ACE

II

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

ОН ЧИЛДДӘ

БАШ РЕДАКТОР
Ч. Б. ГУЛИЈЕВ

Баш редаксија
һеј'əти

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·78

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

БАЛЗАМ
ГАЈДАР

II

ЧИЛД

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН
БАШ РЕДАКСИЈАСЫ
19·БАКЫ·78

АСЕ ЕЛМИ РЕДАКСИЈА ШУРАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ССР НАЗИРЛӘР СОВЕТИНИН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТ, ПОЛИГРАФИЈА ВӘ КИТАБ ТИЧАРӘТИ ИШЛӘРИ КОМИТӘСИ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫНЫН БАШ РЕДАКСИЈАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ

II чилд

Бакы — 1977

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ СОВЕТА МИНИСТРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР ПО ДЕЛАМ ИЗДАТЕЛЬСТВ, ПОЛИГРАФИИ И КНИЖНОЙ ТОРГОВЛИ

ГЛАВНАЯ РЕДАКЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

II том

(на азербайджанском языке)

Баку — 1978

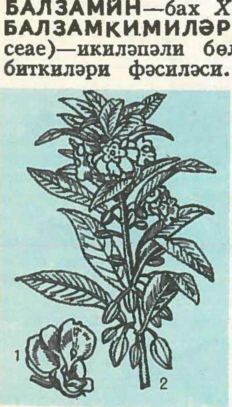
Б

БАЛЗА́М (јун. bálsamon—әтирли гатран)—тәркибиндә ефир јағлары вә бунларда һәлл олмуш гатранлар, ароматик бирләшмәләр вә с. компонентләр олан тәбии маддәләр. Б. суда һәлл олмајан, бә'зи үзви һәлледиҹиләрдә (спиртдә, ефирдә, хлороформда, бензиндә вә с.) һәлл олан ширәјәбәнзәр маједир. Тәркибиндән асылы олараг Б.-лар антисептик, јерли гыҹыгландырыҹы, бәлғәмкәтириҹи, сидикговуҹу тә'сир көстәрир. Һәмчинин, оптикада вә микроскопијада истифадә едилир. Б.-ларын чоху биткиләрдә нормал мүбадилә мәһсуллары кими әмәлә кәлиб башлыҹа олараг хүсуси һүҹејрәарасы бошлугларда, јахуд габыгдакы гатран јолларында топланыр. Б. синтез үсулу илә дә алыныр. Белә Б. ефир јағларынын спиртдә һазырланан мәһлулундан вә от ҹөвһәриндән ибарәт олур.

БАЛЗА́М АҒАҸЫ — балзам ахыдан бир чох тропик вә субтропик ағаҹын, бә'зән колун ады. Пахлалылар фәсиләсинин Myroxylon ҹинсинин Ҹәнуби Америка нөвләри дә (M. balsamum, M. pereira) Б.а. адланыр. Сезалпинијалар фәсиләсиндән олан Copaifera ҹинсинин Ҹәнуби Америкада битән бә'зи нөвләриндән копај балзамы алыныр. Бурзерләр фәсиләсинин нүмајәндәләри арасында бир чох Б.а. мә'лумдур. Мәс., бу фәсиләдән олан Protium вә Tetragastris ҹинсләринин Әрәбистан ј-а-нын ҹ.-г.-индә вә Сомалидә битән (Commiphora opobalsamum) колу вә ја ағаҹындан гијмәтли Мәккә балзамы алыныр.

БАЛЗАМИ́Н—бах *Хынакүлү*.

БАЛЗАМКИМИЛӘР (Balsaminaceae)—икиләпәли бөлүмлүләчәкли от биткиләри фәсиләси. Јарпаглары садә,

1-Балзам ағаҹынын будағы; 2-чичәји.

чичәкләри икиҹинсијјәтли, гејри-мүнтәзәмдир. Мејвәси ширәли гозадыр; ачыларкән тохумлары сәпәләнир. 4 ҹинси, 450-дәк нөвү вар. Әсасән, тропик Асијада вә Африкада, бә'зиләри исә Авропада вә Шимали Америкада битир. 400-дән артыг нөвү әһатә едән әсас ҹинси хынакүлүдүр (Impatiens). ССРИ-дә олан 8 нөвдән ән кениш јајыланы ади хынакүлүдүр (I. noli-tangere); бу нөв Азәрбајҹанда да беҹәрилир. Вәтәни Ҹәнуби Асија олан I. balsamina бир чох хынакүлү сортунун мәншәјидир.

БАЛЗАМЛАМА́, м у м и ј а л а м а, мејитләри чүрүмәкдән горумаг үчүн көрүлән тәдбирләр. Б. үчүн бәдәнин бүтүн тохумаларына антисептик мәһлуллар һопдурулур. Б. мәһкәмә-тибби, елми мәгсәдлә, һәмчинин көркәмли шәхсијјәтләрин бәдәнини мүһафизә едиб сахламаг үчүн мүхтәлиф үсулла апарылыр. Б. мүвәггәти вә узунмүддәтли олур. Гәдимдә чүрүмәнин гаршысыны алмаг үчүн биткиләрдән һазырланан маддәдән — балзамлардан истифадә едилирди. Б.-нын баниси гәдим мисирлиләр олмушдур. Онлар дини е'тигада көрә өләнләри басдырмамаг үчүн Б. үсулундан истифадә едирдиләр (бу үсулун дәгиг тәсвири мә'лум дејил). Мејитин дахили үзвләри, бејни чыхарылыб јеринә мүхтәлиф әтирли маддәләр долдурулурду. Сонра о, јапышган вә китрә һопдурулмуш кәтан сарғы илә сарыныб, гурудулурду.

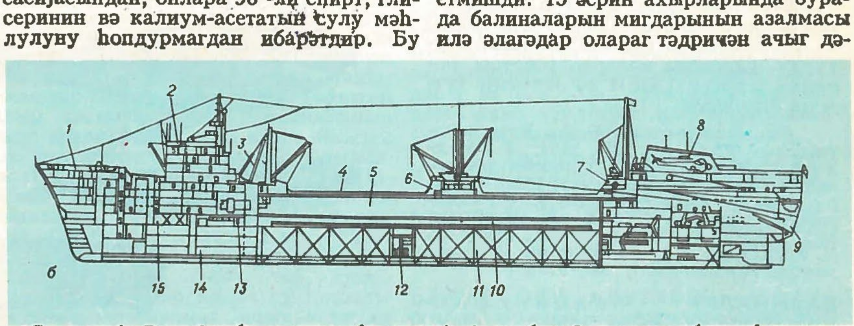
Б. мәгсәди илә ган дамарларына арсен бирләшмәләри, синк дузу, сулејмани, спирт вә башга антисептик маддәләр јеридилирди. 19 әсрин сонундан Б. үчүн *формалиндән* истифадә едилмәјә башланды. Н. Ф. Мелников-Разведенковун (1893) тәклиф етдији Б. үсулу мараглыдыр. Бу үсул тохумаларын формалин мәһлулу илә фиксасијасындан, онлара 96°-лик спирт, глисеринин вә калиум-асетатын сулу мәһлулуну һопдурмагдан ибарәтдир. Бу үсулла балзамланан мејит узун мүддәт чүрүмәкдән мүһафизә едилирди. ССРИ-дә 1924 илдә В. П. Воробјов вә Б. И. Збарски тәрәфиндән Б.-нын јени үсулу ишләниб һазырланды (сонралар С. Р. Мардашев вә башгалары тәрәфиндән тәкмилләшдирилмишдир). В. И. Ленинин, 1949 илдә исә Г. Димитровун бәдәнләри бу үсулла балзамланмышдыр.

БА́ЛИ (Bali) — Индонезијада Сакит океанын адалararасы дәнизи. Јава а.-нын ш. кәнары илә Бали, Ломбок, Сумбава, Сулавеси вә Мадура а-ры арасындадыр. Саһ. 119 мин $км^2$, орта дәринлији 411 *м*, макс. дәринлији 1590 *м*-дир. Сујун темп-ру 27—28°С, дузлулуғу 33—34‰-дир. Мүһүм порту Сурабајадыр (Јава а.).

БА́ЛИ (Bali) — Индонезијада Кичик Зонд а-ры групунда вулканик ада. Саһ. 5600 $км^2$. Әһалиси тәгр. 1,8 млн. нәфәрдир (1961). Б.-нин шм.-ы пүскүрән вулканлардан (ән һүндүрү Агунг вулканыдыр—3142 *м*), ҹ.-у мүнбит дүзәнликләрдән ибарәтдир. Дағлыг һиссәси, әсасән, тропик мешәләрдир. Дүзәнликләрдә чәлтик, гәһвә, какао беҹәрилир. Бәдии сәнәткарлыг (ағаҹ, сүмүк, даш вә с. үзәриндә нәггашлыг) инкишаф етмишдир.

БАЛИНА (лат. Cetus) — екваториал бүрҹ. Ән парлаг улдузу 2,5 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. *Мира* улдузу Б. бүрҹүндә јерләшир. Азәрб. ССР-дә пајызда вә гышда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

БА́ЛИНА ОВУ — балинаовлајан вә е'мал едән сәнаје саһәси. Илк заманлар Б.о. Атлантик вә Сакит океанларын саһилә јахын һиссәләриндә инкишаф етмишди. 15 әсрин ахырларында бурада балиналарын мигдарынын азалмасы илә әлагәдар олараг тәдриҹән ачыг дә-

«Советскаја Россија» балина ову базасы; *1*—јарымбак; *2*—кәминин бурун һиссәсиндәки үст гурулуш; *3*—дөнмә краны; *4*—фалшборт; *5*—пиј заводу; *6*—кәминин орта һиссәсиндәки үст гурулуш; *7*—кәминин арха һиссәсиндәки үст гурулуш; *8*—вертолјот ангары; *9*—көјәртәнин маили дөшәмәси; *10*—көјәртәарасы ун анбары; *11*—кәминин пиј вә маје јанаҹаг систернләри; *12*—кәмидиби насос шө'бәси; *13*—дондуруҹу шө'бә; *14*—рефрижератор трүмләри; *15*—компрессор шө'бәси.

низдә кәми илә Б.о.-на башланды. 18—19 әсрләрдә Б.о. Атлантик, Һинд вә Сакит океанларда кенишләнмишди. Бухар машыны илә ишләјән, һарпун атан топла тәчһиз едилмиш компрессорлу илк Б.о. кәмиси илә 1868 илдә Норвеч саһилләриндә Б.о.-на башланды.

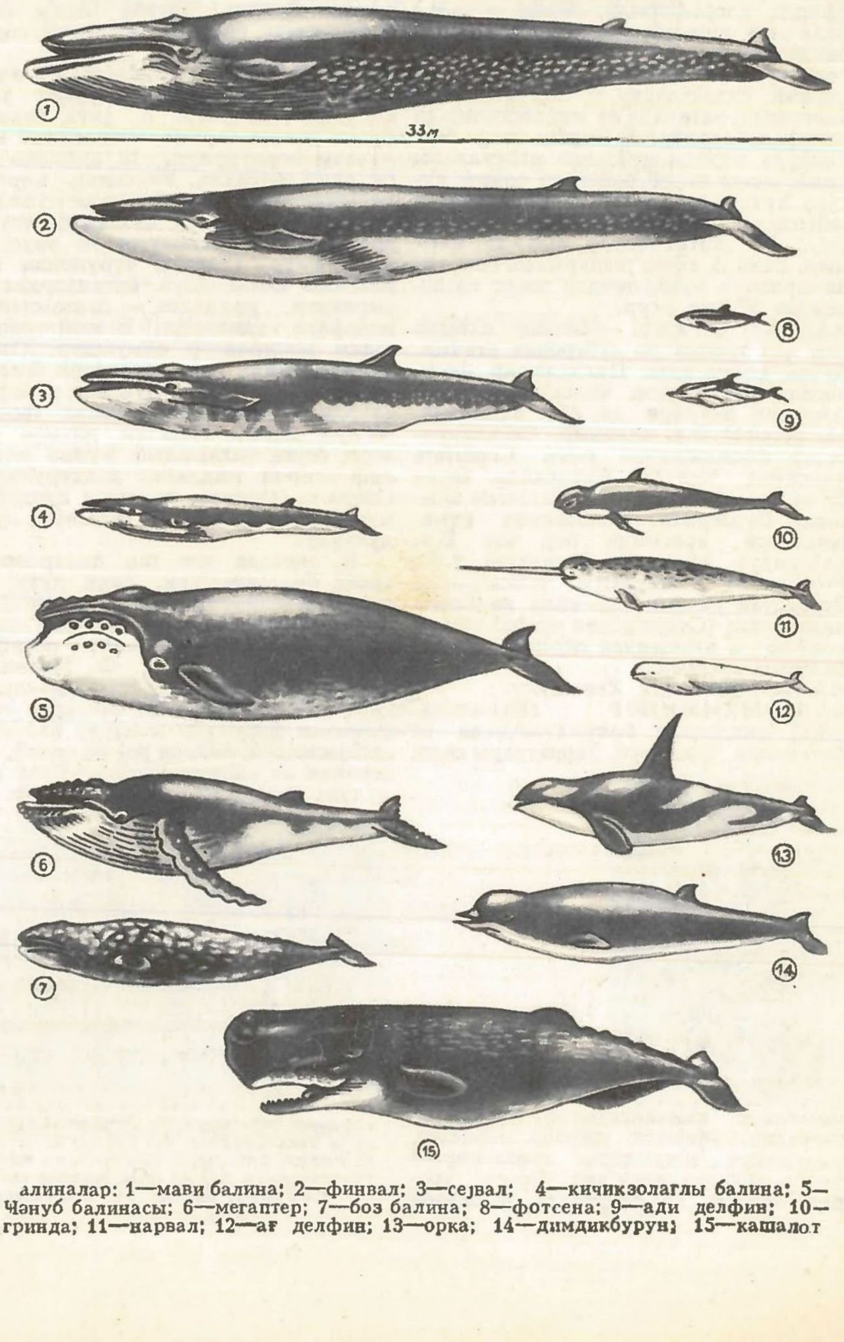
19 әсрин ахырларында золаглы балиналарын мигдары Шимали Атлантикада кәскин сурәтдә азалдығындан Норвечин сәнајечиләри чох сајда балина сүрүләри гејдә алынан Антарктика суларына експедисијалар тәшкил етдиләр. Ачыг дәниздә Б.о.-на башланды. Антарктиканын бир сыра а.-рында чох сајда саһил стансијалары јарадылды. Һазырда дүнја океанларында 5 нөв балина—финвал, кашалот, сејвал, гозбел вә көј балина овланыр. Саһил Б.о.-нун әсасыны саһил стансијалары (надир һалларда балина базалары) тәшкил едир. Бу базалар балиналары доғрамаг, мәһсуллары е'мал етмәк вә сахламаг үчүн чиһазларла тәчһиз едилмишдир.

Балина ахтармаг үчүн тәјјарәләрдән, һидролокаторлардан вә с. истифадә олунур. Балинаовлајан кәмиләр танкер типли, субасымы 45 мин *т*, узун заман мүстәгил үзән чохкөјәртәли ири океан кәмиләридир. Бу кәмиләр һарпун топу, амортизасија системи, компрессор, навигасија вә ахтарыш чиһазлары, нәһәнк күч гурғулары илә тәчһиз едилмишдир. Балинаны тәнәффүс заманы бурахдығы фәввәрә илә ашкар едир вә 20—30 *м* мәсафәдән һарпун топлары илә вурурлар. Һарпун балинаја санчылыр вә гумбара һејванын бәдәниндә партлајыр. Балина јараландыгда сүр'әтлә дәринә чумур. Бу заман ону һарпуна бағланмыш тросла чәкиб кәмијә јахынлашдырыр, компрессорла ичәрисинә һава долдуруб једәкдә саһилә кәтирирләр. Овланмыш балиналар базада е'мал едилир. Балинанын әтиндән колбаса, консерв вә зүлал консентратлары, һејванлар үчүн јем (ун) һазырланыр; кашалотун јағындан тохучулуг, кимја сәнајесиндә, дишсиз балиналарын пијиндән исә јејинти вә сабунбиширмә сәнајесиндә истифадә едилир. Гарачијәриндән витаминләр, ендокрин вәзиләриндән мүаличә препаратлары алыныр. Бир көј балинадан шәрти олараг 22 мин манатлыг мәһсул әлдә едилир. Балиналарын сајы азалдығындан 1972 илдән Б.о.-на бејнәлхалг нәзарәт гојулмушдур.

60-чы илә гәдәр дүнја Б.о.-нда биринчи јери Норвеч (60—77%-ә гәдәр) вә Б. Британија (45—48%-ә гәдәр) тутурду. Сонракы илләрдә Б.о.-нда биринчи јерләри ССРИ вә Јапонија тутмаға башлады.

Әд.: Зенкович Б. А., Киты и китобойный промысел, М., 1952; Головлев И. Ф., Техника китобойного промысла, 2 изд., Калининград, 1960; Бодров В. А., Григорьев С. Г., Переработка китового сырья на китобазах, М., 1963; Ивашин М. В., Попов Л. А., Цапко А. С., Морские млекопитающие (Справочник), М., 1972.

БАЛИНАЛАР, балинакимиләр (Cetacea)—суда јашајан мәмәли һејван дәстәси. Уз. 1,2 *м*-дән 33 *м*-ә гәдәр, чәкиси бир нечә *кг*-дан 70 *т*-а гәдәрдир. Бәдәни ијшәкилли вә чылпаг олуб гујруг тәрәфә кечдикчә тәдричән јастылашыр. Гујруғунун учунда үфүги вәзијјәтдә јерләшән икипәрли үзкәч вар. Өн әтрафлары үзкәчә чеврилмишдир; арха әтрафлары јохдур (әзәлә ичәрисиндә анчаг чанаг сүмүкләри галмышдыр). Әсасән, гујруг үзкәчинин јардымы илә һәрәкәт едир. Түк өртүјү, пиј, тәр вәзиләри вә харичи гулаг редуксијаја уғрамышдыр. Дәрисинин алтында галын пиј гаты вар. Бојну харичдән көрүнмүр. Бурун дәликләри (бир вә ја ики) тәпәдә јерләшир. Скелети сүнкәрварыдыр. Ағчијәрләри чох еластикдир. Б. нәфәс алмадан су алтында чох (кашалотлар 1,5 саата гәдәр) гала билир. Б.-ын ешитмә органлары даһа јахшы инкишаф етмишдир. Б.-ын сәс истигамәтини дүзкүн тә'јин етмәси сағ вә сол гулаг илә кәллә сүмүкләри арасында көпүклә долу һава камерасынын олмасы илә әлагәдардыр. Дад, ламисә вә дәри һиссләри дә инкишаф етмишдир; башында јерләшән вибрисләр ламисә органларыдыр. Б.-ын көзләри кичикдир. Б. гоху билмир. Б. ики јарымдәстәјә бөлүнүр: дишсиз (јахуд бығлы) вә дишли Б. Биринчи јарымдәстәјә 3 фәсилә: һамар Б., золаглы Б. вә боз Б.; икинчијә 4 фәсилә: кашалотлар, димдикбурунлулар, делфинләр вә чај делфинләри дахилдир. Б.-ын 38 чинсә мәнсуб 83 нөвү вар. Дүнја океанында Арктикадан тутмуш Антарктикаја гәдәр јајылмышдыр. ССРИ суларында 25 чинси, 32 нөвү јашајыр (чоху делфинләрдир). Б.-ын чоху Шимал вә Чәнуб јарымкүрәләринин суларында даим миграсија едир: гышда чохалмаг үчүн исти дәнизләрә, јајда пиј бағламаг үчүн сојуг сулара үзүр. Маркалама үсулу илә мә'лум олмушдур ки, бығлы Б. 5—10 мин *км* мәсафәдә миграсија едир; адәтән екватору кечмир. Һәр ил әввәлки јеринә гајыдыр. Дишли Б., әсасән, балыг вә башыајаглы молјускларла, дишсиз Б. исә планктон хәрчәнккимиләрлә гидаланыр. Дишли Б.-ын 2—240 диши олур. Б. 2—6 јашында јеткинләшир, 30—50 ил јаша-

алиналар: 1—мави балина; 2—финвал; 3—сејвал; 4—кичикзолаглы балина; 5—Чәнуб балинасы; 6—мегаптер; 7—боз балина; 8—фотсена; 9—ади делфин; 10—гринда; 11—нарвал; 12—ағ делфин; 13—орка; 14—димдикбурун; 15—кашалот

јыр. Ики илдән бир ири бала доғур (баланын уз. анасынын 1/3—1/2-и гәдәр олур). Лактасија дөврү 4 ајдан 1 илә гәдәр давам едир. Сүдү инәк сүдүндән 10 дәфә јағлы, зүлалын мигдары тәгрибән 3 дәфә чох олдуғундан баласы тез бөјүјүр. Аилә, јахуд сүрү илә јашајыр. Б.-ын әҹдады (еһтимал ки, креодонтлар) тәгрибән 60 млн. ил бундан әввәл гурудан суја кечмишдир. Һазырда 127 балина чинсинин газынты галыглары мә'лумдур. Балина ову Бејнәлхалг балина ову комиссијасы тәрәфиндән тәнзим едилир.

Әд.: Слепцов М. М., Китообразные дальневосточных морей, 2 изд., Владивосток, 1955; Томилин А. Г., Китообразные, М., 1957 (Звери СССР и прилежащих стран, т. 9); јенә онун, Китообразные фауны морей СССР, М., 1962; Земский В. А., Киты Антарктики, Калининград, 1962; Жизнь животных, т. 6, М., 1971; Яблоков А. В., Белькович В. М., Борисов В. И., Киты и дельфины, М., 1972.

БАЛЫГ АХТАРЫШЫ АПАРАТЛАРЫ—балығын, дәниз мәмәлиләринин вә суда јашајан дикәр организмләрин ахтарышы үчүн чиһаз вә гурғулар. Балыгларын һәјат тәрзинин өјрәнилмәси, балыг ову аләтләринин истифадәсинә чәтинлик төрәдән судиби манеәләрин ашкар едилмәси, кәми вә аләтләрин балыгларын топландығы јерә јөнәлдилмәси вә с. мәгсәдләрлә истифадә олунур. Сәс локасија принсипләринә әсасланан һидроакустик Б.а.а. даһа кениш јајылмышдыр. Актив локасија апаратларында (ехолот вә һидролокаторлар) објектдән экс олунан сигнал гејдә алыныр, пассив тә'сирли апаратларда (сәс пеленгаторлары вә сәс индикаторлары) исә су һејванларынын акустик сигналлары тутулур. Судиби ов објектләринин (молјуск, краб, јосун вә с.) ахтарышы вә балыгларын ов аләтләринә мүнасибәтини өјрәнмәк үчүн суалты телевизија гурғулары тәтбиг олунур. Кениш әразиләрдә су мүһитинин тәдгиги үчүн учуш апаратлары, сүн'и пејкләр, лазер локасијасы вә инфрагырмызы техника чиһазларынын тәтбигинә башланылмышдыр.

Әд.: Логинов К. В., Гидроакустические поисковые приборы, 2 изд., М., 1971; Никоноров И. В., Взаимодействие орудий лова со скоплениями рыб, М., 1973.

БАЛЫГ Е'МАЛЫ МАШЫНЫ—балығы һәр һансы е'мал әмәлијјатындан кечирән машын. Балыгјујан, балыгпулутәмизләјән, балыгчешидләјән, балыгдоғрајан вә с. машынлар Б.е.м.-ларына аиддир. Бу машынларын һәр биринин өзүнә мәхсус технолокијасы вар. Мәс., балыгдоғрајан машында балығын башы вә үзкәчләри кәсилиб атылыр, гарны јарылыр, ичалаты чыхарылыр, балыг порсијалара бөлүнүр. Кәсмә иши тәрпәнмәз, јахуд фырланан бычагларла көрүлүр. ИР2-С маркалы (ССРИ) балыгдоғрајан машында дәгигәдә 20—24 әдәд треска балығы (уз. 350—660 *мм*) доғраныр.

Әд.: Чупахин В. М., Технологическое оборудование рыбообрабатывающих предприятий, 3 изд., М., 1968; Романов А. А., Механизация производства рыбной продукции, М., 1974.

БАЛЫГ ЈАҒЫ—треска балыгларынын гарачијәриндән һазырланан балыг мәһсулу. Спесифик ији олан ачыг сары рәнкли шәффаф гаты маједир. Тәркибиндә аз мигдарда сәрбәст јағ туршулары, холестерин, фосфатидләр, А вә D витаминләри вар. А вә D витаминләринин мәнбәји кими тибдә вә һејвандарлыгда истифадә едилир. 1 *мл* балыг јағында 200—500 БВ (бејнәлхалг ваһид) А витамини вә 80—100 БВ D витамини вар. *Рахит* хәстәлијинә гаршы вә *витамин чатышмазлығыны* ләғв етмәк үчүн Б. ј. ичирләр. Дәниз мәмәлиләринин (балиналар, делфинләр, суитиләр) дәриалты пијиндән алынан тибби Б.ј.-ндан дәри хәстәликләриндә сүртмә дәрманы кими истифадә едилир. Һејвандарлыгда Б.ј. һејванларын бој артымыны вә инкишафыны сүр'әтләндирир, рахит, ксерофталмија вә с. хәстәликләрдә мүаличә вә профилактика мәгсәдилә ишләдилир. Тибби Б.ј. сәрин вә гаранлыг јердә сахланмалыдыр, чүнки Д витамини ишыгда зәһәрли токсистерола чеврилә биләр.

Балығын доғранмасы вә е'малы заманы туллантылардан алынан техники Б.ј.-ндан көн-дәри истеһсалында, сабунбиширмәдә вә с. истифадә олунур.

БАЛЫГ НАСОСУ—балығын вурулан су илә бирликдә ахыдылмасы үчүн мәркәздәнгачма, јахуд су шырнағы насосу; балыг овланмасы, балығын ов аләтләриндән бошалдылмасы үчүндүр. Балыг ову кәмиләриндә вә ја саһилдә гојулур. Бу насосларын мәһсулдарлығы 50 *т/саат*-дан артыгдыр (галдырма һүнд. 7 *м*-әдәк олдугда; нәгл олунан тәркибин 10—30%-ини балыг тәшкил едир). Дикәр ов аләтләри илә мүгајисәдә Б.н.-нун актив тә'сир зонасы кичик олдуғундан ондан ишыг васитәләри илә биркә истифадә едилир. Бу һалда ишыг тә'сири илә бир јерә топланмыш чохлу балыг овланыр. Б.н. тутулмуш балығы тордан е'малечичи вә нәглечичи кәмиләрә сорур. Саһилдән атылмыш торлардан балыгларын бошалдылмасы үчүн Б.н. тракторларда гурашдырылыр.

Әд.: Терентьева А. В., Основы комплексной механизации обработки рыбы, М., 1969; Краковский М. М., Докукин В. В., Центробежные рыбонасосы, М., 1974; Никоноров И. В., Исследования, разработка и внедрение лова рыбы насосными орудиями, М., 1975.

БАЛЫГ ОВУ, балыг ову сәнаједи—дүнја океанынын, дәнизләрин, көлләрин, чајларын, су анбарларынын тәбии хаммал еһтијатындан мүхтәлиф балыглар (овун 90%-ә гәдәри), мәмәли һејванлар, молјусклар, хәрчәнккимиләр вә су биткиләриндән истифадә едән сәнаје саһәси. Б.о. инсанларын тәсәррүфат фәалијјәтинин ән гәдим формаларындан биридир. Тәбиәтин һазыр не'мәтләринин јығылмасынын дикәр еркән формалары кими ибтидаи Б.о. да примитив характер дашыјырды. Б.о. инкишафыны артыг Үст Палеолит дөврүндә тапылан археложи абидәләрин үзәриндә ајдын көрмәк олур. Гәдим Б.о. аләтләри вә үсуллары чох мүхтәлиф олмушдур; онлардан чоху (бәндчәкмә, сәбәт, тор, тилов вә с.) индијә гәдәр кичик су һөвзәләриндә балыг овламаг ишиндә тәтбиг едилир.

Б.о.-нун тарихи Азәрб.-да да чох гәдимдир. Азых мағарасында тапылмыш балыг сүмүкләри Азәрб.-да јашамыш адамларын һәлә гәдимдән балыг овламаға башладығыны сүбут едир; Шомутәпәдә, Минкәчевирдә вә Абшерондакы археоложи газынтылар бурада гәдимдән балыг тутулдуғуну көстәрир. Бабадәрвишдә Тунч дөврүнә аид метал гармаг, гәдим дүшәркәләрин чохунда мүхтәлиф балыг сүмүкләри тапылмышдыр. Ерамыздан бир нечә әср әввәл Күр вә Араз саһилләриндә јашајан әһали, әсасән, малдарлыг вә балыгчылыгла доланырды. Албанијалылар Хәзәрдә тутдуглары балығы дузлајыб, харичә көндәрирдиләр. Әмтәә мүбадиләси вә тичарәтин мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг Б.о. тәдричән вәтәкә, даһа сонралар исә сәнаје формасыны алмышдыр. Һазырда балыг мәһсулларынын әсас һиссәси (ССРИ-дә 90%-ә гәдәри) океанлардан, дәнизләрдән әлдә едилир.

Ингилабдан әввәл Русијада балыг башлыча олараг бөјүк чајларда, көлләрдә, дахили дәнизләрдә овланырды. Хәзәр дәнизи о заман өлкәнин балыгчылыг тәсәррүфатында биринчи јери тутурду. О вахт Хәзәрдән 6 млн. *с*-дән артыг балыг тутулурду ки, бу да өлкәдә овланан балыгларын 60%-дән чохуну тәшкил едирди. Ачыг дәнизләрин вә океанларын мәнимсәнилмәси нәтиҹәсиндә Хәзәр дәнизинин пајына дүшән балыг ову фаизи азалмыш вә һазырда үмуми балыгчылығын анчаг 8%-ини тәшкил едир.

Ачыг дәнизләрдә вә океанларда Б.о. кечән әсрин орталарындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Белә ки, Б.о. 1850 илдә дүнјада 2 млн. *т*-а, 1900 илдә 4 млн. *т*-а, 1973 илдә исә 65,6 млн. *т*-а чатмышдыр ки, ондан Атлантик океанынын пајына 40%, Сакит океанын пајына 56%, Һинд океанынын пајына 4% дүшүр.

Совет балыгчы кәмиләри дүнја океанында 350 нөвә гәдәр мүхтәлиф балыг овлајыр. Бунлардан сајча чох оланлары камбала, сардина, макрурус, пикша, скумбрија, ставрида, треска, хек вә с.-дир. Бу балыглар мүасир үзән кәмизаводларда е'мал едиләрәк саһилә кәтирилир. Мүасир Б.о. донанмасынын јаранмасы, Б.о. үсулларынын вә аләтләринин тәкмилләшдирилмәси, овланан балыгларын техноложи е'малынын механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы океан Б.о.-нун даһа сүр'әтлә инкишаф етмәсинә имкан јаратмышдыр. Б.о. аләтләрини һазырламаг үчүн капрон, најлон, лавсан вә с. синтетик материаллардан истифадә едилир.

Һазырда Б.о.-нун сүр'әтли инкишафы шәраитиндә океанларда балыг еһтијатынын горуныб сахланылмасы мүһүм бејнәлхалг проблемдир. Дүнја океанларында балыг еһтијатынын мигдары вә она Б.о. тә'сиринин ријази һесабланма үсуллары илк дәфә совет алимләри тәрәфиндән верилмишдир.

Әд.: Войниканис-Мирский В. Н., Технология постройки орудий промышленного рыболовства, М., 1971; Лукашов В. Н., Устройство и эксплуатация орудий промышленного рыболовства, М., 1972; Юдович Ю. Б., Промысловая разведка рыбы, 2 изд., М., 1974.

БАЛЫГ ОВУ АЛӘТЛӘРИ — балыг овунда истифадә олунан гурулуш вә тәртибатлар. Б.о.а. мүхтәлиф олур: торлу Б.о.а., гармаглы Б.о.а. вә балыг насослары. Б.о.а.-нин һазырланмасында тәбии шәраитдә сүн'и гычыгланманын (сәс, ишыг, кимјәви препарат вә с.) балыглара тә'сири нәзәрә алыныр.

Аләт нөвүнүн сечилмәси исә ов шәраитиндән асылыдыр (мәс., сых топландығы јерләрдә балығы трал вә кисәли тор илә овлајырлар). Мүасир торлар, әсасән, синтетик материаллардан һазырланыр. Б.о.а.-нын сәмәрәлилији (мүтләг овлама габилијјәти) бир иш тсиклиндә тутулан балыг сајынын овун тә'сир зонасындакы балыгларын үмуми сајына олан нисбәти илә характеризә едилир. Б.о.а.-нә сәрф олунан хәрҹ овун маја дәјәринин 20%-ини тәшкил едир.

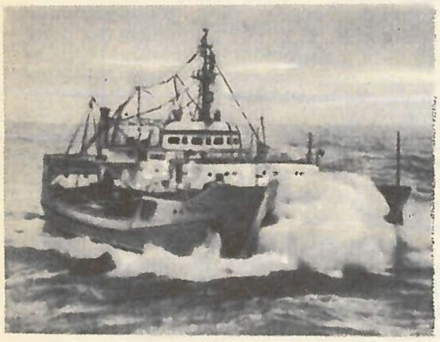
Әд.: Фридман А. Л., Теория и проектирование орудий промышленного рыболовства, М., 1969; Лукашов В. Н., Устройство и эксплуатация орудий промышленного рыболовства, М., 1972.

БАЛЫГ ОВУ КӘМИСИ—балығын овланмасы, е'малы вә нәгл олунмасы үчүн кәми. Ов (траулер, сејнер, торсуз балыг овлајан кәмиләр вә с.), е'мал

«Восток» үзән балыг ову базасы.

(үзән консерв заводлары, балыг уну базалары, сәнаје рефрижераторлары вә с.) вә нәгл. групларына ајрылыр. Бу, шәрти бөлкүдүр; белә ки, ири Б.о.к.-ләри овла бәрабәр, е'мал илә дә мәшғул олур. Е'маледичи кәмиләр ов әразисиндә ов кәмиләриндән тутулмуш балығы гәбул едир, јарымфабрикат, јахуд һазыр мәһсул истеһсал едир.

Икикөвдәли траулер-сејнер «Експеримент».

Нәгл. кәмиләри ов вә е'мал кәмиләринин јүкүнү портлара чатдырыр, һәмчинин ов әразисинә експедисија јүкләрини дә дашыјыр. Бу мәгсәдлә үзмә мәсафәси гејри-мәһдуд олан ити сүр'әтли нәһәнк рефрижераторлар да ишләјир. Үзмә мәсафәси гејри-мәһдуд вә мәһдуд олан дәниз кәмиләри, чај вә көл кәмиләри вар.

Әд.: Зайчик К. С., Терентьев Г. В., Морские рыбопромышленные суда, Л., 1965; Флот рыбной промышленности. Справочник типовых судов, 2 изд., Л., 1972; Карпунин В. М., Монтаж и ремонт оборудования и судов рыбной промышленности, М., 1975.

БАЛЫГ СӘНАЈЕСИ—мүхтәлиф нөв јејинти, тибб, јем вә техники мәһсуллар алмаг мәгсәди илә балыг, дәниз һејваны, балина, дәниз онурғасызлары вә јосунларын овланмасы, е'малы илә мәшғул олан јејинти сәнајеси саһәси. Б.с. јејинти сәнајеси саһәси кими 17 әсрдә јаранмышдыр. Ингилабдан әввәл Русијада балыг ову техникасы чох бәсит иди. Балығын чоху дахили һөвзәләрдә (Хәзәр, Азов, Арал дәнизләри вә чај һөвзәләриндә, 1913 илдә 80,2%), галаны исә океанларда овланырды. Совет һакимијјәти илләриндә Б.с. јүксәк техники васитәләрлә тәчһиз едилмиш вә х.т.-нын мүһүм саһәсинә чеврилмишдир. Күчлү балыговлајан донанма, мүхтәлиф балыгчы кәмиси, тәрсанәләр, балыгчылыг портлары, балыг е'мал едән ири комплексләр, сојудучулар, консерв з-длары вә с. јарадылмышдыр. Техниканын сон наилијјәтләри илә тәчһиз едилмиш дүнјада ән бөјүк «Восток» үзән базасы кичик траулерләрдән, кәшфијјатчы вертолјотлардан ибарәт бүтөв бир донанма олмагла балыг овунда мүһүм рол ојнајыр. Мурманск, Һәштәрхан, Калининград, Владивосток ССРИ-дә ән бөјүк Б.с. мәркәзләридир. Атлантик океаны, Шимал Бузлу океаны вә Сакит океан, һәмчинин Антарктика ССРИ-нин әсас балыг ову р-нларына чеврилмишдир. Овланан балығын 64%-ини дөвләт мүәссисәләри, галаныны исә балыгчылыг к-злары верир. 1976 илдә ССРИ-дә 104 млн. *с* (1913—11; 1940—14 млн. *с*) балыг вә мүхтәлиф дәниз һејваны овланмышдыр. Дүнја балыг овунун тәгр. 13%-и ССРИ-нин пајына дүшүр (1976). ССРИ Б.с.-ндә 2000 балыг мәһсулу һазырланыр.

Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб.ССР-дә балыг ову вә е'малы саһәләри мүасир аваданлыгла тәчһиз едилмишдир. Балыгларын артырылмасы үчүн балыг з-ду вә с. мүәссисәләр јарадылмышдыр. Банкә, Нәриманабад, Һөвсан, Гызылбурун, Насослу, Һачыгабул вә Минкәчевир Азәрб.ССР-ин башлыча Б.с. мәркәзләридир. Респ. балыг сәрвәтинин әсас мәнбәји Хәзәр дәнизи вә Күр чајыдыр. 1976 илдә 615 мин *с* (1940—332 мин *с*) балыг вә мүхтәлиф дәниз һејваны овланмышдыр. Азәрб.ССР-дә Б.с.-ни инкишаф етдирмәк үчүн тәдбирләр көрүлүр. Онунчу бешилликдә өлкәдә балыг мәһсуллары истеһсалынын 30—32%, дөвләт көл тәсәррүфатында балыг истеһсалынын 1,7 дәфә артырылмасы, 1980 илдә адамбашына балыг истеһсалынын 20—21 *кг*-а чатдырылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Азәрб.ССР-дә балыг ову вә балыг мәһсуллары истеһсалыны артырмаг үчүн балыгчы донанмасыны јениләшдирмәк, Һөвсанда балыг порту тикинтисини баша чатдырмаг, балыг комбинатларыны кенишләндирмәк вә јенидән гурмаг нәзәрдә тутулур.

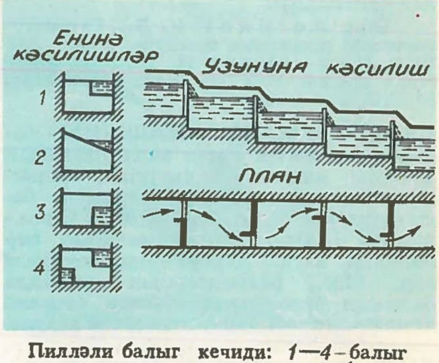
Дикәр сосиалист өлкәләриндә Б.с. даһа чох ЧХР-дә (7574 мин *т*, 1973), КХДР-дә (1870 мин *т*, 1975), ПХР-дә (645,5 мин *т*, 1975) вә с.-дә инкишаф етмишдир. Капиталист өлкәләриндән Јапонија (10,8 млн. *т*, 1974), Перу (4,1 млн. *т*, 1974), АБШ (2,7 млн. *т*, 1974), Норвеч (2,3 млн. *т*, 1975) Б.с.-ндә даһа ирәлидә кедирләр.

Әд.: 1976—80-чи илләрдә ССРИ халг тәсәррүфаты инкишафынын әсас истигамәтләри, Б., 1976; Зайцев В. П., Пищевые ресурсы морей и океанов, М., 1972, Кузьмичев А. Б., Мировое рыболовство в 1972 г., «Рыбное хозяйство», 1974, № 7.

БАЛЫГ УНУ—балыгдан вә балыг е'малы туллантыларындан һазырланан јем. Б.у. протеин (60%-әдәк), калсиум, фосфор, A, D, B групу витаминләри илә зәнкиндир. Балыг унунун кејфијјәти тәркибиндәки јағын мигдарындан асылыдыр. Чох јағлы (18%-дән артыг) Б.у. узун мүддәт галмыр. Һејванлары Б.у. илә јемләдикдә әти вә сүдү балыг ији верир. Буна көрә дә сүдлүк вә әтлик һејванлара көкәлтмәнин сон дөврүндә аз мигдарда Б.у. верилир. Јем гатышығынын мүһүм компонентидир. Донуз, гуш вә с. һејванлар үчүн јахшы әлавә јемдир.

БАЛЫГЈЕТИШДИРМӘ ЗАВОДУ — сүн'и сурәтдә балыг јетишдирилән мүәссисә. Инкубасија апаратында күрүдән чыхмыш көрпә балыглар хүсуси һовуз вә көлмәчәләрдә бөјүдүкдән сонра чаја бурахылыр. Азәрб.ССР-дә Ханлар р-нунун Чајкәнд вә Гутгашен р-нунун Чухургәбәлә з-дларында сүн'и сурәтдә чохалдылан гызылбалыг көрпәләри Күр чајына бурахылыр. Нәрә балыгларынын сүн'и чохалдылмасы иши Әли Бајрамлы вә Курағзы з-дларында тәшкил едилмишдир. Варвара балыг з-дунда ејни заманда шамајы балығы да чохалдылыр. Чәки вә күлмә балыгларынын чохалдылмасы илә Күрәтрафы, Әли Бајрамлы з-дларында вә Гызылағач балыгјетишдирмә тәсәррүфатында мәшғул олурлар.

БАЛЫГКЕЧИРӘН ГУРҒУ—чај, канал вә көрфәзләрдә балыглары ашағы манеәләрдән тәбии вә сүн'и күрүтөкмә јеринә бурахан хүсуси гурғу. Б.г. һидроговшаг тәркибиндә олур. Ики әсас група ајрылыр: балыг кечидләри (балыгларын манеәләрдән сәрбәст кечмәси үчүн гурғу); балыг кечиди шлүзләри вә балыгталдырычылар (балыгларын јеринин дәјишдирилмәси үчүн гурғу).

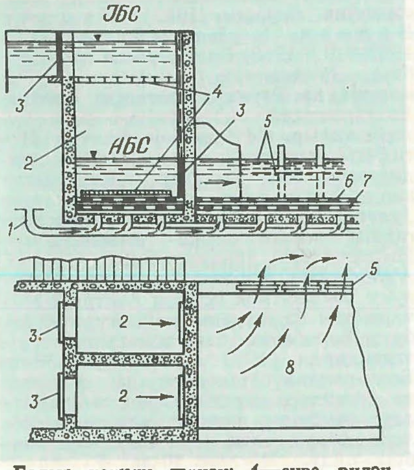

Пилләли балыг кечиди: *1—4* - балыг кечидләринин енинә кәсилиши; балыгларын үзә билмәси үчүн дешикләр мүхтәлиф гајдада јерләшдирилмишдир.

Балыг кечидләри сујунун јухары бјефдән ашағы бјефә ахыдылдығы (ахын сүр'әти балығын әкс истигамәтдә үзмәсинә имкан верән) каналдыр. Конструктив әламәтләринә көрә новлу, һөвзәли вә пилләли олур. Мүхтәлиф чинс балыгларын ујғунлашдырылдығы пилләли балыг кечидләри даһа кениш јајылмышдыр. Бу нөв балыг кечидләри енинә аракәсмәләри

олан һөвзәләрә бөлүнмүш пилләли нов шәклиндә дүзәлдилир. Гурғуда балыгларын кечмәси үчүн хүсуси дешикләр олур. Һазырда истифадә олунан пилләли балыг кечидләринә мисал сомға балығынын кечмәси үчүн нәзәрдә тутулмуш Тулома (ССРИ) гурғусуну көстәрмәк олар (галхма һүнд. 20 *м*, уз. 513 *м*).

Балыг кечиди шлүзләри иш принсипи е'тибарилә кәми шлүзләринә охшајыр; адәтән, ики јанашы камерадан ибарәтдир; камераларын һәр бириндә онлары ашағы вә јухары бјефләрдән ајыран сүркүләр гојулур. Балыг кечиди шлүзләри чох басгы олдугда да ишләјә билир. Бу гурғуларын балыгкечирмә габилијјәти ашағыдыр.

Балыг кечиди шлүзү: *1*—суверилән бору кәмәри; *2*—камера: *3*—сүркү; *4*—мүтәһәррик дөшәмә; *5*—дешикләрин өртүлмәси үчүн хүсуси тирләр; *6*—гәфәсли тахта дөшәмә; *7*—гәфәсли дәмир-бетон дөшәмә; *8*—коллектор; ЈБС—јухары бјеф сәвијјәси; АБС—ашағы бјеф сәвијјәси.

Балыггалдырычылар балыглары су илә долу сәјјар камерада, јахуд хүсуси торда галдырырлар. Онлар механики сугалдырычы (лифт) принсипи илә ишләјир. Бу гурғулар да балыг кечидләри кими, адәтән бәндләрин ајырычы өзүлләриндә јерләшдирилир. Балыгларын кечмәси үчүн бундан әлавә, һидравлик балыггалдырычылар, үзән балыггалдырычы гурғулар, бә'зән исә кәми шлүзләри, СЕС суөтүрүчүләри вә с.-дән истифадә олунур.

Б.г.-ларын суөтүрүчү гурғулар јахынлығында јерләшдирилмәси мәгсәдәујғундур. Азәрб.ССР-ин Кичик вә Бөјүк Гызылағач көрфәзләриндә Дәвәчи лиманында Б.г.-лардан истифадә олунур.

Әд: Бирзнек О. А., Киппер З. М., Рыбопропускные сооружения, М., 1960; Гришин М. М., Гидротехнические сооружения, М., 1968.

БАЛЫГЛАР—гәлсәмә илә тәнәффүс едән вә бәдән темп.-ру дәјишән, әтрафлары үзкәч шәклиндә олан онурғалы су һејванлары. Ики синфи вар: дәјирмиағызлылар вә әсл Б.

Әсл Б. (Pisces) 7 јарымсинфә бөлүнүр: акантодлар, артродирләр вә ганадлы балыглар анчаг газынты һалында тапылмышдыр; јастыгәлсәмәлиләр, бүтөвбашлылар, икитәнәффүслүләр вә тамағызлылар исә һәм газынты һалында тапылмыш, һәм дә һазырда јашајыр. Б.-ын 25 минә гәдәр нөвү мә'лумдур; онлардан 20 минә гәдәр нөвү мүасир Б.-дыр. ССРИ суларында 1400, Азәрб. суларында 92 нөв балыг вар.

Әсл Б.-ын скелети сүмүк вә ја гығырдагдыр. Фәгәрәләрин сајы 16-дан 400-ә гәдәрдир. Бәдәни иј, лент, илан, күрә, јасты вә с. шәкилдә олур. Јахшы инкишаф етмиш чәнәси, күчлү вә әзәләли гујруғу, чүт (дөш вә гарын) вә тәк (бел, гујруг вә анал) үзкәчләри вар. Бә'зи Б.-да чүт үзкәчләр јохдур вә ја бунлар дәјишиб чүтләшмә органларына чеврилмишдир. Бәдәнләри пулчуг, тикан, јахуд сүмүк лөвһәчикләрлә өртүлү, бә'зән дә чылпаг олур. Бир чох Б.-ын дәрисиндә селик ифраз едән вәзили һүчејрәләр, дәрин су балыгларынын дәрисиндә исә ишыгвермә органы вар. Б.-ын рәнки чох мүхтәлиф олур вә мүһитә көрә дәјишә билир. Ачыг дәниздә јашајан Б.-ын бели көј вә ја јашылымтыл, гарны вә јанлары күмүшү рәнкли, дашларын вә биткиләрин арасында јашајан Б. золаглы вә ја халлы олур. Б.-да гоху, ламисә, ешитмә вә көрмә органы, еләчә дә сујун титрәјишини гәбул едән хүсуси јан хәтт органлары вар. Б.-ын әсас тәнәффүс органы гәлсәмәдир. Бә'зи Б.-да (икитәнәффүслүләрдә), әлавә тәнәффүс органы (ағчијәр) олур. Б.-ын үрәји икикамералыдыр, үрәк гулагчығы пәрдә илә гисмән бөлүнмүшдүр. Үзмә говуғу һидростатик органдыр; бә'зи Б.-да әлавә функсија дашыјыр (тәнәффүс органы, резонатор вә с.). Сидик-чинсијјәт вә анус дәликләри Б.-ын чохунда ајрыдыр. Б. мүхтәлиф бөјүклүкдә олур. Ән кичик балығын (Филиппин а-рында јашајан хул) уз. 1 *см*-ә гәдәр, ән ири балығын (балина акуласы) уз. 15 *м*-ә гәдәрдир. Б. 1—2 илдән 100 илә гәдәр јашајыр.

Б. бүтүн океанларда, дәнизләрдә, чајларда, көлләрдә вә с. су һөвзәләриндә јајылмышлар. Океанларда Б.-ын јашадығы ән бөјүк дәринлик 7178 *м* һесаб олунур. Дәнизләрин саһилә јахын суларында Б. фаунасы даһа зәнкиндир.

Б.-ын чоху күрү төкүр, бир гисми дири доғур (акулалар, гамбузијалар вә с.); мајаланма, адәтән суда кедир, бә'зиләриндә мајаланма дахилидир. Б. ајрычинсијјәтлидир. Лакин һермафродит Б. да вар (мәс., даш ханылалары). Б.-ын бә'зиләри күрүдән чыхдығы ил (хулларын бир гисми), дикәрләри исә 12—20 јашында (бөлкә) чинси јеткинлијә чатыр. Б.-ын чоху өмрү боју бир нечә дәфә чохалыр, бә'зиләри исә бир дәфә күрү төкдүкдән сонра өлүр.

Б. мүхтәлиф вахтларда: бә'зиләри јазда (күлмә, треска, дурнабалығы, хәшәм), бә'зиләри јајда (наха, дабанбалығы), дикәр гисми пајызда (сомға) вә гышда (гызылбалыг, налим) күрү төкүр.

Б.-ын гидасы чох мүхтәлифдир. Балыг көрпәләри, адәтән кичик планктон организмләрлә, бөјүдүкдән сонра исә бир гисми балыгла, бир гисми диб организмләри илә, суда үзән хәрчәнкимиләрлә вә ја биткиләрлә гидаланыр. Бә'зи Б. паразит һәјат кечирир. Јыртычы Б.-ын дишләри күчлүдүр, иридир, чәнәләри вә удлаг дишләри онурғасыз һејванларын зирәһләрини вә гапагларыны дағытмаға ујғунлашмышдыр. Планктонла гидаланан Б.-да јем-организмләрин сүзүлмәси үчүн узун гәлсәмә дишчикләри вар.

Б.-ын тәсәррүфат әһәмијјәти бөјүкдүр; онларын әтиндән, күрү вә дәрисиндән, һәмчинин витаминләрлә зәнкин јағындан истифадә едилир. Б.-ын бә'зи нөвләри (мәс., гамбузија) малјарија хәстәлијинин кечиричиси олан ағчаганад сүрфәләрини јејәрәк хејир верир; биткијејән Б.-дан су һөвзәләринин биткиләрдән тәмизләнмәсиндә истифадә едилир. Балыг мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн сулары чиркләнмәкдән горумаг, балыг овуну сәмәрәли апармаг лазымдыр.

Б.-ы зоолокијанын бир һиссәси олан ихтиолокија өјрәнир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 16—17.

Әд.: Әбдүррәһманов Ј. Ә., Азәрбајҹан фаунасы, ч. 7, Балыглар, Б., 1966; јенә онун, Рыбы пресных вод Азербайджана, Б., 1962; Берг Л. С., Рыбы пресных вод СССР, 4 изд., ч. 1—3; М.—Л., 1948—1949; јенә онун, Система рыбообразных и рыб ныне живущих и ископаемых, 2 изд., М.—Л., 1955; Промысловые рыбы СССР. Описание рыб (текст к атласу), М., 1949; Никольский Г. В., Частная ихтиология, 3 изд., М., 1971.

БАЛЫГЛАР (лат. Pisces) — зодиак бүрчү. Ән парлаг улдузу 3,8 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. Јаз бәрабәрлији нөгтәси Б.-дадыр. Азәрб.ССР-дә јазда, пајызда вә гышын әввәлиндә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

БАЛЫГЧЫ—Азәрб.ССР Газымәммәд шәһәр советлијиндә гәс. Газымәммәд ш.-ндән 6 *км* ч.-да, Һачыгабул көлүнүн саһилиндә, Әли Бајрамлы—Газымәммәд шосе јолу кәнарында, Ширван дүзүндәдир. Балыг з-ду вар.

БАЛЫГЧЫЛЫГ, **балыгјетишдирмә**—тәбии су һөвзәләриндә балыг еһтијатыны артыран, балыгларын кејфијјәтини јахшылашдыран вә сүн'и көлләрдә балыг чохалдан тәсәррүфат саһәси. Балыгјетишдирмә тәдбирләринин биоложи әсасларыны, һәмчинин гијмәтли балыг нөвләринин чохалдылма вә јетишдирилмә техникасыны өјрәнир. Б.-ла тәбии су һөвзәләриндә вә сүн'и көлләрдә мәшғул олурлар. Тәбии су һөвзәли Б. тәсәррүфатларында зәрури мелиорасија ишләри көрүлмәклә (балыгларын чохалдығы вә бөјүдүјү тәбии шәраит јахшылашдырылыр, онларын күрү төкдүјү јерләрдә сабит су режими јарадылыр вә с.) сүн'и балыгчохалтма тәдбирләри һәјата кечирилир (гијмәтли балыглар чохалдылыр, онларын нөвләри јахшылашдырылыр вә јени балыг нөвләри јетишдирилир).

ССРИ-дә балыгјетишдирмә иши илә хүсуси з-длар, мәнтәгәләр вә тәсәррүфатлар мәшғул олур. Азәрб.ССР-дә 10 балыгјетишдирмә мүәссисәси (Чајкәнд, Чухургәбәлә, Әли Бајрамлы, Күрағзы балыгјетишдирмә з-длары вә с.) вар. Бу мүәссисәләрдә һәр ил 200 миндән чох гызылбалыг, 4 милјона јахын нәрә, 0,5 милјарда гәдәр чәки, чапаг, суф, хәшәм, шамајы вә с. балыг көрпәләри јетишдирилиб Күр чајына бурахылыр.

Әд.: Справочник рыбовода по искусственному разведению промысловых рыб, под ред. Н. И. Кожина, М., 1971; Мартышев Ф. Г., Прудовое рыбоводство, М., 1973.

БАЛЫГЧЫЛЛАР (Alcedinidae)—көјчәгарғалар дәстәсиндән фәсилә. 88 нөвү мә'лумдур. Әсасән, тропикләрдә кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә 2 нөвү отураг, 3 нөвү көчәридир. Уз. 16—47 *см*-дир. Бојну гыса, башы ири, димдији дүз вә узун алабәзәк гушдур. Ајаглары зәиф вә нисбәтән гыса олдуғундан јахшы кәзә билмир; чәлд учур. Чај вә көл саһилләриндә јашајыр. Һәшәрат вә хырда балыгла гидаланыр. Јарғанларда вә ағач коғушларында јувалајыр. 6—9 јумурта гојур. Азәрб. ССР-ин дүзәнлик вә дағәтәји јерләриндә мави Б. (Alcedo atthis) олур.

БАЛЫКӘСИР (Balıkesir)—Түркијәнин г.-индә шәһәр. Балыкәсир илинин инз. м. Әһ. 85 мин (1970). Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Тохучулуг, семент вә јејинти сәнајеси вар. Б.р-нунда полиметал вә пандермит чыхарылыр.

БАЛЫШ—орта әсрләрдә монголларда пул ваһиди. Чинкиз ханын дөврүндән ишләнмәјә башланмыш Б.-дан монгол империјасы парчаландыгдан сонра, јалныз Чиндә истифадә олунмушдур. Б.-ын 3 нөвү («гызыл», «күмүш» вә «кағыз») мөвчуд иди. Орта әср мәнбәләринин вердији мә'лумата көрә ајры-ајры дөврләрдә Б.-ын дәјәри мүхтәлиф олмушдур.

Әд.: Бартольд В. В., «Балыш», Сочинения, т. 5, М., 1968.

БАЛЈАНД — Азәрб.ССР Чәбрајыл р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Гозлучајын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Фүзули—Чәбрајыл шосе јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 1233 (1976); тахылчылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

БАЛКАН АНТАНТАСЫ—Румынија, Југославија, Јунаныстан вә Түркијәдән ибарәт иттифаг. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Балкан өлкәләриндә јаранмыш гүввәләр нисбәтини сахламаг үчүн Франсанын тәшәббүсү илә 1934 ил февралын 9-да Афинада јарадылмышды. Франсанын һаким даирәләри Чәнуб-Шәрги Авропада тә'сирләрини күчләндирмәк үчүн Б.А.-ндан истифадә етмәк истәјирдиләр. Румынија вә Југославија һәм дә *Кичик Антантанын* үзвү идиләр. Б.А. үзвләри арасында чидди ихтилафлардан истифадә едән Алманија вә Италија иттифага дахил олан өлкәләрин фашистпәрәст груплашмаларына архаланараг, Франсанын Балкан ј-а-нда мөвгејини зәифләтдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәси башландыгдан сонра Б.А. дағылды.

БАЛКАН ИТТИФАГЫ (1912)—Болгарыстан, Сербија, Јунаныстан вә Черногорија арасында һәрби-сијаси иттифаг. Түркијә вә Австрија-Мачарыстана гаршы јөнәлдилмишди. Б.и. Австрија-Мачарыстан вә Алманијанын Балкан өлкәләринә сохулмасынын гаршысыны алмаға чәһд едән Русијанын фәал көмәји илә јаранмышды. Б.и.-нын јарадылмасы идејасыны Инкилтәрә вә Франса һөкумәтләри дә бәјәнмишди. 1912 илин октјабрында Б.и. дөвләтләри Түркијә илә мүһарибәјә башладылар вә галиб кәлдиләр. Гәләбәдән сонра Сербија, Јунаныстан вә Болгарыстан арасында Македонијанын бөлүшдүрүлмәси үстүндә мүбаһисә икинчи Балкан мүһарибәсинә (1913) вә Б.и.-нын дағылмасына сәбәб олду [бах *Балкан мүһарибәләри (1912—13)*].

БАЛКАН ЈАРЫМАДАСЫ—Чәнуби Авропада јарымада. Г.-дән ш.-ә тәгр. 1260 *км*, шм.-дан ч.-а 950 *км* узаныр. Саһ. тәгр. 505 мин $км^2$. Кичик Асијадан Мәрмәрә дәнизи, Босфор вә Дарданел боғазлары илә ајрылыр. Гара дәниз, Мәрмәрә дәнизи, Адриатик дәнизи, Ејеј дәнизи, Иони дәнизи илә әһатә олунур. Сәтһинин чох һиссәси дағлыгдыр (Стара-Планина, Родоп, Македонија д-ры, Пинд вә с.). Дүзәнликләр (Јухары вә Ашағы Фракија, Салоники вә с.), әсасән, шм. вә ш. һиссәдәдир. Әлван металлар (мис, синк, гурғушун), көмүр, боксит, манган, дәмир филизи јатаглары вар. Иглими шм.-да вә мәркәзи р-нларда мүлајим континентал, галан јерләрдә Аралыг дәнизи иглимидир. Орта темп-р јанварда —2-дән (шм.-да) 11°С-јәдәк (ч.-да), ијулда мүвафиг олараг 22—27°С-дир. Иллик јағынты г.-дә 1000 — 1500 *мм* (Котор бухтасында тәгр. 5000 *мм*, Авропада ән чох јағынтылы јер), ш. вә ч.-да 1000 *мм*-дән, бә'зи јерләрдә исә 500 *мм*-дән аздыр. Ән узун чајлары Марица, Морава, Дунај вә Савадыр. Көлләри: Шкодер, Охрид, Преспа вә с. Б.ј.-нын ч.-уну вә Адриатик дәнизи саһилләрини Аралыг дәнизи биткиләри, шм.-ыны вә дахили дағлыг һиссәсини енлијарпаглы вә ијнәјарпаглы мешәләр, галан јерләри отлаглар вә әкин саһәләри (буғда, гарғыдалы, түтүн вә с.) тутур. Б.ј.-нда түлкү, чөлпишији, габан, марал, чүјүр, ајы, мүхтәлиф гушлар, сүрүнәнләр вә с. вар.

Болгарыстан, Албанија, Јунаныстан, Југославија (чох һиссәси), Румынија вә Түркијә (гисмән) Б.ј.-ндадыр.

БАЛКАН МҮҺАРИБӘЛӘРИ (1912—13)—Биринчи Балкан мүһарибәси (9.10.1912—30.5.1913) *Балкан иттифагы (1912)* илә (Болгарыстан, Сербија, Јунаныстан вә Черногорија) *Османлы империјасы* арасында олмушдур. Балкан ј-а халгларынын гаршысында Түркијә ишғалчыларынын феодал вә милли зүлмүндән гуртармаг кими тарихи вәзифә дурурду. Лакин Балкан өлкәләриндә пролетариатын зәифлији, кәндлиләрин керилији, һабелә империалист дөвләтләринин Балкан өлкәләринин ишинә гарышмасы нәтичәсиндә бу, ингилаби јолла дејил, мүһарибә—«Балканларын ән мүһүм мәсәләләринин буржуа вә ханәдан мәнафеләринә әсасланан мүһарибә...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 10, сәһ. 20) јолу илә башланды. Македонија вә Албанијада үсјанлар, *Италија—Түркијә мүһарибәси (1911—12)* вә бунларын нәтичәсиндә Османлы империјасында бөһранын дәринләшмәси Б.м.-ни сүр'әтләндирди. Түркијәнин Македонија вә Фракијаја мухтаријјәт вермәкдән вә ордуда сәфәрбәрлији ләғв етмәкдән имтина етмәси мүһарибәнин башланмасына бәһанә олду. Мүһарибәнин милли азадлыг мәгсәди дашымасындан руһланан мүттәфиг гошунлары һәм сајча, һәм дә дөјүш һазырлығы вә силаһларын кејфијјәтинә көрә Түркијә ордусундан үстүн идиләр. Бир сыра мәғлубијјәтдән сонра Түркијә Болгарыстан вә Сербија илә сазиш имзалады. Лакин дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә Түркијәдә һакимијјәт башына кечән *кәнч түркләр* сүлһ шәртләрини гәбул етмәди, 1913 ил февралын 3-дә һәрби әмәлијјатлар јенидән башланды. Бир сыра јени мәғлубијјәтдән сонра Түркијә Балкан иттифагы үзвләри илә (Черногоријадан башга) јенидән сазиш имзалады. Лондон сүлһү (1913) шәртләринә көрә, Түркијә Авропадакы бүтүн торпагларыны (Истамбул вә Шәрги Фракијанын кичик бир һиссәсиндән башга) итирди. Балкан өлкәләри монархлары сүлаләсинин вә буржуазијасынын мүһарибәдән өз мәнафеји үчүн истифадә етмәк сә'јләринә бахмајараг Биринчи Балкан мүһарибәси мүтәрәгги характер дашыјырды. Мүһарибәнин кедишиндә Албанија мүстәгиллик газанды (1912). Икинчи Балкан мүһарибәси (29.6.1913—10.8.1913) Болгарыстан илә Сербија, Јунаныстан, Черногорија, Румынија вә Түркијә арасында олмуш, Болгарыстанын мәғлубијјәти илә гуртармышдыр. Мүһарибәјә Балкан Иттифагы үзвләри арасында әрази иддиалары илә әлагәдар кәскинләшән зиддијјәтләр сәбәб олду. Ијулун 1-дә Јунаныстанла Сербија Болгарыстана гаршы кизли сазиш имзаладылар. Империалист дөвләтләрин, хүсусилә, Антантанын Балкан ј-а-ндакы нүфузуну зәифләтмәк истәјән Австрија-Мачарыстан вә Алманијанын мүдахиләси бу мүһарибәнин башланмасыны сүр'әтләндирди. 1913 ил ијунун 30-да Болгарыстан Македонијада серблләрә вә јунанлара гаршы һәрби әмәлијјатлара башлады, лакин күчлү экс-зәрбәләрә мә'руз галыб кери чәкилмәјә мәчбур олду. Ијулун 10-да Румынија Болгарыстана кирәрәк Добручаны зәбт етди. Болгарларын ағыр вәзијјәтиндән истифадә едән Түркијә, Лондон сүлһү шәртләрини позараг Әдирнәни тутду. Ијулун 29-да Болгарыстан тәслим олду; Бухарест сүлһ мүгавиләсинә (1913) көрә, нәинки Биринчи Балкан мүһарибәсиндә әлдә етдији әразиләрин бөјүк бир һиссәсини, һәмчинин Чәнуби Добручаны да итирди, даһа сонра исә Әдирнәни дә Түркијәјә гајтармаға мәчбур олду. Б.м. бејнәлхалг зиддијјәтләри кәскинләшдирди, Биринчи дүнја мүһарибәсинин башланмасыны сүр'әтләндирди.

Әд.: Ленин В. И., Балканларда вә Ирандакы һадисәләр, Әсәрләри, ч. 15, сәһ. 219; јенә онун, Балкан халглары вә Авропа дипломатијасы, јенә орада, ч. 18, сәһ. 370; јенә онун, Серб-болгар гәләбәләринин ичтимаи әһәмијјәти, јенә орада, сәһ. 422; Жогов П. В., Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912—1913 гг., М., 1969.

БАЛКАР ӘДӘБИЈЈАТЫ—бах *Кабарда-Балкар Мухтар Совет Социалист Республикасы*. Әдәбијјат бөлмәси.

БАЛКАРЛАР (өзләрини таулу, маллкарлы адландырырлар)—әсасән, Кабарда-Балкар МССР-ин ч. вә ч.-г.-индә јашајан халг. Бир гисми Гырғ.ССР вә Газах. ССР-дә јашајыр. 60 мин нәфәрдир (1970). *Гарачај-балкар дилиндә* данышырлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Б.-ын етнокенези там ајдынлашдырылмамышдыр. Еһтимал ки, јерли Шимали Гафгаз тајфаларынын кәлмә ирандилли вә түркдилли тајфаларла (хүсусилә, гыпчаглар, һәмчинин аланлар, булгарлар, хәзәр-

лəр вə с.) гајнајыб-гарышмасы нəтичəсиндə јаранмышлар. Монгол һүчумундан (13 əср) сонра Б.-ын əчдадлары Мəркəзи Гафгазын дағ кечидлəринə көчүрүлмүшлəр. 19 əсрин 2-чи јарысында Б.-ын бир гисми јенидəн дүзəнлик һиссəјə гајытмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадəк Б., əсасəн, малдарлыг, гисмəн əкинчиликлə мəшғул олурдулар. Совет һакимијјəти иллəриндə Б. милли мухтаријјəт əлдə етмиш, сосиализм гуручулуғу кедишиндə јүксəк дəрəчəдə механиклəшдирилмиш к-з тəсəрруфатыны инкишаф етдирмишлəр; бир һиссəси сəнаједə чалышыр. Мəдəнијјəтлəри инкишаф етмиш, милли зијалылары јетишмишдир. 1943 илин сону—1944 илин əввəллəриндə сосиалист ганунчулуғунун позулмасы нəтичəсиндə Б. Орта Асија вə Газахыстанын мүхтəлиф р-нларына көчүрүлмүшдүлəр. ССРИ Али Совети Рəјасəт Һеј'əтинин Фəрманы (1957, 9 јанвар) илə балкар халгынын милли мухтаријјəти бəрпа едилди; Б.-ын əксəријјəти доғма јерлəрə гајытды (бах *Кабарда-Балкар МССР*).

Əд.: Народы Кавказа, т. 1, М., 1960; Алексеева Е. П., Карачаевцы и балкарцы—древний народ Кавказа, Черкесск, 1963; Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва. Шестая сессия (5—12 февраля 1957). Стенографический отчет, [М., 1957], с. 576–77, 743—44.

БАЛЛ (фр. balle — топ, шар) — 1) шакирдлəрин билик вə əхлағына рəгəмлə верилəн гијмəт. Мүхтəлиф өлкəлəрдə мүхтəлиф Б. системи гəбул едилмишдир. 1944 илдəн ССРИ-нин үмумтəһсил вə орта ихтисас тəһсили мəктəблəриндə бешбаллы гијмəт системиндəн истифадə едилир: 5 («ə'ла»), 4 («јахшы»), 3 («кафи»), 2 («пис»), 1 («чох пис»). Бə'зи өлкəлəрдə (мəс., АДР-дə) бешбаллы гијмəт системи үзрə əн јүксəк гијмəт 1 сајылыр; 2) М е т е о р о л о к и ј а в ə с е ј с м о л о к и ј а д а —һадисəлəрин (күлəјин сүр'əти, булудлулуг, Јер габығынын еһтизаз күчү вə с.) кəмијјəт вə кејфијјəтчə гијмəтлəндирилмəси үчүн шəрти ваһид; 3) Бə'зи идман нөвлəриндə (кимнастика, фигурлу конкисүрмə вə с.) јарыш нəтичəлəринин рəгəмлə гијмəти; 4) К.т. һејванларынын сəркилəрдə кејфијјəтчə гијмəти.

БАЛЛАДА (фр. ballade; сон лат. ballo—рəгс едирəм сөзүндəн)—1) Гəрби Авропа мусигисиндə əввəллəр рəгс, сонралар исə нəгли характерли маһны. Профессионал мусигидə 18 əсрин сонундан инкишаф етмиш, хүсусилə 19 əсрдə, романтизм дөврүндə јүксəк сəвијјəјə чатмышдыр. Епик, фантастик, јахуд драматик сəчијјəли вокал Б.-да поетик мəтнин сүжети ардычыл инкишаф едир (Ф. Шубертин «Мешə чары» Б.-сы вə с.). Фп. үчүн јазылмыш Б.-лар да вокал Б.-лара јахындыр (Ф. Шопен, Е. Григ вə б.-нын Б.-лары). Совет бəстəкарларынын Б. жанрындакы əсəрлəри чох заман гəһрəмани, епик-гəһрəмани характер дашыјыр (А. Бабаҹанјанын фп. илə оркестр үчүн «Гəһрəманлыг балладасы» вə с.). Азəрб. бəстəкарларындан Ҹ. Һачыјев, С. Əлəскəров вə б. Б. жанрында əсəрлəр јазмышлар. 2) Ə д ə б и ј ј а т д а—драматик вə лирик əһвали-руһијјə ифадə едəн епик ше'р формасы. Сентиментализм, романтизм вə неоромантизмин инкишафы дөврүндə кениш јајылмышды (Р. Бернс, И. Көте, Ф. Шиллер, В. Һүго, Һ. Һејне, В. А. Жуковски вə б.). Совет ше'риндə гəһрəманлыг мөвзусунда Б.-лар јарадылмышдыр (Н. С. Тихонов, Е. К. Багритски, А. А. Сурков, С. Вурғун вə б.).

БАЛЛАСТ (һолландча ballast) —1) б а л л а с т ө р т ү ј ү. Д.ј. шпаллары илə јол јатағы арасында дəнəвəр материалдан (гум, чынгыл, гырмадаш вə с.) јарадылан енсиз тəбəгə. Б. һəрəкəтдə олан д.ј. гатары тəкəрлəринин релсə олан тəзјигини мүнтəзəм олараг јол јатағына өтүрүр, шпаллар үчүн еластик əсас олур, гар вə јағыш сујуну кечирир вə јол јатағыны шахтадан горујур; 2) кəминин рəван һəрəкəти үчүн јүк. Б. даими, јахуд мүвəггəти, маје (су) вə ја бəрк (чугун корпут, даш, гум вə с.) һалда ола билəр. Јүк кəмилəри бош үзəркəн, маје Б. илə тəчһиз олунур; онларын суја јахшы отурмасы (авар винтлəринин фајдалы иши үчүн) вə һəрəкəтдə дајаныглылығыны, јүклə үзəркəн исə кəминин далғаја давамлылығыны артырмаг үчүн истифадə олунур. Б. бузгыран кəмилəрин бузгырма габилијјəтини јахшылашдырыр. Јелкəн кəмилəри вə үмумијјəтлə, далғаја аздавамлы кəмилəр һəмишə бəрк Б.-ла үзүр.

БАЛЛАСТЕР—дəмир јолларынын јенидəн гурулмасы, тə'мири, һəмчинин салынмасы заманы, əсасəн, *балласт* дөшəјəн, јола лазыми профил верəн, релс-шпал гəфəсини галдыран вə планда јерини дəјишдирəн д.ј. машыны. Б.-ин тəкмиллəшмиш вə кениш јајылмыш нөвү електробалластердир. ЕЛБ-1 вə ЕЛБ-3 типли електробалластерлəр вар. Електробалластер бирлəшдирилмə нөвүндəн асылы олмајараг ағыр релслəрдəн (о чүмлəдəн Р-75) гурашдырылмыш релс-шпал гəфəсини, һəмчинин јолајыран гурғулары вə кичик ашырымлы көрпү фермаларыны (ағырлығы 15 *т*-адəк олан) галдыра билир. Електробалластерин мəһсулдарлығы онун иш заманы сүр'əти (балласт пајладыгда 15 *км/саат*-адəк, јол гəфəси галдыраркəн 10 *км/саат*-адəк) илə мүəјјəн едилир.

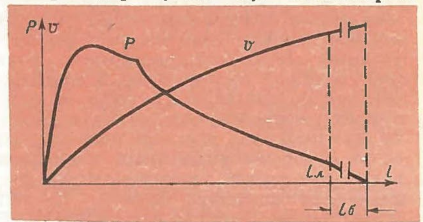
Əд.: Малицкий Л. Я., Ушаков С. М., Путевые машины железнодорожного транспорта, М., 1972; Туровский И. Я., Белый В. И., Электробалластер с полуавтоматическим рихтовочным устройством, М., 1974.

БАЛЛИСТИК ЕНМƏ — аеродинамик кејфијјəти (галдырычы гүввəнин өн мүгавимəтə нисбəти) сыфыр олан космик учуш апаратынын атмосфердə енмəси. Б.е.-нин трајекторијасы апаратын верилəн характеристикалары вə мүəјјəн дəгигликлə мə'лум олан атм. параметрлəри үчүн əввəлчəдəн һесабланыр. Һəмин трајекторијаја əсасəн апаратын јери вə атм. дахилолма бучағы сечилир. Бу, апаратын планет сəтһиндə нəзəрдə тутулан р-на енмəсини тə'мин едир.

БАЛЛИСТИК РАКЕТ—баллистик трајекторија бојунча учан ракет. Елми-тəдгигат ишлəри вə һəрби мəгсəдлəр үчүн истифадə олунур. Бə'зəн учушда аеродинамик дајаныглыг јаратмаг үчүн Б.р. стабилизаторла тəчһиз едилир. *Дөјүш ракети, дашыјычы ракет* вə *космик ракет* Б.р.-лəрдир.

БАЛЛИСТИКА (алм. Ballistik, јун. bállō—атырам сөзүндəн) — идарəолунмајан ракет, артиллерија мəрмиси, авиасија бомбасы, күллə вə с.-нин һəрəкəти һаггында елм. Б. али ријазијјат, нəзəри механика, газ динамикасы, термодинамика вə с. əсасланан техника елмидир. Ики саһəјə: дахили вə харичи Б.-ја ајрылыр.

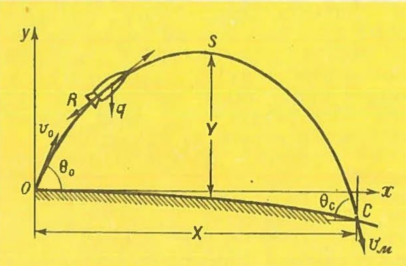
Д а х и л и Б. партлајычы маддəлəрин (мəс., барытын) јанмасы нəтичəсиндə əмəлə кəлəн газларын тə'сири алтында мəрминин лүлə каналында һəрəкəтини, һəмчинин атəшачма заманы лүлə каналында вə ја барыт ракети камерасында баш верəн дикəр просеслəрин ганунаујғунлугларыны тəдгиг едир. Дахили Б.-да атəшачма просеси ашағыдакы дөврлəрə бөлүнүр: барыт алышандан мəрми һəрəкəтə кəлəнəдəк—башланғыч дөвр; мəрми һəрəкəтə башлајандан барыт јаныб гуртаранадəк—биринчи дөвр; барыт сөнəндəн мəрми лүлə каналындан чыханадəк кечəн икинчи дөвр (газларын адиабатик кенишлəнмə дөврү) вə мəрми лүлə каналындан чыхан андан она газларын тə'сири кəсилəнəдəк олан дөвр (барыт газларынын мəрми вə лүлəјə олан сон тə'сир мүддəти). Дахили Б.-нын əсас бөлмəлəри пиростатика, пиродинамика, һəмчинин силаһ вə ракетлəрин баллистик лајиһəлəндирилмəсидир. Пиростатика барытын сабит һəчмдə јанма просеслəринин ганунаујғунлугларыны арашдырыр. Пиродинамика атəшачмада лүлə каналында баш верəн просес вə һадисəлəри тəдгиг едир вə лүлə каналынын конструктив характеристикалары, силаһын долдурулма шəраити вə атəшачма заманы баш верəн мүхтəлиф физики-кимјəви вə механики просеслəр арасындакы əлагəни мүəјјəн едир. Бу просеслəрин, һəмчинин мəрми вə лүлəјə тə'сир едəн гүввəлəрин тəһлили əсасында атəшачма просеслəрини тəсвир едəн тəнликлəр системи гурулур. Системин һəлли вə барыт газлары тəзјигинин (P), мəрми сүр'əтинин (v) вə дикəр параметрлəрин мəрминин гəт етдији мəсафəдəн, онун лүлə каналындакы һəрəкəт мүддəтиндəн асылы олараг дəјишилмəсинин мүəјјəнлəшдирилмəси дахили Б.-нын илкин (бирбаша) вəзифəсидир (шəк. 1). Силаһларын

Шəк. 1. Мəрминин гəт етдији мəсафəдəн (l) асылы олараг барыт газлары тəзјигинин (P) вə мəрми сүр'əтинин (V) дəјишмə əјрилəри; $l_б$—сон тə'сир дөврүндə барыт газларынын мəрми һəрəкəтинə тə'сир көстəрмəдији мəсафə; $l_л$—лүлə ағзындан чыханадəк мəрминин гəт етдији мəсафə.

баллистик лајиһəлəндирилмəси исə дахили Б.-нын икинчи əсас (əкс) вəзифəсидир. Бурада верилмиш калибрли вə күтлəли мəрминин лазыми сүр'əтлə һəрəкəт етмəси үчүн лүлə каналы конструксијасы вə долдурулма шəртлəри мүəјјəн едилир. Дахили Б. һəмчинин атəшачма просеси илə мəшғул олур. Хүсуси елмə чеврилмиш бөлмəлəрдəн бири дə барыт ракетлəринин дахили Б.-сыдыр. Барыт газларынын мəрми вə лүлəјə олан сон тə'сир мүддəти илə əлагəдар просеслəрин ганунаујғунлуғуну Б.-нын хүсуси бөлмəси— а р а л ы г Б. тəдгиг едир.

Х а р и ч и Б. идарәолунмајан ракет вә мәрмиләрин силаһ лүләси илә гаршылыглы тә'сири кәсилдикдән сонракы һәрәкәтини, һәмчинин бу һәрәкәтә тә'сир едән амилләри өјрәнир. Әсас бөлмәләри бунлардыр: учушда мәрмијә тә'сир едән гүввә вә моментләрин өјрәнилмәси; верилмиш башланғыч вә харичи шәртләр әсасында мәрми трајекторијасы (шәк. 2) елементләринин һесабланмасы мәгсәди илә мәрми күтләләри мәркәзинин һәрәкәтинин өјрәнилмәси (харичи Б.-нын бирбаша вәзифәси), мәрминин учушда дајаныглығыны вә сәпәләнмә характеристикаларыны мүәјјән етмәк мәгсәди илә онун

Шәк. 2. Трајекторија елементләри вә учуш заманы мәрмијә тә'сир көстәрән әсас гүввәләр: O — мәрми учушунун башланғыч нөгтәси; S — трајекторија зирвәси; C—дүшмә нөгтәси; V_0—мәрминин башланғыч сүр'әти; Θ_0—мәрминин атылма бучағы; x вә y—мәрминин гәт етдији үфүги мәсафә вә учуш һүндүрлүјү; Y—трајекторија һүндүрлүјү: X—мәрминин үфүги истигамәтдә там учуш узаглығы; $V_М$—мәрминин сон сүр'әти; Θ_C—енмә бучағы: R—һаванын мүгавимәт гүввәси; q—ағырлыг гүввәси.

күтлә мәркәзинә нисбәтән һәрәкәтинин өјрәнилмәси. Идарәолунмајан барыт ракетләринин харичи Б.-сынын хүсусијјәтләри трајекторијанын актив саһәси (гујруг һиссәси олан ади мәрмиләрә тә'сир едән харичи гүввәләрә реактив гүввәнин дә әлавә олундуғу саһә) илә әлагәдардыр. Трајекторијанын пассив саһәси харичи Б.-нын ади методлары илә һесабланыр. Трајекторијанын мүәјјәнләшдирилмәси үчүн (әкс вәзифә) зәрури олан башланғыч шәртләрин (башланғыч сүр'әт вә атма бучағы, мәрминин форма вә күтләси) тә'јин едилмәси мәгсәди илә харичи Б.-да бирбаша вәзифәнин чохдәфәли һәлли илә тәртиб олунмуш хүсуси чәдвәлләрдән истифадә олунур. Космик апаратларын учушуна идарәедичи гүввә вә моментләр тә'сир етмәдикдә, һәрәкәт ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәсиндә дә харичи Б. методларындан истифадә олунур. Идарәолунан ракетләрин учуш нәзәријјәсинин јаранмасы вә инкишафында харичи Б.-нын мүһүм ролу олмушдур. Хүсуси һалларда (учуш апаратларында, су мүһитиндә вә с.) мәрмиләрин һәрәкәти харичи Б.-нын мүвафиг бөлмәләри (авиасија Б.-сы, суалты Б. вә с.) тәрәфиндән өјрәнилир. Барыт јанаркән, мәрми, ракет (јахуд онларын моделләринин) вә с.-нин һәрәкәти заманы баш верән реал просесләрин өлчүлмәси вә тәдгиги илә експериментал Б. мәшғул олур.

Б. елм кими 16 әсрдә јаранмышдыр. Б.-ја даир илк әсәрләрин мүәллифи италјан ријазијјатчысы Н. Тартаља олмушдур. 17 әсрдә харичи Б.-нын мүһүм принсипләри Г. *Галилеј*, Е. *Торичелли*, франсыз алими М. Мерсенн (мәрмиләрин һәрәкәти һаггындакы елми 1644 илдә Б. адландырмағы тәклиф етмишдир) вә И. *Нјутонун* адлары илә бағлыдыр. 17—18 әсрләрдә алимләрдән һолландијалы Х. Һүјкенс, франсыз П. Варинјон, исвечрәли Д. Бернулли, елми фәалијјәтинин чох һиссәсини Русијада кечирән Л. Ејлер вә б. мәрми һәрәкәтинин тәдгиги илә мәшғул олмушлар. Б. Робинс, Д. Бернулли вә б. әсәрләриндә дахили Б.-нын експериментал вә гисмән дә нәзәри әсасларынын бүнөврәсини гојмушлар. 19 әсрин 1-чи јарысында Б. мәсәләләринин инкишафында рус алимләри В. А. Анкудович, М. В. Остроградски вә б.-нын хидмәтләри бөјүкдүр. Онларын сајәсиндә рус Б. мәктәби габагчыл мөвгеjә чыхмышдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында Б.-нын инкишафында харичи Б.-нын нәзәри әсасларыны һазырлајан вә узунсов артиллерија мәрмиләринин фырланма һәрәкәти нәзәријјәсини јарадан Н. В. Маиjевскинин тәдгигатлары дүнја шөһрәти газанды. 1918—26 илләрдә А. Н. Крылов, В. М. Трофимов, Д. А. Вентсел вә б. рус алимләри трајекторијаларын һесабланма үсулларынын тәкмилләшдирилмәсинә, мәрминин фырланма һәрәкәтинин өјрәнилмәсинә вә с. даир бир чох ишләр көрдүләр. Н. Ј. Жуковски вә С. А. Чаплыкинин артиллерија мәрмиләринин аеродинамикасына даир тәдгигатлары сајәсиндә Ј. А. Беркалов вә б. мәрми формаларынын тәкмилләшмәсинә вә учуш мәсафәсинин артмасына наил олдулар. Артиллерија мәрмиләринин һәрәкәти һаггында үмуми мәсәләни 30-чу илләрин сонунда илк дәфә В. С. Пугачов һәлл етди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә вә ондан сонракы илләрдә С. А. Христиановичин рәһбәрлији илә реактив мәрмиләрлә атәшачма сыхлығынын артмасы саһәсиндә експериментал вә нәзәри тәдгигатлар апарылды. Мәрмиләрин башланғыч сүр'әтинин чохалмасы, һава мүгавимәтинин јени ганунларынын ашкар едилмәси, лүләнин мөһкәмлијинин артырылмасы, баллистик лајиһәләндирмә үсулларынын тәкмилләшмәси мәсәләләри дә тәдгиг олунду. Сон тә'сир дөврүнүн тәдгиги (В. Ј. Слухотски, Н. Ф. Дроздов вә б.), реактив мәрмиләрин тәтбигинә даир харичи вә дахили Б. мәсәләләринин һәлли үсулларынын инкишафы вә Б. һесабламаларынын јеринә јетирилмәсиндә һесаблајан електрон машынлардан истифадә саһәсиндә көрүлән ишләр мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Әд.: С е р е б р я к о в М. Е., Внутренняя баллистика ствольных систем и пороховых ракет, М., 1962; Л е в а н т о в с к и й В. И., Механика космического полета в элементарном изложении, М., 1970; Д м и т р и е в с к и й А. А., Внешняя баллистика, М., 1972; Ж а к о в А. М., Управление баллистическими ракетами и космическими объектами, М., 1974; Б р а н д и н В. Н., В а с и л ь е в А. А., Х у д я к о в С. Т., Основы экспериментальной космической баллистики, под ред. Д. А. Погорелова, М., 1974.

БАЛЛЫБАБА—бах *Даламаз*.

БАЛЛЫГАЈА КУРГАНЛАРЫ — ДГМВ-дә, Степанакерт р-ну әразисиндә (Азәрб. ССР), Хачынчајын сол саһилиндә е.ә. 2-чи миниллијин сону, 1-чи миниллијин әввәлләринә аид археоложи абидә. 1894 илдә Е.А. Реслерин тәдгиг етдији гәбирдә кәлләсиз скелет тапылмышдыр (јәгин ки, бу, кечмишдә бир чох тајфа вә халгларда јајылмыш адәтлә—дүшмән башынын кәсилиб апарылмасы илә әлагәдардыр). Гәбирдән тунч мә'мулат—дөјүш јабасы, әса башлыглары, ох учлуглары, гармаг, дүјмәләр, биләрзикләр, һәмчинин сүмүк әшјалар, гара рәнкли кил габлар тапылмышдыр. *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* характерик абидәсидир.

БАЛЛЫНАНӘ — бах *Бәдрәнч*, л и м о н о т у.

БАЛЛЫЧА—Азәрб. ССР Степанакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-г.-дә, Мардакерт—Степанакерт шосе јолу кәнарында, Баллыча чајынын (Гаргар чајынын голу) сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 978 (1976); тәрәвәзчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

БАЛМЕР ДҮСТУРУ—һидрокен атому шүаланмасынын спектр хәтләринин далға узунлуғуну тә'јин едән дүстур. Бу дүстуру илк дәфә 1885 илдә Исвечрә алими И. Балмер емпирик јолла һидрокен спектринин дөрд хәтти үчүн алмышдыр:

$$\lambda=\lambda_0 \frac{m^2}{m^2-4};$$

бурада λ—верилән хәттин *ангстремлә* өлчүлән далға уз., $\lambda_0=3645{,}7$ Å; m—ардычыл там әдәдләр сырасы олуб, 3, 4, 5, 6 вә с. гијмәтләр алыр. 1890 илдә Исвеч физики И. Ридберг Б.д.-ну даһа үмуми шәкилдә вермишдир:

$$\nu=R\left(\frac{1}{n^2}-\frac{1}{m^2}\right) см^{-1}$$

($\nu=\frac{1}{\lambda}$— *далға әдәди*, R—*Ридберг сабити*, $m > n$). $n = 1, 2, 3, 4, 5$ вә с. оланда һидрокенин мүхтәлиф спектр серијалары әлдә едилир (мәс., $n=2$ олдугда Балмер серијасы алыныр).

БАЛМЕР СЕРИЈАСЫ — бах *Атом спектрләри, Балмер дүстуру*.

БАЛНЕОЛОКИЈА (лат. balneum — һамам, чиммә + ...*локија*) — *минерал суларын* мәншәјини, физики-кимјәви хассәләрини, онлардан мүаличә-профилактика мәгсәди илә истифадә етмәк үсулларыны, һабелә онларын организмә тә'сирини өјрәнән елм; тибб елминин бир һиссәсидир. Балнеотерапија, балнеотехника, һәмчинин палчыгла мүаличә Б.-нын тәркиб һиссәсинә дахилдир. ССРИ-дә гәбул олунмуш тәснифата көрә Б. вә *балнеотерапијаја*, иглим мүаличәси илә бирликдә *курортолокијанын* тәркиб һиссәләри кими бахылыр. 1965 илдә балнео-климатолокија ин-тларынын Крынитсада (ПХР) кечирилән 4-чү әлагәләндирмә мүшавирәсиндә гәбул едилмиш тәснифата әсасән бүтүн мәшһур минерал сулар 7 әсас балнеоложи група ајрылыр, һәмин груплар исә газ тәркибләринә көрә јарымфигурлара, анион вә катион тәркибинә, һабелә үмуми минераллашма дәрәчәсинә көрә синифләрә бөлүнүр. Ичмәли минерал сулардакы елементләрин физиоложи вә балнеоложи тә'сирләри һәртәрәфли өјрәнилмишдир. Минерал сулар дәријә билаваситә тә'сир етдикдә онун кечиричилик габилијјәтини јахшылашды

рыр, ичдикдә исә ағыз бошлуғу, мә'дә, гисмән дә оникибармаг бағырсағын селикли гишаларынын ресепторларына тә'сир едиб, организмин туршу-гәләви мүвазинәтинин нормал һала салынмасына көмәк едир.

Азәрб.-да Б. мәсәләләри илә С. М. Киров ад. Елми-Тәдгигат *Курортолокија вә Физиотерапија Ин-ту* мәшғул олур. ССРИ физиотерапевтләринин вә курортологларынын Үмумиттифаг гурултајы 5—7 илдән бир чағырылыр. 1965 илдә Бакыда чағырылмыш Үмумиттифаг гурултајында ССРИ-дә Б., курортолокија вә физиотерапијанын актуал нәзәри вә тәшкилати мәсәләләри, һабелә атеросклероз, ревматизм, периферик синир системи вә с. хәстәликләрин муаличә-профилактикасында тәбии вә бә'зи физики амилләрин тәтбиги мәсәләләри мүзакирә едилмишдир. 6-чы гурултај 1971 илдә чағырылмышдыр. Бејнәлхалг конгрес исә 4 илдән бир кечирилир (сонунчу 1974 илдә кечирилмишдир).

Әд.: Олефиренко В. Т., Водотеплолечение, М., 1970; Физические факторы в комплексном лечении и профилактике внутренних и нервных болезней, под ред. А. Н. Обросова, М., 1971.

БАЛНЕОТЕРАПИЈА (лат. balneum—һамам, чиммә + *терапија*)— *минерал суларла* апарылан мүаличә. Минерал су ванналары (нарзан, һидрокен-сулфидли су, радон ванналары вә с.) үрәк-дамар системи, синир системи, дәри, һәрәкәт-дајаг органлары вә бә'зи дахили органларын хәстәликләриндә тә'јин едилир. Бөјрәкләрин кәскин хәстәлијиндә, гарачијәр сиррозунда, инфексион хәстәликләрин кәскин мәрһәләсиндә вә с. Б.-дан истифадә етмәк олмаз. Бах һәмчинин *Балнеолокија*.

Әд.: Смирнов-Каменский Е. А., Вишневский А. С., Специфические особенности лечебного действия различных минеральных вод. В кн.: Лечебные минеральные воды, под ред. Е. А. Смирнова-Каменского, Пятигорск, 1971.

БАЛОН (фр. ballon; итал. pallone—топ сөзүндән) —1) електровакуум (јахуд ион) чиһазынын вакуум јарадылмыш (вә ја тә'сирсиз газлар, чивә бухары долдурулмуш) вә електродлар олан колбасы; шүшә, метал вә керамикадан һазырланыр; 2) газ долдуруб сахламаг үчүн резин, резинләшдирилмиш парча, јахуд метал габ, говуг; 3) атмосфер тәзјигиндән јүксәк тәзјигли һава долдурулан резин (вә ја резинләшдирилмиш) парчадан һазырланан камера, јастыг вә ја алтлыг; амортизасија гурғусу кими ишләдилир; 4) резинләшдирилмиш памбыг парча, јахуд полимер материалдан һазырланыб ичәрисинә һавадан јүнкүл газ долдурулан говуг; аеростат, дирижабл вә с.-дә ишләдилир; 5) маје төкүб сахламаг вә ја дашымаг үчүн ағзы тыхачла бағланан бир нечә *л*-лик шүшә габ.

БАЛТА—1) одун доғрамаг, ағач кәсмәк, даш јонмаг вә с. үчүн кәскиси металдан, дәстәси (сапы) тахтадан олан аләт. Иншаат, мәишәт вә с.-дә кениш ишләнир. Илк даш Б.-лар *Неолит* дөврүндән мә'лумдур. *Енеолитдә* метал Б.-лардан әмәк аләти вә силаһ кими истифадә олунурду; 2) нефт вә газ гујуларынын газылмасында тәтбиг олунан газыма аләтинин әсас елементи (бах *Газыма балтасы*).

БАЛТА—УССР Одесса вил.-ндә шәһәр. Балта р-нунун мәркәзи. Кодыма чајы (Чәнуби Буг һөвзәси) саһилиндәдир. Ејниадлы д.ј. ст.-ндан 8 *км* аралыдыр. Автомобил јоллары говшағы. 1924—29 илләрдә Молдавија МССР-ин пајтахты олмушдур. Јејинти, јүнкүл вә ағач е'малы сәнајеси, педагожи мәктәб вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

БАЛТАДИМДИК—*сәрчәкимиләр* дәстәсинин вүрок фәсиләсиндән охујан гуш. Уз. 18—23 *см*, чәкиси 50—80 *г*-дыр. Б.-ин јоғун димдији бәрк тохум вә чәјирдәји сындырыб хырдаламаг үчүн ујғунлашмышдыр; ганадлары гыса вә енлидир. Авропа, Асија вә Шимали Американын г. һиссәсиндәки мешәләрдә чох олур. 4 чинсә аид 9 нөвү, о чүмләдән ССРИ-дә 4 нөвү вар. Ади Б. (Coccothraustes coccothraustes) даһа јахшы мә'лумдур. Азәрб. ССР.-ин дағ-мешә гуршағында јашајыр, пајызда ашағылара көчүр; отураг гушдур. Ағачда гурдуғу јуваја 4—7 јумурта гојур. Мејвә чәјирдәји, гоз, фындыг ләпәси, ағач тумурчуғу, дән вә с. једији үчүн бә'зән бағлара зәрәр верир.

БАЛТАЛЫ—Азәрб.ССР Шәки р-ну Киш советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* г.-дә, Шәки—Јевлах шосе јолундан 4 *км* аралы, Кишчајын сағ саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1125 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Механикләшдирилмиш дәјирман, сәккизиллик мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БАЛТИК ДӘНИЗИ (сон лат. mare Balticum, гәдим славјанлардаВарјаг дәнизи)—Атлантик океанынын Шимали вә Орта Авропа саһилләриндә дахили дәнизи. Шимал дәнизи илә Ересунн (Зунд), Бөјүк вә Кичик Белт, Каттегат вә Скакеррак боғазлары илә бирләшир. Саһ. 386 мин $км^2$, орта дәринлији 71 *м*, ән дәрин јери 470 *м*-дир. Дајазлығына бахмајараг диб релјефи кәскин парчаланмышдыр. Дибиндә нисбәтән дәрин чөкәкликләр вар. Г. вә шм.-ш. (Исвеч вә Финландија) саһилләри шхер вә фјорд типли, ч. вә ч.-ш. саһилләри исә дүз вә гумлуг олуб, чохлу сај вә дүнләр вар.

Үч бөјүк көрфәзи—Ботник (117 мин $км^2$), Фин (30 мин $км^2$), Рига (19 мин $км^2$), ч.-унда исә дајаз көрфәзлиманлары—Курски, Гданск вә с. вар. Адалары материк мәншәлидир. Ән бөјүк адалары: Готланд, Борнһолм, Сарема, Хиума, Муху, Еланд вә с. Б.д.-нә чохлу чај төкүлүр. Бунлардан ән бөјүкләри Нева, Нарва, Гәрби Двина, Неман, Висла вә Одрадыр. Б.д. гышда, әсасән, Исландија минимуму, јајда исә Асија максимумунун тә'сири алтында олур. Һаванын орта темп-ру јанварда —2,1-дән (ч.-да) —5°С-јә (шм.-да) гәдәр, ијулда исә мүвафиг олараг 17,5—17°С-дир. Иллик јағынты шм.-да 500 *мм*, ч.-да 600 *мм*-дир. Бә'зи јерләрдә 1000 *мм*-ә чатыр. Тез-тез (орта һесабла илдә 59 күн) думан олур. Ил боју әсән гәрб күләкләринин тә'сири нәтичәсиндә Фин көрфәзиндә Нева чајы ағзында сујун сәвијјәси галхыр. Су сәвијјәсинин ән чох галхмасы Ленинградда 1824 илин нојабрында (тәгр. 410 *см*) вә 1924 илин сентјабрында (369 *см*) гејдә алынмышдыр. Сујун темп-ру ачыг дәниздә гышда 1—3°С, Ботник вә Фин көрфәзләриндә 0°С-дән ашағы, јајда ч.-да 18—20°С, дәнизин мәркәзи һиссәләриндә 14—18°С, Ботник көрфәзиндә 9—13°С олур. Дузлулуг г. һиссәдә 11‰, галан һиссәләрдә 6—8‰, Ботник көрфәзиндә 4—5‰, шм.-да 2‰-дир. Гышда Рига, Фин вә Ботник көрфәзләринин чох һиссәси буз бағлајыр. Дәнизин мәркәзи һиссәси, адәтән, донмур. Гыш чох сәрт кечдикдә дәнизин Лиепаја паралелиндән ч.-а олан һиссәси донур. Б.д.-ндә салака, треска, килкә, гызылбалыг, иланбалығы, сијәнәк, суити овланыр.

Б.д.-ндә рус һидрографија вә картографија ишләри 18 әсрин әввәлләриндә Фин көрфәзиндән башламышдыр. 1920 илдән һидроложи ишләр һидрографија идарәси, Дөвләт Һидрографија Ин-ту тәрәфиндән апарылырды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән (1941—45) сонра Б.д.-ндә ССРИ Дөвләт Океанографија Ин-тунун Ленинград шө'бәсинин рәһбәрлији илә кениш комплекс тәдгигатлар апарылыр. ССРИ Назирләр Совети «Балтик дәнизи һөвзәсинин чиркләнмәкдән мүһафизә едилмәсини күчләндирмәк тәдбирләри һаггында» гәрар гәбул етмишдир (1976, ијул).

Б.д., һәмчинин мүһүм нәгл. әһәмијјәтинә маликдир; Балтик өлкәләрини бүтүн дүнја портлары илә әлагәләндирир. Б.д.-нин Атлантик океанына чыхышы боғазлар вә бејнәлхалг статусу олан Кил каналы (АФР) васитәсиләдир. Б.д. Волга—Балтик су јолу васитәсилә Азов, Хәзәр вә Гара дәнизлә, Ағ дәниз—Балтик каналы васитәсилә Ағ дәнизлә әлагәләндирилмишдир. Мүһүм портлары: Ленинград, Таллин, Рига, Калининград (ССРИ), Шетсин, Гдынја, Гданск (Полша), Росток-Варнемүнде (АДР), Лүбек, Кил (АФР), Стокһолм, Малмө, Сундсвалл, Лулео (Исвеч), Һелсинки, Турку, Котка (Финландија), Копенһакен (Данимарка).

Б.д. р-нунун мүасир һәрби-сијаси вәзијјәти, бир тәрәфдән империалист даирәләрин ону НАТО-нун мүһарибә мејданларындан биринә чевирмәк тәшәббүсү, дикәр тәрәфдән тәрәггипәрвәр гүввәләрин Б.д.-ни сүлһ зонасына чевирмәк сә'ји илә характеризә олунур.

Әд.: Егорьева А. В., Балтийское море, М., 1961; Соскин И. М., Многолетние изменения гидрологических характеристик Балтийского моря, Л., 1963; Добровольский А. Д., Залогин Б. С., Моря СССР, М., 1965.

БАЛТИК ДИЛЛӘРИ — Һинд-Авропа дилләринин мүстәгил голу. Б.д.-нә мүасир латыш, Литва, һабелә гәдим прус, јатвјаг вә курш өлү дилләри дахилдир. Грамматик гурулушу вә лүғәт тәркибинә көрә славјан дилләринә чох јахындыр. Б.д.-нин јазылы абидәләри 15—16 әсрләрә аиддир. Илк дәфә алман алимләри А. Шлејхер, А. Лескин вә б. тәдгиг етмишләр. Б.д.-нин өјрәнилмәсиндә рус алимләри Ф. Ф. *Фортунатов*, Г. К. Улјанов, В. К. Порзежински, Литва дилчиси К. Буга вә латыш дилчиси Ј. Ендзелинин мүһүм хидмәтләри вар.

Әд.: Топоров В. Н., Балтийские языки. В кн.: Языки народов СССР. Индоевропейские языки, М., 1966; Непокупный А. П., Балто-северославянские языковые связи, Киев, 1976.

БАЛТИК ДОНАНМАСЫ—али оператив бирләшмә, ССРИ Һәрби Дәниз Донанмасынын һиссәси. I Пјотрун тәшәббүсү илә Шимал мүһарибәси

(1700—21) заманы јарадылмышдыр. *Једдииллик мүһарибәдә (1756—63)*, Русија—Түркијә (1768—74), Русија—Исвеч (1788—90) мүһарибәләриндә, *Крым мүһарибәсиндә (1853—56)* вә с. мүһарибәләрдә мүвәффәгијјәтлә вурушмушдур. 1902—03 илләрдә Б.д.-нда илк с.-д. дәрнәкләри јаранмышдыр. Б.д. 1905—07 илләр ингилабында иштирак етмишдир. *Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917)* заманы Б.д. үсјанчы халгын тәрәфиндә дурмуш, Октјабр силаһлы үсјанында (1917) мүһүм рол ојнамышдыр. Б.д.-ны алман мүдахиләчиләриндән хилас етмәк үчүн В. И. Ленинин көстәриши илә кәмиләрин Ревел вә Һелсингфорсдан Кронштадта апарылмасы әмәлијјаты мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмышдыр (22 феврал—22 апрел 1918). Вәтәндаш мүһарибәсиндә хидмәтләринә көрә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмуш (1928), *Ленинград мүдафиәсиндә (1941—43)*, Совет Силаһлы Гүввәләринин һүчум әмәлијјатларында фәал иштирак етмишдир. Б.д.-нын 100 миндән чох дәнизчиси орден вә медалларла тәлтиф олунмуш, 137 забити, старшина вә матросу Совет Иттифагы Гәһрәманы адыны алмышдыр. 1965 илдә Б.д. икинчи дәфә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур. Һазырда Б.д. Совет Силаһлы Гүввәләри тәркибиндә ССРИ-нин дәниз сәрһәдләринин кешијиндә сајыг дурмушдур.

Әд.: Балтийский флот. Ист. очерк. М., 1960; Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, 3 изд., М., 1974; Козлов И. А., Шломин В. С., Краснознаменный Балтийский флот в героической обороне Ленинграда, Л., 1976; Тюрин В. М., Яковлев И. И., Ледовая одиссея Балтфлота, М., 1976.

БА́ЛТИМОР (Baltimore) — АБШ-ын Мериленд штатында шәһәр. Атлантик океанынын Чесапик көрфәзи саһилиндә мүһүм порт. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. тәгр. 880 мин (1974). АБШ-ын мүһүм нәгл.-тичарәт вә сәнаје мәркәзләриндән биридир. Гара вә әлван металлуркија, машынгајырма, електротехника, радиоелектроника, авиаракет, кимја, јејинти сәнајеси, ири металлуркија комбинаты, кәми тәрсанәләри, 2 ун-т, консерваторија, музеј, шәкил галерејасы вар.

БА́ЛТИН Август Јанович (17.1.1894, Курландија губ.-нын Газенпот ш.—23.6.1953)—пешәкар ингилабчы. 1909 илдән Сов. ИКП үзвү. 1908 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, Петербург, Рига, Харков, Бакы вә Грозныда ингилаби тәблиғат апармышдыр. Дәфәләрлә һәбс олунмушдур. 1916 илдә сүргүндән гачыб, кизли јолла Бакыја кәлмишдир. 1917 илин ијунунда болшевик Бакы Комитәсинә (БК) үзв сечилмишдир. Прикаспи истеһлак чәмијјәтләри иттифагы јанында Бакы ХКС-нин комиссары олмушдур. 1919 илдә РК(б)П БК-ја үзв сечилмишдир. 1921 илдә Азәриттифагын, 1922 илдә Загафгазија истеһлак чәмијјәтләри бирлијинин сәдри олмушдур. БССР-дә мәс'ул вәзифәләрдә (халг тичарәт вә јүнкүл сәнаје комиссары, ХКС сәдринин муавини вә с.) ишләмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БАЛТУ́ШИС Јуозас (Албертас Јуозенасын тәхәллүсү; д. 14.4.1909, Рига)—Литва совет јазычысы, ичтимаи хадим, Литва ССР халг јазычысы (1969). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1959—67 илләрдә Литва ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әти сәдринин мүавини олмушдур. «Һәфтә јахшы башлајыр» (1940), «Ағ јонча» (1943), «Маһны нәләр демир» (1959), «Аталарын вә гардашларын јолу илә» (1967) һекајә вә очерк китабларынын мүәллифидир. «Хорузлар банлајыр» (1947) пјесиндә, «Сатылмыш илләр» (ч. 1—2, 1957—69) романында буржуа Литвасындакы синфи мүбаризәни тәсвир етмиш, голчомаг вә муздурларын реалист сурәтләрини јаратмышдыр. 1973 илдә «Сынанмыш достлар» адлы хатирәләринин 1-чи чилди нәшр олунмушдур. 2 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранное, Вильнюс, 1953; О чем песни не сложены, М., 1965; Продавные годы, М., 1975.

БАЛУБАЛАР, лубалар — Заир Республикасында халг. Әсасән, Шаба әјаләтиндә вә гисмән дә гоншу Касаи әјаләтиндә јашајырлар. Б.-ын сајы 4,4 млн. нәфәрдир (1975). *Банту дилләри* групунун килуба (чилуба) дилиндә данышырлар. Орта әсрләрдә Б. Балуба дөвләтини јаратмышдылар. Гәдимдән әкинчиликлә мәшғул олурлар. Тәтбиги сәнәт (хүсусилә ағач үзәриндә бәдии ојма) инкишаф етмишдир. Б.-ын хејли һиссәси Шаба мүәссисәләриндә ишләјир. Диндарлары христиандыр; гәдим е'тигадларыны да сахламышлар.

БАЛУГЈА́Н Сонја Арутјуновна (д.18.3.1907, индики Мардакерт р-нунун Мардакерт гәс.) — Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931—61 илләрдә Мардакерт р-нундакы Фрунзе ад. к-зда ишләмишдир. 1948 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

БАЛХА́Н ДАҒЛАРЫ (Бөјүк вә Кичик)—Түр.ССР-ин г.-индә Узбој дәрәси илә ајрылан дағ силсиләләри. Бөјүк Б.д.-нын һүнд. 1880 *м*-әдәк (Арлан д.), уз. тәгр. 70 *км*. Јура вә Табаширин әһәнкдашы вә гумдашыларындан ибарәтдир. Јахынлығында нефт јатағы (Небитдағ) вар. Кичик Б.д.-нын һүнд. 777 *м*-әдәк, уз. 30 *км*. Әсасән, әһәнкдашы вә меркелдән ибарәтдир. Јамачларында сәһра (сејрәк һалда) вә чөл биткиләри битир; бә'зи јерләри әкилир.

БАЛХА́Ш—Газах.ССР-ин ш. һиссәсиндә ахарсыз көл. Кениш Балхаш-Алакул чөкәклијиндә, 340 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. тәгр. 17—22 мин *км*², уз. 605 *км*, ән енсиз јери 8,4 *км*, ән енли јери 74 *км*, орта дәринлији 6 *м*, макс. дәринлији 26 *м*-дир. Һөвзәсинин саһ. 501 мин *км*².

Б. ики һиссәјә ајрылыр. Г. һиссәси дајаз вә енли, саһилләри чох парчаланмышдыр. Сују шириндир. Ш. һиссәси нисбәтән дар, саһилләри аз кириитили-чыхынтылыдыр. Бурада су бир гәдәр шордур. Б.-ын шм. саһилләри һүндүр вә сылдырымлы, ч. саһилләри алчаг вә һамардыр. Б.-а Или, Гаратал, Аксу, Лепса вә с. чајлар төкүлүр. Сәһра иглими вар. Орта темп-р ијулда тәгр. 24°С, јанварда тәгр. —8°С-дир. Нојабрдан апрелин орталарынадәк донмуш олур. Сујун темп-ру декабрда 0°С, ијулда 28°С олур. Иллик јағынтынын мигдары тәгр. 180 *мм*-дир. Б.-ын һејванлар алəми аз инкишаф етмишдир. Суф, маринка вә ханы балығы тутулур. Чәки балығы, Арал нәрәси вә с. јетишдирилир. Су гушлары чохдур. Б. кәмичилијә јарарлыдыр. Мүһүм портлары: Бурылбајтал вә Бурли-Тобе. Балхаш ш.-ндәки мә'дән-металлуркија комбинатында көлүн сујундан истифадә едилир.

БАЛХА́Ш — Газах.ССР Гарағанда вил.-ндә шәһәр. Балхаш көлүнүн шм. саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 81 мин (1975). Мүһүм әлван металлуркија мәркәзидир. Мә'дән-металлуркија комбинаты, јејинти сәнајеси, Гарағанда Политехник Ин-тунун ахшам факүлтәси, Газах.ССР ЕА Ботаника бағы, кимја-металлуркија техникуму, тибб мәктәби вар.

БАЛЧЫЛЫ КУРГАНЛАРЫ — Азәрб.ССР Ханлар р-нунун Балчылы к. јахынлығында е.ә. 2-чи миниллијин сонуна аид гәбир абидәләри. Б.к.-ндан тунч тәбәрзин, топпуз, низә, ијнә, биләрзик, дүјмәләр, мисмар, сүмүк әшјалар, сахсы мә'мулаты вә с. тапылмышдыр. Өлүләр даш гуту, гују вә дөрдкүнч формалы торпаг гәбирләрдә дәфн едилмишдир. Пашатәпә адлы курганда гәбир ағач тирләрлә үч мәртәбәјә бөлүнмүшдүр. Алт мәртәбәдә адам вә ат скелети, silah, кил габлар, орта мәртәбәдә һејван сүмүкләри ашкар олунмушдур. Гәбрин үстүндә тонгал галандығындан алов үст мәртәбәјә кечмиш вә нәтичәдә, торпаға басдырылан ағач учларындан башга, галан һиссәләр јанмышдыр. Кургандан тапылмыш әшјалар дәфн едиләнин һәрбчи вә варлы олдуғуну көстәрир. Б.к. Азәрб.-да Тунч дөврүнүн сонунда синфи тәбәгәләшмәни әкс етдирир. Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти үчүн характерикдир.

БАЛЧАНОВ Мәһәммәд Бајрам оғлу (1879, индики Газах р-нунун Муғанлы к.—27.2.1955, һәмин к.-дә). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). Газах р-нунун «Правда» к-зунда манга башчысы ишләмишдир. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БАМ—бах *Бајкал — Амур магистралы.*

БАМА́КО (Bamako) — Мали Респ.-нын пајтахты. Никер чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. тәгр. 350 мин (1973). Өлкәнин мүһүм сәнаје вә тичарәт мәркәзидир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, метал е'малы, пластик күтлә мә'мулаты, транзисторлу гәбуледичи гураштырма з-длары, тохучулуг комбинаты, кибрит ф-ки, кустар сәнәткарлыг е'малатханалары, ИЕС, СЕС вә с. вар.

БА́МБЕРГ (Bamberg)— АФР-ин Баварија әразисиндә шәһәр. Регнитс чајы саһилиндә порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 70 мин (1972). Сәнаје вә тичарәт мәркәзидир. Памбыг парча, метал е'малы, јејинти сәнајеси, електрик аваданлығы, електрик лампалары, кағыз истеһсалы, педагожи ин-т, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

БАМБУ́К (малајча bambu)—1) Bambusa чинсиндән ағачабәнзәр тахылларын ады; Асија, Африка вә Американын тропик вә субтропикләриндә 70-ә јахын нөвү битир; 2) бамбуккимиләр јарымфәсиләсиндән олан бүтүн тахылларын үмуми ады.

БАМБУ́К АЈЫСЫ, бөјүк панда (Ailuropoda melanoleuca) — јенотлар

фәсиләсиндән мәмәли һејван. Уз. тәгр. 1,5 *м*, чәкиси 150 *кг*, хәзи ағ, көзләри-

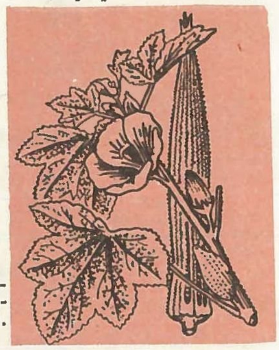
нин әтрафы, гулаглары, ајаглары, гуј-руғунун учу вә базу наһијәси гарадыр. Чинин (Шәрги Тибет, Сычуан, Јуннан) дағ мешәләриндә јашајыр; ағачлара јахшы дырмашыр. Әсасән, бамбукун көрпә зоғлары илә гидаланыр.

БАМБУККИМИЛӘР, б а м б у к л а р (Bambusoideae)—бә'зән хүсуси фәсиләјә — Bambusaceae ајрылан тахыллар јарымфәсиләси. Әксәријјәти көвдәси одунчаглашмыш көкүмсовлу чохиллик биткиләрдир. Һүнд. 40 *м*-дән артыг, диаметри 30 *см*-әдәк олур. Јарпаглары гынлы вә гысасаплаглы, чичәкләри 6 еркәкчиклидир. Б. һәр ил, ја да хејли фасиләдән сонра чичәкләјир. Бир чох Б.-дә чичәкләнмәдән сонра бүтүн фәрдләрин јералты һиссәләри ејни вахтда мәһв олур (бә'зән бөјүк әразидә). 50 чинси вә 600 нөвү, әсасән, Ҹәнуб-Шәрги Асијанын тропикләри вә субтропикләриндә вә Малајја архипелагында битир. Африка вә Америкада аздыр. Авропада исә јохдур. ССРИ-дә (Курил а-рында вә Сахалиндә) бир нечә нөвү вар. 20-дән артыг нөвү, әсасән, Гафгазын Гара дәниз саһилиндә бечәрилир. Б.-ин одунчаглашмыш ири көвдәсиндән ев вә көрпү тикилир, су кәмәри чәкилир, мебел, зәнбил, һәсир пәрдәләр һазырланыр; бә'зиләринин ҹаван зоғлары вә тохуму јејилир. Бә'зи нөвләринин өзәјиндәки ширәдән бамбук шәкәри алыныр.

БАМБУНДУЛАР, а м б у н д у л а р, а м б у у н л а р, м б у н и л ә р—Ангола Халг Республикасында Кванза чајы һөвзәсиндә вә Луанда ш. әтрафында јашајан халг. 1,6 млн. нәфәрдирләр (1975). Банту дилләри аиләсинин кимбунду дилиндә данышырлар. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар; гәһвә вә шәкәр гамышы плантасијаларында да ишләјирләр. Б.-ын әксәријјәти ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми христиандыр.

БАМИА́Н—Әфганыстанда шәһәр. Бамиан әјаләтинин инз. мәркәзи. Баба силсиләсинин шм. әтәјиндә, Бамиан чајы саһилиндәдир. Әһ. 46 мин (1961). 1 әсрдән башлајараг Б.-ын ады мәнбәләрдә мүһүм тиҹарәт шәһәри кими чәкилир. Әрәб истиласынадәк (7 әср) Б.-ын әһалиси бүтпәрәст олмушдур. Шәһәрин јахынлығында Будда монастырлары вә Будда һејкәлләри (35 вә 53 *м*) тапылмышдыр. 10—13 әсрин әвәлләриндә Б. *Гәзнәвиләр*, *Ғуриләр* вә Харәзмшаһлар дөвләтинин тәркибиндә, 13 әсрдән монголларын, 16 әсрдән исә *Бөјүк Моғолларын* һакимијјәти алтында олмушдур. 18 әсрин 2-чи јарысындан Әфганыстан дөвләтинин тәркибиндәдир.

БАМИЈӘ (Hibiscus esculentus) — *әмәкөмәҹиләр фәсиләсиндән* бириллик битки. Һүнд. 1,5 *м*-ә чатыр. Харичи көрүнүшүнә вә чичәкләринә көрә памбыг колуна охшајыр. Вәтәни Шәр-

Бамијә: јарпаглары, чичәји вә мејвәси.

ги Африкадыр. Б.-нин јетишмәмиш мејвәси тәрәвәз кими ишләдилир (хөрәјә төкүлүр, салат вә консерв һазырланмасында истифадә едилир); көвдәсиндән габа лиф алыныр. Говрулмуш тохумундан гәһвә сурроғаты һазырланыр. Тропик вә субтропик өлкәләрдә, Шимали Америка вә Ҹәнуби Авропада бир чох сорту јетишдирилир. ССРИ-дә Загафгазијада, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә (Хачмаз вә Степанакерт р-нларында) әкилир.

БАМИЈӘ—ун, јағ вә шәкәрдән биширилән ширнијјат. Бамијә биткисинин мејвәси формасында һазырландығы үчүн белә адланыр. Әсасән, битки јағында гызардылыр вә шәрбәт һопдурулур. Гурудугдан сонра үстүнә гәнд тозу сәпилир.

БАМУТ ГӘБИРИСТАНЛАРЫ — Чечен-Ингуш МССР Бамут к. јахынлығында Тунҹ дөврүнә вә сон орта әсрләрә аид курган гәбиристаны. 1958 илдән тәдгиг едилир. Тунҹ дөврү курганларында Мајкоп (е.ә. 3-ҹү миниллијин сону), Шимали Гафгаз, катакомба (е.ә. 2-чи миниллик) вә сармат мәдәнијјәтләринә аид 250-дән чох гәбир ачылмышдыр. Бу, һазырда Шимали Гафгазда тәдгиг едилмиш Тунҹ дөврү абидәләриндән ән бөјүјүдүр. 14—16 әсрләрә аид 30-дәк курганын тәдгиги Шимали Гафгазын ҹ.-ш. р-нларына монголлардан сонра мүасир адыкеләрин, кабардалыларын вә черкәзләрин әҹдады олан адыг тајфаларынын кәлдијини көстәрир.

Әд.: М у н ч а е в Р. М., Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа, М., 1961; К р у п н о в Е. И., М у н ч а е в Р. М., Бамутский курганный могильник XIV—XVI вв., В сб.: Древности Чечено-Ингушетии, М., 1963; М у н ч а е в Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

БАНАЗУР—Азәрб.ССР Һадрут р-нунда (ДГМВ) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 27 *км* ҹ.-да, Ҹәбрајыл—Фүзули шосе јолундан 7 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин ҹ.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 335 (1976); үзүмчүлүк, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Үзүм е'малы мәнтәгәси, орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, киногурғу, рабитә шө'бәси вар. Б.-да Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

БАНА́Н (Musa)—бананкимиләр фәсиләсиндән чохиллик битки ҹинси. Гыса көвдәли вә ири көкүмсовлу һүндүр, бә'зән дә нәһәнк отдур. Вәтәни Асија, Африка вә Австралијанын тропик вә субтропик өлкәләридир. 70-ә јахын нөвү вар. Истисевән һибрид нөвләри (M. × paradisiaca вә M. × sapientum) даһа чох јајылмышдыр. Көкдән чыхан ири, гынлы јарпаглары чохгатлы бору—јаланчы көвдә әмәлә кәтирир. Бирҹинсијјәтли вә икиҹинсијјәтли чичәкләри нәһәнк салхымы хатырладыр. Мејвәләри салхымда топлашыр, һәр салхымда 300-ә гәдәр мејвә олур, үмуми чәкиси 50—60 *кг*-а чатыр. Тәркибиндә 14—22% шәкәр, 5—8% нишаста, 1,5%-әдәк протеин олур. Јејилир, гурудулур, консерв, мармелад, ширә, шәраб, банан уну вә с. һазырламаг үчүн истифадә едилир. Бар вердикдән сонра јерүстү һиссә гурујуб мәһв олур. M. textilis нөвүнүн јалан-

Банан: 1—мејвәси; 2—үмуми көрүнүшү; 3—еркәкчикли чичәји; 4—дишичикли чичәји.

чы көвдәсиндән тохуҹулуг сәнајеси үчүн лиф, дәниз буразы, балыг овунда ишләдилән ип алыныр. ССРИ-дә (Гафгазын вә Крымын Гара дәниз саһилләриндә), о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә (Ләнкәран, Загатала вә Кировабадда) M. basjoo нөвү декоратив битки кими әкилир. Инди Ensete (E. ventricosum) ҹинсинә аид едилән Е ф и о п и ј а Б.-ы (M. ensete) Африкада јејинти вә тохуҹулугда истифадә едилмәк үчүн бечәрилир.

БА́НАХ (Banach) Стефан (30.3.1892, Краков — 31.8.1945, Лвов) — полјак ријазијјатчысы. Лвов ун-тинин проф. (1924). Мүасир функсионал анализин јарадыҹыларындан бири. Хәтти функсионалларын вә операторларын өјрәнилдији хәтти фәзаны (*Банах фәзасы*) дахил етмиш вә онун әсас хассәләрини өјрәнмишдир. «Хәтти операсијалар нәзәријјәси» әсәри полјак (1931), франсыз (1933) вә Украјна (1948) дилләриндә нәшр едилмишдир.

Ә с ә р и: Дифференциальное и интегральное исчисление, пер. с польск., М., 1972.

БА́НАХ ФӘЗАСЫ (С. Банахын адына)—там нормалашмыш *хәтти фәза*.

БАНБАШЫ — Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* г.-дә, Масаллы д.ј. ст.-ндан 14 *км* аралы, Масаллы—Пришиб шосе јолу кәнарындадыр; Виләш чајынын сол саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 5947 (1976); тәрәвәзчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта, 4 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, 5 китабхана, 3 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст., Тунҹ вә Дәмир дөврләринә аид 2 курган вар. 1972 илдә Бөјүк Хочавар кәнди Б. илә бирләшдирилмишдир.

БАНБУ́, Б е н п у — Чинин ш.-индә Анхој әјаләтиндә шәһәр вә порт. Хуајхе чајынын ашағы ахынындадыр. Әһ. 400 мин (1970). Мүһүм тиҹарәт-нәгл.

мәркәзидир. К.т. машынгајырмасы, кәми тә'мири, метал мә'мулаты, јејинти, түтүн вә кағыз мүәссисәләри вар. Б.-дан дәнли биткиләр, дуз, көмүр ихрач едилир.

«БАНВОР, ЗИНВОР ЈЕВ НАВАСТИ ПАТГАМАВОРНЕРИ ХОРҺУРДИ ДЕҒЕГАДУ» («Фәһлә, әскәр вә матрос депутатлары Советинин әхбары»)— күндәлик болшевик гәзети. Бакы Советинин органы. Илк нөмрәси 1918 ил апрелин 16-да Бакыда ермәни дилиндә чыхмышдыр. Нәшри ијулун 31-дәк давам етмишдир. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти јыхылдыгдан сонра нәшри дајанмышдыр. Ҹәми 84 нөмрә бурахылмышдыр. 6 нөмрәси (4 — 9) Азәрб. вә ермәни дилләриндә чыхмышдыр. Редактору А. И. Микојан иди. 45-чи нөмрәдән «Банвор, зинвор, навасти јев кјуғаси патгамаворнери хорһурди деғегаду» («Фәһлә, әскәр, матрос вә кәндли депутатлары Советинин әхбары») адланмышдыр. Гәзет Бакы ХКС-нин сосиалист тәдбирләрини ишыгландырмыш, зәһмәткешләрин бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәси уғрунда мүбаризә апармышдыр. Гәзетдә В. И. Ленинин мәгалә вә чыхышлары дәрч олунмушдур.

«БАНВОРИ ДЗАЈН» («Фәһлә сәси»)— кизли болшевик гәзети. РСДФП Бакы Комитәсинин органы. Јеканә нөмрәси 1906 ил мартын 19-да (8 сәһифәдән ибарәт) Бакыда ермәни дилиндә чыхмышдыр. Һәмин нөмрәдә В. И. Ленинин «Дөвләт думасыны бојкот етмәлими?» мәгаләси, марксизм идејаларынын тәблиғинә, дашнакларын буржуа милләтчилијинин ифшасына, ермәни фәһләләринин бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәсинә даир мәгаләләр дәрч едилмишдир. Редакторлары С. И. Касјан, Л. М. Кнунјанс, П. Н. Мнасаканјан иди. Мартын 27-дә полис гәзетин чап олундуғу кизли мәтбәәни дағытмышдыр.

«БАНВОРИ ХОСК» («Фәһлә сөзү»)— һәфтәлик болшевик гәзети. РСДФ(б)П Бакы Комитәсинин органы. Илк нөмрәси 1918 ил јанварын 19-да Бакыда ермәни дилиндә нәшр олунмушдур. Ҹәми 7 нөмрә бурахылмышдыр. Гәзет буржуа-милләтчи партијалара гаршы чыхмыш, халглар достлуғу идејасыны тәблиғ етмиш, Загафгазијада кәндли һәрәкатынын кедишини ишыгландырмышдыр. Гәзетдә К. Марксын вә В. И. Ленинин бир нечә мәгаләси дәрч едилмишдир. Сонунҹу нөмрәси 1918 ил мартын 27-дә чыхмышдыр.

БАНГВЕЎЛУ (Bangweulu) — Замбијада көл. Луапула чајынын јухары ахынында, дәниз сәвијјәсиндән 1067 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 4 мин *км*²-дән (гуру дөврдә) 15 мин *км*²-ә (јај јағышлары дөврүндә), дәринлији 5 *м*-ә гәдәрдир. Саһилләри батаглыгдыр. 1868 илдә Д. *Ливингстон* кәшф етмишдир.

БАНГКО́К, Банкок — Таиландын пајтахты. Менам-Чао-Праја чајы саһилиндә порт. Иглими тропик муссондур. Ән сојуг ајда (декабр) темп-р 24°С, ән исти ајда (апрел) 28,6°С-дир. Иллик јағынты 1000—1500 *мм*. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 3,8 млн. (әтрафы илә бирликдә, 1975). Өлкәнин мүһүм сијаси, игтисади вә мәдәни мәркәзидир. Кустар истеһсал инкишаф етмишдир. Кәми тә'мири тәрсанәләри, тохуҹулуг, јејинти, кағыз, тахта-шалбан, електротехника, кимја, семент вә чәлтиктәмизләмә мүәссисәләри, ИЕС, милли китабхана, милли музеј вә ме'марлыг абидәләри вар.

Б. шәһәр кими 16 әсрдән мөвҹуддур. 1782 илдән Таиландын пајтахты вә дини мәркәзидир. СЕАТО-нун гәраркаһы Б.-да олмушдур (1954—74). Ун-т, бир нечә али мәктәб (тибб, к.т. ин-тлары вә с.), Пастер ин-ту вар.

Бангкок. Ват-Пра-Кео будда мә'бәди. 18—19 әсрләр.

БАНГЛАДЕШ, Бангладеш Халг Республикасы (People's Republic of Bangladesh)—Ҹәнуби Асијада Һиндистан ј-а-нын шм.-ш.-индә дөвләт. Г., шм. вә ш.-дә Һиндистанла, ҹ.-ш.-дә Бирма илә һәмсәрһәддир. Ҹ.-да Бенгал көрфәзи илә әһатәләнир. Саһ. 142,2 мин *км*². Әһ. тәгр. 73 млн. (1975). Пајтахты Дәккә ш.-дир. Инз. ҹәһәтҹә 7 вил.-ә бөлүнүр (1976).

Дөвләт гурулушу. Б. респ.-дыр. *Милләтләр бирлији* тәркибинә дахилдир. Гүввәдә олан конститусија 1972 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы 5 ил мүддәтинә сечилән президентдир; о, бүтүн иҹраедичи һакимијјәтә вә кениш ганунвериҹилик сәлаһијјәтинә маликдир. 1975 ил августун 15-дә һәрби чеврилишдән сонра парламент бурахылмышдыр. Инзибати һакимијјәти һәјата кечирмәк үчүн Мәшвәрәтчи Шура јарадылмышдыр.

Тәбиәт. Б., әсасән, Һинд-Ганг дүзәнлијинин ш.-индәдир. Шм.-ш. вә ш.-дә тәпәләр вә алчаг (макс. һүнд. 1230 *м*) силсиләләр (Читтагонг вә Лушан) вар. Бу силсиләләр Бенгал көрфәзиндән енсиз саһилбоју дүзәнликлә ајрылыр. Әразинин тәгр. 9/10 һиссәси Ганг, Браһмапутра вә Меғһна чајларынын делтасыдыр. Јағыш вә дашгынлар дөврүндә делта, әсасән, су алтында галыр; јүксәк саһилләрдәки јашајыш мәнтәгәләри исә адалара чеврилир. Фајдалы газынтылары: даш көмүр, торф, дәмир филизи (һематит), әһәнкдашы, каолин, одадавамлы кил, радиоактив гум, тәбии газ. Нефт вә газ јатагларынын кәшфијјаты ишләри ССРИ-нин көмәји илә апарылыр.

Иглими субекваториал, муссондур. Орта темп-р јанварда 15—20°С, апрелдә (ән исти ај) 27—30°С-дир. Б. дүнјада ән чох јағынтысы олан јерләрдән биридир. Орта иллик јағынты тәгр. 2000 *мм*-дир (80%-и ијун—октјабр ајларында дүшүр). Муссонларын дәјишдији вахт Бенгал көрфәзиндән кәлән фыртыналы вә тајфунлу сиклонлар бөјүк фәлакәтләрә сәбәб олур. Чохлу чај (бөјүкләри Ганг вә Браһмапутра) вә көл вар. Торпаглары аллүвиал типлидир; әсасән, јумшаг киллиҹәли вә гумсал торпаглардыр. Әразинин 7%-и мешәләрдир. Ири мешәләр јалныз ҹ.-ш.-дә вә ҹ.-да галмышдыр. Лушан вә Читтагонг д-рында рүтубәтли тропик һәмишәјашыл вә муссон мешәләри вар. Чох јајылмыш ағаҹлары: гарҹан, бамбук (тәгр. 20 нөв), тиксал. Лиан вә епифитләр чохдур. Ҹ.-дакы мешәләри мангр формасијасына аиддир. Коллуглардан ибарәт саванналар јалныз Баринд вә Мадһупур јүксәкликләриндә галмышдыр. Һиндгозу ағаҹы вә дикәр палма нөвләри, банан, манго битир.

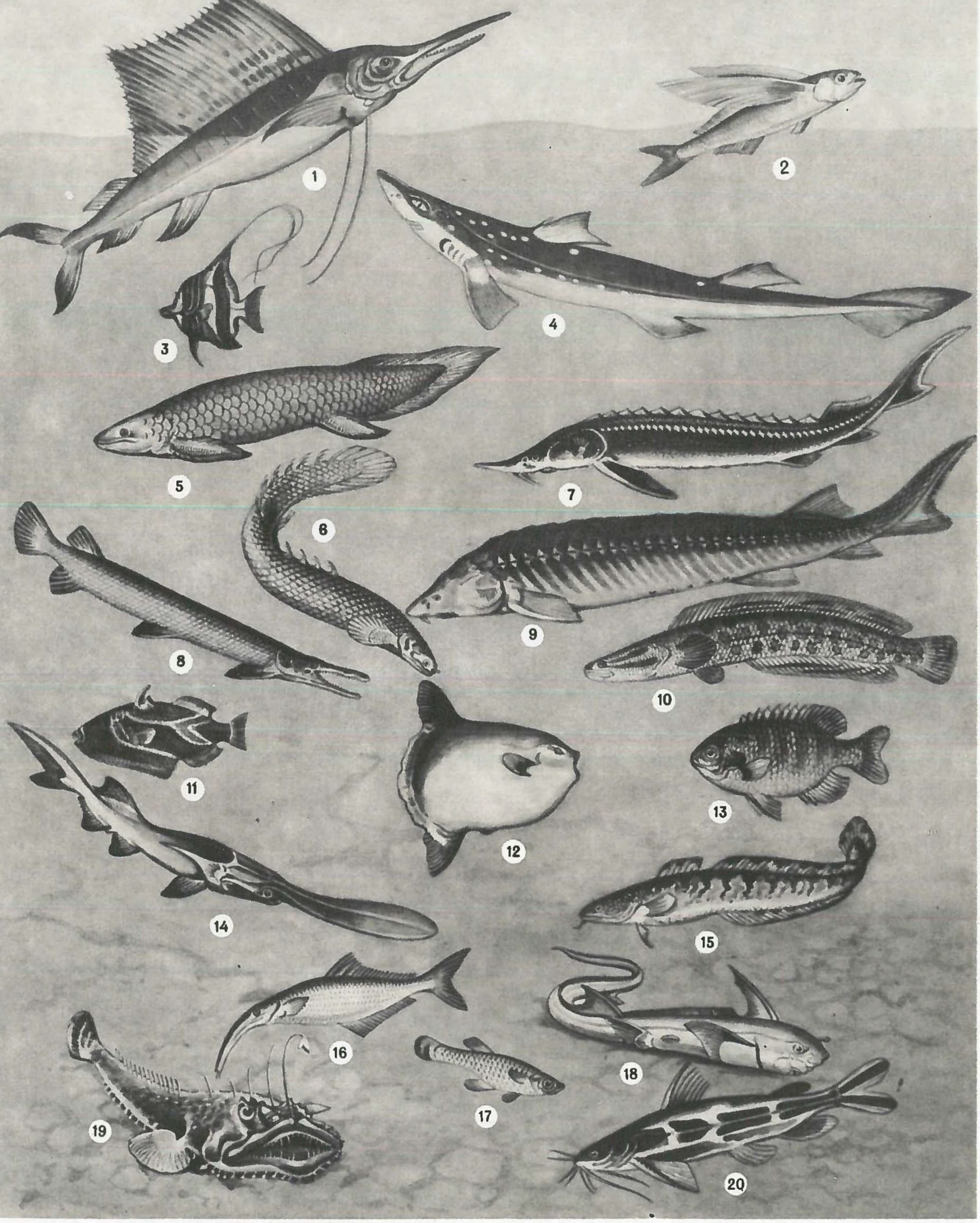
Һејванлар аләми зәнкин вә рәнкарәнкдир. Пәләнк, золаглы кијена, кәркәдан, габан, вәһши ҹамыш, мејмун, илан, тимсаһ вә с. вар. Учгар ҹ.-ш.-дә вәһши филләр галмышдыр. Мүхтәлиф гушлар, о ҹүмләдән Бенгал кәркәси чохдур. Чохлу һәшәрат вар.

Әһали. Әһалинин 98%-индән чоху *бенгаллардыр* (1975). Өлкәнин шм.-г. вә мәркәзи р-нларында, әсасән, Шимали Һиндистанын мүхтәлиф р-нларындан кәлмиш мүсәлманлар, шм. вә ш. сәрһәд р-нларында, ҹ.-ш.-дә вә шм.-да ајры-ајры кичик халглар јашајырлар. Дөвләт дили *бенгал дилидир*. Әһалинин 80%-индән чоху мүсәлман, тәгр. 18% һиндуист, кичик халгларын әксәријјәти буддист вә тәгр. 150 мин нәфәр (1975) христиандыр. Ишләјән әһалинин тәгр. 80%-и к.т.-нда чалышыр (1975). Орта иллик артым тәгр. 3%-дир. Б. әһалинин чох сых јашадығы өлкәләрдәндир (1 *км*²-дә тәгр. 500 нәфәр). Әһалинин 10%-и шәһәрләрдә јашајыр (1975). Бөјүк шәһәрләри: Дәккә — 1,5 млн. нәфәр, Читтагонг— 458 мин, Нарајангач—443 мин (1975).

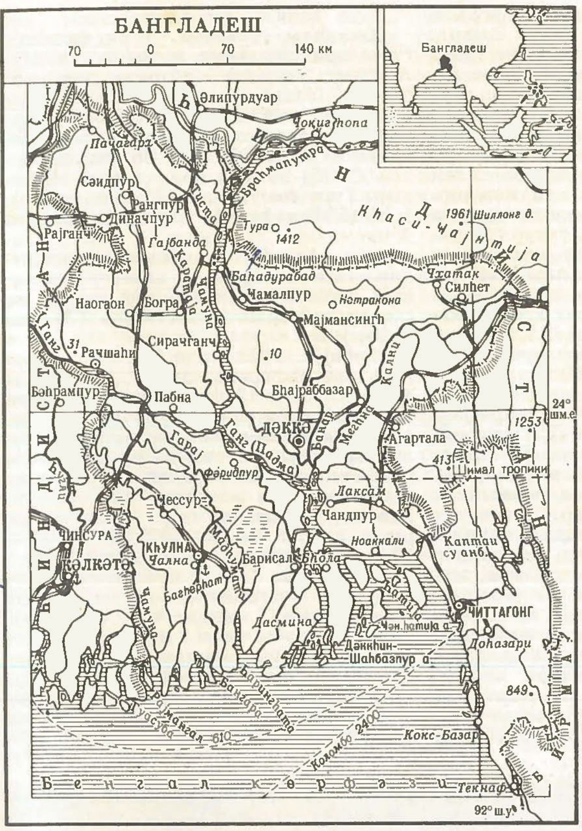
Тарихи мә'лумат. Б. әразисиндә е.ә. 7—6 әсрләрдә јаранмыш илк дөвләт Ванга (индики Бангладеш ады да бурадандыр: «Бангла» — бенгаллара мәхсус вә «деш» өлкә демәкдир) олмуш-

Балыглар: *1*—хәшәм; *2*—Хәзәр ширбити; *3*—Хәзәр гызылбалығы; *4*—шамајы; *5*—узунбурун; *6*—сарган; *7*—бөлкә; *8*—чәки; *9*—јашылча; *10*—килкә; *11*—зијад (күтүм); *12*—дурнабалығы; *13*—нахај; *14*—сыф; *15*—гызылхаллы (форел); *16*—енлибаш кефал; *17*—султанбалығы; *18*—күлмә; *19*—лил балығы; *20*—чапаг; *21*—тиканлы скат; *22*—долкл сијәнәји; *23*—иланбалығы; *24*—анквил; *25*—хул.

Балыглар: *1*—јелкән балығы; *2*—учан балыг; *3*—бујнузлу занкл; *4*–тиканлы акула; *5*—бујнуздиш; *6*—чохүзкәчли балыг; *7*—чөкә; *8*—зиреһли дурнабалығы; *9*—нәрә; *10*—иланбаш; *11*—белбујнуз; *12*—ај-балыг; *13*—гулаглы ханы; *14*—чохдишли балыг; *15*—налим; *16*—әјрибурун гнатонем; *17*—гамбузија; *18*—химер; **19**—дәниз шејтаны (лофиус); **20**—орка.

дур. Е.ә. 4 әсрдә—срамызын 5 әсриндә Б. әразиси мүхтәлиф гәдим Һиндистан империјаларынын тәркибинә дахил иди. 8 әсрдән бу дөвләтләрин әразиси г.-дәки торпагларла бирликдә ваһид Бенгалија дөвләтиндә бирләшди. 13 әсрдә Бенгалијаны Деһли султанлығы ишғал етди. Һәмин дөврдә Бенгалијада ислам дини кениш јајылмаға башлады. 14 әсрин орталарында Бенгалијанын Деһли ҹанишинләри мүстәгил һакимләрә чеврилдиләр. Онларын бир нечә сүлаләси 1576 иләдәк бурада һакимијјәт сүрдү. 1576 илдә өлкәни *Бөјүк Моғоллар* ишғал етди. 17 әсрин әввәлиндә өлкәнин инзибати мәркәзи Дәккә ш. олду. 18 әсрин әввәлиндә Бенгалија ҹанишинлији, әслиндә, мүстәгил дөвләтә чеврилди. 1757 илдә Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри Бенгалијаны, сонра исә бүтүн Һиндистаны зәбт етдиләр. Мүстәмләкәчилик дөврүндә (1757—1947) бу әрази дә метрополијанын аграр хаммал базасы иди.

19 әсрин әввәлиндә Бенгалијада милли һәрәкат кенишләнмәјә башлады. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән вә Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра бенгал милли азадлыг һәрәкаты јени вүс'әт алды. 20 әсрин 30-ҹу илләриндә дини-иҹма мөвгеләриндә дуран сијаси гүввәләр артмаға башлады. Бу, һиндуларла мүсәлманлар арасында мүстәмләкәчиләр тәрәфиндән гызышдырылан тоггушмалара сәбәб олду. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Ҹәнуби Асија халгларынын бөјүк вүс'әт алан азадлыг мүбаризәси Инкилтәрә мүстәмләкәчиләрини Һиндистана истиглалијјәт вермәјә (1947) мәҹбур етди. 1947 илдә кечмиш Британија Һиндистаны әразисиндә дини принсипә көрә ики дөвләтин—Һиндистан вә Пакистанын јаранмасындан сонра әһалиси, әсасән, мүсәлманлардан олан Шәрги Бенгалија әразиси Пакистана дахил едилди. О, Шәрги Пакистан әјаләти олду. Бу әјаләтин г.-ә нисбәтән гејри-бәрабәр игтисади вә сијаси вәзијјәти, Пакистанын һаким даирәләринин бенгал дилини дөвләт дили кими гәбул етмәмәси, бенгаллара гаршы ајры-сечкилик салынмасы бенгал милли һәрәкатынын күчләнмәсинә сәбәб олду. Бу һәрәката Авами лиг, Милли Халг Партијасы вә Коммунист Партијасы рәһбәрлик едирди. Илк дәфә Милли Мәҹлисә кечирилән үмуми сечкиләрдә (1970, декабр) Авами лиг гәләбә газанды (300 јердән 162 јер). Сечкиләрин нәтиҹәләрини ләғв етмәјә, Шәрги Пакистана там мәһәлли мухтаријјәт верилмәсиндән имтина етмәјә чалышан Пакистан һәрби даирәләринин ҹәһдләри халг арасында бөјүк наразылыға сәбәб олду. 1971 ил апрелин 17-дә бенгал вәтәнпәрвәрләри Шәрги Бенгалија әразисиндә мүстәгил Бангладеш Халг Респ.-сынын јарандығыны е'лан етдиләр. Пакистан һәрби һакимијјәт органларынын бенгал вәтәнпәрвәрләринә гаршы ҹәза тәдбирләри нәтиҹәсиндә милјонларла бенгал гачгыны Һиндистана чыхыб кетди. Бу, Һиндистан—Пакистан мүнасибәтләрини хејли кәскинләшдирди. Совет һөкумәти сүлһүн мүһафизәсинә чалышараг, дәфәләрлә Пакистанын һәрби һакимијјәт органларыны мәсәләни сијаси јолла низама салмаға вә ҹәза тәдбирләриндән әл чәкмәјә чағырды. Пакистан һәрби һакимијјәт органларынын мәсәләни бу јолла гајдаја салмагдан имтина етмәси 1971 ил декабрын әввәлиндә Һиндистан вә Пакистан арасында һәрби мүнагишә илә нәтиҹәләнди. 1971 ил декабрын 16-да бенгал вәтәнпәрвәрләри вә Һиндистан гошунлары Б.-ин пајтахты Дәккәни тутдулар. 1972 ил јанварын 12-дә Б.-ин е'лан олунан мүвәггәти конститусијасына әсасән Авами лигин лидери Шејх Муҹибур Рәһман Б. һөкумәтинин башчысы олду. Мүстәгил Б. һөкумәти, мүһарибә нәтиҹәсиндә дағылмыш х.т.-ны бәрпа етмәјә вә мүтәрәгги иҹтимаи-игтисади тәдбирләр көрмәјә башлады. Б. Һиндистандан, һабелә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләриндән хејли јардым алды. 1972 ил нојабрын 4-дә Б. мүәссисләр мәҹлиси даими конститусија гәбул етди. 1973 ил мартын 7-дә Милли Мәҹлисә кечирилән илк сечкиләрдә Авами лиг гәләбә газанды. Мартын 16-да Муҹибур Рәһманын рәһбәрлији илә јени һөкумәт тәшкил едилди. 1973 илин пајызында «өлкәнин тәрәггиси уғрунда мүбаризә үчүн», «Халг бирлији ҹәбһәси» јарадылды. Бу ҹәбһәјә Авами лиг, Милли Халг Партијасы вә Бангладеш Коммунист Партијасы дахил олду. Өлкәдә гарышыглығы даһа да гызышдырмаг үчүн сағ вә сол екстремист груплар бир сыра һәлл едилмәмиш игтисади проблемләрдән истифадә етдиләр. Белә шәраитдә 1974 илдә Б.-дә фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан олунду. 1975 илин јанварында Милли Мәҹлисин гәрары илә өлкәдә президентлик идарә формасы тәтбиг едилди, М. Рәһман президент олду. 1975 илин февралында М. Рәһман өлкәдә ваһид милли вәтәнпәрвәр партијанын — Бангладеш Кәндли-Фәһлә Халг Лигасынын (БКФХЛ) јарадылдығыны е'лан етди вә бунунла әлагәдар Бангладешдә бүтүн сијаси партијалар бурахылды. Ијунда БКФХЛ-нын рәһбәр органлары тәшкил олунду. Партијанын низамнамәсиндә әсас мәгсәд «үмуми иҹтимаи, сијаси вә игтисади тәрәггијә наил олмаг», «истисмардан азад ҹәмијјәт гурмаг» е'лан едилди.

1975 ил августун 15-дә өлкәдә баш верән дөвләт чеврилиши заманы БХР-нын президенти М. Рәһман өлдүрүлдү. Кечмиш хариҹи вә дахили тиҹарәт назири К. М. Әһмәд дөвләт башчысы олду. Јени президентин декрети илә өлкәдә бүтүн сијаси партијалар гадаған едилди, БКФХЛ бурахылды. Нојабрын 3 вә 7-дәки чеврилишләр нәтиҹәсиндә А.М. Сајем президент олду. 1975 ил нојабрын 8-дә парламент бурахылды. Дөвләт чеврилишиндән сонра гадаған олунан (1975, август вә нојабр) бир сыра сијаси партијаларын, о ҹүмләдән Бангладеш Коммунист Партијасынын фәалијјәтинә 1976 ил ијулун 30-дан иҹазә верилди. 1977 илин февралында К. М. Әһмәд коррупсијаја вә хидмәти вәзифәсиндән суи-истифадә етдијинә көрә 5 ил каторга ҹәзасына мәһкум едилмишдир.

Б.—1974 илдән БМТ-нин үзвүдүр.

Игтисади-ҹоғрафи очерк. Б. инкишаф етмәкдә олан аграр өлкәдир. Узунмүддәтли мүстәмләкәчилик нәтиҹәсиндә өлкәнин игтисадијјаты инкишаф етмәмишдир. Б. јалныз чут вә чәлтик истеһсалында ихтисаслашмышдыр. Пакистанын тәркибиндә олдуғу дөврдә (1947—71) бә'зи сәнаје саһәләринин (тохуҹулуг, јејинти, кағыз вә с.) јаранмасына бахмајараг, бу ихтисаслашма индијәдәк галмышдыр. Өлкәнин чох керидә галмыш игтисадијјаты 1971 илин март—декабр ајларындакы ҹәза әмәлијјатлары вә Ҹәнуби Асија субконтинентиндәки һәрби мүнагишә нәтиҹәсиндә даһа да зәрәр чәкди. Игтисадијјатынын әсас саһәси к.т.-дыр (ишләјән әһалинин 4/5-ү к.т. илә мәшғулдур). К.т. үмуми мәһсулун 59%-ини верир. Хырда әмтәә вә хырда капиталист уклады јајылмышдыр. Әсас әрзаг биткиси чәлтикдир (әкин саһ. 10 млн. *ha*; бүтүн әкин саһәләринин 80%-и). 1974/75 илдә 11,5 млн. *m* чәлтик јығылмышдыр. Буғда, арпа, гарғыдалы да әкилир. Әһалинин әрзаға олан тәләбатыны минимум өдәмәк үчүн илдә 1 — 1,5 млн. *m* тахыл идхал олунур (1975 илдә 2,3 млн. *m*). Әсас техники битки чутдур (саһ. 0,9 млн. *ha*). 1974/75 илдә 725 мин *m* чут јығылмышдыр. Б.-дә чут әкинләри саһәсинин вә мәһсулдарлығынын азалмасы нәтиҹәсиндә онун јығымы $\frac{1}{3}$ дәфә азалмышдыр. Ла-

кин Б. јенә дә чут јығымына көрә дүнјада (Һиндистандан сонра) икинчи јердәдир. Б.-ин шм. вә ч.-ш.-индә 147 чај плантасијасы (саһ. 43 мин *һа*; 1974/75 илдә 32,2 мин *т* чај јарпағы јығылмышдыр) вар. Плантасијаларын бир һиссәси Инкилтәрә капиталына мәхсусдур. Шәкәр гамышы, рапс, хардал, күнчүт, түтүн, памбыг әкилир. 1974/75 илдә 6740 мин *т* шәкәр гамышы, 879 мин *т* картоф, 41,7 мин *т* түтүн јығылмышдыр. Һејвандарлыг нисбәтән зәиф инкишаф етмишдир. Өлкәдә 27,4 млн. гарамал, 12,7 млн. давар, 35 млн.-дан чох гуш вар (1974). Балыгчылығын инкишаф етмәсиндә ССРИ-нин көмәји бөјүкдүр. Илдә тәгр. 1 млн. *т* балыг овланыр. Сәнаје, әсасән, к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Б.-дә 76 чут ф-ки (1974/75 илдә 457 мин *т* чут мә'мулаты истеһсал олунмушдур), кәтирмә памбыг әсасында ишләјән памбыг парча ф-кләри, шәкәр, јағ з-длары, түтүн, кибрит ф-кләри, чәлтиктәмизләмә мүәссисәләри, кағыз комбинаты, гәзет кағызы ф-ки, нефт е'малы з-ду, кимја, металлуркија, машынгајырма мүәссисәләри (д.ј. е'малатханалары, кәми тәрсанәләри) вар. Мануфактура вә сәнәткарлыг мүһүм рол ојнајыр. 300 миндән чох тохучу әһалини, әл дәзкаһларында тохунан, памбыг парча илә әсасән, тә'мин едир. Мә'дән сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Тәбии газ, әһәнкдашы, каолин чыхарылыр. 1974 илдә ССРИ-нин јардымы илә Горасалда тикилән ИЕС-ин биринчи нөвбәси (күчү 55 мин *квт*) истифадәјә верилмишдир. Електрик ст.-ларынын үмуми күчү 676 мин *квт*-дыр (1975). 1972 илдә 1,2 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Ири мүәссисәләрин әксәријјәти Дәккә (Нарајангач ш. илә бирликдә), Читтагонг вә Кхулна ш.-ләриндә мәркәзләшмишдир. Б.-дә 1973 илдә тәсәррүфатын даһа да инкишаф етдирилмәси үчүн бешиллик план (1973/74—1977/78) гәбул едилмишдир.

Өлкәнин нәгл. системиндә, дахили су нәглијјаты мүһүм јер тутур (дашымаларын 3/4-ү). Даими су јолларынын уз. 5,4 мин *км*-дир. Д.ј.-ларынын уз. 2858 *км*, автомобил вә гошгу нәгл. јолларынын уз. 47 мин *км*, о чүмләдән бәрк өртүклү јолларын уз. 5,9 мин *км*-дир. Јағышлы мөвсүмдә јолларын әксәријјәти кечилмәздир. Дәниз тичарәт донанмасы јарадылыр. Әсас дәниз портлары Читтагонг (иллик јүк дөвријјәси 5,3 млн. *т*) вә Чалнадыр (2,1 млн. *т*).

Б. чут, чут мә'мулаты, һәмчинин чај, дәри, балыг, кағыз ихрач едир. Б.-ә тахыл, әрзаг маллары, машын вә аваданлыг, гара металлар, тохучулуг маллары, семент вә с. идхал олунур. Тичарәт дөвријјәси 1 млрд. доллардан чохдур. Тичарәт әмәлијјатларыны, әсасән, дөвләт тәшкилатлары апарыр. Әсас тичарәти Б. Британија вә Авропа Игтисади Бирлијинин дикәр өлкәләри, Һиндистан, АБШ, Јапонија иләдир. ССРИ вә сосиалист өлкәләри илә дә тичарәт едир. 1972 илин мартында Совет Иттифагы илә Б. арасында игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағланмышдыр.

Пул ваһиди *такадыр*.

Силаһлы гүввәләр. Б.-ин силаһлы гүввәләри тәшәккүл мәрһәләсиндәдир. Азадлыг уғрунда мүбаризә дөврүндә бенгал вәтәнпәрвәрләри тәрәфиндән партизан дәстәләриндән ибарәт азадлыг гүввәләри тәшкил едилмишди. Бу гүввәләр әсасында тәгр. 36 мин нәфәрлик (1975) низами орду јарадылмышдыр. Гуру гошунлары (25 мин нәфәр), ҺҺГ (5500 нәфәр; 14 гырычы тәјјарә) вә донанмадан (500 нәфәр; 4 катер) ибарәтдир. Али баш командан президентдир. Низами ордудан әлавә јерли гошун бирләшмәләри (16 мин нәфәр) вә сәрһәд мүһафизәси дәстәләри (20 мин нәфәр) вар.

Сәһијјә. 1973 илдә Б.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 47, өлүм сајы 17, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 140 олмушдур. Инфексион вә паразитар хәстәликләр үстүнлүк тәшкил едир. Сәһијјә проблемләриндән бири дә кејфијјәтсиз гидаланма илә әлагәдар хәстәликләрдир ки, бундан да тәгр. әһалинин јарысы әзијјәт чәкир. 1973 илдә Б.-дә 12,3 мин чарпајылыг (бунлардан 10,5 мини дөвләт тибб мүәссисәләриндә) хәстәхана мүәссисәләри олмуш, 7 минә јахын һәким (5 миндән чоху шәһәрдә), тәгр. 1 мин әчзачы вә 2 миндән чох орта тибб ишчиси ишләмишдир. Һәким кадрларыны 9 тибб коллечи һазырлајыр.

Маариф. Јашлы әһалинин тәгр. 85%-и савадсыздыр. Ибтидаи тәһсил ичбари дејил. Ибтидаи мәктәбләрдә (тәһсил пулсуздур) 6,3 млн. (1973/74),

Бангладеш. 1. Чәнкәлликләрдән тәмизләнмиш саһәдә тарла ишләри. 2. Читтагонг порту. 3. Дәккә шәһәри. 4. Пајтахт университетинин бинасы.

орта мәктәбләрдә тәгр. 1,5 млн., коллечләрдә 330 минә јахын шакирд (1970/71) охујур. 6 ун-тдә (Дәккә, Рачшаһи, Читтагонг ун-тләри вә с.) 22,5 мин тәләбә тәһсил алыр (1972/73). 3 политехник ин-т (Дәккә, Читтагонг вә Кхулнада), тохучулуг, көн-дәри вә тибб ин-тлары вар. Азәрб. ССР-ин али мәктәб вә техникумларында Б.-дән 50-јә јахын тәләбә вә аспирант тәһсил алыр (1976/77). Дәккәдә ун-т китабханасы, 2 музеј вар.

Елми идарәләр. Елми тәдгигатлар Дәккә, Рачшаһи ун-тләриндә вә Мајмансингһ к.т. ун-тиндә апарылыр. 20-дән чох хүсуси елми-тәдгигат мүәссисәси, о чүмләдән атом енержиси мәркәзи, атом енержисинин к.т.-на тәтбигини өјрәнән тәдгигат мәркәзи (һәр икиси Дәккәдә) вар. Комиллада к.т. академијасы, Дәккәдә чутчулуг, мүһәндислик вә малјарија ин-тлары, вәба лабораторијасы фәалијјәт көстәрир. Бенгал академијасы, Асија чәмијјәти, һүгуг вә бејнәлхалг мүнасибәтләр ин-тунда (һәр үчү Дәккәдә) ичтимаи елмләрә даир тәдгигатлар апарылыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Б.-дә тәгр. 25 гәзет чыхыр (1976 илин әввәлиндә). Ән мүһүмләри: «Бангладеш обзервер», «Бангладеш Тајмс», «Дојник Бангла» вә «Азад» гәзетләридир. 3 мә'лумат акентлији вар. 10 радиостансија фәалијјәт көстәрир. Радио Бангладеш—1971 илдә јарадылмышдыр. Бангладеш телевизија корпорасијасы—1964 илдә јарадылмышдыр.

Әдәбијјат. Б. әдәбијјаты *бенгал әдәбијјаты* ән'әнәләри әсасында, бенгал дилиндә инкишаф едир. Мүсәлман јазычыларынын (Дөвләт Гази, 17 әср; Мир Мүшәррәф Һүсејн, 1848—1911, Нәзрүл Ислам, д. 1899; Гази Әбдүл Вүдуд, д. 1896; Әбүл Фәзл, д. 1903 вә б.) јарадычылығында әрәб вә фарс поезијасынын тә'сири күчлүдүр. 1925 илдә Дәккәдә «Мүсәлман әдәбијјат чәмијјәти» јарадылмышдыр. Шаирләрдән Гулам Мустафа (1897—1966), Рөвшән Јәздани (1917—64), Чәсимүддин (д. 1903), Бәјим Суфијә Камал (д. 1911) вә б. танынмышлар. Еһсан Һәбиб (д. 1917), Әбүл Һүсејн (д. 1921) вә б.-нын ше'рләри үслуб јенилији илә диггәти чәлб едир. Шәмсур Рәһман (д. 1929), Һәсән Һафизур Рәһман (д. 1932) вә б.-нын ше'рләриндә ичтимаи мотивләр күчлүдүр. Нәсрин инкишафында Р. *Тагорун* гүввәтли тә'сири вар. Шөвкәт Осман (д. 1910), Сәид Вәлиулла (ө. 1972) вә б.-нын романларында кәндлиләрин ағыр һәјаты тәсвир олунур. Шаһидулла, Гази Әбдүл Маннан, Әнисүззәман, Әһмәд Шәриф вә б.-нын әдәбијјатшүнаслыг әсәрләри вар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Мүасир Б. әразисиндә галан ән гәдим инчәсәнәт абидәләри 7—12 әсрләрә аиддир. Бунлар Пундранаһара (Маһастһан) шәһәр галасынын, Паһарпур вә Мајнаматидәки Будда монастырларынын харабаларыдыр. 12 әсрин сону—13 әсрин әввәлләриндә мүасир Б. әразисинин мүсәлман феодаллары тәрәфиндән истиласы илә јерли мәдәнијјәтә Орта Асија, Јахын вә Орта Шәрг бәдии ән'әнәләринин тә'сири артмаға башлады. Бу да јени типли тикилиләр (мәсчид, минарә, мәдрәсә, түрбә) мејдана кәтирди. 16—17 әсрләрдә, башлыча олараг, моғол мәктәбинин тә'сири илә формалашан миниатүр бојакарлығы јүксәк инкишафа чатды. Инкилис мүстәмләкә ағалығы дөврүндә тәсвири сәнәтә Авропа үслубларынын тә'сири олмушдур. Шәһәрләрдә ән'әнәви тикилиләрлә (Дәккәдә «Улдузлу мәсчид», 18 әср) јанашы д.ј. вағзаллары, бәләдијјә, коммерсија бичалары вә с. инша олунурду. Һиндистанын мүстәмләкә асылылығындан азад олмасы илә (1947) индики Б. әразисиндә интенсив иншаат ишләри апарылмаға башланды. Каптаидә Карнапһули чајы үзәриндә һидротехники комплекс јарадылды (1957—62). Дәккәдә мүасир чохмәртәбәли биналарын иншасы кенишләндирилмишдир. Өлкәдә тәсвири сәнәт дә инкишаф етмишдир. Авропа сәпкили реалист сәнәтә бојакар вә график З. Абедин башчылыг едир. Онун ардычыллары олан А. Сафиуддин, К. Һәсән вә б. рәссамлар садә адамларын һәјатыны тәсвир едирләр. Бојакарлардан Х. Рәһман вә б.-нын јарадычылығы моғол миниатүрләри вә гәдим һинд дивар бојакарлығы ән'әнәләринә әсасланыр. Б.-дә декоратив-тәтбиги сәнәтин ағач вә фил диши үзәриндә ојма, дулусчулуг, тохучулуг вә с. нөвләри keниш јајылмышдыр. 1976 илдә Дәккә Инчәсәнәт Академијасында Орта Асија вә Гафгаз совет республикалары тәтбиги сәнәт усталарынын әсәрләриндән ибарәт сәркии нүмајиш етдирилмишдир.

Әд.: Ганковский Ю. В., Гордон-Полонская Л. Р., История Пакистана, М., 1961 (лит.); Кабирадж Н., Национально-освободительное движение в Бенгалии, пер. с бенг., М., 1956; Гришин Ф. А., Бангладеш. Экон.-геогр. очерк, М., 1974; Народная Республика Бангладеш. Справочник, М., 1974; Усватов А., Драматические события в Бангладеш, «Новое время», 1975, № 48.

БАНГЛАДЕ́Ш КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (БКП)—1971 илин апрел ајынадәк Шәрги Пакистан Коммунист Партијасы (ШПКП) адланырды (1948 илдә јарадылмышдыр). ШПКП јарандығы күндән Пакистан һаким даирәләри тәрәфиндән даим тә'гиб олунурду. 1954 илдә гадаған олундугдан сонра кизли фәалијјәтә кечмишди. 1956 илдә һәбсдән јаха гуртаран Пакистан коммунистләри конфранс чағырмыш, бурада ШПКП МК-сы сечилмиш, партијанын тәшкилатча мөһкәмләнмәси вә күтләләр арасындакы иши саһмана салмасы үчүн тәдбирләр мүәјјән едилмишди. 1968 илдә Дәккәдә кизли шәраитдә ШПКП конфрансы чағырылмыш, јени МК сечилмиш, партија програмы вә низамнамәси гәбул едилмишди. Коммунист Партијасы 1968 илин пајызы, 1969 илин јазында Пакистанда һәрби вәзијјәтин ләғв едилмәси вә дөвләт гурулушунун демократикләшдирилмәси уғрунда һәрәката гошулду. ШПКП Шәрги Пакистанда һәрби органларын чәза тәдбирләрини писләди. ШПКП Јәһја хан режиминә гаршы вә 1971 илдә мүстәгил Бангладеш Халг Республикасы јарадылмасы уғрунда силаһлы мүбаризәдә фәал иштирак етди. Партијанын нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәсиндә (1969) иштирак етмиш вә Мүшавирәнин сәнәдләрини бәјәнмишдир.

1971 илин апрелиндә ШПКП Бангладеш Коммунист Партијасы (БКП) адландырылды. БКП «өлкә игтисадијјатынын бәрпасы вә күтләләрин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы үчүн халгын јарадычы гүввәләринин сәфәрбәрлијә алынмасы»ны әсас вәзифә е'лан едир, һөкумәтин империализм әлејһинә харичи сијасәтини вә мүтәрәгги тәдбирләрини мүдафиә едирди.

БКП-нин II гурултајы (1973, декабр) партијанын јени програмыны гәбул етмишдир. Һаким Авами лиг партијасы, Коммунист Партијасы вә Милли Халг Партијасы мүтәрәгги гүввәләри бирләшдирмәк үчүн 1973 илдә Халг Бирлији Чәбһәси (ХБЧ) јаратмышдылар. 1975 илин февралында башга сијаси партијалар кими БКП дә бурахылды.

БКП демократик мәркәзијјәт әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Гурултајлар арасында партијаја МК рәһбәрлик едир, мәркәзи ичраијјә органы МК катиблијидир.

1975-чи ил август дөвләт чеврилишиндән сонра бүтүн сијаси партијаларын, о чүмләдән БКП-нин фәалијјәти гадаған едилди. 1976-чы ил ијулун 30-да бир сыра партијаларын, о чүмләдән БКП-нин фәалијјәтинә ичазә верилди. 1977-чи илин февралында БКП МК-нын пленумунда өлкәдәки вәзијјәт мүзакирә олунду вә партијанын вәзифәләри мүәјјән едилди.

БАН ГУ, Бан Мен-тсзјан (32—92)—Чин тарихчиси. Атасы Бан Бјаонун јазмаға башладығы «Илк Хан сүлаләсинин тарихи»ни давам етдирмиш, 82 илдә тамамламышдыр (әсәрин ики бөлмәсини бачысы Бан Чжао јазмышдыр). Китабда Гәдим Чинин, Орта Асијанын тарихи, игтисадијјаты вә мәдәнијјәтинә даир мүхтәлиф мә'лумат вар. Император Мин-динин тапшырығы илә Б. Г. башга тарихи әсәрләр дә јазмышдыр. 92 илдә хуннулара гаршы һәрби јүрүшдә иштирак етмиш, јүрүш мүвәффәгијјәтсиз олдуғу үчүн һәбс едилмиш вә һәбсханада өлмүшдүр.

БА́НДА (1670—1716) — Һиндистанда сигһләрин кәндли мүһарибәсинин рәһбәри. *Бөјүк Моғолларла* мүбаризәдә Б. Пәнчабын бир нечә р-нуну азад едә билмишди. 1715 илдә сигһләр мәғлуб олду. Бөјүк Моғоллар тәрәфиндән әлә кечирилән Б. ағыр ишкәнчәләрдән сонра е'дам едилмишдир.

БА́НДА (Banda) Хејстингс (д. 1905, Нјасаленд)—Малави Респ.-сынын (1964 иләдәк Нјасаленд) дөвләт хадими. 1958 илдә *Африка Милли Конгреси* партијасынын сәдри сечилмишди. 1959 илдә инкилис мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән һәбс едилмиш, 1960 илдә һәбсдән азад олундугдан сонра јенидән тәшкил едилмиш Малави Конгреси Партијасына башчылыг етмишдир. Назир, баш назир олмушдур. 1966 илдән Малави Респ.-сынын президентидир. Б. харичи сијасәтдә башлыча олараг Гәрб өлкәләринә архаланыр. 1967 илдә онун һөкумәти ЧАР-ы таныдығы үчүн Африка өлкәләринин әксәријјәти бу сијасәти кәскин тәнгид етмишдир.

БА́НДА (итал. banda—дәстә)—бирликдә чинајәт төрәдән силаһлы дәстә: сојғунчулар Б.-сы, эксингилаби Б. вә с. (бах *Бандитизм*); кениш мә'нада һәр чүр чинајәткар дәстә, күруһ.

БАНДА́Ж (фр. bandage — сарғы)—1) тибдә — чәрраһи кәмәр. Гарын диварыны нормал вәзијјәтдә сахламаг (гарын бошлуғу үзвләри салландыгда, һамиләликдә, доғумдан сонра) вә дахили органларын дәри алтына чыхмасынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә (көбәк вә гасыг јыртыглары заманы) ишләдилир. Һәкимин мәсләһәти илә ис-

тифадә едилмәлидир; 2) т е х н и к а д а—мөһкәмлији артырмаг вә јејилмәни азалтмаг үчүн машын һиссәләринә тахылан метал һалга вә ја кәмәр (мәс., д.ј. нәгл. васитәләри тәкәрләринин, електрик машынларынын Б.-ы). Карбонлу *конструксија поладындан* һазырланыр.

БАНДА́Ј—Һонсү адасында (Јапонија) Инавасиро көлүндән шм.-да пүскүрән вулкан. Һүнд. 1819 *м*. 1888 илдә пүскүрмәси фәлакәтли олмушдур.

БАНДАРАНА́ИКЕ Сиримаво (д. 17.4. 1916, Балангода)—Шри Ланканын (кечмиш Сејлон) сијаси вә дөвләт хадими. Әри С. Бандаранаикени иртичачылар өлдүрдүкдән сонра Сејлон Азадлыг Партијасынын лидерләриндән бири олмуш, 1960 илин мајында исә бу партијанын сәдри сечилмишдир. 1960—65 илләрдә Сејлонун баш назири (дүнјада илк гадын баш назир) олмушдур. Б.-нин башчылыг етдији һөкумәт сијаси гурулушун демократикләшдирилмәси, мүтәрәгги игтисади ислаһатлар, ичтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин динч јанашы јашамасы сијасәти јеритмишдир. 1970 илдән јенә дә һөкумәтә башчылыг едир. Б. 1974 илин нојабрында рәсми сәфәрлә ССРИ-јә кәлмишдир.

БАНДАРАНА́ИКЕ Соломон (8.1.1899, Коломбо—26.9.1959, Коломбо) — Шри Ланканын сијаси вә дөвләт хадими. 1925 илдән Сејлон Милли Конгрес Партијасынын үзвү, сонра исә бу партијанын лидерләриндән олмушдур. Б. 1947—51 илләрдә сәһијјә назири вәзифәсиндә ишләмишдир. 1951 илдә Сејлон Азадлыг Партијасыны јаратмышдыр. 1956—59 илләрдә баш назир олмушдур. Б.-нин башчылыг етдији һөкумәт сијаси истиглалијјәтин мөһкәмләндирилмәсинә вә милли игтисадијјатын инкишафына чалышырды. Иртича гүввәләринин суи-гәсди нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр.

Б.-нин 6 метрлик тунч һејкәли (мүәллифи совет һејкәлтәрашы Л. Ј. Кербел) ССРИ һөкумәтинин Шри Ланка һөкумәтинә вә халгына һәдијјәси кими Коломбо ш.-ндә учалдылмышдыр (1976).

БАНДЕРО́Л (фр. banderole—бағлама; итал. banderuola—вымпел сөзүндән)—1) ејнидәјәрли 100 кағыз пулу сарымаг үчүн кағыз золағы; 2) кағыз бағламада почт илә көндәрилән китаб, журнал, гәзет вә с. хырда әшја; 3) аксиз вә ја көмрүјүн өдәнилдијини билдирмәк үчүн малын үстүнә јапышдырылан јарлыг.

БАНДИТИ́ЗМ (итал. bandito—гулдур, бандит)—совет чинајәт һүгугунда ичтимаи тәһлүкәсизлијә вә дөвләт идарәчилијинин әсасларына гәсд едән ән тәһлүкәли чинајәтләрдән бири. Б. дөвләти чинајәтләрә аид едилир. Б. дөвләт идарәләри вә ја мүәссисәләринә, ичтимаи идарәләрә вә ја мүәссисәләрә, јахуд ајры-ајры шәхсләрә басгынетмә мәгсәдилә силаһлы бандалар тәшкил етмә, һәмчинин белә бандаларда вә онларын етдикләри басгынларда иштирак етмәкдән ибарәтдир (Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 70). Банданын әламәтләри: 1) ики вә даһа артыг шәхсдән ибарәт олмасы; 2) һеч олмазса биринин силаһлы, дикәр иштиракчыларын да бундан хәбәрдар олмасы; 3) иштиракчылар арасында мөһкәм тәшкилати бирлик олмасы. Силаһлы банданын тәшкили белә, чинајәт һесаб едилир. Б.-ә көрә мәс'улијјәтә 16 јашына чатмыш шәхсләр чәлб олунур. Б. әмлакы мүсадирә олунмагла 3 илдән 15 иләдәк азадлыгдан мәһруметмә (2 илдән 5 иләдәк сүркүн етмәклә вә ја сүркүн етмәмәклә) вә ја әмлакы мүсадирә олунмагла өлүм чәзасы илә чәзаландырылыр. ССРИ-дә Б. чох надир һалдыр вә чинајәт мәчәлләсинин Б.-ә көрә мәс'улијјәти тәнзимләјән маддәләри демәк олар ки, тәтбиг едилмир.

Дикәр сосиалист өлкәләринин чинајәт һүгугунда да Б., әсасән, совет һүгугунда олан гајдада тәнзимләнир. Буржуа дөвләтләринин ганунверичилијиндә Б. хүсуси чинајәт тәркиби кими нәзәрдә тутулмур, лакин һәмин дөвләтләрин һүгугунда бу чинајәт нөвүнә јахын тәркибләр вар (силаһлы гулдурлуг, мүхтәлиф нөв зоракы һәрәкәтләр вә с.). Мүасир империалист дөвләтләриндә вә илк нөвбәдә АБШ-да Б. мүтәшәккил чинајәт нөвләриндән бириdir. Бә'зән трест вә синдикатларда бирләшән гангстерләр групларындан сијаси террор васитәси кими, сијаси рәгибләри мәһв етмәк үчүн истифадә едилир. Бах һәмчинин *Гангстеризм*, *Мафија*.

БАНДЫРМА́ (Bandırma), П а н д е р м а—Түркијәнин шм.-г.-индә (Балыкәсир илиндә) шәһәр. Мәрмәрә дәнизи саһилиндә порт. Д.ј.ст. Әһ. 40 мин (1970). Түтүн, тохучулуг, унүјүтмә сәнајеси мүәссисәләри вар. Халча тохунур. Б. р-нунда пандермит чыхарылыр. ССРИ-нин иштиракы илә Б.-да сулфат туршусу з-ду тикилмишдир (1972).

БАНДУ́НГ (Bandung) — Индонезијада шәһәр. Гәрби Јава әјаләтинин инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 1152 мин (1971). Өлкәнин мүһүм игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Кинә истеһсал едилир. Јејинти, тохучулуг вә метал е'малы сәнајеси, електрик лампалары, радио аваданлығы з-длары, д.ј. нәгл. е'малатханалары, техноложи ин-т, ун-т (1957 илдән) вар. Иглим курортудур. 1955 илин апрелиндә *Бандунг конфрансы* бурада олмушдур.

БАНДУ́НГ КОНФРАНСЫ (1955)—апрелин 18—24-дә Бандунгда (Индонезија) 29 Асија вә Африка өлкәсинин конфрансы. Б.к. Һиндистан, Бирма, Индонезија, Пакистан вә Сејлон (индики Шри Ланка) баш назирләринин биркә тәшәббүсү илә чағырылмышды. Б.к.-нда бу өлкәләрдән башга, Әфганыстан, Камбоча (индики Кампучија), ЧХР, Мисир, Ефиопија, Гызыл Саһил (индики Гана), Иран, Ираг, Јапонија, Иорданија, Лаос, Ливан, Либерија, Ливија, Непал, Филиппин, Сәудијјә Әрәбистаны, Судан, Сурија, Таиланд, Түркијә, ВДР вә Чәнуби Вјетнам (индики ВСР), Јәмән дә иштирак етмишдир. Конфранс рәсми мә'луматында мүстәмләкәчилијин бүтүн тәзаһүрләринин бәла олдуғуну вә тезликлә она сон гојмаг зәрурijјәтини гејд етмиш, халгларын вә милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуна тәрәфдар чыхараг, ирги вә милли ајры-сечкилији писләмишдир. Б.к.-нын гәбул етдији бәјаннамәнин әсасыны динч јанашы јашамағын беш принсипи («Пәнчә шила») тәшкил едир. Б.к. өлкәләри игтисади вә мәдәни әмәкдашлығa, нүвә силаһларыны тәтбиг етмәмәјә, сынагларыны вә истеһсалыны дајандырмаға, мүбаһисәли мәсәләләри анчаг сүлһ јолу илә һәлл етмәјә чағырмышдыр. Б.к. Асија вә Африка халгларынын милли шүурунун артмасына, милли азадлыг һәрәкатынын даһа да күчләнмәсинә имкан јаратды.

Әд.: Ж у к о в Е., Конференция стран Азии и Африки в Бандунге и ее историческое значение, «Международная жизнь», 1955, № 5.

БАНДУ́Р, б а н д у р а (полјакча bandura, јун. pandúra—үчсимли ситра)—Украјна чохсимли мусиги аләти. 16 әсрдән мә'лумдур. Көвдәси даирәви, јахуд овал олур. Әсасән, сағ әлин бармаглары илә чалыныр; Б.-ун нисбәтән күчлү сәсләндирилмәси үчүн бармаглара хүсуси ојмаглар тахылыр. Сәси јумшаг, бир гәдәр боғугдур. Мүхтәлиф вахтларда Б.-ун 7—9, 20—30 вә даһа артыг сими олмушдур. Деканын үзәриндә (сағ тәрәфдә) јерләшән көдәк симләрдә мелодија ифа олунур; голун үзәриндәки бас симләр исә мүшајиәтедичи функсија дашыјыр. Кобзар, јахуд, бандурчаланлар Украјна думаларыны, мүхтәлиф халг маһныларыны Б.-ун мүшајиәти илә охумушлар. Мүасир Б. тәкмилләшдирилмишдир.

БАНЕРЧИ́ Сурендранатһ (10.11.1848, Кәлкәтә—6.8.1925, Барракпур)—Һиндистан милли азадлыг һәрәкаты хадими. Б.-нин Һиндистан милли тәшкилатларынын бирләшдирилмәсиндә мүһүм хидмәти олмушдур. *Һиндистан Милли Конгресинин* јарадылмасында бөјүк рол ојнамыш вә партијанын мө'тәдил чинаһы лидерләриндән бири олмушдур. Б. 1918 илдә мө'тәдил груп илә бирликдә Милли Конгресдән чыхмыш вә Либераллар Федерасијасыны јаратмышдыр.

БАНЗА́РОВ Доржи (тәгр. 1822, Забајкалје вил.-нин Кутетујевски улусу—2.3.1855, Иркутск)—илк бурјат алими; етнограф вә шәргшүнас. 1846 илдә Казан Ун-тини битирмишдир. 1847—48 илләрдә Петербургда јашамыш, Асија музејиндә елми тәдгигатла мәшгул олмушдур. Б. илк дәфә шаманизмин монголларда һәр һансы дикәр диндән асылы олмајараг мејдана кәлмиш гәдим дин формасы олдуғуну көстәрмишдир. Бурјат педагожи ин-ту (Улан-Удедә) Б.-ун адыны дашыјыр (1947).

Әд.: П е т р о в Л. А., Д. Банзаров. Первый бурят-монгольский ученый, Улан-Удэ, 1943; К столетию со дня смерти Д. Банзарова (Материалы научных сессий и статьи), Улан-Удэ, 1955.

БА́НИ—РСР-дә 1/100 лејә бәрабәр хырда пул. Тәдавүлдә 50, 25, 15, 10, 5, 3 вә 1 Б.-лик сиккәләр вар.

БАНИО́НИС (Б а н ј о н и с) Донатас (д.28.4.1924, Каунас)—Литва совет актјору. ССРИ халг артисти (1974). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). АДР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1971). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 илдән Паневежис Драм Театрынын актјорудур. 1959 илдән кинoја чәкилир. Б. кениш диапазонлу актјор

олуб, јаратдығы образларын психоложијасыны һәртәрәфли ачмағы бачаран сәнәткардыр. Театрда әсас роллары: Ломен («Коммивојажөрүн өлүмү», А. Миллер), Давыдов («Ојанмыш тор-

паг», М. Шолохов), Едгар («Өлүм рәгси», J. Стриндберг) вә б. Б. «Һеч кәс өлмәк истәмирди» (1965, реж. В. Жалакјавичјус), «Сакит мөвсүм» (1968, реж. С. Кулиш), «Гојја» (1971, реж. К. Волф), «Соләрис» (1972, реж. А. Тарковски), «Кәшф» (1973, реж. Б. Халзанов), «Мистер Мак-Кинлинин гачмасы» (1976, реж. М. Швејтсер), «Бетһовен» (1976, реж. Х. Зејеман), вә с. филмләрдә чәкилмишдир. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр.

БАНЫСТАН—һојун сүрүсүнүн гышлагда сахланмасы үчүн јерүстү тикили. Гамыш, ағач вә дашдан тикилир, дамы чатма, бә'зән исә ачыг олур. Ширван зонасында Б. адланан бу нөв тикилиләр Гарабағда в а н а, Балакән вә Гахда к ә м ә р о, к ә м ә р ә, Губа—Хачмазда г а з м а, Ләнкәран зонасында исә к ү м адланыр.

БА́НЈА-ЛУ́КА (Banja Luka)—Југославијанын Боснија вә Һерсеговина Респ.-сында шәһәр. Врбас чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 99 мин (1975). Метал е'малы, машынгајырма з-длары, түтүн, јејинти, ағач е'малы сәнаједеси, јахынлығында исти күкүрдлү булаглар вар.

БАНК БИЛЕТИ, б а н к н о т—емиссија банкларынын бурахдығы кредит пул нишаны. 17 әсрдә, өдәмә васитәси кими пул функсијасы әсасында јаранмышдыр. Б.б. илк дәфә Инкилтәрә банкы тәрәфиндән бурахылмышдыр (1694). Инһисарчы капитализмә гәдәрки дөврдә гызыл вә вексел тә'минатынын олмасы Б.б.-нә мүәјјән сабитлик верирди. Империализм дөврүндә вә хүсусилә капитализмин үмуми бөһраны илләриндә Б.б. өз сабитлијини итирәрәк кағыз пул сәвијјәсинә енмәјә башламышды. 1924—28 илләрдә капиталист өлкәләриндә кечирилән пул ислаһаты илә Б.б.-нин гызыла дәјишдирилмәсини мәһдудлашдыран мүхтәлиф гызыл стандарт формалары мүәјјән едилмишди. 1929—33 илләрдәки игтисади бөһран заманы гызыл стандартын ифласы нәтичәсиндә, әсасән, гијмәтли дөвләт кағызлары илә тә'мин едилән вә гызыла дәјишдирилмәјән чохлу банкнот бурахылмышды. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә вә ондан сонра да давам едән инфлјасија Б.б. илә кағыз пул арасындакы фәрги, демәк олар ки, арадан галдырды. Бүтүн капиталист өлкәләриндә мүасир Б.б. кағыз пул кими узун мүддәт тәдавүлдә олур вә гијмәтдән дүшүр. Мүасир шәраитдә бүтүн капиталист өлкәләриндә инфлјасија, бир гајда олараг, *хәзинә билетләри* формасында дејил, Б.б. емиссијасы формасында баш верир.

Сосиалист өлкәләриндә Б.б.-нин (дөвләт кредит пулу) емиссијасы х.т.-на гысамүддәтли кредит верилмәси јолу илә, һабелә кредит вә касса планлары әсасында әмтәә дөвријјәси тәләбләринә ујғун олараг нағд пулла планлы сурәтдә һәјата кечирилир. ССРИ-дә Б.б. касса планы әсасында вә х.т.-нын тәләбләринә ујғун олараг *ССРИ Дөвләт Банкы* тәрәфиндән тәдавүлә бурахылыр. Б.б.-нин әсас тә'минаты дөвләтә мәхсус олан әмтәә күтләсидир. Бу, тәдавүлә бурахылан бүтүн пул нишанларынын мадди өдәнилмәсинә хидмәт едир. Бундан башга сосиалист өлкәләринин Б.б.-нин һәм дә гызыл-валјута тә'минаты вар (мәс., ССРИ Б.б.-нин 25%-и гызыл вә гијмәтли металларла тә'мин едилир). Бә'зи сосиалист өлкәләриндә (ССРИ, РСР) Б.б. илә јанашы хәзинә билетләри дә тәдавүлдәдир. Лакин бунлар дөвләт хәрчләринин өдәнилмәси мәнбәләринә хидмәт етмир вә Б.б. кими тәдавүлә бурахылыр.

БАНК БОРЧУ—банкын һүгуги вә физики шәхсләрә, адәтән, фаизлә мүвәггәти истифадә үчүн вердији пул вәсаити. Х.т.-нда кредит мүнасибәтләринин ән кениш јајылмыш формасыдыр. Б.б.-нун мәнбәји банк еһтијатыдыр.

К а п и т а л и з м д ә Б.б. банкларын дөвләтә вә ајры-ајры капиталистләрә *борч капитал* вермәләринин әсас формасыдыр. Б.б. гысамүддәтли, ортамүддәтли вә узунмүддәтли олур. Гысамүддәтли (1 иләдәк) Б.б. өдәмә борчу, коммерсија вә банк векселләринин учоту, һабелә әмтәә сәнәдләри вә гијмәтли кағызларын тә'минатына верилән борчлардыр. Ортамүддәтли Б.б. (5—10 иләдәк) кредит мүгавиләләри әсасында верилән борчлардыр. Инвестисијаны кредитләшдирмәк үчүн кениш истифадә едилир. Узунмүддәтли Б.б. (10 илә вә даһа чох мүддәтә) 60—70-чи илләрдә капиталист банкларынын тәчрүбәсиндә нисбәтән надир һал олмушдур. Бу, *инфлјасија* просесинин кенишләнмәси вә дәринләшмәси, һабелә чәлб едилән банк еһтијатларынын гысамүддәтли характери илә бағлыдыр.

С о с и а л и з м д ә Б.б. васитәсилә вәсаит сосиалист тәкрар истеһсалынын фасиләсиз просесини, план тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсини, ичтимаи истеһсалын сәмәрәсинин јүксәлдилмәсини тә'мин етмәк, һабелә мүәссисәләрин вә истеһсалат бирликләринин тәсәррүфат вә малијјә фәалијјәтинә *манатла нәзарәт* етмәк үчүн планлы сурәтдә бөлүшдүрүлүр. Б.б. гысамүддәтли вә узунмүддәтли (1 илдән артыг) олур. Гысамүддәтли борчлар дөвләт мүәссисәләринә, узунмүддәтли борчлар к-злара, дөвләт (мәркәзләшдирилмәмиш вә мәркәзләшдирилмиш әсаслы вәсаит гојулушу, јә'ни әсас фондларын кенишләндирилмәси үчүн) вә кооп. мүәссисәләринә, һабелә Мәнзил-Тикинти Кооперативләринә (МТК) вә әһалијә верилир. Шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдә МТК-ја узунмүддәтли Б.б. 10—15 ил мүддәтинә, өлкәнин бә'зи р-нларында исә 20 ил мүддәтинә верилир. Әһалијә Б.б. 10 ил мүддәтинәдәк фәрди јашајыш евләринин тикилмәси, онларын әсаслы тә'мири вә с. үчүн верилир.

Әд.: А н и к и н А. В., Кредитная система современного капитализма, М., 1964; Денежное обращение и кредит СССР, под ред. В. С. Геращенко, 2 изд., М., 1970; Организация и планирование кредита, М., 1974.

БАНК КАПИТАЛЫ—1) капиталист банкларынын истифадә етдији пул капиталларынын чәми. Б.к.-на хүсуси вәсаит (сәһм капиталы, банкирин хүсуси вә еһтијатда олан капиталы вә чәлб олунмуш вәсаит (сәнаје мүәссисәләринин әманәтләри вә с.) дахилдир. 2) Банкларын хүсуси капиталы. Б.к. саһибинә сәнаје вә тичарәт мәнфәәтинә бәрабәр мигдарда банк мәнфәәти кәтирир. Борч капиталдан фәргли олараг, Б.к. саһибкарын хүсуси капиталыдыр. Инһисарчы капитализмә гәдәрки дөврдә Б.к. сәнаје капиталындан ајры олдуғу һалда империализм дөврүндә инһисарчы Б.к. инһисарчы сәнаје капиталы илә говушур вә нәтичәдә малијјә капиталы јараныр.

БА́НКА, Б а н г к а (Banka, Bangka)—Индонезијада, Суматранын ч.-ш. саһили јахынлығында ада. Саһ. 11,6 мин $км^2$. Әсас шәһәри Панкалпинангдыр. Сәтһи дүзәнликдир. Әсасән, һәмишәјашыл рүтубәтли тропик мешәләрлә өртүлүдүр. Галај чыхарылыр.

БА́НКА, т и б б б а н к а с ы—кирдә, диб тәрәфдән енли, ғырағлары һамар, 30—70 $см^3$ һәчминдә шүшә габ. Салындығы јердә дәрини сораraг һиперемијаја (гызарма) вә гансызмаја сәбәб олур, бунунла да орган вә тохумаларда илтиһаб просесинин гаршысыны алыр. Б. салмаздан әввәл дәријә вазелин чәкилир. Бир дәфәјә 5—10 Б. салмаг олар. Б.-нын тә'сири рефлектор (дәридән дахили органлара), һәм дә аутоһемотерапевтикдир (дәријә сызылмыш ган јенидән сорулур). Б. дан бронхит, ағчијәр илтиһабы, невралкија, миозит, нејромиозит вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә едилир. Актив вәрәмдә, ағчијәр хәрчәнкиндә, бөјрәк хәстәликләриндә, үмуми зәифликдә Б. гојмаг олмаз. Азәрб. халг тәбабәтиндә күпә салмаг ады илә мә'лумдур.

БАНКӘ (алм. Bank)—дәнизин әтраф саһәләрдәкинә нисбәтән дајаз һиссәси. Кәмичилик үчүн тәһлүкәлидир. Б. гумлу, гајалы вә мәрчан рифләриндән ибарәт саһәләрдә олур. Адәтән, Б.-ләр балыгла зәнкин р-нлардыр. Мәс., Шимал дәнизиндә Догкер-Банк банкәси, Баренс дәнизиндә Гусинаја банкәси, Хәзәр дәнизиндә Күр банкәси вә с.

БАНКӘ—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда шәһәр типли гәс. (1935 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 4 $км$ шм.-да, Күр чајынын сол саһилиндә, Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Әһ. 7,4 мин (1976). Балыг комбинаты (бах *Банкә балыг комбинаты*), мәишәт хидмәти комбинаты, 2 орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, хәстәхана, ушаг бағчасы, көрпә еви, доғум еви, тибб мәнтәгәси, ушаг мәсләһәтханасы, рабитә шө'бәси, телефон ст., маје газ сехи вар.

БАНКӘ БАЛЫГ КОМБИНАТЫ, С. М. К и р о в ад.—Азәрб.ССР балыг сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири. Банкә гәс.-ндәдир. 1842 илдә јарадылмышдыр. Комбинатын мүасир техника илә тәчһиз едилмиш балыг е'малы, күрү е'малы, консерв, балыг ову аләтләри, чәлләк һазырлајан сехләри, бузханасы вә с. вар. Б.б.к. Күр чајында вә Хәзәрдә нәрә балығы, узунбурун, бөлкә, гызылбалыг, шамајы, хәшәм, пору, һәмчинин суф, чәки, чапаг вә с. овлајыр. Б.б.к. сүн'и јолла да балыг јетишдирир. Комбинатын 278 ha-лыг сүн'и көлү вар. 1976 илдә 75 514 $с$ балыг (71 722 $с$ килкә, 1021 $с$ ағчалы балыг, 2683 $с$ нәрә чинсли балыг, 88 $с$ гызылбалыг вә с.) овламыш, 47 595 $с$ балыг, 194 $с$ күрү е'мал етмишдир. Б.б.к.-нын мәһсуллары харичи өлкәләрә дә көндәрилир. Онунчу бешилликдә комбинатын бүтүн әсас сехләри јенидән гурулачаг вә мүасир аваданлыгла тәчһиз едиләчәкдир.

БАНКЛАР—пул вәсаитини чәмләшдирән, кредит верән, пул һесаблашмалары апаран, пул вә гијмәтли кағызларын емиссијасы вә с. функсијалары

һәјата кечирән хүсуси игтисади ин-т. Әмтәә-пул мүнасибәтләри әсасында јаранып вә инкишаф едир. Ичтимаи-синфи ролу мүвафиг ичтимаи формасијаларын характери илә мүәјјән едилир.

Б. феодализм чәмијјәтиндә мејдана кәлмишдир. Лакин банк ишинин рүшејми һәлә гулдарлыг чәмијјәтиндә мөвчуд иди; Бабилистан вә Јунаныстанда каһин вә мә'бәд корпорасијаларынын пулу (гијмәтли металлары) сахламаға көтүрмәләри, гијмәтли металларын чәкиси, тәркиби вә тәдавүлү илә әлагәдар сәррафлыг ишләри, тачирләрин гаршылыглы өдәмәләриндә васитәчилик банк ишләринин јаранмасы үчүн әсас олмушдур. Сәррафлар чох вахт сәләмчи олурдулар; онлар өз пулларыны, һәм дә онлара сахланылмаг үчүн е'тибар едилән пуллары борч верирдиләр, сәләмчи пул капиталы исә тарихән капиталын илк формаларындан бири олмушдур. Орта әсрләрдә банк иши әввәлчә Шимали Италијанын тичарәт-сәнаје шәһәрләриндә чанланмаға башламышды. «Банк» термини италјан дилиндәки «вапсо»—«стол» сөзүндән әмәлә кәлмишдир; сәррафлар вә банкирләр өз әмәлијјатларыны белә стол архасында һәјата кечирирди; сонрадан бу сөз башга дилләрә дә кечмишдир. 14 әсрәдәк Италија, Алманија вә Һолландија шәһәрләриндә банк иши даһа чох кенишләнмишди. 17—18 әсрләрдә Б.-ын тәкмилләшмәси вә артмасы Гәрби Авропада капитализмин инкишафы илә сых бағлыдыр. Капиталист банк ишинин мүасир принсипләри 17 әсрдә Инкилтәрәдә јаранмышдыр. Инһисарчы капитализмдән әввәлки дөврдә Б. өдәмә вә кредитдә васитәчилик едәрәк пул капиталы топлајыр, мүхтәлиф мүддәтә борч верирди. К. Марксын көстәрдији кими, Б. бир тәрәфдән пул капиталыны вә кредиторлары, дикәр тәрәфдән исә борчлулары мәркәзләшдирирди. Б. нәинки капиталистләрин сәрбәст пул вәсаитини чәмләшдирир, һәм дә чәмијјәтин бүтүн синифләринин, о чүмләдән зәһмәткешләрин әманәтләрини дә капитала чевирир. Б.-ын мүһүм функсијасы тәдавүлүн кредит васитәләрини — банкнот, чек, вексел јаратмагдыр. Капитализмдә бу функсијаларын инкишафы илә јанашы, истеһсал даирәсиндә јаранан изафи дәјәрин јенидән бөлүшдүрүлмәси һесабына мәнфәәт әлдә едән хүсуси капиталист мүәссисәси кими Б.-ын һәчми дә артыр. Империализм дөврүндә сәнаједә истеһсалын тәмәркүзләшмәси әсасында Б.-ын да тәмәркүзләшмәси күчләнир; онларын бирләшмәси вә ја бир банкын дикәр банк тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы јолу илә ири Б., банк инһисарлары јаранып.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра, капитализмин үмуми бөһранынын јени мәрһәләсиндә бүтүн империалист өлкәләриндә Б.-ын ишинә дөвләтин гарышмасы просеси даһа да күчләнир, буржуа дөвләти игтисадијјаты өзү тәнзимләмәјә чан атыр. Она көрә дә бә'зи өлкәләрдә мәркәзи емиссија Б.-ы (Б. Британија вә Франсада) вә коммерсија Б.-ы (Франса вә Италијада) миллиләшдирилди, игтисадијјатын мүәјјән бөлмәләрини кредитләшдирән јени Б. (АБШ, АФР вә с.) јаранды. Капиталист өлкәләриндә бүтүн кредит системинә рәһбәрлик вә нәзарәт едән, дөвләтин кредит-пул сијасәтини һәјата кечирән, башга Б.-ын сәрбәст вәсаитини сахлајан, онлара кредит верән, үмуми дөвләт кредит пулу (банкнот) бурахан, дөвләти кредитләшдирән мәркәзи емиссија Б.-ы (АБШ-да Федерал Еһтијат Системи адланыр), өлкәнин кредит системиндә әсас јер тутан вә әмәлијјат даирәси кениш олан (депозитләр гәбул етмәк, борч вермәк, һесаблашмалар апармаг) коммерсија (депозит) Б.-ы, емиссија-тә'сисат әмәлијјатлары апаран, гијмәтли кағызлары алыб-сатан инвестисија Б.-ы (Б. Британијада банкир евләри, Франсада ишкүзар Б.) вә с. мөвчуддур. Мүһарибәдән сонракы дөврдә капиталист өлкәләриндә дөвләтләрарасы Б. мүһүм рол ојнајыр.

Коммерсија Б.-ынын бүтүн әмәлијјатлары пассив (пул капиталынын еһтијатларыны јаратмаг мәгсәди илә апарылан әмәлијјатлар, мәс., депозит гәбул етмәк вә с.) вә актив (мәнфәәт көтүрмәк мәгсәди илә борч вермәк, гијмәтли кағызлар алмаг вә с.) әмәлијјатлара бөлүнүр. Капитализмдә Б. капиталын мәркәзләшмәси вә тәмәркүзләшмәси просесләриндә јахындан иштирак едир, мәһсулдар гүвәләрин инкишафы вә истеһсалын кенишләнмәсинә, сәһмдар чәмијјәтләринин вә инһисар бирликләринин јаранмасына көмәк едир. Бунунла белә, Б. истеһсалын ичтимаиләшмәсини сүр'әтләндирмәк вә ичтимаи сәрвәтин инһисарчыларын кичик бир дәстәсинин әлиндә топланмасына көмәк етмәклә капитализмин зиддијјәтләрини кәскинләшдирир, капитал гојулушу вә мәһсул истеһсалыны кредитләшдирмәклә ифрат истеһсал бөһранларыны күчләндирир. Бөһранын кедишиндә исә Б. вердији борчу азалтмаг вә борч фаизини артырмагла игтисади бөһранлары даһа да дәринләшдирә биләр. К. Маркс вә В. И. Ленин көстәрмишләр ки, Б. вә кредит капитализмин дахилиндә сосиализмә кечид үчүн мадди зәмин јарадан мүһүм амилләрдән биридир. Лакин капитализм шәраитиндә һеч бир банк системи истеһсал үсулуну јенидән дәјишдирә вә истеһсал васитәләринин бүтүн чәмијјәтин мәнафејинә ујғун бөлүшдүрүлмәсини тәшкил едә билмәз.

Инкишаф едән өлкәләрдә хүсуси Б.-ын миллиләшдирилмәси јолу илә милли Б. јаранып. *Гејри-капиталист инкишаф јолу* илә кедән өлкәләрдә хүсуси Б. миллиләшдирилмиш, өлкәнин кредит системиндә һәлледичи рол ојнајан дөвләт Б.-ы јарадылмышдыр. Һиндистанда бөјүк «Империал Банк»ын (Һиндистан Империја Банкынын) миллиләшдирилмәси вә с. тәдбирләр нәтичәсиндә Һиндистан Дөвләт Банкы јарадылмышдыр (1955) ки, бу да өлкәнин бүтүн коммерсија Б.-ы депозитләринин 1/3-индән чохуну өзүндә чәмләшдирмишдир. Пакистанда Б. миллиләшдирилдикдән (1974) сонра мөвгеји мөһкәмләнмиш, депозитләри 22,5 млрд. рупидән (1974) 34,2 млрд. рупијәдәк (1976 илин әввәлләри) артмышдыр.

Сосиализмдә Б. пул дөврijјәси вә кредит мүнасибәтләринә хидмәт едир, пул вәсаитини планлы сурәтдә бөлүр, өлкәнин емиссија-касса мәркәзи кими фәалијјәт көстәрир, мүәссисәләрин тәсәррүфат-малијјә фәалијјәтинә нәзарәт едир. Б.-ын ичтимаиләшдирилмәси сосиалист ингилабынын вә сосиализм гуручулуғунун әсас игтисади ганунаујғунлугларындан биридир (бах *Банкларын миллиләшдирилмәси*). В. И. Ленин сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра банк ишинин әсас истигамәтини мүәјјән едәрәк јазмышдыр: «Банк сијасәти банклары тәкчә миллиләшдирмәкдән ибарәт олмајыб, банклары тәдричлә, лакин дөнмәдән ваһид һесабдарлыг апаратына вә үмумән бүтүн өлкәнин сосиалистчәсинә тәшкил олунмуш тәсәррүфат һәјатыны низама салан апарата чевирмәк мәгсәдини күдмәлидир» (Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 218). Бунун үчүн бүтүн Б.-ын ишини көкүндән дәјишиб сәмәрәли тәшкил етмәк, ичтимаиләшдирилмиш тәсәррүфата кредит-һесаблашма вә касса хидмәти көстәрмәк үчүн јени формалара кечмәк лазым иди. Бүтүн өлкә миғјасында ваһид пул вә кредит сијасәтини көзләмәк, пул тәдавүлүнүн тәнзимләшдирилмәсини вә х.т.-нын кредитләшдирилмәси фондунун бөлкүсүнү планлы сурәтдә һәјата кечирмәк, Б.-дан мүәссисәләр үзәриндә дөвләт нәзарәти органы кими истифадә етмәк үчүн емиссија-касса, кредит вә һесаблашманы ваһид үмумдөвләт Б.-ында мәркәзләшдирмәк зәрури иди. Өлкәнин бүтүн әмтәә-пул дөврijјәсинин мәркәзләшдирилмиш үмумдөвләт Б.-ында бирләшдирилмәсинин Ленин планы коммерсија вә долајы банк кредитләрини бирбаша банк кредити илә әвәз етмәји тәләб едирди (бах *Кредит*). Кечид дөврүндә вә сосиализмдә Б.-ын ролу һаггында марксизм-ленинизм тә'лими әмәли олараг ССРИ-дә һәјата кечирилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра миллиләшдирилән тичарәт Б.-ы әсасында ваһид РСФСР Халг Банкы јарадылды; торпағын миллиләшдирилмәси илә һипотека Б.-ы ләғв олунду; кредит кооперасијасы сахланылды. 1920 илдә, һәрби коммунизм шәраитиндә РСФСР Халг Банкынын кредит вә һесаблашма әмәлијјаты дајандырылдығындан Б. ләғв олунду, һәмчинин кредит кооперасијасы да фәалијјәтини дајандырды. Јени игтисади сијасәтә кечилдикдән сонра әмтәә-пул мүнасибәтләринин бәрпа вә инкишафы нәтичәсиндә 1921 илин октјабрында РСФСР Дөвләт Банкы (1923 илдән *ССРИ Дөвләт Банкы*) вә бир сыра Б., к.т. кредити чәмијјәти, Мәркәзи К.Т. Банкы, коммунал Б.-ы, гаршылыглы кредит чәмијјәти вә с. јарадылды. Кечид дөврүндә Б. ајры-ајры шәхсләрә кредит верилмәсини мәһдудлашдырыр, дөвләт вә кооп. мүәссисәләринә кениш миғјасда, һәм дә күзәштли шәртләрлә кредит верәрәк сосиалист бөлмәсинин мөвгејини күчләндирирди. 1927 илдән башлајараг банк системинин јенидән гурулмасы просеси бир нечә ил давам едиб, 1930—31 илләрин кредит ислаһатындан сонра баша чатдырылды. Ислаһат нәтичәсиндә мүасир дөвләт банк системи (дөвләт банкы, хүсуси банк, әманәт кассалары) јарадылды. Бүтүн кредит системи өлкәнин ваһид х.т. планы илә әлагәләндирилди. Совет банк системиндә әсас јери өлкәнин емиссија мәркәзи олан ССРИ Дөвләт Банкы тутур. Бунунла јанашы, әсаслы вәсаит гојулушуну малијјәләшдирән *ССРИ Тикинти Банкы* вә *ССРИ Харичи Тичарәт Банкы* да фәалијјәт көстәрир.

Сосиализмдә х.т.-нын һесаблашма мәркәзи вә «ичтимаи һесабдарлыг» (Ленин В. И., јенә орада, сәһ. 249)

апараты кими банк системинин функсијасы кетдикчә инкишаф едир. Б.-д һесаблајан електрон техникасынын тәтбиги бу вәзифәләрин һәјата кечирилмәсинә көмәк едир. Дөвләт банкынын өлкәнин емиссија-касса мәркәзи, пул тәдавүлүнү планаујғун тәнзимләјән орган кими ролунун артмасы пул тәдавүлүнүн даһа да мөһкәмләнмәсинә вә совет манатынын алычылыг габилијјәтинин артмасына сәбәб олур. ГИЈШ өлкәләринин *сосиалист игтисади интеграсијасынын* инкишафы илә әлагәдар совет банк системинин бејнәлхалг һесаблашмалар үзрә функсијасы артыр. Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтиндә Б.-ын кредит функсијасы даһа да кенишләндирилир.

Азәрб.-да 19 әсрин ахырынчы рүбүндә капитализмә хас банк-кредит идарәләринин бүтүн нөвләри јаранмыш, 20 әсрин әввәлләриндә онларын шәбәкәси хејли кенишләнмишди. 1913 илин ахырларында Бакы губ.-да 48 кредит вә 4 борч-әманәт ширкәти вар иди. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра бүтүн Б. миллиләшдирилди. 1921 илин октјабрында Азәрб. Дөвләт Банкы, 1923 илин ијулунда *Азәрбајҹан Кәнд Тәсәррүфаты Банкы*, 1924 илин нојабрында исә ССРИ Харичи Тиҹарәт Банкынын Бакы шө'бәси јарадылды. Һазырда Азәрб.-да *ССРИ Дөвләт Банкынын Азәрбајҹан республика контору* вә *ССРИ Тикинти Банкынын Азәрбајҹан республика контору* фәалијјәт көстәрир.

Дикәр сосиалист өлкәләринин банк иши дә, әсасән Совет банк системинә ујғундур. Бунунла јанашы һәр бир сосиалист өлкәсинин банк системиндә характерик фәргләр вар. Сосиалист өлкәләри арасында игтисади әмәкдашлығы вә гаршылыглы јардымы даһа да кенишләндирмәк мәгсәди илә ГИЈШ өлкәләри *Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкы* вә *Бејнәлхалг Инвестисија Банкы* јаратмышлар.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 3, һ. 1, бөлмә 5, Б., 1960; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; јенә онун, Јахынлашан фәлакәт вә онунла неҹә мүбаризә етмәли, јенә орада, ч. 25; јенә онун, Банк сијасәти һаггында тезисләр, јенә орада, ч. 27; Сов.ИКП Програмы, һ. 2, бөлмә 1, бәнд 3, Б., 1973; Бортник М. Ю., Денежное обращение и кредит капиталистических стран, М., 1967; Атлас М. С., Развитие банковских систем стран социализма, М., 1967; Финансы и кредит СССР, М., 1968; Левчук И. В., Ссудный фонд и кредит, М., 1971; Ротлейдер А. Я., Международные кредитные организации стран-членов СЭВ, М., 1973; Международные банки и банковские группировки, М., 1973; Массарыгин Ф. С., Кредитная система СССР, М., 1974; Денежное обращение и кредит СССР, М., 1976.

БАНКЛАРЫН МИЛЛИЛӘШДИРИЛМӘСИ—банкларын хүсуси мүлкијјәтдән дөвләт мүлкијјәтинә кечмәси. Б.м. сосиалист ингилабынын илк мүһүм тәдбирләриндәндир. Б.м. капиталын пул күчүнү сарсыдыр, пролетариат диктатурасы дөвләтинә банк системиндән учот апараты кими истифадә етмәјә вә ичтимаи мәһсулу бөлүшдүрмәјә имкан верир. К. Маркс вә Ф. Енкелс Б.м. зәруриjјәтини ирәли сүрмүш вә буну нәзәри ҹәһәтдән әсасландырмышлар. Б.м. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әрәфәсиндә Коммунист Партијасынын әсас игтисади тәләбләриндән бири иди. В. И. Ленин «Апрел тезисләри»ндә (1917) сосиалист ингилабына дикәр кечид тәдбирләри илә јанашы, бүтүн банкларын ваһид банкда бирләшдирилмәси вә Фәһлә Депутатлары Советинин нәзарәти алтында олмасы тәләбини дә ирәли сүрмүшдүр. Бу, РСДФ(б)П-нин 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансында вә 6-чы гурултајында (1917, август) гәбул олунмушдур. Банкларын сосиалистҹәсинә миллиләшдирилмәси Совет һакимијјәтинин илк ајларында һәјата кечирилмишдир. 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) Дөвләт Банкы бинасы тутулду. Совет һакимијјәти Дөвләт Банкынын ишини тәшкил едәркән, илк нөвбәдә, хүсуси банклары фәһлә нәзарәти алтына алды, сонра исә ҮРМИК-ин 1917 ил декабрын 14(27)-дә вердији декретә әсасән онлары миллиләшдирди. Ејни заманда бүтүн банкларын фәалијјәтинә дөвләт нәзарәти гојулду. ХКС-ин 1918 ил јанварын 23-дә (февралын 5-дә) вердији декретә әсасән кечмиш хүсуси банкларын бүтүн сәһмдар капиталы мүсадирә олунду вә Дөвләт Банкына верилди, бүтүн банк сәһмләри ләғв едилди. Миллиләшдирилмиш тиҹарәт банклары илә Дөвләт Банкынын бирләшдирилмәси нәтиҹәсиндә Совет респ.-сынын ваһид Халг Банкы јарадылды, һипотека банклары, гаршылыглы кредит ҹәмијјәтләри ләғв едилди. Б.м. Совет дөвләтинин аҹлыгла вә дағынты илә мүбаризәсини јүнкүлләшдирди. Б.м. просесиндә сосиалист банк системи јаранмаға башлады.

Азәрб.-да банклар, Азәрб. МИК-ин 1920 ил ијунун 9-да вердији декретә әсасән миллиләшдирилди. Банкларын бүтүн активи вә пассиви дөвләт мүлкијјәтинә кечди; Азәрб. әразисиндә бүтүн банк ишинә дөвләт нәзарәти е'лан едилди. 1921 илдә Азәрб. Дөвләт Банкы, 1923 илдә *Азәрбајҹан Кәнд Тәсәррүфаты Банкы* јарадылды (бах *ССРИ Дөвләт Банкынын Азәрбајҹан республика контору*, *ССРИ Тикинти Банкынын Азәрбајҹан республика контору*).

Дикәр сосиалист өлкәләриндә дә Б.м. сосиалист банк системи гурулушуна әсасланыр. Банкларын капиталистҹәсинә миллиләшдирилмәси капиталист истеһсал үсулуну вә инһисарын һөкмранлығыны арадан галдырмыр, капиталист кредит системинин маһијјәтини дәјишдирмир. Капиталист дөвләтләриндә Б.м. һаким синфин хејринә олдуғу вахт һәјата кечирилир вә миллиләшдирилән банкларын рәһбәрлији јенә дә *малијјә олигархијасынын* әлиндә галыр. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра мүстәмләкә әсарәтиндән азад олан вә мүстәгил инкишаф јолуна чыхан бир сыра өлкәдә Б.м. милли игтисадијјаты инкишаф етдирмәк, харичи инһисарларын фәалијјәтини мәһдудлашдырмағ мәгсәди күдүр.

БАНКНО́Т—бах *Банк билети*.

БАНКС (Banks)—Канада Арктика архипелагында ада. Канада әразисинин бир һиссәси. Саһ. 64 мин $км^2$. Сәтһи дүзәнлик вә алчаг дағлыгдыр. Һүнд. 762 *м*-ә гәдәр, биткиси тундра типлидир. Әсас јашајыш мәнтәгәси Сакс-Һарбордур. 1819 илдә кәшф олунмушдур.

БАНКИ́ (Bangui) — Мәркәзи Африка Империјасынын пајтахты. Убанки (Конгонун голу) чајы саһилиндә мүһүм порт. Автомобил јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 240 мин (1974). Алүминиум мә'мулаты з-ду, ајаггабы, түтүн, тикиш ф-кләри, памбыг парча комбинаты, јејинти, тахта-шалбан, сабунбиширмә мүәссисәләри, ИЕС, јахынлығында тохуҹулуг ф-ки вә СЕС вар. Велосипед вә мотосикл гурашдырылыр.

БА́НСКА - БИ́СТРИТСА (Banská - Bystrica)—Чехословакијада шәһәр. Орта Словакија вил.-нин инз. м. Бистритса чајынын Грон чајына төкүлдүјү јерин јахынлығындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 51 мин (1974). Машынгајырма, кимја-әҹзачылыг, ағаҹ е'малы, семент, тохуҹулуг, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, Братислава ун-тинин филиалы (1949 илдән), Словакија халг үсјаны музеји вә с. вар. Б.-Б. 1944 илдә словакларын һитлерчиләрә гаршы милли үсјанынын мәркәзи олмушдур.

БАНТА́М (Bantam), Бантен —16 әсрин әввәли—19 әсрин әввәлиндә Гәрби Јавада феодал дөвләт (султанлыг). 1568 иләдәк Б. Демакын вассалы иди. Б.-ын чичәкләнмә дөврү 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлинә аиддир. Бу дөврдә Б. Гәрби Јавада вә Ҹәнуби Суматрада бир сыра әразиләри ишғал етмиш вә мүһүм тиҹарәт мәркәзинә чеврилмишди. 16 әсрдә Јавада һекемонлуг уғрунда *Матарамла* мүбаризә апармышдыр. 17 әсрин әввәлиндә Б.-да Инкилтәрә вә Һолландија факторијалары јаранды. Һолландија тәҹавүзү илә мүбаризәдә мәғлуб олан Б. 1683 ил мүгавиләсинә көрә Һолландија Ост-Һинд ширкәтинин вассалына чеврилди вә тиҹарәт инһисарыны Ост-Һинд ширкәтинә верди. 18 әсрин орталарында вә 19 әсрин әввәлиндә Б.-да Һолландија әлејһинә ири үсјанлар баш верди. Јава инкилисләр тәрәфиндән ишғал едилдикдән (1811) сонра Б. султанлығы 1813 илдә ләғв едилди. 1816 илдә Јаваја гајыдан һолландија һаким даирәләри кечмиш султанлыг әразисиндә Бантен резидентлијини јаратдылар. Индонезија Респ.-сында Б. әразиси Гәрби Јава әјаләтинә дахилдир.

Әд.: Холл Д. Г. Э., История Юго-Вост. Азии, пер. с англ., М., 1958.

БА́НТИНГ (Banting) Фредерик Грант [14.11.1891, Аллисон (Онтарио)—22.2. 1941, Нјуфаундленд]—Канада физиологу. 1916 илдә Торонто ун-тини битирмишдир (1923 илдән проф.). Инсулини кәшф етдијинә вә саф һалда алдығына (1921 — 22) көрә рәһбәри Ҹ. Маклауд вә б. илә бирликдә Б. 1923 илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Әсәрләри: The internal secretion of the pancreas. J. Lab. clin. Med., v. 7, p. 251, 1922 (C. H. Best илә бирликдә), Insulin, Int. Clin., ser., 34, v. 4, p. 109. 1924.

БА́НТУ ДИЛЛӘРИ—Африканын мәркәз вә ҹ. һиссәләриндә јашајан јерли әһалинин дилләри. Б. д.-ндә 100 млн.-дан чох адам данышыр (1973). Б.д.-нин гәбул едилмиш тәснифи јохдур. Суаһили (50 млн.-а јахын адам данышыр), нјамвези, сукума (Танзанија), кикујју, камба (Кенија), Конго, луба, мбунду (Заир, Конго Халг Респ., Ангола), рунди (Бурунди), ганга (Уганда), шона (Родезија, Мозамбик), зулу, коса (ҸАР), суто (Лесото), чуана (Ботсвана) вә с. ән чох јајылмыш Б.д.-ндәндир. Б.д., әсасән, илтисаги дилләрдир; инсирафилик үнсүрләри дә нәзәрә чарпыр. Грамматик гурулушу вә лүғәт тәркибинә көрә бир-биринә

чох јахындыр. Б.д.-нин бә'зиләринин латын графикасы әсасында тәртиб едилмиш әлифбасы вар.

Әд.: Языки народов Африки, М., 1974.

БАНТУЛАР—Африка гитәсинин ч. јарысында јашајан вә банту дилләриндә данышан бүтүн халглары бә'зән белә адландырырлар. Бу термин дәгиг дејилдир. Чүнки лингвистик тәснифат етник тәснифатла гарышдырылыр. Дил бирлији банту дилләриндә данышан бүтүн халгларын ејни мәншәли олмасыны еһтимал етмәјә әсас вермир. Һәгигәтдә дә банту дилләриндә данышан мүасир халглар ваһид кенетик гоһум груп тәшкил етмирләр. Антроположи ҹәһәтдән зәнҹи иргиндән олсалар да дәрисинин рәнкинә, бојуна көрә, *прогнатизм* вә мәдәнијјәтҹә бир-бириндән фәргләнирләр.

Әд.: Андрианов Б. В., Население Африки, М., 1964.

БАНУ (фар. بانو) — 1) кечмишдә бә'зи Шәрг өлкәләриндә падшаһ арвадларына, һәмчинин гадын падшаһлара верилән ад; 2) ханым.

БА́НУШ (Banus) Марија (д. 10.4.1914, Бухарест)—румын шаирәси. РСР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). Коммунист. Илк әсәрләриндә модернизм тә'сири дујулур. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә фашизм әлејһинә ше'рләр јазмышдыр. «Сечилмиш ше'рләр» (1953) китабы, «Сәнә мүраҹиәт едирәм, Америка» (1955) поемасы, «Бөјүк күн», «Ашигләр» пјесләри вә с. әсәрләриндә социализм гуруҹулуғу, сүлһ, халглар достлуғу тәрәннүм олунур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Стихи, М., 1961; Стихи. В кн.: Поэзия социалистических стран Европы, М., 1976.

БАНҸАРМА́СИН (Bandjarmasin) — Индонезијада шәһәр, Барито чајы делтасында порт. Ҹәнуби Калимантан әјаләтинин инз. м. Тиҹарәт мәркәзи. Әһ. 281 мин (1971). Б.-дән нефт, көмүр, каучук, тахта-шалбан вә с. көндәрилир.

БА́НҸО (инк. banjo) — китара типли симли мусиги аләти. Мизрабла вә ја бармагла чалыныр. 17 әсрдә Гәрби Африкадан АБШ-а кәтирилмиш, зәнҹиләр тәрәфиндән маһны мүшајиәтиндә, һәмчинин соло аләт кими истифадә олунмушдур. 19 әсрин 30-ҹу илләриндә тәкмилләшдирилмишдир. Үзүнә дәри чәкилмиш даирәви, јасты чанағы, 4—8 сими олур. Мүхтәлиф нөвлү Б.-лардан (Б.-китара, Б.-мандолина вә с.) ҹаз оркестрләриндә истифадә едилир.

БА́НҸУЛ (Banjul, 1973 иләдәк Батерст)—Гамбијанын пајтахты. Сент-Мери а.-нын ш.-индәдир. Гамбија чајынын мәнсәбиндә дәниз порту. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 42,4 мин (1974). Өлкәнин тиҹарәт-сәнаје вә малијјә мәркәзидир. Јағ з-длары, јерфындығы тәмизләнмәси вә е'малы, тәрәвәз е'малы, балыг консервләшдирмә мүәссисәләри вә с. вар. Б. Африка—АБШ һава хәттиндә әсас мәнтәгәләрдән биридир. 1816 илдә салынмышдыр.

БАОБА́Б (Adansonia digitata)—бомбакскимиләр фәсиләсиндән ағаҹ. Һүнд. 18—25 *м*, көвдәсинин чеврәси 25 *м*-ә гәдәрдир. Африка саванналарында битир. 4—5 мин иләдәк јашајыр. Јарпағы бармагвары-мүрәккәбдир; исти вахтларда төкүлүр. Чичәји ири вә ағдыр. Хијара охшајан ширәли вә ири мејвәси јемәлидир. Габығындан алынан лифдән кәндир вә габа парча һазырланыр. Тропик өлкәләрдә әкилир. Adansonia ҹинсинин дикәр нөвләри (ҹәми 10) Африкада, Мадагаскарда вә Шимали Австралијада јајылмышдыр; бунларын һеч бири Б. өлчүдә олмур.

БАОДИ́Н, Синҹуан—Чинин шм.-ында, Һебеј әјаләтиндә шәһәр. Д.ј.ст. Әһ. 350 мин (1970). К.т. хаммалы е'малы мәркәзидир. К.т. машынгајырмасы, тохуҹулуг, кимја (сүн'и лиф, кино ленти), јејинти сәнајеси, к.т., педагожи вә тибб ин-тлары вар.

БАОТО́У — Чинин шм.-ында Дахили Монголустан Мухтар р-нунда шәһәр. Хуанхе чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Б. илә Пекин, Ланчжоу ш.-ләри арасында д.ј. вар. Әһ. 920 мин (1970). Ири металлуркија комбинаты (јерли даш көмүр вә дәмир филизи јатаглары әсасында ишләјир) вар.

БАОТСЗИ́—Чинин Шенси әјаләтиндә шәһәр. Вејһе чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 250 миндән артыг (1971). Машынгајырма, тохуҹулуг, јејинти, кағыз вә кибрит сәнајеси, ИЕМ вар.

БАПТИСТЕ́РИ (јун. baptisterion — һовуз)—хач сујуна салынма мәрасими үчүн хүсуси бина. Б. Гәрби Авропа өлкәләриндә күнбәзли, даирәви, јахуд 8 күшәли әлаһиддә тикилидир. Ичәриси һејкәлләр вә мозаика илә бәзәдилир. Бинанын ортасында хач сујуна салмаг үчүн һовуз олур. Равеннадакы (5 әсрин орталары—6 әсрин әввәлләри) вә Флоренсијадакы (11—13 әсрләр) Б.-ләр мәшһурдур.

БАПТИСТЛӘР (јун. baptízō — суја баш вурурам, хач сујуна салырам)—протестантлығын тәригәтләриндән биринин тәрәфдарлары. Радикал-протестант буржуа ҹәрәјаны олан баптизмин әсасыны фәрдијјәтчилик тәшкил едир. Б.-ин тә'лиминә көрә, инсанын хиласы килсәнин васитәчилији илә дејил, јалныз Исаја шәхси е'тигад јолу илә мүмкүндүр. Б. јалныз «Мүгәддәс китаб»а е'тигад едирләр. Онлар иконаны, килсә мө'ҹүзәләрини, бир чох христиан бајрамларыны гәбул етмир, католик вә православ килсәләриндән фәргли олараг инсаны јалныз камала чатандан сонра хач сујуна салмағы тәләб едирләр. Б. бир гајда олараг килсә ијерархијасыны инкар едирләр; лакин мүасир Б.-дә килсәнин ролу артмагдадыр.

Илк баптист иҹмасы 1609 илдә Һолландијада инкилис мүһаҹирләри олан индепендентләр арасында мејдана кәлмишдир. 1612 илдә Инкилтәрәдә, 1639 илдә Шимали Америкада да белә иҹмалар јаранды. 18—19 әсрләрдә баптизм даһа да кениш јајылды. 1905 илдә Лондонда Б.-ин Биринҹи Үмумдүнја конгреси олду, Үмумдүнја Б. Иттифагы јаранды.

Русијаја баптизм 19 әсрин 60-ҹы илләриндә Алманијадан кечмишдир. Б.-ләр үмумрусија гурултајлары кечирир (20 әсрин әввәлләриндән), бир сыра журнал нәшр едирдиләр. Православ килсәсинин идеоложи һөкмранлығыны горујан чаризм хүсусилә, 19 әсрин 90-ҹы илләриндән Б.-ә гаршы тә'гиби күчләндирмишди. Ири таҹирләрдән ибарәт баптист рәһбәрләри Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны дүшмәнҹәсинә гаршыладылар. Онлар јалныз 1926 илдә Совет һакимијјәтини «танындылар» вә Б.-ин Гызыл Ордуда хидмәтинин мүмкүнлүјү һаггында мәсәләни мүсбәт һәлл етдиләр, лакин коллективләшмә дөврүндә к.т.-нын социалистҹәсинә дәјишдирилмәсинә гаршы мүгавимәт тактикасы көтүрдүләр. Баптист иҹмаларынын сајы азалмаға башлады.

ССРИ-дә Б.-ин үмумиттифаг Шурасы фәалијјәт көстәрир. Буржуа идеолокијасынын тәзаһүр формаларындан бири олан баптизм социалист дүнјакөрүшүнә тамамилә јабанҹыдыр, о, инсанын гүввә вә зәкасына инамсызлыг тәлгин едир, иҹтимаи мәнафејә, елм вә мәдәнијјәтә ниһилист мүнасибәт бәсләјир.

Капиталист өлкәләриндә Б.-ин рәсми рәһбәр органлары буржуа гурулушуну мүдафиә вә јени мүстәмләкәчилик сијасәти јеридирләр. Баптизм АБШ-да хүсусилә кениш јајылмышдыр (24 млн. нәфәр). Б. онларча гәзет вә журнал нәшр едир; 25 баптист университети вә али мәктәби вар. 1966 илдә Үмумдүнја Б. Иттифагы (мәркәзи Вашингтондадыр) 116 өлкәнин 27 млн. баптистинин бирләшдирирди.

Әд.: Митрохин Л. Н., Баптизм, М., 1966; Филиппов Е. Г., Баптизм и гуманизм, М., 1968; Кислова А. А., Идеология и политика американской баптистской церкви (1900—17), М., 1969.

БАР (инк. bar)—мүхтәлиф спиртли ички, коктејл, гәлјаналты вә с. сатылан кичик ресторан, гәлјаналты јери. Б.-ын саһиби, јахуд мүдири бармен адланыр; спиртли ичкиләр сатан, коктејл һазырлајан буфетчијә дә бармен дејилир.

БАР (инк. bar, јахуд фр. barre, бурада сәдд, дајаз јер) — 1) саһил Б.-ы—саһил боју узанан вә лагуну дәниздән ајыран енсиз гуру золағы. Диб материалларынын далғаларла саһил зонаја кәтирилиб чөкдүрүлмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир; 2) чајағзы Б.—чајын мәнсәби гаршысында дәнизин саһил золағында гумлу суалты дајазлыг. Чај ахарынын вә дәниз далғаларынын тә'сири илә јараныр.

БАР (јун. báros—ағырлыг)—системдәнкәнар тәзјиг ваһиди; 1 бар=10^5 *н/м*^{2}=0,1 *Мн/м*^{2}=10^6 *дин/см*^{2}=1,01972 *кГ/см*^{2} (техники атмосфер). Метеоролокијада атм. тәзјигини өлчмәк үчүн миллибардан (0,001 *бар* вә ја 10^3 *дин/см*^{2}) да истифадә олунур.

БАРА́БА ЧӨЛҮ— Гәрби Сибирин ҹ. һиссәсиндә (РСФСР Новосибирск вә Омск вил.-ләриндә) мешә-чөл дүзәнлији. Саһ. тәгр. 117 мин *км*^{2}. Релјефи хырда тәпәликдир (һүнд. 100—150 *м*); ҹ.-да паралел сурәтдә узанан мешәли тәпәләр—«јаллар» ајдын нәзәрә чарпыр. Чохлу көл (ән бөјүјү Чаны к.)

вар. Б.ч.-нүн 1/3 һиссәси батаглыгдыр. Әсасән, гараторпаглар вә батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Гајынағачы мешәләри, чәмәнли чөлләр вар. Б.ч. Гәрби Сибирин мүһүм әкинчилик вә сүдлүк һејвандарлыг р-нудур. Пајызлыг буғда, човдар, вәләмир, гарғыдалы, узунлифли кәтан, јағчичәји әкилир. Б.ч.-ндә батаглыгларын гурудулмасы вә торпаглардан истифадә едилмәси үчүн тәдбирләр көрүлүр.

БАРАБАН (түрк дилләриндәки балабан сөзүндән)—машын, механизм вә апаратларын силиндр (бә'зән дә конус) формасында олан фырланан һиссәләринин үмуми ады. Мәс., јүкгалдыран машын, бухар газаны, дәјирман, соба вә с.-нин Б.-ы.

БАРАБИНСК—РСФСР Новосибирск вил.-ндә шәһәр. Барабинск р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы (Сибир д.ј. макистралында). Машынгајырма, метал е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси, д.ј. нәгл. мүәссисәләри, тибб, мусиги мәктәбләри вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Сибир д.ј. макистралынын чәкилмәси илә әлагәдар 19 әсрин 90-чы илләриндә јаранмышдыр.

БАРАБУЛКАЛАР, султан балыглары (Mullus) — ханыкимиләр дәстәсиндән балыг чинси. Дишләринин уз. 40 *см*-ә гәдәр, еркәкләри исә хырда олур. Алт додағында гида ахтармаға көмәк едән ики бығчығы вар. Дәнизин дибиндә олан онурғасызларла гидаланыр. Аралыг дәнизиндә вә Гара дәниздә раст кәлир. Гара дәниздә ики нөвүнә тәсадүф едилир: ади Б. (Mullus barbatus) вә золаглы Б. (M. surmuletus). Ов әһәмијјәтли балыгдыр.

БАРАМА—бир чох һәшәрат пуплары әтрафында горујучу төрәмә. Б., адәтән, пуплашмадан әввәл сүрфәләр тәрәфиндән ифраз едилән ипәк телләрдән сарыныр. Б. ики чүр олур: јумурта вә пуп Б.-сы. Јумурта Б.-сы инкишаф

Тут ипәкгурду барамасынын гурулушу (енинә кәсији): *а*—пәрдә, *б*—пуп, *в*—габыгтојма заманы пуп үзәринә дүшмүш тыртыл габығы.

едән јумурталарын әтрафында ана организмин (һөрүмчәк вә с.) хүсуси вәзиләринин секретиндән әмәлә кәлир. Пуп Б.-сы мүхтәлиф пәрдәганадлыларын вә кәпәнәкләрин сүрфәләри пуплашмадан әввәл түпүрчәк вәзиләри ифразатындан, бә'зән исә екскрементдән алыныр. Тут ипәкгурдунун Б.-сы ипәк вәзиләринин ифразатындан алыныр. Сүрфә, Б.-нын ичиндә пупа, сонра кәпәнәјә чеврилир. Тут ипәкгурдунун вә бә'зи башга ипәксарыјанларын Б.-сы ипәк истеһсалы үчүн хаммалдыр.

БАРАМА ТОХУМУ, грена (фр. graine—тохум) — ипәкгурду кәпәнәјинин јумуртасы. Гренадан чыхан тыртыл пупа чеврилмәздән әввәл ипәк тел бурахараг барама сарыјыр. Гренанын чәкиси, өлчүсү вә рәнки ипәкгурдунун чинсиндән, бәсләнмә шәраитиндән, грена гојдуғу вахтдан вә с. асылы олур. Ипәкгурдунун гренасы гонур шабалыды рәнкдә, овал вә ортадан азачыг басыгдыр. Гренанын үзәри рүшејмин тәнәффүсү үчүн кичик һава јоллары олан габыгла өртүлүдүр. Сперматозоидин кечмәси үчүн гренанын учунда хүсуси дешик (микропиле) вар. Бир диши кәпәнәк диаметри 1,0—1,5 *мм* олан 400—800 грена гојур; бир гренанын чәкиси 0,5—0,7 *мг* олур. Азәрб. ССР-дә Б.т. Загатала, Шәки, Ағдаш, Ағдам, Ордубад вә Бәрдә грена з-дларында истеһсал олунур. 1976 илдә республикада 106 600 гутуја гәдәр Б.т. һазырланмышдыр.

Әд.: Мустафазадә А., Ипәкчиләрә көмәк, Б., 1958; Михайлов Е. Н., Шелководство, М., 1950; Учебная книга шелковода, М., 1966.

БАРАМААЧМА—барамадан хам ипәк сап алынмасынын техноложи үсулу. Бунун үчүн нөвләрә ајрылмыш барамалар бухара верилир, онларын сапларыны бир-биринә јапышдыран *серисин* јумшалдылыр, сапларын учлары тапылыр вә барамаачан дәзкаһда кәләф һалына салыныр. Барама телләри тохучулуг мә'мулаты һазырламаг үчүн чох назик олдуғундан бир нечә тел (3—10 вә даһа чох тел) бирләшдирилир вә серисинлә бир-биринә јапышдырылараг комплекс хам ипәк сап әлдә едилир. Просес автомат барамаачан дәзкаһларда апарылыр. Азәрб.ССР-дә Шәки, Степанакерт, Ордубад шәһәрләриндә ипәк ф-кләри вар.

БАРАМАСАРЫЈАНЛАР (Lasiocampidae) — кәпәнәкләрин бир фәсиләси. Ачылмыш һалда ганадларынын уз. 8 *см*-ә гәдәрдир. Тыртыллары түклүдүр; пуплашма ипәк саплардан сарынан узунсов барамаларда кедир (ады

Һәлгәви барамасарыјан: *1*—еркәк; *2*—диши; *3*—јумурта; *4*—тыртыллар.

да бурададандыр). Әсасән, ағач јарпаглары илә гидаланыр. Башлыча олараг мешәләрдә јашајыр. Чох вахт тыртыл мәрһәләсиндә гышлајыр. 1000-ә јахын нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә тәгр. 50, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 18-дән чох нөвү вар. Бә'зиләри, мәс., һәлгәви Б. бағлара, шам, палыд вә ја сидр Б.-ы исә мешәләрә зәрәр верир.

БАРАМИДЗЕ Александр Кеоркијевич (д.27.3.1902, Ланчхути) — совет әдәбијјатшүнасы. Күрч.ССР ЕА акад. (1961). Күрч.ССР ЕА Ш. Руставели ад. Әдәбијјат Ин-тунун директорудур (1966 илдән). «Күрчү әдәбијјаты тарихинә даир очеркләр» (ч. 1—4, 1945—64), «Давид Гурамишвили» (1955), «Шота Руставели вә онун поемасы» (1958), «Сулхан-Саба Орбелиани» (1959) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Гәдим күрчү мүәллифләринин әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнләрини нәшр етдирмишдир. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Низами и грузинская литература, Труды Тбилисского Гос. Ун-та, т. XXII, 1947; История грузинской литературы. Краткий очерк, Тбилиси, 1958 (Ш. Радиани вә Б. Жгенти илә бирликдә).

БАРАНИЛӘР—гарагојунлу тајфа иттифагы. Орта әср Шәрг мәнбәләриндә «Барани» вә ја «Баранлу» кими ишләдилән бу терминин етимолокијасы мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бә'зи тәдгигатчылар (В. Минорски, Г. Рабинот вә б.) бу сөзүн јер адындан, дикәрләри (И. Артук вә Ф. Сүмер) исә гәдим түрк дилиндә олан «баран» («гоч») сөзүндән јарандығыны көстәрирләр. Чәлаириләр дөврүнә аид тапылмыш бир сиккә үзәриндә «Баран шәһәри» јазылмышдыр. Еһтимала көрә, һәмин шәһәр Анадолуда (Түркијә) мөвчуд олмушдур. Һазырда Түркијәдә Баран адлы ики кәнд вар.

БАРАНЈА (Baranya) — Мачарыстанын ч.-унда медје. Дунај вә Драва чајлары арасындадыр. Саһ. 4388 $км^2$. Әһ. 273 мин (1971). Инз. м. Печ ш.-дир. Б. сәнаје-аграр вил.-дир. Әсас сәнаје саһәси кокслашан даш көмүр һасилатыдыр. Дәри ајаггабы, јејинти, түтүн, чини, ағач е'малы, метал е'малы сәнајеси, ИЕС вар. Буғда, гарғыдалы, арпа әкилир. Бағлар вә үзүмлүкләр вар. Донуз, әтлик-сүдлүк гарамал сахланылыр. Мүһүм порту Мохачдыр (Дунај чајында).

БАРАННИКОВ Алексеј Петрович (21.3.1890, УССР Черкасск вил.-нин Золотоноша ш.—5.9.1952, Ленинград)—совет һиндшүнасы, ССРИ ЕА акад. (1939). Һинд дилләри вә әдәбијјатына даир «Һиндустани (урду вә һинди)» (2 һ., 1934), «Јени һинд дилләриндә флексија вә анализ» (1945), «Һинд филолокијасы. Әдәбијјатшүнаслыг» (1959) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Тулсидасын «Рамајана» поемасыны (1948) вә с. әсәрләри тәрчүмә етмишдир. Гарачы дилинә, мәишәтинә вә фолклоруна даир тәдгигатлары вар.

Әсәри: Индийская филология. Литературоведение, М., 1959.

БАРАНОВ АДАСЫ (Baranof Island)—Александр архипелагында ада. Шимали Американын г. саһилләриндәдир. АБШ-ын Алјаска штаты тәркибинә дахилдир. Саһ. 4162 $км^2$. Сәтһи дағлыгдыр (һүнд. 1432 *м*-әдәк). Мүһүм јашајыш мәнтәгәси, порту вә балыг сәнајеси мәркәзи Ситкадыр. Балыг овланыр, ағач тәдарүк едилир. Шимали Американдакы рус мәнтәгәләринин башчысы (1790—1818) А. А. Барановун (1746—1819) шәрәфинә адландырылмышдыр.

БАРАНОВИЧИ—БССР Брест вил.-ндә шәһәр. Барановичи р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Әһ. 119 мин (1975). Автомобил агрегатлары, дәзкаһ аваданлығы, дәмир-бетон конструксијалары з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тикиш, ајаггабы, трикотаж вә мебел ф-кләри, техноложи вә јүнкүл сәнаје техникумлары, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар.

БАРА́НСКИ Николај Николајевич (27.7.1881, Томск—29.11.1963, Москва)—совет чоғрафијашүнасы, ингилаби һәрәкатын иштиракчысы, ичтимаи хадим. ССРИ ЕА м. үзвү (1939), МДУ-нун (1929) вә Москванын дикәр бир нечә ин-тунун проф., РСФСР әмәкдар елм хадими (1943), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1962).

1898 илдән Сов.ИКП үзвү (1917 — 20 илләрдә бејнәлмиләлчи меншевик). Јекатеринбург, Самара вә Кијевдә партија иши апармышдыр. 1905—07 илләрдә Краснојарск, Чита вә б. шәһәрләрдә ингилаби һадисәләрдә иштирак етмишдир. РСДФП-нин Таммерфорс конфрансынын (1905) иштиракчысыдыр. Дәфәләрлә һәбс олунмушдур.

1918 илдән игтисади чоғрафија илә мәшғул олмушдур. Онун фәал иштиракы илә Москва ун-тиндә чоғрафија факүлтәси јарадылмышдыр. Б. совет игтисади чоғрафијасында јени саһәнин—шәһәрләр чоғрафијасынын әсасыны гојмуш, совет өлкәшүнаслығынын методоложи принсипләрини мүәјјән етмишдир. Игтисади чоғрафија вә картографијанын нәзәри вә методики мәсәләләринә һәср олунмуш бир сыра әсәрин мүәллифидир. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Экономическая география США, ч. 1, М., 1946; Экономическая география в средней школе.—Экономическая география в высшей школе. М., 1957; Методика преподования экономической географии, М., 1960; Экономическая картография, М., 1962 (А. И. Преображенски илә бирликдә).

БАРАТАШВИ́ЛИ Николоз Мелитонович (27.12.1817, Тифлис — 21.10. 1845, Јелизаветпол, индики Кировабад)—күрчү шаири. Јохсуллашмыш задәкан аиләсиндә доғулмушдур. 1835 илдә Тифлис задәкан мәктәбини битирмиш, мә'мурлуг етмишдир. Б. күрчү поезијасында мүтәрәгги романтизмин көркәмли нүмајәндәсидир.

«Күрчүстанын талеји» (1839) тарихи поемасында, «Чар Ираклинин гәбри үстүндә» (1842) ше'риндә күрчү халгынын милли азадлыг мүбаризәсини тәрәннүм етмиш, Күрчүстанын Русија илә бирләшмәсини мүһүм мүтәрәгги тарихи һадисә кими гијмәтләндирмишдир. Фәлсәфи вә лирик ше'рләриндә («Мерани», «Јалгыз үрәк», «Чинар», «Күр саһилиндә дүшүнчә» вә с.) кәдәр, тәнһалыг, изтираб, заманәдән шикајәт мотивләри илә јанашы, кәләчәјә, инсан зәкасынын, әдаләтин гәләбәсинә инам да әкс олунмушдур. Б. јарадычылығы күрчү поезијасынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Өмрүнүн сон илләрини Азәрб.-да, әввәлчә Нахчыванда (1844), сонра Јелизаветполда (Кәнчәдә) јашамышдыр. Нахчыванда оларкән кәнч шаирә Гәнчәбәјимлә таныш олмуш, јарадычылығы илә марагланмыш, бә'зи ше'рләрини күрчү дилинә тәрчүмә етмишдир. Азәрб. мусигисини севмишдир. Кировабадда ев-музеји јарадылмышдыр. Анадан олмасынын 150 иллик јубилеји Үмумиттифаг мигјасында, о чүмләдән Азәрб.-да кечирилмишдир.

Әсәрләри: Лирика, Б., 1968; Стихотворения и поэмы, Тбилиси, 1974.
Әд.: Натрошвили Г. К., Слово о Бараташвили, Тбилиси, 1968.

БАРАТЫ́НСКИ, Боратынски Јевкени Абрамович (2.3.1800, Тамбов губ.-нын Мара к.—11.7.1844, Неапол; Петербургда дәфн едилмишдир)—рус шаири. Јарадычылығынын илк дөврүндә, әсасән, елекијалар јазмышдыр, А. С. Пушкинлә дост олмушдур. «Ики мәнзум повест» (1828) китабында Пушкинин «Граф Нулин» вә Б.-нин «Бал» поемалары дәрч едилмишдир. Декабристләр үсјанынын мәғлубијјәтиндән сонра јаздығы фәлсәфи ше'рләрдә кәдәр, тәнһалыг, кәләчәјә инамсызлыг мотивләри күчлүдүр. Сон ше'рләриндә («Пироскаф», 1844 вә с.) никбин әһвали-руһијјә әкс олунмушдур. А. С. Пушкин вә В. Г. Белински Б.-нин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Әсәрләри: Стихотворения и поэмы, М., 1971; Стихотворения, М., 1974.
Әд.: Фризман Л. Г., Творческий путь Е. А. Баратынского, М., 1966.

БАРБА́ДОС (Barbados)—Вест-Һиндә, Кичик Антил а-ры групунда ејниадлы адада дөвләт. Саһ. 431 $км^2$, әһ. 251,2 мин (1975); әсасән, зәнчиләрдир (тәгрибән 91%). Дөвләт дили инкилис дилидир. Пајтахты вә мүһүм порту—Бричтаун ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Б. *Милләтләр бирлији* тәркибиндә мүстәгил дөвләтдир. Гүввәдә олан конститусијасы 1966 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы Б. Британија кралыдыр; ону кенерал-губернатор тәмсил едир. Ганунверичи һакимијјәт парламентә мәхсусдур. Ичраедичи һакимијјәти баш назир башда олмагла һөкумәт һәјата кечирир.

Тәбиәт. Сәтһи јастыдыр. Чөкмә сүхурлардан, әсасән, әһәнкдашыдан ибарәтдир. Мәркәзи һиссәдә јүксәклији 340 *м*-ә чатыр. Карст инкишаф етмишдир. Иглими тропик пассатдыр. Орта темп-р ән исти ајда (сентјабр) 27°C, ән сојуг ајда (феврал) 25°C-дир. Иллик јағынты 1400 *мм*-дир. Тез-тез фыртына олур. Мүнбит гәһвәји-гырмызы латеритләшмиш торпаглар јајылмышдыр. Тропик мешәләри вар.

Тарихи мә'лумат. Авропалылар кәләнәдәк адада һинди тајфалары араваклар вә кариблэр јашајырды. 1518 илдә адада олмуш испанлар она Барбадос адыны вердиләр (исп. barbado—саггаллы сөзүндән; үзәриндә саггалабәнзәр от битән чохлу әнчир ағачы олдуғу үчүн). 1605 илдә адаја кәлән инкилисләр 1625 илдә Б.-да өз колонијаларыны јаратдылар; 1628 илдә исә Бричтаун ш.-нин әсасыны гојдулар. Шәкәр гамышы плантасијаларынын инкишафы илә әлагәдар Б.-а Африкадан гуллар кәтирилмәјә башланды. Адада инкилис мүстәмләкәчиләринә гаршы дәфәләрлә үсјан олмуш, лакин амансызлыгла јатырылмышды. 1838 илдә Б.-да гулдарлыг ләғв едилди. 20 әсрин 30-чу илләриндә дүнја игтисади бөһраны шәраитиндә Б.-да милли азадлыг һәрәкаты күчләнмәјә башлады. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Б.-да адаја сијаси мүстәгиллик верилмәсини тәләб едән илк сијаси тәшкилатлар јаранды.

Милли азадлыг һәрәкатынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә Б. 1958 илдә Б. Британијанын јаратдығы Вест-Һинд Федерасијасына дахил едилди. 1961 илдә Б. дахили өзүнүидарә һүгугу алды. 1966 ил нојабрын 30-да Б.-а истиглалијјәт верилди, декабрда исә Б. БМТ-јә гәбул олунду. Б. һөкумәти бүтүн өлкәләрлә мүнасибәтләрин инкишаф етдирилмәси тәрәфдарыдыр. Б. 1975 илин нојабрында Латын Америкасы Игтисади Шурасына дахил олмушдур.

Игтисадијјат. Игтисадијјаты Б. Британија, АБШ вә Канада капиталындан асылыдыр. Б. һөкумәти тәсәррүфатда мүстәмләкәчилик галыгларыны ләғв етмәк үчүн ајры-ајры тәдбирләр һәјата кечирир. Өлкәнин игтисадијјатында к.т. әсасдыр. Әсас к.т. биткиси шәкәр гамышыдыр. К.т. үчүн јарарлы торпагларын (36,5 мин *һа*) 21 мин *һа*-ы шәкәр гамышы плантасијалары, 7,7 мин *һа*-ы исә отлаглардыр. 1974 илдә 956 мин *т* шәкәр гамышы јығылмышдыр. Батат, јамс, маниок бечәрилир. Бағчылыг тәсәррүфаты вар. Гојунчулугла мәшғулдурлар. Өлкәдә 70 мин давар, 34 мин донуз, 21 мин гарамал вар. Илдә тәгр. 2 мин *т* балыг (тунес вә с.) овланыр. 1974 илдә 204 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Шәкәр (1973 илдә 108,6 мин *т* истеһсал едилмишдир), ром, патка, нефт е'малы з-длары вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Газ чыхарылыр. Харичи туризмдән чохлу кәлир көтүрүлүр. Автомобил јолларынын уз. 1,2 мин *км*-дир. Сан-Луис (Бразилија)— Мајами (АБШ) суалты кабел телеграф хәтти Б.-дан кечир. Шәкәр (ихрачатынын тәгр. 1/2-и), патка вә ром ихрач едилир. Аваданлыг вә нәгл. васитәләри, әрзаг мәһсуллары, јаначаг идхал олунур. Тичарәти, әсасән, Инкилтәрә, АБШ вә Канада иләдир. Пул ваһиди (1973 илин декабрындан) Б. долларыдыр.

Сәһијјә. 1972 илдә Б.-да һәр мин нәфәрә дүшән доғум сајы 22,1, өлүм сајы 8,5, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 30,9 олмушдур. Б.-да сәһијјә ишләринә Баш Сәһијјә Коллекијасына табе олан Тибб Хидмәти Директорлуғу, јерләрдә исә јерли һакимијјәт органлары рәһбәрлик едир. 1971 илдә Б.-да 2,3 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 9,2 чарпајы) 14 хәстәхана, 1972 илдә 149 һәким (әһалинин һәр 1,7 мин нәфәринә 1 һәким), о чүмләдән 89 һәким дөвләт хидмәтиндә ишләмишдир. 15 диш һә-

кими, 46 мама, 450 тибб бачысы, 170 тибб бачысы көмәкчиси вар. Һәким кадрларыны Јамајка Ун-ти һазырлајыр.

Маариф. 70-чи илләрин әввәлләриндә әһалинин 98%-и савадсыз иди. Маариф системи Инкилтәрәнин маариф системинә ујғундур. 5 јашындан 14 јашынадәк тәһсил ичбаридир. 1962 илдән дөвләт ибтидаи вә орта мәктәбләриндә тәһсил пулсуздур. Дәрсләр инкилис дилиндә кечилир. Ибтидаи мәктәбләрдә 40,7 мин, 19 орта мәктәбдә 16 150 (1973/74), пешә мәктәбләриндә 1,5 мин шакирд (1971/72) охујур. Бричтаунда Вест-Һинд ун-тинин филиалы (1963 илдә ачылмышдыр; 830 тәләбә), политехник ин-т (1969 илдә ачылмышдыр; 1284 тәләбә), күтләви китабхана, ун-т китабханасы, Б. музеји вә тарих чәмијјәти вар (1974).

Әдәбијјат. Б. фолклорунда Гәрби Африка халг јарадычылығына хас әламәтләр галмышдыр. Јазылы әдәбијјат (инкилис дилиндә) милли азадлыг һәрәкатынын тә'сири илә 20 әсрин 40-чы илләриндән инкишафа башламышдыр. Поезијада Вест-Һинд мотивләри мүһүм јер тутур. Шаирләрдән П. Блекмен, јазычылардан К. Сили, Е. Уолкотт, Ч. Лемминг, О. Кларк вә б.-нын әсәрләриндә халгын ағыр һәјаты, Вест-Һинд халгларынын милли азадлыг мүбаризәси тәсвир олунур.

БАРБАМИЛ, натриум-амитал — дәрман препараты; етилизоамилбарбитур туршусунун натриум дузу. Ағ, ачы, ијсиз тоздур, суда вә спиртдә јахшы һәлл олур; јухукәтирән дәрман кими ишләдилир; бөјүк дозасы наркотик тә'сир көстәрир (бах *Јухукәтирән дәрманлар*).

БАРБАР ГАНУННАМӘЛӘРИ (лат. Leges barbarorum)—Гәрби Рома империјасы әразисиндә дөвләтләрини јаратмыш керман тајфаларынын адәт һүгуглары актлары; 5—9 әсрләрдә тәртиб олунмушдур. Вестгот, Бургунд, Салича, Рипуар, Алеман, Бавар, Саксон, Англосакс вә с. ганунламәләри мә'лумдур. Б.г. (Англосакс ганунамәсиндән башга) лат. јазылмыш вә онлара Рома һүгугунун мүәјјән тә'сири олмушдур. Б.г. крал вә һерсогларын тәшәббүсү илә јазылмыш, формалашмагда олан феодал синфинин имтијазларыны мөһкәмләндирмишди. Әсасән, просессуал, чинајәт һүгугуну тәнзим едән Б.г.-ндә хүсуси вә бә'зи үмуми һүгуг нормалары вар. Б.г. Гәрби Авропада мејдана кәлән илк феодал дөвләтләринин ичтимаи гурулушуну өјрәнмәк үчүн чох мүһүм мәнбәдир. Онларда тајфа гурулушундан феодализмә кечид дөврүнүн мүхтәлиф мәрһәләси мүшаһидә олунур. Б.г. характеринә көрә «*Әкинчилик гануну*»-*на*, шәриәт ганунларына вә с.-јә 'јахындыр. Феодализм гурулушунун мөһкәмләнмәси илә Б.г. әһәмијјәтини итирмишдир.

Мәтн: Сборник законодательных памятников древнего западноевропейского права, под ред. Н. Г. Виноградова и В. Ф. Владимирского-Буданова, в. 1—3, Киев, 1906—08 (Салическая, Саксонская и Аламаннская правды).

Әд.: Енкелс Ф., Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Неусыхин А. И., Возникновение зависимого крестьянства как класса раннефеодального общества в Западной Европе VI—VIII вв., М., 1956.

БАРБАРЛАР (јун. bárbaroi, лат. barbari—јаделлиләр)—гәдим јунанларын, сонра исә ромалыларын дил вә мәдәнијјәтчә онлара јабанчы олан башга тајфа вә халглара вердикләри ад. Ерамызын башланғычында ән чох керман тајфаларыны Б. адландырырдылар. Јени дөврүн тарих әдәбијјатында «Б.» термини Рома империјасыны истила едиб, онун әразисиндә мүстәгил краллыглар (барбар краллыглары) јарадан халглары мүәјјәнләшдирмәк үчүн ишләдилмишдир. Рома империјасында гулдарлығын ләғви вә феодал мүнасибәтләринин формалашмасында барбар истилалары мүһүм рол ојнамышдыр (бах *Барбар гануннамәләри*, *Халгларын бөјүк көчү*, *Феодализм*). Мәчази мә'нада—империалист мүһарибә гызышдырычылары, ирги ајры-сечкилик вә апартһејд сијасәти јеридәнләр, кобуд, гәддар адамлар, мәдәни сәрвәтләри дағыданлар вә б. да барбар адландырылыр.

БАРБАРЛЫГ—18 әсрин 60-чы илләриндә шотланд философу А. Феркүсонун ирәли сүрдүјү вә 18—19 әсрләрдә Авропа елминдә бәшәријјәт тарихинин кечдији үч дөврүн (*вәһшилик*, барбарлыг, *мәдәнијјәт*) орта мәрһәләсини билдирмәк үчүн гәбул едилмиш термин. Л. *Морган* бу бөлкүнү даһа да әсасландырмышдыр. Онун фикринчә, Б. дулусчулуғун јаранмасы дөврүндән башланыб, јазынын мејдана кәлмәси илә гуртарыр. Ф. Енкелс «Аиләнин, хүсуси мүлкијјәтин вә дөвләтин мәншәји» әсәриндә бу бөлкүнүн шәртилијини көстәрмәклә ону гәбул етмишдир. Ф. Енкелсә көрә, Б. еркән малдарлыг вә әкинчилик дөврүдүр; Б.-ын ашағы пилләси гәбилә гурулушунун инкишафы, јухары пилләси исә ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы вә синифли чәмијјәтин јаранмасы илә характеризә едилир.

Һазырда тәдгигатчыларын әксәријјәти Л. Морганын чәмијјәтин инкишафы һаггындакы сон дәрәчә көһнәлмиш бөлкүсүндән истифадә етмирләр вә мүасир елмдә ибтидаи ичма тарихинин јени бөлкүсү ишләниб һазырланыр (бах *Ибтидаи ичма гурулушу*).

Әд.: Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Толстов С. П., К вопросу о периодизации истории первобытного общества, «Советская этнография», 1946, № 1; Проблемы истории докапиталистических обществ, М., 1968; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П., История первобытного общества, 2 изд., М., 1974.

БА́РБАРО (Barbaro) Иосафат (1413—94) — Венесија тачири, дипломат. 1474—79 илләрдә Венесија Республикасынын *Ағгојунлу дөвләтиндә* сәфири. Түркијәјә гаршы иттифаг бағламаға наил олмушду. Венесија сенатына көндәрдији мәктубларында Уғурлу Мәһәммәдин Узун Һәсәнә гаршы гијамы, Узун Һәсәнин өлүмүндән сонра һакимијјәт уғрунда мүбаризә вә с. һаггында мә'лумат верилмишдир. Б. јол гејдләри әсасында јаздығы әсәриндә Азәрб. шәһәрләри (Шамахы, Дәрбәнд, Тәбриз вә с.), тичарәт, сәнәткарлыг, әһалинин мәишәти вә с.-дән дә бәһс етмишдир. Б. 1479 илдә Москвада олмуш вә шәһәрин гыса тәсвирини вермишди.

«БАРБАРО́ССА ПЛАНЫ» («Barbarossa Fall»; «Мүгәддәс Рома империјасы»нын императору Фридрих I Барбароссанын адындан)—фашист Алманијасынын ССРИ-јә гаршы тәчавүзкар мүһарибә планынын шәрти ады. «Б.п.» гысамүддәтли һәрби әмәлијјат нәтичәсиндә ССРИ-ни мәғлуб етмәји нәзәрдә тутурду. Плана көрә, алман гошунлары 9—17 һәфтә әрзиндә Москва, Ленинград вә Донбасы тутмалы, Архանкелск—Волга—Һәштәрхан хәттинә чыхмалы идиләр. Әмәлијјаты «Шимал» (Псков—Ленинград), «Мәркәз» (Минск, Смоленск, Москва), «Чәнуб» (Кијев—Донбас истигамәтиндә) орду груплары, чинаһлардан исә Финландија, Румынија вә Мачарыстан ордулары һәјата кечирмәли иди. Авантүрист «блискриг» мүһарибә нәзәријјәсинә әсасланан «Б.п.» 1940 ил декабрын 18-дә тәсдиг олунду. Һитлерин «мүһарибәнин сон бөјүк јүрүшү» адландырдығы бу һүчум 1941 илин мајында олмалы иди. Лакин алман ордусунун Југославија вә Јунаныстандакы јаз әмәлијјатлары илә әлагәдар ијунун 22-нә кечирилди. Планда Совет дөвләтинин вә Урала гәдәр бүтүн әразидә јерли әһалинин məһв едилмәси, бу әразијә алман колонистләринин көчүрүлмәси нәзәрдә тутулмушду. Лакин фашист Алманијасынын ССРИ-нин сијаси, игтисади, һәрби гүдрәтини вә совет халгынын мә'нәви сијаси бирлијини дүзкүн гијмәтләндирмәмәси «Б.п.»-нын ифласы илә нәтичәләнди [бах *Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45)*].

Хәритә үчүн бах, сәһ. 28.

Әд.: История второй мировой войны 1939—1945, т. 3, М., 1974; Дашичев В. И., Банкротство стратегии германского фашизма. Ист. очерки. Документы и материалы, т. 2, М., 1973.

БА́РБЕР (Barber) Семүел (д.9.3.1910, Уест-Честер, Пенсилванија) — Америка бәстәкары. Мусиги тәһсилини Көртис Мусиги Ин-тунда (Филаделфија) алмышдыр. Јарадычылығында романтик ән'әнәләрлә неокласситизм әламәтләри үзви сурәтдә бирләшмишдир. Б. 2 симфонија (1936, 2-чи редаксијасы 1943; 1944, 2-чи редаксијасы 1947), скрипка, һәмчинин фп. илә оркестр үчүн концертләрин (1939, 1962), «Мәкрли үрәк» (1946) балетинин, «Ванесса» (1956), «Антони вә Клеопатра» (1966) операларынын, хор үчүн «Он икинчи кечә» (1969), сәс илә оркестр үчүн «Мә'шуглар» (1971) әсәрләринин вә с. мүәллифидир. ССРИ-дә олмушдур (1962).

БАРБИЗО́Н МӘКТӘБИ — 19 әсрин 30—60-чы илләриндә фәалијјәт көстәрмиш франсыз реалист мәнзәрәчи рәссамлар групу. Т. Руссо, Ж. Дүпре, Ш. Ф. Добинји, Н. В. Диаз вә б. Б.м.-нә мәнсуб олмушлар. Бу рәссамлар әсәрләрини, әсасән, Парисин јахынлығындакы Барбизон к.-ндә јаратмышлар. Б.м.-нин јаранмасы демократик һәрәкатын кенишләнмәси вә реалист милли инчәсәнәтин формалашмасы илә бағлыдыр. Онун нүмајәндәләри академик рәссамлығын еһкамларына гаршы чыхараг әсәрләриндә тәбиәтин реал бәдии әксини вермәјә чалышырдылар. Онлар бәдии јарадычылығын әсл мәнбәјини тәбиәтдә ахтарыр, натураны идеаллашдырмагдан имтина едирдиләр. Барбизончуларын әсәрләриндә образлылыг вә реализм күчләнир (Ш. Ф. Добинјинин «Уаза чајы саһилиндә кәнд» мәнзәрәси вә с.). Б.м. Франсада, еләчә дә дикәр өл-

кәләрдә реалист мәнзәрә жанрынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Яворская Н. В., Пейзаж барбизонской школы, М., 1962.

БАРБИТА́Л, веронал — јухукәтирән вә сакитләшдирән дәрман препараты; *барбитур туршусунун* төрәмәси. Бах *Јухукәтирән дәрманлар*.

БАРБИТУ́Р ТУРШУСУ—үзви бирләшмә. Рәнксиз кристал маддәдир. 245°С-дә парчаланмагла әријир. Исти суда һәлл олур. Асетат туршусуна нисбәтән даһа гүввәтли бирәсаслы туршудур. Малон туршусунун вә ја онун төрәмәләринин (малон ефири, хлоранһидрид вә с.) карбамидлә конденсасијасындан алыныр. Б.т.-нун төрәмәләриндән *барбитал* вә *фенобарбитал* јухукәтирән вә сакитләшдирән дәрманлардыр.

БАРБЈЕ ДЕ МЕЈНА́Р (Barbier de Meynard) Казимир-Адријен (1827—1908, Парис)—франсыз шәргшүнасы. Парисдә Шәрг дилләри ин-тунун түрк дилләри проф. (1863) вә мүдири (1898 илдән) олмушдур. Јахын Шәргә даир әсәрләрин, икичилдлик «Түркҹә-франсызҹа лүғәт»ин (1881—86) мүәллифидир. Шәрг мүәллифләринин бир сыра әсәрләрини, о ҹүмләдән М. Ф. Ахундовун «Һекајәти-Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» (1886) вә «Хырс гулдурбасан» (1889) комедијаларыны франсызҹаја чевирмиш вә нәшр етдирмишдир. Азәрб. әдәбијјатына, хүсусилә М. Ф. Ахундовун драм јарадыҹылығына даир мәгаләләри вар.

БАРБҮ́С (Barbusse) Анри (17.5.1873, Анјер ш.—30.8.1935, Москва)—франсыз јазычысы, иҹтимаи хадим. 1923 илдән Франса Коммунист Партијасынын үзвү. «Агычылар» (1895) ше'р китабында, «Ҹәһәннәм» (1908) вә с. романларында пессимизм, үмидсизлик мотивләри күҹлүдүр.

Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән бәһс едән «Од» (1916) вә «Ајдынлыг» (1919) романларында мүһарибәнин империалист маһијјәти ифша едилир, халг күтләләринин ингилаби шүурунун ојанмасы тәсвир олунур. В. И. Ленин һәр ики романы јүксәк гијмәтләндирмишдир. Б. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны рәғбәтлә гаршыламышдыр. Ингилаб онун иҹтимаи-сијаси көрүшләринә вә јарадыҹылығына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. «Кларте» («Ајдынлыг») мүтәрәгги бејнәлхалг јазычылар бирлијинә (1919), империалист мүһарибәси әлејһинә Үмумдүнја конгресинә (Амстердам, 1932), 1933 илдә јарадылмыш мүһарибә вә фашизм әлејһинә Үмумдүнја комитәсинә башчылыг етмишдир. 20-ҹи илләрдә «Мәрһәләләр» (1925) романы, «Күҹ», «Ҹәлладлар» (1926) һекајә вә очерк китаблары нәшр олунмушдур. Б. дәфәләрлә ССРИ-јә кәлмиш, «Русија» (1930) китабында өлкәмиздә сосиализм гуруҹулуғуну алгышламышдыр. В. И. Ленинин кениш тәрҹүмеји-һалыны јазмаг үчүн материал топламыш, лакин әсәри тамамлаја билмәмишдир. Азәрб.ССР-дә олмуш (1927), «Нефт өлкәсиндә» адлы мәгалә вә Загафгазија респ.-ларындан бәһс едән «Көрүн, Күрҹүстанда нәләр јарадылмышдыр» (1929) адлы китаб јазмышдыр. Әсәрләри бир чох дилә, о ҹүмләдән Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Б.-ун новелласынын мотивләри әсасында Г. Гарајев «Зәрифлик» монооперасыны јазмышдыр (1971).

Әсәрләри: Од, Б., 1930; Јадлар вә достлар, Б., 1935; Һәгиги һекајәләр, Б., 1937; Огонь. Ясность. Правдивые повести, М., 1967.

Әд.: Гуро И., Фоменко Л., Анри Барбюс, М., 1962; Андреев Л. Г., А. Барбюс. В кн.: История зарубежной литературы, ч. 1, М., 1969.

БАРГУЗИ́Н—Бур.МССР-дә чај. Уз. 480 *км*, һөвзәсинин саһ. 21 100 *км*². Икат силсиләсинин јамаҹларындан башланыр. Баргузин чөкәклији ила ахыб, Бајкал көлүнә төкүлүр. Мүһүм голлары: Гарга, Аргада, Ина, Улјун. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Гар-

га чајынын төкүлдүјү јерә гәдәр 249 *км* кәмичилијә јарарлыдыр. Сувармада истифадә олунур.

БАРГУЗИН СИЛСИЛӘСИ — Забајкалједә, Бур.МССР-дә дағ силсиләси. Бајкал көлүнүн шм.-ш. саһили илә Чивыркуј көрфәзиндән Јухары Ангара чајына гәдәр олан саһәни тутур. Уз. 280 *км*, һүнд. 2840 *м*-дир. Јамачлары г.-дә 1400 *м*, ш.-дә 1800 *м* јүксәклијә гәдәр тајга мешәләри, даһа јүксәк һиссәләрдә дағ тундрасыдыр. Г. јамачында Баргузин горуғу вар.

БАРД (келтчә bard)—гәдим келт тајфаларында халг мүғәнниси. Б.-лар арфанын мүшајиәти илә мәһәббәт вә гәһрәманлыг нәғмәләри, сатирик вә дини маһнылар охујурдулар. Орта әсрләрдә сәркәрдан һәјат сүрән, јахуд кнјаз сарајларында (әсасән, Ирландија, Уелс вә Шотландијада) јашајан пешәкар шаирләрә дә Б. дејилирди.

БАРДЕМ (Bardem) Хуан Антонио (д.2.7.1922, Мадрид)— испан кино режиссору, ссенарист. 1948 илдән кино фәалијјәтинә башламышдыр. Өз ссенариләри әсасында чәкдији «Велосипедчинин өлүмү» (1955), «Баш күчә» (1956), «Гисас» (1957) филмләриндә испан халғынын мүхтәлиф тәбәгәләринин һәјаты, капитализм чәмијјәтиндә инсанын тәнһалығы көстәрилмишдир. Испанија һәјатынын реал тәсвири Б. јарадычылығы үчүн характерикдир. «Сонаталар» (1959), «Күнаһсызлар» (1962), «Механики пианино» (1964) вә с. филмләриндә Б. јарадычылығынын әсас мөвзусундан узаглашмышдыр. Б.-ин реж. Һ. Колпи илә биркә чәкдији «Капитан Немонун сирли адасы» (Жүл Верин романы үзрә) филми 1976 илдә совет телевизијасы илә нүмајиш етдирилмишдир. Б.-ин бир чох филми бејнәлхалг кинофестивалларда мүкафат алмышдыр.

БАРДИН Иван Павлович (13.11.1883, Саратов губ.-нын Широки Уступ к.— 7.1.1960, Москва)— совет металлургу. ССРИ ЕА акад. (1932). ССРИ ЕА витсе-президенти олмушдур (1942 илдән). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1949), Ленин мүкафаты лауреаты (1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945). Б. 1939 илдән ССРИ ЕА Металлуркија Ин-тунун вә 1944 илдән Мәркәзи Елми-Тәдгигат Гара Металлуркија Ин-тунун (1960 илдән онун адынадыр) директору ишләмишдир. Тамамилә механикләшдирилмиш күчлү металлуркија з-дларынын лајиһәләшдирилмәси, ејнитипли металлуркија агрегатларынын јарадылмасы, металлуркија просесләринин интенсивләшдирилмәси (оксикенин көмәји илә), металлуркијада јени хаммал нөвләринин комплекс истифадәси мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. ССРИ Али Советинин (1—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 7 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избр. труды, т. 1—2, М., 1963—68.

БАРДИН (Bardeen) Чон (д.23.5.1908, Мадисон)— американ физики, ифрат кечиричилик нәзәријјәсинин јарадычыларындан бири. Нобел мүкафаты лауреаты (1956, 1972). Иллинојс ун-тинин проф. (1951). Әсәрләри бәрк чисим нәзәријјәсинә вә алчаг темп-рлар физикасына аиддир. У. *Браттејн* вә АБШ-да ишләјән инкилис физики У. Шокли илә биркә илк транзистору јаратмышдыр (1948). Илк дәфә ифрат кечиричилијин микроскопик нәзәријјәсини вермишдир (1957).

Әсәри: Новое в изучении сверхпроводимости, пер. с англ., М., 1962 (Ч. Шрифферлә бирликдә).

БАРЕЛИ, Барејли—Шимали Һиндистанда, Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 326,1 мин (1971). Шәкәр, памбыг парча, трикотаж сәнајеси вар. Синтетик каучук истеһсал олунур.

БАРЕЛЈЕФ (фр. bas-relief—алчаг рељеф) — габарыг тәсвир, јахуд орнаментин һәчминин јасты сәтһ фонундан јарыдан аз чыхдығы һејкәлтәрашлыг әсәри. Б. ме'марлыгда вә декоратив мә'мулатларда кениш јајылмыш бәзәк нөвүдүр. Б.-дән һејкәл постаментләриндә, хатирә лөвһәләриндә, сиккә вә медалларда да истифадә олунур. Москвадакы К. Минин вә Д. Пожарскинин абидәсинин (1804—18, һејкәлтәраш И. П. Мартос) барелјефи, Бакыда Низами ад. Азәрбајчан Әдәбијјаты Музејиндәки Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын мотивләри әсасында јарадылмыш «Фәрһад Бисүтун дағыны јараркән» (1946, һејкәлтәраш Ч. Гарјағды) сүжети вә с. көзәл Б. нүмунәләридир.

«Фәрһад Бисүтун дағыны јараркән» барелјефи. 1946. Һејкәлтәраш Ч. Гарјағды. Низами ад. Азәрб. Әдәбијјаты Музеји.

БАРЕНС (Barents, Barendsz) Виллем (тәгр. 1550, Амстердам — 20.6.1597, Новаја Землјада дәфн едилмишдир)— һолландијалы дәниз сәјјаһы. 1594—97 илләрдә Атлантик океанындан Сакит океана олан шм.-ш. кечидини тапмаг мәгсәди илә Шимал Бузлу океанына 3 дәфә сәјаһәтә чыхмышдыр. Експедисија 1596—97 илләрдә Медвежи вә Шписберкен а-рыны тәкрар кәшф етмишдир. Кечилмәз бузлара көрә експедисија Новаја Землја а-рынын шм.-ш. саһилиндә гышламаға мәчбур олмушду. Б. өз мүшаһидәләри әсасында Новаја Землјанын хәритәсини тәртиб етмиш вә иллик метеороложи мүшаһидәләр тсикли апармышдыр. Б. Новаја Землја а-рынын шм. гуртарачағында вәфат етмишдир. Шимал Бузлу океанында Б.-ин шәрәфинә адландырылмыш дәниз, ада, Гәрби Шписберкен а.-нда гәс. вә порт вар.

Әд.: Пасецкий В. М., Виллем Баренц (1550—1597), М., 1956.

БАРЕНС ДӘНИЗИ — Шимал Бузлу океанынын кәнар дәнизи. Авропанын шм. саһили илә Вајгач, Новаја Землја, Франс-Иосиф Торпағы, Шписберкен вә Медвежи а-ры арасындадыр. Г.-дә Норвеч, ч.-да Ағ дәниз, ш.-дә Кара дәнизи, шм.-да Шимал Бузлу океаны илә сәрһәдләнир. Ағ дәниз илә шәрти сәрһәди Мүгәддәс Бурун илә Канин Бурнуну бирләшдирән хәтдир. Б.д.-нин ч.-ш. һиссәси (Колгујев а., Новаја Землја вә Вајгач а-рынын ч. саһилләри арасында галан һиссәси) бә'зән Печора дәнизи адланыр. Б.д.-нин саһ. 1405 мин *км*^{2}, орта дәринлији 200 *м*, чох һиссәдә дәринлији 300—400 *м*, макс. дәринлији 600 *м* (ч.-г.-дә). Саһилләри Норвечин шм.-ында даһа јүксәк олуб, фјордларла кәсилмишдир. Бурада ән бөјүк көрфәзләри Порсанкер-фјорд, Варанкер-фјорддур. ССРИ әразисиндә саһилләри нисбәтән алчагдыр, бир нечә көрфәз вә бухтасы (Кола, Териберка) вар. Канин ј-а-ндан ш.-дә саһилләри һамардыр. Бурада Чјоша, Печора вә Хајпудыр көрфәзләри вар. Ән бөјүк адасы Колгујевдир. Б.д.-нә төкүлән ән бөјүк чајлар Печора вә Индигадыр. Б.д. үзәриндә гышда, әсасән, ч.-г., јаз-јајда шм.-ш. күләкләри әсир, тез-тез гасырға олур. Һаванын орта темп-ру февралда —4-дән —25°С-јәдәк, августда 0—10°С олур. Бура илыг Шимали Атлантика ахынынын голу (Нордкап ахыны) дахил олур. Сәтһ сујунун темп-ру февралда ч.-г.-дә 3—5°С, шм.-да вә ш.-дә —1°С-дән ашағы, августда ч.-да 7—9°С, ш.-дә 4—7°С, шм.-да 0°С-дән ашағы олур. Дузлулуг сујун үст гатларында ч.-г.-дә 35‰, шм.-да 32—33‰, ш.-дә 33—34‰-дир. Б.д.-нин чох һиссәси бузларла өртүлү олур. Јај ајларында бузу гисмән әријир. Ч.-г. һиссәсинә илыг Нордкап ахынынын тә'сир етдији үчүн донмур. Јајда Б.д.-ндә 74° шм.е.-дән шм.-да уз. 500—600 *м*-ә чатан ајсбергләр мүшаһидә едилир. Надир һалларда бу ајсбергләр Мурманск саһилләринә јахынлашыр. Б.д.-нин үзви аләми зәнкин вә мүхтәлифдир. Балыг ову чәһәтдән Б.д. ССРИ-дә мүһүм јер тутур. Суити, треска, сијәнәк, камбала, палтус, ханы балығы вә с. овланыр. Мәмәлиләрдән ағ ајы, нерпа, ағ делфин, Гренландија суитиси, саһилләриндә «гуш базарлары» вар. Б.д. дәниз јолу кими дә әһәмијјәтлидир. О, ил боју ССРИ илә Авропа өлкәләри арасында нәгл. әлагәси сахламаға имкан верир. Мүһүм портлары: ССРИ саһилиндә Мурманск; Норвеч саһилиндә Вардјо. Б.д. В. *Баренсин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Визе В. Ю., Моря Советской Арктики, 3 изд., т. 1, [М.—Л.], 1948; Гидрологические исследования в Баренцевом, Норвежском и Гренландском морях, М., 1959.

БАРЕТТЕР (инк. barretter) — чәрәјан мәнбәји кәркинлији дәјишдикдә чәрәјаны сабит сахламаг үчүн електрик

дөврәсинә гошулан чиһаз. Б. һидрокен долдурулан вә ичәрисинә дәмир мәфтил јерләшдирилмиш шүшә балондан ибарәт чәрәјан *стабилизаторудур*. Дөврәдәки чәрәјаны гызан мәфтилин мүгавимәтинин артмасы һесабына автоматик олараг сабит сахлајыр. Б., әсасән, електрон вә јарымкечиричи чиһазларын гурғуларында, еләчә дә дикәр радиоелектроника гурғуларында тәтбиг едилир.

БАРӘКЗӘИЛӘР—*Дурраниләрин* тәркибинә дахил олан әфган тајфасы. Гәндаһар ш.-нин ш.-индә Һилмәнд чајы саһилләриндә јашајырлар. 300 мин нәфәрдән чохдурлар. Гәрби пушту диалектиндә данышырлар. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар. Б. 18 әсрдә мүстәгил әфган дөвләтинин јарадылмасында мүһүм рол ојнамышлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

БАРЖ (фр. barge—гајыг)—једәк вә ја тәкан кәмисинин көмәји илә кедән јүк кәмиси; дәниз, көл, чај, лиман вә с. Б.-лары олур. Б. полад, ағач, дәмир-бетон вә с.-дән һазырланыр. Јүккөтүрмә габилијјәти 12 000 *т*-а гәдәрдир.

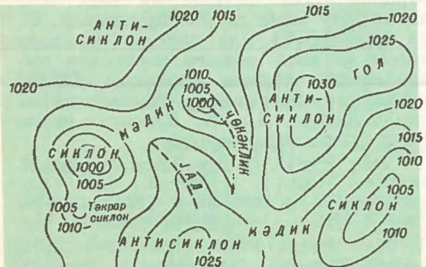
БАРЗАВУ—Азәрб.ССР Лерик р-нунун Билабәнд советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-ш.-дә, Кәнчәвү чајынын (Ләнкәран чајынын сағ голу) сол саһилиндән 2 *км* аралы, Барзаву д.-нын (Пештәсәр силсиләси) јамачындадыр. Әһ. 430 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар. Планетимизин гочаман сакинләриндән Ширәли Мүслүмов бүтүн өмрү боју (167 ил) бу кәнддә јашамышдыр.

БА́РИ (Bari) — Италијанын ч.-унда шәһәр. Бари әјаләтинин (Апулија вил.) инз.м. Д.ј. говшағы. Адриатик дәнизиндә порт. Тәјјарә мејданы. Әһ. 357,3 мин (1971). Нефт е'малы, бору прокаты, поладтөкмә, јејинти, түтүн, кимја сәнајеси мүәссисәләри, ун-т, 12—13 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

БАРИА́КС (?—е.ә. 324) — Мидијада Македонијалы Искәндәрин һакимијјәтинә гаршы үсјанын рәһбәри. Әһәмәниләр сүлаләсинин һакимијјәтини бәрпа етмәјә чалышырды. Б. өзүнү Мидија вә Парса (Фарс) һөкмдары е'лан етмишди. *Атропат* үсјаны јатырдыгдан сонра (е.ә. 324) Б. Пасаргадда е'дам олунмушдур.

Әд.: Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956.

БАРИ́К СИСТЕМЛӘР (јун. báros—ағырлыг)—атмосфердә алчаг вә јүксәк тәзјиг саһәләри. Атмосфер тәзјигинин пајланмасы вә изобар формалары илә характеризә олунур. Б.с. алчаг вә јүксәк тәзјиг саһәләринә, бунлар да гапалы вә ачыг изобарлы системләрә бөлүнүр. Гапалы изобарлы, алчаг тәзјигли Б.с.-ә *сиклон*, јүксәк тәзјигли Б.с.-ә *антисиклон* дејилир. Бу әсас типләрдән башга ачыг изобарлы икинчи дәрәчәли Б.с. сиклонун мәркәзиндән нов шәклиндә чыхан вә ики јүксәк тәзјиг арасында олан алчаг тәзјиг золағы—чөкәклик; антисиклонун мәркәзиндән паз шәклиндә чыхан вә ики алчаг тәзјиг саһәси арасында олан јүксәк тәзјиг золағы—јал; сиклон вә антисиклон саһәләри арасында чарпаз шәкилдә олан тәзјиг золағы—кәдик вар. Гапалы изобарлардан ибарәт Б.с. һүнд. артдыгча ачыг изобарларла әвәз олунур. Б.с.-ин үфүги истигамәтдә өлчүсү 1000 *км* вә даһа артыг, орта јајылма сүр'әти 30—40 *км/саат* олур. Мүәјјән һава ахыны системләри, темп-рун, јағынтынын, булудлуғун вә с.-нин пајланмасы Б.с.-лә әлагәдардыр.

БА́РИНОВ Михаил Василјевич (14. 10.1888, Саратов губ.-нын Дурбаново к.—1938)—1904 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәнч јашларындан Бакыда нефт мә'дәнләриндә ишләмиш, ингилаби мүбаризәјә гошулмушдур. 1911—17 илләрдә Күрчүстанда, 1918—21 илләрдә Шимали Гафгазда (Тихоретск ш.-ндә) ишләмишдир. 1922—26 илләрдә Азәрнефтин рәис мүавини, 1926—33 илләрдә рәиси (1928—29 илләрдә Азәрб. Политехник Ин-тунун ректору), 1933—37 илләрдә ССРИ Халг Ағыр Сәнаје Комиссарлығы Баш Нефт Идарәсинин рәиси вәзифәләриндә чалышмыш, партија вә совет гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Б. АК(б)П МК вә БК бүросуна, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинә, Азәрб., Загафгазија вә ССРИ МИК-ләринә үзв сечилмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Асланов С. Р., Михаил Баринов, Б., 1969.

БАРИОНЛАР (јун. barýs—ағыр)—ағыр *елементар зәррәчикләрин* (нуклонлар, һиперонлар вә барион резонансларындан ибарәт групун) үмуми ады. Б.-ын күтләси протонун күтләсиндән кичик дејил, спини исә јарым там гијмәтләр алыр. Нуклонлар—протон(р) вә нејтрондан (*n*), һиперонлар (h) исә ламбда (λ^0), сигма минус (Σ^-), сигма плјус (Σ^+), сигма сыфыр (Σ^0), кси минус (Ξ^-), кси сыфыр (Ξ^0), омега минус (Ω^-) зәррәчикләриндән ибарәтдир. Б. ән ағыр гејри-стабил (р-дән башга) зәррәчикләрдир. Σ°—електромагнит гаршылыглы тә'сирлә, галан Б. исә зәиф гаршылыглы тә'сирлә чеврилир. Чеврилмәләрдә барион әдәди (јүкү) сахланылыр, јә'ни Б. чевриләндә һөкмән башга Б. јараныр.

БАРИ́Т (јун. barýs — ағыр), ағыр шпат — минерал. Тәркиби бариум-сулфат — $BaSO_4$. Тәркибиндә 65,7% BaO вар. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Адәтән, ири кристаллик күтлә, һәмчинин дәнәли вә радиал шүави агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки мүхтәлиф, әсасән, ағ, боз олур. Шүшә кими парылтылыдыр. Сәртлији 3—3,5, сыхлығы 4300—4700 *кг/м*³. Мәншәји, әсасән, һидротермалдыр. Урал, Күрч.ССР, Түр.ССР вә Азәрб.ССР-дә (әсасән, Човдар вә Баш Гышлаг) јатаглары вар. Б. газма ишләриндә килли мәһлулун хүсуси чәкисини артырмаг, ағ бојалар вә бариум препаратлары һазырламаг үчүн, һәмчинин резин, кағыз сәнајесиндә ишләдилир.

БАРИ́ТО (Barito)—Индонезијада, Калимантан а.-нын ч.-унда чај. Уз. тәгр. 880 *км*. Јава дәнизинә төкүлүр. Ашағы вә орта ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас порту Банчармасиндир.

БАРИТО́Н (итал. baritono; јун. barýs — ағыр, ашағы + *тон* сөзләриндән)—1) *Бас* вә *тенор* арасында киши сәси; лирик вә драматик Б. нөвләри вар. 2) Виолалар групуна мәнсуб мусиги аләти; каманла чалынан 6—7 симдән башга, сол әлин баш бармағы илә сәсләндирилән 7—28 резонанс сими дә олмушдур. 18 әсрдә Алманија вә Австријада јајылмышды. 3) Нәфәслә чалынан мүштүклү мусиги аләти; трубадан бир октава ашағы сәсләнир. Нәфәс аләтләри оркестрләриндә даһа чох истифадә олунур.

БА́РИУМ (лат. Baryum), Ва—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин II групундадыр; ат. н. 56, ат. к. 137,34-дүр. 7 сабит изотопун гарышығындан ибарәтдир, онлардан әсас јери (71,66%) ^{138}Ba изотопу тутур. Уран вә плутониум парчаландыгда радиоактив ^{140}Ba изотопу әмәлә кәлир ки, ондан да радиоактив индикатор кими истифадә едилир.

Б.-у 1774 илдә Исвеч алими К. *Шееле* оксид (BaO) шәклиндә кәшф етмиш, 1808 илдә исә инкилис алими Һ. *Деви* електролиз үсулу илә амалгама шәклиндә метал Б. алмышдыр. Јер габығында Б.-ун күтләчә мигдары 0,05%-дир. Тәбиәтдә сәрбәст һалда тапылмыр. О, бә'зи минералларын (*барит*, *витерит*) тәркибиндә вар.

Б. гурғушундан бәрк, синкдән исә јумшаг, күмүшү-ағ рәнкли металдыр, сыхлығы 3760 *кг/м*³-дир; 710°С-дә әријир, 1637—1640° С-дә гајнајыр. Б., гәләви-торпаг металлардан олуб, кимјәви хассәчә *калсиум* вә *стронсиума* охшајыр, лакин онлардан даһа активдир. Бирләшмәләриндә икивалентлидир. Һавада тез оксидләшиб, үзәри оксид (һабелә пероксид вә нитрид) пәрдәчији илә өртүлүр, буна көрә дә ону керосиндә сахлајырлар. Гыздырылдыгда тез алышыб, сары-јашыл аловла јаныр. Реаксијаларында оксикенлә оксид BaO, су илә һидроксид $Ba(OH)_2$, азотла нитрид Ba_3N_2, һидрокенлә һидрид BaH_2, күкүрдлә сулфид BaS, һалокенләрлә һалокенид (мәс., $BaCl_2$) әмәлә кәтирир. BaO һавада 500°С-јәдәк гыздырылдыгда Б.-пероксидә BaO_2 чеврилир, о да 700°С-дә BaO вә O_2-јә парчаланыр.

Сәнаједә метал Б., әсасән, бариум-оксидин нарын алүминиумла термик редуксијасы нәтичәсиндә алыныр. Метал Б.-дан, еләчә дә онун магнезиум вә алүминиумла әринтиләриндән јүксәк вакуум техникасында, никел илә әринтиләриндән исә радио лампалары һазырланмасында истифадә едилир. Б. бирләшмәләри сәнаједә мүхтәлиф мәгсәдлә кениш тәтбиг едилир. Мәс., BaO_2 һидрокен-пероксид алмаг, ипәји вә битки лифләрини ағартмаг вә с. мәгсәдләр үчүн, дезинфексијаедичи маддә кими вә *алүминотермијада* ишләдилир, Б.-перхлорат $Ba(ClO_4)_2$ ән јахшы гурудучу маддәләрдән биридир, Б.-нитратдан $Ba(NO_3)_2$ пиротехникада, Б.-хромат $BaCrO_4$ вә Б.-манганатдан $BaMnO_4$ боја истеһсалында, Б.-карбонатдан $BaCO_3$ кәмиричиләрә гаршы мүбаризәдә истифадә еди-

лир. Б. ренткен шуаларыны вә гамма-шуалары јахшы уддуғу үчүн ону рент-кен гурғулары вә нүвә реакторларын-да горујучу материаллара гарышды-рырлар.

Әд.: Кемпбел Д., Современная общая химия, т. 1—2, пер. с англ., М., 1975.

БА́РИУМ-КАРБОНА́Т, $BaCO_3$ —карбонат туршусунун бариум дузу; рәнксиз кристал маддәдир; сыхлығы 4300—4400 *кг/м*³-дир; 1740°С-дә әријир, суда чәтин (18°С-дә 1 *л* суда 20 *мг*), хлорид вә нитрат туршуларында асан һәлл олур. Тәбиәтдә *витерит* минералы шәклиндә тапылыр. Сәнаједә бариум-сулфиддән алыныр. Бариумун башга дузларыны алмаг, чод сују јумшалтмаг вә с. мәгсәдләр үчүн, һабелә оптик шүшә, мүхтәлиф мина нөвләри вә с. истеһсалында ишләдилир.

БА́РИУМ-СУЛФА́Т, $BaSO_4$ — сулфат туршусунун бариум дузу. Рәнксиз кристал маддәдир, сыхлығы 4500 *кг/м*³-дир. 1580°С-дә әријир. Суда, демәк олар ки, һәлл олмур (18°С-дә 1 *л* суда 2 *мг*), гаты сулфат туршусунда исә јахшы һәлл олур. Тәбиәтдә барит минералы шәклиндә тапылыр. $BaSO_4$ әмәлә кәлмәси реаксијасындан аналитик кимјада Ba^{2+} вә SO_4^{2-} ионларыны тә'јин етмәк үчүн истифадә едилир. *Литопон* алынмасында, дәрин нефт гујуларынын газылмасында (ағырлашдырычы маддә кими), мүшәмбә, линолеум, кағыз вә резин истеһсалында, рентген шуаларыны јахшы уддуғу үчүн тибдә рентгеноложи мүајинәләрдә, о чүмләдән мә'дә-бағырсаг системинин мүајинәсиндә ишләдилир.

БА́РИУМ-ХЛОРИ́Д, $BaCl_2$ — хлорид туршусунун бариум дузу. Ади шәраитдә рәнксиз кристал маддәдән ибарәт диһидрат ($BaCl_2{\cdot}2H_2O$) шәклиндәдир. 100°С-јәдәк гыздырдыгда сујуну итирир. Сусуз Б. 960°С-дә әријир. Суда јахшы (20°С-дә 100 *г* суда 35,7 *г*) һәлл олур. Сәнаједә барит минералынын көмүр вә калсиум-хлоридлә гарышығы собаларда көзәрдилмәклә алыныр. К.т.-нда зәрәрверичиләрә гаршы мүбаризә апармаг, көн-дәри сәнајесиндә дәриләрин рәнкини ачыглашдырмаг вә с. мәгсәдләр үчүн ишләдилир.

БАРЫ́НЧ, баллы јонча, хәшәнбүл (Melilotus) — пахлалылар фәсиләсиндән чохиллик, бә'зән бириллик от чинси. Авропа, Асија, Шимали Африка, Шимали Америка вә Австралијада тәгр. 20 нөвү вар. ССРИ-дә 11 нөвү (әсасән, Гафгазда), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 7 нөвү битир. Ағ

Барынчын чичәкләнән будағы.

Б. (M. albus), сары Б. (M. officinalis) нөвләри даһа чохдур. Витаминләр вә минерал дузларла зәнкин олан бу гиј-мәтли јем биткиси, һәм дә јахшы балверәндир. Јемлик хассәләринә көрә јончадан кери галмыр. Гуру от, јашыл јем вә силос һазырламаг мәгсәди илә (әсасән, ағ Б.) бечәрилир. Сојуға вә гураглыға давамлыдыр. Әһәнкли торпагларда јахшы битир. Һектардан 30—50 *с* гуру от бичилир. Тәркибиндә ефирјағлы маддә — кумарин олдуғундан һејванлар илк вахтлар Б.-ы пис јејир. Хәстәликләрә вә зәрәрверичиләрә давамлыдыр. Шоран торпаглары азотла зәнкинләшдирир.

БАРЫ́Т—партлајычы маддә. Ани јанараг чохлу газ вә истилик әмәлә кәтирән бәрк гарышыг. Тәркибиндә јанычы маддәләрдән әлавә, гејри-үзви оксидләшдиричиләр (мәс., нитрат туршусунун дузлары) вә ја оксикенли үзви бирләшмәләр (нитроефирләр) олдуғундан, һавасыз да јана билир. Б.-ын ики нөвү вар: түстүлү (гара) вә түстүсүз.

Еһтимала көрә Б. илк дәфә Чиндә алынмышдыр. Гәдимдән әрәбләрә дә мә'лум имиш. 13 әсрдән башлајараг Б.-дан Авропада, о чүмләдән Русијада һәрби мәгсәд үчүн истифадә едилмишдир. Түстүлү Б. тәркибчә калиум-нитрат (75%), күкүрд (10%) вә көмүрдән (15%) ибарәтдир. Бурада калиум-нитрат — оксидләшдиричи, көмүр—јанычы, күкүрд исә бәркидичи маддәдир. Түстүсүз Б. нитроселлүлоздан һазырланыр. Әсас нөвләри пироксилин, баллиститт вә кордит Б.-лары-дыр. Сонунчу ики нөвә нитроглисерин Б.-ы да дејилир. Ракет мүһәррикләриндә ишләдилән Б. чох вахт бәрк ракет јаначағы адланыр. Гара Б. ири декоратив даш (мәрмәр, диабаз вә с.) парчалары чыхарылмасында апарылан партлајыш ишләриндә, түстүсүз Б. исә мүхтәлиф силаһ вә дөјүш сурсатында, пиротехники мә'мулат һазырланмасында вә с. тәтбиг едилир.

БА́РЫШ—РСФСР Уљановск вил.-ндә шәһәр. Барыш р-нунун мәркәзи. Барыш чајы (Волга һөвзәси) саһилиндәдир. Инза—Сызран д.ј.-нда ст. Маһуд, тикиш, кағыз ф-клари, «Редуктор» з-ду, јејинти вә ағач е'малы сәнајеси, ахшам тохучулуг техникуму вар.

БАРЫШДЫРЫЧЫ МӘҺКӘМӘ—бир сыра буржуа дөвләтиндә хырда чинајәт ишләринә вә мүлки ишләрә бахан мәһкәмә. Илк дәфә Инкилтәрәдә (14 әср), сонралар Шимали Америкада (17 әср), Франсада (18 әсрин ахыры; 1959 илдә ләғв едилиб), 1864 ил мәһкәмә ислаһаты нәтичәсиндә исә Русијада јарадылмышды. Русијада Б.м.-ләр саһә барышдырычы һакимләриндән вә барышдырычы һакимләрин гурултајындан (апелјасија инстансијасы) ибарәт иди. 1889 илдә Б.м.-ләр ләғв едилмиш, онларын сәлаһијјәти гәзаларда земство рәисләринә, шәһәрләрдә исә шәһәр һакимләринә верилмишди. Б. Британијада 1972 ил јанварын 1-дән јалныз макистрат мәһкәмәләринин барышдырычы һакимләри фәалијјәт көстәрирләр. Барышдырычы һакимләр өмүрлүк тә'јин едилир. Мерләр вә јерли өзүнүидарә органларынын сәдрләри вәзифә е'тибарилә барышдырычы һакимдирләр. Барышдырычы һаким вәзифәси пулсуз олдуғундан бу вәзифәни тутмаг варлы синиф нүмајәндәләринин имтијазыдыр. АБШ-да Б.м. ејни заманда мәһдуд сәлаһијјәтли ашағы мәһкәмәдир. Бир гајда олараг, кәнд јерләриндә олур.

Азәрб.-да Б.м. 1868 илин февралындан сонра гәзаларда вә гәзаларын ајры-ајры полис саһәләриндә тәшкил едилмишди. Саһә Б.м.-си биринчи, гәза Б.м. исә апелјасија инстансијалы мәһкәмә иди. Б.м.-дә һаким ишләрә тәкбашына бахырды. Вәзифәси һәр шејдән әввәл тәрәфләри барышдырмаг иди. Б.м. һаким синифләрин мәнафејини күдүрдү. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Б.м. ләғв едилмишдир.

БАРЫШДЫРЫЧЫ ҺАКИМ —бах *Барышдырычы мәһкәмә.*

БАРЈЕР ФУНКСИЈАСЫ — инсан вә һејван организминин барјерләр (хүсуси физиоложи механизмләр) васитәсилә өз дахили мүһитини (ганы, лимфаны вә тохума мајесини) харичи тә'сирләрдән горумаг, онун тәркибинин нисби сабитлијини, кимјәви, физики вә биоложи хассәләрини мүһафизә етмәк габилијјәти. Барјерләр васитәсилә органлара тохума мајеси илә лазыми гида маддәләри кәлмәси вә мүбадилә просеси нәтичәсиндә әмәлә кәлән зәрәрли мәһсулларын чыхарылмасы тәнзим едилир. Шәрти олараг барјерләр харичи (дәри өртүјү, селикли гишалар, һәзм, тәнәффүс апараты вә ифразат органлары) вә дахили (орган вә тохумалардакы ганла тохума мајеси арасында һүчејрәдәнкәнар јерләшән һисто-һематик) барјерләрә ајрылыр (сон мүлаһизәләрә әсасән һүчејрәдахили барјерләри дә һисто-һематик барјерләрә аид едирләр). Бағырсагларда әмәлә кәлән вә гана кечән зәһәрли бирләшмәләрин зәрәрсизләшдирилмәсиндә харичи барјер олан гарачијәр мүһүм рол ојнајыр. Һазырда дахили барјерләрдән мәркәзи синир системини гандакы јад чисимләрдән горујан *һемато-енсефалик барјер*, көздә камера нәмлијинин әмәлә кәлмәсини тәнзим едән һемато-офталмик барјер, маддәләрин ана ганындан дөлүн ганына, вә әксинә кечмәсини тәнзим едән пласентар барјер вә с. әтрафлы өјрәнилмишдир. Б.ф. тә'лиминин инкишафында совет алимләри Л. С. Штерн, А. А. Богомолетс, Б. Н. Мокилнитски, А. И. Смирнова-Замкова вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Развитие и регуляция гистогематических барьеров. Сб., под ред. Л. С. Штерн, М., 1967; Структура и функция гистогематических барьеров, под. ред. Я. А. Росина, М., 1971.

БАРКАРО́ЛА (итал. barcarola; barca—гајыг сөзүндән)—гајыгчы (гондолјер), балыгчы маһнысы. Мелодијасы лирик олуб, адәтән, дәниз далғаларынын аһәнкини хатырладыр. Өлчүсү $\frac{6}{8}$ вә ја $\frac{12}{8}$-дир. Венесија гајыгчыларынын мәишәтиндә јаранмыш Б. сонралар чох јајылмыш, пешәкар бәстәкарларын јарадычылығына да кечмишдир. Ф. Менделсон-Бартолди («Венесија гондолјеринин нәғмәләри»), П. И. Чајковски («Илин фәсилләри» силсиләси), Ф. Әмиров («12 миниатүр») вә б. Б.-нын аһәнкинә, ритминә ујғун инструментал пјес, романс вә аријалар јазмышлар. Б.-ја бә'зән гондолјера да дејилир.

БАРКА́С, барказ (һолландча barkas; фр. barque — гајыг сөзүндән) —

1) портда мүхтәлиф јүкләри дашымаг үчүн моторлу кичик кәми; 2) һәрби дәниз донанмасында аварлы гајыг нөвү.

БАРКА́С, һашпил — дәри вә хәз истеһсалында е'мал апаратларындан бири; үст һиссәсиндә фырланан пәрли валы олан јарымсилиндрдән ибарәтдир. Өлчүләри (*м*): уз.—2,5; ени—2; һүнд.—1,6; валынын диаметри—1,3. Вал фырландыгча јарымсилиндр ичәрисиндәки мајени вә орада исланан көн вә дәрини мүнтәзәм гарышдырыр. Б.-да дәри вә ја көнүн исладылма-түксүзләшдирилмә, јумшалдылма, һәмчинин ашыланма әмәлијјатлары апарылыр. Мајенин гарышдырылма характеринә көрә Б. шагули вә үфүги сиркулјасијалы олур. Үфүги сиркулјасијалы Б.-дан јалныз истеһсалат туллантыларынын (дәри ләти, хәз түкү) илкин е'малында истифадә едилир. Б. чох вахт тахтадан, бә'зән исә дәмир-бетон вә ја поладдан дүзәлдилир.

БАРКА́УСКАС Антанас Стасевич (20.1.1917, индики Лит.ССР Каунас р-нунун Папарчјај к.) — совет дөвләт вә партија хадими. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1942—44 илләрдә Гызыл Ордуда хидмәт етмишдир. Каунас Гәза Ичраијјә Комитәси сәдринин мүавини (1944—46), гәза партија комитәсинин катиби олмуш (1946—47), Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбиндә (1947—50) охумушдур. 1950—53 илләрдә Литва КП Вилнүс вә Каунас вил. комитәләринин катиби, Каунас Политехник Ин-тунда кафедра мүдири (1953—55) ишләмишдир. 1959 илдә Сов.ИКП МК јанында Ичтимаи Елмләр Академијасыны битирмиш, Литва КП МК тәблиғат вә тәшвигат шө'бәсинин мүдири (1959—60), Литва КП МК катиби (1961—75) ишләмиш, Лит.ССР Али Советинин сәдри (1963—75) олмушдур. 1975 илин декабрындан Лит.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдридир. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Литва кәндинин мәишәти вә мәдәнијјәтинә даир әсәрләри вар.

БАРКИСИМЕ́ТО (Barquisimeto) — Венесуелада шәһәр. Лара штатынын инз. м. Д.ј. ст. Әһ. 334,3 мин (1971). К.т. р-нунун (гәһвә, шәкәр, тахыл, сизал, гарамал) тичарәт-нәгл. мәркәзи. Јејинти, тохучулуг, көн-дәри, семент сәнајеси мүәссисәләри вар.

БАРКЛА́Ј-ДЕ-ТОЛЛИ Михаил Богданович (1761, Памушисе, Лифлјандија губ.—14.5.1818, Инстербург, Шәрги Пруссија)—рус кен.-фелдмаршалы (1814), кнјаз (1815). Вәтән мүһарибәси (1812) гәһрәманы. Шотланд нәслиндәндир. Русија — Түркијә (1787—91), Русија—Исвеч мүһарибәләринин (1788—90 вә 1808—09) вә Наполеон Франсасына гаршы коалисија мүһарибәләринин иштиракчысыдыр. Һәрби назир (1810 — 12) оларкән рус ордусунун күчләнмәсиндә бөјүк хидмәти олмуш, 1812 илдә 1-чи вә 2-чи Гәрб ордуларына, *Бородино вурушмасында* (*1812*) рус ордусунун сағ чинаһына командалыг етмиш, дүшмән гүввәләринин үстүнлүјүнү нәзәрә алараг ордулары мәһарәтлә кери чәкмишди. Лакин бу, ордунун вә задәканларын бөјүк наразылығына сәбәб олдуғундан 1812 ил августун 17-дә Б.-де-Т. командалығы М. И. *Кутузова* вермишди. Рус ордусунун харичи һәрби сәфәрләриндә (1813—14) 3-чү ордунун вә Русија-Пруссија ордусунун команданы олмушдур.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Барклай-де-Толли, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч. 2 изд., т. 14; Кочетков А. Н., М. Б. Барклай-де-Толли, М., 1970; Жилин П. А., Гибель наполеоновской армии в России, М., 1974.

БАРКО́В Александр Серкејевич (25.5.1873, Тула губ.-нын Покровскоје к.—28.12.1953, Москва) — совет физики чоғрафијашүнасы, методист. Чоғрафија е.д. (1935), проф. РСФСР Педагожи ЕА-нын һәгиги үзвү (1944), РСФСР әмәкдар елм хадими (1945). 1897—1925 илләрдә орта мәктәбдә дәрс демиш, 1926 илдән Москва али мәктәбләринин проф. (1931—50 илләрдә МДУ-нун) олмушдур. Орта мәктәб чоғрафијасына аид бир чох дәрслик, тәдрис вәсаити вә методик көстәришләрин мүәллифләриндәндир. Карст һадисәләрини тәдгиг етмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БАРКҺА́УЗЕН (Barkhausen) Һенрих Кеорг (2.12.1881, Бремен—20.2.1956, Дрезден)—алман физики, електротехник. Алманија ЕА (1949) вә Саксонија ЕА үзвү. АДР Милли мүкафаты лауреаты (1949). Дрездендә Али Техники Мәктәбин проф. олмушдур (1911). 1919 илдә илк дәфә харичи шәраитин (мәс., магнит саһәсинин) кәсилмәз дәјишмәси нәтичәсиндә ферромагнитләрин магнитләнмәсинин сычрајышла дәјишмәси һадисәсини (Баркһаузен ефекти) мүшаһидә етмишдир. Һәмин илдә К. Куртс илә биркә триодларда (анода нисбәтән торда бөјүк кәркинлик олдуғу һалларда) сантиметрлик далғаларын кенерасијасыны мүшаһидә етмишдир. Һ. *һертс* медалы илә тәлтиф едилмишдир (1928).

БАРЛАС—бах *Ковурарх.*

БА́РМЕН (Barmen)—Алманијада вахтилә олмуш шәһәрин ады. 1929 илдә Елберфелд ш. вә јахынлығындакы башга мәнтәгәләрлә бирләшәрәк Вуппертал ш.-ни (АФР) әмәлә кәтирмишдир. Ф. Енкелс Б.-дә анадан олмушдур.

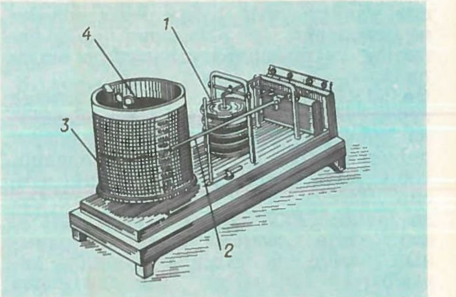
БАРМИ́Н Владимир Павлович (д.17.3.1909, Москва)—механика вә машынгајырма саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1967), Ленин мүкафаты лауреаты (1957). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Али Техники Мәктәбинин проф. (1960 илдән). Әсәрләри, әсасән, компрессоргајырма вә сојудучу техника мәсәләләринә аиддир. 5 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БАРН—нүвә просесләринин еффектив ен кәсији ваһиди. 1 Б.=10^{-24} *см²*=10^{-28} *м²*. Б. ваһидинин белә сечилмәси атом нүвәсинин һәндәси кәсијинин 10^{-24} *см²*-ә бәрабәр олмасы илә әлагәдардыр. Микробарн (10^{-30} *см²*), миллибарн (10^{-27}*см²*), мегабарн (10^{-18}*см²*) ваһидләриндән дә истифадә олунур. Адәтән бир чох нүвә реаксијаларынын еффектив кәсији (10^{-22}—10^{-27}) *см²* олур.

БАРНА́УЛ — РСФСР-дә шәһәр. Алтај өлкәсинин мәркәзи. Д.ј. говшағы. Об чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Аеропорт. Әһ. 514 мин (1976). Б.-ун машынгајырма мүәссисәләриндә буxар газанлары, дизел мүһәррикләри, металкәсән дәзкаһлар, механики пресләр, радиотехника үчүн аваданлыг һазырланыр. Вагон, кәми вә с. тә'мир олунур. Кимја (резин-асбест, кимјәви лиф комбинатлары), тохучулуг, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, Алтај Дөвләт Ун-ти, һәмчинин политехник, тибб, педагожи, мәдәнијјәт вә к.т. ин-тлары, 12 орта ихтисас мәктәби, 3 театр, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. Иншаат материаллары истеһсал олунур.

БАРО... (јун. báros—ағырлыг)—тәзјигә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси (мәс., *барограф, барометр*).

БАРО́ГРАФ (*баро...* + *...граф*) — атмосфер тәзјигинин дәјишмәсини фасиләсиз өзүјазан метеороложи чиһаз.

Гәбуледичи һиссәнин һәрәкәт принсипинә көрә анероидли вә чивәли Б.-лар олур. Ән чох анероидли Б.-дан истифадә едилир. Анероидли Б.-ын гәбуледичи һиссәси (1) сүтун шәклиндә бирләшдирилмиш бир нечә анероид гутусундан ибарәтдир. Атмосфер тәзјигинин дәјишмәси нәтичәсиндә гутуларын деформасијасы гол васитәсилә гәләм учуна (2) верилир, о да саат механизмли барабана (4) доланмыш кағыз лент (3) үзәриндә әјри хәтт чызыр.

БАРО́ДА—Һиндистанын г.-индә (Гучарат штаты) шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 467,4 мин (1971). Өлкәнин памбыг парча сәнајеси мәркәзләриндән бири. Метал е'малы, тохучулуг, кимја сәнајеси мүәссисәләри, Бомбеј ун-тинин филиалы вә с. вар.

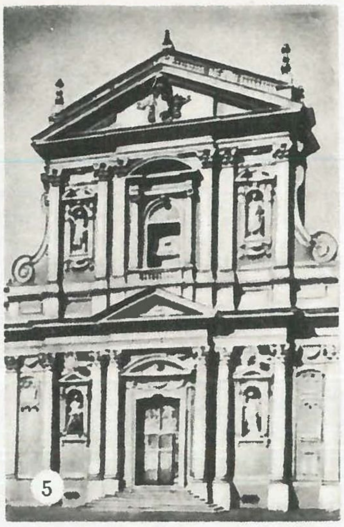
БАРОКА́МЕРА (*баро...* + *камерә*) — ичәрисиндә атмосфер тәзјигинә нисбәтән алчаг (вакуум Б.-сы), јахуд јүксәк (компрессија Б.-сы) тәзјиг јарадылмыш һерметик бағланан камера. Вакуум Б.-сындан даһа чох истифадә олунур. Б.-дан тәзјигөлчән елементи олан авиасија, метеоролокија, аеролокија чиһазларынын дәгиглијини јохладыгда, тәјјарәни, авиасија мүһәррикини сынагдан кечирдикдә, учуш

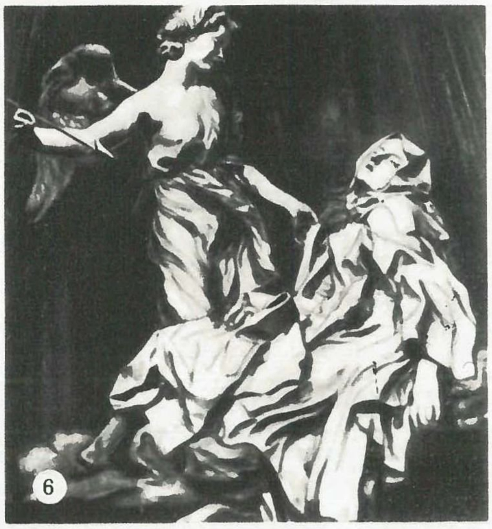

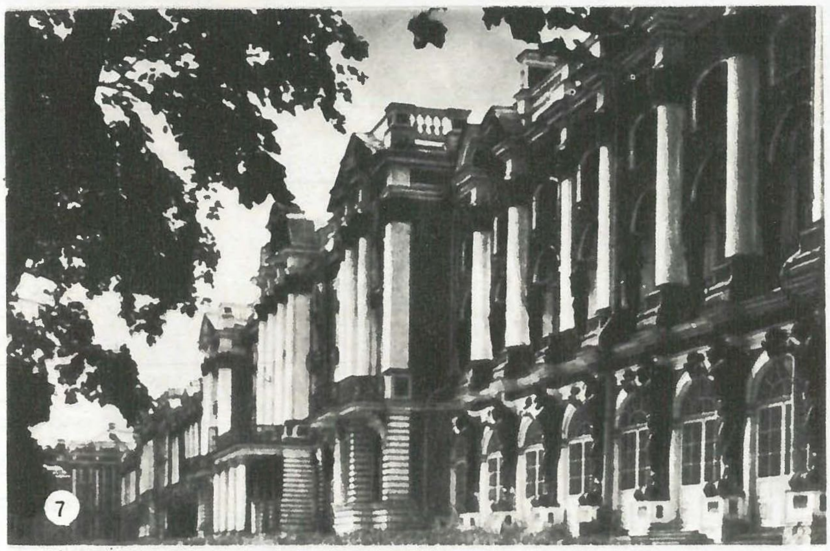

1. П ј е т р о д а К о р т о н а. Ромада Барберини сарајынын дивар нахышлары. 1633—39. Фрагмент. **2.** Л. Б е р н и н и. Ватиканда «Скала Реча» («Крал пилләкәни»). 1663—66. **3.** В. В. Р а с т р е л л и. Ленинградда Смолны монастыры килсәси. 1746—57. **4.** Б. М а р е т и н. Тернопол вил.-нин Бучач ш.-ндә бәләдијјә бинасы. 1751. **5.** К. М а д е р н а. Ромада Санта-Сусанна килсәси. 1596—1603. **6.** Л. Б е р н и н и. «Мүгәддәс Тереза екстаз һалында». Мәрмәр. 1644—52. Рома. **7.** В. В. Р а с т р е л л и. Пушкин ш.-ндә Јекатерина сарајы. 1752—57. **8.** Б. К. Р а с т р е л л и. I Пјотрун бүстү. Тунҹ. 1723—29. Ермитаж. Ленинград.

Барокко мәгаләсинә.

1. Шәки Хан сарајындакы дивар рәсмләриндән фрагмент. XVIII–XIX әсрләр. Шәки. 2. И. М. Прјанишников. «1812-чи илдә». 1874. Третјаков ғалерејасы. Москва. 3. Е. Делакруа. «Тајбур јахынлығында дөјүш». 1837. Версал. 4. В. Г. Пузырков. «Гарадәнизчиләр». 1947. Украјна Инчәсәнәт Музеји. Кијев.

һеј'əти вə космонавтларын мəшгиндə, һипоксијанын, алчаг вə јүксəк барометрик тəзјиг вə кəскин тəзјиг дүшкүлəринин, газ мүһитинин дəјишилмəсинин чанлы организмə тə'сирини өјрəндикдə, кессонун, бронхиал астма, кессон хəстəликлəринин мүаличəсиндə, үрəјин чəрраһи əмəлијјатында вə с. истифадə едилир. Б.-лар мүхтəлиф һəчмли олур. Тəзјиги вə һаванын тəркибини дəјишмəк вə ја лазыми сəвијјəдə сахламаг үчүн Б. хүсуси апаратларла тəчһиз едилир. Тəзјигдəн башга, темпру да дəјишəн Б.-ја **т е р м о б а р о к а м е р а** дејилир.

Əд.: Г и н з б у р г Р. Л., Ш а п о ш н и к о в Ю. Г., Р у д а к о в Б. Я., Экспериментальное и клиническое применение кислорода под повышенным давлением в барокамере, М., 1975.

БАРО́ККО (еһтимала көрə португалча perola barroca—гəрибə формалы мирвари, инчи сөзүндəн, јахуд лат. barocco—схоластик мəнтигдə силлокизмин бир нөвүнүн мнемоник ифадəсиндəн)—16 əсрин сонларындан 18 əсрин орталарынадəк Авропа инчəсəнəтиндə һаким бədии үслуб. **М е' м а р л ы г, т ə с в и р и в ə д е к о р а т и в с ə н ə т д ə:** Б. Италијада јаранмыш, сонралар Испанија, Алманија, Франса вə б. өлкəлəрдə кениш јајылмышдыр. Мүтлəгијјəт, аристократија вə килсə илə баглы олан Б. сəнəти онларын əзəмəтини тəблиғ вə тəрəннүм едирди. Б. үслубу өзүнүн заһири мөһтəшəмлији вə декоративлији илə Интибаһ инчəсəнəти ән'əнəлəриндəн узаглашыр. Б. үчүн əзəмəт, дəбдəбə вə динамика, тəмтəраг, еффектли мəнзəрə, өлчү вə ритм, материал вə фактура, ишыг вə көлкə тəзадларына мејл, хəјалла һəгигəтин ујғунлашдырылмасы вə с. сəчијјəвидир. Б. үслубунда тикилмиш сарај вə килсəлəр фасадларынын зəнкин бəзəклəринə, ишыг вə көлкəнин ојнаглығына, мүрəккəб əјрихəтли план вə чизкилəринə көрə поетик көркəмли, динамик олуб əтраф мүһитлə вəһдəт тəшкил едир. Б. бојакарлығында емосионаллыг, ритм вə колоритин вəһдəти, рəнклəрин сəрбəст јахылмасы, һејкəлтəрашлыгда формаларын ахычылығы, дəјишкəнлији, аспект вə тəəссүратларын зəнкинлији мүһүм əһəмијјəт кəсб едир. Б.-нун башлыча эламəтлəри онун вəтəни сајылан Италијада Л. Бернини, Ф. Борромини, А. Гварини вə б.-нын лајиһəлəри илə тикилмиш биналарда, М. Каравачо, Пјетро да Кортона, А. Манјаско, Ч. Б. Тјеполо вə б.-нын декоратив композисијалары вə бојакарлыг əсəрлəриндə ифадə едилмишдир. Фландријада Нидерланд ингилабынын тə'сири илə јаранмыш əһвали-руһијјə һаким Б. сəнəтинə никбин реализм вə хəлгилик кəтирди (П. П. Рубенсин, А. ван Дејкин, Ј. Јордансын бојакарлыг əсəрлəри). 17 əсрдə Испанијада Х. Б. де Ерреранын аскетик мəзмун кəсб едəн ме'марлыг мəктəбиндə, Х. де Рибера вə Ф. Сурбаранын реалист бојакарлығында, Х. Монтанјесин һејкəлтəрашлыг əсəрлəриндə Б.-нун бə'зи эламəтлəри көрүндү. Б.-ја хас көркəм вə дəбдəбə Австрија (ме'марлар И. Б. Фишер фон Ерлах вə Л. Һилдебрандт, рəссам Ф. А. Маулберч), Алманија (ме'марлар Б. Нејман, А. Шлүтер, М. Д. Пөппелман вə б.), Полша, Чехија, Словакија, Мачарыстан, Словенија, Хорватија, Гəрби Украјна, Литва вə б. өлкəлəрин инчəсəнəтиндə кениш вүс'əт алды. 17 əсрдə Франсада классисизмин һаким мөвге тутмасы илə əлагəдар Б. инчəсəнəтдə икинчи дəрəчəли чəрəјана чеврилир; лакин, мүтлəгијјəтин там һөкмран олдуғу дөврдə һəр ики чəрəјан ваһид дəбдəбəли үслуб кими бир-бири илə гајнаjыб-гарышыр (Версал сарајынын дахили бəзəклəри, Ш. Лебренин рəсмлəри). Буржуазијанын интенсив инкишаф етдији өлкəлəрин (Инкилтəрə вə Һолландија) инчəсəнəтинə дə Б.-нун гисмəн тə'сири олмушдур.

Русијада Б. 18 əсрин биринчи јарысында инкишаф етмиш вə өзүнə мəхсус хүсусијјəт кəсб етмишдир. Рус Б.-су абидəлəриндə (Петербург, Петергоф, Сарскоје Село вə б. јерлəрдəки шəһəр вə маликанə ансамбллары) мүтлəгијјəтин мəдһи илə јанашы, ваһид рус дөвлəтинин тəшəккүлү, рус милли һəјатынын јүксəлиши һаггында мүтəрəгги идејалар да тəблиғ олунурду. Бу абидəлəр ме'марлыг комплекслəри, биналарын композисијасынын бүтөвлүјү вə ајдынлығы илə фəрглəнир (ме'марлар М. Г. Земтсов, В. В. Растрелли, В. Д. Ухтомски, С. И. Чевакински). Б. дөврүндə рус тəсвири сəнəти орта əср дини буховларындан азад олараг дүнјəви мөвзулара мүрачиəт етди (Б.К. Растрелли вə б.-нын һејкəлтəрашлыг əсəрлəри).

Б. 18 əсрин 1-чи јарысында *рококо* үслубу илə гајнајыб-гарышмыш, 1760-чы иллəрдə классисизмин јаранмасы илə əлагəдар өз мөвгејини итирмишдир.

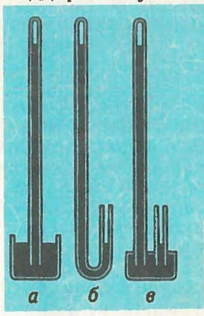
Ə д ə б и ј ј а т д а «Б.» термини 19 əсрин орталарында јајылмышдыр; даһа чох Франса, Испанија вə Италијада задəкан əдəбијјаты, Инкилтəрəдə «метафизик поезија», Русијада схоластик сарај поезијасы мə'насында ишлəдилир. Лакин Б. даһа кениш мə'нада, Авропада əдəби инкишафын тарихи ганунауjғунлуғундан доған умуми үслуб кими баша дүшүлүр. Риторика, «узаг» идеја, образ вə тəсəввүрлəри бирлəшдирəн мүрəккəб, мəртəбəли тəшбеһлəр, кəскин тəзадлар, екзотикаја, гротескə мејл əдəби Б.-нун характерик хүсусијјəтлəридир. Əсас жанрлары фачиə вə сатирадыр. Л. Гонгора-и-Арготе, П. Калдерон, Тирсо де Молина (Испанија), Т. Тассо, Ч. Марино (Италија), У. Уебстер (Инкилтəрə), А. Грифиус, Гриммелсһаузен (Алманија), д'Обинје (Франса) вə б. Б.-нун нүмајəндəлəридир. Русијада Б.-нун јаранмасы (17 əср) килсə əдəбијјаты вə мəктəб драмы илə сых баглыдыр (С. Полотски, П. Аввакум, Ф. Прокопович вə б.). М. В. Ломоносовун јарадычылығы рус əдəбијјатында Б.-нун јени инкишаф мəрһəлəси һесаб олунур.

М у с и г и д ə: харичи өлкə мусигишүнаслығында «Б.» термини 20 əсрин əввəллəриндəн ишлəнир. Авропа өлкəлəриндə мусиги мəдəнијјəтинин ме'марлыг вə тəсвири сəнəтдəки Б. дөврүнə мувафиг бүтүн инкишаф мəрһəлəси мусиги Б.-су дөврү сајылыр. Мусиги Б.-су, һəр шејдəн əввəл, композисија техникасы саһəсиндəки бə'зи үмуми чəһəтлəрлə фəрглəнир. Б. дөврүндə мүхтəлиф, бə'зəн исə, һəтта зиддијјəтли мусиги тəзаһүрлəринин (16—17 əсрлəрин мадригалчыларындан тутмуш К. Ф. Һендел вə И. С. Бахын јарадычылығынадəк) бирлəшмəси һалы бу консепсијанын зəиф чəһəтлəрини көстəрир. Совет тəдгигатчылары белə һесаб едирлəр ки, Авропа өлкəлəринин мусиги сəнəтиндə Б. үслубу илə гаршылыглы тə'сир шəраитиндə классисизм үслубу да тəшəккүл тапмышдыр; буна көрə дə онлар мусиги Б.-сунун бүтөв бир дөвр кими фəрглəндирилмəсини дүзкүн һесаб етмирлəр. Совет мусигишүнасларынын фикринчə бу дөврүн көркəмли сəнəткарлары олан Һендел вə Бахын јарадычылығы тəкчə бир үслуб чəрчивəсиндə мəһдудлашмыр. Онлар мусиги Б.-су үслубунда композисијанын формал вə техники моментлəрини јох, образларын муəјјəн типини, мусиги ифадəлилијинин характерини əсас һесаб едирлəр. Инсанын дахили алəминин ин'икасына, драматизмə, инчəсəнəтин синтезинə (опера, ораторија, кантата вə с.), инструментал жанрларын инкишафына мејл вə с. мусиги Б.-сунун фəрглəндиричи хүсусијјəтлəриндəн олмушдур. Б. үслубу əн чох италјан мусигисиндə (Ч. Габријели, М. А. Чести, Ч. Фрескобалди вə б.), бир гəдəр сонра исə алман мусигисиндə (Р. Кајзер, Д. Букстеһуде, И. Кунау вə б.) өз ифадəсини тапмышдыр.

Јапышдырма шəкил, бах сəһ. 32—33.

Əд.: Всеобщая история искусств, т. 1, М., 1963; Ренессанс. Барокко. Классицизм, М., 1966; Л и х а ч е в Д. С., Барокко и его русский вариант XVII века, «Русская литература», 1969, № 2; Памятники архитектуры Ленинграда, Л., 1975.

БАРО́МЕТР (*баро...* + *...метр*)—атмосфер тəзјигини өлчəн чиһаз. Мајели, газлы вə метал (анероид) Б.-лəр олур. Һипсотермометрлəр дə Б.-лəрə аиддир. Мајели Б.-лəрин əксəријјəти

Чивəли барометр типлəри: *а*—чанаглы; *б*—сифонлу; *в*—сифонлу-чанаглы.

чивəлидир. Чивəли Б.-лəр дə чанаглы (*а*), сифонлу (*б*) вə сифонлу-чанаглы (*в*) олур. Əн чох чанаглы вə сифонлу-чанаглы Б.-лəр тəтбиг едилир. Метеороложи ст.-ларда чанаглы Б. ишлəдилир. Чанаглы Б.-лəрдə ичəрисиндə чивə олан чанаға үст һиссəси леһимлəнмиш, алт һиссəси ачыг, чивə илə долу шүшə бору салынмышдыр. Борудакы чивə сүтунунун тəзјиги атмосфер тəзјиги илə таразлашыр. Атм. тəзјиги дəјишдикдə, борудакы чивə сүтуну да атмосфер тəзјигинə ујғун олараг дəјишир.

БАРОМЕТРИК ДҮСТУР—бах *Барометрик нивелирлəмə.*

БАРОМЕТРИК НИВЕЛИРЛƏМƏ—нивелирлəмə үсулларындан бири; атм. тəзјигини өлчмəклə Јер сəтһи нөгтəлəринин дəниз сəвијјəсинə нəзəрəн јүксəклијини тə'јин едəн кеодезик иш. Мə'лумдур ки, Јер сəтһи нөгтəсинин дəниз сəвијјəсиндəн өлчүлəн јүксəклији артдығча, һəмин нөгтə үзəринə

дүшән атм. тәзјигинин гијмәти тәбии ганунаујғунлугла азалыр. Бу асылылыг васитәсилә Јер сәтһинин верилмиш нөгтәсиндә атм. тәзјигинин гијмәти тапылыр вә барометрик дүстурла (вә ја ону әвәз едән чәдвәлләр) нөгтәнин јүксәклији тә'јин едилир. Б.н.-дә, әсасән, атм. тәзјигини чох дәгиг өлчән мүасир микробарометр вә анероид ишләдилир. Атм. шәраитинин мүхтәлифлији, һаванын дәјишкәнлијини там нәзәрә алмаг вә нөгтәләрдә мүшаһидәләри ејни анда апармағын мүмкүн олмамасы, Јер сәтһинин нөгтәләриндә сәрбәстдүшмә тә'чилинин фәргләнмәси Б.н.-нин дәгиглијини нисбәтән азалдыр. Б.н.-дә Јер сәтһинин ики нөгтәсинин јүксәкликләри фәрги

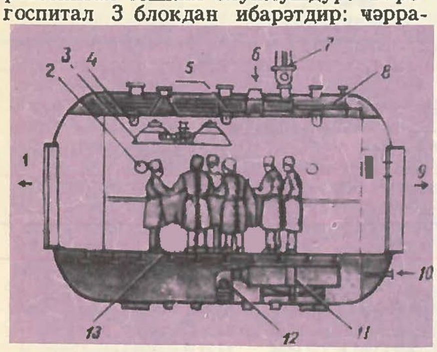
$$H_2-H_1=(2K_0+K_0\alpha t_1+K_0\alpha t_2)\cdot(\lg B_1-\lg B_2)/2$$

барометрик дүстуру илә һесабланыр Бурада: H_2-H_1—ики мүшаһидә нөгтәсинин јүксәкликләри фәрги, K_0=18 470, α=0,0366; t_1 вә t_2—мүшаһидә нөгтәләриндә һаванын темп-ру; B_1 вә B_2—мүшаһидә нөгтәләриндә чивәли барометрин көстәришләридир. Бу дүстурда һаванын нәмлији, мүшаһидә нөгтәләриндә сәрбәстдүшмә тә'чилинин ејни олмамасы нәзәрә алынмыр.

Әд.: Справочник геодезиста, под ред. В. Д. Большакова и Г. П. Левчука, т. 1—2, М., 1975.

БАРО́Н (сон лат. baro, керман мәншәли сөз, илкин мә'насы адам, киши)—Гәрби Авропада кралын билаваситә вассалы; сонралар феодал титулларындан бири, 6—7 әсрләрдә чәмијјәтин јухары тәбәгәсинә мәнсуб адам (гадынлара баронесса дејилирди). Русијада Б. титулуну I Пјотр Прибалтика өлкәләриндәки алман дворјанларынын јухары тәбәгәси үчүн тә'јин етмишди. Инкилтәрәдә Б. титулу галыр.

БАРОТЕРАПИ́ЈА (*баро...+терапија*)—јүксәк, јахуд ашағы атмосфер тәзјиги илә организмә мүаличә тә'сири. Б. дәјишдирилмиш атм. тәзјигинин ган-дамар системинә, тәнәффүс функцијасына вә газ мүбадиләсинә көстәрдији тә'сирә әсасланыр. Б. хүсуси апаратларла вә ја барокамераларда апарылыр. 1975 илдә ССРИ Сәһијјә Назирлијинин Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Клиник вә Експериментал Чәрраһијјә Ин-тунда ССРИ-дә илк, Авропада ән нәһәнк барогоспитал тәшкил олунмушдур. Барогоспитал 3 блокдан ибарәтдир: чәрраһијјә, терапевтик (реанимасија) вә мүајинә. Һәр блока 2 барокамера дахилдир. Чәрраһијјә вә терапевтик блоклар макс. 5 атм., мүајинә блоку исә 8 атм. тәзјиг алтында ишләјә биләр. Ән мүкәммәл барокамераларда нәинки атм. тәзјиги, еләчә дә һаванын рүтубәти, темп-ру вә онда олан мүсбәт вә мәнфи аероионларын мигдары тәнзим едилир. Бә'зи һалларда барокамераларда ишыг мәнбәләри дә гојулур. Бу да ејни вахтда хәстәләри ултрабәнөвшәји, инфрагырмызы вә с. шүаларла шүаландырмаға имкан верир. Анкиоспазма, миалкија, невралкија вә с. хәстәликләр заманы јерли Б., бронхиал астма вә тәнәффүс јолларынын иринсиз илтиһабында үмуми Б. тә'јин едилир. Ганахмаја мејлли хәстәләрә, һемофилијада, ағчијәр вә тәнәффүс јолларынын вәрәминдә Б. зәрәрдир.

Тибби барокамера: *1*—операсијаја һазырлыг барокамерасына кечид; *2*—иллуминатор; *3*—көлкәсиз лампа; *4*—перфорасија олунмуш таван; *5*—сәсбоған; *6*—һаванын вериши; *7*—горујучу клапан; *8*—јанғынсөндүрән; *9*—күнә шлүзә јол; *10*—буһарын вериши; *11*—конденсионер; *12*—вентилјатор; *13*—гојма дөшәмә.

Әд.: Бенин Ю. Л., Креймер А. Я., Козлова Л. М., Импульсная баротерапия облитерирующего эндартериита и атеросклеротического артериоза нижних конечностей. В кн.: Вопр. курортол. и физиотер., под ред. А. Я. Креймера, Томск, 1971.

БА́РОТРАВМА (*баро...+травма*)—атм. тәзјигинин дәјишмәси нәтичәсиндә ешитмә органынын (аз һалларда дахилиндә һава, јахуд газ олан дикәр органларын, мәс., ағчијәр, бағырсаг) зәдәләнмәси. Гулагда әввәлчә ағры, сонра сәс олур, ешитмә габилијјәти зәифләјир, бә'зән баш кичәлләнир. Тәзјиг чох дәјишдикдә гулаг пәрдәси партлаја биләр. Б., әсасән, тәјјарәчиләрдә (шығыма заманы), парашүтчүләрдә вә далғычларда мүшаһидә едилир. Профилактикасы: тәзјигин кәскин дәјишилмәси шәраитиндә ишләјәнләр мүвафиг тәһлүкәсизлик техникасы гајдаларына әмәл етмәлидирләр.

Әд.: Темкин Я. С., Профессиональные болезни и травма уха, М., 1968.

БАРРАНКИ́ЛЈА (Barranquilla)—Колумбијанын шм.-г.-индә шәһәр. Атлантико департаментинин инз. м. Кариб дәнизиндә Магдалена чајынын мәнсәби јахынлығында өлкәнин мүһүм порту. Аеропорт. Әһ. 720 мин (1975). Металлуркија, метал е'малы, тохучулуг, јејинти, кимја, семент вә ајаггабы сәнајеси мүәссисәләри, кәми тәрсанәләри вар. Гәһвә, дәри, шәкәр вә нефт мәһсуллары ихрач едилир.

БАРРАНКОСЛАР (исп. тәк һалда—barranco)—вулкан конусунун јамачларында кратердән әтәјә гәдәр радиал ачылмыш дәрин јарғанлар. Б. вулкан бомбаларынын јамачашағы дијирләнмәсиндән әмәлә кәлән шырымларын ахар суларла јујулмасы нәтичәсиндә јараныр.

БА́РРЕЛ (инк. barrel, әсас мә'насы—чәлләк)—АБШ вә Инкилтәрәдә, һәмчинин инкилис өлчү системиндән истифадә едән бир сыра өлкәләрдә ишләдилән тутум вә ја һәчм ваһиди. АБШ-да ики нөв Б. тәтбиг олунур: 0,11 563 $м^3$, јахуд 115,63 *л*-ә бәрабәр гуру Б. вә 0,15 899 $м^3$, јахуд 158,99 *л*-ә бәрабәр нефт Б.-и. Инкилис Б.-и (дәнәвәр маддәләр үчүн тутум ваһиди) 0,16365 $м^3$ јахуд 163,65 *л*-ә бәрабәрдир.

БАРРЕ́М МӘРТӘБӘСИ—Алт Табаширин ашағыдан дөрдүнчү мәртәбәси. Илк дәфә 1861 илдә Франсада Баррем кәнди әтрафында франсыз кеологу Кокан тәрәфиндән ајрылмышдыр. Характер фаунасы Holcodiscus coillaudi d'Orb., Barremites Strettostoma Uhl. вә с.-дир. ССРИ-дә Крым, Гафгаз, Орта Асија вә Узаг Шәргдә вар. Бөјүк Гафгазда Б.м. (Халчај дәстәси) боз килләрдән, гисмән әһәнкдашылардан, Кичик Гафгазда исә, әсасән, әһәнкдашылардан ибарәтдир. Галынлығы 700 *м*-ә чатыр.

БАРРИКА́ДА (фр. barricade)—күчә, јол, көрпү, дағ кечиди вә с.-нин кечилмәсини чәтинләшдирмәк мәгсәди илә јерли материалдан (ағач, даш, гум, шалбан вә с.) дүзәлдилән сүн'и манеә. Б.-дан халг үсјанлары, Парис Коммунасы (1871), 1905—1907 илләр рус ингилабы, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20), Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) заманы истифадә едилмишдир.

Мүасир дөврдә капиталист өлкәләриндә синфи дөјүшләрдә вә милли азадлыг һәрәкатлары заманы бә'зән Б. гурулур.

БА́РРИМОРЛАР (Barrymore)—Америка актјорлар аиләси. Морис Б. (әсл ады вә фамилијасы—Һерберт Блајт, 1847, Агра—26.3.1905, Агра). Ән јахшы ролларыры: Ромео, Орландо («Ромео вә Чүлјетта», «Он икинчи кечә», В. Шекспир) вә б. Чорчиана Б. (1856—3.7.1893)—Морис Б.-ун арвады. Ән јахшы ролларыры: Селија («Хошунуза кәлирми?», В. Шекспир), Марија («Гејбәт мәктәби», Р. Б. Шеридан) вә с. Етел Б. (15.8.1879, Филаделфија—1959, Һолливуд)—Морис вә Чорчиана Б.-ын гызы. В. Шекспирин әсәрләриндә («Ромео вә Чүлјетта», «Һамлет») Чүлјетта вә Офелија ролларыны ојнамышдыр. Кинода чәкилмишдир. Чон Б. (15.2.1882, Филаделфија—29.5.1942, Һолливуд)—Морис вә Чорчиана Б.-ын оғлу. АБШ-ын көркәмли трагик актјорларындандыр. Ән јахшы ролларыры: Протасов («Чанлы мејит», Л. Толстој), Һамлет, III Ричард (В. Шекспирин ејниадлы драмларында). Кинода чәкилмишдир. Лајонел Б. (28.4.1878, Филаделфија—15.11.1954, Һолливуд)—Морис вә Чорчиана Б.-ын оғлу. Нју-Јоркдакы газанч театрларынын габагчыл актјорларындан олмуш, сонралар кино актјору кими танынмышдыр.

БАРРО́ (Barrault) Жан Луи (8.9.1910, Везине, Сена вә Уаза департаменти)—франсыз актјору, режиссор. 1931—46 илләрдә «Ателје» вә «Комеди Франсез» театрларында ишләмишдир. 1946 илдә арвады актриса М. Рено илә бирликдә хүсуси театр труппасы (һазырда «Компани Мадлен Рено—Жан Луи Барро» театры) јаратмышдыр. 1959—68 илләрдә «Театр де Франс»а башчылыг етмишдир. Әсас ролларыры: Родриго («Сид», П. Корнел), Һамлет («Һамлет», В. Шекспир), Трофимов («Албалы бағы», А. Чехов) вә с. Б. «Федра» (1942, Ж. Б. Расин), «Антони вә Клеопатра» (1945, В. Шекспир), «Албалы бағы» (1954, А. Чехов) вә с. тамашаларын реж. олмушдур. 1935 илдән кинода чәкилир. Б. көркәмли мүасир франсыз реж. вә актјорларындан биридир. Б. пантомима устасы кими дә танынмышдыр. «Театр һаггында дүшүнчәләр» (1949) китабынын мүәллифидир. Б. өзүнүн театр труппасы илә бирликдә ССРИ-дә гастролда олмушдур (1962, 1976).

БА́РРОУ (Barrow) Исаак (1630, Лондон—4.5.1677, Лондон)—инкилис ријазијјатчысы, филолог вә илаһијјатчы. И. Нјутонун мүәллими олмушдур. «Оптика вә һәндәсәдән мүһазирәләр» (1669—70) адлы әсәриндән мә'лум олур ки, Б. сонсуз кичиләнләр һесабынын јарадылмасында И. Нјутон вә Г. Лејбнисин сәләфләриндән биридир.

БА́РРОУ (Barrow) — Ирландијанын ч.-ш.-индә чај. Уз. 191 *км*. Слив-Блум д-рындан башланыр. Атлантик океанына төкүлүр. Јағыш сују илә гидаланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр. Јухары ахынындакы Гранд каналы Б.-ну Шаннон чајы вә Дублин ш. илә әлагәләндирир.

БАРСЕЛО́НА (Barcelona) — Испанијанын шм.-ш.-индә шәһәр. Каталонија вил.-нин вә ејниадлы әјаләтин инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Дәниз, һава, д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Әһ. 1,75 млн. (1970).

Б.-нын е.ә. 3 әсрдә карфакенлиләр тәрәфиндән әсасы гојулдуғу еһтимал едилир. 877—1137 илләрдә Б. графлығынын мәркәзи, 13—15 әсрләрдә Аралыг дәнизи р-нунун мүһүм тичарәт шәһәрләриндән бири олмушдур. 17 әсрдән каталан халгынын испан мүтләгијјәтинә гаршы милли азадлыг мүбаризәси мәркәзинә, 19 әсрин орталарындан исә испан фәһлә һәрәкатынын ири мәркәзинә чеврилмишди. 1870 илдә бурада Биринчи Интернасионалын испан бөлмәсинин конгреси олмушдур. 1918—20 илләрдә Б.-да фәһләләр вә демократик гүввәләрлә иртича арасында мүбаризә кәскинләшмишди. Испан халгынын милли ингилаби мүһарибәси (1936—39) дөврүндә Б. республика гүввәләринин башлыча истинадкаһларындан биринә чеврилмишди (1937 илин нојабрындан 1939 ил јанварын 26-на кими Испанија республикасынын мүвәггәти пајтахты олмушдур). Франко һөкмранлығы дөврүндә, хүсусилә 50-чи илләрдән вә Франконун өлүмүндән сонра демократик вә фәһлә һәрәкатынын башлыча мәркәзләриндәндир. 1976 илдән, сон 37 илдә илк дәфә, Б.-да каталан дилиндә гәзет нәшр едилир.

Испанијанын мүһүм игтисади мәркәзи вә ән ири сәнаје шәһәридир. Тохучулуг, електрометаллуркија, машынгајырма (әсасән, кәми, автомобил вә локомотивгајырма, дәзкаһгајырма вә с.), електротехника, кимја, јејинти, семент, ағач е'малы вә с. сәнаје мүәссисәләри, ун-т (15 әсрдән), бир нечә али мәктәб вар. Бејнәлхалг әһәмијјәтли тичарәт мәркәзидир.

Б.-да чохлу ме'марлыг абидәси галмышдыр: Сан-Пабло дел Кампо (10—13 әсрләр) вә Санта-Марија дел Мар (1320—70) килсәләри, биржа бинасы (1380—92), «Аудијенсија» мәһкәмә палатасы (15 әсрин орталары), Гуел сарајы (1885—89), Саграда Фамилија килсәси (1884 илдә тикилмәјә башланмышдыр) вә с. «SEAT» автомобил з-ду (1954—56, ме'мар Р. де ла Хојја вә б.), стадион (1959, ме'мар Л. Г. Барбон вә б.), Ме'марлар коллекијасы бинасы (1963) вә с. шәһәрин мүасир тикилиләриндәндир.

БАРСИЛЛӘР, б е р с и л л ә р, б а с и л л ә р, б а р с е л т л ә р — түркдилли тајфа. 4—5 әсрләрдә Хәзәр дәнизинин шм.-г. саһилиндә јашамышлар. Етник вә дил чәһәтдән булгарлар, савирләр вә аварлара јахын идиләр. Мәнбәләрдә (5—8 әсрләр) Б.-ин бир гисминин Азәрб.-а Күр чајы саһилинә көчмәләри, дикәр гисминин исә Дағыстанда вә Азәрб.-ын шм.-нда әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмалары көстәрилир. Б. Хәзәр хаганлығында хүсуси рол ојнајырдылар. Бә'зи тәдгигатчылар Бәләнчәр ш.-нин адыны Б.-лә әлагәләндирирләр. Б. етнониминин гәдим түрк дилләриндәки «барс», «барсил» («пәләнк», «бәбир») сөзүндән јарандығы еһтимал олунур. Башга түркдилли тајфаларла јанашы Б. дә Азәрб. халгынын етнокенезиндә иштирак етмишләр.

Әд.: А р т а м о н о в М. И., История хазар, Л., 1962; К о т о в и ч В. Г., О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу. Древности Дагестана, «Материалы по археологии Дагестана», т. 5, Махачкала, 1974.

БА́РСОВА (әсл фамилијасы В л а д и м и р о в а) Валерија Владимировна (13.6.1892, Һәштәрхан — 13.12. 1967, Сочи)—рус совет мүғәнниси (лирик-колоратур сопрано). ССРИ халг артисти (1937). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва Консерваторијасыны битирмишдир (1919). 1920—48 илләрдә Бөјүк Театрын солисти олмушдур. Б.-нын јарадычылығында рус вокал вә италјан *бел канто* мәктәбләринин ифачылыг үслублары үзви шәкилдә бирләшмишдир. Әсас партијалары: Лјудмила, Антонида («Руслан вә Лјудмила», «Иван Сусанин», М. И. Глинка), Розина («Севилја бәрбәри», Ч. Россини) вә б. Б. 1950—53 илләрдә Москва Консерваторијасында дәрс демишдир (1952 илдән проф.). ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: П о л я н о в с к и й Г., В. В. Барсова, М., 1975.

БАРСУКЛАР (Б ө ј ү к вә К и ч и к)—Газах.ССР-дә (әсасән, Актүбинск вил.-ндә) Арал дәнизиндән шм.-да гумлу сәһралар. Ики узун вә дар золаг шәклиндә меридионал истигамәтдәдир. Бөјүк Барсукун уз. тәгр. 200 *км*, Кичик Барсукун уз. тәгр. 100 *км*-дир. Б.-ын һүнд. 100 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, Палеокен гумларындан тәшкил олунмушдур. Иллик јағынты 100 *мм*-дән аздыр. Б.-да гум тәпәчикләри, тирәләр вә барханлар вар. Битки өртүјү мүхтәлиф олуб, ксерофит коллуг, јовшан вә ефемерләрдир. Јамачларында акасија, кәвән вә с. битир. Отлаг кими бөјүк әһәмијјәти вар.

БАРСУМ—Азәрб.ССР Шамхор р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-да, Шамхор чајынын сол саһилиндән 4 *км* аралы, Кичик Гафгазын шм. әтәјиндәдир. Әһ. 777 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Шамхордан Б.-а шосе јолу чәкилмишдир.

БА́РТ (Barth) Һенрих (16.2.1821, Һамбург — 25.11.1865, Берлин) — алман сәјјаһы, тарихчи, филолог. Берлин ун-тинин проф. 1863 илдә Берлиндә Ҹоғрафија чәмијјәтинин президенти олмушдур. 1850—55 илләрдә Ч. Ричардсонун Африкаја експедисијасында иштирак етмиш, ики дәфә Бөјүк Сәһраны кечмиш, бир сыра ваһәни, Аир вә Дамергу платоларыны, Чад көлү һөвзәсини, Бенуе вә Орта Никер чајларыны тәдгиг етмишдир. 1858—64 илләрдә Балкан ј-а-ны вә Кичик Асијаны өјрәнмишдир.

БАРТАЗ—Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунун ч.-г.-индә, Меһри (Меһри-Күнеј) силсиләсиндә, Ерм.ССР сәрһәдиндә даг. Һүнд. 2270 *м*. Мешә вә кичик саһәдә субалп чәмәнлији вар.

БАРТАЗ—Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 34 *км* ч.-г.-дә, Бартаз д.ј. ст.-ндан 7 *км* аралы, Бартаз чајынын сол саһилиндә, Меһри силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 654 (1976); әкинчилик, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БАРТА́НГ—Памирдә чај. Пәнч чајынын сағ голу. Јухары ахынында Оксу, орта ахынында *Мурғаб* адланыр. Б. системинин (Б. — Мурғаб—Оксу) уз. 528 *км*, һөвзәсинин саһ. 24 700 *км*². Әсасән гар вә бузлаг сулары илә гидаланыр. СЕС вар.

БАРТО́ Агнија Лвовна (д.17.2.1906, Москва) — рус совет шаири. ССРИ Дөвләт мүкафаты (1950) вә Ленин мүкафаты (1972) лауреаты. Пионер вә мәктәблиләрә һәср олунмуш «Гардашлар» (1928), «Ојунчаглар» (1936), «Гар гушу» (1939), «Ушаглар үчүн ше'рләр» (1949), «Бој атырам» (1968) вә с. ше'р топлуларынын мүәллифидир. «Инсан сорағында» (1969) китабында мүәллиф Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә итирилмиш ушагларын аиләләрини тапмаг үчүн апардығы ахтарышларындан бәһс едир. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә, бир чох харичи дилә тәрчүмә олунмушдур. Ленин ордени, 3 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр, Б., 1951; Пинти гыз, Б., 1957; Кобуд ајы баласы, Б., 1967; Ипатды, Б., 1970; Собрание сочинений в 3-х т-х, М., 1969—71; Найти человека, М., 1975.

Әд.: С о л о в ь е в Б. И., Агния Барто. Очерк творчества, М,, 1971; Р а з у м н е в и ч В. Л., Улыбнись на счастье! О стихах А. Барто, М., 1973.

БА́РТОК (Bartók) Бела (25.3.1881, Надсент м и к л о ш, Трансилванија —26. 9.1945, Нју-Јорк)—мачар бәстәкары, пианочу вә мусиги фолклорчусу. Кошут ад. мүкафат (1948, өлүмүндән сонра) вә Бејнәлхалг Сулһ мүкафаты (1955, өлүмүндән сонра) лауреаты. 1903 илдә Будапешт Мусиги Академи-

јасыны битирмиш, 1907 илдән һәмин академијанын фп. синфи үзрә проф. олмушдур. 1919 илдән пианочу кими бир чох өлкәдә, о ҹүмләдән ССРИ-дә (1929) консертләр вермишдир. Маҹар милли мусиги мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Б. румын, түрк, словак, серб, хорват вә әрәб халг мусиги фолклорундан тәгр. 11 мин маһны топламыш, онларын бир чохуну системләшдирмиш вә мусиги аләтләри үчүн ишләмишдир. Бәстәкарын јарадыҹылығы фолклорла бағлыдыр. Лакин Ф. *Лист* милли ән'әнәләринин давамчысы олан Б., И. *Стравински*, А. *Шөнберг* вә б.-нын тәҹрүбәсиндән дә истифадә етмишдир. «Көјсаггал һерсогун гәсри» операсы (1911), «Тахта шаһзадә» (1916) вә «Е'ҹазкар мандарин» (1919) балетләринин, «Симли аләтләр, зәрб аләтләри вә челеста үчүн консерт»ин (1936), бир чох инструментал әсәрин, еләҹә дә кантата, симфонија вә с.-нин мүәллифидир. Б. фашист диктатурасы дөврүндә АБШ-а мүһаҹирәт етмишди (1940). Еһтијаҹ ичәрисиндә өлмүшдүр. Б.-ун мусиги фолклору саһәсиндә елми тәдгигатларынын мүһүм әһәмијјәти вардыр. Јарадыҹылығы 30—50-ҹи илләрин бир сыра Авропа бәстәкарлыг мәктәбләринә бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Саболвчи Б., Бониш Ф., Жизнь Белы Бартока в иллюстрациях, Будапешт, 1963; Нестьев И., Бела Барток, М., 1969; Уйфалуши Й., Бела Барток, Будапешт, 1971.

БА́РТОЛД Васили Владимирович (3.11.1869, Петербург—19.8.1930, Ленинград) — совет шәргшүнасы, акад. (1913). 1891 илдә Петербург ун-тинин Шәрг дилләри факүлтәсини битирмиш, орада елми вә педагожи фәалијјәтә башламышдыр (1901 илдән проф.). Јахын вә Орта Шәрг халгларынын тарихи, ҹоғрафијасы, мәдәнијјәти, әдәбијјаты вә дининә аид 400-дән чох әсәрин мүәллифидир. Алим кими буржуа ҹәмијјәти шәраитиндә јетишән Б. тарихи просесин дәрк едилмәсиндә, әсасән, идеалист мөвгедә дурурду. Бунунла бирликдә о, тарихи инкишаф, иҹтимаи-игтисади тарих мәсәләләри вә халг күтләләринин вәзијјәти илә һәмишә марагланмышдыр. Б. рус шәргшүнаслыг мәктәбинин баниләриндәндир. Башлыҹа әсәрләри: «Түркүстан монгол истиласы дөврүндә» (2 ҹилддә, 1898—1900), «Авропа вә Русијада Шәргин өјрәнилмәси тарихи» (1911, 2-ҹи нәшри 1925), «Улугбәј вә онун дөврү» (1918), «Ислам» (1918), «Түркүстан тарихи» (1922), «Мүсәлман аләми» (1922), «Иран. Тарихи иҹмал» (1926) вә с. Б.-ун бир чох әсәри инкилис, алман, түрк вә с. дилләрә тәрҹүмә едилмишдир. «Ислам енсиклопедијасы»нда дәрҹ олунмуш бир сыра мәгаләнин мүәллифидир. Азәрб. тарихи, фолклору вә әдәбијјаты һагында да тәдгигатлары вар. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаныны рус дилинә тәрҹүмә етмиш вә нәшрә һазырламышдыр. Һәмин тәрҹүмә 1950 илдә Азәрб. ССР ЕА Низами ад. Әдәбијјат вә Дил Ин-ту тәрәфиндән нәшр олунмушдур.

Б. 1924 илдә АДУ-да «Түрк-татар халглары тарихи» курсундан мүһазирәләр охумушдур. Б. 1926 илин мартында Бакыда кечирилмиш I Үмумиттифаг Түркoложи гурултајда иштирак етмишдир.

Әсәрләри: Сочинения, т. 1—9, М., 1963—1976.

Әд.: Крачковский И. Ю., В. В. Бартольд в истории исламоведения, Избр. соч., т. 5, М.—Л., 1958; Акрамов Н. М., Выдающийся русский востоковед, Душанбе, 1963; Кононов А. Н., В. В. Бартольд—выдающийся востоковед, «Советская тюркология», 1970, № 6; Умняков И. И., Библиография работ о В. В. Бартольде, М., 1970.

БАРТОЛИНИ́Т — гадынларда ушаглыг јолу кирәҹәји (бартолин) вәзиләринин илтиһабы. Төрәдиҹиләри, әсасән, гонококк, стрептококк, бағырсаг басили, ушаглыг јолу трихомонадыдыр. Муалиҹәси: антибиотикләр, физиотерапија, бә'зән ҹәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Персианинов Л. С., Оперативная гинекология, М., 1971.

БАРУ́ЗДИН Серкеј Алексејевич (д. 22.7.1926, Москва)—рус совет јазычысы. 1949 илдән Сов. ИКП үзвү. «Кечмишин тәкрары» (1964) романы, «Гадынлар һаггында повестләр» (1967), «Күчәмизи севирәм» (1969), «Ше'рләр» (1973) вә с. китаблары вар. Ушаг вә ҝәнҹләр үчүн јазылмыш бир сыра китабын мүәллифидир. РСФСР Јазычылар Иттифагынын катиби олмушдур (1957—65). 1967 илдән ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катибидир. «Дружба народов» журналынын баш редакторудур (1966 илдән). Бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Рави вә Шаши, Б., 1958; Дәниз нечәдир? Б., 1966; Пионер хорузу, Б., 1967; Избранная лирика, М., 1969; Повторение пройденного, М., 1972; Ее зовут Елкой. Повести и рассказы, М., 1975.

Әд.: Орлов Д., Сергей Баруздин, М., 1976.

БАРУКА—Азәрб.-да гәдим јашајыш мәнтәгәси. Јунан ҹоғрафијашүнасы *Птолемејин* (2 әср) «Ҹоғрафи тә'лимнамә» әсәриндә Гафгаз Албанијасы әразисиндә, Күрүн шм. голларындан бири илә *Албан чајы* арасында олдуғу ҝөстәрилир. Бә'зи тәдгигатчылар Баку илә Б.-ны ејниләшдирирләр. Јери мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

БАРУНДИЛӘР, рундиләр — халг; Бурунди Респ.-нын әсас әһалиси. Һәмчинин Заир Респ., Танзанија, Уганда вә Руандада јашајырлар. Үмуми сајы 5,9 млн. нәфәрдир (1975). *Банту дилләринин* шм. групундан олан кирунди дилиндә данышырлар. Ики етнографик група бөлүнүрләр: бахутулар (85%) вә батутсиләр (15%). Әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олурлар. 19 әсрдә Б.-ин мүстәгил феодал Бурунди краллығы мөвҹуд иди. Диндарларын әксәријјәти христиандыр; бир һиссәси ән'әнәви динләрини сахламышдыр.

БАРХАНЛАР — сәһраларда күләјин әмәлә кәтирдији ајпара формалы асимметрик вә биткисиз гум тәпәләри. Күләјин күҹү вә режиминдән асылы олараг Б. илдә онларла сантиметрдән јүзләрлә метрә гәдәр һәрәкәт едир. Б.-ын

күләктутан јамаҹы узун вә азмејлли (5—14°), күләк тутмајан јамаҹы гыса вә дик (30—33°) олур. Һүнд., адәтән, 1—10 *м*, бә'зән 30 *м* олур, надир һалларда исә 100—150 *м*-ә (Ливија сәһрасында) чатыр.

БАРХУДА́РОВ Степан Григорјевич (д.7.3.1894, Бакы) — совет дилчиси. ССРИ ЕА м. үзвү (1946), Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1938 илдән Сов. ИКП үзвү. 1950—58 илләрдә ССРИ ЕА Дилчилик Ин-тунда директор мүавини вә бөлмә мүдири олмушдур. Гәдим рус дили, лексикологија вә лексикографија мүтәхәссисидир. Методистләр коллективи илә бирликдә «Рус дили» дәрслијини (һ. 1—2, 1929) тәртиб етмишдир. «Мүасир рус әдәби дили луғәти»нин (ҹ. 1—17, 1948—65) редакторларындандыр. 1920 — 22 илләрдә АДУ-да ассистент ишләмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

БАС (итал. basso, јахуд фр. basse—һәрфи мә'нада ашағы) — 1) Ән ашағы киши сәси; зил Б. (лирик вә драматик) вә бәм Б. нөвләри вар; 2) чохсәсли мусиги әсәрләриндә бәм сәсли партија; 3) аккордун бәм сәси; аккорд Б. сәсин алтындакы рәгәмләрә ҝөрә чалыныр, јахуд јазылыр (бах *Кенерал-бас*); 4) ашағы рекистрли мусиги аләтләри (Б.-туба, Б.-кларнет, контрабас вә с.).

БАСГАЛ — Азәрб. ССР Исмајыллы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* ш.-дә, Нијалдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1767 (1976); әкинчилик, һејвандарлыг вә бағчылыгла мәшғулдур. 4 кәлағајы сехи, орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, рабитә ше'бәси, хәстәхана, ушаг бағчасы вар.

Б. 16—17 әсрләрдә Ширванын тохуҹулуг мәркәзләриндән бири иди. Бурада мүхтәлиф нөв гановуз вә кәлағајы тохунурду. Бојагчылыг, тохуҹулуг, ипәкчилик вә с. нәсилдән-нәслә кечән сәнәткарлыг саһәләри иди. 19 әсрин 2-ҹи јарысындан Б. сәнәткарлары бир чох бејнәлхалг сәркиләрдә иштирак етмиш вә һазырладыглары јүксәк кејфијјәтли мә'мулат үчүн фәхри фәрман вә мүкафатлара лајиг ҝөрүлмүшләр. Бу дөврдә Б.-да 250 дәзҝаһы олан 70—90 тохуҹулуг карханасы вар иди. Б.-да һәлә орта әсрләрдән евләрдә һамам олмушдур. Ме'марлыг абидәләри олан мәсҹид вә һамам тәгр. 17 әсрдә тикилмишдир. Канализасија системи дә һәмин дөврдән мөвҹуддур. Сәнәткарлыг вә тиҹарәт Б.-ын инкишафында мүәјјән рол ојнамышдыр.

БАСГЫ (һидравлика) — верилмиш нөгтәдә маје ахынынын хүсуси (ҹәки ваһидинә дүшән) механики енер-

жисини ифадә едән хәтти кәмиҗҗәт. Там Б. *Бернулли тәнлиҗинә* әсасән һесабланыр. Һидротехники гурғуларда (бәнд, шлүз вә с.) Б. суҗун җухары вә ашағы бјефдәки сәвиҗҗәләри фәргинә бәрабәрдир.

БАСИЛЕ́Ј, басилевс (җун. basiléus)—*Микена* дөврүндә Гәдим Җунаныстанда кичик җашаҗыш мәнтәгәсинин һакими; Һомер дөврүндә һәрби, каһинлик вә мәһкәмә һүгугуна малик таҗфа, җахуд таҗфа иттифагы башчысы; Спарта падшаһларынын титулларындан бири; Афинада әввәлләр таҗфа вә ја таҗфа иттифагы башчысы, сонралар 2-чи *архонт*. Еллин дөвләтләриндә монархларын, гәдим җунан әдәбиҗҗатында Рома императорларынын ады. Е.ә. 5 әсрдән Иран шаһлары да Б. адланырды. Б. орта әсрләрдә Бизанс императорларынын рәсми титулу олмушдур.

БАСИЛКӘЗДИРМӘ—хәстәлиҗин клиник әламәтләри мүшаһидә олунмадығы һалда бә'зи җолухучу хәстәликләрин төрәдичиләринин организмдә җашамасы вә орадан харичи мүһитә җаҗылмасы. «Б.» термини организмдә җалныз бу вә ја дикәр басил нөвүнүн (мәс., гарын җаталағы төрәдән Еберт басили, дифтериҗа төрәдән Лөфлер басили) кәздирилмәсинә деҗил, чох вахт башга нөв патокен микробларын кәздирилмәсинә дә (вирускәздирмә, паразит кәздирмә вә с.) аид едилир. Б.-нин диагнозу бактериоложи, вирусоложи вә ја паразитоложи мүаҗинә җолу илә гоҗулур. Б.-җә гаршы сон вахтлар антибиотикләрдән, бактериофаглардан, ваксинләрдән истифадә едилир. Басилкәздирәнләри ашкар етмәк мәгсәди илә җеҗинти сәнаҗесиндә вә ушаг мүәссисәләриндә ишләҗәнләр вахташыры Б. мүаҗинәсиндән кечирилир. Бах, һәмчинин *Инфексиҗакәздирмә*.

Әд.: Смирнов С. М., Тер-Карапетян А. З., Эпидемиология и профилактика зоонозных инфекций, 2 изд., М., 1975.

БАСИЛЛӘР (лат. bacillum — чөп)—әсасән, Bacillaceae фәсиләсиндән олан спор әмәлә кәтирән чөпшәкилли бактериҗалар. Bacillus (*аероблар*) вә Clostridium (*анаероблар*) чинсләринә аҗрылыр. Бөлүнмә җолу илә чохалыр. Әксәриҗҗәти сапрофитдир. Бә'зиләри гараҗара, күзаз вә с. хәстәликләрин төрәдичисидир. Б. тәбиәтдә (торпагда, грунт суларында) кениш җаҗылмышдыр, үзви маддәләрин минераллашмасында иштирак едир.

БА́СИН Меҗер Велкович (1890, индики Мокилҗов вил.-нин Чериков ш.—20.9.1918)—Азәрб.-да Совет һакимиҗҗәти уғрунда мүбариз. 1912 илдән Сов.ИКП үзвү. 1911 илдә Бакыја кәлмиш, Сураханы нефт мә'дәнләриндә ишләмишдир. Биринчи дүнҗа мүһарибәси илләриндә фәһләләр арасында партиҗа вә ингилаби иш апармышдыр. 1917 илин иҗунунда РСДФ(б)П Бакы Комитәсинә үзв, сонра бүро үзвлүҗүнә намизәд сечилмишдир. Бакы пролетариатынын 1917 ил сентҗабр үмуми тә'тилинин рәһбәрләриндән олмушдур. Бакы Нефт Сәнаҗеси Фәһләләри Иттифагы Идарә Һеҗ'әтинин катиби (1917), Бакы ХТШ-нин нефт шө'бәсиндә фәһлә бөлмәсинин мүдири (1918, апрел) ишләмишдир. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир. Бакыда Б. ад. күчә вар.

БА́СЈО (Матсуо Мунефусун тәхәллүсү; 1644, Уено, Ига әҗаләти—12.10.1694, Осака)—җапон шаири, ше'р нәзәриҗҗәчиси. Хокку (үчлүк) лирик ше'р жанрынын баниси вәән көркәмли нүмаҗәндәләриндәндир. Җарадычылығында тәбиәт лирикасы мүһүм җер тутур. Ше'рләриндә кәндлиләрин ачыначаглы һәҗаты тәсвир едилир. «Басҗо үслубу» тәгр. 200 ил җапон поезиҗасынын әсас үслубу олмушдур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәри: Лирика, М., 1964.

БАСК ДИЛИ (баскча euzkera; исп. vasco; фр. basque)—*баскларын* дили. Б.д.-ндә 1 млн.-дан чох адам данышыр (1975). Дилләрин мүасир тәснифиндә Б.д., әсасән, һеч бир дил аиләсинә дахил едилмир. Б.д.-нин мәншәҗи һаггында бир сыра нәзәриҗҗә мөвчуддур. Онлардан ән чох җаҗыланы Б.д.-нин Гафгаз (Ибер-Гафгаз) дилләри илә бағлылығы нәзәриҗҗәсидир (Н. Җ. Марр, К. Уленбек, В. Һумболдт, А. Лүшер, Г. Шухардт, сон илләрдә исә Ш. Дзидзигури, И. Табагуа, И. Хведелидзе вә б.). Бу нәзәриҗҗә илә разылашмаҗанлар да вар (Ж. Венсон, В. ван Еҗс вә б.). 2 әсас диалект групу (г., җахуд Бискаҗ вә мәркәзи-шәрги) вар. Әдәби дил Бискаҗ диалектинин Билбао шивәсинә әсасланыр. Җазыда латын әлифбасындан истифадә олунур. Илк җазылы абидәси 16 әсрә аиддир. Баскларын мухтариҗҗәтинә сон гоҗан Франко фашист режими дөврүндә Б.д.-ндә мәтбуат ләғв едилмишди.

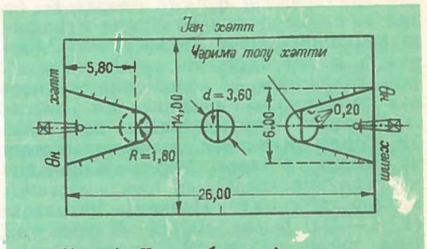
БАСК ӘДӘБИҸҸАТЫ — бах *Испаниҗа*. Әдәбиҗҗат.

БАСКА́К (түрк дилләриндә)—монгол ханынын ишғал олунмуш торпагларда верки җыған вә әһалини геҗдә алан мә'муру. Б.-ын амансызлығы халг үсҗанларына сәбәб олурду. Бу чыхышлары җатырмаг үчүн Б.-ларын һәрби дәстәләри вар иди. Рус кнҗазлыгларында Б.-лар 13 әсрин орталарындан фәалиҗҗәт көстәрмәҗә башламышдылар. Лакин 14 әсрин әввәлләриндә халг үсҗанларынын гүввәтләнмәси илә әлагәдар, монгол ханлары верки җығымыны рус кнҗазларына тапшырмаға мәчбур олдулар.

БАСКА́КОВ Николаҗ Александрович (д.22.3.1905, Солвычегодск, Арханкелск губ.)—совет түркологу. Филолокиҗа е.д. (1950), проф. Түр.ССР (1962), Газах.ССР, РСФСР (1967) вә Гарагалпаг МССР (1960) әмәкдар елм хадими. Фин-Угор дилләри чәмиҗҗәтинин (Финландиҗа, Һелсинки) м. үзвү (1967), Урал-Алтаҗ дилләри чәмиҗҗәтинин (АФР, Һамбург) фәхри үзвү (1968). Гарагалпаг, ноғаҗ, Алтаҗ, татар, уҗғур, түркмән вә дикәр түрк дилләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. Рус вә бир сыра түрк дилләринин (Алтаҗ, гарагалпаг, түркмән, уҗғур вә с.) икидилли лүғәтләринин илк тәртибчиләриндәндир. Түрк дилләриндә әлифба, транскрипсиҗа вә терминолокиҗа мәсәләләринин һәллиндә, милли елми кадрларын һазырланмасында җахындан иштирак едир. Азәрб. дилчилиҗинин инкишафында, респ. үчүн елми кадрлар һазырланмасында хидмәти вар.

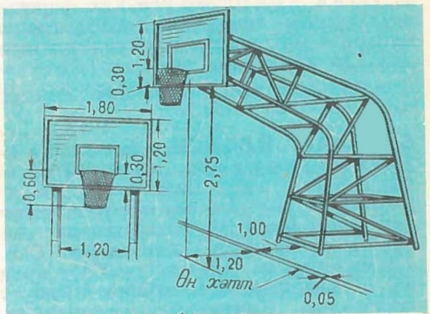
Әсәрләри: Тюркские языки, М., 1960; Введение в изучение тюркских языков, М., 1969; Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков, М., 1975.

БАСКЕТБОЛ (инк. basket — сәбәт + ball — топ) — командалы идман оҗуну. Оҗунун гаҗдаларыны 1891 илдә Спрингфилд коллечинин (АБШ) мүәллими Ч. Неҗсмит ишләҗиб һазырламышдыр.

Шәк. 1. Баскетбол меҗданчасы.

Оҗун 26×14 *м* өлчүлү дүзбучаглы һамар меҗданчада кечирилир. Меҗданчанын гыса өн тәрәфләри үзәриндә (ортада) хүсуси лөвһә вурулмуш даҗаг олур

Шәк. 2. Баскетбол даҗағы вә торсәбәтли лөвһә.

һәр лөвһәҗә җердән 305 *см* һүнд.-дә өн хәттә паралел метал һалга бәркидилир вә һалгадан дибсиз тор сәбәт асылыр. Б. җарышлары ачыг һавада вә идман залында кечирилир. Оҗун мүддәтиндә һәр командадан үмумиҗҗәтлә 12 нәфәр җарыша биләр. Оҗун вахты исә меҗданчада һәр командадан җалныз 5 идманчы олур (оҗунун кедишиндә онлар истәнилән вахт әвәз едилә биләр). Һәр команда рәгибин сәбәтинә даһа чох топ салмаға, өз меҗданчасындакы сәбәтә исә топ салынмасына имкан вермәмәҗә чалышыр. Оҗун вахты рәгибин сәбәтинә салынан һәр топ үчүн команда ики хал, чәримә топу үчүн исә бир хал газаныр. Оҗун ики һиссәдән ибарәтдир. Кишиләр үчүн 40 *дәг*, гадынлар үчүн 36 *дәг*, кәнчләр үчүн 30 *дәг*, 13—14 җашлы оғланлар вә гызлар үчүн 24 *дәг* давам едир (10 *дәг*-лик фасилә илә). Оҗунун әсас вахтында һесаб бәрабәр оларса командалардан бири галиб кәләнәдәк 5 *дәг* әлавә вахт верилир.

Совет Б.-чулары дәфәләрлә (1959, 1964, 1967, 1971, 1976 илләрдә гадынлар; 1967, 1974 илләрдә кишиләр) дүнҗа чемпиону олмушлар. 20-чи Олимпиҗа оҗунларында (Мүнхен, 1972) ССРИ-нин кишиләрдән ибарәт җығма командасы Олимпиҗа чемпиону адына лаҗиг көрүлмүшдүр. 21-чи Олимпиҗа оҗунларында (Монреал, 1976) илк дәфә гадынлар арасында кечирилән Б. үзрә җарышларда ССРИ командасы галиб кәлмишдир.

БАСКЛАР (өзләрини ускалдунак адландырырлар)—әсасән, Испаниҗа вә Франсада җашаҗан халг. Тәгр. 1,1 млн. нәфәрдирләр (1975). Чәнуби Америкада да Б. җашаҗыр. Баск дилиндә данышырлар. Әкинчилик вә

һејвандарлыгла мәшғул олур, гисмән сәнаје мүәссисәләриндә ишләјирләр. Диндарлары католикдир.

Б. Иберија тајфаларындан васконларын нәслидир. Пиренеј ј-а-нын галан әһалисиндән фәргли олараг Б. өз дил вә етник хүсусијјәтләрини мүһафизә етмишдир. Әрәб һөкмранлығы дөврүндә Б.-ын бөјүк гисми мүстәгиллијини сахламыш, 16 әсрдә онларын мәскән салдыглары әразинин шм. һиссәси Франса тәркибинә дахил олмушду. 19 әсрдә күчләнән мәркәзләшдирмә вә милли р-нлары зорла испанлашдырма сијасәти Б.-ын чидди мүгавимәтинә сәбәб олду. Испанија ингилабы (1931—39) Б.-ын милли һәрәкатына јени тәкан верди. 1936 илин октјабрында *Басклар өлкәси* мухтар р-ну тәшкил едилди. Басклар өлкәси Франко фашист гошунлары тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра (1937, ијун) бурада мухтаријјәт ләғв олунду. Б.-ын милли вә сијаси азадлыглар уғрунда фашист диктатурасы дөврүндән апардыглары мүбаризә Франконун өлүмүндән сонра даһа да күчләнмишдир.

Әд.: Народы зарубежной Европы, ч. 2, М., 1965 (библ.).

БАСКЛАР ӨЛКӘСИ, Баскониjа (исп. Vascongadas; Vasconia) (баскча Ëускади)—Шимали Испанијада тарихи вил. Бискај көрфәзи саһилиндәдир. Бискајја, Кипускоа вә Алава әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 7,1 мин *км*², әһ. 1,9 млн. (1971); јерли әһ. басклардыр. Әсас шәһәри вә порту Билбаодур. Кантабрија д-рынын ш. һиссәсини вә Бискај көрфәзинин тәпәли саһилбојуну тутур. Иглими мүлајим дәниз типлидир. Енлијарпаглы мешәләри (палыд, шабалыд, фыстыг) вар. Б.ө. Испанијанын мүһүм сәнаје р-нудур. Дәмир, гурғушун вә синк филизләри чыхарылыр. Металлуркија, машынгајырма, метал е'малы, кимја, семент, кағыз вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Б.ө.-нин әсас сәнаје мүәссисәләри Билбао вә Сан-Себастјан ш.-ләриндәдир. Саһилбоју р-нлар этлик-сүдлүк һејвандарлыг, Алава әјаләти әкинчилик үзрә ихтисаслашмышдыр. Б.ө.-ндә үзүмчүлүк вә шәрабчылыг инкишаф етмишдир. Испанијанын әсас балыгчылыг р-нларындан биридир.

БАСКУНЧА́К — РСФСР-ин Һәштәрхан вил.-ндә, Волга чајындан 50 *км* ш.-дә, Бөјүк Богдо д. јахынлығында шор көл. Тектоник просесләр нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Океан сәвијјәсиндән 19,5 *м* ашағыдыр. Саһилләри алчаг вә киллидир. Б.-а, әсасән, әтрафдакы шор булагларын сују төкүлүр. Јајда гурујур. Б.-дан илдә тәгр. 4 млн. *т* хөрәк дузу чыхарылыр. Истеһсал просесләри механикләшдирилмишдир.

БАСМАНАХЫШ—парча үзәринә хүсуси гәлибләрлә нахышвурма үсулу. Гәлибләр, әсасән, ағачдан, јахуд мис лөвһә вә ја мәфтилләрдән һазырланыр (јығма гәлиб). Рәнкләнмиш гәлибләрин парча үстүнә басылмасы илә парчада нахыш алыныр. Б. гәдимдән (әсасән, Шәргдә) кениш јајылмыш халг сәнәти нөвүдүр. Јунан тарихчиси Һеродот (е.ә. 5 әср) Гафгаз халгларынын парчаја битки мәһлулу илә нахыш вурмалары һаггында мә'лумат вермишдир. Азәрб.-да гәдим сәнәт саһәләриндән олан Б. 19 әсрдә Кәнчә, Шәки, Шамахы, Нахчыван ш.-ләриндә, Басгал вә Мүчү к,-ләриндә (индики Исмајыллы р-нунда) инкишаф етмишди. Б. үсулу илә һазырланмыш Кәнчә вә Басгал кәлағајылары, ипәк вә памбыг парчалардан тахча пәрдәләри, сүфрәләр, боғчалар вә с. Азәрб.-дан харичдә дә јајылмышды.

Әд.: Гулијев Һ., Азәрбајчанда басманахыш сәнәти һаггында, Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри, ч. 13, 1957, № 7.

БАСМАЧЫЛЫГ (түрк дилләриндә басмаг—һүчум етмәк, басгын етмәк)—1917—26 илләрдә Орта Асијада Совет һакимијјәтинә гаршы силаһлы әксингилаби милләтчи һәрәкат. Феодал, баj, голчомаг вә милли буржуазијанын Совет һакимијјәтинә гаршы синфи мүбаризә формасы. Орта Асијада Совет һакимијјәтини јыхыб, феодал-баj идарә үсулуну бәрпа етмәк мәгсәди күдүрдү. Инкилтәрә вә Америка мүдахиләчиләриндән, Түркијә, Чин вә Әфганыстанын мүртәче даирәләриндән, һабелә Русија ағгвардијачыларындан кәстәриш вә көмәк алан һәрәкат башчылары Орта Асијадакы мүрәккәб һәрбисијаси вәзијјәтдән, кәндлиләрин чаһиллијиндән вә дини фанатизмдән истифадә едәрәк, зәһмәткеш әһалинин бир һиссәсини өз сыраларына чәлб едә билмишдиләр. Басмачылығын идеолоҗи әсасы панисламизм, пантүркизм, буржуа милләтчилији иди. Басмачылар х.т.-на, әһалијә бөјүк зәрәр вурур, Орта Асијада сосиализм гуручулуғуна манечилик төрәтмәјә чалышырдылар. Совет һөкумәти вә РК(б)П МК басмачылығын ләғви үчүн гәти тәдбирләр күрдү. Гызыл Орду јерли әһалинин көмәји илә 1922—26 илләрдә Фәрганәдә, Харәзмдә, Бухарада басмачылары дармадағын етди. 1929—30-чу илләрин әввәлләриндә дә басмачыларын ајры-ајры дәстәләри сәрһәди кечир, Орта Асијада коллективләшмәни позмаға чалышырдылар. 1933 илин мајында Гарагум сәһрасында басмачыларын сонунчу бөјүк дәстәси ләғв олунду. Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәси вә Совет һөкумәтинин көрдүјү һәрби, игтисади тәдбирләр басмачылыға сон гојду. Һәрәкатын јатырылмасында јерли коммунист тәшкилатлары мүһүм рол ојнамышды.

Әд.: Ленин В. И., О Средней Азии и Казахстане, Ташкент, 1960: Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане, т. 1—2, Алма-Ата, 1963—64; Нальский Я. И., В горах Восточной Бухары, Душанбе, 1974; Поляков Ю. А., Чугунов А. И., Конец басмачества, М., 1976.

БАСОВ Николај Кеннадијевич (д.14. 12.1922, Воронеж) — совет физики,

квант електроникасынын баниләриндән бири, ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1962), ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1967), бир сыра өлкәнин ЕА фәхри үзвү, Ленин мүкафаты лауреаты (1959), Нобел мүкафаты лауреаты (1964). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ ЕА Физика Ин-тунун директор мүавини (1958—72) олмуш, 1973 илдән исә директорудур. А. М. *Прохоровла* бирликдә квант системләринин көмәји илә електромагнит рәгсләринин кенерасијасы үчүн јени үсул ишләјиб һазырламыш вә илк молекулјар кенератору (мазер) јаратмышдыр. Оптик квант кенераторларынын (лазерләрин) һазырланмасында јарымкечиричиләрдән истифадә етмәк идејасыны ирәли сүрмүш, мүхтәлиф јарымкечиричи лазерләрин јарадылмасы үсулларыны инкишаф етдирмишдир. ССРИ Али Советинин (9-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Квантовая радиофизика, «Вестник АН СССР», 1960, № 4 (А. М. Прохоровла бирликдә); Полупроводниковые квантовые генераторы, «Успехи физических наук», 1965, т. 85, в. 4; Новые методы разделения изотопов, «Успехи физических наук», 1977, т. 121, в. 3 (башгалары илә бирликдә).

БАСС БОҒАЗЫ (Bass Strait) — Австралија илә Тасманија а. арасында боғаз. Һинд океаныны Тасманија дәнизи илә бирләшдирир. Уз. 317 *км*, ени 224 *км*, дәринлији 97 *м*-ә гәдәр. 1798 илдә боғазы кәшф етмиш инкилис тәдгигатчысы Ч. Бассын шәрәфинә адландырылмышдыр.

БАССЕ́ЈН—Бирманын ч.-г.-индә шәһәр. Иравади маһалынын инз. м Иравади чајынын делтасындадыр Д.j. мәнтәгәси. Әһ. 136,4 мин (1970) Чәлтик вә тахта-шалбан е'малы вә ихрачынын (Бирма ихрачатынын 15%-гәдәри) мәркәзи. Дуз истеһсал едилир.

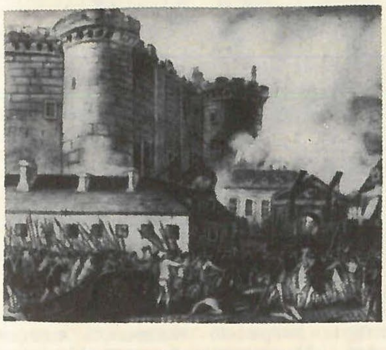
БА́ССЕРМАН (Bassermann) Алберт (7.9.1867, Манһејм — 15.5.1952, Сүрих)—алман актјору. Б. 20 әср алман театрынын ән көркәмли реалист актјорларындан олмушдур. Әсас роллары: Лир, Отелло, Шејлок («Крал Лир», «Отелло», «Венесија тачири», В. Шекспир), Штокман, Һелмер («Халг дүшмәни», «Кукла еви», Һ. Ибсен), Егмонт, Мефистофел («Егмонт», «Фауст», И. Көте) вә б. Алманијада фашист диктатурасы гурулдугдан сонра Б. Исвечрәјә, сонра исә АБШ-а мүһачирәт етмишдир. Бир сыра алман, Австрија вә Америка филмләринә чәкилмишдир.

БАСТИА́ (Bastiat) Фредерик (30.6. 1801 — 24.12.1850) — франсыз буржуа игтисадчысы, *фритредерлик* тәблиғатчысы. Б.-нын әсәрләриндә капитализмин зиддијјәтләри, синфи антагонизм инкар олунур; капитализм аһәнкдар, синифләрин гаршылыглы хидмәтинә әсасланан чәмијјәт кими тәсвир едилир. К. Маркс капитализмин бајағы мүдафиәчиси олан Б.-ны кәскин тәнгид етмишдир. Мүасир буржуа вә хырда буржуа игтисадчылары Б.-нын «нәзәријјәси»ндән капитализми мүдафиә үчүн истифадә едирләр.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 18, 71, 92, 198, 409, 564; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 1, сәһ. 420, 423, һ. III, сәһ. 95, 533, 555, 557, 566; Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 46, с. 3—16.

БА́СТИЈА (Bastia)—Корсика а.-нын (Франса) шм.-ш.-индә шәһәр вә порт. Корсика боғазы саһилиндәдир. Әһ. 48,8 мин (1968). Түтүн, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Ликөр, зејтун јағы, дәри, ситрус мејвәләри, мантар ихрач едилир. Балыг овланыр, мәрчан истеһсал олунур. Туризм инкишаф етмишдир.

БАСТИЛИЈА (Bastille)—Парисдә гала; 1370 — 82 илләрдә тикилмишдир. 15 әсрдән һәм дә дөвләт һәбсханасы иди. 16 әсрин сонларындан Б.-да әсасән мүтләгијјәтә дүшмән олан сијаси дустаглар сахланырды. 1789 ил ијулун 14-дә Парис үсјанчылары мүтләгијјәт рәмзи олан Б.-ны һүчумла алдылар.

Бастилијанын алынмасы.

Бу, *Бөјүк Франса ингилабынын* башланғычы иди. Б. 1790 илдә учурдулмушдур. Б.-нын алындығы күн Франсанын милли бајрамы (1880 илдән) кими гејд олунур.

БАСУТОЛАР, сутолар — Лесото краллығында, ЧАР-ын сәрһәд р-нларында, гисмән дә Ботсванада јашајан халг. 3 млн. нәфәрдир (1975). *Банту дилләри* аиләсинин ч.-ш. групундан олан сесуто дилиндә данышырлар. Әсасән, малдарлыг (гојунчулуг) вә әкинчиликлә (гарғыдалы, буғда) мәшғул олурлар. Кишиләрин чоху (80%-ә гәдәр) мә'дәнләрдә вә ЧАР-ын плантасијаларында мөвсүми ишләрдә чалышыр. Диндарларын әксәријјәти христиандыр; бир гисми ән'әнәви дини е'тигадларыны сахлајыр.

БАТ—Таиландда пул ваһиди; 100 сатанга бәрабәрдир. 1928 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. 20,4 Б. 1 АБШ долларына бәрабәрдир (1976).

БАТ МӘРТӘБӘСИ — Јура системи орта шө'бәсинин үст мәртәбәси. 1843 илдә Инкилтәрәдә Бат ш. әтрафында Белчика кеологу Омалиус д'Аллуа тәрәфиндән ајрылмышдыр. Характер фаунасы аммонитләрдән Oppelia fusca, Cadomites rectelobatus вә с.-дир. ССРИ-дә Б.м.-нин дәниз чөкүнтүләри вә вулканокен-чөкмә, чөкмә сүхурлары Крымда, Волгабојунда вә Гафгазда, Азәрб.ССР-дә (Шамхор, Зәјәм, Тәртәр вә с. чајларын һөвзәләриндә) вә с. јерләрдә вар. Галынлығы 1500 *м*-дир.

БАТА (Bata)—Рио-Мунидә (Екваториал Гвинејанын континентал һиссәси) мүһүм шәһәр. Атлантик океанынын Гвинеја көрфәзи саһилиндә порт. Әһ. тәгр. 30 мин. Семент вә тахта-шалбан з-длары, тәјјарә мејданы вар. Одунчаг, гәһвә, какао, палма гозу вә јағы ихрач едилир.

БАТАБАТ СУ АНБАРЫ, Батабат көлү—Азәрб.ССР-дә су анбары. Шаһбуз р-ну (Нах.МССР) әразисиндә, Нахчыван чајынын (Араз чајынын сол голу) һөвзәсиндәдир. Ејниадлы үч су анбарындан ибарәтдир. 1951 — 55 илләрдә истифадәјә верилмишдир. Гидасыны, әсасән, Зорбулагдан, гисмән гар суларындан алыр. Нахчыван р-ну әразисиндә суварма мәгсәди илә јајда сују Нахчыван чајына ахыдылыр. Әтрафы јајлаг вә истираһәт јеридир. Кәнарында пионер дүшәркәси салынмышдыр.

БАТАВИЈА РЕСПУБЛИКАСЫ (1795—1806) — 1795 илин јанварында Франса республикасы гошунларынын Нидерланд әразисинә дахил олмасы вә јерли әһалинин үсјаны нәтичәсиндә 1795 илдә јарадылмышды. Ады, гәдимдә бу әразидә јашамыш керман тајфасы батавларла бағлыдыр. 1795 илин мајында Б.р. Франса илә һәрби-сијаси иттифага кирмәклә ондан асылы вәзијјәтә дүшдү. Халг күтләләринин көмәји илә хырда вә орта буржуазијанын ири тичарәт буржуазијасы вә малијјә олигархијасынын зоракылығына гаршы мүбаризәси Б.р.-нын дахили сијаси инкишафы үчүн сәчијјәви иди. 1798 илин јанвар сечкиләриндә гәләбә газанан радикал үнсүрләр мүһафизәкарлары һакимијјәтдән кәнар етдиләр; онларын тәклиф етдији јени конститусијаја әсасән өлкәдә феодализмин галыглары ләғв едилди. Лакин һәмин илин ијунундакы мүртәче чеврилиш бу конститусијанын е'лан етдији буржуа-демократик азадлыглары һәјата кечирмәјә мане олду. 1801 илдә Б.р.-на бүтүн демократик наилијјәтләри ләғв едән јени конститусија гәбул етдирилди. 1806 илдә I Наполеон Б.р.-ны Франсадан асылы Һолландија краллығы е'лан етди (1806—10).

БАТАГЛЫГ—јер сәтһинин изафи рүтубәтләнмиш вә галынлығы 30 *см*-дән чох олан *торф* лајы илә өртүлмүш саһәси. Изафи рүтубәтләнмиш, лакин торфла өртүлмәмиш вә ја торф лајынын галынлығы 30 *см*-дән аз олан саһәләр батаглыглашмыш јерләр адланыр. Б. мүхтәлиф јолла—бә'зән сутутарларда сујун азалмасы вә гурумасы, һәмчинин битки өртүјү әмәлә кәлмәси, јералты суларын сәтһә чыхмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Чај дашгынлары заманы гуру јерләри су басмасы нәтичәсиндә дә Б. әмәлә кәлә биләр. Биткиләрин характери вә онларын гидаланма режиминә көрә Б.-лар үч типә бөлүнүр: ашағы, кечид вә јухары. Ашағы Б.-лар үчүн евтроф биткиләр (минерал елементләрә тәләбкар олан) характерикдир. Белә Б.-лар башлыча олараг гуру иглимли саһәләрдә олур. Јералты вә чај сулары илә гидаланыр. Кечид Б.-лар үчүн мезотроф биткиләр (минерал елементләрә мүлајим тәләбкар олан), јухары Б.-лара исә олиготроф биткиләр характерикдир. Јухары Б.-лар атмосфер јағынтылары вә ја јералты суларла гидаланыр. Белә Б.-лар рүтубәтли јерләрдә, әсасән, суајырычыларда вә јүксәк чај террасларында олур.

Б.-ларын бөјүк х.т. әһәмијјәти вар. Гурудулмуш Б.-лардан чыхарылан торфдан күбрә вә јаначаг кими истифадә олунур вә гијмәтли кимјәви мәһсуллар (аммонјак, гатран вә с.) алыныр.

Јер күрәсиндә Б.-ларын үмуми саһ. 350 млн. *һа*-а јахындыр; әсасән, шм. јарымкүрәсиндә (башлыча олараг мешә зонасында) јајылмышдыр. ССРИ әразисиндә Б.-лар Авропа һиссәсинин шм.-ында, Полесједә, Гәрби Сибирдә, Камчаткада вә б. р-нларда кениш јер тутур. ССРИ-дә ашағы Б.-ларын гурудулмасы, мелиорасијасы вә мәнимсәнилмәси саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлүр.

Әд.: Кац Н. Я., Типы болот СССР и Западной Европы и их географическое распространение, М., 1948; Јенэонун, Болота земного шара, М., 1971; Пьявченко Н. И., Лесное болотоведение, М., 1963; Иванов К. Е., Водообмен в болотных ландшафтах, Л., 1975.

БАТАГЛЫГ ГАЗЫ—дурғун су һөвзәләринин дибиндән чыхан газ; әсасән, *метандан* ибарәтдир. Тәркибиндә карбон газы вә азот гарышығы да олур.

БАТАГЛЫГ ГУНДУЗУ (Myocastor coypus) — *кәмиричиләр* дәстәсиндән мәмәли һејван. Харичи көрүнүшчә бөјүк сичовула охшајыр. Уз. 60 *см* (бә'зән 85), гујруғу 45 *см*, чәкиси 12 *кг*-дыр. Битки вә молјуск јејир. Чај вә көлләрин кәнарында батаглыг јерләрдә јашајыр. Чинси јеткинлијә 4—5 ајлыгда чатыр. Боғазлыг дөврү 127—133 күндүр. Илбоју чохалыр; һәр дәфә 4—6 (бә'зән 1—12) бала доғур. Вәтәни Чәнуби Америкадыр. Хәзи гијмәтли олдуғундан бир сыра өлкәдә, о чүмләдән ССРИ-дә иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Азәрб.ССР-дә Газах р-нунун Гарајазы гәс.-ндәки хәзлик һејван с-зунда ағ Б.г. јетишдирилмишдир.

БАТАГЛЫГ СӘРВИ (Taxodium) — таксодиләр фәсиләсиндән ијнәјарпаглы битки чинси. Үст Табашир вә Палеокен дөврләриндә Шимал јарымкүрәсинин һәр јериндә јајылан бир чох нөвү олмушдур. Шимали Американын ч. вә ч.-ш. һиссәсиндә вә Мексикада 3 нөвү мә'лумдур. Ади Б.с.-нин (T. distichum) јералты көкләрини һава илә тәчһиз едән вә узун мүддәт су алтында гала билән хүсуси тәнәффүс көкләри вардыр. Орта һесабла 500—600 ил јашајыр. Одунчағы јүксәк механики хассәјә малик вә чүрүмәјә давамлыдыр; тикинтидә, мебел вә с. һазырланмасында истифадә олунур. Ади Б.с. УССР-ин ч.-г. һиссәсиндә, Гафгаз вә Орта Асијада декоратив битки кими әкилир.

БАТАГЛЫГ ТОРПАГЛАР — чохлу мигдарда чүрүмәмиш вә јарычүрүмүш битки галығы (торф) олан, һәддиндән артыг рүтубәтли торпаглар. Б.т., адәтән, турш, нејтрал, гәләви, һәмчинин шоранлы, шоракәтли, карбонатлы вә глејли торпаглара бөлүнүр. Гурудулдуган вә мүвафиг агромелиорасија тәдбирләри көрүлдүкдән сонра бу торпаглардан бол мәһсул јетишдирмәк үчүн истифадә едилир. Б.т. Азәрб.ССР әразисинин 0,38%-ини тутур. Ләнкәран, Астара вә Масаллы р-нларынын дүзән һиссәләриндә, Күрбоју чөкәкликләриндә (Гарасуда) вә Дәвәчи р-нунун Ағзыбирчала көлү һөвзәсиндә вар.

БАТАЈСК—РСФСР-ин Ростов вил.-ндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 98 мин (1975). Јүнкүл, јејинти сәнајеси, д.ј. нәгл. мүәссисәләри вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

БАТАКЛАР—Индонезијада, Суматра а.-нын шм.-ында јашајан халг. 3,1 млн. нәфәрдир (1975). Дил вә етнографик хүсусијјәтләринә көрә 6 група бөлүнүрләр. Батак дилләриндә данышырлар. Әсасән, әкинчиликлә (чәлтик, гарғыдалы вә с.) мәшғул олурлар. Сәнәткарлыг (тохучулуг, дулусчулуг, метал е'малы, ағач үзәриндә ојма вә с.) да инкишаф етмишдир. Диндарларын әксәријјәти мүсәлман, бир гисми христиандыр; ән'әнәви дини е'тигадларыны сахлајанлар да вар.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966.

БАТА́Л ЖАНРЫ (фр. bataille—дөјүш)—тәсвири сәнәтдә мүһарибә вә һәрби һәјат мөвзуларына һәср олунан жанр. Б.ж.-нда дөјүш сәһнәләри тәсвир олунур, халг күтләләринин, гәһрәманларын, сәркәрдәләрин вә б. тарихи сималарын шүҹаәт вә гәләбәләри тәрәннүм едилир. 15—19 әсрләрдә Гәрби Авропада Б.ж.-нын ән јахшы нүмунәләри (Уччелло, Веласкес, Рубенс, Гојја, Делакруа вә б.-нын таблолары) јарадылмышдыр. Б.ж.-нын ән'әнәви схемләриндән узаглашан мәшһур рус баталисти В. В. Верешчакин мүһарибә сәһнәләрини бүтүн дәһшәтләри илә тәсвир етмишдир. В. И. Суриковун тарихи-батал таблолары, Ф. А. Рубонун панорамлары Б.ж.-нын көзәл нүмунәләриндәндир.

Б.ж. совет тәсвири сәнәтиндә дә өзүнә мәхсус јер тутур. Совет рәссамларынын Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, Вәтәндаш мүһарибәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзуларында јаратдыглары әсәрләрдә ингилаб әскәрләринин, совет дөјүшчүләринин гәһрәман образы өн плана чәкилир, онларын мәтанәти, икидлији, Вәтәнә мәһәббәти вә гәләбәјә инамы тәрәннүм олунур, гәсбкарлыг мүһарибәләри ифша едилир. Рәссамлардан М. Б. Греков, М. И. Авилов, А. А. Дејнека, Г.К. Савитски, һејкәлтәрашлардан Ј. И. Микенас, Ј. В. Вучетич вә б.-нын Б.ж.-нда әсәрләри мәшһурдур.

Иртиҹа вә фашизмлә мүбаризә шәраитиндә Б.ж. сосиалист өлкәләринин инҹәсәнәтиндә, еләҹә дә капиталист дөвләтләринин мүтәрәгги инҹәсәнәтиндә реалист ирсин дирчәлдилмәсинә јөнәлдилди вә јени мә'на кәсб етди. Бу ҹәһәтдән К. Дуниковскинин (Полша), Ч. Андрејевич-Кунун (Југославија), Ч. Сәлимин (Ираг) ингилаби дөјүш сәһнәләри тәсвир олунан, һәмчинин антифашист мөвзулу әсәрләри, М. Лингнерин (АДР), Р. Гуттузонун (Италија), Д. Сикејросун (Мексика) халгларын азадлыг мүбаризәси тарихинә һәср едилмиш таблолары мәшһурдур.

Б.ж. Азәрб. тәсвири сәнәтиндә дә мүһүм јер тутур. Орта әср Азәрб. китаб миниатүрләриндә, 18 әср Шәки ханлары сарајынын дивар рәсмләри арасында дөјүш сәһнәләринә тәсадүф олунур. Мүасир Азәрб. тәсвири сәнәт усталары мүһарибә гәһрәманларыны тәсвир едән әсәрләр јаратмышлар (М. Абдуллајев, Б. Мирзәзадә, С. Шәрифзадә, Т. Тағыјев, Ә. Казымов вә б.-нын әсәрләри). Т. Салаһовун «416-чы дивизија дөјүшдә», Н. Видадинин «Бөјүк Вәтән мүһарибәси» (М. Б. Греков ад. күмүш медала лајиг көрүлмүшдүр) таблолары, Сапун-Горада Севастопол уғрунда дөјүшләрдә һәлак олмуш азәрб. дөјүшчүләрин хатирәсини әбәдиләшдирән абидә (һејкәлтәраш Ө. Елдаров) вә с. Б.ж.-нда јарадылмыш диггәтәлајиг сәнәт нүмунәләридир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. **32—33**.

Әд.: Тугендхольд Я. А., Проблема войны в мировом искусстве, М., 1916; Бродский В., Советская батальная живопись, Л.—М., 1950; Кучеренко Г. А., Подвигом рожденное, к подвигу зовущее, М., 1971.

БАТА́ЛИН БУЛАҒЫ — Пјатигорск ш.-ндән 9 *км* шм.-ш.-дә минерал булаг. Илк дәфә 1856 илдә ону тәдгиг едән рус алими А. Ф. Баталинин ады илә адландырылмышдыр. Сујунун кимјәви тәркиби:

$$M_{21}\ \frac{SO_4 83\ Cl\ 11}{(K+Na)54\ Mg\ 39}\ T12^0\ pH7,4.$$

Сујундан хроник гәбизлик, бабасил, маддәләр мүбадиләси позғунлуғу, хүсусилә пијләнмәдә, гарачијәр вә өд јолларынын хроник катарында истифадә едилир. Иштаһасызлыгда, анемија вә бағырсаг атонијасында Б.б.-нын сују зәрәрли тә'сир көстәрир.

БАТАЛЈО́Н (фр. bataillon, итал. battaglione—бөјүк дәстә сөзүндән)—полк вә бригаданын али тактики бөлмәси. Билаваситә бирләшмә тәркибинә дахилдирсә, мүстәгил Б. олур вә әлаһиддә Б. адланыр. Мүасир моторлашдырылмыш атычы вә ја танк Б.-у 3—4 ротадан вә мүхтәлиф взводлардан ибарәт олур.

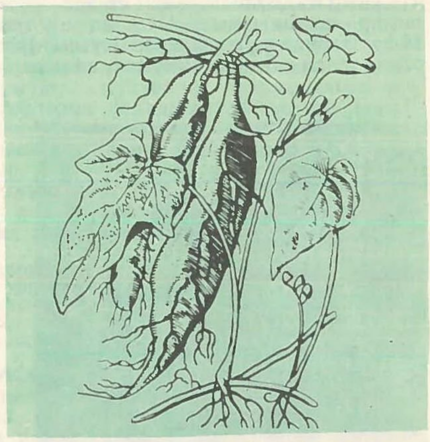
БАТА́ЛОВ Алексеј Владимирович (д.20.11.1928, Владимир)— совет кино актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1976). 1971 илдән ССРИ Кинематографчылар Иттифагынын катиби. 1954 илдән киноја чәкилир. Јарадыҹылығында мүасир кәнҹләрин образлары классик бәдии образларла сәсләшир. Б. сурәтләрин психолокијасыны, мә'нәви аләмини, дахили көзәллијини усталыгла ачыр. Роллары: Алексеј Журбин («Бөјүк аилә», 1954), Саша Румјансев («Румјансевин иши», 1956), Павел Власов («Ана», 1956), Борис («Дурналар учур», 1957), Гуров («Ит кәздирән ханым», 1960), Гусев («Бир илин доггуз күнү», 1962), Протасов («Ҹанлы мејит», 1969), Трубецкој («Сәадәтин ҹазиб улдузу», 1975) вә с. Б. «Шинел» (1960), «Үч конбул» (1967), «Гумарбаз» (1972) филмләринин реж.-дур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАТА́НГАС (Batangas) — Филиппиндә, Лусон а.-нын ч.-г.-индә шәһәр. Батангас әјаләтинин инз. м. Батангас көрфәзи саһилиндә порт. Д.ј.ст. Әһ. 115 мин (1970). К.т. р-нунун (чәлтик, шәкәр гамышы, һиндгозу) тиҹарәт мәркәзидир. Тохуҹулуг вә ағаҹ е'малы сәнаједи вар.

БАТАРЕ́ЈА (һәрбидә) (фр. batterie, battre—вурмаг сөзүндән)—әсас артиллерија бөлмәси. Б.-лар әлаһиддә (полк Б.-сы, саһил артиллеријасы Б.-сы), һәм дә артиллерија дивизионлары (полклары) тәркибиндә олур. Мүасир ордуларда Б. 2—3 атәш взводундан, идарә взводундан (бөлмәсиндән), 2—6 топ (минаатан) вә ја 4—6 гурғудан ибарәтдир.

БАТАРЕ́ЈА—биркә ишләмәк үчүн ваһид системдә вә ја гурғуда бирләшдирилмиш бир нечә ејнитипли ҹиһаз, апарат вә ја гурулуш; даш көмүрдән кокс алмаг үчүн бир нечә собадан ибарәт гурғу; чәрәјан, кәркинлик вә тутуму артырмаг мәгсәди илә үмуми дөврәјә бирләшдирилмиш бир нечә електрик аккумулјатору; електрик конденсатор гурғусуну тәшкил едән бир-биринә бирләшдирилмиш бир нечә ејни типли конденсатор — мүхтәлифтипли. Б.-лардыр.

БАТА́Т, ширин картоф (Ipomoea batatas)— сармашыг фәсиләсиндән от битки. Вәтәни Мексика вә Мәркәзи Америкадыр. Тропик өлкәләрдә чохиллик, субтропикләрдә бириллик битки кими бечәрилир. Кимјәви тәркибинә көрә картофа јахындыр; көк јумруларында 24—28% нишаста вә шәкәр вар. *Һа*-дан 40—60 *т* мәһсул јығылыр.

Зоғлары доғраныб әкилмәклә чохалдылыр. Јумрулары биширилиб јејилир. Б.-дан консерв, ун, нишаста, патка вә с. һазырланыр. Галығы вә јарпаглары мал-гараја верилир. ССРИ-дә Түркмәнистан, Күрҹүстан вә Азәрб.-да (1938 илдән) тәҹрүбә саһәләриндә әкилир.

БАТАШО́В Константин Николајевич (д. 31.1.1918, Тифлис)—совет балет артисти. Азәрб. ССР халг артисти (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). 1939 илдә Бакы Хореографија Мәктәбини битирмишдир. 1935 илдән Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрында ишләјир. Б. мүхтәлиф характерли образлар јаратмышдыр. Әсас

партијалары: Полад вә Ҹаһанкир хан («Гыз галасы», Ә. Бәдәлбәјли), Мәнзәр вә Бәһрам, Мако («Једди көзәл», «Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев), Азад («Күлшән», С. Һаҹыбәјов), Пири баба («Гарача гыз», Ә. Аббасов), Кирej, Ватслав («Бахчасарај фонтаны», Б. В. Асафјев), Вәзир («Мәһәббәт әфсанәси», А. Мәликов), Спартак («Спартак», А. Хачатурјан) вә с. Б. бир сыра операда рәгсләрин гурулушуну вермиш, Н. А. Римски-Корсаковун «Шәһрзад» симфоник поемасы, «Испан капричиосу», Һ. Рзајевин «Елементләр» әсәрләри әсасында балет тамашалары һазырламышдыр. Б. 1940 илдән Бакы Хореографија Мәктәбиндә дәрс дејир.

БАТ-БАТ (Hyoscyamus) — бадымҹанчичәклиләр фәсиләсиндән икиллик, бә'зән бириллик от ҹинси. Биткиси вә тохуму зәһәрлидир. Авропада, Асијада, Африкада вә Канар а-рында тәгр. 20-јә гәдәр нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 8, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөвү битир: гара Б. (H. niger), кичик Б. (H. pusillus) вә торлу Б. (H. reticulatus). Ән әһәмијјәтлиси гара Б.-дыр. Көк вә јарпағында 0,25%-әдәк алкалоид вар. Бүтүн Б. нөвләринин тәркибиндә һиоссиамин, атропин вә аз мигдарда скополамин вар. Б. јарпагларындан һазырланан екстрактлардан (порошок вә һәб шәклиндә) һәзм

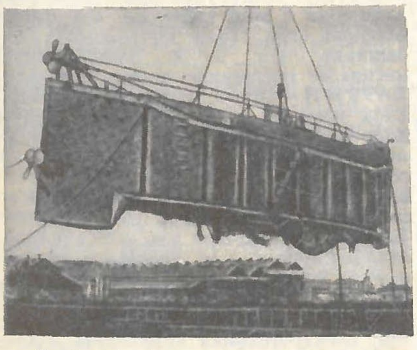
вә тәнәффүс јолларынын бә'зи хәстәликләриндә спазма әлејһинә вә ағрыкәсән дәрман кими истифадә едилир. Б. јағы зәдәләнмәләрдә, ишиас вә с. хәстәликләрдә ағрыны кәсмәк мәгсәди илә сүртмә дәрманы кими ишләдилир.

БАТИА́Л ЗОНА (јун. bathýs—дәрин)—дүнја океанынын дәринлији 200—2500 *м* олан зонасы. Нерит вә *абиссал* зоналар арасында јерләшир. Кеоморфоложи чәһәтдән Б.з. материк јамачына ујғундур. Дибинин мејли 4—12°, бә'зән 40—50° олур. Суалты *канјонлар* чохдур. Ишыг јалныз сујун јухары гатларыны кечә билир. Дузлулуг сабит галыр, темп-р фәсилләр үзрә аз дәјишир. Б.з.-да мүхтәлиф балыглар, башыајаглылар, брахиоподлар, онајаглы хәрчәнкләр вә с. јашајыр. Биткиси аздыр.

БАТИА́Л ЧӨКҮНТҮЛӘР—океан вә дәнизләрин дәринлији 200—2500 *м* олан зонасынын материк јамачларында јығылан чөкүнтүләр. Дүнја океаны диби саһәсинин 19,4%-ини тутур. Б.ч. гурудан күләк, бузлаг, чајларла кәтирилмиш терриҝен чөкүнтүләрдән, мүхтәлиф рәнкли фораминеферли, мәрчанлы лилләрдән, бә'зән дәрин су гумларындан вә чагыл дашларындан ибарәтдир.

БАТИНИЛИК (әр. باطن батин — дахили, ичи)—ислам дининдә тәригәтчи дини-фәлсәфи тә'лим. 8 әсрдә һаким феодал идеолоҝијасына гаршы мүхалифәтчи чәрәјан кими јаранмышды. Б.-дә *манилик* вә *мәздәкилик* әламәтләри вар. Б.-ә гәдим јунан фәлсәфәсинин, *буддизмин* дә тә'сири олмушдур. Хилафәтә дахил олан өлкәләрдә кәндлиләрин вә шәһәрлиләрин орта тәбәгәсинин мәнафејинә хидмәт етмишдир. Б.-ә көрә, Гураны һәрфи мә'нада баша дүшмәк олмаз, онун ајәләринә мәчази мә'на вермәк, «ичәрисиндәки» кизли мәзмуну тапмаг лазымдыр. Б.-ә көрә, «Илаһ үл-әввәл» (илкин илаһи) јеҝанә фәалијјәт көстәрән сима олмајыб, «Илаһ үс-сани» (икинчи илаһи, јә'ни чан) илә бирликдә дүнјаны идарә едир. Материја, мәкан вә заман «варлығын мәртәбәләриндә» анчаг дүјүн нөгтәләридир. Һадисәнин әввәли олдуғу кими, сону да вар. Зиддијјәтли тә'лим олан Б.-дә ортодоксал ислам әлејһинә мүтәрәгги идејалар да вар иди. *Исмаилилик*, *гәрмәтилик*, *хүррәмилик* вә *суфиликдә* вә с. Б.-дән бир нәзәријјә кими истифадә едилмишдир.

БАТИСКА́Ф (јун. bathýs — дәрин + skáphos—кәми)—океан вә дәнизләрин

«Тријест-2» батискафынын үмуми көрүнүшү.

дәринликләрини тәдгиг етмәк үчүн чиһаз. Б. судан јүнкүл бензинлә долдурулмуш корпус (үзкәч) вә полад күрәдән (гондола) ибарәтдир. Үзкәчдә балластлы систернләр вә аккумулјатор батарејалары вар. Гондолада Б.-ын екипажы, идарәетмә апаратлары, елми-тәдгигат чиһазлары вә с. јерләшир. Харичиндә винтли електрик мүһәррикләри вар. Илк Б. 1948 илдә Исвечрә алими О. Пиккар тәрәфиндән јарадылмышдыр. 1960 илдә Ж. Пиккар вә Д. Уолшун идарә етдији «Тријест» Б.-ы Сакит океанын Марија чөкәклијинин дибинә ендирилмишдир (10 919 *м* дәринлијә). Б. океан дәринликләринин тәдгиги үчүн һәләлик јеҝанә васитәдир.

БАТИ́СТ—назик, јарымшәффаф памбыг вә ја кәтан парча. Иплији зәриф даранмыш памбыгдан әјрилир. Парлаглығыны артырмаг үчүн Б., адәтән, *мерсеризасија* едилир. Ағ вә ја ачыг рәнкләрдә олур. Б.-дән ушаг палтары, чиб дәсмалы вә с. тикилир; калка һазырланмасында јарымфабрикат кими истифадә едилир.

БАТИСФЕ́Р (јун. bathýs — дәрин + spháira—күрә)—су алтында мүшаһидә үчүн мүхтәлиф апаратларла тәчһиз олунмуш күрә формалы полад камера. Бир нечә *иллуминатору* олур. Кәмидән суја тросла бурахылыр. Ән тәкмил Б. 1948 илдә 1360 *м* дәринлијәдәк ендирилмишдир. 20 әсрин 50-чи илләриндән океанографик тәдгигатлар үчүн Б. әвәзинә *һидростат* тәтбиг едилир.

БАТИ́ТСКИ Павел Фјодорович (д. 27.6.1910, Харков)—Совет Иттифагы Маршалы (1968), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965, 7 мај). 1938 илдән Сов.ИКП үзвү. 1924 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны (1938) вә Баш Гәраргаһ Академијасыны (1948) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә дивизија гәраргаһы рәиси, дивизија, корпус командири олмушдур. Мүһарибәдән сонра ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә бир сыра рәһбәр вәзифәдә чалышмышдыр. 1966 илдән ССРИ һава һүчумундан Мүдафиә Гошунларынын Баш командиры вә ССРИ мүдафиә назиринин муавинидир. 1966 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 3-чү дәрәчәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, харичи орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БА́ТЫР СРЫМ, Срым Датов (?—тәгр. 1802)—Бајбакты газах гәбиләсинин бөјүк бәји. 1783 илдә *Кичик жузда* хан һакимијјәтинә вә чар үсулиидарәсинә гаршы үсјана башчылыг етмишдир. Үсјанын сәбәби торпаг мәсәләсинин кәскинләшмәси, феодал, мүстәмләкә зүлмүнүн күчләнмәси вә с., һәрәкәтверичи гүввәси кәндлиләр иди. Хан вә султанларын сыхышдырдығы бәјләр дә үсјана гошулмушдулар. Чар һөкумәти күзәштә кедәрәк ханы һакимијјәтдән көтүрдү (1786). Лакин Кичик жузда хан һакимијјәти бәрпа олундугда (1792) һәрәкат јенидән јүксәлди. Чар һөкумәти һијләјә әл атараг, жузда хан әвәзинә шура јаратды. Бу, султан, бәј вә јүзбашыларын мәнафејинә ујғун иди. Ардычыллыг көстәрмәјән Б. С. 1797 ил августун 29-да хан шурасынын ичласына кәлиб, мүбаризәни дајандырдығыны билдирди вә хан шурасына дахил едилди. Лакин султанларын тә'гибинә мә'руз галыб Хивәјә гачды. Сонракы талеји намә'лумдур.

Әд.: История Казахской ССР, т 1, гл. 12, Алма-Ата, 1957.

БА́ТЈУШКОВ Константин Николајевич (29.5.1787, Вологда — 19.7.1855, Вологда)—рус шаири. Мүртәче јазычылара гаршы чыхмыш, мүтәрәгги *«Арзамас»* әдәби дәрнәјиндә иштирак етмишдир. Б.-ун ше'рләриндә һәјат ешги, достлуг, мәһәббәт, шәхсијјәт азадлығы тәрәннүм олунур. Б. сәнәтә мүнасибәтини «Мәним Пенатларым» (1811—12) ше'риндә ифадә етмишдир. 1812 ил Вәтән мүһарибәси дөврүндә јазылмыш «Дашкова хитаб» ше'риндә вәтәнпәрвәрлик руһу күчлүдүр. Мүһарибә, Москванын јандырылмасы вә шәхси сарсынтылар Б. јарадычылығында бәдбинлик мотивләринин күчләнмәсинә сәбәб олмушдур: «Мелхиседекин кәламы» (1821) вә с. Ше'рләри образларын чанлылығы, аһәнкдарлығы илә сечилир. Нәср әсәрләри дә (очеркләр, әдәбијјат вә инчәсәнәт һаггында мәгаләләр) јазмышдыр. 1822 илдә руһи хәстәлијә тутулмушдур.

Әсәрләри: Полн. собр. стихотворений, М.—Л., 1964; Избранная лирика, М., 1973.

Әд.: Фридман Н. В., Поэзия Батюшкова, М., 1971.

БАТМА́НОВ Игор Алексејевич (28. 10.1906, Лутск — 8.1.1969, Фрунзе)—совет түркологу, дилчи. Гырғ. ССР ЕА акад. (1954) вә әмәкдар елм хадими (1963). Гырғыз дили, гәдим түрк јазылы абидәләринин дили һаггында әсәрләрин мүәллифидир. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Современный киргизский язык, в. 1, Фрунзе, 1963; Таласские памятники древнетюркской письменности, Фрунзе, 1971.

БА́ТОВ Павел Иванович (д. 1.6.1897, Јарославл губ., Рыбинск гәзасынын Филисово к.)—орду кенералы (1955), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943, 1945). 1929 илдән Сов.ИКП үзвү. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1918 илдән Совет Ордусунда хидмәт едир. Вәтәндаш мүһарибәси иштиракчысыдыр. Баш Гәраргаһ Академијасы јанында Али академик курслары битирмишдир. Испанијада вәтәндаш мүһарибәсиндә (1936—37) республикачылар тәрәфиндә вурушмуш, Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—45) корпус командири вә орду командаңы иди. Мүһарибәдән сонра

бир сыра һәрби даирәнин команданы, 1962—65 илләрдә Варшава Мүгавиләси Дөвләтләринин Бирләшмиш Силаһлы Гүввәләри Гәраргаһынын рәиси олмушдур. 1965 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијиндә мәс'ул вәзифәдә ишләјир. 1970 илдән Совет Мүһарибә Ветеранлары Комитәсинин сәдридир. ССРИ Али Советинин (1, 2, 4, 6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 7 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, үч Гырмызы Бајраг ордени, үч 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, 1-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени, 3-чү дәрәчәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, «Шәрәф нишаны» ордени, харичи орденләр, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Надежный щит, М., 1965; В походах и боях, 3 изд., М., 1974.

Әд.: Трояновский П., Дважды Герой Советского Союза генерал армии П. И. Батов, «Военно-ист. журнал», 1967, № 5.

БАТОЛИТ (јун. báthos — дәринлик+lithos—даш)—јер габығынын чох дәринлијиндә әмәлә кәлән, гејри-дүзкүн формалы, адәтән, гранитоид тәркибли чох бөјүк магматик сүхур массиви. Б. јалныз ерозија нәтичәсиндә јер үзәринә чыхыр. Б.-ин ашағы сәрһәди мә'лум дејил. Мәншәји вә јатым шәраити һәлә дә мүбаһисәлидир.

БАТОМЕТР (јун. báthos—дәринлик+metreo—өлчүрәм) — лабораторија тәдгигат мәгсәди илә дәниз вә с. су һөвзәләриндән истәнилән дәринликдән су нүмунәләри көтүрмәк үчүн чиһаз. Дәниз Б.-и, үзәриндә хүсуси термометр бәркидилән силиндр формалы бүрүнч габдыр. Б.-ләрин мүхтәлиф нөвү вар. ССРИ-дә Жуковскинин, Глушковун вә Молчановун Б.-ләриндән кениш истифадә олунур.

БАТОН-РУЖ (Baton Rouge)—АБШ-ын ч.-унда шәһәр. Луизиана штатынын инз. м. Миссисипи чајында порт. Әһ. 176 мин (1974). Нефт е'малы мәркәзидир. Синтетик каучук, шәкәр, алүминиум оксиди з-длары, ун-т вар. Миссисипи чајы илә нефт вә нефт мәһсуллары көндәрилир.

БАТОРИ (Batory) Стефан (27.9.1533—12.12.1586, Гродно) — Полша кралы (1576 илдән), сәркәрдә. 1571—76 илләрдә Трансилванија кнјазы олмуш, шлјахтанын орта тәбәгәсинин тә'киди илә крал сечилмишди; онларын хејринә, али мәһкәмә инстансијасы олан крал мәһкәмәси әвәзинә сечкили шлјахта трибуналлары јаратмышды (1578). 1579—82 илләрдә Ливонија мүһарибәсиндә (1558—83) иштирак етмишдир. Мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләтмәјә чалышмышдыр. Реформасија һәрәкатына гаршы мүбаризәдә католик руһаниләрә вә језуитләрә јардым көстәрмишдир.

БАТОХРОМЛАР — үзви бирләшмәләрин тәркибинә дахил едилдикдә онларын рәнкинин дәјишмәсинә сәбәб олан атомлар групу. Б. бојанын рәнкини ашағыдакы ардычыллыгда дәјишдирир: рәнксиз→сары→нарынчы→гырмызы→бәнөвшәји→көј→абы→јашыл→гара. Б.-а нитро групу NO_2 характерик мисалдыр. Рәнксиз фенол $C_6H_5O_4$ молекулунун үч һидрокенини нитро групу илә әвәз етдикдә сары рәнкли маддә олан тринитрофенол $C_6H_2(NO_2)_3OH$ (пикрин туршусу) алыныр (бах *Рәнк нәзәријјәси*).

БА ТСЗИН (Ли Феј-ганын тәхәллүсү; д. 1904, Ченду ш.)—Чин јазычысы. «Фәлакәт» (1929), «Јени һәјат» (1932) повестләри, «Мәһәббәт» (1931—33) трилокијасы ингилаби идејаларын зијалылара тә'сириндән бәһс едир. «Ити ахын» (1933—40) трилокијасында феодал аиләсинин ифласы тәсвир олунур. «Од» (1943) романында јапон ишғалчыларына гаршы мүбаризә әкс етдирилмишдир. Азәрб. дилиндә ики һекајәси чап олунмушдур.

Әсәри: Соч., т. 1—2, М., 1959.

Әд.: Никольская П. А., Ба Цзинь, М., 1976.

БАТТАМБАНГ — Кампучијада шәһәр. Баттамбанг әјаләтинин инз. м. Тонле-Сап көлүндән г.-дә, Пномпен—Бангкок (Таиланд) д.ј. үстүндәдир. Әһ. 42 мин (1962). Чәлтиктәмизләмә мүәссисәләри вар. Дүјү ихрач едилир.

БАТТЕРФЛЈАЈ (инк. butterfly—һәрфи мә'нада кәпәнәк)—үзкүчүлүк идманында үзмәк үсулларындан бири (дөшү үстә үзмә), *брассын* бир нөвү. Үзкүчү голларыны шагули даирә үзрә һәрәкәт етдирир. 1953 илдән Б.-ын јени тәкмилләшдирилмиш варианты олан *делфин* мејдана кәлмишдир.

БАТУ, Баты, Саин хан (1208—1255) — монгол ханы, *Чучинин* оғлу, Чинкиз ханын нәвәси. Атасы өләндән сонра (1227) Чучи улусунун башчысы.

Бату. Чин миниатүрү.

1236 илдә *Дәшт-и Гыпчағы* ишғал едән Б., 1237—43 илләрдә Шәрги Авропаја һәрби јүрүшләрә рәһбәрлик етмишдир. Рјазан, Москва, Владимир, Козјолск, Кијев вә б. шәһәрләри гәһрәманчасына мүдафиә едән рус халгынын гәти мүгавимәти нәтичәсиндә Б.-нун гошуну бөјүк иткиләр верди. Гәдим Рус кнјазлыглары илә мүбаризәдә зәифләмиш монгол-татар гошунлары 1241—42 илләрдә бир сыра Шәрги Авропа дөвләтләри (Полша, Чехија, Мачарыстан, Далмасија вә с.) әразисинә сохулдулар. Бу өлкәләрдә мүгавимәтә раст кәлән вә ишғал олунмуш рус торпагларында һәјәчанлардан еһтијат едән Б. 1242 илин јазында тәләсик кери чәкилди. Укедејин өлүмүндән сонра Б. өз вәзијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн Чучи улусуна гајытмаға мәчбур олду. Б., 1243 илин гышында Ашағы Волгаја кәлиб феодал *Гызыл Орда* дөвләтини (пајтахты Сарај-Бату) јаратды. Б. 1251 илдә Монгол империјасындакы сарај чеврилишиндә иштирак етмиш, Мункенин империјанын бөјүк ханы олмасына имкан јаратмышдыр.

Әд.: Каргалов В. В., Монголо-татарское нашествие на Русь. XIII век, М., 1966; Татаро-Монголы в Азии и Европе. Сборник статей, М., 1970; Греков И. Б., Восточная Европа и упадок Золотой Орды (На рубеже XIV—XV вв.), М., 1975.

БАТУМ КОНФРАНСЫ—Түркијәнин вә Загафгазија сејми нүмајәндәләринин иштиракы илә 1918 ил мајын 11-дән ијунун 4-дәк кечирилмишдир. А. И. Чхенкелинин башчылыг етдији Загафгазија сејми нүмајәндә һеј'әтинә мүсават фраксијасындан М. Рәсулзадә, М. Һачынски вә б. дахил идиләр. Түркијә нүмајәндә һеј'әтинә әдлијјә назири Хәлил бәј (Мәнтәшә) башчылыг едирди. Түркијә нүмајәндә һеј'әти Батум—Бакы вә Александропол (индики Ленинакан)—Чулфа д.ј.-нун Түркијә гошунларынын сәрәнчамына верилмәсини тәләб едирди. Хәлил бәј бу тәләби «болшевизмә гаршы мүбаризә зәрурәти» илә изаһ етмәјә чалышырды. Түркијә тәрәфинин тәклиф етдији мүгавилә шәртләринә көрә, Русија илә Түркијә арасында Әдирнә мүгавиләсиндән әввәлки сәрһәдләр бәрпа едилмәли вә Загафгазијадан Түркијәјә 1250 мин нәфәр әһалиси олан 38 мин $км^2$ әрази верилмәли иди. Б.к.-нда Түркијә илә эксингилаби Загафгазија сејми арасында Загафгазија халгларынын мәнафеји зиддинә сојғунчу «сүлһ вә достлуг мүгавиләси» имзаланды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Османлы империјасынын мәғлубијјәти Б.к.-нда имзаланмыш мүгавиләнин шәртләрини ләғв етди.

Әд.: Ибраһимов З., Сосиалист ингилабы уғрунда Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүбаризәси, Б., 1957; Јенә онун, В. И. Ленин вә Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси, Б., 1970; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971.

БАТУМ ТӘ'ТИЛИ ВӘ НҮМАЈИШИ (1902)—1902 илин феврал—март ајларында Батум фәһләләринин ингилаби чыхышы. Тә'тилә сәбәб Ротшилдин нефттәмизләмә з-дунун ингилаби һәрәкатда иштирак етмәкдә тәгсирләндирилән 400-ә јахын фәһләсинин ишдән чыхарылмасы иди. Тә'тилә РСДФП-нин Батум комитәси рәһбәрлик едирди. Тә'тил комитәси фәһләләрин ишә гајтарылмасы, иш күнүнүн гысалдылмасы, әмәк һаггынын артырылмасы вә с. тәләбләр ирәли сүрдү. Мартын 8-нә кечән кечә 32 нәфәр һәбс олунду. Мартын 8-дә Батум с.-д. комитәси тә'тилчиләрин нүмајишини тәшкил етди. Полис 348 нәфәр нүмајишчини һәбсә алды. Е'тираз әламәти олараг мартын 9-да башланмыш 6 мин нәфәрлик јени сијаси нүмајиши гошун вә полис күлләјә тутду. Өлдүрүләнләрин (15 нәфәр) дәфниндә 5 мин нәфәрдән чох фәһлә иштирак етди. Полис күтләви һәбсләрә башлады. Б.т. вә н. Загафгазијада ингилаби јүксәлишин мүждәчиси олду.

БАТУМИ — Ачар.МССР-ин пајтахты. Гара дәнизин ч.-ш. саһилиндә мүһүм порт (әсасән, нефт мәһсуллары дашыныр). Аеропорт. Загафгазија д.ј.-нун сон мәнтәгәси. Әһ. 114 мин (1975). Мүһүм сәнаје вә курорт шәһәридир. Әсас сәнајеси нефтајырмадыр (нефт Бакы—Батуми нефт кәмәри илә нәгл едилир). Машынгајырма (чај, консерв вә шәрабчылыг сәнајеси үчүн), кәмигајырма, јүнкүл, јејинти (чај ф-клары, ситрус комбинаты вә с.) сәнајеси, асфалт-бетон, електротехника чиһазлары з-длары, чај туллантылары әсасында ишләјән кофеин з-ду (Совет Иттифагында

Батуми. Ленин мејданы.

јеканә з-д), ағач е'малы комбинаты, педагожи ин-т, 4 орта ихтисас мәктәби, драм театры, 2 музеј вә с. вар.

Б. орта әср галасынын јериндә јаранмышдыр. Батоми ады илә мә'лум иди. 17 әсрдә Б. түркләр тәрәфиндән тутулмуш, 1878 илдә исә Русијаја бирләшдирилмишди. Бакы—Батуми д. ј. чәкилдикдән (1883) вә Бакы—Батуми нефт кәмәри истифадәјә верилдикдән (1907) сонра Б. бөјүк порта чеврилди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Б.-дә фәһлә с.-д. дәрнәкләри јаранды. 1901 илдә РСДФП-нин Батум Комитәси фәалијјәтә башлады. Комитә *Батум тә'тили вә нүмајишини* (*1902*) тәшкил етди. 1905 илдә Б.-дә башланан силаһлы үсјан амансызлыгла јатырылды. 1918 илин апрелиндә Б.-ни Түркијә, декабрында Инкилтәрә гошунлары тутду. 1920 илин ијулунда мүдахиләчиләр Б.-дән кетмәли олдулар, лакин һакимијјәти күрчү меншевикләринә вердиләр. Меншевик һөкумәти илә Түркијә арасындакы мүгавиләјә әсасән 1921 илин мартында Түркијә гошуну Б.-јә кирди. Мартын 18-дә Б. зәһмәткешләри силаһлы үсјан галдырдылар, 19-да Гызыл Орду Б.-јә дахил олду; шәһәрдә Совет һакимијјәти гурулду. Б. Ачар.МССР-ин пајтахты е'лан едилди.

Б.-да Махинчаури, Зелјоны Мыс, Сихисдзири вә Кобулети дәнизкәнары курортлары вар. Иглими исти вә рүтубәтлидир (орта иллик темп-р тәгр. 14°С; иллик јағынты 2500 *мм*-ә јахындыр), гышы јумшаг, јајы гызмардыр. М ү а л и ч ә в а с и т ә л ә р и: иглим мүаличәси, дәниздә чиммәк. Бурада вәрәм мәншәли олмајан тәнәффүс органлары хәстәликләри, синир системинин функсионал хәстәликләри, анемија, үрәк-дамар системи вә с. хәстәликләри оланлар мүаличә едилир. Курортлар ил боју ишләјир. Дәниздә чиммәк мөвсүмү мај ајындан октјабр ајынадәкдир.

Әд.: К о м а х и д з е Д. Х., Батуми, Батуми, 1956.

БАТУ́РИН Владимир Петрович (27.9. 1902, Ставропол—7.11.1945, Москва)—совет кеологу, кеолокија-минералокија е.д. (1945). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). АзПИ-нин ассистенти вә досенти (1927—31), ССРИ ЕА Јанар Фајдалы Газынтылар Ин-тунда палеоҹоғрафија лабораторијасынын мүдири (1934) олмушдур. Ҹәнуб-Шәрги Гафгазын вә Урал-Емба вил.-нин нефтли р-нларынын кеолокија вә литолокијасыны тәдгиг етмишдир. Палеонтоложи галыглар аз олан чөкмә гатлары өјрәнмәк үчүн гырынты сүхурларын минераложи тәркибинин тәдгигинә әсасланан методу ишләмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БАТУТ (фр. batoude, итал. battuta—һәрфи мә'нада зәрбә сөзүндән)—идман аләти; резин амортизаторларла метал чәрчивәјә үфүги вәзијјәтдә бәркидилмиш һөрмә тор. Дөшәмәдән 1,2 *м* һүндүрдә олур. Идманчы тора тәкан вурараг, амортизасија гүввәси илә итәләниб, һавада мүхтәлиф акробатик һәрәкәтләр едир. Б.-дан акробатларын, кимнастларын, суја туллананларын, һәмчинин тәјјарәчи вә космонавтларын һазырлыг мәшгләриндә кениш истифадә олунур. Б.-да тулланма үзрә ССРИ чемпионатлары 1965 илдән кечирилир.

БА́УЕР (Bauer) Бруно (6.9.1809, Ејзенберг—13.4.1882, Риксдорф)—алман философу, кәнч һекелчи. Б. Һекелин мүтләг идејасына гаршы чыхмыш, христиан динини тәнгид етмиш, лакин ҹәмијјәтдә шүурун ролуну мүтләгләшдирмишдир. Б.-ин фикринчә фәлсәфәнин башлыҹа мәсәләси субстансија илә шүур арасындакы зиддијјәти арадан галдырмагдыр; шүуру дәјишмәклә ҹәмијјәти дә дәјишмәк олар. Б. «тәнгиди зәкаја малик шәхсијјәтләрин» әгли фәалијјәтини тарихин һәрәкәтверичи гүввәси һесаб етмишдир. Өмрүнүн ахырына јахын Бисмарк режиминә тәрәфдар чыхмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс «Мүгәддәс аилә» вә «Алман идеолокијасы» әсәрләриндә Б.-ин субјектив идеализмини вә милләтчилијини тәнгид етмишләр.

БА́УЕР (Bauer) Отто (5.9.1882, Вјана—4.7.1938, Парис)—Австрија с.-д.-ларынын лидерләриндән бири, *австромарксизмин* идеологу. К. Реннерлә бирликдә оппортунист мәдәни-милли мухтаријјәт нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. 2-чи Интернасионалын көркәмли хадимләриндән, 2 1/2 Интернасионалын (1921) јарадыҹыларындан олмушдур. Бир сыра әсәриндә пролетар ингилабына вә болшевик партијасынын сијасәтинә гаршы чыхмышдыр. Үмумијјәтлә, оппортунист мәркәзијјәтчи мөвгеји тутан Б. ССРИ-дә сосиализмин мүвәффәгијјәтләринин, мүхтәлиф өлкәләрдә фашизмә, мүстәмләкәләрдә империализмә гаршы мүбаризәнин күчләнмәсинин тә'сири илә сонралар бә'зи реформист бахышларыны дәјишмишдир. «Ики дүнја мүһарибәси арасында?» (1936) китабында е'тираф етмишдир ки, кениш халг күтләси тәрәфиндән мүдафиә олунан Совет дөвләти гыса мүддәтдә дүнјанын бүтүн халгларына сосиалист гурулушунун игтисади, ичтимаи вә мәдәни үстүнлүјүнү ишдә көстәрәҹәкдир.

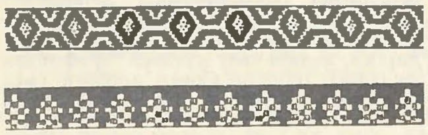
БА́УМАН Николај Ернестович (партија тәхәллүсү Г р а ч, П о л е т а ј е в вә с.; 29.5.1873, Казан—18 (31).10.1905, Москва) — пешәкар ингилабчы, болшевикләр партијасы хадими. 1896 — 97 илләрдә Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын үзвү. 1897 илдә һәбс едилмиш, 1899 илдә сүркүндән Исвечрәјә гачараг, «Рус сосиал-демократларынын харичдәки иттифагы»на дахил олмуш, игтисадчылыға гаршы мүбаризә апармышдыр. «Искра»нын јарадылмасында В. И. Ленинин ән јахын көмәкчиләриндән бири вә гәзетин илк кизли мүвәккили олмушдур. 1901 илдә В. И. Ленинин тапшырығы илә Москваја кәлмиш, РСДФП Москва Комитәсинә үзв сечилмишдир. РСДФП 2-чи гурултајынын (1903) нүмајәндәси иди. Болшевикләрин Москва партија тәшкилатына вә РСДФП МК-нын Шимал Бүросуна рәһбәрлик етмишдир. Нүмајиш заманы гаракүруһчу тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Б.-ын дәфни издиһамлы сијаси нүмајишә чеврилди ки, бу да Москва пролетариатыны Декабр силаһлы үсјанына (1905) һазырламагда бөјүк рол ојнады. «*Пролетари*»*нин* 1905 ил 25 октјабр тарихли нөмрәсиндә В. И. Ленинин Б. һаггында јаздығы некрологда дејилирди: «Гој үсјан етмиш халгын онун ҹәназәси гаршысындакы еһтирамы үсјанын там гәләбәси вә мәнфур чаризмин тамамилә мәһв едилмәси үчүн рәһн олсун!» (Ә с ә р л ә р и, ч. 9, сәһ. 442). Москва вә Казанда Б. ад. р-н, Москвада али техники мәктәб вар.

Әд.: Л е н и н В. И., Николај Ернестович Бауман, Әсәрләри, ч. 9, сәһ. 441—442; Д о л г и й В. Г., Книга о счастливом человеке. Повесть о Н. Баумане, 2 изд., М., 1972.

БА́УМГАРТЕН (Baumgarten) Александр Готлиб (17. 6. 1714, Берлин—26.5.1762, Франкфурт-Одер) — алман философу. Б. фәлсәфәни илаһијјата гаршы гојмуш, идрак һаггында тә'лими гносеолокија адландырмышдыр. «Естетика» мәфһумуну елмә илк дәфә Б. кәтирмиш вә ону көзәллик нәзәријјәси, «һисси идрак елми» мә'наларында ишләтмишдир. Б.-нин естетик һадисәни идрак нәзәријјәси бахымындан илк дәфә ишләмәсинин алман классик естетикасынын сонракы инкишафы үчүн мүстәсна әһәмијјәти олмушдур. Б.-ин фәлсәфи терминолокијанын инкишафында хидмәти бөјүкдүр. «Објектив», «субјектив», «өзүндә», «өзү үчүн» терминләрини (сәһвән Кантын ады илә бағланылыр) кениш ишләтмишдир.

БАФТА—күләбәтин вә ја ипәк саплардан тохунмуш гајтан. Ағ, чәһрајы, гырмызы, күмүшү, гызылы вә с. рәнкләрдә олур. Погон һазырламаг, кејим-

ләрә (хүсусән, һәрби кејимләрә) фәргләндиричи әламәт вермәк вә бәзәк вурмаг үчүн истифадә едилир. Б. илә ишләнмиш кејимләр Азәрб.-да гәдимдән кениш јајылмышды. Гадын архалыгларына да Б. илә бәзәк вурулурду.

БАФТАЧЫЛЫГ—сәнәт саһәси; бафта тохумаг. Әсасән, тој-бајрам кејимләринә, һәмчинин һәрби кејимләрә бәзәк вурмаг үчүн бафтадан истифадә едилмәси илә әлагәдар олараг Б. Асија вә Авропанын бир чох өлкәсиндә кениш јајылмышды. Б. Азәрб.-да да инкишаф етмиш сәнәт саһәси иди.

БА́ФФИН (Baffin) Уилјам (1584—23.1.1622, Ормуз)—инкилис гүтб тәдгигатчысы. 1612—16 илләрдә Авропадан Америка вә Аврасијанын шм. саһилләри боју Чинә вә Һиндистана јол (шм.-г. кечиди) ахтарышларында иштирак етмишдир. 1615—16 илләрдә Һудзон көрфәзини вә сонралар Б.-ин ады илә адландырылмыш дәнизи тәдгиг етмишдир. Канада Арктика архипелагында ән бөјүк ада Б.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр.

БА́ФФИН ДӘНИЗИ (Baffin Bay)—Гренландијанын г. саһилләриндә Шимал Бузлу океанынын јарымгапалы дәнизи. Гренландија, Баффин Торпағы, Девон вә Елсмир а-ры арасындадыр. Саһ. 689 мин *км*^{2}, орта дәринлији 861 *м*, макс. дәринлији 2136 *м*-дир. Сујунун темп-ру гышда —1°C, јајда 4—5°C-дән (ч.-ш.-дә) 0°C-јәдәк вә даһа ашағы (шм.-г.-дә) олур. Дузлулуғу 30—34‰-дир. Гышда бузла өртүлү олур. Фаунасы ағбалыг, треска, сијәнәк вә с.-дир. У. *Баффинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БА́ФФИН ТОРПАҒЫ (Baffin Island)—Канада Арктика архипелагында ән бөјүк ада. Канадаја мәхсусдур. Саһ. 478 мин *км*^{2}. Шм. вә шм.-ш. саһилләри кәскин парчаланмышдыр. Сәтһи, әсасән, тәпәли дүзәнлик вә ајры-ајры дағ массивләридир (һүнд. 2591 *м*-ә чатыр). Рүтубәтли Арктика иглими мөвчуддур. Бузлаглар (саһ. 83 мин *км*^{2}) вар. Биткиси тундра типлидир. Һејванлары: лемминг, гүтб довшаны, тундра түлкүсү. Әһ. тәгр. 3 мин; әсас мәшғулијјәти овчулуг вә балыгчылыгдыр. У. *Баффинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БАХ Алексеј Ни́колајевич (17.3.1857, Полтава вил.-нин Золотоноша ш.—13.5.1946, Москва) — совет алими вә ингилаб хадими. ССРИ ЕА акад. (1929). В. И. Ленин адына мүкафат алмышдыр (1926). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). Совет биокимјачылары мәктәбинин баниси. Кијев ун-тиндә тәһсил алдығы заман ингилаби һәрәкатда иштиракына көрә сүркүн едилмишдир (1878—81). Гајытдыгдан сонра «Народнаја волја» тәшкилатына дахил олмушдур. Фәһләләрә мүһазирәләр охумуш, К. Марксын игтисади тә'лимини садә дилдә изаһ етмишдир. Бу мүһазирәләр әсасында 1883 илдә «Тсар-голод» китабыны јазмышдыр. 1885 илдән Франсада, АБШ-да, Исвечрәдә мүһачирәтдә јашамыш вә елми тәдгигатла мәшғул олмушдур. 1917 илдә вәтәнә гајытмышдыр. Мүһүм елми ишләри һејван вә битки организмләриндә оксидләшмә просесләринин тәдгигинә һәср едилмишдир. 1897 илдә јаваш оксидләшмә просесләринин пероксид нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. Ферментләр кимјасы саһәсиндә Б.-ын нәзәри мүддәалары сосиалист јејинти сәнајесинин инкишафы үчүн елми әсас олмушдур. Л. Ј. Карпов ад. Физики-Кимја Ин-тунун директору вәзифәсиндә чалышмыш, РСФСР Халг Сәһијјә Комиссарлығы Биокимја Ин-ту јарадылмасынын тәшкилатчысы олмушдур (1920). 1935 илдә А. И. Опаринлә бирликдә ССРИ ЕА Биокимја Ин-туну тәшкил етмиш вә бу ин-тун директору олмушдур. Һәмин ин-т 1944 илдән Б.-ын адыны дашыјыр. 1935 илдән Д. И. Менделејев ад. Үмумиттифаг Кимја Чәмијјәтинин президенти, 1939—45 илләрдә ССРИ ЕА Кимја бөлмәсинин академик катиби ишләмишдир. ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Бах Л. А. и Опарин А. И., Алексей Николаевич Бах. Биографический очерк. К 100 летию со дня рождения. 1857—1957, М., 1957.

БА́Х (Bach) Иоһан Себастјан (21.3.1685, Ејзенах—28.7.1750, Лејпсиг) — алман бәстәкары вә органчысы. 17 — 18 әсрләрдә бир нечә мусигичиләр нәсли јетишдирмиш түринкијалы Бахлар аиләсиндәндир. Ордруф вә Лүнебургда тәһсил алмышдыр. Вејмар, Арнштадт, Мүлһаузен вә Көтен ш.-ләриндә скрипкачы, органчы, клавесинчи, капелмејстер ишләмиш, 1723 илдән өмрүнүн сонунадәк Лејпсигин мүгәддәс Фома килсәсиндә органчы олмушдур. Б. јашадығы дөврдә органчы вә контрапункт устасы кими шөһрәт газанмыш, лакин бәстәкар кими лајигинчә гијмәтләндирилмәмишди. Милли вә демократик характерли Б. сәнәтинин формалашмасында онун протестант һәрәкаты вә мусиги мәдәнијјәти илә сых бағлылығы әсас рол ојнамышдыр. Б. барокко дөврүнүн сонунчу ән бөјүк бәстәкарларындандыр. Көһнә жанрлар чәрчивәсиндә галмагла, Б. онлары даим башга жанрлардан вә мусиги јарадычылығы нөвләриндән әхз етдији чизкиләрлә зәнкинләшдирмишдир. Бәстәкарын һуманист мәзмунлу әсәрләри үчүн кениш фантазија, патетика, епик, драматик вә лирик ифадә васитәләри сәчијјәвидир. Вокал әсәрләринин чоху дини мөвзуда олса да, идеја күчү, һәјатын реалист тәсвири, образларын мә'нәви зәнкинлији илә килсә мәһдудијјәти чәрчивәсиндән чыхыр («Иоһан әзаблары», 1723; «Магнификат», 1723; «Матфеј әзаблары», 1729; ораторија, кантата, месса, мотетләр вә с.). Бәстәкарын монументал композисијалары зәнкинлији јүксәк һуманизми илә фәргләнир. «Матфеј әзаблары» ораторијасында инсанын сарсынтылары, дөзүмү вә фәдакарлығы дәрин психоложи васитәләрлә тәчәссүм етдирилмишдир; си минор мессасында (1733—38) католик литуркијасынын ән'әнәви формаларындан истифадә олунса да, бу әсәр һәм вүс'әтинә, һәм дә идеја-емосионал мәзмununa көрә әзәмәтли сәнәт нүмунәсидир Б.-ын дини вә дүнјәви кантаталарындан (300-ә гәдәр; тәгр. 200-ү галыб) антик-мифоложи мөвзуда «Феб илә Панын јарышы», милли-мәишәт мөвзусундакы «Гәһвәхана» вә «Кәнд» әсәрләри хүсусилә дәјәрлидир. Бәстәкарын инструментал әсәрләри дә дүнјәви характер кәсб едир (орган үчүн хорал прелүдләри истисна олмагла). Бу әсәрләр килсә хадимләринин гәзәбинә сәбәб олмуш, онлар һәмин әсәрләри «гәрибә вариасијалар», «јабанчы тонлар» адландырмышдылар.

Б.-ын оркестр үчүн бәстәләдији 6 «Бранденбург консерти» вә 4 сүитасы, клавир үчүн 6 «Инкилис сүитасы» вә 6 «Франсыз сүитасы», «Италјан консерти», 6 партита, скрипка, виолончел, флејта, клавир вә с. аләтләр үчүн сонаталары, һәмчинин орган вә клавир үчүн прелүд, фуга, фантазија, токката вә вариасијалары һәмин жанрлары зәнкинләшдирмишдир. Б. әсәрләринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри полифоник инкишафын тәкмиллији, ифадә васитәләринин зәнкинлији вә хүсусән һармоник дилинин тә'сирлилији илә (Бетһовен Б.-ы «һармонијанын бабасы» адландырмышдыр) изаһ олунур. Бәстәкарын дүнја мусиги тарихиндә мүһүм әһәмијјәтә малик «Јахшы темперасијалы клавир»и (2 чилддә, 1722, 1744) полифонија үслубларынын «енсиклопедијасы»дыр. Б.-ын фугалары Гәрби Авропа полифонија үслубунун зирвәсидир. Б.-ын «Фуга сәнәти» (1748—50) методик әсәри полифонија усталығы мәктәбидир. Б. мүхтәлиф мусиги аләтләрини (орган, клавир вә с.) тәкмилләшдирмишдир. Б.-ын јарадычылығы дүнја мусиги сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. В. А. Мотсарт вә Л. Бетһовен кими көркәмли бәстәкарлар онун мусигисинә бөјүк гијмәт вермишләр. Б.-ын јарадычылығына әсл мараг 19 әсрин 20-чи илләриндән јаранмаға башламышдыр; Ф. Менделсонун тәшәббүсү вә онун идарәси илә 1829 илдә Берлиндә күтлә гаршысында «Матфеј әзаблары»нын ифа олунмасы бу саһәдә илк аддым иди. 1850 илдә бәстәкарын өлүмүнүн 100 иллији илә әлагәдар Лејпсигдә Бах чәмијјәти јарадылмышды; бу чәмијјәт Б.-ын әлјазмаларыны ашкара чыхармағы вә нәшр етдирмәји гаршысына мәгсәд гојмушду. 1850—1900-чү илләрдә «Брејткопф вә Һертел» нәшријјаты Б.-ын 46 чилдлик әсәрләр күллијјатыны нәшр етдирмишди. Һәлә илк нәшрләр бәстәкарын јарадычылығына кениш мараг ојатмышды. 20 әсрдә мүасир мусигидә полифонијанын ролунун күчләнмәси илә Б.-ын јарадычылығына мараг даһа да артыр. Б.-ын әсәрләри әввәлкиндән даһа кениш ифа олунур, Б. әсәрләринин ән јахшы ифасы үчүн мүсабигәләр тәшкил едилир.

Совет Иттифагында, о ҹүмләдән Азәрб.-да Б.-ын әсәрләри кениш јајылмышдыр; онун әсәрләри мусиги мәктәбләриндә тәдрис олунур. Лејпсигдә (АДР) һәр 4 илдән бир Б. адына Бејнәлхалг мүсабигә кечирилир (1950 илдән).

Әд.: Хубов Г. Н., Себастьян Бах, М., 1963; Хаммершлаг Я., Если бы Бах вёл дневник, Будапешт, 1965; Мильштейн Я., Хорошо темперированный клавир И. С. Баха и особенности его исполнения, М., 1967; Рабей В., Сонаты и партиты для скрипки соло И. С. Баха, М., 1970; Морозов С., Бах, М., 1975; Друскин М., Пассионы и мессы И. С. Баха, Л., 1976.

БАХ (Bach) Карл Филипп Емануел (8.3.1714, Вејмар — 14.12.1788, Һамбург)—алман бәстәкары, клавесинчи. И. С. *Бахын* оғлудур. Јарадычылығы идеја вә характер е'тибарилә *«Фыртына вә тәзјиг»* ҹәрәјанына јахындыр. Клавир үчүн јаздығы әсәрләр (фантазија вә сонаталар) хүсусилә әһәмијјәтлидир. Бир сыра кантата, ораторија, маһны, симфонија вә консертин, «Клавирдә дүзкүн ифачылыг тәҹрүбәси» (һ. 1—2, 1753—62) адлы методик әсәрин мүәллифидир.

БАХЕР (Bacher) Вилһелм (12.1.1850—?) — маҹар шәргшүнасы. Миллијјәтчә јәһудидир. «Низаминин һәјаты вә әсәрләри» (Лејпсиг, 1871) адлы диссертасијасы Авропада Низаминин һәјат вә јарадычылығына даир илк санбаллы елми-тәдгигат әсәридир. Б. Низаминин өз әсәрләри әсасында илк дәфә онун кениш тәрҹүмеји-һалыны јазмышдыр. Фарс әдәбијјатына, јәһуди филолокијасына вә илаһијјата даир әсәрләри вар.

Әсәри.: Nizamis Leben und Werke und der zweite Teil des Nizamischen Alexanderbuches, Leipzig, 1871.

Әд.: Крымский А., Низами и его изучение. В сб.: Низами Гянджеви, Б., 1947; Бертельс Е. Э., Избранные труды. Низами и Физули, М., 1962.

БАХӘРЗИ (الباخرزی) Әбу-л Һәсән Әли ибн әл-Һәсән әл-Бахәрзи (?—1074)—әрәб шаири. Бахәрз ш.-ндә доғулмушдур. Хилафәтин мүхтәлиф јерләриндә јашајан шаирләр һаггында мә'лумат вә әсәрләриндән нүмунәләр верән «Гыса тәсвир вә әсрин сечилмиш адамлары» адлы ше'р мәҹмуәсинин мүәллифидир. Мәҹмуәдә Азәрб. шаирләриндән Мәнсур Тәбризи вә Хәтиб Тәбризинин дә ше'рләриндән нүмунәләр верилмишдир. Хәтиб Тәбризинин Низамүлмүлкә һәср етдији гәсидә Б.-нин сајәсиндә зәманәмизәдәк чатмышдыр. Б. Хәтиб Тәбризинин әсәрини јүксәк гијмәтләндирмишдир. Б.-нин әсәри 1930 илдә Һәләб ш.-ндә әрәб дилиндә нәшр едилмишдир.

БАХЫШ БОРУСУ—визуал мүшаһидә апармаг үчүн тәтбиг олунан оптик ҹиһазларын (телескоп, дурбин вә с.) үмуми ады. Әсас елементләри *објектив* вә *окулјардыр*.

БАХМАРО — Күрҹ. ССР Чохатаури р-нунда дағ иглим вә мешә курорту. Самтредиа д.ј. ст.-ндан 80 *км* мәсафәдә, 2020 *м* јүксәкдәдир. Јанварда орта темп-р —6°С, ијулда 13°С-дир; иллик јағынты 1400 *мм*-ә јахындыр. Әтрафындакы дағ јамаҹларында ијнәјарпаглы мешәләр вә алп чәмәнләри вар. Ағҹијәр вәрәминин гапалы формаларына тутуланлар мүаличә олунур. Санаторијалар, истираһәт евләри, пансионат, поликлиника вар. Мөвсүмү мај ајындан сентјабрадәкдир.

БАХРУШИН Серкеј Владимирович (8.10.1882, Москва—8.3.1950, Москва)—совет тарихчиси, ССРИ ЕА м. үзвү (1939). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). Б. буржуа бахышларындан тарихи марксистчәсинә дәрк етмәјәдәк мүрәккәб јол кечмишдир. Русијада феодализмин инкишафына даир үмуми консепсијанын ишләнмәсиндә бөјүк ролу олмуш, совет тарихшүнаслығында илк дәфә Үмумрусија базарынын јаранмасы просесини вә Русија таҹир силкинин тарихини өјрәнмишдир. Б. Сибир тарихинә аид санбаллы әсәрләр јазмыш, ајры-ајры Сибир халгларынын тарихинин марксист тәдгигинин башланғычыны гојмушдур.

Әсәри: Научные труды, т. 1—4, 1952—1959.

БАХТИН Михаил Михајлович (17.11.1895, Орјол ш.—март, 1975, Москва)—совет әдәбијјатшүнасы. Ф. М. Достојевски, Ф. Рабле һаггында тәдгигатларын, Л. Н. Толстој һаггында мәгаләләрин, һабелә әдәбијјат нәзәријјәсинә даир әсәрләрин («Епос вә роман» вә с.) мүәллифидир. Әсәрләри бир сыра дилә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Проблемы поэтики Достоевского, 2 изд., М., 1963; Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, М., 1965; Вопросы литературы и эстетики, М., 1975.

БАХУС (лат. Bacchus)—гәдим јунан аллаһы Вакхын латынҹа ады (бах *Дионис*).

БАХЧАСАРАЈ—УССР-ин Крым вил.-ндә шәһәр. Бахчасарај р-нунун мәркәзи. Симферопол—Севастопол шосе јолу кәнарында, Чуруксу чајы дәрәсиндәдир. Д.ј.ст. Ағаҹ е'малы, дәмир-бетон мә'мулаты, семент, консерв, шәраб з-длары, һәмчинин ефир јағлары, спиртли ширәләр вә ширә ҹөвһәри һазырлајан з-длар, тохуҹулуг ф-ки, иншаат техникуму вар. 16 әсрин әввәлләриндә салынмышдыр. Крым ханлығынын пајтахты олмуш (16—18 әсрләр), 1783 илдә Русијаја бирләшдирилмишдир. Русија илә Түркијә арасында 1681 ил сүлһ мүгавиләси Б.-да имзаланмышдыр.

Кечмиш Хан сарајы ансамблы (16 әср, сонралар дәфәләрлә бәрпа олунмушдур), 14—18 әсрләрә аид түрбә вә мәдрәсәләр шәһәрин мәшһур ме'марлыг абидәләридир. А. С. Пушкин вә А. Митскевичин тәрәннүм етдији «Көз јашы фонтаны» (1764, уста Өмәр) дөврүмүзәдәк галмышдыр.

БАХШӘЛИЈЕВ Рза Ибраһим оғлу (д. 22.3.1889, Бакы) — совет идманчысы, ССРИ әмәкдар идман устасы (1943), Азәрб. ССР әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (1969), Азәрб. ССР әмәкдар мәшгчиси (1962), Үмумиттифаг дәрәҹәли һаким (1961). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб. Дөвләт Бәдән Тәрбијәси Ин-туну (1933) вә АДУ-нун шәргшүнаслыг факүлтәсини (1948) битирмишдир. Б. классик күләшмә үзрә 20 дәфә респ. чемпиону олмушдур (1926—45). 1930—36 илләрдә Азәрб.-ын мүхтәлиф али мәктәбләриндә мүәллимлик етмишдир. 1937—65 илләрдә АДУ-нун бәдән тәрбијәси кафедрасынын мүдири ишләмишдир.

БАХШЫ (түркмәнҹә: багшы; газахҹа: баксы; санскритҹә: бһикшу — мүәллим сөзүндән)—Орта Асија халгларында ел ханәндәси, шаир, чалғычы вә дастанчы, ашыг. Халг нәғмә вә дастанларыны дүтарын мүшајиәти илә ифа едир (дастанларын тәһкијә һиссәсини исә сөјләјир). Әһалинин савадсыз олдуғу ингилабдан әввәлки дөврдә әдәби ирсин мүһафизә едилиб јајылмасында Б.-ларын мүһүм хидмәти олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә шифаһи халг әдәбијјатынын бир чох нүмунәси Б.-ларын дилиндән јазыја алынмышдыр.

БАҺАДЫР, батыр (түркҹә икид, ҹәсур, пәһләван, гәдим түрк дилиндә баһадыр—ҹәсур дөјүшчү)—түрк халгларында вә монголларда һәрби хидмәтләринә вә икидликләринә көрә ајры-ајры шәхсләрә верилән ад. «Б.» термини 6 әсрдән түрк халглары фолклору вә мәишәтиндә кениш јајылмышдыр. ССРИ-нин бә'зи халгларынын әдәбијјатында Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) гәһрәманлары да батыр адланыр.

БАҺАДЫР ШАҺ I Мүәззәм (1641—1712)—*Бөјүк Моғоллар* сүлаләсиндән Һиндистан падшаһы (1707 илдән), *Аләмкир* Еврәнкзебин оғлу. Б.ш.-ын дөврүндә Бөјүк Моғоллар дөвләти хејли зәифләмишди. Јардым алмаг мәгсәди илә о, хәзинәни вә дөвләт торпагларыны ири мүсәлман феодалларына пајламышды. Мараһ вә сигһләрлә мүбаризә апарырды. Сигһләрә гаршы јүрүшдә өлмүшдүр.

БАҺАДЫР ШАҺ II (1775—7.11.1862)—Һиндистанда *Бөјүк Моғоллар* сүлаләсинин сонунҹу нүмајәндәси. Һакимијјәт дөврү 1837 — 58 илләр сајылыр; әслиндә исә бу вахт Һиндистанда Инкилтәрәнин Ост-Һинд ширкәти ағалыг едирди. 1857 илдә Һиндистанда Инкилтәрә ағалығына гаршы үсјана галхан халг Б.ш.-ы өзүнүн рәһбәри вә Һиндистанын али һакими е'лан етди. Б.ш. үсјана көнүлсүз гошулду вә мүһүм рол ојнамады. Инкилисләр Деһлини алыб, Б.ш.-ы өлүмә мәһкум етдиләр. Сонрадан бу ҹәза Рангуна өмүрлүк сүркүнлә әвәз олунду.

БАҺАМ АДАЛАРЫ (Баһам Адалары Бирлији) — Вест-Һиндә дөвләт. Тәгр. 700 адасы олан Баһам а-ры архипелагында јерләшир. Ән бөјүк а-ры: Андрос, Бөјүк Абако, Бөјүк Баһам, Бөјүк Инагуа (Теркс вә Кајкос а-ры Б. Британијанын мүстәмләкәсидир). Саһ. 13,59 мин *км*². Әһ. 203,9 мин (1975); о ҹүмләдән 85%-и зәнҹи вә мулатлардыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Пајтахты Нассо (Нассау) ш.-дир.

Б.А. *Милләтләр бирлији* тәркибиндә мүстәгил дөвләтдир; конститусијалы монархијадыр. Дөвләт башчысы Б. Британија краличасыдыр; ону кенерал-губернатор тәмсил едир. Ганунвериҹи һакимијјәт органы икипалаталы парламентдир. Иҹраедиҹи һакимијјәт баш назирин башчылыг етдији һөкумәтә мәхсусдур.

Адалары, әсасән, мәрҹан әһәнкдашыларындан ибарәтдир. Сәтһи ду-

зәнликдир (һүнд. 60 *м*). Карст релјеф формалары кениш јајылмышдыр. Иглими тропик пассатдыр. Иллик јағынты 1100—1600 *мм*. Ијул—октјабр ајларында тез-тез гасырғалар олур. Чајлары демәк олар ки, јохдур. Саванналар, һәмишәјашыл тиканлы коллуглар, хејли саһәдә шам мешәләри вар.

Б.А.-ны 1492 илдә X. Колумб кәшф етмиш, 1629 илдән Б. Британијанын мүстәмләкәси олмушдур. 1781 илдә Испанија тәрәфиндән ишғал едилмиш, лакин *Версал сүлһ мугавиләсинә (1783)* көрә јенидән Б. Британијаја гајтарылмышды. 1969 илин јанварындан дахили өзүнүидарә һүгугу алмыш, 1973 илин ијулундан мүстәгил дөвләт е'лан едилмишдир. Һәмин илин октјабрында БМТ-јә гәбул олунмушдур.

Мүтәрәгги Либерал Партија (МЛП), һаким партијадыр (1953 илдә тә'сис едилмишдир). Азад Милли Һәрәкат—МЛП-дан ајрылмыш 8 депутатын Бирләшмиш Баһам Партијасы илә бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр (1971). Баһам Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы—10 саһә һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир.

Б.А.-нын игтисадијјатынын әсасы әкинчиликдир. Адаларда агава (сизал), ананас, портағал, манго, банан, шәкәр гамышы вә с. јетишдирилир. Әһали һејвандарлыг вә балыгчылыгла да мәшғулдур. Јејинти вә семент сәнајеси мүәссисәләри, ири нефтајырма з-ду, харичи банк вә сығорта ширкәтләринин филиаллары вар. Нассо, иллик дөвријјәси 15 млрд. доллар олан ири бејнәлхалг валјута мәркәзидир. Өлкәдә туризм үмуми милли кәлирин әксәр һиссәсини верир. 1973 илдә өлкәдә 1,5 млн. харичи турист олмушдур. Нју-Провиденс а.-ндакы електрик ст.-нын мүәјјән едилмиш күчү 325 мин *квт*-дыр (1972). Б.А.-нда д.ј. јохдур. Асфалтлашдырылмыш јолларын үмуми уз. 2,3 мин *км*-дир. Тичарәти, әсасән, АБШ, Б. Британија, Канада иләдир. Нефт вә нефт мәһсуллары, семент, ром, дуз вә с. ихрач едир. Пул ваһиди Баһам долларыдыр (1 Баһам доллары 1 АБШ долларына бәрабәрдир).

Б.А.-нда «Нассау гардиан», «Трибјун», «Фрипорт нјус» күндәлик гәзетләри, һәфтәлик гәзетләр, журналлар нәшр олунур. Һөкумәтә мәхсус Баһам радио верилишләри вә телевизија комитәси фәалијјәт көстәрир.

БАҺАМЛЫЛАР—Баһам а-рынын әһалиси. 203,9 мин нәфәрдир (1975). 85%-и зәнчиләр вә мулатлардыр. Африканын мүхтәлиф тајфаларына мәнсуб олан Б.-ын әчдадларыны орадан 17 әср—19 әсрин 1-чи јарысында Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри кәтирмишләр. Әһалинин галаны инкилисләр, јунанлар вә б.-дыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Диндарлары христиандыр.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959.

БАҺАР Мәһәммәдтағы Мәлик үшшүәра (10.12.1886, Мәшһәд —21.4. 1951, Теһран)—Иран шаири, филолог вә ичтимаи хадим. Теһран ун-тинин проф. (1935 илдән). Иран ингилабы дөврүндә (1905—11) феодализм вә империализмә гаршы мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. Бу дөврдә јаздығы «Сер Едуард Грејә мәктуб» (1907), «Иранын иши аллаһа галыб» (1909) ше'рләри илә танынмышдыр. 1910—14 илләрдә «Новбаһар», «Тазә баһар» гәзетләрини нәшр етдирмишдир. «Чәһәннәм», «Дад э'јанлар әлиндән» вә с. ше'рләри, «Мүсәлман гадыны», «Тәчәддүд», «Ингилаб» мәгаләләриндә иртича вә дини фанатизми кәскин сатира атәшинә тутмушдур. Империализми, мүтләгијјәти ифша етдијинә көрә дәфәләрлә сүркүн олунмушдур. В. И. Ленин вә Бөјүк Октјабр социалист ингилабы һаггында мәгаләләри, ССРИ-јә һәср олунмуш ше'рләри («Шимал фејзи» вә с.) вар. 1943 илдән Иран—Совет Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәтинин үзвү олмуш, 1950 илдән Иран Сүлһ Тәрәфдарлары Чәмијјәтинә башчылыг етмишдир. «Һәрб бајгушу» поемасы сүлһ уғрунда мүбаризәјә һәср олунмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин 25-чи илдөнүмү бајрамында иштирак етмиш, бу мүнасибәтлә јаздығы ириһәчмли «Бакыда баһар» ше'риндә респ.-да социализм гуручулуғунун наилијјәтләрини, Совет—Иран достлуғуну тәрәннүм етмишдир.

Әсәрләри: Бакыда баһар, «Шәрг шаирләри Ленин вә Советләр өлкәси һаггында» китабында, Б., 1970; Стихотворения, М., 1959.

Әд.: Һүсејнов Г., Мүтәрәгги фарс поезијасында совет мөвзусу, Б., 1961; јенә онун, XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975; јенә онун, Поэты Ирана о Советском Союзе, М., 1965.

БАҺАР, Әләт бурну—Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Гарадағ р-ну (Бакы Шәһәр Совети) әразисиндә, Әләт бурнундадыр. Ики сопка групундан ибарәтдир. Бә'зи сопкаларын нисби һүнд. 8—10 *м*-ә чатыр. Сопка, салз вә грифонлардан газ, палчыг вә нефтли су чыхыр. Сон дәфә 1967 ил мартын 20-дә пүскүрмүшдүр. Бу заман вулкандан 150 *м* һүнд.-нлә алов сүтуну галхмыш, сопка брекчијасы бөјүк әразијә јајылмышды.

БАҺАР—Азәрб. ССР Жданов р-нунун Гәһрәманлы советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 23 *км* ч.-ш.-дә, Дашбурун д.ј. ст.-ндан 16 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1109 (1976). Әсас тәсәррүфаты памбыгчылыгдыр. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви вар. Социалист Әмәји Гәһрәманы Сәрдар Имрәлијев бурада јашајыр.

БАҺАР ГАЗ-НЕФТ ЈАТАҒЫ — Бакыдан 35—40 *км* аралы, Гум а.-ндан 20—22 *км* ч.-да, Макаров банкәси адланан ачыг дәниз саһәсиндәдир. Абшерон ј-а-нын Балаханы—Сабунчу—Рамана—Сураханы, Гарачухур—Зығ вә Гум а.-дәниз јатагларындан ибарәт мәркәзи антиклинал зонасынын давамындадыр. Саһәнин кеоложи өјрәнилмәсинә 1908 илдән башланылмышдыр. 1950 илдән кеофизики кәшфијјат ишләри апарылыр. 1962—63 илләрдә сејсмик кәшфијјатын көмәји илә бу саһәдә мүстәгил антиклинал гырышыг олдуғу мүәјјән едилмишдир. Јатағын кеоложи гурулушунда Антропокен чөкүнтүләри, Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат сүхурлары иштирак едир. Абшерон вә Акчагыл мәртәбәләри, әсасән, кил литофасијасындан ибарәтдир. Јатаг тектоник чәһәтдән брахиантиклинал гурулушлудур. Гырышығын оху шм.-дан ч.-а субмеридионал истигамәтдә ч.-ш.-гә дәјишир. Гырышыг тектоник гырылмаларла енинә вә узунуна истигамәтдә парчаланмышдыр. Сәнаје әһәмијјәтли газ илк дәфә 1968 илдә VII һоризонтдан (3907—3897 *м*) алынмышдыр. Јатағын јүксәк перспективлијини 1969—70 илләрдә IX—X һоризонтларда ашкар едилән газ-нефт јығымлары бир даһа тәсдиг етмишдир. Еһтимал едилир ки, Мәһсулдар гатын алт шө'бәсиндә, әсасән, газ-конденсат типли газ өртүјү олан нефт јығымлары вар.

БАҺАР ШИРВАНИ (Мирзә Нәсрулла Һачы Әбулгасым оғлунун тәхәллүсү; 1834, Шамахы—1883, Тәбриз)— Азәрб. шаири. Азәрб., фарс вә әрәб дилләриндә тәһсил алмышдыр. Шәрг өлкәләринә сәјаһәт етмиш, Һиндистанда јашамышдыр. 1858 илдән Теһранда бир мүддәт тәбабәтлә мәшғул олмушдур. Лирик ше'рләри илә шөһрәт газанан Б.Ш. Нәсрәддин шаһын сарајына дә'вәт олунараг мәлик үш-шүәра ады алмышдыр. 1878 илдән Тәбриздә јашамышдыр.

Бәдии ирсиндән Азәрб. дилиндә «Гәзәлијјат»ы, «Нәркиз вә күл» мәснәвиси, фарс дилиндә «Дивани-гәсаид вә гәзәлијјат», «Төһфәтүл-Ирагејн» әсәрләри галмышдыр. Б.Ш.-нин өлүмүндән сонра Тәбриздәки инкилис консулу онун ше'рләринин бир гисмини чап етдирмәк вә'ди илә Лондона апармышдыр. Лакин һәмин әсәрләрин агибәти һәләлик намә'лумдур. Ше'рләриндә инсанпәрвәрлик, азадлыг идејаларыны тәрәннүм етмиш, дини мөвһумат вә чәһаләтә гаршы чыхараг, халгы маариф вә мәдәнијјәтә чағырмышдыр. Франсыз вә урду дилләрини өјрәнмиш, бу дилләрдә ше'рләр јазмышдыр. Шаирин фарсча диваны 1968 илдә ашкар едилмишдир. Јарадычылығы Азәрб. вә фарс поезијасынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. Сејид Әзим Ширвани, Ф. Б. Көчәрли вә б. онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Әд.: Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974.

БАҺАРИЈЈӘ—классик Шәрг, о чүмләдән Азәрб. поезијасында баһары тәсвир вә тәрәннүм едән лирик ше'р. Гәзәл, гәсидә, мәснәви вә с. формада јазылырды. Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Дәһнамә» мәснәвисинин әввәлиндәки Б. мәшһурдур. Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар» («Мејвәләрин сөһбәти») әсәри дә баһарын тәсвири илә башланыр.

БАҺАРЛЫЛАР—орта әсрләрдә *оғузларын* тәркибиндә Орта Асијадан Јахын Шәргә вә Азәрб.-а кәлмиш түркдилли тајфа. «Баһарлы» етник термининә илк дәфә 15 әсрә аид мә'хәзләрдә тәсадүф едилир. Б. гарагојунлу тајфа иттифагында вә Гарагојунлу дөвләтиндә һаким мөвге тутмушлар. Гарагојунлуларын сүгутундан сонра Б. Ағгојунлулара табе олмаг истәмәјәрәк Хорасана кедиб, Тејмуриләрә сығынмышдылар. Узун Һәсәнин өлүмүндән (1478) сонра онларын Гарагојунлу дөвләтини бәрпа етмәк тәшәббүсү нәтичә вермәмишди. Б.-ын бир һиссәси Бабура гошулараг Һиндистана кетмиш, орада Гүтбшаһиләр дөвләтини (бах *Голконда*) јаратмышды; дикәр гисми исә Хорасанда галыб, Сәфәвиләр дөврүндә Иран вә Азәрб.-ын сијаси һәјатында фәалијјәт

көстәрмишди. 16 әсрин ахырларында Б. *шаһсевәнләрә* гошулмушдулар. Иран Азәрб.-ында јашајан шаһсевән тајфаларындан бири дә Б.-дыр. Азәрб.ССР-ин Ағдам, Зәнкилан р-нларындакы Баһарлы кәнд адлары еһтимал ки, Б.-ла әлагәдардыр.

БАЧ-КИШКУН (Bács-Kiskun) — Мачарыстанда медје. Дунај вә Тиса чајлары арасындадыр Саһ. 8362 *км*². Әһ. 564 мин (1972). Инз. м. Кечкемет ш.-дир. Мүһүм бағчылыг вә үзүмчүлүк р-нудур. Дәнли вә техники биткиләр, тәрәвәз әкилир. Донузчулуг вә гушчулуг инкишаф етмишдир. Јејинти (мејвә вә тәрәвәз консервләшдирмә, арагчәкмә, унүјүтмә вә с.), к.т. машынгајырмасы, тохучулуг сәнајеси вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Кечкемет вә Баја (Дунај чајы саһилиндә мүһүм портдур).

БАЧ (фар. باج —верки, хәрач, рүсум, тәзминат) — 1) орта әсрләрдә бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин Азәрб.-да верки, рүсум (јол һаггы). Бир јердән башга јерә апарылан мал вә с.-јә көрә алынырды. Һәмчи гејри мүәјјән иди. «Б.» термининә бир сыра орта әср мә'хәзләриндә (о чүмләдән Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәриндә) тәсадүф едилир. Б. тичарәтин инкишафына вә шәһәр һәјатынын чанланмасына мане олурду; 2) мәғлуб өлкәнин галиб өлкәјә вердији тәзминат (бах һәмчинин *Контрибусија*). «Бач-хәрач» кими дә ишләдилмишдир.

БАЧАГЛЫ—18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-да ишләдилән Нидерланд гызыл дукатларынын азәрбајчанча ады. Австрија гызыл сиккәләри, һабелә Фәтәли шаһын кәсдирдији бә'зи гызыл сиккәләр дә Б. адланырды. Гадынлар бунлары бә'зән сапа дүзәрәк бәзәк кими бојунларындан асырдылар.

БАЧАРЫГ—әввәлләр әлдә олунмуш билик вә вәрдишләр әсасында инсанын јени шәраитдә мүәјјән фәалијјәт вә һәрәкәти ичра етмәк габилијјәти. Б.-ын физиоложи әсасы әввәлләр јаранмыш мүвәггәти рабитәләр системидир. Б. практики вә нәзәри ола биләр. Мәс., савадлы јазмаг Б.-ы вә сөзүн фикрән грамматик тәһлили. Б. *вәрдишлә* сых гаршылыглы әлагәдәдир. Лакин вәрдишдән фәргли олараг, Б. мүмарисәсиз дә јарана биләр. Белә һалларда Б. јалныз охшар һәрәкәтләрин ичрасы заманы әлдә едилмиш билик вә вәрдишләрә әсасланыр (мәс., велосипед вә автомобил сүрә билән адамын мотосиклети идарә етмәси). Бунунла белә, Б. мүмарисә просесиндә даим тәкмилләшир. Үмумәмәк Б.-лары (әмәк фәалијјәтинин планлашдырылмасы, тәшкили вә с.) инсанда фәал вә мүстәгил душүнмәк, әмәјә мәс'улијјәтли мүнасибәт, тәнгидилик вә с. мүсбәт кејфијјәтләр инкишаф етдирир. Пешә Б.-ынын формалашмасы просесиндә бир нечә мәрһәлә (илкин Б.; кифајәт гәдәр јеткин олмаjан фәалијјәт; ајры-ајры үмуми Б.-лар; јүксәк инкишаф етмиш Б.; усталыг) мүшаһидә олунур.

Әд.: Чебышева В. В., Психология трудового обучения, М., 1969; Платонов К. К., Что изучает общественная психология, М., 1971; јенә онун, О системе психологии. М., 1972.

БАЧДАР (фар. باجدار)—орта әсрләрдә бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә, һәмчинин Азәрб.-да көмрүк топлајан мә'мур. Варлы синифләрин нүмајәндәләриндән тә'јин олунурду. Б. хүсуси силаһлы дәстәләрлә шәһәр дарвазаларынын габағында, јолајрычларындакы мәнтәгәләрдә дурурду. Әсасән, башга өлкәләрдән кәлмиш тачирләрдән алынан рүсума «торпагбасды» дејилирди. Ханлыглар дөврүндә (18 әср) рүсум топлајан *раһдар* адланырды.

БАЧЫЛЫГ, бачылашма—ган гоһуму олмајан ики вә даһа чох адам арасында гоһумлуг әлагәләринә бәрабәр тутулан, гаршылыглы достлуға әсасланан бирлик, иттифаг. Әсасән, ибтидаи ичма гурулушунун дағылмасы дөврүндә јајылмышды. Б. заманы тәрәфләр анд ичир вә мүхтәлиф мәрасимләр кечирилирди. Бачылашанлар тәһлүкә вә еһтијач вахты гаршылыглы көмәк етмәјә борчлу идиләр. Чәнуб славјанлары арасында бә'зән гардашлашанларын арвадлары да бачылашырды. Азәрб.-да ингилабдан әввәл Б. сиғә дуасы охунулмагла јарадылырды. Бачылашанларын гардашлары бир-бириндән гыз ала билмәзди.

БАЧРӘВАН, Багрәван, Багрәван—Азәрб.-да тарихи шәһәр; чографи мөвгеји дәгиг мә'лум дејилдир. Әрәб чографијашүнасы Јагут Һәмәви (тәгр. 1179—1229) Б.-ын Ширван јахынлығында *Баб әл-Әбваб* (Дәрбәнд) вил.-ндә, Иран тарихчиси Һәмдулла Гәзвини (1281—1350) исә Муғанда олдуғуну гејд етмишләр. Б. мүһүм тичарәт мәркәзи олмушдур. 7 әсрдә Б.-ын әһалиси Хилафәт гошунларына шиддәтли мүгавимәт көстәрмишдир. Б. 7 әсрин 2-чи јарысындан Хилафәтин һакимијјәти алтында иди. Еһтимал ки, монгол һүчумлары нәтичәсиндә (13 әср) тәнәззүлә уғрамышдыр. Азәрб. ССР-ин Бәрдә, Имишли вә Чәлилабад р-нларында Бәчирәван к.-ләри вар.

БАШ ГАФГАЗ СИЛСИЛӘСИ, Суајырычы силсилә—бах *Гафгаз*.

БАШ ГӘРАРКАҺ—али һәрби идарә органы. Билаваситә Али Баш Командана вә ја мүдафиә назиринә табедир. ССРИ Силаһлы Гүввәләри Б.г.-ынын әсас вәзифәси ССРИ-ни империалист дөвләтләринин силаһлы тәчавүзүндән горумаг үчүн мүдафиә мәсәләләрини ишләјиб һазырламагдыр. ССРИ-дә Б.г. 1935 ил сентјабрын 22-дә Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу гәраркаһынын әвәзинә јарадылмышдыр (бах *Али Баш Командалығын Гәраркаһы*).

БАШ ГӘРВӘНД—Азәрб. ССР Ағдам р-нунда кәнд. Гәрвәнд советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Хачын чајынын сағ саһилиндән 1,5 *км* аралы, Ағдам—Бәрдә шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1459 (1976). Әсас тәсәррүфаты памбыгчылыгдыр. Памбыг гәбулу мәнтәгәси, сүн'и дамазлыг ст., орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы, автомат телефон ст. вар.

БАШ ГЫШЛАГ БАРИТ ЈАТАҒЫ—Азәрб. ССР Шаумјан (кәнд) р-нунда, Бузлуг чајынын сол саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин шм.-ш. јамачында, Баш Гышлаг к. јахынлығындадыр (дәниз сәвијјәсиндән 1600—2100 *м* јүксәкликдә). Саһ. тәгр. 5 *км*². Јатаг Баш Гышлаг антиклиналынын шм.-ш. ганадындадыр. Кеоложи гурулушунда Бат—Орта Оксфорд јашлы вулканокен, вулканокен-чөкмә вә чөкмә сүхурлар иштирак едир. Јатаг дамар типлидир. Бурада 60-а гәдәр барит дамары мә'лумдур. Онларын уз. 50 — 200 *м*, бә'зән дә 300—1200 *м*. галынлығы 0,2—3,6 *м*. Шм.-г. чатларынын филиз зоналарына дахилдир. Баритин тәркибиндә 70—95% бариум сулфат, 5—10% силисиум оксиди вә с. олур. Дамарларда һәмчинин калсит, кварс минераллары да вар.

БАШ ДАШАҒЫЛ—Азәрб. ССР Варташен р-нунда кәнд. Б.Д. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-да, Дашағыл чајынын саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 1349 (1976); һејвандарлыг, тахылчылыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

БАШ ЕЛМИ ИШЧИ—бах *Елми ишчи*.

БАШ ӘМИРХАНЛЫ — Азәрб. ССР Дәвәчи р-нунда кәнд. Әмирханлы советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-г.-дә, Дәвәчи д.ј. ст.-ндан 17 *км* аралы, Әмирханлы чајынын саһилиндә, Јан силсиләнин шм. әтәјиндәдир. Әһ. 724 (1976); үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БАШ ЗӘЈЗИТ — Азәрб. ССР Шәки р-нунун Зәјзит советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ш.-дә, Зәјзит чајынын саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 2853 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

БАШ КҮНКҮТ — Азәрб. ССР Шәки р-нунда кәнд. Б.К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-ш.-дә, Шәки — Варташен шосе јолундан 10 *км* аралы, Күнкүт чајынын (Әјричајын голу) саһилиндә, Гызылгаја д.-нын әтәјиндәдир. Әһ. 1152 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, телефон ст. вар. Б.К.-дәки Күнкүт галасы орта әсрләрә аид археоложи абидәдир.

БАШ КӨЈНҮК — Азәрб. ССР Шәки р-нунда кәнд. Б.К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Шинчајын (Әјричајын голу) сол саһилиндә, Гочумырыг силсиләсинин шм.-г. әтәјиндәдир. Әһ. 5616 (1976); түтүнчүлүк, бағчылыг, әкинчилик, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, автомат телефон ст. вар.

БАШ КӨСТӘРИЧИСИ—башын енинин узунлуғуна фаизлә нисбәти. Б.к. ирси әламәтдир. Үч формасы мә'лумдур: *долихокефалија*, *мезокефалија* вә *брахикефалија*. Мәһәлли антроположи типләрин фәргләндирилмәсиндә истифадә едилир.

БАШ ЛАЈСКИ—Азәрб. ССР-ин Шәки р-нунда кәнд. Б.Л. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-г.-дә, Шәки—Загатала шосе јолундан 9 *км* аралы, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 2449 (1976); түтүнчүлүк, тахылчылыг, һејвандарлыг, бағчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

БАШ МӘГАЛӘ—дөври нәшрин (гәзет, журнал) һәр нөмрәсинин илк, әсасән, редаксија тәрәфиндән һазырланан публисистик мәгаләси. Партија-совет мәт-

буатында Б.м. Сов.ИКП сијасәтини тәблиғ едән мүһүм васитәләрдәндир. Б.м.-дә күнүн актуал һадисәләри, партија вә дөвләтин дахили, харичи сијасәти саһәсиндә вәзифәләри ишыгландырылыр вә шәрһ олунур, коммунизм гуручулуғунун нөвбәти вәзифәләринин практик һәлли јоллары көстәрилир, габагчыл тәчрүбә тәблиғ, нөгсанлар исә тәнгид едилир. Ајры-ајры фактларын дәриндән үмумиләшдирилмәси Б.м.-нин әсас хүсусијјәтидир.

Әд.: Журналистика мәсәләләри, һ. 2, Б., 1972; Жанры советской газеты, М., 1972.

БАШ МӘЧЛИС — бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Баш Мәчлиси.*

БАШ МИЛ КАНАЛЫ — Азәрб. ССР-дә, Мил дүзүндә суварма каналы. Араз чајы үстүндә Совет—Иран биркә тикинтиси олан Мил-Муған сукөтүрмә говшағындан башланыр. Биринчи нөвбәсинин лајиһә узунлуғу 37 *км*, башланғыч һиссәдә субурахма габилијјәти 102 *м³/сан*-дир. Каналын 15 *км*-лик һиссәси 1976 илдә истифадәјә верилмишдир. Б.М.к.-нын биринчи нөвбәси Фүзули вә Жданов р-нлары әразиләриндә 70 мин *һа*-а гәдәр торпағын су тәчһизатыны артырмаға имкан верәчәкдир.

Б.М.к.-нын икинчи нөвбәсинин тикилмәси дә нәзәрдә тутулур.

БАШ МУҒАН КАНАЛЫ—Азәрб.ССР-дә суварма каналы. 1956 илдә истифадәјә верилмишдир. Араз чајы үстүндәки *Бәһрамтәпә су говшағындан* (Имишли р-ну) Ленин ад. вә Шаумјан ад. каналларын башландығы дуруллдучуја гәдәр узаныр (31 *км*). Башланғыч һиссәсиндә субурахма габилијјәти 55 *м³/сан*-дир. Муған дүзүндә 98 мин *һа* торпағын суварылмасында истифадә едилир. Үстүндә јерли әһәмијјәтли СЕС (3,6 мин *квт* күчүндә) тикилмишдир.

БАШ НАЗИР—бир сыра мүасир буржуа дөвләтиндә һөкумәт башчысы; үмуми гајдаја көрә Б.н.-и дөвләт башчысы тә'јин едир. Б.н. назирләри тә'јин вә вәзифәдән азад едир, һөкумәтин фәалијјәтинә күндәлик рәһбәрлик вә инзибати апарата башчылыг едир. Бир гајда олараг, Б.н. парламентдә чохлуг тәшкил едән партијанын рәһбәри, јахуд партијалар коалисијасынын лидеридир, чохлуг тәшкил едән парламент фраксијасына рәһбәрлик едир. Бир нечә өлкәдә (мәс., АФР-дә) һөкумәт башчысы канслер адланыр.

БАШ НОРМАЛ—бах *Нормал.*

БАШ ПЛАН—1) шәһәрин план гурулушунун перспектив инкишафынын елми әсасландырылмыш лајиһәси; јени салыначаг шәһәрин планлашдырылма лајиһәси. ССРИ-дә Б.п. 25—30 ил үчүн һазырланыр вә ССРИ Назирләр Совети (мүттәфиг респ.-ларын Назирләр Совети, вил., јахуд өлкә ичраијјә комитәләри) тәрәфиндән тәсдиг едилдикдән сонра мүһүм шәһәрсалма сәнәди олур. Б.п. әсасында шәһәрин тәфсилатлы планлашдырма вә тикилиш лајиһәләри тәртиб едилир. Бах һәмчинин *Шәһәрсалма*; 2) с ә н а ј е м ү ә с с и с ә л ә р и н и н Б.п.-ы—сәнаје мүәссисәси лајиһәсинин мүһүм һиссәси; планлашдырма, әразиләрин планлашдырылмасы, бина, гурғу, нәгл. коммуникасијасы, мүһәндис шәбәкәләри, тәсәррүфат вә мәишәт хидмәти тәшкилатларынын, һәмчинин сәнаје р-нларында мүәссисәләрин јерләшдирилмәси мәсәләләринин комплекс һәллини тәшкил едир.

БАШ ШИРВАН КОЛЛЕКТОРУ — Азәрб.ССР-дә дренаж каналы. Ширван, Мил вә Гарабағ дүзләриндәдир. 1964 илдә истифадәјә верилмишдир. Уз. 216 *км*. Мәнсәб һиссәсиндә макс. субурахма габилијјәти 37 *м³/сан*-дир. Ширван дүзүнүн шм.-г.-индән (Ағдаш р-ну әразисиндән) башланыр. Күр чајынын сол саһили бојунча узанараг Бәндован бурнундан шм.-да Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Күрдәмир р-нунун Мурадхан к. јахынлығында Б.Ш.к.-на Мил — Гарабағ коллектору (уз. 152 *км*) вә Ашағы Ширван коллектору (70 *км*) бирләшир. Б.Ш.к. Ширван дүзүндә 155 мин *һа*, Мил вә Гарабағ дүзләриндә исә 142 мин *һа* торпағын мелиорасија вәзијјәтини јахшылашдырыр.

БАШ ШТАТЛАР — 14—18 әсрләрдә Франса вә Нидерландда силк нүмајәндәләринин али органы. Франсада руһани, задәкан вә шәһәр әһалиси депутатларындан тәшкил олунурду. Адәтән верки вә малијјә јардымы топламаға депутатлардан разылыг алмаг үчүн крал (илк дәфә 1302 илдә) чағырырды. Феодал дөвләтини мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә јарадылмышды. Мүтләгијјәтин күчләнмәси илә әлагәдар 1614 илдән сонра 175 ил чағырылмамышды. *Бөјүк Франса ингилабы* әрәфәсиндә *үчүнчү силк* депутатларынын гәрары илә Милли мәчлисә чеврилди (1789, мај); Нидерланд әјаләтләриндә 1463 илдән *Нидерланд буржуа ингилабынадәк* (*16 әср*) силк нүмајәндәләринин али органы; мүасир Нидерланд краллығында парламент Б.ш. адланыр.

БАШАҒРЫСЫ — мүхтәлиф хәстәликләрдә ән чох тәсадүф едилән әламәтләрдән бири. Бејнин вә онун гишаларынын илтиһаби хәстәликләри, бејин дамарларында тәзјигин дәјишилмәси, бејиндә ган дөвранынын позулмасына сәбәб олан дамар хәстәликләри (һипертонија, мигрен, һипотонија вә с.), синир уҹларынын токсик гычыгланмасы илә мүшајиәт олунан инфексион хәстәликләр, интоксикасијалар вә с. Б. верир. Һәддиндән артыг јорғунлуг, јухусузлуг, күнвурма вә с. нәтичәсиндә дә Б. олур. М ү а л и ч ә с и: әсас сәбәби арадан галдырмаг, ағрыкәсән дәрманлар вермәк вә с. Неврастенија вә јорғунлуг нәтичәсиндә баш верән Б.-ны јуху, јемәк вә иш режимини низама салмагла арадан галдырмаг олар.

Әд.: Г р е ч к о В. Е., Когда болит голова, М., 1976.

БАШАРАТ—Азәрб. ССР Губадлы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 51 *км* шм.-ш.-дә, Кичик Һәкәри чајынын (Һәкәри чајынын голу) сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 257 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

БАШГА ГАЛАКТИКАЛАР АСТРОНОМИЈАСЫ — астрономијанын бизим Галактикадан (Күнәш дә бураја дахилдир) кәнардакы улдуз системләрини өјрәнән бөлмәси. Лакин Каинат бизим Галактика илә мәһдудлашмыр, ондан кәнарда да күлли мигдарда улдуз системи вар, онлар да галактика адланыр (бах *Галактикалар*). Б.г.а., үмумијјәтлә Каинатын мүшаһидә едилән һиссәсини өјрәнир. Б.г.а. *улдуз астрономијасындан* мүстәгил саһә кими ајрылмышдыр. Б.г.а. астрономијанын дикәр саһәләри, һабелә *космолокија*, физиканын бир сыра саһәси вә хүсусән *нисбилик нәзәријјәси* илә сых әлагәдардыр.

Бизә јахын олан бөјүк галактика—*Андромеда думанлығы* Јердән 2 млн. ишыг или мәсафәдәдир. Ән бөјүк телескопла бир нечә милјард ишыг или мәсафәдәки галактикалар мүшаһидә едилир. Бизим Галактика вә Андромеда думанлығы бөјүк галактикалардандыр. Галактикаларын әксәријјәти чох кичикдир. Онлар фәзада бәрабәр пајланмыр, чох вахт груплар вә топалар тәшкил едир. Бизим Галактиканын јахынлығында Бөјүк вә Кичик *Макеллан булудлары*, Андромеда думанлығынын јахынлығында исә 4 кичик галактика вар. Бизим Галактика вә 20-јә гәдәр башга галактика јерли систем адланан топа тәшкил едир. Лакин минләрлә галактикадан ибарәт бөјүк топалар да вар. В. Һ. Амбарсумјан көстәрмишдир ки, галактикалар, адәтән, групларла әмәлә кәлир. Галактикалараасы фәза бош дејилдир. Орада чох сејрәк газ вар. Галактикалар онларын дахилиндәки улдузлар һесабына ишыг сачыр. *Радиоастрономијанын* инкишафы көстәрди ки, галактикалар һәм дә радиошүаланма верир. Онларын әксәријјәтинин радиошүаланмасы оптик шүаланмадан хејли зәифдир. Лакин *радиогалактика* адланан бир сыра галактика тапылмышдыр ки, онларын радиошүаланмасы оптик шүаланмаја јахын вә һәтта ондан күчлүдүр. Совет алимләри В. Л. *Кинзбург* вә И. С. Шкловски көстәрмишләр ки, belә күчлү радиошүаланма релјативист (сүр'әти ишыг сүр'әтинә чох јахын) електронларын магнит саһәсиндә һәрәкәти нәтичәсиндә јараныр. 1963 илдә *квазар* адланан јени објектләр кәшф едилди. 1966 илдә бә'зи радиогалактикаларын чох күчлү ренткен шүаланма вердији кәшф едилди вә мә'лум олду ки, ренткен шүаланма оптик вә радиошүаланмаја јахындыр (бах *Рентген астрономијасы*).

Галактикаларын мәркәзиндә нүвә адланан һиссә ајдын сечилир. Нүвә нисбәтән бир-биринә јахын олан улдузлардан ибарәтдир. Лакин бә'зиләринин нүвәләриндә нәһәнк партлајышлар баш вердији ашкара чыхарылмышдыр. Бу партлајыш заманы ајрылан енержи истилик нүвә реаксијаларынын вердији енержидән хејли чохдур. Она көрә күман едилир ки, галактикаларын нүвәләриндә бөјүк күтләли мад-дә вар. Галактикаларын мүһүм хассәләриндән бири онларын спектрләриндә-ки хәтләрин гырмызы уча доғру сүрүш-мәсидир. Мә'лум олмушдур ки, галактикаларын биздән мәсафәси артдыгча онларын узаглашма сүр'әти дә артыр. Бу көстәрир ки, Каинатын мүшаһидә едилән һиссәси кенишләнир. Бу кенишләнмә үмуми нисбилик нәзәријјәси в[ә] космолокијанын мүасир нәтичәләри илә изаһ едилир. Галактикаларын гурулушу, улдузларын тәкамүлү вә с[...] һаггында гијмәтли мә'луматлар алмаға Б.г.а. бөјүк көмәк етмишдир. Б.г.а.[...]ндакы әсаслы кәшфләр—галактикаларын күчлү радио вә ренткен шүаланмалары, нүвәләриндәки партлајышлар, квазарларын тәбиәти, Каинатын ке[...]нишләнмәси вә с. мүасир физиканын гаршысында јени мәсәләләр гојур в[ә]

бөјүк телескоплар тәләб едир. Б.г.а-нда сүн'и пејк вә космик ракетлә апарылан мүшаһидәләр кениш јер тутур.

Әд.: Воронцов-Вельяминов Б. А., Внегалактическая астрономия, М., 1972.

БАШГЫРД ДИЛИ — *башгырдларын* дили. Түрк дилләринин г. голунун гыпчаг групуна дахилдир. Б.д.-ндә 821 минә јахын адам данышыр (1970). Ики әсас диалекти: ш. (кувакан) вә ч. (јурмат), һабелә шм.-г. шивәләри вар. Түрк дилләриндән татар дилинә даһа јахын олса да, фонетик вә гисмән грамматик чәһәтдән ондан фәргләнир. Мүасир башгырд әдәби дили Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ш. вә ч. диалектләри әсасында јаранмышдыр. Јазыда 1929 иләдәк әрәб, 1929 илдән 1939 иләдәк латын әлифбасындан истифадә олунмушдур. 1939 илдә исә рус графикасы әсасында әлифба тәртиб едилмишдир.

Әд.: Языки народов СССР, т. 2, М., 1966.

БАШГЫРД ҮСЈАНЛАРЫ (17—18 әсрләр)—1662—64 илләр үсјаны—чар һөкумәтинин башгырд феодалларынын калмыклар үзәринә басгынларыны гадаған етмәси вә тутдуглары әсирләри гајтармаг тәләби илә әлагәдар башланмышды. Үсјан бүтүн Башгырдыстаны вә бә'зи гоншу гәзалары бүрүмүшдү. 1664 илдә чар һөкумәти үсјаны јатырды, лакин бә'зи күзәштләрә дә кетди. 1681—83 илләр үсјаны чар һөкумәтинин башгырдлары зорла христианлашдырачағы һаггында шајиәнин јајылмасы илә әлагәдар башланмышды. Кениш башгырд күтләләринин һәрәкатдан мә'јус галмасы, һәмчинин чар һөкумәтинин христианлашдырма һаггында һеч бир сәрәнчам вермәјәчәјини билдирмәси мүбаризәнин дајандырылмасында һәлледичи рол ојнады. 1705—11 илләр үсјанына сәбәб 1704 илдә јени веркиләр гојулмасы, һөкумәтин рус ордусу үчүн башгырдлардан ат тәләб етмәси иди. Һөкумәт калмык дәстәләриндән истифадә едәрәк үсјаны јатырды, лакин јенә бә'зи күзәштләрә кетди. 1735—40 илләр үсјанына сәбәб чар һөкумәтинин галалар тикмәк јолу илә башгырд торпагларыны зәбт етмәси иди. Бу үсјан да јатырылды. Һөкумәт башгырд ичмаларынын дахили һәјатыны чар идарә органларынын нәзарәти алтына салан инзибати ислаһатлар кечирди. 1755 ил (Батырша) үсјанынын сәбәби феодал зүлмүнүн күчләнмәси, чар һөкумәтинин әһалини зорла христианлашдырмаг вә торпаглары мүсадирә етмәк сијасәти иди. Үсјанын һазырланмасында Батырша тәхәллүслү молла Абдулла Әлијевин «мүгәддәс мүһарибә»јә чағыран мүрачиәтнамәсинин мүәјјән ролу олмушду. Үсјан кортәбии характер дашыјырды. Јерли феодаллар үсјана гаршы чыхдылар; үсјан јатырылды. Чаризмин үсјанчылары парчаламаг (көнүллү тәслим оланлары бағышламаг, татарлары, газахлары, башгырдлар вә дикәр халглары бир-биринин үзәринә галдырмаг) сијасәтинин дә үсјанын јатырылмасында ролу олду.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 3, М., 1967; История Башкирской АССР, 3 изд., Уфа, 1968.

БАШГЫРДЫСТАН МУХТАР СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Башкорт Автономиялы Совет Социалистик Республикасы), Башгырдыстан (Башкортостан) — РСФСР тәркибиндә Мухтар Совет Сосиалист Респ.-сы. 1919 ил мартын 23-дә тәшкил олунмушдур. Саһ. 143,6 мин *км*². Әһ. 3833 мин (1976, 1 јанвар). 54 р-ну, 17 шәһәри, 39 шәһәр типли гәс. вар. Пајтахты Уфа ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Башг.МССР фәһлә вә кәндлиләрин сосиалист дөвләти, мухтар совет сосиалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1937 ил ијунун 23-дә гәбул едилмишдир. Али дөвләт һакимијјәти органы әһалинин 4 ил мүддәтинә сечдији бирпалаталы Башг.МССР Али Советидир (сессијалар арасындакы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини—Назирләр Советини тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2 ил мүддәтинә сечдији шәһәр, р-н, гәс. вә кәнд Зәһмәткеш Депутатлары Советләридир. Башг. МССР Али Мәһкәмәсини Башг.МССР Али Совети 5 ил мүддәтинә сечир. Башг.МССР Прокуроруну ССРИ Баш Прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир.

Тәбиәт. Әсасән, Шәрги Авропа дүзәнлијинин ш. кәнарыны әһатә едир. Г. һиссәси дүзәнлик, ш. һиссәси, әсасән, дағлыгдыр (Уфа платосу, Чәнуби Урал). Карст инкишаф етмишдир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, көмүр, дашдуз, мис, синк, гызыл. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда — 14-дән (Бирск) —17,5°С-јәдәк (Кага), ијулда 16,5 (Кага), 20,5°С (Рајевски). Иллик јағынты 300—500 *мм*, дағлыг р-нларда 500—600 *мм*-дән чохдур. Чајлары Кама, Урал вә Сакмара һөвзәсинә аиддир. Әсас чајы Белаја вә онун голлары Нугуш, Уфа, Дјомадыр. Әсасән, гара, боз мешә вә подзоллашмыш чимли торпаглар јајылмышдыр. Әразисинин 5,8 млн. *һа*-ы мешәликдир (шам, гајынағачы, палыд, ағчагајын, чөкә, ағчаговаг вә с.). Һејванлары мүхтәлифдир. Мышовул, довшан, көстәбәк, мешәхорузу вә с. вар. 1930 илдә Б.-ын дағлыг һиссәсиндә Башгырдыстан горуғу (саһ. 72 мин *һа*) јарадылмышдыр.

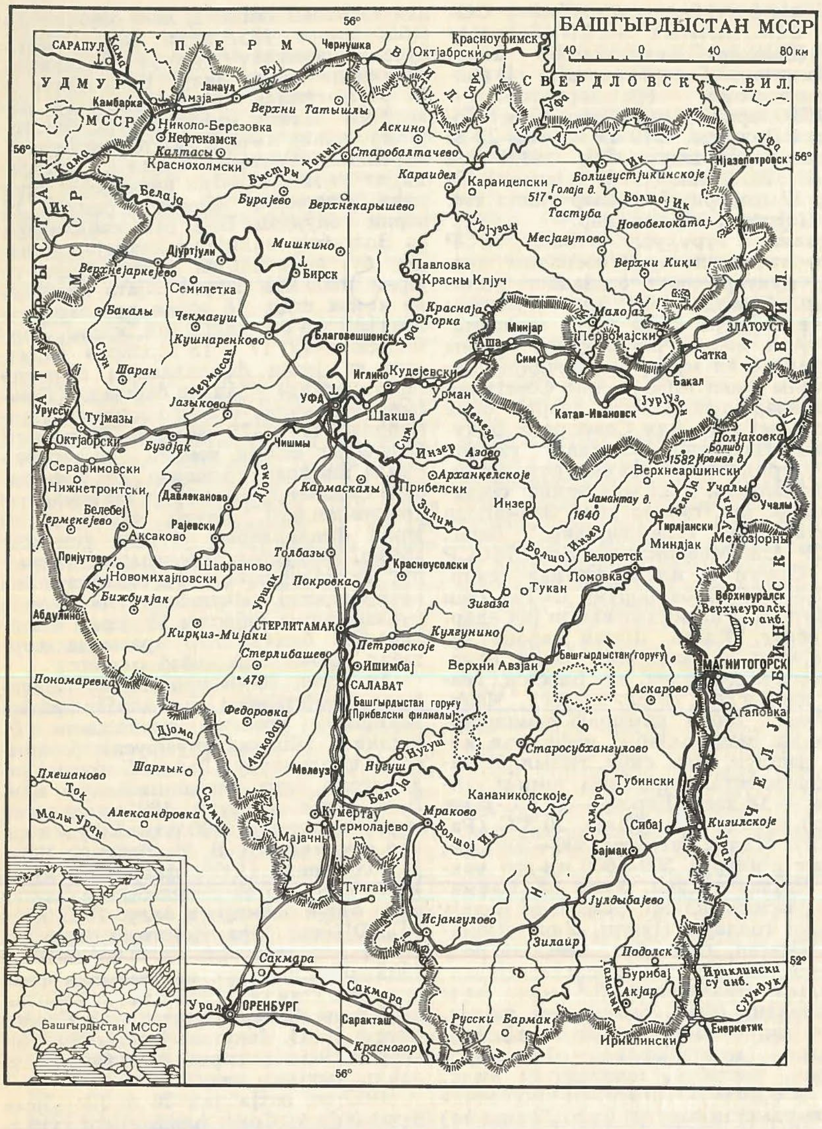
Әһали. Башг.МССР-ин јерли әһалиси башгырдлардыр. Респ.-да руслар (40,4%), татарлар (24,7%), чувашлар, марилләр, украјналылар вә б. халглар да јашајырлар (1970). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 27 нәфәрдир (1976). Әһалинин 53%-и шәһәрләрдә јашајыр (1974). Ири шәһәрләри: Уфа—895 мин (1975), Стерлитамак—205 мин, Салават—126 мин, Октјабрски — 80 мин, Белоретск — 70 мин, Ишимбај—56 мин (1974).

Тарихи мә'лумат. Б. әразисиндә инсанын илк изләри Орта Палеолитә аиддир. Башгырдлар һаггында илк јазылы мә'лумат 9—10 әсрләрә аид әрәб мәнбәләриндә («башгурд») верилир. 9—13 әсрләрдә башгырдлар Чәнуби Уралда вә она јахын дүзәнликләрдә јашајыр, көчәри малдарлыг, овчулуг вә балыгчылыгла мәшғул олурдулар. 10—13 әсрләрдә Гәрби Б. Волга-Кама Булгарыстанына табе иди. Һәмин дөврдә бурада ислам дини јајылды. Феодал мүнасибәтләри 13 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишди. 1236 илдән 16 әсрин орталарынадәк монгол-татарларын һакимијјәти алтында олмушдур. Рус гошунлары Казаны тутдугдан вә Казан ханлығы ләғв олундугдан (1552) сонра, 1557 илдә Б.-ын бөјүк һиссәси көнүллү сурәтдә Русијанын тәркибинә дахил олду. Бу һадисәнин Б. үчүн мүтәрәгги әһәмијјәти олду: дағыдычы дахили мүһарибәләрә сон гојулду, гоншу көчәри халгларын һүчумларындан горунмаг имканы, игтисадијјат вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит јаранды. 16 әсрин сонундан Б.-а рус кәндлиләри вә Волгабоју халглары көчмәјә башлады; бу, әкинчилијин инкишафына вә јерли әһалинин отураг һәјата кечмәсинә көмәк етди. 16 әсрин орталарында башгырдлар бир халг кими, әсасән, формалашдылар. 17 — 18 әсрләрдә чаризмин вә јерли феодалларын зүлмүнә гаршы өлкәдә үсјанлар башлады [*Башгырд үсјанлары (17—18 әсрләр)*; башгырдлар 1773—75 илләрдә Пугачовун башчылыг етдији кәндли мүһарибәсиндә иштирак етмишләр. Бу мүһарибәдә Салават Јулајев бөјүк гәһрәманлыг көстәрмишдир]. Лакин чаризмин вә јерли феодалларын зүлмү кетдикчә артыр, мәһсулдар торпагларын чохуну рус мүлкәдарлары вә з-д саһибләри әлә кечирирдиләр. Ичтимаи зүлм, зорла руслашдырма сијасәти 19 әсрин ахырларында башгырдлар арасында кортәбии һәјәчанлара сәбәб олурду.

19 әсрин 70-чи илләриндән башлајараг капитализм мүнасибәтләринин инкишафы нисбәтән сүр'әтләнди. Б. кетдикчә даһа чох үмумрусија базарына чәлб олунурду. Лакин Б. бүтөвлүкдә аграр өлкә олараг галмагда иди. Б.-да илк с.-д. групу 1895 илдә, илк марксист дәрнәји 1900 илдә Уфада тәшкил едилмишдир. В. И. Ленинин Уфаја кәлмәсинин (1900, феврал вә ијун) јерли с.-д.-лар вә ингилабчы фәһләләр үчүн бөјүк әһәмијјәти олду. 1903 илдә РСДФП-нин Уфа Комитәси јаранды. Б.-ын пролетариат вә кәндлиләри 1905—07 илләр рус ингилабында фәал иштирак етдиләр. 1905 илин декабрында Уфада Фәһлә Депутатлары Совети (сәдри И. С. Јакутов) јарадылды. Декабрын 9-да шәһәрдә фәһләләрин силаһлы чыхышы олду.

1917 ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Уфада Совет һакимијјәти гурулду вә губ. ингилаб комитәси јарадылды. 1917 илин декабрында Оренбургда јарадылан башгырд буржуа-милләтчи һөкумәти Совет һакимијјәтинин дүшмәнләри илә иттифага кирди. 1918 илин ијулунда Б.-да да вәтәндаш мүһарибәси башланды. Ағгвардијачылар ијулун 5-дә Уфаны, сонра исә бүтүн Б.-ы ишғал етдиләр. Гызыл Орду Б.-да ағгвардијачылара гаршы һүчуму кенишләндирди. Колчакын зүлмү милләтчи һөкумәтин гошунундакы башгырд әскәрләри вә бүтүн башгырд әһалиси арасында наразылығы артырырды. Белә вәзијјәтдә башгырд милләтчи һөкумәти јардым вә иттифаг хаһиши илә Совет Русијасына мүрачиәт етди. 1919 ил мартын 20-дә Б.-ын совет мухтаријјәти һаггында сазиш имзаланды. Б. РСФСР тәркибиндә илк мухтар совет респ.-сы олду. Пајтахты Стерлитамак ш. иди. 1922 ил ијунун 14-дә ҮРМИК-ин декрети илә Бөјүк Башг. МССР јарадылды; пајтахты Уфа олду. 1937 ил ијунун 23-дә Башг.МССР-ин јени Конститусијасы гәбул едилди.

Совет һакимијјәти илләриндә Б.-ын х.т. јенидән гурулду, сосиалист сәнајеси јарадылды; коллективләшмә, мә-

дэни ингилаб hәјата кечирилди. Б. сәнаје-аграр респ.-на чеврилди. Социализм гурулмасы нәтичәсиндә башгырд социалист милләти јаранды.

Бөјүк Вәтән мүhарибәси илләриндә ССРИ-нин Г. р-нларындан Б.-а 172 сәнаје мүәссисәсинин аваданлығы кәтирилди, 280 миндәк әhали көчүрүлдү. Сәнајенин үмуми мәhсулунун hәчми 2,5 дәфә артды. Бөјүк Вәтән мүhарибәсиндә минләрлә башгырд орден вә медалларла тәлтиф едилди, Б.-дан 250-дән чох дөјүшчүјә Совет Иттифагы Гәhрәманы ады верилди; М. Г. *Гарејев* исә бу ада ики дәфә лајиг көрүлмүшдүр.

Мүhарибәдән сонракы илләрдә Б.-ын игтисадијјат вә мәдәнијјәти даhа да инкишаф етди. Башг.МССР ики дәфә (1935, 1957) Ленин ордени, мухтар респ.-нын 50 иллији мүнасибәти илә Октјабр Ингилабы ордени (1969), ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәти илә Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир (1972).

Халг тәсәррүфаты. Б. инкишаф етмиш сәнаје вә ири к.т. республикасыдыр. Б. hәмчинин ССРИ-нин мүhүм нефтчыхарма вә нефт е'малы р-нларындан биридир. Б.-нын өлкәнин мүhүм нефт базасына чеврилмәсиндә Бакы нефтчиләринин бөјүк көмәји олмушдур. Өлкәдә чыхарылан нефтин хејли hиссәсини Б. верир. Нефтчыхарма (Туjмазы, Ишимбај, Шкапово, Арлан, Чекмагуш јатаглары), нефт е'малы (Уфа, Салават, Ишимбај), кимја (Уфа, Стерлитамак, Салават), нефткимја, електроенеркетика, машынгајырма вә метал е'малы (Уфа, Стерлитамак, Салават, Ишимбај, Туjмазы, Октјабрски, Благовешшенск), гара металлуркија (Белорецк), әлван металлуркија (Сибај, Учалы) вә с. сәнајеси вар. Үзви синтез сәнајеси (синтетик спирт, синтетик каучук, полиетилен, синтетик лиф, пластик күтлә вә с.) кениш инкишаф етмишдир. Сода, семент вә сулфат туршусу истеhсал олунур. Сәнаје мәhсулунун 4,5%-ини јејинти вә јүнкүл сәнаје (ун, јағ, пендир, әт-сүд, тохучулуг, ајаггабы) верир. Шәкәр (Мелеуз, Прибелски вә Чишмы), витамин (Уфа) з-длары, памбыг парча комбинаты (Уфа), трикотаж ф-ки (Ишимбај) вар. Дәмир, мис-синк филизләри, гызыл, көмүр чыхарылыр. Б.-да 39,3 млн. *т* нефт, 9,37 млн. *т* көмүр, 1468 млн. *м*³ газ, 26,8 млрд. *квт·саат* електрик енержиси, 6,5 млн. чүт ајаггабы истеhсал олунмушдур (1975). Ағач е'малы да инкишаф етмишдир. Фанер вә кибрит (Уфа), кағыз ф-кләри (шәhәр типли Красны Ключ гәс.) вар. Мебел, стандарт евләр, тахта истеhсал олунур. Туjмазы — Уфа — Омск, Ишимбај—Уфа, Туjмазы—Шкапово—Салават нефт, Шкапово—Ишимбај—Магнитогорск газ кәмәрләри чәкилмишдир.

Әкин саh. 4604 мин *hа*-дыр (1975). Тәгр. 3 млн. *hа*-ында дәнли биткиләр (пајызлыг човдар, јазлыг буғда, дары, нохуд, гарабашаг), 141,7 мин *hа*-ында техники биткиләр (шәкәр чуғундуру, күнәбахан), 170,8 мин *hа*-ында картоф вә тәрәвәз, тәгр. 1 млн. *hа*-ында јем биткиләри әкилир. Б.-да 1560 мин гарамал (о чүмләдән 472,8 мин инәк), 659,4 мин донуз, 1396,6 мин гојун вар (1.1.1976). Б. hәмчинин мүhүм арычылыг р-нудур.

Д.ј.-ларынын уз. 1197 *км*-дир (1971). Әсас д.ј. магистралы Кујбышев—Уфа—Чељабинск електрикләшдирилмишдир. Һабелә Уфа — Стерлитамак — Түлган вә с. д.ј. хәтләри вар. Бәрк өртүклү автомобил јолларынын уз. 10,4 мин *км*-дир. Әсас су јолу Белаја вә Уфа чајларыдыр. Б.-дан нефт, нефт мәhсуллары, филиз, к.т. мәhсуллары көндәрилир. Б.-на даш көмүр вә металлар кәтирилир.

Сәhијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, Б.-да 40,5 мин чарпајылыг (әhалинин hәр мин нәфәринә 10,6 чарпајы) хәстәхана мүәссисәләри вә амбулаторија-поликлиника јардымы көстәрән 505 мүаличә мүәссисәси олмуш, 8307 (1913 илдә 143) hәким (әhалинин hәр мин нәфәринә 2,17 hәким) вә 30 минә јахын орта тибб ишчиси (1913 илдә 342) ишләмишдир. Б. әразисиндә Аксаково, Шафраново, Јангантау, Јуматово вә с. курортлар, Ассы мүаличә јери, Туjмазынефтин минерал булаглары вар.

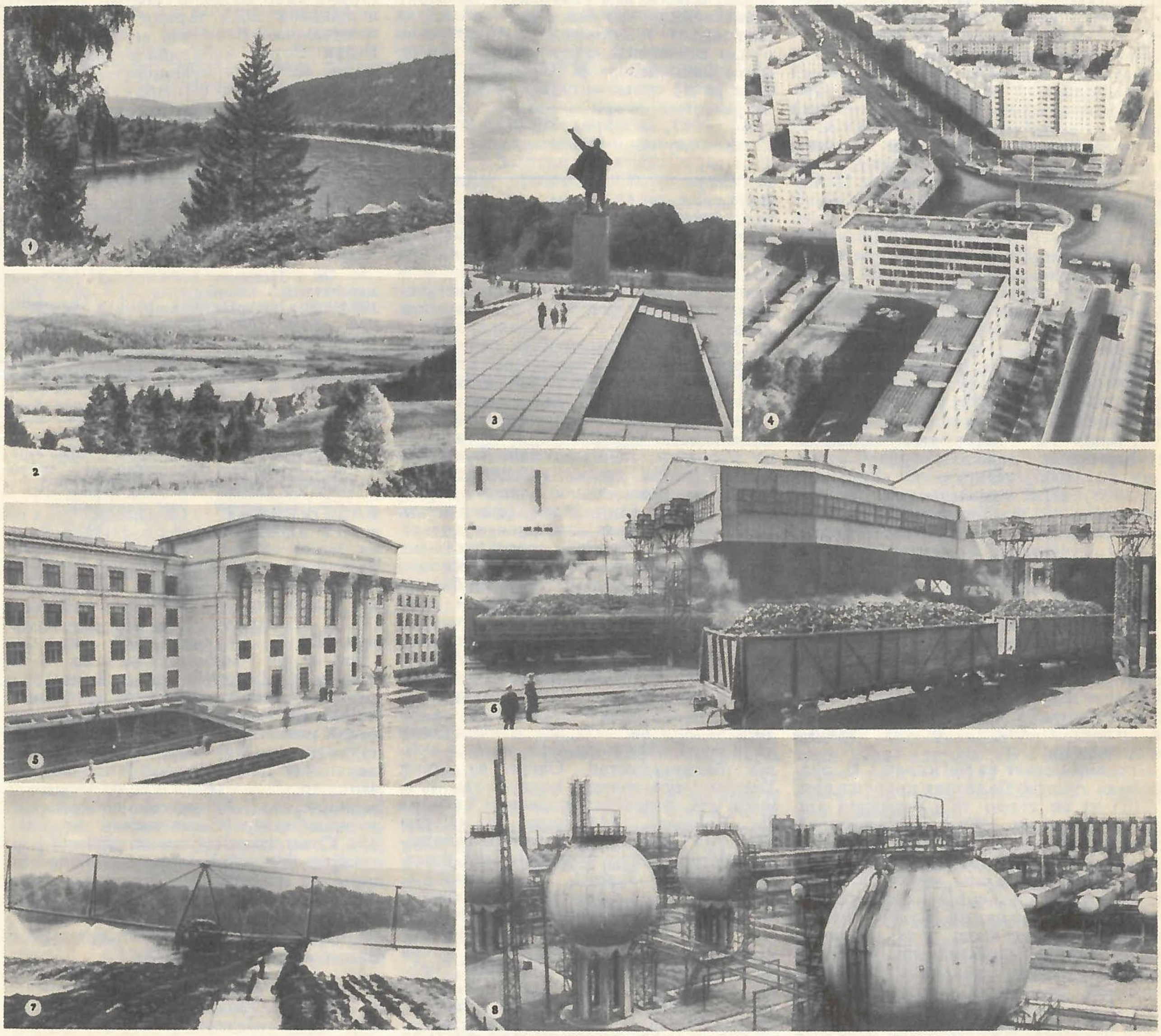
Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан әввәл Б.-да әhалинин јалныз 20%-и савадлы иди. Али мәктәб, мәдәни-маариф очаглары јох иди. Совет hакимијјәти илләриндә ана дилиндә сәккизиллик ичбари тәhсил hәјата кечирилмишдир. Онииллик ичбари тәhсил баша чатдырылмагдадыр. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә 153 миндән чох ушаг тәрбијә олунур (1974). 3885 үмумтәhсил мәктәбиндә 817 миндән чох шакирд, 67 орта ихтисас тәhсили мәктәбиндә 69 мин, 9 али мәктәбдә 48 мин тәләбә тәhсил алыр (1974/75). 1907 күтләви китабхана, 7 музеј (өлкәшүнаслыг музеји, В. И. Ленин, М. В. Фрунзе, М. Гафури вә В. И. Чапајевин ев музејләри, рәссамлыг музеји вә с.), 7 театр (башгырд вә рус драм театрлары, опера вә балет театры вә с.), 3000-дәк клуб мүәссисәси, 3176 кинопгурғу вар (1975).

Елм вә елми идарәләр. 20—30-чу илләрдә бир сыра елми чәмијјәт вә ин-т, о чүмләдән халг маарифи ин-ту (1920),

академија мәркәзи (1921), к.т.-ны сосиалистчәсинә јенидәнгурма ин-ту (1921), милли мәдәнијјәт ин-ту (1932), сәһијјә вә кикијена ин-ту (1934) јарадылды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә А. А. Богомолетс, А. В. Палладин, Ј. О. Патон, П. П. Будников, Ј. С. Варга вә б. көркәмли алимләр Б.-да ишләјирдиләр. 1951 илдә ССРИ ЕА Башгырдыстан филиалы тә'сис олунду (1963 иләдәк фәалијјәт көстәрмишдир). Филиалын кеолокија, биолокија, тарих, дил вә әдәбијјат ин-тлары, игтисади тәдгигатлар вә үзви кимја бөлмәләри вар иди. 50-чи илләрдә нефт е'малынын инкишафы илә әлагәдар бир сыра техники елми-тәдгигат ин-ту, 1957 илдә Башгырдыстан ун-ти јаранды. 1967 илдә бәрпа олунмуш ССРИ ЕА Башгырдыстан филиалы тәбијјат елмләри вә ичтимаи елмләр саһәсиндә мүһүм тәдгигат мәркәзләриндәндир. Кеологлар Б.-да зәнкин нефт, дәмир вә мис јатаглары кәшф етмишләр. К.т.-нын мәһсулдарлығыны јүксәлтмәк, Чәнуби Уралын мешә сәрвәтләрини горујуб сахламаг саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлүр. Кимја саһәсиндә апарылан тәдгигатлар, башлыча олараг, јүксәк кејфијјәтли нефт мәһсуллары әлдә етмәк проблемләри илә бағлыдыр.

60-чы илләрдән физика-ријазијјат елмләри инкишаф етмәјә башламышдыр. Тәбии мүаличә еһтијатынын өјрәнилмәси, чәрраһијјә, офталмолокија, терапија саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр. Ичтимаи елмләр дә инкишаф етмишдир. Тарих, филолокија, археолокија вә етнографијаја даир санбаллы әсәрләр јазылмышдыр. Игтисади тәдгигатларда ријази методлардан вә һесаблајан машынлардан истифадә олунур. ССРИ ЕА филиалындан башга бир сыра елми-тәдгигат вә лајиһә ин-ту фәалијјәт көстәрир. Б. алимләри х.т.-нын вә мәдәнијјәтин актуал проблемләринин һәллиндә јахындан иштирак едирләр.

Мәтбуат, радио, телевизија. Б.-да «Совет Башкортостаны» (1918, башгырд дилиндә), «Советскаја Башкирија» (1906, кечмиш ады «Уфимски рабочи»), «Кызыл Тан» (1918, «Гызыл дан», татар дилиндә), «Ленинсе» («Ленинетс», 1923, башгырд вә рус дилләриндә), «Башкортостан пионере» (1930, башгырд дилиндә), респ. гәзетләри, башгырд дилиндә — «Агидел» (1930), «Башкортостан кызы» (1968), «Һенек» («Јаба», 1925), «Башкортостан укытыусыһы» («Башгырдыстан мүәллими», 1924) вә б. журналлар чыхыр. Респ. радиосунун верилишләри башгырд, рус

Башгырдыстан МССР. 1. Уфимка чајы. 2. Макаров рајонундан бир көрүнүш. 3. Уфа. В. И. Ленинә абидә. 4. Уфа. Октјабрын 50 иллији ад. күчә. 5. Уфа. Башгырдыстан Дөвләт Университетинин бинасы. 6. «Башкир-угол» комбинаты. 7. Уфа совхозунда механикләшдирилмиш суварма. 8. Салават нефт-кимја комбинатында.

ҝә татар дилләриндәдир. Телевизија (1957) верилишләри икипрограмлыдыр, Телевизија мәркәзи Уфададыр.

Әдәбијјат. Башгырд халг әдәбијјаты гәһрәманлыг дастанлары (кобајыр), мәишәт маһнылары, нағыл вә әфсанәләрлә зәнкиндир. Илк башгырд сесени (халг шаир вә муғәнниси) *Салават Јулајев* азадлығы тәрәннүм етмишдир. Лакин дини ше'р әдәбијјатда узун мүддәт әсас јер тутмушдур. 19 әсрин 2-чи јарысында Б.-да маарифчилик һәрәкаты јајылды. Алим вә јазычылардан М. Ағмолла (1831—95), М. Үмитбајев (1841—1907), М. Бикчурин вә б. маарифчилик идејаларыны тәблиғ едир, схоластик тә'лим-тәрбијә методлары әлејһинә чыхырдылар. 1905—07 илләр рус ингилабы әрәфәсиндә башгырд әдәбијјатында ингилаби лириканын баниси М. *Гафури* јарадычылыға башлады. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы әдәбијјатын инкишафында јени дөвр ачды. Вәтәндаш мүһарибәси, х.т.-нын бәрпасы, јени һәјат гуручулуғу 20-чи илләр әдәбијјатынын әсас мөвзулары иди (Д. Јултыјын «Урал мелодијалары», М. Гафуринин «Гызыл салхымлар», Г. Гумәрин «Гызыл дәрзләр» ше'р китаблары вә с.). 30-чу илләрдә социалист реализми әсасында инкишаф едән башгырд әдәбијјатынын јени јүксәлиш дөвру башланды. И. Насырининн (1898—1942) «Мәғлуб едилмиш бурулған», *Сејфи Кудашын*« Кушкајын», Ә. Таһировун (1890—1938) «Тахыл фабрики», *Хајри Гајнанын* «Кооперативчиләр» роман вә повестләри, Х. Дөвләтшинанын «Ајбика» һекајәләр китабы вә с. нәшр олунду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә поезија хүсусилә инкишаф етди. Б. Бикбај (д. 1909), *Һ. Кәрим*, С. Кулибај (д. 1910), Г. Гумәр, Р. Нигмәти (1909—59), Г. Әмири (д. 1911) вә б.-нын ше'р вә поемаларында совет адамларынын гәһрәманлығы тәрәннүм едилирди. Мүһарибәдән сонраки дөврдә С. Акишин (д. 1905) «Өзүл», Ә. Валејевин (д. 1908) «Илк аддымлар», Ә. Бикчентајевин (д. 1913) «Дурналар Уралда галыр» романлары, С. Кулибај, *Мустај Кәрим*, Һ. Кәрим, Т. Арслан (д. 1915) вә б.-нын ше'р вә поемалары нәшр олунмушдур. И. Абдуллинин «Дәрин нәфәс», Мустај Кәримин «Тәнһа говаг», «Ај тутулан кечә», Р. Нигмәтинин «Белаја чајынын саһилиндә» вә с. драм әсәрләри јаранмышдыр. Ә. Бикчентајевин «Сәфирин гызы» повести, Мустај Кәримин «Дағлар да инсан кимидир» ше'р китабы, М. Гафури вә б.-нын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Б. әразисиндә Ашағы Палеолит дөврүнә аид, ССРИ-дә ән гәдим гаја рәсмләри ашкар едилмишдир (Кап мағарасында); курган вә гәбирләрдән е.ә. 1-чи миниллијә аид стилизә едилмиш һејван тәсвирләри олан металдан бәзәк әшјалары вә орнаментал керамика мә'мулаты тапылмышдыр. Гәдим дөврдә башгырдлар арасында ағач вә метал үзәриндә ојма, басманахыш (дәридә), һәмчинин зәнкин нахышлары, әлван рәнкләри, орижинал композисијалары олан тохучулуг вә бәдии тикмә сәнәтләри инкишаф етмишди (бу сәнәтләр инди дә кениш јајылыб). Совет һакимијјәти илләриндә Б.-да халчачылыг вә јени мәзмунлу рәссамлыг (дәзкаһ инчәсәнәти вә с.) кениш јајылмышдыр. Рәссамлардан А. Тјулкин, М. Јелгаштина, А. Пантелејев, Б. Домашников вә б. мәнзәрә саһәсиндә, И. Урјадов, А. Лежнев, А. Кузнетсов исә тарихи-ингилаби мөвзуларда әсәрләр чәкирләр. Театр рәссамларындан М. Арсланов, Г. Имашева, С. Калимуллин, графикләрдән Г. Мустафин, Р. Гумеров, һејкәлтәрашлардан В. Морозова, Т. Нечајева вә б. хүсусилә сәмәрәли фәалијјәт көстәрирләр. 1926 илдә Уфада рәссамлыг мәктәби ачылмышдыр. Әсрләр боју башгырдлар кечә илә өртүлмүш алачыг вә ағач комаларда јашамышлар. 10—12 әсрләрдә аулларын, хүсусилә мәсчид вә мәгбәрәләрин тикинтисинә Волга-Кама Булгарыстаны ме'марлығынын мүәјјән тә'сири олмушдур. 16 әсрдән рус ме'марлығынын тә'сири күчләнмишдир; 16—18 әсрләрдә Стерлитамак, Белебеј, Бирск, Уфа ш.-ләри салынмышдыр. 19 әсрдә тахта евләрлә јанашы, классисизм үслубунда, 20 әсрин әввәлләриндә исә еклектик характерли даш евләр тикилмишдир. Совет дөврүндә көһнә шәһәрләр јенидән гурулмуш, јени шәһәрләр (Салават, Октјабрск вә с.) салынмышдыр. Уфада чохлу јашајыш евләри вә ичтимаи биналар (ун-т, 1957, ме'марлар Б. Калимуллин, С. Калимуллин; Башгырдыстан Драм Театры, 1966, ме'марлар С. Јакшин, Р. Бегунтс, И. Антипов) тикилмиш, В. И. Ленинә (1924, ме'мар Д. Ларионов, һејкәлтәраш И. Менделевич) вә Салават Јулајевә (1967, мүәллиф С. Тавасијев, ме'мар И. Гајнутдинов) һејкәлләр учалдылмышдыр. Уфа, Салават вә с. ш.-ләрдә садә, лаконик формалы, мүасир үслублу биналар тикилмишдир.

Мусиги. Башгырд халг маһнылары үчүн бирсәслилик характерикдир. Лакин бир муғәннинин икисәсли охумасы (узлјау), јахуд курајчаланын ејни заманда ики мелодија ифа етмәси Б. мусигисиндә чохсәслилијин дә олдуғуну көстәрир. Башгырд халг мусигисинин әсасыны орижинал пентатоника (диатоник мәгамларла әлагәләндирилмиш) тәшкил едир. Курај (флејта типли), кубыз, гармон әсас мусиги аләтләридир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Б.-да професионал мусиги мәдәнијјәти инкишафа башлады. 20-чи илләрин әввәлиндән халг мелодијалары ишләнилир вә бунларын әсасында илк инструментал пјесләр вә јени маһнылар јазылырды. 1932 илдә Москва Консерваторијасы нәздиндә милли мусиги кадрлары һазырлајан башгырд студијасы јарадылды. Студија, милли бәстәкарлар јетишдирмәклә јанашы, 1938 илдә Уфа ш.-ндә ачылан Башгырдыстан Опера вә Балет Театры үчүн труппа һазырлады. 1940 илдә илк башгырд операсы «Хакмар» (М. Валејев), 1944 илдә исә «Дурна нәғмәси» (Л. Степанов) балети тамашаја гојулду. Театр үчүн башгырд бәстәкарлары Х. Заимов, З. Исмаҝилов, Р. Муртазин, Х. Ахметов, Н. Сабитовла јанашы, А. Ејхенвалд, Н. Чемберчи, Н. Пејко вә б. опера вә балет јазмышлар. Респ.-да филармонија, опера вә балет театры, хор капелласы, маһны вә рәгс ансамблы, мусиги мәктәбләри, РСФСР Бәстәкарлар Иттифагынын филиалы фәалијјәт көстәрир. Г. Муталов, Б. Валејева, М. Салигасакарова, М. Хисматуллин, З. Насретдинова, Т. Худајбердина, Ф. Јусупов, Ф. Саттаров вә б. мәшһур ифачылардыр.

Театр. Професионал театр сәнәтинин тарихи Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра башланыр. 1919 илдә Стерлитамакда Гызыл Орду һиссәләринә хидмәт едән драм дәрнәкләри әсасында илк милли театр коллективи (индики Башгырдыстан Дөвләт Академик Драм Театры) јаранды. Бу театрын сәһнәсиндә милли драматурглардан С. Мифтахов («Хакмар»), Б. Бикбај («Салават») вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулурду. Сонралар театрын репертуары Н. В. Гогол («Мүфәттиш»), А. Островски («Күнаһсыз мүгәссирләр»), М. Горки («Јегор Булычов вә башгалары»), А. Чехов («Вања дајы»), Л. Леонов, К. Тренјов, Н. Погодин, Б. Лавренјов вә б.-нын әсәрләри илә зәнкинләшди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) Б. театрларынын репертуарында вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылмыш пјесләр әсас јер тутурду. 1950 илдән е'тибарән Б. театрларында халгын тарихи вә ингилаби кечмишинә, Вәтәндаш мүһарибәси вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларына, еләчә дә мүасирләримизә һәср едилмиш әсәрләр (И. Абдуллин, М. Кәрим, Н. Нәчми, А. Атнабајев, И. Јумагулов вә б.-нын пјесләри) тамашаја гојулур. Театр хадимләри: А. Мубарәков, А. Зубаиров, Г. Карамышев, З. Бикбулатова, Г. Мингажев, Г. Тукајев вә б.; Уфа вә Стерлитамакда рус театрлары, Сибај вә Салаватда драм театрлары, Уфада кукла театры фәалијјәт көстәрир.

Әд.: История башкирской советской литературы. Очерки, ч. 1—2, Уфа, 1963—66; История Башкирской АССР, 3 изд., Уфа, 1968; Хисматов М. Ф., Башкирия. Экономико-географическая характеристика, Уфа, 1968; Наука в Советской Башкирии за 50 лет, Уфа, 1969; Башкирия за полвека, Уфа, 1969; Харисов А. И., Литературное наследие башкирского народа (XVIII—XIX вв,), Уфа, 1973; В. И. Ленин и Башкирия. Документы, материалы, воспоминания, 2 изд., Уфа, 1974; В те суровые годы, Уфа, 1975; Археологическая карта Башкирии, М,, 1976.

БАШГЫРДЛАР (өзләрини башкорт адландырырлар)—Башг.МССР-ин јерли әһалиси, милләт. Оренбург, Челјабинск, Саратов, Курган, Перм, Свердловск, Кујбышев вил.-ләриндә дә јашајырлар. 1350 мин нәфәрдир (1975). *Башгырд дилиндә* данышырлар. Чәнуби Уралын гәдим сакинләри олан Б.-ын формалашмасында оғузпеченег тајфалары, Волга-Кама булгарлары, гыпчаглар вә бә'зи монгол тајфалары иштирак етмишләр. Б. һаггында илк јазылы мә'лумат 9—10 әсрләрә аиддир. Көрүнүр, бу дөврдә башгырд халгынын әсас өзәји формалашмышдыр. Б., әсасән, к.т. (о чүмләдән һејвандарлыг), гисмән сәнаје саһәләриндә ишләјирләр. Б.-ын милли мәдәнијјәти Совет һакимијјәти илләриндә һәртәрәфли инкишаф етмишдир. Әлифбалары рус графикасына әсасланыр. Диндар Б. мүсәлмандырлар (бах һәмчинин *Башгырдыстан МССР*).

Әд.: Кузеев Р. Г., Происхождение башкирского народа, М., 1974.

БАШЫАЈАГЛЫЛАР (Cephalopoda)—молјусклар типиндән онурғасыз һејван синфи. Јүксәк тәшәккүл тапмыш дәниз молјускларыдыр. Уз. 1 *см*-дән 18 *м*-ә гәдәр олур. Ики јарымсинфә бөлүнүр: дөрдгәлсәмәлиләр (кәмичик илбизи вә аммонитләр) вә икигәлсәмә-

ләр (калмарлар, мүрәккәб илбизләри, аргонавтлар вә с.). Һазырда јашајан нөвләринин сајы 600-ә гәдәрдир.

Башыајаглылар: *1*—мүрәккәб илбизи; *2*—аргонавт; *3*—кәмичик илбизи; *4*—сәккизајаг (октопод).

ССРИ-дә (Узаг Шәрг дәнизләриндә) 27 нөвү вар. Б.-ын бәдәни икитәрәфли симметрикдир. Башыајаглы молјускларын ган-дамар системи, гығырдаг кәллә илә әһатә олунмуш баш бејни, һисс органлары хүсусилә јүксәк дәрәҹәдә инкишаф етмишдир. Ағзынын әтрафында 8, јахуд 10 ајағы вар. Б. бу ајаглары илә һәрәкәт едир вә кичик балыглары, хәрчәнҝкимиләри, молјусклары овлајыр. Б.-ын синир системи, һисс органлары, хүсусән ҝөзләри јахшы инкишаф етмишдир. Б.-дан аммонитләр вә белемнитләр газынты һалында тапылыр.

Әд.: Шаһтахтинскаја З. М., Зоолоҝија, һ. 1, китаб 2, Б., 1974; Жизнь животных, т. 2, М., 1968; Натали В. Ф., Зоология беспозвоночных, М., 1975.

БАШЫНАҒАЧЫ (Viburnum) — *доғгуздонкимиләр фәсиләсиндән* кол вә ја кичик ағач ҹинси. Һүнд. 1—5 *м*-дир;

Ади башынағачы: *а*—чичәкли будағы; *б*—мејвәли будағы.

јарпаглары гаршы-гаршыјадыр, кәнары дишлидир. Ағ вә чәһрајы хырда чичәкләри чәтир шәклиндә топланыр. Мејвәси јејилир; дәјирми, гырмызы, биртохумлу олур. Б. мај—ијунда чичәкләјир, август—сентјабрда јетишир Мешәләрдә, коллугларда вә чај кәнарында битир. Авропа, Асија, Шимали Африка, Шимали, Мәркәзи вә Ҹәнуби Америкада 120—200 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 8, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 3 нөвү вар: ади кәрмәшов (V. lantana), ади Б. (V. opulus) вә шәрг Б. (V. orientalis). Ади Б.-нын еркән јазда јығылмыш вә гурудулмуш габығындан алынан екстракт ганкәсән дәрман кими (башлыҹа олараг ушаглыг ганахмасы заманы) ишләдилир. Б.-ндан торпағы бәркитмәк вә јашыллыг үчүн истифадә олунур. Габығында ашы маддәләри, гатран вә бир сыра туршулар вар.

БАШКӘНД АШЫРЫМЫ — Кечәлдағ силсиләсиндә, Азәрб.ССР-ин (Ҝәдәбәј р-ну) Ерм.ССР-лә сәрһәдиндә, Башкәнд к. јахынлығындадыр. Һүнд. 2170 *м*.

БАШКӘНД-ДӘСТӘФУР ЧӨКӘКЛИЈИ — Азәрб.ССР-дә, Кичик Гафгазын Шаһдағ вә Муровдағ силсиләләринин шм. әтәкләриндәдир. Г.-дә Әсрик вә Зәјәм чајларынын суајырыҹындан ш.-дә Ҝәнҹә чајынын дәрәсинәдәк узаныр. Уз. 75 *км*, ени 10—15 *км*-дир. Чөкәклијин диби дәниз сәвијјәсиндән 1200—1800 *м* һүнд.-дәдир. Б.-Д. ч. Зәјәм, Шамхор вә Гошгар чајлары вә онларын голлары илә кәсилмишдир. Бүнөврәси Јура јашлы вулканоҝен-чөкмә сүхурлардан ибарәтдир. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, алунит, тикинти материаллары вә с. Минерал булаглар вар. Иглими гышы гураг кечән сојуг вә мүлајим истидир. Иллик јағынты 900 *мм*-ә гәдәрдир. Гонур дағ-мешә вә дағ-гара торпаглары јајылмышдыр. Палыд, вәләс, фыстыг, һәмчинин чыр мејвә ағачларындан ибарәт мешәләр вар. Һејвандарлыг, картофчулуг вә с. инкишаф етмишдир.

БАШҜИҸӘЛЛӘНМӘ—организмин мүвазинәтинин позулмасы вә әтрафдакы ҹисимләрин ҝуја һәрләнмәси һисси. Хариҹи, орта вә дахили гулаг хәстәликләри вә онларын ағырлашмасы, бејин шишләри, *артериосклероз*, һипертонија, *миҝрен*, гулағын вестибулјар апаратынын патолоҝијасында, неврозларда, мүхтәлиф интоксикасијалар вә с. сәбәбләрдән баш верир. Б. заманы үрәкбуланмасы, гусма, бајылма, гулагларда ҝурулту, тәрләмә, ган тәзјигинин јүксәлмәси, јахуд ашағы дүшмәси вә с. һаллар ола биләр. Б. сағлам адамда да олур (фырландыгда, гулаға су долдугда вә с.). Мүалиҹәси: Б.-ни төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг, B_6 витамини вурдурмаг, мүалиҹә ҝимнастикасы.

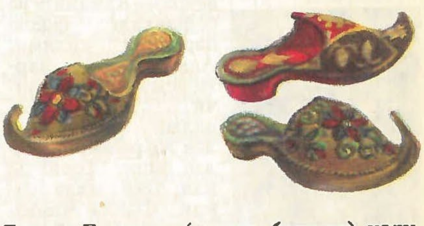
Әд.: Миньковский А. Х., Головокружение. В кн.: Проблемы лабиринтологии, Челябинск, 1966.

БАШЛЫБЕЛ — Азәрб.ССР Кәлбәҹәр р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 67 *км* ҹ.-ш.-дә, Башлыбел чајынын саһилиндә, Дәлидағын (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 1065 (1976). Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Орта мәктәб, мәктәбјаны интернат, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, телефон ст. вар.

БАШЛЫГ—1) киши баш ҝејими. Папаг үстүнә өртүлән һиссәдән вә бојуна сарынан ики узун ганаддан (голдан) ибарәтдир. Әсасән, дәвә јунундан тохунмуш парчадан һазырланырды. Азәрб.-лар вә дикәр Гафгаз халглары арасында чох јајылмышды. Б.-ын скифләрин баш өртүјүнә охшарлығы вар. Б. 1862 илдә Русија, сонра Гәрби Авропа ордуларында әлверишли ҝејим нөвү кими гәбул едилмишди. 2) Кечмишдә гадынларын баш өртүјү алтындан гојдуглары гызыл вә ја ҝүмүш бәзәк; чутгабағы, кәлинтачы.

БАШЛЫГ — кәлин көчүрүләркән оғлан евиндән гыз евинә верилән пул вә ја мал. Бир сыра халглар арасында сон вахтлара гәдәр галмагда иди. Инҝилабдан әввәл Б.-ын ҝениш јајылмасы гадын һүгугунун тапдаланмасына, аиләнин мүфлисләшмәсинә, гызгачыртма вә с. кими зәрәрли адәтләрин мејдана ҝәлмәсинә сәбәб олмушду. ССРИ-дә Б. кечмишин галығы кими ичтимаи тәһлүкәли һал сајылыр вә совет ганунверичилијинә ҝөрә ҹинајәт һесаб едилир. Б. бир сыра халглар арасында *калым* адланыр.

БАШМАГ—дабаны ачыг ајаггабы нөвү. Адәтән, габарыг пәнҹәли вә һүндүрдабан олурду. Шәрг халгларынын, хүсусилә түркдилли халгларын вә б.-нын мәишәтиндә ҝениш ишләдилмишдир.

Гадын Б.-ынын (зәнәнә башмаг) үзлүјү, адәтән, тумаҹ вә ја мүшкүдән, бә'зән исә парчадан (мәхмәр, тирмә) тикилирди. Б.-ын үзлүјү парча олдугда ону мүхтәлиф тикмәләрлә (мунҹуг, ҝүләбәтин, тәкәлдүз) бәзәјирдиләр (ҝүллү башмаг, мәхмәри башмаг, ҝүләбәтинли башмаг вә с.). Киши Б.-ы (мәрданә башмаг) әсасән, биррәнҝли вә нахышсыз олурду. Сағрыдан тикилмиш Б. чох мөһкәм олдуғундан јүксәк гијмәтләндирилирди. Б.-ларын дабаны, әсасән, наллы олурду.

БАШМАГ— 1) газымада горујуҹу кәмәрин ашағы һиссәсинин сәртлијини артырмаг үчүн онун учуна јивлә бағланан гыса бору. Уз. 225—425 *мм*, диаметри 166—508 *мм* олур. Кәмәри гујуја дүзҝүн истигамәтләндирмәк үчүн башмағын конусшәкилли јөнәлдиҹиси олур; 2) електрик машынларында магнит гүтбләринин бир һиссәси. Машынын магнит сели сыхлығынын истәнилән шәкилдә пајланмасыны тә'мин едир; 3) д.ј.-нда гатарын мүәјјән едилмиш јердә дајанмасы үчүн релс үзәринә гојулан тормозлајыҹы тәртибат; 4) бүнөврә дирәјинин (свај) ашағы учуна тахылан полад учлуг. Дајағын учунун горунмасы вә јерә јахшы батмасы үчүндүр; 5) техноложи Б. аваданлығын гурашдырылмасы, јахуд јохланыб дүзәлдилмәси үчүн дајагдыр.

«**БАШМАГ**» (алм. Bundschuh—«кәндли башмағы»)—15—16 әсрин әввәлләриндә Ҹәнуб-Гәрби Алманијада ҝизли кәндли иттифагларынын ады (бајрагларында кәндлиләрин феодал вә кнјазлара гаршы мүбаризә символу олан гајтанлы кәндли башмағы шәкли варды). Ән мәшһуру Елзас Иттифағы иди (1493). «Б.» феодал зүлмүнә гаршы чыхыр, Алманијанын бирләшдирилмәсини тәләб едирди. «Б.» иттифаглары *Алманијада кәндли мүһарибәсинин (1524—26)* һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

БАШПУЛУ — Азәрб. да ханлыглар дөврүндә (18 әср) адамбашына, әсасән, кишиләрдән алынан ҹан веркиси; евлиләрдән икигат артыг алынырды. Һәмчи гејри-мүәјјән иди. Шамахы ханлығында Б. јашы 20-дән чох олан шәхсләрдән алынырды. Б. Бакы вә Гарабағ ханлыгларында *отагхәрҹи*, Нахчыван ханлығында *евпулу*, Шәки ханлығында *түстүпулу* адланырды. Ханлыглар дөврүндә мөвҹуд олмуш дикәр веркиләр кими, Б. да әһали үчүн ағыр јүк иди.

БВАКЕ, Буаке (Bwake, Bouaké)—Фил Диши Саһилиндә шәһәр. Мәркәз департаментинин инз м. Д.ј. ст. Авто-

мобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 119 мин (1970). К.т. р-нунун (гәһвә, какао, түтүн, памбыг вә с.) тичарәт мәркәзидир. Тохучулуг комбинаты (өлкәдә ән бөјүк сәнаје мүәссисәси), түтүн ф-ки, ИЕС вар.

БЕ́БЕЛ (Bebel) Август (22.2.1840, Көлн-Дејс — 13.8.1913, Пассугг, Исвечрә)—Алманија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими, Алманија с.-д. партијасынын, Икинчи Интернасионалын баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири.

Торначы иди. 1867 илдә Алман Фәһлә Чәмијјәтләри Иттифагынын сәдри олмуш, 1868 илдә Биринчи Интернасионала гошулмушдур. Алманијанын ингилаби-демократик јолла бирләшдирилмәси уғрунда, сосиал-демократијада тәфтишчилик вә оппортунизмә гаршы мүбаризә апармышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсин мәсләһәтләрини рәһбәр тутараг В. Либкнехтлә бирликдә мүстәгил фәһлә партијасынын јарадылмасы уғрунда мүбаризәни кенишләндирмиш, 1869 илдә әсасән, марксизмин принсипләринә әмәл едән Алманија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасыны (*ејзенахчылар*) јаратмышдыр. Б. империализмин ичтимаи-игтисади маһијјәтини дәриндән дәрк етмәдији үчүн бә'зи програм вә тактика мәсәләләриндә сәһвә јол вермишдир. 1870 илдә Пруссија һөкумәтинин гәсбкарлыг нијјәтләринә гаршы чыхыш етдијинә көрә һәбс олунмуш, лакин Үмумалманија рејхстагына сечилмәси илә әлагәдар азад едилмишдир. Марксизм-ленинизм баниләри Б.-ин фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, сәһвләрини арадан галдырмагда она көмәк етмишләр. Бә'зи сентрист сәһвләринә (оппортунизмә күзәшти, парламент мүбаризә јолуну үстүн тутмасы, 1905—07 илләр рус ингилабыны дүзкүн гијмәтләндирмәмәси) бахмајараг, пролетариатын һагг ишинә садиг галмыш, милитаризм вә мүһарибә әлејһинә мүбаризә апармыш, социализмин гәләбәсинә мөһкәм инам бәсләмишдир. Бир чох Гәрби Авропа с.-д. лидерләри кими, Б. дә Бакы фәһләләринин 1903 ил тә'тилини рәғбәтлә гаршыламыш вә рејхстагдакы чыхышында она јүксәк гијмәт верәрәк демишдир: «1903-чү илдә фәһлә һәрәкаты ики бөјүк гәләбә газанмышдыр: бунлардан бири Бакы тә'тили, дикәри исә алман сосиал-демократларынын рејхстаг сечкиләриндәки гәләбәсиндән ибарәтдир» (Азәрбајчан тарихи, ч. 2, с. 526, Б., 1964).

Әд.: Енкелс Ф., А. Бебелә мәктуб, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 29; Ленин В. И., Август Бебел, Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 306; јенә онун, Дөвләт вә ингилаб, јенә орада, ч. 25, сәһ. 403; јенә онун, А. Бебелин вәфаты мүнасибәтилә алман сосиал-демократ партијасына, јенә орада, ч. 35, сәһ. 89; Овчаренко Н. Е., Август Бебель. Краткий очерк жизни и деятельности, М., 1963.

БЕВ (ГЕВ)—1 милјард (10^9) електрон-волт. Харичи әдәбијјатда 10^9 әдәдинә билјон да дејилир. Б.-ин биринчи һәрфи бурадан көтүрүлмүшдүр.

БЕ́ВИН (Bevin) Ернест (9.3.1881, Уинсфорд—14.4.1951, Лондон) — Инкилтәрә сијаси хадими, Лејборист партијасынын вә тред-јунионларын сағ лидерләриндән бири. 1922—40 илләрдә нәглијјат фәһләләри вә ихтисассыз фәһләләрин бирләшмиш һәмкарлар иттифагынын баш катиби, 1940—45 илләрдә әмәк вә милли мүкәлләфијјәт назири, сонра исә (1945—51) харичи ишләр назири олмушдур. «*Сојуг мүһарибә*» вә антисовет һәрби блоклар јарадылмасынын гаты тәрәфдары олмуш, Алманијанын парчаланмасы вә Гәрби Алманијанын силаһландырылмасы сијасәти јеритмиш, 1950 илдә Корејада АБШ-ын силаһлы мүдахиләсини мүдафиә етмишдир.

БЕГО́НИЈА (Begonia) — бегонијакимиләр фәсиләсиндән битки. Кол (бә'зән дырманан), јарымкол вә јахуд отдур. Сүрүнән вә ја јумрулар шәклиндә галынлашмыш көкүмсову вә бә'зән көк јумрулары вар. Јарпаглары садә, асимметрик, чох вахт көзәл рәнкли, чичәкләри гејри-мүнтәзәм, бирчинсијјәтли вә биревлидир. Мејвәси гоза, тохумлары чох хырдадыр. Тохумуну сәпмәк, һәмчинин будаг вә јарпагларыны (һәтта онларын һиссәләрини) әкмәклә чохалыр. Тропик вә субтропик өлкәләрдә (Австралијадан башга) 800-ә јахын нөвү мә'лумдур Б.-ларын гәшәнк јарпағы вә чичәкләри олан чохлу декоратив нөвү вар. Б. 2 чүр—колшәкилли, јахуд јумрулу вә јарпаглы олур. Бә'зи сүрүнән формалары ампел биткиләридир. Бакы Ботаника Бағында 9 нөв Б. бечәрилир.

Бегонијанын јарпаглa чохалдылмасы.

БЕДА́ Леонид Игнатјевич (д. 16.8. 1920, Кустанај вил., Узункол р-нунун Ново-Покровка к.)—авиасија кенерал-лејтенанты, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 200 дөјүш учушу етмишдир. Чкалов ад. һәрби авиасија мәктәбини (1942), Һәрби Һава Академијасыны (1950) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны (1957) битирмишдир. Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени, Александр Невски вә Гырмызы Улдуз орденләри, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975.

БЕДАҒАР—Азәрб.ССР Балакән р-нунун Газма советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ч.-да, Балакән чајынын саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1071 (1977); түтүнчүлүк, тахылчылыг, бағчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

БЕ́ДНЫ Демјан (Јефим Алексејевич Придворовун тәхәллүсү; 13.4. 1883, Херсон губ.-нын Губовка к.—25. 5.1945, Барвиха, Москва вил.)—рус совет шаири, ичтимаи хадим. 1912 илдән Коммунист Партијасынын үзвү. Поезијада сосиалист реализминин баниләриндәндир. 1911 илдән болшевик гәзети «Звезда»да, 1912 илдән өмрүнүн сонунадәк «Правда»да әмәкдашлыг етмишдир.

«Тәмсилләр» адлы илк ше'р китабы 1913 илдә нәшр олунмушдур. Вәтәндаш мүһарибәси чәбһәләриндә тәблиғатчы шаир кими фәалијјәт көстәрмишдир. Бу дөврдә јаздығы сијаси сатира, памфлет вә фелјетонлары кениш јајылмыш, бир сыра лирик ше'ри халг маһнысына чеврилмишдир. Болшевик партијалылығы, хәлгилик Б. јарадычылығынын әсас хүсусијјәтидир. «Торпаг, азадлыг вә фәһлә гисмәти һаггында» (1917), «Баш кучә» (1922), «Гызыл әскәр Иванов» (1935) поемалары Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдән бәһс едир. «Гар дәнәчикләри» (1925) ше'риндә Ленинә үмумхалг мәһәббәти әкс олунмушдур. Бир сыра әсәри («Әмәк», 1920; «Һәвәс», 1924; «Јолдаш саггал», 1926; «Гәһрәманлыг хатирәси», 1937 вә с.) сосиализм гуручулуғу вә халглар достлуғуна һәср едилмишдир. 20—30-чу илләрдә јаздығы сатирик ше'рләрдәголчомаглар, мүфтәхорлар, дин хадимләри, бејнәлхалг иртича ифша олунур. 1930 илдә Б. «Кечид», «Печдән дүш», «Амансызчасына» фелјетонларына көрә тәнгид олунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә вәтәнпәрвәрлији тәрәннүм едән ше'рләр, фашизм әлејһинә сатиралар јазмышдыр. Совет Азәрб.-ында, Бакыда олмуш (1920), фәһлә митингләриндә чыхыш етмиш, «Ермәни вә азәрбајчанлы гардашлара» ше'рини јазмышдыр. «Зинјәтин анды», «Баш кучә» поемалары, ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Јарадычылығы совет поезијасынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. В. И. Ленин Б. јарадычылығыны гијмәтләндирмәклә бәрабәр, онун зәиф чәһәтләрини дә көстәрмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Бајраг ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Мән халгыма инанырам, Б., 1963; Собр. соч., т. 1—8, М., 1963—65.

Әд.: Рус совет әдәбијјаты тарихи, Б., 1976; Бабаев Г., Демьян Бедный в Азербайджане. В кн.: Глубокие корни, Б., 1964; Эвентов И., Демьян Бедный, Л., 1972.

«БЕДНОТА»—кәндлиләр үчүн күндәлик гәзет, ҮИК(б)П МК-нын органы. Москвада нәшр едилмишдир (27 март, 1918—31 јанвар, 1931). «Б.»-да М. И. Калинин чыхыш етмиш, М. С. Олмински, Ј. Јарославски, Д. Бедны вә б. әмәкдашлыг етмишләр. «Б.» коммунист партијасы сијасәтинин кәндә һәјата кечирилмәсиндә, кәндлиләрин агвардијачылара вә харичи мүдахиләчиләрә

гаршы силаһлы мүбаризәјә сәфәрбәр олунмасында, к.т.-нын коллективләшдирилмәсиндә, торпагшүнаслығын вә агротехниканын габагчыл үсулларынын тәблигиндә бөјүк рол ојнамышдыр. В. И. Ленин үчүн кәндли мәктубларынын хүласәсини һазырлајан «Б.» «...шәрәфлә вә мүвәффәгијјәтлә чалышыб, зәһмәткеш кәндлиләрин мәнафејинә хидмәт етмишдир» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 250). «Б.», 1931 ил февралын 1-дә «Сосиалист торпагшүнаслығы» гәзети илә бирләшмишдир.

«БЕДНОТА́»—күндәлик легал болшевик гәзети. Илк нөмрәси 1919 ил сентјабрын 14-дә Бакыда рус дилиндә чыхмышдыр. Мәс'ул редактору Ә. Һ. Гарајев иди. Гәзетин 5-чи нөмрәсиндә В. И. Ленинин «Америка журналистинин суалларына чаваб» мәгаләси чап олунмушдур. Гәзет Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризә апармыш, Коммунист Интернасионалы вә РК(б)П МК-нын бир нечә рәсми сәнәдини дәрч етмишдир. Сонунчу—30-чу нөмрәси 1919 ил октјабрын 26-да чыхмышдыр. Мүсават һөкумәти тәрәфиндән бағланмышдыр.

БЕ́ДФОРД (Bedford)—Б. Британијада шәһәр. Бедфордшир графлығынын инз. м. Уз чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 129,7 мин (1974). Машынгајырма (о чүмләдән електрик аваданлығы истеһсалы) сәнајеси, пивә з-ду, ме'марлыг абидәләри вар.

БЕЕ́Р-ШЕВА́, Бејершеба — Исраилдә шәһәр. Беер-Шева вил.-нин инз. м. Негев сәһрасынын тичарәт-нәгл. мәркәзи. Д.ј. ст. Әһ. 84 мин (1972). Ағач е'малы, пластик күтлә, шүшә вә керамика сәнаје мүәссисәләри вар. Гурашдырма евләр истеһсал едилир. Ејлат—Һајфа нефт кәмәри Б.-Ш.-дан кечир.

БЕ́ЖЕТСК—РСФСР-ин Калинин вил.-ндә шәһәр. Бежетск р-нунун мәркәзи. Молога чајы саһилиндәдир. Дәмир јолу стансијасы. Кәтанчылыг р-нунун гәдим мәркәзи. Машынгајырма (к.т. машынгајырмасы, мешә сәнајеси үчүн машынгајырма вә с.), тикиш, кәтан е'малы сәнајеси мүәссисәләри, машынгајырма техникуму, тибб мәктәби вә өлкәшүнаслыг музеји вар.

БЕ́ЗА, Без (Beza, de Béze) Теодор (24.6.1519 — Везлә, Бургундија — 13. 10.1605, Ченеврә)—Франса вә Исвечрәдә *Реформасија* хадими, һуманист. проф. (1559). Ж. *Калвинин* тә'лимини мүдафиә едирди. Калвинин өлүмүндән сонра Б. Ченеврә килсәсинә рәһбәрлик етмиш, Авропада калвинизм тәрәфдарларынын башчысы сајылмышдыр.

БЕЗАНСО́Н (Besançon) — Франсада шәһәр. Ду департаментинин инз. м. Д.ј. говшағы. Ду чајында порт. Әһ. 116 мин (1968). Саат истеһсалы мәркәзидир. Автомобил вә вагонгајырма сәнајеси мүәссисәләри, сүн'и ипәк истеһсалы, ун-т, саат сәнајеси мәктәби вар. В. *Һуго*, Ш. *Фурје* вә П. *Прудонун* вәтәнидир.

БЕЗБОРО́ДОВ Михаил Илич (10.1. 1907, индики Мордва МССР-ин Јелники р-ну, Старыје Пиченгуши к.—11. 3.1935, орада)—мордва совет шаири. «Нағыл-һәгигәт» (1930), «Азадлыг уғрунда» поемаларында мордва халгынын ағыр кечмишиндән, азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едилир. «Сојумуш кин» (1930) поемасы вә «Ики чәбһә» (1933) драмы коллективләшмә дөврүндәки синфи мүбаризәјә һәср олунмушдур. Б. лирик ше'рләр дә јазмышдыр («Әкинчи шаир», «Баһар», «Гыш кәлир» вә с.).

БЕ́ЗДНА ЧЫХЫШЫ (1861)—*кәндли ислаһатына (1861)* чаваб олараг Казан губ. кәндлиләринин чыхышы. Мәркәзи Спас гәзасынын Бездна к., башчысы кәндли А. Петров иди. Петров ислаһат һаггындакы манифести белә изаһ едирди ки, торпаг кәндлиләрә верилмишдир вә онлар даһа мүлкәдарлар үчүн ишләмәмәлидирләр. Безднаја 10 минәдәк кәндли ахышыб кәлмишди. Һәјәчанлар Казан губ.-нын 75-дән чох кәндини, һәмчинин Симбирск вә Самара губ.-ларынын бә'зи гәзаларыны бүрүмүшдү. Кәндлиләр мүлкәдарларын тахылыны бөлүшдүрүр, бијардан, јерли һакимијјәт органларына итаәт етмәкдән бојун гачырырдылар. Апрелин 12-дә Безднаја көндәрилән гошун кәндлиләрә диван тутду; 350-дән чох өлән вә јараланан олду. А. Петров күлләләнди. Бу гырғын Русијада вә харичдә демократик ичтимаијјәтин гәзәбинә сәбәб олду. Б.ч. 1859—61 илләрдә Русијадакы ингилаби шәраитин мүһүм елементләриндән иди.

БЕЗЫМЕ́НСКИ Александр Илич (18.1.1898, Житомир—20.6.1973, Москва) — рус совет шаири. 1916 илдән Сов.ИКП үзвү. Петроградда Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын иштиракчысы олмушдур. 20-чи илләрдә јаздығы «Кәнч гвардија», «Комсофлот маршы» вә с. ше'рләри, «Комсомол нәсли» поемасы илә комсомол шаири кими танынмышдыр. «Владимир Илич Улјанов» (1926), «Феликс» (1927), «Фачиәли кечә» (1930—63) вә с. поемаларын мүәллифидир. Сатирик әсәрләриндә («Атәш» мәнзум пјеси, 1929; «Гәзәбли сәтирләр», 1949; «Сатира китабы», 1954 топлулары) бүрократизм, мәнсәбпәрәстлик, бејнәлхалг иртича ифша олунур. Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Октјабр Ингилабы ордени, 6 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Комсомолчуларын В. И. Ленин илә көрүшләри, Б., 1957; Избранная лирика, М., 1968; Комсомолия, М., 1972; Трагедийная ночь. Поэма, М., 1975.

Әд.: Пресняков О., Поэт из страны Комсомолия, М., 1964.

БЕЗЈЕ́ (Béziers)—Франсанын ч.-унда, Еро департаментиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 80 мин (1968). Кимја, спиртараг, шәраб, чәлләк вә мантар мүәссисәләри вар.

БЕЗРЕ́ДКА Александр Михајлович (8.4.1870, Одесса — 28.2.1940) — рус микробиологу, И. И. *Мечниковун* тәләбәси. Одессада Новороссијск ун-тини битирмишдир (1892). 1897 илдән Парисдә Пастер ад. Ин-тда Мечниковун лабораторијасында ишләмиш, 1916 илдән һәмин ин-тун директор мүавини олмушдур. Б.-нын кәшф етдији јерли *иммунитет* үсулу бир сыра инфексијаларын профилактикасында тәтбиг едилир. О, ағыздан ваксинасија (гарын јаталағы, дизентерија вә вәбаја гаршы), дәридән ваксинасија (стрептококк вә стафилококк инфексијаларына гаршы), еләчә дә анафилактик (бах *Анафилаксија*) шокун вә серум хәстәлијинин гаршысыны алмаг үсулларыны тәклиф етмишдир.

Әсәрләри: Анафилаксия и антианафилаксия, пер. с франц., М., 1928; Очерки по иммунитету, пер. с франц., М.—Л., 1929; Le choc anaphylactigue et la principe de la desensibilisation, P., 1930.

Әд.: Александр Михайлович Безредка (1870—1940), «Журн. микр., эпид. и иммун.», 1971, № 4, с. 146; Метелкин А. И., Безредка и его значение в микробиологии, јенә орада, 1950, № 8, с. 59.

БЕ́ЗРУЧ (Bezruc) Пјотр (Владимир Вашекин тәхәллүсү; 15.9.1867, Опава—17.2.1958, Костелетс)—чех шаири. Респ.-нын халг шаири (1945). «Силезија нәғмәләри» (1909) ше'р китабында халгын ингилаби әһвали-руһијјәсини экс етдирмиш, чех поезијасында илк дәфә фәһлә образы јаратмышдыр. «Мави кәпәнәк» (1931) поемасында, 20 — 30-чу илләрдә јаздығы очерк вә фелјетонларында буржуа демократијасынын сахталығы ифша олунур. Б. јарадычылығы чех пролетар ше'ринин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир. «Гырмызы чичәк» ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәри: Силезские песни, М., 1958.

Әд.: Очерки истории чешской литературы XIX—XX вв., М., 1963.

БЕЈДУЛЛАЈЕВ Әли Һәзрәтгулу оғлу (1892, индики Ағсу р-нунун Бичо к. — 9.5.1955, һәмин к.-дә)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1932 илдән Ағсу р-нунда Әзизбәјов ад. к-зда бригадир ишләмишдир. 1947 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур.

БЕ́ЈИН—инсан вә онурғалы һејванларда мәркәзи синир системинин кәллә бошлуғунда јерләшән шө'бәси. Һејванлардан фәргли олараг инсанда Б. тәфәккүр вә нитг мәркәзидир. Б. али синир фәалијјәтинин мадди субстраты вә организмин бүтүн һәјати функсијаларынын баш тәнзимедичисидир.

Синир системинин илк әламәтләри бирһүчејрәлиләрдә мејдана чыхмыш, бағырсагбошлуглуларда исә инкишаф едиб синир һүчејрәләри сәвијјәсинә чатмышдыр. Даһа сонра синир дүјүнү, синир зәнчири вә нәһајәт синир борусу сәвијјәсинә гәдәр тәкмилләшмишдир. Тәкамүл просесиндә дағыныг синир һүчејрәләринин бир јерә топлашараг мүкәммәл синир системини әмәлә кәтирмәси үчүн узун, тарихи бир дөвр кечмишдир.

Һазырда дағыныг һүчејрәләрдән ибарәт синир системинә һидрополипләрдә, синир дүјүнләринә јумшагбәдәнлиләрдә, синир зәнчирләринә исә гурдлар вә буғумајаглыларда тәсадүф едилир. Хордалыларын бәсит нүмајәндәләриндә (нәштәрчәдә) синир системи синир борусу мәрһәләсинә (кәлләлиләр јарымтипинә дахил олан һејванларда тәдричлә баш Б. формалашараг), инсан организминдә исә өзүнүн ән мүтәшәккил сәвијјәсинә чатыр.

Б. беш шө'бәјә ајрылыр. Бунлар (өндән архаја доғру) уч. Б., ара Б., орта Б., арха Б. вә узунсов Б. адланыр.

Б. харичдән үч гиша (сәрт, һөрүмчәк торунабәнзәр вә јумшаг, јахуд дамарлы гиша) илә өртүлүдүр. Б. гишаларынын арасы вә Б. бошлуглары бејин-онурға бејни мајеси илә долудур. Орта һесабла инсан Б.-инин чәкиси 1470 *г.*, һәчми 1456 $см^3$, сәтһи 1622 $см^2$-дир. Б. габығындакы нејронларын үмуми сајы 18 млрд.-а јахындыр. Б.-и бир нечә шахәјә ајрылан дөрд артерија

(ики дахили јуху артеријасы вә ики онурға артеријасы) ганла тәчһиз едир. Б.-дә ган дөвранынын 5 дәг.-дән артыг позулмасы өлүмлә нәтичәләнир.

Б.-ин кәллә гапағына бахан габарыг вә кәллә әсасына сөјкәнән јасты сәтһи вар. Сонунчуја Б. әсасы да дејилир (шәкил үчүн бах I чилд, сәһ. 336—337). Б. үч һиссәјә бөлүнүр: Б. көтүјү, бејинчик вә Б. јарымкүрәләри.

Б. көтүјүнү узунсов Б., көрпү, орта вә ара Б. тәшкил едир. Б. әсасындан 12 чүт Б. синири чыхыр. Б. ағ вә боз маддәләрдән ибарәтдир. Ағ маддә синир лифләриндән, боз маддә исә синир һүчејрәләри чисимләриндән әмәлә кәлир. Ағ маддә лифләриндән ибарәт дәстәләр ојанманы мүәјјән истигамәтдә кечирир; һәмин дәстәләрә *апарычы јоллар* дејилир. Бунлар онурға Б.-индән вә Б. синирләриндән Б.-ин јухары шөʼбәләринә кедән афферент (мәркәзәгачан, һисси) вә әкс истигамәтә јөнәлән еfферент (мәркәздәнгачан, әсасән һәрәки) синир лифләриндән ибарәтдир. Боз маддә бөјүк Б.-и вә бејинчији харичдән өртәрәк, онларын габығыны әмәлә кәтирир. Б. көтүјүндә, онурға Б. вә узунсов Б.-дә исә ағ маддә харичдә, боз маддә дахилдәдир. Узунсов Б. онурға Б.-инин билаваситә давамыдыр. Узунсов Б.-дә мүһүм һәјати функсијалары (тәнәффүс, ган дөвраны, һәзм вә с.) идарә едән синир мәркәзләри јерләшир (бах *Узунсов бејин*). Б.-ин көрпү наһијәси бөјүк Б. ајагчыглары илә узунсов Б. арасында јерләшмишдир. Уз. 2—3 *см*-дир. Узунсов Б. илә Б. көрпүсүнүн арха сәтһләри бирликдә ромбабәнзәр чухуру—4-чү мәʼдәчијин дибини әмәлә кәтирир.

Бејинчик узунсов Б. вә Б. көрпүсүнүн архасында јерләшир. О, бәдән мүвазинәтинин тәнзим едилмәси вә һәрәкәтләрин әлагәләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Орта Б. ромбабәнзәр Б.-ин давамыдыр. О, назик каналы олан гыса, јоғун төрәмәдир. Б.-ин «су кәмәри» адланан бу каналы ромбабәнзәр (4-чү мәʼдәчик) вә ара Б. (3-чү мәʼдәчик) бошлугларыны бирләшдирир. Орта Б.-ин арха һиссәси дөрдтәпә, өн һиссәси исә Б. ајагчыгларыдыр. Орта Б.-ин боз маддәси, ағ маддә арасында јерләшмиш нүвәләрдән ибарәтдир. Бунлардан ән мүһүмләри дөрдтәпә нүвәләри, гара маддә, гырмызы нүвә вә көзүн һәрәки синири илә блок синиринин нүвәләридир. Орта Б.-ин апарычы јоллары башлыча олараг Б. ајагчыгларындадыр. Дөрдтәпәнин јухары тәпәләри көрмәнин, ашағы тәпәләри исә ешитмәнин илк мәркәзләридир. Бу мәркәзләрин фәалијјәти сајәсиндә ишыг вә сәс гычыгларына чаваб олараг организмдә гејри-иради јөнәлмә (ориjентасија) рефлексләри әмәлә кәлир. Гара маддә удма вә чејнәмә актларынын әлагәләндирилмәсиндә, бәдән әзәләләри тонусунун тәнзим едилмәсиндә иштирак едир. Гырмызы нүвә орта Б.-ин мүһүм еффектор мәркәзидир. Дөрдтәпә нүвәләринин фәалијјәти бејинчијин дишли нүвәси, көрмә габары, золаглы чисим вә Б.-ин бөјүк јарымкүрәләринин габығы илә әлагәдәдир. Гырмызы нүвә әзәлә тонусунун тәнзиминдә бөјүк рол ојнајыр.

Ара Б.-и (епифизлә бирликдә) габарүстү наһијә (бајыр вә ичәри дизәбәнзәр чисимләрлә бирликдә), көрмә габарлары вә габаралты наһијә тәшкил едир. Ара Б.-ин бошлуғу јарыг шәклиндәдир вә 3-чү мәʼдәчик адланыр. О, 4-чү мәʼдәчик («Б. су кәмәри») вә бөјүк Б. јарымкүрәләринин јан мәʼдәчикләри илә бирләшир.

Мәмәли һејванларда вә инсанда ара Б.-ин ән мүһүм һиссәси көрмә габарларыдыр. Онларда боз маддә ајры-ајры јығын — нүвә шәклиндәдир. Көрмә габарлары организмин әксәр ресепторларынын импулсларыны мәркәзә өтүрән (гоху синири лифләри вә көрмә јолу лифләринин бир гисми мүстәсна олмагла) коллекторудур. Көрмә габарлары вә дизәбәнзәр чисимләрин синир һүчејрәләри өз нөвбәсиндә импулслары бөјүк Б. јарымкүрәләринин габығына, бөјүк Б.-ин золаглы чисминә, габаралты наһијәјә, гырмызы нүвәјә, ромбабәнзәр Б.-ә вә бејинчијә көндәрир.

Габаралты наһијәдә дә (һипоталамусда) бир сыра боз маддә јығыны вар. Онлардан ән мүһүмү боз габардыр.

3-чү мәʼдәчијин диби гыф шәклиндә олуб, учунда дахили секресија вәзиси—һипофиз јерләшир. Гоху гычыгларынын гәбул едилмәсиндә иштирак едән мәмәјәбәнзәр чисимләр дә габаралты наһијәдәдир. Функсионал чәһәтдән габаралты наһијә инсанда вә мәмәли һејванларда габыгалты али векетатив мәркәздир. Бурадакы синир елементләри организмин су, дуз, јағ вә карбоһидрат мүбадиләсини, алт Б. артымынын фәалијјәтини вә бәдәнин темп-руну тәнзим едир.

Б. көтүјүндә сых синир лифләри васитәси илә бир-биринә бирләшмиш мүхтәлиф өлчүјә вә формаја малик чохлу синир һүчејрәләри вар. Бунлара торабәнзәр төрәмә (ретикулјар формасија) дејилир. Бу төрәмә гычыглары Б. габығына кедән сенсор системләрин (спесифик системләрин) јан шахәләриндән (коллатераллардан) алыр, өз нөвбәсиндә онурға Б.-инә ојадычы вә ја ләнкидичи (Б. габығына исә ојадычы) импулслар көндәрир. Торабәнзәр төрәмә Б. габығыны тонусда сахладығы кими јуху вә ојаглыг просесләриндә, һәмчинин емосијаларда вә кәркинлик реаксијаларында («стресс») иштирак едир. Торабәнзәр төрәмә дә ејни заманда Б. габығынын тәʼсири алтындадыр.

Ара Б.-дән сонра кәлән уч Б. ики јарымкүрәдән ибарәтдир. Бу һиссә мәмәли һејванларда вә инсанда чох инкишаф етмишдир.

Б.-ин јарымкүрәләри алын, тәпә, әнсә, кичкаһ пајларындан вә адачыгдан ибарәтдир. Јарымкүрәләрин сәтһи чохлу мигдарда шырымла кичик гырышыглара ајрылмышдыр. Һәр јарымкүрәдә 3-чү мәʼдәчиклә бирләшмиш бир јан мәʼдәчик вардыр.

Б.-ин боз маддәси јарымкүрәләрин габығыны әмәлә кәтирир; бундан әлавә, јарымкүрәләрин дахилиндә габыгалты нүвәләр (золаглы чисим вә солғун күрә) дә вар. Золаглы чисим көрмә габарларындан вә бөјүк Б. јарымкүрәләринин габығындан импулс алыр, өз нөвбәсиндә солғун күрәнин һүчејрәләринә импулс көндәрир. Солғун күрә ојанмалары Б. көтүјүнүн нүвәләринә, орадан да онурға Б.-инин өн бујнузларынын һәрәки һүчејрәләринә кечирир. Бир-бири илә сых әлагәдар олан бүтүн бу габыгалты мәркәзләрә е к с т р а п и р а м и д с и с т е м дејилир. О, организмин һәрәки рефлексләрини идарә едир. Бөјүк Б. јарымкүрәләри зәиф инкишаф етмиш ибтидаи онурғалыларда (балыгларда, амфибијаларда) екстрапирамид систем чох мүһүм рол ојнајыр, али мәмәли һејванларда (хүсусилә мејмунларда) вә инсанда исә һәмин функсијалары бөјүк Б. јарымкүрәләринин габығы әлагәләндирдијиндән екстрапирамид системин ролу азалыр.

Бөјүк Б. јарымкүрәләринин ағ маддәси синир һүчејрәләринин чыхынтысындан ибарәтдир. Онлар јарымкүрәләрин габыг һүчејрәләри илә габыгалты нүвәләри, еләчә дә һәр ики јарымкүрә габығынын мүхтәлиф наһијәләрини бирләшдирир вә онларын арасында чохчәһәтли мүрәккәб рабитә јарадыр.

Морфоложи вә функсионал чәһәтдән Б. јарымкүрәләрини сенсор (һисси) системләрин мәчмусу кими тәсәввүр етмәк олар, чүнки һәр һансы ојанма афферент системлә Б.-ә чатдырылыр. Б. габығында анализ едилир, еfферент системләрә мүвафиг органлара импулслар көндәрир вә чаваб реаксијалары алыныр. Б.-ин фәалијјәтиндә јарымкүрәләрин дахили сәтһиндә вә јан мәʼдәчикләрин дәринлијиндә јерләшмиш лимб системинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Л и м б системинә һипокамп, аракәсмә, бадамабәнзәр чисимләр, армудабәнзәр вә гуршаг гырышыглары, мәмәјәбәнзәр чисимләр вә сачаг дахилдир. Бурада организмин чинсијјәт функсијаларыны тәнзим едән мәркәзләр вардыр.

Мәркәзи синир системи баш Б.-дән вә онурға Б.-дән ибарәтдир. Онурға Б.-и, көтүк вә габыгалты синир фәалијјәтинин, әсас-шәртсиз (анадангәлмә) рефлексләрин, јарымкүрәләрин габығы исә башлыча олараг организмин фәрди фәалијјәтиндә јаранмыш шәрти рефлексләрин мәркәзидир (бах *Шәрти рефлекс*).

Бөјүк Б. јарымкүрәләринин габығы организмин тарихи инкишафы просесиндә онурға Б.-и мәркәзләринин фәалијјәтини кет-кедә даһа чох өзүнә табе етмиш, инсан вә али мәмәли һејванларда организмин бүтүн фәалијјәтинин идарәедичиси вә тәнзимедичиси олмушдур. О, инсанын тәфәккүр вә нитг просесләриндә дә иштирак едир. Бөјүк Б. јарымкүрәләринин габығында кедән физиоложи просесләр инсанын зеһни фәалијјәти, тәсәввүрләри вә шүурунун мадди әсасыдыр.

Б. функсијаларынын өјрәнилмәсиндә бир сыра мүвәффәгијјәтләрин әлдә едилмәсинә бахмајараг Б.-ин интегратив (бүтөвлүкдә) фәалијјәтинин дахили механизми һәлә там ајдынлашдырылмамышдыр. Бунунла әлагәдар олараг Б.-ин гурулушу, функсијалары бир чох өлкәләрин лабораторија вә клиникаларында физиоложи, психоложи, клиник, биокимјәви, биофизики, морфоложи, кибернетик вә дикәр тәдгигат үсуллары илә өјрәнилмәкдәдир.

Әд.: Г а р а ј е в А., М у с т а ф а ј е в М., Мәркәзи синир системинин физиолокијасы, Б., 1951. Б а л а к и ш и ј е в К. Ә., Инсанын нормал анатомијасы, ч. 1 Б., 1971; П а в л о в И. П., Полн. собр. соч., т. 3, кн. 2, М.—Л., 1951; С е ч е н о в И. М., Рефлексы головного мозга, М., 1961; Л у р и я А. Р., Высшие корковые функции человека, М., 1969; Д з у г а е в а С. Б., Проводящие пути головного мозга человека (в онтогенезе), М., 1975.

БЕЈИН ҒИШАЛАРЫ—бејни вә онурға бејнини өртән бирләшдиричи тохумадан ибарәт үч гиша: харичи **с ә р т** гиша, **һ ө р ү м ч ә к т о р у н а б ә н з ә р** орта ғиша вә дахили **ј у м ш а г** вә ја **д а м а р л ы** гиша. Бунлар бејнин дајаг апараты һесаб едилир. Сәрт ғиша кәллә сүмүкләрини дахилдән өртүб бејнин бөјүк һиссәләри арасында аракәсмәләр әмәлә кәтирир, онларын да кәнарларында веноз чибләр олур. Б.г. арасындакы саһәләрдә *бејин-онурға бејни мајеси* вар. Б.г илтиһабына *менинкит* дејилир

Әд.: бах *Бејин синирләри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БЕЈИН ЛОКАЛИЗАСИЈАСЫ, **б е ј и н г а б ы ғ ы н д а м ә р к ә з л ә р и н л о к а л и з а с и ј а с ы**— организмин фәалијјәтини идарә едән мәркәзләрин бејин јарымкүрәләри габығында јерләшмәси. Б.л.-нын өјрәнилмәси *нејрофизиолокијанын* ән мүһүм проблемләриндән биридир. Б.л.-ны өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф методлар тәтбиг едилир. Бунлардан бејин јарымкүрәләри габығынын ајры-ајры наһијәләринин кәсилмәси (һејванларда), гычыгландырмаг, клиник-анатомик (инсанларда) вә тәкамүли физиолокија методларыны көстәрмәк олар. Белә методлардан бири дә И. П. Павловун *шәрти рефлекс* методудур. Б.л. мүасир електрофизиоложи тәдгигат методлары (биопотенсиаллары гејд етмәк, микроелектрод вә микроинјексија техникасы вә с.) васитәсилә өјрәнилмишдир. Мүһитдән спесифик гычыглары гәбул едән анализаторлар локализасијасына көрә үч група бөлүнүр: харичи, дахили вә хүсуси. Бунлардан һәр биринин әлагәдар габыг наһијәси вардыр. **Х а р и ч и** анализаторлардан (екстеросесепсија) көрмә һиссијјаты нүмајәндәлији бејин габығынын әнсә пајында, ешитмә һиссијјаты нүмајәндәлији габығын кичкаһ пајында, гоху һиссијјаты нүмајәндәлији исә габығын гәдим һиссәсиндә, гармаг вә аммон бујнузу дејилән наһијәдә јерләшир. Бә'зи мә'лумата көрә, дад һиссијјаты мәркәзи дә гармагда, гоху нүмајәндәлијинин јанында, дәри һиссијјаты нүмајәндәлији (темп-р, тохунма вә ағры һиссијјаты) исә арха мәркәзи гырышында (тәпә пајында) јерләшир. **Д а х и л и** анализаторларын (интеросепсија) нүмајәндәликләри (дахили үзвләрдән, дамарлардан кәлән ојанмалары гәбул едән мәркәз) башлыча олараг өн вә арха мәркәзи гырышығын ашағы шө'бәләриндә јерләшир Бурада әмәлә кәлән мәркәздәнгачан импулслар габыгалты векетатив нүвәләрә кедәрәк онларын фәалијјәтини низама салыр. **Х ү с у с и** анализаторларын (проприоресепсија—сүмүкләрдә, ојнагларда, скелет әзәләләриндә вә онларын вәтәрләриндә јаранан импулсларын чатдығы сон мәнтәгәләр) вә һәрәкәт анализаторунун нүмајәндәлији әсасән өн мәркәзи гырышыгда јерләшмишдир.

Она көрә дә өн мәркәзи гырышығын пирамидал һүчејрәләрдән (Бетс һүчејрәләриндән) тәшкил олунмуш һәмин наһијәси бејин габығынын һәрәки зонасы сајылыр. Бу наһијәнин ајры-ајры јерләринин гычыгландырылмасы әлагәдар скелет әзәләләринин һәрәкәтинә, мүхтәлиф хәстәликләрин (ғансызма, зәдә, шиш вә с.) нәтичәсиндә һәмин наһијәнин зәдәләнмәси исә мүвафиг әзәләләрин ифличинә сәбәб олур.

Инсанларын ичтимаи варлыг олмасы вә әмәк просеси илә әлагәдар онларын бејин јарымкүрәләринин габығы нитг функсијасы да дашыјыр. Бу функсијалары идарә едән мәркәзләр инсанларын чохунда (солахај олмајанларда) сол, аз гисминдә (солахајларда) исә сағ јарымкүрәләрин габығында јерләшир (бах *Афазија*, *Апраксија*, *Агнозија*). Мүәјјән едилмишдир ки, сағ јарымкүрә дә нитг просесиндә иштирак едир.

Әд.: **А д р и а н о в О. С.**, О принципах организации интигративной деятельности мозга, М., 1976.

БЕЈИН МӘ'ДӘЧИКЛӘРИ—бах *Бејин*.

БЕЈИН СИЛКӘЛӘНМӘСИ—механики тә'сир нәтичәсиндә бејнин вә бејин гишаларынын зәдәләнмәси. Бејиндә баш верән позғунлуглар Б.с.-нин дәрәчәсиндән асылыдыр. Ағыр һалларда бејиндә кичик гансызмалар, бејин веналарында ган дурғунлуғу вә с әмәлә кәлир. Бу заман хәстәнин һушу итир, рәнки гачыр, бәбәкләри кенишләнир, тәнәффүсү сәтһиләшир, нәбзи јавашыјыр вә с. Бә'зән гусур вә әл-ајағы чәнк олур. Белә хәстәләр узун мүддәт башағрысы вә башкичәлләнмәсиндән шикајәтләнирләр. **М ү а л и ч ә с и**: јатаг режими, баша буз гојмаг, венаја натриум-хлорид магнезиум-сулфат, глүкоза вурмаг.

Әд.: **М а е р о в и ч И М.**, Травма головного мозга и слух, Л , 1975.

БЕЈИН СИНИРЛӘРИ (јени Парис номенклатурасына көрә **к ә л л ә с и н и р л ә р и**)—бејиндән чыхараг башы, бојун наһијәсиндәки органлары, һабелә дөш вә гарын бошлуғу органларыны *иннервасија* едән 12 чүт синир. Б.с өндән архаја доғру белә дүзүлмүшдүр: I—гоху синири, II—көрмә синири, III—көзүн һәрәки синири, IV—блок синир, V—үчлү синир, VI—узаглашдырычы синир, VII—үз синири, VIII—дәһлиз-илбиз синири, IX—дил-удлаг синири, X—азан синир, XI—әлавә синир, XII—дилалты синир. Вәзифә е'тибарилә бунлардан I чүт—гоху II чүт—көрмә, VIII чүт—мүвазинәт вә ешитмә импулсларыны өтүрүр, III, IV вә VI чүт—көз алмасынын харичи әзәләләрини, VII чүт, әсасән, үзүн мимики әзәләләрини, XI чүт—бојун әзәләләриндән дөш—көрпүчүк-мәмәјәбәнзәр вә трапесијабәнзәр әзәләләри, XII чүт—дил әзәләләрини иннервасија едир. V, IX вә X чүт—гарышыг синирләрдир.

Әд.: **П р и в е с М. Г.**, **Л ы с е н к о в Н. К.**, **Б у ш к о в и ч В. И.**, Анатомия человека Л., 1969; Анатомия человека, под ред. С. С. Михайлова, М., 1973; **П р и б р а м К.**, Языки мозга, пер. с англ., М., 1975.

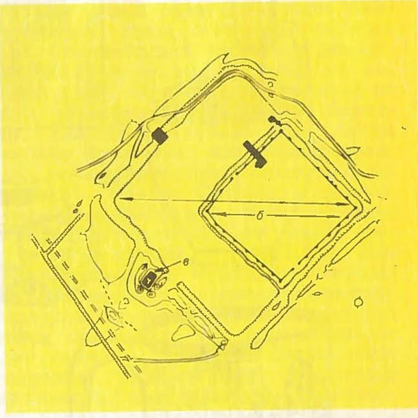
БЕЈИН-ОНУРҒА БЕЈНИ МАЈЕСИ—бејин мә'дәчикләриндә, онурға бејнинин мәркәзи каналында, бејин вә онурға бејни гишалары арасындакы саһәләрдә (хүсусилә субарахноидал бошлугда) дөвр едән мајe. Тәркибиндә 89% су, 8,8% гејри-үзви маддә вә 2,2% үзви маддә вар. Инсанда бу мајенин мигдары орта һесабла 120—200 *мл*-дир. Һәмин мaje бејин күтләсини гидаландырыр вә кәлләнин дахили тәзјигини тәнзим едир. Бә'зи хәстәликләрдә бу мајенин тәзјиги вә тәркиби дәјишдијинә көрә лабораторијада онун (хүсуси ијнә илә чыхарылыр) анализинин бөјүк диагностик әһәмијјәти вар.

Әд.: **О с т р о в е р х о в Г. Е.**, **Л у б о ц к и й Д. Н.**, **Б о м а ш Ю. М.**, Оперативная хирургия и топографическая анатомия, М., 1972.

БЕЈИНЧИК — бејнин бир һиссәси. Арха кәллә чухурунда узунсов бејнин вә бејин көрпүсүнүн архасында јерләшир. Б. ики јан һиссәдән (јарымкүрәдән) вә сохулчан адланан орта һиссәдән ибарәтдир. Ағ маддәдән әмәлә кәлмиш үч чүт (јухары, орта вә ашағы) ајагчыг васитәсилә дөрдтәпә, бејин көрпүсү вә узунсов бејин илә рабитәдәдир. Вәзифә е'тибарилә Б. рефлектор һәрәкәтләри, мүвазинәти вә әзәлә тонусуну тәнзим едир. Б. балыгларда, гушларда вә мәмәлиләрдә чох ин кишаф етмишдир.

Әд.: бах *Бејин синирләри* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БЕЈЛӘГАН—Азәрб.-да орта әср шәһәри. 9—14 әср мәнбәләриндә ады чәкилир. Әрәб мүәллифләринин мә'луматына көрә Б. 5 әсрин сону—6 әсрин әввәлләриндә Сасани һөкмдары I Губад [488—531] тәрәфиндән салынмышдыр. 50-чи илләрдә апарылан археоложи газынтылар заманы мүәјјән олунмушдур ки, Б. Жданов р-нунун Кәбирли к.

Шәһәр јеринин планы.

јахынлығында Өрәнгала харабалығынын јериндә иди. Әввәлләр Өрәнгаланын орта әср мүәллифләринин әсәрләриндә ады чәкилән гәдим Јунан ш.-нин харабалығы олмасы еһтимал едилирди. Бә'зи алимләр Б.-ын албан тарихчиси Мовсес Каланкатлынын әсәриндә вә еркән орта әср ермәни мәнбәләриндә 3—4 әср һадисәләри илә әлагәдар ады чәкилән даһа гәдим Пајтакаран ш.-нин јериндә салындығыны көстәрирләр. Пајтакаранын ерамызын илк әсрләринә аид бир сыра абидәләр ашкар едилән *Тәзәкәнд* әразисиндә вә онун јахынлығында, Өрәнгаладан 8 *км* ч.-ш.-дә јерләшдијини еһтимал едәнләр дә вар.

Өрәнгалада 1933, 1936, 1951, 1953—68 илләрдә апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә Б.-ын чохлу madди мәдәнијјәт абидәси (гала диварлары, гала дарвазасы, јашајыш биналары, сәнәткарлыг е'малатханалары, тәсәррүфат вә мәдәни-мәишәт тики-

лиләринин, 13 әсрин сонуна аид түрбәнин галыглары, даш, метал, сүмүк, сахсы вә шүшә әшјалар, сиккәләр вә с.) ашкар едилмишдир.

Шәһәр гала диварлары илә әһатә едилмишди (галынлығы 6 *м*). Гала бүрҹләринин һүнд. 6—9 *м*-ә чатырды. Тиҹарәтдә ипәк, ширнијјат, балыг, мејвә вә с. мүһүм јер тутурду. Б.-да дулусчулуг, зәркәрлик вә с. сәнәт саһәләри инкишаф етмишди. Б.-да су кәмәри вә канализасија галыглары һәлә орта әсрләрдә Азәрб.-да шәһәрсалма мәдәнијјәтинин инкишафыны көстәрир.

Б.-ы дәфәләрлә јаделлиләр ишғал етмишләр. 7 әсрин орталарында Б.-ы Хилафәт гошунлары тутмушду. 8 әсрин 20—30-ҹу илләриндә әрәб-хәзәр мүһарибәләри Б.-ын тәрәггисинә ҹидди зијан вурмушду. Б. әһалиси ишғалчылара вә јерли феодалларын зүлмүнә үсјанларла ҹаваб верирди. 8 әсрин орталарында гәссаб Мүсафирин башчылығы илә Хилафәт әлејһинә үсјан олду. Бабәк һәрәкаты Б.-ы да әһатә етмишди. 12 әсрин 30-ҹу илләриндә Б.-да феодал зүлмүнә гаршы бөјүк үсјан баш вермишди.

Тәгр. 6 әсрдә мөһкәм гала-шәһәрә чеврилмиш Б. 9—12 әсрләрдә бөјүк тиҹарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи олмушду. Б. Иран, Чин, Һиндистан, Бизанс, Күрҹүстан, Ермәнистан вә с. өлкәләрлә тиҹарәт етмиш вә мәдәни әлагә сахламышды. 12 әсрин сону—13 әсрин әввәлләриндә Б.-да игтисади вә мәдәни һәјат даһа да јүксәлмишди. Азәрб. атабәјләриндән Әбу Бәкр [1191—1210] вә Өзбәк [1210—25] Б.-да тикинти ишләрини кенишләндирмишдиләр. 1221 илдә монголларын һүҹуму нәтиҹәсиндә Б. дағыдылды; шәһәрин игтисадијјатына вә мәдәни һәјатына ағыр зәрбә вурулду. Шәһәрин тәнәззүлү башлады. Харәзмшаһ Мәһәммәдин оғлу Ҹәлаләддин [1220—31] вә Тејмурун [1370—1405] дөврүндә Б.-дакы бәрпа ишләри нәтиҹә вермәди. Шәһәр 16 әсрдә тамамилә тәнәззүл етди. Б. шаир, алим вә дөвләт хадимләриндән *Муҹирәддин Бејләгани*, Нәҹмәддин Бејләгани, Зәки бин Һүсејн бин Өмәр Бејләгани, Шәһабәддин Бејләгани вә б.-нын вәтәнидир.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Әһмәдов Г. М., Өрәнгала, Б., 1962; Джафарзаде И. М., Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г., Труды Института истории и философии, т. 4, Б., 1954; Ахмедов Г. М., О «тимуровской стене» города Байлакана, «Советская археология», 1964, № 1; Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, МИА СССР, М.—Л., 1959, № 67; Труды Азербайджанской экспедиции, МИА СССР, М.—Л., 1965, № 125, № 133.

Бејләгандан тапылмыш археоложи материаллар. 1—каваһын; 2, 5—ширсиз сахсы габлар; 3, 4—ох уҹлуғу; 6—үзәринә мөһүр басылмыш габ парчасы; 7, 9—ширли габлар; 8, 10, 11—зәр нахышлы фајанс габлар.

БЕЈЛИСИН МҮҺАКИМӘСИ — рус ушағы А. Јушинскини куја дини мәгсәдлә өлдүрмәкдә әсассыз тәгсирләндирилән јәһуди М. Бејлисин 1913 илдә Кијевдә мүһакимәси. Истинтаг 1911 илдән 1913 илədәк давам етмишди. Әсл гатилләри кизләдән чар һөкумәтинин мәгсәди милли әдавәти гызышдырмаг вә зәһмәткеш күтләләри ингилаби һәрәкатдан узаглашдырмаг иди. Кизли болшевик мәтбуаты Б.м.-ни чар һөкумәтинин милли әдавәт сијасәти кими ифша етди. В. И. Ленин чаризмин милли әдавәти гызышдырмаг сијасәтини тәнгид едәрәк јазырды: «Бејлисин иши бүтүн мәдәни дүнјанын диггәтини јенә вә бир даһа Русијаја ҹәлб едәрәк, биздә һөкм сүрән биабырчы гајдалары ашкара чыхартды» (Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 217). Габагҹыл рус зијалылары (А. М. Горки, В. Г. Короленко, А. А. Блок вә б.), хариҹи өлкәләрин иҹтимаи хадимләри (А. Франс вә б.) Б.м.-нә гаршы чыхдылар. Мүхтәлиф шәһәрләрдә е'тираз нүмајишләри кечирилди. Бејлисин мәһкум едиләҹәји тәгдирдә болшевикләр Петербургда үмуми тә'тил кечирмәји нәзәрдә тутмушдулар. Иҹтимаијјәтин тәзјиги илә андлы иҹласчылар Бејлисә бәраәт газандырдылар.

Әд.: Тагер А. С., Царская Россия и дело Бейлиса, 2 изд., М., 1934; Короленко В. Г., Дело Бейлиса, Собр. соч., т. 9, М., 1955.

БЕЈНӘЛМИЛӘЛ — Азәрб.ССР Дәвәчи р-нунда гәс. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-г.-дә, Сарван д.ј. ст.-ндан 9 *км*, Вәлвәлә чајынын сағ саһилиндән 4 *км* аралы, Бакы—Дәрбәнд шосе јолу кәнарында, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 1731 (1976); тәрәвәзчилик, мејвәчилик, һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

БЕЈНӘЛМИЛӘЛ БРИГАДАЛАР — милли-ингилаби мүһарибә (1936—39 дөврүндә Испанија республикасы тәрәфиндә вурушмуш бејнәлмиләл дөјүш бирләшмәләри. 54 өлкәдән кәлмиш коммунистләрдән, социалистләрдән вә

дикәр сијаси әгидәли антифашистләрдән ибарәт иди. Фашизмә гаршы мүбаризәдә 7 бејнәлмиләл бригада иштирак едирди. Иштиракчыларын сајы тәгр. 35 мин нәфәрә чатырды. Б.б.-ын тәркибиндә италјан Л. *Лонго*, мачар М. *Залка*, полјак К. Сверчевски, алман Һ. Бајмлер, инкилис Р. Фокс, југослав Б. Парович вә бир чох башга көркәмли антифашист вурушурду. Б.б.-ын тәшкилиндә П. *Толјаттинин* мүһүм ролу олмушдур. Б.б. Мадридин мүдафиәсиндә вә с. дөјүшләрдә иштирак етмиш, 1938 илин октјабрында республика һөкумәтинин гәрары илә Испанија әразисини тәрк етмишдир. Б.б.-ын испан халгына көстәрдији бөјүк көмәк демократик гүввәләрин бејнәлхалг һәмрә'јлијинин парлаг нүмунәси иди.

БЕЈҺӘЛМИЛӘЛЧИЛИК — мүхтәлиф милләт вә иргләрдән олан фәһлә вә зәһмәткешләрин психолокија, идеолокија вә сијасәтиндә тәчәссүм олунан бејнәлхалг һәмрә'јлији; ленинчи милли сијасәтин башлыча принсипи.

Б. мүхтәлиф өлкәләрин пролетаријатынын капитализмә гаршы азадлыг мүбаризәсиндә мејдана кәлмишдир. Б.-ин нәзәри әсасы елми *коммунизмин* мејдана кәлмәси илә јаранмышдыр. «Коммунист Партијасынын Манифести»нин «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары мүхтәлиф милләтләрдән олан зәһмәткешләрин шүары олмушдур. Б. илк тәчәссүмүнү *Биринчи Интернасионалын* јарадылмасында тапмышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсин өлүмүндән сонра *Икинчи Интернасионалын* оппортунист лидерләри пролетар Б.-инә хәјанәт етдиләр. Б.-ин сонракы инкишафы Үчүнчү Интернасионалын (бах *Коммунист Интернасионалы*) тәшәббүсчүсү ленинчи партијанын фәалијјәти илә сых бағлыдыр. В. И. Ленин болшевикләрин милли мәсәләјә даир програмыны ишләјиб һазырлајаркән К. Маркс вә Ф. Енкелсин ирәли сүрдүкләри пролетар Б.-и принсипләрини јарадычылыгла инкишаф етдирмиш вә пролетар Б.-ини фәһлә синфинин дүнјакөрүшү кими әсасландырмышдыр. «Буржуа милләтчилији вә пролетар бејнәлмиләлчилији— бир-бири илә барышмаз дүшмән олуб бүтүн капитализм аләминин ики бөјүк синфи чәбһәсинә ујғун олан вә милли мәсәләдә и к и сијасәти (һәтта: ики дүнјакөрүшүнү) ифадә едән ики шүардыр» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 11). Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра В. И. Ленин Б.-ин јени формаларыны ашкар етди. «Доғрудан да инди биз тәкчә бүтүн өлкәләрин пролетарларынын нүмајәндәләри кими дејил, һабелә мәзлум халгларын нүмајәндәләри кими чыхыш едирик»—дејән В. И. Ленин Шәрг халгларынын Бакыда кечирилмиш биринчи гурултајында (1920, сентјабр) Коммунист Интернасионалынын е'лан етдији «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары вә мәзлум халглар, бирләшин!» — шүарыны бәјәнмишди (јенә орада, ч. 31, сәһ. 466). Б. идејалары тарихдә илк дәфә милли мәсәләнин һәлл едилдији, бәрабәрһүгуглу халгларын чохмилләтли дөвләтинин јарандығы, синфи вә милли антагонизмләрдән азад јени типли милләтләрарасы мүнасибәтләрин тәшәккүл тапдығы ССРИ-дә һәјата кечирилмишдир. Бу зәминдә пролетар Б. и сосиалист Б.-ә чеврилмиш, бүтүн чәмијјәтин идеолокијасы олмушдур. Б. сосиалист *вәтәнпәрвәрлији* илә үзви бағлыдыр. Өлкәмиздә сосиалист Б.-и илә совет вәтәнпәрвәрлијинин бирлији совет адамларынын әгидәси олмушдур. Б. *космополитизмә*, милли *ниһилизмә* зиддир. Сосиалист Б.-и өлкәмиздә ичтимаи мүнасибәтләрин бүтүн саһәләринә нүфуз едәрәк мүһүм әхлаги амилә чеврилмишдир. ССРИ-дә инсанларын јени тарихи бирлији — *совет халгынын* јаранмасы сосиалист Б.-инин мүһүм тәзаһүрү олмушдур. Зәһмәткешләрин бејнәлмиләл тәрбијәси, *Коммунист тәрбијәсинин*, *Совет һәјат тәрзинин* ән мүһүм тәркиб һиссәсидир. «Коммунистләр зәһмәткешләри бејнәлмиләлчилик вә сосиалист вәтәнпәрвәрлији руһунда, һәр чүр милләтчилик вә шовинизм тәзаһүрләринә гаршы барышмазлыг руһунда тәрбијә етмәји өзләринә биринчи дәрәчәли вәзифә һесаб едирләр» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1973, сәһ. 21). Дүнја сосиалист системинин јаранмасы илә сосиалист Б.-инин даирәси даһа да кенишләнмиш, сосиалист өлкәләри зәһмәткешләринин үмдә мәнафеләринин үмумилијинин, онларын сијаси, идеоложи вә игтисади бирлијинин әсасы олмушдур. Һәр бир сосиалист өлкәсинин инкишафы дүнја сосиалист системинин мүвәффәгијјәтләри илә үзви бағлыдыр. Бејнәлмиләлчи олмаг «...б ү т ү н ө л к ә л ә р д ә ингилабын инкишафы, она јардым көстәрилмәси, онун ојанмасы ү ч ү н бир өлкәдә һәјата кечириләбиләчәк ән чох шеји һәјата...» кечирмәк демәкдир (Л е н и н В. И., Әсәрләри. ч. 28, сәһ. 301). Һазырда Б. фәһлә синфинин милли дәстәләринин һәмрә'јлији, бүтүн өлкәләрдә фәһлә вә коммунист партијаларынын дүнја ингилабы просесинин мүвәффәгијјәтлә инкишаф етмәси, достлуг, һәртәрәфли гаршылыглы јардым наминә мәс'улијјәт дашымасы, дүнја ингилаб һәрәкатынын милли дәстәләринин сых әмәкдашлығыны горумагдыр. Л. И. Брежнев јолдашын 25-чи гурултаја һесабат мә'рузәсиндә гејд етдији кими «...пролетар бејнәлмиләлчилијиндән әл чәкмәк коммунист партијаларыны, үмумијјәтлә фәһлә һәрәкатыны гүдрәтли вә сынанмыш силаһдан мәһрум етмәк демәк оларды» (Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 34). Б. мүһарибә тәһлүкәсинә вә мүһарибәјә гаршы мүбаризәнин, дүнја ингилаб просесинин инкишафынын, мүвәффәгијјәтлә сосиализм вә коммунизм гурмағын ән вачиб шәртидир. Сосиалист өлкәләринин Б.-ә әсасланан әмәкдашлығы көстәрир ки, сосиализм вә коммунизм гуручулуғу иши һәр бир өлкәнин милли вәзифәси олмагла јанашы, һәмчинин онун бејнәлмиләл борчудур. Капиталист аләминдә антагонист зиддијјәтләр кәскинләшдикчә пролетариатын милли дәстәләри арасында идеја-сијаси әлагәләр даһа да артыр, империализмә гаршы мүбаризәдә фәһлә синфинин әмәкдашлығы үчүн јени имканлар јараныр. Милли азадлыг һәрәкаты дәстәләринин өз арасында, һәмчинин дүнја сосиалист системи вә бејнәлхалг фәһлә синфи илә әлагәси дә күчләнир.

Дөврүмүздә пролетар Б.-и Совет Иттифагынын вә дикәр сосиалист өлкәләринин бејнәлхалг фәалијјәтиндә, марксист-ленинчи партијаларын бирлијиндә, онларын ејни мәгсәдләр уғрунда вә үмуми дүшмәнә гаршы биркә мүбаризәсиндә бүтүн дүнја әһәмијјәтли амил олмушдур.

Империализмә гаршы биркә мүбаризәнин башлыча истигамәтләрини вә конкрет вәзифәләрини мүәјјән едән Коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969-чу ил Бејнәлхалг мүшавирәси «Сосиалист өлкәләринин халглары, капитал өлкәләриндәки пролетарлар вә бүтүн демократик гүввәләр, азад олмуш вә мәзлум халглар, империализмә гаршы, сүлһ, милли азадлыг, ичтимаи тәрәгги, демократија вә сосиализм уғрунда үмуми мүбаризәдә бирләшин!»—шүарыны замәнәмизин актуал шүары е'лан етмишдир (Коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970, сәһ. 80). Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын мүшавирәси (Һавана, 1975-чи ил), Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын Берлин (1976) конфрансы Б.-ин һәјатилијини бир даһа көстәрмишдир. Пролетар бејнәлмиләлчилији коммунистләрин фәалијјәтинин һәјатда јохланмыш чох мүһүм принсипидир. Бу принсип замәнәмиздә дә өзүнүн бүтүн әһәмијјәтини тамамилә горујуб сахлајыр. Бејнәлмиләлчилик, һәмрә'јлик коммунист партијаларынын вә үмумијјәтлә фәһлә һәрәкатынын гүдрәтли вә сынанмыш силаһы олмуш вә олараг галыр. «Бејнәлмиләлчилик бајрағы алтында Октјабр гәләбәси газанылмыш, биринчи сосиалист дөвләтинин мөвгеләри мөһкәмләнмиш, дүнја сосиализм системи мејдана кәлмишдир, сосиалист дөвләтләринин бирлији мөһкәмләнир вә инкишаф едир, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты артыр вә сых бирләшир. Сов.ИКП сосиализмин, бүтүн ингилаби һәрәкатын әсас бејнәлмиләлчилик мәнафејини даим рәһбәр тутмуш вә тутур» (Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында. Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977, сәһ. 26).

Загафгазија, о чүмләдән Азәрбајчан коммунист тәшкилатларынын фәалијјәти пролетар Б.-нин парлаг нүмунәси олмушдур. Б. принсипләринә садиг галмасы сајәсиндә Загафгазија коммунист тәшкилатлары мүхтәлиф милләтләрдән олан фәһлә вә зәһмәткешләри капитализмә гаршы, ичтимаи вә милли азадлыг уғрунда пролетар Б.-и бајрағы алтында бирләшдирә билмишди. В. И. Ленин һәмишә Гафгазын бејнәлмиләл коммунист тәшкилатларыны милли мәсәләнин практики һәллинин парлаг нүмунәси һесаб едәрәк јазырды: «Јалныз бүтүн милләтләрдән олан фәһләләрин (јерләрдә, ашағыдан јухарыјадәк) Гафгазда узун мүддәтдән бәри вә бөјүк мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмиш олан там бирлији фәһлә һәрәкатынын мәнафејинә вә вәзифәләринә ујғундур» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 19, сәһ. 75). *Бакы Коммунасынын* јаранмасы, *Бакы Комиссарларынын* әмәли ингилаби фәалијјәти Б.-ин көзәл нүмунәсидир.

АКП Б. бајрағыны һәмишә јүксәк тутмуш, бејнәлмиләл тәрбијә мәсәләләри онун диггәт мәркәзиндә олмушдур. «Һазырда бејнәлхалг саһәдә идеоложи мүбаризәнин кәскинләшдији, империалист тәблиғатынын зәһәрли буржуа милләтчилији силаһындан һәр васитә илә истифадә етмәјә чалышдығы бир

шәраитдә Азәрбајҹан партија тәшкилаты бејнәлмиләл тәрбијәјә хүсуси әһәмијјәт верир» (Азәрбајҹан Коммунист Партијасы XXIX гурултајынын материаллары, Б., 1976, сәһ. 98).

Респ.-нын ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә газандығы наилијјәтләр бејнәлмиләл достлуғун, ленинчи милли сијасәтин парлаг тәҹәссүмүдүр.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 2; Энгельс Ф., Празднество наций в Лондоне, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 4; Маркс К. и Энгельс Ф., О Польше, јенә орада; Маркс К. и Энгельс Ф., Чешским товарищам к Первому Мая. Воспоминание из времен 1848 года, јенә орада, т. 22; Ленин В. И., Өзкә бајрағы алтында, Әсәрләри, ҹ. 21; јенә онун, Өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һаггында мүбаһисәнин јекунлары, јенә орада, ҹ. 22; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1973; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Азәрбајҹан Коммунист Партијасы XXIX гурултајынын материаллары, Б., 1976; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-ҹы илдөнүмү һаггында Сов.ИКП МК-нын 1977-ҹи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977; В. И. Ленин Азәрбајҹан һаггында, Б., 1970; Әлијев Һ. Ә., Совет Азәрбајҹаны 50 илдә, Б., 1970; Гардаш халгларын гүдрәтли иттифагы, Б., 1974; Вечно живые традиции, Б., 1968; Лаврова Л. Ф., Интернационализм советского народа, Киев 1975; Осуществление принципов интернационализма в национальной политике КПСС, М., 1975; Исмайлов И. З., Интернационалистические традиции трудящихся Кавказа, Б., 1976; Интернациональное и национальное в социалистическом обществе, Киев, 1976.

БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИК ТӘРБИЈӘСИ—бах *Коммунист тәрбијәси*.

БЕЈНӘЛХАЛГ АЗАД ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ КОНФЕДЕРАСИЈАСЫ (БАҺИК)—бејнәлхалг реформист һәмкарлар иттифаглары бирлији. АБШ вә Бөјүк Британија һәмкарлар иттифаглары сағ лидерләринин *Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасыны* (ҮҺИФ) парчаламасы нәтиҹәсиндә 1949 илин декабрында Лондонда јарадылмышдыр. Капиталист өлкәләринин вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин реформист һәмкарлар иттифагы мәркәзләрини бирләшдирир. БАҺИК-ин 50-ҹи илләрдә дәрҹ етдији сәнәдләрдә НАТО вә *Маршалл планы*, АБШ-ын Корејада тәҹавүзү, Гәрб өлкәләринин һәрбиләшдирилмәси мүдафиә олунурду; 1955 илдә БАҺИК-ин иҹраијјә комитәси сосиалист өлкәләринин һәмкарлар иттифаглары илә әлагә сахламағы гадаған етмишди. 60-ҹы илләрдә—70-ҹи илләрин әввәлиндә БАҺИК фәһлә синфинин мүбаризә шәраитиндән доған проблем вә вәзифәләри бу вә ја дикәр дәрәҹәдә экс етдирән бир сыра гәрар гәбул етди. Сағ лидерләрин мүгавимәтинә бахмајараг, БАҺИК-ин үзвү олан милли тәшкилатларын чоху ҮҺИФ-ә дахил олан һәмкарлар иттифагы бирликләри, о ҹүмләдән сосиалист өлкәләринин һәмкарлар тәшкилатлары илә әлагә јаратды. 1969 илдә *Америка Әмәк Федерасијасы—Истеһсалат Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси* (АӘФ—ИҺИК) БАҺИК-дән чыхды (АӘФ—ИҺИК лидерләринин фикринҹә БАҺИК һал-һазырда бејнәлхалг антикоммунист һәмкарлар иттифаглары мәркәзи ролуну лазымынҹа ојнамыр). 1974 илин јанварында илк дәфә БАҺИК вә ҮҺИФ баш катибләри Ҹеневрәдә көрүшәрәк ики тәрәфи марагландыран бир сыра проблеми мүзакирә етдиләр. Лакин БАҺИК-ин бә'зи лидерләринин ҮҺИФ вә онун үзвү олан тәшкилатлар барәдә тутдуғу гејри-објектив мөвге үзүндән бу ики бејнәлхалг тәшкилат арасындакы әлагәләр мәһдуд чәрчивәдә галмагдадыр. БАҺИК илә Үмумдүнја Әмәк Конфедерасијасынын әлагәләри кенишләнмәкдәдир. БАҺИК ҸАР-ын *апартһејд* сијасәтинә гаршы чыхыш едир. БАҺИК 88 өлкә вә әразинин 119 милли һәмкарлар иттифаглары тәшкилатыны бирләшдирир, 52 млн.-дан чох үзвү (1975), 3 мәһәлли тәшкилаты (Асија, Африка вә Америка) вар. Али органы Конгресдир. Сәдр П. Нарајјанан (Малајзија), баш катиб О. Керстендир (АФР). Катиблији Брүсселдәдир.

БЕЈНӘЛХАЛГ АСТРОНАВТИКА ФЕДЕРАСИЈАСЫ (БАФ; International Astronautical Federation IAF)—космик фәзанын тәдгиги вә ондан динҹ мәгсәдләрлә истифадә проблемләри (ракет техникасы вә космик һүгуг режиминә даир мәсәләләр дә бураја дахилдир) илә мәшғул олан бејнәлхалг елми тәшкилат. I Бејнәлхалг астронавтика конгресиндә (1950, Парис) 8 дөвләтин (Австрија, Аркентина, Б. Британија, Данимарка, Испанија, Франса, АФР вә Исвеч) нүмајәндәләри тәрәфиндән јарадылмышдыр. 36 өлкәнин 58 милли тәшкилаты онун үзвүдүр (1973). Совет Иттифагыны БАФ-да ССРИ ЕА Космик фәзанын тәдгиги вә истифадәси үзрә комиссија тәмсил едир (1956). Али органы һәр ил нөвбәти Бејнәлхалг Астронавтика Конгреси илә ејни вахтда чағырылан Баш Мәҹлисдир. БАФ нәздиндә Бејнәлхалг Астронавтика Академијасы вә Бејнәлхалг Космик Һүгуг Ин-ту тә'сис едилмишдир (1960). БАФ Бејнәлхалг конгрес, симпозиум, коллоквиум чағырыр, ин-т вә комиссијаларда космик тәдгигатларын апарылмасына јардым көстәрир. III конгресдә БАФ-ын низамнамәси гәбул едилмишдир. ЈУНЕСКО-да вә Бејнәлхалг Електрорабитә Иттифагында мәсләһәткөрмә *статусу* вар.

БАФ-ын 1973 илдә Бакыда чағырылмыш XXIV конгресиндә 29 өлкәнин (АБШ, Франса, ГДР, Б. Британија, Италија, Чехословакија, Југославија вә с.) нүмајәндәләри, ССРИ космонавтларындан В. И. Севостјанов, Б. Б. Јегоров, АБШ астронавты Т. Стаффорд вә б. иштирак етмишләр. Конгресдә космик һүгуга, космик техникаја вә астрономијанын бә'зи бөлмәләринә даир мә'рузәләр динләнилмишдир.

БЕЈНӘЛХАЛГ АСТРОНОМИЈА ИТТИФАГЫ (БАИ) — елми иттифагларын бејнәлхалг шурасына дахил олан ҹәмијјәт. БАИ 1919 илдә јарадылмышдыр вә 43 дөвләт онун үзвүдүр (ССРИ 1935 илдән). Әсас вәзифәләри: а) астрономик тәдгигатлара вә астрономијанын бүтүн саһәләринин инкишафына көмәк, б) астрономија саһәсиндә бејнәлхалг елми кооперасијаларын тәшкили; в) башга елми ҹәмијјәтләрдә астрономијанын мәнафејини мүдафиә. Иҹрачы органлары БАИ-нин Иҹраијјә комитәси вә астрономија проблемләри үзрә комиссијаларыдыр. БАИ-нин ишинә 3 илдән бир чағырылан (Москвада — 1958) Баш Мәҹлис рәһбәрлик едир. Совет Иттифагы БАИ-нин фәал иштиракчысыдыр. Совет астрономлары дәфәләрлә БАИ-нин рәһбәр вәзифәләринә сечилмишләр.

БЕЈНӘЛХАЛГ АТОМ ЕНЕРЖИСИ АКЕНТЛИЈИ (БАЕА)—БМТ-нин ихтисаслашдырылмыш тәшкилаты. Атом енержисиндән динҹ мәгсәдләрлә истифадә саһәсиндә бејнәлхалг әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк үчүн БМТ-нин мүвафиг гәрарына (1955, 3 декабр) әсасән јарадылмышдыр; фәалијјәти барәдә илдә бир дәфә БМТ Баш Мәҹлисинә һесабат верир. Низамнамәси 1956 илин октјабрында тәсдиг едилмиш, 1957 илин ијулунда гүввәјә минмишдир. Акентлијә 109 дөвләт, о ҹүмләдән ССРИ дахилдир (1976, јанвар). Рәһбәр органлары Баш Конфранс, Мүдирләр Шурасы вә Катибликдир. Вјанададыр. БАЕА атом енеркетикасынын инкишафы мәсәләләрини мүзакирә етмәк үчүн бејнәлхалг конфранслар вә б. мүшавирәләр чағырыр, мүхтәлиф өлкәләрә (башлыҹа олараг инкишаф едән өлкәләрә) тәдгигат ишләринә көмәк етмәк үчүн мүтәхәссисләр көндәрир. Нүвә аваданлығы вә материалларынын верилмәсиндә дөвләтләрарасы васитәчилик хидмәти көстәрир вә бунларын «һәр һансы һәрби мәгсәд» үчүн истифадә олунмамасына нәзарәт вәзифәсини һәјата кечирир; нүвә силаһынын јајылмамасы һаггында Мүгавиләнин өһдәликләринин јеринә јетирилмәсини јохлајыр. Акентлијә үзв олан өлкәләрдә 173 атом енеркетикасы реактору (үмуми електрик күҹү 71 млн. *квт*) вә 420-дән чох тәдгигат реактору ишләјир (1976, јанвар).

БЕЈНӘЛХАЛГ БИОЛОЖИ ПРОГРАМ (ББП; International Biological Program, IBP)—дүнја миgјасында инсанларын иштиракы илә јарадылмыш, еләҹә дә тәбии битки вә һејван груплашмаларынын *биоложи мәһсулдарлығыны* өјрәнән чохиллик програм (1964 илдән һәјата кечирилир). ББП-нин әсас мәгсәди инсанын үзви маддәләрдән даһа сәмәрәли истифадә етмәси, тәбии вә јахуд беҹәрилән саһә ваһидиндән ән чох мәһсул алмасы үчүн һәмин маддәләрин јајылмасынын вә артыб чохалмасынын әсас ганунаујғунлугларыны ашкара чыхармагдыр. Бунунла әлагәдар, ББП-дә битки вә һејван организмләри вә групламаларынын биоложи мәһсулдарлығыны мүәјјән едән тәбии амилләрин өјрәнилмәси нәзәрдә тутулур. Инсанын мүхтәлиф һәјат шәраитинә (Уҹгар Шимал, јүксәк дағ р-нлары вә и.а.) ујғунлашмасыны өјрәнмәк дә ББП-нин вәзифәләриндәндир. ББП-нин девизи — «Биосферин мәһсулдарлығынын биоложи әсаслары вә инсанларын рифаһыдыр». ББП-нин һәјата кечирилмәси зәрурәти јер күрәси әһалисинин сүр'әтлә артмасы вә әрзаг мәһсулларынын чатышмамасы илә әлагәдардыр. Әһалинин артмасы әрзаг мәһсуллары истеһсалынын хејли артырылмасыны вә тәбии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә олунмасыны тәләб едир. Буна исә тәсәррүфаты биосфер дахилиндә јалныз елми әсасларла идарә етмәк јолу илә наил олмаг мүмкүндүр. ББП-нин һәјата кечирилмәси планетимизин һәјаты горујуб сахлаја билән бир системә чеврилмәси илә нәтиҹәләнмәлидир. ББП-нин низамнамәсини вә әсас фәалијјәт истигамәтләрини 1964 илдә Парисдә онун Баш Мәҹлиси тәсдиг етмишдир. ББП-нин һәјата кечирилмәсиндә милли елмләр академи-

јалары, ББП иштиракчысы олан өлкәләрин (58 өлкә) бу академијалара бәрабәр идарәләри, һәмчинин Бејнәлхалг Елми Иттифаглар Шурасы, Бејнәлхалг Биолокија Елмләри Иттифагы, Бејнәлхалг Биокимја Иттифагы, Бејнәлхалг Физиолокија Елмләри Иттифагы вә Бејнәлхалг Ҹоғрафија Иттифагы иштирак едир. ББП-нин инзибати органлары Баш Мәҹлисә һесабат верән вә ББП-ни һәјата кечирән Хүсуси Комитә вә онун Бүросудур. ББП иштиракчысы олан һәр бир өлкәдә ББП-ни һәјата кечирән милли комитә јарадылмышдыр. Совет Милли комитәсинә акад. М. С. *Килјаров* башчылыг едир. Бу комитәнин нәздиндә 260-дан артыг елми-тәдгигат идарәси фәалијјәт көстәрмишдир. Комитәнин фәалијјәти 1974 илдә баша чатмышдыр. Хүсуси Комитә 1964 илдән «ББП јениликләри» («IBP News») бүллетени вә 1967 илдән «Биосфер» («The Biosphere») мә'лумат вәрәгәси нәшр етдирир. Һазырда 1974 илдәк көстәрдији фәалијјәтин нәтиҹәләри 32 ҹилддә чапа һазырланыр. Бу әсәрләрин 3 ҹилди Совет милли комитәсинин ишинә һәср едилмишдир.

ББП үзрә Азәрб. ССР-дә дә кениш тәдгигатлар апарылмышдыр. Тәдгигатлары әлагәләндирмәк мәгсәди илә 1969 илдә Азәрб.ССР ЕА Биолокија бөлмәсинин нәздиндә ББП-нин респ. комитәси јарадылмыш вә 1974 илин сонунадәк фәалијјәт көстәрмишдир. Бу комитә Азәрб.-да горугларын, дәнизләрин вә ширин суларын флора вә фаунасынын биоложи мәһсулдарлығы, флора вә фаунанын горунмасы вә с. үзрә апарылан елми-тәдгигат ишләрини әлагәләндирирди. Бу ишләрин нәтиҹәси ики мәҹмуәдә чап етдирилмишдир (1970, 1972).

БЕЈНӘЛХАЛГ ВАЛЈУТА ФОНДУ (БВФ; International Monetary Fund)— БМТ-нин һөкумәтләрарасы ихтисаслашдырылмыш идарәси, бејнәлхалг валјута тәшкилаты. 1944 илдән јарадылмыш вә 1947 илдән әмәлијјата башламышдыр. БВФ-јә 126 өлкә дахилдир (1975, ијун). ССРИ БВФ-нин үзвү дејил. Идарә һеј'әти Вашингтондадыр. Парисдә шө'бәси вар. Низамнамәсинә көрә мәгсәди бејнәлхалг валјута әмәкдашлығына јардым етмәк, өлкәләр арасында валјута-һесаблашма мүнасибәтләрини низама салмаг, БВФ-јә дахил олан өлкәләрин өдәмә балансларыны таразлашдырмаг вә онларын валјута мәзәннәсини тәнзимләмәкдән ибарәтдир. Әслиндә исә фәалијјәти АБШ-ын нәзарәти алтында һәјата кечирилир; АБШ БВФ-дә әсас јер тутмагла ондан капиталист аләминин валјутасы кими долларын мөвгејини мөһкәмләтмәкдә истифадә едир. Сәлаһијјәтинә үзв өлкәләрин валјутасынын паритети вә мәзәннәсинин дәјишилмәси илә әлагәдар мәсәләләрә бахмаг да дахилдир. БВФ-нин капиталы Фонда дахил олан өлкәләрин *квотасындан* јығылыр. 1975 ил ијунун 30-на капиталы 29 189 млн. ХАҺ олмушдур (1972 илдән Фондун бүтүн әмәлијјатлары шәрти ваһидлә—«хүсуси алынма һүгугу»—ХАҺ-ла һесабланыр вә дәјәри әсас гәрб дөвләтләринин валјутасы әсасында мүәјјән едилир). Ән чох квотасы олан дөвләтләр (млн. ХАҺ): АБШ — 6700, Б. Британија — 2800, АФР—1600, Франса—1500, Јапонија—1200. Һәр өлкә 250 сәсә вә һәр 100 мин ХАҺ квота үчүн 1 әлавә сәсә маликдир. Бунунла да үмуми сәсләрин 23%-и АБШ-а мәхсусдур. БВФ 1975 ил ијунун 30-дәк 32,2 млрд. ХАҺ мәбләғиндә борҹ вермишдир. Кредит милли валјутаны дикәр өлкәнин валјутасы илә дәјишмәклә алғы-сатгы формасында верилир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ВАҺИДЛӘР СИСТЕМИ (Systéme International d'Unitées)—1960 илдә өлчү вә чәки үзрә XI бејнәлхалг конфрансда гәбул едилмиш өлчү ваһидләри системи. Латын әлифбасы ишләдилән өлкәләрдә SI, азәрбајҹанҹа БС илә ишарә едилир. Б.в.с. 7 әсас ваһид (метр, килограм, санијә, ампер, Келвин дәрәҹәси, кандел, мол) вә 2 әлавә ваһид (радиан вә стерадиан) үзәриндә гурулмушдур. Б.в.с.-нин гәбул едилмәси физики кәмијјәтләрин вә мүхтәлиф сабитләрин әдәди гијмәтләрини бир ваһидләр системиндән дикәринә чевирәркән јаранан чәтинликләри арадан галдырмаға, елм вә техниканын бүтүн саһәләрини әһатә етмәклә, практики ишләрдә әлверишли ваһидләр сечмәјә имкан верир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ГАДЫНЛАР КҮНҮ, 8 Март Бејнәлхалг Гадын-

Бејнәлхалг ваһидләр системи (БС)

Кәмијјәт	Өлчү ваһиди	Ваһидләрин ишарәләри (ихтисарла)		
		азәрбајҹанҹа	бејнәлхалг	лајиһә
Әсас ваһидләр				
Узунлуг	метр	*м*	m	М
Күтлә	килограм	*кг*	kg	кг
Заман	санијә	*сан*	s	с
Електрик ҹәрәјанынын шиддәти	ампер	*а*	A	А
Термодинамик температур	Келвин дәрәҹәси	К	K	К
Ишыг шиддәти	кандел	*кд*	cd	кд
Маддәнин мигдары	мол	*мол*	mol	мол
Әлавә ваһидләр				
Мүстәви буҹаг	радиан	*рад*	rad	рад
Ҹисим буҹағы	стерадиан	*стер*	sr	ср
Төрәмә ваһидләр				
Саһә	квадрат метр	*$м^2$*	m^2	$М^3$
Һәҹм	куб метр	*$м^9$*	m^1	$М^3$
Тезлик	һерс	*һс*	Hz	Һс
Сыхлыг	килограм бөлүнмүш куб метр	*$кг/м^3$*	kg/m^3	$кг/м^3$
Сүр'әт	метр бөлүнмүш санијә	*м/сан*	m/s	м/с
Буҹаг сүр'әти	радиан бөлүнмүш санијә	*рад/сан*	rad/s	рад/с
Тә'ҹил	метр бөлүнмүш санијәнин квадраты	*$м/сан^2$*	m/s^2	$м/с^2$
Буҹаг тә'ҹили	радиан бөлүнмүш санијәнин квадраты	*$рад/сан^2$*	rad/s^2	$рад/с^2$
Гүввә	нјутон	*н*	N	Н
Тәзјиг (механики кәркинлик)	паскал	*$Па(н/м^2)$*	Pa	$Па (Н/м^2)$
Кинематик өзлүлүк	квадрат метр бөлүнмүш санијә	*$м^2/сан$*	m^2/s	$м^2/с$
Динамик өзлүлүк	паскал·санијә	*Па·сан*	Pa·s	Па·с
Иш, енержи, истилик мигдары	ҹоул	*ҹ*	J	Ҹ
Күҹ	ватт	*вт*	W	Вт
Електрик јүкүнүн мигдары, електрик јүкү	кулон	*к*	C	Кл
Електрик кечириҹилији	сименс	*сим*	S	См
Електрик саһәсинин кәркинлији, потенсиаллар фәрги, електрик һәрәкәт гүввәси	волт	*в*	V	В
Електрик саһәсинин интенсивлији	волт бөлүнмүш метр	*в/м*	V/m	В/м
Електрик мүгавимәти	ом	*ом*	Ω	Ом
Електрик тутуму	фарад	*ф*	F	Ф
Магнит индуксијасы сели	вебер	*вб*	Wb	Вб
Индуктивлик	һенри	*һн*	H	Һ
Магнит индуксијасы	тесла	*тл*	T	Т
Магнит саһәсинин интенсивлији	ампер бөлүнмүш метр	*а/м*	A/m	А/м
Магнит-һәрәкәт гүввәси	ампер	*а*	A	А
Ентропија	ҹоул бөлүнмүш келвин	*ҹ/К*	J/K	Ҹ/К
Истиликкечирмә	ватт бөлүнмүш метр·келвин	*вт/(м·К)*	W/(m·K)	Вт/(м·К)
Хүсуси истилик тутуму	ҹоул бөлүнмүш килограм келвин	*ҹ/(кг.К)*	J/(kg·K)	Ҹ/(кг·К)
Шүаланманын интенсивлији	ватт бөлүнмүш стерадиан	*вт/стер*	W/sr	Вт/ср
Далға әдәди	бир бөлүнмүш метр	*$м^{-1}$*	m^{-1}	$м^{-1}$
Ишыг сели	лүмен	*лм*	lm	лм
Парлаглыг	кандел бөлүнмүш квадрат метр	*$кд/м^2$*	cd/m^2	$кд/м^3$
Ишыглыг	лүкс	*лк*	lx	лк

л а р к ү н ү — игтисади, ичтимаи вә сијаси бәрабәрлик уғрунда мүбаризәдә гадынларын бејнәлхалг һәмрә'јлик күнү. Б.г.к.-нүн бајрам едилмәси К. *Сеткинин* тәклифи илә 1910 илдә сосиалист гадынларын 2-чи Бејнәлхалг конфрансында (Копенһакен) гәрара алынмышдыр. Илк дәфә 1911 илдә Алманија, Австрија, Исвечрә вә Данимаркада кечирилмишдир. Русијада 1913 илдә, Азәрбајчанда исә 1917 илдә гејд едилмишдир. 1914 иләдәк Б.г.к. мартын мүхтәлиф күнләриндә кечирилирди. Б.г.к.-нүн 8 мартда кечирилмәси Австрија, Мачарыстан, Алманија, Нидерланд, Русија, АБШ, Исвечрә вә с. өлкә гадынлары өз һәмрә'јлик күнүнү мәһз бу тарихдә гејд едәндән сонра ән'әнә һалыны алды.

ССРИ-дә вә дикәр сосиалист дөвләтләриндә Б.г.к., ичтимаи зүлмдән азад едилмиш вә кишиләрлә ејни һүгуг алмыш гадынларын тәсәррүфатын бүтүн саһәләриндә, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатда фәал иштиракы үчүн сәфәрбәр едилмәси шүары алтында кечирилир. Гадынлар һәмин күн өзләринин коммунизм вә сосиализм гуручулуғундакы фәалијјәтләринә јекун вурурлар. Гејри-сосиалист өлкәләриндә Б.г.к. гадын һүгуглары вә ичтимаи тәрәгги уғрунда мүбаризә күнү кими гејд едилир. Бүтүн өлкәләрдә гадынлар 8 Март күнүнү, һәмчинин сүлһ уғрунда мүбаризәдә һәмрә'јлик күнү кими дә кечирирләр. ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин 1965 ил 8 мај тарихли Фәрманы илә ССРИ-дә 8 Март Б.г.к. истираһәт күнү е'лан олунмушдур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ДЕМОКРАТ ГАДЫНЛАР ФЕДЕРАСИЈАСЫ (БДГФ)—бејнәлхалг демократик гадынлар тәшкилаты. 1945 илин декабрында Парисдә Бејнәлхалг Гадынлар Конгресиндә јарадылмышдыр. Ирги, миллијјәти, дини вә сијаси бахышларындан асылы олмајараг өз вәтәндашлыг, аналыг вә зәһмәткеш һүгугларыны мүдафиә, ушаглары мүһафизә, сүлһ, демократија вә халгларын истиглалијјәтинин тә'мин олунмасы наминә биркә мүбаризә апаран гадынлары бирләшдирир. БДГФ Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты вә онун хүсуси органларынын ишиндә фәал иштирак едир. БДГФ вә онун милли тәшкилатлары Америка империализминин Корејаја мүдахиләсинә, АБШ-ын Һинд-Чинә, Исраилин Јахын Шәргдәки тәчавүзүнә гаршы күтләви кампанијалар кечирмиш, Чили халгы илә һәмрә'ј олдуғуну билдирмиш, мүртәче режимләр һөкм сүрән өлкәләрдә чәза тәдбирләринә дүчар олан демократлары, һабелә Чәнуби Африкадакы *апартһејд* сијасәтинә гаршы мүбаризәни фәал мүдафиәјә галхмышдыр. БДГФ вә онун милли тәшкилатлары В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијини кениш гејд етмишдир. БДГФ фашизм вә милитаризм үзәриндә гәләбәнин 30 иллији илә әлагәдар Сов.ИКП МК, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әти вә Совет һөкумәтинин «Халглара, парламентләрә вә һөкумәтләрә» мүрачиәтини, һәмчинин *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәни* алгышламышдыр.

БДГФ 1975 илин бејнәлхалг гадын или кими гејд едилмәси вә Берлиндә гадын илинә һәср едилмиш Үмумдүнја конгресинин (1975) кечирилмәсинин тәшәббүсчүләриндән олмушдур. Конгресдә 140 дөвләтдән 2 мин нүмајәндә, мүшаһидәчи вә гонаг иштирак етмиш, 700 мә'рузә вә мә'лумат динләнилмишдир. Конгрес гадынларын дүнјада һүгуг бәрабәрлији, тәрәгги, сүлһ, халглар тәһлүкәсизлији уғрунда даһа фәал мүбаризәсинә јөнәлдилмиш мүһүм гәрарлар гәбул етмишдир.

Јаранмасынын 30 иллији илә әлагәдар БДГФ 1975 илин октјабрында Үмумдүнја Сүлһ Шурасы тәрәфиндән Ф. Жолио-Күри адына «Гызыл Сүлһ медалы» илә тәлтиф олунмушдур. БДГФ 106 өлкәнин 121 милли тәшкилатыны бирләшдирир (1975). Совет гадынларыны БДГФ-дә Совет Гадынлары Комитәси тәмсил едир. Али органы дөрд илдән бир чағырылан Конгресдир. Катиблији Берлиндәдир. «Дүнја гадынлары» адлы журнал нәшр едир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ДЕМОКРАТ ҺҮГУГШҮНАСЛАР АССОСИАСИЈАСЫ (БДҺА)—һүгугшүнасларын мүтәрәгги демократик тәшкилаты. *Мүгавимәт һәрәкаты* иштиракчыларындан олан Франса һүгугшүнасларынын тәшәббүсү илә јарадылмышдыр (1946). Низамнамәсинә көрә БДҺА-нын мәгсәди бүтүн өлкәләрин һүгугшүнаслары арасында әлагә јарадылмасына вә фикир мүбадиләсинә көмәк етмәк, халглар арасында сүлһ вә әмәкдашлыг наминә демократик һүгуг вә азадлыгларын мүдафиәси ишиндә, бүтүн халгларын истиглалијјәтини мөһкәмләндирмәк уғрунда онларын биркә фәалијјәтини тә'мин етмәкдир. Брүсселдәдир. БМТ-нин Игтисади вә Ичтимаи Шурасында вә ЈУНЕСКО нәздиндә мәшвәрәтчи статуса маликдир. Мәгсәд вә фәалијјәти БДҺА-нын мәгсәдләринә ујғун олан һәр бир милли вә бејнәлхалг һүгугшүнаслар бирлији, јахуд һүгуг ихтисасы олан һәр бир шәхс БДҺА-нын үзвү ола биләр. Али органы Конгресдир (3 илдән бир чағырылыр). Конгрес милли ассосиасијаларын нүмајәндәләриндән шура сечир, оператив рәһбәрлији исә шуранын сечдији Бүро һәјата кечирир. БДҺА-нын фәалијјәти ән әввәл сүлһүн горунмасы вә мөһкәмләндирилмәсинә, инкишаф едән дөвләтләрин милли истиглалијјәтинин мөһкәмләндирилмәсинә вә мүстәмләкәчилик галыгларынын бүтүнлүклә ләғвинә јөнәлдилмишдир. БДҺА 60-дәк өлкәнин нүмајәндәләрини бирләшдирир (1975). Совет һүгугшүнаслары БДҺА-нын ишиндә фәал иштирак едирләр; совет һүгугшүнаслар ассосиасијасы БДҺА-нын коллектив үзвүдүр (1947 илдән).

БЕЈНӘЛХАЛГ ДӨВЛӘТ-ИНҺИСАР БИРЛИКЛӘРИ — дөвләтләрарасы сазишләр әсасында јарадылмыш бејнәлхалг инһисар бирликләри. Б.д.-и.б. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мејдана кәлмишдир вә ири инһисарлар арасында дүнјанын игтисади чәһәтдән бөлүшдүрүлмәсинин јени формасыдыр. *Авропа Көмүр вә Полад Бирлији*, *Авропа Игтисади Бирлији*, *Авропа Атом Енержиси Бирлији* белә бирликләрдәндир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ЕЛЕКТРИК РАБИТӘСИ ИТТИФАГЫ (БЕРИ)— бејнәлхалг һөкумәтләрарасы тәшкилат. Парисдә 22 дөвләтин (о чүмләдән Русијанын) иштиракы илә јарадылмыш (1865), 1932 иләдәк Бејнәлхалг Телеграф Иттифагы адланмышдыр. 1947 илдән БМТ-нин ихтисаслашдырылмыш идарәсидир. 152 үзвү вар (1976), ССРИ 1925 илдән Иттифага дахилдир. БССР вә УССР дә БЕРИ-нин үзвүдүр. Али органы Сәлаһијјәтли конфрансдыр. Ченеврәдәдир. Низамнамәсинә көрә мәгсәди телеграф, телефон, радио да дахил олмагла бүтүн електрик рабитәси нөвләрини јахшылашдырмаг вә онлардан сәмәрәли истифадә үчүн бејнәлхалг әмәкдашлығын инкишафына көмәк етмәк, електрик рабитәси хидмәтини тәкмилләшдирмәк вә әһалинин бундан истифадәсини кенишләндирмәк үзв дөвләтләрин бу саһәдәки фәалијјәтләрини әлагәләндирмәкдир. БЕРИ дөвләтләр арасында радиотезликли интерваллары бөлүшдүрүр вә гејдә алыр; мүхтәлиф дөвләтләрин радиостансијалары ишләјән заман јаранан чәтинлијин арадан галдырылмасы тәдбирләрини узлашдырыр; мүхтәлиф електрик рабитә нөвләринин истифадәси үчүн даһа ашағы тарифләрин мүәјјән олунмасы мәгсәди илә бејнәлхалг әмәкдашлығы тәшвиг едир; електрик рабитәсиндән истифадәдә тәһлүкәсизлик јарадыр. БЕРИ космик електрик рабитә методу вә нормалары да дахил олмагла тәдгигатлар апарыр вә төвсијәләр һазырлајыр; бүтүн үзвләрин електрик рабитәси мәсәләләри үзрә мә'луматларыны топлајыр вә дәрч едир. Фәалијјәтиндә, инкишаф едән өлкәләрә техники көмәк көстәрмәк, о чүмләдән Африка, Асија вә Латын Америкасы өлкәләринин електрик рабитәси шәбәкәләринин инкишафына јардым етмәк мүһүм јер тутур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ӘМӘК БӨЛКҮСҮ— әмәјин ичтимаи әрази бөлкүсүнүн јүксәк формасы; ајры-ајры өлкәләрин мүбадилә етдикләри мүәјјән нөв мәһсул истеһсалынын ихтисаслашдырылмасы. Б.ә.б.-нүн зәрурилији вә онун дәринлији чәмијјәтин мәһсулдар гүвәләринин инкишаф дәрәчәси илә мүәјјән едилир. Б.ә.б. өлкәләр арасында тичарәтин кенишләнмәсинә әсасланыр, *дүнја базары* инкишафынын објектив әсасыны тәшкил едир.

Бәшәријјәтин инкишафынын илк мәрһәләләриндә Б.ә.б.-нүн јалныз бир сыра елементләри олдуғу һалда, сәнаје капитализми дөврүндә Б.ә.б. инкишаф етмиш формада олур. К а п и т а л и с т Б.ә.б. чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафына, елм вә техниканын наилијјәтләри әсасында мадди еһтијатлардан там истифадә етмәјә имкан верир. Бунунла белә, капитализмә, онун истисмарчы тәбиәтиндән ирәли кәлән дәрин антагонист зиддијјәтләр хасдыр. Капиталист Б.ә.б. кортәбии формалашыр. Онун инкишаф просесинин тәнзимләјичиси *дәјәр ганунудур*. Капиталист Б.ә.б. рәгабәт мүбаризәсиндә инкишаф едир; онун истигамәти сабит дејил.

19 әсрин ахырларында Асија, Африка вә Латын Америкасынын игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәләриндә хырда сәнәт истеһсалынын Гәрби Авропанын учуз сәнаје маллары илә рәгабәтә давам кәтирмәмәси һәмин өлкәләрин игтисадијјатына даһа чох аграр-хаммал истигамәти верди. Империализм дөврүндә инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндән *капитал ихрачы* исә игтисади инкишафы కеридә галмыш өлкәләрин хаммал вә әрзаг истеһсалы үзрә ихтисаслашмасыны дәринләшдирди. Капиталист Б.ә.б.-нүн ејбәчәр характери бир тәрәфдән сәнајечә инкишаф етмиш им-

периалист дөвләтләрин кичик групунун јаранмасы илә мүәјјән едилир. Дикәр тәрәфдән бу дөвләтләрин аграр-хаммал әлавәсинә чеврилмиш өлкәләр мејдана кәлир. Даһа ејбәчәри будур ки, инкишаф едән бир чох өлкәнин игтисадијјаты бир, јахуд ики к.т. вә әмтәә хаммалы истеһсалы үзрә ихтисаслашдырылыр. Биртәрәфли ихтисаслашма ајры-ајры өлкәләрин игтисади јүксәлишини ләнкидир, дүнја капитализм базарында онлары әлверишсиз вәзијјәтә салыр, империалист дөвләтләрин онлары гејри-еквивалент мүбадилә јолу илә гарәт етмәсинә имкан јарадыр. Социализм гуруҹулуғу јолу илә кедән өлкәләр бу системдән ајрылмышлар. Б.ә.б.-нүн јени типи—*бејнәлхалг социалист әмәк бөлкүсү* јаранмышдыр. Мүстәмләкә системинин дағылмасы капиталист Б.ә.б.-нә јени үнсүрләр кәтирир. Кәнҹ суверен дөвләтләр милли игтисадијјатларыны јаратмаға, тәсәррүфатын даһа мүхтәлиф структуруну инкишаф етдирмәјә, ону сәнајеләшдирмәјә чалышырлар. Бу өлкәләрин Б.ә.б.-ндәки ролу дәјишмишдир: елми-техники ингилаб шәраитиндә хаммал вә эрзаға дүнја базарында тәләбат нисбәтән азалыр (һәмин өлкәләр исә буларын истеһсалы үзрә ихтисаслашмышлар). Империалист дөвләтләрининин инһисарлары дүнја базарында јени мејлләри нәзәрә алараг инкишаф едән өлкәләрдә е'малеҹичи сәнајенин јени вә ән јени истеһсал саһәләрининин јарадылмасында иштирак етмәјә вә бу саһәләрә капитал гојмаға чалышырлар. Мүстәмләкәчиликдән азад олмуш өлкәләр, империалист дөвләтләрин бу өлкәләрдә өз игтисади һөкмранлығыны сахламаг сијасәтинә гаршы чыхараг социалист өлкәләри илә, һәмчинин өз араларында игтисади әлагәләри кенишләндирирләр.

Истеһсал һәҹминин даһа да артмасы, бурахылан мәһсулун номенклатурасынын кенишләнмәси илә әлагәдар олараг инкишаф етмиш капиталист өлкәләри арасында Б.ә.б. дәринләшир. Б.ә.б. инкишаф етмиш өлкәләрлә мүстәмләкә өлкәләри арасында әсасән саһәләрарасы характердәдир. Сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләр арасында исә әмәк бөлкүсү саһәләрдахили ихтисаслашма јолу илә инкишаф едир. Буна капитал миграсијасынын артмасы, нәһәнк бејнәлхалг трестләрин јаранмасы, истеһсалын фирмалараарасы ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы һаггында сазишләрин јајылмасы көмәк едир. Б.ә.б. капиталист өлкәләрининин интеграсија груплашмалары (мәс., Авропа Игтисади Бирлији) чәрчивәсиндә күҹләнир.

Социалист вә капиталист Б.ә.б. илә јанашы үмумдүнја әмәк бөлкүсү дә инкишаф едир. Дүнјанын ики тәсәррүфат системинә дахил олан өлкәләрин игтисадијјаты үмумдүнја әмәк бөлкүсүнә дахилдир. Елми-техники ингилаб шәраитиндә тәкҹә ајры-ајры өлкәләри бирләшдирән мүәјјән чәрчивә дахилиндә дејил, һабелә дүнјанын бир-биринә зидд ики тәсәррүфат системи арасында истеһсалын ихтисаслашдырылмасынын игтисади сәмәрәлилији үмумдүнја әмәк бөлкүсүндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

ГИЈШ-ин 25-чи сессијасында (1971) гәбул олунмуш *Комплекс програм* үмумдүнја әмәк бөлкүсүнү нәзәрә алмагла бејнәлхалг социалист әмәк бөлкүсүнүн инкишаф етдирмәји нәзәрдә тутур. ГИЈШ үзвү олан өлкәләр ичтимаи вә дөвләт гурулушундан асылы олмајараг башга өлкәләрлә игтисади вә елми-техники әлагәләри бундан сонра да инкишаф етдирәҹәкләр (бах *Социалист игтисади интеграсијасы*). Социалист өлкәләри илә инкишаф едән өлкәләрин игтисади әлагәләрининин кенишләнмәси бу өлкәләр арасында әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәсинә сәбәб олур. Социалист өлкәләри илә капиталист өлкәләри арасында Б.ә.б. узунмүддәтли мүгавиләләр әсасында гаршылыглы тиҹарәтин кенишләнмәси илә әлагәдар олараг инкишаф едир. Социалист өлкәләри илә капиталист өлкәләри арасында үмумдүнја әмәк бөлкүсүнү инкишаф етдирмәк әсасында игтисади әлагәләрин дәринләшмәси динҹ јанашы јашамаг үчүн бүнөврә јарадыр.

Әд.: Маркс К. и Энгельс Ф., Немецкая идеология, Соч., т. 3, с. 54—61; јенә онларын, Коммунист Партијасынын Манифести, Б., 1976; Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960; Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, сәһ. 56—59; јенә онун, Республиканын дахили вә харичи сијасәти һаггында. ҮРМИК вә ХКС-нын IX Үмумрусија советләр гурултајына һесабаты, Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 148—149; Фаминский И. П., Мировое капиталистическое хозяйство и углубление его кризиса в современных условиях, М., 1966; Сенин М. В., Развитие международных экономических связей, М., 1968; Воспроизводство производительных сил в условиях научно-технической революции и международного социалистического разделения труда, гл. 16, 17, М., 1970; Новиков Р. А., Шишков Ю. В., Международная кооперация капиталистических фирм, [М., 1972];О бминский Э. Е., Развивающиеся страны и международное разделение труда, М., 1974; Степанов В. И., Интернационализация хозяйственной жизни и буржуазные концепции конвергенции, «Вопросы экономики», 1976, № 10.

БЕЈНӘЛХАЛГ ӘМӘК ТӘШКИЛАТЫ (БӘТ) — БМТ-нин ихтисаслашдырылмыш идарәси (1946 илдән), ән бөјүк мүасир бејнәлхалг тәшкилатлардан бири. Версал Сүлһ Мүгавиләсинә ујғун олараг *Милләтләр Ҹәмијјәти* чәрчивәсиндә јарадылыб (1919). БӘТ-ә 126 дөвләт дахилдир (1975). ССРИ 1934—40 илләрдә БӘТ-ин үзвү иди; БӘТ гаршысында дуран мәсәләләрин һәллиндә әмәкдашлығын кенишләндирилмәси хејринә олараг ССРИ 1954 илдә јенидән БӘТ-ә үзв олмушдур. БССР вә УССР дә Тәшкилатын үзвүдүр. БӘТ-дә үзв өлкәләрин һөкумәт нүмајәндәләри илә јанашы һәмкарлар иттифагы вә саһибкарларын нүмајәндәләри дә иштирак едир. Бүтүн нүмајәндәләр ејни һүгуга, о ҹүмләдән сәсвермәдә иштирак етмәк һүгугуна маликдир; әслиндә исә бәрабәр һүгуг принсипинә һәмишә риајәт едилмир. БӘТ-ин бөјүк өлкәләрин пајтахтларында, о ҹүмләдән Москвада нүмајәндәлији вар. Ҹеневрәдәдир. Низамнамәсинә көрә мәгсәди ашағыдакылардыр: БӘТ үзвү олан өлкә зәһмәткешләрининин һәјат вә иш шәраитини јахшылашдырмаг, онлары ичтимаи сығорта вә ишлә там тә'мин етмәк; јенијетмәләрин вә гадынларын әмәјини мүһафизә етмәк; гәнаәтбәхш әмәк һаггына, ејни ишә көрә ејни әмәк һаггы верилмәсинә зәманәт јаратмаг; диләнчилијә гаршы мүбаризә вә с. БӘТ-ин мүһүм фәалијјәт формасы әмәк барәсиндә конвенсија вә төвсијәләр ишләјиб һазырламагдыр. БӘТ-ин конвенсијасы үзв өлкә үчүн (*ратификасија* етдији һалда) мәҹбуридир. Төвсијә ратификасија едилмир вә дөвләт үчүн башга өһдәликләр доғурмур. ССРИ БӘТ-ин 40 конвенсијасыны ратификасија етмишдир. ССРИ БӘТ-ин бејнәлхалг әмәкдашлығын инкишафына јөнәлдилмиш тәдбирләринә һәртәрәфли көмәк көстәрир. Бу тәдбирләр зәһмәткешләрин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына вә халглар арасында сүлһүн мөһкәмләндирилмәсинә шәраит јарадыр.

БЕЈНӘЛХАЛГ ЖУРНАЛИСТЛӘР ТӘШКИЛАТЫ (БЖТ)—милли журналистләр иттифагларыны, журналист групларыны вә ајры-ајры журналистләри бирләшдирир. 1946 илдә Копенһакендә журналистләрин бејнәлхалг конгресиндә јарадылмышдыр. 1926 илдә тә'сис едилмиш Бејнәлхалг Журналистләр Федерасијасынын давамчысыдыр. Сүлһүн горунмасы, бејнәлхалг достлуғун мөһкәмләндирилмәси, дүзкүн мә'лумат уғрунда, фашизмә, милли вә ирги ајры-сечкилијә гаршы мүбаризә апарыр. БЖТ АДР-ин бејнәлхалг аләмдә танынмасы вә онун БМТ-јә гәбул едилмәсинә, Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг мәсәләләринә даир мүшавирә чағырылмасына тәрәфдар чыхмыш, АБШ-ын Һинд-Чиндәки тәҹавүзүнү писләмиш, әрәб халгларынын, диктатура зүлмү алтында инләјән башга халгларын мүбаризәси илә һәмрә'ј олдуғуну билдирмишдир. БЖТ 60-дәк өлкәнин 150 миндән чох журналистини бирләшдирир (1975). ССРИ Журналистләр Иттифагы БЖТ-нин коллектив үзвүдүр. БЖТ-нин али органы конгресдир. Рәһбәр органлары Прагададыр.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ ӘМӘКДАШЛЫГ — ајры-ајры өлкәләр, бир груп өлкә вә 2 ичтимаи-игтисади вә сијаси систем (социализм вә капитализм системи) арасында мүстәгиллик, бәрабәрлик вә тәрәфләрин гаршылыглы фајда принсипи әсасында мүхтәлиф игтисади вә елми-техники әлагәләрин өлкәләрин инкишафы просеси; бу просесин әсасы *бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн* дәринләшмәсидир. Б.и.ә. үмумдүнја әмәк бөлкүсү просесини, ССРИ-нин вә бүтүн *дүнја социализм системинин* игтисади гүдрәтинин артмасыны сүр'әтләндирән елми-техники ингилаб шәраитиндә бөјүк рол ојнајыр. Дөвләтләрин вә халгларын суверенлик вә бәрабәрлик принсипләринә әсасланан әсл игтисади әмәкдашлыг социализмин јаранмасындан сонра мүмкүн олмушдур.

Капиталист тәсәррүфаты системи чәрчивәсиндә Б.и.ә. инһисарлар вә өлкәләр арасында амансыз рәгабәтин, барышмаз зиддијјәтләрин дәринләшмәси, империализм дөврүндә капиталист өлкәләринин гејри-бәрабәр игтисади вә сијаси инкишафы ганунунун тә'сиринин күҹләнмәси, империализмин нүфуз даирәсинин кичилмәси вә дүнја социализм системинин јүксәлиши шәраитиндә һәјата кечирилир. Капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә дүнјада бир-биринә зидд ики систем—социализм вә капитализм системи мөвҹуддур. Јанашы јашајан бу системләрин һәр бири өзүнә хас објектив игтисади ганунларла инкишаф едир. Бу ики системин јанашы јашамасы бүтөв бир тарихи

дөврдүр; бунун да мәзмуну капитализм системиндән јени өлкәләрин тәдричән ајрылмасы вә сосиализм инкишаф јолуна гәдәм гојмасы илә капитализмдән сосиализмә кечиддир. Ики дүнја системинин јанашы јашамасы вә игтисади јарышы сосиализм вә капитализмин барышмаз синфи, идеоложи зиддијјәтләрини арадан галдырмыр, лакин ичтимаи гурулушлары мүхтәлиф олан дөвләтләрин игтисади әмәкдашлығы инкишаф етдирмәсинә дә мане олмур. Сов.ИКП өз сијасәтиндә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә капитализм системи өлкәләри арасында узунмүддәтли игтисади әлагәләрин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси зәрурijјәтини әсас тутур: белә әмәкдашлыг планетдә мөһкәм вә узунмүддәтли сүлһ үчүн тә'минат олмалыдыр. Б.и.ә. харичи тичарәти, кредит мүнасибәтләрини, тәбии еһтијатларын мәнимсәнилмәсиндә өлкәләрин кооперасијалашмасыны вә әмәкдашлығыны, компенсасија сөвдәләрини, һабелә кениш елми-техники әмәкдашлығы әһатә едир.

ССРИ-нин 115 өлкә илә тичарәт әлагәси вар (1975); 1975 илдә ССРИ-нин харичи тичарәт дөврijјәсинин мәбләғи 50,7 млрд. манат олмушдур, бунун 28,6 млрд. манаты вә ја 56,3%-и сосиалист өлкәләринин, о чүмләдән 26,3 млрд. манаты ГИЈШ үзвү олан сосиалист өлкәләринин пајына дүшүр. *Сосиалист игтисади интеграсијасынын* дәринләшдирилмәси сосиалист өлкәләринин игтисади әмәкдашлығында јени перспективләр ачыр. ССРИ-нин харичи тичарәт дөврijјәсинин 31,2%-и (15,8 млрд. манат, 1975) инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин пајына дүшүр. ССРИ-нин инкишаф едән өлкәләрлә харичи тичарәт дөврijјәси дә артыр. 1975 илдә ССРИ-нин харичи тичарәт дөврijјәсинин 12,5%-и (6,3 млрд. манат) бу өлкәләрин пајына дүшмүшдүр. Харичи тичарәтин вә с. игтисади әлагәләрин кенишләндирилмәси *бејнәлхалг кредитин* инкишафына көмәк едир. ССРИ-нин бир чох өлкә илә, башлыча олараг сосиалист вә инкишаф едән өлкәләрлә кредит әлагәси вар. ССРИ инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин фирма вә банкларына кредит верир. ССРИ, ејни заманда, бу өлкәләрдән дә бөјүк мигдарда узунмүддәтли кредит алынмасына мараг көстәрир; белә кредит Сибир вә Узаг Шәргин тәбии еһтијатларынын тәсәррүфат дөврijјәсинә даһа сүр'әтлә чәлб едилмәси, сәнаје вә к.т.-нын мүасир техники сәвијјәдә модернләшдирилмәси үчүн әлверишлидир. Бундан капиталист өлкәләри дә хејир көтүрүр: онларын сәрбәст пул еһтијаты фајдалы тәтбиг саһәси тапыр, кредит мүвафиг өлкәни марагландыран мәһсулла (газ, нефт, метал вә с.) өдәнилир, әһалинин иш илә тә'минаты артыр. ССРИ совет јаначаг-енержи, мә'дән вә мешә еһтијатыны алмагда марағы олан сосиалист өлкәләри илә кооперасијаны икитәрәфли вә чохтәрәфли инкишаф етдирмәклә онларын әсаслы вәсаит гојулушуну бу објектләрә чәлб едир вә өзүнүн әсаслы вәсаит гојулушу илә истәр сосиалист вә истәрсә дә инкишаф едән өлкәләрдә белә кооперасијаларда иштирак едир. ССРИ әразисиндә икитәрәфли әсасда сәнаје комплексләри јарадылмасы саһәсиндәки әмәкдашлыг АФР, Јапонија, Франса, Финландија, һабелә АБШ-ла бағланан сазишләр әсасында һәјата кечирилир. Б.и.ә.-нын компенсасија сөвдәләри формасы да кетдикчә инкишаф едир: ССРИ кредит алдығдан сонра кредит верән өлкәдән мүвафиг аваданлыг вә технолокијаны сатын алыр, һәр ики тәрәфи марагландыран мүәјјән мәһсул бурахан мүәссисә тикир вә кредити һәмин мәһсулла өдәјир. ССРИ, өз нөвбәсиндә, башга өлкәләрдә кредит компенсасијасы вә мәһсул бурахылышына техники көмәк әсасында објектләр тикилмәсиндә иштирак едир, бу өлкәләрин тәбии еһтијатларындан компенсасија әсасында истифадә олунмасы саһәсиндә әмәкдашлыг һаггында узунмүддәтли (5, 10 вә даһа чох ил мүддәтинә) кредит сазишләри бағлајыр. ССРИ елми-техники әлагәләрини дә, һәр шејдән әввәл ГИЈШ үзвү олан өлкәләрлә кенишләндирир; инкишаф едән өлкәләрә бу саһәдә бөјүк көмәк көстәрир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләри илә дә елми-техники әмәкдашлыг мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Сосиалист өлкәләриндә јүксәк кејфијјәтли ихрачат маллары истеһсалынын хејли артмасы онлара *дүнја базарында* капиталист өлкәләринин мәшһур фирмалары илә мүвәффәгијјәтлә рәгабәт апармаға, әмтәә сатышыны кенишләндирмәјә вә харичи валјутанын ахыб кәлмәсинә, өлкәдә мәһсулун кејфијјәтинин үмуми сәвијјәсини јүксәлтмәјә, бурахылышыны артырмаға вә бунун әсасында әсас мәсәләни—халгын мадди вә мәдәни һәјат сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәк мәсәләсини тез вә там һәлл етмәјә имкан верир.

Әд.: Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3, фәсил 1; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22, фәсил 2—4; јенә онун, Банк сијасәти һаггында тезисләр, јенә орада, ч. 27; јенә онун, Гызылын инди вә сосиализмин там гәләбәсиндән сонра әһәмијјәти һаггында, јенә орада, ч. 33; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Сүлһ, тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг наминә (Һелсинкидә кечирилмиш мүшавирәнин јекунларына аид, 30 ијул—1 август 1975-чи ил), Б., 1975; Әлибәјов И., Совет Иттифагынын инкишаф етмәкдә олан өлкәләрлә игтисади-техники әмәкдашлығы, Б., 1974; Капелинский Ю. Н., Торговля СССР с капиталистическими странами после второй мировой войны, М., 1970; Хвойник П. И., Мировая торговля и экономический прогресс развивающихся стран, М., 1974; Алескеров М. Н., Равноправное сотрудничество СССР с молодыми независимыми государствами, Б., 1975; Социалистическая экономическая интеграция и сотрудничество с развивающимися странами, М., 1975; Максимова М. М., СССР и международное экономическое сотрудничество, М., 1977.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ ӘМӘКДАШЛЫГ БАНКЫ (БИӘБ)—сосиалист өлкәләринин бејнәлхалг банкы. Үзв өлкәләрин игтисади әмәкдашлығына вә х.т.-нын инкишафына көмәк етмәк, онларын башга өлкәләрлә тичарәт вә игтисади әлагәләрини кенишләндирмәк мәгсәди илә јарадылмышдыр (1963, октјабр). Илк үзвләри БХР, Мач.ХР, АДР, МХР, ПХР, РСР, ССРИ вә ЧССР-дир. 1974 илдә Куба БИӘБ-ә дахил олмушдур. Москвададыр. Низамнамә капиталы 304,4 млн. көчүрмә манаты мәбләғиндәдир (1975). Капиталда үзв өлкәләрин *квотасы* онларын гаршылыглы тичарәтдәки ихрачатындан асылы олараг мүәјјән едилир. Һәр бир өлкә капиталдакы пајындан асылы олмајараг бир сәсә маликдир. Банкын еһтијат капиталы (55,3 млн. манат, 1975) вә хүсуси фонду вар. Банк көчүрмә манаты илә чохтәрәфли һесаблашмалар апарыр, харичи тичарәт үчүн кредит верир, сәрбәст вәсаит топлајыр вә сахлајыр. БИӘБ кредити планлы, мәгсәдли вә мүддәтли характердәдир. Банк үзв өлкәләрә көчүрмә манаты илә 1—3 ил мүддәтинә 2 чүр кредит—һесаблашма кредити вә мүддәтли кредит верир. Кредит үчүн 2—5% тутулур вә әманәтләр үзрә 1,5—4% өдәнилир. БИӘБ-ин фәалијјәти там бәрабәрлик вә үзв өлкәләрин суверенлијинә һөрмәтә әсасланыр. Банк ачыг тәшкилатдыр. Банкын мәгсәд вә принсипләринә шәрик олан вә онун Низамнамәсиндән ирәли кәлән өһдәликләри гәбул едән һәр бир өлкә БИӘБ-ә үзв ола биләр. 1975 илдә үзв өлкәләрин гаршылыглы һесаблашмасы 66,9 млрд., Банкын халис мәнфәәти исә 24,7 млн. көчүрмә манаты мәбләғиндә олмушдур; үзв өлкәләрә 4,1 млрд. көчүрмә манаты мәбләғиндә кредит верилмишдир.

Әд.: Карпич В. С., Банк содружества равных, М., 1966; Мазанов Г. Г., Международные расчеты стран-членов СЭВ, М., 1970; Международная социалистическая валюта стран-членов СЭВ, М., 1972; Ларионов К. А., Два мира—две валютные системы, М., 1973; Валюты стран мира, М., 1976, с. 291—293.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИНВЕСТИСИЈА БАНКЫ (БИБ)—сосиалист өлкәләринин бејнәлхалг банкы. Москвада АДР, БХР, Мач.ХР, МХР, ПХР, ССРИ вә ЧССР-ин имзаладыглары Сазишә әсасән јарадылмышдыр (1970, ијул). Сонра Сазишә РСР (1971) вә Куба (1974) гошулмушлар. БИБ илә ЈСФР арасында әмәкдашлығын әсас принсипләри һаггында сазиш имзаланмышдыр (1974). 1971 илин јанварындан әмәлијјата башламышдыр. Москвададыр. Низамнамә капиталы 1068,3 млн. көчүрмә манаты мәбләғиндәдир (1976 илин әввәли). Банкын еһтијат капиталы вә шәхси фонду да вар. Һәр бир өлкә квотанын мигдарындан асылы олмајараг бир сәсә маликдир. Банкын әсас вәзифәси ајры-ајры өлкәләрин вә бүтүн сосиализм бирлијинин хејринә *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсү*, истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы, хаммал вә јаначаг базасынын кенишләндирилмәси илә бағлы олан тәдбирләрә узунмүддәтли (макс. 15 иләдәк) вә гысамүддәтли (5 иләдәк) кредит бурахмагдыр. Верилән кредитин 4—6%-и көчүрмә манаты шәклиндә тутулур. 1973 илдә инкишаф едән өлкәләрә игтисади вә техники јардым көстәрмәк үчүн 1 млрд. көчүрмә манаты мәбләғиндә хүсуси фонд јарадылмышдыр. Банкын фәалијјәти там бәрабәрлијә, бүтүн үзв өлкәләрин суверенлијинә һөрмәтлә јанашмаға әсасланыр. Банк ачыг тәшкилатдыр. Онун фәалијјәтинин мәгсәд вә принсипләрини бәјәнән, һабелә банкын јарадылмасы барәдә Сазишдән ирәли кәлән өһдәликләри гәбул едән һәр бир өлкә банка үзв ола биләр. 1975 илдә 383,9 млн. көчүрмә манаты мәбләғиндә кредит бурахмышдыр; мәнфәәти 16,9 млн. көчүрмә манаты мәбләғиндә олмушдур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИНКИШАФ АССОСИАСИЈАСЫ (БИА; International Development Association) — БМТ-нин

һөкумәтләрарасы ихтисаслашдырылмыш идарәси. *Бејнәлхалг Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкынын* (БЈИБ) филиалы кими јарадылмышдыр (1960). Инкишаф едән өлкәләрә БЈИБ-ә нисбәтән даһа күзәштли шәртләрлә сәрбәст дәјишдирилән вә дәјишдирилмәјән валјута шәклиндә борҹ верир. 114 үзвү вар (1975, ијун). ССРИ БИА-ја дахил дејил. Али идарә органы Мүдирләр Шурасыдыр. Вашингтондадыр. Капиталы 6565 млн. доллардыр (1975, ијун). Ән чох *квотасы* олан дөвләтләр (млн. доллар): АБШ—2500, Б. Британија—838, АФР—575, Франса—437, Канада—367, Јапонија—344. Үзв өлкә 500 сәсә вә илкин үзвлүк һаггы мәбләғинин һәр 5 мин доллары үчүн бир әлавә сәсә маликдир. Сәсләрин ән чоху (24%-и) АБШ-а мәхсусдур. Борҹ бир гајда олараг, 50 ил мүддәтинә фаизсиз верилир. Өдәнилмәсинә 10 илдән сонра башланыр; сонракы 10 ил үчүн илдә 1%, галан 30 ил үчүн илдә 3% өдәнилир. 1975 ил ијунун 30-дәк 8433 млн. доллар мәбләғиндә борҹ вермишдир. БИА борҹ верәркән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин игтисадијјатынын сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдән асылы вәзијјәтдә сахланмасына вә онларын хаммал әлавәси олараг галмасына, харичи капитал гојулушу үчүн әлверишли шәраит јарадылмасына вә с. чалышыр.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИСТЕҺСАЛЫН ИХТИСАСЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВӘ КООПЕРАСИЈАЛАШДЫРЫЛМАСЫ, социалист өлкәләриндә — саһәләрарасы вә саһәләрдахили бөлмәләрдә *бејнәлхалг социалист әмәк бөлкүсү* инкишафынын ән мүһүм формалары. Һәр бир өлкәдә игтисади ефектлијин вә истеһсалын техники сәвијјәсинин артмасына көмәк едир. Бирчинсли мәһсулларын (һазыр мә'мулат, машын системи, һиссә вә деталлар, јарымчыг мәһсул, хаммал вә јаначаг) гаршылыглы көндәрилмәсиндә узунмүддәтли истеһсал—тичарәт әлагәләринин јарадылмасы илә характеризә олунур. Ири социалист истеһсалынын үстүнлүкләриндән истифадә олунмасында әлавә имканлар ачан Б.и.и. вә к. социалист *әмәк кооперасијасынын* әрази сәрһәдләрини кенишләндирмәјә, бир-бирини тамамлајан истеһсал гурулушунун јарадылмасына јөнәлдилмишдир (бах *Социалист игтисади интеграсијасы*). Истеһсалын саһәләрарасы ихтисаслашдырылмасы башлыча олараг минерал, к.т. хаммалы вә јаначағын е'маледичи сәнаје мәһсулларына мүбадиләси јолу илә апарылыр. Бу, ајры-ајры өлкәләрин чатышмајан хаммал вә јаначаға олан тәләбатынын өдәнилмәсинә көмәк едир, х.т.-нын әсас саһәләринин инкишафы үчүн имканлар јарадыр. Социалист өлкәләри үчүн характерик олан х.т.-нын чохсаһәли гурулушу шәраитиндә истеһсал әмәкдашлығынын әсас истигамәти е'маледичи сәнаје саһәләриндә саһәләрарасы ихтисаслашдырмаја вә кооперасијалашдырмаја јөнәлдилир. Бу, бирчинсли мәһсулун күтләви сурәтдә бурахылмасынын үстүнлүкләриндән там истифадә етмәјә, техноложи просесләри максимум механикләшдирмәјә вә автоматлашдырмаға, ихтисаслашдырылмыш мә'мулатларын ән әлверишли серија илә бурахылмасыны тә'мин етмәјә, истеһсалын техники сәвијјәсини даим јүксәлтмәјә имкан јарадыр.

ГИЈШ чәрчивәсиндә истеһсалын ихтисаслашдырылмасы вә кооперасијалашдырылмасы үзрә әмәли ишләр 1954 илдән апарылыр. 1971—75 илләрдә ГИЈШ өлкәләринин гаршылыглы әмтәә дөврijјәсиндә, көндәрилән машынгајырма мәһсуллары тәркибиндә ихтисаслашдырылмыш вә кооперасијалашдырылмыш мәһсуллар 24%-ә чатдырылмышдыр. 1976—80 илләрдә бу, АДР илә Мач. ХР арасында 30%-ә, ССРИ вә АДР, һәмчинин АДР вә ПХР арасында 35%-ә чатдырылачагдыр. Б.и.и. вә к.-нын көмәји илә ГИЈШ үзвү олан өлкәләрдә сәнајенин бир чох саһәләри јенидән јарадылмыш вә ја инкишаф етдирилмишдир. ГИЈШ үзвү олан Авропа социалист өлкәләриндә ихтисаслашдырылмыш истеһсалын инкишафында совет сифаришләринин көмәји олмушдур. Белә сифаришләр бу өлкәләрдә е'маледичи сәнајенин бир сыра саһәләринин хејли дәрәчәдә профилләшмәсинә сәбәб олур. Бу өлкәләрин тәкчә үмуми машын вә аваданлыг ихрачынын тәгр. јарысы ССРИ-јә көндәрилир. ГИЈШ-ин 25-чи сессијасында (1971, ијул) гәбул едилмиш социалист интеграсијасынын *Комплекс програмы* Б.и.и. вә к.-нын инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Кооперасијалашдырма әлагәләри дәринләшир. Белә ки, автомобилгајырмада кооперасија әсасында миник вә јүк автомобилләринин, автобусларын бир чох типләри бурахылыр. Кооперасија әлагәләри, әслиндә, милли истеһсал апаратынын техноложи бирлијинин мадди әсасына чеврилир.

Әд.: Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ, М., 1971; Ладыгин Б. Н., Рыбаков О. К., XXV съезд КПСС и углубление социалистической экономической интеграции, «Вопросы экономики», 1976, № 11.

БЕЈНӘЛХАЛГ ЈЕНИДӘНГУРМА ВӘ ИНКИШАФ БАНКЫ (БЈИБ; International Bank for Reconstruction and Development) — БМТ-нин һөкумәтләрарасы ихтисаслашдырылмыш идарәси, бејнәлхалг кредит ин-ту. 1944 илдә Бреттон-Вудсда (АБШ) јарадылмыш, 1946 илдән фәалијјәтә башламышдыр. Сәһмдарлар чәмијјәти формасындадыр, иштиракчылары јалныз *Бејнәлхалг Валјута Фондунун* (БВФ) үзвләри ола биләр. Банка 125 дөвләт дахилдир (1975, ијун). ССРИ Банкын ишиндә иштирак етмир. Вашингтондадыр (АБШ). Капиталы 25,6 млрд. доллардыр (1975, ијун). Ән чох *квотасы* олан дөвләтләр (млн. доллар) АБШ — 6473, Б. Британија — 2600, АФР — 1365, Франса — 1279, Јапонија — 1023. Һәр дөвләт 250 сәсә вә һәр 100 мин долларлыг сәһм үчүн бир әлавә сәсә маликдир. Сәсләрин ән чоху (23%-и) АБШ-а мәхсусдур. 1975 ил ијунун 30-дәк 27 878 млн. доллар мәбләғиндә борҹ вермишдир. Борҹ (7,25%-лә) 5 илдән 25 илә гәдәр мүддәтә верилир. Банкын әсас вәзифәси иштиракчы өлкәләрин, илк нөвбәдә аз инкишаф етмиш өлкәләрин мәһсулдар гүввәләринин инкишафына, бу өлкәләрә хүсуси капитал ихрачына көмәк көстәрмәкдир. Әслиндә исә БЈИБ империалист инһисарларынын капитал ихрачына көмәк едән васитәјә чеврилмишдир. Борҹ алан дөвләт банкын төвсијәсинә әмәл етмәли, она борҹдан истифадә барәдә һесабат, һәмчинин игтисади информасија вермәлидир.

БЕЈНӘЛХАЛГ КАНАЛЛАР — һүгуг режими *бејнәлхалг һүгуг* характерли сазишләрлә мүәјјән едилән дәниз каналлары. Бејнәлхалг кәмичиликдә истифадә едилир. Б.к.-ын һәмчинин һәрби-стратежи әһәмијјәти дә вар (мәс., *Сүвејш каналы*, *Панама каналы*, *Кил каналы*).

БЕЈНӘЛХАЛГ КООПЕРАТИВ АЛЈАНСЫ (БКА) — бејнәлхалг кооп. тәшкилатлары бирлији. Милли, мәһәлли иттифаглары, әсас е'тибарилә истеһлак, кредит вә к.т. кооп. федерасијаларыны бирләшдирир. 1895 илдә Лондонда јарадылмышдыр. 65 өлкәнин тәшкилатыны, о чүмләдән Совет истеһлак кооперасијасыны — Сентросојузу бирләшдирир; үзвләринин сајы 320 млн.-дан чохдур (1975). Лондондадыр. Низамнамәсинә көрә әсас мәгсәди бүтүн өлкәләрдә кооперасијанын инкишафына көмәк етмәк, кооп. һәрәкатынын принсип вә методларыны јајмаг, онун мәнафејини мүдафиә етмәк, гаршылыглы әлагәләр јаратмаг вә инкишаф етдирмәк, мүхтәлиф өлкәләрин кооп.-ләри илә әмәкдашлыг, узун дөвр үчүн сүлһ вә тәһлүкәсизлик јарадылмасына көмәк етмәкдир. БКА-нын БМТ-дә мәсләһәтчи статусу вар.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсиндән вә ССРИ кооперасија нүмајәндәләринин бејнәлхалг аләмә чыхмасындан сонра БКА-да кооп. һәрәкатынын ики әсас чәрәјаны—пролетар вә буржуа чәрәјанлары арасында мүбаризә башланды. Дүнја социализм системинин јаранмасы, милли-азадлыг һәрәкатынын инкишафы дүнја кооп. һәрәкатында вә БКА-да гүввәләр нисбәтинин дәјишмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди; бу, БКА-нын фәаллашмасына вә демократикләшдирилмәсинә сәбәб олду. Сентросојуз вә дикәр социалист өлкәләринин кооп. тәшкилатлары нүмајәндәләринин узун сүрән мүбаризәси нәтичәсиндә БКА-да үзвләрин гејри-бәрабәр категоријалылығы ләғв олунду. Сентросојузун фәал иштиракы илә мүстәмләкә зүлмүндән азад олмуш өлкәләрин кооперативләринә көмәк мәгсәдилә БКА-нын инкишаф Фонду јарадылмышдыр.

БЕЈНӘЛХАЛГ КРЕДИТ — бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләрин инкишафы просесиндә пул вә мадди вәсаитләрин һәрәкәт формаларындан бири. Б.к.-ин маһијјәти, формасы вә вәзифәси тәтбиг олундуғу ичтимаи-игтисади шәраит илә мүәјјән олунур.

Капитализмдә Б.к. максимум јүксәк мәнфәәт көтүрмәк, һабелә сијаси үстүнлүк газанмаг мәгсәди илә өлкәләр арасында *борҹ капиталын* һәрәкәт формаларындан биридир. Б.к. фирма, банк, дөвләтләрарасы, бејнәлхалг валјута-малијјә тәшкилатларынын кредити формаларында тәтбиг едилир. Кредит әмтәә вә пул формасында да ола биләр. Б.к. гысамүддәтли (1 иләдәк), ортамүддәтли (1 илдән—5—7 иләдәк) вә узунмүддәтли (5—7 илдән чох) олур. Дөвләт-инһисарчы мејлләринин күчләнмәси илә әлагәдар Б.к. саһәсиндә дөвләтләрарасы кредит даһа кениш јајылмышдыр. Империалист дөвләтләр инкишаф едән өлкәләрә мүнасибәтдә дөв-

ләтләрарасы кредитдән јени мүстәмләкәчилик аләти кими кениш истифадә едирләр. Кредит чох заман харичи ширкәтләрин тичарәт вә валјута имтијазларынын тә'мин олунмасы, инкишаф едән өлкәләрин игтисади групларда вә һәрби-сијаси иттифагларда иштирак етмәси тәләби илә верилир. Империалист дөвләтләри кредит вердикләри әмтәәләрин сатыш гијмәтини артырмагла инкишаф едән өлкәләрин валјута вәзијјәтини писләшдирирләр.

Сосиалист өлкәләриндә Б.к. бу өлкәләрин дөвләтләрарасы игтисади әлагәләринин һәјата кечирилмәси просесиндә малијјә вә әмтәә еһтијатларынын планлы сурәтдә сәфәрбәрлијә алынмасы вә јерләшдирилмәси формасыдыр. Б.к. елми-техники тәрәггинин наилијјәтләрини мәнимсәмәк вә бунун әсасында *бејнәлхалг сосиалист әмәк бөлкүсүнүн* еффективлијини артырмаг васитәләриндән биридир. Сосиалист өлкәләринин Б.к.-и ики әсас формада—икитәрәфли әсасда дөвләтләрарасы кредит формасында вә чохтәрәфли әсасда сосиалист өлкәләринин валјута-малијјә тәшкилатларынын (*Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкы* вә *Бејнәлхалг Инвестисија Банкынын*) дөвләтләрарасы кредити формасында мөвчуддур. Сосиалист өлкәләри арасында ән бөјүк кредитор өлкә Совет Иттифагыдыр. ССРИ-нин сосиалист өлкәләринә узунмүддәтли кредити вә әвәзсиз јардымы илә бу өлкәләрдә јүзләрлә сәнаје мүәссисәси вә дикәр тәсәррүфат објекти тикилмишдир. Дөвләтләрарасы кредит верилмәсиндә ЧССР вә АДР дә бөјүк рол ојнајыр.

Сосиалист өлкәләринин инкишаф едән өлкәләрә кредити бу өлкәләрә игтисади вә техники јардым көстәрмәк вә гаршылыглы харичи тичарәти малијјәләшдирмәк мәгсәди дашыјыр. Сосиалист өлкәләри капиталист өлкәләринин узунмүддәтли банк кредитиндән автомобил, кимја, метал е'малы вә с. сәнаје саһәләри үчүн бөјүк мигдарда комплекс аваданлыг алынмасыны малијјәләшдирмәкдә истифадә едирләр. Сосиалист өлкәләри капиталист өлкәләри илә мүнасибәтдә тәкчә борч алан кими јох, һабелә кредитор кими дә чыхыш едирләр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә ССРИ Финландија, Австрија вә с. дөвләтләрә узунмүддәтли дөвләтләрарасы кредит вермишдир. Капиталист өлкәләринин фирмалары сосиалист өлкәләринин харичи тичарәт тәшкилатларынын коммерсија кредитиндән кениш истифадә едирләр.

Әд.: Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; Чижов К. Я., Международные валютно-финансовые организации капитализма, М., 1968; Фрей Л. И., Валютные и финансовые расчеты капиталистических стран, М., 1969; Коптев М. М., Очков М. С., Империализм и развивающиеся страны, М., 1970; Мазанов Г., Международные расчеты стран-членов СЭВ, М., 1970; Можайсков О. В., Финансы и кредит в системе государственно-монополистического регулирования, М., 1973; Ротлейдер А. Я., Международные кредитные организации стран-членов СЭВ, М., 1973; Уткин Э. А., Экономическое сотрудничество СССР с развивающимися странами, М., 1974; Гончаров Л. В., Экспорт капитала в развивающиеся страны Африки, М., 1975.

БЕЈНӘЛХАЛГ МАЛИЈЈӘ КОРПОРАСИЈАСЫ (БМК; International Finance Corporation)—БМТ-нин һөкумәтләрарасы ихтисаслашдырылмыш идарәси. 1956 илдә *Бејнәлхалг Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкынын* (БЈИБ) филиалы кими јарадылмышдыр. Инкишаф етмәкдә олан үзв өлкәнин хүсуси бөлмәсинә, башлыча олараг, мәнфәәтли мүәссисәләрә кредит формасында (БМК вәсаитинин 74%-и) капитал гојур вә сәһмдар капиталында (БМК вәсаитинин 26%-и) иштирак едир. 100 үзвү вар (1975, ијун). ССРИ БМК-ја дахил дејил. Вашингтондадыр. Капиталы 107,3 млн. доллардыр (1975, ијун); үзв өлкәләрин үзвлүк һагларындан јығылыр. Ән чох үзвлүк һаггы олан дөвләтләр (млн. доллар): АБШ—35,2; Б. Британија—14,4; Франса—5,8; Һиндистан—4,4; АФР—3,7. Сәсләр капиталын чохлуғу илә мүәјјән едилир. Беләликлә, ән чох сәс (27%) АБШ-а мәхсусдур. Кредит 5 илдән 10 иләдәк верилир. Иллик фаиз дәрәчәси 5—10%-дир. 1975 илин орталарынадәк 57 өлкәнин 249 мүәссисәсинә 1262 млн. долларлыг вәсаит гојмушдур. БМК инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндән капитал ихрачына вә игтисадијјаты зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә (башлыча олараг һасиледичи сәнаједә) капиталист саһибкарлығынын инкишафына, беләликлә АБШ вә дикәр инһисарчы капиталист дөвләтләринә хидмәт едир.

БЕЈНӘЛХАЛГ МӘҺКӘМӘ — бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Бејнәлхалг Мәһкәмәси*.

БЕЈНӘЛХАЛГ МҮГАВИЛӘ—ики вә ја бир нечә дөвләт, һабелә бејнәлхалг һүгугун дикәр субјектләри арасында онларын сијаси, игтисади вә б. мүнасибәтләрдә гаршылыглы һүгуг вә вәзифәләрини мүәјјән едән сазиш; бејнәлхалг һүгугун әсас мәнбәји. Иштиракчыларын сајына көрә икитәрәфли вә чохтәрәфли олур. Чохтәрәфли мүгавиләләр **ачыг** (мүгавиләдә нәзәрдә тутулан гајдада онлара гошулмаг олар) вә **бағлы** (мүгавиләни имзаламајан дөвләтләр јалныз мүгавилә иштиракчыларынын разылығы илә она гошула биләр) ола биләр. Б.м., бир гајда олараг, јазылы шәкилдә бағланыр вә *преамбуладан*, тәнзим едилән мүнасибәтләрин маһијјәтинә даир конкрет гәрарлардан вә сон гәрарлардан ибарәтдир. Икитәрәфли Б.м.-ләрин чох һиссәси мүгавилә бағлајан тәрәфләрин дилләриндә, чохтәрәфли Б.м. бир, ики вә даһа чох дилдә тәртиб едилир. Сазиш бағлајан дөвләтләрин имзаладығы Б.м. рәсми имзаландыгдан сонра, бир гајда олараг, дөвләт башчысы тәрәфиндән *ратификасија* едилмәлидир. Бә'зән имзаламадан әввәл *парафлама* едилир. Б.м. имзаландығы вахтдан (әкәр бу мүгавиләдә көстәрилмишсә), јахуд ратификасија фәрманлары илә мүбадилә едилдикдән, јахуд да сахланылмаг үчүн һәр һансы бир дөвләтә (депозитаријә) вә ја БМТ-јә верилдикдән сонра гүввәјә минир. Мүгавиләдә онун мүәјјән бир вахтда гүввәјә минмәси нәзәрдә тутула биләр.

Бир гајда олараг, Б.м. рәсми дөвләт нәшрләриндә, дөври мәтбуатда, мәчмуәләрдә вә с.-дә дәрч олунур. ССРИ-дә ратификасија едилмиш мүгавиләләр «Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы Али Советинин Ведомостлары»нда дәрч олунур. БМТ үзвү олан дөвләтләр бағладыглары мүгавиләни БМТ Катиблијиндә гејд етдирирләр. Гејдијјатдан кечән Б.м.-ләр БМТ-нин нәшр етдији мәчмуәләрдә дәрч олунур. Б.м. мүддәти гуртардыгда, мүгавиләни вахтындан әввәл гүввәдән салмаг барәдә тәрәфләр гаршылыглы сурәтдә разылыға кәлдикдә гүввәдән дүшүр. Мүгавилә *денонсасија* гајдасында, иштиракчыларын разылығы илә Б.м.-јә јенидән бахма (тәфтиш) илә, һабелә ләғветмә (мүгавиләдән имтина етмәк һаггында дөвләтин биртәрәфли бәјанаты) нәтичәсиндә дә дајандырыла биләр. Б.м. мүхтәлиф адларла бағланыр: мүгавилә, сазиш, пакт, конвенсија, бәјаннамә, рәсми мә'лумат, протокол, акт вә с.

Әд.: Курс международного права, т. 4, М., 1968, с 130–224.

БЕЈНӘЛХАЛГ НЕФТ КОНСОРСИУМУ (БНК)—ири нефт инһисарларынын бејнәлхалг бирлији. Иранын ч.-унда нефтин кәшфијјаты, чыхарылмасы, е'малы вә сатышына нәзарәт етмәк мәгсәди илә јарадылмышды (1954). Консорсиума Б. Британијанын «Бритиш Петролеум Компани» (сәһмләрин 40%-и), Инкилтәрә-Нидерландын «Ројјал-Датч-Шелл» (14%), АБШ инһисарлары групу (40%) вә Франсанын «Компани Франсез дө Петрол» (6%) инһисарлары дахил иди. 1973 илин орталарынадәк Иранда чыхарылан нефтин 90%-индән чоху БНК-нын пајына дүшүрдү; 1973 илдә БНК илә Иран арасында бағланмыш сазишә әсасән консорсиумун Иран әразисиндә олан бүтүн нефт мә'дәнләри вә нефт е'малы з-длары Иранын ихтијарына кечмишдир. Иран 1994 иләдәк БНК иштиракчыларына онларын әввәлки пајына ујғун мигдарда хам нефт (разылашдырылмыш гијмәтләрлә) сатмаға тә'минат вермишдир.

Әд.: Абдуллајев З. З., Агаси Н. М., Мүасир Иран, Б., 1976, сәһ. 123—128; Комлев Л. И., В борьбе с нефтяными спрутами (Кризис системы империалистической эксплуатации нефтяных ресурсов развивающихся стран), М., 1976.

БЕЈНӘЛХАЛГ НӘЗАКӘТ (лат. comitas gentium) — бејнәлхалг әлагәләрдә иштирак едән дөвләтләрин давраныш гајдалары (мәс., хүсуси сазиш олмадыгда дипломатик акентин вә онун багажынын көмрүк јохламасындан вә көмрүк рүсумундан азад едилмәси). Һәр һансы дөвләт тәрәфиндән дипломата һәмин дөвләтин әразисиндән манеәсиз кечмәси үчүн лазым олдуғундан артыг имтијаз вә иммунитет верилмәси дә Б.н.-ин ифадәсидир. Бејнәлхалг һүгуг нормаларындан фәргли олараг Б.н. гајдалары һүгуги чәһәтдән мәчбури дејилдир. Бунунла белә Б.н. гајдаларына риајәт едилмәмәси гејрисәмимилик акты кими гијмәтләндирилир. Лакин бу, *реторсијаја*, јахуд һәр һансы тәләбин ирәли сүрүлмәсинә әсас ола билмәз. Тарихән Б.н. бејнәлхалг һүгуг нормаларынын әсасы олмушдур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ОЛИМПИЈА КОМИТӘСИ (БОК)—мүасир олимпија һәрәкатынын али рәһбәр органы. 1894 ил ијунун 23-дә Парисдә Бејнәлхалг идман конгресиндә франсыз ичтимаи хадими П. де Кубертенин тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. Мүасир Олимпија ојунларынын мүнтәзәм тәшкили вә даим тәкмилләшдирилмәси, идманын инкишафы вә с. илә мәшғул олур. БОК милли олимпија комитәләринин вә Бејнәлхалг идман федерасијалары-

нын танынмасы һаггында гәрар гәбул едир вә Олимпија ојунларынын програмыны мүәјјәнләшдирир. БОК-ун гәраргаһы Лозаннададыр (Исвечрә). БОК-ун тәркибиндә 58 өлкәдән 73 үзв вар (1976). ССРИ-дән К. А. Андрианов (1951; 1962 илдән ичраијјә комитәсинин үзвү) вә В. Г. Смирнов (1971 илдән) БОК-ун үзвүдүрләр. БОК-ун президенти М. Килланиндир (Ирландија, 1972 илдән).

Сосиалист өлкәләринин тәшәббүсү илә БОК дәфәләрлә бејнәлхалг идман әлагәләринин үмуми проблемләрини вә олимпија ојунларынын демократик принсипдә кечирилмәси мәсәләләрини мүзакирә етмиш, идманда сијаси вә ирги ајры-сечкилијә гаршы чыхмышдыр. Ајры-ајры мәсәләләрдә БОК мүһафизәкар мөвге тутур. 1930 иләдәк БОК-ун 9 конгреси кечирилмишдир. Сонракы 43 илдә БОК өзүнүн монополист рәһбәрлијини мүһафизә етмәк үчүн белә конгресләр кечирмәмишдир. 1973 илдә бејнәлхалг идман һәрәкатынын мүтәрәгги гүввәләринин тә'сири илә Болгарыстанда БОК-ун 10-чу конгреси кечирилмиш, конгресдә дүнја идманынын проблемләри вә олимпија һәрәкатынын әсас инкишаф јоллары мүзакирә едилмишдир. БОК-ун 75-чи сессијасында (23 октјабр, 1974 ил) 1980 илин јај олимпија ојунларынын Москвада кечирилмәси гәрара алынмышдыр.

БЕJНӘЛХАЛГ РАДИО ВӘ ТЕЛЕВИЗИJА ВЕРИЛИШЛӘРИ ТӘШКИЛАТЫ (Organisation internationale de radiodiffusion et television; ОИРТ)—1946 илдә Брүсселдә јарадылмыш демократик тәшкилат; 1959 иләдәк Бејнәлхалг Радио Верилишләри тәшкилаты адланырды. Тәшкилатын мәркәзи Прагададыр (1950 илдән). АДР, Албанија, БССР, БХР, ВСР, Ест. ССР, Әлчәзаир, Мисир, Ираг, Куба, КХДР, Лат. ССР, Лит. ССР, Мали, Мач.ХР, Молд. ССР, МХР, ПХР, РСР, ССРИ, Судан, УССР, Финландија, ЧССР, ЧХР ОИРТ-ин үзвләридир. ОИРТ мүхтәлиф өлкәләрин радио вә телевизија тәшкилатлары арасында әмәкдашлығын јаранмасы вә кенишләнмәси мәгсәдини күдүр. Илдә 6 дәфә инкилис, франсыз, рус вә алман дилләриндә «Радио вә телевизија» журналы, ајда бир дәфә «ОИРТ-ин информасијалары»ны нәшр едир.

БЕJНӘЛХАЛГ САҺӘ ҺӘМКАРЛАР ИТТИФАГЛАРЫ БИРЛИКЛӘРИ (БСҺИБ)—мүхтәлиф өлкәләрин саһә һәмкарлар иттифагларыны бирләшдирән тәшкилатлар.

Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы (ҮҺИФ) чәрчивәсиндә Бејнәлхалг Һәмкарлар Иттифаглары Бирликләри (БҺИБ) фәалијјәт көстәрир. Мүстәгил тәшкилат кими БҺИБ 1949 илдә бүтүн зәһмәткешләрин һәм үмуми, һәм дә бу вә ја дикәр истеһсал саһәсинин хүсусијјәтләри илә бағлы спесифик мәнафеләрини горумаг мәгсәди илә јарадылмышдыр. Һәр бир Бејнәлхалг Саһә Һәмкарлар Иттифагы Бирлијинин ҮҺИФ-ин игтисади вә ичтимаи програмына әсасланан хүсуси низамнамәси вә ајрыча програмы вар. 1973 илдә өз сыраларында сосиалист, капиталист вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин һәмкарлар иттифагларыны (о чүмләдән ҮҺИФ-ә дахил олмајан) бирләшдирән 12 БҺИБ фәалијјәт көстәрирди. БҺИБ һәмкарлар иттифагларынын бејнәлхалг бирлијинә сә'ј көстәрир, зәһмәткешләрин сүлһ, демократија уғрунда, мүстәмләкәчилијә гаршы мүбаризәсини мүдафиә едир.

Бејнәлхалг Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы (БАҺИК) чәрчивәсиндә саһә һәмкарлар иттифаглары Бејнәлхалг Истеһсалат Катибликләриндә (БИК) бирләшир. БИК 19 әсрин сонунда мејдана кәлмишдир. 1973 илдә 16 БИК фәалијјәт көстәрирди. *Үмумдүнја Әмәк Конфедерасијасынын* (ҮӘК) Бејнәлхалг Саһә Һәмкарлар Иттифагы Бирлији кими 1973 илдә 12 Бејнәлхалг Истеһсалат Федерасијасы (БИФ) фәалијјәт көстәрирди. Мухтар БСҺИБ дә вардыр; онларын бә'зиләринә ССРИ вә б. сосиалист өлкәләринин һәмкарлар иттифаглары дахилдир. БИК вә БИФ-ин бир сыра лидерләринин антикоммунист сијасәти бу тәшкилатларын ҮҺИФ-ә дахил олан һәмкарлар иттифаглары илә биркә фәалијјәтини чәтинләшдирир. Лакин фәһләләрин артан бирлик мејлләринин тә'сири илә мүхтәлиф бејнәлхалг бирликләрә дахил олан саһә һәмкарлар иттифагларынын биркә фәалијјәти бир чох һалда реформист лидерләрин антикоммунист мөвгејинин зиддинә олараг һәјата кечирилир.

БЕJНӘЛХАЛГ СОСИАЛИСТ ӘМӘК БӨЛКҮСҮ — дүнја сосиалист тәсәррүфаты системинин јаранмасы вә инкишафы илә бирликдә формалашан дөвләтләрарасы әмәк бөлкүсүнүн јени типи. Рәгабәт мүбаризәси кедишиндә кортәбии әмәлә кәлән капиталист *бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндән* фәргли олараг, Б.с,ә.б. бүтүн сосиалист өлкәләринин һәјати мәнафејинә ујғун сурәтдә шүурлу вә планаујғун һәјата кечирилир вә онларын игтисади инкишаф сәвијјәсинин таразлашдырылмасына көмәк едир. Б.с.ә.б.-нүн әсас саһәси мадди истеһсалдыр. Елми-техники фәалијјәт вә гејри-истеһсал саһәсиндә дә Б.с.ә.б. сүр'әтлә инкишаф едир. Б.с.ә.б. ГИJШ өлкәләриндә даһа чох инкишаф етмишдир. 1975 илдә ГИJШ өлкәләринин гаршылыглы әмтәә дөвријјәси 70,8 млрд. манат, дикәр сосиалист өлкәләри илә исә 5 млрд. манат олмушдур. ГИJШ өлкәләринин харичи әмтәә дөвријјәсиндә гаршылыглы әмтәә сатышы үстүнлүк тәшкил едир. 1975 илдә ГИJШ өлкәләринин харичи тичарәт дөвријјәсинин бүтүнлүкдә һәчми 125,7 млрд. манат олмушдур. Б.с.ә.б.-ндә ССРИ мүһүм јер тутур. ССРИ-нин харичи тичарәт дөвријјәсинин тәгр. 2/3-си сосиалист өлкәләринин пајына дүшүр. 1975 илдә ССРИ-нин ГИJШ-ин дикәр өлкәләри илә мал дөвријјәси 26,3 млрд. манат олмушдур. ГИJШ өлкәләри бүтүнлүкдә дефисит әмтәәјә вә хаммала олан тәләбатын 9/10-ну гаршылыглы көндәрмәләр һесабына тә'мин едирләр. Б.с.ә.б. машынгајырма вә метал е'малыны, јүнкүл сәнаје, хүсусилә ајаггабы, тохучулуг, трикотаж, тикиш, мебел саһәләрини дә әһатә едир. К.т. вә јејинти сәнајесиндә әмәк бөлкүсү сосиалист өлкәләрини әрзаг вә к.т. хаммалы илә тә'мин етмәјә имкан јарадыр. Елми тәдгигатларда вә техники ахтарышларда әмәк бөлкүсү вә кооперасијалашдырма кетдикчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Б.с.ә.б. *сосиалист игтисади интеграсијасы* инкишафынын әсасыдыр. ГИJШ-ин 25-чи сессијасынын (1971, ијул) гәбул етдији *Комплекс програм* Б.с.ә.б.-нү даһа да дәринләшдирмәји, истеһсал, елм вә техника саһәләриндә бејнәлхалг ихтисаслашдырманы вә кооперасијалашдырманы планлы сурәтдә кенишләндирмәји нәзәрдә тутур. Бунунла јанашы үмумдүнја әмәк бөлкүсүндә сосиалист өлкәләринин иштиракы истисна едилмир. Б.с.ә.б. бу бөлкү нәзәрә алынмагла гурулур. Сосиалист өлкәләри дүнја өлкәләри илә игтисади әлагәләрини инкишаф етдирмәклә дүнјанын ики ичтимаи-игтисади системи арасында динч јанашы јашамағын мадди әсасыны мөһкәмләндирирләр.

Әд.: Экономическая эффективность международного социалистического разделения труда, М., 1965; Богомолов О. Т., Теория и методология международного социалистического разделения труда. Экономические очерки, Л., 1967; Экономическая интеграция стран социализма, М., 1973; Гончаров Л. В., Социалистическая экономическая интеграция и сотрудничество с развивающимися странами, М., 1975; Ширяев Ю. С., Развитие международного социалистического разделение труда, «Вопросы экономики», 1976, № 10.

БЕJНӘЛХАЛГ СҮЛҺ МҮКАФАТЛАРЫ (БСМ)—1949 илин апрелиндә сүлһ тәрәфдарларынын 1-чи Үмумдүнја конгресиндә тә'сис едилмишдир. *Үмумдүнја Сүлһ Шурасы* (ҮСШ) тәрәфиндән халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көмәк едән ән јахшы әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри, елми әсәрләр вә кинофилмләр үчүн елм, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләринә, һәмчинин (1954 илдән) сүлһ вә тәһлүкәсизлик уғрунда мүбаризә апаран сијаси вә ичтимаи хадимләрә, ичтимаи тәшкилатлара верилир. ҮСШ 1951 илдә БСМ-ин 3 формасыны мүәјјән етмишдир: Фәхри Бејнәлхалг Сүлһ Мүкафатлары, Бејнәлхалг Сүлһ Мүкафатлары, Гызыл Сүлһ Медаллары (сонунчу 1959 илдән Ф. Жолио-Күри ад. Гызыл Сүлһ Медаллары адланыр). Илк дәфә сүлһ тәрәфдарларынын 2-чи конгресиндә (Варшава, 1950) J. Фучик (өлүмүндән сонра) Фәхри Бејнәлхалг Сүлһ Мүкафатына, Назим Һикмәт, П. Робсон вә б. Бејнәлхалг Сүлһ Мүкафатына лајиг көрүлмүшләр. ҮСШ-нын 25 иллији илә әлагәдар Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев Ф. Жолио-Күри ад. Гызыл Сүлһ Медалы илә тәлтиф едилмишдир (1975).

БЕJНӘЛХАЛГ ТӘЛӘБӘЛӘР ИТТИФАГЫ (БТИ)—тәләбә тәшкилатларынын бејнәлхалг бирлији. 1946 илин августунда Прагада тәләбәләрин дүнја конгресиндә јарадылмышдыр. 90 милли тәләбә иттифагыны бирләшдирир (1976). Тәләбәләрин мәнафејинин горунмасы, сүлһ вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлик уғрунда, империализмә, мүстәмләкәчилијә, јени мүстәмләкәчилијә, иртичаја, фашизм вә иргчилијә гаршы, милли азадлыг, ичтимаи тәрәгги, тәһсилин демократикләшдирилмәси уғрунда мүбаризә апарыр. Совет тәләбәләрини БТИ-дә ССРИ Тәләбә Шурасы тәмсил едир. БТИ мүтәрәгги тәләбәләрин бејнәлмиләл бирлијинин мөһкәмләндирилмәсинә һәср олунмуш бир сыра мүһүм тәдбирдә фәал иштирак етмиш, Москвада Кәнчләрин вә Тәләбәләрин үмумдүнја мәчлисләринин (1961 вә 1964), үмумдүнја фестивал-

ларынын тәшкилатчыларындан олмушдур. БТИ мүхтәлиф тәләбә тәшкилатларына јардым көстәрир; онун социалист өлкәләриндәки тәшкилатлары милли кадрлар һазырламагда чәтинлик чәкән өлкәләрин тәләбәләринә тәгаүд верир. БТИ Авропала тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир мүшавирәни алгышламышдыр. БТИ-нин али органы Конгресдир. Катиблији Прагададыр. «Дүнја тәләбә јенилик ләри» адлы журнал нәшр едир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ТӘЛӘБӘЛӘР КҮНҮ (БТК)—бејнәлхалг тәләбә һәмрә'јлији күнү. 1941 илдә Лондонда фашизмә гаршы мүбаризә апаран өлкәләрин тәләбәләринин бејнәлхалг көрүшүндә тә'сис едилмишдир. БТК *Мүгавимәт һәрәкаты* гәһрәманлары олан Чехословакија тәләбәләринин хатирә күнүдүр (1939 ил нојабрын 17-дә алман-фашист ишғал органлары Чехословакија тәләбәләр иттифагынын бир чох рәһбәрини тутараг күлләләди, миндән чох тәләбә вә мүәллим һәбс. дүшәркәсинә көндәрилди). БТК сүлһ вә достлуг уғрунда бејнәлхалг тәләбә мүбаризә һәфтәси (10—17 нојабр) илә мүшајиәт олунур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ТӘРКСИЛАҺ КОНФРАНСЫ (1932 — 35)—силаһлары азалтмаг вә мәһдудлашдырмаг үчүн 63 өлкәнин иштиракы илә 1932 ил февралын 2-дә Ченеврәдә чағырылмышды. Конфрансда бу мәсәлә барәдә империалист дөвләтләри арасында чидди фикир ајрылығы ашкара чыхды. Франса — *Милләтләр Чәмијјәтинин* һимајәси алтында бејнәлхалг орду јарадылмасыны, Инкилтәрә — суалты гајыгларын гадаған олунмасыны, Алманија исә «силаһланмада бәрабәрлик» тәләб едирди. Гәрб дөвләтләри, нисбәтән мәһдуд силаһланма һаггында 1919 ил Версал сүлһ мүгавиләсинин гәрарларыны гүввәдә сахламаг вә 4 иллик «сынаг мүддәти» мүәјјән етмәк шәрти илә Алманијаја әлавә силаһланма мәсәләсиндә күзәштә кетдиләр. Буна бахмајараг, Алманијанын фашист һөкумәти конфрансда иштирак етмәкдән бојун гачырды, 1933 ил октјабрын 14-дә исә Милләтләр Чәмијјәтиндән чыхды. Конфрансда ССРИ-нин һамылыгла, тамамилә вә тә'хирә салынмадан тәрксилаһ лајиһәси, силаһлары вә силаһлы гүввәләри мүтәнасиб сурәтдә азалтмаг, һабелә Б.т.к.-ны даими сүлһ конфрансына чевирмәк тәклифләри гәбул олунмады. 1935 илдә конфранс фәалијјәтини дајандырды.

БЕЈНӘЛХАЛГ ТӘШКИЛАТЛАР — дөвләтләрин вә ја милли чәмијјәтләрин (ассосиасијаларын) сијаси, игтисади, ичтимаи, елми-техники, мәдәни вә с. саһәләрдә үмуми мәгсәдләрә наил олмаг үчүн јаратдыглары гејри-һөкумәт характерли бирликләр; дөвләтләр арасында чохтәрәфли әмәкдашлыг формаларынын ән мүһүмләриндән бири. Мүасир анлајышда Б.т. институтунун формалашмасы 19 әсрин 2-чи јарысына тәсадүф едир. Илк Б.т.—бејнәлхалг инзибати иттифаглар капиталист типли бејнәлхалг мүнасибәтләрин там һөкмранлығы шәраитиндә инкишаф едир вә фәалијјәт көстәрирди.

Совет дөвләтинин, дүнја социализм системинин јаранмасынын мүасир Б.т.-ын формалашмасында вә инкишафында мүһүм әһәмијјәти олмушдур. *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын* мејдана кәлмәси Б.т.-ын тәшәккүлүндә мүһүм мәрһәләдир вә онун әсасларынын ишләниб һазырланмасында ССРИ-нин фәал иштиракы бүтүнлүкдә мүасир бејнәлхалг мүнасибәтләрин башлыча демократик принсипләринин БМТ Низамнамәсиндә тәсбит олунмасында һәлледичи әһәмијјәтә малик олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра социалист дөвләтләринин Б.т.-ынын (мәс., *Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасынын*) јарадылмасы Б.т.-ын инкишафы бахымындан мүһүм һадисәдир. Б.т. 2 әсас група бөлүнүр: д ө в л ә т л ә р а р а с ы вә г е ј р и-һ ө к у м ә т характерли. Дөвләтләрарасы Б.т.-ын үзвү јалныз дөвләтләр ола биләр; гејри-һөкумәт характерли Б.т.-а милли чәмијјәтләр, гејри-һөкумәт характерли бирликләр вә һәтта ајры-ајры шәхсләр дахилдир. Б.т. иштиракчыларынын сајына көрә у н и в е р с а л, р е к и о н а л, с у б р е к и о н а л (чоғрафи р-нун бир һиссәси) вә с. Б.т.-а ајрылыр. Үзвләрин тәркиби бахымындан Б.т. ү м у м и (ичтимаи-сијаси системи мүхтәлиф олан дөвләтләрин нүмајәндәләринин иштиракы илә) вә с ј н и т и п л и олур. Фәалијјәт даирәсинә көрә сәлаһијјәтинә бејнәлхалг әмәкдашлығын бир сыра саһәси аид едилән Б.т. вә хүсуси мәгсәдли Б.т. вар. Б.т. тәдгигатлар вә мә'рузәләр тәртиб етмәк, бејнәлхалг конвенсијаларын, мүгавилә вә сазишләрин лајиһәләрини һазырламаг вә бејнәлхалг конфранслар кечирмәк кими ишләр апарыр. Гејри-һөкумәт характерли Б.т.-ын чоху БМТ, ЈУНЕСКО, *Бејнәлхалг Әмәк Тәшкилаты* вә с.-нин јанында мәшвәрәтчи статуса маликдир. Мүасир бејнәлхалг мүнасибәтләрдә дөвләтләрарасы Б.т. даһа мүһүм рол ојнајыр. Гејри-һөкумәт характерли Б.т.-дан олан *парламентләрарасы иттифаг* бөјүк нүфуза маликдир.

ССРИ вә дикәр социалист өлкәләри бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләрлә бирликдә сүлһ вә халгларын тәһлүкәсизлији, кениш вә бәрабәр һүгуглу бејнәлхалг әмәкдашлығын инкишафы хејринә Б.т.-дан фәал вә сәмәрәли истифадә етмәк уғрунда мүбаризә апарырлар.

Әд.: М о р а в е ц к и й В., Функции международной организации, М., 1976.

БЕЈНӘЛХАЛГ ТИЧАРӘТ—мүхтәлиф өлкәләрин харичи тичарәтләринин мәчмусу. *Дүнја базарынын* (16—18 әсрләр) вә *бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн* јаранмасы әсасында мејдана кәлмишдир. Б.т.-ин инкишафы капиталист истеһсал үсулунун јаранмасы илә сых бағлыдыр.

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ БИРЛИЈИ—бах *Биринчи Интернасионал.*

БЕЈНӘЛХАЛГ ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫ—фәһлә синфинин капитализми мәһв етмәк вә коммунизм чәмијјәти гурмаг, фәһләләрин күндәлик игтисади, сијаси вә мәдәни мәнафеји, зәһмәткешләрин вә капитал зүлмү алтында инләјән дикәр ичтимаи тәбәгәләрин үмумдемократик һүгуг вә тәләбләри уғрунда мүбаризәси. Б.ф.һ. фәһлә синфинин сијаси партијаларынын, һәмкарлар иттифагларынын, фәһләләрин дикәр тәшкилатларынын фәалијјәтини әһатә едир. Фәһлә синфинин һәјати мәнафејинин ән ардычыл ифадәчиси марксист-ленинчи партијаларыдыр.

Б.ф.һ. сыраларынын монолитлији, она дахил олан тәшкилатларын һәрәкәт бирлији, елми коммунизм нәзәријјәсинин мәнимсәнилмәси вә јарадычылыгла инкишаф етдирилләрәк тәчрүбәдә тәтбиги, ингилаби һәрәката рәһбәрлик бачарығы, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринә сәдагәт һәрәкатын мүвәффәгијјәтли инкишафы үчүн мүһүм шәртдир.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабы, ССРИ-дә социализмин гурулмасы, дүнја социализм системинин јаранмасы, дүнја коммунист һәрәкатынын инкишафы Б.ф.һ.-нын үмумдүнја тарихи наилијјәтләридир. Б.ф.һ. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45)—сонра империализмин мүстәмләкә системинин сүгутуну сүр'әтләндирән башлыча амилләрдән биридир.

Б.ф.һ. капитализмин јүксәлән хәтт үзрә инкишафы дөврүндә (19 әсрин 30—40-чы илләри—1871 ил). Бу дөврүн башланғычы пролетариатын илк сијаси чыхышлары илә сәчијјәвидир. *Лион үсјанлары (1831, 1834), Силезија тохучуларынын үсјаны (1844)* вә хүсусилә, *Чартизм* һәрәкаты көстәрди ки, Авропанын инкишаф етмиш өлкәләриндә пролетариатла буржуазија арасындакы синфи мүбаризә өн плана чәкилир вә тарихи просесин әсас мәзмунуна чеврилир. Бунунла да фәһлә синфинин әсас мәнафеләринин елми ифадәси олан марксизмин мејдана кәлмәси үчүн тарихи шәраит јаранды. К. Маркс вә Ф. Енкелсин јаздыглары *«Коммунист Партијасынын манифести»* елми коммунизмин илк програм сәнәди иди; Маркс вә Енкелсин јаратдыглары вә рәһбәрлик етдикләри *Коммунистләр Иттифагы* Коммунист Партијасынын рүшејми, илк бејнәлхалг пролетар бирлији формасы олду.

Авропада 1848—49 ил ингилаблары Б.ф һ.-ны бөјүк тарихи тәчрүбә илә зәнкинләшдирди. В. И. Ленинин «... пролетариатла буржуазија арасында биринчи бөјүк вәтәндаш мүһарибәси» (Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 312) адландырдығы Парис пролетариатынын *Ијун үсјаны (1848)* бу дөвр фәһлә синфи мүбаризәсинин зирвәси иди. Фәһлә синфинин бејнәлхалг ингилаби мәркәзи *Биринчи Интернасионал* олду. Интернасионалын, онун рәһбәрләри Маркс вә Енкелсин тә'сири, А. Бебел вә В. Либкнехтин фәал иштиракы илә 1869 илдә Ејзенахда алман пролетариатынын илк мүстәгил ингилабчы партијасы олан Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасы (*ејзенахчылар*) јарадылды.

К. Марксын «... фәһлә синфинин һөкумәти, истеһсал едән синфин мәнимсәјән синфә гаршы мүбаризәсинин нәтичәси» (М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, сәһ. 415) адландырдығы *Парис Коммунасы (1871)* бу дөвр Б.ф.һ. инкишафынын зирвәси олду. Парис коммунасы В. И. Ленинин көстәрдији кими, тарихин туфанлар вә ингилаблар дөврүнү баша чатдырды; пролетариатын мүстәгил сијаси мүбаризә јолуна гәдәм гојмасы бу дөврүн мүһүм нәтичәси иди.

Б.ф.һ. капитализмин тәнәззүлү, инһисарчы капитализмә гәдәрки капитализмин империализмә кечмәси вә империализм мәрһәләсинин башланмасы дөврүндә. Парис коммунасындан сонра Гәрбдә Б.ф.һ.-нын нисбәтән динч дөврү башланыр; бу дөвр бир сыра өлкәләрдә социалист фәһлә партијаларынын јарадылмасы, марксизмин даһа кениш јајылмасы, күтләви һәмкарлар

иттифагларынын тәшкили, социалистләрин парламент мандатлары газанмасы илә сәчијјәви иди. 1883 илдә К. В. Плеханов Русијада марксизмин јајылмасында мүһүм рол ојнајан *«Әмәк азадлығы» групуну* јаратды.

Милли фәһлә марксист партијаларынын тәшкили Б.ф.һ.-нын јени бирләшдиричи мәркәзинин јарадылмасы зәрурәтини өн плана чәкди (Биринчи Интернасионал 1876 илдә бурахылмышды). Ф. Енкелсин фәал иштиракы илә 1889 илдә јарадылмыш *Икинчи Интернасионал* белә бир мәркәз олду. Икинчи Интернасионал пролетар күтләләринин мүтәшәккиллијинин артмасына, онлар арасында елми коммунизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларынын јајылмасына (1890 илдән башлајараг *Бир мајын* бајрам кими гејд едилмәси) көмәк едән олдугча зәрури бир тарихи вәзифәни јеринә јетирди. Икинчи Интернасионал јарадылдыгдан сонра јени социалист партија вә тәшкилатлары мејдана кәлди, әввәлләр јарадылмыш бир сыра партијаларын (биринчи нөвбәдә, Алманија С.-Д. Партијасынын) нүфузу даһа да артды. Петербург *«Фәһлә Синфинин Азадлығы Уғрунда Мүбаризә Иттифагы»* В. И. Ленинин рәһбәрлији алтында Русијада илк дәфә олараг елми социализми әмәли сурәтдә фәһлә һәрәкатына тәтбиг етди. 1898 илдә Русија С.-Д. Фәһлә Партијасынын (РСДФП) 1-чи гурултајы олду.

Фәһлә партијаларынын нүфузунун артмасы илә бир вахтда Б.ф.һ.-нда ингилаби вә оппортунист чәрәјанлар арасында мүбаризә күчләнди. Икинчи Интернасионала дахил олан партијалар чох вахт пролетариатын сон мәгсәдини унудараг, бу вә ја дикәр ислаһат уғрунда чари мүбаризә вәзифәләрини өн плана чәкирдиләр.

19 әсрин сон рүбүндә анархистләр дә хејли фәаллашдылар. 1872 илдә Анархист Интернасионалы јарадылды (1877 илдә бурахылмышдыр). Һәмкарлар һәрәкатында *анархизм-синдикализмин* тә'сири күчләнди.

Империализм дөврүнүн башланмасы илә Б.ф.һ.-нда нисби «сакитлик» дөврү баша чатды. Ингилаби һәрәкат јени јүксәлиш мәрһәләсинә гәдәм гојду. Оппортунизмә гаршы мүбаризәдә Б.ф.һ.-нда ингилаби хәтт күчләнди. В. И. Ленинин әтрафында бирләшән рус марксистләри Б.ф.һ.-нын ән ардычыл нүмајәндәләри иди. 1903 илдә болшевикләр партијасынын јарадылмасы (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы, Болшевизм*) Б.ф.һ.-нда дөнүш нөгтәси олду. Дикәр фәһлә партијалары сыраларында да сол чинаһлар јаранды (Ф. Меринг, Р. Лүксембург, К. Либкнехт, Д. Благојев вә б.).

Русијада 1905—07 илләр ингилабы дүнја ингилаб просесиндә дөнүш нөгтәси олуб, Б.ф.һ. мәркәзинин Русијаја кечмәси просесини баша чатдырды, Русија ленинизмин вәтәни олду; марксизм-ленинизм јаранды. Русијадакы ингилабын билаваситә тә'сири илә Иран, Түркијә вә Чиндә ингилаблар баш верди. Һиндистанда вә Асијанын дикәр өлкәләриндә милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши башланды.

Капиталист өлкәләриндә мүбаризә кәскинләшди. *Мексика ингилабы (1910—17)* кедишиндә фәһлә синфинин мүбаризәсинин кенишләнмәси Латын Американсы өлкәләриндә дә пролетариатын ингилаби фәаллығынын артдығыны көстәрди.

Дүнјанын јенидән бөлүшдүрүлмәси үстүндә империалист дөвләтләри арасында зиддијјәтләр кәскинләшдикчә, милитаризмә вә мүһарибә тәһлүкәсинә гаршы мүбаризә Б.ф.һ.-нын ән актуал вәзифәсинә чеврилди. Лакин, Биринчи дүнја мүһарибәси башланандан сонра Икинчи Интернасионалын лидерләри ингилаби вәзифәләрә, гәбул етдикләри гәрарлара [*Базел манифести (1912)* вә с.] вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипинә хәјанәт етдиләр; Икинчи Интернасионал ифласа уғрады. Антанта өлкәләринин социалистләри, о чүмләдән Русијадан олан меншевик вә есерләр Лондон конфрансында (1915), Алманија блокуна дахил олан өлкәләрин социалистләри исә Вјана конфрансында өз буржуа вәтәнләрини мүдафиә етмәји гәрара алдылар. Социалист партијаларыны бүрүјән оппортунизм социал-шовинизмә чеврилди.

Икинчи Интернасионалын идеја-сијаси чәһәтдән ифласындан сонра јени бејнәлхалг ингилаби мәркәз (Үчүнчү Интернасионал) јаратмаг мүһүм вәзифәјә чеврилди.

Б.ф.һ. капитализмин үмуми бөһранынын биринчи мәрһәләсиндә. Биринчи дүнја мүһарибәсинин фәлакәтләри јени ингилаби јүксәлишә тәкан верди. Русијада бу, ингилаби бөһрана чеврилди вә Бөјүк Октјабр социалист ингилабы илә нәтичәләнди.

«Октјабр ингилабы бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын бүтүн дәстәләринә гүдрәтли ингилаби тәкан верди, мүстәмләкә вә јарыммүстәмләкә өлкәләриндә милли азадлыг мүбаризәсинин кенишләнмәси үчүн јени имканлар вә перспективләр ачды. Фәһлә синфи һәмишәлик вә бирдәфәлик мүасир дөврүн бүтүн ичтимаи һәрәкатынын мәркәзинә кечди. Бөјүк Октјабрын тә'сири алтында бүтүн гитәләрдә мүтәшәккил пролетар авангарды—коммунист партијалары формалашмаға башлады» (Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында. Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977). Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тә'сири илә бир сыра өлкәләрдә пролетариатын вә истисмар едилән күтләләрин ингилаби чыхышлары баш верди [Финландијада фәһлә ингилабы (1918), Алманијада *Нојабр ингилабы (1918)* вә *Баварија Совет Республикасы (1919)* вә с.]. С.-д. партијаларынын реформист лидерләри даһа да сағ мөвге тутдулар. Онлар пролетариатын күтләви ингилаби чыхышларыны позур, бир чох һалда исә (мәс., Алманијада 1919—23 илләрин ингилаби дөјүшләри кедишиндә олдуғу кими) иртича илә иттифагда бу чыхышлары силаһ күчүнә јатырмаға көмәк көстәрирдиләр. Белә бир шәраитдә бир сыра өлкәләрдә (Мачарыстан, Алманија, Полша вә с.) илк коммунист партијалары јаранды. С.-д. партијаларында сол чәрәјанлар мејдана кәлди. 1919 илин мартында *Коммунист Интернасионалынын* (Коминтерн) тә'сис конгреси олду.

Алманијада вә Мачарыстанда ингилабларын мәғлубијјәтинә бахмајараг, 1919—20 илләрдә тә'тил һәрәкаты Мәркәзи вә Гәрби Авропада, һабелә АБШ-да јүксәк зирвәјә чатды. Пролетариат буржуазијаны бир сыра мүһүм ислаһатлар вермәјә мәчбур етди. Әксәр јерләрдә 8 саатлыг иш күнү, ишсизлијә вә хәстәлик һалларына көрә ичтимаи сығорта тәтбиг едилди, бир сыра өлкәләрдә коллектив мүгавиләләр ганунилəшдирилди. Фабрик-завод комитәләри ачыг фәалијјәтә кечди; әксәр Авропа өлкәләриндә үмуми сечки һүгугу әлдә едилди. Коминтернә гошулмаг истәјәнләрин сајы артды.

Кәнч коммунист партијаларынын инкишафында вә мөһкәмләнмәсиндә В. И. Ленинин «Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији» әсәри (1920) бөјүк рол ојнады. Коминтернин 2-чи (1920) вә 3-чү конгресләри (1921) һәмин партијалара «солчу» мејлләри арадан галдырмаға көмәк көстәрди.

1921—22 илләрдә Икинчи Интернасионал партијалары јенидән фәаллашды. 1919—20 илләрдә ингилаби пролетар күтләләринин тәзјиги илә Икинчи Интернасионалдан чыхмыш мәркәз партијалары 1921 илин феврalында Вјанада социалист партијаларынын бејнәлхалг әмәли бирлијини (бах *Икијарым Интернасионал*) јаратдылар. Беләликлә, бу дөврдә Коминтерндән башга, Авропада ики с.-д. һәрәкаты мәркәзи фәалијјәт көстәрирди.

1922 илин апрелиндә Берлиндә Коминтерн, Берн Интернасионалы (1920 илдә Икинчи Интернасионалын базасы әсасында јарадылмышды) вә Икијарым Интернасионалы нүмајәндәләринин көрүшүндә биркә фәалијјәт һаггында разылыг әлдә едилди. Лакин с.-д. рәһбәрләри тезликлә бу сазиши поздулар; 1923 илин мајында Берн Интернасионалы вә Икијарым Интернасионал бирләшәрәк Социалист Фәһлә Интернасионалы јаратдылар.

1924 илдә капитализм бүтөвлүкдә нисби сакитлик дөврүнә гәдәм гојду. Гәрбдә фәһлә һәрәкаты бу мәрһәләдә (хүсусилә 1924—26 илләрдә) мүдафиә характери дашыјырды. Кетдикчә даһа чох капиталист гурулушунун тәләбләринә ујғунлашмаға башлајан с.-д. нүмајәндәләри әксәр Авропа һөкумәтләринин тәркибинә дахил олду.

1926—28 илләрдә Авропа өлкәләриндә бир сыра кәскин синфи тоггушмалар баш верди. Бејнәлхалг ингилаби просес 1924—29 илләрдә империализмин мүстәмләкә учгарларында хүсусилә инкишаф етди. Мүстәмләкә рајонларында фәһлә һәрәкаты кенишләнди; јени коммунист партијалары, илк күтләви пролетар тәшкилатлары јаранды. Коминтернин нүфузу кетдикчә артырды. 1928 илин орталарынадәк онун бөлмәләри (ҮИК(б)П-дән башга) 445 мин адамы бирләшдирирди. Авропанын 17 өлкәсиндә сечкиләрдә онлара тәгр. 6,5 млн. нәфәр сәс вермишди.

1929 илдә Б.ф.һ. јени јүксәлиш мәрһәләсинә гәдәм гојду. 1929—33 илләрин көрүнмәмиш игтисади бөһраны капиталист тәсәррүфат системинин әсасларыны сарсытды. Бөһран фәһлә һәрәкатыны кенишләндирди. *Испанија ингилабы (1931—39)*, Кубадакы ингилаб (1933), *Чиндә советләр* р-нларынын јарадылмасы (1928—37), Чилидә ингилаби дөјүшләр (1931—32) бу дөврүн ән мүһүм синфи дөјүшләриндәндир. Коммунистләр һәр јердә капиталын һүчумуна, фашизмә гаршы мүбаризәнин өн чәркәсиндә кедирдиләр.

Бир сыра капиталист өлкәләриндә фәһлә синфинин ингилаби фәаллығынын јүксәлмәси, парламентаризмин бөһраны, инһисарчы буржуазијанын

јени дүнја мүһарибәсинә һазырлашмасы, һабелә күчлү игтисади амилләрин тә'сири буржуазија дахилиндә (хүсусилә Алманијада) фашизмә доғру мејлләринин артмасына көмәк етди. 1933 илдә Алманијада фашистләр һакимијјәтә кәлди. Демократик азадлыгларын, зәһмәткешләрин ичтимаи-игтисади наилијјәтләринин мүдафиәси, дүнја мүһарибәсинин гаршысыны алмаг, фашизмин дармадағын едилмәси бүтүн демократик гүввәләрин фәһлә синфи әтрафында бирләшмәсини, биринчи нөвбәдә фәһлә һәрәкатынын бирлијини тәләб едирди. 1934 илин февралында Франса фәһлә синфинин мүвәффәгијјәтли чыхышы Авропа пролетариатынын фашизмә гаршы экс-һүчумунун башланғычы олду; 1934 илин ијулунда Сосиалист Партијасы Коммунист Партијасынын ваһид чәбһә јаратмаг барәдә тәклифини гәбул етди. Италија, Испанија вә Јунаныстанда да сосиалистләрлә коммунистләрин фәалијјәт бирлији барәдә сазишләр имзаланды. Илин ахырында Сосиалист Фәһлә Интернасионалы сосиалист партијаларына коммунистләрлә ваһид чәбһә јаратмағы гадаған едән гәрары рәсмән ләғв етмәјә мәчбур олду.

Коминтернин 7-чи конгреси (1935) јени шәраит үчүн фәһлә вә халг чәбһәсинин, һәмчинин мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә ваһид милли антиимпериалист чәбһәсинин тактикасыны ишләјиб һазырлады.

1934—37 илләр Б.ф.һ.-нын јени јүксәлиш дөврү олду. 1936 илдә Франсада халг чәбһәси һөкүмәти јарадылды; һәмин ил Испанијада да халг чәбһәси гәләбә чалды. Испан халгынын милли азадлыг мүһарибәси (1936—39) Икинчи дүнја мүһарибәсинә гәдәрки фәһлә һәрәкаты јүксәлиши тарихинин ән шанлы сәһифәсини тәшкил етди. Совет Иттифагынын, бејнәлхалг фәһлә синфинин, дикәр демократик гүввәләрин Испанија республикасына көстәрдикләри јардым пролетар бејнәлмиләлчилијинә парлаг нүмунә олду. Коммунист партијаларынын нүфузунун кетдикчә артмасында совет халгынын социализм гуручулуғундакы наилијјәтләри, ССРИ-нин антифашист вә сүлһсевәр харичи сијасәти бөјүк рол ојнады.

Сосиалист Фәһлә Интернасионалынын рәһбәр даирәләри фәһлә синфинин бирлијинин мөһкәмләндирилмәсинә, фашизмә гаршы мүбаризәнин инкишафына һәр вәчһлә мане олурду. Франса, Мачарыстан вә Полша сосиалист партијаларынын лидерләри биабырчы *Мүнхен сазиши (1938)* мүдафиә етдиләр. 1939 илин мартында гијамчыларын вә мүдахиләчиләрин бирләшмиш гүввәләри Испанија республикасыны боғду. 1939 илин сентјабрында—Авропада фәһлә һәрәкатынын вә демократик һәрәкатын тәнәззүлү шәраитиндә Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) башланды.

Б.ф.һ. капитализмин үмуми бөһранынын икинчи мәрһәләсиндә. Мүһарибә Б.ф.һ. гаршысына јени мүрәккәб проблемләр гојду. Коминтернин 7-чи конгреси гәрарларыны јеринә јетирән коммунистләр силаһлы антифашист мүбаризәсинин, халг чәбһәләринин вә *Мүгавимәт һәрәкатынын* тәшкилинин тәшәббүсчүсү вә тәшкилатчылары олдулар. Коммунист партијаларынын даһа да јеткинләшмәси, фашизмә гаршы мүбаризәјә галхан бүтүн гүввәләрин бирлији јолунда манеәләри арадан галдырмаг зәрурәти өз тарихи вәзифәсини јеринә јетирмиш Коминтернин бурахылмасына сәбәб олду (1943).

Алман-фашист ордуларынын мәғлубијјәти, онларын Совет Иттифагы әразисиндән говулмасы, Совет Ордусунун Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропа әразисини азад етмәјә башламасы (1944) бу өлкәләрдә антифашист милли азадлыг мүбаризәсинин *халг демократик ингилабына* чеврилмәси үчүн әлверишли шәраит јаратды. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Шәрги вә Чәнуб-Шәрги Асија да дүнја ингилаб просесинин мүһүм мәркәзләриндән олду.

Мүһарибә дөврүндәки фашизмә гаршы мүбариз ролуна көрә фәһлә синфинин ичтимаи-сијаси нүфузу артды. Фәһлә партијалары мүһарибәдән сонра Авропанын әксәр һөкумәтләринин тәркибинә дахил олдулар. Мүһарибәдә ағыр иткиләрә дүчар олмаларына бахмајараг коммунист партијалары үзвләринин сајы 1947 илдә 20 млн.-а чатды. Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропанын бир сыра өлкәләриндә, Италија вә Франсада коммунистләр фәһлә синфинин әксәријјәтинин рәғбәтини газандылар.

Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропада халг-демократик вә сосиалист ингилабларынын гәләбә чалмасы нәтиҹәсиндә фәһлә синфи бу өлкәләрдә һакимијјәти әлә алды. Пролетар диктатурасынын јени формасы олан *халг демократијасы* јаранды. 1949 илдә Алманија Демократик Республикасы е'лан едилди; Чиндә халг ингилабы гәләбә чалды вә ЧХР јарадылды. Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәләриндә сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтиҹәсиндә *дүнја социализм системи* јаранды.

1947 илин башланғычында—гүввәтләнмәкдә олан *«сојуг мүһарибә»* шәраитиндә Гәрби Авропа буржуазијасы АБШ империализминин көмәји илә ингилаби гүввәләрә гаршы һүчума кечди. Әксәр өлкәләрдә о, С.-Д. лидерләрини өз тәрәфинә чәкә билди. 1947 илин јазында Франса, Белчика вә Италијада коммунист партијаларынын нүмајәндәләри һөкумәт тәркибиндән чыхарылдылар. 1949 илин декабрында реформистләр *Бејнәлхалг Азад Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасыны* јаратдылар. 1951 илдә јарадылмыш Сосиалист Интернасионалы гаты антисовет мөвге тутду.

Б.ф.һ. капитализмин үмуми бөһранынын үчүнчү мәрһәләсиндә. Дүнја социализм системинин мөһкәмләнмәси 50-чи илләрдә Б.ф.һ.-нын ән башлыча наилијјәти олду. Социализмин там вә гәти гәләбә чалдығы ССРИ-дә зәһмәткешләр Сов.ИКП-нин рәһбәрлији алтында совет чәмијјәтинин тәдричән коммунизмә кечмәси вәзифәләрини јеринә јетирмәјә башладылар. Дикәр сосиалист өлкәләриндә дә социализм гуручулуғу мүвәффәгијјәтлә давам едирди. Бу мүвәффәгијјәтләр капитализм дүнјасындакы бүтүн ингилаби гүввәләрин фәаллашмасына көмәк көстәрирди.

Елми-техники ингилаб нәтиҹәсиндә ичтимаи-игтисади инкишафын сүр'әтләнмәси Гәрбдә вә Јапонијада 50-чи илләрдә дөвләт инһисарчы капитализминә гаршы пролетариатын синфи мүбаризәсини кәскинләшдирди, тә'тил һәрәкаты кенишләнди, Гәрбин әксәр өлкәләриндә 60-чы илләрдә пролетариат мүһүм мүвәффәгијјәтләр газанды. 60-чы илләрин орталарындан фәһлә партијаларынын нүфузу артды. Франса, Италија, Исвеч, Белчика вә с. өлкәләрдә коммунист партијаларынын тә'сири күчләнди.

50-чи илләрин сонундан Латын Америкасы өлкәләриндә дә синфи мүбаризә вә милли азадлыг һәрәкаты артды. *Куба ингилабы (1959)* Латын Америкасында ингилаби һәрәкат үчүн руһландырычы нүмунә олду. Венесуела, Гватемала, Колумбијада вә бир сыра башга өлкәләрдә силаһлы ингилаби мүбаризә кенишләнди. Латын Америкасы фәһлә синфи бу дөврдә һәлә кифајәт гәдәр күчлү олмадығы үчүн бир сыра јерләрдә ингилаби һәрәкат ағыр мәғлубијјәтә уғрады.

Синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси, Авропада «сојуг мүһарибә»нин зәифләмәси, ичтимаи дәјишикликләр уғрунда мүбаризә формаларынын артмасы 60-чы илләрин сонунда фәһлә һәрәкатынын мүхтәлиф дәстәләринин јенидән јахынлашмасы зәрурәтини ирәли сүрдү. Чилидә халг бирлији блоку һөкумәтинин (1970—73) фәалијјәти, Франсада сол гүввәләрин биркә програмы барәдә коммунист вә сосиалист партијалары арасында бағланмыш сазиш (1972), 1972 ил сазиши әсасында Италијада үч әсас һәмкарлар иттифаглары мәркәзинин бир федерасијада бирләшмәси зәһмәткешләрин бирлијә артан мејлинин нәтиҹәси иди. Һинд-Чин халгларынын Америка мүдахиләчиләри вә онларын әлалтылары үзәриндәки гәләбәси (1973—75), 1974 илдә Јунаныстан вә Португалијада фашист диктатураларынын деврилмәси, Португалија мүстәмләкә империјасынын ифласы, Африкада јени мүстәгил дөвләтләрин мејдана кәлмәси вә Испанијада демократија уғрунда мүбаризәнин кенишләнмәси мүасир мәрһәләдә Б.ф.һ., антиимпериалист вә милли азадлыг һәрәкатлары тарихинин парлаг сәһифәсини тәшкил едир. Империализм вә јерли олигархијанын фәһлә вә ингилаби һәрәкатларын гаршысыны алмаг мәгсәдилә ганлы террор үсулларына әл атмасына бахмајараг (1973-чү илин ијунунда Уругвајда, сентјабрында исә Чилидә баш вермиш мүртәҹе һәрби чеврилишләр) Латын Америкасында синфи мүбаризә даһа да кенишләнир. 50—60-чы илләрдә коммунист һәрәкатынын инкишафы гаршысына мүәјјән чәтинликләр (1956 илдә Мачарыстанда әксингилаби гијам, 60-чы илләрин сонунда Чехословакијада сағ оппортунист үнсүрләрин фәаллашмасы, бир сыра коммунист партијалары дахилиндә сағ вә сол тәфтишчилик мејлләри, бејнәлхалг коммунист һәрәкатында тәфригәчилик вә с.) чыхды. Бунлар Б.ф.һ.-на бөјүк зијан вурду. Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг, дөврүмүзүн ән мүтәрәгги вә нүфузлу сијаси гүввәси олан дүнја коммунист һәрәкатынын мөвгеләри мөһкәмләнир. Коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәси (Москва, 1969 ил), Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын мүшавирәси (Һавана, 1975 ил), Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын конфрансы (Берлин, 1976 ил), дикәр рајонларын коммунистләринин мәҹлисләри коммунист һәрәкатыны даһа сых бирләшдирмәк, империализмә

гаршы, сүлһ, демократија вә ичтимаи тәрәгги уғрунда мүбаризәни күчләндирмәк јолунда мүһүм мәрһәләләр олмушдур.

Империализмә гаршы, бејнәлхалг кәркинлијин зәифләдилмәси вә дүнја азадлыг һәрәкатынын инкишафы уғрунда мүбаризәјә, коммунист һәрәкатынын вә бүтүн ингилаби гүввәләрин даим сых бирлијинә чағыран Сов.ИКП Б.ф.һ. илә бејнәлмилəл һәмрә'јлији мөһкәмләндирмәји өз фәалијјәтинин ән мүһүм истигамәтверичи принсипләриндән бири һесаб едир.

Сов.ИКП 24-чү гурултајында гәбул олунмуш, 25-чи гурултај тәрәфиндән даһа да инкишаф етдирилмиш Сүлһ програмынын ардычыл сурәтдә вә мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын даһа да мөһкәмләнмәси, онун марксизм-ленинизм, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләри әсасында сых бирлији үчүн кениш имканлар ачмышдыр. *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәнин* мүвәффәгијјәтлә баша чатмасы бу јолда бүтүн сүлһсевәр вә мүтәрәгги гүввәләрин, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын, Б.ф.һ.-нын бөјүк наилијјәтидир.

Б.ф.һ. өзүнүн әсрјарымлыг инкишафы әрзиндә ичтимаи тәрәггинин чох бөјүк гүввәсинә чеврилмиш, фәһлә синфинин тарихи ролу, зәһмәткешләрин капитализмә гаршы, сосиализм вә коммунизм гуручулуғу уғрунда мүбаризәсиндә онун һекемон ролу барәдә марксизм-ленинизм тә'лиминин һәјатилијини тәсдиг етмишдир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист партијасынын манифести, Б., 1976; јенә онларын, Мәркәзи Комитәнин Коммунистләр Иттифагына мүрачиәти, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; Маркс К., Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин тә'сис манифести, јенә орада; јенә онун, Гота програмынын тәнгиди, јенә орада, ч. 2; Енкелс Ф., Коммунистләр Иттифагынын тарихинә даир, јенә орада; Ленин В. И., «Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Анархизм вә сосиализм, јенә орада, ч. 5; јенә онун, Нә етмәли?, јенә орада, ч. 6; јенә онун, Коммунанын дәрсләри, Әсәрләри, ч. 13; јенә онун, Коммунанын хатирәси, јенә орада, ч. 17; јенә онун, Пролетар ингилабы вә хаин Каутски, јенә орада, ч. 28; јенә онун, Үчүнчү Интернасионал вә онун тарихдә јери, јенә орада, ч. 29; јенә онун, Коммунизмдә «соллуг» ушаг хәстәлији, јенә орада, ч. 31; Коммунист вә Фәһлә Партијаларынын Бејнәлхалг Мүшавирәси. Сәнәдләр вә материаллар, Б., 1970; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын програмы, Б., 1973; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында. Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977; Коммунистический Интернационал в документах 1919—1932, М., 1933; Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм, М., 1961; Димитров Г., В борьбе за единый фронт против фашизма и войны, М., 1939; Фостер У., История трех интернационалов, пер. с англ., М., 1959; Черняев А. С., Современная социал-демократия и проблемы единства рабочего движения, М., 1964; Краскин Ю. А., Ленин, революция, современность, М., 1967; Ленин в борьбе за революционный интернационал, М., 1970; Основные проблемы рабочего движения в развитых капиталистических странах, М., 1970; Антивоенные традиции международного рабочего движения, М., 1972; Международное рабочее движение, т. 1—2, М., 1976; бах һәмчинин, *Коммунистләр Иттифагы. Биринчи Интернасионал, Икинчи Интернасионал, Коммунист Интернасионалы, Фәһлә синфи* мәгаләләринин әдәбијјатларына.

БЕЈНӘЛХАЛГ ХҮСУСИ ҺҮГУГ— бејнәлхалг характерли мүлки-һүгуг мүнасибәтләрини тәнзимләјән һүгуг нормаларынын мәчмусу. Бу һүгуг мүнасибәтләриндә ја әчнәбиләр, әчнәби һүгуги шәхсләр вә харичи өлкәләр иштирак едир, јахуд онларын објекти харичи өлкәләрдәки әшја һесаб едилир. Б.х.һ. нормалары, башлыча олараг, бејнәлхалг игтисади вә елми-техники әмәкдашлыг нәтичәсиндә јаранан мүнасибәтләри тәнзимләјир. Совет дөвләтинин бу нормалардан истифадә етмәси ССРИ-нин харичи сијасәтинин әсасыны тәшкил едән динч јанашы јашамаг принсипләрини һәјата кечирмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Б.х.һ. саһәсинә әчнәбиләрин, әчнәби һүгуги шәхсләрин вә гарышыг чәмијјәтләрин мүлки-һүгуг вәзијјәтләринин, мүлкијјәт һүгугунун, өһдәлик һүгугунун, мүәллиф вә ихтира һүгугунун, аилә вә вәрәсәлик һүгугунун мүвафиг мәсәләләри, мүлки-просессуал мәсәләләр аиддир. Б.х.һ. нормалары ја ајры-ајры һүгуг вә вәзифәләри мүәјјән едән бирбаша гајдалардан ибарәтдир, јахуд бу һалда һансы ганунверичилијин тәтбиг олуначағы көстәрилир, јә'ни һәр һансы дөвләтин һүгугуна истинад едилир. Б.х.һ. бејнәлхалг үмуми һүгугла бағлыдыр; Б.х.һ.-ун бир сыра нормасы билаваситә бејнәлхалг үмуми һүгугун әсасларындан ирәли кәлир. Б.х.һ. мәнбәләри ики характердәдир: Б.х.һ. нормаларынын бир һиссәси дөвләтләрин дахили ганунларында, дикәр һиссәси бејнәлхалг мүгавиләләрдә вә бир сыра бејнәлхалг адәтләрдәдир.

ССРИ-дә Б.х.һ.-ун әсас нормалары ССРИ харичи тичарәтинин дөвләт инһисары һаггында ганунверичиликдә, ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Респ-ларын Мүлки Ганунверичилији вә Никаһ вә Аилә Ганунверичилији Әсасларында, ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Респ.-ларын Мүлки Мүһакимә Ичраатынын Әсасларында, *ССРИ Тичарәт Кәмичилији Мәчәлләсиндә, ССРИ Һава Мәчәлләсиндә* вә с.-дә тәсбит едилир. ССРИ-нин сосиалист өлкәләри илә Б.х.һ. саһәсиндәки мүнасибәтләриндә бејнәлхалг сазиш нормалары әсас рол ојнајыр. ССРИ-нин капиталист дөвләтләри илә мүнасибәтләриндә истифадә етдији Б.х.һ. нормаларынын әсас мәгсәди гаршылыглы сурәтдә әлверишли олан игтисади, елми-техники вә мәдәни әлагәләрин, һәмчинин тичарәт әлагәләринин һүгуги чәһәтдән рәсмиләшдирилмәсидир. ССРИ-нин инкишаф едән өлкәләрлә мүнасибәтләриндә һәмин өлкәләрдә сәнаје мүәссисәләри вә с. објектләрин тикилмәсинә техники јардым көстәрмәк, ихтисаслы милли кадрларын һазырланмасына көмәклик мәсәләләрини тәнзимләјән Б.х.һ. нормалары мүһүм јер тутур.

Әд.: Богуславский М. М., Международное частное право, М., 1974.

БЕЈНӘЛХАЛГ ҺЕСАБЛАШМА — мүхтәлиф өлкәләрин мүәссисә, идарә, банк вә ајры-ајры шәхсләри арасында пул һесаблашмасы. Харичи тичарәт, кредит, инвестисија, нәгл. хидмәтләри, туризм, харичдә дипломатик нүмајәндәлијин сахланмасы, харичә е'замијјәт вә нүмајәндә һеј'әтләринин кетмәси вә с. илә әлагәдардыр. Б.һ.-ларда әсас јери харичи тичарәт үзрә һесаблашмалар тутур. Б.һ.-нын бөјүк һиссәси банк васитәси илә нағдсыз һесаблашма гајдасында апарылыр. Б.һ.-нын әсас вәсаити телеграф вә почт-өдәмә тапшырыглары, чек, тратта, инкасса тапшырығы, аккредитивдир. Бејнәлхалг өдәмәләрин бөјүк һиссәси АБШ *доллары* вә Инкилтәрә *фунт стерлинги*, һабелә АФР *маркасы*, Јапонија *иенасы*, Франса вә Исвечрә *франкы* илә апарылыр. Б.һ. бир валјутаны башга валјута илә дәјишдирмәк вә харичи валјута алмагла бағлыдыр. Буна көрә дә Б.һ.-да *валјута мәзәннәсинин* мүһүм ролу вар.

Сосиалист өлкәләринин Б.һ.-сы гаршылыглы игтисади әмәкдашлығын планлы вә узунмүддәтли инкишаф формасы әсасында гурулур. 1964 ил јанварын 1-дән сосиалист өлкәләри арасында һесаблашма чохтәрәфли һесаблашма системи чәрчивәсиндә *Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкы* вә *Бејнәлхалг Инвестисија Банкы* васитәси илә апарылыр.

Сосиалист өлкәләри илә капиталист өлкәләри арасында Б.һ. икитәрәфли өдәмә сазишләринә әсасланыр. Сосиалист өлкәләри илә инкишаф едән өлкәләр арасында һесаблашмалар чох вахт *клиринг* әсасында гурулур, лакин халис өдәмә сазишләри вә гарышыг өдәмә-клиринг сазишләри характериндә дә олур.

БЕЈНӘЛХАЛГ ҺЕСАБЛАШМА БАНКЫ (БҺБ)—бејнәлхалг малијјә әмәлијјатлары, һабелә валјута-малијјә мәсәләләриндә гаршылыглы мәсләһәтләшмәләр апармаг мәгсәди илә Базелдә (Исвечрә) јарадылмыш (1930) банк. БҺБ-а 29 дөвләтин мәркәзи банкы, һабелә АБШ-ын банклар групу дахилдир (1975). ССРИ БҺБ-ын үзвү дејил. Низамнамәсинә көрә рәсми мәгсәди «мәркәзи банклар арасында әмәкдашлыға көмәк етмәк вә бејнәлхалг малијјә әмәлијјатлары үчүн әлавә әлверишли шәраит јаратмаг, һабелә бејнәлхалг малијјә тәдбирләрини һәјата кечирмәкдә мүвәккил вә ја акент кими фәалијјәт көстәрмәкдир». БҺБ формача сәһмдарлар чәмијјәтидир. 1958 илдән Авропа Валјута Сазиши чәрчивәсиндә *Авропа Көмүр вә Полад Бирлијинин* малијјә функсијасыны һәјата кечирән акент кими фәалијјәт көстәрир. Банк капитализмин малијјә системини мүдафиә етмәклә империализмин малијјә сијасәтини әлагәләндирән мәркәз ролу ојнајыр. Банкын балансы 41,9 млрд. Исвечрә гызыл франкы мәбләғиндә, депозити (гызыл вә харичи валјута шәклиндә) 40,4 млрд., гызыл еһтијаты 42 млрд. франкдыр (1975, март).

БЕЈНӘЛХАЛГ ҺӘРБИ ТРИБУНАЛ— Икинчи дүнја мүһарибәсинин әсас һәрби чаниләринин тә'гиб олунмасы вә чәзаландырылмасы үчүн јарадылан бејнәлхалг мәһкәмә органы. 1) Авропа дөвләтләринин әсас һәрби чаниләринин мүһакимәси үчүн Б.һ.т. ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франса һөкумәтләри арасында, һитлерчиләрин төрәтдикләри чинајәтләр үчүн мәс'улијјәти барәдә 1943 ил Бәјаннамәсинә мүвафиг олараг, 1945 ил августун 8-дә јарадылмышды. Б.һ.т.-ын тәкбашына, јахуд һәр һансы тәшкилатын үзвү кими сүлһә вә бәшәријјәтә гаршы чинајәтләр,

һәрби ҹинајәтләр төрәдән шәхсләри мүһакимә етмәк вә ҹәзаландырмаг һүгугу вар иди. Трибуналын јарадылмасында иштирак едән 4 һөкумәтин һәр бири Б.һ.т.-ын тәркибинә бир үзв, она бир мүавин вә баш иттиһамчы тә'јин едирди. Б.һ.т.-ын гәрарлары сәс чохлуғу илә гәбул едилирди. Б.һ.т.-ын илк тәшкилати иҹласы 1945 ил октјабрын 9-да Берлиндә олмушдур. Әсас насист һәрби ҹаниләр үзәриндә просес јери Нүрнберг ш. (Алманија) сечилмишди. 2) Узаг Шәрг Б.һ.т.-ы 1946 ил јанварын 19-да Токиода (Јапонија) јарадылмышды. Трибуналда 11 дөвләт тәмсил едилмишди (ССРИ, АБШ, Чин, Б. Британија, Австралија, Канада, Франса, Нидерланд, Јени Зеландија, Һиндистан вә Филиппин). Трибунал Јапонијанын әсас һәрби ҹаниләри үзәриндә мәһкәмә просеси апармышдыр. Токиода Б.һ.т.-ын иҹласлары 1946 ил мајын 3-дән 1948 ил нојабрын 12-дәк кечирилмишдир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ҺҮГУГ — дөвләтләр арасында мүнасибәтләри тәнзимләјән һүгуг принсипләри вә нормаларынын мәҹмусу. Б.һ. дикәр һүгуглар кими тарихи категоријадыр вә дөвләтин јаранмасы илә формалашмаға башлајыр. Дөвләтләрин мөвҹуд олмасынын вә инкишафынын објектив шәраити онлар арасында сијаси, игтисади вә дикәр мүнасибәт вә әлагәләрин јарадылмасы зәрурәтини доғурмуш вә бу мүнасибәтләр тәдриҹән даими характер алмышдыр. Бу да һәмин мүнасибәтләрин һүгуги тәнзимләнмәси мәсәләсини ирәли сүрмүшдүр. Бунун әсасында јаранан һүгуг принсипләри вә нормалары сонрадан Б.һ. адландырылмышдыр (international law, droit international вә с.). Б.һ. һәмишә синфи характер дашыјыр: дөвләтләр Б.һ. јаратмагла онун нормаларында өзләринин синфи ирадәләрини экс етдирирләр.

Б.һ.-ун ајры-ајры институтлары һәлә гәдим дөврдә Һиндистанда, Јунаныстанда, Мисирдә әмәлә кәлмишди. Б.һ.-ун нәзәри мүддәалары гәдим јунан вә Рома алимләринин әсәрләриндә ифадә олунмушдур. Лакин Б.һ. елми әсл мә'нада феодализм дөврүндә јаранмыш вә капитализм дөврүндә инкишаф етмишдир.

15 әсрдә даими дипломатик нүмајәндәләр институту јаранмыш, 16 әсрдә исә Авропа дөвләтләринин әксәријјәтиндә даими хариҹи әлагәләр идарәләри мөвҹуд олмушду. Бу дөврдә консул һүгугу әмәлә кәлмишди. Орта әср Б.һ.-унун инкишафында Венесија, Флоренсија, Кенуја вә с. шәһәр-респ.-лар мүһүм рол ојнамышдыр. 17 әсрин әввәлләриндә ачыг дәниз сәрбәстлији принсипи ирәли сүрүлмүшдү (бах һәмчинин *Дәниз һүгугу*).

Буржуа ингилаблары, хүсусилә Бөјүк Франса ингилабы Б.һ.-да јени принсипләрин јаранмасына көмәк етди. Феодал иртиҹасына гаршы мүбаризә апаран буржуазија суверен бәрабәрлик, мүстәгиллик, әрази тохунулмазлығы, башга дөвләтләрин дахили ишләринә гарышмамаг, мүгавиләләрә риајәт етмәк принсипләрини бејнәлхалг үнсијјәтин әсас башланғыҹы е'лан етди. Капитализм дөврүндә Б.һ. дөвләтләрин танынмасы вә һүгуг варислији, плебисит вә вәтәндашлығын *оптасијасы, сығынаҹаг һүгугу, «хејирхаһ хидмәтләр»* вә с. институт вә нормаларла зәнкинләшди. 19 әсрдә Б.һ. елминдә тарихи-позитивизм ҹәрәјаны һаким мөвге тутду.

Буржуа һүгугунун характерик хүсусијјәти—формал олараг һамынын ганун гаршысында бәрабәрлији—капитализм дөврүнүн Б.һ.-уна да хасдыр. Капитализм дөврүнүн Б.һ.-у бүтүнлүкдә буржуазијанын сијаси вә игтисади мәнафејинин горунмасы васитәсинә чеврилир. Империализм дөврүндә буржуа Б.һ. елминдә башлыҹа олараг, империализмин тәҹавүзкар сијасәтинә бәраәт газандыран вә ону әсасландырмаға ҹәһд едән нәзәријјәләр вә консепсијалар кениш јајылмышды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы кејфијјәтҹә јени, мүасир Б.һ.-ун формалашмасынын әсасыны гојду. В. И. Ленин сүлһ һаггында Декрети Советләрин 2-ҹи гурултајына мүзакирәјә верәркән демишдир: «Биз сојғунчулуг вә зоракылыг һаггындакы бүтүн маддәләри рәдд едирик, лакин меһрибан гоншулуг шәртләри вә игтисади сазишләр һаггындакы маддәләрин һамысыны мәмнунијјәтлә гәбул едирик, биз онлары рәдд едә билмәрик» (Әсәрләри, ч. 26, сәһ. 252). В. И. Ленин иҹтимаи гурулушу мүхтәлиф олан дөвләтләрин *динҹ јанашы јашамаг* принсипини ирәли сүрдү. Совет дөвләтинин тә'сири алтында, хүсусилә дүнја сосиализм системи јарандыгдан сонра, Б.һ. көкүндән дәјишди; мүртәҹе институт вә нормаларын чоху гүввәсини итирди. Б.һ.-ун субјектләри — бејнәлхалг һүгуг мүнасибәтләринин иштиракчылары—илк нөвбәдә вә башлыҹа олараг дөвләтләрдир. Өз мүгавимәт һәрәкатыны јарадан вә истиглалијјәт уғрунда вурушан халглар вә милләтләр дә Б.һ. субјекти һесаб едилир. Јаранмалары вә фәалијјәтләри Б.һ.-ун әсас принсипләринә ујғун кәлән бејнәлхалг тәшкилатлар да Б.һ. субјекти сајыла биләр.

Мүасир Б.һ. үмумән гәбул олунмуш принсип вә нормалардан, јә'ни бүтүн дөвләтләр тәрәфиндән танынмыш вә онлар үчүн мәҹбури олан принсип вә нормалардан ибарәтдир. Һазырда Б.һ.-ун әсас принсипләри БМТ-нин Низамнамәсиндә тәсбит едилмишдир; ССРИ онларын ишләниб һазырланмасында фәал иштирак етмишдир. Мүасир Б.һ.-ун ән мүһүм принсипләри бунлардыр: суверенлик, бәрабәрлик, дахили ишләрә гарышмамаг, һүҹум етмәмәк, халгларын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси, бејнәлхалг мүбаһисәләрин динҹ јолла һәлли, тәрксилаһ, инсан һүгугларына һөрмәт, бејнәлхалг өһдәликләрә виҹданла әмәл етмәк, мүһарибә тәблиғатынын гадаған едилмәси вә с. Б.һ. нормалары исә бу принсипләри инкишаф етдирән вә дәгигләшдирән конкрет davranыш гајдаларыдыр.

Б.һ. нормалары дөвләтләр арасында сијаси, игтисади, мәдәни, һуманитар вә с. саһәләрдә јаранан ән мүхтәлиф мүнасибәтләри тәнзимләјир.

Б.һ.-ун јени нормаларынын јаранмасы, гүввәдә олан нормаларын ләғви, јахуд дәјишдирилмәси дөвләтләр арасында сазишә әсасланыр. Һазырда Б.һ.-ун јени нормаларынын әксәријјәти хүсуси бејнәлхалг конвенсијалар бағламагла јараныр. Б.һ.-ун мәҹәлләләшдирилмәси вә мүтәрәгги инкишафы дөвләтләр арасында әмәкдашлығын мүһүм мәсәләләриндән бири кими БМТ Низамнамәсиндә экс олунмушдур; бунларын јеринә јетирилмәси үчүн БМТ-нин Бејнәлхалг Һүгуг Комиссијасы јарадылмышдыр. Б.һ.-ун мүтәрәгги инкишафы вә мәҹәлләләшдирилмәси Совет Иттифагы вә дикәр сосиалист өлкәләринин фәал иштиракы илә һәјата кечирилир. Б.һ.-ун норма вә принсипләринин дөвләтләр тәрәфиндән позулмасы мүвафиг санксијанын тәтбигинә сәбәб олур. Бејнәлхалг мүнасибәтләрин тәҹрүбәси көстәрир ки, капиталист дөвләтләри тез-тез бејнәлхалг әлагәләрин ади принсипләрини позур, Б.һ. нормаларындан тәҹавүз вә ишғалчылыг сијасәти кими истифадә етмәјә чалышырлар. Дүнја сосиализм системинин јаранмасы вә инкишафы иҹтимаи-игтисади гурулушу ејни олан дөвләтләр арасында јени типли бејнәлхалг мүнасибәтләрин формалашмасынын әсасыны гојмагла Б.һ.-ун демократик принсипләринин мөһкәмләнмәсинә көмәк едир, бејнәлхалг әлагәләрин инкишафына, әмәкдашлығын даһа да артмасына мүтәрәгги тә'сир көстәрир.

Әд.: Әскәров Ә., Бејнәлхалг һүгуг, Б., 1966; Әләскәров М., Мүстәмләкәчиликдән азад олмуш Асија вә Африка дөвләтләринин бејнәлхалг һүгугу субјектлији, Б., 1967; јенә онун, Равноправное сотрудничество, Б., 1975; Курс международного права, т. 1—6, М., 1967—73; Международное право, М., 1974; Советское государство и прогрессивное развитие международного права, М., 1977.

БЕЈНӘЛХАЛГ ҺҮГУГ КОМИССИЈАСЫ—бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Бејнәлхалг Һүгуг Комиссијасы.*

БЕЈНӘЛХАЛГ ЧАЈЛАР — бејнәлхалг һүгугда бир нечә дөвләтин әразисиндән кечән чајлар (мәс., Дунај, Конго, Амазон вә с.). Б.ч.-ын ајры-ајры саһәләри мүвафиг саһилбоју дөвләтин әразиси һесаб едилир вә онун јурисдиксијасына табе олур. Б.ч.-дан кечән бүтүн хариҹи кәмиләр, суларындан кечдији өлкәләрин гојдуғу үзмә ганунларына әмәл етмәлидир. Мүһүм Б.ч.-ын һүгуг режими бүтүн саһилбоју дөвләтләрин разылығы илә мүәјјән едилир.

БЕЈНӘЛХАЛГ ҸОҒРАФИЈА ИТТИФАГЫ (БҸИ)—дүнја ҹоғрафијашүнасларынын бејнәлхалг елми тәшкилаты. 1922 илдә јарадылмышдыр. БҸИ ҹоғрафијаја аид проблемләрин өјрәнилмәсинә јардым көстәрир, бејнәлхалг әмәкдашлыг шәраитиндә апарылмалы тәдгигатларын тәшкили вә мәркәзләшдирилмәси илә мәшғул олур, бејнәлхалг ҹоғрафија конгресләрини чағырыр вә с. 1976 илдә 70-дән чох өлкә БҸИ-нин үзвү олмушдур. БҸИ-нин ишинә Баш Шуранын сечдији Иҹраијјә комитәси рәһбәрлик едир. Баш Шура 3—4 илдән бир чағырылыр. Совет Иттифагы 1956 илдән БҸИ-нин үзвүдүр. Совет алимләриндән акад. И. П. Керасимов, акад. С. В. Калесник, Курҹ. ССР ЕА акад. Ф. Ф. Давитаја дәфәләрлә БҸИ Иҹраијјә комитәсинә сечилмишләр. 23-ҹү Бејнәлхалг ҹоғрафија конгреси өлкәмизин пајтахты Москвада (1976 ил, ијул-август) кечирилмишдир. Конгресин ишиндә Азәрбајҹан ҹоғрафијашүнаслары фәал иштирак етмишләр.

БЕЈРА (Beira)—Мозамбикдә шәһәр. Пунгве вә Бузи чајларынын мәнсәбиндәдир. Африканын ш. саһилиндә мүһүм дәниз порту. Лобиту—Б. трансаф-

рика д.ј.-нун ш. гуртарачағы. Әһ. 60 мин (1974). Б.-нын 8 *км*-лијиндә бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт вар. Б. 1891 илдә салынмышдыр.

БЕЈРУ́Т (بيروت) — Ливан Республикасынын пајтахты. Аралыг дәнизи саһилиндәдир. Иглими субтропик, јајы исти вә гурудур. Орта темп-р јанварда 14°C, августда тәгр. 28°C-дир. Иллик јағынты тәгр. 900 *мм*. Мүһүм порт (јүк дөвријјәси тәгр. 5 млн. *т*), д.ј., шосе вә һава јоллары говшағы. Бејнәлхалг аеропортдур. Әһ. 1290 мин (әтрафы илә бирликдә, 1972).

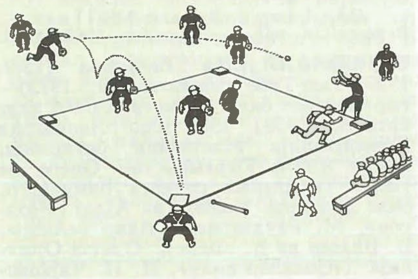
Б. (гәдимдә—Берута, Берит) Финикијанын тичарәт вә лиман шәһәри кими е.ә. 18 әсрдән (дикәр мә'лумата көрә 15 әсрдән) мә'лумдур. Еллин-Рома дөврүндә (е.ә. 3 әср—ерамызын 4 әсри) мухтаријјәти вә пул кәсмәк һүгугу олан ири тичарәт-сәнәткарлыг мәркәзинә чеврилмишди. 635 илдә *Хилафәтә* дахил едилмишдир. 12 әсрин әввәли—13 әсрләрдә (кичик фасиләләрлә) сәлибчиләрин, 14 — 15 әсрләрдә исә Мисир *мәмлукләринин* һакимијјәти алтында олмушдур. Б.-у 1516 илдә түркләр тутмушдур. 1768 — 74 илләр Русија—Түркијә мүһарибәси дөврүндә Рус донанмасы Б.-у ики дәфә мүһасирәјә алараг Шимали Фәләстин вә Ливан әһалисинин түрк һөкмранлығына гаршы үсјаныны мүдафиә етмишдир. 1887 илдә Османлы империјасында ејниадлы вил.-ин мәркәзи олмушдур. 1918 илин октјабрында Б.-у Антанта гошунлары ишғал етмишди. 20-чи илләрин әввәлиндән Б. Ливанда милли азадлыг вә фәһлә һәрәкатынын мәркәзләриндән олмушдур. Б. 1920—43 илләрдә Франсанын мандатында олмуш, Франса бу шәһәрдән Јахын Шәргдә өз нүфуз даирәсини кенишләндирмәк мәгсәдилә истифадә етмишдир. 1943 илдән Ливан Республикасынын пајтахтыдыр. 1975—76 илләрдә Ливанда сағ христиан гүввәләринин милли вәтәнпәрвәр гүввәләринә вә Фәләстин азадлыг һәрәкатына гаршы төрәтдикләри ганлы вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә Б. бөјүк дағынтылара мә'руз галмышдыр.

Б. өлкәнин сәнаје, тичарәт-малијјә вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Тохучулуг, трикотаж, түтүн, памбыг парча ф-клары, көн дәри вә метал е'малы з-длары, јејинти, машынгајырма, кимја сәнајеси мүәссисәләри вар. Б.-дан ситрус мејвәләри, алма, зејтун јағы, хам ипәк, јун вә с. мәһсуллар ихрач едилир. Б. һәмчинин туризм мәркәзидир.

Б.-да Финикија, Рома вә Бизанс дөврләринә аид тикилиләрин галыглары, Өмәр чамеси (1291 илә дәк христиан килсәси олмушдур), «Сарај мәсчиди» (16 әсрин әввәли) галмышдыр. Б., әсасән, мүасир шәһәрдир; бурада саһил боју узанан дүз күчәләр, чохмәртәбәли евләр, отелләр, виллалар вар. Б.-ун ме'марлығында мүасир һәчм вә формалар јајылмышдыр. 1950—60-чы илләрдә тикилмиш банк бинасы, «әс-Сәјјад пресс» контор бинасы, Әдлијјә сарајы, «Финикија» отели вә с. биналар Б.-ун марағлы ме'марлыг нүмунәләридир.

Б.-да Ливан дөвләт ун-ти, Америка, Франса вә әрәб ун-тләри, Милли китабхана, Америка ун-тинин музеји (археолокија), Ливан Милли музеји (инчәсәнәт тарихи), Сурсок музеји (мүасир инчәсәнәт) вар.

БЕЈСБОЛ (инк. baseball, base—база+ball—топ) — командалы идман ојуну. Топ вә тохмагла ојнанылыр. Б.-да һә-

рәси 9 нәфәрдән ибарәт ики команда иштирак едир. Ојун, кәнар хәтләри 90 фут (27,4 *м*) вә һәр күнчүндә «база» («ев») олан ромб формалы мејдан-

Бејрут. 1. Саһилбоју. 2. Рауши мәһәлләси. 3. Мәркәзи күчәләрдән бири. 4. Бејрутдан бир көрүнүш.

чада кечирилир. Һүчум едән командасынын ојунчулары нөвбә илә «база»-нын јанында дуруб, онлара тәрәф атылан топу тохмагла гајтарырлар вә топун учушу мүддәтиндә бир «база»дан дикәринә гачырлар. Мүдафиәдә олан команданын ојунчулары топу јерә дәјмәмиш тутуб, ону гачан рәгибә вурмалыдырлар. Буна үч дәфә наил оландан сонра, командалар јерләрини дәјишир. 9 јердәјишмәдән сонра даһа чох хал јыған (гачараг, бүтүн «базалары» кечмәклә өз «евинә» чатан ојунчуларын сајына мүвафиг) команда галиб кәлир. 19 әсрдә АБШ-да мејдана кәлмишдир. Илк рәсми ојун 1820 илдә Нју-Јоркда кечирилмишдир. Б., әсасән, АБШ, Австралија, Канада, Мексика, Јапонијада јајылмышдыр. Б. бир гәдәр Азәрб.-ын милли «косалдығач» ојунуну хатырладыр.

БЕЈТ—Јахын вә Орта Шәрг поезијасында ше'рин ејни вәзндә јазылмыш вә мә'нача бир-биринә бағлы ики јанашы мисрасы. Классик әдәбијјатда Б. ше'р ваһиди сајылырды. Б.-дә мисраларын һәмгафијә олмасы шәрт дејил. Шәрг поетикасында бә'зән Б. термини, үмумијјәтлә, ше'р мә'насында да ишләнир. Ше'рин ән көзәл вә мә'налы Б.-инә «шаһ Б.», ики мисрадан ибарәт мүстәгил әсәр олан Б.-ә исә мүфрәд дејилир. Гәзәл вә гәсидәнин илк Б.-и мәтлә, сон Б.-и исә мәгтә адланыр. Шаирин тәхәллүсү, бир гајда олараг, ше'рин мәгтәсиндә олур.

БЕЈТ ӘЛ-ФӘГИҺ (بيت الفقيه)—Јәмән Әрәб Республикасынын г.-индә шәһәр. Һодејда ш.-ндән ч.-ш.-дә, Тиһәмә дүзәнлијиндәдир. Әһ. тәгр. 30 мин. Кустар сәнәткарлыг (тохучулуг, дулусчулуг мә'мулаты, мебел, күмүш әшјалар истеһсалы) мәркәзидир.

БЕЈТ ҮЛ-МАЛ (әр. بيت المال — «мал еви», хәзинә) — 1) *Хилафәт* дөврүндә дөвләт хәзинәси. Хәлифә Өмәр Б.-м.-ы башлыча дөвләт малијјә идарәси кими тә'сис етмишди. *Әмәвиләр* дөврүндә (661—750) әсаслы шәкилдә тәкмилләшдирилмиш Б.-м. Дәмәшгдә јерләширди. Б.-м.-ын кәлирини веркиләр, мүһарибәдә әлдә едилән гәнимәтләрин чох һиссәси, вариссиз мәрһумларын маллары вә с. тәшкил едирди. Б.-м.-ын маллары һүгуг бахымындан ики јерә ајрылдығына көрә сәдәгә (дөвләт ичтимаи јардым сандығы) вә хәрач (дөвләт кәлирләрини өзүндә чәмләшдирән) шө'бәләри вар иди. *Аббасиләр хилафәти* (762—1258) вә Османлы империјасы дөврүндә дә Б.-м. дөвләтин мүһүм малијјә идарәси иди. 2) Орта әсрләрдә мүсәлман аләминдә ианә үчүн топланан пулларын вә гијмәтли малларын сахландығы јер.

«БЕЈТ ҮС-СӘФА» — әдәби мәчлис. 19 әсрин 60-чы илләриндә Шамахыда шаир Мәһәммәд Сәфанын евиндә јарадылмышды; мәчлисин ады да бунунла әлагәдардыр (әр. бејт—ев+Сәфа). Сејид Әзим Ширвани, Моллаға Бихуд, Ағабаба Зүһури, Гафар Рагиб, Әләкбәр Гафил, Молла Маһмуд Зуји вә б. шаирләр мәчлисин фәал үзвләри иди. Мәчлисә Сејид Әзим Ширвани вә Моллаға Бихуд башчылыг едирдиләр. «Б.-С.» Шушадакы *«Мәчлиси-үнс»*, *«Мәчлиси-фәрамушан»*, Бакыдакы *«Мәчмә уш-шуәра»* илә сых әлагә сахлајырды. Мәчлисдә әдәбијјат, инчәсәнәт, фәлсәфә мәсәләләринә даир сөһбәтләр апарылыр, классикләрин әсәрләри мүталиә олунур, онларын мәшһур ше'рләринә нәзирә јазылыр-

ды. Мәчлис классик ше'рин јајылмасына јардым көстәрсә, дә дөврүн габагчыл әдәби һәрәкатындан кери галырды.

Әд.: Кочәрли Ф., Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, ч. 2, һ. 1, Б., 1926; Гасымзадә Ф., XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974.

БЕЈҺӘГИ (بيهقى) Әбу-л-Фәзл Мәһәммәд ибн Һүсејн (тәгр. 995/96—1077)—Иран тарихчиси. Гәзнәвиләр сарајында мә'мур олмушдур. Гәзнәвиләр дөврүндән бәһс едән 30 чилддән артыг тарих әсәринин мүәллифидир. Б. вә онун әсәри һаггында Әбу-л-Һәсән Бејһәги (12 әср), Һафиз Әбру (15 әср) вә б. мә'лумат вермиш, ондан игтибаслар етмишләр. Иран тарихинин Гәзнәвиләр вә Саманиләр дөврүнүн өјрәнилмәсиндә гијмәтли мәнбә олан вә елми әдәбијјатда «Тарих-и Бејһәги» («Бејһәги тарихи») адланан бу әсәрин султан I Мәс'уд [1030—41] дөврүнә аид кичик бир һиссәси галмышдыр. Әсәрдә дөвләт идарәләринин фәалијјәти, сарај һәјаты, верки топлајан мә'мурларын өзбашыналығы, халг күтләләринин ачыначаглы вәзијјәти вә с. мәсәләләр ишыгландырылмышдыр. Б.-нин «Зинәт үл-күттаб» («Катибләрин зинәти») адлы әсәри олдуғу да күман едилир.

Әсәри: История Масуда (1030—1041), пер. с перс., введ., ком. и прил. А. К. Арендса, 2 изд., М., 1969.

Әд.: Козлов Г. И., Абу-ль-Фазль Бейхаки, «Краткие сообщения Ин-та народов Азии», 1961, в. 30; Бартольд В. В., Бейхаки Абу-л-Фазл, Соч., т. 8, М., 1973.

БЕЈҺӘГИ (بيهقى) Әбу-л-Һәсән Әли ибн Зејд (1105, Сәбзәвәр—1169) — Иран тарихчиси. Ибн Фундуг ләгәби илә дә мәшһурдур. Б. тарих вә башга елм саһәләринә аид әрәб вә фарс дилиндә јазылмыш бир чох әсәрин мүәллифидир. 0, 1148 илдә абхаз чары Димитринин әрәб вә Сурија дилләриндә көндәрдији сорғу мәктубуна Сәлчуг султаны Сәнчәрин көстәриши илә һәр ики дилдә чаваб јазмышды. Б.-нин фарс дилиндә јаздығы вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш «Бејһәгин тарихи» әсәриндә Бејһәг әјаләтинин чоғрафи шәраити, алим вә көркәмли адамлары, һаким вә чанишинләри, топланылан веркиләр, һәмчинин азәрб. алимләр, бејһәгли Рәис Һәмзәнин Тәбриз вә Марағаја һаким тә'јин едилмәси вә с. барәдә мә'лумат верилмишдир.

Әд.: Бартольд В. В., Бейхаки Абу-л-Хасан, Соч., т. 8, М., 1973.

БЕЈЧӘСУЛТАН (Beycesultan) — Анадолунун ч.-г.-индә (Түркијә) е.ә. 5—2-чи миниилликләрә аид јашајыш мәскәни. 1954—59 илләрдә тәдгиг едилмишдир. Мәдәни тәбәгәләрин үмуми галынлығы 25 *м*-дән чохдур. Сон Енеолит дөврү тәбәгәләри е.ә. 4750—3700 илләрә аиддир. Онлардан үстдә илк Тунч дөврүнүн үч инкишаф мәрһәләсини (е.ә. 3400—2100 илләр) характеризә едән тәбәгәләр вар. Үст тәбәгәләр исә орта вә сон Тунч дөврүнә (е.ә. 2-чи миниллик) аиддир. Газынтылар заманы Енеолитә аид чиј кәрпичдән тикилмиш дөрдкүнч бина галыглары, килдән һејван фигурлары, сүмүк ијнәләр, гармаглар, күмүш вә мис ләвһәләр, мүхтәлиф биз, үзүк вә с., илк Тунч дөврүнә аид ибадәткаһларын галыглары, даш бүтләр, мүхтәлиф кил габлар, даш топпузлар, мис ијнәләр, санчаглар, балталар, кичик хәнчәрләр вә с. ашкар едилмишдир. Тапынтылар

Бејчәсултан. Гуш шәклиндә кил габ.

Енеолит вә Тунч дөврүндә Б. сакинләринин јүксәк мәдәнијјәтә малик олдуғуну, гоншу өлкәләрлә (хүсусилә Кичик Асијанын г. һиссәсиндәки) әлагәләрини көстәрир.

Әд.: Lloyd S., and Mellart J., Beycesultan, vol. 1—2, London, 1962—1963.

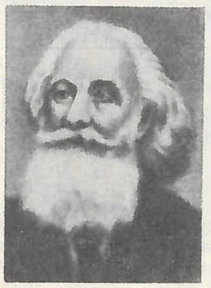
БЕЈШӘНӘЛИЈЕВА Бибисара (15.9. 1926, Таш-Төбе гышлағы—10.5.1973)—гырғыз совет балет артисти. ССРИ халг артисти (1958). 1941 илдә Ленинград Хореографија Мәктәбини битирмиш, һәмин илдән Гырғызыстан Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Әсас ролларыː Чолпон вә Ајдај («Чолпон», М. Раухверкер), Анар («Анар», В. Власов вә В. Фере), Одетта-Одиллија («Соналар көлү», П. И. Чајковски), Марија вә Зарема («Бахчасарај фонтаны», Б. В. Асафјев) вә с. ССРИ Али Советинин депутаты (6—7-чи чағырыш) олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЕК ХӘСТӘЛИЈИ—бах *Саркоидоз.*

БЕКАБАД (1964 иләдәк Беговат)—Өзб. ССР Дашкәнд вил.-ндә шәһәр. Сырдәрја чајы саһилиндәдир. Д.j.ст. Әһ. 62,7 мин (1976). Республиканын мүһүм сәнаје мәркәзидир. Металлуркија, дәмир-бетон мә'мулаты, кәрпич з-длары, семент комбинаты, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, Фәрһад СЕС-и (күчү 114 мин *квт*), сәнаје техникуму, тибб мәктәби, 3 техники-пешә мәктәби вә с. вар.

БЕКАР—бах *Алтерасија.*

БЕКЕТОВ Андреј Николајевич (8.12. 1825, Пенза губ.-нын Новаја Бекетовка к.—14.7.1902, Москва јахынлығында)—рус ботаник-морфологу вә битки чоғрафијашүнасы. Петербург ЕА-нын фәхри үзвү (1895). 1863—97 илләрдә Петербург Ун-тинин проф. олмушдур. Х. Ј. Гоби илә бирликдә «Ботаникаја аид гејдләр» рус елми журналынын

тәшкилатчысы вә Петербург тәбиәтшүнаслар чәмијјәтинин әсасыны гојанлардан биридир. Биткиләрин јерүстү векетатив органларынын гурулушундакы ганунаујғунлуглары, чичәкләрдә «ејбәчәрлик» һадисәсини өјрәнмиш вә морфоложи тәбиәтини ајдынлашдырмышдыр. Рус битки чоғрафијашүнаслары мәктәбинин банисидир. Көркәмли ботаникләрдән К. А. *Тимирјазев*, В. Л. *Комаров* вә б. Б.-ун јетишдирмәләридир.

Әсәрләри: География растений, СПБ, 1896; Учебник ботаники, 2 изд., СПБ, 1897; Курс ботаники. Морфология, систематика и географическое распределение семейств..., СПБ, 1889.

БЕКЕТОВ Николај Николајевич (13. 1. 1827, Пенза губ., Новаја Бекетовка к.—13.12.1911, Петербург)—рус кимјачысы (физики кимја), Петербург ЕА акад. (1886). 1859—65 илләрдә алүминиумун јүксәк темп-рда метал оксидләриндән металлары редуксија едә билдијини ашкара чыхармыш, бунунла да алүминотермијанын әсасыны гојмушдур. Б. мүәјјән етмишдир ки, һидрокен тәзјиг алтында дузларын суда мәһлулларындан металы сыхышдырыб чыхарыр. Физики кимјанын мүстәгил бир фәнн кими формалашмасында Б.-ун бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Турченко Я. И., Николай Николаевич Бекетов, М., 1954.

БЕКЕШ (Békés)—Мачарыстанын ч.-ш.-индә медје. Румынија илә сәрһәддәдир. Саһ. 5668 *км²*. Әһ. 431 мин (1974). Инз. м. Бекешчаба ш.-дир. Орта Дунај овалығынын ч.-ш.-индәдир.

Тәсәррүфатынын әсас саһәси јүксәк инкишаф етмиш к.т.-дыр. Әразинин 80%-дән чоху әкин јери вә бостанлар, тәгр. 10%-и чәмән вә отлаглардыр. Буғда, гарғыдалы, шәкәр чуғундуру вә кәнаф әкилир. Әтлик һејвандарлыг (донуз, гарамал) вә гушчулуг инкишаф етмишдир. Сәнаједә, әсасән, к.т. мәһсуллары е'мал олунур. Дәјирман, әт, сүд, шәкәр, мејвә консерви мүәссисәләри, тохучулуг, тикиш, шүшә сәнајеси вар. Нефт вә тәбии газ чыхарылыр.

БЕКЕШЧАБА (Békéscsaba) — Мачарыстанын ч.-ш.-индә шәһәр. Бекеш медјесинин инз. м. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 60 мин (1974). Дәзкаһгајырма з-ду, тикиш ф-ки, јејинти вә тохучулуг сәнајеси вар.

БЕКЗАДЈАН Александр Артјомович (Арутјунович; 1879, Шуша—1.8.1938)—совет дөвләт вә партија хадими, 1903 илдән Сов. ИКП үзвү. РСДФП Бакы Комитәси (1904) вә Гафгаз Иттифаг Комитәсинин (1905) үзвү олмушдур. Партијанын 4-чү гурултајына нүмајәндә сечилмишди. Лакин јолда һәбс едилмиш, һәбсханадан гачараг мүһачирәтә

кетмишдир (1906). Болшевикләрин Парис мүшавирәсинин (1911), Икинчи Интернасионалын Базел конгресинин (1912) иштиракчысы, Алманија С.-Д. Партијасынын гурултајында (1913) РСДФП-нин нүмајәндәси олмушдур. 1914 илдә мүһачирәтдән гајыдыб, Загафгазијада партија иши апармышдыр. РК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин

үзвү (1919—20), Ермәнистан Ингилаб Комитәси сәдринин мүавини вә халг хар'чи ишләр комиссары (1920—21), ССРИ-нин Алманијадакы тичарәт нүмајәндәлијиндә (1922—26) ишләмиш, ЗСФСР ХКС сәдринин мүавини вә халг тичарәт комиссары (1926—30), ССРИ-нин Норвечдә (1930—34), Мачарыстанда (1934—37) сәфири олмушдур.

БЕККЕРЕ́Л (Becquerel)—франсыз физикләри аиләси: 1) А н т у а н С е з а р Б. (8.3.1788, Шатијон-Колинји—18.1. 1878, Парис)—Парис ЕА үзвү (1829), Парис Милли Тәбиәт-Тарих музејинин проф. (1837). Әсас әсәрләри флүоресенсија, фосфоресенсија, термоелектрик, електрокапиллјарлыг, кристаллооптика, галваник елементләр нәзәријјәси вә с. елм саһәләринә аиддир. 1829 илдә зәиф полјарлашан галваник елементи кәшф етмишдир; 2) А л е к с а н д р Е д м о н Б. (24.3. 1820, Парис — 11.5.1891, орада) — А.С. Беккерелин оғлу, Парис ЕА үзвү (1863). Әсас әсәрләри фосфоресенсија һадисәләринин өјрәнилмәсинә аиддир. Гысамүддәтли ишыгланма просесләрини мүшаһидә етмәк үчүн чиһаз—фосфороскоп дүзәлтмишдир. Лүминесенсија һаггында тә'лимин инкишафында онун тәдгигатларынын мүһүм ролу олмушдур. Атм. електрики, инфрагырмызы спектрләр, фотографија вә с. үзрә тәдгигатлар апармышдыр; 3) А н т у а н А н р и Б. (15.12. 1852, Парис—25.8. 1908, Круасик)—А. Е. Беккерелин оғлу, Парис ЕА үзвү (1889), Нобел мүкафаты лауреаты (1903), Парис Милли Тәбиәт-Тарих музејинин проф. (1892). 1896 илдә уран дузларында радиоактивлик һадисәсини кәшф етмишдир. Елми ишләри оптика, електрик, магнетизм, фотокимја, електрокимја вә метеоролокијаја аиддир; 4) Ж а н Б. (5.2. 1878, Парис — 4.7. 1953, Порнише) — А. А. Беккерелин оғлу, Парис ЕА үзвү (1946), Парис Милли Тәбиәт-Тарих музејинин проф. Кристалларын алчаг темп-рларда оптик удучулуғуну, фотолүминессенсијаны, магнит-оптик һадисәләри өјрәнмишдир.

БЕ́ККЕТ (Beckett) Самуел (13.4. 1906, Дублин) — шаир, јазычы, драматург. Нобел мүкафаты лауреаты (1969). Миллијјәтчә ирландыдыр. 1937 илдән Франсада јашајыр. Инкилис вә франсыз дилләриндә јазыр. Модернизмин нүмајәндәсидир. Јарадычылығына Ч. *Чојсун* тә'сири олмушдур. «Мөрфи» (1938), «Моллој» (1951), «Мелон өлүр» (1951), «Уотт» (1953) вә с. романларын, «Годонун интизарында» (1952), «Ојунун сону» (1957), «Магнитофонун сон ленти» (1959), «Аһ, хошбәхт күнләр» (1961) вә с. драмларын, ше'р вә һекаја китабларынын мүәллифидир. Јарадычылығында буржуа мүһитинә хас олан мә'нәви бөһран, тәнһалыг вә үмидсизлик мотивләри күчлүдүр.

БЕ́КМАН (Beckmann) Ернст Отто (4. 7.1853, Золинкен—13.7.1923, Берлин)— алман кимјачысы. 1886 илдә оксимләрин мүәјјән шәраитдә туршу амидләринә чеврилмәси (Бекман груплашмасы) реаксијасыны кәшф етмишдир (бу реаксијадан сәнаједә капрон истеһсалында истифадә олунур). 1888 илдә о, һәлл олан маддәләрин молекул күтләсини Раул ганунуна (маддә мәһлулунун донма темп-рунун ашағы дүшмәси вә гајнама темп-рунун јүксәлмәсинә) әсасән тә'јинетмә методикасыны ишләјиб һазырламышдыр. Б. донма вә ја гајнама темп-рларына јахын темп-ру дәгиг тә'јин етмәјә имкан верән термометр (метастатик термометр) ихтира етмишдир.

БЕ́КМАН ТЕРМОМЕТРИ—бах *Метастатик термометр.*

БЕК-НАЗА́РОВ Амо (Амбарсум) Иванович (31.5.1892, Ирәван — 27.4. 1965, Москва)—ермәни совет актјору, кино режиссору вә ссенарист. Ерм.ССР халг артисти (1935). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). Филмләри: «Намус» (1925), «Пепо» (1935), «Зәнкәзур» (1938), «Давид бәј» (1944), «Анаит» (1947), «Нәсрәддин Хочәнтдә» (1960,

Е. А. Карамјанла биркә) вә с. Б. Азәрбајчанда да кино саһәсиндә фәалијјәт көстәрмиш, «Вулкан үзәриндә ев» (1929), «Севил» (1929) вә «Сәбуһи» (1942, Р. Тәһмасиблә биркә) филмләрини чәкмишдир. 1966 илдә «Ермәнистанфилм» киностудијасына Б.-ун ады верилмишдир. 3 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЕ́КОН (Bacon) Рочер (тәгр. 1214, Илчестер—тәгр. 1292, Оксфорд)—орта әср инкилис философу вә ријазијјатчысы. Шәһәр сәнәткарларынын әһвали-руһијјәсинин ифадәчиси олан Б. феодал идеолокијасы вә сијасәтини ифша едирди. Буна көрә Б. Оксфорд ун-тиндә дәрс демәкдән кәнар едилмиш, килсә башчыларынын әмри илә монастыр һәбсханасына салынмышды. Б. дүнјакөрүшүнә көрә гејри-ардычыл материалист иди. Гуру зәбәрчилији вә нүфуз саһибләринә кор-коранә пәрәстишин писләјән Б. тәбиәти тәчрүбә јолу илә өјрәнмәјә, мүстәгил тәдгигатлар апармаға, елмләри јениләшдирмәјә чағырыр, експериментә вә ријазијјата әсасланан идрак методуну мүдафиә едирди. Б.-а көрә, елмләрин мәгсәди инсанын тәбиәт үзәриндә һөкмранлығыны артырмагдыр. О, елмләрин јаранмасында ријазијјатын бөјүк әһәмијјәтини вә бир сыра кәшфләрин олачағыны (телефон, учуш апаратлары вә с.) irәличәдән сөјләмишдир. Әсәрләриндә кимјакәрлијә, астролокија вә сеһрбазлыға даир јанлыш фикирләр олса да чәсарәтли елми вә техники фәрзијјәләр ирәли сүрмүшдүр.

Әд.: Трахтенберг О. В., Очерки по истории западно-европейской средневековой философии, М., 1957.

БЕ́КОН (Bacon) Френсис (22.1.1561, Лондон — 9.4.1626, Лондон)— инкилис материалист философу. Б. схоластика вә илаһијјата гаршы чыхмыш, фәлсәфәдә тәдгигатын вә елми индуксијанын әсасларыны инкишаф етдирмишдир. Елмин башлыча вәзифәсини мадди дүнјанын дәрк едилмәсиндә көрән Б.«Јени Органон» әсәриндә тәчрүбәни, експерименти јеканә тәдгигат үсуллары сајырды. К. Маркс Б.-у инкилис материализминин вә бүтүн мүасир експерименталүтал елмин әсл баниси адландырмышдыр. Б.-а көрә, материја фәалдыр, мүхтәлиф хассәләрә, «дахили кәркинлијә», јә'ни һәрәкәтә маликдир. Елм вә техниканын сонракы инкишафы Б.-ун техники тәрәгги һаггындакы узагкөрәнлијини тәсдиг етмишдир. Лакин Б. ардычыл материалист олмамыш, һәгигәтин икилији һаггында көһнәлмиш мүддәаја тәрәфдар чыхмышдыр. Б. буржуазијанын вә «јени задәканлығын» вәзијјәтини мөһкәмләндирмәк, монархијаны өлкәдә капитализмин инкишафына јардым көстәрмәјә вадар етмәк тәрәфдары олмушдур.

Әсәри: Сочинения, в 2-х т-х, 2 изд., т. 1, М., 1977.

Әд.: Нарский И. С., Западноевропейская философия XVII века, М., 1974; Субботин А. Л., Френсис Бэкон, М., 1974; Михаленко Ю. П., Ф. Бэкон и его учение, М., 1975.

БЕКЕЛДИ́НОВ Талгат Јакубекович (д.5.8.1922, Фрунзе)—ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945), полковник (1975). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. Миллијјәтчә газахдыр. Чкалов һәрби авиасија мәктәбини (1942), һәрби Һава Академијасыны (1950) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 144-чү гвардија һүчумчу авиасија полкунун командири олмуш, 300-дән чох дөјүш учушу кечирмишдир. ССРИ Али Советинин депутаты (2—3-чү чағырыш) олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Александр Невски, Гырмызы Улдуз, 3-чү дәрәчәли Шөһрәт орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1956 илдән хәстәлијинә көрә истеʼфададыр.

БЕКЕ́МОТЛАР (Hippopotamidae) — көвшәмәјәнләр јарымдәстәсиндән чүтдырнаглы мәмәли һејван фәсиләси. 2 чинси вә һәр чинсин 1 нөвү вар. Һәр ики нөв анчаг Екваториал Африкада галмышдыр. А д и б е к е м о т, јахуд һ и п п о п о т а м (Hippopotamus amphibius) ири, отјејән һејвандыр; бәдәнинин уз. 4—5 *м*-әдәк, чијин һүнд. 1,5 *м*-ә јахын, чәкиси 3—4,5 *т* олур. Дәриси галын вә түксүз, башы ири, бурну енли, көзләри вә гулаглары хырда, ајаглары јоғун вә гысадыр; бармагларынын арасында үзмә пәрдәси вар. Чај вә көлләрдә јашајыр, саһилә аз чыхыр. Әсасән, су биткиләри илә гидаланыр. Боғазлыг мүддәти 240 күндүр. 1 бала доғур. Сајы хејли азалдығындан Мәркәзи вә Шәрги Африканын милли паркларында горунур. Л и б е р и ј а б е к е м о т у н у, јахуд ч ы р т д а н б е к е м о т у н (Choeropsis liberiensis) уз. 1,5—1,75 *м*, чијин һүнд. 1 *м*-әдәк, чәкиси 160—240 *кг* олур. Кечә һејваныдыр. Либеријада вә Никер чајынын ашағы ахынында јајылмышдыр. Тропик мешәләрдә су јахынлығында јашајыр. Битки көкү јејир. Сајы кетдикчә азалыр.

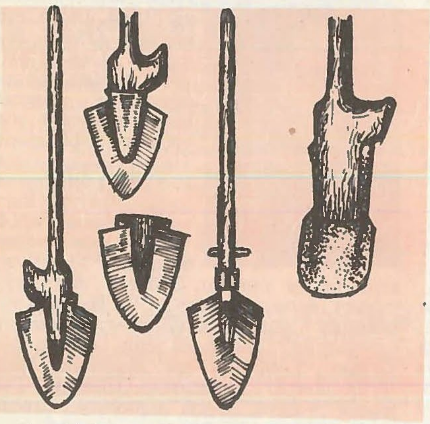
Әд.: Жизнь животных, т. 6, М., 1971.

БЕКРАМ, Б е г р а м—Әфганыстанда Кабилин 60 *км*-лијиндә гәдим Кушан ш. Каписанын харабалығы. Е.ә. 2 әср, ерамызын 4 әсринин орталарынадәк

мөвҹуд олмушдур. Шәһәр планлы гајдада тикилмиш, дөрдкүнҹ гүлләли галын һасарла әһатә олунмушду. Тәдгигинә 1936 илдән башланылмышдыр. Шәһәрин мәркәзи күчәси, јашајыш тикинтиләри, сарај ашкар едилмишдир; фил сүмүјүндән мә'мулат, кил, шүшә вә тунҹ әшјалар, гызыл сырғалар, биләрзикләр, Јунан-Бактрија, Скиф-Парфија вә Кушан падшаһларына мәхсус сиккәләр тапылмышдыр. Тапынтылар Б. сакинләринин Һиндистан, Чин, Рома илә әлагәләрини көстәрир.

Әд.: Гиршман Р., Раскопки французской археологической делегации в Беграме (Афганистан). В сб.: КСИИМК, 13, М.—Л., 1946; Массон В. М., Ромодин В. А., История Афганистана, т. 1—2, М., 1964—65.

БЕЛ—1) әмәк аләти. Б. торпағын шумланмасында (белләнмәсиндә), әкинләрин, бағ вә бостанларын суварылмасында, арх вә каналларын чәкилмәсиндә, бәнд вә дәһнәләрин тикилмәсиндә ишләдилир. Б. ағаҹ сападан, дәмир тијәдән вә тәпчәк (гулаг) адлы һиссәдән ибарәтдир. Б. Азәрб.-да гәдимдән мә'лумдур. Минкәчевирдән катакомба гәбирләриндә (1—7 әсрләрә аид) Б. изләри мүшаһидә олунмушдур. Бејләгандан орта әсрләрә (9—12) аид дәмир Б. тапылмышдыр. Торпағ өртүјүндән асылы олараг Азәрб.-да мүхтәлиф гурулушлу Б.-ләр јајылмышдыр; 2) халг арасында ишләдилмиш су өлчү ваһиди (мәс., 1 бел су).

Азәрбајҹанда јајылмыш бел нөвләри. 19 әср.

Әд.: Ҹавадов Г. Ҹ., Шимал-Шәрги Азәрбајҹанын бә'зи әкинчилик аләтләри, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1966, № 2.

БЕЛ—електротехникада, радиотехникада, акустикада вә физиканын дикәр саһәләриндә ејниадлы ики физики кәмијјәтин нисбәтинин логарифмик ваһиди. *б* вә ја *B* илә ишарә олунур. Енержинин (күҹүн) ики гијмәтинин (P_1/P_2) нисбәтиндән көтүрүлмүш онлуг логарифми 1 олдугда, бу енержи сәвијјәләринин логарифмләри арасындакы фәрг 1 бел көтүрүлүр ($\lg P_1/P_2 = \lg P_1 - \lg P_2 = 1$). Адәтән тәҹрүбәдә Б.-ин 1/10 һиссәси *десибелдән* (*дб*, *dB*) истифадә едилир. Мәс., радиокүҹләндиричинин чыхышындакы күҹ киришиндәки күҹдән 10^6 дәфә бөјүк оларса, күҹләндирмә 60 десибел олар. Бу ваһид, телефон ихтирачыларындан бири А. Г. *Беллин* ады илә адланыр.

БЕЛ КА́НТО (итал. bel canto—һәрфи мә'нада көзәл охумаг)—вокал ифачылыг үслубу. 17 әсрин орталарында Италијада јаранмышдыр; италјан вокал мәктәбинин әсасыны тәшкил едир. Вокализасијанын көзәллији вә пластиклији, сәрбәст, јүнкүл охума, сәсдән-сәсә ахычы кечид, зәрифлик вә виртуозлуг Б.к.-ја хас ҹәһәтләрдир. Б.к.ифадә васитәләринин формалашмасында италјан дили фонетик хүсусијјәтләринин вә халг маһны ән'әнәләринин ролу олмушдур. Б.к.-нун әсас инкишаф мәрһәләләри италјан операсынын јаранмасы, К. *Монтеверди*, А. *Скарлатти*, В. *Беллини*, Г. *Донисетти*, Ҹ. *Вердинин* јарадыҹылығы вә *веризм* мәктәби илә бағлыдыр. Даһа кениш мә'нада Б.к. бүтүнлүкдә италјан вокал мәдәнијјәтинә, јахуд һәр һансы аһәнкли, мелодик вокал ифаја аид едилир.

БЕЛАҒРЫСЫ—бах *Лумбаго*.

БЕ́ЛАЈА—Башг. МССР-дә чај. Каманын сол голу. Уз. 1430 *км*, һөвзәсинин саһ. 142 мин *км*²-дир. Ҹәнуби Уралда Иремел д.-ндан башланыр. Әсас голлары: сағда—Нугуш, Сим, Уфа, Бир, Танып; солда—Ашкадар, Уршак, Дјома, Кармасан, Чермасан, База, Сјун. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрын икинҹи јарысындан апрелин орталарынадәк донмуш олур. Уфа ш.-нәдәк 480 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Б. Москва—Уфа су јолунун тәркибинә дахилдир. Белорецк, Салават, Ишимбај, Стерлитамак, Уфа вә Бирск ш.-ләри Б. саһилиндәдир.

БЕ́ЛАЈА—РСФСР Краснодар өлкәсиндә чај. Кубан чајынын сол голу. Уз. 273 *км*, һөвзәсинин саһ. 5990 *км*²-дир. Баш Гафгаз силсиләсинин Фишт вә Оштен зирвәләриндән башланыр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Үстүндә Белореченск вә Мајкоп СЕС-ләри вар. Мајкоп вә Белореченск ш.-ләри Б. саһилиндәдир.

БЕ́ЛАЈА—РСФСР Бур.МССР вә Иркутск вил.-ндә чај. Ангаранын сол голу. Уз. 359 *км*, һөвзәсинин саһ. 18 мин *км*²-дир. Шәрги Сајан д.-рынын шм. јамаҹларындан башланыр вә Братск су анбарына төкүлүр. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Октјабрнојабрдан апрел-мајадәк донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр. Һөвзәсиндә нефрит вә графит јатаглары вар.

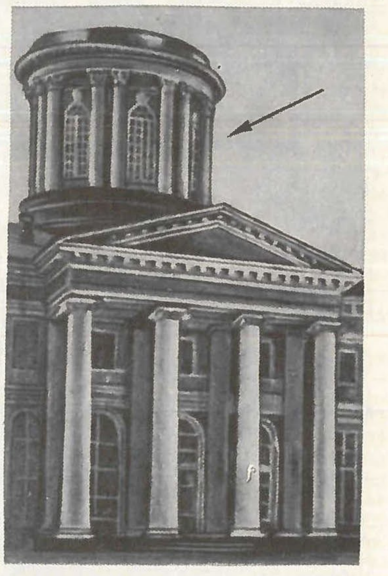
БЕ́ЛАЈА КАЛИТВА́—РСФСР Ростов вил.-ндә шәһәр. Белаја Калитва р-нунун мәркәзи. Северски Донетс чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 92,7 мин (1976). Көмүр вә даш чыхарылыр. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси, металлуркија з-ду, политехникум, 3 техники-пешә мәктәби, 28 үмумтәһсил мәктәби вар.

БЕ́ЛАЈА СЕ́РКОВ—УССР Кијев вил.-ндә шәһәр. Белаја Серков р-нунун мәркәзи. Рос чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 136 мин (1976). Машынгајырма, електрик конденсатору, дәмир-бетон з-длары, шин вә резин-асбест мә'мулаты комбинаты, трикотаж, ајаггабы, мебел ф-кләри, әт комбинаты, к.т. ин-ту, әт-сүд сәнајеси техникуму, тибб мәктәби, 3 мусиги мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. Курортдур. 1155 илдән мә'лумдур. *Белаја Серков мүгавиләси (1651)* бурада имзаланмышдыр.

БЕ́ЛАЈА СЕ́РКОВ МҮГАВИЛӘСИ (1651) — Украјна халгынын феодал Полшасына гаршы мүһарибәси заманы Богдан Хмелнитски илә Полша һөкумәти арасында *Белаја Серков* јахынлығында бағланмышды. Мүгавиләјә көрә Хмелнитскинин һакимијјәти алтында јалныз Кијев војеводалығы галды. Әслиндә исә Полша мүгавилә шәртләриндән истифадә едә билмәди. Украјна халгынын азадлыг мүһарибәси гәләбә илә баша чатды вә Б.с.м. 1652 илдә ләғв едилди.

БЕЛАШО́ВА Јекатерина Фјодоровна (2.12.1906, Петербург—9.5.1971, Москва)—совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1964). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. 1957—68 илләрдә ССРИ Рәссамлар Иттифагы идарә һеј'әтинин катиби, 1968—71 илләрдә исә сәдри олмушдур. Әсасән, дәзкаһ һејкәлтәрашлығы саһәсиндә чалышмышдыр. Әсәрләри: Н. А. Добролјубовун портрети (кипс, 1942; тунҹ, 1965), «Јенилмәз гадын» (кипс, 1943; тунҹ, 1957), «Арзу чағлары» (мәрмәр, 1957—58), Н. К. Крупскајанын портрети (тунҹ, 1959), «Шопен» (тунҹ, 1968; мәрмәр, 1969) вә с. Псков вил.-нин Пушкинскије Горы гәс.-ндә А. С. Пушкинә (тунҹ, 1959 илдә ачылышы олмушдур), Москвада Н. К. Крупскајаја (тунҹ, 1976 илдә оғлу А. М. Белашов тамамламышдыр; ме'мар В. Л. Воскресенски) абидәләрин мүәллифидир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЕЛВЕДЕ́Р (итал. belvedere—һәрфи мә'нада көзәл мәнзәрә)—1) бина ларын үстүндә, јахуд һүндүр, кенишлијә ачылан јердә инша едилән тикили. Б.-ләр, адәтән, дәјирми олур. Москвада (В. И. Ленин ад. ССРИ Дөвләт Китабханасынын кечмиш бинасы), Москва вил.-ндәки *Арханкелскоједа* вә с. јерләрдә Б.-ли биналар вар. Азәрб.-да бә'зи гәдим евләрин үстүндә тикилән балаханалар Б.-и хатырладыр; 2) көзәл мәнзәрәли јердә тикилмиш бә'зи сарајлара (Ватиканда, Вјана, Варшава, Прага вә с. ш.-ләрдә) верилән ад.

Арханкелскоједәки (Москва вил.-ндә) сарајын белведери. 1780-ҹи илләр. Ме'мар де Һерн.

БЕЛГЛӘР (лат. Belgae)—Шимали Галлијада (Сена вә Рејн чајлары арасында) вә гисмән дә Британијанын г. саһилләриндә јашамыш келт тајфалары (белловаклар, суессионлар, ремләр, амбианлар вә б.). Е.ә. 58—51 илләрдә Галлија Б.-ини Ј. Сезар табе етди; е.ә. 16 илдән онларын јашадығы әрази Белчика әјаләти адланырды. 5 әсрдә франклар Белчиканы тутдугдан сонра Б.-ин бир гисми мүхтәлиф дөврләрдә ишғалчылар тәрәфиндән мәһв олмуш, галанлары башга халглара гарышмышдыр. Белчиканын ады Б.-лә әлагәдардыр.

БЕЛГОРОД—РСФСР-дә шәһәр. Белгород вил.-нин мәркәзи. Северски Донетс чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 219 мин (1976). Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри (о чүмләдән өлкәдә вә Авропада ән ири витамин комбинаты вә лимон туршусу з-ду), тикиш ф-ки, газангајырма з-ду, нәгл. аваданлығы тә'мири мүәссисәләри, ИЕМ, педагожи, тикинти материаллары технолокијасы ин-тлары, Үмумиттифаг гијаби политехник, малијјә-игтисадијјат вә Харков к.т. ин-тларынын филиаллары, 6 орта ихтисас тәһсили мәктәби, драм театры, кукла театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. Б. јахынлығында табашир чыхарылыр. Москва—Шебелинка газ кәмәри Б.-дан кечир. 13 әсрдән мә'лумдур.

БЕЛГОРОД ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1954 ил јанварын 6-да тәшкил едилмишдир. Саһ. 27,1 мин *км*². Әһ. 1263,5 мин (1976, 1 јанвар). 18 инз. р-ну, 9 шәһәри, 14 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Белгород ш.-дир.

Тәбиәт. Б.в. Орта Русија јүксәклијинин ч.-г. һиссәсиндәдир. Сәтһи чај дәрәләри вә јарғанларла чох парчаланмыш тәпәли дүзәнликдир (макс. һүнд. 276 *м*). Фајдалы газынтылары: дәмир филизи (Белгород, Новы Оскол, Стары Оскол р-нларында), табашир, меркел, кил, фосфорит, торф. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —8-дән —9°С-јә гәдәр, ијулда 20—21°С-дир. Иллик јағынты ч.-ш.-дә тәгр. 450 *мм*, шм.-г.-дә 550 *мм*-дән чохдур. Чајлары: Северски Донетс, Оскол, Тихаја Сосна (Дон һөвзәси), Ворскла (Днепр һөвзәси); чоху азсулудур. Әсасән, гаратorпаглар, шм.-ш.-дә боз-мешә, чај дәрәләриндә аллувиал торпаглар вар. Б.в.-нин әразиси мешә-чөл, учгар ч. һиссәси исә чөл зонасыдыр. Әразинин тәгр. 9%-и мешәләрдир (палыд, ағчагајын, көјрүш, тозағачы, ағчаговаг). Һејванлары: сығын, чүјүр, габан, чанавар, түлкү, довшан вә с.

Әһали. Әсасән, руслардыр. Ч.-г.-дә украјналылар да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 46,6 нәфәрдир. Шәһәр әһалиси 48,4%-дир. Әсас шәһәрләри: Белгород, Стары Оскол, Валујки, Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмыш Губкин, Алексејевка, Шебекино.

Тәсәррүфат. Б.в. мә'дән, машынгајырма вә метал е'малы, тикинти материаллары истеһсалы, јејинти сәнајеси вә интенсив к.т. р-нудур. Филиз-мә'дән сәнајесинин чох һиссәси Б.в.-нин әразисиндә олан Курск магнит аномалијасы (КМА) базасы әсасында инкишаф едир. Лебедински карханасы вә Губкин ад. мә'дән әсасында «КМА руда» комбинаты јарадылмышдыр (филизләр Липетск вә Тула металлуркија з-дларында е'мал олунур). Машынгајырма сәнајесинә газангајырма (Белгород, бухар газанлары истеһсал едир), автотрактор, електрик апаратлары (Стары Оскол), јејинти сәнајеси аваданлығы (Шебекино, Ракитноје), машынгајырма (Шебекино), трактор вә автомобил еһтијаты һиссәләри (Волоконовка) вә с. з-длар дахилдир. Тикинти материалларындан семент (Белгород, Стары Оскол), асбест-семент мә'мулатлары, әһәнк (Белгород), дәмир-бетон конструксијалар вә с. истеһсал олунур. Шебекино кимја комбинаты јујучу маддәләр истеһсал едир. Јејинти сәнајесиндә (вилајәтин үмуми сәнаје мәһсулунун јарыја гәдәрини верир) шәкәр истеһсалы үстүндүр. 1975 илдә 433,4 мин *т* шәкәр истеһсал едилмишдир. Б.в.-ндә 10-дан чох шәкәр з-ду, һәмчинин ефир јағы екстрактлары (Алексејевка), консерв (Волоконовка, Алексејевка), витамин (Белгород) комбинатлары вә с. мүәссисәләр вар.

Б.в.-ндә 239 к-з, 52 с-з вар (1973). К.т.-на јарарлы торпаглар 2185,5 мин *ha*-дыр (1974). 1729,8 мин *ha* әкин саһәсинин 906,1 мин *ha*-ында дәнли биткиләр, 276,5 мин *ha*-ында техники биткиләр, 80 мин *ha*-ында тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 457,6 мин *ha*-ында јем биткиләри әкилир (1975). Әсас биткиләри: арпа (530,4 мин *ha*), буғда (75,9 мин *ha*), шәкәр чуғундуру (163,2 мин *ha*), дәнлик вә силос үчүн гарғыдалы (289,5 мин *ha*) вә с. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир. 875,8 мин гарамал, 763,5 мин донуз, 571,3 мин давар, 7 млн. гуш вар (1976).

Д.ј.-ларынын уз. 711,7 *км*, автомобил јолларынын уз. 8,5 мин *км*-дир. Б.в. әразисиндән Москва—Симферопол автомакистралы, Шебелинка—Москва вә Ставропол—Москва магистрал газ кәмәрләри кечир.

Мәдәни гуручулуг. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә 29 540 ушаг тәрбијә олунур (1974, 1 јанвар). 1194 үмумтәһсил мәктәбиндә 210,5 мин, орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә 21,7 мин шакирд, педагожи ин-тда 7,2 мин тәләбә тәһсил алыр (1973/74). 726 күтләви китабхана, драм вә кукла театрлары, 3 музеј, 1073 клуб мүәссисәси, 1332 киногурғу вар (1974).

«Белгородскаја правда» (1917 илдән), «Ленинскаја смена» (1956 илдән) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләриндән әлавә, Москвадан да верилишләр ретранслјасија олунур.

Сәһијјә. 1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Б.в.-ндә 16 960 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 115,9 чарпајы) 122 хәстәхана мүәссисәси олмуш, 2730 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 19,8 һәким) ишләмишдир.

БЕЛГОРОД-ДНЕСТРОВСКИ (1944 илләдәк Аккерман)—УССР Одесса вил.-ндә шәһәр. Белгород-Днестровски р-нунун мәркәзи. Днестр лиманында дәниз тичарәти порту. Дәмир јолу стансијасы. Б.-Д.-дә јејинти сәнајеси (әт вә балыг комбинатлары, јағ, чөрәк, шәраб, ширә з-длары), тикинти материаллары комбинаты, тикиш, мебел, картон ф-кләри, тибб мә'мулаты з-ду, 2 техникум, педагожи вә тибб мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји, 15 әсрә аид гала вар. Б.-Д. јахынлығындакы Шабо к. ири үзүмчүлүк вә шәрабчылыг мәнтәгәсидир.

БЕЛГРАД, Београд (Beograd)—Југославијанын (ЈСФР) вә Сербија Сосиалист Республикасынын пајтахты. Дәниз сәвијјәсиндән тәгр. 110 *м* јүксәкликдәдир. Иглими мүлајим, континенталдыр. Орта темп-р јанварда— 0,2°С, ијулда 22,2°С-дир. Иллик јағынты 634 *мм*. Сава чајынын Дунаја төкүлдүјү јердә порт, бејнәлхалг әһәмијјәтли д.ј. вә һава јоллары говшағыдыр. Әһ. 1,3 млн.-дан чохдур (әтрафы илә, 1975).

Белград. 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. Иттифаг скупштинасынын бинасы. 3. Теразије күчәси. 4. Белград јахынлығында Авала дағында Намә'лум әскәрә абидә. 1934—38. Һејкәлтәраш И. Мештрович.

Б. инзибати чәһәтдән билаваситә Сербијанын респ. органларына табедир. Һакимијјәт вә јерли өзүнүидарә органы 5 палатадан (шәһәр вечеси вә 4 әмәк бирлији вечеси) ибарәт шәһәр скупшинасыдыр. Шәһәр скупшинасынын үзвләрини ичмә скупшиналары 4 ил мүддәтинә сечир (һәр ики илдән бир скупшина һеј'әтинин јарысы јенидән сечилир). Б. 9 шәһәр вә 4 шәһәрәтрафы ичмә скупшиналарына бөлүнүр; һәр скупшина ики палатадан—ичмә вечеси вә әмәк бирлији вечесиндән ибарәтдир. Ичмә вечесини 18 јашына чатмыш вәтәндашлар, әмәк бирлији вечесини мүәссисәләрдә, идарәләрдә ишләјән вәтәндашлар вә сәнәткарлар сечир.

Гәдимдә Б. әразисиндә келтләрин Синкидунум адлы јашајыш мәнтәгәси, е.ә. 1 әср—ерамызын 4 әсриндә Романын ејниадлы шәһәри олмушдур. 6 әсрдә Бизанса табе иди. Серб дилиндә Б. адына илк дәфә 9 әсрдә раст кәлмәк олур. Б. 9—10 әсрләрдә болгарларын, 11—12 әсрләрдә јенидән Бизансын, сонралар болгар, мачар вә сербләрин һакимијјәти алтында олмушдур. Б.-ы 1521 илдә түркләр зәбт етмишди. Түркијә зүлмүндән азад олдугдан сонра (1806) Серб кнјазлығынын (1882 илдән краллыг), 1918 илин декабрындан исә сербләр, хорватлар вә словенләрин краллығынын (1929 илдән Југославијанын) пајтахты олмушдур. 1941 ил апрелин 13-дә Б.-ы алман-фашист гошунлары тутмушду. 1944 ил октјабрын 20-дә Совет Ордусу вә Југославија Халг Азадлыг Ордусу гошунлары Б.-ы азад етмишләр.

Өлкәнин мүһүм сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Б.-да тәгр. 170 сәнаје мүәссисәси мәркәзләшмишдир. Әсас сәнаје мүәссисәләри Б. вә игтисади чәһәтдән онунла сых бағлы олан шәһәр әтрафындадыр (Земун, Железник, Раковитса вә с.). Јејинти, тохучулуг, кимја, ағач е'малы, полиграфија, ајаггабы сәнајеси инкишаф етмишдир. Метал е'малы вә машынгајырма (автомобил, тәјјарә, к.т. машынлары, електротехника машынлары вә с.) кәми тәрсанәси, тохучулуг, әчзачылыг мүәссисәләри вә с. вар. Б. илә Чәнуб-Шәрги Авропа өлкәләри арасында мүһүм су јолу Дунај чајыдыр.

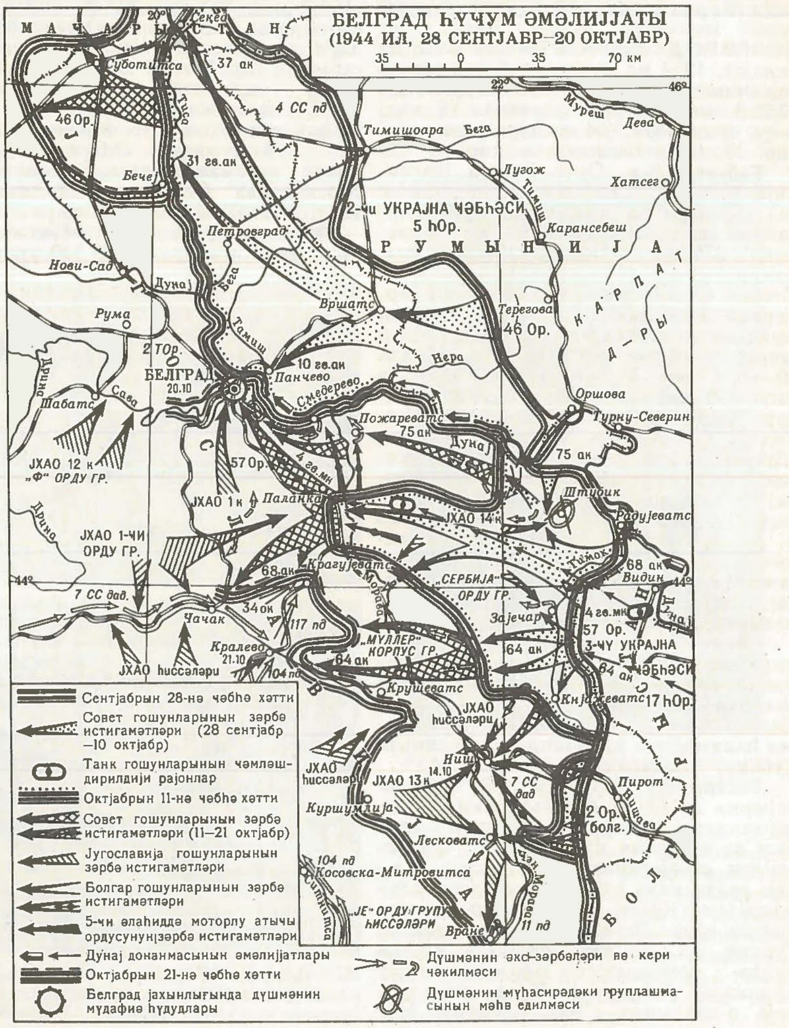
Саванын сағ вә сол саһилләриндә салынмыш Б.-ын һәр ики һиссәси көрпүләрлә бирләшдирилмишдир. Дунај чајы үстүндәки көрпү Б.-ы Панчево ш. илә бирләшдирир. Б.-да Рома дөврүнә вә орта әсрләрә аид дашдан һөрүлмүш гала диварларынын галыглары, Калемегдан паркында мүдафиә тикилиләри вә бүрчләр (18 әср) галмышдыр. 17 вә 18 әсрләрдә Б.-да Бајраглы чаме (тәгр. 1690), Литсеј бинасы (18 әсрин орталары) вә с. тикилмишдир. 19—20 әсрләрдә тикилмиш Халг театры бинасы, Көһнә сарај, Теразије мејданы ансамблы, парклар вә булварлар еклектизм үслубундадыр. 20 әсрин 60-чы илләриндә Саванын сол саһилиндә мүасир планлашдырмаја әсасән Јени Белград комплекси тикилир (бир сыра ичтимаи бина вә јашајыш еви тикилмиш, Ленин ад. булвар салынмышдыр).

Б.-ын 20 *км*-лијиндәки Авала д.-нда Намә'лум әскәрә (1934—38, һејкәлтәраш И. Мештрович) вә 1964 илдә тәјјарә гәзасы нәтичәсиндә һәлак олмуш совет һәрби нүмајәндә һеј'әти үзвләринә абидә гојулмушдур (1965, һејкәлтәраш Ј. Кратохвил), Сербија ЕА, ун-т, халг музеји, мүасир инчәсәнәт, тәтбиги сәнәт, етнографија музејләри, рәссамлыг галерејасы вә с. вар.

БЕЛГРА́Д ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1944)— Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Југославијанын ш. вә ч. һиссәләрини вә Белграды азад етмәк уғрунда Совет Ордусу 3-чү Украјна чәбһәси гошунларынын (Ф. И. *Толбухин*), Југославија Халг Азадлыг Ордусу (ЈХАО) вә Болгарыстан Вәтән Чәбһәси гошунларынын һүчум әмәлијјаты (28 сентјабр—20 октјабр). Сентјабрын әввәлиндә алман фашистләринин «Је» вә «Ф» орду груплары (20 дивизија вә 7 бригада) Балкан ј-а-нда иди. Сентјабрда «Је» вә «Ф» орду групларындан 11 дивизија вә 1 бригада Совет—Алманија сәрһәдинә көндәрилди, 2 јени бригада тәшкил едилди, беләликлә, әмәлијјатын башланғычында дүшмәнин 9 дивизијасы, 8 бригадасы вар иди (серб, хорват бирләшмәләри вә дикәр һиссәләр бураја дахил дејил). Б.ә.-ндан мәгсәд «Ф» орду групунун әсас гүввәләрини дармадағын едиб Белграды азад етмәк, «Је» орду групунун рабитәсини кәсмәк вә онун Белграддан Мачарыстана кери чәкилмәсинә имкан вермәмәк иди. Әмәлијјатын кечирилмәсинә 57-чи орду, 1 корпус, 1 дивизија, 1 бригада, 17-чи һава ордусу вә Дунај Һәрби Донанмасы чәлб едилмишди. Әмәлијјатда 223-чү Азәрбајчан атычы дивизијасы да иштирак едирди (бах *Ики јүз ијирми үчүнчү Белград дивизијасы*). ЈХАО 17 дивизија, Болгарыстан Халг Ордусу 13 дивизија вә 1 бригада ајырмышды. Октјабрын 14—20-дә совет вә Југославија гошунлары һүчумла Белград алдылар. Ч.-да һүчума кечән болгар ордусу Југославија вә совет гошунлары илә бирликдә бир сыра мәнтәгәләри азад едәрәк «Је» орду групунун әсас керичәкилмә јолларыны кәсди вә онун алман-фашист гошунларынын әсас гүввәси илә бирләшмәсинә имкан вермәди. Б.ә. нәтичәсиндә «Сербија» алман орду групу дармадағын едилди, «Ф» вә «Је» орду групларына ағыр зәрбә вурулду (тәгр. 100 мин адам өлдүрүлдү вә әсир алынды), Сербијанын чох һиссәси азад едилди, Јунаныстан вә Албанијанын азад едилмәси асанлашды.

Әд.: Белградская операция, М., 1964; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, М., 1974.

БЕЛГРА́Д ПАШАЛЫҒЫ — Османлы империјасынын инзибати әрази ваһиди. Б.п.-на Дунај вә Сава чајларындан ч.-дакы серб торпаглары дахил иди. 18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәлләриндә Б.п. сербләрин азадлыг мүбаризәсинин мәркәзи олмушдур. 1804 илдә бурада

Түркијә әлејһинә галхан халг үсјаны мүстәгил серб дөвләтинин јенидән дирчәлмәсинин башланғычыны гојду.

БЕЛГРАД СУЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1739)—сентјабрын 29-да имзаланмыш, Русијанын Австрија илә иттифагда Түркијәјә гаршы мүһарибәсини (1735—39) баша чатдырмышдыр. Русијаны өз тәләбләриндән әл чәкмәк һесабына сүлһә разы салмаға чалышан Австријанын тәшәббүсү илә мүттәфигләр васитәчилик үчүн Франсаја мүрачиәт етдиләр. Франсанын Түркијәдәки сәфири маркиз де Вилнјов Австријанын даһа да зәифләмәсини истәдијиндән, данышыглары гәсдән узадырды. Рус ордусунун мүвәффәгијјәтли әмәлијјатлары (Крымы тутмасы вә с.) мүһарибәнин кедишиндә дөнүш јаратды. Лакин Австрија ордусунун бөјүк тәләфат вермәси, уғурсуз әмәлијјатлары, сонра исә сепарат сүлһ мүгавиләсинә көрә Австријанын Сербија вә Кичик Валахијаны Түркијәјә гајтармасы, һабелә Русија—Исвеч мүнасибәтләринин кәскинләшмәси Русија һөкумәтини Түркијә илә мүгавилә бағламаға мәчбур етди. Мүгавиләјә көрә, Азов Русијаја гајтарылды (Русија орада һәрби гүввә сахламамағы өһдәсинә көтүрдү), Русија Донда (Черкас а-сы), Түркијә исә Кубан чајынын мәнсәбиндә гала тикмәк һүгугу алды; Бөјүк вә Кичик Кабарда Русија илә Түркијә арасында битәрәф әрази е'лан олунду. Русијаја Азов дәнизи вә Гара дәниздә донанма сахламаг гадаған едилди. Б.с.м.-нин шәртләри рус дипломатијасынын гаршысында дуран әсас мәсәләни—Гара дәнизә чыхмаг вәзифәсини һәлл етмәди. Б.с.м. *Күчүк Гајнарча сүлһү (1774)* илә ләғв едилди.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 3, М., 1967.

БЕЛГРАД УНИВЕРСИТЕТИ — Југославијанын ән бөјүк али мәктәби. 1863 илдә коллеч кими тә'сис едилмишдир; 1905 илдән ун-тдир. 22 факүлтәси вә али бәдән тәрбијәси мәктәби вар. 20 факүлтәси Белградда, галанлары исә Бор вә Крагујевач шәһәрләриндәдир. 1975/76 дәрс илиндә ун-тдә 51 миндән чох тәләбә тәһсил алырды. Китабханасында 720 миндән чох китаб вар (1976).

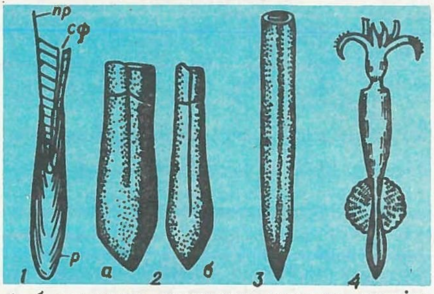
БЕЛГРАНО (Belgrano) Мануел (3.6.1770, Буенос-Ајрес—20.6.1820, Буенос-Ајрес) — Ла-Плата халгларынын Испанија ағалығына гаршы азадлыг мүбаризәсинин рәһбәрләриндән бири, кенерал. 1812 илин февралында вәтәнпәрвәрләрин Шимал ордусуна командан тә'јин олунан Б. Тукуман (1812, сентјабр) вә Салта (1813, феврал) јахынлығындакы вурушмаларда Испанија гошунларына галиб кәлмиш, лакин 1813 илин сонунда мәғлуб олдуғу үчүн команданлыгдан кәнар едилмишди. 1815 илдән јенидән јүксәк һәрби вәзифәләрдә олмушдур.

БЕЛЕБЕЈ — Башг. МССР-дә шәһәр. Белебеј р-нунун мәркәзи. Бугулма-Белебеј јүксәклијиндәдир. Уфа—Кујбышев д.ј.-нда сон ст. Шкапово нефт р-нунун мәркәзидир. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Машынгајырма (ағач е'малы дәзкаһлары), спирт, сүд з-длары, әт комбинаты, машынгајырма техникуму, к.т.-ны механикләшдирмә вә електрикләшдирмә техникуму, педагожи, тибб мәктәбләри, гымызла мүаличә курортлары вар.

БЕЛЕЛЈУБСКИ Николај Аполлонович (13.3.1845 — 4.8.1922) — иншаат механикасы вә көрпүсалма саһәсиндә рус мүһәндиси вә алими. 1873 илдән Петербург Јол Мүһәндисләри Ин-тунун проф. олмушдур. Б.-нин лајиһәләри әсасында Волга, Днепр, Об, Ингулес вә с. чајлар үзәриндән метал д.ј. көрпүләри салынмышдыр. Иншаат материалларынын сынағы үзрә Русијада илк лабораторијаја рәһбәрлик етмишдир. Дәмир-бетонун механики хассәләринин өјрәнилмәсиндә (1886—91), дәмир-бетон ишләри үчүн нормаларын вә техники шәртләрин ишләниб һазырланмасында хидмәтләри вар. 1885 илдә дәрч етдирдији «Иншаат механикасы курсу» бу фәнн үзрә рус дилиндә илк там курс иди.

Әд.: Прокофьев И. П., Николай Аполлонович Белелюбский. В кн.: Люди русской науки, т. 2, М., 1948; Лопатто А. Э., Н. А. Белелюбский. Жизнь и творчество, М., 1975.

БЕЛЕМНИТЛӘР (Belemnitida) — башыајаглы молјусклар синфиндән нәсли кәсилмиш онурғасыз һејванлар дәстәси. Даш көмүр дөврүндән Палеокен дөврүнәдәк дәнизләрдә јашамыш вә јыртычы һәјат кечирмишдир. Б.-ин

1—белемнитин схематик узунуна кәсији; *пр*—проостракум, *сф*—сифон, *р*—рострум; *2*—Duvalia (Алт Табашир): *а*—рострун јандан көрүнүшү; *б*—архадан көрүнүшү; *3*—Cylindroteuthis (Үст Јура), рострум; *4*—бәрпа олунмуш белемнит.

чоху јахшы үзмүшдүр. Бәдән гурулушуна көрә *калмарлара* охшамыш, лакин дахили чанаглары олмушдур. Чанаг үч һиссәдән ибарәтдир: көндәлән аракәсмәләрлә көзләрә бөлүнән конусабәнзәр фрагмокон, ләвһәјәбәнзәр проостракум вә лансетвары рострум. Фрагмокону ән бөјүк көзүндә Б.-ин бәдәни јерләшмиш, галан көзләри исә газла долу олмушдур. Б. Јура вә Табашир дөврләринин чөкүнтүләрини өјрәнмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир. Б.-ин хүсусиләшмиш рострлары «шејтан бармаглары» адланыр.

Әд.: Основы палеонтологии. Моллюски-головоногие. II аммоноидеи (цератиты и аммониты), внутреннераковинные, М., 1958.

БЕЛЕН (Belém), Пара (Pará)—Бразилијанын шм.-ында шәһәр. Пара штатынын инз. м. Амазон чајы делтасында (Атлантик океанындан 145 *км* аралы) дәниз порту. Бејнәлхалг аеропорт. Әһ. 572,7 мин (1970). Тичарәт мәркәзидир. Јејинти, ағач е'малы мүәссисәләри, кәми тәрсанәси, ун-т, ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Каучук, Бразилија гозу, карнауб муму, тахта-шалбан, какао, чут ихрач едилир. 17 әсрин әввәлләриндә салынмышдыр.

БЕЛЕНКАЈА Асја Исаковна (д.28.12.1897, Мокилјов туб., Климовичи гәзасынын Сурово к.)— совет анатому, тибб е.д. (1940), проф. (1943), Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1942) вә әмәкдар елм хадими (1960). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. 1975 илдәк Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-тунун нормал анатомија кафедрасында ишләмишдир.

Әсәрләри, әсасән, базу кәләфинин узун көтүкләри анастомозларына, ағчијәр көтүкләринин мүхтәлиф јаш дөврләриндә анатомијасына вә с. һәср олунмушдур. 1975 илдән фәрди пенсијачыдыр.

БЕЛЕТСКИ Александр Иванович (2.11.1884, Казан—2.8.1961, Кијев)—совет әдәбијјатшүнасы, ССРИ ЕА (1958) вә УССР ЕА (1939) акад. «Карл Маркс, Фридрих Енкелс вә әдәбијјат тарихи» (1934), «Украјна әдәбијјатшүнаслығы гырх илдә (1917—1957)» (1957) вә с. әсәрләрин, рус, Украјна вә дүнја әдәбијјаты классикләри һаггында тәдгигатларын мүәллифидир. 5 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

БЕЛИАШВИЛИ Акаки Ионович (24.4.1903, Чиатура — 14.12.1961) — күрчү совет јазычысы. *Бесикинин һәјатындан* бәһс едән «Бесики» (1942—47) вә «Гызыл чадыр» (1-чи китаб, 1952) романларында күрчү халгынын 18 әсрдә Түркијә вә Иран ишғалчыларына гаршы мүбаризәси әкс етдирилмишдир. «Ашырым» (1956) романы кәнчләрин тәрбијәси мәсәләләринә һәср олунмушдур. «Рустави» (1959—60), «Швидкаси» (1960) романларында совет адамларынын әмәк рәшадәти тәсвир едилир. 2 орденлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Рустави, Тбилиси, 1961; Бесики. Золотой шатер, Тбилиси, 1966; Швидкаца, М., 1974.

БЕЛИБАҒЛЫЛАР (Circus) — *гырғылар* фәсиләсинин бир чинси. Уз. 41—60 *см*, ССРИ-дә јашајан нөвләринин

Батаглыг белибағлысы (Cercus aeruginosus).

чәкиси 250—780 *г*-дыр. Дишиси еркәјиндән бөјүкдүр. Ганадлары, гујруғу, ајаглары узун, чајпаглары назик вә итидир. Хырда ләләкләрдән әмәлә

кәлмиш бојунлуғу вар. Чинсијјәтинә вә јашына көрә рәнки мүхтәлиф олур. Антарктидадан башга, бүтүн гит'әләрдә вар. Көчәри гушлардыр. Ачыглыгда јашајыр. Јердә јувалајыр; 3—6 јумурта гојур. Сичан, кәртәнкәлә, гурбаға, һәшәрат, гуш јумуртасы вә әтчәбалаларла гидаланыр. 9 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 5, о ҹүмләдән Азәрб. ССР-дә 4 нөвү (тарла, чәмән, чөл вә батаглыг белибағлысы) вар. Батаглыг вә ја гамыш белибағлысы (C. aeruginosus) овчулуг тәсәррүфатына зәрәр вурур; галан нөвләри кәмиричиләри мәһв етдијинә көрә фајдалыдыр.

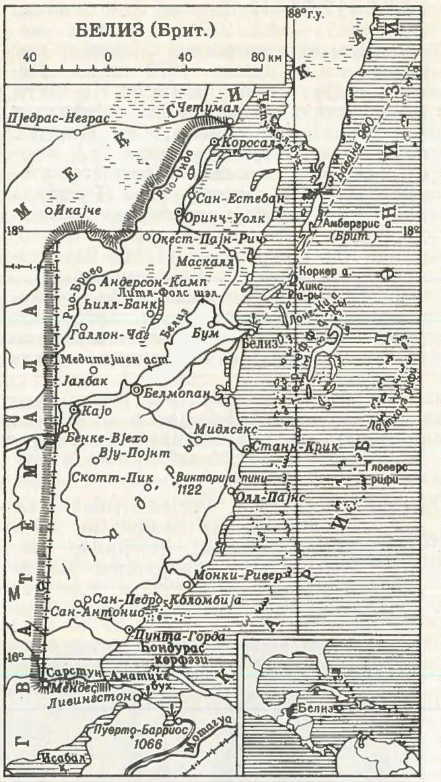
БЕЛИЗ (Belize), 1973 иләдәк Британија Һондурасы—Мәркәзи Америкада Кариб дәнизи саһилиндә өлкә. Б. Британијанын табелијиндәдир. Јукатан ј-а-нын ш.-ш. һиссәсини тутур. Шм.-г.-дән Мексика, г.-дән вә ҹ.-дан Гватемала илә һәмсәрһәддир. Саһ. 23 мин $км^2$. Әһ. 140 мин (1976). Инз. м. Белмопан ш.-дир. Б. инз. ҹәһәтдән 6 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. 1964 ил конститусијасына көрә дахили өзүнүидарә һүгугуна маликдир. Б. Британија краличасынын тә'јин етдији губернатор харичи сијасәт, малијјә, милли мүдафиә вә дахили тәһлүкәсизлик мәсәләләринә нәзарәт едир; губернатор ејни заманда, силаһлы гүввәләрин баш команданыдыр. Ганунверичи орган Милли Мәҹлисдир (сенат вә нүмајәндәләр палатасы). Иҹраедичи һакимијјәти, баш назир башда олмагла, назирләр кабинети һәјата кечирир.

Тәбиәт. Б.-ин чох һиссәси дүзәнлик, ҹ.-у һүнд. 1122 *м*-ә чатан Мајја д-рыдыр. Иглими тропик, пассатдыр. Орта ајлыг темп-р 25—27°С, иллик јағынты тәгр. 2000 *мм*-дир. Мүһүм чајлары: Рио-Ондо вә Белиз. Әразинин тәгр. 1/2-и һәмишәјашыл тропик мешәләрдир. Гијмәтли ағаҹ нөвләри (гырмызы ағаҹ, каучук, кампеш вә с.) чохдур. Сары-гырмызы латерит торпаглар јајылмышдыр.

Әһали. Әһалисинин 52%-и зәнҹиләр вә мулатлар, 22%-и метисләр, 13%-и һинди-мајјалар (јерли әһалинин әҹдадлары), галанлары авропалылар (әсасән, инкилисләр), һәмчинин Һиндистандан кәлмәләрдир (1974). Рәсми дил инкилис дилидир. Әһалинин әксәријјәти инкилис дилинин јерли диалектиндә, метисләр вә һиндиләрин бир һиссәси испан дилиндә данышырлар. Диндарларын 50%-дән чоху католик, галанлары протестантдыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 6,1 нәфәрдир (1976). Әһалинин чоху саһил р-нларында јашајыр. Мүһүм јашајыш мәнтәгәләри: Белиз—39,2 мин (1970), Белмопан—3,5 мин (1973) вә с.

Тарихи мә'лумат. Б. адланан бу әразидә 16 әсрин әввәлләринәдәк һинди тајфалары јашајырды. 16 әсрдә Испанија Мәркәзи Американы ишғал едәндән сонра Б.-ин ш. һиссәси «Јени Испанија»нын (Мексика), ҹ. һиссәси исә Гватемала кенерал-капитанлығынын тәркибинә дахил олду. 1638 илдән Белиз чајы саһилләриндә инкилис мәскәнләри мејдана кәлди. 17—18 әсрләрдә инкилис колонистләри илә Испанија ишғал органлары арасында бир сыра мүнагишә баш верди. 1798 илдә испанларын инкилис мәскәнләрини ләғв етмәк ҹәһдләри мәғлубијјәтлә гуртарды. 1840 илдән инкилисләр Б.-и Британија Һондурасы адландырмаға башладылар; 1862 илдән исә Б. рәсмән Инкилтәрәнин мүстәмләкәси е'лан едилди вә Инкилтәрәнин әлавә аграр-хаммал базасына чеврилди. 20 әсрин әввәлләриндән Б.-ә АБШ инһисарлары сохулду. Хүсусән 30-ҹу иллэрдән Б. халгынын мүстәмләкә зүлмүнә гаршы күҹләнән мүбаризәси Б. Британијаны 1961 илдә Б.-ә дахили өзүнүидарә һүгугу вермәјә мәҹбур етди. 1963 илдә Б.-ин Милли Игтисади Инкишаф Шурасы јарадылды. Б. 1974 илдә Кариб һөвзәси үмуми базарына дахил олмушдур. Б. һөкумәти өлкәнин истиглалијјәтинә са'ј көстәрир. БМТ Баш Мәҹлисинин 30-ҹу сессијасы (1975, декабр) Б. халгынын өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк вә истиглалијјәт һүгугуну тәсдигләјән гәтнамәни бәјәнмишдир.

Әсас сијаси партијалары: Бирләшмиш Халг Партијасы (һаким партијадыр, 1950 илдә јарадылмышдыр); Бирләшмиш Демократ Партијасы (1974 илдә Милли Истиглалијјәт Партијасы вә дикәр мүхалифәтчи групларын бирләшмәси нәтиҹәсиндә јарадылмышдыр).

Игтисадијјат. Б. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Игтисади ҹәһәтдән Инкилтәрә вә Америка капиталындан асылыдыр. Тәгр. 50 мин *һа* торпаг саһәси бечәрилир ки, бунун да чоху харичи ширкәтләриндир. К.т., тахта-шалбан тәдарүкү вә балыгчылыг үмуми мәһсулун 40%-индән чохуну верир. Әһалинин әксәријјәти, к.т., тахта-шалбан тәдарүкү, мешә мәһсуллары јығмаг вә балыгчылыгла мәшғулдур. Илдә тәгр. 0,2 млн. $м^3$ гијмәтли одунҹаг тәдарүк едилир. Чиклә гатраны јығылыр. Әсас ихраҹат биткиси шәкәр гамышы (1973/74 мәһсул илиндә 810,5 мин *т* јығылмышдыр) вә Стани-Крик чајы вадисиндә, Коросал вә Оринҹ-Уолк ш.-ләри р-нларында бечәрилән ситрус биткиләридир (портағал, грејпфрут). 1973/74 мәһсул илиндә 56 мин *т* портағал вә грејпфрут јығылмышдыр. Һәмчинин, һиндгозу ағаҹы, ананас, банан јетишдирилир. 1973 илдә 14,2 мин *т* чәлтик, 20,4 мин *т* гарғыдалы, 1,3 мин *т* пахла јығылмышдыр. Ҹ.-да, нисбәтән дағлыг һиссәләрдә мал-гара сахланыр. Өлкәдә 42 мин гарамал, 20 мин донуз вар (1974). Саһил суларында балыг, тысбаға овланыр. Б.-ин сәнајеси мешә материаллары вә к.т. хаммалы е'малына әсасланыр. Сәнаје вә тикинти үмуми мәһсулун тәгр. 27%-ини верир. Ағаҹдоғрама, шәкәр, ашы чөвһәри, консерв мүәссисәләри вар. Кичик кәмиләр вә мебел истеһсал едилир. Белиз ш. јахынлығында СЕС вар. 1974 илдә Белмопан ш.-ндә тикиш ф-ки ишә салынмышдыр. Туризм инкишаф етмишдир. Автомобил јолларынын уз. 2,3 мин *км*-дир (1974). Д.ј. јохдур. Өлкәдә 7,5 мин автомашын, о ҹүмләдән тәгр. 3 мин јүк машыны вар (1974). Әсас нәгл. вә сәнаје мәркәзи Белиздир. Белиз јахынлығында тәјјарә мејданы вар.

Шәкәр хаммалы, ситрус мејвәләри, мејвә консерви, гијмәтли ағаҹ, балыг вә с. ихраҹ едилир. Әсасән, нефт, машын вә нәгл. аваданлығы, әрзаг, истеһлак маллары вә с. идхал олунур. Тиҹарәти, әсасән, АБШ, Б. Британија, Канада, Јамајка, Мексика вә Нидерландладыр. Пул ваһиди Белиз долларыдыр.

Сәһијјә. 1970 илдә Б.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 37,1, үмуми өлүм сајы 6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 50,7 олмушдур. Дизентерија, гызылҹа, көјөскүрәк, инфексион һепатит вә с. хәстәликләр гејдә алынмышдыр. Авитаминоз, анемија вә гида чатышмазлығы илә әлагәдар хәстәликләр јајылмышдыр. Өлкәдә малјарија, вәрәмә гаршы мүбаризә тәдбирләри вә чичәк әлејһинә ваксинасија апарылыр. 1972 илдә Б.-дә 641 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 49 чарпајы) 13 хәстәхана, о ҹүмләдән 606 чарпајылыг 11 дөвләт хәстәханасы, 41 һәким (әһалинин һәр 2930 нәфәринә 1 һәким), 3 диш һәкими, 1 әҹзачы, 75 тибб бачысы вә мама олмушдур. Тибб бачысы вә мама Б. хәстәханаларынын нәздиндә һазырланыр.

Маариф. 70-ҹи илләрин әввәлиндә јашлы әһалинин 12%-ә гәдәри савадсыз иди. 1962 илдән 6 јашындан 14 јашынадәк тәһсил иҹбаридир. Ибтидаи мәктәбләрдә 32 миндән чох (1973/74), орта мәктәбләрдә 4,3 мин шакирд (1972/73) охујур. Там али тәһсил вермәјән 3 техники коллеҹдә 1000-ә јахын тәләбә тәһсил алыр (1974/75). Мәркәзи китабхана, «Барон блис» ин-тунда лекторија, китабхана, сәрки залы, кичик музеј вар.

БЕЛИЗ (Belize)—Белиздә шәһәр. Кариб дәнизиндә порт. Әһ. 39,3 мин (1970). Гијмәтли одунҹаг (гырмызы ағаҹ, шам), чиклә гатраны, һиндгозу, мејвә вә с. ихраҹ едилир. Јағ, тахта-шалбан, ағаҹ е'малы, чәлтиктәмизләмә мүәссисәләри вә с. вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир.

БЕЛИЛ—суда һәлл олмајан ағ минерал бојаг. Әсас нөвләри *титан белили, синк белили, гурғушун белили* вә *литопондур*. Ән чох синк Б.-и вә литопон ишләдилир. Б.-дән мүхтәлиф рәнкли јағлы вә миналы бојаглар һазырланмасында, бә'зи пластик күтлә нөвләри, мушәмбә, линолеум вә с.

истеhсалында, hабелә рәнксазлыгда вә нәггашлыгда истифадә едилир (бах hәмчинин . *Пигментләр*).

БЕЛИНСКИ Виссарион Григорјевич (11.6.1811, Свеаборг—7.6.1848, Петербург) — рус ингилабчы демократы, әдәби тәнгидчи, публисист, рус реалист естетикасынын баниләриндән бири.

Һәким аиләсиндә доғулмушдур. 1829 илдә Москва ун-тинә гәбул олунмуш, тәhкимчилик әлејhинә јаздығы «Дмитри Калинин» драмына көрә 1832 илдә ун-тдән чыхарылмышдыр. 1833 — 36 илләрдә «Телескоп» журналында вә онун әлавәси «Молва» гәзетиндә ишләмиш, «Әдәби хәјаллар» (1834), «Рус повести вә ҹәнаб Гоголун повестләри haггында» (1835) адлы илк ириhәҹмли мәгаләләрини бу нәшрләрдә чап етдирмишдир. 1838—39 илләрдә «Московски наблјудател» журналынын редактору олмуш, 1839 илин сонунда Петербурга көчәрәк, «Отечественныје записки» журналынын, 1847 илин јанварындан 1848 илин мајынадәк *«Современник»* журналынын тәнгид шө'бәсинә рәhбәрлик етмишдир. Ағыр хәстә олдуғундан 1847 илин мајында мүалиҹә үчүн Алманијаја (Залсбрунн) кетмиш вә орада мәшhур «Гогола мәктуб» әсәрини јазмышдыр. Вәрәм хәстәлијиндән өлмүшдүр.

В. И. Ленинин фикринҹә Б.-нин «Гогола мәктуб»у «...сензурасыз демократик мәтбуатын индијә гәдәр дә өз бөјүк, ҹанлы әhәмијјәтини сахлајан ән јахшы әсәрләриндән бири иди» (Әсәрләри, ҹ. 20, сәh. 248). Б.-нин јарадыҹылығы тәhкимчилик әлејhинә hәрәкатын вә Гәрбдәки ингилаби hадисәләрин тә'сири илә мүртәҹе буржуа либерализминә гаршы мүбаризәдә формалашмышдыр. Б.-нин фәлсәфи вә иҹтимаи-сијаси көрүшләри маарифчиликдән ингилаби демократизмә, идеализмдән материализмәдәк мүрәккәб вә зиддијјәтли јол кечмишдир.

Б. 40-чы илләрдә алман философларынын, франсыз утопик сосиалистләринин вә Карл Марксын әсәрләринин тә'сири илә мүбариз материалист сәвијјәсинә галхмышдыр. Б. сосиоложи көрүшләриндә иҹтимаи инкишафын ганунаујғунлугларыны, тарихдә халг күтләләринин hәлледиҹи ролуну әсас көтүрмүш, мөвҹуд гурулушу көклү сурәтдә дәјишдирә биләҹәк ингилаби нәзәријјә јаратмаға ҹәhд етмишдир. Б. капитализмин халг үчүн јени көләлик олдуғуну баша дүшмүш, ејни заманда көстәрмишдир ки, Русија бу просесдән кәнарда гала билмәз. Лакин бәшәријјәт бу мәрhәләдә дајанмајаҹаг, ону сосиализм әвәз едәҹәкдир. Һәм дә бу, ган төкүлмәдән мүмкүн олмајаҹагдыр. Бунунла белә, Б., ҹәмијјәт hадисәләринин изаhында утопик сосиалист олмуш, тарихи просесин инкишафына идеалистҹәсинә бахмышдыр. Лакин, Б. тарихи материалистҹәсинә анламаға даhа јахын олмушдур.

Б. рус реалист естетикасы вә әдәби тәнгидинин банисидир. О, материалист вә ингилаби-демократик идејалара әсасланан реалист естетика принсипләрини «Рус повести вә ҹ. Гоголун повестләри haггында» (1835), «М. Лермонтовун ше'рләри» (1841), «Тәнгид haггында» (1842), «Чичиковун сәркүзәштләри, јахуд Өлү ҹанлар» поемасы haггында бир нечә сөз» (1842), «Александр Пушкинин әсәрләри» (11 мәгалә, 1843—46), «1846-чы ил рус әдәбијјатына бир нәзәр» (1847), «1847-чи ил рус әдәбијјатына бир нәзәр» (1848) вә с. әсәрләриндә ишләјиб hазырламышдыр. Б. көстәрирди ки, әдәбијјат елми тәфәккүрдән фәргли олараг, hәјатын бәдии—образлы идрак формасыдыр. Мәзмун вә форма вәhдәтини Б. бәдиилијин ме'јары hесаб едирди. О, бәдии әсәрдә идеја мәзмунуну өн плана чәкирди. Хәлгилик Б. естетикасынын әсас принсипидир. Б. көстәрирди ки, әдәбијјат халгын, вәтәнин мүгәддәраты илә бағлы олмалы, онун арзу вә идеалларыны әкс етдирмәлидир. Хәлгилији о, јалныз hәјат hәгигәтинә сәдагәтдә дејил, hәм дә тәhкимчилијин тәнгидиндә көрүрдү. Б.-јә көрә әсл сәнәткар өз дөврүнүн вәтәндашы, халг азадлығынын ҹарчысы олмалыдыр. Тәнгидчи А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов вә Н. В. Гоголун јарадыҹылығыны мәhз бу ҹәhәтдән јүксәк гијмәтләндирирди. Б. бәдии формаја да әсас шәрт кими бахыр, бәдии сәнәткарлыгдан мәhрум әсәрләри «ше'рлә јазылмыш диссертасија» адландырырды. Лакин о, «сәнәт-сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси, мүртәҹе романтизм, дидактик беллетристика әлејhинә чыхараг, тәмтәраглы форма илә охуҹуну hәјатын зәрури мәсәләләриндән узаглашдыран јазычылары амансыз тәнгид едир, hәјатла әлагәсиз, мүтәрәгги мәзмундан мәhрум әсәрләри «ҹансыз инсана» бәнзәдирди. «Гогола мәктуб»унда (1847) Б. јазычынын јарадыҹылығындакы сәhвләри кәскин тәнгид едир, ону реализм мөвгеләринә гајытмаға чағырырды. Б. роман вә повест жанрларыны халг hәјатыны даhа әhатәли вә мүрәккәблији илә әксетдирмә имканларынын кенишлији бахымындан хүсусилә гијмәтләндирирди. Б.-нин тәhкимчилик әлејhинә, рус иҹтимаи фикринин вә реалист әдәбијјатын инкишафы уғрунда мүбаризәсини Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә б. давам етдирмишләр. Азәрб. әдәби вә иҹтимаи фикринин инкишафына, о ҹүмләдән М. Ф. Ахундовун әдәби-естетик вә фәлсәфи көрүшләринин формалашмасына башга рус ингилабчы демократлары илә јанашы, Б.-нин дә тә'сири олмушдур. М. Ф. Ахундов Б.-нин әсәрләрини мүталиә етмишдир. Мараглыдыр ки, М. Ф. Ахундовун бир сыра әдәби-тәнгиди фикирләри Б.-нин фикирләри илә сәсләшир. Б. Азәрб. алим вә шаири М. Ҹ. *Топчубашовун* «Ики ше'р» (1835) китабчасыны мүсбәт гијмәтләндирмишдир. Әсәрләри бир чох дилә, о ҹүмләдән Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Азәрб. алимләри Б.-нин әдәби-естетик вә иҹтимаи-фәлсәфи көрүшләринә даир әсәрләр јазмышлар.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1948; Сечилмиш мәгаләләри, Б., 1948; Александр Пушкинин әсәрләри, Б., 1948; Рус әдәбијјаты классикләри haггында, Б., 1954; Мәгаләләр, Б., 1961; Полн. собр. соч., т. 1—13, М.—Л., 1953—59.

Әд.: Ленин В. И., Нә етмәли?, Әсәр. там күллијјаты, ҹ. 6; Ариф М., Виссарион Григорјевич Белински, Б., 1954; Ибраhимов М., Мүтәфәккир тәнгидчи. «Хәлгилик вә реализм ҹәбhәсиндән» китабында, Б., 1961; Мәммәд Ҹәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты, h. 1, Б., 1970; Баскаков В. Г., Социологические воззрения В. Г. Белинского, М., 1948; Кийко Е. И., В. Г. Белинский. Очерк литературно-критической деятельности, М., 1972; Подготовительная работа к статье «Виссарион Белинский...». В кн.: Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова, т. 3, М., 1974; Филатова Е. М., Белинский, М., 1976.

БЕЛИТУ́НГ, Биллитон (Belitung, Billiton)—Индонезијада, Малајја архипелагында ада. Суматра вә Калимантан а-ры арасындадыр. Саh. тәгр. 4850 *км*². Сәтhи, әсасән, дүзәнликдир. Шм.-г.-дә ајры-ајры гранит массивләрин hүнд. 510 *м*-ә чатыр. Рүтубәтли hәмишәјашыл тропик мешәләр вар. Галај филизи чыхарылыр. Тропик әкинчилик (копра, истиот вә с.) инкишаф етмишдир. Әсас шәhәри Танҹунгпандандыр.

БЕ́ЛЫ Андреј (Борис Николајевич Бугајевин тәхәллүсү; 26.10.1880, Москва—8.1.1934, Москва) — рус јазычысы, символизмин нәзәријјәчиси. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә иҹтимаи мөвзулара мејл көстәрмишдир («Күл» китабы, 1909). «Петербург» (1913—14) романында иртиҹа ифша едилмәклә јанашы, ингилаби hәрәкат тәhриф олунмуш шәкилдә ишыгландырылыр. «Котик Летајев» (1922), «Хач сујуна чәкилмиш Чинли» (1927) автобиографик повестләри, 3 ҹилдлик «Москва» (1926—32) тарихи епопејасы вә с. әсәрләриндә декадентлик мејлләри күҹлүдүр. Символизмин естетикасыны, hәмчинин илк дәфә ријази үсуллардан истифадә едәрәк ше'рдә вә нәсрдә ритм нәзәријјәсини јаратмышдыр («Символизм» мәгаләләр мәҹмуәси, 1910; «Ритм бир диалектика кими вә «Тунҹ атлы», 1929 вә с.). Мемуарлары («Әсрин башланғычында. Хатирәләр», 1933 вә с.) мараглыдыр.

Әсәри: Стихотворения и поэмы, М.—Л., 1966.

БЕ́ЛЫ—Кара дәнизиндә ада. Малыкин боғазы васитәсилә Јамал ј-а-ндан ајрылыр. Түмен вил.-нин Јамал-Нен Милли Маhалына аиддир. Саh. 1900 *км*²-дир. Сәтhи ҹ.-а доғру алчалан дүзәнликдир (hүнд. 24 *м*-ә гәдәр). Тундра биткиләри илә өртүлүдүр. Чохлу көл вар.

БЕЛЈА́ЈЕВ Александр Романович (16.3.1884, Смоленск—6.1.1942, Ленинград вил.-нин Пушкин ш.)—рус совет јазычысы. Совет елми-фантастик әдәбијјатынын јарадыҹыларындандыр. «Профессор Доуелин башы» (1925), «Мәhв олмуш кәмиләр адасы» (1926 — 27), «Амфибија-адам» (1928), «Ефирдә мүбаризә» (1928), «Һечлијә сычрајыш» (1933), «Әҹаиб көз» (1935), «Арктика сәмасы алтында» (1938) вә с. әсәрләри елм вә техниканын кәләҹәк инкишаф проблемләринә hәср олунмушдур. Б.-ин ән јахшы әсәрләри иҹтимаи кәсәри, елмилији, охунаглығы вә јумору илә сечилир.

Әсәрләри: Амфибија-адам, Б., 1963; Профессор Доуелин башы, Б., 1973; Собр. соч., т. 1—8, М., 1963—64.

Әд.: Ляпунов Б., А. Беляев. Критико-биографич. очерк, М., 1967.

БЕЛЈА́ЈЕВ Виктор Михајлович (6.2.1888, Нижне-Уралск—16.2.1968, Москва) — совет мусигишүнасы. Сәнәтшүнаслыг доктору (1944). Б. совет мусигисинин фәал тәблиғчиләриндән олмушдур. 1914 — 59 илләрдә (фасиләләрлә) Ленинград вә Москва консерваторијаларында мусиги нәзәријјәси вә мусиги тарихиндән дәрс демишдир (1944 илдән

проф.). 1959 — 68 илләрдә Инчәсәнәт тарихи ин-тунун (Москва) баш елми ишчиси олмушдур. ССРИ халглары мусигисинин вә мусиги палеографијасынын тәдгигатчыларындан олан Б. Шәрг мусигиси, еләчә дә Азәрб. мусигисинә даир елми әсәрләр јазмышдыр. Бир чох мәгаләси харичи өлкәләрин мусиги журналларында дәрч олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Белорусская народная музыка, Л., 1941; По поводу записей музыки кавказских горцев С. И. Танеева. В сб.: Памяти Сергея Ивановича Танеева. 1856—1946, М.—Л., 1947; Афганская народная музыка, М., 1960; Памятники древнерусской музыкальной письменности, М., 1962; Очерки по истории музыки народов СССР, в. 1—2, М., 1962—63; Персидские теснифы, М., 1964; О музыкальном фольклоре и древней письменности, М., 1971.

БЕЛЈАЈЕВ Владимир Иванович (26.11.1855, Москва губ.-нын Борзетсово к.—17.10.1911, Петербург) — рус ботаник-морфологу. Варшава ун-тинин проф. (1891—99). Әсас әсәрләри мүхтәлифспорлу плаункимиләрин (1885), су гыжыларынын еркәк проталынын, ијнәјарпаглыларда тозчуг боруларынын гурулуш вә инкишафынын мүгајисәли-морфоложи өјрәнилмәсинә (1890, 1891, 1893) аиддир. Б. биткиләрдә сперматозоидләрин нүвә вә протоплазмадан ибарәт олдуғуну сүбут етмишдир. О, блефаропласты кәшф етмиш (1892—96), биткиләрдә *митоз* вә *мејозун* морфолокија вә механизминин тәсвирини вермишдир.

Әд.: Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь, сост. С. Ю. Липшиц, т. 1, М., 1947; Биографический словарь, т. 1, М., 1958.

БЕЛЈАЈЕВ Јевкени Александрович (21.2.1895, Ржев—5.9.1964, Москва)—совет тарихчиси, ислам вә әрәб өлкәләринин орта әсрләр тарихи мүтәхәссиси, тарих е.д. (1962). МӘР ЕА-нын фәхри үзвү (1964). 1924—54 илләрдә Москва Шәргшүнаслыг Ин-тунда, Һәрби Харичи Дилләр Ин-тунда мүәллим олмушдур. 1945 — 55 илләрдә Москва Шәргшүнаслыг Ин-ту Јахын вә Орта Шәрг Өлкәләри тарихи кафедрасында, сонра Бејнәлхалг Мүнасибәтләр Ин-тунда ишләмишдир. «Шәрәф Нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Шәхси китабханасы Азәрб. ССР ЕА Әсаслы китабханасында сахланылыр.

Әсәрләри: Мүсәлман тәригәтләри (тарихи очеркләр), Б., 1958; Происхождение ислама. Хрестоматия, т. 1, М.—Л., 1931; Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье, М., 1965.

БЕЛЈАЈЕВ Павел Иванович (26.6.1925, Вологда вил.-нин Челищево к.—10.1.1970, Москва) — ССРИ-нин тәјјарәчи-космонавты, полковник, Совет Иттифагы Гәһрәманы (23.3.1965). 1949 илдән Сов.ИКП үзвү. А. А. *Леонов*ла бирлә космоса учушда «Восход-2» кәмисинин командири олмушдур. Кәми космосда 26 саат учмуш, Јер әтрафына 17 дөвр етмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени, бир сыра харичи өлкәнин орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир. БХР-ин Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, ВСР вә МХР-ин Гәһрәманы ад. лајиг көрүлмүшдүр.

БЕЛЈАЈЕВ ДӘРНӘЈИ — 19 әсрин 80—90-чы илләриндә Петербургда рус мусиги хадими М. Белјајевин әтрафында бирләшән мусигичиләр групу; Белјајевин евиндә кечирилән мусиги кечәләриндә топлашырды. Б.д.-нин үзвләри, әсасән, дәрнәјә рәһбәрлик едән Н. А. Римски-Корсаковун шакирдләри (А.К. Глазунов, А. К. Лјадов, Ф. М. вә С. М. Блуменфелдләр, Ј. Витол вә б.) иди. Б.д.-нин мүәјјән идеја-бәдии програмы олмаса да, о, «Јени рус мусиги мәктәби»нин (*«Гудрәтли дәстә»нин*) давамчысы һесаб олунур.

Әд.: Трайнин В., М. П. Беляев и его кружок, Л., 1975.

БЕЛЈАНКИН Дмитри Степанович (23.8.1876, Вологда губ.-нын Ламаниха к.—20.6.1953, Москва) — совет минералогу, петрограф. ССРИ ЕА акад. (1943; м. үзвү 1933). Петроград (Ленинград) Политехник Ин-тунун проф. (1920—35). 1930 илдән ССРИ ЕА Петрографија Ин-тунда, сонра исә Кеолокија Ин-тунда ишләмишдир. 1949 илдән ССРИ ЕА кеолокија-чоғрафија елмләри шө'бәсинин академик катиби олмушдур. Гафгаз, Урал вә Кола ј-а-нда тәдгигат ишләри апармышдыр. Гафгазда филиз јатаглары илә әлагәдар чаван интрузив сүхурлары илк дәфә мүәјјән етмиш вә өјрәнмишдир. Техники петрографијанын әсасыны гојмушдур. Әсәрләри, әсасән, нәзәри, експериментал вә рекионал петрографијаја аиддир. «Азәрбајҹанын кеолокијасы» монографијасынын 3-чү чилдинин («Петрографија») редактору олмушдур. А. П. Карпински ад. мүкафат алмышдыр (1949). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Белјанкинит минералы Б.-нин шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әсәрләри: Петрография технического камня, М., 1952 (башгалары илә бирликдә); Избранные труды, т. 1—2, М., 1956—58.

БЕЛЈОВ МӘДӘНИЈЈӘТИ — е.ә. 4—2-чи миниллликләрдә Ока чајынын јухары ахары боју (Белјов—Серпухов р-ну) јајылмыш Неолит мәдәнијјәти. Б.м.-нин ән гәдим дүшәркәси олан Гремјачевскаја Мезолитдән Неолитә кечид дөврүнә аиддир. Ѕычагшәкилли чахмагдашы лөвһәләриндән һазырланмыш аләтләр, узун вә енсиз хәнчәрләр, микролит ох учлуглары вә с. Б. м. үчүн сәчијјәвидир. Керамикасында шаһмат нахышлары әсас јер тутур.

БЕЛЛ (Bell) Александер Грејам (3.3.1847, Шотландијанын Единбург ш.—2.8.1922, Канада, Јени Шотландија әјаләти, Баддек)—телефон ихтирачыларындан бири. Бостон ун-тиндә (АБШ) нитг үзвләри физиолокијасы үзрә проф. (1873 илдән) олмушдур. 1876 илдә ихтира етдији телефона АБШ-да патент алмышдыр. 1877 илдә исә Б.-ә телефон мембраны вә арматуру үчүн әлавә патент верилмишдир. 1884 — 86 илләрдә сәсин јазылмасы вә сәсләндирилмәси үсуллары һаггында (башгалары илә бирликдә) әсәрләр дәрч етдирмиш вә бу саһәдә патентләр алмышдыр. 1898 илдән Бостондакы Смитсон ин-тунун идарә һеј'әтинин үзвү олмушдур.

БЕЛЛ (Bell) Ҹон (1691, Ентермони—1.7.1780, Ентермони) — шотландијалы һәким. 1714—47 илләрдә Русијада хидмәт етмишдир. Русијанын Ирана (1715—18) вә Чинә (1719—22) көндәрдији елчиләри мүшајиәт едән нүмајәндә һеј'-әтиндә һәким ишләмишдир. 1732 илдә Русија—Инкилтәрә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа олундуган сонра Русијада Инкилтәрә нүмајәндәлијинин катиби олмушдур. Русија вә Түркијә арасында сүлһ данышыглары апармаг үчүн һәм Русија, һәм дә Инкилтәрә нүмајәндәси кими Түркијәјә көндәрилмишди (1737—38). Б. Ирана кедәркән Азәрб.-да да олмушдур. Сәјаһәтләри барәдә јаздығы әсәрдә Азәрб. шәһәрләри (Шамахы, Бакы, Дәрбәнд, Ләнкәран, Нијазабад, Тәбриз вә с., һабелә Муған) һаггында да мә'лумат вермишдир.

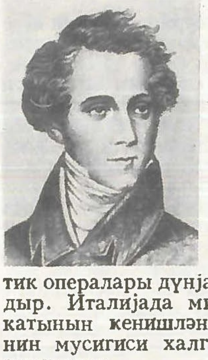
Әсәри: Белевы путешествия через Россию в разные асиятские земли, ч. 1—3, СПБ, 1776.

Әд.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935; Путешественники об Азербайджане, т. 1, Б., 1961.

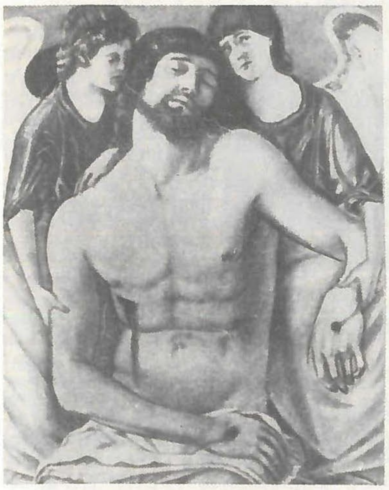
БЕЛЛАТРИКС (Орионун γ-сы)—2-чи *улдуз өлчүлү* улдуз. Ишыглығы Күнәшинкиндән 1270 дәфә бөјүк, Күнәшдән мәсафәси 77 *парсекдир*.

БЕЛЛЕТРИСТИКА (фр. belles lettres—зәриф сөз сәнәти)—кениш мә'нада, үмумијјәтлә, бәдии әдәбијјат, мәһдуд мә'нада исә бәдии нәср. Бә'зән идеја-бәдии ҹәһәтдән зәиф әсәрләрә, һабелә әјләнҹәли гираәт әдәбијјатына да Б. дејилир.

БЕЛЛИНИ (Bellini) Винченсо (3.11.1801, Катанија, Сичилија—23.9.1835, Парис јахынлығындакы Путо ш.)—италјан бәстәкары. *Бел канто* үслубунун көркәмли нүмајәндәси олан Б. вокал сәнәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 11 опера мүәллифидир. «Норма» вә «Сомнамбула» (1831), «Пуританлар» (1835) романтик опералары дүнја шөһрәти газанмышдыр. Италијада милли азадлыг һәрәкатынын кенишләндији шәраитдә Б.-нин мусигиси халгын мә'нәви силаһы олмушдур.

БЕЛЛИНИЛӘР (Bellini) — *Венесија рәссамлыг мәктәбинә* мәнсуб италјан рәссамлар аиләси. Венесијада Интибаһ инчәсәнәтинин баниләри. Аилә башчысы Јакопо Беллинидир (тәгр. 1400 — 1470/71). Әсәрләриндә (Милан, Венесија, Флоренсија музејләриндә сахланан мадонна шәкилләри) готик үслубун шәрти принсипләри вар. Лувр вә Британија музејләриндә сахланан рәсм албомлары хүсусилә марагдыдыр. Венесија тәсвири сәнәтиндә мүхтәлиф жанрларда тарихи әсәрләрин јаранмасы Јакопонун оғлу Ҹентиле Беллининин (тәгр. 1429—23.2.1507 илдә дәфн едилмишдир) ады илә бағлыдыр. Задәкан вә дөвләт хадимләри портретләринин (дож Фоскари, Султан II Мәһәммәд вә б.), дини мәрасимләрә һәср олунмуш ири таблоларын («Сан-Марко мејданында дини мәрасим», 1496, вә с.) вә Венесијанын күчә һәјатыны тәсвир едән әсәрләрин мүәллифидир. Јакопонун кичик оғлу Ҹованни Беллини (тәгр. 1430—29.11.1516) Венесијанын јағлы боја илә ишләјән

Чованни Беллини. «Өлмүш Иса вә мәләкләр». 1475 илдән сонра. Берлин.

ән мәшһур рәссамларындан олмушдур. О, *Тисианын* вә *Чорчоненин* мүәллими иди. Чованни Беллининин јарадычылығы Венесија Јүксәк Интибаһ тәсвири сәнәтинин әсасыны тәшкил едир. Композисија садәлији вә мүтәнасиблик, колорит долғунлуғу јарадычылығынын характерик чәһәтләриндәндир. Әсәрләри: «Мадонна Алберетти» (1487), «Мадонна» (1488), «Аллаһларын кеф мәчлиси» (1514), Шаһ Исмајыл Хәтаинин профилдән чәкилмиш мәшһур портрети (?), Берлин, Нју-Јорк, Лондон, Парис музејләриндә сахланан мадонна шәкилләри, киши портретләри вә с.

Әд.: Алпатов М. В., Всеобщая история искусств, т. 2, М., 1949; Лазарев В. Н., Происхождение итальянского Возрождения, т. 1—2, М., 1956—59; Всеобщая история искусств, т. 3, М., 1962.

БЕЛЛИНСҺАУЗЕН Фаддеј Фаддејевич [20.9.1778, Езел а. (индики Сарема а.), Ест. ССР — 25.1.1852, Кронштадт]—рус дәниз сәјјаһы вә тәдгигатчысы, адмирал. 1803—06 илләрдә биринчи рус дүнја сәјаһәтинин иштиракчысы олмушдур. 1819—21 илләрдә Б.-ин рәһбәрлик етдији рус Антарктика експедисијасы «Восток» (командири Б.) вә «Мирны» (командири М. П. Лазарев) кәмиләриндә Чәнуб гүтбүнә көндәрилмиш, Антарктиданы вә бир чох аданы (Анненков, Биринчи Пјотр, Русија, Биринчи Александр Торпағы вә с.) кәшф етмишдир. Б. илк дәфә Антарктиданын әтрафына дөврә вурмуш, Канар ахынынын вә Мәрчан адаларынын әмәлә кәлмәси сәбәбләрини, Саргас дәнизиндәки јосунларын мәншәјини ајдынлашдырмышдыр. Адаларын бир чох хәритә вә шәкилләри «Капитан Беллинсһаузенин сәјаһәтинә аид атлас»да дәрч едилмишдир. Сакит океанда дәнизә, Чәнуби Сахалиндә буруна, Туамоту архипелагында адаја Б.-ин ады верилмишдир.

БЕЛЛИНСҺАУЗЕН ДӘНИЗИ — Антарктида саһилләриндә Сакит океанын кәнар дәнизи. Антарктида вә Терстон ј-а-лары арасындадыр. Дәринлији 410 *м*-дән 4470 *м*-ә (ачыг дәниздә) гәдәрдир. Саһилләри дағлыгдыр, шелф бузлаглары илә әһатәләнмишдир. Мүһүм адалары: Биринчи Пјотр а. вә Биринчи Александр Торпағы. Сујун темп-ру шм.-да тәгр. 0°С, ч.-да —1°С-дән ашағыдыр. Дузлулуғу јајда тәгр. 33,5‰. 1821 илдә Ф. Ф. *Беллинсһаузен* вә М. П. *Лазаревин* експедисијасы кәшф етмишдир.

БЕЛЛ-ЛАНКАСТЕР СИСТЕМИ, Гаршылыглы тә'лим — ибтидаи мәктәбдә тә'лимин тәшкили вә методлары системи; јахшы охујан мәктәблиләрин мүәллимин рәһбәрлији илә кери галан шакирдләрлә мәшғәлә апармасы. Гаршылыглы тә'лим үсулундан һәлә орта әср мүсәлман мәктәбләриндә истифадә олунурду. Б.-Л.с.-ни инкилис педагоглары А. Белл (1753—1832) вә Ч. Ланкастер (1776/78—1838) бир-бириндән хәбәрсиз јаратмышлар. Бу тә'лим системи әввәлчә Һиндистанда (А. Белл орада јашајырды) тәтбиг олунмуш, 19 әсрин әввәлиндә бир чох өлкәдә (АБШ, Франса, Белчика вә с.) јајылмышды. Русијада Б.-Л. с. илә ишләјән мәктәбләр 1818 илдән ачылмыш, лакин кениш јајылмамышды. Декабристләр әскәр вә кәндлиләри савадландырмаг үчүн бу системдән истифадә едирдиләр. Тә'лим кејфијјәти ашағы олдуғундан, бу систем тәдричлә арадан чыхмышдыр.

БЕЛЛОНА—Гәдим Рома мифолокијасында мүһарибә илаһәси, *Марсын* арвады. Дикәр әсатир вариантларында Марсын бачысы вә ја сүд анасыдыр. Е.ә. 1 әсрдән башлајараг Б. Кичик Асија илаһәси Ма илә ејниләшдирилирди.

БЕЛОБОРОДОВ Афанаси Павлантјевич (31.1.1903, Иркутск р-нунун Акинино к., индики Иркутск вил.)—орду кенералы (1963), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919—20 илләрдә партизан дәстәси тәркибиндә Узаг Шәргдә вурушмушдур. 1923 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Шәрги-Чин Дәмир Јолунда кедән дөјүшләрдә иштирак етмишдир. М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир (1936). Москва әтрафында дөјүшләрдә (1941) фәргләнән 78-чи (сонрадан 9-чу гвардија) атычы дивизијасынын, 1942 илин октјабрындан атычы корпусунун командири, 1944 илин мајындан 43-чү ордунун, милитарист Јапонијасына гаршы мүһарибә заманы исә (1945) Узаг Шәрг чәбһәси Гырмызыбајраглы 1-чи ордусунун командаными олмушдур. 1955 илдән Воронеж Һәрби Даирәси гошунларынын командиры, 1957 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлији Баш кадрлар идарәсинин рәиси, 1963 илдән исә Москва Һәрби Даирәси гошунларынын командиры иди. 1968 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијиндә мәс'ул ишчидир. Б. 23-чү гурултајда Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир; ССРИ Али Советинин депутаты (3-чү вә 7-чи чағырыш) олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Суворов орденләри, 2-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 3-чү дәрәчәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, чохлу медал, һәмчинин харичи орденләрлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Сквозь огонь и тайгу, М., 1969; Ратный подвиг, 2 изд., М., 1973.

Әд.: Баграмян И. Х., Генерал армии А. П. Белобородов, «Военно-исторический журнал», 1973, № 1; Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975.

БЕЛОБОРОДОВ Иван Наумович (?—16.9.1774, Москва)—*Пугачов үсјанынын (1773—75)* фәал иштиракчысы. 1759—66 илләрдә әскәр олмуш, 1774 илдә башгырд дәстәси илә үсјана гошулмушдур. *Салават Јулајев* вә Пугачовла сых әлагә сахламыш, 1774 илин мајында Пугачовун гошуну илә бирләшмишди. Уралы үсјанын әсас базасы етмәк, үсјанчылара һәрби тә'лим кечмәк, онларын арасында интизамы мөһкәмләтмәк, хәзинә вә мүлкәдар әмлакынын зәбт олунмасы вә бөлүшдүрүлмәсини гајдаја салмаг истәјирди. Үсјанчыларын һәрби коллекијасынын үзвү, «баш атаман вә јүрүш полковники» иди. Казанын алынмасында (1774, ијул) көркәмли рол ојнамышдыр. Е'дам едилмишдир.

Әд.: Мартынов М. Н., Пугачевский атаман Иван Белобородов, Пермь, 1958.

БЕЛОВ Николај Васијевич (д.14.12. 1891, Полшанын Јанов ш.)—совет кристаллографы вә кеокимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1946), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952), Ленин мүкафаты лауреаты (1974). Горки (1946 илдән) вә Москва (1953 илдән) ун-тләринин проф. 1957 илдән Совет Кристаллографлары Милли Комитәсинин сәдри, 1961 илдән МДУ-нун кеолокија факүлтәсинин кристаллографија кафедрасынын мүдири, 1966 илдән Бејнәлхалг Кристаллографлар Иттифагынын президентидир. Әсас ишләри структур минералокија, кристаллокимјә вә кеокимја саһәсиндәдир. Атомларын кристалда сых јерләшмәси тә'лимини ишләјиб һазырламышдыр. М. В. Ломоносов ад. Гызыл медал алмышдыр. Б. үч дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Структура ионных кристаллов и металлических фаз, М., 1947; Структурная кристаллография, М., 1951; Кристаллохимия силикатов с крупными катионами, М., 1961; Очерки по структурной минералогии, «Минералогический сборник», 1950—69, № 4—23 (сер. 1—20).

Әд.: Проблемы кристаллографии. Сб. посвящ. восьмидесятилетию акад. Н. В. Белова, М., 1971.

БЕЛОВЕЖСКАЈА ПУШША—бах *Горуглар*.

БЕЛОВО — РСФСР Кемерово вил.-ндә шәһәр. Белово р-нунун мәркәзи. Бачат чајы (Об һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 111 мин (1976). Әлван металлуркија (бөјүк синк з-ду), метал е'малы, көмүр сәнајеси, радио з-ду, филизсафлашдырма ф-ки, тикинти материаллары мүәссисәләри, трикотаж вә тикиш ф-кләри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, електрон машынгајырмасы, енержи-иншаат техникумлары, тибб вә педагожи мәктәбләр вар. Јахынлығында Белово ДРЕС-и тикилмишдир (1964).

БЕЛОГО́РСК (1935 иләдәк Александровск, 1935—57 илләрдә Кујбышевка-Восточнаја)— РСФСР Амур вил.-ндә шәһәр. Белогорск р-нунун мәркәзи. Том чајы (Зејанын голу) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 64 мин (1976). К. т. хаммалы е'малы (әт, ун комбинатлары, тәрәвәз консерви з-ду, гәннады вә макарон ф-кләри) мәркәзидир. «Амурселмаш» вә шин тә'мири з-длары, игтисадијјат техникуму вар. 1860 илдә салынмышдыр.

БЕЛОГРУ́ДОВО МӘДӘНИЈЈӘТИ— Сағсаһил Украјнасынын мешә-чөл һиссәсиндә е.ә. 11—8 әсрләрә аид Тунҹ дөврү мәдәнијјәти. Археоложи газынтылар заманы јарымгазма евләр ашкар едилмиш, даш, сүмүк вә чахмагдашыдан әмәк аләтләри, кил габлар, тунҹ бәзәк шејләри вә с. тапылмышдыр. Б.м.-нин јајылдығы әразидәки тајфалар ибтидаи иҹма гурулушу шәраитиндә јашамыш, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Бә'зи алимләр Б.м. тајфаларыны протославјанлара, дикәрләри исә фракијалылара аид едирләр.

БЕЛОЈА́ННИС (Mpelogiánnis) Никос (1915, Пелопоннес, Амалјас к.—30. 3.1952, Афина) — Јунаныстан фәһлә һәрәкаты хадими. 1934 илдә *Јунаныстан Коммунист Партијасына* (ЈКП) дахил олмушдур. 1934—36 илләрдә Пелопоннесдә бир сыра партија тәшкилатынын јарадычысы вә рәһбәри олмушдур. Дәфәләрлә һәбс едилмиш, лакин һәр дәфә һәбсханадан гачмышдыр. 1943—44 илләрдә Јунаныстан Халг Азадлыг Ордусу 3-чү дивизијасынын сијаси комиссары, Јунаныстанда Вәтәндаш мүһарибәси (1946—49) заманы Демократик ордуда сијаси ишдә олмушдур. 1950 илдә ЈКП МК үзвү сечилмишди. Демократик орду мүгавимәти дајандырдыгдан сонра мүтәрәгги гүввәләрә гаршы башланмыш тә'гибләр заманы һәбс едилмиш (1950, декабр), 1952 илдә е'дам олунмушдур.

Әд.: Жизнь, отданная борьбе, М., 1964.

БЕЛОЈА́РСК А́ТОМ ЕЛЕКТРИК СТА́НСИЈАСЫ, И. В. Курчатов ад.—сәнаје әһәмијјәтли сынаг АЕС-и, нүвә енержиси һесабына јүксәк тәзјигли бухарын ифрат гыздырылмасы әсасында ишләјән илк вә јеқанә АЕС-дир. Свердловск вил.-нин Белојарск р-нунун Заречны гәс.-ндәдир. Тикинтисинә 1958 илдә башланмыш, 1964 илин апрелиндә 1 №-ли енержи блоку (реакторунун күчү—100 *Мвт*) ишә дүшмүшдүр; истилик схеми икиконтурлудур. АМБ типли реактор турбокенераторла бир блокда ишләјир. 2 №-ли блок 1967 илин ахырларында ишә дүшмүшдүр (күчү—200 *Мвт*); истилик схеми бирконтурлудур, реактор ики турбинлә бир блокда ишләјир. АЕС-дә ифрат гызмыш бухар билаваситә нүвә реакторунда алыныр. Бу, ади ИЕС-ләр үчүн серија илә истеһсал олунан мүасир турбинләрдән (К-100-90, бухарын параметрләри 90 *ат*, 530°С) АЕС-дә истифадә етмәјә имкан верир. АЕС-ин биринчи нөвбәсинин нүвә реакторлары (һәр ики блок үчүн ејнитиплидир) һетерокен графит-су реакторларыдыр. Тикилмәкдә олан (1969 илдән) икинчи нөвбәсинә 3 №-ли блок дахилдир; онун *БН*-600 реактору дүнјада сүр'әтли нејтронларла ишләјән ән күчлү реактордур. 3 №-ли блокун күчү 600 *Мвт*-дир. АЕС 110 вә 220 *кв* кәркинликли електрик хәтләри илә Свердловск енержи системинә гошулмушдур (бах *Атом електрик стансијасы*, *Нүвә реактору*).

Әд.: Казачковский О. Д., Развитие работ по быстрым реакторам в СССР, «Атомная энергия», 1974, т. 36, в. 6; Петросьянц А. М., Атомная энергетика, М., 1976.

БЕ́ЛОЈЕ КӨЛҮ — РСФСР Вологда вил.-нин г.-индә көл. 1964 илдән В. И. Ленин ад. *Волга—Балтик су јолунун* бир һиссәси олан Шексна су анбарына дахилдир. Уз. 46 *км*, макс. ени 33 *км*, дәринлији 5—6 *м*-дир. Көлә Ковжа (кәмичилијә јарарлыдыр), Кема, Мегра вә с. чајлар төкүлүр.

БЕЛОКУ́РИХА — РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр типли гәс., балнеоложи курорт. Бијск ш.-ндән 75 *км* аралыдыр. Әһ. 7 мин (1975). Иглими континенталдыр. Јајы күнәшли исти, гышы мүлајим сојугдур. Орта темп-р ијулда 20°С, јанварда—16°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 465 *мм*-дир. Тәркибиндә азот вә бә'зи надир газлар олан исти (37,1°С) радонлу булаглардан ичмәк, ванна гәбул етмәк вә с. үчүн истифадә едилир. Б.-да 5 санаторија (о чүмләдән ушаглар үчүн) вар. Ган дөвраны органлары, дајаг-һәрәкәт апараты, синир системи вә кинеколожи хәстәликләрә тутуланлар мүаличә олунур. Курорт ил боју ишләјир.

Әд.: Казначеев В. П., Чернявский Е. Ф., Курорт Белокуриха, 4 изд., Барнаул, 1975.

БЕЛОМО́РСК МӘДӘНИЈЈӘТИ — е.ә. 3—2-чи миниликләрә аид Неолит дөврү мәдәнијјәти. Ағ дәнизин Двина көрфәзи саһилләриндә вә Онега көрфәзинин ш. һиссәсиндә јајылмышдыр. Б.м. үчүн узунсов үчбучаг шәкилли чахмагдашыдан һазырланмыш ох учлуглары (әксәр һалларда јанлары дишли), һејван фигурлары вә үзәри һәндәси нахышлы ири даирәви отурачаглы кил габлар характерикдир. Б.м.-нин гәдим керамикасынын Ока Неолит дүшәркәләринин керамикасы илә охшарлығы бу мәдәнијјәтләрин мәншәчә бағлылығыны сөјләмәјә имкан верир.

Әд.: Брюсов А. Я., Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М., 1952.

БЕЛОО́ЗЕРО— 9—14 әсрләрә аид гәдим рус шәһәри (Вологда вил.). Илкин әһалиси вес тајфасы иди. Шексна чајы саһилиндә газынтылар заманы (1949—52, 1957—65) дөшәмәли күчә, ев бүнөврәләри, тәсәррүфат тикилиләри, сәнәткарлыг е'малатханалары, бәзәк шејләри вә с. ашкар едилмишдир. Газынты материаллары көстәрир ки, Б.-нун *Волга-Кама Булғарыстаны* вә *Бизанслa* әлагәси вармыш. 1238 илдән Белозерск кнјазлығынын, һәмчинин мүһүм тичарәт, сәнәткарлыг мәркәзи олмушдур. 14 әсрин ахырында индики Белозерск ш.-нин јеринә көчүрүлмүшдүр.

Әд.: Голубева Л. А., Раскопки древнего Белоозера в 1961—62 гг. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та археологии, в. 110, М., 1967.

БЕЛОПО́ЛСКИ Аристарх Аполлонович (13.7.1854, Москва—16.5.1934, Пулково)—совет астроному, акад. (1903). Әсәрләри, әсасән, астрометрија вә астрофизикаја аиддир. Б. тутулма заманы Ајын вә Күнәшин фотошәклини чәкмишдир (бах *Күнәшин вә Ајын тутулмасы*).

Күнәшин вә Јупитерин фырланмасыны тәдгиг етмишдир. Күнәшин һәрәкәтинин тә'јини вә дәјишән улдузларын спектринин тәдгиги үчүн 2—4-чү улдуз өлчүлү парлаг улдузларын (200-дәк) шүа сүр'әтини өлчмүшдүр. *Сефеидләрин* шүа сүр'әтинин дөври дәјишдијини кәшф етмишдир. Улдузларын шүа сүр'әтләринин мүшаһидәсинә әсасән Доплер принсипини (бах *Доплер һадисәси*) тәчрүби исбат едән оријинал чиһаз гурашдырмышдыр. Күнәшин кәнарынын спектринин фотошәклини чәкмиш вә мүәјјән етмишдир ки, Күнәшин фырланма сүр'әти 1925—33 илләрдә бир гәдәр азалмышдыр. Буну сонракы тәдгигатлар да тәсдиг етмишдир.

Әсәри: Астрономические труды. Научно-биографический очерк и комментарии О. А. Мельникова, М., 1954.

БЕЛОПО́ЛСКИ Јаков Борисович (д. 6.5.1916, Кијев)— совет ме'мары. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Москванын јенидән гурулмасында, кенишләндирилмәсиндә вә бурадакы ири ичтимаи биналарын лајиһәләшдирилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Ј. В. *Вучетичлә* бирликдә Берлиндәки Трептов-паркда (1946—49) вә Волгоградда Мамај курганында (1967) Совет Ордусу дөјүшчүләринә учалдылмыш хатирә комплекси абидәләринин, 2-чи Москва сирки бинасы лајиһәсинин (бир груп ме'марла бирликдә; 1971 илдә ачылмышдыр) вә с. мүәллифидир. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЕЛОРЕ́ТСК — Башг.МССР-дә шәһәр. Белоретск р-нунун мәркәзи. Белаја чајы (Каманын голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 72 мин (1976). Металлуркија комбинаты, метал е'малы з-ду, металлуркија техникуму, тибб вә педагожи мәктәбләр вә с. вар.

БЕЛОРЕ́ЧЕНСК—РСФСР Краснодар өлкәсиндә шәһәр. Белореченск р-нунун мәркәзи. Белаја чајы саһилиндәдир. Дәмир јолу говшағы. Дәмирјол нәглијјаты мүәссисәләри, паркет вә мебел ф-кләри, јағ, суд, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, кооператив техникуму вар. Белореченск каскадынын електрик ст.-ларындан бири Б. р-нундадыр.

БЕЛОРУ́С ДИЛИ — *белорусларын* дили. Рус вә Украјна дилләри илә бирликдә славјан дилләринин ш. групуна дахилдир. Б.д.-ндә ССРИ-дә 7297 мин адам данышыр (1970). Шм.-ш. вә ч.-г. диалектләри, Орта Белорусија вә Полесје шивәләри вар. Грамматик гурулушуна, фонетик вә лүғәт тәркибинә көрә рус вә Украјна дилләринә јахын олса да, бә'зи хүсусијјәтләри илә онлардан фәргләнир. Лүғәт тәркибиндә полјак, алман, латын, Литва, түрк дилләриндән алынма сөзләр дә вар. Б.д.-нин әламәтләри олан илк јазылы абидәләр 13 әсрә аиддир. Әдәби дил кими 15 әсрин орталарында формалашмышдыр. Јени белорус әдәби дили 19 әсрин 1-чи јарысындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Әлифбасы рус графикасы әсасында тәртиб олунмушдур.

Әд.: Карский Е. Ф., Белорусы, в. 1—3, М., 1955—56; Языки народов СССР, т. 1, М., 1966; Славянское языкознание. Библ. указатель, М., 1973.

БЕЛОРУ́СИЈА АВТОМОБИ́Л ЗАВОДУ — ССРИ автомобил сәнајеси мүәссисәси. Белорусија ағыр јүклү автомобилләр истеһсалы бирлијинә («Белавто МАЗ») дахилдир. Минск јахынлығындакы Жодино ш.-ндәдир. 1958 илдә јарадылмышдыр. Илк мәһсулу МАЗ-525 (јүккөтүрмә габилијјәти 25 *т*) автомобили олмушдур. 1961 илдә бурахдығы 27 *т*-луг БелАЗ-540 автомобили 1965 илдән серија илә истеһсал олунур (модернләшдирилмиш модели—БелАЗ-540А 1967 илдә Дөвләт кејфијјәт нишаны алмышдыр). 1962—69 илләрдә з-дда 40 *т*-луг јүкүнү өзүбошалдан БелАЗ-548А автомобили, БелАЗ-531 маркалы бирохлу једәкчи, 45 *т*-луг БелАЗ-540В—5271 вә 65 *т*-луг БелАЗ-548В—5272 автогатарлары, 65 *т*-луг БелАЗ-524—792 дизел-троллејбусу, 75—80 *т*-луг јүкүнү өзүбошалдан БелАЗ-549 автомобили (1976 илдән серија илә бурахылыр), 120 *т*-луг БелАЗ-549В-5275 автогатары јарадылмышдыр. 1972 илдән 27 *т*-луг јүкүнү өзүбошалдан БелАЗ-7510 вә 40 *т*-луг БелАЗ-7525 автомобилләри бурахылыр. 1976 илдә 120 *т*-луг БелАЗ-7420-9590 көмүрдашыјан автогатарын кичик серија илә истеһсалына башланмышдыр. Јүксәк техники-игтисади вә истисмар кејфијјәтләринә көрә БелАЗ-540, БелАЗ-548А Лејпсиг (АДР, мүвафиг олараг 1965; 1967) вә Пловдив (БХР, 1966; 1968) јармаркаларында гызыл медаллар алмышлар. З-д Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БЕЛОРУ́СИЈА ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ, В. И. Ленин ад.—БССР-дә ән бөјүк али мәктәб. 1921 илдә Минскдә јарадылмышдыр. БССР-ин 30 иллији мүнасибәти илә ун-тә В. И. Ленинин ады верилмишдир (1949). 14 факүлтәси (физика, механика-ријазијјат, тәтбиги ријазијјат, кимја, чоғрафија, биолокија, тарих, һүгуг, филолокија, журналистика, гијаби тәһсил, харичи өлкә вәтәндашлары үчүн һазырлыг факүлтәси, 2 мүәллимләрин ихтисасыны тәкмилләшдирмә факүлтәси), ичтимаи елмләрдән дәрс дејән али мәктәб мүәллимләринин ихтисасыны тәкмилләшдирмә ин-ту, аспирантурасы, 101 кафедрасы, 11 елми-тәдгигат мүәссисәси, о чүмләдән елми-тәдгигат тәтбиги физика проблемләри ин-ту, 3 проблем лабораторијасы, һесаблама мәркәзи, Ботаника бағы олан тәдрис-тәчрүбә тәсәррүфаты, биолокија вә чоғрафија стансијалары, тарих, зоолокија, кеолокија-минералокија музејләри, китабханасы (1 млн.-дан чох китаб), нәшријјаты вар. Ун-тдә 18 минә јахын тәләбә тәһсил алыр (1975/76). «В. И. Ленин ад. Белорусија Дөвләт Университетинин Хәбәрләри»ни (4 серијада) нәшр едир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлти олунмушдур (1967).

БЕЛОРУ́СИЈА ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1944) — Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет гошунларынын кечирдији ән ири стратежи һүчум әмәлијјатларындан бири (23 ијун—29 август).

1944 илин гыш һүчуму заманы Совет Силаһлы Гүввәләри ССРИ әразисинин бөјүк һиссәсини азад етмиш, дөвләт сәрһәдини 400 *км* мәсафәдә бәрпа едәрәк Румынија әразисинә дахил олмушдулар. Совет Иттифагынын бејнәлхалг аләмдә мөвгеји хејли мөһкәмләнмиш, ишғал олунмуш өлкәләрдә *антифашист һәрәкаты* кенишләнмишди. Мүттәфигләрин көмәји олмадан јалныз Совет Ордусунун күчү илә фашист Алманијасынын дармадағын едиләчәјини баша дүшән АБШ вә Инкилтәрә һаким даирәләри икинчи чәбһәни ачмаға мәчбур олдулар.

Совет гошунларына гаршы дүшмәнин «Шимал» орду групу 16-чы ордусунун сағ чинаһ бирләшмәси, «Мәркәз» орду групу (3-чү танк, 4-чү, 9-чу вә 2-чи сәһра ордулары) вә «Шимали Украјна» орду групу 4-чү танк ордусунун сол чинаһ бирләшмәси—чәми 63 дивизија вә 3

БЕЛОРУСИЈА ҺҮЧУМ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1944 ил, 23 ијун–29 август)

бригада (1,2 млн. адам, 9,5 миндән чох топ вә минаатан, 900 танк вә һүчум силаһы) дајанмышды. Бу гошунлара 6-чы һава донанмасынын тәгр. 1354 тәјјарәси, 1 вә 4-чү һава донанмасынын исә һиссәләри көмәк едирди. Алман-фашист гошуну әввәлчәдән һазырланмыш сәһра истеһкамлары вә тәбии манеәләрин бирләшмиш системинә әсасланан күчлү мүдафиә хәтти јаратмышды. «Мәркәз» орду групунун вәзифәси Алманијаја кедән бүтүн гыса јолларын кечдији Белорусија чыхынтысыны мөһкәм горумаг иди. Б.ә.-нын мәгсәди «Мәркәз» орду групуну дармадағын едиб Белорусијаны азад етмәк иди. Әмәлијјатын планы дүшмән мүдафиәсини ејни заманда 6 саһәдә јармағы, Витебск вә Бобрујск р-нларында онун чинаһ груплашмаларыны мүһасирәјә алыб мәһв етмәји, Орша вә Мокилјов груплашмаларыны дармадағын етмәји нәзәрдә тутурду. Сонра исә һүчуму кенишләндирәрәк Совет Иттифагынын гәрб сәрһәдинә чыхмаг планлашдырылырды. Дүшмәни Белорусијада дармадағын етмәк үчүн 1-чи Прибалтика чәбһәси (И. Х. *Баграмјан*), 3-чү Белорусија чәбһәси (И. Д. *Черњаховски*), 2-чи Белорусија чәбһәси (кен.-полк. К. Ф. Захаров), тәркибинә јенидән јарадылмыш 1-чи Полша ордусу (С. Г. Поплавски) вә Днепр һәрби донанмасы да дахил олан 1-чи Белорусија чәбһәси (К. К. *Рокоссовски*) гошунлары чәлб едилмишди. Дөрд чәбһә 19 үмумгошун вә 2 танк ордусуну, о чүмләдән 166 дивизија, 12 корпус, 21 бригада, чәми 1,4 млн.-дан чох адам, 31 мин топ вә минаатан, 5,2 мин танк вә өзүјеријән артиллерија гурғусуну бирләшдирирди. Бу чәбһәләрин гошунларына 5 миндән чох тәјјарә, узагучан авиасија вә ҺҺМ авиасијасы көмәк едирди. Совет гошунлары илә сых әлагәдә партизанлар да фәалијјәт көстәрирдиләр. Һәрби әмәлијјатын характери вә јеринә јетирилән тапшырығын мәзмунуна көрә Б.ә. 2 мәрһәләјә бөлүнүр. 1-чи мәрһәләдә дөрд әмәлијјат кечирилди, Минск груплашмасынын мүһасирәјә алынмасы баша чатдырылды (23 ијун—4 ијул). Ијулун 3-дә Минск азад едилди. Онун гәрбиндә 4-чү вә 9-чу алман ордуларынын бирләшмәләри мүһасирәјә алынды (100 миндән чох адам). 12 күндә совет гошунлары Белорусијанын бөјүк һиссәсини азад етдиләр. Алман фашистләринин «Мәркәз» орду групунун башлыча гүввәләри дармадағын олунду. Икинчи мәрһәләдә чәбһәләр бир-бири илә сых гаршылыглы әлагәдә фәалијјәт көстәрәрәк 5 мүвәффәгијјәтли һүчум әмәлијјатыны һәјата кечирдиләр (5 ијул—29 август). Совет гошунлары БССР-и бүтөвлүклә, Литва вә Латвијанын исә бир һиссәсини азад етдиләр, Полша әразисинә дахил олуб Шәрги Пруссија сәрһәдләринә чыхдылар. Б.ә. кедишиндә ән күчлү дүшмән груплашмаларындан олан «Мәркәз» орду групу, о чүмләдән 17 дивизија вә 3 бригада тамамилә мәһв едилди, 50 дивизија исә өз тәркибинин јарысындан чохуну итирди. Дүшмәнин тәгр. 2000 тәјјарәси мәһв едилди. Б.ә. нәтичәсиндә Прибалтика, Шәрги Пруссија вә Полшадакы дүшмән груплашмаларына јени күчлү зәрбәләр вурмаг вә Нормандијаја чыхарылан инкилис-американ гошунларынын һүчума кечмәси үчүн әлверишли шәраит јарадылды. Әмәлијјат кедишиндә совет дөјүшчүләри јүксәк дөјүш усталығы вә күтләви гәһрәманлыг көстәрдиләр. Б.ә. нәтичәсиндә фашист блокунун бөһраны даһа да шиддәтләнди.

Б.ә.-нда азәрб. дөјүшчүләр дә иштирак етмишләр. Г. Әкбәров вә Н. Рәфијев Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш, Минск ш.-нин азад олунмасында Һ. *Аслановун* гвардија танк бригадасынын дөјүш фәалијјәти Али Баш Команданлығын әмриндә гејд едилмишдир.

Әд.: Великая Отечественная война. Краткий науч.-попул. очерк, под ред. П. А. Жилина, 2 изд., М., 1973; Освобождение Белорусии 1944, 2 изд., М., 1974.

БЕЛОРУ́СИЈА СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (БССР) (Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка), Белорусија (Беларусь).

Үмуми мә'лумат. ССРИ тәркибиндә мүттәфиг республика. 1919 ил јанварын 1-дә тәшкил едилмишдир. ССРИ-нин г.-индәдир. Саһ. 207,6 мин *км²*, әһ. 9371 мин (1976, јанвар). Пајтахты Минск ш.-дир. Б.-нын 6 вил. (Брест, Витебск, Гомел, Гродно, Минск вә Мокилјов), 117 р-ну, 96 шәһәри вә 109 шәһәр типли гәс. вар.

Дөвләт гурулушу. БССР ССРИ тәркибиндә фәһлә вә кәндлиләрин сосиалист дөвләти, мүттәфиг совет сосиалист республикасыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1937 ил февралын 19-да гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы БССР Али Советидир (сессијалар арасындакы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али совет респ. һөкумәтини (Назирләр Советини) тәшкил едир, ганунлар гәбул едир вә с. Вил., р-н, шәһәр, гәс. вә кәндләрдә јерли һакимијјәт органлары мүвафиг Зәһмәткеш Депутатлары Советләридир (әһали тәрәфиндән 2 ил мүддәтинә сечилир). 18 јашы тамам олмуш вәтәндашларын актив сечки һүгугу вар. Али мәһкәмә органы БССР Али Советинин 5 ил мүддәтинә сечдији респ. Али мәһкәмәсидир. Али мәһкәмә 2 мәһкәмә коллекијасы (мүлки вә чинајәт ишләри үзрә) вә Пленум тәркибиндә фәалијјәт көстәрир. БССР прокуророну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир. БССР-ин дөвләт керби, бајрағы вә һимни вар.

Тәбиәт. Б.-нын релјефи дүзәнлик вә алчаг морен тәпәликләридир. Республиканын шм.-г. һиссәсини Валдај бузлашмасынын морен тирәләри тутур. Г.-дән ш.-ә доғру ајры-ајры јүксәкликләрдән (Гродно, Волковыск, Новогрудск, Минск, Витебск, Орша вә с.) ибарәт кениш Белорусија тирәси узаныр. Дәниз сәвијјәсиндән макс. һүнд. (345 *м*, Дзержинск д.) Минск јүксәклијиндәдир. Б.-нын ч.-ш. һиссәси һамар дүзәнликләрдир. Ч.-да бу дүзәнликләр чох батаглашмыш овалыгла—Белорусија Полесјеси илә бирләшир. Б. Шәрги Авропа платформасынын г. һиссәсиндәдир. Кеоложи гурулушунда Кембридән әввәлки кристаллик сүхурлар, Палеозој, Мезозој, Палеокен, Неокен вә Антропокенин чөкмә сүхурлары (кил, гум, әһәнкдашы) иштирак едир. Фајдалы газынтылары: калиум дузлары, дашдуз, нефт, торф, тикинти материаллары, јанар шист, даш көмүр вә гонур көмүр, минерал сулар вә с. Иглими мүлајим континентал вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —4°С-дән (ч.-г.-дә) —8°С-јәдәк (шм.-ш.-дә), ијулда 17°С-дән (шм.-да) 18,8°С-јәдәк (ч.-да) олур. Мүтләг макс. темп-р 37°С (Брест, Гомел), мүтләг минимум — 41°С-дир (Витебск). Иллик јағынты 550—700 *мм*-дир. Чај вә көлләри чохдур. Б.-нын әсас чајлары Днепр (Березина, Припјат вә Сож голлары илә бирликдә), Гәрби Двина вә Немандыр. Б. әразисиндән ахан чајлар Гара дәниз вә Балтик дәнизи һөвзәсинә аиддир. Чајларын чохундан ағач ахыдылмасында, әсас чајларындан исә кәмичиликдә вә енеркетикада истифадә едилир. Ахмазларла бирликдә 10 700-дән артыг көл вар (мүһүмләри: Нароч, Освеја вә с.). Торпаглары, әсасән, чимли-подзол типлидир (60%); килли вә батаглыг торпаглары да вар (23%-әдәк). Республика әразисинин 20%-и батаглыглар вә батаглашмыш јерләр, 30%-и мешәләр (шам, күкнар, гызылағач, ағчагајын вә с.), 20%-и чәмәнлик вә отлаглардыр. Мешәләрдә ајы, чанавар, түлкү, чүјүр, вашаг вә с., су һөвзәләриндә сусамуру, гундуз, чохлу су гушу, балыг (чапаг, дабанбалығы, дурнабалығы вә с.) вар. Башга р-нларда нәсли кәсилмиш зубр јалныз Беловежскаја пушша горуг-овчулуг тәсәррүфатында (Полша илә сәрһәддә) галмышдыр.

Әһали. Әсас әһалиси *белоруслардыр* (81%). Б.-да руслар (10,4%), полјаклар (4,3%), украјналылар (2,1%), јәһудиләр (1,6%) вә б. халглар да јашајырлар (1970). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 45,1 нәфәрдир (1975). Ишләјән әһалинин 34%-и сәнаједә, 16%-и к.т. вә мешә тәсәррүфатында, 8%-и тикинтидә, 16%-и тичарәт вә нәглијјатда, 15%-и сәһијјә вә маариф саһәсиндә чалышыр. Әһалинин 49%-и шәһәрләрдә јашајыр (1974). Ири шәһәрләри: Минск—1189

Беловежскаја пушша горуғунда зубрлар.

мин (1976), Гомел—284 мин, Мокилјов—232 мин (1973), Витебск—279 мин, Бобрујск—185 мин, Брест — 162 мин нәфәр вә с. (1976).

Тарихи очерк. Б. әразисиндә гәдим инсан орта вә сон Палеолит дөврүндә јашамышдыр. Ерамызын илк әсрләриндән Б. әразисинин хејли һиссәсиндә шәрги славјан тајфалары: кривичләр, радимичләр вә дреговичләр јашајырды. Онлар әкинчилик, малдарлыг, һәмчинин овчулуг вә балыгчылыгла мәшғул олурдулар. Шәрги славјанларын игтисади һәјатындакы әсаслы дәјишикликләр 6—9 әсрләрдә гәбилә-тајфа мүнасибәтләринин дағылмасына вә феодал мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду. 9 әсрдә Гәдим Рус дөвләти (бах *Кијев Рус дөвләти*) јарандыгдан сонра Б. әразиси дә тәдричән онун тәркибинә дахил олду. Шәрги славјан тајфаларынын јахынлашмасы вә бир дөвләтдә бирләшмәси просесиндә ваһид гәдим рус халгы формалашды; сонралар бундан 3 славјан халгы—руслар, украјналылар вә белоруслар мејдана кәлди. 11 әсрин сону—12 әсрдә Кијев Рус дөвләтинин феодаллыглара парчаланмасы просесиндә Полотск—Минск, Туров—Пинск, Смоленск кнјазлыглары ондан ајрылды вә сонрадан бунлар даһа кичик кнјазлыглара парчаландылар. 13 әсрин әввәлләриндән Кијев Рус дөвләтинин гәрб торпагларына Литва кнјазларынын һүчумлары башланды. Кијев Рус дөвләтиндәки феодал пәракәндәлији, татар-монгол әсарәти вә алман чәнкавәрләринин таланчы һүчумлары шәраитиндә—14 әсрдә Литва гәрби рус торпагларыны зәбт етди вә *Бөјүк Литва кнјазлығы* јаранды. Башга рус торпагларындан тәчрид олунмасы нәтичәсиндә бу әразидәки славјанларын өзләринә мәхсус дил, мәдәнијјәт вә адәтләри јаранмаға вә нәтичәдә белорус халгы формалашмаға башлады. Сонралар бүтүн гәрби рус торпаглары «Белаја Рус» адланды. Јерли феодаллар вә Литва феодаллары ичма торпагларыны зәбт едир, истисмары күчләндирир, бијары вә натурал веркиләри артырырдылар. 1566 вә 1588 илләр Литва ганунларындан сонра кәндлиләрин феодаллардан шәхси асылылығы тәсбит олунду.

15—16 әсрләрдә Б.-нын Русија вә Украјна илә игтисади әлагәләри кенишләнди. Алман чәнкавәр орденләринин зәифләмәси Б. шәһәрләринин Гәрби Авропа өлкәләри илә тичарәти кенишләндирмәсинә имкан јаратды. Б. шәһәрләринин игтисади әһәмијјәтинин артмасы илә онларын бә'зиләри (Брест, Гродно, Минск, Мокилјов, Витебск вә с.) өзүнүидарә һүгугу әлдә етди.

Русија илә апардығы Ливонија мүһарибәсиндә (1558—83) мәғлуб олдугдан сонра Бөјүк Литва кнјазлығы Полша илә бир дөвләтдә бирләшди: *Лублин унијасына (1569)* әсасән Полша вә Бөјүк Литва кнјазлығынын әразиләриндән ибарәт Реч Посполита дөвләти јаранды. Полша магнатлары Ватиканын көмәји илә Б. вә Украјнада католисизми јајмаға башладылар. Феодал вә милли-дини зүлмүн гүввәтләнмәси халг күтләләринин наразылығыны артырыр, онлары рус халгы илә јахынлашмаға сөвг едирди. 16 әсрин сону—17 әсрин 1-чи јарысында кәндлиләрин вә шәһәрлиләрин бир сыра үсјанлары олду. Полша феодалларынын вә католик килсәсинин зүлмүнә гаршы мүбаризәдә, 16 әсрин сонунда јаранан дини-килсә вә православ тәшкилатлары мүһүм рол ојнады.

16 әсрдә белорус халгынын формалашмасы, әсасән, баша чатды (бах *Белоруслар*). Б. мәдәнијјәтинин инкишафында Ф. Скорина, С. Будны, В. Тјанински, С. Полотскинин мүһүм хидмәтләри олмушдур.

1648 илдә Украјнада полјак феодалларына гаршы башлајан азадлыг мүһарибәси Б.-нын да чох һиссәсинә јајылды. Украјна вә Б.-нын азад олунмасы уғрунда Русијанын Реч Посполита илә апардығы мүһарибәдә (1654—67) Б. әһалиси рус гошунларына јардым едирди. 1655 илин сонунда рус гошунлары бүтүн Б.-ны тутдуса да, сонрадан кери чәкилмәли олду. Мүһарибәләр, ачлыг вә епидемијалар, дикәр тәрәфдән исә феодал истисмары вә милли зүлм Б. зәһмәткешләрини ағыр вәзијјәтә салмышды. К.т. јалныз 18 әсрин орталарына јахын бәрпа олунду. Шәһәрләр исә 18 әсрин 2-чи јарысындан чанланмаға башлады.

Реч Посполитанын 3 дәфә бөлүшдүрүлмәси (1772, 1793, 1795) нәтичәсиндә Б. Русија дөвләтинә бирләшдирилди. Бунун белорус халгы үчүн бөјүк мүтәрәгги әһәмијјәти олду. Б. үмумрусија базарына гошулду, белорус халгы она јахын олан вә даһа инкишаф етмиш рус мәдәнијјәтинә чәлб олунду; белорусларын зорла католикләшдирилмәсинә сон гојулду, дүшмәнә гаршы үмуми мүбаризәдә гүввәләр бирләшди. Лакин ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә чаризмин сијасәти бөјүкдөвләтчилик характери дашыјырды. Һәтта «Белорусија» сөзүнү ишләтмәк хүсуси фәрманла (1840) гадаған олунмушду.

Вәтән мүһарибәси (1812) заманы Б. француз ишғалындан чидди зәрәр чәкди. Б. кәндлиләри партизан мүһарибәсиндә фәал иштирак етдиләр.

19 әсрдә Б.-да капиталист мүнасибәтләри формалашмаға башлады. 1825—59 илләрдә Минск, Мокилјов вә Витебск губ.-ларында сәнаје фәһләләринин сајы 1470-дән 5260-а чатды; шәһәр әһалиси 2 дәфәдән чох артды. К.т.-нда ири мүлкәдар тәсәррүфаты әсас јер тутурду; тәһкимли кәндлиләрин 83%-дән чоху ири мүлкәдарлара табе иди. 1861 ил ислаһаты кәндлиләрин торпаг вә азадлыг әлдә етмәк үмидләрини доғрултмады. Торпагларын 65%-и мүлкәдарларын, хәзинә вә килсәнин ихтијарында галды. Аз мәһсулдар олан торпағын 35%-и кәндлиләрә верилди. Кәндлиләр таланчы ислаһаты күтләви иғтишашларла гаршыладылар. 1863 илдә К. Калиновскинин рәһбәрлији илә белорус кәндлиләринин үсјаны олду.

Тәһкимчилик һүгугунун ләғви Б.-да капитализмин инкишафыны сүр'әтләндирди. 19 әсрин 80—90-чы илләриндә ф-к сәнајеси мануфактура истеһсалыны сыхышдырырды. Јејинти вә ағач е'малы сәнајеси даһа чох кенишләнирди. К.т.-нда капитализм мүнасибәтләри инкишаф едир, кәнддә синфи тәбәгәләшмә дәринләширди. 20 әсрин әввәлиндә кәнд јохсуллары 61% тәшкил едирди. Һәр ил 300 миндәк адам кәсбкарлыға кедирди. Москва—Брест, Либаво—Романскаја д.ј. хәтләринин чәкилмәси к.т.-нда капитализмин инкишафыны даһа да сүр'әтләндирди. Д.ј. шәбәкәсинин сыхлығына көрә Б. 19 әсрин ахырында Русијада габагчыл јерләрдән бирини тутурду. 20 әсрин әввәлиндә Русијанын империализм дөврүнә гәдәм гојмасы Б.-нын игтисадијјатына да тә'сир етди. Ири сәнаје мүәссисәләри Русија инһисарлары вә банклары илә бирләширди. 1910 илдә Б.-да 1280-дән артыг мүәссисә вар иди. Лакин чар һөкумәти Б.-да ағыр сәнајенин инкишафына фикир вермирди. К.т.-нда мүлкәдар торпаг саһиблији әсас јер тутурду. Столыпинин аграр ислаһаты нәтичәсиндә кәндлиләрин тәбәгәләшмәси просеси күчләнди.

Капитализмин инкишафы илә синфи мүбаризә дә кәскинләшди. *Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифағы»*нын тә'сири илә 19 әсрин ахырында Б.-да илк с.-д. дәрнәк вә груплары јаранды. 1898 илдә Минскдә РСДФП-нин I гурултајы олду. Б. зәһмәткешләри 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етдиләр. 1905 илин јанварында Б.-да тәгрибән 20 мин фәһлә тә'тил етди. Октјабрын 18-дә Минскдә кечирилән митинг күлләјә тутулду; 80-дән чох өлән, 300-дәк јараланан олду. 1905 илин јазындан кәндли чыхышлары башланды.

Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Б. һәрби әмәлијјат мејданына чеврилди. Гәрб чәбһәси Б. әразисиндә иди. 1915 илдә Б.-нын г. һиссәсини алман гошунлары ишғал етди. Бу илләрдә Б. ингилаби мүбаризәнин ән мүһүм р-нларындан иди. Фәһлә депутатлары Советләри илә јанашы Гәрб чәбһәси һиссәләриндә әскәр депутатлары Советләри дә фәалијјәт көстәрирди. Бунлар фәһлә вә әскәр депутатлары Советләриндә бирләширди. Петроградда Октјабр силаһлы үсјаны күнү, 1917 ил октјабрын 25-дә Минскдә Совет һакимијјәти е'лан олунду. Сонра исә Б.-нын башга јерләриндә Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин јанварына кими Минск вил. ичраијјә комитәсинин үзвү, губ. милис вә әдлијјә комиссары Б. Г. *Вәлибәјов* иди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы белорус халгыны ичтимаи вә милли зүлмдән хилас етди, өз дөвләтини гурмаға имкан јаратды. Б.-да Совет һакимијјәти гурулмасы Белорусија радасынын башчылыг етдији әксингилаба гаршы мүбаризә шәраитиндә кедирди. 1918 илин февралында алман гошунлары Б.-нын чох һиссәсини вә Минск ш.-ни тутду. 1918 илин нојабр—декабр ајларында Гызыл Орду партизанларын көмәји илә Б.-ны алман ишғалчыларындан азад етди. 1919 ил јанварын 1-дә БССР е'лан олунду. 1919 ил февралын 2—3-дә Минскдә БССР-ин 1-чи Советләр гурултајы кечирилди. Гурултај БССР-ин илк Конститусијасыны гәбул етди.

Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә илләриндә (1918—20) минләрлә белорус Гызыл Орду сыраларында вурушурду. 1919 илин февралында Полша гошунлары һүчума кечәрәк Б.-нын хејли һиссәсини тутду. 1920 илин мај—ијулунда Гызыл Орду вә белорус партизанлары Б.-ны азад етдиләр; Совет һакимијјәти бәрпа олунду. 1921 ил јанварын 16-да РСФСР илә БССР арасында һәрби вә игтисади иттифаг бағланды. Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә шәраитиндә, *Рига сүлһ мүгавиләсинә (1921)* әсасән Гәрби Б. Полшаја верилди. 1922 ил декабрын 30-да БССР ССРИ-нин тәркибинә дахил олду.

Империалист вә вәтәндаш мүһарибәләри илләриндә Б.-нын сәнајеси вә

к.т. тәнәззүл етмишди. Сәнаје мүәссисәләринин јарыдан чоху дағыдылмыш, әкин саһәси 36,5% азалмышды. Белорус халгы Коммунист партијасынын рәһбәрлији вә гардаш совет респ.-ларынын көмәји илә х.т.-ны бәрпа етди. Респ.-да социалист сәнајеләшдирилмәсинә башланды. Үч бешиллик әрзиндә Б.-да 1700-дән артыг јени сәнаје мүәссисәси јарадылды. Социализм гуручулуғунда, х.т.-нын инкишафында газандығы наилијјәтләрә көрә Б. 1935 ил мартын 15-дә Ленин ордени илә тәлтиф олунду. 1940 илдә Б.-нын шәрг вил.-ләриндә ири сәнајенин үмуми мәһсулу 1913 илдәкинә нисбәтән 23 дәфә артды. Б.-нын к.т.-нда к-з гурулушу галиб кәлди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси әрәфәсиндә Б.-да 766,7 мин кәндли тәсәррүфатыны бирләшдирән 92 с-з, 10 165 к-з вә 316 МТС вар иди. Б. јүксәк инкишаф етмиш сәнаје-аграр респ.-на чеврилди. Б.-да мәдәни ингилаб һәјата кечирилди. Белорус социалист миллəти јаранды. Б.-нын Февгәл'адә 12-чи Советләр гурултајы 1937 ил февралын 19-да белорус халгынын социалист наилијјәтләрини әкс етдирән Конститусија гәбул етди.

Полшанын һакимијјәти алтында олан Гәрби Б. зәһмәткешләринин ичтимаи вә милли азадлыг һәрәкатына, БССР илә бирләшмәк уғрунда мүбаризәсинә Гәрби Б. Коммунист Партијасы башчылыг едирди. Гәрби Б.-нын талеји ачыначаглы иди. Ишғал режими, капиталист истисмары, милли әсарәт тәгр. 20 ил давам етди. 1939 илин сентјабрында, фашист Алманијасынын Полшаја һүчумундан сонра, Гызыл Орду Гәрби Б. вә Гәрби Украјна зәһмәткешләринин көмәјинә кәлди. 1939 ил октјабрын 28—30-да Гәрби Б.-нын Милли мәчлиси јекдилликлә Совет һакимијјәти е'лан етди вә Б.-нын гәрб торпагларынын ССРИ тәркибинә дахил олмасы, БССР илә јенидән бирләшмәси һаггында хаһишлә ССРИ Али Советинә мүрачиәт етди. Нојабрын 2-дә ССРИ, нојабрын 12-дә исә БССР Али Советләри бу хаһиши јеринә јетирдиләр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндән Б. әразиси дөјүш әмәлијјаты мејданына чеврилди; совет гошунлары әлверишсиз шәраитдә дүшмән ордуларына гаршы ағыр мүдафиә дөјүшләри апарырды. Брест галасынын кичик гарнизону дүшмәнлә бир ај гәһрәманчасына вурушду (бах *Брест мудафиәси*). 1941 илин августунда совет гошунлары дүшмәнин үстүн гүввәләринин күчлү тәзјиги алтында бүтүн Б. әразисиндән кери чәкилмәли олду. Партија вә совет органларынын кәркин иши сајәсиндә 1,5 млн.-дәк адам, 109 ири сәнаје мүәссисәси вә с. ССРИ-нин шәрг р-нларына көчүрүлдү. Б. 1941 илин ијунундан 1944 илин ијулунадәк фашистләрин ишғалы алтында олмушдур. Фашистләр Б.-да ағыр ишғал режими јаратмышдылар. Респ. башдан-баша чәза органлары—кестапо, жандармерија, полис, мүхтәлиф комендантлыглар, пешәкар гатиллләрдән ибарәт хүсуси дәстәләр, өлүм дүшәркәләри илә долу иди. Бүтүн һакимијјәт Б.-нын али комиссарынын әлиндә иди. Ишғал илләриндә Б. әразисиндә 2225 мин совет вәтәндашы вә һәрби әсир өлдүрүлмүш, 380 минәдәк адам Алманијаја каторга ишләринә көндәрилмишди. Лакин ганлы фашист ишғал режими белорус халгынын ирадәсини гыра билмәди. Белорусија Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә үмумхалг партизан һәрәкаты башланды. Партизан һиссәләриндә 374 миндән чох адам вурушурду. Партизанлар 3 ил әрзиндә һитлерчиләрин 500 минәдәк чанлы гүввәсини гырмыш вә сырадан чыхармыш, чохлу һәрби техникасыны мәһв етмишдиләр. «Релс мүһарибәси» дүшмәнә чиддә зәрәр вурурду. Совет алман чәбһәсиндәки дүшмән гошунларынын 10%-ә гәдәри Б. партизанларына гаршы вурушурду. Гәһрәманлыг вә икидлијинә көрә 140 миндән артыг белорус партизаны вә кизли тәшкилат үзвү ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф олунмуш, 87 нәфәрә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. Б. әразисиндә Азәрб.-дан јүзләрчә дөјүшчү партизан һәрәкатында иштирак етмиш, 300 нәфәри орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Онлардан Ә. С. Әлијев, М. Н. Мәммәдов, И. Н. Һүсејнов, М. Б. Һәнифәјев, М. А. Әлијев, С. Х. Арзуманјан, З. М. Гәдимов, Г. И. Гурбанов вә б.-ны көстәрмәк олар. 1944 илин ијулунда совет гошунлары Б.-ны алман-фашист ишғалчыларындан тамамилә азад етдиләр. Мүһарибә илләриндә 1 млн.-дан чох белорус Гызыл Орду сыраларында вурушмушдур. Дүшмәнә гаршы мүбаризәдә рәшадәтинә көрә 300 миндән артыг белорус дөјүшчү орден вә медалларла тәлтиф олунмуш, 410 нәфәр (4 нәфәри 2 дәфә) Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдүр. Фашист ишғалы белорус халгына чох бөјүк фәлакәт кәтирмишди: 209 шәһәр вә р-н мәркәзи, 9200 кәнд, 10 мин сәнаје мүәссисәси виран гојулмуш, 10,2 мин к-з, 92 с-з әмлакы таланмышды.

Б. азад едилдикдән сонра респ.-нын дағылмыш тәсәррүфатынын бәрпасы үчүн Иттифаг бүдчәсиндән 1,7 млрд. манат вәсаит ајрылды. Гардаш совет респ.-лары, о чүмләдән Азәрб. ССР Б.-ја бөјүк јардым көстәрдиләр. Мүһарибәдән сонраки илләрдә Б.-нын тәсәррүфаты нәинки бәрпа едилди, һәм дә мүһарибәдән әввәлки инкишаф сәвијјәсини хејли өтдү. Х.т.-нын бәрпасы вә сонраки инкишафы саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә БССР 1958 илдә 2-чи дәфә Ленин ордени илә тәлтиф олунду. 60—70-чи илләрдә Б.-нын иртисадијјат вә мәдәнијјәтинин јүксәлиши даһа да сүр'әтләнди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндәки гәһрәманлығына вә х.т.-нын инкишаф етдирилмәсиндәки мүвәффәгијјәтләринә көрә Брест галасына «Гәһрәман гала» (1965), Минск ш.-нә «Гәһрәман шәһәр» (1974) фәхри адлары верилди; 1966 илдә Минск ш., 1967 илдә респ.-нын бүтүн вил.-ләри Ленин ордени илә тәлтиф олунду. Б. зәһмәткешләринин ингилаби һәрәкатда, Бөјүк Октјабр социалист ингилабында, ССРИ-нин јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәсиндә хидмәтләринә, дүшмәнләрә гаршы мүбаризәдә гәһрәманлығына вә коммунизм гуручулуғундакы мүвәффәгијјәтләринә көрә БССР 1968 ил декабрын 27-дә Октјабр Ингилабы ордени, ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә 1972 ил декабрын 29-да Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Сов.ИКП 25-чи гурултајы гәрарларынын, онунчу бешиллик тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә апаран Б. әмәкчиләри коммунизм гуручулуғу ишиндә јени-јени наилијјәтләр газанырлар.

«Јенилмәз инсан». «Хатын» хатирә комплексинин мәркәзи фигуру. 1968–69. Һејкәлтәраш С. И. Селиханов.

БССР 1945 илдән БМТ-нин үзвүдүр. БССР һөкумәтинин нүмајәндәләри БМТ-нин ишиндә фәал иштирак едирләр.

Белорусија Коммунист Партијасы (БКП). Б. Коммунист партијасы Сов. ИКП-нин тәркиб һиссәсидир. 20 әсрин әввәлләриндә Б. әразисиндәки болшевик тәшкилатларынын бирләшмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр. 1918 ил декабрын 30 — 31-дә Смоленскдә РК(б)П-нин 6-чы Шимал Гәрб вил. конфрансы олду. Конфрансда Минск, Мокилјов, Витебск, Смоленск губ.-ларынын, һабелә Вилно вә Чернигов губ.-ларынын бир һиссәсинин партија тәшкилатларыны тәмсил едән 206 нүмајәндә иштирак едирди. Конфранс Белорусија Коммунист (болшевикләр) Партијасынын 1-чи гурултајы кими е'лан едилди вә БК(б)П јаранды. БКП респ.-да сәнајеләшдирмәнин, коллективләшмәнин, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси уғрунда Б. зәһмәткешләринин мүбаризәсинә башчылыг етмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә белорус халгынын алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәсинин тәшкилатчысы вә илһамчысы олмушдур. Б. дүшмәндән азад едилдикдән сонра (1944, ијул) БКП Сов.ИКП-нин вә Совет һөкумәтинин көмәји илә респ. х.т.-нын бәрпасы вә даһа да инкишафы саһәсиндә фәалијјәтини кенишләндирди.

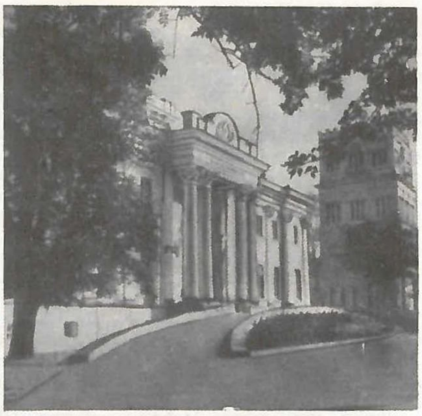
Б. коммунистләри Сов.ИКП 20—24-чү гурултајларынын гәрарларыны һәјата кечирәрәк респ. һәјатынын бүтүн саһәләриндә јени мүвәффәгијјәтләр газанмышлар. БКП-нин сон илләрдәки фәалијјәти үчүн Сов.ИКП МК-нын «Белорусија партија тәшкилатында идеоложи кадрларын сечилмәси вә

тәрбијә едилмәси иши һаггында» гәрарынын (1974, август) чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын гәрарларыны рәһбәр тутан БКП респ. зәһмәткешләринин сә'јләрини коммунизм гуручулуғунда јени наилијјәтләр әлдә едилмәсинә јөнәлдир. БКП-нин 485 671 үзвү вә 20 558 үзвлүјә намизәди бирләшдирән 13834 илк тәшкилаты вар (1976, јанвар).

Белорусија Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы (БЛККИ). Б. комсомолу ҮИЛККИ-нин тәркиб һиссәси, онун мүбариз дәстәләриндән биридир. Б. кәнчләринин габагчыл һиссәсини бирләшдирир. 1-чи Үмумбелорусија комсомол гурултајында (1920, сентјабр) јарадылмышдыр. Б.-да илк ингилаби кәнчләр тәшкилатлары 1917 илдә мејдана чыхмышдыр. Сосиализм гуручулуғу илләриндә Б. комсомолу партијанын рәһбәрлији илә х.т.-нын бәрпасы, сәнајеләшдирмә, к.т.-нын коллективләшдирилмәси, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси ишиндә фәал иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Б. комсомолу халгын гүввәсини алман фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр етмәкдә партијанын ән јахын көмәкчиси вә еһтијат гүввәси олмушдур. Мүһарибә әрәфәсиндә БЛККИ сыраларында олан 263 мин кәнчдән 100 мин нәфәри дөјүшән ордуја көндәрилмишди. Мүһарибәдән сонра Б. комсомолчулары респ.-нын дағыдылмыш х.т.-ны бәрпа вә инкишаф етдирмәклә мәшғул олмушдур. Б. комсомолчулары коммунизм гуручулуғунда фәал иштирак едирләр. БЛККИ-дә 1.247.444 кәнчи бирләшдирән 16.433 илк тәшкилат вар (1976, јанвар). Б. комсомолу Ленин ордени вә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Һәмкарлар иттифаглары. Б. һәмкарлар иттифаглары ССРИ Һәмкарлар Иттифагларынын тәркиб һиссәсидир. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә јаранмаға башламыш, 1917 ил Феврал ингилабындан сонра күтләви шәкил алмышдыр. 1921 илин мајында Б. һәмкарлар иттифагларынын 1-чи гурултајы олмушдур. Партија тәшкилатларынын рәһбәрлији илә Б. һәмкарлар иттифаглары социализм гуручулуғунун фәал иштиракчысы олмуш, Стаханов вә зәрбәчиләр һәрәкатына, социализм јарышына рәһбәрлик етмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра респ. игтисадијјатынын бәрпасында фәал иштирак етмишдир. Һәмкарлар иттифаглары әмәк мәһсулдарлығынын артмасы, истеһсалат планларынын јеринә јетирилмәси, фәһлә вә гуллугчуларын әмәк вә һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы үчүн сә'јлә чалышыр. Б.-да 4.022.939 әмәкчини бирләшдирән 27 424 илк һәмкарлар иттифагы тәшкилаты вар (1976, јанвар).

Халг тәсәррүфаты. Ингилабдан әввәл Русијанын сон дәрәчә кери галмыш аграр учгарларындан олан Б. Совет һакимијјәти илләриндә ири сәнаје вә интенсив к.т. республикасына чеврилмишдир. Игтисадијјатында машынгајырма, метал е'малы, кимја, нефткимја, радиотехника, ағач е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси, сүдлүк вә әтлик һејвандарлыг, донузчулуг, гушчулуг, кәтан вә картоф истеһсалы әсас јер тутур. Үмумиттифаг кәтан лифи истеһсалынын 26%-ини вә картофун 3%-ини Б. верир. Сәнаје вә к.т. мәһсуллары истеһсалынын үмуми һәчминә көрә Б. ССРИ-дә 4-чү јери (РСФСР, УССР вә Газах.ССР-дән сонра) тутур.

Гомел. Пионерләр сарајы.

Б. ағыр јүк автомобилләри, силосјыған комбајнлар истеһсалына көрә ССРИ-дә 1-чи, торф һасилаты, мотосиклет, гол сааты, калиум күбрәси, кәтан лифи истеһсалына көрә 2-чи, металкәсән дәзкаһ, трактор, велосипед, телевизор, трикотаж, гәннады мә'мулаты истеһсалына көрә исә 3-чү јердәдир. 1974 илдә үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 1940 илдәкинә нисбәтән тәгр. 19 дәфә, 1913 илдәкинә нисбәтән 150 дәфә артмышдыр. Б.-нын сәнаје мәһсуллары ССРИ-нин мүхтәлиф р-нларына, һәмчинин 80-дән артыг харичи өлкәјә көндәрилир.

Б.-нын әсас енержи еһтијаты даш көмүр, торф, тәбии газ вә нефтдир. Нефт јатаглары әсасында нефтчыхарма сәнајеси јарадылмышдыр. Дашава—Минск вә Шорс—Гомел газ кәмәрләри чәкилмишдир. Речитса ш. јахынлығында газ е'малы з-ду тикилир (1976). Мүһүм електрик ст.-лары: Берјоза ДРЕС-и, Василевичи ДРЕС-и, Смолевичи ДРЕС-и, Минск ИЕМ-и. Республикада ән бөјүк Лукомл ДРЕС-инин 8-чи енержи блоку ишә салынмышдыр (1974).

Б.-да истеһсал олунан сәнаје мәһсулунун 28,6%-ини машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси верир. Ағыр јүк автомобилләри вә јүкүнү өзүбошалдан машынлар (Минск, Жодино, Мокилјов), трактор (Минск), мүхтәлиф дәзкаһлар (Минск, Витебск, Гомел, Орша), к.т. машынлары (Гомел, Лида, Бобрујск), телевизор вә радиогәбуледичиләр (Минск, Гомел, Витебск) истеһсалы хүсусилә инкишаф етмишдир. Кимја сәнајеси сүр'әтлә инкишаф едир. Калиум күбрәси (Солигорск), азот күбрәси (Гродно), суперфосфат (Гомел), капролактам (Гродно), кимјәви лиф (Светлогорск, Мокилјов) вә техники резин мә'мулаты (Бобрујск, Борисов, Кричев) истеһсал олунур. 1974 илдә үмумиттифаг минерал күбрә истеһсалынын 12,3%-ини (о чүмләдән 49,4%-и калиум күбрәләри) вә кимјәви лифин 16,4%-ини Б. вермишдир. Бобрујскда шин комбинаты, Мозырда нефт е'малы з-дунун 1-чи нөвбәси ишә салынмышдыр (1974). Лиф з-ду тикилир. Новополотск р-нунда кимја комплекси јарадылыр. Б.-нын көһнә сәнаје саһәләриндән олан мешә вә ағач е'малы сәнајеси Совет һакимијјәти илләриндә механикләшдирилмиш сәнаје саһәсинә чеврилмишдир. Пинск, Борисов, Бобрујск, Гомел, Речитса вә Слонимдә мебел, фанер, кибрит вә с. истеһсал едилир. Добрушда селлүлозкағыз комбинаты, Светлогорскда бөјүк селлүлоз-картон комбинаты вар. Јүнкүл сәнајенин тохучулуг, тикиш, ајаггабы, трикотаж саһәләри даһа чох инкишаф етмишдир. Јүнкүл сәнаје јерли кәтана вә кәтирилмә хаммала әсасланыр; республиканын тәләбатыны өдәмәклә бәрабәр, кәнара да мәһсул көндәрир. Барановичидә памбыг парча комбинаты, Гроднода памбығәјирмә ф-ки, Брестдә халча истеһсалат бирлији, Минскдә камвол комбинаты,

Чәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсулларынын истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1913	1940	1950	1970	1975
Електрик енержиси, млн. *квт·саат*	3	508	749	15083	26700
Металкәсән дәзкаһлар, мин әдәд	—	6,0	4,8	27,6	33
Јүк автомобилләри, мин әдәд	—	—	2,4	29,8	35,4
Тракторлар (физики ваһидлә), мин әдәд	—	—	0,04	80,3	85,9
Минерал күбрәләр (шәрти ваһидлә) мин *т*	—	13,2	—	6100	11000
Кимјәви лиф, мин *т*	—	2,6	2,2	64,8	151,9
Радиогәбуледичиләр вә радиолалар, мин әдәд	—	0,4	46,3	423,6	406
Телевизорлар, мин әдәд	—	—	—	634,8	497,1
Велосипедләр, мин әдәд	—	—	70,0	519,7	600,4
Семент, мин *т*	33	200	342	1929	2169
Кағыз, мин *т*	21,3	51,3	39,9	102,5	178,3
Дәри ајаггабы, млн. чүт	—	9,8	7,5	37,5	41,7
Кәтан парча, млн. *м*	0,01	15,8	19,1	60,9	83,7*
Јун парча, млн. *м*	0,04	0,3	1,4	24,8	40,9*
Памбыг парча, млн. *м*	1,2	9,1	1,6	86,1	104,7*
Мотосикләр, мин әдәд	—	—	—	152,4	187,7
Сојудучулар, мин әдәд	—	—	—	216,5	557,5
Саатлар, млн. әдәд	—	—	—	2,38	3,78
Әт, мин *т*	—	60,3	39,4	427,6	588,6
Консервләр, млн. шәрти банка	0,5	10,6	25,8	419,5	546,8
Гәнд тозу, мин *т*	—	—	—	180,5	248,9

* млн. $м^2$ илә.

Мокилјовда ипәк парча комбинаты, Витебск, Солигорск, Пинск вә Гомелдә трикотаж ф-кләри, Минск, Мокилјов, Гродно, Бобрујск вә Лидада көн-дәри з-длары вә ајаггабы ф-кләри вар. Тикинти материаллары (хүсусилә семент, дәмир-бетон, шүшә, пенопласт, аглопорит, керамзит) вә јејинти сәнајеси (21 эт комбинаты, 26 сүд, 40 јағ, 37 јағ-пендир з-ду, 5 сүд консерви комбинаты вә с.) инкишаф етмишдир.

Совет һакимијјәти илләриндә Б.-да механикләшдирилмиш чохсаһәли к.т. јарадылмышдыр. 1975 илдә респ.-нын к.т. 15,8 мин трактор, 11,3 мин јүк автомобили, 3,2 мин тахылјыған комбајн, 2 мин картофјыған комбајн, 3,2 мин силосјыған комбајн вә чохлу дикәр машынла тәчһиз едилмишдир. 1974 илдә үмуми к.т. мәһсуллары 1960 илдәкинә нисбәтән 1,5 дәфә артмышдыр. 1975 илдә к.т. мәһсулларынын һәчми 5 млрд. манат олмушдур. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг, кәтан, картоф, тахыл истеһсалы хүсусилә инкишаф етмишдир. Б.-да 2070 к-з., 830 с-з, 6406 мин гарамал (о чүмләдән 2680 мин инәк), 3999 мин донуз, 565 мин давар, 289,5 мин ат вар (1975). К.т.-на јарарлы торпаглар 9,8 млн. *һа*-дыр. Бунун 6,2 млн. *һа*-ы әкин јери, 1,78 млн. *һа*-ы бичәнәк, 1,8 млн. *һа*-ы отлаг вә өрүшләрдир (1974).

Чәдвәл 2

Әкин саһәләри (мин *һа*-ла)

Битки	1913	1940	1950	1970	1975
Үмуми әкин саһәси	4542	5212	4913	6047	6174
о чүмләдән:					
Дәнли биткиләр	3630	3476	3392	2505	2604
Техники биткиләр	128	313	303	313	301
бундан узунлифли кәтан	104	275	257	261	247
Картоф	583	929	874	956	879
Јем биткиләри	159	433	302	2224	2342
Тәрәвәз вә бостан биткиләри	42	61	42	49	48

Дәнли. биткиләрдән, әсасән човдар, гисмән буғда әкилир. Картоф вә узунлифли кәтан әкинләринин бөјүк тәсәррүфат әһәмијјәти вар. Б. ССРИ-нин узунлифли кәтан вә картоф јетишдирилән әсас р-нларындан биридир. Мәркәзи вә г. р-нларында шәкәр чуғундуру әкилир. 1975 илдә 1140 мин *т* шәкәр чуғундуру, 109 мин *т* кәтан лифи истеһсал едилмишдир. 5,1 млн. *т* тахыл, 12,6 млн. *т* картоф, 670 мин *т* тәрәвәз јығылмышдыр.

Вилејка-Минск су системиндә су анбары тикинтиси баша чатдырылмышдыр (1974). Јени елеваторлар, тахыл анбарлары, тохумлуг тахыл анбарлары вә с. тикилмишдир. 1975 илдә 160 мин *һа* батаглыг вә чохрүтубәтли торпаглар гурудулмушдур. Гурудулмуш торпагларын үмуми саһ. 2177 мин *һа*-дыр (1974). Әсас нәгл. д.ј.-лары (уз. 5,5 мин *км*) вә автомобил јоллары-дыр (уз. 32,6 мин *км*). Мүһүм д.ј. хәтләри: Москва—Минск—Брест; Бахмач — Гомел — Минск — Молодечно — Вилнүс; Ленинград—Витебск—Мокилјов—Кијев; Вилнүс—Барановичи—Ровно. Шәһәрәтрафы јоллары чох һиссәси електрикләшдирилмишдир. Су јолларынын уз. 3,9 мин *км*-дир. Әсас су јоллары: Припјат (Днепр—Буг каналы илә), Днепр, Сож, Березина чајлары. Һава хәтләри респ.-ны ССРИ-нин бир чох бөјүк шәһәри илә әлагәләндирир.

Сәһијјә. Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 13,3, өлүм сајы 12,1 (1913 илдә 25,5), һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 17 олмушдур (1973). Вәба, чичәк, малјарија, сәпкили јаталаг, полиомиелит вә с. Совет һакимијјәти илләриндә ләғв едилмиш, гарын јаталағы, көјөскүрәк хејли азалмышдыр. 1913 илдә Б.-да 1167 һәким, 2180 орта тибб ишчиси, 6445 чарпајылыг 240 хәстәхана (әһалинин һәр мин нәфәринә 0,9 чарпајы) вар иди. 1975 илин әввәлиндә 104 560 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 112,1 чарпајы) 937 хәстәхана, 1547 амбулаторија-поликлиника, 2800 фелдшермама мәнтәгәси вә с. олмушдур. Б.-да 75 вәрәм әлејһинә диспансер (1913 илдә 2), 33 дәри-зөһрәви вә 11 онколожи диспансер, 533 гадын-ушаг мәсләһәтханасы, 27 396 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 29,4 һәким) вә 82 479 орта тибб ишчиси ишләмишдир. Орта өмүр 72 илдир (1896—97 илләрдә 37 ил олмушдур). Тибб кадрларыны 3 тибб ин-ту (Минск, Витебск вә Гродно) вә 22 орта ихтисас мәктәби һазырлајыр. Тибб проблемләри илә елми-тәдгигат ин-тлары мәшғул олур.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. Б.-да маариф 11—12 әсрләрдән инкишаф етмәјә башламышдыр. Ф. Скорина, С. Будны, М. Смотритски, С. Полотски, Ј. Колас, Ј. Купала вә б. халг маарифинин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. Лакин Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк әһалинин 80%-ә гәдәри савадсыз иди. 1914/15 дәрс илиндә Б.-да 7682 үмумтәһсил мәктәби (488,6 мин шакирд) вар иди. Совет һакимијјәти илләриндә халг маарифи мисилсиз дәрәчәдә инкишаф етмишдир. 1966/67-чи тәдрис илиндән үмуми ичбари орта тәһсил һәјата кечирилир. Республикада 2843 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси (352 мин ушаг) вар (1975). 9442 үмумтәһсил мәктәбиндә 1804 мин, 170 техники пешә мәктәбиндә 102 мин шакирд охујур (1974/75). 466 мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәси вар (1975). 131 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 152,7 мин, 30 али мәктәбдә (*Белорусија Дөвләт Университети*, политехник, тибб вә с. ин-тлар) 153 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75). 7159 күтләви китабхана (В. И. Ленин ад. БССР Дөвләт Китабханасы, Белорусија ЕА Әсаслы Китабханасы вә с.), 6270 клуб мүәссисәси, 55 музеј (Белорусија Тарихи музеји, Бөјүк Вәтән Мүһарибәси музеји, РСДФП I гурултајынын ев музеји, рәссамлыг музеји вә с.) вар (1.1.1975).

Елм вә елми идарәләр.

Тәбијјат вә техника елмләри. Белорус халгынын тәшәккүл тапдығы дөврдән (16 әср) елмин мүхтәлиф саһәләри мејдана кәлмишдир. Б.-нын Русијај бирләшдирилмәси елм вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн зәмин јаратды. Лакин чар мүтләгијјәти белорус милли мәдәнијјәтинин инкишафына имкан вермирди. 1919 илдә БССР-ин јарадылмасы елми-тәдгигат ишләринин инкишафында да дөнүш јаратды. Һәмин илдә индики Горки ш.-ндә Кәнд Тәсәррүфаты Ин-ту ачылды; 1925 илдә онун әсасында Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы јарадылды. Витебск Ботаника бағы (1919), Белорусија Дөвләт Ун-ти (1921, Минск), БССР ХКС јанында Белорусија Мәдәнијјәт Ин-ту (1922), БССР ЕА (1929) тәшкил едилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси әрәфәсиндә елми-тәдгигат ишләри Белорусија Дөвләт Ун-тиндә, Минск Тибб Ин-ту, Витебск Бајтарлыг Ин-ту, Минск Педагожи Ин-ту вә б. ин-тларда апарылырды. Мүһарибә дөврүндә Белорусија ЕА ин-тларынын алимләри елми ишләри ағыр шәраитдә давам етдирмишләр. Дағылмыш Ин-тлар динч гуручулуг илләриндә бәрпа олунмуш, елми-тәдгигат лабораторијалары лазыми аваданлыгла тәчһиз едилмиш, јени кадрлар һазырланмышдыр. Дәзкаһгајырма, метал е'малы, машынгајырма вә дикәр саһәләрин инкишафы илә әлагәдар физика, ријазијјат, техника, кимја вә биолокија елмләри инкишаф етмишдир. Ленинград вә Москванын бир груп алимләринин БССР ЕА-на кечмәсинин Б. елминин инкишафында мүһүм ролу олмушдур. БССР ЕА-нын елми-тәдгигат ин-тлары, мәркәзи Ботаника бағы, 8 мүстәгил ше'бә, бөлмә вә лабораторијасы 30-дан чох мүһүм проблемләр үзәриндә ишләјир. Физика вә ријазијјат саһәсиндә бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәти олан тәдгигатлар апарылмышдыр. Диференсиал тәнликләр нәзәријјәсинә (Н. П. Јерукин вә б.), һесабламә ријазијјатына (В. И. Крылов вә б.), чәбрә, групплар нәзәријјәсинә (Д. А. Супруненко, С. А. Чунихин), интеграл тәнликләрә (Ф. Д. Гахов) аид јени нәтичәләр алынмышдыр. Мүрәккәб молекулларын лүминесенсијасынын нәзәријјәси (Б. И. Степанов) өјрәнилмиш, алчаг темп-рлу плазманын (М. А. Јелјашевич), мүрәккәб газ молекулларынын һәјәчанланмыш һалларынын тәдгиг методлары (Н. А. Борисевич) ишләниб һазырланмыш, анизотроп кристалларын хассәләрини өјрәнмәк үчүн јени метод (Ф. И. Фјодоров вә б.) верилмишдир. Оптик квант кенераторларынын мүһәндис-һесабламә методлары ишләниб һазырланмыш, үзви боја мәһлуллары әсасында лазерләр јарадылмыш, лазер шүаланмасынын тезликләрини дәјишдирмәјин методлары ишләниб һазырланмышдыр. Физика елминин инкишафы вә јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасындакы наилијјәтләринә көрә БССР ЕА Физика Ин-ту Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1967). Бәрк чисимләрдә кимјәви рабитәнин тәбиәтинә, ферритләрин, ферромагнит лајларын, јарымкечиричи бирләшмәләрин алынмасына (Н. Н. Сирота), нисбилик нәзәријјәсинә, саһәнин квант нәзәријјәсинә, електрофизика вә радиофизикаја (В. Г. Вафиади вә б.) даир мүһүм ишләр көрүлмүшдүр. БССР ЕА Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли (1969) Истилик вә Күтлә Мүбадиләси Ин-ту ејниадлы проблем үзрә ССРИ-дә баш елми мүәссисәдир. Ин-тда јеринә јетирилән нәзәри ишләр (А. В. Лыков) бир

сыра мүһүм експериментал тәдгигатларын әсасыны тәшкил етмишдир. Машын вә технолоҗи аваданлығын гурулмасы үчүн алгоритмләр вә иш програмлары јарадылмыш, һесаблајан електрон машынын («Минск») көмәји илә машынгајырмада автоматик лајиһәләндирмә нәзәријјәси саһәсиндә јени нәтичәләр алынмышдыр (Г. К. Горански вә б). Метал вә әринтиләрин пластиклик вә мөһкәмлији, металшүнаслыг вә метал е'малы проблемләри өјрәнилир. Пластик деформасијанын механизми тәдгиг едилмиш, металларын тәзјиглә е'малынын јени технолоҗи методлары јарадылмышдыр (В. П. Северченко); әринтиләрин (әсасән чугунун) кристаллашма просесләри, гурулушу вә хассәләри өјрәнилир; әринтиләрин мөһкәмлијини вә пластиклијини артырмаг мәгсәди илә термомеханики методлар ишләниб һазырланыр (К. В. Горев). БССР ЕА-нын Физика-Техника Ин-ту ултрасәс саһәсинә дахил едилмиш материалларын мөһкәмлији вә пластиклији мәсәләләри үзрә Совет Иттифагында баш тәшкилатдыр. Нүвә енеркетикасы (А. А. Красин) саһәсиндә мүһүм ишләр көрүлмүш, радиасија методлары илә х.т. үчүн бә'зи гијмәтли маддәләр синтез олунмушдур.

Б.-да к.т. елмләри саһәсиндә батаглыгларын гурудулмасы вә истифадә едилмәси проблемләринә аид ишләр апарылыр (Ј. Н. Афанасјев, П. П. Роговој, А. Г. Медведев). Мүһарибәдән әввәл чохчилдли «БССР фаунасы» әсәринин тәртибинә башланылмыш (И. Н. Сержанин, Н. М. Кулакин вә б.), 1959 илдә М. П. Томинин рәһбәрлији илә чохчилдли «БССР флорасы»нын нәшри баша чатдырылмышдыр. Н. Д. Нестерович *интродуксија* едилмиш ағач вә кол биткиләри нөвләринин өјрәнилмәси вә тәтбиги саһәсиндә ишләр апармышдыр.

Тибб саһәсиндә невролоҗи тәдгигатлар апарылмыш (Н. И. Грашшенков, М. Б. Крол, Д. А. Марков), үрәк-дамар системи хәстәликләри (Б. И. Трусевич вә б.), дәри-зөһрәви вә с. хәстәликләр (А. Ј. Прокопчук) өјрәнилмишдир. Дахили органларын долајы иннервасијасы нәзәријјәси ирәли сүрүлмүш, үрәк-дамар системинин комплекс өјрәнилмәси јоллары (И. Д. Мишенин, Б. И. Трусевич, Н. И. Аринчин) вә сидик-чинсијјәт системинин анаданкәлмә аномалијасы һалларынын оператив мүаличә үсуллары һазырланмыш (А. И. Михелсон, Н. Е. Савченко, В. А. Мохорт), бә'зи микроелементләрин нормал вә патолоҗи һалларда мүбадиләси өјрәнилмишдир (В. А. Леонов).

Сон илләрдә биолокија елмләринин тематикасында вә тәдгигат методларында мүһүм дәјишикликләр олмушдур. В. Ф. Купревичин ишләри торпаг ензимолокијасынын әсасыны гојду. Кенетика, ситолокија (Н. В. Турбин, П. Ф. Рокитски, А. Р. Жебрак), биткичилик вә торпагшүнаслыг саһәсиндә кениш тәчрүбәләр апарылыр. П. И. Алсмикин јүксәк зүлаллы картоф сортларынын селексијасына даир ишләри хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

Тәбии минерал хаммал әсасында бир сыра јени адсорбент вә катализатор алынмышдыр (Н. Ф. Јермоленко вә б.). Нефт кимјасы хаммалы әсасында мономер алынмасынын каталитик үсуллары ишләниб һазырланмышдыр (Б. В. Јерофејев вә б.). Калиум күбрәләри истеһсалында флотасија просесини тәкмилләшдирмәк саһәсиндә бөјүк практик әһәмијјәти олан ишләр көрүлмүшдүр (М. М. Павлјученко). Физиолоҗи актив маддәләрин јени синтез методлары тәдгиг едилир (Н. С. Козлов вә б.).

Б.-да кеолоҗи тәдгигатларла, әсасән, БССР Назирләр Совети јанында Кеолокија Идарәси вә БССР ЕА Кеокимјәви Проблемләр Лабораторијасы мәшғулдур. Мүһарибәдән сонракы дөврдә Б.-да чөкмә сүхур гатынын вә кристаллик бүнөврәнин там стратиграфик схеми һазырланмыш, әрази тектоник чәһәтдән рајонлашдырылмыш, сүхурларын тәркиби өјрәнилмиш, минләрлә гују газылмыш, кеофизики ишләр комплекси јеринә јетирилмиш, кеолоҗи, тектоник вә с. хәритәләр тәртиб олунмушдур. Калиум, дашдуз, нефт, минерал су, даш көмүр, гонур көмүр јатаглары, гара вә әлван металларын филиз тәзаһүрләри ашкар едилмишдир. Кеоморфолокија, ландшафтшүнаслыг, агроиглимшүнаслыг вә агрометеоролокија, палеочоғрафија, көлшүнаслыг саһәсиндә дә комплекс ишләр апарылмышдыр.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Кијев Рус дөвләти вә феодал пәракәндәлији дөврүндә гәрби рус торпагларында фәлсәфи вә ичтимаи фикир һаким дини көрүшләр чәрчивәсиндә инкишаф етмишди. Христианлығын гәбул едилмәсиндән (10 әср) сонра антик вә Бизанс философларынын тәрчүмә олунмуш әсәрләри јајылды. 12 әсрин дини-фәлсәфи абидәләри «Кәлам», «Нәсиһәтнамә» вә «Мүрачиәтнамә» Б.-нын ичтимаи фикир тарихиндә өзүнәмәхсус јер тутур. 14 әсрдә Б.-нын Бөјүк Литва кнјазлығына бирләшдирилмәси, 16 әсрдә исә Реч Посполита дөвләтинин мејдана чыхмасы илә әлагәдар олараг Б., Литва вә Полшанын фәлсәфи вә ичтимаи фикри арасында гаршылыглы әлагә јаранды. 16 әсрин әввәлләриндә илк белорус чапчысы Ф. Скорина һуманизм идејаларыны јајмыш, Библијадан маарифчилик мәгсәди илә истифадә етмишдир. 17 әсрдә бид'әтчи чыхышлар католик килсәсинә, ортодоксал-дини тә'лимләрә гаршы чеврилмишди. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлиндә Б.-да маарифчилик кениш јајылмыш, И. Кант, Д. Јум, Ф. Бекон вә б. философларын јарадычылығынын тәдгигинә башланмышды. Франсыз маарифчи фәлсәфәси јүксәк гијмәтләндирилирди. Б.-нын Русија илә јенидән бирләшмәсиндән сонра рус тәбиәтшүнас вә философларынын әсәрләри јајылмышды.

19 әсрин орталарындан ингилаби-демократик истигамәт мејдана чыхды. Ингилабчы демократлар (К. Калиновски, Ф. Богушевич, А. Гуринович вә б.) 1861 ил ислаһатынын халга зидд характерини тәнгид едир, халгы чаризмә гаршы үсјана сәсләјир, «ичма социализми» идејаларыны мүдафиә едирдиләр. Онлара гаршы милләтчилији вә синфи сүлһү тәблиғ едән дворјан-буржуа истигамәти дururду.

19 әсрин 80—90-чы илләриндән Б.-да К. Марксын, Ф. Енкелсин вә В. И. Ленинин әсәрләри јајылмаға башламышды. «Искра», «Вперјод», «Пролетари», «Новаја жизн», «Правда» гәзетләри Б.-да марксизм-ленинизмин тәблиғиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән вә БССР јарадылдыгдан (1919) сонра марксист-ленинчи фәлсәфә инкишафа башлады. ССРИ-дә марксист фәлсәфәјә даир илк дәрслик (1922) Минскдә чыхмышдыр. Б. философлары В. И. Ленинин фәлсәфи ирсини («Фәлсәфә дәфтәрләри» һаггында илк монографија 1959 илдә Б.-да јазылмышдыр), диалектик вә тарихи материализм, фәлсәфә тарихи, идрак нәзәријјәси, мәнтиг мәсәләләрини коммунизм гуручулуғу вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын тәләбләри сәвијјәсиндән тәдгиг едирләр. Тәбиәтшүнаслығын фәлсәфи проблемләри, атеизм, етика вә естетика саһәсиндә дә тәдгигатлар апарылыр.

Тарих елми. Б. тарихинә даир илк әсәрләр 19 әсрин орталарында јазылмышдыр. 19 әсрин сону—20 әсрин әвәлләриндә Б. тарихшүнаслығында ичтимаи-игтисади инкишаф проблемләринә мараг артды. Б. совет тарихшүнаслығы 20 әсрин 20-чи илләриндә јаранмышдыр. 1922 илдә јарадылмыш Белорус Мәдәнијјәти Ин-ту вә ун-тин кафедралары тарих елми саһәсиндә тәдгигат мәркәзләринә чеврилди. «БССР тарихи» (ч. 1—2, 1961), «Белорусија Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри», 1-чи һиссә (1961), 2-чи һиссә (1967), «Зәһмәткешләрин идеја-сијаси тәрбијәси саһәсиндә Белорусија партија тәшкилатларынын фәалијјәти 1952—1972» (1973) вә с. коллектив әсәрләр јарадылды. Б.-да тарих елми саһәсиндәки тәдгигатлар «50 илдә (1919—1969) БССР-дә тарих елминин наилијјәтләри» әсәриндә (1970) үмумиләшдирилмишдир. 5 чилдлик «Белорусија ССР тарихи»нин 3 чилди чыхмышдыр (1972—73). Б.-да социализм вә коммунизм гуручулуғу тарихинә, БССР-ин башга совет респ.-лары илә әлагәсинә, БССР-ин бејнәлхалг аләмдә фәалијјәтинә вә с. аид әсәрләр јазылыр.

Б. тарихчиләри үмуми тарих, археолокија, етнографија, көмәкчи тарих фәнләри (нумизматика, археографија, епиграфика вә с.) саһәсиндә дә тәдгигатлар апарырлар.

Игтисадијјат елми. 18 әсрдә А. Р. Ж. *Тургонун* «Сәрвәтин јарадылмасы вә бөлүшдүрүлмәси һаггында дүшүнчәләр» китабы белорус дилинә тәрчүмә едилмишди. Белорусија азад игтисади чәмијјәти (1825), әкинчилик ин-ту (1840) јарадылмышды. К.т.-нын игтисадијјаты вә с. саһәдә тәдгигатлар апарылмышдыр.

Совет һакимијјәти илләриндә респ.-да игтисади тәһсил вә елми-тәдгигат мүәссисәләринин артмасы игтисадчы кадрлар һазырланмасыны вә елми тәдгигатларын апарылмасыны сүр'әтләндирди. Сосиалист тәсәррүфатынын формалашмасы вә елми инкишафына, ингилабдан әввәлки Б.-нын игтисади мәсәләләринә, х.т. саһәләринин конкрет игтисади мәсәләләринә, һабелә онун тарихинә вә б. мәсәләләрә аид әсәрләр јазылмышдыр. Б.-нын х.т. тарихи сәмәрәли сурәтдә өјрәнилир. Б.-да игтисадијјат елминин башга саһәләри илә јанашы, планлашдырма вә прогнозлашдырмада игтисади-ријази методларын тәтбиги, идарәетмәнин елми тәшкили, идарәетмә техникасынын сәмәрәли истифадәси вә игтисади еффектлилији саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлүр.

Һүгуг елми. Б.-да јалныз Октјабр ингилабындан сонра ихтисаслашдырылмыш һүгуг тәһсили вә елми-тәдгигат мүәссисәләри јарадылмыш, елми тәдгигатларын әсасы гојулмушдур. Респ.-нын һүгугшүнас алимләри ССРИ-нин вә БССР-ин дөвләт вә һүгуг тарихинә, Совет дөвләт вә инзибати һүгуг проблемләринә, мүлки, әмәк, колхоз һүгугу проблемләринә даир әсәрләр јазмышлар. Чинајәт һүгугу, чинајәт процеси вә криминалистика проблемләринә, бејнәлхалг һүгуг вә буржуа дөвләтләринин дөвләт һүгугу проблемләринә даир тәдгигатлар апарылыр.

Әсас елми мәркәзләри: БССР ЕА-нын Фәлсәфә вә Һүгуг Ин-ту, БДУ-нун һүгуг факүлтәси, Елми-Тәдгигат Мәһкәмә Експертизалары Ин-ту вә с.

Елми идарәләр. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр дөврүндә вә мүһарибәдән сонракы илләрдә Б.-да чохсаһәли елми идарәләр шәбәкәси јарадылмышдыр. Респ.-да фәалијјәт көстәрән онларла али мәктәб вә елми идарәләрдә минләрлә акад., проф., е.д., елмләр намизәди вә б. ишчиләр елми-тәдгигат ишләри апарырлар. Республиканын елм мәркәзи *Белорусија ССР Елмләр Академијасыдыр*. Саһә елми-тәдгигат ин-тларында вә али мәктәбләрдә дә мүһүм тәдгигат ишләри көрүлүр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк дөври мәтбуат рус дилиндә чыхан рәсми гәзетләрдән ибарәт иди. Б.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра китаб нәшри вә дөври мәтбуат саһәсиндә чох бөјүк инкишаф олмушдур. 1975 илдә Б.-да бирдәфәлик тиражы 2181 мин нүсхә олан 88 журнал вә башга дөври нәшр, 4632 мин нүсхә олан 179 гәзет вә с. чыхырды. Респ.-нын «Белорус» («Белорусија»), «Вышејшаја школа» («Али мәктәб»), «Ураджај» («Мәһсул»), «Народнаја асвета» («Халг маарифи») вә с. нәшријјатларында үмуми тиражы 34 млн. нүсхәдән чох олан 2941 адда китаб вә брошүр нәшр едилмишдир (1975). БССР-дә 11 респ. гәзети—«Звјазда», «Чырвонаја змена» («Гырмызы кәнч нәсил»), «Советскаја Белорусија» вә с. нәшр олунур (1976).

1925 илдә Минскдә радио, 1956 илдә телевизија верилишләри башламышдыр. Верилишләр 3 радио вә 3 телевизија програмы илә белорус вә рус дилләриндә апарылыр. Мәркәзи телевизијанын верилишләри ретранслјасија олунур. Гомел, Брест, Витебск, Гродно шәһәрләриндә дә јерли телестудијалар вар.

Әдәбијјат. Белорус әдәбијјатынын башланғычы рус, Украјна вә белорус халгларынын мүштәрәк ирси олан Кијев Рус Дөвләти дөврүнүн әдәбијјаты илә бағлыдыр. Бу дөврдә индики Б. әразисиндә дини вә дүнјәви абидәләр тәрчүмә олунмагла јанашы, орижинал әсәрләр дә јазылырды (Кирил Туровскинин «Нәсиһәтләр»и вә с.). 14—16 әсрләрдә јарадылмыш «Белорус—Литва салнамәләри» Авропада мәшһур иди. 16 әсрдә Ф. *Скорина* Б.-да китаб чапынын әсасыны гојмушдур. 16—17 әсрләрдә белорус әдәбијјатыны С. Будны, В. Тјапински, С. Зизани, Л. Карпович, А. Филиппович, М. Смотритски, С. Полотски вә б. инкишаф етдирмишләр. 17 әсрдә сатирик вә полемик әдәбијјат инкишаф етмишди («Мелешканын бәһси» вә с.). 1696 илдә Полша сејминин белорус дилини гадаған етмәси јазылы әдәбијјатын инкишафыны ләнкитди. Лакин һәмин дөврүн шифаһи халг әдәбијјатында ичтимаи вә милли әсарәтә гаршы мүбаризә мотивләри күчлү иди. Б.-нын Русија илә јенидән бирләшмәси (18 әсрин сону) белорус әдәбијјатынын инкишафында јени мәрһәлә олду. Чаризмин милли әдәбијјатын инкишафына мане олмаг чәһдләринә бахмајараг, мүтәрәгги рус мәдәнијјәтинин тә'сири илә белорус әдәбијјаты милли вә ичтимаи мотивләрлә зәнкинләшди. 19 әсрин 30-чу илләриндән јени белорус әдәбијјаты јаранмаға башлады. Мүәллифләри мә'лум олмајан «Астарына чеврилмиш Енеида», «Тарас Парнасда» поемаларында тәһкимчилик тәнгид олунур. Јени әдәбијјатын илк көркәмли нүмајәндәси В. *Дунин-Мартсинкевичин* јарадычылығында реалист мејлләр күчлүдүр. 1863 ил үсјанынын башчысы Кастус Калиновскинин публисистикасы белорус әдәбијјаты тарихиндә мүһүм јер тутур. 19 әсрин 2 чи јарысында демократ шаир Ф. К. *Богушевич* белорус әдәбијјатында тәнгиди реализмин әсасыны гојду. 1905 — 07 илләр рус ингилабы белорус әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрди. Ј. *Купала*, Ј. *Колас*, М. А. *Богданович*, Тјотка (А. Пашкевич), Т. *Гартны*, З. *Бјадулја* вә б. өз әсәрләриндә белорус халгынын ингилаби азадлыг мејлләрини тәрәннүм едирдиләр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы белорус әдәбијјатынын инкишафында јени дөвр ачды. Ј. Купала, Ј. Колас белорус совет әдәбијјатынын тәмәлини гојдулар. 20-чи илләрдә М. Горетски, М. Чарот, К. *Чорны*, К. *Крапива*, П. *Бровка*, В. Дубовка, П. Трус, А. Александрович вә б. Октјабр ингилабы, вәтәндаш мүһарибәси вә јени һәјат гуручулуғундан бәһс едән әсәрләр јаздылар. 30-чу илләрдә белорус әдәбијјатында сосиализм реализми принсипләри мөһкәмләнди, халгын јарадычы әмәјини әкс етдирән ше'р, нәср вә драм әсәрләри јарадылды. Гәрби Б. азад едилдикдән сонра М. *Танк*, Ф. Пестрак, В. Тавлај вә б. белорус совет јазычыларынын сыраларына дахил олдулар.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә белорус јазычылары совет адамларынын вәтәнпәрвәрлијини, гәләбәјә инамыны вә мисилсиз гәһрәманлыгларыны тәрәннүм едирдиләр (Ј. Купала, Ј. Колас, М. Лынковун мәгаләләри, К. Крапива, П. Глебка, А. Астрејка вә б.-нын сатирик ше'рләри, П. Бровканын «Белорусија», А. *Кулешовун* «Бригаданын бајрағы», М. Танкын «Јанук Сјалиба» поемалары вә с.). Фашизмә гаршы мүбаризә мөвзусу мүһарибәдән сонракы илләр әдәбијјатында да мүһүм јер тутурду (М. Танк, П. Панченко, М. Аврамчик вә б.-нын ше'р вә поемалары, И. Шамјакинин «Дәрин ахын», М. Лынковун «Унудулмаз күнләр», И. Мележин «Минск истигамәти» романлары вә с.).

50-чи илләрин орталарындан белорус әдәбијјатында тарихи вә мүасир һәјаты даһа дәриндән әкс етдирмәјә, мә'нәви-әхлаги проблемләрә мараг күчләнди. 60—70-чи илләрдә П. Бровканын «Күнләр кечир» (Ленин мүкафаты, 1962), «Даим Ленинлә», М. Танкын «Мәним күндәлик чөрәјим», «Бир удум су», А. Кулешовун «Јени китаб», «Шам вә ағчагајын», Р. Бородулинин «Көзләринин сәмасы» ше'р мәчмуәләри, И. Гурскинин «Әсрин күләји», И. Мележин «Адамлар батаглыгда», «Туфанын нәфәси» (Ленин мүкафаты, 1972), И. Шамјакинин «Үрәјиачыглыг», «Гарлы гыш» романлары, «Јолдаш Ленин» зирећли гатары» повести, Ј. Брылын «Гушлар вә јувалар» романы, И. Науменконун «Јол кәнарындакы шам ағачы», «Шам ағачлары үзәриндә күләк», «Гырхүчүнчү» трилокијасы, В. Быковун «Обелиск», «Сүбһәдәк сағ галмалы» (ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1974) повестләри вә с. көркәмли әсәрләр јарадылмышдыр.

Әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг да инкишаф етмишдир (А. Адамович, С. Александрович, В. Борисенко, В. Колесник, О. Лојко вә б.). Икичилдлик «Белорус совет әдәбијјаты тарихи», әдәбијјат тарихи вә нәзәријјәси мәсәләләринә даир әсәрләр, көркәмли белорус јазычылары һаггында монографијалар нәшр олунмушдур.

П. Бровканын «Күнләр кечир» китабы, Ј. Купала, Ј. Колас, П. Глебка, А. Кулешов, М. Танк, Ј. Брыл вә б. белорус јазычыларынын бир сыра әсәри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. «Азәрбајчан нағыллары», С. Вурғунун «Ленинин китабы» поемасы вә бир сыра ше'рләри, М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романы, Әбүлһәсәнин «Тамаша гарынын нәвәләри» повести, һабелә башга Азәрб. шаир вә јазычыларынын бә'зи әсәрләри белорус дилиндә нәшр олунмушдур.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Б. әразисиндә тапылмыш тәсвири сәнәт вә ме'марлыг абидәләри Даш дөврүнә аиддир. Б.-нын ме'марлығы Кијев Рус дөвләти дөврүндән башланыр (Полотскдакы Софија килсәси, 1044—55; 18 әсрдә јенидән тикилмишдир). Орта әсрләрдә Б.-да бир чох мүдафиә гурғусу, килсә вә гәср тикилмишди: Каменетс гүлләси (1276), Лида (14 әср), Новогрудка (14—16 әсрләр), Мир (16 әср), Несвиж (16 әсрин 2-чи јарысы) гәсрләри, Малоје Можејково, Сынковичи (16 әср —17 әсрин әввәли) килсә-галалары, Несвиж (16 әср), Гродно (17 әср) католик килсәләри вә с. Б.-да ағач ме'марлығы да кениш јајылмышдыр. 18 әсрин сону—19 әсрин 1-чи јарысында белорус ме'марлығы рус классисизминин тә'сири алтында инкишаф едирди (Гомелдә, Витебскдә сарајлар вә с.). 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлиндә Б.-нын ме'марлығында иншаат техникасынын тәрәггиси илә јанашы, о дөвр капиталист өлкәләри ме'марлығына хас естетик дурғунлуг әламәтләри ачыг шәкилдә нәзәрә чарпырды. Б. тәсвири сәнәти бу дөврдә тәнгиди реализм јолуна гәдәм гојмушду; Ј. М. Пен вә Ј. М. Крукер реалист әсәрләр јарадырдылар. Бунунла бәрабәр, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәти белорус милли мәдәнијјәтинин инкишафына мане олурду.

Б. мәдәнијјәти вә инчәсәнәти Совет һакимијјәти илләриндә әсл инкишафа башламышдыр. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәси илә әлагәдар Б.-да шәһәрләр кенишләнмәјә башлады, јени күчәләр салынды, бәрпа вә мүасир иншаат ишләри апарылды. Мүһарибәдән әввәлки илләрдә чохлу јашајыш еви вә ичтимаи биналар (Минскдә Һөкумәт еви, В. И. Ленин ад. китабхана, опера вә балет театры, Белорусија Коммунист Партијасы МК-нын бинасы вә с.) ти-

килди. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Б. ме'марлары фашистләрин дағытдығы шәһәр вә кәндләрдә бөјүк бәрпа ишләри апардылар. Јени ири јашајыш мәнтәгәләринин баш планлары чәкилди, гыса мүддәт әрзиндә шәһәр вә кәндләр, демәк олар ки, јенидән тикилди. Б. ме'марлығы мүасир шәһәрсалма сәнәтинин сон наилијјәтләринә әсасланыр.

Минск. Белорусија ССР Дөвләт Рәссамлыг Музеји.

Б.-да халг тәтбиги сәнәти дә кениш јајылмышдыр. Ағач үзәриндә ојма, китаб миниатүрү вә гравүра (илк белорус мәтбәәсинин әсасыны гојмуш Ф. Скоринанын нәшр етдији китаблар вә с.) инкишаф етмишдир.

19—20 әсрләрдә белорус рәссамларындан И. Т. Хрутски, С. К. Зарјанко, В. К. *Бјалыницки-Бирулја*, А. Г. Горавски, мозаикачы Н. Ј. Силиванович, моделчи-һејкәлтәраш А. Ф. Васјутински вә б.-нын фәалијјәти диггәтәлајиг иди.

Совет дөврүндә Б.-да тәсвири сәнәтин бүтүн нөв вә жанрлары интенсив инкишаф етмәкдәдир. В. В. Волков, В. К. Свирко, Ј. А. Зајтсев, В. П. Суховерхов, М. А. Савитски, А. Д. Шибнев вә б. Бөјүк Вәтән мүһарибәси, һәмчинин мүасир һәјат мөвзуларында әсәрләр јаратмышлар. Графикләрдән Ј. Г. Лос, А. А. Последович, А. М. Кашкуревич, В. Н. Тихонович вә б., һејкәлтәрашлардан З. И. *Азгур*, А. О. Бембел, А. К. Глебов, С. И. Селиханов вә б. тәсвири сәнәтин көркәмли нүмајәндәләридир. 1970 илдә ме'марлардан Ј. М. Градов, В. П. Занкович, Л. М. Левин вә һејкәлтәраш С. И. Селиханов «Хатын» хатирә ансамблына (1968—69) көрә Ленин мүкафатына лајиг көрүлмүшләр. 1935 илдә Минскдә ме'марлар иттифагы, 1938 илдә исә рәссамлар иттифагы јарадылмышдыр.

1966 илдә Минскдә Азәрб. рәссамларынын, Бакыда исә белорус рәссамларынын әсәрләриндән ибарәт сәркиләр тәшкил едилмишдир.

Мусиги. Белорус халг мусиги сәнәти рус, Украјна, гәрби вә чәнуби славјан халг мусигиси илә сых әлагәдардыр. Гәдим халг маһнылары, әсасән, бирсәслидир; чохсәслилик 19 әсрин 80-чи илләриндән инкишаф етмәјә башламышдыр. Мәзәли маһнылары вә частушкалары чыхмагла маһнылар, башлыча олараг, мүшајиәтсиз ифа едилир. Белорус халг рәгсләринин әксәријјәтиндә әмәк просеси («Ленок», «Булба»), инсанын әтраф мүһитә мүнасибәти («Човғун») әксини тапмышдыр. Сүжетли рәгсләр («Јурочка», «Лјавониха», «Полка-Јанка») халг јарадычылығында әһәмијјәтли јер тутур. Рәгс мелодијалары, әсасән, икиһиссәли вәзндәдир, ити темпдә ифа олунур. Симбал, бајан, гармон, скрипка, түтәк, жалејка, дәф, тәбил вә с. мусиги аләтләри кениш јајылмышдыр.

Б.-нын професионал мусиги мәдәнијјәти Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан вә БССР јарандыгдан (1919) сонра инкишаф етмәјә башламышдыр. Респ.-да мусиги техникумлары, консерваторија (1932), опера вә балет театры (1933), филармонија (1937), бәстәкарлар иттифагы (1938) јарадылмышдыр. Бәстәкарлардан Н. Чуркин («Әмәк азадлығы» операсы, 1922; симфонијетта, 1925; маһны вә романслар), Н. Аладов («Тарас Парнасда» комик операсы, 1927; «Он ил» кантатасы, 1927), Ј. Тикотски (1-чи симфонија, 1929 вә с.), Г. Пукст, А. Туренков белорус професионал мусигисинин әсасыны гојмушлар. «Михас Подгорны» (1939, Ј. Тикотски), «Полесје мешәләриндә» (1939, А. Богатырјов), «Хошбәхтлик чичәји» (1940, А. Туренков) операларынын, «Бүлбүл» (1939, М. Крошнер)—илк белорус балетинин тамашалары респ.-нын мусиги һәјатында мүһүм һадисә олмушдур. Бәстәкарлардан Ј. Семенјако [«Тиканлы гызылкүл» (1960), «Јарпаглар төкүләндә» (1968) опералары], Ј. Глебов [«Арзу» (1961), «Алп балладасы» (1967), «Тил Уленшпикел» (1973) балетләри], А. Богатырјов [«Белорус маһнылары» (1967), В. И. Ленин һаггында 2 баллада-монолог (1969)], Р. Бутвиловски, Һ. Вагнер, Д. Камински (инструментал консертләр), Е. Тырманд (хор әсәрләри), И. Лученок (маһны жанры) бир сыра дәјәрли әсәр јаратмышлар. Б. мүғәнниләриндән Л. Александровскаја, Т. Нижникова, Л. Алексејева, А. Арсенко, З. Бабиј, И. Болотин, Р. Млодек, С. Данилјук, дирижорлардан Т. Коломијтсева, Л. Лјубимов, В. Катајев, К. Тситович, Ј. Ширма, симбалчаланлардан И. Жинович, А. Острометски, В. Буркович, С. Новитски вә б. мәшһурдур.

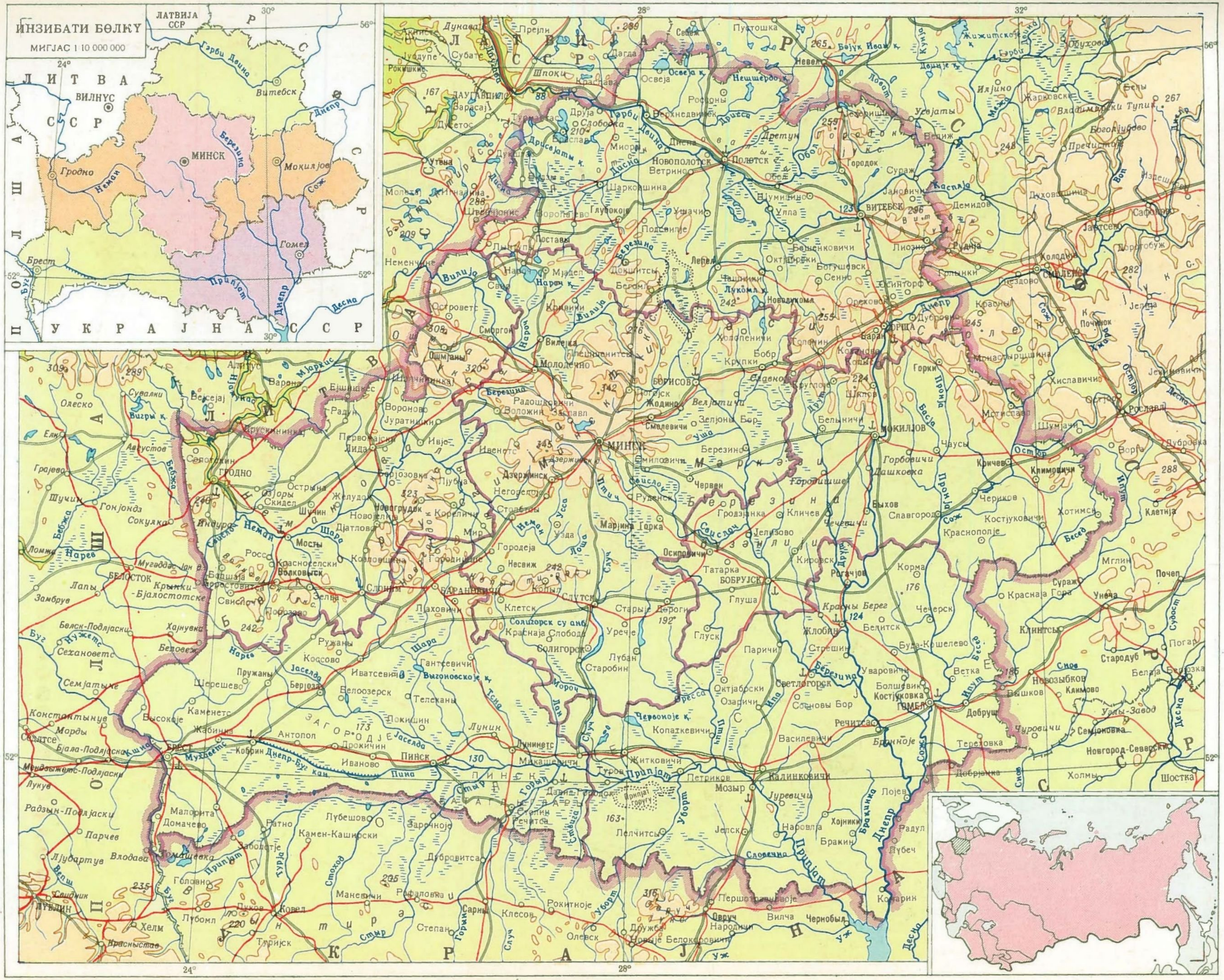
Респ.-да Дөвләт симфоник оркестри, камера оркестри, халг чалғы аләтләри оркестри, академик хор капелласы, Дөвләт халг хору, орта ихтисас мусиги мәктәбләри, мусиги мәктәбләри, БССР ЕА сәнәтшүнаслыг, етнографија вә фолклор ин-тунун мусиги сектору фәалијјәт көстәрир.

Театр. Б. театрынын тарихи гәдим ајинләр, ојунлар вә мәзһәкәчиләрин јарадычылығы илә бағлыдыр. 16 әсрдән 20 әсрин әввәлинәдәк Б.-да «Батлејка» халг кукла театры кениш јајылмышды. 17—18 әсрләрдә халг драмы, мәктәб театрлары вә тәһкимчи театрлар јаранмышды. Јарыпрофессионал белорус театрынын јаранмасы (19 әсрин орталары) драматург В. Дунин-Марсинкевичин јарадычылығы илә сых бағлыдыр. 1907 илдә актјор вә реж. И. Т. Бујницки Поливачидәки дәрнәк әсасында илк белорус професионал театрыны јаратды (1913 илədәк фәалијјәт көстәрмишдир). Ј. Купаланын вә Ј. Коласын драматуркијасы белорус милли театрынын формалашмасында бөјүк рол ојнамышдыр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Б. театр сәнәти даһа да инкишаф етмишдир. 1920 илдә Минскдә илк Белорусија Дөвләт Драм Театры (1944 илдән Ј. Купала ад.), 1926 илдә Витебскдә икинчи Белорусија Дөвләт Драм Театры (1944 илдән Ј. Колас ад.), 30-чу илләрдә үчүнчү Белорусија Драм Театры, Белорусија Дөвләт Рус Драм Театры, һабелә Мозыр вә Бобрујск, 40-чы вә 50-чи илләрдә исә Брест, Гродно, Мокилјов вә с. јерләрдә к-з, с-з театрлары јарадылды. Професионал балет сәнәти Б.-да Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јаранмышдыр. Илк милли балет М. Крошнерин «Бүлбүл» әсәридир (1939). «Кнјаз-көл» (1949, В. Золотарјев), «Јаланчы кәлин» (1958, Һ. Вагнер) балетләриндә белорус рәгс фолклорундан кениш истифадә олунмушдур. «Арзу», «Алп балладасы», «Тил Уленшпикел» (1961, 1967, 1973; Ј. Глебов), «Ишыг вә көлкәләр», «Балдан сонра» (1963, 1971; Һ. Вагнер) кими мүхтәлиф мөвзулу балетләр тамашаја гојулмушдур. Б. совет театрынын тәшкилиндә реж. вә актјорлардан Ј. Мирович, В. Голубок, В. Крылович фәал иштирак етмишләр. «Кастус Калиновски» (Ј. А. Мирович), «Партизанлар» вә «Сон күлән» (К. Крапива), «Полесјенин сых мешәликләриндә» (Ј. Колас), «Константин Заслонов» (А. Мовзон), «Дағылан тифаг» (Ј. Купала), «Түфәнкли адам» вә «Кремл сааты» (Н. Ф. Погодин), «Руслар» (К. Симонов), «Чәбһә» (А. Корнејчук), «Һамлет», «Ромео вә Чүлјетта», «Крал Лир» (В. Шекспир) вә с. Б. театрынын ән јахшы тамашаларындандыр. Б.-да Азәрб. бәстәкарларындан Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла» балети, Р. Һачыјевин «Гафгазлы гардашгызы» вә «Дөрдүнчү фәгәрә» мусигили комедијалары тамашаја гојулмушдур. Г. П. *Глебов*, В. И. Владомирски, П. С. Молчанов, Б. В. Платонов, И. М. Рајевски, Н. А. Митскевич, К. Н. Санников вә б. танынмыш театр сәнәти хадимләриндәндир. 1944 илдә Белорусија Хореографија Мәктәби, 1945 илдә Белорусија Театр-Рәссамлыг Ин-ту, 1946 илдә Белорусија Театр Чәмијјәти тәшкил едилмишдир. Азәрб. театрларынын сәһнәсиндә К. Крапива, А. Макајонок вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулмушдур.

Кино. Ингилаба гәдәр Б.-да кино истеһсал едилмәмишдир. Милли кинематографија Совет һакимијјәти илләриндә инкишафа башламышдыр. 1919—20-чи илләрдә Б.-да бир нечә хроника филми чәкилмишдир. 1924 илдә «Белгоскино» (1946 илдән «Беларусфилм») киностудијасы тәшкил едилмишдир. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Б. партизанларынын мүбаризәсиндән бәһс едән «Мешә әфсанәси» (1926, реж. Ј. Тарич) вә тарихи мөвзуда «Кастус Калиновски» (1928, реж. В. Гардин) Б.-нын илк бәдии филмләридир; бу мөвзулара 30-чу илләрдә дә әсас јер верилмиш, «Аловдан јаранмышлар» вә «Биринчи взвод» (1930, 1933, һәр ики филмин реж. В. Корш-Саблин), ««Савој» меһманханасы» вә «Поручик Киже» (1930, 1934, реж. А. Фајнсиммер), «Он бир ијул» (1938, реж. Ј. Тарич) вә с. филмләр чәкилмишдир. «Сабаһа гәдәр» (1929, реж. Ј. Тарич), «Ики дәфә доғулмушлар» (1935, реж. Е. Аршански), «Сәадәт ахтаранлар» (1936, реж. В. Корш-Саблин) Б. киносунун мүасир һәјатдан бәһс едән әһәмијјәтли филмләриндәндир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, әсасән, чәбһә хро-

БЕЛОРУСИЈА ССР

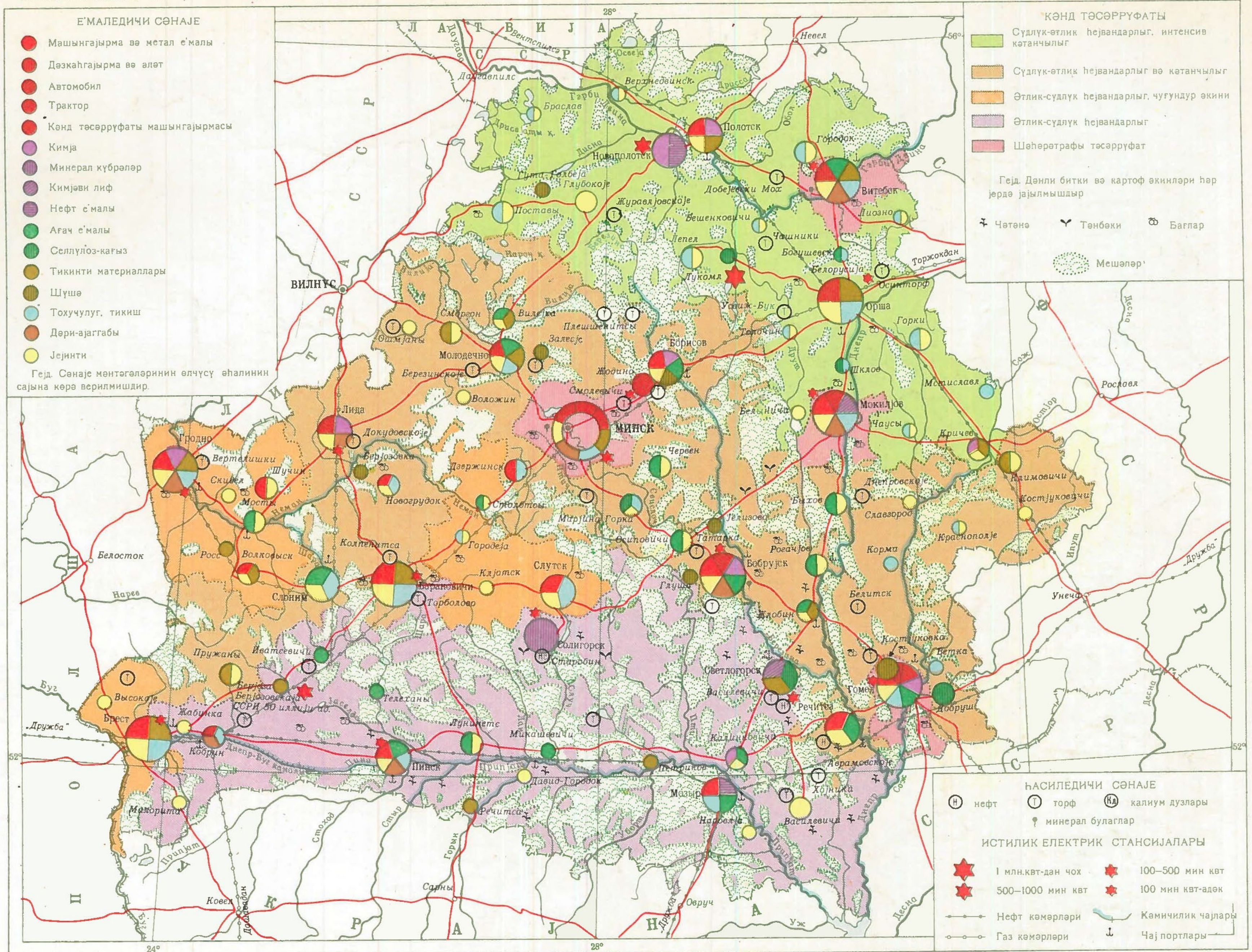
ЈУКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

МИГЈАС 1:3 500 000

35 0 35 70 105 140 км

1976 илин октјабрында БКХИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир.

БЕЛОРУСИЈА ССР, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

МИГЈАС 1:3 500 000

35 0 35 70 105 140 км

1977 илин јанварында БКНИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

никалары, филм-концертләр, сәнәдли филмләр истеһсал олунурду. 40—50-чи илләрдә јарадылмыш «Константин Заслонов» (1949, реж.-лар В. Корш-Саблин, А. Фајнсиммер), «Павлинка», «Нестерка» (1952, 1955, реж. А. Зархи), «Сон күлән» (1954, реж. В. Корш-Саблин) вә с. Б. киносунун мәшһур ишләриндәндир. 50 — 60-чы илләрдә чәкилмиш филмләрин чоху Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә—«Саат кечә јарысы дајанды» (1959, реж. Н. Фигуровски), «Үчүнчү ракет» (1963, реж. Р. Викторов), «Алп балладасы» (1966, реж. Б. Степанов), һәмчинин ингилаби-тарихи, еләчә дә тарихи мөвзулара—«Гырмызы јарпаглар» вә «Бу күнү јадда сахламалыјыг» (1958, 1967, реж. В. Корш-Саблин), «Москва — Кенуја» (1964, реж. А. Спешнев), «Мән Франсиск Скоринајам» (1970, реж. Б. Степанов) һәср олунмушдур. Б. кинематографчылары ушаг вә кәнчләр үчүн дә бир сыра мараглы филмләр јаратмышлар: «Партизанын ушаглары» (1954, реж.-лар Л. Голуб, Н. Фигуровски), «Миколка-паровоз», «Гыз атасыны ахтарыр», «Анјутанын јолу» (1957, 1959, 1968, һәр үч филмин реж. Л. Голуб), «Усталар шәһәри» (1965, реж. В. Бычков) вә с. «Дөјүш јарат» (1969, реж. Н. Калинин), «Империјанын сүгуту» (1970, реж. В. Корш-Саблин), «Гара күнәш» (1970, реж. А. Спешнев), «Окинскинин полонези» (1971, реж. Л. Голуб), «Гијамәт оғлан» (1971, реж. Ј. Дубровин), «Алов» (1974, реж. В. Четвериков), «Балача сержант» [1976, реж. Л. Голуб; «Баррандов» (ЧССР) киностудијасы илә биркә], Б. киносунун сон илләрдәки ән јахшы нүмунәләриндәндир. 1962 илдә Белорусија Кинематографчылар Иттифагы јарадылмышдыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. **96–97**.

Әд.: Х ә л и л о в П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1975; А л ы ч а н о в М., Азәрбајчан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975; Л о ч м е л ь И. Ф., Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов, М., 1940; С и д о р о в а А. А., Древнерусская книжная гравюра, М., 1955; О р л о в а М. А., Искусство Советской Белоруссии, М., 1960; История Белорусской ССР, 2 изд., т. 1—2, Минск, 1961; Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии, 2 изд., Минск, 1965; Победа Советской власти в Белоруссии, Минск, 1967; Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии, ч. 1—2, Минск, 1967—68; История советского драматического театра, т. 1—5, М., 1966—69; История белорусского кино, ч. 1—1924—45, ч. [2]—1945—67, Минск, 1969—70; Социально-экономические преобразования в Белорусской ССР за годы Советской власти, Минск, 1970; История философии в СССР, т. 1—4, М., 1968—71; История музыки народов СССР, т. 1—4, М., 1970—72; История советской многонациональной литературы, в 6-ти т-х, т. 1—6, М., 1970—74; С у р г а н о в Ф. А., Белорусская Советская Социалистическая Республика, М., 1972; К у п ч и н Н. С., Идеи материализма и диалектики в трудах естествоиспытателей Белоруссии (вторая половина XIX—нач. XX в.), Минск, 1972; Д о р о ш е в и ч Э. К., и К о н о н В., Очерк истории эстетической мысли Белоруссии, М., 1972; Архитектура Советской Белоруссии, М., 1973; А л е к с е е в Л. В., По Западной Двине и Днепру в Белоруссии, М., 1974; Братское сотрудничество Белорусской ССР с союзными республиками, Минск, 1974; М а ш е р о в П. М., Идейно-политической работе высокую действенность, М., 1975; П е р к и н Н. С., Человек в советском романе, Минск, 1975; Е л а т о м ц е в а И. М., Станковая скульптура, Минск, 1975; Кино Советской Белоруссии, М., 1975; История государства и права Белорусской ССР, в 2-х т-х, т. 2, 1937—1975 гг., Минск, 1976; История белорусской музыки, М., 1976; Художники Советской Белоруссии. Справочник, Минск, 1976.

БЕЛОРУ́СИЈА ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ—БССР-ин али елми идарәси. 1929 илдә Минскдә тә'сис едилмишдир. Президенти Н. А. Борисевичдир (1969 илдән). 32 елми идарәни, о чүмләдән 27 ин-ту бирләшдирән 5 бөлмәси (физика-ријазијјат елмләри, физика-техника елмләри, кимја вә кеолокија елмләри, биолокија елмләри, ичтимаи елмләр), әсаслы елми китабханасы (1588 минә јахын китаб) вар. 58 акад., 73 м. үзвү вар (1.1. 1976). «БССР ЕА Хәбәрләри» (7 серијада), «БССР ЕА Мә'рузәләри» вә с. елми журналлар нәшр едир.

БЕЛОРУ́СИЈА ТИРӘСИ — БССР-ин шм.-г.-индә тәпәли-тирәли релјеф саһәси. Тәгр. 500 *км* мәсафәдә узаныр. Гродно, Волковыск, Новогрудск, Минск (макс. һүнд. 345 *м*-ә гәдәр), Орша, Витебск вә с. јүксәкликләрдән ибарәтдир.

БЕЛОРУСЛАР (өзләрини б е л а р у с л а р адландырырлар) — БССР-ин әсас әһалиси; милләт. ССРИ-дә 9052 мин нәфәрдир (1970). 7290 мин нәфәри БССР-дә (81%) јашајыр. РСФСР-дә 964 мин, УССР-дә 386 мин, Газах. ССР-дә 198 мин, Лат.ССР-дә 95 мин белорус вар (1970). Харичдә, әсасән, Полшада, гисмән дә Шимали Америка өлкәләриндә јашајырлар. *Белорус дилиндә* данышырлар. Б. руслар вә украјналыларла бирликдә шәрги славјанлара аиддирләр. Б.-ын етник әсасыны шәрги славјан тајфалары дреговичләр, кривичләр, радимичләр, гисмән дә древлјанлар, северјанлар, волынлылар тәшкил етмишләр. Б. халг кими 16 әсрдә, милләт кими 19 әсрдә формалашмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра, сосиализм гуручулуғу просесиндә Б. сосиалист милләти кими тәшәккүл тапмышлар. Диндар Б., әсасән, православдырлар; католикләри вә униатлары да вар. Мәшғулијјәтләри һаггында бах *Белорусија Совет Сосиалист Республикасы*.

Әд.: История БССР, 2 изд., т. 1—2, Минск, 1961; Народы Европейской части СССР, т. 1, М., 1964 (библ.); Г р и н б л а т М. Я., Белорусы. Очерки происхождения и этнической истории, Минск, 1968.

БЕЛОСТО́К, Б ј а л ы́ с т о к (Białystok)—Полшанын шм.-ш.-индә шәһәр. Белосток војеводалығынын инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 185 мин (1974). Мүһүм тохучулуг (әсасән, јун парча) сәнајеси мәркәзидир. Јејинти, ағач е'малы, керамика, машынгајырма сәнајеси муәссисәләри, тибб ин-ту вә с. вар.

БЕЛОСТО́К ВОЈЕВО́ДАЛЫҒЫ (Województwo Białostockie) — Полшанын шм.-ш.-индә инз. ваһид. Саһ. 23,1 мин $км^2$. Әһ. 614 мин (1974). Инз. м. Белосток ш.-дир. Сәтһи, әсасән, дүзәнлик, шм.-да һүнд. 309 *м*-ә чатан алчаг тәпәликләрдир. Иглими мулајим континенталдыр. Сых чај шәбәкәси (голлары илә бирликдә Нарев чајы вә с.) вар. Батаглыг чохдур. Әразинин 27%-и гарышыг вә ијнәјарпаглы мешәләрдир. Тохучулуг, көн, јејинти, мешә-кимја, ағач е'малы, машынгајырма сәнајеси вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Белосток, Сувалки, Ломжа, Елк, Хајнувка, Августов. Б.в., әсасән, ағ рар р-ндур. Човдар, картоф, кәтан, шәкәр чуғундуру әкилир. Һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

БЕЛОУ́СОВ Владимир Владимирович (д.30.10.1907, Москва) — совет кеологу, ССРИ ЕА м. үзвү (1953). Москва Кеоложи Кәшфијјат Ин-тунун (1943 илдән) вә Москва Дөвләт Ун-тинин проф. (1953 илдән). Әсас тәдгигаты тектоника вә тектонофизика проблемләринә аиддир. Радиомиграсија кеотектоник фәрзијјәсини тәклиф етмишдир (1942). Јер габығынын еһтизази һәрәкәтләри тарихинин өјрәнилмәсинин јени методларыны ишләмишдир. Бөјүк Гафгаза һәср етдији монографијасында илк дәфә Азәрб.ССР әразисинин кеоложи инкишаф тарихини вермишдир. 3 орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Очерки геохимии природных газов, Л., 1937; Большой Кавказ, ч. 1—3, Л.—М., 1938—40; Основные вопросы геотектоники, 2 изд., М., 1962; Земная кора и верхняя мантия материков, М., 1966; Земная кора и верхняя мантия океанов, М., 1968; Основы геотектоники, М., 1975.

БЕЛСК—Полтава вә Сумы вилајәтләри (Укр. ССР) арасында Ворскла чајынын г. саһилиндә, индики Белск вә Куземино к.-ләри јахынлығында е.ә. 6—3 әсрләрә аид мөһкәмләндирилмиш бөјүк скиф јашајыш мәскәни. Саһ. 4400 *һа*-дыр. 1906 (В. А. Городсов), 1953—60 (Г. Т. Ковпаченко), 1958—60 илләрдә (Б. Н. Граков вә Б. А. Шрашко) тәдгиг едилмишдир. Археоложи газынтылар заманы чохлу јерли керамика, хејли тунч вә дәмир мә'мулат, бәзәк шејләри, сүмүк вә бујнуздан һазырланмыш әшјалар вә с. тапылмышдыр. 1969 илдә ашкар едилмиш скиф һејван стилиндә марал формасында гәлиб гырыглары мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Б.-дән гара ширәли шүјрәләнмиш јунан керамикасы, шәраб үчүн амфора габ (е.ә. 6—3 әсрләр), е.ә. 4 әсрә аид надир Пантикапеј мис сиккәси, чохлу ири вә хырда бујнузлу һејван, донуз, ат, ит вә с. сүмүкләри, тахыл галыглары да тапылмышдыр. Б. сакинләри, әсасән, әкинчилик вә малдарлыгла, гисмән дә балыгчылыгла мәшғул олмушлар. Мисәритмә вә дәмирчилик инкишаф етмишди. Б. Шәрги Авропада ән гәдим скиф јашајыш мәскәнидир.

Әд.: Г о р о д ц о в В. А., Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906. В кн.: Труды XIV археологического съезда, т. 3, М., 1911; Г р а к о в Б. М., Скифы, М., 1971.

БЕ́ЛСКО-БЈА́ЛА (Bielsko-Biala)—Полшанын ч.-унда Катовитсе војеводалығында шәһәр. Бјала чајы (Висланын голу) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 117 мин (1974). Тохучулуг сәнајеси мәркәзидир. Електротехника сәнајеси, тохучулуг машынгајырмасы вар. Автомобил мотору вә галдырычы кранлар истеһсал едилир. 1950 илдә Белско вә Бјала ш.-ләринин бирләшдирилмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр.

БЕ́ЛТИНГ (инк. belting—интигал гајышы)—интигал гајышы шәклиндә һазырланан чох сых тохунмуш мөһкәм техники парча. Транспортјор лентләри вә резинләнмиш чохгатлы интигал гајышы үчүн истифадә олунур. Б. адәтән, памбыг ипликдән, даһа мөһкәм нөвләри исә кимјәви лифләрдән һазырланыр. Бах *Техники парча*.

БЕЛТИРЛӘР — *хакасларын* тәркибинә дахил олан етник груп. Абакан чајы һөвзәсиндә јашајырлар. 17 әсрдә Јенисеј гырғызларынын һакимијјәти алтында идиләр. 1703 илдә Б.-ин јашадыглары әрази Русијаја бирләшдирилмишдир. Диндарлары христиандыр.

БЕЛТСЫ—Молд.ССР-дә шәһәр. Реут чајы (Днестр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 121 мин (1976). Јејинти (коњјак-шәраб, спирт, шәкәр з-длары, әт вә јағ-пиј комбинатлары), јүнҝүл (тикиш, мебел ф-кләри, хәз комбинаты) вә машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри (електротехника, к.т. машынлары), дәмир-бетон мә'мулаты з-ду вә с., педагожи ин-т, политехникум, тибб, мусиги мәктәбләри, 2 театр, тарихи өлкәшүнаслыг музеји, ИЕМ вар. Б. 15 әсрдә салынмышдыр.

БЕЛУБЕКЈАН Арташес Иванович (5.7.1884, Шуша — 25.1.1976, Бакы) — совет мама-ҝинекологу, тибб е.д. (1936), проф. (1940), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1960). Әсәрләри, әсасән, ана вә ушаг мүһафизәси мәсәләләри, һамиләлик дөврүндә анемија, һамиләлик токсикозлары, ушаглығын салланмасы вә дүшмәси һалларында сәмәрәли мүаличә үсуллары вә с.-јә һәср едилмишдир.

БЕЛУ-ОРИЗОНТИ (Belo Horizonte)— Бразилијанын ҹ.-ш.-индә шәһәр. Минас-Жераис штатынын инз. м. Д.ј. говшағы. Әһ. 1557,4 мин (1975). Өлкәнин әсас мә'дән сәнајеси (дәмир, манган филизләри, гызыл) р-нунун мәркәзидир. Гара металлурҝија, полиграфија, тохуҹулуг, керамика, јејинти сәнајеси, ун-т вар. 1895 илдә салынмышдыр.

БЕЛУХА—Алтајда, Катун силсиләсиндә ән јүксәк дағ. Ики зирвәси вар: Гәрби Б. (4440 *м*) вә Шәрги Б. (4506 *м*). Гранит, гнејс вә метаморфик шистләрдән тәшкил олунмушдур. Јамаҹларында үмуми саһ. тәгр. 70 *км²* олан чохлу бузлаглар (Менсу, Катун, Берел вә с.) вар.

БЕЛФАСТ (Belfast)—Б. Британијада (Шимали Ирландијада) шәһәр-графлыг. *Шимал боғазы* саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Аеропорт (Сиднем). Саһ. 73 *км²*, әһ. 362 мин (1974). Шимали Ирландијанын сијаси вә игтисади мәркәзидир. Машынгајырма (ҝәми, тәјјарә вә с.), тохуҹулуг, јејинти, електротехника, тикиш сәнајеси мүәссисәләри, ун-т (1845), музеј вар.

БЕЛФОР (Belfort)—Франсанын ш.-индә шәһәр. Белфор департаментинин инз. м. Вокез вә Јура д-ры арасындакы «Бургундија Гапылары» адланан кечидин јахынлығындадыр. Д.ј. говшағы. Әһ. 54,6 мин (1975). Тохуҹулуг сәнајеси (памбыг парча) мәркәзидир. Електротехника вә тохуҹулуг машынгајырмасы мүәссисәләри вар.

БЕЛЧИКА, Белчика Краллығы (Koninkrijk van België, Royaume de Belgique).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Авропада дөвләт. Нидерланд, АФР, Лүксембург вә Франса илә һәмсәрһәддир. Саһ. 30,5 мин *км²*, әһ. 9822 мин (1977, 1 јанвар). Инзибати ҹәһәтдән 9 әјаләтә бөлүнүр. Пајтахты Брүссел ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Б. конститусијалы монархијадыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1831 илдә гәбул олунмушдур (сонралар дәјишикликләр едилмишдир). Дөвләт башчысы кралдыр. Кралын формал олараг ҝениш сәлаһијјәти вардыр (әслиндә исә онун бүтүн сәлаһијјәтини һөкумәт һәјата кечирир). Ганунверичи һакимијјәт крала вә ики палаталы (нүмајәндәләр палатасы вә сенат) парламентә, иҹраедичи һакимијјәт исә һөкумәтә мәхсусдур. Һөкумәти крал тә'јин едир. 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашлар сечки һүгугуна маликдир. Һәр әјаләтин әһалиси Әјаләт Шурасыны сечир; иҹраедичи органы губернаторун (крал тә'јин едир) башчылыг етдији даими депутатлар һеј'әтидир. Коммуналарда Коммуна Шурасы сечилир; иҹраедичи органы бургомистрин башчылыг етдији ағсаггаллар коллеҝијасыдыр. Али мәһкәмә органы *кассасија* мәһкәмәсидир. Өлкә 26 мәһкәмә даирәсинә бөлүнмүшдүр. Һәр даирәнин илк инстансија мәһкәмәси, бөјүк шәһәрләрдә исә тиҹарәт мәһкәмәләри вар. Бүтүн һакимләр өмүрлүк тә'јин едилир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир. Ш.-ш.-индә ајры-ајры јүксәкликләр вар. Шимал дәнизи саһилләри алчаг дүзәнликләрдән вә дүн тирәләриндән (һүнд. 30 *м*-ә гәдәр) ибарәтдир. Дүнләр вә дамбалар саһил бојундакы мүнбит торпаглары габармадан горујур. Б.-нын шм. вә шм.-г.-индә Фландрија дүзәнлији, ондан ш.-дә алчаг Кампин јајласыдыр. Б.-нын Орта һиссәси тәпәли дүзәнлик вә алчаг јајла (80—180 *м*), ҹ.-ш.-и гәдим Арден массивидир (Ботранж д., 694 *м*). Фајдалы газынтылары: даш көмүр, фосфорит, каолин, тикинти материаллары. Б.-нын мүлајим дәниз иглими вар. Орта темп-р ијулда 18—19°C (Арден јүксәклијиндә 14°C-јә гәдәр), јанварда 3—4°C (Арден јүксәклијиндә —1°C-јә гәдәр). Иллик јағынты тәгр. 750—800 *мм* (Арден јүксәклијиндә 1500 *мм*-ә гәдәр). Ҹ.-ундан Маас чајы вә онун голлары—Самбра, Семуа, Урт, мәркәзи вә шм. һиссәсиндән Шелда вә голлары — Леје (Лис), Дандр, Сенна ахыр. Шм.-да гонур мешә торпаглары, Кампин вә Арден јүксәклијиндә подзоллашмыш торпаглардыр. Тәбии биткиси палыд, ағҹагајын вә фысты мешәләридир. Мешәләриндә марал, ҹүјүр, чөлдонузу, мешәпишији, довшан, мүхтәлиф нөв гушлар вар.

Әһали. Б.-нын әһалиси, әсасән, фламандлар (56%-дән чох) вә *валлонлардыр* (тәгр. 40%; 1975, декабр); франсызлар, италјанлар, алманлар, јәһудиләр вә б. халглар да јашајыр. Дөвләт дили фламанд вә франсыз дилләридир. Диндарлары, әсасән, католикдир. Ишләјән әһалинин тәгр. 35%-и сәнаједә, тәгр. 10%-и тикинтидә, 5%-индән чоху к.т. вә балыгчылыгда, галанлары исә башга саһәләрдә чалышыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 320 нәфәрдән чох, мәркәзи сәнаје р-нларында исә 1 *км²*-дә 550 нәфәрдир (1976). Әһалинин тәгр. 80%-и ш.-ләрдә јашајыр (1974). Бөјүк ш.-ләри: Брүссел — 1,1 млн. (әтрафы илә бирликдә, 1976), Антверпен — 220 мин (әтрафы илә бирликдә — 700 мин; 1972), Кент — 229,7 мин нәфәр (1969).

Тарихи очерк. 1830 илләдәк Белчика әразиләри. Б. әразисиндә илк археоложи тапынтылар *Ашөл мәдәнијјәтинә* аиддир. Е.ә. тәгр. 300 илдә келт тајфаларындан *белгләр* (өлкәнин ады да бурадандыр) бурада мәскән салдылар. Е.ә. 57 илдә белгләр өлкәси Рома дөвләтинин тәркибинә дахил едилди. 3 — 5 әсрләрдә Б. әразисиндә керман тајфаларындан франклар, гисмән дә фризләр вә садслар мәскунлашды. Б. әразиси 5—9 әсрләрдә Франк дөвләтинин тәркибинә дахил иди. Франк дөвләтинин сүгутундан сонра Б. әразисинин г. һиссәсиндә *Фландрија* графлығы јаранды, Шәрги Б.-нын әразиси исә *Лотаринкија* һерсоглуғунун (959 илдән Ашағы Лотаринкија) бир һиссәси олду. Феодал пәракәндәлији нәтиҹәсиндә 11—12 әсрләрдә Ашағы Лотаринкијада бир сыра феодал кнјазлығы— *Брабант* һерсоглуғу, Намүр графлығы, Лјеж јепископлуғу вә с. јаранды. 10—12 әсрләрдә мүһүм гуру вә дәниз тиҹарәт јолларынын говушдуғу јерләрдә Кент, Брүгке, Ипр, Намүр, Лјеж, Лувен, Брүссел, Антверпен вә с. шәһәрләр мејдана ҝәлди. 12—13 әсрләрдә Б. әразиси, хүсусилә Фландрија Авропанын «е'малатханасы»на вә мүһүм бејнәлхалг тиҹарәт говшағына чеврилди. Б. шәһәрләринин бир гисми сенјорларла мүбаризәдә онларын һакимијјәтиндән азад олду. Шәһәрләрин вә әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы 13—14 әсрләрдә кәнддә дә бөјүк ирәлиләјишә сәбәб олду. Бијар вә *серваж* ләғв едилди, јардарлыг вә пуллу иҹарә ҝениш јајылды. Б. әразисиндә феодал мүнасибәтләри Авропанын дикәр өлкәләринин чохундан даһа тез дағылмаға башлады. *Јүзиллик мүһарибәнин* (*1337—1453*) башланмасы илә Б. кнјазлыгларынын бир гисми Инкилтәрә, Лјеж јепископлуғу исә Франса тәрәфиндә мүһарибәјә гошулду. 14 әсрин сону—15 әсрдә Б. әразиләри (1384 илдә Фландрија, 1430 илдә исә Брабант) *Бургундијанын* тәркибиндә иди. Бургундија дөвләти дағыландан сонра Б.-да *Һабсбургларын* һакимијјәти бәргәрар олду. «Мүгәддәс Рома империјасы»нын императору вә Испанија кралы V Карлын заманында Б. онун һакимијјәтиндә, империја бөлүндүкдән сонра (1555) исә Испанија тәркибиндә галды. Бу дөврдә Б. торпаглары 17 әјаләтдән ибарәт әразиләр комплексинә [бах *Нидерланд* (тарихи вилајәт)] дахил иди (Б. әразиләри дә бу дөврдән, бир гајда олараг, Ҹәнуби Нидерланд адландырылырды). Нидерландда олдуғу кими, Б. әјаләтләриндә дә капиталист мүнасибәтләри Авропанын дикәр өлкәләринә нисбәтән даһа тез—15 әсрдән инкишаф етмәјә башлады. Көһнә сех истеһсалы мәркәзләри (Брүгке, Кент, Ипр) тәнәззүлә уғрады, капиталист истеһсал формалары вә тиҹарәтә әсасланан јени сәнаје мәркәзләри инкишаф етмәјә башлады. Лакин католик килсәсинә, һәмчинин феодал задәканларын бир һиссәсинә архаланан Испанија мүтләгијјәти капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны ләнкидирди; бу зиддијјәтләр Нидерланды илкин буржуа ингилабы мејданына чевирди; ингилаб антифеодал мүбаризә илә Испанија мүтләгијјәтинә гаршы милли азадлыг мүһари-

бәсини дә бирләшдирмишди. Фландрија *икона әлејһдарлары үсјанынын (1566)* башлыча мәркәзләриндән бири олду. 1576 ил үсјаны Б. әјаләтләриндә Испанија ағалығына сон гојса да, феодал-католик иртичасы Испанија илә иттифагда экс-һүчума кечәрәк шәһәрләрдәки демократик һәрәкаты кәндли һәрәкатындан ајырыб дармадағын етди. Керидә галмыш валлон әјаләтләринин *Аррас унијасыны (1579)* тәшкил етмәси Б. әјаләтләриндә Испанија һакимијјәтинин вә католисизмин бәрпасына (1585) имкан јаратды. Испанија һөкмранлығында галан Б. әразиси игтисади тәнәззүлә уғрады. 1598 илдә Испанија кралы II Филипп Б.-ны формал олараг суверен дөвләт е'лан етди, лакин 1621 илдә бу гејри-реал суверенлик ләғв олунду вә Б. әразиләри билаваситә Испанија монархијасынын тәркибинә дахил едилди. Б. 17 әсрдә Испанијанын әввәлчә Һолландија илә, сонра исә Франса илә мүһарибәси мејданына чеврилди. Испанија ирси уғрунда мүһарибә (1701—14) нәтичәсиндә Испанија Нидерланды (о чүмләдән Б. әразиси) Австријанын һөкмранлығына кечди.

Бөјүк Франса ингилабынын тә'сири илә Б. әјаләтләриндә милли азадлыг һәрәкаты кенишләнди, 18 әсрин 80-чи илләриндә јаранмыш мүһафизәкарлар вә либераллар партијаларынын фәалијјәти чанланды. *Брабант ингилабы (1789—90)* кедишиндә австријалылар Б. әјаләтләриндән говулду вә 1790 ил јанварын 11-дә Белчика Бирләшмиш Штатларынын истиглалијјәти е'лан едилди. Мүһафизәкарларла либераллар арасындакы чәкишмәдән истифадә едән вә чидди мүгавимәтә раст кәлмәјән Австрија 1790 илин сонунда јенидән Б. әразиләриндә өз һакимијјәтини бәрпа етди.

Ингилаби Франса гошунларынын Флөрүс әтрафында австријалылары мәғлуб етмәси нәтичәсиндә Б. әјаләтләриндә Австрија һөкмранлығына сон гојулду вә бу әразиләр Франсаја бирләшдирилди (1794). Б.-нын ингилаби Франса тәркибинә дахил едилмәси Б. әјаләтләриндә феодал галыгларынын дағылмасына вә капиталист мүнасибәтләринин даһа да инкишафына көмәк етди. Бунунла јанашы, Франса ишғал органларынын өзбашыналығы, Б. әјаләтләринин I Наполеонун мүһарибәләриндә мәчбури иштиракы Б. әһалисинин наразылығына сәбәб олду. Наполеон империјасынын сүгутундан сонра *Вјана конгресинин (1814—15)* гәрарына әсасән Б. әјаләтләри Һолландија илә биркә ваһид Нидерланд краллығында бирләшдирилди. Һолландијанын сүн'и сурәтдә Б. әјаләтләри илә бирләшдирилмәси бу ики өлкә сакинләри тәрәфиндән һеч дә рәғбәтлә гаршыланмады.

Јени дөвләтдә Б. әјаләтләринин игтисади вә сијаси мәнафејинин мәһдудлашдырылмасы Б. әһалисинин милли азадлыг һәрәкатынын даһа да јүксәлишинә сәбәб олду. 1817 илдә Кентдә вә 1819 илдә Вервједә фәһлә чыхышлары, 1823 илдә издиһамлы кәндли һәјәчанлары баш верди. 19 әсрин 20-чи илләриндә 2 әсас буржуа партијасы—либераллар вә католикләр партијалары јарадылды. Бу партијалар 1828 илдә Һолландија ағалығына гаршы мүбаризәдә коалисија тәшкил етдиләр. Б. әјаләтләриндә буржуа мүхалифәтини зәифләтмәк үчүн верилмиш

бир сыра протексионист ганун Б.-да сәнајенин сүр'әтлә инкишафына көмәк етди. 20—30-чу илләрдә Б. әјаләтләриндә сәнаје чеврилиши башланды; јени сәнаје саһәләри мејдана кәлди.

Франсада *Ијул ингилабынын (1830)* тә'сири илә Б. әјаләтләриндә милли азадлыг һәрәкаты јүксәлди. *Белчика ингилабы (1830)* Һолландија ағалығына сон гојду. 1830 ил нојабрын 10-да ачылмыш Милли Конгрес Б.-нын истиглалијјәтини е'лан етди.

Б. 1830 ил—19 әсрин сонунда. 1830 ил декабрын 20-дә 5 бөјүк дөвләтин (Русија, Б. Британија, Франса, Австрија вә Пруссија) Лондон конфрансы Б.-нын суверенлијини таныды вә 1831 илин јанварында Б.-ны даими битәрәф өлкә е'лан етди. 1831 илдә гәбул едилмиш конститусија өлкәдә конститусијалы монархија режими јаратды; буржуазијанын һөкмранлығы мөһкәмләндирилди. Католик килсәси гејри-мәһдуд дини тәблиғат азадлығы алды.

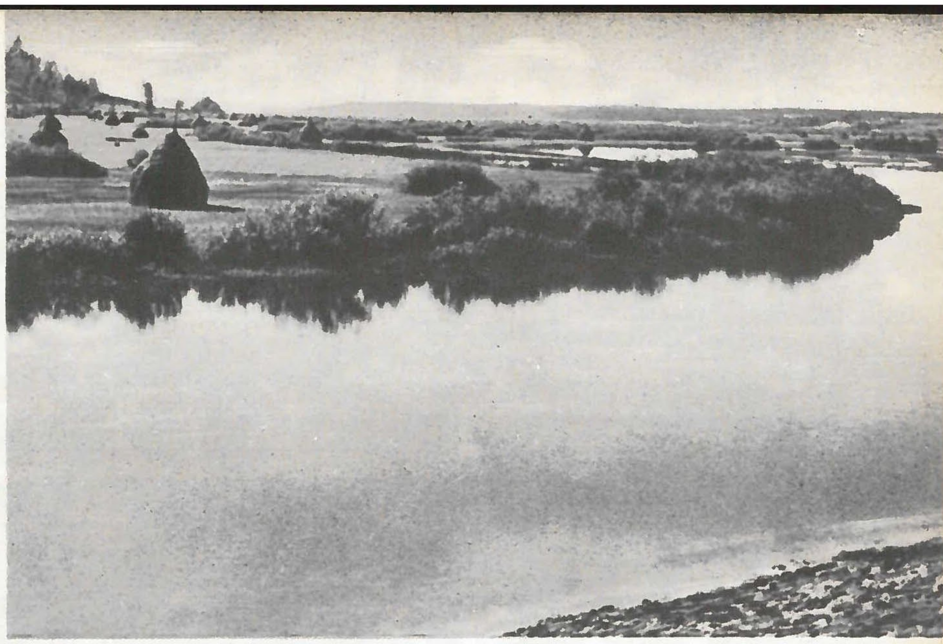
19 әсрин орталарында Б. Авропанын инкишаф етмиш сәнаје өлкәләриндән биринә чеврилди. Д.ј.-ларынын узунлуғуна көрә Б. дүнјада биринчи јери тутурду. Капитализмин инкишафы фәһлә синфи сыраларынын артмасына, онун фәаллығынын вә мүтәшәккиллијинин јүксәлмәсинә сәбәб олду. 19 әсрин 50-чи илләриндә илк фәһлә тәшкилатлары мејдана кәлди. Биринчи Интернасионалын Авропа зәһмәткешләри арасында тә'сиринин артмасы 60-чы илләрин 2-чи јарысында Б.-да фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәсинә көмәк етди. Б. фәһләләринин гәти чыхышлары нәтичәсиндә буржуазија 1866 илдә фәһләләрин тә'тил һүгугуну танымаға, 1867 илдә исә фәһлә коалисијаларыны гадаған едән гануну (Наполеон вахты верилмишди) ләғв етмәјә мәчбур олду. 1879 илдә Белчика Сосиалист Партијасы (БСП) јарадылды; 1885 илдә бу партија әсасында Белчика Фәһлә Партијасы (БФП) тәшкил едилди (1941 илдән БСП адланыр). *Прудончулуг* вә *анархизмин* Б. фәһлә һәрәкатына күчлү тә'сиринә бахмајараг БФП өз програмында (1894) фәһлә синфинин сијаси мүбаризәсинин зәрурилијини е'тираф етди. 19 әсрин 70-чи илләриндән башлајараг крал II Леополд [1865—1909] башда олмагла Б.-нын һаким даирәләри Африканын бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак етди. *Берлин конфрансында (1884—85)* Б. «Азад Конго дөвләти» үзәриндә хүсуси мәнафејинин тәсдиг едилмәсинә наил олду.

Б.-да империализмин инкишафы (19 әсрин сону—20 әсрин әввәли). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Б. игтисадијјатында инһисарчы капитализмә хас олан кејфијјәт дәјишикликләри баш верди. Истеһсалын тәмәркүзләшмәси сүр'әтләнди, сәнаједә вә банк саһәсиндә инһисарчы бирликләр јаранмаға башлады. Сәнаје мәһсуллары илә јанашы, харичә капитал ихрачы да күчләнди. 1908 илдә Конго әразиси Б.-нын рәсми мүстәмләкәси е'лан едилди; Б. кениш мүстәмләкә әразиләри олан кичик империалист өлкәсинә чеврилди.

19 әсрин 90-чы илләриндән Б.-нын аграр фламанд әјаләтләри илә сәнаје чәһәтдән инкишаф етмиш валлон әјаләтләри арасында зиддијјәтләр даһа да кәскинләшди; бу, хүсусән фламанд дилинин франсыз дили илә ејниһүгуглу дөвләт дили кими гәбул едилмәси тәләбиндә өзүнү бүрузә верди. 1898 ил гануну конститусијада е'лан олунан «икидиллилик принсипи»ни тәсдиг ет-

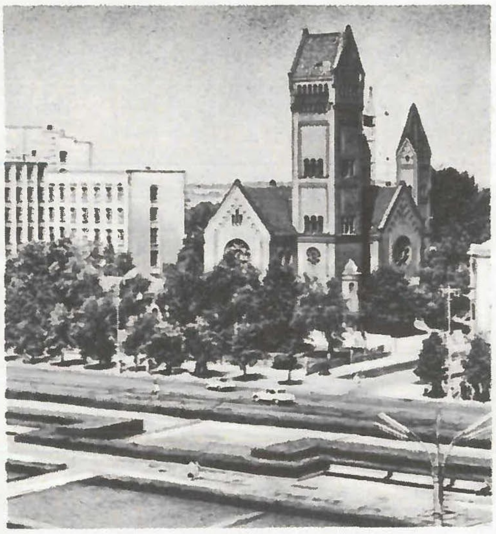
1

2

3

4

5

6

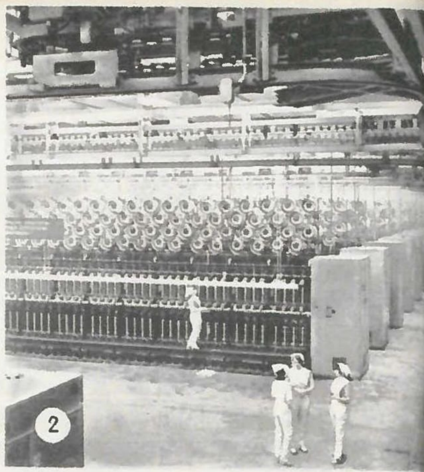

7

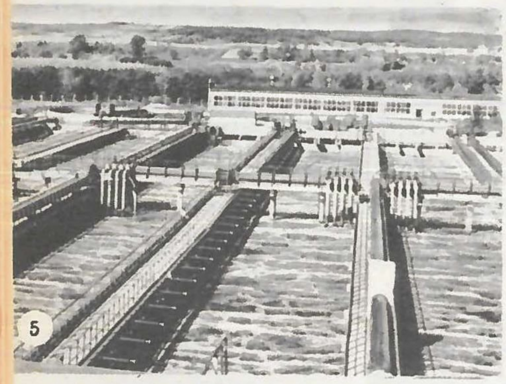

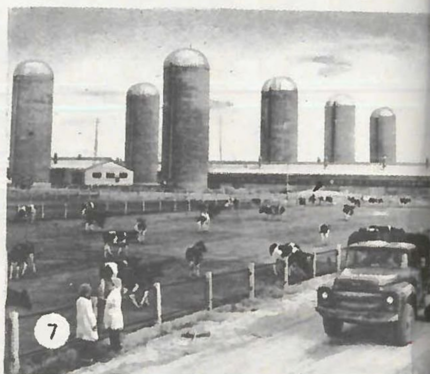
8

Белорусија ССР. 1. Белоје көлү. 2. Березина чајы. 3. Минск. Гәләбә мејданы. 4. Минск. Ленин проспектиндән бир көрүнүш. 5. Новополотск. Кәнҹлик күчәси. 6. Гәһрәман Брест галасы. 7. Солигорск. Козлов күчәси. 8. Мокилјов. Бир Мај күчәси.

Белорусија ССР. 1. Полотск нефт е'малы заводу. **2.** Мокилјов синтетик лиф комбинатынын ешмә-тохума сехи. **3.** Витебск јахынлығында „Гралјово“ доломит уну заводу. **4.** Минскдә һазырланмыш «Беларус» маркалы тракторлар. **5.** Гродно кимја комбинатында чиркаб сулары биоложи тәмизләмә сехи. **6.** Гомел вилајәти. Новобелитса гушчулуг фабрикинин гушханаларындан бири. **7.** Киров адына колхозун һејвандарлыг фермасы. **8.** В. П. Суховерхов. «Доғма Белорусија уғрунда». 1948. БССР Рәссамлыг Музеји. Минск. **9.** З. И. Азгур. «В. И. Ленин». 1957. **10.** «Белаја Вежа» гүлләси. 1276. Брест вилајәти. Каменетс гәсәбәси.

ди. Өлкәнин демократик гүввәләринин үмуми сечки һүгугу тәләбини зәһмәткешләр мүдафиә етдиләр. Бу шүарла мүбаризәјә галхмыш фәһләләрин тә'тил вә күтләви нүмајишләриндән (1890, 1893) горхуја дүшән Б. һаким даирәләри 1893 илдә 25 јашына чатмыш бүтүн кишиләрә сечки һүгугу вермәјә мәчбур олдулар. Б. игтисади чәһәтдән Б. Британија вә Франсаја мејл етсә дә, Биринчи дүнја мүһарибәсинә гәдәр Авропада 2 империалист блоку арасында кедән мүбаризәдә битәрәф мөвге тутурду. Бунунла јанашы Б. һөкумәти 1909 вә 1913 илләрдә үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганунлар гәбул етди. Алманија Б.-ја сохулдугдан (1914, 4 август) вә Б. Антанта тәрәфиндә мүһарибәјә гошулдугдан сонра БФП-нин парламент фраксијасы һәрби кредитләрә сәс верди, партијанын сәдри Е. Вандервелде исә буржуа һөкумәтинә дахил олду. Мүһарибә дөврүндә Б. әразиси (Фландријанын кичик бир һиссәсиндән башга) Алманија гошунлары тәрәфиндән ишғал олунду, Б. һөкумәти Һавра (Франса) гачды. Б.-нын мүстәмләкә гошунлары Б. Британија вә Франса мүстәмләкә гошун һиссәләри илә биркә Алманијанын Африкадакы әразиләрини әлә кечирмәкдә иштирак едирди.

Б. капитализм системинин үмуми бөһраны дөврүндә. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мејдана чыхан игтисади чәтинликләр вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири нәтичәсиндә баш верән чох күчлү ингилаби һәрәкат Б. империализмини сарсытды. Ингилаби бөһранын дәринләшмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәди илә буржуазија бир сыра күзәштә кетди (1919 илдә сечки һүгугу кенишләндирилди, 1921 илдә 8 саатлыг иш күнү һаггында ганун верилди, тә'тилләрә вә һәмкарлар иттифагларына гаршы мүстәсна ганунлар ләғв едилди). 1921 илдә *Белчика Коммунист Партијасы* јарадылды.

1929—33 илләр дүнја игтисади бөһраны Б. игтисадијјатына ағыр зәрбә вурду. Сәнаје истеһсалынын һәчми чох ашағы дүшдү, ишсизлик артды, сијаси вә игтисади һүгуглар уғрунда фәһлә синфинин мүбаризәси күчләнди. Б. сәнајеси һәтта Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә дә бөһрана гәдәрки сәвијјәјә чатмамышды. 1938 илдә өлкәдә 432 мин нәфәр ишсиз вар иди. Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Б. империалист дөвләтләринин һәрби блоклар тәшкилинә вә Авропада коллектив тәһлүкәсизлик системи јаратмаг әлејһинә јөнәлдилмиш бүтүн тәдбирләриндә иштирак етди. *Версал сүлһ мүгавиләсинә* (*1919*) көрә Алманијанын Ејпен вә Малмеди маһаллары Б.-ја бирләшдирилди. Б. Африкада Руанда-Урунди әразисинин бир һиссәсинә мандат алды вә Алманијадан тәзминат алмаг һүгугу газанды. 1919 илдә Б. *Милләтләр чәмијјәтинә* дахил олду. Б. гошунлары Рур вил.-нин ишғалында иштирак етди. Б. инһисарлары бу дөврдә Полша, Румынија, Југославијада, һабелә Африка вә Асијанын бир сыра өлкәсиндә мүһүм мөвгеләр әлә кечирдиләр. *Рур мүнагишәси* (*1922—23*) илә әлагәдар Франсанын Авропада мөвгеләри зәифләди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Франса илә иттифага мејл едән Б. Б. Британија вә АБШ-ла даһа сых әлагәләр јаратды.

Б.-нын католик, либерал вә сағ сосиалистләрдән ибарәт коалисија һөкумәти узун мүддәт ССРИ-ни танымаг истәмир вә мүхтәлиф антисовет кампанијаларда иштирак едирди. Јалныз 1935 ил ијулун 12-дә Б. һөкумәти ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды.

1940 ил мајын 10-да алман-фашист ордусу Б.-нын битәрәфлијини позараг Б. әразисинә сохулду. Б. һөкумәти көмәк үчүн Б. Британија вә Франсаја мүрачиәт етди. Б. халгынын тәчавүзкара мүгавимәт көстәрмәк гәтијјәтинә бахмајараг крал III Леополд өз өлкәсинә хәјанәт едәрәк мајын 26-да тәслим актыны имзалады. Фашистләр Б.-да бүтүн демократик тәшкилатлары дағытдылар. БФП-нин рәһбәрләри партијанын бурахылдығыны е'лан едәрәк ишғалчыларла әмәкдашлыг хәтти көтүрдүләр. Либераллар вә Католикләр партијаларынын лидерләри дә ејни јол тутду. Тәкчә БКП вәтәнпәрвәр гүввәләрә башчылыг едәрәк өлкәдә *Мүгавимәт һәрәкатыны* кенишләндирди (1943—44 илләрдә БКП-нин башчылыг етдији Мүгавимәт һәрәкаты силаһлы дәстәләринин тәркибиндә 50 миндән чох дөјүшчү вурушурду). Алман-фашист ишғалы илләриндә 40 миндән чох Б. вәтәнпәрвәри кестапо тәрәфиндән һәбс едилмиш, бунун 15 миндән чоху, о чүмләдән 2 мин коммунист, күлләләнмиш вә ја ишкәнчәјә мә'руз галмышдыр. Совет-алман чәбһәсиндә Совет Ордусунун гәләбәләри нәтичәсиндә јаранмыш әлверишли шәраитдән истифадә едән Америка—Инкилтәрә гошунлары вә Мүгавимәт һәрәкаты гүввәләри 1944 илин сентјабрында Б. әразисини алман-фашист гошунларындан азад етдиләр. Мүһачирәтдә (Лондон) олан һөкумәт Б.-ја гајыдараг јенидән тәшкил едилди; онун тәркибинә 2 коммунист дахил олду. Лакин, һөкумәтин мүртәче чохлуғу демократик гүввәләрә гаршы мүбаризәјә башлады. Мүгавимәт һәрәкаты иштиракчыларынын тәрксилаһ едилмәси һаггында сәрәнчам верилди. Коммунистләрин һөкумәтдән чыхмасы (16 нојабр 1944 ил), динч нүмајишчиләрин күлләбаран едилмәсиндән ичтимаијјәтин гәзәбләнмәси һөкумәти исте'фа вермәјә мәчбур етди. Тәгр. 3 ајлыг бөһрандан сонра 1945 илин февралында тәшкил олунан (бураја да 2 коммунист дахил иди) јени һөкумәт дә зәһмәткешләрин өлкәдә сијаси вә игтисади һәјатын демократикләшдирилмәси тәләбләрини јеринә јетирмәди. Иртича гүввәләри Исвечрәдә олан III Леополдун һакимијјәт башына гајытмасы мәсәләсини галдырды. Күтләви нүмајишләр бу планы боша чыхарды, һөкумәт кралын гајытмасына е'тираз етмәјә мәчбур олду.

БКП башда олмагла (1945 илдә БКП-нин 70 миндән чох үзвү вар иди) мүһарибәдән сонра кенишләнән демократик һәрәкат Б. һаким даирәләрини бир сыра ислаһат кечирмәјә мәчбур етди. Бунунла јанашы, АБШ һаким даирәләринә архаланан иртича зәһмәткешләрин сијаси вә игтисади һүгугларына гаршы һүчума кечди. 1947 илин мартында коммунистләр һөкумәтдән чыхмаға мәчбур олдулар. Спаак һөкумәтинин (1947—49) *Маршалл планыны* гәбул етмәси өлкәни Америка капиталындан асылы вәзијјәтә салды. 1948 илдә Б.-да 334 мин адамын иштиракы илә 155 тә'тил олду. 1950 илин ијулунда III Леополдун өлкәјә гајытмасы илә әлагәдар бүтүн Б.-да тә'тил башланды (тә'тилдә 500 мин адам иштирак едирди). Һөкумәтин Боринаждакы шахталары бағламаг нијјәтинә гаршы Валлонија даш көмүр һөвзәсини бүрүјән икиһәфтәлик үмуми тә'тил (1959) өлкәнин һәјатында мүһүм һадисә олду.

Африкада милли азадлыг мүбаризәсинин артмасы шәраитиндә Б. һаким даирәләри өз мүстәмләкәләринә—1960 илдә Конгоја (1971 илдән Заир), 1962 илдән исә Руанда-Урундијә мүстәгиллик вермәјә мәчбур олду. Конгода ојунчаг һөкумәт тәшкилинә чәһд едән Б. һаким даирәләри 1960 илин пајызында Патрис *Лумумбанын* башчылыг етдији гануни һөкумәтә гаршы гијам тәшкил етдиләр. Конго бөһраны Б.-да сијаси шәраити кәркинләшдирди. Һөкумәтин Конгодакы малијјә капиталы иткисини зәһмәткешләрин үзәринә гојмаг чәһдләринә чаваб олараг 1960 илин декабрында Б. зәһмәткешләринин өлкә тарихиндә ән бөјүк үмуми тә'тили башланды. 1961 ил јанварын 22-дәк давам едән бу тә'тил католик Г. Ејскенс һөкумәтини исте'фа вермәјә мәчбур етди. Ичтимаи Христиан Партијасы (ИХП) вә БСП нүмајәндәләриндән тәшкил олунан јени һөкумәт тә'тил һәрәкатыны мәһдудлашдырмаг үчүн бир сыра антидемократик ганун верди. Һөкумәтин шахталары бағламаг планларына гаршы 1966 илин јанварында Лимбург әјаләтиндә башланан тә'тил бүтүн өлкәни бүрүдү. Һөкумәт күзәштә кетмәјә, сосиалистләр исә партијанын сырави үзвләринин тәзјиги илә һөкумәтин тәркибиндән чыхмаға мәчбур олду. 1961—67 илләрдә БКП сәнајенин миллиләшдирилмәси јолу илә инһисарларын һөкмранлығыны мәһдудлашдырмағы вә ләғв етмәји, мүәссисәләрдә фәһлә нәзарәти гојулмасыны, һәрби хәрчләрин азалдылмасыны, сијаси гурулушун демократикләшдирилмәсини, өлкәнин НАТО-дан чыхмасыны вә милли мәсәләнин федерализм әсасында һәллини нәзәрдә тутан «структур ислаһатлар» програмы ишләјиб һазырлады. БКП-нин көмәји илә 1968 илин апрелиндә һәмкарлар иттифагларынын күтләви нүмајиши кечирилди. Тә'тил һәрәкаты мүхтәлиф әјаләтләри бүрүдү. Лакин бунунла бәрабәр, 1975 илдәки игтисади бөһран, гијмәтләрин артмасы вә ишсизлик өлкәдә ичтимаи кәркинлији артырды; чај донанмасы, тохучу вә нәглијјат ишчиләринин тә'тили баш верди. 1976 илин тәкчә үчүнчү рүбүндә өлкәнин 219 фирмасы ифласа уғрады.

50-чи илләрин 2-чи јарысындан Б. илә ССРИ арасында ишкүзар әлагәләр чанланды (мәдәни әмәкдашлыг һаггында 1956 ил Совет—Белчика сазиши, 1971 илдә *«Бенилукс»* чәрчивәсиндә Б. илә ССРИ, ПХР вә Мач.ХР арасында бағланмыш тичарәт сазишләри, 1972 ил ијулун 12-дә Совет—Белчика консул конвенсијасы, нојабрын 17-дә ССРИ илә Белчика—Лүксембург Игтисади Иттифагы арасында имзаланмыш игтисади, сәнаје, елми вә техники әмәкдашлығын инкишафына даир 1974 ил сазиши вә с.). 1975 илин ијунунда крал Бодуен ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олду. 1976 илин сентјабрында Б.-да Совет мәдәнијјәти күнләри програмы

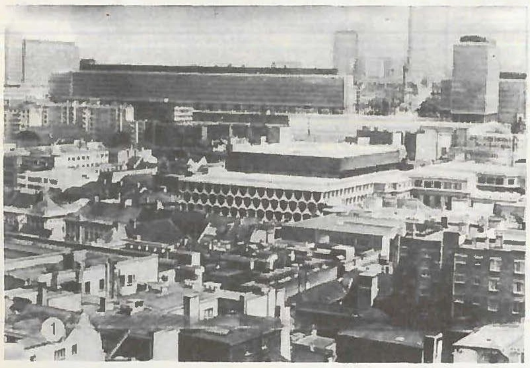
чәрчивәсиндә Азәрб. артистләри чыхыш етмишләр.

Б.-нын дикәр сосиалист өлкәләри илә дә әлагәләри кенишләнмиш, Б. НАТО өлкәләриндән биринчи олараг 1972 илин декабрында АДР-лә дипломатик мүнасибәтләр јаратмышдыр. Б. *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәдә* иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр. Б. БМТ-нин (1945 илдән), Бенилүксүн (1943—44), НАТО-нун (1949), *Авропа Игтисади Бирлијинин* үзвүдүр. 1966 илдә Франса НАТО-нун һәрби тәшкилатындан чыхмаг гәрарына кәлдијиндән 1967 илдә НАТО шурасы, НАТО-нун Авропадакы бирләшмиш силаһлы гүввәләринин али баш командanлығынын гәраркаһы Франсадан, НАТО-нун һәрби комитәси исә АБШ-дан Б.-ја көчүрүлдү.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Ичтимаи Христиан Партијасы—19 әсрин 20—30-чу илләриндә јарадылмыш Католик партијасы әсасында 1945 илдә тә'сис едилмишдир. Ири буржуазијанын, руһаниләрин, һабелә зәһмәткеш католикләрин бир һиссәсини бирләшдирир. Тәгр. 200 мин үзвү вар (1976). Белчика Сосиалист Партијасы—1885 илдә јарадылмышдыр. 200 миндән чох үзвү вар (1976). Сосиалист Интернасионалына дахилдир. *Белчика Коммунист Партијасы.* Азадлыг вә Тәрәгги Партијасы (АТП; 1961 илədәк Либераллар Партијасы адланырды)—19 әсрин 20-чи илләриндә јарадылмышдыр — тәгр. 100 мин үзвү вар (1976). 1973 илдә Брүссел федерасијасы АТП-дән ајрылмыш вә онун әсасында Либераллар Партијасы тә'сис едилмишдир. Белчика Үмумәмәк Федерасијасы—әсасы 1945 илдә гојулмушдур; тәгр. 1 млн. үзвү вар (1975). Христиан Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы; тәгр. 1 млн. үзвү вар (1975). Либерал Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы—тәгр. 120 мин үзвү вар (1975). Белчика—Совет Достлуғу Чәмијјәти—1929 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. Б. сәнајеси инкишаф етмиш, истеһсалы вә капиталы јүксәк дәрәчәдә тәмәркүзләшмиш капиталист өлкәсидир. Б.-нын игтисадијјатында бир чох инһисар бирлији мүһүм рол ојнајыр: «Сосјете женерал де Белжик» (ағыр сәнаје, енеркетика, нәгл.), «Солве» (кимја сәнајеси), «Арбед» (гара металлуркија) вә с. Өлкә сәнајесинин бүтүн истеһсал күчүнүн тәгр. 1/3-и харичи капитала мәхсусдур: автомобилгурашдырма («Ченерал моторс» вә «Форд»), нефт е'малы («ЕССО» вә с.), алүминиум сәнајеси («Алүминиум франсе») вә с. Әсас сәнаје саһәләри: көмүрчыхарма, гара вә әлван металлуркија, машынгајырма, електротехника, кәмигајырма, тохучулуг вә с. Атом сәнајеси инкишаф етдирилир. Молда АЕС вар. 1974 илдә 2 атом реакторунун (үмуми күчү 790 мин *квт*) тикинтиси баша чатдырылмышдыр. Сәнајесинин инкишафы харичи базарла әлагәдардыр. Металлуркија, кимја, тохучулуг сәнајеси мәһсуллары (үмуми мәһсулун 40%-и) ихрач едилир. Енержи истеһсалында көмүр вә идхал олунан нефт әсасдыр. Нефт Венесуела, Әлчәзаир, Ливија вә Ирандан кәтирилир. 1975 илдә 37 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Көмүр, әсасән, ики һөвзәдән (Шимал вә Чәнуб) һасил едилир. Б.-да 7,5 млн. *т* даш көмүр чыхарылмыш (1975), 30,2 млн. *т* нефт мәһсуллары истеһсал едилмишдир (1974). Гара металлуркија мүәссисәләри, әсасән, Чәнуб көмүр һөвзәси р-нунда Ла-Лувјер, Серен, Угре, Лјеж, Жемап, Кује, Марсинел ш.-ләриндәдир. 9,1 млн. *т* чугун, 11,6 млн. *т* полад, 357 мин *т* мис, 224 мин *т* синк, 115 мин *т* гурғушун истеһсал едилмишдир (1975). Машынгајырманын бир чох саһәси (металкәсән дәзкаһ, нәгл. вә мә'дән машынгајырмасы, кәмигајырма) инкишаф етмишдир. Машынгајырма, әсасән, Лјеж, Шарлеруа, Монс, Брүссел, Антверпен, Кент ш.-ләриндә, кимја сәнајеси мүәссисәләри Антверпен, Брүссел, Жемап, Узан, Угре ш.-ләриндәдир. Сода, сулфат туршусу, сүн'и күбрә, пластик күтлә вә с. истеһсал едилир. Шүшә вә семент сәнајеси Шарлеруа, Намүр, Лјеж ш.-ләриндәдир. Өлкәнин игтисадијјатында мүһүм јер тутан тохучулуг сәнајесиндә ән чох памбыг парча (55 мин *т*), јун парча (30 мин *т*) вә с. истеһсал едилир (1975). Әсас тохучулуг р-ну Фландријадыр. Јејинти, тикиш, ајаггабы, мебел вә с. сәнаје саһәләри дә вар. Алмазчилалама сәнајеси инкишаф етмишдир (идхал олунан алмаз һесабына). Бүллур габлар истеһсал едилир.

К.т. өлкәнин әрзаг тәләбатынын јалныз 60%-ини өдәјир. Торпагларын

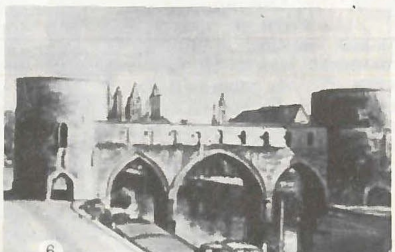

Белчика. 1. Брүссел шәһәриндән көрүнүш. 2. Брүссел. Инзибати бина. 3. Намүр. «Амиго» меһманханасы. 4. Турне. Шәһәр мејданларындан бири. 5. Антверпен порту. 6. Турне. Үчтағлы көрпү. 1329 .

әсас һиссәси кичик вә орта фермер тәсәррүфатларына мәхсусдур. Тәсәррүфатларын тәгр. 90%-инин торпаг саһ. 5 *һа*-дан аздыр. Мүһүм к.т. биткиләри буғда, арпа, јулаф, картоф, шәкәр чуғундуру вә кәтандыр. 1975 илдә 719 мин *т* буғда, 440 мин *т* арпа, 206 мин *т* јулаф, 1114 мин *т* картоф, 4916 мин *т* шәкәр чуғундуру, 1974 илдә 63 мин *т* кәтан лифи јығылмышдыр. К.т.-на јарарлы торпаг саһ. 1,6 млн. *һа*-дыр. Бунун да тәгр. 50%-и чәмән вә отлаглардыр. Б. әразисинин 18%-и мешәликдир. К.т.-нын әсас саһ. сүдлүк-әтлик һејвандарлыгдыр (к.т. мәһсуллары дәјәринин 2/3-сини верир). Б.-да 3035 мин гарамал (о чүмләдән 1044 мин инәк), 5160 мин донуз, 114 мин гојун, 56 мин ат, 28 млн. тојуг вар (1975, јанвар).

Д.ј. шәбәкәсинин сыхлығына көрә, Б. капиталист өлкәләри арасында биринчи јердәдир (уз. 4,4 мин *км*, о чүмләдән електрикләшдирилмиш д.ј.-ларынын уз. 1,2 мин *км*, 1975). Мүһүм д.ј. говшаглары: Брүссел, Лјеж, Намүр, Кент. Автомобил јолларынын уз. 11 мин *км*-дир. Өлкәдә 2,6 млн. автомобил (о чүмләдән тәгр. 2 млн. миник автомобили) вар (1975). Кәмичиликдә, әсасән, Шелда, Маас чајлары вә каналлардан истифадә олунур. Дахили су јолларынын уз. тәгр. 1,6 мин *км*-дир. Дәниз тичарәт донанмасынын үмуми тоннажы 1365 мин брутто рек. *т* (декабр, 1975). Дәниз портлары: Антверпен (1975 илдә јүк дөвријјәси 60,5 млн. *т*), Кент, Брүгке, Зебрүгке, Остенде. Һава нәгл. инкишаф етмишдир.

Харичи тичарәтдә Белчика-Лүксембург Игтисади Иттифагы капиталист дөвләтләри арасында једдинчи јери тутур. Әрзаг маллары, сәнаје хаммалы вә с. идхал едилир. Сәнаје мәһсулунун тәгр. 40%-и, мүхтәлиф метал вә сәнаје аваданлығы (ихрачатын тәгр. 1/2-и), тохучулуг маллары, шүшә, семент, брилјант вә с. ихрач едир. Бә'зи хаммал нөвләри (нефт, филизләр, алмаз, памбыг, јун) бүтүнлүклә харичдән алыныр. Нидерланд, АФР, Франса, Италија, АБШ, Б. Британија вә с. өлкәләрлә тичарәт едир. Пул ваһиди Белчика франкыдыр.

Силаһлы гүввәләр. Б.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән [тәгр. 90 мин нәфәр (1975)] ибарәтдир. Али баш командан кралдыр. Али идарәедичи органлары милли мүдафиә назирлији вә баш гәраргаһдыр. Гуру гошунлары 60 мин нәфәрдән артыгдыр. Онун тәркибиндә тәгр. 640 танк, 1300 зиреһли транспортјор, тәгр. 220 артиллерија силаһы вә с. вар. ҺҺГ-дә (20 мин нәфәр) 170 тәјјарә вар. ҺДГ (4 мин нәфәрдән чох) тәгр. 40 кәми вә катердән, һәмчинин 5 вертолјотдан ибарәтдир. Һәрби-дәниз базалары Остенде (әсас база), Антверпен вә Зебрүгкедәдир. Гошунун комплектләшдирилмәси үмуми әскәри мүкәлләфијјәт әсасында һәјата кечирилир; хидмәт müддәти 12—15 ајдыр. Б. силаһлы гүввәләри АБШ, Гәрби Алманија, гисмән дә өз силаһы илә тәчһиз едилмишдир. Б. 3 һәрби даирәјә—Брүссел, Антверпен, Лјеж даирәләринә вә Остендедәки һәрби-дәниз р-нуна бөлүнүр. Б. әразисиндә 14 тәјјарә базасы вар, бунлардан НАТО блоку иштиракчылары олан дикәр өлкәләр истифадә едир.

Сәһијјә. 1973 илдә Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 13,3, үмуми өлүм сајы 12,1, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 17 олмушдур. Хәстәлик структурунда үрәк-дамар хәстәликләри, јаманхассәли шишләр, синир системи хәстәликләри, психи хәстәлик вә травматизм үстүнлүк тәшкил едир. 1968 илдә өлүм һаллары, әсасән, үрәк-дамар хәстәликләри (26%), јаманхассәли шишләрдән (19,1%), мәркәзи синир системинин дамар зәдәләнмәләри (13,2%), бәдбәхт һадисәләр (6,2%) нәтичәсиндә баш вермишдир. Тәнәффүс јолларынын илкин вәрәми, епидемик һепатит, скарлатина вә с. инфексион хәстәликләр кениш јајылмышдыр (1973).

1970 илдә Б.-да 80 392 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 8,3 чарпајы) 474 хәстәхана олмуш, 1972 илдә 16 602 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 17 һәким), 7107 әчзачы, 1959 диш һәкими ишләмишдир. Һәким кадрларыны Брүссел, Кент, Лјеж вә Ловен ун-тләринин тибб факүлтәләри һазырлајыр. Мәшһур курортлары: Зебрүгке, Остенде, Спа.

Тибб вә санитарија идарәләринин ишинә ичтимаи сәһијјә вә аилә сағламлығы назирлији рәһбәрлик едир. Хәстәханалар башлыча олараг мүхтәлиф ичтимаи тәшкилатлара, дини ичмалар вә хүсуси шәхсләрә табедир.

Маариф. Дөвләт дүнјәви мәктәб системи 19 әсрдә јаранмышдыр. 1914 илдә 6—14 јашында ушагларын үмуми ичбари тәһсили һаггында ганун гәбул едилмишдир. 1969 илдә мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә 460 мин ушаг олмушдур. Б.-да дөвләт мәктәбләри илә јанашы, хүсуси мәктәбләр дә чохдур. Онларын әксәријјәти католик килсәсинә мәхсусдур. Католик килсәси маариф саһәсиндә һаким мөвге тутмаг уғрунда мүбаризәдә әһалинин етник тәркибиндәки фәргләрдән истифадә едир. Бу мүбаризә бә'зән кәскин сијаси характерли «мәктәб мүһарибәси» шәкли алыр. 1971/72 дәрс илиндә дөвләт ибтидаи мәктәбләриндә 1.023.670, дөвләт орта мәктәбләриндә 341.668, пешә мәктәбләриндә вә техники мәктәбләрдә 429.094, педагожи мәктәбләрдә 24.605 шакирд охујур, 21 али мәктәбдә (о чүмләдән 5 ун-т) 81.024 тәләбә тәһсил алырды. Әсас китабханалары: Белчика милли китабханасы, Брүссел, Кент, Лјеж ун-тләринин китабханалары вә с. Гәдим инчәсәнәт музеји, мүасир инчәсәнәт музеји, Мәркәзи Африка крал музеји (Брүсселдә), Бәләдијјә рәссамлыг галерејасы (Брүгкедә) вә с. музејләр вар.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбиәт вә техника елмләри. Б. мүстәгил дөвләт олана гәдәр (1830) елм узун müддәт мәһдуд мигдада инкишаф етмишди. Бу дөврдә, әсасән, епидемијалара гаршы мүбаризә үчүн тибби тәдгигатлар апарылырды (14 әср). 1425 илдә Лөвен ун-тинин әсасы гојулду. 16 әсрдә елм вә мәдәнијјәтин јүксәлиши Б. әразисиндә капиталист мүнасибәтләринин јаранмасы, Бөјүк чоғрафи кәшфләр дөврү, Интибаһ дөврүндәки мәдәни һәрәкат вә испан ағалығына гаршы азадлыг мүбаризәси илә әлагәдар олмушдур. 16 әср вә 17 әсрин 1-чи јарысында А. Везали анатомијада јени дөвр ачды. О, мејит үзәриндә тәдгигат апарыб инсан бәдәнинин гурулушуну өјрәнди. Ј.Б. ван Һелмонт һәјат фәалијјәтинә даир орижинал нәзәријјәләр ирәли сүрдү. 1830 илдә мүстәгил Б. дөвләти јарандыгдан сонра вә капиталист истеһсалынын тәләбатынын тә'сири илә Б.-да елм сүр'әтли инкишаф јолуна гәдәм гојду. 1836 илдә Монсда Мә'дән Ин-ту тәшкил едилди. 1849 илдә А. Дүмон Б.-нын кеоложи хәритәсини јаратмаг саһәсиндә иши баша чатдырды. Металлуркија мүәссисәләринин кенишләндирилмәси, сонралар исә Б. мүстәмләкәси Конгонун тәбии сәрвәтләринин истисмары кеолокијанын вә мә'дән ишләринин инкишафына күчлү тә'сир көстәрди.

19 әсрин Б. кимјачыларындан Ж. Стас бир сыра елементин атом күтләләрини мүәјјәнләшдирди. Биолокијада ситоложи вә ембриоложи истигамәтләрин әсасы гојулду (Е. ван Бенеден). Л. Долло тәкамүлүн дөнмәзлији принсипини һазырлады. Иммунолокија саһәсиндә Ж. Борде (1919), тәнәффүсүн тәнзими просесләри саһәсиндә К. Һејманс (1938) Нобел мүкафатына лајиг көрүлдүләр. Е. П. ван Ерменкем ботулизм хәстәлијинин төрәдичисини кәшф етди. Ш. де Ла Валле Пуссен садә әдәдләрин пајланмасыны тәдгиг едәрәк әдәдләр нәзәријјәсиндә мүһүм нәтичә алды (1896). Астроном Ж. Узо де ла Е *Ағ Јолун* классик тәсвирини верди. Илк Б. астрофизики Ш. Фјеве Б.-да биринчи дәфә астрономијаја аид тәдгигатларда спектроскопијадан истифадә етди. 1871 илдә електротехник З. Грамм әсрин ихтираларындан сајылан илк динамомашыны дүзәлтди. 20 әсрин 30-чу илләриндә О. Пикар стратостат васитәсилә илк дәфә стратосфери тәдгиг етди. 1952 илдә Мол ш.-индә нүвә енержисини тәдгиг едән мәркәз, 50-чи илләрин сонунда исә елм үзрә назирлик вә дикәр дөвләт органлары тәшкил едилди.

Б.-да елми-тәдгигат мүәссисәләринә рәһбәрлик едән фондлар, сәнаједә вә к.т.-нда елми тәдгигатлара јардым едән ин-т вә с. фәалијјәт көстәрир.

Ичтимаи елмләр. 20 әсрин орталарынадәк Б.-да и г т и с а д и ј ј а т е л м и, әсасән, милли игтисадијјатын инкишафыны тәсвир едир вә буржуа игтисади нәзәријјәси тә'сири алтында иди. «Үмуми базар»ын јаранмасы илә әлагәдар Б. алимләринин капиталист интеграсијасы проблемләринә марағы артмышдыр. Б.-да игтисадијјат елминин мүтәрәгги чәрәјаны, әсасән, марксистләр, һәмчинин өлкәнин игтисади һәјатында инһисарларын тәзјигини тәнгид едән бир сыра хырда буржуа игтисадчысы илә тәмсил едилмишдир.

Б. ф ә л с ә ф ә с и н д ә *католисизмин* тә'сири күчлү олмушдур. Ловен католик ун-ти 19 әсрин сонларындан *неотомизм* фәлсәфәсинин бејнәлхалг мәркәзинә чеврилмишди. 20 әсрдә Б.-нын танынмыш философлары психолог Ж. Дпелсһауверс, тә'лимини франсыз спиритуализминин тә'сири илә јаратмыш П. Декостер, кантчылығы неотомизм илә бирләшдирмәјә чәһд көстәрмиш Ж. Марешал иди. 19 әсрин сону—20 әсрдә социолокијада психолокизмин тәрәфдары олан Е. Дүпреел, *интуитивизм* мөвгејиндән марксизмә гаршы чыхан Г. де Ман вә б. мәшһур олмушлар.

Б.-да һ ү г у г е л м и 19 әсрин 30—40-чы илләриндән фәал инкишафа башламышдыр. 19 әсрин орталарында Б. һүгугшүнасларынын әсәрләриндә

буржуа парламентаризми принсипләри ифадә едилмишдир. Б. нын мүасир һүгуг елминдә формал һүгуг чәрәјаны үстүндүр. Сосиоложи чәрәјан бир гәдәр зәиф тәмсил олунмушдур. Б.-нын сијаси һәјатыны һүгуги бахымдан буржуа сијаси партијаларынын ән'әнәләри әсасында тәһлил едән һүгугшүнасларын әсәрләриндә сосиоложи чәрәјан даһа габарыг ифадә олунмушдур. Инкилтәрә вә Франсанын бир чох дөвләт һүгуг ин-тларынын, Франса мүлки һүгуг нормаларынын вә с.-нин гәбул едилмәси Б.-да мүгајисәли һүгугшүнаслығын (мәркәзи 1908 илдә јарадылмыш Белчика Мүгајисәли Һүгугшүнаслыг Институдур) инкишафына сәбәб олмушдур.

Белчика ингилабы (1830), мүстәгил Б. дөвләтинин јаранмасы өлкәдә тарихшүнаслығын инкишафында мүһүм рол ојнады. 1834 илдә Крал тарих комиссијасы тә'сис едилди; архив ишинин тәшкилинә вә тарих мә'хәзләринин нәшринә башланды. 19 әср тарихчиләри башлыча олараг Б. тарихинин сијаси вә тарихи һүгуги мәсәләләринә мараг көстәрирдиләр. Б.-да ичтимаи-игтисади тарих проблемләринин өјрәнилмәси А. *Пиреннин* ады илә бағлыдыр. Б. мүһүм буржуа бизансшүнаслығы (А. Грегуар мәктәби) вә Гәдим Шәрг тәдгигатлары (мисиршүнас Ж. Пиренн, ашшуршүнас Д. Доссен вә б.) мәркәздир. 19 әсрин сонундан тарих, етнографија вә дикәр тәдгигатларда африкашүнаслыг мүһүм јер тутур; бу мөвзуја һәср олунмуш әсәрләрин бир чоху мүстәмләкәчилик вә јени мүстәмләкәчилик мөвгејиндән јазылмышдыр. 19 әсрин ахырларындан Б.-да с.-д. тарих әдәбијјаты мејдана чыхды (Е. *Вандервелде*, М. де Брукер, Л. Бертран, Ж. Дестре вә б.). Бу әдәбијјат Б. да сосиалист вә фәһлә һәрәкаты тарихинә мүһүм әһәмијјәт версә дә, ону реформизм мөвгејиндән ишыгландырыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. 1975 илдә Б.-да тәгр. 50 күндәлик гәзет чыхырды. Ән мүһүмләри: фламандча «Газет ван Антверпен», «Стандаард», франсызча «Драпо руж», «Дернјер ер», «Лантерн», «Пөпл», «Суар», «Һет фолк» вә с. гәзетләрдир. Бундан әлавә, 50-дән чох һәфтәлик гәзет вә дикәр дөври мәтбуат да нәшр олунмушдур. Б.-да ири күндәлик гәзетләрин сәһмдар чәмијјәти олан Белга Телеграф Акентлији фәалијјәт көстәрир. Радио верилишләри 1924, телевизија верилишләри 1953 илдән апарылыр. Телевизјон Белж — франсыз, Белгисе Радио ен Телевизи исә фламанд дилләриндә верилишләр апарыр. Һәр икиси дөвләтә мәхсусдур.

Әдәбијјат. Б. әдәбијјаты ики дилдә: ч. әјаләтләриндә франсыз (19 әсрә гәдәр гисмән валлон диалектиндә), шм. әјаләтләриндә исә фламанд дилиндә инкишаф етмишдир.

Франсыз дилиндә јазылы әдәби абидәләр 12 әсрдә јаранмышдыр («Окассен вә Николет» вә с.). 13—14 әсрләрдә *куртуаз әдәбијјаты* инкишаф етмишди. 15 әсрдә новелла жанры јаранмышдыр (А. де ла Сал вә б.). Жан Лемер де Белж Интибаһ дөврүнүн көркәмли шаиридир. 17—18 әсрләр әдәбијјатда дурғунлуг дөврү олмушдур. Ф. Лебруссар вә А. ван Һасселт 19 әсрин мәшһур романтик шаирләри иди. Буржуа ингилабындан (1830) сонракы Б. әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләри Т. Вестенрад вә Ш. *Де Костердир*. Е. *Верһарн* вә Ж. Роденбахын әсәрләриндә империализм дөврүнүн керчәклији экс етдирилмишдир. 19 әсрин 90-чы илләриндән символизм јајылды. М. *Метерлинкин* јарадычылығы Б. әдәбијјатындакы декадентликлә бағлыдыр. Лакин онун «Көј гуш» нағыл-пјесиндә инсанын гара гүввәләр үзәриндә гәләбәсинә инам күчлүдүр. 20 әсрин әввәлиндән әдәбијјатда сосиалист идејалары јајылды (Ж. Дестре, М. Ренар вә б.). 20—30-чу илләрдә ичтимаи роман инкишаф етди (Ф. Елленс, К. Брүнјо, А. Ејкеспарс). Фашист ишғалы дөврүндә һәбс дүшәркәсиндә һәлак олмуш коммунист шаир Р. Блик, Ж. Варен вә б. антифашист мүбаризәни тәрәннүм етмишләр. Мүасир јазычылардан Д. Жиллес, Д. Шајнерт, М. Карем, Ж. Норж, А. Бернје вә б. нын јарадычылығында реалист вә демократик ән'әнәләр күчлүдүр.

Фламанд дилиндә әдәбијјат. 19 әсрин 40-чы илләриндә шаир вә филолог Ј. Ф. Виллемс башда олмагла фламанд милли әдәбијјаты уғрунда «фламанд һәрәкаты» јаранды. К. Ледеганк вә П. ван Дејсенин поема вә ше'рләри кениш јајылды. Фламанд романчысы Һ. Консианс Б. әдәбијјатында реализмин баниләриндәндир. Г. Кезелленин поезијасында мүртәче вә мистик мејлләр күчлүдүр. 19 әсрин 2-чи јарысында ичтимаи мөвзулу роман вә драмлар јаранды (В. Ловелинг, Д. Слекс, А. Бергман вә б.). Ј. де Кејтер вә б. буржуазија әлејһинә ше'рләр, К. Бејссе, С. Стревелс вә б. кәндлиләрин һәјатындан бәһс едән роман вә повестләр нәшр етдирдиләр. 20-чи әсрин әввәлләриндә декадент чәрәјанлар јаранды (Һ. Тејрлинк, К. ван де Вустејне вә б.). Р. де Клерк ше'рләриндә пролетариатын мүбаризәсини тәрәннүм етмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра мүтәрәгги јазычылар Л. П. Бон, М. Дејзе, П. ван Акен, К. Валсхап, М. Брат вә б. ичтимаи бәрабәрлик, сулһ вә демократија уғрунда, фашизм әлејһинә фәал мүбаризә апарырлар. Ш. Де Костерин «Уленшпикел әфсанәси», Е. Верһарнын бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмиш, М. Метерлинкин «Көј гуш» пјеси Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулмушдур (1936).

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Б. әразисиндә келт вә Гәдим Рома инчәсәнәт абидәләри галмышдыр. 11—12 әсрләрдә роман үслубу (Лјеж вә Турнедә килсәләр, Кентдә Фландрија графлары гәсри), 13—14 әсрләрдә исә Фландрија вә Брабантда готик үслуб јајылмышды. 16 әсрин сонуна гәдәр Б. вә Һолландија инчәсәнәти вәһдәт тәшкил едирди. Сонралар Б. инчәсәнәти мүстәгил фламанд мәктәби кими инкишаф етмишдир (18 әсрин сонунадәк). Фламанд мәктәби, әсасән, декоратив барокко илә реалист халг сәнәтинә мејл едирди. Бу мејлләр П. П. *Рубенсин* јарадычылығында өз әксини тапмышдыр. Рубенсин давамчылары А. ван Дејк, Ј. Јорданс вә А. Брауер, көзәл натүрмортлар мүәллифи Ф. Снејдерс, мәнзәрә устасы Л. ван Уден вә б. тәсвири сәнәтин инкишафында мүһүм рол ојнамышлар. 17 әср Б. ме'марлығында тәмтәраг, бәзәкләрин аһәнкдарлығы күчлүдүр (ме'марлардан В. Куберкер, Ж. Франкарт, В. Хесиус вә б.). 18 әсрдә фламанд инчәсәнәти тәнәззүл етмәјә башлады. Х. Ф. Вербрүкенин һејкәлләри вә рәссам П. Ј. Верхакенин јарадычылығында барокконун бә'зи әламәтләри һәлә галса да, А. Ленсин таблолары, һејкәлтәраш Л. Годшарлын вә б.-нын әсәрләриндә *классисизм* әсас јер тутду. 19 әсрин әввәлләриндә Б. инчәсәнәти классисизм үслубунда формалашмаға башлады. 1830 ил Белчика ингилабынын тә'сири илә Б. тәсвири сәнәтиндә романтизм чәрәјаны јаранды. 19 әсрин 2-чи јарысында Б. инчәсәнәтиндә демократик реализм мејлләри күчләнди. Көркәмли реалист рәссам вә һејкәлтәраш К. Менјенин һејкәлләри вә рәсм әсәрләриндә зәһмәткешләрин ағыр һәјаты вә әмәји экс етдирилирди. 19 әсрин сонунда Б. ме'марлығында *модерн* үслубу (Х. ван де Велде, В. Орта), 20 әсрдә исә мүасир ме'марлыг принсипләри инкишаф етди. 19 әсрин 2-чи јарысы вә 20 әсрин әввәлләриндә Б. инчәсәнәтиндә реализм ән'әнәләри *импрессионизм* вә *символизмлә* бирләшди. 20 әсрдә *експрессионизм*, *сүрреализм*, *примитивизм*, абстраксионизм, *конструктивизм* јајылды.

Б. ме'марлары 1958 илдә Брүсселдә кечирилмиш Үмумдүнја сәркиси илә әлагәдар бир сыра ме'марлыг комплекси јаратмышлар.

70-чи илләрдә Б.-да бир сыра ичтимаи биналар, о чүмләдән ун-т комплекси тикилмишдир (Оттинји ш.-ндә «Јени Лувен» ун-тинин 1-чи бинасы, Брүсселдә Азад ун-т комплексинин бир нечә бинасы вә с.). Бу илләрдә чохлу сәркиләр тәшкил едилмиш, һәмин сәркиләрдә рәссамларын әсәрләри илә јанашы халг сәнәтинә кениш јер верилмишдир.

1971 илдә «Аполлон-15» космик кәмисинин һеј'әти рәссам П. ван Гујдонкун «Һәлак олмуш космонавт» барелјефини һәлак олмуш совет вә американ космонавтларынын адлары јазылмыш лөвһә илә бирликдә Ај сәтһиндә гојмушдур.

Мусиги. Мүасир Б. мусигиси Нидерланд мәдәнијјәти ән'әнәләри илә бағлы олан фламандларын вә франсыз мәдәнијјәтинин тә'сиринә мә'руз галмыш валлонларын милли мусиги мәдәнијјәти әсасында јаранмышдыр. Интибаһ дөврүндә, халг маһны јарадычылығы әсасында формалашмыш Нидерланд полифонија сәнәти (бәстәкарлардан Ј. Обрехт, А. Вилларт, Ж. Депре вә О. Лассо) Гәрби Авропа бәстәкарлыг мәктәбләринә мүһүм тә'сир көстәрмишдир. 17 әсрдән бу тә'сир зәифләмишдир. Сонралар Б. мусигиси тәглиди характер алмышдыр. 19 әсрдә Б. мусигисиндә ики јарадычылыг истигамәти — Антверпен (П. Венуа, онун давамчылары Ј. Блокс, Л. Дубуа, Е. Тинел вә б.) вә валлон (К. Лекө, Ж. Јонкен, О. Дүпон, Л. Јуберти вә б.) мусиги мәктәбләри формалашды, ифачылыг сәнәти, хүсусилә скрипка мәктәби (баниләри Ш. Берио, А. Вјөтан, Е. Изаи вә б.) јүксәк сәвијјәјә чатды, дүнја мигјасында мәшһурлашды. Бәстәкарлардан П. Жилсон, М. Пот, М. Схумакер, Р. Бернје, Ж. Абсил, Ф. Кине, Л. Хејбрехтс, Р. Дефоссе вә б. 20 әср Б. мусигисинин көркәмли нүмајәндәләридир. Дирижорлардан Ф. Андре, Д. Дефо, пианочулардан Е. Боске, М. Маас, скрипкачылардан А. Грүмјо, К. ван Несте вә б. Б.-нын мүасир мусиги хадимләридир.

Б.-нын мусиги мәркәзи Брүсселдир («Де ла Монне» опера театры, консерваторија, милли симфоник оркестр, консерт чәмијјәтләри); бурада 1937 илдән скрипкачыларын (1938 илдән һәмчинин пианочуларын) Е. Изаи ад. бејнәлхалг мүсабигәси (1950 илдән Б. краличасы Јелизаветанын ад.-дыр) кечирилир. Антверпен, Кент, Лјеж, Монс ш.-ләриндә опера театры, бир чох шәһәрдә консерваторија, мүхтәлиф мусиги чәмијјәтләри фәалијјәт көстәрир.

Театр. Б. театр сәнәтинин тарихи орта әсрләрдән башланыр. 13—15 әсрләрдә литуркија драмлары, моралите вә мистеријалар тамашаја гојулурду. 15 әсрин әввәлләриндә Кент, Антверпен, Брүссел вә с. ш.-ләрдә әдәбијјат вә театр һәвәскарлары чәмијјәтләринин (ритор камералары) јаранмасы театр һәјатынын чанланмасына сәбәб олду. 1700 илдә Брүсселдә «Де ла Монне» театры фәалијјәтә башлады. Бурада, әсасән, франсыз драматурглары (Ж. Расин, Ж. Ф. Ренјар вә б.) вә бәстәкарларынын (Ж. Б. Лүлли, А. Детуш вә б.-нын опера-балетләри) әсәрләри ојнанылырды. 1830 илдән сонра Б.-да јени театрлар тә'сис олунду. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә символист драматурглардан М. Метерлинк, Ш. ван Лерберг, Ж. Роденбах вә б.-нын әсәрләри театр сәнәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрди. Өлкәдә ичтимаи һәјатын вә фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши дөврүндә Е. Верһарнын ингилаби мөвзуда јаздығы «Шәфәг» драмы тамашаја гојулду. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы илләрдә Б. театрында узун мүддәт «абсурд театры» һаким мөвге тутмушду; сон илләр бу театр тәнәззүлә уғрамаға башламышдыр. Мүасир Б. театрында неореализмә јахын ән'әнәләр мөһкәмләнмишдир. Театрларын репертуарында Х. Хенсен, Х. Клаус, П. Виллемс, Ж. П. Сартр, Б. Брехт, А. Миллер вә б.-нын әсәрләри әһәмијјәтли јер тутур. Б.-да кечмиш театрларла јанашы «Де Галери», «Крал милли театры», «Ле Ридо», «Де ла Бурс», «XX әср балети» труппасы, театр кадрлары һазырлајан Крал консерваторијасы, Крал фламанд консерваторијасынын драм сәнәти мәктәби, К. Тејрлинк ад. студија вә с. фәалијјәт көстәрир.

Кино. Б.-да илк киностудија 1908 илдә јарадылмыш, сонралар «Белчика кино ширкәти» (1919), «Белчикафилм» (1922) киностудијасы тәшкил едилмишдир. 20-чи илләрин сонундан е'тибарән Б.-нын бә'зи кино хадимләри инкилис, алман вә совет кино сәнәти наилијјәтләринин тә'сири илә јени ифадә васитәләри ахтарыр, експериментал филмләр чәкирдиләр. Реж.-лардан Ш. Декөкелер, А. Сторк, А. Ковен, сонралар П. Һасартс етнографик, мәнзәрә филмләри вә сәнәтшүнаслыға даир филмләр истеһсалы саһәсиндә мүвәффәгијјәт газандылар. «Контрабандачыларын банкети» (1952, реж. А. Сторк), «Гағајылар лиманда өлүр» (1955, реж.-лар Р. Кәјперс, И. Михилис, Р. Верһаверт), «Боринажын ушаглары» (1960, реж. П. Мејер), «Гатар һәр саат јола дүшүр» (1962, реж. А. Ковен), «Видалашма» (1966, реж. Р. Верһаверт), «Узун изаһат» (1968, реж. Е. Дежелен) вә с. Б. киносунун ән јахшы нүмунәләридир. Сон илләрдә јарадылмыш «Амранын оғлу өлүдүр» (1975, реж. Ж. Ж. Андријен) филми Б. киносунун бөјүк наилијјәтидир.

Әд.: Маркс К., Письмо редактору газеты «Réforme», Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 4; јенә онун, Бельгийские избиения, јенә орада, т. 16; јенә онун, «Образцовое государство» Бельгия, јенә орада, т. 5; јенә онун, «Образцовое конституционное государство», јенә орада; Энгельс Ф., Движения 1847 года, јенә орада, т. 4; јенә онун, Европейские рабочие в 1877 г. (гл.) 2—3, јенә орада, т. 19; Ленин В. И., Чошғун милитаризм вә сосиал-демократијанын антиимпериалист тактикасы, Әсәрләри, ч. 15, сәһ. 188; јенә онун, Авропа мүһарибәсиндә сосиал-демократијанын вәзифәләри, јенә орада, ч. 21, сәһ. 1—5; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, јенә орада, ч. 22, сәһ. 193—322; Лозинский С. Г., История Бельгии и Голландии в новое время, СПБ, 1908; Рубинин Е. В., Современная Бельгия, М., 1945; Шлепнер Б. С., Сто лет социальной истории Бельгии, пер. с франц., М., 1959; Панков Ю. Н., Рабочее движение в Бельгии, 1945—1965, М., 1966; Андреев Л. Г., Сто лет бельгийской литературы, М., 1967 (имеется библ.); Ренар К., Октябрь 1917 года и бельг. рабочее движение, пер. с франц., М., 1968; Соловьева Л. И., Положение и борьба рабочего класса Бельгии, 1958—1969, М., 1969; Шкунаева И. Д., Бельгийская драма от Метерлинка до наших дней, М., 1973; Гейт Ван Луи, Кризис национальных общин и кризис власти в Бельгии, «Проблемы мира и социализма», 1974, № 9, с. 52—57; Борьба за прогрессивное реалистическое искусство в зарубежных странах. Искусство XX в. Франции, Бельгии..., Сб. статей, М., 1975; Хангальдян Н., Бельгия на мировых рынках, «МЭ и МО», 1976, № 10, с. 123—131.

БЕЛЧИКА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (БКП; фр. Parti Communiste de Belgique, фламандча—Belgische Communistische Partij)—1921 илин сентјабрында Коминтернин төвсијәси илә Белчика Коммунист Партијасынын (1920 илин ахырларында јарадылмышды), Белчика фәһлә вә коммунист һәрәкаты хадими Ж. Жакмоттун тә'сис етдији Коммунист партијасы илә бирләшмәсиндән јарадылмыш, јарандығы күндән Коминтерн дахил олмушдур. Чәза тәдбирләринә бахмајараг, 20—30-чу илләрдә һаким даирәләрин сијасәтинә вә фашизмә гаршы зәһмәткешләрин мүбаризәсинин тәшкилиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 1936—39 илләрдә БКП-нин чағырышы илә 2 миндән чох белчикалы Испанијада *Бејнәлмиләл бригадаларын* тәркибиндә вурушмушдур. 1937—38 илләрдә Белчика фашистләринин (рексистләр) һакимијјәти әлә кечирмәк чәһдләринин боша чыхмасында БКП-нин хејли хидмәти олмушдур.

Фашист Алманијасынын Белчикаја басгыны күнү (1940, 10 мај) Белчика һөкумәти БКП-ни гадаған етди, партија кизли фәалијјәтә кечди. Алман-фашист ишғалы дөврүндә БКП өлкәдә *Мугавимәт һәрәкатынын* рәһбәр гүввәси иди. Партијанын тәшәббүсү илә өлкәдә тәгр. 50 мин дөјүшчүсү олан партизан ордусу јарадылмышды. Белчика азад олдугдан сонра (1944, сентјабр) БКП-нин нүмајәндәләри һөкумәтин тәркибинә дахил олдулар; 1944 илдә партијанын 100 мин нәфәр үзвү вар иди. 1946 ил сечкиләриндә парламентә 41 коммунист сечилди. Лакин иртича даирәләри Белчика Социалист Партијасы (БСП) сағ лидерләринин вә АБШ һаким даирәләринин көмәји илә өлкәдә антикоммунист вә антисовет кампанијасына башладылар. 1947 илин мартында коммунистләр һөкумәтдән кәнар едилдиләр. 1950 илдә муздлу фашист чаниләр БКП-нин сәдри Ж. Лјаону өлдүрдүләр. Тә'гибләр нәтичәсиндә партија үзвләринин сајы вә онун күтләләр арасында тә'сири азалды. БКП-нин мөвгеләринин зәифләмәсинә, бу дөврдә партија рәһбәрлијинин бурахдығы сағ оппортунист вә сектантчы сәһвләрин дә хејли тә'сири олду. 11-чи гурултај (1954) бу сәһвләри кәскин тәнгид етди вә партијанын мөһкәмләндирилмәси јолларыны мүәјјәнләшдирди; Е. *Бурнел* башда олмагла партијанын јени рәһбәрлији сечилди. 12-чи вә 13-чү гурултајлар (1957, 1960) өлкәдәки шәраити нәзәрә алан чевик сијаси хәтт ишләјиб һазырлады, програм характерли әтрафлы тезисләр гәбул етди; БКП күтләләр арасында иши күчләндирди, Белчика зәһмәткешләринин үмуми тә'тилләриндә (1960—61) мүһүм рол ојнамаға башлады. Белчиканын НАТО-да иштиракына, НАТО гәраргаһынын Белчика әразисинә көчүрүлмәсинә гаршы чыхды, Һинд-Чиндә АБШ тәчавүзүнә гаршы бир сыра чыхыш тәшкил етди, Јахын Шәргдә әдаләтли сүлһ јарадылмасына тәрәфдар олду. 1971 ил парламент сечкиләриндә БКП 164 мин сәс газанды. БКП-нин 14—19-чу гурултајларынын сәнәдләриндә инһисарлар әлејһинә кениш чәбһә јаратмаг јолу илә өлкәдә социализм чәмијјәти гурмаг партијанын мәгсәди е'лан олунду. БКП милли мәсәләнин һәлли үчүн Белчиканы унитар дөвләтдән Фландрија, Валлонија вә Брүсселдән ибарәт мухтар вилајәтләр Федерасијасына чевирмәји тәклиф етди. 20-чи гурултајда (1971) партијанын хариҹи сијасәтдә фәал битәрәфлик, дахили сијасәтдә демократик вә тәрәггипәрвәр гүввәләрин фәалијјәт бирлији хәтти тәсдиг олунду. Гурултај көстәрди ки, БСП-нин сағ чинаһы бу хәттин һәјата кечирилмәсинә башлыча манеәдир. 21-чи гурултај (1974) өлкәнин дахили һәјатында көркәмли јер тутду; гурултај партијанын «Социализм бу күн» програмыны гәбул етди.

22-чи гурултај (1976, апрел) өлкәни бүрүјән игтисади бөһран шәраитиндә инһисарлара гаршы мүбаризәни, бүтүн мүтәрәгги вә демократик гүввәләрин бирлијинә наил олмағы партијанын башлыча вәзифәси кими мүәјјәнләшдирди, Совет Иттифагынын вә дикәр социалист өлкәләринин сүлһ вә тәрксилаһ саһәсиндәки бөјүк хидмәтини гејд етди.

БКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва Мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

БКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Милли проблемләрин мүзакирәси үчүн БКП валлон вә фламанд чинаһларына ајрылыр. БКП-нин сәдри Л. ван Кејтдир. Мәркәзи органы күндәлик «Драпо Руж» (франсызча) вә һәфтәлик «Роде Ван» (фламандча) гәзетләридир.

Әд.: Ренар К., Октябрь 1917 года и бельгийское рабочее движение, пер. с франц., М., 1968; Гейт Ван Луи, В борьбе за интересы трудящихся, «Правда», 1976, 11 апреля.

БЕЛЧИКА КРАЛ АКАДЕМИЈАСЫ— Белчика Крал елмләр, әдә-

бијјат вә инчәсәнәт академијасы (Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique)—Белчикада мәркәзи елми идарә. 1772 илдә тә'сис едилмишдир. Брүсселдәдир. 10 бөлмәси (ријазијјат вә физика елмләри, тәбијјат елмләри, тарих вә әдәбијјат, әхлаг вә сијаси елмләр, бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, гравүр, ме'марлыг, мусиги, тарих вә тәнгид) фәалијјәт көстәрир. Академијанын 86 үзвү, 36 м. үзвү вар (1969). «Бүллетен», «Мемуарлар», «Салнамә» нәшр едир.

БЕМБАЛАР, бавембалар, вавембалар, муембалар—Замбијанын шм.-ында вә Заир Республикасынын сәрһәд р-нларында јашајан халг; ајры-ајры груплары Танзанијада јашајыр. 2,15 млн. нәфәрдир (1975). *Банту дилләринин* мәркәзи групуна дахил олан чибемба дилиндә данышырлар. Әсас мәшғулијјәтләри ибтидаи әкинчиликдир. Хејли һиссәси мә'дән сәнајесиндә ишләјир. Диндар Б.-ын әксәријјәти јерли ән'әнәви динләрини сахламышлар; бир гисми христиандыр.

БЕМО́Л—бах *Алтерасија.*

БЕН (Bain) Александр (11.6.1818, Абердин—18.9.1903, Абердин)—инкилис философу, психолог вә педагог. Психолокијада *ассосианизмин* ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Б.-ин әсәрләри психолокијанын сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш, *физиоложи психолокијанын* јаранмасына көмәк етмишдир. Б. психи вә физиоложи һадисәләрин бирлијини мүдафиә етмәклә јанашы, онларын арасындакы сәбәбијјәт әлагәләрини рәдд етмиш, психофизиоложи паралелизм мөвгејиндә дурмушдур. Б.-ин әсәрләри психолокијанын мүстәгил тәчрүби елмә чеврилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

БЕН БӘДИС Әбдүлһәмид (بن بديس عبدالحميد; 1890—1940) — Әлчәзаирин дин вә ичтимаи хадими, шејх. 1931 илдә ислаһатчы үләма тәшкилатынын әсасыны гојмушдур. Һәфтәлик «әл-Бәсаир» гәзетини вә ајлыг «әш-Шиһаб» журналыны нәшр етдирмиш, 250-јә јахын мәктәб ачмышдыр. Б.Б. 1936—37 илләрдә Әлчәзаирин коммунистләр дә дахил олмагла, бүтүн милли партијаларыны бирләшдирән Мүсәлман конгресиндә фәал иштирак етмишдир. Б.Б. Әлчәзаир милли азадлыг һәрәкатынын әсас идеологларындан бири олмушдур.

БЕН БӘРКА әл-Меһди (بن بركى المهدى; 1920—1965, октјабр)—Мәракеш сијаси хадими «Истиглал» партијасынын банiләриндән бири. Мәракеш истиглалијјәт газандыгдан сонра (1956) Милли Мәсләһәт Мәчлисинин президенти вә «әл-Истиглал» һәфтәлик гәзетинин редактору, Халг Гүввәләри Милли Иттифагы Партијасынын лидери (1959—65) иди. 1963 илдән мүһачирәтдә олмушдур. 1965 илдә Парисдә оғурланмыш вә иртичачы үнсүрләр тәрәфиндән нама'лум шәраитдә өлдүрүлмүшдүр.

БЕНАВИ́ДЕС (Benavides) — Мануел Доминкес (20.4.1895, Пуентеареас, Галисија—1947, Мехико) — испан јазычысы. Коммунист. «Аралыг дәнизинин сонунчу гулдуру» (1934) роман-памфлетиндә Испанијанын һаким тәбәгәләри ифша олунур. «Ингилаб белә баш верди» (1935) репортажында Астурија фәһләләринин үсјаны тәсвир едилир. «Авропанын чинајәти» (1937), «Јени пејғәмбәрләр» (1942), «Каталонијада һәрб вә ингилаб» (1946), «Мән Бешинчи алајданам» (1947) романлары фашизмә гаршы мүбаризәјә, испан халгынын милли-ингилаби мүһарибәсинә (1936—39) һәср олунмушдур. 1939 илдә Мексикаја мүһачирәт етмишдир.

БЕНАРДО́С Николај Николајевич (8.7.1842, Херсонгуб.-нын Бенардосовка к.—21.9.1905, Кијев губ., Фастов)—рус ихтирачысы, електрик-гөвс гајнағы үсулунун јарадычысы. 1865 илдән башлајараг Б. мүхтәлиф саһәләрә (к.т., нәгл. вә с.) аид 100-дән артыг ихтира етмишдир. Гајнағын лазыми чәрәјан шиддәти илә фасиләсиз тәчһизи үчүн Б. хүсуси нөв електрик аккумулјаторлары јаратмышдыр. Б. мүхтәлиф формалы көмүр електродлары, һәмчинин көмүр вә металдан комбинә едилмиш електродлар дүзәлтмишдир. Нева чајы үзәриндәки дәјишән чәрәјан СЕС-нин илк лајиһәләриндән бири Б.-а мәхсусдур (1892). Һәмин илдә Рус техника чәмијјәтинин гызыл медалына лајиг көрүлмүшдүр. 1899 илдә Петербург Електротехника Ин-ту она фәхри мүһәндис-електрик ады вермишдир.

Әд.: [Никитин В. П.], Николай Николаевич Бенардос. 1842—1905. В кн.: Люди русской науки, М., 1965.

БЕНА́РЕС ҮСЈАНЫ (1781)—1775 илдән инкилис Ост-Һинд ширкәтинин вассалы олан Бенарес кнјазлығында (Һиндистан) инкилис кен.-губернаторунун верки сијасәтинә гаршы шәһәр әһалисинин үсјаны. Бүтүн Бенарес кнјазлығыны бүрүјүб, Ауд вил.-нә јајылан Б.ү. јерли феодалларын сатгынлығы вә үсјанчыларын мүдафиә тактикасына кечмәси нәтичәсиндә мүстәмләкәчиләр тәрәфиндән јатырылды. Ширкәт кнјазлыгдан алдығы хәрачын мәбләғини икигат артырды.

БЕНГА́ЗИ (بنغازى) — Ливијада шәһәр. Өлкәнин ики пајтахтындан бири (Триполи илә). Аралыг дәнизиндә порт. Д. ј. говшағы. Аеропорт. Әһ. 282 мин (1974). Өлкәнин мүһүм сәнаје (өлкә сәнаје мүәссисәләринин тәгр. 1/4-и Б.-дәдир) вә тичарәт мәркәзи. Семент вә асфалт з-длары вар. Зејтун јағы, мејвә ширәсиндән ичкиләр, консерв вә с. истеһсал едилир. Балыг вә сүнкәр овланыр. Јахынлығында дуз чыхарылыр.

Б.-нин әсасы е.ә. 5 әсрдә, гәдим јунан колонијасы Еуесперид вә ја Һесперид кими гојулмушдур. *Птолемејләр* Киренаиканы ишғал етдикдән сонра Беренике (III Птолемејин арвадынын шәрәфинә) адландырылмышды. Рәвајәтә көрә, сонралар шәһәрә мүсәлман өвлијаларындан сајылан Бен Газинин (вә ја Сиди Гази) ады верилмишдир. Б. 1578—1911 илләрдә Османлы империјасынын тәркибиндә иди. 1911 илдә Италија гошунлары Б.-ни ишғал етмишди. 1912—42 илләрдә Италијанын Шимали Африкада һәрби-дәниз базасы иди. 1942 илин нојабрында Инкилтәрә гошунлары Б.-ни ишғал етмишдиләр. 1951 илин декабрындан Ливија Краллығынын, 1969 ил сентјабрын 1-дән Ливија Әрәб Республикасынын, 1977 илин мартындан Ливија Әрәб Сосиалист Халг Дөвләтинин пајтахтларындан биридир.

Б. көһнә һиссәдән (дар күчәләр, кил евләр вә мәсчидләр, о чүмләдән 16 әсрдә тикилиб, 20 әсрдә јенидән гурулмуш әл-Кәбир чамеси) вә бир гәдәр ч.-да чохлу мүасир тикилиләри олан јени шәһәрдән ибарәтдир (һөкумәт бинaлары, кинотеатрлар, меһманханалар вә с.).

БЕНГА́Л ДИЛИ, бенгали—*бенгалларын* дили. Һинд-Авропа дилләринин һинд-ари групуна дахилдир. Б.д.-ндә 129 млн.-а јахын адам данышыр (1975). Дөрд диалект групу (шм., ш., г. вә шм.-ш.) вар. Әсас фонетик хүсусијјәти саитләрин аһәнкидир. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Грамматик чинс категоријасы јохдур. Һал категоријасы инкишаф етмәмишдир. Фе'ли сифәт бирләшмәләри, заман формалары зәнкиндир. Шәрги Бенгалијада (Бангладеш Халг Республикасы) әрәб вә фарс сөзләри чох ишләнир. Гәдим јазылы абидәләри 10—12 әсрләрә аиддир. Јени Б.д. 18—19 әсрләрдә формалашмышдыр. Әлифбасы *брахми* әсасында тәртиб едилмишдир.

Әд.: Быкова Е. М., Бенгальский язык, М., 1966.

БЕНГА́Л ӘДӘБИЈЈАТЫ — бенгалларын әдәбијјаты. Илк јазылы абидәләри 10—12 әсрләрә аиддир («Чорчапод»—дини ајин мәзмунлу һимнләр топлусу). 13—15 әсрләрдә, әсасән, дини әдәбијјат инкишаф етмишди. Н. Деб (15 әср) вә М. Чокроборттинин (16 әср) поемаларында халгын һәјат вә мәишәти дә тәсвир едилмишдир. 16—17 әсрләрдә лирик поезија маһијјәтчә ичтимаи бәрабәрсизлик әлејһинә јөнәлдилмиш бһакти һәрәкаты илә әлагәдар иди (Ч. Деб, М. Даш вә б.). Дөвләт Гази (17 әср) вә Сәид Әдаул (17 әср) илк дәфә дүнјәви мөвзулара мүрачиәт етмиш, Бенгалијада һинду вә мүсәлман мәдәнијјәтләринин гајнајыб-гарышмасында мүһүм рол ојнамышлар. 18 әсрдә Б.ә.-нда дурғунлуг әмәлә кәлсә дә, 19 әсрдән ичтимаи мәзмун вә формача јени әдәбијјат инкишафа башлады. Маарифчилик, ичтимаи ислаһат, вәтәнпәрвәрлик, мүстәмләкә зүлмүнә е'тираз әдәбијјатын әсас мөвзулары олду (Р. Рај, И. Биддашагор, Р. Торкоротно, Б. Чоттопаддһај, М. Дотто вә б.). Б. ә.-нын инкишафында Р. *Тагор* вә Ш. Чоттопаддһајын хидмәти бөјүкдүр. 20 әсрдә реалист-демократик әдәбијјат даһа да инкишаф етди (Б. Бондопаддһај, Г. Нәзрул Ислам вә б.). Мүасир бенгал јазычыларынын (М. Бондопаддһај, Н. Бондопаддһај, Әбулфәзл, Б. Гхош вә б.) јарадычылығында чәмијјәтин дәјишдирилмәси, сүлһ вә халглар достлуғу мөвзулары әсас јер тутур. Р. Тагорун әсәрләри (8 чилддә), һабелә башга бенгал јазычыларынын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир (бах, һәмчинин *Бангладеш Халг Республикасы.* Әдәбијјат).

Әд.: Новикова В. А., Очерки истории бенгальской литературы X—XVIII вв., Л., 1965; Товстых И., Бенгальская литература, М., 1965; Проблемы индийского романа, М., 1974.

«БЕНГА́Л ИНТИБАҺЫ» — бах *Һиндистан* мәгаләсинин Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг бөлмәси.

БЕНГА́Л КӨРФӘЗИ — Һинд океанында, Һиндистан (г.-дән) вә Һинд.

Чин ј-алары, Андаман вә Никобар а-ры (ш.-дән) арасында көрфәз. Саһ. 2172 мин $км^2$, макс. дәринлији 5258 *м*-дир. Сәтһдә сујун орта темп-ру февралда 25—27°С, августда 28°С-дир. Дузлулуғу 30—34‰. Балыг овланыр. Мүһүм портлары: Кәлкәтә, Мәдрәс (Һиндистан), Читтагонг (Бангладеш).

БЕНГАЛИЈА, Бенгал (һинд дилиндә Бангал, бенгал дилиндә Бангла)—Асијанын ч.-унда, Бенгал дүзәнлијинин ш.-индә Ганг вә Браһмапутра чајларынын ашағы ахарында тарихи вилајәт. Гәдимдә Б.-нын мүхтәлиф һиссәләри Анга, Ванга, Гауда вә с. адларла мә'лум иди. Б. ады тәгр. 10—12 әсрләрдә јаранмышдыр. 8—13 әсрләрин әввәлиндә Б. әразисиндә Пал, сонра исә Сен сүлаләләринин башчылыг етдикләри дөвләтләр олмушдур. 13 әсрин әввәлиндә Б. *Деһли султанлығына* дахил едилди, 14 әсрин орталарында мүстәгил олду. 1575 илдә Б.-ны *Бөјүк Моғоллар* фәтһ етдиләр. 18 әсрин әввәлиндә Б., Биһар вә Орисса әразисиндә пајтахты Мүршидабад олан мүстәгил дөвләт (нәвваблыг) јаранды. 1756 илдә инкилис Ост-Һинд ширкәти фитнәкарлыгла мүһарибә гызышдырыб 1757 илдә Б.-ны өзүнә табе етди. 1905 илдә инкилисләрин Б.-ны 2 мүстәгил әразијә бөлмәләри јерли әһалинин күчлү мүгавимәтинә сәбәб олду; инкилисләр мәчбуријјәт гаршысында 1911 илдә Б. әразисини јенидән бирләшдирдиләр. 1947 илдә Һиндистан әразисиндә 2 мүстәгил дөвләтин (Һиндистан вә Пакистан) јаранмасы нәтичәсиндә Гәрби Б. Һиндистанын, Шәрги Б. Пакистанын әразисинә дахил олду. 1971 илдә Шәрги Б. әразисиндә Бангладеш Халг Республикасы јарадылды.

БЕНГАЛЛАР, Бенгалиләр—Бангладеш Халг Республикасында, Һиндистанын Гәрби Бенгалија штатында јашајан милләт. 129 млн. нәфәрдир (1975). Тәгр. 70 млн.-у Бангладешдә јашајыр (1975). *Бенгал дилиндә* данышырлар. Өз јазылары вар. Б. милләт кими 19 әсрин 2-чи јарысында формалашмышлар. Әсасән, әкинчиликлә мәшғул олур, гисмән сәнаје мүәссисәләриндә ишләјирләр. Б. арасында сәнәткарлыг да инкишаф етмишдир. Һиндистанын башга халгларына нисбәтән Б. арасында зијалы чохдур. Бангладешдәки диндар Б.-ын 80%-индән чоху мүсәлмандыр; Һиндистандакыларын әксәријјәти исә һиндуизмә е'тигад едир.

БЕНГАЛУРУ, Бангалур—Чәнуби Һиндистанда шәһәр. Мајсур штатынын инз. м. Тичарәт-нәгл. говшағы. Өлкәнин мүһүм сәнаје, елм вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Әһ. 1,6 млн. (1971). Б.-да тохучулуг, јејинти, авиасија, дәзкаһгајырма, електротехника сәнајеси, Һиндистанда јеканә телефон апаратлары вә електрон аваданлығы з-длары, дәриајаггабы, сабун, әчзачылыг мүәссисәләри, кустар истеһсал, ун-т, елми-тәдгигат ин-тлары, ботаника бағы вар. 16 әсрдә салынмышдыр.

БЕН-ГУРИОН Давид (16.10.1886, Полша, Плонск—1.12.1973, Тәл-Әвив)—Исраил дөвләт хадими. Сионизм һәрәкатынын лидерләриндән, Мапај сағ социалист сионист партијасынын јарадычылары вә башчыларындан бири (1930—65). 1948—1953, 1955—63 илләрдә Исраилин баш назири вә мүдафиә назири олмушдур. 1965 илдә МАПАЈ партијасынын ән гаты екстремистләриндән јени РАФИ партијасыны јаратмышдыр. Исраилин експансија (бах *Експансија*) сијасәтинин тәрәфдары, әрәб өлкәләринә гаршы авантүрист тәчавүзкарлыг сијасәтинин илһамчыларындан бири олмушдур.

БЕНДЕРЫ — Молд.ССР-дә шәһәр. Днестр чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Әһ. 97 мин (1976). Республиканын мүһүм сәнаје мәркәзләриндән биридир. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри (ајаггабы, тикиш, тохучулуг, памбығәјирмә ф-кләри, електрик апаратлары, нишастапатка, тикинти материаллары, консерв з-длары, ипәк, әт, гушчулуг комбинатлары), јүнкүл сәнаје техникуму, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји, театр вә с. вар.

БЕНДЗИН (Bedzin)—Полшанын ч.-унда, Катовитсе воеводалығында шәһәр. Әһ. 59,4 мин (1975). Домброва даш көмүр һөвзәсинин сәнаје мәркәзидир. Електротехника, метал е'малы сәнајеси, ајаггабы вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, өлкәшүнаслыг музеји, јахынлығында ИЕС вар.

БЕНДИГО (Bendigo)—Австралија Иттифагынын Викторија штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 32,5 мин (1974). К.т. рајонунун (мал-гара) тичарәт мәркәзидир. Әт е'малы, мејвә консерви, ун, јун е'малы сәнајеси, һәрби з-д вә с. вар. 1851 илдә салынмышдыр.

БЕНЕВЕНИ Флорио (?—?)—1719 илдә Русијанын Хивә вә Бухараја көндәрдији елчи. I Пјотр она Азәрб.-дан кечиб кетмәји вә А. П. *Волынскинин* сәјаһәтиндән сонра бурада баш вермиш јениликләр барәдә тә'чили мә'лумат көндәрмәји тапшырмышды. Б. Һәштәрхандан *Нијазабада*, орадан исә Шамахыја кәлмиш вә 1720 илин августуна гәдәр бурада галмышдыр. Петербурга көндәрдији мәктубларында Ширванын сијаси тарихи, хүсусилә һәмин дөврдәки халг һәрәкаты һаггында мә'лумат вермишдир.

Әд.: Попов Н. А., Сношения России с Хивою и Бухарою при Петре Великом, «Записки императорского русского географического общества», кн. IX, СПБ, 1853; Алиев Ф. М., Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века, Б., 1975.

БЕНЕДИКТЧИЛӘР (лат. Ordo sancti Benedicti)—Гәрби Авропада гәдим католик раһиб ордени. Тәгр. 530 илдә Италијанын Монтекассино ш.-ндә Нурсијалы Бенедикт јаратмышдыр. Орденин гадын бөлмәси дә вар. Орден папалығын фәал мүдафиә едир вә онун Авропада ағалығына чалышырды. Орденин католик килсәсинә ән күчлү тә'сири 10—11 әсрләрдә олмушдур. Б. ордени ири торпаг саһәләринә малик иди. 1968 илдә раһибләринин сајы 12 000 нәфәрә чатмышды. Мүасир Ватиканын дајағыдыр.

БЕНЕФИС (фр. bénéfice—газанч, хејир)—бир, јахуд бир нечә артистин—бенефисиантын хејринә верилән тамаша; тамашанын хәрчи өдәнилмәк шәрти илә јығылан кәлирин һамысы, ја бир һиссәси бенефисианта верилирди. Илк Б. тамашасы 1735 илдә Франсада олмуш, 1783 илдән Русијада да кечирилмишдир. Азәрб.-да илк Б. 1889 илә аид едилир. Б. ССРИ-дә 1925 илдә ләғв едилмишдир.

БЕНЕФИСИ (лат. beneficium—јахшылыг, илтифат сөзүндән) — 1) Гәдим Ромада имтијаз (мәс., империја дөврүндә мүхтәлиф верки имтијазлары, императорларын бәхшиши вә с.). 2) Еркән орта әсрләрдә Гәрби Авропада һәрби вә инзибати хидмәтә көрә, мүәјјән мөһләтә верилән шәрти бәхшиш (чох вахт торпаг). Тәдричән бенефисиарлар Б.-нин өмүрлүк бәхшишдән ирси феодал мүлкијјәтинә—феода(лен) чеврилмәсинә наил олдулар. Б. Русијада «илтифат», сонралар маликанә, әрәб өлкәләриндә *иггаја* јахындыр. 3) Католик килсәсиндә кәлирли вәзифә.

БЕНЕШ (Beneš) Едуард (28.5.1884, Чехија, Кожланы — 3.9.1948, Чехија, Сезимов-Усти)—Чехословакија дөвләт хадими. Чехословакијанын харичи ишләр назири (1918—35), баш назири (1921—22) вә президенти (1935—38; 1946—48) олмушдур. *Кичик Антантанын* фәал хадимләриндән иди. 1923—27 илләрдә Милләтләр Чәмијјәти (МЧ) шурасынын үзвү, 1927—38 илләрдә исә МЧ Тәһлүкәсизлик Комитәсинин сәдри олмушдур. Чехословакија һөкумәти тәрәфиндән алман-фашист тәчавүзү тәһлүкәсинә гаршы ССРИ-нин һәрби јардым тәклифинин рәдд едилмәсинин вә *Мунхен сазиши (1938)* шәртләринин гәбул олунмасынын әсас мүгәссирләриндән бири иди. Б. 1938 илин октјабрында истe'фа верәрәк АБШ-а кетмишди. 1939 илдә Парисдә Б.-ин башчылығы илә Чехословакија Милли Комитәси (МК) јарадылды. 1940 илдә исә МК әсасында Лондонда Чехословакија һөкумәти вә Дөвләт Шурасы тәшкил едилди. Б. јенидән президент олду. 1943 илин декабрында Б. Москвада достлуг, гаршылыглы јардым вә мүһарибәдән сонра әмәкдашлыг һаггында Совет—Чехословакија мүгавиләсини имзаламышдыр. Чехословакија азад едилдикдән сонра јенидән президент сечилән (1946, ијун) Б. вәзифәсиндән суи-истифадә едәрәк өлкәдә социалист ингилабынын инкишафына мане олмаға, буржуазијанын мөвгеләрини мөһкәмләндирмәјә сә'ј көстәрмиш, 1948 илин февралында исә дахили вә харичи иртичанын Чехословакијада капитализмин бәрпасына јөнәлдилмиш гәсдини мүдафиә етмишдир. Лакин халгын тәзјиги алтында мүртәче назирләрин истe'фасыны гәбул етмәјә вә *К. Готвалдын* тәклиф етдији һөкумәтин тәркиби илә разылашмаға мәчбур олду. Гәсд баш тутмадығындан 1948 ил ијунун 7-дә Б. истe'фа верди.

Әд.: Краль В., О контрреволюционной и антисоветской политике Масарика и Бенеша, М., 1955.

БЕНЗАЛДЕҺИД, бензој алдеһиди, C_6H_5CHO—үзви бирләшмә, ән садә ароматик алдеһид. Ачы бадам ији верән јағабәнзәр рәнксиз маједир (бә'зән она ачы бадам јағы да дејилир). 179,0°С-дә гајнајыр, сыхлығы 1050 $кг/м^3$-дир. Ачы бадамда, әријин ачы ләпәсиндә вә шафталы чәјирдәјиндә вар. Сәнаједә толуолу оксидләшдирмәклә вә ја бензилиденхлориди $C_6H_5CHCl_2$ һидролиз етмәклә алырлар. Алүминиум-хлорид вә хлорид туршусунун иштиракы илә бензол вә дәм газындан Б. синтез едилмәси үсулунун бөјүк әһәмијјәти вар. Б. дарчын алдеһиди вә дикәр әтирли маддәләрин синтезиндә, трифенилметан бојалары истеһсалында вә с. ишләдилир.

БЕНЗАНТРО́Н БОЈАЛАРЫ—*куб бојалары* групу. Бензантрондан алыныр. Мүһүм Б.б.-ндан бири олан виолантрон (түнд көј боја) 225°С-дә бензантрону гәләви илә эритдикдә әмәлә кәлир. Ишыг вә хлорун тә'сиринә чох давамлыдыр. Б.б.-нын виолантрондан башга дикәр әсас нөвләри диметоксивиолантрон (парлаг јашыл боја), дибромдиметоксивиолантрон (сарыјачалар парлаг јашыл боја) вә изовиолантрондур (гырмызы-бәнөвшәји боја). Б.б. суда һәлл олмур вә парчаја лејкобирләшмә шәклиндә һопур.

Әд.: Химия синтетических красителей, т. 4, под ред. К. Венкатарамана, пер. с англ., Л., 1975.

БЕНЗИДИ́Н, 4,4′-диаминдифенил, $H_2NC_6H_4 - C_6H_4NH_2$ — үзви бирләшмә, ароматик диамин. 127,5°—128°С-дә эријән рәнксиз парлаг кристал маддәдир. Һавада сахландыгда вә ишығын тә'сириндән оксидләшмә нәтичәсиндә рәнки азча гаралыр. Б.-и илк дәфә 1845 илдә Н. Н. *Зинин* алмышдыр. Спиртдә вә ефирдә асан һәлл олур, үзви вә гејри-үзви туршуларын мәһлуллары илә дуз әмәлә кәтирир. Б. гәләви мүһитдә синк тозунун иштиракы илә нитробензолу редуксија етдикдә әмәлә кәлән һидразобензолу изомерләшдирмәклә алыныр. Б. *азобојалар* истеһсалында, аналитик кимјада мүхтәлиф катион вә анионларын (мәс., Cr^{4+}, Cu^{2+}, Pb^{4+}, NO_2^- вә с.) вәсфи вә мигдари тә'јининдә чох ишләдилир.

Б. кансерокен (хәрчәнк хәстәлији төрәдә билән) маддәдир. Һавада јол верилән ән бөјүк консентрасијасы 1 *мг/м*³ дир.

БЕНЗИДИ́Н ГРУПЛАШМАСЫ — дурулашдырылмыш минерал туршуларын тә'сири илә һидразобензолун *бензидинә* чеврилмәси; молекулдахили груплашма нөвләриндән биридир. Б.г. *азобојалар* истеһсалында, толидин, дианизидин вә с. алынмасында чох ишләдилир.

БЕНЗИ́Л СПИРТИ, фенилкарбинол, $C_6H_5CH_2OH$—садә ароматик спирт. 205,8°С-дә гајнајан рәнксиз, азча хош ијли маједир. Сыхлығы 1 045,5 *кг/м*³-дир. Ефир јағларынын, Перу балзамынын вә с. тәркибиндә олур. Бензилхлоридин $C_6H_5CH_2Cl$ һидролизи, бензалдеһидин редуксијасы вә с. үсулларла алыныр. Б.с. (әсасән, онун ефирләри) әтријјатда вә бә'зи лакларын һәлл едилмәсиндә ишләдилир.

БЕНЗИ́Н (фр. benzine)—мүхтәлиф гурулушлу карбоһидрокенләрин гарышығы; шәффаф, әксәр һалларда рәнксиз, характерик ијли маједир. 30—205°С-дә гајнајыр, —60°С-дән ашағы темп-рда донур, асанлыгла бухарланыр вә тез аловланыр, алышма темп-ру 0°С-дән ашағыдыр, сыхлығы 700—780 *кг/м*³-дир. Һавада Б. бухарларынын консентрасијасы 74—123 *г/м*³ олдугда партлајычы гарышыг әмәлә кәлир.

Б. истеһсалы үчүн әсас хаммал нефтдир. Сәнаједә Б. ашағыдакы үсулларла алыныр: 1) нефтин бирбаша дистилләсиндә 160 — 200°С-јәдәк гајнајан фраксијалары ајырмагла; 2) ағыр нефт фраксијаларыны (керосин, газојл, солјар јағы, мазут вә с.) крекингләшдирмәклә; 3) нефт вә газ јатагларындан чыхан газлары ашағы темп-рда сыхмагла, јахуд онларын дахилиндәки маје карбоһидрокенләри абсорбсија вә адсорбсија үсулу илә ајырмагла; 4) ағыр нефт галыгларыны вә даш көмүрү һидрокенләшдирмәклә; просес һидрокен мүһитиндә 450 — 500°С-дә 200—700 *ат* тәзјигдә апарылыр, нәтичәдә Б., керосин, газојл вә ағыр јағ фраксијалары алыныр; 5) каталитик *риформинг* (платформинг вә һидроформинг) үсулу илә; һидроформинг просеси 480—520°С-дә 20—50 *ат* тәзјигдә һидрокен мүһитиндә алүмоплатин вә ја алүмомолибден катализатору үзәриндә апарылыр вә алынан мәһсул ашағы кејфијјәтли Б. нөвләринин октан әдәдини артырмаға имкан верир; 6) су газындан (карбон 2-оксидлә һидрокен гарышығындан) синтез етмәклә; просес, катализатор иштиракы илә 180—200°С-дә ашағы тәзјигдә апарылыр вә алынан синтетик Б. синтин адланыр. Һазырда јүксәк кејфијјәтли Б. нөвләри, әсасән, нефт дистилатларынын тәкрар е'малындан алыныр.

Б. башлыча олараг дахилијанма мүһәррикләриндә јаначаг кими, тәгр. 10%-и һәлледичи вә јујучу маје кими, бир һиссәси дә башга мәгсәдләр үчүн ишләдилир. Јаначаг кими ишләдилән Б.-ләр ики чүрдүр: автомобил Б.-ләри вә авиасија Б.-ләри. Б.-ин ән мүһүм хассәси детонасијаја давамлылығы, јә'ни мүхтәлиф шәраитдә мүһәррикдә нормал јанмасы габилијјәтидир (бах *Детонасија*). Б.-ин антидетонасија хассәләри октан әдәди илә, авиасија Б.-ләриндә исә бир дә онун чешиди илә гијмәтләндирилир. Б.-ин октан әдәди вә ја чешиди јүксәк олдугча, антидетонасија хассәләри дә јахшы олур. Б. бу хассәләринә әсасән ајры-ајры маркалара бөлүнүр. ССРИ-дә А-66, А-72, А-76, АИ-93, АИ-98 маркалы автомобил Б.-ләри, Б.-100/130, Б-95/130, Б-91/115, Б-70 маркалы авиасија Б.-ләри истеһсал едилир (сурәтдә Б.-ин октан әдәди, мәхрәчдә исә чешиди көстәрилир). Б.-ин детонасијаја давамлылығыны артырмаг үчүн она *тетраетилгурғушун*, изооктан, изопентан, алкилбензол вә с. әлавә едилир. Б.-ә гатылан тетраетилгурғушун чох зәһәрли маддәдир, буна көрә дә етилләшдирилмиш Б. илә әл јумаг, ону ағызла шланга сормаг вә с. гәти гадағандыр (етилләшдирилмиш Б.-и ади Б.-дән фәргләндирмәк үчүн ону бојајырлар).

Автомобил Б.-ләри јај вә гыш чешидләринә ајрылыр (јај чешидләри, шм. вә шм.-ш. р-нлары мүстәсна олмагла, ССРИ-нин бүтүн галан р-нларында апрелдән сентјабрын ахырына гәдәр мүддәтдә, гыш чешидләри исә шм. вә шм.-ш. р-нларында ишләдилмәк үчүндүр. Гыш чешидләри октјабрдан мартын ахырына гәдәр мүддәтдә ССРИ-нин бүтүн р-нларында ишләдилир). Јај Б.-и чешидләриндән фәргли олараг гыш Б.-и чешидләриндә ашағы темп-рларда гајнајан карбоһидрокенләр бөјүк мигдардадыр. Б. нөвләри бу көстәричиләрлә характеризә олунур: чөкүнтү әмәлә кәтирмәк мејли (фактик гатранларын мигдары), коррозија агрессивлији (туршулуғу вә күкүрдүн мигдары), узун мүддәт сахландыгда стабиллији (индуксија дөврү вә стабиллик дөврү).

Азәрб.-да јүксәк кејфијјәтли Б. истеһсал едән бир сыра каталитик крекинг гурғусу, һабелә Б.-ә гарышдырмаг үчүн јүксәк октанлы маддәләр (алкилат, полимер-бензин вә с.) һазырлајан гурғулар вар.

Б. организмә зәһәрләјичи тә'сир көстәрир. 1 *м*³ һавада Б.-ин максимум јол верилән мигдары 100-дән 300 *мг*-а гәдәрдир. Б. бухарлары илә кәскин зәһәрләнән адамын башы ағрыјыр, боғазы кичишир, көз вә бурнунун селикли гишалары гычыгланыр, ағыр зәһәрләнмә һалларында исә башы кичәлләнир, нәбзи јавашыјыр, бә'зән дә һушуну итирир. Б. бухарлары илә зәһәрләнәнләри дәрһал тәмиз һаваја чыхармаг, онлара үрәк дәрманы вермәк вә тибби јардым үчүн һәкимә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Әд.: Нағыјев М. Ф. вә Исмајылов Р. Һ., Нефт технолокијасы, Б., 1951; Бағыров И. Т., Мүасир јүксәк мәһсулдар вә комбинәли нефт е'малы просесләри, Б., 1967; Папок К. К. и Рагозин Н. А., Словарь по топливам, маслам, смазкам, присадкам и специальным жидкостям (химмотологический словарь), 4 изд., М., 1975; Сулимов А. Д., Производство ароматических углеводородов из нефтяного сырья, М., 1975.

БЕНЗИН КОЛОНКАСЫ—бах *Јаначаг колонкасы*.

БЕНЗОИЛПЕРОКСИ́Д, $C_6H_5CO-O-O-OCC_6H_5$ — үзви бирләшмә. Рәнксиз кристал маддәдир. 106—108°С-дә эријир. Суда чәтин, асетон, хлороформ, бензол вә с.-дә нисбәтән асан һәлл олур. Гыздырылдыгда вә ултрабәнөвшәји шүаларын тә'сириндән партлајышла парчаланыр. Һидролиз олундугда бензој туршусуна вә бензоилһидропероксидә чеврилир. Сәнаједә *бензоилхлоридә* гәләви мүһитдә һидрокен-пероксидин тә'сири илә алыныр. Полистирол, поливинилхлорид вә с. иримолекуллу бирләшмәләр истеһсалында полимерләшмә инисиатору кими ишләдилир. Ондан «лусидол» ады илә *дезодорасија* ишләриндә, битки јағлары вә дикәр јејинти мәһсулларынын рәнксизләшдирилмәсиндә вә с. истифадә олунур.

БЕНЗОИЛХЛОРИ́Д, C_6H_5COCl — үзви бирләшмә, *бензој туршусунун* хлоранһидриди. Һавада түстүләнән кәскин ијли, рәнксиз маједир. —1°С-дә донур, 197,2°С-дә гајнајыр, сыхлығы 1212,2 *кг/м*³-дир. Гајнар суда асан һидролиз олунур. Б. лабораторијада бензој туршусуна PCl_3, PCl_5, $SOCl_2$, SO_2Cl_2 вә с. илә тә'сир етмәклә, сәнаједә исә бензотрихлоридин ($C_6H_5CCl_3$) гисмән каталитик һидролизи илә алыныр. Б. индигоид бојалар, бә'зи әчзачылыг препаратлары, *бензоилпероксид* вә бензој туршусу анһидриди истеһсалында, амин, спирт вә фенолларын бензоилләшдирилмәсиндә вә с. ишләдилир. Б. бухарлары көзү јашардыр.

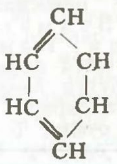
БЕНЗО́Ј ГАТРАНЫ — Чәнуб-Шәрги Асијада вә Малајја архипелагы а-рында јабаны һалда битән вә бечәрилән стиракс ағачынын (Styrax benzoin) көвдә вә будагларыны чәртмәклә алынан гатран. Һавада тез бәркијир. Тәркибиндә ванилин, дарчын туршусу (бә'зи сортларында) вә бензој туршусу олдуғундан әтирлидир. Әтријјат сәнајесиндә ишләдилир.

БЕНЗО́Ј ТУРШУСУ, C_6H_5COOH—ән садә ароматик туршу. 122°С-дә эријән, асан сублимасија олунан, лөвһәвары вә ја ијнәшәкилли рәнксиз кристал маддәдир. Су бухары илә дистиллә олунур; суда чәтин, үзви һәлледичиләрдә асан һәлл олур. Б.т. сәнаједә толуолу нитрат вә ја хромат туршусу илә оксидләшдирмәклә вә с. үсулларла алыныр. Тибдә бә'зи дәри хәстәликләриндә ан-

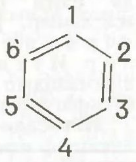
тисептик (микроб әлеjhинә) вә функисид (көбәләк хәстәликләринин төрәдичиләринә гаршы) дәрман кими ишләдилир. Натриум дузу бәлғәмкәтирән дәрмандыр. Б.т.-нун мүхтәлиф төрәмәләриндән (мәс., хлорбензоj вә нитробензоj туршуларындан) боjа маддәләри синтезиндә, метил, етил, пропил, бутил вә амил спиртләри илә әмәлә кәтирдиjи мүрәккәб ефирләрдән әтриjjат сәнаjесиндә кениш истифадә олунур.

БЕНЗО́Л, C_6H_6—үзви бирләшмә, ән садә ароматик карбоhидрокен. Рәнксиз, учучу, спесифик иjли маjедир; 80,1°С-дә гаjнаjыр; 5,5°С-дә донур, сыхлығы 879,1 *кг/м³*, алышма темп-ру 10,7°С-дир; чох hисли аловла jаныр. Тәркибиндә hәчмчә 1,5—8% Б. олан hава партлаjыш чәhәтдән тәhлүкәлидир. Б. спирт, кетон вә с. үзви hәлледичиләрлә бүтүн нисбәтләрдә гарышыр. 100 *г* Б.-да 26°С-дә 0,054 *г* су hәлл олур. Б. су илә 69,25°С-дә гаjнаjан азеотроп гарышыг әмәлә кәтирир.

Б.-у 1825 илдә инкилис алими М. Фарадеj ишыг газында кәшф етмишдир. 1833 илдә алман кимjачысы Е. Мичерлих бензоj туршусунун калсиум дузуну гуру дистилләетмәклә саф Б. алмышдыр (ады да бензоj сөзүндән көтүрүлмүшдүр). 1865 илдә алман кимjачысы Ф. А. Кекуле Б.-ун ашағыдакы hалгавары гурулуш формулуну (I) вермишдир; бурада hәр карбон атомуна бир hидрокен атому бирләшмишдир:

вә jа

I

Б. молекулунда електронларын паjланышыны көстәрмәк мәгсәдилә сон заманлар чох вахт II формулундан истифадә едилир:

Б. кимjа сәнаjесинин ән мүhүм хаммал нөвләриндән биридир, jүксәк темп-ра давамлыдыр, гаты нитрат вә сулфат туршуларынын гарышығы («нитролашдырычы гарышыг») илә нитролашараг нитробензола $C_6H_5NO_2$ чеврилир ки, о да анилин истеhсалында аралыг мәhсул кими ишләдилир. Б.-а сулфат туршусу илә тә'сир етдикдә бензолсулфотуршу $C_6H_5SO_2OH$ алыныр. Онун натриум дузу *фенол* алынмасында ишләдилир. Нефтин тәркибиндә аз мигдарда Б. олур.

Сәнаjедә Б. вә бә'зи ароматик карбоhидрокенләр әввәлләр анчаг даш көмүрүн гуру дистилләси мәhсулларындан алынырды. hазырда күлли мигдарда Б. нефтин вә нефт мәhсулларынын термик вә каталитик е'малы илә алыныр. Б.-дан мүхтәлиф боjа, партлаjычы маддә, синтетик лиф, каучук, пластик күтлә, дәрман маддәләри, jүксәк кеjфиjjәтли мотор jаначаглары вә с. истеhсалында, hабелә hәлледичи кими кениш истифадә олунур.

Азәрб.-да Б. әсасында сәнаjе мигjасында синтетик каучук, «Сумгаjыт» адланан jуjучу порошок, мотор jаначагларынын, еләчә дә сүртки jағларынын кеjфиjjәтини jүксәлдән компонентләр, мүхтәлиф ашгар нөвләри вә с. истеhсал олунур.

1 *м³* hавада Б. бухарларынын jол верилән максимал мигдары 20 *мг*-дыр. Б. бухарлары илә кәскин зәhәрләнән адамын башы ағрыjыр, ган тәзjиги артыр, онда башкичәлләнмә вә гусма башлаjыр, хроник зәhәрләнмәдә исә ганында дәjишиклик кедир, башы кичәлләнир, үмуми зәифлик вә с. hаллар олур. Б. бухарлары илә зәhәрләнмәнин гаршысыны алмаг үчүн hәмин истеhсалатын биналары jахшы вентилjасиjа едилмәлидир.

Әд.: Мөвсүмзадә М., Үзви кимjа, h. 2, Б., 1966; Темникова Т. И., Курс теоретических основ органической химии, М., 1962; Степаненко Б. Н., Курс органической химии, ч. 2, Карбоциклические и гетероциклические соединения, М., 1976.

БЕНЗОФЕНО́Н, дифенилкетон, $C_6H_5COC_6H_5$—үзви бирләшмә, ән садә ароматик кетон. Б.-да алифатик карбоhидрокенләр сырасына мәнсуб кетонларын хассәләри вар. Әтриjjат сәнаjесиндә, төрәмәләри исә боjа маддәләри истеhсалында ишләдилир.

БЕНЗОХИНО́Н—бах *Хинонлар*.

БЕ́НИ (Beni)—Боливиjада чаj. Уз. тәгр. 1500 *км*, hөвзәсинин саh. тәгр. 850 мин *км²*. Анд д-рындан башланыр. Амазон овалығынын кәнары илә ахыр. Декабр—маj аjларында дашыр. Асталанадыр. Рурренабаке ш.-ндән Есперанса шәлаләләринәдәк 800 *км* мәсафәдә кәмичилиjә јарарлыдыр. Маморе чаjы илә говушуб, Мадеjра чаjыны (Амазонун голу) әмәлә кәтирир.

БЕНИЛУ́КС—Белчика, Нидерланд вә Лүксембургун көмрүк-игтисади иттифагынын ихтисар олунмуш ады. Б., hәмчинин hәрби-сиjаси иттифагдыр. 1958 ил февралын 3-дә hаагада 50 ил мүддәтинә бағланмыш мүгавиләjә әсасән jарадылмышдыр (1960 ил ноjабрын 1-дә гүввәjә минмишдир). Али органы Назирләр Шурасыдыр. Инзибати вә тәшкилати функсиjалары Баш катиблик ичра едир. Рәhбәр органлары Брүсселдәдир. Мүгавилә Б.-а үзв олан өлкәләрин ваhид базарынын jарадылмасыны, үч өлкә арасында шәхсләрин, әмтәә, капитал вә хидмәтләрин сәрбәст hәрәкәтини, онларын игтисади, малиjjә вә ичтимаи сиjасәтләринин әлагәләндирилмәсини, харичи игтисади әлагәләр саhәсиндә ваhид хәтт jеридилмәсини нәзәрдә тутур. Б. өлкәләри мүhүм беjнәлхалг вә hәрби мәсәләләрдә мәсләhәтләшмәләр кечирирләр (jени hәрби техника истеhсалы, силаhлы гүввәләрин шәхси hеj'әтинин тә'лими, биркә hәрби маневрләр кечирилмәси вә с.). Б. өлкәләри Шимали Атлантика Пактынын (НАТО), *Авропа Игтисади Бирлиjинин* үзвүдүрләр.

БЕНИ́Н (jерли ады — Едо)— 10 —19 әсрләрдә Никериjанын (1960 илдән мүстәгил Никериjа Федерасиjасы, 1963 илдән исә Никериjа Федератив Республикасы) ч. hиссәсиндә гулдарлыг дөвләти. Б. адыны 15 әсрдә португаллар вермишләр. Бу, еhтимал ки, jерли әhалинин— бини халгынын ады илә әлагәдардыр. Дөвләтин паjтахты Бөjүк Бенин иди. Б. башга өлкәләрлә кениш тичарәт әлагәләри сахлаjырды. Әhалиси, әсасән, әкинчиликлә мәшғул олурду. Б. халгынын күчлү мүгавимәтинә бахмаjараг, инкилис мүстәмләкәчиләри Б. дөвләтини 1897 илдә ишғал етмиш, әразисини Никериjа мүстәмләкәсинә гатмышдылар.

15 — 17 әсрләр Б. инчәсәнәтинин чичәкләнмә дөврү олмушдур. Бу дөврдә тунчдан төкмә сәнәти jүксәк сәвиjjәjә чатмышды. 16 әсрин сонларынадәк jарадылмыш, реализми вә инчәлиjи илә сечилән hеjкәлтәрашлыг нүмунәләрини (чар вә онун jахын адамларынын башлары, овчу вә дөjүшчү hеjкәлчикләри, hеjван вә гуш фигурлары) бир сыра тәдгигатчылар Ифе (Никериjада шәhәр) инчәсәнәтинин тә'сири илә әлагәләндирирләр. 16 әсрдән сонракы hеjкәлтәрашлыг әсәрләри (чичәк орнаментләри фонунда тәнтәнәли сараj мәрасимләри, ов вә гурбанвермә сәhнәләри тәсвир олунан тунч лөвhәләр—релjефләр вә с.) схематик вә шәрти характер дашыjыр; фил сүмүjүндән усталыгла кәсилмиш маскалар, гәдәhләр, фил дишиндә оjулмуш релjефләр зәрифлиjи илә фәргләнир. Бөjүк Бениндә hүндүр диварларла әhатәләнмиш, бир сыра дахили hәjәти олан чар сараjы олмушдур.

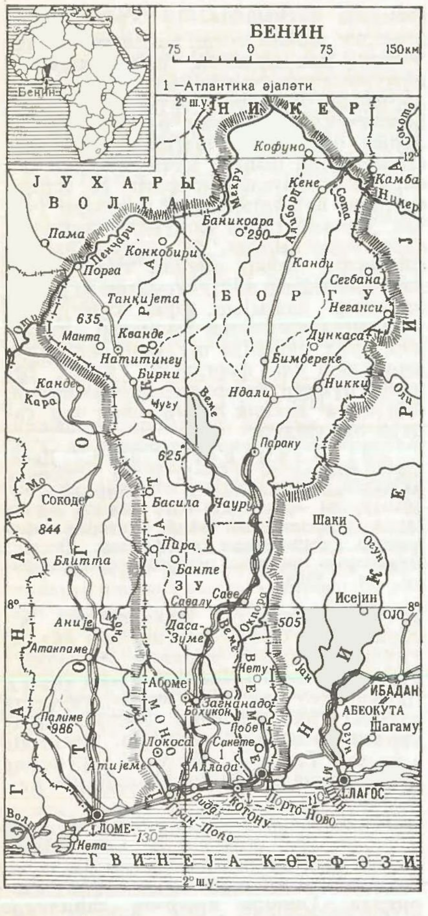
Әд.: Ольдерогге Д. А., Древности Бенина, ч. [1]—3. В кн.: Сборник Музея антропологии и этнографии, т. 15—17, М.—Л., 1953—57; Сванидзе И. А., Королевство Бенин. Историч, экономика, социальные отношения. В кн.: Некоторые вопросы истории стран Африки, М., 1968.

БЕНИ́Н (Benin) — Никериjанын ч.-унда шәhәр. Орта-Гәрби штатын инз. м. Тичарәт вә нәгл. мәркәзи. Автомобил jоллары говшағы. Әh. 121,7 мин (1971). Палма гозу вә jағы, какао, гиjмәтли одунчаг тичарәти едир. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Електрод з-ду вар. Гәдим Б. (Бөjүк Б.) 19 әсрин ахырларынадәк *Бенин* дөвләтинин паjтахты олмушдур.

БЕНИ́Н (Le Bénin), Бенин Халг Республикасы (République Populaire du Bénin) (1975 илин ноjабрынадәк Даhомеjа)—Гәрби Африкада, Гвинеjа көрфәзи саhилиндә дөвләт. Никер, Јухары Волта, Того вә Никериjа илә hәмсәрhәддир. Саh. 112,6 мин *км²*. Әh. 3 млн. (1974). 6 әjаләтә бөлүнүр. Паjтахты Порто-Ново ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Б. респ.-дыр. 1972 ил hәрби чеврилишиндән сонра дөвләтин вә hәрби-ингилаби hөкумәтин башчысы президентдир. 1973 илин сентjабрында Милли Ингилаби Шура тәшкил едилмишдир. Шуранын функсиjаларына сиjасәтин әсас истигамәтләрини ишләjиб hазырламаг вә hәрби-ингилаби hөкумәтин вә дөвләт идарәләринин фәалиjjәтинә нәзарәт етмәк дахилдир. Шуранын сессиjалары үч аjдан бир чағырылыр; рәhбәр органы Милли Сиjаси Бүродур. Милли Ингилаби Шуранын сәдри респ. президентидир.

Тәбиәт. Б. әразисинин чох hиссәси jаjла (hүнд. 500 *м*-ә гәдәр), ч.-у дәнизсаhили овалыгдыр. Ән jүксәк нөгтәси 635 *м*-дир (шм.-г.-дә Атакора д.). Јаjла hиссәси Кембридән әввәлки кристаллик сүхурлардан ибарәтдир. Фаjдалы газынтылары: мәрмәр, дәмир филизи, гызыл, алмаз. Иглими ч.-да екваториал, шм.-да субекваториалдыр. Орта темп-р jанварда тәгр. 24°С, иjулда 30°С-дир. Иллик jағынты 800 — 2000 *мм*. Әсас чаjы Вемедир. Әсасән, гырмызы латеритли, ч.-да гырмызысары латеритли торпаглар jаjылмышдыр. Битки өртүjү hүндүротлу саванна, саhил боjунда рүтубәтли тропик мешәләрдир (әразинин тәгр. 1/5-и). Саванналарда антилоп, бәбир, кафтар вә с. вар.

Әһали. Б. әһалисинин тәгр. 60%-и *бенинлиләр*, һәмчинин, фонлар, јорубалар, ачалар вә б. (Гвинеја дилләри групунда данышырлар), тәгр. 20%-и шм. р-нларында јашајан сомбалар, барибалар вә б., тәгр. 5%-и фулбеләрдир (1975). Б.-да авропалылар, әсас е'тибарилә франсызлар да јашајыр. Рәсми дил франсыз дилидир. Диндарларын тәгр. 75%-и јерли ән'әнәви динләрини сахламышдыр; мүсәлман вә христианлар да вар. Тәбии артым илдә 2,9%-дир (1963—75). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 26,6 нәфәрдир (1974). Ишләјән әһалинин (1,5 млн.) 85%-и к.т.-нда чалышыр (1973). Шәһәр әһалиси тәгр. 15%-дир (1975). Әсас шәһәрләри: Порто-Ново—тәгр. 93 мин, Котону —177 мин (1974).

Тарихи мә'лумат. Б. әразисиндә Палеолит вә Неолит дөврләринә аид инсан һәјатынын изләри тапылмышдыр. Б.-да ашкар едилмиш јашајыш хәрабәлыглары, даш бүлөвләр, курзләр вә с. гәдим Б. сакинләринин нисбәтән јүксәк мадди мәдәнијјәтә малик олдугларыны көстәрир. Б.-дә апарылан газынтылардан мә'лум олмушдур ки, Б. әразисиндә чох гәдимдә дәмир әридилирди.

15 әсрдә индики Б. саһилләриндә Португалија гул алверчиләри, 17 әсрдән исә Һолландија, Франса вә Инкилтәрә гул алверчиләри вә тачирләри көк салдылар. Б.-ин саһилләри вә гоншу вил.-ләр Африкада ән ири гул алвери р-нуна чеврилди. Б.-дә илк дөвләт 17 әсрдә јаранмышдыр. Бу дөвләт 19 әсрин 1-чи јарысында Ачаче (Порто-Ново), Ардра (Аллада) вә дикәр даһа кичик дөвләт бирләшмәләрини өзүнә табе етди. Б.-ин ичтимаи гурулушунда патриархал мүнасибәтләрин галыглары илә јанашы, феодализм вә гулдарлыг елементләри дә галырды.

1890 илин февралында Франса мүстәмләкәчиләри Б.-ә гаршы мүһарибәјә башлады. Б. халгынын ишғалчылара гаршы күчлү мүгавимәтинә бахмајараг өлкә мүстәмләкәјә чеврилди вә 1904 илдә Франса Гәрби Африкасы тәркибинә дахил едилди. Франса Б.-дә ағыр истисмарчы мүстәмләкәчилик режими јаратды. Б. јалныз зејтун палмасы бечәрән өлкәјә чеврилди. Өлкә, халгы истисмар едән мүстәмләкә тичарәт ширкәтләринин ихтијарына верилди. Һаким даирәләр африкалыларын үзәринә јүксәк пул веркиләри гојдулар, ичбари әмәк системи јаратдылар. Б. халгы јаделли зүлмә баш әјмирди. 1915 илдә бир сыра р-нлары силаһлы үсјан бүрүдү. Мүстәмләкәчиләр онлары амансызчасына јатырдылар. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) сонра јерли зијалыларын рәһбәрлији илә кәнч даһомејалылар һәрәкаты кенишләнди, 1923 илдә исә империализм әлејһинә күтләви чыхышлар баш верди.

Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1939—45) Франса илә игтисади әлагәләрин кәсилмәси нәтичәсиндә өлкәдә е'мал сәнајеси (сабунбиширмә з-длары, тикиш мүәссисәләри вә с.) бир гәдәр инкишаф етди. Фәһләләрин сајы артды, тә'тил мүбаризәси кенишләнди. Азадлыг һәрәкаты мүтәшәккил характер алды. Кенишләнән азадлыг һәрәкатына Африка сијаси партијалары вә һәмкарлар иттифаглары рәһбәрлик едирди. 1958 илдә Б. мухтар республика (Франса бирлији дахилиндә) е'лан едилди; 1960 ил ијулун 11-дә мүстәгиллик һаггында Франса илә сазиш имзаланды, 1960 ил августун 1-дә Б. мүстәгил респ. е'лан едилди вә Франса бирлијиндән чыхды; сентјабрын 20-дә исә БМТ-јә гәбул олунду. 1960 илин декабрында кечирилән президент вә парламент сечкиләриндә Ј. Мага президент сечилди. 1961 илдә Мага һөкумәти мухалифәт фәалијјәтини ләғв етди вә бирпартијалы систем јаратды. Лакин һөкумәт синфи, сијаси вә етник зиддијјәтләри арадан галдыра билмәди. 1963 илин октјабрында зәһмәткеш күтләләр, һәмкарлар иттифагларынын рәһбәрлији илә, һөкумәтә гаршы чыхыш етдиләр. Октјабрын 26—28-дә һакимијјәт мүвәггәти олараг полковник К. Соглонун әлинә кечди. Јанварын 19-да кечирилән президент вә парламент сечкиләриндә С. М. Апити президент сечилди. Мухалифәт һәрәкатыны зәифләтмәјә чалышан Б. һаким даирәләри тәдричән демократик азадлыглары ләғв етмәјә башладылар. 1965 илин нојабр дөвләт чеврилишиндән сонра, өлкәдә сијаси вәзијјәтин кәскинләшмәси дәфәләрлә чеврилишә сәбәб олду.

1968 илин мартында гәбул олунан јени конститусијаја көрә Б.-дә президентлик режими бәрпа олунду, ијунда доктор Е. Зинсу президент сечилди. 1969 ил декабрын 10-да Зинсу деврилди вә һакимијјәт үч нәфәрдән ибарәт Директоријанын әлинә кечди. 1970 илин мајында Директорија һакимијјәти президент шурасына верди. Президент шурасынын сәдри, дөвләт вә һөкумәт башчысы јенә Ј. Мага олду. 1971 илдән Б.-дә Президент Шурасына гаршы наразылыг артды, өлкәдә тә'тилләр баш верди. 1972 илин октјабрында јени һәрби чеврилиш баш верди. Президент Шурасы бурахылды. Мајор Матје Кереку республика президенти вә һәрби-ингилаби һөкумәтин башчысы олду. 1973 илин мартында Б. кәнчләри өлкәнин дахили ишләринә Франсанын гарышмамасы тәләбини ирәли сүрдүләр. Сентјабрда Милли Ингилаб Шурасы јарадылды. 1974 ил нојабрын 30-да Мүвәггәти Ингилаби Һөкумәт (МИҺ) Б.-дә марксизм-ленинизм идеолокијасына әсасланан социалист чәмијјәти гурмағы гаршысына мәгсәд гојду. 1976 илин әввәлиндә Б.-дә игтисади саһәләрин чох һиссәси милилләшдирилмишдир. 1962 илдә Б. ССРИ вә бир сыра социалист өлкәләри илә дипломатик әлагәләр јаратмыш вә һәмин ил ССРИ илә Б. арасында елми, мәдәни вә тичарәт сазишләри бағланмышдыр. 1977 илин јанварында харичи муздлу гүввәләрин Б.-дә халг һакимијјәтини ләғв етмәјә јөнәлдилмиш планы ифласа уғрады.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Бенин Халг Ингилабы Партијасы; 1975 илин нојабрында јарадылмышдыр. Б.-ин һаким вә јеканә партијасыдыр. Өз фәалијјәтиндә елми социализм принсипләринә әсасланыр. Бенин Зәһмәткешләринин Милли Һәмкарлар Иттифагы; 1974 илдә јарадылмышдыр. Б.-ин бүтүн һәмкарлар иттифагларыны бирләшдирир.

Игтисади-чоғрафи очерк. Б. зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Милли кәлиринә көрә мүстәгил Африка дөвләтләри арасында ахырынчы јерләрдән бирини тутур. Һәрби-ингилаби һөкумәт һакимијјәт башына кәләнәдәк (1972) игтисадијјатын бүтүн саһәләриндә харичи (хүсусилә Франса) ширкәтләр һаким мөвге тутурду. Харичи нефт ширкәтләри, үмуми халг тичарәт ширкәти, јејинти мәһсуллары, тикинти материаллары, метал мә'мулаты истеһсалынын бир чох мүәссисәләри вә с. милиләшдирилмишдир. Һиндгозу јағы, памбыг истеһсалы, нәгл., електрик енержиси истеһсалы вә су тәчһизатына дөвләт нәзарәт едир. К.т.-нда јарымнатурал вә хырда әмтәә тәсәррүфатлары үстүнлүк тәшкил едир. Ичмә торпаг саһәләри һәлә дә галмагдадыр. Милли кәлирин тәгр. 50%-ини к.т. верир. Әсасән, һиндгозу јетишдирилир. 400 *һа*-дан артыг саһәни һиндгозу ағачлары (тәгр. 30 млн.) тутур. Илдә тәгр. 50 мин *т* јағлы гоз ләпәси јығылыр. Јерфындығы әкинләри кениш саһә тутур. 1973—74 мәһсул илиндә 1,3 мин *т* јерфындығы ләпәси истеһсал едилмишдир. Маниок, гарғыдалы, батат, јамс, чәлтик, калыш, памбыг әкилир. 1973—74 мәһсул илиндә 605,5 мин *т* маниок, 503,5 мин *т* јамс, 171,3 мин *т* гарғыдалы, 49,8 мин *т* калыш вә с. јығылмышдыр. Өлкәдә 575 мин гарамал, 1190 мин давар, 360 мин донуз вар (1974). Балыг овланыр (1974 илдә 25 мин *т*). Мешәләрдәки гијмәтли тропик ағачлардан илдә 100 мин *м³*-дән чох одунчаг истеһсал олунур. Б.-ин сәнајеси зәиф инкишаф етмишдир. Сәнаје мәһсулу үмуми дахили мәһсулун тәгр. 14%-ини тәшкил

едир. Әсасән, к.т. хаммалынын илкин е'малы мүәссисәләри (јағ, памбығтәмизләмә з-длары, тохучулуг ф-ки, сабун з-ду), автомобилгурашдырма з-ду, метал е'малы мүәссисәләри, тахта-шалбан з-ду, семент з-ду, мебел ф-ки, Паракуда тохучулуг комбинаты вә с. вар. Порто-Новода сабун, Бохиконда керамика з-длары тикилир (1974). Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Натитингу р-нунда кустар үсулла гызыл чыхарылыр. 4 кичик ИЕС вар. 1974 илдә 49,7 млн. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур. Д.ј.-ларынын уз. тәгр. 600 *км*, автомобил јолларынын уз. 6600 *км*-дир (1974). Бејнәлхалг аеропорту вә дәниз порту Котонудур (јүк дөвријјәси 1974 илдә тәгр. 740 мин *т*). Әсасән, к. т. мәһсуллары (ихрачатын 50%-и һиндгозу мәһсуллары) ихрач едилир. Аваданлыг, нефт мәһсуллары, сәнаје вә әрзаг маллары идхал олунур. Харичи тичарәти, әсасән, Франса, *Авропа Игтисади Бирлијинин* дикәр өлкәләри, АБШ иләдир. Пул ваһиди Африка франкыдыр.

Силаһлы гүввәләр. Б.-ин силаһлы гүввәләринә президент башчылыг едир. Тәгр. 3 мин нәфәрдир (1970). Әсасыны гуру гошунлары тәшкил едир (тәгр. 1600 нәфәр). ҺҺГ бир ескадрилјадан ибарәтдир. Силаһлы гүввәләрин тәркибинә жандармерија да дахилдир. Орду үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун вә көнүллүлүк әсасында комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 1 илдир.

Сәһијјә. 1970 илдә Б.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 50,9, өлүм сајы 25,5, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 109,9 олмушдур. Орта өмүр 37,3 илдир. Вәрәм, малјарија, амјөбиаз, дизентерија, тропик һелминтоз вә с. хәстәликләрдән өлүм һаллары чохдур. Б.-дә 5 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,8 чарпајы) 98 хәстәхана мүәссисәси (1970), 93 һәким, о чүмләдән дөвләт хидмәтиндә 75 һәким (әһалинин һәр 30 мин нәфәринә 1 һәким), 5 стоматолог, 26 әчзачы, 61 мама, 277 тибб бачысы вә с. вар (1971). Һәким кадрлары харичи өлкәләрдә һазырланыр. Орта тибб ишчиләри һазырлајан мәктәб вар.

Маариф. 70-чи илләрин әввәлләриндә 15 јашындан јухары әһалинин 70%-ә гәдәри савадсыз иди. 1968 илдә ушаг бағчаларында 1,5 мин ушаг тәрбијә олунурду. 1971/72 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 186 мин, орта мәктәбләрдә 27 мин, пешә мәктәбләриндә 2 миндән чох шакирд тәһсил алырды. 1975 илдә пулсуз үмуми ичбари тәһсил вә килсәнин мәктәбдән ајрылмасы һаггында декрет гәбул олунду. Котону ун-тиндә 1,1 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75). Ун-т китабханасы, Порто-Новода Милли китабхана, Котонуда вә Абомејдә музеј вар.

Мәтбуат, радио верилишләри. «Журнал офисјел де ла Репјублик Попјулер дју Бенин». Һөкумәт хәбәрләри. Ајда 2 дәфә чыхыр. Әсасы 1894 илдә гојулмушдур. «Круа дју Бенин». Католик гәзети. 1946 илдән ајда 2 дәфә чыхыр. «Еузу»—күндәлик һөкумәт гәзети. 1975 илдән франсыз дилиндә нәшр олунур.

1975 илин апрелиндә Б. радио вә телевизија идарәси тәшкил едилмишдир. Радио верилишләри франсыз вә јерли дилләрдә апарылыр.

Әдәбијјат. Б.-дә јашајан Африка халгларынын шифаһи әдәбијјаты зәнкиндир. Б. халгларынын јазысы јохдур; мүасир әдәбијјат франсыз дилиндәдир. 20 әсрин 30-чу илләриндә П. Хазуменин «Докисими» тарихи романы, М. Кенумун «Фонлар өлкәсиндә», «Үч Африка әфсанәси» китаблары, сонралар К. Агбо, А. Акенделе вә С. Акесинин әсәрләри нәшр олунмушдур. Милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши дөврүндә А. Тевојечрин «Гәзәбләнмиш Африка» китабы, О. Бели-Кенумун «Әбәди тәлә» романы, П. Жоакинин «Зәнчи данышыр» ше'р китабы вә с. әсәрләр јаранмышдыр. Истиглалијјәт е'лан едилдикдән сонра поезија әсас жанра чеврилмишдир. Р. Хазуме вә Р. Догбенин ше'рләриндә вәтәндашлыг, вәтәнпәрвәрлик руһу, мүһарибә әлејһинә мотивләр күчлүдүр. Ж. Плијин «Кондо-Акула» тарихи драмы франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәдән бәһс едир.

Халг сәнәти. Б.-дә бәдии сәнәткарлыг чох гәдимдән инкишаф етмишдир. Халг сәнәти ағач вә фил сүмүјү үзәриндә ојма (мәишәт әшјалары үзәриндә чохфигурлу мүрәккәб композисијалар), дулусчулуг (дәстәји вә гапағы олан керамик габлар), гурама нахышлы тикмәләр вә с. илә тәмсил олунур. Тунч вә күмүшдән һазырланмыш инсан вә һејван фигурлары, һәмчинин сарај һәјаты, ов, мәишәт сәһнәләри тәсвир едилән фигур композисијалар Б. халг сәнәтинин ән көзәл нүмунәләридир. Гејри-ади нисбәтдә һазырланмыш бу фигурлар ваһид һәрәкәт ритминә табе етдирилмишдир. Һөкмдар сарајларынын вә мә'бәдләрин кириш гапылары полихром кил релјефләрлә (һакимијјәт рәмзи олан ширләрин вә тарихи һадисәләрин тәсвирләри) бәзәдилмишдир. Халг јашајыш евләри үзәринә кил чәкилмиш дүзбучаглы, јахуд даирәви каркас комалардан ибарәтдир.

Театр. Мүасир Б.-ин театр сәнәти дини ајин вә мәрасимләрин, халг мәишәт рәгсләринин, еләчә дә феодал сарајларында ифа олунан пантомима вә рәгсләрин әсасында јаранмышдыр. Б.-ин халг тамашалары Парисдә «Милләтләр театры»нда (1962), Үмумдүнја Зәнчи-Африка инчәсәнәти фестивалында (1966, Дакар), Панафрика мәдәнијјәти фестивалында (1969, Әлчәзаир) көстәрилмишдир. Дакарда (Сенегал) тәһсил алан Б. тәләбәләринин 1933 илдә тамашаја гојдуғу «Сокаме» драмы (милли әфсанә сүжети үзрә) Гәрби Африка һәвәскар театрынын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Милли драматуркијанын тәшәккүлү Ж. Плијин пјесләри («Кондо-Акула», «Шәхси катибә») илә бағлыдыр. Б. рәгс ансамблы 1966 илдә ССРИ-дә, о чүмләдән Бакыда гастролда олмушдур.

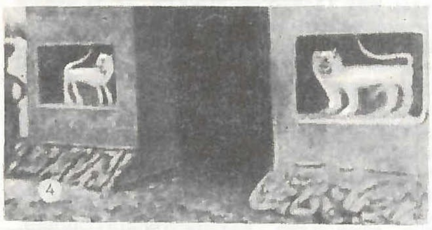
1976 илдә «Јени кәлмиш адам» илк таммetражлы бәдии филми чәкилмишдир.

Әд.: Гаврилов Н. И., Западная Африка под гнетом Франции (1945—1959), М., 1961; Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968.

БЕНИНЛИЛӘР—Бенин Халг Республикасынын ч. вә мәркәз р-нларында јашајан халг. 1,9 млн. нәфәрдән чохдур (1975). Б.-ин әсас өзәјини фон тајфалары (шәрги *евеләр*) тәшкил едир. Дилләри Гвинеја дилләринин ква групуна аиддир. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар (гарғыдалы, гәһвә, памбыг вә с.). Мүстәмләкәчилик дөврүнә гәдәр Б. јүксәк мәдәнијјәт јаратмышдылар; бәдии сәнәткарлығы (ағач вә

Бенин. 1. Чәнуби Бениндә Ганвје кәнди. **2.** Дирәкләр үстүндә кәнд. **3.** Авранкуда јағ заводу. **4.** Һөкмдар сарајынын кирәчәјиндә релјефләр. **5.** «Овчулар вә һејванлар» фигуру. Тунч.

сүмүк үзәриндә ишләмә вә с.), инчәсәнәт вә фолклору инкишаф етмишди. Диндарлары јерли ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар; мүсәлман вә христианлары да вар.

БЕНЈУК (Beniuc) Михај (д. 20. 11. 1907, Арад гәзасынын Себиш к.)—румын шаири. Румынија ЕА акад. (1955). РСР Дөвләт мүкафаты лауреаты. Коммунист. Јарадычылығынын илк дөврүндә јаздығы әсәрләрдә румын кәндлиләринин азадлыг вә торпаг арзусу экс олунмушдур («Фәлакәт нәғмәләри», 1938; «Јени нәғмәләр», 1940 вә с. китаблар). «Инсан күнәшин доғмасыны көзләјир» (1946), «Бајраглар» (1951), «Мәни партија өјрәтмишдир» (1954), «Гоча Везувинин үрәји» (1957), «Заманын телләриндә» (1963), «Мозаика» (1969), «Кечә патрулу» (1975) китабларында социализм гуручулуғу тәрәннүм едилир. Коммунистләрин кизли фәалијјәтиндән бәһс едән «Бычаг тијәсиндә» (1959) романы вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Стихи, М., 1973; Стихи. В кн.: Поэзия социалистических стран Европы, М., 1976.

БЕНКЕНДОРФ Александр Христофорович (4. 7. 1781 вә ја 1783—5. 10. 1844)—рус дөвләт хадими, граф, I *Николајын* мүртәҹе дахили сијасәтини һәјата кечирәнләрдән бири. 1819—21 илләрдә гвардија корпусунун гәраркаһ рәиси олмушдур. Декабристләр үсјаныны јатыранлардан бири, декабристләрин иши илә әлагәдар Истинтаг комиссијасынын үзвү олмушдур. Чарын көстәриши илә А. С. Пушкинә шәхсән көз гојмуш, онун тә'гиб едилмәсинин тәшәббүсчүсү олмушдур. 1826 илдән өмрүнүн ахырынадәк жандармларын башчысы олан Б. I Николајын ән инанылмыш адамы иди.

БЕНКОВСКИ Кеорки (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Г а в р и л Х л ы т е в; тәгр. 1841—1844, Копривштиса ш.—12. 5. 1876, Тетевен ш. јахынлығындакы, Рибариса к.)—болгар ингилабчы демократы, *Апрел үсјанынын (1876)* рәһбәрләриндән бири. В. *Левски* вә Х. *Ботевин* ардычылы. 1876 илин апрелиндә Панакүриштедә милли азадлыг үсјанына башчылыг етмиш, үсјан јатырыларкән өлдүрүлмүшдүр.

БЕНКЕЛА (Benguela)—Ангола Халг Республикасында шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә порт. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ. 35 мин (1969). Балыг консерви, балыг уну вә јағы истеһсал едилир. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри, кәми тәрсанәси вә с. вар. 1617 илдә салынмышдыр. Кечмишдә Африканын г. саһили бојунда гул алверинин мүһүм мәркәзләриндән олмушдур.

БЕНКЕЛА АХЫНЫ—Африканын г. саһилләриндә, Атлантик океанында сојуг ахын. Гәрб Күләкләри ахынынын шм. голу. Сүр'әти 1—2 *км/саат*. Сәтһдә сујун темп-ру јајда 19—26°С, гышда 15—22°С-дир.

БЕННЕТТИТЛӘР (Bennettitales)—газынты һалында тапылмыш чылпагтохумлу ағачшәкилли битки групу. Инкилис ботаники Ч. Беннеттин ады илә адландырылмышдыр. Еһтимала көрә Палеозој дөврүнүн тохумлу гыжыларындан әмәлә кәләрәк Јура дөврүндә вә Табашир дөврүнүн биринчи јарысында там инкишаф етмиш, Үст Табашир дөврүнүн әввәлиндә јох олмушдур. Харичи көрүнүшүнә көрә саговникләрә охшамышдыр. Көвдәси садә, јахуд шахәли, јарпаглары ләләквары вә ја садә олмушдур. Чохунун

Беннеттитләр: 1—виландиелла; 2—вилјамсонија; 3—вилјамсониелла; 4—тсикадеоидеа (чичәји).

чичәји икичинсијјәтли, тохуму икиләпәли вә ендоспермсиз олур. Тәгр. 20 ҹинси мә'лумдур; онлардан дөрдү даһа әтрафлы өјрәнилмишдир.

БЕНОНИ (Benoni)—Ҹәнуби Африка Республикасынын Трансваал әјаләтиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 149,6 мин (1970). Гызылчыхарма мәркәзләриндән бири. Електротехника аваданлығы вә метал е'малы мүәссисәләри вар.

БЕНСИ — Чинин Лјаонин әјаләтиндә шәһәр. Әһ. тәгр. 800 мин (1974). Өлкәнин мүһүм мә'дән сәнајеси (дәмир филизи, даш көмүр) вә металлуркија мәркәзләриндән бири. Одадавамлы материал, күбрә вә сулфат туршусу истеһсал олунур. ИЕМ вә мә'дән ин-ту вар.

БЕНТОНИТ—әсасән, *монтмориллонит* вә гисмән бејделлит минералларындан ибарәт ағардычы кил. Вулкан күлү, туфу вә с. вулканик сүхурларын дәјишмәсиндән әмәлә кәлир. Б.-дән нефт е'малы сәнајесиндә (бензин, керосин вә мүхтәлиф јағлары тәмизләмәк үчүн), кағыз (ашгар кими) вә сабун сәнајесиндә, килли мәһлул һазырланмасында (газыма ишиндә) истифадә едилир. Б. Азәрб.ССР-дә килабы ады илә Олигосен-Миосен вә Плиосен чөкүнтүләриндә вар.

БЕНТОС (јун. benthos — дәринлик)—дәнизләрин вә материк суларынын грунтунда јашајан организмләрин мәҹмусу. Б. зообентоса вә фитобентоса ајрылыр. Өлчүләринә көрә Б.-лар ири (макробентос), орта (мезобентос) вә хырда (микробентос) олур. Бактеријасыз хырда Б. мејобентос адланыр. Дәниз зообентосуна фораминиферләр, сүнкәрләр, бағырсағбошлуглулар, хәрчәнккимиләр, балыглар вә с.; фитобентоса исә бактерија вә јосунлар (диатом, јашыл, гонур вә гырмызы јосунлар), һәмчинин саһил јахынлығындакы бә'зи чичәкли биткиләр (зостера, филлоспадикс, руппија вә с.) дахилдир. Ширин су зообентосу дәнизләрдәкиндән аздыр; тәркибинә ибтидаиләр, сүнкәрләр, кирпикли вә азгыллы гурдлар, фитобентосун тәркибинә исә бактеријалар, диатом вә јашыл јосунлар, һәмчинин саһил јахынлығындакы бир чох биткиләр дахилдир.

Зообентосун хејли һиссәси јејилир, јахуд техники хаммал кими ишләдилир; бир чох молјуск балыглар үчүн јемдир, һәм дә сәдәф вә мирвари верир. Фитобентосдан ламинарија, улва, порфира јејилир вә техники хаммал кими ишләдилир; ширин су фитобентосуна аид биткиләрдән мәс., гамыш, лығ вә с. сәнаједә, еләҹә дә к. т.-нда истифадә едилир.

Әд.: К о н с т а н т и н о в А. С., Общая гидробиология, 2 изд., М., 1972.

БЕНУА Александр Николајевич (3. 5. 1870, Петербург—9. 2. 1960, Парис)—рус рәссамы, сәнәтшүнас. «*Мир искусства*» бирлијинин вә ејниадлы журналын идеја рәһбәри вә тәшкилатчыларындан бири олмушдур. 1917 илдән инчәсәнәт абидәләринин мүһафизәсинин тәшкилиндә вә музеј ишинин јенидән гурулмасында (хүсусилә Ермитажын) фәал иштирак етмишдир. Б. тәбиәт мәнзәрәләриндә, дворјан мәишәт сәһнәләриндә стилизәјә мејл көстәрсә дә, онун јарадычылығы мүасир бојакарлығын инкишафы илә бағлы иди. Б. китаб графикасы саһәсиндә хејли иш көрмүш (А. С. Пушкинин «Түнч атлы» әсәринә иллүстрасијалар, 1903 — 16), рус театр рәссамлығынын ислаһатчыларындан олмушдур (К. Голдонинин «Меһманхана саһибәси» драмы, И. Стравинскинин «Петрушка» балети вә с.). 1926 илдән Парисдә јашамыш, Франса, Италија вә б. өлкәләрин театрларында гојулан тамашалар үчүн декорасија вә кејим ескизләри һазырламышдыр.

Ә с ә р и: Александр Бенуа размышляет... [статьи и письма 1917—1960 гг.], М., 1968.

Әд.: Э т к и н д М., А. Н. Бенуа, Л.—М., 1965.

БЕНУЕ (банту дилиндә—су анасы)—Африкада (Никерија, Камерун) чај. Никер чајынын ән бөјүк сол голу. Уз. 960 *км*-дир. Камерун јајласындан башланыр. Мәнсәбиндән Иби ш.-нәдәк, јағышлы мөвсүмдә исә Гарва ш.-нәдәк (тәгр. 900 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. Локоча ш. Б.-нин мәнсәбиндәдир.

БЕР Карл Максимович (28.2.1792, Пијб маликанәси, инди Ест.ССР Пајде р-ну—28.11.1876, Тарту)—рус тәбиәтшүнасы, ембриолокијанын баниси. Петербург ЕА-нын м. үзвү (1826), акад. (1828), фәхри үзв (1862). Б. мәмәли һејванларда вә инсанда јумуртаһүҹејрәни кәшф етмиш (1827), ҹүҹәнин *ембриокенезини* (1829, 1837), балыгларын, суда-гуруда јашајанларын, сүрүнәнләрин вә мәмәлиләрин рүшејм инкишафыны әтрафлы өјрәнмиш вә онун мүһүм мәрһәләси олан бластуланы кәшф етмишдир. Рүшејмин инкишафы просесиндә, ардычыл олараг, тип, синиф, дәстә, фәсилә, ҹинс, нөв вә нәһајәт фәрдә мәхсус әламәтләрин әмәлә кәлдијини мүәјјәнләшдирмишдир (Бер ганунлары). Б. онурғалыларын бүтүн әсас органларынын (хорда, бејин, онурға бејни, көз, үрәк, ағҹијәр, һәзм каналы, ифразат органлары вә с.) инкишафыны тәдгиг едәрәк, бунларын тәсвирини вермишдир. Онун ембриолокија саһәсиндәки кәшфләри *преформизмин* әсассыз олмасына сүбутдур. Б. антрополокија мәсәләләри илә мәшғул олмуш, кәлләнин өлчүлмәси системини јаратмыш, Хәзәрин ҹоғрафи тәсвирини вермишдир.

Әсәрләри: История развития животных, т. 1—2, М.—Л., 1950—53; Автобиография, М., 1950; Переписка по проблемам географии, т. 1, Л., 1970.

Әд.: Райков Б. Е., Карл Бэр, его жизнь и труды, М.—Л., 1961.

БЕР ГАНУНУ—меридиан истигамәтиндә ахан бөјүк чајларын Шимал јарымкүрәсиндә сағ, Ҹәнуб јарымкүрәсиндә исә сол саһилинин јујулмасы сәбәбләрини изаһ едән мүддәа. 1857 илдә К. М. *Бер* һәмин һадисәнин Јерин өз оху әтрафында фырланмасындан јаранан *Кориолис тә'чилинин* тә'сири нәтиҹәсиндә баш вердијини көстәрмишдир.

Кориолис тә'чили екваторда сыфыра бәрабәрдир; ән бөјүк гијмәтә гүтбләрдә чатыр. Буна көрә дә Б.г. орта вә јүксәк енликләрдә даһа ајдын мүшаһидә олунур. Чај саһилләри ахынларын мәҹрадан кәнара чыхмасына мане олдуғундан Б.г.-на мувафиг јујулмаја мә'руз галыр. Нәтиҹәдә сағ саһилләр адәтән дик, сол саһилләр исә јасты олур. Ҹәнуб јарымкүрәсиндә саһилләрин јујулмасы просеси бунун әксинәдир. Днепр, Дон, Волга, Об, Јенисеј, Иртыш, Дунај вә с., Ҹәнуб јарымкүрәсиндә исә Парана, Парагвај вә с. чајларда Б.г. даһа јахшы мүшаһидә едилир.

Јерин фырланмасы һава күтләләринин, һәмчинин дәниз вә океан ахынларынын һәрәкәтинә дә тә'сир көстәрир.

БЕРАНЖЕ́ (Béranger) Пјер Жан (19.8.1780, Парис — 16.7.1857, Парис)—франсыз шаири.

Јарадыҹылыға 1798 илдә башламышдыр. Маһны жанрыны «јүксәк сәнәт» сәвијјәсинә галдырмыш, франсыз маһнысынын, иҹтимаи-сијаси маһны жанрынын устасы кими шөһрәт тапмышдыр. Маһныларында сијаси сатира әсас јер тутур. Б. крал һакимијјәтини, задәканларын күтлүјүнү («Маркиз де Караба», «Маркиза»), католик руһаниләрини («Мүгәддәс аталар», «Иблисин өлүмү») ифша етмишдир. Әсәрләриндә («Гоча сержант», «Кор диләнчи», «Гоча капрал») садә адамлар мәһәббәтлә тәсвир олунур. Сатирик маһныларына көрә 2 дәфә мүһакимә едилиб һәбс олунмушса да (1821, 1828), тә'гибләр ону әгидәсиндән дөндәрә билмәмишдир. Б. 1830 ил ијул ингилабынын иштиракчысы олмуш вә ону тәрәннүм етмишдир («Жак», «Гоча сәфил»). Азадлыг фикирләриндә бә'зән утопик сосиализмә әсасланмыш («Сәфеһләр»), јени ингилабын зәруријә фикринә кәлмишдир («Идеја»). К. Маркс Б.-нин јарадыҹылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир.

Әсәрләри: Сечилмиш ше'рләр, Б., 1938; Избр. песни, М., 1973; Песни. В кн.: П. Ж. Беранже, Песни. О. Барбье, Стихотворения, П. Дюпон, Песни, М., 1976.

Әд.: XIX әср хариҹи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Данилин Ю. И., Беранже и его песни. Критико-биогр. очерк, 2 изд., М., 1973.

БЕРА́Т (Berati)—Албанијанын ч.-унда шәһәр. Берат р-нунун инз. м. Осуми чајы саһилиндәдир. Шосе јоллары говшағы. Әһ. тәгр. 20 мин (1975). Бағчылыг, түтүнчүлүк вә үзүмчүлүк р-нунун мәркәзидир. Тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында нефт мә'дәнләри вар.

БЕ́РВИ В. В.—бах *Флеровски.*

БЕРГ Аксел Иванович (д. 10.11.1893, Оренбург ш.)—радиотехника саһәсиндә совет алими,

адмирал - мүһәндис (1955), ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү 1943), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ електротехника сәнајеси халг комиссарынын мүавини (1943—44) олмушдур. 1951 илдән ССРИ ЕА Радиотехника вә Електроника Ин-тунун директорудур. 1953—57 илләрдә ССРИ мүдафиә назиринин мүавини ишләмишдир. 1950—60 илләрдә ССРИ ЕА Радиофизика вә Радиотехника үзрә Үмумиттифаг Елми Шурасынын сәдри олмуш, 1959 илдән исә ССРИ ЕА Рәјасәт һеј'әти јанында «Кибернетика» комплекс проблеми үзрә елми шуранын сәдридир. 1964 илдән програмлы тә'лим үзрә Саһәләрарасы елми шуранын сәдри олмагла мүасир кибернетика наилијјәтләринин педагокикада тәтбиги ишләринә рәһбәрлик едир. Кејфијјәт вә е'тибарлылыг үзрә Саһәләрарасы елми шуранын рәһбәридир. 1962—65 илләрдә акад. В. А. Трапезниковла бирликдә 4 ҹилдлик «Истеһсалын автоматлашдырылмасы вә сәнаје електроникасы» енсиклопедијасынын баш редактору олмушдур.

Совет ҺДД кәмиләринин јени радио апаратлары илә тәҹһизиндә, ССРИ-дә радиолокасија васитәләринин јарадылмасында хидмәтләри бөјүкдүр. Б.-ин тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин јүксәлдилмәсиндә мүһүм ролу олан бир сыра елмитәдгигат ин-ту вә мүәссисә јарадылмышдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 5 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Радиотехника саһәсиндәки ишләринә көрә ССРИ ЕА-нын А. С. Попов ад. гызыл медалына лајиг көрүлмүшдүр (1951).

Әсәрләри: Теория и расчет ламповых генераторов, 2 изд., т. 1, М.—Л., 1935; Избранные труды, т. 1—2, М.—Л., 1964.

Әд.: Аксель Иванович Берг, М., 1965 (Материалы к биобиблиографии ученых СССР. Серия технических наук, в. 2); Радунская И. Л., Аксель Берг— человек XX века, М., 1971.

БЕРГ (Berg) Албан (9.2.1885, Вјана—24.12.1935, Вјана)— Австрија бәстәкары. А. *Шөнбергин* шакирди вә даваммычысы. Мусигидә *експрессионизмин* көркәмли нүмајәндәләриндән олмушдур. Б. «Вотсек» (1921, тамашасы 1925) вә «Лулу» (тамамланмајыб, тамашасы 1937) операларынын, скрипка илә оркестр үчүн консертин, симфоник вә камера әсәрләрин, бир сыра маһнынын мүәллифидир.

Әд.: Тараканов М., Музыкальный театр Альбана Берга, М., 1976.

БЕРГ Ејжен Августович (1892, Рига—20.9.1918)— Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын вә Вәтәндаш мүһарибәсинин иштиракчысы. 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. Балтик донанмасынын «Севастопол» кәмисиндә болшевик тәшкилатынын рәһбәрләриндән олмуш, октјабрын 26-на кечән кечә Гыш сарајына һүҹумда дәнизчиләр дәстәсинә башчылыг етмишдир. *Сентробалтын* үзвү иди. В. И. Ленинин тапшырығы илә Б. үсјан етмиш Москва фәһлә вә әскәрләринә көмәјә көндәрилән Балтик дәнизчиләринә башчылыг етмишдир. 1918 илин јајында Гафгаз Гызыл Ордусу ҺИК-нин үзвү сечилмиш вә орду рабитә хидмәтинин рәиси тә'јин едилмишдир. Азәрб.-да хариҹи мүдахиләчиләрә вә дахили әксингилаба гаршы вурушмушдур. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир. Латыш шаири В. Луксун «Ешг олсун» поемасы (Азәрб. дилинә дә тәрҹүмә едилмишдир), Ә. Ҹәмилин «Балтик матросу» ше'ри Б.-ин хатирәсинә һәср олунмушдур.

Әд.: 26 Бакы комиссары, Б., 1958; Микоян А. И., Дорогой борьбы, М., 1971.

БЕРГ Лев Семјонович (14.3.1876, Бендеры—24.12.1950, Ленинград) — совет ҹоғрафијашүнасы,

биолог. ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү 1928 илдән), РСФСР әмәкдар елм хадими (1934), ССРИ Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин президенти (1940—50). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1916 илдән Петроград ун-тинин проф., 1925 илдән һәмин ун-тин физики ҹоғрафија кафедрасынын мүдири олмушдур. Б. Гәрби Сибир, Орта Асија, Волгабоју, Гафгаз, Шәрги Авропа дүзәнлији, Бајкал көлү, Арал дәнизи, Хәзәр дәнизи вә ССРИ-нин башга р-нларында тәдгигат ишләри апармышдыр. Б. ҹоғрафија нәзәријјәси, ландшафтшүнаслыг, ихтиолокија, лимнолокија, иглимшүнаслыг, палеоҹоғрафија, рус ҹоғрафијасынын тарихи, кеоморфолокија, торпагшүнаслыг, глјасиолокија, зооҹоғрафија вә с. елм саһәләри үзрә 1000-дән артыг әсәрин мүәллифидир. Уруп а.-нда (Курил а-ры) вулкана, Памирдә вә Ҹунгарија Алатаусунда бузлаглара, Севернаја Земља а.-нда буруна Б.-ин ады верилмишдир. 60-дан артыг һејван вә биткинин латынҹа адына Б. ады дахил едилмишдир. 2 орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Избр. труды, т. 1—2, М., 1956—58.

Әд.: Памяти академика Л. С. Берга. Сборник работ по географии и биологии, М.—Л., 1955; Крупеников И. А., Л. С. Берг 1876—1950, Кишинёв, 1976.

БЕ́РГАМО (Bergamo)—Шимали Италијада, Ломбардија вил.-ндә шәһәр. Бергамо әјаләтинин инз. м. Әһ. 129,9 мин (1974). Тохуҹулуг сәнајеси, металлуркија, бору прокаты з-длары вар. Електрик апаратлары, к.т. машынлары, һәмчинин кимја вә јејинти сәнајеси үчүн аваданлыг истеһсал олунур. Ҹоғрафија хәритәләри һазырланыр. 12—15 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

БЕ́РГБУМ (Bergbom) Карло Јухана (2.10.1848, Виипури ш.—17.1.1906, Һелсинки)—фин театр хадими, драматург, фин театрынын баниси. 1872 илдә баҹысы Емилија Б. илә бирликдә Һелсинкидә илк даими Финландија театрыны (1902 илдән Финландија Милли

Театры) јаратмышдыр. «Леа», «Нишанланма» (А. Киви) вә с. пјесләри, «Трубадур» (Ч. Верди), «Севилја бәрбәри» (Ч. Россини), «Фауст» (Ш. Гуно) вә с. опералары тамашаја гојмушдур. Исвеч дилиндә «Помбал вә језуитләр» (1863), «Паоло Морони» (1870) фаҹиәләрини јазмышдыр.

БЕРГГО́ЛТС Олга Фјодоровна (16.5.1910, Петербург—13.11.1975, Ленинград) —рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Углич» (1932) повести вә «Ше'рләр» (1934) китабыны М. Горки рәғбәтлә гаршыламышдыр. «Феврал күндәлији», «Ленинград поемасы» (1942), «Сәнин јолун» (1945) поемалары, «Данышыр Ленинград» (1946) топлусу Ленинградын гәһрәманҹасына мүдафиәсинә һәср олунмушдур. «Первороссијск» (1950) поемасы социализмин илк гуруҹуларындан бәһс едир. «Күндүз улдузлары» (1959) автобиографик нәср, «Дүјүн» (1965) ше'р китаблары вә с. әсәрләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Собр. соч., т. 1—3, М., 1972—73; Ленинградская поэма. Поэмы и стихотворения, Л., 1976.

БЕ́РГМАН (Bergman) Ингмар (д. 14.7.1918, Упсала ш.)—Исвеч театр вә кино режиссору, ссенарист. Јарадыҹылыға 40-ҹы илләрдән башламышдыр. Буржуа ҹәмијјәтиндә мә'нәви не'мәтләрин дәјәрсизлији, инсанын тәнһалығы вә шәхсијјәтин ҹылызлашмасы, һәрб

«Чијәләк таласы» филминдән кадр. Реж. И. Б е р г м а н.

әлејһинә е'тираз мотивләри Б. филмләринин әсас проблемләриндәндир. Б.-ын һәјата мүнасибәти бә'зән пессимист олса да, о, филмләриндә мә'нәви дәјанәти шәр гүввәләрә гаршы гојур. Б. символик үмумиләшдирмәләрдән, истиарә вә мүбалиғәләрдән тез-тез истифадә едир. Филмләри: «Тәлхәкләр кечәси» (1953), «Јај кечәсинин тәбәссүмләри» (1955), «Једдинҹи дамға» (1956), «Чијәләк таласы» (1957), «Иблисин көзү» (1960), «Сүкут» (1963), «Шәхсијјәт» (1966), «Һәја» (1969), «Мүнасибәт» (1971), «Гышгырыглар вә пычылтылар» (1973) вә с. 1975 илдә Моцартын «Сеһрли флејта» операсыны екранлашдырмышдыр. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

БЕРГСОН (Bergson) Анри (18.10.1859, Парис—4.1.1941, Парис)—франсыз идеалист философу, *интуитивизмин* нүмајәндәси; Нобел мүкафаты лауреаты (1928). Б. интуисијаны фәлсәфи идракын ән јүксәк формасы һесаб етмишдир. Б.-а көрә, интуисија просесиндә субјект вә објект, варлыг вә идрак арасында һәд силинир, һәгигәт ашкар едилир. Онун фикринҹә, материја ҹансыз күтлә, мадди објектләр исә «өлү шејләрдир». Б. өзүнүн биоложи идеализмә (*витализм*) әсасланан «јарадыҹы тәкамүл» тә'лимини диалектик материализмә гаршы гојмушдур. Ҹәмијјәтә бахышларында Б. синфи һөкмранлығы «тәбии» һал, мүһарибәни исә «тәбиәтин лабүд гануну» һесаб етмишдир. Б. фәлсәфәси империализм дөврүнүн буржуа идеолокијасына хас олан иррасионализмин бариз ифадәсидир.

Б. фәлсәфәсинин буржуа философ вә социологларына, тарихчи вә јазычыларына, һәмчинин франсыз синдикалист һәрәкатынын лидерләринә бөјүк тә'сири олмушдур.

Әд.: В о р о н о в А. И., Интуитивная философия Бергсона, М., 1962; К у з н е ц о в В. Н., Французская буржуазная философия XX века, М., 1970.

БЕРД, Б ј о р д (Byrd) Ричард (25.10.1888, Уинчестер — 12.3.1957, Бостон)—Америка гүтб тәдгигатчысы, тәјјарәчи, адмирал. Б. Американын дөрд бөјүк Антарктида експедисијасынын (1928—30, 1933—35, 1939—41 вә 1946—47 илләрдә) рәһбәри олмушдур. Експедисијалар заманы Рокфеллер платосу, Гроссенор вә Едсел-Форд силсиләләри, Амундсен бузлағы, Мери Берд Торпағы (1929), Һорлик д-ры (1934), Һобс Саһили, Колер силсиләси, Уолгрин Саһили, Флетчер а. (1940), Американ-Һајленд платосу (1947) кәшф олунмуш, сејсмоложи тәдгигатлар, ҹоғрафи вә метеороложи мүшаһидәләр апарылмыш, Антарктидада даш көмүр јатагларынын олмасы тәсдиг едилмишдир. Американын Антарктидадакы елми ст.-на Б.-ин ады верилмишдир.

БЕРД—Ерм.ССР-дә шәһәр типли гәс. Шәмшәддин р-нунун мәркәзи. Тавуш (Товуз) чајы (Ахынча чајынын голу) саһилиндә, Товуз д.ј.ст.-ндан 28 *км* ҹ.-г.-дәдир. Әһ. 8,0 мин (1976). Шәраб, сүд вә ојунчаг з-длары, мешә сәнајеси тәсәррүфаты вар.

БЕРДАХ (Б е р д и м у р а т К а р г а б а ј оғлунун тәхәллүсү; 1827, индики Мујнак р-ну — 1900, орада)— Гарагалпаг шаири, Гарагалпаг әдәбијјатынын классики. Б. лирик, сатирик, дидактик ше'рләр, тарихи поемалар («Ајдос биј», «Аманкәлди» вә с.) јазмышдыр. Ингилабдан әввәлки Гарагалпаг әдәбијјатынын көркәмли нүмунәси олан «Ахмаг падшаһ» поемасында халгын истибдад әлејһинә мүбаризәси тәсвир едилир. Әсәрләриндә әмәји тәрәннүм етмиш, ичтимаи зүлмә, гадын әсарәтинә гаршы чыхмышдыр.

Ә с ә р и: Избранное, Ташкент, 1958.

БЕРДИ́ЧЕВ—УССР Житомир вил.-ндә шәһәр. Гнилопјат чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 80 мин (1976). Машынгајырма з-длары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, педагожи ин-т, машынгајырма техникуму, педагожи вә тибб мәктәбләри вар. 1545 илдән мә'лумдур.

БЕРДЈА́НСК (1939—1958 илләрдә О с и п е н к о) — УССР Запорожје вил.-ндә шәһәр. Бердјанск р-нунун мәркәзи. Азов дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 117 мин (1976). Машынгајырма, електротехника, нефт е'малы, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, педагожи ин-т, машынгајырма, үзүмчүлүк вә шәрабчылыг техникумлары, тибб мәктәби, 2 музеј вә с. вар. Палчыг вә үзүмлә мүалиҹә, һәм дә иглим курортудур. Б. 1827 илдә салынмышдыр.

БЕРДСК—РСФСР Новосибирск вил.-ндә шәһәр. Берд чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 63 мин (1976). Радио з-ду, јејинти сәнајеси, тибб мәктәби, әтрафында истираһәт евләри вар. Новосибирск су анбары Б. јахынлығындадыр.

БЕРЕ́БОСК, Б е р е А л е к с а н д р, Б е р е А п р е м о н т—пајыз армуду сорту. Вәтәни Гәрби Авропадыр. Ағачынын һүнд. 13 *м*, чәтири пирамидашәкилли вә сејрәк јарпаглыдыр. Кеч чичәкләјир, һәр ағачы 200—250 *кг*-адәк мәһсул верир. Мејвәси ири (150—180 *г*, бә'зән 400 *г*-а јахын), узунсов, гызылы-сары олур. Әти ағ, сулу, чох ширин вә әтирлидир. Сентјабрын ахырларында јетишир, бир аја гәдәр галыр. Б.б. өзүнү тозламыр. Ән јахшы тозлајычылары Вилјамс, Бере Арданпон, Сен-Жермен, Дүшес д'Ангулемдир. ССРИ-дә Шимали Гафгазда, Крымда вә Азәрбајҹанда бечәрилир.

БЕ́РЕГОВО—УССР Закарпатје вил.-ндә шәһәр. Берегово р-нунун мәркәзи. Ужгороддан 71 *км* ҹ.-г.-дәдир. Д.ј. ст. Шәраб, консерв, дәри, түтүн-ферментасија з-длары, тикиш ф-ки, мебел комбинаты, тибб мәктәби вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. Берегово р-нунда бағчылыг вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир.

БЕРЕГОВО́Ј Кеорки Тимофејевич (д. 15.4.1921, Полтава вил., Карловск р-ну, Фјодоровка к.)—ССРИ тәјјарәчи-космонавты, авиасија кенерал-мајору (1968), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1968), ССРИ-нин әмәкдар сынагчы тәјјарәчиси (1961). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1964 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һүҹумчу авиасија ескадрилјасынын командири олмушдур. «Сојуз-3» кәмисиндә учмуш (26—30.10.1968), учуш ориjентасијасынын мүхтәлиф үсулларыны тәтбиг етмәклә кәмини орбитдә бир нечә дәфә маневр етдирмиш, ики дәфә «Сојуз-2» кәмисинә јахынлашмышдыр. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски, III дәрәҹәли Богдан Хмелнитски, I дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси вә 2 Гырмызы Улдуз орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Р я б ч и к о в Е. И., Георгий Тимофеевич Береговой, Донецк, 1974, С о м о в Г., Третья высота, М., 1975.

БЕРЕЗА́Н—Гара дәнизин шм.-г.-индә, Днепр лиманынын кирәҹәјиндә ада. Очаков ш.-ндән 12,8 *км* г.-дәдир. Уз. шм.-дан ҹ.-а 850 *м*, ени ҹ.-да 200 *м*, шм.-да 850 *м*-дир. Б.-да 19 әсрин 80-ҹи

илләриндә газынтылар заманы е.ә. 7 әсрә аид гәдим јунан мәскәнләри, Рома дөврүнүн (ерамызын илк әсрләри) әшјалары, 10—12 әсрләрә аид славјан гәсәбәси тапылмышдыр. *Севастопол үсјанынын* (1905) фәал иштиракчыларындан лејтенант П. П. Шмидт вә 3 матрос (А. И. Гладков, Н. Г. Антоненко, С. П. Частник) 1906 ил мартын 6-да Б.-да күлләләнмишләр.

БЕРЕЗИН Илја Николајевич (31.7. 1818, Перм—3.4.1896, Петербург)—рус шәргшүнасы. Казан ун-тини битирмишдир (1837). М. *Казым бәјин* тәләбәсидир. 1846—55 илләрдә Казан, 1855 илдән исә Петербург ун-тинин проф. олмушдур. Әсас тәдгигатлары Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин тарихи, филолокијасы вә археолокијасына һәср едилмишдир. 1842—45 илләрдә Дағыстан, Загафгазија, Түркијә вә Ирана сәјаһәт етмиш вә «Шәргә сәјаһәт» (ч. 1—2; 1850—52) әсәрини јазмышдыр. Шәргә сәјаһәти заманы Азәрб.-да да олмуш, бир сыра тарихи абидәләрин китабәләрини охумушдур. Бакыда А. Ә. Бакыхановла көрүшмүш вә онун зәнкин китабханасыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Б. Рәшидәддинин «Ҹами әт-тәварих» әсәринин 1-чи ҹилдини рус дилинә чевирмиш вә гејдләрлә нәшр етдирмишдир (1858—88). Русијада фарс дилинә аид илк дәрслијин—«Фарс дилинин грамматикасы» (1853) әсәринин мүәллифидир.

Әсәрләри: Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам), СПБ, 1850; Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, СПБ, 1864; Турецкая хрестоматия, т. 1—3, Казань—СПБ, 1857—90.

Әд.: Данциг Б. М., Русские путешественники на Ближнем Востоке, М., 1965; Рзаев А. К., Мирза Казем-бек, Б., 1965.

БЕРЕЗИНА—БССР-дә чај. Днеприн сағ голу. Уз. 613 *км*, һөвзәсинин саһ. 24 500 *км*²-дир. Минск јүксәклијинин шм.-ш.-индән башланыр. Мәркәзи Березина дүзәнлији илә ахыр. Мәнсәбиндән 505 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Днепр вә Гәрби Двина һөвзәләрини бирләшдирән Березина су системинә дахилдир. Мүһүм голлары: Бобр, Клева, Олса, Ола (сағдан), Гајна, Свислоч (солдан). Борисов вә Бобрујск ш.-ләри Б. саһилиндәдир.

Вәтән мүһарибәси (1812) заманы—нојабрын 14—17-дә Б. саһилиндәки вурушмада (франсыз ордусу 75—80 мин, рус ордусу тәгр. 100 мин нәфәр) франсызлар 50 миндәк итки вермишдиләр.

Совет—Полша мүһарибәси (1920) вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) дөврүндә дә Б. саһилиндә вурушмалар олмушдур.

БЕРЕЗИТ—сүхур. Кварс (25—50%), албит (5—25%), серисит (10—15%) вә карбонатдан (0—10%) ибарәтдир. Рәнки ағ, ачыг-боз, сарымтыл олур. Гранит тәркибли сүхурларын һидротермал-метасоматик јолла дәјишмәси нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Б. вә березитләшмиш сүхурлар гызыл вә полиметал јатагларынын ахтарышы үчүн әсас әламәтләрдән биридир.

БЕРЕЗНИКИ — РСФСР Перм вил.-ндә шәһәр. Кама чајы саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 172 мин (1976). Б. зәнкин хөрәк дузу, калиум вә магнезиум дузлары јатагларынын олдуғу саһәдәдир. ССРИ-нин мүһүм кимја сәнајеси мәркәзидир (калиум, титан-магнезиум комбинатлары, сода, анилин бојасы, азоттук з-длары). Б.-дә тикинти материаллары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, иншаат техникуму, тибб, мусиги мәктәбләри, 8 техники пешә мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

БЕРЕЗНЈАКИ — Јарославл вил.-нин Рыбинск р-нунда Березнјаки к.(РСФСР) јахынлығында 3—5 әсрләрә аид јашајыш јеринин харабалығы. 1934—35 илләрдә П. Н. Третјаков тәдгиг етмишдир. *Дјаково мәдәнијјәтинә* аиддир. Археложи газынтылар заманы евләр, анбар, дәмирчихана, әјиричилик вә тохуҹулуг е'малатханалары вә с. ашкар едилмишдир. Дәмир аләтләрдән кениш истифадә етмиш Б. сакинләринин әсас мәшғулијјәти малдарлыг вә әкинчилик олмушдур. Тапынтылар Б. сакинләринин Днепрбоју вә Прибалтика тајфалары илә әлагәләрини сүбут едир.

БЕРЕНДЕЛӘР — рус салнамәләриндә (1097 илдән 12 әсрин сонунадәк) ады чәкилән түрк мәншәли көчәри тајфа. Јәгин ки, оғуз тајфа бирләшмәсиндән идиләр. 11 әсрин 2-чи јарысында Б. онлара гоһум олан *торклар* вә *печенегләрлә* бирликдә ҹәнуби рус чөлләриндә, Кијев вә Перејаславл кнјазлығы јахынлығында мәскән салмышдылар. Тәгр. 1146 илдә Б., торклар, печенегләр, гарагалпаглар вә б. тајфа бирләшмәсини јаратмыш вә рус кнјазларынын «вассалы» олмушлар. 12 әсрдә Б.-дә феодал мүнасибәтләри јаранмаға башламышды. Б.-ин кнјаз вә ә'јанлары, һабелә шәһәрләри олмушдур. Кијев кнјазлары *гыпчагларла* мүһарибәләрдә, дахили чәкишмәләрдә Б.-ин сүвариләриндән истифадә етмишләр. 13 әсрин әввәлләриндә монгол-татарларын Русијаја һүҹуму илә әлагәдар Б.-ин бир һиссәси Болгарыстана вә Маҹарыстана көчдү, галаны исә Гызыл Орда әһалиси илә гарышды.

Әд.: Голубовский П. [В.], Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, Киев, 1884; Плетнева С. А., Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях, МИА СССР, М.—Л., 1958, № 62.

БЕРЖЕ Адолф Петрович (10.8.1828, Петербург—13.2.1886, Тифлис) — рус шәргшүнасы, гафгазшүнас. Гафгаз Археографија Комиссијасынын сәдри олмушдур (1864—86). Гафгаз вә Шәрг тарихинә, археолокија, етнографија вә әдәбијјатына даир әсәрләрин мүәллифидир. 12 ҹилдлик «Гафгаз археографија комиссијасынын актлары»нын 11 ҹилди онун редактәси илә чыхмышдыр. Азәрб. дилини билмиш, 18—19 әсрләр Азәрб. шаирләринин әсәрләриндән нүмунәләр әсасында тәртиб етдији «Гафгаз вә Азәрбајҹанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәҹмуә...» китабыны Лејпсигдә алманҹа мүгәддимә илә нәшр етдирмишдир (1868). «Азәрбајҹан дилиндә нәғмәләр мәҹмуәси» дә (әлјазмасы) тәртиб етмишдир. «Загафгазија мүсәлман шаирләри һаггында бир нечә сөз» мәгаләси вар. Мирзә Ҹамал Ҹаваншир Гарабағинин «Гарабағ тарихи»ни рус дилинә чевирмиш вә мүгәддимә илә «Кавказ» гәзетиндә дәрҹ етдирмишдир. М. Ф. Ахундовла дост олмушдур. М. Ф. Ахундов Азәрб. шаирләринин ше'рләр мәҹмуәсинин һазырланмасында Б.-јә, о исә «Кәмалүддөвлә мәктублары»нын рус дилинә тәрҹүмәсиндә М. Ф. Ахундова көмәк етмишдир.

Әд.: Гасымзадә Ф. С., М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадыҹылығы, Б., 1962; Гулак Н. И., А. П. Берже как ориенталист, «Русская старина», т. VI, кн. 12, 1887.

БЕРЗИН (партија тәхәллүсләри: Зијемелис, Павловски вә с.) Јан Антонович (11.10.1881, Лифландија губ.-нын Венден гәзасы—29.8.1938)—совет дөвләт вә партија хадими, публисист, Латвијада ингилаби һәрәкатын гочаман иштиракчыларындан бири. 1902 илдән Сов.ИКП үзвү. 1906—07 илләрдә РСДФП Петербург Комитәсинин үзвү вә катиби, партијанын 5-чи (Лондон) гурултајынын нүмајәндәси олмушдур.

1908 илдә харичә кетмишдир. РСДФП МК Харичи бүросунун, Латыш Өлкә С.-Д. Партијасы харичи груплары болшевик бүросунун вә Латвија С.-Д. Партијасы МК-сынын (1917) үзвү иди. РСДФ(б)П-нин 6-чы гурултајында МК үзвү, РК(б)П-нин 7-чи гурултајында МК үзвлүјүнә намизәд, 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајында (1917) ҮРМИК үзвү сечилмишдир. Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин катиби (1919—20), Исвечрә, Финландија, Инкилтәрә вә Австријада дипломатик ишдә олмушдур. 1932 илдән ССРИ вә РСФСР Мәркәзи Архив Идарәсинин рәиси иди. Партија тарихинә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты тарихинә даир әсәрләри вар.

Әд.: Герои Октября, т. 1, Л., 1967

БЕРЗИН Лилита (әсл ады вә фамилијасы Лилија Давыдовна Приеде-Берзиня) (д. 17.7.1903, Рига)—латыш совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1956). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947). 1949 илдән Сов. ИКП үзвү. 1922 илдән Ј. Рајнис ад. Бәдаје Театрында (Рига) ишләјир. Лирик-гәһрәмани вә комик ролларда чыхыш едир.

Роллары: Спидола («Ишыг вә кечә», Ј. Рајнис), Марија Стүарт («Марија Стүарт», Ф. Шиллер), Кручинина («Күнаһсыз мүгәссирләр», А. Островски), Шурка («Јегор Булычов вә башгалары», М. Горки), Филумена («Филумена Мартурано», Е. де Филиппо) вә б. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЕРИ-БЕРИ (сингалча зәифлик), алиментар полиневрит, B_1 авитаминозу—гидада B_1 витамининин (тиамин) чатышмамасы нәтиҹәсиндә баш верән хәстәлик. Бу витаминләр гидада олмадыгда организмдә карбоһидрат мүбадиләси позулур, сүд вә пироүзүм туршулары топланыр, бу да периферик синир системинин зәдәләнмәсинә (полиневрит), үрәк-дамар позғунлугларына, өдем әмәлә кәлмәсинә вә с. һаллара сәбәб олур. Б.-б башлыҹа олараг әһалиси, әсасән, гилафсыз дүјү илә гидаланан Шәрги

Ҹәнуб-Шәрги вә Ҹәнуби Асија өлкәләриндә јајылмышдыр. М ү а л и ҹ ә с и: B_1 витамини препаратлары ичмәк, јахуд вурдурмаг. П р о ф и л а к т и к а с ы: тәркибиндә B_1 витамини олан гида (2-ҹи нөв ундан һазырланан буғда вә арпа чөрәји, гарабашаг, арпа јармасы, пивә мајасы) вә с. јемәк.

Әд.; О с т р о в с к и й Ю. М., Тиамин, Минск, 1971, библиогр.; Ш и л о в П. И. и Я к о в л е в Т. Н., Основы клинической витаминологии, Л., 1974.

БЕРЙЛ (јун. bḗryllos)—силикатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби $Al_2Be_3[Si_6O_{18}]$. Һексагонал сингонијада кристаллашыр. Мүхтәлиф рәнкдә олур. Јашылы-көј Б. аквамарин, ачыг јашыл Б. зүмрүд, гызылы-сары Б. һелиодор, чәһрајы Б. воробјовит адланыр. Сәртлији 7,5—8, сыхлығы 2650—2800 *кг/м*³. Призматик, ијнәвары кристаллар әмәлә кәтирир. Кварс, турмалин, флүорит вә с. илә бирликдә тапылыр. Гранит пегматитләриндә, грејзенләрдә, скарнларда, метасоматик типли пневматолит-һидротермал јатагларда әмәлә кәлир. Бериллиум алмаг үчүн мүһүм минералдыр. Тәмиз, шәффаф нөвү гијмәтли бәзәк дашыдыр. Јатаглары ССРИ, АБШ, Колумбија вә с. јерләрдәдир.

БЕРЙЛЛИУМ (лат. Beryllium), Be—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин II групундадыр. Ат. н. 4, ат. к. 9,0122-дир. Сабит изотопу ^9Be вә сүн'и радиоактив изотопларындан ән чох әһәмијјәтлиси ^7Be-дир. Б. надир тапылан елементдир, Јер габығында орта мигдары күтләчә $6\cdot10^{-4}$%-дир. Б.-у 1798 илдә франсыз кимјачысы Л. Воклен *берил* минералындан BeO шәклиндә алмышдыр (ады да бурадан көтүрүлмүшдүр).

Б. ачыг-боз рәнкли көврәк металдыр, сыхлығы 1847,7 *кг/м*³-дир, 1284°С-дә әријир, 2450°С-дә гајнајыр. Истилик тутуму бүтүн металларынкындан јүксәкдир. Истилији чох јахшы кечирир.

Кимјәви бирләшмәләриндә Б. икивалентлидир; сәтһи назик оксид пәрдәси илә өртүлдүјү үчүн оксидләшмәјә давамлыдыр; флүорид, хлорид вә дурулашдырылмыш сулфат туршуларында асан һәлл олур, гәләвиләрин суда мәһлуллары илә реаксијаја кириб, б е р и л л а т л а р әмәлә кәтирир (мәс., Na_2BeO_2); һидрокенлә билаваситә бирләшмир; јүксәк темп-рда оксикен, азот, карбон вә хлорла, һабелә металлардан бир чоху илә бирләшиб оксид (BeO), нитрид (Be_3N_2), карбид (Be_2C), хлорид ($BeCl_2$) вә мүхтәлиф бериллидләр верир; һидроксиди $Be(OH)_2$ амфотер хассәли зәиф әсасдыр; дузлары чох һигроскопикдир, онларын чоху суда јахшы һәлл олур.

Сәнаједә Б. вә онун бирләшмәләри берил минералындан алыныр. Б. атом реакторларында нејтронларын сүр'әтини азалдан вә онлары әкс етдирән һиссәләр һазырламаг үчүн, һабелә авиасија, ракет вә космоса учуш техникасында, ҹиһазгајырма вә с. сәнаје саһәләриндә ишләдилир. Учучу бирләшмәләри, һабелә дахилиндә Б. вә онун бирләшмәләри олан тоз чох зәһәрлидир. Битки вә һејванлардан бир чохунун тохумаларында ҹүзи мигдарда Б. вар.

Әд.: Химия и технология редких и рассеянных элементов, т. 2, М., 1969; К е м п б е л Д., Современная общая химия, т. 2, пер. с англ., М., 1975.

БЕРЙЛЛИУМ ӘРИНТИЛӘРИ — *бериллиумун* мүхтәлиф металларла әринтиләри. Б.ә.-нин сәнаједә тәтбиги 20 әсрин 50-ҹи илләриндән башланылмышдыр. Бериллиум аз пластик олдуғундан пластик деформасија јолу илә бериллиум мә'мулатынын алынмасы чәтинлик төрәдир. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн бә'зи Б.ә.-нин тәркибинә Ag, Sn, Cu, Si, Al вә б. металлардан бири дахил едилир. Мәс., тәркибиндә 1,9—3,7% Ag олан Be—Ag системли әринтиләрин пластиклији јүксәкдир. Бериллиум әсаслы материалларын әсас мүсбәт ҹәһәти 600—800°С-јәдәк темп-рларда хүсуси мөһкәмлик вә хүсуси сәртлијинин јүксәк олмасы, мәнфи ҹәһәти исә отаг темп-рунда вә даһа ашағы темп-рларда аз пластик вә зәһәрли олмасыдыр. Б.ә., әсасән, дәгиг ҹиһаз истеһсалы, нүвә енеркетикасы, космонавтика, авиасија, кәмигајырма вә с. саһәләрдә кениш тәтбиг олунур.

Әд.: Конструкционные материалы, т. 1, М., 1963; Тугоплавкие металлические материалы для космической техники, пер. с англ., М., 1966; З е л и к м а н А. Н., М е е р с о н Г. А., Металлургия редких металлов, М., 1973.

БЕРЙЛЛИУМ ФИЛИЗЛӘРИ—бериллиумун алынмасы үчүн истифадә едилән минерал агрегатлар. Бериллиум филиздә ајрыча минерал шәклиндә вә һәмчинин сүхур әмәлә кәтирән минералларда изоморф гарышыг (адәтән 5—10%-дән чох олмур) һалында олур. Б.ф.-нә берил (BeO 10—12%), фенакит (42—45%), бертрандит (40—42%), келбертрандит (32—35%), хризоберил (18—20%) вә с. дахилдир. Бериллиум минералы филиздән әл илә сечилиб ајрылыр, јахуд филизи сафлашдырмагла алыныр. Б.ф.-нин јатаглары ендокен мәншәлидир. Онлар гранит, субгәләви гранитоид массивләринин јајылдығы саһәләрлә әлагәдардыр. Постмагматик просесләр нәтиҹәсиндә әмәлә кәлир. Јатаглары ССРИ, АБШ, Бразилија, Аркентина, Мексика, ҸАР, Мозамбик, Ҹәнуби Родезија, Уганда, Мадагаскар, Һиндистан вә с. јерләрдәдир.

БЕРИЛЛИУМЛАМА—1100°С-јә гәдәр темп-рда полад мә'мулатларын (бә'зән дә башга әринтиләрин) оксидләшмәсинин гаршысыны алмаг, сәтһ бәрклијини вә газ коррозијасына давамлылығыны артырмаг үчүн үст тәбәгәсинин бериллиумла дојдурулмасы просеси. Б. тозвары гатышыгларда вә ја газ мүһитиндә апарылыр. Мәс., 4 саат әрзиндә 1050°С-дә полад—10 үзәриндә 0,15—0,2 *мм* галынлығында бериллиум гаты әмәлә кәлир. Б. анҹаг одадавамлы әринтиләр үчүн тәтбиг едилир.

БЕ́РИНГ (Bering) Витус Ионассен (1681—8.12.1741)—дәниз сәјјаһы, рус донанмасынын забити. Әслән данимаркалыдыр. Биринҹи Камчатка експедисијасына (1725—30) рәһбәрлик етмиш, А. И. Чириковла бирликдә Камчатканын ш., Чукот ј-анын исә ҹ. вә ш. саһилләри бојунҹа үзүб, Асија илә Америка арасындакы боғаздан (сонралар Б.-ин ады верилмишдир) кечмиш, Мүгәддәс Лаврента вә с. адалары кәшф етмишдир. Б. икинҹи Камчатка експедисијасынын (1733—43) да рәиси олмушдур. «Мүгәддәс Пјотр» кәмисиндә Шимали Американын саһилләринә чатмыш, Алеут а-рынын бир нечәсини кәшф етмишдир. Б. експедисија дөврүндә индики Беринг а.-нда вәфат етмишдир. Беринг дәнизи, Беринг боғазы, Беринг а. вә с. онун шәрәфинә адландырылмышдыр.

БЕ́РИНГ А́ДАСЫ—Беринг дәнизиндә, Командор а-ры групунда ада. Саһ. 1660 *км*², һүнд. 751 *м*-ә гәдәрдир. Палеокен-Неокенин туфлу чөкүнтүләриндән вә Антропокенин еффузив сүхурларындан ибарәтдир. Иллик јағынты тәгр. 500 *мм*. Биткиси тундра типлидир. Саһилләриндәки јатагларда дәнизпишији, дәниз гундузу, сивуч, нерпа вә с. вар. 1741 илдә В. *Беринг* кәшф етмишдир.

БЕ́РИНГ БОҒАЗЫ—Асија вә Шимали Америка арасында боғаз. Шимал Бузлу океаныны Сакит океанла бирләшдирир. Ени 35—86 *км*, дәринлији 42 *м*-ә гәдәрдир. Октјабрдан августадәк үзән бузларла өртүлү олур. Б.б.-ндакы Диомид а-ры арасындан ССРИ вә АБШ-ын дөвләт сәрһәди кечир. Б.б.-ны 1648 илдә С. И. *Дежнјов* кәшф етмишдир. 1728 илдә бурадан үзүб кечмиш В. *Берингин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БЕ́РИНГ ДӘНИЗИ—Асија, Америка арасында Сакит океанын јарымгапалы дәнизи. Г.-дә ССРИ, ш.-дә АБШ (Алјаска) әразиси илә һүдудланыр. Шм.-да Беринг боғазы илә Шимал Бузлу океаны, ҹ.-да Алеут а-ры вә Командор а-ры арасындакы боғазлар васитәсилә Сакит океанла әлагәләнир. Саһ. 2304 мин *км*², сујунун һәҹми 3683 мин *км*³, орта дәринлији 1598 *м*, макс. дәринлији 4191 *м*-дир. Саһилләри чох парчаланмышдыр, ш.-и, әсасән, дүзәнлик, г.-и дағлыгдыр. Бөјүк көрфәзләри: г.-дә Анадыр вә Олјутор, ш.-дә Нортон вә Бристол. Адалары (Мүгәддәс Лаврента, Каракин, Нунивак, Прибылов вә с.) материк мәншәлидир. Б.д.-нә Анадыр вә Јукон чајлары төкүлүр. Шм. һиссәсиндә Арктика вә субарктика иглими, ҹ. һиссәсиндә мүлајим дәниз иглими вар. Һаванын орта темп-ру ән сојуг ајда (феврал) шм.-да —23°С, ҹ.-да 0-дан —4°С-јәдәк, ән исти ајда (август) мүвафиг олараг 5—10° С-дир. Иллик јағынты 200—400 *мм*-дән (шм.-да) 1500 *мм*-ә (ҹ.-да) чатыр. Сәтһ суларынын темп-ру февралда ҹ. һиссәдә 2°С, галан һиссәдә —1°С-дән ашағыдыр. Августда темп-р ҹ.-да 9—10°С, шм.-да 5—6°С олур. Сәтһ ахынларынын истигамәти саат әгрәби һәрәкәтинин әксинәдир. Сујун шәффафлығы 16 *м*. Сәтһ суларынын дузлулуғу шм. вә шм.-г.-дә 31—32,75‰, ҹ.-ш.-дә 32,5—33,25‰-дир; дәринлијә доғру дузлулуг 34,6‰-ә гәдәр артыр. Б.д. гышда донур (ҹ.-г. һиссәсиндән башга). Балыгла (камбала, горбуша, кета, палтус вә с.) зәнкиндир. Дәнизпишији, калан, суити, морж, боз балина, кашалот вә с. мәмәлиләр јашајыр. Гајалыг јерләрдә «гуш базарлары» вар. Мүһүм портлары: Провиденија (ССРИ) вә Ном (АБШ). *Шимал дәниз јолунун* бир һиссәси олмагла Б.д. ССРИ үчүн бөјүк нәгл. әһәмијјәтинә маликдир.

Дәниз сәјјаһы В. *Берингин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БЕ́РИНГ ДӘНИЗИ МӘДӘНИЈЈӘТИ—гәдим ескимосларын мәдәнијјәти. Е.ә.

сонунҹу әсрләрдән ерамызын 17 әсринәдәк Беринг дәнизи саһилиндә вә а-рында, Беринг боғазы вә Арктиканын она јахын саһилләриндә јајылмышды. Совет вә Америка алимләринин апардығы газынтылар (1928—60) нәтиҹәсиндә Б.д.м.-нин инкишаф мәрһәләләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Е.ә. 3 әсрдән ерамызын илк әсрләринәдәк давам едән гәдим мәрһәлә үчүн кириш тунелләри олан јарымгазма евләр, дашдан вә чилаланмыш шистдән әмәк аләтләри, кил габ вә чыраглар, һарпун учлуглары, морж дишиндән һејкәлчикләр вә с. характеракдир.

Әд.: Руденко С. И., Древняя культура Берингова моря и эскимосская проблема, М.—Л., 1947.

БЕРИТАШВИЛИ (Беритов) Иван Соломонович (10.1.1885, Тифлис губ.-нын Вечини к.—29.12.1974, Тбилиси) — совет физиологу. ССРИ ЕА (1939), ССРИ Тибб ЕА (1944) вә Күрҹ.ССР ЕА акад. (1941). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1964). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). Б. 1941 илдән Күрҹ. ССР ЕА Физиолокија Ин-тунун директору, 1951 илдән һәмин ин-тун елми рәһбәри олмушдур. Тәдгигатлары әзәлә вә синир системләринин физиолокијасына аиддир. Б. онургалы һејванларын синир фәалијјәтини тәдгиг едәркән шәрти рефлексләр заманы икитәрәфли мүвәггәти рабитәнин әмәлә кәлдијини, онларын нејро-психоложи фәалијјәтиндә сурәт вә емосија јаддашы һадисәләрини ашкар етмиш вә бу просесдә бејнин ајры-ајры шө'бәләринин фәалијјәтини ајдынлашдырмыш, онургалы һејван вә инсанда фәза ориjентасијасы просессиндә көрмә илә јанашы лабиринт ресепторларынын ролуну мүәјјәнләшдирмишдир. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Нервные механизмы поведения высших позвоночных животных, М., 1961; Об образной психонервной деятельности животных, М., 1966; Структура и функции коры большого мозга, М., 1969.

«БЕРЈОЗКА», «Берјозка» Дөвләт Академик Хореографија Ансамблы—рус хореографик рәгс ансамблы. 1948 илдә тәшкил олунмушдур. Ансамблын тәшкилатчысы вә рәһбәри ССРИ халг артисти Н. С. Надеждинадыр. Ансамбл әввәлләр гадынлар групундан ибарәт олмуш, 1959 илдән киши групу да јарадылмышдыр. 100 нәфәрдән чох үзвү олан ансамблын програмына ахычы хороводлар (маһны вә рәгсләрдән ибарәт јаллыјабәнзәр рус халг ојуну), лирик рәгс миниатүрләри, чошгун рәгсләр, гәдим рус мәишәт вә мәрасим сәһнәләрини тәсвир едән рәгсләр дахилдир. 60-а гәдәр хариҹи өлкәдә чыхыш етмишдир.

БЕРЈОЗОВСКИ — РСФСР Кемерово вил.-ндә шәһәр. Барзас вә Шурап (Об һөвзәси) чајлары арасындадыр. Дәмир јолу стансијасы. Дәмир-бетон конструксијалары вә мә'мулатлары з-длары вар. Јахынлығында даш көмүр чыхарылыр вә сафлашдырылыр.

БЕРЈОЗОВСКИ—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Берјозовка чајы (Пышманын голу) саһилиндәдир. Березит д.ј. ст.-ндан 6 *км* аралыдыр. Гызыл чыхарылыр (18 әсрин орталарындан). Дәмир-бетон мә'мулатлары з-ду, мебел, халча, тикиш ф-кләри вар. Јахынлығында торф истеһсал олунур.

БЕРК Нуруллаһ (д. 1904, Истамбул)—түрк рәссамы, сәнәтшүнас. Парис Тәсвири Сәнәт Академијасыны битирмишдир (1929). 1939 илдән Истамбул Зәриф Сәнәтләр Академијасында вә с. рәссамлыг мәктәбләриндә дәрс дејир. 1933 илдә тәшкил едилмиш «Д групу»нун јарадыҹыларындандыр (бу групун үзвләринин илк мәгсәди Түркијә бәдии сәнәтинин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринин сахланылмасындан ибарәт олмушдур). Әввәлләр *импрессионизмә* мејл едән Б.-ин јарадыҹылығында сонралар милли *експрессионизм* ахтарышлары әксини тапмышдыр. «Јуху», «Палтар үтүләјән гадын», «Истамбул лиманы» вә с. графика вә бојакарлыг әсәрләри вар. Б.-ин таблолары бир сыра хариҹи өлкәдә ЈУНЕСКО хәтти илә тәшкил едилән сәркиләрдә көстәрилмишдир. Б. Москвада, Бакыда (1965—66) вә с. јерләрдә Түркијә бәдии сәркиләринә рәһбәрлик етмишдир. Әсәрләри Парис, Лондон, Рома, Измир вә б. ш.-ләрин милли музејләриндә, еләҹә дә шәхси коллексијаларда сахланылыр. Сәнәтшүнаслыға даир бир чох китабын мүәллифидир («Модерн сәнәт», «Түрк һејкәлтәрашлары» вә с.).

БЕРКЕРИ, Бәркәри — орта әср шәһәри. Әрәб мүәллифләриндән Истәхри (10 әср), Ибн Һавгәл (10 әср), Идриси (12 әср) вә б. Б.-дән Азәрб. шәһәри кими бәһс етмишләр. Бизанса кедән карван јолу үзәриндә јерләшән Б. еһтимал ки, монгол һүҹумлары заманы дағыдылмышдыр.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974.

БЕРКЛИ (Berkeley) Ҹорҹ (12.3.1685, Килкенни јахынлығында, Ирландија—14.1.1753, Оксфорд)—инкилис философу, субјектив идеалист, јепископ. 18 әср инкилис буржуазијасынын мәнафејинә хидмәт етмиш Б.-јә көрә, јалныз руһун вә «Мән»ин субстансијасы мөвҹуддур, хариҹи аләм исә дујғуларын мәҹмусудур. Б. материја анлајышыны тәкзиб едәрәк көстәрирди ки, предмет вә дујғу ејни шејләрдир. Б. анлајышлары објектив мәзмуну олмаjан шәрти ишарәләр адландырырды. Б.-нин фикринҹә, бүтүн кејфијјәтләр мүтләг субјектив мәзмуна маликдир. Б.-нин фәлсәфәси *емпириокритисизмин* (Мах, Авенариус вә б.) идеја мәнбәләриндән олмушдур.

В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә Б.-нин субјектив-идеализмини кәскин тәнгид етмишдир.

Әд.: Нарский И. С., Западно-европейская философия XVIII века, М., 1973.

БЕРКЛИ (Berkeley)—АБШ-ын г.-индә, Калифорнија штатында шәһәр. Сан-Франсиско көрфәзиндә порт. Әһ. 110 мин (1974). Окленд вә Ричмонд шәһәрләри илә бирликдә Сан-Франсисконун шәһәрәтрафы сајылыр. Машынгајырма, кимја, әчзачылыг, јејинти сәнајеси мүәссисәләри; нәздиндә атом физикасы саһәсиндә ири тәдгигат мәркәзи олан Калифорнија ун-ти вә с. вар.

БЕРКЛИУМ, беркелиум (Berkelium), Bk—сүн'и алынмыш радиоактив кимјәви елемент, *актиноидләрдәндир*, ат. н. 97-дир, 1949 илдә американ алимләри С. Томпсон, А. Киорсо вә Г. Сиборг америсиум 3-оксиди ($^{241}Am_2O_3$) тсиклотронда α-һиссәҹикләрлә бомбардман етмәклә алмышлар. Синтез едилдији Беркли ш.-нин (Калифорнија, АБШ) шәрәфинә Б. адландырылмышдыр. Күтлә әдәдләри 243—250 олан 8 изотопу мә'лумдур. Ән давамлы изотоплары ^{247}Bk ($T_{1/2}$ = 1380± 250 ил) вә ^{249}Bk-дур ($T_{1/2}$ = 314 күн). Бирләшмәләриндә 3- вә 4- валентлидир.

Әд.: Әфәндијев Һ. Х., Рустәмов П. Һ., Гарајев З. Ш., Надир елементләр кимјасына кириш, Б., 1964; Кемпбел Д., Современная общая химия, т. 2, пер. с англ., М., 1975.

БЕРКУТ (Aquila chrysaëtus)—*гырғылар* фәсиләсиндән гартал. Уз. 95 *см*-дәк, ачылмыш һалда ганадлары 2 *м*-дәк олур. Рәнки түнд-гонурдур. Авропа, Асија, Шимали Америка, һәмчинин Шимали Африканын мешә вә дағларында, ССРИ-дә мешә зонасынын шм. сәрһәдләринәдәк раст кәлир; Азәрб. ССР-дә јүксәк дағларда јашајыр.

Довшан, гуш, кәмириҹиләр, сүрүнәнләр, гурбаға, һәшәрат вә лешлә гидаланыр. Ағаҹ вә гајаларда дүзәлтдији јуваја 1—2 јумурта гојур. Орта Асијада, Газах. ССР-дә түлкү, довшан, бә'зән ҹејран вә ҹанавар овламаг үчүн истифадә едилир. Б.-ун әтҹәбалалары узун мүддәт әлә өјрәдилиб ова алышдырылыр.

БЕРКУТГАЛА—Гарагалпаг МССР-ин Турткул р-ну әразисиндә 6—8 әсрләрә аид гала харабалығы; гәдим Харәзмдә кениш ваһәнин мәркәзи олмушдур. 1937—38 вә 1954—55 илләрдә Харәзм експедисијасы тәдгиг етмишдир. Б. мөһкәмләндирилмиш ири феодал маликанәләриндән вә јанындакы кичик шәһәрдән ибарәт иди. Шәһәр әразисиндәки 8 әсрә аид бина галыгларында тунҹ вә дәмир әшјалар, сиккәләр вә с. тапылмышдыр. Гәср вә шәһәрин бир һиссәси антик дөвр истеһкамынын харабалығы үстүндә тикилмишдир. Б. *Африғиләр мәдәнијјәтинин* характерик абидәсидир.

Әд.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948.

БЕРКЕН (Bergen)—Норвечдә шәһәр. Атлантик океанында порт. Әһ. 214 мин (1975). Әһалинин сајына вә игтисади әһәмијјәтинә көрә Ослодан сонра өлкәнин икинҹи шәһәридир. Кәмигајырма, машынгајырма, тохуҹулуг, тикиш, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ун-т, али тиҹарәт мәктәби, музејләр, ме'марлыг абидәләри вар. Балыг овланыр. 11 әсрдә салынмышдыр.

БЕРЛАКЕ (Berlage) Хендрик Петрүс (21.2.1856, Амстердам—12.8.1934, һага)—һолланд ме'мары. Мүасир һолландија ме'марлығынын баниси. Амстердамдакы Биржа (1897—1903), һагадакы Бәләдијјә музеји (1916—35) вә с. Б.-нин лајиһәси әсасында тикилмишдир. Б. јарадыҹылығы үчүн композисија садәлији, сәмәрәлилик вә һәндәси дәгиглик сәҹијјәвидир.

БЕРЛАНГА (Berlanga) Луис Гарсиа (д. 12.7.1921, Валенсија)—испан кино режиссору, ссенарист. «Гәдим мәһрибәјә сәјаһәт» (1948, Х. А. Бардемлә бирҝә) гысаметражлы филми Б.-нын илк реж.-луг ишидир. «Хош кәлмишиниз, мистер Маршалл!» (1952), «Калабуҹ» (1956), «Пласидо» (1960), «Ҹәл-

лад» (1963) филмләриндә сијаси кәскинлик, ичтимаи-тәнгиди вә сатирик мејлләр, һәмчинин фачиәви јумор даһа чох нәзәрә чарпыр. Б. бир мүддәт Аркентинада јашамыш, бурада «Пиранјалар» филмини чәкмишдир. «Јашасын бәј вә кәлин», «Тәбии өлчүдә» вә с. Б.-нын сон ишләриндәндир. Бә'зи филмләринә өзү ссенари јазмышдыр. Бир нечә филми Канн, Венесија бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

БЕРЛИН (Berlin)—1871—1945 илләрдә Алманијанын пајтахты. Өлкәнин ш.-индә, кәмичилијә јарарлы Шпре чајынын Һафелә төкүлдүјү јердә, шәһәри Балтик вә Шимал дәнизләри илә бирләшдирән кәмичилик каналлары үзәриндәдир. Иглими мүлајим, рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда 0—0,6°C, ијулда 18°C-дир. Иллик јағынты 587 *мм*. Саһ. 1915 илдә тәгр. 66 *км*² иди, шәһәрәтрафы илә бирләшдикдән сонра (Бөјүк Б.) 1920 илдә 878,1 *км*², 1947 илдә 890 *км*² олду. 1939 илдә Б.-ин әһ. 4,3 млн. иди, мүһарибәнин сонунда бунун тәгр. 3/5-ү галмышды.

Тарихи мә'лумат. Б. 13 әсрин әввәлләриндә, ики кичик јашајыш мәнтәгәсинин (бунлардан бири Берлин адланырды) 1307 илдә бир шәһәр кими бирләшмәсиндән јарадылмышдыр. 1486 илдә Бранденбургун (сонралар Пруссијанын) пајтахты олмушдур. *Алманијада 1848—49 илләр ингилабынын* башлыча мәркәзләриндән иди. Хырда алман дөвләтләринин Пруссијанын башчылығы илә бирләшдирилмәсиндән сонра Б. Алманија империјасынын пајтахты олду. 19 әсрин ахырларындан алман фәһлә һәрәкатынын мүһүм мәркәзләриндән биринә чеврилди. *Нојабр ингилабы (1918)* кедишиндә Б. респ.-нын пајтахты е'лан едилди. 1920 илдә 8 шәһәр, 59 кәнд типли јашајыш мәнтәгәси вә 26 маликанәнин Б.-ә бирләшдирилмәси нәтичәсиндә Бөјүк Берлин јаранды: Бөјүк Б. Алманијанын ири игтисади мәркәзинә чеврилди. Б.-дә алман пролетариатынын бир сыра күтләви ингилаби чыхышлары (1919, јанвар; 1920, март; 1923, август; 1929, мај) олмушдур. 1933—45 илләрдә һитлерчи «үчүнчү рејх»ин пајтахты иди. Һитлерчиләрин шиддәтли терроруна бахмајараг, кизли алман антифашист груплары Б.-дә гәһрәманчасына мүбаризә апарырдылар.

Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (хүсусилә 1943—45 илләрдә) шәһәр бәрк дағыдылмышды. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин сон мәрһәләсиндә Б. совет гошунлары илә алман-фашист ордулары арасында шиддәтли дөјүш мејданына чеврилди. 1945 ил апрелин 30-да совет гошунлары Гәләбә Бајрағыны рејхстаг үзәринә санчды, мајын 2-дә исә Б.-и тамамилә тутду [бах *Берлин әмәлијјаты (1945)*]. 1945 ил мајын 8-дә фашист Алманијасы али командანлығынын нүмајәндәләри данышыгсыз тәслим һаггындакы акты Б.-дә имзаладылар. Алманијада ишғал зоналары һаггында вә Бөјүк Б.-нин идарә олунмасы барәдә Авропа Мәсләһәт Комиссијасынын 1944 ил 12 сентјабр тарихли Сазишинин протоколуна, һабелә Б.-и Алманијанын пајтахты вә мүттәфигләрин али һәрби-инзибати органларынын (Нәзарәт шурасынын) олдуғу јер кими мүәјјәнләшдирән Алманијада нәзарәт механизми барәдә ССРИ, АБШ, Инкилтәрә вә Франса арасында бағланмыш 1945 ил 1 мај тарихли сазишә мүвафиг олараг Б., совет ишғал зонасы әлаһиддә рајона чеврилмәклә 4 бөјүк дөвләтин (ССРИ, АБШ, Инкилтәрә вә Франса) гошунлары тәрәфиндән биркә ишғал едилди. Б.-дә дөрдтәрәфли мүттәфигләр комендатурасы васитәсилә хүсуси идарә гајдасы мүәјјән олунду. Б. совет, американ, инкилис вә франсыз бөлмәләринә ајрылды. Шәрги Алманијанын һәр јериндә олдуғу кими, Шәрги Б.-дә дә (совет бөлмәси) дәрин ингилаби дәјишикликләр едилди. Көһнә дөвләт апараты ләғв олунду, әвәзиндә әсл демократик өзүнүидарә органлары јарадылды.

Гәрб дөвләтләри Алманија пајтахтынын ишғал вә идарә олунмасында онлара верилән һүгуглардан суи-истифадә едәрәк идарә етдикләри бөлмәләрдә *Потсдам конфрансы (1945)* гәрарларынын һәјата кечирилмәсинә мане олдулар, дөрдтәрәфли сазиши позараг, Б.-ин гәрб һиссәсини тәбии әһатәдән ајырдылар. 1948 илин ијунунда Гәрби Б.-дә сепарат пул ислаһаты кечирилди, 1950 ил октјабрын 1-дә исә хүсуси Гәрби Б. конститусијасы гүввәјә минди. Беләликлә, Б.-ин дөрдтәрәфли статусу тамамилә ләғв едилди; шәһәр ики һиссәјә: Шәрги — Демократик Б.-ә (бах *Берлин*—АДР-ин пајтахты) вә Гәрби Б.-ә (бах *Берлин*, Гәрби Берлин) парчаланды. Гәрб ишғал органлары вә Гәрби Б.-ин иртича гүввәләринин тәфригәчи һәрәкәтләринә чаваб олараг 1948 ил нојабрын 30-да совет бөлмәсиндә зәһмәткешләрин арзусу илә демократик макистрат јарадылды, 1949 ил октјабрын 7-дә исә Б. АДР-ин пајтахты е'лан олунду.

Игтисади очерк. Б. капиталист аләминдә ән ири сәнаје мәркәзләриндән бири иди. 1936 илдә Алманија сәнаје мәһсулу дәјәринин 8,7%-и Б.-ин пајына дүшүрдү. Мүһарибә әрәфәсиндә Алманијанын електротехника сәнајесинин 1/2-и, машынгајырма, оптика-механика, тикиш, полиграфија сәнајесинин хејли һиссәси Б.-дә мәркәзләшмишди. Мүһарибә дөврүндә Б.-ин тәсәррүфаты—сәнаје, нәгл., рабитә, енеркетика хејли зәифләди. Мүһарибәдән сонра Гәрб ишғал дөвләтләри вә алман инһисарлары Б.-ин г. зоналарында мүәссисәләрин бир һиссәсини сөкүб, аваданлығын чохуну Гәрби Алманијаја дашыдылар. Б.-ин г. зоналарында сәнаје истеһсалынын бәрпасы чох зәиф кедирди. Совет зонасында совет инзибати идарәләри вә алман демократик тәшкилатлары тәсәррүфаты бәрпа едирди. Ири инһисарларын вә фәал фашистләрин мүлкијјәти милиләшдирилди. 1949 илдә 1936 илә нисбәтән Б.-ин ш. һиссәсиндә сәнајенин хүс.ч. електротехникада 24%-дән 49%-ә, үмуми машынгајырмада 32%-дән 51%-ә, оптика-механика истеһсалында 11%-дән 57%-ә галхды.

Ме'марлыг. Б. орта әсрләрдәки даирәви планлашдырма хүсусијјәтләрини сахласа да, шәһәрин ме'марлыг симасыны, әсасән, 19—20 әср тикилиләри мүәјјәнләшдирир. Орта әсрләрә аид биналар аздыр. Готик үслубда Мариенкирхе (тәгр. 1260—14 әсрин орталары), Клостеркирхе (тәгр. 1290—1300) килсәләри, барокко үслубунда Сејхһауз бинасы (1695—1706), классисизм үслубунда Опера театры (1741—43, ме'мар К. В. Кнобелсдорф), Бранденбург гапылары (1788—91, ме'мар К. Г. Лангһанс), Драм театры, Көһнә музеј (1819—21; 1824—28; һәр ики бинанын ме'мары К. Ф. Шинкелдир), еклектик үслубда тикилмиш Рејхстаг бинасы (1884—94, ме'мар П. В. Валлот) вә с. Б.-ин әсас ме'марлыг абидәләридир. 19 әср вә 20 әсрин әввәлиндә Б.-дә һөкумәт биналары вә тичарәт мәркәзләри илә јанашы, шәһәрин әтрафында фәһлә р-нлары да тикилмишдир (Веддинг, Моабит, Шпандау вә с.). 20 әсрдә ме'марлардан П. Беренс, Е. Менделзон, Х. Пөлсиг, В. *Гропиус*, Б. Таут вә б.-нын иштиракы илә Б.-ин ме'марлыг симасыны тамамлајан *функсионализм* руһунда гәс.-ләр, з-д, фирма биналары, кинотеатрлар, мағазалар тикилмишдир.

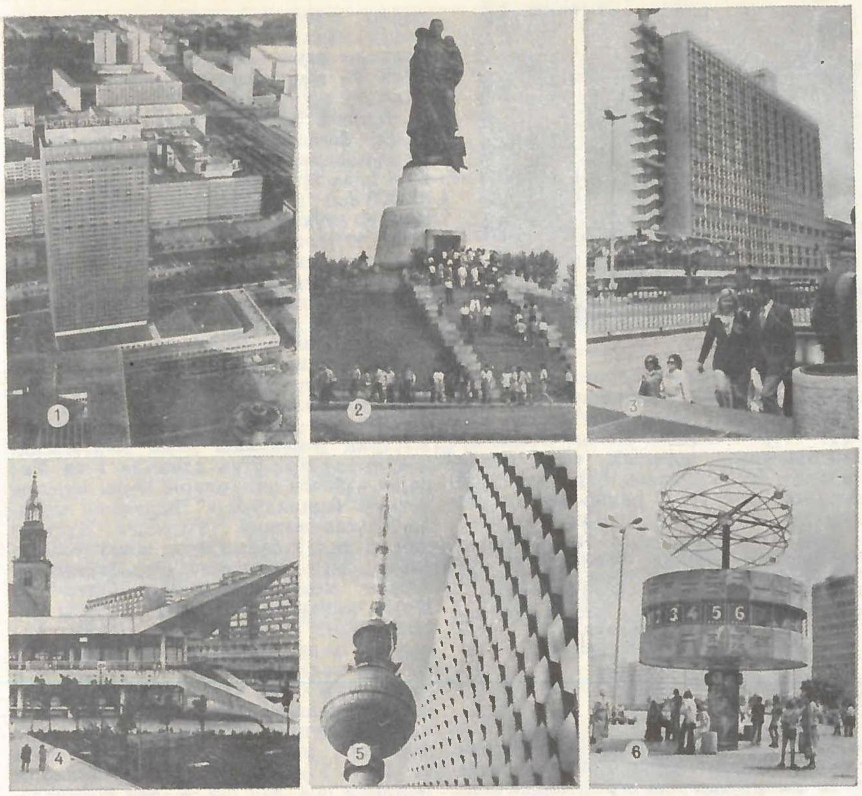
БЕРЛИН (Berlin)—АДР-ин пајтахты; өлкәнин сијаси, игтисади, елм вә мәдәнијјәт мәркәзи. Авропада мүһүм нәгл. говшағы. Аеропорт (Шөнефелд). Шпре ч. саһилиндәдир. Саһ. 403 *км*². Әһ. 1,09 млн. (јанвар, 1975).

Шәһәр идарәчилији. Б. респ. табелијиндә шәһәрдир, АДР маһал статусуна маликдир. Һакимијјәт органы Депутатларын Шәһәр Мәчлисидир (18 јашына чатмыш вәтәндашлар 4 ил мүддәтинә сечир). Депутатларын Шәһәр Мәчлиси обербургомистрин башчылығы илә ичраедичи органы—макистраты сечир. Инзибати чәһәтдән шәһәр р-нларына бөлүнүр. Һәр р-нун әһалиси Депутатлар Мәчлисини сечир; ичраедичи органы бургомистрин башчылыг етдији Шурадыр.

Тарихи мә'лумат. АДР јарандығы күндән респ.-нын бүтүн мәркәзи дөвләт вә һөкумәт органлары Б.-дә чәмләшдирилди. Әсл демократик алман һөкумәти јарадылмасы вә АДР-ин е'лан едилмәси уғрунда 1949 илдә Шәрги Алманијаны бүрүјән халг һәрәкатында Б.-ин фәһлә синфи мүһүм рол ојнады. Б., АДР-ин пајтахты е'лан едилдикдән сонра халг һакимијјәт органлары һәрби әмәлијјатлардан чидди зәрәр чәкмиш Б.-ин бәрпасы вә јенидән гурулмасы үчүн бөјүк иш көрдү; Б. сосиалист дөвләтинин сијаси, игтисади, елм вә мәдәнијјәт мәркәзи кими инкишаф етмәјә башлады.

Б.-дә бир сыра мүһүм бејнәлхалг гурултај, конфранс вә топланыш кечирилмишдир [Алманија мәсәләсинә даир дөрд дөвләтин харичи ишләр назирләринин конфрансы (1954), ГИЈШ-ин, Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасынын, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын конфранс вә мүшавирәләри, Авропа коммунист вә фәһлә партијаларынын конфрансы (1976) вә с.]. Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасынын даими катиблији Б.-дәдир. Гәрб дөвләтләринин Гәрби Берлини гисасчылыг вә сосиалист өлкәләринә гаршы позучулуг фәалијјәти јувасына чевирмәк хәттинә чаваб олараг АДР һөкумәти 1961 ил августун 13-дә Гәрби Берлинлә Демократик Берлин арасындакы сәрһәди бағламаға вә орада ади сәрһәд режими мүәјјән етмәјә мәчбур олмушдур (бах *Берлин*, Гәрби Берлин).

Игтисади очерк. Өлкәнин сәнаје истеһсалынын 5,4%-и Б.-ин пајына дүшүр. Б.-дә електротехника, оптика, јејинти, машынгајырма, кимја, јүнкүл сәнаје вә с. вар. Б. АДР-ин ән бөјүк електротехника вә полиграфија сәнајеси мәркәзидир. Електрик апаратлары, трансформатор, кабел, радио, електрик

Берлин. 1. «Штадт Берлин» меһманханасы. 2. Трептов-паркда совет дөјүшчүләринә абидә ансамблы. 1946—49. Һејкәлтәраш Ј. В. Вучетич, ме'мар Ј. Б. Белополски вә б. 3. Берлин күчәләриндән бири. 4. Сәрки залы. 5. Телевизија гүлләси. 6. Александерплатс меjданы.

машынлары, ағыр дәзкаһгајырма з-длары, дәгиг механика вә оптика мүәссисәләри, кәми тәрсанәси, електрик ст., метрополитен, шәһәр електрик д.ј. вә с. вар.

Ме'марлыг. 1950 илдән Б.-дә кениш бәрпа вә сосиалист шәһәрсалма програмы һәјата кечирилир. Б.-дә бир чох ме'марлыг абидәси бәрпа едилмиш, јени сәнаје мүәссисәләри, инзибати биналар, ин-тлар, мәктәбләр, хәстәханалар, мәдәни-мәишәт мүәссисәләри (Радио верилишләри еви, 1958, ме'мар Ф. Ерлих, Мүәллимләр еви, 1964, ме'мар К. Һензелман), идман салонлары, телевизија гүлләси (һүнд. 360 *м*-дән чох) вә с. тикилмишдир. Дөвләт Шурасынын (1964, ме'мар Р. Корн), Харичи Ишләр Назирлијинин (1967, ме'мар Ј. Кајзер) биналары, «Унтер-ден-Линден» (1966, ме'мар Х. Шарлипп), «Штадт Берлин» (1969, ме'марлар Р. Корн, Х. Шарлипп, Х. Е. Богатски) меһманханалары Б.-ин мүасир үслубда ме'марлыг тикилиләриндәндир. Трептов-паркда совет дөјүшчүләринә әзәмәтли абидә (1946—49, һејкәлтәраш Ј. В. Вучетич, ме'мар Ј. Б. Белополски) гојулмушдур. 1970 илдә Ленин мејданында (Ленин-платс) В. И. Ленинә абидә (һејкәлтәраш Н. В. Томски) учалдылмышдыр. 70-чи илләрдә Б.-дә бир сыра јашајыш комплекси (Александерплатс мејданынын ансамблы, 1971; Лихтенберг р-нунда јашајыш массиви, 1973 вә с.) тикилмиш, Полша әскәрләринә вә алман антифашистләринә абидә гојулмушдур (1972).

Мәдәни-маариф мүәссисәләри. Б.ән бөјүк елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. АДР Елми-тәдгигат шурасы, *Алманија Демократик Республикасы Елмләр Академијасы*, к.т., иншаат вә инчәсәнәт академијалары Б.-дәдир. *Берлин университети*, АВСП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-ту, К. Маркс ад. Али Партија Мәктәби, игтисадијјат ин-ту, али тәсвири вә тәтбиги сәнәт мәктәби, али мусиги мәктәби, бир сыра техники али мәктәб вар. Алман Дөвләт Китабханасы, алман тарихи музеји, мәдәнијјәт тарихи музеји, театрлар (опера вә драм театрлары, «*Берлинер ансамбл*» вә с.) фәалијјәт көстәрир.

БЕРЛИН, Гәрби Берлин (Berlin, Westberlin) — АДР-ин әразисиндә хүсуси сијаси ваһид. Һафел ч. саһилиндә порт. Авропа әһәмијјәтли нәгл. говшағы. Үч Гәрб дөвләтинин (Б. Британија, АБШ, Франса) ишғал режими алтында сахланылыр. Саһ. 480 *км*², әһ. 1985 мин (1975).

Идарәчилији. Шәһәри үчтәрәфли мүттәфиг комендатура идарә едир. Ганунверичи һакимијјәти Депутатлар Палатасы (парламент), ичраедичи һакимијјәти исә бургомистрин башчылығы илә Сенат (һөкумәт) һәјата кечирир.

Тарихи мә'лумат. Гәрби Б. хүсуси сијаси ваһид кими, шәһәр ики јерә парчаландыгдан сонра мејдана кәлмишдир; буна сәбәб Б.-ин биркә ишғалы вә идарәси барәдә сазиши позан Гәрб дөвләтләринин сепарат сијасәти олмушдур [бах *Берлин*, Алманијанын пајтахты (1871—1945)]. 1950 илдә Гәрби Б.-дә 300 миндән чох ишсиз вар иди, сәнаје гејри-мүнтәзәм ишләјирди; шәһәрин идарә органлары Гәрби Б.-и бәрпа етмәк игтидарында дејилди. Бир сыра сүн'и тәдбирләр — *Маршалл планы* үзрә верилән вәсаит вә АФР-ин малијјә јардымы сајәсиндә 1955 илдә вәзијјәти тәдричән сабитләшдирмәк мүмкүн олду. Лакин Гәрби Б.-ин игтисади вәзијјәти гејри-нормал олараг галырды.

АФР-ин һаким даирәләри узун мүддәт Гәрби Б.-ә даир ганунсуз иддиалар ирәли сүрүр, Гәрби Б.-ин һүгуги статусуну позараг, бу шәһәрин сијаси, игтисади һәјатына кениш мүдахилә едирди. Гәрби Б. барәдә өз ганунсуз иддиаларыны нүмајиш етдирмәк мәгсәди илә АФР бурада президент сечкиләри, бундестагын, онун комитә вә фраксијаларынын ичласларыны кечирирди. АФР-ин Гәрби Б. барәдә ганунсуз иддиалары дәфәләрлә бу р-нда бејнәлхалг шәраити тәһлүкәли шәкилдә кәскинләшдирмишдир (1953 ил ијунун 17-дә Гәрби Б. әразисиндән АДР пајтахтында әксингилаби гијам тәшкилинә чәһд көстәрилмәси вә с.). АФР-ин, онун НАТО үзрә мүттәфигләринин Гәрби Б.-дән АДР-ә вә дикәр сосиалист өлкәләринә гаршы тәчавүзкар вә позучу фәалијјәтинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә АДР һөкумәти 1961 илин августунда Гәрби Б.-лә сәрһәддә мүһафизә вә нәзарәти күчләндирмәјә мәчбур олду. 1964 ил ијунун 12-дә ССРИ илә АДР арасында имзаланан вә Гәрби Б.-ин мүстәгил сијаси ваһид олдуғуну гејд едән сазиш Гәрби Б. мәсәләсинин һәллиндә мүһүм рол ојнады. 1971 ил сентјабрын 3-дә имзаланмыш Дөрдтәрәфли сазишә (ССРИ, АБШ, Б. Британија вә Франса) әсасән, Гәрби Б.-лә әлагәдар бир сыра мүһүм мәсәләләр барәдә разылыг әлдә едилди; Гәрби Б.-ин АФР-ин тәркиб һиссәси олмадығы, онун мүстәгил сијаси ваһидлији бир даһа тәсдиг олунду. Бунунла да «Гәрби Берлинин мүбаһисәләр мәнбәјиндән сүлһүн вә кәркинлији зәифләтмәјин әмәли үнсүрүнә чеврилмәси үчүн шәраит јарадылмышдыр» (Л. И. Брежнев). Гәрби Б. вә АДР арасында мүнасибәтләр низама салынмыш, Гәрби Б.-ин ССРИ вә бир сыра дикәр сосиалист өлкәләри илә әлагәләри кенишләнмишдир.

Лакин Гәрбин тәчавүзкар даирәләри Гәрби Б.-ин һүгуги статусуну позмаг чәһдләриндән әл чәкмирләр; Гәрби Б.-дә 100-дән чох мүхтәлиф јарымһәрби тәшкилат, иттифаг вә милитарист бирлик, харичи кәшфијјат идарәләринин филиал вә шө'бәләри фәалијјәт көстәрир. Гәрби Б. әразисиндә АБШ, Инкилтәрә вә Франсанын гошун һиссәләри, һабелә 2 сәһра жандармеријасы баталјону вар (чәми 11 мин нәфәр; 1975).

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Сосиал-Демократ Партијасы — 1945 илдән фәалијјәтдәдир. Әслиндә һаким партијадыр. Азад Демократ Партијасы—1949 илдә јарадылмышдыр. Гәрби Берлин Ваһид Сосиалист Партијасы—Гәрби Б. зәһмәткешләринин марксист-ленинчи партијасыдыр; 1962 илдә јарадылмышдыр. Христиан Демократ Иттифагы—ири капиталистләрин вә инһисарчы буржуазијанын партијасы. 1945

Гәрби Берлин. Брејтшејдплас мејданы.

илдә тәшкил едилмишдир. Гәрби Берлин Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији; Гәрби Берлин Алман—Совет Достлуғу Ҹәмијјәти вә с.

Игтисади очерк. Гәрби Б. ири сәнаје р-нудур (*2* миндән чох сәнаје мүәссисәси вар). Әсас сәнаје саһәси електротехника вә машынгајырмадыр. Һәмчинин тикиш, кимја, полиграфија, јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Мүһүм мүәссисәләр АФР-ин инһисарларына вә һөкумәтинә, һәмчинин харичи, хүсусилә Америка капиталына мәхсусдур. Електротехника мүәссисәләри АФР-ин «Сименс» вә «АЕГ—«Телефункен» инһисарларына вә АБШ-ын «ИТТ» трестинә, машынгајырма мүәссисәләри исә Квандт вә Һөш инһисарларына вә АФР-ин Залтситтер дөвләт инһисарына мәхсусдур. Шәһәр електрик д.ј., метрополитен, Темпелһофда вә Текелдә аеропортлар вар. Су нәгл.-нын јүк дөвријјәси 7,3 млн. *т*-дур (1970). Електротехника аваданлығы, дәзкаһлар, полиграфија аваданлығы, дәгиг ҹиһаз вә механизмләр, әчзачылыг маллары ихрач едир. Б.-нә көмүр, нефт вә нефт мәһсуллары, метал, тахта-шалбан, кимјәви хаммал, әрзаг идхал едилир. Харичи тиҹарәт дөвријјәси, әсасән (80%-дән чоху) АФР, гисмән (тәгр. 2,5%) исә АДР дахил олмагла, социалист өлкәләри иләдир. Пул ваһиди АФР маркасыдыр.

Ме'марлыг. Гәрби Б.-дә сәнаје вә јашајыш р-нларынын јенидән гурулмасы вә тикинтиси саһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Јашајыш мәһәлләләри илә јанашы банк, контор, мағаза, меһманхана, килсә биналары да тикилир. Курфүрстендамм күчәси р-нунда исә јени мәркәз формалашыр. Шиллер театры (1949—50, ме'марлар Х. Фөлкер вә Р. Гроссе), Америка хатирә китабханасы (1952—54, ме'марлар Г. Јобст, В. Кројер, Х. Вилле, Ф. Борнеман), Али Мусиги Мәктәбинин консерт салону (1952—54, ме'мар П. Баумгартен), Милли галереја (1968, ме'мар Л. Мис ван дер Рое) вә с. Гәрби Б.-ин ири тикилиләриндәндир. 1957 илдә бејнәлхалг иншаат сәркиси—«Интербау» үчүн 50-јә гәдәр бина тикилмишдир (ме'марлар *Ле Корбузје*, А. Аалто, О. *Нимејер*, В. *Гропиус* вә б.).

Мәдәни-маариф мүәссисәләри. Шәһәрдә бир нечә али мәктәб (о ҹүмләдән, 2 ун-т), инҹәсәнәт, кино вә телевизија академијалары, инзибати академија, алман игтисадијјат ин-ту вә с. елми-тәдгигат идарәләри, дөвләт музејләри вар.

Мәтбуат, радиоверилишләри вә телевизија. Гәрби Б.-дә 6 күндәлик, бир нечә һәфтәлик гәзет чыхыр. Ән мүһүмләри: «Дер абенд», «Берлинер моркенпост», «Бе-сет» («Берлинер сајтунг» гәзетинин гыса јазылышы), «Ди варһајт» (Гәрби Берлин Ваһид Сосиалист Партијасынын органы), «Дер такесшпикел». Бундан әлавә, бир сыра журнал нәшр олунур. 5 радиостансија, телевизија шө'бәси фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Болдырев В. Н., Западный Берлин и европейская безопасность, М., 1973; Акопов Г. М., Западный Берлин. Проблемы и решения, М., 1974; Дорогой социализма, Германской Демократической Республике 25 лет (сборник), М., 1974; Ежегодник германской истории, 1974, М., 1975; Unser Berlin, 2 Aufl., B., 1963; Doernberg S., Kurze Geschichte der DDR, 3 Aufl., B., 1968.

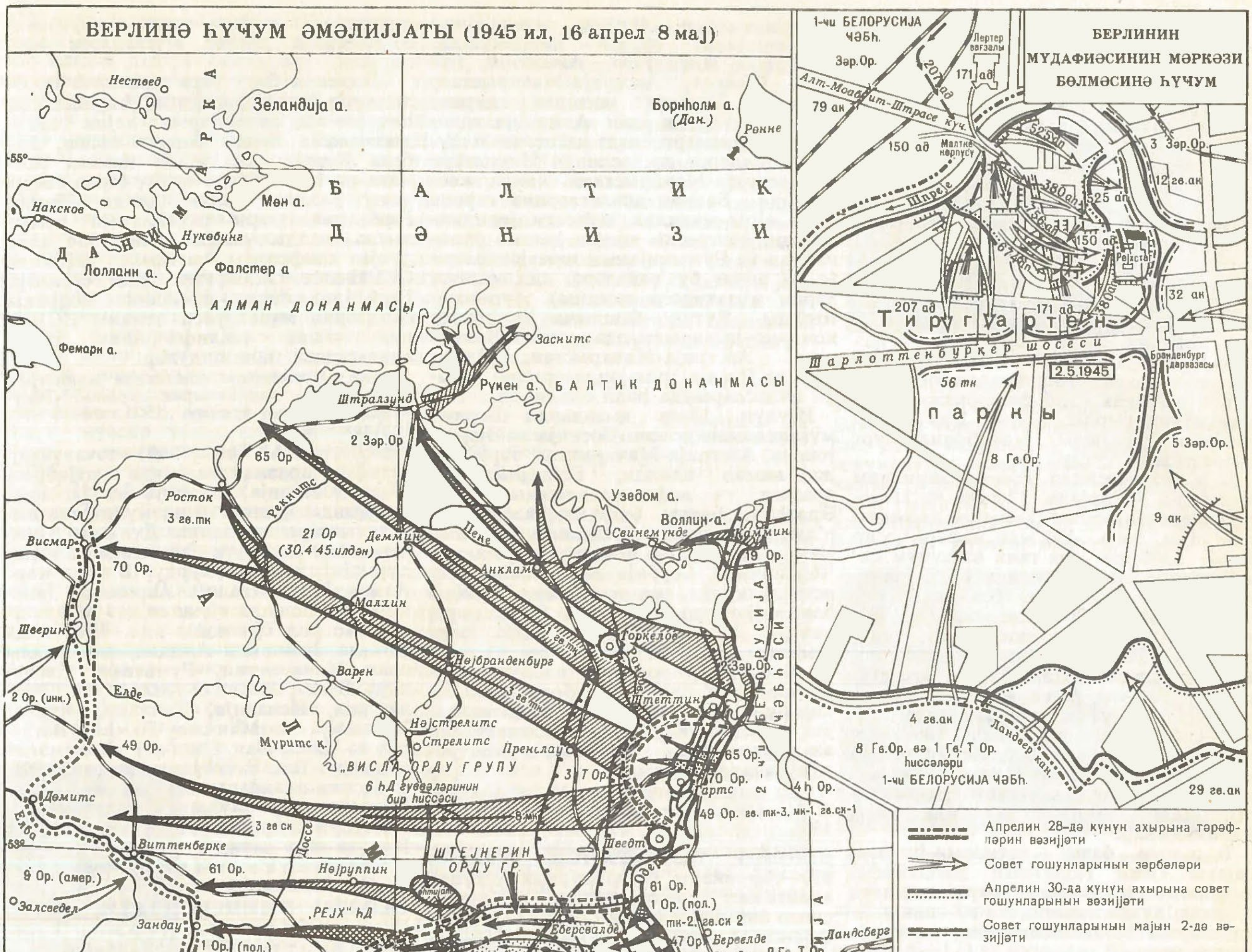
БЕРЛИН АБЫСЫ, милори, $Fe_4[Fe(CN_6)_3]$—абы вә ја көј рәнкли минерал пигмент. Суда, спиртдә, ефирдә вә зәиф минерал туршуларда һәлл олмур, гыздырдыгда вә гәләви илә тә'сир етдикдә парчаланыр. Б. а. сәнаједә дәмир 2-сулфата сары ган дузу илә (калиум-дәмир 2-һексасианидлә) тә'сир етдикдә әмәлә кәлән ағ чөкүнтүнү Бертоле дузу, хромпик вә ја оксиқенлә оксидләшдирмәклә алыныр. Аналитик кимјада Б.а. алынмасы реаксијасындан үчвалентли дәмир ионунун тә'јининдә истифадә едилир. Б.а. лак-боја сәнајесиндә көј вә јашыл рәнкдә јағлы бојалар, нитролак бојалары, полиграфија бојалары вә с. истеһсалында ишләдилир.

БЕРЛИН ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1945)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 2-чи Белорусија (К. К. *Рокоссовски*), 1-чи Белорусија (К. К. *Жуков*) вә 1-чи Украјна (И. С. *Конев*) ҹәбһәләри гошунларынын һүҹум әмәлијјаты (16 апрел—8 мај). 1945 илин јанвар—март ајларында совет гошунлары Шәрги Пруссија, Полша вә Шәрги Померанијада ири дүшмән груплашмаларыны дармадағын етдиләр, кениш ҹәбһәдә Одер вә Нөјсе чајлары саһилләринә чыхараг Алманија әразисинин ичәриләринә доғру ирәлиләдиләр. Одер чајынын гәрб саһилиндә, хүсусилә Күстрин р-нунда мүһүм дајаг мәнтәгәләри тутулду. Ејни заманда гәрбдән мүтәшәккил мүгавимәтә раст кәлмәјән инкилис-американ гошунлары һүҹума кечдиләр. Инкилтәрәнин, АБШ-ын сијаси вә һәрби рәһбәрләри өз гошунларыны Совет Ордусундан габаг Берлинә јеритмәјә чалышырдылар. Берлин истигамәтиндә алман-фашист командалығы «Висла» орду групуну (3-чү танк ордусу, 9-чу орду), «Мәркәз» орду групу 4-чү танк вә 17-чи ордуларыны—ҹәми тәгр. 1 млн. адам, 10 400 топ вә минаатан, 1500 танк вә һүҹум силаһы, 3300-дән чох тәјјарә ҹәмләшдирмишди. Берлин мүдафиә р-ну 3 мүдафиә золағындан ибарәт иди; шәһәрдәки бүтүн бөјүк биналар дајаг мәнтәгәсинә чеврилмиш, күчә вә мејданларда мөһкәм баррикадалар гурулмушду.

Берлин истигамәтиндә һүҹум үчүн совет командалығы 19 үмумгошун (о ҹүмләдән 2 Полша ордусу), 4 танк вә 4 һава ордусу—2,5 млн. адам, тәгр. 42 000 топ вә минаатан, 6250-дән чох танк вә өзүкедән артиллерија гурғусу, 7500 тәјјарә ҹәмләшдирмишди. Б.ә.-нын мәгсәди кениш ҹәбһәдә дүшмәнә бир нечә күчлү зәрбә вурмаг, онун Берлин груплашмасыны һиссәләрә парчалајыб мәһв етмәкдән ибарәт иди. Әмәлијјат апрелин 16-да күчлү артиллерија атәши вә авиасија һазырлығындан сонра башланды. 1-чи Белорусија ҹәбһәси гошунлары Одер чајындан һүҹум едәрәк дүшмәнә башлыча зәрбәни Күстрин р-нундакы дајаг мәнтәгәсиндән вурдулар. Ејни заманда 1-чи Украјна ҹәбһәси гошунлары Нөјсе чајыны кечмәјә башладылар. Дүшмәнин инадлы мүгавимәтинә (хүсусилә Күстринин г.-индә) бахмајараг совет гошунлары онун мүдафиәсини јардылар. Алман командалығынын Одер вә Нөјсе чајларында Берлин уғрунда дөјүшү удмаг ҹәһдләри пуча чыхды. Апрелин 20-дә Штеттин истигамәтиндә һүҹума кечән 2-чи Белорусија ҹәбһәси гошунлары Одер чајынын 2 голуну кечәрәк апрелин 25-нә гәдәр Штеттиндән ҹәнубда дүшмәнин башлыча мүдафиә золағыны јардылар. 1-чи Белорусија вә 1-чи Украјна ҹәбһәси гошунлары Берлини шм.-дан вә ҹ.-дан кечмәклә, апрелин 24-дә шәһәрин ҹ.-ш.-индә бирләшдиләр вә дүшмән груплашмасыны 2 һиссәјә парчаладылар; нәтиҹәдә 9-ҹу алман ордусунун әсас гүввәси вә 4-ҹү танк ордусунун бир һиссәси Берлиндән ајры дүшдү вә мүһасирәјә алынды. Апрелин 25-дә бу ҹәбһәләрин гошунлары Кетсин р-нунда көрүшдүләр вә дүшмәни там мүһасирәјә алдылар. Беләликлә, алман-фашист гошунларындан тәгр. 200 мин нәфәр Берлинин ҹ.-ш.-индә, 200 мин нәфәр исә Берлинин өзүндә мүһасирәјә алынды. Берлинин ҹ.-ш.-индәки груплашманы 1-чи Белорусија вә 1-чи Украјна ҹәбһәләри гошунлары мајын 1-нә гәдәр сырадан чыхардылар.

Дүшмәнин Берлинин өзүндәки груплашмасынын дармадағын едилмәси инадлы дөјүшләр баһасына баша кәлди. Совет гошунлары Берлинә кирәндән (21 апрел) мајын 2-дәк шәһәрин күчәләриндә кечә-күндүз ганлы дөјүшләр кетди. Дүшмән инадлы мүгавимәт көстәрирди. Апрелин 30-да 3-ҹү зәрбә ордусу рејхстаг үзәринә һүҹума башлады. Һәмин күнүн ахшамы рејхстаг алынды, серҗантлар М. А. Јегоров вә М. В. Кантарија Гәләбә Бајрағыны рејхстагын үстүнә санҹдылар. Апрелин 30-да Һитлер адмирал Дөнис башда олмагла һөкумәтин тәркиби һаггында вәсијјәт гојараг интиһар етди. Јени һөкумәт һәрби әмәлијјатын мүвәггәти олараг дајандырылмасыны тәклиф етди. Совет командалығынын данышыгсыз тәслим олмаг һаггындакы ҹаваб тәләби рәдд едилди. Буна көрә дә мајын 1-дә дүшмәнә күчлү атәш зәрбәси ендирилди вә јени һүҹум башланды. Мајын 2-дә Берлин гарнизонунун галыглары тәслим олду.

Апрелин 25-дә 1-чи Украјна ҹәбһәси гошунлары Риза вә Торгау р-нунда

БЕРЛИНӘ ҺҮЧУМ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1945 ил, 16 апрел 8 мај)
БЕРЛИНИН МҮДАФИӘСИНИН МӘРКӘЗИ БӨЛМӘСИНӘ ҺҮЧУМ
Б А Л Т И К
Д Ә Н И З И
АЛМАН ДОНАНМАСЫ
БАЛТИК ДОНАНМАСЫ
ВИСЛА ОРДУ ГРУПУ
ШТЕЈНЕРИН ОРДУ ГР.
БЕРЛИН
МӘРКӘЗИ ОРДУ ГРУПУ
ЧЕХОСЛОВАКИЈА
Тиргартен парны
Шарлоттенбуркер шосеси
1-чи БЕЛОРУСИЈА ЧӘБҺ.
Апрелин 28-дә күнүн ахырына тәрәфләрин вәзијјәти
Совет гошунларынын зәрбәләри
Апрелин 30-да күнүн ахырына совет гошунларынын вәзијјәти
Совет гошунларынын мајын 2-дә вәзијјәти
Алман-фашист гошунларынын әкс-зәрбәләри
Дүшмәнин дајаг мәнтәгәләри
Танк әлејһинә су илә долдурулмуш хәндәк
Апрелин 30-да Рејхстага санчылмыш Гәләбә Бајрағы
2.5.1945 Берлин гарнизонунун тәслим олмасы
Апрелин 16-на чәбһә хәтти
Одер-Нејсе мүдафиә хәттинин јарылмасы (16–19 апрел)
Апрелин 19-да (күнүн сонуна) Совет гошунларынын вәзијјәти
Совет гошунларынын зәрбәләри (20–25 апрел)
Апрелин 25-дә (күнүн сонуна) чәбһә хәтти
Совет гошунларынын зәрбәләри (26 апрел–8 мај)
Полша гошуну 1 Ор. вә 2 Ор.-нын дөјүш әмәлијјатлары
Мүттәфиг гошунларынын дөјүш әмәлијјатлары
Алман-фашист гошунларынын мүдафиә хәтләри
Мүгавимәт көстәрән алман-фашист гошунларынын әсас зәрбәләри
Алман-фашист гошунларынын әкс-зәрбәләри
Алман-фашист гошунларынын мүһасирәјә алындығы вә мәһв едилдији рајонлар
Совет гошунлары вә мүттәфиг гошунларынын мајын 8-нә вәзијјәти
8.5.1945 Алманијанын данышыгсыз тәслим олмасы һаггында актын имзаланмасы

1-чи американ ордусунун өн һиссәләри илә көрүшдүләр. 1-чи Белорусија чәбһәси гошунлары мајын 7-дә кениш чәбһәдә Елба чајына чыхдылар. Јени заманда 2-чи Белорусија чәбһәси гошунлары Одерин гәрб саһилиндә дүшмәнин мүһүм дајаг мәнтәгәләрини тутдулар (26 апрел), Балтик дәнизи саһилинә чыхдылар (3 мај) вә Висмар, Шверин, Елде чајы ағрычында Инкилтәрә гошунлары илә көрүшдүләр.

Азәрбајчанда јарадылмыш 416-чы Таганрог дивизијасы Б. ә.-нда иштирак етмишдир. Бу дивизија апрелин 20-дә Клостердорфу, апрелин 21-дә Штраусберги тутуб Берлинә јахынлашды; апрелин 26-да Берлинин ч.-ш.-индә Силезија вағзалы вә рејхстаг истигамәтиндә совет гошунларынын һүчумунда иштирак едиб фашистләрин мүгавимәтини гырды, мајын 1-дә кајзер Вилһелм сарајыны, 2-дә Бранденбург дарвазасыны тутду.

Б. ә. нәтичәсиндә совет гошунлары дүшмәнин 70 пијада, 12 танк вә 11 моторлу дивизијасыны тамамилә дармадағын етди, тәгр. 480 мин нәфәри әсир алды, 1500-дән чох танк вә һүчум силаһыны, 4500 тәјјарәсини вә б. техникасыны әлә кечирди. Б.ә.-нда совет гошунларындан 304 мин нәфәрдән чох өлән, јараланан, иткин дүшән олду, һәмчинин 2156 танк вә өзүкедән топ, 1220 топ вә минаатан, 527 тәјјарә итирилди. Б.ә.-ны баша чатдыран совет гошунлары мүттәфигләрлә биркә алман-фашист һәрб машыныны тамамилә мәһв етди. Мајын 8-дә Кејтел башда олмагла алман командanлығынын нүмајәндәләри Алманијанын данышыгсыз тәслим олмасы һаггында акты имзаладылар.

Б. ә.-нын баша чатмасы—һитлерсајағы «јени гајда»нын дағылмасы, Авропа халгларынын әсарәтдән азад олмасы, дүнја мәдәнијјәти вә сивилизасијасынын фашизмдән хилас едилмәси демәк иди.

Әд.: Мәдәтов Г. Ә., Азәрбајчан Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә, Б., 1965; Боков Ф. Ј., Азәрбајчан оғулларынын өлмәз икидлији, Б., 1975; История Великой Отечественной войны 1941—1945, т. 5, М., 1964; История второй мировой войны 1939—1945, т. 3—6, М., 1974—76; Конев И. С., Сорок пятый, 2 изд., М., 1974; Жуков Г. К., Воспоминания и размышления, 2 изд., М., 1975; Воробьев Ф. Д., Паротькин И. В., Шиманский А. Н., Последний штурм (Берлинская операция—1945), 2 изд., М., 1975; Шиманский А. Н., Берлинская операция, М., 1975.

БЕРЛИН КОНГРЕСИ (1878)—*Сан-Стефано сүлһ мүгавиләсини (1878)* јенидән нәзәрдән кечирмәк үчүн Австрија-Мачарыстан вә Инкилтәрәнин тәшәббүсү илә чағырылмыш бејнәлхалг конгрес; ијунун 13-дән ијулун 13-дәк давам етмишдир. Русијаны конгрес чағырылмасына разылыг вермәјә Түркијә илә мүһарибәдә зәифләмәси, бејнәлхалг аләмдә Инкилтәрә вә Австрија-Мачарыстан тәрәфиндән тәкләнмәси мәчбур етмишди.

Балкан ј.а.-нда Русијанын мөвгеләринин күчләнмәсинә, хүсусилә бу әразидә бөјүк славјан дөвләтинин—Болгарыстанын јарадылмасына гаршы чыхан Инкилтәрә вә Австрија-Мачарыстан габагчадан Б.к. үчүн үмуми сијаси хәтт ишләјиб һазырламышдылар. Инкилтәрә, Түркијәнин она күзәштә кетдији Киприн әвәзиндә Османлы империјасынын Асијада мәнафејини горујачағыны өһдәјә көтүрмүшдү. Конгресдә Инкилтәрә, Алманија, Русија, Франса, Австрија-Мачарыстан, Италија, Түркијә иштирак едирди. Ичласда сәдрлик едән Алманија канслери О. Бисмарк сөздә васитәчи олдуғуну билдирсә дә, әслиндә Инкилтәрә вә Австрија-Мачарыстана көмәк көстәрирди. Балкан дөвләтләринә гаршы ачыг ајры-сечкилик сијасәти јеридилмишди: конгресин ишинә јалныз Јунаныстан вә Румынијанын нүмајәндәләри (о да анчаг бу өлкәләрә аид мәсәләләрин мүзакирәси заманы) бурахылмышды. Бүтүн башлыча мәсәләләр конгресә чыхарылмаздан әввәл Инкилтәрә, Австрија-Мачарыстан, Алманија вә Русија нүмајәндәләринин ајрыча ичласларында һәлл едилирди.

Ијулун 13-дә имзаланан Берлин мүгавиләсинә әсасән Боснија вә Һерсеговина Австрија-Мачарыстан тәрәфиндән ишғал едилди, Болгарыстанын әразиси үч дәфә азалдылды. Гарс, Әрдәһан, Батум (сонунчу азад порт е'лан едилмәклә) Русијанын һакимијјәтиндә галды. Б.к.-нин гәрары илә Черногорија, Сербија вә Румынијанын истиглалијјәти танынды. Бу, Түркијә һакимијјәтиндә олан дикәр Балкан әразиләри әһалисинин мүстәгиллик әлдә етмәсинә јол ачды.

Б.к.-ндә Инкилтәрә вә Австрија-Мачарыстан блоку галиб кәлди. Лакин бу блокун антирусија вә антиславјан фәалијјәти Балкан халгларынын азадлыг ишиндә Русијанын мүсбәт ролуну азалда билмәди.

Әд.: История дипломатии, 2 изд., т. 2, М., 1963; История Болгарии, т. 1, М., 1954.

БЕРЛИН КОНФРАНСЫ (1884—85)—Африканы бөлүшдүрмәк үстүндә капиталист дөвләтләринин мүбаризәсиндә бир мәрһәлә олан бејнәлхалг конфранс. 14 дөвләтин нүмајәндәләринин иштирак етдији Б.к. 1884 ил нојабрын 15-дән 1885 ил февралын 26-дәк давам етмишдир. Конфранс Белчика кралы II Леополдун башчылыг етдији «Бејнәлхалг Конго Чәмијјәти»нин Конго чајы һөвзәсинин бөјүк һиссәси үзәриндә (бу һиссәни Бејнәлхалг Конго Чәмијјәти 1879—84 илләрдә зәбт етмишди) суверенлијини таныды. Б.к.-нда гәбул олунмуш «Әсас сәнәд» бүтүн дөвләтләрә Конго вә Никер чајлары һөвзәләриндә сәрбәст тичарәт вә кәмичилик һүгугу верирди. «Әсас сәнәд» гул алверини гадаған етмәклә јанашы, мүстәмләкә ишғалларынын ганунилијини е'лан етди.

Әд.: Зусманович А. З., Империалистический раздел бассейна Конго (1876—1894), М., 1962.

БЕРЛИН КОНФРАНСЫ (1945)—бах *Потсдам конфрансы (1945)*.

БЕРЛИН МҮШАВИРӘСИ (1954)—дөрд дөвләтин (ССРИ, АБШ, Франса вә Б. Британија) харичи ишләр назирләринин мүшавирәси; јанварын 25-дән февралын 18-дәк кечирилмишдир. ССРИ нүмајәндә һеј'әтинин тәклифи илә күндәлијә ашағыдакы мәсәләләр дахил едилмишди: 1) бејнәлхалг мүнасибәтләрдә кәркинлији зәифләтмәк тәдбирләри вә Франса, Б. Британија, АБШ, ССРИ, ЧХР харичи ишләр назирләринин мүшавирәсини чағырмаг һаггында; 2) Алманија мәсәләси вә Авропада тәһлүкәсизлији тә'мин етмәк вәзифәләри; 3) Австрија дөвләт мүгавиләси һаггында.

Биринчи бәнд үзрә тәрксилаһ проблеминин мүвәффәгијјәтли һәлли вә ја һеч олмаса силаһларын хејли азалдылмасына көмәк барәдә сазиш, һабелә Кореја мәсәләсини низама салмаға вә Һинд-Чиндә сүлһү бәрпа етмәјә даир разылыг әлдә едилди. Лакин Гәрб дөвләтләри силаһларын һамылыгла азалдылмасына даир 1954 илдә дүнја конфрансы чағырмаг һаггында ССРИ-нин тәклифини рәдд етдиләр. Гәрб дөвләтләри, һәмчинин сонракы бәндләрин мүзакирәси заманы ССРИ-нин әмәли тәклифләринин гәбул едилмәсинә мане олдулар.

Әд.: Берлинское совещание министров иностранных дел четырех держав. Документы, «Новое время», 1954, № 5—10, Приложения.

БЕРЛИН ПАКТЫ (1940)—тәчавүзкар иттифаг јаратмаг һаггында сентјабрын 27-дә Алманија, Италија вә Јапонија нүмајәндәләринин 10 ил мүддәтинә имзаладыглары мүгавилә. Дүнјаны 3 империалист дөвләти арасында бөлүшдүрмәји нәзәрдә тутурду. Б.п.-на көрә Алманија вә Италија Авропада, Јапонија исә Асијада «јени гајда» јаратмагда әсас рол ојнамалы иди. 1940 илдә Б.п.-на, һәмчинин Алманијадан асылы олан Мачарыстан, Румынија, Словакија, Болгарыстан, сонралар исә Финландија, Испанија, Таиланд, ојунчаг Хорватија вә Манчжоу-Го «һөкумәтләри» вә Чиндә Ван Сзин-вej «һөкумәти» гошулду. Б.п. тәчавүзкарларын ССРИ-јә басгын планлары илә сых бағлы иди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә фашист блокунун дармадағын едилмәси илә Б.п. да ләғв олунду.

Әд.: Исраэлян В. Л., Кутаков Л. Н., Дипломатия агрессоров, М., 1967.

БЕРЛИН УНИВЕРСИТЕТИ, А. вә В. Һумболдт ад. Берлин Университети—АДР-ин ән бөјүк ун-тләриндән бири. 1809 илдә тә'сис олунмушдур. 26 шө'бәси (марксизм-ленинизм, марксизм-ленинизм фәлсәфәси, һүгуг, Асија тәдгигатлары, тарих, ријазијјат, физика, кимја, биолокија, тибб, електроника вә с.), китабханасы (тәгр. 2 млн. китаб) вар. 1975/76 дәрс илиндә ун-тдә 17,6 мин тәләбә тәһсил алмышдыр. Б.у. АДР-ин мүһүм елми-тәдгигат мәркәзләриндәндир. *Гримм гардашларынын*, К. *Һекел*, И. *Фихте*, Г. *Кирхһоф*, А. *Ејнштејн*, Е. *Шредингер*, М. *Планк*, В. *Нернст* вә б. көркәмли алимләрин фәалијјәти Б.у. илә бағлыдыр. К. Маркс 1836—41 илләрдә Б.у.-ндә охумуш, Ф. Енкелс бурада мүһазирәләр динләмишдир.

БЕРЛИНГУЕР (Berlinguer) Енрико (д. 25.5.1922, Сардинија, Сассари)—Италија вә бејнәлхалг коммунист һәрәкаты хадими. 1937 илдән антифашист һәрәкатына гошулмушдур. 1943 илдән Италија Коммунист Партијасынын (ИКП), 1948 илдән ИКП МК-нын үзвүдүр. Италија Коммунист Кәнчләр Федерасијасынын катиби (1950—56), *Үмумдүнја Демократ Кәнчләр Федерасијасынын* президенти (1950—53) олмушдур. 1969 илин февралындан ИКП баш катибинин мүавини олмуш, 1972 илин мартындан исә ИКП баш катибидир. 1968 илдән парламентин депутатыдыр.

«БЕРЛИНЕР АНСАМБЛ» (Berliner Ensemble) — АДР-дә театр. Әсасыны

1949 илдә јазычы Б. *Брехт* вә онун арвады актриса Ј. *Вејкел* гојмушлар. 1956 иләдәк театра Брехт өзү рәһбәрлик етмишдир. Антифашист вә антимилитарист истигамәтлидир. «Б.а.»-ын емблеми П. Пикассонун «Сүлһ көјәрчини» әсәридир. Театр Б. Брехтин «Кураж ана вә ушаглары» пјесинин тамашасы илә ачылмышдыр. Бу тамаша 1954 илдә Парисдә кечирилән Үмумдүнја театр фестивалында биринчи мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. «Б.а.»-ын репертуарына Б. Брехтин пјесләри, һәмчинин «Васса Железнова» (М. Горки), «Дон Жуан» (Ж. Б. Молјер), «Кремл сааты» (Н. Погодин) вә с. әсәрләр дахилдир. «Б.а.»-ын тамашаларына дәрин ичтимаи мәзмун вә режиссура ифадәлилији хасдыр. Көркәмли актјорлардан Ј. Вејкел, Е. Буш, Е. Кешоннек вә б. бурада ишләмишләр. «Б.а.» мүасир театр сәнәтинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Дәфәләрлә ССРИ-дә гастролда олмушдур.

«БЕРЛИ́Н—РО́МА ОХУ»—1936 ил октјабрын 25-дә Берлин сазиши әсасында јарадылмыш фашист Алманијасы вә Италијасынын һәрби-сијаси иттифагы. «Б.—Р. о.»-нун јарадылмасы фашист дөвләтләринин Икинчи дүнја мүһарибәсинә һазырлашдыгларыны ашкар сүбут едирди. 1936 ил нојабрын 25-дә Алманија илә Јапонија арасында имзаланмыш «*Антикоминтерн пакты*» «Б.—Р. о.» сазишинин давамы иди (1937 ил нојабрын 6-да Италија да бу пакта гошулду).

БЕРЛИ́ОЗ (Berlioz) Һектор (11.12. 1803, Кот-Сент-Андре, Франса—8.3. 1869, Парис)—франсыз бәстәкары, дирижор вә мусигишүнас. 1856 илдән Франса Ин-тунун үзвү. Мусигидә *романтизмин* көркәмли нүмајәндәси.

Демократик мусиги ән'әнәләри (Х. В. Глүк, Л. Керубини вә б.), хүсусилә Бетһовен јарадычылығы Б.-ун бәстәкар кими формалашмасына тә'сир көстәрмишдир. «Сарданапал» кантатасына көрә Рома мүкафаты алмышдыр (1830). Б.-ун «Фантастик симфонија»сы (1830) илк програмлы романтик симфонијадыр. Сәнәткарын кечирдији һәјәчанлар симфонијада ичтимаи үмумиләшмә сәвијјәсинә галдырылмышдыр. Б. мусиги формалары, һармонија, хүсусилә оркестрләшдирмәјә бир сыра јениликләр кәтирмиш, әсәрләриндә бөјүк һәчмә, симфоник мусигинин театраллығына мејл көстәрмишдир. Јунан халгынын азадлыг мүбаризәсинә һәср олунмуш «Јунан ингилабы» (1826) кантатасыны јазмышдыр. 1830 ил Ијул ингилабыны бөјүк чошғунлугла гаршыламыш, «*Марселјеза*»ны хор илә оркестр үчүн ишләмишдир. О, Ијул ингилабы гәһрәманлары шәрәфинә «Реквијем» (1837), «Матәм вә зәфәр симфонијасы» (1840) әсәрләрини јазмышдыр. Лакин Б. 1848 ил ингилабыны баша дүшмәмишдир. Өмрүнүн сон илләриндә академизмә вә даха чох мүчәррәд мә'нәви проблемләрә мејл етмишдир [«Исанын ушаглығы» ораторија-трилокијасы, 1854; Веркилинин «Енеида» әсәри әсасында «Тројалылар» опера-дилокијасы («Тројанын алынмасы» вә «Тројалылар Карфакендә», 1855—59)]. Ҹ. Бајрон (алто вә оркестр үчүн «Һаролд Италијада» симфонијасы, 1834; «Корсар» увертүрасы, 1844), В. Шекспир («Крал Лир» увертүрасы, 1831; «Ромео вә Ҹүлјетта» драматик симфонијасы, 1839; «Беатриче вә Бенедикт» комик операсы, 1862) вә И. В. Көте («Фаустун иттиһамы» ораторијасы, 1846) әсәрләринин сүжетләринә мусиги бәстәләмишдир. Б., һәмчинин «Бенвенуто Челлини» операсынын (тамашасы 1838), 6 кантата, увертүралар (о ҹүмләдән «Рома карнавалы», 1844), романслар вә с. әсәрләрин мүәллифидир. О, Вагнерлә јанашы јени дирижорлуг мәктәбинин әсасыны гојмушдур. Мусиги тәнгиди фикринин инкишафында да Б.-ун әһәмијјәтли ролу олмушдур.

Әсәри: Мемуары, пер. с франц., М., 1967.

Әд.: Роллан Р., Музыканты наших дней, пер. с франц., Ю. Вейсберга, М., 1938 (Собр. муз.-ист. соч., т. 5); Соллертинский И., Берлиоз [3 изд.], М., 1962.

БЕРМУ́Д АДАЛАРЫ (Bermuda)—Атлантик океанынын шм.-ында, Шимали Америкадан 900 *км* ш. дә, вулкан мәншәли мәрҹан алалары (тәгр. 300) групу. Б. Британијанын ән көһнә (1684) мүстәмләкәси. Саһ. 53,3 *км²*. Әһ. 54,9 мин (1973). Инз. м. Һамилтон ш.-дир. Һүнд. 79 *м*-ә гәдәрдир. Мүлајим рүтубәтли, тропик иглими вар. Орта темп-р мартда (ән сојуг ај) 16,7°С, августда (ән исти ај) 26,7°С-дир. Иллик јағынты 1350 *мм*-дәк. Игтисадијјатынын әсасыны туризм (90%) тәшкил едир. К.т.-на јарарлы саһә 370 *ha*-дыр. Әсасән, әкинчилик, балыгчылыг инкишаф етмишдир. Фараш тәрәвәз, мејвә вә күл бечәрилир. Шосе јолларынын уз. 212 *км*. Б. Британијанын, 1941 илдән исә һәм дә АБШ-ын һәрби дәниз вә һәрби һава базасыдыр. Б.а.-ны 1522 илдә испанијалы Хуан Бермудес кәшф етмишдир.

БЕРМУДЛУЛАР — Бермуд а-рынын (Б. Британијанын Атлантик океанында мүстәмләкәси) әһалиси. 54,9 мин нәфәрдир (1973). Тәгр. 60%-и әҹдадлары инкилис мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән 17 әср—19 әсрин әввәлләриндә Африкадан кәтирилмиш зәнҹиләрдир. Галаны—инкилис вә американлардыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Диндарларын әксәријјәти христиандыр. Б.-ын тәсәррүфат фәалијјәтинин әсасыны Бермуд а-рына кәлән туристләрә хидмәт тәшкил едир. Банан, ситрус мејвәләри, картоф вә с. дә јетишдирирләр.

БЕРН (Bern) — Исвечрәнин пајтахты. Берн кантонунун инз. м. Ааре чајы саһилиндә, дәниз сәвијјәсиндән 572 *м* јүксәкдәдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Һаванын орта темп-ру јанварда—0,4°С, ијулда 20,4°С-дир. Иллик јағынты 852 *мм*. Мүһүм нәгл. говшағы. Белпмоос аеропорту Б.-ин 7 *км*-лијиндәдир. Әһ. 159 мин (1975).

Б.-ин өзүнүидарә органы Бөјүк шурадыр. Шәһәри бидаваситә шәһәр президентинин башчылығы илә сечкили Иҹма шурасы идарә едир.

Б.-ин әсасы 1191 илдә гојулмушдур. 1353 илдә Исвечрә конфедерасијасына дахил олмушдур. 1848 илдән Исвечрәнин пајтахтыдыр. 20 әсрин әввәлләриндә Б. рус ингилаби мүһаҹирәт мәркәзләриндән бири олмушдур. В. И. Ленин 1914 илин сентјабрындан 1916 илин февралынадәк Б.-дә јашајыб јаратмышдыр. 1915 ил февралын 27-дән мартын 4-дәк Б.-дә РСДФП харичи бөлмәләринин конфрансы кечирилмишдир.

Берн. Парламент бинасы. 1852—1901.

Б. сәнајесинин инкишафына көрә, өлкәдә үчүнҹү јердәдир (Сүрих вә Базелдән сонра). Машынгајырма (әсасән, дәгиг машынлар), електротехника, тохуҹулуг, полиграфија, кимја-әҹзачылыг, јејинти (консерв, ун, шоколад, пивә) сәнајеси, ири банклар (о ҹүмләдән Милли банк) вә с. вар. Б. мүһүм бејнәлхалг туризм мәркәзидир.

Берн. Шәһәрин көһнә һиссәсиндә күчә.

Б.-дә өтән әсрләрин зәнкин ме'марлыг нүмунәләри галмышдыр. Ме'марлыг абидәләриндән готик үслубда ратуша (1406—17) вә мүгәддәс Винсент килсәси (1421—1588), барокко үслубунда Мүгәддәс руһ килсәси (1726—29), классисизм үслубунда Моне сарајы (1790—93) вә с. мәшһурдур. 19 әсрин ахырларындан ме'марлыгда еклектик тикилиләрә үстүнлүк верилмишдир (парламент, почт, али тәһсил ин-ту бдиналары вә с.). Һазырда Б.-ин ме'марлығында *конструктивизм* кениш јајылмышдыр.

Б.-дә ун-т, Исвечрә Милли китабханасы, Исвечрә, Алп, тарих, тәбијјат тарихи, рәссамлыг музејләри вар.

БЕ́РН АЛП ДАҒЛАРЫ, Берн Оберланды (Berner Oberland)—Исвечрәдә Гәрби Алп д-рынын шм.-ында дағ групу. Уз. тәгр. 120 *км*, ән һүндүр зирвәси Финстерааарһорндур (4274 *м*). Әсас силсиләләри кристаллик шист вә гранитдән, г. вә ш. кәнарлары чөкмә сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Фирн чөлләри вә бузлаглар (Алеч вә с.), ијнәјарпаглы мешәләр, субалп вә алп чәмәнликләри вар. Алпинизм вә туризм инкишаф етмишдир.

БЕ́РН КОНФРАНСЫ, РСДФП-нин Берн конфрансы—бах *Харичи бөлмәләрин конфрансы*.

БЕРНАДО́Т (Bernadotte) Жан Батист (26.1.1763, По—8.3.1844, Стокһолм)—Франса маршалы (1804), XIV Карл Јуһан ады илә Исвеч кралы [1818—44]. Бернадотлар сүлаләсинин баниси. Ингилаби Франсанын мүһарибәләриндә дивизија, Наполеон ордусунда корпус командири олмушдур. Һолландијада

исвечли әсирләри азад етдији үчүн Исвечдә шөһрәт газанмышдыр. 1810 илдә Наполеон тәрәфиндән исте'фаја чыхарылмыш, һәмин илин августунда Исвеч риксдагы ону крал тахтына вәлиәһд сечмишдир. 1813 илдә Наполеон әлејһинә коалисијаја гошулмуш вә Исвеч ордусу илә Франсаја гаршы мүһарибәдә иштирак етмишдир. Русија илә достлуг сијасәти јеритмишдир.

БЕ́РНАЛ (Bernal) Ҹон Десмонд (10. 5. 1901, Нина—15.9.1971)—инкилис физики, философ вә ичтимаи хадим.

«Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1953). 1937 илдән Лондон Крал Ҹәмијјәтинин үзвү вә Лондон ун-тинин проф. 1958 илдән Маҹарыстан, Полша, Румынија, Болгарыстан вә ССРИ ЕА әҹнәби үзвү олмушдур. Маддәнин гурулушу вә биокимја саһәсиндә тәдгигат апармышдыр. О, графитин, металларын, сујун, һормонларын, витаминләрин, зүлалларын, вирусларын, иншаат маҝериалларынын (сементин) гурулушуну өјрәнмишдир. 1933 илдә бузун моделини вермишдир. Б. Бејнәлхалг Кристаллографлар Иттифагынын президенти (1963—66) вә Үмумдүнја Сүлһ Шурасы Рәјасәт Һеј'әтинин иҹрачы президенти олмушдур (1959—65). Физика, кристаллографија, биокимја вә фәлсәфәјә даир бир сыра әсәрин мүәллифидир.

Әсәрләри: Наука в истории общества, М., 1956; Роль воды в кристаллических веществах, «Успехи химии», 1956, т. 26, в. 5; [Статьи]. в сб.: Наука о науке, пер. с англ., М., 1966; Возникновение жизни, М., 1969.

БЕРНА́Р (Bernard) Клод (12.7.1813, Сен-Жүлјен—01.2.1878, Парис)—франсыз физиологу, патолог, мүасир физиолокија вә експериментал патолокијанын баниләриндән бири, Парис ЕА үзвү (1854). Гараҹијәрин гликокен һазырламаг функсијасыны мүәјјән етмиш, карбоһидрат мүбадиләсинин мүхтәлиф фазаларыны әтрафлы өјрәнмиш, гараҹијәр гликокенинин ганда шәкәр әмәлә кәлмәси мәнбәји олдуғуну сүбут етмиш вә мәркәзи синир системи илә *глүкозурија* арасындакы әлагәни ајдынлашдырмышдыр. Б. мә'дәалты вәзинин функсијасыны, јағларын һәзм олунмасы просесиндә онун ролуну мүәјјән етмишдир. Б.-ын мүхтәлиф синирләрин функсијасы, карбон 2-оксидин гана тә'сири, дахили, һәм дә хариҹи секресија вәзиләринин фәалијјәти вә с. даир апардығы тәдгигатҝ јалныз физиолокијада дејил, һабелә фармаколокија, токсиколокија вә тиббин дикәр саһәләри үчүн дә әһәмијјәтлидир.

Әсәрләри: Лекции по экспериментальной патологии, М.—Л., 1937; De la physiologie générale, P., 1872.

БЕРНА́Р (Bernhardt) Сара (22.10.1844, Парис—26.3.1923, Парис) — франсыз актрисасы. Парисдәки «Комеди Франсез», «Жимназ», «Порт-Сен-Мартен», «Одеон» театрларынын сәһнәсиндә ојнамышдыр. Ификенија («Ификенија Авлиддә», Ж. Б. Расин) илк ролудур. Әсас ролларыı: кралича, донја Сол

(«Руи-Блаз», «Ернани», В. Һүго), Федра, Андромаха (Ж. Б. Расинин ејниадлы фаҹиәләриндә), Дездемона, Һамлет («Отелло», «Һамлет», В. Шекспир), Заира («Заира», Ф. Волтер), Маргарита Готје («Камелијалы гадын», А. Дүма-оғул) вә б. Б. актјорлуг техникасы бахымындан камил сәнәткар иди. Лакин, актрисанын ојунунда сүн'илик, ефектлилијә мејл мүшаһидә олунурду. Јарадыҹылығына мистика вә декадентлик әламәтләри дә хас иди. Б. дүнјанын бир чох өлкәсиндә, о ҹүмләдән Русијада (1881, 1892, 1908—09) гастролда олмушдур.

БЕ́РНБУРГ (Bernburg)—АДР-дә, Һалле маһалында шәһәр. Заале чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 44,9 мин (1973). Сода, машынгајырма, шәкәр сәнајеси, семент з-ду (АДР-дә ән бөјүк), Мәркәзи Елми-Тәдгигат Битки Селексијасы Ин-ту, к.т. ин-ту вә с. вар. Әтрафында калиум дузлары вә дашдуз чыхарылыр.

БЕ́РНИ (Berni) Антонио (д. 14.5.1905, Росарио)—Аркентина рәссамы. Аркентина бојакарлығында «јени реализм»ин (үмумиләшдирилмиш бөјүк формалара мејл едән милли мәктәб) баниләриндән бири. Буенос-Ајрес Милли Рәссамлыг Академијасынын професору. Әсәрләри: «Дүнја тәһлүкә гаршысында» (30-ҹу илләрин сону), «Инсанын шәр гүввәләрлә мүбаризәси» (1946) вә с. 20 әсрин орталарында Б.-нин јарадыҹылығына модернизмин тә'сири олмушдур.

БЕРНИ́НИ (Bernini) Ҹованни Лоренсо (7. 12.1598, Неапол—12.11. 1680, Рома)—италјан ме'мары вә һејкәлтәрашы. Гәрби Авропада *барокко* үслубунун көркәмли нүмајәндәси. Онун «Давид» (1623), «Аполлон вә

Л. Бернини. Автопортрет. Терракота. Ермитаж. Ленинград

Дафнә» (1622—25), «Мүгәддәс Терезанын вәҹдә кәлмәси» (1644—52, Санта-Марија делла Витторија килсәси, Рома) вә с. һејкәлтәрашлыг композисијаларында динамизм вә ишыг-көлкә трактовкасы күҹлүдүр. Папа VIII Урбанын гәбирүстү абидәси (1639—46, мүгәддәс Пјотр килсәси, Рома), XIV Лүдовикин бүстү (1665, Версал) вә с. әсәрләриндә декоративлик вә зәнкин фантазија илә јанашы хариҹи патетика башлыҹа јер тутур. Онун мүгәддәс Пјотр килсәсинин меһрабы үчүн јаратдығы тунҹ балдахин (1624—33) Италијада барокконун илк нүмунәләриндәндир. Б.-нин ән мәшһур әсәри Ромада мүгәддәс Пјотр мејданынын ансамблыдыр (1657—63). Ватикандакы Крал пилләкәнләри (1663—66), Ромадакы Одескалка сарајы (Б.-нин лајиһәси илә 1664 илдән тикилмәјә башланмыш, һәмин лајиһә үзрә 18 әсрдә баша чатдырылмышдыр) вә с. италјан ме'марлығынын көзәл абидәләриндәндир.

Әд.: Лившиц Н. А., Бернини, М., 1957; Аркин Д., Бернини—скульптор, в его кн.: Образы скульптуры, М., 1961.

БЕРНС (Burns) Роберт (25.1.1759, Шотландија, Аллоуej к.—21.7.1796, Дамфрис ш.)—шотланд шаири.

15 јашындан ше'р јазмаға башламышдыр. Ријакар килсә хадимләрини ифша едән «Ики чобан» (1784) вә «Мө'мин Виллинин дуасы» (1785) сатирик поемалары әлјазмасы һалында шөһрәт газанмышды. «Әсасән шотланд диалектиндә јазылмыш ше'рләр» адлы илк китабы 1786 илдә нәшр олунмушдур. Ушаглыгдан шотланд кәндлиләринин ағыр һәјатынын шаһиди олан Б. әсәрләриндә ичтимаи вә милли зүлмә гаршы чыхмыш, халгы азадлыг вә истиглалијјәт уғрунда мүбаризәјә чағырмыш, садә адамларын мә'нәви тәмизлијини, инсани ләјагәтини һәр шејдән јүксәк тутмуш, халг күҹүнү тәрәннүм етмишдир («Шән диләнчиләр», «Кејвин Һамилтона мәктуб», «Намуслу јохсуллуг», «Јухуда кәрдүм», «Америка мүһарибәси» вә с.). Бөјүк Франса ингилабы Б.-ин јарадыҹылығына гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Ингилаба рәғбәт бәсләдији үчүн («Азадлыг ағаҹы» вә с.) Б. һаким синифләр тәрәфиндән тә'гиб олунмушдур. Хәлгилик, садәлик, емосионаллыг, дахили драматизм Б. ше'ринин сәҹијјәви хүсусијјәтләридир. Б. К. Марксын ән чох севдији шаирләрдән олмушдур. «Азадлыг ағаҹы», «Әлвида», «Зәнҹи гулун нәғмәси», «Көмүрчүнүн рәфигәси», «Јолчунун гыш кечәси», «Гәлбим дағлардадыр» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

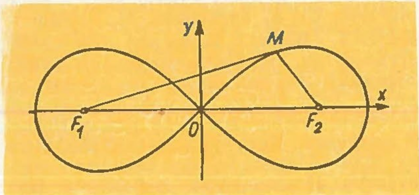
Әсәри: Стихотворения. Поэмы. Шотландские баллады, М., 1976.

БЕ́РНСТАЈН (Bernstein) Леонард (д. 25.8.1918, Лоренс ш., Массачусетс штаты)—Америка дирижору, пианочу вә бәстәкар. «Таити адасында тәлатүм» операсынын (1952), «Вестсајд маҹәрасы» мүзиклинин (1957), 3 балетин, бир чох вокал вә симфоник әсәрин мүәллифидир. 1958—69 илләрдә Нју-Јорк филармоник оркестринин баш дирижору олмушдур. Өз әсәрләринин ифачысы кими чыхыш едир. Дүнјанын бир чох мәшһур оркестрләринә дирижорлуг етмиш, ССРИ-дә гастролда олмушдур (1959).

БЕРНУ́ЛЛИ (Bernoulli) — исвечрәли алимләр аиләси. Јакоб Б. (27.12. 1654, Базел—16.8.1705, Базел)—Базел ун-тинин проф. (1687). Г. Лејбнитсин диференсиал һесабына даир үсуллараны ријазијјат вә механика мәсәләләринә илк дәфә Б. тәтбиг етмишдир. Гардашы Иоһанн илә бирликдә вариасија һесабынын әсасыны гојмушдур

(бах *Изопериметрик мәсәлә, Брахистохрон*). Сыралар нәзәријјәсиндә Б. әдәдләрини тапмыш, еһтимал нәзәријјәсиндә исә Б. ганунуну (*бөјүк әдәдләр ганунунун* хүсуси һалы) исбат етмишдир. **Й о һ а н н** Б. (27.7.1667, Базел—1.1.1748, орада)—Гронинкен (1695) вә Базел (1705) ун-тләринин проф., Петербург ЕА фәхри үзвү. Диференсиал вә интеграл һесабларынын јенидән ишләнилмәсиндә Г. Лејбнитслә әмәкдашлыг етмиш вә бу саһәдә мүһүм кәшфләри вар. Диференсиал вә интеграл һесабларынын мүнтәзәм шәрһини вермишдир. Механика саһәсиндә дә гијмәтли тәдгигатлары вар. **Д а н и и л** Б. (29.1.1700, Гронинкен—17.3.1782, Базел)—Иоһанн Б.-нин оғлу. Петербург ЕА фәхри үзвү, 1725—33 илләрдә Петербург ЕА-нда ишләмишдир. Мүһүм әсәрләри маје вә газ чисимләр механикасына аиддир. Тригонометрик сыралары хүсуси төрәмәли ујғун диференсиал тәнлијин һәллинә тәтбиг етмишдир. «Һидродинамика» әсәриндә идеал мајенин стасионар һәрәкәтинин әсас тәнлијини чыхармыш (бах *Бернулли тәнлији*), *е* әдәдинин гијмәтини һесабламышдыр (бах *Непер әдәди*).

БЕРНУ́ЛЛИ ЛЕМНИСКАТЫ (лат. lemniscatus — лентләрлә бәзәдилмиш)—сәккиз шәклиндә мүстәви әјри; F_1 вә F_2 фокус нөгтәләриндән олан мәсафәләринин һасили сабит галан *M* нөгтәләринин һәндәси јери. Фокусларын

координатлары $F_1(-a, 0)$ вә $F_2(a, 0)$ оларса, Б.л.-нын тәнлији Декарт координатларында $(x^2+y^2)-2a^2(x^2-y^2)=0$ полјар координатларда исә $\rho^2=2a^2\cos 2\varphi$ шәклиндәдир. Лемнискатла әһатә олунан саһә, тәрәфи $a\sqrt{2}$ олан квадратын саһәсинә бәрабәрдир. Илк дәфә Ј. *Бернулли* өјрәнмишдир.

БЕРНУ́ЛЛИ ТӘНЛИЈИ — һидродинамиканын әсас тәнлији; јалныз ағырлыг гүввәсинин тә'сири алтында олан сабит сыхлыглы сыхылмајан маје үчүн Б.т. $p+\rho\frac{v^2}{2}+\rho gh=\text{const}$ шәклиндә јазылыр: ρ—мајенин сыхлығы, g—ағырлыг гүввәсинин тә'чили, h—үфүги мүстәвијә нәзәрән һүндүрлүкдүр. Б.т. маје ахынынын v сүр'әти илә p тәзјиги арасында әлагә јарадыр. Бу тәнлији Д. Бернулли 1738 илдә вермишдир. Б.т.-нин һидравликада вә техники һидродинамикада (бору кәмәрләринин, насосларын һесабланмасы, сүзүлмә илә әлагәдар мәсәләләрин һәлли вә с.) бөјүк әһәмијјәти вардыр.

БЕ́РНШТЕЈН (Bernstein) Едуард (6.1.1850, Берлин—18.2.1932, Берлин)—алман с.-д. партијасы вә Икинчи Интернасионалын оппортунист чинаһынын лидерләриндән бири, тәфтишчилијин идеологу. Ј. *Дурингин* ардычылы иди. 70-чи илләрин ахырларында ингилаби мүбаризәдән имтина етмәјә вә *Бисмарк* режиминә ујғунлашмаға чағырырды. К. Маркс вә Ф. Енкелсин тәнгидинин тә'сири илә Б. оппортунизмдән мүвәггәти олараг узаглашмышды. 90-чы илләрин орталарында марксизмлә әлагәсини тамамилә кәсмишди. Б. марксизм тә'лиминин бүтүн әсас мүддәаларынын тәфтиш олунмасы програмыны ирәли сүрүр, ингилаби марксизми реформизмлә әвәз едәрәк буржуа игтисадчы вә философларындан көтүрүлмүш динч тәкамүл, ичтимаи аһәнкдарлыг идејаларыны мүдафиә едирди; буржуа демократијасыны мәдһ едир, К. Марксын социалист ингилабы вә пролетар диктатурасы һаггындакы мүддәасыны гәбул етмирди. Б.-ин вә онун тәрәфдарларынын идејаларыны (бах *Бернштејнчилик*) В. И. Ленин, Ф. Меринг, Р. Лүксембург, П. Лафарг вә б. кәскин тәнгид етмишдиләр. Б. 1917 илдә К. Каутски илә бирликдә «Мүстәгил С.-Д. Партијасы» јарадылмасында иштирак етмиш, 1919 илдә исә ачыгча сағларын тәрәфинә кечмишди. Б. Бејнәлхалг коммунист һәрәкатына вә Совет Русијасына гаты дүшмән олмушдур.

Әд.: Л е н и н В. И., Нә етмәли?, Әсәр. там күллијјаты, ч. 6; ј е н ә о н у н, Марксизм вә тәфтишчилик, Әсәрләри, ч. 15; П л е х а н о в Г. В., О мнимом кризисе марксизма, в его кн.: Избр. философские произведения, т. 2, М.,1956; ј е н ә о н у н, Бернштейн и материализм, јенә орада; А й з и н Б. А., В. И. Ленин против ревизионизма и оппортунизма в германском рабочем движении. В сб.: Рабочее движение в новое время, М., 1964; Очерки истории борьбы вокруг «Капитал»а К. Маркса, М., 1968.

БЕРНШТЕЈНЧИЛИК — тәфтишчилијин илк нөвләриндән бири; марксизмин әсас мүддәаларынын дәјишмиш шәраитә күја «ујғун кәлмәдијини» бәһанә едәрәк онларын јенидән нәзәрдән кечирилмәсини тәләб едән оппортунист чәрәјан. Баниси Е. Бернштејн иди. Б.-ин јајылмасы Икинчи Интернасионалын Гәрби Авропа партијалары башчыларынын реформизмә јуварландығыны көстәрирди. Б.-и ән гаты оппортунист үнсүрләр— алман сағ с.-д.-лары (Е. Давид, Г. Фолмар вә с.), франсыз милјеранистләри (бах *милјеранчылыг*) вә б. өз әләринә бајрағ етдиләр. *Русијада* Б. идејалары «легал марксистләр» (П. Б. Струве) вә «игтисадчылар» (С. Н. Прокопович, Ј. Д. Кускова) үчүн тапынтгы олду. Нәзәријјә саһәсиндә пролетариаты идејача тәрксилаһ етмәјә бир чәһд олан Б. хырда ислаһатлардан һәјата кечирилмәсини фәһлә һәрәкатынын башлыча вәзифәси, парламент фәалијјәтини исә әсас мүбаризә васитәси һесаб едирди. В. И. Ленинин тә'бирингә, Б. тәрәфиндән «Социализмин елми сурәтдә әсасландырылмасы вә тарихин материалистчәсинә анлашылмасы нөгтеји-нәзәриндән социализмин зәрури вә лабүдлүјүнүн сүбут олунмасы имканы инкар едилирди;... «с о н м ә г с ә д» анлајышынын өзү әсассыз е'лан олунур вә пролетариат диктатурасы идејасы гәти рәдд едилирди;... с и н ф и м ү б а р и з ә н ә з ә р и ј ј ә с и инкар едилирди вә и.а.» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 6, с. 8). Б. тәчрүбәдә буржуа сијасәти илә сазишә кирмәкдә, онунла ујғунлашмагда, сәдәгә олараг буржуазијадан назир вәзифәләри алмагла кифајәтләнмәкдә вә с.-дә өзүнү бүрузә верди. Б. Икинчи Интернасионалын лидерләри тәрәфиндән лазымынча дәф едилмәди. К. Каутски Бернштејнин бахышларыны јарымчыг тәнгид едәрәк бир сыра нәзәри мәсәләдә она күзәштә кетди. Б. бахышларыны кәскин тәнгид едән А. Бебел дә, бу идејаларын социалист партијасына мәнсубијјәтлә бир араја сығмадығы барәдә мәсәлә галдырмады. К. В. Плеханов, Ф. Меринг, П. Лафарг, А. Лабриола, Р. Лүксембург да Б.-лә мүбаризә апармышлар. Јалныз В. И. Ленин Б.-и ахыра гәдәр тәнгид едәрәк, онун ичтимаи көкләрини ашкара чыхармыш вә Б.-лә империализм дөврүнүн хүсусијјәтләринин (империалист буржуазијасынын «фәһлә аристократијасыны» сатын алмасы вә и.а.) сых бағлы олдуғуну көстәрмишдир. В. И. Ленин нәинки Б.-и, һәтта онунла барышыға кирмәји дә тәһлүкәли һесаб етмишдир.

Әд.: бах *Бернштејн* Е. мәгаләсинин әдәбијјатына.

БЕ́РОС, Б е р о с с (Bērōssos, Бабил ады Белрушунун јун. формасы; е.ә. тәгр. 350—280)—Бабил тарихчиси, Бабилистандакы һәрби һадисәләрлә әлагәдар Јунаныстана гачмыш вә Кос а-нда мүнәччимлик мәктәбинин әсасыны гојмушдур. Вәтәнинә гајытдыгдан сонра јунан дилиндә падшаһ I Антиох үчүн Бабилистан тарихини јерли әфсанәви вә тарихи ән'әнәләр әсасында тәртиб етмишдир. Әсәр дөврүмүзә чатмамышдыр; әсәрин бә'зи тәһриф олунмуш парчаларына јунан вә Бизанс тарихчиләринин әсәрләриндә тәсадүф едилир.

БЕРРИА́С МӘРТӘБӘСИ [Франсада Берриас (Berrias) к.-нин адындан]—Табашир системинин алт мәртәбәси. 1876 илдә франсыз кеологу А. Кокан тәрәфиндән ајрылмышдыр. Әһәнкдашы вә меркел гатларындан ибарәтдир. Ики зонаја бөлүнүр: Beriasella grandis вә Beriasella bossieri. Алп д-рында, Карпат д-рында, Гафгазда, һәмчинин ССРИ-нин шм.-ш.-индә вә Узаг Шәргдә вар.

БЕРРОУ Христофор [(Burrough Cristofer); ?—?] — 16 әср инкилис сәјјаһы. 1579—81 илләрдә инкилис тачирләринин Гафгазын Хәзәрсаһили вил.-ләринә експедисијасында иштирак етмишдир. Б. Бакы, Шамахы, Дәрбәнддә олмуш, Инкилтәрәјә көндәрдији мәктубларында јерли әһалинин һәјат вә мәишәти, һәмчинин Абшеронун Билкәһ к. вә бурада гонагсевәрликлә гаршыланмалары, експедисијанын Дәрбәндә сәфәри, Османлы гошунларынын Ширваны тутмасы, Азәрб.—Инкилтәрә тичарәт мүнасибәтләри вә с. һаггында мә'лумат вермишдир.

Әд.: Ә һ м ә д о в Б., 1579—1581 илләр експедисијасы вә Инкилтәрә—Азәрбајчан тичарәт әлагәләринин кәсилмәси сәбәбләри, АДУ-нун Елми Әсәрләри (тарих вә фәлсәфә серијасы), 1967, № 3; Английские путешественники в Московском государстве в XVI в., пер. с англ., Ю. В. Готье, Л., 1937; Путешественники об Азербайджане, Б., 1961.

БЕРСЕ́НЕВ (әсл фамилијасы П а в л и ш ш е в) Иван Николајевич (23.4.1889, Москва—25.12.1951, Москва)—совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1948). Проф. 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1907 илдә Кијевдә башламышдыр. 1911 илдән Москва Бәдаје Театрынын актјору, 1938 илдән Ленин Комсомолу ад. Москва Театрынын бәдии рәһбәри вә актјору олмушдур. Роллары: Һелмер («Нора», Һ. Ибсен), Протасов («Чанлы мејит», Л. Толстој), Сирано де Берже

рак («Сирано де Бержерак», Е. Ростан) вә с. «Чәбһә» (1942, А. Корнејчук), «Аталарын кәнчлији» (1943, Б. Горбатов), «Дәниздәкиләрин шәрәфинә!» (1947, Б. Лавренјов) вә с. тамашаларын гурулушуну вермишдир. 1914 илдән киноја чәкилмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

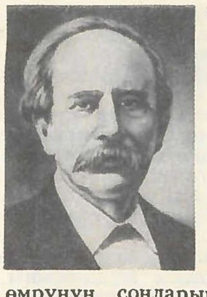
БЕРТЕЛС Јевкени Едуардович (25. 12.1890, Петербург—7.10.1957, Москва)—совет шәргшүнасы. ССРИ ЕА м. үзвү (1939), Түр. ССР ЕА (1951), Өзб.ССР ЕА (1956) фәхри үзвү, Өзб. ССР (1944) вә Тач. ССР әмәкдар елм хадими (1946), Иран ЕА (1944) вә Әрәб ЕА (Дәмәшгдә) м. үзвү (1955). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1920 илдә Петроград ун-тинин Шәрг дилләри факүлтәсини битирмиш, өмрүнүн сонунадәк ССРИ ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунда (1930 иләдәк ССРИ ЕА Асија Музеји) ишләмишдир. Б. фарс, тачик вә бир сыра түркдилли халгларын әдәбијјат тарихи саһәсиндә көркәмли мүтәхәссис олмушдур. Суфизм вә суфи әдәбијјатына, Фирдөвси, Сә'ди, Чами, Нәваи вә б. классикләрин јарадычылығына, Јахын вә Орта Шәрг халгларынын мәдәнијјәт тарихинә һәср олунмуш әсәрләрин мүәллифидир. «Ислам Енсиклопедијасы»нын фәал мүәллифләриндән олмушдур. Иранoccшүнаслыг саһәсиндә совет мәтншүнаслыг мәктәбинин баниси вә рәһбәри олан Б. Фирдөвсинин «Шаһнамә», Низаминин «Искәндәрнамә» (Ә. *Әлизадә* илә бирликдә; ССРИ Дөвләт мүкафаты) әсәрләринин елми-тәнгиди мәтнини һазырламыш, мәтншүнаслыға даир нәзәри мәгаләләр јазмышдыр. Б. Азәрб. әдәбијјатынын тәдгиги саһәсиндә дә хејли иш көрмүш, Низами, Хагани вә Фүзулинин јарадычылығынын тәдгиги илә ардычыл мәшғул олмушдур. Б. ССРИ-дә низамишүнаслығын баниләриндәндир. Бир чох әсәри Шәрг вә Гәрби Авропа дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Б.-ин шәхси китабханасы Азәрб. ССР ЕА Әсаслы китабханасына верилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, Б., 1958; Низами и Физули, М., 1962; Суфизм и суфийская литература, М., 1962; Навои и Джами, М., 1965.

Әд.: Алиев Г. Ю., Библиография научных трудов чл. корр. АН СССР Е. Э. Бертельса, «Советское востоковедение», 1958, № 1; Милибанд С. Д., Библиографический словарь советских востоковедов, М., 1975.

БЕРТЛО, Бертело (Berthelot) Пјер Ежен Марселен (25.10.1827, Парис—18.3.1907, Парис)—франсыз кимјачысы вә ичтимаи хадими; Парис ЕА үзвү (1873), Петербург ЕА м. үзвү (1876). Әсас елми ишләри үзви кимја, термокимја вә агрокимјаја, һабелә кимјанын тарихинә аиддир. Синтез јолу илә нафталин, бензол, фенол, метан, калиум-формиат вә мүхтәлиф јағ нөвләри (стеарин, палмитин, олеин вә с.) алмышдыр. Б.-нун тәдгигаты «һәјати гүввә» һаггында идеалист нәзәријјәни кимја елминдән чыхармаға көмәк етмишдир (бах *Витализм*). 1881 илдә өмүрлүк сенатор сечилмишдир. Франсанын маариф назири (1886—87), харичи ишләр назири (1895—96) олмушдур. Б. әввәлләр атом-молекул нәзәријјәсинә гаршы чыхырды, лакин өмрүнүн сонларында габагчыл идејалара тәрәфдар олмушдур.

Әд.: Мусабеков Ю. С., Марселен Бертло, М., 1965.

БЕРТОЛЛЕ (Berthollet) Клод Луи (9.12.1748, Таллуар, Савојја — 6.11. 1822, Парис)—франсыз кимјачысы, Парис ЕА үзвү (1785). Кимјәви тараэлыг нәзәријјәсинин әсасыны гојмуш, 1786—87 илләрдә *Лавуазје* вә башга кимјачыларла бирликдә јени кимја номенклатурасы н ы ишләјиб һазырламышдыр. Бөјүк Франса ингилабы илләриндә республиканын мүдафиәсинә лазым олан барыт, полад вә с. һәрби материаллар истеһсалынын тәшкилиндә фәал иштирак етмиш, аммонјакын (1785), сианид туршусунун (1786), һидрокен-сулфидин (1788) кимјәви тәркибини мүәјјәнләшдирмиш, кәтан, мум вә кағызын хлорла ағардылмасы үсулуну тапмыш (1785), калиум-хлорат дузуну алмышдыр. Бу дуз, алимин шәрәфинә Бертоле дузу адландырылмышдыр. Б. дәјишәнтәркибли фәрди кимјәви бирләшмәләрин мөвчуд олмасыны да сөјләмишдир (бах *Бертоллидләр*).

Әд.: Джуа М., История химии, пер. с итал., под ред. С. А. Погодина, М, 1966.

БЕРТОЛЕ ДУЗУ, $KClO_3$— *калиум-хлоратын* техники ады.

БЕРТОЛЛИДЛӘР — сабиттәркибли бирләшмәләрлә (*далтонидләр*) *бәрк мәһлул* арасында орта мөвге тутан дәјишкәнтәркибли кимјәви бирләшмәләр. Б. тәркибин сабитлији вә һәндәси нисбәтләр гануиларына табе дејилдир. Бу типли бирләшмәләри 1912 илдә Н. С. *Курнаков* кәшф етмиш вә К. *Бертоллерин* ады илә адландырмышдыр. Б. мүхтәлиф металлардан ибарәт системләрдә (таллиум-висмут, гурғушун-натриум, алүминиум-магнезиум системләри), һабелә оксидләрдә, карбидләрдә, сулфидләрдә вә с. тапылмышдыр.

БЕРТРАНДИТ [фр. минералогу Е. Бертранын (E. Bertrand) шәрәфинә адландырылмышдыр]—минерал. Кимјәви тәркиби—$Be_4 [Si_2O_7]\cdot(OH)_2$. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Аз миғдарда бор вә керманиумла гарышмыш олур. Паз вә ја јасты призматик лөвһәвари шәклиндә хырда кристаллар әмәлә кәтирир. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 6,5—7, сыхлығы 2580 $кг/м^3$-дир. Бериллиум (BeO—42,02%) алмаг үчүн филиздир.

БЕРТСЕЛИУС (Berzelius) Ијонс Јакоб (20.8.1779, Веверсунда — 7.8.1848, Стокһолм)—Исвеч кимјачысы, минералог. Стокһолм ЕА-нын үзвү (1808), президенти (1810 илдә) вә даими катиби (1818 илдән), Петербург ЕА әчнәби фәхри үзвү (1820). Атом нәзәријјәсини тәчрүби сурәтдә әсасландырмыш, хејли кенишләндирмиш вә кимјаја тәтбиг етмишдир. 1810—16 илләрдә оксидләрин анализи материаллары на әсасән *һәндәси нисбәтләр ганунунун* дүзкүнлүјүнү сүбут едән јени дәлилләр кәтирмишдир. 1814 илдә 41 елементин ат.к. чәдвәлини дүзәлтмиш вә елементләрин атомларыны онларын јун. вә ја лат. адларынын баш һәрфи илә көстәрмәји тәклиф етмишдир. Исвеч алими В. Һизинкерлә бирликдә мүхтәлиф минерал вә филизләри тәдгиг едәрәк, сериум (1803), селен (1817) вә ториум (1828) елементләрини кәшф етмишдир. 1824—25 илләрдә илк дәфә сәрбәст һалда силисиум, титан, тантал вә сиркониум алмышдыр. Кимја тарихиндә мүһүм ролу олан електрокимја нәзәријјәсини инкишаф етдирмиш (1812—19), «аллотропија», «изомерлик», «катализ» вә с. терминләри кимја елминә дахил етмишдир.

Әд.: Соловьев Ю. И., Куринной В. И., Якоб Берцелиус, М., 1961; Джуа М., История химии, пер. с итал., под ред. С. А. Погодина, М., 1966.

БЕРУТ (Bierut) Болеслав (18.4.1892, Лублин ш. јахынлығында—12.3.1956, Москва)—Полша сијаси вә дөвләт хадими. 1912 илдән ингилаби һәрәкатда иштирак етмишдир. 1918 илдән Полша Коммунист Партијасынын (ПКП) үзвү иди. Ингилаби фәалијјәтинә көрә буржуа Полшасында дәфәләрлә һәбс едилмиш, алман-фашист ишғалы дөврүндә полјак халгынын милли вә ичтимаи азадлығы уғрунда мүбаризәнин тәшкилатчыларындан бири олмушдур. 1942 илдә јарадылмыш Полша Фәһлә Партијасы (ПФП) рәһбәрлијинин үзвү иди. Б. *Крајова Рада Народоваиын* сәдри (1944—47), Полша Республикасынын президенти вә Дөвләт Шурасынын сәдри (1947—52), Назирләр Шурасынын сәдри (1952—54), 1948 илин сентјабрындан ПФП МК баш катиби, 1948 илдән декабрындан *Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы* (ПБФП) МК Сијаси Бүросунун үзвү вә МК сәдри, 1954 илдән ПБФП МК-нын биринчи катиби олмушдур.

БЕРШЕ (Berchet); (?—?) — 19 әср италјан мәнбәшүнасы, тарихчи. «Венесија Республикасы вә Иран» (Турин, 1865), «Суријадакы Венесија консулларынын вердији хәбәрләр» (Турин, 1866) сәнәдләр мәчмуәләрини тәртиб етмишдир. Мәчмуәләрдә *Узун Һәсәнин* Венесија һөкумәтинә мәктубу, Венесија сенатынын кизли гәрарлары, Венесија сәфирләринин өз һөкумәтләринә көндәрдикләри мә'луматлар вә с. мүһүм јер тутур. Биринчи мәчмуәдә Венесијанын Азәрб. вә Иранла әлагәләринә (13—18 әсрләр) аид сәнәдләр вә онларын изаһатлары верилир. Икинчи мәчмуәдә исә Суријадакы Венесија сәфирләринин Сәфәвиләр дөвләти һаггындакы мә'луматлары топланмышдыр. Бунлар Сәфәвиләр дөвләтинин игтисади, сијаси вә һәрби вәзијјәти илә ја-

хындан таныш олан Түркијә дөвләт гуллугчуларынын вердији дәгиг мә'луматлар әсасында јазылдығындан әһәмијјәтлидир. Бурада Сәфәвиләр дөвләтинин игтисади вә сијаси вәзијјәти, дөвләт гурулушу, сарајдакы груплашмалар вә с. һаггында мә'лумат верилир. Б.-нин мәҹмуәләриндә *Ағгојунлу дөвләтинин* Авропа дөвләтләри, хүсусилә Венесија илә дипломатик мүнасибәтләри дә өз әксини тапмышдыр.

БЕСЕ́Д—БССР-дә вә РСФСР Брјанск, Смоленск вил.-ләри әразисиндә чај. Сож чајынын (Днепр һөвзәси) сол голу. Уз. 261 *км*, һөвзәсинин саһ. 5600 *км*²-дир. Декабрдан март—апреләдәк донмуш олур. Мәнсәбиндән 98 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

БЕСИ́КИ (әсл ады вә фамилијасы Виссарион Г а б а ш в и л и; 1750, Тбилиси—4.2.1791, Јассы)—күрҹү шаири, сијаси хадим. 1787 илдә дипломатик нүмајәндәлијин башчысы кими Русијаја көндәрилмишди. Лирик ше'рләри («Көзәлин гамәти», «Гүссә бағы», «Ики гаратојуг» вә с.) илә танынмышдыр. Күрҹү гошунларынын түрк гәсбкарлары үзәриндә гәләбәсинә һәср олунмуш «Аспиндза» вә с. вәтәнпәрвәрлик руһлу ше'рләри, сатирик ше'р вә епиграмлары вар. Б.-нин јарадыҹылығы күрҹү поезијасынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. А. *Белиашвилинин* «Бесики» романы Б.-јә һәср олунмушдур.

БЕСЛА́Н—Шимали Осетија МССР-дә шәһәр. Правобережны р-нунун мәркәзи. Терек чајынын сағ саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Гырмадаш-шпал з-ду, гарғыдалы комбинаты (Авропада ән бөјүк), сүд з-ду, дәмир-бетон конструксијалар, кәндир, автомобил тә'мири, кәрпич вә с. з-длар вар.

БЕССАРА́БИЈА — ССРИ әразисинин Днестр, Прут чајлары вә Дунајын ашағы ахары арасындакы һиссәси (Валахија кнјазы Басарабын адындан көтүрүлмүшдүр). 10—11 әсрләрдә Кијев Рус дөвләтинә дахил олмуш, 12 әсрдә Галич-Волын кнјазлығына, 14 әсрдә Молдавија кнјазлығына бирләшдирилмишдир. 16 әсрин әввәлиндә Молдавија илә бирликдә Түркијәнин һакимијјәтинә кечмиш, Бухарест сүлһ мүгавиләсинә (1812) әсасән Русијанын тәркибинә дахил олмушдур. 1918 илин јанварында Румынија Б.-ны ишғал етди. Б. әһалиси ишғалчылара гаршы мүбаризә апарырды. Совет һөкумәти Румынијанын Б.-ны ишғалыны һеч вахт тәсбит етмәмишдир. Совет—Румынија данышыглары нәтиҹәсиндә Б. 1940 ил ијунун 28-дә ССРИ-јә гајтарылды. Совет Б.-сы 1940 илин августунда Молд.ССР-ин тәркибинә дахил олду. Измаил, Аккерман, Хотин гәзалары УССР-ә бирләшдирилди.

БЕ́ССЕЛ (Bessel) Фридрих Вилһелм (22.7.1784, Минден — 17.3.1846, Көнигсберг)—алман астроному. Берлин ЕА үзвү (1812). Көнигсберг ун-тинин проф. (1810). 1813 илдән өмрүнүн ахырынадәк орада тикдирдији рәсәдхананын директору олмушдур. Ҹ. Брадлејин мүшаһидәләринин нәтиҹәләрини јенидән ишләмиш, меридиан даирәси илә 75 011-дән чох улдуз мүшаһидә етмишдир. *Дәрәҹә өлчмәсиндә* дә мүәјјән ролу вар. Базис ҹиһазыны ихтира етмиш, һелиометрлә *Гу* бүрҹүнүн 61-ҹи улдузунун Күнәшдән мәсафәсини вә јер еллипсоидинин елементләрини һесабламышдыр. 1-ҹи нөв силиндрик функсијалар (*Бессел функсијалары*), онларын өдәдији диференсиал тәнлик (*Бессел тәнлији*), Фурје сырасынын әмсаллары үчүн бәрабәрсизлик (*Бессел бәрабәрсизлији*) вә интерполјасија дүстурларындан бири онун адыны дашыјыр.

БЕ́ССЕЛ БӘРАБӘРСИЗЛИЈИ — Фурје сырасынын ортонормал $\varphi_\kappa(x)$ функсијалар системинә, јә'ни һәр һансы $[a, b]$ парчасында тә'јин едилмиш вә

$$\int_a^b \varphi_\kappa^2(x)\,dx = 1, \quad \int_a^b \varphi_\kappa(x)\varphi_l(x)\,dx = 0$$

шәртләрини өдәјән системә көрә әмсаллары үчүн бәрабәрсизлик ($\kappa \neq l$ вә 1, 2,...). $[a, b]$ парчасында $f(x)$ функсијасы өлчүлән, $f^2(x)$ исә интегралланандырса, $f(x)$-ин $\varphi_\kappa(x)$ системинә көрә $\sum_{\kappa=1}^{\infty} a_\kappa \varphi_\kappa(x)$ Фурје сырасынын әмсаллары үчүн

$$\sum_{\kappa=1}^{\infty} a_\kappa \leqslant \int_a^b f^2(x)\,dx$$

Б.б. доғрудур. Б.б. ортогонал сыралар нәзәријјәсиндә тәтбиг олунур. Тригонометрик функсијалар системи үчүн Б.б.-ни Ф. *Бессел* алмышдыр.

БЕ́ССЕЛ ИЛИ (Ф. *Бесселин* шәрәфинә адландырылмышдыр) — *тропик ил*; башланғыҹы орта Күнәшин узунлуғунун сабит аберрасија әмсалы (20,496″) гәдәр азалдығы ан гәбул едилир. Дәгиг, 280°-дир. Башланғыҹы Јерин ихтијари мәнтәгәси үчүн ејни вахта дүшүр. Узунлуғу тропик илин узунлуғуна бәрабәрдир вә сутка илә $T_0 = 365{,}24219879 - 0{,}00000614\ T$. Бурада T—1900 илдән сонракы јүзилликләрин сајыдыр.

БЕ́ССЕЛ ТӘНЛИЈИ (Ф. *Бесселин* ад.)—икитәртибли хәтти диференсиал тәнлик:

$$x^2y'' + xy' + (x^2 - p^2)y = 0$$

Бурада p параметри ихтијари гијмәтләр алыр. Бир чох физики мәсәлә Б.т.-нә кәтирилир. Б.т.-нин һәлләри силиндрик функсијалар (бах *Бессел функсијалары*) адланыр.

БЕ́ССЕЛ ФУНКСИЈАЛАРЫ — 1-ҹи нөв силиндрик функсијалар; Бессел тәнлијинин һәлләри. Физики просесләрә (истиликкечирмә, диффузија, рәгсләр вә с.) даирәви вә силиндрик симметрија областларында бахаркән истифадә олунур. p тәртибли ($-\infty < p < \infty$) J_p Б.ф. бүтүн x-ләр үчүн јығылан

$$J_p(x) = \left(\frac{x}{2}\right)^p \sum_{\kappa=0}^{\infty} \frac{(-1)^\kappa}{\kappa!\,\Gamma(\kappa+p+1)} \left(\frac{x}{2}\right)^{2\kappa}$$

сырасы шәклиндә көстәрилир. x мүсбәтдирсә, онун графики сөнән рәгс шәклиндәдир вә $J_p(x) \sim \sqrt{2/\pi x}\cos(x - \pi p/2 - \pi/4)$ асимптотик ифадәси доғрудур. $J_p(x)$-ин сыфырлары сонсуз сајдадыр. n—тәртибли Б. ф. елементар функсијаларла ифадә олунур, хүсуси һалда

$$J_{1/2}(x) = \sqrt{2/\pi x}\sin x;$$

$$J_{-1/2}(x) = \sqrt{2/\pi x}\cos(x).$$

$J_p\left(\mu_n^p x/l\right)$ шәклиндә Б.ф. $(0, l)$ интервалында x чәкили ортогонал систем (бах *Ортогонал функсијалар системи*) тәшкил едир ($p > -1/2$, μ_n^p исә $J_p(x)$-ин мүсбәт сыфырларыдыр). J_0 функсијасына илк дәфә Д. *Бернулли* бахмышдыр (1732). Л. Ејлер даирәви мембранын рәгсинә даир мәсәләјә бахаркән (1738) $p = n$ там гијмәтләри үчүн *Бессел тәнлијинин* һәллинә кәлмиш вә $J_n(x)$-ин ифадәсини x-ин гүввәтләринә көрә сыра шәклиндә тапмышдыр. О, сонралар бу ифадәни ихтијари p үчүн кенишләндирмишдир. Ф. *Бессел* $J_p(x)$ функсијасыны планетләрин Күнәш әтрафына һәрәкәтини өјрәнәркән тәдгиг етмиш вә $J_0(x)$, $J_1(x)$, $J_2(x)$ үчүн илк ҹәдвәлләр тәртиб етмишдир.

Әд.: Н и к и ф о р о в А. Ф., У в а р о в В. Б., Основы теории специальных функций, М., 1974.

БЕ́ССЕМЕР (Bessemer) Һенри (19.1.1813, Һартфордшир графлығы, Чарлтон—15.3.1898, Лондон)—инкилис ихтирачысы, 1879 илдән Лондон Крал Ҹәмијјәтинин үзвү. Б. техниканын мүхтәлиф саһәсинә даир ихтиралар: һәрфтөкмә машыны (1838), шәкәр гамышы пресләјән машын (1849), мәркәздәнгачма насосу (1850) вә с. үчүн 100-дән артыг патент алмышдыр. Ағыр артиллерија мәрмисинин тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар ишләр (1854) Б.-и силаһ лүләләри үчүн төкмә полад алынмасында даһа мүкәммәл үсулларын ахтарышына ҹәлб етмишдир. 1856 илдә маје чугунун јаначаг сәрф етмәдән, һава үфүрмәклә полада чеврилмәси (бах *Бессемер просеси*) конвертеринә көрә, 1860 илдә исә конструксијасы әсасән индијәдәк сахланылан, һавасы дибдән вә сапфадан верилән фырланан конвертер үчүн патент алмышдыр.

Әд.: С о р о к и н Ю. Н., Генри Бессемер. В кн.: Вопросы истории естествознания и техники, в. 1, М., 1956.

БЕ́ССЕМЕР КОНВЕРТЕРИ—бах *Конвертер*.

БЕ́ССЕМЕР ПОЛАДЫ—бах *Полад*.

БЕ́ССЕМЕР ПРОСЕСИ, ч у г у н у н б е с с е м е р л ә н м ә с и — маје чугунун јаначаг сәрф етмәдән полада чеврилмәси үсулларындан бири. 1856 илдә Һ. *Бессемер* тәклиф етмишдир. Б.п. конвертердә маје чугуна конвертерин дибиндә гојулан *фурмадан* сыхылмыш һава үфүрмәклә апарылыр. Маје чугунун тәркибиндәки силисиум, манган вә карбонун, һәмчинин дәмирин бир һиссәсинин үфүрмә просесиндә оксидләшәрәк азалмасы нәтиҹәсиндә чугун полада чеврилир. Оксидләшмә заманы ајрылан истилик һесабына маје металын темп-ру јүксәлдијинә көрә, јанаҹагдан истифадә олунмур. Полад истеһсалында фасонлу төкмә алмаг үчүн јандан үфүрүлән кичик конвертер тәтбиг едилир. Бу, кичик б е с с е м е р л ә м ә адланыр.

Бессемер просесиндә әридилән чугун үчүн јалныз хүсуси тәркибли (фосфору 0,025—0,03%-дән чох олмамалыдыр) филиздән истифадә олундуғундан, сон вахтлар белә «бессемер» филизи еһтијатларынын азалмасы илә, һабелә дибиндән һава үфүрүлән конвертерләрин тутумча мәһдуд (50 *т*-а гәдәр) олмасы сәбәбиндән бессемер поладыны

истеһсалы кәскин азалмышдыр. Үмумијјәтлә, истеһсал олунан поладын ССРИ-дә 1,5%-ини, АБШ-да 0,2%-ини, Франсада 0,3%-ини, Инкилтәрәдә исә 0,06%-ини бессемер полады тәшкил едир. Б.п.-нә нисбәтән мартен просеси вә *оксикен-конвертер просеси* даһа перспективлидир.

Әд.: Афанасьев С. Г., Исследование бессемеровского процесса, М., 1957; Левин С. Л., Сталеплавильные процессы, Киев, 1963; Калинников Е. С., Черная металлургия: реальность и тенденции, М., 1975.

БЕ́ССЕМЕР ЧУГУНУ—бах *Чугун.*

БЕСТСЕ́ЛЛЕР (инк. best seller, best—ән јахшы, чох, һәр шејдән артыг вә seller—сатылан мал)—бир сыра өлкәдә, хүсусилә АБШ вә Инкилтәрәдә бөјүк тиражла нәшр олунан вә тез сатылан китаб; тез сатылан мал.

БЕСТУ́ЖЕВ (тәхәллүсү Марлински) Александр Александрович (3.11.1797, Петербург—19.6.1837, Адлер)—рус јазычысы, декабрист.

Декабристләр үсјанында фәал иштиракына көрә өлүмә мәһкум олунмуш, сонра бу һөкм Јакутска сүркүнлә әвәз едилмишдир. 1829 илдә сырави әскәр кими Гафгаза көндәрилмишдир. Дағлыларла тоггушмада өлдүрүлмүшдүр. Әсәрләри 1818 илдән чап олунмушдур. «Ревелә сәфәр» (1821) адлы илк ириһәҹмли нәср әсәрини Н. М. *Карамзинин* тә'сири илә јазмышдыр. 1823—25 илләрдә К. Ф. *Рылејевлә* биркә «Полјарнаја звезда» алманахыны нәшр етдирмишдир. Сүркүндә «Сынаг» (1830), «Надежда» фрегаты» (1833) вә с. повестләрини јазмышдыр. Гафгаз һәјатындан бәһс едән «Аммалат бәј» (1832), «Молла Нур» (1836) романтик повестләри бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Ше'рләриндә тәнһалыг вә бәдбинлик мотивләри күчлүдүр. Б. чаризмин Гафгаздакы истилачылыг сијасәтини писләмиш, јерли халглара рәғбәт бәсләмишдир. Азәрб.-да олмуш, Гафгаз һәјатындан бәһс едән әсәрләриндә азәрб. сурәтләри («Молла Нур»да гачаг Молла Нур, Искәндәр бәј вә б.) јаратмыш, Азәрб. аталар сөзү, зәрби-мәсәл, халг маһнылары вә нағылларындан кениш истифадә етмишдир. «Хәзәрлә видалашма», «Губа јолу» вә с. очеркләриндә Азәрб. тәбиәтинин көзәллији тәсвир олунур. Б. «Һәрби асари-этигә» әсәриндә А. А. Бакыханову көркәмли алим вә ҹәсур һәрбчи кими јүксәк гијмәтләндирмишдир. М. Ф. Ахундовла јахын дост олмуш, онун көмәји илә Азәрб. дилини өјрәнмиш, «Пушкинин өлүмүнә» поемасыны рус дилинә тәрҹүмә етмишдир. «Губа јолу» очерки, «Инсан вә шејтан» нағылы Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Губада бүстү гојулмушдур.

Әсәрләри: Соч., т. 1—2, М., 1958; «Русские писатели об Азербайджане» китабында, Б., 1949; Повести и рассказы, М., 1976.

Әд.: Смирнов И. С., А. А. Бестужев-Марлинский, Л., 1965; Садыхов М., Писатели-декабристы и Азербайджан, Б., 1967; јенә онун, Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века, Б., 1975.

БЕСТУ́ЖЕВ ГАРАМАЛЫ—сүдлүк-әтлик гарамал ҹинси. 18 әсрин ахыры вә 19 әсрин әввәлиндә орта Волгабојунун јерли инәкләрини Шортһорн, Симментал, Һолландија вә с. ҹинсләрин буғалары илә ҹүтләшдирмәклә алынмышдыр. Б.г. илә дамазлыг ишинин әсасыны кечмиш Симбирск губ.-нда Бестужевләр гојмушдур (ҹинсин ады да бурадандыр). Рәнки, әсасән, гырмызыдыр; бә'зиләринин башы, дөшү вә гарны ағ ләкәли олур. Әтлик-сүдлүк вә сүдлүк-әтлик типләри вар. Әтлик-сүдлүк инәкләрин чәкиси 600—650 *кг*, сүдлүк-әтлик инәкләринки 500—550 *кг*-дыр. Буғалары 850 *кг* (ән ириләри 1200 *кг*) олур. Сүдлүк-әтлик инәкләрин иллик орта сағымы 3000—3200 *кг*, габагҹыл тәсәррүфатларда 5000 *кг*-дыр (рекорд сағымы 10 386 *кг*). Сүдүнүн јағлылығы 3,5—5%-ә гәдәрдир. Б.г. тез бөјүјүр, јахшы көкәлир. Улјановск вә Кујбышев вил.-ләриндә, Тат. МССР вә Башг. МССР-дә, Саратов, Пенза, Оренбург вил.-ләринин бә'зи р-нларында јахшылашдырыҹы ҹинсдир.

БЕСТУ́ЖЕВ КУРСЛАРЫ—рус тарихчиси К. Н. Бестужев-Рјуминин тәшәббүсү илә 1878 илдә Петербургда гадынлар үчүн тә'сис едилмиш али мәктәб. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Петроград ун-ти илә бирләшдирилмишди. Физика-ријазијјат, тарих, филолоҝија, хүсуси ријазијјат вә һүгуг (1906 илдән) шө'бәләри вар иди. Б.к.-ны битирәнләрә гадын орта мәктәбләриндә дәрс демәк һүгугу верилирди. Русијада гадынларын али тәһсил алмасында Б.к.-нын мүһүм ролу олмушдур. Н. К. *Крупскаја* Б.к.-нда охумушдур.

БЕСТУ́ЖЕВ-РЈУ́МИН Михаил Павлович (1803—25.7.1826, Петербург)—декабрист, подпоручик. 1823 илдән *Декабристләрин Ҹәнуб Ҹәмијјәтинин* хадимләриндән олмушдур. С. И. Муравјов-Апостол илә бирликдә дөвләт чеврилиши планы һазырламыш, әскәрләр арасында мүтләгијјәт әлејһинә ингилаби тәблиғат апармышдыр. Б.-Р. халгын иштиракы олмадан ингилабчы забит вә әскәрләрин көмәји илә үсјан галдырмаг, Русијада мүтләгијјәти девириб респ. јаратмаг тәрәфдары иди. Украјнада Чернигов полку үсјанында иштирак етмишдир. Е'дам олунмушдур (бах *Декабристләр*).

Әд.: Василенко В. Е., М. П. Бестужев-Рюмин, Л., 1966; Нечкина М. В., Декабристы, М., 1975.

БЕ́ТА-ЗӘРРӘҸИК—бах *Бета-парчаланма.*

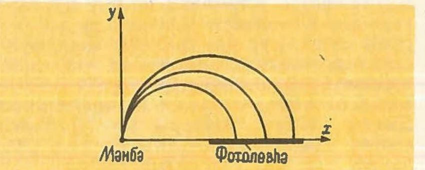
БЕ́ТА-ПАРЧАЛАНМА (β—чеврилмә)—радиоактив елементләрин нүвәләри тәрәфиндән електрон (e^-) вә антинејтринонун ($\tilde{\nu}$) [вә ја позитрон (e^+) вә нејтринонун (ν)] бурахылмасы. Б.-п.-да бурахылан електрона вә позитрона β-зәррәҹикләр, онларын селинә исә β-шүалар дејилир. β-парчаланманын нәзәријјәсини 1934 илдә *Ферми* вермишдир. Б.-п. нәтиҹәсиндә елемент Менделејевин дөври системиндә өзүндән сонра вә ја әввәл кәлән елементин изотопуна чеврилир: $X_A^Z \to X_A^{Z+1} + e^- + \tilde{\nu}$; $X_A^Z \to X_A^{Z-1} + e^+ + \nu$. Бурада Z—нүвәнин јүкү, A—онун күтлә әдәди, X—елементин кимјәви ишарәсидир. Z-ин бир ваһид артмасы нүвәнин дахилиндә нејтронлардан биринин Б.-п. нәтиҹәсиндә протона, Z-ин бир ваһид азалмасы исә протонлардан биринин нејтрона чеврилдијини көстәрир. *К-тутма* да Б.-п.-ја аиддир. β-зәррәҹикләрин енержи спектри кәсилмәздир.

Б.-п.-да електронларын (позитронларын) енержиси сыфыр илә мүәјјән максимум арасындакы гијмәтләри ала биләр.

Физики һадисәләрин характеринин сағ вә ја сол координат системинин сечилмәсиндән асылы олмамасына ҹүтлүјүн сахланмасы гануну дејилир. Електромагнит вә нүвә гаршылыглы тә'сирләр үчүн бу ганун дәгиг өдәнилир. Зәиф гаршылыглы тә'сирин доғурдуғу һадисәләрдә вә о ҹүмләдән Б.-п.-да ҹүтлүк гануну сахланмыр.

Әд.: Мухин К. Н., Введение в ядерную физику, М., 1968; Шпольский Э. В., Атомная физика, т. 2, М., 1974.

БЕ́ТА-СПЕКТРО́МЕТР — β-зәррәҹикләрин (електрон вә позитронларын) спектрләрини енержија көрә тәһлил етмәк үчүн тәтбиг олунан ҹиһаз. Ҹиһазын иш принсипи мүхтәлиф импулс вә ја енержија малик олан β-зәррәҹикләрин фәза координатларына көрә ајырмагдан ибарәтдир. Бунун үчүн електрик вә магнит саһәләринин онларда һәрәкәт едән јүклү зәррәҹикләрә тә'сириндән истифадә олунур. Б.-с.-ләр үч нөвдүр: енинә магнит саһәси тә'сир едән Б.-с.; узунуна магнит саһәси тә'сир едән Б.-с.; електростатик саһә тә'сир едән Б.-с.

Бирҹинс енинә магнит саһәсиндә һәрәкәт едән зәррәҹијин һәрәкәт трајекторијасы ρ радиуслу чеврә олур. Чеврәнин ρ радиусу, магнит саһәсинин B индуксијасы вә зәррәҹијин p импулсу $p = \frac{e}{c}\rho B$ дүстуру илә әлагәдардыр (c—ишығын сүр'әти, e—електронун јүкүдүр). Б.-с.-дә мүхтәлиф импулслу зәррәҹикләр магнит саһәсиндә јарымчеврә чыздыгдан сонра екранын мүхтәлиф нөгтәләринә дүшүр вә һәмин нөгтәләрдә јерләшдирилмиш детекторлар васитәсилә гејдә алыныр.

Мүасир Б.-с.-дә магнит вә електрик саһәләринин јүклү зәррәҹикләри мејл етдирмәк хассәсиндән башга, онларын мүхтәлиф буҹаглар алтында саһәјә дахил олан зәррәҹикләри фокусламаг хассәсиндән дә истифадә едилир.

Б.-с.-ләрин әсас характеристикалары ҹиһазын ајырдетмә габилијјәти вә ишыг гүввәсидир. Ајырдетмә габилијјәтини јахшылашдырмаг үчүн хүсуси формада сечилмиш магнит вә електрик саһәләриндән истифадә олунур.

Б.-с.-ин дәрәҹәләнмәси адәтән спектрин енержиси мә'лум олан хәтти еталон көтүрүлмәклә апарылыр. Зәррәҹикләрин детектору кими фотолөвһә, Һејкер-Мүллер сајғаҹы вә ссинтилјасија сајғаҹындан истифадә олунур.

БЕ́ТА-СПЕКТРОСКОПИ́ЈА — *бета-парчаланма* заманы радиоактив нүвә-

ләр тәрәфиндән бурахылан бета-зәррәчикләрин (електронларын вә ја позитронларын) енержијә көрә пајланмасынын вә конверсија електронларынын дискрет спектрләринин тәдгиги. Бета-зәррәчикләрин енержијә көрә пајланмасы бета-спектр (β-спектр) адланыр. β-спектрләр бета-спектрометр васитәсилә тәдгиг едилир. β-спектрләрин тәдгиги әксәр һалларда радиоактив нүвәләрин парчаланма схемләринин тә'јин едилмәсинә көмәк едир (бах *Радиоактивлик*).

БЕТАТРО́Н — електрон сүр'әтләндиричиси. Електронлары 50 *Мев* енержијәдәк сүр'әтләндирмәк үчүн кениш тәтбиг олунур. Лакин даһа бөјүк енержиләр (340 *Мев*) үчүн дә белә сүр'әтләндиричиләр вар. Б. дәјишән чәрәјанла ишләјән електромагнит гүтбләри арасында гојулмуш тороид шәкилли вакуум камерасындан ибарәтдир. Магнит саһәси исә електронларын сүр'әтләринә перпендикулјар истигамәтдә тә'сир едәрәк, онлары камера дахилиндә даирәви стасионар орбитләр үзрә һәрәкәт етдирир. Електронлар дәјишән магнит саһәсинин јаратдығы електрик саһәсинин тә'сири илә сүр'әтләнир. Тормозланма шүаланмасына сәрф олунан итки Б.-да јүксәк енержинин алынмасыны мәһдудлашдырыр ($E_e < 500$ *Мев*). Б.-да стасионар орбитләрин олмасы үчүн магнит саһәсинин интенсивлији орбитин радиусу истигамәтиндә азалмалы вә тәгр. ашағыдакы шәрти өдәмәлидир: $H(R_0)=\frac{1}{2}H_0$; бурада $H(R_0)$—орбитдә саһәнин интенсивлији, H_0—орбит дахилиндә саһә интенсивлијинин орта гијмәтидир. Б. нәзәријјәсини совет алими Ј. П. Терлетски вә б. ишләмишләр. Б. сәнаједә, тәбабәтдә вә елми-тәдгигат ишләриндә (*нүвә реаксијалары* вә с.) кениш тәтбиг едилир.

БЕ́ТА-ШҮАЛАР — бах *Бета-парчаланма.*

БЕ́ТЕ (Bethe) Һанс Албрехт (д.2.7.1906, Страсбург)—нәзәријјәчи физик. Нобел мүкафаты лауреаты (1967). Итака ш.-ндәки (АБШ) Корнелл ун-тинин проф. (1937). Әсас ишләри *квант механикасына* вә онун мүхтәлиф саһәләрдә (атом нәзәријјәси, металлар нәзәријјәси, елементар зәррәчикләрин електромагнит саһәси илә гаршылыглы тә'сири, елементар зәррәчикләр нәзәријјәси, атом нүвәси нәзәријјәси) тәтбигләринә аиддир. Маддәдә һәрәкәт едән јүклү зәррәчијин енержи иткисини тә'јин етмәк үчүн дүстур вермишдир. Елементар зәррәчикләр нәзәријјәсиндә гаршылыглы тә'сирдә олан ики зәррәчикдән ибарәт системи тәсвир едән Бете-Солпитер тәнлијиндән кениш истифадә олунур.

Әсәрләри: Квантовая механика простейших систем, Л.—М., 1935; Электронная теория металлов, Л.—М., 1938 (А. Зоммерфелдлә бирликдә); Лекции по теории ядра, М., 1949; Теория ядерной материи, пер. с англ., М., 1974.

БЕТЕ́ХТИН Анатоли Кеоркијевич (8.3.1897, Вологда губ.-нын Стрикино к.—20.4.1962, Москва)—совет кеологу, минералог. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1946 илдән). ССРИ Дөвләт мүкафаты (1947) вә Ленин мүкафаты (1958) лауреаты. Минераграфијанын (филизин экс олунан ишыгда микроскоп алтында тәдгиги) тә'лимини вермишдир. Әсас әсәрләри филиз әмәләкәлмә вә минераграфија нәзәријјәләри мәсәләләринә аиддир. Б. манганлы чөкүнтүләрдәки фасиал дәјишикликләрин ганунаујғунлуғуну ајдынлашдырмыш вә манган филизинин әмәлә кәлмәси нәзәријјәсини ишләмишдир. Һидротермал мәһлуллары, онларын тәбиәтини вә филиз әмәләкәлмә просесини тәдгиг етмишдир. Ленин ордени, ики Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Промышленные марганцевые руды СССР, М.—Л., 1946; Курс минералогии, 2 изд., М., 1961.

БЕ́ТЛЕҺЕМ (Bethlehem) — АБШ-ын шм.-ш.-индә, Пенсилванија штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 71 мин (1974). АБШ-ын гара металлуркија мәркәзләриндән бири («Бетлеһем Стил Корпорејшн» металлуркија комбинаты). Кокс-кимја, метал е'малы, тикинти материаллары истеһсалы, тикиш вә трикотаж сәнајеси, ун-т вар.

«БЕ́ТЛЕҺЕМ СТИЛ КОРПОРЕЈШН» (Bethlehem Steel Corparation, Бетлеһем Полад Корпорасијасы)—АБШ-да «Јунајтед Стејтс Корпорејшн»дән сонра икинчи бөјүк металлуркија инһисары, 1904 илдә јарадылмышдыр. Кәмигајырмада (АБШ-да бу саһәдә 1-чи јери тутур), һәмчинин һәрби сәнаједә бөјүк рол ојнајыр. Морган малијјә групунун нүфуз даирәсиндәдир. 1974 илдә мүәссисәләриндә 20,2 млн. *т* полад әридилмиш (АБШ-да әридилән поладын тәгр. 15%-и), активи 4513 млн., халис мәнфәәти 342 млн. доллар, ишчиләрин сајы 122 мин нәфәр олмушдур.

БЕТО́Н (фр. béton; лат. bitumen—мә'дән гатраны сөзүндән)—јапышдырычы маддә (су илә, надир һалларда сусуз), долдуручу вә хүсуси әлавәләрин (бә'зи һалларда) сәмәрәли нисбәтдә гарышығынын гәлибләрдә бәркимәсиндән алынан сүн'и даш материал. Гәлибләрә төкүләнә гәдәр б е т о н г а р ы ш ы ғ ы адланыр (бах *Бетон ишләри*). Б. әсас тикинти материалларындандыр; јығма дәмир-бетон вә бетон мә'мулатларын һазырланмасында, монолит бетон вә дәмир-бетон гурғуларын иншасында ишләдилир.

Нәһәнк тикилиләрин, күнбәз, гүбә, тағ конструксијаларынын јарадылмасында һәлә гәдим ромалылар Б.-дан истифадә етмиш, јапышдырычы материал кими кил, кипс, әһәнк вә асфалт ишләтмишләр. Рома империјасынын сүгутундан 18 әсрәдәк Б.-дан истифадә олунмамышдыр. 18 әсрдә Гәрби Авропа өлкәләриндә Б.-ун јенидән ишләнмәсинә башланмышдыр. 18 әсрин әввәлләриндә Русијада семент истеһсалы илә әлагәдар Б.-ун һазырланма технолокијасы инкишаф етмиш вә тәкмилләшмишдир. Инкилтәрәдә 1824 илдә Ч. Аспдин һидравлик семент һазырланмасы үсулу үчүн патент алмышдыр. Франсада илк семент з-ду 1840, Алманијада 1855, АБШ-да 1871 илдә ишә дүшмүшдүр. 19 әсрдә дәмир-бетонун ихтирасындан сонра Б.-нун тәтбиги даһа да кенишләнмишдир. ССРИ-дә Б.-нун кениш тәтбиги рус алимләри Н. А. *Белелјубскинин*, А. Р. Шулјаченконун вә И. Г. Малјуганын елми фәалијјәти илә бағлыдыр.

Т ә с н и ф а т ы в ә т ә т б и г с а һ ә с и. Јапышдырычы материалдан асылы олараг Б. сементли, асфалтлы, әһәнкли, кипсли вә с. нөвлү олур. Сементли Б.-лар, һәчм күтләсинә (*кг/м*^{3}) көрә чох ағыр (2500-дән артыг), ағыр (2200—2500), јүнкүлләшдирилмиш (1800—2200) вә јүнкүл (500—1800) олур. Әсасән портландсементлә һазырланан вә долдуручулары барит, магнетит, лимонит, чугун гырынтысы, арматур кәсикләриндән ибарәт олан ч о х а ғ ы р Б.-дан радиоактив тә'сирләрдән мүһафизә мәгсәдли тикинтиләрдә истифадә едилир. Ән чох ишләнән а ғ ы р Б.-дан сәнаје, мүлки, һидротехники вә с. тикинтиләрин дәмир-бетон вә бетон конструксијаларында истифадә едилир; долдуручуларынын гранулометрик тәркибинә вә тәмизлијинә хүсуси фикир верилир. Долдуручулары јүнкүл (мәсамәли) маддәләрдән ибарәт ј ү н к ү л л ә ш д и р и л м и ш Б. истилији аз кечирир, дивар вә өртүк конструксијаларында ишләдилир. Јүксәк мөһкәмлијә малик јүнкүл Б.-дан сәнаје вә мүлки биналарын (бунларын хүсуси чәкисини азалтмаг мәгсәди илә) конструксијаларында истифадә едилир. Ј ү н к ү л Б.-дан, әсасән, *истилик изолјасијасы материаллары* кими истифадә олунур. Монолит конструксијаларда сәрт Б. гарышығындан, назикдиварлы вә сыхарматурлу конструксијаларда исә пластик Б. гарышығындан истифадә едилир.

Ф и з и к и-м е х а н и к и х а с с ә л ә р и. Б.-ун әсас хассәләри: сыхлыг, тәркибиндә кимјәви әлагәли сујун олмасы (чох ағыр Б.-лар үчүн), сыхылмада вә дартылмада мөһкәмлик, шахтајадавамлылыг, истиликкечирмә вә техники өзлүлүкдүр. Мөһкәмлик Б.-ун маркасы илә (сыхылмаја, охбоју дартылмаја вә ја әјилмәдә дартылмаја олан мүгавимәтлә) характеризә олунур. Ағыр Б.-ларын, чох ағыр Б.-ларын, јүнкүл вә иримәсамәли Б.-ларын сыхылмада мөһкәмлијә көрә маркасы Б. гарышығындан һазырланмыш вә тилинин өлчүсү 150 *мм* олан Б. кубун мүәјјән müддәт сахландыгдан сонра сыхылмаја сынанмасы илә тә'јин олунур. Сәнаје вә мүлки тикинтиләрин монолит Б. нүмунәләри үчүн бу мүддәт (20°С-дә вә нисби рүтубәт 90%-дән ашағы олмадыгда) 28 күнә бәрабәрдир. 28 күн әрзиндә нормал бәркимиш Б.-ун мөһкәмлији:

$$R_{28}=aR_{\text{сем}}(Сем/Су-б)$$

дүстуру илә һесабланыр. Бурада $R_{сем}$—сементин мөһкәмлији, *Сем/Су*—сементлә сујун нисбәти, *а* вә *б*—семент вә долдуручунун нөвүндән асылы олан әмсаллардыр (*а*=0,4—0,5 вә *б*=0,45—0,50). Ағыр һидротехники гурғуларын Б.-у үчүн марка мүәјјән етдикдә нүмунәләрин сахланма мүддәти 180 күн олур. Јығма мә'мулатлар үчүн Б. нүмунәләринин сахланма мүддәти вә бәркимә шәраити мүвафиг дөвләт стандартларында көстәрилир. Јүксәк мөһкәмликли Б.-лардан чохмәртәбәли сәнаје, мүлки биналарын мәркәзи вә јахуд кичик екссентриситетлә сыхылмыш сүтунларында, бөјүк ашырымларын ферма вә тағ конструксијаларында истифадә олунур. Јолларын вә аеродромларын дөшәнәк өртүкләриндә Б.-ун әјилмәдә дартылмаја гаршы мөһкәмлији дә мүәјјән едилмәлидир. Һидротехники вә хүсуси тикилиләрин (мәс., телевизија гүлләләри) Б.-у мөһкәмлик көстәричиләриндән әлавә, шахтајадавамлылыг тәләбләрини дә өдәмәлидир. Су басгысы тә'иринә мә'руз галан тикилиләрдә Б. с у к е ч и р м ә м ә к хассәсинә, дәниз сују вә ја дикәр агрессив маје вә газларын тә'ыиринә мә'руз галан

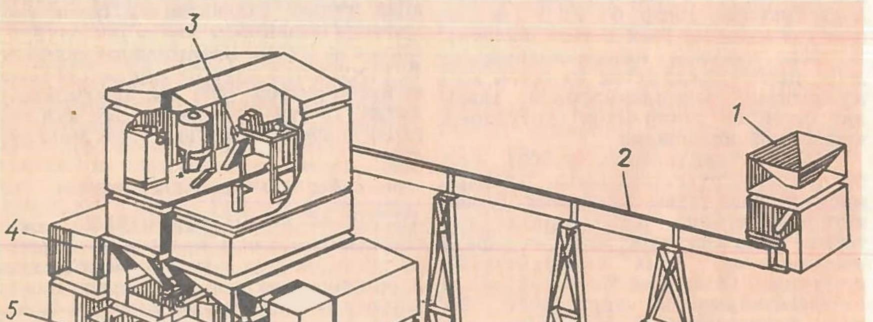
тикилиләрдә исә коррозијаја давамлылыг хассәләринә малик олмалыдыр. Сементли ағыр Б.-ун тәркибини лајиһә едән заман онун сыхылмаја гаршы мөһкәмлији, бетон гарышығынын һәрәкәтли (техники өзлүлү) олмасы вә сәртлији нәзәрә алынмалыдыр. Гијмәтли конструктив хассәләри илә јанашы Б. декоратив кејфијјәтләрә дә маликдир. Б. гарышығынын компонентләрини дәјишмәклә мүхтәлиф рәнкли Б.-лар алмаг, мүвафиг формалы гәлибләр васитәсилә зәнкин фактура вә көрүнүш әлдә етмәк мүмкүндүр. Б.-дан һазырланан гурулуш вә һејкәлләрин пластик ифадәлилијини Б.-ун мәсамәлилији вә сәтһи ишығудма хассәси даһа да күчләндирир; декоратив мәзијјәтләри декоратив сәнәтдә вә интерјерләрин бәзәдилмәсиндә Б.-дан истифадә етмәјә имкан верир. Бах һәмчинин *Дәмир-бетон.*

Әд.: Суздальцева А. Я., Бетон в современной архитектуре, М., 1968; Лешинский М. Ю., Скрамтаев Б.Г., Испытание прочности бетона, 2 изд., М., 1973; Пунагин В. Н., Бетон и бетонные работы в условиях сухого жаркого климата, Ташкент, 1974; Пахомов В. А., Гончаров В. В., Бетон и железобетон в гидротехническом строительстве, Киев, 1974; Строительные конструкции, под ред. А. М. Овечкина и Р. Л. Маиляна, 2 изд., М., 1975; Москвин В. М. и др., Повышение стойкости бетона при воздействии агрессивных сред, М., 1975; Конопленко А. И., Технология бетона, Киев, 1975; Горяйнов К. Э. и др., Технология минеральных теплоизоляционных материалов и легких бетонов, 2 изд., М., 1976.

БЕТО́Н БӘНД—бах *Бәнд.*

БЕТО́Н ЗАВОДУ—бетон гарышығы һазырлајан мүәссисә. Б.з.-нун тәркибинә нәгл. васитәләриндән бетон компонентләрини гәбул едән гурғу, семент вә долдуруҹулар үчүн анбар, материаллары анбардан бункерләрә өтүрән гурғу, сәрфедиҹи бункерләр, дозалама вә гарышдырма шө'бәләри дахилдир. Техноложи просесин характеринә көрә дөври вә фасиләсиз ишләјән Б.з.-лары мөвҹуддур. Дөври ишләјән Б.з.-нда бетон гарышығы бетонгарышдыранларын тутумуна ујғун олараг ајры-ајры порсијаларла ардыҹыл сурәтдә һазырланыр вә верилир. Фасиләсиз ишләјән Б.з.-нда исә әсас техноложи әмәлијјатлар ејни заманда көрүлүр вә һазыр бетон гарышығы фасиләсиз ахынла дахил олур. Б.з.-ларында әсас техноложи просесләр автоматлашдырылыр вә мәркәзи пултдан оператор тәрәфиндән идарә олунур. Там автомат Б.з.-лары мөвҹуддур. Сәјјар бетонгарышдыран гурғулардан да кениш истифадә олунур. ССРИ-дә Б.з. вә гурғуларынын мәһсулдарлығы 5—240 *м³/саат*-дыр.

Әд.: Гирский В. А., Лапир Ф. А. и Сусников А. А., Автоматизированные бетонные и растворные заводы, М., 1958; Королев К. М., Интенсификация приготовления бетонной смеси, М., 1976.

Дөври ишләјән бетон заводунун техноложи схеми: *1*—гум вә гырмадаш үчүн гәбуледиҹи бункер; *2*—лентли конвејер; *3*—гум вә гырмадаш бункерләринин јүкләнмәси үчүн дөндәриҹи гыф; *4*—су басгысы чәнләри; *5*—су дозатору; *6*—семент дозатору; *7*—гум вә гырмадаш дозаторлары; *8*—бетонгарышдыранлар; *9*—һазыр гарышыг верән бункер.

БЕТО́Н ИШЛӘРИ—сементли бетондан монолит бетон вә дәмир-бетон конструксијаларын, һабелә гурғуларын иншасы заманы көрүлән ишләр. Б.и. бетон гарышығынын һазырланмасы, тикинти саһәсинә чатдырылмасы, пајланмасы вә гәлибдә (формада) сыхлашдырылмасы, бетонун бәркимәси вә бу ишләрин кејфијјәтинә нәзарәт едилмәси кими просесләрдән ибарәтдир. Бетон гарышығы *бетон заводунда* вә ја сәјјар бетонгарышдыран гурғуларда һазырланыр.

Бетон гарышығы тикинти објектинә бир гајда олараг автомобил нәгл. илә дашыныр, иш јеринә лентшәкилли транспортјорла, вибронов илә, пневматик бетонвуранла, бетон насосу вә бетон галдырыҹылары илә верилир.

Бетон гарышығы адәтән вибрасија үсулу илә, јә'ни гарышыға јүксәк тезликли рәгс импулслары илә тә'сир көстәрмәклә сыхлашдырылыр. Вибрасија нәтиҹәсиндә бетон гарышығынын ахыҹылығы артдығындан гәлибдә арматур аралығы вә арматур милләри арасындакы бошлуглар кип долур. Гәлибләрә төкүлмүш вә сыхлашдырылмыш бетон гарышығындан артыг су вә һаванын сорулмасы үчүн чох вахт ону вакуумлајырлар. Бетонун вакуумланмасы онун мөһкәмлијини артырмаг вә бәркимәсини сүр'әтләндирмәк үчүн дә тәтбиг едилир.

Б.и.-нин кејфијјәтинә нәзарәт иш јериндә бетон нүмунәләринин һазырланмасы, истеһсал шәраитинә јахын шәраитдә сынанмасындан ибарәтдир. Бундан башга бетону тәшкил едән материалларын кејфијјәтинин техники шәртләрә ујғунлуғу, дозаламанын дәгиглији, бетонлама үчүн конструксијаларын һазырланмасы, бетона дүзкүн гуллуг едилмәси, гәлибләрин сөкүлмәси мүддәти вә с. мүнтәзәм јохланылыр. Бетонламадан суалты конструксијаларда да истифадә олунур (бах һәмчинин *Суалты бетон ишләри*).

Хариҹи өлкәләрдән фәргли олараг ССРИ-дә гыш шәраитиндә дә Б.и. кениш мигјасда апарылыр.

Әд.: Севастянов В. И., Бетонные работы при строительстве судоходных шлюзов, М., 1973; Лешинский М. Ю., Скрамтаев Б. Г., Испытание прочности бетона, 2 изд., М., 1973; Петраков Б. И., Бетонирование конструкций с использованием пневмоопалубки, Л., 1974; Миронов С. А., Теория и методы зимнего бетонирования, 3 изд., М., 1975; Третьяков А. К., Бетонные работы, 4 изд., М., 1975.

БЕТО́Н КОНСТРУКСИЈА ВӘ МӘ'МУЛАТЛАР — бетондан һазырланан бина вә гурғу елементләри. Бетон дартылма деформасијасына аз мүгавимәт көстәрдији үчүн Б.к. вә м., әсасән, сыхылма кәркинликләринә мә'руз галан елементләр кими тәтбиг едилир. Дартыҹы гүввәләрин дәф олунмасы лазым кәлән һаллар үчүн Б.к. вә м.-да полад арматур да олур. Арматурун да истифадә олундуғу бу конструксијалар дәмир-бетон конструксија адланыр (бах *Дәмир-бетон конструксија вә мә'мулатлар*). Ән чох ишләнән Б.к. вә м. төкмә бүнөврәләр, дивар дашы вә блоклары, һидротехники гурғу елементләри, бору вә с.-дир. З-дда һазырланан унификасија едилмиш стандарт елементләрдән ибарәт јығма бетон конструксијаларын тәтбиги хүсусилә еффектлидир. Нәһәнк тикилиләрин (мәс., бәнд, ири бүнөврә, истинад диварлары вә с.) конструксијалары адәтән монолит, јә'ни төкмә бетондан һазырланыр. Бах *Бетон ишләри.*

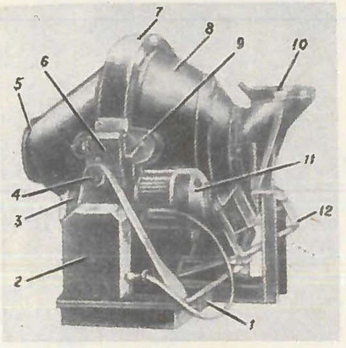
Әд.: Комар А. Г., Строительные материалы и изделия, 2 изд., М., 1971; Строительные конструкции, под ред. А. М. Овечкина и Р. Л. Маиляна, 2 изд., М., 1975.

БЕТО́Н НАСОСУ—бетон гарышығыны борујларла истифадә јеринә вуран иншаат машыны. Конструксијасына көрә бир вә икисилиндрли олур. Б.н.-нда сүркүголу-чархголу интигалындан вә һидравлик интигалдан истифадә едилир. Һәр ики нөвдә вуруҹу клапан бағ-

лы, соручу клапан ачыг олдугда поршен һәрәкәт едәрәк бетон гарышығыны насосун бункериндән сорур, кери гајытдыгда исә бетону кәмәрә вурур. Һидравлик интигаллы Б.н.-нда поршенин силиндрдәки һәрәкәт јолу вә сүр'әти нисбәтән узун вә сабит олдуғундан бетон гарышығы кәмәр ичәрисиндә мүнтәзәм һәрәкәт едир, һәрәкәтә гаршы мүгавимәт азалыр вә күчү аз олан електрик мүһәррикләриндән истифадә олунур. ССРИ-дә мәһсулдарлығы саатда 5; 10 вә 40 $м^3$ (үфүги истигамәтдә 300 *м*-әдәк мәсафәјә, шагули истигамәтдә исә 40 *м*-әдәк һүндүрлүјә бетон гарышығы вуран) олан бетон насослары истеһсал олунур.

Әд.: Липовецкий М. А., Бетононасосные и пневматические нагнетательные установки и производство работ с их применением, М., 1965; Фейгин Л. А., Эксплуатация строительных машин и оборудования, М., 1976.

БЕТО́НГАРЫШДЫРАН—семент, гум, су вә чынгылы (јахуд гырмадашы) механики үсулла гарышдырмагла бетон һазырлајан иншаат машыны. Әсас һиссәләри: гарышдырычы барабан (електрик мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилир), материалы долдуран вә бетон гарышығыны бошалдан механизмләр,

Дөври ишләјән бетонгарышдыран (800 *л*-лик): *1*—дајаг чәрчивәси; *2*—клем гутусу; *3*—редуктор; *4*—барабаны чевирән вал; *5*—барабанын чыхышы (бетону бошалтмаг үчүн); *6*—јырғаланан траверс; *7*—дишли һалга өртүјү; *8*—гарышдырычы барабан; *9*—дајаг дијирчәкләри; *10*—барабанын кириши (материал долдурмаг үчүн); *11*—електрик мүһәррики: *12*—идарәедичи дәстәк.

көвдә. Дөври (ән кениш јајылмыш) вә фасиләсиз ишләјән олур. Дөври ишләјән Б. материалла долдурулур вә һазырладығы бетон гарышығыны вахташыры һиссә-һиссә бошалдыр. Фасиләсиз ишләјән Б.-да долдурма, гарышдырма вә бошалтма просесләри фасиләсиз кедир. ССРИ-дә стасионар (бах *Бетон заводу*) вә сәјјар (азһәчмли ишләрдә истифадә олунан) Б.-лар, һәмчинин автомобилә гурашдырылмыш Б.-лар истеһсал олунур. ССРИ-дә бурахылан дөври ишләјән Б.-ын һазырладығы бетонун һәчми 65-дән 1600 *л*-әдәк олур.

Әд.: Строительные машины. Справочник, под ред. В. А. Баумана, 3 изд., М. 1965; Справочное пособие по строительным машинам, в. 1—12, М., 1972—74; Интенсификация приготовления бетонной смеси, М., 1976.

БЕТО́НДӨШӘЈӘН, бетондөшәјән машын — ичәрисиндәки бетон гарышығыны јол, аеродром вә бүнөврәләрә, сәнаје биналарынын дөшәмәләринә, һәмчинин јығма дәмир-бетон мә'мулат гәлибләринә төкүб-јајан иншаат машыны. Б. бетон гарышығыны һазыр әсас үзәринә дөшәјир вә бәрабәр галынлыгда јајыр. Бунун үчүн Б. бетону сыхлашдыран вә һамарлајан гурғуларла тәчһиз олунур. Јол иншааты үчүн релс-форма (төкүләчәк бетон гарышығы үчүн гәлиб диварларыны әвәз едән релсләр) үзәриндә һәрәкәт едән Б.-дән истифадә едилир. Иншаат мејданчаларында ишләјән Б.-ләрдә тыртыллы тәкәрләр вә бетон гарышығынын бетондашыјан автомобилдән бошалдылмасы үчүн гурғу олур. Бетон гарышығынын верилмәси вә гәлибдә пајлашдырылмасы ишләри дөнән лентли транспортјорларла көрүлүр.

Әд.: Волков Л. А., Бетоноукладочные машины для производства изделий из сборного железобетона, М., 1968; Самоходные ленточные бетоноукладчики, М., 1973.

БЕТСКО́Ј Иван Иванович (14.2.1704, Стокһолм—11.9.1795, Петербург)—рус ичтимаи хадими. 1764—94 илләрдә Петербург Бәдаје Академијасынын президенти олмушдур. Ч. Локк вә Ј. А. Коменски идејаларынын тә'сири илә ишләјиб һазырладығы «Һәр ики чинсдән олан кәнчләрин тәрбијәсинә даир әсаснамә» (1763) адлы мәктәб ислаһаты планында антагонист синфи зиддијјәтләри өрт-басдыр етмәк мәгсәди илә «јени инсанлар»—савадлы, һәртәрәфли инкишаф етмиш һуманист задәкан, тачир, сәнајечи вә сәнәткарлар јетишдирмәк идејасы ирәли сүрүлүр. Б.-ун тәрбијә үсулларына даир көрүшләри дөврүнә көрә мүтәрәгги иди; тә'лимдә ушагларын фәрди мараг вә мејлләринин нәзәрә алынмасы тәрәфдары олмуш, чисмани чәзанын әлејһинә чыхмышдыр. Б.-ун тәшәббүсү илә бир сыра тә'лим-тәрбијә мүәссисәси, о чүмләдән Русијада илк гадын мәктәби (Смолны ин-ту) јарадылмышды.

БЕТҺО́ВЕН (Beethoven) Лүдвиг ван (16.12.1770, Бонн—26.3.1827, Вјана)—алман бәстәкары. Бабасы Бонн сарај капелласынын рәһбәри, атасы сарај мүғәнниси олмушдур. Кичик јашларындан клавесин, орган, скрипка, алто вә флејта чалмағы өјрәнмишдир. 1781 илдән Б.-ин мусиги мәшғәләләринә бәстәкар, органчалан вә көркәмли естетик

Х. Г. Нефе рәһбәрлик етмишдир. Б.-ин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына 1789 ил Франса буржуа ингилабынын, Маарифчилик дөврү идејаларынын, классик алман фәлсәфәсинин бөјүк тә'сири олмушдур. Ингилаби Франсанын мусигиси Б.-ин јарадычылығында дәрин из бурахмышдыр. 1792 илдән Б. Вјанаја көчмүш, өмрүнүн сонуна гәдәр бурада јашамышдыр. Ј. *Һајдн*, И. К. Албрехтсбергер вә А. *Салјеридән* дәрс алмышдыр. Әввәлләр пианочу, сонра исә бәстәкар кими мәшһурлашмышдыр. Онун ифачылығы дәрин вә чошгун драматизми, кениш мелодиклији илә сәчијјәләнмишдир.

Б. һәлә Вјанада јаздығы илк әсәрләриндә сәләфләринин (Ј. Һајдн, В. Мотсарт, Х. Глјук, К. Һендел, И. С Бах, Ф. Е. Бах вә б.) наилијјәтләриндән истифадә етсә дә орижинал әсәрләр јазмышдыр: фп., скрипка вә виолончел үчүн 3 трио (1793—95), «Патетик соната» (8-чи; 1798), 3 фп. консерти (1797, 1795—98, 1800), 1-чи симфонија (1800), «Прометејин мәхлуглары» балети (1801) вә с. Дөврүн ингилаби һадисәләринә чаваб олараг јаздығы «Гәһрәманлыг» (3-чү; 1804) симфонијасында халг күтләләринин мүбаризәси, онларын гәләбәјә инамы вә мәтин ирадәси габарыг шәкилдә әксини тапмышдыр. 3-чү симфонијадакы гәһрәманлыг хәтти сонралар 5-чи (1808), 9-чу (1824) симфонијаларда, «Фиделио» операсында (1805), В. Көтенин «Егмонт» драмына јазылмыш мусигидә (1810) вә с. әсәрләрдә инкишаф етдирилмишдир. 1801—12 илләрдә Б.фп. үчүн «Ај» (14-чү; 1801), «Аврора» (21-чи) вә «Аппассионата» (23-чү; һәр икиси 1804) сонаталарыны, скрипка илә фп. үчүн «Крејтсер сонатасы»ны (1803), «Леонора» (№ 2 вә № 3, 1805, 1806; «Фиделио» операсынын тамашасы үчүн), «Кориолан» (1807) увертүраларыны, 2-чи (1802), 4-чү (1806), 6-чы («Пасторал», 1808), 7 вә 8-чи симфонија (һәр икиси 1812) кими мәшһур әсәрләрини јаратмышдыр. Б.-ин әсәрләри гәһрәманлыг мөвзусу илә мәһдудлашмыр. Тәбиәт романтикасы (4-чү симфонија), кәнд һәјатындан сәһнәләр (6-чы симфонија), халг рәгсләринин поетиклији (7-чи симфонија) вә с. онун мүхтәлиф әсәрләриндә әксини тапмышдыр. 27 јашындан Б.-ин ешитмә габилијјәти кеткедә зәифләјирди. Бу һал онун адамларла үнсијјәтини мәһдудлашдырыр, пианочу кими чыхыш етмәсинә мане олурду. Лакин нә хәстәлик, нә еһтијач, нә дә тәнһалыг Б.-ин мәтин ирадәсини гыра билмәди. 1818 илдән Б.-ин јарадычылығында јени јүксәлиш дөврү башланды. Б.-ин сон 5 фп. сонатасы (1816—22) вә 5 симли квартети (1823—26), јарадычылығынын зирвәси олан 9-чу симфонијасы (1824) јени ифадә васитәләри илә фәргләнир. 9-чу симфонијада Б. бу жанра илк дәфә хор дахил етмишдир. Симфонијадакы әсас образ 1-чи һиссәнин фачиәви мөвзусундан финалдакы шәнлик тәнтәнәси мөвзусуна гәдәр инкишаф едир. Ф. Шиллерин сөзләринә («Шәнлијә» одасы) јазылмыш финал хору гардашлыг вә бәрабәрлијә чағырыш, бәшәријјәтин ишыглы кәләчәјинә инам кими сәсләнир. Идеја вә мәзмунуна көрә Б.-ин «Тәнтәнәли месса»сы (1823; илк дәфә 1824 илдә Петербургда ифа олунмушдур) 9-чу симфонијаја јахындыр. Мүбариз ингилабчылыг руһу, демәк олар ки, Б.-ин бүтүн әсәрләриндә әксини тапмышдыр. Б. әсәрләринин баш гәһрәманы күтләни өз ардынча апаран, зүлмә гаршы чыхан вә галиб кәлән инсанлардыр. Бу мөвзудакы әсәрләринин әсас мәзмунуну «мүбаризә јолу илә галибијјәтә» сөзләри илә ифадә етмәк олар. *Вјана классик мәктәбинин* сонунчу нүмајәндәси олан Б., сәләфләриндән фәргли олараг, соната вә симфонијаларынын һәчмини хејли кенишләндирмиш, мөвзу, епизодлар арасындакы зиддијјәти кәскинләшдирмиш, ајры-ајры һиссә вә бөлмәләрин әлагәсини сыхлашдырмышдыр. Онун ири формалы әсәрләринин әсас мөвзусу интенсив ардычыллыгла ишләнмишдир. Б. соната вә симфонијанын тәркиб һиссәси олан гәдим менуети динамик

скерсо илә әвәз етмишдир. Ј. Һајднын мүәјјәнләшдирдији оркестр тәркибинә әсасланараг, ону бир гәдәр кенишләндирмиш, оркестрин даһа гүввәтли сәсләнмәсинә наил олмушдур.

Б. јарадычылығынын әсас идејалары онун симфонијаларында ифадә олунмушдур. Мәһз буна көрә дә, Б. Гәрби Авропа мусигиси тарихиндә нәһәнк бәстәкар кими танынмышдыр. Б. 9 симфонија, 11 увертүра, фп. илә орк. үчүн 5 консерт, скрипка илә орк. үчүн консерт, 2 месса, 16 симли квартет, скрипка илә фп. үчүн 10 соната, 32 фп. сонатасы, 70-дән артыг вокал әсәр, бир чох кичик инструментал пјес јазмыш, шотланд, ирланд, италјан вә с. халг маһныларыны ишләмишдир. Б. һәр жанрда новатор бәстәкар кими чыхыш етмиш, јени формалар, ифадә васитәләри јаратмышдыр. Б.-ин өлмәз мусигисиндә мүбаризлик, үсјанкарлыг, барышмазлыг руһу гүввәтлидир. Б. һәлә сағлығында дүнја инчәсәнәтинин классики кими танынмышды. Көркәмли бәстәкарлардан Һ. Берлиоз, Ф. Лист, М. И. Глинка, мусигишүнаслардан В. В. *Стасов* вә б. Б.-ин јарадычылығына јүксәк гијмәт вермишләр. «Аппассионата» В. И. Ленинин ән чох севдији әсәрләрдән олмушдур.

Б.-ин мусигиси Азәрбајчанда да кениш јајылмышдыр. Онун әсәрләри Азәрб. мусиги коллективләринин, солистләрин репертуарында мүһүм јер тутур, консерт салонларында, радио вә телевизија верилишләриндә сәсләнир.

Әд.: Роллан Р., Собрание сочинений, пер. с франц., т. 2, 12, М., 1954, 1957; Альшванг А., Бетховен, Очерк жизни и творчества, 3 изд., М., 1966; Эррио Э., Жизнь Бетховена, пер. с франц, 4 изд., М., 1975; Дрейден С., Ленин слушает Бетховена, М., 1975; Роллан Р., Последние квартеты Бетховена, Л., 1976.

БЕ́ХЕР (Becher) Иоһаннес Роберт (22. 5. 1891, Мүнхен—11.10.1958, Берлин)—алман шаири, инчәсәнәт нәзәријјәчиси, ичтимаи хадим. АДР Милли мүкафаты (1949, 1950) вә «Халглар арасында сүлһү möһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты (1952) лауреаты. Алманија Коммунист Партијасы (АКП) јарадыландан (1918) онун үзвү, АКП МК (20-чи илләрин әввәлиндән) вә АВСП МК (1956 илдән) үзвү. Фашист һакимијјәти дөврүндә мүһачирәтдә олмуш, 1935—45 илләрдә ССРИ-дә јашамышдыр. 1943 илдә «Азад Алманија» антифашист милли комитәсинин тәшкилиндә иштирак етмишдир. АДР Инчәсәнәт Академијасынын президенти (1953—56), АДР Халг Палатасынын депутаты вә мәдәнијјәт назири олмушдур.

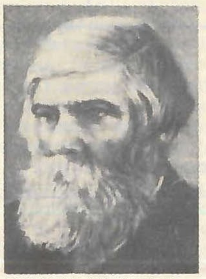

Илк ше'рләриндә *експрессионизмин* тә'сири күчлүдүр: «Тәнәззүл вә тәнтәнә» (1914), «Авропаја» (1916) вә с. китаблары. 1914—18 илләрдә мүһарибәјә вә алман милитаризминә гаршы фәал мүбаризә апармыш, Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны һәрарәтлә алгышламышдыр. «Ленинин табуту өнүндә» (1924) поемасы, «Ач шәһәр» 1927) вә с. ше'р китабларында фәһлә инфинин ингилаби мүбаризәси тәрәннүм олунур. «Луизит, јахуд јеканә әдаләтли һәрб» (1926; Азәрб. дилиндә 1932), «Банкир дөјүш мејданыны долашыр» (1925) романларында империалист мүһарибәләринин әсл маһијјәти көстәрилир. «Бөјүк план» (1931), «Алманија чағырыр» (1942), «Сталинграда миннәтдарлыг» (1943) ше'р китабларында, «Видалашма» (1940) романында ССРИ-нин мүвәффәгијјәтләри, фашизм әлејһинә мүбаризә, хиласкар Совет Ордусу тәрәннүм едилир. «Зүлмәтдә јол ахтаран халг» (1948), «Алман сонетләри» (1952), «Јер бүрчү» (1955), «Нараһат севки» (1957) вә с. китаблары сүлһ, демократија вә АДР-дә социализм гуручулуғуна һәср олунмушдур. АДР милли һимнинин (1949) мүәллифидир. Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәтинин 2-чи гурултајында (1929) иштирак етмишдир. «Бешиллик дастан», «Ики Алманија», «Минјашлы Ленин» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1974,

Әд.: Тураев С. В., Бехер. Традиция и путь к зрелости: В кн.: Художественный опыт литератур социалистических стран, М., 1967; Коврыгина Н., Художественная проза И. Р. Бехера, Иркутск, 1973.

БЕ́ХТЕРЕВ Владимир Михајлович (1.2.1857, Вјатка губ.-нын Сорали к.—24.12.1927, Москва) — совет невропатологу, психиатр, психолог, физиолог вә морфолог. 1885 илдән Казан ун-тинин психиатрија кафедрасынын мүдири, 1893 илдән Петербург Һәрби Тибб Академијасынын вә 1897 илдән Гадын Тибб Ин-тунун проф., 1908 илдән өзүнүн тәшкил етдији Психоневролокија Ин-тунун директору, 1918 илдән исә Бејни вә Психи Фәалијјәти Өјрәнән Ин-тун (Б.-ин тәшәббүсү илә ачылыб) рәһбәри олмушдур.

Б.-ин елми тәдгигатларынын әсасыны инсан проблеми тәшкил едир. Б. инсан хасијјәтиндәки аномалијалары арадан галдырмаг мәгсәди илә шәхсијјәт һаггында тә'лим јаратмышдыр.

Б. бејин вә онурға бејнин апарычы јолларынын бир гисмини кәшф етмиш, көрмә габарынын функсијасыны, дахили органларын секретор вә һәрәки мәркәзләрини вә она гәдәр мә'лум олмајан бејин төрәмәләриндән бә'зиләрини тәсвир етмишдир. Б. Русијада синир чәрраһлығы вә експериментал психолокијанын баниләриндән олмушдур. О, синир хәстәликләринин диагностикасы үчүн әһәмијјәти олан бир сыра симптом вә синдромлар ајдынлашдырмышдыр. Сон тәдгигатында психолокијада рефлексолокија адланан механистик истигамәтә мејл көстәрмишдир.

Әсәрләри: Основы учения о функциях мозга, СПБ, 1903—07; Общая диагностика болезней нервной системы, ч. 1—2, СПБ, 1911—15; Коллективная рефлексология, Петроград, 1921; Обшие основы рефлексологии человека, М.—Петроград, 1923; Проводящие пути спинного головного мозга, М.—Л., 1926; Мозг и деятельность, М.—Л., 1928; Избр. произв., М., 1954.

БЕ́ХТЕРЕВ МИКСТУРАСЫ́—мәркәзи синир системини сакитләшдирән дәрман препараты. В. М. *Бехтерев* тәклиф етмишдир. Тәркиби хорузкүлү отунун дәмләмәси, натриум-бромид (јахуд калиум-бромид) вә кодеиндән ибарәтдир. Истеријада, неврозларда, јухусузлугда, үрәк-дамар хәстәликләриндә вә с. ишләдилир.

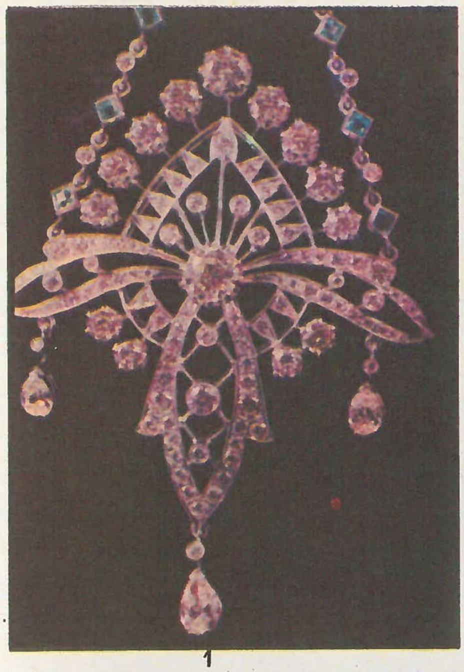
БЕҺ—мүгавилә бағланаркән тәрәфләрдән биринин дикәринә мүгавилә бағланмасыны тәсдиг вә онун ичрасыны тә'мин етмәк үчүн вердији пул мәбләғи; һәмин мәбләғ мүгавиләдә нәзәрдә тутулан өдәмәләр һесабына верилир. Совет мүлки һүгугунда Б. вәтәндашлар арасында, јахуд онларын иштиракы илә бағланан мүгавиләләр үзрә өһдәликләрин ичрасыны тә'мин етмәк үсулларындан биридир. Ганун мүәјјән едир ки, әкәр мүгавиләни ичра етмәмәкдә Б. верән тәрәф мәс'улијјәт дашыјырса, Б. дикәр тәрәфдә галыр; әкәр Б. алан тәрәф мәс'улијјәт дашыјырса, о, дикәр тәрәфә Б.-ин икигат мәбләғини өдәмәлидир. Зәрәр чәкән тәрәф мүгавиләдә башга шеј нәзәрдә тутулмадыгда, һәмчинин зәрәрин өдәнилмәсини (Б. мәбләғи өдәнилмәклә) тәләб етмәјә һаглыдыр. Мәбләғиндән асылы олмајараг, Б. һаггында мүгавилә јазылы формада бағланмалыдыр.

БЕҺБӘҺА́НИ (بهبهانی) Симин. (д. 1927, Теһран)—Иран шаирәси. Фарс поезијасында «јени ше'р»ин («ше'ре-ноу») нүмајәндәләриндәндир. «Сыныг саз» (1950), «Ајаг изи» (1956), «Чилчыраг» (1957) вә с. китабларын мүәллифидир. Ше'рләриндә зәһмәткешләрин ачыначаглы һәјаты («Чөрәк үчүн маһны», «Күмүш һәдијјә», «Шәһәрә» вә с.), гадынларын һүгугсузлуғу («Гадын ә'јанлар мәһбәсиндә», «Рәггасә», «Гуллугчу», «Фәрјад» вә с.), азадлыг вә демократија уғрунда мүбаризә («Вәтән наминә», «Мән сәнинләјәм», «Үмид» вә с.) тәсвир олунур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әд.: Ағазадә А., Симин ханым Беһбәһанинин «Ајаг изи» ше'рләр китабчасында Иран ичтимаи һәјатынын тәнгиди, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1963, № 6; Һүсејнов Б., XX әср фарс ше'риндә ән'әнә вә новаторлуг, Б., 1975.

БЕҺБУД—галын тијәли, сиври үчлү полад бычаг; силаһ. Гында кәздирилир. Ишләдилмә мәгсәдиндән асылы олараг (кәсичи, дешичи вә с.) мүхтәлиф өлчү вә формада һазырланыр. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы, әсасән кәшфијјатчыларын Б. типли силаһы олмушдур.

БЕҺБУДОВ Әкбәр Гасым оғлу (д.12. 7.1916, Шуша ш.)— мелиорасија саһәсиндә совет алими, техника е.д. (1974), проф. (1977), Азәрб.ССР әмәкдар елм хадими (1977). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Загафгазија Елми-Тәдгигат Су Тәсәррүфаты Ин-ту Азәрб. филиалынын директору (1944—47). Азәрб. Политехник Ин-тунда һидромелиорасија факүлтәсинин деканы, һидромелиорасија кафедрасынын мүдири (1954—1961) олмуш, 1961 илдән Азәрб. Елми-Тәдгигат Һидротехника вә Мелиорасија Ин-тунун директорудур. Б.-ун тәдгигатлары шоран торпагларын мелиорасијасы, суварма техникасы, гапалы вә шагули дренләрин конструксијасы, минераллашмыш сулардан суварма вә јумада истифадә мәсәләләринә һәср олунмушдур. Б. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

1

2

3

4

5

6

7

Бәзәк шеjләри. 1—гызыл бојунбағы; 2—гызыл сырға (пијаләзәнк); 3—аj-улдуз (имарәт); 4—гызыл биләрзик; 5—гызыл сујуна чәкилмиш күмүш кәмәр; 6—шәбәкәли гызыл чәләнк; 7—миналы гызыл сырға.

Әсәрләри: Опыт планирования водопользования, Б., 1951; Районирование территории Азерб. ССР по применимости вертикального дренажа, Б., 1969; Экспериментальные основы проведения мелиорации засоленных земель Кура-Араксинской низменности, Б., 1977.

БЕҺБУДОВ Әнвәр Мәҹид оғлу (д. 20. 3.1912, Шуша)—Азәрб. совет режиссору. РСФСР халг артисти (1965). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. М. *Бећбудовун* оғлудур. Үмумиттифаг Дөвләт Театр Сәнәти Ин-тунун режиссорлуг факүлтәсини битирмиш (1942), Улјановск (1944—46), Хабаровск (1946—48), Новосибирск (1948—54) театрларында реж. вә бәдии рәһбәр олмушдур.

В. Качалов ад. Бөјүк Драм Театрында (Казан, 1954—59) вә М. Горки ад. Драм Театрында (Ростов, 1959—64) баш реж. ишләмишдир. «Түфәнкли адам» (Н. Погодин), «Ојанмыш торпаг» (М. Шолохов), «Өлү чанлар» (Н. Гогол), «Мәһәббәт һаггында 104 сәһифә» (Е. Радзински) вә с. тамашаларын гурулушуну вермишдир. 1966 илдән Азәрб. Опера вә Балет Театрында баш реж. ишләмиш, «Короғлу» (1968, Ү. Һачыбәјов) операсыны тамашаја гојмушдур. 1969 илдән Азәрб. Рус Драм Театрынын баш реж.-дур; Б. бурада «Алты ијул» (1970, М. Шатров), «Кәнар адам» (1972, М. Дворетски), «Өз јолунла» (1973, Р. Ибраһимбәјов), «Сән јанмасан» (1974, Н. Хәзри), «Өтән јај Чулимскдә» (1975, А. Вампилов), «Бир ичласын протоколу» (1976, А. Келман) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри, һәмчинин, медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЕҺБУДОВ Мәҹид Беһбудалы оғлу (18.4.1870, Шуша—6.9.1945, Газах)—Азәрб. ханәндәси. Кәнҹ јашларындан ханәндәлијә башламышдыр. Азәрб. милли вокал мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндән олан Б. халг мусигисинин популјарлашдырылмасында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. 1914 илдә Б.-ун сәси Ригадакы «Граммофон» ширкәтиндә вала јазылмышдыр. Мирзә Һүсејн секаһы, Шүштәр вә Чаһаркаһ муғамларынын, бир чох халг маһнысынын маһир ифачысы сајылырды. Б., һәмчинин мусигили тамашаларда да чыхыш етмишдир. Тәбриз, Истамбул, Софија ш.-ләриндә концертләр вермишдир.

БЕҺБУДОВ Рәшид Мәҹид оғлу (д. 14.12.1915, Тифлис)—Азәрб. совет мүғәнниси (лирик тенор). ССРИ халг артисти (1959). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). М. *Бећбудовун* оғлудур. Ифачылыг фәалијјәтинә Тифлисдә башламышдыр (1930). 1938—44 илләрдә Јереван филармонијасынын солисти олмуш, һәмчинин А. Спендиаров

ад. Ермәнистан Дөвләт Опера вә Балет Театрында чыхыш етмишдир. 1946—56 илләрдә Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын, 1953—60 илләрдә (фасиләләрлә) ејни заманда М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солисти, 1957—59 илләрдә Азәрб. Дөвләт Концерт Ансамблынын тәшкилатчысы вә рәһбәри олмушдур. 1966 илдән өзүнүн тәшкил етдији Азәрб. Дөвләт Маһны Театрынын солисти вә бәдии рәһбәридир; театрда мусиги вә естрада сәнәтинин мүхтәлиф жанрлары (балет, пантомима вә с.) үзви сурәтдә бирләшмишдир.

Зәнкин чаларлы мүстәсна көзәл сәсә малик олан Б. совет вокал мәктәбинин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Онун ифачылығына һиссләрин тәбиилији вә долғунлуғу, сәмимилик хасдыр. Азәрб. ханәндәләри үчүн сәчијјәви олан импровизәстмә хүсусијјәти Б. јарадычылығында өзүнү орижинал шәкилдә көстәрмишдир. Азәрб. халг маһныларынын, Азәрб. бәстәкарларынын вокал әсәрләринин ССРИ-дә, харичи өлкәләрдә популјарлашмасында Б.-ун хидмәти бөјүкдүр. Б.-ун репертуарына ССРИ вә дүнја халгларынын, еләчә дә өзүнүн маһнылары дахилдир; Б. 50-дән артыг халгын маһнысыны һәмин халгларын дилиндә ифа едир. Азәрб. опера театрында Балаш («Севил», Ф. Әмиров), Әскәр («Аршын мал алан», Ү. Һачыбәјов) партијаларыны ифа етмишдир (Әскәр партијасыны Б., һәмчинин К. С. Станиславски вә Вл. И. Немирович-Данченко ад. Москва Дөвләт Мусигили Театрында охумушдур). Онун ифасындакы Балаш партијасы Азәрб. вокал сәнәти тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. Б. «Аршын мал алан» (1945), «Севимли маһны» (1958), «1001-чи гастрол» (1974) бәдии филмләриндә, еләчә дә «Доғма халгымыза» (1954) сәнәдли филминдә чәкилмишдир. «Аршын мал алан» филминдә јаратдығы Әскәр образы Б.-а кениш шөһрәт газандырмышдыр. Албанија, Болгарыстан, Белчика, МӘР, Ефиопија, Һиндистан, Чин, Финландија, Ираг, Иран, Түркијә, Чили, Аркентина вә с. өлкәләрдә гастролда олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинә (3—6-чы чағырыш) депутат сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә, һәмчинин харичи өлкәләрин орден вә медаллары илә тәлтиф едилмишдир.

Р. Беһбудов: 1. «Аршын мал алан» филминдә Әскәр ролунда; 2. «Севил» операсында Балаш ролунда; 3. «1001-чи гастрол» филминдә.

Әд.: Абасова Э., Рашид Бейбутов, Б., 1965.

БЕҺЗАД (بهزاد) Кәмаләддин (тәгр. 1450, Һерат—1535/36, Тәбриз)—миниатүр рәссамы. *Һерат миниатүр мәктәбинин* көркәмли нүмајәндәси. Ми-

Беһзад К. «Мәсчид тикинтиси». «Зәфәрнамә»нин 1467 ил тарихли әлјазмасына миниатүр. 1490-чы илләр. Ч. Һопкинс университети китабханасы.

рәк Нәггашын вә Азәрб. рәссамы Пир Сејид Әһмәд Тәбризинин шакирди олмушдур. 1468—1506 илләрдә Һерат рәссамлыг мәктәбинин башында дурмушдур Б. Һүсејн Бајкаранын Һератдакы китабханасында (1506), 1507 илдән сонра исә өзбәк һакими Шејбани ханын сарајында ишләмишдир. 1510 илдә Тәбризә кәлмиш, 1522 илдән Шаһ Исмајылын сарај китабханасына рәис тә'јин олунмушдур. Шәрафәддин Әли Јәздинин «Зәфәрнамә» (1490-чы илләр, 1467 ил әлјазмасы, Балтиморда Ч. Һопкинс ун-ти китабханасы), Сә'динин «Бустан» (1487—88, Гаһирә, Мисир Милли Китабханасы), Низаминин «Хәмсә»си (1490-чы илләр, Лондон, Британија музеји) вә б.-нын әсәрләринә бир сыра көзәл миниатүр чәкмиш, Һүсејн Бајкара вә Шејбани ханын портретләрини јаратмышдыр. Б.-ын мәишәт сәһнәләрини, экс етдирән әсәрләри Һерат миниатүр мәктәбинә хас олан реалист хүсусијјәтләрә маликдир. Азәрб., Орта Асија вә Иран миниатүр сәнәтинин ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән Б. јарадычылығы Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә миниатүр сәнәтинин тәрәггисинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Б.-ын Тәбриз дөврүнә аид әсәрләри бәлли дејил. Һерат дөврү миниатүрләри исә дүнја музеј вә китабханаларында, шәхси коллексијаларда сахланылыр. Ленинградда М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. күтләви китабханада сахланан Әмир Хосров Дәһләвинин «Мәчнун вә Лејли» поемасы әлјазмасына миниатүрләрин (15 әсрин сону—16 әсрин әввәли) мүәллифинин дә Б. олдуғу күман едилир.

Әд.: Абдуллајев М. Һ., Беһзад вә Матисс, «Гобустан», 1975, № 3—4; Пугаченкова Г. Л., Искусство Афганистана, М., 1963, с. 208—232.

БЕҺЗАД (بهزاد) Һүсејн (1895, Исфаһан—1969)—Иран рәссамы. 17 јашында шәхси е'малатхана ачмышдыр. Сәнәтини Авропа вә АБШ-да тәкмилләшдирмишдир. Б.-ын илк әсәрләриндә миниатүр рәссамларынын, сонракы јарадычылығында исә Авропа (әсасән, Франса) инчәсәнәтинин тә'сири дујулур. Низаминин «Хәмсә»синә, Ө. Хәјјам вә б.-нын әсәрләринә чәкдији иллүстрасијалар Б.-ын мүһүм әсәрләриндәндир. Фирдовсинин «Шаһнамә»синин сүжетләринә чәкилмиш, һабелә, Ибн Сина вә б. көркәмли шәхсијјәтләрин һәјатына даир таблолары вар.

БЕҺЧЕТ (Behcet) Һулуси (1889, Истанбул—8.3.1948, орада)—түрк дерматологу. Истанбул ун-тинин проф.-у (1933). Тибб тәһсилини Истанбулда алмыш (1910) Б. 1937 илдә һәлә о заманадәк мә'лум олмајан бир хәстәлик мүәјјән етмишдир. 1947 илдә Ченеврәдә чағырылмыш бејнәлхалг тибб конгресинин гәрары илә һәмин хәстәлик тибб елминә онун ады илә (*Беһчет хәстәлији*) дахил едилмишдир.

БЕҺЧЕТ ХӘСТӘЛИЈИ (Morbus Behcet)—ағыз бошлуғу, чинсијјәт органлары вә көзүн селикли гишаларынын *ресидив* верән хроник хәстәлији («үчсимптомлу синдром»). Етиолокијасы мә'лум дејилдир. Түрк дерматологу *Беһчет* Һ. мүәјјән етдијинә көрә, онун ады илә адланыр. Әламәтләри: үмуми нараһатлыг, темп-рун јүксәлмәси, ревматоид характерли ағрылар, мүхтәлиф бөјүклүкдә ерозија вә хоралар. Ағыз бошлуғунда хәстәлијин клиник кедиши афтоз стоматит типли олур, бә'зән тез партлајан говугчуглар әмәлә кәлир. Ағрынын тә'сириндән хәстәнин јемәси вә данышығы чәтинләшир. Говугчуглар партладыгдан сонра јериндә сәтһи ерозија изләри галыр. Б.х. чинсијјәт органларында ерозијалы вулвит, баланопостит, аз һалларда зәиф *уретрит*, бә'зән *епидидимит* төрәдир. Көздә мүхтәлиф характерли хәстәликләрә (*конјунктивит, кератит, ирит, иридосиклит*, көрмә синиринин атрофијасы вә с.) сәбәб олур. Ресидив верән һипопион-иритдән инсан, һәтта кор ола биләр. Б.х., адәтән, һәр үч органда бир вахтда дејил, бә'зән анчаг көздә вә ја чинсијјәт органларында баш верир, ја да симптому бир органда кәскин олдуғу һалда дикәриндә чәтинликлә нәзәрә чарпыр. Б.х. ағыр кечдикдә менингоенсефалит, *һематурија*, мә'дә-бағырсаг ганахмасы; *тромбофлебит*, атралкија вә с. баш верә биләр вә синир системинин позулмасына (баш ағрылары, тремор, *парестезија*) сәбәб олар. Бу хәстәлик заманы чох вахт *еритроситләрин чөкмә реаксијасы* сүр'әтләнир, *лејкоситоз*, аз һалларда еозинофилија мүшаһидә едилир. Б.х.-нә тутуланлар мүнтәзәм диспансер нәзарәти алтында галмалыдырлар.

Мүаличәси: кортикостероид препаратлар (преднизолон, дексаметазон, триамсинолон) верилир. B_1, B_5, B_6, B_{12}, С витаминләри, гамма-глобулин, антибиотикләр (тетрасиклин, биомисин, еритромисин) тә'јин едилир.

Әд.: Гурвич Е. И. и др., О синдроме Бехчета. В кн.: Актуальн. вопр. дерм. и вен., под ред. В. Я. Арутюнова, М., 1962, с. 329, библиогр.; Гальперин Э. А., К клинике болезни Бехчета, «Клиническая медицина», т. 43, 1965, с. 146, библиогр.; Тэтина Г. Ф., К вопросу о синдроме Бехчета, «Офтальм. журн.», 1972, № 3, с. 223.

БЕЧӘ—јеткин ары аиләсиндән ајрылан чаван ары дәстәси. Һәр ары аиләсиндә бир ана ары, јүзләрлә еркәк вә он минләрлә ишчи ары олур. Адәтән, бүтүн аиләнин 50—60%-и бечә илә ајрылыр вә тәзә шан дүзәлдиб, мүстәгил јашамаға башлајыр.

БЕЧӘЛӘМӘ, бечәвермә— ары аиләләринин тәбии јолла чохалмасы. Арылар, Б.-дән әввәл пәтәкдә чаван ана ары јетишдирирләр. Б. заманы ишчи арыларын бир гисми чаван ана ары илә пәтәкдән чыхыр вә јахында бир јерә гонур. Арычы бурадан бечәни вахтында јени пәтәјә көчүрмәдикдә, о, башга јерә учуб кедир. Азәрб.-да арылар јүксәк дағ зонасында ијулда, дағәтәји р-нларда ијунун әввәлләриндә, аран јерләрдә мајын ахырларында бечәләмәјә башлајыр. Ары аиләләри дағылыб зәиф олмасын дејә, арычылыгда тәбии Б.-јә јол верилмир; даһа мәһсулдар ары аиләләринин сајыны артырмаг үчүн онлары сү'н'и сурәтдә ајырырлар.

БЕЧӘХОР — һамиләлијин илк ајларында рүшејмдә төрәјән хәстәлик. Сәбәби мүәјјән едилмәмишдир. Б.-да ховлу гиша ајры-ајры говугчуглардан ибарәт салхымабәнзәр күтләјә чеврилир. Ховлу гишанын аз һиссәсинин зәдәләнмәси дөлүн инкишафына мане олмур, чох һиссәси зәдәләндикдә исә дөл мәһв олур, ушаглыг, ајбашы кәсилмәси дөврүнә мувафиг кәлән һәчмдән артыг бөјүјүр. Әламәтләри: һамиләлијин 3—4-чү ајында ганлы ифразат, ганахма, ган дуру вә түнд рәнкдә олур. Ганахма анемијаја сәбәб ола биләр. Чохлу ган итирдикдә исә гадынын һәјаты тәһлүкә алтында олур. Б. бә'зән јаман шишә — хорионепителиома чеврилә биләр. Мүаличәси: диагноз дәгиг мүәјјән едилдикдән сонра шиддәтли ганахма јохдурса, ушаглығын јығылмасыны сүр'әтләндирән дәрманлар вермәк вә Б.-ун өзбашына харич олмасыны көзләмәк. Әкс һалда һамиләлији дәрманла, јахуд вакуум апараты илә позмаг вә ушаглығы гашымаг лазымдыр. Б. хәстәлијинә тутулан гадын узун мүддәт (1,5—2 ил) һәким нәзарәти алтында олмалыдыр.

БЕЧУАНАЛАР, тсваналар, чуаналар—Ботсванада (Лимпопо чајынын јухары һөвзәси әразисиндә), ЧАР вә Родезијанын сәрһәд р-нларында јашајан халг. 1,8 млн. нәфәрдир (1975). Банту дилләринин чәнуб-шәрг групуна дахил олан сетсвана дилиндә данышырлар. Авропалыларын мүстәмләкәчилији дөврүндә Б.-ын Лимпопо чајы саһилләриндәки мүнбит торпаглары алынмыш, өзләри резервасијаларда јашамаға мәчбур едилмишдиләр. Әсасән, малдарлыгла мәшғулдурлар; әкинчилик Ботсвананын ш. вә шм. р-нларында инкишаф етмишдир. Б.-ын хејли һиссәси африканјорларын фермаларында вә ЧАР-ын мә'дән сәнајеси мүәссисәләриндә ишләјир. Диндарларын әксәријјәти јерли ән'әнәви е'тигадлары сахламышдыр; христианлар да вар.

Әд.: Потехин И. И., Формирование национальной общности южноафриканских банту, М., 1955.

БЕЧУАНАЛЕНД — 1885—1966 илләрдә Б. Британијанын протектораты. 1966 илдән *Ботсвана* дөвләтидир.

БЕЧАЈӘ (әр. بجاية), фр. кечмиш ады Бужи—Әлчәзаирин шм.-ында шәһәр. Аралыг дәнизи саһилиндә мүһүм порт. Д.ј.ст., тәјјарә мејданы. Һасси-Мәс'уд—Бечаијә нефт кәмәринин сон мәнтәгәси. Әһ. 65 мин (1966). Јејинти (јағ, шәраб, балыг консерви, түтүн), тохучулуг вә семент сәнајеси мүәссисәләри вар.

БЕШАҒЫЗЛЫЛАР (Pentastomida) вә јахуд лингватулидләр (Linguatulida) — буғумајаглылар типинә әлавә синиф кими дахил едилән паразит һејванлар. Зоолоҗи тәснифатда јери мә'лум дејил. 70 нөвү вар. Әсасән, тропик өлкәләрдә олур. Бәдәни гурд вә чох вахт дилшәкилли олур. Уз. 14 *см*-ә гәдәрдир. Бәдәни өн вә арха һиссәләрдән ибарәтдир. Өн һиссәнин ашағы тәрәфиндә ағыз дәлији јерләшир. Арха һиссә буғумлара бөлүнүр. Дәриси *кутикула* илә өртүлүдүр. Тәнәффүс вә ган-дамар системи јохдур. Ајрычинслидир. Јеткин фәрдләри сүрүнәнләрин, мәмәлиләрин ағчијәриндә вә тәнәффүс јолларында паразитлик едир.

Әд.: Догель В. А., Зоология беспозвоночных, 6 изд., М., 1975.

БЕШАР (әр. بشار) кечмиш Колон-Бешар—Әлчәзаирин г.-индә шәһәр. Саура вил.-нин инз. м. Дәмир вә шосе јоллары говшағы. Тәјјарә мејданы. Әһ. тәгр. 66,3 мин (1966). Мә'дән сәнајеси р-нунун мәркәзидир. Јахынлығында даш көмүр, манган филизи вә дәмир филизи јатаглары, ИЕС вар.

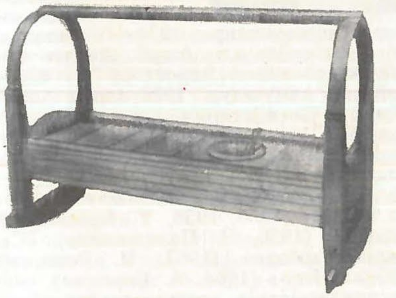
БЕШБАРМАГ—Азәрб. ССР-ин Дәвәчи р-нунда, Јан силсиләнин ч.-ш. гуртарачағында дағ. Бир нечә ити учлу зирвәси вар. Зирвәләри Јура системинин әһәнкдашыларындан, јамачлары исә Палеокенин килли вә гумлу сүхурларындан ибарәтдир. Күман едилир ки

Јура әһәнкдашылары онлардан үстдә јатан чөкүнтүләри дешиб, үзә чыхмышдыр. Һүнд. 546 *м.* Јамачлары сылдырымлыдыр. Алпинистләрин мәшг јеридир.

БЕШБАРМАГ—Азәрб. ССР әразисиндә тәгр. 4—7 әсрләрә аид мүдафиә сәдди. Бешбармаг д.-нын әтәкләриндән Хәзәр дәнизинә гәдәр узанырды. Сәддин бир һиссәси галыр. Дағын әтәјиндә дашлардан, дүзәнликдә ири чиј кәрпичдән тикилмиш сәдд бир-бириндән 200 *м* аралы ики дивардан ибарәт иди. Дәниз саһилиндә сәддин һүнд. 2,5—3 *м* иди. Албан тарихчиси Мовсес Каланкатлы Б. сәддинин Сасани падшаһы II Јездәкирдин дөврүндә [438—57] чәкилдијини көстәрир. Б. көчәриләрин һүчумларынын гаршысыны алмаг үчүн чәкилмишди. Б. һаггында Рәшидәддин, А. Бакыханов, сәјјаһлардан А. Олеари, И. Лерх вә б. мә'лумат вермишләр. Б.-да гала вә карвансара да олмушдур.

Әд.: Пахомов Е. А., Беш-Бармаг, «Изв. Азкомстариса», 1926, № 2.

БЕШИК — көрпә ушаг чарпајыларынын гәдим нөвү. Әсасән, мөһкәм ағачдан һазырланырды. Уз. 90—95 *см*, ени 45—50 *см* олурду. Көрпәни јырғаламаг үчүн Б.-ин ајагларына јарымдаирәви тахта ләвһәчик бәркидилирди. Б.-ин илк вәтәни һаггында мүхтәлиф фикирләр вар. Бә'зи тәдгигатчылар Б.-ин Өн Асијада, дикәрләри исә Орта Асијада мејдана кәлдијини көстәрирләр. Археоложи газынтылар заманы Гырғ.

ССР әразисиндән ерамызын илк әсрләринә аид гәбирдән Б. ашкар едилмишдир. Б.-ин Азәрб.-да гәдимлијиһаггында јазылы мәнбә вә археоложи дәлил јохдур. Б. изи олан илк антрopoложи материал Азәрб.-да (кечмиш Самух р-ну әразисиндә) 14—17 әсрләрә аид олан мүсәлман гәбирләриндән тапылмышдыр. Бә'зи тибб мүтәхәссисләри ушағын сағлам бөјүмәсинә Б.-ин зәрәрли тә'сири олмасы фикрини ирәли сүрүрләр. Әһалинин мәдәни инкишаф сәвијјәси јүксәлдикчә, Б. әвәзинә мүасир ушаг чарпајыларындан истифадә олунур.

БЕШИККӘРТМӘ—оғлан вә гызын һәлә бешикдә икән адахланмасы. Кечмишдә бир сыра халглар, о чүмләдән азәрб.-лар арасында да јајылмышды. Варидатын бир нәслин дахилиндә сахланмасы зәрурәти илә әлагәдар олмушдур. Ики гоһум вә ја јахын аилә ушагларынын кәләчәкдә евләнмәси үчүн әввәлчәдән разылашыр вә бунун тәсдиги кими гызын бешијини кәртирдиләр (нишанлајырдылар). Аиләдә патриархал мүнасибәтләрлә бағлы олмуш бу адәт кечмишдә јашлы нәслин чаван нәсил үзәриндә ихтијар саһиби олдуғуну көстәрирди. Бу јолла гурулан аилә гаршылыглы мәһәббәтә әсасланмадығындан, адәтән, мөһкәм олмур, әксәр һалда дағылырды.

БЕШИНЧИ БЕШИЛЛИК ПЛАН—бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*, хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы.*

«БЕШИНЧИ ДӘСТӘ» — испан халгынын милли-ингилаби мүһарибәси (1936—39) дөврүндә Испанија Республикасында фәалијјәт көстәрән Франко акентурасынын ады. «Б.д.» термини 1936 илин пајызында франкочуларын Мадридә һүчуму заманы мејдана кәлмишди; гијамчылар пајтахта дөрд дәстә илә һүчум едирди, «Б.д.» исә һәлледичи анда архадан зәрбә ендирмәли иди. «Б.д.» чахнашма салыр, саботаж, часуслуг вә тәхрибатла мәшғул олурду. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә мүхтәлиф өлкәләрин фашист гошунлары тәрәфиндән ишғалына көмәк едән насист акентурасы да «Б.д.» адланырды.

БЕШИНЧИ РЕСПУБЛИКА (Франсада)—де Голл һөкумәтинин һазырладығы 1958 ил конститусијасына әсасән гурулан сијаси режим. Б.р. режими парламентин сәлаһијјәтини мәһдудлашдыраraг ичраедичи һакимијјәт органынын, хүсусән президентин сәлаһијјәтини кенишләндирди. Б.р. режиминә әсасән, президент вахтындан әввәл милли мәчлиси бурахыб јени сечкиләр тә'јин етмәк, фөвгәл'адә шәраит јарандыгда исә бүтүн һакимијјәти өз әлинә алмаг һүгугуна маликдир. 1962 илдән анчаг президент сечкиләринин кечирилмәси гајдасы дәјишдирилмишдир. Франсанын демократик гүввәләри Б.р. конститусијасына јенидән бахылмасыны тәләб едирләр.

БЕШМЕТ—киши үст кејими. Бир сыра Орта Асија вә Гафгаз халглары арасында кениш јајылмышдыр. Татарларда бишмет, газахларда бешпент, бешпет, гырғызларда бешмант вә с. адланыр. Јахасы ачыг, әтәји диздән, бели бүзмәли, јахалығы дик вә көдәк олур. Бичиминә көрә јерли формалары вар.

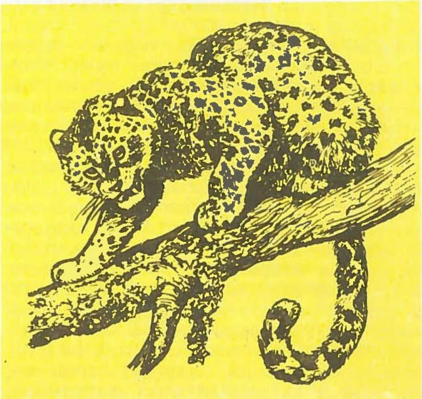
БЕШНӨВЧҮЛҮК—бах *Мүасир бешнөвчүлүк.*

БЕШТАУ (Бешдағ)—Шимали Гафгазда Пјатигорск ш. јахынлығында бешзирвәли, вулкан мәншәли дағ (лакколит). Һүнд. 1400 *м.* Трахит вә липаритләрдән ибарәтдир. Јамачлары енлијарпаглы мешәләрлә (көјрүш, вәләс, палыд, фыстыг) өртүлүдүр.

БЕШТАШЕНИ—Күрч. ССР-ин Тсалка р-нунда кәнд. Б. јахынлығында курган, торпаг гәбирләр, даш гуту гәбирләр, сиклоп тикилиләр вә јашајыш јери ашкар едилмишдир (1936). Курган вә торпаг гәбирләрдән, әсасән, Тунч дөврүнә, даш гуту гәбирләрдән исә Дәмир дөврүнүн әввәлләринә аид материаллар тапылмышдыр. Ахыллар адланан сиклоп галасынын ашағы тәбәгәсиндән *Күр-Араз мәдәнијјәти* үчүн характерик олан шүјрәләнмиш гара вә боз кил мә'мулат, чахмагдашыдан чин дишләри, гајыгвары дән дашлары вә с. тапылмышдыр.

Әд.: Куфтин Б. А., Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Куро-Аракский энеолит. В сб.: Вестник Государственного музея Грузии, т. 13—В, Тбилиси, 1944.

БӘБИР, гаплан [Felis (Pardus) pardus] — *пишиккимиләр* фәсиләсиндән јыртычы *мәмәли һејван.* Бәдәнинин уз. 160 *см*-әдәк, гујруғу 95 *см*-ә гәдәр, еркәкләрин чәкиси 75 *кг*-адәк, дишиләринки бир гәдәр аз олур. Бәдәни әзәләли, ајаглары нисбәтән гыса, хәзи сых, јумшаг, сары, јахуд күрән рәнкли вә гара халлыдыр. Бә'зән гара Б.

дә олур (Һиндистанда). Б. Африкада (Бөјүк Сәһрадан башга), Өн вә Чәнуби Асијада, ССРИ-дә надир һалларда, Гафгаз д-рында, о чүмләдән Азәрб. ССР-ин Талыш д-рында вә Нах.МССР-дә, Чәнуб-Гәрби вә Чәнуби Түркмәнистан д-рында, Тачикистанын ч. һиссәсиндә вә Уссури өлкәсиндә сых мешәләрдә вә дағларда јашајыр. Дишиси 2, бә'зән 3 бала доғур. Әсасән, дырнаглы һејванлары, гушлары вә кәмиричиләри овлајыр. Ев һејванларына вә надир һалларда инсана һүчум едир. 20 әсрин 50—60-чы илләриндә Б. дәрисиндән палтоларын дәбдә олмасы Африкада Б.-ин сајыны хејли азалтмышдыр. Б.-ин азалмасы әкинләрә бөјүк зәрәр вуран павианларын артмасына сәбәб олмушдур.

БӘБИРЛИ Моллаға Нурулла оғлу (15.9.1905, Бакы—22.10.1970, Бакы)—Азәрб. совет актјору, режиссор. Азәрб. Кукла Театрынын тәшкилатчысы. 1925 илдә Азәрб. Дөвләт Театр Техникумуну битирмиш, 1926—28 илләрдә Азәрб. Дөвләт Академик Драм Театрынын актјору, 1931—41 вә 1946—50 илләрдә Азәрб. Дөвләт Кукла Театрынын директору, баш режиссору вә бәдии рәһбәри олмушдур. «Әлибаба вә гырх гулдур», «Һачы Гара», «Әләддин вә сеһирли чыраг», «Аға Нәзәр», «Нәркиз» «Бөјүк Иван», «Лина Одена» вә с. әсәрләри тамашаја гојмуш, Азәрб. фолклору вә халг театры ән'әнәләриндән кениш истифадә етмишдир.

БӘГАЈА (әр. بقايا — галыглар) — орта әсрләрдә Азәрб.-да вә гоншу өлкәләрдә әһалинин феодаллара вә дөвләтә өдәјә билмәдији веркиләрин галығы. Һулакү хан [1256—65] вә онун хәләфләри дөврүндә веркиләрин һәддиндән артыг ағыр олмасы нәтичәсиндә әслиндә даими верки нөвүнә чеврилмишди. Б. әһали үчүн ағыр јүк иди.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

БӘДБӘХТ ТАЛА, Бетпак-Дала, Шимали Ач чөл—Газах.ССР-дә сәһра. Сарысу вә Чу ч-ларынын ашағы ахыны вә Балхаш көлү арасындадыр. Шм.-да Газахыстан хырда тәпәлији илә сәрһәдләнир. Саһ. тәгр. 75 мин $км^2$. Г.-и орта һүнд. 300—350 *м* олан

килли дүзәнлик, ш.-и тәпәлик вә ајры-ајры јүксәкликләрдән ибарәт далғалы дүзәнликдир. Макс. һүнд. 974 *м* (Чамбул д.). Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —12-дән —14°С-јәдәк, ијулда 24—26°С-дир. Иллик јағынты 100—150 *мм*. Биткиси шораноту вә јовшандыр. Отлаг кими истифадә олунур.

БӘДБӘХТ ҺАДИСӘ, ишлә әлагәдар—совет һүгугунда әмәк вәзифәсини јеринә јетирәркән вә ја ганунда хүсуси гејд едилән һалларда организмин гәфләтән зәдәләнмәси. Ишлә әлагәдар Б.һ. билаваситә истеһсалатда баш верән Б.һ.-ни, һәмчинин истеһсалатла әлагәси олмајан һадисәләри (мәс., донор вәзифәсинин јеринә јетирилмәси илә әлагәдар һадисәләри) әһатә едән анлајышдыр. Һәр ики һалда әмәк габилијјәтинин итирилмәси әмәк шикәстлији сајылыр вә күзәштли шәртләрлә, һәм дә јүксәк өлчүдә пенсија вә мүавинәт алмаг һүгугу верир. Бундан башга, истеһсалатда баш верән Б.һ. заманы (мүдиријјәтин тәгсири олдугда) зәрәр чәкән шәхсә сағламлығынын позулмасы нәтичәсиндә јетирилән зәрәр әлавә олараг өдәнилир. Б.һ. һаггында Әсаснамә ҮИҺИМШ Рәјасәт Һеј'әти тәрәфиндән тәсдиг едилмишдир (1966) вә бүтүн мүәссисә, идарә вә тәшкилатлара, о чүмләдән к-зләра аиддир.

БӘДБИНЛИК, пессимизм — һәјата үмидсиз, кәләчәјә инамсыз бахыш. Б. адәтән дөврүнү кечирмиш синифләр, чәтин ичтимаи вәзијјәтдән чыхыш јолу тапмағы бачармајан ичтимаи груплар, өз күчүнә, һәјат перспективинә инанмајан ајры-ајры шәхсләр үчүн характерикдир. Б. бә'зән, тарихин «...«дағылма» дөврләринә хас олан сајсыз-һесабсыз, хејли шиддәтли фәлакәтләрдән хилас етмәјә һансы ичтимаи гүввәләрин гадир олдуғуну...» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 17, сәһ. 35—36) көрә билмәјән күтләләр ичәрисиндә јајылыр. Б.-ин әламәтләринә стоикләрин етикасында, еркән христианлыгда, буддизмдә, неоплатонизмдә, суфизмдә вә с. тәсадүф олунур. Јени дөврдә Б. капиталист мүнасибәтләринин ичтимаи зиддијјәтләриндән баш верир. Б. өз ифадәсини тәрәггијә инамсызлыг, «ахирәт дүнјасы»нын лабүдлүјүнү тәлгин едән 19 әсрин алман буржуа философлары А. *Шопенһауерин*, Е. Һартманын, Ф. *Нитсшенин* дүнјакөрүшүндә, мүасир дөврдә исә *екзистенсиализм* фәлсәфәсиндә тапмышдыр. Габагчыл ингилабчы синифләрин никбинлијини ифадә едән марксист етика ичтимаи вә әхлаги Б.-и инкар етмир, бунунла јанашы чәмијјәтин инкишаф ганунларыны баша дүшмәк әсасында онунла мүбаризә апармағы ирәли сүрүр.

Әд.: Ландесман П., Согомонов Ю., Спор с пессимизмом, М., 1971.

БӘДӘВИЛӘР (әр. بدوى — бәдәвијјун—сәһра сакинләри)—Өн Асијада вә Шм. Африкада јашајан көчәри әрәбләр (даһа чох дәвәчиликлә мәшғул олан малдарлар). Авропа әдәбијјатында јарымкөчәри әрәбләрә (әкинчиләр вә малдарлар) дә Б. дејилир.

БӘДӘВИЛӘР ҮСЈАНЫ— 1253 илдә ағыр веркиләр үзүндән Мисирдә баш вермиш вә Бәһри *мәмлукләринин* һаким феодал групуна гаршы чеврилмиш Шимали Африкада јашајан көчәри әрәбләрин, әсасән, бәдәвиләрин үсјаны. Јухары Мисирин 12 мин сүваридән вә чохлу пијададан ибарәт үсјанчы гошуну шм.-а доғру һәрәкәт етмиш, лакин султан Ајбәкин гошунлары үсјаны јатырмышдыр. Сонра һөкумәт гошунлары Ашағы Мисир бәдәвиләрини мағлубијјәтә уғратмышдыр.

БӘДӘЛАН — Азәрб. ССР Масаллы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-да, Гасымлы д.ј. ст.-ндан 21 *км* аралы, Масаллы—Борадикаһ—Ләнкәран шосе јолу кәнарында, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 4286 (1976); чајбечәрмә, һејвандарлыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Чај ф-ки, орта мәктәб, техники-пешә мәктәби, 2 китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

БӘДӘЛБӘЈЛИ Әфрасијаб Бәдәл бәј оғлу (19.4.1907, Бакы — 6.1.1976, Бакы) — Азәрб. совет бәстәкары,дирижор, мусигишүнас, либреттоçу. Азәрб.ССР халг артисти (1960). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Б. *Бәдәлбәјовун* оғлудур. 1930 илдә АДУ-ну, 1938 илдә Ленинград консерваторијасы нәздиндә мусиги мәктәбини битирмишдир. 1930 илдән өмрүнүн сонунадәк Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын дирижору олмушдур. Репертуарында Гәрби Авропа, рус, совет, еләчә дә Азәрб. бәстәкарларынын әсәрләри, о чүмләдән «Аида» вә «Риголетто» (Ч. Верди), «Тоска» (Ч. Пуччини), «Лејли вә Мәчнун» (Ү. Һачыбәјов), «Севил» (Ф. Әмиров), «Вагиф» (Р. Мустафајев) опералары, «Соналар көлү» (П. И. Чајковски), «Рајмонда» (А. Глазунов) балетләри вә с. әсас јер тутмушдур.

Б. илк милли Азәрб. балети—«Гыз галасы»нын (1940, 2-чи редаксијасы 1958) мүәллифидир. «Гыз галасы» үчүн бөјүк емосионал тә'сир гүввәси вә драматуржи камиллик, классик балет формалары илә милли мусигинин үзви әлагәси сәчијјәвидир. Б. «Халг гәзәби» (1941, Б. Зејдманла бирликдә), «Низами» (1948), «Сөјүдләр ағламаз» (1971, 2-чи редаксијасы 1975) операларынын, симфоник поема вә тәнтәнәли маршын (һәр икиси 1930) мүәллифидир. Бир чох драм тамашасына мусиги бәстәләмишдир («Һачы Гара», «1905-чи илдә», «Фәрһад вә Ширин» вә с.). Б. «Баһадыр вә Сона», «Сөјүдләр ағламаз» операларынын, «Гыз галасы», «Гарача гыз», «Гызыл ачар» балетләринин либреттосуну јазмыш, «Севилја бәрбәри» (Ч. Россини), «Ануш» (А. Тигранјан), «Даиси» (З. Палиашвили) операларынын мәтнини еквиритмик тәрчүмә етмишдир. Б. Азәрб. мусиги сәнәтинин тәблиғчиси, публисист кими дә танынмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир. Бакыдакы 23 №-ли мусиги мәктәби Б. адынадыр.

Әсәрләри: Мусиги һаггында сөһбәт, Б., 1953; Гурбан Пиримов, Б., 1955; Мусиги луғәти, Б., 1969; Азербайджанский государственный ордена Ленина театр оперы и балета им. М. Ф. Ахундова (Г. Гасымова бирликдә), М., 1959.

Әд.: Карагичева Л., Аф. Бадалбейли, Б., 1965.

БӘДӘЛБӘЈЛИ Фәрһад Шәмси оғлу (д. 27.12.1947, Бакы)—Азәрб. совет пианочусу. Азәрб.ССР әмәкдар артисти (1972). Респ. Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1974). 1975 илдән Сов.ИКП үзвү. Ш. *Бәдәлбәјлинин* оғлудур. 1969 илдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (М. *Бреннерин* синфини; 1971 илдән фп. синфи үзрә бурада дәрс дејир). Репертуарына И. С. Бах, Ф. Шопен, Ф. Лист, С. Рахманинов, А. Скрјабин, К. Сен-Санс, Ч. Кершвин, С. Прокофјев, Д. Шостакович, Г. Гарајев вә б.-нын әсәрләри дахилдир. Б. пианочуларын Б. Сметана ад. (1967, Градетс-Кралове ш., ЧССР, 3-чү мүкафат вә Б. Сметананын әсәрләринин ән јахшы ифасы үчүн хүсуси мүкафат) вә Ж. Вианна да Мотта ад. (1968, Лиссабон ш., Португалија, 1-чи мүкафат) бејнәлхалг мүсабигәләринин лауреатыдыр. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур.

БӘДӘЛБӘЈЛИ Шәмси Бәдәл бәј оғлу (д.23.2.1911, Шуша)—Азәрб. совет режиссору. Азәрб. ССР халг артисти (1964). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Б. *Бәдәлбәјовун* оғлудур. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында (1932—42, реж. ассистенти вә реж.), Азәрб. Мусигили Комедија Театрында (1943—49, 1956—61, 1963—74, бәдии рәһбәр вә директор) ишләмишдир. 1974—76 илләрдә М. Магомајев ад. Азәрб. Дөвләт Филармонијасынын директору вә бәдии рәһбәри олмушдур. 1976 илдән Азәрб. Театр Чәмијјәтинин сәдридир. Б. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында «Өлүләр» (1940, Ч. Мәммәдгулузадә), «Хошбәхтләр» (1941, С. Рәһман), опера вә балет театрында «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм» (1950, 1958, Ү. Һачыбәјов), «Даиси» (1956, З. Палиашвили), «Севилја бәрбәри» (1962, Ч. Россини), «Књаз Игор» (1964, А. Бородин), мусигили комедија театрында исә «Кето вә Коте» (1944, 1948, В. Долидзе), «Көзүн ајдын» (1946, Ф. Әмиров), «Улдуз» (1948, С. Әләскәров), «Дурна» (1948, 1956, 1959, С. Рустәмов), «Аршын мал алан» (1953, Ү. Һачыбәјов), «Ләпәләр» (1970, А. Мәликов), «Һичран» (1973, Е. Сабитоғлу) вә с. әсәрләрин гурулушчу реж. олмушдур. 1957 илдә Түркмәнистан Дөвләт Опера вә Балет Театрында «Короғлу» операсыны тамашаја гојмушдур. Кинофилмләрдә дә чәкилмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БӘДӘЛБӘЈОВ Бәдәл бәј Бәшир оғлу (1875, Шуша—12.9.1932, Бакы)—Азәрб. маариф хадими. Ә. *Бәдәлбәјли* вә Ш. *Бәдәлбәјлинин* атасыдыр. *Гори семинаријасыны* битирмиш (1895), бир мүддәт Шушада мүәллимлик етмиш, сонра Бакыдакы 6-чы рус-мүсәлман (Азәрб.) мәктәбинин мүдири олмушдур. Һәмин мәктәб онун ады илә танылырды. Ингилабдан әввәл ушаглары мәктәбә чәлб етмәк мәгсәди илә әһали арасында педагожи тәблиғат апармыш, тә'лим-тәрбијә, мүәллимләрин ихтисасынын тәкмилләшдирилмәси вә с. мәсәләләрә даир мүһазирә вә мә'ру-

зәләр охумушдур. Б. «Ничат» хејријјә чәмијјәтинин үзвү олмуш, һәвәскар актјор кими опера вә драм тамашаларында (Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсында Мәчнун, Ибн Салам вә с.) иштирак етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә мүәллимликлә јанашы, Бакы Халг Маариф Шө'бәсиндә тә'лиматчы ишләмишдир.

БӘДӘЛЛИ — Азәрб. ССР Шамахы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Шамахы шосе јолундан 4 *км*, Пирсаат чајынын сол саһилиндән 6 *км* аралы, Мәрәзә платосундадыр. Әһ. 419 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана вар.

БӘДӘЛОВ Рза Әбдүл оғлу (д. 25.9. 1915, Бакы)—механика саһәсиндә совет алими, техника е.д. (1965), проф. (1967). Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1968). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. М. Әзизбәјов ад. Аз.НКИ-дә кафедра мүдири ишләмиш (1961—68), Ч. Илдырым ад. Аз.ПИ-нин ректору олмушдур (1968—76). 1976 илдән Аз.НКИ-дә «Машын вә механизмләрин нефт-мә'дән механикасы» кафедрасынын проф.-дур. Дәрин нефт вә газ гујуларынын газылмасында тәтбиг олунан үчшарошкалы балталарын тәкмилләшдирилмәси, јүксәк дајаныглы вә маһсуллар газыма балталарынын јарадылмасы проблеми саһәсиндә елми-тәдгигат ишләри апарыр.

БӘДӘН ТӘРБИЈӘСИ ВӘ ИДМАН, Бәдән тәрбијәси (Б.т.) — үмуми тәрбијәнин бир һиссәси, чәмијјәтин үмуми мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәси; инсанларын сағламлығыны мөһкәмләтмәјә, физики бачарығыны инкишаф етдирмәјә јөнәлдилмиш ичтимаи фәалијјәт саһәси.

Сосиализм чәмијјәтиндә «...мә'нәви зәнкинлији, әхлаг сафлығыны вә физики камиллији аһәнкдар сурәтдә өзүндә бирләшдирән јени инсан тәрбијә етмәк» (Сов.ИКП Програмы, 1973, сәһ. 107) үчүн мүһүм васитә олан Б.т. сосиализм вә коммунизм гуручулуғу ишинә хидмәт едир. Сосиалист өлкәләриндә Б.т. һәрәкаты күтләви характер дашыјыр, партија, дөвләт вә ичтимаи тәшкилатларын даими гајғысы вә чохсаһәли фәалијјәти нәтичәсиндә инкишаф едир (ССРИ-дә Б.т. вә идман ишләринә иттифаг, республика, вилајәт вә дикәр Б.т. вә идман комитәләри, һәмкарлар иттифаглары вә комсомол тәшкилатлары, көнүллү идман чәмијјәтләри, ОАДКЈЧ, идман федерасијалары вә с. рәһбәрлик едир). Мүасир мәрһәләдә күтләви Б.т. һәрәкатынын үмумхалг һәрәкатына чеврилмәсинә хүсуси фикир верилир. Орта вә али мәктәбләрдә, ордуда дөвләт програмы үзрә ичбари Б.т. мәшғәләләри кечирилир; истеһсалат коллективләриндә, мүхтәлиф идарә вә мүәссисәләрдә иш күнү режиминә истеһсалат кимнастикасы, Б.т. фасиләләри дахил едилир. Б.т. коллективләри јарадылыр (1976 илдә ССРИ-дә 48,5 млн. бәдән тәрбијәчисини бирләшдирән 250 мин Б.т. коллективи олмушдур; о чүмләдән Азәрб. ССР-дә мүвафиг олараг 929 200 вә 6068).

Капитализм чәмијјәтиндә Б.т. зәһмәткешләрин сағламлығыны мөһкәмләндирмәкдән даһа чох реклам вә газанч мәгсәди күдүр.

Идман (И.)—Б.т.-нин тәркиб һиссәси, мүхтәлиф Б.т. һәрәкәтләри комплексләри үзрә јарышларын вә һазырлыг мәшгләринин тәшкили вә кечирилмәси системи. Тарихән Б.т. һәрәкәтләринин мүәјјән нөвләриндә адамларын физики инкишаф сәвијјәләрини сынамаг васитәси кими мејдана кәлмишдир. И. етик вә естетик тәрбијәјә, дөвләтләр вә халглар арасында бејнәлмиләл достлуг әлагәләринин даһа да кенишләндирилмәсинә көмәк едир. Чохәсрлик тарихә малик олан И.-ын бир сыра нөвү (гачыш, тулланма, ағырлыггалдырма, аварчәкмә, үзкүчүлүк вә с.) ән гәдим дөврләрдән инсанын јеринә јетирдији ади физики һәрәкәтләрин, әмәк вәрдишләринин, һәрби мәгсәдлә ичра олунан һәрәкәтләрин әсасында инкишаф едиб формалашмышдыр. И.-ын мүасир нөвләринин бир гисми—бир чох И. ојунлары, И. кимнастикасы, бәдии кимнастика, мүасир бешнөвчүлүк, фигурлу конкисүрмә, туризм И.-ы вә и.а., һәмчинин идманын техники нөвләри (автомобил, мотосиклет, велосипед, авиасија И.-ы, суалты үзкүчүлүк вә и.а.) 19—20 әсрләрдә јаранмышдыр. 1896 илдә бејнәлхалг И. ојунларынын кениш комплексинин — *Олимпија ојунларынын* тә'сис едилмәси илә И.-ын мүасир нөвләри даһа кениш јајылмыш, јарышларын програмлары вә рәсми гајдалары тәкмилләшдирилмишдир. 19 әсрин орталарындан капиталист өлкәләриндә газанч вә бизнес васитәси олан пешәкар И.-ы инкишаф етмәјә башламышдыр.

Сосиалист өлкәләриндә И. күтләви Б.г. һәрәкатына әсасланыр, И.-ын мүхтәлиф нөвләри илә мәшғул оланларын сајы дурмадан артыр, И. мәктәбләри вә гурғулары шәбәкәси кенишләнир; дөвләт вә ичтимаи тәшкилатлар И.-ын инкишафыны планлашдырыр вә бунун үчүн чохлу вәсаит ајырыр.

ССРИ-дә И.-ын, техники вә милли нөвләри дә дахил олмагла, 70-дән чох нөвү јајылмышдыр. И.-ын ајры-ајры нөвләриндә усталығын артмасыны Ваһид Үмумиттифаг идман тәснифаты гејдә алыр. И. дәрәчәси нормаларыны һәр ил 10—12 млн. нәфәр јеринә јетирир. И. саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләрә көрә ССРИ идман устасы (1 јанвар 1976 иләдәк 108,5 мин нәфәр), бејнәлхалг дәрәчәли ССРИ идман устасы (3,5 мин нәфәр), әмәкдар идман устасы (2 мин нәфәрдән чох), ССРИ-нин әмәкдар мәшгчиси (тәгр. 1 мин нәфәр), Үмумиттифаг дәрәчәли һаким (2,7 мин нәфәр) кими фәхри адлар, һәмчинин И. нишанлары вә мүкафатлары верилир.

Үмумиттифаг И. тәгвиминә 300-дәк мүхтәлиф јарыш, о чүмләдән өлкә чемпионатлары, һәмкарлар иттифагларынын, Һәрби Гүввәләрин, мәктәблиләрин спартакиадалары, кәнчләрин, тәләбәләрин И. ојунлары вә с. дахилдир; 1956 илдән 4 илдә бир дәфә ССРИ халгларынын спартакиадасы кечирилир. ССРИ-дә 7 Үмумиттифаг вә 30 республика И. чәмијјәти, тәгр. 7 мин И клубу, тәгр. 5 мин ушаг идман мәктәби вә техники-идман мәктәби, 200-дән чох али вә орта Б.т. мәктәби, 350-дән чох мүаличә Б.т. диспансери, 3 миндән чох стадион, тәгр. 60 мин И. салону, 1,3 миндән чох үзкүчүлүк һовузу, тәгр. 500 мин И. мејданчасы, 103 мин футбол мејданчасы, 12 миндән чох атычылыг тири, тәгр. 10 мин хизәк базасы вар (1976); И. аваданлығы вә ләвазиматы истеһсалынын һәчми һәр ил 2 млрд. ман.-а гәдәрдир.

Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Азәрб.-да Б.т. тәшкилатлары, көнүллү идман чәмијјәтләри јарадылмыш, И.-ын мүасир нөвләри инкишаф етмиш, Б.т. вә И. һәрәкаты күтләви характер алмышдыр. Б.т. вә И.-ы даһа да инкишаф етдирмәк саһәсиндә партија, совет, һәмкарлар иттифагы, комсомол, тәсәррүфат вә идман органларынын конкрет вәзифәләри һаггында Азәрб. КП вә Азәрб.ССР Назирләр Советинин гәрары (август, 1974) республикада Б.т. вә И.-ын јени јүксәлиши үчүн зәмин јаратмышдыр. Азәрб. ССР-дә 996,9 мин идманчы (о чүмләдән 262,5 мин гадын), 2522 ССРИ идман устасы, 16 ССРИ әмәкдар идман устасы, 10 ССРИ әмәкдар мәшгчиси, һәр бириндә трибуналар 1500-дән чох тамашачы тутан 36 стадион, 2764 футбол, 4882 волејбол, 1662 баскетбол мејданчасы, 86 атычылыг тири, 17 үзкүчүлүк һовузу, 845 идман салону вар (1977 ил, 1 јанвар).

Б.т. вә И.-ын күтләви инкишафынын мүһүм амилләриндән бири дә онун гәзет вә журналларда, радио вә телевизија илә, һәмчинин кино, тәсвири сәнәт, әдәбијјат васитәсилә тәблигидир. ССРИ-дә 15 идман гәзети (о чүмләдән Азәрб.-да *«Идман»* — *«Сп рт»* гәзетләри), 16 идман журналы нәшр едилир (1976). Б.т. вә И. верилишләринин иллик үмуми һәчми Мәркәзи телевизијанын програмларында 900 саатадәк, Үмумиттифаг радиосунун програмында 750 саатдан чохдур.

40-чы илләрин ахырларындан сов идманчылары бејнәлхалг И. һәрәкатында даһа фәал иштирак едирләр. 1976 илдә ССРИ И. федерасијалары 83 бејнәлхалг И. бирлијинә дахил иди. 1948—76 илләрдә сов. идманчыларындан 1932 нәфәр Авропа чемпиону, 1348 нәфәр дүнја чемпиону, 605 нәфәр Олимпија ојунлары чемпиону олмушдур. ССРИ-нин бүтүн мәдәни әлагәләринин 30%-дән чохуну бејнәлхалг И. әлагәләри тәшкил едир. 1976 иләдәк ССРИ-дә 44 дүнја чемпионаты, 26 Авропа чемпионаты вә с. бөјүк бејнәлхалг јарышлар кечирилмишдир. 1980 ил Олимпија ојунларынын Москвада кечирилмәси һаггында *Бејнәлхалг Олимпија Комитәсинин* гәрары сов. идманчыларынын бејнәлхалг И. вә Олимпија һәрәкатындакы хидмәтләринә верилән лајигли гијмәтдир.

Бах һәмчинин хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы* (Бәдән тәрбијәси вә идман бөлмәси), идманын ајры-ајры нөвләри, идман чәмијјәтләри, мәшһур идманчылары һаггында мәгаләләр.

Әд.: Гасымзадә Ф., Идман, көзәллик вә естетика, Б., 1970; Мәммәдов М., Совет һакимијјәти илләриндә Азәрбајчанда бәдән тәрбијәси вә идманын инкишафы, Б., 1971; Сағлам олмаг истәјирсәнсә, Б., 1973; ССРИ-дә бәдән тәрбијәси вә идман рәгәмләрдә, Б., 1975; Әлијев А., Коллективләрдә бәдән тәрбијәси вә идман ишләринин тәшкили, Б., 1975; Пономарев Н. Н., Социальные функции физической культуры и спорта, М., 1974; История физической культуры и спорта, М., 1975; Советская

система физического воспитания, М., 1975; Национальные виды спорта (сб. статей), М., 1976; Воронова К. А., Пути совершенствования управления физкультурным движением, М., 1976; Талалаев Ю. А., Спорт —фактор мира и дружбы между народами, М., 1976.

БӘДӘН ТӘРБИЈӘЧИСИ КҮНҮ — совет бәдән тәрбијәчиләгинин үмумиттифаг бајрамы. ҮИЛККИ вә ССРИ ХКС јанында Бәдән Тәрбијәси вә Идман Комитәсинин тәклифи илә ССРИ ХКС-нин 1939 ил 16 ијун тарихли гәрарына көрә мүәјјән едилмишдир. Илк дәфә һәмин ил ијулун 18-дә кечирилмишдир; һәр ил август ајынын икинчи истираһәт күнүндә Б.Т.К. гејд олунур.

БӘДӘНДӘ ШӘКИЛ ДӨЈДҮРМӘ — бах *Татуирләмә*.

БӘДӘНӘ ХӘСАРӘТ—совет чинајәт һүгугуна көрә бир шәхсин дикәр шәхсә, онун органларынын (ешитмә, көрмә вә б.) анатомик бүтөвлүјүнү вә ја физиоложи функсијаларыны, јахуд да бәдән тохумаларыны позмаг јолу илә вурдуғу зијан. Ағырлыг дәрәчәсиндән асылы олараг ағыр, аз ағыр вә јүнкүл Б.х.-ләрә ајрылыр. Б.х. үчүн чәза дәрәчәси зијанын гәсдән вә ја еһтијатсызлыгдан едилмәсиндән, һабелә ағырлыг дәрәчәсиндән асылыдыр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 102—107). Б.х.-ин ағырлығыны вә характерини мәһкәмә-тибби експертиза мүәјјән едир.

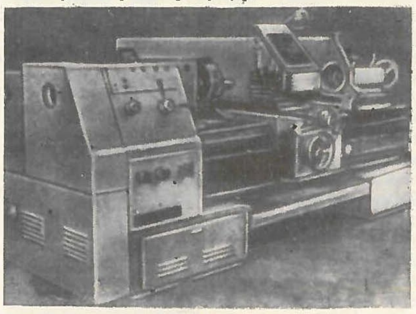
БӘДИ ӘЗ-ЗАМАН (بديع الزمان) Әбүлфәзл Әһмәд ибн әл-Һүсејн әл-Һәмәданинин тәхәллүсү; 969, Һәмәдан—1007, Һерат) — әрәб јазычысы, алим. Мүхтәлиф елм саһәләринә даир рисаләләрин мүәллифидир. Лакин она шөһрәт газандыран мәгамәләри (ләтифәвары кичик һекајәләр) олмушдур. Тәзкирәләрдә 400 мәгамә јаздығы гејд едилсә дә, һәләлик 51-и мә'лумдур. Мәгамәләрин баш гәһрәманы Әбү-л-фәтһ әл-Искәндәридир. Мүәллиф онун васитәси илә мүхтәлиф өлкәләрдә көрдүјү ичтимаи гүсурлары ифша едир. Јазычы мәгамәләриндә Азәрб.-а да кениш јер вермиш, онун көзәл тәбиәтини вәсф етмишдир. Мәгамәләри 20 әсрәдәк әрәб јазычыларынын јарадычылығына тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Макамы. В сб.: Восточная новелла, М., 1963.

БӘДИ ӘЗ-ЗАМАН Тәбризи (тәхәллүсү Никникар; ?—?)—16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә јашамыш Азәрб. хәттаты. Атасы рәссам Әли Рза Тәбризинин шакирди олмушдур. Шаир кими дә танынмышдыр. Б. хәттатлыг сәнәтиндә шөһрәт газанмыш, хүсусән *нәстә'лиг* хәттиндә көзәл јазмышдыр. Онун мәнзум әсәрләриндән бир гит'ә Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунда, дикәр гит'ә исә Теһранда Шаһәншаһ китабханасында сахланылыр.

БӘДИИ ГИРАӘТ—естрада сәнәти нөвү; әдәби әсәрләрин (нәср, поезија, пјесләрдән монологлар) күтлә гаршысында охунмасы. Б.г.-чи һәр һансы әдәби әсәрин мәзмунунун ачылышында өзүнә мәхсус артистлик тәхәјјүлү, емосионаллыг, ајдын тәләффүз вә с. бәдии ифадә васитәләринә әсасланыр. Азәрб.-да *Казым Зија*, М. *Мәрданов*, Р. *Әфганлы*, М. Чәнизадә вә б. маһир Б.г. усталары олмушлар. Һ. *Гурбанова*, Ә. *Зејналов*, Х. Рүстәмзадә, Һ. Әблуч, Ә. Јусиф гызы вә б. Б.г. усталарыдыр.

БӘДИИ КОНСТРУКСИЈАЛАМА — сәнаје мә'мулатларынын *техники естетика* тәләбләринә мүвафиг лајиһәләндирилмә үсулу. Б.к. сәнаје мә'мулатларынын лајиһәләндирилмәси кими үмуми просесин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир; конструктив вә игтисади мәсәләләри һәлл едән техники конструксијалама илә јанашы апарылыр. Сәнаједә истеһсал олунан бүтүн мә'мулатлар Б.к. үчүн објект ола биләр. Б.к. әшјанын функсијасы, онун мәгсәдәујғун е'мал үсуллары вә бәдии кејфијјәтләри арасында һармоник әлагә јарадыр, инсаны әһатә едән әшја мүһитиндә раһатлыг, гәнаәтчилик вә көзәллик принсипләрини рәһбәр тутур.

Мүһәндис-дәзкаһгајыранларын рәссам-конструкторларла биркә јаратдығы 16Б25П моделли јивачан торна дәзкаһы.

Ири сәнајенин инкишафы илә мүһәндис вә бәдии фәалијјәт саһәләри ајрылды; бу да күтләви мә'мулатларын естетик кејфијјәтләринин ашағы дүшмәсинә сәбәб олдуғундан, Б.к.-ја тәләбат артды. 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндә инчәсәнәтин күндәлик һәјат вә истеһсалатдакы јери һаггында бир сыра тәләбләр ирәли сүрүлмүшдүр. Мәс., 1920 илин орталарында АБШ-да сәнајенин мәнафеји naминә бәдии вә мүһәндис фәалијјәтләрини бирләшдирән дизајн бүролары вә филиаллары тәшкил едилмишдир. Буржуа өлкәләриндә Б.к. рәгабәтлә бағлы олдуғу үчүн, әсасән, тичарәт характери дашыјыр.

ССРИ-дә 20-чи иллләрдән ичтимаи һәјатын јени формалары илә бағлы Б.к.-нын (А.М. Родченко, О. М. Лиситски) мүһүм әһәмијјәти олмуш, бир сыра нәгл. васитәләри (метро гатарлары, «Победа» автомобили) мүвәффәгијјәтлә лајиһәләндирилмишдир. ССРИ Назирләр Советинин 28 апрел 1962 ил вә 18 октјабр 1968 ил гәрарлары Б.к.-нын кениш вә мүнтәзәм јајылмасы үчүн гәти тәкан олду. Хүсуси бәдии-конструктор бүролары, бәдии-техники дизајнер групплары тәшкил едилди. 1975 ил октјабрын 13-дә Москвада Б.к. тәшкилатларынын Бејнәлхалг шурасынын IX конгреси чағырылды. Б.к. машынгајырма, чиһазгајырма вә нәгл.-да, һәмчинин мәдәни-мәишәт мә'мулатларынын истеһсалында даһа кениш јајылмышдыр. Б.к.-нын үсуллары сосиалист өлкәләриндә кениш өјрәнилир. Бакыда Дөвләт План Комитәсинин бәдии-конструксија бүросу, Јерли Сәнаје Назирлијинин хүсуси конструктор бүросу сәнаје мә'мулатларынын бәдии конструксијаламасы илә әлагәдар ишләр апарыр.

Әд.: Искусство и промышленность (сб. статей), М., 1967; Глазычев В. Л., О дизайне, М., 1970; Воронов Н. В., Шестопал Я. Е., Эстетика техники, М., 1972; Салов А. И. и Деревянкин М. Е., Эстетика на автомобильном транспорте, М., 1972; Федоров В. К., Художественное конструирование технологического оборудования в электронном машиностроении, М., 1975; Джонс Д. К., Инженерное и художественное конструирование, пер. с англ., под ред. В. Ф. Венды и В. М. Мунипова, М., 1976; Самохин В., К итогам IX конгреса ИКСИД, «Искусство», 1976. № 3.

БӘДИИ ЛАК—декоратив-тәтбиги сәнәт нөвү; үзәри лакла ишләнән ағач, папје-маше (јапышган, кипс вә табаширлә гарышдырылмыш кағыз күтләсиндән ибарәт бәрк маддә) вә ја металдан дүзәлдилән бәдии мә'мулат. Б.л. илк дәфә (е.ә. 2-чи минилликдә) Шәрг өлкәләриндә (Чин, Јапонија) јаранмышдыр. Бу өлкәләрин Б.л. сәнәти үчүн мәнзәрә, чичәк, мәишәт сәһнәләринин тәсвири характерикдир. Һәлә 15—18 әсрләрдән Иран, Һиндистан вә Мәркәзи Асијада (Һерат) папје-машедән темпера бојасы илә ишләниб лакланмыш миниатүрләр мә'лумдур (мүчрү, гәләмдан вә с.). 18 әсрдән сонра Б.л. Авропада да инкишафа башлады. ССРИ-дә Палех, Мстјора, Федоскино к.-ләри Б.л. мә'мулаты мәркәзләридир. Бурада үзәри зәриф шәкилләрлә бәзәдилиб лакла өртүлмүш мүчрү, сандыгча вә с. мәишәт әшјасы һазырланыр.

16—18 әсрләрдә Азәрб.-да Б.л. сәнәти усталары тәбии гатран нөвү олан сәндәрус јағындан истифадә едәрәк Тәбриз вә Ширванда гәләмдан, китаб чилди, ајна чәрчивәләри вә с. бәзәмишләр.

БӘДИИ МЕТОД—бах *Метод*.

БӘДИИ ОБРАЗ—әдәбијјат вә инчәсәнәтдә керчәклији әксетдирмә үсулу вә формасы; бәдии јарадычылығын үмуми категоријасы. Һәјат һәгигәтини бәдии үмумиләшдирмәләр әсасында конкрет, реал вә фәрди емосионал бојаларла чанландыран Б.о.-ын објектив мәнбәји мадди аләмин предмет вә һадисәләриндәдир. Онун објективлији һадисәләри дүзкүн экс етдирмәсидир. Б.о.-ын елми шәрһинин гносеоложи әсасы Ленинин ин'икас нәзәријјәсидир (бах *Идрак нәзәријјәси*). Б.о., өз хүсусијјәтләринә көрә елми анлајышлардан, сијаси идејалардан, әхлаги принсипләрдән фәргләнир. Б.о. һисси вә мәнтигинин, конкрет вә абстрактын, фәрди вә үмуминин, тәсадүф вә зәрурәтин, харичи вә дахилинин, һиссә вә бүтөвүн, һадисә вә маһијјәтин, форма вә мәзмунун диалектик вәһдәтиндән ибарәтдир. Бу, Б.о.-да идеја мәзмуну илә бәдии форманын, типикләшдирмә илә фәрдиләшдирмәнин вәһдәтини тә'мин едир, инчәсәнәтин һәр нөвүнүн тәбиәтинә ујғун характерик образлар силсиләси јарадыр. Инчәсәнәт өзүнүн идраки функсијасыны Б.о. васитәсилә һәјата кечирир. Б.о.-ын јаранмасында *тәхәјјүлүн*, фантазијанын ролу бөјүкдүр.

Әд.: Арнаудов М., Психология литературного творчества, пер. с болг., М., 1970; Гачев Г., Жизнь художественного сознания, М., 1972.

БӘДИИ ОЈМА — декоратив сәнәтин ән гәдим вә кениш јајылмыш нөвләриндән бири; даш, ағач, кәч, метал, сүмүк вә с. материаллар үзәриндә ојма үсулу илә бәдии ишләмә. Б.о.-нын мүстәгил саһәси *глиптикадыр*. Мүхтәлиф нөвләри вар. Һүндүр релјефли Б.о. үчүн чохпланлы композисија, тәсвир формаларынын габарыглығы, ишыг

тәзадларынын кәскинлији вә с. характерикдир. *Јасты релјефли* Б.о., адәтән, силует характерли дајаз релјеф әмәлә кәтирир. *Дәринләшдирилмиш* Б.о.-да һәндәси нахышлар ачылыр, дырнагшәкилли вә ајпара орнамент елементләри нәгш едилир. *Контур* хәтләрлә ишләнмиш Б.о.-да һамар фон үзәриндә дәринләшдирилмиш чизкиләрин декоратив аһәнкдарлығы изләнир. *Шәбәкәли* (ачыг) Б.о.-да фон олмур, бир тәрәфдән о бири тәрәфә кечән ишыг золаглары декоратив композисија еффекти әмәлә кәтирир. *Јапышдырма* Б.о.-да кәсилмиш сүжетли рәсм вә јахуд орнамент һамар лөвһәјә јапышдырылыр.

Кәч үзәриндә бәдии ојма. 18 әср. Шәки ханлары сарајынын дивар бәзәкләриндән.

Ағачдан ојма мә'мулатларына лак үзлүк чәкилиб мумланыр, гатран, јахуд шәффаф боја илә тон верилир, гызыл сују чәкилир, онлар мүхтәлиф бојаларла рәнкләнир вә нахышланыр, алова, јахуд һисә верилир; сүмүк мә'мулатлар исә пардахланыр, онлара парафин һопдурулур. Шүмшад ағачынын, чөкә, говаг, чинар, ағчагајын, фыстыг вә с. ағачларын одунчаглары, кипс вә әһәнкдашы, нефрит, јәшәм, малахит вә с. сүхурлар әсас Б.о. материалыдыр. Сүмүк үзәриндә Б.о.-да фил диши, бујнуз вә с.-дән истифадә едилир. Б.о. ишләри бычаг, балта, искәнә, мүхтәлиф кәсичи вә јонучу аләтләр, мишарлар, електрик дәзкаһлары вә *бормашын* васитәсилә көрүлүр.

Азәрб.-да кениш јајылмыш Б.о.-дан ме'марлыг тикинтиләринин дахили вә харичи тәртибатында, мүхтәлиф мәишәт әшјаларынын бәзәдилмәсиндә истифадә едилмишдир. Бакы, Шәки, Шамахы, Губа, Нахчыван вә с. ш.-ләрдәки мадди-мәдәнијјәт абидәләри вә гәдим мәишәт әшјаларында Б. о. сәнәтинин көзәл нүмунәләри галмышдыр.

Нахчыван бүрүнч долчасы (1190, Лувр, Парис), Ширван бүрүнч афтафасы (12—13 әсрләр, Кливленд музеји, АБШ), Шәки ханларынын сарајында кәч үзәриндә ојулмуш бәзәкләр (18—19 әсрләр) вә с. Азәрб. Б.о. сәнәтинин классик нүмунәләриндәндир. Б.о. ССРИ, Һиндистан, Чин, Јапонија вә с. өлкәләрдә кениш јајылмышдыр.

Әд.: Расим Әфәнди, Азәрбајҹан декоратив-тәтбиги сәнәтләри (орта әсрләр), Б., 1976; Двойникова Е. С., Лямин И. В., Художественная обработка дерева, М., 1958; Василенко В. М., Русская народная резьба и роспись по дереву XVIII—XX вв., М., 1960.

БӘДИИ ӨЗФӘАЛИЈЈӘТ — халг јарадычылығы нөвү; театр, мусиги, хореографија, тәсвири вә тәтбиги сәнәт саһәсиндә кениш халг күтләсинин јарадычылыг фәалијјәти. ССРИ дә вә дикәр сосиалист өлкәләриндә халгын естетик мәдәнијјәтини јүксәлдән амилләрдәндир. 1975—77 илләрдә зәһмәткешләрин бәдии өзфәалијјәт јарадычылығынын биринчи Үмумиттифаг фестивалы кечирилмишдир. Б.ө. коллективләринин професионал сәвијјәсинин јүксәлмәси нәтиҹәсиндә һәвәскар ифачыларын халг театрлары, опера вә балет студијалары, хор капелласы вә симфоник оркестрләри јараныр. Даһа исте'дадлы өзфәалијјәт иштиракчылары хүсуси тәһсил алмагла професионал коллективләрдә пешәкар сәнәткар сәвијјәсинә јүксәлирләр. Азәрб. Дөвләт Кәнҹ Тамашачылар Театры, Азәрб. Дөвләт Маһны вә Рәгс Ансамблы, Сумгајыт Дөвләт Драм Театры вә с. өзфәалијјәт коллективләриндән тәшкил олунмушдур. Азәрб.-да Б.ө.-ин инкишафында *Ү. Һаҹыбәјов, Һ. Сарабски, Бүлбүл* вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Азәрб. ССР-дә Б.ө.-э Респ. Халг Јарадычылыг Еви вә АҺИШ рәһбәрлик едир; онлар бирликдә фестивал, бахыш, мүсабигә вә олимпиадалар кечирир. Респ.-да 230 030 иштиракчысы олан 11 620 Б.ө. дәрнәји вар (1976, 1 јанвар). Әбилов ад. Мәдәнијјәт Евинин «Көнүл» ансамблы, 26 Бакы комиссары ад. Мәдәнијјәт Евинин халг театры, М. Әзизбәјов ад. Мәдәнијјәт Сарајынын «Јаллы» нағарачаланлар ансамблы, «Чинар», «Кәнҹлик» тәләбә

Азәрбајҹан Дөвләт Тибб Ин-тунун «Чинар» рәгс ансамблы.

рәгс ансамблары, Нах. МССР Илич рнунун «Јаллы» рәгс ансамблы ән јахшы Б.ө. коллективләриндәндир; бу коллективләрдән бир чоху мүттәфиг республикаларда кечирилән «Азәрбајҹан күнләри»ндә, Үмумиттифаг өзфәалијјәт ансамбллары фестивалында (1974, Кишинјов), еләчә дә ЧССР, АДР, Мач.ХР вә с. өлкәләрдә кечирилән мүсабигә вә фестивалларда иштирак етмишдир.

Ләнкәран ш.-нин «Шәнлик» рәгс ансамблы.

БӘДИИ ПАРЧА — үзәри бәдии вә декоратив нахышларла бәзәдилмиш тохума парча мә'мулаты. Б.п. нахышларында әфсанәви, дини сүжетләрдән, нәбати, һәндәси вә јахуд гарышыг рәсм мотивләриндән истифадә олунур. Ипәк, јун, памбыг вә с. материаллардан тохунан Б.п.-дан мүхтәлиф кејимләр, сүфрә, пәрдә, мебел өртүјү вә с. һазырланыр. Б.п. истеһсалы һәлә гәдим мисирлиләрә вә антик дүнјаја мә'лум иди. 18—19 әсрләрдә рус тәһкимли усталары дүнја шөһрәти газанан Б.п.-лар һазырлајырды (рус шалы вә с.). ССРИ-дә әл илә вә фабрикдә тохунан

«Бәһрам Курун әждаһаны өлдүрмәси». Ипәк парча. Фрагмент. 16 әср. Дөвләт Силаһ Палатасы. Москва.

Б.п. истеһсалы сүр'әтлә инкишаф едир. Москва, Иваново ш.-ләриндә, Прибалтика вә Загафгазија республикаларында, һәмчинин Орта Асијада тохунан Б.п.-лар мәшһурдур. Б.п. истеһсалында Франса, Италија, Чин, Һиндистан, Јапонија да хүсуси јер тутур.

Азәрб.-да Б.п. истеһсалынын гәдим тарихи вар. Орта әсрләрдә Шамахы, Кәнчә, Бәрдә, Тәбриз вә Бакыда тохунан парчалар харичи базарларда сатылырды. Онларын бә'зи нүмунәләри ССРИ, Авропа вә Американын бир сыра музејләриндә сахланылыр. Азәрб.-да Б.п., әсасән, Шәки ипәк комбинатында (ипәкдән) вә Бакы тохучулуг комбинатында (памбыгдан) һазырланыр.

БӘДИИ СӘНАЈЕ — бәдии кејфијјәтләрә малик мүхтәлиф әшјалар истеһсал едән сәнаје саһәси. Б.с. мәишәтдә ишләдилән габ-гачаг, ојунчаг, парча, палтар, јашајыш вә ичтимаи биналар үчүн аваданлыг вә мебел, декоратив парча, дивар кағызы, халча, үзлүк материал, декоратив бәдии мә'мулат (һејкәлчик, зәркәрлик нүмунәләри) вә с. һазырлајыр. Б.с. үслуб васитәләринә көрә ме'марлыг вә тәсвири сәнәтә јахындыр. Силаһ (хәнчәр, гылынч), әмәк аләтләри, мәишәт әшјасынын (сахсы габ, даш, сүмүк вә ағач мә'мулатлар) дүзәлдилмәси вә бәзәдилмәси гәдим инсанларын илк бәдии јарадычылыг тәзаһүрләриндәндир. Орта әсрләрдә Асија вә Авропа өлкәләриндә мүхтәлиф бәдии мә'мулат истеһсал едилирди. Б.с. мә'мулаты чох вахт харичи базарлара ихрач едилдијиндән о, тарихин бүтүн дөврләриндә халглар арасында мәдәни әлагә вә гаршылыглы тә'сир васитәси олмушдур. Интибаһ, барокко вә классисизм дөврләриндә Б.с. саһәсиндә Авропа өлкәләринин мәшһур рәссам, һејкәлтәраш вә ме'марлары фәалијјәт көстәрирдиләр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Б.с.-дә чалышан рәссамларын бирлији јарадылды (Дармштадтда «Рәссамлар дәстәси», Мүнхендә «Бирләшмиш е'малатханалар», Вјанада «Сесессион», 1907 илдә Алманијада «Веркбунд» иттифагы). 20 әсрдә Авропа вә Асија өлкәләриндә, АБШ-да сәнајеләшдирилмиш Б.с. тәшәккүл тапмышды. Шүшә (Чехословакија, Алманија, АБШ вә с.), чини, сахсы (ССРИ, Алманија, Чин) вә керамикадан мүхтәлиф бәдии мә'мулат истеһсал едилирди.

Бир чох өлкәдә, хүсусилә ССРИ-дә, Авропа вә Асијанын социалист өлкәләриндә Б.с.-нин инкишафы илә јанашы, бәдии халг сәнәти дә мүһүм јер тутур.

ССРИ-дә Москва Али Бәдии Сәнаје Мәктәби, В. И. Мухина ад. Ленинград Декоратив-Тәтбиги Сәнәт Мәктәби, Азәрб.-да исә М. Әлијев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Ин-тунун рәссамлыг факүлтәси вә Ә. Әзимзадә ад. Рәссамлыг Мәктәбиндә бәдии тохучулуг вә бәдии тәртибат шө'бәләри, һәмчинин техники пешә мәктәбләри Б.с. саһәси үчүн ихтисаслы кадрлар һазырлајыр.

1971 илдән истеһсала башлајан Кировабад чини габлар з-дунун мәһсуллары Азәрб. Б.с.-си саһәсиндә мүһүм јер тутур.

Азәрб.-да һазырланмыш халча, сахсы габ, күмүш вә гызылла ишләнмиш зәркәрлик мә'мулаты вә силаһ нүмунәләри ССРИ, Авропа вә Американын ән мәшһур музејләриндә сахланылыр.

БӘДИИ ТӘРБИЈӘ — бах *Естетик тәрбијә*.

БӘДИИ ТӘРЧҮМӘ—әдәби јарадычылыг нөвү; бир дилдәки бәдии әсәрин башга дилә чеврилмәси. Б.т. башга тәрчүмәләрдән орижинал бәдии јарадычылыгла билаваситә бағлылығы илә фәргләнир. Б.т.-дә сөз естетик маһијјәт кәсб едир. Буна көрә дә Б.т. проблемләри бәдии јарадычылығын спесифик ганунларына дахилдир. Б.т. орижинал јарадычылыгдан тәрчүмә објектиндән асылылығы илә фәргләнир. Б.т.-нин тарихи һәр өлкәнин әдәбијјат тарихинин ајрылмаз һиссәсидир. Бүтүн халгларын һәлә гәдим јазылы абидәләриндә тәрчүмәчилик фәалијјәти нәзәрә чарпмагдадыр. Милли әдәбијјатын тәшәккүл дөврләриндә Б.т. кениш вүс'әт алыр. Гәдим дөврләрдән Б.т.-јә бахышларда бир-биринә зидд ики тәләб (тәрчүмәнин орижинал мәтнинә јахынлығы; охучу гаврајышына јахынлығы) мөвчуд олмушдур. Тәрчүмә објектинә мүстәсна һәссаслыг, ону мәзмун вә формача ваһид, милли вә фәрди хүсусијјәтләри илә биткин сәнәт әсәри кими тәчәссүм етдирмәк Б.т.-јә мүасир мүнасибәти мүәјјәнләшдирән әсас тәләбләрдир.

Русијада һәлә Кијев-Рус дөвләти дөврүндә инкишаф етмиш тәрчүмәчилик фәалијјәти мөвчуд иди. 18 әсрдә, харичи өлкәләрлә әлагәләрин кенишләнмәси тәрчүмәјә еһтијачы күчләндирди. О дөврүн көркәмли јазычыларындан В. К. Тредиаковски, А. Д. Кантемир, М. В. Ломоносов, А. П. Сумароков вә б. бу саһәдә чалышмышлар. В. А. Жуковскинин фәалијјәти Русијада Б.т. тарихиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. А. С. Пушкин вә декабристләр дөврү тәрчүмәчилик фәалијјәтиндә јени мәрһәлә ачды. 19 әсрин орталарындан Шәрг поезијасындан, һабелә Русијада јашајан башга халгларын әдәбијјатындан илк тәрчүмәләр едилди. 20 әсрин әввәлләриндә поетик Б.т. даһа да чанланды (Н. Ф. Анненски, А. А. Блок вә б.).

Совет Б.т.-синин тарихи М. Горкинин јаратдығы «Всемирнаја литература» (1918) нәшријјаты илә башланмышдыр. Нәшријјат нәздиндә Б.т. студијасы вар иди. 20—30-чу илләрдә ССРИ халглары әдәбијјатындан рус дилинә тәрчүмә кенишләнди. Б.т. кәнч милли мәдәнијјәтләрин инкишафына күчлү тә'сир көстәрди. Совет Иттифагында јүздән чох дилдән гаршылыглы тәрчүмәләр олунур; бәдии әдәбијјат нәшринин јарыдан чохуну тәрчүмә тәшкил едир. Гардаш әдәбијјатларын фәал гаршылыглы тә'сири вә зәнкинләшмәси просесиндә рус дилинә тәрчүмәнин мүстәсна әһәмијјәти вар.

Азәрб.-да Б.т.-нин илк нүмунәләри һәлә орта әсрләрдә јаранмыш, 19 әсрдән кениш инкишаф етмишдир. А. А. Бакыханов рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмиш, М. Ф. Ахундов өзүнүн «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»ны рус дилинә чевирмишдир. М. Ф. Ахундовун комедијалары 1853 илдә Тифлисдә рус дилиндә нәшр олунмуш, сонралар фарс вә Гәрби Авропа дилләринә тәрчүмә едилмишдир. 19 әсрин 2-чи јарысында М. Ш. Вазеһин ше'рләри Авропа дилләринә, о чүмләдән рус дилинә тәрчүмә олунмушдур. 20 әсрдә Б.т. даһа да кенишләнмиш, габагчыл рус вә Авропа әдәбијјатларындан нүмунәләр Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир (А. Сәһһәт, А. Шаиг вә б.). Совет һакимијјәти илләриндә Б.т. хүсусилә бөјүк вүс'әт алмыш, рус (А. С. Пушкин, Л. Н. Толстој. А. М. Горки вә б.), ССРИ халглары (Ш. Руставели, Ә. Нәваи, Х. Абовјан, Т. Г. Шевченко, М. Ауезов вә б.) вә дүнја (Аристотел, Фирдөвси, В. Шекспир, А. Данте, М. Сервантес, В. Көте, О. де Балзак, Назим Һикмәт вә б.) әдәбијјаты классикләринин әсәрләри Азәрб. дилинә, классик вә мүасир Азәрб. шаир вә јазычыларынын әсәрләри исә рус, дикәр ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра харичи дилләрә тәрчүмә олунмушдур. Б.т. нәзәријјәси сүр'әтлә инкишаф едир. ССРИ Јазычылар Иттифагынын тәрчүмә шурасы, еләчә дә Азәрб. Јазычылар Иттифагынын тәрчүмә бөлмәси мүнтәзәм олараг, Б.т. мәсәләләринә даир конфранс, симпозиум вә мүшавирәләр кечирир. АДУ-нун шәргшүнаслыг факүлтәсиндә, Азәрб. Педагожи Харичи Дилләр Ин-тунда тәрчүмә нәзәријјәси тәдрис олунур, Шәрг вә Гәрби Авропа дилләриндән бирбаша тәрчүмәләр едилир. Харичи дилләр ин-тунда тәрчүмә кафедрасы фәалијјәт көстәрир. Халгларын бәрабәрлији, милли ән'әнәләрә һөрмәт принсипләринә әсасланан совет Б.т. мәктәбинин нәзәри мүддәалары харичдә дә һөрмәт вә нүфуз газанмышдыр.

Әд.: Әзимов Ч., Тәрчүмә принсипләри, Б. 1955; Мәммәд Ариф, Бәдии тәрчүмә, Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., 1967; Сәмәд Вурғун, Бәдии тәрчүмәнин нәзәри вә тәчрүби мәсәләләри һаггында, Әсәрләри, 6 чилддә, ч. 5, Б., 1972; Актуальные проблемы теории художественного перевода, т. 1—2, М., 1967; Федоров А. В., Основы общей теории перевода, М., 1968: Велиханова Ф., Русские переводы поэзии С. Вургуна, Б., 1968; Гачечиладзе Г. Р., Художественный перевод и литературные взаимосвязи, М., 1972; Левый И., Искусство перевода, М., 1974; Левицкая Т. Р., Фитерман А. М., Проблемы перевода, М., 1976.

БӘДИИ ФИЛМ—кино сәнәти нөвү. Идеоложи вә естетик тәрбијәнин әсас васитәләриндән бири. Б.ф. әдәби ссенари әсасында чәкилир. Гурулушчу режиссорун рәһбәрлик етдији јарадычы һеј'әтә актјор, оператор, рәссам, бәстәкар вә бир чох техники иш ичрачысы дахилдир. Б.ф.-ләр график вә стереоскопик мултипликасија васитәсилә дә јарадылыр. Б.ф. мүхтәлиф жанрлыдыр: кинороман, киноповест, киноһекајә вә с. ССРИ-дә чәкилән Б.ф.-ләр совет адамларынын бејнәлмиләлчилик, коммунизм руһунда тәрбијә олунмасына көмәк едир. Совет Б.ф.-ләри дүнја кинематографијасына бөјүк идеја-бәдии тә'сир көстәрир. Капиталист өлкәләри Б.ф.-ләри ,әсасән, мүртәче характер дашыјыр. Лакин тәрәггипәрвәр кино хадимләринин сә'ји илә идејача дәјәрли, долғун Б.ф.-ләр дә јарадылыр.

Азәрб.-да илк Б.ф. 1916 илдә чәкилмишдир («Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә»). Совет һакимијјәти илләриндә милли Б.ф. истеһсалы кениш инкишаф етмишдир. Азәрб ССР-дә Б.ф.-ләр Ч. Чаббарлы ад. «*Азәрбајчанфилм*» киностудијасында истеһсал олунур (бах һәмчинин *Кино сәнәти*).

Әд,: бах *Кино сәнәти* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БӘДИИ-ТАРИХИ МУЗЕЈ, Вјанада (Kunsthistorisches Museum)—дүнјанын бөјүк бәдии музејләриндән бири. 1870—91 илләрдә К. Һазенаур вә Г. Земперин лајиһәси илә тикилән бинада јерләшир. Австрија императорла-

рынын коллексијалары вә хәзинәләри әсасында јарадылмышдыр (1891). Музејдә Гәдим Мисир вә антик инчәсәнәт нүмунәләри, һәмчинин көзәл бојакарлыг галерејасы вар.

БӘДИРБӘЈЛИ Лејла Ағалар гызы (д. 8.1.1920, Бакы)—Азәрб. совет актрисасы. Азәрб. ССР халг артисти (1959). ССРИ (1946) вә Азәрб. ССР (1972) Дөвләт мүкафатлары лауреаты. 1946 илдән Сов. ИКП үзвү. 1952 илдә Азәрб. Дөвләт Театр Ин-туну (һазырда Инчәсәнәт ин-ту) битирмишдир. 1937—42 илләрдә Азәрб. Дөвләт Филармонијасы Маһны вә Рәгс Ансамблынын солисти олмуш, 1942—75 илләрдә Азәрб. Драм Театрында фәалијјәт көстәрмишдир. Әсас роллары: Дездемона («Отелло», В. Шекспир), Сара, Алмас, Фирәнкиз, Солмаз («Солғун чичәкләр», «Алмас», «Огтај Елоғлу», «Од кәлини», Ч. Чаббарлы), Нәрминә («Көз һәкими», И. Сәфәрли), Шәлалә («Ҹалан», С. Рәһман), Лиза («Чанлы мејит», Л. Толстој), Фәхрәндә («Маһны дағларда галды», И. Әфәндијев) вә с. «Сәбуһи» (1942), «Аршын мал алан» (1945), «Фәтәли хан» (1947), «Дәли Күр» (1969), «Севил» (1970) вә с. филмләрә чәкилмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Л. Бәдирбәјли Алмас («Алмас», Ч. Чаббарлы) ролунда.

Әд.: Адил Б., Лејла Бәдирбәјли, Б., 1970.

БӘДИРГАЛА — Азәрб. ССР Гусар р-нунун Бала Гусар советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 9 *км* шм.-ш.-дә, Худат д.ј. ст.-ндан 26 *км*, Гусар чајындан 4 *км* аралы, Гусар—Худат шосе јолу кәнарында, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 454 (1976); тохумчулуг вә мејвәчиликлә мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, археоложи абидәләрдән Мајсәр тәпәләри (е.ә. 1-чи миниллијин сону, ерамызын 1-чи миниллијинин 1-чи јарысы), «Көвдишантәпә» (Тунч дөврү) вар.

БӘДИРЛӘНМИШ АЈ—Ајын ишыглы там даирә шәклиндә көрүнән сәфһәси. Ај тәзәләнәндән тәгр. 2 һәфтә сонра әмәлә кәлир. Бу заман Ај вә Күнәш Јерин экс тәрәфләриндә олур (бах *Ајын сәфһәләри*).

БӘДЈӘ—бах *Мејхана.*

БӘДМҮШК, кечисөјүдү (Salix caprea), бидмүшк, колвары сөјүд—сөјүдкимиләр фәсиләсинин сөјүд чинсиндән ағач. Һүнд. 12—15 *м*-ә гәдәр олур. Көвдәси јашылымтыл-боз, јарпаглары енли (еллипс), бә'зән узунсов (лансет) вә ја енли овал шәклиндәдир. Азәрб. ССР-ин әксәр р-нларында битир. Одунчағы гырмызымтылдыр. Тәркибиндә алкалоидләр, гликозидләр вә с. вар. Габығы дәри ашыламаг вә гара бојаг алмаг үчүн ишләдилир. Халг тәбабәтиндә синга вә гыздырманын мүаличәсиндә истифадә едилир. Тәркибиндәки флавон характерли маддәләр үрәк-дамар системи хәстәликләринин мүаличәсиндә мәсләһәт көрүлүр. Еркәк чичәјиндән этирли бәдмүшк арағы чәкилир. Халг тәбабәтиндә башағрысыны кәсмәк үчүн ишләдилир, чох ган итирмиш вә зәиф хәстәләрә бал илә гарышдырылыб ичирдилир. Балверән биткидир. Б. јарпагларыны һејванлар, хүсусилә кечиләр чох јејир (кечисөјүдү ады да бурадандыр).

БӘДНӘЗӘР — көзүндә куја чанлыја, һәмчинин чансыза хәтәр јетирә биләчәк гүввә олан адам. Б.-ә инам бир сыра халглар арасында јајылмышдыр. Б.-дән горунмаг мәгсәди илә ушаглара көзмунчуғу тахыр, үзәрлик түстүсү верир, евләрдән гаратикан, нал вә с. асыр, дуа кәздирирдиләр. Бә'зи адамлар бағларда, бостанларда, пәтәкликдә һүндүр бир јерә бујнуз, һејван кәлләси вә с. асыр вә күман едирдиләр ки, бунунла онларын мәһсулу Б.-дән горуначагдыр. Һазырда азәрб.-лар арасында Б.-ә инам арадан галхыр.

БӘДР ӘД-ДИН МАҺМУД ЕЈНИ [بدرالدين محمود عينى (1360—1451)]—Мисир тарихчиси. Мәмлүкләр дөвләтиндә јүксәк вәзифәләрдә олмушдур. Әрәбчә јазылмыш 4 чилдлик «Зәманә адамларынын тарихиндән мирвари бојунбағы» әсәринин мүәллифидир. Әсәрдә ән гәдим дөврләрдән 1446 илә дәк баш вермиш һадисәләрдән бәһс олунур. 2-чи вә 3-чү чилдләрдә әрәбләрин Азәрб.-ы тутмасы, хәзәрләрин Азәрб.-а һүчумлары, Харәзмшаһ Чәлаләддинин Азәрб.-а јүрүшү, монгол истиласы вә с. һаггында да мә'лумат вар.

Әд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана, Б., 1964.

БӘДР ШИРВАНИ (1387, Шамахы—1450/51)—Азәрб. шаири. Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. 12500 бејтдән чох ше'ри мә'лумдур. Ширваншаһлар сарајында јашамыш, онлара гәсидәләр итһаф етмишдир. Лирик гәзәлләриндә мәһәббәт дујғулары тәрәннүм олунур. Диванынын әлјазмасы Өзб.ССР ЕА Шәргшүнаслыг Ин-тунун китабханасында сахланылыр.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ч. 1, Б., 1960; Садыхова Ч., Рәһимов Ә., Бәдр Ширванинин азәрбајҹанча ше'рләри вә дилинин бә'зи хүсусијјәтләри һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (Әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы), 1969, № 4.

БӘДРӘДДИН МӘҺӘММӘД ТӘБРИЗИ, Бәндкир (?—1399) — Азәрб. хәттаты. Азәрб. хәттатлары Абдулла Сејрәфи Тәбризи вә Мир Әли Тәбризинин шакирди олмушдур. *Куфи* вә классик хәтләрлә (*сулс, нәсх*) јанашы, *тә'лиг, нәстә'лиг* хәтләри илә дә јазмышдыр. Тејмурун сарајында бир мүддәт мүнши олмушдур. Рәвајәтә көрә о, Тејмурун фәрманларыны ири хәтлә, бәдии шәкилдә јазармыш. Б. һәм дә шаир олмушдур.

БӘДРӘДДИН СИМАВИ (1357, Симавна ш., Түркијә—18.12.1420)—түрк философу, суфи, пантеист. Јарадычылығында азадфикирлилик мүһүм јер тутур. Б.С.-јә көрә, мадди вә мә'нәви һадисәләр ваһид илаһи башланғыча маликдир. Ән кениш јајылмыш «Варидат» әсәриндә мүхтәлиф дини әгидәли инсанларын достлуғуну тәблиғ етмишдир. Гураны јенидән нәзәрдән кечирмәк вә шәрһ етмәк тәрәфдары иди. Ахирәт, чәннәт, чәһәннәм вә с. мәсәләләрин изаһында материализмә мејл көстәрмишдир. Ичтимаи бахышларында һуманизм мөвгејиндә дуран Б.С. ичтимаи бәрабәрсизлији, дини ајрысечкилији, истисмары писләмишдир. Феодал зүлмүнә гаршы халг үсјанына [бах *Бәдрәддин Симави үсјаны (1415—1420)*] башчылыг етдијинә көрә руһани мәһкәмәсинин һөкмү илә е'дам олунмушдур. Назим Һикмәт «Симавна газысы оғлу Шејх Бәдрәддин дастаны» поемасыны она һәср етмишдир.

БӘДРӘДДИН СИМАВИ ҮСЈАНЫ (1415—1420) — Османлы империјасында халг һәрәкаты. Үсјан башчыларындан шејх *Бәдрәддин Симавинин* ады илә адландырылмышдыр. Үсјанын башлыча сәбәби түрк феодалларынын ишғал етдикләри јерләрдә кәндлиләрин амансыз истисмары иди. Кәндлиләр султан вә феодаллара гаршы чыхан дәрвишләрин (суфиләрин) тәрәфиндә мүбаризәјә башладылар. Бөрклүчә Мустафа Гәрби Анадолу вилајәтләриндә, Торлак Камал Манисада, Бәдрәддин исә Валахија вә Болгарыстанда (Добручада) халг күтләләрини үсјана галдырдылар. Үсјанда мүсәлман, христиан вә јәһуди кәндлиләри иштирак едирдиләр. Үсјанчылар султан ордусуну ики дәфә мәғлуб етдиләр; лакин үсјанчыларын чидди мүгавимәтинә бахмајараг, үсјан јатырылды, онлара амансыз диван тутулду. Үсјанын мүвәффәгијјәтсизлијинә сәбәб онун һәр јердә ејни вахтда башланмамасы, пәракәндә вә јерли характер дашымасы иди.

Әд.: Ибраһимов Г. И., Крестьянское восстание в Турции в XV—XVI вв., В сб.: ВВ, т. 7, М., 1953; Новичев А. Д., Крестьянское восстание в Турции в нач. XV в., «ПВ», 1960, № 3.

БӘДРӘНҸ (Melissa)—*додагчичәклиләр фәсиләсиндән* битки чинси. Чохиллик отдур. Чичәкләри хырда, икидодаглыдыр. Мејвәси 4 бөлүмлү фындыгчадыр. Аврасијада 5, о чүмләдән ССРИ-дә 2, Азәрб.-да 1 нөвү—тәсәррүфат әһәмијјәтли дәрман Б.-и вә ја лимон оту (M. officinalis) битир. Һүнд. 45—125 *см*, чичәкләри ачыг-сары, ағ, јахуд чәһрајы олур. Крым, Гафгаз вә Орта Асијанын мешә вә коллугларында, бә'зән дә алаглы јерләрдә раст кәлир. ССРИ-дә, әсасән, Украјнада ефирјағлы, балверән вә әдвијјат биткиси кими бечәрилир. Б.-ин јарпағында вә зоғларынын учунда лимон ији верән ефир јағы олур. Әтријјатда, ликөр-араг истеһсалында, әчзачылыг сәнајесиндә, һәмчинин әдвијјат кими истифадә олунур.

БӘДРХАН БӘЈ ВӘ НУРУЛЛА БӘЈ ҮСЈАНЫ—1843—47 илләрдә Османлы

империјасында күрдләрин үсјаны. Мәгсәди Күрдүстанда Түркијә ағалығыны арадан галдырмаг иди. 1843 илдә Бәдрхан бәјин вә Нурулла бәјин башчылығы илә үсјан кенишләниб әтраф р-нлары да бүрүдү. Күрд тајфалары 3 ил мүбаризә апардылар. 1847 илин августунда султан ордусу үсјанчылары мүһасирәјә алараг, онлара диван тутду.

БӘӘЛБӘК (بعلبك) (гәдим Һелиопол)— Ливанда шәһәр. Илк мә'лумат Тел әл-Амарна мәнбәләриндә (е.ә. 14 әср) верилир. Б. јахынлығында тапылан е.ә. 18 әсрә аид Мисир јазыларындан мә'лум олмушдур ки, шәһәрин даһа гәдим

Зевс мә'бәдинин сүтунлары.

тарихи вар. Император Августун дөврүндә (е.ә. 27—ерамызын 14 или) Рома колонијасына чеврилмишди. 1—3 әсрләрдә бурада бир чох Рома мә'бәди тикилмишди. 7 әсрдән әрәбләрин һакимијјәтиндә олмушдур. Б.-дә археоложи тәдгигатлар 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә апарылмышдыр.

БӘЗӘК БИТКИЛӘРИ—бах *Декоратив биткиләр.*

БӘЗӘК ИШЛӘРИ (иншаатда)— бина вә гурғуларын истифадә мүддәтинин артырылмасы, истисмар, санитарија-кикијена вә декоратив кејфијјәтләринин јахшылашдырылмасы мәгсәди илә көрүлән тикинти ишләри комплекси. Бураја суваг, рәнксазлыг, дивар кағызы, шүшәләмә, јапма ишләри, дөшәмәләрин өртүлмәси вә с. аиддир. Б.и. тикинти ишләринин тамамлама мәрһәләсидир. Мүасир биналарын тикинтисиндә з-дда һазырланан ириөлчүлү јығма елемент, конструксија вә деталлар (мәс., дивар вә өртүк панелләри, сантехники кабинәләр, пәнҹәрә вә гапы блоклары вә с.) тамамилә һазыр һалда тикинти саһәсинә кәтирилир. Чох әмәк вә вахт тәләб едән просесләрдән јаха гуртармаға имкан верән вә кејфијјәти јүксәлдән еффектли *бәзәк материалларынын* (гуру суваг тәбәгәләри, пластик күтләдән һазырланан тавачыглар, нәмлијәдавамлы дивар кағызлары вә с.) сәнаје истеһсалы кенишләнир. Б.и. просесләрини јүнкүлләшдирән вә сүр'әтләндирән, һәмчинин технолоҗи әмәлијјатларын сајыны азалдан мүхтәлиф нөв механикләшдирмә васитәләриндән (суваглама вә рәнксазлыг үчүн сәјјар ст.-лар, полимер дөшәмәләрин дүзәлдилмәси үчүн ишләдилән агрегатлар, јахма апаратлары, пардахлама вә һамарлама машынлары, бојагвуран електрик пултлары, вибрасија насослары вә с.) истифадә олунур. Бунунла белә, Б.и. мәнзил тикинтисиндә тикинти-гурашдырма ишләринә сәрф олунан әмәјин 35%-ини тәшкил едир. Б.и.-нин ән чох әмәк тәләб едән нөвләриндән бири үзлүк ишләридир. Ишләдилән мә'мулатларын нөвүнә вә онларын сәтһләрә бәркидилмәси үсулларына көрә харичи вә дахили үзлүк ишләри вар. Харичи үзлүк ишләри башлыча олараг бина вә тикилиләрин фасадына тәбии даш тава вә деталлардан, кәрпич, керамик, даш вә с.-дән үз чәкилмәсиндән ибарәтдир. Дахили үзлүк ишләри үчүн (диварлара, дөшәмәләрә вә таванлара үз чәкилмәси) мүасир тикинтидә биналарын интерјерләрини көзәлләшдирән мүхтәлиф чешидли мә'мулат вә материаллар (пластик күтләдән вә керамикадан һазырланмыш тавачыглар, ағаҹјонгарлы, ағачлифли вә асбест-семент тавалар, декоратив фанер, кағызгатлы пластик күтлә, декоратив-акустик тавалар вә с.) тәтбиг едилир.

Әд.: Горячев В. И., Облицовочные работы плиточные и мозаичные, М., 1972; Суржаненко А. Е., Малярные и обойные работы, 4 изд., М., 1974; Агуф М. М., Руссаковский М. Е., Композиция и отделка крупнопанельных жилых зданий, 2 изд., Киев, 1975; Овсянников К. Л., Гуревич Д. Е., Хейфиц Б. Л., Организация отделочных работ, М., 1975; Усманов Х. Х., Механизмы и приспособления для облицовочных работ, Киев, 1976; Отделочные работы в строительстве, под ред. Г. Р. Тихладзе, М., 1976.

БӘЗӘК МАТЕРИАЛЛАРЫ (иншаатда)—бина вә тикилиләрин истисмар вә декоратив кејфијјәтләрини јүксәлдән материаллар вә мә'мулатлар. Мүасир Б.м.-на, әсасән, ашағыдакылар дахилдир: мәһлуллар (бах *Иншаат материаллары*) вә бетонлар, тәбии даш, керамика, ағаҹ, кағыз, шүшә, пластик күтлә, асбест-семент, лак вә боја материаллары. Б.м.-ндан дахили вә ја харичи бәзәк ишләри үчүн истифадә олунур. Бир сыра спесифик тәләбләри өдәјән дөшәмә материаллары вә акустик материалларын бир гисми дә Б.м. сајылыр. Ишләдилмәсиндән асылы олараг Б.м. махсуси бәзәк материаллары вә конструксија-бәзәк материаллары нөвләринә ајрылыр.

Тикинтидә ишләдилән ән гәдим вә ән'әнәви Б.м. тәбии дашдыр. Үзлүк материалы алмаг үчүн ән чох гранит, сијенит, габбро, әһәнкдашы, мәрмәр, кварсит, травертин вә с. сүхурлардан истифадә олунур. ССРИ әразисинин бир сыра рајонлары (Урал, Украјна, Карелија, Кривој Рог, Орта Асија, Ермәнистан, Азәрб., Күрҹүстан вә с.) тәбии дашла чох зәнкиндир. Азәрб. әразисиндә чыхарылан тәбии дашлар, Москва, Ленинград, Бакы, Горки, Улјановск, Минск вә б. шәһәрләрдә мүхтәлиф бина вә тикилиләрин бәзәк ишләринә дә сәрф олунур. Травертиндән исә Улјановскда Ленин комплексинин, Москвада «Тикинти материаллары-71» Үмумдүнја сәркисиндә ССРИ павилјонунун, РСФСР Назирләр Советинин јени бинасынын, ЦИТА-нын вә «Известија» редаксијасы биналарынын, Бакыда мүхтәлиф биналарын бәзәк ишләриндә истифадә едилмишдир. Азәрб.ССР-нин әразисиндә јүксәк еффектли Б.м.-нын истеһсалы үчүн хаммал базасы вар. Сүн'и даш материаллардан керамика (мәс., үзлүк кәрпич, фасад лөвһәләри, тавачыглар вә с.) даһа кениш тәтбиг олунур. Шүшә Б.м. рәнкарәнклијә, јүксәк истифадә кејфијјәтинә вә давамлылыға малик олуб, әсасән ичтимаи бина вә тикилиләрин харичи бәзәк ишләри үчүн тәтбиг олунур. Декоратив бетон вә мәһлуллар јығма бина конструксијаларынын з-д истеһсалында хүсусән кениш ишләдилир. Кипс-картон вә ја асбест-семент әсаслы гуру суваг лөвһәләринин истеһсалы кетдикчә кенишләнир. Алүминиум әринтиләри, о ҹүмләдән сәтһи рәнкләнмиш (анодланмыш) әринтиләр олдугча перспективлидир. Күтләви тикинтидә исә металдан, әсасән, биналарын киришләрини вә интерјерләрини бәзәмәк үчүн хырда мә'мулатлар (фурнитур) шәклиндә истифадә олунур. Ағаҹ Б.м.-на декоратив фанер, шпон, паркет, ағаҹјонгарлы вә ағачлифли тавалар, узунсов мә'мулатлар (гапы-пәнҹәрә һашијәси, мәһәҹҹәр, плинтус вә с.) аиддир. Антисептикләрлә е'мал едилән вә сәтһи лак-боја материаллары илә өртүлән тахта мә'мулатын јарарлылығы артыр. Отагларын дахилиндә үзлүк материалы кими дивар кағызындан кениш истифадә олунур. Пластик күтләләр перспективли Б.м. нөвү олуб зәнкин рәнкарәнклији, форма мүхтәлифлији, јүксәк санитарија-кикијена хассәләри вә коррозијаја давамлылығы илә фәргләнир (мәс., линолеум, линкруст). Анҹаг бунларын истифадә мүддәти керамика вә шүшә тәркибли Б.м.-на нисбәтән хејли аз олдуғундан харичи сәтһләрин бәзәк ишләриндә надир һалларда истифадә олунур. Лак вә боја Б.м., әсасән, рәнксазлыгда ишләнир. Мүасир иншаатда кениш истифадә едилән синтетик боја вә лаклар конструксијанын мүһафизәсини вә декоратив хассәләрини јүксәлтмәклә бәрабәр, бәзәк ишләринин һәҹмини хејли азалдыр. Б.м. истеһсалы чешидләрин чохалдылмасы, кејфијјәтин јахшылашдырылмасы, материал вә мә'мулатларын даһа чох з-д шәраитиндә һазырланмасы вә с. истигамәтләрдә инкишаф едир.

Әд.: Бәдәлов А. Һ., Иншаатда бәзәк вә үзлүк материаллары, Б., 1955; Блохин Б. Н., Галактионов А. А., Отделочные материалы и работы, М., 1962; Макотинский М. П., Новые отделочные материалы, М., 1972; Облицовочные камни. Сборник статей, отв. ред. В. П. Петров, М., 1974; Отделочные материалы для строительства, Минск, 1975.

БӘЗӘК ШЕЈЛӘРИ (зәркәрликдә)—бәзәк мәгсәдилә ишләдилән мә'мулат. Һәлә ибтидаи инсанлар даш, һејван вә инсан диши, сүмүк, балыгулағы вә с.-дән Б.ш. һазырлајырдылар. Азәрб.-да да Б.ш.-нин һазырланмасы вә истифадә едилмәси тарихи е.ә. башлајыр. Һәлә Тунҹ дөврүндә Загафгазијада, о ҹүмләдән Азәрб. әразисиндә бә'зи Б.ш. мум гәлибләр васитәсилә һазырланырды. Азәрб. әразисиндә апарылмыш археоложи газынтылар нәтиҹәсиндә мүхтәлиф мунҹуглар, тунҹ, күмүш, гызыл вә с. металлардан һазырланмыш Б.ш. (үзүк, сырға, голбаг, бојунбағы вә с.) тапылмышдыр. Азәрб.-да Б.ш.-нин һазырланмасы орта әсрләрдә вә 19 әсрдә даһа да инкишаф етмишди. 1832 илдә Шамахыда тәкҹә күмүшдән Б.ш. һазырлајан 40 зәркәр олмушдур.

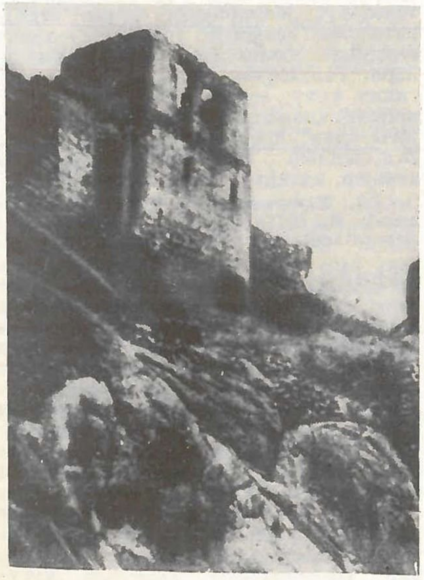
Б.ш., адәтән, 4 група бөлүнүр: бојун бәзәкләри, гол вә бармаг бәзәкләри, баш бәзәкләри, палтар бәзәкләри. Бојун бәзәкләри гарабатдаг, бојунбағы, боғазалты (имарәт, хиртдәклик), чичәк вә с.-дән ибарәтдир. Гарабатдаг басма үсулла һазырланыр вә арасына мунҹуг дүзүл-

мүш дөрдкүнҹ гызыл вә ја күмүш ләвһәчикләрлә бәзәдилир. Бојунбағы мунҹуг, мирвари вә «арпа»дан ибарәт олур. Чичәк бир чәркә дүзүлмүш мүхтәлиф асмалардан ибарәтдир. Г о л в ә б а р м а г б ә з ә к л ә р и н ә голбаг (биләрзик) вә мүхтәлиф үзүкләр (гашлы вә гашсыз) дахилдир. Голбаглар ики ҹүр олур: һалга голбаг, јығма голбаг. Б а ш б ә з ә к л ә р и ҹүтгабағы, гармаг, силсилә, тач вә мүхтәлиф сырғадан ибарәтдир. Ҹүтгабағы назик даирәви гызыл ләвһәдән дүзәлдилир; үстү гијмәтли гаш-дашла бәзәдилир. Силсилә «кәсмә» адлы пахлава формасында күмүш, јахуд гызылдан вә мунҹуглардан һазырланыр. Сырғалар мүхтәлиф олур: дөрддүјмә, гырхдүјмә, һејдәри, сатылы сырға, киласы сырға, бадамы сырға вә с. П а л т а р б ә з ә к л ә р и н ә күмүш вә гызыл гадын кәмәрләри, мүхтәлиф санҹаглар вә с. дахилдир. Шәбәкәли гызыл кәмәрләрин тоггалары гијмәтли гаш-дашла бәзәдилир. Б.ш. дүзәлтмәк үчүн мирвари, кәһрәба, мәрҹан, сәдәф, ширмајы вә с.-дән дә истифадә едилир. Метал Б.ш. дүзәлдилмәсиндә дөјмә, басма, гара савад, шәбәкә үсулларындан, хәтәмкарлыг, минасазлыг вә с.-дән истифадә олунур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 128—129.

Әд.: Г у л и ј е в Һ., Т а ғ ы з а д ә Н., Метал вә халг сәнәткарлығы, Б., 1968.

БӘЗЗ, Б ә з з е ј н, Ҹ ү м һ ү р г а л а с ы—Азәрб.-да орта әср галасы, хүррәмиләрин әсас дајаг мәнтәгәси. Харабалығы Иран Азәрб.-ында Гарадағын Кәлејбәр гәс.-ндән тәгр. 3 *км* ҹ.-г.-дәдир. Орта әср мәнбәләриндә Б. ады илә өлкә, вил., шәһәр (гала), дағ нәзәрдә тутулмушдур. 1967 илдә апарылмыш археоложи кәшфијјат заманы Б.-ин јери дәгиг мүәјјән олунмушдур. Б. океан сәвијјәсиндән тәгр. 2300—2600 *м* һүнд.-дәдир. Галанын әтрафында 400—600 *м* дәринликдә дәрәләр вар. Гала дашдандыр. Газынтылар заманы тәндирләр, силаһлар, ширли сахсы габлар, сиккәләр вә с. ашкар едилмишдир. Сиккәләрин бир һиссәси

Бәзз. Галанын ҹәнуб тәрәфдән көрүнүшү.

Азәрб. атабәјләри—Елдәкәзләрә аиддир. Б. бүрҹләрлә әһатә олунмушду. Диварларын гуртараҹағында јарымдаирәви формада дөрд кешикчи мәнтәгәси вар. Әрәб сәјјаһы Әбу Дүләф (10 әср) јазырды ки, Б. Бабәкин фәалијјәт мәркәзи олмуш вә гырмызы кејинмиш адамлар бајрагларыны бурада уҹалтмышдылар. Хилафәт ордусу илә Бабәкин дәстәләри арасындакы сон дөјүшләр Б. әтрафында олмушдур. 837 ил август ајында сүгут етмишдир (бах һәмчинин *Бабәк*, *Бабәк һәрәкаты*).

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; کامبخش فرد، قلعهٔ جمهوریا دژ بذ جایگاه بابک خرم دین، «مجلهٔ هنر و مردم» سال ۱۳۴۵، شماره ۵۰

БӘЗИРКАН, б ә з ә р к а н (фар. بازرگان таҹир)—орта әсрләрдә Шәрг өлкәләриндә тиҹарәтлә мәшғул олан адамлара верилән ад; сөвдәкәр, таҹир. Тиҹарәтдә тутдуглары мөвгејә вә тәҹрүбәләринә көрә Б.-ларын дәрәҹәләри вар иди. Б.-ларын һәјаты карван тиҹарәти маҹәралары илә бағлы олдуғундан, шифаһи халг әдәбијјатында Б. сурәтләринә тәсадүф едилир (мәс., Азәрб. фолклорунда «Китаби Дәдә-Горгуд», «Ашыг Гәриб», «Короғлу» дастанлары вә с.).

БӘЗИРКАН АШЫРЫМЫ, Б ә з и р к ә н а ш ы р ы м ы—Азәрб. ССР-дә, Гарабағ силсиләсиндә ашырым. Лачын вә Шуша р-нлары сәрһәдиндә, Бәзирканчу чајынын (Һәкәри чајынын голу) мәнбә һиссәсиндәдир. Һүнд. 1633 *м*. Јамаҹлары мешәликдир.

БӘЗКӘК (Tetrax tetrax) — довдаглар фәсиләсинин бир нөвү. Бәдәнинин уз. тәгр. 43—50 *см*, чәкиси 0,6—1 *кг*-дыр. Ләләкләри бел тәрәфдән түнд-гонур, чилли вә золаглы, гарнынын алты ағдыр. Ҹүтләшмә дөврүндә еркәјинин бојнунда ағ вә золаглы һалга әмәлә кәлир. Јердә дүзәлтдији јуваја 3—5 јумурта гојур. Һәшәрат вә битки илә гидаланыр. Африканын шм.-г. вә шм.-ында, Ҹәнуби Авропада, Ҹәнуб-Шәрги Асијада, ССРИ-дә Украјнадан Шәрги Газахыстана гәдәр Загафгазијада јајылмышдыр. ССРИ-нин Авропа һиссәсиндәки бозгырларда јува салан Б.-ләрин чоху гышламаг үчүн пајызда Күр-Араз овалығына учур. Чохалма дөврүндә бәзкәјә Турут, Сарыҹа, Ширван вә Гарабағ дүзләриндә дә раст кәлмәк олур. Ов әһәмијјәти вар; лакин азалдығына көрә мүһафизә едилир.

БӘЈ, б а ј, б е ј, б и ј—түркдилли халгларда әввәлләр тајфа башчыларына, сонралар феодал ә'јанларына верилән ад. Бир сыра башга дилләрә дә кечмишдир. Гызыл Орда ханы Өзбәк [1312—42] мүсәлманлығы гәбул едән монгол феодалларына—нојонлара Б. ады верирди. Түркијәдә маһал һакимләринә (с а н ҹ а г б ә ј и), јүксәк рүтбәли забитләрә (а л а ј б ә ј и—полковник), б ә ј л ә р б ә ј и—кен.-губернатор вә с. Б. рүтбәси верилирди (1934 илдә ләғв едилмишдир). 1705—1957 илләрдә Тунисин ирси һакимләри Б. адланырды. Иранын бә'зи јерләриндә тајфа башчылары Б. титулу дашыјырлар. Ингилабдан әввәл Азәрб.-да һаким, истисмарчы синифләрә мәнсуб адамлара Б. дејилирди. Ханлыглар дөврүндә ирси Б.-ләр вә бу ады хан фәрманына әсасән алан Б.-ләр олмушдур. Ирси Б.-ләрин имтијазы даһа јүксәк иди. Б. сөзү, кечмишдә дөвләт идарәләриндә ишләјән азәрб. мә'мурлара вә үмумијјәтлә зијалылара мүраҹиәт формасы кими дә ишләдилирди. Азәрб.-ларда јени евләнән оғлана да Б. дејилир.

БӘЈАЗ КЕЧӘЛӘР—ахшам вә сүбһ шәфәгләринин тәхминән үст-үстә дүшдүјү ишыглы кечәләр. Бүтүн кечәни *алагаранлыг* давам едир. Јерин Шимал вә Ҹәнуб јарымкүрәләринин мүвафиг олараг 59,5° шм. енлијиндән шм.-да вә 59,5° ҹ. енлијиндән ҹ.-дакы әразиләриндә јај *күнәшдурушуна* јахын вахтларда мүшаһидә едилир. Б.к.-ин давамијјәти әразинин ҹоғрафи енлијиндән асылыдыр. Б.к. Ленинградда 11 ијун—2 ијул, Петрозаводскда 27 мај—17 ијул, Архангелскдә исә 13 мај—30 ијул арасында давам едир. Даһа шм. р-нларда Б.к. тәдриҹән, гүтб күндүзләри илә әвәз олунур. Б.к.-ин тә'рифи шәртидир. Чүнки Күнәш үфүгдән 7°-дән чох енәндә ишыглы кечәләр Б.к. кими гәбул едилә биләр.

БӘЈАНИ (?—?)—16 әср Азәрб. зәркәри вә нәггашы. Тәбриздә јашамышдыр. Мәһәммәдәли Тәрбијәт «Данишмәндани-Азәрбајҹан» китабында Садыг бәј Әфшарын «Мәҹмәүл-хәвас» тәзкирәсинә истинад едәрәк көстәрир ки, Б. зәркәрлик вә нәггашлыгла бәрабәр, кағыздан көзәл орнамент вә фигурлар кәсмәклә дә мәшғул олмушдур.

БӘЈАННАМӘ — дөвләтин, партијанын, бејнәлхалг вә дөвләтләрарасы тәшкилатларын әсас принсипләринин рәсми сурәтдә е'лан едилмәси (мәс., һүгуг бәјаннамәси); хүсуси шәхсин, јахуд тәшкилатын мә'луматы, бәјанаты.

БӘЈАТИ (البياتي) Әбдүлваһаб әл-Бәјати (д. 1926, Бағдад) — Ираг шаири. «Ушаглара вә зејтуна алгыш» (1956), «Сүркүн ше'рләри» (1958), «Алов вә сөзләр» (1964) вә с. китабларында милли азадлыг мүбаризәси тәрәннүм олунур. «Берлиндән ијирми гәсидә» (1959), «Өлмәз сөзләр» (1960) китабларында ССРИ-јә вә дикәр сосиалист өлкәләринә сәфәринин тәәссүраты илә јаздығы әсәрләр топланмышдыр. «Ленин» (1961) поемасы, «Назим Һикмәтә мәктуб» (1956) вә с. поетик әсәрләри вар. Бә'зи ше'рләри («Ленин», «Правда»нын сәһифәләрини ачырам», «Биз азадыг», «Өлмәз сөзләр» вә с.) Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Путь свободы, М., 1962; Стихи. В кн.: Три арабских лирика, Алма-Ата, 1976.

БӘЈБАҒЛЫЛАР—әсасән, Иран Азәрб.-ында јашајан шаһсевән тајфаларындан бири. Малдарлыг, гисмән әкинчилик вә тохуҹулугла (чечим, палаз, кәбә, јун чораб вә с.) мәшғулдурлар (бах һәмчинин *Шаһсевәнләр*).

БӘЈДӘВИЛ—Азәрб. ССР Көјчај р-нунун Алпоут советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 48 *км* ҹ.-ш.-дә, Мүсүслү д.ј. ст.-ндан 8 *км*, Гарамәрјәм—Мүсүслү шосе јолундан 5 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1063 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана вар.

БӘЈДИЛИЛӘР — түркдилли тајфа. Оғуз тајфаларындан олмушлар. Орта әсрләрдә дикәр түркдилли тајфаларла бирликдә Орта Асијадан Азәрб.-а вә Јахын Шәрг өлкәләринә дә кәлмишдиләр. Азәрб.-да галан Б. өз адларыны олдуғу кими сахламышлар. Дикәр түркдилли тајфаларла јанашы, Сәфәвиләр дөвләтинин иҹтимаи-сијаси һәјатында Б. дә фәал иштирак етмишләр. I Шаһ Аббас дөврүндә Б.-ин бир һиссәси Кирмана вә Шираза көчүрүлмүшдү.

һазырда Б., əсасəн, Иран Азəрб.-ында, һəмчинин Шираз əтрафында, гисмəн дə Кирманда јашајырлар; малдарлыг вə əкинчиликлə мəшғул олурлар. Азəрб. ССР-ин Јевлах вə Салјан р-нларындакы Бəјдили кəндлəринин ады еһтимал ки, Б.-лə əлагəдардыр.

БƏЈЗАДƏ—бəј оғлу, бəј нəслиндəн олан адам. Ингилабдан əввəл Азəрб.-да һаким, истисмарчы синфə мəнсуб адамларын оғлан ушагларына да Б. дејилирди.

БƏЈИМ—ингилабдан əввəл Азəрб.-да бəј арвадына вə үмумијјəтлə, күбар аилəлəрдə гадынлара мүрачиəт формасы. Һазырда гадын ады кими ишлəдилир.

БƏЈИМ, Хејран Нисə бəјим (?—1579)—Сəфəвилəр дөвлəтинин сијаси һəјатында мүһүм рол ојнамыш гадын; Сəфəви һөкмдары Мəһəммəд Худабəндəнин [1578—87] арвады, I Шаһ Аббасын анасы. Мəнбəлəрдə Мəһд-и Үлја кими дə ады чəкилир. 1578/79 илдə Ширвана һүчум етмиш Крым ханынын вəлиəһди Адил Кирејə вə Османлы гошунларына гаршы вурушан Сəфəви ордусуна билаваситə рəһбəрлик етмишдир. Күр чајындан шм.-да баш вермиш вурушма заманы Гараағачда дајанан Б. дөјүшүн сонуна гəдəр гызылбаш əмирлəринə көстəришлəр вермишди. Сəфəвилəр бу дөјүшдə гəлəбə чалды. Адил Кирej əсир алынды. Сарај мүнагишəлəриндə фəал иштирак едəн Б. баш вəзир Мирзə Салман илə əлбир олуб гызылбаш əмирлəрини сарајдан вə јүксəк вəзифəлəрдəн узаглашдырмаға, дөвлəт ишлəриндə фарс үнсүрлəринə үстүнлүк вермəјə чалышырды. Мəһз буна көрə дə наразы галан гызылбаш əмирлəри тəрəфиндəн өлдүрүлмүшдүр.

Əд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960.

БƏЈИМЛИ—Азəрб. ССР Зəрдаб р-нунда гəс. Б. гəс. советлијинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 24 *км* шм.-ш.-дə, Учар д.ј. ст.-ндан 43 *км* аралы, Ширван дүзүндəдир. Əһ. 795 (1976); һејвандарлыг (чамышчылыг вə гојунчулуг) вə əкинчиликлə мəшғулдур. Сəккизиллик мəктəб, кəндли кəнчлəр мəктəби, китабхана, клуб, киногурғу, хəстəхана вар.

БƏЈИМСАРОВ — Азəрб. ССР Мирбəшир р-нунда кəнд. Б. советлијинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 20 *км* шм.-да, Гасым Исмајылов — Мирбəшир шосе јолу кəнарында, Инчəчајын сағ саһилиндə, Гарабағ дүзүндəдир. Əһ. 1116 (1976); памбыгчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг, тахылчылыг вə бағчылыгла мəшғулдур. Орта, сəккизиллик вə ибтидаи мəктəблəр, мəдəнијјəт еви, китабхана, клуб, киногурғу, хəстəхана, амбулаторија, ушаг бағчасы, рабитə шөʼбəси вар.

БƏЈЛƏРБƏЈИ, бəјлəрбəј — јүксəк вəзифə вə титул. 1) Сəфəвилəр дөвлəтиндə бəјлəрбəјиликлəри идарə едəн чанишин. Сəфəви шаһлары Б.-лəри азəрб.-лардан (гызылбаш əʼјанлары вə шаһзадəлəриндəн) тəʼјин едирдилəр. Инзибати һакимијјəт Б.-нин əлиндə иди; јерли гошуна да о башчылыг едирди. Б. адəтəн, хан титулу дашыјырды. Б.-лəр бəʼзəн шаһа табе олмагдан да бојун гачырырдылар. 16 əсрдə Б. вəзифəси Гарабағ вə Астрабадда гачар, Фарсда зүлгəдəр, Кирманда əфшар, Тəбриздə тəкəли вə түркман, Һератда шамлы, Һəмəданда тəкəли, Ширван вə Чухурсəʼддə устачлы тајфасындан олан əмирлəрин əлиндə иди. Б.-лəрин нүфузунун артмасындан еһтијат едəн Сəфəви шаһлары 17 əсрин əввəллəриндəн онларын һүгугларыны мəһдудлашдырмаға чалышмыш, лакин буна там наил ола билмəмишдилəр; 2) Османлы империјасында əјалəт һакими. Мүһарибə заманы гошуна, 1864 илдəн исə *јеничəри* һиссəлəринə дə башчылыг едирди. Хидмəтинə көрə, Б.-јə хасс торпаглары верилирди. Б. паша вə миримиран титулу да дашыјырды.

Əд.: бах *Бəјлəрбəјилик* мəгалəсинин əдəбијјатына.

БƏЈЛƏРБƏЈИЛИК — Османлы империјасында вə Сəфəвилəр дөвлəтиндə (16—18 əср) əн бөјүк инзибати əрази ваһиди. *Бəјлəрбəји* идарə едирди. 17 əсрдə Сəфəвилəр дөвлəти 13 Б.-ə бөлүнмүшдү. Азəрб. əразиси 3 Б.-ə (Ширван—мəркəзи Шамахы, Гарабағ — мəркəзи Кəнчə, Азəрбајчан—мəркəзи Тəбриз) ајрылмышды. Сəфəвилəр дөвлəтиндə шаһа вə һөкмдар сүлалəсинə мəхсус торпаглар һеч бир Б.-ə дахил дејилди.

Əд.: Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949.

БƏЈЛƏРОВ Сурхај Маһмуд оғлу (д. 7. 11.1913, индики Фүзули р-нунун

Əһмəдалылар к.)—агроном. Сосиалист Əмəји Гəһрəманы (1947). 1954 илдəн Сов. ИКП үзвү. Бөјүк Вəтəн мүһарибəсинин иштиракчысыдыр. 1938—43 иллəрдə «28 Апрел» к-зунда сырави колхозчу, биткичилик үзрə бригадир (1944—51), Əһмəдалылар к.с.-нин сəдри (1951—53; 1958—60), к-з сəдринин мүавини (1954—58) вə агроном ишлəмишдир (1960—68). 1968 илдəн «28 Апрел» к-зунун сəдридир. 1947 илдə памбыгчылыг саһəсиндə јүксəк əмəк көстəричилəринə наил олмушдур. Гырмызы Əмəк Бајрағы, Октјабр ингилабы орденлəри вə медалларла тəлтиф едилмишдир.

БƏКМƏЗ, бəһмəз—əсасəн, үзүм вə тут ширəсиндəн һазырланан јејинти мəһсулу. Мəнбəлəрдə көстəрилир ки, орта əсрлəрдə (хүсусилə 13—14 əсрлəрдə) балдан һазырланан Б.-дəн кениш истифадə едилирди. Јүксəк калоријəмаликдир. Гəннады мəһсуллары истеһсалында, десерт шəрабларынын шəкəрлилијини артырмаг үчүн истифадə едилир. Б. бир сыра хəмир хөрəклəриндə (хəшил, гујмаг вə с.), һəмчинин шəрбəт, һалва һазырланмасында ишлəдилир. Б.-дəн халг арасында ганазлығынын, башкичəллəнмəнин, үмуми зəифлијин гаршысыны алмаг үчүн мүаличə васитəси кими дə истифадə едилир. Азəрб.-ын бəʼзи зоналарында Б.-ə дошаб дејирлəр.

БƏКР Əһмəд Һəсəн (بكر احمد حسن; д. 1914, Бағдад)— Ираг һəрби вə дөвлəт хадими, кенерал. Ирагда Бʼəс партијасынын (бах *Əрəб Дирчəлиш Сосиалист Партијасы*) рəһбəри. Монархија вə империализм əлејһинə 1958 ил 14 ијул ингилабында иштирак етмишдир. Баш назир (1963, феврал—нојабр), витсе-президент (1963, нојабр—1964, јанвар) олмуш, сонра истеʼфаја чыхмышдыр. 1968 ил ијулун 17-дəн Ираг Республикасынын президенти вə Ингилаби Командалнлыг Шурасынын (өлкəнин али һакимијјəт органы) сəдри, 1968 илин ијулундан һəм дə баш назирдир.

БƏКТАШИЛИК — 13 əсрдə Кичик Асијада јаранмыш дəрвиш тəригəти (бах *Дəрвиш орденлəри*). Баниси, күман едилдијинə көрə, Орта Асијадан кəлмиш дəрвиш Һачы Бəкташи Вəли олмушдур (1242 — 1337). Б. тəригəти мүсəлман (əсасəн, шиə мəзһəби) вə христиан тəригəтлəринин мүхтəлиф үнсүрлəрини бирлəшдирирди. Бу, Јахын Шəргдə феодализмə гаршы мүбаризəдə мүсəлман вə христиан тəригəтчилəринин биркə чыхышы илə изаһ едилир. Бəкташилəр дəрвиш мəскəнлəриндə јашајырдылар. Онларын чохлу торпағы олурду. Османлы империјасында Б.-ин ролу хүсусилə артмышды. Бурада бəкташилəр јеничəрилəрин мүдафиəчиси олмушдур. Јеничəри корпусу лəғв едилдикдəн (1826) сонра Б. ордени рəсмəн бағланмышдыр. Лакин əслиндə Б. Түркијəдə дəрвиш орденлəринин лəғвинəдəк (1925) галмышды; сонра бəкташилəр Албанијаја көчмүшлəр.

БƏЛАЗУРИ (البلاذری) Əһмəд ибн Јəһја ибн Чабир əл-Бəлазури (тəгр. 820—тəгр. 892)—əрəб тарихчиси. Мəншəчə фарсдыр. Аббасилəр сарајына јахын олмушдур. Хилафəтин вə онун тəркибинə дахил олан өлкəлəрин, о чүмлəдəн Орта Асија вə Гафгазын сијаси, игтисади вə ичтимаи һəјатындан бəһс едəн «Өлкəлəрин фəтһи» вə «Јүксəк мəнсəблилəрин нəсəби вə онлар һаггында мəʼлуматлар» əсəрлəринин мүəллифидир. Биринчи əсəрдə əрəб ордуларынын Азəрб.-а һүчуму, өлкəнин ишғалы, əрəб гəбилəлəринин Азəрб.-а көчүрүлмəси вə с. һаггында да мəʼлумат верилмишдир. Əсəрин Азəрб.-а аид бир һиссəсини П. К. Жузе рус дилинə тəрчүмə етмишдир [Книга завоевания стран. Арабский текст и перевод (в извлечениях) проф. П. К. Жузе, Б. 1927].

Əд.: Буниятов З. М., Обзор источников по истории Азербайджана, Б., 1964.

БƏЛҒƏМКƏТИРƏН ДƏРМАНЛАР—тəнəффүс јолларынын ифраз етдији патоложи секретин (бəлғəмин) харич олмасына көмəк едəн дəрман маддəлəри. Гарғабүкəн (ипекакуана) биткисинин көкү, термопсис оту, аммониум-хлорид (нашатыр), тəркибиндə ефир јағы олан препаратлар, терпинһидрат Б.д.-дандыр. Тəнəффүс јоллары вə ағчијəр илтиһабында ишлəдилир.

Əд.: Коваленко В. Н., Фармакоlокија, Б., 1971; Машковский М. Д., Лекарственные средства, 7 изд., М., 1972.

БƏЛƏДИЈЈƏ (əр. بلدية — шəһəр идарəси; بلد — шəһəр сөзүндəн)— буржуа өлкəлəриндə сечкили јерли идарə вə өзүнүидарə органы. Бир сыра өлкəдə (мəс., АБШ, Б. Британија) јалныз шəһəр идарə органлары Б. адланыр. Бир гајда олараг, мерин, бургомистрин вə с.-нин башчылығы илə сечкили коллекија вə ичраедичи апаратдан ибарəтдир; мүвафиг инзибати ваһидин əһалиси тəрəфиндəн сечилир. Абадлыг, сəһијјə, јерли полис, дөвлəт мəктəблəри вə с. мəсəлəлəрə бахыр. Əсас кəлир мəнбəји əһалидəн тутулан јерли веркилəрдир. Империализм дөврүндə, хүсусилə дөвлəт инһисарчы капитализм

шәраитиндә Б. мүстәгиллијини итирир вә үмумдөвләт идарә органына чеврилир. Б. идарәләринин дәрин малијјә бөһраны кечирмәси инкишаф етмиш капиталист өлкәләри үчүн характерикдир (мәс., АБШ-ын бөјүк шәһәри олан Нју-Јорк 1976 илдә чидди малијјә бөһраны кечирмишдир). Буна бахмајараг Б. сечкили орган кими буржуа демократијасынын мүһүм институтларындан биридир. Фәһлә синфи, буржуа өлкәләринин коммунист партијалары Б.-дә чохлуг газанмаг, онун фәалијјәтини зәһмәткешләрин мәнафејинә јөнәлтмәк уғрунда даим мүбаризә апарырлар. Мәс., Италијада јерли һакимијјәт органларына сечкиләр заманы (1975, ијун) сәсләрин 32,4%-ини газанмыш Италија Коммунист Партијасынын фәал иштиракы илә бир чох шәһәрдә (Милан, Неапол, Турин, Кенуја, Болонја вә с.) сол ичраедичи һакимијјәт органлары (чунталар) тәшкил едилмишдир.

БӘЛӘНЧӘР, Беленчер — Шимали Гафгазда орта әср шәһәри. Куман ки, Дағыстанда Сулак чајы саһилиндә, индики Андрејево к. јахынлығында олмушдур. Мачар түркологу Д. *Немет* «Б.» сөзүнү тајфа ады илә әлагәләндирир. Б. һаггында әрәб мәнбәләриндә мә'лумат вар. Б.-и 6 әсрдә Сасаниләр ишғал етмишди. Б. 8 әсрәдәк Хәзәр хаганлығынын пајтахтларындан бири олмушдур. 7—8 әсрләрдә Хилафәт гошунлары Б.-дә күчлү мүгавимәтә раст кәлмишди. 13 әср рус салнамәләринә көрә Б.-дә рус тачирләри дә јашајырды.

Әд.: Артамонов М. И., История Хазар, Л., 1962; Котович В. Г., О местоположении раннесредневековых городов Варачана, Беленджера и Таргу. Древности Дагестана, «Материалы по археологии Дагестана», т. 5, Махачкала, 1974.

БӘЛЛӘБУР (Баллабур) **ГАЛАСЫ** — Азәрб.-да орта әср галасы. Харабалығы Ләнкәран ш.-ндән 9 *км* ч.-г.-дә, Баллабур к. јахынлығындадыр. Тәгр. 1 *ha* саһәни әһатә едән гала әразисиндә сахсы су борулары (түнкләри) олан мәишәт биналарынын галыглары дурур. Һүнд 4—5 *м*, ени 1,5 *м*-ә гәдәр олан гала дивары квадрат формалы (22×22×6 *см*) бишмиш кәрпичдән һөрүлмүшдүр. Б.г.-нда археоложи тәдгигат апарылмамышдыр. Јерүстү тапынтылар орта әср ширли сахсы мә'мулаты, мис вә гызыл Бизанс сиккәләриндән ибарәтдир.

Әд.: Азимбеков И., Древности Ленкоранского края, Известия Азербайджанского Археологического Комитета, в. 2, Б., 1926.

БӘЛУЧ ДИЛИ — *бәлучларын* дили. Иран дилләринин шм.-г. групуна дахилдир. Б.д.-ндә 2,7 млн.-а јахын адам данышыр (1975). Ики әсас диалект групу (ш. вә г.) вар. Иранда вә Түр.ССР-дә јашајан бәлучлар г. диалектләриндә данышырлар. Морфоложи гурулушча, әсасән, аналитик дилдир. Нитг һиссәләри 2 група бөлүнүр (адлар вә фе'лләр). Чүмлә, бә'зи диалектләр истисна олмагла, *ергатив гурулушлудур*. ССРИ-дә јашајан бәлучлар үнсијјәт васитәси кими түркмән дили вә јазысындан, харичдә јашајанлар исә, әсасән, фарс, урду дилләриндән вә әрәб әлифбасындан истифадә едирләр. Б.д.-ндә зәнкин халг әдәбијјаты (гәһрәманлыг дастаны, нағыл вә с.) вар.

Әд.: Фролова В. А., Белуджский язык, М., 1960.

БӘЛУЧИСТАН — Асијада, Иран јајласынын ч.-ш.-индә вилајәт. Ч.-да Оман көрфәзи вә Әрәбистан дәнизи илә, шм.-да Әфганыстанла һәмсәрһәддир. Б.-нын ш. һиссәси (Шәрги Б.) Пакистана (348 мин *км*²), г. һиссәси (Гәрби Б.) Ирана дахилдир. Саһ. 0,5 млн. *км*²-дән чохдур. Әһ. тәгр. 2,57 млн. (1975), әсасән, бәлучлардыр. Әкинчилик вә һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Б.-нын шм. р-нларында даш көмүр, Һиндубағ јахынлығында хромит чыхарылыр. Әрәбистан дәнизи саһилләриндә әһали балыгчылыгла мәшғулдур. 1970 илдә *Кветтада* (Пакистан) илк ун-т ачылмышдыр.

Гәдим Иран вә антик мәнбәләрдә Б. әразисиндә јашамыш халглар һаггында мә'лумат верилир. Орта әсрләрдә Б. ардычыл сурәтдә Хилафәтин, Гәзнәвиләр, Сәлчугиләр, Һулакуләр, Тејмуриләр дөвләтләринин тәркибиндә олмушдур. 17 әсрин әввәлләриндә Б. әразисиндә *Сәфәвиләр* вә *Бөјүк Моғоллардан* асылы олан бир сыра феодал кнјазлыглары јаранмышды. Бу кнјазлыглардан ән күчлүсү — Калат (Шәрги Б.) һакими Нәсир хан Бәлуч [1750—95] бүтүн Б.-ы өз һакимијјәтиндә бирләшдирди. 19 әсрин әввәлләриндә Инкилтәрә Б.-а сохулмаға башлады. Инкилтәрәнин Калат вә Кабил һакимләринә зорла гәбул етдирдији мүгавиләләр (1854, 1876, 1879) әсасында Шәрги Б. Инкилтәрәјә табе едириләрәк Британија Б.-ы вә Бәлуч кнјазлыглары федерасијасына (Калат, Харан, Мәкран, Лас-Бела) парчаланмышды. Гәрби Б. 1849 — 57 илләрдә Иран тәркибинә иди. 1947 илин августунда Британија Б.-ы Пакистан әразисинә гатылды. 1948 илин мартында исә Бәлуч кнјазлыглары федерасијасы Пакистанын тәркибинә дахил олунду. Шәрги вә Гәрби Б. арасында сәрһәд 1956 ил октјабрын 29-да Иран—Пакистан мүгавиләсинә әсасән мүәјјән едилди.

БӘЛУЧЛАР — Пакистанын бир һиссәсиндә (әсасән, Бәлучистанда, Синд әјаләтинин г.-индә вә Пәнчаб әјаләтинин ч.-г.-индә) јашајан халг. Һиндистан, Иран, Әфганыстан вә ССРИ-дә (Түр.ССР вә Тач.ССР) дә јашајырлар. Үмуми сајы 2,7 млн. нәфәрдир (1975). ССРИ-дә тәгр. 10 мин нәфәрдир. *Бәлуч дилиндә* данышырлар. Илк дәфә Б.-нын ады 9—10 әср әрәб мәнбәләриндә чәкилир. Гәдимдә Б.-нын Хәзәрин ч. саһилиндә јашадыглары еһтимал едилир. Ефталиләрин (6 әср), сәлчугларын (11 әср), монголларын (13 әср) һүчумлары нәтичәсиндә тәдричән Кирмана, сонралар исә ш.-ә вә индики Бәлучистана көчмүшләр. Б. бир чох тајфа вә гәбиләјә бөлүнүр; бунлардан һәр биринин өз башчысы вар. Б.-нын чоху көчәридир. Әсасән, малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олурлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

БӘЛХ — Бәлх падшаһлығынын пајтахты. Харабалығы Шимали Әфганыстанда, индики Бәлх (Вәзирабад) ш. јахынлығындадыр. Е.ә. 6—4 әсрләрдә јашајыш јери олмушдур. Е.ә. 3—2 әсрләрдә Б. Јунан-Бәлх падшаһлығынын, сонра исә бир мүддәт Кушан падшаһлығынын пајтахты олмушдур. 7 әсрдә Хилафәт гошуну Б.-и дағытмышдыр. 725 илдә шәһәрин бәрпасына башланмышды. 10 әсрдә Б. әсас шәһәр (шәһристан) вә шәһәрәтрафы гәсәбәдән (рабад) ибарәт иди. Б. 11—12 әсрләрдә Гәзнәвиләр, Сәлчугиләр, Гуриләр дөвләтләринин тәркибиндә олмушдур. 1221 илдә Чинкиз хан Б.-и дағытмышды. 14 әсрдә бәрпа едилмишдир.

Б.-ин бир сыра ме'марлыг абидәси (Бала Һиссар галасынын, шәһәр диварларынын, мәдрәсәнин, мәсчидләрин вә с. галыглары) 15—16 әсрләрә аиддир. Хоча Әбу Насир Парс мәсчидтүрбәси (15 әсрин ахыры) даһа јахшы галмышдыр. 16 әсрин 2-чи јарысындан 19 әсрин орталарынадәк Бухара ханлары варисләринин игамәткаһы олмушдур. Б.-дә кениш археоложи газынты апарылмамышдыр.

Әд.: Дьяконов М. М., Сложение классового общества в Северной Бактрии. В сб.: Советская археология, т. 19, М., 1954; Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и древнейшие гос-ва на терр. СССР, М., 1956; Бартольд В. В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. 1, М., 1963; История Узбекской ССР, т. 1, Ташкент, 1967; Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969—1973 гг., М., 1976.

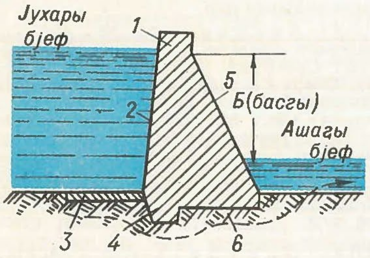
БӘЛХ, Бактрија — Орта Асијада Амударјанын јухары вә Орта ахарында гәдим. вил. Индики Өзб.ССР вә Тач.ССР-ин ч. вил.-ләрини вә Әфганыстанын шм. һиссәсини әһатә едирди. Б. әкинчилик мәдәнијјәтинин гәдим мәркәзләриндән олмушдур. Б.-дә һәлә е.ә. 1-чи минилијин 1-чи јарысында гулдарлыг чәмијјәти мөвчуд иди. Е.ә 6 әсрдән Б. Әһәмәниләр дөвләтинин тәркибинә, е.ә. 4 әсрдән Македонијалы Искәндәрин империјасына дахил иди. Империја дағылдыгдан сонра, е.ә. 3 әсрдә Б.-дә вә бә'зи гоншу вил.-ләрдә *Јунан-Бәлх падшаһлығы* јаранмышды. Сонралар Б., Соғд илә бирликдә, Кушан падшаһлығынын јаранма мәркәзи олмушдур. 14—15 әсрләрдә Амударјадан ч.-дакы әрази Б. адланмышдыр. *Амударја дәфинәсиндән* тапылмыш әшјалар Б.-ин Асијада бәдии сәнәткарлығын гәдим мәркәзләриндән олдуғуну көстәрир.

БӘМ — 1) мусигидә јоғун сәс (бас, баритон); 2) симли мусиги аләтләриндә јоғун сәсли сим; 3) ашағы рекистр.

БӘНД — чајын вә ја башга су ахынынын гаршысыны кәсәрәк, сујун сәвијјәсини галдырмаг вә су анбары јаратмаг үчүн тикилән һидротехники гурғу. Б. електрик енержиси алмаг, су тәчһизатыны, суварманы, кәмичилији, тахта-шалбан материалларынын ахыдылмасыны јахшылашдырмаг вә с. мәгсәдләр үчүн тикилир. Јашајыш мәнтәгәси, јол, көрпү вә с.-ни селдән, дашгындан горумаг, јахуд сујун мәчрадан кәнара чыхмасынын гаршысыны алмагдан өтрү чәкилән сәддә дә Б. дејилир. Б. тикмәклә су топламаг үсулу илк дәфә Шәргдә тәтбиг едилмишдир. Гәдим Мисир, Иран, Орта Асија вә Һиндистанда ерамыздан бир нечә әср әввәл суварма мәгсәди илә мүхтәлиф гурулушлу Б.-ләр тикилмишдир. Иранда Шираз јахынлығында тикилмиш Бәнд-и-Әмир, Сәфәвиләр дөврүндә тикилән вә Кашан ш.-ни су илә тәчһиз едән Бәнд-и-Коһруд вә Јәмәндәки Мәариб Б.-ләри тарихдә мәшһурдур.

Су еһтијатларындан енеркетик мәгсәдләр үчүн истифадә Б. конструксијаларынын тәкмилләшмәси, өлчүләринин ирилләшмәси, һәмчинин бөјүк чајларда нәһәнк һидроговшагларын гурул

масы үчүн стимул олду. Су енержисиндән истифадә едән гурғуларын (су дәјирманы вә с.), даһа сонра исә су електрик ст.-ларынын тикилмәси Б.-ләрин учалығынын артырылмасыны тәләб едирди. Беләликлә, Күр чајы үзәриндә Минкәчевир СЕС, Јенисеј үзәриндә Краснојарск СЕС, Ангара чајы үзәриндә Братск СЕС, Вәһш чајы үзәриндә Нурек СЕС-индә гурулмуш Б.-ләрин һүнд.-ләри мүвафиг олараг 80; 124; 128 вә 300 *м*-дир. Үмумијјәтлә, совет бәндгајырма техникасы јүксәк сәвијјәси илә дүнјада габагчыл јерләрдән бирини тутур.

Бәндин енинә кәсијинин схеми: *1*—дараг; *2*—басгылы тәрәф; *3*—понур; *4*—чыхынты; *5*—ашағы тәрәф; *6*—әсас.

Б.-ин су сәвијјәси һүндүр олан тәрәфдәки һиссәси ј у х а р ы б ј е ф, алчаг олан тәрәфдәки һиссәси исә а ш а ғ ы б ј е ф адланыр. Јухары вә ашағы бјефләрдәки су сәвијјәләринин фәрги б а с г ы јарадыр. Б.-ләр с у б у р а х м а ј а н вә с у а ш ы р а н олур. Су Б.-ин үстүндән вә алт һиссәсиндән бурахылыр. Ашағы бјефдә јујулуб дағылманын гаршысыны алмаг үчүн Б.-ин јатағы бәркидилир (бах *Рисберм*). Б.-ин габағында мәчраны бәркитмәк мәгсәди илә сукечирмәјән дөшәмә, шпунтлу дивар, семент вә ја битум өртүкләр дүзәлдилир. Јухары бјефдә сујун сәвијјәсини тәнзимләмәк вә ашағы бјефә су бурахмаг үчүн һидротехники сүркүләрдән истифадә едилир. Б.-ин конструксијасы вә нөвү онун өлчүләринә, әсас иншаат материалына вә тәбии шәраитә көрә мүәјјән едилир.

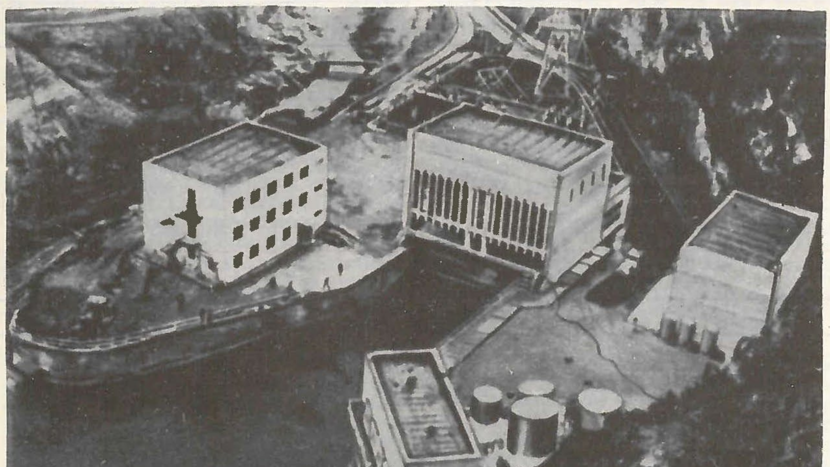
Функсијасына көрә Б. с у с а х л а ј а н, јә'ни анбар типли (мәс., Чејранбатан су анбары) вә с у г а л д ы р а н олур. Б.-ләрин алчаг басгылы (10 *м*-ә гәдәр), орта басгылы (10—40 *м*-ә гәдәр) вә јүксәк басгылы (40 *м*-дән чох) нөвләри вар. Б.-ә әсасән сујун тәзјиги (статик, динамик), үзәриндәки гурғуларын ағырлығы, сејсмик гүввәләр, бузун вә күләјин тәзјиги вә с. тә'сир көстәрир. Б. торпаг, даш, тахта, бетон вә дәмир-бетондан дүзәлдилир. Т о р п а г Б.-ин ен кәсији трапесија шәклиндә олур. Һүнд. 165 *м*-ә јахын торпаг Б.-ләр вар. Торпаг Б. бирчинсли вә ја мүхтәлифчинсли сүхурлардан дүзәлдилә биләр. Торпаг Б.-ин јамачлары дағылмагдан горумаг үчүн ашағы бјефдә дренаж, јухары бјефдә исә екран вә ја диафрагма гурулур. Торпаг Б. һәр чүр әсас үзәриндә, билаваситә јерли материал олан торпаг ишләтмәклә тикилә билдијинә көрә ондан даһа чох истифадә едилир. Мәс., Тәртәр чајы үзәриндә тикилән Сәрсәнк су говшағынын бәнди Авропада ән бөјүк, ССРИ-дә ән һүндүр торпаг бәнддир (һүнд. 125 *м*). Д а ш Б. трапесија шәклиндә гурулур, лакин јамачлары сылдырым олур; әсасән, субурахмајан типли дүзәлдилир. Даш Б.-дә мүхтәлиф формалы мөһкәм дашлар ишләдилир. Һөрмә даш Б.-ләрә нисбәтән, төкмә даш Б.-ләр даһа чох тикилир. Орта вә аз басгылы даш Б.-ләр, тағлы бәндләрдән фәргли олараг, һәр чүр әсас үзәриндә тикилә биләр. Т а х т а Б.-ләр, әсасән, шам ағачындан гурулур вә суашыран типли олур. Басгы аз олан јерләрдә тикилир вә 15—20 ил давам кәтирир, мешәлик јерләрдә учуз баша кәлир. Балыгчылыг тәсәррүфаты вә су јолларында, һәмчинин кәнд СЕС вә су дәјирманы тикинтисиндә истифадә олунур. Б е т о н Б.-ләрә аид мүһүм тәләбләрдән бири Б.-ин отурачағынын сујун филтрасијасыны азалтмагдыр. Бу мәгсәдлә һүндүр бетон Б.-ин отурачағында филтрасијаја гаршы сипәр дүзәлдилир вә дренаж гурулур. Мүасир бетон Б.-ләрдә һидротехники бетондан әсас материал кими истифадә олунур. Бетон Б. субурахма үсулуна көрә бүтөв вә суашыран олур. Һүнд. 300 *м*-ә гәдәрдир. Конструксијасына көрә гравитасија, тағлы вә *контрфорслу* олур. Г р а в и т а с и ј а Б.-ләри субурахмајан вә суашыран типли тикилир. Чох бөјүк олдуғундан сујун итәләмә гүввәсинә өз ағырлығы илә мүгавимәт көстәрир. Һүнд. тәгр. 280 *м*-ә гәдәр олур. Истидән чатламанын вә гејри-бәрабәр чөкмәнин гаршысыны алмагдан өтрү Б. деформасија тикишләри илә һиссәләрә бөлүнүр. Гравитасија Б.-ләриндән кениш истифадә едилир. Т а ғ л ы Б.-ләрдән бәндин дајаглары гурулачаг јер вә саһил мөһкәм оланда истифадә едилир. Һүнд. 240 *м*-ә гәдәр олан тағлы Б.-ләр вар. Гафгазда белә Б.-ләрдән кениш истифадә олунмушдур. К о н т р ф о р с л у Б.-ләрин бир-биринә паралел шагули диварлары—контрфорслары олур. Контрфорсларын үстү јасты тава вә ја тағларла өртүлүр. Сујун тәзјиги бу өртүкләр васитәсилә контрфорслара, орадан да Б.-ин әсасына өтүрүлүр. Контрфорслу Б. нисбәтән јүнкүл олдуғундан сүрүшмәнин гаршысыны алмаг үчүн маили дүзәлдилир. Әсасән, субурахмајан, надир һалларда суашыран типли тикилир. Шагули диварлары арасындакы мәсафә, адәтән 20—25 *м* олур. Контрфорслу Б.-ләрин һүнд. 110 *м*-ә чатыр.

Д ә м и р-б е т о н Б.-ләр даһа мөһкәм олур. Субурахма шәраитинә вә конструксијасына көрә бетон Б. кимидир. Лакин тағлы дәмир-бетон Б.-ләр полад сәрфинә көрә баһа баша кәлдији үчүн бетон Б.-ә нисбәтән аз тәсадүф едилир.

Сон вахтлар г у р а ш д ы р м а Б.-ләрдән дә истифадә едилир. Белә Б. полад фермалар үзәриндә гурулур. Фермалар бир-бириндән 1—1,2 *м* аралы гојулур вә бу аралара тахта сипәрләр вурулур. Лазым кәләндә, ачыб-бағламаг мүмкүн олсун дејә фермалар ојнаг конструксијалы дүзәлдилир.

ССРИ-нин бөјүк су анбарларында јүксәк басгылы Б.-ләрдән комплекс истифадә едилир. Күр чајы үзәриндә тикилмиш *Минкәчевир су електрик стансијасыны* вә 1975 илдә тикилмәјә башланмыш Шамхор СЕС-ини буна мисал көстәрмәк олар.

Әд.: Г р и ш и н М. М., Гидротехнические сооружения, М., 1968; Н и ч и п о р о в и ч А. А., Плотины из местных материалов, М., 1973; Г р и ш и н М. М., Р о з а н о в Н. П., Бетонные плотины, М., 1975; А й р а п е т я н Р. А., Проектирование каменно-земляных и каменно-набросных плотин, 2 изд., М., 1975.

Тәртәр СЕС бәнди.

БӘНД—1) ә д ә б и ј ј а т д а: ше'рин гафијә вә ја интонасијаја көрә бирләшдирилмиш, ваһид мә'на ифадә едән бир нечә мисрасы. Мисраларын сајына көрә Б.-ләр икилик, үчлүк, дөрдлүк, бешлик, алтылыг вә с. олур; 2) т ә с в и р и с ә н ә т д ә: орнаментал композисијада хәтт вә ја шахәләрин говушдуғу нөгтә. Б.-ләр мүхтәлиф шәкилдә олур. Азәрб. орнаментал сәнәтиндә һејван (фил, шир вә с.) башыны тәсвир едән Б. формаларына да тәсадүф едилир.

БӘНДАРИ, Б у н д а р и, Б о н д а р и (بنداری), әл-Фәтһ ибн Әли ибн Мәһәммәд әл-Бәндари (?—?)—13 әср әрәб тарихчиси; тәрчүмәчи. Имад әд-дин әл-Исфаһанинин сәлчуг тарихинә аид «Јорғунлугда көмәк вә јаранмыша сығыначаг» әсәрини бир сыра әлавә вә ихтисарла ««Көмәк» китабынын әсас һиссәси вә «Сығыначаг» китабындан чыхарыш» ады илә тәртиб етмишдир.

Әсәрдә *Алп Арсланын* Азәрб.-ы ишғал етмәси, о дөврдә Азәрб.-да баш вермиш һадисәләр, Елдәкәзләрин фәалијјәти, Ширваншаһларла Сәлҹугиләрин мүнасибәти (Сәлҹугиләрин һакимијјәтини гәбул едән ширваншаһ 70 мин динар хәрач вермәли иди. Сонралар бу рәгәм 40 мин динарадәк азалдылды), Азәрб. шәһәрләри, Ҝәнҹә зәлзәләси вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир. Б. Фирдөвсинин «Шаһнамә» әсәрини әрәб дилинә тәрҹүмә етмиш, Хәтиб Бағдадинин әсәринә әлавә јазмышдыр.

БӘНДӘ (фар. بنده — гул, көлә, нөкәр)—орта әсрләрдә бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә вә Азәрб.-да мәишәтдә вә к.т.-нда ишләјән гул. Бә'зән данышан вә ја јазан шәхс дә тәвазөкарлыг әламәти олараг өзүнү мүсаһибинә Б. сөзү илә. тәгдим едирди. Белә һалларда Б. «мән» шәхс әвәзлији илә ејниләширди.

БӘНДӘР, Бәндәр (?—1231, Ҝәнҹә)—Харәзмшаһ Ҹәлаләддинә гаршы 1231 илдә Ҝәнҹәдә баш вермиш үсјанын башчысы. Ҹәлаләддин Ҝәнҹәни тутдугдан (1225) сонра онун мә'мурлары әһали үзәринә ағыр веркиләр гојмушду. Үсјаны сәнәткарлар башламыш, сонра шәһәрин бүтүн јохсуллары онлара гошулмушду. Үсјанчылар Ҹәлаләддинин гарнизонуну мәһв едиб шәһәри әлә кечирдиләр. Б.-ин рәһбәрлији илә шәһәрдәки султан тахты дағыдылды, варлыларын әмлакы мүсадирә едилди. Ҹәлаләддин үсјаны дапышыглар јолу илә јатырмаг истәди. О, шәһәри тәслим едәҹәкләри тәгдирдә үсјанчылары бағышлајаҹағыны вә'д етди. Лакин үсјанчылар тәклифи рәдд етдиләр. Вурушмада әввәлҹә үсјанчылар мүвәффәгијјәт газандылар. Сонра Б.-ин сәһви нәтиҹәсиндә (о, дүшмән сүвариләрини мәғлуб етмәк үчүн үсјанчылары шәһәрдән чыхармышды) Ҹәлаләддинин гошуну шәһәрә кирди. Сүвариләрин һүҹумлары гаршысында давам кәтирмәјән үсјанчылар мәғлуб олдулар. Б. отуз нәфәр силаһдашы илә бирликдә е'дам едилди.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ҹ. 1, Б., 1961; Петрушевский И. П., Из героической борьбы Азербайджанского народа в XIII—XIV веках, Б., 1941; Шихаб ад-дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурны, пер. с араб., пред., ком., прим. и указ. З. М. Буниятова, Б., 1973.

БӘНДӘР-АББАС (بندرعباس) — Иранын ч.-унда шәһәр. Һүрмүз боғазында порт. Әһ. 80 мин (1974). Јејинти (балыг консерви з-ду) вә тохуҹулуг сәнајеси (памбығәјирән мүәссисәләр) вар. Балыг овланыр. Мејвә ихраҹ едилир.

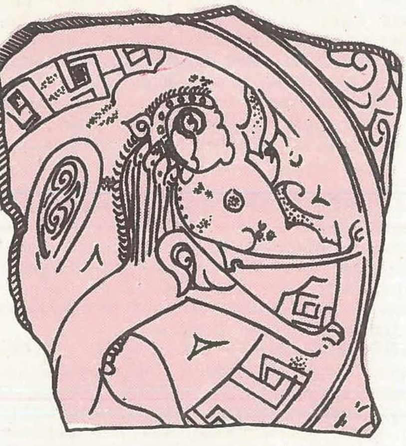
БӘНДӘР-ҜӨЗ, Бәндәр-Ҝәз (بندرگز) —Иранын шм.-ында шәһәр. Хәзәр дәнизинин Ҝөркан көрфәзи саһилиндә порт. Д.ј.ст. Әһ. тәгр. 50 мин (1976). Ҹәлтиктәмизләмә вә с. з-длар вар. Балыг овланыр.

БӘНДӘР-СӘРИ-БӘГАВАН (Bandar Seri Begawan), 1970 илədәк Бруне ј—Брунејин пајтахты. Ҹәнуби Чин дәнизиндә порт. Калимантан (Борнео) а.-нын шм.-г. саһилиндәдир. Әһ. 75,7 мин (1975). Тиҹарәт мәркәзи. Ағаҹ вә каучук е'мал едилир.

БӘНДӘР-ШАҺ (بندر شاه)—Иранын шм.-ында шәһәр. Хәзәр дәнизинин Ҝөркан көрфәзи саһилиндә порт. Д.ј. ст. Тәјјарә мејданы. Ҝөркан ш.-нин аванпорту. Әһ. тәгр. 50 мин (1976). Б. р-нунда балыг овланыр. Шосе јоллары илә өлкәнин мәркәзи һиссәси вә Хәзәр дәнизи саһилиндәки шәһәрләрлә әлагәләнир.

БӘНДИ-РУМИ— орнамент композисијасы. Үфүги вә шагули истигамәтдә бир-биринин ардынҹа тәкрарланан ромбшәкилли һиссәләрдән ибарәтдир; заһирән балыг торуну хатырладыр. Азәрб. вә Јахын Шәрг өлкәләринин декоратив сәнәтиндә, хүсусән ме'марлыг бәзәкләриндә тәтбиг едилир. Б.-р.-нин дәјирми вә узунсов күл елементләри мәркәзлә симметрик шәкилдә бирләшдирилир. Бу елементләр Азәрб.-да бәнд адланыр. Б.-р.-јә халг арасында *ачма-јумма* да дејилир.

БӘНДОВАН—Азәрб.-да орта әсрләрә аид јашајыш јери. Галыглары *Бәндован бурнунда* вә дәнизд ә ашкар едилмишдир (1970). Саһилдә вә су алтында апарылмыш археоложи тәдгигатлар заманы човустан типли тикили галыглары, дулус күрәси галыглары, ори-

Бәндован. Ширли сахсы габ парчасы (11—13 әсрләр).

жинал ширсиз вә ширли сахсы габлар, әмәк аләтләри (киркирә вә с.), шүшә бәзәк шејләри (голбаг, мунҹуг), сиккәләр, ев һејванларынын сүмүкләри вә с. тапылмышдыр. Археоложи материаллар Б.-ын 9—13 әсрләрдә јашајыш мәскәни олдуғуну күман етмәјә имкан верир. Тапылмыш ширли габлардан бә'зисинин үстүндә фарс дилиндә ше'р парчалары вә габлары дүзәлтмиш усталарын адлары јазылмышдыр. Дәниздән тапылмыш габларын үзәриндә исә һејван (шир, ат, ҹејран, марал) вә гуш (көјәрчин, товуз) шәкилләри вар. Мис. вә күмүш сиккәләр *Ширваншаһлар* дөврүнә аиддир. А. Бакыханов һәлә 1840 илдә Б. әразисиндә суалты шәһәр галыгларынын олдуғуну гејд етмишдир.

Әд.: Археологические открытия 1970 года, М., 1971;...1971 года, М., 1972; ...1974 года, М., 1975; ... 1975 года, М., 1976.

БӘНДОВАН — Азәрб.ССР-дә палчыг вулканы. Гарадағ р-ну (Бакы ш. советлији) әразисиндә, Бәндован бурнундадыр. Бурада 65-дәк сопка, салз вә грифон вар. Бунлардан газ, лил вә нефтли су чыхыр.

БӘНДОВАН БУРНУ—Азәрб.ССР-дә, Хәзәр дәнизинин г. саһилиндә, Гарадағ р-ну (Бакы ш. советлији) әразисиндә Ҹәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Сәтһи дүзәнликдир. Дүнләр, гум тәпәләри, палчыг вулканы вар. Б.б.-нда орта әсрләрә аид јашајыш јери (*Бәндован*) ашкар едилмишдир.

БӘНДОВАН ЈАСАГЛЫҒЫ — Азәрб. ССР-дә дөвләт јасаглығы. Салјан р-ну әразисиндә, Ҹәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Саһ. 30 мин *һа*. 1961 илдә тәшкил олунмушдур. Ҹејран, турач, су, батаглыг вә чөл гушлары горунур.

БӘНДҮВАН—орта әсрләрдә Азәрб.-да суварма ишләри илә әлагәдар вәзифә. Бәндүванчы ичмә архларыны тә'мир едир, суварма сујуну кәндлиләр арасында бөлүшдүрүр, ондан дүзкүн истифадә олунмасына нәзарәт едир, бә'зән әкин саһәләрини дә горујурду.

БӘНӘНЈАР—Азәрб.ССР Ҹулфа р-нунун Әбрәгүнис советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Ҹулфа д.ј. ст.-ндан 25 *км* шм.-да, Әлинҹә чајынын (Аразын голу) сағ саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин јамаҹындадыр. Әһ. 1833 (1976); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли-кәнҹләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, 3 китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БӘНЗӘТМӘ—бах *Тәшбеһ*.

БӘНИ СНА́ССЕН ҮСЈАНЫ (1859)— Гәрби Әлҹәзаирдә бәни снассен тајфаларынын Франса мүстәмләкәчиләринә гаршы үсјаны. Үсјанын сәбәби Әлҹәзаир тајфалары торпагларынын Франса һакимијјәт органлары тәрәфиндән зорла зәбт едилмәси иди. Әлҹәзаирдә Атлас д-рынын шм. р-нларында јашајан бу тајфалар бир нечә ај Франса ишғалчыларына гаршы ҹидди мүгавимәт көстәрәндән сонра мәғлуб едилди. Б.с.ү. Әлҹәзаирин ишғалы дөврүндә (1830—82) ән бөјүк үсјан иди.

БӘНИ-МЕЛЛА́Л (بنى ملال)—Мәракешин г.-индә шәһәр. Бәни-Меллал әјаләтинин инзибати вә тиҹарәт-сәнәткарлыг мәркәзи. Автомобил јолу ону Уед-Зем д.ј. ст. илә әлагәләндирир. Әһ. 53,8 мин (1971). Кустар үсулла одунҹаг е'мал олунур. Мејвә вә тәрәвәз консерви, зејтун јағы истеһсал едилир. Јахынлығында су анбары вә СЕС вар.

БӘНИ-СУЕ́ЈФ (بنى سويف)—МӘР-дә шәһәр. Бәни-Суејф мүһафәзасынын инз. м. Нил чајынын сол саһилиндә порт. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 99,4 мин (1970). К.т. р-нунун (памбыг, шәкәр гамышы, дәнли биткиләр, хурма) тиҹарәт мәркәзидир. Памбыг парча мүәссисәләри вар. Сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

«БӘНК ОФ АМЕ́РИКА» (Bank of America National Trust and Savings Association)—АБШ-да вә бүтүн капитализм аләминдә активинин һәҹминә көрә ән бөјүк коммерсија банкы. 1904 илдә Сан-Франсискода јарадылмышдыр. Калифорнија малијјә-сәнаје груплары биринә башчылыг едир. Металлуркија, електрон, һәрби вә с. сәнаје саһәләринин ири инһисарлары илә сых әлагә сахлајыр. Ејни заманда фәалијјәтиндә кичик сифаришчиләрә хидмәт үстүн јер тутур ки, бу да она күлли мигдарда мәнфәәт верир. АБШ-да 450-дән чох вә хариҹдә 109 шө'бәси, о ҹүмләдән ССРИ-дә (Москвада) даими нүмајәндәлији вар. 1974 илин сонунда банкын баланс мәбләғи 58,7 млрд., әманәтләри вә ҹари һесабы 50,7, вердији борҹлар 30,0, капитал вә еһтијаты 1,7 млрд. доллар олмушдур.

БӘНКОТУ—бах *Бат-бат*.

«БӘНӨВШӘ»— Азәрб.-да гәдим халг ојуну. Ушаглар вә ҝәнҹләр арасында кениш јајылмышдыр. Ојунун јазын

кәлмәси илә әлагәдар олдуғу вә јаз чичәји бәнөвшәнин адындан көтүрүлдүјү еһтимал едилир. Оғлан вә гызлар бирликдә ојнајырлар. Ојун иштиракчылары 2 дәстәјә бөлүнүб үзбәүз дајаныр вә әл-әлә тутуб сыра дүзәлдирләр. Ојуна башлајан дәстә о бирисинә дејир: «Бәнөвшә». О бири дәстә чаваб верир: «Бәндә дүшә». Биринчи дәстә: «Биздән сизә ким дүшә?». Икинчи дәстә ојунчулардан биринин адыны дејир. Ады чәкилән јүјүрә-јүјүрә рәгиб дәстәнин сәфини јарыб о бири тәрәфә кечә билсә, һәмин дәстәдән бир ушаг да көтүрүб јенә әввәлки јеринә гајытмалыдыр. Әкәр кечә билмәсә, һәмин дәстәјә гошулмалыдыр. Ојунчуларын һамысыны өз тәрәфиндә сахлајан дәстә галиб һесаб едилир. «Б.» ојуну јолдашлыг һиссини, чәсарәти инкишаф етдирир. Һазырда мәктәбләрдә, пионер дүшәркәләриндә «Б.» ојуну кечирилир.

«БӘНӨВШӘ» — Азәрб. халг рәгси. Кәнчлији, шухлуғу тәмсил едир. Адәтән, гадынлар тәрәфиндән тәк вә ја гоша ифа олунур. Әлләрин сәлис, ифадәли һәрәкәти, сүзмә вә с. «Б.» үчүн сәчијјәвидир. Мелодијасы лирик, темпи мүлајим, мусиги өлчүсү 6/8-дир. «Б.» рәгс мелодијасы Загафгазијанын дикәр халглары арасында да кениш јајылмышдыр.

БӘНӨВШӘ ФӘСИЛӘСИ (Violaceae)— икиләпәлиләр синфиндән битки фәсиләси. Әксәријјәти от, бә'зиләри кол вә кичик ағач формалы, бир вә ја чохиллик биткидир. Садә овал шәкилли (узунсов) јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Икичинсијјәтли чичәкләри тәк олур, јахуд чичәк групу (салхым, сүнбүл, сүпүркә вә с.) әмәлә кәтирир. Каса јарпағы, ләчәји вә еркәкчији 5-дир. Әксәријјәтинин мејвәси ачылан гутучуг, бә'зиләрининки исә киләмејвәдир. Тохуму хырда, гара вә ја сарымтылдыр. Тропик вә мүлајим иглимли өлкәләрдә 850 нөвү јајылмышдыр. Бу фәсиләјә

Әтирли бәнөвшә.

мәнсуб олан бәнөвшә (viola) чинсинин 300-дән артыг нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 100, о чүмләдән Гафгазда 32, Азәрб. ССР-дә 22 нөвүнә тәсадүф едилир. Алабәзәк бәнөвшә, әтирли бәнөвшә вә с. декоратив битки кими әкилир, әтријјатда вә әчзачылыгда истифадә едилир.

БӘРАБӘР ПОТЕНСИАЛЛЫ СӘТҺ, еквипотенсиал сәтһ (лат. aequus —бәрабәр + *потенсиал*) — гүввә (електрик, чазибә) саһәсиндә бүтүн нөгтәләринин потенсиалы ејни олан сәтһ (мәс., електрикләнмиш нагилин сәтһи). Б.п.с. бојунча һәрәкәт заманы саһә гүввәләри иш көрмүр. Саһәнин гүввә хәтләри һәмишә Б.п.с.-ә перпендикулјар олур. Верилән саһәнин Б.п.с.-ләрини билмәклә, онун гүввә хәтләрини гурмаг олур.

БӘРАБӘРАЈАГЛЫ ХӘРЧӘНКЛӘР (Isopoda)—али хәрчәнккимиләр јарымсинфинин дәстәси. Бәдәни бел-гарын истигамәтдә јастылашмыш, уз. 0,1 *мм*-дән 27 *см*-ә гәдәрдир. Көзү отурагдыр. Бир (бә'зән ики) дөш сегменти башла битишир. Биринчи чүт дөш ајаглары чәнәајаға чеврилмишдир. Дөш сегментләриндә галан 7 чүт ајағын гурулуш вә уз. тәхминән ејнидир (ады да бурадандыр). Ләвһәвары гарын әтрафлары гисмән гәлсәмәләрә чеврилмишдир. Үрәји гарын һиссәсиндәдир. 4500-ә јахын нөвү мә'лумдур. Дәнизләрдә, ширин су һөвзәләриндә, бә'зиләри исә нәм јерләрдә јашајыр. Б.х.-ин бир чох нөвү балыгларын гидасыны тәшкил етдији үчүн фајдалыдыр. Mesidothea entomon нөвү балыг торларыны вә орадакы балыглары зәдәләдији, Limnoria чинсинин нөвләри исә ағачлары овдуғу, дәниз гурғуларынын ағач һиссәләрини корладығы үчүн зәрәрлидир.

Әд.: Жизнь животных, т. 2, М., 1968.

«БӘРАБӘРЛӘР ГӘСДИ»—тарих әдәбијјатында Г. *Бабөф* башда олмагла «кизли үсјанчы директоријанын» рәһбәрлији илә 1796 илдә (термидориан иртичасы дөврүндә) Франсада баш верән «бәрабәрлик намино һәрәкатын» адыны билдирән термин.

БӘРАБӘРЛИК — инсанларын чәмијјәтдә ејни вәзијјәтини билдирән анлајыш. Б. мүхтәлиф тарихи дөврләрдә мүхтәлиф мәзмуна малик олмушдур. Б.-ин буржуа анлајышы вәтәндашларын јалныз инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны, әмлак вә сијаси бәрабәрсизлијини, зәһмәткеш күтләнин фактик һүгугсузлуғуну гәрарлашдыран ганун гаршысында һүгуг бәрабәрлијини билдирир. Буржуа Б.-и истеһсал васитәләринә мүнасибәти нәзәрә алмыр. Истеһсал васитәләринә әсл Б. мүнасибәти јалныз социализмин гәләбәси илә јараныр. Б.-ин әсасыны синифләрин вә синфи фәргләрин мәһв едилмәсиндә көрән марксизм-ленинизм классикләри ичтимаи Б.-јә үстүнлүк вермишләр. В. И. Ленинин гејд етдији кими «...социалистләр бәрабәрликдән данышаркән, ...һеч дә ајры-ајры шәхсијјәтләрин чисмани вә мә'нәви бачарығынын бәрабәрлијини дејил, һәмишә ичтимаи бәрабәрлији, ичтимаи мөвге бәрабәрлијини нәзәрдә тутурлар» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 20, сәһ. 143). Лакин социализмдә мадди истеһсалын кифајәт етмәјән инкишаф сәвијјәсинин, зеһни әмәклә физики әмәк, шәһәрлә кәнд арасында фәргләрин мөвчуд олмасындан, әмәјин кәмијјәтә вә кејфијјәтә көрә бөлүнмәси принсипиндән вә с.-дән ирәли кәлән ичтимаи бәрабәрсизлијин галыглары һәләлик галмагдадыр.

Өлкәмиздә Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә чәмијјәтимизин «...бүтүн саһәләриндә бүтүн милләтләрин вә халгларын фактик бәрабәрлији тә'мин олунмуш, формача милли вә мәзмунча социалист мәдәнијјәти тәрәгги етмиш, милләтиндән асылы олмајараг әмәкчи инсанларын әсл гардашлығы, үмдә мәнафе вә мәгсәдләрин, марксизм-ленинизм идеолокијасынын үмумилији илә мөһкәм бирләшмиш гардашлыг бәргәрар олмушдур» (Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977, сәһ. 14). Там Б., чәмијјәтин там ичтимаи јекчинслији јалныз коммунизмдә олачагдыр. Лакин коммунизм Б.-и бүтүн инсанларын һәр һансы шәкилдә ејниләшдирилмәси демәк дејилдир, әксинә, һәр бир адама фәрди кејфијјәт вә зәвгүнә көрә өз габилијјәт вә тәләбатыны азад сурәтдә инкишаф етдирмәкдән өтрү һәдсиз имканлар ачыр.

Әд.: Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Б., 1964; јенә онун, Капитал, ч. 1, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, Б. 1967; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 53—54); Леонтьев Л. А., Проблема равенства в «Капитале» К. Маркса, М., 1960; Курылев А. К., Коммунизм и равенство, М., 1971.

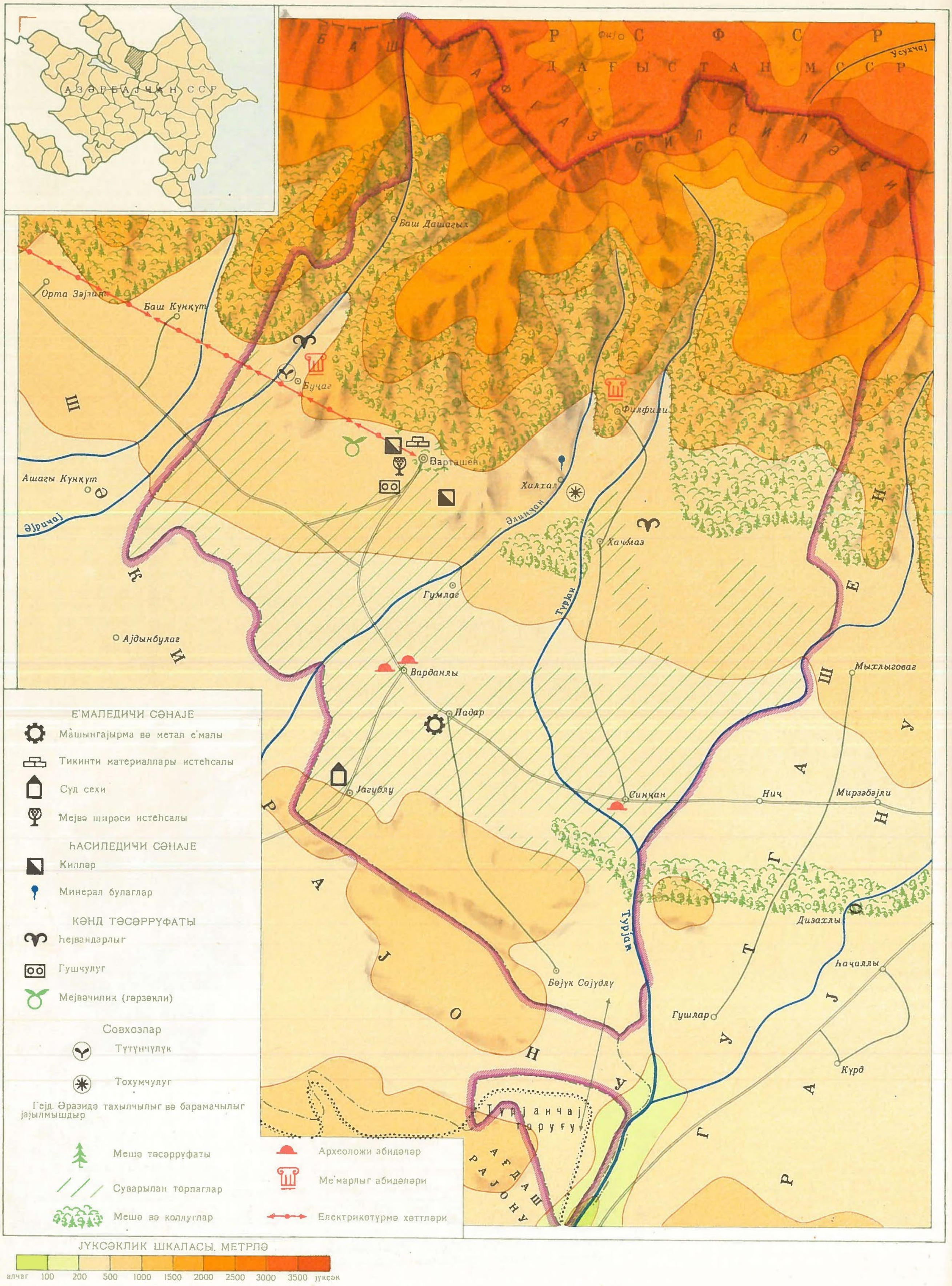
БӘРАБӘРЛИК—објектләрин бир-бири илә гаршылыглы әвәз едилә билмәси мүнасибәти. «=» илә ишарә едилир. $a=b$ формулу «a бәрабәрдир b» кими охунур. Мәнтиги вә ријази системләрдә, нәзәри вә ја тәтбиги мәсәләләрдә бә'зи објектләрин ејниләшдирилмәси зәрурәти Б. мүнасибәти шәклиндә өзүнү бүрузә верир. Бу бахымдан Б. нисбидир; тәдгиг олунан хассәләр вә мүнасибәтләр васитәсилә мүәјјән едилир. Б.-ә бу бахым Лејбнитсә мәхсусдур. M чохлугунда верилмиш R бинар (икили) мүнасибәти ашағыдакы аксиомлары өдәјирсә, бу мүнасибәт Б. мүнасибәти вә ја *предикаты* адланыр: $\forall a \in M$ олдугда aRa доғрудур (*рефлексивлик*); $\forall a, b \in M$ олдугда $aRb, bRc \Rightarrow aRc$ (*симметриклик*); $\forall a, b, c \in M$ олдугда $aRb, bRc \Rightarrow aRc$ (*транзитивлик*). M чохлуғу үнсүрләринин ихтијари P хассәси үчүн $\forall a, b$ M олдугда $aRb \Rightarrow (P(a) \Leftrightarrow P(b))$ олур. M чохлуғунда $f_1, \dots, f_n$ ин'икасларынын ихтијари F_1 вә F_2 суперпозисијалары үчүн $F_1=F_2$ ифадәсинә Б. формулу дејилир. Б. дәјишәнләрин ихтијари гијмәтләриндә өдәнилирсә, *ејнилик* адланыр. Ики Б. мәнтиги ејникүчлү предикатлары тә'јин едирсә, бу Б.-ләрә ејникүчлү Б.-ләр дејилир.

Әд.: Мендельсон Э., Введение в математическую логику, пер. с англ., М., 1976.

БӘРАБӘРСИЗЛИК (ријази)—әдәдләр вә ја кәмијјәтләрин бир-бириндән бөјүк вә ја кичиклијини көстәрән мүнасибәт. a әдәди b-дән бөјүкдүрсә $a>b$, кичикдирсә $a<b$ кими ишарә едилир. a әдәди b-дән кичик (бөјүк) дејилдирсә $a \geqslant b$ ($a \leqslant b$) јазылыр ($a \neq b$ јазылышы a әдәди b-јә бәрабәр дејил кими охунур). Б.-ин бә'зи хассәләри бәрабәрлијә дә аиддир. Мәс., Б.-ин һәр тәрәфинә ејни әдәди әлавә етдикдә Б. позулмаз; $a<b$ вә $b<c$ олса $a<c$ олар. Лакин бәрабәрлијә аид олмајан хассәләри дә вар. Мәс., Б.-ин һәр тәрәфини ејни бир мәнфи әдәдә вурсаг вә ја бөлсәк, онун ишарәси әксинә чеврилләр, онда, $4>3$-дән $-4<-3$ алыныр.

Һәгиги вә ја комплекс $a_1, a_2, \dots, a_n$ әдәдләри үчүн $|a_1+a_2+\dots+a_n| \leqslant |a_1|+|a_2|+\dots+|a_n|$. Һармоник, һәндәси,

ВАРТАШЕН РАЈОНУ

әдәди вә квадратик орта үчүн

$$n:\left(\frac{1}{a_1}+\frac{1}{a_2}+\cdots+\frac{1}{a_n}\right)\leqslant\sqrt[n]{a_1a_2\cdots a_n}\leqslant$$
$$\leqslant\frac{a_1+a_2+\cdots+a_n}{n}\leqslant\sqrt{(a_1^2+a_2^2+\cdots+a_n^2)/n}$$

доғрудур. Бурада $a_1, a_2, \ldots, a_n$ әдәдләри мүсбәтдир. $a_{i1}x_1+a_{i2}x_2+\cdots+a_{in}x_n\geqslant b_i$ системинин ($i=\overline{1,m}$) һәлләри n—өлчүлү $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$ фәзасында габарыг чохүзлүнү тәсвир едир. Демәли, хәтти Б.-ләр нәзәријјәсинин мәсәләси һәмин чохүзлүләрин хассәләрини өјрәнмәкдән ибарәтдир. Һәмин нәзәријјә П. Л. Чебышевин ән јахшы јахынлашма нәзәријјәси илә дә бағлыдыр (*Бессел бәрабәрсизлији, Бунјаковски бәрабәрсизлији, Коши бәрабәрсизлији, Һөлдер бәрабәрсизлији, Минковски бәрабәрсизлији*).

Ријазијјатын бүтүн саһәләри үчүн Б.-ин бөјүк әһәмијјәти вар. *Диофант јахынлашмалары* тамамилә, әдәдләрин аналитик нәзәријјәси исә гисмән Б.-ә әсасланыр. *Хәтти програмлашдырмада, изопериметрик мәсәләдә, габарыг чисим* вә диференсиал тәнликләрдә, функсијалар нәзәријјәсиндә Б.-ин бөјүк ролу вар. Еһтимал нәзәријјәсинин бир чох мәсәләси Б. васитәсилә ифадә олунур (бах *Чебышев бәрабәрсизлији*). Чәбрдә Б. аксиоматик әсасландырылыр.

БӘРАӘТ, бәраәт һөкмү — мүттәһимин она верилән иттиһамда тәгсирсиз олмасынын мәһкәмә тәрәфиндән танынмасы. Б. һөкмү чинајәт һадисәси мүәјјән едилмәдикдә, мүттәһимин әмәлиндә *чинајәт тәркиби* олмадыгда вә јахуд чинајәтин төрәдилмәсиндә мүттәһимин иштиракы сүбут едилмәдикдә чыхарылыр. Б. алан шәхс Б.-ин әсасындан асылы олмајараг мәһкум олунмамыш сајылыр. Б. заманы әмлакын мүсадирәсини тә'мин едән тәдбирләр, һабелә *гәтимкан тәдбири* ләғв едилир. Б. алан шәхс һөкм е'лан едилдикдән сонра дәрһал мәһкәмә залында һәбсдән азад едилир. Б. һөкмү *кассасија* гајдасында јалныз прокурорун *протести*, зәрәр чәкмиш вә ја Б. алмыш шәхсин шикајәти (сонунчу, Б. һөкмүнүн мотивләри вә әсасларындан шикајәт едә биләр) әсасында ләғв олуна биләр. Мүттәфиг респ. Али мәһкәмәси вә ССРИ Али Мәһкәмәсинин чыхардығы Б. һөкмүндән кассасија шикајәти вә протест вермәк олмаз. Нәзарәт гајдасында Б. һөкмүнә јенидән бахылмасына һөкм гүввәјә миндикдән сонра јалныз 1 ил әрзиндә јол верилир.

БӘРБӘР ДИЛИ — *бәрбәрләрин* дили. Сами-һами дилләринә дахилдир. Б.д.-ндә 9 млн. адам данышыр (1975). 300-дән чох шивәни бирләшдирән 5 диалект групу вар. Лакин бә'зи дилчиләр Б.д.-нин диалектләрини мүстәгил дил һесаб едирләр. Грамматик гурулушча әрәб дилинә јахындыр. Әрәб дили МӘР, Тунис, Ливија вә Мавританијада Б.д.-ни сыхышдырыб арадан чыхармагдадыр. Әлчәзаир вә Мәракешдә исә Б.д.-ндә ланышанларын сајы илбәил артыр.

Әд.: Завадовский Ю. Н., Берберский язык, М., 1967.

БӘРБӘРЛӘР — Шимали Африка өлкәләриндә (Мавританија, Мәракеш, Әлчәзаир, Тунис, Ливија, МӘР), һәмчинин Мәркәзи вә Гәрби Суданда (Никер, Мали, Јухары Волта вә с.) јашајан халглар групу. 9 млн. нәфәрдирләр (1975). Бәрбәр дилинин диалектләриндә данышырлар; әксәријјәти әрәб дилиндән дә истифадә едир. Б. мүхтәлиф тајфалардан (тамазигтләр, рифләр, туарегләр, гәбилләр вә б.) ибарәтдир. Б. Шимали Африканын ән гәдим сакинләриндәндирләр. Әрәбләр Шимали Африканы зәбт етдикдән (7—8 әсрләр) сонра тәсадүф олунан «бәрбәр» термини еһтимал ки, јун. bárbaros сөзүндән јаранмыш вә илк вахтлар әрәбләрдә «әрәб олмајан» мә'насында ишләдилмишдир. Сонралар Б. арасында әрәбләшмә просеси башланмыш вә ислам динини гәбул етмишләр. Мүасир Б., әсасән, әкинчилик, бағчылыг, јарымкөчәри малдарлыгла, шәһәрләрдә исә сәнәткарлыгла мәшғул олурлар. Б.-ин бир һиссәси (хүсусән Мәракеш вә Әлчәзаирдә) сәнаје саһәсиндә чалышыр. Дағлыг р-нларда Б. арасында патриархал гәбилә мүнасибәтләринә һәлә дә тәсадүф едилир.

Әд.: Народы Африки, Л., 1954; Андрианов Б. В., Население Африки, М., 1964.

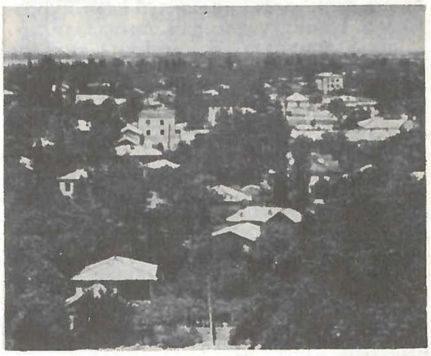
БӘРБӘРЛӘР ҮСЈАНЫ (740—742) — Шимали Африкада ән бөјүк антифеодал үсјанларындан бири. Әрәбләр Шимали Африканы ишғал етдикдән сонра бәрбәр тајфаларынын чоху ағыр веркиләрдән јаха гуртармаг үчүн ислам динини гәбул етдиләр. Лакин хәлифә Һишамын (724—743) вахтында бәрбәрләрә јенә дә ағыр веркиләр гојулду. Бәрбәр тајфалары 740 илдә Мајсаранын, сонра исә Халид ибн Һамидин башчылығы илә үсјан галдырды. Үсјанын идеоложи әсасыны *харичилик* тә'лими тәшкил едирди. Б.ү. Африканын узаг г.-индән Тәләмсанадәк әразини бүрүмүшдү. Үсјаны јатырмаг үчүн көндәрилән [741] һөкумәт гошунлары мәғлубијјәтә уғрады. 742 илдә Мисир валиси Һәнзәлә бин Сәфванын гошунлары чох чәтинликлә үсјаны јатыра билди. Б.ү. *Әмәвиләр* сүлаләсинин сүгутуну сүр'әтләндирди.

БӘРДАШТ — Раст, Шур, Секаһ-забул вә с. муғам дәсткаһларында мүгәддимә. Дәрамәддән сонра кәлән Б.-ын мелодијасы импровизасија әсасында гурулараг муғамын әсас интонасија вә тонуну верир. Мајәнин зилиндән бәмә енмә Б.-а хас чәһәтдир.

БӘРДӘ — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1939—48 илләрдә шәһәр типли гәс.). Бәрдә р-нунун мәркәзи. Јевлах—Ағдам д.ј.-нда ст. Бакыдан 319 *км* аралыдыр. Јевлах — Лачын — Нахчыван шосе јолу кәнарында, Тәртәр чајынын саһилиндә, Гарабағ дүзүнүн мәркәзи һиссәсиндәдир.

Б.-дә јағ-пендир комбинаты, памбыгтәмизләмә вә дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, тикиш ф-ки, мәишәт хидмәти комбинаты, 6 орта мәктәб, сәккизиллик мәктәб, интернат мәктәб, мусиги вә идман мәктәбләри, китабхана, мәдәнијјәт еви, кинотеатр, 4 хәстәхана (о чүмләдән ушаг хәстәханасы), дәри-зөһрәви вә вәрәм диспансерләри вар. Б.-дә 1977 илдә маје газ з-ду истифадәјә верилмишдир. Јерли сәнаје комбинаты тикилир (1977).

Б. Азәрб.-ын гәдим шәһәрләриндәндир. Гәдим шәһәрин харабалығы индики Бәрдә ш. јахынлығындадыр. Б.-дә кениш археоложи тәдгигатлар апарылмамышдыр. Лакин аз мигдарда да олса, тапылмыш археоложи материаллар, о чүмләдән Македонијалы Искәндәр, Селевкиләр, Аршакиләр вә Рома императору Август дөврүнә аид пуллар Б.-нин һәлә е.ә. еллин өлкәләри илә әлагәсини көстәрир. Археоложи газынтылар заманы чајдашы, чиј вә

Шәһәрин үмуми көрүнүшү.

бишмиш кәрпичдән јашајыш биналарынын бүнөврәси, ширли вә ширсиз кил мә'мулаты тапылмышдыр. Бунлар Б.-нин тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи олан гәдим јашајыш мәнтәгәсинин јериндә јарандығыны көстәрир. Әрәб тарихчиси Бәлазури (9 әср) Б.-нин Сасани һөкмдары I Губадын [488—531], Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвини (14 әср) исә Македонијалы Искәндәрин дөврүндә [е.ә. 336—23] салындығыны көстәрмишдир. Мовсес Каланкатлынын мә'луматына көрә, Б. албан (Гафгаз) һөкмдары II Ваченин дөврүндә Сасани һөкмдары Фирузун [459—84) көстәриши илә салынмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанында да Б.-дән данышылыр. Орта әср мүәллифләри Б.-нин Тәртәр чајынын Күрлә говушдуғу јердән тәгр. 20 *км* аралы олдуғуну көстәрмишләр.

Сасаниләр дөврүндә Б. чанишинлик мәркәзи иди. I Губадын дөврүндә, Б.-нин әтрафына дивар чәкилмиш, Иран гарнизону үчүн гала тикилмишди. Б. 5 әсрдән Албанијанын пајтахты иди. 552 илдә Албан килсәсинин мәркәзи дә Б. олду. Иран—Бизанс мүһарибәләри заманы Бизансын мүттәфиги олан хәзәрләр (628 илдә) Б.-ни тутдулар. 639 илдә исә Иран феодаллары Албанијаја сохулуб Б.-ни гарәт етдиләр. Лакин албан һөкмдары Чаваншир ишғалчылары өлкәдән чыхара билди. Хәлифә Османын дөврүндә [644—56] Азәрб.-а һүчум едән әрәб гошуну Б.-ни тутду. Әмәви хәлифәси Мүавијәнин дөврүндә [661—80] Б. бәрпа едилиб әтрафына һасар чәкилди. Мүһүм стратежи мәнтәгә олан Б.-дә әрәб гарнизону сахланырды. Һәмин дөврдә шәһәрдә тәгр. 100 минә јахын әһали јашајырды. 8 әсрдә Б.-дә пул кәсилирди. 748 илдә Бејләганда әрәб зүлмүнә гаршы башлајан үсјан Азәрб.-ын башга јерләринә дә јајылды. Үсјанчылар Б.-дәки әрәб гарнизонуну мәғлуб етдиләр.

Әмәвиләр дөврүндә [661—750] әрәбләр Арранын дахили ишләринә, демәк олар ки, гарышмајыб анчаг хәрач алмагла кифајәтләнирдиләр. *Аббасиләр* дөврүндә [750—1258] исә Б. јерли һөкмдарларын әлиндән алыныб (752 илдә) Арран вил.-нин пајтахтына чеврилди вә һәмин дөврдән шәһәр әрәбләрин там нәзарәтинә кечди. Б. 789 илдән үчүнчү әмирлијин мәркәзи иди. 9 әсрдә Бабәкин башчылыг етдији азадлыг һәрәкаты Б.-ни дә бүрүдү. 822

илдә Б. јахынлығындакы вурушмада хүррәмиләр әрәб гошунуну мәғлуб етдиләр. Әрәб сәркәрдәси Иса ибн Мәһәммәд гачды. 824 илдә Хилафәтин башга бир ордусуну мәғлуб едән хүррәмиләр Б.-ни дүшмәндән тәмизләдиләр.

8—9 әсрләрдә Б. мүһүм тичарәт вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. Хилафәтин пајтахты Бағдад ш.-ни Азәрб.-ла бирләшдирән тичарәт јоллары һәм дә Б.-дән кечирди. Буна көрә дә Азәрб.-ын шм.-ында шәһәрләрарасы мәсафәләр Б. шәһәриндән һесабланырды. Б.-дән башга јерләрә чохлу ипәк апарылырды. «Күрд гапысы» адланан Б. дарвазасы јахынлығында мәшһур «әл-Күркиј» базары јерләширди. Б. базарына мүхтәлиф өлкәләрдән тачирләр кәлирди. Әрәб мүәллифләриндән Мүгәддәси Б.-ни «өлкәнин Бағдады», Ибн Һавгәл исә «Арранын анасы» адландырмышдыр.

Хилафәтин зәифләмәси илә әлагәдар Азәрб.-да да мүстәгил дөвләтләр јаранды.

Б. 10 әсрин 90-чы илләринә гәдәр *Салариләр* дөвләтинә дахил иди. 944 илдә руслар гајыгларла Күр чајы илә јухары үзәрәк Мүбарәки к.-ндән Б.-јә һүчум едиб шәһәрә дахил олдулар. Таун хәстәлији баш вердијиндән онлар алты ајдан сонра Б.-ни тәрк етдиләр. 993 илдә Шәддадиләр сүлаләсиндән олан Фәзлун [985—1030] Б.-ни Салариләрдән алды. Б. 11 әсрдә Сәлчугиләрин, 12 әсрин 2-чи јарысындан исә Елдәкәзләрин һакимијјәтиндә иди. Монголларын Азәрб.-а һүчуму заманы Б. дағыдылды. *Елханиләр* дөврүндә шәһәр бәрпа олунду. Рәшидәддинин мә'луматына көрә, 14 әсрин әввәлләриндә Б.-дә сәнәткарлыг, тичарәт, мәдәнијјәт кетдикчә дирчәлирди. Тејмурун Азәрб.-а һүчуму заманы Б. јенидән дағыдылды. Сонралар шәһәрин игтисадијјаты бир гәдәр дирчәлди; 15 әсрдә Б.-дә пул да кәсилирди. Лакин Б. артыг кечмиш әһәмијјәтини бәрпа едә билмәди. Б. Надир шаһын дөврүндә бир даһа дағыдылды вә кичик јашајыш мәнтәгәсинә чеврилди. Ханлыглар дөврүндә Б. Гарабағ ханлығына дахил иди.

Б. көзәл тәбиәтли, бағлы-бағчалы шәһәр иди. Низами Кәнчәви «Искәндәрнамә» поемасында Б.-нин көзәллијини тәрәннүм етмишдир.

20 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-ын дикәр јерләриндә олдуғу кими Гарабағда, о чүмләдән Б.-дә дә ингилаби мүбаризә күчләнди. 1920 ил мајын 8-дә Б.-дә Совет һакимијјәти гурулду. Совет һакимијјәти илләриндә Б. Азәрб. ССР-ин абад шәһәрләриндән биринә чеврилмишдир.

Б. ш.-ндә Тәртәр чајы үзәриндәки көрпүнүн (7—9 әсрләр) галыглары, *Бәрдә түрбәси* (1322), *Ахсаданбаба түрбәси* (14 әср), гала (?), Ибраһим мәсчиди (18 әср) вә с. ме'марлыг абидәләри вар.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Шәрифли М. Х., Азәрбајчан IX—XII әсрләрдә, Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунун Әсәрләри, ч. 12, Б., 1957; Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Буниятов З. М.; Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Ашурбейли С. Б., Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана, Труды Музея истории Азербайджана, т. 2, Б., 1957.

БӘРДӘ ДӘФИНӘЛӘРИ — Бәрдә р-ну әразисиндә (1924, 1925, 1929 вә 1940 илләрдә) тапылмыш мүхтәлиф дөврләрә аид күмүш вә мис сиккә дәфинәләри. Елдәкәз һөкмдарларына аид (12—13 әсрләр) мис сиккәләринин үмуми чәкиси 50 *кг*-а јахын олмушдур. Б.д.-ндә Македонијалы Искәндәрин, Селевки һөкмдарларындан IV Антиохун, V Антиохун, I Деметринин, VII Антиохун тетрадрахмалары, Парфија һөкмдары IV Фраатын драхмасы, Рома императору Августун денарисн, Сасани һөкмдары II Хосровун дирһәмләри вардыр. Б.д. ичәрисиндә Бәрдә ш.-ндә Салари һөкмдарларындан (10 әср) Вәһсудан ибн Мәһәммәд вә Исмајыл ибн Вәһсуданын адындан кәсилмиш күмүш дирһәмләрә дә тәсадүф едилир. Б.д. Бәрдәнин игтисади, сијаси тарихини өјрәнмәк үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Б.д. сиккәләринин бир һиссәси Азәрбајчан Тарихи Музејиндә сахланылыр.

Әд.: Пахомов Е. А., Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа, в. 2, Труды института истории языка и литературы, т. 2/41, Б., 1938; јенә онун, Бардинский клад 1940 г, Изв. Аз.ФАН ССР, 1943, № 8.

БӘРДӘ ЈАСАГЛЫҒЫ — Азәрб.ССР-дә дөвләт јасаглығы. Бәрдә вә Ағдаш р-нлары әразисиндә, Күр чајынын һәр ики саһилиндәдир. Саһ. 7,5 мин *һа*. 1966 илдә тәшкил едилмишдир. Чөлдонузу, гырговул вә с. горунур. Әразисиндә Дөвләт дамазлыг гырговул вә турачјетишдирмә мәнтәгәси вар.

БӘРДӘ РАЈОНУ — Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Күр-Араз овалығынын шм.-г. һисссәсиндәдир. Саһ. 957 *км²*. Әһ. 81 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 1 шәһәр, 107 кәнд вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Бәрдә ш.-дир.

Тәбиәт. Б.р.-нун әразиси *Гарабағ дүзүнүн* мәркәзи һиссәсиндәдир. Сәтһи азмејлли вә далғалы дүзәнликдән ибарәтдир (һүнд. 200 *м*-ә гәдәр); Антропокен системинин чөкүнтүләри илә өртүлүдүр. Кил, чынгыл вә гум јатаглары вар. Иглими мүлајим исти вә гуру субтропикдир. Гышы гураг кечир. Орта ајлыг темп-р јанварда 1,2—1,8°С, ијулда 25,6—26,5°С-дир. Иллик јағынты 250—350 *мм*. Р-нун әразисиндән Тәртәр вә Хачын чајлары, ш. сәрһәди боју исә Күр чајы ахыр. Сувармада вә су тәчһизатында Јухары Гарабағ каналындан, Тәртәрчај су анбарындан, һәмчинин артезиан суларындан кениш истифадә олунур. Әсасән, боз вә бозчәмән торпаглары јајылмышдыр. Р-нун әразисиндәки шоракәт торпагларын мелиорасијасында Мил-Гарабағ коллекторунун бөјүк әһәмијјәти вар. Тәбии битки өртүјү, әсасән, гуру чөл вә јарымсәһра типлидир. Күр чајы саһилиндә сејрәк тугај мешәләри вар. Мешәләрин үмуми саһ. 7,3 мин *һа*-дыр (1975). Һејванлары: түлкү, чанавар, чөлдонузу, боз довшан, сүләјсин вә с., гушлардан турач, гырговул, газ, өрдәк вә с. Р-нда дөвләт јасаглығы (*Бәрдә јасаглығы*) тәшкил олунмушдур.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 84,6 нәфәрдир (1976, 1 јанвар). Кәнд әһалиси 71,6%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Бәрдә ш., Кәтәлпараг, Отузикиләр, Ханәрәб кәндләридир.

Тәсәррүфат. Б.р. инкишаф етмиш к.т. р-нудур. Әсас тәсәррүфат саһәси памбыгчылыгдыр. Игтисадијјатында һејвандарлыг, тахылчылыг, һәмчинин барамачылыг мүһүм јер тутур.

Р-нда 21 к-з, 1 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 74,9 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 35,7 мин *һа*-ы шум јери, 1,9 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 1,9 мин *һа*-ы динчә гојулмуш торпаглар, 0,8 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 34,6 мин *һа*-ы отлагдардыр. 35,5 мин *һа* әкин саһәсинин 33%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (әсасән, буғда), 45%-индә техники биткиләр (памбыг), 1%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри, 21%-индә исә јем биткиләри екилир (1975). Үзүмчүлүк јени јарадылмагда олан тәсәррүфат саһәсидир. Һејвандарлыг (о чүмләдән гушчулуг) инкишаф етдирилир. Р-нда чинс малгара јетишдирмәк үчүн һејвандарлыг

Бәрдә рајону. 1. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Мешә Тәсәррүфаты вә Агромешәмелиорасија Институту. 2. «Москва» колхозунун памбыг тарласы. 3. Дәмир-бетон ме'мулаты заводу. 4. Бәрдә тикиш фабрикинин сехи.

комплекси вә к-злararасы көкәлтмә бирлиһи јарадылыр. Р-нун с-з вә к-зларында 17,8 мин гарамал (4,3 мини инәк вә чамыш), 60,4 мин давар вар (1975). Дөвләтә 1976 илдә 56 мин *т* памбыг сатылмышдыр (респ.-да истеһсал олунан памбығын 11%-и). Б.р.-нунда јүнкүл, јејинти вә дикәр сәнаје мәһсуллары истеһсал едән мүәссисәләр јарадылмышдыр. Јағ-пендир комбинаты, памбыгтәмизләмә, маје газ вә дәмир-бетон мә'мулатлары з-длары, тикиш ф-ки, електрик шәбәкәси, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, мәишәт хидмәти комбинаты вә с. мүәссисәләр вар. Јерли сәнаје комбинаты тикилир (1977). Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр.

Р-нун әразисиндән Јевлах—Ағдам д.ј., Јевлах—Лачын—Нахчыван, Јевлах—Ағчабәди вә с. шосе јоллары кечир. Р-на газ кәмәри чәкилмишдир (Гарадағ—Ағстафа—Тбилиси—Јереван магистрал газ кәмәриндән).

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. 17 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 816 ушаг тәрбијә алыр (1976, 1 јанвар). 70 үмумтәһсил мәктәбиндә (34 орта, 24 сәккизиллик, 12 ибтидаи) 25 135 шакирд охујур (1976/77). Р-нда 2 мәктәбдәнкәнар мүәссисә, 53 китабхана, 43 клуб, 17 киногурғу вар (1976, 1 јанвар). Азәрб. Елми-Тәдгигат Мешә Тәсәррүфаты вә Агромешәмелиорасија Ин-ту, Тәчрүбә-мелиорасија стансијасы Б. р.-нундадыр.

Б. р.-нунда *Ахсаданбаба түрбәси*, *Бәрдә түрбәси*, Күлоғлулар к.-ндә 18 әсрә аид сәккизкушәли түрбә вә с. ме'марлыг абидәләри вар.

АКП Бәрдә Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Коммунизм јолу» гәзети Бәрдәдә нәшр олунур. Илк нөмрәси 1932 илин јанварында «Гызыл Бәрдә» ады илә чыхмышдыр. 1964 илдән јерли радио верилишләри һәфтәдә үч дәфә апарылыр. Б. р.-нунда телевизија верилишләринә бахырлар.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Б. р-нунда 685 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 84,6 чарпајы) 15 хәстәхана мүәссисәси, 18 фелдшер-мама мәнтәгәси, 2 диспансер (дәри-зөһрәви вә вәрәм диспансери), санитар-епидемиоложи ст., 102 һәким, о чүмләдән бир нечә диш һәкими, 424 орта тибб ишчиси, вәрәм санаторијасы вар.

БӘРДӘ ТҮРБӘСИ—Азәрб.ССР Бәрдә ш.-ндә тарихи ме'марлыг абидәси. 1322 илдә ме'мар *Әһмәд ибн Әјјуб әл-Һафиз Нахчывани* тикмишдир. Б.т. дөврүнүн көркәмли шәхсијјәтләринин хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн тикилән бүрчвары түрбәләр групуна дахилдир. Һүнд. 12,5 *м* олан Б.т. силиндрик көвдәдән вә конусшәкилли күнбәздән ибарәтдир. Абидәнин отурачағы дашдан һөрүлмүш күрсүлүк формасындадыр. Б.т.-нин чохрәнкли кәсмә мозаикадан гурашдырылыб, зәнкин орнаментлә бәзәдилмиш ики баштағы онун садә вә ајдын композисијасыны долғунлашдырыр. Абидәнин бүтүн сәтһи, үзәринә фирузәји кашы чәкилмиш кәрпичлә нахышланмышдыр. Бу чүр орижинал һөркүнүн кәрпич нахышларында «аллаһ» сөзү мүтәнасиб сурәтдә тәкрарланыр. Б.т. бүрчвары Азәрб. түрбәләри үчүн характерик олан јералты вә јерүстү һиссәләрә бөлүнүр. Јералты һиссә түрбәнин дәфн үчүн ајрылмыш сәрдабәсы, јерүстү һиссә исә хатирә абидәси олуб, монументал характер дашыјыр. Абидәнин мүвафиг китабәси учулуб дағылдығындан Б.т.-нин кимин шәрәфинә тикилдији мә'лум дејил. Лакин онун Елханиләр сүлаләсиндән бир нәфәр үчүн тикилдији еһтимал едилир.

Әд.: Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А., История архитектуры Азербайджана, М., 1963.

БӘРДӘИ Гази Мәһиәддин (?, Бәрдә — ?)— 14 әсрин орталарында јашамыш Азәрб. сијаси хадими, феодал. Азәрб.-да һакимијјәт сүрән Чобани Әшрәфин зүлмүндән Гызыл Орда ханлығынын пајтахты Сарај ш.-нә көчән Б. Гызыл Орда ханы Чаны бәји Әшрәфә гаршы мүбаризәјә тәһрик етди. Азәрб.-ы ишғал етмәјә хүсуси марағы олан Чаны бәј 1356/57 илдә күчлү гошунла Азәрб.-а дахил олду. Ширваншаһ Кавус да өз гошуну илә Чаны бәјә гошулду. Һеч бир мүгавимәтә раст кәлмәјән Чаны бәј Тәбризә дахил олду. Чаны бәјә тәслим олан Әшрәф Б.-нин вә Кавусун тә'киди илә е'дам едилди. Б.-нин Чобаниләрә гаршы мүбаризәси дөврү үчүн мүтәрәгги һадисә олуб, отураг әһалинин әһвали-руһијјәсини екс етдирирди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Пиријев В. З., Азәрбајчан халгынын Чобаниләрә гаршы азадлыг мүбаризәси тарихиндән, Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри, 1971, ч. 27, № 4; Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

БӘРДӘИ Мәһәммәд ибн Абдулла (Әбу Бәкр) (?, Бәрдә—ө. 961)—Азәрб. мүтәфәккири, һүгугшүнас. Бәрдә вә Бағдадда јашамышдыр. 961 илдә Б. илә көрүшән әрәб алими Ибн ән-Нәдим јазмышдыр ки, Б. *мө'тәзилә* фәлсәфи чәрәјанынын нүмајәндәси, *харичилик* һәрәкатынын үзвү иди. Б. мүсәлман һүгугундан бәһс едән «Мүхалифәтчиләрә чаваб», «Мүсәлман һүгугунун әсасларына даир мәчәллә», «Имамәтә даир китаб» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Б.-нин әсәрләри һәләлик тапылмаса да (мө'тәзилә вә харичилик тәрәфдарлары тә'гиб олундуғундан Б. әсәрләрини кизли јајырды), онларда мүтәрәгги чәһәтләр вә демократик фикирләр олдуғу еһтимал едилир.

Әд.: Мәммәдов З. Ч., VII—X әср Азәрбајчан фәлсәфи вә ичтимаи фикир тарихинә даир мә'лумат. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри, 1969, № 4.

БӘРДИЧ, Бәрдуч, Бәрзәнч— Азәрб.-да орта әср шәһәри. Күр чајы саһилиндә Бәрдә—Дәрбәнд (Баб әл-Әбваб) карван јолу үстүндә мүһүм тичарәт мәнтәгәси олмушдур. Б. һаггында 9—10 әср әрәб сәјјаһларындан Ибн Хордадбеһ, әл-Истәхри, Ибн Һавгәл, әл-Мүгәддәси вә б. мә'лумат вермиш вә гәдим Бәрдә илә Б. арасындакы мәсафәни 14—18 *фәрсәх* көстәрмишләр. Күр чајынын сағ саһилиндә јерләшән Б.-дә Шамахыја кедән карван јолуна чыхмаг үчүн бәрә јолу вар иди. Тәдгигатчыларын фикринчә (В. Ф. Минорски вә б.), Б. Күр чајынын сағ саһилиндә, индики Зәрдаб р-нундакы Көрпүкәнд к. јахынлығында (Бәрдәдән тәгр. 34 *км* ш.-дә) јерләширди.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Бунијатов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; [Minorsky V. F.], Hudūd al-'alam, «The Regions of the World», A Persian geography 372 AH—982 A. D. Translated and explaned by V. Minorsky, London, 1937.

БӘРӘ—чај, көл, дәниз вә дикәр су манеәсинин бир саһилиндән о бири саһилинә нәгл. васитәләри (автомобил, д.ј. вагонлары), сәрнишин вә јүк дашыјан гурғу вә ја кәми. Моторсуз вә моторлу Б. нөвләри вар. Моторсуз Б., адәтән, чајларда учлары саһилләрә бәркидилмиш тросла, јахуд једәк кәмиси илә һәрәкәтә кәтирилир. *Гајыг*, *сал*, *барж* вә ја онларын үмуми јүк платформалы групуна да моторсуз Б. демәк олар. Адамлары енсиз су манеәләриндән кечирмәк үчүн чох вахт 10—100 адамлыг сәрнишин кәмиләриндән истифадә едилир. Д.ј. вагонларыны вә автомобилләри бир нечә көјәртәли хүсуси моторлу Б. илә дашыјырлар. Мәс., Хәзәр (Бакы—Красноводск) вә Јапон (Ванино—Холмск) дәнизләриндә, Франса илә Инкилтәрә, Данимарка илә Исвеч арасында д.ј. Б.-ләри ишләјир.

1962 илдә «Совет Азәрбајчаны» кәми-бәрәсинин истифадәјә верилмәси илә Хәзәр дәнизиндә *Бакы—Красноводск бәрә јолу* ачылмышдыр. Әсас гурғулары Хәзәр Дәниз Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-ту тәрәфиндән лајиһәләнмиш бу Б. кечидиндә габарити вә јүккөтүрмә габилијјәти мүхтәлиф олан бир нечә кәми-бәрә ишләјир. Онларын һәр бириндә бир нечә вагонлуг релс јолу вар. Кәми-бәрә 300-дән артыг сәрнишин дә көтүрүр. Б. кечидиндән истифадә нәтичәсиндә портларда јүквурма-јүкбошалтма әмәлијјатлары хејли азалмышдыр.

Һәрби ишдә су манеәләрини кечмәк үчүн јүккөтүрмә габилијјәти 5—70 *т* олан Б.-ләрдән истифадә олунур.

Әд.: Иванченко И. А., Платонов Е. В., Железнодорожные паромные переправы, М., 1943.

БӘРӘ—1) ов көзләнән јер, пусгу, марыг; 2) чыхачаг јер, јол, аралыг; 3) бағ вә бостанларын арасындакы чығыр, ара, сәрһәд, мәрз; 4) экинләри сувармаг үчүн дүзәлдилән кичик арх; 5) сағым заманы гојунларын сахландығы чәпәрләнмиш саһәдәки чыхачаг.

БӘРЗӘНД — Азәрб.-да гәдим шәһәр. Әрдәбилдән тәгр. 85 *км* шм.-да иди. Әрәб мәнбәләринә көрә, Муған вил.-ндә олмушдур. Б.-дә тохучулуг, сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди. Хилафәт дөврүндә маһал мәркәзи олмушдур. Б.-ин мүһүм һәрби-стратежи әһәмијјәти вар иди. *Бабәк һәрәкаты* дөврүндә әрәб гошунларынын команданы *Афшинин* гәраргаһы Б.-дә јерләширди (835 илдә). Бабәк әсир алындыгдан сонра Б.-ә кәтирилмишди. Б. еһтимал ки, монгол һүчумлары нәтичәсиндә дағылмыш, 14 әсрдә исә тамамилә тәнәззүл етмишдир. Б. һазырда Иран Азәрб.-ынын Әрдәбил әјаләтиндә кәнддир.

Әд.: Бунијатов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

БӘРЗӘХ (әр. برزخ)—әсасән, ики кениш саһәни бирләшдирән енсиз гуру золағы. Б. ики материки бир-бири илә (Сүвејш Б.-и, Панама Б.-и), ј-а-ны материклә (Перекоп Б.-и) бирләшдирир, јахуд ики су һөвзәсини бир-бириндән ајырыр (Карелија Б.-и).

БӘРЗИКӘР (фар. برزگر—экинчи сөзүндән)—орта әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да торпагсыз, јахуд азторпаглы ичарәдар

кәндли. Б. билаваситә феодалын торпағыны ичарәјә көтүрдүкдә алынан мәһсул 3 һиссәјә (дөвләт, торпаг саһиби вә ичарәдар арасында) бөлүнүрдү. Б.-ләр бә'зән феодалларын ичарәјә көтүрдүјү дөвләт торпагларында да ишләјирдиләр. Торпағын бечәрилмәси илә әлагәдар хәрчи феодал чәкирди. Бә'зи тәдгигатчыларын еһтималына көрә, феодал торпағын бечәрилмәси үчүн гојулан хәрчи көтүрдүкдән сонра мәһсулун үчдә бири Б.-ә, галаны исә дөвләтә вә ичарәдар феодала чатырды. Феодаллар тәрәфиндән истисмар едилән Б.-ләр сон дәрәчә ачынаҹаглы вәзијјәтдә идиләр. Орта әсрләрдә, хүсусилә 13—14 әсрләрдә Азәрб.-да чохлу Б. варды.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

БӘРК БУҒДА—бах *Буғда.*

БӘРК ӘРИНТИЛӘР — ади вә јүксәк темп-рда чох мөһкәм (алмаздан сонра), бәрк, механики јејилмәјә, һабелә туршу вә гәләвиләрин дағыдычы тә'сиринә гаршы давамлы метал материаллар. Б.ә. истеһсал үсулуна көрә, әсасән, ики група ајрылыр: төкмә Б.ә. вә метал-керамик Б.ә. Төкмә Б.ә.-ә стеллит, сормајт, релит вә с. дахилдир. Машын вә механизмләрин һазырланмасында, һабелә көһнәлмиш деталларын бәрпа едилмәсиндә Б.ә.-ин тәтбиги, онларын истифадә мүддәтини 2—4 (бә'зән 10—20) дәфә артырмаға имкан верир. Бу әринтиләр, башлыча олараг, чәтинәријән хром, волфрам карбидләри вә јапышдырычы кобалт, никел, дәмир тозлары гарышығындан алыныр. Стеллит вә сормајтларын кимјәви тәркиби чәдвәл 1-дә верилир.

Стеллитләрин бәрклији HRC үзрә 40—47 (әримә темп-ру 1260 — 1275°С), сормајтларынкы исә 71 — 78 (әримә темп-ру 1275—1300°С) арасында дәјишир. Мәфтилчәкмә таваларынын көзлүкләри вә газыма балталарынын, јүксәк темп-р шәраитиндә ишләјән штамп вә дөјмә чәкичләри дөјәчләринин ишләк һиссәләри төкмә Б. ә.-дән һазырланыр. Метал-керамик Б.ә. чәтинәријән метал карбидләри (волфрам-карбид, титан-карбид, тантал-карбид) тозунун јүксәк әзлүлүјә малик јапышдырычы кобалт тозу илә гарышығынын 1400—1500°С-дә биширилмәси јолу илә алыныр (кимјәви тәркиби вә характеристикасы чәдвәл 2-дә верилир). ССРИ-дә илк Б.ә. 1929 илдә волфрам-карбидлә (90%) кобалтдан (10%) алынмыш «победит» әринтиси олмушдур.

Метал-керамик Б.ә.-ин бәрклији (HRC үзрә) 86—91 арасында дәјишир. Кәскиләрин, механики јејилмәјә давамлы аләтләрин (мәс., јајма валларынын, штамп матрисаларынын, пуансонларын вә өлчү аләтләринин) ишләк һиссәләри метал-керамик Б.ә.-дән дүзәлдилир. Ишләк һиссәси метал-керамик Б.ә.-дән һазырланмыш кәскиләр тезкәсән полад кәскиләрә нисбәтән кәсмә сүр'әтини 5—10 дәфә артырмаға имкан верир.

Әд.: Гасымзадә Н. Һ. вә б., Металшүнаслыг вә термик е'мал, Б., 1960; Креймер Г. С., Прочность твердых сплавов, 2 изд., М., 1971; Туманов В. И., Свойства сплавов системы карбид вольфрама—карбид титана—карбид тантала—карбид ниобия—кобальт, М., 1973; Третьяков В. И., Спеченные твердые сплавы, М., 1976.

БӘРК МӘҺЛУЛ—кристал гәфәси ики вә ја даһа чох елементин атомларындан тәшкил олунмуш бирчинсли бәрк маддә. Елементләрин нисбәти дәјишдикдә дә Б.м. өз бирчинслијини итирмир. Маддә бу гурулуша әринмиш һалдан кечдијинә көрә Б.м. адландырылыр. Б.м. анлајышыны елмә 1890 илдә Ј. *Вант-Һофф* дахил етмишдир. Б.м.-лара һәм тәбии һалда, һәм дә сүн'и маддәләр арасында тез-тез тәсадүф едилир. Сүхур әмәлә кәтирән башлыча минералларын (чөл шпаты, мика, һорнбленд вә с.) тәркиби чох кениш даирәдә дәјиширсә дә, лакин һәмишә бирчинсли маддә олараг галыр. Садә кимјәви бирләшмәләрдән бир чоху, мәс., металларын һидрокен, карбон, азот вә оксикенлә бирләшмәләриндән ибарәт олан һидридләр, карбидләр, нитридләр, метал оксидләри Б.м.-лардыр.

Металларын Б.м.-ларынын хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вар, чүнки Б.м. әмәлә кәлдикдә металын пластиклији демәк олар ки, азалмадығы һалда, мөһкәмлији вә бәрклији хејли артыр. Саф металлардан фәргли олараг Б.м.-ларын хүсуси електрик мүгавимәти темп-рдан аз асылыдыр вә саф металларынкындан бөјүкдүр. Буна көрә өлчү чиһазларынын шунтларыны, електрик собаларынын вә плитәләринин гыздырычы елементләрини, һабелә бир сыра башга һиссәләри Б.м.-лардан һазырлајырлар. Б.м. бүтүн мүһүм техники әринтиләрин—конструксија поладларынын, пасланмајан вә туршуја давамлы поладларын, бүрүнч вә тунчун, чох мөһкәм алүминиум вә магнезиум әринтиләринин вә с. әсасыны тәшкил едир. Гејри-метал Б.м.-лара шүшәни мисал көстәрмәк олар.

Әд.: Креймер Г. С., Прочность твердых сплавов, 2 изд., М., 1971; Третьяков В. И., Спеченные твердые сплавы, М., 1976.

БӘРК ЧИСИМ—маддәнин агрегат һалларындан бири; нормал шәраитдә өз формасыны сахламасы (сүрүшмә модулуна маликдир) вә атомларынын мүәјјән таразлыг вәзијјәтләри әтрафында кичик амплитудлу рәгсләр етмәси илә характеризә олунур. Атомларын таразлыг вәзијјәтләринин фәзада пајланмасына көрә Б.ч. кристал вә аморф һалда ола биләр. Кристал һал атомларын фәзада низамла, аморф һал исә низамсыз пајланмасына ујғундур. Тәзјиг вә темп-рдан асылы олараг кристал Б.ч. мүхтәлиф һалларда олур. Бунлара кристал Б.ч.-ин фазалары вә ја кристал модификасијалары дејилир. Ејни чисмин мүхтәлиф модификасијаларда ола билмәси полиморфизм адланыр. Елементләрин мүхтәлиф модификасијаларда олмасына аллотропик модификасијалар дејилир (мәс., алмаз, графит вә с.). Бир кристал һалдан дикәринә кечмә нөгтәсиндә ја биринчи нөв фаза кечиди (кечид нөгтәсиндә истилик ајрылмасы вә һәчмин сычрајышла дәјишмәси), ја да икинчи нөв фаза кечиди (кечид нөгтәсиндә истилик тутумунун вә с. сычрајышла дәјишмәси) баш верир.

Б.ч.-дә атомлар вә ја молекуллар арасындакы рабитә гүввәләри, әсасән, електростатик тәбиәтлидир (зәиф магнит гаршылыглы тә'сири нәзәрә алынмаза). Кристал Б.ч.-ләри рабитә нөвләринә көрә, адәтән, 5 јерә бөлүрләр: 1) мүсбәт вә мәнфи ионлардан тәшкил олунмуш кристаллар (мәс., NaCl); ашағы темп-рларда зәиф електрик кечиричилијинә, јүксәк темп-рларда исә јахшы ион кечиричилијинә — инфрагырмызы шүалары кәскин удмаг хассәсинә маликдир; 2) ковалент рабитәли кристаллар (мәс., алмаз); бу крис-

Чәдвәл 1

Әринтинин маркасы	Кимјәви тәркиби, %-лә							
	C	Cr	Co	W	Ni	Si	Fe	Mn
Стеллит В2К	1,8–2,5	27—33	47—53	13–17	<2	1–2	<2	<1
Стеллит В3К	1,0–1,5	27—33	58—62	4–6	<2	1,5–2,5	<2	—
Сормајт № 1	2,5–3,5	25—31	—	–	3,5	2,8–4,2	54–65	$<1,5$
Сормајт № 2	1,5–2,1	13—17	—	–	1,3–2,3	1,5–2,2	74–81	$<1,0$

Чәдвәл 2

Әринти групплары	Кимјәви тәркиби, %-лә					Бәрклик (HRA), ән азы
	әринтиләрин маркасы	волфрам-карбид	титан-карбид	тантал-карбид	кобалт	
Волфрамлы	ВК2	98	—	—	2	90,0
	ВК3	97	—	—	3	89,5
	ВК6	94	—	—	6	88,5
	ВК8	92	—	—	8	87,5
	ВК20	80	—	—	20	85,0
	ВК30	70	—	—	30	82,5
Титан-волфрамлы	Т5К10	85	5	—	10	88,5
	Т15К6	79	15	—	6	90,0
	Т30К4	66	30	—	4	91,0
Титан—тантал-волфрамлы	ТТ7К12	81	4	3	12	87

Гејд: Чәдвәлдә К—кобалты, Т вә К—титан вә кобалт карбидләринин бирҝә гарышығыны, В—әринтидә волфрам карбидин олдуғуну көстәрир.

таллларда валент електронлары бүтүн гоншу атомлара аид олур вә електронларын ионлараарасы пајланма сыхлығы кәскин истигамәтләнмиш олур. Јүксәк бәрклик, саф нүмунәләрдә вә ашағы темп-рларда зәиф електрик кечиричилији бу кристаллар үчүн характерикдир; 3) метал кристаллар; сәрбәст електронлар ионлар арасында рабитә енержисинин јаранмасына сәбәб олур. Белә маддәләр јүксәк кечиричилијә малик олур; 4) молекулјар кристаллар; чохатомлу кимјәви бирләшмәләрә (мәс., CH_4 вә с.) аиддир. Онларда молекуллararасы рабитә Ван-дер-Ваалс гүввәләри васитәсилә јараныр. Бу кристалларын әримә темп-рлары алчаг, сыхылма габилијјәти исә јүксәк олур; 5) һидрокен рабитәли кристаллар (мәс., буз, HF вә с.); һидрокен рабитәси, әсасән, електромәнфилији, јә'ни атомун електронлары өзүнә чәзбетмә габилијјәти јүксәк олан елементләрин (флүор, оксикен, азот) һидрокенлә бирләшмәләриндә баш верир вә ковалент вә ион рабитәләриндән зәифдир. Рабитә нөвләринә көрә, Б.ч.-ләрин бу чүр тәснифаты тәгрибидир. Bi, As, Sb вә с. кими маддәләри бу нөвләрдән һәр һансы биринә аид етмәк чәтиндир. Үмумијјәтлә, бүтүн Б.ч.-ләрдә рабитә нөвләри мүхтәлиф нисбәтдәдир. Б.ч.-ин електрик, магнит, оптик вә бир сыра истилик хассәләри, әсасән, ону тәшкил едән атомларда валент електронларынын пајланмасындан асылыдыр. Б.ч.-ин атомларында валент електронларынын енержи спектри сәрбәст атомлардакындан кәскин фәрглидир. Б.ч.-дә атомларын гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә електронун сәрбәст атомдакы дискрет енержи сәвијјәләри енержи золагларына бөлүнүр. Бу золаглар гадаған олунмуш золагларла бир-бириндән ајрылыр. Золағы әмәлә кәтирән енержи сәвијјәләриндә електронлар *Паули принсипинә* көрә пајланыр. Ән ашағы золаг кечиричи (*E* енержиси шкаласына көрә), ән јухары долу золаг валент золағы адланыр. Б.ч.-ләрин енержи спектринин золаглы гурулушу метала (шәк. *а*), јарымкечиричијә вә диелектрикә (шәк. *б*) елми тә'риф вермәјә имкан јаратмышдыр. Гадаған олунмуш золағын ени истилик һәрәкәтинин орта енержиси гәдәр оланда маддә јарымкечиричи, ондан чох бөјүк оланда исә диелектрик адланыр. Металларда електронларла там долмамыш кечиричи золаг олур. Металларын јүксәк електрик кечиричилији бунунла изаһ едилир. Б.ч. техниканын мүхтәлиф саһәләриндә ишләдилир. Б.ч.-ләрин механики хассәләриндән тикинти вә конструксија ишләриндә, електрик, оптик, магнит хассәләриндән исә радио вә електротехникада кениш истифадә олунур. Јарымкечиричиләрдән һазырланмыш чиһазлар електрон лампаларыны әвәз едир. Ферромагнит ләвһәләр вә ифрат кечиричи мәфтилләр исә һесаблајан машынларын әсас елементләридир. Мүасир техникада Б.ч.-ләрин квант хассәләриндән дә кениш истифадә олунур (оптик квант кенераторларында вә с.-дә).

Азәрб.ССГ ЕА Физика Ин-тунда да Б.ч.-ләр физикасы саһәсиндә мүһүм тәдгигатлар апарылыр.

Әд.: Киттель Ч., Введение в физику твердого тела, М., 1963; Харисон У., Теория твердого тела, пер. с англ., М., 1973; Давыдов А. С., Теория твердого тела, М., 1976.

БӘРКӘ, Берке, Бәрка, Бәркај (1209—1266)—Гызыл Орда ханы [1255—66], *Чучинин* 3-чү оғлу, *Батунун* гардашы. Б.-нин дөврүндә Гызыл Орда әслиндә Монгол империјасынын табелијиндән чыхмышды. Б.-нин салдырдығы *Сарај Бәркә* ш. 14 әсрин 1-чи јарысындан Гызыл Орданын јени пајтахты олмушду. Б.-нин һакимијјәти заманы рус торпагларында, веркн јығмаг үчүн, сијаһыјаалма кечирилмиш (1257), *баскаклар* тә'јин олунмушду. 1258 илдә Б. Литваја һүчум тәшкил етмишди. Б.-нин дөврүндә Гызыл Ордада ислам дини јајылмаға башламышды.

Б. Азәрб.-ы Гызыл Ордаја бирләшдирмәк үчүн 1262 вә 1265 илләрдә Елханиләрлә мүһарибәләр апармышдыр (бу мәгсәдлә Б. Мисир султанлығы илә әлагә јаратмышды). Биринчи һүчум заманы Б.-нин ордусу Шамахы вә Дәрбәнд јахынлығында, Терек чајы саһилиндә Һулакү ханын гошунларына мәғлуб олмуш, сонра Терек саһилиндәки тәкрар вурушмада галиб кәләрәк Дәрбәнди тутмушду. Икинчи һүчум заманы Б.-нин сәркәрдәси Ногај Агсу чајы саһилиндәки вурушмада мәғлуб олду. Бундан сонра Б. бөјүк орду илә Күр чајы саһилинә кәлди, лакин Елхани һөкмдары Абага хан көрпүләри дағытдығындан чајы кечә билмәди. Чајы кечмәк үчүн Тифлисә доғру һәрәкәт едән Б. јолда хәстәләниб өлдү; чәназәси *Сарај Батуја* апарылды.

Әд.: Ализадә А. А., Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан, Изв. АН Азерб. ССР, 1946, № 5, 7; јенә онун, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю., Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950.

БӘРКИДИЧИ ДЕТАЛ — машын вә конструксија һиссәләрини тәрпәнмәз һалда бирләшдирмәк үчүн детал. Бунлара болт, винт, гајка, санчаг, шуруп, шајба, чиви, шплинт вә с. дахилдир. Б.д.-лар стандартлашдырылмышдыр вә метал мә'мулат истеһсал едән з-дларда мүтәрәгги методларла һазырланыр.

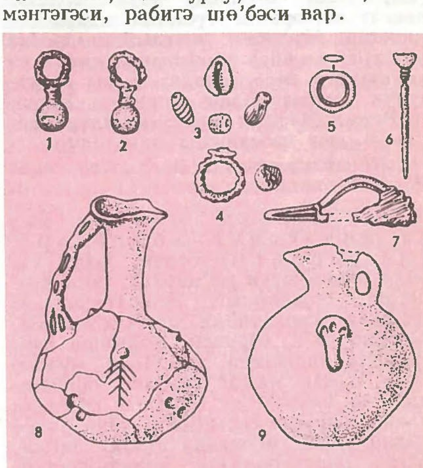
БӘРКИНАҒЗЫ — Азәрб.ССР Газах р-нунун Даш Салаһлы вә Әли Бајрамлы к.-ләри арасында е.ә. 2-чи минилликин 2-чи јарысына аид Тунч дөврү јашајыш јери. Бәркинағзы дәрәсинин ады илә адландырылмышдыр. Кәшфијјат газынтысы заманы үзәри гара боја илә нахышланмыш гырмызы кил габлар вә дәвәкөзү (обсидиан) дашындан бадамвары ох учлуглары тапылмышдыр. Б.-да јашајыш јери илә һәмдөвр олан бир курган да өјрәнилмишдир. Бүкүлү вәзијјәтдә басдырылмыш өлүнүн јанындан беш әдәд кил габ вә давар сүмүкләри тапылмышдыр. Б. вә онун јахынлығындакы чохлу курган ејни археоложи комплексә аид едилир.

БӘРКЛИК—материалы башга чисимлә сыхдыгда вә ја чыздыгда онун чисмә көстәрдији мүгавимәт. Б. өлчмә үсулундан, материалын мөһкәмлијиндән вә пластиклијиндән асылыдыр. Б. сыхма үсулу вә динамик үсул илә тә'јин олунур. Сыхма үсулунда Б., тә'сир гүввәсинин адәтән полад күрәчиклә бурахылан изин саһәсинә олан нисбәти кими тапылыр. Динамик үсулдан нисбәтән аз истифадә едилир; бурада Б. полад күрәчијин материалын сәтһинә дәјиб галхдығы һүндүрлүклә вә ја дајағы тәдгиг едилән материал олан рәггасын рәгсләринин сөнмә мүддәти илә өлчүлүр.

БӘРКЛИК ӘДӘДИ—материалларын, әсасән, металларын бәрклик дәрәчәсинин әдәди характеристикасы; мүхтәлиф сынаг принсипләринә ујғун шкалаларын ваһидләри илә көстәрилир. Бу шкалалардан ән мүһүмләри үчүн шәрти ишарәләр гәбул олунмушдур. Б.ә. бәрклијин өлчүлмәси илә мүәјјән едилир (бах *Бринелл методу*, *Виккерс методу*, *Роквелл методу*). Б.ә.-ндән истифадә едәрәк кәскиләрин кәсмә, металларын термики, механики вә тәзјиглә е'малолунма габилијјәти, мөһкәмлик һәдди, аләтләрин механики јејилмәјә мүгавимәти вә с. өјрәнилир.

БӘРКФАЗАЛЫ КИМЈӘВИ АНАЛИЗ—тәдгиг едиләчәк маддәнин вә реакентин нарын овунтуларыны гарышдырыб әздикдә рәнкин дәјишилмәсинә әсасланан кимјәви анализ үсулу. Бунун үчүн минералын нөвү әввәлчә харичи әламәтләринә (рәнки, парлаглығы, шәффафлығы вә с.) әсасән тәхмини мүәјјән едилир, сонра онда һәмин минерал үчүн даһа характерик сајылан кимјәви елементләрин олуб-олмамасы тә'јин едилир. Реаксија нәтичәсиндә алынан рәнкли мәһсуллар маддә һаггында мүәјјән фикир сөјләмәјә имкан верир. Мәс., диметилглиоксимлә чәһрајы-гырмызы рәнк әмәлә кәлмәси маддәдә никел олдуғуну көстәрир. Б.к.а.-дән чөл шәраитиндә минерал, филиз, күбрә вә с. маддәләрин вәсфи анализиндә, әринтиләрин, бә'зән дә дәрманларын тәркибини јохламаг үчүн, һабелә бир сыра башга мәгсәдлә истифадә едилир.

БӘРКҮШАД—Азәрб.ССР Учар р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-ш.-дә, Бәркүшад д.ј. ст.-ндан 10 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 4017 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

Бәркүшадда тапылмыш археоложи әшјалар: *1*, *2*—сырғалар; *3*—мунчуглар; *4*, *5*—үзүкләр; *6*, *7*—санчаглар; *8*, *9*—кил габлар.

Б.-да апарылмыш илк археоложи газынтылар бурада һәлә е.ә. јашајыш јерләри олдуғуну сүбут едир. Гаратәпә, Гызтәпә вә Адсызтәпәдә е.ә. 2 әсрә—ерамызын илк әсрләринә аид күп гәбирләр тапылмышдыр. Бу гәбирләр күпүн бөјүклүјүнә (һүнд. 2 *м*-әдәк), өлүнүн күпдә архасы үстә гојулмасына вә истигамәтинә көрә Азәрб. әразисиндәки дикәр күп гәбирләрдән фәргләнир. Б.-да тапылмыш ачыг гырмызы кил габлар, һәмчинин тунҹ, дәмир, күмүш вә с.-дән һазырланмыш бәзәк шејләри бурада е.ә. вә ерамызын башланғычында дулусчулуг вә сәнәткарлығын инкишафыны көстәрир.

Әд.: Голубкина Т. И., Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г., Изв. АН Азерб.ССР, 1959, № 1.

БӘРКҮШАД СИЛСИЛӘСИ— Ерм. ССР вә гисмән Азәрб.ССР-дә (Губадлы вә Зәнкилан р-нлары) дағ силсиләси. Зәнкәзур силсиләсинин ш. голу. Базарчај (Воротан) вә Охчу чајларынын суајырычысыдыр. Ән јүксәк зирвәси Арамазд д.-дыр (3399 *м*). Азәрб.ССР әразисиндә силсиләнин ҹ.-ш. давамы тәдриҹән алчалыр вә Ағојуг дүзүнә кечир. Бу һиссәдә ән јүксәк зирвәси Сүсән д.-дыр (1304 *м*). Б.с., әсасән, гранит вә гранодиорит интрузијалары олан Јура вә Табашир јашлы вулканокен-чөкмә, чөкмә сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамаҹлары мешәләр (палыд, вәләс), суајырычы һиссәси исә субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Карст мағаралары вар.

БӘРМӘКИЛӘР — иранлы вәзирләр аиләси. *Аббасиләр хилафәтинин* илк дөврләриндән *Һарун әр-Рәшидәдәк* һакимијјәти мүстәгил идарә етмишләр. Халид Бәрмәк (тәгр. 706/707—781/782) ағыллы мәсләһәтләри вә һәрби бачарығы илә фәргләнмишдир. Јәһја Бәрмәк (тәгр. 738—805) хәлифә Мәнсурун вахтында Азәрб.-а вали тә'јин олунмуш, Һарун әр-Рәшидин дөврүндә вәзирлијә кечирилмишдир. Фәзл Бәрмәк (тәгр. 765—?) атасы Јәһјадан сонра вәзирлик етмишдир. Бир мүддәт Азәрб.-да вали дә олмушдур. Һарун әр-Рәшидин ән севимли вәзири Ҹәфәр Бәрмәк (тәгр. 767—29.1.803) узун мүддәт дөвләт ишләрини мүстәгил идарә етмишдир. Ҹәфәрин заманында елм вә әдәбијјат хадимләринә кениш имкан вә имтијазлар верилмишди. Б.-ин нүфузунун артмасындан горхан Һарун әр-Рәшид Ҹәфәри өлдүртмүшдүр; дикәр Б. исә һәбсханада өлмүшдүр.

Әд.: Бартольд В. В., Соч., т. 6, М., 1968.

БӘРПА (мадди мәдәнијјәт вә инҹәсәнәт абидәләринин бәрпасы)—бәдии, јахуд тарихи әһәмијјәтли ме'марлыг тикилиләринин, бојакарлыг, һејкәлтәрашлыг, графика әсәрләринин, археоложи абидәләрин вә с. бәрпасы. Абидәнин һәртәрәфли тәдгигинә әсасланан мүасир елми Б.-дан мәгсәд сәрбәст дәјишикликләр вә әлавәјә јол вермәдән објектин илкин вәзијјәтә салынмасы үчүн бүтүн имканлардан истифадә етмәк, дағылмагда олан абидәни мөһкәмләндирмәк, һабелә абидәни тәһриф едә биләҹәк сонракы дағынтыларын гаршысыны габагчадан алмагдыр. Бә'зи һалларда мө'тәбәр мәнбәләр әсасында, абидәнин учмуш һиссәләри дә бәрпа олунур (хүсусән ме'марлыгда). В. И. Ленин мәдәни ирсә мүнасибәт мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт вермишдир; 1918 илдә В. И. Ленин тәрәфиндән «Республиканын абидәләри һаггында» декрет имзаланмышдыр. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра ССРИ-дә Б. ишләри кенишләнмишдир. Мүасир Б. тәҹрүбәсиндә јени физики-кимјәви лабораторија тәдгигат үсуллары (микрокимјәви тәһлил, ренткенографија, ултрабәнөвшәји шүалар) кениш тәтбиг едилир. Азәрб.ССР Мәдәнијјәт Назирлији нәздиндә елми Б. е'малатханасы вар. Е'малатхана индијәдәк бир чох абидәни (Бакыда чохлу карвансара, гала диварлары, Гыз галасы, көһнә базар, һамам вә с., Нахчыванда Јусиф ибн Күсејир вә Мөмүнә хатын түрбәләри, Кировабадда Ҹүмә мәсчиди, һамам) әсаслы бәрпа етмишдир. Сон илләрдә Азәрб.-да 310-дан артыг ме'марлыг абидәси ашкара чыхарылмыш, 35 ме'марлыг абидәси бәрпа вә консервасија едилмишдир. Республикада *Азәрбајҹан Тарихи вә Мәдәни Абидәләри Көнүллү Мүһафизә Ҹәмијјәти* фәалијјәт көстәрир. ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти 1976 илдә «Тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин мүһафизәси вә онлардан истифадә һаггында» ССРИ Ганунуну гәбул етмишдир.

Әд.: Кудрявцев Е. В., Техника реставрации картин, М., 1948; Михайловский Е. В., Реставрация памятников архитектуры. (Развитие теоретических концепций), М., 1971; Ополовников А. В., Реставрация памятников народного зодчества, М., 1974.

БӘРПА ҸӘРРАҺЛЫҒЫ, пластик ҹәрраһлыг реконструктик ҹәрраһлыг— оператив мүдахилә вә консерватив үсулларла органларын, һабелә тохумаларын форма вә функсијаларынын бәрпасы. Ҹәрраһлығын хүсуси шө'бәсидир. Б.ҹ.-нда пластик ҹәрраһлыг әмәлијјаты мүһүм јер тутур. Јаныг вә с. зәдәләнмә нәтиҹәсиндә дәридә, еләҹә дә сүмүкдә төрәјән гүсурлары арадан галдырмаг үчүн дәри вә сүмүк чалағы тәтбиг едилир, гида борусу даралдыгда бағырсаг илкәјиндән сүн'и гида борусу һазырланыр, дамарлар зәдәләндикдә, онларын мүәјјән һиссәси вә ја бүтүн дамар сүн'и дамар протези илә әвәз олунур вә с. *Ортопедија* вә реконструктив ҹәрраһлыг Б.ҹ.-нын тәркиб һиссәләридир. Бакыда Б.ҹ. мәсәләләри илә *Травматолокија вә Ортопедија Ин-ту* мәшғул олур.

БӘРХУДАР (Бәрхурдар) **БӘЈ ӘНИС** (?, Тәбриз — ?)— 16 әсрин 2-ҹи јарысы—17 әсрин әввәлләриндә јашамыш Азәрб.-ын мәшһур топтөкмә устасы. Бабасы Сәфәвиләр дөвләтиндә топтөкмә сәнәтинин әсасыны гојанлардан иди. Атасы Һејдәр бәј Әнис I Тәһмасибин [1524—76] сарајында нүфузлу шәхсләрдән олмушдур. Топтөкмә сәнәтини даһа да тәкмилләшдирән Б.б.Ә. әввәл Тәбриздә, сонра исә бүтүн Сәфәвиләр дөвләтиндә топтөкмә усталарына башчылыг етмишдир. Она «топчубашы» ләгәби вә вәзифәси верилмишди. 16 әсрин 80-ҹи илләриндә Османлы империјасынын Сәфәвиләр дөвләтинә һүҹуму заманы Б.б.Ә. 4 — 5 пуд ағырлығында мәрми атан топлар һазырламышды. 17 әсрин әввәлләриндә Сәфәви—Османлы мүһарибәләри дөврүндә Тәбриз, Ирәван, Кәнҹә вә с. шәһәрләрин мүһасирәсиндә истифадә едилән ири галадағыдан топлар Б.б.Ә.-ин башчылығы илә һазырланмышды.

Әд.: Рахмани А. А., «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Б., 1960; Гейдаров М. Х., Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в., Б., 1967.

БӘРҸАН — Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* шм.-ш.-дә, Виләш чајынын сол саһилиндән 7 *км* аралы, Буровар силсиләсинин јамаҹындадыр. Әһ. 510 (1976); һејвандарлыг, үзүмчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана вар.

БӘРШАДЛЫ Валеһ Әјјуб оғлу (д. 6. 7.1927, Бакы)—танк гошунлары кен.-мајору (1972). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. 1944 илдә Совет Ордусу сыраларына чағырылмышдыр. Б. Кијев һәрби мәктәбини битирдикдән сонра (1948) зиреһли танк вә механикләшдирилмиш гошунларда хидмәт етмишдир. 1956 илдә Б. Зиреһли Танк Гошунлары Һәрби Академијасынын командирлик факүлтәсини битирдикдән сонра ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә командир вәзифәләриндә чалышмышдыр. Б. 1969 илдә К. Ј. Ворошилов ад. ССРИ Силаһлы Гүввәләри Баш Гәраркаһынын Һәрби Академијасыны битирмишдир. Һазырда ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә хидмәт едир. 12 орден вә медалла тәлтиф олунмушдур.

БӘ'С (әр. بعث — дирчәлиш) — бах *Әрәб Дирчәлиш Сосиалист Партијасы*.

«БӘСИРӘТ» (بصيرت) — Бакыда Азәрб. дилиндә нәшр едилмиш һәфтәлик сијаси, ичтимаи, игтисади вә әдәби гәзет. Биринҹи нөмрәси 1914 ил 12 апрелдә, сонунҹу нөмрәси (281) исә 1920 ил 15 мајда чыхмышдыр (1918 ил март — сентјабрда нәшр олунмамышдыр). Идеја истигамәти тәрәддүдлү вә зиддијјәтли иди. «Б.» мүсават әксингилабы дөврүндә буржуа-милләтчи мәтбуат органы олмушдур. Сонралар Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулмасыны алгышламыш, В. И. Ленинин Совет Азәрбајҹаны зәһмәткешләринә тәбрикини дәрҹ етмишди (8.5.1920). «Б.»-дә Н. Нәриманов, М. С. Ордубади, М. Ҹ. Пишәвәри, М. Һади, А. Сәһһәт вә б. әмәкдашлыг етмишләр.

«БӘСИРӘТ ҮЛ-ӘТФАЛ» (әр. بصيرة —көзүачыглыг + الاطفال — ушаглар)— дәрслик. Мүәллифи Рәшид бәј *Әфәндијевдир*. 1901 илдә Бакыда нәшр едилмишдир. *Гори семинаријасынын* Азәрб. шө'бәсинин шакирдләри үчүн јазылмышды; лакин ибтидаи мәктәбләрдә дә истифадә олунурду. Дәрслик үч һиссәдән ибарәтдир. Биринҹи һиссәјә кичик оху мәтнләри, мәнзум парчалар, үслубијјат материаллары салынмышдыр. Дәрслијин орфографијадан бәһс едән икинҹи һиссәсиндә әрәб әлифбасынын јазыда төрәтдији чәтинликләрдән дә данышылыр. Үчүнҹү һиссәдә исә нәзм, нәср, әруз вәзни, әдәби терминләр һаггында мә'лумат, һәмчинин мәктуб нүмунәләри верилмишдир.

БӘСИРЗАДӘ Софја Бәсир гызы (д. 28.3.1918, Бакы)—Азәрб. совет актрисасы. Азәрб.ССР халг артисти (1974). 1939 илдә Бакы Театр Техникумуну битирмишдир. 1938 илдән М. Әзизбәјов ад. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында ишләјир. Әсас роллары: Ҹаваһир («Накам гыз», А. Ширванзадә), Мәрјәм, Амалија («Фәрһад вә Ширин», «Инсан», С. Вурғун), Ниһал («Гәрибә адам», Н. Һикмәт), Наталја («Васса Железнова», М. Горки), Сәадәт, Ҝөвһәр («Унуда билмирәм», «Мәһв олмуш күндәликләр», И. Әфәндијев), диләнчи гадын («Кремл сааты», Н. Погодин) вә с. Кинофилмләрә дә чәкилмишдир: «Јени һоризонт», «Бизим Ҹәбиш мүәллим», «Шәрикли чөрәк» вә с. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

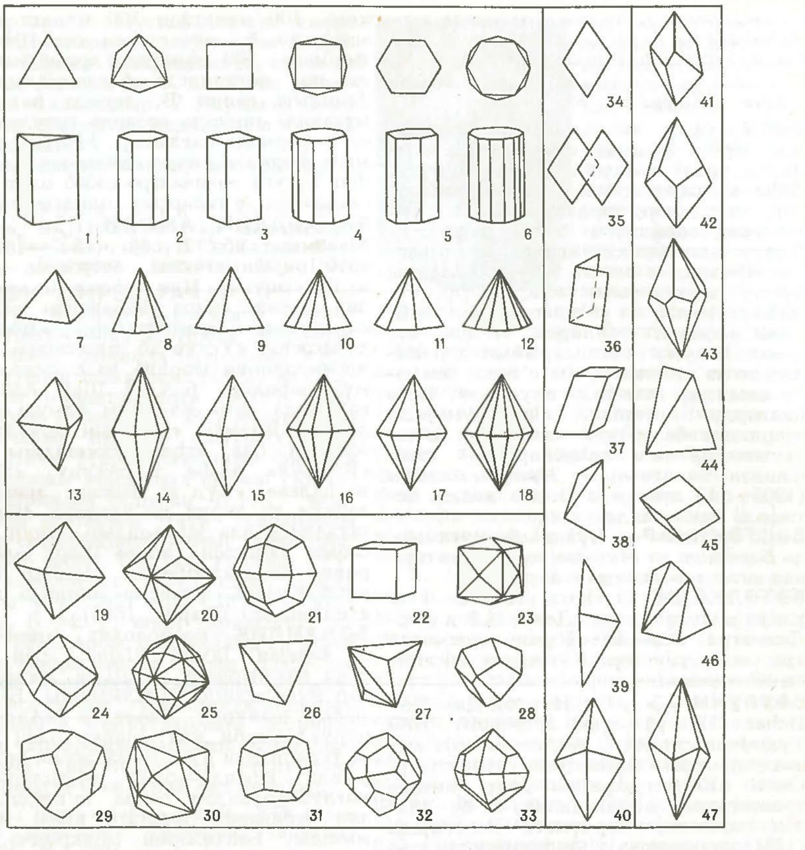

БӘСИРИ (?—1535)— Азәрб. шаири. Өмрүнүн чох һиссәсини Түркијәдә кечирмишдир. Диваны олдуғу күман едилир. Гәзәлләриндә суфилик фикирләринә тәсадүф едилсә дә, Б., әсасән, лирик шаирдир. Бә'зи тәзкирәчиләр (Ләтифи вә б.) онун тәнгиди ше'р вә ләтифәләр дә јаздығыны гејд едирләр. Б. јарадычылығы түрк әдәбијјатына тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Арасл ы Һ., Бөјүк Азәрбајҹан шаири Фүзули, Б., 1958, сәһ. 51—52.

БӘСИТ МАДДӘ—јалныз бир кимјәви елементин атомларындан ибарәт бирҹинсли маддә. Елементин аллотроп формалары да (мәс., карбонун аллотроп формалары олан алмаз, графит, көмүр) Б.м.-ләрдир. Һазырда 106 кимјәви елемент мә'лумдур, Б.м.-ләр исә 400-дән артыгдыр. Б.м.-ләр мүвафиг кимјәви елементин ады илә, аллотроп формалы Б.м.-ләр исә ја фәрди адла (мәс., ағ фосфор, гырмызы фосфор, гара фосфор), ја да кимјәви адына бир јунан һәрфи әлавә етмәклә (мәс., α-Fe, γ-Fe, β-Sn, α-Sn) адландырылыр.

БӘСИТ ФОРМА (кристаллографијада)—верилмиш бир үздән симметрија елементләри васитәсилә бүтүн үзләри алынан фигур. Симметрија елементләри васитәсилә бир-бири илә әлагәләндикләриндән Б.ф. үзләринин бүтүн хассәләри ејнидир; символларында да ејни индексләр иштирак едир. Лакин бир үздән дикәринә кечдикдә символлардакы индексләр јерләрини вә ја ишарәләрини дәјишир. Буна көрә, Б.ф. үзләриндән биринин индексләри бөјүк мө'тәризә ичәрисиндә јазылыр вә алынан ифадә һәмин Б.ф.-нын символу гәбул едилир. Мәс., әкәр h, к вә l Б.ф. үзләриндән биринин индексләридирсә, онун символу {h к l} олачагдыр. Б.ф.-лар гапалы (тетраедр, куб) вә ачыг (призма, пирамида) олур. Б.ф.-нын үзләри фәзанын бир һиссәсини һәр тәрәфдән һүдудландырырса, она гапалы, экс һалда исә ачыг Б.ф. дејилир. Ачыг Б.ф. јалныз комбинасијаларда иштирак едир. Б.ф.-нын үзү кристаллографик охлардан мүхтәлиф өлчүдә парчалар кәсирсә, она үмуми Б.ф., һәмин охлара паралел, јахуд перпендикулјардырса

Бәсит формалар.

Призмалар (1—6 вә 37): 1—тригонал, 2—дитригонал, 3—тетрагонал, 4—дитетрагонал, 5—һексагонал, 6—диһексоганал; Пирамидалар (7—12): 7—тригонал, 8—дитригонал, 9—тетрагонал, 10—дитетрагонал, 11—һексагонал, 12—диһексагонал; Дипрамидалар (13—18): 13—тригонал, 14—дитригонал, 15—тетрагонал, 16—дитетрагонал, 17—һексагонал, 18—диһексагонал; 19—октаедр; 20—тригон-триоктаедр; 21—тетрагон-триоктаедр; 22—куб (һексаедр); 23—тетраһексаедр; 24—ромбик додекаедр; 25—һексоктаедр; 26—тетраедр; 27—тригон-тритетраедр; 28—тетрагон-тритетраедр; 29—пентагон—тритетраедр; 30—һексатетраедр; 31—пентагон-додекаедр; 32—пентагон-триоктаедр; 33—дидодекаедр; 34—моноедр; 35—пинакоид; 36—диедр; 37—ромбик призма; 38—ромбик тетраедр; 39—ромбик пирамида; 40—ромбик дипирамида; Трапетсоедрләр (41—43): 41—тригонал, 42—тетрагонал, 43—һексагонал, 44—тетрагонал тетраедр; 45—ромбоедр; 46—тетрагонал скаленоедр; 47—дитригонал скаленоедр.

вә ја охлардан бәрабәр парчалар ајырырса, она хүсуси Б.ф. дејилир.

Кристаллографијада мүхтәлиф адлы 47 Б.ф. вар. Б.ф.-нын ән чох 48, ән аз 1 үзү олур. Б.ф.-ларын адлары јунан сөзләриндән көтүрүлмүшдүр. Бә'зиләринин ады үзләрин сајыны көстәрән рәгәмдән вә edra (үз, тәрәф) сөзүндәндир. Мәс., *диедр* (di—ики; ики дәфә), *тетраедр* (tetra—дөрд) вә с. Бә'зи Б.ф.-ларын бир нечә нөвү вар. Бунлар мүвафиг Б.ф.-нын (*трапетсоедр* вә с.) тәсвириндә верилир.

БӘСИТЧАЈ ГОРУҒУ, Басутчај горуғу—Азәрб. ССР Зәнкилан р-ну әразисиндә дөвләт горуғу. Саһ. 117 *ha*-дыр. Бәситчајын (Араз һөвзәси) дәрәсиндә надир чинар мешәсини горумаг, ондан тохум вә әкин материалы алмаг үчүн тәбии плантасија кими истифадә етмәк мәгсәди илә 1974 илдә тәшкил едилмишдир.

БӘСРӘ (البصرة) — Ирагын ч.-унда шәһәр. Бәсрә ливасынын инз. м. Шәтт-үл-әрәб чајында бөјүк порт (габарма заманы океан кәмиләри дахил ола билир). Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 420 миндән чохдур (1974). Спиртли ичкиләр, кәндир вә бураз истеһсал едилир. Сәнәткарлы инкишаф етмишдир. Јахынлығында (әз-Зүбејр вә Рүмејла) нефт чыхарылыр.

Б.-нин әсасыны 637 вә ја 638 илдә хәлифә Өмәр гојмушдур. 8—9 әсрләрдә *Хилафәтин* ән мүһүм мәдәни вә игтисади мәркәзләриндән иди. 947 илдә Б. *Бувејһиләр* дөвләтинин, 11 әсрин орталарында исә *Сәлҹугиләрин* һакимијјәтинә кечди. 1258 илдә монголлар шәһәри ишғал едиб харабалыға чевирдиләр. 1538 илдә Б. Османлы империјасына дахил едилди. 1914 илин нојабрында Б.-ни Инкилтәрә ишғал етди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Б. Ирага дахилдир. 20 әсрин 30—50-чи илләриндә Б. өлкәдә антиимпериалист вә фәһлә һәрәкаты мәркәзләриндән олмушдур.

Шәһәрин јахынлығында гәдим абидәләрдән «Синдбад гүлләси»нин харабалыглары галмышдыр. Б.-нин планлашдырылмасында јени инзибати лиман шәһәри илә көһнә Шәрг тикилиләри үзви сурәтдә әлагәләндирилмишдир. Шәһәрдәки чохлу каналлар вә онларын үстүндән салынмыш сајсыз-һесабсыз көрпүләрә көрә «Шәргин Венесијасы»

адландырылыр. Б.-нин әтрафында хурмалыглар вә мејвә бағлары вар. Б. Бакы илә гардашлашмышдыр.

Әд.: Матјушин А. Н., Между Тигром и Евфратом, М., 1975.

БӘСТ (фар. بست сығыначаг, тохунулмаз јер) — Иранда гәдим адәтә әсасланан әрази тохунулмазлығы һүгугу. Даһа мө'тәбәр дини јерләрдә (мә'бәдләр, мәсчидләр, сәрдабалар вә с.) сығыначаг верилмәси адәти мүсәлман Шәрги өлкәләриндә кениш јајылмышды. 19 әсрдән әрази тохунулмазлығы һүгугу олан харичи сәфирликләр, нүмајәндәликләр вә с. идарәләрдән дә Б. кими истифадә едилирди. Б.-дән чох заман һөкумәт органларынын зоракылыг вә тә'гибинә гаршы е'тираз әламәти кими дә истифадә олунурду. Белә һалларда Б. күтләви сијаси нүмајишә чеврилир, базарлар, мағазалар, е'малатханалар исә саһибкарлар тәрәфиндән бағланырды. *Иран ингилабы* (1905—11) дөврүндә Б.-дән кениш истифадә едилмишди.

БӘСТӘНИКАР — *Чаһаркаһ* муғамында *Бәрдашт* вә *Мајәдән* сонра ифа олунан әсас шө'бәләрдән бири.

БӘТӘЛКЕ́ЈЗЕ, Орионун α-сы—1-чи *улдуз өлчүлү* улдуз. Дөврү 5,8 илдир. Диаметри 300—400 Күнәш диаметри арасында дәјишир. Күнәшдән мәсафәси 83 *парсекдир*.

БӘТРУЧИ (البتروجى) Нур әд-Дин Әбу Исһаг (13 әср) —әрәб астроному. *Ибн Туфејлин* тәләбәси. Астрономијаја аид нәзәријјәләри Аристотелә әсасланыр. Онун «Космографијаја даир китаб» трактатынын јәһуди дилинә вә бу дилдән латынчаја тәрҹүмәси Венесијада (1531), инкилисҹәјә тәрҹүмәси вә тәнгиди мәтни исә Беркли ун-тиндә (1952) нәшр олунмушдур.

БӘТТА́НИ (البتانى) Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Ҹабир ибн Синан (858—929)—әрәб астроному, ријазијјатчы. Рәггәдә (Сурија) рәсәдхана тикдирмиш вә бурада астрономик мүшаһидәләр апармышдыр (877—918). Илкин *пресессијанын* гијмәтини Птолемејә (36″) нисбәтән даһа дәгиг (54″, 5) тапмыш, синус, тангенс, котангенси ријазијјата дахил етмиш, меридианларын 0°—36°-јә гәдәр гијмәтләрини һесабламышдыр. Б. илин 365 *күн* 5 *саат* 46 *дәг* 24 *сан* олдуғуну тә'јин етмишдир.

БӘХТИЈАРИЛӘР — Иранын ч.-г.-индә, әсасән, Луристанда (Бәхтијаријјә) јашајан тајфалар групу. Тәгр. 550 мин нәфәрдир (1973). Б. Иран дилләринин шм.-г. голуна дахил олан бәхтијари дилиндә данышырлар. Иранда јашајан Б. 2 група бөлүнүрләр: һәфтләнки (шм.-да) вә чаһарләнки (ч.-да). Б. 1905—11 илләр Иран ингилабында бәхтијари феодалларынын мөвгејиндән асылы олараг, каһ ингилаба гошулмуш, каһ да әксингилаб тәрәфинә кечмишдиләр. Б., әсасән, малдарлыг, гисмән әкинчиликлә мәшғул олурлар; бир гисми нефт мә'дәнләриндә ишләјир. Диндар Б. мүсәлмандырлар.

Әд.: Народы Передней Азии, М., 1957; Трубецкой В. В., Бахтиары, М., 1966.

БӘХШИШ, мүлки һүгугда— бир тәрәфин өз әмлакыны әвәзсиз олараг дикәр тәрәфин мүлкијјәтинә вермәси һаггында мүгавилә. Б. мүгавиләси ганунла нәзәрдә тутулан шәртләрдә рәсмиләшдирилмәдикдә һәгиги (е'тибарлы) сајылмыр (мәс., совет һүгугуна көрә 100 манатдан 500 маната гәдәр мәбләғдә Б. мүгавиләси садә јазылы формада, 500 манатдан артыг мәбләғдә исә нотариусда бағланмалыдыр). Јашајыш евини Б. вермәк һаггында мүгавилә ганунла нәзәрдә тутулан хүсуси формада бағланыр. Мүәјјән едилмиш формаја риајәт едилмәмәси мүвафиг һүгуги нәтиҹәләрә сәбәб олур (мүгавиләнин е'тибарсыз олмасы вә с.).

БӘҺАӘДДИН АМОЛИ (بهاءالدين آملى) Мәһәммәд ибн Һүсејн (1547—1621)—әрәб ријазијјатчысы, астроном, шаир вә һүгугшүнас. Илк тәһсилини атасындан алмыш, сонра Исфаһанда тәбиијјат елмләрини өјрәнмишдир. «Һесабын хүласәси», «Үстүрлаб трактаты», «Көј ҹисимләринин шәрһи» вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Б.А. I Шаһ Аббасын вахтында шејх үл-ислам олмуш вә бу дөврдә јаздығы «Аббасын мәчәлләси» әсәрини она итһаф етмишдир. Б.А. «Кәшкүл» әдәби топлусуну, «Чөрәк вә һалва», «Суд вә шәкәр» мәнзумәләрини вә лирик ше'рләрини «Бәһаи» тәхәллүсү илә јазмышдыр. Онун «Һесабын хүласәси» әсәри Шәрг өлкәләринин мәдрәсәләриндә дәрслик кими ишләдилмиш, франсыз дилиндә нәшр едилмишдир (Парис, 1846).

БӘҺАИЛИК—космополит дини-сијаси ҹәрәјан. Јахын Шәрг, Гәрби Авропа өлкәләриндә, АБШ-да, гисмән дә чар Русијасында јајылмышды. Баниси Бабын шакирди, *Бәһаулла* («Аллаһын нуру») ләгәби илә мәшһур олан Мирзә Һүсејн Әли иди. Б. 19 әсрин ортасреында Иранда—баби үсјанларынын мәғлубијјәтиндән сонра тә'гибдән гачан бабиләрин тәригәти кими јаранмышды. Бәһаиләрин фикринҹә, аллаһа ситајишин маһијјәти сәнәт, тиҹарәт вә с. илә мәшғул олмагдадыр. Бабилијин ингилаби-демократик үнсүрләриндән имтина едән Б.-ин әсас мүддәалары Бәһаулланын Гураны вә Бабын «Бәјан»ыны әвәз етмәк мәгсәди илә јаздығы «Ән мүгәддәс китаб»да верилмишдир. Хүсуси мүлкијјәти вә иҹтимаи бәрабәрсизлији мүдафиә едән, синфи мүбаризәнин әлејһинә чыхан Б. милли сәрһәдләри, дөвләт мүстәгиллијини вә суверенлијини инкар едир, елм илә дини бирләшдирмәји зәрури сајыр. Иран компрадор буржуазијасынын мәнафејини мүдафиә едән Б. инсанлары «гардашлыға» сәсләмәклә тәкҹә «синфи сүлһү» дејил, һәмчинин мүстәмләкәчилијә, империализмә гаршы мүбаризәдән әл чәкмәји тәлгин едирди. Бу ҹәһәтләринә көрә, Б. АБШ, Инкилтәрә вә Алманија мүстәмләкәчиләринин нәзәрини ҹәлб етмиш, һәмин өлкәләрдә иҹтимаи-етик тә'лим кими јајылмышдыр. Чар һөкумәти бәһаиләрә һимајәчи мүнасибәт көстәрирди. Бәһаулланын вариси Әбдүлбәһа (1844—1921) Б.-и фәал тәблиғ етдији үчүн Инкилтәрә һөкумәти она сер титулу вермишди. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра бәһаиләр «ваһид дүнја дөвләти» јарадылмасына чағырырдылар. Б.-ин әсас мәркәзләри АБШ-да вә АФР-дәдир.

Әд.: Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри, Б., 1958; Аршаруни А. М., Бехаизм, М., 1930; Шпажников Г. А., Религии стран Западной Азии, М., 1976.

БӘҺАУЛЛА (بهاءالله — «Аллаһын нуру»), ләгәби; әсл ады Мирзә Һүсејн Әли, 1817—1892)—*Бәһаилик* тә'лиминин баниси вә *Бабын* давамчыларындан бири. Баб е'дам олунандан сонра Б. һәбсә алынмыш, Ирандан сүргүн едилмиш (1852), Истамбул, Әдирнә вә Аккада (Фәләстиндә) јашамышдыр. Б. Бәһаилијин әсасларыны «Китаби әгдәс» («Ән мүгәддәс китаб») адлы әсәриндә (тәгр. 1872) шәрһ етмишдир. Б. хүсуси мүлкијјәти, иҹтимаи бәрабәрсизлији мүдафиә едир вә һакимијјәтә гаршы чыхмағы писләјирди. Империалист дөвләтләрлә «сүлһ шәраитиндә» јашамаг фикринин тәблиғатчысы иди.

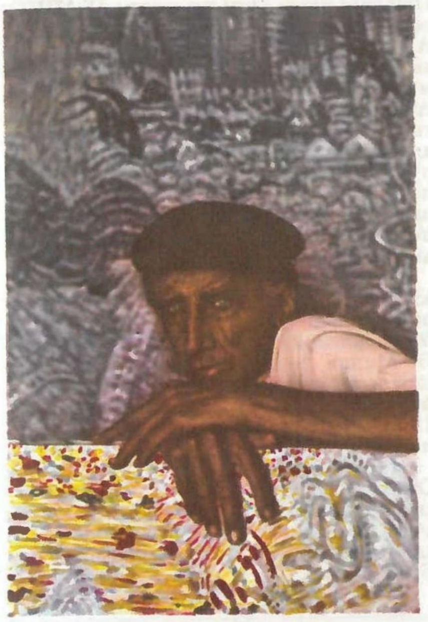
Әд.: Первый сб. посланий бабида Беһауллаха, изд., В. Розен, СПБ, 1908.

«БӘҺЛУЛ»—Азәрб. сатирик журналы. 1907 ил мајын 19-дан нојабрын 4-дәк Бакыда нәшр едилмишдир. 9 нөмрәси чыхмышдыр. «Б.» «*Молла Нәсрәддин»ин* тә'сири илә Бакыда нәшр олунан илк сатирик журналдыр. Редактору вә нашири Әләскәр Әлијев иди. М. Ә. Сабирин «Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фә'лә?» вә с. сатиралары илк дәфә «Б.»-да дәрҹ олунмушдур. Журналда Бакы фәһләләринин ағыр һәјатындан бәһс едән јазылар мүһүм јер тутурду.

БӘҺЛУЛ ДАНӘНДӘ—Јахын Шәргдә фолклор сурәти. Бә'зи рәвајәтләрә көрә тарихи шәхсијјәт—*Һарун әр-Рәшидин* гардашы олмушдур. Әсасән, әрәб фолклору сурәти олан Б.Д. дүнја фолклорундакы «ағыллы ахмаглар»ын Шәрг прототипидир. Б.Д. бир чох ләтифә, дидактик ше'р вә һекајәнин һөкмдар, руһани вә варлылара гаршы чыхан һазырҹаваб, тәдбирли вә мүдрик гәһрәманыдыр. Азәрб. шифаһи халг әдәбијјатында да Б.Д.-нин ады илә бағлы ләтифәләр вар. Халг арасында Диванә Бәһлул кими дә танынмышдыр.

Әд.: Фәрзәлијев Т., Азәрбајҹан халг ләтифәләри, Б., 1971.

БӘҺЛУЛЗАДӘ Сәттар Бәһлул оғлу (15.12.1909, Бакы јахынлығындакы Әмирһаҹыјан к.—14.10.1974, Москва; Әмирһаҹыјан к.-ндә дәфн едилмишдир)—Азәрб. совет рәссамы, мүасир Азәрб. бојакарлыг сәнәтиндә мәнзәрә жанрынын јарадыҹыларындан бири. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1960). Азәрб.ССР халг рәссамы (1963). Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1972). Азәрб. Рәссамлыг Мәктәбиндә (1927—31) вә Москва Дөвләт Рәссамлыг Ин-тунда (1933—40) тәһсил алмышдыр. В. А. *Фаворски* вә Г. М. Шегалын тәләбәси олмушдур. Б. јарадыҹылыға «Коммунист» гәзетиндә Ә. Әзимзадәнин рәһбәрлији илә башламыш, 1931—33 илләрдә мүасир мәзмунлу илк карикатуралары чап олунмушдур. Тәһсилдән гајытдыгдан сонра Б.-нин јарадыҹылығында тарихи мөвзулар вә тарихи шәхсијјәтләрин тәсвири («Бабәк үсјаны», «Фәтәли хан», «Хәттат Мир Әли» вә с.) әсас јер тутмушду. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Б. Абшеронун нефт мә'дәнләрини, бағ вә кәндләрини тәсвир едән рәсмләр јаратмышдыр. Б.-нин јарадыҹылығында тәбиәт тәсвирләринә мејл кетдикҹә күҹләнмиш, о, мәнзәрә жанрында даһа биткин әсәрләр јаратмаға башламышдыр. 1946—47 илләрдә республика бәдии сәркиләриндә Б.-нин Абшерон етүдләри («Бузовнада нефт мә'дәнләри», «Әмирһаҹыјан» вә с.) нүмајиш етдирилмишдир. Мәнзәрә жанрында бир сыра көзәл әсәр јаратмышдыр: «Бакыда атәшфәшанлыг» (1947), «Гудјалчај саһили», «Гудјалчај вадиси»

«Гызбәнөвшәјә кедән јол» (1953), «Доғма дүзәнликләр» (1955), «Јухары Дашалты» (1955), «Јашыл халча», «Чыдыр дүзү» (1957) вә с. Бу мәнзәрәләриндә Б. тәдричән рәнк палитрасыны зәнкинләшдирмиш, таблоларында колоритин декоративлијинә наил олмушдур. Б.-нин јарадычылығында «Нефт Дашлары» мәнзәрә силсиләси хүсуси јер тутур. Һәмин силсилә Хәзәрдә салынмыш әфсанәви нефт шәһәри һаггында поетик тәсәввүр јарадыр. Б.-нин кәркин јарадычылыг ахтарышларынын мәһсулу олан «Хәзәр үзәриндә ахшам» (1958), «Хәзәр көзәли» (1960), «Әбәди мәш'әлләр» (1963), «Кәпәзин көз јашлары» (1965), «Вәтәнимин баһары» (1967), «Азәрбајҹан нағылы» (1970), «Сураханы атәшкаһы» (1970), «Әфсанәви торпаг» (1971), «Шаһнабат» (1973), «Нахчыван. Ахшамчағы Ордубад бағларында» (1974) вә с. әсәрләриндә доғма торпаға вә ону дәјишдирән зәһмәт адамларына һәдсиз мәһәббәт мотивләри башлыҹа јер тутур. «Торпағын арзусу» (1964), «Нағыл», «Абшерон тачы» (1970) вә с. таблоларында Б. Абшерон тәбиәтинин тәсвирини вермишдир. Азәрб.-ын сәфалы кушәләри онун лирик мәнзәрәләриндә реал әксини тапмышдыр. Б.-нин мәнзәрәләриндә поетик әһвали-руһијјә вә композисија гурулушу, ишләтдији бојаларда исә колорит көзәллији күчлүдүр. Әсәрләриндә реал мәнзәрә мотивләрини рәссам тәхәјјүлүнүн мәһсулу олан шәрти тәсвир формалары илә әлагәләндирир. Мәнзәрәләринин колоритиндә ачыг рәнкләрин вәһдәти (ағ, мави, чәһрајы, јашыл вә с.) әсас јер тутур. Б.-нин график рәсмләри дә вар. 1964 илдә Прагада графика әсәрләриндән ибарәт фәрди сәркиси тәшкил олунмушдур. Б.-нин таблолары респ., үмумиттифаг, һабелә рәссамын фәрди сәркиләриндә көстәрилмиш, Әлҹәзаир, Мисир, Ливан, Сурија, Тунис, Норвеч, АДР, ЧССР, БХР, Мач.ХР, РСР, Ираг, Куба, Канада, Белчика, Франса, Јапонија вә с. өлкәләрдә кечирилән совет тәсвири сәнәти сәркиләриндә нүмајиш етдирилмишдир.

Әсәрләри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндә вә Азәрб. Дөвләт Шәкил Галерејасында, еләҹә дә Москва, Јереван вә с. ш.-ләрин музејләриндә сахланылыр. 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. **128 — 129**.

Әд.: Әфәндијев Р., Сәттар Бәһлулзадә, Б., 1958; Саттар Бахлулзаде. Каталог выставки, М., 1973; Саттар Бахлулзаде. Выставка рисунка, М., 1977.

БӘҺМӘН МИРЗӘ ГАҸАР, Әбдүссәмәд Бәһаүддәвлә (1811—84, Шуша)—тарихчи, *Аббас Мирзәнин* оғлу; фарс дилиндә јазылмыш «Мәһәммәд шаһ тәзкирәси» (1832) вә «Шаһәншаһа миннәтдарлыг» (1871) вә с. әсәрләрин мүәллифи. 1842 илдән Иран Азәрб.-ынын һакими олмушду. Баш вәзир Һаҹы Мирзә Ағасынын фитнәси илә гардашы Мәһәммәд шаһын [1834—48] нәзәриндән салынан Б.М.Г. ҹәзадан јаха гуртармаг үчүн Теһрандакы Русија сәфирлијинә пәнаһ апармышды. 1848 илдә Тифлисә кәлмиш, Русија тәбәәлијини гәбул едиб, даими јашамаг үчүн 1851 илдә Шушаја көчмүшдү. Б. М. Г. шәрг тарихшүнаслығында Шаһ Аббас һаггындакы ән'әнәви мүсбәт фикри тәнгид етмиш, Азәрб.-ын Русијаја бирләшдирилмәсини мүтәрәгги һадисә кими гијмәтләндирмишдир. «Шаһәншаһа миннәтдарлыг» әсәриндә Русија чарларыны идеализә етмишдир. Әсәрләри Азәрб.ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылыр.

Әд.: Һүсејнзадә Ә., XIX әсрин икинҹи јарысында Азәрбајҹан тарихшүнаслығы, Б., 1967.

«БӘҺМӘНИ» — никбин әһвали-руһијјәли ашыг һавасы. Тәгр. 19 әсрин 3-ҹү рүбүндә шамхорлу ашыг Бәһмән бәстәләмишдир. Б., адәтән, сазда шаһ пәрдәдә вә онун көкүндә чалыныр. Он бир һеҹалы бүтүн ашыг ше'р формалары Б. мелодијасы әсасында ифа олуна биләр.

БӘҺМӘНИ СУЛТАНЛЫҒЫ — орта әсрләрдә Һиндистанда (1347—1525) дөвләт. Декан феодалларынын *Деһли султанлығына* гаршы үсјаны нәтиҹәсиндә әмәлә кәлмишди. Б.с.-нын баниси Бәһмәниләр сүлаләсинин әсасыны гојмуш султан сәркәрдәләриндән бири иди. Дөвләтин пајтахты әввәлҹә Кулбәркә, 1429 илдән исә Бидар иди. Мүһарибәләр нәтиҹәсиндә Б. с. бүтүн Деканда өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмишди. Һаким мөвгe мүсәлман феодалларынын әлиндә иди. Ағыр феодал зүлмү, феодал чәкишмәләри вә мүһарибәләр әһалини вар-јохдан чыхарды вә дөвләтин зәифләмәсинә сәбәб олду. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлиндә Б. с. Бичапур, Голконда, Бидар, Берар вә Әһмәднаһар султанлыгларына парчаланды.

БӘҺМӘНЈАР ибн Мәрзбан (Әбүлһәсән, ? — 1066) — Азәрб. философу, шәрг перипатетизминин нүмајәндәси, Ибн Синанын шакирди вә давамчысы. Б.-а көрә һәр шејин әсасыны ән үмуми мә'нада варлыг тәшкил едир. Бүтүн варлығы ваҹиб вә мүмкүн олмагла ики гисмә ајыран Б.-а көрә ваҹиб варлыг зәруридир, мүтләг мөвҹуддур, сәбәбсиздир. Мүмкүн варлыг гејри-мөвҹуд- вә мөвҹуд фәрз едиләндир, онун варлығы вә јохлуғу бирсәбәблидир, даһа доғрусу о, нәтиҹәдир. Б.-ын сәбәб вә нәтиҹә һаггындакы тә'лими дини идеолокијаја тамамилә зиддир. Ислам дининдә јарадан ла јарадылан арасында сәбәб асылылығы јохдур, Аллаһ мәхлугатдан заманҹа габагдыр. Б.-ын фәлсәфәсиндә исә «сәбәбин варлығындан нәтиҹәнин варлығынын (һасили) ваҹибдир», һабелә илк сәбәб заман е'тибарилә нәтиҹәјә бәрабәрдир. Илк сәбәб нәтиҹәдән јалныз үч мүддәада—варлыға көрә габагкалмәдә, еһтијаҹсызлыгда вә ваҹибликдә фәргләнир. Мүтәкәллимләр (ортодоксал мүсәлман схоластлары) илк сәбәблә нәтиҹә арасында заман фәргини инкар етмәк фикринә гаршы чыхмыш, ону динә зидд мүддәа е'лан етмишләр. Бир сыра фәлсәфи категоријалар һаггында Б.-ын мүлаһизәләри бу күн дә өз елми әһәмијјәтини сахлајыр.

Б. һәрәкәт, мәкан вә заман категоријаларынын шәрһини вермиш, онларын вәһдәтини, бир-бириндән ајрылмазлығыны көстәрмишдир. О, механики һәрәкәтдән әлавә, кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишмәләринә дә һәрәкәтин нөвләри кими бахмыш, һәтта фикри «инсан зеһнинин һәрәкәти» адландырмышдыр. Б. идракда һисси вә расионал моментләрин әлагәсинин дүзкүн шәрһини вермишдир. Б. мөвҹуд олан шејин, һәтта илк сәбәб вә нәтиҹәнин варлығыны мәнтиги мүһакимәләр јолу илә јәгинләшдирмәјә чалышмышдыр. Б.-ын фикринҹә, нәтиҹәнин дәрк олунмасы илк сәбәбин дәрк олунмасына апарыб чыхарыр. Б. мәнтигдә анлајыш, һөкм, истидлал вә онларла бағлы бәһсләри кениш ишыгландырмышдыр. Б. бир сыра елми әсәрин мүәллифидир. Онлардан: «Тәһсил китабы» (1971 илдә Теһранда әрәб дилиндә чапдан чыхмышдыр), «Мәнтигә даир зинәт китабы», «Көзәллик вә сәадәт китабы», «Мусиги китабы», «Метафизика елминин мөвзусуна даир трактат» вә «Мөвҹудатын мәртәбәләри» (сонунҹу ики әсәр 1851 илдә Лејпсигдә әрәб вә алман, 1911 илдә Гаһирәдә әрәб дилиндә нәшр олунмушдур). Б.-ын јарадыҹылығында «Тәһсил китабы» өз һәҹминин кенишлијинә вә мәзмунунун дәринлијинә көрә хүсуси јер тутур. Б.-ын Ибн Синаја јаздығы фәлсәфи мәктублардан бир нечәсинин әлјазмасы Дашкәнддә вә Ленинградда сахланылыр. Онун бә'зи етик фикирләри мүхтәлиф тәзкирәләрдә бизә кәлиб чатмышдыр. Орта әсрләрдә мүсәлман Шәргиндә фәлсәфи фикрин инкишафында Б.-ын бөјүк ролу олмушдур. Әбүл Аббас Ләвкәри, Әфзәләддин Хунәчи, Нәсирәддин Туси, Сираҹәддин Урмәви онун давамчылары олмушдур.

Әд.: Зәкујев Ә. К., Бәһмәнјарын фәлсәфи көрүшләри, Б., 1958; Мәммәдов З. Ҹ., Бәһмәнјарын фәлсәфәсиндә «илк сәбәб» вә «нәтиҹә» анлајышларына даир, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1973, № 3; Гусейнов Г. Н., Азербайджанский философ XI века Абуль Гасан Бахманяр, ДАН Азерб.ССР, 1947, т. 3, № 5; Мамедов Ш. Ф., Развитие философской мысли в Азербайджане, М., 1965.

БӘҺР — 1) Әдәбијјатда — бах *Әруз вәзни*. 2) Мусигидә—өлчү,

вәзн. Азәрб. мусигисиндә Б.-ли (маһны, рәгс, тәсниф, рәнк, диринки), Б.-сиз (муғамлар) вә гарышыг Б.-ли (зәрби муғамлар) мусиги нүмунәләри вар (бах һәмчинин *Вәзн*).

БӘҺР ҮЛ-ҒӘЗАЛ (بحرالغزال) —Суданда чај. Ағ Нилин сол голу. Уз. 241 *км*. Чур, Тонч (Ибба) вә с. чајларын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Јај јағышларындан сонра дашыр. Кәмичилијә јарарлыдыр.

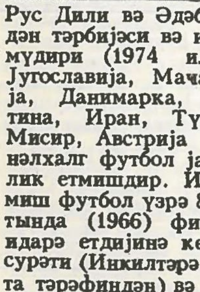
БӘҺР ҮЛ-ӘЗРӘГ (بحرالازرق) — *Мави Нилин* Судан әразисиндә дүзәнликдән ахан һиссәсинин әрәбчә ады.

БӘҺР ҮЛ-ЧӘБӘЛ (بحرالجبل)—Чәнуби Суданда Нил чајынын әрәбчә ады.

БӘҺРАМ ӘФШАР, Б ә һ р а м г у л у (?—?)—16 әср *Тәбриз миниатүр мәктәбинин* нүмајәндәси. Б.Ә. Низами «Хәмсә»синин Парис Милли Китабханасында сахланылан 1561—62 илләр әлјазмасынын *фронтиспсисиндәки* ов сәһнәсини тәсвир едән мәшһур миниатүрүн мүәллифидир. Б.Ә.-ын 16 әср Иран шаири Салман Савәчинин «Фәрагнамә» әсәринә чәкдији миниатүрләр дә мә'налыдыр.

БӘҺРАМ ЧУБИН (?—тәгр. 592)—Сасани сәркәрдәси вә Иран шаһы [590—591]. Б. Ч. Бизансла мүбаризәјә башчылыг етмиш, Орта Асијадан Ирана һүчум едән түрк тајфаларынын ордусуну мәғлуб едәндән сонра IV Һүрмүзду [579—590] тахтдан салмыш вә өзүнү «шаһәншаһ» е'лан етмишди. Лакин II Хосров Пәрвиз Бизанс гошунларынын көмәји илә Б.Ч.-э галиб кәлмишди (591). Б.Ч. түрк хаганынын јанына гачмыш вә чох кечмәдән орада өлдүрүлмүшдүр.

БӘҺРАМОВ Тофиг Бәһрам оғлу (д. 29.1.1925, Бакы)—совет идман хадими, футбол үзрә Үмумиттифаг (1958) вә бејнәлхалг дәрәчәли (1965) һаким.

Азәрб. ССР әмәкдар мәшгчиси (1962). Азәрб. ССР әмәкдар бәдән тәрбијәси вә идман хадими (1966). ССРИ Журналистләр Иттифагынын үзвү (1971). М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Педагожи Рус Дили вә Әдәбијјаты Ин-тунун бәдән тәрбијәси вә идман кафедрасынын мүдири (1974 илдән). Болгарыстан, Југославија, Мачарыстан, Һолландија, Данимарка, Јунаныстан, Аркентина, Иран, Түркијә, Финландија, Мисир, Австрија вә с. өлкәләрдә бејнәлхалг футбол јарышларында һакимлик етмишдир. Инкилтәрәдә кечирилмиш футбол үзрә 8-чи дүнја чемпионатында (1966) финал ојунуну јахшы идарә етдијинә көрә«Гызыл илаһә»нин сурәти (Инкилтәрә краличасы Јелизавета тәрәфиндән) вә «Гызыл фит» илә мүкафатландырылмышдыр. Б. 9-чу дүнја чемпионатында да (Мексика, 1970) һакимлик етмишдир.

Әсәрләри: Кәнддә футбол, Б., 1965; 1001 матч, Б., 1967; Футбол (мәшгчиләр үчүн вәсаит), Б., 1968; Футболу севин, Б., 1969; Һаким мәркәзи көстәрир, Б., 1971.

БӘҺРАМТӘПӘ СУ ГОВШАҒЫ — Азәрб.ССР-дә, Араз чајы үстүндә һидротехники комплекс. Имишли р-ну әразисиндәдир. Муған вә Мил дүзләриндә суварманы инкишаф етдирмәк мәгсәди илә тикилмиш вә 1958 илдә истифадәјә верилмишдир. Су говшағы комплексинә бәнд, сугәбуледичи, дурулдучулар, тәнзимләјичиләр вә с. дахилдир. Муған дүзүндәки *Баш Муған каналы* вә Әзизбәјов ад. канал, Мил дүзүндәки Рәсуларх каналы Б.с.г.-ндан башланыр. Су говшағындан тәгр. 170 мин *һа* саһәнин суварылмасында истифадә олунур.

БӘҺРЕЈН (بحرين)—Иран көрфәзиндә, ејни адлы архипелагда дөвләт. Саһ. 598,3 *км*², әһ. 266,1 мин (1975); әсасән, әрәбләрдир. Иран, Пакистан, Һиндистан вә б. јерләрдән кәлмәләр дә јашајыр. Рәсми дил әрәб дилидир. Пајтахты Манама ш.-дир.

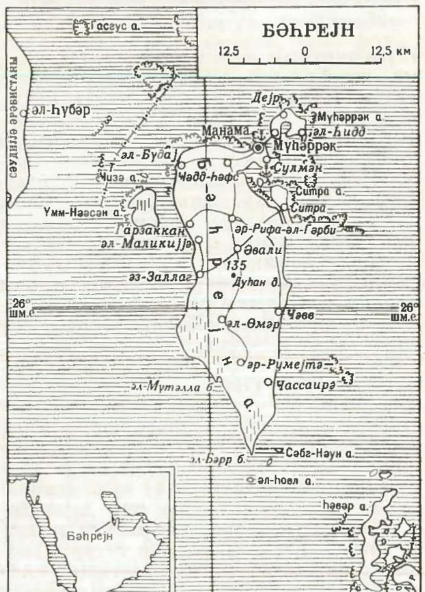
Дөвләт гурулушу. Б. мүстәгил дөвләтдир. Идарә формасына көрә конститусијалы монархијадыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1973 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы әмирдир. Ганунверичи һакимијјәти әмир вә бирпалаталы Милли Мәчлис (парламент), ичраедичи һакимијјәти Дөвләт Шурасы (һөкумәт) һәјата кечирир.

Тәбиәт. Б. әразисинә 30-дан артыг ада дахилдир. Ән бөјүк адалары Бәһрејн, Мүһәррәк, Үмм-Нәәсән вә Ситрадыр. Адалар, әсасән, әһәнкдашындан ибарәтдир (һүнд. 135 *м*-ә чатыр). Нефт, газ, асфалт, кипс јатаглары вар. Иглими тропикдән субтропикә кечид тәшкил едир. Орта темп-р јанварда 16°С, ијул—августда 37°С, иллик јағынты тәгр. 90 *мм*-дир. Тропик сәһра ландшафты вар. Б.-дә чај, көл јохдур; адалар грунт сулары илә тәзкиндир.

Тарихи мә'лумат. Б. һаггында илк мә'лумат е.ә. 3-чү миниллијә аиддир. Ерамызын башланғычында Б. әрәб әмирлији иди. 4—6 әсрләрдә Б. *Сасаниләр дөвләтинә*, сонра исә Әрәб *Хилафәтинә* дахил иди. 9 әсрин сонунда Б.-и *Гәрмәтиләр* ишғал етмишди; 10—11 әсрләрдә Гәрмәтиләр дөвләтинин мәркәзи олмушдур. 13 әсрин орталарында Б. истиглалијјәт газанмыш, лакин тезликлә Һүрмүзд әмирлијинә бирләшдирилмишди. 16 әсрин әввәлиндә Б.-и португаллар ишғал етмиш, 17 әсрин 1-чи рүбүндә онлар өлкәдән говулдугдан сонра Б. Сәфәвиләр дөвләтинин тәркибинә дахил едилмишди. 18 әсрин 80-чи илләриндә әрәб шејхләри Б.-ин мүстәгиллијини е'лан етдиләр. 19 әсрин әввәлләриндә Б. Британија Б.-и ишғал етмәјә башлады, әрәб шејхләри илә бир сыра мүгавилә (1820, 1847, 1861) бағлајараг, 1871 илдә Б.-и өз протекторатлығына чевирди. Әслиндә исә Б. Инкилтәрәнин мүстәмләкәси олду. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Б.-дә Инкилтәрәнин ири һәрби базасы јарадылмышды. Иран һөкумәти Б.-и ганунсуз олараг ишғал олунмуш Иран әразиси һесаб едирди. 20-чи илләрин сонунда Американын «Бәһрејн петролеум компани» (БАПКО) нефт ширкәти Б.-э сохулмаға башлады, АБШ Б. Британија һөкумәтинин разылығы илә 1930 илдә Б. шејхи илә мүгавилә бағлады. Мүгавиләјә көрә, АБШ 69 ил мүддәтинә нефт кәшфијјаты вә чыхарылмасы үзрә консессија алды. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Инкилтәрә Б.-ә ири гошун һиссәләри көндәрди. 1946 илдән Б.-ин Манама ш. Иран көрфәзиндә Инкилтәрә һөкумәти нүмајәндәлији башчысынын игамәткаһына чеврилди.

1918 илдән Б.-дә кенишләнән милли азадлыг һәрәкаты Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра јени вүс'әт алды. 50-чи илләрин ахырларындан һәрәката Б. Милли Азадлыг Чәбһәси (1959 илдә јарадылмышдыр) рәһбәрлик етмәјә башлады. Онун рәһбәрлији илә 1961, 1963, 1965, 1967 вә с. илләрдә чыхышлар олмушдур.

1968 илдә Б., Гатар вә Мүгавиләли Оман Әрәб Әмирликләри Федерасијасыны јаратдылар. 1971 ил августун 14-дә Б. мүстәгил суверен дөвләт е'лан едилди вә БМТ-нин 26-чы сессијасында БМТ-јә үзв гәбул олунду. 1972 илин

мартында Б.-дә зәһмәткешләрин күтләви тә'тилләри олду. 1973 илин ијунунда Мүәссисләр мәчлисинин һазырладығы конститусија гәбул олунду, декабрда исә илк дәфә Милли мәчлисә сечкиләр кечирилди. Милли мәчлис Б.-дә сијаси партијаларын, һәмкарлар иттифагларынын ачыг фәалијјәт көстәрмәсини, фәһләләрә тә'тил һүгугу верилмәсини вә АБШ гошунларынын өлкәдән чыхарылмасыны тәләб етдији үчүн, 1975 ил августун 26-да әмир Милли мәчлиси бурахды, 50-дән чох демократик фикирли вә сол сијаси хадим һәбс едилди. Б. харичи сијасәтдә әрәб өлкәләринә гаршы Исраил тәчавүзүнүн әлејһинә чыхыр вә Фәләстин халгынын һаглы тәләбини мүдафиә едир.

Игтисадијјат. Игтисади чәһәтдән харичи (АБШ, Инкилтәрә, Јапонија, Күвејт вә с.) капиталдан асылы олан Б. зәиф инкишаф етмиш өлкәдир.

Игтисадиjjатынын әсасыны нефтчыхарма (3,2 млн. *т*, 1974) тәшкил едир. Б.-дә АБШ ширкәтинә мәхсус нефт е'малы з-ду (иллик күчү тәгр. 14 млн. *т*; 3—3,2 млн. *т*-у Б.-ин өз нефти, 9—10 млн. *т*-у Сәудиjjә Әрәбистаныйдан суалты кәмәрлә кәлән нефтдир), хаммалы Австралиjадан кәтирилән вә Беjнәлхалг консорсиума мәхсус ири алүминиум з-ду (125 мин *т* метал; 1974), тәгр. 300 млн. *квт·саат* (1974) електрик енержиси истеһсал едән бир нечә ИЕС, дәниз суjуну ширинләшдирән з-д вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир. Дәниздән мирвари вә сүнкәр чыхарылыр, балыг овланыр.

Әразинин 5%-и (6,1 мин *ha*) бечәрилир. Ваһәләрдә хурма, ситрус биткиләри, меjвә, тәрәвәз, дәнли вә пахлалы биткиләр jетишдирилир. Һеjвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Чинс әрәб атлары jетишдирилир. Б.-дә д.j. jохдур. Шосе jолларынын уз. 300 *км*, грунт jолларынын уз. исә 500 *км*-дир (1974). Әсас дәниз портлары: Манама, Ситра, Сулмән. Мүһәррәк а.-нда беjнәлхалг аеропорт вар. Нефт вә нефт мәһсуллары, балыг, мирвари, хурма, кустар мә'мулат вә с. ихрач олунур, машын вә аваданлыг, истеһлак маллары, алүминиум оксиди, семент вә с. идхал едилир. Тичарәти, әсасән, Сәудиjjә Әрәбистаны, Б. Британиjа, АБШ, Јапониjа, Һиндистан вә Пакистанладыр. Пул ваһиди Бәһреjн динарыдыр.

Маариф. Б.-дә илк дүнjәви дөвләт мәктәбләри 1919 илдә ачылмышдыр. Әһалинин әксәриjjәти савадсыздыр. Тәһсил инкилис програмлары вә дәрсликләри әсасында апарылыр. Оғлан вә гызлар аjры охуjур. Тәдрис програмларында дин мүһүм jер тутур. Ибтидаи вә орта дини мәктәбләр дә вар. 1972/73 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 37,7 мин, кечид мәктәбләриндә 7,6 мин, орта мәктәбләрдә 7,3 мин, пешә мәктәбләриндә 600-дән чох, педагожи мәктәбләрдә 350 шакирд тәһсил алырды.

Әд.: Бодянский В., Герасимов О., Медведко Л., Княжество Персидского залива, М., 1970; Бодянский В. Л., Современный Бахрейн. Справочник, М., 1976.

БӘҺРӘ (بهره)—орта әсрләрдә Јахын Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да торпаг вә судан истифадә едән кәндлиләрдән мәһсулла (буғда, арпа, дүjү вә с.) алынан феодал рентасы. Б. аjры-аjры дөврләрдә мүхтәлиф һәчмдә (мәһсулун тәхминән 1/10 —1/4-и гәдәр) топланырды. 13—14 әсрләрдә саһибкар торпагларынын артмасы илә әлагәдар Б. кениш jаjылмышды. Б. Азәрб.-да малчәһәт, дәһjек, чаһарjек вә с. адларла jығылырды.

Ханлыглар дөврүндә әсас веркиләрдән олан Б. кәндлиләри соjмаг васитәләриндән биринә чеврилмишди.

Әд.: Гуссейнзаде А., Об институте Бахрэ в XVIII—XIX веках, «Народы Азии и Африки», 1964, № 3; Талыбзаде И. А., Об институте «Бахра», ДАН-Азерб. ССР, т. 28, 1972, № 6—7

БӘҺРИ-ТӘВИЛ — классик Шәрг, о чүмләдән Азәрб. әдәбиjjатында гафиjәли сатирик вә лирик нәср әсәри. Һәчмчә бөjүк олмур. М. Ә. Сабирин «Еj әзизим, хәләфим, маjеjи-иззү шәрәфим,...» сөзләри илә башланан Б.-т.-и бу жанрын jахшы нүмунәләриндәндир.

БӘЧЧЕJИ-САГГА (фар. بچه سقا —сучу оғлу; ?—2.11.1929)—1928—29 илләрдә Әфганыстанда һөкумәтә гаршы гиjам башчыларындан бири. Гиjама Инкилтәрә империалистләри көмәк едирди. 1929 илин jанварында Б.-С.-нын гиjамчы дәстәси Кабили тутду. *Әманулла хан* һакимиjjәтдән кәнар едилди. Б.-С. Һәбибулла Гази ады илә Әфганыстан әмири е'лан олунду вә Әманулла ханын буржуа ислаһатларыны ләғв етди. 1929 ил октjабрын 6-да Мәһәммәд Надир ханын (бах *Надир шаh Мәhәммәд*) ордусу Кабили алandан сонра Б.С. тахтдан салынды вә е'дам едилди.

БӘЧИРӘВАН—Азәрб. ССР Имишли р-нунда кәнд. Б. советлиjинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-ш.-дә, Араз чаjынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Бакы—Јереван д.j. кәнарында, Мил дүзүндәдир. Әh. 1110 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һеjвандарлыгла мәшғулдур. Јонгар сехи, орта мәктәб, мәдәниjjәт еви, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БӘЧИРӘВАН—Азәрб. ССР Чәлилабад р-нунун Команлы советлиjиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 21 *км* ч.-да, Масаллы д.j. ст.-ндан 15 *км*, Бакы—Астара шосе jолундан 5 *км* аралы, Пирсә чаjынын (Көjтәпә чаjынын голу) сағ саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әh. 1263 (1976); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һеjвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси вар.

БӘШӘРҮ—Азәрб. ССР Астара вә Ләнкәран р-нларында чаj. Ләнкәран чаjынын сағ голу. Уз. 38 *км*, һөвзәсинин саh. 171 $км^2$. Талыш силсиләсиндән (1800 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, jағыш, гисмән jералты вә гар сулары илә гидаланыр. Суварmада истифадә едилир. Суjунун бир һиссәси каналла Ханбуланчаj су анбарына ахыдылыр.

БӘШИР СӘФӘРОҒЛУ (11. 3. 1925, Бакы—24.3.1969, Бакы)—Азәрб. совет актjору. Азәрб. ССР халг артисти (1968). 1942 илдән Азәрб. Мусигили Комедиjа Театрында ишләмишдир. Б. С. jаратдығы образларда наданлығы, керилиjи, риjакарлығы гамчыламыш, сәһнә реализминә садиг олмушдур. Онун ифасына инчә jумор, мә'налы күлүш, зәнкин мимика вә с. чәһәтләр хас иди. Әсас роллары: Узун («Тоj киминдир?», А. Мәшәдибәjов), Салjански («Көзүн аjдын», Ф. Әмиров), Балаәми («Рәисин арвады», С. Рүстәмов), Һачы Кәрим («Һачы Кәримин Аjа сәjаһәти», А. Рзаjев), Мәшәди Ибад («О олмасын, бу олсун», Ү. Һачыбәjов), полис рәиси («Милjончунун диләнчи оғлу», С. Әләскәров) вә с. «Улдуз» (1964), «Әһмәд һарададыр?» (1964), «Хоча Нәсрәддинин 12 гәбри» (1967) вә с. филмләрә чәкилмишдир. «Бизә бирчә хал лазымдыр» мусигили комедиjасынын либретто мүәллифләриндәндир.

Бәшир Сәфәроғлу Узун («Тоj киминдир?» А. Мәшәдибәjов) ролунда,

БӘШИР ШИҺАБ—Ливан һакимләри:

Б. I Шиһаб, Шиһабиләр сүлаләсинин әсасыны гоjмуш, 1697—1707 илләрдә һакимиjjәтдә олмушдур.

Б. II Шиһаб (1767—29.12.1850), 1788 (дикәр мә'лумата көрә 1789)—1840 илләрдә фасиләләрлә бөjүк әмир олмушдур. Феодал сепаратизми илә мүбаризә апармышдыр. 1822 илдә Мисир һакими Мәһәммәд Әли илә сазиш имзаламышдыр; 1832—33 вә 1839—40 илләрдә Мисир гошунларынын Суриjада һәрби әмәлиjjатларыны мүдафиә етмишдир. 1840 илдә Суриjа вә Ливанда Мисирә гаршы башланмыш үсjанлар вә сонра мисирлиләрлә Түркиjә арасындакы һәрби әмәлиjjат нәтичәсиндә (бу мүһарибәдә инкилис донанмасы түркләрә көмәк едирди) Түркләр һөкумәти Б.Ш.-ы һакимиjjәтдән салмыш вә инкилис командаплығы тәрәфиндән Малта а.-на сүркүн олунмушду. Б.Ш. Кичик Асиjада вәфат етмиш, 1946 илдә сүмүкләри Ливана кәтирилиб басдырылмышдыр.

БӘШИРОВ Гумәр Бәширович (д. 7. 1.1901, Орта Волгабоjу, Јана-Сала к.)—татар совет jазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1928 илдән Сов.ИКП үзвү. «Һәшимин ганы» адлы илк һекаjәси 1931 илдә нәшр едилмишдир. «Сиваш» (1937) повести Вәтәндаш мүһарибәсинә һәср олунмушдур. Бөjүк Вәтән мүһарибәси илләриндә jаздығы һекаjәләрдә («Интигам», 1942; «Гармончу», 1943) совет вәтәнпәрвәрлиjи тәрәннүм олунур. «Намус» (1948) романында мүһарибә илләриндә татар колхозчуларынын фәдакар әмәjиндән бәһс едилир. «Доғма jурдум—jашыл бешиjим мәним» (1970) романы вар. ССРИ Али Советинин депутаты (4-чү вә 5-чи чағырыш) олмушдур. Ленин ордени, 3 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Намус, Б., 1952; Родимый край—зеленая моя колыбель, М., 1976.

Әд.: Залялиева М. Ш., Творчество Гумера Баширова, Казань, 1964; Советские писатели, М., 1972.

БӘШИРОВ Әлибаба Баба оғлу (д. 1914, Ағсу р-нунун Гарадағ к.)—тахылчы. Сосиалист Әмәjи Гәһрәманы (1951). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1950 илдә тахылчылыг саһәсиндә jүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмиjjәтли фәрди пенсиjачыдыр.

БӘШШАР ИБН БУРД (بشار ابن برد 714, Бәсрә—783)—әрәб шаири. Мәншәчә фарсдыр. Әрәб вә фарс дилләриндә jазмышдыр. *Мәздәилиjи* мүдафиә етмишдир. Б.и.Б. әдәбиjjаты ичтимаи һәjатла, халг мәишәти илә бағладығына көрә ону әрәб әдәбиjjатында «jени үслуб»ун jарадычысы

һесаб едирләр. Хәлифә әл-Меһдијә мәдһијјәләр јазмышдыр. Лакин даһа чох һәчвләри илә мәшһурдур. Вәзир Јагуб ибн Давуду һәчв етдији үчүн өлдүрүлмүшдүр.

Әсәри: Стихи. В кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

БЗЫБ—Абх.МССР-дә чај. Уз. 110 *км*, һөвзәсинин саһ. 1510 *км²*-дир. Әсасән, дар вә дәрин дәрәләрлә ахыб, Гара дәнизә төкүлүр. *Ритса* көлүнә кедән автомобил јолу Б. дәрәсиндән кечир. Ағач ахыдылыр.

БЗЫБ СИЛСИЛӘСИ—Абх.МССР-дә дағ силсиләси. Б. Гафгазын ч. јамачындадыр. Уз. тәгр. 50 *км*, һүнд. 3033 *м*-ә (Химса д.) гәдәрдир. Јамачлары енлијарпаглы вә ијнәјарпаглы мешәләр, јухары һиссәләри исә алп чәмәнләридир. Карст кениш јајылмышдыр.

БИ... (лат. bi—ики, bis—ики дәфә)—1) ики әшјанын вә ја әламәтин олдуғуну билдирән мүрәккәб сөзләрин өн һиссәси (мәс., *билингвизм*, *бином*); 2) әрәб вә фарс дилләриндән алынма сөзләрдә инкар билдирән өн шәкилчи (мәс., бивәфа, бинәсиб, бигәм, бикеф вә с.).

БИАТЛО́Н (*би*...+јун. áthlon—јарыш, мүбаризә)—гыш идман ојунларында икинөвчүлүк, хизәклә сүрүшәрәк түфәнкдән атәш ачмаг. 20 *км* мәсафәни гәт етмәли олан идманчы 5 вә 18-чи *км*-ләр арасындакы мүхтәлиф мәсафәләрдә, 150 *м* аралы һәдәфә 4 дәфә (2 дәфә ајаг үстә, диаметри 30 *см* вә 2 дәфә узанараг, диаметри 15 *см* һәдәфә), һәр дәфәдә 5 атәш ачыр. Боша чыхан һәр атәш үчүн идманчынын сүрүшдүјү вахта чәримә олараг 2 *дәг*. әлавә едилир. 10 *км* (гыса мәсафә) вә 15 *км* (кәнчләр үчүн) мәсафәләрә дә Б. јарышлары олур. Б. үзрә дүнја биринчиликләри (шәхси вә команда) 1958 илдән кечирилир; 1960 илдән гыш Олимпија ојунлары програмына дахилдир. Совет идманчылары арасында В. Меланин, В. Маматов, Н. Круглов, А. Тихонов Б. үзрә дүнја чемпионлары олмушлар.

БИБЕРШТЕ́ЈН (Biberstein), Маршалл Фон Биберштејн Фридрих (1768, Штутгарт—1826, Харков јахынлығында)—тәбиәтшүнас. Миллијјәтчә алмандыр. Бир мүддәт Русијада һәрби хидмәтдә олмушдур. Кенерал В. Зубовун Азәрб.-а һәрби сәфәриндә (1796) ону тәбиәтшүнас кими мүшајиәт етмишдир. 1797 илдә Гафгазда ипәкчилик үзрә мүфәттиш тә'јин едилән Б. ики ил Гафгазы кәзмиш, онун игтисадијјатына аид мә'лумат топламышдыр. Онун тәдгигатлары («Хәзәр дәнизинин сол саһилиндә Терек вә Күр чајлары арасында јерләшән вилајәтләрин тәсвири» вә «Крым-Гафгазын флорасы») Гафгазын сәрвәтләрини өјрәнмәјә вә истисмар етмәјә чан атан чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәти илә бағлы олса да, Азәрб.-ын игтисади вә сијаси тарихини өјрәнмәк үчүн гијмәтлидир.

Әд.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935.

БИБӘР—бах *Истиот*.

БИБӘР САҺИЛИ, Малакетта—Либеријада Атлантик океаны саһилинин Мезурадо вә Палмас бурунлары арасындакы һиссәси. Рүтубәтли екваториал мешәләр вә мангр чәнкәлликләри илә өртүлүдүр. Вахтилә бурадан Гвинеја бибәри (малакетта) ихрач едилдијиндән Б.С. ады верилмишдир.

БИ-БИ-СИ (инк. BBC) — *Британија Радио Верилишләри Корпорасијасынын* гысалдылмыш ады.

БИБИХАНЫМ МӘСЧИДИ — Сәмәргәнддә чүмә мәсчиди; Орта Асија ме'марлыг сәнәтинин классик нүмунәси. 1399—1404 илләрдә *Тејмурун* Һиндистандакы гәләбәләри шәрәфинә тикилмишдир. Тејмурун арвады Бибиханымын ады илә адландырылмышдыр. Б.м. дөврүнүн ән ири тикилиләриндәндир. Әсас бина баштағынын һүнд. 41 *м*-дир. Мәсчид, бәзәкләринин (кашы лөвһәләр, мәрмәр һиссәләр, дивар рәсмләри вә с.) көзәллији вә рәнкарәнклији илә диггәти чәлб едир. Мәсчидин тикилмәсиндә азәрб. бәнналар да иштирак етмишләр. Б.м.-нин галыгларыны сахламаг үчүн бурада тә'мир ишләри апарылыр.

БИБИҺЕ́ЈБӘТ, Бибиһејбәт мәзары—Бакынын Шых к.-ндә (индики Ханлар гәс.) түрбә. Рәвајәтә көрә, түрбәдә шиәләрин једдинчи имамы Мусеји Казымын гызы Һөкумә вә онун Һејбәт адлы нөкәри дәфн олунмушдур. «Бибиһејбәт» адынын да (фар. Һејбәтин ханымы) бурадан јарандығы куман едилир. Башга рәвајәтә көрә, сәккизинчи имам Рзанын гызы вә бачысы Бакы јахынлығында мәскән салмыш, бурада да вәфат етмишләр. Онларын дәфн олундуғу јердә түрбә, онун јанында исә 20 *м*-лик минарәси олан мәсчид тикилмишди. Мәсчид тикилдикдән сонра әтрафында шејхләр мәскән салмышлар (јаранмыш кәнд исә Шејх, јахуд Шых адланмышдыр). Мәсчид дәниздән 0,5 *км* аралы, дағын дөшүндә иди. Мәсчидин ч. диварында ме'марын (Маһмуд ибн Сә'д) вә Ширваншаһ Ахситанын оғлу Фәррухзадын ады олан әрәбчә китабәләр олмушдур. Буна әсасән, мәсчидин 13 әсрин сонунда тикилдији еһтимал едилир. Тәгр. 1900 илдә шм. тәрәфдән түрбәјә битишик јени мәсчид тикилмишди. Түрбәни «мүгәддәс» һесаб едән диндарлар бура зијарәтә кәләрдиләр.

Әд.: Мусәви Т. М., Бакы тарихинә даир орта әср сәнәдләри, Б., 1967; Ашурбейли С. Б., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964.

БИБИҺЕЈБӘТ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Бакыдан 3,5—4 *км* аралы, Абшерон ј-анын ч.-г. саһилиндәдир. Орографик чәһәтдән гуруда үч саһәјә—Бибиһејбәт дәрәси, дәниздән ајрылыб гурудулмуш Илич бухтасы вә Бадамдар јүксәклијинә ајрылыр. Ч.-ш. периклинал һиссәси дәниздә Бајыл вә Шых бурунлары арасындадыр. Илк нефт гујусу 1847 илдә газылмыш, 1871 илдән истифадә едилмишдир. Кеоложи гурулушунда Абшерон, Акчагыл мәртәбәләри вә Мәһсулдар гат чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Јатаг шм.-г. истигамәтиндә узанан (тәгр. 7 *км*) брахиантиклинал гурулушлу гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын шм.-ш. ганадында лајларын јатым бучағы 18—25°, ч.-г. ганадында исә 13—35°-дир. Гырышыг узунуна вә енинә кечән бир чох тектоник гырылмаларла парчаланмышдыр. Мәһсулдар гатын кәсилишиндә тәгр. 17 нефтли-газлы һоризонт вә бир чох аралыг тәбәгә ашкар едилмишдир. Нефтин хүс. ч. 0,840—0,860 (Сураханы дәстәси) вә 0,875—0,890 (Гырмакиалты дәстә). Јатағын перспективи еһтимал ки, гырышығын узаг ч.-ш. һиссәсиндә Гала дәстәси, Үст Миосен вә даһа гәдим чөкүнтүләрлә әлагәдардыр.

БИБЛ (аккад дилиндә Губла, гәдим јәһуди дилиндә Кебал)—Ливанда гәдим шәһәр (индики *Чубејл*).

БИ́БЛИЈА (јун. Biblía—китаблар)—иудаизмә вә христианлыға аид «мүгәддәс» китаблар күллијјаты (е.ә. 8 әср—ерамызын 2 әсри). Биринчи китаб—«Әһд-и этиг» (Төврат вә с.) гәдим вәсијјәтләр, икинчи китаб—«Әһд-и чәдид» (Инчил вә с.) јени вәсијјәтләр адланыр. «Әһд-и этиг» гәдим јәһуди (гисмән арами), «Әһд-и чәдид» гәдим јунан дилиндә јазылмышдыр. Бүтөвлүкдә Б. 77 китабдан ибарәтдир. Бунлардан 50-си «Әһд-и этиг»ә, 27-си «Әһд-и чәдид»ә дахилдир. «Әһд-и этиг»ә јәһудиләр вә христианлар, «Әһд-и чәдид»ә исә јалныз христианлар е'тигад едирләр. Јәһуди вә христиан илаһијјатчылары Б.-нын аллаһ тәрәфиндән көндәрилдијини иддиа едирләр. Тарих елми сүбут етмишдир ки, башга дини китаблар кими, Б.-ны да илаһијјатчылар јаратмышлар. Әсасән, әфсанәләрдән ибарәт вә мүхтәлиф әдәби формаларда тәртиб олунан Б.-ја дини ганунлар, мәишәт повестләри, мәдһијјәләр, тарихи-хроноложи гејдләр дә дахил едилмишдир.

Б. узун тарихи дөврүн мәһсулудур. Заман кечдикчә, Б.-ја ичтимаи-игтисади һәјатда баш верән дәјишикликләрлә әлагәдар мүәјјән тәсһиһ вә әлавәләр едилмишдир. Б. әфсанәләри һәлә антик дөврдә тәкзиб олунмушдур. Интибаһ дөврүнүн һуманистләри, хүсусән 18 әсрин маарифчи материалистләри Б.-ны чидди тәнгид етсәләр дә, онун әсл ичтимаи маһијјәтини илк дәфә тарихи материализм көстәрмишдир. Материалист елм дүнјанын јаранмасы, инсанын мәншәји вә мүхтәлиф һадисәләр һаггында Б.-нын фантастик иддиаларынын әсассызлығыны сүбут етмишдир. Ичтимаи бәрабәрсизлик, мүтилик вә итаәткарлыг тәлгин едән Б.-дан истисмарчы чәмијјәтләрин һаким синифләри халг күтләсинә гаршы идеоложи тә'сир васитәси кими истифадә етмишләр. Тарихдә мүртәче рол ојнајан Б. дүнја һаггында гејри-елми тәсәввүрләр јајыр, зәһмәткешләри онун елми изаһындан узаглашдырыр. Килсә хадимләри Б.-ја әсасланараг елми сахталашдырыр, инсан идракынын, елми дүнјакөрүшүн инкишафына мане олур, инсан зәкасынын гүдрәтини алчалдырлар. Онлар ејни заманда елми-техники тәрәггинин наилијјәтләри гаршысында Б.-нын башлыча еһкамларыны модернизә едир, онун ачыг-ајдын мә'насыз сәсләнән рәвајәтләриндән имтина етмәјә мәчбур олурлар.

Дүнја әдәбијјаты вә инчәсәнәтиндә Б. мөвзулары кениш јајылмышдыр. Гуранда экс олунмуш Б. әфсанә («Јусиф вә Зүлејха» вә с.) вә образларындан (Адәм, Һәвва, Давуд, Сүлејман, Иса вә с.) классик Шәрг, о чүмләдән Азәрб. әдәбијјатында истифадә едилмишдир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Крывелев И. А., Книга о Библии, М., 1958; јенә онун, История религии, т. 1—2, М., 1975—76; Лившиц Г. М., Очерки историографии библии и раннего христианства, Минск, 1970.

БИБЛИОГРА́ФИЈА (јун. biblíon—китаб+...*графија*)—чап әсәрләринин учот вә гејдини апаран, онлары системләшдирән, тәсвир, төвсијә вә тәблиғ едән

елм вә әмәли фәалијјәт саһәси. Б. термини е.ә. 3-чү әсрдә гәдим Јунаныстанда јаранмышдыр. Әввәлләр китаб үзү көчүрәнләри библиограф адландырырдылар. Б.-нын әсл инкишаф тарихи китаб чапындан сонра башланмышдыр. Илк санбаллы Б. Исвечрә алими К. Кеснерин «Үмуми китабхана» (4 чилддә, 1545—55) әсәридир.

Русијада илк библиографик көстәричи (әлјазмасы) 17 әсрин 60-чы илләриндә мејдана кәлмишдир. 18 әсрдә Н. И. Новиков Русијада илк библиографик журнал «Санкт-Петербургские учјоные ведомости»ни (1777), В. С. Сопиков «Опыт российској библиографии» (1—5 һ., 1813—21) китабыны нәшр едир. 19 әсрин 2-чи јарысы —20 әсрин әввәлләриндә Русијанын ичтимаи һәјатында Б.-нын ролу артыр. Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролјубов вә б. ингилаби-демократик идејаларын јајылмасында, болшевик мәтбуаты («Искра», «Правда» гәзетләри, «Просвещение» журналы) исә марксизм идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн Б.-дан истифадә едирләр. В. И. Ленин Н. А. Рубакинин «Китаблар арасында» адлы библиографик әсәринә јаздығы ресензијада (Әсәрләри, ч. 20), «Карл Маркс» мәгаләсинә әлавә етдији әдәбијјат хүласәсиндә (јенә орада, ч. 21) вә б. әсәрләриндә Б.-нын нәзәри вә әмәли әсасларыны ишләјиб һазырламышдыр. В. И. Ленинин көстәриши илә 1920 илдә Москвада Русија мәркәзи китаб палатасы јарадылды (1936 илдән—Үмумиттифаг китаб палатасы). Охучуларын мүталиәсини истигамәтләндирмәк үчүн Москвада Төвсијә Б. ин-ту тәшкил едилди (1936). Б.-нын тарихи, нәзәријјәси вә методикасындан бәһс едән «Советскаја библиографија» журналы нәшрә башлады (1934).

Сов.ИКП вә Совет һөкумәти Б.-нын инкишафы үчүн хүсуси гајғы көстәрир. В. И. Ленинин имзаладығы «РСФСР-дә библиографија ишинин халг маариф комиссарлығына верилмәси һаггында» (30 ијун, 1920) гәрары Русијада чари библиографик гејдијјатын вә китаб палатасынын фәалијјәтинин башланғычы олду. Б.-нын инкишафында ҮИК(б)П МК-нын «Нәшријјат иши һаггында» (август, 1931), «Әдәби тәнгид вә библиографија» (нојабр, 1940), Сов.ИКП МК-нын «Өлкәдә китабхана ишинин вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» (сентјабр, 1959) «Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә вә елми-техники тәрәггидә китабханаларын ролуну артырмаг һаггында» (мај, 1974) гәрарларынын чох мүһүм ролу олмушдур.

Орта әсрләрдә Јахын Шәргдә, о чүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмыш тәзкирәләр мүәјјән мә'нада библиографик әсәр һесаб едилә биләр. Ингилабдан әввәл «Бакы бәрадәрани — Оручов китабханасынын әсамиүл-күтүбү» (1913—14) вә с. көстәричиләрин нәшр олунмасына бахмајараг, Азәрб.-да Б., әсасән, Совет һакимијјәти илләриндә кениш инкишаф етмишдир. Азәрбајчан Дөвләт Китаб Палатасынын јарадылмасы илә республикада дөвләт учотгејд Б.-сынын әсасы гојулмушдур. Б.-нын инкишафында М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Респ. Дөвләт Китабханасынын, Азәрб. ССР ЕА Әсаслы китабханасынын вә с.-ин хидмәти бөјүкдүр. Азәрб. ССР-дә Б. саһәсиндә кадрлар С. М. Киров ад. АДУ-да вә Бакы китабханачылыг техникумунда һазырланыр Республикада «Азәрбајчан китабы» (ч. 1, 1963), «Азәрбајчан тарихи» (1970), «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшрләринин библиографијасы» (1962) вә с. һазырланмышдыр.

Әд.: Ленин В. И., Китаба ресензија, Әсәрләри, ч. 20; јенә онун, Карл Маркс, јенә орада, ч. 21; Крупская Н. К., О библиотечном деле, М., 1957; Гәһрәманов Ә., Үмуми библиографијанын әсаслары, Б., 1958; Әлијев З. Һ., Азәрбајчанда библиографија ишинин вәзијјәти вә инкишафы тарихиндән (1945—1956), Б., 1960; јенә онун, Библиографијанын нәзәријјәси вә методикасы, Б., 1973; Мирәһмәдов Ә., Мүгәддимә, «Азәрбајчан китабы», ч. 1, Б., 1963; Денисјев В. Н., Совет библиографијасынын әсаслары, Б., 1966; Здобнов Н. В., История русской библиографии до начала XX в., 3 изд., М., 1955; Фонотов Г. П., В. И. Ленин о библиографии, М., 1962; Коршунов О. П., Проблемы общей теории библиографии, М., 1975; Библиотековедение и библиография за рубежом. Сборник, М., 1976.

БИБЛИОГРАФИК ЖУРНАЛЛАР — библиографијанын тарихини, нәзәри вә тәчрүби мәсәләләрини ишыгландыран, јени китаблар һаггында тәнгиди мәгаләләр дәрч едән, чап әсәрләрини системли сурәтдә гејдә алан дөври нәшрләр. Үч група бөлүнүр: 1) јени китаблары тәһлил едән вә гијмәтләндирән Б.ж.; 2) чап әсәрләрини гејдә алан, библиографик мә'лумат верән Б.ж.; 3) библиографијанын нәзәри, тарихи вә методик мәсәләләриндән бәһс едән Б.ж. ССРИ-дә бүтүн билик саһәләри үзрә Б.ж. нәшр олунур.

Азәрб.-да Б.ж.-ын нәшринә Совет һакимијјәти илләриндә башланмышдыр. *Азәрбајчан Дөвләт Китаб Палатасы* 1926 илдән е'тибарән китаб летописләри нәшр етмишдир. 1932 илдә 1920—30, 1934 илдә исә 1931—32 илләри әһатә едән «Журнал мәгаләләри летописи» чап олунмушдур. 1938 илдән ардычыл олараг, иллик «Журнал мәгаләләри летописи» вә «Гәзет мәгаләләри летописи» нәшр едилирди (1942—46 илләрдә нәшр олунмамышдыр). 1960 илдән китаб, журнал вә гәзет летописләри бирләшдириләрәк, ајлыг «Азәрбајчан мәтбуат салнамәси» (Азәрб. вә рус дилләриндә) ады илә бурахылыр. Һәмин илдән респ.-да һәр ил чап олунан бүтүн китаб мәһсулуну әһатә едән «Бириллик Азәрбајчан китабијјаты» (Азәрб. вә рус дилләриндә) нәшр олунур.

БЙВА—Һонсү а.-нда көл (Јапонијада ән бөјүк). Саһ. 716 *км*², ени 20 *км*, дәринлији 95 *м*-ә гәдәрдир. Көлдән Осака көрфәзинә Јодо чајы ахыр. Б. каналларла Киото вә Осака ш.-ләри илә әлагәләнир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Туризм әһәмијјәти вар.

БИГНОНИЈА ФӘСИЛӘСИ (Bignoniaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Ағач, кол, лиана вә аз гисми отдур. Јарпаглары гаршылыглы, чичәји икичинсијјәтлидир. Тропик вә субтропик өлкәләрдә тәгр. 120 чинсә мәнсуб 800-ә јахын нөвү битир. Азәрб.ССР-дә кампсис вә каталпа нөвләри декоратив битки кими әкилир.

БИДАНӘТУТ—Азәрб.ССР-дә халг селексијасы јолу илә алынмыш гәдим тут сорту. Ағачы јахшы инкишаф едир. Көвдәсинин рәнки ачыг-боз, чаван будаглары түнд-боздур. Јарпағы узунсов, јумуртавары, бүтөв, орта ириликдә (8—12 *см*) вә ачыг-јашылдыр. Мејвәси 1,5—2 *см* узунлугда, ағ, ширәли, ширин вә тумсуздур. Мајын ахырларында јетишмәјә башлајыр. Мејвәсинин тәркибиндә 14—18% (гурусунда 62%) шәкәр, 0,11% үзви туршу, 12—15 *мг* % С витамини вар. Һәр ағачындан 35—45 *кг* мәһсул јығылыр.

БИД'ӘТ (әр. بدعة — «јенилик кәтирмәк», күфр)—һаким динин әсас еһкамларыны гәбул етмәјән «јени» тә'лим. Б. бүтүн дүнја динләриндә мөвчуд олмушдур. Форма е'тибары илә Б. дини тә'ригәтдир. Маһијјәтчә исә мүхтәлиф синфи групларын ичтимаи-сијаси мәнафеләриндәки зиддијјәтләри пәрдәләјир. Б.-ләр динин һаким олдуғу дөврдә сәчијјәви синфи мүбаризә формасы иди. Ислам дини һәр чүр Б.-ин әлејһинә мүбаризә апармағы диндарларын зәрури вәзифәси һесаб едир. Ислам diниндә Б. мәфһуму христианлыгдакы Б. (јерес) мәфһумундан даһа кенишдир. Христианлыгда дини еһкамчылығын, илаһијјатын икинчи дәрәчәли мәсәләләри барәдә мејдана чыхан хырда әгидә ихтилафы Б. сајылмыр. Ислам дининдә исә ајиндән чүз'и кәнарачыхма һаллары да Б. адландырылыр. Истәр ислам, истәрсә дә христиан динләриндә Б.-ин һәмишә дин хадимләринин ән кәскин тә'гиб вә терморларына мә'руз галмасынын әсас ичтимаи сәбәби антагонист чәмијјәтләрдәки синфи зиддијјәтләр олмушдур. Орта әсрләрдә Б.-ләр, үмумијјәтлә, феодал һакимијјәтинә гаршы ичтимаи е'тиразын идеоложи ифадә формасы иди. Ислам бид'әтләриндән харичилик, гәрмәтилик, исмаилилик, һүруфилик вә с. даһа кениш јајылмышды. Капитализмин инкишафы илә Б.-ләр мүбариз характерини итирмиш, дини тәригәтчилијә чеврилмишдир.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Дин һаггында, Б., 1965; Ленин В. И., Дин һаггында, Б., 1965; Белјајев Ј. А., Мүсәлман тәригәтләри, Б., 1958; Сидорова Н. А., Народные еретические движения во Франции в XI—XII вв. В сб.: Средние века, в. 4, М., 1953; Бортник Н. А., Еретические секты в Италии первой пол. XIII в., јенә орада, в. 10, М., 1957; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках, Л., 1966.

БЙДИЛ Мирзә Әбүдлгадир (1644, Әзимабад ш., Бенгалија—1721, Деһли)—шаир, философ. Бенгалијаја көчмүш чағатај аиләсиндә доғулмушдур. Фарс дилиндә јазмышдыр. 100 мин бејт ше'р вә нәср әсәрләриндән ибарәт зәнкин әдәби ирси галмышдыр. «Һејрәт тилсими» (1669), «Бөјүк океан» (1681), «Мә'рифәт дағы», «Дөрд үнсүр», «Үрфан» (1711—12) вә с. әсәрләри, «Көмде вә Модан» романтик поемасы вар. Ичтимаи бәрабәрсизлијә, Һиндистан халгларынын касталара бөлүнмәсинә гаршы чыхмышдыр. Инсан зәкасыны вә елми тәрәннүм едән Б. тәбиәт һадисәләринин објектив сәбәбләрлә бағлы олдуғуну көстәрмиш, дүнјаја һәрәкәтдә олан әбәди варлыг кими бахмышдыр. Јарадычылығынын фарсдилли әдәбијјатын инкишафына тә'сири олмушдур. Күллијјаты, диванынын бир нечә әлјазма вә чап нүсхәси Азәрб.ССР ЕА Респ. Әлјазмалар Фондунда сахланылыр.

Әсәри: Комде и Модан, М., 1965.

Әд.: Муминов И., Выдающиеся мыслители Средней Азии, М., 1966; Алиев Г., Персоязычная литература Индии, М., 1968.

БИДЛИСИ Идрис (? — 18. 11. 1520)— күрд тарихчиси; «Сәккиз чәннәт» әсәринин мүәллифи. Фарс дилиндә нәзмлә јазылмыш бу әсәр илк сәккиз Османлы султанына һәср едилмишдир. Б. Ағгојунлу һөкмдары султан Јагубун јанында мә'мур олмушдур. Сонралар Османлы султаны Сәлимин тәрәфинә кечән Б. *Чалдыран вурушмасында* (1514) иштирак етмиш, Күрдүстан һакимләрини итаәтә кәтирмәк үчүнораја кетмиш вә онун фәалијјәти нәтичәсиндә Османлылар Дијарбәкри асанлыгла әлә кечирмишдиләр. Б.-нин әсәриндә Иран, Түркијә, Азәрб.-ын вәзијјәти, Чалдыран вурушмасы, Османлыларын Азәрб. шәһәрләрини тутмасы вә с. һаггында да мә'лумат верилмишдир. Б. тарихи һадисәләрин шәрһиндә һаким синфин мөвгејиндән чыхыш етмишдир.

БИДЛИСИ Шәрәфхан ибн Шәмсәддин (25.2. 1543— ?)—күрд тарихчиси. Фарс дилиндә јазылмыш «Шәрәфнамә» әсәринин мүәллифи. Ана тәрәфдән Сәфәвиләрлә гоһум олан Б. мүхтәлиф вахтларда Ширван вә Нахчыван һакими олмушдур. Сонралар Османлы султаны III Мурадын тәрәфинә кечмишдир. Әсәриндә Сәфәви-Османлы мүһарибәләринә кениш јер вермишдир. «Шәрәфнамә» күрдләрин орта әсрләр тарихиндән бәһс едән мүһүм мәнбә һесаб олунур. Әсәрдә Азәрб.-ын 14—16 әср тарихинә даир дә кениш мә'лумат вар. Б. халг үсјанларыны һаким синфин мөвгејиндән гијмәтләндирир.

Әсәри: Шараф-наме, пер. с перс., пред., прим. и прил. Е. И. Васильевой, т. 1—2, М., 1967—76.

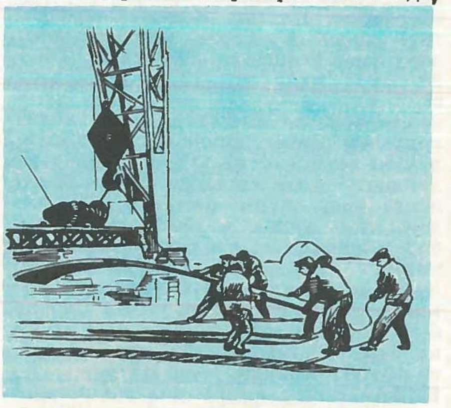
Әд.: Шәмсн М. И., Шәрәф хан Бидлисинин «Шәрәфнамә» әсәри күрд халгынын тарихи мәнбәји кими, Б., 1972.

БИДО́ (Bidault) Жорж (д.5.10.1899, Мулен)—Франса сијаси вә дөвләт хадими. Мугавимәт һәрәкаты Милли шурасынын сәдри (1943—44, август), католик Халг Республика Һәрәкаты (ХРҺ) партијасынын (1944) јарадычы вә лидерләриндән бири. Харичи ишләр назири (1944—48 вә 1953—54), баш назир (1946 вә 1949—50), мүдафиә назири (1951—52) олмушдур. Мүттәфиглик вә гаршылыглы јардым һаггында Совет—Франса мугавиләсини (1944) имзаламышдыр. Б. һөкумәти 1949—50 илләрдә тә'тилчиләрә гаршы чәза тәдбирләрини күчләндирмиш, сүлһү мүдафиә едәнләрә ағыр чәза верилмәси һаггында ганун гәбул етмишди. Б., Франсанын Брүссел пактында вә НАТО-да иштиракынын, «Авропа Мүдафиә Бирлији» јарадылмасынын фәал тәрәфдары иди. Әлчәзаирдә Франса һөкмранлығынын сахланмасы тәрәфдары олан Б. 1961 илдә террорчу «Кизли силаһлы тәшкилат»ын (ОАС) башчысы олмуш, дөвләтин тәһлүкәсизлији әлејһинә суи-гәсддә тәгсирләндирилдији үчүн 1962 илдә харичә гачмыш, 1968 илдә амнистијаја дүшәрәк Франсаја гајытмышдыр.

БИДСТРУП (Bidstrup) Һерлуф (д. 10.9.1912, Берлин)—Данимарка карикатурачы рәссамы. Данимарка Коммунист Партијасынын үзвү. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1964). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын фәхри үзвү (1973). Копенһакендә Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1931—35). 1936 илдән исә «Ланд ог фолк» гәзетләриндә сијаси карикатуралары, мәишәтә аид јумористик вә сатирик рәсмләри дәрч олунур. Б.-ун карикатуралары империализмин тәчавүзкар сијасәтини, мүһарибә гызышдыранлары ифша едир («Зәнчинин сәсвермә һүгугу», 1951, «Хәјал вә һәгигәт», 1958, «Кубадан әлини чәк!», 1962 вә с.). ССРИ, Чехословакија, Франса вә с. өлкәләрә аид рәсмләр серијасы вар. Б. дәфәләрлә ССРИ-дә,

Һ. Бидструп. «Африкада вәзијјәт», 1960.

Һ. Бидструп. «Бакы вә бакылылар» мөвзусунда рәсм.

о чүмләдән Азәрб.-да олмушдур. Онун јарадычылығында «Бакы вә бакылылар» мөвзусу да әксини тапмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Малятников О., Оружием смеха. Рассказ о Херлуфе Бидструпе— художнике, гражданине, борце за мир, М., 1966; Бидструп Херлуф. Рисунки, т. 1—4, пер. с дат., 2 изд., М., 1969—70; Что увидел Херлуф Бидструп в Советском Союзе. Альбом, М., 1976.

БИЕ́ЛА КОМЕТИ—дөври комет; һәвәскар чех астроному В. Биела кәшф етмишдир (1826). Күнәш әтрафына доланма дөврү 6,6 илдир. 1846 илдә ики һиссәјә парчаланмышдыр. 1741, 1872 вә 1885 илләрдә Б.к. парчаларынын Јерә јахынлашмасы күчлү метеор јағышына (*Андромедидләрә*) сәбәб олмушдур.

БИЕЛИДЛӘР—метеор сели (*Андромедидләр*).

БИЖАГО́Ш, Бисагуш (Bijagós)— Атлантик океанында адалар групу. Африканын г. саһилләри јахынлығындадыр. Гвинеја-Бисаунун тәркибинә дахилдир. Саһ. 1600 $км^2$-дир. Тропик мешәләр вар. Јабаны јағлы палма јығылыр. Чәлтик әкилир. Мүһүм порту—Болама.

БИЗА́НС, Бизанс империјасы—4 әсрдә Рома империјасынын парчаланмасы нәтичәсиндә онун ш.-индә јаранмыш, 15 әсрин орталарына гәдәр мөвчуд олмуш дөвләт. Пајтахты Константинопол иди. Әслиндә Константинополун јаранмасы илә (324—330 илләрдә) Б.-ын Рома империјасы тәркибиндән ајрылмасы дөврү башланды. 395 илдә Рома империјасы гәти олараг Шәрги Рома (Бизанс) вә Гәрби Рома империјаларына парчаланды. Бизанслылар өзләрини ромалы (јун. «ромеј»), өз дөвләтләрини исә Рома адландырдылар. Б.-ын игтисадијјатында, сијаси һәјатында вә мәдәнијјәтиндә јунан әһалиси үстүн рол ојнајырды. Империјанын дөвләт дили 4—6 әсрләрдә латын дили, 7 әсрдән исә јунан дили олмушдур.

Б. тарихиндә үч әсас дөврү ајырмаг олар. Биринчи дөвр (4 әср— 7 әсрин орталары) үчүн гулдарлыг гурулушунун дағылмасы вә феодал мүнасибәтләринин формалашмасы характерикдир. 4 әсрин 70-чи илләриндән Б.-ын тәкчә харичи сијаси вәзијјәтини дејил, дахили сијаси вәзијјәтини дә империјанын *барбарларла* мүнасибәти хејли дәрәчәдә мүәјјән едирди. 375 илдә император Валент Б. әразисинә *вестготлары* (Дунајдан ч.-а) јерләшдирмәјә мәчбур олду. Б. һаким даирәләри тәрәфиндән сыхышдырылан вестготлар 376 илдә үсјан галдырдылар вә 378 илдә Б. әһалисинин үсјана галхмыш бир һиссәси илә бирликдә императорун ордусуну Адрианопол јахынлығында дармадағын етдиләр. Император бөјүк чәтинликлә үсјаны јатырды (380). 5 әсрин сону— 6 әсрдә Б.-да игтисади јүксәлиш вә гисмән сијаси сабитлик дөврү башланды. I *Јустиниан*ын [527—565] дөврүндә Б. өз сијаси вә һәрби гүдрәтинин ән јүксәк зирвәсинә чатды. Јустинианын һакимијјәтинин илк илләриндә кениш халг һәрәкатлары баш верди (529— 530, 532). Дөвләт һакимијјәтиндә мәркәзләшдирмәнин гүввәтләндирилмәси вә күчлү орду јарадылмасы шәргдә иранлыларын, шималда славјанларын һүчумуну дәф етмәјә, гәрбдә кениш әразиләр тутмаға имкан верди. Лакин Јустинианын ишғаллары мүвәггәти олду; барбарлардан алынмыш гәрб вилајәтләриндә бизанслыларын һөкмранлығы, гулдарлығын вә Рома верки системинин бәрпасы әһалинин үсјанларына сәбәб олду (602 илдә ордуда башлајан үсјан кенишләнәрәк вәтәндаш мүһарибәсинә чеврилди вә императорун дәјишилмәсинә кәтириб чыхартды). 6 әсрин сону—7 әсрдә Б. Гәрбдә ишғал етдији вилајәтләри итирди (Чәнуби Италијадан башга). 7 әсрин сонунда Б. әразиси Јустиниан дөвләтинин 1/3 һиссәсини тәшкил едирди.

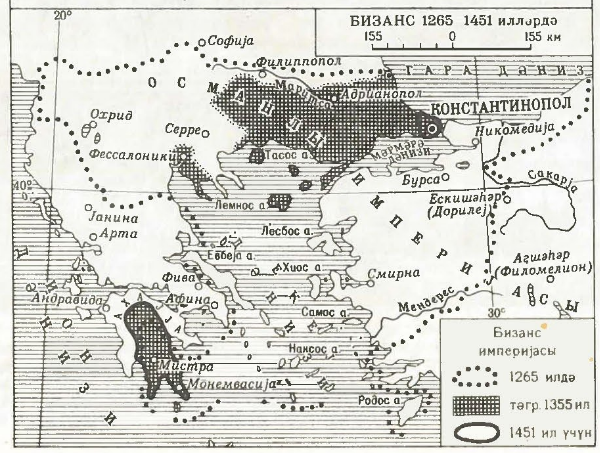
Икинчи дөвр (7 әсрин орталары — 13 әсрин әввәлләри) феодализмин интенсив инкишафы илә характеризә олунур. 8 әср—9 әсрин 1-чи јарысында Б.-да *икона әлејһдарла-*

ры һәрәкаты башланды. Халг күтләләринин һаким килсәјә гаршы мүәјјән дәрәчәдә е'тиразыны экс етдирән бу һәрәкатдан әјаләт ә'јанлары өз мәнафеләри үчүн истифадә етдиләр. Һәрәката Исаврија сүлаләсиндән олан императорлар башчылыг етдиләр. Ири торпаг саһиблијинин артмасы вә феодалларын кәндли ичмасына һүчуму синфи мүбаризәни кәскинләшдирди. 7 әсрин орталарында Б. империјасынын шәргиндә башланмыш павликиан һәрәкаты 8—9 әсрләрдә Кичик Асијаја јајылды. *Бабәк һәрәкаты* заманы Хилафәт гошунларынын үсјанчылара гаршы көндәрилмәси Хилафәтә гаршы мүбаризәдә Б. үчүн әлверишли шәраит јаратды. Бу мәгсәдлә Б. императору Феофил (823—842) илә Бабәк арасында данышыглар олмушду. Әрәб мүәллифи Тәбәри (839—923) јазыр ки, Хилафәт ордусу 833 илдә Һәмәдан јахынлығында хүррәмиләри мәғлуб етдикдән сонра сағ галан үсјанчыларын бир һиссәси Б.-а гачды. 833—837 илләрдә хәлифә Му'тәсим Б. илә мүһарибәни дајандырды. Бабәк Бәзз галасында мүһасирәдә оларкән Феофилә мәктуб көндәрәрәк Хилафәт әлејһинә јенидән мүһарибәјә башламағы она тәклиф етди. 837 илдә Феофил 100 минлик орду илә һүчума башлады. Лакин бу һүчум Хүррәмиләрин вәзијјәтинә тә'сир көстәрмәди. 9 әсрин 2-чи јарысы—10 әср Б.-да бүрократик идарә апаратына, күчлү дөвләт һакимијјәтинә малик мәркәзләшдирилмиш феодал монархијасынын јаранмасы дөврү иди. Өлкәнин сијаси һәјатында башлыча рол ојнајан һаким синфин ики тәбәгәси (әјаләтләрдә ири задәканлар вә Константинополда тичарәт-сәнәткарлыг даирәләри илә әлагәдар олан мә'мур аристократијасы) даим рәгабәт апарыр, һакимијјәтдә бир-бирини әвәз едирдиләр. 11 әсрдә Б.-да феодал мүнасибәтләри, әсасән, һаким мүнасибәтләрә чеврилмишди. Халг һәрәкатларынын дармадағын едилмәси феодалларын кәндли ичмаларыны әлә кечирмәләрини асанлашдырды. 11—12 әсрләрдә Б.-да феодализмин әсас тә'сисатларынын формалашмасы баша чатды. 9 әсрин 2-чи јарысы—11 әсрдә Б.-ын әрәбләр (бах *Әрәб—Бизанс мүһарибәләри*), славјанлар, сонралар норманларла мүһарибәләри олмушду. 9—11 әсрләрдә Б.-ын харичи сијасәтиндә Кијев Рус дөвләти илә гаршылыглы мүнасибәтләр мүһүм рол ојнамаға башлады. Константинополун Кијев кнјазы Олегин гошунлары тәрәфиндән мүһасирәсиндән сонра (907) бизанслылар руслар үчүн сәрфәли тичарәт мүгавиләси бағламаға мәчбур олдулар (911). Бу, гәдим рус дөвләти илә Б. арасында *«варјаглардан јунанлара» кедән јолда* тичарәт әлагәләринин инкишафына көмәк етди. 10 әсрин сонунда гәдим рус дөвләти Б.-дан христианлығы гәбул етди (православ мәзһәби үзрә). 11 әсрин 80-чи илләриндә Б. бөһран дөврү кечирирди, «гијамлар», әјаләт ә'јанларынын пајтахт ә'јанлары вә мә'мурлара гаршы мүбаризәси дөвләти сарсыдырды. Империјанын харичи сијасәти дә писләшмишди. Б. ејни заманда һәм печенегләрин, һәм дә сәлчугларын һүчумларыны дәф етмәли олурду. Сәлчуглар Б. ордусуну 1071 илдә дармадағын етдикдән сонра Б. Кичик Асијанын бөјүк һиссәсини итирди. 11 әсрин 70-чи илләриндә һакимијјәт уғрунда кәскинләшән мүбаризә Комнинләр сүлаләсинин (1081—1185) гәләбәси илә гуртарды. I Андроникин ислаһатлары бүрократик дөвләт апаратында гајда јарадылмасына, коррупсијаја гаршы мүбаризәјә јөнәлмишди. *Анкелләрин* (1185—1204) һакимијјәти дөврүндә Б.-ын дахили вә харичи гүдрәти ифласа уғрады. Өлкә чидди игтисади бөһран кечирирди, феодал пәракәндәлији күчләнмиш, империја дағылмаға башламышды. 1187 илдә Болгарыстан, 1190 илдә Сербија Б.-дан ајрылды. 12 әсрин сонунда Б. вә Гәрб арасында зиддијјәтләр кәскинләшди; бунун нәтичәсиндә 4-чү сәлиб сәфәринин (бах *Сәлиб сәфәрләри*) истигамәти (Фәләстин әвәзинә Константинопол) дәјишди. 1204 илдә сәлибчиләрин зәрбәләри алтында Константинопол тәслим олду вә Б. империјасы сүгут етди.

Үчүнчү дөвр (1204—1453) феодал пәракәндәлијинин кетдикчә

күчләнмәси, мәркәзи һакимијјәтин тәнәззүлү вә јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә илә характеризә олунур. Б. әразисиндә сәлибчиләрин ишғал етдији һиссәсиндә јаранмыш Латын империјасы (1204—61) илә мүбаризәдә Никеја империјасы (1204—61) мүһүм рол ојнајырды. 1261 илдә Б. империјасы бәрпа едилди. Һакимијјәтдә Палеологлар сүлаләси (1261 — 1453) мөһкәмләнди. Феодал истисмарынын күчләнмәси кәнддә вә шәһәрдә халг һәрәкатлары доғурду, антифеодал үсјанлары Фракија вә Македонијаны бүрүдү. Бу дөврдә синфи мүбаризәнин мүһүм чәһәти шәһәр вә кәнд әһалисинин феодаллара гаршы мүбаризәдә бирләшмәси иди. Феодал иртичасынын гәләбәси, даими феодал чәкишмәләри Б.-ы зәифләтди. 14 әсрин әввәлләриндә түркләр Кичик Асијада Б. торпагларынын хејли һиссәсини әлә кечирдиләр. *Анғара вурушмасында (1402)* түркләрин мәғлубијјәти Б.-ин мәһвини бир гәдәр кери атды. Б.-ын игтисади тәнәззүлү, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, феодал чәкишмәләри, Гәрби Авропа дөвләтләринин өз мәнфәәтләрини күдмәси түркләрин гәләбәсини асанлашдырды. Ики ајлыг мүһасирәдән сонра түрк ордусу Константинополу һүчумла алды (1453, 29 мај). 15 әсрин 60-чы илләриндә Б. империјасына сон гојулду вә онун әразиси Османлы империјасына дахил едилди.

Б. мәдәнијјәтинин формалашмасында сијаси, игтисади вә идеоложи амилләр бөјүк рол ојнамышдыр. Б.-да сијаси систем Гәрби Авропада олдуғу кими көкүндән дағылмамыш вә барбарларын тә'сири бурада даһа аз олмушдур. Бүрократик Б. дөвләтиндә мадди истеһсалын сәвијјәси (12 әсрә кими) Гәрбә нисбәтән јүксәк олмушдур. Маарифдә, бәдии јарадычылыгда, тәсвири сәнәтдә антик ән'әнәләр сабит сахланмышды. Б. мәдәнијјәтинин сәчијјәви чәһәти будур ки, о да Гәрби Авропа мәдәнијјәтиндә олдуғу кими христиан мәдәнијјәти шәклиндә формалашмышдыр. Мәдәнијјәтин ән мүһүм саһәләриндә аләм һаггында тәсәввүрләр христиан мифолокијасындан, мүгәддәс китаблардан әхз едилмиш идејалардан бәһрәләнмишди. Библија вә мүәјјән дәрәчәдә антик классикләрин ән'әнәси зәрури билик мәнбәји һесаб олунурду. Б.-да експеримент вә елми

мүшаһидәләрә надир һалларда мүрачиәт едилирди. Мәдәнијјәтини бәшәријјәтин ән јүксәк наилијјәти һесаб едән Б. дөвләти биләрәкдән өзүнү харичи тә'сирләрдән горујурду; јалныз 11 әсрдән башлајараг әрәбләрин тибб тәчрүбәси өјрәнилмиш, Шәрг әдәбијјатындан нүмунәләр тәрчүмә едилмишди. Сонралар әрәбләрин вә иранлыларын ријазијјатына, латын схоластикасы вә әдәбијјатына мараг ојанмышды. Б. мәдәнијјәтиндә мүхтәлиф елм саһәләринин диференсиасија принсипи олмамышдыр. Б. мәдәнијјәти абидәләрини гәти мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Антик дөврүн сонунда (4—5 әсрләрдә) јаранмыш абидәләрин (хүсусилә латын, Сурија вә с.), һәмчинин Б.-дан харичдә—Сурijада, Сичилијада, Чәнуби Италијада јаранмыш, лакин идеја, дил, бәдии принсипләринә көрә Шәрги христиан абидәләри зүмрәсинә дахил едилмиш орта әср абидәләринин Б. мәдәнијјәтинә аидлији мүбаһисәлидир. Сон дөвр антик мәдәнијјәт илә Б. мәдәнијјәти арасында дүрүст һәдд јохдур. Узун кечид дөврүндә антик дөвр принсипләри, тематикасы вә жанрлары Б. мәдәнијјәтиндә һөкмран олмаса да, јени принсипләрлә јанашы јашамышлар.

Маариф. 12 әсрәдәк Б.-да маариф Авропадакына нисбәтән даһа јүксәк сәвијјәдә иди. Тәдрис програмы 7 әсрәдәк бүтпәрәст әсатирләринә, сонралар исә христиан китабларына әсасланырды. Антик дәрсликләр үзрә тәртиб едилән орта тәһсил програмына орфографија, грамматика, тәләффүз, ше'ргошма принсипләри, натиглик сәнәти, сәнәдләри тәртиб етмәк бачарығы, фәлсәфә вә с. фәнләр дахил иди. Бә'зи мәктәбләрдә тарих фәнни дә тәдрис едилирди. Б.-да монастыр мәктәбләри дә вар иди. 425 илдә Константинополда јарадылмыш вә дөвләт идарәси һесаб олунан али мәктәб Афина, Бејрут, Искәндәријјә вә б. шәһәрләрдә антик дөврдән галмыш али мәктәбләри сыхышдырды. 11 әсрин орталарында Константинополда дөвләт мә'мурлары һазырлајан һүгуг вә фәлсәфә мәктәбләри ачылды. 12 әсрдә али мәктәб килсәнин һимајәсинә верилди. 1204 илдән сонра Б.-да али мәктәб фәалијјәтини дајандырмыш, монастыр мәктәбләри дөвләт мәктәбләрини даһа чох сыхышдырмышды.

Б.-да чохлу китабханалар олмушдур.

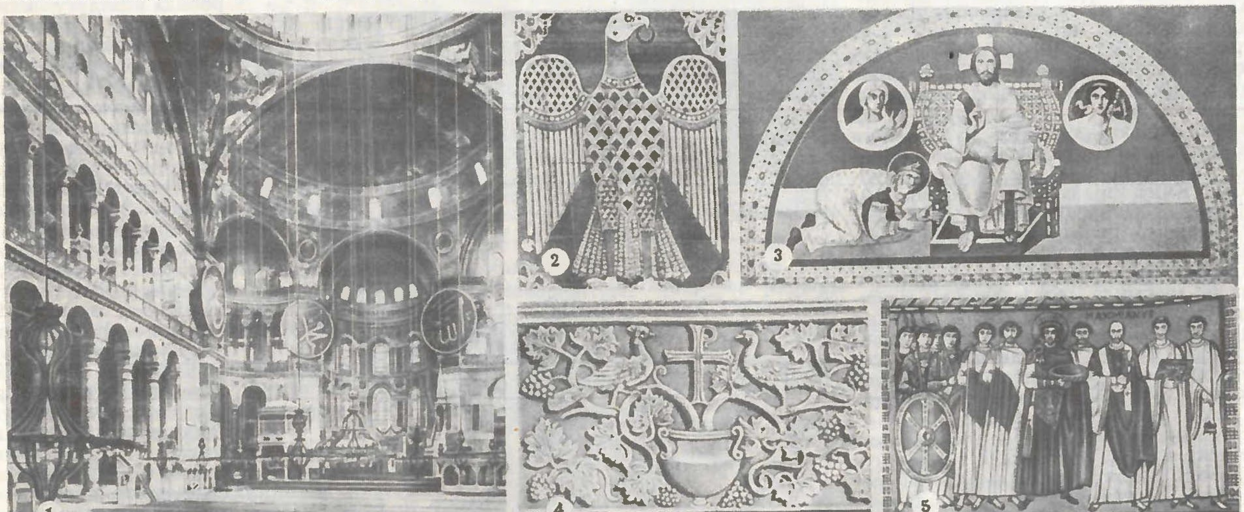
Тәбијјат елмләри вә техника. 4—6 әсрләрдә Б. ријазијјаты, әсасән, антик ријазијјатын шәрһиндән ибарәт иди. 4 әсрдә Евклид вә Птолемејин, 6 әсрдә Аристотел вә Архимедин әсәрләринин шәрһи нәшр едилмишди. 6 әсрдә Иоанн Филопон сәрбәст дүшән чисмин сүр'әтинин ағырлыг гүввәсиндән асылы олмадығыны көстәрди. Мүгәддәс Софија мә'бәдинин ме'мары кими мәшһур олан Анфими јандырычы күзкүнүн тә'сиринин јени изаһыны верди. Б. физикасы да, әсасән, шәрһ характери дашыјырды. Јалныз надир һалларда тәчрүбә апарылырды. Чәбрдә 9 әсрдә һәрфләрдән, 12 әсрдә исә әрәб рәгәмләриндән истифадә едилирди. 13—14 әсрләрдә Шәрг елмләринә мараг артды, әрәб вә Иран ријазијјаты вә астрономијасы өјрәнилди 14 әсрдә Никифор Григоранын дүзәлтдији јени тәгвим Күнәшин тутулмасыны әввәлчәдән хәбәр вермәк имканы јаратды. Б. кимјакәрләри мүхтәлиф бојалар, шүшә вә с. истеһсал етмәк үчүн тәчрүби вәрдишә малик идиләр. 7 әсрин сонунда «јунан оду» (дүшмәнин кәми вә истеһкамларыны атәшә тутмаг үчүн нефт, селитра вә с. гарышығындан ибарәт өзүалышан маддә) кәшф едилди. Зоолокија, ботаника, агрокимја елмләри, әсасән, шәрһ характери дашыјырды. Минералокија даш вә торпағын нөвләрини шәрһ етмәклә мәшғул иди. Б. тәбабәти антик ән'әнәјә әсасланырды. 4 әсрдә, Пергамлы Орибаси антик тәбибләрин әсәрләриндән истифадә едәрәк һәкимләр үчүн китаб тәртиб етмишди. Мүхтәлиф шө'бәләри олан хәстәханалар вә онларын нәздиндә тибб мәктәбләри вар иди. 11 әсрдә Симеон Сиф гиданын хассәләри һаггында китаб јазмышды. 13 әсрдә фармакопејаја даир јазылмыш китабдан Гәрби Авропада 17 әсрдә дә истифадә едилирди. 14 әсрдә Иоанн Актуари өзүнүн тиббә даир әсәрләринә тәчрүби мүшаһидәләрини дә дахил етмишди.

Тачир вә сәјјаһларын сәјаһәтинин, вилајәтләрин, шәһәрләрин тәсвири Б. чоғрафијасынын башланғычы олду. 4 әсрдә Аралыг дәнизинин (портлар-арасы мәсафә вә шәһәрләрдә истеһсал олунан маллар көстәрилмәклә) тәсвири, 6 әсрдә Әрәбистан вә Африканын мүхтәлиф өлкә вә халглары һаггында дәгиг мә'луматлар верилди. 12 әсрдә Фәләстин вә Мисир, 14 әсрдә Алманија, Скандинавија вә Исландија һаггында әсәрләр јазылды. Б. алимләри хәритә тәртиб етмәји бачарырдылар.

Б. техникасы, к.т. вә сәнәткарлығын антик техникасына әсасланырды. Бу, Б.-ын 12 әсрә кими Авропада зәркәрлик, ипәкчилик, тохучулуг, тикинти вә кәмигајырма саһәләриндә габагчыл дөвләт олараг галмасынын әсас сәбәби иди. Лакин бизанслыларын антик ән'әнәләри горумаг чәһдләри техники тәрәггини ләнкитди. Артыг 14—15 әсрләрдә Б.-ын тохучулуг истеһсалы италјан тохучулуғу илә рәгабәт апара билмирди.

Фәлсәфә. Һаким синифләрин идеолокијасынын тәркиб һиссәси кими формалашан Б. фәлсәфәсинин идеја мәнбәји Библија вә классик јунан фәлсәфәсидир (әсасән, Платон, Аристотел, стоикләр). 4—7 әсрләрдә Б. фәлсәфәсиндә *неоплатонизм*, *манилик* дуализми вә бунларын арасында орта хәтт кими јаранмыш христианлыг еһкамлары үстүн иди. Неоплатонизмә (Јамвлих, Дөнүк Јулиан, Прокл) көрә, Каинатын һармоник вәһдәти ваһид олан аллаһдан материјаја доғру диалектик кечидләрлә әлдә едилир. Манилик дуализми Каинатын барышмаз Хејир вә Шәр гүввәләрә бөлүндүјүнү, бунларын арасындакы мүбаризәнин Хејирин гәләбәси илә битәчәјини көстәрирди.

8—9 әсрләрдә бид'әтчилик һәрәкатынын күчләнмәси илә фәлсәфә вә дин

1. Траллы Анфими вә Милетли Исидор. Константинополда (индики Истамбул) Мүгәддәс Софија мә'бәди (Ајасофија). 532–537. Интерјердән бир һиссә. 2. Парча. 12 әср. Сент-Езеб килсәси. Осер. 3. Император VI Левин Исаја сәчдә гылмасы. Константинополда Мүгәддәс Софија мә'бәдинин мозаикасы. 886–912 илләр арасында. 4. Үзәри ојма тәсвирли даш плитә. Сант-Аполлинаре Нуово килсәси. Равенна. 6 әср. 5. «Император Јустиниан мәијјәтләри илә». Равеннадакы Сан-Витале килсәсинин мозаикасы. Тәгр. 547.

арасында кәскин мүбаризә башлајыр. Һәмин дөврдә *икона әлејһдарлары һәрәкаты* вә иконалара ситајиш тәрәфдарлары ҹәрәјанлары јаранды. Икинчиләр килсәнин дөвләтдән асылылығына гаршы чыхыр, иконаны көј аләминин мадди образы һесаб едирдиләр. 9 әсрин 2-ҹи јарысы вә 10 әсрдә фәлсәфәдә *богомилчилик*, 11 әсрдән расионализм вә номинализм ҹәрәјанлары јаранды. Расионализмин нүмајәндәси Михаил Пселл фәлсәфәни шејләрин тәбиәтини тәдгиг едән елм адландырырды. Онун ардычылы Иоһанн Итал материјанын әбәдилији фикрини сөјләмишдир. Мүтәрәгги расионалист ҹәрәјанларын инкишафы феодализми вә онун идеја дајағы олан килсәнин мөвгејини лахладырды. Белә шәраитдә һаким синифләрин мәнафејини горујан мистик ҹәрәјан—исихазм инкишаф етди. Исихазмын башчысы Григори Палама көстәрирди ки, «тәкмил» исихастлар дүнјаны дәрк етмәк ҹәһдләриндән азад олмалы, мистик аләмә гапылмалыдырлар. Исихазмын башлыҹа рәгибләри олан варлаамитләр (рәһбәрләри Калабријалы Варлаам иди) өјрәдирдиләр ки, шејләрин һәгиги тәбиәтини дәрк етмәк инсан зәкасына хасдыр; буна исә јалныз Пифагорун, Платонун вә Аристотелин әсәрләрини өјрәнмәклә наил олмаг мүмкүндүр. 15 әсрдә Плифон, Никејалы Виссарион Гәрбдә гәдим јунан, хүсусилә Платон фәлсәфәсинин тәблиғинә сә'ј көстәрирдиләр.

Б. фәлсәфәси бир чох өлкәдә (о ҹүмләдән славјан өлкәләриндә, Күрҹүстанда, Ермәнистанда) фәлсәфәнин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш, Интибаһ дөврү фәлсәфи фикринин әсас идеја мәнбәләриндән олмушдур.

Тарих елми. 4 әср—7 әсрин ортаталарында Б. тарих елминдә антик ән'әнәләр һәлә галмагда давам едирди. Бу елмдә бүтпәрәст дүнјакөрүшү һаким иди. 4 әср Б. тарихшүнаслығында јаранмыш јени истигамәт (Гејсәријјәли Јевсеви) бәшәријјәтин тарихинә инсанларын биркә фәалијјәтинин нәтиҹәси кими дејил, телеоложи просес кими бахырды. 6 әср мүәллифләринин әсәрләриндә христианлығын тә'сири һәлә дујулмурду. 6 әсрин сону—10 әсрләрдә бәшәр тарихинә аид хроникалар әсас жанр иди. 11 әсрин орталары—12 әсрдә Б. тарих елминдә јүксәлиш башлады (Михаил Атталиат, Анна Комнина, Никита Хониат вә б.), һадисәләрин мүшаһидәчиләри тәрәфиндән јазылмыш вә гыса дөврү әһатә едән әсәрләр үстүнлүк тәшкил етди. Бу әсәрләрдә һадисәләрә теолокија бахымындан изаһ верилмир, тарихин јарадыҹысы аллаһ дејил, инсанлар һесаб едилирди. Бир сыра тарихчиләр Б.-ын әсас иҹтимаи институтларына мәнфи мүнасибәт бәсләјир, Хониат император һакимијјәтинә ән'әнәви пәрәстишә гаршы чыхыр, «барбарлар»ын дөјүшкәнлик вә мә'нәви дәјанәтини Б. позғунлуғуна гаршы гојурду.

Һүгуг елми. Б. мәдәнијјәти үчүн характерик олан системләшдирмәјә вә ән'әнәвилијә мејл Б. һүгуг елминдә даһа ајдын нәзәрә чарпыр; Б. һүгуг елминин әсасы Рома һүгугунун системләшдирилмәси, мүлки һүгуг күллијјатынын тәртиби (бунлардан ән әһәмијјәтлиси Corpus juris civilis, 6 әср) илә гојулмушдур. Б. һүгугу сонралар бу күллијјата әсасланмышдыр; һүгугшүнасларын вәзифәси, әсасән, күллијјаты тәфсир вә нағыл етмәклә мәһдудлашырды. 6—7 әсрләрдә Corpus juris civilis гисмән латын дилиндән јунан дилинә тәрҹүмә едилди. Б. һүгуг елми Рома һүгугу илә јанашы, бөјүк килсә мәҹлисинин гәрарларына (ганунларына) әсасланан килсә һүгугуну да өјрәнирди. Һүгуг елминин јүксәлиши 11 әсрдән, Константинополда али һүгуг мәктәби јарадылдыгдан сонра башланды. 11 әсрдә «Пире» («Тәҹрүбә») адланан мәһкәмә гәрарлары мәҹмуәсиндә Константинопол мәһкәмәси тәҹрүбәсини үмумиләшдирмәјә ҹәһд көстәрилди. Б.-да нотариат варды.

Әдәбијјат. Б. эразисиндә јашајан халгларын јунан дилиндә дини вә дүнјәви әдәбијјаты олмушдур. Халг јарадычылығы вә антик әдәбијјат ән'әнәләринә әсасланан Б. әдәбијјаты 3 инкишаф мәрһәләси кечмишдир. 1-ҹи мәрһәләдә (4—6 әсрләр) антик әдәбијјат ән'әнәләри күчлү олмушдур (Миринејли Агафи, Павел Силенсиари вә б.). Роман Ширинаваз (ө. тәгр. 560) дини поезијанын көркәмли нүмајәндәси иди. 2-ҹи мәрһәләдә (7—9 әсрләр) антик ән'әнәләр зәифләмиш, әдәбијјатын инкишафына килсәнин, динин тә'сири күҹләнмишди. Критли Андреј, Дәмәшгли Иоанн, Феодор Студит вә б. бу дөвр әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләридир. Иоанн Грамматик, Игнати вә б. дүнјәви мөвзуларда јазмышлар. Јазылы әдәбијјатла јанашы, шифаһи халг јарадычылығы да (нағыл, лирик вә епик нәғмәләр) кениш јајылмышды. 3-ҹү мәрһәләдә (10—15 әсрләр) дини вә дүнјәви әдәбијјатын мүхтәлиф жанрлары даһа да инкишаф етмишди. Константин Порфирокент Б. енсиклопедијасыны, Свид «Лексикон», Симеон Метафраст «Мүгәддәсләрин һәјаты» әсәрләрини јаратмышлар. Митиленли Христофор (11 әср), Феодор Продром (12 әср), Мануил Фил (13—14 әсрләр) вә б. көркәмли сарај шаирләри иди. 15 әсрдә Мануил Хрисолор, Кеорки Плифон Кемист, Никејалы Виссарион кими һуманист јазычылар јетишмишди. Б. әдәбијјатынын славјан (болгар, гәдим рус, серб), күрҹү вә ермәни бәдии фикринин инкишафында мүһүм ролу олмушдур.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Б. инҹәсәнәти 6 әсрдә Гәдим Рома империјасына дахил олан өлкәләрин инҹәсәнәт ән'әнәләри әсасында формалашмышдыр. Килсә-дөвләт нәзарәти Б. инҹәсәнәтинә дә тә'сир көстәрмишди. Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг әсәрләриндә империјанын зәнкинлији, гүдрәти, сарај һәјаты вә дини мәрасимләр экс етдирилирди. Равеннадакы күнбәзли мүгәддәс Витале килсәси (526—547), Сурijадакы Калб-Лузех базиликасы (тәгр. 480), Константинополдакы мөһтәшәм *Ајасофија* мә'бәди (532—537) вә с. биналар сүжетли мозаикалар вә һејкәлтәрашлыг әсәрләри илә бәзәдилмишдир. Император Јустинианын дөврүндә (6 әср) ме'марлыгда нәһәнк килсәләри кичик килсәләр әвәз етмишди. 9 әсрдән хач-күнбәз формалы мә'бәдләр үстүнлүк тәшкил едирди: Фокидада Хосиос Лукас монастырынын килсә вә мә'бәдләри (11 әср), Константинополда Феодора килсәси (11 әср), Мистрада монастыр комплекси (13—15 әсрләр) вә с.

Б. бојакарлығы емосионал ифадәлилији илә фәргләнир: Никејадакы Успеније килсәсинин (7 әср), Дафнидәки монастырын (11 әср), Константинополдакы Хора монастырынын (14 әср) мозаикалары буна мисалдыр. Миниатүрләрдә антик вә иконографик сурәтләр чәкилмишдир. Б. һејкәлтәрашлығы, әсасән, даш вә фил диши үзәриндә ојмалар, тәтбиги сәнәт исә декоратив парча вә зәркәрлик мә'мулатлары илә тәмсил олунур. Б. инҹәсәнәти, Балкан өлкәләринин (Болгарыстан, Југославија), Гафгаз халгларынын (Күрҹүстан, Ермәнистан), һәмчинин гәдим рус инҹәсәнәтинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

Мусиги. Б.-ын дүнјәви професионал мусигисиндә хорла ифа олунан мәдһләр (евфемијалар), чох вахт орган, трубаларын мүшајиәти илә сүфрә башында охунан мүбарәкбадлыг маһнылары кениш јајылмышды. Сонралар тропарлар (православ бајрамларында, јахуд мүгәддәс шәхс шәрәфинә охунан дини нәғмә) јаранмыш, дини-фәлсәфи лирик нәғмәләр—һимнләр кениш јајылмаға башламышды. Шаир вә мусигичи Роман Ширинаваз (5—6 әсрләр) һимнләрдән ибарәт мүрәккәб композисијалар—кондак адланан дини нәғмәләр, Критли Андреј (7—8 әсрләр) бәндләрдән ибарәт һимнләр (канонлар) јаратмышды. 7—8 әсрләрдә јашамыш Дәмәшгли Иоанн көркәмли һимн усталарындан иди. Мүғәнни вә мусиги нәзәријјәчиси Иоанн Кукузелин (13—14 әсрләр) јарадычылығы Б. мусигисиндә јени дөврүн башланғычы олду; о, килсә мусигисиндә, еләҹә дә нот ишарәләринин јазылышында ислаһатлар апармышды. Шәрги вә Гәрби Авропа мусигисинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамыш Б. мусигиси Османлы империјасынын истиласындан сонра тәнәззүлә уғрамышдыр.

Әд.: Левченко М. В., История Византии. Коаткий очерк, М.—Л., 1940; Лазарев В. Н., История византийской живописи, т. 1—2, М., 1947—48; Бунияттов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Грубер Р. И., Всеобщая история музыки, ч. 1, М., 1965; Всеобщая история архитектуры, т. 3, Л.—М., 1966; Банк А. В., Византийское искусство в собраниях Советского Союза, Л.—М., 1966; История Византии, т. 1—3, М., 1967; Памятники византийской литературы, т. 1—2, М, 1968—69; Литаврин Г. Г., Как жили византийцы, М., 1974; Византия и античность, М., 1975; Пигулевская Н. В., Ближний Восток—Византия—славяне, Л., 1976.

БИЗАНС ҺҮГУГУ—Бизанс империјасында гүввәдә олан (6—15 әсрләр) һүгуг. Б.һ.-нда дини вә дүнјәви һүгуг нормалары паралел гүввәдә олмушдур. Б.һ.-нун тарихи әһәмијјәти Бизансын Авропада, гисмән Асијада ојнадығы ролла мүәјјән едилир. Б.һ. ермәни вә күрҹү феодал һүгугунун мәнбәләриндән бири олмушдур. Әсас мәнбәји императорларын вердикләри ганунлар вә *Јустиниан мәҹәлләси* олмушдур.

БИЗГУЈРУГ ӨРДӘК (Anas acuta)—*өрдәкләр* фәсиләсиндән Anatidae нөвү. Бәдәнинин уз. тәгр. 65 *см*, чәкиси 0,7-дән 1,15 *кг*-адәк олур. Узун гујруғу биз кимидир (ады да бурадандыр). Башы түнд-гонур, бојну, дөшү вә гарны ағ, үст тәрәфдән вә јанлардан боз олур. Авропа, Асија вә Шимали Американын мүлајим вә сојуг гуршагларында јајылмышдыр. Көл кәнарында вә отлагда дүзәлтдији јуваја 6—11 јумурта гојур. Хырда онурғасызлар вә битки илә

гидаланыр. Лэнкэран зонасында вэ Күр-Араз овалығында чохлу Б.ө. гышлаjыр. Овланан гушдур.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970.

БИЗДИМДИК (Recurvirostra avocetta)—*чүллүтләр* дәстәсинин Limicolae нөвү. Бәдәнинин уз. 45 *см*, чәкиси 350 *г*-а гәдәр олур. Рәнки, әсасән ағ, башынын үст тәрәфи вә ганадынын бир һиссәси гарадыр. Аjаглары вә димдиjи узундур. Димдиjи биз кими назик вә учу jухарыjа тәрәф әjилмишдир (ады да бурадандыр). Авропа, Асиjа вә Африкада jаjылмышдыр. Дәниз вә ачыг саһилли шор көлләрдә jашаjыр. Күр-Араз овалығы вә Ләнкәран дүзәнлиjиндә jувалаjыр вә гышлаjыр. Jуваjа 3—4 jумурта гоjур. Суда jашаjан хәрчәнккимиләр, һәшәрат сүрфәләри, гурд вә молjускларла гидаланыр.

Әд.: бах *Бизгуjруг өрдәк* мәгаләсинин әдәбиjjатына.

БИЗЕ́ (Bizet) Жорж [Александр Сезар Леополд (25.10.1838, Парис—3.6. 1875, Буживал, Парис jахынлығында)]—франсыз бәстәкары.

1857 илдә Парис консерваториjасыны битирмиш, консерваториjа мүкафатынын лауреаты кими үч ил Италиjада олмушдур (1857—60). Б.-нин мусигиси франсыз классик мусигисинин ән көзәл ән'әнәләри, милли мусиги фолклору интонасиjалары илә бағлыдыр. Релjефли вә аjдын мелодика, зәнкин ритм, парлаг оркестр колорити Б. мусигисинин характерик хүсусиjjәтләридир. Б. кәнч jашларында бир сыра кантата вә комик опера, симфоник оркестр үчүн сүита, «Васко да Гама» симфониjа-кантатасыны (1859—60), оперетта вә с. jазмышдыр. Шәрг екзотикасы илә зәнкин «Инчи ахтаранлар» (1862—63) вә «Перт көзәли» (1866; В. *Скоттун* романы әсасында) опералрында Б. франсыз лирик опера ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Бирпәрдәли «Чәмилә» операсында (1871) вә А. *Доденин* «Арлес гызы» драмына jаздығы мусигидә (1872) реалист меjлләр күчлүдүр. Б.-нин 1874 илдә jаздығы «Кармен» операсы (П. Мерименин еjниадлы новелласы әсасында) дүнjа опера сәнәтинин ән көркәмли нүмунәләриндәндир. «Ашағы синиф» нүмаjәндәләри франсыз опера сәһнәсинә илк дәфә «Кармен»лә чыхарылмышдыр. Операнын мусигиси инсан һүгугларынын тохунулмазлығыны тәсдигләjән идеjаларын парлаг тәчәссүмүдүр. Б. «Кармен»дә, франсыз комик операсында олдуғу кими, диалоглардан истифадә етмишди (Вjанадакы тамашасында данышыг епизодлары бәстәкар Е. Кироун jаздығы речитативлә әвәз едилмишдир). «Кармен»ин илк тамашасы (1875, Парис) буржуа тамашачылары тәрәфиндән пис гаршыланмышды. Операнын Вjанадакы тамашасы (1875, Б.-нин өлүмүндән сонра) бөjүк мүвәффәгиjjәт газанды вә «Кармен» чох кечмәдән «дүнjада ән мәшһур опера» (П. И. Чаjковски) олду. «Кармен» операсы Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын репертуарындадыр. Азәрб. мүғәнниләриндән Ф. *Мухтарова* Кармен образынын ән jахшы ифачыларындан олмушдур.

Б. оркестр үчүн jазылмыш «Рома» симфониjасы (1871), «Кичик сүита» (1871), «Вәтән» драматик увертүрасынын (1873), 40-дан артыг романс, хор әсәрләри вә фп. пjесләринин, 20-jә гәдәр операнын [чоху тамамланмаjыб, о чүмләдән «Дон Прокопио» (1858—59; тамашасы 1906), «Иван Грозны» (1865, тамашасы 1946)] мүәллифидир.

Әд.: Хохловкина А., Жорж Бизе, М., 1959; Друскин М., История зарубежной музыки, в. 4, М., 1976, с. 339—362.

БИЗЕ́РТА, Бәнзәрт (بنزرت)–Тунисин шм.-ында шәһәр. Бизерта әjаләтинин инз. м. Бизерта көлү саһилиндә порт. Мензел-Буркиба ш.-нин аванпортудур. Кәмичилик каналы Б.-ны Аралыг дәнизи илә бирләшдирир. Д.j. ст. Тәjjарә меjданы. Әһ. тәгр. 70 мин (1971). Дәмир филизи, гурғушун, семент, зеjтун jағы вә с. ихрач олунур. Әлван металлуркиjа сәнаjеси, нефтаjырма, семент, кәрпич з-длары вә с. мүәссисәләр вар.

БИ́ЗНЕС (инк. business—иш, сөвдә, биржа әмәлиjjаты, тичарәт, коммерсиjа; бизнесмен — тачир, ишбаз, коммерсант) — капиталист өлкәләриндә, хүсусилә АБШ-да кениш jаjылмыш термин; мәнфәәт кәтирән фәалиjjәт (иш) демәкдир. Капитализмдә тәкчә тәсәррүфат саһәләри деjил, сиjаси фәалиjjәт, тибби хидмәт, елм, инчәсәнәт вә с. саһәләр дә Б. обjекти ола биләр.

БИЗО́Н (Bison bison)—чүтдырнаглылар дәстәсинин *бошбуjнузлулар* фәсиләсиндән вәһши өкүз. Авропа зубруна jахындыр. Бә'зи зоологлар Б.-у зубр jарымнөвүнә аид едирләр. Шимали Америкада jашаjыр. Ири һеjвандыр; jашлы еркәк Б.-ун бәдәнинин уз. тәгр. 3 *м*, чиjин һиссәдә һүнд. тәгр. 2 *м*, чәкиси бә'зән 1 *т*-а гәдәр, дишиләри нисбәтән кичикдир. Сүjсүнү донгардыр.

Чиjни, боjну, башы вә дөшү узун сых түклә, бәдәнинин галан һиссәси исә гыса jумшаг түклә өртүлүдүр. Рәнки түнд-гонурдур. Чох овландығындан саjы азалмышдыр. Б.-ларын 2 jарымнөвү вар: чөл вә мешә Б.-лары. Мешә Б.-у jалныз Jеллоустон паркында (АБШ) вә Вуд-Баффало горуғунда (Канада) галмышдыр. Б.-лар ССРИ-дә Асканиjа-Нова горуғунда, онларын Авропа зубрлары илә чүтләшдирилмәсиндән алынмыш һибридләр исә Гафгаз горуғунда иглимә уjғунлашдырылмышдыр. Беловежскаjа пушча горуғунда Б. гарамал илә һибридләшдирилир.

БИЗО́НИJА (*би*... + jун. zōnē — гуршаг — һәрфи мә'нада—икили зона) — 1946—48 илләрдә Алманиjада АБШ вә Инкилтәрә ишғал зоналарынын бирлиjи; Алманиjаjа даир дөрдтәрәфли (ССРИ, АБШ, Б. Британиjа, Франса) сазишләрин зиддинә jарадылмышды. Алманиjа мәсәләси барәсиндә АБШ, Б. Британиjа вә Франса нүмаjәндәләринин Лондондакы сепарат мүшавирәсиндә (1948) Франса ишғал зонасынын да Б.-jа бирләшдирилмәси вә Гәрби Алманиjа дөвләтинин jарадылмасы гәрара алынды. Бу гәрара әсасән, 1949 илин сентjабрында АФР дөвләт органлары тәшкил едилди.

БИ́JА—Алтаj өлкәсиндә чаj. Телес көлүндән ахыр. Катун чаjы илә бирләшәрәк, Об чаjыны әмәлә кәтирир. Уз. 301 *км*, һөвзәсинин саһ. 37 мин *км*²-дир. Әсасән, гар вә jағыш сулары илә гидаланыр. Ағач ахыдылыр. Биjск ш.-нәдәк кәмичилиjә jарарлыдыр.

БИJАН (Glycyrrhiza) — *пахлалылар фәсиләсиндән* чохиллик от чинси. Jарпағы тәк ләләквары, чичәjи, адәтән бәнөвшәjиjә чалыр, меjвәси пахладыр. Аврасиjа вә Американын, Шимали Африка вә Австралиjанын мүлаjим вә субтропик гуршагларында тәгр. 15, ССРИ-нин, әсасән, чөл, jарымсәһра вә сәһра зоналарында 7, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү мә'лумдур. Ширин, jахуд түксүз Б. (Гафгазын Авропа һиссәсиндә, Газахыстан вә Орта Асиjада) вә Урал Б.-ы (Сибирин ч.-унда, Газахыстан вә Орта Асиjада) даһа чох jаjылмышдыр. Б.-ын көк вә көкүмсовларында гликозидләр, сахароза, флавоноидләр, ефир jағы, С витамини, пектин маддәләри, сары пигмент, минерал дузлар вә с. вар. Гурудулмуш көк вә зоғларындан бәлғәмкәтирән дәрман (мәс., дөш еликсири) һазырланыр. Б. көкләриндән гастрит, оникибармаг бағырсаг вә мә'дә хорасынын мүаличәсиндә ишләдилән ликвиритон препараты алыныр. Б.-дан пивә истеһсалында, гәннады мә'мулатында, кулинариjада вә техники мәгсәдләр үчүн дә истифадә едилир.

БИJАР (фар. بیگار, бигар — муздсуз, мүфтә), ишләjиб-өдәмә рентасы—феодал торпаг рентасынын формаларындан бири. Б. феодализм дөврүндә кениш jаjылмышды. В. И. Ленин көстәрмишдир ки: 1) натурал тәсәррүфатын һаким олмасы; 2) истеһсалчыjа истеһсал васитәләри, хүсусән торпаг верилмәси вә онун торпаға тәһким едилмәси; 3) кәндлинин мүлкәдардан шәхсән асылы олмасы («геjри-игтисади мәчбуриjjәт»); 4) техниканын сон дәрәчә зәиф вә көһнә олмасы Б. рентасы үчүн әсас шәртләрдир (бах Әсәр., там күллиjjаты, ч. 3, сәһ. 196—197). Б. рентасы шәраитиндә тәһкимли кәндли вахтынын бир һиссәсини өз торпағында, галан һиссәсини өз әмәк аләтләри илә «...торпаг мүлкиjjәтчисинин вә jа онун нүмаjәндәсинин билаваситә нәзарәти вә мәчбуриjjәти алтында...» (Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ. 818) мүлкәдар маликанәсиндә ишләjирди. Торпаг саһиби кәндлинин изафи әмәjини, бир чох һалда исә зәрури әмәjинин бир һиссәсини мәнимсәjирди. Б. Рома империjасынын сон дөврүндә колонатын инкишафы илә бирликдә меjдана кәлмиш, 8—9 әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләриндә, 16 әсрдә Русиjада кениш jаjылмаға башламышды. Шәрг өлкәләриндә Б. феодал рентасынын һеч дә башлыча формасы олмаjыб, натурал вә пул рентәлары илә jанашы мөвчуд иди. Лакин Шәрг өлкәләриндә дөвләт Б.-ы (мүх-

гәлиф дөвләт мүкәлләфијјәтләри) мүһүм јер тутурду.

Азәрб.-да 6—7 әсрләрдә Б. истилаһына тәсадүф едилир. Еіни мә'наны дашыјан «с ү х р ә» вә «к и л а н» да јајылмыш, 13—14 әсрләрдә даһа кениш шәкил алмышды. Бә'зән Б. вахты әри евдә олмајан гадынлары әринин шәхси мүкәлләфијјәти кими б и ј а р и н ә ф с и јеринә јетирмәјә мәчбур едирдиләр. Кәндлиләр илин мүәјјән күнләрини өз иш һејванлары илә торпаг саһибләри, феодал һакимләри үчүн диван, хасс, ханәдан, вәгф вә с. торпагларында мүфтә ишләјирди. Кәндлиләр Б.-дан әлавә, јол чәкмәк, арх газмаг, сарај, гала вә көрпүләр тикмәк вә с. ишләрә дә чәлб едилирди. Русијада *кәндли ислаһаты (1861)* тәһкимчилик һүгугу илә бирликдә Б.-ы формал ләғв етдисә дә, әслиндә «ишләјиб-өдәмә» формасында Бөјүк Октјабр социалист ингилабынадәк галды. Азәрб.-да кәндли ислаһатындан (1870) сонра ишләјиб-өдәмә рентасы, әсасән, пулла әвәз едилди. Кәндлиләр Б. әвәзинә һәр десјатин торпаг саһәси үчүн мүәјјән гәдәр мәһсул, бә'зи јерләрдә исә мүлкәдарын разылығы илә мәһсулун әвәзинә пул верирдиләр. Русијада (1917) вә Азәрб.-да (1920) Совет һакимијјәтинин гәләбәси Б.-ын галыгларыны да тамамилә ләғв етди.

Б. мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә инди дә галмагдадыр.

Әд.: М а р к с К., Капитал, ч. 1, фәсил 8, Б., 1969; ч. 3, фәсил 46, Б., 1960; Л е н и н В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр., там күллијјаты, ч. 3; П е т р у ш е в с к и й И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949; А л и з а д е А. А., Социально-экономическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Э ф е н д и е в О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961.

БИЈЕ́ШУ Марија Лукјановна (д.5.5. 1934, Молд.ССР-ин Волонтировка к.)— молдав совет мүғәнниси (лирик-драматик сопрано). ССРИ халг артисти (1970). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). Молдавија Опера вә Балет Театрынын солистидир (1961 илдән). 1965—67 илләрдә Миландакы «Ла Скала» театрында (Италија) тәчрүбә кечмишдир. Чио-Чио-сан (Ч. Пуччини) партијасынын ән јахшы ифачысы кими 1-чи бејнәлхалг мүсабигәдә (Јапонија) биринчи мүкафат алмышдыр (1967). Әсас партијалары: Тоска («Тоска», Ч. Пуччини), Аида («Аида», Ч. Верди), Лиза («Гаратохмаг гадын», П. И. Чајковски), Аурелија («Аурелија», Д. Кершфелд) вә с. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

БИЈО́-ВАРЕ́НН, Б и л л о-В а р е н н (Billaud Varenne) Жанн Никола (23.4. 1756, Ла-Рошел — 13.6.1819, Һаити, Порт-о-Пренс) — *Бөјүк Франса ингилабы* хадими, јакобинчи. 1792 илин сентјабрындан *Конвентин* депутаты вә 1793 илин сентјабрындан Ичтимаи Гуртулуш Комитәсинин үзвү олмушдур. Ичтимаи бәрабәрсизлији мәһдудлашдырмаг, ингилаби террор тәрәфдары иди. *Јакобинләр* блокунун парчаланмасы дөврүндә Ж. Ж. *Дантонун* һәмфикирләринә, һәмчинин *еберчиләрә* гаршы мүбаризә апармышдыр. *Термидор чеврилиши* (1794) дөврүндә М. Робеспјерин әлејһдары олмуш, 1795 илдә Кајеннуја (Франса Гвианасы) сүркүн едилмишди. Наполеон Бонапартын амнистијасыны гәбул етмәмишдир.

БИЈОХИНО́Л—сифилис әлејһинә дәрман препараты; јод-бисмут-хининин нејтраллашдырылмыш шафталы јағында 8%-ли стерил суспензијасы. Сифилис хәстәлијинин бүтүн формаларынын, һабелә мәркәзи синир системинин сифилислә әлагәдар олмајан хәстәликләринин (арахноенсефалит, менингомиелит вә с.) мүаличәсиндә ишләдилир.

БИЈСК — РСФСР Алтај өлкәсиндә шәһәр. Бијск р-нунун мәркәзи. Бија чајы (Об һөвзәси) саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Алтајдан МХР сәрһәдинә кедән Чуја автомобил јолунун башланғыч мәнтәгәсидир. Әһ. 209 мин (1976). Машынгајырма (бухар газанлары, јејинти сәнајеси үчүн аваданлыг), ағач е'малы, јүнкүл (кәтан комбинаты, тикиш, ајаггабы, кибрит ф-клари) вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри (әт комбинаты, шәкәр, јағ з-длары), кимја комбинаты, педагожи ин-т, 5 техникум, тибб, педагожи вә мусиги мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 1709 илдә салынмышдыр.

БИКАНЕ́Р — Һиндистанын шм.-г.-индә, Рачәстһан штатында шәһәр. Әһ. 188,6 мин (1971). Тичарәт мәркәзидир. Халча, јун шал, ајаггабы, дулусчулуг мә'мулаты вә с. истеһсал едилир. Кичик електротехника вә механики мүәссисәләр вар. Бәдии сәнәткарлыг (фил сүмүјүндән мә'мулат) инкишаф етмишдир.

БИКАРБОНАТЛАР — бах *Һидрокарбонатлар.*

БИКБУЛА́ТОВА Зајтуна Исламовна (д.10.6.1908) — башгырд совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1973). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Уфа Инчәсәнәт Техникумунун театр шө'бәсини битирмишдир. Сәһнә фәалијјәтинә 1927 илдән Башгырдыстан Драм Театрында (Уфа) башламышдыр. Бир сыра сәмими, емосионал, реал сәһнә образлары јаратмышдыр. Әсас ролларЫ: Лауренсија («Гојун булағы», Л. де Вега), Дездемона («Отелло», В. Шекспир), Лариса («Чеһизсиз гыз», А. Островски), Анна Каренина («Анна Каренина», Л. Толстој), Танја («Танја», А. Арбузов), Мөһтәрәмә («Биз ајрылмајачағыг», И. Абдуллин), Зүлејха («Тәнһа гајынағачы», М. Кәрим), Фатимә («Һәјат нәғмәси», М. Әмир) вә б.

БИКВАДРА́Т ТӘНЛИК (*би*...+лат. quadratus—квадрат)—$ax^4 + bx^2 + c = 0$ шәклиндә тәнлик. $x^2 = y$ әвәзләмәси илә *квадрат тәнлијә* кәтирилир.

БИКӘ, Б и к е, Б и к и, Б е к и—түркдилли халгларда шаһзадә гадын титулу. Һазырда гадын ады кими ишләдилир.

БИКИ́НИ (Bikini) — Сакит океанда, Маршалл а-ры архипелагында мәрчан адасы—атолл. АБШ-ын гәјјумлуғундадыр (1946). Саһ. тәгр. 5 *км²*-дир. 1946 илдә бурада ики атом бомбасы сынагдан кечирилмишдир. 1954 илдә һидрокен бомбасы сынагдан кечириләркән адада хејли дағынты олмушдур.

БИКОЛЛАР—Филиппиндә, Лусон а.-нын ч.-унда вә она јахын а-рда јашајан халг. 3,3 млн. нәфәрдир (1975). Б.-ын дили Индонезија дилләринин шм. групуна дахилдир. Диндарлары католикдир. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир; бир гисми плантасија вә мә'дәнләрдә ишләјир.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966.

БИКОМПАКТЛЫГ—бах *Компактлыг.*

БИКС, с т е р и л и з ә г у т у с у— сарғы материалы вә чәрраһијјә әмәлијјатында ишләдиләчәк халат, дәсмал вә с.-ни *автоклавда* стерилизә етмәк үчүн метал гуту. Операсија вә сарғы отагларында сахланылыр. Б. адәтән, паслан-мајан поладдан дәјирми вә ја дүзбучаг шәклиндә һазырланыр.

БИКФО́РД ГАЈТАНЫ, о д ө т ү р ә н г а ј т а н—дағыг мүәјјән едилмиш вахт әрзиндә капсул-детонатора истилик импулсу (гығылчым дәстәси) өтүрән гајтан. Конструксијасыны инкилис ихтирачысы Бикфорд вермишдир (1831); түстүлү барыт дәнәләриндән зәиф пресләнмиш ичлик дахили вә харичи һөркү гатлары илә әһатә олунур. Һөркү гатлары сукечирмәјән мастика илә өртүлүр. ССРИ-дә диаметри 5—6 *мм*, јанма сүр'әти 10 *мм/сан* олан Б.г. истеһсал олунур. Гуруда вә суда партлајыш ишләри апармаг үчүн истифадә едилир.

БИКӘВӘР (Ruscus)—күланчар фәсиләсиндән битки чинси. Һәмишәјашыл, икиевли, чох гол-будаглы, киләмејвәли вә сүрүнән көкүмсовлу коллардыр. Хырда јарпаглыдыр. Азор вә Канар а-рында, Мадејра а.-нда, һәмчинин Гәрби Авропада Б.-ин 5—6 нөвү вар. ССРИ-дә Крым вә Гафгазын дағ мешәләриндә, коллуглар арасындакы дашлы јамачларда, гајаларда 4 нөвү, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (Һ и р к а н Б.-и) битир. Колхида Б.-инин (R. colchicus) мејвәси јејилир. Колхида Б.-и вә Понт Б.-и (R. ponticus) нөвләриндән јем тәдарүк едилир. Бүтүн нөвләри декоратив биткидир.

БИЛ (алм. Biel; фр. Bienne)—Исвечрәнин шм.-г.-индә, Берн кантонунда шәһәр. Бил көлү саһилиндәдир. Ири д.ј. говшағы, кәми дајаначағы. Әһ. 62,7 мин (1973). Мүһүм саат вә зәркәрлик мә'мулаты истеһсалы мәркәзидир. Автомобилгурашдырма, дәзкаһгајырма сәнајеси, техники ин-т, техникум, саатсазлыг мәктәби, археолокија музеји вә с. вар. Туризм мәркәзидир.

БИЛАБӘНД, Б а л а б а н д— Азәрб. ССР Лерик р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-да, Кәнчәву чајынын (Ләнкәран чајынын голу) сол саһилиндән 1,5 *км* аралы, Пештәсәр силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 600 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

БИЛАВАСИТӘ ИЧТИМАИ ӘМӘК— мүәјјән истеһсал гурулушунда мөвчуд олан ичтимаи әмәјин хүсуси формасы; белә шәраитдә ајры-ајры ишчиләрин әмәји билаваситә мәчму ичтимаи әмәјин тәркиб һиссәсинә чеврилир. Илк дәфә ибтидаи ичма гурулушунда јаранмышдыр. Биркә әмәк, истеһсал васитәләри үзәриндә коллектив ичма мүлкијјәти ичма үзвләринин мәнафе

үмумилији вә бирлијини јарадырды. Әмәк аләтләринин сон дәрәчә ибтидаи олмасы елә аз мигдарда јашајыш васитәләри истеһсалына имкан верирди ки, о ичма үзвләринин јашамасына күчлә чатырды. Белә шәраитдә һансы нөв әмәклә мәшғул олмаг мәсәләси коллектив һәлл олунурду. Буна сәбәб ајры-ајры истеһсалчылар арасында *әмәк бөлкүсүнүн* һәлә мөһкәм олмамасы иди. Әмәк аләтләринин тәкмилләшмәси, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн инкишафы вә мөһкәмләнмәси, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә ибтидаи ичма гурулушу дағылыр вә ичтимаи әмәк тәдричән Б.и.ә. характерини итирирди. Әмәјин ичтимаи характери даһа билаваситә дејил, долајы јолла, мүбадилә васитәсилә ортаја чыхыр. Беләликлә, әмәк зиддијјәтли характер алыр: бир тәрәфдән о даһа чох истеһсалчынын хүсуси әмәји кими тәзаһүр едир, дикәр тәрәфдән—ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси нәтичәсиндә онда ичтимаи тәбиәт күчләнир. Бу, сосиализмдән әввәлки бүтүн истеһсал үсулларына, даһа чох исә капитализмә аиддир.

Сосиализмдә Б.и.ә. тамамилә јени шәраитдә дирчәлир вә бүтүн чәмијјәт мигјасында әмәјин планлы тәшкилинә әсасланыр. Истеһсал васитәләри үзәриндә сосиалист мүлкијјәти истеһсалчынын фәрди әмәјинин Б.и.ә. кими олмасына әсас јарадыр. Лакин Б.и.ә. сосиализмдә һәлә там инкишаф етмәмишдир. Бу, мәһсулдар гүввәләрин һазыркы сәвијјәси илә истеһсалын кифајәт гәдәр ичтимаиләшдирилмәмәси, үмумхалг, кооператив-колхоз мүлкијјәти илә јанашы колхозчу, фәһлә вә гуллугчуларын шәхси тәсәррүфатларынын галмасы, әмәкдә ичтимаи-игтисади фәргләрин олмасы илә әсасландырылыр вә бурадан да әмәк вә истеһлак өлчүсүнә нәзарәт зәруријјәти јараныр. Коммунизм гуручулуғунда әмәјин билаваситә ичтимаи характери дәринләшәчәк вә коммунизм мәрһәләсиндә там јеткинләшәчәкдир.

Әд.: Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ 12—14; јенә онун, Капитал, ч. 1, фәсил. 12, § 4, Б., 1969; Енкелс Ф., Анти-Дүринг, бөлмә 3, § 4, Б., 1967, сәһ. 313—314.

БИЛБА́О (Bilbao)—Испанијанын шм.-ында шәһәр. Басклар өлкәси тарихи вил.-нин вә Бискај әјаләтинин мәркәзи. Нервјон чајынын ашағы ахынында, Бискај көрфәзинин 12 *км*-лијиндә порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 412,6 мин (1971). Б. өлкәнин мүһүм ағыр сәнаје мәркәзләриндән биридир. Гара металлуркија, машынгајырма, кимја, тохучулуг, јејинти сәнајеси, ун-т, али техники мәктәб вә с. вар. Б. 1300 илдә салынмышдыр.

БИЛДИРЧИН (Coturnix coturnix)—*гырговуллар* фәсиләсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 16—20 *см*, чәкиси 80—145 *г*-дыр. Бели гонур, түнд вә ачыг халларла өртүлү, чинәданынын үзәри күрәндир. Авропа, Гәрби Асија вә Африкада јајылмышдыр. Јувасыны јердә дүзәлдир, 9—15 јумурта гојур. Һәшәрат вә битки илә гидаланыр. Әсасән, Африка вә Чәнуб-Шәрги Асијада гышлајыр. Азәрб.-ын дағ, чөл, тарла вә чәмәнләриндә чох олур. Пајызда учуб кедир; аз мигдары Ләнкәран овалығында вә Күрбоју дүзәнликдә гышлајыр.

БИ́ЛЕФЕЛД (Bielefeld)—АФР-дә шәһәр. Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндәдир. Әһ. 320 мин (1975). Гәдим тохучулуг мәркәзи. Машынгајырма (тикиш машынлары, велосипед вә мотосиклет), јејинти, кимја-әчзачылыг, шүшә сәнајеси вар.

БИЛӘВ—Азәрб.ССР Ордубад р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 35 *км* шм.-г.-дә, Ордубад—Бист шосе јолу кәнарында, Килан чајынын (Аразын голу) сол саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 794 (1976); бағчылыг, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, киногурғу, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БИЛӘК—әлин јухары һиссәси; инсанда ики чәркәдә дүзүлмүш сәккиз балача сүмүкдән (гајығабәнзәр, ајпара, үчүзлү, нохудабәнзәр, трапесија, трапесијајабәнзәр, башлы вә гармаглы сүмүкләр) ибарәтдир.

БИЛӘНДӘРЛИ Абас Әлимәһәммәд оғлу (д.21.3.1912, Газах р-ну, Гыраг Кәсәмән к.)—совет нефтчи алими, Ленин мүкафаты лауреаты (1961), ССРИ-нин фәхри нефтчиси (1970), Азәрб.ССР әмәкдар мүһәндиси (1960), техника елмләри намизәди (1971). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб.ССР-дә дәниз нефт јатагларынын истисмары саһәсиндә чалышыр. 1963—70 илләрдә Азәрб. «Дәнизнефт» бирлијинин баш мүһәндиси олмушдур. 1970 илдән Азәрб. Дөвләт Нефт Сәнајеси Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Ин-тунда лабораторија мүдиридир. Б. 4 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БИЛӘРЗИК—бах *Голбаг*.

БИЛӘСӘР — Азәрб. ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 21 *км* ч.-г.-дә, Бәшәрү чајынын (Ләнкәран чајынын голу) сол саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 1071 (1976); һејвандарлыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, тибб мәнтәгәси вар.

БИЛӘСУВАР, Пиләсүвар—Азәрб.-да шәһәр типли орта әср јашајыш мәнтәгәси (һазырда Иран Азәрб.-ындадыр). Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвининин мә'луматына көрә Б.-ы 10 әсрдә Бүвејһи әмири Пиләсүвар салдырмышдыр. 1288 вә 1290 илләрдә Гызыл Орда гошунларынын Азәрб.-а һүчуму заманы Елхани һөкмдары Аргун ханын [1282—91] һәрби дүшәркәси Б.-да иди. Б. 14 әсрдә феодал ара чәкишмәләри нәтичәсиндә тәнәззүл едәрәк кичик јашајыш мәскәнинә чеврилмишдир.

Әд.: Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

БИЛӘСУВАР РАЈОНУ — Пушкин р-нунун кечмиш (1938 иләдәк) ады.

БИЛӘЧӘРИ—Азәрб.ССР Киров р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Загафгазијада ән бөјүк чешидләјичи д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Биңәгәди) 10 *км* ч.-г.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Әһ. 21,9 мин (1976). Дәзкаһгајырма вә асфалт-бетон з-длары, локомотив депосу, зоолокија комбинаты, 4 орта вә 1 мусиги мәктәби, мәдәнијјәт сарајы, 3 китабхана, респ. дәмирјолчулар хәстәханасы, поликлиника, ахшам санаторијасы, 7 ушаг бағчасы, 1 көрпә еви вә 18 әсрә аид ме'марлыг абидәси (мәсчид) вар.

БИЛӘЧИК—Азәрб.-да (индики Шәки р-ну әразисиндә) кәнд; Иран әсарәтинә, феодал зүлмүнә вә чаризмә гаршы мүбаризә мәркәзләриндән бири иди. Б.-дә илк бөјүк үсјан 1735 илин әввәлләриндә олмуш вә әтраф кәндләри (Чәник, Тала вә с.) дә бүрүмүшдү. Үсјанын јатырылмасына *Надир шаһ* шәхсән рәһбәрлик едирди. Феврал ајында үсјан амансызчасына јатырылды. 1738 илдә Б.-дә Иран әсарәтинә гаршы јени үсјан олду.

1905 илин јајында Б. кәндлиләринин чаризмә вә јерли истисмарчылара гаршы чыхышы баш вермишди. Б. кәнди һазырда 2 кәндә (Биринчи Биләчик, Икинчи Биләчик) ајрылмышдыр.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961—64.

БИЛИ́БИН Јури Александрович (19.5.1901, Јарославл вил., Ростов ш.—4.5.1952, Ленинград)—совет кеологу, ССРИ ЕА м. үзвү (1946). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). Үмумиттифаг Кеолокија Ин-тунун металлокенија бөлмәсинин рәһбәри (1947 илдән), Ленинград Дөвләт Ун-тиндә фајдалы газынтылар кафедрасынын мүдири (1950) олмушдур. Әсәрләри, әсасән, Јер габығында фајдалы газынты јатагларынын пајланмасы ганунаујғунлуғунун ајдынлашдырылмасына һәср едилмишдир. Б. гызылын сәпинти јатагларынын әмәлә кәлмәси шәраити мәсәләләрини дәгиг ишләмишдир. ССРИ-нин шм.-ш.-индә гызыл р-нлары кәшф етмишдир. Билибинит минералы [3 (CaPb) O (U, Th)O_2·7UO_3·10SiO_2·19H_2O] вә Билибино шәһәр типли гәс. (Чукот Милли Маһалында ејни адлы р-нун инз. м.) Б.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әсәрләри: Металлогенические провинции и металлогенические эпохи, М., 1955; Основы геологии россыпей, 3 изд., М., 1956; Избранные труды, т. 1—2, М., 1958—59.

«БИЛИК» — 1) Үмумиттифаг «Билик» чәмијјәти—ССРИ-дә сијаси вә елми биликләри јајан, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсинә көмәк едән көнүллү ичтимаи тәшкилат. Үмумиттифаг Сијаси вә Елми Биликләри Јајан Чәмијјәт ады илә 1947 илдә тә'сис едилмишдир. 1963 илдән Үмумиттифаг «Б.» чәмијјәти адланыр. Али органы гурултај (5 илдән бир чағырылыр), рәһбәр органы Идарә һеј'әтидир (гурултајда 5 ил мүддәтинә сечилир). Идарә һеј'әтинин илк сәдри акад. С. И. *Вавилов* олмушдур. 1966 илдән акад. И. И. *Артоболевскидир*. Чәмијјәтин 143 166 илк тәшкилаты, 2979,3 мин үзвү вар (1976, јанвар). Үзвләрдән 1805 нәфәри ССРИ вә мүттәфиг респ. ЕА-ларынын акад. вә м. үзвү, 16 000-и е.д., 115 500-дән чоху елмләр намизәдидир. Мүттәфиг респ.-ларын 15 «Б.» чәмијјәтини бирләшдирир. Бүтүн мухтар респ.-ларда, өлкә, вил., милли маһал, шәһәр вә р-нларда тәшкилатлары вар. Чәмијјәт бүтүн билик саһәләринә аид ачыг мүһазирәләр, елми мә'рузә вә конфранслар, семинарлар, тематик кечәләр вә с. ке-

чирир, биликләрин тәблиғиндә радио вә телевизијадан истифадә едир, елми вә елми-күтләви филмләрин јаранмасында иштирак едир. Чәмијјәт халг ун-тләриндә бөјүк иш апарыр. Музеји, мәркәзи китабханасы, мүһазирә салонлары, «Билик» нәшријјаты вә с. вар. «Наука и жизн», «Международнаја жизн» (рус, инкилис, франсыз дилләриндә), «Знаније — сила», «Наука и реликија», «Слово лектора» вә с. журналлар нәшр едир. Сосиалист вә капиталист өлкәләринин мүвафиг тәшкилатлары, бир сыра капиталист өлкәсинин маарифчи фәһлә иттифаглары вә с. илә мүнтәзәм әлагә сахлајыр. Һәр ил өлкәнин ән јахшы мүһазирәчиләрини, мүтәрәгги харичи алимләри С. И. Вавилов ад. медалла тәлтиф едир. Чәмијјәт Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1972).

2) Азәрбајчан ССР «Билик» чәмијјәти — респ. әһалиси арасында сијаси вә елми биликләри јајан көнүллү ичтимаи тәшкилат. Азәрб. ССР Сијаси вә Елми Биликләри Јајан Чәмијјәт ады илә 1948 илдә тәшкил едилмишдир. 1963 илдән Азәрб. ССР «Б.» Чәмијјәти адланыр. Үмумиттифаг «Б.» чәмијјәтинин бир һиссәси олуб, ваһид гурулуша вә низамнамәјә әсасланыр. Али органы гурултај (5 илдән бир чағырылыр), рәһбәр органы Идарә һеј'әтидир (гурултајда 5 ил мүддәтинә сечилир). Идарә һеј'әтинин илк сәдри акад. М. *Миргасымов* олмушдур. 1970 илдән Азәрб. ССР ЕА президенти, акад. Һ. *Абдуллајевдир*. Чәмијјәтин 3216 илк тәшкилаты, 46 миндән чох үзвү вар (1977, јанвар). Үзвләриндән 134 нәфәри Азәрб. ССР ЕА акад. вә м. үзвү, 5860-ы е.д. вә елмләр намизәди, 2200-ү х.т. мүтәхәссисләри, 1250-си јениликчиләрдир. Чәмијјәт *«Елм вә һәјат»* журналыны нәшр едир. Акад.-ләрдән Һ. Абдуллајев, Һ. *Әлијев*, И. *Мустафајев*, Ш. *Меһдијев*, тарих е.д.-лары Ә. Бағырзадә, М. Газыјев, тибб е.д. Р. Чавадов С. И. Вавилов ад. медалла тәлтиф олунмушлар.

БИЛИНГВИЗМ (*би*...+лат. lingua—дил), икидиллилик—бир шәхсин, јахуд коллективин ики дили билмәси вә онлардан ејни дәрәчәдә истифадә етмәси. Б. тарихи шәраитлә (истила, халгларын көнүллү сурәтдә бир јердән башга јерә көчмәси, башга дилдә данышан гоншу халгларла тәмасда олмасы вә с.) әлагәдар јараныр (бах *Адстрат*, *Субстрат*, *Суперстрат*). Данышанын бу дилләри билмә вә онлардан истифадәетмә дәрәчәси бир сыра ичтимаи, игтисади, сијаси вә мәдәни амилдән асылыдыр. Б. нәтичәсиндә ики дилдән бири дикәрини тамамилә арадан чыхара биләр; онларын әсасында јени, гарышыг дил јаранмасы, биринин, јахуд һәр икисинин фонетик вә грамматик гурулушунун, лүғәт тәркибинин мүәјјән дәјишиклијә уғрамасы мүмкүндүр.

Әд.: Блумфилд Л., Язык, пер. с англ., М., 1968.

БИЛЈАР — Волга-Кама булгарларынын шәһәри; харабалығы Тат. МССР-ин Билјарск к.-ндәдир. Б. 10 әсрдән мөвчуд иди. Б. ән чох инкишаф етдији дөврдә (12 әср—13 әсрин әввәли) *Волга-Кама Булгарыстанынын* пајтахты олмушдур. Рус салнамәсиндә Бөјүк шәһәр адландырылыр. Мүһүм сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзи олан Б.-ы. монголлар дағытдыгдан (1236) сонра шәһәр әввәлки игтисади әһәмијјәтини итирмиш вә тәнәззүл етмишдир. 1928 ил газынтылары заманы кәрпич бина галыглары вә гәбиристан ашкар едилмишдир. Археоложи тәдгигатлар нәтичәсиндә јерли сәнәткарлыг нүмунәләри илә јанашы, Иран, Өн Асија, Орта Асија, Чин, Бизанс вә Гафгазда, һәмчинин Гәдим Рус дөвләтиндә һазырланмыш мә'мулат да тапылмышдыр.

Әд.: Фахругдинов Р. Г., Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория, Казань, 1975; Исследования Великого города, М., 1976.

БИЛЈАРД (фр. billard, bille—шар сөзүндән)—хүсуси стол үзәриндә шарларла ојун. Һиндистан вә Чиндә мејдана кәлдији еһтимал олунур. Авропада 16 әсрдән мә'лумдур. Үзәринә маһуд чәкилмиш столун бортларында 6 луза (тор сәбәтчикли һалга) вар. Бә'зи Б.-ларда луза олмур (мәс., франсыз Б.-ы). Б. үч, беш вә ја он алты (15-и нөмрәли, бири нөмрәсиз) шарла ојнанылыр. Шарлар фил сүмүјүндән вә ја мастикадан дүзәлдилир; лузаја салмаг үчүн она киј (уз. тәгр. 1,5 *м* олан давамлы ағачдан дүзәлдилән хүсуси чубуг) илә зәрбә вурулур. ССРИ-дә «американка» (8 шары биринчи олараг лузаја салан ојунчу галиб сајылыр) вә «пирамида» (70 хал топлајан ојунчу галиб һесаб едилир) Б. ојунлары кениш јајылмышдыр.

БИЛЈОН—бах *Милјард*.

БИЛКӘҺ—Азәрб. ССР Ленин р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1937 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Електрик д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Разин) 18 *км* шм.-ш.-дә, Абшерон ј-а-нын шм.-ында, Хәзәр дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 5,1 мин (1976). Зә'фәран с-зу, 1 сәккизиллик мәктәб, фәһлә кәнчләр мәктәби вә интернат мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы вар.

Б. сөзүнүн етимолокијасы һаггында мүхтәлиф фикирләр вардыр; бә'зи тәдгигатчылар Б.-и «Пиләкәһ» (фар. пилә—барама, каһ—јер мә'насында) сөзү илә әлагәләндирирләр. Б. 11—15 әсрләрдә Хәзәр дәнизинин лиманларындан олмушдур. Б. үзүм, әнчир вә нар бағлары илә һәлә гәдимдән мәшһур иди. Б.-дә орта әсрләрә аид «Пир Һәфтәхор» түрбәси олмушдур. Б.-дә е.ә. 3-чү миниллијә аид гаја тәсвирләри (бах *Абшерон археоложи абидәләри*), һамам (13—14 әсрләр), гала, мәсчид (14 әср), карвансара (17 әср) вә с. ме'марлыг абидәләри, орта әсрләрә аид гәбиристан вар. Б.-дә халчачылыг, ипәкчилик, тохучулуг инкишаф етмишди. Азәрб.-да олмуш Х. *Берроу* Б.-и «Билди» кими гејд етмиш вә онун һаггында мараглы мә'лумат вермишдир.

Б. дәнизкәнары иглим курортудур. Иглими гуру субтропикдир. Јајы исти вә гуру, гышы мүлајимдир. Августда орта темп-р 25°С, јанварда 0—3°С-дир. Иллик јағынты 200—300 *мм*, әсасән, шимал (хәзри) вә чәнуб (килавар) күләкләри әсир.

Б.-дә 125 чарпајылыг дәри-зөһрәви ушаг хәстәханасы, вәрәм вә үрәк-дамар санаторијалары, амбулаторија вар (1976). Јај ајларында Б.-дә пионер дүшәркәләри ачылыр. Нарын вә тәмиз гумлу чимәрлији илә мәшһурдур.

БИЛЛ (инк. bill, сон лат. bulla—мөһүр, мөһүрләнмиш сәнәд)—АБШ, Б. Британија вә англосакс һүгуг системини гәбул етмиш бир сыра өлкәдә һөкумәтин вә ја парламент үзвүнүн тәклиф етдији ганун лајиһәси. Парламентин гәбул етдији Б., дөвләт башчысы бәјәндикдән сонра ганун гүввәси алыр.

БИЛЛУРИ Һөкумә Ибраһим гызы (д. 3.3. 1926, Иран Азәрб.-ы, Зәнчан) —Азәрб. шаири. 1945 илдән Азәрб. Демократ Фиргәсинин (АДФ) үзвү (1954—63 илләрдә МК үзвү). АДФ МК органы «Азәрбајчан» гәзетинин редактору олмушдур (1956—60). Филолокија елмләри намизәди (1963). Иран Азәрб.-ындакы милли азадлыг мүбаризәсинин, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилијин тәрәннүмү «Мәним арзум» (1949), «Мүбаризә илләриндә» (1954), «Сәндән узагларда» (1961), «Истәрәм» (1969), «Нечә унудум» (1974), «Чинар көзләјир мәни» (1976) вә с. ше'р китабларынын әсас мөвзусудур. Ше'рләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә олунмушдур.

БИЛОН СИККӘ (фр. billon—ашағы әјјарлы күмүш) — натамам гијмәтли хырда метал пул. Б.с.-нин номинал дәјәри ибарәт олдуғу металын вә кәсилмәсинә чәкилән хәрчин дәјәриндән јүксәк олур; бу фәрг дөвләт бүдчәсинә сиккә кәлири кими дахил едилир. Б.с. гызылын әвәзедичиси вә нәтичә е'тибарилә дәјәр нишаныдыр. Әсасән, пәракәндә әмтәә дөврijјәсиндә ишләдилдијиндән, јалныз тәдавүл васитәси, гисмән исә өдәмә васитәси функсијаларыны јеринә јетирир (бах *Пул*). 1933 илдән бүтүн өлкәләрдә тәдавүлдә јалныз Б.с. ишләдилир. Күмүш (нисбәтән аз әјјарлы), мис, никел, алүминиум вә с. металдан кәсилир. ССРИ-дә азгијмәтли металлардан кәсилмиш 1 манатлыг, 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2 вә 1 гәпиклик хырда пул тәдавүлдәдир.

БИМА-СУМБАН ХАЛГЛАРЫ — Индонезија халглары групу. 2,2 млн.-дурлар (1975). Индонезија дилләринин бима-сумбан групу дилләриндә данышырлар. Б.-с. х.-нын дини анимизмин күчлү галыглары олан исламдыр. Әкинчилик, малдарлыг вә балыгчылыгла мәшғул олурлар. Сәнәткарлыг (тохучулуг, һөрмә, метал е'малы) да инкишаф етмишдир.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966.

БИМЕТАЛ (*би*...+*метал*)—бир-биринә мөһкәм бирләшмиш мүхтәлифчинсли ики тәбәгәдән ибарәт метал материал. Тәбәгәләр тәмиз метал, јахуд әринтидән (полад-алүминиум, титан-молибден вә с.) һазырланыр. Б.-ын тәтбигиндән мәгсәд баһа баша кәлән вә азтапылан метал вә әринтиләрә гәнаәт етмәк, Б. мә'мулат, јахуд јарымфабрикатларын мөһкәмлијини, һабелә антифрикусион, антикоррозија вә физики хассәләрини јахшылашдырмагдыр. Б. алмаг үчүн ики мүхтәлиф метал (јахуд әринти) тәбәгәси ејни вахтда прокат (јајма) вә ја пресләмә јолу илә (ади вә јүксәк темп-рда) деформасијаја уғрадылыр; асанәријән метал чәтинәријән метал үзәринә төкүлүр вә ја чәтинәријән метал асанәријән маје метал ичәрисинә далдырылыр; нисбәтән гијмәтли метал тәбәгәси електролитик методла әсас метал үзәринә чөкдүрүлүр (галваник үсул); електрик, јахуд плазма енержиси илә гыздырмагла

сәтһгајнағы үсулу тәтбиг едилир. Електротехника, радиотехника, чиһазгајырма, авиасија вә машынгајырма сәнајеләриндә вәрәг, бору, ојмаг, лент, јатаг вә с. һазырланмасында ишләдилир.

Әд.: Тананов А. И. и др., Строение и свойства биметаллических материалов, М., 1975; Рябов В. Р., Применение биметаллических и армированных сталеалюминиевых соединений, М., 1975.

БИМЕТАЛИЗМ— ики гијмәтли металын (гызыл вә күмүш) үмуми еквивалент ролу ојнадығы пул системи. Б.-дә һәр ики металдан кәсилән сиккәләр пулун бүтүн функсијаларыны јеринә јетирир вә ејни әсасларла тәдавүлә бурахылырды. 16—19 әсрләрдә Гәрби Авропада кениш јајылмышды. Б.-ин 2 нөвү (паралел вә икили) мөвчуд олмушдур: 1) паралел валјута системиндә гызыл вә күмүш арасындакы гијмәт нисбәти гызыл вә күмүшүн базар дәјәринә мүвафиг олараг кортәбии сурәтдә мүәјјән олунурду; 2) икили валјута системи 18—19 әсрләрдә бир сыра өлкәдә (Франса, АБШ) олмушдур; бу өлкәләрин һөкумәтләри гызыл вә күмүш арасындакы гијмәт нисбәтини (паритетини) тә'јин едирди. Б. әмтәә тәсәррүфаты инкишафынын тәләбләринә чаваб вермир, пулун тәбиәтинә — онун бүтүн әмтәәләр үчүн үмуми еквивалент ролу ојнајан јеканә әмтәә олмасына зидд чыхырды. 19 әсрин 70-чи илләриндән Б.-ин пул системи кими зиддијјәтли вә гејрисабит олмасы (гызыл вә күмүшүн нисбәти 1880 илдә 1:18 вә 1907 илдә 1:40 олмушду) вә бир сыра башга амилләрлә әлагәдар Б.-дән гызыл *монометализмә* кечилмәсинә шәраит јаратмышдыр.

БИМОЛЕКУЛЈАР РЕАКСИЈАЛАР— һәр елементар гаршылыглы тә'сирдә јалныз ики молекулун иштирак етдији кимјәви реаксијалар, мәс.,

$$NOJ+NOJ \rightarrow 2NO+J_2$$

Б.р. ән чох јајылмыш кимјәви реаксија нөвүдүр. Бураја һәм ики молекул арасында кедән (јухарыдакы мисалда олдуғу кими) бирмәрһәләли садә реаксијалар, һәм дә мүрәккәб реаксијаларын тәркиб һиссәләри олан елементар реаксијалардан бир чоху аиддир. Мүрәккәб реаксијаларын Б.р.-ында молекулларла јанашы атомлар, радикаллар вә ионлар да иштирак едә биләр, мәс., $CH_3+CH_3 = C_2H_6$. Ваһид заманда мәһлулун ваһид һәчминдә кедән елементар реаксијаларын сајына Б.р.-ын сүр'әти дејилир. Бу сүр'әт, реаксијаја дахил олан һиссәчикләрин консентрасијаларынын һасили илә дүз мүтәнасибдир.

БИН (Bean) Алан (д. 15.3.1932, Техас штаты, Уилер ш.)—АБШ тәјјарәчи-астронавты. Һәрби-Дәниз Донанмасынын 1-чи дәрәчәли капитаны. 1963 илдән АБШ-да Астронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәнин астронавтлар групундадыр. 14—24 нојабр 1969 илдә «Аполлон-12» кәмисиндә Аја икинчи учушун иштиракчысыдыр (Ч. Конрад вә Р. Гордонла бирликдә). Б. нојабрын 19-да Ај кабинәсини Фыртыналар Океанына ендирмишдир (Ч. Конрадла бирликдә). Ики дәфә Ај сәтһинә чыхмыш, Ајда 31 саат 31,5 *дәг* олмушдур.

БИНАЛАРЫН АЕРАСИЈАСЫ — бах *Аерасија.*

БИНАР ӘРИНТИ — ики компонентдән: ики метал, јахуд метал илә гејриметалдан ибарәт әринти; тәркиб вә темп-рундан асылы оларағ мүхтәлиф агрегат вә фаза һалларында олур.

БИНАУРАЛ ЕФФЕКТ (лат. bini—чүт, ики+auris—гулаг)—инсан вә һејванларын ики гулаға малик олмасы сајәсиндә сәс мәнбәјинин вәзијјәтини тә'јинетмә габилијјәти. Сәс мәнбәји тәрәфдәки гулаға сәс нисбәтән тез чатыр вә һәр ики гулаг каналында далға тәзјиги фаза вә амплитудча бир-бириндән фәргләнир. Бу фәргә көрә сәс мәнбәјинин олдуғу истигамәт тапылыр.

БИНЕ (Binet) Алфред (8.7.1857, Нитса—18.10.1911, Парис)—франсыз психологу. Әсасән, али психи функсијаларын експериментал тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Әсәрләриндә мәшһур һесабдар вә шаһматчыларда тәфәккүрүн хүсусијјәтләри, зеһни јорғунлуг проблеми, ушагларда әгли габилијјәтин инкишафы, психофизики проблемләр вә с. мәсәләләрдән бәһс едилир. Б. шүурун өјрәнилмәсиндә експериментал методлары илк дәфә тәтбиг етмиш вә онун тәдгиги үчүн јени үсуллар ишләјиб һазырламышдыр. Ушагларда әгли инкишафын диагностикасына даир әсәрләри психолокија елминин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Б. тестолоҝи һәрәкатын банисидир (бах *Тест*).

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

БИНӘ—1) әсасән, малдарлыгла мәшғул олан әһалинин кәнд јахынлығында мәскән салдығы јер. Малдарлар јајлагларда јурд салыб јашадыглары јерләри дә Б. адландырырлар. Бә'зән Б.-ләр тәдричән кәндләрә чеврилир. Азәрб.ССР-дә бир сыра јашајыш јерләринин ады еһтимал ки, Б. илә әлагәдардыр (Бакынын *Бинә* гәс., Ағдашда—Бинәләр, Масаллыда — Бинә Хочавар вә с.); 2) ов гушунун кизләндији, сығындығы јер.

БИНӘ—Азәрб.ССР Әзизбәјов р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Електрик д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Шүвәлан) 10 *км* ч.-г.-дә, Бакы—Шүвәлан шосе јолу кәнарында, Абшерон ј-а-ндадыр. Әһ. 15,6 мин (1976). Б.-дә електрик автоматлары з-ду, сүдчүлүк-тәрәвәзчилик вә донузкөкәлтмә с-злары, 3 орта мәктәб, сәккизиллик вә ибтидаи мәктәб, 2 кәнд техники пешә мәктәби, мусиги мәктәби, 5 ушаг бағчасы вә көрпә еви, 2 китабхана, 2 клуб, кинотеатр, хәстәхана, поликлиника, 3 һәким мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, һамам (18—19 әсрләр), Сәлим мәсчиди (20 әср), Мәшәди Казым мәсчиди вар. Бакы аеропорту Б.-дәдир.

БИНӘГӘДИ—Азәрб.ССР Киров р-нунда (Бакы ш. советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Киров р-нунун мәркәзи. Биләчәри д.ј. ст.-ндан 7 *км* аралы, Абшерон ј-а-ндадыр. Әһ. 14,4 мин (1976). «Кировнефт» Нефт вә Газчыхарма Идарәси, Бүнјад Сәрдаров ад. машынгајырма з-ду, механики з-д, Бакы галантереја ф-кинин сехи, 1 орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, мәдәнијјәт сарајы, клуб, 4 ушаг бағчасы, 2 көрпә еви, ушаг хәстәханасы, поликлиника, тибб мәнтәгәси вар. Нефт чыхарылыр. Б. јахынлығында битумларда Дөрдүнчү дөвр фаунасы тапылмышдыр (бах *Бинәгәди фаунасы*).

БИНӘГӘДИ НЕФТ ЈАТАҒЫ—Бакы ш.-ндән 8—10 *км* шм.-да, Абшерон ј-а-нын мәркәзи һиссәсиндәдир. Саһәдә Кејрәки, Абих, Зијилпири, Кечәлдағ, Кичикдағ палчыг вулканлары, Масазыр, Бостанаршор, Бинәгәдишор вә с. шор көлләр вар.

1891 илдән П. Ј. Валорович, сонралар исә И. М. Губкин вә б. саһәнин кеолоҝи гурулушуну, нефт-газлылығыны өјрәнмишләр. Кеолоҝи гурулушунда Мајкоп, Чокрак, Диатоме, Понт, Мәһсулдар гат, Акчагыл, Абшерон чөкүнтүләри өјрәнилмишдир. Јатаг асимметрик антиклинал гурулушлу гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын шм.-ш. ганадында лајларын јатым бучағы 55 — 70°, ч.-г. ганадында исә 35 — 40°-дир. Гырышыг, узунуна вә енинә кечән бир нечә тектоник гырылмаларла парчаланмышдыр. Нефт-газ Мәһсулдар гат вә Үст Миосен чөкүнтүләриндәдир. Нефтин хүс. ч. 0,904—0,925 (Балаханы дәстәси) вә 0,820—0,890-дыр (Үст Миосен).

БИНӘГӘДИ ФАУНАСЫ — Абшерон јарымадасынын мәркәзиндә, Бакы шәһәри јахынлығында, Бинәгәди кәндиндән 1 *км* ҹәнуб-шәргдә битум јатагларында апарылан газынты заманы тапылмышдыр. 1938 илдә Азәрб. кеологу Ә. С. Мәстанзадә тәрәфиндән ашкар едилмишдир.

Бинәгәди тапынтылары Абшерон ј-а-нын Плејстосен фаунасы, һәтта флорасы һаггында да ајдын тәсәввүр јарадыр. Битки нөвләринин зәнкинлији вә су илә әлагәдар олан һәшәратларын чохлуғу бурада ширин су олмасына сүбутдур. О вахт Бинәгәди јахынлығындакы ширин су мәнбәләриндән бири һејванларын суваты олмушдур. Сонралар нефтли лајларда кедән дәјишикликләр нәтичәсиндә нефт јерин үзәринә чыхмыш вә ширин су көлүнә дә ахмышдыр. Јүнкүл фраксијалар бухарландыгдан сонра көлүн дибиндә, саһилиндә галмыш гаты нефт тәбәгәси «гәләјә» чеврилмиш вә бураја су ичмәјә кәлән кәркәдан, ибтидаи өкүз, нәһәнк марал кими күчлү һејванлар белә батыб галмышлар. Бурада ашкар едилән 50 000 нөв онурғалы һејвандан 40-ы мәмәли, 110-у гуш, 2-си сүрүнән вә 1-и суда-гуруда јашајандыр. Бундан әлавә, онурғасыз һејванлардан 107 нөв һәшәрат вә 22 нөв битки галығы тапылмышдыр.

Б.ф. һејван галыгларынын чохлуғуна вә нөвләрин мүхтәлифлијинә көрә Калифорнијадакы Ранчо-ља-Бреа асфалтларында ашкар едилмиш Дөрдүнчү дөвр фаунасындан зәнкиндир. Б.ф. нәинки Загафгазија фаунасынын тарихи, һәтта бүтүн Гафгазын, Ән Асијанын вә ССРИ Авропа һиссәсинин палеофаунасына аид мүрәккәб проблемләрин һәлли үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

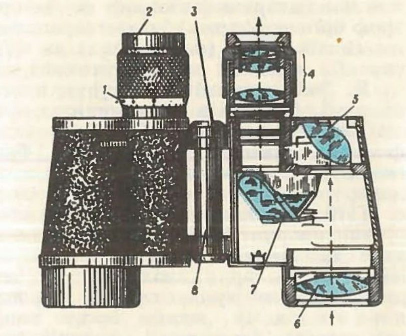
Әд.: Богачев В. В., Картина первобытной природы Апшерона (Бинагады), Б., 1940.

БИНӘ-ҺӨВСАН МУЛДАСЫ—Бакы ш.-ндән 20 *км* ш.-дәдир. Шм.-г. вә ч.-ш. истигамәтиндә Маштаға-Бузовна гырышығындан Хәзәр дәнизи саһилинәдәк узаныр вә бир гәдәр дәнизин ичәрисинә кирир. Шм.-ш. ганадында сүхурларын јатым бучағы 10—15°, ч.-г.-индә исә 15—20°-дир. Плиосен вә Антропокен чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Бинә-Һөвсан нефт-газ јатағы (1948 илдә ачылмышдыр) бу мулдададыр. Бу саһәдә нефт, әсасән, Мәһсулдар гатын Гала дәстәси илә әлагәдардыр.

БИНИЛӘР, е д о л а р—Никеријанын Орта Гәрб вә Гәрб штатларында јашајан халг. Гоһум тајфаларла бирликдә тәгр. 2,1 млн. нәфәрдир (1975). Б.-ин дили Гвинеја дилләри групунун ква јарымгрупуна дахилдир. Б.-ин бир гисми мүсәлман, дикәр гисми христиандыр. Јерли ән'әнәви дини е'тигадлары да сахламышлар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир. Сәнәткарлыг да инкишаф етмишдир. 12—19 әсрләрдә Б.-ин Бенин дөвләти олмушдур.

Әд.: И с м а г и л о в а Р. Н., Народы Нигерии, М., 1963.

БИНОКЛ (фр. binocle, лат. binoculus; bini — ики+oculus — көз сөзүндән)—узагда јерләшән әшјалары һәр ики көзлә мүшаһидә етмәк үчүн бирләшдирилмиш, ики паралел көрмә борусундан ибарәт оптик чиһаз. Призмалы бинокл

Бинокл Б-6 (Б-6x30): *1*—диоптрија һалгасы; *2*—окулјар бору; *3*—окулјарлараrасы мәсафә шкаласы; *4*—окулјар; *5, 7*—дөндәричи системин призмалары; *6*—об.ектив; *8*—ојнаг оху.

даһа кениш јајылмышдыр. Бучаг өлчән тору олан Б.-дан үфүги вә шагули бучагларын өлчүлмәси вә мәсафәнин тә'јини үчүн истифадә олунур. 2,5-дән 22 дәфәјәдәк бөјүдән Б.-лар бурахылыр.

БИНОКУЛЈАР КӨРМӘ—бах *Көрмә.*

БИНОМ (*би...*+лат. nomen—ад), и к и һ ә д л и—ики чәбри ифадәнин (јә'ни биномун һәдләринин) чәми вә ја фәрги. Мәс., $a+b$; $y-2\sqrt{x}$, *Нјутон биному* вә с.

БИНОМИАЛ ДИФЕРЕНСИАЛ — $x^m(a+bx^n)^p dx$ шәклиндә ифадә (a, b сыфырдан фәргли сабитләр, m, n, p исә расионал әдәдләрдир). p, $(m+1)n$ вә $p+(m+1)n$ там әдәдләр олдугда Б.д.-ын интегралынын елементар функсијаларла сонлу шәкилдә ифадә едилә билдијини И. Нјутон, галан һалларда мүмкүн олмадығыны П. Л. Чебышев, бу үч һалын јеканәлијини исә Л. Ејлер көстәрмишдир.

БИНОМИАЛ ӘМСАЛЛАР — *Нјутон биномунун* ачылышындакы әмсаллар.

БИНОМИАЛ ПАЈЛАНМА — ики нәтичәли (A вә $\bar{A}$) асылы олмајан тәкрарланан сынагларда A-нын башвермә сајынын пајланмасы. Һәр сынагда A-нын башвермә еһтималы $p(0<p<1)$ оларса, онун n сынагда κ дәфә башвермә еһтималы

$$b(\kappa, n, p)=C_n^\kappa p^\kappa (1-p)^{n-\kappa}$$

олур ($\kappa=\overline{0,n}$). Бу еһтимал $(px+1-p)^n$ *Нјутон биномунун* ачылышында x^κ-нын әмсалы олдуғу үчүн Б.п. адланыр. Б.п.-нын *ријази көзләмәси пр, дисперсијасы* исә $np(1-p)$ олур. n-нин бөјүк гијмәтләриндә Б.п.-ны һесабламаг үчүн Пуассон дүстурундан, Муавр-Лапласын локал вә интеграл дүстурларындан истифадә олунур (бах *Лимит теоремләри*).

Әд.: Ш а һ б а з о в Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973.

БИНОМИАЛ СЫРА—истәнилән һәгиги α үчүн $(1+x)^\alpha$ биномунун ајрылдығы сыра:

$$(1+x)^\alpha=1+\alpha x+\ldots+\frac{\alpha(\alpha-1)\ldots(\alpha-m+1)x^m}{m!}+\ldots$$

α натурал әдәд олдугда Б.с. *Нјутон биномуна* чеврилир. $\alpha<-1$ вә $-1<x<1$; $-1<\alpha<0$ вә $-1<x\leqslant 1$; $\alpha<0$ вә $-1\leqslant x\leqslant 1$ олдугда Б.с. јығыландыр.

БИНОРМАЛ—бах *Нормал.*

БИНТ (алм. Binde, binden — сарымаг, бағламаг сөзүндән)—сарғы материалы. Тәнзиф, бә'зән кәтан, фланел вә с.-дән һазырланыр. Уз. 5—7 *м*, ени 5—20 *см* олур. Тәнзифдән һазырланан Б. даһа еластик вә һигроскопикдир, јара ифразатыны асанлыгла өзүнә һопдурур. Б.-дән јара, сыныг вә чыхыгларын сарынмасында, шинләрин бәркидилмәсиндә, кипсли сарғылар гојулмасында вә с. истифадә олунур. Ашағы әтраф (буд, балдыр вә с.) веналары кенишләндикдә р е з и н вә ја еластик Б. ишләдилир.

БИО (Biot) Жан Батист (21.4.1774, Парис—3.2.1862, Парис)—франсыз физики, кеодезијачы вә астроном. Парис ЕА үзвү (1803), Парис ун-тинин проф. (1809). Әсас елми ишләри ишығын поларлашмасына, електрик чәрәјанынын магнит саһәсинә вә акустикаја аиддир. Кристаллардан, үзви маддәләрдән вә аморф чисимләрдән кечәркән ишығын поларлашма мүстәвисинин фырланмасыны, 1820 илдә исә, Ф. *Саварла* бирликдә електрик чәрәјанынын јаратдығы магнит саһәсинин интенсивлијинин гијмәтини тә'јин едән гануну (*Био—Савар гануну*) кәшф етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Traite de physique experimentale et mathematique, P., 1816.
Әд.: К у д р я в ц е в П. С., История физики, т. 1, М., 1956.

БИО... (јун. bios—һәјат)—һәјата, һәјат просесләринә вә биолокијаја аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрдә өнлүк (мәс., *биофизика, биосеноз, биосфер*).

БИО ГАНУНУ—бах *Оптик фәаллыг.*

БИОАКУСТИКА (*био...*+*акустика*)—биолокијанын бир саһәси; һејван сәсләрини вә онларын сәс васитәсилә бир-бирилә әлагәсини өјрәнир. Б. һејванларын еколокија вә етолокијасы, сәс сигналлары верән вә алан органларын морфолокија вә физиолокијасы, еләчә дә акустика илә сых әлагәдардыр. Б. рәсмән 1956 илдә I Бејнәлхалг биоакустика конгресиндә (АБШ) гәбул олунмушдур. Б.-ја аид тәдгигатларда форма вә нөвләрин әмәлә кәлмәси, охшар нөвләр, тәкамүлүн истигамәти, амилләри вә с. үмумбиоложи проблемләр өјрәнилир.

Тәкамүл просесиндә һејванлар арасында сәс әлагәси мүрәккәбләшир вә мөһкәмләнир, бәдәнин мүхтәлиф һиссәләринин бир-биринә тохунмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән «механики» сәсдән тәнәффүс јолларында һава ахынынын истифадә едилмәсинә кечид («әсл» сәс) мүшаһидә олунур. 1000-дән артыг балыг нөвү говуг, пулчуг, чәнә вә с. васитәләрлә сәс чыхарыр. Гуруда јашајан онурғалылар сәс чыхармаг үчүн тәнәффүс системиндән вә сәс телләриндән (бағларындан) истифадә едир. Сәс васитәсилә әлагә гушларда хүсусилә чох, мәмәлиләрдә вә суда-гуруда јашајанларда исә нисбәтән аз инкишаф етмишдир. Көрүнүр сүрүнәнләрин һәјатында сәсин әһәмијјәти аздыр (тимсаһ вә кекконларын сәси вар). Тәкамүлүн кедишиндә сәслә бирликдә сәсгаврајан системләр дә инкишаф едир. Б.-нын әсас бөлмәләри биоакустик системләрин моделләшдирилмәси, ешитмә вә сәсчыхарма механизмләринин нејрофизиолокијасы психоакустикадыр.

Б.-нын әмәли әһәмијјәти дә бөјүкдүр. Һејванлары мәһв етмәк истәмәдикдә, онлара сүн'и сәслә (сигнала) тә'сир едилир (мәс., авиасија гәзасына сәбәб ола биләчәк гушлар сәслә горхудулуб тәјјарә мејданындан говулур). Бајгуш, јараса вә делфинләрин ехолокасија системләринин өјрәнилмәси *бионика* үчүн мараглыдыр.

Әд.: П р о т а с о в В. Р., Биоакустика рыб, М., 1965; Биоакустика, под ред. В. Д. Ильичева, М., 1975.

БИОЕЛЕКТРИК ПОТЕНСИАЛЛАРЫ—чанлы һүчејрә вә тохумаларда онларын һәјат фәалијјәти нәтичәсиндә јаранан електрик потенсиаллары. Һүчејрә вә тохумаларын типиндән асылы олараг Б.п. бир нечә *мв* илә 100—150 *мв* арасында дәјишир. Б.п.-ндан чанлы системләрдә кедән физики-кимјәви вә физиоложи просесләрин өјрәнилмәсиндә, клиник диагностикада (*електрокардиографија, електроенсефалографија* вә с.) истифадә едилир.

Бу саһәдә илк тәдгигатлары 18 әсрин ахырларында италјан физиологу вә һәкими Л. Галвани апармышдыр. Сон заманлар хүсуси електрон күчләндиричиләринин һазырланмасы вә микроелектрод техникасынын инкишафы, Б.п.-нын өјрәнилмәси саһәсиндә әтрафлы тәдгигатлар апармаға вә гијмәтли мә'лумат әлдә етмәјә имкан верир. Б.п.-нын јаранма механизминин әсасыны оксидләшмә-редуксија реаксијалары вә чанлы һүчејрәләрдә ионларын гејри-бәрабәр пајланмасы тәшкил едир. Биоложи просесләрлә әлагәсинә көрә Б.п. бир нечә група бөлүнүр: сүкунәт (мембран) потенсиалы, фәалијјәт потенсиалы вә с.

Әд.: Физиология человека, М., 1966; Биофизика, М., 1968; Х о д о р о в Б. И., Проблема возбудимости, Л., 1969.

БИОЕНЕРКЕТИКА, б и о л о ж и е н е р к е т и к а—организмләрин һәјат фәалијјәтиндә енержинин чеврилмә механизмләрини өјрәнир. Б.-нын тәдгигат методу физики-кимјәви, тәдгигат објектләри вә һәлл едәчәји мәсәләләр

исә биоложидир. Беләликлә, Б. бу елмләрин говшағында дурмагла молекулјар биолокија, биофизика вә биокимјанын бир һиссәсини тәшкил едир. Лакин, биоложи варлыглар вә онларда кедән просесләр мүрәккәб вә спесифик олдуғундан Б. илә гејри-үзви аләмин енеркетикасы (хүсусән техники енеркетика) арасында мүәјјән фәрг вардыр.

Б.-нын башлыча хүсусијјәтләриндән бири организмләрин әтраф мүһитлә даим маддәләр вә енержи мүбадиләси шәраитиндә фәалијјәт көстәрмәсидир. Икинчи мүһүм хүсусијјәти исә биоенеркетик просесләрин һүчејрәләрдә сабит темп-р вә тәзјиг шәраитиндә кетмәсидир. Тәкамүл нәтичәсиндә организмләрдә енержи чеврилмәсини тә'мин едән спесифик механизмләр јаранмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими биоложи системләр ачыг системдир. Бунлар үчүн ваһид енержи мәнбәји *фотосинтез* просеси заманы кимјәви енержијә чевриләрәк үзви бирләшмәләрдә топланмыш Күнәш енержисидир. Бүтүн һејванлар вә бир сыра микроорганизмләр гида кими алдыглары бу бирләшмәләрин енержисиндән истифадә едир. Үзви бирләшмәләрин енержиси организмдә пилләли оксидләшмә заманы ајрылыр. Әкәр үзви бирләшмәләрин сон оксидләшдиричиси оксикендирсә, һәмин просес аероб тәнәффүс, оксикенин иштиракы олмадан кедирсә, анаероб тәнәффүс адланыр.

Биоложи оксидләшмә вә ја тәнәффүсүн принсипиал чәһәти одур ки, о чохлу аралыг ферментатив мәрһәләләр кечәрәк тәдричән баш верир. Ајрылан енержинин хејли һиссәсиндән енержи илә зәнкин олан бирләшмәләрин, әсасән, АТФ-ин (аденозинтрифосфат) синтези үчүн истифадә едилир.

Глүкозанын оксидләшмәси просеси 4 әсас мәрһәләдә кедир. Биринчи мәрһәләдә оксикен иштирак етмир. Бу заман бир молекул глүкоза 2 молекул пироүзүм туршусуна чеврилир. Просес заманы 50 *ккал/мол*, башга сөзлә, глүкозадан 7%-ә гәдәр енержи ајрылыр. Бу енержи һесабына 2 молекул АТФ синтез олунур:

$$C_6H_{12}O_6 + 2\text{АДФ} + 2H_3PO_4 \rightarrow 2CH_3COCOOH + 2\text{АТФ} + 2H_2 + 2H_2O.$$

Икинчи мәрһәләдә пироүзүм туршусу асетил әмәлә кәлинчәјә гәдәр декарбоксилләшиб, коензим А илә рабитәјә кирир вә асетилкоензим А әмәлә кәтирир. Бу заман пироүзүм туршусундан CO_2 вә 2 һидрокен атому ајрылыр. Просес заманы 60 *ккал/мол* енержи ајрылыр:

$$2CH_3COCOOH + 2\text{KoA-SH} \rightarrow 2CH_3CO\text{-SKoA} + 2CO_2 + 2H_2.$$

Үчүнчү вә дөрдүнчү мәрһәләләр һүчејрәдахили төрәмәләрдә — митохондриләрдә локализә олунур.

Кребс тсикли (вә ја лимон туршусу тсикли) адланан үчүнчү мәрһәләдә асетилкоензим А оксалат-сиркә туршусу илә бирләшиб, алтыкарбонлу лимон туршусу әмәлә кәтирир вә коензим А рекенерасија олунур. Сонрадан лимон туршусу ферментатив јолла бир сыра дәјишикликләрә уғрајыр. Кребс тсиклинин ферментатив системи вә тәнәффүс зәнчири тәркибиндә кимјәви енержи еһтијаты олан бир чох маддәнин (карбоһидрат, јағ, зүлал) оксидләшмәсини тә'мин едир. Ајрылан енержинин әксәријјәти АТФ молекулларынын әмәлә кәлмәсинә сәрф олунур.

Чанлы тәбиәтдә АТФ-дән башга, енержи илә зәнкин олан бир сыра бирләшмәләр дә (гуанозин, инозин вә уридин трифосфатлар; креатин, аркинин вә асетилфосфатлар; асетилкоензим А вә с.) вардыр ки, онлар енержи өтүрмәләринин мүхтәлиф мәрһәләләриндә иштирак едир.

Енержинин сәрф едилмәси илә әлагәдар олан бүтүн һәјати функсијаларын әсасыны үч нөв енержи чеврилмәси тәшкил едир: 1. АТФ молекулунда сабит биоложи бирләшмәләрин кимјәви енержиси; 2. АТФ енержиси—механики иш; 3. АТФ енержиси—осмотик иш.

Енержи сәрфинин биринчи нөвү мүхтәлиф кимјәви бирләшмәләрин енержи удулмасы илә кедән синтезидир (нуклеин туршусу, зүлал, полисахаридләр вә с.). Онларын енержи илә тә'мин олунмасыны бир ферментдә енержи удулмасы вә енержи ајрылмасы илә кедән реаксијаларын нөвбәләшмәси тә'мин едир. АТФ енержисиндән механики иш үчүн истифадә олунмасы организм вә һүчејрәләрин һәрәкәт фәаллығынын дәјишмәсинә сәбәб олур (һејванларда әзәлә јығылмасы, биткиләрдә чичәк вә јарпағын, еләчә дә һүчејрә бөлүнмәси заманы нүвә апаратынын һәрәкәти вә с.).

АТФ енержисиндән истифадәнин үчүнчү нөвү—осмотик ишдир. Онун әсасыны системләрдә, хүсусән һүчејрә вә ону әһатә едән мүһитдә бә'зи маддәләрин, хүсусән натриум вә калиум ионларынын консентрасијасынын дәјишилмәси тәшкил едир.

Тәбабәтдә биоенеркетик просесләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Патоложи просесләрин бир чоху енержи мүбадиләсинин позулмасы илә әлагәдардыр. Бу чәһәтдән биоенеркетик һадисәләрин өјрәнилмәси бә'зи хәстәликләрин диагностикасы вә мүаличәси үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едир.

...БИОЗ (јун. bios—һәјат)—һәјата вә һәјат просесләринә аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрдә сонлуг (мәс., *анабиоз*, *симбиоз*).

БИОИНДИКАТОРЛАР, биоложи индикаторлар — өз варлығы, мигдары вә инкишаф интенсивлији илә јашадығы мүһит, орада јашајан чанлылар вә кедән просесләр (бә'зи маддә вә елементләрин олуб-олмамасыны вә с.) үчүн көстәричи олан организмләр.

Балыгјејән дәниз гушларынын јығнағы, бир јерә топланмасы балыг сүрүләри олан јерләрин Б.-ыдыр. *Планктонун* тәркибинә көрә сијәнәк вә с. балыг овунун мүвәффәгијјәтли олмасы күман едилир. Балиналарын дәрисиндә диатом јосунларынын (Cocconeis ceticola) чох олмасы онларын узун мүддәт Антарктика суларында јашадығыны көстәрир. Совет алимләриндән М. С. Килјаров (1949) торпағын фаунасынын мүхтәлифлијинә, Ј. Н. Мишустин исә (1950) микроорганизмләринә көрә биоложи индикасијасыны өјрәнмишләр. Б. васитәсилә торпағын вә сујун кејфијјәти тәхмини мүәјјән едилә биләр. Суларын ичмәјә јарарлы олмасы да орада јашајан битки вә һејванын нөв тәркиби илә мүәјјән едилир. Кеологлар ахтарыш ишләриндә индикатор организмләрдән истифадә едирләр. Јер габығынын үст гатларында бә'зи микроорганизм групларынын олмасы јералты дәринликләрдә нефт вә јанар газ јатагларынын варлығы һаггында тәхмини тәсәввүр јарадыр.

Космик тәдгигатларда, космик фәза амилләринин организмләрә тә'сирини мүәјјәнләшдирмәк үчүн һејван, битки вә микроорганизмләрдән Б. кими истифадә олунур. Ејни заманда бә'зи микроорганизмләр аналитик тәдгигатларда да (витаминләрин, антибиотикләрин, аминтуршуларын вә с. маддәләрин тә'јин едилмәсиндә) Б. кими тәтбиг едилир.

БИОКИМЈА, биоложи кимја—чанлы организмләрин тәркибини, онлары тәшкил едән бирләшмәләрин гурулушу вә хассәләрини, әмәләкәлмә јоллары вә ганунаујғунлугларыны, чеврилмә ардычыллығы вә механизмини, һәмин маддәләрин биоложи вә физиоложи ролуну өјрәнән елм.

Б.-нын мүһүм вәзифәләриндән бири, бүтүн чанлыларын әсас хассәси олан маддәләр мүбадиләсини өјрәнмәкдир. Бу просесин маһијјәтини анаболизм—кәнардан дахил олан маддә вә енержи һесабына организмин гурулмасы вә катаболизм — һәмин маддәләрин сон мәһсулларадәк парчаланыб енержи әмәлә кәтирмәси просесләри, јә'ни ассимилјасија вә диссимилјасија тәшкил едир.

Маддәләр мүбадиләси һүчејрә, тохума, орган вә организм дахилиндә, организмлә мүһит арасында, еләчә дә бүтүн планет мигјасында кедир. Бүтүн чанлыларын (автотроф вә һетеротроф организмләрин) биркә, гаршылыглы гидаланмасы (синтрофија) да мүасир Б. елминин өјрәндији саһәдир.

Б. биолокијанын чох мүһүм һиссәси олуб, биолокија елминин нәзәри вә тәтбиги саһәләри илә јанашы мүасир физика, ријазијјат, кибернетика, биоенеркетика, молекулјар биолокија вә дикәр елм саһәләри илә әлагәдардыр.

Тәтбиг үсулларына көрә Б., әсасән, организмләрин кимјәви тәркибинин анализи илә мәшғул олан статик Б., һәмин маддәләрин әмәләкәлмә вә чеврилмә ганунаујғунлугларыны өјрәнән динамик Б., чанлы орган вә ја организмин физиоложи фәалијјәтини тәдгиг едән функсионал Б. саһәләринә бөлүнүр.

Өјрәндији објектләрә көрә Б. микроорганизм, битки, һејван вә инсан Б.-сы саһәләринә ајрылыр. Бурадан техники вә сәнаје Б.-сы, вируслар Б.-сы, тәкамүл вә мүгајисәли Б., һабелә тибб, бајтарлыг, кенетика Б.-сы, молекулјар, космик Б. вә дикәр Б. саһәләри ајрылыр. Витаминолокија (ферментолокија), һормонлар Б.-сы кими кениш саһәләрлә јанашы, көрмә, синир ојанмасы, гаврама, идрак вә с. функсијалары өјрәнән конкрет Б. саһәләри дә мөвчуддур. Биокимјәви тәдгигатлара ишыг вә електрон микроскопијасынын бүтүн нөвләринин, һистокимјәви, ситокимјәви, ултрасентрифуга, газ вә газмаје хроматографијасы, електрофорез, флүорометрија, електрофотометрија, спектрометрија, нүвә-магнит вә електрон-парамагнит резонансы, радиоактив изотоплар, рентгеноструктур анализ, ферментатив анализ вә с. мүасир үсулларын тәтбиги илә әлагәдар олараг 1950 иллләрдән сонра Б. саһәсиндә мүһүм кәшфләр едилмишдир. Зүлал молекулунда аминтуршуларын ардычыллығынын мүәјјәнләшдирилмәси, бир груп һормон вә ферментин структурунун ајдынлашдырылмасы (Ф. Санкер—Ин-

килтәрә, К. Херс вә б.—АБШ, Ф. Егатези—Јапонија), бә'зи фәал маддәләрин синтези (М. М. Шемјакин, В. Н. Орехович—ССРИ), лизосимин структурунун өјрәнилмәси (Ф. Филлипс вә б.—Инкилтәрә), зүлалын биосинтезиндә нуклеин туршуларынын ролу, зүлал молекулунун 4 өлчүлү гурулушу, полинуклеотидләр', һәтта лабораторија шәраитиндә кен алынмасы белә кәшфләрдәндир. Бу наилијјәтләрин газанылмасында И. Бјүкенен, Е. Чаргафф, И. Девидсон, Д. Дејвис, М. Корнберг, С. Очоа, Ч. Уотсон, М. Уилкинс(АБШ), Ф. Крик, Ф. Санкер, Ф. Жакоб, Ж. Моно (Франса), А. Н. Белозјорски, А. С. Спирин, В. А. Енкелгардт, А. А. Бајев (ССРИ) кими көркәмли, алимләрин бөјүк хидмәти олмушдур.

Б. мүасир инкишаф сәвијјәсинә узун тарихи мүбаризә јолу кечәрәк кәлиб чыхмышдыр. Һәлә гәдим заманлардан инсанларын шәрабһазырлама, чөрәкбиширмә, биткиләрдән боја вә дәрман маддәләри әлдә етмәк вә дикәр фәалијјәт саһәләриндә Б. елементләринә тәсадүф едилирди. Лакин Б. сәрбәст елм кими 19 әсрин ахырларында формалашмышдыр.

Алман һәкими Ф. Парасселс, һолландијалы Ј. Б. ван Һелмонт, Ф. Силвиј вә башгаларынын гычгырма просесинә, һабелә һәзм ширәләри вә өдүн өјрәнилмәсинә аид ишләри (17 әср), Инһенһаузун биткиләрин тәнәффүсү вә фотосинтез просесләринин өјрәнилмәсинә тәкан верән тәдгигатлары (19 әср), 1828 илдә алман кимјачысы Ф. Вөлерин синтетик сидик чөвһәри алмасы, 1814 илдә рус кимјачысы К. С. Кирхофун амилаза ферментинин тә'сирини тәсвир етмәси, Ј. Либих, П. Бертло вә А. М. Бутлеровун организмә дахил олан гида маддәләрини тәдгиг етмәси, франсыз алими Л. Пастерин, рус кимјачысы М. М. Манассеин (1871) вә алман кимјачысы Е. Бухнерин (1897) гычгырма просесинин маһијјәтинә аид кәшфләри, 1847 илдә рус алими А. И. Ходневин «Физиоложи кимја» китабыны тәртиб етмәси, франсыз алими Е. Бурклонун бә'зи гликозидләри синтез етмәси (1911—18), алман кимјачысы Р. Вилштеттерин классик тәдгигатлары, рус алимләриндән А. П. Орехов, А. А. Шмук вә башгаларынын алкалоидләри өјрәнмәси, А. С. Фамис вә Д. И. Ивановски тәрәфиндән вирусларын кәшфи, С. П. Костычевин гычгырма просесинин кимјасы саһәсиндәки ишләри, М. С. Светин хроматографија үсулуну кәшф етмәси, К. А. Тимирјазевин фотосинтез просеси вә хлорофилин кимјасы саһәсиндәки тәдгигатлары, А. Н. Бах вә В. И. Палладинин биоложи оксидләшмә нәзәријјәсини ирәли сүрмәси, Н. И. Лунин, К. Ејкман, К. Функун витаминләр саһәсиндәки ишләри Б. елминин инкишаф едиб мүасир сәвијјәјә чатмасына бөјүк тәкан вермишдир.

Б.-нын инкишафы көркәмли рус вә совет алимләриндән М. В. Ненски, А. Ј. Данилевски, И. П. Павлов, А. В. Палладин, А. И. Опарин, В. Л. Кретович, Л. В. Метлитски, А. Л. Курсанов кими тәдгигатчыларын ады илә бағлыдыр. Б.-нын мүхтәлиф саһәләринин инкишафында Л. Михаелис, Г. Ембден, О. Мејерһоф (Алманија), Ч. Самнер, Ч. Нортроп (АБШ), А. Н. Бах (ССРИ), О. Варбург, Ф. Линен (АФР), Һ. Кребс (Инкилтәрә), Ф. Липман, Д. Кошленд вә б. мүһүм рол ојнамышлар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси ССРИ-дә Б. елминин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратды. Бундан сонра онларча ири тәдгигат мәркәзи јарадылды. Һазырда ССРИ ЕА-нын А. Н. Бах адына Б. ин-тунда, еләчә дә дикәр елми-тәдгигат вә тәдрис мүәссисәләриндә Б.-нын мүхтәлиф саһәләринә аид кениш тәдгигат ишләри апарылыр. Әлдә едилмиш наилијјәтләр ССРИ ЕА-нын «Биохимија» журналы вә онларча дикәр мәчмуәдә дәрч едилир.

Азәрб.-да Б. саһәсиндә әсаслы елми-тәдгигат ишләри Бакыда ун-т тәшкил олунандан сонра башламышдыр. Ун-тдә тибб факүлтәсинин Б. кафедрасынын илк мүдири проф. В. Маленјукун вә проф. И. Сәфәровун республикада Б.-нын инкишафында бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Азәрб. алимләри тәрәфиндән витаминләрин биокимјасы (Ә. С. Һәсәнов), нуклеин туршуларынын Б.-сы (М. Ә. Әлизадә), лимфа вә ганын Б.-сы (Н. А. Рзајев), шишләрин Б.-сы (С. Б. Тағызадә), биокимјәви фармаколокија (Ч. Г. Тәгдиси), битки Б.-сы (М. Һ. Абуталыбов, А. А. Гулијев) вә дикәр саһәләрдә апарылан елми-тәдгигат ишләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Азәрб. дилиндә илк Б. дәрслији 1931 илдә нәшр едилмишдир (акад. А. В. Палладинин «Физиоложи кимја» китабы). 1933 илдә Азәрб. дилиндә Һ. И. Сәфәровун вә Ә. С. Һәсәновун «Биоложи кимја», 1958 илдә Һ. И. Сәфәровун «Биокимја» дәрслији, 1963 илдә исә Б. И. Збарски, И. И. Иванов вә С. Р. Мардашевин ејниадлы дәрслијинин тәрчүмәси нәшр едилмишдир. 1974 илдә М. С. Һәсәнов, Н. А. Рзајев, Ф. Г. Исламзадә вә А. М. Әфәндијевин «Биокимја» дәрслији, 1976 илдә исә А. Ә. Гулијев вә Т. Һ. Һәсәновун «Биокимја практикуму» чапдан чыхмышдыр.

Респ.-да апарылан биокимјәви тәдгигатлары әлагәләндирмәк үчүн 1958 илдән Азәрб.ССР ЕА нәздиндә *Биокимја чәмијјәти* јарадылмышдыр.

Әд.: Афонский С. И., Биохимия животных, М., 1970; Малер Г. Р., Кордес Г., Основы биологической химии, пер. с англ., М., 1970; Кретович В. Л., Основы биохимии растений, М., 1971; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р., Биологическая химия, Л., 1972; Ермолаев М. В., Биологическая химия, М., 1974; Ленинджер А., Биохимия, пер. с англ., М., 1976.

БИОКИМЈА ЧӘМИЈЈӘТИ, Азәрб. Биокимја Чәмијјәти—респ. биокимјачыларынын көнүллү елми чәмијјәти. 1958 илдә Азәрб.ССР ЕА нәздиндә јарадылмышдыр. ССРИ ЕА нәздиндәки Үмумиттифаг Биокимја Чәмијјәтинин шө'бәсидир. Биокимја тәдгигатларынын елми вә елми-методики сәвијјәсини артырмаг саһәсиндә иш апарыр; биокимјанын актуал мәсәләләринә даир елми конфранс, мә'рузә вә мүһазирәләр тәшкил едир, респ.-нын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә биокимја тәдриси сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә көмәк көстәрир.

БИОКОМПЛЕКС (*био*...+лат. complexus—әһатә, мәчму)—космик кәмидә һәјат үчүн әлверишли шәраити узун мүддәт вә е'тибарлы тә'мин етмәк мәгсәди илә сүн'и сурәтдә сечилмиш ибтидаи вә али биткиләр, һејванлар, микроорганизмләр.

Учушда иштирак едән инсанын өзү дә Б.-ә дахилдир. Б. тәртиб едилдикдә бүтүн иштиракчыларын биоложи ујғунлашмасы, гида, су вә һава илә тә'мин олунмасы, системдә кедән маддәләр мүбадиләси, харичи амилләрин дәјишилдији шәраитдә онларын һәјат фәалијјәтини узун мүддәт вә е'тибарлы тәрздә тә'мин едән техники васитәләр нәзәрә алынмалыдыр.

БИОКҮТЛӘ, биоложи күтлә—бир нөвә, еләчә дә нөвләр групуна дахил олан фәрдләрин ваһид саһәдәки (вә ја һәчмдәки) күтләси. Чох мүһүм еколожи терминләрдән бири. Б. чох заман јаш вә ја гуру маддә күтләси илә (*г*/*м*², *г*/*м*³, *кг*/*һа* вә с.), јахуд да күтләјә мүвафиг ваһидләрлә (мәс., организмләрин үзви маддәләринин карбон вә ја азот күтләси вә с.) ифадә едилир.

Битки Б.-си фитокүтлә, һејван Б.-си зоокүтлә адланыр. Мүхтәлиф гидалы организм күтләләри вә онларын мигдары арасында олан нисбәт һаггында, еләчә дә ајры-ајры нөвләрин доминантлығы вә с. барәсиндә *биосенозун* ајры-ајры компонентләринин Б.-синә, онун мүһитдә пајланмасына вә мөвсүмләр үзрә дәјишмәсинә көрә мүлаһизә јүрүдүрләр. Маддәләр дөвранында вә биосенозун биоложи мәһсулдарлығында нөвүн, јахуд нөвләр групунун әһәмијјәтини мүәјјән етмәкдән өтрү јалныз компонентин Б.-сини дејил, онун нисби артым сүр'әтини, јахуд тамамилә тәзәләндији вахты да билмәк лазымдыр.

Биосферин биоложи мәһсулдарлығындан сәмәрәли истифадә етмәк вә ону горумаг мәсәләләринин һәлли илә әлагәдар, Б.-нин чоғрафи пајланма ганунаујғунлуглары вә мәһсулдарлығы интенсив сурәтдә өјрәнилир. В. И. Вернадски биосфер һаггында вә чанлы тәбиәтин кеоложи ролуна даир тә'лиминдә јер күрәсиндәки бүтүн һәјат формаларынын үмуми Б.-синин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләсинә диггәти чәлб етмишдир. Бу кәмијјәт барәсиндә һәләлик чох тәхмини фикир сөјләмәк олар; мәс., мешәләрин үмуми одунчаг еһтијаты гуру маддә һесабы илә тәгр. 0,3 млрд. *т*-дур; гуру һејванларындан торпаг ичиндә јашајанларын (сохулчан, нематод, кәнә вә с.) Б.-си 0,5 млрд. *т*-дур. Совет һидробиологу В. Г. Боговун һесабламаларына көрә, океандакы битки организмләринин үмуми Б.-си тәгр. 0,3 млрд. *т*, һејванларынкы 6 млрд. *т* гуру маддәјә бәрабәрдир. Бактерија вә башга микроорганизмләрин үмуми Б.-сини мүәјјән етмәк һәләлик мүмкүн дејил, лакин бу, шүбһәсиз, гуру биосенозларындакы һејванларын Б.-синдән чохдур.

БИОКЕН ЕЛЕМЕНТЛӘР—организмләрин тәркибиндә даим биоложи әһәмијјәти олан кимјәви елементләр. Башлыча Б.е. бунлардыр: оксикен (чанлы организм күтләсинин 70%-и), карбон (18%-и), һидрокен (10%-и), калсиум, азот, калиум, фосфор, магнезиум, күкүрд, хлор, натриум, дәмир. Бу елементләр бүтүн чанлы организмләрдә вар, онларын әсас күтләсини тәшкил едир вә һәјат просесләриндә бөјүк рол ојнајыр. Аналитик кимјанын вә спектрал анализин сон наилијјәтләри организмләрдә чүзи мигдарда олан јенијени микроелемент нөвләрини ашкара

чыхармаға вә онларын биоложи ролуну ајдынлашдырмаға имкан верир. В. И. *Вернадски* чанлы һүчејрә вә тохумаларда Б.е.-ин мүәјјән физиоложи функсијасы олдуғуну көстәрир. Б.е.-дән бир чоху јалныз мүәјјән һејван вә битки груплары үчүн (мәс., бор—биткиләр, ванадиум — *ассидиләр* үчүн) әһәмијјәтлидир. Организмләрдә бу вә ја дикәр елементин мигдары јалныз мәнсуб олдуглары нөвүн хүсусијјәтләриндән дејил, һабелә онларын гидасы вә јашајыш мүһитинин тәркибиндән (биткиләр үчүн торпагдакы бу вә ја дикәр дузун һәллолма габилијјәти вә консентрасијасындан), еколожи хүсусијјәтләриндән вә с. амилләрдән дә асылыдыр. Зәрури Б.е.-дән һәр һансы бири организмдә нормадан аз олдугда мүхтәлиф хәстәликләр—биокеокимјәви ендемијалар баш верир (мәс., гидада вә суда јод чатышмадыгда инсанда боғаз уру, биткиләрдә бор чатышмадыгда мүхтәлиф хәстәликләр, о чүмләдән сүфрә чуғундурунда гара ләкә, ерикдә гонур ләкә вә с. әмәлә кәлир).

Әд.: Рубин Б. А., Битки физиолокијасы курсу, Б., 1965; Чернавина И. А., Физиология и биохимия микроэлементов, М., 1970; Креговнч В. Л., Основы биохимии растений, 5 изд., М., 1971.

БИОКЕН СТИМУЛЈАТОРЛАР (*био*... + лат. genos — мәншә; stimulo — ојадырам), биостимулјаторлар, биоложи мәншәли стимулјаторлар — әлверишсиз шәраитдә һејван вә битки тохумаларында әмәлә кәлән, организмин һәјат просесләрини фәаллашдыран маддәләр. Б.с. һаггындакы тә'лими 1930—31 илләрдә акад. В. П. Филатов јаратмышдыр. Тохумалардан (дәри, ган, далаг, гарачијәр вә с.) һазырланан Б.с. тохума препараты, микроблардан һазырланан Б.с. бактериал препаратлар (асидофил булјон културасы—АБК; пропион-асидофил булјон културасы — ПАБК), тохумаларын парчаланмасындан алынан препаратлар — лијатлар (ДАС), ган серумундан һазырлананлар исә серум препаратлары (БМС, АСС) адланыр. Биостимулјаторлар организмин реактивлијини јүксәлдир, һејванларын мәһсулдарлығыны артырыр, чаван һејванларын инкишафыны сүр'әтләндирир. Инсанларда мүхтәлиф хәстәликләрин, о чүмләдән илтиһаб, декенерасија просесләринин, һејванларда кеч сағалан јараларын, һабелә көз хәстәликләри, екзема, ендометрит вә с. мүаличәсиндә ишләдилир. К.т.-нда һејванларын мәһсулдарлығынын артырылмасында да онлардан истифадә едилир. Тибб вә бајтарлыгда тохума препаратларындан истифадә едилмәси тохума терапијасы адланыр.

БИОКЕНЕЗ (*био*... + јун. génesis— мәншә, төрәнмә)—Јер үзәриндә һәјатын, чанлы варлыгларын чансыз материјадан әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә јаранмасыны инкар едән нәзәријјәләр. Б. тәрәфдарлары, илк чанлы варлығын чансыз материјадан әмәлә кәлдијини иддиа едән *абиокенез* тә'лимини инкар едир, чанлынын јалныз чанлыдан әмәлә кәлдијини гәбул едирдиләр. Онларын фикринчә чанлы варлыгларын рүшејми Јерә башга, даһа гәдим көј чисимләриндән дүшмүшдүр. *Панспермија* адланан һәмин нәзәријјә 19 әсрин орталарында Ј. Либих, Һ. Һелмһолтс, С. Аррениус вә б. тәрәфиндән, мүрәккәб гурулушлу һејванларын (гурд, милчәк вә с.) ијләнмиш әт, чирк вә с.-дән өз-өзүнә төрәнмә јолу илә әмәлә кәлмәси анлајышына гаршы гојулмушдур. Б. нәзәријјәсинин мүәллифләри һәмин фикри нәзәри чәһәтдән, космик фәзада оксикенсиз вә алчаг темп-р шәраитиндә анабиоз вәзијјәтиндә ола биләчәк рүшејмләрин Јерә чатмасынын мүмкүнлүјү илә әсасландырырдылар. Лакин сонралар космик шүаларын һәтта тамамилә давамлы олан бактерија спорларына белә өлдүрүчү тә'сир көстәрдији мә'лум олду. Демәли, Б. нәзәријјәси Јер үзәриндә илк чанлынын әмәлә кәлмәсини изаһ едә билмир.

Әд.: Опарин А. И. Жизнь, ее природа, происхождение и развитие, 2 изд., М., 1968.

БИОКЕНЕТИК ГАНУН — организмләрин фәрди инкишаф просесиндә јахын вә ја узаг әчдадларынын әсас инкишаф мәрһәләләрини тәкрар етмәси ганунаујғунлуғу. К. М. Бер, Ч. Дарвин, Е. Һеккел, Ф. Мүллер мүәјјән етмишләр ки, мүхтәлиф онурғалы һејванларын рүшејми инкишафын илк мәрһәләләриндә бир-биринә чох охшајыр. Е. Һеккел буну бир гәдәр дә ајдынлашдырараг көстәрир ки, һәр бир чанлы, өзүнүн фәрди инкишафында (хүсусән, рүшејм дөврүндә) мәнсуб олдуғу нөвүн кечдији узун тәкамүл јолунун мүһүм мәрһәләләрини гыса вә јығчам шәкилдә тәкрар едир. О, һәмин фикри Б.г. ады илә елмә (1856) дахил етмишдир. Сонралар А. Н. Севертсов вә б. тәрәфиндән мүәјјән едилмишдир ки, рүшејм өз инкишафында, Һеккелин дедији кими, әчдадларын јеткин мәрһәләсини дејил, рүшејм мәрһәләсини тәкрар едир. Б.г. тәкамүлү сүбут етмәкдә мүһүм рол ојнајыр (бах *Филембриокенез*).

Әд.: Мюллер Ф. и Геккель Э., Основной биогенетический закон, М.— Л., 1940; Северцов А. Н., Главные направления эволюционного процесса, М., 1967.

БИОКЕОКИМЈА — *кеокимјанын* бир һиссәси. Биосфердә организмләрин иштиракы илә кедән кеокимјәви просесләри өјрәнир. Б.-нын тәдгиг едәчәји мәсәләләри илк дәфә ССРИ-дә акад. В. И. *Вернадски* ирәли сүрмүш вә һәмин мәсәләләр хүсуси јарадылмыш биокеокимја лабораторијасында (ССРИ ЕА-нын индики В. И. Вернадски ад. Кеокимја вә Аналитик Кимја Ин-тунда) ишләниб мүәјјәнләшдирилмишдир.

Б. ајры-ајры битки вә һејван нөвләрини дејил, онларын мәчмусунун, јә'ни бүтүн чанлы маддәнин биокеокимјәви просесләрә тә'сирини өјрәнир. Чанлы маддә Јер күрәсинин сәтһиндә бәрабәр јајылмајыб мүәјјән саһәләрдә топлашмышдыр, мәс., планктонлар дәниз вә океанларда, мешәләр гуруда јајылмышдыр. Әһалинин сыхлығы да һәр јердә бәрабәр олмајыб, торпаг-иглим зоналарынын хүсусијјәтиндән мүәјјән дәрәчәдә асылыдыр. Биткиләр чанлы маддәнин әсас күтләсини тәшкил едир. Чанлы маддәнин тәкчә күтләсинә әсасән биокеокимјәви просесләрдә онун нә дәрәчәдә иштирак етмәси һаггында дүзкүн тәсәввүр әлдә етмәк олмаз. Бу мәсәләдә организмләрин чохалма сүр'әтинин, јә'ни мүәјјән мүддәт әрзиндә әмәлә кәтирдикләри үзви маддәләрин үмуми мигдарынын чох бөјүк ролу вар. Чанлы маддәнин тәркибинә бүтүн кимјәви елементләр вә онларын изотоплары дахилдир. Лакин һәр һансы организмин әсас күтләсини анчаг мәһдуд мигдарда (23-ә гәдәр) елемент тәшкил едир. Организмләр мүһитин кимјәви тәркибини ејни илә тәкрар етмәјиб өзләринә лазым олан бу вә ја дикәр бирләшмәни сечиб топлајыр, беләликлә мүәјјән кимјәви елементин биокен миграсијасында иштирак едир. Буна мүхтәлиф организмләрин скелетинин әмәлә кәлмәсиндә калсиум вә силисиумун калсиум-карбонат, калсиум-фосфат вә ја силикат шәклиндә иштиракы мисал ола биләр.

Чанлы маддәнин биокеокимјәви просесләрдә иштиракы билаваситә вә ја долајы јолла ашкара чыхыр. Мәс., организмләр тәләф олдугдан сонра онларын галыглары билаваситә әһәнкдашы, даш көмүр, нефт вә с.-нин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир, Јер атмосфериндәки оксикенин һамысы анчаг јашыл биткиләрин фотосинтези һесабына јараныр, дәниз јосунлары хејли мигдарда јод топлајыр вә с.

Кеокимјәви просесләрдә организмләрин вә онларын мәһсулларынын долајы јолла тә'сири даһа мүхтәлифдир. Мәс., микроорганизмләрин дәмир, манган вә бә'зи башга елементләрин оксидләшиб тәбии мәһлуллардан ајрылмасы просесиндә иштиракы галын чөкүнтү јатаглары әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур, бә'зи микроорганизмләр сулфатлары редуксија етмәклә биокен күкүрд јатаглары әмәлә кәтирир вә с.

Ашынма просесләри вә чөкмә сүхурларын (дәниз вә океанларда биокен чөкүнтүләрин) әмәлә кәлмәсиндә су вә карбон газы илә јанашы чанлы маддәнин мүстәсна ролу вар. Мүһит шәраити дә өз нөвбәсиндә организмләрин нөв тәркибинә тә'сир көстәрир, беләликлә биокеокимјәви әјаләтләрдә јени организм формалары јараныр ки, онлар да бә'зән хејли мигдарда кимјәви елемент топланмасына, јә'ни биокен миграсијаја сәбәб олур.

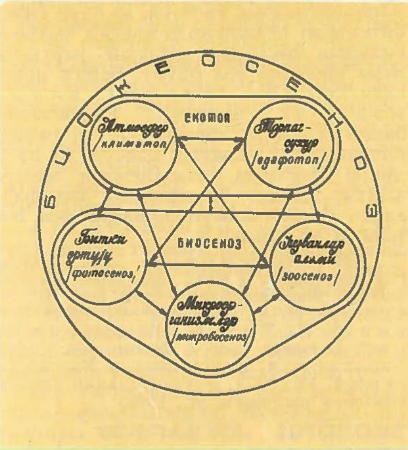
Инсанын фәалијјәти нәтичәсиндә чох бөјүк биокеокимјәви просесләр баш верир. Һәр ил Јерин тәркиндән милјардларла тон сүхур чыхарылмасы Јер габығынын кимјәви вә изотоп тәркибини дәјишдирир. Техники тәрәгги илә әлагәдар олараг инсанын фәалијјәти даим кенишләнир вә онун биокеокимјәви просесләрә тә'сири кетдикчә артыр.

Әд.: Малюга Д. П., Виноградов А. П., Биогеохимические методы поисков рудных месторождений, М., 1957; Виноградов А. П., Химическая эволюция Земли, М., 1959; Вернадский В. И., Химическое строение биосферы Земли и ее окружения, М., 1965; Султанов К. М., Исаев С. А., Палеобиохимическое исследование моллюсков верхнего плиоцена Восточного Азербайджана и современного Каспия, Б., 1971; Войткевич Г. В., Закруткин В. В., Основы геохимии, М.. 1976.

БИОКЕОСЕНОЗ (*био*... + *кео*... + јун. koinós — үмуми) — ән мүрәккәб тәбиәт системләриндән олуб чанлы вә чансыз компонентләрин комплекс тәзаһүрүдүр. Бу компонентләрин (атмосфер, битки өртүјү, торпаг, һејван вә микроорганизмләр) арасында маддә вә енержинин дәјишилмәси әлагәләри вардыр.

Б. анлајышыны 1940 илдә В. Н. Сукачов вермишдир. Б.-ун чанлы компонентләринә автотроф вә һетеротроф организмләр, чансыз компонентләринә исә атмосферин јерә јахын тәбәгәсинин газ вә истилик мәнбәләри, күнәш енержиси, торпағын су вә минерал еһтијат-

лары аиддир. Јашыл биткиләр (али вә ибтидаи) Б.-да әсас рол ојнајыр. Битки илк үзви материалы—енержи илә зәнкин маддәләри истеһсал едир; бунлар да битки тәрәфиндән истифадә олунараг зәнчирвары гидаланма илә бүтүн һетеротроф организмләрә верилир. Јашыл биткиләр фотосинтез вә тәнәффүс просесләри илә һавада оксикен вә карбон газынын балансыны сахлајыр, бухар-

ланма илә су дөвранында иштирак едир. Биткиләрин мәһв олмасы нәтичәсиндә биокенләрин миграсијасы вә торпагда гида елементләринин (N, P, K, Ca вә с.) јенидән пајланмасы баш верир. Б. функсијасында торпаг микроорганизмләринин (көбәләкләр, бактеријалар) сон дәрәчә бөјүк ролу вардыр. Мүхтәлиф Б.-ларда компонентләр бир-бириндән фәргләнир. Әсасән, гуруда јајылан даһа мүрәккәб тәркибли Б.-ларда (мешә, чәмән, тундра) чанлы вә чансыз компонентләрин һамысы иштирак едир. Су Б.-у даһа садә тәркиблидир. Бурада атмосфер вә торпаг иштирак етмәдијиндән гаршылыглы тә'сирләр јалныз бир компонентдә—суда кедир. Б. динамик системдир. Б.-да дәјишилмә гысамүддәтли вә кәскин олур. Инсан фәалијјәти нәтичәсиндә бу дәјишикликләр даһа да сүр'әтләнир. Јерин Б. бүтөвлүјү биокеосенолоҗи өртүјү вә ја биокеосфери әмәлә кәтирир.

Әд.: Сукачев В. Н., О соотношении понятий географический ландшафт и биогеоценоз. В кн.: Вопросы географии, сб. 16, М., 1949; Основы лесной биогеоценологии, под ред. В. Н. Сукачова и Н. В. Дылиса, М., 1964; Дылис Н. В., Структура лесного биогеоценоза, М., 1969 (Комаровские чтения, XXI); јенә онун, Учение о биогеоценозе и его проблемы, М., 1975.

БИОКЕОСЕНОЛОҖИЈА (*био...* + *кео...* + јун. koinós — үмуми + ...*лоҗија*) — чанлы вә чансыз тәбиәтин (биокеосенозларын), онларын планетар ваһидлијинин (биокеосферин) бир-бирилә әлагәсини, гаршылыглы тә'сирини комплекс һалда өјрәнән елм. Б. елминин баниси В. Н. Сукачовдур. Б.-нын әсас вәзифәси биокеосенозу тәшкил едән компонентләрин гурулушуну, хассәләрини, функсијасыны тәдгиг етмәк вә онларын механизминдәки әлагәләри ајдынлашдырмаг; онларда маддә вә енержи еһтијатыны, һабелә онун биоложи мәһсулдарлығыны өјрәнмәк; компонент вә биокеосенозларын әмәлә кәлмәсиндә тәбии тә'сирләрин вә инсан фәалијјәтинин өјрәнилмәси; биокеосенозларын дајаныглығыны вә биокеосферин мүхтәлиф мәсафәләриндәки биокеосенозларын гаршылыглы әлагәсини вә гаршылыглы тә'сирини тәдгиг етмәкдир. Нәһајәт, биокеосенозун вә биокеосферин өјрәнилмәси проблеми дә Б.-нын башлыча вәзифәсидир.

Мешә вә к.т.-нда, инсанларын һәјат тәрзинин өјрәнилмәсиндә, космосун фәтһ едилмәсиндә, биосферин тәбии тә'сириндән јем мәһсулларынын зәдәләнмәси һалларынын гаршысынын алынмасында, тәбиәтин мүһафизәсиндә вә с.-дә Б.-нын әһәмијјәти бөјүкдүр.

Б. торпагшүнаслыг, иглимшүнаслыг, биосенолоҗија, микробиолоҗија елмләри илә әлагәдардыр. ССРИ ЕА нәздиндә акад. В. Н. Сукачов ад. Б. лабораторијасы өлкәдә фәалијјәт көстәрән бүтүн лабораторијалара рәһбәрлик едир.

Әд.: Сукачев В. Н., Основы теории биогеоценологии. В кн.: Юбилейный сборник (АН СССР) посвященный 30-летию Великой Октябрьской Социалистической революции, ч. 2, М.—Л., 1947; Сафаров И. С., Мирзоев О. Г., Высокогорные березняки Закавказья и их фитоценотические особенности, «Ботанический журнал», т. 60, 1975; Сафаров И. С., Алиев А. М., Высокогорные дубравы гейгельского государственного заповедника, «Лесоведение», 1976, № 4.

БИОКЕОСФЕ́Р (*био...* + *кео...* + spháira—күрә)—Јер күрәсинин чанлы варлыглар топланан габығы. Б. Јер габығынын үст гатынын һава океаны илә тәмасда олдуғу сәрһәддә вә су өртүјүнүн јухары һиссәсиндә јерләшир. Б.-ин бир сыра синонимләри вар: сых һәјат тәбәгәси, биокеосеноз өртүјү, фитокеосфер, епикенема, витасфер вә с. Даһа кениш саһәни әһатә едән биосфердән фәргли олараг, онун дахилиндә јерләшән Б. јалныз чанлы маддәнин топланмыш олдуғу саһәни, јә'ни галынлығы бир нечә *м*-дән (чөл, сәһра вә тундраларда) онларла вә јүзләрлә *м*-әдәк олан (мешә саһәләриндә, дәнизләрдә) тәбәгәни әһатә едир. Б.-ин елементар бөлмәләри биокеосенозлардыр.

Б., Јер күрәсиндә инсанын даим јашаја билдији вә һәртәрәфли нормал фәалијјәт көстәрдији јеканә тәбәгәдир. Инсанлар өзләринә лазым олан ресурсларын демәк олар ки, һамысыны (сују, оксикени, јаначағы, әрзағы, сәнаје вә тикинти үчүн хаммалы вә с.-ни) Б.-дән алырлар. Б. исә өз нөвбәсиндә инсанларын кетдикчә артан мүхтәлиф вә күчлү (һәтта дағыдычы) тә'сиринә мә'руз галыр.

БИОЛИТЛӘР (*био...* + јун. líthos — даш), органолитләр—үзви аләмин фәалијјәти нәтичәсиндә төрәнән минерал вә сүхурлар. Б.-ә габыглы, фораминиферли, мәрчанлы әһәнкдашылары, диатомит, спонголит, газынты көмүр, торф вә с. аиддир. Тәркибләринә көрә, јанан Б.-ә (каустобиолитләрә) вә јанмајан Б.-ә (акаустобиолитләрә) ајрылыр. Харичи көрүнүшүнә көрә, морфоложи (сүхур төрәдән организмләрин формалары мүһафизә едилир, мәс., диатомит, газынты көмүр, фосфорит) вә физиоложи (һисс олуначаг гәдәр организм галығы олмајан, мәс., чахмагдашы) олур.

БИОЛОЖИ АШЫНМА—организмләрин һәјат фәалијјәти нәтичәсиндә сүхурларын, еләчә дә минералларын механики парчаланмасы вә кимјәви дәјишмәси просеси. Б.а. заманы организмләр сүхурлардан минерал маддәләри ајырараг үст гата топлајыр вә торпаг әмәлә кәлмәсинә шәраит јарадыр. Битки көкләринин бурахдығы карбон газы вә микроорганизмләрин харичи мүһитә ифраз етдији мүхтәлиф туршулар сүхур вә минералларын парчаланмасына сәбәб олур. Сүхурда чанлы организмләрин мәскән салмасы да ашынманы сүр'әтләндирир. Диатом јосунлар өзүнүн силисиум оксидиндән ибарәт габығыны јаратмаг үчүн, һәтта алүмосиликатлары белә парчалаја билир. Силикат бактеријаларынын селикли ифразаты чөл шпатларыны, Penicillium көбәләкләринин ифразаты исә илкин минераллары парчалајыр. Торпагда јашајан һејванларын ифразаты сүхурлары механики ашындырыр. Б.а. кетмиш торпагда биткиләрин инкишафы үчүн әлверишли олан бир сыра хассәләр јараныр.

Әд.: Мириманян Х. П., Почвоведение, М., 1965; Почвоведение, под ред. И. С. Кауричева, М., 1975.

БИОЛОЖИ КИБЕРНЕ́ТИКА, биокибернетика — кибернетик идејаларын, үсулларын, техники васитәләрин вә системләрин биолоҗија тәтбиги илә бағлы олан елми истигамәт. Б.к.-нын әсас методларындан бири организм фәалијјәтинин мүәјјән саһәләрини ифа едән, онун дахили әлагә вә мүнасибәтләрини көстәрән сүн'и конструксијаларын һазырланмасы, чанлы системләрин структур вә davраныш ганунаујғунлугларынын моделләшдирилмәсидир. Б.к.-нын әсас мәгсәди—кибернетик үсуллардан истифадә едәрәк организмләрдә енержи вә информасија чеврилмәләрини, һүчејрә, әзәлә вә ајры-ајры үзвләрин (бөјрәк, үрәк, ағчијәр вә с.) гаршылыглы әлагәләрини, һәрәкәт гајдаларыны вә бунларын идарә едилмәси принсипләрини өјрәнмәкдир. Үмуми биолоҗија саһәсиндә апарылан тәдгигатлар, чанлыларын өјрәнилмәсинә ријази мөвгедән вә системлә јанашмағын чох сәмәрәли олдуғуну көстәрмишдир (Ч. Холдејн, Е. С. Бауер, Р. Фишер, И. И. Шмалһаузен вә б.). Б.к.-нын јаранмасы вә инкишафы чанлы системин гурулушу вә фәалијјәт хүсусијјәтләринин моделләшдирилмәси вә онлардакы рабитә һаггында тәсәввүрләрин тәкамүлү илә әлагәдардыр (П. К. Анохин, Н. А. Бернштејн вә б.). Информасијаларын сахланмасы, чеврилмәси, популјасијаларда фәрддән фәрдә верилмәси, чанлы групларын идарәолунма просесләри вә онларын фәрди инкишаф ганунлары механизмләринин тәһлили дә Б.к.-нын тәдгигат даирәсинә дахилдир. Б.к.-ја аид тәдгигатларда, әсасән, физики вә ријази моделләшдирмә үсулларындан истифадә едилир. Мә'лумдур ки, һәр бир организмин мүстәгил инкишаф етмәјә, еләчә дә органлар вә онларын функсијалары арасындакы гаршылыглы дахили әлагәни вә мүһитлә организм арасында олан мүнасибәтләри идарә етмәјә габилдир. Б.к.-нын әсас нәзәри мәсәләси идарәетмәнин үмуми ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәсиндән, еләчә дә чанлы системләрдә молекулјар, һүчејрә, организм вә бундан даһа јүксәк сәвијјәләрдә (популјасијалар, биосенозлар вә с.) информасијаларын сахланмасы, башга шәклә салынмасы вә ирсән верилмәсини өјрәнмәкдән ибарәтдир.

Организмин һәјат фәалијјәти вә функсијаларыны, һабелә ајры-ајры органларын вә органлар системинин

ишини идарә едән просесләр әтрафлы өјрәнилмиш вә бунунла әлагәдар физиоложи кибернетика вә нејрокибернетика кими мүстәгил елм саһәләри јаранмышдыр. Бу саһәләр организмин нисби сабитлијини вә үзвләрдә кедән просесләрин динамиклијини тә'мин едән механизмләри, дәјишән харичи мүһитдә организмин өзүнүидарә принсипләрини, дavраныш гајдаларынын механизмләрини вә дикәр проблемләри өјрәнир. Б.к. инсан бејнинин фәалијјәтиндәки ганунаујғунлуглары өјрәнәрәк, бејнин мүхтәлиф иш формаларыны моделләшдирмәјә вә онун фәалијјәтинин јени ганунаујғунлугларыны ашкар етмәјә имкан верир. Бу саһәдә конкрет нәтичәләр әлдә едилмиш, һесаблајан електрон машынларда, шаһмат ојунуна вә теорем исбатына имкан верән програмлар тәртиб едилмишдир. Сон заманлар бејиндәки информасијаларын тәһлили гајдаларынын моделләшдирилмәси мәсәләләрини өјрәнән *евристик програмлашдырма* инкишаф едир.

Чанлы варлыглар популјасија, биосеноз вә с.-ни өзүндә бирләшдирәрәк «иерархијалы» идарәетмә системи тәшкил едир. Бунлар дахили тәнзимләмә механизмләринә маликдир вә чанлыларын јашамасы вә дavранышы просесини мүәјјәнләшдирир. Чанлы организмләр вахты јүксәк дәгигликлә «өлчмәк» габилијјәтинә маликдир (бах *«Биоложи саат»*). Бу һадисә тәнәффүсүн, бәдән темп-рунун вә дикәр һәјати просесләрин дөври дәјишмәләри илә әлагәдардыр. *Биоложи ритмләрин* маһијјәти бир чох саһәдә һәлә кифајәт гәдәр ајдынлашдырылмамышдыр. Лакин бу просесләрин дә дөврилик илә бағлы олдуғу күман едилир. Дөврилик харичи вә дахили амилләри нәзәрә алан сәчијјәви хүсусијјәтә көрә характеризә едилир.

Б.к.-дан истифадә едәрәк биоложи функсијалары јеринә јетирә билән, әмәк, идман вә јарадычылыг фәалијјәти заманы инсанын вәзијјәтини мүәјјән едән автомат гурғулар јарадылмышдыр.

Кибернетиканын метод вә васитәләриндән биоложи тәдгигатларда истифадә едиләрәк өјрәнилән просесләрин јени ганунаујғунлуглары ајдынлашдырылыр.

Әд.: Биологические аспекты кибернетики. Сб. работ, М., 1962; Д ж о р д ж Ф., Мозг как вычислительная машина, пер. с англ., М., 1963; Б е р н ш т е й н Н. А., Очерки по физиологии движений и физиологии активности, М., 1966; А н о х и н П. К., Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М., 1968; Ш м а л ь г а у з е н И. И., Кибернетические вопросы биологии, Новосибирск, 1968; А п т е р М., Кибернетика и развитие, пер. с англ., М., 1970; Биологическая кибернетика, М., 1972.

БИОЛОЖИ МАКРОСИСТЕМЛӘР— мүхтәлиф өлчү вә давамлылыгда суперорганизмләр әмәлә кәтирән фәрдләрин вә ја даһа мүкәммәл — популјасија, нөв, биосеноз әмәлә кәтирән нисбәтән кичик групларын (аилә, колонија) мәчмусу. Б.м.-ин әсасыны *популјасија*, јә'ни бир нөвүн ејнитипли әрази тутан, морфоложи вә кенетик хүсусијјәтләри үмуми олан, сәрбәст чарпазлашан фәрдләрин мәчмусу тәшкил едир. Популјасијалар әсасында даһа јүксәк сәвијјәли Б.м. олан нөв әмәлә кәлир. Нәһајәт, мүхтәлиф нөвләрин бир әразидә јашајан, енержи вә маддәләр мүбадиләси чәһәтдән бир-бири илә сых бағлы олан нөв груплашмалары исә өз нөвбәсиндә биосенозлары әмәлә кәтирир. Онлар да Јер үзүнүн һәмин саһәсиндә (биокеосенозда) маддәләрин биоложи дөвраныны тә'мин едир. Су һөвзәләри вә гуру биосенозларынын мәчмусу ән јүксәк сәвијјәли Б.м.-и — *биосфери* тәшкил едир. Мүтәшәккил Б.м. бир тәрәфдән биткиләрин вә һејванларын ајры-ајры группары арасында рабитә јарадыр, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф гәбилдән олан һејванлары бир-бири илә әлагәләндирир.

БИОЛОЖИ МӘҺСУЛДАРЛЫГ—еколожи системә дахил олан битки, микроорганизм вә һејван биокүтләсинин артымыны ифадә едән биоложи анлајыш; мәһдуд мә'нада инсанын истифадә етдији јабаны битки вә һејванларын артмасыны характеризә едир. Б.м. ајры-ајрылыгда битки вә һејван нөвү вә популјасијаларынын мигдары илә мүәјјән едилиб ваһид заманда саһә, јахуд һәчмә дүшән мәһсулла өлчүлүр.

Инсанлар үчүн еколожи системләрдә Б.м.-ын артмасы чох фајдалыдыр, бу, тәбиәтин биоложи еһтијатларындан истифадә етмәк имканларыны артырыр. Лакин, бә'зи һалларда (мәс., јүксәк мәһсулдар суларда фитопланктонларын һәддиндән артыг чохалмасы, ширин суларда көј-јашыл јосунларын артмасы вә с.) Б.м. зәрәрли нәтичә верир.

Б.м. анлајышы торпаг мәһсулдарлығы анлајышына ујғун кәлир. Тәбии еколожи системләр инсанларын тә'сири алтында олур. Одур ки, Б.м. тәкчә мүхтәлиф екосистемләрин тәбии хүсусијјәтләрини дејил, еләчә дә инсанын бу системләрә тә'сирини дә ифадә едир. Екосистемләрдә үмуми биокүтлә Б.м.-ы тә'јин етмәк үчүн үмуми өлчү ола билмәз. Мәс., океанда бирһүчејрәли планктонлар бир ил әрзиндә һәр ваһид саһәдә ән мәһсулдар мешәләрдә олдуғу гәдәр үзви маддә синтез едир, лакин мешәләрин биокүтләси фитопланктонларын биокүтләсиндән јүз мин дәфә артыг олур.

Һәр популјасијанын мәһсулу тәчрид олунмуш фәрдләрин артымы дахил олмагла бүтүн популјасијанын артымыдыр. Әкәр елиминасија јохдурса вә бүтүн фәрдләр өјрәнилән дөврүн ахырынадәк јашајырса, онда мәһсулдарлыг биоложи күтләнин артымына бәрабәрдир. Башланғыч (B_1) вә сонунчу (B_2) биоложи күтлә бәрабәрдирсә, онда артым елиминасија илә компенсасија олунур. Јә'ни $P=(B_2-B_1)+E$ олдугда мәһсул (P) елиминасијаја (E) бәрабәр олур.

Бә'зән белә тә'јин едилмиш мәһсул «халис мәһсул» адланыр. Бунун әксинә «үмуми мәһсулун» тәркибинә нәинки артым, һәтта енержи мүбадиләсинә сәрф олунан маддәләр дә дахил едилир. «Халис» вә «үмуми мәһсул» анлајышы биткичиликдә чох ишләнир. Һејванлар аләминдә «үмуми мәһсул» мәнимсәнилән гиданы вә ја «ассимилјасијаны» тәмсил едир. «Мәһсул» сөзү халис мәһсул мә'насында ишләдилир.

Автотроф организмләрин мәһсулу и л к м ә һ с у л, организмләрин өзү исә п р о д у с е н т л ә р (мәһсул јараданлар) адланыр. Һетеротроф организмләрин мәһсулу, адәтән, и к и н ч и м ә һ с у л а аид едилир. Организмләрин өзү исә к о н с у м е н т л ә р (еһтијачы оланлар) адланыр. Илк мәһсулу тәшкил едән маддәләр вә күнәш енержиси мәрһәләләрлә истифадә олунур. Күнәш енержисиндән истифадә едилмәсинин биринчи трофик сәвијјәсини фотосинтез апаран организмләр, икинчисини биткијејән һејванлар, үчүнчүсүнү—әмдәкјејән һејванлар, дөрдүнчүсүнү—икинчи нөвбәли јыртычылар тәшкил едир. Һәр трофик сәвијјә өзүндән әввәлки мәрһәләнин мәһсулуну мәнимсәјир. Гида енержисинин мүәјјән һиссәси мүбадилә просесиндә сәрф едилир, бир һиссәси исә итир; һәр нөвбәти трофик мәрһәләнин мәһсулу әввәлки мәрһәләнинкинә нисбәтән аз олур (мәс., биткијејән һејванларда мәһсул чыхымы онларын һесабына јашајан јыртычылара нисбәтән чох олур). Башга принсипә көрә Б.м. а р а л ы г вә с о н м ә һ с у л а бөлүнүр. Екосистемин башга үзвләри тәрәфиндән истифадә олунан мәһсул аралыг мәһсул, бу вә ја дикәр формада екосистемдән кәнара чыхан, инсан тәрәфиндән истифадә едилә билән мәһсул нөвләри исә сон мәһсул адланыр.

Әд.: Н а у м о в Н. П., Экология животных, 2 изд., М., 1963; Основы лесной биогеоценологии, под ред. В. П. Сукачева, Н. В. Дылиса, М., 1964; Д ю в и н ь о П., Т а н г М., Биосфера и место в ней человека, пер. с франц., М., 1968; Биологическая продуктивность Каспийского моря, М., 1974; Потенциальная продуктивность растений, М., 1976.

БИОЛОЖИ МҮҺАФИЗӘ (н ү в ә е н е р к е т и к а с ы н д а)— мүһафизә материалларындан (су, бетон, гурғушун, полад вә с.) һазырланмыш екран, јахуд екранлар системи; шүаланма интенсивлијини инсан үчүн тәһлүкәсиз сәвијјәјә гәдәр азалтмаг мәгсәди илә адамларын олдуғу зона илә радиоактив шүаланма (мәс., нүвә реакторунун актив зонасы) мәнбәји арасында гојулур. Б.м. нејтрон шүаларыны вә γ-шүалары удур. Нејтрон шүаланмасынын зәифләдилмәси үчүн су, бетон, графит вә с., γ-шүаланманын зәифләдилмәси үчүн исә полад вә гурғушун ишләдилир. Нејтронларын удулмасында икинчи дәфә (тутучу) γ-шүаланмасы баш вердијинә көрә Б.м. материаллары мүәјјән гајдада дүзүлүр: шүаланма мәнбәјинә јахын јүнкүл елементли, даһа сонра ағыр елементли материаллар јерләшдирилир. Ән учуз вә садә Б.м. материалы бетон јахуд судур.

Әд.: Г о л ь д ш т е й н Г., Основы защиты реакторов, пер. с англ., М., 1961; Инженерный расчет защиты атомных электростанций, под ред. А. П. Веселкина и Ю. А. Егорова, М., 1976.

БИОЛОЖИ РИТМЛӘР — биоложи просес вә һадисәләрин интенсивлији вә характериндә баш верән дәјишикликләрин дөврилији. Б.р. һејван вә биткиләрин демәк олар ки, һамысында (бирһүчејрәли вә чохһүчејрәли), һәтта тәчрид олунмуш бә'зи һүчејрә вә органларда мүшаһидә едилир. Бә'зи Б.р. (үрәк дөјүнмәси, тәнәффүсүн тезлији вә с.) нисбәтән мүстәгил, бир гисми исә мүһитдә баш верән суткалыг, мөвсүми вә с. дөври дәјишикликләрлә әлагәдардыр.

С у т к а л ы г-к ү н ә ш р и т м и (24 саат) организмдә кедән физиоложи просесләрин чоху (һүчејрәләрин бөлүнмәси, бәдән темп-рунун дәјишмәси, маддәләр вә енержи мүбадиләси вә с.) үчүн характерикдир. Суткалыг Б.р. чанлы организмин вәзијјәт вә фәалијјәтиндә өзүнү көстәрир. Сутка әрзиндәки фәаллыг дөврләринин мигдарындан асылы олараг, ритмләр м о н о ф а-

залы (бирфазалы) вә полифазалы (чохфазалы) олур. Инсан вә бә'зи һејванлар фәрди инкишаф (онтокенез) дөврүндә полифазалы ритмдән монофазалы ритмә кечир (мәс., сүдәмәр ушаглар сутка әрзиндә бир нечә дәфә, јашлылар, адәтән, бир дәфә јатыр).

Сутекалыг-гәмәри ритм (24,8 саат) јахуд габарма ритми дәнизкәнары зонадакы һејван вә биткиләрин әксәријјәти үчүн характерикдир. Суткалыг-гәмәри ритм суткалыг-күнәш ритми илә бирликдә организмин һәрәкәт фәаллығында әмәлә кәлән дәјишикликләрдә өзүнү көстәрир. Астрономик ориентирләрдән исифадә едән һејванларын (мәс., көчәри гуш вә бә'зи һәшәратларын) навигасијасында суткалыг-күнәш, суткалыг-гәмәри вә суткалыг-улдуз ритмләринин (23,9 саат) бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Ајлыг-гәмәри ритм (29,4 күн) дәниз габармалары сәвијјәсиндә әмәлә кәлән дәјишикликләрин дөврилијинә ујғун олуб, саһил зонасында јашајан һәшәратын пупдан чыхма, бә'зи јосунларын, еләчә дә бир чох башга битки вә һејванларын чохалма дөврилији шәклиндә тәзаһүр едир.

Иллик (мөвсүми) ритм һејванларын фәаллығында, биткиләрин бөјүмә вә инкишафында ил (мөвсүм) әрзиндә баш верән дәјишикликләри характеризә едир. Һејван вә битки фәалијјәтинин иллик ритми адәтән күнүн узунлуғу, темп-р рүтубәт вә с. еколожи амилләрин дәјишмәси илә низама салыныр.

Еколожи шәраитин сүн'и сурәтдә дәјишдирилмәси дә (темп-р, рүтубәт, ишыг, атм. тәзјиги режиминин) организмдә биоложи ритмин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Белә шәраитдә Б.р.-ин бир дөврүнүн давамы, әсас амилин дәјишилмә мүддәтинин дөврилијиндән асылы олур.

Б.р.-ин тәбиәти һаггында ики бахыш вардыр: 1) Б.р. организмдә кедән вә сүр'әти ганунаујғун дәјишән физики-кимјәви просесләрин дөврилијинә (*«Биоложи саат»а*) әсасланыр. Харичи шәраитдәки дәјишикликләр ритмин фазаларыны дәјишдирә билән сигналлардыр. Оптимал шәраитдә белә ритмиклик спонтан характер дашыјыр; 2) организм кеофизики амилләрин (кеомагнит саһәси, космик шүалар вә с.) дөврилијиндән тә'сирләнир. Бу просесдә организмин вахтөлчмә габилијјәти (әкәр бу варса) јардымчы тә'сирә маликдир. Ишығын вә темп-рун дәјишмәси Б.р.-ин фазасыны кеофизики дөврилијә јахынлашдыра биләр.

Әд: Бюннинг Э., Ритмы физиологических процессов, пер. с нем., М., 1961; Биологические часы. Сб. ст., пер. с англ., М., 1964; Уорд Р., Живые часы, пер. с англ., под ред. В. Б. Чернышева, М., 1974.

«БИОЛОЖИ СААТ»—чанлы организмин вахты тәхмини тә'јин етмәсини ифадә едән шәрти термин. «Б.с.» һүчејрәләрдә кедән вә сүр'әти ганунаујғун дәјишән физики-кимјәви просесләрин дөврилијинә әсасланыр. Кеофизики амилләрин дөври дәјишмәсилә әлагәдар олан һәмин ритм (физиолохи просесләрин дөврилији) организмә ирсән кечиб, тәбии сечмә нәтичәсиндә мөһкәмләнир. «Б.с.» нормал организмләрдә синхрон фәалијјәт көстәрир. Лакин јорғунлуг, мүхтәлиф хәстәликләр, микроорганизмләр вә с. синхронлуғу позур. «Б.с.»-ын бир сыра кимјәви, физики вә ријази моделләри тәклиф едилмишдир. Бу моделләрин тәкмилләшдирилмәси вә «Б.с.» синхронлуғунун тә'мин едилмәси бир сыра хәстәликләрин муаличәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бә'зи мүтәхәссисләрин фикринчә организмләрдә «Б.с.» кејфијјәти кеофизики амилләрин дөври дәјишилмәләринин онлара көстәрдији тә'сир (Јерин електрик вә магнит саһәләри, Күнәш радиасијасы, космик радиасија вә с.-нин суткалыг вә мөвсүми дөврилији) нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Һејванларда «Б.с.»-ла әлагәдар олараг вахты мүәјјәнләшдирмәк системи әмәлә кәлир. Бу систем онлара вахтын һәр һансы фасиләсини дујмаға (вахтла әлагәдар шәрти рефлекс) имкан верир (бах һәмчинин *Биоложи ритмләр*).

Әд.: Эммс А. М., Биологические часы, Новосибирск, 1967; Мартека В., Бионика, пер. с англ., М., 1967, с. 11—31; Уорд Р., Живые часы, пер. с англ., под ред. В. Б. Чернышева, М., 1974.

БИОЛОЖИ СИЛАҺ—бах *Бактериоложи силаһ*.

БИОЛОЖИ ТӘНӘЗЗҮЛ—үзви аләмин тәкамүлүндә икинчи әсас истигамәт. Б.т. кечирән һәр һансы нөвүн вә ја систематика групунун (чинс, фәсилә, дәстә вә и. а.) фәрдләри мүһитә ујғунлаша билмәдијинә вә јашамаг уғрунда мүбаризәдә мәғлуб олдуғуна көрә, јајылдыглары саһә кетдикчә мәһдудлашыр, нөвүн фәрдләри вә систематика групунун мигдары азалыр, нәһајәт јоха чыхыр. Мәс., һазырда өртүлүтохумлулар, сүмүклү балыглар, гушлар вә мәмәлиләр биоложи тәрәггидә икән, бә'зи гыжылар, суда-гуруда јашајанларын вә сүрүнәнләрин бир гисми Б.т. кечирир. Б.т.-ә дағәмәләкәлмә, дәнизин гуруну басмасы вә ја чәкилмәси вә с. нәтичәсиндә мүһитин дәјишилмәси сәбәб ола биләр. Триллобитләрин, нәһәнк хәрчәнк-әгрәбләрин, ән гәдим суда-гуруда јашајанларын, биткиләрдән псилофитләрин, каламитләрин, сикиллјарилерин вә тохумлу гыжыларын мәһв олмасы Б.т.-ә мисалдыр.

БИОЛОЖИ ТӘРӘГГИ—үзви аләмин тәкамүлүндә ики әсас истигамәтдән биринчиси. Б.т. кечирән һәр һансы нөвүн вә ја систематика групунун (чинс, фәсилә, дәстә вә с.) фәрдләри кетдикчә чохалыр, онларын јајылма саһәси кенишләнир; нөв дахилиндә мүхтәлифлик артыр; чанлыларын бәдән гурулушу мүрәккәбләшир (мәс., әчдады сүрүнәнләр олан гушларын вә мәмәлиләрин бәдәни, сүрүнәнләрин бәдәнинә нисбәтән мүрәккәбдир). Лакин бә'зән Б.т. чанлыларын мүрәккәб гурулушунун садәләшмәси илә кедир, јә'ни морфоложи тәнәззүл баш верир, мәс., сәрбәст јашајан гурдлара нисбәтән паразит гурдларын бәдәни бәситләшмишдир. Буна бахмајараг бу чүр бәситләшмә онларын Б.т.-синә сәбәб олмушдур. Б.т. мүхтәлиф јолла кедир. Бунлардан ән башлычасы чанлыларын гурулушунда баш верән ароморфоздур. Ароморфоз нәтичәсиндә организм гурулушча мүрәккәбләшиб, әввәлки инкишаф мәрһәләсиндән јени јүксәк инкишаф мәрһәләсинә кечир. Б.т.-нин мүһүм јолларындан бири дә идиоадаптасија — морфоложи дәјишилмәләрлә ујғунлашмалардыр. Идиоадаптасијада организм гурулушча әввәлки инкишаф мәрһәләсиндә галмагла јени һәјат шәраитинә ујғунлашыр. Беләликлә, ароморфоз чанлылары һәм морфоложи, һәм дә биоложи тәрәггијә, идиоадаптасија исә јалныз биоложи тәрәггијә доғру апарыр (бах *Биоложи тәнәззүл*).

Әд.: Шмальгаузен И. И., Пути и закономерности эволюционного процесса, М.—Л., 1939; Закономерности прогрессивной эволюции, Сб. ст., Л., 1972.

БИОЛОЖИ УДМА — торпаг әмәләкәлмәсиндә мүһүм рол ојнајан биоложи просес. Торпағын коллоидал һиссәси илә әлагәдар олуб орадакы гидалы маддәләри удулмагдан вә јујулмагдан горујур. Б.у.-ја торпагда јашајан биткиләрин вә микроорганизмләрин һәјат фәалијјәти сәбәб олур. Биткиләр көк васитәсилә торпағын дәрин гатларындан алдығы гида елементләрини үст гатлара көчүрүр вә беләликлә гида маддәләринин јујулма просесинин гаршысыны алараг һәмин гатда үзви маддәләрин топланмасына сәбәб олур. Гида елементләринин удулуб топланылмасында ајры-ајры микроорганизм групларынын да ролу бөјүкдүр. Бу организмләр асан һәлл олан бирләшмәләри торпагдан мәнимсәјәрәк онлары һәлл олмајан бирләшмәләрә чевирир. Бу просесдә хүсусилә азотфиксәедән бактеријаларын бөјүк әһәмијјәти вар. Һәмин бактеријалар атмосферин молекулјар азотуну мүрәккәб азотлу үзви бирләшмәләрә чевирир вә бу маддәләр дә дикәр азотлу үзви бирләшмәләр кими чеврилмә просесинә уғрајыр. Нәтичәдә әмәлә кәлән аммонјак вә нитрат дузлары биткиләр тәрәфиндән гида кими истифадә олунур. Азотфиксәедән микроорганизмләрин ролуну нәзәрә алараг онлардан азотобактерин, нитракин вә с. бактериал күбрәләр һазырланмасында истифадә едилир.

Әд.: Горбунов Р. И., Поглатительная способность почвы и ее природа, М., 1948; Вильямс В. Р., Почвоведение, Земледелие с основами почвоведения, 5 изд.; М., 1946.

БИОЛОКАСИЈА (*био*... + лат. loco—јерләшдирирәм) — һејванларын әтраф мүһитдә өз мөвгејини (биоориjентасија) вә өз вәзијјәтинә нәзәрән һәр һансы бир објектин мөвгејини (истигамәтини, мәсафәсини вә с.) мүәјјәнләшдирмәси. Б. дујғу үзвләринин (көрмә, ешитмә, тохунма, гохубилмә, мувазинәт) харичи сигналлары гәбул етмәси јолу илә һәјата кечирилир. Һејванларын әксәријјәтинә хас бирбаша (пассив) Б.-дан фәргли олараг ехолокасија да мөвчуддур. Ехолокасија заманы һејванын бурахдығы сигнал (акустик, електрик, механики вә с.) һәр һансы бир објектдән экс олунараг һәмин һејванын хүсуси органы тәрәфиндән гәбул едилир. Беләликлә, һејван објектин мөвгејини, бир-биринә нисбәтән вәзијјәтини мүәјјән едир. Белә Б. делфинләрә, јарасалара вә бә'зи мәмәлиләрә хасдыр.

БИОЛОКИЈА (*био*... + ...*локија*)—чанлы тәбиәт һаггында елмләр комплекси. Б. бүтүн һәјати һадисәләри, чанлыларын гурулуш вә функсијаларыны, онларын тәбии груплашмаларыны, јајылмасыны, мәншәји вә инкишафыны, бир-бирилә, еләчә дә чансыз тәбиәтлә әлагәсини өјрәнир. «Б.» терминини 1802 илдә, ајры-ајрылыгда, ики алим — франсыз тәбиәтшүнасы Ж. Б. Ламарк вә алман тәбиәтшүнасы Г. Р. Тревиранус тәклиф етмишдир. Б.-нын әсас тәдгигат методлары: мү-

шаhидә, мүгајисә, експеримент вә тарихи методлардыр. Мүасир Б.-да бу методлар арасында гәти сәрhәд гојмаг мүмкүн дејил. Б. чанлы организмләрлә әлагәдар бүтүн елмләрин нәзәри әсасыдыр. Б. инсанларын биоложи објектләрә олан тәләбатыны өдәмәк еhтијачынын вә чанлы аләмдә баш верән hадисәләрә гаршы марағынын кетдикчә артмасы нәтичәсиндә инкишаф етмишдир. Инсанлар чох гәдим дөврләрдән чанлы тәбиәтлә танын олмаға, бә'зи hејван нөвләрини әhлиләшдирмәјә, зәрури биткиләри әкиббечәрмәјә башламыш, беләликлә дә чанлы варлыг hаггында илк тәсәввүрләр мејдана кәлмишдир. Чин, Һиндистан, Ашшур-Бабил, Мисир вә Јунаныстанын гәдим мәдәнијјәт абидәләри hәлә ерамыздан чох әввәл, Б. саhәсиндә хејли емпирик материал топландығыны көстәрир. Һераклит, Демокрит, Һиппократ вә б. тәбиәтшүнаслар к.т. вә тибб үчүн мүhүм әмәли ишләрлә јанашы, бир сыра үмуми биоложи мәсәләни, хүсусән чанлы варлыгларын мәншәји вә тәкамүлү илә әлагәдар мәсәләләри ајдынлашдырмаға сә'ј көстәрмишләр. Б.-нын инкишафында Аристотелин дә мүhүм ролу олмушдур. Лакин о, үзви аләмин инкишафына чох вахт идеалист мөвгедән бахырды. Ерамызын илк әсрләриндә бүтүн аләмин «илаhи гүввә тәрәфиндән јарадылмасы» идејасы күчлү тәблиғ едилирди. Дин елмин инкишафына hәр васитә илә мане олдуғундан, узунсүрән тарихи дөвр әрзиндә башга елмләр кими, Б. да зәиф инкишаф етмишди. Буна бахмајараг 10 — 16 әсрләрдә Әрәбистанда, Орта Асијада вә Азәрб.-да пәракәндә гајдада олса да мүтәрәгги бахышлар мејдана чыхырды. Әбу Әли Ибн Синанын тибб вә тәбиәтшүнаслыг саhәсиндәки тәдгигатлары Б.-нын инкишафында мүhүм рол ојнамышдыр. Һәлә 11 әсрдә Шамахы јахынлығындакы Мәлhәм кәндиндә мүхтәлиф хәстәликләрин мүаличәси заманы көбәләкләрдән истифадә едилирди. 16 әсрдә Тәбриздә «Дар-үш-Шәфа» (Шәфа еви) адлы тәдрис, мүаличә вә елми корпуслары олан тибб мүәссисәси фәалијјәт көстәрмишдир. Хагани, Низами, Туси, Әвhәди, Фүзули өз әсәрләриндә Б.-ја даир гијмәтли елми фикирләр ирәли сүрмүшләр. Б. јалныз Интибаh дөврүндә динин зәнчириндән азад олмаға башламышды. Мүасир Б. тәбиәтшүнаслығын мүhүм саhәләриндән биридир. Онун методоложи әсасы диалектик материализмдир.

Б. гәдим дөврдә вә орта әсрләрдә, әсасән, мүхтәлиф битки вә hејван формаларыны тәсвир едирди. 15—16 әсрләрдә бөјүк чоғрафи кәшфләрлә әлагәдар, битки вә hејван нөвләринин сајы артды, онларын зәнкинлији вә мүхтәлифлији hаггындакы мөвчуд биликләр кенишләнди вә бә'зи јени мә'луматлар әлдә едилди. 16—18 әсрләрдә Б. ботаника, зоолокија, инсанын анатомија вә физиолокијасы елмләринә бөлүндү. Сонралар ботаника *алголокија*, *бриолокија*, *лихенолокија вә миколокијаја*, зоолокија исә *протистолокија* (јахуд протозоолокија), *һелминтолокија*, *малаколокија*, *арахнолокија*, *акаролокија*, *ентомолокија*, *орнитолокија*, *ихтиолокија* вә *маммалиолокијаја* (јахуд териолокијаја) ајрылды. Б.-нын дикәр ири бөлмәләри олан микробиолокија, hидробиолокија даhа кичик фәнләр олан hерпетолокија, миколокија, дендролокија вә и. а. формалашды. Тибб вә бајтарлығын тәләбаты артдыгча анатомија, ембриолокија, сонра да тәдричлә физиолокија елмләри инкишаф етмәјә башлады. 17 әсрдә механиканын инкишафы организмә механист бахышын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду. Һәјати hадисәләрин hәгиги сәбәбләри, мә'лум олмадығындан бу да *витализм*, *креасионизм*, *преформизм* вә с. идеалист чәрәјанларын јајылмасына сәбәб олурду. Ф. Енкелс Б.-нын инкишафында hәмин дөврү метафизик дөвр адландырмышдыр.

17 әсрдә микроскопун ихтирасындан сонра организмләрин hүчејрәләрдән гурулдуғу ашкар едилди. 19 әсрдә алман зоологу Т. Шванн вә алман ботаники М. Шлејден тәрәфиндән hүчејрә нәзәријјәсинин мејдана кәлмәси *ситолокијанын* инкишафына сәбәб олду. Сонралар *һистолокија*, *биочоғрафија*, *еколокија*, неонтолокија вә *палеонтолокија* тәшәккүл тапды. *Систематика* илә јанашы, морфолокија да башлыча саhә олду; мүгајисәли ембриолокија, мүгајисәли анатомија вә с. мүстәгил елмләр мејдана чыхды.

18 әсрдә Исвеч алими К. Линнеј битки вә hејван систематикасынын әсасыны гојду. О, битки вә hејванларын чинс вә нөвүнә көрә икигат адландырылмасы принсипини (бинар номенклатура) ирәли сүрдү.

Ч. Дарвинин чанлы аләмин тәкамүлү hаггында тә'лими (19 әср) Б. тарихиндә бөјүк hадисә олду. Дарвин бүтүн чанлыларын тәбии сечмә јолу илә әмәлә кәлдијини сүбут етди. Бундан сонра Б.-да тарихи метод кениш тәтбиг олунмаға башлады вә тәкамүл ембриолокијасы (рус алими А. О. Ковалевски, алман алимләри Е. Һеккел вә Ф. Мүллер, рус алими И. И. Мечников), тәкамүл морфолокијасы (алман зоологу А. Дорн, Белчика палеонтологу Л. Долло, совет биологу А. Н. Северцов), тәкамүл физиолокијасы (рус алимләри И. М. Сеченов, К. А. Тимирјазев), тәкамүл палеонтолокијасы (рус алими В. О. Ковалевски, инкилис тәбиәтшүнасы Т. Һексли, Австрија палеонтологу М. Нејмајр, Америка палеонтологу О. Марш) кими јени истигамәтләр јаранды. 19 әсрин 2-чи јарысында, микроскопун тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар ситолокија, кариолокија вә протистолокија сүр'әтлә инкишаф етди. Франсыз алими Л. Пастер гычгырманын микроб фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлдијини сүбут етди вә бунунла мүасир *микробиолокијанын* әсасы гојулду. Бу, hәм дә иммунитет hаггында тә'лимин башланғычы олду. Чехословакија тәбиәтшүнасы Г. Мендел әсас ирсијјәт ганунларыны кәшф етди (1865). Беләликлә, *кенетиканын* әсасы гојулду, бу да сонралар hејван вә битки селексијасынын нәзәри әсасы олду. Експеримент методунун кениш тәтбиги нәтичәсиндә 19 әсрин сонунда експериментал морфолокија вә експериментал ембриолокија саhәсиндә бир чох тәдгигат башланды. И. П. Павлов 1901 илдә шәрти рефлексләри кәшф едәрәк, инсан вә hејванларда али синир фәалијјәтинин сирләринә експеримент јолу илә мүдахилә етмәк имканы ачды. Ичтимаи елмләрлә сых бағлы олан *антрополокија*, тибб кенетикасы, инсан кенетикасы, *психолокија* вә с. елмләр инкишафа башлады.

20 әсрдә Б.-да дәгиг елмләрин (физика, кимја, ријазијјат, кибернетика) методларындан истифадә едилмәјә башланды; бу да *биокимја*, молекулјар биолокија, молекулјар кенетика, *биофизика*, радиобиолокија, биометрија, бионика, космик биолокија вә с. јени билик саhәләринин тәшәккүлүнә сәбәб олду. Космик Б. гаршысында 3 башлыча проблемин hәлли дурур: 1) космоса учуш шәраитинин; 2) космик учуш шәраитиндә hәјатын тә'мин едилмәсинин; 3) Јердән кәнар hәјатын хүсусијјәт вә формаларынын өјрәнилмәси.

Бу дөврдә биосенозларын ганунаујғунлугларыны өјрәнән биосенолокија да мејдана кәлди. 20 әсрдә Б. даhа кениш диференсиасијаја уғрамаға башлады вә бир сыра јени елм саhәси јаранды. Һејван вә битки физиолокијасы (рус алимләри И. М. Сеченов, И. П. Павлов, К. А. Тимирјазев), биокимја (совет алимләри А. Н. Бах, В. И. Палладин, Д. Н. Прјанишников, А. И. Опарин вә б.), инкишафын Б.-сы, тәкамүл тә'лими (совет алимләри А. Н. Северцов, И. И. Шмалhаузен, С. С. Четвериков вә б.), *паразитолокија* (совет алимләри К. И. Скрјабин, Е. Н. Павловски), еколокија, биокеосенолокија, *вирусолокија* вә с. елмләр саhәсиндә бөјүк наилијјәтләр газанылды. Бу чәhәтдән 20 әср Б. әсри адландырылды. Һәмин дөврдә кенетика вә ситолокија саhәсиндә көркәмли кәшфләр едилди. Һолландија алими Һ. де Фризин мутасија (ирси дәјишкәнлик) нәзәријјәси, ирсијјәтин хромосом нәзәријјәси (Америка биологу Т. Морган вә б.), сүн'и мутасија әлдә етмәк саhәсиндәки кәшфләр [рус алимләри Г. А. Надсон, Г. С. Филиппов (1925), В. В. Сахаров (1932), Америка алими Г. Ч. Меллер (1927), Л. Стедлер (1928) вә б.], совет алими Н. И. Вавиловун hомоложи сыралар гануну чанлы тәбиәтин инкишаф ганунларыны даhа дәриндән өјрәниб ону идарә етмәјә имкан верди. Ирсијјәтин мадди әсаслары, кенләрин молекулјар гурулушу (совет алимләри Н. К. Колтсов, Н. П. Дубинин, А. С. Серебровски вә б.) hаггында фикирләр ирәли сүрүлдү. Сонралар сүбут олунду ки, кенетик информасијалар хромосомларын тәркиб hиссәси олан дезоксирибонуклеин туршусунун (ДНТ) көмәјилә нәсилдән-нәслә кечир. ДНТ-нин гурулушу илк дәфә 1953 илдә инкилис алимләри Ч. Уотсон вә Ф. Крик тәрәфиндән мүәјјән едилмишдир. Һүчејрәдә спесифик зүлал молекулларынын синтез едилмәси заманы ДНТ-дә кодлашмыш информасијаларын РНТ (рибонуклеин туршусу) васитәсилә рибосомлара (зүлал синтез олунан hүчејрә органоиди) чатдырылма механизми ајдынлашдырылды. Партенокенез, андрокенез, рекенерасија, трансплантасија проблемләри хејли инкишаф етдирилди, кенетика вә селексија саhәсиндә (совет алими И. В. Мичурин, Америка селексијачысы Л. Бөрбанк вә б.) бир сыра наилијјәтләр әлдә едилди.

Азәрб.-да тәбиәт елмләринин инкишафында Һ. Зәрдабинин бөјүк ролу олмушдур. Лакин Б. елмләринин инкишафы үчүн әлверишли шәраит Совет hакимијјәти илләриндә јаранмышдыр. Азәрб. ССР али мәктәбләриндә hәр ил јүзләрлә јүксәк ихтисаслы биолог мүтәхәссис hазырланыр. Азәрб. ССР ЕА ботаника, зоолокија, физиолокија, кенетика вә селексија, торпагшүнаслыг

вә агрокимја ин-тларында, али мәктәбләрин мүвафиг факүлтәләриндә, ајры-ајры назирликләрин табелијиндәки памбыгчылыг, бағчылыг, үзүмчүлүк вә субтропик биткиләр, һејвандарлыг, бајтарлыг, тәрәвәзчилик, ипәкчилик ин-тлары, еләчә дә тәҹрүбә стансијаларында кениш елми-тәдгигат ишләри апарылыр. Азәрб.-да Б. проблемләринин өјрәнилмәсиндә И. К. Абдуллајев, М. Һ. Абуталыбов, А. Ә. Ағабәјли, В. Р. Волобујев, М. Г. Гәнијев, Ә. М. Гулијев, М. Ә. Әлизадә, Һ. Ә. Әлијев, С. М. Әсәдов, М. Ә. Мусајев, И. Д. Мустафајев, В. Х. Тутајуг, В. И. Улјанишшев, Ч. М. Һүсејнов вә б. мүһүм наилијјәтләр әлдә етмишләр. Инсан вә һејван физиолокијасы саһәсиндә А. И. Гарајевин, һејван кенетикасы вә селексијасы саһәсиндә Ф. Ә. Мәликовун хидмәтләри олмушдур.

Елм саһәсиндәки хидмәтләринә көрә В. Р. Волобујев, Ф. Ә. Мәликов вә Ч. М. Һүсејнов ССРИ Дөвләт мүкафатына, В. И. Улјанишшев Ленин мүкафатына лајиг көрүлмүшләр.

Мүасир Б. кимја, физика, механика, ријазијјат, кибернетика илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф едир. Мүкәммәл тәдгигат үсулларынын һазырланмасы вә ҹиһазларын ихтира едилмәси ҹанлыларын субмикроскопик гурулушуну вә онларын функсијасыны өјрәнмәјә имкан јаратмышдыр. Ҹанлы организмә хас олан биоложи функсијаларын техникаја тәтбиги јени типли ҹиһазларын, идарәетмә системләринин, техники гурғуларын јаранмасына—бионика елминин формалашмасына сәбәб олду. Һүҹејрә вә тохумаларда кедән һәјати просесләрин организмдән кәнар јарадылмыш сүн'и шәраитдә өјрәнилмәсинин истәр нәзәри вә истәрсә дә әмәли әһәтдән бөјүк әһәмијјәти вар. Б. һәјатын сирләрини ачдыгча диалектик материализмин јеканә вә дүзкүн дүнјакөрүшү олдуғу сүбут едилир. Б. мадди не'мәтләр боллуғунун вә инсан сағламлығынын нәзәри вә әмәли әсасларыны верир. Б. космосун фәтһ едилмәсиндә дә мүһүм рол ојнајыр.

Әд.: Ахундов М. А., Азәрбајҹанда биоложи фикирләрин инкишафы (XI—XIX әсрләр), АДУ-нун Елми әсәрләри, 1960, № 6; 1961, № 5; 1962, № 5; 1964, № 1—2; 1968, № 2; 1974, № 3; Лункевич В. В.; От Гераклита до Дарвина. Очерки по истории биологии, 2 изд., т. 1—2, М., 1960; Развитие биологии в СССР, М., 1967; Опарин А. И., Жизнь, ее природа, происхождение и развитие, М., 1968; Дубинин Н. П., Общая генетика, М., 1970; Из истории биологии, под ред. С. Р. Микулинского, М., 1975; История биологии, под ред. Л. Я. Бляхера, М., 1975.

БИОЛҮМИНЕССЕ́НСИЈА (*био...+ лүминессенсија*) —ҹанлы организмләрин ишыг вермәси. Бә'зи организмләрдә Б. хассәсинин олмасы тәхминән 2000 ил бундан әввәл диггәти ҹәлб етмишдир. Һазырда мүхтәлиф групдан 40-а јахын организмдә Б. хассәси мүәјјән олунмушдур. Б. һадисәси ҹанлы аләмдә о гәдәр дә кениш јајылмајыб; тәхминән һәр 1/10 000 нөвдә тәзаһүр едир. Хаотик характер дашыјан Б., адәтән, дәниз вә океанларда јашајан организмләрдә даһа чох тәсадүф едилир. Һәмин һејванларда Б. ову ҹәлб етмәк, јолуну ишыгландырмаг, дүшмәни горхутмаг, бә'зиләриндә исә ҹинси ујғунлашма кими нәзәрә чарпыр. Б.-нын маһијјәти һәләлик там ајдынлашдырылмамышдыр, лакин онун мејдана чыхмасы, интенсивлији, спектри вә с. һүҹејрә дахилиндә дәрин енержи чеврилмәләринин кетмәси илә әлагәдардыр. Буна көрә дә Б.-ја *Хемолүм-нессенсијанын* хүсуси һалы кими бахылыр.

Әд.: Тарусов Б. Н., Сверхслабые свечения живых организмов, М., 1972.

БИОМЕТЕОРОЛО́КИЈА (*био...*+јун. metéōra—атмосфер вә сәма һадисәләри+*...локија*) — Јер атмосфериндә метеороложи вә кимјәви просес вә һадисәләрлә ҹанлы организмләр арасындакы гаршылыглы әлагәдән бәһс едән елм. Б.-да һава вә иглимин биоложи тә'сиринә хүсуси диггәт верилир. Биометеоролокијанын әсас тәркиб һиссәсини—иглимин ҹанлы аләмә тә'сирини өјрәнән, агроиглимшүнаслыг вә тибби иглимшүнаслыг кими бөлмәләрә ајрылан биоиглимшүнаслыг тәшкил едир. Инсан биометеоролокијасы (бура шәһәр биометеоролокијасы, дәниз биометеоролокијасы, космик биометеоролокија вә с. дахилдир), битки биометеоролокијасы вә һејван биометеоролокијасы Б.-нын әсас бөлмәләридир.

БИОМЕ́ТРИЈА (*био...+...метрија*) — биолокијанын бир бөлмәси. Һејван, битки популјасијаларынын, бактеријаларын, вирусларын вә с. организмләрин әламәтләрини, кејфијјәт вә кәмијјәт дәјишкәнликләрини ријази статистика үсуллары илә тәһлил едир. Мүасир Б.-нын методолокијасы башлыҹа олараг Р. А. Фишер тәрәфиндән јарадылмышдыр. О көстәрмишдир ки, експериментин вә мүшаһидәләрин планлашдырылмасы вә нәтиҹәләрин тәһлил едилмәси статистик анализин бир-бири илә бағлы ики әсас мәсәләсидир. Фишер експериментин планлашдырылмасынын нәзәри әсасыны гојмуш, дисперсија анализи методуну вә с. тәклиф етмишдир.

Организмләрин дәјишкәнлик ганунаујғунлуглары Б. үсуллары васитәсилә мүәјјәнләшдирилир. Експеримент вә мүшаһидәләрин нәтиҹәләринин ишләнмәсиндә 3 әсас статистика мәсәләси гаршыда дурур: пајланма параметрләринин гијмәтләндирилмәси; сечилмиш мүхтәлиф параметрләрин мүгајисәси; статистик әлагәләрин (коррелјасија вә регрессија) ашкара чыхарылмасы. Гејри-параметрик үсуллар да кениш тәтбиг едилир. Һәјатын тәләбләри илә әлагәдар олараг, ирсин нәслә кечмә мәсәләсинин өјрәнилмәси үсуллары вә с. интенсив сурәтдә ишләниб һазырланыр. Биолокија вә онунла әлагәдар фәнләрин нөвләринин вә әмәли мәсәләләринин һәллиндә Б.-нын көмәкчи әһәмијјәти вар. Б.-ја даир елми ишләр «Biometrica» (L., 1901—); «Biometrics» (Atlanta, 1945—); «Biometrische Zejtschrift» (B., 1959—), һәмчинин биолокија, к.т. вә тибб журналларында дәрҹ олунур.

Әд.: Биометрические методы. Сб. статей, М., 1975.

БИОМЕХА́НИКА (*био...* + *механика*)—биофизиканын ҹанлы тохумаларда, органларда вә бүтөвлүкдә организмдә баш верән механики һадисәләри өјрәнән бөлмәси. Әввәлләр ембриолокијанын механикасыны өјрәнән експериментал ембриолокија да «Б.» адланырды. Һазырда бу термин инсан вә һејванларын һәрәкәт просесләринин өјрәнилмәсиндә тәтбиг едилир. 20 әсрин орталарында Б.-нын тәдгигат сәрһәдләри кенишләнди. Тәнәффүс апаратынын Б.-сы (бах *Тәнәффүс*) онун еластиклијини вә гејри-еластиклијини, кинематикасыны (һәрәкәтин һәндәси характеристикасыны) вә тәнәффүс һәрәкәтләри динамикасынын дикәр ҹәһәтләрини өјрәнир. Ган дөвраны Б.-сы дамар вә үрәк еластиклијинин хассәләрини, дамарларын ган ҹәрәјанына көстәрдији һидравлик мүгавимәти, дамарларын дивары бојунҹа еластик рәгсләрин јајылмасыны, ганын һәрәкәтини, үрәјин ишини вә с. өјрәнир. Һәрәкәтләрин Б.-сы анатомија вә нәзәри механика мә'луматларына әсасланараг, һәрәкәт органларынын гурулушуну, ојнагларда һәрәкәтә сәбәб олан әзәлә күҹүнү вә с. мәсәләләри тәдгиг едир. Биомеханики тәдгигатларын дикәр мәсәләләри бәдәнин алдығы ајры-ајры вәзијјәтләрин (ајаг үстүндә дурма, отурма вә с.) өјрәнилмәсидир. Б.-ја аид тәдгигатларда һәрәкәтләрин трајекторијаларыны, сүр'әтини вә тә'ҹилини гејд етмәк үчүн киночәкмә, тсиклографија, кимосиклографија кими оптик үсуллардан истифадә едилир.

Б. тәдгигатларынын әсасыны инсанын һәрәкәтини анатомија вә механика мөвгејиндән өјрәнән италјан алими Леонардо да Винчи гојмушдур. Организмә бир машын кими бахан, тәнәффүсү, ганын һәрәкәтини вә әзәләләрин ишини механика мөвгејиндән изаһ етмәјә чалышан италјан натуралисти Ч. Борелли Б.-нын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Русијада Б.-нын инкишафы П. Ф. Лесгафт вә И. М. Сеченовун нәзәри анатомијаја даир ишләри илә әлагәдардыр. Инсан локомосијасыны Н. А. Бернштејн тәдгиг етмишдир.

Әмәјин физиолокијасы идман, һәрби вә клиник тәбабәт, о ҹүмләдән неврolокија, ортопедија, травматолокија, протезләшдирмә кими мүхтәлиф саһәләрдә Б.-нын әһәмијјәти бөјүкдүр. Инсанын иш һәрәкәтләринин өјрәнилмәси һәрәкәтин әлверишли вариантыны гијмәтләндирмәјә вә ону тәкмилләшдирмәјә имкан јарадыр. Ган дөвраны вә тәнәффүс вәзијјәтинин бир сыра биомеханики көстәриҹиләри ағҹијәрин вә үрәјин диагностика вә ҹәрраһијјәси заманы нәзәрә алыныр. Тәнәффүс вә ган дөвраны Б.-сынын тәдгигатларындан «үрәк-ағҹијәр» апаратынын јарадылмасында истифадә едилмишдир.

Әд.: Сеченов И. М., Очерк рабочих движений человека, М., 1901; Бернштейн Н. А., Общая биомеханика, М., 1926 (имеется библ.); Исследования по биодинамике локомоций, под ред. Н. А. Бернштейна, М.—Л., 1935; Николаев Л. П., Руководство по биомеханике в применении к ортопедии, травмотологии и протезированию [ч. 1—2], Киев, 1947—50; Легкие. Клиническая физиология и функциональные пробы, пер. с англ., М., 1961; Расторгуев Б. П., Биомеханика (Новое в жизни, науке, технике, сер. «Медицина», № 2), М., 1977.

БИОМИСИ́Н—бах *Хлортетрасиклин*.

БИО́НИКА (јун. bíōn—һәјат елементи, һәрфи мә'нада јашајан)—организмләрин гурулушунун вә һәјат фәалијјәтинин тәһлили әсасында мүһәндислијә даир мәсәләләри һәлл едән биоложи-техники елм. Б.-нын јаранма тарихи, формал олараг, 1960 ил сентјабрын 13-дән (АБШ-ын Дајтон шәһәрин-

дә Б. үзрә кечирилмиш 1-чи Бејнәлхалг симпозиум) һесаб едилир. Лакин Б. елми әслиндә чох гәдим тарихә маликдир. Сократа көрә биз парча тохумагда һөрүмчәјин, үзмәкдә балығын «шакирдләри»јик. Демокритин фикринчә инсанлар өз ихтирачылыг фәалијјәтиндә чанлы тәбиәти тәглид едирләр. Алим вә мүһәндисләрин јаратмаг истәдикләрини тәбиәт тәкамүл просеси нәтичәсиндә чохдан јаратмышдыр. Леонардо да Винчи гушларын учмасыны тәдгиг едәрәк учуш апаратлары јаратмаға чалышмыш, совет алими Н. Ј. Жуковски гушларын учушуну тәһлил едәрәк аеродинамиканын әсас ганунларыны кәшф етмиш вә јени гурғулар јаратмышдыр.

Б. чанлыларда енержи вә информасијанын әмәләкәлмә просесини өјрәнмәклә әлдә етдији биликләри, јени машын вә системләр јаратмаг мәгсәди илә мүһәндислик мәсәләләринин һәллинә тәтбиг едир. Б., әввәлләр бирбириндән тәчрид олунмуш һалда инкишаф едән биолокија вә техника елмләрини бирләшдирир, онларын гаршылыглы әлагәсини даһа да дәринләшдирир. Б. биоложи системләрин гурулуш вә функсијаларыны өјрәнәрәк мөвчуд машын, чиһаз, апарат, гурғу вә техноложи просесләри тәкмилләшдирир вә принсип е'тибарилә биоложи системләри сәчијјәләндирән јени техники гурғулар јарадыр.

Һазырда Б. үч әсас методоложи истигамәтдә — биоложи, техники вә нәзәри истигамәтләрдә инкишаф едир.

Б и о л о ж и Б. биолокија вә тәбабәтин наилијјәтләринә әсасланараг чанлы тәбиәтин мүәјјән принсипләрини ајдынлашдырыр вә бундан сырф мүһәндислик проблемләринин һәллиндә истифадә едир.

Т е х н и к и Б. чанлыларын фәалијјәтинин бу вә ја дикәр тәрәфләрини әкс етдирән ријази моделләрин һәјата кечирилмәси, мөвчуд чиһаз, апарат, гурғу вә техноложи просесләрин даһа да тәкмилләшдирилмәси, принсипчә јени техники васитә вә системләрин јарадылмасы илә мәшғул олур.

Н ә з ә р и Б.-нын мәзмуну чанлы организмләрдә баш верән һадисә вә просесләрин ријази моделләри тәшкил едир.

Б. чанлы тәбиәти кортәбии шәкилдә тәглид етмир, биоложи објектләри өјрәнмәклә алдығы биликләри јарадычылыг вә ихтирачылыг сүзкәчиндән кечирир, техники гурғуја чанлыда олмајан, лакин ону даһа да тәкмилләшдирән әлавәләр едир. Б.-нын әһатә етдији фөвгәл'адә кениш саһәјә тәјјарәгајырма, кәмигајырма, космонавтика, радиоелектроника, машынгајырма, метеоролокија, кимјәви мәһсул истеһсалы технолокијасы, архитектура, иншаат вә с. мәсәләләр дахилдир.

Һазырда Б.-ја аид тәдгигат ишләри ашағыдакы истигамәтләрдә апарылыр: 1) нејронларын, синир мәркәзләринин, бејнин гурулуш вә иш принсипләринин өјрәнилмәси вә бундан техники гурғуларда истифадә олунмасы; 2) чанлы организмләрин мүһитә ујғунлашмаг (адаптасија) габилијјәтинин тәдгиги; 3) биоложи ресептор вә анализатор системләринин хүсусилә көрмә, ешитмә вә ијбилмә органларынын өјрәнилмәси вә онларын техники моделләринин јарадылмасы; 4) чанлыларын навигасија, локасија вә оријентасијаја аид механизмләрини өјрәнмәк вә буна әсасланан, принсипчә јени техники гургулар јаратмаг; 5) мүхтәлиф инкишаф сәвијјәсиндә олан чанлыларын информасијаны гәбул етмәк, көндәрмәк, тәһлил етмәк вә чевирмәк үсулларынын өјрәнилмәсинә әсасланан јени техники рабитә нөвләри вә васитәләри јаратмаг; 6) инсан-машын проблеминин бионик истигамәтини, инсанын психо-физиоложи габилијјәт вә имканларыны ашкар етмәк; 7) гуш вә һәшәратын аеродинамик, балыгларын вә хүсусилә балиналар фәсиләсиндән олан һејванларын һидродинамик хассәләрини тәдгиг етмәк вә бундан тәјјарәгајырма вә кәмигајырмада истифадә етмәк; 8) биоложи системләрлә аналокијаја әсасланан вә енержи алмаг үчүн ишләдилән техники системләр јаратмаг; 9) фајдалы газынтыларын чыхарылмасында, мүрәккәб үзви маддәләрин синтезиндә биоложи үсуллардан истифадә етмәк; 10) иншаат техникасында вә архитектурада чанлы тәбиәтин конструксија вә формаларындан истифадә етмәк мәгсәди илә тәдгигат апармаг.

Б.-ја аид бүтүн проблемләрин һәллиндә чанлы тәбиәт инсанын мүттәфиги, мәсләһәтчиси вә мүәллимидир. Б. чанлыларын идарәетмә органларыны, һабелә әзәләләрин иш принсипини, кимјәви енержинин бирбаша механики ишә чеврилмә механизмини дә өјрәнир. Б.-ја аид чиһазлар мүасир техниканын бүтүн саһәләринә кениш јол тапыр вә техники тәрәгги үчүн бөјүк имкан јарадыр.

Б. елминин методоложи әсасыны марксист-ленинчи фәлсәфә тәшкил едир.

Әд.: К р а й з м е р Л. П., С о ч и в к о В. П., Бионика, 2 изд., М., 1968; Б р а й н е с С. П., С в е ч и н с к и й В. Б., Проблемы нейрокибернетики и нейробионики, М., 1968; Ж е р а р д е н Л., Бионика, пер. с франц., М., 1971.

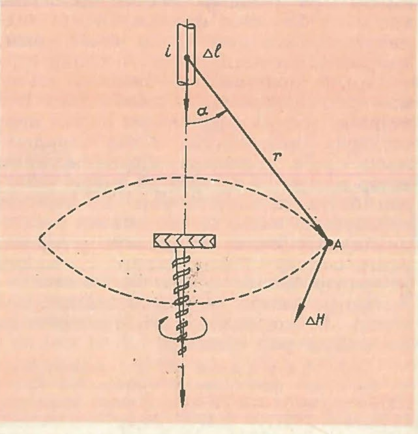
БИОО́ПТИКА (*био... + оптика*) — биолокијанын чанлы организмләрин оријентасија үчүн ишыгдан истифадә етмәсилә бағлы һадисәләри өјрәнән бөлмәси. Б. адәтән, морфолокија, физиолокија (о чүмләдән нејрофизиолокија), оптика, еколокија вә етолокијанын өјрәндији мәсәләләри әһатә едир.

Ишыг мәнбәјинә көрә оријентасија (фәзада сәмти тә'јинетмә габилијјәти) һәм һејванлар, һәм дә биткиләр үчүн характерикдир. Јүксәк дәрәчәдә тәшәккүл тапмыш һејванларда көрмә үзвү (көзләр) формалашмышдыр. Һәшәрат вә хәрчәнккимиләрин көзү бир чох омматидләрдән ибарәт мүрәккәб фасетлидир. Башыајаглы молјускларын, онурғалыларын вә с. көзләриндә оптик елементләр көзүн гајидәсиндә әшјанын хәјалыны јарадыр. Көзү фоторесептор кими характеризә едәркән, онун имкан гүввәси, аккомодасија апараты, мүтләг һәссаслығы вә рәнксечмә габилијјәти нәзәрә алынмалыдыр. Б. адәтән, һејванларын көзүнүн, көрмә мәркәзләринин вә көрмә сининин гурулуш вә функсијасыны, ејни заманда организмләрин көзлә көрүнән нөвдахили вә нөварасы үнсијјәт васитәләрини (ишыг сигналларыны; рәнкдәјишмә, дуруш, мимика вә с. ишарәләри: чичәкләрин вә мејвәләрин чәлбедичи рәнкини) өјрәнир.

БИООРИЈЕНТА́СИЈА (*био... + оријентасија*) — организмләрин өз јерини мүәјјәнләшдирмәк, онлара едиләчәк тә'сирә гаршы оптимал вәзијјәт сечмәк вә һәрәкәтин әлверишли биоложи истигамәтини тә'јин етмәк габилијјәти. Б. организмләрин әтраф мүһитә ујғунлашмасынын (адаптасија) әсас шәртләриндән бири олуб, үч јолла—јашајыш мүһитинин (морфо-физиоложи адаптасија), јашадығы јерин (көчмә, миграсија) вә јашајыш тәрзинин (сүрү, дәстә јаратмаг вә сығыначаг дүзәлтмәклә) дәјишмәсинә ујғун олараг организмин вәзијјәтинин дәјишмәси илә кедир. Б. харичи мүһит гычыгларынын (физики, кимјәви, биоложи вә с.) хассәсинә вә онларын гәбул олунмасына әсасланыр.

БИОПСИ́ЈА (*био...*+јун. ópsis—көрүнүш, тамаша)—хәстәлијин характерини микроскопла мүәјјән етмәк үчүн чанлы организм тохумасындан кичик бир парчанын кәсилиб мүајинә едилмәси. Б. нәинки диагноз гојмаға, һәтта хәстәлијин јајылдығы һүдудлары мүәјјән етмәјә көмәк едә билир. Мүасир техника тә'чили Б.-ја имкан вердијиндән, чәррaһи әмәлијјат заманы чәррaһ, Б.-дан алдығы чаваба әсасән, апарачағы әмәлијјатын һәчми вә характерини мүәјјәнләшдирир.

БИО—САВАР ГАНУНУ — електрик чәрәјанынын јаратдығы магнит саһәсинин интенсивлијинин гијмәтини тә'јин едән ганун. Бу гануну Ж. *Био* вә Ф. *Савар* кәшф етмиш (1820), П. Лаплас исә онун үмуми дүстуруну вермишдир.

Б.—С.г.-на көрә, i шиддәтли чәрәјан кечән Δl нагил елементинин фәзанын A нөгтәсиндә јаратдығы магнит саһәсинин интенсивлији $\Delta H = \frac{1}{4\pi} \frac{i \Delta l \sin\alpha}{r^2}$ илә ифадә олунур; бурада r кәмијјәти Δl елементиндән A нөгтәсинә гәдәр мәсафә ($\Delta l \ll r$), α исә r илә Δl арасындакы бучагдыр. ΔH-ын истигамәти *бурғу гајдасы* илә тә'јин едилир вә о, Δl илә r-ин әмәлә кәтирдији мүстәвијә перпендикулјар олур. Бахылан чәрәјанын A нөгтәсиндә јаратдығы магнит саһәсинин там интенсивлији (H) чәрәјан контурунун Δl елементләринин һәмин нөгтәдә јаратдығы ΔH-ларын векториал чәминә бәрабәрдир.

Әд.: К а л а ш н и к о в С. Г., Електрик бәһси, Б., 1968.

БИОСЕНО́З (*био...* + јун. koinós—үмуми)—гуруда вә суда јајылмыш битки, һејван вә микроорганизмләрин мәчмусу. Бурада чанлыларын өз араларында, еләчә дә мүһитин чансыз амилләри арасында мүәјјән әлагә вә гаршылыглы тә'сир вар. «Б.» терминини 1877

илдә К. Мјобиус тәклиф етмишдир. Б. биокеосеноз организмләринин комплекси олуб, һәјат уғрунда мүбаризә, тәбии сечмә вә тәкамүлүн башга амилләри нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир. Б.-ун маддәләр дөвранында иштиракына көрә организмләр 3 група бөлүнүр: 1) Продусентләр (мәһсул јараданлар). Автотроф организмләр олуб, гејри-үзви маддәдән үзви маддә әмәлә кәтирир. 2) Консументләр (еһтијачы оланлар). Һетеротроф организмләр олуб, бир нечә сыраја бөлүнүр. 3) Редусентләр (бәрпа едәнләр). Организмләрин парчаланмыш галыглары илә гидаланан сапрофитләр. Б.-да организмләрин сых вә гаршылыглы зәнчирвары гидаланмасы просесинә консорсиум дејилир. Б. үчүн характер олан организмләр групу шагули истигамәтдә, һәр нөвүн фәалијјәти исә ил боју дәјишир; мөвсүми аспектләр ганунаујғун сурәтдә әмәлә кәлир. Б.-лар дојмуш вә дојмамыш олмасына көрә бир-бириндән фәргләнир. Дојмуш Б. бүтүн еколожи көстәричиләрлә тә'мин едилмишдир; һәмин Б.-ун компонентләриндә сејрәлтмә иши апармадан јени нөвләрин дахил едилмәси мүмкүн дејилдир. Дојмамыш Б.-а мәһветмә, сејрәлтмә ишләри апармадан да јени нөвләр дахил етмәк олар. Б.-лар илкин (хамторпаглы бозгырлар, балта дәјмәмиш мешәләр) вә сонрадан әмәлә кәлмиш (икинчи) олур (мешәләрин јериндә су һөвзәсинин јарадылмасы).

Әд.: Основы лесной биогеоценологии, под ред. В. Н. Сукачева и Н. В. Дылиса, М., 1964; Сафаров И. С., Горные лесистые ущелья Азербайджана — рефугиумы третичной лесной растительности. В кн.: Природная растительность Азербайджана, ее продуктивность и пути улучшения, Б. 1972; Мирзоев О. Г., Сезонный рост осоки волосистой в березняках разного возраста, Вестник с,х наук, Б., 1974, № 4.

БИОСЕНОЛО́КИЈА (*биосеноз+...локија*) — *еколокијанын* бөлмәси. *Биосенозлары*, онларын гурулушуну, динамик инкишафыны, јајылмасыны, мәншәјини, харичи мүһит амилләри илә гаршылыглы әлагәсини вә нөвләр арасындакы мүнасибәти өјрәнир.

БИОСИКЛЛӘР, јахуд һәјат олан саһәләр — биосферин үч ән ири бөлмәси: гуру, дәниз вә дахили су һөвзәләри. Һәр биосикл бир чох биотопдан ибарәт биохорлара бөлүнүр. Мәс., гумлу, килли, дашлы, сәһра биотоплары сәһра биохоруну, бу да мешә, бозгыр биохорлары илә бирликдә гуру Б.-ини тәшкил едир.

БИОСИ́НТЕЗ (*био...+синтез*) — чанлы организмләрдә, јахуд онлардан кәнарда биокатализаторларын — ферментләрин тә'сири илә садә бирләшмәләрдән үзви маддәләр әмәлә кәлмәси. Б. битки, һејван вә микроорганизмләрдә кедән маддәләр мүбадиләси просесинин бир һиссәсидир. Б. үчүн енержи мәнбәји бирләшмәләр вә јашыл биткиләр тәрәфиндән удулан күнәш енержисидир. Һәр һансы тәкһүчејрәли организм, еләчә дә чохһүчејрәли организмин һәр бир һүчејрәси ону тәшкил едән маддәләри синтез едир. Һүчејрәдә кедән Б.-ин характери, онун кенетик апаратындакы ирси информасија илә мүәјјән олунур. Организмдән кәнарда кедән Б. просеси, биоложи чәһәтдән әһәмијјәтли маддәләрин (витаминләрин, бә'зи һормонларын, антибиотикләрин, аминтуршуларын, һәмчинин зүлалларын вә б. бирләшмәләрин) сәнаједә алынмасы просесиндә кениш тәтбиг едилир.

БИОСТРАТИГРА́ФИЈА (*био... + стратиграфија*) — стратиграфијанын бир саһәси. Мүхтәлиф әразиләрдәки ејнијашлы лајларын нисби јашыны вә нисбәтини тә'јин етмәк мәгсәди илә чөкмә сүхурларда газынты организм галыгларынын јајылмасыны вә инкишафыны өјрәнир. Б.-нын мәгсәди организмләрин инкишафына әсасән лајларын нисби јаш шкаласыны ишләјиб һазырламагдыр. Биостратиграфик зоналарын ардычыллығы газынты организм груплары вә ја онларын комплексләринин галыгларынын кеоложи кәсимдә дәјишиклијини әкс етдирир. Зоналарын вә илк нөвбәдә биозоналарын ајрылмасы үчүн, нисбәтән аз јашамыш, лакин кениш јајылмыш, хејли чохлуг вә мүхтәлифлик (мәс., нуммулитләр, граптолитләр, динозаврлар) тәшкил етмиш организм групларынын газынты галыглары хүсусилә әһәмијјәтлидир. Б. үчүн гәдим микроскопик организмин (микрофауна) галыгларынын өјрәнилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. Ахынлар васитәсилә узаг мәсафәләрә апарылмыш планктон организм (фораминифер, јосун вә с.) галыглары бөјүк әразиләрдә зоналарын ајрылмасына имкан верир. Күләкләрлә узаглара апарылмыш битки спор вә тозчугларынын газынты галыглары ејнијашлы дәниз вә континентал мәншәли чөкүнтүләрин коррелјасијасы үчүн мүһүмдүр. Б. мүхтәлиф шәраитдә јашамыш ејнијашлы организм комплексләрини охшар шәраитдә јашамыш мүхтәлиф јашлы организм комплексләриндән ајырмаг мәгсәдилә гәдим организмләрин јашама шәраитини ајдынлашдырмаг үчүн палеоеколокија методларындан кениш истифадә едир.

Әд.: Динер К., Основы биостратиграфии, пер. с нем, М.—Л.—Новгород, 1934; Меннер В. В., Биостратиграфические основы сопоставления морских, лагунных и континентальных свит, «Труды геологического ин-та АН СССР», 1962, в. 65; Стратиграфическая классификация, терминология и номенклатура, Л., 1965.

БИОСҮЗКӘЧ—чиркабы биоложи тәмизләјән гурғу. Даирәви, јахуд дөрдбучаглы чән шәклиндә олур. Диби икигатдыр вә гатларын арасында азы 0,4 *м* мәсафә гојулур; ичәрисинә поса, гранит гырынтылары, чынгыл, керамзит вә с. сүзкәч материалы төкүлүр. Сүзкәч тәбәгәсинин һүнд. 1,5—2 *м*, дәнәләринин өлчүләри 30—50 *мм*, алт дөшәнәк тәбәгәси дәнәләринин өлчүләри исә 60—100 *мм*-дир. Чиркаб сүзкәч материалларындан кечәркән онун үзәриндә бактерија вә көбәләкләрдән ибарәт биоложи тәбәгә әмәлә кәлир. Һәмин тәбәгә чиркабын үзви маддәләрини оксидләшдирмәк вә минераллашдырмаг јолу илә ону тәмизләјир.

БИОСФЕ́Р (*био...+ сфера*)— Јер күрәсиндә һәјатын јајылдығы саһә. Б.-ә Јерин чанлы организмләр јашајан сәтһи, Јер габығынын үст һиссәси (литосфер), чај, көл, дәниз, океан сулары (һидросфер) вә атмосферин ашағы һиссәси (тропосфер) дахилдир.

Б.-ин үст сәрһәди Јер сәтһиндән 10—12 *км* јүксәкликдә, алт сәрһәди исә 2—3 *км* дәринликдәдир. Б. тәкчә Јерин һәјат олан саһәсини дејил, һәмчинин мәншә е'тибары илә чанлы маддә илә әлагәли структурларыны да әһатә едир. Б. һаггында тә'лимин баниси *В. И. Вернадскинин* фикринчә Б.-ин маддәси мүхтәлиф, лакин кеоложи чәһәтдән гаршылыглы әлагәдә олан 7 һиссәдән (чанлы маддә, биокен маддә, радиоактив маддә, космик мәншәли маддә, сејрәк јајылмыш атомлар, атил вә биоатил маддә) ибарәтдир.

БИОТЕ́ХНИЈА (*био...*+јун. téchnē— бачарыг, усталыг)—фајдалы һејванларын сајыны артырмаг вә мәһсулдарлыг хассәләрини јахшылашдырмаг мәгсәди илә тәтбиг олунан тәдбирләр комплекси. «Б.» термини илк дәфә 20 әсрин 30-чу илләриндә ССРИ-дә мејдана кәлмишдир. Биотехнија тәдбирләриндән әсас мәгсәд: 1) ов һејванларынын сајынын артырылмасы; 2) ов һејванларынын мәһсулдарлыг хүсусијјәтләринин јахшылашдырылмасы, селексија, һәмчинин һејванларын мәһсулдарлыг хүсусијјәтләринин инкишафы үчүн мувафиг шәраитин јарадылмасыдыр. ССРИ-дә Үмумиттифаг елми-тәдгигат овчулуг вә хәзчилик тәсәррүфаты ин-ту вә дикәр елми идарәләрдә Б.-нын елми проблемләри ишләниб һазырланыр вә овчулуг тәсәррүфаты тәчрүбәсинә тәтбиг едилир.

Әд.: Колосов А. М., Биотехния, М., 1965; Кузнецов Б. А., Биотехнические мероприятия в охотничьем хозяйстве, М., 1967; Колосов А. М., Лавров Н. П., Обогащение промысловой фауны СССР, М., 1968; Дерягин В. Н., Нагрецкий Л. Н., Стахровский Е. В., Организация производства в охотничьих хозяйствах, М., 1974.

БИОТЕХНИКИ СИСТЕМ — гаршылыглы әлагәли вә асылы олан биоложи вә техники системләр, јахуд објектләр. Мәс., космик кәмидә Б.с. учушун тә'јинат вә мүддәтиндән асылы олараг сечилмиш *биокомплекс* вә онун фәалијјәти үчүн оптимал шәраити тә'мин едән техники васитәләрдир. Техники васитәләрә ишыг јарадан вә пајлајан, енержи илә тә'мин едән, истилији тәнзимләјән јардымчы системләр, һава вә сују рекенерасијаедән, туллантылары минераллашдыран блоклар, космик оранжереја, мәтбәх вә с. дахилдир (бах *«Инсан-машын» системи*).

БИОТИК АМИЛЛӘР, мүһитин биотик амилләри—башга организмләрин һәјат фәалијјәти илә организмә едилән тә'сирләр.

БИОТИ́Н, Н витамини — суда һәлл олан витаминләрдән бири. Инсан, һејван вә биткинин нормал һәјат фәалијјәти үчүн зәруридир. Б. мајада, јумурта сарысында, сүд, гарачијәр вә бөјрәкдә, һәмчинин күл кәләм, испанаг вә с. биткиләрдә чох олур. Б. чатышмадыгда дәридә зәдәләнмә (себореја) баш верир.

БИОТИ́Т [фр. алими Ж. Б. Бионун (J. B. Biot, 1774—1862) шәрәфинә адландырылмышдыр] — силикатлар синфинә (мика групу) аид минерал. Кимјәви тәркиби $K(Mg, Fe)_3AlSi_3O_{10}(OH,F)_2$. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Вәрәгвары вә лөвһәви кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки гара-гонур, надир һалда түнд-јашыл. Әсасән, метаморфик вә магматик сүхурлары әмәлә кәтирән минераллардандыр. Сәртлији 2,5—3, сыхлығы 2700—3000 *кг/м*³. Ән бөјүк кристаллары (1 — 1,5 *м*) пегматит дамарларда тапылыр. Һидратлашмыш Б.-дән (*вермикулит*) сәс вә истилик изоләедичиси кими истифадә едилир.

БИОФИ́ЗИКА, биоложи физика—елементар биоложи системлә-

рин ултраструктуру вә функсијаларынын физики анализи һаггында елм. Б.-нын јаранмасы мүасир биолокија, физика, кимја вә ријазијјатын гаршылыглы мүдахиләси илә әлагәдардыр. Биолокија елминин, хүсусән дә физиолокија, ситолокија вә биокимјанын инкишафы, биоложи просесләрин механизмини өјрәнмәк үчүн дәгиг елмләрин метод вә анлајышларындан истифадә етмәк зәрурәтини гаршыја гојур. Чанлы организмләрин тәркиб е'тибарилә атом вә молекуллардан тәшкил олунмасы да онларын өјрәнилмәсиндә физики вә кимјәви ганунларын тәтбиги үчүн әсас јарадыр. Лакин чанлы организмләр узун сүрән тәкамүл просеси нәтичәсиндә јаранмыш, гурулуш вә функсија е'тибарилә сон дәрәчә тәкмилләшмиш системдир. Белә системләр нуклеин туршуларындан, зүлал макромолекулларындан вә онларын дикәр биоложи комплексиндән ибарәт мүрәккәб микроһетерокен гурулушлу олуб, өз-өзүнү төрәтмәк, харичи мүһит амилләринин тә'сиринә реаксија вермәк, мүһитә ујғунлашмаг вә бир сыра дикәр хүсусијјәтләрә маликдир. Чанлы материјанын бу хүсусијјәтләри онларда баш верә билән физики вә кимјәви просесләрә мүәјјән тә'сир көстәрир, һәмин просесләри биоложи ганунлара ујғунлашдырыр. Буна көрә дә бә'зән дәгиг елмләрә мәхсус ганун вә тәдгигат үсулларыны бирбаша чанлы организмләрин өјрәнилмәсинә тәтбиг етмәк мүмкүн олмур. Биофизики тәдгигатларда истифадә етмәк үчүн онлары гисмән дәјишдирмәк лазым кәлир. Одур ки, Б.-нын физики-кимјәви ганунлар әсасында јарадылмыш, өзүнә мәхсус тәдгигат методлары вардыр. Методларын әламәтдар чәһәти чанлы системләри тәркиб компонентләринә парчаламадан, онларын тамлығыны позмадан тәдгиг етмәкдән ибарәтдир.

Б. бир елм кими 19 әсрин сону, 20 әсрин әввәлләриндән формалашмаға башламышдыр. Лакин Б. характери дашыјан ишләрә 17 әсрдән башлајараг раст кәлмәк олур. Бунлара организмин һәрәкәт механикасы, көрмәнин вә ешитмәнин физики маһијјәти һаггында Р. Декартын вә А. Бореллинин, ганын дамарларда һәрәкәтинин ријази тәсвиринә аид Л. Ејлерин вә рәнкли көрмәнин тәбиәти һаггында М. В. Ломоносовун ишләрини көстәрмәк олар. 18 әсрин ахырларында Л. Галвани тәрәфиндән һејван организминдә олан тохумаларын електрик чәрәјаны јаратма габилијјәтинин кәшф едилмәси дә биофизики тәдгигатларын инкишафына бөјүк тәкан вермишдир.

19 әсрин ахырларындан башлајараг физиоложи оптиканын әсас ганунаујғунлугларынын ашкар едилмәси (К. Һелмһолтс, В. Вундт), енержинин итмәмәси ганунунун чанлы системләрә тәтбигинин әсасландырылмасы (М. Мајер, М. Рубнер, К. Һелмһолтс) синир ојанмасынын тәбиәтинә аид илк мә'луматларын әлдә едилмәси (К. Һелмһолтс, Е. Дүбуа-Рејмон), мүһитин реаксија вә ион тәркибинин һүчејрә һәјатында ролунун өјрәнилмәси (Ж. Лоб, В. Нернст, Р. Һебер) вә б. истигамәтләрдә кениш биофизики тәдгигатлар апарылмышдыр. Рус алимләриндән И. М. Сеченов газларын ганда һәлл олмасынын физики әсасларыны, К. А. Тимирјазев күнәш радиасијасынын фотосинтетик активликлә әлагәдар олараг пајланмасы вә хлорофилин ишыгудма габилијјәтини ашкар етмишдир. Дикәр рус алимләриндән А. Ф. Самојлов гулаг акустикасынын, М. Н. Шатерников организмин енержи балансынын өјрәнилмәсиндә термодинамик фәрзијјәләрин тәтбигинә аид тәдгигатлар апармышлар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра ССРИ-дә Б.-нын инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадылмыш, 1919 илдә Москвада Б. институту тәшкил едилмишдир. Илк Б. кафедрасы 1953 илдә МДУ-да јарадылмышдыр. Сон илләрдә ССРИ-нин демәк олар ки, бүтүн елми мәркәзләриндә Б.-ја аид тәдгигат ишләри апарылыр вә елми кадрлар јетишдирилир. Бу саһәдә Совет алимләринин бөјүк хидмәтләри вардыр. П. П. Лазаревин синир ојанмасынын ион нәзәријјәси, Н. К. Колтсовун һүчејрәнин һәјат фәалијјәтиндә физики вә кимјәви амилләрин ролу һаггында апардығы ишләр Б.-нын инкишаф тарихиндә хүсуси јер тутур. Б. елминин инкишафында В. И. Вернадски, Д. Л. Рубинштејн, Д. Н. Насонов, Б. Н. Тарусов, Г. М. Франк, А. Н. Теренин, А. А. Красновски вә б.-нын бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Бејнәлхалг вә тәтбиги Б. иттифагынын (1961) тәснифатына көрә мүасир Б. ашағыдакы бөлмәләрә ајрылыр:

1. Молекулјар Б. чанлы организмләри тәшкил едән макромолекулларын вә онларын комплексләринин физики вә физики-кимјәви хассәләрини, һабелә биоложи просесләрин әсасыны тәшкил едән физики-кимјәви реаксијалары субмолекулјар вә атом сәвијјәсиндә өјрәнир.

Молекулјар Б. биокимја вә молекулјар биолокија илә сых әлагәдардыр. Рентгеноструктур анализ методлары тәтбиг етмәклә сон заманлар 300-ә јахын зүлал молекулунун гурулушу өјрәнилмиш, атомларын зүлал молекулунда пајланмасынын фәза конфигурасијасы ајдынлашдырылмышдыр. Һүчејрәдә кенетик апаратын иш механизминин, хромосомларын молекулјар гурулушунун, онларын редупликасија просесинин физики-кимјәви вә молекулјар әсасларынын өјрәнилмәси мүасир биолокијада әсаслы дөнүш јаратмышдыр.

2. Һүчејрә Б.-сы һүчејрәнин физики-кимјәви хассәләрини вә һүчејрә мембранларынын кечиричилијини өјрәнир. Һүчејрәнин физики-кимјәви әламәтләринин өјрәнилмәси нисбәтән гәдим тәдгигат саһәләриндән олдуғу үчүн һазырда бу барәдә кениш мә'лумат топланмышдыр. Биоложи системләрин гурулушу вә иш механизминә аид мүасир тәсәввүрләрин јаранмасы, чанлы протоплазманын коллоид тәркибинин, агрегат һалынын, өзлүлүјүнүн, осмос тәзјигинин, електрик вә оптики хүсусијјәтләринин, метаболик просесләрин кинетикасынын вә һүчејрәнин дикәр физики-кимјәви көстәричиләринин өјрәнилмәсинә әсасланыр. Бу саһәдә әлдә едилән нәтичәләрин физиоложи просесләрин физики-кимјәви механизминин, һүчејрә вә тохумаларын харичи амил тә'сиринә гаршы реаксијасынын вә онларда баш верә билән патоложи просесләрин маһијјәтини өјрәнмәкдә бөјүк нәзәри вә методоложи әһәмијјәти вардыр.

Һүчејрә Б.-сынын әсас проблеми биомембранларын өјрәнилмәсидир. Биомембранлар организмдә истәр молекулјар вә истәрсә дә һүчејрә сәвијјәсиндә кедән бүтүн биоложи просесләрин баш вермәсиндә һәлледичи рол ојнајыр. Һүчејрәдә онун һәјат фәалијјәтинин әсасыны тәшкил едән физики-кимјәви градијентләрин, о чүмләдән биоелектрик потенсиалларын јаранмасы, мүхтәлиф ион вә молекулларын һүчејрәјә дахил олмасы, биоложи системләрдә енержинин јаранмасы вә чеврилмәси, еләчә дә бир сыра дикәр просесләр һүчејрә мембранларынын функсијасы илә билаваситә әлагәдардыр. Сон он илдә биомембранларын өјрәнилмәси (биомембранолокија) мүасир биолокијада ән вачиб проблемләр сырасына чыхмыш вә кениш тәдгигат саһәсинә чеврилмишдир.

Б. јалныз көстәрилән тәдгигат саһәләри илә кифајәтләнмәјиб, мүхтәлиф физики амилләрин биоложи тә'сир механизмини, чанлы организмләрин екстремал тә'сирләрә гаршы давамлылығыны, онларын мүхтәлиф харичи мүһит шәраитинә ујғунлашмаларынын молекулјар физики-кимјәви әсасларыны өјрәнир. Һесаблајан електрон машынларынын һазырланмасы биоложи ганунаујғунлугларын өјрәнилмәсиндә ријази вә кибернетик методларын тәтбиги кениш имканлар јаратмышдыр. Космик учушларын мүмкүн олмасы илә әлагәдар олараг Б.-нын јени тәдгигат саһәләри мејдана кәлмишдир. Бунунла јанашы Б.-нын радиобиолокија, фотобиолокија, биоенеркетика, бионика, биоакустика, биомеханика кими проблемләри инкишаф едиб, сәрбәст елми саһәләрә чеврилмишдир.

Б.-нын әсас вәзифәләриндән бири дә молекулјар вә организм сәвијјәләриндә кедән биоложи просесләрин өјрәнилмәси үчүн дәгиг елмләрин мүасир наилијјәтләринә әсасланан јени тәдгигат методлары һазырламагдыр.

ССРИ-дә Б. саһәсиндә ССРИ ЕА-нын Биофизика, Молекулјар Биокимја, Ситолокија, Кимјәви физика инт-ларында, ССРИ Тибб ЕА-нын, Ленин ад. ҮИКТЕА-нын бир сыра инт-ларында, Москва, Ленинград, Кијев университетләриндә, елми-тәдгигат институтларында вә али мәктәбләриндә, еләчә дә Азәрб.ССР ЕА Физика, Физиолокија, Ботаника институтларында вә С. М. Киров ад. АДУ-да тәдгигат ишләри апарылыр.

Харичи өлкәләрин бир сыра елми мәркәзләриндә, хүсусилә Кембрич Молекулјар Биолокија Ин-тунда, Лондон университетиндә, Печ университетиндә (Мачарыстан), Берлин Биолокија вә Тибб ин-тунда (АДР), Парис Физики-Кимјәви Биолокија Ин-тунда, Һарвард вә Калифорнија университетләриндә, Массачусетс Технолокија Ин-тунда (АБШ), М. Планк чәмијјәтинин Б. ин-тунда, Кеттинкен университетиндә (АФР) вә с. ин-тларда Б.-нын мүхтәлиф саһәләринә аид кениш тәдгигатлар апарылыр. Б.-нын наилијјәтләринә һәср олунмуш јазылар, ССРИ ЕА «Биофизика», «Радиобиолокија», «Молекулјар биолокија», ССРИ ЕА «Мә'рузәләри», мүттәфиг республикаларын, һәмчинин Азәрб.ССР ЕА «Хәбәрләри», «Мә'рузәләри», АДУ-нун «Елми әсәрләри» вә с. мәчмуәләрдә, еләчә дә бир сыра харичи журналларда чап олунур.

Әд.: Тарусов Б. Н., Основы биофизики и биофизической химии, М., 1960; Современные проблемы биофизики, т. 1—2, под ред. Р. М. Франка и А. Г. Па-

сынского, М., 1961; Байер В., Биофизика, М., 1962; Пасынский А. Г., Биофизическая химия, М., 1963; Аккерман Ю., Биофизика, пер. с англ., М., 1964; Сетлоу Р., Поллард Э., Молекулярная биофизика, пер. с англ., М., 1964; Биофизика, под ред. Б. Н. Тарусова и О. Р. Кольс, М., 1968; Волькенштейн М. В., Молекулярная биофизика, М., 1975.

БИОФОР—бах *Протоплазма.*

БИОҺИДРОАКУСТИКА (*био... + һидро ... + акустика*), биоложи һидроакустика—биоакустиканын су организмләринин сәсләрини вә сәс васитәсилә әлагәсини өјрәнән бөлмәси.

Б. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә техники һидроакустиканын күтләви тәтбиги илә әлагәдар јаранмышдыр. Биоложи сәсләр о гәдәр мүхтәлиф вә интенсив иди ки, һидроакустик апаратлар үчүн бөјүк әнкәл төрәдир, һәтта акустик миналары партладырды. Буна көрә дә һидроакустик техниканын нормал ишләмәси вә горујучу васитәләр һазырланмасы үчүн сәсләрин спектрал тәркиби вә сәс тәзјиги һаггында мә'лумат лазым иди. Бә'зи өлкәләрдә һәтта дүшмәни алдатмаг үчүн сүалты гајыгларын сәсини балыгларын сәсинә бәнзәдирдиләр.

Б.-нын һәрби дәниз донанмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти вар. Һәрби һидроакустика проблемләриндән бири ашкар едилән објектләри танымаг вә нөвүнү тә'јин етмәкдир.

Һидробионика Б. гаршысында хүсуси практики мәсәләләр гојмушдур. Б.-нын вердији мә'лумата әсасән сүалты акустик рабитә хәттини горујан гурғулар јарадылыр. Б.-нын кениш вә әсас бөлмәләриндән бири балыгларын биоакустикасыдыр. Мүәјјән едилмишдир ки, балыглар 20—50 *һс*-дән 10—12 *кһс*-әдәк сәс диапазонунда акустик сигнал верә билир. Балыгларын бир чох нөвү анчаг өзүнә хас сәсләр чыхарыр, она көрә дә бу сәсләр балыгларын нөвүнү вә јашыны билмәк үчүн биоложи ме'јар ола биләр. Илин мүхтәлиф вахтларында балыгларын биоложи дөврләри (чохалма, көкәлмә, гышлама), һәмчинин күн әрзиндә ишыг дәјишдикдә онларын сәс фәаллығы да дәјишир. Б. балыг ову үчүн чох перспективлидир. О, бә'зи балыг нөвләрини ахтармаға, тапылан балыг сүрүләринин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәјә, балыглары вә с. су организмләрини лазыми јерә топламаға, ов вә дикәр мәгсәдләр үчүн балыгларын һәрәкәтинә истигамәт вермәјә көмәк едә биләр. Балина вә делфинләр һидроакустика импулслары көндәрмәк вә гәбул етмәк јолу илә тәһлүкәни, јахуд гиданы мүәјјән едир, һәмчинин нөвләр арасында әлагә вә сигнализасија јарадыр.

Әд.: Протасов В. Р., Биоакустика рыб, М., 1965.

БИОЧОҒРАФИЈА (*био... + чоғрафија*)—Јер күрәсиндә мүхтәлиф биосенозларын, һәмчинин һејван, битки вә микроорганизмләрин (нөв, чинс вә б. таксономик категоријаларын) јајылмасы вә пајланмасы ганунаујғунлуглары һаггында елм. Б. организмләр чоғрафијасы (микроорганизмләр чоғрафијасы, битки чоғрафијасы, һејван чоғрафијасы, организмләрин үмуми чоғрафијасы), битки өртүјү вә һејванлар аләми чоғрафијасы (микробосенозлар чоғрафијасы, фитосенозлар чоғрафијасы, зоосенозлар чоғрафијасы, биосенозлар чоғрафијасы) бөлмәләрини бирләшдирир.

Бә'зи мүәллифләр (франсыз чоғрафијашүнасы Е. Мартонн, совет зоологу вә зоочоғрафијашүнасы В. К. Кептнер, чех чоғрафијашүнасы Ф. Витасек вә б.) Б.-ны ботаники чоғрафијанын вә зоочоғрафијанын јалныз мәчмусу, дикәрләри (совет биочоғрафијашүнасы В. Б. Сочава) исә һәмин елмләрин үстгуруму һесаб едирләр.

Б.-нын јарымбөлмәләринин инкишафы мүхтәлиф дөврләрә тәсадүф едир. Битки вә һејван чоғрафијасына даир илк мә'луматлар 19 әсрин башланғычында топланмышдыр. Алман тәбиәтшүнасы А. *Һумболдтун* ишләри (19 әсрин әввәлләри) фитосенозлар чоғрафијасынын (рус алими И. Г. Борщов, алман алими А. Шимпер вә б.) башланғычы олду. 19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлиндә биосенозлар чоғрафијасынын (рус алими Г. Ф. Морозов, Полша алими И. К. Пачоски вә б.) вә зоосенозлар чоғрафијасынын (алман алимләри Е. Јекер, Ф. Дал, американ алимләри Е. Форбс, В. Шелфорд вә б.) бә'зи проблемләри һәлл едилмишдир. Микроорганизмләр вә микробосенозлар чоғрафијасы исә 20 әсрдә мејдана кәлмишдир. Б.-нын ареаложи, фауна вә флористик, рекионал, еколожи вә тарихи Б. кими бир сыра истигамәтләри вар. Б. биосфер һаггында елмләрә аид едилир вә биосенолокија, еколокија, биокеосенолокија илә сых әлагәдардыр. Б., һәмчинин һејван вә битки өртүјү ресурсларындан сәмәрәли истифадә олунмасынын нәзәри әсасыдыр.

Мүхтәлиф рекионларда чохлуг, артым вә дикәр мигдар көстәричиләрини билмәдән тәбии еһтијатлардан истифадә едилмәси (хәзли һејван вә гуш ову, техники вә дәрман биткиләри хаммалынын топланмасы, јем биткиләриндән истифадә) нормасыны вә вахтыны мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмаздыр. К.т. вә мешә тәсәррүфаты зәрәрверичиләринә, бир сыра хәстәликтөрәдичиләрә вә хәстәликјајанлара гаршы мүбаризә тәдбирләринин һазырланмасы онларын ареал дахилиндә јајылмасы вә пајланмасы хүсусијјәтләри һаггында мә'лумата әсасланыр. Тәбиәти мүһафизәнин дүзкүн тәшкили мүхтәлиф зоналарын вә физики-чоғрафи вилајәтләрин биочоғрафи хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси илә әлагәдардыр.

ССРИ-дә Москва вә Ленинград ун-тләриндә Б. кафедралары, ССРИ ЕА Чоғрафија ин-тунда Б. шө'бәси вар. ССРИ чоғрафија чәмијјәтиндә вә онун Москва филиалында Б. комиссијалары тәшкил едилмишдир. Ун-тләрин чоғрафија факүлтәләриндә Б. дәрси кечилир. Үмумиттифаг елми вә техники мә'луматлар ин-ту «Биочоғрафија» адлы реферамтив журнал нәшр едир.

Әд.: Воронов А. Г., Биогеография, М., 1963; Јенәонун, Некоторые проблемы биогеографии суши, «Вестник МГУ. География», 1968, № 5; Наумов Г. В., Краткая история биогеографии, М., 1969.

БИПАТРИДЛӘР (*би... +* јун. patris—вәтән), биполидләр— бејнәлхалг һүгугда ејни вахтда ики вә даһа чох дөвләтин вәтәндашлығында, јә'ни ики вәтәндашлығы олан шәхсләр. Бу, ашағыдакы һалларда ола биләр: 1) вәтәндашлығын мүәјјән едилмәсиндә «ган һүгугу» (ius sanguinus) принсипини тәтбиг едән дөвләтин вәтәндашларындан «әрази һүгугу» (ius soli) принсипиндән истифадә едән өлкәнин әразисиндә доғулан ушағын вәтәндашлығы мүәјјән едилдикдә; 2) гадын әчнәби илә никаһда олдугда: вәтәндашы олдуғу өлкәнин ганунверичилији гадыны никаһдан сонра вәтәндашлыгдан чыхартмырса, әрин јашадығы өлкә исә ону автоматик сурәтдә вәтәндашлыға гәбул едирсә; 3) вәтәндашлыг *натурализасија* јолу илә дәјишдирилдикдә (натурализасија олунанын вәтәндашлығынын дәјишдирилмәси барәдә вәтәндашы олдуғу дөвләтин габагчадан разылығы олмадыгда).

Мүасир бејнәлхалг һүгугда Б.-лә әлагәдар мәсәләләрин тәнзимләнмәсиндә ваһид үмуми гајда јохдур. Б. проблеминә дәфәләрлә бејнәлхалг конфрансларда бахылмышдыр. 1930 ил апрелин 12-дә Һаагада имзаланмыш конвенсијаја көрә һәр дөвләт кимин һәмин өлкәнин вәтәндашы олмасы мәсәләсини өз дахили ганунверичилији илә мүәјјән едир; Б. һәрби вәзифәләрини, адәтән јашадыглары өлкәдә јеринә јетирирләр.

ССРИ сосиалист өлкәләринин әксәријјәти илә Б. мәсәләләрини тәнзимләмәк һаггында икитәрәфли мүгавиләләр бағламышдыр.

БИПЛАН (*би...*+лат. planum—мүстәви)—ганадлары үст-үстә јерләшдирилмиш ики ганадлы тәјјарә. 30-чу илләрәдәк Б.-дан, тә'лим, кәшфијјат вә с. мәгсәдләрлә истифадә олунурду. Б.-да јүксәк учуш сүр'әтинә мане олан бөјүк *өн мугавимәти* јарандығындан, ону, учуш сүр'әти јүксәк олан *моноплан* әвәз етмишдир. ССРИ-дә вә харичдә мүлки вә идман Б.-ларынын истеһсалы һәлә дә давам едир.

«БИР АДДЫМ ИРӘЛИ, ИКИ АДДЫМ КЕРИ» (Партијамызда бөһран)»—В. И. Ленинин меншевикләрин оппортунизминә гаршы мүбаризәјә вә ингилаби пролетар партијасынын тәшкилат принсипләринин ишләниб һазырланмасына һәср едилмиш әсәри (Әсәр. там күллијјаты, ч. 8, сәһ. 201—453). 1904 илин феврал—мај ајларында, РСДФП-нин 2-чи гурултајындан сонра меншевикләрин позучулуг фәалијјәтинә гаршы болшевикләрин апардығы кәскин мүбаризә шәраитиндә јазылмышдыр. Илк дәфә 1904 илин мајында Ченеврәдә рус дилиндә чап олунмушдур. Азәрб. дилинә илк дәфә 1934 илдә тәрчүмә едилмишдир. Әсәрдә РСДФП 2-чи гурултајынын чағырылмасы, кедиши вә јекунларына аид сәнәдләр дәрин тәһлил едилмишдир. Меншевикләр мүхалифәтчи вә тәфригәчи һәрәкәтләри илә пролетар интизамы вә мүтәшәккиллијини позараг, партијада дәрин бөһран јаратмышдылар. Онлар партијаны керијә, пәракәндәлик, кустарчылыг вә дәрнәкчилијә гајтармаға чалышырдылар. РСДФП 2-чи гурултајынын чағырылмасы, ваһид марксист партијанын јарадылмасы ирәлијә атылан бир аддым идисә, меншевикләрин гурултајдан сонракы позучулуг фәалијјәти партијанын инкишафында керијә атылан ики аддым олду. В. И. Ленин марксизм тарихиндә илк дәфә тәшкилат оппортунизминин әтрафлы тәнгидини вермиш, тәшкилатын әһәмијјәтини азалтмағын фәһлә һәрәкаты үчүн хүсусилә тәһлүкәли олдуғуну көстәрмишдир. В. И. Ленин сүбут етди ки, партија үчүн јалныз идеја вә тактика

бирлијинин олмасы кифајәт дејил, тәшкилат бирлији дә вачибдир; тәшкилат мәсәләсини дүзкүн һәлл етмәдән партијанын сијаси һәрәкәт хәттини һәјата кечирмәк олмаз. Әсәрдә партија һаггында марксист тә'лим инкишаф етдириләрәк, јени типли партијанын тәшкилат принсипләри ишләниб һазырланмышдыр. В. И. Ленин илк дәфә марксист партијанын ф ә һ л ә с и н ф и н и н г а б а г ч ы л, ш ү у р л у вә м ү т ә ш ә к к и л д ә с т ә с и олдуғу һаггында тә'лим јаратды. Әсәрдә ваһид низамнамәнин, интизамын вә али рәһбәр органын олмасыны нәзәрдә тутан мәркәзијјәт принсипи Коммунист партијасынын мүһүм тәшкилат принсипи һесаб едилир. Бу мәркәзијјәт демократик характер дашыјыр, азлығын чохлуға, ашағы тәшкилатларын јухары тәшкилатлара табе олмасыны нәзәрдә тутур.

Пролетариатын синфи тәшкилатынын ән јүксәк формасы олан марксист партија пролетариатын бүтүн галан тәшкилатларына рәһбәрлик етмәли, онларын сә'јини бирләшдирәрәк әсас мәгсәдә јөнәлтмәлидир. В. И. Ленин әсәрдә көстәрмишдир ки, марксист партија фәһлә синфинин милјонларла габагчыл дәстәси илә мөһкәм әлагә сахлајыр. Күтлә илә сых әлагә партијанын гүдрәт мәнбәјидир. Пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда јазылмыш бу әсәр хырда буржуа милләтчиләринин фәһлә синфини парчаламаг чәһдләрини ифша етди. В. И. Ленинин «Һакимијјәт уғрунда мүбаризәдә пролетариатын тәшкилатдан башга дикәр бир силаһы јохдур» (јенә орада, сәһ. 442) сөзләри әсәрин мәғзини тәшкил едир. Бу мүддәа марксист-ленинчи партијаларын тәмәл дашыдыр. Коммунист партијасы инди фәһлә синфинин партијасы олмагла бәрабәр, совет халгынын авангардына, сијаси рәһбәринә чеврилмишдир. Коммунизм гуручулуғу дөврүндә партијанын ролу даһа да артмышдыр.

Мүасир дөврдә әсәрин нәзәри мүддәаларындан вә партија гуручулуғуна даир принсипиал нәтичәләриндән гардаш коммунист вә фәһлә партијалары истифадә едир.

Әсәр ССРИ-дә 43 дилдә (ССРИ халгларынын дилләриндә вә харичи дилләрдә) 8876,6 мин тиражла 148 дәфә нәшр олунмушдур (1976).

Әд.: В. И. Ленинин тәрчүмеји-һалы, Б., 1975; С у с л о в М. А., РСДФП икинчи гурултајы вә онун үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти, Б., 1973; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; История Коммунистической Партии Советского Союза, т. 1, М., 1965, с. 497—507.

БИР МАЈ—зәһмәткешләрин бејнәлхалг бајрамы; дүнја фәһләләринин һәмрә'јлији вә бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләринин гүввәләринә мүбариз бахыш күнү. Һәр ил мајын 1-дә нүмајиш кечирмәк һаггында гәрар Икинчи Интернасионалын Парис конгресиндә (1889, ијул) Чикаго фәһләләринин хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә гәбул едилмишдир (1886 ил мајын 1-дә Чикаго фәһләләри 8 саатлыг иш күнү тәләби илә тә'тил вә нүмајиш кечирмиш, нүмајиш полислә ганлы тоггушмаја сәбәб олмушду). Б.м. күнү бејнәлхалг бајрам кими илк дәфә 1890 илдә Австрија-Мачарыстан, Белчика, Алманија, Данимарка, Франса, Италија, Испанија, АБШ вә бир сыра дикәр өлкәләрдә гејд едилмишдир. 8 саатлыг иш күнү Б.м. чыхышлары иштиракчыларынын әсас тәләби иди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын бејнәлхалг фәһлә һәрәкатына чох бөјүк ингилаби тә'сири нәтичәсиндә Б.м. чыхышлары бир чох өлкәдә ачыг ингилаби-антикапиталист истигамәт алды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән (1939—45) сонра дүнја сосиализм системинин јаранмасы, империализмин мүстәмләкә системинин дағылмасы, бүтүн дүнјада сосиализм вә демократија гүввәләринин мөһкәмләнмәси мүхтәлиф өлкәләрдә Б.м. шәнликләринин хүсусијјәтләрини мүәјјән етди. Сосиалист өлкәләриндә Б.м. зәһмәткешләри сосиализм вә коммунизм гуручулуғу уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәрлик шүарлары алтында кечир. Мүстәмләкә һөкмранлығындан азад олмуш, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә, һәмчинин сијаси истиглалијјәт уғрунда мүбаризә апаран өлкәләрдә Б.м. империализмә вә дахили иртичаја гаршы, мүстәмләкәчилик вә јени мүстәмләкәчилијин ләғви уғрунда мүбаризә күнү кими гејд едилир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә Б.м. күнүндә зәһмәткешләр һәјат вә әмәк шәраитинин јахшылашдырылмасына јөнәлдилән тәләбләр ирәли сүрүр, демократик вә ичтимаи дәјишикликләр вә сосиализм уғрунда чыхыш едирләр.

Б.м. бүтүн өлкәләрдә халгларын бејнәлмиләл гардашлығы, сүлһ уғрунда мүбаризә күнүдүр. Русија империјасында Б.м. илк дәфә 1890 илдә Варшаванын 10 мин фәһләсинин тә'тили илә гејд едилмишдир. Б.м. 1891 илдә Петербургда М. И. *Бруснев*ин с.-д. групу тәрәфиндән тәшкил олунмуш, илк сијаси нүмајиш кими 1900 илдә Кијевдә, Харковда вә с. кечирилмишдир. 1901 илдә «Искра»нын тәшәббүсү илә РСДФП-нин үмумпартија Б.м. интибаһнамәси нәшр олунду; Петербург, Тифлис, Гомел, Харков вә с. шәһәрләрдә фәһләләрин Б.м. чыхышлары илк дәфә олараг «Рәдд олсун мүтләгијјәт!», «Јашасын республика!» шүарлары алтында кечди вә орду илә тоггушмалара (бах *Обухов мүдафиәси*) сәбәб олду. 1905 илдә Б.м. Русијанын 177 шәһәр вә сәнаје мәнтәгәсиндә бајрам едилди; Б.м. нүмајишләриндә кәндлиләр, әскәр вә матрослар да иштирак етмәјә башладылар. 1912 илдә *Лена күлләбаранындан* сонра Б.м. күнләриндә 400 мин фәһлә тә'тил етди. 1917 ил Феврал ингилабынын гәләбәсиндән сонра Б.м. илк дәфә олараг азад гејд едилди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Совет өлкәсинин әмәкчиләри Б.м. күнүнү капиталист өлкәләри зәһмәткешләринин ингилаби мүбаризәси, милли азадлыг һәрәкаты илә һәмрә'јлик шүарлары алтында гејд едир, бүтүн гүввәләрини сүлһ вә коммунизм чәмијјәти гурмаг уғрунда мүбаризәјә һәср етмәк әзминдә олдугларыны нүмајиш етдирирләр. ССРИ-дә 1 вә 2 мај иш күнү дејил.

Азәрб.-да Б.м. илк дәфә Бакыда 1900 илдә Балаханы-Сабунчу р-нунда Степан Разин дағынын әтәјиндә сосиал-демократ дәрнәкләри нүмајәндәләринин јығынчағында кизли кечирилмишдир. 1901 илдә полис тә'гибләринә бахмајараг, Балаханы-Сабунчу фәһләләри Б.м.-ы әлләриндә гызыл бајраглар ингилаби маһнылар охумагла гејд етдиләр. 1902 ил Б.м. күнүндә Бакыда 5 минә гәдәр фәһлә «Рәдд олсун мүтләгијјәт!», «Јашасын азадлыг», «Сәккиз саатлыг иш күнү» шүарлары илә күчәләрә чыхды. 1903 илдә Бакыда кечирилән Б.м. нүмајишини «Искра» гәзети «көзләнилдијиндән чох јүксәк» бир тәдбир адландырды. Һәмин күн нүмајишчиләрлә полис арасында ганлы тоггушма олду. 1905 илдә Б.м. күнүнү Бакы пролетариаты илә јанашы Јелизаветпол (индики Кировабад) фәһләләри дә кениш гејд етдиләр. Сонралар Б.м. Азәрбајчанын дикәр гәзаларында да гејд едилмәјә башлады. Бакы фәһләләринин «Рәдд олсун инкилис ишғалчылары!», «Јашасын Азәрбајчанда Совет һакимијјәти!», «Јашасын Совет Русијасы!» шүарлары алтында кечән 1919 ил Б.м. нүмајишиндә 50 минә гәдәр нүмајишчи иштирак етди.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра өлкәмизиң һәр јериндә олдуғу кими республикамызда да Б.м. күнү үмумхалг бајрамы кими гејд едилир.

Әд.: П о ч е б у т Г. А., Первомай, Л., 1961.

БИР МАЈ—Азәрб.ССР Имишли р-нунда шәһәр типли гәс. (1960 илдән). Б.М. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 19 *км* ч.-г.-дә, Араз чајынын сол саһилиндә, Мил дүзүндәдир. Әһ. 2970 (1976). Дәмир-бетон вә чөрәк з-длары, СЕС, 2 гум-чынгыл карханасы, орта мәктәб, техники пешә мәктәби, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар. Јахынлығында *Бәһрамтәпә су говшағы* јарадылмышдыр.

БЙРА, Б ө ј ү к Б и р а — РСФСР Хабаровск өлкәсинин Јәһуди МВ- индә чај. Амурун сол голу. Уз. 424 *км*, һөвзәсинин саһ. 9580 *км*²-дир. Кичик Хинган вә Сутар силсиләләриндән башланан Кулдур вә Сутар чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Јағыш сулары илә гидаланыр. Биробичан ш. Б. саһилиндәдир.

БИРАТНА́ГАР — Непалын ч.-ш.-индә шәһәр. Шосе јолу Б.-ы Һиндистанла әлагәләндирир. Әһ. 44,9 мин (1971). Өлкәнин мүһүм сәнаје мәнтәгәси вә Һиндистанла тичарәт мәркәзидир. Чут, памбыг парча, шәкәр, чәлтиктәмизләмә, тахта-шалбан мүәссисәләри вар.

БИРГИЈМӘТЛИ ФУ́НКСИЈА — тә'јин областында ҷаргументин һәр гијмәтинә гаршы јалныз бир гијмәт алан функсија. Мәс., $f(x)=x^2$, $f(x)=\sin x$ биргијмәтли, $f(x)=\pm\sqrt{x}$ исә икигијмәтли функсијадыр.

БИРД (Beard) Чарлз Остин (27.11.1874, Најтстаун — 1.9.1948, Нју-Һејвен)—Америка тарихчиси, АБШ тарихшүнаслығында игтисади чәрәјанын баниләриндән бири. 1933 илдә Америка Тарих Чәмијјәтинин президенти олмушдур. Фәалијјәтинин башланғычында буржуа ислаһатларынын зәрурилији фикрини мүдафиә едирди; 30-чу илләрдә Ф. Рузвелтин «јени хәтт»инә тәрәфдар чыхды. Әсәрләриндә [«Бирләшмиш Штатлар конституСијасынын игтисади изаһына даир» (1913), «Чефферсон демократијасынын игтисади мәншәји» (1915), «Америка мәдәнијјәтинин јүксәлиши» (1927)] АБШ тарихиндә мүһүм проблемләрин игтисади тәһлилини вермәјә чалышмышдыр. Буржуа тарихчиләриндән илк

дәфә олараг Б. АБШ-да Вәтәндаш мүһарибәсини (1861—65) «икинчи Америка ингилабы» кими характеризә етмишдир. Лакин Б. синфи зиддијјәтләри өрт-басдыр етмәјә чалышмышдыр. Б.-ин игтисади көрүшләри АБШ тарихшүнаслығында марксизмә гаршы мүбаризәнин башлыҹа формаларындан бири олду. *Изолјасионизм* мөвгејиндән јазылмыш сон әсәрләриндә Б. Ф. Рузвелти тәнгид етмиш вә Совет Иттифагына гаршы чыхмышдыр. Лакин өмрүнүн ахырларында Б. АБШ-ын Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы тәҹавүзкар харичи сијасәтини писләмишдир. Өлүмүндән сонра онун еркән тарихи бахышлары иртиҹачы тарихчиләрин тәнгид һәдәфинә чеврилди.

Әд.: Дементьев И. П., Об исторических взглядах Чарлза Бирда, «Вопросы истории», 1957, № 6.

БИРДӘРӘҸӘЛИ МӘКТӘБ—бах *Ибтидаи мәктәб.*

БИРЕВЛИ БИТКИЛӘР — еркәк вә диши чинсијјәт органлары (чичәкли биткиләрдә—еркәкчикли вә дишичикли чичәкләр; архегонилиләрдә — архегони вә антеридиләр; ибтидаи биткиләрдә—оогони вә антеридиләр) ејни фәрд үзәриндә олан биткиләр. Мәс., палыд, фыстыг, гоз, шабалыд, фындыг, хијар, гарпыз, гарғыдалы вә с. Чинсијјәт органлары бир фәрд үзәриндә јерләшән чичәксиз биткиләр—бир чох јосун, мамыр нөвләри вә с. дә Б.б.-дир.

БИРӘБИТДӘН (Troglodytes troglodytes)—бирәбитдәнләр фәсиләсинин бир нөвү. Чәкиси 8 — 11 *г*, уз. 10 — 12 *см* олан хырда гушдур. Ләләкләри сых, ачыг боз олур. Авропа, Шимали Африка, Асија вә Шимали Америкада, ССРИ-нин гәрб сәрһәдләриндән Курил а-рына гәдәр (Гәрби вә Мәркәзи Сибир мүстәсна едилмәклә) јајылмышдыр. Шм.-да көчәри, ч.-да исә отураг гушдур. Азәрб.ССР-дә дағәтәји вә дағ јерләриндәки мешә вә бағларда суја јахын коллар арасында јува дүзәлдир, гырмызымтыл ләкәләри олан 6—7 ағ јумурта гојур. Гышда дүзәнләрә көчүр. Һәшәрат, киләмејвә вә хырда тохумла гидаланыр. К.т. зәрәрверичиләрини мәһв етдијинә көрә фајдалыдыр.

БИРӘБӨҸӘКЛӘР (Chrysomelidae)—јарпагјејән бөҹәкләр фәсиләси. 5000-ә јахын (ССРИ-дә тәгр. 400) нөвү вар. Бәдәнинин уз. 1,5—5 *мм*-дир. Чоху метал парылтылыдыр. Бирә кими сычрајыр (ады да бурадандыр). Әксәр нөвләри тахыла, картофа, бостан-тәрәвәз биткиләринә вә с. зәрәр верир. Азәрб.ССР-дә золаглы тахыл бирәси, гара хаччичәк бирә, чәнуб чуғундур бирәси, бөјүк тахыл бирәси вә с. нөвләри вар. Мүбаризә тәдбирләри: алаглар мәһв едилир, кимјәви маддәләр (метафос, һексахлоран, хлорофос вә с.) тәтбиг олунур.

БИРӘЛӘР (Aphaniptera) — паразит һәшәрат дәстәси. 1000-ә јахын нөвү мә'лумдур. 30 нөвү инсан, ев һејваны вә кәмиричиләрин паразитидир. ССРИ-дә 270, Азәрб.ССР-дә 58 нөвү гејд едилмишдир. Инсан бирәси (Pulex iritans), ит бирәси (Ctenocephalides canis), пишик бирәси (Ctenocephalides felis), чәнуб сичан бирәси (Xenopsylla cheopis) даһа чох јајылмышдыр. Б.-ин рәнки ачыг-сары вә ја түнд-гәһвәји олур. Ганады јохдур. Еркәји дишисиндән хырдадыр. Ит бирәси 300 күчә јахын, инсан бирәси 500 күндән чох (үмумијјәтлә Б. 965 күндәк) јашајыр. Инсан, ит вә пишик бирәси таун вә бир чох јолухучу хәстәлијин кечиричисидир. Мүбаризә тәдбирләри: биналар тәмиз сахланмалы, дөшәмә 2—5%-ли сабун-карбол мәһлулу илә јујулмалы вә с.

БИРӘОТУ (Pyréthrum) — *мүрәккәбчичәклиләр* фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Һүнд. 5—150 *см*-дир. Ләләквары, бә'зән там кәнарлы јарпаглары нөвбәли дүзүлүр. Хырда чичәкләри сәбәтчикдә тәк-тәк вә ја галханчыг (2—40, бә'зән 100) чичәк групунда топланмышдыр. Авропа (Ујгар Шималдан башга), Асија вә Шимали Африкада тәгр. 100 нөвү, ССРИ-дә 55 (чәнуб вә дағ р-нларында), о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 28 нөвү мә'лумдур. Бә'зи нөвләринин (чәһрајы вә ја Иран Б., гырмызы вә ја Гафгаз Б., Далмасија Б. вә с.) тәркибиндә һәшәратлары зәһәрләјән маддә (инсектисид) вар. Декоратив битки кими чәһрајы Б.-ндан истифадә едилир.

Әд.: Флора Азербайджана, т. 8, Б., 1961; Флора СССР, т. 26, М.—Л., 1961.

БИРЖА (алм. Börse, фр. bourse — пул кисәси, биржа сөзүндән, Брүгке ш.-ндә јашамыш, нәсли кербиндә үч пул кисәсинин тәсвири олан тачир ван дер Бурсе аиләсинин адындан) — күтләви әвәзедичи әмтәәләрин стандарт (мүәјјән едилмиш сорт), бә'зән исә нүмунә үзрә (тахыл, шәкәр, јун, памбыг, гәһвә, каучук, метал) сатылмасында мүнтәзәм фәалијјәт көстәрән топдансатыш базарын даһа чох инкишаф етмиш мүасир формасы; һәмчинин, әвәзедичи гијмәтли кағыз (сәһм, истиграз вәрәгәси) вә харичи валјута базары. Әмтәә, фонд вә валјута Б.-лары вар. Әмтәә вә вексел (валјута) Б.-лары (векселлә тичарәт) 15—16 әсрләрдә Италија ш.-ләриндә (Венесија, Кенуја, Флоренсија) вә Брүгке (Нидерланд) ш.-дә мејдана кәлмишдир.

Капиталист өлкәләриндә фонд Б.-сы мүһүм игтисади функсијалары јеринә јетирир. Б. васитәси илә сәнајенин капитал гојулушу үчүн вәсаит сәфәрбәр едилир вә капитал мәркәзләшир. Б.-да сәһмләр, сәһмдарлар ҹәмијјәтинин истиграз вәрәгәләри, һәмчинин дөвләт истиграз вәрәгәләри алыныб-сатылыр. Б.-да гијмәтли кағызларын мәзәннәси (гијмәт сәвијјәси) јараныр. Бу мәзәннә һәр һансы капиталист өлкәсинин игтисади вә сијаси һәјатында баш верән дәјишикликләрин һәссас барометридир. Мәзәннә бөһран вә әлверишсиз конјунктура илләриндә кәскин сурәтдә енир вә әксинә, истеһсалын ҹанланмасы вә јүксәлиши дөврләриндә галхыр. Ири фонд Б.-лары Нју-Јорк, Лондон, Парис, Франкфурт-Мајн, Базел вә б. јерләрдә фәалијјәт көстәрир. Инһисардан әввәлки капитализм шәраитиндә фонд Б.-ларында харичи валјута алыб-сатмаг үчүн валјута Б.-сы тәшкил едилирди. Империализм дөврүндә харичи валјута вә гызылла сөвдә демәк олар ки, бүтүнлүклә банк инһисарларынын әлинә кечмишдир.

Әмтәә Б.-сы топдансатыш базарыдыр. Бурада әвәзедичи хаммал вә әрзаг малларынын тичарәти нүмунә вә ја стандарт үзрә апарылыр. Әмтәә Б.-сында јалныз реал әмтәәләр јох, һәмчинин истеһсал олунача мәһсуллар (мәс., кәләчәк илин тахылы) да алыныб-сатылыр. АБШ-да Нју-Јорк вә Чикаго, Б. Британијада Лондон вә Ливерпул әмтәә Б.-лары дүнја тичарәт базары кими чыхыш едир. Дөвләт-инһисарчы капитализм шәраитиндә һөкумәтләр (хүсусән АБШ-да) Б. әмтәәләри (хүсусән стратежи хаммал) еһтијаты јаратмаг вә гијмәтләрә тә'сир көстәрмәк, мәс., инкишаф едән өлкәләрин истеһсал етдији хаммалын гијмәтини ашағы салмаг үчүн һәмин вәсаитдән истифадә едир.

Ингилабдан әввәлки Русијада илк әмтәә вә вексел Б.-сы 1703 илдә Петербургда ачылмышды. Б.-ларын әксәријјәти 19 әсрин 2-чи јарысында тәшкил олунмушду. 1914 илдә 115 Б. вар иди. Биринчи дүнја мүһарибәсинин әтәвәлләриндә Б.-лар рәсмән бағланмышды. Азәрб.-да Б. (әмтәә Б.-сы) 1887 илдә Бакыда ачылмыш, Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра ләғв едилмишдир. ССРИ-дә гијмәтли кағызларла сөвдәләр 1917 илин декабрында гадаған олунмуш, 1918 илин јанварында исә чар истиграз вәрәгәләри ләғв едилмишдир. 1921—30 илләрдә Б. чохукладлы игтисадијјат шәраитиндә базары тәнзимләшлирән дөвләт органы кими фәалијјәт көстәрмишдир. 1930 илдә өлкәнин игтисадијјатында чохукладлылығын ләғви вә планлы тәсәррүфатын күчләнмәси нәтиҹәсиндә Б.-лар зәрурилијини итирди вә бағланды.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 2—3, Б., 1956—60; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; Бортник М., Денежное обращение и кредит капиталистических стран, гл. 3, § 3, М., 1967.

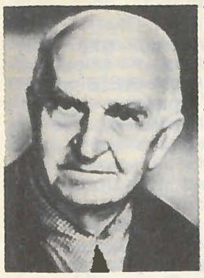
БИРЖА, Ленинградда — рус классисизминә аид ме'марлыг абидәси. 1805—10 илләрдә исвечрәли ме'мар Ж. Тома де Томон тәрәфиндән Нева чајы ајрычында, Васиљевски а.-нда

Ленинградда Биржа бинасы (һазырда Мәркәзи Һәрби-Дәниз музеји). 1805—10. Ме'мар Ж. Тома де Томон.

тикилмишдир. Дүзбучаглы планы олан Б. бинасы әзәмәтли сүтунларла әһатәләнмишдир. Ичәрисиндәки бөјүк зал јарымсилиндрик тағтаванла өртүлмүшдүр. Б. бинасы јарымдаирәви саһил мејданы вә ики *рострал сүтун* илә бирликдә шәһәрин мәркәзиндәки ме'марлыг ансамблларына дахилдир. Бурада әввәлләр Фонд биржасы јерләширди. 1940 илдән Мәркәзи Һәрби-Дәниз Музејинә чеврилмишдир.

БИРЗНИЕК-УПИТ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы — Бирзниекс) Ернест Теодорович [6.4.1871, Тукум гәзасынын Бисниекс маликанәси (инди Лат.ССР Тукум р-ну)—30.12.1960, Рига]—латыш совет јазычысы. Лат.ССР халг јазычысы (1947). «Упитин һекајәләри» (1900), «Боз дашын һекајәләри» (1914), «Сонбешијин күндәлији» трилокијасы (1922 — 24), «Нинанын нағыллары» (ч. 1—2, 1922—24), «Би-

зим достларымыз» (1925) вә с. әсәрләриндә јохсул латыш кәндлиләринин вә кәнд сәнәткарларынын ингилаби мүбаризәсини реалистҹәсинә тәсвир етмишдир. 1893—1921 илләрдә Гафгазда јашамыш, Ләнкәран гәзасынын Пришиб к.-ндә, Балаханы вә Зығда мүәллимлик етмиш, клуб вә китабханада ишләмиш, нефт мә'дәнләриндә чалышмышдыр. Бакыда ингилабчыларла јахынлыг етмиш, көркәмли ингилабчы С. Шаумјан, публисист вә әдәбијјатшүнас Һ. Минасазов вә б. илә достлашмышдыр. Б.-У. Гафгаз мөвзусунда 30 дан чох әсәр јазмыш, онлары «Гафгаз һекајәләри» (илк нәшри 1927) ады алтында чап етдирмишдир. «Тоггушма» (1903), «О күнләрдә» (1913), «Ҹәлаләддин вә гартал» (1921), «Күлләләнмиш бајраг» (1930; Азәрб. дилиндә 1971), «Ханларын дәфни», «С. К. Шаумјан» (1949) вә с. әсәрләриндә Гафгаз халгларынын һәјаты вә мүбаризәси гәләмә алынмышдыр. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: На глиняной горе, М., 1975; Дневник Малыша, Рига, 1976.

Әд.: Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, Б., 1968; Әфәндијев Ә., Достлуг көрпүсү саланлардан бири, «Азәрбајҹан», 1971, № 9; История латышской литературы, т. 2, Рига, 1971; Эфендиев Э., Бирзниек-Упит в Азербайджане, «Литературный Азербайджан», 1971, № 9.

БИРИЛЛИК БИТКИЛӘР — һәјатыны бир векетасија дөврүндә (адәтән 2—5 аја) баша вуран биткиләр. Б.б.-ин тохуму јазда вә ја јајда ҹүҹәрир, битки пајыза јахын тохум вериб, мәһв олур. Б.б.-ә кәтан, гарабашаг, јазлыг буғда, јулафча, әкин гәрәнфили вә с. дахилдир. Өз инкишафыны даһа тез (1—2,5 аја) баша вуран Б.б. ефемерләр (Еркән баһароту, Шәрг бозағы, Хырда гарајонҹа вә с.) адланыр. Әлверишсиз шәраитдә өз һәјатыны бир ил әрзиндә тамамлаја билмәјән бә'зи Б.б. чохилликләрә чеврилир (мәс., Арктикада вә һүндүр дағ шәраитиндә битән гырчыг биткиси).

БИРИНҸИ АҒАЛЫ — Азәрб. ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. Ағалы советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* шм.-ш.-дә, Һәкәри чајынын сол саһилиндә, дағәтәји дүзәнликдәдир. Әһ. 161 (1977); түтүнчүлүк, һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БИРИНҸИ АЛЕКСАНДР ТОРПАҒЫ — Антарктида ј-а-нын ч.-г. һиссәси. Материклә VI Җеорг шелф бузлағы васитәсилә бирләшир. Уз. шм.-дан ҹ.-а тәгр. 400 *км*, ш.-дән г.-ә тәгр. 200 *км*-дир. Бузлаг өртүјү чох јердә дағ силсиләләри вә *нунатакларла* парчаланмышдыр. Јүксәк зирвәси — Стивенсон д. (2987 *м*). 1821 илдә Ф. Ф. Беллинсһаузен вә М. П. Лазаревин експедисијасы тәрәфиндән кәшф едилмиш вә рус императорунун ады верилмишдир.

БИРИНҸИ АЛЫБӘЈЛИ — Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. Алыбәјли советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-ш.-дә, Һәкәри чајынын сағ саһилиндә, Бәркүшад силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 630 (1977); памбыгчылыг, әкинчилик, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

БИРИНҸИ АШЫГЛЫ — Азәрб. ССР Жданов р-нунун Әлинәзәрли советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 6 *км* шм.-ш.-дә, Јухары Гарабағ каналындан 4 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1578 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БИРИНҸИ БЕШИЛЛИК ПЛАН — бах *Халг тәсәррүфаты инкишафынын бешиллик планлары*, хүсуси чилд— *Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы*.

БИРИНҸИ ГАРАДӘМИРЧИ — Азәрб. ССР Бәрдә р-нунда кәнд. Гарадәмирчи советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Бәрдә д.ј. ст.-ндан 5 *км* ҹ.-ш.-дә, Јевлах—Ағдам шосе јолундан 2 *км*, Тәртәр чајындан 3 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1277 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг, барамачылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Мәишәт хидмәти комбинаты, орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

БИРИНҸИ ДҮНЈА МҮҺАРИБӘСИ (1914 — 18) — бөлүшдүрүлмүш дүнјаны јенидән бөлүшдүрмәк, мүстәмләкәләр вә нүфуз даирәси, хаммал мәнбәләри вә сатыш базарлары, дикәр халглары әсарәт алтына алмаг уғрунда капиталист дөвләтләринин ики коалисијасы арасында империалист мүһарибәси. Өз характеринә көрә бу мүһарибә (Белчика, Сербија вә Черногоријада милли-азадлыг мүһарибәси үнсүрләри истисна олмагла) һәр ики тәрәфдән әдаләтсиз вә ишғалчылыг мүһарибәси иди.

Б.д.м.-ни империализмин зиддијјәтләри доғурмушду. Бу мүһарибә капитализмин гејри-бәрабәр игтисади вә сијаси инкишафы, инһисарчыларын дүнјаны јенидән бөлүшдүрмәк үстүндә мүбаризәси вә ингилаби һәрәкаты боғмаг ҹәһдләри нәтиҹәсиндә мејдана кәлмишди. Алман империализми илә инкилис империализми арасындакы зиддијјәт мүһарибәнин әсас сәбәби иди. Елзас вә Лотарингија үстүндә Франса—Алманија зиддијјәтләри дәринләшмишди. Мүһарибәнин башланмасында Алманија илә Русија арасындакы зиддијјәтләр дә бөјүк рол ојнады. Империалистләрин ишғалчылыг нијјәтләриндә Гафгаз, хүсусилә Азәрбајҹан вә онун нефт сәрвәтләри мүһүм јер тутурду. Ахырынҹы он ил әрзиндә артмыш күҹлү ингилаби һәрәкаты империалистләрин боғмаг ҹәһдидә мүһарибә үчүн ҹидди бир сәбәб иди. Бүтүн бу вә дикәр зиддијјәтләрин кәскинләшмәси вә дәринләшмәси, империалистләри дүнјаны јенидән бөлүшдүрмәјә тәһрик етди вә бу бөлкү «...капитализм әсасында үмумдүнја мүһарибәсиндән башга бир васитә илә ола билмәзди» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 26, сәһ. 159).

Б.д.м.-нә һазырлыг һәрби-сијаси блокларын јаранмасында вә сүр'әтлә силаһланмада өз әксини тапды. Алманија һәлә 1879—1882 илләрдә Австрија-Маҹарыстан вә Италија илә иттифаг бағламышды ки, бу да Русија вә Франсаја гаршы чеврилмишди. Буна ҹаваб олараг һәмин ики дөвләт дә өз нөвбәсиндә иттифаг бағламышдылар. Алманијанын дүнја һөкмранлығына наил олаҹағындан горхан инкилис империалистләри Алманијаја гаршы биркә мүбаризә һаггында Франса илә сазиш бағладылар. Бу иттифаг «Антанта» адыны алды. Русија Антантаја гошулду. Мүһарибә заманы Италија да Антантанын тәрәфинә кечди. Беләликлә, Авропада гәти сурәтдә бир-биринә дүшмән ики ҹәбһә әмәлә кәлмиш олду. 1914 ил ијунун 15-дә (28-дә) серб милләтчиси тәрәфиндән Австрија-Маҹарыстан шаһзадәси Франс Фердинандын Сарајевода (Боснија) өлдүрүлмәси мүһарибәнин башланмасына бәһанә олду. Алманијанын тәзјиги илә Австрија-Маҹарыстан Сербијаја ултиматум верди вә әслиндә бу ултиматумун гәбул олунмасына бахмајараг, ијулун 15-дә (28-дә) Сербијаја мүһарибә е'лан етди. Сербијаја достлуг мүнасибәти бәсләјән Русијада сәфәрбәрлик е'лан олунду. Бу шәраитдә ијулун 19-да (1 август) Алманија, бир гәдәр сонра Австрија-Маҹарыстан Русијаја мүһарибә е'лан етдиләр. Ијулун 22-дә (4 август) Алманија Франса вә Белчикаја мүһарибә е'лан етдикдән сонра Б. Британија Алманијаја гаршы мүһарибәјә гошулду. Италија илк вахтлар битәрәф галды. Әввәлҹә мүһарибәдә 8 Авропа дөвләти иштирак едирди; сонра Алманија тәрәфдән 4 өлкә, Антанта тәрәфдән исә 35 өлкә (о ҹүмләдән Б. Британијанын 4 доминиону вә мүстәмләкәси олан Һиндистан) дә мүһарибәјә ҹәлб олунду. Һәрби әмәлијјатлар Авропа, Асија вә Африкада, бүтүн океанларда вә бир чох дәнизләрдә апарылырды. Гуруда һәрби әмәлијјатларын башлыҹа ҹәбһәләри Гәрби Авропада (Франса вә Шәрги Авропада (Русија) иди.

Икинҹи Интернасионал партијаларынын лидерләри өз империалист һөкумәтләринә көмәк етмәк мөвгејинә кечдиләр вә фәһлә синфинә ачыгҹа хәјанәт етдиләр. Икинҹи Интернасионал ајры-ајры сосиал-шовинист партијалара парчаланды. Сосиал-шовинизм Икинҹи Интернасионалын ифласына сәбәб олмуш биткин оппортунизм иди. Јалныз Ленин башда олмагла болшевикләр партијасы мүһарибә әлејһинә мүбаризәјә, империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәк уғрунда, өз һөкумәтинә, өз буржуазијасы вә мүлкәдарларына гаршы мүһарибәјә чевирмәк уғрунда мүбаризәјә чағырды. 4-ҹү Дөвләт думасында болшевик фраксијасы һәрби кредитләр әлејһинә сәс вердиләр. «Бејнәлмиләлчилик бајрағы бу партијанын әлиндән дүшмәди» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 326).

Мүһарибәјә башлајаркән бүтүн империалист дөвләтләри өзкә әразиләрини тутмаг мәгсәдилә һүҹум әмәлијјатлары кечирмәји планлашдырырдылар. Б.д.м.-ни илләр үзрә һәрби-сијаси кампанијалара бөлмәк принсипи гәбул едилмишдир.

1914 ил кампанијасы. Гәрби Авропада һәрби әмәлијјатлар алман гошунларынын Лүксембурга (2 август) вә бу гошунлары өз әразисиндән Франсаја бурахмаг истәмәјән Белчикаја (4 август) сохулмасы илә башланды. Алманија баш гәраркаһы ики ҹәбһәдә вурушмамаг мәгсәдилә Франса вә Русијаны нөвбә илә, һәм дә илдырым сүр'әтилә дармадағын етмәји бир вәзифә кими гар-

шыја гојмушду. Әввәлчә, 6—8 һәфтә әрзиндә Франсаны тәслим олмаға мәчбур етмәк, сонра бүтүн гүввәләри Русијаја гаршы јеритмәк вә Австрија-Мачарыстан ордусунун көмәјилә мүһарибәни гәләбә илә гуртармаг планлашдырылырды. Сәрһәд вурушмасында (21—25 август) франсыз гошунлары вә кичик инкилис експедисија ордусу мәғлубијјәтә уғрајараг, Парисә вә Марна чајына доғру кери чәкилдиләр. Лакин бу заман Ш.-дә рус ордулары (баш командан бөјүк кнјаз Николај Николајевич) Шәрги Пруссијаја сохулдулар; алман команданлығы Гәрб чәбһәсиндән Шәрг чәбһәсинә 2 бүтөв корпус вә 1 јарымкорпус көндәрмәјә мәчбур олду, бу Г.-дә һәлледичи вурушмалар әрәфәсиндә алман гошунларыны зәифләтди. Сентјабрын 5—12-дә Марна вурушмасында алман гошунлары нәинки инкилис-франсыз гошунларыны мүһасирәјә ала билмәдиләр, һәтта өзләри мүһасирә тәһлүкәси алтында кери чәкилдиләр. Алманијанын Франсаны илдырым сүр'әтилә дармадағын етмәк планы пуча чыхды. 1914 ил сентјабр—нојабр ајларында шиддәтли дөјүшләрдән сонра һәр ики тәрәф өз чәбһәләрини Па-де-Кале боғазына гәдәр узатды вә Исвечрә сәрһәдиндән Шимал дәнизинә гәдәр мәсафәдә мөвге мүдафиәсинә кечди.

Шәрги Авропа әмәлијјат мејданында русларын Шимал-Гәрб чәбһәси гошунлары бачарыгсыз рәһбәрлик үзүндән мәғлубијјәтә уғрады. Лакин русларын Чәнуб-Гәрб чәбһәси гошунлары әввәлчә Австрија-Мачарыстан ордуларынын һүчумуну дәф етдиләр, сонра исә онлары Галисија вурушмасында (август-сентјабр) дармадағын едәрәк Силезијаја сохулмаг тәһлүкәси јаратдылар. Алманија команданлығы Шәрг чәбһәсиндә гошунларыны күчләндирди вә рус ордуларына зәрбә ендирмәјә чәһд көстәрди. Лакин *Варшава-Ивангород әмәлијјатында (1914)* вә Лодз әмәлијјатында (нојабр) мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. Һәр ики тәрәф ағыр иткиләр верәрәк мүдафиәјә кечмәјә мәчбур олду.

Балканда Австрија-Мачарыстан гошунларынын Сербијаја һүчуму пуча чыхды. 1914 илин октјабрында Түркијә дә Алманија тәрәфиндә мүһарибәјә гошулду. 1914 илин декабрында түрк гошунлары Загафгазијаја (Тифлис истигамәтиндә) һүчуму давам етдирмәјә чәһд етсәләр дә, *Сарығамыш әмәлијјатында (1914—15)* русларын Гафгаз ордусу тәрәфиндән дармадағын едилдиләр. Алманијанын Африкадакы мүстәмләкәләриндә, Узаг Шәргдә вә Сакит океанда (1914 илин августунда Јапонија да Алманијаја гаршы мүһарибәјә гошулду) һәрби әмәлијјатлар кенишләнирди. 1914—17 илләрдә инкилис-франсыз гошунлары Алманијанын Африкадакы бүтүн мүстәмләкәләрини тутдулар; Алманија өзүнүн Узаг Шәргдәки әразиләрини һәлә 1914 илдә итирмишди. Алманија Б. Британијанын дәниз јолларында крејсер мүһарибәсини кенишләндирмәјә чәһд едирди, лакин 1914 илин сонунда Сакит, Атлантик вә Һинд океанларында онун крејсерләринин чоху батырылмышды.

1914 ил кампанијасы тәрәфләрдән һеч биринә гәләбә кәтирмәди. Онун башлыча нәтичәси белә олду: Алманија өз рәгибләрини дармадағын едә билмәди вә ики чәбһәдә сәрфәли олмајан мүһарибәни узатмаг зәрурәти гаршысында галды.

1915 ил кампанијасы. Мадди вәсаит јығымы вә еһтијат һазырлығы көрмәк мәгсәдилә Инкилтәрә—Франса команданлығы Гәрби Авропа әмәлијјат мејданында стратежи мүдафиәјә кечмәји гәрара алды. Мүһарибәнин әсас ағырлығы Русијанын үзәринә дүшүрдү; о, мүттәфигләрин тәләбинә көрә Алманијаја (Шәрги Пруссијада) вә Австрија-Мачарыстана (Карпатларда) гаршы вурушмалы иди. Алман команданлығы әсас мүбаризәни силаһ вә дөјүш сурсатынын чох зәиф олдуғу Русијаја гаршы јөнәлтмәји гәрара алды. 1915 илин мајында Алманија—Австрија ордулары рус чәбһәсини јардылар вә рус гошунларыны Галисијаны тәрк етмәјә мәчбур етдиләр (мај-ијун). 1915 илин октјабрынадәк рус ордулары ағыр иткиләр верәрәк Полша, Литва, Гәрби Белорусија вә Гәрби Украјнаны тәрк етдиләр вә Гәрби Двина чајы, Барановичи, Дубно, Прут чајы һүдудларына доғру кери чәкилдиләр. Лакин Алманија Русијаны мүһарибәдән чыхара билмәди. Августун 25-дә (сентјабрын 5-дә) император II Николај рус гошунларынын али баш команданы олду (баш гәраркаһ рәиси кен. Алексејев иди).

1915 илдә Гәрби Авропа әмәлијјат мејданында мүттәфигләрин апардығы аз әһәмијјәтли дөјүшләр Русијаја әсаслы көмәк көстәрмәди. Гәрб чәбһәсиндә алман команданлығы илк дәфә кимјәви силаһдан (хлор) истифадә етди (1915 ил, апрел). 1915 илдә Антанта Италијаны өз тәрәфинә чәкмәјә мүвәффәг олду; Италија мајын 23-дә Австрија-Мачарыстана мүһарибә е'лан етди, лакин италјан гошунларынын һүчум чәһдләри баш тутмады. 1915 ил сентјабрын 8-дә (21-дә) Алманија тәрәфдән Болгарыстан мүһарибәјә гошулду. Бундан сонра Алманија—Австрија вә болгар ордусунун үстүн гүввәләри Сербијаја һүчума кечдиләр. Серб гошунлары Албанијаја кери чәкилмәјә, сонра исә Италија әразисинә кечмәјә мәчбур олдулар. Мүттәфигләрин Салоникијә (Јунаныстан) десант чыхармаг јолу илә Сербијаја көмәк чәһди нәтичә вермәди.

1915 илин февралында мүттәфигләрин команданлығы рус гошунларынын Гафгазда мүвәффәгијјәтләри илә әлагәдар олараг десант васитәсилә Босфор вә Дарданели тутмаг истәди; бундан мәгсәд Русијаны һәмин боғазлара бурахмамаг иди. Лакин бир ил давам едән *Дарданел әмәлијјаты* нәтичә вермәди вә десант гошунлары 1915 илин сонунда Салоникијә апарылды. Гафгаз чәбһәсиндә рус гошунлары Ван вә Урмија көлү р-нуну түрк гошунларындан азад етдиләр, алман-түрк акентурасынын Ираны Русијаја гаршы сөвг етмәк чәһдләрини арадан галдырараг Иран әразисинә дахил олдулар. 1915 илдә Алманија ҺДД суалты гајыглар вә саламат галмыш крејсерләр васитәсилә Б. Британијанын тәчһизатыны позмаға чәһд едирди. Өз нөвбәсиндә инкилис донанмасы да Алманијанын сәрт блокадасыны давам етдирирди. 1915 ил кампанијасында тәрәфләрдән һеч бири јенә дә һәлледичи мүвәффәгијјәт газана билмәди, лакин онун нәтичәләри Антанта үчүн даһа әлверишли иди. Алманија ики чәбһәдә ағыр мүбаризәни давам етдирмәјә мәчбур олмушду; Б. Британија вә Франса исә хејли мадди вәсаит вә еһтијат јығмаға наил олмушдулар.

Зәһмәткеш күтләләр гәтијјәтлә империалист гырғынына гаршы чыхмаға башлајырдылар. Бүтүн мүһарибә едән өлкәләрдә, хүсусилә Русијада мүһарибә әлејһинә чыхышлар вә тә'тил һәрәкаты күчләнирди. Чәбһәләрдә әскәрләрин гардашлашмасы һаллары артырды. Күтләләрдә ингилаби шүурун ојанмасына В. И. Ленинин башчылыг етдији болшевикләр партијасынын тәблиғаты вә башга өлкәләрдә сосиал-демократ партијаларын сол груплары (мәс., Алманијада К. Либкнехт вә Р. Лүксембургун групу) мүһүм рол ојнады. Мүһарибә әлејһинә ингилаби гүввәләрин бирләшмәси јолунда Симмервалд конфрансынын (1915) мүһүм әһәмијјәти олду.

Бакы болшевикләринин тәшәббүсү илә 1915 ил октјабрын 4—5-дә Бакыда кечирилмиш Гафгаз болшевик тәшкилатынын мүшавирәси Б.д.м.-нин гарәтчи характерини ифша етди.

1916 ил кампанијасы. 1916 илин әввәлинәдәк Антантанын һәрби үстүнлүјү (алман блокунун 286 дивизијасына гаршы 365 дивизија) мүшаһидә едилирди. Антанта өлкәләри команданлығы әмәлијјат планларыны әлагәләндирмәјә илк дәфә чәһд көстәрди. Стратежи үстүнлүјү әлдә сахлајан алман команданлығы 1916 илдә әсас зәрбәни Франсаја ендирмәклә мүһарибәни удмағы гәрара алды. Австрија-Мачарыстан гошунлары Италијаја гаршы дөјүшмәли иди.

1916 илин февралында алман гошунлары *Верден* галасы р-нунда ири һүчум әмәлијјатына башладылар, лакин франсыз ордуларынын чәбһәсини јара билмәдиләр. 1916 илин мајында Австрија-Мачарыстан гошунлары Трентино р-нунда италјан гошунларыны мәғлубијјәтә уғратдылар; Италија көмәк үчүн мүттәфигләрә мүрачиәт етди. 1916 ил кампанијасында Чәнуб-Гәрб чәбһәсиндә рус гошунларынын (баш командан кен. Брусилов) һүчумунун мүһүм әһәмијјәти олду; бу һүчумла чәбһә јарылды вә Австрија-Мачарыстан ордулары дармадағын едилди. Австрија-Мачарыстан Италијада һүчуму дајандырды, Алманија исә өз мүттәфигини хилас етмәк үчүн Гәрб чәбһәсиндән хејли гүввә көндәрмәјә мәчбур олду; бу көмәк Верден әтрафында франсыз гошунларынын вәзијјәтини јүнкүлләшдирди. Рус гошунларынын мүвәффәгијјәтләри Румынијанын Антанта тәрәфиндә мүһарибәјә гошулмасыны сүр'әтләндирди. Лакин тезликлә Алманија—Австрија гошунлары тәләсик кери чәкилмәјә башлајан румын ордусуна күчлү зәрбәләр ендирдиләр. Јалныз Русијанын көмәји сајәсиндә Румынија там мәғлубијјәтдән јаха гуртарды. Јени јаранан рус-румын чәбһәсинә рус ордусунун 1/4 һиссәсинин чәлб олунмасы онун стратежи вәзијјәтини ағырлашдырды. Гафгаз чәбһәсиндә рус гошунлары *Әрзурум әмәлијјатыны (1915—16)* вә *Трабзон әмәлијјатыны (1916)* мүвәффәгијјәтлә кечирәрәк түрк гошунларыны Г.-ә доғру кери отуртду. Сомма чајында инкилис-франсыз гошунларынын башладығы кениш һүчум әмәлијјаты (ијул—нојабр) һәр ики тәрәфин бөјүк итки вердији узун сүрән дөјүшләрә чеврилсә дә әсаслы нәтичәләр вермәди. Алманијанын чәбһә мөвгеји јарылмады. Бу вурушмада инкилис ордусу илк дәфә танклардан истифадә етди.

Јутландијада инкилис вә алман донанмаларынын башлыча гүввәләри арасында мүһүм дәниз вурушмасы

(31 мај—1 ијун) баш верди. Бу вурушма инкилисләрин гәләбәсилә гуртарса да онлар бөјүк итки вермәли олдулар.

1916 ил кампанијасында тәрәфләр гаршыларына гојдуғу мәгсәдә наил ола билмәдиләр, лакин Антантанын үстүнлүјү ашкар иди. Күтләви инсан гырғыны вә зәһмәткешләрин вәзијјәтинин кәскин шәкилдә писләшмәси мүһарибә әлејһинә чыхышларын вә ингилаби һәрәкатын кетдикчә күчләнмәсинә сәбәб олду. Ингилаби гүввәләрин сых бирләшмәсиндә бејнәлмиләлчиләрин Кинтал конфрансы (апрел) бөјүк рол ојнады. Русијада ингилаби һәрәкат хүсусилә гүввәтли јүксәлиш дөврү кечирирди. Өлкәнин игтисадијјаты ағыр фәлакәт гаршысында иди. Мүһарибә мүтләгијјәтин чүрүклүјүнү зәһмәткеш күтләләрә әјани олараг ачыб көстәрди. 1916 илин пајызында өлкәдә билаваситә ингилаби шәраит јаранды, јухарыларын бөһраны кәскинләшди. Чаризмин мүһарибәни удмаг игтидарында олмамасы рус империалист буржуазијасынын наразылығына сәбәб олду вә о, сарај чеврилиши һазырламаға башлады.

1917 ил кампанијасы бүтүн өлкәләрдә ингилаби һәрәкатын хејли артмасы шәраитиндә кечирди. Мүһарибәнин сонракы кедишинә Русијадакы ингилаби һадисәләр чох бөјүк тә'сир көстәрди. 1917 илин Феврал буржуа-демократик ингилабы нәтичәсиндә мүтләгијјәт деврилди. Халг күтләләри чөрәк, сүлһ вә азадлыг тәләб едирдиләр, лакин һакимијјәт башына кәлән вә рус империалист буржуазијасынын мәнафејини ифадә едән Мүвәггәти һөкумәт мүһарибәни давам етдирди. Бу һөкумәтин Чәнуб-Гәрб чәбһәсиндә башладығы Ијун һүчуму там ифласа уғрады. 1917 ил октјабрын 25-дә (7 нојабр) Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы галиб кәлди; октјабрын 26-да Икинчи Советләр гурултајында сүлһ һаггында декрет гәбул едилди. Халгын ирадәсини јеринә јетирән Совет һөкумәти дөјүшән тәрәфләрә илһагсыз вә тәзминатсыз сүлһ тәклиф етди. Совет тәклифиндән Антантанын имтина етмәси илә әлагәдар Совет һөкумәти алман коалисијасы илә барышыг имзалады (1917, декабр).

1917 илин апрелиндә АБШ-ын Алманијаја гаршы мүһарибәјә кирмәси Алманија блоку рәгибләринин һәрби-игтисади потенсиалыны кәскин шәкилдә күчләндирди. Лакин мүттәфигләр чәбһәдә бир сыра бөјүк мүвәффәгијјәтсизлијә уғрадылар. Франса гошунларынын баш командany кен. Р. Нивелин 1917 илин апрелиндә Гәрб чәбһәсиндә тәшкил етдији һүчум бөјүк тәләфатла гуртарараг пуча чыхды. «Нивел гырғыны» франсыз ордусу сыраларында һәјәчан доғурду. 1917 илин октјабрында Капоретто јахынлығында италјан гошунлары дармадағын едилди вә јарылан чәбһәни јалныз инкилис-франсыз дивизијаларынын көмәјилә бәрпа етмәк мүмкүн олду. 1917 илин февралында Алманија «гејри-мәһдуд суалты мүһарибә» е'лан етди, мүттәфигләрин вә битәрәф дөвләтләрин тичарәт донанмасыны ағыр иткиләрә мә'руз гојду.

1917 ил кампанијасында тәрәфләрин стратежи планлары һәјата кечмәди. Антанта Австрија-Алманија блокуну дармадағын едә билмәди; Алманија исә гејри-мәһдуд суалты мүһарибәдә гәләбә газанмады.

1918 ил кампанијасы. 1918 илин әввәлинәдәк һәрби-сијаси шәраит кәскин шәкилдә дәјишди. Совет Русијасы мүһарибәдән чыхмыш, мүһарибә едән өлкәләрдә ингилаби бөһран јетишмишди. Бу һәр ики тәрәфи мүһарибәни тезликлә гуртармаға тәһрик едирди; бу вахт Антантанын вә Алманија блокунун гүввәләри тәхминән бәрабәр иди, лакин тезликлә АБШ-ын ири гошун бирләшмәләринин Авропаја кәлмәси көзләнилирди. Буна көрә дә Алманија Антанта үзәриндә сүр'әтли гәләбә чалмағы вәзифә кими гаршысына гојмушду. Совет Русијасы илә *Брест сүлһүнү (1918)* имзалајан, сонра исә Румынија илә сүлһ бағлајан Алманија Гәрб чәбһәсинә бөјүк гүввә јеритди. Ејни заманда Австрија-Алманија гошунлары Брест сүлһү шәртләрини позараг Украјна, Белорусија вә Прибалтиканын әразиләрини ишғал етдиләр. 1918 ил март—ијул ајларында алман гошунлары инкилис-франсыз гошунларынын мүгавимәтини гырмаға чан атараг Гәрб чәбһәсиндә 4 ири һүчум әмәлијјаты кечирдиләр. Онлар бә'зи мүвәффәгијјәтләр газанса да, рәгиби дармадағын едә билмәдиләр. Алманијанын гүввәләри исә тамамилә түкәнмишди. Ијул-августда мүттәфигләр алман гошунларыны мәғлубијјәтә уғрадараг онлары әввәлки мөвгеләринә отуртдулар. Сентјабрда мүттәфиг гошунлары бүтүн чәбһәләрдә үмуми һүчума башладылар, һәмин ајда Болгарыстан, октјабрда исә Түркијә мүһарибәдән чыхарылды. Нојабрын әввәлиндә мәғлуб едилән Австрија-Мачарыстан бир сыра ајры-ајры дөвләтләрә парчаланды. Алманијанын вәзијјәти үмидсиз иди вә өлкәдә фәһлә, әскәр вә матросларын үсјаны башланды. Нојабрын 9-да монархија деврилди, нојабрын 11-дә исә Алманија Антанта илә Компјен барышығыны имзалады [бах *Компјен барышыглары (1918, 1940)*].

Б.д.м. Алманија вә онун мүттәфигләринин там мәғлубијјәти илә гуртарды. Парис сүлһ конфрансында (1919—20) бир нечә мүгавилә имзаланды: Алманија илә *Версал сүлһ мүгавиләси (1919)*, Австрија илә *Сен-Жермен сүлһ мүгавиләси (1919)*, Болгарыстан илә Нөји (1919, 27 нојабр), Мачарыстан илә Трианон (1920, 4 ијун) вә Түркијә илә Севр (1920, 10 август) сүлһ мүгавиләләри. Алманија вә онун мүттәфигләри хејли әрази итирдиләр, бөјүк өдәнч вермәјә вә өз силаһлы гүввәләрини кәскин шәкилдә азалтмаға мәчбур олдулар. Мүһарибәдән сонракы вәзијјәтин низама салынмасы *Вашингтон конфрансында (1921—22)* баша чатдырылды. Империалистләрин јаратдығы *Версал-Вашингтон системи* империалист дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләри нәинки арадан галдырмады, әксинә даһа да күчләндирди, Икинчи дүнја мүһарибәси үчүн илкин шәртләр һазырлады.

Өз мигјасына көрә Б.д.м. бәшәријјәтин она гәдәрки тарихи әрзиндә ән ағыр мүһарибә иди. Бу мүһарибә 4 ил 3 ај 10 күн давам етмиш вә 1,5 млрд.-дан чох әһали јашајан өлкәләри өз орбитинә чәкмишди. Силаһлы гүввәләрә 70 млн. нәфәр сәфәрбәрлијә алынмышды; әсас иштиракчы өлкәләрдә әһалинин әмәк габилијјәтли киши һиссәсинин 50—60%-и сәфәрбәр едилмишди. Мүһарибә бүтүн мадди еһтијатларын сәфәрбәрлијә алынмасыны тәләб етди, игтисадијјатын һәлледичи ролуну ачыб көстәрди. Б.д.м. дөврүндә 10 млн.-ларла түфәнк, 150 миндән артыг топ, 9200 танк, тәгр. 182 мин тәјјарә вә с. истеһсал едилмишди. Арха чәбһәдә фәһләләрин 50-дән 70%-ә гәдәри мүһарибәнин еһтијачларыны өдәмәк үчүн чалышырды.

Мүһарибәјә бөјүк малијјә васитләри сәрф едилди. Тәхмини һесаблamalара көрә Б.д.м. гызылла 360 млрд. доллара баша кәлмишди. Малијјә јүкүнүн бүтүн ағырлығы зәһмәткеш күтләләрин үзәринә дүшүрдү. Мүһарибә игтисадијјатын позулмасына вә инфлјасијаја сәбәб олду, чәмијјәтин истеһсал гүввәләрини дағытды, халгларын игтисади һәјатына мәнфи тә'сир көстәрди.

Б.д.м. бәшәријјәтә көрүнмәз мәһрумијјәт вә изтираблар, үмуми ачлыг вә сәфаләт кәтирмиш, ону «... у ч у р у м к ә н а р ы н а кәтириб чыхартмышдыр, бүтүн мәдәнијјәти мәһв олмаг, јенә дә сајсыз-һесабсыз милјонларла инсаны вәһшиләшмәк вә мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысына гојмушдур» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 24, сәһ. 71).

Чәбһәдә 9,5 млн. адам һәлак олду, 20 млн. адам јараланды (о чүмләдән 3,5 млн. нәфәр шикәст олду). Бу мүһарибә, кәлирләри бир нечә дәфә артан капиталистләр үчүн сәрфәли олду.

Б.д.м.-ндә силаһлы мүбаризәнин јени васитәләринин—танклар, авиасија, кимјәви силаһ, зенит артиллеријасынын тәтбиг олунмасы, һәрби кәмиләрин тәкмилләшдирилмәси һәрб сәнәтинин сонракы инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди.

Б.д.м. синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсинә сәбәб олду, дүнјанын үмуми ингилаби јениләшмәси дөврүнү—капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнү ачан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы үчүн објектив илкин шәраити гүввәтләндирди. В. И. Ленин јазырды ки, мүһарибә ингилабын гүдрәтли «режиссору» олду. Ингилаби чыхышлар далғасы бүтүн өлкәләрә јајылды, дүнја капитализм системинин дајагларыны сарсытды. Мүстәмләкәләрдә вә асылы өлкәләрдә милли-азадлыг һәрәкаты гүввәтләнди. Башлыча сијаси нәтичә ондан ибарәт иди ки, «Биринчи дүнја мүһарибәси вә Октјабр ингилабы капитализмин үмуми бөһранынын башланғычыны гојду» (Сов.ИКП Програмы, Б., 1973, сәһ. 22).

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри, (бах Мә'лумат чилди, һ.1, сәһ. 178—187); Сов.ИКП тарихи Б., 1972; Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Ш и х л и н с к и Ә., Хатирәләрим, Б., 1944; Ә л и ј е в Һ. З., Түркијә биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә, Б., 1965; К о р с у н Н. Г., Первая мировая война на Кавказском фронте, М., 1946; Всемирная история, т. 7—8, М., 1960—61; История дипломатии, 2 изд., т. 2—3, М., 1963—65; Флот в первой мировой войне, т. 1—2, М., 1964; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 6—7, М., 1967—68; Б а с и л а я Ш., Закавказье в годы первой мировой войны, Сухуми, 1968; А р у т ю н я н А. О., Кавказский фронт 1914—17, Ереван, 1971; С и д о р о в А. Л., Экономическое положение России в годы первой мировой войны, М., 1973; Первая мировая война 1914—18 гг., т. 1—2, М., 1975; Р о с т у н о в И. И., Русский фронт первой мировой войны 1914—1918, М., 1976.

БИРИНЧИ ӘРӘБЧӘБИРЛИ—Азәрб. ССР Көјчај р-нунун Шәһадәт совет-

лијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 2 *км* г.-дә, Бакы—Газах шосе јолу кәнарында, Боздағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1879 (1976); памбыгчылыг, һејвандарлыг, бағчылыг, тахылчылыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

БИРИНЧИ ИМПЕ́РИЈА— Франсада *Консуллуг* дөврүнү әвәз едән император I Наполеонун һөкмранлығы дөврү (1804—14 вә 1815, 20 март—22 ијун). Б.и.-нын сүгутундан сонра *Бурбонларын* монархијасы бәрпа едилди.

БИРИНЧИ ИНТЕРНАСИОНА́Л, Ф ә һ л ә л ә р и н Б е ј н ә л х а л г Б и р л и ј и—пролетариатын илк күтләви бејнәлхалг тәшкилаты. Баниләри вә рәһбәрләри К. Маркс вә Ф. Енкелс идиләр.

Әсасы 1864 ил сентјабрын 28-дә инкилис вә франсыз фәһләләри тәрәфиндән Лондонда чағырылмыш бејнәлхалг јығынчагда гојулмушдур; јығынчагда Полша, Италија, Ирландија вә Алманијадан да фәһлә нүмајәндәләри иштирак едирди.

Б. И. елми коммунизм баниләринин пролетар партијасы јаратмаг уғрунда мүбаризәсиндә мүһүм бир мәрһәлә олду; Б. И. көстәрди ки, Гәрби Авропа өлкәләринин фәһлә синфи артыг мүстәгил сијаси һәрәкат јолуна гәдәм гојур. Б. И.-ын Баш Шурасына вә Даими Комитәсинә дахил олан Маркс шуранын ән шүурлу үзвләрини өз әтрафында сых бирләшдирди. Фәһләләрин Бејнәлхалг Бирлијинин К. Маркс тәрәфиндән јенидән ишләниб һазырланмыш тә'сис Манифести вә үмуми Низамнамәси 1864 ил нојабрын 1-дә Баш Шура тәрәфиндән тәсдиг едилди. Пролетар һәрәкатынын мәгсәдләрини (капитализмин деврилмәси, фәһлә синфи һакимијјәтинин јарадылмасы вә с.) ифадә едән бу мүһүм програм сәнәдләринин гәбулу Интернасионалда елми коммунизм идејаларынын илк гәләбәси олду вә Б. И.-ын сонракы инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирди. Баш Шуранын вә бүтөвлүкдә Б.И.-ын фәалијјәтини истигамәтләндирән К. Маркс, һәм дә Алманија вә бир сыра башга өлкәләр үчүн катиб-мүхбир сифәтилә Б.И.-да тәмсил олунмушду (1870 илдә Ченеврәдә јарадылмыш Б.И.-ын рус бөлмәси дә Марксы Баш Шураја өз нүмајәндәси сечмишди). 1870 илин сентјабрында Манчестердән Лондона көчән Ф. Енкелс дә Баш Шураја дахил олду. Маркс вә Енкелс мүнтәзәм олараг фәһлә һәрәкатындакы реформист вә сектантчы үнсүрләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарырдылар. Франсыз фәһләләринин тәдричән сағ *прудонизмдән* узаглашмасы, лассалчыларын мәғлубијјәти вә Алманијада с.-д. фәһлә партијасынын (*ејзенахчылар*) јарадылмасы, Б.И.-ын Лондон конфрансында (1871) вә 5-чи сонунчу конгресиндә (Һаага, 1872) М. А. Бакунин *анархизминин* идеја вә тәшкилатча дармадағын едилмәси марксизмин фәһлә һәрәкатында бөјүк гәләбәси олду [Б.И.-ын рус бөлмәси дә (П. И. Утин, Г. А. Лопатин, Ј. Л. Дмитријева-Томановскаја, П. Л. Лавров) бу дөврдә Фәһләләрин Бејнәлхалг Бирлијинин ингилабчы марксист чинаһыны гызғын мүдафиә едәрәк Бакунинә гаршы мүбаризә апарырды]. Сијаси иртича вә полис террору шәраитиндә кечирилмиш Лондон конфрансы вә Һаага конгреси һәр өлкәдә пролетариатын мүстәгил сијаси партијасы јарадылмасынын зәрурилији һаггында да чох мүһүм гәрарлар гәбул етди. А. Бебел, В. Либкнехт (Алманија), И. Ф. Беккер (Исвечрә), Ф. А. Зорке (АБШ), Х. Меса, П. Иглесиа (Испанија), Баш Шуранын үзвләри алман Ф. Лесснер вә И. Г. Еккариус, франсыз Е. Дүпон, О. Серраје, П. Лафарг, исвечрәли Г. Јунг, инкилис Р. Шо, ирландијалы Ч. П. Мак-Доннел, мачар Л. Франкел, полјак В. Врублевски вә б. Б.И.-ын фәалијјәти әрзиндә К. Маркс вә Ф. Енкелсин дајағы олдулар.

Б.И.-ын мүхтәлиф милләтләрдән олан үзвләри *Парис Коммунасында (1871)* фәал иштирак етдиләр. Фәһләләрин Бејнәлхалг Бирлији сыраларында пролетар бејнәлмиләлчилији мәктәби кечән бејнәлхалг фәһлә синфи тарихи сынаглара мәтанәтлә синә кәрди. К. Маркс Баш Шуранын тапшырығы илә јаздығы «Франсада вәтәндаш мүһарибәси» адлы мүрачиәтнамәсиндә тарихдә илк пролетар диктатурасы һөкумәти олан коммунанын үмумдүнја тарихи әһәмијјәтини гејд етди.

1872 илдән сонра иртичанын күчләнмәси илә әлагәдар Авропада Б.И.-ын фәалијјәти дајандырылды. 1873 илдә онун Баш Шурасы К. Маркс вә Ф. Енкелсин тә'киди илә Нју-Јорка көчүрүлдү. Б.И. рәсми олараг Филаделфија конфрансынын (1876) гәрары илә бурахылды. В. И. Ленин јазырды: «I Интернасионал өз тарихи ролуну баша чатдыраraг өз јерини, дүнјанын бүтүн өлкәләриндә фәһлә һәрәкатынын өлчүлмәз дәрәчәдә даһа чох артмасы дөврүнә, бу һәрәкатын мәһз е н и н ә артмасы дөврүнә, ајры-ајры милли дөвләтләрдә к ү т л ә в и социалист фәһлә партијаларынын јаранмасы дөврүнә верди» (Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 38). 20 әсрдә марксизм-ленинизм бајрағы алтында јаранмыш коммунист партијаларынын сәләфи олан Б.И.-ын бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты гаршысында хидмәти олдугча бөјүкдүр. О, «...үмумдүнја социалист республикасы бинасынын тәмәлини гојмушдур ки, инди һәмин бинаны тикмәк сәадәти бизә нәсиб олмушдур» (јенә орада, ч. 29, сәһ. 240).

Әд.: М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Соч., 2 изд., т. 16, 17, 18, 31, 32, 33; Л е н и н В. И., Карл Маркс. Әсәрләри, ч. 21; И в а н о в Н. Н., I Интернасионал. К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин јарадылмасы күнүнүн 100 иллији мүнасибәти илә, Б., 1964; Протоколы Генерального Совета Первого Интернационала, [т. 1—5], М., 1961—65; К о з ь м и н Б. П., Русская секция Первого Интернационала, М., 1957; Из истории марксизма и международного рабочего движения. К 100-летию со дня основания I Интернационала, М., 1964; Маркс и некоторые вопросы международного рабочего движения XIX века (Статьи и документы), М., 1970; К о л п и н с к и й Н. Ю., Деятельность Ф. Энгельса в годы I Интернационала, М., 1971; I Интернационал и Парижская Коммуна. Указатель литературы, вышедший в СССР. 1917—1970, М., 1971; Первый Интернационал и Парижская Коммуна. Документы и материалы, М., 1972; Международное рабочее движение, в. 7 т.-х, т. 1, М., 1976, с. 523—604.

БИРИНЧИ ЈЕДДИОЈМАГ — Азәрб. ССР Масаллы р-нунун Једдиојмаг советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ш.-дә, Бакы—Астара д.ј. кәнарында, Виләш чајынын саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 1172 (1976); тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб вар.

БИРИНЧИ НҮКӘДИ— Азәрб. ССР Губа р-нунда кәнд. Б.Н. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-ш.-дә, Губа—Гонагкәнд шосе јолу кәнарында, Гарачајын сол саһилиндә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 5727 (1976); бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Пүре з-ду, мејвә гәбулу мәнтәгәси, 1 орта, 2 сәккизиллик вә 1 кәндли кәнчләр мәктәби, клуб, китабхана, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, мәсчид вә минарә (17—19 әсрләр), гәбиристан (17—18 әсрләр) вар.

БИРИНЧИ НҮМУНӘВИ МӘТБӘӘ, А. А. Ж д а н о в ад. б и р и н ч и н ү м у н ә в и м ә т б ә ә —ССРИ-нин ән ири полиграфик мүәссисәләриндән бири; Москвададыр. Әсасы рус нашири И. Д. Сытин тәрәфиндән гојулмушдур (1876). 1919 илдә миллиләшдирилмиш Б.н.м. 1948 илдән А. А. Ждановун адыны дашыјыр. Б.н.м. *һүндүр чап* вә *офсет чапы* илә чохтиражлы китаб нәшри саһәсиндә ихтисаслашдырылмышдыр. «Дүнја әдәбијјаты китабханасы» (200 чилддә), «Совет Иттифагы» (22 чилддә), «Ушаг енсиклопедијасы» (10 чилддә) вә б. китаблар, республикамызын бә'зи нәшријјатлары, һәмчинин АСЕ чилдләри үчүн јапышдырма шәкилләр вә рәнкли оттискләр чап едир. Б.н.м. бир сыра үмумиттифаг вә бејнәлхалг китаб сәркиләринин медалларына лајиг көрүлмүшдүр. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир

БИРИНЧИ ПЈОТР АДАСЫ—Беллинсһаузен дәнизиндә, Антарктида јахынлығында ада. Саһ. тәгр. 250 $км^2$, һүнд. 1200 *м*-ә гәдәр олан вулкан массивидир. Сәтһи бузларла өртүлүдүр. 1821 илдә Ф. Ф. Беллинсһаузен вә М. П. Лазаревин експедисијасы кәшф етмишдир.

БИРИНЧИ ПЈОТР СИЛСИЛӘСИ— Гәрби Памирдә дағ силсиләси. Сурхоб вә Обихингоу чајлары (Амударја һөвзәси) арасындадыр. Уз. 200 *км*. Һүнд. 6785 *м*-ә гәдәрдир (Москва пики). Әсасән, чөкмә сүхурлардан (гумдашы, конгломерат вә с.) ибарәтдир. Ш. һиссәсиндә чохлу бузлаг (Сагран, Гандо вә с.), г. һиссәсинин алчаг јамачларында гоз вә ағчагајын мешәләри, јүксәк дағлыг һиссәләрдә ардыч коллуглары вар.

БИРИНЧИ РҮБ—*Ајын сәфһәләриндән* бири; ај тәзәләнәндән тәгр. бир һәфтә сонра јарымдаирә шәклиндә көрүнүр. Бу заман Јердән бахдыгда Күнәшә вә Аја доғру истигамәтләр арасындакы бучаг тәгр. 90° олур.

БИРИНЧИ СЕ́РБИЈА ҮСЈАНЫ (1804—13) — бах *Сербија үсјанлары (1804—13, 1815)*.

БИРИНЧИ СИГНАЛ СИСТЕМИ — һејван вә инсанда конкрет гычыгларын (ишыг, сәс, темп-р, ағры вә с.) ресепторлара билаваситә тә'сири илә шәртсиз рефлексләр үзәриндә јаранан шәрти рефлекс әлагәләри системи. Һ е ј в а н д а керчәклик билаваситә көрмә, ешитмә вә с. ресепторлар тәрәфиндән гәбул олунуб бејин габығына верилән гычыглар вә онларын бејин јарымкүрәләриндәки изләри илә анализ едилир. Керчәклијин бу конкрет сигналларынын бејин габығында даим

анализ вә синтез олунмасы организмин харичи мүһитдә оријентасијасыны вә онун һәмишә дәјишмәкдә олан јашајыш шәраитинә дәгиглик вә инчәликлә ујғунлашмасына имкан верир. Б.с.с. керчәклијин дујғу вә гаврајыш шәклиндә билаваситә ин'икасынын әсасыны тәшкил едир. **Инсанда** исә әмәк вә ичтимаи һәјатла әлагәдар олараг, Б.с.с. үзәриндә инсана хас олан јени ин'икас формасы, јә'ни нитг (сөз) сигналларынын гавранма системи — *икинчи сигнал системи* әмәлә кәлмишдир. «Б.с.с.» терминини И. П. Павлов 1932 илдә физиолоқија елминә дахил етмиш вә ону инсанлара хас олан икинчи сигнал системиндән фәргләндирмәк үчүн ишләтмишдир. Инсанда һәр ики сигнал системи, кејфијјәтчә мүхтәлиф слса да биркә вә әлагәдар ишләјир (бах *Али синир фәалијјәти*).

Әд.: Павлов И. П., Полное собр. соч., 2 изд., т. 3, кн. 2, М.—Л., 1951; Орбели Л. А., Избр. труды, т. 3, М.—Л., 1964.

БИРИНЧИ УДУЛЛУ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда кәнд. Удуллу советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 52 *км* ч.-ш.-дә, Пирсаат чајынын сол саһилиндә, Ләнкәбиз силсиләсинин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 1072 (1976); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

БИРИНЧИ ШАҺСЕВӘН—Азәрб. ССР Жданов р-нунда кәнд. Шаһсевән советлијинин мәркәзи. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. (Дашбурун). Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-да, Араз чајындан 3 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 5757 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Даш-чынгыл кархАнасы, памбыг тәдарүкү вә тахыл гәбулу мәнтәгәси, 2 орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, 3 клуб, 3 китабхана, хәстәхана, 2 тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Кәнддә Совет Иттифагы Гәһрәманы Кәрај *Әсәдовун* ев-музеји вар.

БИРИНЧИ ШЫХЛЫ — Азәрб. ССР Газах р-нунда кәнд. Б.Ш. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Газах—Тбилиси шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сағ саһилиндә, Кәнчә—Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2209 (1977); үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вә 19 әсрә аид ме'марлыг абидәси (гәбиристанда түрбә) вар. Б.Ш.-да М. В. *Видадијә* гәбирүстү абидә гојулмушдур.

БИРЈУЗОВ Серкеј Семјонович (21. 8. 1904, Рјазан губ.-нын Скопин ш.—19.10.1964) — Совет Иттифагы Маршалы (1955), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1958), Југославија Халг Гәһрәманы (1964). 1926 илдән Сов.ИКП үзвү. 1922 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1937 илдә М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Чәнуб, 4-чү вә 3-чү Украјна чәбһәләринин гәраркаһ рәиси (1943—44), Југославијанын азад едилмәсиндә иштирак етмиш 37-чи ордунун командАны олмушдур. Мүһарибәдән сонра Болгарыстанда Мүттәфигләрин Нәзарәт Комиссијасы сәдринин муавини иди. 1947 илдән Приморје һәрби даирәси гошунларынын команданы, 1955 илдән ССРИ МүдафиәНазиринин муавини, Һава Һүчумундан Мүдафиә Гошунларынын баш команданы, 1962 илдән Стратежи Ракет гошунларынын баш команданы, 1963 илдән Баш Гәраркаһ рәиси олмушдур. Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд (1956—61), 1961 илдә Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (2, 4—6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. Белград јахынлығында (Авала д.) тәјјарә гәзасы заманы һәлак олмушдур. 5 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Суворов ордени, 1-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 1-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени, 6 харичи орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Советский солдат на Балканах, М., 1963; Суровые годы 1941—1945, М., 1966.

Әд.: Чернышев М. Т., Чермащенцев К. Я., Жизнь—Родине, М., 1974.

БИРЈУСА́, Она, Бөјүк Бирјуса—РСФСР Иркутск вил. вә Красноjарск өлкәсиндә чај. Чуна чајы илә бирләшәрәк Тасејева чајыны (Анганын сол голу) әмәлә кәтирир. Уз. 1012 *км*, һөвзәсинин саһ. 55 800 *км*²-дир. Шәрги Сајан д-рындан башланыр. Орта вә ашағы ахыны Орта Сибир јајласындан кечир. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Әсас голлары: Тагул, Туманшет, Кичик Бирјуса вә с. Һөвзәсиндә тәгр. 300 көл (үмуми саһ. 14,3 *км*²) вар. Октјабр — нојабр ајларындан апрелин сону — мајын әввәлинәдәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Бирјусинск ш. Б. саһилиндәдир.

БИРКӨЗ (Ligustrum)—зејтункимиләр фәсиләсиндән јарпағы төкүлән вә јахуд һәмишәјашыл кол (надир һалларда кичик ағач) чинси. Јарпаглары садәдир, гаршылыглы јерләшир; чичәкләри икичинсијјәтли, хырда, ағымтыл, хош ијлидир. Әтирли чичәјиндә ефир јағы, габыг вә јарпағында ашы маддәси вар. Чәјирдәк мејвәсиндән бә'зән парчаларын рәнкләнмәсиндә ишләдилән гара, јашыл вә б. рәнкләрә чаларлы бојалар алыныр. Чәнуби вә Гәрби Авропа, Кичик Асија вә Шимали Африкада тәгр. 40 нөвү, ССРИ-дә (Авропа һиссәсинин ч.г.-индә Крымда вә Гафгазда) 3, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 1 нөвү (ади Б.) јабаны һалда битир; бундан башга респ.-да декоратив битки кими парлаг Б., Јапонија Б.-ү, Чин Б.-ү вә овалјарпаг Б. әкилир.

«БИРЛА» (Birla Brothers Private Ltd.)—Һиндистанда бөјүклүјүнә көрә икинчи (*«Тата»*дан сонра) сәнаје-малијјә групу; Бирла аиләси башчылыг едир. 1919 илдә чут вә памбыг парча малларынын истеһсалы вә тичарәти илә фәалијјәтә башламышдыр. 300-дән чох ширкәтә нәзарәт едир (1970-чи илләрин орталары). «Б.»-ја машынгајырма, автомобил, алүминиум, шүшә, тохучулуг, чај, шәкәр, көмүр вә с. сәнаје саһәләринин бир чох мүәссисәси, д.ј. вә ән бөјүк гәзет трести мәхсусдур. Активи 8 млрд. рупидир (1970-чи илләрин орталары).

БИРЛӘПӘЛИЛӘР (Monocotyledones) — өртүлүтохумлу биткиләр шө'бәсинин бир синфи. Тохумунда бир ләпәнин олмасы илә характеризә едилир. Икиләпәли биткиләрдән фәргли олараг Б.-дә дағыныг јерләшән кечиричи борулар топасында гапалы вә төрәдичи тохума (камби) олмадығындан көк вә көвдә енинә бөјүмүр (бә'зән белә бөјүмә, икинчи төрәдичи тохума һесабына баш верир). Јарпаглары садә, тамкәнарлы, паралел вә ја гөвсвары (бә'зән торвары) дамарланыр. Б.-ин әксәријјәтиндә тохум чүчәрдикдән сонра, рүшејмдән инкишаф едән әсас көк тәләф олур (јахуд инкишафы дајаныр), онун әвәзиндә әлавә көкләр әмәлә кәлир. Б.-ин көвдәси зәиф будагланан, чичәкләри, әсасән, беш, јахуд үч үзвлү олур (дөрд, јахуд ики үзвлүләри дә раст кәлир). 65 миндән артыг нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 2600-дән артыг нөвү јајылмышдыр. Әксәријјәти от биткиләридир. Субтропик вә тропик өлкәләрдә ағач формаларына да тәсадүф едилир. Әрзаг (буғда, човдар, чәлтик, гарғыдалы, шәкәр гамышы вә с.), јем (пишикгујруғу, топалгыртыч вә с.), декоратив (занбаг, сүнбүлчичәк вә с.), лифли, дәрман вә с. биткиләрин әксәријјәти бирләпәлидир.

БИРЛӘШДИРИЧИ ТОХУМА — инсан вә бир сыра һејван организминдә мезенхимдән инкишаф едән тохума. Мүхтәлиф һүчејрәләрдән вә чохлу һүчејрәләрарасы маддәдән ибарәтдир. Гурулуш вә вәзифәсинә көрә, бир нечә нөвү вар: **әсл** Б.т., **гығырдаг**, **сүмүк**, **дентин**, **ган** вә **лимфа**. Организм мүхтәлиф гурулушлу вә функсијалы тохумалардан тәшкил олунмушдур; ән чох јајылмыш нөвү Б.т.-дыр. Б.т. үзв, ојнаг, дамар, вәтәр, гығырдаг, синир һүчејрәси вә с. тохумаларын ајры-ајры һиссәләрини әлагәләндирир, онларын тамлығыны, мөһкәмлијини, мүгавимәтини тә'мин едир. Ган маје Б.т. олуб бүтүн ган дөвранындан кечәрәк һүчејрәләри санки јујур, үзв вә тохумалары (бүтүн физиоложи системи) пластик маддәләр, оксикен вә с. илә тәчһиз едир; ејни заманда маддәләр мүбадиләсинин тулланты мәһсулларыны организмдән чыхарыр. Түк вә дырнаг да Б.т.-дыр. Б.т. елементләр илтиһаб вә ја некроз очаглары әтрафындасәдд әмәлә кәтирир. Јаранын сағалмасына, сынмыш сүмүјүн битишмәсинә вә с. көмәк едир.

Әд.: Хрущов Н. Г., Гистогенез соединительной ткани, М., 1976.

БИРЛӘШМӘ РЕАКСИЈАСЫ — бах *Кимјәви реаксијалар*.

БИРЛӘШМӘЛӘР—1) **Машынгајырмада** — механизмләрин, агрегатларын, чиһазларын дүзәлдилмәси үчүн деталларын конструктив бәркидилмәси. Б. мүтәһәррик вә тәрпәнмәз олур. Машын һиссәләри Б.-и дедикдә, адәтән, тәрпәнмәз Б. нәзәрдә тутулур. Мүтәһәррик Б. кинематик чүтләр әмәлә кәтирир (подшипникдәки вал, гајкадакы винт вә с.). Б. машынын сөкүлүб ајры-ајры һиссә вә деталлара ајрылмасы, машынын һазырланма вә јығылма технолоқијасынын садәлији, деталларын тә'мир, бәрпа вә әвәз едилмәсинин мүмкүнлүјү, машын вә говшагларын нәгл едилмәси, гурашдырылмасы вә с. үчүн вачибдир. Мүрәккәб машынларда деталларын сајы чох олдуғу үчүн (мәс., автомобилдә 16 миндән артыг) күлли мигдарда Б. олур. Тәрпәнмәз Б. ики нөвә бөлүнүр: ајры-

лан вә ајрылмајан Б. А ј р ы л а н Б. бирләшән деталлары зәдәләмәдән тәкрар сөкүб јығмаға имкан верир, а ј р ы л м а ј а н Б. исә тәкрар сөкүләбилмәјән даими әлагә јарадыр. 2) И н ш а а т д а — конструксијаны тәшкил едән елементләрин бәркидилмәси; конструксијанын истифадә вә гурашдырма тәләбләринә мүвафиг олараг онун там бир ваһид кими е'тибарлы ишини тә'мин етмәлидир. Јығма дәмир-бетон конструксијаларда әксәрән ики нөв:—дәмир-бетон Б. вә метал Б. тәтбиг олунур. Биринчидә елемент арматурларынын кәнара чыхан һиссәләри гајнаг едилдикдән сонра тикиш јерләри бетонла долдурулуб монолитләшдирилир. Икинчидә исә бирләшдириләчәк елементләрдә анкерләнмиш ара деталларынын гајнаг едилмәсиндән истифадә олунур. Метал конструксијаларда гајнаг, пәрчим вә болт Б.-индән истифадә едилир. Гајнаг Б. материала гәнаәт етмәјә имкан вердијиндән вә асан баша кәлдијиндән даһа чох тәтбиг олунур. Пәрчим Б.-индә кәркинлик ја билаваситә бирләшмә сәтһләри, ја да әлавә үстлүкләр васитәсилә өтүрүлүр. Болт Б.-индән әсасән гурашдырма заманы истифадә олунур. Термики е'малдан кечмиш поладдан һазырланан болтлардан истифадә олунан Б. даһа әлверишлидир. Ағач конструксијалар вә деталлар мүасир иншаатда чох вахт јапышганла бирләшдирилир. Дикәр нөв Б.-дән (чалаг, ишкил, чиви, муфта васитәсилә) нисбәтән аз истифадә олунур.

БИРЛӘШМӘЛӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ — елементар ријазијјатын бөлмәси. Һәрәсиндә n елементдән κ елемент олмагла тәртиб едилән чохлуглара б и р л ә ш м ә дејилир. Үч әсас нөвү вар: 1) Јерләшдирмә вә ја аранжеман (фр. arrangement) һәрәсиндә n елементдән κ елемент олан бирләшмәдир; елементләринин мүхтәлифлији вә ја сырасы илә бир-бириндән фәргләнир. Бунлар $A_n^\kappa = n(n-1)...(n-\kappa+1)$ сајдадыр. Һәрәсиндә n елементдән κ елемент олан тәкрарлы јерләшдирмәләр $A=n^\kappa$ сајдадыр. 2) Јердәјишмә вә ја пермутасјон (фр. permutation) һәрәсиндә n елементдән n елемент олан вә елементләрин сырасы илә бир-бириндән фәргләнән бирләшмәдир. Бунлар $P_n=n$ сајдадыр (бах *Факториал*). 3) Гурашдырма вә ја комбинезон (фр. combinaison) һәрәсиндә n елементдән κ елемент олан бирләшмәдир вә анчаг елементләринин мүхтәлифлији илә бир-бириндән фәргләнир. Бунлар $C_n^\kappa=n!:\kappa!(n-\kappa)!$ сајдадыр. Бирләшмәләр арасында $A_n^\kappa=P_\kappa\cdot C_n^\kappa$ мүнасибәти вар. Б.н.-дән еһтимал нәзәријјәси, *квант механикасы* вә *груп* нәзәријјәсиндә истифадә олунур.

Әд.: Х о л л М., Комбинаторика, пер. с англ., М., 1970.

БИРЛӘШМИШ ГАБЛАР — ашағы һиссәсиндә бир-биринә кечиди олан габлар. Б.г.-да бирчинсли мајенин сәвијјәләри габларын формасындан асылы олмајараг, ејни олур (капиллјарлыг һадисәси нәзәрә алынмыр). Ачыг манометр, суөлчән шүшә, артезиан гујусу, шлүз, фәввара вә с. иш принсипи Б.г. ганununa әсасланмышдыр. Б.г.-дан биринин ағзы гапалыдырса, бу габдакы газын тәзјигиндән асылы олараг, сәвијјәләр фәрги алыныр; гапалы манометрин гурулушу буна әсасланыр. Мајe бирчинсли олмадыгда габларда мајеләрин сәвијјәләри (h_1 вә h_2) онларын сыхлыглары илә (ρ_1 вә ρ_2) тәрс мүтәнасиб олур: $\rho_1 h_1=\rho_2 h_2$.

БИРЛӘШМИШ ӘЈАЛӘТЛӘР — *Нидерланд буржуа ингилабы* (*16 әср*) нәтичәсиндә 1579 илдә (әслиндә исә 1572 илдә) јаранмыш Федератив республика. Б.ә. Гәрби Авропада илк буржуа респ.-сы иди. Респ.-ја Нидерландын 7 әјаләти (Һолландија, Зеландија, Утрехт, Келдерн, Оверејсел, Фрисландија, Гронинкен), һәмчинин Дренте вил. вә сонрадан Шимали Брабант дахил иди. Б.ә. 1581 илдә Испанијадан асылы олмадығыны е'лан етди. Б.ә. бејнәлхалг аләмдә *Вестфалија сүлһүндән* (*1648*) сонра танынмышдыр (бах, һәмчинин *Нидерланд*, тарихи очерк).

БИРЛӘШМИШ ӘРӘБ ӘМИРЛИКЛӘРИ (БӘӘ), الامارات العربية المتحدة—Гәрби Асијада, Әрәбистан ј-а-нын ш. саһилиндә дөвләт. Гатар, Сәудијјә Әрәбистаны вә Оманла һәмсәрһәддир. Шм.-дан Иран көрфәзи, шм.-ш.-дән Әрәбистан дәнизинин Оман көрфәзи илә әһатә олунур. БӘӘ-нин тәркибинә 7 әмирлик дахилдир: Әбу Даби, Дибај, Шарчә, Әчман, Рәс әл-Хејмә, Умм-әл-Гајвејн, Фучејра. Иран көрфәзиндәки бир сыра ада да БӘӘ-јә аиддир. Үмуми саһ. 83,6 мин $км^2$, әһ. 655,9 мин (1976). Мүвәггәти пајтахт Әбу Даби ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. БӘӘ федерал дөвләтдир. Бүтүн әмирликләр мүтләг монархијадыр. Јалныз Әбу Даби әмирлијиндә кабинет (һөкумәт) вә Милли Мәшвәрәтчи Шура кими органларын олмасы һәмин әмирлији идарә формасына көрә конститусијалы монархијаја јахынлашдырыр. БӘӘ-нин гүввәдә олан мүвәггәти конститусијасы 1971 илин ијунунда гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы президентдир (сәлаһијјәт мүддәти 5 илдир). Али ганунверичи орган Әмирләрин Али Шурасыдыр. Парламент — Федерал Милли Мәшвәрәтчи Мәчлис мәшвәрәтчи органдыр. Ичраедичи һакимијјәт назирләр шурасына мәхсусдур.

Тәбиәт. БӘӘ-нин әразиси Иран көрфәзинин ч. саһили бојунча 600 *км* мәсафәдә узаныр. Саһилләри, әсасән, алчагдыр; дајаз көрфәзләрлә парчаланмышдыр. Чохлу ада вә мәрчан рифи вар. Әразиси гумлу вә шоран торпаглы сәһра дүзәнликләри, г.-и дашлы сәһрадыр. Ш.-и ајры-ајры тава массивләри олан (һүнд. 1000 *м*-дән чох) Оман д-рынын голларыдыр. Бу массивләр әһәнкдашы, серпентинит вә шистләрдән ибарәтдир. Зәнкин нефт јатаглары вар (муәјјән едилмиш үмуми еһтијаты 3 млрд. *т*-дан чохдур, 1972). Дуз, охра чыхарылыр. Тропик иглими вар. Темп-р јанварда тәгр. 20°C, ијулда 30—35°C-дир (макс. 50°C). Иллик јағынты дүзәнликләрдә 100—150 *мм*, дағларда 300—400 *мм*-дир. Макс. јағынты гышда олур. Даими ахан чајы јохдур. Чохлу вади вар. Ваһәләрдә хурма палмасы, акасија вә с. битир; һәмчинин, үзүм, манго, банан, лимон, түтүн бечәрилир. Дағларын биткиләри саванна типлидир. Һејванлары: сәһра р-нларда довшан, әрәбдовшаны, чүјүр, һәмчинин бир нечә нөв кәртәнкәлә вә илан. Иран көрфәзинин саһилбоју суларында балыг (сардина, сијәнәк вә с.) вә мирвари чохдур.

Әһали. Әһалинин 90%-индән чоху әрәбләрдир. Онларын хејли һиссәси Ливан, Сурија, МӘР вә Ирагдан кәлмәләр, һәмчинин фәләстинлиләрдән ибарәтдир. Шәһәрләрдә фарслар, бәлучлар, Һиндистан, Пакистан вә Африка өлкәләриндән кәлмәләр, һабелә инкилис вә америкалылар да јашајыр. Әһалинин әксәријјәти мүсәлмандыр. Рәсми дил әрәб дилидир. Нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар өлкәјә мүһачир ахыны хејли артыр. Әһалинин әксәријјәти саһил р-нларында вә ваһәләрдә јашајыр. Шәһәр әһалиси 52%-дир (1970). Мүһүм шәһәрләри: Әбу Даби 235,8 мин, Дибај—207,3 мин (1976).

Тарихи мә'лумат. БӘӘ-јә дахил олан әмирликләрин әразиси] гәдимдә, орта әсрләрдә вә јени дөврүн әввәлиндә Оманын бир һиссәсини тәшкил едирди; лакин јүз илләр әрзиндә әмирликләрин бир чоху, әслиндә мүстәгил иди. Е.ә. 6 әсрдә *Әһәмәниләр* сүлаләсинин һакимијјәтиндә, 3—6 әсрләрдә *Сасаниләр* дөвләтинин тәркибиндә олмуш, 7 әсрдә, феодал мүнасибәтләринин јарандығы дөврдә Әрәб хилафәтинә дахил едилмиш, ислам һаким дин олмушдур. 8 әсрин орталарында өлкәнин әһалиси (хүсусилә Шарчә вә Дибај әмирликләри) Әмәвиләр хәлифәсинин чанишининә гаршы Оман гәбиләләринин үсјанында иштирак етмишдир. Нәтичәдә 8—9 әсрләрин орталарында әмирликләри әслиндә мүстәгил һакимләр идарә етмишләр. 9 әсрин сонунда онлар *Аббасиләрә* хәрач вермәјә башладылар. 13 әсрдә БӘӘ әразиси *Һулакуләрин* басгынларына мә'руз галмыш, 16 әсрин әввәли—17 әсрин орталарында гисмән португалларын һакимијјәтиндә олмуш, сонралар исә Иран, Түркијә, Оман һакимләри, Вәһһабиләр арасында мүбаризә објектинә чеврилмишди. *Каботаж* тичарәти илә мәшғул олан әмирликләрин әһалиси 18 әсрдән инкилис Ост-Һинд ширкәти илә мүбаризәјә галхды; 19 әсрин әввәлиндә Ост-Һинд ширкәти бураја һәрби експедисија көндәрди вә 1820 илдә 7 әрәб әмирлијинин әмир вә шејхләрини (һакимләрини) бу әразидә Инкилтәрә нәзарәтинин гојулмасы вә гәдим Оманын 3 һиссәјә — Оман имамлығына, Маскат султанлығына вә «Пират саһилинә» парчаланмасы һаггында Баш мүгавиләни имзаламаға мәчбур етди. Сонралар (1835, 1839, 1853, 1892) өлкәдә Инкилтәрә протекторатлығыны бәргәрар едән јени сазишләр (Ост-Һинд ширкәти илә јерли һакимләр арасында) имзаланды. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри 1853 илдә ону Мүгавиләли Оман (МО) адландырдылар. МО әмирликләри әразисиндә Инкилтәрәнин һәрби базалары јарадылды. Сијаси һакимијјәт Инкилтәрә сијаси акентинин әлиндә иди. О, әввәлчә Бушир (Иран), сонра исә Бәһрејндәки сијаси резидентә табе иди. Инкилтәрә һакимијјәти МО-да мөвчуд олан феодализм, һәтта гәбилә-тајфа мүнасибәтләрини дәјишдирмәди.

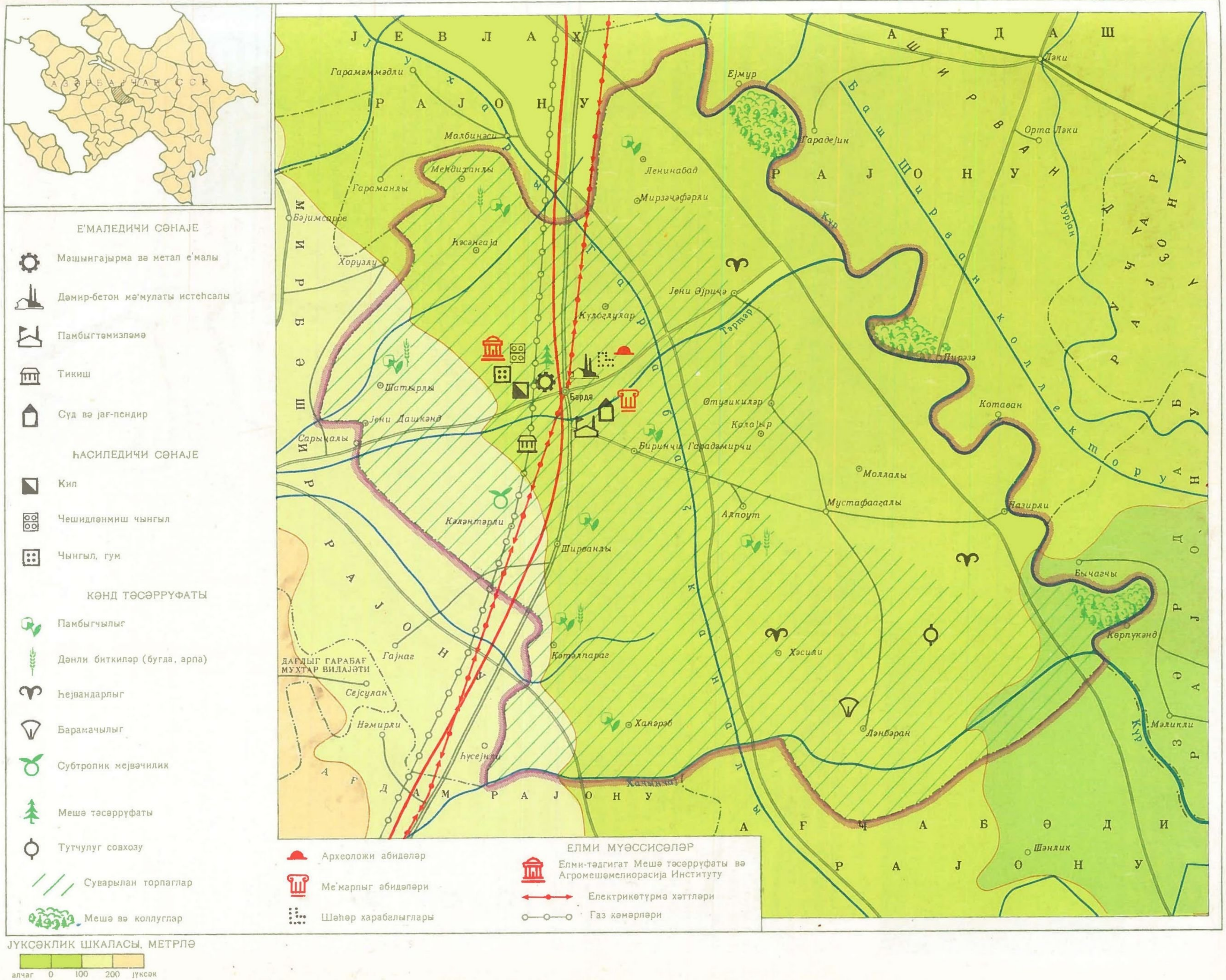
20 әсрин 20-чи илләриндә МО әмирликләриндә Инкилтәрә әлејһинә һәрәкат башланды. МО әразисиндә зәнкин нефт еһтијатлары тапылдыгдан вә нефт чыхарылдыгдан сонра бу һәрәкат даһа да күчләнди. Мүстәмлә-

С. Бәһлулзадә. «Кәпәзин көз јашлары». 1965. Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

Бәһлулзадә С. Б. мәгаләсинә.

БӘРДӘ РАЈОНУ

кә һакимләри өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә һәлә 20-чи илләрдә әмирликләр федерасијасы јаратмаг планларыны ирәли сүрдүләр. 1968 илдә Б. Британија лејборист һөкумәти 1971 илин ахырынадәк силаһлы гүввәләрини Сүвејшдән шәргдәки рајонлардан, о ҹүмләдән Иран көрфәзи зонасындан чыхармаг һаггында гәрарыны е'лан етдикдән сонра МО әмирликләри Иран көрфәзи әрәб әмирликләри федерасијасынын јарадылмасы һаггында сазиш имзаладылар. Федерасијаја МО-дан башга Б. Британија протекторатлығында олан Бәһрејн вә Гатар да дахил олмалы иди. Лакин федерасијанын кәләҹәк иштиракчылары арасында баш верән зиддијјәтләр, Сәудијјә Әрәбистаны вә хүсусилә Иранын экс-тәдбирләри нәтиҹәсиндә бу план баш тутмады. Јахын Шәргдә милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши, империализмин мүстәмләкәчилик системинин сүгуту, Б. Британијанын һәрби-сијаси вә игтисади гүдрәтинин кәскин сурәтдә зәифләмәси ону МО (һәм дә Гатар вә Бәһрејн) үзәриндәки протекторатлыгдан әл чәкмәјә вә ордуларыны МО-дан чыхармаға (1971 илин сонунда) мәҹбур етди. 1971 ил декабрын 2-дә тәркибиндә Әбу Даби, Дибај, Шарҹә, Әл-Фуҹәјра, Үмм-әл-Гајвејн, Әҹман әмирликләри олан мүстәгил БӘӘ дөвләти е'лан едилди; 1972 илдә Рәс-әл-Хәјма әмирлији БӘӘ-јә дахил олду. БӘӘ 1971 ил декабрын 6-да Әрәб дөвләтләри Ҹәмијјәтинә, 1971 ил декабрын 9-да БМТ-јә гәбул едилмишдир. 1971 илин декабрында Совет Иттифагы илә БӘӘ арасында дипломатик әлагә јарадылмышдыр.

1975 илин мајында БӘӘ али шурасынын сессијасында әмирликләрин һакимләри өз силаһлы гүввәләрини федерал ордуда бирләшдирмәк, нефт саһәсиндә ваһид сијасәт јеритмәк мәсәләләрини мүзакирә етмиш, јени конститусијанын һазырланмасы мәгсәди илә данышыглар апармаг һаггында гәрар гәбул етмишләр.

Игтисадијјат. БӘӘ игтисадијјатынын әсасы нефтчыхармадыр. Сәнаје әһәмијјәтли нефтчыхарма 60-чы иллләрдән башланмышдыр. Әбу Даби әмирлији Јахын вә Орта Шәргдә ән ири нефт истеһсалчыларындан бири олуб, капиталист өлкәләри арасында 10-чу јери тутур (1972). Өлкә кәлиринин 80%-ини Әбу Даби вә Дибај әмирликләри верир. 1975 илдә Әбу Дабидә 64,6 млн. *т*, Дибајда 12,6 млн. *т*, Шарҹәдә 2 млн. *т* нефт чыхарылмышдыр. Нефт кәшфијјаты вә һасилатыны милли вә хариҹи капитала әсасланан гарышыг ширкәтләр—«Әбу Даби марин ариес» (1.1.1974 илдән аксијанын 60%-и Әбу Дабинин, галаны Инкилтәрә —Јапонија—Франса капиталы), «Әбу Даби ојл» (51% Әбу Дабинин аксијасы, галаны Јапонија капиталы), «Дибај петролеум» (1.1.1974 илдән 60% аксија Дибајын, галаны Инкилтәрә—Јапонија—АФР—Америка капиталы) апарыр. 1972 илдән һөкумәт ширкәтләрдән әразинин истисмары үчүн консессија хәрҹи вә нефтин сатылмасындан алынан кәлирин 55%-ини алыр. Нефтдән алынан кәлир (Әбу Дабидән 1974 илдә 3510 млн. доллар) игтисадијјатын инкишафына сәрф олунур. Јени сәнаје мүәссисәләри (Әбу Дабидә нефт е'малы, Дибајда семент, лак вә боја, Шарҹәдә сојудуҹу, Рәс әл-Хејмәдә семент з-длары вә с.) тикилиб истифадәјә верилмишдир (1975). Шарҹәдә семент з-дунун, Дибајда алүминиум з-дунун тикинтисинә башланмышдыр. БӘӘ-дә 1975 илдә 290 млн. *квт·саат*-дан чох електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Өлкәнин игтисадијјатынын инкишафында Әбу Даби мүһүм рол ојнајыр. БӘӘ-нин әсас тиҹарәт-малијјә мәркәзи Дибајдыр. Дибај, һәмчинин гачаг јолла сатылан гызыл вә гијмәтли дашларын бејнәлхалг базарыдыр.

Тәсәррүфатын дикәр саһәләриндә (нефт сәнајесиндән башга) феодал вә гәбилә-тајфа мүнасибәтләри галмышдыр. К.т.-нын әсас саһәси ваһә әкинчилији (әсасән, Шарҹә, Рәс әл-Хејмә вә Умм-әл-Гајвејндә) вә көчәри һејвандарлыгдыр. Әразинин тәгр. 7%-и бечәрилир. Балыг овланыр (1974 илдә 41 мин *т*) вә мирвари (60-чы илләрәдәк милли кәлирин 90%-ини верирди; сонралар онун әһәмијјәти кәскин дәрәҹәдә азалмышдыр) әлдә едилир. Кустар сәнәткарлыг—халча, јун парча тохунмасы, гызыл вә күмүш үзәриндә дејмә (әсасән, Дибај вә Шарҹәдә) инкишаф етмишдир.

Әсас нәгл. нөвү автомобилдир. Јүк һејванларындан истифадә едилир. Автомобил јоллары уз. тәгр. 850 *км*-дир (1975). Әбу Даби, Дибај вә Шарҹәдә бејнәлхалг әһәмијјәтли тәјјарә мејданлары вар.

Нефт, тәзә вә гурудулмуш балыг, хурма, мирвари ихраҹ едилир. Аваданлыг, истеһлак маллары (әрзаг, палтар, електрик ҹиһазлары вә с.) идхал олунур. Әсас тиҹарәти Б. Британија, АБШ, Јапонија, АФР, Италија, Иран, Франса вә с. иләдир. Әҹман, Фуҹејра вә Умм-әл-Гајвејн әмирликләри өз почт маркаларыны сатмагла әлавә кәлир әлдә едирләр.

Пул ваһиди 1973 илдән федерал дирһәмдир.

Маариф. 20 әсрәдәк мәсҹидләрин нәздиндә моллаханалар вар иди. Дүнјәви мәктәбләр 20 әсрин 50-чи илләриндән ачылмышдыр. 60-чы илләрдә пулсуз тәһсил һаггында ганун гәбул едилмишдир. 1973/74 дәрс илиндә 100-ә јахын мәктәбдә 50 миндәк (32 мин ибтидаи, 14 мин натамам, 3 мин там орта мәктәбләрдә), пешә мәктәбләриндә 700-дән чох шакирд охујурду. Орта ихтисас тәһсили мәктәбләри: техники мәктәб, коммерсија мәктәби, педагожи ин-т (Әбу Дабидә), гадын педагожи ин-ту (Шарҹәдә). Али тәһсил мүәссисәләри јохдур.

БӘӘ-дә әрәбҹә күндәлик «Әл-Вәһдәһ» (1973), «Әл-Иттиһад» (1972) вә инкилисҹә һәфтәлик «БӘӘ јениликләри» гәзетләри нәшр олунур. «БӘӘ-нин сәси» (1972) радиосу фәалијјәт көстәрир.

БИРЛӘШМИШ ӘРӘБ РЕСПУБЛИКАСЫ (БӘР)—1958 илин февралындан 1961 илин сентјабрынадәк Мисир вә Суријанын дахил олдуғу бирләшмиш дөвләтин рәсми ады. 1961 ил сентјабрын 28-дән 1971 ил сентјабрын 1-дәк, сонралар Мисир Әрәб Республикасы адландырылмыш Мисирин рәсми ады олмушдур.

«БИРЛӘШМИШ ИРЛАНДИЈАЛЫЛАР» («United Irishmen»)—1791—98 илләрдә Ирландија буржуа ингилабчыларынын тәшкилаты. Белфастда јарадылмышды. Тәшкилатын ән фәал гүввәси олан республикачы-демократлар Ирландија Республикасынын мүстәгиллији, лендлордларын вә англикан килсәсинин силки вә феодал имтијазларынын ләғви уғрунда мүбаризә програмы ирәли сүрмүшдүләр. Ҹәза тәдбирләри нәтиҹәсиндә тәшкилат 1794 илдә кизли фәалијјәтә кечди вә аз сонра Инкилтәрә һөкмранлығына гаршы силаһлы үсјана һазырлығын кизли мәркәзинә чеврилди. Лакин үсјан башланмаздан бир аз әввәл «Б.И.»-ын лидерләринин һәбс олунмасы үсјанчылары мәркәзләшдирилмиш рәһбәрликдән мәһрум етди.

БИРЛӘШМИШ МӘКТӘБӘГӘДӘР МҮӘССИСӘЛӘР — бах *Мәктәбәгәдәр мүәссисәләр.*

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР — Икинчи дүнја мүһарибәси заманы (1939—45) антиһитлер коалисијасына дахил олан вә *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатыны* јарадан дөвләтләрин үмуми адыны көстәрән термин. Әдәбијјатда вә рәсми сәнәдләрдә, һәмчинин БМТ-нин гысалдылмыш ады.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫ (БМТ)—бејнәлхалг тәшкилат; әсас вәзифәси бејнәлхалг сүлһү вә тәһлүкәсизлији горумаг вә мөһкәмләтмәк, дөвләтләр арасында әмәкдашлығы инкишаф етдирмәкдир. Тәшкилатын фәалијјәтинин әсаслары вә онун структуру Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә *антиһитлер коалисијасынын* башлыча иштиракчылары тәрәфиндән ишләниб һазырланмышдыр. БМТ-нин јаранмасында ССРИ, АБШ вә Б. Британија хариҹи ишләр назирләринин Москва мүшавирәси (1943), *Думбартон-Окс конфрансы* (1944), *Крым конфрансы* (1945), *Сан-Франсиско конфрансы* (1945) мүһүм мәрһәлә олмушдур. БМТ-нин Низамнамәси 1945 ил ијулун 26-да Сан-Франсиско конфрансында 50 дөвләтин нүмајәндәси тәрәфиндән (һәмин өлкәләр, һабелә Полша БМТ-нин илк үзвләри һесаб едилир) имзаланды вә 1945 ил октјабрын 24-дә гүввәјә минди (24 октјабр һәр ил Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты Күнү кими гејд олунур). БМТ Низамнамәсиндә ССРИ-нин вә бүтүн мүтәрәгги гүввәләрин сә'јләри нәтиҹәсиндә бејнәлхалг әмәкдашлығын ашағыдакы демократик принсипләри тәсбит едилмишдир: БМТ-нин бүтүн үзвләринин суверен бәрабәрлији; мүбаһисәли мәсәләләри динҹ јолла һәлл етмәк; бејнәлхалг мүнасибәтләрдә һәдә-горху кәлмәкдән, јахуд зор ишләтмәкдән имтина етмәк; БМТ-нин

һәр һансы дөвләтин дахили сәлаһијјәтинә аид ишләрә гарышмамасы вә с.

БМТ Низамнамәсиндә ҝөстәрилән вәзифәләри гәбул едиб јеринә јетирә билән вә јеринә јетирмәк арзусунда олан бүтүн сүлһсевәр дөвләтләр БМТ үзвү ола биләр. Һәр һансы дөвләт БМТ үзвлүјүнә Тәһлүкәсизлик Шурасынын зәманәти илә Баш Мәҹлис тәрәфиндән гәбул едилир. БМТ-јә 146 дөвләт дахилдир (1 јанвар, 1977).

БМТ-нин әсас органлары Баш Мәҹлис, Тәһлүкәсизлик Шурасы, Игтисади вә Ичтимаи Шура, Гәјјумлуг Шурасы, Бејнәлхалг Мәһкәмә вә Катибликдир. Баш Мәҹлис Низамнамә дахилиндә БМТ-нин бүтүн органларынын сәлаһијјәтинә вә функсијасына аид мәсәләләри һәлл етмәк вә бу мәсәләләр барәдә төвсијәләр вермәк һүгугуна маликдир (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Баш Мәҹлиси*). Бејнәлхалг сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин горунмасында әсас мәс'улијјәт Тәһлүкәсизлик Шурасы үзәринә дүшүр (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Тәһлүкәсизлик Шурасы*). Игтисади вә Ичтимаи Шура БМТ-нин бејнәлхалг игтисади вә ичтимаи әмәкдашлыг саһәсиндәки функсијаларыны һәјата кечирир (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Игтисади вә Ичтимаи Шурасы*). Гәјјумлуг Шурасы бејнәлхалг гәјјумлуг системинин һәјата кечирилмәсинә нәзарәт едир (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Гәјјумлуг Шурасы*). Бејнәлхалг Мәһкәмә БМТ-нин әсас мәһкәмә органыдыр (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Бејнәлхалг Мәһкәмәси*). БМТ-нин Катиблији БМТ Баш катиби вә бејнәлхалг һеј'әтдән ибарәтдир. 1972 ил јанварын 1-дән БМТ-нин Баш катиби К. Валдһајмдыр (Австрија). Бунлардан башга, БМТ-нин бир сыра органы — Бејнәлхалг Һүгуг Комиссијасы (бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Бејнәлхалг Һүгуг Комиссијасы*), Космик Фәзадан Динҹ Мәгсәдләрлә Истифадә Комитәси вә с., 13 ихтисаслашдырылмыш идарәси — *ЈУНЕСКО*, *Бејнәлхалг Әмәк Тәшкилаты*, Әрзаг вә Кәнд Тәсәррүфаты Тәшкилаты, Үмумдүнја Сәһијјә Тәшкилаты, *Үмумдүнја Почт Иттифагы*, *Бејнәлхалг Електрик Рабитәси Иттифагы*, Бејнәлхалг Мүлки Авиасија Тәшкилаты, Үмумдүнја Метеороложи Тәшкилаты, *Бејнәлхалг Валјута Фонду*, *Бејнәлхалг Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы*, *Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы*, *Бејнәлхалг Малијјә Корпорасијасы*, һабелә БМТ нәздиндә *Бејнәлхалг Атом Енержиси Аҝентлији* вә с. фәалијјәт ҝөстәрир. Игамәткаһы Нју-Јоркдадыр; әрәб, инҝилис, испан, рус, франсыз вә Чин дилләри БМТ-нин рәсми дилләридир.

БМТ-нин гәрарлары вә фәалијјәти дөвләтләр арасында јаранан јени гүввәләр нисбәтини, бејнәлхалг һәјатдакы әсас мејлләри әкс етдирир. Бејнәлхалг аләмдә социализм вә демократија гүввәләри илә тәҹавүзкар вә империалист гүввәләри арасында ҝедән мүбаризә мүәјјән формада БМТ-дә дә өз әксини тапыр. БМТ-нин фәалијјәти дөврүндә газанылан мүсбәт нәтиҹәләр ССРИ вә бүтүн социалист бирлијинин артан гүдрәтини вә бејнәлхалг нүфузуну әкс етдирир. ССРИ вә диҝәр социалист өлкәләринин тәшәббүсү вә сә'јләри нәтиҹәсиндә, илк нөвбәдә тәрксилаһ вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлијин мөһкәмләнмәси саһәсиндә бир сыра ваҹиб вә сәмәрәли гәтнамә гәбул едилмишдир:

БМТ органларында халгларын милли-азадлыг мүбаризәсинә вә мүстәгил дөвләтләрин милли суверенлијинин мүдафиәсинә аид мәсәләләрин мүзакирәси мүртәҹе гүввәләри вә бејнәлхалг зоракылығы дәф етмәјә көмәк ҝөстәрмишдир. Баш Мәҹлисин Јахын Шәргдә сијаси вәзијјәтин низама салынмасы һаггында 1967 ил 22 нојабр тарихли 242 №-ли гәтнамәсинин вә Јахын Шәргдә һәрби әмәлијјатларын дајандырылмасы, әдаләтли вә мөһкәм сүлһ јарадылмасы һаггында 1973 ил 22 октјабр тарихли 338 №-ли гәтнамәсинин, һәмчинин Ҹәнуби Родезијаја аид игтисади санксија тәтбиг едилмәси һаггында гәтнамәләринин мүһүм әһәмијјәти вар; лакин бунларын јеринә јетирилмәсинә тәҹавүзкарлығы вә иргчи режими мүдафиә едән гүввәләр мане олурлар. Игтисади, ичтимаи вә һуманитар саһәләрдә дә фајдалы гәрарлар ишләниб һазырланмыш вә гәбул олунмушдур.

Империалист даирәләри бејнәлхалг сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин мөһкәмләнмәсинә јөнәлдилән гәрарларын гәбул едилмәсинә мүгавимәт ҝөстәрирләр. 50-ҹи илләрин орталарынадәк Гәрб дөвләтләри онлардан асылы дөвләтләрин сәсинә архаланараг бир чох һалда совет тәклифләрини рәдд едир, империалист сијасәти мәнафејинә ујғун гәрарлар гәбул едирдиләр. Дүнјада гүввәләр нисбәтинин социализм хејринә дәјишмәси, 1955 илдә бир сыра социалист өлкәсинин, 50-ҹи илләрин ахырлары — 60-ҹы илләрин әввәлләриндә исә Африка вә Асијада јени јаранан бир груп дөвләтин БМТ-јә гәбул едилмәси БМТ-дә вәзијјәтин әсаслы сурәтдә јахшылашмасына сәбәб олду. БМТ-нин (бә'зи гүсурларына вә зәифлијинә бахмајараг) өз Низамнамәсиндә е'лан едилән мәгсәд вә принсипләрин һәјата кечирилмәсиндә бөјүк хидмәти вар. ССРИ вә диҝәр социалист өлкәләринин тәшәббүсү илә БМТ-нин гәбул етдији әсас гәрарлар үмуми сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин мөһкәмләнмәсинә көмәк едир. БМТ бир сыра кәскин бејнәлхалг бөһранларын арадан галдырылмасына көмәк етмишдир. БМТ-нин бејнәлхалг вәзијјәтин мүлајимләшмәсиндә мүсбәт тә'сир ҝөстәрә биләҹәк имканлары чохдур. ССРИ вә диҝәр социалист өлкәләри БМТ-ни актуал бејнәлхалг проблемләрин һәллинә көмәк едән мүһүм васитә кими мүдафиә едир вә БМТ-нин Низамнамәсинә ҹидди риајәт едилмәси әсасында онун сәмәрәлилијинин вә нүфузунун артмасы уғрунда чыхыш едирләр.

Әд.: Крылов С. Б., История создания Организации Объединенных Наций, 2 изд., М., 1960; Советский Союз и Организация Объединенных Наций (1961—1965 гг.), М., 1968; ООН: итоги, тенденции, перспективы, М., 1970; Советский Союз и Организация Объединенных Наций (1966—1970 гг.), М., 1975; Организация Объединенных Наций, 2 изд., М., 1975; Шкунаев В. Г., Организация Объединенных Наций в современном мире, М., 1976.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫНЫН БАШ МӘҸЛИСИ — БМТ-нин әсас органларындан бири. БМТ Низамнамәсинә ҝөрә (маддә 9, параграф 1) БМТ үзвү олан бүтүн дөвләтләрдән ибарәтдир. БМТ Низамнамәси даирәсиндә, јахуд Низамнамәнин нәзәрдә тутдуғу һәр һансы органын сәлаһијјәти вә вәзифәсинә дахил олан һәр ҹүр мәсәләләри вә ишләри мүзакирә етмәк, БМТ үзвләринә вә ја БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасына белә мәсәләләрә вә ишләрә даир һәр ҹүр (бә'зи истисналарла) төвсијәләр вермәк сәлаһијјәти вар; бејнәлхалг сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин горунмасы ишиндә әмәкдашлығын үмуми принсипләрини нәзәрдән кечирмәк, бејнәлхалг сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин мүһафизә олунмасына аид һәр ҹүр мәсәләләри мүзакирә етмәк сәлаһијјәти вар.

Баш Мәҹлисин гәрарлары төвсијә характери дашыјыр, јә'ни һүгуги ҹәһәтдән үзв дөвләтләр үчүн мәҹбури дејил, лакин БМТ-нин дахили һәјатына даир бир сыра мәсәләләрдә бу гәрарлар мәҹбури характер дашыјыр: БМТ үзвлүјүнә гәбул вә үзвлүјүндән чыхарма, Тәһлүкәсизлик Шурасынын, Бејнәлхалг Мәһкәмәнин гејри-даими үзвләринин сечилмәси, БМТ Баш катибинин тә'јин едилмәси вә с. Баш Мәҹлисин гәрарлары сәсвермәдә иштирак едән үзвләрин сәс чохлуғу, мүһүм мәсәләләр үзрә гәрарлар исә сәсвермәдә иштирак едән үзвләрин 2/3-нин ихтисаслы сәс чохлуғу илә гәбул едилир. Баш Мәҹлисин һәр ил нөвбәти сессијасы олур; БМТ үзвләринин әксәријјәтинин тәләби вә јахуд Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәрары илә хүсуси вә фөвгәл'адә хүсуси сессија чағырыла биләр. Сессијада БМТ үзвү олан һәр дөвләт бир сәсә малик 5 нүмајәндә (вә онларын 5 мүавини), һабелә зәрури мигдарда мүшавир вә експертләрлә тәмсил олуна биләр. Нөвбәти сессијалар, бир гајда олараг, сентјабрын үчүнҹү чәршәнбә ахшамы ачылыр. 1977 ил јанварын 1-дәк Баш Мәҹлисин 31 нөвбәти, 7 хүсуси вә 5 фөвгәл'адә сессијасы кечирилмишдир.

Баш Мәҹлисин нәздиндә онун функсијаларыны һәјата кечирмәк үчүн 7 әсас комитә вар: 1-ҹи комитә (тәрксилаһ да дахил олмагла сијаси вә тәһлүкәсизлик мәсәләләри), Хүсуси Сијаси Комитә (һәмин мәсәләләр), 2-ҹи комитә (игтисади вә малијјә мәсәләләри), 3-ҹү комитә (ичтимаи вә һуманитар мәсәләләр вә мәдәнијјәт мәсәләләри), 4-ҹү комитә (гәјјумлуг вә өзүнүидарәетмәјән әразиләр мәсәләләри), 5-ҹи комитә (инзибати вә бүдҹә мәсәләләри), 6-ҹы комитә (һүгуг мәсәләләри). Һәр сессијада комитәләрин ишини әлагәләндирмәк үчүн Баш комитә (Мәҹлисин сәдри, онун 17 мүавини вә 7 әсас комитәләрин сәдрләри) вә нүмајәндәләрин сәлаһијјәтини јохламаг үчүн 9 үзвдән ибарәт Комитә јарадылыр. Бундан башга 2 даими Комитә — инзибати вә бүдҹә мәсәләләри үзрә мәшвәрәтчи комитә вә үзвлүк һаглары үзрә комитә дә вар; бу комитәләрин үзвләри БМТ Б.м. тәрәфиндән 3 ил мүддәтинә сечилир. Бунларла јанашы БМТ-нин хүсуси комитә вә комиссијалары да јарадылыр: мәс., мүстәмләкә өлкәләринә вә халгларына истиглалијјәт вермәк барәдә Бәјаннамәнин јеринә јетирилмәси ҝедиши һаггында мәсәләләрә даир хүсуси Комитә, Космик Фәзадан Динҹ Мәгсәдләрлә Истифадә Комитәси, Бејнәлхалг Һүгуг Комиссијасы, бејнәлхалг тиҹарәт һүгугу үзрә Комиссија, апартһејд үзрә хүсуси Комитә, тәрксилаһ үзрә үмумдүнја конфрансы үчүн хүсуси Комитә вә с. фәалијјәт ҝөстәрир.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫНЫН БЕЈНӘЛХАЛГ МӘҺКӘМӘСИ—БМТ-нин әсас мәһкәмә органы. 1945 илдә јарадылмышдыр. Тәшкили, сәлаһијјәти вә үсулу БМТ Б.м.-нин Статуту илә мүәјјәнләшдирилир. Һагададыр (Нидерланд). БМТ Баш Мәчлисинин вә Тәһлүкәсизлик Шурасынын бир-бириндән асылы олмајараг 9 ил мүддәтинә мүтләг сәс чохлуғу илә сечдикләри 15 һакимдән ибарәтдир; һәр 3 илдән бир тәркибин 1/3-и тәзәләнир. Мәһкәмә үзвләри дөвләтләрин нүмајәндәси кими дејил, өз адларындан чыхыш едирләр. Мәһкәмә 3 ил мүддәтинә сәдр вә сәдр мүавини сечир, һабелә 7 ил мүддәтинә катиби тә'јин едир. Әсас мәгсәди тәрәфләрин (дөвләтләрин) мәһкәмәјә вердији ишләри (бејнәлхалг мүбаһисәләри) бејнәлхалг һүгуг әсасында һәлл етмәкдир. Мәһкәмәнин гәрарлары ичласда иштирак едән һакимләрин (9 үзвүн иштиракы кифајәтдир) сәс чохлуғу илә гәбул едилир. Гәрарлар јалныз үмуми әсаслар үзрә вә јахуд мүәјјән мүбаһисәјә аид Мәһкәмәнин јурисдиксијасыны мүтләг гәбул етмәк һаггында бәјанат верән дөвләтләр үчүн мәчбуридир. ССРИ белә бәјанат вермәмишдир.

Әд.: Кожевников Ф. И., Шармазанашвили Г. В., Международный суд ООН, М., 1971.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫНЫН БЕЈНӘЛХАЛГ ҺҮГУГ КОМИССИЈАСЫ — *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Баш Мәчлисинин* јардымчы органы. Тәркиби вә сәлаһијјәти Комиссија һаггындакы Әсаснамә илә (Баш Мәчлисин 1947 ил 21 нојабр тарихли гәтнамәси илә тәсдиг олунмушдур) мүәјјән едилмишдир. Мәгсәди бејнәлхалг һүгугун мүтәрәгги инкишафына вә онун мәчәлләләшдирилмәсинә көмәк етмәкдир. Үзвләри Баш Мәчлисин 5 ил мүддәтинә сечдији 25 бејнәлхалг һүгугшүнасдан ибарәтдир; онлар дөвләтләрин адындан дејил, өз адларындан чыхыш едирләр. Комиссијанын лајиһәләри әсасында бир сыра мүһүм конвенсијалар гәбул едилмишдир.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫНЫН ГӘЈЈУМЛУГ ШУРАСЫ—БМТ-нин әсас органларындан бири; бејнәлхалг гәјјумлуг системинә дахил олан әразиләрә даир БМТ-нин функсијаларыны һәјата кечирир. 1946 илдә јарадылмышдыр. Шуранын әсас мәгсәди дөвләтләрин гәјјумлугларында олан әразиләрин әһалисинин сијаси, игтисади вә ичтимаи тәрәггисинә, һабелә онларын өзүнүидарә вә истиглалијјәт истигамәтиндә инкишафына гәјјум дөвләтләрин көмәк көстәрмәләринә нәзарәт етмәкдир. БМТ Низамнамәсинин 86-чы маддәсинә көрә Гәјјумлуг Шурасына үч категоријадан олан БМТ үзвләри дахилдир: гәјјумлуг әразиләрини идарә едән БМТ үзвләри, Тәһлүкәсизлик Шурасынын гәјјумлуг әразиси олмајан даими үзвләри вә Баш Мәчлисин 3 ил мүддәтинә сечдији БМТ-нин үзвү олан дикәр дөвләтләр. Шурада гәјјумлуг әразиләрини идарә едән үзвләрлә белә әразиләри идарә етмәјән үзвләрин сајы бәрабәр олмалыдыр.

Мүстәмләкә өлкәләри халгларына истиглалијјәт верилмәси һаггында Бәјаннамәнин гәбулу (14.12.1960) илә БМТ-нин гәјјумлуг системинин бүтүнлүклә ләғви мәсәләси гаршыја чыхды, чүнки БМТ Низамнамәси гәбул едилән заман мөвчуд олмуш гәјјумлуг әразиләринин, демәк олар ки, һамысы, артыг истиглалијјәт әлдә етмишдир.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫНЫН ИГТИСАДИ ВӘ ИЧТИМАИ ШУРАСЫ—БМТ-нин әсас органларындан бири. 1946 илдә јарадылмышдыр. Ченеврәдәдир. 54 үзвү вар. Тәркибинин 1/3-и БМТ Баш Мәчлиси тәрәфиндән һәр ил јенидән сечилир (3 ил мүддәтинә). Шураја сечкиләр ашағыдакы јер бөлкүсү әсасында кечирилир: Африка 14 јер, Асија 11, Латын Америкасы 10, Гәрби Авропа вә дикәр дөвләтләр 13, Шәрги Авропа сосиалист өлкәләри 6 јер. БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын даими үзвү олан дөвләтләрин нүмајәндәләри һәр нөвбәти мүддәтә Шураја сечилирләр. Низамнамәсинә ујғун олараг игтисади вә ичтимаи, мәдәнијјәт, маариф, сәһијјә саһәләриндә бејнәлхалг мәсәләләрә даир тәдгигатлар апарыр, мә'рузәләр һазырлајыр, төвсијәләр верир. Баш Мәчлисин игтисади вә ичтимаи саһәләрә аид төвсијәләрини һәјата кечирир. Шуранын али органы нөвбәти сессијадыр (илдә ики дәфә чағырылыр). Шуранын хүсуси сессијалары да чағырыла биләр. Шура чәрчивәсиндә мүхтәлиф функсионал комитә вә комиссијалар фәалијјәт көстәрир. Шура 5 мәһәлли игтисади комиссијанын—Авропа, Асија вә Сакит океан р-ну, Латын Америкасы, Африка вә Гәрби Асија игтисади комиссијаларынын ишинә рәһбәрлик едир.

БИРЛӘШМИШ МИЛЛӘТЛӘР ТӘШКИЛАТЫНЫН ТӘҺЛҮКӘСИЗЛИК ШУРАСЫ—БМТ-нин даими фәалијјәт көстәрән мүһүм органы; БМТ-нин Низамнамәсинә көрә бејнәлхалг сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин горунмасында әсас мәс'улијјәт дашыјыр. Шураја БМТ үзвү олан 15 дөвләт дахилдир; онлардан 5-и—ССРИ, АБШ, Б. Британија, Франса, Чин Шуранын даими үзвләридир; галанларыны БМТ Баш Мәчлиси 2 ил мүддәтинә сечир (гејри-даими үзвләрдән 5-и һәр ил јенидән сечилир). Низамнамәјә әсасән гејри-даими үзвләрин сечилмәсиндә БМТ үзвләринин бејнәлхалг сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин горунмасындакы иштиракы дәрәчәсинә, һабелә әдаләтли чоғрафи бөлкүјә лазыми фикир верилмәлидир. 10 гејри-даими јерин бөлүшдүрүлмәси ашағыдакы кими мүәјјән едилмишдир: Асија вә Африкадан — 5, Шәрги Авропадан 1, Латын Америкасы вә Кариб дәнизи р-нундан 2, Гәрби Авропа, Канада, Австралија вә Јени Зеландијадан—2 үзв. Шураја бејнәлхалг тоггушмалара, јахуд мүбаһисәләрә сәбәб олан һәр һансы мүбаһисәни, јахуд вәзијјәти арашдырмаг сәлаһијјәти верилир. Шура БМТ-јә јени үзвләрин гәбулу һаггында, Баш катибин сечилмәсинә даир Баш Мәчлисә төвсијәләр верир вә Баш Мәчлислә биркә Бејнәлхалг Мәһкәмәнин үзвләрини сечир. БМТ үзвләри Шуранын гәрарларына табе олмаг вә онлары ичра етмәк һаггында өһдәликләр көтүрмүшләр. Шура силаһлы гүввәләрин истифадәси илә әлагәдар олмајан гәрарларын һәјата кечирилмәси үчүн һансы тәдбирләрин тәтбиг олунмасыны мүәјјәнләшдирир вә һәмин тәдбирләри тәтбиг етмәји БМТ үзвләриндән тәләб едә биләр. Гәрарларын һәјата кечирилмәсинә бу тәдбирләр кифајәт олмадыгда Шура һава, дәниз вә гуру гүввәләрлә лазыми тәшәббүс көстәрә биләр. Шураја сүлһүн вә тәһлүкәсизлијин горунмасы үчүн БМТ силаһлы гүввәләрини јаратмаг вә онлардан истифадә етмәк һүгугу верилир.

Шуранын һәр бир үзвүнүн БМТ-дә даими нүмајәндәси олмалыдыр. Шуранын үзвү олан дөвләтләрин нүмајәндәләри нөвбә илә (1 ај әрзиндә) сәдр вәзифәсини јеринә јетирирләр. Мәсәләләрин һәллиндә Шуранын һәр бир үзвү бир сәсә маликдир. Проседура мәсәләләринә даир гәрарлар Шуранын 9 үзвү сәс вердикдә гәбул олунмуш сајылыр. Бүтүн дикәр мәсәләләрә даир гәрар 9 үзв (бүтүн даими үзвләрин ујғун кәлән сәсләри дахил олмагла) сәс вердикдә гәбул олунмуш һесаб едилир (бах *Јекдиллик принсипи*). Шуранын өзүнүн јардымчы органлары вар.

БИРЛӘШМИШ НҮВӘ ТӘДГИГАТЛАРЫ ИНСТИТУТУ (БНТИ)—нүвә физикасы саһәсиндә сосиалист өлкәләринин илк бејнәлхалг елми мәркәзи. Дубнададыр. БНТИ-нин јарадылмасы һаггында мүгавилә 1956 ил мартын 26-да Москвада имзаланмышдыр. БНТИ-нин тәркибинә 11 өлкәнин: БХР, МХР, ВСР, АДР, РСР, КХДР, Мач. ХР, ПХР, Куба, ЧССР вә ССРИ-нин алим вә мүтәхәссисләри дахилдир (1976). 1956 ил сентјабрын 23-дә гәбул олунмуш низамнамәјә көрә ин-тун әсас вәзифәләри бунлардыр: үзв олан дөвләтләрин алимләринин нүвә физикасы саһәсиндә фундаментал нәзәри вә тәчрүби тәдгигатлары биркә апармасыны тә'мин етмәк, бу өлкәләрдә нүвә физикасынын инкишафына көмәк етмәк, нүвә физикасынын инкишафы вә атом енержисиндән динч мәгсәдләр үчүн истифадә саһәсиндә јени имканларын ахтарылыб тапылмасы ишинә мараг көстәрән милли вә бејнәлхалг тәшкилатларла әлагә сахламаг вә с. БНТИ-дә көрүлән ишләрә (елми ишләр, јени тикинтиләр вә с.) сәрф олунан вәсаит онун үзвү олан өлкәләрин үзвлүк һаггы һесабына өдәнилир. Үзвлүк һаггынын һәчминдән асылы олмајараг елми ишләрин апарылмасында вә ин-тун идарә едилмәсиндә бу өлкәләрин һүгугу ејнидир. Али идарәедичи органы, һәр өлкәдән бир нүмајәндә олмагла, 11 нәфәрдән ибарәт Сәлаһијјәтли нүмајәндәләр комитәсидир. Елми ишләрә һәмин өлкәләрин мәшһур алимләриндән ибарәт елми шура рәһбәрлик едир. БНТИ-нин илк директору ССРИ ЕА м. үзвү Д. И. *Блохинтсев* олмуш, 1964 илдә исә һәмин вәзифәјә акад. Н. Н. *Боголјубов* сечилмишдир. Ин-тда Б. М. *Понтекорво*, К. Н. Флјоров, И. М. *Франк*, А. М. Балдин, Н. Н. Говорун, В. П. Челепов, М. Г. Мешшерјаков, Д. В. Ширков кими көркәмли алимләр ишләјир. БНТИ-нин јарадылмасы вә инкишафында акад. В. И. *Векслерин* вә ССРИ ЕА м. үзвү Ф. Л. Шапиронун бөјүк хидмәти олмушдур.

БНТИ ССРИ ЕА Нүвә Проблемләри Ин-ту вә ССРИ ЕА Електрофизика Лабораторијасы әсасында јарадылмышдыр. Бунлар Нүвә Проблемләри Лабораторијасы (НПЛ) вә Јүксәк Енержиләр Лабораторијасы (ЈЕЛ) ады илә БНТИ-нин илк лабораторијалары олмушлар. Сонралар Нәзәри Физика Лабораторијасы (НФЛ), Нүвә Реаксијалары Лабораторијасы (НРЛ), Нej-

трон Физикасы Лабораторијасы, Һесаблама Техникасы вә Автоматлашдырма Лабораторијасы (ҺТАЛ) јарадылмышдыр. Јүксәк енержиләр физикасы вә елементар зәррәчикләр саһәсиндәки тәдгигатлар НПЛ-дә протонлара 680 *Мев* енержи верән синхросиклотрон вә ЈЕЛ-дә протонлара 10 *Гев* енержи верән синхрофазотрон васитәсилә апарылыр. Нүвә гүввәләринин мүһүм хассәләрини өјрәнмәк вә мүасир физики нәзәријјәләрин әсас принсипләрини тәчрүби јохламаг истигамәтиндә тәдгигатлар апарылмыш, кимјәви елементләрин 100-дән чох јени изотопу кәшф едилмишдир. 1960 илдә јени зәррәчик—антисигма-минусһиперон кәшф едилмишдир.

НРЛ-дә У-200 вә У-300 сиклотронларында сүр'әтләндирилмиш ионларын тә'сири алтында кедән нүвә чеврилмәләри тәдгиг едилир. Бурада сыра нөмрәси 102, 103, 104, 105 олан кимјәви елементләрин изотоплары вә с. синтез едилмиш, протон радиоактивлији кәшф олунмушдур. Нејтрон Физикасы Лабораторијасында сүр'әтли нејтронларла ишләјән 30 *квт* күчүндә орижинал реактор гурулмуш (1960); нүвәләрин нејтрон спектроскопијасынын бир чох мәсәләләри, конденсасија едилмиш мүһитләрин гурулуш вә хассәләри, јүклү зәррәчикләрлә кедән нүвә реаксијалары өјрәнилир. ҺТАЛ-да габарчыглы вә гығылчымлы камераларла алынан шәкилләрин ишләнмәси вә физики тәчрүбәләрин апарылмасы автоматлашдырылыр. НФЛ саһә нәзәријјәси, елементар зәррәчикләрин гурулушу вә онларын гаршылыглы тә'сири нәзәријјәси, нүвә вә нүвә реаксијалары нәзәријјәси вә с. саһәсиндә кениш тәдгигатлар апарыр.

БНТИ јүклү зәррәчикләрин сүр'әтләндирилмәсинин јени методлары, сүр'әтләндиричиләр вә криокен техникасы үзрә ән габагчыл мәркәздир. БНТИ бир чох өлкәнин милли ин-тлары илә кениш елми әмәкдашлыг апарыр, бејнәлхалг елми конфранслар, мүшавирәләр, мәктәбләр вә с. тәшкил едир. БНТИ алимләринин әсәрләри дүнјанын бир чох журналларында нәшр едилир. 1970 илдән ин-т дөври журналыны нәшр етдирир. БНТИ Халглар достлуғу ордени илә тәлтиф олунмушдур (1976).

Әд.: Бирюков В. А., Лебеденко М. М., Рыжов А. М., Объединенный институт ядерных исследований, М., 1970—71.

«БИРЛИК» — РСДФ(б)П-нин Бакы Комитәси јанында болшевик групу. Бакы пролетариаты тәркибиндә олан Волгабојундан кәлмиш татар фәһләләри арасында сијаси вә тәшкилатчылыг иши апармаг үчүн јарадылмышды. Груп 1917 ил ијунун ахырларында формалашмышды. «Б.» комитәсинин сәдри Һ. Һ. Терегулов иди. Болшевикләр партијасынын сијасәтини, мүһарибә, сүлһ вә ингилаб мәсәләләринә даир Ленин көстәришләрини изаһ етмәк мәгсәди илә груп татар фәһләләри арасында мүнтәзәм мүһазирәләр тәшкил едирди. «Б.» үзвләринин јығынчагларында чари мәсәләләр, групун фәалијјәти һаггында һесабатлар мүзакирә олунурду. «Б.» пролетар бејнәлмиләлчилији вә халглар достлуғу идејаларынын тәблиғи, буржуа милләтчилији идеолокијасынын ифшасы үчүн чох иш көрмүшдүр. Груп «Волгабоју мүсәлманлары шурасы» адлы буржуа-милләтчи тәшкилатына гаршы хүсусилә кәскин, барышмаз мүбаризә апарырды. «Б.» «Һүммәт» болшевик тәшкилаты илә сых әлагәдә ишләјирди. Һәр ики тәшкилат үзвләринин мүнтәзәм биркә јығынчаглары кечирилирди. Н. Нәриманов татар фәһләләри гаршысында тез-тез чыхыш едирди. Тәгр. 1917 илин октјабрында «Б.» «Һүммәт» илә бирләшди.

БИРМА, Бирма Иттифагы Сосиалист Республикасы (Бирма дилиндә Мјанма (Бәма), Схошели тамаданајнган пјидаунзу мјанманајнган).

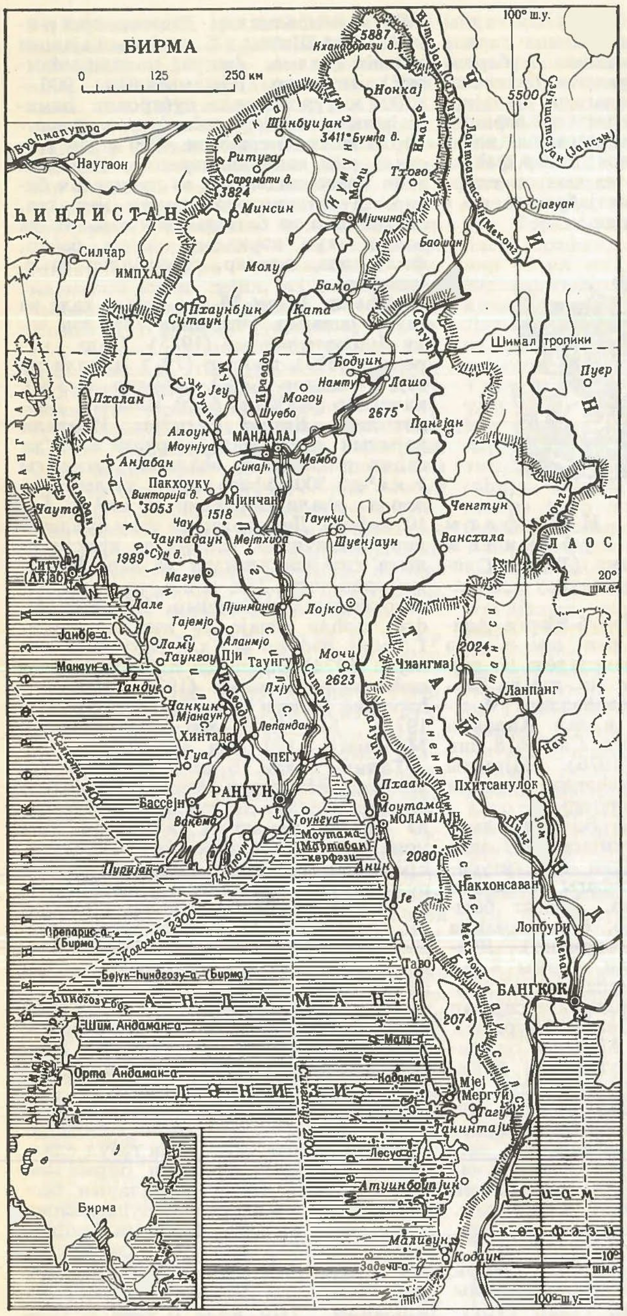
Үмуми мә'лумат. Чәнуб-Шәрги Асијада, Һинд-Чин ј-а-нын шм.-г.-индә дөвләт. Һиндистан, Бангладеш (г.-дә), Чин (шм.-ш.-дә), Лаос (ш.-дә) вә Таиландла (ч.-ш.-дә) һәмсәрһәддир. Ч.-г.-дән Бенгал көрфәзи, ч.-дан Андаман дәнизи илә әһатәләнир. Саһ. 678 мин *км²*. Әһ. 30,8 млн. (1976). Пајтахты Рангун ш.-дир. Инз. чәһәтдән 7 милли вил.-ә вә 7 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Б. респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1974 илдә гәбул едилмишдир. Јени конститусијаја әсасән Бирма Иттифагы Сосиалист Республикасы адланыр. Дөвләт башчысы президентдир (о, ејни заманда Дөвләт Шурасынын сәдридир). Дөвләт һакимијјәтинин али органы 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы парламент—Халг Мәчлисидир (сессијалар арасындакы дөврдә—Дөвләт Шурасы). Дөвләт Шурасы Халг Мәчлиси гаршысында мәс'улдур. Ганунверичи һакимијјәти Халг Мәчлиси, ичраедичи һакимијјәти исә Халг Мәчлисинин сечдији назирләр шурасы һәјата кечирир.

Тәбиәт. Б. әразисинин 40%-ини дағлар тутур. Г.-дә Ракхајн (Аракан-Јома) д-ры (һүнд. 1500—3000 *м*) вә онларын шм.-а давамы олан Паткај, Кумун вә с. силсиләләр (макс. һүнд. 5881 *м*) вар. Ш. һиссәсини Шан јајласы тутур. Г.-дәки дағ силсиләләри арасында тәпәли Иравади дүзәнлији јерләшир. Фајдалы газынтылары: волфрам, галај, гурғушун, синк, никел, мис, нефт, газ, уран, стибиум, гызыл, гијмәтли дашлар вә с. Иглими субекваториалдыр. Орта темп-р апрелдә 30—32°С, јанварда ч.-да 20—25°С, шм.-да 13—15°С-дир. Иллик јағынтынын 90—95%-и ч.-г. муссонлары дөврүндә (мај—октјабр) дүшүр. Орта иллик јағынты 2000 *мм*-дир. Минимум јағынты (500 *мм*) дахили р-нларда, макс. (6000—6500 *мм*) исә дағларын күләктутан јамачларында вә дәнизкәнары р-нларда дүшүр. Бөјүк чајлары: Иравади (Чиндуин голу илә), Салуин вә Ситаун. Дағларда сары-гонур, гырмызы-гонур вә гырмызы мешә торпаглары, мәркәзи р-нларда гырмызы-гонур, гәһвәји вә шорәкәтли түнд торпаглар јајылмышдыр. Әразинин тәгр. 60%-и мешәликдир. Дәнизкәнары р-нларда вә Шимали Б.-да һәмишәјашыл тропик (палма, фикус, пандан, бамбук) мешәләр јајылмышдыр. 900—1200 *м* јүксәкликдә субтропик һәмишәјашыл мешәләр, даһа јүксәк гуршагларда палыд мешәләри, 4000 *м*-дән јүксәкдә алп чәмәнликләридир. Гијмәтли ағач нөвләриндән тик вә дәмирағач битир. Дүзәнликләрдә тропик мешәләр, саванналар вә батаглыглар вар. Б.-да вәһши өкүз, кәркәдан, пәләнк, бәбир, фил, дәлә, гушлар, сүрүнәнләр вә с. јашајыр.

Әһали. Б.-да 70-дән артыг халг вә тајфа јашајыр. Әһалинин 73%-дән чоху *бирмалылардыр* (1975). Б.-да каренләр (8%), шанлар (7%), һиндлиләр (3%), чинләр (2%), монлар (1,5%), качинләр (1,5%) вә б. да јашајыр. Дөвләт дили *Бирма дилидир*. Иравади чајынын делтасында, мәркәзи вә бә'зи саһил р-нларында әһалинин сыхлығы 1 *км²*-дә 500 нәфәрә чатыр; дағлыг р-нларда әһали сејрәкдир (1 *км²*-дә 4—10 нәфәр). Диндарларын чоху буддистдир. Һиндуизмә, ислама вә христианлыға ситајиш едәнләр дә вар. Ишләјәнләрин тәгр. 75%-и к.т. вә мешә тәсәррүфатында чалышыр. 1,3 млн. нәфәр фәһлә сәнаје вә нәгл.-да, тәгр. 1,5 млн. нәфәри исә к.т. саһәсиндә ишләјир (1974). Әһалинин 20%-индән чоху шәһәрләрдә јашајыр (1975). Ири шәһәрләри: Рангун (2,1 млн., әтрафы илә; 1975), Мандалај—360 мин (1969), Моламјајн—190 мин (1970).

Тарихи очерк. Б.-нын ән гәдим археоложи абидәләри Ашағы Палеолитә аиддир. Неолит дөврүндә Б. әразисиндә индики *монларын* сәләфләри олан монкхмер тајфалары јашајырдылар. Ерамызын әввәлиндә гәбилә тајфа гурулушунун дағылмасы шәраитиндә Б.-да илк дөвләтләр јаранмаға башлады. 7—9 әсрләрдә индики бирмалыларын әчдадлары (мранма, мјанма) Шимал-Гәрби вә Чәнуби-Гәрби Чиндән көчүб кәлмишдиләр. Б.-да тајфа башчылары арасында кедән мүбаризә 1044 илдә Паган дөвләтинин јарадычысы Аноратын гәләбәси илә гуртарды. Аноратын вахтында [1044—77] Паган дөвләти бүтүн Б.-ны зәбт етмиш, 11—12 әсрләрдә Чәнуб-Шәрги Асијада ән гүдрәтли дөвләтләрдән бири олмушду. Буддизм дөвләт дини кими гәбул едилмишди. 12 әсрдә күчләнән Бирма-мон зиддијјәтләри, дағлы тајфаларын басгынлары, ә'јанларла руһаниләрин мүбаризәси 13 әсрдә Паганын зәифләмәсинә сәбәб олду. 1283 илдә монголлар Пагана гәти зәрбә вурдулар. Бундан сонра Б.-да феодал пәракәндәлији башланды. 1287 илдә Б.-нын ч.-унда Пегу дөвләти јаранды. 14—15 әсрләрдә Б.-да Ава вә Пегу кнјазлыглары арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә башланды. 16 әсрдә Таунгу кнјазлығынын һакимләри Б.-ны бирләшдирдиләр. Лакин тезликлә өлкә феодал мүлкләринә парчаланды. 18 әсрин орталарындан бирмалылар ваһид дөвләтин әсасыны гојдулар, феодализм инкишаф етмәјә башлады. 1752 илдә Конбаунлар сүлаләсинин баниси Алаунпаја монларa гаршы үсјан галдырды. Бирмалыларын монларла чоһәсрлик мүбаризәси монларын мәғлубијјәти илә гуртарды. Алаунпаја авропалыларын тичарәт мәнтәгәләрини дағыдараг мүстәмләкәчиләрин Б. ишләринә гарышмасына бир мүддәт сон гојду. 18 әсрин сону—

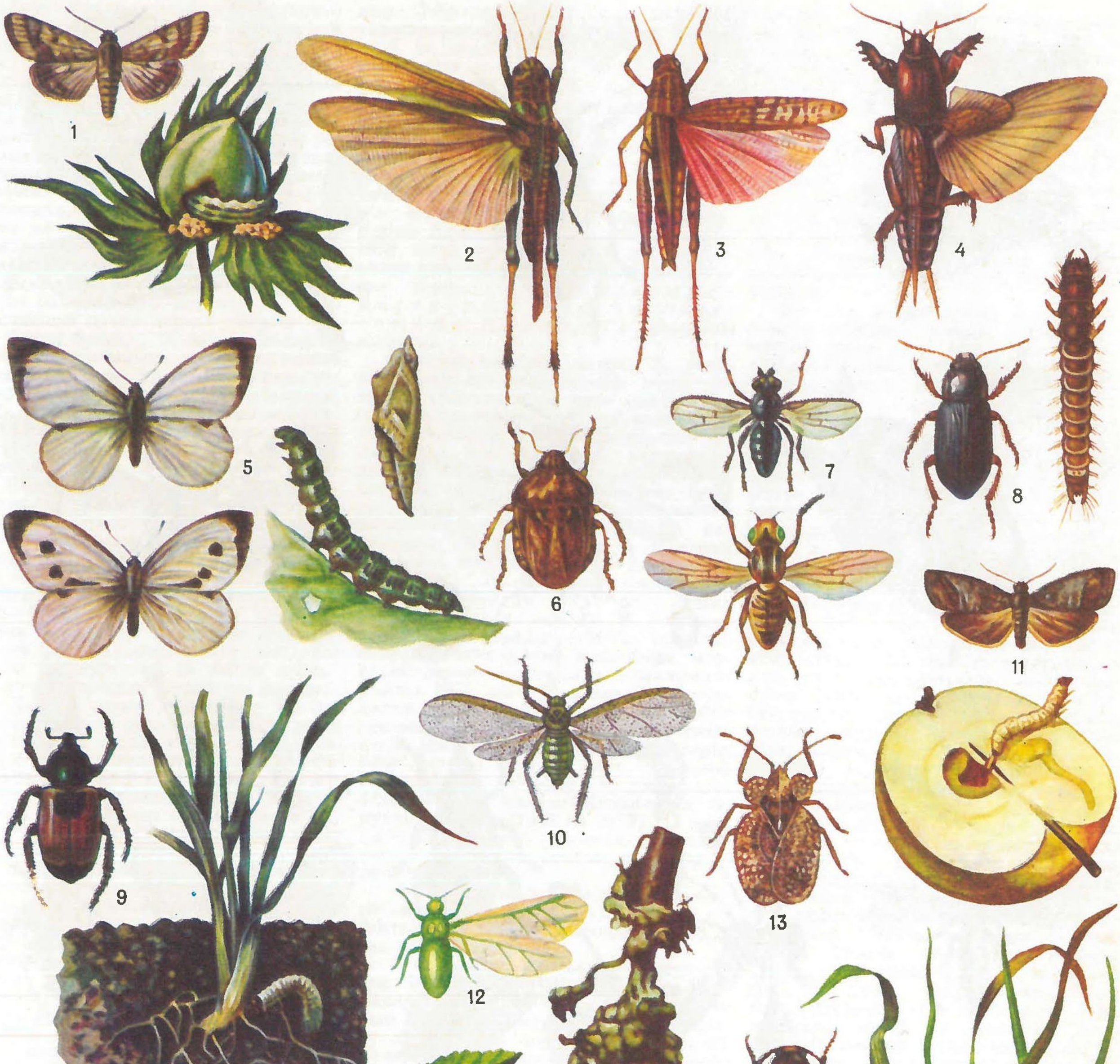
19 әсрин әввәлиндә Конбаунлар дөвләти ән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатды. Феодал пәракәндәлијинә сон гојулду. Торпаг үзәриндә дөвләт мүлкијјәти күчлү мәркәзи һакимијјәтин мадди базасы олду. Б.-нын бирләшдирилмәси әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафына, өлкәнин вилајәтләри арасында әлагәләрин кенишләнмәсинә, сәнәткарлығын артмасына көмәк етди. Мәркәзләшдирилмиш дөвләт апараты јарадылды. Конбаунлар дөвләти Һинд-Чин ј-а-нда ән гүдрәтли дөвләтә чеврилди. Дәфәләрлә Б.-ја сохулмаға чалышан Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри 19 әсрдән ону ишғал етмәјә башламышдылар. Биринчи (1824—26), Икинчи (1852) вә Үчүнчү (1885) Инкилтәрә—Бирма мүһарибәләри нәтичәсиндә Инкилтәрә Б.-ны ишғал едиб ону өзүнүн Һиндистан мүстәмләкәсинә гатмышды. Мүстәмләкәчиләр өлкәни метрополијанын сатыш базарына чевирәрәк, милли сәнајенин инкишафына мане олурдулар. Биринчи дүнја мүһарибәси вә Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Б.-да милли һәрәкатын кенишләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. 30-чу илләрин 2-чи јарысындан милли азадлыг һәрәкаты хүсусилә кенишләнди, вәтәнпәрвәр вә ингилаби демократик тәшкилатлар фәалијјәтә башлады, марксизм јајылды, илк Үмумбирма фәһлә вә кәндли һәмкарлар иттифаглары јарадылды. Халг күтләләринин тәзјиги нәтичәсиндә Инкилтәрә империалистләри бә'зи күзәштләр етмәјә мәчбур олду. Инкилтәрә 1937 илдә Б.-ны Һиндистандан ајырды. 1939 илдә *Бирма Коммунист Партијасы* (БКП) јаранды.

Икинчи дүнја мүһарибәси заманы Б. Инкилтәрәнин мүстәмләкәси кими мүһарибәјә чәлб олунду. 1941 илин декабрында Јапонија гошунлары Б.-ја сохулду вә 1942 илин мајында онун әсас р-нларыны ишғал етди. Өлкәдә фашист типли һәрби мүстәмләкәчилик режими гурулду. Бу дөврдә, коммунистләр дахил олмагла, өлкәнин бүтүн вәтәнпәрвәр вә ингилабчы групларының, *Аун Сан* башда олмагла, Антифашист Халг Азадлығы Чәмијјәтиндә (АХАЧ; әсасы 1944 илдә гојулмушдур) бирләшди. Аун Санын, *Не Винин* башчылығы илә вәтәнпәрвәр Б. ордусу 1945 илин мартында башланмыш вә Јапонија ишғалчыларынын дармадағын едилмәсиндә бөјүк рол ојнамыш үмуммилли үсјанын әсас дөјүш гүввәси олду. Б. Јапонија ишғалчыларындан азад олдугдан сонра азадлыг мүбаризәси, әсасән, өлкәјә гајытмыш Инкилтәрә империалистләринә гаршы јөнәлдилди. 1946 илин сентјабрында үмуми сијаси тә'тил башланды. Мүстәмләкә гајдаларынын јенидән бәрпа едилмәсинин мүмкүн олмадығыны јәгин едән Инкилтәрә һөкумәти 1947 илин јанварында Лондонда Б. нүмајәндәләри илә апарылан данышыгларда Б.-нын истиглалијјәт һүгугуну танымаға мәчбур олду вә Мүәссисләр Мәчлисинә сечкиләрин кечирилмәсинә разылыг верди. 1947 ил сентјабрын 24-дә Мүәссисләр Мәчлиси Бирма Иттифагынын конституцијасыны гәбул етди. 1947 ил октјабрын 17-дә Бирма Иттифагыны суверен дөвләт кими танымаг һаггында Инкилтәрә—Бирма мүгавиләси бағланды. Бирма Британија империјасындан чыхды. 1948 ил јанварын 4-дә Бирма Иттифагы рәсми олараг мүстәгил дөвләт е'лан едилди.

Б.-нын истиглалијјәт газанмасы әрәфәсиндә сол гүввәләрин әввәлки ваһид чәбһәси парчаланды. 1946 илин әввәлиндә БКП үзвләринин бир һиссәси ајрылараг сол сектантчы «Гырмызы бајраг» тәшкилаты јаратды. 1946 илин сонунда АХАЧ илә БКП арасында әлагәләр кәсилди. 1947 илин ијулунда Аун Санын иртичачылар тәрәфиндән өлдүрүлмәси сол гүввәләрә күчлү зәрбә иди. Б.-да милли буржуазија дөвләтдә рәһбәр рол ојнамаға башлады. У Нунун тәшкил етдији һөкумәтин тәркибинә һәм милли вә хырда буржуазијанын нүмајәндәләри, һәм дә учгарларын феодаллары дахил едилди. Милли азадлыг гүввәләри арасындакы фикир ајрылығы вә ихтилаф 1948 илин мартында дахилдә силаһлы мүнагишәнин башланмасына сәбәб олду. Коммунист Партијасы кизли ишә кечди вә милли һөкумәтә гаршы мүбаризәјә башлады. Б. ордусунун вә Аун Санын јаратдығы Халг Көнүллүләри Тәшкилатынын бә'зи һиссәләри дә үсјана гошулду. 50-чи илләрин әввәлиндә һөкумәт гошунлары гијамчылары сыхышдырды.

1948 илин апрелиндә Б. БМТ-јә гәбул олунду. 1948 илдә ССРИ илә, 1950 илләрин орталарында исә дикәр сосиалист өлкәләри илә дипломатик әлагәләр јарадылды. Б.-да бир сыра објектин тикилмәси һаггында 1957 илдә Совет—Бирма сазиши имзаланды. Б. *Бандунг конфрансынын (1955)* тәшкилатчыларындан вә фәал иштиракчыларындан иди.

1952 илдән Б.-да Пјидота («рифаһ өлкәси») адландырылан 8 иллик бәрпа вә инкишаф програмы һәјата кечирилмәјә башланды. 1958 илләдәк өлкәдә нисбәтән игтисади вә сијаси сабитлик нәзәрә чарпырды. Лакин програмын әсас игтисади вәзифәләри јеринә јетирилмәди, аграр ислаһат гисмән һәјата кечирилдији үчүн кәндлиләрин әксәријјәти јенә дә торпагсыз галды, дахили силаһлы тоггушмаларын, о чүмләдән милли мүнагишәләрин арасы кәсилмирди. Һаким тәбәгәләрин бүрократчылығы вә рүшвәтхорлуғу кетдикчә шиддәтләнирди. Бүтүн бунлар үмуммилли сијаси бөһрана сәбәб олду. 1958 илин орталарында АХАЧ парчаланды вә һакимијјәт уғрунда фраксијалар арасында гызғын мүбаризә башланды. У Ну һөкумәти 1958 илин октјабрында һакимијјәти ордуја вермәјә мәчбур олду. Орду забитләри Не Вин башда олмагла кечид һөкумәти тәшкил етди. 1960 илин апрелиндә кечирилән сечкиләрдән сонра У Ну јени һөкумәт тәшкил етди. Лакин өлкәдә вәзијјәт сабитләшмәди. 1962 ил мартын 2-дә өлкәдә дөвләт чеврилиши олду. Не Вин башда олмагла ордунун вәтәнпәрвәр вә

Битки зәрәрверичиләри. 1. Памбыг совкасынын кәпәнәји, тыртылын зәдәләдији памбыг гозасы. 2. Асија чәјирткәси. 3. Италија чәјирткәси. 4. Данадиши. 5. Кәләм кәпәнәјинин еркәк вә диши фәрдләри, тыртылы вә пупу. 6. Зијанкар бағачыг. 7. Исвеч вә јашылкөз милчәкләр. 8. Тахыл бөчәји вә онун сүрфәси. 9. Сүмүрткән бөчәји вә онун сүрфәсинин вурдуғу зәрәр. 10. Тахыл мәнәнәси. 11. Алма мејвәјејәнинин кәпәнәји вә тыртылынын зәдәләдији мејвә. 12. Ганлы мәнәнәнин диши фәрди вә зәдәләнмиш көк. 13. Армуд тахтабитиси. 14. Албалы узунбурун бөчәји вә зәдәләдији мејвә. 15. Шыгтылдаг бөчәк, сүрфәләрин зәдәләдији картоф вә тахыл биткиси.

Битки зәрәрверичиләри. 1. Гашга шала: а—еркәји; б—дишиси. 2. Зәлиҹә бөҹәји: а—јумурталар; б—сүрфә; в—јеткин фәрд. 3. Унлу тәнәк јастычасы (портағал үзәриндә). 4. Пахла одлучасы: а—кәпәнәји; б—тыртылын зәдәләдији пахла. 5. Јонҹа брухофагусу: а—јеткин фәрд; б—јумурта; в—сүрфә. 6. Гамма совкасы. 7. Түтүн трипси: а—јумурта; б—нимфа; в—јеткин фәрд. 8. Алма чичәкјејәни: а—сүрфә; б—бөҹәк; в—зәдәләнмә нүмунәси. 9. Алма габыгјејәни: а—сүрфә; б—бөҹәк; в—зәдәләнмә нүмунәси. 10. Анбар узунбуруну: а—бөҹәк; б—сүрфә; в—зәдәләнмиш дән. 11. Гыш гарышчысы: а—тыртыл; б—пуп; в—еркәк кәпәнәк; г—диши кәпәнәк; ғ—зәдәләнмиш јарпаглар.

ингилаби әһвали-руһијјәли забитләриндән ибарәт Ингилаби Шура һакимијјәти әлә алды. 1962 илин апрелиндә Ингилаби Шура өлкәнин капиталист инкишаф јолуну рәдд едән «Бирманын сосиализм јолу» сијаси бәјаннамәсини гәбул етди. Б. тарихиндә империализм, феодализм вә капитализмә гаршы јөнәлдилмиш чидди дәјишикликләр дөврү башланды. 1963 — 66 илләрдә нефт сәнајеси, банклар, харичи тичарәт, енеркетика, рабитә тамамилә, е'малєдичи вә мә'дән сәнајеси, тикинти вә дахили тичарәтин исә әсас һиссәси милләшдирилди. 60-чы илләрин 2-чи јарысында үмуми мәһсул истеһсалында дөвләт бөлмәси 50%-дән чохӯну (к.т. мәһсуллары дахил дејил) тәшкил етди. Бүтүн бунлар Б.-дан инһисарчы Гәрб капиталынын сыхышдырылыб чыхарылмасына, Һинд вә Чин буржуазијасы мөвгеләринин сарсыдылмасына вә Б. милли буржуазијасынын мәһдудлашдырылмасына имкан верди. 1962—65 илләрдә мүлкәдар вә сәләмчиләр әлејһинә мүһүм ганунлар гәбул олунду. Ингилаби Шуранын гијамчы тәшкилатларла сүлһ данышыглары апармаг тәшәббүсү уғурсуз олду. 1964 илин мартында Ингилаби Шуранын гәбул етдији гануна әсасән бүтүн сијаси партија вә тәшкилатлар (о чүмләдән һәмкарлар иттифаглары) бурахылды. 1966—67 илләрдә Ингилаби Шура вә Бирма Сосиалист Програмы Партијасынын (БСПП) рәһбәрлији илә халг фәһлә (гуллугчулар да дахил олмагла) вә халг кәндли шуралары јарадылды. Харичи сијасәт саһәсиндә Б. һөкумәти сүлһ вә реал битәрәфлик хәтти јеридәчәјини тәсдиг етди. 60-чы илләрин 2-чи јарысында әввәлләр мүвәффәгијјәтлә инкишаф едән Бирма—Чин мүнасибәтләри писләшди. Сағ мүхалифәтин Б. дан гачан хадимләри (У Ну вә б.) харичдә (Таиланд) Парламент демократијасы партијасыны јаратды. Бу партија Ингилаби Шура режиминә гаршы позучулуг ишинә башлајараг, Б.-да сағ гијамчыларла бирләшмәјә чалышды. 1969 илин нојабрында БСПП-нин 4-чү семинары чағырылды. Семинар өлкәнин һәјатында бу партијанын ролунун артдығыны нүмајиш етдирди. БСПП-нин 1-чи гурултајы (1971, ијун) гејд етмишдир ки, сон илләрдә Б.-да чидди ичтимаи-игтисади дәјишикликләр баш вермишдир. БСПП фәһлә синфинә, кәндли, мүтәрәгги руһлу һәрби гуллугчулара, зијалылара архаланан күтләви сијаси тәшкилата чеврилмишдир. БСПП дахили вә харичи сијасәтдә Б. зәһмәткешләринин һәјати мәнафејинә ујғун олан ардычыл ингилаби демократик хәтт јеридир.

БСПП 2-чи гурултајында (1973) тәсдиг олунмуш јени конститусија 1974 ил јанварын 4-дә гүввәјә минди. Б. сосиалист респ.-сы е'лан олунду. 1974 илин мартында Не Вин Б.-нын президенти сечилди. Һөкумәт 1975 илин ијулунда јенидән тәшкил едилди (баш назир У Сејн Вин). 1977 илин февралында БСПП-нин 3-чү гурултајы чағырылды. Бурада 3-чү дөрдиллик игтисади инкишаф планы үзрә директивләр мүзакирә едилди.

Сијаси партијалар вә ичтимаи тәшкилатлар. Б.-да бирпартијалы систем мөвчуддур. Бирма Сосиалист Програмы Партијасы (БСПП) — 1962 илин ијулунда јарадылмышдыр. Зәһмәткешләрин вә Б. ингилаби авангардынын партијасыдыр. 806 570 үзвү вә намизәди вар (1974). БСПП рәһбәрлији илә Халг Фәһлә Шуралары, Халг Кәндли Шуралары вә БСПП-нин кәнчләр тәшкилаты фәалијјәт көстәрир. Милли Демократик Бирләшмиш Чәбһә—кизли партија вә тәшкилатларын блоку, 1959 илдә јарадылмышдыр. Милли Азадлыг Чәбһәси—1970 илдә тә'сис едилмишдир. *Бирма Коммунист Партијасы*—әсасы 1939 илдә гојулмушдур. 1948 илдән кизли фәалијјәтдәдир. 1952 илдә Бирма илә ССРИ арасында Достлуг вә Мәдәни Әмәкдашлыг Чәмијјәти јарадылмышдыр.

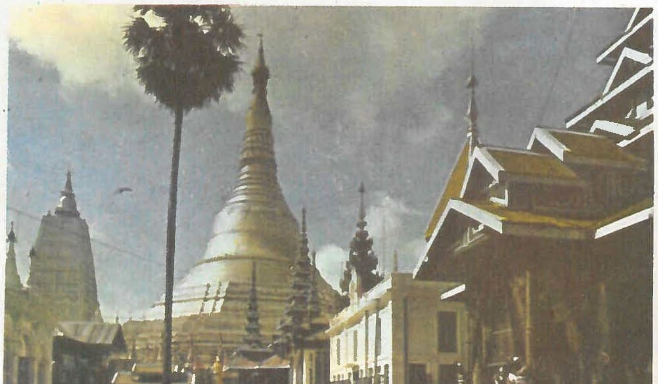
Игтисади-чоғрафи очерк. Б. сәнајеси зәиф инкишаф етмиш аграр өлкәдир. Истиглалијјәт әлдә едилдикдән сонра бүтүн харичи банклар, ширкәтләр вә мүәссисәләр, хүсуси капиталист сәнајесинин әсас саһәләри, харичи вә дахили тичарәт милләшдирилмишдир. Сәнајенин әсас саһәләринин (мә'дән, мешә, нефт, нәгл., рабитә вә с.) милләшдирилмәси нәтичәсиндә һасиледичи сәнајенин 80%-и, е'маледичи сәнајенин 60%-и вә әмтәә дөвријјәсинин тәгр. 70%-и дөвләт бөлмәсиндә мәркәзләшдирилди (1967—68). Ваһид Б. банкы тәшкил едилди. Б. стерлинг зонасындан чыхды (1966). Һазырда өлкәдә игтисадијјатын инкишафы мәркәзләшдирилмиш гајдада планлашдырылыр. 1971 илдә 20 иллик (беш дөрдиллик план) перспектив план гәбул едилмишдир. Плана әсасән енеркетика, к.т., јејинти, тикинти материаллары, мешә, мә'дән сәнајеси вә с. инкишаф етдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Торпагларын милләшдирилмәси ганунуна әсасән (1948 вә 1953) 2,5 млн. *ha* торпаг саһәси торпагсыз вә азторпаглы кәндлиләр арасында бөлүшдүрүлмүшдүр.

1974/75 илләрдә дөвләт вә кооператив бөлмәләринин пајы сәнаје истеһсалында 78%-ә, тичарәтдә 55%-ә гәдәр олмушдур.

К.т. милли мәһсулун 70%-ини верир. Әразинин тәгр. 9 млн. *ha*-ы бечәрилир. Бунун 0,9 млн. *ha*-ы суварылыр. Мүһүм әрзаг вә ихрачат мәһсулу дүјүдүр (Б. ихрачатынын 75%-и). Бечәрилән саһәнин 4961 мин *ha*-ында чәлтик, 60,4 мин *ha*-ында буғда, 166,4 мин *ha*-ында гарғыдалы, 155,6 мин *ha*-ында памбыг, 814,8 мин *ha*-ында күнчүт, 604 мин *ha*-ында јерфындығы, 64,8 мин *ha*-ында шәкәр гамышы әкилир. 1974/75 мәһсул илиндә 8,5 млн. *т* чәлтик, 203 мин *т* пахлалы биткиләр, 59 мин *т* түтүн, 459 мин *т* јерфындығы, 45 мин *т* памбыг, 39 мин *т* чут, 1,18 млн. *т* шәкәр гамышы, 15 мин *т* каучук вә с. јығылмышдыр. Чәлтик әкининин демәк олар ки, һамысы (80%-индән чоху), каучуклу биткиләр, түтүн вә шәкәр гамышы плантасијалары, әсасән, Иравади чајынын делтасындадыр. Б.-нын даһа гураг һиссәсиндә (Јухары Б.-да) памбыг, дары, гарғыдалы, пахла, күнчүт јерфындығы, аз мигдарда чәлтик бечәрилир.

К.т.-нда һејвандарлыг икинчи дәрәчәли саһәдир. Әсасән, ишләк һејванлар (өкүз, кәл, фил) сахланылыр. Өлкәдә 7,2 млн. инәк, 1,6 млн. чамыш, 0,6 млн. кечи, 1,5 млн. донуз вар (1974). Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Илдә 300—400 мин *т* балыг овланыр.

Өлкәдә 29 184 сәнаје мүәссисәси вар. Бунун 1486-сы дөвләт бөлмәсинин, 305-и кооперативиндир (1974/75). Бүтүн ағыр сәнаје мүәссисәләри дөвләтин әлиндәдир. Б.-нын әсас сәнаје саһәләри: мә'дән, јејинти, тохучулуг, мешә вә с. Нефт (Иравади чајынын ашағы ахынындакы Мјанаун, Пји јатагларында), синк (Лоугкенг), гурғушун (Бозајн р-ну), галај-волфрам (Малакка ј-а), мис филизи (Салинчи р-нунда) вә с. чыхарылыр. 900 мин *т* нефт (1975), 8,7 мин *т* гурғушун, 7 мин *т* синк консентраты, 414 *т* волфрам, 719 *т* галај консентраты вә с. һасил едилмишдир (1974/75). ССРИ-нин техники јардымы илә Мочи р-нунда галај-волфрам истеһсалы кенишләндирилир. Б. нефрит (Томо р-ну), јагут вә сапфир (Могоу р-ну) илә мәшһурдур. Енержи базасы, әсасән, нефт вә көмүрдүр. 1974 илдә 700 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Е'маледичи сәнаје, әсасән, дахили базары тә'мин едир. Гурғушун-синк комбинаты (Бодуин-Намту), нефтајырма з-длары (Чау, Танлјин) вар. Чәлтиктәмизләмә мүәссисәләри Рангун, Моламјајн, Бассејн, Ситуе, јағ, шәкәр з-длары, чајчәкичи ф-к, унүјүтмә, түтүн мүәссисәләри вә с. Пјинмана, Намти, Тајемјо, Пји, Мандалај вә б. ш.-ләрдәдир. Ипәк (Мемјо), памбыг парча, нејлон парча, чут (Очин) вә с. истеһсал едилир. Тајемјо вә Чжанчиндә семент з-длары, Инсејндә полад-прокат з-ду, Рангунда вә әтрафларында сулфат туршусу, техники спирт вә сабун з-длары, киб-

Рангун. Шуедагоун пагода комплексиндән көрүнүш. 14—18 әсрләр.

рит, әчзачылыг ф-кләри, кәми тәрсанәси вә с. вар. Семент з-ду (Чжанчиндә), 4 чут ф-ки вә с. сәнаје мүәссисәләри истифадәјә верилмишдир. Б. мешәләриндән тәдарүк едилән гијмәтли одунчаг бир нечә тахта-шалбан з-дунда е'мал олунур. 1974 илдә 250 мин *т* тик, 500 мин *т* одунчаг истеһсал едилмишдир. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир.

Д.ј.-ларынын уз. 4,3 мин *км*, шосе јолларынын уз. 15,5 мин *км*-дир (1974). Дәниз вә чај нәгл. инкишаф етмишдир (кәмичилијә јарарлы су јолларынын уз. 8 мин *км*-дән чохдур). Мүһүм портлары—Рангун, Ситуе (Акјаб), Бассејн, Моламјајн.

Б. дүјү, гијмәтли одунчаг, әлван метал консентраты, каучук, чут, памбыг ихрач едир. Сәнаје маллары вә аваданлығы идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, Јапонија, Чин, Индонезија, Сингапур, Шри Ланка вә Бангладеш иләдир. Б. илә сосиалист өлкәләри (ССРИ, ЧССР вә б.) арасында итисади вә елми әмәкдашлыг кенишләнир. Азәрб. к.т. мүтәхәссисләри Б.-да ишләмишләр. Пул ваһиди— *кјат* (ча).

Силаһлы гүввәләр. Б.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 160 мин нәфәрдир (1975). Гуру гошунлары 145 мин нәфәрдән ибарәтдир. ҺҺГ-дә тәгр. 7 мин нәфәр, 11 дөјүш, 30 нәгл. тәјјарәси, 33 вертолјот вар. ҺДГ (тәгр. 7 мин нәфәр, о чүмләдән 800 нәфәр дәниз пијадасы), 1 фрегат вә тәгр. 50 дөјүш кәмиси вар. Силаһлы гүввәләр муздла әскәр топламаг јолу илә тәшкил олунур. Забитләр һәрби мәктәбләрдә, һәрби академијада вә гәраркаһ коллечиндә (Рангун р-ну) һазырланыр.

Сәһијјә. 1972 илдә Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 40, үмуми өлүм сајы 17, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 65,8 (1968) олмушдур. Хәстәлик структурунда инфексион вә паразитар хәстәликләр үстүнлүк тәшкил едир. Өлкәдә зөһрәви хәстәликләр, вәрәм, трахома, гарын јаталағы, дизентерија, һелминтоз вә с. хәстәликләр јајылмышдыр. Сәһијјә тәшкилатлары сағламлыг ишләри саһәсиндә бөјүк тәдбирләр һәјата кечирир. Чичәк хәстәлији, демәк олар ки, ләғв едилмишдир. Б.-да дөвләт поликлиника вә хәстәханаларынын кениш шәбәкәси јарадылыр. Тибби хидмәт пулсуздур, лакин шәһәрләрдә пул илә мүаличә едән һәкимләр дә вар. 1956 илдән өлкәдә дөвләт ичтимаи сығортасы мөвчуддур. 1971 илдә Б.-да 23 723 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 8 чарпајы) 385 хәстәхана мүәссисәси вар. ССРИ-нин көмәји илә Таунчи ш.-ндә поликлиникасы олан 200 чарпајылыг госпитал тикилмишдир. 3073 һәким (о чүмләдән 2643 һәким дөвләт хидмәтиндә) 6450 орта тибб ишчиси ишләјир; һәким кадрларыны 3 тибб ин-ту һазырлајыр.

Маариф. Ингилаби Шура һакимијјәт башына кәлдикдән сонра јени халг маарифи системи јарадылмыш, тәһсил мүәссисәләри миллиләшдирилмиш,

Бирма Иттифағы. 1. Момаган ш. јахынлығында дәниз чимәрлији. 2. Рангун. Истиглалијјәт монументи. 3. Паган. Ананда мә'бәди. 11 әср. 4. Чәлтик зәмисиндә. 5. Рангун. Тохучулуг фабрикинин сехиндә. 6. Рангун. Дөвләт универсал мағазасы. 7. Рангун. Будда раһибләри. 8. Тавој. Будда һејкәли. 9. Бирма халг рәгси.

1964 илдә савадсызлыға гаршы үмумхалг мүбаризәси башланмышдыр. 1974 илдә өлкәнин 17 әјаләтиндә савадсызлыг ләғв едилмишдир. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 3425 мин, кечид мәктәбләриндә 762 мин, орта мәктәбләрдә 185 мин шакирд охујурду, 19 али мәктәбдә, о ҹүмләдән Рангун вә Мандалај ун-тләри, тибб, педагожи, игтисадијјат, к.т. вә с. ин-тларда 54 миндән чох тәләбә тәһсил алырды. Рангунда ССРИ-нин көмәји илә техноложи ин-т тикилмишдир (1961). Рангун вә Мандалај ун-тләринин китабханалары, Рангунда музеј вә шәкил галерејасы вар.

Елм вә елми идарәләр. Инкилис ишғалына гәдәр Б.-да елм вә маариф, әсасән, будда раһибләринин әлиндә иди. Онлар Һиндистан вә Чиндән өјрәндикләри елми биликләри јајыр, халг тәбабәти вә с. ән'әнәви билик саһәләринин тәҹрүбәсини топлајырдылар. Зәманәмизәдәк кәлиб чатмыш илк тарихи әсәр «Јазавинчо» («Мәшһур хроника») хроникасыдыр (1502). Хроника жанры 18 әсрин орталарында хүсусилә тәрәгги етмишди. 20 әсрин әввәлиндә Б.-нын мүасир тарих елми јаранды. 1910 илдә Б. Тәдгигат Ҹәмијјәти јарадылды; онун үзвләри Б. халгына вә онун мәдәнијјәтинә бөјүк зәрәр вурмуш мүстәмләкә режимини тәнгид едирдиләр. 1920 илдә Рангунда илк ун-т ачылды. Б. истиглалијјәт газандыгдан (1948) сонра тарихә даир тәдгигатлар кенишләнди.

Мадди еһтијатларын мәһдуд вә милли кадрларын аз олдуғу бир шәраитдә х.т.-нын еһтијаҹларыны тезликлә өдәмәк зәрурәти әсас диггәти тәтбиги вә техника елмләринин инкишафына вермәји тәләб едирди. 1955 илдә физика вә техника, тәтбиги кимја, металлуркија вә тәтбиги кеолокија, атом енержиси, елми информасија вә с. шө'бәләри олан Тәтбиги Тәдгигатлар Ин-ту, 1956 илдә Елми-Тәдгигат Кәнд Тәсәррүфаты Ин-ту јарадылды. Ингилаби Шура һакимијјәтә кәлдикдән (1962) сонра елмин мүхтәлиф саһәләри үзрә милли кадрларын һазырланмасына мараг даһа да артды, Б. игтисадијјатынын гејри-капиталист инкишафы проблемләринин елми ҹәһәтдән ишләнмәси башлыҹа мәсәләләрдән биринә чеврилди. 1963 илдә Елми-Тәдгигат Тибб Ин-ту, 1964 илдә Игтисадијјат Ин-ту ачылды. 1965 илдә Б. һөкумәти јанында Елми Тәдгигатлары Әлагәләндирмә Комиссијасы јарадылды. Комиссија өлкәдә елми тәдгигатларын 5 иллик инкишаф планыны һазырлады.

Мәтбуат вә радио верилишләри. Б.-да чыхан мүһүм гәзет вә журналлар: «Һантавади» (1889), «Јангоун» (1947), «Мјавади» (1952), «Гардиан мегезин» (1953), «Гардиан» (1955), «Уоркинг пиплз дејли» (1963), «Патиејја тадинзин» (1964), «Ланзин тадин» (1965) вә с. Бирма вә инкилис дилләриндә нәшр олунур. Бирма радиоверилишләри хидмәти (1946) вә Бирма Мә'лумат Акентлији (1963) Рангундадыр.

Әдәбијјат. Б. әдәбијјаты 9—13 әсрләрдә јаранмышдыр. *Бирма дилиндә* илк јазылы әдәби абидә Мјазејди будда мә'бәдинин даш лөвһәси үзәриндәки јазыдыр (1112). Илк Б. китаблары сарај салнамәләри вә дини әсәрләрдир. Буддизмин гәбулундан (11 әср) сонра *пали дили* Б.-да әдәби дил олду. Буддизмин дини, фәлсәфи вә естетик мүддәалары Б. әдәбијјатынын бүтүн инкишаф мәрһәләләриндә она бөјүк тә'сир көстәрмишдир. 14—16 әсрләрдә классик Б. поезијасы јүксәк сәвијјәјә чатды. 18 әсрин әввәлиндә Бирма дили пали дилини тамамилә сыхышдырды вә үмуми милли дил олду. 18 әсрин 2-ҹи јарысы—19 әсрин әввәлиндә јени жанрлар (нәср, драматуркија) јаранды, харичи өлкә мүәллифләринин әсәрләри тәрҹүмә олунду, халг күтләләринин һәјатына мараг артды (раһиб јазычылар Тингаза, Шин, Угандамана вә б.). 19 әсрин 1-ҹи јарысында драматург вә реж. У Чин У јазыб јаратмышдыр. Әсрин сонунда әдәбијјатда, хүсусән драматуркијада тәглидчилик јаранды (У Ку, Схајја Шу Тха вә б.). Бу дөврдә нәсрә мејл күҹләнди. Швејдаун Тихаду илк Б. романыны јазды. Гәрби Авропа әдәбијјатынын тә'сири илә инкишаф едән роман жанры 20 әсрдә кениш јајылды (У Маун Ҹи, Пи Моу Нин, *Такин Кодо Һмаинг* вә б.). Милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризә дөврүндә «Кхитеан» («Експеримент әсри») әдәби һәрәкаты јаранды. Б. истиглалијјәт газандыгдан сонра вәтәнпәрвәрлик, тәрәгги вә сүлһ уғрунда мүбаризә әдәбијјатын әсас мөвзусу олду (Ма Ма Ле, Тин Аун, Таду вә б.). Оһен Пе Мјинин «Нефт» һекајәси, Мин Хло Нјун Чунун «Бирләшәк, еј инсанлар» ше'ри вә бир нечә Б. нағылы Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Б. әразисиндә ашкар едилмиш ән гәдим инҹәсәнәт абидәләри еркән Неолит дөврүнә аиддир. Б. инҹәсәнәтинин тәрәгги дөврүндә (11—13 әсрләр) Паган ш.-ндә чохлу ме'марлыг абидәси—Будда мә'бәдләри (Ананда, Годопалин, Табинју) вә ступалар (Буддаја аид дини әшјаларын мүһафизә олундуғу мөһтәшәм гурғулар) тикилмишдир. Ступалар, әсасән, килсә зәнки формасында олур. Һејкәлтәрашлыг Будда фигурлары (даш, ағаҹ вә с.) вә сүжети Будданын һәјатындан көтүрүлмүш барелјефләрлә (даш вә керамика) тәмсил олунур. Феодал пәракәндәлији дөврүндә (14—18 әсрләр) мүнтәзәм планлы шәһәрләр салынмыш, мәркәзиндә бөјүк ступалар јерләшән мә'бәд комплексләри јарадылмышдыр. Мәркәзләшмиш Конбаунлар дөвләтиндә (18 әсрин орталары—19 әср) шәһәрсалма инкишаф етди, ағаҹдан нәһәнк сарај комплексләри (Мандалај ш.-ндә) вә монастырлар тикилди. Бојакарлыг, декоратив-тәтбиги сәнәт, тунҹдан төкмә сәнәти, тохуҹулуг вә с. инкишаф едиб кенишләнди. Мүстәмләкә дөврүндә (1886—1947) Б. милли инҹәсәнәти тәнәззүлә уғрады. Рангун вә с. ш.-ләрдә инкилис ме'марлығына хас биналар тикилди. 19 әсрдә реалист бојакарлыг јаранды (портретчи рәссам У Чоун). 1920—30-ҹу илләрдә јағлы боја илә ишләјән рәссамлар (У Ба Нјан вә У Ба Зо) вә ме'марлар (У Тин) фәалијјәтә башладылар. Өлкәдә истиглалијјәт е'лан едилдикдән сонра (1948) јерли вә харичи ме'марларын, о ҹүмләдән совет ме'марларынын лајиһәләри үзрә мүасир типли биналар тикилмишдир. Б. бојакарлығында ән чох милли мөвзулара мүраҹиәт едилир. Мүтәрәгги рәссамларын (У Сан Вин, У Аун Кин) вә һејкәлтәрашларын (У Луин, У Хан Тин) әсәрләриндә мүасир һәјат мөвзулары мүһүм јер тутур. Халг декоратив сәнәти, әсасән, ағаҹ, метал, фил сүмүјү, сәдәф үзәриндә бәдии ојма ишләри илә тәмсил олунур.

Мусиги. Б. мусиги сәнәтинин мәнбәји гәдим дини мәрасимләрдир. Мүасир Б. маһны вә рәгсләриндә дини мәрасимләрин елементләри галмышдыр. Паган дөвләти дөврүндә (11—13 әсрләр) мусиги мүстәгил сәнәт кими инкишаф етмишди. Мусиги аләтләри: патсајн, чејвајн, паттала (зәрб аләтләри), саун (симли аләт), патоукау, хне (нәфәс аләтләри) вә с. Дини бајрамлар, әмәк просесләри (дүјү әкини вә с.) мусиги илә мүшајиәт олунур. Рангун вә Мандалај ш.-ләриндә дөвләт мусиги вә драм мәктәби јарадылмышдыр. Бирма милли рәгс ансамблы, Бирма дөвләт оркестри тәшкил едилмишдир; оркестр Б. инҹәсәнәт усталары илә бирликдә ССРИ-дә, о ҹүмләдән Бакыда гастролда олмушдур.

Театр. Б.-да театр тамашалары дини вә халг бајрамлары илә әлагәдар јаранмышдыр. 15 әсрдә мистерија театры «нибаткинг» инкишаф етмишди. Б. театрына Һиндистан вә Чин инҹәсәнәтинин тә'сири олмушдур. 18 әсрә јахын Б.-да сарај театрлары јаранмышды. 19 әсрин сонунда Рангунда илк даими театр бинасы тикилмишдир. Мәшһур актјорлардан У По Сејн, Аунгбала, Сејн Кадон бу театрын сәһнәсиндә ојнамышлар. 20 әсрин 20-ҹи илләриндә Б.-да илк дәфә В. Шекспирин, Ж. Б. Молјерин, А. П. Чеховун пјесләри тамашаја гојулмушдур. Өлкәдә милли истиглалијјәт е'лан олундугдан сонра (1948) театр сәнәтиндә јени инкишаф дөврү башланды. Шәһәрләрдә сәјјар театр труппалары, кәндләрдә исә һәвәскар халг театрлары јарадылды. Бир тамашада драм, мусиги вә рәгс елементләринин бирләшмәси Б театрынын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Б.-да кукла, көлкә театрлары, хүсуси театр мәктәбләри вар.

Кино. «Мәһәббәт вә алкогол» (1920, реж. У Он Маун) илк Б. бәдии филмидир. 30-ҹу илләрдә «Пулу сатын алмаг олмаз», «Ассамлы шаһзадә» вә с. сәсли филмләр јарадылмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә чәкилмиш вә инкилис империализмини ифша едән «Гәләбә чәләнкләри», «Обструксионист» филмләри Б. киносунун ән јахшы нүмунәләриндәндир. Өлкәдә милли истиглалијјәт е'лан едилдикдән сонра (1948) халгын мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризәсини әкс етдирән, халгы милли бирлијә, һәмрә'ј лијә чағыран кино әсәрләри јарадылыр. Кинотеатрларын бир чоху миллиләшдирилмишдир. Кино хадимләри: У Тин Маун, У Тукха, У Чхи Кхин, Ҹо Све, У Нјана вә б.

Әд.: Кауфман А. С., Рабочий класс и национально-освободительное движение в Бирме, М., 1961; Васильев В. Ф., Очерки истории Бирмы 1885—1947, М., 1962 (библ.); Васильев И. В., Миронов М. П., Бирма. Экономика и внешняя торговля, М., 1964; Не Вин, Бирма на новом пути, М., 1965; Попов Г. П., Бирманская литература, М., 1967; Можейко И., 5000 храмов на берегу Иравади (Паганское царство), М., 1967; Макарова С. М., Бирма: развитие капитализма в промышленности, М., 1968; Гаврилов Ю. Н., Борьба за независимость и прогрессивные преобразования в Бирме, М., 1970; Ожегов С. С., Архитектура Бирмы, М., 1970; Бурман А. Д., Бирманская драма середины XIX века, М., 1973; Такин Чит Маун,

Заметки о политической жизни Бирмы. 1962—1971. Сб. ст., пер. с бирм., М., 1976.

БИ́РМА ДИЛИ—*бирмалыларын* дили. Бирманын дөвләт дилидир. Тибет-Бирма дилләриндәндир. Б.д.-ндә 23 млн.-а јахын адам данышыр (1975). 4 әсас диалекти вар. Б.д.-ндә сөзләри мә'нача фәргләндирән 3 сәс тону (мелодик вурғу) мөвчуддур. Сәс тәркибиндә 8 саит вә 33 самит вар. Грамматик гурулушуна көрә көксөзлү дилләрдәндир. Илк јазылы абидәләри 11 әсрә аиддир. Јазысы чәнуби һинд јазыларындан биринә әсасланыр.

Әд.: Маун Маун Ньеу, Орлова И. А., Пузицкий Е. В., Тагунова И. М., Бирманский язык, М., 1963.

БИ́РМА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (БКП)—1939 ил августун 15-дә јаранмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1939—45) БКП милли азадлыг мүбаризәсинин вә Бирма халгынын Јапонија әлејһинә Мүгавимәт һәрәкатынын фәал тәшкилатчысы олмушдур. БКП-нин 1-чи гурултајы 1943 илдә кизли кечирилмишдир. 1944 илдә БКП вә дикәр вәтәнпәрвәр гүвәләрин тәшәббүсү илә Антифашист Халг Азадлығы Чәмијјәти (АХАЧ) јарадылды. АХАЧ 1945 илин мартында Бирма халгыны Јапонија ишғалчыларына гаршы силаһлы үсјана галдырды. Мүһарибәдән сонра БКП милли истиглалијјәт газанмаг вә Бирмада Инкилтәрә һөкмранлығыны ләғв етмәк сијасәтини әсас тутду. БКП АХАЧ-да мөвгејини хејли мөһкәмләндирди, 1945—46 илин әввәлиндә бир сыра күтләви зәһмәткеш тәшкилаты јаратды. 1945 илин ијулунда Рангунда ачыг шәраитдә БКП-нин 2-чи гурултајы чағырылды. 1946 илин февралында БКП-дәки парчаланма нәтичәсиндә «Гырмызы бајраг коммунист партијасы» дејилән груп ајрылды. Бу груп сол сектантчылыг мөвгеји тутду, милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәдә милли буржуазија илә әмәкдашлығын әлејһинә чыхды. Кизли фәалијјәтә кечән бу груп сонралар мәһдуд екстремист тәшкилата чеврилди. Сијаси мәсәләләр әтрафында АХАЧ дахилиндә ихтилафлар олдуғу бир шәраитдә, АХАЧ рәһбәрлијини кәскин тәнгид едән (бә'зи һалларда солчулуг мөвгејиндән) БКП 1946 илин октјабрында АХАЧ-дан харич едилди. Бирма истиглалијјәт газандыгдан (1948) сонра өлкәдә күчләнән дахили ихтилафлар вәтәндаш мүһарибәсинә сәбәб олду. 1948 илин мартындан БКП кизли шәраитә кечди вә һөкумәтә гаршы силаһлы мүбаризәјә башлады. 1955 илдә БКП вәтәндаш мүһарибәсинин дајандырылмасыны вә дахилдә сүлһүн бәрпасыны нәзәрдә тутан партија програмы гәбул етди. Лакин 50-чи илләрдә—60-чы илләрин әввәлиндә һөкумәт БКП илә данышыглардан имтина едәрәк онун силаһлы гүввәләринин тәслим олмасыны тә'кид етди. 1963 илдә БКП илә Ингилаби Шура һөкумәти арасындакы илкин сүлһ данышыглары да нәтичә вермәди. Бирмада һәјата кечирилән ичтимаи-игтисади дәјишикликләрин мүтәрәгги характерини инкар едән БКП рәһбәрлији Ингилаби Шура һөкумәтини силаһ күчүнә девирмәк хәттини тутду.

БКП нүмајәндә һеј'әти 1957 вә 1960 илләрдә коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә иштирак етмиш вә мүшавирәләрин сәнәдләрини бәјәнмишдир. Сонралар маоизм тә'сиринә дүшән БКП рәһбәрлији, әслиндә, партијаны бејнәлхалг коммунист һәрәкатындан тәчрид етди. БКП рәһбәрлији коммунист вә фәһлә партијаларынын 1969 ил бејнәлхалг Мүшавирәсиндә иштирак етмәкдән бојун гачырды. БКП МК сәдри Ба Тејн Тиндир (әввәлки МК сәдри Такин Зин 1975 ил мартын 15-дә һөкумәт гошунлары илә вурушмада өлдүрүлмүшдүр)

БИРМАЛЫЛАР—Бирманын әсас әһалиси; милләт. Тәгр. 23 млн. нәфәрдир (1975). *Бирма дилиндә* данышырлар. Башлыча мәшғулијјәтләри әкинчилик (әсасән дүјү), бостанчылыг, бағчылыг, балыгчылыгдыр. Сәнәткарлыг (даш, ағач, сүмүк вә метал үзәриндә ојма, тохучулуг вә с.) инкишаф етмишдир. Б.-ын хејли һиссәси сәнаједә ишләјир. Диндар Б.-ын әксәријјәти буддистдир; мүсәлман, христиан, һиндуист вә конфусианлары да вар.

Әд.: Народы Юго-Восточной Азии, М., 1966.

БИ́РМИНҺЕМ (Birmingham) — Б. Британијада, Уорикшир графлығында шәһәр. Д.ј., кәмичилик каналлары вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 1,09 млн. (1974). Б. сәнаје шәһәридир. Өлкәнин ән мүһүм машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси мәркәзидир. Автомобил вә авиасија мүһәррикләри мүәссисәләри, метал е'малы, дәзкаһгајырма, д.ј. аваданлығы мүәссисәләри, һәрби з-длар, гара вә әлван металлуркија, кимја, електротехника, јејинти сәнајеси, ун-т (1900), техники коллечләр, музеј, бәдии галереја вә с. вар. Зәркәрлик мә'мулаты илә мәшһурдур. Јахынлығында көмүр һөвзәси вә дәмир филизи јатағы вар.

БИ́РМИНҺЕМ (Birmingham)—АБШ-ын ч.-ш.-индә, Алабама штатында шәһәр. Аппалач д-рынын әтәјиндәдир. Мүһүм д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Уорриор чајы саһилиндә порт. Әһ. 293 мин (1974). АБШ-ын ч.-унда мүһүм гара металлуркија мәркәзидир. Ағыр машынгајырма, метал е'малы, тохучулуг, кокс-кимја, семент, һәрби, јејинти сәнајеси саһәләри, ун-т, Б. р-нунда дәмир филизи, кокслашан көмүр вә флүс материаллары јатаглары вар.

БИРОБИЧА́Н — РСФСР Хабаровск өлкәсиндә шәһәр. Јәһуди МВ-нин мәркәзи. Бира чајы (Амурун голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 65 мин (1976). Тикиш, әјирмә-тохума, трикотаж, ајаггабы, мебел, гәннады ф-кләри, автотрактор једәкләри вә трансформатор з-длары, Совет Иттифагында јеканә тыртыллы чәлтик-тахыл комбајнлары з-ду, ағач е'малы вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, техникумлар, педагожи, мәдәни-маариф вә тибб мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји, 2 халг театры (јәһуди вә рус) вә с. вар.

БИРОНЧУЛУГ—18 әсрин 30-чу илләриндә Русијада ән мүртәче режим. Императричә *Анна Ивановнанын* ашнасы Биронун ады илә әлагәдардыр. Өлкәдә бүтүн һакимијјәт әслиндә Биронун әлиндә чәмләшмишди. Онун дөвләт вәзифәләринә тә'јин етдији фырылдагчы әчнәбиләр (әсасән, алманлар) часуслуг вә рүшвәтхорлуг, хәзинәни вә әһалини гарәт етмәклә мәшғул идиләр. Рус дворјанларынын орта вә ашағы тәбәгәси әчнәбиләрин ағалығындан наразы иди. 1740 ил нојабрын 9-да Бирон һәбс едилди, Б.-а сон гојулду.

БИРӨРТҮКЛҮЛӘР (Monochlamydeae)—икиләпәлиләр синфиндән битки груплары. Чоху ағач вә ја кол, бир гисми отдур. Чичәји, адәтән, бирчинсијјәтлидир. Күләклә тозланан биткиләрдир. Сөјүдкимиләр, тозағачыкимиләр, фыстыгкимиләр, гарағачкимиләр, кәнафкимиләр, тут вә бә'зи башга битки фәсиләләри Б.-ә аиддир.

БИРРӘНКЛИЛИК—бах *Монохромија.*

БИРСК—Башг.МССР-дә шәһәр. Бирск р-нунун мәркәзи. Белаја чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Јүнкүл вә јејинти сәнајеси мәркәзидир. Тәрәвәзгурутма, ликөр-араг, јағ з-длары, тикиш ф-ки, әт комбинатлары, бәдии мә'мулат ф-ки, педагожи ин-т, әчзачылыг вә тибб мәктәбләри вар. Башг.МССР-ин шм. вә шм.-ш.-индә нефт вә газ кәшфијјаты базасыдыр.

БИРУНИ(البيرونى), Әбу-р-Рејһан Мәһәммәд ибн Әһмәд әл-Бируни әл-Харәзми (4.9.973, Кәт ш.—11.12.1048, башга мә'лумата көрә 1050/51, Гәзнә ш.)—орта әср енсиклопедијачы алими. Әсәрләрини әрәб дилиндә јазмышдыр. Б. тарих, етнографија, чоғрафија, тәбиәтшүнаслыг, ријазијјат, астрономија, физика, минералокија вә с. елм

Бирунинин портрети. 1950. Рәссам М. Нәбијев. Өзбәкистан Халглары Тарихи Музеји. Дашкәнд.

саһәләринә аид 150-дән чох әсәрин мүәллифидир. Әрәб алими Јагут әл-Һәмәви (13 әср) јазмышдыр ки, Мәрвдәки чаме мәсчиди «вәгфнамә»синдә Б.-нин әсәрләринин 60 сәһифәлик сијаһысыны көрмүшдүр. Орта әср Авропасында Aliborono ады илә танынмыш Б.сијаси чәкишмәләрин бири дикәрини әвәз етдији бир дөврдә јашамыш, нәзәри биликләрлә кифајәтләнмәјәрәк, һәр шеји емпирик јолла дәрк етмәјә чалышмыш, елми ишлә јанашы сијасәтлә дә мәшғул олмуш, Харәзмшаһлар дөвләтинин дипломатик фәалијјәтинә рәһбәрлик етмишди. Б.-нин дөврүмүзәдәк чатмыш илк ириһәчмли әсәри «Кечмиш нәсилләрдән галан изләр» («Хронолокија») әсәридир. Әсәр Јахын Шәрг вә Орта Асија халгларынын үмуми мүгајисәли хронолокијасына һәср олунмушдур. Әсәрдә мүхтәлиф халгларда (әрәб, јунан, фарс вә б.) кечә-күндүзүн (сутканын) башланғыч вахтынын тә'јини, шәмси вә гәмәри илләр, гәринә вә с., һәмчинин Б.-јә мә'лум халгларын бајрамлары вә динләри һаггында зәнкин мә'лумат вардыр. Б. бајрамлары дини вә дүнјәви олараг ики нөвә ајырыр. Сон фәсли астрономијаја һәср едилмиш бу әсәри јазаркән Б. «Төврат» вә «Инчил»-дән, мүхтәлиф дилли јазылы вә шифаһи мәнбәләрдән истифадә етмишдир. Б.-нин Орта Асијанын топографијасына даир әсәриндә Амударја чајынын гәдимдә бир нечә дәфә өз јатағыны дәјишмәси барәдәки тәдгигатлары хүсуси-

лә марағлыдыр. Б. Балтик дәнизи вә Ағ дәниз, Скандинавија варјаглары, Сибир вә онун бә'зи халглары, Ангара чајы вә с. барәдә дә мә'лумат вермишдир. «Јашајыш мәнтәгәләри арасындакы мәсафәләри јохламаг үчүн јерләрин сон сәрһәдинин тә'јини» (Кеодезија) әсәри Б.-нин Гәзнә дөврү јарадычылығынын мәһсулудур. Әсәрин киришиндә Б. мүхтәлиф елмләрин, о чүмләдән һәндәсә, һесаб, тибб, бајтарлыг, мусиги нәзәријјәси, мәнтиг, чоғрафија вә тарихин мәншә вә мәгсәдини изаһ едир, астролокијаја (нүчум елминә) олан мәнфи мүнасибәтини билдирир. Биринчи вә үчүнчү фәсилләрдә мүәјјән јерин чоғрафи ен даирәсини тә'јин етмәк методларыны изаһ едир. Б. динин елмә мүдахилә етмәсинә гаршы мүбаризә апармыш, Јерин күрәшәкилли олдуғуну сөјләмиш, һүндүр јердән үфүг хәттинин енмә бучағыны өлчәрәк Јер чеврәсинин уз.-ну (41500 *км*) Ератосфенә вә әрәб астрономларына нисбәтән даһа дәгиг тә'јин етмишдир. «Кеодезија» әсәриндә Б. материализмә јахынлашыр. Б.-јә көрә, башга чанлылардан дәррակәсинин олмасы илә фәргләнән инсан ики сәбәб—мүхтәлиф тәһлүкәләри дәф етмәк үчүн бир-биринә дајаг олмаг вә ичтимаи фајдалы әмәк бөлкүсү наминә чәмијјәтдә бирләшмишдир. Бу фикирләри изаһ вә инкишаф етдирән Б. пулун чәмијјәтдәки ролуну ајдынлашдырмыш, онун әмәк илә истеһсал олунмуш зәрури шејләр арасында мүтәнасиблији ифадә етмәси фикрини ирәли сүрмүшдүр. Б. аллаһы мөвчудатын илкин сәбәби һесаб етсә дә, тәбиәтдә баш верән просесләри тәбии мадди гүввәнин нәтичәси кими баша дүшмүшдүр. Б.-јә көрә материја шејләри јарадан вә онларын формасыны дәјишдирәндир. «Материја конкретлик либасы кејәрәк бу вә ја дикәр шеј шәклиндә тәзаһүр едир»; «тәбиәтин күчү варлығын дәјишилмәкдә вә инкишафда олмасындадыр». Б. сүбут едирди ки, бүтүн чанлылар, о чүмләдән инсан вә онун психикасы тәбиәтин инкишафынын нәтичәсидир. О, тәбиәтин һисс органлары вә мәнтиги васитәләрлә дәрк олунмасынын мүмкүнлүјү фикринә тәрәфдар чыхмыш, елми һәгигәти дини еһкамлардан ајырмағы тәләб етмишдир. Б. ишғалчылыг мүһарибәләрини писләмиш, бүтүн халгларын бәрабәрлији идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Б.-нин идеја вә кәшфләри орта әср Шәрг фәлсәфәсинин вә тәбиәтшүнаслығынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Һиндистана һәср едилмиш «Әгл тәрәфиндән гәбул вә ја инкар едилән, һиндлиләрә мәхсус елмләрин изаһы» әсәри Б.-јә Авропада шөһрәт газандырмышдыр. Б. Коперникдән 500 ил әввәл Јерин Күнәш әтрафына һәрәкәт етмәси фикрини сөјләмишдир. Б. Птолемејин вә бир чох орта әср алимләринин (әл-Фәраби вә б.) Јерин сүкунәтдә олмасы фикрини инкар едәрәк, һинд астроному Брамагуптанын «Јер һәрәкәтдә, көјләр исә сүкунәтдәдир» нәзәријјәсинә тәрәфдар чыхыр. «Астрономија вә улдузлара даир Мәс'уд чәдвәли» әсәриндә Б.-нин ријазијјат, астрономија, чоғрафијаја даир дәрин елми биликләри өз әксини тапмышдыр. Әсәрин онунчу мәгаләсиндә чоғрафи узунлугларын тригонометрик методла өлчүлмәси изаһ едилмиш, дүнјанын бир чох өлкәләринин шәһәрләри илә јанашы, Азәрб.-ын Нахчыван (Нәшавә), Урмија, Әрдәбил, Тәбриз, Мәрәнд, Мәјанич, Сәләмас, Марағa, Хунәч, «Бабәк әл-Хүррәминин өлкәси» Бәзз, «Арранын пајтахты» Бәрдә, Бејләган, Баб әл-Әбваб (Дәрбәнд), Ширван, «ағ нефт мә'дәни» олан Бакуһ (Бакы), Варсан ш.-ләринин ен вә узунлуг даирәләри көстәрилмиш, Хәзәр (Чүрчан) дәнизи һаггында әтрафлы мә'лумат верилмишдир. Б. өмрүнүн сонларында «Гијмәтли дашларын өјрәнилмәси үчүн мә'лумат китабы» («Минералокија») вә «Тәбабәтдә әчзачылыг» («Фармакогнозија») әсәрләрини јазмышдыр. «Минералокија»да мүхтәлиф минерал вә гијмәтли дашлар, онларын мәншәји, характери, мә'дәнләри һаггында кениш мә'лумат вардыр. «Фармакогнозија»да исә битки, минерал вә һејван мәншәли 1116 дәрманын елми изаһы вә мүхтәлиф дилләрдә адлары верилмишдир.

Јахын вә Орта Шәргин бир чох алими, о чүмләдән Өмәр Хәјјам, Нәсирәддин Туси, Улугбәј вә б. Б.-нин елми көрүшләриндән фајдаланмышлар.

Б.-нин адыны әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә Өзбәкистан ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институтуна онун ады верилмиш, елм вә техника саһәсиндә наилијјәтләр үчүн Б. ад. Өзбәкистан ССР Республика Дөвләт мүкафаты (1967) тә'сис едилмишдир. 1973 илдә ЈУНЕСКО-нун гәрары илә Б.-нин анадан олмасынын мин иллији јубилеји кечирилмишдир.

Әсәрләри: Избранные произведения, т. 1—6, Ташкент, 1957—1974; Собрание сведений для познаний драгоценностей (Минералогия), пер. А. М. Беленитцкого, М., 1963.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., XI әсрин көркәмли алими Әбу-р-Рејһан әл-Бируни, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1973, № 3; Бируни—великий узбекский ученый средневековья. Сб. ст., Ташкент, 1950; Крачковский И. Ю., Арабская географическая литература. Избр. соч., т. 4. М.—Л., 1957; Булгаков П. Г., Жизнь и труды Беруни, Ташкент, 1972.

БИРУНИ́—Гарагалпаг МССР-дә (Өзб. ССР) шәһәр. Бируни р-нунун мәркәзи. Амудәрја чајынын сағ саһилиндә, Уркәнч д.ј. ст.-ндан 20 *км* шм.-ш.-дәдир. 2 памбыгтәмизләмә, јағ, кәрпич вә асфалт з-длары вар. *Бирунинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БИРҮЗЛҮ СӘТҺ—ики мүхтәлиф үзү олмајан сәтһ. Онун ихтијари нөгтәсиндәки нормал һәмин сәтһ үзәриндә јерләшән гапалы хәтт бојунча кәсилмәз һәрәкәт етдирилдикдә әввәлки истигамәтини сахламыр. Ән садә Б.с. *Мөбиус вәрәгидир*. Үчөлчүлү фәзада Б.с.-ләр синфи истигамәтләнмәјән сәтһләр синфи илә үст-үстә дүшүр (бах *Оријентасија*).

БИРҺӘДЛИ—рәгәм, јахуд һәрфлә көстәрилән ики (вә ја даһа чох) әдәдин (әмсалын) мүсбәт там дәрәчәдән гүввәтләринин һасили. Мәс., $5mn^2$; ab; $0{,}5\,xy^3$. Бир әдәдин һәр һансы гүввәти дә Б.-дир.

БИРЧИНС ФУНКСИЈА—ашағыдакы шәрти өдәјән бир вә ја чохдәјишәнли функсија: аргументләрин һамысыны ејни вуруға вурдугда функсијанын гијмәти һәмин вуруғун һәр һансы гүввәтинә вурулур, јә'ни ихтијари λ вә $x, y, \ldots, u$ аргументләринин бүтүн гијмәтләриндә $f(x, y, \ldots, u)$ Б.ф.-сы үчүн

$$f(\lambda x, \lambda y, \ldots, \lambda u) = \lambda^n f(x, y, \ldots, u).$$

Бурада n—мә'лум үстдүр («бирчинслилик үстү» вә ја «бирчинс функсијанын өлчүсү»). Мәс., $u = x^2 + 3xy + y^2$; $u = (x+z)(2x-3y)$. Бурада ујғун олараг $n=2$ вә $n=0$. Б.ф.-ја һәндәси дүстурларда раст кәлинир.

БИРЧИНС ЧОХҺӘДЛИ—бүтүн һәдләриндәки һәрфи вуругларын гүввәт үстләринин чәми ејни олан чохһәдли. Мәс., $x^6 + 2x^4y^2 - 4xy^5$.

БИСА́У, Биссау (Bissau)—Гәрби Африкада шәһәр. Гвинеја-Бисаунун пајтахты. Атлантик океаны саһилиндә порт. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. тәгр. 60 мин (1975). Чәлтиктәмизләмә, битки јағы истеһсалы вә дулусчулуг мүәссисәләри вар. Палма гозу вә јағы, јерфындығы, копра, гијмәтли ағач, мал-гара вә с. ихрач едилир. 17 әсрин ахырларында португалијалыларын истеһкамы вә гул алвери мәнтәгәси кими салынмышдыр.

БИСВА́С Анил (д.7.7.1914) — һинд бәстәкары, дирижор вә ичтимаи хадим. Симфоник әсәрләрин, маһныларын, театр вә кино мусигисинин мүәллифидир. Ән јахшы әсәрләриндән олан «Сүлһ рәгси» балетиндә халг мусигиси интонасијалары илә Авропа бәстәкарлыг үслубунун үзви әлагәсинә наил олмушдур. Јарадычылығында кино мусигиси әһәмијјәтли јер тутур. «Бачы», «Ганга», «Варис» вә с. һинд филмләринин, еләчә дә «Үч дәниз архасына сәјаһәт» совет-һинд биркә филминин мусигисинин мүәллифидир (1958, Б. А. Чајковски илә бирликдә). Б. Үмумһиндистан Радиосу Оркестринин рәһбәри, Һиндистан Мусигичиләр Иттифагынын сәдридир.

БИСИЛЛИ́Н—пенисиллин групундан антибиотик; үч нөвү (Б.-1, Б.-3, Б.-5) вар. Ијси вә дады олмајан ағ кристаллик порошокдур. Спирт вә асетонда асанлыгла һәлл олур. Ревматизмин, сифилисин, узун сүрән инфексион хәстәликләрин мүаличәсиндә јахшы нәтичә верир. Јалныз әзәләјә вурулур. Башга антибиотикләрдән фәргли олараг тә'сир мүддәти олдугча узундур. Б. флаконларда бурахылыр. Јахшы тәмизләнмәмиш препарат *аллеркија* реаксијасы верә биләр.

БИСКА́Ј КӨРФӘЗИ (фр. Golfe de Gascogne, исп. Golfo de Vizcaya)—Атлантик океанында, Испанијанын шм. вә Франсанын г. саһилләри арасында көрфәз. Уз. 400 *км*, саһ. 194 мин *км*², орта дәринлији 1715 *м*, макс. дәринлији 5120 *м*-дир. Б.к.-нә Луара вә Һаронна чајлары төкүлүр. Балыг овланыр. Портлары: Брест, Сен-Назер, Ла-Рошел, Рошфор (Франса), Сан-Себастјан, Билбао, Сантандер (Испанија).

БИСКВИ́Т (фр. biscuit, лат. bis coctus—ики дәфә биширилмиш сөзүндән)—гәннады истеһсалында ун, јағ, шәкәр, јумурта, сүд вә б. јејинти мәһсулларындан, һәмчинин тамлы маддәләрдән һазырланан гәннады мә'мулаты. Тәркибиндән вә һазырланма үсулундан асылы олараг Б.-ләр еластик вә шәкәрли (көврәк) олур. Б. хәмиринә кимјәви јумшалдычылар (адәтән натриум-бикарбонат) әлавә едилир. Б.-ин тәркибиндә јағ вә шәкәр чох олдуғундан онун һазырланмасында мајадан истифадә едилмир.

БИ́СКРА (әр. بسكرة)—Әлчәзаирин шм.-ш.-индә шәһәр. Д.ј. ст., шосе јоллары говшағы. Әһ. 59,3 мин (1966). Бискра ваһәсинин тичарәт-сәнәткарлыг мәр-

кәзидир. К.т. мәһсуллары е'мал олунур. Мејвә, јун, мал-гара тичарәти едилир. 1844 илдә салынмышдыр.

БИСМАРК (Bismarck) Отто Едуард Леополд фон Шөнһаузен (Schönhausen) (1.4.1815, Шөнһаузен — 30.7.1898, Фридрихсру) — Алманијанын дөвләт хадими.

Парис коммунасына гаршы мүдахиләнин тәшкилатчыларындан бири. 1859—62 илләрдә Пруссијанын Русијада сәфири олмушдур. 1862 илдән Пруссијанын баш назири вә харичи ишләр назири; 1871—90 илләрдә Алманија империјасынын рејхсканслери иди. Пәракәндә алман дөвләтләрини Пруссијанын һекемонлуғу алтында бирләшдирмәк сијасәти јеридән Б., 60-чы илләрдә Пруссијанын һәрби гүдрәтини артырмаг үчүн ислаһат кечирди, Алманијанын бирләшдирилмәсини «дәмир вә ганла» милитаризм әсасында баша чатдырды. Б. дөнмәдән өлкәдә јункер-буржуа блокунун һакимијјәтини мөһкәмләндирмәјә сә'ј көстәрмишдир. Алманија әлејһинә коалисија јарадылмасына мане олмағы, Франса һәрби гүдрәтини бәрпа етмәмиш она гаршы јени мүһарибәјә һазырлашмағы харичи сијасәтдә башлыча вәзифә һесаб едән Б. 1878 илдә Австрија-Мачарыстанла иттифаг бағлады, 1882 илдә *Үчләр иттифагыны* јаратды (бу иттифаглар һәм дә Русијаја гаршы јөнәлдилмишди). Лакин Русија илә мүнагишәдән чәкинән Б. ики чәбһәдә вурушмаг еһтималыны арадан галдырмаг мәгсәдилә, һәлә 1873 илдә өз тәшәббүсү илә бағланмыш Русија—Австрија—Алманија сазишини (*«Үч император иттифагы»*) јенидән бәрпа етди, 1887 илдә исә еһтијат тәдбири олараг Русија илә мүгавилә бағлады. Фәһлә һәрәкатыны јатырмаг [*Сосиалистләр әлејһинә мүстәсна ганун (1878)* вә с.] вә харичи сијасәт саһәсиндәки мүвәффәгијјәтсизликләри 1890 илин мартында Б.-ы истe'фа вермәјә мәчбур етди.

Әсәри: Мысли и воспоминания, пер. с нем., т. 1—3, М., 1940—41.

Әд.: Ерусалимский А. С., Бисмарк: дипломатия и милитаризм, М., 1968.

БИСМАРК АРХИПЕЛАГЫ, Јени Британија—Сакит океанда *Меланезијадакы* ада групларындан бири. Јени Гвинеја а.-ндан шм.-ш.-дә, 1 вә 7° ҹ. е. илә 146 вә 153° ш. у. арасындадыр. Ики бөјүк ададан (Јени Британија вә Јени Ирландија), Адмираллыг а-рындан, һәмчинин бир сыра вулкан вә мәрчан мәншәли хырда ададан ибарәтдир. Саһ. тәгр. 50 мин $км^2$. Әһ. 218 мин (1966); меланезијалылар вә папуалылардыр. Пүскүрән вулканлары вар. Ән јүксәк нөгтәси Улавун вулканыдыр (2300 *м*). Иглими екваториалдыр. Рүтубәтли екваториал мешәләри вар. Кокс палмасы, банан, шәкәр гамышы, түтүн, памбыг вә с. бечәрилир. Балыг овланыр вә мирвари чыхарылыр. Әсас шәһәр вә портлары: Рабаул, Кавијенг вә Лоренгау. Б. а. 1616 илдә һолландијалылар тәрәфиндән кәшф едилмишдир; 1884 илдән Алманијанын мүстәмләкәси олмуш вә О. *Бисмаркын* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БИСМУТ (лат. Bismuthum), Bi—елементләрин дөври системинин V групундан кимјәви елемент; ат. н. 83, ат. к. 208,9804-дүр.

Тәбии Б. бир сабит изотопдан (^{209}Bi) ибарәтдир. Сүн'и радиоактив изотопларындан ән әһәмијјәтлиси ^{210}Bi-дур ($T_{1/2}$=5 күн). Јер габығында Б.-ун күтләчә мигдары $2 \cdot 10^{-5}$%-дир. Тәбиәтдә күлчә һалында вә мүхтәлиф минераллар шәклиндә тапылыр; бунлардан ән мүһүмләри *бисмутин*, бисмит, *бисмутит* минералларыдыр.

Б. һәлә 15—16 әсрләрдә мә'лум иди, лакин 18 әсрин орталарына гәдәр галај, гурғушун вә ја стибиумун бир нөвү һесаб едилирди. Адынын мәншәји мәсәләси мүәјјән едилмәмишдир.

Б. азча чәһрајы рәнкә чалан күмүшү-боз металдыр; сыхлығы 9800 $кг/м^3$-дир; 271,3°С-дә әријир, 1560°С-дә гајнајыр. Отаг темп-рунда көврәкдир, асанлыгла лајлара ајрылыр, чини һәвәнкдә дөјдүкдә овулуб тоз һалыны алыр. Гуру һавада оксидләшмир, 1000°С-дән јухары темп-рда мавијә чалан аловла јаныб Bi_2O_3 әмәлә кәтирир. Бирләшмәләриндә −3, +1, +2, +3, +4, +5, әксәр һалларда +3 валентлидир. Нитрат туршусунда, зәрһәлдә вә гыздырдыгда гаты сулфат туршусунда һәлл олур. Б.-ун магнезиумла әринтисинә хлорид туршусу илә тә'сир етдикдә ади темп-рда давамсыз зәһәрли газ олан бисмутин (бисмут-һидрид BiH_3) алыныр. Гыздырылдыгда һалокенләр, күкүрд вә с. илә мүвафиг бирләшмәләр әмәлә кәтирир. Б. надир елементләрдәндир; бисмут филизләриндән, еләчә дә мис, гурғушун вә галај филизләринин, һабелә бә'зи башга филизләрин е'малында әмәлә кәлән туллантылардан пирометаллуркија вә һидрометаллуркија үсуллары илә истеһсал едилир.

Б. әчзачылыг сәнајесиндә, магнит саһәсинин кәркинлијини өлчән чиһазларда, асан әријән әринтиләр истеһсалында, нүвә енержиси реакторларында (истиликөтүрән маддә кими), шүшә вә керамика сәнајесиндә вә с. ишләдилир. Б. препаратлары—ксероформ, дерматол вә с.-дән дәри хәстәликләринин (јанығ, дерматит, пиодермија), бисмоверол, бијохинол вә с.-дән исә сифилис хәстәлијинин мүаличәсиндә истифадә едилир.

Әд.: Краткая химическая энциклопедия, т. 1, М., 1961; Глазков Е. Н., Висмут, Ташкент, 1969; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1—2, М., 1973.

БИСМУТ ФИЛИЗЛӘРИ— тәркибиндә сәнаје әһәмијјәтли бисмут олан минерал агрегатлар. 50-јә гәдәр бисмутлу минерал вар. Лакин әсас Б. ф. тәбии *бисмут* (Bi—98,5—99%), *бисмутин*, бисмит—Bi_2O_3 (Bi—89,6%), *бисмутит* вә с.-дир. Сәнаје әһәмијјәтли Б.ф.-ндә бисмут 0,5%-дән аз олмамалыдыр. Бисмут сәрбәст јатаг әмәлә кәтирмир. О, бисмутлу мис, галај, гурғушун, гызыл, кобалт, арсен филизләри е'мал олунаркән алыныр. Пневматолит-һидротермал вә һиперкен мәншәлидир. Јатағлары ССРИ (Орта Асија вә Забајкалје), Мексика, Канада, АБШ, Боливија, Перу вә с. өлкәләрдә вар.

БИСМУТИН, бисмут парылтысы—сулфидләр синфинә аид минерал. Тәркиби бисмут-сулфид — Bi_2S_3. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Рәнки гурғушуну-боз, галајы-ағ. Метал парылтылыдыр. Кристаллары призматик. Сәртлији 2—2,5, сыхлығы 6780 — 6810 $кг/м^3$. Һидротермал, контакт-метосоматик јатагларда гурғушун, галај, молибден вә волфрамла бирликдә тапылыр. Бисмут алмаг үчүн әсас минералдыр (Bi—81,3%). Јатаглары ССРИ (Орта Асија вә Забајкалје), Боливија вә Перудадыр.

БИСМУТИТ — бисмутун оксикарбонатлар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби—$Bi_2[CO_3]O_2$. Тетрагонал сингонијада кристаллашыр. Тозвары вә торпагвары күтләләр, надир һалларда субмикроскопик кристалчыглардан ибарәт лифли гурулуша малик назик габыглар әмәлә кәтирир. Рәнки бозумтул ағ, јашылымтыл сары, гонур, боз олур. Сәртлији 3 — 3,75, сыхлығы 7400 — 8300 $кг/м^3$. Јерүстү карбонатлы мәһлулларын тә'сири илә тәбии бисмутун, һәмчинин бисмутинин оксидләшмәсиндән әмәлә кәлир. Кварс, топаз, арсенопирит вә с. минералларла бирликдә тапылыр. Јатаглары ССРИ (Забајкалје, Газахыстан, Орта Асија), Чехословакија, АДР, Мексика, АБШ вә с. јерләрдәдир.

БИССИНОЗ (јун. býssos—памбыг)— пешә илә әлагәдар ағчијәр хәстәлији; памбыг тозу гарышмыш һава илә узун мүддәт нәфәс алдыгда баш верир. Б.-а, әсасән, памбыг з-дларынын фәһләләри тутулур. Пневмокониоз хәстәликләринин дикәр нөвләриндән фәргли олараг, Б.-да бирләшдиричи тохума чох зәиф инкишаф етдијиндән *бронхит* вә емфизема әмәлә кәлмәси характерикдир (бах *Пневмокониоз*).

БИСТ—Азәрб.ССР Ордубад р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 80 *км* шм.-г.-дә, Килан чајынын (Аразын голу) сол саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 456 (1976); бағчылыг, арычылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

БИСТИ (фар. بیست, بیستی —ијирми сөзүндән) — Сәфәви шаһы I Тәһмасибин дөврүндә бурахылмыш 20 *динара* бәрабәр хырда күмүш сиккә. 17 әсрин ахырларына гәдәр Сәфәвиләр дөвләтинин сиккә дөвријјәсиндә ишләдилмишдир.

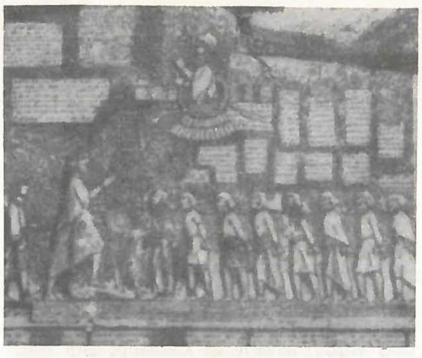
БИСТРИТСА (Bistriţa) — Румынијанын ш.-индә чај. Сирет чајынын (Дунај һөвзәси) сағ голу. Уз. 272 *км*, һөвзәсинин саһ. 7,9 мин $км^2$. Родна массивиндән (Шәрги Карпат д-ры) башланыр. Үстүндә В. И. Ленин ад. СЕС (210 мин *квт* күчүндә) тикилмишдир. Ағач ахыдылмасында вә сувармада истифадә олунур. Пјатра-Нјамс, Буһуши вә Бакеу ш.-ләри Б. саһилиндәдир.

БИСТРИТСА (Bistriţa)—Румынијада шәһәр. Бистритса-Несеуд гәзасынын инз. м. Бистритса чајы саһилиндәдир. Әһ. 33,5 мин (1974). Дәри-ајаггабы, тикиш, јејинти (сүд мәһсуллары з-ду вә с.), метал вә ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри вар.

БИСУЛФАТЛАР—бах *Һидросулфатлар*.

БИСУЛФИТЛӘР—бах *Һидросулфитләр*.

БИСҮТУН КИТАБӘСИ — Һәмәдан ш.-ндән (Иран) тәгр. 100 *км* г.-дә, Бисүтун гајасы үзәриндә Иран шаһы I *Дараның* [е.ә. 522—486] һәкк етдирдији китабә. Б. к. Гәдим Шәргин ән

Бисүтун китабәсинин көрүнүшү.

мүһүм сијаси сәнәдләриндәндир. Бөјүк китабәдән вә габарыг сурәтләрин үстүндәки бир сыра кичик китабәдән ибарәтдир. Бөјүк китабәдә ејни мәзмунлу үч бөјүк мәтн вар; үч нөв михи хәтлә гәдим фарс (5 сүтун), Елам (3 сүтун) вә Бабил дилләриндә јазылмышдыр. Гәдим фарс дилиндәки мәтнин сүтунлары үстүндә Даранын мәғлуб етдији дүшмәнләрин (Гаумата вә б.) мүһакимә сәһнәси верилмишдир. I Даранын Орта Асијаја јүрүшүнү тәсвир едән сурәт сонралар бураја әлавә едилмишдир. Б.к.-нин сурәтләри Мисирдә (арами дилиндә) вә Бабилистанда да тапылмышдыр. Инкилис шәргшүнасы Һ. Роулинсон 1835—47 илләрдә бу мәтнләрин үзүнү көчүрмүш вә әсасән охумушдур. Гәдим фарс дилиндәки михи јазынын охунмасы Гәдим Шәргин башга халгларынын михи јазыларыны да охумаг үчүн ачар олду. Б.к. дикәр Әһәмәни јазылары илә бирликдә гәдим Иран дилләрини өјрәнмәјә имкан јаратды. «Икинчи нөв китабә» адланан Елам дилиндәки мәтн гәдим Еламын јазылы абидәләрини охумаға көмәк етди.

Б. к.-ндә, әсасән, е. ә. 522—519 илләрдә баш вермиш һадисәләр һагда (I Даранын Орта Асијаја јүрүшү, үсјанлар вә с.) мә'лумат верилмишдир.

Әд.: Абаев В. И., Перевод персидского текста Большой или Бехистунской надписи. В кн.: Хрестоматия по истории Древнего мира, 2 изд., т. 1, М., 1950; Дандамаев М. А., Бехистунская надпись и античные авторы о Бардии—Гаумате, «Краткие сообщения Ин-та народов Азии АН СССР», 1962, в. 46; Струве В. В., Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, гл. 1—3, Л., 1968.

БИТ (инк. bit, binary — икили, digit—ишарә, рәгәм сөзләриндән)—*ентропијанын* вә информасија мигдарынын өлчү ваһиди. *А* системинин мүмкүн $E_1,...,E_n$ вәзијјәтләринә дүшмә еһтималы ујғун олараг $P_1,...,P_n$-дирсә онун ентропијасы

$$H(A) = -P_1 \log_2 P_1 - \cdots - P_n \log_2 P_n$$

дүстуру илә һесабланыр. Бәрабәр еһтималла ики мүмкүн вәзијјәтдә ола билән системин ентропијасы Б. адланыр.

БИТДИБУЛАГ ЕНАРКИТ ЈАТАҒЫ —Кәдәбәј р-ну Славјанка к.-нин шм.-г.-индә јатаг. 1850 илдән мә'лумдур. Мaариф антиклиналынын шм. ганадындадыр. Јатағын кеоложи гурулушунда Бајос јашлы сүхурлар (мүхтәлиф порфиритләр, аз мигдарда туфбрекчија, туф вә туфгумдашы) иштирак едир. Бу сүхурларын бир гисми һидротермал мәһлулларын тә'сириндән серситләшмиш, кварслашмыш, каолинитләшмиш вә епидотлашмышдыр. Филиз ики морфоложи типдәдир: пүруз вә јува-дамар. Филиздә енаркитлә бәрабәр, халкопирит, пирит, галенит, сфалерит, барит, аз мигдарда серисит, кварс, каолинит вар. Филизин кимјәви тәркибиндә мис, дәмир, мәркмүш, күкүрд, стибиум, теллур вә с. елементләр иштирак едир. Мис вә мәркмүш алмаг үчүн хаммалдыр.

«БИТДИЛИ «ИМАМЫ»—Кәнчә маһалынын Битдили к.-ндә (һазырда Шамхор р-нунун Јениабад к.) «мүгәддәс имамын зүһуру» (1930 ил мартын 17—18-дә Битдили к.-ндә антисовет үнсүрләрин чыхышы). Мүртәчe үнсүрләр шаиә јајырдылар ки, куја мүгәддәс имам зүһур едәнә гәдәр «ишләмәк күнаһдыр». Бунда дүшмәнләрин мәгсәди колхоз тәсәррүфатыны позмаг, кәндлиләри социализм гуручулуғундан чәкиндирмәк иди. Һәмин чыхыш тезликлә ифша олунду вә там ифласа уғрады.

БИТӘРӘФ ЗОНА—бејнәлхалг һүгугда һәрби әмәлијјатлара һазырлығын вә орадан һәрби әмәлијјат мејданы кими истифадәнин гадаған едилдији мүәјјән чоғрафи р-н. Бир гајда олараг, гурунун, һабелә дәнизин сәрһәдбоју вә (вә јахуд) мүбаһисәли һиссәси Б.з. е'лан едилир. Б.з. она марағы олан дөвләт тәрәфиндән биртәрәфли гајдада, јахуд бејнәлхалг мүгавиләјә әсасән јарадылыр. Саһилбојунда олан һәр һансы дөвләт дикәр дөвләтләр арасында апарылан мүһарибә мүддәтиндә өз тәһлүкәсизлијини горумаг мәгсәдилә мүвәггәти Б.з. (мәс., Белчиканын, Бразилијанын, Нидерландын, Јапонијанын ганунверичилији илә белә Б.з.-лар мүәјјән едилмишдир) вә ја даими Б.з. (мәс., Панама каналынын АБШ-ла Панама арасында 1903 ил мүгавиләсинә әсасән битәрәфләшдирилмәси) јарада биләр. Мүвәггәти Б.з.-лара, һабелә мүһарибә едән тәрәфләрин һәр һансы данышыг апармаг, мәдәнијјәт абидәләрини вә гәдим абидәләри горумаг үчүн јаратдыглары зоналар да аид едилир. Б.з.-нын јарадылмасы бир чох һалда онун демилитаризасијасы илә баша чатыр (бах *Әразинин демилитаризасијасы*).

БИТӘРӘФЛИК—бејнәлхалг һүгугда мүһарибәдә иштирак етмәмәк, сүлһ дөврүндә исә һәрби блоклара гошулмамаг сијасәти. Битәрәф дөвләт өз әразисинин, һәрби әмәлијјатларда иштирак етмәјән вәтәндашларынын вә һәрби контрабанда сајылмајан әмлакынын тохунулмамазлығы һүгугуна маликдир. Битәрәф дөвләт өз Б.-ини силаһ күчүнә мүдафиә едә биләр (силаһлы Б.). Мүһарибә заманы Б. һәрби тоггушмалар башландыгдан сонра мүһарибәдә иштирак етмәјән бүтүн дөвләтләрә аид едилир. Дөвләт Б. һаггында хүсуси бәјанат да верә биләр. Даими Б. дөвләтин мүһарибәдән чәкинмәсини (өзүнүмүдафиә һалларындан башга), сүлһ дөврүндә исә сүлһсевәр харичи сијасәт јеритмәсини, мүһарибәјә јөнәлдилмиш һәрби иттифагларда вә коалисијаларда иштирак етмәмәсини вә с. нәзәрдә тутур. Мүһарибә заманы Б. е'лан етмиш дөвләтләрдән фәргли олараг даими битәрәф дөвләтләр мүвафиг сијасәти даим јеритмәји өһдәләринә көтүрүрләр. Исвечрә (1815 илдән) вә Австрија (1955) илдән) даими битәрәф дөвләтдирләр. Бах һәмчинин *Блоклара гошулмамаг принсипи*.

БИТИКЧИ—орта әсрләрдә бә'зи Шәрг өлкәләриндә вә Азәрб.-да мөвчуд олмуш вәзифә. Катиб, дәбир, бәхши, мүнши, малијјә мә'муру вә с. мә'налары билдирән «Битикчи» термини ујғурлардан монголлара кечмиш вә 13 әсрдән Азәрб.-да да ишләнмишдир. Б. диван сәнәдләринин (әсасән, бәратларын вә јарлыгларын) јазылмасы, тәсдиги (тамға вурулмасы) вә с. илә мәшғул олур, малијјә ишләринә нәзарәт едирди. Дөвләтин баш Б.-си (у л у ғ б и т и к ч и) һөкмдар тәрәфиндән тә'јин олунурду. О, һөкмдар сүлаләсинин тарихини јазмалы, дивана аид сәнәдләри, әмлакы гејдә алмалы, диван саһибләри илә бирликдә малијјә вәсаитинин артырылмасына, дөвләт мә'мурларынын тә'јинатына, мәдахил вә мәхарич дәфтәрләринин дүзкүн јазылмасына вә с. ишләрә нәзарәт етмәли иди. Вил., шәһәр, орду вә гошун һиссәләринин өз Б.-си (к и ч и к б и т и к ч и) олурду.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Бартольд В. В., «Битикчи», Соч., т. 5, М., 1968.

БИТИШИКЧӘНӘЛИЛӘР (Tetraodontiformes)—*сүмүклү балыглар* дәстәси. Уз. 10 *см*-дән 2,5 *м*-ә гәдәр, бә'зән даһа ири олур. Чәнә сүмүкләри өн чәнә сүмүкләри илә битишиб димдик шәкли алмышдыр. Дөрд јарымдәстәјә бөлүнүр: б е л и б у ј н у з л у л а р, с а н д ы г б а л ы г л а р, г а ј а д и ш л и л ә р, а ј-б а л ы г л а р. 100-ә гәдәр нөвү вар. Әсасән, Атлантик, Һинд вә Сакит океанын тропик һиссәсиндә, бә'зи нөвләри ширин суларда јашајыр. Вәтәкә әһәмијјәти јохдур. Белибујнузлуларын вә гајадишлиләрин бир чох нөвү (дәрисиндә, гарачијәриндә вә с. тетродотоксин олдуғу үчүн) зәһәрлидир. Бир чох өлкәдә бу балыгларын (бә'зи дөрддишлиләрин) әти јүксәк гијмәтләндирилир.

Әд.: Никольский Г. В., Частная ихтиология, М., 1971.

БИТЈҮГ—РСФСР Воронеж вил.-ндә чај (јухары ахыны Тамбов вил.-ндәдир). Донун сол голу. Уз. 379 *км*, һөвзәсинин саһ. 8840 *км*². Ока-Дон дүзәнлијиндән ахыр. Һөвзәсиндә 400-дән чох көл вар. Гар сују илә гидаланыр. Декабрын орталарындан мартын ахыры—апрелин әввәлләринәдәк донмуш олур. Бобров ш. Б. саһилиндәдир.

БИТКИ «АҒЛАМАСЫ» — биткинин зәдәләнмиш, јахуд кәсилмиш јериндән (зоғ, будаг вә көвдәсиндән) ширә ахмасы. Б. «а.» көк тәзјигинин тә'сири илә баш верир. «Ағлама» ағачларда адәтән, јазда, от биткиләриндә исә бүтүн векетасија дөврүндә баш верә биләр. Просес от биткиләриндә бир нечә күн, ағачларда 40 күнә гәдәр, бә'зи тропик палмаларда вә агавада исә бир нечә ај давам едир. Мүгајисә един: *Гуттасија*.

БИТКИ АНАТОМИЈАСЫ — ботаниканын битки орган вә тохумаларынын дахили гурулушуну өјрәнән бөлмәси. Б.а.-нын мејдана кәлмәси микроскопун ихтирасы вә тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдардыр. 1665 илдә инкилис физики Р. Һук мантар парчасына вә бә'зи биткиләрин одунчағына мик-

роскоп алтында бахаркән онларын һүчејрәли гурулуша малик олдуғуну ашкар етди. Бундан сонра, италјан биологу М. Малпики (1675—79) вә инкилис ботаники Н. Грјунун (1682) Б.а. елминин башланғычы сајылан әсәрләриндә («Битки анатомијасы һаггында тәсәввүрләр» вә «Битки анатомијасынын башланғычы») битки һүчејрәләринин микроскоп алтында өјрәнилмәсиндән алынан нәтичәләр шәрһ едилди. 19 әсрин әввәлләриндә Б.а. саһәсиндәки илкин мә'луматлары үмумиләшдирән П. Горјанинов 1834 илдә јазырды: «Бүтүн чанлылар һүчејрәдән тәшкил олунуб вә һүчејрәдән әмәлә кәлир». Бу дөврдә инкилис ботаники Р. Броунун һүчејрә нүвәсини ашкар етмәсинин (1831) вә алман алими М. Шлејденин тәдгигатларынын Т. Шванн тәрәфиндән һүчејрә нәзәријјәсинин јаранмасында (1839) бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Даһа сонра чех алими Ј. Е. Пуркине һүчејрә протоплазмасыны кәшф етди. Харичи өлкә алимләри илә јанашы, рус ботаникләри И. В. Баранетски, И. П. *Бородин*, С. П. Костычев, В. Р. Заленски, Л. А. *Иванов*, В. Ф. Раздорски, В. Г. Александров вә б.-нын Б.а.-нын инкишафында бөјүк ролу олмушдур.

Б.а. тәдгигатын објекти, истигамәти вә үсулу илә әлагәдар ашағыдакы саһәләрә ајрылыр: физиоложи Б.а., еколожи Б.а., патоложи Б.а., мүгајисәли Б.а. вә с. Ф и з и о л о ж и Б.а. биткинин гурулушу илә онда кедән просесләр арасындакы әлагәни, е к о л о ж и Б.а. биткинин инкишаф етдији мүһит шәраитинин онун гурулушуна тә'сирини, п а т о л о ж и Б.а. хәстәликләрин вә онлары төрәдән амилләрин биткинин гурулушуна тә'сирини, м ү г а ј и с ә л и Б.а. филокенетик әлагәләри ајдынлашдырмаг мәгсәди илә, мүхтәлиф систематик груплардан (таксонлардан) олан нүмајәндәләрин дахили гурулушуну мүгајисәли гајдада өјрәнир. Б.а.-нын әсас тәдгигат үсулу битки тохумаларыны доғрамаг вә јармагла нарын кәсикләр һазырлајыб, микроскоп васитәсилә онун дахили гурулушуну өјрәнмәкдән ибарәтдир. Һазырда Б.а.-нда полјаризасија, ултрабәнөвшәји, лүминессент, фаза-контраст вә електрон микроскопијасы методлары, еләчә дә һистокимјәви тәдгигат үсуллары, рентгеноструктур анализ васитәләри вә с. тәтбиг едилир.

Анатомик тәдгигатларын нәтичәләриндән биткиләрин мәншәјини ајдынлашдырмаг, к.т. биткиләринә харичи амилләрин тә'сирини өјрәнмәк вә с. мәсәләләрин һәллиндә, еләчә дә техникада, јејинти сәнајесиндә, криминалистикада, ағач е'малы, фармаколокија, селлүлоз-кағыз вә с. сәнаје саһәләриндә гаршыја чыхан проблемләрин һәллиндә истифадә едилир.

Әд.: Р а з д о р с к и й В. Ф., Анатомия растений, М., 1949; А л е к с а н д р о в В. Г., Анатомия растений, 4 изд., М., 1966; Т у т а ю к В. Х., Анатомия и морфология растений, М., 1972.

БИТКИ БАКТЕРИОЗЛАРЫ — бактеријаларын төрәтдији битки хәстәликләри. Б.б.-нын төрәдичиләри биткијә зәдәләнмиш јерләрдән, јарпаг ағызчыгларындан, чичәк нектарисиндән вә б. мәсамәләрдән кечир. Онлар хәстә тохум вә битки галығы, һабелә һәшәрат, молјуск, нематод вә с. илә әтрафа јајылыр. Б.б. памбыг, помидор, кәләм, картоф, алма, армуд, гоз, фындыг вә с. биткиләрә бөјүк зәрәр вурур. Хәстәлијә тутулмуш биткинин үзәриндә мүхтәлиф ләкә әмәлә кәлир. Онлар солухур, чүрүјүр, гисмән вә ја тамамилә мәһв олур. Бә'зи бактеријалар јалныз бир нөв биткиләрдә, дикәрләри бир фәсиләдә, башгалары исә мүхтәлиф груплардан олан биткиләрдә хәстәлик төрәдир.

Азәрб.-да памбыг гоммозу (Xanthomonas malvacearum), јонча бактериозу (Bact. trifoliorum), бактериал солма (Bact. radiceiperda), лобја бактериозу (Xanthomonas phaseoli, Pseudomonas medicaginis, v. phaseolicola), картофун һәлгәви бактериозу (Bact. sepedonicum), јаш чүрүмә бактериозу (Bacillus caratovorus, Bact. phythophthorus), кәләмин јаш чүрүмә бактериозу (Erwinia carotovora, E. aroidea), помидорун хәрчәнк бактериозу вә ләкә бактериозу (Bact. vesicatorium), мејвәләрдә вә көкдә јаш чүрүмә, хијарда бучаглы бактериоз, фындыг бактериозу (Phytomonas corylina), гоз бактериозу (Xanthomonas juglandis) вә с. кениш јајылмышдыр. Јаз сәрин вә јағмурлу кечән илләрдә кәләм, картоф, армуд, гоз, фындыг, хијар, бостан вә јем биткиләриндә бактериозлар даһа сүр'әтлә инкишаф едир. М ү б а р и з ә т ә д б и р л ә р и: хәстәлијә давамлы сортлар сечилмәли, тохум, шитил вә с. әкин материалы дезинфексија едилмәли, хәстә биткиләр антибиотик вә бактерисидләрлә дәрманланмалы, онларын галыглары јандырылмалы, әкин саһәләринә кимјәви препаратлар сәпилмәли, јахуд чиләнмәли, ағачларын хәстә зоғлары кәсилиб зәдәләнмиш јерләри дезинфексија едилмәли, нөвбәли әкинләрдә биткиләр дүзкүн нөвбәләшдирилмәли, тарлалар вахтында күбрәләнмәли вә суварылмалы.

Әд.: Словарь-справочник фитопатолога, 2 изд., Л., 1967.

БИТКИ ГРУПЛАШМАСЫ—бир-бири илә, еләчә дә мүһитин биотик вә абиотик компонентләри илә мүрәккәб гаршылыглы әлагәдә олан автотроф вә һетеротроф биткиләрин мәчмусу (мүәјјән саһәдә). Б.г. даһа мүрәккәб систем сајылан *биокеосенозун* чох мүһүм бир һиссәсидир. Автотроф организмләрин, башлыча олараг јашыл биткиләрин һәјат фәалијјәти нәтичәсиндә Б. г. күнәш енержисиндән истифадә едәрәк биосенозун бүтүн компонентләринин иштиракы илә онун дәјишилмәсинә вә маддәләрин биоложи дөвранына сәбәб олур. Б.г. конкрет еколожи шәраитдә әмәлә кәлән (мәс., јарымсәһраларда јовшанлыг, гангаллыг, гарағанлыг, чәмәнләрдә мүхтәлиф отлуг вә с.) бир чох битки бирлијиндән ибарәтдир. Мүхтәлиф һәјати формалара аид олан бу нөвләр онларын мүәјјән мүһит шәраитиндә биркә битмәсини тә'мин едән ујғунлашмалара маликдир. Бах һәмчинин *Фитосеноз*.

Әд.: Г р е с с г е й м А. А., Растительный покров Кавказа, М., 1948; П р и л и п к о Л. И., Лесная растительность Азербайджана, Б., 1964; Г а д ж и е в В. Д., Высокогорная растительность Большого Кавказа, Б., 1970; Эколого-биологические исследования растительных сообществ. Сб. ст., Отв. ред. И. Д. Юркевич, Минск, 1975.

БИТКИ ЕКОЛОКИЈАСЫ—бах *Еколокија*.

БИТКИ ЕМБРИОЛОКИЈАСЫ — бах *Ембриолокија*.

БИТКИ ЗӘРӘРВЕРИЧИЛӘРИ—кәнд тәсәррүфаты биткиләри илә гидаланыб, онларын бөјүмә вә инкишафына мане олан, мәһсулуну азалдан вә кејфијјәтини ашағы салан, бә'зән дә биткини тамамилә мәһв едән һејванлар. Б.з. нин әксәријјәти буғумајаглылар типинә аиддир. Бу типин јалныз һәшәрат синфинин беш мindән чох нүмајәндәси Б.з.-дир. Буна мисал олараг кәпәнәкләри (пајыз совкасы, кәләм кәпәнәји вә с.) вә бөчәкләри (узунбурун бөчәкләр, шытылдаглар, нохуд дәнјејәни вә с.) көстәрмәк олар. Дүзганадлылар, торганадлылар, икиганадлылар вә с. арасында да горхулу зәрәрвериичиләр вар. Биткијејән кәнәләр, сап гурдлар, гарынајаглы молјускләр, кәмиричиләр вә бә'зи гушлар да к.т. биткиләринә хејли зәрәр верир. Б.з.-нин бә'зиләри (чәјирткәләр, памбыг совкасы вә с.) мүхтәлиф биткиләрә, дикәр гисми (зијанкар бағачыг, һессе милчәји вә с.) мүәјјән битки групуна, бә'зи нүмајәндәләри исә (филлоксера вә с.) јалныз бир битки нөвүнә зәрәр вурур. Биринчиләрә полифаг, икинчиләрә олигофаг, сонунчулара исә монофаг зәрәрверичиләр дејилир. Б.з.-нин бә'зиси мәһсулу азалтмагдан башга, һәм дә биткини хәстәләндирир (соручу һәшәрат вируслу хәстәлик төрәдир) вә мәһсулун кејфијјәтини ашағы салыр. Б.з.-нин јајылмасы вә ајры-ајры агробиосенозларда нөвләрин топланмасы онларын јашадыглары мүһитдә кедән дәјишмәләрдән вә нөвүн пластиклијиндән асылыдыр. Һәр бир зәрәрверичијә гаршы мүбаризә апармаг үчүн онун јајылдығы вә зәрәр вердији зона мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Азәрб. ССР-дә мүхтәлиф битки нөвләрини зәдәләјән зәрәрверичиләрдән Асија чәјирткәси, афат чәјирткә, Италија чәјирткәси, јашыл шала, чәлсиәјн, данадиши, илбизләр вә с.-ни көстәрмәк олар. Тахыл биткиләринин тәхминән 200 (зијанкар бағачыг, тахыл бөчәји, тахыл мәнәнәси вә с.), пахлалы вә јем биткиләринин 160 (јонча узунбуруну, нохуд дәнјејәни, пахла одлучасы вә с.), памбыг биткисинин 170 (памбыг совкасы, памбыг мәнәнәси вә с.), тәрәвәз вә бостан биткиләринин 300 (кәләм кәпәнәји, кәләм совкасы, соған вә кәләм милчәкләри вә с.), мејвә ағачларынын 170 (алма чичәкгурду, албалы узунбуруну, јемишан кәпәнәји вә с.), үзүм биткисинин 120 нөвә јахын (филлоксера, Загафгазија мәрмәр бөчәји, тәнәк јарпагбүкәни вә с.) зәрәрвеичиси мә'лумдур. Бундан әлавә бир сыра Б.з. субтропик биткиләрә вә анбарда сахланан мәһсула зәрәр вурур. Б.з. илә агротехники, биоложи, кенетик вә кимјәви үсулларла мүбаризә апарылыр. ССРИ-дә мүвафиг елми-тәдгигат ин-тлары вә ст.-ларында Б.з.-нин биолокијасы өјрәнилир вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырланыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 192—193.

Әд.: М ә м м ә д о в а С. вә Х ә л и л о в Б., Кәнд тәсәррүфаты ентомолокијасы, Б., 1964; Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин зијанвеичиләри вә хәстәликләри, Б., 1965; С а м е д о в Н. Г., Фауна и биология жуков, вредящих сельскохозяйственным культурам в Азербайджане, Б., 1963; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3, Киев, 1973—1975.

БИТКИ ЈАҒЛАРЫ—биткиләрин, әсасән, тохум вә мејвәләриндән алынан

јағлар. Биткинин һүчејрәләриндә чүзи мигдарда, јетишмиш мејвәләринин тохумларында исә 2—3%-дән 70%-ә гәдәр (мәс., гоз ләпәсиндә 40—65%) вә даһа чох јағ олур. Биткиләрдә јағ карбоһидратлардан әмәлә кәлир. Б.ј., әсасән (95—97%), алифатик карбон туршуларынын *глиserинлә* там мүрәккәб ефирләриндән (глисеридләрдән) ибарәтдир. Б.ј.-нда триглисеридләрдән әлавә, бөјүк биолоҗи әһәмијјәти олан дојмамыш сәрбәст алифатик туршулар, фосфатидләр, пигментләр, мум, токоферол (Е витамини) вә с. дә олур. Бунлар Б.ј.-нын дадына, ијинә, рәнкинә вә мүаличә хассәләринә мүәјјән тә'сир көстәрир. Б.ј.-нын сыхлығы 900 — 980 *кг/м*³-дир. Тропик гуршағын бә'зи биткиләриндән алынан јағлар (какао, кокос, палма јағы) мүстәсна олмагла, галан Б.ј. маје һалындадыр.

Б.ј. һидролиз олундугда глисеринә вә алифатик туршулара парчаланыр (һәмин туршуларын дузларындан сабун бишририлир). Маје Б.ј.-ны һидрокенләшдирдикдә даһа гијмәтли олан бәрк јаға (мәс., маргаринә) чеврилир. Б.ј. пресләмә вә екстраксија јолу илә алыныр вә јејинти мәһсулу кими истифадә олунмаздан әввәл кәнар гатышыглардан тәмизләнир. Бә'зи Б.ј.-ны һөкмән тәмизләмәк лазымдыр, чүнки онларда инсан организминә зәһәрләјичи тә'сир көстәрән маддәләр олур, мәс., чијиддә, өз гуру күтләсинә көрә һесабладыгда 0,15—1,8% мигдарында зәһәрли госсипол пигменти вар. Тәмизләмә просесиндә бу пигмент тамам чыхарылыр.

ССРИ-дә башлыча олараг күнәбахан, памбыг, кәтан, соја, хардал, кәнәкәрчәк, гарғыдалы, тунг јағлары истеһсал олунур. Азәрб. ССР-дә Кировабад вә Әли Бајрамлыда памбыг јағы, Абшеронда техники зејтун јағы, Загаталада ефирли гызылкүл вә Балакәндә нанә јағлары истеһсал едилир. Б.ј., әсасән, јејинти мәһсулу кими, һабелә маргарин, консерв вә лак-боја истеһсалында, сабун бишрилмәсиндә, әчзачылыгда, этријјатда вә с. ишләдилир.

БИТКИ МОРФОЛОКИЈАСЫ, фитоморфолокија — биткиләрин харичи вә дахили гурулушуну, фәрди (онтокенез) вә тәкамүл-тарихи (филокенез) инкишафында форма әмәлә кәлмәси ганунаујғунлугларыны өјрәнән елм. Б.м. таксономијанын тәркибиндә вә селексијада истифадә едилир. О, биткичилик, бағчылыг, үзүмчүлүк вә с. елми-тәчрүби саһәләрдә дә тәтбиг олунур. *Ботаниканын* мүһүм бөлмәләриндән олан Б.м.-нын инкишафы нәтичәсиндә үч мүстәгил елм: *битки анатомијасы*, битки ситолокијасы, *битки ембриолокијасы* јаранмышдыр. Б.м. палеоботаника вә битки систематикасы, битки филокенијасы, битки физиолокијасы, битки кенетикасы, битки еколокијасы вә чоғрафијасы, кеоботаника, һәмчинин биткичиликлә сых әлагәдардыр. Морфоложи тәдгигатларын әсас үсуллары: тәсвири, мүгајисәли вә експериментал үсуллардыр. Биткиләри морфоложи чәһәтдән тәсвир едән терминолокија, әсасән, 17 әсрдә һазырланмышдыр; о заман нәзәри үмумиләшдирмәләр үчүн илк чәһдләр көстәрилмишдир (италјан алими А. Чезалпино, М. Малпики, алман алими И. Јунг). 18 әсрин сонунда алман тәбиәтшүнасы вә шаири И. В. Көтенин «Битки метаморфозуна даир тәчрүбә» (1790) китабы чапдан чыхдыгдан сонра Б.м. мүстәгил елм олду. Бундан сонра «морфолокија» термини елмә дахил едилди (1817). Көтејә көрә, битки органларынын формача мүхтәлифлијиндә үмуми чәһәт вар; зоғун бүтүн органлары ләпәдән башлајараг чичәк һиссәләринә гәдәр јарпагдан әмәлә кәлмиш вә јарпағын шәкилдәјишмәсидир. О, бир органын шәклини дәјишиб башга органа чеврилмәсини метаморфоз адландырмыш вә белә һесаб етмишдир ки, бу дәјишмәләр тәдричлә харичи мүһит шәраитинин тә'сири илә баш верир.

19 әсрин 1-чи јарысында Б.м. илә Франсада О. П. Декандол вә б., Алманијада К. Шимпер, А. Браун, М. Шлејден. Инкилтәрәдә Р. Броун, Русијада А. Н. Бекетов, М. О. Максимович вә б. тәдгигатчылар мәшғул олмушлар. 19 әсрин 2-чи јарысындан башлајараг Ч. Дарвинин тәкамүл нәзәријјәси Б.м.-нын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишди. Б.м.-нда мүгајисәли-филокенетик истигамәт мејдана чыхыб инкишафа башламышды. Алман ботаники В. Һофмејстер (1849—51) нәслин нөвбәләшмәси тәсвирини вермиш, плаунлар, гыжылар вә чылпагтохумлуларын чохалма органларынын һомолокијасыны сүбут етмишди. Рус алимләри И. Д. Чистјаков (1871), И. Н. Горожанкин (1880), В. И. Белјајев (1885—1890), А. Н. Бекетов, В. М. Арнолди вә б. али биткиләрин чохалма органларынын һомолокијасыны ајдынлашдырмышлар.

19 әсрин сону вә 20 әсрин әввәлләриндә А. Н. Бекетов експериментал Б.м. саһәсиндә тәдгигат апармышды, «Експериментал морфолокија» терминини 1890 илдә К. А. Тимирјазев тәклиф етмишдир. Бу истигамәтдә Австрија алими Ј. Визнер, алман тәдгигатчылары К. Клебс, К. Кебел, чех ботаники Р. Достал, һолланд алими Ф. Вент, инкилис алими К. Вордлоу, совет алимләри Н. П. Кренке, Н. Г. Холодны вә Д. А. Сабинин дә тәдгигат апармышдыр. Б.м.-нда онтокенетик истигамәти инкишаф етдирмәкдә алман алимләриндән М. Шлејден (1842—48), А. Ејхлер (1869), рус алимләри Н. Н. Кауфман (1862), С. И. Ростовтсев (1902), Б. М. Козо-Полјански (1937), А. Л. Тахтачјан вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Совет алими Н. И. Вавилов топладығы мәдәни биткиләрин коллексијасына әсасән биткиләрин гурулушундакы ганунаујғунлуглары вә дәјишкәнлији өјрәнмиш вә бунларын әсасында биткиләрин ирси дәјишкәнлијиндә һомоложи сыралар ганунуну ирәли сүрмүшдүр.

Б.м. үзрә апарылан тәдгигатларын мешәчилик, чәмәнчилик вә биткичилијин дикәр саһәләринин, хүсусилә декоратив биткичилијин елми әсасларынын ишләниб һазырланмасында бөјүк әһәмијјәти вар. Интродуксија ишләри дә Б.м.-на әсасланыр вә нәзәри үмумиләшдирмәләр үчүн материал верир. Б.м.-на даир мәсәләләр бејнәлхалг конгресләрдә, симпозиумларда мүзакирә едилир, бејнәлхалг «Phytomorphology» журналында, еләчә дә ССРИ-дә 1950 илдән мүнтәзәм олараг бурахылан «Битки анатомијасы вә морфолокијасы», «Ботаника» (1916 илдән) вә с. журналларда, али мәктәбләрин елми «Әсәрләри»ндә дәрч олунур.

Әд.: Гасымов М. Ә., Али биткиләрин морфолокија вә систематикасы, Б., 1959; Тутајуг В., Битки анатомија вә морфолокијасы, Б., 1967; јенә онун, Тератология цветка, Б., 1969; јенә онун, Анатомия и морфология растений, М., 1972; Тимирязев К. А., Исторический метод в биологии. Соч., т. 6, М., 1939; Жуковский В. М., Ботаника, М., 1964; Тахтаджян А. Л., Основы эволюционной морфологии покрытосеменных, М.—Л., 1964; јенә онун, Происхождение и расселение цветковых растений, Л., 1970.

БИТКИ МҮҺАФИЗӘСИ—кәнд тәсәррүфаты елминин бир саһәси. К.т. вә мешә биткиләринин зәрәрвеРичи, хәстәлик вә алаглары илә мүбаризә үсуллары, һәмчинин зәрәрли организмләрин к.т. вә мешә тәсәррүфатына вурдуғу зәрәрин гаршысыны алмаг вә ону арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр системи һазырлајыр. Б.м.-нин гаршысында ашағыдакы вәзифәләр дурур: 1) биткиләрдә хәстәликләрин әмәлә кәлмәсинә вә зәрәрвеРичиләрин артмасына гаршы тәдбирләр көрмәк; 2) биткиләрдә хәстәлик вә зәрәрвеРичиләрин вурдуғу зәдәләрә гаршы иммунитет јаратмаг; 3) карантин хәстәликләрин, зәрәрвеРичиләрин вә алаг биткиләринин јајылмасына јол вермәмәк; 4) хәстәлик төрәдичиләрини вә зәрәрвеРичиләри мүхтәлиф үсулларла мәһв етмәк; 5) зәрәрвеРичиләри тәләф едән (фајдалы гуш, һәшәрат вә с.) һејван нөвләрини горујуб, онлардан сәмәрәли истифадә етмәк. Хәстәликләрә вә зәрәрвеРичиләрә гаршы мүбаризәдә агротехники, биоложи, кимјәви, механики, биофизики вә с. үсуллардан истифадә олунур.

Агротехники үсулла Б.м. заманы к.т. биткиләринин бөјүмә вә инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадылыр; хәстәлик төрәдичиләринин вә зәрәрвеРичиләрин инкишафы чәтинләшдирилир. Агротехники тәдбирләр системинә дүзкүн нөвбәли әкин дөвријјәси, алаг отларынын мәһв едилмәси, битки вә торпағын дүзкүн бечәрилмәси, минерал вә үзви күбрәләрин тәтбиги, битки галыгларынын мәһв едилмәси, зәрәрвеРичиләр вә хәстәликләрә гаршы давамлы сортлардан, сағлам әкин материалындан вә с. истифадә едилмәси аиддир.

Биоложи үсулла Б.м. заманы фајдалы гуш, һәшәрат, көбәләк, бактерија вә с. чанлыларын көмәји илә зәрәрвеРичиләр вә хәстәлик төрәдичиләри мәһв едилир. Мәс., 1926 илдә Ә. Рәчәблинин Италијадан ССРИ-јә кәтирдији миничи-афелинус (Aphelinus mali L.) Загатала бағларында ганлы мәнәнәјә гаршы мүбаризә мәгсәди илә тәтбиг едилир.

Кимјәви үсулла Б.м. заманы мүхтәлиф пестисидләр (зәһәрли маддәләр) васитәсилә зәрәрвеРичиләр вә хәстәлик төрәдичиләри мәһв едилир. 1945 илдән сонра кимјәви мүбаризә үсулу даһа кениш тәтбиг олунур. Зәһәрли маддәләрдән тозлама, чиләмә, түстүләмә, фумигасија вә аерозол һалында вә алдадычы јем кими истифадә олунур.

Механики үсулла Б.м. заманы зәрәрвеРичиләр тутучу тор, тутучу кәмәр вә мүхтәлиф механики васитәләрлә мәһв едилир. Бу үсуллар аз ефектли олдуғундан вә чох зәһмәт тәләб етдији үчүн аз тәтбиг едилир. Һазырда биолокија, физика вә кимја елмләринин инкишафы Б.м.-нин даһа тәкмилләшмиш үсул вә васитәләринин ахтарышын-

да јени перспектив ачыр, биофизики вә биокимјәви үсулларын ишләниб һазырланмасына имкан јарадыр. Белә мүбаризә үсулларында зәрәрверичиләрин һәјат фәалијјәтини, давранышыны вә физиоложи функсијасыны позмаг мәгсәди илә гамма шүаларындан вә тә'сирли кимјәви препаратлардан истифадә едилир. Сон вахтлар зәрәрверичиләрә гаршы мүбаризә, фајдалы ентомофагларын тәбии еһтијатыны артырмагла биоложи мүбаризәјә кениш имкан вермәк вә кимјәви мүбаризәни азалтмаг истигамәтиндә һәјата кечирилир. Бу тәдбирләр комплекс һалында тәтбиг едилдикдә мүбаризә даһа јахшы нәтиҹә верир.

ССРИ-дә Б.м. дөвләт тәдбири кими, ССРИ Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин Баш Битки Мүһафизәси Идарәси, Дөвләт Мешә Тәсәррүфаты Комитәсинин мешәнин горунмасы вә мүһафизәси шө'бәси вә с. мүәссисәләр тәрәфиндән планлы сурәтдә һәјата кечирилир. Азәрб.-да биткиләрин горунмасы илә Азәрб. ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин Битки Мүһафизәси идарәси, онун нәздиндәки битки мүһафизәси ст.-нын рајонлararасы дәстәләри, һәмчинин к-з вә с-злар мәшғул олур. Б.м. тәдбирләринин елми әсаслары Республика Битки Мүһафизәси ин-тунда, Зоолокија ин-тунда, али мәктәбләрин мүвафиг кафедралары вә с. мүәссисәләрдә һазырланыр. Азәрб.-да бу саһәдә һәртәрәфли елми-тәдгигат ишләри апарылыр.

Әд.: Мәммәдова С. вә Хәлилов Б., Кәнд тәсәррүфаты ентомолокијасы, Б., 1964; Азәрбајҹан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин, мешәләрин зијанвериҹи вә хәстәликләрдән мүһафизәсинә даир тәдбирләр системи, Б., 1971; Энтомофаги, фитофаги и микроорганизмы в защите растений. Сб. ст., Кишинев, 1974; Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений, т. 1—3, Киев, 1973—1975.

БИТКИ МҮҺАФИЗӘСИ ИНСТИТУТУ, Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Битки Мүһафизәси Институту — битки хәстәликләри вә зәрәрвериҹиләрини өјрәнән, онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырлајан, респ.-да битки мүһафизәси үзрә апарылан елми-тәдгигат ишләринә вә онларын нәтиҹәләринин истеһсалата тәтбигинә методик рәһбәрлик едән елми мүәссисә, 1959 илдә тәшкил едилмишдир. Азәрб. ССР Кәнд Тәсәррүфаты Назирлијинин табелијиндәдир. Аспирантурасы, 3 шө'бәси (тәтбиги зоолокија, фитопатолокија, кимја-токсиколокија), 1 тәҹрүбә ст. (Хачмазда), 2 дајаг мәнтәгәси (Уҹар вә Саатлыда) вар. Ин-т памбығын әсас зәрәрвериҹиләри—памбыг совкасы, пајыз совкасы, «чор» (һөрүмчәк кәнәҹији), еләҹә дә гоммоз вә вилт хәстәликләринә гаршы буғданын, тәрәвәз вә бостан биткиләринин, мејвә ағачларынын, үзүмүн, мешә ағачларынын әсас зәрәрвериҹи вә хәстәликләринә гаршы мүхтәлиф мүбаризә тәдбирләрини өјрәниб һазырлајыр. Ин-тун тәдгигат нәтиҹәләри онун «Әсәрләри»ндә чап олунур.

БИТКИ ӨРТҮЈҮ—Јер күрәсиндә, јахуд онун мүәјјән һиссәсиндә (гитәдә, өлкәдә, р-нда вә с.) јајылмыш битки груплашмаларынын (фитосенозларын) мәҹмусу. Б.ө. битки нөвләринин јајылмасыны тәдгиг едән флорадан фәргли олараг биткиләрин мүәјјән саһәдә өртүк јаратмасыны өјрәнир. Б.ө. проблемләринин ајдынлашдырылмасы илә кеоботаника мәшғул олур. Биосферин мүһүм компоненти сајылан Б.ө. торпаг, релјеф, су режими, иглим вә с. еколожи амилләрлә сых әлагәдар олуб, биосенозун әсас тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Јер күрәсиндә зоналлыг ганунуна ујғун олараг, екватордан гүтбләрә доғру иглим, торпаг вә с. амилләрин дәјишилмәсинә мүвафиг олараг Б.ө. дә дәјишир, онун јени формалары јараныр. Мүасир Б.ө.-нүн тарихи гәдимдир. Табашир дөврүндән бу күнә кими физики-ҹоғрафи шәраит дәјишилдикҹә јени битки өртүкләри формалашмышдыр. Газынты вә гәдим кеоложи материаллар сүбут едир ки, Табашир дөврү вә Үчүнҹү дөврүн әввәлләриндә рүтубәтли иглимә малик олан бә'зи р-нлар тропик ағачлар, ајыдөшәјикимиләр вә палмалыгларла өртүлү олмуш, Үчүнҹү дөврдә һәмин әразинин г.-ндә Колхида, ш.-ндә исә Һиркан типли мешәликләр үстүнлүк тәшкил етмишләр. Бузлашма дөврүндә бу әразинин Б.ө. јенидән дәјишилмәјә мә'руз галмыш, Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларында бузлагларын әмәлә кәлмәси илә алп бореал арктик биткиләри өз саһәләрини кенишләндириб, мешәләри сыхышдырмышдыр. Бузлаглар дағ зирвәләринә доғру әридикҹә алп биткиләри дә дағларын јүксәклијинә доғру јајылмышдыр. Бу дөврдә Өн Асијада ксерофит флора әразинин ҹ. вә ҹ.-ш. зоналарына миграсија едәрәк, мүасир дағ-ксерофит Б.ө.-нүн вә Туран-сәһра биткилијинин. Мәркәзи Асија бозгырларынын әразијә кечмәси исә сәһра вә јарымсәһра бозгыр битки формасијаларынын јаранмасына сәбәб олмушдур.

Азәрб. ССР-дә Јер күрәсиндәки Б.ө.-нүн әксәр типләринә тәсадүф едилир. Бөјүк вә Кичик Гафгазын, еләҹә дә Талыш дағларынын јамаҹларыны енлијарпаглы мешәләр өртүр. Күр-Араз вә Хәзәрјаны овалыгларын хејли саһәси јовшан вә шоранкәли јарымсәһралардыр. Бурадакы чөкәк вә шоран јерләри алчагбојлу коллар, респ.-нын субалп вә алп дағ гуршагларыны чәмән вә чәмән-бозгыр биткиләри өртүр. Дағ р-нларынын (Нах. МССР, Диабар вә с.) биткиләри дағ ксерофитләриндән, дағәтәји золағын вә јамаҹларын Б.ө. исә бозгыр, јарымбозгыр биткиләриндән вә сејрәк арид мешәләриндән ибарәтдир.

Дағлыг зонада Б.ө. типләринин јајылмасы шагули зоналлыг ганунуна табедир. Мәс., Ләнкәран овалығындакы вә Талыш дағларынын ашағы һиссәсиндәки Һиркан типли мешәләр јухары галхдыгҹа палыд, палыд-вәләс-фыстыг мешәләри илә әвәз олунур, даһа јүксәкликләри исә дағ ксерофитләри өртүр. Бөјүк Гафгазын јамаҹларыны (ашағыдакы мешәләрдән јухарыда) енлијарпаглы дағ мешәләри, сејрәк мешәләр вә алп чәмәнләри өртүр. Нах. МССР дә јүксәклијә галхдыгҹа јарымсәһра биткиләри дағ ксерофитләри илә, бунлар да сејрәк ксерофит мешәләр (ҹ. јамаҹларында) вә палыдлыгларла (шм. јамаҹларында) әвәз олунур. Даһа јүксәкликләри исә бозгырлашмыш субалп чәмәнләри, алп чәмәнләри вә чәмән бозгырлары өртүр.

Әд.: Гроссгейм А. А., Растительный покров Кавказа, М., 1948; Гаджиев В. Д., Субальпская растительность Кавказа, Б., 1962; Раменский Л. Г., Проблемы и методы изучения растительного покрова, Избр. работы, Л., 1971.

БИТКИ ФИЗИОЛОКИЈАСЫ—битки организминдә кедән һәјат фәалијјәти просесләрини, онларын бир-бири илә вә хариҹи мүһитлә гаршылыглы әлагәсини өјрәнән елм. Әсас мәгсәди бол әрзаг мәһсулу, хаммал вә јем әлдә етмәк үчүн биткиләрин һәјат просесләрини идарә етмәкдир. Б.ф. биткиләрин һәјат просесләринин хариҹи мүһит шәраитиндән асылылығыны ајдынлашдырыр. Физиоложи тәдгигатлар биткинин тәләбләринә тамамилә ујғун олан торпаг-иглим шәраитиндә онларын сәмәрәли јерләшдирилмәсинин елми әсасыдыр. Тәдгигат објекти јашыл биткиләрдир. Агрономијанын нәзәри әсасы сајылан Б.ф. биокимја, биофизика, ситолокија вә с. биоложи елмләрлә сых әлагәдардыр. О, үмуми вә хүсуси физиолокијаја ајрылыр. Үмуми физиолокија физиоложи функсијалары (фотосинтез, битки тәнәффүсү, транспирасија, бөјүмә, инкишаф вә с.) өјрәнир вә бүтүн битки нөвләри үчүн үмуми олан ганунаујғунлуглары мүәјјән едир. Хүсуси физиолокија исә ајры-ајры битки нөвләри вә ја сортларынын конкрет физиоложи хүсусијјәтләрини тәдгиг едир.

Б.ф., мүстәгил елм олараг, 19 әсрин әввәлләриндә мејдана чыхмышдыр; лакин бундан әввәл дә биткиләрин һәјат фәалијјәти һаггында бә'зи мә'лумат варды. 18 әсрин әввәлләриндә мә'лум иди ки, јашыл биткиләри һејванлардан фәргләндирән мүһүм хүсусијјәт онларын һавадан карбон газыны мәнимсәмәсидир. Бу һадисә дүзкүн олараг, биткиләрин карбонла гидаланмасы кими баша дүшүлүрдү. Алман алими Ј. Либих вә франсыз алими Ж. Буссенго тәрәфиндән биткиләрин минерал маддәләрлә гидаланмасы принсипләринин өјрәнилмәси дә Б.ф.-нын инкишафында мүһүм рол ојнамыш, биткиләрин азот, фосфор, калиум, дәмир вә с. елементләри торпагдан алмасы сүбут едилмишдир. 19 әсрин орталарындан Б.ф. даһа сүр'әтлә инкишаф етмәјә башламышдыр. Һәмин дөврдә рус алимләриндән К. А. Тимирјазев фотосинтез просесини, Д. Н. Прјанишников вә онун ардыҹыллары биткинин минерал маддәләрлә вә хүсусән азотла гидаланмасыны, алман алими К. Клебс биткиләрин инкишаф ганунаујғунлугларыны өјрәнмишдиләр. 20 әсрин 1-ҹи јарысында фотосинтез саһәсиндә хлорофилин вә хлоропластларын структуру (рус алими К. А. Пуријевич, алман алимләри О. Варбург, Р. Емерсон), фотосинтезин кимјасы (совет алими А. П. Виноградов, Америка алимләри Е. Рубен, М. Калвин вә б.), фотосинтезин еколокијасы (Данимарка алими П. Бојсен-Јенсен, Исвеч алими Г. Лундегорд, совет алими С. П. Костычев), пигментләрин фотокимјасы вә с. мәсәләләрә даир тәдгигат ишләри кенишләнмишдир. Бу дөврдә макроелементләрин (азот, фосфор, калиум, калсиум, магнезиум вә с.) вә микроелементләрин (дәмир, мис, бор, молибден вә с.) биткиләрин һәјат фәалијјәти үчүн әһәмијјәти ајдынлашдырылмышдыр (алман тәдгигатчылары В. Кноп, Ј. Сакс, совет алими Д. А. Сабинин, Америка алимләри Д. Хогленд, Ф. Стјуард вә б.). Биткиләрин әлверишсиз мүһит шәраитинә гаршы дөзүмүнү артырмаг мәгсәди илә онларын гураглыға, шахтаја

вә дузлулуға давамлылығыны тәдгиг етмәнин бөјүк тәсәррүфат әһәмијјәти олмушдур (совет алимләри Н. А. Максимов, И. И. Туманов, Б. А. Келлер, А. А. Рихтер, Америка алимләри: Й. Роза, Р. Нјутон вә б.), Америка алимләриндән У. Гарнер вә Г. Аллардын битиләрдә фотопериодизм һадисәсини, совет алимләри: А. Н. Бах, В. И. Палладин, С. П. Костычев, А. И. Опарин, В. О. Таусон вә алман алими О. Мејерһофун тәнәффүс субстратларынын оксидләшмә принсипини вә бу просесдә оксикен, су вә атмосферин ролуну өјрәнмишләр. Хүсуси Б.ф.-нын сүр'әтли инкишафы нәтичәсиндә тәсәррүфат үчүн дәјәрли мүхтәлиф битки нөвләринин (буғда, гарғыдалы вә с. дәнли битиләр, картоф, түтүн, үзүм, мејвә, тәрәвәз биткиләри вә с.) физиоложи хүсусијјәтләри ајдынлашдырылмышдыр.

Б.ф.-нын һазыркы инкишаф мәрһәләсинин әсас хүсусијјәтләри биткиләрин һәјати мәсәләләрини тәчрид едилмиш һалда дејил, ваһид бир систем кими өјрәнмәкдән, битки илә мүһит арасындакы гаршылыглы әлагәнин маһијјәтини даһа дәрин ајдынлашдырмагдан вә Б.ф. илә кәнд тәсәррүфаты арасында сых әлагә јаратмагдан ибарәтдир. Физика, кимја, биокимја вә биофизика елмләринин мүвәффәгијјәтләри әсасында Б.ф.-нда бир чох тәкмилләшмиш тәдгигат методу (нишанланмыш атомлар методу, хроматографик вә оптик анализ, фитотронларын истифадә олунмасы вә с.) тәтбиг олунур. Бу методлар биткиләрин һәјат фәалијјәтинин ән кизли чәһәтләрини бөјүк дәгигликлә ашкара чыхармаға имкан верир.

ССРИ-дә Б.ф. саһәсиндә тәдгигатлар ССРИ ЕА К. А. Тимирјазев ад. Битки Физиолокијасы Ин-тунда, һәмчинин мүттәфиг республикаларын елми-тәдгигат ин-тларында апарылыр. Азәрб.ССР-дә Б.ф. саһәсиндәки тәдгигат ишинин мәркәзи, республика ЕА Ботаника Ин-тунун битки физиолокијасы шө'бәсидир. Ун-тин вә с. али мәктәбләрин мүвафиг кафедраларында да Б.ф.-на даир елми ишләр апарылыр.

Əд.: Абуталыбов М. Һ., Битки физиолокијасы, ч. 1–2, Б., 1957–60; Тимирязев К. А., Соч., т. 1—10, М., 1937—40; Курсанов А. А., Взаимосвязь физиологических процессов в растений, М., 1960; јенә онун, Физиология развития растений, М., 1963; Физиология растений, ред. составитель А. Н. Павлов, М., 1974; Блукет Н. А., Родман Л. С. и Пузанова С. А., Ботаника с основами физиологии растений, М., 1975.

БИТКИ ФОРМАСИЈАСЫ—әсас јарусу ејни битки нөвүндән әмәлә кәлмиш битки ассосиасијалары групу. Бу һалда кенетик вә еколожи чәһәтдән мүхтәлиф олан ассосиасијалар Б.ф.-на дүшә биләр. 1838 илдә алман битки чоғрафијашүнасы А. Гризебах тәрәфиндән тәклиф едилән «Б.ф.» термини узун мүддәт битки ассосиасијасы вә ја фитосеноз мә'насында ишләнмишдир. Мүасир кеоботаникләрин бә'зиләри бу термини гејри-таксономик ваһид кими ишләтмәји мәгсәдәујғун һесаб едирләр. Јовшанлыг, фыстыглыг, гарышыг шам-күкнар мешәси вә с. Б.ф.-на мисал ола биләр.

БИТКИ ХӘСТӘЛИКЛӘРИ—хәстәлик төрәдичиләри вә әлверишсиз мүһит шәраити кими мүхтәлиф тә'сирли сәбәбләрин нәтичәсиндә биткиләрдә баш верән патоложи һал. Б.х. биткиләрин гурулушунун, функсијаларынын (фотосинтез, тәнәффүс, пластик вә бој маддәләринин синтези, су чәрәјаны, гида маддәләри) позулмасы заманы баш верир вә организмин вахтындан әввәл мәһвинә вә ја онун ајры-ајры органларынын зәдәләнмәсинә сәбәб олур. 30 миндән артыг мүхтәлиф Б.х. мә'лумдур; симптомларына вә ја типләринә көрә јолухмајан вә јолухан олур. Јолухмајан Б.х., әсасән, абиотик амилләр: минерал гидаланма режиминин позулмасы, макро- вә микроелементләрин азлығы, су, темп-р режиминин әлверишсизлији нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Һавада вә торпагда зәрәрли гатышыгларын, бә'зи һербисид галыгларынын торпаға тә'сири, әлверишсиз ишыг режими, ионлашдырычы шүаланма, бә'зи көбәләк вә али биткиләрин торпаға ифраз етдији зәһәрләр Б.х.-нә сәбәб олур. Јолухан Б.х.-нә көбәләк, вирус, бактерија хәстәликләри, һәмчинин актиномикозлар, алгофитозлар, антофитозлар, һелминтофитозлар вә с. аиддир. Биткиләрин паразит һәшәратларла зәдәләнмәси дә јолухан Б.х.-нә сәбәб ола биләр. Б.х.-нин патокенези һәр шејдән әввәл төрәдичинин хүсусијјәтләри, биткинин хәстәлијә мејллилији вә с. илә мүәјјән едилир.

Б.х. кәнд тәсәррүфатына бөјүк зәрәр вурур. Тахыл биткиләринин чүчәртиләрини мәһв едән һелминтоспорозлар, пас, сүрмә хәстәликләри бә'зән мәһсулу 20% вә даһа чох азалдыр. Буғда вә арпада пас көбәләји мәһсулун 25—30%-ини, түтүндә исә пероноспороз 10—15%-ини мәһв едир. Бундан башга, Б.х. мәһсулун кејфијјәтини, тохумун чүчәрмә габилијјәтини ашағы салыр вә с. Б.х.-ни өјрәнән вә онлара гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырлајан елм *фитопатолокија* адланыр.

Мүбаризә тәдбирләри: Б.х.-нин төрәдичиләри агротехники, физики, кимјәви, биоложи үсулларла мәһв едилмәли, хәстәликләрә давамлы сортлар јетишдирилмәли. Хәстә биткиләрин мүаличәси дә Б.х. илә мүбаризәдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Б.х. төрәдичиләринин бир өлкәдән дикәринә кечмәсинин гаршысыны алмаг үчүн карантин тәдбирләри тәтбиг едилир.

Əд.: Азәрбајчан ССР-дә кәнд тәсәррүфаты биткиләринин мешәләрин зијанвеРичи вә хәстәликләрдән мүһафизәсинә даир тәдбирләр системи, Б., 1971; Иммунитет сельскохозяйственных растений к болезням и вредителям, отв. ред. Ю. Н. Фадеев, М., 1975.

БИТКИ ЧОҒРАФИЈАСЫ, фиточоғрафија—ботаниканын вә физики чоғрафијанын бир бөлмәси. Биткиләрин Јер күрәсиндә чоғрафи јајылмасыны вә бу јајылманын ганунаујғунлугларыны өјрәнир. Б.ч. нөв арелларыны вә мүәјјән әразидә јашајан битки нөвләринин мәчмусуну (флора) тәдгиг едир. Б.ч.-нын арелларыны өјрәнән саһәсинә фитохоролокија, флораны өјрәнән саһәсинә флористик Б.ч. дејилир. Биткиләрин јајылмасынын харичи мүһитдән асылылығыны еколожи Б.ч., онларын јајылма вахтыны исә тарихи (кенетик) Б.ч. арашдырыр. Б.ч. битки систематикасы вә еколокијасы, палеоботаника, зоочоғрафија, кеоморфолокија, торпагшүнаслыг, иглимшүнаслыг вә стратиграфија илә әлагәдардыр. Б.ч. мүстәгил елм олараг 18 әсрин ахыры—19 әсрин әввәлиндән инкишаф етмәјә башламышдыр. Онун инкишафы алман тәбиәтшүнаслары К. Вилденов вә А. Һумболдт, Данимарка ботаники И. Скоу (1822), Исвечрә ботаникләри О. Декандол вә А. Декандолун (1855) ады илә бағлыдыр. Б.ч.-нын инкишафында алман алимләри А. Гризебах, А. Енглер, П. Гребнер, О. Друде, Данимарка ботаники Е. Варминг, совет алимләри А. Н. Бекетов, С. И. Коржински, В. Л. Комаров, А. Н. Криштофович, М. Г. Попов, А. А. Гроссһејм вә б.-нын да бөјүк ролу олмушдур. Б.ч.-нын тәчрүби әһәмијјәти инсанын истифадә етдији мүхтәлиф битки сортларынын артырылмасы, даһа мәһсулдар сортларын әлдә едилмәси, фајдалы биткиләрин интродуксијасы вә иглимә ујғунлашдырылмасы мәсәләләрини һәлл етмәсидир. Јер күрәси флорасынын мүгајисәли өјрәнилмәси јер сәтһинин флористик рајонлашдырылмасына имкан верир.

Б.ч. проблемләри Н. И. Вавилов ад. Үмумиттифаг Биткичилик Ин-тунда, ССРИ ЕА вә мүттәфиг респ.-ларын ЕА-ларынын ботаника ин-тларында (о чүмләдән Азәрб.ССР ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-тунда), ун-тләрин, башга али мәктәбләрин ботаника кафедраларында вә дикәр әлагәдар елми-тәдгигат идарәләриндә һәлл олунур. Б.ч. мәсәләләри бир сыра ботаника журналларында ишыгландырылыр.

Əд.: Ильинский А. П., Растительность земного шара, М.—Л., 1937; Алехин В. В., Кудряшов Л. В., Говорухин В. С., География растений с основами ботаники, М., 1957; Вальтер Г., Растительность земного шара, т. 2, М., 1974.

БИТКИЛӘР (Plantae вә ја Vegetabilia)—күнәш енержисиндән истифадә етмәклә автотроф гидаланан вә һүчејрәләри бир гајда олараг селлүлоздан ибарәт сых гилафлы чанлы организмләр. Фотосинтез вә бунунла әлагәдар физиоложи-биокимјәви просесләр Б.-и башга чанлылардан фәргләндирмәјә имкан верир. Б. буз, даш, шүшә, гајнар булагларын сујунда мәскән салыб, оранын илк чанлылары олурлар. Бу чәһәтдән јосунлар вә шибјәләр даһа сәчијјәвидир. Һејванлара нисбәтән Б. биосферин мүхтәлиф тәбәгәләриндә даһа кениш саһәләрдә јајылмышлар.

Јер күрәсиндә 500 мин нөв битки јајылмышдыр ки, бунун 200—250 мин нөвү чичәкли Б.-дир.

Б. ибтидаи вә али Б.-ә бөлүнүр. Ибтидаи Б. бәдәнләриндә вәзифә бөлкүсү кетмәмиш организмләрдир. Али Б.-дә исә тохума вә һүчејрәләр арасында вәзифә бөлкүсү кетмишдир. Али Б. көк, көвдә вә јарпаглардан ибарәтдир. Ибтидаи Б. бактеријалар (Bacteriophyta), көј-јашыл јосунлар (Cyanophyta), јашыл јосунлар (Clorophyta), гырмызы јосунлар (Chrysophyta), диатом јосунлары (Diatomae), гонур јосунлар (Phaeophyta), селикли көбәләкләр (Myxophyta), көбәләкләр (Mycophyta), шибјәләр (Lichenophyta); али Б. исә мамыркимиләр (Bryophyta), гыжыкимиләр (Pteridophyta), чылпагтохумлулар (Lymnospermatophyta), өртүлүтохумлулар (Angiospermatophyta) типинә (шө'бәсинә) ајрылыр. Өртүлүто-

хумлулар да өз нөвбәсиндә 2 синфә—бирләпәлиләрә (Monocotyledoneae) вә икиләпәлиләрә (Dicotyledoneae), бу ири таксономик ваһидләр дә сыралара, фәсиләләрә, чинсләрә вә нөвләрә бөлүнүр. Б.-ин әксәријјәтиндә јалныз онлара хас олан јашыл пигментләр—хлорофилләр вардыр. Фотосинтез нәтичәсиндә Б. гејри-үзви маддәләри үзви маддәләрә чевирәрәк өз бәдәнләрини гурур. Јашыл пигментләрдән мәһрум олан бир гисим Б. исә өз бәдәнләрини гурмаг үчүн һазыр үзви бирләшмәләрдән истифадә едир. Б. фотосинтез нәтичәсиндә бүтүн һетеротроф организмләрин гидаланмасы үчүн үзви маддә (һазырда јаначаг кими истифадә едилән даш көмүр, торф вә с. дә күнәш енержисини өзүндә сахламыш битки галыгларыдыр) вә аероб организмләрин тәнәффүсү үчүн оксикен еһтијаты јарадыр. Һетеротроф Б.-ин бә'зиләри чанлы организмләр һесабына гидаланыр вә паразитләр адланыр; дикәрләри исә өлмүш организмләр һесабына гидаланыр вә сапрофитләр адланыр. Али Б. ики чүр: јарпагларда гејри-үзви бирләшмәләрдән үзви бирләшмәләрин әмәлә кәлмәси вә көк васитәсилә торпагдан сујун вә суда һәлл олмуш минерал маддәләрин алынмасы јолу илә гидаланыр. Б. арасында симбиоз (мүштәрәк) һәјата да тәсадүф едилир. Пахлалы битки көкләринин азот фиксәедән бактеријаларла (көк јумрулары) вә али битки көкләринин көбәләкләрлә мүштәрәк һәјаты (микориза) буна мисал ола биләр.

А. Л. Тахтачјанын тәснифатына көрә Б. аләми үч бөјүк група: гырмызы јосунлар (Rhodobionta), әсл јосунлар (Phycobionta) вә али Б.-ә (Embryobionta) бөлүнүр. Бунлар 350 миндән чох мүхтәлиф битки нөвүнү бирләшдирир. Бир сыра тәдгигатчы бактеријалары, көј-јашыл јосунлары вә көбәләкләри дә Б. аләминә дахил едирләр.

Лакин бактеријалар вә көј-јашыл јосунларда нүвә мембраны илә өртүлмүш әсл нүвә, нүвәчик вә биткиләр үчүн характерик олан типик чинси просесләрин олмадығындан онлар һәгиги биткиләрдән фәргләнәрәк, мүкәммәл һүчејрә сәвијјәсинә чатмамыш п р о к а р и о т л а р групуна аид едилир. Көбәләкләрдә һүчејрә гилафынын хитин мәншәли олмасы вә һетеротроф гидаланма онлары һәгиги Б.-дән фәргләндирир. Лакин көбәләкләр формалашмыш нүвәјә малик олдуглары үчүн онлар хүсуси Mycetalia вә ја Fungi типиндә бирләшдирилиб, һәгиги Б. вә һејванларла јанашы е у к а р и о т л а р групуна аид едилир.

Тохумлу вә башлыча олараг чичәкли Б. (өртүлүтохумлулар) инсан һәјаты вә чәмијјәт үчүн ән фајдалыдыр. Б.-дән гида, јем, мејвә, дәрман вә сәнаје үчүн хаммал кими истифадә едилир. Биткиләрин һәјатыны ботаника вә бир сыра хүсуси фәнләр өјрәнир.

Әд.: Л е в и н а Р. Е., Очерки по систематике растений, Ульяновск, 1971; Ж у к о в с к и й П. М., Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971; Т а х т а д ж я н А. Л., Четыре царства органического мира, «Природа», 1973, № 2; Жизнь растений, т. 1, М., 1974; Х р и ж а н о в с к и й В. Ч., Курс общей ботаники, ч. 1, М., 1976.

БИТКИНИН БӨЈҮМӘСИ — һүчејрәләрин сајча чохалмасы, јени структур елементләринин әмәлә кәлмәси, организмин күтлә вә өлчүсүнүн артмасы. Һүчејрә, тохума вә органларын бөјүмәсини характеризә едән бу просес организмдә кедән маддәләр мүбадиләси илә мүәјјән олунур. Али биткиләрин бөјүмәси 3 мәрһәләјә ајрылыр: ембрионал бөјүмә, узунуна бөјүмә, тохума вә органларын формалашмасы. Б.б.-нә харичи амилләр чидди тә'сир көстәрир.

Онтокенез просесиндә Б.б.-ни тә'мин едән һүчејрә, тохума вә органлар груплашараг бөјүмә функсијасы дашыјырлар. Һәмин һиссәләрин кәсилиб атылмасы Б.б.-ни ләнкидир. Биткиләрдә бөјүмә просесини метаболитләр вә фитоһормонлар низама салыр.

БИТКИЧИЛИК—1) к.т.-нын әсас саһәләриндән бири; инсанлары гида мәһсуллары, һејванлары јем, сәнајенин бир чох саһәләрини (јејинти, гарышыг јем, тохучулуг, әчзачылыг, әтријјат вә с.) битки мәншәли хаммалла тә'мин етмәк үчүн мәдәни биткиләри һәртәрәфли өјрәнмәклә мәшғул олур. Б.-ин тарлачылыг (тахыл, техники биткиләр, јем биткиләри вә с. бура аиддир), тәрәвәзчилик, мејвәчилик, үзүмчүлүк, чәмәнчилик, мешәчилик, күлчүлүк вә с. кими саһәләри дә вар.

2) Аз мәсрәфлә јүксәк кејфијјәтли бол мәһсул алмаг үчүн мәдәни биткиләр вә онларын бечәрилмә үсуллары һаггында елм. Б. кәнд тәсәррүфаты биткиләрини (нөв, нөвмүхтәлифлији, сорт, һибрид), онларын биолокијасыны вә харичи мүһитлә гаршылыглы әлагәсини өјрәнир. Б. чох гәдим тарихә маликдир. Бу барәдә илк јазылы мә'лумат е.ә. 234—149 илләрдә Гәдим Ромада мејдана кәлмишдир. Биткичилијин инкишафында Исвечрә ботаники Ж. Сенебје, франсыз алими Ж. Буссенго, алман алимләри Ј. Либих вә К. Һелрикел, чех алими Г. Мендел, франсыз селексијачылар аиләси Вилморен вә Америка селексијачысы Л. Бөрбанкын бөјүк ролу олмушдур. Русијада биткичилијин инкишафы М. В. Ломоносов, А. Н. Енкелгардт, Д. И. Менделејев, В. В. Докучајев, И. А. Стебут, П. А. Костычев вә б.-нын адлары илә бағлыдыр. Мүасир Б. елминин индики јүксәк сәвијјәјә галдырылмасында К. А. Тимирјазев, Д. Н. Прјанишников вә Н. И. Вавиловун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Б. агрономија елмләри комплексинә дахил олуб торпагшүнаслыг, үмуми әкинчилик, битки селексијасы, к.т. метеоролокијасы, микробиолокија, агрофизика, агрокимја, еләчә дә битки физиолокијасы, биокимјасы, селексијасы вә кенетикасы илә сых әлагәдардыр. Биткиләрин дүнјада 1000-ә јахын (дәрман вә декоратив биткиләрдән башга), ССРИ-дә тәгр. 400 нөвү (5000-ә гәдәр сорту, еләчә дә һибридләри) бечәрилир. Б. һәмин биткиләрин биоложи хүсусијјәтләрини: векетасија дөврүнүн узунлуғуну, бөјүмә вә инкишаф ритмләрини, инкишаф фазаларынын ардычыллығыны, көк системи вә ассимилјасијаедичи сәтһин динамикасыны, маддәләр мүбадиләсини, гида вә су режимини, гураглыға, сојуға, шахтаја вә дуза давамлылыгларыны вә с. просесләри өјрәнир.

К.т. биткиләринин селексијасыны вә тохумчулуғу инкишаф етдирмәк, мәһсулдарлығы јүксәлтмәк үчүн даһа әлверишли шәраити өјрәнмәк, һәмчинин һазыр мәһсулун горунмасы вә илк е'малы мәсәләләри дә Б.-ин вәзифәләриндәндир. Б. елминин өзүнә мәхсус тәдгигат методлары (тарла, векетатив, лабораторија вә с.) вар. ССРИ-дә Б. мәсәләләри В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нда, Н. И. Вавилов ад. Үмумиттифаг Биткичилик Ин-тунда, К. Т. Назирлијинин мүхтәлиф елми идарәләриндә, али мәктәбләрдә, ССРИ ЕА вә респ. ЕА-ларынын ин-т вә лабораторијаларында, Јејинти Сәнајеси, Тәдарүк, Сәһијјә, Мелиорасија, Су Тәсәррүфаты Назирликләринин вә Дөвләт Мешә Тәсәррүфаты Комитәсинин мүвафиг мүәссисәләриндә тәдгиг олунур.

Б.-ә даир апарылан тәдгигат ишләринин нәтичәләри «Земледелије», «Вестник селскохозјајственној науки», «Химија в селском хозјајстве», «Агрохимија», «Селскохозјајственнаја биолокија», «Селскоје хозјајство за рубежом», «Международныј селскохозјајственныј журнал» вә с. журналларда, һабелә ин-тларын вә тәчрүбә ст.-ларынын елми «Әсәрләри»ндә нәшр едилир.

Әд.: Г р е б е н н и к о в П. вә б., Биткичилик, Б., 1964; Ж у к о в с к и й П. М., Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л., 1971.

БИТЛӘР (Anoplura вә ја Siphunculata)—гансоран һәшәрат дәстәси. Инсан вә мәмәли һејванларда тәсадүф едилир. Б.-ин боју 1—5 *мм* олуб, бәдәни баш, дөш вә гарындан ибарәтдир; үч чүт ајағы олур, ганадсыздыр. Санчычы-соручу ағыз апараты гапалы бору ичәрисиндә јерләшир. 200-ә јахын нөвү мә'лумдур. Инсанда б а ш бити (Pediculus humanus capitis), п а л т а р бити (P. humanus vestimenti), п ә н ч ә л и бит (Phthirus pubis) паразитлик едир. Б. натәмиз шәраитдә даһа јахшы инкишаф едирләр; сәпкили јаталаг, гајыдан јаталаг вә с. кими хәстәликләр јајыр. Тәмизлијә вә санитарија гајдаларына риајәт етмәк ән јахшы мүбаризә васитәсидир. Б.-и мәһв етмәк үчүн физики (термик) вә кимјәви үсуллардан (креолин, һексахлоран вә бә'зи дезинсексија маддәләриндән) истифадә едилир.

БИ́ТОЛА, Б и т о л, М о н а с т и р—Југославијада, Македонијанын ч.-г.-индә шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 70 мин (1974). Метал е'малы, тохучулуг (әсасән, ипәк вә памбыг парча), дәри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Халча тохунур.

БИТО́ССИ (Bitossi) Ренато (31.3.1899, Флоренсија—6.10.1969, Рома)—Италија вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. Ихтисасча металчы. 1921 илдән Италија Коммунист Партијасынын (ИКП) үзвү, 1946 илдән ИКП МК үзвү. 1927—43 илләрдә фашист һәбсханаларында вә сүркүндә олмуш, 1943—45 илләрдә Италијанын һитлерчи ишғалчылардан азад олунмасында фәал иштирак етмишдир. Италија Әмәк Конфедерасијасынын катиби (1947—57) олмушдур. 1946—47 илләрдә Мүәссисләр Мәчлисинин депутаты, 1948 илдән сенатор, 1961 илдән *Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасынын* сәдри иди.

БИТСА́ДЗЕ Андреј Василјевич (д. 22.5.1916, Күрч.ССР, Схруквети к.)—совет ријазијјатчысы, ССРИ ЕА м. үзвү (1958), Күрч.ССР ЕА акад. (1969; м. үзвү 1958). 1947 илдән Сов.ИКП үзвү. Әсәрләри хүсуси төрәмәли диференсиал тәнликләрә, еластиклик нәзәријјәсинә, еллиптик тәнликләр сис-

теми үчүн сәрһәд мәсәләләринә вә функсијалар нәзәријјәсинә аиддир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Уравнения смешанного типа, М., 1959; Краевые задачи для эллиптических уравнений 2-го порядка, М., 1966; Уравнения математической физики, М., 1976.

БИТУМ (лат. bitumen—гатран)—карбоһидрокенләрдән вә онларын оксикенли, күкүрдлү, азотлу төрәмәләриндән ибарәт гатранаохшар тәбии вә ја сүн'и мүрәккәб үзви маддәләрин үмуми ады. Үзви һәлледичиләрдә (бензол, карбон-сулфид, хлороформ вә с.) һәлл олур. Тәбии Б. *каустобиолит* вә чөкмә сүхурларын тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Каустобиолит Б.-лары ики нөвә бөлүнүр: сапропелитләрин вә һумитләрин Б.-лары (шист, көмүр, торф Б.-лары) вә сәнаје әһәмијјәти бөјүк олан нефт Б.-лары. Нефт Б.-лары кимјәви кенетик јарымсинифләрә ајрылыр: нефт газы, парафин (өзокерит), нефт, асфалт Б.-лары вә пиробитумлар (һәлл олмајан, лакин гыздырылдыгда нефтәохшар јүнкүл компонентләрин ајрылмасы илә битумлуғу ашкар едилән тәбии маддәләр). Бәрк вә өзлү нефт Б.-лары Јер габығында гумдашы вә әһәнкдашы лајларына һопараг, һәмчинин чатлары долдурараг јатаглар әмәлә кәтирир. Б. јатаглары нефтли-газлы саһәләрлә әлагәдардыр. Б. јатаглары Азәрб. ССР, Волга-Урал нефтли-газлы саһәси, Шимали Гафгаз, Орта Асија, Гәрби Сибир вә с. јерләрдә вар.

Сүн'и (техники Б.), әсасән, тәркибиндә асфалт-гатран маддәләри чох олан ағыр нефт галыгларыны (мазут, гудрон вә с.) 300—350°С-дә јүксәк вакуумда дистиллә етмәклә (галыг Б.-лары) вә ја нефт е'малы галыгларыны (гудрон вә с.) 260—280°С-дә һаванын оксикени илә оксидләшдирмәклә (оксидләшдирмә Б.-лары) алыныр. Бундан әлавә, торф вә даш көмүрдән үзви һәлледичиләрлә екстраксија васитәсилә бәрк јаначаг Б.-у да истеһсал олунур. Б., адәтән, јол иншаатында, рубероид вә пергамин истеһсалында, изолјасија материаллары (һидроизол, металлоизол), пластик күтлә, лак вә с. һазырланмасында ишләдилир. Сәнаједә ишләдилән Б.-ун үмуми мигдарынын тәгр. 90%-и сүн'и Б. нөвләринин пајына дүшүр.

БИТУМЛУ ПЛАСТИКЛӘР—тәбии вә ја сүн'и нефт *битуму*, даш көмүр *пеки* (вә ја онун әринтиләри) вә 25—60% мигдарында долдуручу материалдан (тохучулуг сәнајеси туллантыларындан вә молјуск габығы гырынтылары—кизелгурдан) һазырланан пластик күтләләр. Әсасән, аккумулјатор баклары, дам өртүјү материаллары вә радио деталлары һазырланмасында ишләдилир.

БИТУМЛУ СҮХУР—тәркибиндә бәрк, јахуд јарыммаје битум олан чөкмә сүхур (гум, гумдашы, әһәнкдашы, доломит, кил вә килли шист). Рәнки гәһвәји-боз, түнд-боз, гонур, гара. Үзви маддәләрлә зәнкин сүхурлар да бә'зән Б.с.-а аид едилир. Б.с.-дан (битумлу шистдән) битум вә газ алыныр. ССРИ-дә чохлу јатағы вар (Ест.ССР, Коми МССР, Азәрб.ССР вә с.).

БИУРЕТ РЕАКСИЈАСЫ — молекулунда — CO — NH — групу олан үзви маддәләрин (биурет, туршу амиди вә имиди, зүлал, полипептид вә с.) гәләви мүһитдә мис 2-сулфатла вердији рәнкли реаксија (бәнөвшәји рәнк әмәлә кәлмәси). Б.р.-ндан зүлаллар вә онларын гисмән һидролизи мәһсулларынын вәсфи вә мигдари тә'јининдә истифадә едилир. Бу реаксија илк дәфә 19 әсрдә биурет бирләшмәси ($NH_2—CO—NH—CO—NH_2$) үзәриндә мүшаһидә едилдијинә көрә белә адландырылмышдыр.

БИХӘТТИ ФОРМА—$x_1, x_2, \ldots x_n$ вә $y_1, y_2, \ldots, y_n$ дәјишәнләринин

$$\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{n} a_{ij}x_iy_j$$

шәклиндә ики дәрәчәли формасы (бирчинс чоһһәдлиси). Мәс., axy (x вә y дәјишәнләринин Б.ф.-сы); $a_{11}x_1y_1+a_{12}x_1y_2+a_{21}x_2y_1+a_{22}x_2y_2$ (x_1, x_2 вә y_1, y_2 дәјишәнләринин Б.ф.-сы). Б.ф. *квадратик форманын* хүсуси һалыдыр.

БИХРОМАТЛАР, дихроматлар—бихромат (мүасир кимја дилиндә дихромат) туршусунун ($H_2Cr_2O_7$) дузлары. Гүввәтли оксидләшдиричиләрдир.

БИҺАР —Һиндистанын шм.-ш.-индә штат. Саһ. 174,0 мин *км²*, әһ. тәгр. 63,4 млн. (1975). Инз. м. Патна ш.-дир. Шм. һиссәсини Һинд-Ганг овалығы, ч. һиссәсини Чхота-Нагпур јајласы тутур. Иглими тропик муссондур. Иллик јағынты 1000 *мм*.

Б. өлкәнин к.т. вә мүһүм ағыр сәнаје р-нудур. Даш көмүр, дәмир филизи, мис вә мика чыхарылыр. Металлуркија (Чәмшидпур, Бһилаи), ағыр машынгајырма (Чәмшидпур), кимја (Синдри), алүминиум (Мури) вә с. сәнаје саһәләри, Бараунидә Ассам нефти әсасында ишләјән нефт е'малы з-ду (ССРИ-нин көмәји илә тикилмишдир), Дамодар чајында ири һидротехники комплекс вар. ССРИ-нин көмәји илә Бокаро ш.-ндә металлуркија комбинаты (1972 илдә 1-чи һиссәси истифадәјә верилмишдир), Ранчи ш.-ндә ағыр машынгајырма з-ду тикилир. Б.-ын шм. һиссәсиндә әһали сыхдыр; әсасән, к.т. илә мәшғул олур. К.т.-нда сүн'и суварма кениш тәтбиг олунур. Чәлтик, буғда, гарғыдалы, чут, шәкәр гамышы, күнчүт вә с. әкилир. Ун-т (Патна), бир нечә коллеч вә с. тәдрис мүәссисәләри вар.

БИҺАРЛЫЛАР — Һиндистанда Биһар штатынын әсас әһалиси (тәгр. 63,4 млн.). Үмуми сајы 67 млн. (1975). Мајтһили (јазысы вә әдәбијјаты вар), магаһи вә бһочпури диалектләриндә данышырлар. Үмуми рәсми вә әдәби дил һинд (һинди) дилидир. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар; бир һиссәси сәнаје саһәләриндә ишләјир. Диндар Б.-ын 90%-и *һиндуизмә* е'тигад едир; галанларынын чоху мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

БИҺЕВИОРИЗМ (инк. behaviour—давраныш)—мүасир буржуа психолокијасынын әсас чәрәјанларындан бири. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлиндә Америкада јаранмышдыр. Б. шүуру психолокијанын мөвзусу кими инкар едир. Б.-ә көрә, психолокијанын әсас вәзифәси јалныз мүхтәлиф шәраитдә давранышын ганунаујғунлугларыны—гычыгла организмин чаваб һәрәкәтләри арасындакы асылылығы өјрәнмәкдән ибарәтдир. Бу саһәдә илк тәшәббүсү Е. Торндјак көстәрмиш (һејванлар үзәриндә тәчрүбәдә), Ч. Уотсон исә Б.-ин илк програмыны јаратмышдыр. Б.-ин дикәр нүмајәндәләри К. Лешли, Б. Скиннер, К. Һалл, Е. Толмен вә б.-дыр. Б. психолокијанын конкрет мәсәләләринин, хүсусилә вәрдиш вә тә'лим проблеминин һәллиндә мүһүм рол ојнамыш, лакин әлдә етдији фактлары јанлыш шәрһ етмишдир. И. П. Павлов «Физиологун психолога чавабы» әсәриндә Б.-и тәнгид етмишдир.

Б.-ин инкишаф тарихи ики мәрһәләјә бөлүнүр: биринчи мәрһәләдә (1910—30) Б. *прагматизмә* вә механики материализмә әсасланырды. Икинчи мәрһәләдә (1930 илдән сонра), семантик идеализмә вә *операсионализмә* јахынлашан «классик» Б. јени Б. (необиһевиоризм) нәзәријјәләри илә әвәз олунур.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

БИҺОР (Bihor) — Румынијанын г.-индә дағ массиви. Гәрби Румынија д-рынын бир һиссәси. Гранит вә кристаллик шистләрдән ибарәтдир. Макс. һүнд. 1848 *м* (Кукурбета д.). Јамачлары фыстыг вә күкнар мешәләридир. Карст инкишаф етмишдир. Дәмир филизи вә боксит јатаглары, сөнмүш вулканлар вар.

БИЧЕР-СТОУ (Beecher - Stowe) Һарриет (14.6.1811, Личфилд — 1.7. 1896, Флорида)—американ гадын јазычысы. «Том дајынын комасы» (1852) романында Америка гулдарлыг системинин дәһшәтләри илк дәфә тәсвир едилмишдир. АБШ-да гулдарлығын ләғв едилмәси үчүн идеоложи зәминин јаранмасында роман мүһүм рол ојнамышдыр. «Дред, ла'нәтләнмиш батаглыг һаггында повест» (1856) романында Б.-С. зәнчиләрин көләликдән азад олунмасы мәсәләсинин ислаһат јолу илә һәллинин гејри-мүмкүнлүјүнү көстәрсә дә, онун ингилаби јолла һәллиндән еһтијат етмишдир. «Том дајынын комасы» романы сәһнәләшдириләрәк, М. Горки ад. Азәрб. Дөвләт Кәнч Тамашачылар Театрында тамашаја гојулмушдур (1951).

Әсәри: Хижина дяди Тома, М., 1969.

Әд.: Орлова Р. Д., Хижина, устоявщая столетие, М., 1975.

БИЧӘНӘК—Азәрб.ССР Шаһбуз р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* шм.-ш.-дә, Јевлах—Лачын—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Нахчыван чајынын (Аразын голу) саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 786 (1976); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БИЧӘНӘК АШЫРЫМЫ—Азәрб.ССР илә (Шаһбуз р-ну) Ерм.ССР (Сисјан р-ну) сәрһәдиндә, Зәнкәзур силсиләсиндә ашырым. Һүнд. 2346 *м*. Јевлах—Лачын—Нахчыван шосе јолу Б.а.-ндан кечир. Әтрафы јајлагдыр. Ерм.ССР-дә Сисјан ашырымы адланыр.

Гәдим вә орта әсрләрдә Нахчывандан Аррана кедән јол Б.а.-ндан кечирди. 7 әсрин орталарында әрәб сәркәрдәси Сәлман ибн әр-Рәбиәнин гошуну Б.а.-ндан ашараг Аррана һүчум етмишди.

Әд.: Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

БИЧМӘ МАШЫНЫ—бир нечә гат парча вә ја трикотаждан тикиш мә'мулаты һиссәләрини бичән машын. Гатын кәсилә билән дәринлији (30 *см*-ә гәдәр) Б.м.-нын конструксијасындан, парчанын галынлығы вә хассәсиндән асылыдыр. Б.м. сәјјар вә стасионар олур. Сәјјар Б.м.-нда ишләк орган бөјүк сүр'әтлә һәрәкәт едән дисквары, јахуд ирәли-кери һәрәкәт едән ләвһәшәкилли полад бычагдыр; машын бичилән материал үзәриндәки хәтләрә ујғун олараг әл илә һәрәкәт етдирилир. Бу машынлар 7 саат әрзиндә 1150—1400 *м* (дүзбычаглы Б. м.) вә 1250 — 1500 *м* (дисквары бычаглы Б.м.) парчаны кәсә билир. Стасионар Б.м.-нда ишләк орган—бөјүк сүр'әтлә фырланан полад лентдән ибарәт бычагдыр; материал машынын столу үзәриндә лентә (бычаға) нәзәрән әл илә һәрәкәт етдирилир. Бу машын дүзбычаглы машына нисбәтән 2 дәфә мәһсулдардыр вә материалы даһа кејфијјәтлә бичир.

Әд.: Русаков С. И., Оборудование швейных предприятий, М., 1969.

БИЧАПУ́Р, Бичапур султанлығы—орта әсрләрдә Һиндистанда дөвләт. Баниси Бәһмәни (бах *Бәһмәни султанлығы*) чанишини Јусиф Адил хан иди. О, 1489 илдә өзүнү мүстәгил һөкмдар е'лан едиб, Адилшаһлар сүләләсинин әсасыны гојду. Пајтахты Бичапур ш. иди. Б. 17 әсрин орталарына гәдәр Декан јајласындакы күчлү дөвләтләрдән олмушдур. Мараһларын үсјаны вә Моғоллара мүһарибәләр Б.-у зәифләтди. 1686 илдә *Бөјүк Моғоллар* империјасына табе едилди.

БИЧО — Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* ч.-ш.-дә, Ләнкәбиз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1779 (1976); тахылчылыг, һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, автомат телефон ст. вар.

БЫҒ—инсан вә мәмәлиләрдә додағын үстүндәки түкләрә вә бә'зи гушларда ағзын кәнарындакы гылаохшар ләләкләрә верилмиш үмуми ад. Б. кишиләрдә чинси јетишкәнлијин башланмасыны көстәрән икинчи әламәтдир, гадынларда исә дахили секресија органларынын нормал функсијасынын позулмасы нәтичәсиндә (чох заман климактерија дөврүндән сонра) баш верән аномалијадыр. Мәмәли һејванларда (пишик, шир, пәләнк вә с.), һәмчинин бә'зи гушларда (былы арығушларда) Б. ламисә үзвүдүр. Мејмунларда, моржларда Б. даһа чох инкишаф етмишдир. Дишсиз балиналарын үст чәнәсиндәки гәрни ләвһәләр дә Б. адланыр.

БЫҒАЈАГЛЫ ХӘРЧӘНКЛӘР (Cirripedia)—ибтидаи хәрчәнкләр дәстәси. Тәгр. 700 нөвү вар. ССРИ дәнизләриндә (Арал дәнизиндән башга) 50-јә јахын, о чүмләдән Хәзәр дәнизиндә 2 нөвү јашајыр. Сәрбәст вә паразит һәјат кечирирләр. Сәрбәст јашајанларын бәдәни мантија илә өртүлү олур. Өртүкдән ифраз едилән әһәнкли маједән 1—40 *см* галынлығда чанаг әмәлә кәлир. Әксәријјәти һермафродитдир. Сүрфәләри һәрәкәтли олур. Паразит јашајанларын бәдәни торбаварыдыр, чанағы јохдур. Кәмиләрин алт һиссәсиндә, балина, балыг, дәниз тысбағасы вә онурғасыз дәниз һејванларынын үзәриндә јашајыр. Balanus improvisus вә Beburnew Азов дәнизиндән Волга-Дон каналы васитәсилә (кәмиләрә јапышараг) Хәзәрә кечмишдир. Онлар дәниз нефт буруглары үзәриндә күлли мигдарда инкишаф едәрәк, коррозија просесини сүр'әтләндирир.

Әд.: Гасымов Ә. Һ., Хәрчәнкләр (Crustacea). Азәрбајчан фаунасы, ч. IV, бурахылыш 1, Б., 1976.

БЫҒЫР—Азәрб.ССР Көјчај р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-ш.-дә, Јухары Ширван каналынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 4487 (1976); бағчылыг (әсасән, нар), үзүмчүлүк, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Комплекс гәбул мәнтәгәси, 1 орта, 2 сәккизиллик вә 1 ибтидаи мәктәб, 5 китабхана, клуб, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

БЫҒЧЫГ — 1) Зоолокијада—буғумајаглы һејванларын башында тохунма вә гоху дујғусу органы. Сап, гыл, тәсбеһ, чомаг вә дараг шәклиндә олур. 2) Ботаникада—дырмашан биткиләрин мүхтәлиф чисимләрә вә б. биткиләрә сармашмасы үчүн сапшәкилли орган. Б. метаморфоза уғрамыш (шәклини дәјишмиш) јарпаг (мәс., лиананларын чохунда, нохудда, мәрчидә), јарпагалтлығы (бә'зи лианаларда), зоғ (тәнәкдә, говун, хијар вә габаг тағында) вә с. кими биткинин органыдыр. Б., һәмчинин бә'зи биткиләрдә (мәс., чијәләкдә) вeкетатив чохалма органыдыр.

БЫҒЧЫГСЫЗЛАР (Protura, јахуд Myrientomata) — илк ганадсыз һәшәратлар (аптериготлар) дәстәси. Уз. 0,5—2 *мм*-дир. Ганады, көзү, быгчығы олмур (ады да бурадандыр). Биринчи чүт әтрафлар өнә доғру јөнәлиб ламисә үзвүнә чеврилмишдир. Исти иглимли өлкәләрдә ағач габығы алтында вә с. рүтубәтли јерләрдә јашајыр. 200-дән чох нөвү мә'лумдур; ССРИ-дә шам ағачы көтүкләриндә Eosentomon transitorum вә Чәнуби Уралын гајаүстү торпагларында јашајан Nipponentomon нөвләри ашкар едилмишдир.

БЫ́ДГОШ (Bydgoszcz) — Полшанын шм.-ында шәһәр. Быдгош воједовалығынын инз. м. Нәгл. говшағы. Брда чајында, *Быдгош каналынын* башланғыч мәнтәгәсиндә порт. Әһ. 322 мин (1975). Машынгајырма (дәзкаһгајырма, електротехника, дәгиг механика, велосипед вә с.), метал вә ағач е'малы, дәри, кимја, јејинти вә с. сәнаје мүәссисәләри вар. 1346 илдә салынмышдыр.

БЫ́ДГОШ ВОЈЕВО́ДАЛЫҒЫ (Województwo Bydgoskie)—Полшада инзибати ваһид. Висла вә Варта чајлары һөвзәсиндәдир. Саһ. 20,9 мин *км²*. Әһ. 990 мин (1975). Инз. м. Быдгош ш.-дир. Сәтһи дүзәнликдир. Орта темп-р јанварда —2°С, ијулда 17°С. Иллик јағынты тәгр. 600 *мм*. Б.в. вахтилә капиталист типли интенсив к.т. олан аграр-р-н олмушдур. ПХР тәшкил олундугдан сонра Б.в. игтисадијјатында чидди дәјишикликләр баш верди вә әсас јери сосиалист сәнајеси тутду. Метал е'малы, машынгајырма, јејинти, кимја сәнајеси вар. Човдар, картоф, шәкәр чуғундуру әкилир. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Әсас чајлары (Висла, Брда, Нотес) кәмичилијә јарарлыдыр.

БЫ́ДГОШ КАНАЛЫ—Полшада кәмичилик каналы. Висла вә Одра чајларыны бирләшдирир. 1772 илдә чәкилмишдир. Уз. тәгр. 25 *км*, дәринлији 2,5 *м*-ә гәдәрдир. 6 кичик шлүзү вар. Б.к. васитәсилә тахыл, күбрә вә мешә материаллары дашыныр. Әсас порту Быдгошдур.

БЫ́КОВ Васил (Васили) Владимирович (д.19.6.1924, Витебск вил.-нин Бычки Ушачск к.)—белорус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1974). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш «Дурна гаггылтысы» (1960), «Үчүнчү ракет» (1962), «Алп балладасы» (1964), «Чәбһә сәһифәләри» (1966), «Круглјанск көрпүсү» (1969), «Сотников» (1970), «Обелиск» (1972), «Чанавар сүрүсү» (1975) повестләриндә совет әскәрләринин гәһрәманлығы вә мәтанәти, мә'нәви күчү вә һуманизми тәсвир едилир. «Инсан өлүмү» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Военные повести, М., 1965; Дожить до рассвета, М., 1973; Его батальон, М., 1976.

БЫ́КОВ Константин Михајлович (20.1.1886, Чухлома, индики Кострома вил.-ндә—13.5.1959, Ленинград)—совет физиологу. ССРИ Тибб ЕА-нын Павлов ад. мүкафатыны алмышдыр (1939). ССРИ ЕА-нын (1946) вә ССРИ Тибб ЕА-нын акад. (1944), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946), И. П. *Павловун* тәләбәси. 1950 илдән өмрүнүн сонунадәк ССРИ ЕА И. П. Павлов ад. Физиолокија Ин-тунун директору олмушдур. Али синир системи фәалијјәти һаггында Павлов тә'лимини инкишаф етдирмиш, бејин јарымкүрәләри габығынын дахили органларын (мәс., үрәк, дамарлар, мә'дә-бағырсаг вә ифразат органлары) фәалијјәтинә вә маддәләр мүбадиләсинә тәнзимедичи тә'сирини өјрәнмишдир. Б. експериментал балнеолокија саһәсиндә дә тәдгигат апармышдыр. Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Избр. произв., т. 1—3, М., 1953—58.

БЫКО́ВСКИ Валери Фјодорович (д.2.8.1934, Москва вил., Павловски Посад) —ССРИ тәјјарәчи-космонавты, полковник, 2 дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1963, 1976). Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1977). 1963 илдән Сов.ИКП үзвү. Жуковски ад. Һәрби-Һава Мүһәндисләри Академијасыны битирмишдир (1968).

«*Восток-5*» кәмисиндә космосда 119 саат учмуш вә Јер әтрафында 81 дөвр (тәгр. 3,3 млн. *км*) етмишдир (14—19 ијун, 1963). Ијунун 16-сындан Б.-нин учушу В. В. Николајева-Терешкованын идарә етдији «Восток-6» кәмисинин учушу илә ејни вахтда олмушдур. 15—23 сентјабр 1976 илдә «Сојуз-22» кәмисинин командири (борт мүһәндиси В. В. *Аксјонов*) кими уч-

мушдур. 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә б. орденләрлә тәлтиф олунмушдур.

БЫЛИНА—рус халг әдәбијјаты жанры, гәһрәманлыг вә ичтимаи-мәишәт мәзмунлу епик нәғмә. Б.-ларда вәтәнпәрвәрлик, јаделли ишғалчылара вә јерли зүлмкарлара гаршы мүбаризә мөвзулары әсас јер тутур. Б.-ларын гәһрәманлары јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик, вәтәни фәдакарчасына мүдафиә едән, кнјазлара, бојарлара гаршы мүбаризә апаран баһадырлардыр. Илја Мурометс, Добрынја Никитич, Садко, Алјоша Попович вә б. һаггындакы Б.-лар мәшһурдур. М. Горки Б.-лары әмәкчи халгын епосу адландырмышдыр.

Әд.: Пропп В. Я. и Путилов Б. Н., Былины, т. 1—2, М., 1958.

БЫРЛАД (Bîrlad)—Румынијанын ш.-индә, Васлуј гәзасында шәһәр. Бырлад чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 54 мин (1974). К.т. хаммалы е'мал едән р-нун тичарәт мәркәзидир. Күрәчикли јатаг з-ду вә тикиш ф-ки вар.

БЫРРАНГ ДАҒЛАРЫ—Тајмыр ј-анын шимал һиссәсиндә, Тајмыр Милли Маһалында дағ системи. Уз. 1100 *км*, ени 200 *км*-дән чох, макс. һүнд. 1146 *м*-дир. Кембридән әввәлки вә Палеозој јашлы сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Бузлаглары вар. Јамачларында тундра шибјәләри битир.

БЫТОМ (Bytom)—Полшанын Катовитсе војеводалығында шәһәр. Әһ. 194 мин (1974). Јухары Силезија сәнаје р-нунда даш көмүр вә полиметал филизләри һасилаты мәркәзи. Гара металлуркија, ағыр машынгајырма, кимја, тикиш, мебел сәнајеси мүәссисәләри, опера театры вар.

БЫХОВ — БССР Мокилјов вил.-ндә шәһәр. Быхов р-нунун мәркәзи. Днепр чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Тәрәвәзгурутма комбинаты, метал мә'мулаты, кәтан, сүд з-длары, мебел ф-ки вә с. вар.

БЫХОВСКИ Борис Јевсејевич (27. 8.1908, Петербург— 26.1.1974) — совет паразитологу. ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1960 илдән). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. 1940—44 илләрдә ССРИ ЕА Тачикистан филиалы Рәјасәт һеј'әтинин сәдр мүавини, 1963 илдән ССРИ ЕА Үмуми биолокија бөлмәсинин академик-катиби ишләмишдир. Әсас тәдгигатлары паразитолокијанын үмуми проблемләри, соручу вә јасты гурдларын бә'зи групларынын өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир. Бу саһәдәки тәдгигатлар балыгларын мүвафиг хәстәликләринә гаршы профилактик тәдбирләрин әсасыдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Онтогенез и филогенетические взаимоотношения плоских паразитических червей, Изв. АН СССР (Сер. биологическая), 1937, № 4; Моногенетические сосальщики, их система и филогения, М.—Л., 1957; Зоология, 7 изд., М., 1975.

БЫЧАГ—бир тәрәфи ити, лөвһә шәкилли кәсичи аләт. Үст Палеолит дөврүндән мә'лумдур. Металишләмәнин мәнимсәнилмәси илә бу нөв Б.-лары тәдричән мис вә тунч Б.-лар әвәз етмәјә башлады. Дәмир дөврүнүн әввәлләриндән исә дәмир Б.-лар даш Б.-лары тамамилә сырадан чыхартды. Дәмир Б.-ларын мејдана кәлмәси сәнәткарлығын мүхтәлиф саһәләринин, хүсусән ағач вә сүмүк үзәриндә ишләмә сәнәтинин инкишафына шәраит јаратды. Антик дөврдә хүсуси бағ Б.-лары мә'лум иди. Ерамызын 1-чи миниллијинин сонларындан башлајараг дәмир Б.-ларын истеһсал технолокијасы даһа да тәкмилләшди. Бу дөврдә (мәс., Гәдим Рус дөвләтиндә) орта һиссәси чохкарбонлу поладдан һазырланан вә үзлүјү дәмирдән олан мөһкәм вә ити чыхынтылы Б.-лар мејдана кәлди. Бу чүр Б.-лар ишләндикчә үзәриндәки јумшаг метал јејилир, полад тәбәгәнин исә итилији галырды. 12 әсрин әввәлләриндә Б. истеһсалынын инкишафы чохтәбәгәли Б.-ларын даһа садә Б.-ларла әвәз едилмәси илә нәтичәләнди. Бунунла јанашы хүсуси әһәмијјәтли мүхтәлиф Б.-лар да һазырланды. Сонралар сәнаје истеһсалынын инкишафы илә әлагәдар «Б.» термини мүхтәлиф аләт вә машынларын кәсичи һиссәләринә дә аид едилди. Азәрб.-да ашкар едилмиш ән гәдим Б. чахмагдашыдан олуб ашағы Палеолит (Ашөл) дөврүнә аиддир.

БЫЧАГЧЫ—Азәрб.ССР Зәрдаб р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* шм.-г.-дә, Күр чајынын сол саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1064 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БЈАДУЛЈА Змитрок (Самуил Јефимович Плавникин тәхәллүсү; 23.4.1886, Вилно губ.-нын Посадетс гәс. — 3.11.1941, Уралскда дәфн едилмишдир) — белорус совет јазычысы. Бөјүк Октјабр социалист ингилабына гәдәрки ше'р вә һекајәләриндә белорус кәндлиләринин јохсуллуғу, һүгугсузлуғу, халг исте'дадларынын ачыначаглы талеји тәсвир едилир. «Јарила» (1922) поемасы, «Он» (1930) повести, «Јазеп Крушински» (2 чилддә, 1929—32) романы вә с. әсәрләри социализм гуручулуғуна һәср олунмушдур. «Бүлбүл» (1927) тарихи повести, «Кечилмәз мешәләрдә» (1939) автобиографик әсәри вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранное, М., 1957; В дремучих лесах, М., 1975.

БЈАЛЫНИТСКИ-БИРУЛЈА Витолд Каетанович (12.2.1872, Крынки к., һазырда Мокилјов вил.-ндәдир — 18.6. 1957, Москва)—совет мәнзәрә рәссамы. БССР (1944) вә РСФСР (1947) халг рәссамы. ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1947). Москва Рәссамлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Мәктәбиндә В. Д. *Поленов*, С. А. *Коровин* вә И. М. Прјанишниковдан дәрс алмышдыр (1889 — 97). *Передвижникләр* чәмијјәтинин (1904 илдән) вә Ингилаби Русија Рәссамлар Ассосиасијасынын (1922 илдән) үзвү олмушдур. Рәссамын мәнзәрә әсәрләриндә тәбиәтин мүхтәлиф анлары инсанын поетик һиссләри илә аһәнкдарлыг тәшкил едир («Буз әриди», 1930; «Илк мај ахшамы», 1940, «Белорусија. Јенә баһар кәлди», 1947; вә с.—һәр үч әсәр Третјаков галерејасындадыр). Белорусија Рәссамлыг Музеји Б. адынадыр. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЈЕФ (фр. bief, јени лат. bedum—көрфәз, су бәнди сөзүндән)—су тутумунун, чај, јахуд каналын сәдд јарадан су гурғусуна (шлүзә, бәндә) битишик һиссәси. Шлүз вә ја бәндин өнүндәки нисбәтән јүксәк сәвијјәли Б. јухары Б., гурғунун архасындакы нисбәтән алчаг сәвијјәли Б. исә ашағы Б. адланыр. Су сәвијјәсинин јухары вә ашағы Б.-ләр арасындакы фәрги басгы јарадыр. Ики вә ја бир нечә басгы гурғусу арасында јаранан вә су ахынынын суајырычы саһәсиндә јерләшән Б. исә ајырычы Б. адланыр.

БЈОНДО (Biondo) Флавио (1392, Форли—4.6.1463, Рома)—италјан һуманисти, тарихчи. «Рома империјасынын сүгутундан сонракы тарих» (31 китаб; 1435—53) адлы мүһүм әсәриндә илк дәфә орта әсрләр тарихини мүстәгил дөвр кими шәрһ етмишдир. «Бәрпа олунмуш Рома» (1444—46) әсәриндә империја дөврүнә аид Рома топографијасыны јенидән јаратмаға сә'ј көстәрмиш «Италијанын рајонлара вә әјаләтләрә көрә тәсвири» (1453) әсәри илә тарихи чоғрафија вә тарихи топографијанын әсасыны гојмушдур.

БЈОРНСОН (Bjornson) Бјөрнстјернс Мартиниус (8. 12. 1832, Копенһакен— 26.4.1910, Парис)—Норвеч јазычысы, ичтимаи хадим. Нобел мүкафаты лауреаты (1903). Норвечин милли истиглалијјәти уғрунда, милитаризмә гаршы мүбаризә апармышдыр. «Марија Стүарт Шотландија краличасыдыр» (1864), «Сәлибчи Сигурд» (1872) вә с. тарихи пјесләри романтик руһдадыр. Кәндлиләрин һәјатындан бәһс едән «Сүнневе Сулбаккен» (1857), «Балыгчы гыз» (1868) вә с. повестләрин мүәллифидир. «Ифлас», «Редактор» (1875) вә с. реалист пјесләриндә буржуа мүһити ифша олунур.

Әсәрләри: Избранное, М., 1959; Пьесы, М.—Л., 1961.

«БЈУЛЛЕТЕН КОМИТЕТА РЕВОЛЈУСИОННОЈ ОБОРОНЫ ГОРОДА БАКУ И ЈЕГО РАЈОНОВ»—1918 ил апрелин 4-дән (22 март) 8-дәк (26 март) Бакыда чыхмышдыр (чәми 5 нөмрә). «Б.»-и нәшр едән комитәјә Н. Нәриманов, П. А. Чапаридзе, Г. Н. Корганов вә б. дахил иди. «Б.»-нин мәгсәди әксингилаба гаршы мүбаризә апармаг вә Бакы Советини мөһкәмләндирмәк үчүн ингилаби гүввәләри болшевикләр партијасы әтрафында бирләшдирмәкдән ибарәт иди. «Б.»-дә Бакы вә онун р-нларынын һәјаты, Русијадакы сијаси һадисәләрә даир мә'луматлар, Бакы Фәһлә, Әскәр вә Матрос Депутатлары Совети Ичраијјә Комитәсинин вә ҺИК-ин гәрарлары, шәһәрин мүсәлман һиссәсинин мүдафиә комиссары М. Әзизбәјовун әһалијә мүрачиәти вә с. рәсми материаллар дәрч едилмишди.

БЛАГОВЕШЧЕНСК — РСФСР-дә шәһәр. Амур вил.-нин мәркәзи. Зеја чајынын Амура төкүлдүјү јердә порт. Д.ј. ст. Әһ. 171 мин (1976). Б.-дә машынгајырма, кәми тә'мири, механики, дәмир-бетон мә'мулаты, електротехника з-длары, мебел, кағыз, кибрит, тикиш ф-кләри, ағач е'малы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тибб, к.т. вә педагожи ин-тлар, к.т., зообајтарлыг, малијјә-кредит вә с. техникумлар, педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји, драм театры вар.

БЛАГОДАТ—Орта Уралда, РСФСР Свердловск вил. әразисиндә дағ. Һүнд. 364 *м*-дир. Сијенит вә порфиритләрдән ибарәтдир. Тура вә Салда чајлары (Об һөвзәси) Б.-ын јамачларындан баш-

ланыр. Б.-да дәмир филизи јатаглары вар (еһтијаты 154,9 млн. *т*, 1956; иллик һасилаты 3 млн. *т*).

БЛАГО́ЈЕВ Димитр (14.6.1856, Загоричане к.—7.5.1924, Софија)—Болгарыстанда марксизмин илк тәблиғатчысы, *Болгарыстан Коммунист Партијасынын* баниси вә рәһбәри. Јохсул кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Кәнҹлијиндә Түркијә зүлмүнә гаршы милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир. Одесса реалны мәктәбиндә (1878—80) вә Петербург ун-тиндә(1881—85) тәһсил алмышдыр. Русијада илк с.-д. групларындан бирини *(Благојев групу)* јаратмыш, *«Әмәк азадлығы» групу* илә әлагә сахламышдыр. 1885 илдә һәбс олунмуш, Болгарыстана сүркүн едилмишдир. Һәмин илин ијунундан Софијада елми социализм идејаларыны тәблиғ едән «Современни показател» журналыны нәшр етмишдир. 1891 илдә онун рәһбәрлији илә Болгарыстан С.-Д. Партијасы јарадылды, 1903 илдә исә партијанын ингилабчы марксист ҹинаһы мүстәгил Болгарыстан Фәһлә С.-Д. Партијасына (сых социалистләр) чеврилди. Б. 1905 илдә К. Марксын бир сыра әсәрини, о ҹүмләдән «Капитал»-ын 1-чи ҹилдини болгар дилинә тәрҹүмә етмиш, Болгарыстанда марксист тарихшүнаслығын тәмәлини гојмушдур («Болгарыстанда социализмин тарихиндән» әсәри илә). Б. Балкан өлкәләри социалист партијаларынын Белград (1910) вә Бухарест (1915) конфрансларында, һәмчинин *Икинчи Интернасионалын* 8-чи конгресиндә (1910) сых социалистләрин (бах *тесњаклар*) нүмајәндә һеј'әтинә башчылыг етмишдир. Б. Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны рәғбәтлә гаршыламыш, Болгарыстанда болшевик идејаларыны јајмышдыр. Б.-ин башчылыг етдији тесњаклар Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Икинчи Интернасионалла әлагәни кәсдиләр, 1919 илдә исә өзләрини Болгарыстан Коммунист Партијасы (БКП) адландыраraг Коминтернин јарадылмасында иштирак етдиләр. Лакин Б. вә БКП бу дөврдә пролетар ингилабынын әсас мәсәләләриндә там Ленин мөвгеләриндә дајанмадыгларындан *Владај үсјаны* (*1918*) вә һәрбифашист чеврилиши (1923, ијун) заманы дүзкүн сијаси хәтт көтүрмәдиләр. Б.-ин сонрадан өз сәһвини е'тираф етмәси, БКП МК-нын Сентјабр антифашист үсјанынын (1923) һазырланмасы вә кечирилмәсинә даир гәрарыны бәјәнмәси партијанын болшевизм руһунда јенидән гурулмасында мүһүм рол ојнады. Б.-ин марксист фәлсәфә, сијаси игтисад, тарих вә естетикасына, һәмчинин болгар әдәбијјатына даир бир сыра тәдгигат әсәри вар. БХР-дәки Благојевград ш. вә Благојевград маһалы онун адыны дашыјыр.

Әд.: Христов Х. и Васильев К., Димитр Благоев (биобиблиографический очерк), пер. с болг., М., 1958; Костин А. Ф., Димитр Благоев и революционное движение в России, «Вопросы истории КПСС», 1976, № 7, с. 50—58.

БЛАГО́ЈЕВ ГРУПУ—Русијада марксизмин јајылмасынын әсасыны гојан илк с.-д. групларындан бири. 1883 илдә Д. *Благојев* вә б. тәрәфиндән Петербургда јарадылмышды. Үзвләри, әсасән, тәләбәләр иди. 1884 илдә «Рус социал-демократларынын партијасы» адыны гәбул етмишди. «Әмәк азадлығы» групу илә әлагә јарандыгдан сонра «Рус социал-демократлары партијасынын Петербург групу» адланды. Групун биринчи програм лајиһәсиндә (1884) бир сыра нәзәри мәсәләләр (Русијанын капиталист инкишаф јолу кечәҹәји зәрурәти, фәһлә синфинин тәшәккүл вә инкишафы вә с.) марксизмә јахын мөвгедән һәлл олунурду. Лајиһәдәки сәһвләр—халгчылығын галыглары, лассалчы бахышлары «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән тәнгид едилди. Плехановун һәр ики груп үчүн һазырладығы јени програм лајиһәсини исә сонралар В. И. Ленин јүксәк гијмәтләндирмишдир. 15-дәк фәһлә дәрнәјини јаратмыш Б.г. фәһләләр арасында тәблиғат апарыр, интибаһнамәләр бурахыр, Маркс вә Енҝелсин әсәрләрини јајырды. Груп үч кизли мәтбәә јаратмыш, 1885 илдә Русијада илк гејри-легал с.-д. «Рабочи» гәзетини нәшр етмишдир. Рәһбәр вә үзвләринин һәбс едилмәси илә 1887 илдә Б.г.-нун фәалијјәти дајанды.

Әд.: Благоев Д., Мои воспоминания, М.—Л., 1928; Овсянникова С., [А], Группа Благоева, М., 1959; Полевой Ю. З., Зарождение марксизма в России. 1883—94 гг., М., 1959; Костин А. Ф., От народничества к марксизму, М., 1967; Јенөонун, Димитр Благоев и революционное движение в России, «Вопросы истории КПСС», 1976, № 7, с. 50—58.

БЛАГО́ЈЕВГРАД (1950 иләдәк Горна-Ҹумаја)—Болгарыстанын ч.-г.-индә шәһәр. Благојевград маһалынын инз. м. Бистритса чајынын Струма чајына төкүлдүјү јерин јахынлығында, Рила д-рынын әтәкләриндәдир. Әһ. 50 мин (1975). Түтүн е'малы мәркәзидир. Памбыг парча, ағаҹ е'малы, електротехника сәнајеси, мүаличә мәгсәди илә истифадә едилән исти минерал булаглары вә јахынлығында Парангалитса мешә горуғу вар. Болгар ингилабчысы Д. *Благојевин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БЛАГОНРА́ВОВ Анатоли Аркадјевич (1.6.1894, Анково к., индики Иваново вил.-дәдир.—4.2.1975, Москва)—механика (баллистика) саһәсиндә совет алими. Артиллерија кен.-л. (1943), ССРИ ЕА акад. (1943), Ленин мүкафаты (1960) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941), 2 дәфә Социалист Әмәји Гәһрәманы (1964; 1974), РСФСР-ин әмәкдар елм вә техника хадими (1940). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. Б. ССРИ Али Тәһсил Назиринин мүавини (1946), Артиллерија ЕА-нын президенти (1946—50), Дөвләт Елми-Тәдгигат Машиншүнаслыг Ин-тунун директору (1953—75), ССРИ ЕА техника елмләри шө'бәсинин акад. катиби (1957—63) вә БСЕ 2-чи нәшринин Баш редаксија үзвү олмушдур. 1959 илдә Бејнәлхалг Елми Иттифаглар Шурасы нәздиндәки Космик Тәдгигатлар Комитәсинин президент мүавини сечилмишдир. 1963 илдән ССРИ ЕА Космик Фәзанын Тәдгиги вә Истифадәси Комиссијасынын сәдри вә бир нечә ил БМТ-нин Космосдан сүлһ мәгсәдләри үчүн Истифадә Комитәсиндә ССРИ нүмајәндәсинин мүавини олмушдур. Бејнәлхалг астронавтика академијасынын вә ЧССР ЕА һәгиги үзвү сечилмишдир. Әсас әсәрләри механика мәсәләләринә, космик тәдгигатлара вә силаһгајырмаја аиддир. 5 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Основания проектирования автоматического оружия, М., 1940; Материальная часть автоматического стрелкового оружия, кн. 1—2, М., 1945—46.

Әд.: Исследователь, педагог, ученый, «Техника и вооружение», 1974, № 3.

БЛАЖЕ́ВСКИ Јевкени Викторович (6.3.1884, Одесса вил., индики Котовски р-нунун Љубомирка к.)—колхоз истеһсалаты јениликчиси. Ики дәфә Социалист Әмәји Гәһрәманы (1950, 1958). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. Одесса вил., Котовски р-нундакы Горки ад. к-зун мангабашчысы, јүксәк гарғыдалы мәһсулу устасы олмушдур (1948—63). 1949 илдә 10 *һа* саһәнин һәр һектарындан 69,2 *с* гарғыдалы топламышдыр. Сов.ИКП 20, 22-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир. 1963 илдән Иттифаг әһәмијјәтли пенсијачыдыр.

БЛАН (Blanc) Луи (29.10.1811, Мадрид—6.12.1882, Канн)—франсыз утопик социалисти, тарихчи, 1848 ил ингилабы хадими. Тарихи просесин инкишафы даир көрүшләриндә *Сен-Симонун* идејаларына әсасланырды. 1848 ил ингилабы дөврүндә «фәһләләрин нүмајәндәси» кими мүвәггәти һөкумәтә дахил олан Б. Парис пролетариатыны ингилаби чыхышдан чәкиндирмәјә чалышырды. 1848 илдә Инҝилтәрәјә мүһаҹирәт етмиш вә орада «1848 ил ингилабы тарихи» (1870) әсәриндә өзүнүн сазишчилик сијасәтинә һагг газандырмаға ҹәһд көстәрмишдир. 1870 илдә Франсаја гајытмышдыр. 1871 илдә Милли Мәҹлисә сечилән Б. *Парис Коммунасынын* дүшмәнләри тәрәфинә кечмишди. Б. белә һесаб едирди ки, иҹтимаи дәјишиклик халг вә буржуазијанын бирҝә сә'јләри илә һәјата кечирилә биләр. Б.-нин утопик планына көрә, әмәклә капитал арасындакы зиддијјәтләри динҹ јолла һәлл етмәк мүмкүндүр. Б. социализм вә фәһлә һәрәкаты тарихинә оппортунизм вә реформизмин баниси кими дахил олмушдур.

Әд.: Маркс К., 1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә, Маркс К., Енҝелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; Ленин В. И., Луибланчылыг, Әсәрләри, ч. 24; Бендрикова Л. А., Луи Блан как историк, М., 1959.

БЛАНКИ́ (Blanqui) Луи Огүст (1.2.1805, Пуже-Тенје, Нитса јахынлығы—1.1.1881, Парис) — франсыз ингилабчысы, утопик коммунист. 1830 вә 1848 илләр ингилабларынын фәал иштиракчысы, «*Илин фәсилләри ҹәмијјәти*»нин рәһбәри олмушдур. Парисдә үсјан јатырылдыгдан сонра (1839, 12 мај) өлүмә мәһкум едилмиш, лакин һөкм өмүрлүк һәбслә әвәз олунмушду. Бир нечә дәфә азадлыға чыхыб, јенидән һәбсханаја салынмышды. Б. 1870

С у л т а н М ә һ ә м м ә д. «Ов сәһнәси».
Ә. Ҹаминин «Гызыл зәнҹир» әсәринин әлјазмасына чәкилмиш миниатүрүн сол һиссәси. 1549.
М. Ј. Салтыков-Шедрин ад. Күтләви Китабхана. Ленинград.

Бојакарлыг мәгаләсинә.

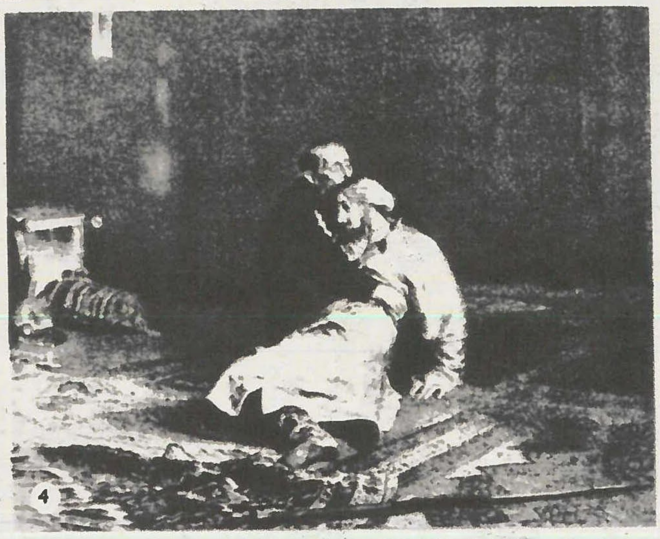
1

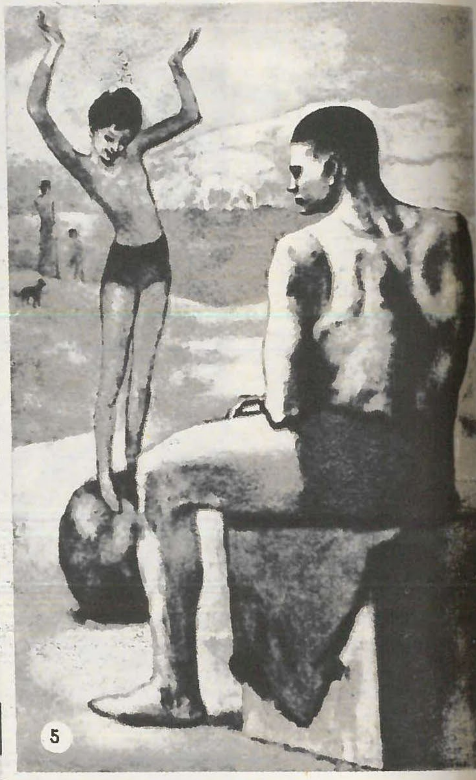
2

3

4

5

6

7

8

Бојакарлыг. 1. Р а ф а е л. «Преображеније». 1519—20. Фрагмент, Ватикан пинакотекасы. 2. П. Р у б е н с. «Парисин мүнсифлији». 1638—39. Прадо. Мадрид. 3. Р е м б р а н д т. «Гоҹа гадынын портрети». 1654. Ермитаж. Ленинград. 4. И. Ј. Р е п и н. «Иван Грозны вә оғлу Иван». 1885. Третјаков галерејасы. Москва. 5. П. П и к а с с о. «Шар үстүндә дајанмыш гыз». 1905. А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји. Москва. 6. О. Р е н у а р. «Гуруланан гыз». Тәгр. 1903—06. Детројт Инҹәсәнәт Институту. Детројт. 7. А. А. Д е ј н е к а. «Петроградын мүдафиәси». 1928. ССРИ Силаһлы Гүввәләри Мәркәзи Музеји. Москва. 8. Т. С а л а һ о в. «Тә'мирчиләр». 1961. Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

илдә Парисдә үсјан галдырмаг истәмишсә дә, буна наил олмајыб, јенә дә өмүрлүк һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. Парис Коммунасы (1871) заманы гијаби олараг коммуна үзвү сечилмишди. 18 әср франсыз материалистләринин ардычылы олан Б. тарихи дәрк етмәкдә идеалист иди. О, синфи мүбаризәнин мөвчудлуғуну е'тираф едир, пролетариат вә буржуазијанын синфи мәнафеләринин әкслијини көстәрир, лакин пролетариаты үмуми истисмар олунан күтләдән ајырмырды. О, һесаб едирди ки, бир дәстә кизли гәсдчинин әли илә ингилаби чеврилиш етмәк мүмкүндүр. Б.-нин фикринчә, азадлыг мүбаризәсинин әсасында әхлаг, әдаләт, азадлыг, бәрабәрлик вә с. принсипләр дурур. Марксизм-ленинизм классикләри Б.-ни ингилабчы вә социализмин гызғын тәрәфдары кими јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, онун суи-гәсдчилик тактикасыны тәнгид етмишләр. Бах һәмчинин *Бланкизм.*

Әсәри: Избранные произведения, М., 1952.

Әд.: Маркс К., Франсада вәтәндаш мүһарибәси, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; Ленин В. И., Коммунанын дәрсләри, Әсәрләри, ч. 13; Кан С. Б., История социалистических идей (до возникновения марксизма), 2 изд., М., 1967; Международное рабочее движение, т. 1, М., 1976.

БЛАНКИЗМ—Л. О. *Бланкинин* ады илә бағлы олан вә ингилаби мүбаризәдә суи-гәсдчилик тактикасы тәрәфдарларынын көрүшләрини әкс етдирән сијаси чәрәјан. Мөвчуд режими гәфил силаһлы чыхыш јолу илә девирмәк мәгсәди күдән кизли мәһдуд тәшкилат јарадылмасыны мүдафиә едән бланкичиләр гејри-легал тәшкилаты тәһлүкәдән горумаг үчүн кениш күтләләр арасында тәблиғатдан имтина едир, објектив вәзијјәтлә разылашмыр, ингилаби шәраитин мөвчудлуғуну нәзәрә алмыр, әсас үмидләрини зәрбәнин гәфләтән ендирилмәсинә вә һөкумәтин мүгавимәтә һазыр олмамасына бағлајырдылар. Марксизм-ленинизм Б.-ин 19 әсрин 30—60-чы илләриндәки тарихән мүтәрәгги вә ингилаби хүсусијјәтләрини онун сонракы дөврүнә хас олан мәһдуд сектантчы вә суи-гәсдчи доктриналарындан фәргләндирир. Бланки вә онун бир чох силаһдашынын шәхси ингилаби кејфијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирән В. И. Ленин Б. еһкамларыны тәнгид етмиш, болшевик партијасынын тактикасы илә Б.-и јенидән лә... дүшмәнләрин бөһтанларыны гәти дәф етмишдир. Сов.ИКП, гардаш социалист өлкәләринин коммунист вә фәһлә партијалары, марксизм-ленинизм мөвгејиндә дуран дикәр партијалар Б.-ин бир сыра авантүрист тәзаһүрләринә гаршы дөнмәдән мүбаризә апарырлар.

Әд.: Маркс К., 1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; Ленин В. И., Марксизм вә үсјан, Әсәрләри, ч. 26; Международное рабочее движение, т. 1, М., 1976.

БЛАНТАЈР, Блентајр—Малавидә шәһәр. Бејра (Мозамбик) портуна кедән д.ј. үстүндәдир. 1956 илдән Лимбе ш. илә бирләшдирилмишдир. Әһ. 160,1 мин (1972). К.т. р-нунун (түтүн, чај, јерфындығы вә с.) тичарәт мәркәзидир. Семент з-ду, түтүн ф-ки, тикиш мүәссисәләри вар. 1876 илдә салынмышдыр.

БЛАНТЕР Матвеј Исаакович (д. 10. 2.1903, Почеп ш., һазырда Брјанск вил.-ндәдир)—совет бәстәкары. ССРИ халг артисти (1975). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). Б. совет күтләви маһны жанрынын көркәмли сәнәткарларындандыр. Онун «Катјуша», «Партизан Железнјак», «Шорс һаггында маһны», «Әлвида, шәһәрләр вә обалар», «Севкилим», «Көчәри гушлар» вә с. маһнылары дүнја шөһрәти газанмышдыр. Маһныларынын әксәријјәтини М. Голодны, В. Лебедев-Кумач, К. Симонов, А. Сурков, М. Светлов, М. Исаковски вә б.-нын сөзләринә бәстәләмишдир. Бир нечә оперетталын, театр тамашаларына, кинофилмләрә, радио пјесләринә вә с. мусигинин мүәллифидир. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЛАНФИКС (фр. blanc-fixe; blanc—ағ+fixe—сабит, бәрк)—барием-сулфатдан ибарәт нарын ағ минерал бојаг. Мүхтәлиф бојаг, табаширләнмиш кағыз вә с. һазырламаг үчүн ишләдилир.

БЛАС РОКА (Blas Roca), Рока Блас (әсл ады вә фамилијасы—Франсиско Вилфредо Калдерио; Calderio; д. 24.7.1908, Орјенте әјаләтинин Мансанилјо ш.)—Куба фәһлә һәрәкаты хадими. 1929 илдә һәмкарлар иттифаглары һәрәкатында иштирак етмиш вә Куба Коммунист Партијасына (ККП) дахил олмушдур. 1933 илдә ККП Һавана ш. комитәсинин катиби, МК Сијаси Бүросунун вә Катиблијинин үзвү. 1934—61 илләрдә ККП-нин (1944—61 илләрдә Халг Сосиалист Партијасы) баш катиби. 1961 илдән Бирләшмиш ингилаби тәшкилатларда, сонра Куба Ваһид Сосиалист Ингилаби Партијасында рәһбәр вәзифәләрдә ишләмиш, 1965 илдән ККП МК-нын, МК Катиблијинин үзвү вә ККП МК-нын Конститусија комиссијасынын сәдри олмушдур. ККП-нин 1-чи гурултајында (1975, декабр) партијанын МК Сијаси Бүросунун үзвү сечилмишдир. Б. Куба республикасы халг һакимијјәти Милли Мәчлисинин сәдридир (1976 илдән). Бир сыра нәзәри вә сијаси әсәрин, о чүмләдән «Кубада социализмин әсаслары» (1943) китабынын мүәллифидир.

БЛАСКО ИБАНЈЕС (Blasco Ibánez) Висенте (29.1.1867, Валенсија — 28.1. 1928, Ментона)—испан јазычысы. Валенсијада сол респ.-чылар һәрәкатынын лидери олмушдур. «Гајғысыз һәјат» (1894), «Хутор» (1898), «Толедо килсәси» (1903), «Торпаг һамы үчүндүр» (1922) вә с. романларында зәһмәткешләрин ағыр һәјаты тәсвир олунур, буржуа мүһити, килсәнин мүртәче ролу тәнгид едилир. «Апокалипсисин дөрд атлысы» (1916), «Бизим дәниз» (1918) романларында Биринчи дүнја мүһарибәси тенденсијалы, бә'зән исә шовинистчәсинә тәсвир едилир. Бә'зи һекајәләри («Гатар түфејлиси», «Дәниздә» вә с.) Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. произведения, т. 1—3, М.—Л., 1959; Хутор.—Кровь и песок, Л., 1967.

БЛАСТЕМА (јун. blástema—чүчәрти, нәсил), *рекенерасија* һаггындакы тә'лимдә — органын ампутасијасындан сонра јаранын сәтһиндә әмәлә кәлән ихтисаслашмамыш еjничинсли һүчејрә јығыны. Рекенерасија заманы бәрпа олунан органын тохумалары Б.-дан әмәлә кәлир. Ембриолокијада: 1) бә'зи чохһүчејрәли һејванларда (бағырсагбошлуглулар, гурдлар, ассидиләр вә с.) гејри-чинси чохалма заманы јени фәрдин инкишаф етдији һүчејрә групу; 2) бә'зи буғумајаглыларын сентролеситал јумурталарында ситоплазманын үст гаты. Бурада Б. назик чыхынтыларла ситоплазмаја бирләшир.

БЛАСТО... (јун. blastós — чүчәрти, рүшејм, зоғ)—биолокија вә тибдә ишләдилән бир сыра мүрәккәб сөзләрин тәркиб һиссәси.

БЛАСТОМА (*бласто...* + јун. oma—шиш адларында сон шәкилчи)—бах *Шишләр.*

БЛАУМАНИС, Блауман Рудолф Матисович (1.1.1863, Лифландија губ.-нын Ергли маликанәси — 4.9.1908, Финландија,Такахарју санаторијасы)—латыш јазычысы. «Талаша ишығында» (1893) һекајә китабында, «Оғрулар» (1890), «Од ичиндә» (1905), «Шәнбә ахшамы» (1907) вә с. комедијаларында латыш кәндинин ичтимаи зиддијјәтләри реалистчәсинә әкс етдирилмишдир. Сијаси сатираларында Прибалтика вә алман мүлкәдарлары, чар мүтләгијјәти тәнгид атәшинә тутулур. Лирик ше'рләриндә әмәк адамларынын мә'нәви көзәллији тәрәннүм олунур.

Әсәрләри: Јаз шахтасы, Б., 1961; Һекајәләр, Б., 1974; Пьесы, М., 1959; Весенние заморозки, М., 1975.

БЛЕЈК (Blake) Уилјам (28.11.1757, Лондон—12.8.1827, Лондон)—инкилис шаири, рәссам. «Поетик гејдләр» (1783), «Мә'сумлуг нәғмәләри» (1789) китаблары никбин, «Јеткинлик нәғмәләри» (1894) китабы исә бәдбин руһдадыр. Бөјүк Франса ингилабыны алгышламышдыр («Франса ингилабы» поемасы, 1791; тамамланмамышдыр). Јарадычылығында ичтимаи мотивләр романтик-фантастик сәпкидә әкс олунмушдур. Б.-ин јарадычылығы маарифчиликдән ингилаби романтизмә кечид мәрһәләсидир. Дантенин «Илаһи комедија»сына, өз әсәрләринә иллүстрасијалар чәкмишдир. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын гәрары илә 1957 илдә анадан олмасынын 200 иллији кечирилмишдир. «Гылынч вә ораг» ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Избр., М., 1965; Поэмы и стихотворения. В кн.: Английский романтизм XIX века, М., 1975.

Әд.: Некрасова Е. А., Творчество У. Блейка, М., 1962.

БЛЕЈЛЕР (Bleuler) Ејкен (30.4.1857, Солликон, Сүрих јахынлығында—15. 7.1939, орада)—Исвечрә психиатры, психолог, Сүрих ун-тинин проф. (1898—1927). Аутизм, шизофренија (Б. хәстәлији адланыр) терминләрини, һиссләрин амбивалентлији анлајышыны психолокијаја илк дәфә Б. кәтирмишдир. Исвечрә психологу К. Г. Јунгла бирликдә аффектив комплекс анлајышыны вә ассосиатив експеримент методуну психопатолокијаја дахил етмишдир. Б.-э көрә, психоидләр адланан бүтүн һәјат һадисәләринин үч әсас хассәси вар: бирләшмә габилијјәти,

јаддаш функсијасы вә мәгсәдәујғунлуг характери.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

БЛЕ́КЕТТ (Blackett) Патрик Мејнард Стуарт (18.11.1897, Лондон — 1974)— инкилис физики. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1933) вә президенти (1965—70). Дүнјанын бир чох елмләр академијасы вә елми чәмијјәтләринин үзвү, ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1966). Нобел мүкафаты лауреаты (1948). Әсас әсәрләри атом нүвәси вә космик шүалар физикасына аиддир. Өзүнүн тәкмилләшдирдији *Вилсон камерасы* васитәсилә 1925 илдә азот нүвәләринин α- зәррәчикләрлә парчаланмасынын фотошәклини алмышдыр. Б. сүлһү вә демократијаны мүдафиә едән мүтәрәгги алим иди. О, нүвә енержисиндән динч мәгсәдләр үчүн истифадә едилмәси уғрунда мүбаризә апармышдыр. Б. «Атом енержисиндән истифадә олунмасынын һәрби вә сијаси нәтичәләри» (1948) китабынын мүәллифидир.

Әсәрләри: Космическое излучение, Харьков, 1935; On the analysis of α-ray photographs. «Proceedings of the Royal Society», 1923, v. 102.

БЛЕ́КПУЛ (Blackpool)—Б. Британијанын Ланкашир графлығында шәһәр (графлыг). Ирландија дәнизи саһилиндә курорт. Әһ. 150 мин (1974). Инкилтәрә сијаси партијалары вә һәмкарлар тәшкилатларынын конфранслары Б.-да олур.

БЛЕННОРЕ́ЈА (јун. blénnos—ирин, селик+rhéo—ахма)—көзүн селикли гишасынын (конјунктиванын) иринли илтиһабы. Инфексија амили мүхтәлиф микроблар, әсасән, гонококк микробудур. Гонококк, адәтән, сүзәнәк хәстәлијинә тутулмуш аналардан јени доғулан ушаглара кечир. Профилактика мәгсәди илә ушаг доғулан кими һәр көзүнә 1 дамчы пенисиллин вә ја 2%-ли љапис (күмүш-нитрат) мәһлулу дамыздырылыр. Јашлыларда Б.-ја аз тәсадүф едилир вә нисбәтән ағыр кечир. Б. бә'зи һалларда корлуға сәбәб олур. Мүаличәси: көзү тез-тез калиум-перманганат мәһлулу илә јумаг, пенисиллин вә ја 30%-ли албусид мәһлулу дамыздырмаг.

БЛЕФАРИ́Т (јун. blépharon—көз гапағы)—көз гапағы кәнарларынын илтиһабы. Кениш јајылмыш, узун сүрән хәстәликдир. Б. ән чох вәрәм-аллеркик хәстәлији олан ушагларда, маддәләр мүбадиләси позғунлугларында, чох вахт *узағдангөрмә* вә *көзүн астигматизми* оланларда баш верир. Мүхтәлиф инфексијалар, конјунктивит, тозлу јердә ишләмәк вә с. Б.-ә сәбәб ола биләр. Әламәтләри: ади Б.-дә көз гапағынын кәнары гызарыр, кәпәкләнир, гашыныр. Хоралы Б.-дә исә кичик иринли хоралар әмәлә кәлир, бә'зән кирпикләр төкүлүр, көз тез јорулур (хүсусән, ахшам ишигдә) вә с. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг, организмин үмуми мүгавимәтини артырмаг, көз гапағынын кәнарларыны антибиотик, јахуд дезинфексијаедичи маддәләрдән һазырланмыш мәлһәмләрлә јумшалдыб кәпәкдән тәмизләмәк, *брилјант јашылы* мајеси сүртмәк. Профилактикасы: ишдә вә мәишәтдә кикијена гајдаларына риајәт етмәк, витаминли гидалар јемәк, пәһриз сахламаг вә с.

Әд.: Меркулов И. И., Клиническая офтальмология, кн. 1, Харьков, 1971.

БЛЕФАРОСПА́ЗМ (јун. blépharon—көз гапағы+*спазм*) — көз гапағынын даирәви әзәләләринин спазмы. Көзүн кәскин хәстәликләриндә, травмасында, бә'зән истерија вә травматик невроз заманы баш верир, чох вахт ушагларда олур. Белә хәстәләрин көз гапаглары јумулур, көзләриндән јаш ахыр, ишығдан көзләри гамашыр. Б. узун сүрдүкдә көз гапағы ичәријә чеврилә биләр. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг.

БЛИ́ДА (البليدة)— Әлчәзаирин шм.-ында шәһәр. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Тәјјарә мејданы. Әһ. 99,2 мин (1966). К.т. р-нунун мүһүм тичарәт мәркәзидир. Јејинти, кимја, полиграфија сәнајеси вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

БЛИНК-КОМПАРА́ТОР (инк. blink—гырпмаг, сајрышмаг; *компаратор*) — улдузлу көјүн фотошәклиндә *дәјишән улдузлары*, кичик планетләри вә мәхсуси һәрәкәтләри бөјүк олан улдузлары ашкар етмәк үчүн астрономик чиһаз. Улдузлу көјүн ејни саһәсинин ејни чиһазла мүхтәлиф вахтда чәкилмиш ики фотошәкли Б.-к. илә мүгајисә едилир. Фотошәкилләрә ејни окулјардан бахылыр вә хүсуси өртүк васитәсилә каһ бу, каһ да дикәр хәјал мүшаһидә олунур. Буна блинкләмә дејилир. Шәкилләрин бәркидилдији платформанын низамлајычысы онлары елә ориентирләмәјә имкан верир ки, улдузларын чәлд блинкләнмәси заманы хәјалларын гаршылыглы вәзијјәти дәјишмир (тәрпәнмәз кими көрүнүр). Ики експозисија арасындакы вахт интервалында јерләшән објектләр үст-үстә салындыгда онлар санки сычрајырлар. Дәјишән улдузларын фотошәкилдәки тәсвиринин диаметрләри мүхтәлиф олдуғундан блинкләмә заманы дөјүнмә еффекти јараныр.

«БЛИ́СКРИГ» (алм. Blitzkrieg; Blitz—илдырым + Krieg — мүһарибә) — бах *«Илдырымсүр'әтли мүһарибә»*.

БЉА́ХИН Павел Андрејевич (25.12. 1886, индики Саратов вил.-нин Верходым к.—19.6.1961, Москва)—рус совет јазычысы. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905—07 илләр ингилаби дөврүндә Бакыда ингилаби фәалијјәт көстәрмиш, 20-чи илләрдә Бакы халг маарифшө'бәсинин мүдири ишләмишдир. Ингилаби мөвзуда «Гырмызы шејтан балалары» (1923—26) мачәра повестини Бакыда јазмыш вә илк дәфә бурада нәшр етдирмишдир. Повестин сүжети әсасында чәкилмиш ејниадлы филм (1923) мәшһурдур. Биринчи рус ингилабына һәср олунмуш «Сүбһ чағы» (1950), «Москва од ичиндә» (1956), «Үсјан күнләри» (1959) трилокијасында Бакы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсиндән дә бәһс едилир. 20-чи илләрдә бир нечә пјес, һабелә «Болшевик Мәммәд» ссенарисини јазмышдыр. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Дни мятежные. Повесть о днях моей молодости, М., 1969.

Әд.: Хабин В., Такие не умирают, «Октябрь», 1967, № 5.

БЛОК Александр Александрович (28. 11.1880, Петербург—7.8.1921, Петроград)—рус шаири. «Көзәл гадын һаггында ше'рләр» (1904) адлы илк китабы илә лирик-символист шаир кими танынмышдыр.

1903 илдән е'тибарән јарадычылығында ичтимаи мотивләр күчләнмишдир. 1905—07 илләрдә јазды-ғы әсәрләрдә һәјатын кәскин зиддијјәтләри, капиталист шәһәриндә инсанын фачиәси екс олунмушдур («Тохлар», 1905; «Көзләнилмәз севинч», 1907 вә с.). «Гар маска» (1907), «Гарлы торпаг», «Лирик драмлар» (1908) әсәрләриндә буржуа чәмијјәти тәнгид едилир. Б. лирикасында рус мәдәнијјәти вә вәтәнин талеји һаггында дәрин дүшүнчәләр мүһүм јер тутур («Русија», «Куликово чөлүндә», 1908 вә с.). Тамамланмамыш «Интигам» (1910—21) поемасында мүлкәдар-буржуа чәмијјәтинин мәһвә мәһкумлуғу көстәрилир. Б.-ун јарадычылығында интим лирика күчләнир. Онун мәһәббәт лирикасы романтикдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны рәғбәтлә гаршыламыш, М. Горки илә бирликдә сосиалист мәдәнијјәтинин јарадылмасында фәал иштирак етмишдир. Б.-ун ән көркәмли әсәрләриндән олан «Оникиләр» (1918; Азәрб. дилиндә, 1932) поемасында Октјабр ингилабынын гәләбәси тәрәннүм едилир. «Скифләр» (1918) ше'ри Русијанын ингилаби ролуна һәср олунмушдур. «Нәмә'лум гадын» (1906), «Балаган» (1906), «Гызылкүл вә Хач» (1912—13) вә с. пјесләри вар. Б. тәнгиди, публисист мәгалә вә очеркләр дә јазмышдыр («Лирика һаггында», 1906; «Рус символизминин мүасир вәзијјәти һаггында», 1910; «Зијалылар вә ингилаб», 1918 вә с.). Әсәрләри бир чох дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Лајлај, Б., 1968; Оникиләр, Б., 1972; Стихотворения. Поэмы. Театр, М., 1968; Собр. соч., т. 1—6, М., 1973.

Әд.: Тимофеев Л. И., Творчество Александра Блока, М., 1963; Соловьев Б. И., Поэт и его подвиг, М., 1973; Максимов Д. Е., Поэзия и проза А. Блока, Л., 1975; Турков А., Александр Блок, М., 1976.

БЛОК (Block) Жан Ришар (25.5.1884, Парис—15.3.1947, Парис) — франсыз јазычысы, ичтимаи хадим. Франса Коммунист Партијасынын үзвү (1921 илдән). Б.-ун ингилаби дүнјакөрүшү Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә формалашмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышламыш, ССРИ-нин досту олмушдур «... вә компанијасы» (1917), «Сибилла» (1932) вә с. әсәрләриндә буржуа чәмијјәти тәнгид едилир. «Испанија! Испанија!» (1936) очеркләр китабы испан халгынын милли-ингилаби мүһарибәсинә һәср олунмушдур. 1941—44 илләрдә ССРИ-дә јашамыш, *Мугавимәт һәрәкаты* мәтбуатында иштирак етмиш, «Парисдә ахтарыш» (1942), «Тулон» (1943) драмларыны јазмышдыр. 1949 илдә нәшр олунмуш «Ишғал едилмиш Франсадан силаһланмыш Франсаја» китабы Гызыл Сүлһ медалына лајиг көрүлмүшдүр (1950). 1934 илдә Бакыја кәлмишдир. «Досталарыма» ше'ри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Тулон. Избр. публицистика, М., 1949; «...и компания», М., 1957.

БЛОК (инк. block), техникада— 1) канат, јахуд зәнҹир кечирмәк үчүн чәнбәриндә нову олан чархшәкилли садә механизм. Дарты гүввәсинин истигамәтини дәјишмәк, аз ҝүҹ сәрф етмәклә ағыр јүкләри сүр'әтлә галдырмаг, бә'зән дә буруҹу моменти өтүрмәк үчүн ишләдилир; 2) бина, машын, гурғу, ҹиһаз вә апаратда бирләшдирилмиш һиссә; мәс., мәнзил Б.-у, дивар Б.-у, чохшпинделли дәзкаһларда шпиндел Б.-у, електрик ст.-нда турбин Б.-у, дахилијанма мүһәррикләриндә силиндрләр Б.-у; 3) дивар вә ја бүнөврә һөркүсүндә, һәмчинин јол өртүјүндә ишләдилән нисбәтән ириөлчүлү сүн'и даш. Бетон, керамика вә с.-дән һазырланыр.

БЛОК СИНИРИ—бејин синирләринин дөрдүнҹү ҹүтү. Бејнин дөрдтәпә адланан һиссәсиндән чыхараг ҝөз јувасына дахил олур вә ҝөзү һәрәкәтә ҝәтирән јухары чәп әзәләни *иннервасија* едир.

БЛОКАДА (инк. blockade —мүһасирә, тәҹрид)—1) әрази, шәһәр, гала вә с.-нин харичлә әлагәсини (гуру, дәниз вә ја һава илә әлагәсини) кәсмәк мәгсәдилә мүһасирәјә алынмасы (бах *Һәрби блокада*); 2) һәр һансы дөвләтә тәзјиг ҝөстәрмәк үчүн онун сијаси вә ја игтисади ҹәһәтдән тәҹрид олунмасына јөнәлдилмиш тәдбирләр системи (бах *Игтисади блокада*); 3) һәр һансы органын вә ја системин функсијасынын дајандырылмасы (бах *Новакаин блокадасы*, *Үрәјин блокадасы*).

БЛОКЛАМА — апарат, машын вә ја електрик схеминин ишләјән елемент вә һиссәләрини мүәјјән вәзијјәтдә сахлајан үсул вә васитәләр мәҹмусу. Блоклајыҹы тә'сир кәнар едилдикдән сонра да Б. вәзијјәти давам едир. Б. хидмәтин тәһлүкәсизлијини, аваданлығын е'тибарлы ишини, гурғуларын механизм вә елементләринин тәләб олунан ардыҹыллыгла ишә гошулмасыны тә'мин етмәклә бәрабәр, һәм дә механизмләрин јердәјишмәсини иш зонасы дахилиндә мәһдудлашдырыр. Објектин ишләк һиссәләринин вәзијјәти блоклајыҹынын тә'сир принсипиндән асылы олараг механики, магнит, оптик вә ја електрик рабитәләри васитәсилә ҝејдә алыныр. Б. әл илә, јарымавтоматик вә автоматик (бах *Автоматик блоклама*) јеринә јетирилә биләр. Б., јалныз апарат, машын вә ја схемин блокланмыш һиссәләри өз илкин вәзијјәтинә (блокланмадан әввәлки) гајытдыгда арадан галдырылыр. Електрик гурғуларында һәрәкәт ејни заманда баш вердикдә, јахуд гошма ардыҹыллығы дүз олмадыгда Б. електрик дөврәсини ачыр; һидравлик интигаллы машынларда тәҹһизедиҹи шәбәкәнин клапанларыны гапајыр; мәс., мәишәтдә ишләдилән газ сугыздырыҹыларында Б. тәртибаты су кәсилән кими газын верилмәсини дајандырыр. Б.-дан нәгл.-да, енеркетика системләриндә, сәнаје мүәссисәләриндә, һесаблама техникасы гурғуларында вә с. кениш истифадә олунур (бах *Реле мүһафизәси*).

Әд.: Герман Л. А., Калинин А. Л., Электроснабжение автоблокировки и электрической централизации, М., 1974; Федосеев А. М., Релейная защита электрических систем, М., 1975; Бубнов В. Д., Полуавтоматическая блокировка, М., 1976.

БЛОКЛАРА ГОШУЛМАЈАН ӨЛКӘЛӘРИН КОНФРАНСЛАРЫ—һәрби сијаси блокларда иштирак етмәмәји, өз әразиләрини харичи һәрби базалара истифадәјә вермәмәји харичи сијасәтдә әсас принсип е'лан едән бөјүк бир груп Асија, Африка, Латын Американасы вә Авропа өлкәләри дөвләт вә һөкумәт башчыларынын конфранслары. 3 илдән бир кечирилир. 1961—76 илләрдә 5 конфранс олмушдур. Конфрансларарасы Әлагәләндирмә Бүросу фәалијјәт ҝөстәрир.

Белград конфрансында (1961, 1—6 сентјабр) 25 дөвләт—Әлҹәзаир, Әфғаныстан, Бирма, Гана, Гвинеја, Һиндистан, Индонезија, Ираг, Јәмән, Камбоҹа, Кипр, Конго (Леополдвил), Куба, Ливан, Мали, Мәракеш, Мисир, Непал, Сәудијјә Әрәбистаны, Сомали, Судан, Тунис, Сејлон, Ефиопија, Југославија иштирак едирди. Конфрансда мүстәмләкәчилијин ҝәти шәкилдә ләғви, һамылыгла вә тамамилә тәрксилаһ, динҹ јанашы јашама, БМТ-нин ролу вә гурулушу мәсәләләри кениш мүзакирә едилди, блоклара гошулмамаг сијасәтинин принсипләрини мүәјјәнләшдирән Бәјаннамә гәбул олунду.

Гаһирә конфрансында (1964, 5—10 октјабр) 47, о ҹүмләдән 23 јени дөвләт—Ангола, Бурунди, Даһомеја, Замбија, Иорданија, Камерун, Кенија, Конго (Браззавил), Күвејт, Лаос, Либерија, Ливија, Мавританија, Малави, Никерија, Сенегал, Сурија, Сјерра-Леоне, Танзанија, Того, Уганда, Мәркәзи Африка Республикасы, Чад иштирак едирди. Конфранс бир дөвләтин дикәринин ишинә һәр һансы шәкилдә гарышмасыны писләди, Конго Демократик Республикасы, Куба, Кипр вә Ҹәнуб-Шәрги Асија өлкәләринин ишинә бу ҹүр мүдахиләјә сон гојмағы тәләб етди; тәрксилаһын биринчи дәрәҹәли әһәмијјәт кәсб етдији ҝөстәрилди. Ҝејд едилди ки, империализм, мүстәмләкәчилик вә јени мүстәмләкәчилик—бејнәлхалг кәркинлијин әсас мәнбәјидир.

Лусака конфрансында (Замбија—1970, 8—10 сентјабр) 54 дөвләт, о ҹүмләдән 12 јени дөвләт (Ботсвана, Габон, Гајана, Конго Демократик Республикасы, Лесото, Малајзија, Ҹәнуби Јәмән Халг Республикасы, Руанда, Свазиленд, Сингапур, Тринидад вә Тобаго, Екваториал Гвинеја, Јамајка) тәмсил олунмушду. Бир сыра өлкәләрин вә халг азадлыг һәрәкатларынын нүмајәндәләри исә конфрансда гонаг сифәтилә иштирак едирдиләр. Конфранс блоклара гошулмамаг сијасәтинин мүтәрәгги ән'әнәләрини даһа да мөһкәмләндирди, «Сүлһ, истиглалијјәт, игтисади инкишаф, әмәкдашлыг вә бејнәлхалг мүнасибәтләрин демократикләшдирилмәси«барәдә Бәјаннамә гәбул етди. Конфрансын хүсуси гәтнамәсиндә АБШ-ын Һинд-Чиндәки, Исраилин Јахын Шәргдәки һәрәкәтләри кәскин шәкилдә писләнилди.

Әлҹәзаир конфрансында (1973, 5—9 сентјабр)—80 дөвләт вә 16 милли азадлыг һәрәкаты тәмсил олунмушду. Конфранс империализм, мүстәмләкәчилик вә иргчилијә гаршы мүбаризә, игтисади мүстәгиллик, кәркинлијин зәифләдилмәси, тәрксилаһ вә с.-лә бағлы мүһүм мәсәләләри мүзакирә етди. Ф. Кастронун чыхышы конфрансын кедишинә вә нәтиҹәләринә хүсусилә мүсбәт тә'сир ҝөстәрди. О, ССРИ-нин Асија, Африка вә Латын Американасы өлкәләринә һәртәрәфли көмәјини ҝејд едәрәк ҝөстәрди ки, блоклара гошулмајан өлкәләри сосиализм дүшәркәсинә гаршы гојмаға јөнәлдилән һәр һансы бир ҹәһд кобуд әксингилаби аддым олуб, империализмин мәнафејини мүдафиә мәгсәди күдүр. Конфрансда, һәмчинин «үчүнҹү дүнја» өлкәләринин тәрәггиси јолунда империализмин башлыҹа манеә олдуғу ҝөстәрилди. Һәр бир өлкәнин өз милли сәрвәтләринә нәзарәт етмәк, зәрури һалда исә бу сәрвәтләри милиләшдирмәк һүгугу тәсдиг едилди.

Коломбо конфрансында (Шри Ланка -- 1976, 16 — 20 август) 86 дөвләт иштиракчы, 22 өлкә, бејнәлхалг тәшкилат вә милли азадлыг һәрәкаты мүшаһидәчи, 7 өлкә исә гонаг кими тәмсил олунмушду.

Конфранс бејнәлхалг аләмдә сүлһүн, милли азадлыг һәрәкатларынын вә сосиализмин хејринә баш верән бөјүк мүсбәт дәјишикликләр шәраитиндә чағырылмышды. О, империализм, мүстәмләкәчилик, јени мүстәмләкәчилик, апартһејд вә сионизм әлејһинә мүбаризәни блоклара гошулмајан өлкәләрин башлыҹа вәзифәси кими мүәјјәнләшдирди, *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәнин* мүсбәт ролуну ҝејд етди, әдаләтли бејнәлхалг игтисади гајдаганун јарадылмасы уғрунда мүбаризәнин һәрәкатын ән мүһүм вәзифәләриндән олдуғуну ҝөстәрди. Конфранс ҝејд етди ки, блоклара гошулмамаг һәрәкаты мүасир сијаси һәјатын мүһүм амили олуб, мүһүм бејнәлхалг проблемләрин һәллиндә фәал рол ојнамагдадыр.

БЛОКЛАРА ГОШУЛМАМАГ ПРИНСИПИ—дөвләтин динҹ дөврдә һәрби блокларда иштирак етмәмәсини, һабелә өз әразисиндә харичи өлкәләрин һәрби базаларынын јерләшдирилмәсинә јол вермәмәсини нәзәрдә тутан харичи сијасәт хәттинин әсасы. Сијаси вә бејнәлхалг һүгуг әдәбијјатында Б.г.п., һәмчинин позитив *битәрәфлик* сијасәти адландырылыр. Бејнәлхалг сијасәтдә Б.г.п. анҹаг Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир. Б.г.п.-нин һүгуги әсасы, адәтән, дөвләтин мүвафиг биртәрәфли бәјаннамәсидир. Блоклара гошулмамаг сијасәтини гәбул етмиш дөвләт чох заман блоклара гошулмајан өлкә адланыр. Бу гәбилдән олан Асија, Африка вә Латын Американасы өлкәләринин бөјүк бир групу, һабелә Авропанын бир сыра өлкәси бүтүн дүнјада сүлһү тә'мин етмәк, мүстәмләкәчилијә, јени мүстәмләкәчилијә вә иргчилијә гаршы мүбаризә апармаг, өлкәләр арасында бәрабәр һүгуг вә гаршылыглы фајда әсасында бејнәлхалг әмәкдашлығы инкишаф етдирмәк сијасәти јеридир. 1961 илдән *блоклара гошулмајан өлкәләрин конфранслары* кечирилир.

БЛОКҺАЗЫРЛАЈАН АГРЕГАТ — *китаб блоку* һазырланмасында бир сыра техноложи әмәлијјаты јеринә јетирән полиграфија машыны. Б.а. китаб блокуну сыхараг, ону үч тәрәфдән кәсиб көтүјүнү дәјирмиләшдирир, үзәринә тәнзиф, *каптал* вә кағыз јапышдырыр. Блок агрегатын бир сек-

сијасындан дикәринә автоматик сурәтдә конвејер васитәсилә верилир. Б.а. дәгигәдә 40-а гәдәр блок һазырлајыр. Б.а., әсасән, ири полиграфија мүәссисәләриндә чохтиражлы нәшрләрин истеһсалында тәтбиг едилир.

БЛО́НСКИ Павел Петрович (26.5. 1884, Кијев—15.2.1941, Москва)—совет педагогу, психолог, фәлсәфә тарихчиси. Педагожи е.д. (1935). Совет һакимијјәтинин илк илләриндә мәктәб ислаһатында фәал иштирак етмишдир. Москвада Ичтимаи Тәрбијә Академијасыны јаратмыш (1919), онун илк сәдри вә проф. олмушдур (1931 иләдәк). Тәрбијәнин синфи характердә олдуғуну көстәрмиш, ингилабдан әввәлки мәктәбләрдә тә'лимлә әмәјин әлагәләндирилмәдијини тәнгид етмишдир. Б.-јә көрә тә'лим просеси јалныз харичдән верилән биликләрин мәнимсәнилмәси дејил, ејни заманда ушағын фитри габилијјәти әсасында јени кејфијјәтләрин ашыланмасыдыр. Бу, Б.-нин *педолокијада* мөвгејини мүәјјәнләшдирмишдир. Б.-нин ирәли сүрдүјү јаддашын кенетик нәзәријјәси индијәдәк әһәмијјәтини сахлајыр.

Әсәрләри: Философия Плотина, М., 1918; Современная философия, ч. 1—2, М., 1918—22; Избр. педагогические произведения, М., 1961; Избр. психологические произведения, М., 1964.

Əд.: Петровский А. В., История советской психологии, М., 1967.

БЛОХ (Bloch) Феликс (д. 23.10.1905, Сүрих)—американ физики, АБШ Милли ЕА үзвү (1948). Нобел мүкафаты лауреаты (1952). 1942—45 илләрдә Лос-Аламос лабораторијасында ишләмишдир. Бәрк чисим физикасынын мүасир методларынын банисидир. Кристалларын квант нәзәријјәсинин вә алчаг темп-рлу ферромагнетизмин әсасыны гојмушдур. Нүвә-магнит резонансы нәзәријјәсинин әсасларыны ишләјиб һазырламыш вә бу саһәдә илк тәчрүбәләр апармышдыр. Спин далғалары анлајышыны илк дәфә Б. вермишдир.

Әсәри: Молекулярная теория магнетизма, Л.—М., 1936.

БЛОХИ́Н Николај Николајевич (д. 4.5.1912, индики Горки вил.-нин Лукојанов ш.) — совет чәрраһы - онколог, ССРИ Тибб ЕА акад. (1960) вә президенти олмушдур (1960—68). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1972). Полша ЕА үзвү, Нју-Јорк ЕА һәгиги үзвүдүр. 1952 илдән ССРИ Тибб ЕА Експериментал вә Клиник Онколокија Ин-тунун тәшкилатчысы вә директору, 1975 илдән исә ССРИ Тибб ЕА Онколожи елми мәркәзинин директорудур. Әсәрләри, әсасән, пластик вә бәрпа чәрраһлығына, травматолокија вә онколокијаја һәср едилмишдир. «Дәри пластикасы» (1955) монографијасы ССРИ Тибб ЕА-нын Н. Н. Бурденко ад. мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр (1956 илдә). ССРИ Али Советинин (7—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Б. Хәрчәнк Әлејһинә Бејнәлхалг Иттифагын президентидир (1966 илдән). 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: О достижениях и путях развития медицинской науки, М., 1968; Некоторые вопросы лечения рака желудка. В кн.: Пути развития совр. онкол., под ред. А. И. Позмогова и др., Киев, 1970, с. 238; Клиническая онкология, т. 1—2, М., 1971 (Б. Ј. Петерсонла бирликдә).

БЛОХИ́НТСЕВ Дмитри Иванович (д. 11. 1.1908, Москва)—совет физики, ССРИ ЕА м. үзвү (1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956), Ленин мүкафаты лауреаты (1957), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952, 1971), 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк әсәрләри бәрк чисимләрин квант нәзәријјәси, һәрәкәтдә олан гејри-бирчинс мүһитләр акустикасы вә квант механикасына аиддир. 1947 илдән нүвә физикасы вә техникасы саһәсиндә ишләјир. 1956—65 илләрдә Дубнада Бирләшмиш Нүвә Тәдгигатлары Ин-тунун директору олмуш, 1965 илдән исә һәмин ин-тда нәзәри физика лабораторијасынын директорудур. Илк атом електрик ст.-нын јарадылмасы ишинә рәһбәрлик етмишдир. Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәсинин үзвү (1963), БМТ Баш катиблији Елми Шурасынын мүшавиридир (1967). 4 дәфә Ленин ордени, Октјабр ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Пространство и время в микромире, М., 1970; Основы квантовой механики, М., 1976.

Əд.: Дмитрий Иванович Блохинцев, «Успехи физических наук», 1963, т. 94, в. 1.

БЛУ́МФИЛД (Bloomfield) Леонард (1. 4.1887, Чикаго—18.4.1949, Нју-Һејвен)—американ дилчиси. АБШ-ын бир сыра ун-тинин проф., Америка Дилчилик Чәмијјәтинин президенти (1935 илдән) олмушдур. Керман, роман, Чәнуб-Шәрги Асија вә Шимали Америка дилләринә, үмуми вә тәтбиги дилчилијә даир тәдгигат апармышдыр. «Дилин өјрәнилмәсинә кириш» (1914), «Дил» (1933) вә с. нәзәри әсәрләрин мүәллифидир. *Дескриптив дилчилик* нүмајәндәләри онун мүддәаларыны инкишаф етдирмишләр.

Әсәри: Язык, пер. с англ., М., 1968.

БЛУМФОНТЕ́ЈН (Bloemfontein) — ЧАР-да шәһәр. Оранж Респ.-сы әјаләтинин инз. м. Ири нәгл. говшағы. Әһ. 180,2 мин (1970). Гызыл-уран јатагларынын мәнимсәнилмәси илә әлагәдар мүһүм сәнаје мәркәзинә чеврилмишдир. Метал е'малы, шүшә, јејинти, түтүн, дәри сәнајеси мүәссисәләри, ун-т, рәсәдхана вар.

БЛУЗ [инк. blues; blue devils сөзләринин (мә'јуслуг, меланхолија, кәдәр) ихтисарындан] — Америка зәнчиләринин лирик, адәтән гәмли маһнысы. 19 әсрин сонундан мә'лумдур. 20 әсрин әввәлләриндә јаранмыш Б.-ләрдә ичтимаи е'тираз мотивләри олмушдур. Б.-дә Африка халглары мусигисиндән кечмә хүсусијјәтләр (синкопа, полиритмија, ифачылыгда импровизасија вә с.) вар. 20 әср бәстәкарларындан Ч. Кершвин (фп. илә орк. үчүн «Блүз үслубунда рапсодија»), М. Равел (скрипка вә фп. үчүн соната), Г. Гарајев (Америка зәнчи јазычысы Л. Һјузун сөзләринә јаздығы ноктүрнләр) вә б. өз әсәрләриндә Б.-үн жанр хүсусијјәтләриндән истифадә етмишләр.

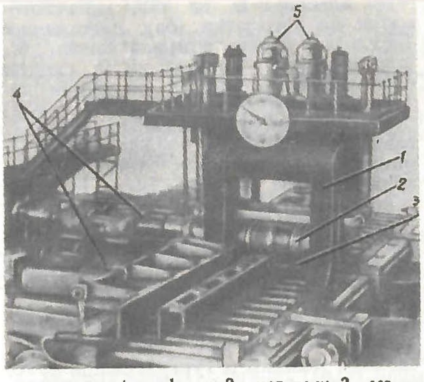
БЛУМ (Blum) Изабелла (22.4.1892, Бунаки ш.—14.03.1975, Брүссел)—Белчика ичтимаи хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1953). 1918—51 илләрдә Белчика Сосиалист Партијасынын (БСП) үзвү. Сүлһ тәрәфдарларынын 2-чи Үмумдүнја конгресиндә иштирак етдијинә көрә 1951 илдә БСП-дән чыхарылмышдыр. Белчика Сүлһү Мүдафиә Иттифагы Ичраијјә Комитәсинин, Үмумдүнја Сүлһ Шурасы (ҮСШ) Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү (1958) иди; ҮСШ-нин әлагәләндиричи-президенти (1965—69) олмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә (1972) тәлтиф едилмишдир.

БЛУМ, блум (инк. bloom)—*блумингдә* полад күлчәләрдән алынан пәстаһ; тәрәфинин уз. 140 *мм*-дән чох олан квадрат енкәсикли узунсов јарымфабрикат.

БЛУМЕНТА́Л-ТАМА́РИНА Марија Михајловна (16.7.1859, Петербург —16.10.1938, Москва)—рус совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1936). Сәһнә фәалијјәтинә 1887 илдә башламышдыр. 1901—32 илләрдә фасиләләрлә Корш театрында (Москва), 1933 илдән исә Москва Малы Театрында ишләмишдир. Б.-нын јарадычылығы тәбиилик, инчә јумор, виртуоз актјор техникасы, образын дахили аләминә нүфуз етмәк вә с. хас иди. Роллары: Домна Пантелевна, Анфуса («Истеʼдадлар вә пәрәстишкарлар», «Гурдлар вә гојунлар», А. Островски), Пошлјопкина («Мүфәттиш», Н. Гогол) вә с. «Дон Дијего вә Пелакеја» (1928), «Сәадәт ахтаранлар» (1936) вә с. филмләрә чәкилмишдир. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БЛУ́МИНГ, блуминг (инк. blooming) — чох мәһсулдар сыхма-јајма дәзкаһы; күтләси 1—12 *т* олан бөјүк енкәсикли полад күлчәләрдән *блум* һазырламаг үчүндүр. Мүасир ири Б.-ләрдә илдә тәгр. 6 млн. *т* күлчәни блум шәклинә салмаг олур. Б. бә'зи һалларда слјабларын, һәмчинин фасонлу пәстаһларын, ириөлчүлү икитаврлы

Блуминг: *1*—гәфәсә; *2*—үст вал; *3*—манипулјатор; *4*—шпинделләр; *5*—сыхычы гурулушун електрик мүһәррикләри.

тир, швеллер вә с. һазырланмасы үчүн истифадә олунур. Металлуркија з-дларында Б. поладәритмә вә һазыр мәһсул бурахан прокат сехләринин аралыг говшағыдыр. Мүасир з-дларда Б.-ин биргәфәсли, икигәфәсли, фасиләсиз вә хүсуси нөвләри олур.

Әд.: Целиков А. И., Зюзин В. И., Современное развитие прокатных станов, М., 1972; Коцарь С. Л. и др., Статистический анализ и математическое моделирование блюминга, М., 1974.

БЛЎХЕР Васили Константинович (1.12.1890, Јарославл губ.-нын Баршинка к.—9.11.1938) — совет һәрби вә партија хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1935), 1916 илдән Сов.ИКП үзвү. Фәһләләри тә'тилә чағырдығы үчүн 1910—13 илләрдә һәбсдә олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәсинин иштиракчысы иди. 1917 ил Феврал буржуа демократик ингилабындан сонра, Самара партија тәшкилатынын гәрары илә әскәрләр арасында ингилаби иш апармаг үчүн Самарадакы 102-чи еһтијат пијада полкуна көнүллү дахил олмушдур. Колчака гаршы вурушмаларда дивизија рәиси, орду командасынын көмәкчиси, Вранкелә гаршы вурушмаларда дивизија командири иди. 1921—22 илләрдә *Узаг Шәрг Республикасы* һәрби назири, Халг Азадлыг Ордусунун баш команданы вә Һәрби Шура үзвү, Гуанчжоуда Чин ингилаби һөкумәтинин баш һәрби мүшавири олмушдур (1924—27). 1929—38 илләрдә Гырмызыбајраглы Әлаһиддә Узаг Шәрг Ордусунун команданы иди. 1929 илдә Совет—Чин мүнагишәси заманы Чин милитаристләри гошунларынын дармадағын едилмәсинә вә Узаг Шәргдә күчлү мүдафиә хәттинин јарадылмасына рәһбәрлик етмишдир. Б. партијанын 17-чи гурултајында (1934) ҮИК(б)П МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишди. Үмумрусија МИК (1921—24), ССРИ МИК үзвү (1930—38), ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени вә Гырмызы Улдуз ордени илә (илк Гырмызы Бајраг вә илк Гырмызы Улдуз орденләри илә) тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Статьи и речи, М., 1963. Әд.: Кондратьев Н. Д., Маршал Блюхер, М., 1965; Душенькин В. В., От солдата до маршала, 3 изд., М., 1964; јенә онун, Пролетарский маршал, М., 1973. Блюхер (сб.), Владивосток, 1977.

БМТ—бах *Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты*.

БОА́ (лат. boa—илан), ади јатаған, әф'и илан (Constrictor constrictor) — јатағанлар фәсиләсиндән илан. Уз. тәгр. 4 *м*-әдәк олур. Метал парылтылы пулчугларынын рәнки чох көзәл вә дәјишкәндир. Б. тропик Америкада јајылмышдыр. Мешәдә, ағачларда вә јердә јашајыр. Әсасән, кечәләр овладығы кичик һејван вә гушларла гидаланыр; бүтүн јатағанлар кими Б. да овуна сарылараг ону боғур. Дәрисиндән кичик сумкалар, портфелләр вә с. һазырланыр.

БО́АС (Boas) Франс (9.7.1858, Минден, Вестфалија — 21.12.1942, Нју-Јорк)—американ дилчиси, етнограф вә антрополог; ескимослар вә Шимали Американын шм.-г. саһилләриндә јашајан һиндиләрин дил вә мәдәнијјәти саһәсиндә мүтәхәссис. Б. Америка Дилчилик Чәмијјәтинин баниси вә президенти (1928) олмушдур. Американын антрополокија вә археолокијасына даир әсәрләринин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Б. иргчилик нәзәријјәсини ифша едирди; о, конкрет ичтимаи һадисәләрин тәһлилиндә чох заман кортәбии материализм мөвгејиндә дајанырды. Б. антифашист кими дә мәшһурдур.

Әсәрләри: Ум первобытного человека, М.—Л., 1926; Handbook of American Indian languages, v. 1—2, Wash, 1911—22; Anthropology and modern life, L., 1929; Race, language and culture, 2 ed, N. Y., 1948.

Әд.: Основные направления структурализма, М., 1964; Аверкиева Ю. П., Ф. Боас (1858—1942), Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР, т. 1, 1946.

БО́БО-ДЈУЛА́СО (Bobo-Dioulasso) — Јухары Волтада шәһәр. Д.ј.ст. Автомобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг тәјјарә мејданы. Әһ. 102,1 мин (1974). Өлкәнин игтисади мәркәзидир. Битки јағы, сабун, пивә истеһсал олунур. Памбыг вә чәлтиктәмизләмә, сизал е'малы мүәссисәләри, кибрит вә сигарет ф-кләри вә с. вар. Кустар үсулла халча тохунур. Б.-д. р-нунда ири кварситли кил јатаглары вар.

БО́БРИК—габа јундан һазырланан ағыр, галын (4 *мм*-дән чох) маһуд парча. Үзү ховлу олур. Палто вә с. тикмәк үчүн ишләдилир. Истисахлама хүсусијјәти вә давамлылығы илә фәргләнир.

БОБРО́В Александр Алексејевич (11. 6.1850, Орјол—9.12.1904, Алупка)—рус чәрраһы. 1885 илдән Москва унтинин оператив чәрраһлыг вә чәрраһи анатомија кафедрасынын, 1893 илдән өмрүнүн сонунадәк исә факүлтә чәрраһлығы клиникасынын проф. олмушдур. *Дәбәлик* вә гарачијәр ехинококкунун чәрраһи әмәлијјаты үчүн орижинал үсуллар ишләјиб һазырламыш, дәри алтына физиоложи мәһлулу јеритмәк үчүн апарат тәклиф етмишдир (Бобров апараты). Б.-ун тәшәббүсү илә Крымда (Алупка) ушаг сүмүк вәрәми санаторијасы ачылмышдыр. Һазырда онун адыны дашыјыр.

Әсәрләри: История ампутаций и консерватизма в хирургии конечностей, М., 1881; Руководство к хирургической анатомии, 4 изд., М., 1911; Курс оперативной хирургии, 6 изд., М., 1915.

БОБРО́ВНИКОВ Алексеј Александрович (1821/1822, Иркутск—20.3.1865, Оренбург)—рус монголшүнасы. «Монгол — калмык дили грамматикасы» (1849), «Монгол квадрат јазысы абидәләри» (1870 илдә нәшр едилмишдир) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Монгол әдәбијјатына даир тәдгигатлары вар.

БОБРО́ВСКАЈА (Зеликсон) Сесилија Самојловна (19.9.1876, Витебск губ.-нын Велиж ш.—6.7.1960, Москва) —совет партија хадими. 1898 илдән Сов.ИКП үзвү. 1894 илдә ингилаби һәрәката гошулмуш, «Искра»нын акенти олмушдур. 1903 илдә Ченеврәдә В. И. Ленинлә илк дәфә көрүшмүшдүр. Варшава, Харков, Кострома, Јарославл, Твер, Тифлис, Бакы, Москва

вә с. шәһәрләрдә партија иши апармыш, дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1904 илдә РСДФП Бакы Комитәсинин үзвү сечилмиш, Гара шәһәр р-нунда мәс'ул тәшкилатчы ишләмишдир. Бакы фәһләләринин Декабр тә'тилинин (1904) тәшкилатчыларындан бири, тә'тил комитәсинин үзвү олмушдур. 1906—07 илләрдә РСДФП Москва вил. бүросунун катиби ишләмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында фәал иштирак етмишдир. 1920 илдән РК(б)П МК-да рәһбәр вәзифәләрдә чалышмыш, 1928—40 илләрдә Коминтерндә ишләмиш, 1940 илдән Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-тунун елми ишчиси олмушдур. Партија тарихинә даир әсәрләри вә хатирәләри вар. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Незабываемые встречи, М., 1947; Записки подпольщика 1894—1917, М., 1957.

Әд.: Летопись героических дней, 1917, М., 1973; Вопросы истории КПСС, 1976, № 9, с. 111—115.

БОБРЎЈСК—БССР Мокилјов вил.-ндә шәһәр. Бобрујск р-нунун мәркәзи. Березина чајында (Днепр һөвзәси) кәми дајаначағы. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әһ. 185 мин (1976). Фанерағач е'малы, ири шин комбинатлары, машынгајырма, кәми тә'мири, механики-тә'мир, һидролиз з-длары, 2 мебел, ајаггабы, 3 тикиш, дәри, трикотаж ф-кләри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, 4 техникум, тибб мәктәби, 3 театр, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. Б. 14 әсрдән мә'лумдур.

БО́БСЛЕЈ (инк. bobsleigh)—сүканы вә тормозу олан метал киршә илә дағдан сүр'әтлә сүрүшмә. Б. јарышлары хүсуси дүзәлдилмиш навалча формалы, доланбач гарлы дағ јолунда (1500—2000 *м* мәсафәдә, 5—8 вираждан ибарәт бузлу јолда) кечирилир. Ениш вахты киршәнин сүр'әти саатда 100 *км*-ә чатыр. Киршәләр 2 вә 4 јерли олур. Б. идман нөвү кими Исвечрәдә јаранмыш (19 әср), сонралар б. өлкәләрдә јајылмышдыр. 1924 илдән *Олимпија ојунлары* програмына дахилдир. 1923 илдән Бејнәлхалг Б. вә тобоган федерасијасы (ФИБТ) јарадылмышдыр.

БОВЕ́ Осип (Иосиф) Иванович (4.11. 1784, Петербург—28.6.1834, Москва)—рус ме'мары, *ампир* үслубунун нүмајәндәси. М. Ф. *Казаков* вә К. И. *Россини* јанында ишләмишдир. 1812 ил јанғынындан сонра Москванын јенидән гурулмасында бөјүк ролу олмушдур. Б. Бөјүк театр вә с. биналарла бирликдә Театр мејданы (индики Свердлов мејданы) ансамблынын јарадылмасында, еләчә дә Тичарәт мәһәлләләри, (һазырда јохдур) илә бирликдә Гызыл мејданын јенидән гурулмасында вә Александр бағынын салынмасында билаваситә иштирак етмишдир. Манеж бинасынын ме'марлыг бәзәкләринин мүәллифи олмушдур. Б.-нин лајиһәси илә Гагаринләрин маликанәси (1817, сонралар Китаб палатасы, 1941 илдә алман-фашист авиасијасынын һүчуму вахты дағылмышдыр) вә с. тикилмишдир.

БОГДА́Н ХМЕЛНИ́ТСКИ—бах *Хмелнитски* Богдан.

БОГДА́НОВ (әсл фамилијасы—М а л и н о в с к и) Александр Александрович (22.8.1873, Соколка ш., Гродно губ. — 7.4.1928, Москва) — игтисадчы, сијаси хадим, философ, тәбиәтшүнас. 1896 илдән с.-д. партијасынын үзвү. 1909 илдә тәфригәчилик фәалијјәтинә көрә партијадан чыхарылмышдыр.

Б. фәлсәфәдә зиддијјәтләрин мүбаризәси һаггында марксист тә'лимини «мүвазинәт» нәзәријјәси илә әвәз етмишдир. Б. мәкан вә заманын објектив мөвҹудлуғуну, һәгигәтин објективлијини инкар етмиш, ичтимаи шүуру ичтимаи варлыгла ејниләшдирмәјә ҹәһд көстәрмишдир. «Ин'икас әкс олунанын тәхминән доғру сурәти ола биләр, лакин бурада ејниликдән данышмаг мә'насыздыр» (Л е н и н В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 345). Б. марксизмин синифләр вә синфи мүбаризә нәзәријјәсини тәһриф етмиш, «халис пролетар мәдәнијјәти» јаратмаг јолу илә сосиализмә кечмәк идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Б. ибтидаи ҹәмијјәтдән сосиализмәдәк игтисади инкишафы изләмиш, ширкәтләрин вә трестләрин јаранмасыны «капитализмин јүксәк формасы» кими гиймәтләндирмишдир. Керонтолокија вә һематолокија саһәсиндә елми-тәдгигат апармышдыр. Б. елмдә системли јанашма принсипини, кибернетика мәсәләләрини (әкс әлагә принсипи, моделләмә) габагҹадан сезәнләрдән олмушдур. Б. дүнјада илк ганкөчүрмә ин-туну (Москвада) тәшкил етмиш (1926), өз үзәриндә елми тәҹрүбә кечирәркән һәлак олмушдур.

Б.-ун фәлсәфи системи (*емпириомонизм*) вә с. сәһв бахышлары В. И. Ленинин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә кәскин тәнгид едилмишдир.

Әд.: Л е н и н В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; История философии в СССР, т. 4 (Указатель имен), М., 1971.

БОГДА́НОВ Анатоли Абрамович (1896—20.9.1918)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Сов.ИКП үзвү. 1917 илин апрелиндә Бакы Советинин ингилаби орду јаратмаг үчүн тәшкил етдији вәсаит топлајан комиссијанын үзвү иди. 1918 илин апрелиндән Бакы ХКС-дә ишләмишдир. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир.

БОГДА́НОВ Јелли Анатолјевич (17.5.1872—14.10.1931)—ССРИ-дә зоотехнија елминин баниләриндән бири. 1908 илдән Москва Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунун (индики Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы) проф. олмушдур. Организмдә пиј әмәлә кәлмәсиндә зүлалларын иштиракы мәсәләсини илк өјрәнәнләрдәндир. Јемләрин гидалылыг тә'лимини инкишаф етдирмиш, совет *јем ваһидини* мүәјјәнләшдирмишдир (1922—23). Һејванларын бәдән гурулушу типләри һаггында Б.-ун тә'лими к.т. һејванларынын екстерјеринә (бәдән гурулушуна) гијмәт вермәк үчүн әсас олмушдур. Мүһүм әсәрләри һејванларын сечилиб-тајлашдырылмасы вә хәтләр үзрә јетишдирилмәси нәзәријјәсинә, ССРИ-дә әтлик һејвандарлығын, илк нөвбәдә донузчулуғун инкишафына һәср олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Обоснование принципов выращивания молодняка крупного рогатого скота, М., 1947; Избр. соч., М., 1949.

БОГДА́НОВ Семјон Илич (29.8.1894, Петербург—12.3.1960, Москва) — зиреһли танк гошунлары маршалы (1945), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Биринчи дүнја мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур. 1918 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Москва Али Һәрби Педагожи Мәктәбини (1923), Механикләшдирмә вә Моторлашдырма Һәрби Академијасы нәздиндә академик курслары битирмишдир (1936). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Москва (Корсун-Шевченко), Белорусија, Висла-Одер, Шәрги Померанија вә Берлин әмәлијјатларында иштирак едән танк дивизијасынын, танк вә механикләшдирилмиш корпусларын, 2-чи гвардија танк ордусунун команданы олмушдур. 1948—54 илләрдә зиреһли танк вә механикләшдирилмиш гошунлар команданы, 1954—56 илләрдә Зиреһли Танк Гошунлары Һәрби Академијасынын рәиси иди. ССРИ Али Советинин (2—4-чү чағырыш) депутаты олмуш, 2 Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәҹәли Суворов орденләри, харичи орденләр, һабелә медаллар илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: С а м о й л о в В., Л о к ш и н В., Аллея Героев, М., 1974; Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975.

БОГДА́НОВ Соломон Абрамович (1888—20.9.1918) —Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Сов.ИКП үзвү. 1917 илдә Тифлис болшевик тәшкилатында ишләмишдир. 1917 илин апрелиндә РСДФ(б)П Бакы тәшкилатынын р-нлararасы конфрансынын тәшкилатчыларындан олмушдур. Бакы Советинин ингилаби орду јаратмаг үчүн тәшкил етдији вәсаит топлајан комиссијанын үзвү иди. 1918 илин әввәлләриндә Бакыда ингилаби силаһлы гүввәләр јарадылмасында иштирак етмишдир. Һәмин илдә Гафгаз орду-су ҺИК-нин үзвү сечилмиш, комитәнин нәзарәт шө'бәсинин башчысы олмушдур. Дәфәләрлә Бакы Советинә депутат сечилмишдир. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир.

БОГДАНО́ВИЧ Карл Иванович (29.11.1864, Витебск губ.-нын Лјутсин ш.—5.6.1947, Варшава)—Полша кеологу. Русијада Кеоложи Комитәдә ишләмиш (1901—1917; 1914 илдән директор), ејни заманда Петербург Мә'дән Интунун проф. олмушдур (1902—19). Русијанын Авропа һиссәсиндә, Орта Асија, Мәркәзи Асија, Сибир, Гафгаз, Камчатка вә с. јерләрдә тәдгигат ишн апармышдыр. 1912—13 илләрдә филиз јатаглары, 1931 илдә нефт кеолокијасы һаггында бөјүк әсәрләр јазмышдыр. 1919 илдә Полшаја көчмүш вә Краков Мә'дән Академијасынын проф. олмушдур. Өмрүнүн сон илләриндә ПХР-да кеоложи ишләрә рәһбәрлик етмишдир.

БОГДАНО́ВИЧ Максим Адамович (9.12.1891, Минск—25.5.1917, Јалта) —белорус шаири. «Ҹәләнк» (1913) ше'р китабынын мүәллифидир. Ше'рләриндә ингилаби вә милли азадлыг идејаларыны тәрәннүм етмиш, ичтимаи зүлм вә әдаләтсизлији гәтијјәтлә писләмишдир («Белорус кәндлисинин нәғмәләриндән», «Доғма јурдум», «Кәндлинин гисмәти», «Мәрзләр», «Слутск тохуҹулары», «Пан вә кәндли», «Ајаға галхаг, гардашлар!» вә с.). Б.-ин лирикасы халг поезијасы илә сых бағлыдыр. Тәрҹүмәләри, публисист вә тәнгиди мәгаләләри вар. Б.-ин јарадыҹылығы белорус ше'ринин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Ә с ә р и: Стихотворения, М., 1971.
Әд.: Б е р е з к и н а Г. С., Человек на заре. Рассказ о М. Богдановиче, М., 1970.

БОГДАНО́ВИЧ—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Богданович р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Одадавамлы мә'мулатлар, чини-сахсы, шпалһопдурма, сүд з-длары, ири әт комбинаты, мә'дән-керамика техникуму вар.

БОГДА́НОВКА—Күрҹ.ССР-дә шәһәр типли гәсәбә. Богдановка р-нунун мәркәзи. Ахалтсихе д.ј.ст.-ндан 95 *км* ҹ.-г.-дә, Ахалтсихе—Ленинакан шосе јолу үстүндәдир. Әһ. 3,5 мин (1975). Механики вә јағ-пендир з-длары, тикиш ф-ки вар.

БОГДЕ́СКО Илја Трофимович (д. 20.4.1923, УССР, Подолск губ.-нын Рыбнитса ш. јахынлығындакы Ботушаны к.)—совет графики. ССРИ халг рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1975). 1968 илдән Сов.ИКП үзвү. И. Ј. Репин ад. Ленинград Бојакарлыг, Һејкәлтәрашлыг вә Ме'марлыг Ин-туну битирмишдир (1951). 1953 илдән Молд. ССР-дә ишләјир. Н. В. Гоголун «Сорочинтсы јармаркасы» (1951), А. С. Пушкинин «Гарачылар» (1956), Ф. Достојевскинин «Ҹинајәт вә ҹәза» (1972) әсәрләринә вә молдав халг балладасы «Маоритса»ја (1966) иллүстрасијалар чәкмишдир. Б., һәмчинин «Вәтәним» адлы рәнкли линогравүра серијасынын (1961—63), «Прометеј» (1969), «Сөһбәт» (1973) линогравүраларынын, еләҹә дә «Совет Ермәнистаны» (1972) рәсмләр серијасынын вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Народный художник СССР... Илья Трофимович Богдеско. Каталог выставки, М., 1976.

БОГДО́-КЕКЕ́Н (монголча һәрфи мә'нада ә'лаһәзрәт)—Монголустанда лама килсә башчысынын титулу. 17 әсрин орталарында Монголустанда ламаизм һаким дин кими бәргәрар олдугдан сонра јүксәк рүтбәли лама дини хадиминә верилән ад. Илк Б.-к. 1641 илдә Ундур-кекен (1635—1724) олмушдур. Харичи Монголустанын мухтаријјәти дөврүндә (1911—19) сонунҹу, (сәккизинчи) Б.-к. Чжебсзундамба-хутухта(1870—1924) онун һәм дә теократик һакими иди. Монголустанда халг ингилабындан (1921) сонра Б.-к. мәһдуд һүгуглу монарх кими фәалијјәт көстәрирди (һәллединчи ролу халг һөкумәти ојнајырды). 1924 илдә сонунҹу Б.-к.-ин өлүмүндән сонра Монголустан халг республикасы е'лан олунду.

БО́ГДО-УЛА́, Б о г д о - О л а—Чинин г.-индә, Шәрги Тјаншан д-рында силсилә. Уз. тәгр. 300 *км*, һүнд. 5445 *км*-ә гәдәрдир. Кембридән әввәлки вә Палеозој сүхурларындан тәшкил олун-

мушдур. Јамачларынын ашағы һиссәси сәһра, јухары һиссәси чөлдүр. 1700—3700 *м* јүксәкликдә ијнәјарпаглы мешәләр вә алп чәмәнләри, 3700 *м*-дән јухарыда исә даими гар вә бузлаглардыр.

БОГОЛЈУБОВ Николај Николајевич (д.21.8.1909, Нижни Новгород)—совет ријазијјатчысы, физик. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1946), УССР ЕА акад. (1948), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1953), Ленин мүкафаты лауреаты (1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1965 илдән Дубнадакы Бирләшмиш Нүвә Тәдгигатлары Ин-тунун директорудур.

Әсас тәдгигатлары ријази анализин тәгриби үсуллары, ријази физика, динамик систем нәзәријјәси, гејри-хәтти механиканын асимптотик үсуллары, статистик физика вә саһәнин квант нәзәријјәсинә аиддир. Микроскопик ифрат ахычылыг нәзәријјәсини ријази әсасландырмыш (1947), саһәнин квант нәзәријјәсиндә дисперсија нисбәтләринин илк исбатыны (1956) вә ифраткечиричилијин ријази нәзәријјәсини вермишдир (1958). Гејри-хәтти механика, статистик физика вә саһәнин квант нәзәријјәси саһәсиндә елми мәктәбләр јаратмышдыр. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: О некоторых статистических методах в математической физике, Киев, 1945; Проблемы динамической теории в статистической физике, М.—Л., 1946; Введение в теорию квантовых полей, М., 1957; Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний, М., 1974 (Ј. А. Митрополски илә бирликдә).

БОГОМИЛЧИЛИК—Балкан өлкәләриндә бид'әт һәрәкаты. 10 әсрдә еһтимал ки, Македонијада јаранмышдыр. Ады, һәрәкатын еһтимал олунан рәһбәри кешиш Богомилин адындан көтүрүлмүшдүр. Б. сәрвәти, дөвләт һакимијјәтини, феодал истисмарыны писләјир, һаким Шәрги христиан килсәсини, онун дини ајинләрини рәдд едирди. Б.-ин дини-фәлсәфи тә'лиминин әсасы дүнјанын икилији вә хејрин шәрлә даими мүбаризәси һаггындакы тәсәввүр иди. Болгарыстан Бизанса табе олан дөврдә (11—12 әсрләр) богомилчиләр болгар халгынын Бизанс зүлмүнә гаршы галдырдығы үсјанларда (1040, 1072) иштирак етмишдиләр. Б. 11—12 әсрләрдә Бизансда, 12—13 әсрләрдә Сербија вә Боснијада јајылмышды. Б. 14 әсрдә тәригәтә чеврилмиш вә бу шәкилдә 17 әсрә гәдәр мөвҹуд олмушдур.

Әд.: Ангелов Д., Богомильство в Болгарии, М., 1954.

БОГОМОЛЕТС Александр Александрович (24.5.1881, Кијев— 19.7.1946, орада)—совет патофизиологу, ССРИ ЕА акад. (1932) вә витсе-президенти (1942), УССР ЕА акад. (1929) вә президенти (1930—46), ССРИ Тибб ЕА акад. (1944), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1944). Б.-ин әсәрләри патофизиолокија, ендокринолокија, вегетатив синир системинин фәалијјәти, онколокија, ганкөчүрмә, бирләшдириҹи тохуманын физиолокија вә патолокијасы, узунөмүрлүлүк мәсәләләринә вә с. һәср олунмушдур. Б. хүсуси мүалиҹә үсулу—антиретикулјар ситотоксик серуму тәклиф етмишдир. ССРИ Али Советинин (1 — 2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Руководство по патологической физиологии, т. 1—3, М., 1935—37; Избранные труды, т. 1, Киев, 1956.

БОГОР (Bogor)—Индонезијада, Јава а.-нын г.-индә шәһәр. Нәгл. говшағы. Әһ. 195,9 мин (1971). Автомобил шини вә шүшә з-длары, тохуҹулуг, дәри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, елми-тәдгигат ин-тлары, тәҹрүбә ст.-лары вар. Дүнјанын ән бөјүк (саһ. 110 *ha*) ботаника бағларындан бири бурададыр. Курортдур. Туризм мәркәзидир. Б. әтрафында чај вә каучук плантасијалары вар.

БОГОРОДИТСК—РСФСР Тула вил.-ндә шәһәр. Богородитск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. (Жданка). Трансформатор з-ду, тикиш ф-ки, әт комбинаты, к.т. вә електрон чиһазлары техникумлары, мусиги вә өлкәшүнаслыг музејләри вә с. вар. Гонур көмүр чыхарылыр. 17 әсрдә салынмышдыр.

БОГОРОДИТСКИ Васили Алексејевич [19.4.1857, Саревококшајск (индики Јошкар-Ола)—23.12.1941, Казан]—совет дилчиси, Петербург ЕА м. үзвү (1915), Казан ун-тинин проф. *Бодуен де Куртененин* тәләбәси олмушдур. Үмуми дилчилијә, експериментал фонетикаја, Һинд-Авропа дилләринин мүгајисәли грамматикасына, рус вә түрк дилләринә даир әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәрләри: Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, Казань, 1930; Общий курс русской грамматики, 5 изд., М., 1935; Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками, 2 изд., Казань, 1953.

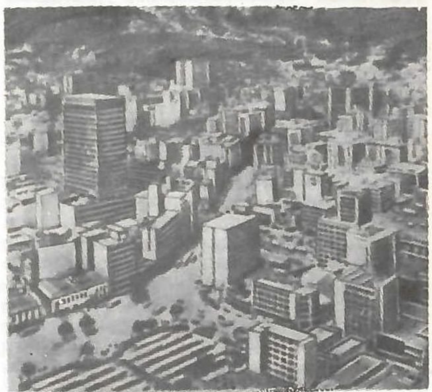
Әд.: Березин Ф. М., История лингвистических учений, М., 1975.

БОГОРОДСК—РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Богородск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. (Кожевенноје). Дәри-галантерија, ајаггабы, тикиш ф-кләри, сүн'и дәри з-ду, механики з-д, дәри техникуму, тибб мәктәби вә с. вар.

БОГОРОДСКИ Фјодор Семјонович (2.6.1895, Нижни Новгород—3.11.1959, Москва) — совет рәссамы. РСФСР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1946). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1947). 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1945). Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә (1918—20) Нижни Новгородда Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы органларында ишләмиш, Волгада матрос дәстәсинин комиссары олмушдур. 1924 илдән Ингилаби Русија Рәссамлар Ассосиасијасынын үзвү иди. Сурәтләрин ифадәлилији вә тәбиилији, ингилаби романтика вә драматизм Б. сәнәтинә хасдыр. Әсас әсәрләри: «Јурдсузлар» серијасы (1925—26), гәһрәман дәнизчиләрә һәср олунмуш таблолар—«Матрослар пусгуда» (1927—28), «Гардаш» (1932), «Һәлак олмуш гәһрәманлара ешг олсун» (1945) вә с. Б. мәнзәрә, натүрморт вә портретләр дә чәкмишдир.

БОГОС СИЛСИЛӘСИ — Дағ.МССР әразисиндә, Бөјүк Гафгаз системиндә дағ силсиләси. Һүнд. 4151 *м*-ә гәдәр (Аддала-Шухкелмәер д.). Уз. тәгр. 70 *км*. Јамачлары ксерофит коллуглар, субалп вә алп чәмәнләри илә өртүлүдүр. Зирвәләриндә бузлаглар (саһ. 20 *км*²) вар.

БОГОТА, Санта-Фе-де-Богота (Bogotá, Santa Fé de Bogotá)—Колумбијанын пајтахты. Шәрги Кордилјер д-рынын г. јамачында, дәниз сәвијјәсиндән 2600 *м* јүксәкдәдир. Орта темп-р ән исти ајда 15°С, ән сојуг ајда 14°С-дир. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 3 млн. (әтрафы илә, 1975). Өлкәнин сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи. Тохуҹулуг, јејинти, дәри-ајаггабы, електротехника, полиграфија, кимја вә б. сәнаје мүәссисәләри, ун-т, милли банк вә с. вар. Јахынлығында резин-шин вә сода истеһсал олунур, зүмрүд чыхарылыр.

Богота шәһәринин үмуми көрүнүшү.

Б. ади бәләдијјә системинә дахил олмајан хүсуси маһал тәшкил едир. Шәһәр инзибати идарәсинин башчысы мердир; о, президентин нүмајәндәси һесаб едилир. Мерин вердији актлары јалныз һөкумәт ләғв едә биләр. Б.-да сечкили бәләдијјә шурасы да вар.

Б.-нын әсасыны 1538 илдә испан конкистадорлары гојмушлар. Б. 1598 илдән Испанија кенерал-капитанлығынын, 1739 илдән исә Јени Гранада витсе-краллығынын пајтахты иди. 1819 илдә Б.-ны испанлардан азад едән С. *Боливар* ону *Бөјүк Колумбија* республикасынын пајтахты етди. Бөјүк Колумбија дағылдыгдан сонра Б. 1831 илдә Јени Гранада республикасынын (1863 илдән Колумбија Бирләшмиш Штатлары, 1886 илдән исә Колумбија) пајтахты олду. 19 әсрин ахырларындан Б. өлкәнин ингилаби һәрәкат мәркәзинә чеврилди. 1948 илдә Б.-да кечирилән 9-чу Америка дөвләтләрарасы конфрансы заманы Колумбија мүтәрәгги хадими Х. Гајтанын иртиҹачылар тәрәфиндән өлдүрүлмәси шәһәрдә силаһлы үсјана сәбәб олду.

Б.-да Плас Боливар мејданында килсә (1572—1610; 1807—22 илләрдә классисизм руһунда јенидән гурулмушдур), мүстәмләкә дөврүндән галмыш, ичәриси зәнкин ојмаларла бәзәдилмиш килсәләр (Санто-Доминго, 1577 илдә тикилмәјә башланмышдыр; Сан-Франсиско, 1569—1622; Сан-Игнасио, 1625—35) вар. 19—20 әсрләрдә ири иҹтимаи вә сәнаје биналары (Милли капитоли, 1847—1926), кениш кү-

чәли јени р-нлар («Антонио Наринјо», «Кристиана», 1967) тикилмишдир. Б.-да дөвләт ун-ти вә дикәр али мәктәбләр, Милли музеј, Милли археолокија вә етнографија музеји, Мүстәмләкә инчәсәнәти музеји, Гызыл музеји (гәдим һинди гызыл мә'мулаты коллексијасы) вар.

БОГОТО́Л—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә шәһәр. Боготол р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст Д.ј. нәгл. мүәссисәләри, јејинти сәнајеси вар. 1893 илдә салынмышдыр.

БОГУ́Н Иван (?—ө.17.2.1664, Новгород-Северск јахынлығында) — Украјна сијаси хадими, сәркәрдә; Украјна халгынын азадлыг мүһарибәсиндә (1648—54) Б. *Хмелнитскинин* јахын силаһдашы. Браслав (1648), Виннитса (1651), Уман (1654) вә с. јерләрдәки дөјүшләрдә Полша панларынын бөјүк гүввәсини дармадағын етмиш, татарлара гаршы вурушмушдур. Б. 1659 илдә хаин кетман И. Выговски әлејһинә халг үсјанынын рәһбәри олмушдур. Шләхтачы Полша һөкумәти тәрәфиндән күлләләнмишдир. 1918 илдә Н. А. *Шорсун* дивизијасындакы полклардан биринә Б.-ун ады верилмишди.

БОГУСЛА́ВСКИ (Boguslawski) Војтсех (9.4.1757, Познан јахынлығындакы Глинно ш.—23.7.1829, Варшава) —Полша театр хадими, режиссор, драматург, актјор вә опера мүғәнниси (бас). Полша професионал драм вә мусигили театрынын јарадычыларындандыр. 1783—1814 илләрдә фасиләләрлә «Милли актјорлар» труппасынын (сонралар «Театр народовы») директору олмушдур. Һәм драм, һәм дә опера тамашаларында мүвәффәгијјәтлә чыхыш етмишдир. Роллары: Крал Лир, Һамлет («Крал Лир», «Һамлет», В. Шекспир); опера партијалары: Аксур («Аксур», А. Салјери), Бардос («Јаланчы мө'чүзә, јахуд краковлулар вә дағлылар», Ј. Стефани) вә с. Опера либреттолары, пјесләри вә тәрҹүмәләри вар. Полшада актјор сәнәтинә даир илк дәрсликин («Драматуркија, јахуд сәһнә сәнәти һаггында елм») мүәллифидир.

БОГУШЕ́ВИЧ Франсиск Казимирович (21.3.1840, Вилно губ.-нын Вилно гәзасы — 28.4.1900) — белорус шаири, демократ. Белорус әдәбијјатында тәнгиди реализмин баниләриндәндир. 1863 ил үсјанынын иштиракчысыдыр. Дүнјакөрүшүнүн формалашмасына рус ингилабчы демократларынын вә кәндли һәрәкатынын күчлү тә'сири олмушдур. «Белорус түтәји» (1891), «Белорус каманы» (1894) ше'р китабларында кәндлиләрин ағыр һәјаты, халгын ичтимаи вә милли зүлмә гаршы мүбаризәси екс олунмушдур. Белорус поезијасыны јени формаларла (баллада, поема вә с.) зәнкинләшдирмишдир. Белорус әдәбијјатынын инкишафына, Ј. Купала, Ј. Колас вә б.-нын јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәри: Стихи, М., 1965.

Әд.: Майхрович С. К., Жизнь и творчество Ф. Богушевича, Минск, 1961.

БО́ГҺЕД [Шотландијада Богһед (Boghead) к.-нин адындан]—сапропел газынты көмүрүн бир нөвү. Әсасән, јосунђан әмәлә кәлир. Рәнки гонуру-гара, бә'зән сарымтыл-јашыл олур. Јанаркән 33,5—37,7 *Мдж/кг* (8000—9000 *ккал/кг*) истилик верир. Тәркибиндә һидрокен (8—12%) вә учучу маддәләр (75—90%) чох олур. Б.-дән маје јаначаг, сүрткү маддәләри, гијмәтли гатран алыныр. Кимја сәнајеси үчүн хаммалдыр.

БОҒАЗ—дүнја океанында һәр һансы ики гуру һиссәни (материкләри, адалары, материклә аданы) бир-бириндән ајыран вә ики су һөвзәсини бирләшдирән, нисбәтән енсиз су саһәси. Б.-лар океанлары (Макеллан, Дрејк), дәнизләри (Босфор, Дарданел), дәнизлә океаны (Ла-Манш, Чәбәлүттариг), океан вә дәнизләрин ајры-ајры һиссәләрини (Мозамбик, Шимали Кваркен) бирләшдирир. Чәбәлүттариг, Бабүлмәндәб, Малакка, Сингапур вә с. боғазларын бөјүк тичарәт вә стратежи әһәмијјәти вар.

Ики көл, јахуд көлүн ајры-ајры һиссәләри арасында да Б.-лар олур (Бөјүк Көлләр системиндә Мичиган вә Һурон көлләри арасында Макинак Б.-ы).

БОҒА́З УРУ—инсанда галханабәнзәр вәзинин шишиб бөјүмәси. *Базедов хәстәлијиндә*, галханабәнзәр вәзидә јаман шиш төрәдикдә вә онун илтиһаби дәјишиклијиндә мүшаһидә олунур. Су, һава, торпаг вә гида мәһсулларында јод чатышмаян р-нларда ендемик ур хәстәлијинә тәсадүф олунур. Бу заман организмә кифајәт гәдәр јод дахил олмадығындан, галханабәнзәр вәзи тироксин һормону синтез едә билмир. Нәтичәдә маддәләр мүбадиләсинин нормал кедиши позулур. Б.у.-на дүнјанын чох јериндә тәсадүф едилир. Б.у. хүсусилә јүксәк дағлыг, батаглыг, гумсал јерләрдә кениш јајылмышдыр. Гараторпаг зонада исә јох дәрәчәсиндәдир. ССРИ-дә Урал, Сибир, Орта Асија вә с., Азәрб.-да Загатала, Балакән вә с. р-нларда олур. Әламәтләри: галханабәнзәр вәзи мүхтәлиф дәрәчәдә бөјүјүр, формасы дәјишир, функсијасы артыр (һипертиреоз) вә ја азалыр (*һипотиреоз*). Һипертиреозда үрәк дөјүнтүсү артыр, хәстә чох тәрләјир, домбакөзлүк мүшаһидә олунур вә с. (мәс., Базедов хәстәлијиндә олдуғу кими). Б.у. биртәрәфли вә икитәрәфли олур. ССРИ-дә бу хәстәлијә гаршы ур әлејһинә диспансерләр чидди мүбаризә апарыр. Ендемик ур зонасында јашајан әһалијә күтләви профилактик тәдбир олараг, мүнтәзәм сурәтдә јодлу хөрәк дузу (1 *т* дуза 25 *г* калиум-јодид гарышдырылыр), мәктәбјашлы вә мәктәб јашына чатмамыш ушаглара исә һәфтәдә 1—2 дәфә антиструмин таблети верилир. Мүаличәси: јод препаратлары, тиреоидин, ағыр һалларда чәрраһи әмәлијјат. Азәрб.ССР-дә ур хәстәлијинә тутуланларын мүаличәси үчүн Бакыда Республика ендокринолоҗи диспансери вар.

Әд.: Аликишибеков М. М., Паталогия шитовидной железы, Б., 1965; Пропедевтика внутренних болезней, М., 1974.

БОҒАЗАЛТЫ—1) бәзәк әшјасы; боғаза тахылмыш *бојунбағы*. Адәтән гызылдан олур; 2) бөјүк шал вә ја чаргаб алтындан, јахуд ајрылыгда баша бағланыб боғаз алтында дүјүнләнән кичик шал, јајлыг; 3) атын боғазынын алтындан кечирилиб башына бағланан гајыш.

БОҒАЗКӨЈ (Boğazköy) — Түркијәдә Ангарадан 150 *км* ш.-дә, Һетт дөвләтинин пајтахты Һаттусасын јериндә салынмыш шәһәр. 1834 илдән тәдгиг едилир. Археоложи газынтылар заманы сарај, бир нечә мә'бәд, јашајыш биналары комплекси, һетт инчәсәнәт абидәләринин зәнкин коллексијасы, дөвләт архиви вә с. ашкар едилмишдир.

Боғазкөј. Гала дарвазасында барелјеф.

Шәһәр гала вә диварларла мөһкәмләндирилмишди. Галанын дарвазалары сфинкс, аллаһ барелјефи вә шир һејкәлләри илә бәзәдилмишди. Б.-дә тапылмыш 15 миндән артыг кил лөвһәдән ибарәт архив Һетт дөвләтинин ичтимаи вә игтисади тарихини, һетт дилини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир (бах *Боғазкөј архиви*).

Әд.: Иванов В. В., Очерк истории и культуры хеттов. В кн.: Керам К., Узкое ущелье и Черная гора, пер. с нем., М., 1962; Менабде Э., Хеттское общество, Тбилиси, 1965; Замаровский В., Тайны хеттов, М., 1968; Гиоргадзе Г. Г., Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства, Тбилиси, 1973.

БОҒАЗКӨЈ АРХИВИ—Һетт дөвләтинин пајтахты Һаттусасдан (индики *Боғазкөј*) тапылмыш һетт һөкмдарларынын дөвләт архиви. 1906 — 12 илләрдә Г. Винклер ашкар етмишдир. Индијәдәк, әсасән, михи хәтлә һетт дилиндә јазылмыш 15 миндән чох кил лөвһәчик тапылмышдыр. Тарихи вә сијаси мәзмунлу мәтнләрин бә'зиси аккад дилиндә, ајин мәтнләриндән парчалар исә һетт, лувија, пала, һүрри дилләриндә јазылмышдыр. Архивин ән гәдим сәнәдләри е.ә. 18—16 әсрләрә аиддир; бунлар орижиналы дөврүмүзәдәк чатмајан һәмин мәтнләрин Јени һөкмдарлыг дөврүндә (е.ә. 14 — 13 әсрләр) үзү көчүрүлмүш сурәтләридир. Мәтнләрин чоху е.ә. 14—13 әсрләрә аиддир. Б.а.-ндә тарихи вә сијаси мәзмунлу мәтнләр (әсасән, һөкмдар Аниттасын китабәси, е.ә. 18 әср; һөкмдар Лабарнанын, I Һаттусилинин, I Мурсилинин фәалијјәтиндән бәһс едән мәтнләр, е.ә. 17 әср вә с.), һетт һөкмдарларынын башга өлкә

һөкмдарлары вә өз вассаллары илә дипломатик јазышмалары, салнамәләр, фәрманлар, мүгавиләләр, падшаһларын сијаһысы, дипломатик вәсигәләр, вәзифәли шәхсләрә тә'лиматлар, ганун мәчәлләләри, мәһкәмә ичласларынын протоколлары, мифоложи, дини, һәмчинин астролокијаја аид мәтнләр, шумерчә-аккадча-һеттчә лүғәт, атчылыг һаггында әсәрләр вә с. вардыр. Һөкмдар архивинин сахланмасы Һетт дөвләтиндә мүһүм дөвләт ән'әнәси иди. Б.а.-ндән ашкар едилмиш Һетт дилиндәки мәтнләри илк дәфә 1915 илдә чех алими Бедржих Һрозны охумушдур. Б.а.-нин тәдгиги давам етдирилир.

Әд.: бах *Боғазкөј* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БОҒАЗКӘЛМӘ—бах *Анкина.*

БОҒАЗЛАР МӘСӘЛӘСИ—18 әсрин сонларында Босфор вә Дарданел боғазларындан истифадә етмәк үстүндә Түркијә илә башга дөвләтләр (Русија, Австрија, Пруссија, Инкилтәрә вә Франса) арасында мүнагишәјә сәбәб олмуш вә сонралар давам етмиш бејнәлхалг сијаси мәсәлә. Гара дәнизлә Аралыг дәнизи арасында тичарәт вә һәрби кәмиләрин һәрәкәти үчүн боғазларын мүһүм әһәмијјәти вар иди. 18 әсрин сон рүбүнәдәк боғазлара Османлы империјасы нәзарәт едирди. 1774 илдә Русија—Түркијә арасында бағланмыш Кучук-Гајнарча мүгавиләсинә көрә, Русија Гара дәниз боғазларындан тичарәт кәмиләри, 1779 илдә исә һәрби кәмиләр кечирмәк һүгугу алды. 1805 ил Русија—Түркијә мүгавиләсиндә, һәр ики дөвләтин разылығы илә, башга дөвләтләрин һәрби кәмиләринин боғазлардан бурахылмасы гәрара алынды. Лакин бу, бөјүк дөвләтләр арасында наразылыға сәбәб олду. Б.м.-ни һәлл етмәк үчүн 1841 илдә Лондонда бејнәлхалг сазиш бағланды. Түркијә, Русија, Австрија, Пруссија, Инкилтәрә вә Франсанын имзаладығы бу мүгавиләјә көрә бүтүн өлкәләрин јалныз тичарәт кәмиләри боғазлардан кечә биләрди. Б.м.-ни сонралар бејнәлхалг конвенсија һәлл етмәли иди. Беләликлә, Түркијә боғазлара тәкбашына нәзарәт һүгугуну итирди. *Лозанна конфрансында (1922—23*) Б.м. мүһүм јер тутурду. Совет нүмајәндә һеј'әти, тичарәт кәмиләриндән башга, бүтүн дөвләтләрин һәрби кәмиләринин боғазлардан бурахылмамасыны тәклиф етди. Инкилтәрә исә ССРИ әлејһинә јенидән һәрби мүдахиләјә чан атдығы үчүн боғазларын тәрксилаһ олунмасыны, бүтүн дөвләтләрин һәрби вә тичарәт кәмиләринин боғазлардан кечмәсини истәјирди. Бағланмыш сазишә көрә, боғазлара нәзарәт хүсуси бејнәлхалг комиссијаја тапшырылды. Бүтүн дөвләтләрә мүһарибә вә сүлһ дөврүндә боғазлардан сәрбәст сурәтдә тичарәт вә һәрби кәмиләр (бә'зи мәһдудијјәтләрлә) кечирмәк һүгугу верилди. ССРИ мүгавиләни тәсдиг етмәди. *Монтрө конфрансында* (*1936*) Б.м. һаггында Лозанна сазишинә јенидән бахылды. Түркијәјә боғазларда силаһлы гүввәләр сахламаг, бүтүн өлкәләрин тичарәт кәмиләринә исә динч дөврдә вә мүһарибә шәраитиндә боғазлардан сәрбәст истифадә һүгугу верилди. Гара дәниз дөвләтләри динч дөврдә, демәк олар ки, гејри-мәһдуд сурәтдә һәрби кәмиләр кечирмәк һүгугу алдылар. Башга дөвләтләрин һәрби кәмиләри үчүн бир сыра мәһдудијјәт гојулду. Түркијә мүһарибәдә иштирак едәрсә, боғазлардан һәр һансы бир кәминин кечмәсинә ичазә верилиб-верилмәмәсини өзү һәлл етмәли, мүһарибәдә өзү иштирак етмәдикдә исә башга вурушан дөвләтләрин һәрби кәмиси боғазлардан кечмәмәлидир.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндә фашист дөвләтләри Түркијәнин мүртәче даирәләринин јардымы илә әслиндә боғазлар режимини позараг, боғазлардан Гара дәниз дөвләтләринә гаршы дүшмәнчилик мәгсәди илә истифадә едирдиләр. Бу, ССРИ—Түркијә мүнасибәтләринин хејли кәркинләшмәсинә сәбәб олмушду. Монтрө сазиши 20 ил мүддәтинә бағланмышды. Сазишин шәртләринә ујғун олараг ону имзалајан дөвләтләр сазиш мүддәти гуртармаға ики ил галмыш е'тираз етмәдикдә сазиш автоматик сурәтдә һәр дәфә даһа 20 ил мүддәтинә гүввәдә галмалыдыр. Беләликлә, Монтрө сазиши 1996 илә гәдәр һүгуги гүввәсиндә галыр.

Әд.: Ленин В. И., «Обсервер» вә «Манчестер гардиан» мүхбири Фарбманла мусаһибә, Әсәрләри, ч. 33; Миллер А. Ф., Турция и проблемы проливов, М., 1947; Альтман В. В., Из истории общественных движений и международных отношений, М., 1957; Новейшая история Турции, М., 1968; История дипломатии, т. 5, М., 1974.

БОҒАЗЛЫГ — һејванын мајаланмасындан доғуша гәдәр кечирдији физиоложи вәзијјәт. Мәмәли һејванларда мајаланмыш јумуртанын (зиготанын) инкишафы јумурта борусунда башлајыр. Мајаланмыш јумурта орадан балалыға кечир вә мүәјјән мүддәт бурада сәрбәст галыб гидаланыр. Сонра имплантасија (рүшејмин балалығын диварына бәркимәси) баш верир. Бу заман инкишаф едән рүшејм ана организмә этәнә (пласента) васитәсилә бирләшир вә рүшејмдә гиша әмәлә кәлир. Б.-ын башланғыч дөврүндә һејванын иштаһасы артыр вә бир мүддәтдән сонра о хејли көкәлир. Б.-ын икинчи дөврүндән башлајараг дөл сүр'әтлә бөјүдүјүнә көрә артыг гида тәләб едир вә һејван арыгламаға башлајыр. Б. дөврүнү орта һесабла инәк 270—300, чамыш 315; гојун вә кечи 145—157, донуз 124—137, ат 320—355, дәвә 397, ададовшаны 29—33, ит 58—66, пишик 56—67 күнә кечирир. Б.-ын икинчи дөврүндә боғаз мадјанлардан ағыр ишдә истифадә едилмир. Б.-ын заһири әламәтләри: һејван чәрә ахытмыр, һөврәјә кәлмир, доғума 1—2 ај галмыш сүдү кәсилир, гарны тәдричлә бөјүјүр, јелини шишир.

Әд.: Рзајев Ч., Сәидов М., Бајтарлыг мамалығы кинеколокијасы вә кәнд тәсәррүфаты һејванларынын сүн'и мајаландырылмасы, Б., 1975.

БОҒБОҒА, Боғ-боға — Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Абшерон ј-ада, Балаханы гәс. јахынлығындадыр. Һүнд. 87 *м*. Б. *Бәлаханы—Сабунчу—Рамана нефт јатағынын* јерләшдији саһәдәдир.

БОД—телеграфламада сүр'әт ваһиди; 1 *сан*-дә верилән елементар чәрәјан импулсларынын сајына бәрабәрдир. Франсыз ихтирачысы Ж. М. *Бодонун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БОДАЈБО́—РСФСР Иркутск вил.-ндә шәһәр. Витим чајында кәми дајаначағы. Лена-Витим гызыл сәнајеси р-нунун әсас базасы. Тахта-шалбан, кәрпич з-длары, тә'мир е'малатханалары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, мә'дән техникуму вар. Мамакан СЕС-и Б. јахынлығындадыр.

БО́ДЕН КӨЛҮ (Bodensee) — Гәрби Авропада АФР, Исвечрә вә Австрија сәрһәдиндә көл. Алп д-рынын шм. әтәкләриндә, дәниз сәвијјәсиндән 395 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 538 *км²*. Уз. 63 *км*, ени 14 *км*, макс. дәринлији 252 *м*-дир. Бузлаг мәншәлидир. Саһилләри чох һиссәдә һамар, јахуд тәпәли, ч.-ш.-дә јүксәк вә гајалыдыр. Б.к.-ндән Рејн чајы кечир. Кәмичилијә јарарлыдыр. Гијмәтли балыг нөвләри илә зәнкиндир. Мүһүм шәһәр вә курортлары—Констанс, Фридрихсһафен, Линдау (АФР), Брекенс (Австрија).

БО́ДЕНШТЕДТ (Bodenstedt) Фридрих (22.4.1819, Пејне, Алманија—18.4.1892, Висбаден)—алман шаири, тәрчүмәчи. 1841—43 илләрдә Москвада ев мүәллими олмуш, 1843—46 илләрдә Тифлис кимназијасында дәрс демишдир. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. К. Батјушков, А. В. Колтсов вә б. рус шаирләриндән тәрчүмәләр етмишдир. Тифлисдә М. Ш. Вазеһдән Шәрг дилләрини өјрәнмиш, *«Дивани-һикмәт»* мәчлисинин иштиракчысы олмушдур. М. Ш. Вазеһин, башга Азәрб. вә фарс шаирләринин әсәрләрини алманчаја чевирәрәк, Берлиндә «Шәргдә мин бир күн» (1850), «Мирзә Шәфинин шәргиләри» (1851) китабларында нәшр етдирмишдир. «Шәргиләр»ин Авропада шөһрәт газандығыны көрән Б. сонралар өзүнү һәмин ше'рләрин мүәллифи е'лан етмишдир. Орижинал әсәрләриндә [«Ләзки гызы Ада» (1853) поемасы, «Дмитри» (1856), «Император Павел» (1876) фачиәләри] бајағы буржуа әхлағы әкс олунмушдур.

Әд.: Небентсал Л., Севмәјә даһа чох әсас вар, «Азәрбајчан», 1971, № 8; Бајрамов А., Әдәби ирсимиздән (М. Ш. Вазеһин бәдии јарадычылығы Азәрб. вә алман мәнбәләриндә), Б., 1975; Сеидзаде А. А., Мирза Шафи или Боденштедт?, Б., 1940; Рафили М., Мирза Шафи в мировой литературе, Б., 1958.

БОДЈУ́Л Иван Иванович (д. 3.1.1918, индики Николајев вил.-нин Александровка к.)—совет партија вә дөвләт хадими. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Вознесенск агротехникуму (1937), Һәрби академијаны (1942), Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини битирмишдир (1958). 1942 илдән Совет Ордусунда јүксәк һәрби вәзифәләрдә олмушдур. 1946—51 илләрдә Молд. ССР Назирләр Советиндә, ССРИ һөкумәти јанында к-з ишләри үзрә Шурада мәс'ул вәзифәләрдә ишләмишдир. 1951 илдән партија ишиндә чалышмышдыр. 1958 — 59 илләрдә Сов.ИКП МК Партија органлары шө'бәсиндә ишләмишдир. 1959—61 илләрдә Молдавија КП МК-нын икинчи катиби олмуш, 1961 илин мајындан исә биринчи катибидир. Сов.ИКП-нин

22—25-чи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (5—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Экономические и социально-политические проблемы сближения города и деревни, Кишинев, 1972; Социально-экономические отношения в деревне на стадии развитого социализма, М., 1974.

БОДЛЕ́Р (Baudelaire) Шарл (9.4.1821, Парис—31.8.1867, Парис) — франсыз шаири. 1848 ил ингилабында иштирак етмиш, баррикадаларда вурушмуш, лакин сонралар ичтимаи тәрәггијә инамыны итирмишдир. «Шәр чичәкләри» (1857), «Сахта чәннәт» (1860), «Кичик мәнсур поемалар» (1869) вә с. әсәрләриндә декадентлијин илк әламәтләри дујулур. Лакин јарадычылығында буржуа мүһитинә, зүлмә, һагсызлыға гаршы үсјанкарлыг вә зәһмәткешләрә рәғбәт мотивләри дә ифадә олунмушдур. «Көзәллик һимни», «Инсан вә дәниз», «Јахшы јалан» вә с. шe'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Лирика, М., 1966; Цветы зла, М., 1970.

БОДНА́РСКИ Богдан Степанович (5.7.1874, Волын губ.-нын Радзивилов к.—24.11.1968, Москва)—совет библиографы, РСФСР әмәкдар елм хадими (1945), пед. е.д. (1943), Москва ун-ти јанында Рус библиографија чәмијјәтинин сәдри (1920—29), «Библиографические известија» журналынын редактору (1913—29), Русија мәркәзи (индики Үмумиттифаг) китаб палатасынын илк директору (1920—21) олмушдур. 200-дән чох әсәри вар. Ән мүһүм әсәри олан «Рус библиографијасынын библиографијасы»нда (4 чилд, 1918—30), 1913—26 вә 1929 илләрдә нәшр олунмуш библиографик әдәбијјатын ичмалыны вермишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Заслуженный деятель науки Богдан Степанович Боднарский. Статьи о его деятельности и список трудов, под ред. Ю. И. Масанова, М., 1963.

БОДО́ (Boudot) Жан Морис Емил (11.9.1845, Манјә, Франса—23.3.1903, Парис јахынлығында) — телеграфија саһәсиндә франсыз ихтирачысы. Мүнтәзәм чәрәјан кодларынын ардычыл верилмәси васитәсилә чохдәфәли телеграфламаны илк дәфә әмәли сурәтдә һәјата кечирмиш, 1874 илдә икидәфәли, 1876 илдә исә бешдәфәли ардычыл телеграфлама апаратларына көрә патент алмышдыр. Б.-нун илк апаратлары Парис—Бордо хәттиндә ишә салынмышдыр (1877). Телеграфламада сүр'әт ваһиди—*бод* онун шәрәфинә адландырылмышдыр (1927).

БОДРИЧЛӘР, ободритләр — гәдим славјан тајфасы. Мекленбург бухтасы саһилләриндә, Трава вә Варна чајлары арасындакы әразидә јашамышлар. Әкинчилик, овчулуг, балыг тутмаг, мешә арычылығы, тичарәт вә с. илә мәшғул олурдулар. 8—9 әсрләрдә Лаба (Елба) чајынын ашағы ахарындан Балтик дәнизинәдәк әразидә мәскән салмыш гоһум тајфаларын иттифагына башчылыг етмишләр. Феодаллашма просеси кечирән Б. данимаркалылара вә саксларa гаршы мүбаризә апармышлар, I *Оттон* дөврүндә Б.-ин бир һиссәси христианлығы гәбул етмәјә вә хәрач вермәјә мәчбур олду. 1002 ил үсјаны нәтичәсиндә Б.-ин бир һиссәси мүстәгилликләрини бәрпа етди. Б.-ин илк феодал дөвләти (Венд дөвләти) мөһкәм дејилди вә 12 әсрин 20—30-чу илләриндә дағылды. Бу, алман феодалларынын Б.-ин торпагларыны ишғал етмәсини асанлашдырды; 1170 илдә јарадылмыш Мекленбург славјан кнјазлығы алманлашдырылды.

Әд.: Грацианский Н. П., Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века, М., 1943.

БОДУЕ́Н ДЕ КУРТЕНЕ́ (Baudoin-de Courtenay) Иван Александрович

(13.3.1845, Радзымин — 3.11.1929, Варшава) — рус вә полјак дилчиси, славјаншүнас. Казан вә Петербург дилчилик мәктәбләринин баниси. Казан (1875—83), Јурјев (индики Тарту; 1883—93), Краков (1893—99), Петербург (1900 — 18) ун-тләринин проф., Краков ЕА һәгиги (1887 илдән) вә Петербург ЕА м. үзвү (1897 илдән). Фонем вә фонетик әвәзләнмә нәзәријјәсини јаратмышдыр. Бу нәзәријјә 20 әсрдә фонетиканын, еләчә дә үмуми дилчилијин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Рус вә полјак дилләринә, чәнуби славјан диалектолокијасына даир әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәри: Избранные труды по общему языкознанию, т. 1—2, М., 1963.

Әд.: И. А. Бодуэн де Куртенэ. 1845—1929 (К 30-летию со дня смерти). М., 1960.

БОЗ АЈ—Азәрб. халг тәгвиминдә гышын ахырынчы ајы. Кичик чилләдән сонра башлајыр. Февралын 21-дән јаз кирәнәдәк (мартын 22-дәк) давам едир. Һәмин мүддәт әрзиндә һава тез-тез дәјишдијиндән, тутгун, күнәшсиз күнләрин сајы чох олдуғундан бу ај Б.а. адланыр. Бу аја алачиллә, алачалпо да дејилир.

БОЗ КӘКЛИК (Perdix perdix)—*тојуккимиләр* дәстәсинин бир нөвү. Уз. тәгр. 35 *см*, чәкиси 350—500 *г*-дыр. Рәнки үстдән гонурумтул-боз, гарын тәрәфи ачыг-боз вә нахышлыдыр. Еркәјинин дөшүндә шабалыды налшәкилли ләкәләр вар. Авропада, Гәрби Асијада, ССРИ-нин г. сәрһәдләриндән Гәрби Сибир вә Газахыстана гәдәр јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә Губа—Гусар р-нларынын, Турут, Сарыча дүзләринин дағ бозгырларында, колларла ертүлмүш чөл, тарла вә чәмәнләрдә јашајыр. Јердә дүзәлтдији јуваја 12—20 јумурта гојур. Тохум, һәшәрат, битки зоғу илә гидаланыр. К.т. зәрәрверичиләрини мәһв етдијинә көрә фајдалыдыр. Овчулуг тәсәррүфатларында јетишдирилир.

БОЗ МЕШӘ ТОРПАГЛАРЫ—мешә-бозгыр зонасынын боз вә түнд-боз торпаглары. Шәрги Авропа, Асија вә Канадада јајылмышдыр. Тәркибиндә һумусун мигдары ССРИ мешә-бозгыр зонасынын г.-индә 2—4%, мәркәзи һиссәсиндә 3—7% вә Уралбојунун ш. һиссәсиндә 4—8%-дир. Чимли подзол торпаглара охшајыр, удулмуш әсаслары јүксәк (80—90%) вә реаксијасы зәиф туршдур. Мүнбитлијини артырмаг үчүн үзви вә минерал күбрә вермәк лазымдыр.

БОЗ ТОРПАГЛАР—сәһра вә сәһра-бозгыр зоналарынын ачыг-боз рәнкли торпаг типи. Африка, Шимали вә Чәнуби Америка, Австралија вә ССРИ-дә (Орта Асија вә гисмән Азәрб.ССР-дә) јајылмышдыр. Ачыг-боз, боз вә түнд-боз јарымтипләрә бөлүнүр. Тәркибиндә һумус 1—2%, азот аз, фосфор вә калиум чохдур. Б.т. зәиф структурлудур. Мүнбитлијини артырмаг үчүн үзви вә минерал күбрә вермәк, сувармаг лазымдыр. Азәрб.ССР-ин Б.т.-ында памбыг, гисмән тахыл, тәрәвәз вә с. әкилир. Респ.-нын гышлаглары, әсасән, боз торпаг зонасындадыр.

Әд.: Почвы Азербайджанской ССР, Б., 1953; Виленский Д. Г., Почвоведение, М., 1957; Минашина Н. Г., Розанов А. Н., Шувалов С. А., Почвы. В кн.: Средняя Азия, М., 1968.

БОЗ УКРА́ЈНА ГАРАМАЛЫ — әтлик-сүдлүк гарамал чинси. Чәнуби Авропада гәдимдән јетишдирилән боз гарамалдан төрәмишдир. Б.у.г. ән јахшы ишлик-әтлик чинс кими мәшһурдур. К.т.-нда машынларын тәтбиги нәтичәсиндә бу һејванларын сечилмә истигамәти дәјишмиш, әтлик кејфијјәти вә сүдү артырылмышдыр. Рәнки боз, бујнузу узун вә чох аралыдыр. Мөһкәм конституцијалыдыр, бәдәнинин габаг һиссәси јахшы инкишаф етмишдир. Инәкләрин дири чәкиси 450—550 *кг*, буғаларынкы 800—850 *кг* олур; әт чыхымы 62—65%-дир. Һәр инәкдән илдә орта һесабла 2500—2700 *кг* сүд сағылыр; сүдүнүн јағлылығы 4,2—4,5%-дир. Б.у.г. Украјна ССР-ин бә'зи тәсәррүфатларында јетишдирилир.

БОЗ ЧУГУН—тәркибиндә сәрбәст карбон (графит) олан чугун. Адәтән Б.ч.-ун тәркибиндә 2,8—3,6% C; 1,5—3,5% Si; 0,8—1,0% Mn; 0,1—0,12% S; 0,3—0,8% P олур. Сыныг јериндә рәнки боздур. Структуруна көрә, феррит, перлит вә феррит-перлит әсаслы Б.ч.-лар вар. Б.ч.-ун дартмада мөһкәмлик һәдди 12—40 $кГ/мм^2$, әјилмәдә мөһкәмлик һәдди исә 28—60 $кГ/мм^2$-дир. Б.ч. төкүлән гәлибләри там долдурдуғундан машынгајырмада кениш тәтбиг едилир.

БОЗАВӘНД—Азәрб.ССР Ағсу р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-да, Ағсу чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 679 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдурлар. Електрик дәјирманы, орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар.

БОЗАЈРАН — Азәрб.ССР Јардымлы р-нунун Јардымлы гәс. советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 2 *км* ч.-ш.-дә, Јардымлы—Масаллы шосе јолундан вә Виләш чајынын сағ саһилиндән 1,5 *км* аралы, Пештәсәр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1004 (1976); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

БОЗАЛГАНЛЫ — Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 1 *км* ш.-дә, Бакы—Тбилиси д.ј. кәнарында, Ахынча чајынын саһилиндә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 6050 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә

шә'бәси вар. *Ашыг Һүсејн Бозалганлы* бу кәнддә доғулмушдур.

БОЗАРТМА — азәрб.-лар арасында кениш јајылмыш хөрәк. Әсасән гојун, гисмән мал әтиндән биширилир. Әтин јағлы һиссәләрини ири тикәләрә доғрајыб газана салыр, үстүнә азча су төкүлүр. Әт ағзыөртүлү газанда сују чәкиләнә гәдәр гајнајыр; бишәнә јахын газана дуз вә доғранмыш соған да әлавә олунур. Б.-ны даһа дадлы етмәк мәгсәдилә Азәрб.-ын бир сыра р-нунда јејәркән үстүнә сарымсаглы гатыг да әлавә едирләр. Тоғлу, јахуд гузу әтиндән биширилмиш «чобан бозартмасы» даһа гәдим һесаб олунур. Б. гоншу халглар арасында да јајылмышдыр.

БОЗАХ—Азәрбајчанын гәдим әтликјунлуг вә сүдлүк габајунлу гојун чинсләриндән бири. Әсрләр боју давам едән халг селексијасы јолу илә јарадылмышдыр. Тәзә доғулмуш гузуларын јуну гәһвәји, гонур, гара, боз вә ағ олур, лакин гузу бөјүдүкчә јунунун рәнки дәјишиб боз-ағ олур (чинсин ады да бурадандыр). Гојунлар 45—55 *кг*, гочлар 65 *кг*-а гәдәр, гојунларын гујруғу 3—4 *кг*, гочларынкы исә 5—8 *кг* олур. Орта көклүкдә Б.-ын әт чыхымы 48,3%-дир. Б. илдә ики дәфә гырхылыр. Гојунлар 2,2 *кг*, гочлар 2,5 *кг* јун верир. Һәр ана гојундан илдә 36—38 *кг* сүд сағылыр. Б. истијә вә гураглыға дөзүмлүдүр; һемоспоридиоз (пироплазмоз) хәстәлијинә аз тутулур; отлаг шәраитиндә јахшы көкәлир. Б. чинси Азәрб.ССР-ин, әсасән, г. р-нларында, аз мигдарда Ерм.ССР вә Күрч.ССР-ин Азәрб.-ла һәмсәрһәд р-нларында сахланыр.

БОЗБАШ—азәрб.-ларын милли хөрәји. Гојун, бә'зән дә мал әтиндән биширилир; сулу олур. Һазырланма хүсусијјәтинә көрә мүхтәлиф нөвү вар: парчабозбаш, күфтәбозбаш, говурмабозбаш вә с. Б.-ын һазырланмасында әтдән әлавә нохуд, соған, картоф, алча гурусу, зә'фәран (јахуд сарыкөк) вә с. истифадә едилир.

БОЗБӘНД—бах *Агалактија*.

БОЗ-ГОНУР ТОРПАГЛАР—гуру континентал иглими олан сәһраларда ефемерләр вә шоран биткиләри алтында әмәлә кәлән торпаг типи. Мүхтәлиф дәрәчәдә шоракәтли, шоранвары, јүксәк карбонатлы вә кипслидир. ССРИ-дә ән чох Орта Асија сәһраларында (Гарагум, Гызылгум), Үстјуртда, гисмән дә Абшеронда вә Нах.МССР-дә јајылмышдыр. Тәркибиндә гида маддәләри аздыр: һумус 1—2%, үмуми азот 0,04—0,07%, фосфор 0,07—0,1%, калиум 1%. Сәтһи бә'зән гајсагланыр. Әсасән, отлаг кими истифадә олунур. Мелиорасија тәдбирләри кечирилдикдән сонра күбрә вермәк вә суварма гла бу торпагларда тахыл, тәрәвәз вә техники биткиләр әкмәк олар.

Әд.: Почвы Азерб.ССР, Б., 1953; Никольский Н. Н., Почвоведение, М., 1963.

БОЗДАҒ СИЛСИЛӘСИ, Гочашен-Көјчај силсиләси—Азәрб.ССР-дә дағ силсиләси. *Ачыноһур өн дағлығынын* (Бөјүк Гафгаз) ч. һиссәси. Ганых (Алазан) чајынын мәнсәб һиссәсиндән башлајараг ч.-ш. истигамәтиндә Кирдиман чајынадәк давам едир. Уз. тәгр. 150 *км*, һүнд. 700 *м*-ә гәдәрдир. Б.с.-нә Гочашен, Ахар-Бахар, Арчандағ, Сурхајхан силсиләләри вә Көјчај тирәси дахилдир. Неокен вә Антропокен системләринин кил, гум, гумдашы, конгломерат вә с. сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Тикинти материаллары вар. Нефт вә газ јатаглары ашкар едилмишдир (бах *Ачыноһур нефтли-газлы саһәси*). Б.с. Әличан,

Боздағ силсиләсинин Түрјан чајы дәрәсиндән көрүнүшү.

Түрјан, Көјчај вә Дәвәбатан чајларынын дәрәләри илә кәсилмишдир. Дәрә вә јарғанларла парчаланмыш ч. јамачлары дик вә сылдырымлыдыр. Силсиләдә (хүсусилә ч. јамачында) јарарсыз торпаг (бедленд) саһәләри чохдур. Иллик јағынты тәгр. 450 *мм*-дир. Битки өртүјү зәиф инкишаф етмишдир. Јовшан, шоранотy, мүхтәлиф отлар, арид мешәләрдә ардыч (арчан), јабаны пүстә, нар, гаратикан вә с. битир. Јарымсәһра, гуру чөл, арид мешә вә коллуг ландшафты вар. Бә'зи јерләриндән гыш отлағы кими истифадә олунур. Шм. јамачларында тахыл, үзүм, мејвә јетишдирилир. Арчандағда горуг (Түрјанчај горуғу) јарадылмышдыр.

БОЗЕ (Bose), Бос Шатјендранат (д.1.1.1894, Кәлкәтә)—һинд физики. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1958 илдән). Һиндистанын милли проф. (1958 илдән). Мүһүм ишләри квант статистикасы саһәсиндәдир. Мүтләг гара чисмин шүаландырдығы енержинин пајланмасы үчүн Планк дүстуруну чыхармышдыр. А. Ејнштејн Б.-нин методуну инкишаф етдирмиш, идеал газа тәтбигини вермиш, бунунла да Бозе—Ејнштејн квант статистикасынын әсасыны гојмушдур. Бу статистикаја табе олан зәррәчикләрә бозе-зәррәчикләр вә ја бозанлар дејилир.

БОЗЕ—ЕЈНШТЕЈН СТАТИСТИКАСЫ—*спини* (мәхсуси һәрәкәт мигдары моменти) там олан ($\hbar=1{,}05\cdot10^{-27}$ *ерг·сан* ваһидләриндә) ејни нөв зәррәчикләр системинин квант статистикасы. Б.—Е. с.-ны 1924 илдә һинд алими Бозе фотон газы үчүн вермиш, *Ејнштејн* исә ону мадди зәррәчикләрә аид едәрәк үмумиләшдирмишдир. Б.—Е. с.-нын әсас хүсусијјәти һәр квант һалында истәнилән сајда ејни нөв зәррәчијин олмасыдыр. Статистик таразлыгда олан идеал газда i квант һалында олан зәррәчикләрин n_i орта сајы, jә'ни зәррәчикләрин квант һалларына көрә пајланмасы Б.—Е.с-нда

$$\bar{n}_i=\frac{1}{e^{\frac{E_i-\mu}{kT}}-1}$$

дүстуру илә тә'јин олунур (бурада E_i—квант һалынын енержиси, k—*Болтсман сабити*, T—мүтләг темп-р, μ—*кимјәви потенсиалдыр*). $e^{-\mu k/T}\gg1$ шәртини өдәјән јүксәк темп-рларда вә $\bar{n}_i$-ләрин кичик гијмәтләриндә ($n_i\ll1$) Б.—Е.с. *Болтсман статистикасына* кечир. Б.—Е.с.-на табе зәррәчикләр чохлуғу Бозе-газ, зәррәчикләрин өзү исә *бозон* адланыр. Бундан башга макросистемин зәиф һәјәчанланмаларына да идеал Бозе-газ кими бахмаг олар. Мүәјјән темп-рдан башлајараг бу газын зәррәчикләри импулсу сыфыр олан һала кечмәјә чалышыр. Бу һадисәјә Бозе—Ејнштејн конденсасијасы вә ја чырлашмасы дејилир. Идеал олмајан газларда Бозе—Ејнштејн конденсасијасы ифрат ахычылыг һадисәсини изаһ етмәјә имкан верир. Б.—Е.с. классик статистиканын изаһ едә билмәдији бир чох физики һадисәләри: мәс., бәрк чисмин истилик тутумунун темп-рдан асылылығыны, мүтләг гара чисмин шүаланма ганунларыны вә с. нәзәри чәһәтдән әсасландырмаға имкан верир.

Әд.: Мухтаров А. И., Статистик физика, Б., 1960; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М., Статистическая физика, М., 1976.

БОЗЛУ—Азәрб.ССР Лачын р-нунун Мирик советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 38 *км* шм.-г.-дә, Минкәнд чајынын (Һәкәри чајынын голу) сол саһилиндә, Гарабағ јајласындадыр. Әһ. 468 (1976); һеј'андарлыг, тахылчылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Јағ-пендир з-ду, орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БОЗОН—1) спини *Планк сабитинин* (h-ын) там мислинә бәрабәр, јә'ни *Бозе—Ејнштејн статистикасына* табе олан зәррәчик (Бозе-зәррәчик). Мәс., *фотон*, π вә К-мезонлар, гравитон, α-зәррәчик, чүт нуклонлу нүвәләр, сыфыр вә ја там спини олан атом вә молекуллар. 2) Зәиф һәјәчанланмыш макроскопик системдә Бозе—Ејнштејн статистикасы илә тәсвир олунан елементар һәјәчанланма. Мәс., *бәрк чисимдә* вә маје һелиумда фононлар, јарымкечиричиләрдә исә екситонлар.

БОЗЧАЛАР (Charadrius) — човдарчыкимиләр фәсиләсиндән бир нечә гуш нөвүнүн үмуми ады. 21 нөвү әһатә едир. Бели бозумтул-гонур, дөшү ағ гушлардыр; башы бөјүк, димдији гыса вә зәиф, ајаглары назик, ганадлары узундур. Гумлу вә дашлы саһилләрдә дүзәлтдији јуваја 4 јумурта гојур. Һәшәрат вә хырда онурғасызларла гидаланыр. ССРИ-дә 9, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 8 нөвү мә'лумдур. Азәрб.-да үч нөвү јувалајыр, галаны исә гышлајан вә ја учуб кечәндир; хырда бозча (ch. dubius) даһа чох раст кәлир.

«БОИНГ» (Boeing)—АБШ-ын ән бөјүк авиаракеттајырма консерни, һәрби мәһсулларын әсас тәдарүкчүләриндән бири. 1916 илдә јарадылмышдыр. Мүлки вә һәрби тәјјарәләрин, ракетләрин, ракет мүһәррикләри вә космик апаратларын лајиһәләшдирилмәси вә гурашдырылмасы илә мәшғул олур, електрон аваданлығы истеһсал едир. «Б.» реактив сәрнишин вә нәгл. тәјјарәләринин дүнјада ән бөјүк тәдарүкчүсү вә һәрби вертолјотларын әсас истеһсалчысыдыр. Дөвријјәсинин тәгр. 40%-ини һәрби вә космик техника тәшкил едир. АБШ-да 9 з-ду вар. 1975 илдә халис кәлири (млн. доллар) 76, активи 1746, ишчиләринин сајы исә 81,2 мин олмушдур. «Б.» һәрби-сәнаје комплекси илә сых бағлыдыр вә сүр'әтлә силаһланмада мүһүм рол ојнајыр. Консер-

нин Канада, Португалија, Мисир, Венесуела вә с. өлкәләрин һөкумәт мә'мурларына рүшвәт вермәси илә әлагәдар истинтаг апарылыр; мүхтәлиф өлкәләрин 48 авиасија нәгл.-ы ширкәти илә бағлашмалары тәһгиг олунур (1977 илин әввәлләри).

БОЈ—Азәрб. вә бә'зи дикәр түркдилли халгларын шифаһи әдәбијјатында дастанын нәср һиссәси, тәһкијәси, фәсли, бөлмәси. Б., әсасән, *«Китаби-Дәдә Горгуд»ла* бағлы истилаһ кими ишләнмишдир. *«Оғузнамә»нин* бөлмәси, үмуми сүжетинин биткин бир һиссәси, епизоду мә'насында ишләнән бу анлајыш сонракы әсрләрдә гол, сәфәр (*«Короғлу»* дастанында) вә с. терминләрлә әвәз олунмушдур.

БОЈ МАДДӘЛӘРИ—биткиләрин тәркибиндә олан вә бөјүмә просесләрини сүр'әтләндирән маддәләр. Бунлара фитоһормонлар (ауксинләр, һиббереллинләр, кининләр), һәмчинин гејри-һормонал тәбиәтли бирләшмәләр (бә'зи феноллар, карбамид төрәмәләри) аиддир.

БОЈ ҺОРМОНУ — бах *Һормонлар.*

БОЈА МАДДӘЛӘРИ, б о ј а л а р, б о ј а ј ы ч ы м а д д ә л ә р — тохучулуг материаллары, дәри, хәз, кағыз, пластик күтлә, тахта-шалбан вә с.-ни бојамаг вә рәнкләмәк үчүн ишләдилән үзви бирләшмәләр. Тәбии вә сүн'и (синтетик) олур. Тәбии Б.м. чох гәдимдән мә'лумдур, мәс., Аралыг дәнизи молјускундан гијмәтли пурпур (фырфыр), тропик өлкәләрин индиголу кол биткиләринин јарпагларындан *индиго*, бојаготу биткисинин көкүндән *ализарин* вә с. алыныб, бојагчылыгда ишләдилирди. 19 әсрин орталарында Б.м. синтез едилмәјә башланды. 1856 илдә Полшада Ј. Натансон *фуксини*, 1857 илдә Инкилтәрәдә У. Перкин мовеин бојасыны синтез етди. Һазырда тәбии Б.м. сәнаје әһәмијјәтини демәк олар ки, итирмишдир. Учузлуғу вә рәнкарәнклијинә көрә сүн'и Б.м. тәбии Б.м.-ндән хејли үстүндүр.

Б.м.-нин рәнки вә бојаначаг материала мөһкәм јапышмасы онларын молекулларынын кимјәви гурулушундан асылыдыр. Молекулун гурулушу дәјишдикдә бојанын рәнки дә дәјишир. Б.м.-нин кимјәви гурулушу илә рәнки арасындакы асылылыг һаггында мүхтәлиф нәзәријјәләр вар (бах *Рәнк нәзәријјәси*). Мүәјјән едилмишдир ки, үзви бирләшмәләрин рәнки боја маддәси молекулларынын харичи електронлары илә ишыг фотонлары арасында чох мүрәккәб гаршылыглы тә'сирдән јаранық. Б.м.-нин мүһүм хассәләриндән бири дә онларын давамлы олмасы, јә'ни мүхтәлиф амилләрин (ишыг, су, һава, тәр, гәләви, сүртүнмә вә с.) тә'сириндән рәнкини дәјишдирмәмәсидир. Б.м.-нин давамлылығы да башлыча олараг кимјәви гурулушларындан асылыдыр. Давамлылыг, еталон боја маддәси илә мүгајисә едилмәклә, 5 вә ја 8 баллы системдә шәрти ваһидләрлә өлчүлүр.

Кимјәви тәркибләринә көрә Б.м. бир нечә група бөлүнүр: *азобојалар*— тәркибиндә азо групу (—N=N—) оланлар; триарилметан бојалары— триарилметанын төрәмәләри; *нитробојалар* — тәркибиндә нитро групу ($—NO_2$) оланлар, ортонитрофенол вә ја ортонитроанилинин төрәмәләри; нитроазобојалар; *күкүрдлү бојалар*— үзви бирләшмәләрин күкүрдлә, ја да гәләви метал сулфидләри илә реаксијасы мәһсуллары; индигоид бојалар, антрахинон бојалары; полисикл бојалар; хинонимин бојалары вә с. Гурулушларына, тәтбиг саһәләринә вә ишләдилмә үсулларына көрә Б.м. туршулу, субстантив, күкүрдлү, әсаси, рәнкаблы, катионлу, актив (реактив), дисперс бојалара, куб вә оксидләшдирмә бојаларына, кубзоллара, индигозоллара, хәз бојаларына, пигментләрә, лаклара вә с. ајрылыр. Боја кими ишләдилән мүхтәлиф рәнкли сүхур, филиз вә минераллар да вар (мәс., малахитләр, азуритләр, охралы килләр, киновар, дуда вә с.). Бунлардан бир чохунун бојајычы компоненти, башлыча олараг, оксид вә ја һидроксид шәклиндә дәмир, хром, манган, мис, никел вә с.-дир.

Чаларлығы, гурулушу, кимјәви хассәләри вә алынма үсуллары илә бир-бириндән фәргләнән 9 миндән чох боја маддәси мә'лумдур вә онларын сајы кетдикчә артыр. Б.м.-ндән тохучулуг, көн-дәри, кағыз, полиграфија вә фото материаллары сәнајеләриндә, пластик күтлә истеһсалында, аналитик кимјада, тибдә (диагностика үчүн), маје лазерләрдә вә с. истифадә едилир (бах һәмчинин *Антрахинон бојалары, Индигоид бојалар, Оксазин бојалары, Куб бојалары, Туршулу бојалар, Субстантив бојалар*).

Әд.: С т е п а н о в Б. И., Введение в химию и технологию органических красителей, М., 1971; Ч е к а л и н М. А., П а с с е т Б. В., И о ф ф е Б. А., Технология органических красителей и промежуточных продуктов, Л., 1972.

БОЈАГКӨКУ — бојаготу (г ы з ы л- б о ј а) көкү; бојаг маддәси кими истифадә едилирди. Б.-дән түнд вә ачыг гырмызы, түнд зоғалы, гәһвәји вә с. бојалар алынырды. Б. мәһлулу илә, әсасән, јун ип бојајырдылар. Белә ип узун мүддәт солмурду.

Б. Азәрб.-да гәдимдән мә'лумдур. Күлтәпәдә тапылмыш е.ә. 4—3-чү миниллик ләрә аид даш һәвәнкдәстәнин ичәрисиндәки гырмызы боја изләринә әсасланараг, һәмин һәвәнкдәстәдә Б. дөјүлмәси еһтимал олунур. Орта әсрләрдә Б. истеһсалы Азәрб.-да кениш јајылмышды. Әрәб мүәллифләринин (Ибн әл-Фәгиһ, Ибн Һавгәл вә б.) јаздығына көрә, 9—10 әсрләрдә Азәрб.-дан Б. дә ихрач едилирди. 19 әсрдә Азәрб.-да Б. истеһсалы к.т.-нда ән мүһүм әмтәә истеһсалы саһәләриндән биринә чеврилмишди. Бу тәсәррүфатларда муздлу әмәкдән истифадә едилирди. Азәрб.-да истеһсал едилән Б. башга өлкәләрә, хүсусилә Русијаја ихрач олунурду. 19 әсрин 50-чи илләриндә Гафгаз Б.-нү е'мал етмәк үчүн Москвада фабрик тикилмишди. Тәкчә Губа гәзасында 1850—58 илләрдә Б. истеһсалы 2 мин пуддан 45 мин пуда гәдәр артмышды. 19 әсрин 60-чы илләриндә Азәрб.-да Б. истеһсалы ән јүксәк сәвијјәјә чатмышды. 1860 илдә Дәрбәнддән апарылан Б.-нүн үмуми мигдарынын 46,8%-и (1851 илдә 2,5%) Губа гәзасынын пајына дүшүрдү. Шамахы вә Ләнкәран гәзаларында да Б. истеһсал олунурду. 1862 илдә Лондонда кечирилән бејнәлхалг сәркинин иштиракчылары арасында бојаготу бечәрән үч нәфәр азәрб. да варды. Онлардан бири нүмајиш етдирдији Б.-нүн јүксәк кејфијјәтинә көрә медал алмышды. Сүн'и боја — ализаринин (1869) кәшфи Б. истеһсалына ағыр зәрбә вурду. 1872 илдә Бакы губернијасында Б. истеһсалы 1869 илдәкинә нисбәтән 2,5—3 дәфә азалды. 1873 илдә Б.-нә олан тәләбат тамамилә кәсилди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Г у л и ј е в Һ. А., XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда јун ипин халг үсулу илә бојадылмасынын тарихи вә өјрәнилмәси һаггында, Азәрбајчан етнографик мәчмуәси, бурахылыш 1, Б., 1964; А л и - з а д е А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; С у м б а т - з а д е А. С., Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке, Б., 1958.

БОЈАГЛАР—*өртүк әмәлә кәтирән маддәләрлә* гејри-үзви вә ја үзви нарын пигментин гарышығындан ибарәт лак-боја материаллары. Әсасән, чисимләри харичи мүһитин зәрәрли тә'сириндән (күнәш ишығы, рүтубәт, кимјәви реакентләр, јүксәк темп-р вә с.) горумаг вә јарашыглы көстәрмәк мәгсәди илә ишләдилир. Тәркибләриндә долдуручу маддәләр (барит, каолин, талк, асбест, мика вә с.), гурудучу маддәләр (мәс., олеин туршусунун синк, манган дузлары), мүхтәлиф *пластификаторлар* (кәнәкәрчәк јағы, дибутилфталат вә с.), һәллედичиләр (бензин, уајт-спирит, толуол, техники ксилол) вә с. дә олур. Өртүк әмәлә кәтирән маддә олараг бу вә ја дикәр битки јағы, ја да әлиф јағы (*јағлы бојагларда*), лак (*миналы бојагларда*), битки вә ја һејван јапышганынын суда мәһлулу (јапышганлы Б.-да), мүвафиг полимерин суда һазырланмыш дисперси (емулсија Б.-ында), маје шүшә (силикат Б.-ында) вә с. көтүрүлә биләр. Б.-ын тәркибиндәки јапышдырычы маддәләр рәнкләнән чисмин сәтһиндә бојағын әмәлә кәтирдији өртүјә лазыми механики хассәләр (мөһкәмлик, бәрклик) верир, өртүјүн чисмә мөһкәм јапышмасыны (*адһезија*) тә'мин едир, пигмент илә долдуручу маддә һиссәчикләрини бир-биринә кип бирләшдирир. Өртүјүн рәнки пигментин нөвүндән асылыдыр (һиссәчикләринин диаметри 0,5—2 *мкм* олур). Пигмент өртүјә антикоррозион вә бә'зи башга хассәләр дә верир.

Бүтүн Б. үчүн характерик чәһәт— чәкилдији сәтһдә мөһкәм өртүк әмәлә кәтирә билмәси вә пигментин јапышдырычы маддәдә һәлл олмасыдыр. Б.-ын кејфијјәти, онларда олан пигмент, долдуручу маддә вә јапышдырычынын чәки илә нисбәтиндән асылыдыр. Адәтән, 1 һиссә јапышдырычыја 0,2—1,2 һиссә пигмент вә 1,2 һиссәјә гәдәр долдуручу маддә гатылыр. Б.-ын әмәлә кәтирдији өртүк исти вә сојуғун тә'сириндән (хүсусән шиддәтли сојума заманы) деструксија нәтичәсиндә көврәкләшиб чатлајыр. Бојаға термостабилизатор әлавә едилмәси термик деструксијаны хејли азалдыр.

Сәнаједә Б. гаты, ја да дурулашдырылмыш суспензија шәклиндә һазырланыр. Ишләдилмә саһәләринә көрә онлар иншаат, полиграфија вә рәссамлыг Б.-ына ајрылыр. Бундан әлавә, мүхтәлиф спесифик Б. да вар, мәс., лүминессенсија хассәли и ш ы л д а ј а н Б., рәнкләнмиш чисмин сәтһ тәбәгәсинин темп-руна нәзарәт етмәјә имкан верән т е р м о һ ә с с а с Б., дәниздә кәминин суалты һиссәсинә дәниз илбизләринин јапышмасына манечилик төрәдән Б. вә с.

Б. рәнкләнәчәк сәтһләрә вал вә ја фырча илә чәкилир, бојачиләјән чиһазла, јахуд бојагвуран пултла чиләнир, ја да бу мәгсәдлә башга үсуллардан истифадә олунур. Б.-ы 0—5°C темп-рда сахламаг мәсләһәтдир.

Әд.: Јаковлев А. Д., Здор В. Ф., Каплан В. И., Порошковые полимерные материалы и покрытия на их основе, Л., 1971; Гольдберг М. М., Материалы для лакокрасочных покрытий, М., 1972; Химия синтетических красителей, т. 4, под ред. К. Венкатарамана, пер. с англ., Л., 1975.

БОЈАГОТУКИМИЛӘР (Rubiaceae)— икиләпәли биткиләр фәсиләси. От, кол, лиан вә ја ағачлардыр. Чичәкләри икичинсли, мүнтәзәм, чичәк касачығы битишик, чичәк тачы говушуг ләчәкли олуб, симоз чичәк групунда топланмышдыр. Еркәкчији ләчәкләринин сајы гәдәр, дишичији исә бир әдәддир. Мејвәси гуру фындыгчыг вә бә'зән киләмејвәдир. Әсасән, тропик вә субтропик гуршагларда битир. 500-ә јахын чинси (6500 нөвү), о чүмләдән ССРИ-дә 200-ә јахын, Азәрб.ССР-дә 56 нөвү мә'лумдур. Б.-ә гәһвә ағачы, дәрман (кинә ағачы, ипекакуана вә с.), бојаг (бојаготу, моринда), декоратив (гарденија, бувардија), ашы вә башга маддәләрлә зәнкин тәсәррүфат әһәмијјәтли биткиләр аиддир.

БОЈАГЧЫЛЫГ—ип, парча вә с. бојамаг сәнәти. Јунан тарихчиси Һеродот (е.ә. 5 әср), албан тарихчиси Мовсес Каланкатлы (7 әср) вә б. Гафгазда, о чүмләдән Азәрб. әразисиндә Б.-ын инкишаф етдијини көстәрмишләр. 19 әсрәдәк Б.-да тәбии бојалардан истифадә едилирди. Б.-ла һәм евдә, һәм дә хүсуси бојагханаларда (күпханаларда) мәшғул олурдулар. Б. Азәрб.-ын бә'зи р-нларында галса да, бојама үсуллары технолокијасынын инкишафы илә әлагәдар сәнәт нөвү кими арадан галхмагдадыр.

БОЈАКАРЛЫГ—тәсвири сәнәтин әсас нөвләриндән бири; Б. әсәрләриндә објектив варлыг (инсан вә тәбиәт, реал һәјат һадисәләри), дини, мифоложи образлар вә с. рәсм вә рәнкләр васитәсилә әкс етдирилир. Б. мәкан сәнәтләри сырасына дахилдир (јә'ни кәтан, дивар, ағач, шүшә вә с. үзәриндә әкс олунмуш тәсвир мүәјјән мәкан дахилиндә мөвчуддур). Б.-да мүхтәлиф дөврләрин ичтимаи идеаллары, мүхтәлиф фәлсәфи проблемләр өз әксини тапыр. Мәзмун вә форманын диалектик вәһдәтинә әсасланан Б. әсәрләриндә һәјат һәгигәтләри бәдии образлар васитәсилә әкс олунур. Образлылыг, емосионаллыг, ифадә көзәллији Б. сәнәтинин әсас әламәтләриндәндир. Рәссамлыг образлары идеја вә мөвзунун, сүжет вә характерләрин вәһдәтинә әсасланыр. Бәдии образын бу компонентләри рәсм, *композисија*, *колорит*, *ишыг-көлкә*, *перспектив*, *ритм* вә с. тәсвир вә ифадә васитәләри илә конкретләшдирилир. Рәсм тәсвирин әсасыны тәшкил едир. Рәссам табло јарадаркән әшјаларын формасыны, һәчмини, мүһит дахилиндә мөвгејини рәсм дилиндә әкс етдирир. Тәсвирин һәчмли, мүһитин реал чыхмасы үчүн перспектив вә ишыг-көлкә ганунларына мүрачиәт олунур. Рәсм композисија илә әлагәдардыр. Композисија таблонун үмуми гурулушу, ајры-ајры һиссәләрин әлагәси вә онларын бир-биринә ујарлығы демәкдир. Сәнәткарын јарадычы тәфәккүрүнүн нәтичәси олан композисија әсәрин идејасы вә мөвзусунун олдугча јығчам, ајдын вә ифадәли сәпкидә ачылмасына хидмәт едир. Классик сәнәт әсәрләриндә композисија дәрин дүшүнүлмүш дахили мәнтигә әсасланыр, һиссәләрин мүтәнасиблији, тәбиилији илә сәчијјәләнир. Рәнк чанлы натураны, тәбиәтин бојаларыны, әшјаларын формасыны дәгиг шәкилдә чанландырмаға имкан верир. Колорит Б. әсәринин башлыча тәсвир васитәсидир. Рәнкләрин бир-биринә ујарлығы, аһәнкдарлығы әсәрин колоритини тәшкил едир. Әсәрин һансы рәнк чаларында ишләнмәси онун мәзмунундан асылыдыр. Буна көрә дә таблонун колорити исти јахуд сојуг, ачыг јахуд тутгун, јумшаг јахуд сәрт, чазибәдар јахуд сөнүк вә с. ола биләр. Ишыг-көлкә колоритлә әлагәдар олан мүһүм тәсвир елементләриндәндир. Рәссам рәнкләри гаршылыглы мүнасибәтдә көтүрүр, ишыг вә көлкә тәзадларына әсасланараг тәсвирин даһа габарыг, форма вә һәчмин, әшјалары әһатә едән һава тәбәгәсинин, мүһитин чанлы вә реал чыхмасына наил олур. Бир чох һалда таблода верилән тәсвир мүәјјән ритмә әсасланыр. Ритм контур чизкиләринин, силуетләрин, сәтһләрин тәкрары, нөвбәләшмәсидир; таблонун динамик, јахуд статик чыхмасы, әсасән, бунунла әлагәдардыр.

Б. сәнәти бәдии-естетик функсијаларын чохчәһәтлилији илә бағлы мүхтәлиф нөвләрә бөлүнүр: монументал Б., декоратив Б., театр-декоратив Б.-ы, миниатүр вә дәзкаһ Б.-ы. Һәр нөвүн өзүнә мәхсус техники ифадә үсуллары вә материаллары вар. Монументал Б. дејәркән дивар вә таван рәсмләри нәзәрдә тутулур. Монументал Б. ме'марлыгла синтез тәшкил едир: ичтимаи биналарын, мөһтәшәм имарәтләрин дивар, јахуд таванларында мөһкәм вә давамлы материалларла нәгш олунан тәсвирләр вә с. Монументал Б.-да *фреска* (дивар рәсми), *мозаика* (рәнкли гурама), *витраж* (рәнкли шүшә), *мајолика* (кашы) кениш јајылмышдыр. Фреска јаш суваг үстүндә бирбаша сулу боја илә ишләмәк техникасыдыр. Мозаика исә смалта (рәнкли вә гејри-шәффаф хырда шүшә), рәнкли даш, јахуд мәрмәр парчаларындан дивара нәгш олунан тәсвирләрдир. Ме'марлыгда, әсасән, пәнчәрәләри бәзәмәк мәгсәди илә рәнкли шүшәләрдән јығылан тәсвирләр витраж техникасы илә, рәнкли-ширәли кәрпич лајларындан гурашдырылан тәсвирләр исә мајолика илә әлагәдардыр. Ме'марлыгда бәдии тәртибат, еләчә дә мүхтәлиф мәишәт габларынын бәзәк вә нахышларла ишләнмәси декоратив Б. нөвүнә аиддир. Декоратив Б.-ын кениш јајылмыш формалары арасында бәдии вазалары бәзәјән тәсвирләр мүһүм јер тутур. Театр-декоратив рәссамлығына сәһнә әсәрләри вә кинофилмләрин бәдии тәртибаты илә әлагәдар декор, әлбәсә вә тәсвирләр дахилдир. Театр декорлары, әсасән, јапышганлы рәнкләрлә, о чүмләдән гуашла ишләнир. Дәзкаһ Б.-ына аид әсәрләр *молберт* адланан хүсуси дәзкаһа бәнд едилән кәтан, тахта лөвһә, картон вә с. үзәриндә, әсасән, јағлы боја илә чәкилир; мәзмунуна вә функсијасына көрә мүстәгил сәчијјә дашыјыр. Јағлы боја илә јанашы Б.-да *темпера*, *пастел*, *акварел*, *гуаш* техникалары да тәтбиг едилир. Сулу бојадан (акварел) һәм Б.-да, һәм дә графикада истифадә олунур. Мәсәлән, гәдим әлјазмаларынын бәдии тәртибаты илә әлагәдар олан миниатүр рәссамлыг нүмунәләри акварелә чәкилмишдир.

Мәзмун е'тибарилә Б. сәнәти тарихи Б., мифоложи Б., мәишәт Б.-ы, портрет Б.-ы, мәнзәрә Б.-ы, натүрморт Б.-ы вә с. жанрлара бөлүнүр. Бу жанрларын тәшәккүлү, әсасән, 15 әсрдән башлајараг дәзкаһ Б.-ынын инкишафы илә бағлы олмушдур. Тарихи Б. жанрына тарихи һадисәләри, тарихи гәһрәманлары әкс етдирән әсәрләр дахилдир. Рәссамын шаһиди олдуғу күндәлик һәјат һадисәләрини, инсанын аилә, әхлаги-тәрбијәви мүнасибәтләрини әкс етдирән тематик шәкилләр мәишәт Б.-ына, конкрет шәхсләрин сурәтләрини чанландыран лөвһәләр исә портрет Б.-ына аиддир. Тәбиәт тәсвирләри мәнзәрә жанрынын, мүхтәлиф әшјаларын тәсвири исә *натүрморт* жанрынын мәзмунуну тәшкил едир.

Б. сәнәтинин чох гәдим вә зәнкин тарихи вар. Онун илк нүмунәләри һәлә ибтидаи ичма гурулушу дөврүндә мејдана чыхмышдыр. Гәдим Даш дөврүндә (Палеолит) ибтидаи инсанларын мағараларда чәкдикләри рәнкли тәсвирләр буна мисалдыр. Бу тәсвирләрин мәшһур нүмунәләри Шимали Испанија вә Чәнуби Франса әразиләриндә тапылмышдыр. Инсан, еләчә дә һејван тәсвирләрини вә ов сәһнәләрини мүәјјән дәрәчәдә бәсит, лакин садә, реалист тәрздә тәсвир едән рәсмләр ибтидаи инсанларын мүшаһидәчилик габилијјәтләринә дәлаләт едир. Гулдарлыг чәмијјәтиндә Б. сәнәтинин монументал формалары кениш инкишаф етмишди. Гәдим Мисир, Јунаныстан вә Ромада ме'марлыгла синтез тәшкил едән бир сыра дивар рәсми, һәмчинин ваза рәсмләри мејдана чыхмышды. Дини, мифоложи, тарихи, мәишәт мөвзуларыны әкс етдирән фреска, мозаика, ваза Б.-ы нүмунәләриндә инсан сурәти һәлледичи јер тутмаға башлады. Антик дөврдә Б. керчәклик, бәшәрилик, образларын синтетик үмумиләшдирилмәси, тәсвир формаларынын аһәнкдарлығы вә с. илә сәчијјәләнмишдир. Орта әсрләрдә Б. сәнәти дини идеолокијанын тә'сири алтында иди. Бу да Б.-ын инкишафында реалист тәмајүлләрин зәифләмәсинә сәбәб олмушду. Бу дөврдә Гәрби Авропа Б.-ында аскетизм мотивләри үстүнлүк тәшкил едирди. Роман вә готик үслубларында тикилмиш килсәләри бәзәјән ојмалар, фрескалар, мозаикалар, витражлар, иконалар, һәмчинин миниатүрләр әксәр һалларда христиан дини рәвајәтләринә һәср олунмушдур. Бүтүн бунлара бахмајараг, орта әср Б.-ында халг сәнәткарлығы илә әлагәдар реалист чәһәтләр дә варды. Мәсәлән, Бизанс Б.-ынын, јахуд Интибаһ дөврү рәссамларынын дини рәвајәтләрлә әлагәдар олан әсәрләриндә дәрин инсани һиссләр ифадә едилмишдир. Дүнја инчәсәнәти тарихиндә Шәрг халгларынын Б.-ы да бөјүк јер тутур. Гәдим вә орта әсрләрдә Чин, Јапонија, Һиндистан, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә Б. саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр газанылмышды. Һиндистанда *Ачанта* гаја мә'бәдләринин дивар рәсмләри дүнја Б.-ынын ән мәш-

һур нүмунәләриндәндир. Орта әсрләрдә Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да миниатүр Б.-ы кениш инкишаф етмишди. Миниатүр Б.-ы, әсасән, поезија илә бағлы олмушдур. 16 әср Тәбриз миниатүр мәктәбинин көркәмли рәссамлары (Султан Мәһәммәд, Мир Сејид Әли, Мирзә Әли, Мүзәффәр Әли вә б.) тәрәфиндән јарадылмыш мәшһур әсәрләрин мөвзусу Шәрг поезијасындан көтүрүлмүшдүр. Дүнјәви мотивләри лирик вә шаиранә сәпкидә тәрәннүм едән Азәрб. миниатүр Б.-ы Шәрг халглары инчәсәнәтинин көркәмли наилијјәтләриндән сајылыр.

Б.-да реализм Интибаһ дөврүндә (хүсусилә Италијада) бөјүк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Бу дөврдә Чотто, Леонардо да Винчи, Рафаел, Микеланчело, Тисиан, А. Рублјов, П. Брејкел, А. Дүрер, Һ. Һолбејн кими рәссамлар јетишмиш, онларын јарадычылығы дүнја Б.-ы хәзинәсинә өлмәз сәнәт әсәрләри вермишдир. Интибаһ дөврү Б.-ы сонракы дөврләр үчүн нүмунә вә јарадычылыг мәктәби олмушдур. Интибаһ дөврүндән башлајараг Б.-ын мүхтәлиф жанрларынын сүр'әтли инкишафы бу сәнәтин мөвзу рәнкарәнклијинә тәкан верди. 17—18 әсрләрдә Гәрби Авропа Б.-ында реализмин јүксәк наилијјәтләри Рембрандт, Рубенс, Ел Греко, Гојја, Веласкес, Пуссен вә дикәр мүтәрәгги идејалы рәссамларын адлары илә бағлыдыр. Һәмин дөврдә барокко, рококо, сонралар исә классисизм кими мүхтәлиф үслубларын јаранмасына бахмајараг, Б.-ын башлыча инкишаф јолу реализм методу иди. Б.-да реализмин мөвгеји 19 әсрдә даһа да кенишләнмишди. Бу саһәдә көркәмли франсыз сәнәткарларындан Курбе, Домје, Милле, *Барбизон мәктәбини* тәмсил едән мәнзәрәчи рәссамлар, еләчә дә Делакруа мүһүм рол ојнамышлар.

19 әср рус инчәсәнәтиндә тәнгиди реализмин нүмајәндәси П. *Федотовун* вә *передвижникләрин* јарадычылығында ингилаби-демократик идејалар ифадә едилмишдир. Тарихи вә мәишәт мөвзуларында мәшһур композисијалар, дәрин психоложи портретләр јаратмыш И. Репин, В. Суриков вә В. Серовун, мәнзәрә устасы И. Левитанын әсәрләри дүнја Б.-ынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир.

19 әсрин 2-чи јарысында вә 20 әсрин әввәлләриндә буржуа чәмијјәтиндә ичтимаи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси шәраитиндә Авропа Б.-ында импрессионизм, постимпрессионизм, експрессионизм, кубизм, абстраксионизм вә дикәр чәрәјанлар јаранды. Импрессионистләр (К. Моне, О. Ренуар вә б.) вә постимпрессионистләр (П. Сезанн, Ван Гог, П. Гокен вә б.) Б.-ын бәдии тә'сир гүввәсини даһа да күчләндирмәк наминә форма ахтарышлары апармышлар. Һәјатын рәнк зәнкинлијини, һава, ишыг еффектләрини ифадә етмәк саһәсиндә газандыглары бир сыра наилијјәтләрә бахмајараг, импрессионистләрә вә експрессионистләрин јарадычылығында нөгсанлы чәһәтләр дә вар иди. Һәр шејдән әввәл, онлар дөврүн ирәли сүрдүјү ичтимаи проблемләрә лагејд јанашмыш, сәнәтин идеја-тәрбијәви вәзифәсини нәзәрә алмамышлар. Бу мејл 20 әср буржуа сәнәтиндә даһа да күчләнмишдир. Буржуа идеолокијасынын ифадәси олан абстраксионизм вә дикәр модернист чәрәјанлар маһијјәт е'тибарилә мүтәрәгги идејалылыг, халгилик, бәдиилик вә ифадә көзәллији кими принсипләри инкар едир.

Мүасир буржуа мәдәнијјәти гызғын идеоложи мүбаризә мејданыдыр. Бу мүбаризәдә зәманәмизин габагчыл идеалларына хидмәт едән реалист сәнәтин мөвгеји кетдикчә артыр. Мүасир капиталист өлкәләриндә јетишмиш бир чох көркәмли сәнәткарын—П. Пикассо, А. Матисс, А. Фужерон, Р. Гуттузо, Р. Кент, Д. Ривера, Д. Сикејрос вә б.-нын әсәрләриндә дөврүмүзүн габагчыл вә мүтәрәгги идејалары тәрәннүм едилир.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Б. јени инкишаф мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. Формализм вә натурализмин зәрәрли тә'сириндән узаглашан совет рәссамлары өз јарадычылыгларында јүксәк идејалылыг, партијалылыг вә халгилик принсипләрини, сосиалист реализми методуну рәһбәр тутурлар. Совет Б.-ы халгымызын мүбаризә вә гәһрәманлыг тарихини, әмәк гәләбәләрини, коммунизм гуручулуғу саһәсиндәки бөјүк наилијјәтләрини әкс етдирир. Совет Б.-ы дүнја инчәсәнәтинин классик ән'әнәләринә әсасланыр, мүхтәлиф халгларын сәнәт хәзинәсиндән фајдаланыр вә реалист ирсин мүтәрәгги чәһәтләрини новаторчасына инкишаф етдирир. О, јүксәк идејалылығы, милли рәнкарәнклији, һуманизми илә фәргләнән гијмәтли әсәрләрлә дүнја инчәсәнәтини зәнкинләшдирир. Совет инчәсәнәтини тәмсил едән сәнәткарлардан М. Б. Греков, И. И. Бродски, А. М. Керасимов, К. Ф. Јуон, Б. В. Иоһансон, А. А. Дејнека, М. В. Нестеров, П. П. Кончаловски, С. В. Керасимов, П. Д. Корин, И. Е. Грабар, Кукрыниксләр, А. А. Пластов, В. А. Серов, Ј. И. Пименов (РСФСР), А. А. Шовкуненко, Т. Н. Јаблонскаја, С. А. Григорјев (Украјна), М. Абдуллајев, Т. Салаһов (Азәрб.), М. С. Сарјан (Ермәнистан), У. М. Чапаридзе (Күрчүстан), С. А. Чујков (Гырғызыстан), У. Т. Тансыкбајев (Өзбәкистан), И. Н. Гылычов (Түркмәнистан), Е. Ф. Калнын (Латвија) вә б.-нын әсәрләри үмумхалг мәһәббәти газанмыш, өлкәмиздә вә онун харичиндә мәшһур олмушдур. Сосиалист өлкәләриндә вә мүстәмләкә зүлмүндән азад олмуш өлкәләрдә дә бу саһәдә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир.

Азәрб. Б.-ынын зәнкин тарихи ән'әнәләри 14—17 әсрләрин миниатүр сәнәти, 18 әср Шәки ханларынын сарајынын дивар рәсмләри, 19—20 әср рәссамларындан М. Г. Ирәвани, М. М. Нәвваб, Б. Кәнкәрли, Ә. Әзимзадә кими сәнәткарларын адлары илә бағлыдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Азәрб.-да милли рәссамлыг мәктәби формалашмышдыр. Бу мәктәбин танынмыш нүмајәндәләриндән М. Абдуллајев, Т. Салаһов, С. Бәһлулзадә, С. Саламзадә, Т. Тағыјев, Б. Мирзәзадә, Н. Әбдүррәһманов, Т. Нәриманбәјов, В. Сәмәдова, А. Чәфәров, Ә. Мәммәдов, Р. Бабајев, Н. Гасымов, Б. Әлијев, Л. Фејзуллајев, Әбдүлхалыг, Т. Садыгзадә, Һ. Һагвердијев, Һ. Мәммәдов вә б.-нын әсәрләри республикамызын гајнар әмәк һәјатыны, көзәл тәбиәтини тәрәннүм едир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 192—193.

Әд.: Ленин В. И., О литературе и искусстве, М., 1975; Һәбибов Н., Рәссамлыгдан сөһбәт, Б., 1961; јенә онун, Тәсвири сәнәт һаггында, Б., 1967; Кәримова Р., Азәрбајчан совет портрет бојакарлығы, Б., 1964; Алпатов М., Композиция в живописи, М.–Л., 1940; Киплик Д. И., Техника живописи, [6 изд.], М. Л., 1950; Недошивин Г. А., Беседы о живописи, 2 изд., М., 1964; Всеобщая история искусств, т. 1—6, М., 1956—66; Виппер Б. Р., Статьи об искусстве, М., 1970; Живопись Азербайджанской ССР 1960-е годы, М., 1976; Советская живопись 1917—1973, М., 1976.

БОЈАЛАР—бах *Боја маддәләри.*

БОЈАЛЫ ГАБЛАР МӘДӘНИЈЈӘТЛӘРИ—бојалы рәсмләрлә бәзәдилмиш кил габларла характеризә олунан сон Неолит вә Енеолитә аид археоложи мәдәнијјәтләрин үмуми ады. Б.г.м.-нин башга үмуми әламәтләри дә (тоха әкинчилијинин һөкм сүрмәси илә јанашы, малдарлыг, балыг ову вә овчулуг, чахмағдашыдан һазырланмыш әмәк аләтләриндән һәлә кениш истифадә едилдији вахтда мис аләтләрин мејдана чыхмасы, мөһрә палчыгдан вә чиј кәрпичдән евләр тикилмәси вә с.) вар. Б.г.м.-нә аид ән гәдим јашајыш јерләри Мисир вә Месопотамијада олмушду. Сонралар Б.г.м. Иран, Түркијә, Орта Асија (*Анау*, *Намазгапәпә* вә с.), Украјна вә Молдавија (*Триполје мәдәнијјәти*), Румынија, Болгарыстан, Јунаныстан, Југославија, Һиндистан вә Чин әразиләриндә дә јајылмышды. Гафгазда Б.г.м.-нә аид кил габ мә'мулаты Азәрб.ССР (Күлтәпә 1, Мил дүзүндәки Енеолит мәскәнләри, Муғанда Әликөмәк тәпәси), Ерм.ССР-дә (Техут) вә Дағ. МССР-дә (Гинчи) тапылмышдыр. Б.г.м.-ни мүхтәлиф тајфалар јаратмышлар. Мәдәнијјәтләриндәки охшар чәһәтләр бу тајфаларын тәсәррүфат вә ичтимаи инкишафын ејни пилләсиндә олмасы, онларын охшар чоғрафи мүһитдә јашамасы, мәдәни вә игтисади әлагәләри илә изаһ едилир.

Әд.: Әлијев В. Һ., Азәрбајчанда бојалы габлар мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсинә даир, Азәрбајчанын матди мәдәнијјәти, ч. 6, Б., 1965; јенә онун, Азәрбајчанда тунч дөврүнүн бојалы габлар мәдәнијјәти, Б., 1977; Чайлд Г., Древний Восток в свете новых раскопок, М., 1956; Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М.–Л., 1964.

БОЈАМА ҮСУЛЛАРЫ — тохучулуг малларыны, һејван дәриләрини, хәзи, кағызы, пластик күтләләри вә с. бојамаг үчүн тәтбиг едилән физики, кимјәви вә механики просесләр. Материаллар тәбии, јахуд синтетик үзви боја маддәләри, мүхтәлиф пигментләр вә с. илә бојаныр. Бојама үчүн ирәли сүрүлән әсас тәләб—бојанмыш материалын рәнкинин тез солмамасы, сујун вә ишығын тә'сиринә, һабелә сабунла јујулмаға гаршы кифајәт гәдәр давамлы олмасыдыр.

Боја маддәсинин вә бојаначаг материалын кимјәви тәбиәти вә хассәләриндән асылы олараг бу вә ја дикәр бојама үсулу тәтбиг едилир. Кағызы бојамаг үчүн минерал пигментләр (ултрамарин, охра) вә ја мүхтәлиф боја нөвләри (бах *Әсаси бојалар*, *Туршулу бојалар*, *Субстантив бојалар*, *Кукурдлу бојалар*, *Куб бојалары* вә с.) ишләдилир. Дәрини дәриндән бојадыгда рәнкаблы, туршулу, әсаси, субстантив вә ја хүсуси боја нөвләриндән, үздән бојадыгда исә,

адәтән, јапышдырычы вә өртүк әмәлә кәтирән маддәләр (казеин, нитроселлүлоз вә с.), еләчә дә пигментләрдән истифадә олунур. Хәзләри куб бојалары, туршулу вә рәнкаблы бојалар, ја да хүсуси боја нөвләри илә бојајырлар. Пластик күтләләрин бојанмасы һәм алынма үсулларындан, һәм дә хассәләриндән асылыдыр. Полимерләшдирмә јолу илә алынан термопластлары (полистирол вә с.) бојамаг үчүн боја маддәсини мономерә, јахуд полимерләшдирмә просесинин сонунда, дикәр компонентләрлә бирликдә һазыр полимерә гарышдырырлар (мәс., поливинилхлоридин бојанмасында). Шәффаф пластик күтлә алмаг истәдикдә полимерә јағда һәлл олан истијәдавамлы вә әсаси бојалар, гејри-шәффаф пластик күтлә алмаг истәдикдә исә бу вә ја дикәр долдуручу маддә, ја да һәлл олмајан пигмент гарышдырырлар. Ипәк, туршу хассәли олдуғундан, әсаси бојаларла, јун парчалар исә, әксинә, әсаси хассәли олдуғундан, туршулу бојаларла бојаныр. Материалын јахшы бојанмасы үчүн мәһлулу мүәјјән темп-радәк, чох вахт исә гајнајынчаја гәдәр гыздырырлар. Тохунма материаллары саја вә ја нахышлы (күллү) бојамаг олар. Лиф вә парчалары бојамаг үчүн фасиләсиз вә ја фасилә илә ишләјән апаратлардан истифадә едилир. Фасиләсиз ишләјән апаратлар даһа кениш јајылмышдыр, чүнки онлар әмәк мәһсулдарлығынын вә аваданлыгдан истифадәетмә әмсалынын даһа јүксәк олмасыны тә'мин едир.

Әсас Б.ү. бунлардыр: 1) суда һәлл олан бојаларла бојама. Буна бирбаша бојама дејилир. Бу заман материалы (чисми) билаваситә боја мәһлулу бојајыр; 2) суда һәлл олмајан бојаларла бојама. Белә бојалары (куб бојалары, күкүрдлү бојалар) суда һәлл ола биләчәк һала кечирмәк үчүн суја хүсуси маддәләр (гәләви вә с.) гарышдырмаг лазым кәлир; 3) габагчадан рәнкабла е'мал етмәклә бојама; 4) лиф (парча) үзәриндә боја маддәси әмәлә кәтирмәк јолу илә бојама.

Бирбаша бојамада субстантив бојалардан (мәс., *азобојалар*) истифадә едилир. Бу үсулла башлыча олараг селлүлоз вә полиамид лифләрини, ипәји, јуну вә с. бојајырлар. Материалын ачыг вә ја түнд рәнкдә бојанмасы тәләбиндән асылы олараг онун чәкисинин 1—4%-и гәдәр боја маддәси көтүрүлүр. Материал јахшы бојансын дејә, боја мәһлулуна азча хөрәк дузу вә ја натриум-сулфат гарышдырыб, 70—95°C-јә гәдәр гыздырырлар. Бојанмыш материалы су илә јахшыча јујур вә рәнкинин тез солмамасы үчүн мүхтәлиф препаратларын мәһлулуна батырырлар (хром дузларынын мәһлулу материалын рәнкинин јујулмаға гаршы, мис дузларынын мәһлулу исә ишыға гаршы давамлылығыны артырыр).

Куб бојанмасында куб бојаларындан, о чүмләдән полисикл вә индигоид бојалардан истифадә едирләр. Белә бојалар суда һәлл олмур, буна көрә дә онлары әввәлчә гәләви мүһитә натриум-һидросулфитлә ($Na_2S_2O_4 \cdot 2H_2O$) редуксија едиб, суда һәлл ола биләчәк лејкобирләшмәјә чевирир, сонра исә бојанасы парчаны лејкобирләшмәнин рәнксиз маједән ибарәт мәһлулуна батырырлар. Парчанын лифләринә јапышан лејкобирләшмә сонрадан һаванын оксикени вә ја башга оксидләшдиричиләр илә оксидләшдикдә јенидән әввәлки боја шәклинә гајыдыр вә парча лазыми рәнкә бојаныр.

Күкүрдлү бојаларла бојама технолокијасы да ејнилә јухарыда көстәрилдији кимидир. Фәрг ондан ибарәтдир ки, редуксијаедичи маддә олараг һидросулфит дејил, натриум-сулфиддән (Na_2S) истифадә едилир.

Туршулу бојаларла бојамада антрахинон бојалары вә азобојалар көтүрүлүр. Онларын тәркибиндә SO_3M, $COOM$ (бурада M—Na, K вә ја NH_4 ола биләр), SO_2NH_2, SO_2CH_3 вә с. групларын иштирак етмәси һәмин бојаларын суда һәлл олмасыны тә'мин едир. Әсасән, зүлали лифләри вә полиамид лифләрини, һабелә дәрини, хәзи, кағызы, одунчағы туршулу бојаларла бојајырлар.

Рәнкабла бојама үсулу парча вә ипәјин лифләри үзәриндә боја маддәсинин хром, алүминиум, мис, дәмир вә с. материалларла суда һәлл олмајан комплекс бирләшмә (лак) әмәлә кәтирмәсинә әсасланыр. Парчанын алачағы рәнк тәкчә боја маддәсинин рәнкиндән дејил, һабелә рәнкабын нөвүндән дә асылыдыр. Мәс., ализаринлә алүминиум рәнкабы парчаны гырмызы, ализаринлә дәмир рәнкабы исә бәнөвшәјигара бојајыр.

Сојуг бојама үсулунда суда һәлл олмајан оксиазобоја билаваситә лиф үзәриндә әмәлә кәлир. Просес ики мәрһәләдә апарылыр. Әввәлчә парчаны азотолун гәләви мәһлулунда (тәгр. 50°C) исладыр, гурутдугдан сонра исә диазотасија едилмиш бирradикаллы ароматик аминин сојуг мәһлулуна салырлар. Бу бојама үсулу кениш јајылмышдыр.

Әд.: Андросов В. Ф., Фель В. С., Крашение синтетических волокон, М., 1965; Мельников Б. Н., Морыганов П. В., Теория и практика интенсификации процессов крашения, М., 1969; Химия синтетических красителей, т. 4, под ред. К. Венкатарамана, пер. с англ., Л., 1975.

БОЈА́Н (Boian) — индики Румынија вә Болгарыстан әразиләриндә јајылмыш Неолит мәдәнијјәти (е.ә. 4-чү миниллик). Бојан көлүндәки (Румынија) мәскәнин ады илә адландырылмышдыр. Б. үчүн үзәри шүјрәләнмиш, гара, боз рәнкли вә ојма хәтләрлә бәзәдилмиш кил габлар характерикдир. Габлар үзәриндәки ојма хәтләр чох заман ағ маддә илә долдурулурду. Б.-да даш балталар да тапылмышдыр. Әһали әкинчилик, малдарлыг, овчулуг вә балыг тутмагла мәшғул иди. Гумелнитса (Енеолит дөврү) мәдәнијјәтинин формалашмасында Б. мәдәнијјәтинин мүһүм ролу олмушдур.

Әд.: Федоров Г. Б., Полевой Л. Л., Археология Румынии, М., 1973.

БОЈА́НА — Болгарыстанда әввәлләр кәнд; һазырда Софија ш.-нин р-нларындан бири. Болгар ме'марлығынын көркәмли абидәси олан Б. килсәси илә (тәгр. 10—13 әсрләр) мәшһурдур. Б. килсәси планда квадрат шәкилли, јарымдаирәви апсидалыдыр. Надир фрескалары (11—12 әсрләр), темпера бојакарлығы (1259) нүмунәләри дөврүмүзәдәк кәлиб чыхмышдыр.

БОЈАР ГАЈА ТӘСВИРЛӘРИ—Хакас МВ-нин Боград р-нундакы Бојар д-ры тирәсиндә гаја тәсвирләри. Гајаларда нөгтәләрлә јашајыш мәскәнләри, ев әшјалары, инсан вә һејван (инәк, вәһши өкүз, ат, шимал маралы, гојун, кечи, ит) тәсвирләри һәкк едилмишдир. Б.г.т. *Тагар мәдәнијјәти* дөврүнү (е.ә. 7—3 әсрләр), гисмән дә *Таштыг мәдәнијјәтинә* кечид дөврүнү (е. ә. 2 әср—1 әсрин 1-чи јарысы) әһатә едир.

Әд.: Дэвлет М. А., Большая Боярская писаница, М., 1976.

БОЈАРЛАР—1) 10—17 әсрләрдә Рус дөвләтиндә феодалларын јүксәк тәбәгәси. *Бөјүк кнјаздан* сонра дөвләтин идарә едилмәсиндә мүһүм јер тутурдулар. Б. славјан тајфа иттифагларынын сүгуту дөврүндә (6—9 әср) мејдана кәлмишдир. Б. кнјазын вассалы олуб, онун гошунунда хидмәт етмәјә борчлу идиләр. Лакин тохунулмазлыг һүгугу, истәдији вахт башга кнјаза хидмәтә кечмәк вә с. имтијазлары вар иди. Феодализм дөврүндә Б. кәндлиләрин торпагларыны зәбт едиб, онлары тәһкимли вәзијјәтә салырдылар. Феодал пәракәндәлији дөврүндә (12—15 әсрләр) Б.-ын игтисади гүдрәти артмыш, сијаси тә'сири күчләнмишди. Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин јаранмасы илә (15 әсрин сону) Б.-ын һүгуглары мәһдудлашды. Б.-а ән күчлү зәрбәни чар IV Иванын *опричнина* сијасәти вурду. *Вотчина* илә мүлк торпаглары арасындакы фәргин силинмәси (1714) Б.-ла дворјанлар арасындакы фәрги тәдричән арадан галдырды. 2) 15—17 әсрләрдә Рус дөвләтиндә һаким синифләрдән дөвләт хидмәтиндә олан шәхсләрә верилән јүксәк рүтбә; Бојар думасына дахил олмаг һүгугу верирди. 18 әсрин әввәлиндә ләғв едилмишди. 3) 17 әсрдә Русијада феодал вә мүлкәдарлара табе олан адамлар; онлара бојар дејирдиләр. 4) Румынијада тәгр. 14 әсрдә јаранмыш вә 1945 ил аграр ислаһаты нәтичәсиндә ләғв олунмуш феодал синфи.

БОЈАТ—Азәрб. ССР Ағчабәди р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 32 *км* г.-дә, Ағдам—Ағчабәди шосе јолу кәнарында, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1062 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, 2 клуб, рабитә шө'бәси, археоложи абидәләрдән Гышалтытәпә курганы, Гошатәпә курганы, Гәбиристанлыгтәпә курганы, Галагтәпә курганы (Тунч дөврү). Шәһәркаһ (орта әсрләр) вар. Гарабағ ханы Пәнаһәли хан Чаванширин тикдирдији *Бајат галасы* (18 әср) бурададыр.

БОЈАТ—Азәрб.ССР Нефтчала р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* г.-дә, Күр чајынын сағ саһилиндән 5 *км* аралы, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 726 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

БОЈАТ —Азәрб.ССР Учар р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-ш.-дә, Көјчајдан 4 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1716 (1976); памбыгчылыг, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

БОЈӘҺМӘДЛИ—Азәрб.ССР Ағдам р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-г.-дә, Ағдам—Мардакерт шосе јолу кәнарында, Гаварту чајынын һәр ики саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 868 (1976); үзүмчүлүк, тахылчылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Шәраб з-ду, орта вә сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, ушаг бағчасы вар.

БО́ЈКО Иван Никифорович (24.10. 1910, индики Винница вил. Илинетск р-нунун Жорнише к.) — полковник (1944), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (10.1. вә 26.4. 1944). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдән Совет Ордусуна хидмәтә башламышдыр. Зиреһли танк мәктәбини (1935), Зиреһли Танк Гошунлары Һәрби Академијасы нәздиндәки Академик курслары битирмишдир (1948). *Халхын-Гол* дөјүшләриндә иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә танк бригадасы командири вәзифәсинә гәдәр јүксәлмиш, Курск вә Кијев уғрундакы дөјүшләрдә, Казатинин алынмасында, Днестр, Прут чајларынын кечилмәсиндә хүсусилә фәргләнмишдир. Мүһарибәдән сонра мүхтәлиф һәрби рәһбәр вәзифәләрдә олмушдур. 1956 илдән еһтијатдадыр. 2 дәфә Ленин ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов, 2-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски, 1-чи дәрәчәли Вәтән Мүһарибәси орденләри, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975.

БОЈКО́Т (инк. boycott; бу тәдбири илк дәфә 1880 илдә Ирландија ичарәдарлары онларла сәрт рәфтар едән мали кәнә мүдири Ч. К. Бојкота гаршы тәтбиг етмишләр; «Б.» термини дә онун адындан көтүрүлмүшдүр).

1) Бејнәлхалг һүгугда Б. бир дөвләтин башга дөвләтлә вә ја бир груп дөвләтлә тичарәт, малијјә әлагәләри јаратмагдан вә ја сахламагдан имтина етмәсидир. БМТ Низамнамәсиндә Б. сүлһүн горунуб сахланмасы үчүн мәчбури тәдбирләрдән (силаһлы гүввәләрдән истифадә едилмәдән) бири кими нәзәрдә тутулмушдур. Б. тәзјиг тәдбирләри (јә'ни һәр һансы дөвләтин ганунсуз һәрәкәтләринә гаршы тәтбиг едилән чаваб тәдбири) формасында да ола биләр.

ССРИ Б.-дан капиталист өлкәләринин мүртәче һөкумәтләринин һәрәкәтләринә чаваб олараг истифадә етмиш вә белә өлкәләрлә бүтүн мүнасибәтләрини кәсмишди (мәс., совет дипломаты В. В. Воровскинин өлдүрүлмәси вә мәһкәмәнин гатилә бәраәт газандырмасы илә әлагәдар ССРИ 1923 илдә Исвечрәјә Б. е'лан етмишди).

2) Игтисади Б. Б.-ун даһа кениш јајылмыш формасыдыр.

Б. дөвләтләрарасы игтисади әлагәләрин бүтүн формаларыны вә ја ајры-ајры саһәләрини әһатә едә биләр. Характери вә мәзмуну ону һансы дөвләтин вә нә мәгсәдлә тәтбиг етмәсиндән асылыдыр. Империалист дөвләтләринин бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләриндә Б. игтисади мүбаризә формасы, дикәр өлкәләрә игтисади тәзјиг васитәси, һабелә өлкәләрин дахили ишләринә гарышмаг васитәсидир. Совет республикасына гаршы *игтисади блокада* пуча чыхдыгда империалист дөвләтләр ССРИ-јә Б. тәтбиг етмәк истәјирдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра АБШ, Канада, Гәрби Авропанын бир сыра дөвләти, Јапонија ССРИ вә дикәр социалист өлкәләринә гаршы Б. (өз өлкәләриндән социалист өлкәләринә мал ихрачыны гадаған етмәләри) тәшкил етмәјә чалышырдылар. Капиталист өлкәләри арасындакы игтисади вә сијаси бирлијин олмамасы, бејнәлхалг капиталист базарында артан зиддијјәтләр вә социализм чәбһәси өлкәләринин гүдрәтинин дурмадан артмасы империалист дөвләтләрини социалист өлкәләри илә нормал игтисади мүнасибәтләр јаратмаға вадар етди.

Империалист дөвләтләр инкишаф едән өлкәләрә тәзјиг көстәрмәк мәгсәди илә дә Б.-дан истифадә едирләр. Өз нөвбәсиндә, инкишаф едән өлкәләр дә Б.-дан игтисади експансијаја чаваб тәдбири кими истифадә едирләр.

3) Әмәк мүнасибәтләриндә Б. капиталист өлкәләриндә саһибкарлара гаршы фәһлә синфинин игтисади мүбаризә васитәләриндән биридир. Фәһләләр Б. едилән мүәссисәнин саһибкары үчүн ишләмәкдән вә ја һәмин мүәссисәнин мәһсулуну алмагдан мүтәшәккил сурәтдә имтина едирләр. Бир сыра капиталист дөвләтиндә зәһмәткешләрин мүтәшәккил Б.-у гадаған едилмиш вә ја сон дәрәчә мәһдудлашдырылмышдыр.

БОЈЛ (Boyle) Роберт (25.1.1627, Ирландија, Лисмор — 31.12.1691, Лондон)—инкилис кимјачысы, физик вә философ. 1680 илдә Лондон Крал Чәмијјәтинин президенти сечилмиш, лакин бу вәзифәдән имтина етмишдир. Б. мәшһур «Кимјачы-скептик» (1661) әсәриндә кимјанын мүстәгил елм кими танынмасы зәрурәтини ирәли сүрмүш вә кимјәви елементин илк дәфә елми тә'рифини вермишдир. 1662 илдә инкилис физики Р. Тоунлејлә бирликдә сабит темп-рда ејни һава күтләсинин һәчми илә тәзјиги арасындакы асылылығы мүәјјән етмишдир (бах *Бојл—Мариотт гануну*).

Б. вәсфи кимјәви анализин әсасыны гојанлардан биридир. О, бир сыра елементин вәсфи тә'јини реаксијасыны мүәјјән етмишдир. Б. фәлсәфи көрүшләриндә механист материализм үнсүрләрини илаһијјатла узлашдырмаға чалышмышдыр.

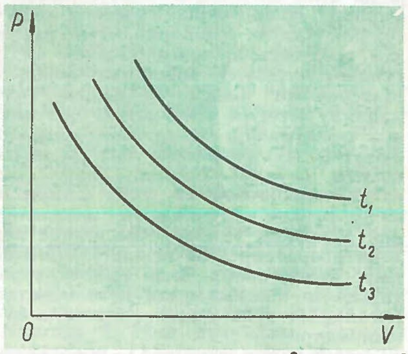
Әд.: Фигуровский Н. А., Очерки общей истории химии от древнейших времен до начала 19 в., М., 1969.

БОЈЛАР (гәд. јун. Boioi, лат. Boii)—гәдимдә Мәркәзи вә Шимал-Гәрби Чехија (бу әрази Б.-ын ады илә Boiohaemum—Боһемија адланмышды), Тирол (Австрија) вә Шимали Италијада јашамыш келт тајфалары групу. Италијадакы Б. е.ә. 191 илдә узун мүбаризәдән сонра ромалылара табе олмушлар. Е.ә. тәгр. 60 илдә Б.-ын бир һиссәси Чехијадан Паннонија вә Норикә, орадан да бир гисми Галлијаја көчмүшдү. Чехија әразисиндә Б.-а аид чохлу шәһәр харабалығы ашкар едилмишдир. Б. чех халгынын етнокенезиндә мүһүм рол ојнамышлар.

Әд.: Неедлы З., История Чешского народа, т. 1, М., 1952.

БО́ЈЛЕР (инк. boiler—газан, су гыздыран) — истилик тәчһизаты системләриндә сугыздыран апарат. Б. ичәрисиндә кичик диаметрли борулар олан силиндрдән ибарәтдир. Б.-ин боруларындан гыздырылмыш су ахыр, борулар арасында исә исидилмиш бухар конденсасија едир.

БО́ЈЛ—МАРИО́ТТ ГАНУНУ—*идеал газ* ганунларындан бири; Р. *Бојл* (1662) вә Е. *Мариотт* (1676) бир-бириндән асылы олмадан кәшф етмишләр. Гануна көрә, сабит темп-рда

(t=const) мүәјјән газ күтләсинин V һәчми илә P тәзјиги тәрс мүтәнасибдир: PV=const. Темп-рун һәр бир гијмәтиндә бу ганунун графики үјгун һиперболик әјри олур. Һәр бир әјри ејни темп-рлу нөгтәләрин һәндәси јери олдуғундан изотерм адланыр. Реал газлар үчүн бу ганун тәгриби өдәнилир.

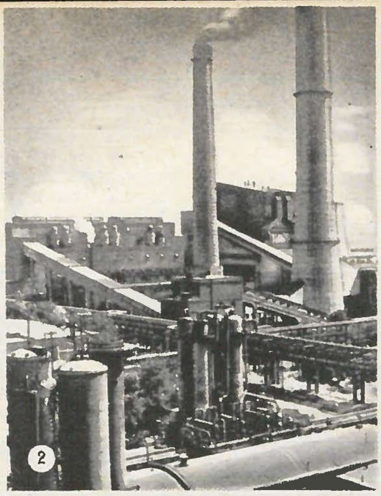
БОЈМАДӘРӘН (Achillea) — мүрәккәбчичәклиләр фәсиләсиндән чохиллик от битки чинси. Көвдәси дүз, јарпағы нештәршәкилли, чичәкләри ағ, сары вә ја чәһрајы, чичәк сәбәтчикләри галханварыдыр. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим гуршағында 100-дән артыг, о чүмләдән ССРИ-дә 40-дан чох, Азәрб. ССР-дә 14 нөвү мә'лумдур. Ади Б. мешә таласы, чәмән вә чај кәнарында битир. Ефир јағлыдыр (0,4%-ә гәдәр); дәрман вә бәзәк биткисидир. Бә'зи нөвләри ашы маддәләри илә зәнкиндир. Бир чох нөвүнүн чичәк вә јарпагларындан бојмадәрән арағы чәкилир; Азәрб.ССР-ин бә'зи р-нларында шәрбәтә гатылыб ичилир.

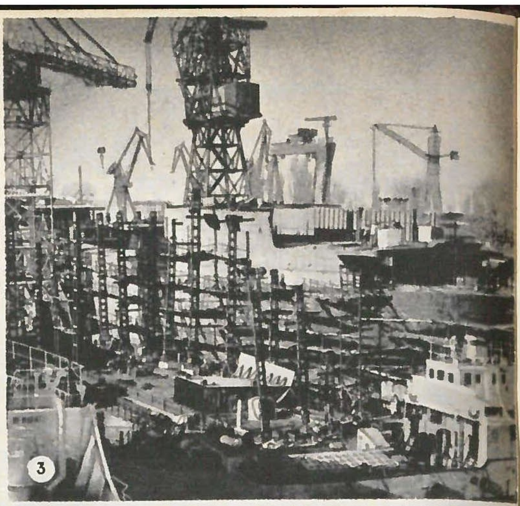
БОЈТСО́В Васили Иванович (1892, Петербург—11.4.1944, Бакы) — Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1918 илдән Сов. ИКП үзвү. 1913 илдән Балтик һәрби донанмасында, 1917 илдә Хәзәр һәрби донанмасында хидмәт етмиш, донанма МК-сынын үзвү сечилмишдир. Һәрби донанма дәнизчиләринин 1-чи Үмумрусија гурултајынын нүмајәндәси олан Б. 1918 илин орталарында һәрби дәнизчиләрин нүмајәндә һеј'әти тәркибиндә В. И. Ленинин көрүшүндә олмушдур. 1918 илдә Хәзәр донанмасы радио-рабитә идарәсинин рәиси вә комиссары тә'јин едилмишдир. 1919 илдә Ләнкәранда Совет һакимијјәти уғрунда вурушмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәлә-

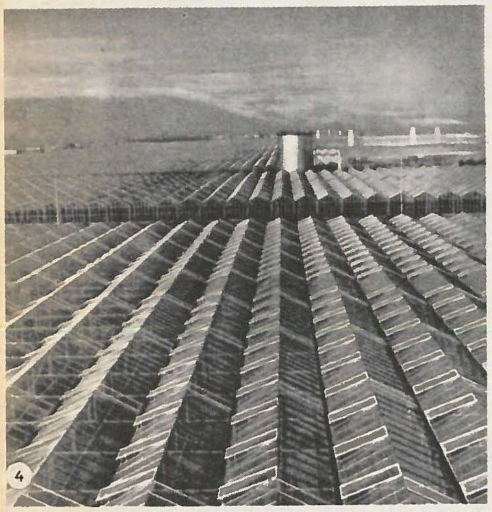

Болгарыстан. 1. Пирин силсиләсинин јүксәк нөгтәси—Вихрен д. 2. Родоп дағларында көл. 3. Золотыје Пески курорту. 4. Софијадан бир көрүнүш. 5. Софијанын мәркәзи һиссәси. 6. Габрово шәһәри. 7. Өлкәнин металлуркија мәркәзи—Перник шәһәри. 8. Велико-Тырново шәһәри. 9. Сливен шәһәринин үмуми көрүнүшү.

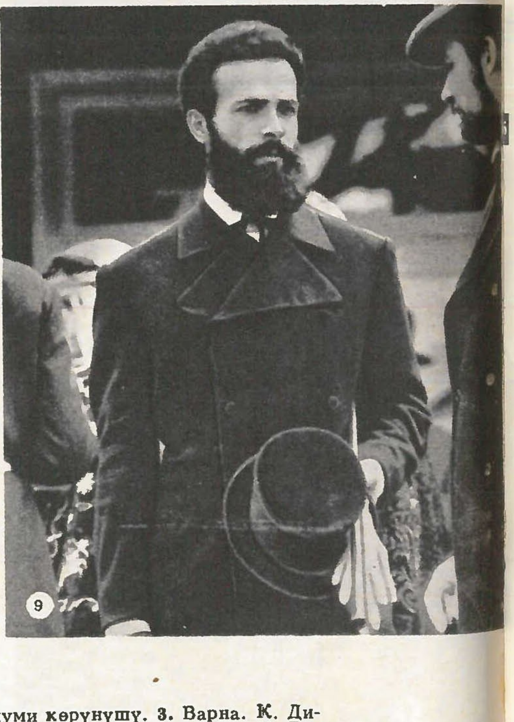

Болгарыстан. 1. Бургас нефт-кимја комбинаты. 2. Пловдив. «Фармахим» заводунун үмуми көрүнүшү. 3. Варна. К. Димитров адына кәмигајырма заводу. 4. Пазарҹик шәһәри јахынлығында «Булгарплод» бирлијинин шитилликләри. 5. Гызылкүл плантасијасы. 6. Түтүн гурудулмасы. 7. И. П е т р о в. «Күлләләнмә». 1954. 8. А. Т о м и ш к а. Русија—Түркијә мүһарибәсиндә (1877—78) рус гошунларынын Шипкада гәләбәси шәрәфинә тикилмиш мә'бәд-абидә. 1902. Шипка кәнди јахынлығында. 9. «О јашајыр» филминдән кадр. Режиссор Н. Корабов.

бәсиндән сонра тәсәррүфат ишләриндә чалышмышдыр.

БОЈУНБАҒЫ — әсасән гадынларын, бә'зән исә кишиләрин бојунларына тахдыглары бәзәк әшјасы. Ибтидаи инсанлар һәлә Неолит дөврүндә дашдан, сүмүкдән, балыгулағындан, бә'зи һинди тајфалары исә һәтта 19 әсрәдәк, гурудулмуш инсан бармагларындан Б. һазырлајырдылар. Тунҹ дөврүндә тунҹдан, даһа сонралар гијмәтли метал вә дашлардан, орта әсрләрдә шүшәдән Б. һазырланырды. 11—14 әсрләрдә Русијада тәбии бүллурдан вә гырмызы әгигдән һазырланмыш јумрувары Б. характерик иди. Азәрб.-да мунҹуг, гызыл, күмүш, мирвари Б.-лар кениш јајылмышды. Археоложи газынтылар заманы Минкәчевирдә торпаг гәбирләрдән 2500 ил бундан әввәлә аид гызыл вә тунҹдан һазырланмыш арпа Б.-лар тапылмышдыр. Һазырда Азәрб. зәркәрләри гијмәтли металлардан милли үслубда орижинал Б.-лар (имарәт, арпа, һил вә с.) һазырлајырлар.

БОЈУНДУРУГ—гошгу һејванына араба баја гошмаг үчүн ишләдилир. Арабанын әсас һиссәләриндәндир. Мөһкәм ағач (гараҹач, дағдаған вә с.) нөвләриндән һазырланыр. Илк дәфә гәдим Шәрг өлкәләриндә, Месопотамијада јаранмасы күман едилир. Загафгазија әразисиндә, о ҹүмләдән Азәрб.-да һәлә е.ә. 2-ҹи миниллијин сонларында Б.-дан истифадә едилмишдир. Авропа өлкәләриндә 10 вә 11 әсрләрдә мејдана кәлмишдир. Азәрб.-да ики нөвү мә'лумдур: тәк Б. вә ҹәнәли Б. Уз. 2 *м*-ә јахын олан Б.-ун үстүндә 4 әдәд самы олур. Б.-у арабанын голуна бәркитмәк үчүн ортасындан дешик ачылыр. 10 әсрәдәк (хамыт јарананадәк) атлары да арабаја Б. васитәсилә гошурдулар.

БОЈХАНЛЫ — Азәрб.ССР Ҹәлилабад р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 29 *км* г.-дә, Буровар силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 684 (1976); тахылчылыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БОКА́ССА (Bokassa) Салаһ Әд-дин Әһмәд (Жан Бедел) Бокасса (д.22.2. 1921, Бобанги)—Мәркәзи Африка Империјасы (МАИ) дөвләт хадими; маршал (1974). 1939—62 илләрдә Франса ордусунда хидмәт етмишдир. 1960 илдән МАР президентинин дәфтәрханасында һәрби кабинетин рәиси, 1964 илдән силаһлы гүввәләр Баш гәраркаһынын рәиси олмушдур. 1966 ил јанварын 1-дән Мәркәзи Африка Респ.-нын президенти вә һөкумәт сәдри олмушдур. Б. һәм дә милли мүдафиә назири, мә'лумат назири вә силаһлы гүввәләр Баш гәраркаһынын рәиси, «Гара Африканын иҹтимаи тәкамүл һәрәкаты» партијасынын сәдридир. 1972 илин мартында һәмин партијанын гурултајында өмүрлүк президент тә'јин едилмишди. 1976 илин декабр ајындан МАИ-нин императорудур. ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур (1970).

БОККА́ЧЧО (Boccaccio) Ҹованни (1313, Парис—21.12.1375, Черталдо, Флоренсија јахынлығында) — италјан јазычысы. Интибаһ дөврү һуманист әдәбијјатынын илк нүмајәндәләриндәндир. Мөвзулары антик мифоложијадан көтүрүлмүш «Филоколо» (1336) романы, «Филострато» (1338) вә «Тесеида» (1339) поемаларында психоложи һиссләрин тәсвири әсас јер тутур. «Фјозолано

пәриләри» (1345) поемасында реал инсани мәһәббәт тәрәннүм олунур. Психоложи романларын илк нүмунәләриндән олан «Фјаметта»да (1343) ҹәмијјәтдәки әхлаги ејбәҹәрликләр писләнилир. Б.-нун ән мәшһур әсәри 100 новелладан ибарәт «Декамерон»дур (1350—53). Интибаһ дөврүнүн ән көркәмли әдәби абидәләриндән олан бу әсәрдә Италијанын о дөврдәки һәјаты реалистҹәсинә әкс етдирилмишдир. Бурадакы новелләларын чохунда руһанилик вә орта әср тәрки-дүнјалыг идеоложијасы сатира атәшинә тутулур, инсан һүгуглары мүдафиә олунур, мәһәббәт вә һәјат ешги тәрәннүм едилир. Б.-нун јарадыҹылығы мүтәрәгги италјан вә Гәрби Авропа әдәбијјатынын инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмишдир.

Әсәрләри: Декамерон, Б., 1965; Фьяметта. Фьезоланские нимфы, М., 1968; Малые произведения, М., 1975.

Әд.: Мокульский С. С., Итальянская литература. Возрождение и Просвещение, М., 1966; Штейн А., На вершинах мировой литературы, М., 1977.

БОКОНБА́ЈЕВ Ҹомәрд (16.5.1910, индики Токтогул р-нунун Мәзар-Сај к.—1.7.1944, Иссыккул р-нунун Чон-Сарыој к.)—гырғыз совет шаири, драматург. 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. «Түрксиб» (1930—32), «Гызыл гаја» (1932) поемалары, «Алтун гыз» (1937) драмы вә с. әсәрләриндә Б., гырғыз әдәбијјатында илк фәһлә вә коммунист сурәтләри јаратмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы әсәрләрдә («Өлүм вә намус», «Украјна чөлләриндә» вә с.) совет вәтәнпәрвәрлији, халглар достлуғу тәрәннүм едилир. «Атанын сөзләри», «Бәли, мән гырғызам» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәри: Избр., Фрунзе, 1958.

БОКС (инк. box, һәрфи мә'нада—зәрбә)—идман нөвү; хүсуси гајдаларла ики идманчы арасында јумруг дөјүшү. Б. 5000 ил бундан әввәл Мисир вә Бабилистанда мөвҹуд олмуш јумруг дөјүшү әсасында инкишаф етмишдир. Јумруг дөјүшү Гәдим Јунаныстанда Олимпија ојунларына дахил иди. Илк дәфә Б. гајдалары (әлчәксиз) Инкилтәрәдә 1743 илдә Ҹ. Броутон тәрәфиндән јаранмышдыр; 1867 илдә исә бурада әлчәкли Б. гајдалары тәсдиг едилмишдир. Русијада Б. 19 әсрин 90-чы илләриндә јаранмышдыр. Б. рингдә кечирилир. Б.-чулар, ичәрисиндә түк долдурулмуш јумшаг дәри әлчәк (чәкиси 250—300 *г*) тахырлар. Мүбаризә, һәрәси 3 дәг. давам едән 3 раундда апарылыр. Раундларарасы 1 дәг. фасилә олур. Гуршагдан ашағы, пејсәрә вә күрәкләрә зәрбә вурмаг гадағандыр. Гәләбә хала көрә, рәгиб нокаут (һушуну итирмә) вәзијјәтинә дүшдүкдә, һәмчинин дөјүшү давам етдирә билмәдикдә вә с. сәбәбләрә көрә верилир. Б.-чулар 11 чәки дәрәҹәсинә бөлүнүр. Б. мүасир Олимпија ојунлары програмына 1904 илдән дахилдир. ССРИ Б. Федерасијасы 1947 илдә јарадылан һәвәскар боксчуларын Бејнәлхалг ҹәмијјәтинә дахилдир. Совет боксчулары 1952 илдән Олимпија ојунларында, 1974 илдән дүнја биринчиликләриндә иштирак едирләр. Совет боксчуларындан В. Јенкибарјан, К. Шатков, В. Сафронов, О. Григорјев, Б. Лагутин, В. Попенченко, Д. Познјак, С. Степашкин, В. Соколов, В. Лемешев, Б. Кузнетсов олимпија, В. Соломин, Р. Рискијев дүнја чемпионлары олмушлар. Капиталист өлкәләриндә пешәкар Б. да кениш јајылмышдыр. Бу ојунун гајдаларына көрә әлчәкләр бир гәдәр јүнкүл (174—180 *г*), чәки дәрәҹәләринин сајы нисбәтән аз, раундларын сајы исә разылашмаја көрә 10 вә ја 15 олур. Пешәкар Б. идманчынын сәһһәти үчүн тәһлүкәлидир. Ҹ. Луис, Р. Марчиано, Мәһәммәд Әли (К. Клеј) вә б. дүнјанын мәшһур пешәкар боксчулары сајылыр.

БОКС (инк. box—гуту, аракәсмә илә ајрылмыш бөлмә)—1) хәстәхана вә клиникаларда, јолухуҹу хәстәлијә тутуланлары ајры сахламаг үчүн палата вә ја кичик отаг; инфексија јајылмасынын гаршысыны алмаға көмәк едир. 2) тамбурдан кириши олан изолјасија едилмиш шүшәбәндли камера; биол. лабораторијаларында хүсуси тәмизлик вә стерилизә тәләб едилән ишләри көрмәк (мәс., бактерија културалары јетишдирмәк вә с.) үчүндүр. 3) истеһсалат биналарында, јахуд мүхтәлиф гурғуларда изолјасија едилмиш бөлмә (мәс., бинанын сынаг гурғулары үчүн ајрылан һиссәси, гаражда автомобил үчүн бөлмә, телефон вә телеграф шәбәкәләринин пајлајыҹы гурғуларында кабелләри дөндәрмәк үчүн шүшәбәндли гурғу).

БО́КСБУРГ (Boksburg) — ҸАР-ын Трансваал әјаләтиндә шәһәр. 1600 *м* јүксәкликдәдир. Әһ. 104,7 мин (1975). Витватерсранд гызыл сәнајеси р-ну мәркәзләриндән бири. Јахынлығында гызыл чыхарылыр.

БОКСИ́Т (фр. bauxite)—чөкмә сүхур. Тәркиби, әсасән, алүминиум оксиди һидратларындан, дәмир 3-оксиддән вә мүхтәлиф минерал компонентләри гатышығындан ибарәтдир. Сых, оолит, мәсамәли вә ја көврәк структурлудур. Рәнки мүхтәлиф чаларлы, боз, сары вә гырмызы, сыхлығы 2900—3500 $кг/м^3$. Әсаси вә бә'зән гәләви, турш сүхурларын латеритләшмәси просеси заманы вә алүминиум-оксидлә зәнкин ашынма мәһсулларынын дәниз вә көл һөвзәләриндә чөкмәсиндән әмәлә кәлир. Алүминиум филизидир (тәркибиндә Al_2O_3—49—61%-дир). Јүксәк кејфијјәтли семент, одадавамлы материал, сүн'и абразив истеһсалында ишләдилир. Јатаглары ССРИ-дә—Ленинград вил., Урал, Газах.ССР, Азәрб.ССР (Нах.МССР), Гәрби вә Шәрги Сибирдә; хариҹдә Јамајка, Суринам, Франса, Һиндистан, Маҹарыстан, Чин, Румынија, Гвинеја вә с. өлкәләрдәдир.

БОКСИТОГО́РСК — РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Бокситогорск р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Алүминиум оксиди з-ду (алүминиум-оксид, аг електрокорунд вә с. истеһсалы), биокимја з-ду, чөрәк, сүд комбинатлары вә с. вар. Јахынлығында боксит вә торф чыхарылыр.

БОКСЧУЛАР ҮСЈАНЫ—1899—1901 илләрдә Чиндә антиимпериалист халг үсјаны (бах *Ихетуан үсјаны*).

БОКША́Ј Иосиф Иосифович (2.10. 1891, Рахов ш. јахынлығындакы Кобылетскаја Полјана к. — 10.10.1975, Ужгород)—совет рәссамы. ССРИ халг

рәссамы (1963). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (1958). Будапешт Рәссамлыг Академијасыны битирмиш (1914), Закарпатједә илк рәссамлыг мәктәбини јаратмышдыр (1927, А. М. Ердели илә бирликдә). Б. Закарпатјенин тәбиәтини тәсвир едән көзәл мәнзәрәләр («Хуст гәсри», 1942, «Бокараши», 1947, «Дағ көлү Балсатул», 1955 вә с.), һәмчинин монументал дивар рәсмләри, портрет, натүрморт вә с. мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БО́ЛА, болас (исп. bola—шар)—атма ов силаһы; учларына дәријә бүкүлмүш јумру дашлар (јахуд сүмүк) бағланан бир вә ја бир нечә гајышдан ибарәтдир. Әсасән, Ҹәнуби Америка *пампаларында* јашајан һиндиләр—патагонијалылар ишләдирдиләр. Б.-ны атдыгда һејванын ајагларына долашырды. Б.-ја охшар силаһдан Шимал-Шәрги Сибирдә чукчалар вә корјаклар, һәмчинин башга јерләрдә јашајан халглар да (гуш овламаг үчүн) истифадә едирдиләр.

БОЛАДЫ, Болады — Азәрб.ССР-ин Ләнкәран вә Масаллы р-нларында чај. Уз. 36 *км*, һөвзәсинин саһ. 270 *км*². Буровар силсиләсинд:н (860 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәз:р дәнизинә төкүлүр. Әсас голу Борадикаһ (Сејдан) чајыдыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Јухары ахынында Үлүмчај, ашағы ахынында исә Гумбашы да адланыр.

БОЛАДЫ, Болады — Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 19 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Астара шосе вә д.ј.-ндан 3 *км* аралы, Болады чајынын саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 5233 (1976); тәрәвәзчилик, чајбечәрмә вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БОЛА́Н КЕЧИДИ—Пакистанда, Мәркәзи Брагуи силсиләсиндә (Иран јајласынын ш.-индә) дағ кечиди. Һүнд. 1792 *м*-дир. Б. к.-ндән Суккур—Кветта д.ј. вә шосе јолу чәкилмишдир.

БОЛБУҒДА—пајызлыг јумшаг буғда сорту. Азәрб.ССР ЕА Кенетика вә Селексија Ин-тунда акад. И. Д. *Мустафајевин* рәһбәрлији илә Ферругинеум-50 буғда нүмунәсиндән фәрди сечмә јолу илә алынмышдыр. Сүнбүлү, гылчығы вә дәни гырмызыдыр, сүнбүлчүк пулчугларынын үзәри түксүздүр; дәни унвары вә орта ирилиknown. 1000 дәнин чәкиси 40—50 *г*-дыр. Дүзән р-нларда октјабрын 10—25-дә, дағәтәји р-нларда сентјабрын әввәлиндә сәпилир. Векетасија дөврү 210—230 күндүр. Суварылан торпагда *һа*-дан 30—35 *с*, дәмјә торпагда 25—27 *с* мәһсул јығылыр. Шәки-Загатала зонасында вә Астара, Лерик, Јардымлы р-нларынын орта дағлыг һиссәсиндә рајонлашдырылмышдыр.

БО́ЛГАР, Балһару—Азәрб.ССР-ин ч.-ш.-индә чај. Јухары вә орта ахыны ССРИ-нин (Азәрб.ССР-ин Јардымлы, Ҹәлилабад вә Пушкин р-нлары) Иранла дөвләт сәрһәдини тәшкил едир. Уз. 168 *км*, һөвзәсинин саһ. 2170 *км*². Гарачадағын јамачындан башланыр, Маһмудчала көлүнә төкүлүр. Әсасән, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Үзәриндә Болгарчај су анбары јарадылмышдыр.

БОЛГАР ДИЛИ—болгарларын дили. *Славјан дилләринин* ч. групуна дахилдир. Б.д.-ндә 8,2 млн.-дәк адам данышыр (1975). Б.д. 2 әсас диалект групуна (ш. вә г.) бөлүнүр. Грамматик гурулушча, әсасән, аналитик дилдир. Һалланма тәдричән арадан чыхмышдыр; һал шәкилчиси әвәзинә өнлүк ишләдилир. Болгар әдәби дили гәдим јазы ән'әнәсинә маликдир. 886 илдә славјан маарифчиләри Кирил вә Мефоди Јунан јазысы әсасында илк славјан әлифбасыны јаратмышлар. Јазылы Б.д. 3 әсас инкишаф мәрһәләси кечмишдир: гәдим болгар (јахуд гәдим славјан, 10—11 әсрләр), орта болгар (12—16 әсрләр) вә јени болгар дили (16 әсрин 2-чи јарысы—18 әср). Мүасир болгар әдәби дили 19 әсрин 2-чи јарысында шм.-ш. диалектләри әсасында формалашмышдыр.

Әд.: Маслов Ю. С., Очерк болгарской грамматики, М., 1956; Балканское языкознание, М., 1973; Грамматический строй балканских языков, Л., 1976.

БОЛГАРЫСТА́Н, Болгарыстан Халг Республикасы, БХР (Народна Република България).

Үмуми мә'лумат. Ҹәнуб-Шәрги Авропада, Балкан ј-а-нын ш.-индә дөвләт. Румынија, Југославија, Јунаныстан вә Түркијә илә һәмсәрһәддир. Ш.-дән Гара дәнизлә әһатә олунур. Саһ. 111 мин *км*². Әһ. 8730 мин (1975). Пајтахты Софија ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 28 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Б. сосиалист дөвләти, халг респ.-сыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1971 ил мајын 18-дә гәбул олунмушдур; о 1947 ил конститусијасыны әвәз етмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али вә јеканә ганунверичи органы бирпалаталы Халг Мәҹлисидир (5 ил мүддәтинә сечилир). Халг Мәҹлиси ганунлар гәбул едир, Дөвләт Шурасыны сечир, һөкумәти тәшкил едир вә с. Халг Мәҹлисинин сессијалары арасындакы дөврдә али дөвләт һакимијјәти функсијасыны Дөвләт Шурасы һәјата кечирир. Дөвләт Шурасы Халг Мәҹлиси гаршысында мәс'улдур. Дөвләт һакимијјәтинин али ичраедичи органы Халг Мәҹлисинин тәшкил етдији һөкумәт—Назирләр Шурасыдыр. 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашлар сечки һүгугуна маликдир. Дөвләт һакимијјәтинин јерли органлары әһалинин 4 ил мүддәтинә сечдији даирә вә ичмә (шәһәр вә кәнд) халг шураларыдыр; һәр шура өзүнүн ичраедичи комитәсини сечир. Мәһкәмә фәалијјәтини Али мәһкәмә, даирә вә халг мәһкәмәләри һәјата кечирир. Али мәһкәмә үзвләрини халг шурасы, даирә һакимләрини даирә халг шуралары, халг һакимләрини билаваситә әһали сечир.

Тәбиәт. Әразисинин 26%-и дағлыг (һүнд. 600 *м*-дән чох), 43%-и тәпәлик (200 *м*-дән 600 *м*-әдәк), 31%-и дүзәнликдир. Стара-Планина вә ја Балкан д-ры (ән һүндүр нөгтәси Ботев д., 2376 *м*) өлкәни г.-дән ш.-ә кәсир. Стара-Планина д-рындан шм.-да чај дәрәләри илә парчаланан тәпәли Ашағы Дунај овалығы, ч.-да орта јүксәкликли дағ массивләри (Витоша вә с.), Забалкан дағарасы чөкәклији вә Јухары Фракија овалығыдыр. Б.-нын ч., ч.-г.-и Рила, Пирин, Родоп д-рыдыр. Рила вә Пирин Балкан ј-а-нын ән јүксәк һиссәсидир (Мусала д., 2925 *м*, Вихрен д., 2914 *м*). Кеоложи гурулушуна көрә Аралыг дәнизи гырышыглыг гуршағына дахилдир. Шм.-ы Мизи платформасыдыр. Платформанын бүнөврәси үзәрини Палеозој, Мезозој, Кајнозој чөкүнтүләри өртмүш Кембридән әввәлки сүхурлардан ибарәтдир. Бундан ч.-да Триас, Јура, Табашир вә Палеокен чөкүнтүләриндән ибарәт Өн Балкан зонасыдыр. Балканын ох һиссәси бүнөврәси Палеозој чөкүнтүләриндән (ш.-дә Јура вә Триас) ибарәт Стара-Планина мегаантиклинориумудур. Ч.-да исә Палеозој вә Кембридән әввәлки метаморфик сүхурлардан ибарәт Средна-Гора зонасыдыр. Фајдалы газынтылары: лигнит, дәмир, мис, манган, полиметал филизләр, нефт, тикинти материаллары вә с. Минерал булагларла (500-дән чох) зәнкиндир. Б.-ын иглими мүлајим континенталдыр. Өлкәнин ч. һиссәсинин иглими Аралыг дәнизи типлидир. Ән исти јери Јухары Фракија овалығы (Пловдив—Стара-Загора—Свиленград арасы) вә өлкәнин ч.-г. һиссәсидир. Орта темп-р дүзәнликләрдә ијулда 25°С-јәдәк, јанварда —2°С-дән 2,5°С-јәдәк, дағларда исә мүвафиг олараг 5,1°С вә —10,8°С-јәдәк олур. Орта иллик јағыты дүзәнликләрдә 450—600 *мм*, дағларда 850—1300 *мм*-дир. Чајлары дағ мәншәлидир; бөјүк һидроенержи вә суварма әһәмијјәтинә маликдир. Бә'зиләри јајда гурујур. Ән бөјүк чајлары: Дунај (Б.-да уз. 500 *км*), Марица (Б.-да уз. 329 *км*), Тунҹа (Б.-да уз. 368 *км*), Струма (Б.-да уз. 310 *км*). Кәмичилијә јалныз Дунај јарарлыдыр.

Ашағы Дунај овалығында гара вә подзоллашмыш боз мешә торпаглары, Стара-Планинадан ч.-дакы р-нларда гәһвәји вә гара торпаглар, дағлыг р-нларда гонур мешә вә дағ-чәмән торпагларыдыр. Әразинин тәгр. 1/3-и мешәликдир (палыд, фыстыг, вәләс, шам, күкнар вә с.). Б.-да чанавар, түлкү, порсуг, синчаб, довшан, марал, ајы, көпкәр, мүхтәлиф гушлар вә с. вар.

Әһали. Б.-ын әсас әһалиси *болгарлардыр*) 7,8 млн.-дан чох, 1975). Түркләр (тәгр. 850 мин), гарачылар (тәгр. 170 мин), македонијалылар, ермәниләр, руслар, јунанлар вә б. халглар да јашајыр. Дөвләт дили *болгар дилидир*. Диндарларын чоху православ, бир гисми протестант вә католик, галанлары мүсәлмандыр (түркләр, гарачыларын чоху, болгарларын бир һиссәси). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 78,6 нәфәрдән чохдур (1975). Ишләјәнләрин 38%-и к.т.-нда, 30%-и сәнаједә, галанлары башга саһәләрдә чалышыр. Әһалинин јарыдан чоху шәһәрләрдә јашајыр (1975). Бөјүк шәһәрләри: Софија—тәгр. 1 млн. (1975), Пловдив—260 мин (1973), Варна—219 мин, Русе —165 мин (1974), Бургас —150 мин, Стара-Загора—120 мин (1975).

Тарихи очерк. Б. гәдим дөврләрдән феодализмә гәдәр. Б. әразиси Палеолит

дөврүндән мәскунлашмышдыр. Тунч дөврүнүн сону—Дәмир дөврүнүн әввәлләриндә бурада һинд-Авропа тајфалары мәскән салмышлар. Е.ә. 8—6 әср јунан мәнбәләриндә бу тајфалар *фракијалылар* адландырылыр. 7 әсрдән Гара дәниз саһили бојунча јаранан јунан колонијалары фракија тајфаларына. хејли тә'сир көстәрди. Б.-да синифли чәмијјәт формалашды, е.ә. 5 әсрдә исә Б. әразисиндә илк дөвләт (Одрис чарлығы) мејдана кәлди. Ерамызын 1 әсриндә Фракија торпаглары Рома империјасына бирләшдирилди: Б. әразиси Фракија вә Мезија әјаләтләринә бөлүндү. 395 илдә Фракија вә Мезија Шәрги Рома (Бизанс) империјасына дахил едилди. Славјанларын Балкан ј-а-на кәлмәси (6—7 әсрләр) илә бурада әһалинин етник тәркиби дәјишди. Фракија тајфаларынын бир һиссәсини славјанлар ассимилјасија етдиләр.

Феодализм дөврү Османлы ағалығынадәк 7 әсрин 2-чи јарысында феодал мүнасибәтләри ·јаранмаға башлады. Шимали Б. әразисиндә једди славјан тајфасынын иттифагы әмәлә кәлди. 7 әсрин 70-чи илләриндә Аспарух (Исперих) ханын башчылығы илә булгарлар Б. әразисинә сохулараг, Бизанс ордусуну мәғлубијјәтә уғратдылар. Аспарух једди славјан тајфасы иттифагыны өз тәрәфинә чәкмәклә, дикәр славјан тајфаларыны да табе етди вә Бизансла сүлһ бағлады (681). О, 680 илдә јаранмыш Биринчи Болгар чарлығынын (680—1018) башчысы олду (пајтахты Плиска ш. иди). 8—9 әсрләрдә феодаллашма просесини экс етдирән илк ганунлар верилди; бу, һаким синфин мөвгејини мөһкәмләндирди. Христианлығын рәсми дөвләт дини кими гәбул едилмәси (тәгр. 865) Б.-ын бејнәлхалг вәзијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрди; дөвләтин славјанлашмасы просеси сүр'әтләнди. Бүтүн бунлар булгарларла славјанлар арасындакы етник фәргин тәдричән арадан галхмасына вә славјан дилли ваһид болгар халгынын јаранмасына көмәк етди. 894 илдә Кирил вә Мефоди гардашларынын јаратдыглары славјан јазысы тәтбиг едилмәјә башлады. 9 әсрин сонларына јахын Б.-да феодализм чәмијјәтинин әсас синифләринин (феодаллар вә асылы кәндлиләр) формалашмасы баша чатды. Феодал шәһәрләри мејдана кәлди. 10 әсрдә болгар дөвләти зәифләјәрәк, Шәрги вә Гәрби Болгар чарлыгларына парчаланды. Б. 968—971 илләрдә рус—Бизанс мүһарибәси мејданы олду. Узун сүрән мүһарибәләр өлкәнин тәсәррүфатына ағыр зәрбә вурду, асылы кәндлиләрин истисмарыны даһа да күчләндирди. Бу, 10 әсрин 1-чи јарысында бөјүк антифеодал кәндли һәрәкатына (бах *Богомилчилик*) сәбәб олду. 1018 илдә Бизанс Гәрби Болгар чарлығыны өзүнә табе етди. Сонралар (11—12 әсрләрдә) Б. Бизансын әјаләтинә чеврилди. Болгар халгы јаделлиләрин зүлмүнә гаршы мүбаризәјә галхды. 1185—87 илләрдәки бөјүк үсјан нәтичәсиндә Б.-да јаделли ағалығы деврилди вә јени болгар дөвләти—Икинчи Болгар чарлығы (1187—1396) јаранды. Чар Калојанын дөврүндә [1197—1207] Болгар дөвләтинин ишғалдан әввәлки сәрһәдләри бәрпа олунду. II Асенин заманында [1218—41] Б. сијаси вә игтисади чәһәтдән хејли мөһкәмләнди, әразиси кенишләнди. Сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етди. 13 әсрин 2-чи јарысында синфи мүбаризәнин күчләнмәси, феодал пәракәндәлији нәтичәсиндә зәифләмиш Б. монголлардан асылы вәзијјәтә дүшдү (13 әсрин сону—14 әсрин әввәлләри). 14 әсрин орталарында Б.-ын шм.-ш. р-нлары ајрылыб мүстәгил Добротитса кнјазлығы олду (Добруча). Өлкәнин галан һиссәсиндә тәгр. 1363 илдә Видин вә Тырново чарлыглары јаранды. 1393 вә 1396 илләрдә Османлы империјасы бу чарлыгларын әразисини ишғал етди.

Б. **Османлы империјасынын тәркибиндә. Болгар халгынын османлы ағалығына гаршы мүбаризәси** (15 әср—18 әсрин 2-чи јарысы). Ишғал олунмуш Б. 15 әсрдә Османлы империјасынын Румели бәјләрбәјлији тәркибинә дахил едилди. Б. әразисиндә Түркијәнин һәрби-лен системи тәтбиг едилди. Бүтүн торпаглар дөвләт мүлкијјәти е'лан олунду; онларын бир гисми түрк феодаллары (сипаһи) арасында пајланды. Тутулмуш торпагларын 1/3-и султанын шәхси мүлкијјәтинә кечди; јалныз ишғалчыларын һакимијјәтини вә исламы гәбул едән болгар бојарлары—болјарлар өз мүлкијјәтләрини горуја билдиләр. Кәндлиләр икигат истисмара мә'руз галдылар. Сәнәткарлыг вә тичарәт тәнәззүлә уғрады. 16 әсрин 2-чи јарысындан Османлы империјасы тәнәззүл дөврүнә гәдәм гојду. Түркијә һәрби-лен системинин тәнәззүлү, империјанын дүчар олдуғу мәғлубијјәтләр Б.-да јаделли ишғалчылар вә феодализм әлејһинә мүбаризәнин јенидән чанланмасы үчүн шәраит јаратды.

Милли азадлыг һәрәкатынын јүксәлиши (18 әсрин 2-чи јарысы—1878). 18 әср—19 әсрин әввәлләриндә болгар халгынын ичтимаи-игтисади, сијаси вә мәдәни инкишафында дәјишикликләр баш верди. Бу, халгын даһа сых бирләшмәсинә, милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсинә шәраит јаратды. Капиталист мүнасибәтләринин кәндә нүфуз етмәси кәндлиләрин тәбәгәләшмәсини сүр'әтләндирди, кәнд буржуазијасы мејдана кәлди. Түркијә өз мүстәмләкәләриндә, о чүмләдән Б.-да аграр ислаһат кечирмәјә мәчбур олду. Һәрби-лен системи ләғв едилди. 18 әсрин сонларындан тохучулуг вә метал е'малы сәнајесиндә мануфактура мејдана кәлди (әсасән, дағыныг һалда), 1834 илдә исә Б.-да илк фабрик ачылды. Әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы ири јармаркаларын, тичарәт фирмаларынын јаранмасына сәбәб олду. Лакин Османлы империјасында шәхсијјәт азадлығыны вә мүлкијјәт тохунулмазлығыны тә'мин едәчәк һүгуг гајдаларынын олмамасы Б.-да капитализмин инкишафыны ләнкидирди.

Игтисади јүксәлиш шәраитиндә 18 әсрин сонунда болгар милләти дә формалашды. Бу ишдә болгар маарифчиләринин фәалијјәти (Софрони Врачански, В. Априлов вә б.) мүһүм рол ојнады. 1835 илдә Габровода илк дүнјәви мәктәб ачылды.

19 әсрин 40-чы илләриндән Русија илә әлагәләрин мөһкәмләнмәси болгар мәдәнијјәтинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. Русија—Түркијә мүһарибәләри (18—19 әсрләр) Б.-да милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсинә көмәк етди. Түркијәнин өз малијјә чәтинликләрини арадан галдырмаг үчүн веркиләри артырмаг вә әлавә мүкәлләфијјәтләр гојмаг тәдбирләринә е'тираз олараг Б.-ын шм.-г.-индә кәндли үсјанлары (1835, 1837, 1841, 1850) баш верди. Болгар милли буржуазијасынын Бухарестдә јаранмыш тәшкилатлары Б.-а Османлы империјасы тәркибиндә мухтаријјәт верилмәсини тәләб етмәјә башладылар. 1869 илдә Болгарыстан Ингилаби Мәркәзи Комитәси (БИМК) јарадылды. БИМК јерли ингилаб комитәләри илә бирликдә өлкәдә үмуми милли азадлыг үсјанынын һазырланмасында бөјүк иш көрдү [бах *Апрел үсјаны (1876)*]. 1877—78 илләр Русија—Түркијә мүһарибәсиндә рус ордусунун гәләбәси Б.-ын османлы зүлмүндән азад олмасына имкан јаратды [бах *Сан-Стефано сүлһ мүгавиләси (1878)*]. Лакин Русијанын Балкан ј-а-нда нүфузунун артачағындан горхуја дүшән Австрија-Мачарыстан вә Б. Британија (Алманија да онлара тәрәфдар иди) сүлһ мүгавиләсинә јенидән бахылмасыны тәләб етдиләр. *Берлин конгреси (1878)* нәтичәсиндә азад олунмуш Б. парчаланды; шм.-да Түркијәнин вассалы олан Б. кнјазлығы (пајтахты Софија), ч.-да Османлы империјасынын тәркибиндә мухтар Шәрги Румели вил. јаранды.

Капитализм дөврү. 1877—78 илләр Русија—Түркијә мүһарибәси Б.-да Түркијә феодал торпаг мүлкијјәтчилијинин мәһвини сүр'әтләндирди. Буржуа-демократик ингилабы ролуну ојнајан бу просесин кедишиндә кәндлиләр түрк феодалларына вә Түркијә дөвләт фондуна мәхсус торпаглары әлә кечирдиләр, феодал асылылығынын бә'зи формалары ләғв едилди. Түркијә феодал системинин ләғви капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди. 1885 ил үсјаны нәтичәсиндә Шәрги Румели Болгар Кнјазлығы илә бирләшди, әвәзиндә Тымрыш вә Кырчалы маһаллары Түркијәјә верилди. Б.-ын биринчи кнјазы олан шаһзадә А. Бөттенберг (миллијјәтчә алман олуб харичи сијасәтдә Австрија-Мачарыстан вә Алманијаја рәғбәт бәсләјирди) 1886 илин августунда руспәрәст забитләр тәрәфиндән деврилди. Лакин аз сонра австријапәрәст С. *Стамболовун* башчылығы илә јенидән чеврилиш олду, Кобургски кнјаз сечилди, С. Стамболов һөкумәт тәшкил етди. Өлкәдә диктатура режими јаранды. Лакин үмуми наразылыг нәтичәсиндә 1894 илдә Стамболов һөкумәти исте'фа вермәјә мәчбур олду. Јени һөкумәт 1896 илдә Русија илә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа етди. Өлкә сәнајесинин инкишафы үчүн бир сыра тәдбирләр көрүлдү. Б.-да капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар фәһләләрин илк һәмкарлар иттифагы тәшкилатлары мејдана чыхды. 19 әсрин 80-чи илләриндән Д. *Благојев* Б.-да сосиализм идејаларыны тәблиғ етмәјә башлады. 1891 илдә Болгарыстан С.-Д. Партијасы јарадылды (1894 илдән Болгарыстан Фәһлә С.-Д. Партијасы—БФСДП). 1899 илдә Болгарыстан Халг Әкинчилик Иттифагынын (БХӘИ) әсасы гојулду. Русијадакы 1905—07 илләр ингилабынын тә'сири илә Б.-да тә'тил һәрәкаты кенишләнди. Кәнч түркләр ингилабы вә Түркијәнин зәифләмәси илә әлагәдар Б. 1908 ил сентјабрын 22-дә Түркијәдән асылы олмадығыны билдирди вә там истиглалијјәт е'лан етди. Болгар

кнјазы чар титулу гәбул етди. Б. *Балкан Иттифагынын (1912)* јарадылмасынын тәшәббүсчүләриндән олду. 1-чи Балкан мүһарибәсиндә (бах *Балкан мүһарибәләри (1912—13)*] Б., Сербија, Јунаныстан вә Черногорија Түркијәнин зүлмүндә олан әразиләрин хејли һиссәсини азад етдиләр. Лакин 2-чи Балкан мүһарибәсиндә (1913, ијун—август) Б. мәғлуб олду вә нәинки 1-чи Балкан мүһарибәсиндә әлдә етдији әразиләри, һәтта әввәлки торпагларынын да бир һиссәсини итирди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Алманија тәрәфиндә чыхыш едән Б.-ын вәзијјәти даһа да писләшди, өлкәдә наразылыг артды, бә'зи шәһәрләрдә ачларын үсјан вә нүмајишләри олду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Б.-дакы һадисәләрә чох бөјүк ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрди. Тә'тил һәрәкаты кенишләнди, ордуда наразылыг артды [бах *Владаја үсјаны (1918)*]. *Нөји сүлһү (1919)* Б. гаршысында чох ағыр шәртләр гојду. Антанта гошунлары Б.-ы ишғал етди. Ингилаби јүксәлиш шәраитиндә *Теснјаклар* партијасы күтләви һәрәката рәһбәрлији әлә алды, 1919 илдә исә Коммунист Интернасионалынын јарадылмасында иштирак етди. Партијанын ады дәјишдириләрәк Болгарыстан Коммунист (сых сосиалистләр) Партијасы — БК(с.с.) П адландырылды. 1919 илин јајында күтләви сијаси тә'тил вә нүмајишләр өлкәни бүрүдү. «Русијадан әлинизи чәкин!» шүары алтында һәрәкат кенишләнди. Халг күтләләринин тәзјиги илә буржуазија 1920 илдә һакимијјәти БХӘИ-јә вермәк мәчбуријјәтиндә галды. 1923 ил фашист чеврилиши заманы БХӘИ һөкумәти деврилди, А. Санков башда олмагла өлкәдә фашист диктатурасы јарадылды. 1923 илдә БК (с. с.)П-нин рәһбәрлик етдији Сентјабр антифашист үсјаны (1923) мәғлуб олмасына бахмајараг шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринин мүбариз бирлијини нүмајиш етдирди. 1926 илдә Санковун јеринә баш назир А. Љапчев кечди. Јени һөкумәт буржуазијанын һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк сијасәтини давам етдирсә дә, бә'зи күзәштләр вермәјә мәчбур олду. 1927 илдә кизли фәалијјәтдә олан БК(с.с.) П-нин тәшәббүсү илә легал Фәһлә Партијасы, 1928 илдә исә Кәнчләрин Фәһлә Иттифагы јаранды. Һәмкарлар иттифагларынын әксәријјәти бәрпа едилди. 1929—33 илләр дүнја игтисади бөһраны Б.-а да тә'сир көстәрди. 1929 илдән сонра Б.-да сәнаје истеһсалы азалды, ишсизлик артды, к. т. мәһсулларынын гијмәтләри ашағы дүшдү, бу да кәндлиләрин күтләви мүфлисләшмәсинә сәбәб олду. 1934 ил мајын 19-да дөвләт чеврилиши нәтичәсиндә һәрби фашист диктатурасы гурулду. ССРИ-нин артан нүфузу, болгар халгынын Русијаја ән'әнәви рәғбәти 1934 ил ијулун 23-дә һөкумәти ССРИ илә дипломатик әлагә јаратмаға вадар етди. 1935 илдә јенидән дөвләт чеврилиши олду. Чар Борисин монархист фашист диктатурасы јаранды. Фашист Алманијасы вә Италијасынын көмәји илә Б. сүр'әтлә силаһланма хәтти көтүрдү. Икинчи дүнја мүһарибәси башландыгда Б. һөкумәти битәрәфлик һаггында вә'динә хилаф чыхараг фашист Алманијасы илә әмәкдашлығы кенишләндирди. 1941 илин мартында алман гошунлары Б. әразисинә дахил олду. 1941 ил декабрын 13-дә Алманијанын тәләби илә Б. АБШ вә Б. Британијаја мүһарибә е'лан етди. Болгар халгы илк күндән фашист һакимләрин чинајәткар сијасәтинә гаршы чыхды. 1938 илдә БК(с.с.)П-нин Фәһлә Партијасы илә бирләшмәси нәтичәсиндә марксист-ленинчи Болгарыстан Фәһлә Партијасы (БФП) јарадылды. Өлкәнин ССРИ илә мүһарибәјә чәлб едилмәси әлејһинә мүбаризә кенишләнди. 1941 илин ијулунда илк партизан дәстәси тәшкил едилди. К. Димитровун тәшәббүсү вә БФП-нин рәһбәрлији илә 1942 илдә өлкәнин бүтүн антифашист гүввәләрини бирләшдирән Вәтән Чәбһәси (ВЧ) јарадылды. Үсјанчы Халг Азадлыг Ордусунун әсасы гојулду (1943). Совет ордусунун Балкан ј-а-сына јахынлашмасы фашизмә гаршы үмумхалг мүбаризәсини даһа да күчләндирди. 1944 ил сентјабрын 8-дә Совет Ордусу Б.-а дахил олду. Болгар халгы партијанын рәһбәрлији илә фашист режиминә гаршы үсјан галдырды. 1944 ил сентјабрын 9-да Б.-да фашист режими деврилди [Бах *Сентјабр үсјанлары (1923, 1944)*], һакимијјәт фәһлә вә кәндлиләрин, БФП-нин рәһбәр рол ојнадығы ВЧ Комитәләринин әлинә кечди. К. Кеоркијев башда олмагла ВЧ һөкумәти јарадылды.

Х а л г-д е м о к р а т и к и н г и л а б ы вә с о с и а л и з м г у р у ч у л у ғ у д ө в р ү (1 9 4 4 и л д ә н). ВЧ һөкумәти илк күндән демократик дәјишикликләр јолу тутду: дөвләт идарә органлары јенидән тәшкил олунду, мүртәче әһвали-руһијјәли забитләр ордудан узаглашдырылды, һәрби чаниләр мәһкәмәјә верилди, мүәссисәләрдә фәһлә нәзарәти јарадылды вә с. Фашист Алманијасына мүһарибә е'лан олунду. Б. ордусунун һиссәләри Совет Ордусу илә бирликдә Југославија, Мачарыстан вә Австријанын азад олунмасында иштирак етди. 1945 ил августун 14-дә Б. илә ССРИ арасында дипломатик мүнасибәтләр бәрпа едилди. 1945 илин нојабрында Халг Мәчлисинә сечкиләр кечирилди. 1946 илин мартында Халг Мәчлиси аграр ислаһат һаггында ганун верди. 1946 ил сентјабрын 8-дә кечирилән үмуми рә'ј сорғусу нәтичәсиндә өлкәдә монархија гурулушу ләғв едилди, 15-дә исә Болгарыстан Халг Републикасы е'лан олунду. Нојабрда К. Димитров башда олмагла ВЧ һөкумәтинин јени һеј'әти тәшкил олунду. 1947 ил декабрын 4-дә Бөјүк Халг Мәчлиси БХР конститусијасыны тәсдиг етди. Декабрын сонларында сәнаје мүәссисәләринин, банкларын миллиләшдирилмәси вә с. һаггында ганун гәбул олунду. Икииллик (1947—48) халг тәсәррүфаты планларынын јеринә јетирилмәси сајәсиндә халг тәсәррүфаты бәрпа едилди. 1947—48 илләрдә Б. ССРИ вә Авропадакы халг демократијасы өлкәләри илә (Албанија, Румынија, Чехословакија, Полша вә с.) достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә бағлады. БФП (коммунистләр) јени Б.-ын гуручулуғу ишиндә рәһбәредичи вә истигамәтвеличи гүввәјә чеврилди. 1948 илин мај-август ајларында БФП Болгарыстан Фәһлә С.-Д. Партијасы (кениш сосиалистләр) илә бирләшди. Партијанын 5-чи гурултајы (1948, декабр) партијанын әввәлки адыны (Б. Коммунист Партијасы—БКП) бәрпа етди. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәсини, к.т.-нын механикләшдирилмәсини вә с. гаршыја мәгсәд гојду, сосиализм гуручулуғунун әсас вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди. 1-чи бешиллик планын (1949—53) 4 илдә (сәнаје саһәсиндә 3 ил 10 ајда) јеринә јетирилмәси Б.-ы керидә галмыш аграр өлкәдән инкишаф етмиш сәнаје-аграр өлкәсинә чевирмәк үчүн зәмин јаратды. 2-чи бешиллик планын (1953—57) јеринә јетирилмәси нәтичәсиндә Б. сосиалист сәнаје-аграр өлкәсинә чеврилди. К.т.-нын кооперативләшдирилмәси вә механикләшдирилмәси мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылды. БКП-нин 7-чи гурултајы (1958, ијун) гејд етди ки, сосиализм өлкәнин бүтүн х.т.-нда һөкмрандыр; истеһсал васитәләри үзәриндә сосиалист ичтимаи мүлкијјәти Б.-да чәмијјәтин сарсылмаз әсасыдыр; инсанын инсан тәрәфиндән истисмары ләғв едилмишдир. 1958 илдән Б. инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурмаг мәрһәләсинә кечди. 3-чү (1958—62) вә 4-чү (1961—65) бешиллик планларын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси Б.-ын игтисади гүдрәтини даһа да артырды. 1960 илдә милли кәлир 1948 илдәкинә нисбәтән 3 дәфә артды. Савадсызлыг ләғв едилди

ССРИ илә елми-техники әмәкдашлыг вә Совет һөкумәтинин вердији кредит сајәсиндә көһнә сәнаје саһәләри јенидән гурулду, јени сәнаје саһәләри јаранды. Б.-ын ГИЈШ (1949 илин јанварындан үзвүдүр) чәрчивәсиндә әмәкдашлығы кенишләнди, харичи тичарәт артды. БКП-нин 8-чи гурултајы (1962) 1961—80 илләр үчүн өлкәнин инкишафына даир Директивләр гәбул етди. Гурултај сосиализмин madди-техники базасынын јарадылмасыны баша чатдырмағы вә тәдричән коммунизмин madди-техники базасыны јаратмағы башлыча игтисади вәзифә кими гаршыја мәгсәд гојду. Партијанын 9-чу гурултајы (1966, нојабр) милли игтисадијјатын инкишафынын, елми-техники ингилабын сүр'әтләндирилмәсинин, х.т.-нын интенсивләшдирилмәсинин конкрет програмыны мүәјјән етди. 6-чы бешиллик план (1971—75) өлкәдә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурмаг үчүн даһа кениш перспективләр ачды.

Софија. Јени јашајыш рајонларындан бири.

Сосиализмин мүзәффәр јүрүшү өлкәнин игтисади гүдрәтинин артмасына

вә бунунла јанашы әһалинин һәјат сәвијјәсинин дурмадан јахшылашмасына кениш имканлар ачмышдыр. 1973 илин мартында Назирләр Шурасы вә Һәмкарлар Иттифагларынын Мәркәзи Шурасы зәһмәткешләрин бә'зи зүмрәләринин әмәк һаггынын артырылмасы вә 5 күнлүк иш һәфтәсинә кечилмәси барәдә гәрарлар гәбул етди. Б.-да инкишаф етмиш социализм гуручулуғуну давам етдирмәк, өлкәнин игтисади гүдрәтини, халгын мадди рифаһ һалыны даһа да јүксәлтмәк вәзифәләри 7-чи бешиллик планда (1976—80) да башлыча јер тутур.

Б.-ын харичи сијасәти ичтимаи системи мүхтәлиф олан дөвләтләрлә динч јанашы јашамаг принсипи үзәриндә гурулмушдур. ССРИ вә дикәр социалист өлкәләри илә достлуг Б.-ын харичи сијасәтинин әсасыны тәшкил едир. 1967 ил мајын 12-дә ССРИ вә Б. арасында 20 ил мүддәтинә достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында јени мүгавилә имзаланмышдыр. Б. *Варшава мүгавиләси* тәшкилатынын үзвүдүр. Б. ССРИ-нин һамылыгла вә тамамилә тәрксилаһ олмаг тәклифләрини (1959, 1962) мүдафиә етмиш, 1963 ил *Москва мүгавиләсини*, Нүвә силаһынын јајылмамасы барәдә 1968 ил мүгавиләсини имзаламыш, Балкан ј-а р-нунун сүлһ вә тәһлүкәсизлик зонасына чеврилмәси һаггында дәфәләрлә чыхыш етмишдир. Б. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәнин ишиндә иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр. Б. 104 өлкә илә дипломатик, 4 өлкә илә исә консул әлагәси сахлајыр (1975). Б. 1955 илдән БМТ-нин үзвүдүр.

Азәрб.ССР илә Б. арасында сых игтисади вә мәдәни әмәкдашлыг мөвчуддур. Азәрб. мүтәхәссисләри Б.-да нефт сәнајесинин јарадылмасында иштирак етмишләр. Абшерон р-ну вә Разград кәнд әмәкчиләри мүнтәзәм сурәтдә бир-бирилә јарышыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. *Болгарыстан Коммунист Партијасы.* Тәгр. 790 мин үзвү вар (1976). Болгарыстан Халг Әкинчилик Иттифагы. 1899 илдә јарадылмышдыр. БКП-нин рәһбәр ролуну гәбул едир вә онунла сых әмәкдашлыг едир. Тәгр. 120 мин үзвү вар. Һәмкарлар Иттифагларынын Мәркәзи Шурасы; Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасына дахилдир. 2 млн.-дан артыг үзвү вар (1976). Димитров Коммунист Кәнчләр Иттифагы—1947 илин декабрында јарадылмышдыр. 1,3 млн. үзвү вар (1975). Үмумхалг Болгар—Совет Достлуғу Комитәси; 1957 илдә тә'сис едилмишдир. Вәтән Чәбһәси—күтләви ичтимаи-сијаси тәшкилатдыр. 3860 мин үзвү вар (1976).

Игтисади-чоғрафи очерк. Б. халг һакимијјәти гурулана дәк сәнајеси зәиф инкишаф етмиш вә к.т. кеоридә галмыш аграр өлкә иди. 1939 илдә үмуми мәһсулун 2/3-сини к.т. верирди. Сәнајенин әсасыны јүнкүл вә јејинти сәнајеси (үмуми сәнаје мәһсулунун 3/4-ү) тәшкил едирди. Социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра халг һакимијјәти илләриндә Б.-ын игтисадијјатында әсаслы дәјишикликләр олмушдур. Аграр ислаһат кечирилмиш, сәнаје, банклар вә с. миллиләшдирилмишдир. Бешилликләри мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирән Б. зәһмәткешләри БКП-нин рәһбәрлији илә аграр өлкәни к.т. кооперативләшмиш вә механикләшмиш сәнаје-аграр өлкәсинә чевирмишләр.

Б.-да милли кәлир 1969 илдә 1939 илдәкинә нисбәтән 5,4 дәфә, 1956 илдәкинә нисбәтән 1975 илдә 4,8 дәфә артмышдыр. Сәнаје мәһсулларынын үмуми һәчми 1970 илдә 1939 илдәкинә нисбәтән 36 дәфә, к.т. мәһсулларынын һәчми 2,1 дәфә, 1975 илдә 1956 илә нисбәтән мүвафиг олараг 8,2 дәфә вә 2,2 дәфә артмышдыр. Әсас сәнаје саһәләри: көмүрчыхарма (1975 илдә 28,9 млн. *т*), гара металлуркија (1975 илдә 1,56 млн. *т* чугун, 2,26 млн. *т* полад), әлван металлуркија, машынгајырма (хүсусилә металкәсән дәзкаһлар, нәгл. машынгајырмасы), електротехника, кимја (1974 илдә 380 мин *т* азот күбрәси, 854 мин *т* сулфат туршусу вә с.), кәмигајырма, тохучулуг (1975 илдә 448 млн. *м* парча) вә с. Б.-ын игтисадијјатында јејинти сәнајесинин ролу бөјүкдүр. Јејинти сәнајесиндә, әсасән, ихрачат саһәләри (түтүн, консерв, шәрабчылыг) даһа чох инкишаф етмишдир.

Б.-ын јаначаг-енержи еһтијаты аздыр. Енержи еһтијаты јерли лигнитә вә ССРИ-дән кәтирилән көмүр, нефт вә газа әсасланыр. 1975 илдә 25,2 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Әсас сәнаје мәркәзләри: София (машынгајырма, кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајеси), Пловдив, Перник (машынгајырма, металлуркија), Габрово, Сливен (тохучулуг, јејинти), Варна, Русе (машынгајырма, тохучулуг, јејинти), Бургас (машынгајырма, тохучулуг, јејинти), Девнја (семент, кимја). Сон илләрдә үмуми күчү 200 мин *квт* олан «Варна» ИЕС, София јығма дәмир-бетон з-ду, Варна монометр з-ду, Плевен нефт-кимја комбинаты, Сеново каолинсафлашдырма ф-ки истифадәјә верилмишдир. ССРИ-нин көмәји илә Б.-да кимја сәнајеси јарадылмышдыр. Бургас јахынлығында ССРИ нефти әсасында нефтајырма (иллик күчү 6 млн. *т*) вә нефт-кимја комбинатлары тикилмишдир. Дунај чајы саһилиндә болгар вә совет мүтәхәссисләри тәрәфиндән өлкәдә илк АЕС (Козлодуј јахынлығында) тикилир. 1974—1975 илләрдә «Козлодуј» АЕС-нин биринчи вә икинчи реакторунун (һәр бири 440 мин *квт* күчүндә), «Бобов Дол» ИЕС-нин үчүнчү блоку, ССРИ—БХР газ кәмәринин чох һиссәси истифадәјә верилмишдир.

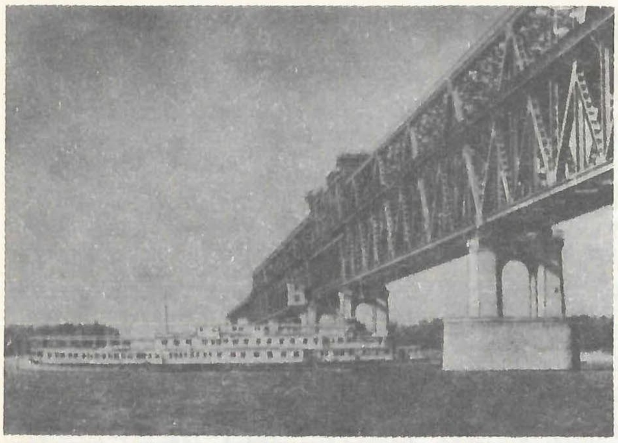
К.т өлкәни әрзагла, јүнкүл вә јејинти сәнајесини хаммалла тә'мин едир. К.т.-нын әсас саһәси әкинчиликдир. Буғда (дәнли биткиләр әкининин 1/2-и), гарғыдалы, арпа, пахла, күнәбахан, памбыг, шәкәр чуғундуру, кәтан, түтүн вә с. әкилир. Б.-да тәрәвәзчилик, бағчылыг вә үзүмчүлүк дә инкишаф етмишдир. Ефир јағлы биткиләр—гызылкүл (Газанлыг вә Левскидә), нанә, лаванда јетишдирилир. Әсас әкинчилик р-нлары Чәнуби Добруча вә Дунајбоју овалығыдыр. 1970 илдә өлкәдә 795 әмәк кооператив әкинчилик тәсәррүфаты вә 159 дөвләт әкинчилик тәсәррүфаты, тәгр. 80 ихтисаслашдырылмыш башга дөвләт тәсәррүфатлары вар иди. 1972 илдә бунларын әсасында өлкәдә 170 аграр сәнаје комплекси јарадылмышдыр. К.т. торпаглары өлкә әразисинин 52%-ини (5,8 млн. *һа*) тәшкил едир. Бунун 82%-и бечәрилән торпаглар, 18%-и отлаг вә өрүшләрдир. 1974 илдә 2,91 млн. *т* буғда, 1,6 млн. *т* арпа, 1,6 млн. *т* гарғыдалы, 1,6 млн. *т* шәкәр чуғундуру, 345 мин *т* картоф, 1,75 млн. *т* тәрәвәз, 1,1 млн. *т* үзүм, 145 мин *т* түтүн јығылмышдыр. Б.-да 1,73 млн. гарамал, тәгр. 10 млн. гојун, 3,9 млн. донуз, 38 млн. гуш вар (1975). Балыг овланыр.

Өлкәдә сәрнишин вә јүк дашынмасында д.ј. нәгл.-нын ролу бөјүкдүр. Д.ј.-ларынын уз. 4283 *км*-дир (1974; 1240 *км*-и електрикләшдирилмишдир). Әсас д.ј. говшаглары София, Пловдив, Русе вә с.-дир. Гәрби Авропаны Јахын Шәрглә әлагәләндирән бејнәлхалг магистрал хәтт Б.-дан кечир. Шосе јолларынын уз. 36 мин *км*-дир (1974). Харичи тичарәтдә су нәгл.-ндан кениш истифадә едилир (Гара дәниз вә Дунај). Дәниз донанмасынын тоннажы 800 мин брутто рек. *т*-дур (1970). Мүһүм портлары Варна, Бургас (Гара дәниздә), Русе, Свиштов вә Ломдур (Дунај чајында). Бир сыра шәһәр вә өлкәләрлә һава нәгл. васитәсилә әлагәси вар. Б. 112 дөвләтлә тичарәт едир (1974).

Ихрачатын 46,7%-и е'мал олунмуш к.т. мәһсуллары (мејвә-тәрәвәз консерви, түтүн мә'мулаты, шәраб, ефир јағы вә с.), 44,8%-и к.т. илә әлагәси олмајан сәнаје мәһсулларыдыр (о чүмләдән 40%-и машынгајырма мәһсуллары, 1975). Гызылкүл јағы вә помидор ихрачына көрә дүнјада биринчи јердәдир. Б.-ын харичи тичарәтинин 80%-дән чоху социалист өлкәләри иләдир; бунун 75%-и ГИЈШ-ын үзвү олан өлкәләрдир (о чүмләдән 55,5%-и ССРИ илә, 1975). Б. сәнаје аваданлығы, електрик мүһәррикләри, кәми, к.т. машынлары, нефт, памбыг вә с. идхал едир. Б.-дан әлван металлар, полад прокаты, сода, дәрман, мебел, фанер, тохучулуг вә тикиш сәнајеси мәһсуллары, трактор, түтүн, үзүм, шәраб, е'мал олунмуш мејвә, тәрәвәз вә с. ихрач олунур. Чохлу курортлары вар. Туризм инкишаф етмишдир. 1975 илдә өлкәдә 4050 мин харичи турист олмушдур. Пул ваһиди левдир.

Мадди рифаһын јүксәлдилмәси. Милли кәлирин јүксәк сүр'әтли артымы (1975 илдә 1974 илдәкинә нисбәтән 9% чох) халгын рифаһынын јүксәлдилмәсинә имкан јарадыр. 1975 илдә истеһлак фонду 1974 илдәкинә нисбәтән 8,2% артмышдыр. Истеһлак фондунун әсас һиссәси шәхси истеһлака ајрылыр вә башлыча олараг фәһлә вә гуллугчуларын әмәк һаггынын артырылмасы вә кәндлиләрин әмәјинин мүкафатландырылмасы јолу илә тә'мин олунур. 1975 илдә ичтимаи истеһлак фонду 1974 илдәкинә нисбәтән 6,6% артмышдыр. Кооператор кәндлиләр илә фәһлә вә гуллугчулар арасындакы ичтимаи тә'минат бәрабәрсизлији ләғв едилмишдир; 1975 илин ортапарындан пенсија јашына чатмыш бүтүн кооператор кәндлиләр үмуми гајдада пенсија алыр. 1975 илдә адамбашына дүшән реал кәлир 5,6%, х.т.-нда чалышан фәһлә вә гуллугчуларын орта номинал әмәк һаггы 2,6% артырылмышдыр. 1975 илдә пәракәндә әмтәә дөвријјәси 8,3 (1960 илдә 2,4) млрд. лев олмушдур. 1971—75 илләрдә 242 мин јени мәнзил истифадәјә верилмишдир.

Силаһлы гүввәләр. Болгарыстан Халг Ордусу (БХО) гуру гошунлары, ҺҺМ, ҺҺГ, ҺДД вә сәрһәд гошунларындан ибарәтдир. БХО-ја рәһбәрлији

Русе шәһәри јахынлығында Дунај чајы үзәриндә көрпү.

билаваситә мүдафиә назири едир. 1944 ил Сентјабр үсјаны галиб кәлдикдән сонра јени халг ордусу јарадылмышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашист Алманијасына гаршы БХО 3-чү Украјна чәбһәси тәркибиндә Совет Ордусу илә биркә вурушмуш (1944, октјабр—1945 илин әввәлләри), Југославија, Мачарыстан вә Австријанын азад олунмасында фәал иштирак етмишдир. Варшава Мүгавиләси Тәшкилатынын јаранмасындан е'тибарән (1955) БХО сосиалист һәмрә'јлији өлкәләринин мүдафиә гүдрәтинин мөһкәмләндирилмәсиндәки биркә тәдбирләрдә фәал иштирак едир. БХО гуру гошунлары мүасир атычы, танк әлејһинә, ракет, зенит-ракет силаһлары вә с. илә тәчһиз едилмишдир. ҺҺМ вә ҺҺГ гошунларында зенит ракетләри комплексләри, зенит артиллеријасы, сәсдән-сүр'әтли реактив тәјјарәләр, мүасир радиотехники вә електрон тушлама вә идарә васитәләри вар. ҺДД мүасир силаһлара малик кәмиләрдән ибарәтдир. Ордунун комплектләшдирилмәси үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында һәјата кечирилир. 19 јашына чатан кәнчләр ордуја чағырылыр, хидмәт мүддәти 2 илдир (ҺДД-да 3 ил).

Сәһијјә. 1974 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 17,2, өлүм сајы 9,8, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 25,4, орта өмүр 71,1 ил олмушдур. Хәстәлик структурунда тәнәффүс јолларынын хәстәлији, синир системи, ган дөвраны вә һәзм органларынын хәстәлији гејдә алынмышдыр (1973). Халг һакимијјәти илләриндә малјарија, сәпкили вә гајыдан јаталаг, висцерал лејшманиоз, полиомиелит, бруселлјоз вә с. хәстәликләр ләғв едилмишдир. Зәһмәткешләрин сағламлығынын горунмасына 1944 илдән сәһијјә назирлији рәһбәрлик едир. Б.-да тибби јардым пулсуздур. 1974 илдә Б.-да 65 049 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 82 чарпајы, 1944 илдә 16 чарпајы) 184 хәстәхана, амбулаторија-поликлиника јардымы көстәрән 3594 мүаличә мүәссисәси, 61 ихтисаслашдырылмыш диспансер вар. 18,2 мин һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 21 һәким), 3,6 мин диш һәкими, 29 мин әчзачы, 55,9 мин орта тибб ишчиси ишләјир. Тибб кадрлары 3 тибб ин-тунда (Софија, Пловдив вә Варна) вә 22 орта тибб мәктәбиндә һазырланыр. Б.-да һәкимләри Ихтисаслашдырма вә Тәкмилләшдирмә Ин-ту (әсасы 1950 илдә гојулмушдур) вә 15 елми-тәдгигат тибб ин-ту ишләјир. Өлкәдә 18 170 чарпајылыг 196 санаторија-курорт мүәссисәси вар. Мәшһур курортлары: Варна, Гызыл Гум, Момин-Проход, Күнәшли Саһил, Бороветс вә с.

Маариф. Б.-да илк дини мәктәбләр 9 әсрдә славјан маарифчиләри Кирил вә Мефодинин шакирдләри тәрәфиндән, илк дүнјәви мәктәб исә 1835 илдә Габровода ачылмышдыр. Халг демократијасы һакимијјәтинин гәләбәсиндән (1944) сонра маариф системи демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулду. Сәккизиллик үмуми ичбари тәһсил һәјата кечирилмишдир. 7-чи бешиллик (1976—80) планда үмуми орта тәһсилә кечилмәсини әсасән баша чатдырмаг нәзәрдә тутулур. Ушаг бағчаларында 379,6 мин ушаг тәрбијә алыр (1975). Сәккизиллик мәктәбләрдә 1070,25 мин, там орта мәктәбләрин 9—11-чи синифләриндә 114,9 мин, техники пешә мәктәбләриндә 104,1 мин, техникум вә инчәсәнәт мәктәбләриндә 125,2 мин шакирд, педагожи мәктәбләрдә 14,1 мин, 26 али мәктәбдә 101 мин тәләбә охујур (1974/75).

Мүхтәлиф илләрдә болгарыстанлы тәләбәләр Азәрб. али мәктәбләриндә тәһсил алмыш, Азәрб. алимләри дәрс демәк үчүн Б.-на дә'вәт олунмушлар. Бөјүк китабханалары: «Кирил вә Мефоди» халг китабханасы (1,2 милјондан чох китаб), Софија ун-ти китабханасы (770 мин китаб), Болгарыстан ЕА мәркәзи китабханасы (1 милјондан чох китаб) вә с. Әсас музејләри: Милли рәссамлыг галерејасы, етнографија, археолокија, ингилаби һәрәкат музејләри, Д. Благојев вә И. Вазовун ев музејләри, К. Димитров мәркәзи музеји (Софијада), археолокија вә етнографија музеји (Пловдивдә), һәрби-тарихи музеј (Плевендә) вә с.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбиијјат вә техника елмләри. Б. әразисиндә елми вә техники биликләрин башланғычы гәдим фракијалыларын, јунанларын вә ромалыларын мәдәнијјәтләри илә бағлыдыр. Болгар дөвләти јарадыландан шәһәрсалма, ме'марлыг, мә'дән иши вә силаһ истеһсалы инкишаф етмишдир. 1899 илдә Тәбиијјат елмләри музеји ачылмыш, 1911 илдә исә тәбиијјат-ријазијјат елмләри бөлмәси олан Болгарыстан ЕА јарадылмышдыр. О вахтадәк әсас тәдгигатлар Софија ун-тиндә мәркәзләшмишди. Русија—Түркијә мүһарибәси (1877—78) заманы С. П. Боткин, Н. И. Пирогов вә б. рус һәкимләринин фәалијјәти Б.-да тиббин инкишафына көмәк етди. 1918 илдә ун-тин тибб факүлтәси тәшкил олунду (сонралар Али тибб мәктәбинә чеврилмишдир). 1890 илдән дөвләт кеоложи хидмәт идарәси фәалијјәтә башлады. 1918 илдә Б. чоғрафија чәмијјәти, 1925 илдә Б. кеолокија чәмијјәти јарадылды. Софија ун-тиндә физики чоғрафија кафедрасы тә'сис едиләндән сонра (1927) рекионал чоғрафија (А. Иширков вә б.), кеоморфолокија, иглимшүнаслыг вә с. саһәләрдә тәдгигат апарылыр. 1934 илдә Мәркәзи Метеоролокија Ин-ту јарадылмышдыр.

Бајтарлыг елминин инкишафы 1923 илдә ун-тдә бајтарлыг факултәсинин (индики Али Бајтарлыг-Тибб Ин-ту) ачылмасы илә әлагәдардыр.

Кимја саһәсиндә П. Рајков, З. Караогланов, Д. Баларев, Г. Ранков, Д. Иванов вә б.-нын тәдгигатлары мәшһурдур. Б.-да ишләмиш рус алими П. И. Бахметјев ферромагнетизм вә термоелектрик проблемләрини тәдгиг етмишдир. Мәһлулларын вә електролитләрин молекулјар физикасы (А. Христов) саһәсиндә дә тәдгигат апарылмышдыр. Г. Начаков маддәнин фотоелектрет һалыны кәшф етмишдир. Ријазијјат елмләри, әсасән, К. Попов, И. Тсенов, Н. Обрешков вә б.-нын әсәрләриндә инкишаф етдирилмишдир. Б.-да монархист-фашист режиминин ләғви (1944) вә өлкәнин сосиализм гуручулуғу јолуна гәдәм гојмасы елм тарихиндә јени дөврүн башланғычы олду. ССРИ ЕА вә дикәр сосиалист өлкәләринин алимләри илә бирликдә Б. алимләри автомат нәзәријјәси, ријази моделләмә вә с. саһәсиндә тәдгигат апарырлар. Б.-да бәрк чисим физикасы, јарымкечиричиләр физикасы, електроникаја даир тәдгигатлар кенишләндирилир (Г. Начаков, С. Петров вә б.). 1961 илдә ССРИ-нин јардымы илә експериментал нүвә реактору гурулмушдур. 1952 илдә Болгарыстан ЕА-нын астрономија шө'бәси јарадылды. Кеоложи кәшфијјат ишләринин кенишләндирилмәси саһәсиндә нефт, көмүр, дәмир вә манган филизи, полиметал, мис, молибден јатаглары кәшф едилмишдир (Ј. Јовчев вә б.).

Кимја саһәсиндә кристалларын бөјүмәсинә даир 30-чу илләрдә ишләниб һазырланмыш нәзәријјә (И. Странски вә Р. Каишев) даһа да кенишләндирилмишдир (Р. Каишев, Г. Близнаков, Ј. Будевски, Н. Пангаров). Үзви синтез (Д. Иванов, А. Спасов вә б.), стереокимја, конформасија анализи (Б. Куртев вә б.), синтетик полимерләр вә с. саһәләрдә тәдгигат апарылыр.

Биолокијаја аид әсас тәдгигатларын апарылмасына 1959 илдән сонра башланмышдыр. Классик биолокија саһәсиндә јени проблемләр вә експериментал методлар ишләнилир, алынмыш наилијјәтләр тибб, к.т. вә сәнаједә тәтбиг олунур. Б.-ын битки өртүјү вә һејванлар аләми, әсасән, өјрәнилмишдир. Вирусолокија, иммунолокија вә микробиолокија саһәсиндә наилијјәтләр әлдә едилмиш (С. Анкелов, В. Марков, А. Тошков вә б.), микроорганизмләрин метаболизминә аид бә'зи мәсәләләр витаминләрин, ферментләрин, амин туршуларын вә биоложи актив маддәләрин биосинтезинә ајры-ајры фактор-

ларын тә'сири өјрәнилмишдир (И. Јемануилов, И. Пашев вә б.).

Биткиләрдә һәјат просесләринин сүр'әтләндирилмәси вә ләнкидилмәси нәзәријјәсини зәнкинләшдирән тәдгигатлар апарылмыш (К. Попов вә б.), јени ферментләр вә препаратлар алынмыш (И. Пашев вә б.), һејванларын тохумаларында нуклеин туршусунун мигдарыны мүәјјән едән орижинал метод һазырланмышдыр (Р. Тсанев вә б.). Буғда, гарғыдалы, түтүн, мејвә, памбыг, гызылкүл вә с. үзрә ихтисаслашдырылмыш ин-тлар фәалијјәт көстәрир. Биткиләрин мүһафизәси (И. Ковачевски), к.т. һејванларынын јетишдирилмәси (Н. Платиканов, С. Куманов вә б.) вә јени чинсләринин јарадылмасы саһәсиндә тәдгигат апарылыр. К.т. һејванларынын бир сыра паразитар вә дикәр хәстәликләринин патокенези, морфолокија вә иммунитети өјрәнилмиш (К. Иванов вә б.), бајтарлыг токсиколокијасы вә фармаколокијасы проблемләри (П. Попов вә б.) тәдгиг едилмишдир. Онтокенездә организмин морфолокијасы вә реактивлији (А. Хачиолов, Д. Каданов вә б.), гидаланманын елми әсаслары, диететика вә гастроентеролокија (Т. Ташев вә б.), үрәк-дамар хәстәликләри (А. Пухлев вә б.) вә с. өјрәнилән ән әһәмијјәтли тибб проблемләриндәндир.

Б.-да техника елмләри (техники вә иншаат механикасы, металшүнаслыг вә металлар технолокијасы вә с.) инкишаф етдирилир. Тезбәркијән семент һазырланмыш вә истеһсалата тәтбиг олунмуш (И. Симеонов вә б.), металларын хүсуси сынаг методлары һазырланмышдыр. Төкмә просесиндә әмәк мәһсулдарлығыны вә мәһсулун кејфијјәтини јүксәлтмәјә имкан верән јени методлар тәтбиг едилмишдир (А. Балевски вә б.). Автоматлашдырма проблемләри мүвәффәгијјәтлә һәлл олунур.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Б.-да фәлсәфи фикир 9 әсрин сону—10 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир вә гәдим болгар дилиндә фәлсәфә терминолокијасынын јарадычысы И. Екзархын (10 әср) ады илә бағлыдыр. Б.-да кәндлиләрин феодализмә вә килсәјә гаршы мүбаризәсинин идеоложи формасы богомилчилик олмушдур. Түрк ишғалы (14 әсрин сону) болгар ичтимаи фикринин инкишафыны ләнкитди. 18 әсрдә милли шүурун, мәдәнијјәтин формалашмасында болгар милли дирчәлишинин идеологу П. Хилендарски мүһүм рол ојнамышдыр. 19 әсрин әввәлләриндә тәбиәт елмләринә марағын артмасы илә Б.-да материалист көрүшләр јајылмаға башлады (И. Г. Селимински). 19 әсрин 2-чи јарысында милли азадлыг вә ингилаби һәрәкатын јүксәлиши нәтичәсиндә ичтимаи фикирдә јаранмыш ики башлыча истигамәт (ислаһатчылар, ингилабчы демократлар) арасында кәскин идеја мүбаризәси кедирди. Ислаһатчылар идеализми тәблиғ едир, ингилабчы демократлар (Л. Каравелов, В. Левски, Х. Ботев вә б.) исә материализми мүдафиә едирдиләр. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Д. Благојев башда олмагла Б. марксистләри халгчылыға, неокантчылыға, бернштејнчилијә гаршы мүбаризә апармышлар. «Теснјакларын» мүстәгил ингилаби марксист партијада бирләшмәси (1903) Б.-да марксист идеолокијасынын мөһкәмләнмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 20 әсрин 20—30-чу илләриндә Б. фәлсәфәсиндә Ленин мәрһәләси формалашмышдыр. С. *Гановски* Б. фәлсәфәсиндә илк дәфә олараг марксист диалектиканын инкишафында В. И. Ленинин ролуну әтрафлы тәһлил етмишдир. Т. *Павловун* јарадычылығы Б.-да марксист-ленинчи фәлсәфәнин инкишафында мүһүм мәрһәләдир. Халг демократик ингилабынын гәләбәсиндән (1944) сонра Б.-да марксист-ленинчи фәлсәфәнин кениш инкишафы башлады. Партијанын гәрарларында, К. Димитровун, Т. Живковун мә'рузәләриндә Б.-да сосиалист ингилабы проблемләри, инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гуручулуғу мәсәләләри вә с. тәһлил едилмишдир. Б. философлары ин'икас нәзәријјәсинин мүһүм проблемләрини, тарихи материализм, елми идракын методолокијасы, фәлсәфә тарихи, мүасир буржуа фәлсәфәсинин тәнгиди, естетика, етика, елми атеизм вә с. мәсәләләри тәдгиг едирләр. Совет вә болгар философларынын бирликдә јаздыглары (1973) «Ленинин ин'икас нәзәријјәси вә мүасир елм» (ч. 1—3) әсәри марксист-ленинчи фәлсәфәјә бөјүк төһфәдир. Болгарыстан ЕА-нын фәлсәфә вә сосиолокија ин-тларында мүасир фәлсәфә вә сосиолокијанын актуал проблемләри тәдгиг едилир. 1973 илдә Б.-да (Варна) 15-чи Үмумдүнја фәлсәфә конгреси кечирилмишдир. БКП-нин 9-чу гурултајы (1976) Б. фәлсәфәси гаршысында дуран вәзифәләри мүәјјән етмишдир.

Тарих елми. Б.-да тарихшүнаслығын јаранмасы болгар халгынын милли дирчәлиши (18 әсрин 2-чи јарысы) илә бағлыдыр. Бу дөвр тарихшүнаслығынын сәчијјәви чәһәти халгын тарихи кечмишини даһа габарыг вермәк, ону милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәјә руһландырмаг иди. Сонралар мәнбәләрә, факт вә хронолокијаја тәнгиди мүнасибәти әкс етдирән истигамәт јаранды. Бу чәрәјанын көркәмли нүмајәндәси, милли тарихшүнаслығын баниси М. Дринов иди. Онун тәшкил етдији (1869) елми-әдәби чәмијјәт вә сонралар Софија ун-тинин јаранмасы (1888) Б.-да тарих елминин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. 19 әсрин ахырларындан Б.-да марксист тарихшүнаслыг инкишафа башламышдыр. Онун әсас нүмајәндәләри Д. Благојев, В. Коларов, К. Димитров вә б. иди. Онлар Б.-да ичтимаи-игтисади инкишаф, синифләр вә синфи мүбаризә мәсәләләрини, милли азадлыг, фәһлә вә ингилаби һәрәкат тарихини өјрәнмәјин әсасыны гојдулар. Марксист тарихшүнаслыг Б.-да халг демократијасы һакимијјәтинин гурулмасы (1944) илә тамамилә бәргәрар олду. 1954—55 илләрдә чапдан чыхмыш 2 чилдлик «Болгарыстан тарихи» (1961—64 илләрдә 3 чилддә јенидән ишләнмиш вә тамамланмыш 2-чи нәшри) әсәриндә Б.-ын гәдим заманлардан дөврүмүзәдәк марксист мөвгедән биткин тарихи ишыгландырылмышдыр. Болгар фәһлә вә коммунист һәрәкаты, БКП-нин бејнәлмиләл әлагәләри, Икинчи дүнја мүһарибәсиндә болгар халгынын Мүгавимәт һәрәкаты, Б.-ын сосиализм јолу илә инкишафы тарихинин ишләниб һазырланмасы интенсив сурәтдә апарылыр. Тарихшүнаслығын мәркәзләри; Болгарыстан ЕА Тарих вә Археолокија ин-тлары, БКП МК јанында Болгарыстан Коммунист Партијасы Тарихи Ин-ту, Софија ун-тинин фәлсәфә-тарих факүлтәси.

Игтисадијјат елми. 19 әсрин 2-чи јарысында Б.-да игтисади фикир бир систем һалында формалашмыш вә ингилабчы демократларын вә реформизм чәрәјаны нүмајәндәләринин әсәрләриндә әксини тапмышдыр. 19 әсрин ахырларында болгар дөвләтинин јаранмасы илә буржуа игтисади фикри мејдана кәлди. Б.-да игтисадијјат елминин инкишафына рус легал марксистләринин дә мүәјјән тә'сири олмушдур. 19 әсрин ахырларындан Б.-да марксизм јајылмаға башлады. Болгар марксистләри марксист игтисади нәзәријјәни тәблиғ едир вә марксист игтисадијјат елминин әсас мүддәаларыны милли шәраитә ујғун инкишаф етдирирдиләр. Б.-да халг демократијасы һакимијјәтинин гурулмасы марксист игтисади фикрин һәртәрәфли инкишафына шәраит јаратды. Б.-да игтисади тәдгигатлар сосиализм гуручулуғунун әсас мәсәләләринин һәллинә јөнәлдилмишдир. Алимләр өлкәнин игтисади инкишаф проблемләрини, х.т. тарихини, капитализм вә сосиализм системинин инкишаф проблемләрини тәдгиг едир, буржуа вә ревизионист игтисади нәзәријјәләри тәнгид едирләр. Игтисади тәдгигатлар Болгарыстан ЕА-нын ин-тларында, идарә вә назирликләрин елми-тәдгигат ин-тларында вә с. апарылыр.

Һүгуг елми. 1944 ил халг ингилабына гәдәр Б.-ын һүгуг елми Авропа буржуа һүгуг елминин тә'сири алтында иди. Мүлки вә чинајәт просесләри мәсәләләриндә Русија һүгуг елминин дә мүәјјән тә'сири олмушдур. Халг демократијасы һакимијјәти гуруландан сонра һүгуг елминдә марксист-ленинчи истигамәт инкишаф етмишдир. Сосиалист дөвләти вә сосиалист ганунверичилији проблемләринә даир тәдгигатлар апарылыр, дөвләт һакимијјәти вә идарә органларынын, мәһкәмә, прокурорлуг, дөвләт апараты вә ичтимаи тәшкилатларын иш тәчрүбәси өјрәнилир вә үмумиләшдирилир. Тәдгигатларын әсас мәркәзи Болгарыстан ЕА-нын Һүгуг Елмләри Ин-тудур (1948 илдә јарадылыб).

Дилчилик. Б.-да дилчилик 19 әсрин 80—90-чы илләриндән инкишаф етмишдир. Болгар дилинин диалектолокијасы вә тарихи инкишафы (Л. Милетич, Ј. Иванов вә б.), һинд-Авропа вә славјан дилләринин мүгајисәли грамматикасы (С. Младенов, И. Леков вә б.), болгар дилинин грамматикасы (А. Теодоров-Балан вә б.) саһәсиндә тәдгигатлар апарылмышдыр. Халг демократијасы һакимијјәти гурулдугдан (1944) сонра болгар дилчилији интенсив инкишаф етди. БХР ЕА Болгар Дили Ин-ту јарадылды (1951). «Мүасир болгар әдәби дили лүғәти», «Болгар дилинин изаһлы лүғәти» вә с. лүғәтләр, «Болгар дилинин диалектоложи атласы», һабелә гәдим вә мүасир болгар дилинин грамматикасы, лексикасы, фразеолокијасы, үслубијјаты, мүасир болгар әдәби дили тарихи, славјан дилчилији вә с. даир монографијалар нәшр едилмишдир (Л. Андрејчин, Р. Мутафчијев, К. Мирчев, И. Гылыбов, В. Кеоркијев вә б.). Болгар дили ин-ту, Софија ун-ти дилчилик мәркәзләридир.

Елми идарәләр. Респ.-нын елми мәркәзи *Болгарыстан Елмләр Академијасыдыр* (БЕА). 1961 илдә БЕА-нын биолокија вә к.т. шө'бәси әсасында к.т,

елмләри академијасы јарадылмышдыр. 1959 илдә елм вә техники тәрәгги мәсәләләринә даир дөвләт комитәси тәшкил едилмишдир. Б.-да 368 елми идарә (о ҹүмләдән назирлик вә идарәләрин нәздиндә 237) вар; кимја вә металлуркија саһәсиндә 5 ин-т, кеолокија, кеодезија, әлван вә гара металлуркија, физичыхарма сәнајеси вә мә'дән ишләри саһәсиндә 8 ин-т, тикинти, машынгајырма, енеркетика вә електрик сәнајеси саһәсиндә 63 ин-т, 5 лајиһә тәшкилаты, 3 елми мәркәз фәалијјәт көстәрир (1970). Өлкәдә 40 миндән чох елми ишчи чалышыр (1970). БХР-ин елми идарәләри ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин, һабелә, АБШ, Б. Британија, Франса, Италија вә с. өлкәләрин елми тәшкилатлары илә әлагә сахлајыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Б. дөври мәтбуаты 19 әсрин 40-чы илләриндә јаранмышдыр. Илк гәзет вә журналлар болгар вәтәнпәрвәрләри тәрәфиндән харичдә нәшр олунурду. Б.-да дөври мәтбуат, әсасән, 1878 илдән инкишаф етмишдир. Б.-да 710 гәзет (чохтиражлы гәзетләрлә) вә 780 журнал (бүллетенләрлә) нәшр олунмушдур (1969). Мүһүм мәтбуат органлары: «Работническо дело» (1927), «Отечествен фронт» (1942), «Труд» (1946), «Народна младеж» (1944), «Јени ишык» (1945), «Софијска правда» (1955) вә с. гәзетләри, «Ново време» (1897), «Жената днес» (1955), «Партијен живот» (1957) вә с. журналларыдыр. Радио (1929), телевизија (1959) верилишләри комитәси БХР Назирләр Совети јанындадыр. *Болгарыстан Телеграф Акентлији* (БТА, 1898, 1973 илдән БХР Назирләр Совети јанында Комитә) Софијададыр.

Әдәбијјат. Ән гәдим славјан әдәбијјаты олан болгар әдәбијјаты 9 әсрин 2-чи јарысында јаранмышдыр. Гәдим болгар әдәбијјаты (9—12 әсрләр), әсасән, дини-дидактик маһијјәтдә иди. Лакин вәтәндашлыг мотивләри, фәлсәфи проблемләр дә бу дөвр әдәбијјатында мүәјјән јер тутурду (К. Охридски, К. Преславски, И. Екзарх, К. Пресвитер вә б.). Зәнкин халг јарадычылығы әдәбијјатын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрирди. *Апокрифләрдә*, дини формада олса да, халг күтләләринин әһвали-руһијјәси экс олунурду. 14 әсрдә Ф. Тырновски, Ј. Тырновски, Г. Тсамблак вә б. јазыб јаратмышлар. Османлы әсарәти нәтиҹәсиндә болгар әдәбијјаты бир нечә әср тәнәззүлә уғрады.

18 әсрин 2-чи јарысындан башланан милли интибаһ әдәбијјатын да инкишафына тәкан верди (П. Хилендарски, С. Врачански вә б.). Милли азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар 19 әсрин 50—70-чи илләриндә милли әдәбијјат јаранды. Онун тәшәккүлүндә рус әдәбијјатынын мүһүм ролу олмушдур. Бир чох болгар јазычысы Русијада охумуш, классик рус әдәбијјаты онларын јарадычылығына бөјүк тә'сир көстәрмишдир (Д. Чинтулов, П. Р. Славејков, Л. Каравелов вә б.). 70-чи илләрин сонундан тәнгиди реализм инкишаф етмәјә башлады, вәтәнпәрвәрлик мотивләри әдәбијјатын әсас пафосуна чеврилди. Х. *Ботев*, И. *Вазов*, П. П. *Славејков*, З. Стојанов вә б. милли азадлыг һәрәкатына һәср олунмуш әсәрләр јаздылар. А. Константинов, С. Михајловски, К. Кирков вә б.-нын сатирик әсәрләриндә буржуа ҹәмијјәтинин ејбәҹәрликләри ифша едилирди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә реалист әдәбијјатда кәндли мөвзусу мүһүм јер тутурду. *Јелин-Пелин*, А. Страшимиров, И. Вазов, Т. Тсерковски вә б. әсәрләриндә кәндлиләрин ағыр һәјатыны тәсвир етмиш, үсјанкар кәндли сурәтләри јаратмышлар. Бу дөврдә пролетар әдәбијјаты да јаранды (Д. Полјанов, К. Кирков вә б.). Д. *Благојев* Б.-да марксист естетикасынын әсасыны гојду.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы болгар әдәбијјатынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрди. 20—30-чу илләрдә ингилаби әдәбијјат јени инкишаф дөврүнә дахил олду, сосиалист реализми принсипләри тәшәккүл тапды вә мөһкәмләнди (А. Разсветников, Х. Смирненски, А. Каралијчев, Н. *Вапсаров*, Л. *Стојанов*, *Ламар* вә б.). Халг демократик ингилабы галиб кәлдикдән сонра сосиалист гуручулуғунда фәал иштирак едән јени әдәбијјат јаранды. С. Дичев, Д. Талев, С. *Даскалов*, Д. *Димов*, К. Караславов вә б. тарихи-ингилаби вә сосиализм гуручулуғу мөвзуларында романлар јаздылар. Поезијада јашлы нәслин нүмајәндәләри (Д. Габе, Ј. *Багрјана*, М. Исајев, Н. Фурначијев вә б.) илә јанашы, В. Андрејев, В. Ханчев, К. Чагаров, Б. Димитрова, П. Пенев вә б. шаирләрин дә јарадычылығы диггәти ҹәлб едир. Драматуркијада ингилаби һуманизм, сосиалист әхлагы мәсәләләри әсас јер тутур (О. Василјев, К. Зидаров, Т. Кенов, К. Чагаров вә б.).

Әдәбијјат тарихи (П. Динеков, К. Тсанев), нәзәријјәси (П. Зарев, К. Димитров-Гошкин), әдәби әлагәләр (Ј. Кеоркијев, В. Велчев) саһәсиндә тәдгигатлар апарылыр.

Болгар халг нағыллары, Х. Ботев, И. Вазов, А. Караличев, Јелин-Пелин, Н. Вапсаров, С. Даскалов, А. Каменова, Т. Монов, И. Петров вә б. болгар јазычыларынын бир сыра ше'р, поема, һекајә, роман вә повести Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Низами, Хагани, Мәһсәти Кәнчәви, Нәсими, Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ш. Вазеһ, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Ҹаббарлы, С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли, Һ. Аббасзадә, Нәби Хәзри вә б. Азәрб. шаир вә јазычыларынын әсәрләри БХР-дә нәшр олунмушдур. Азәрб. (С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, Н. Хәзри вә б.) вә болгар (Л. Даскалова, А. Керманов, Д. Точев, Ј. Милев, С. Крајнов, Л. Дәмиров, Һ. Гараһүсејнов, О. Әзизов, Р. Молов вә б.) јазычылары халгларымыз арасындакы достлуг вә гардашлығы тәрәннүм едән әсәрләр јазмышлар.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Фракија башдашылары, Газанлыг јахынлығында (е.ә. 4 әср) вә Силистрадакы (4 әср) надир нахышлы антик сәрдабалар вә с. абидәләр Б. әразисиндә ән гәдим сәнәт нүмунәләриндәндир. Орта әсрләрдә һејкәлтәрашлыг, 11—13 әсрләрдә монументал бојакарлыг, китаб миниатүрү вә фреска сәнәти инкишаф етмишди (Бачков фрескалары, 1083; Бојанада килсә дивар рәсмләри, 1259; вә с.). 15 әсрдә өлкә Түркијә һөкмранлығы алтында иди. Буна бахмајараг, бу дөврдә Б.-да халг јарадычылығы әсас јер тутмушду (ағач үзәриндә ојма, керамика, тикмә вә с.). 19 әсрин орталарындан Б.-да реалист милли рәссамлыг мәктәби инкишаф етмәјә башламыш (З. Зограф, С. Доспевски, Х. Сокев вә б.), 1878 илдән сонра исә јүксәлиш дөврүнә гәдәм гојмушдур (рәссамлардан Ј. Вешин, И. Мырквичка, И. Анкелов вә б.). Б.-да халг һакимијјәти гурулдугдан сонра сосиалист реализми үслубунда бир чох әсәр јаранмышдыр. Бу дөврдә Б. тәсвири сәнәтиндә ингилаби мүбаризә вә сосиализм гуручулуғу мөвзусу кениш јајылыр, фәһлә вә кәндли сурәтләри, мәнзәрә рәсмләри хүсуси јер тутур. В. Димитров-Мајстора, Б. Анкелушев, А. Грозев, Д. Узунов вә б. Б.-ын мәшһур рәссамларыдыр,

Б.-ын гәдим ме'марлығы антик дөврлә әлагәдардыр. 4 әсрдән сонра христиан базиликалары тикилмиш (Софија ш.-ндә мүгәддәс Софија базиликасы, 5—6 әсрләр; вә с.), 9—10 әсрләрдә сарај вә килсәләр инша едилмишдир. 12—14 әсрләрдә чохлу биналар, килсә (хүсусән Несебырда), һәмчинин истеһкамлар, османлы түркләринин истиласындан (14 әсрин сону) сонра, 15—16 әсрләрдә мәсҹидләр (Софијада Бөјүк Ҹаме, 1474), көрпүләр (Күстендил јахынлығында Гази көрпүсү, 1470), һамамлар тикилмишдир. Сонралар Б. да халг ме'марлығы инкишаф етмиш, 19 әсрдән јени дүнјәви ме'марлыг формалашмышдыр. Б.-да халг һакимијјәти јарадылдыгдан (1944) сонра Софија, Пловдив, Варна вә с. ш.-ләр јенидән гурулмуш, јени јашајыш мәнзилләри, иҹтимаи биналар вә идман комплексләри тикилмиш, сәнаје мәркәзләри (Димитровград, Мадан вә б. ш.-ләр) јарадылмышдыр.

60-чы илләрдә Б.-да мүасир типли биналар вә милли ме'марлыг ән'әнәләри әсасында курорт комплексләри (Күнәшли Саһил, Гызыл Гум вә с.) салынмышдыр. Софија ш.-ндә К. Димитров Мавзолеји тикилмиш (1949), Совет Ордусунун шәрәфинә монумент учалдылмыш (1954), В. И. Ленинә абидә гојулмушдур (1971). Батулија к. јахынлығында (Софија маһалы) фашизм ишғалы дөврүндә һәлак олмуш партизанларын хатирәсинә абидә учалдылмышдыр (1974).

Мусиги. Б. мусигиси славјан тајфалары вә Балкан ј-а-нын гәдим әһалисинин мусиги елементләри әсасында формалашмыш, сонралар гоншу халгларын, истилачыларын мусиги мәдәнијјәтинин тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Халг маһны вә рәгсләри (хоро, рученитса вә с.) мелодија вә ритм е'тибарилә зәнкиндир. Гадулка, тамбура, гајда, кавал, түтәк, зурна вә с. халг чалғы аләтләри вар. Б.-да професионал мусиги 19 әсрин ахырларындан инкишаф етмәјә башламышдыр. Илк болгар бәстәкарларындан Е. Манолов, А. Букорештлијев, Д. Христов, П. Пипков вә б., әсасән, хор мусигиси јаратмышлар. К. Атанасов милли операнын («Кергана», «Рәнкләр» вә с.), Н. Атанасов симфоник мусигинин әсасыны гојмушдур. 1904 илдә мусиги мәктәби (1921 илдән Дөвләт Мусиги Академијасы; 1954 илдән Дөвләт Консерваторијасы), 1908 илдә опера театры (1921 илдән Софија Халг Операсы) јарадылмышдыр. Б.-да халг демократијасы һөкумәти гурулдугдан (1944) сонра професионал мусиги сәнәтинин инкишафы үчүн кениш имканлар јаранды. Бәстәкарлардан П. Стајнов, Ф. Кутев, П. *Владикеров*, В. Стојанов, А. Големинов вә б. мүхтәлиф жанрларда әсәр-

ләр јаратдылар. 70-чи илләрдә Б. мусигиси «Кеорки Димитров һаггында увертүра» (В. Рајчев), «Һајчан» операсы (А. Рајчев), «Сирано де Бержерак» мүзикли (П. Хачыјев) вә с. әсәрләрлә зәнкинләшди. Опера мүғәнниләриндән Б. Христов, Н. Кауров, Д. Узунов, Н. Николов, К. Попова, Н. Күзелов, Р. Кабаиванскаја, пианочулардан М. Моллова, А. Диков, Л. Јенчева, скрипкачылардан Б. Лечев, Д. Шнајдерман, Е. Камиларов, дирижорлардан А. Најденов, В. Симеонов, Е. Чакыров вә б. мәшһурдур. Б. естрада мусигиси кениш шөһрәт газанмышдыр (мүғәнниләрдән Л. Иванова, Е. Димитров вә б.). Б.-да консерваторија, орта ихтисас мусиги мәктәбләри, филармонија, симфоник оркестрләр, опера театрлары (Софија, Русе, Варна, Стара-Загора вә Пловдивдә), ЕА нәздиндә мусигишүнаслыг үзрә елми-тәдгигат ин-ту вә с. фәалијјәт көстәрир.

Театр. Һәлә гәдим дөврләрдә болгар халг ојунларында театр сәнәти елементләри олмушдур. Османлы әсарәти милли театрын инкишафына манечилик төрәтмишди. Јалныз 19 әсрин орталарында Б.-да халг азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси илә әлагәдар театр сәнәти инкишаф етмәјә башламышдыр. 1856 илдә Шумендә мүәллим С. Доброплодны болгар дилиндә илк театр тамашасы («Михаил Мышкојед») тәшкил етмишди. Бундан сонра шәһәр вә кәндләрдә театр труппалары јарадылды. Ж. Б. Молјер («Хәсис»), Ф. Шиллер («Мәкр вә мәһәббәт»), Н. В. Гогол («Евләнмә») вә б.-нын әсәрләри тамашаја гојулду. 1892 илдә Софијада «Көз јашы вә күлүш» театры (1904 илдән халг театры) тәшкил олунду. Бу театрын труппасында В. Кирков, А. *Будевска*, С. Огнјанов вә б. көркәмли актјорлар чыхыш едирдиләр.

19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Б.-да професионал театрлар јаранды. Опера тамашаларындакы рәгс сәһнәләри балет сәнәтинин инкишафына зәмин олду. 1927 илдә Софија Халг Операсында илк професионал балет труппасы тәшкил едилди. 1937 илдә илк болгар балети—«Әждаһа вә Јана» (Х. Манолов) тамашаја гојулду. Б. фашист ишғалындан азад олундугдан сонра театрлар миллиләшдирилди вә театр сәнәти сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Һазырда Б. театрларында милли драматуркија илә јанашы, классик вә мүасир дүнја драматуркијасы нүмунәләри, ән јахшы совет пјесләри дә тамашаја гојулур. Актјорлардан Р. Делчева, О. Кирчева, К. Калојанчев, А. Карамитев, Л. Кабакчијев, Т. Массалитинова, реж.-лардан Б. Дановски, Ф. Филипов, К. Мирски, М. Андонов вә б. Б.-нын танынмыш театр хадимләридир. 1948 илдә Али Театр Сәнәти Мәктәби, 1951 илдә Дөвләт Хореографија Мәктәби јарадылмышдыр. 1961 илдән Варнада балет үзрә бејнәлхалг мүсабигәләр кечирилир.

Б.-да Ч. Чаббарлынын «Севил», С. Рәһманын «Әлигулу евләнир», Ш. Гурбановун «Сәнсиз», И. Әфәндијевин «Сән һәмишә мәнимләсән», «Унуда билмирәм», Р. Ибраһимбәјовун «Ширә охшајан» пјесләри, Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла», А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» балетләри, Ү. Һачыбәјовун «Аршын мал алан», С. Әләскәровун «Улдуз» вә «Милјончунун дилләнчи оғлу», С. Рүстәмовун «Дурна», З. Бағыровун «Гајынана» оперетталары тамашаја гојулмушдур. 1966 илдә реж. Әлиһејдәр Әләкбәров Б.-ын Шумен театрында Ү. Һачыбәјовун «О олмасын, бу олсун» опереттасыны болгар вә түрк дилләриндә тамашаја гојмушдур. Азәрб. Дөвләт Драм Театрында Б. драматургларындан Р. Стојановун «Гысганч үрәкләр» («Усталар») вә С. Костовун «Фалчы» пјеси, Азәрб. опера вә балет театрында исә П. Хачыјевин «Ијул кечәси» операсы тамашаја гојулмушдур.

Кино. Б.-да сәнәдли вә хроника филмләринин истеһсалына 1910 илдән башланмышдыр. Б.-нын илк бәдии филми «Нәзакәтли болгар» (реж. В. Кендов) 1915 илдә чәкилмишдир. Халг һакимијјәти јарандыгдан сонра кинотеатрлар, техники база вә филм фонду дөвләтин ихтијарына кечди (1948). 40-чы илләрин сону, 50-чи илләрин әввәлиндә милли азадлыг мүбаризәсиндән, партизан вурушмаларындан бәһс едән филмләр чәкилди: «Калин Орјол» (1950, реж. Б. Борозанов, совет прокатында «Әсарәтдән гачмаг»), «Һајчан» (1951, реж. З. Жандов), «Зүлм алтында» (1952, реж. Д. Даковски), «Инсан һаггында нәғмә» (1954, реж. Б. Шаралијев) вә с. Б. кино хадимләри илә совет кинематографчыларынын биркә јарадычылығы нәтичәсиндә «Шипка гәһрәманлары» (1955, С. Василјев), «Тарихин ибрәт дәрси» (1957, реж. Л. Арнштам), «Әрәфә» (1959, реж. В. Петров), «Оғурланмыш гатар» (1971, реж. В. Јанчев) филмләри чәкилмишдир. 60-чы илләрдә Б. киносунда јүксәк вәтәндашлыг руһу, јени һәјат проблемләри вә с. мөвзуларда филмләр јарадылды: «Күнәш вә көлкә» (1961, реж. Р. Вылчанов), «Биз кәнч икән» (1961, реж. Б. Желјазкова), «Түтүн» (1963, реж. Н. Корабов, совет прокатында «Никотиананын сону»), «Шафталы оғрулары» (1964, реж. В. Радев), «Хатирәләр гојнунда» (1967, реж.-лар Г. Островски вә Т. Стојанов) вә с. 70-чи илләрин әввәлләриндә чәкилән филмләрин чоху мүасир кәнчлијә, фашизмә гаршы мүбаризәјә, әхлаги проблемләрә вә б. мөвзулара һәср едилмишдир: «Мәһәббәт» (1972, реж. Л. Стајков), «Таныдығым ән јахшы адам» (1973, реж. Л. Шарланчијев), «Көзәл һәјат» (1975, реж. М. Русева) вә с. З. Жандов, Р. Вылчанов, К. Кеоркијев, Н. Коканова, А. Карамитев, К. Калојанчев, С. Данаилов, Н. Шопов, Д. Тончева Б.-ын мәшһур кино хадимләридир.

Јапышдырма шәкил бах, сәһ. 224—225.

Әд.: XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Мәммәдов Н., Азәрбајчан-болгар әдәби әлагәләри, «Улдуз», 1970, № 3; Аббасов Н., Разград—Абшерон гардашдыр, Б., 1973; Гызыл күл нәғмәси. Болгар шаирләри Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; История Болгарии, т. 1—2, М., 1954—55; Димитров Г. М., Избранные произведения, т. 1—2, М., 1957; Очерки истории болгарской литературы XIX—XX вв., М., 1959; Погожева Л., Художественные фильмы Болгарии, М., 1963; Злыднев В. И., Русско-болгарские литературные связи XX в., М., 1964; Экономическая география зарубежных социалистических стран Европы, М., 1966; История зарубежного театра, ч. 2, М., 1972; Из истории болгарской литературы, М., 1973; Динев Л., Мишев К., Болгария, пер. с болг., М., 1973; «Вопросы философии», 1973, №7; Пономарева И. Н., Современная болгарская драматургия, М., 1974; Народная Республика Болгария. Справочник, М., 1974; Современная болгарская музыка. Сб. ст., пер. с болг., М., 1974; Туривненко Н. И., Освободительная миссия Советской Армии в Болгарии, Донецк, 1974; Цончева М., Воейкова И. и Иванова В., Современное искусство Болгарии, М., 1974; Живков Т. Х., Отчетный доклад ЦК БКП XI съезду Болгарской Коммунистической партии, «Правда», 1976, 30 марта; Зарев П., Панорама болгарской литературы в 2-х т-х, пер. с болг., т. 1, М., 1976; Мир социализма в цифрах и фактах 1975, М., 1976; Болгарская живопись IX—XIX веков. Каталог выставки, пер. с болг., М., 1976; Чернейко Г. А., Болгария: путь к развитому социализму, «Вопросы истории КПСС», 1976, № 9, с. 46—54.

БОЛГАРЫСТАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ (БЕА)—БХР-ин мәркәзи елми идарәси. Софијададыр. 1911 илдә јарадылмышдыр. 9 бөлмәси (ријазијјат вә физика; техника елмләри; кеолокија вә чоғрафија; кимја; биолокија; тибб; фәлсәфә, игтисадијјат вә һүгуг; тарих вә педагокика; дилчилик, әдәбијјатшүнаслыг вә сәнәтшүнаслыг) фәалијјәт көстәрир (1970). БЕА-нын 50 елми-тәдгигат ин-ту, лабораторија вә групу, 46 акад.-и, 53 м. үзвү, 68 әчнәби үзвү вар (1970). Бир чох совет алими БЕА-на үзв сечилмишдир; Азәрб.ССР ЕА президент муавини М. А. Топчубашов БЕА-нын мүхбир үзвүдүр (1953). «Мә'рузәләр»и, ајры-ајры ин-тларын «Хәбәрләр»и вә с. нәшр едилир. Китабханасында 1 милјондан чох китаб (1975) вар.

БОЛГАРЫСТАН КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (БКП)—әсасы 1891 илин ијулунда Д. *Благојевин* тәшәббүсү илә, өлкәдәки с.-д. дәрнәкләринин Болгарыстан Сосиал-Демократ Партијасында (БСДП) бирләшмәси илә гојулмушдур. 1893 илдә партијанын оппортунист чинаһы Болгарыстан Сосиал Демократ Иттифагыны (БСДИ, «сојузистләр») јаратды. БСДП-нин марксист өзәјини тәшкил едән благојевчиләр (партистләр) фәһлә синфинин бирлији наминә «сојузистләр»лә бирләшдиләр, лакин онлар арасында идеја мүбаризәси кәсилмәди, партијада хырда буржуа үнсүрләри артды, БСДИ Болгарыстан Фәһлә Сосиал-Демократ Партијасы (БФСДП) адландырылды. БФСДП-нин 1-чи гурултајы оппортунист руһлу програм вә низамнамә гәбул етди. Партијанын марксист чинаһынын оппортунистләрлә мүбаризәси 4-чү гурултајда (1897) илк бәһрәләрини верди; низамнамәдә бир сыра дәјишиклик едилди, фәһләләр арасында тәблиғат апармаг мәгсәдилә «Работнически вестник» адлы гәзет нәшр етмәк гәрара алынды. 10-чу гурултајда БФСДП ики партијаја ајрылды. Сонрадан марксистләр *теснјаклар*, оппортунистләр исә широкиләр адланмаға башладылар.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә теснјаклар кәнһә с.-д. көрүшләриндән узаглашараг [Балкан мүһарибәләри (1912—13) вә Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) дөврләриндә онлар пролетар ингилабынын әсас мәсәләләриндә һеч дә тамамилә Ленин мөвгеләриндә дурмурдулар] ленинизм бајрағы алтына кечди,

Партија Коммунист Интернасионалынын тәшкилиндә фәал иштирак етди вә 1919 илдә там һеј'әтдә онун тәркибинә дахил олду. 2-чи гурултајда партијаны Болгарыстан Коммунист (сых сосиалистләр) Партијасы—БК(с.с.)П адландырмаг гәрара алынды; һәмчинин БК (с.с.)П-нин 1-чи гурултајы сајылан бу мәчлисдә Ленин идејалары илә ашыланмыш «Програм бәјаннамәси» гәбул олунду. Фашист чеврилишиндән сонра башлајан кортәбии антифашист силаһлы үсјанында БК(с.с.)П сәһв олараг «битәрәф» мөвге тутду, лакин тезликлә партијанын рәһбәрлији өз сәһвини анлады вә халгы силаһлы үсјана чағырды [бах *Сентјабр үсјанлары (1923, 1944)*]. Үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра кизли фәалијјәтә кечән партија легал имканлардан истифадә етмәк үчүн 1927 илдә Фәһлә Партијасыны (ФП) јаратды. 1929 илдә БК(с.с.)П рәһбәрлији сол сектантчыларын әлинә кечди. 1935—36 илләрдә К. Димитровун тәшәббүс вә иштиракы илә сектантчылар партија рәһбәрлијиндән узаглашдырылды, БК (с.с.)П Коминтернин 7-чи конгреси гәрарларына ујғун хәтт көтүрдү. 1938—39 илләрдә БК(с.с.)П вә ФП Болгарыстан Фәһлә Партијасында [БФП; 1944 илин сентјабрындан БФ (коммунистләр) П] бирләшдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәси кедишиндә БФП Болгарыстанын мүһарибәјә чәлб едилмәсинә гаршы, Совет Иттифагы илә достлуг вә гаршылыглы јардым һаггында пакт бағламаг уғрунда мүбаризә апармыш, фашист Алманијасынын ССРИ-јә гәфил һүчумундан сонра исә фашист ишғалчылара вә онларын Болгарыстандакы әлалтыларына гаршы зәһмәткешләрин силаһлы мүбаризәсинин тәшкилатчысы олмушдур. БФ(к)П-нин тәшәббүсү илә 1942 илдә Вәтән чәбһәси јаранды, 1943 илдә исә дағыныг партизан дәстәләри ваһид үсјанчы ордуда бирләшди. БФ(к)П-нин рәһбәрлији илә баш верән Сентјабр силаһлы үсјаны (1944) нәтичәсиндә өлкәдә ојунчаг фашист режими деврилди. Халг демократијасы гурулдугдан сонра дөвләтин апарычы гүввәсинә чеврилән Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә болгар халгы гыса бир мүддәтдә мүһүм демократик вә сосиалист дәјишикликләри етди. Халг һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра өз фәалијјәтини бәрпа едән широкиләр 1948 илин августунда марксизм-ленинизмин идеја вә тәшкилати принсипләрини гәбул едәрәк БФ(к)П илә бирләшди. БФ(к)П-нин 5-чи гурултајы (1948, декабр) Болгарыстанда сосиализм гурмағы нәзәрдә тутан 1-чи бешиллик план гәбул етди, партијанын ады дәјишдириләрәк Болгарыстан Коммунист Партијасы (БКП) адландырылды. 7-чи гурултајда (1958, ијун) сосиализмин бүтүн саһәләрдә јеканә рәһбәр гүввәјә чеврилдији гејд олунду. 9-чу гурултај (1966, нојабр) Болгар — Совет достлуғунун, Сов.ИКП вә БКП бирлијинин парлаг нүмајишинә чеврилди. БКП-нин 10-чу гурултајы (1971, апрел) БХР-ин јени конститусијасынын әсас мүддәаларыны мүзакирә етди, партијанын јени програмы гәбул олунду. 11-чи гурултајда (1976, март-апрел) Болгарыстанын өз кәләчәјини гардаш сосиалист өлкәләри, биринчи нөвбәдә исә ССРИ илә сых әмәкдашлыгда көрдүјү хүсуси гејд едилди. БКП нүмајәндә һеј'әти коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг Москва мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969) иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини бәјәнмишдир.

БКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. БКП-нин тәгр. 790 мин үзвү вар (1976). Биринчи катиби Тодор Живковдур. Мәркәзи органы—«Работническо дело» гәзети, нәзәри органы—«Ново време» журналыдыр.

БОЛГАРЫСТА́Н ТЕЛЕГРА́Ф А́КЕНТЛИЈИ (Българска Телеграфна Агенция—БТА)—1898 илдә јарадылмышдыр. 1951 илә гәдәр Харичи Ишләр Назирлији јанында шө'бә; 1951 илдән хүсуси мүәссисә—БХР Назирләр Совети јанында Мәркәзи Мә'лумат Инту; 1973 илдән исә Комитә. БТА вә онун ири шәһәрләрдәки мүхбир мәнтәгәләри харичә болгар халгынын игтисади, сијаси вә мәдәни һәјаты һаггында мүнтәзәм мә'лумат верир.

БОЛГАРЫСТА́Н ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫ—бах *Болгарыстан Коммунист Партијасы.*

БОЛГА́РЛАР—БХР-ин әсас әһалиси; милләт. Үмуми сајы 8,2 млн. БХР-дә 7,8 млн. нәфәрдән чохдур (1975). Б. Румынија, Јунаныстан, Југославија, Түркијә, Мачарыстан, Чехословакија вә б. өлкәләрдә дә јашајырлар. ССРИ-дә 360,8 мин болгар вар (1975). *Болгар дилиндә* данышырлар. Б.-ын етнокенезиндә әсас ролу 6—7 әсрләрдә Балкан ј-а-нын ш.-индә мәскән салыб јерли фракија тајфаларыны ассимилјасија етмиш славјан тајфалары ојнамышлар, Б.-ын тәшәккүл тапмасында дикәр компонент 7 әсрдә Балкан ј-а-нда јаранмыш Болгар дөвләтиндә һаким мөвге тутан түркдилли *булгарлар* олмушдур. Болгарыстанын вә Б.-ын ады да булгарлардан алынмышдыр. Б. 9—10 әсрләрдә халг кими формалашмышлар. 500 иллик Османлы зүлмү (14 әсрин сону—1878) Б.-ын милли инкишафыны ләнкитди. 18 әсрин сонунда өлкәдә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә Б.-ын дирчәлиши башланды; болгар милләти тәшәккүл тапмаға башлады. Диндар Б.-ын әксәријјәти православ, бир гисми протестант вә католикдир. Б.-ын бир һиссәси орта әсрләрдә түркләрин тәзјиги илә исламы гәбул етмишдир.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 1, М., 1964.

БОЛГАРЧАЈ СУ АНБАРЫ—Азәрб. ССР Пушкин р-ну әразисиндә су анбары. Болгар чајынын үстүндәдир. 1965 илдә истифадәјә верилмишдир. Сувармада истифадә едилир.

БО́ЛДУИН (Baldwin) Стенли (3.8. 1867, Бјудли, Вустершир—14.12.1947, Астли-Һолла Вустершир)—Инкилтәрә дөвләт хадими. Мүһафизәкарлар партијасынын лидери, ири «Болдуинс лимитед» поладәритмә фирмасынын шәрикли саһиби, тичарәт назири (1921—22), малијјә назири (1922—23) вә баш назир (1923—24; 1924—29 вә 1935—37) олмушдур. Б. һөкумәти инкилис фәһләләринин үмуми тә'тилини јатыртмыш (1926, мај), Чин ингилабына һәрби мүдахилә етмиш, ССРИ илә дипломатик әлагәләри кәсмишди (1927). 1935—37 илләрдә баш назир оларкән фашизм тәчавүзүнә шәраит јаратмышды.

БО́ЛДУИН (Baldwin) Чејмс (д. 1924)—американ зәнчи јазычысы, публисист. «Кедин, учадан чар чәкин» (1953), «Чованнинин отағы» (1958), «Јад өлкәдә» (1962), «Бијл-Стрит дилә кәлсәјди» (1974) романлары, «Мәним адымы һеч ким билмир» (1961), «Кәлән дәфә јанғын олачаг» (1963), «Онун ады бир даһа бу мејданда чәкилмәјәчәк» (1972) вә с. публисист әсәрләри Америка зәнчиләринин ирги ајры-сечкилик әлејһинә мүбаризәсинә һәср олунмушдур.

Әсәрләри: Выйди из пустыни. Рассказы и публицистика, М., 1974; Если Бийл-Стрит могла бы заговорить, М., 1976.

БОЛЕРО́ (исп. bolero)—испан халг рәгси. Бә'зи мәнбәләрә көрә тәгр. 1780 илдә јаранмыш, халг бајрамлары заманы күчә вә мејданларда, 19 әсрин әвәлләриндән исә сәһнәдә ифа олунмушдур. Темпи мүлајим, мусиги өлчүсү 3/4-дүр. Б. китара, тәбил, кастанјет, бә'зән исә маһны илә мүшајиәт олунур. 5 һиссәдән ибарәтдир.

Б. формасында инструментал пјес (фп. үчүн Ф. Шопен, И. Албенис, симфоник оркестр үчүн М. Равел), романс (М. И. Глинка, А. С. Даргомыжски), опера (Е. Мекүл, Л. Обер, Һ. Берлиоз, К. М. Вебер), балет нөмрәләри (П. И. Чајковски, Л. Делиб) вә с. әсәрләр бәстәләнмишдир.

БОЛИ́ВАР (Bolivar) Симон (24.7. 1783, Венесуела, Каракас—17.12.1830, Колумбија, Санта-Марта јахынлығы)—Америкадакы Испанија мүстәмләкәләринин истиглалијјәти уғрунда мүбаризәнин рәһбәрләриндән бири. Кәнчлијини Авропада кечирмишдир. Венесуелада Испанија ағалығынын деврилмәсиндә (1810) вә респ. јарадылмасында (1811) фәал иштирак етмишдир Испанлар респ.-ны дармадағын етдикдән сонра Б. Јени Гранадаја (индики Колумбија) көчдү. 1813 илдә Б.-ын гошуну Каракасы тутду вә онун башчылығы илә 2-чи Венесуела Республикасы јарадылды. Лакин Б. 1814 илдә мәғлуб олараг вәтәни тәрк етмәјә мәчбур олду. 1816 илдә Б. дәстәси илә јенидән Венесуела саһилләринә чыхды. Гулдарлығы ләғв етмәк (1816), азадлыг ордусу әскәрләринә торпаг пајламаг һаггында декрет вермәклә (1817) Б. халг күтләләринин рәғбәтини газанды. 1819 илдә Б.-ын гошуну Јени Гранаданы азад етди вә Б. *Бөјүк Колумбија* Республикасынын (Венесуела вә Јени Гранада) президенти сечилди. 1821 илдә Б. Венесуеладакы испан гошунларынын әсас гүввәсини дармадағын едәрәк 1822 илдә Кито әјаләтини (индики Еквадор) азад етди. Кито сонралар Бөјүк Колумбија илә бирләшди. 1824 илдә Б. Перу әразисиндәки испан гошунларыны мәғлуб етди вә 1825 илдә Јухары Перуда јарадылмыш Боливија Республикасынын (Б.-ын шәрәфинә адландырылмышдыр) башчысы олду. Б. Латын Америкасында јаранмыш кәнч дөвләтләри бирләшдирмәк мәгсәдилә Панамада гитә өлкәләринин конгресини чағырды (1826), лакин өз планларынын һәјата кечирилмәсинә наил ола билмәди. Сепаратчыларын чыхышлары нәтичәсин-

дә Перу вә Боливијада Б.-ын һакимијјәти деврилди, Венесуела вә Китонун Колумбијадан ајрылмасы тәһлүкәси јаранды. Буна көрә дә Б. 1830 илин әввәлиндә истеʼфаја чыхмаға мәчбур олду. Б.-ын фәалијјәти мүстәмләкәчилијин ләғвинә јөнәлдилдији үчүн мүтәрәгги әһәмијјәт кәсб етди вә Латын Американын буржуа јолу илә инкишафына објектив шәраит јаратды.

Әд.: Маркс К., Боливар-и-Понте, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч. 2 изд., т. 14; Лаврецкий И. Р., Боливар, 2 изд., М., 1966.

БОЛИВАР—Венесуелада пул ваһиди. 1910 илдә тәдавүлә бурахылмышдыр. 100 *сентимоја* бөлүнүр. 4,20 Б. АБШ-ын 1 долларына бәрабәрдир (1976, јанвар).

БОЛИВАР—Венесуелада шәһәр; бах *Сјудад-Боливар*.

БОЛИВИЈА, Боливија Республикасы (República de Bolivia).

Үмуми мәʼлумат. Чәнуби Америкада дөвләт. Перу, Бразилија, Парагвај, Аржентина вә Чили илә һәмсәрһәддир. Саһ. тәгр. 1,1 млн. *км*², әһ. 5,63 млн. (1975). Пајтахты рәсмән Сукре ш., әслиндә исә Ла-Пас ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 9 департаментә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Б. респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1967 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы 4 ил мүддәтинә сечилән президентдир. Ганунверичи һакимијјәт ики палатадан (сенат вә депутатлар палатасы) ибарәт парламентә—Милли Конгресә мәхсусдур. Ичраедичи һакимијјәти президент вә онун тәʼјин етдији һөкумәт һәјата кечирир. 1971 ил августун 22-дә һәрби чеврилиш нәтичәсиндә һакимијјәт башына һәрби һөкумәт кәлмишдир. 1967 ил Конститусијасы гүввәдә галмышдыр. 1974 илдә президентин декрети илә бүтүн инзибати, сијаси һакимијјәт вә һөкумәтин фәалијјәти үзәриндә там нәзарәт һәрби гүввәләрин сәлаһијјәтинә верилмишдир. Б.-нын мәһкәмә системи Али мәһкәмә, маһал мәһкәмәләри вә саһә мәһкәмәләриндән ибарәтдир. Әдлијјә назирлијинин табе олдуғу Баш прокурору президент тәʼјин едир.

Тәбиәт. Б.-нын ч.-г.-и дағлыг (саһ.-нин тәгр. 1/3-и), шм.-ш.-и дүзәнликдир (чох һиссәси). Дағлыг һиссә Анд д-ры системинә дахил олан силсиләләрдән (Гәрби Кордилјер, Шәрги Кордилјер вә с.) вә дағарасы Пуна јајласындан ибарәтдир. Гәрби Кордилјердә јүксәклик 6780 *м*-ә чатыр (Сахама д.). Дүзәнликләр ш.-ә вә шм.-а 400 *м*-дән 100 *м*-ә гәдәр алчалыр вә Амазон овалығына кечир. Б. әразисиндә ш.-дән г.-ә Бразилија платформасынын ш. гуртарачағы, Өн Анд чөкәји, Мәркәзи Кордилјер, Гәрби Кордилјер гырышыглыг гуршағы, Алтиплано *грабени* јерләшир. Фајдалы газынтылары: галај, волфрам, гурғушун, синк, мис филизи, күмүш, нефт, стибиум, дәмир вә с. Дағлыг һиссәсинин иглими дағ, јарымсәһра вә сәһра типлидир. Пунада орта темп-р ијулда 3—7°C, јанварда 9—11°C, иллик јағынты 150—600 *мм*, ш. јамачларда 2000 *мм*-ә гәдәрдир. Дүзәнликләрин иглими рүтубәтли субекваториалдыр. Орта темп-р ијулда 17—22°C, јанварда 24—28°C, иллик јағынты 1300—1600 *мм*, ч.-да 800 *мм*-дир. Әсас чајлары: Маморе, Бени, Гуапоре, Пилкомајо вә с. Көлләри Титикака (müәјјән һиссәси Перу әразисиндә) вә Пооподур. Дағларда дағ-чөл, латерит, дүзәнликләрдә гырмызы вә гырмызы-гәһвәји торпаглар јајылмышдыр. Дағ вә дағарасы јајлаларын биткиси јарымсәһра типлидир. Дүзәнликләр мүхтәлиф нөвлү битки вә һејванлар (мејмун, армадил, вәһши лама, тимсаһ, әфʼи илан вә с.) олан рүтубәтли тропик мешә вә саванналардыр. Чохлу гуш вар.

Әһали. Б. әһалисинин тәгр. 60%-и һиндиләрдир (*кечуалар* вә *ајмаралар*). Шәһәрләрдә вә дүзәнлик р-нларда испандилли боливијалылар, әсасән, метисләр (28%), гисмән испан мәншәли креоллар даһа чохдур. Дөвләт дили испан дилидир; әһалинин тәгр. јарысы кечуа, ајмара, гуарани дилләриндә данышыр. Диндарлары католикдир. Һиндиләр христианлыгдан әввәлки динләринин үнсүрләрини сахламышлар. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 4 нәфәрдән чохдур (1975). Ишләјән әһалинин 66%-и к.т. вә балыгчылыгда, 18,3%-и сәнаје вә тикинтидә, галанлары башга саһәләрдә чалышыр. Шәһәр әһалиси 35%-дир. Ири шәһәрләри: Ла-Пас—582 мин (1975), Кочабамба—157 мин, Санта-Крус—109 мин вә с.

Тарихи очерк. Мүстәмләкә дөврү (19 әсрин әввәлинәдәк). Б. әразиси ән гәдим заманлардан ибтидаи ичма гурулушу мәрһәләсиндә јашајан ајмара, кечуа вә б. һинди тајфалары тәрәфиндән мәскунлашмышды. 14 әсрин әввәлләриндә бу тајфалары *инкләр* өзләринә табе етдиләр. 1532—38 илләрдә испан конкистадорлары инкләрин дөвләтини фәтһ етдиләр. Испанија ишғалы нәтичәсиндә һинди тајфаларынын мүстәгил инкишафы зорла дајандырылды, милјонларла һинди гырылды. Б. әразиси тәгр. 300 ил Испанија мүстәмләкә империјасы тәркибиндә олмуш вә Јухары Перу адландырылмышдыр. Ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрдә гулдарлыг вә феодал-тәһкимчи истисмар формасы мөвчуд иди. Амансыз мүстәмләкә зүлмүнә дүчар олан һиндиләр дәфәләрлә үсјана галхмышдылар.

Б. истиглалијјәт уғрунда мүһарибә вә мүстәгил дөвләт јарадылмасы дөврүндә (1809—1918). Истиглалијјәт уғрунда мүһарибә (бах *Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәси*) Б. тарихиндә мүһүм ингилаби мәрһәлә олду. 1824 илин декабрында С. *Боливарын* силаһдашы кен. Сукренин рәһбәрлији илә азадлыг ордусу мүстәмләкәчиләри өлкәдән говду; 1825 илин августунда Чукисакада (индики Сукре) кечирилмиш конгрес мүстәгил Боливија (Боливарын шәрәфинә) Респ.-нын јарадылдығыны еʼлан етди. Сијаси истиглалијјәт газанмасына бахмајараг Б. һәлә керидә галмыш к.т. өлкәси иди. 19 әсрин орталарында муздлу әмәјин тәтбиги сајәсиндә Б.-да мәʼдән сәнајеси нисбәтән инкишаф етмәјә башлады. 80-чи илләрдә өлкәдә ики партија: либераллар вә мүһафизәкарлар партијалары јаранды. 1879—83 илләрдә Б. вә Перу Инкилтәрәнин тәһрики илә Чилијә гаршы мүһарибәјә чәлб едилди, нәтичәдә Б. селитра илә зәнкин Атакама сәһрасынын она мәхсус һиссәсини итирди вә Сакит океана чыхыш јолундан мәһрум олду. Б.-да зәнкин галај еһтијаты јатагларынын кәшфи вә истеһсалы (19 әсрин сон рүбү) өлкәјә харичи капиталын ахыныны күчләндирди. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Б. битәрәф олса да онун игтисади еһтијатлары Антанта дөвләтләринин ихтијарына верилмишди.

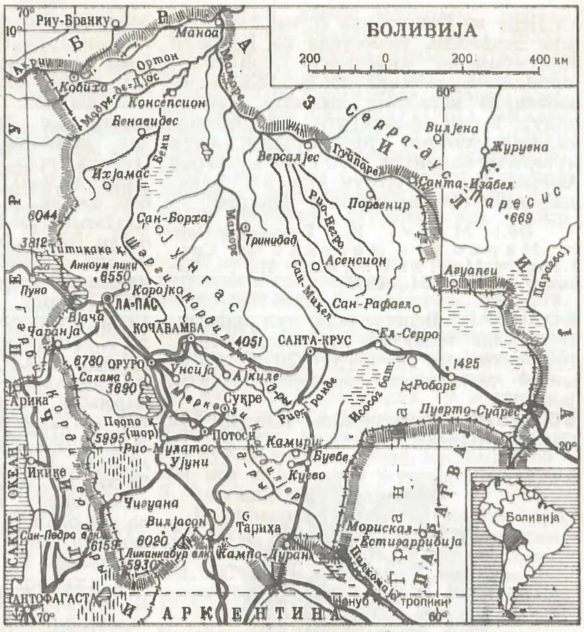
Б. ән јени тарих дөврүндә. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тәʼсири илә Б.-да империализм әлејһинә күтләви һәрәкат күчләнди. 20-чи илләрдә Б.-да илк коммунист груплары јаранды, лакин онлар иртича илә мүбаризәдә дармадағын едилди. 1925 илдә Б. зәһмәткешләринин Милли Конфедерасијасы јарадылды. Республикачылар партијасынын (1914 илдә јарадылмышды) һакимијјәти заманы (1920 илдән) өлкәјә АБШ капиталынын ахыны күчләнди. Дүнја игтисади бөһраны дөврүндә (1929—33) Б.-да ишсизлик кәскин сурәтдә артды, минләрлә һинди кәндлиси ачлыгдан вә епидемијадан гырылды. Ағыр игтисади вәзијјәт өлкәнин ч.-унда фәһлә вә кәндлиләрин, шәһәр хырда буржуазијасынын үсјанына сәбәб олду (1930, ијун). Үсјанчылар харичи инһисарларын мүлкијјәтинин мүсадирә, харичи борчларын исә ләғв олунмасыны тәләб едирдиләр. Б. илә Парагвај арасында нефт илә зәнкин Чако-Бореал вилајәти үстүндә баш верән мүһарибә (1932—35) нәтичәсиндә Б. мүбаһисәли әразисинин 2/3 һиссәсини итирди. Мүһарибә өлкәдә ичтимаи-сијаси зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирди; бир-биринин ардынча дөвләт чеврилишләри баш верди. 1937 илдә полковник Торо һөкумәти күтләләрин тәзјиги илә Американын «Стандард ојл» ширкәтинин әмлакыны мүсадирә етди. Нефт кәшфијјаты вә чыхарылмасы иши дөвләт нефт ширкәтинә һәвалә едилди. Зәһмәткешләрин 1936 илдә јарадылмыш Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы бу дөврдә ән нүфузлу фәһлә тәшкилатына чеврилди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндә Б. анчаг формал иштирак едирди. 1942 илдә Б. Алманија, Италија вә Јапонија илә дипломатик мүнасибәтләрини кәсди, 1943 илин апрелиндә исә онлара мүһарибә еʼлан етди. Мүһарибә дөврүндә өлкәнин еʼмал сәнајеси хејли инкишаф етди, јерли буржуазијанын мөвгеләри мөһкәмләнди. 1945 ил апрелин 18-дән ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды. 1950 илдә *Боливија Коммунист Партијасы* (БКП) јаранды. 1951 илдә мүтәрәгги Милләтчи Ингилаби Һәрәкат (МИҺ) партијасынын нүмајәндәси П. Естенсоро президент сечкиләриндә сәс чохлуғу газанды, лакин иртича ону һакимијјәтә кечмәјә гојмады. Һакимијјәти әлә алан хунта тәʼтил вә нүмајишләри гадаған етди. 1952 илин әввәлләриндә өлкәдә вәзијјәт

олдугча кәскинләшди, сонрадан антиимпериалист вә антифеодал ингилаба чеврилән халг үсјаны башланды [бах *Боливија ингилабы (1952)*]. МИҺ партијасы һакимијјәтә кечди. П. Естенсоро һөкумәтинин (1952—56) мүтәрәгги ислаһатлар кечирмәсинә чаваб олараг АБШ империалист даирәләри Б.-ја бојкот е'лан етди. МИҺ һөкумәти, хүсусән президент Силес Суасонун дөврүндә (1956—60) харичи империализмин вә дахили иртичанын тәзјиги илә тәдричән үмумдемократик тәдбирләри јеринә јетирмәкдән әл чәкди. 1956—58 илләрдә харичи инһисарлара өлкәнин нефт сәрвәтләриндән истифадә етмәјә имкан јарадылды. Фәһлә синфи гәти олараг бу сијасәтә гаршы чыхды. 1958—59 илләрдә Б.-да АБШ империализминин експансионист сијасәти әлејһинә күтләви халг нүмајишләри баш верди. Тәкчә 1959 илдә 1272 тә'тил олду. 1960 илдә П. Естенсоро јенидән Б. президенти сечилди. Лакин о, бу дәфә сечкигабағы вә'дләри јеринә јетирмәк әвәзинә тә'тил һәрәкатыны јатыртмаг, нүмајишчиләри күлләбаран етмәк вә мүтәрәгги гүввәләри тә'гиб етмәк јолу тутду. 1963 илин октјабрында һөкумәт БКП-нин бә'зи рәһбәрләрини һәбс етди, өлкәдә иртича күчләнди. 1964 илдә МИҺ һөкумәти иртичанын тәзјиги алтында Куба илә дипломатик әлагәләри позду. 1964 илин нојабр чеврилиши нәтичәсиндә һакимијјәт башына кечән һәрби хунта (башчысы Р. Барријентос Ортунјо) зәһмәткеш күтләләрә гаршы чәза тәдбирләрини күчләндирди. Харичи сијасәтдә АБШ-а архаланан Барријентос һөкумәтинин мүртәче сијасәтинә гаршы зәһмәткешләрин мүбаризәси күтләви характер алды. 1967 илин мартында Е. *Кеваранын* башчылыг етдији партизан дәстәси илә һөкумәт гошунлары арасында тоггушмалар башланды. Б. һөкумәти Мәркәзи Кәшфијјат Идарәсинин көмәји илә 1967 илин октјабрында Кеваранын дәстәсини мәғлуб етди. 1969 илин апрелиндә һакимијјәт башына кечән Л. А. Силес Салинас да әввәлки сијаси хәтти давам етдирди. 1969 илин сентјабрында орду забитләри ону девирди; һакимијјәт башына кенерал А. Овандо кечди. Овандо һөкумәти Б.-дакы АБШ нефт ширкәтләрини миллиләшдирмәк һаггында декрет верди. Бир сыра социалист өлкәси илә дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. ССРИ илә Б. арасында дипломатик әлагәләрин јарадылмасы һаггында сазиш бағланды. А. Овандо ејни заманда АБШ илә достлуг мүнасибәтләрини давам етдирәчәјини билдирди.

Лакин сағ һәрби даирәләрин тәзјиги илә 1970 илин мајындан мүсбәт дәјишикликләр дајандырылды. Вәтәнпәрвәр әһвали-руһијјәли назирләр һөкумәтдән кәнар едилди. Мүртәче һәрбчиләр дөвләт чеврилишинә чәһд көстәрдиләр, лакин бу чәһд боша чыхды. Боливија Фәһлә Мәркәзинин (БФМ) чағырышы илә үмуми тә'тил е'лан едилди. Белә бир шәраитдә БФМ, тәләбәләр, сол партијалар вә ордунун бир һиссәси тәрәфиндән мүдафиә олунан кенерал Х. Торрес һакимијјәт башына кечди. Торрес һөкумәти билдирди ки, о, Б.-нын мүстәгил игтисади инкишафына, зәһмәткешләрин күзәранынын јахшылашмасына, мүстәгил харичи сијасәт јеритмәјә чалышачагдыр. Лакин Торрес һөкумәти өз вә'динә әмәл едә билмәди. Боливија Социалист Фалангасы (БСФ) вә МИҺ партијаларынын хәјанәти үзүндән сағ һәрбчиләр 1971 илин августунда полковник Бансер Суарес һакимијјәт башына кечирдиләр. Силаһлы гүввәләрин, БСФ вә МИҺ-ин дахил олдуглары мүртәче һаким коалисија блоку—«Халг Милләтчи Чәбһәси» (ХМЧ) јарадылды. Бансер һөкумәти демократик гүввәләрә гаршы һүчума кечди. 1972 илдә өлкәдә февгәл'адә вәзијјәт е'лан едилди. ХМЧ дахилиндә ихтилафларын күчләнмәси илә әлагәдар МИҺ формал олараг һөкумәтдән чыхды. 1974 илдә һөкумәт тамамилә мүлки шәхсләрдән тәмизләнди; сијаси партијаларын фәалијјәти дајандырылды, һәмкарлар иттифаглары әсас һүгуглардан мәһрум едилди, тә'тил вә нүмајишләр гадаған олунду. 1975 илдә Бансер һөкумәти һәрби режимә гаршы өлкәдә артан наразылығы јатыртмаг мәгсәди илә «синфи әмәкдашлыг» пәрдәси алтында әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләринин нүмајәндәләри илә бир сыра көрүшләр кечирди. Лакин бунлар көзләнилән нәтичәни вермәди.

Сон илләр Бансер һөкумәтинин харичи сијасәтиндә Б.-нын дәнизә чыхмаг проблеми башлыча јер тутур. Бу мәсәлә илә әлагәдар, Б. әксәр Латын Америкасы өлкәләринин, о чүмләдән Чилинин дә разылығыны алмышдыр. Лакин бу мәсәләјә даир гәти гәрар Перу өз мөвгејини билдирәндән сонра гәбул едиләчәкдир. Б. Америка Дөвләтләри Тәшкилатынын үзвүдүр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Боливија Социалист Фалангасы—ифрат милләтчи партија. 1937 илдә јарадылмышдыр. Милләтчи Ингилаби Һәрәкат—1941 илдә тә'сис едилмишдир; хырда буржуа партијасыдыр. *Боливија Коммунист Партијасы* (БКП)—1950 илдә јарадылмышдыр. Бир сыра дикәр партијалар да вар. Боливија Фәһлә Мәркәзи (БФМ)—Б. фәһләләринин ән бөјүк һәмкарлар иттифагы бирлији; әсасы 1952 илдә гојулмушдур. Һөкумәтин 1974 ил 9 нојабр тарихли декретинә әсасән өлкәдә бүтүн сијаси партијаларын фәалијјәти 1980 иләдәк гадаған едилмиш, һәмин гадаған 1977 илин февралында бир даһа тәсдигләнмишдир, һәмкарлар иттифаглары исә әсас һүгуглардан мәһрум едилмишдир.

Игтисади-чоғрафи очерк. Игтисадијјатына көрә Б. Латын Америкасы өлкәләри арасында ән кери галмыш дөвләтләрдән биридир. Әсасән, АБШ вә Инкилтәрә капиталындан асылы олан Б. игтисадијјатынын әсасы мә'дән сәнајесидир. Үмуми дахили мәһсулун 14%-ини е'маледичи сәнаје, 7,6%-ини мә'дән сәнајеси, 14,8%-ини к.т. верир (1974). Галај истеһсалына вә ихрачатына көрә Б. капиталист өлкәләри арасында (Малајзијадан сонра) 2-чи јердәдир. Нефт вә нефт е'малы сәнајесинин һамысына, мәдән сәнајесинин исә 70%-инә Дөвләт бөлмәси нәзарәт едир. 1974 илдә өлкәдә 30 мин *т* галај, 12 мин *т* стибиум, 47,6 мин *т* синк, 18,2 мин *т* гурғушун, 2,85 мин *т* волфрам, 7,6 мин *т* мис, 2,69 млн. *м*^{3} нефт, 4,1 млрд. *м*^{3} газ һасил едилмишдир. Ла-Пас, Оруро, Потоси департаментләриндә әлван металлар, Санта-Крус, Чукисака вә Тариха департаментләриндә нефт вә газ чыхарылыр. Нефтин бир һиссәси Сукре, Камири, Кочабамба нефт е'малы з-дларына көндәрилир. Галајәритмә вә гурғушунәритмә (Оруро), семент з-длары вар. Електрик ст.-ларынын мүәјјән олунмуш күчү 345 мин *квт*-дыр (236,8 мин *квт*-ы СЕС-ләрин һесабынадыр, 1974). Б.-да 967,2 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир (1974). СЕС-ләрин 60%-инә Канада ширкәтләри нәзарәт едир. Тохучулуг вә јејинти сәнајеси (хүсусилә шәкәр, ун) е'маледичи сәнајенин ән чох инкишаф етмиш саһәсидир. Е'маледичи сәнајенин мүһүм мәркәзләри Ла-Пас, Сукре, Кочабамба, Санта-Крусдур.

К.т. зәиф инкишаф етмишдир вә өлкәни әрзагла тә'мин етмир. Аграр ислаһат кечириләнәдәк кәндлиләрин 1/3-индән чоху торпагсыз иди. 29%-инин тәгр. 1 *һа* торпаг пајы варды. Бечәрилән торпагларын 47%-и тәсәррүфатын 6,3%-ини тәшкил едән латифундијачыларын иди. 1953 илдә гәбул едилмиш ислаһат 1965 илдә һәјата кечирилсә дә, латифундизм ләғв едилмәди, мүлкәдарлар торпагларынын јалныз 1/5-ни итирдиләр. Әсас кәндли күтләси јенә дә әввәлки кими торпагсыз галды. Б.-нын бечәрилән торпаглары 3,1 мин *һа*-дыр. Гарғыдалы (219,5 мин *һа*), буғда (62,5 мин *һа*), картоф (118,1 мин *һа*), чәлтик (45,1 мин *һа*), памбыг (55 мин *һа*), шәкәр гамышы (46,4 мин *һа*) вә с. әкилир. Әсас әкинчилик р-нлары Анд д-рынын ш. јамачлары вә чај дәрәләридир. 1974 илдә 748,8 мин *т* картоф, 276,7 мин *т* гарғыдалы, 73,6 мин *т* буғда, 75,4 мин *т*

чәлтик, 2049 мин *т* шәкәр гамышы јығылмышдыр. Тропик мешәләрдән кинә ағачы габығы вә каучук јығылыр. Отлаг һејвандарлыг (әсасән, дағлыг р-нларда) инкишаф етмишдир. Б.-да 2,4 млн. гарамал, 7,7 млн. гојун, 1,2 млн. донуз, 2 млн. лама вә 0,3 млн. алпага вар (1973).

Б.-да д.ј.-ларын уз. 3,5 мин *км*-дир (1971). Бунун 3,3 мин *км*-и дөвләт ширкәтинә мәнсубдур. Д.ј.-лары, әсасән, ч.-г. р-нлардадыр. Автомобил јолларынын уз. 25,6 мин *км*-дир. Һава нәгл. АБШ ширкәтләринә мәхсусдур. Јүк дашынмасында чајларын вә Титикака көлүнүн ролу бөјүкдүр. Дағларда әсас нәгл. васитәси лама вә гатырдыр. Галај, әлван металлар, нефт, газ, волфрам, бисмут, кинә ағачы габығы, каучук, гәһвә ихрач олунур. Әрзаг, маје јаначаг, сүртկү јағлары, машын, тикинти вә истеһлак маллары вә с. идхал едилир. Тичарәти, әсасән, АБШ, Б. Британија, Јапонија, АФР, Бразилија вә Аркентина иләдир. Пул ваһиди Боливија песосудур.

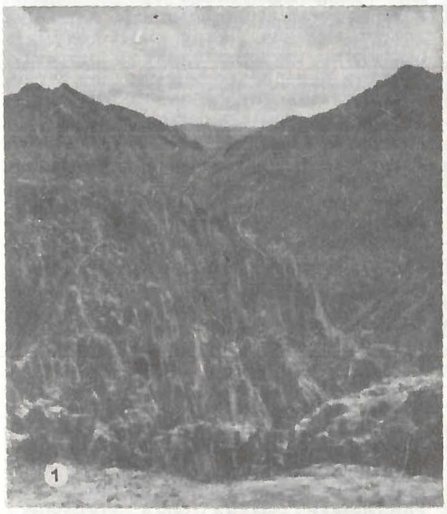
Силаһлы гүввәләр. Б.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунларындан вә ҺҺГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы тәгр. 27 мин нәфәрдир (1975). Баш командан президентдир; силаһлы гүввәләрә рәһбәрлији билаваситә милли мүдафиә назири һәјата кечирир. Гуру гошунларында 21 мин нәфәр, ҺҺГ-дә 5 мин нәфәр адам, тәгр. 40 дөјүш тәјјарәси, 15 вертолјот вар. Бундан башга, полис вә сәрһәд гвардијасы да (5 мин нәфәр) вар. Өлкә 8 һәрби даирәјә бөлүнмүшдүр. Гошунун комплектләшдирилмәси үмуми әскәри мүкәлләфијјәт әсасында һәјата кечирилир. Хидмәт мүддәти 1 илдир.

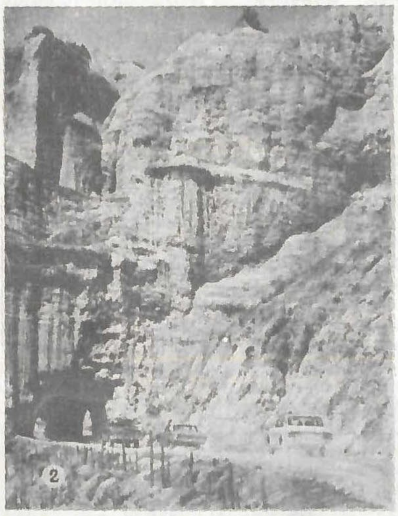
Сәһијјә. 1970 илдә Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 44, өлүм сајы 19,1, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 77,3 (1966) олмушдур. Б.-да инфексион хәстәликләр үстүнлүк тәшкил едир. Грип, вәрәм, малјарија, гызылча, көјөскүрәк, зөһрәви хәстәликләр, гарын јаталағы вә с. гејдә алынмышдыр (1972). Б.-да пневмонија, көјөскүрәк, вәрәм, гызылча, јаман шиш вә с. хәстәликләрдән өлүм һаллары даһа чохдур. Тибби јардым пуллудур (дөвләт мүәссисәләриндә пулсуздур). 1970 илдә Б.-да 9451 чарпајылыг 260 хәстәхана (онлардан 6008 чарпајылыг 145 хәстәхана дөвләтиндир) вар. 2143 һәким (әһалинин һәр 2300 нәфәринә 1 һәким), 903 диш һәкими, 1600 әчзачы, 85 дипломлу мама вә мама көмәкчиси, 542 тибб бачысы ишләмишдир. Һәким кадрларыны Б. ун-тләринин 3 тибб факүлтәси һазырлајыр.

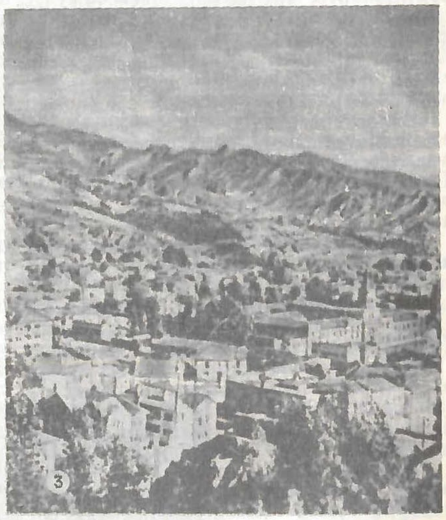
Маариф. 1974 илдә әһалинин 60%-и савадсыз иди. Дөвләт мәктәбләри илә јанашы католик килсәсинә мәхсус мәктәбләр дә чохдур. 6—14 јашлы ушаглар үчүн сәккизиллик тәһсил ичбаридир. 1973/74 дәрс илиндә сәккизиллик мәктәбләрдә 749 843, орта мәктәбләрдә 15 520, пешә мәктәбләриндә 565 653 шакирд, педагожи мәктәбләрдә 11 463 тәләбә охујурду. Б.-да 9 ун-т вар. 1969/70 дәрс илиндә али мәктәбләрдә 27 352 тәләбә тәһсил алырды. Б.-дакы 11 китабханадан ән бөјүјү Мәдәнијјәт департаментинин китабханасыдыр (1976 илдә 130 мин китаб). 7 музеј, о чүмләдән археолокија, антрополокија, инчәсәнәт вә с. музејләри вар.

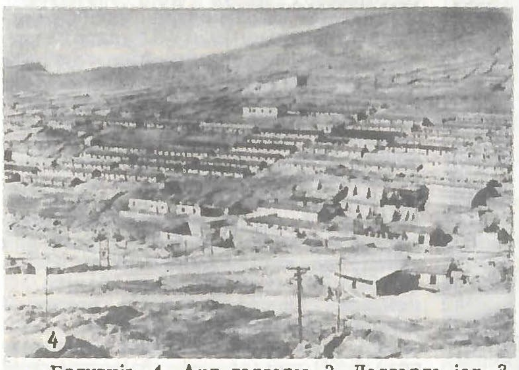
Елм вә елми идарәләр.

Тәбијјат вә техника елмләри. Б.-да 19 әсрә гәдәр тәк-тәк тәбиәтшүнас алим олмушдур. Онлардан А. Барба гызыл вә күмүш филизләринин сафлашдырылмасы вә металлуркијасына даир әсәр нәшр етдирмиш (1640), Х. Васкес де Акунја Б.-да Галилејин идејаларыны јајмыш, һәким М. Креспо (18 әср) дәрман биткиләрини тәдгиг етмишдир. 19 әсрдә чоғрафија, кеолокија вә тибб елмләри бир гәдәр инкишаф етмишдир. 19 әсрин сону вә 20 әсрдә елми чәмијјәтләр, ун-тләрин нәздиндә тибб-тәбијјат вә мүһәндис-техника факүлтәләри, Ла-Пасда кеофизика рәсәдханасы јарадылмышдыр. 20 әсрин 40—50-чи илләриндә експериментал биолокија вә физиотерапија, ботаника, космик физика вә с. саһәләрдә тәдгигатлар апарылмышдыр 1960 илдә Ла-Пасда Милли Елмләр Академијасы, Атом Енержиси Үзрә Милли Комиссија јарадылмышдыр. Елмләр Академијасы нәздиндәки Биоложи Тәдгигатлар Мәркәзиндә, әсасән, јүксәклик биолокијасы, Күнәш енержисиндән истифадә вә с.-јә аид тәдгигатлар апарылыр. Б.-да Елми-Техники Информасија Мәркәзи (1963), бир сыра елми чәмијјәт вар.

Боливија. 1. Анд дағлары. 2. Дағларда јол. 3. Ла-Пас шәһәри. 4. Алтиплано јајласында галај мә'дәни ишчиләринин гәсәбәси. 5. Потосидә Сан-Лоренсо килсәсинин порталы. 1728—44. 6. А. Реке Мерувија. «Шумлама». Офорт. 20 әср.

Ичтимаи елмләр. Мүстәмләкә дөврүндә һуманитар елмләрин мәркәзи Сан-Франсиско Һавјер ун-ти (1614) иди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Б.-да социализм идејаларына мараг хејли артды (утопик социализм идејалары һәлә 19 әсрдә јајылмышды). Јазычы вә сијаси хадим Г. А. Наварро өлкәнин керилијинин әсас сәбәбини империалист дөвләтләринин вә јерли мүлкәдарларын зүлмүндә көрүрдү; лакин о, ингилаби гуртулуш јолу тапа билмир, «инкләрин империјасы»нын бәрпасыны тәблиғ едирди. Сонралар о, «һинд иргчилији» мөвгејинә кечмиш, тротскизмә гошулмуш вә империализм әлејһинә мүбаризәдән тамамилә узаглашмышды. 20 әсрин 30—40-чы илләриндә Б.-да «легал марксизм» бахышлары јајылды. Онун тәрәфдарлары антиимпериалист мөвгедән чыхыш етсәләр дә капитализмә гәдәрки мүнасибәтләри идеаллашдырыр, ингилабда фәһлә синфинин ролуну инкар едир, һәлледичи ролу хырда буржуа зијалыларына верирдиләр. Марксист тарихчиләр өз тәдгигатларыны милли мәсәләјә һәср едир, зәһмәткеш күтләләрә едилән икигат зүлмү (харичи империализмин әсарәти вә һинди халгларынын истисмары), Б. дөвләтинин буржуа тәбиәтини ифша едир, халг ингилабында фәһлә синфинин рәһбәрлијини зәрури һесаб едирләр. Һуманизм вә демократијаны инкар, милли худбинлији тәрәннүм едән философ Ф. Тамајонун «Боливија милләтчилији» програмы мүасир һаким партијаларын әсас идеолокијасы олмушдур. Б. игтисадчылары өлкә тәсәррүфатынын әсас саһәләринин тәдгигинә фикир верирләр. Мүтәрәгги игтисадчылар АБШ сијасәтинин сојғунчу характерини тәнгид едирләр.

Ичтимаи елмләрин әсас елми мәркәзләри: Милли Тарих Академијасы (1929 илдә јарадылмышдыр), Чоғрафија вә Тарихи өјрәнән Чәмијјәт (1903), Боливија Сосиолокија Ин-ту (1941) вә с.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Б.-да онларча гәзет вә журнал нәшр олунур. Ән бөјүк гәзетләри «Пресенсија» (1962), «Диарио» (1904), «Һој» (1969), «Ултима ора» (1928), «Унидад» (БКП-нин органы, 1953), «Пренса» (1896) вә с. Б.-да милли мә'лумат акентлији јохдур. 2 радио компанијасы (80 радиостансијасы) вар. Телевизија верилишләри (испан, һәмчинин кечуа дилләриндә) 1969 илдән апарылыр.

Әдәбијјат. Б. әдәбијјаты, әсасән, испан дилиндәдир. Испан истиласына гәдәрки дөвр әдәби абидәләриндән ајры-ајры парчалар галмышдыр. Мүстәмләкә дөврү әдәбијјатында јалныз бә'зи тарихи хроникалар диггәти чәлб едир. 18 әсрин сонундан вә истиглалијјәт мүһарибәси дөврүндә вәтәнпәрвәрлик публисистика вә лирикасы инкишафа башлады (В. Пасос Канки, Х. И. де Санхинес, Уалпарримачи). 19 әсрдә романтизм инкишаф етди. Р. Х. Бустаманте, Н. Галиндо, С. Вака Гусман вә б. әдәбијјата милли мөвзулар кәтирәрәк, һиндиләрин һәјатындан бәһс едән әсәрләр јаздылар. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә декадент чәрәјанлар јаранды (Р. Хајмес Фрејре, Г. Рејнолдс, Х. Керра вә б.). 20 әср әдәбијјатында ичтимаи мөвзулар әсас јер тутду, реалист ичтимаи роман јаранды А. *Аркедас*, Х. Мендоса, А. Чирвечес, Т. Мароф вә б.). Мүасир тәрәггипәрвәр јазычылар (Х. *Лара*, А. Сеспедес, М. М. Лопес, И. Бедрегал вә б.) әсәрләриндә ичтимаи азадлыг, демократија вә сүлһ уғрунда мүбаризәни экс етдирирләр.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Б.-нын ч.-ш. һиссәсиндә чохлу гәдим абидә галмышдыр (Титикака көлү а-рындакы даш биналар вә с.). 16 әсрдән сонра Б.-да шәһәрләр (Потоси, Сукре, Ла-Пас) јаранды. Биналарын әксәријјәти *барокко* үслубунда иди. Јерли хүсусијјәт өзүнү ән чох 17—18 әср килсә ме'марлығында көстәрир. Потоси килсәси 18 әсрин 1-чи јарысында Б.-да тикилмиш мараглы ме'марлыг абидәсидир. Мүстәмләкә дөврүндә Б.-да ағач үзәриндә ојма сәнәти инкишаф етмиш, 19 әсрдә јени тәсвири сәнәт формалашмышдыр. Рәссамлардан Р. Бердесио, В. С. Ромеро, һејкәлтәрашлардан М. Нунјес дел Прадо, Һ. Алмарас вә б. Б.-нын мүасир тәсвири сәнәт усталарыдыр.

Мусиги. Б. мусиги сәнәтини һиндиләрин (јерли әһали), һәмчинин креолларын мусигиси тәмсил едир. Һиндиләрин лирик маһны жанрларындан багуала, јарави, видала, уанка, рәгсләри мүшајиәт едән инструментал һавалардан уајно, уајнито, јумбо кениш јајылмышдыр. Һинди вокал мусигиси соло ифаја әсасланыр. 20-дән артыг нәфәс аләти (кена, тарка, ерке вә с.), мүхтәлиф зәрб аләтләри (путука, уанара) вар. Симли аләтләр һинди мусигисинә испанларын тә'сири илә кечмишдир. Б.-да креол рәгсләриндән самакуека, гато, маринера, маһны жанрларындан јарави—мәһәббәт маһнысы (ејниадлы һинди маһны жанрындан фәргләнир), тристе—лирик маһны вә с. кениш јајылмышдыр. Креолларын севимли мусиги аләти китарадыр. Бәстәкарлардан Е. Кабо, Т.Варгас, Х. Мајдана вә б. мәшһурдур. Ла-Пасда милли консерваторија, милли симфоник оркестр фәалијјәт көстәрир.

Театр. 16—17 әсрләрдә испан миссионерләри Потосидә кечирилән мүхтәлиф бајрамларда театр тамашалары тәшкил едирдиләр. 1617—19 илләрдә Ла-Пасда ики театр ачылмышды. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә милли пјесләр тамашаја гојулурду. Өлкәдә професионал театр сәнәти инкишаф етмәмишдир. Милли мәдәнијјәтин сәчијјәви чәһәтләри бөјүк шәһәрләрдә тәшкил едилән карнавалларда (адәтән феврал—март ајларында) өз ифадәсини тапыр. Карнавал күнләриндә тәнтәнәли тамаша характерли нүмајишләр тәшкил едилир, хејир илә шәрин мүбаризәси мөвзусунда аллегорик пјесләр ојнанылыр (иштиракчылар шејтан маскасы тахыр, ала-бәзәк кејимләр кејинирләр). Бу тамашалар гәдим һинди мәрасимләри илә бағлыдыр. Ла-Пасда Театр вә Радио Хадимләри Чәмијјәти, Декламасија вә Сәһнә Сәнәти Академијасы јарадылмышдыр.

Кино. Б.-да кино истеһсалы илә Боливија Кино Ин-ту (1943 илдә јарадылмышдыр) мәшғул олур. Илдә 1—2 бәдии филм чәкилир; әсасән, гысаметражлы сәнәдли вә хроника филмләри истеһсал едилир. Бәдии филмләрдән «Укамаи», «Кондорун ганы», сәнәдли филмләрдән исә «Ингилаб» вә «Ајса» мәшһурдур. Б. кино прокатында АБШ, Аркентина, Мексика вә б. өлкәләрдән алынан филмләр чохлуг тәшкил едир. Б.-да кинотеатрларын чоху Потоси вә Ла-Пасдадыр.

Әд.: Боливия. Некоторые аспекты экон. развития, М., 1971; Мамонтов С. П., Испаноязычная литература стран Латинской Америки в XX в., М., 1972; Политический портрет Латинской Америки, в. 1, М., 1974; Булавин В. И., Боливия, М., 1975; Боровков А. Н., НРД Боливии: от антиимпериализма к союзу с реакцией «Латинская Америка» 1975, № 1, с. 93—106; Кутейщикова В. и Осповат Л., Новый латиноамериканский роман. 50—60-е годы, М. 1976.

БОЛИВИЈА ИНГИЛАБЫ (1952)—Боливијада милли буржуазијанын башчылыг етдији антиимпериалист вә антифеодал ингилаб. 9 апрел халг үсјаны илә башланды. 3 күнлүк дөјүшләрдән сонра һакимијјәт, әсасән, милли буржуазијанын вә орта тәбәгәләрин мәнафејини мүдафиә едән Милләтчи Ингилаби Һәрәкат (МИҺ) партијасынын әлинә кечди. 1952 илдә бүтүн саһә һәмкарлар иттифагларыны бирләшдирән Боливија Фәһлә Мәркәзи (БФМ), фәһлә вә кәндли милиси јарадылды, көһнә орду ләғв едилди, үмуми сечки һүгугу һаггында ганун верилди вә с. Харичи инһисарларла әлагәдар үч ән варлы магната мәхсус мис мә'дәнләринин миллиләшдирилмәси (31 октјабр) ингилабын мүһүм наилијјәти олду. Миллиләшдирилмиш мә'дәнләрдә фәһлә нәзарәти гојулду. 1953 илин августунда тәһкимли әмәјинин ләғвини, кәндлиләрин ири латифундијалар һесабына торпагла тә'мин едилмәсини, к.т. кооперативләринин јарадылмасыны нәзәрдә тутан аграр ислаһаты һаггында декрет верилди. Лакин МИҺ һөкумәти сонрадан империализмә вә иртичаја күзәштә кедәрәк реформист јол тутду, игтисади сијасәт саһәсиндә АБШ-ын көмәјинә архаланмаға башлады. Демократик азадлыглар тәдричән арадан галдырылды. Бүтүн бунлар ингилаби ирәлиләјиши дајандырды. Иртича ингилаби наилијјәтләрә һүчума кечди. 1964 илин нојабрында эксингилаби дөвләт чеврилиши олду.

Әд.: Фадеев Ю. А., Революция и контрреволюция в Боливии, М., 1969.

БОЛИВИЈА ЈАЈЛАСЫ—Чәнуби Америкада Боливија әразисиндә Мәркәзи Анд јајласынын ш. һиссәси. Һүнд. 3700—3900 *м*. Галај, стибиум вә волфрам чыхарылыр.

БОЛИВИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (БКП)—1950 илин јанварында, әввәлләр хырда буржуа сол ингилаб партијасына (1940 илдә тә'сис едилмишди) дахил олан коммунист групларын бирләшмәси нәтичәсиндә јарадылмышдыр. 1950—52 илләрдә кизли фәалијјәт көстәрмиш, ири мә'дән саһибләринин вә феодалларын һакимијјәтини девирән халг үсјанында [бах *Боливија ингилабы (1952)*] иштирак етмишдир. БКП-нин 6-чы конфрансы (1954, ијун) партијанын дүзкүн сијаси хәттинин һазырланмасына вә онун тәшкилатча мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. БКП-нин 1-чи гурултајы (1959) антиимпериалист вә антифеодал ингилаби дәјишикликләри баша чатдырмағы, фәһлә синфинин рәһбәрлији илә демократик милли гуртулуш һөкумәти јаратмағы әсас вәзифә кими ирәли сүрдү. 2-чи гурултај (1964, март—апрел) БКП-нин програм бәјаннамәсини гәбул етди вә көстәрди ки, Боливија

халгынын мәгсәди антиимпериалист халг ингилабынын вәзифәләрини һәјата кечирмәкдир. БКП 1964 илин нојабр дөвләт чеврилишинин мүртәҹе маһијјәтини ифша етди. 1967 илин апрелиндә партија ганундан кәнар е'лан едилди. 1969 илин сентјабрында милләтчи әһвали-руһијјәли һәрбчиләрин һакимијјәт башына кечмәси илә, партијанын ләғви барәдә ганун гүввәдән салынмаса да БКП ачыг фәалијјәт имканы алды вә һөкумәтин мүтәрәгги тәдбирләрини мүдафиә етдијини билдирди. 3-ҹү гурултајда (1971) «БКП-нин програм тезисләри» гәбул олунду, фәһлә синфинин рәһбәрлији илә сосиалист перспективли антиимпериалист халг ингилабынын һәјата кечирилмәсинин зәрурилији көстәрилди, диггәт фашист чеврилиши тәһлүкәсинә ҹәлб едилди. Мүртәҹе һәрбчиләр Х. Торрес һөкумәтини девирдикдән сонра (1971, август) партија кизли ишә кечди, 1971 илин нојабрында сол тәшкилатларла бирликдә халг һөкумәти уғрунда диктатура әлејһинә мүбаризәни өз мәгсәди е'лан етмиш антиимпериалист ингилаби ҹәбһәнин јарадылмасында иштирак етди.

БКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәләриндә (Москва, 1957, 1960, 1969) иштирак етмиш, гәбул олунмуш сәнәдләри бәјәнмишдир. БКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Биринҹи катиби Хорхе Колје Куетодур. Мәркәзи органы күндәлик «Унидад» гәзетидир.

БОЛИВИЈАЛЫЛАР — *Боливијанын* әһалиси. 5,63 млн. нәфәрдир (1975). Әксәријјәти һиндиләр—тәгр. 60%, галанлары исә әсасән, метисләр (чололар)—28%, һәмчинин мәншәҹә авропалылардыр — 12%. Һинди тајфалары (кечуалар вә ајмаралар), әсасән, к.т. вә мә'дәнләрдә чалышырлар. Чололар даһа чох тиҹарәт ишчиләри, хырда гуллугчулар вә ихтисаслы фәһләләрдир. Ағ әһали һаким јухары тәбәгәни тәшкил едир. Дөвләт дили испан дилидир; һиндиләр кечуа вә ајмара дилләриндә дә данышырлар. Диндар Б. католикдирләр; һиндиләр христианлыгдан әввәлки динләринин үнсүрләрини сахламышлар.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959.

БОЛИД [фр. bolide, јун. bolis (bolidos) — туллајычы силаһ сөзүндән] — парлаг *метеор.* Б.-ин учушу заманы бә'зән топ атәшинә, партлајыша вә ја илдырым курултусуна бәнзәјән сәс чыхыр. Ән парлаг Б. күндүз дә көрүнүр. Б.-ин учушу бә'зән јер сәтһинә *метеорит* дүшмәси илә нәтиҹәләнир.

БОЛЈАЈ, Б о ј а и (Bolyai) Јанош (15.12.1802, Клуж—27.1.1860, Тыргу-Муреш) —маҹар ријазијјатчысы. *Гејри-Евклид һәндәсәләринин* јарадыҹыларындан бири. Һәлә Вјана Һәрби-Мүһәндисләр Академијасында охујаркән дүз хәтләрин паралеллији һаггында постулатын исбаты илә мәшғул олмуш вә сонракы елми фәалијјәтини һәндәсәнин бу проблеминә һәср етмишдир. Өз тәдгигатларыны атасы, ријазијјатчы проф. Фаркаш Болјајын әсәрләринин 1-ҹи ҹилдинә әлавә («Аппендикс») шәклиндә нәшр етдирмишдир (1832).

БОЛЛ (Ball) Ҹон (?—ө. 15.7.1381)—Инкилтәрәдә *лоллардларын* кәндлиплебеј бид'әтинин идеологу, *Уот Тајлер үсјаны (1381)* рәһбәрләриндән бири. Ҹәмијјәтдә ичтимаи дәјишикликләр, килсә әмлакыны мүсадирә етмәк тәрәфдары олмуш, тәһкимчилијин ләғвини, силкләрин бәрабәрлијини, гисмән дә әмлакын бәрабәр бөлүшдүрүлмәсини тәләб етмишдир. Үсјан јатырылдыгдан сонра е'дам олунмушдур.

БОЛНИСИ (1948 иләдәк Лүксембург)—Күрҹ. ССР-дә шәһәр (1967 иләдәк шәһәр типли гәсәбә). Болниси р-нунун мәркәзи. Машавера чајынын (Күр һөвзәси) саһилиндәдир. Дәмир јолу стансијасы. Шәраб, тәрәвәз консерви, јағ-пендир з-длары, к.т.техникуму, өлкәшүнаслыг музеји вә с.; Б. р-нунда полиметал филиз јатаглары вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур.

БОЛОГОЈЕ—РСФСР Калинин вил.-ндә шәһәр. Бологоје р-нунун мәркәзи. Бологоје көлүнүн саһилиндәдир. Мүһүм д.ј. говшағы. Д.ј. нәглијјаты мүәссисәләри, машынгајырма, кәрпиҹ, сүд вә балыг з-длары, әт комбинаты, мебел, тикиш ф-кләри, зоотехника техникуму вә с. вар.

БОЛОМЕТР (јун. bolē — сычрама; шүа+...*метр*)—шүаланма енержисини өлчән ҹиһаз; ишләмә принсипи ҹиһаздакы термик һәссас елемент гыздырылдыгда онун електрик мүгавимәтинин дәјишмәсинә әсасланыр. Термик һәссас елемент, адәтән, чох назик (0,1—1 *мкм*) метал лөвһәләрдән һазырланыр вә үзәри бөјүк удма әмсалына малик олан гара тәбәгә илә өртүлүр; мүгавимәтинин темп-р әмсалы бөјүк (0,04—0,06°С$^{-1}$ вә чох) олан јарымкечириҹидән вә ја диелектрикдән дә һазырлана билир. Гызма нәтиҹәсиндә мүгавимәтин дәјишмәси Уитстон көрпүсүнүн бир голуна дахил едилмиш Б. васитәсилә гејд олунур. Б. мә'лум електрик ҹәрәјанына көрә дәрәҹәләндикдә енержинин мүтләг гијмәтини тә'јин етмәјә имкан верир. Б.-дән техникада инфрагырмызы шүаларын гәбуледиҹиси кими истифадә олунур.

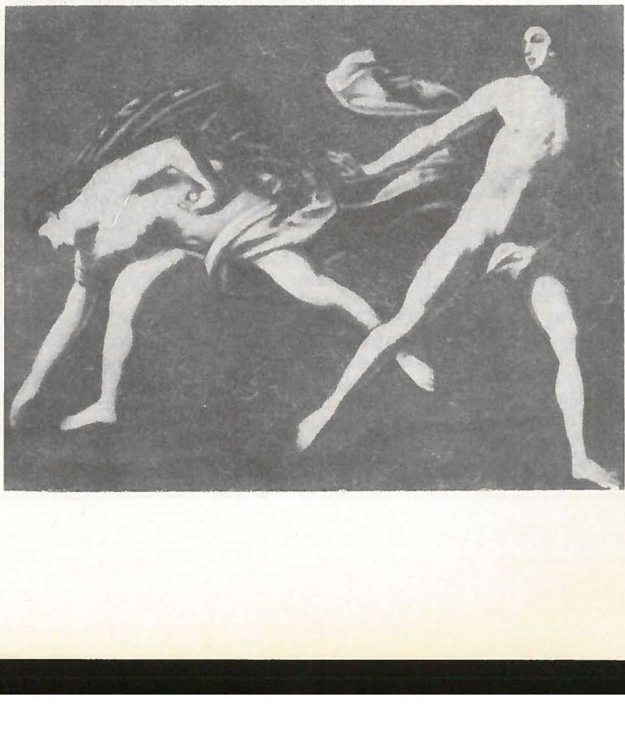
БОЛОН, Б о у л е н-О ч а л—РСФСР Хабаровск өлкәсиндә көл. Амур чајынын субасарындадыр. Саһ. 338 *км²*, уз. 70 *км*, ени 20 *км*, дәринлији 3 *м*-ә гәдәрдир. Көлә Симми, Харпи, Алјур вә б. чајлар төкүлүр. Амур чајы илә (уз. тәгр. 9 *км* олан ахарла) бирләшдирилмишдир.

БОЛОНЈА (Bologna)—Шимали Италијада шәһәр. Болонја әјаләтинин инз. м. вә Емилија-Романја вил.-нин әсас шәһәри. Рено чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. јоллары говшағы. Әһ. 429,7 мин (1975). Өлкәнин сәнаје мәркәзләриндән бири. Јерли хаммалла ишләјән јејинти сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир. Б.-да ҹиһазгајырма (о ҹүмләдән електроника), електротехника, автомобил, д.ј. аваданлығы, тракторгајырма, һидротурбин, јејинти вә кимја сәнајеси үчүн машынлар истеһсалы мүәссисәләри, мүхтәлиф кимја, тохуҹулуг, тикиш (хүсусилә синтетик парчадан плаш), керамика, кағыз, ајаггабы сәнајеси вә с. вар.

Е.ә. 6 әсрин ахырларындан Б. (Фелсина) *етрускларын* пајтахты иди. Е.ә. 4 әсрдә Б.-ны боји тајфасы тутмуш (шәһәрин ады да бурадан көтүрүлмүшдүр), е.ә. 189 илдән исә Б. Романын мүстәмләкәси олмушдур. 1114 илдә Б. әслиндә азад шәһәр коммунасына чеврилмиш, 13 әсрдә мүһүм тиҹарәт вә сәнаје мәркәзи кими тәшәккүл тапмышдыр. 1506—1860 илләрдә (фасиләләрлә) Папа дөвләтинин тәркибиндә олмуш, 1860 илдә Сардинија Краллығына (1861 илдән Италија Краллығы) бирләшдирилмишдир. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә *Мүгавимәт һәрәкатынын* әсас мәркәзләриндән бири иди. Халг үсјаны нәтиҹәсиндә шәһәр алман-фашист ишғалчыларындан азад едилмишдир (1945, 21 апрел). Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра бәләдијјә органларында чохлуғу коммунистләр вә сосиалистләр тәшкил едирләр; 1975 илдә кечирилән сечкиләрдә онлар сәсләрин тәгр. 45%-ни газанмыш вә сол ичраеҹичи органларыны (ҹунталар) јаратмаг һүгугу газанмышлар.

Б.-нын ме'марлыг симасы 11—15 әсрләрдә формалашмышдыр. Шәһәрин мәркәзиндәки Маҹоре вә Нептун мејданларында килсә, еләҹә дә сарај комплексләри, Сан-Франческо (13 әср), Сан-Доменико (13—18 әсрләр) килсәләри, Интибаһ дөврү тикилиләри, һәмчинин готик вә барокко үслубларында евләр, сарајлар (Изолани, 1451—55, Бевилаква, 1474 илдән; Бентиволио, 1551—55) мүһафизә олунмушдур. Б.-да Милли пинакотека, Шәһәр музеји, Мүасир инҹәсәнәт галерејасы вә с. вар.

БОЛОНЈА РӘССАМЛЫГ МӘКТӘБИ—*барокко* дөврү италјан рәссамлыг мәктәбләриндән бири. Карраччи гардашларынын тәгр. 1585 илдә Болонја ш.-ндә тәшкил етдији «Дүзкүн јола гә-

Г. Р е н и. «Аталанта вә Һиппомен». Каподимонте милли музеји вә галерејасы. Неапол.

дәм гојанлар академијасы» әсасында јаранмышдыр. Б.р.м. нүмајәндәләринин (Аннибале Карраччи, Г. Рени, Доменикино, Гверчино вә б.) јарадычылығында дини вә мифоложи сүжетләр әсас јер тутмушдур. Бу исә онларын әсәрләриндә мөвзу мәһдудлуғуна, сәнәтин һәјатла әлагәсинин зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Бүтүн бунларла јанашы, Б.р.м. техники вәрдишләрин, рәсм вә композисија мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

БОЛОНЈА УНИВЕРСИТЕТИ — Авропанын ән гәдим ун-тләриндән бири. Болонја (Италија) ш.-ндәдир. 11 әсрдә јарадылмышдыр. Әввәлләр јалныз һүгуг тәһсили верән али мәктәб кими танынмышдыр. 13 әсрдә 10 минә јахын тәләбәси олмушдур. Б.у.-нин 12 факүлтәси (һүгуг; сијаси елмләр; игтисадијјат вә тичарәт; фәлсәфә вә инчәсәнәт; ријазијјат, физика вә тәбијјат елмләри; педагокика; тибб; фармакокија; сәнаје кимјасы, мүһәндислик; к.т.; бајтарлыг), китабханасы (750 миндән чох китаб) вар. 1975/76 дәрс илиндә ун-тдә 30 миндән чох тәләбә тәһсил алырды.

БОЛОТНИКОВ Иван Исајевич (?—1608) — Русијада антифеодал кәндли үсјанынын (1606—07) башчысы. Мәншәчә холоп иди. Кәнчлијиндә казакларын јанына гачмыш, татарлар тәрәфиндән тутулуб Түркијәјә гул кими сатылмышды. Әсирликдән гачараг Венесијаја кетмиш, орадан Русијаја гајытмышды. 1606 илин јајында Русијанын ч.-г.-индә башланмыш кәндли үсјанына рәһбәрлик етмишдир [бах *Болотников үсјаны (1606—07)*]. Үсјанын мәғлубијјәтиндән сонра әсир алыныб Каргопола сүркүн олунмуш Б.-ун көзләрини чыхарыб суда боғмушлар.

БОЛОТНИКОВ ҮСЈАНЫ (1606—07) —Русијада феодал тәһкимчилик зүлмүнә гаршы кәндли үсјаны. 16 әсрин сонунда феодал торпаг мүлкијјәтинин вә әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы өлкәдә кәндлиләрин истисмарыны вә тәһкимчилији гүввәтләндирди. 1601—03 илләрдәки дәһшәтли ачлыг ичтимаи зиддијјәтләри кәскинләшдирди, кәндли вә холоплар өлкәнин ч. р-нларына гачмаға мәчбур олду. 1603 илин сентјабрында Хлопканын башчылығы илә холоп вә кәндлиләрин бөјүк үсјаны олду. 1606 илин јајында Русијанын ч.-г.-индә И. И. *Болотниковун* рәһбәрлији илә үсјан башланды. Үсјанын һәрәкәтверичи гүввәси тәһкимли кәндлиләр вә холоплар иди; сәнәткарлар, тачирләр, стрелесләр, казаклар вә чардан наразы хырда дворјанлар да үсјанда иштирак едирдиләр. Үсјанчылар феодал мүлкијјәтинин вә тәһкимчилик һүгугунун ләғвини, чар В. И. Шујскинин «јахшы чар Дмитри» илә әвәз олунмасыны тәләб едирдиләр. Чар гошунларыны бир нечә дәфә мәғлуб едән үсјанчылар Калуга вә Туланы тутуб, Москваја јахынлашдылар. Москванын мүһасирәси (1606 ил, 7 октјабр—2 декабр) илә үсјанын ән јүксәк мәрһәләси башланды. Үсјан кенишләнәрәк, бөјүк бир әразини бүрүдү. Чардан наразы олан Тула вә Рјазан мүлкәдарлары да үсјана гошулмушду. Лакин, һәрәкатын антифеодал характериндән горхан дворјан чығырдашлар үсјана хәјанәт етдиләр. Декабрын 2-дә Москва јахынлығындакы һәлледичи вурушмада үсјанчылар мәғлуб олдулар. Болотников әввәлчә Калугаја, сонра исә Тулаја кери чәкилди. Туланы 4 ај гәһрәманчасына мүдафиә едән үсјанчылар онларын бағышланачағы һаггында чар В. И. Шујскинин јаланчы вә'динә инанараг, 1607 ил октјабрын 10-да тәслим олдулар.

1606—07 илләрдә үсјан Волгабојуну да бүрүмүшдү. Русларла јанашы, үсјанда татарлар, чувашлар, мариләр дә иштирак едирдиләр.

Феодализм дөврүндә баш вермиш дикәр кәндли үсјанлары кими Б.ү. да кортәбии вә гејри-мүтәшәккил олуб, дәгиг сијаси програма малик дејилди. Һәрәкат иштиракчыларынын ичтимаи тәркиби дә мүхтәлиф иди. Буна көрә дә үсјан мәғлуб олду. Лакин Б.ү. рус халгынын тәһкимчилијә гаршы илк бөјүк чыхышы иди ки, бу да сонралар кәндли мүһарибәләринә чеврилди.

Әд.: История СССР, т. 2, М., 1966, с. 253—269; Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв.: проблемы, поиски, решения, М., 1974; Буганов В. И., Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М., 1976.

БОЛОТОВ Андреј Тимофејевич (18.10.1738, Тула губ.-нын Дворјаниново Алексин гәзасы—16.10.1833, орада)—рус алими вә јазычысы. Русијада агрономија елминин баниләриндән бири. Нөвбәли әкинләрин кечирилмәси вә к.т.-нын тәшкилинә даир Б.-ун «Тарлаларын бөлүнмәси һаггында» әсәри илк вәсаит иди. Биткиләрин морфолокија вә систематикасына аид илк дәрслијин тәртибчисидир. Помоложи системин јарадычысы олан Б. 600-дән чох алма вә армуд сорту тәсвир етмишдир. Б. торпағын бечәрилмәсинә, күбрәнин верилмә үсулларына, алагла мүбаризәјә вә с. даир үмуми агрономија гајдалары һазырламыш, бир сыра мејвә сорту јетишдирмиш, *дихогамија* һадисәсини (алмада) өјрәнмиш вә чарпаз тозланманын үстүнлүјүнү көстәрмишдир. Б.-ун бөјүк әдәби ирси вар.

Әсәри: Избранные сочинения по агрономии, плодоводству, лесоводству, ботанике, М., 1952.

БОЛСАНО (Bolzano) Бернард (5.10.1781, Прага—18.12.1848, орада)—чех ријазијјатчысы, философ. Прага ун-тинин дин тарихи кафедрасында ишләмишдир (1805—20). Јазылдыгдан јүз ил сонра чап едилән «Функсијалар тә'лими» (1930) әсәриндә Б. ријази анализин башга ријазијјатчыларын (О. Коши, К. Вејерштрасс, К. *Кантор* вә б.) ады илә бағлы олан бир сыра мүһүм анлајышыны вермишдир. Сонсуз чохлугларын тәдгигиндә К. Канторун сәләфидир.

БОЛСУЛУ—Азәрб.ССР Жданов р-нунун Тәзәкәнд советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ш.-дә, Жданов—Имишли шосе јолундан 8 *км*, Орчоникидзе ад. каналдан 4 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 445 (1976); памбыгчылыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Памбыгтәмизләмә з-ду, сәккизиллик мәктәб, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

БОЛТ (алм. bolt)—машын вә гурғуларын сөкүлә билән һиссәләрини бирләшдирмәк үчүн бәркидичи детал; бир учунда башлыг (алты вә ја дөрдбучаглы шәклиндә), о бириндә исә гајка бағламаг үчүн јив олан силиндрик милдир. Б. истифадә јериндән асылы олараг мүхтәлиф конструксијалы олур. Б. карбонлу. аз лекирләнмиш, јахуд хүсуси поладлардан, бүрүнч вә с.-дән һазырланыр. Б. вә гајкалы *јив бирләшмәси* кениш јајылмышдыр. Гајканы бағлајаркән Б.-ун фырланмамасы үчүн јарымдаирәви башлыгда чыхынты олур. Чох вахт гајканын алтына мөһкәм материалдан (полад вә с.) шајба гојулур. Шајба, гајка фырланаркән детал материалынын хараб олмасынын гаршысыны алыр.

БОЛТСМАН (Boltzmann) Лүдвиг (20.2.1844, Вјана—5.9.1906, Дуино, Тријест јахынлығында)—Австрија физики, статистик физиканын вә физики кинетиканын баниләриндән бири. Вјана ЕА (1895) вә бир сыра харичи өлкә ЕА үзвү, Гратс (1869—73), Мүнхен (1889—94), Вјана (1894—1900), Лејпсиг (1900—02) ун-тләринин проф. Б.-ын елми фикирләри демәк олар ки, физиканын бүтүн саһәләрини (вә ријазијјатын бә'зи саһәләрини) әһатә едир. Ријазијјат, механика, һидродинамика, еластиклик нәзәријјәси, електромагнит саһәси нәзәријјәси, оптика, термодинамика вә газларын кинетик нәзәријјәсинә даир ишләрин мүәллифидир. Газларын кинетик нәзәријјәсинә вә термодинамиканын статистик әсасландырылмасына даир ишләри даһа мүһүм јер тутур. Б. газларын кинетик нәзәријјәсинин әсасыны гојмуш, термодинамиканын икинчи ганунунун статистик характер дашыдығыны көстәрмишдир. Универсал физики сабит (Болтсман сабити) онун адыны дашыјыр. 1884 илдә мүтләг гара чисмин шүаланмасы ганунуну кәшф етмишдир (бах *Стефан—Болтсман гануну*).

Әсәрләри: Очерки методологии физики, М., 1929; Лекции по теории газов, М., 1956; Статьи и речи, пер. с нем., М., 1970.

Әд.: Фламм Л., Памяти Людвига Больцмана, «Успехи физических наук», 1957, т. 61, в. 1.

БОЛТСМАН САБИТИ—әсас физики сабитләрдән бири; R универсал газ сабитинин N_A *Авогадро әдәдинә* олан нисбәтинә бәрабәрдир. κ илә ишарә олунур. $\kappa = \frac{R}{N_A} = (1{,}38054 \pm 0{,}00018) \cdot 10^{-16}$ *ерг/дәр*. *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* $\kappa = (1{,}38054 \pm 0{,}00018) \cdot 10^{-23}$ *ч/дәр*. Л. *Болтсманың* ады илә адландырылмышдыр.

БОЛТСМАН СТАТИСТИКАСЫ—гаршылыглы тә'сирдә олмајан (һәрәкәти классик физика ганунларына табе олан) зәррәчикләрдән ибарәт системин статистик физикасы. Харичи саһәдә олан вә молекулларынын $U(x, y, z)$ потенсиал енержиси онларын јалныз әталәт мәркәзинин координатларындан асылы олан идеал газда молекулларынын сыхлығынын координатлара көрә пајланмасы Б.с.-нда

$$n(x, y, z) = n_0 e^{-\frac{U(x,y,z)}{\kappa T}} \quad (1)$$

илә верилир. n_0—потенсиал енержиси $U(x, y, z)$ олан нөгтәдәки сыхлыг, T—мүтләг темп-р, κ—Болтсман сабитидир. Мүасир физикада Б.с. дедикдә,

һәр квант һалында ән чоху бир зәррәчик олан системин ихтијари i һалындакы зәррәчикләринин орта сајы

$$\bar{n}_i = a e^{-\frac{E_i}{kT}} \quad (2)$$

пајланмасы илә тә'јин едилән статистика баша дүшүлүр. a сабити $\sum \bar{n}_i = N$ шәртиндән тә'јин олунур; N—системдәки зәррәчикләрин үмуми сајы, E_i исә i квант һалынын енержисидир. Јухарыдакы шәрт кифајәт гәдәр сејрәлдилмиш газлар (идеал газлар) үчүн өдәнилир. Квант һалында олан зәррәчикләрин орта сајы $n_к$ ваһиддән хејли кичик ($n_к \ll 1$) вә системин темп-ру јүксәк олдугда, бахылан систем үчүн квант еффектләри мүһүм рол ојнамыр вә бу һалда квант статистикаларындакы Ферми—Дирак вә Бозе—Ејнштејн пајланмалары классик Болтсман пајланмасына кечир (бах *Ферми—Дирак статистикасы* вә *Бозе—Ејнштејн статистикасы*). Чазибә саһәсиндә молекулун потенсиал енержиси $U = mgh$ олдуғундан (1) ифадәсиндән $n = n_0 e^{-\frac{mgh}{кT}}$ барометрик дүстуру алыныр (h—молекулун олдуғу һүндүрлүк, m—күтләси, g—сәрбәст дүшмә тә'чилидир). Б.с. електрон газына вә фотон газына тәтбиг олуна билмир.

Әд.: бах *Бозе—Ејнштејн статистикасы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БОЛЧАЛЫ — Азәрб. ССР Ханлар р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 15 *км* шм.-г.-дә, Гошгар чајынын (Күрүн голу) сол саһилиндә, Гафлангала силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 2075 (1977); тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, 2 китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, ушаг бағчасы вә рабитә шө'бәси вар.

БОЛШЕВИ́ЗМ—бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында ингилаби, ардычыл марксист сијаси фикир чәрәјаны. В. И. Ленинин јаратдығы јени типли пролетар партијасында, болшевикләр партијасында тәчәссүм едән Б. 20 әсрин әввәлиндә Русијада мејдана кәлмишдир (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*). Б. дүнја ингилаб һәрәкатынын мәркәзи Русијаја кечдији дөврдә, марксизмин мөһкәм бүнөврәси зәмининдә јаранмышдыр. «Болшевизм үч ил, 1900 — 1903-чү илләр әрзиндә көһнә «Искра»ны идарә етди вә меншевизмә гаршы бүтөв бир чәрәјан олараг мүбаризәјә чыхды» (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 48). РСДФП-нин 2-чи гурултајында (1903) партијанын рәһбәр органларынын сечкисиндә В. И. Ленинин тәрәфдарлары чохлуг газандыгларына көрә о вахтдан онлары «болшевикләр», Ленинин азлыгда галан әлејһдарларыны исә «меншевикләр» адландырмаға башладылар. «Болшевик» термини «фәһлә синфинин ишинә, коммунизм ишинә ахырадәк садиг олан ардычыл ингилабчы марксист» анлајышына бәрабәр бир анлајыш олду. «Болшевизм, сијаси фикир чәрәјаны вә сијаси партија олмаг е'тибарилә 1903-чү илдән мөвчуддур» (јенә орада, ч. 31, сәһ. 8).

РСДФП-нин Бакы Комитәси партијанын 2-чи гурултајынын гәрарларыны бәјәнди вә Ленин мөвгејинә кечәрәк, болшевик комитәси олду. О вахтдан е'тибарән Азәрб. партија тәшкилатлары Б. бајрағыны һәмишә јүксәк тутмушдур.

Болшевизмин нәзәри әсасы марксизм-ленинизмдир. «...ингилаби марксизми дөврүн хүсуси шәраитинә тәтбиг етмәкдән ибарәт олан болшевизм»ин (јенә орада, ч. 17, сәһ. 331) мејдана кәлмәси вә инкишафы В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. В. И. Ленин ингилаби марксизми јени тарихи дөврә ујғун инкишаф етдирмишдир. Болшевизм—ленинизм, јени дөврүн марксизмидир. Тарихдә Б. гәдәр зәнкин мүбаризә тәчрүбәсинә малик сијаси фикир чәрәјаны олмамышдыр. Б. идеја дүшмәнләри—халгчылар, «легал марксистләр», «игтисадчылар», анархистләр, есерләр, меншевикләр, тротскичиләр, бухаринчиләр, буржуа милләтчиләри, һабелә 2-чи Интернасионалын оппортунист вә сентристләри илә ағыр мүбаризәдә мәтинләшмиш вә бөјүмүшдүр. Болшевикләр партијасы үч ингилабда—Русијада 1905—07 илләр ингилабы, 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабы вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында халг күтләләринин мүбаризәсинә башчылыг етмишдир.

Болшевикләр партијасынын рәһбәрлији илә дүнјада илк сосиалист дөвләти јаранмыш, јени—сосиализм чәмијјәти гурмаг һаггында тәчрүбәдә јохланылмыш нәзәријјә әлдә едилмишдир. Партијанын рәһбәрлији алтында халгымыз фашизмә гаршы мүбаризәдә үмумдүнја тарихи әһәмијјәти олан гәләбә газанмыш, мүһарибәдән сонра аз мүддәт әрзиндә х.-т.-ны бәрпа вә инкишаф етдирмиш, өлкәмиздә инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәти гурмушдур.

Совет халгы болшевикләр партијасынын — Сов.ИКП-нин рәһбәрлији илә коммунизм чәмијјәти гурур. Б. бејнәлмиләл бир һадисә олмагла бүтүн елкәләрин фәһлә һәрәкаты тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәсидир. Б. мөһкәм сүлһ, демократија, сосиализм вә коммунизмин тәнтәнәси уғрунда мүбаризәдә бүтүн гардаш коммунист вә фәһлә партијалары үчүн тактика нүмунәсидир. Б.-ин стратекија вә тактикасы чәмијјәти ингилаби јолла дәјишдирмәк уғрунда мүбаризәдә бејнәлхалг пролетариатын гүдрәтли идеја силаһыдыр

Әд.: З е в е л е в А. И., К у з н е ц о в Л. С., Историография возникновения большевизма, М., 1973. Бах һәмчинин *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*, *Марксизм-ленинизм* мәгаләләринин әдәбијјатына.

БОЛШЕВИЗМИН АГРАР ПРОГРАМЫ—Коммунист партијасынын үмуми програмынын аграр мәсәлә саһәсиндәки әсас вәзифәләри мүәјјән едән һиссәси.

Б.а п.-нын әсасларыны В. И. Ленин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» китабында (1894) вермиш вә сонракы бир чох әсәриндә ишләјиб һазырламышдыр. Рус марксистләриндән илк дәфә В. И. Ленин буржуа-демократик ингилабында пролетариатын һекемонлуғу мүддәасыны, фәһлә синфи илә бүтүнлүкдә кәндлиләрин ингилаби иттифагы идејасыны Русијада ингилабын гәләбәсинин әсас шәрти кими ирәли сүрдү. В. И. Ленин һесаб едирди ки, Русијада фәһлә партијасы мүлкәдар торпаг мүлкијјәтинин тамамилә мүсадирә едилмәсинә вә бүтүн торпагларын миллиләшдирилмәсинә наил олмалыдыр.

РСДФП-нин 2-чи гурултајы (1903) ленинчи «Искра» редаксијасынын ирәли сүрдүјү партија програмыны гәбул етди. Аграр мәсәлә барәдә програм торпаг пулунун, төјчү өдәнишләринин, һәр чүр мүкәлләфијјәтләрин ләғвини, «кәсикләрин» кәндлиләрә гајтарылмасыны (В. И. Ленин сонралар бу бәндин гәнаәтбәхш олмадығыны көстәрмишди), монастыр вә килсә әмлакынын, һәмчинин ханәдан, кабинет торпагларынын, император аиләсинә мәхсус маликанәләрин мүсадирәсини вә с. тәләб едирди.

РСДФП-нин 1-чи конфрансы (1905) ленинчи гәтнамә гәбул едиб, партија програмындан торпаг пулу өдәниши, «кәсикләрин» гајтарылмасы һаггындакы маддәләри чыхарды, бунлары бүтүн дөвләт, килсә, монастыр, ханәдан, кабинет вә хүсуси саһибкар торпагларынын мүсадирәси тәләби илә әвәз етди.

В. И. Ленин «Фәһлә партијасынын аграр програмынын нәзәрдән кечирилмәси» (1906, март) китабчасында јени аграр програм барәдә өзүнүн лајиһәсини верди. Орада бу тәләбләр ирәли сүрүлүрдү: «1) бүтүн килсә, монастыр, ханәдан, дөвләт, кабинет вә мүлкәдар торпаглары мүсадирә едилсин; 2) мүлкәдар һакимијјәти вә мүлкәдар имтијазларынын бүтүн изләрини дәрһал мәһв етмәк вә үмумхалг мәчлис-мүәссисаны тәрәфиндән јени торпаг гурулушу гәрарлашдырылынчаја гәдәр, мүсадирә едилмиш торпаглары фе'лән идарә етмәк үчүн кәндли комитәләри тә'сис едилсин» (Әсәрләри, ч. 10, сәһ. 190). Ингилабын гәләбәси вә демократик дөвләт гурулушу јарадылачағы тәгдирдә партија бүтүн торпагларын миллиләшдирилмәсинә наил олмалы иди. Б.а.п. В. И. Ленинин буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси нәзәријјәси илә билаваситә әлагәдар иди. Торпагларын миллиләшдирилмәси идејасы кәндлиләрин мәнафејинә ујғун кәлсә дә, онлар бунун маһијјәтини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирдиләр. В. И. Ленин буну нәзәрә алараг јазырды: «Кәндлиләрин ирадәсиндән асылы олмајараг, кәндлиләр дахилиндәки мүстәгил һәрәкатдан асылы олмајараг, фәһлә партијасынын куја кәндлиләрә һәр һансы бир ислаһат пројектини гәбул етдирмәк истәдијинә даир һәр чүр фикри арадан галдырмаг үчүн, програм лајиһәсинә А в а р и а н т ы әлавә едилмишдир ки, бу вариантда ачыгча миллиләшдирмә тәләби әвәзинә, әввәлчә партијанын, ингилабчы кәндлиләрин торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк арзуларыны мүдафиә етдијиндән бәһс олунур» (јенә орада, сәһ. 189).

РСДФП-нин 4-чү гурултајында сајча чох олан меншевикләр торпағын бәләдијјәләшдирилмәсини, јә'ни өзүнүидарә органларына верилмәсини тәләб едән програмы гәбул етдирмәјә наил олдулар. «1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабында сосиал-демократијанын аграр програмы» әсәриндә (1907) В. И. Ленин меншевикләрин програмынын нәзәри вә игтисади чәһәтдән әсассызлығыны, сијаси зәрәрини көстәрди.

1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра РСДФ(б)П-

нин 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансы аграр мәсәләјә даир В. И. Ленинин ирәли сүрдүјү гәтнамәни гәбул етди. Бу гәтнамә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын һазырланмасы дөврүндә партијанын мүһүм програм сәнәди иди. Гәтнамәдә көстәрилирди ки, партија мүлкәдар, ханәдан вә с. торпагларын дәрһал вә тамамилә мүсадирәси вә бүтүн торпагларын дәрһал кәндли депутатлары Советләриндә, јахуд башга демократик органларда бирләшмиш кәндлиләрин әлинә кечмәси уғрунда мүбаризә апарыр. Мүлкәдар торпагларынын мүсадирә олунуб кәндлиләрә верилмәси буржуа-демократик характерли тәләб иди, лакин Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра јаранмыш шәраитдә бу, јалныз сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә һәјата кечирилә биләрди. Чох һиссәси банклара киров гојулмуш саһибкар торпагларынын мүсадирәси исә һакимијјәт пролетариатын әлинә кечмәдән мүмкүн дејилди. Сосиалист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәси дөврүндә пролетариат ортабаб кәндлиләри битәрәфләшдирәрәк, кәнд јохсуллары илә иттифагда шәһәрдә вә кәнддә буржуазијаја гаршы мүбаризә апарырды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси Б.а.п.-нын буржуа-демократик ингилабынын вәзифәләрини баша чатдырмағы нәзәрдә тутан тәләбләрини вә кәндлиләрин торпаг барәсиндәки ингилаби тәләбләрини һәјата кечирди (бах *Торпаг һаггында декрет*), к.т.-нын сосиалистчәсинә дәјишдирилмәсинин тәмәлини гојду. 1917 илин ахырында кәнддә илк сосиалист тәсәррүфатлары—дөвләт маликанәләри вә кәндли бирликләри—коммуналар вә с. јаранды. РК(б)П 8-чи гурултајынын (1919) гәбул етдији Програм ири сосиалист экинчилији јарадылмасы үчүн тәдбирләр мүәјјән етди (бах «Сов. ИКП гәтнамәләри...», һ. 1, Б., 1954, сәһ. 469). Партија јохсуллара архаланараг, ортабабларла мөһкәм иттифагда, голчомаглара гаршы мүбаризә сијасәтинә кечди. Фәһлә синфинин зәһмәткеш кәндлиләрлә иттифагынын һәр васитә илә мөһкәмләндирилмәси Совет респ.-нын дахили вә харичи дүшмәнләр үзәриндә гәләбәсинин һәлледичи амили олду.

Јени игтисади сијасәтә кечмәклә партија фәһлә синфи илә кәндлиләрин иттифагыны јени игтисади әсас үзәриндә мөһкәмләндирди. В. И. Ленин Совет һакимијјәтинин илк илләриндә кәндлиләрин ичтимаи-игтисади инкишаф тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк, кәндин сосиалистчәсинә јенидән гурулмасынын конкрет јолуну көстәрди. В. И. Ленинин сон мәгалә вә чыхышлары партијанын аграр мәсәләдә програм сәнәдләри олду. В. И. Ленинин кооператив планынын ардычыл һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә к-з гурулушу галиб кәлди. С-з вә к-злар сосиалист к.т.-нын әсас формаларына чеврилди.

Сов.ИКП 22-чи гурултајынын (1961) гәбул етдији Програм коммунизм гуручулуғу дөврүндә ССРИ-дә к.т.-нын вә кәнддә ичтимаи мүнасибәтләрин инкишафыны мүәјјәнләшдирди. Мүасир мәрһәләдә партијанын аграр сијасәти Сов.ИКП МК-нын 1965 ил март пленумунда мүәјјән олунмуш, Сов.ИКП-нин 23—25-чи гурултајлары тәрәфиндән даһа да инкишаф етдирилмишдир (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын аграр сијасәти*).

Б.а.п. үмумдүнја тарихи әһәмијјәтә маликдир. Б. а.п.-нын Ленин принсипләри мүхтәлиф өлкәләрин конкрет ичтимаи-игтисади вә сијаси хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла коммунист вә фәһлә партијаларынын аграр програмлары үчүн әсас көтүрүлмүшдүр.

Әд.: Ленин В. И., Рус сосиал-демократијасынын аграр програмы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 6; јенә онун, Кәнд јохсулларына, јенә орада, ч. 7; јенә онун, Фәһлә партијасынын аграр програмынын нәзәрдән кечирилмәси, јенә орада, ч. 12; јенә онун, 1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабында сосиал-демократијанын аграр програмы, Әсәрләри, ч. 13; јенә онун, Кооперасија һаггында, јенә орада, ч. 33; Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, һ. 1—4, Б., 1954—1963; Шлихтер А. Г., Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти, М., 1975; Трапезников С. П., Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, в 2-х т-х, 2 изд., т. 1, М., 1976; Тушунов А. В., Вопросы аграрной теории, М., 1976.

БОЛШЕВИ́К—Севернаја Землја архипелагынын ән ч. вә бөјүклүјүнә көрә икинчи адасы. Саһ. 11 312 *км²*, һүнд. 935 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, Протерозој јашлы метаморфик шистләрдән вә гум дашыларындан, һәмчинин гранитоидләрдән тәшкил олунмушдур. Әразинин тәгр. 30%-и бузлаглардыр. Саһилбоју дүзәнликләрдә мамыр вә шибјә битир.

«БОЛШЕВИ́К» — журнал, ҮИК(б)П МК-нын органы. Бах *«Коммунист»*.

«БОЛШЕВИ́К ЗАКАВКАЗЈА»—ајлыг сијаси-игтисади журнал. ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин (ЗӨК) органы. Илк нөмрәси 1928 илдә рус дилиндә Тифлисдә чыхмышдыр. 1931 илдән Азәрб., рус, күрчү вә ермәни дилләриндә нәшр едилмишдир. Мәгсәди коммунистләрин нәзәри вә сијаси билијини артырмага көмәк етмәк иди. Журналда сосиалист игтисадијјатынын јарадылмасы саһәсиндә партијанын сијасәтинә, ЗСФСР-дә мәдәни ингилаб проблемләринә даир материаллар дәрч едилир, нәзәријјә вә сијасәт мәсәләләринә аид мәсләһәтләр верилирди. ЗӨК-үн јени органы «Партработник» журналынын нәшрә башланмасы илә (1932) «Б.З.»-нын нәшри дајандырылды.

БОЛШЕВИ́К МӘРКӘЗИ—1907 илдә РСДФП-нин 5-чи (Лондон) гурултајында болшевик нүмајәндәләрин мүшавирәсиндә јарадылмышды. Рәһбәри В. И. Ленин, катиби Н. К. Крупскаја иди. Јени МК тәркибиндә ингилаби хәтти ардычыл давам етдирә билмәјән бә'зи нүмајәндәләрин сазишчилик јолу тутмасы болшевикләри өз мәркәзләрини јаратмаға мәчбур етди. Б. м. Финландија (1907), Ченеврә (1908) вә Парисдә (1909—10) јерләшмишди. Б.м. *«Пролетари»* гәзетинин кениш редаксијасы иди. Б.м. РСДФП МК-нын Рус Бүросу васитәси илә вә кизли јазышмагла партија тәшкилатлары илә әлагә сахлајыр, онлара рәһбәрлик едир, ишләрини јени шәраитә ујғун гурмаларына көмәк едирди. Б.м. Русијанын 130-дан чох шәһәр вә јашајыш мәнтәгәси илә әлагә сахлајырды. *«Пролетари»нин кениш редаксијасынын мүшавирәси* (1909, ијун) Б.м.-нин фәалијјәтиндә мүһүм һадисә олду. Болшевикләр партијасы мөвгејиндә дуран харичи тәшкилатларын гүввәләринин бирләшмәсиндә дә Б.м.-нин мүһүм ролу олмушдур. 1910 илин февралында Б.м. ләғв едилди. В. И. Ленинин башчылыг етдији Б.м. чәтин иртича илләриндә партијанын ингилаби хәттини горујуб сахлады, бүтүн партија ишинә рәһбәрлик етди.

Әд.: История Коммунистической Партии Советского Союза, т. 2, гл. 3—5, М., 1966; Шахназарова К. В., Некоторые стороны работы Большевистского центра, «Вопросы истории КПСС», 1966, № 11.

БОЛШЕВИ́К МӘТБУАТЫ (Октјабр ингилабынадәк)—Русијада азадлыг һәрәкаты дөврүндә В. И. Ленин вә болшевикләр партијасы тәрәфиндән јарадылмыш јени типли ингилаби мәтбуат. «Б.м.» термини әсасән, Коммунист партијасынын дөври мәтбуатына аид олса да, кениш мә'нада *болшевизмин* мејдана чыхдығы дөврдән башлајараг бүтүн болшевик мәтбуатыны, о чүмләдән партија әдәбијјатынын нәшрини әһатә едир. К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән әсасы гојулмуш ингилаби демократик мәтбуатын ән јахшы ән'әнәләрини Б.м. давам етдирмишдир. Б.м.-нын тарихи Коммунист партијасынын тарихи илә сых бағлы олуб, ингилаби мүбаризәнин бүтүн мәрһәләләриндә онун гаршыја гојдуғу вәзифәләри јеринә јетирмәјә көмәк етмишдир. *«Искра»нын* нәшри илә партија мәтбуаты нәинки коллектив тәблиғатчы вә коллектив тәшвигатчы, һәм дә коллектив тәшкилатчы олду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан әввәл В. И. Ленин партија мәтбуаты һаггында 30-дан чох әсәр јазмыш вә Б.м.-нын вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмишдир. Партија мәтбуаты мәсәләси РСДФП-нин 2-чи, 3-чү гурултајларында, 1-чи, 5-чи вә 6-чы конфрансларында, Краков (1912), Поронин (1913) мүшавирәләриндә вә с. мүзакирә олунмушдур. Ингилаби һәрәкатын кенишләнмәси вә партијанын нүфузунун артмасы илә Б.м.-нын да ролу артды. В. И. Ленин 1905 илдә јазмышдыр: «Инди һәрәкатын сон дәрәчә, аглакәлмәз дәрәчә артдығы бир заманда партијаја анчаг мәтбуат васитәсилә рәһбәрлик етмәк олар» (Әсәрләри, ч. 34, сәһ. 363). Мүхтәлиф мәрһәләләрдә Б.м.-нын мүбаризә формалары дәјишсә дә, онун В. И. Ленин тәрәфиндән һазырланмыш партијалылыг, идејалылыг, принсипиаллыг, күтләләрлә сых әлагә принсипләри сарсылмаз галмышдыр. Б.м. болшевикләр партијасынын Програм вә Низамнамәсини, марксизм-ленинизм нәзәријјәсинин әсас мүддәаларыны изаһ вә тәблиғ едир, күтләләри ингилаби мүбаризәјә руһландырыр, онлары пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәләндирирди.

19 әсрин 80-чи илләриндә рус сосиал-демократијасынын јаранмасы вә фәһлә һәрәкатынын инкишафы илә сензурасыз илк с.-д. мәтбуаты јаратмаг чәһдләри олмушдур (Благојев групунун «Рабочи» гәзети, «С.-Петербургски рабочи листок» вә с.). В. И. Ленин бунлары, һәмчинин с.-д. групларынын бурахдығы вәрәгәләри «фәһлә мәтбуатынын тамамилә вә билаваситә сәләфләри» адландырмышдыр (јенә орада, ч. 20, сәһ. 251). Авропа өлкәләриндән фәргли олараг, һеч бир сијаси азадлығын олмадығы Русијада сосиал-демократијанын бүтүн ингилаби гүввәләри

нин бирләшдирилмәсинә партија мәтбуатынын нәшриндән башланмышдыр. В. И. Ленин јазмышдыр: «Зәннимизчә, фәалијјәтин башлангыч нөгтәси, истәдијимиз тәшкилатын јарадылмасы јолунда атылачаг илк әмәли аддым... үмумрус сијаси гәзетинин јарадылмасындан ибарәт олмалыдыр. Бизә һәр шејдән әввәл гәзет лазымдыр,—онсуз,... ән кениш әһали тәбәгәләри ичәрисиндә... принсипчә мөһкәм вә һәртәрәфли тәблигат вә тәшвигатын мүнтәзәм сурәтдә апарылмасы мүмкүн дејилдир» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 5, сәһ. 9). Белә бир гәзет исә В. И. Ленинин 1900 илин декабрында јаратдығы «Искра» олду. «Искра» јени типли партијанын програмыны һазырлады, «игтисадчылыға» вә бејнәлхалг оппортунизмә гаршы кәскин силаһа чеврилди.

Ингилаба гәдәрки Б.м. фәһлә синфинин, кәндлиләрин ағыр вәзијјәтини көстәрмиш, чаризмин милли зүлмүнү, есер вә анархистләрин хырда-буржуа ингилабчылығыны ифша етмишдир. Болшевизмин бүтүн тарихи боју Б.м. «сағ» вә «сол» оппортунизмә, меншевизмин мүхтәлиф формаларына, троцкизмә, сентризмә гаршы ардычыл вә кәскин мүбаризә апармышдыр. Б.м. Русијада јени ингилаби јүксәлиш вә империалист мүһарибәси дөврүндә фәһләләрин болшевикләр партијасы әтрафында сых бирләшмәсиндә, *сосиал шовинизмә* вә 2-чи Интернасионалын оппортунизминә гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр. Чар мүтләгијјәти девриддикдән сонра Б.м. В. И. Ленинин *«Апрел тезисләри»ндә* шәрһ олунан сосиалист ингилабына кечидин маһијјәтини халг күтләләринә чатдырмыш, меншевик вә есерләрин сазишчилик тактикасыны ифша етмиш, халгы силаһлы үсјана сәфәрбәр етмишдир. Б.м. бүтүн сијаси мәсәләләрдә буржуа мәтбуатына гаршы кәскин мүбаризә апармышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәси, Совет дөвләтинин јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәсиндә Б.м.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк тәгр. 500 адда болшевик нәшри (болшевик һәмкарлар иттифаглары мәтбуаты илә бирликдә) олмуш, он милјонларла нүсхә вәрәгә бурахылмышдыр. Сензурасыз нәшрләр РСДФП-нин кизли мәтбәәләриндә, һабелә Франса, Исвечрә, Белчика, Алманија, Инкилтәрә, Исвеч вә АБШ-ын 13 шәһәриндә чап едилирди. Легал вә кизли мәтбуат Русијанын тәгр. 100 јашајыш мәнтәгәсиндә нәшр олунурду. 1917 илədәк мүхтәлиф вахтларда Петербургда 100-дәк, Москвада тәгр. 50, Бакыда 24, Ригада 22, Тифлисдә 21 болшевик дөври нәшри чыхмышдыр.

Б.м. системиндә В. И. Ленинин рәһбәрлик етдији мәркәзи органлар вә партија МК-сынын нәшрләри башлыча јер тутурду. Бунлардан мүһүмләри «Искра», *«Вперјод»*, *«Пролетари»*, *«Правда»* вә с. гәзетләр иди. 1905—07 илләрдә болшевикләр легал гәзет бурахмаг имканы әлдә етдиләр. 1905 ил октјабрын 27-дә Петербургда илк легал күндәлик гәзет—*«Новаја жизн»* чыхмышдыр. 1906 илдә В. И. Ленин башда олмагла болшевик редаксијасы Петербургда күндәлик легал *«Волна»* гәзетини (26 апрел—24 мај) бурахырды. Бағландыгдан сонра ону *«Вперјод»* (26 мај—14 ијун), даһа сонра «Ехо» (22 ијун—7 ијул) вә с. гәзетләр әвәз етмишдир. РСДФП-нин 4-чү гурултајындан сонра болшевикләрин мәркәзи органы гејри-легал «Пролетари» (1906—09, Выборг—Ченеврә — Парис), *«Сосиал-демократ»* (1908—17, Вилно — Петербург—Парис—Ченеврә), 1917 ил мартын 18-дән исә «Правда» гәзетләри олмушдур. «Правда» 1912—14 илләрдә күндәлик легал күтләви фәһлә гәзети кими чыхмыш, әслиндә исә РСДФП МК-нын органы олмушдур. Ленинчи «Искра»нын билаваситә тә'сири илә башга јерләрдә олдуғу кими, Загафгазијада да Б.м. јаранмаға вә инкишафа башлады. 20 әсрин әввәлләриндә бурада *«Брдзола»* гәзети марксизм идејаларыны јајырды. Биринчи рус ингилабы дөврүндә Загафгазијада Азәрб., рус, күрчү вә ермәни дилләриндә бир чох болшевик гәзети чыхмышдыр. Азәрб. болшевикләринин нәшријјат фәалијјәти кениш олмушдур. 20 әсрин әввәлләриндә фәһлә мәтбуатынын илки олан вәрәгә вә интибаһнамәләр мејдана чыхмыш, ленинчи «Искра»нын 11-чи нөмрәси Бакыда кизли *«Нина»* мәтбәәсиндә матрисадан чап олунуб өлкәнин бир чох јеринә көндәрилмишдир. 1903 илдә «Нина» мәтбәәсиндә РСДФП Гафгаз Иттифагынын органы *«Пролетариатис брдзо-*

1900—20 илләрдә нәшр олунмуш болшевик гәзетләри.

*ла»*нын илк нөмрәси чап едилмишдир. Азәрб. Б.м. үмумпартија Б.м.-нын ән мүбариз дәстәләриндән иди. Азәрб. дилиндә илк болшевик гәзети 1904 илин сонундан һектограф үсулу илә чыхан *«Һуммәт»* (1904 илин сону—1905, феврал) олмушдур. 1905—07 илләрдә Азәрб. болшевикләри *«Бакински рабочи»*, *«Банвори дзајн»*, *«Орер»*, *«Дә'вәт-Гоч»*, *«Призыв»*, *«Тәкамүл»*, *«Бакински пролетари»*, *«Гудок»*, *«Јолдаш»* гәзетләрини нәшр етдирмишләр. Бакыда рус дилиндә чыхан *«Волна»* (1909), *«Современнаја жизн»* (1911; В. И. Ленинин «Марксизм вә «Наша Зарја»» мәгаләси илк дәфә бурада чап олунмушдур), ерменичә *«Нор хоск»* (1911—12) журналлары Б.м.-нын ән јахшы хүсусијјәтләрини сахламыш, фәһлә һәрәкатынын вачиб мәсәләләрини ишыгландырмыш, марксизм нәзәријјәсинин сафлығы уғрунда мүбаризә апармышдыр.

«Искра» редаксијасы 1901—02 илләрдә Штутгартда с.-д. елми-сијаси *«Зарја»* журналыны нәшр етмишдир. Гејри-легал *«Рабочи»* (1905) гәзети РСДФП МК-нын нәшри иди. 1906—08 илләрдә гејри-легал күтләви «Вперјод» фәһлә гәзети чыхмышдыр. 1910—11 илләрдә болшевикләр тәсвијәчиләрлә мүбаризә заманы Москвада ајлыг легал фәлсәфи вә ичтимаи-игтисади *«Мысл»* (редактору В. И. Ленин иди) журналыны нәшр етдирдиләр. «Мысл» бағландыгдан сонра болшевикләрин нәзәри органы *«Просвешшеније»* (1911, декабр—1914, ијун) журналы олду. 1915 илдә *«Коммунист»*, 1916 илдән *«Сборник сосиал-демократа»* журналлары чыхмышдыр. 1914 илдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә гадынлар үчүн күтләви легал болшевик журналы—*«Работниса»* нәшр едилмишдир.

1905—07 илләр ингилабы дөврүндә болшевик һәрби вә *һәмкарлар иттифагы мәтбуаты* јаранды. РСДФП-нин болшевик һәрби тәшкилатлары 1917 иләдәк 30-дан чох гәзет нәшр етмишдир: «Казарма» (Петербург, 1906—07), *«Солдатскаја правда»* (1917), «Рабочи и солдат», «Солдат», «Волна» (Петербург), «Прибој» (Һелсингфорс), *«Окопнаја правда»* (Рига) вә с.

Русијанын јерли партија тәшкилатлары 1900—17 илләрдә 300-дән чох гәзет вә 30 журнал нәшр етмишдир. 1917 илин октјабрынадәк Русијанын 10 халгынын дилиндә вә бә'зи Авропа дилләриндә 60-дан чох болшевик гәзети вә журналы чыхмышдыр. Бу дөврдә тәкчә Бакыда Азәрб., рус, ермәни, күрчү дилләриндә 24 болшевик гәзети нәшр едилмишдир. 1917 ил апрелин 22-дә «Бакински рабочи» гәзети јенидән нәшрә башламыш, һәмин ил мајын 1-дән исә ермәничә *«Сосиал-демократ»* гәзети бурахылмышдыр. Ијулун 3-дә болшевик «Һүммәт» гәзети јенидән нәшрә башлады. Гәзетә Н. Нәриманов рәһбәрлик едирди. 1917 илин ијунундан с.-д. *«Әдаләт»* тәшкилатынын *«Бајраги-әдаләт»* журналы чыхырды. 1918—20 илләрдә Азәрб. болшевик тәшкилатлары 30-дан чох гәзет вә журнал (*«Бакы әтрафы фәһлә, әскәр вә матрос шурасынын әхбары»*, *«Бакы фәһлә конфрансынын әхбары»*, *«Һурријјәт»*, «Молодој рабочи» (бах *«Молодјож Азербајджана»*), *«Молот»*, «Кәнч ишчи» (бах *«Азәрбајчан кәнчләри»*), *«Фүгәра сәдасы»*, *«Пролетари»*, *«Зәһмәт сәдасы»*, *«Коммунист»*, *«Азәрбајчан фүгәрасы»*, *«Новы мир»*, *«Јолдаш»*, *«Ал бајраг»*, *«Молодој коммунист»* вә с.) нәшр етмишдир. Азәрб. Б.м. һаггында әтрафлы мә'лумат үчүн бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*.

Б.м., әсасы «Искра»нын акентләри тәрәфиндән гојулмуш кениш мүхбирләр шәбәкәсинә малик иди. Б.м. инкишаф етдикчә, она пешәкар ингилабчыларла јанашы, онларча фәһлә-кәндли мүхбири дә чәлб олунурду. В. И. Ленинин публисист фәалијјәти онлар үчүн бөјүк нүмунә иди. В. И. Ленин мәркәзи болшевик гәзетләри үчүн 900-дән чох мәгалә јазмышдыр. Тәгр. 800 нәфәр партија хадими Б.м. нәшриндә билаваситә иштирак етмишдир. Онлардан В. Д. Бонч-Брујевич, В. В. Воровски, С. М. Әфәндијев, Ј. М. Јарославски, Н. К. Крупскаја, А. В. Луначарски, Н. Н. Нәриманов, Ј. М. Свердлов, И. В. Сталин, А. И. Улјанова-Јелизарова, П. А. Чапаридзе, С. К. Шаумјан вә б. кениш фәалијјәт көстәрмишләр.

Тарихи кичик вәрәгә вә интибаһнамәләрдән башлајан Б.м. инди јенилмәз гүввәјә чеврилмишдир. Ленин принсипләри әсасында инкишаф едән совет мәтбуатынын көзәл ингилаби ән'әнәләри, зәнкин тәчрүбәси бүтүн сосиализм бирлији өлкәләринин, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мәтбуаты үчүн, капиталист өлкәләринин коммунист вә фәһлә мәтбуаты, милли азадлыг һәрәкаты мәтбуаты үчүн бөјүк нүмунә мәктәбидир. Б.м.-нын ән'әнә вә тәчрүбәсини коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризәдә гүдрәтли идеоложи тә'сир васитәси олан *партија-совет мәтбуаты* давам етдирир.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф, О печати, М., 1963; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 63—66); јенә онун, О печати, М., 1974; Ленин и «Известия», М., 1975; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Вәзиров Х. Һ., Азәрбајчан болшевик мәтбуаты Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә, Б., 1962; Гарајев С., В. И. Ленинин Бакыда кизли фәһлә мәтбуатынын тәшкилиндә Азәрбајчан искрачыларына көмәји, Б., 1964; Большевистская печать. Сб. материалов, в. 1—4, М., 1959—61; «Правда» и Азербайджан, Б., 1962; Большевистская печать. Краткие очерки истории 1894—1917 гг., М., 1962; Большевистская периодическая печать Азербайджана (1904—апрель 1920 гг.), Б., 1964; Бережной А. Ф., Ленин создатель печати нового типа, Л., 1971; Овсепян Р. П., Многонациональная печать большевиков, М., 1972; Смирнов В. П., Ленинские принципы партийного руководства печатью, М., 1975; Центральная большевистская печать об Азербайджане (1905—1907 гг.), Сб. материалов, Б., 1976.

БО́ЛШЕВИКЛӘР — бах *Болшевизм*, *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*.

БОЛШЕВИКЛӘРИН ДУМА ТАКТИКАСЫ—бах *Дөвләт Думасынын бојкот едилмәси*.

БО́ЛШЕВИКЛӘРИН ҺӘРБИ ВӘ ДӨЈҮШ ТӘШКИЛАТЛАРЫ—болшевикләр партијасынын ингилабын силаһлы гүввәләрини јаратмаг вә мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә фәһлә синфинин дөјүш дәстәләринә—дружиналарына вә ордуда ингилаби ишә рәһбәрлик едән тәшкилатлары. Илк белә тәшкилатлар 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Петербург, Москва, Иваново-Вознесенск, Кронштадт, Севастопол, Варшава, Владивосток, Рига вә с. шәһәрләрдә јаранмышды. Һәрби тәшкилатларын јаранмасында РСДФП 3-чү гурултајынын (1905) «Силаһлы үсјан һаггында» гәрарынын мүһүм әһәмијјәти олду. Бу тәшкилатлар силаһлы үсјана һәрби-техники һазырлыгда, фәһлә дружиналарынын силаһландырылмасы вә онлара тә'лим кечилмәсиндә јерли партија тәшкилатларына јардым көстәрирдиләр. В. И. Ленин РСДФП Петербург Комитәси јанындакы Дөјүш комитәсинә 1905 ил 16 октјабр тарихли мәктубунда јазмышдыр: «Дәрһал һәр јердә, һәм тәләбәләр арасында, һәм дә хүсусилә фәһләләр арасында дөјүш дружиналары јарадын... Гој бу дәстәләр дәрһал өзләринә рәһбәрләр сечсинләр вә мүмкүн олдугча, Петербург комитәси јанындакы Дөјүш комитәси илә әлагәјә кирсинләр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 11, сәһ. 365). Дөјүш тәшкилатлары әввәлләр гаракүруһчулардан мүдафиә үчүн јарадылырды. Сонралар В. И. Ленинин көстәриши илә онлар ингилаби орду дәстәләри тәшкил едирдиләр. Партијанын 3-чү гурултајындан сонра тәшкилатларын али органы—РСДФП МК јанында Дөјүш техники групу јарадылды. 1906 илин нојабрында Русија Сосиал-Демократ Фәһлә Партијасы һәрби вә дөјүш тәшкилатларынын 1-чи конфрансы олду. 1905 —07 илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра Б.һ. вә д.т., әсасән, дағыдылды.

Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә болшевикләрин ордудакы фәалијјәти әскәр вә матросларын ингилабчы халгын тәрәфинә кечмәси үчүн зәмин јаратды. РСДФ(б)П-нин чәбһә вә арха һәрби тәшкилатларынын Үмумрусија конфрансында (1917, 29 ијун—6 ијул) һәрби тәшкилатларын Үмумрусија бүросу сечилди (сәдр Н. И. *Подвојски*). Бүтүн чәбһә вә гарнизонларда партијанын һәрби тәшкилатлары фәалијјәт көстәрирди. Тәшкилатларын фәалијјәти РСДФ(б)П МК-нын силаһлы үсјан һаггында гәтнамәсиндән (1917, 23 октјабр) сонра даһа да күчләнди. Һәрби тәшкилатлар орду вә донанманы өз тәрәфинә чәкмәкдә партијаја көмәк етдиләр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра көһнә ордунун тәрхис едилмәси илә әлагәдар һәрби тәшкилатларын әһәмијјәти азалды. РК(б)П-нин 7-чи гурултајындан (1918, март) сонра һәрби тәшкилатлар ләғв едилди.

Партијанын һәрби тәшкилатлары чаризмин деврилмәсиндә, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндә, Совет дөвләтинин силаһлы гүввәләринин тәшкилиндә, Гызыл Орду үчүн һәрби кадрлар һазырланмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Әд.: Сенчакова Л. Т., Боевая рать революции. Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг., М., 1975.

БОЛШО́Ј ТЕАТР—бах *Бөјүк Театр*.

БО́МА (Boma)—Заир Республикасында шәһәр. Конго (Заир) чајы *естуарисиндә* дәниз кәмиләри јан ала билән порт. Аеропорт. Әһ. 79 мин (1967). Тахта-шалбан, јағлы палма мәһсуллары, банан, какао, каучук ихрач едилир. К.т. хаммалы е'мал олунур. Кәми тә'мири вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Балыг овланыр. 1886—1926 илләрдә өлкәнин инз. м. олмушдур.

БОМАРШЕ́ (Beaumarchais) Пјер Огүстен Карон де (24.1.1732, Парис—18.5.1799, Парис)—франсыз драматургу.

Илк пјесләриндә («Јевкенија», 1767; «Ики дост», 1770) ичтимаи бәрабәрсизлији реалистчәсинә тәсвир етмиш, «Хатирәләриндә» (1773—74) дөврүнүн мәһкәмә гајдаларыны сатира атәшинә тутмушдур. Б. дүнја әдәбијјатында «Севилја бәрбәри» (1775), «Фигаронун тоју» (1784) сатирик комедијаларынын мүәллифи кими мәшһурдур. Франсада ингилаби јүксәлиш шәраитиндә јазылмыш һәмин әсәрләри илә Б. франсыз әдәбијјатында ичтимаи-сијаси комедијанын әсасыны гојмушдур. Бу әсәрләрдә аристократија өлдүрүчү күлүш һәдәфинә чеврилмишдир. Лакин Фигаро һаггында трилокијанын 3-чү һиссәси олан «Күнаһкар ана» (1792) комедијасында Б. әввәлки мөвгејиндән узаглашмышдыр. Б. *Бөјүк Франса ингилабыны* рәгбәтлә гаршыламамыш, ингилабын сон илләриндә (1793—95) мүһачирәтдә јашамышдыр. Пјесләринин сүжети әсасында «Фигаронун тоју» (Мотсарт, 1786) вә «Севилја бәрбәри» (Ч. Россини, 1816) опералары јазылмышдыр. Әсәрләри дүнја халглары дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмиш, Ч. Россининин «Севилја бәрбәри» операсы М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Академик Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

Әсәрләри: Фигаронун тоју, Б., 1935; Драматические произведения. Мемуары, М., 1971.

Әд.: Мокульский С., Бомарше, М., 1957.

БО́МБА (јун. bombos—сәс-күј, курулту)—1) артиллерија мәрмисинин көһнә ады. Һамарлүләли артиллеријада Б. сферик ичибош чугун көвдәдән, партлајычы маддәдән (гара барыт) вә ичәриси барытла пресләнмиш тахта борудан ибарәт мәрмијә, јахуд гумбараја дејилирди. Партлајычы маддә борудакы тәркиб јандыгдан сонра партлајырды. 19 әсрдән башлајараг рус артиллеријасында 1 пуддан (16 *кг*) ағыр мәрмиләрә Б. дејилирди. 20 әсрин 30-чу илләриндән исә Б. ады артиллерија терминолокијасындан чыхмышдыр. 2) Авиасија Б.-сы—авиасија дөјүш сурсаты нөвләриндән бири (бах *Дөјүш сурсаты, Авиасија бомбасы, Атом бомбасы*). 3) *Суалты гајыглары* мәһв етмәк үчүн мәрми.

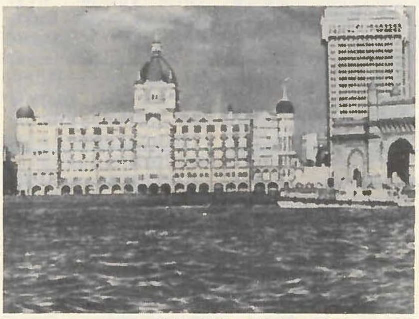
БОМБА СЫҒЫНАЧАҒЫ—бах *Сығыначаг.*

БОМБАРДМАНЧЫ АВИАСИЈА—гуру вә дәниз објектләрини авиасија бомбалары вә ракетләрлә мәһв едән һәрби авиасија нөвү. Әмәлијјатын характеринә вә учуш кеостәричиләринә көрә чәбһә вә узагучан (стратежи) Б.а. нөвләри вар. АБШ ордусунда тактики вә стратежи нөвләрә бөлүнүр. Чәбһә Б.а.-сындан гуру гошунлары илә биркә әмәлијјатларда вә ҺҺГ-нин әмәлијјатларында истифадә олунур. Узагучан Б.а. исә дүшмәнин чәбһәдән узаг објектләрини мүстәгил сурәтдә мәһв едир. Мүасир шәраитдә Б.а.-нын әсас силаһы авиасија бомбалары, идарәолунан вә идарәолунмајан ракетләрдир. Бах, һәмчинин *Авиасија силаһлары.*

Әд.: Мягков В., Развитие тактики бомбардировочной авиации (в годы Великой Отечеств. войны), «Военно-ист. журнал», 1974, № 3.

БОМБА́ЧИ (Bombaci) Алессио (д.27.8.1914, Мессина)—италјан шәргшүнасы, түрколог. Неаполда шәргшүнаслыг ин-тунун проф. Әрәб, фарс, түрк дилләри вә әдәбијјатына даир әсәрләрин мүәллифидир. «Түрк әдәбијјаты тарихи» (1956) китабында башга түркдилли халгларын классикләри илә јанашы, Нәсими вә Фүзулидән дә ајрыча бәһс олунур. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын инкилисчә нәшринә (1970, Лондон) шаирин һәјат вә јарадычылығындан бәһс едән кениш мүгәддимә јазмышдыр.

БОМБЕ́Ј, Бөјүк Бомбеј—Һиндистанда шәһәр. Маһараштра штатынын инз. м. Әрәбистан дәнизи саһилиндәдир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли нәгл. јоллары говшағы. Әһ. 6,5 млн. (1975).

Бомбеј. Саһилбоју.

16 әсрин 30-чу илләриндә Бомбеј а.-ны португалијалылар ишғал етмиш, 1661 илдә исә Инкилтәрәнин һакимијјәтинә кечмишди; 1668 илдә Инкилтәрә кралы Б.-и Ост-Һинд ширкәтинә вермишдир. Бурада Инкилтәрәнин тичарәт факторијасы вә һәрби дајаг мәнтәгәси јарадылмышды (әслиндә индики Б.-ин әсасы 1672 илдә гојулмушдур). 17 әсрин сону—18 әсрләрдә Б. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләринин Гәрби Һиндистанда әсас базасына чеврилди. 19 әсрин 2-чи јарысында Һиндистанда илк дәфә Б.-дә милли сәнаје јаранды вә ири милли тичарәт-сәнаје буржуазијасы формалашды. Б. Һиндистан фәһлә һәрәкаты мәркәзинә чеврилди. 1908 илдә Б.-дә Һиндистан пролетариатынын илк үмуми сијаси тә'тили, 1928—29 илләрдә күтләви фәһлә тә'тилләри олмушдур. 1946 илдә Б.-дә һәрби дәнизчиләрин үсјаны олду. Һиндистанын дикәр порт вә шәһәрләриндә һәрби-дәниз гүввәләринин бүтүн кәмиләри, һабелә фәһләләрин үмуми һәмрә'јлик тә'тили үсјаны мүдафиә етди. Бу үсјан Һиндистанын истиглалијјәт газанмасында (1947) ингилаби јүксәлишин һәлледичи мәрһәләси олду.

Б. өлкәнин мүһүм игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Һиндистанын мүһүм идхалат (40%-и) вә ихрачат (1/3-и) портудур (јүк дөвријјәси илдә 10 млн. *т*-дан чох). Б. дүнјада ән бөјүк памбыг парча сәнајеси мәркәзләриндән биридир (өлкәдәки истеһсалын 1/4-индән чоху). Б.-дә дәриајаггабы, јејинти, ағач е'малы, полиграфија вә б. сәнаје саһәләри вар. Истиглалијјәт илләриндә Б.-дә машынгајырма, метал е'малы, кимја вә нефт кимјасы вә с. јени сәнаје саһәләри јарадылмышдыр. Електрик енержисини Гәрби Гат д-рынын әтәкләриндәки СЕС, Тромбејдәки атом реактору вә с.-дән алыр. Б. өлкәнин кино сәнајеси мәркәзидир.

Б.-дә кениш тикинти ишләри, әсасән, 19 әсрин 2-чи јарысындан апарылмышдыр. Шәһәрин планлашдырылмасында, еләчә дә тикилиләриндә мүстәмләкә дөврүнүн вә ичтимаи бәрабәрсизлијин тә'сири дујулур. Инкилис неокласисизми вә неоготикасы руһунда, һәмчинин 15—18 әсрләр һинд ме'марлығыны тәглид едән чохлу тикилиләр вар («Һиндистанын гапысы»). 20 әсрин әввәлләриндә тикилән биналар (телеграф, почт бинаалары, Уелс шаһзадәси музеји вә с.) псевдомилли үслубдадыр. Б. дә мәсчид, килсә, һинду вә парс мә'бәдләри, Малабар-Һилл р-нунда дәбдәбәли маликанәләр, киностудијалары, парсларын дәфн мәрасими үчүн 5 «Сүкут Гүлләси» вә с. вар. 20 әсрин орталарындан мүасир Авропа вә Америка үслубларында биналар тикилир.

БОМБЕ́Ј ТӘ'ТИЛИ (1908)—Һинд пролетариатынын илк бөјүк сијаси чыхышы. Сәбәби Инкилтәрә мүстәмләкә органларынын ијулун 22-дә Һинд милли ингилаби-демократик һәрәкатынын рәһбәри *Тилакы* 6 ил каторга чәзасына мәһкум етмәси иди. Ијулун 23-дә Бомбеј фәһләләри үмуми сијаси тә'тилә башлады, шәһәр әһалиси исә ијулун 29-дәк *һартал* е'лан етди; 100 мин нәфәрин иштирак етдији Б.т., Тилака верилән чәзанын һәр илинә бир күн һесабы илә, 6 күн чәкди. Б.т. 1905—08 илләр һинд милли азадлыг һәрәкатында чох мүһүм мәрһәлә олду.

БО́МБЕЈ УНИВЕРСИТЕТИ—Һиндистанын ән бөјүк ун-тләриндән бири. 1857 илдә тә'сис едилмишдир. Һиндистан милли истиглалијјәт газандыгдан (1947) сонра ун-тдә кадр һазырлығы кенишләнмиш, гијаби шө'бә, фәһләләр үчүн ахшам синифләри ачылмышдыр (1953). Б.у.-нин 7 факүлтәси (һуманитар елмләр, тәбијјат-ријазијјат, тичарәт, һүгуг, тибб, технолокија, стоматолокија) вә 66 коллечи вар (1975/76). Коллечләр мүәјјән мүстәгиллијә малик олдуғундан, Б.у. федерал ун-т адланыр. 1975/76 дәрс илиндә ун-тдә 103,3 миндән чох тәләбә тәһсил алырды. Педагокика, психолокија вә с. елми-тәдгигат ин-тлары вар.

БО́МОНТ (Beaumont)—АБШ-ын ч.-унда, Техас штатында шәһәр. Нечес чајында дәниз кәмиләри јан ала билән мүһүм порт. Сабин-Нечес каналы Б.-у Мексика көрфәзи илә бирләшдирир. Д.ј., нефт вә газ кәмәрләри говшағы. Әһ. 115 мин (1974). АБШ-ын нефт е'малы вә нефт-кимја сәнајеси мәркәзләриндән биридир. Кәмигајырма, јејинти, кағыз сәнајеси вар. Синтетик каучук, нефт сәнајеси үчүн аваданлыг истеһсал едилир.

БОН (фр. bon, лат. bonus—јахшы, раһат)—1) капиталист өлкәләриндә хәзинә, бәләдијјә органлары вә хүсуси фирмалар тәрәфиндән бурахылан, алычылыг вә өдәмә васитәси кими истифадә олунан гысамүддәтли борч өһдәлији. Хырда пул суррогаты ролуну ојнајыр, Биржада тәдавүл олунур вә мәзәннәси тә'јин едилир. Хырда почт көчүрмәләринин тәртиби үчүн исти-

фадә олунур (почт Б.-у). ССРИ-дә 1922—24 илләрин пул ислаһатынадәк Б. ашағыдакы кими адланмышдыр: а) мүхтәлиф идарә вә мүәссисәләр тәрәфиндән бурахылан вә бә'зән хырда пул нишанлары чатышмадыгда пул суррогаты кими тәдавүл олунан әһдәлик, б) Вәтәндаш мүһарибәси дөврүндә јерли һакимијјәтин мәркәзлә әлагәси кәсилдији заман бурахдығы пул нишаны. Пул ислаһатындан сонра ССРИ-дә Б. бурахылышы дајандырылды. 2) Истифадәдән чыхмыш вә коллексија предметинә чеврилмиш кағыз пуллара да Б. дејилир.

БОНАПАРТИ́ЗМ—*Бөјүк Франса ингилабындан* сонра Наполеон Бонапартын (бах *Наполеон* I) вә 1848 ил ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра һакимијјәтә кечән Луи Бонапартын (бах *Наполеон* III) һәрби диктатурасы. Сонралар һәрбчиләрә вә керидә галмыш кәндлиләрин мүртәче тәбәгәләринә архаланан ири буржуазијанын һәр һансы әксингилаби диктатурасына Б. дејилирди. В. И. Ленин 1917 ил Ијул бөһранындан сонракы дөврдә Русијада буржуазијанын сијасәтини Б. кими гијмәтләндирмишдир: «Бонапартизм демократик дәјишикликләр вә демократик ингилаб шәраитиндә буржуазијанын әксингилабчылығындан доған бир идарә формасыдыр» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 268). Б. сосиал демагоглуғу фәал шовинист тәблиғат вә тәчавүзлә бирләшдирир, полис-бүрократик апаратындан вә килсәдән кениш истифадә етмәклә демократик азадлыгларын вә ингилаби һәрәкатын боғулмасы сијасәтини јеридир.

Әд.: Маркс К., Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; Ленин В. И., Бонапартизмин башланмасы, Әсәрләри, ч. 25; јенә онун, Һазырки дөврә гијмәт верилмәси һаггында, јенә орада, ч. 15; Истории Франции, т. 2, М., 1973.

БОНАПАРТЛАР (фр. Bonaparte, итал. Buanaparte)—франсыз императорлары сүлаләси. Әсасыны 1804—14 вә 1815 илләрдә һакимијјәтдә олмуш *Наполеон* I гојмушду. 1852 илдә III Наполеон Б.-ын һакимијјәтини бәрпа етди. I Наполеон Лүсјен Б. мүстәсна олмагла бүтүн гардашларыны франсыз ордусунун ишғал етдији вә ја франсыз ишғаллары нәтичәсиндә тәзә јаранмыш дөвләтләрә башчы тә'јин етмишди. Жозеф Б. Неапол кралы [1806—08] вә Испанија кралы [1808—13]; Луи Б. Һолландија кралы [1806—10]; Жером Б. Вестфалија кралы [1807—13] олмушдур. I Наполеонун бачылары: Елиза—Лукк вә Пјомбин шаһзадәси [1805—14] вә Тосқананын бөјүк һерсокинјасы [1809—14], Полина—Гуастал һерсокинјасы (Италијада 1806 илдән); Каролина исә Неапол кралы [1808—15] маршал Мұратын арвады иди. I Наполеонун гардашы оғлу Луи Наполеон Б. 1848 илдә Франса республикасынын президенти, 1852 илдә исә III Наполеон ады илә Франса императору олду. 1870 ил 4 сентјабр ингилабы нәтичәсиндә III Наполеон тахтдан салынды вә Б. сүлаләсинин һөкмранлығына сон гојулду.

Әд.: Желубовская Э. А., Крушение второй империи и возникновение третьей республики во Франции, М., 1956; Манфред А. З., Наполеон Бонапарт, М., 1971.

БО́НДАРЕВ Данил Иванович (д. 27. 12.1914, Воронеж вил., Богучар р-нунун Старо-Получајево к.)—фәхри дәмирјолчу, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1971). 1953 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә 1932 илдә Ленинград јахынлығындакы Жихарево ст.-нда башламышдыр. 1935 илдә Бакыја көчмүш, 1938 илдән бурада гатар тәртибчиси вәзифәсиндә чалышыр.

БО́НДАРЕВ Јури Васиљевич (д. 15. 3.1924, Орск)—рус совет јазычысы. Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. РСФСР Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин сәдр мүавини (1975 илдән), ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катибидир (1971 илдән). «Баталјонлар атәш көзләјир» (1957), «Сонунчу јајлым атәшләри» (1959) повестләриндә, «Исти гар» (1969) романында совет әскәрләринин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлығындан, «Сакитлик» (1962), «Ики нәфәр» (1964), «Саһил» (1975) романларында мүһарибәдән сонракы илләрдә дүнәнки дөјүшчүләрин гуруб јаратмаг әзминдән бәһс едилир. Б. «Азадлыг» кино епопејасынын (1970—72) ссенари мүәллифләриндәндир. «Бизи бағышлајын» һекајәси Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Собрание сочинений в 4-х т-х, М., 1973—74; Берег, М., 1975. *Әд.*: Михайлов О., Юрий Бондарев, М., 1976.

БОНДАРЕ́НКО Михаил Захарович (20.10.1913; индики Кијев вил., Јаготинск р-нунун Богдановка к.—27.7.1947)—мајор, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1942, 1943). 1940 илдән Сов. ИКП үзвү. 1936 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Авиасија мәктәбини (1939) вә һәрби һава Академијасыны (1946) битирмишдир. Совет — Финландија мүһарибәсинин (1939—40) иштиракчысы олмуш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә авиасија полкунун штурманы вә сүрүчүлүк техникасы үзрә мүфәттиши вәзифәсинә кими јүксәлмишдир. Б. дүшмәнин аеродром, д.-ј. говшағы вә с. һәдәфләринә һүчумларда фәргләнмишдир. Б. мүһарибә әрзиндә 230-дан чох дөјүш учушу кечирмиш, онун башчылыг етдији һүчумчу авиасија групу 1943 ил ијунун 8-дә Сеща аеродромунда дүшмәнин тәгр. 20 тәјјарәсини мәһв етмишдир. Мүһарибәдән сонра авиасија полкунун командири олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975.

БОНДАРИ́ХА МӘДӘНИЈЈӘТИ — Днепрнн сол саһилиндә мешә-чөл әразисиндә јајылмыш Тунч дөврү (е.ә. 11—8 әсрләр) археоложи мәдәнијјәти. Харков вил.-нин Изјум ш. јахынлығындакы Бондариха к.-нин ады илә адландырылмышдыр. Мөһкәмләндирилмәмиш кичик јашајыш мәскәнләри, ортада очаглары олан јерүстү мәнзилләр вә газмалар, боғазы енли вә ашағы һиссәси дар јапма габлар, тунч, сүмүк вә дашдан әшјалар дәсти илә характеризә олунур. Б.м.нин јајылдығы әразидә әһали гәбилә гурулушу мәрһәләсиндә јашамыш, әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушдур.

Әд.: Ильинская В. А., Бондарихинская культура бронзового века, «Советская археология», 1961, №1.

БОНДАРЧУ́К Серкеј Фјодорович (д. 25.9.1920, Одесса вил.-нин Белозјорка к.) — совет кино актјору вә режиссору. ССРИ халг артисти (1952). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). Ленин мүкафаты лауреаты (1960). 1948 илдә Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-туну битирмишдир.

С. Бондарчук «Һәрб вә сүлһ» филминдә Пјер Безухов ролунда.

Б.-ун кинода илк ролу «Кәнч гвардија» (1948) филминдәки Валко сурәтидир. О, кинода Тарас Шевченко (ејниадлы филм, 1951), Серкеј Тутаринов («Гызыл улдузлу гәһрәман», 1951), Дымов («Һәрдәмхәјал», 1955), Отелло (ејниадлы филм, 1956), Фјодор («Ромада кечә», 1960), акад. Курчатов («Мәгсәдә доғру», 1974) вә с. мүрәккәб характерли сурәтләр јаратмышдыр. Б. 1959 илдән реж. кими чыхыш едәрәк М. Шолоховун «Инсанын талеји» һекајәсини (1959), «Онлар вәтән уғрунда вурушмушлар» романыны (1975), Л. Толстојун «Һәрб вә сүлһ» епопејасыны (1967; 4 серијалы) екранлашдырмыш, бу филмләрдә Андреј Соколов, Звјагинтсев, Пјер Безухов ролларыны ојнамышдыр. Б. «Ватерлоо» (1970; ССРИ—Италија биркә истеһсалы) филминин дә реж.-дур. Б.-ун јаратдығы образлар мә'нәви көзәллији, ирадә мөһкәмлији, дәрин лүлүјү илә фәргләнир. Карлови—Вари, Москва вә с. кино фестивалларынын мүкафатларына, һәмчинин Америка Елм вә Кино Сәнәти Академијасынын—«Оскар» мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Əд.: Ханютин Ю. М., Сергей Бондарчук. М., 1962.

БО́НЗА (фр. bonze, јапонча бодзу—кешиш сөзүндән)—1) Авропалыларын Чин вә Јапонија будда раһибләринә вердикләри ад. 2) Тәкәббүрлү, ловға вәзифә саһиби (мәс., капиталист өлкәләриндә тәфтишчи һәмкарлар иттифаглары апаратынын ишчиси).

БОНИВА́Р (Bonivard) Франсуа (1493, феврал—1570 илин сону) — Исвечрә сијаси хадими, һуманист. Савоја һерсогу III Карла гаршы ченеврәлиләрин мүбаризәсиндә иштиракына көрә, 1530 илдә Шилјон јералты зинданына салынмышды. 1536 илин мартында үсјан етмиш бернлиләр Б.-ы азад етдиләр. Бајронун «Шилјон мәһбусу» поемасы Б.-а һәср олунмушдур.

БО́НИНГТОН (Bonington) Ричард Паркс (25.10.1801 вә ја 1802, Ноттинкем јахынлығында — 23.9.1828, Лондон)—инкилис бојакары вә графики. 1817 илдән Франсада јашамыш, франсыз романтик рәссамлары илә јахынлашмышдыр. Реалист *пленер* мәнзәрәләр («Саһилдәки гајыглар», Ермитаж, Ленинград) вә тарихи таблолар («I Франсиск вә Наварралы Маргарита», «IV Һенрих вә испан сәфири», Уоллес галерејасы, Лондон) мүәллифидир. Б.-ун лирик мәнзәрәләри интимлији вә пленер ахтарышлары илә 19 әср Авропа мәнзәрә бојакарлығынын инкишафы, о чүмләдән *Барбизон мәктәби* үчүн зәмин јаратмышдыр.

БОНИФА́СИО (Bonifacio) Андрес (29. 11.1863, Манила—10.5.1897, Тала д., Кавите әјаләти, Лусон а.)—Филиппин милли азадлыг һәрәкаты рәһбәри. Б. 1892 илдә «Филиппин лигасы»на дахил олмуш вә һәмин ил Катипунан иттифагынын (кениш халг күтләләринин мәнафејини горујан кизли ингилаби иттифаг) әсасыны гојмушдур. 1896 илдә Б.-нун чағырышы вә рәһбәрлији илә Испанија зүлмүнә гаршы силаһлы үсјан галхды. Үсјана гошулан буржуазија вә мүлкәдарларын нүмајәндәләри һакимијјәти әлә кечирмәк мәгсәди илә Б.-ја гаршы уйдурма иттиһамнамә ирәли сүрдүләр вә о, дөвләтә хәјанәтдә тәгсирләндириләрәк күлләләнди.

БОНИФА́ЧО БОҒАЗЫ (Bouches de Bonifacio)—Корсика вә Сардинија а-ры арасында боғаз. Аралыг дәнизини Тиррен дәнизи илә бирләшдирир. Уз. тәгр. 19 *км*, ени 12—16 *км*, дәринлији 69 *м*-ә гәдәрдир. Бонифачо (Корсика) порту онун саһилиндәдир.

БОНИФИКА́СИЈА (фр. bonification—јени лат. bonifico—јахшылашдырырам сөзүндән)—мүлки һүгугда алғы-сатгы мүгавиләсиндә әмтәәнин кејфијјәти нәзәрдә тутулдуғундан даһа јүксәк олдугда, онун мүгавиләдә шәртләшдирилмиш гијмәтинә әлавә. Харичи тичарәтдә даһа чох тәтбиг олунур. Бах һәмчинин *Рефаксија*.

БОНИЧЕ—Сәфәвиләр дөврүндә Азәрб.-да вә гоншу өлкәләрдә ајры-ајры тәсәррүфатларын, һабелә мүәјјән кәнд, шәһәр, маһал, вил., әјаләт вә ја өлкәнин бир илдә өдәјәчәји веркинин габагчадан мүәјјәнләшдирилмиш үмуми јекуну. Пулла топланылырды. 16 әсрин 2-чи јарысындан *тамғаны* әвәз едәрәк, әсасән, сәнәткар вә тачирләрдән алынан веркиләрин мәчмусуна дејилирди. Б. әһали үчүн ағыр јүк иди.

Əд.: Мусәви Т. М., Бакы тарихинә даир орта әср сәнәдләри, Б., 1967; Гејдаров М. Х., О термине «боничe» (к вопросу о положении городских ремесленников в Азербайджане в XVII в.), ДАН Азерб.ССР, 1962, № 3.

БОНН (Bonn; лат. Bonna, јахуд Castra Bonnensia)—АФР-ин пајтахты. Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндәдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда тәгр. 0°С, ијулда тәгр. 20°С-дир. Иллик јағынты 700—1000 *мм*. Рејн чајы саһилиндә портдур. Шосе вә д.ј.-лары говшағы, аеропорт (Ван). Әһ. 300 миндән чохдур (1975). АФР президентинин игамәткаһы, парламенти, һөкумәти, дөвләт, инзибати вә сијаси идарәләри Б.-да јерләшир.

Б.-ун өзүнүидарә органы әһалинин 4 ил müддәтинә сечдији шәһәр шурасыдыр; шураја обербургомистр башчылыг едир. Ичраедичи функсијалары шуранын тә'јин етдији шәһәр директору вә онун көмәкчиләри һәјата кечирирләр.

Б.-у 1 әсрдә ромалылар салмышлар. 1273—1794 илләрдә Көлн курфүрстләринин игамәткаһы олмуш, 1814 илдә Пруссија тәркибинә дахил едилмишдир. 1945—49 илләрдә Алманијанын Инкилтәрә ишғал зонасына дахил иди. 1949 илдән АФР-ин пајтахтыдыр. Л. Бетһовен Б.-да доғулмуш, К. Маркс 1835—36 илләрдә Б. ун-тин дә охумушдур.

Әсасән, инзибати шәһәрдир. Дәгиг механика вә оптика, әчзачылыг вә әлван метал мә'мулатлары, електротехника аваданлығы, әрзаг вә тү түн мәһсуллары, мебел вә с. истеһсал олунур. Полиграфија иши инкишаф етмишдир. АФР-ин тичарәт сәнаје палатасы, сәнаје вә малијјә консернләринин идарәләри вә с. Б.-дадыр. Б. әтрафында гонур көмүр чыхарылыр.

Ун-т, али к.т. мәктәби, али педагожи мәктәб, консерваторија, консерт заллы, елми чәмијјәтләр, инчәсәнәт музејләри вә с. мәдәни-маариф мүәссисәләри вар.

Ме'марлыг абидәләри: роман үслублу килсә (11 әср—13 әсрин әввәли), готик үслублу мүгәддәс Ремики килсәси (1274—1317), барокко үслублу језуит килсәси (1686—1717) вә ратуша (1737), курфүрст сарајы (һазырда ун-т; 13 әсрдә тикилмиш, 1715 илдә јенидән гурулмушдур), Поппелсдорф сарајы (1715—53) вә с. 1945 илдән Б.-да һөкумәт идарәләри (Парламент, 1950) јерләшән јени р-н салынмышдыр; шәһәрин көһнә мәркәзи јенидән гурулур, мүасир үслубда ичтимаи (Бетһовен залы, 1959) вә чох мәртәбәли инзибати биналар тикилир.

БОНН МҮГАВИЛӘСИ (1952)—бах *«Үмуми мүгавилә» (1952)*.

БОННА́Р (Bonnard) Андре (16.4.1888, Лозанна—1959, Лозанна) — Исвечрә алими, ичтимаи хадим, Лозанна унтинин проф. (1938—59). «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1954). Гәдим јунан әдәбијјаты вә мәдәнијјәт тарихи мүтәхәссисидир. «Јунан аллаһлары» (1950), «Сафонун поезијасы» (1948), «Фачиә вә инсан» (1950) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Лозанна ун-тиндә совет әдәбијјатындан мүһазирә охумушдур (1948). «Октјабр ингилабы вә зијалылар» (1948), «Јени һуманизмә доғру. Совет әдәбијјаты һаггында дүшүнчәләр» (1948) мәгаләләри вар. Исвечрә сүлһ тәрәфдарлары комитәсинин сәдри, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын (1950 илдән) үзвү олмушдур.

Әсәри: Греческая цивилизация, т. 1—3, М., 1958—62.

БОНЧ-БРУЈЕ́ВИЧ Владимир Дмитријевич (28.6.1873, Москва—14.7.1955, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими, тарих е.д. 1895 илдән Сов.ИКП үзвү. 1892 илдән марксист дәрнәкләрдә иштирак етмиш, мүһачирәтдә оларкән (1896—1905) «Әмәк азадлығы» групу илә әлагә јаратмыш, В. И. Ленинлә көрүшмүш, «Искра»да әмәкдашлыг етмишдир. РСДФП МК-нын Ченеврәдәки партија експедисијасынын рәһбәри (1903—05), РСДФП МК-нын Мәркәзи китабхана вә архивинин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1905—07 илләр ингилабынын иштиракчысы олмуш, «Вперјод», «Волна», «Звезда» вә «Правда» гәзетләриндә ишләмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы дөврүндә Петроград Ингилаби Мүдафиә Комитәсинин үзвү, Сабатаж вә Әксингилаба Гаршы Мүбаризә Комитәсинин сәдри олмушдур. РСФСР ХКС-нин ишләр мүдири ишләмиш (1917—20), «Жизн и знаније» нәшријјатына рәһбәрлик етмишдир. 1918 илдә ичтимаи елмләр үзрә Сосиалист Академијасынын һәгиги үзвү сечилмишдир. Русијада ингилаби һәрәкат, дин вә атеизм, етнографија, әдәбијјат тарихинә даир әсәрләри вар. 1933 илдән Дөвләт Әдәбијјат Музејинин (Москва), 1945 илдән ССРИ ЕА Дин вә Атеизм Тарихи Музејинин (Ленинград) директору олмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Бизим Илич. Б., 1957.

Əд.: Демиденко Г. Г., Дел у революции немало. М., 1976.

БОНЧ-БРУЈЕ́ВИЧ Михаил Александрович (21.2.1888, Орјол — 7.3. 1940, Ленинград)—совет радиотехники. ССРИ ЕА м. үзвү (1931). Нижни Новгород радио лабораторијасына рәһбәрлик етмишдир (1918). Москва Али Техники Мәктәбинин (1922) вә Ленинград Рабитә Мүһәндисләри Ин-тунун проф. (1932; һазырда онун адыны дашыјыр) олмушдур. Електрон лампаларынын јарадылмасы саһәсиндә чалышмыш вә онларын өлкәмиздә илк истеһсалыны тәшкил етмишдир (1916—19). В. И. Ленинин көстәриши илә Москвада Коминтерн ад радио верилишләри ст.-нын (дүнјада илк дәфә 12 *квт* күчүндә) лајиһәсини һазырламыш вә онун тикинтисинә (1922) рәһбәрлик етмишдир. Су илә сојудулан күчлү кенератор радиолампаларынын конструксијасыны вермиш вә радиотелефон ст.-ларынын схемләрини һазырламышдыр (1919—25). 1924—30 илләрдә онун рәһбәрлији илә гыса радиодалғаларын јајылма хүсусијјәти өјрәнилмиш, дүнјада илк дәфә истигамәт-

ләндирилмиш гысадалғалы антеналар дүзәлдилмиш вә гысадалғалы узаг радиорабитә хәтләри чәкилмишдир.

Әсәри: Собр. трудов, М.—Л., 1956 (имеется биографический очерк и список трудов).

БОПП (Bopp) Франтс (14.9.1791, Мајнтс — 23.10.1867, Берлин)—алман дилчиси, санскритолог. Мүгајисәли-тарихи дилчилијин баниси. Берлин ун-тинин проф. (1821—64), Пруссија ЕА акад. (1822 илдән). «Санскрит, зәнд, јунан, латын, Литва, гәдим славјан, гот вә алман дилләринин мүгајисәли грамматикасы» (6 һ., 1833—52), «Санскрит дилинин тәнгиди грамматикасы» (1834) вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

БОР (Bohr) Нилс Һенрик Давид (7.10. 1885, Копенһакен—18.11.1962, орада)—

Данимарка физики, квант физикасынын баниләриндән бири. Нобел мүкафаты лауреаты (1922). Данимарка Крал Елми Чәмијјәтинин үзвү (1917), ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1929) вә дүнјанын бир чох академија вә елми чәмијјәтләринин үзвү; Копенһакен ун-тинин проф. (1916). 1920 илдән һәмин ун-тин Нәзәри Физика Ин-туна (инди онун адыны дашыјыр) рәһбәрлик етмишдир. Б. 1913 илдә постулатлар (Бор постулатлары) әсасында атом гурулушунун илк квант нәзәријјәсини јаратмыш, бу нәзәријјәнин көмәји илә һидрокен вә с. атомларын спектрләриндәки хүсусијјәтләри изаһ етмиш, елементләрин дөври системини нәзәри сурәтдә әсасландырмышдыр. Б. квант механикасындакы ујғунлуг (1923) вә тамамлама принсипләринин (1927) мүәллифидир. Онун нүвә физикасы саһәсиндә дә көркәмли тәдгигатлары вар. Нүвә реаксијалары нәзәријјәсинин вә нүвәнин бөлүнмә нәзәријјәсинин (1939) јарадычыларындандыр. Б. 20 әсрин ән көркәмли физикләриндәндир. Б. дәфәләрлә Совет Иттифагында олмушдур.

Әсәрләри: Прохождение атомных частиц через вещество, М., 1950; Атомная физика и человеческое познание, М., 1962; Избранные научные труды, т. 1—2, М., 1970—71.

Әд.: Мур Р., Нильс Бор—Человек и ученый, пер. с англ., М., 1969.

БОР (лат. Borum), B—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин III групундадыр; ат. н. 5, ат. к. 10,811-дир. Бозумтул-гара рәнкдә кристал маддәдир (чох саф Б. рәнксиздир). Тәбии Б. ики сабит *изотопдан* ^{10}B (19%) вә ^{11}B (81%) ибарәтдир. ^{10}B изотопу нејтронлары јахшы уддуғу үчүн нүвә техникасында ишләдилир.

Б.-ун чох гәдимдән мә'лум олан бирләшмәси бораксдыр («Б.» сөзү дә бурадан көтүрүлмүшдүр). Б.-у (бир гәдәр гарышығы олмагла) илк дәфә 1808 илдә франсыз кимјачылары Ж. Кеј-Лүссак вә Л. Тенар алмышлар. Тәбиәтдә сәрбәст һалда тапылмамышдыр, она боросиликатлар, боратлар (бах *Тәбии боратлар*), бороалүмосиликатлар шәклиндә, һабелә башга минералларын тәркибиндә тәсадүф едилир. Нефт суларында, дәниз сујунда, сују шор көлләрдә, исти булагларда вә бир чох торпаг нөвүндә дә Б. вар. Јер габығында Б.-ун үмуми мигдары күтләчә $3 \cdot 10^{-4}$%-дир.

Саф кристал Б.-ун сыхлығы 2340 *кг/м*^{3}-дир, 2075°C-дә әријир, 3860°C-дә гајнајыр. Кристал Б. бәрклијинә көрә елементләр арасында алмаздан сонра икинчи јери тутур; јарымкечиричидир, ади шәраитдә електрики пис, 800°C-јә гәдәр гыздырдыгда исә јахшы кечирир. Кимјәви саф Б. ади шәраитдә анчаг флүорла фәал кимјәви реаксијаја кирир, гыздырдыгда оксикен, күкүрд вә һалокенләрлә бирләшир. Һавада 700°C-дә гырмызымтыл аловла јаныб, шүшәјәбәнзәр рәнксиз һигроскопик күтлә олан борат анһидриди (B_2O_3) әмәлә кәтирир. О, типик гејри-үзви полимерләрдәндир. Борат анһидридини суда һәлл етдикдә *борат туршусу* алыныр. Б. 900°C-дән јухары темп-рда азотла бор-нитрид (BN), көмүрлә бор-карбид (B_4C), металларла мүвафиг боридләр әмәлә кәтирир. Б. өз бирләшмәләриндә үчвалентлидир. Һидрокенлә һәтта јүксәк темп-рда белә бирләшмир. Онун боран адланан һидрокенли бирләшмәләрини башга үсулларла әлдә едирләр. Сәнаједә Б. борат анһидридини магнезиум металы илә редуксија етмәклә алыныр; ону гатышыглардан нитрат вә флүорид туршулары илә тәмизләјирләр. Јарымкечиричиләр һазырланмасында ишләдилән чох саф Б.-у онун һалокенидләриндән алырлар. Саф Б., боранлары термик парчалама јолу илә дә алыныр.

Б. вә онун бирләшмәләри металлуркијада, нејтрон шүаланмасындан мүһафизә ишләриндә, нүвә реакторлары үчүн тәнзимләјичи чубуглар һазырланмасында, тибдә (боракс, борат туршусу), керамика сәнајесиндә (борат анһидриди), к.т.-нда (бор микрокүбрәләри) вә с. ишләдилир. Бор-карбиддән (B_4C) техникада алмазы әвәз едән маддә кими, бор-флүориддән (BF_3) исә үзви реаксијаларда катализатор кими истифадә олунур. Азәрб. ССР-дә Б. вә онун бирләшмәләри, әсасән, буруг суларындан алыныр. Мүвафиг Б. бирләшмәләриндән Сумгајыт суперфосфат з-дунда бор-суперфосфат күбрәси һазырланыр.

Әд.: Самсонов Г. В. и др., Бор, его соединения и сплавы, Киев, 1960; Некрасов Б. В., Основы общей химии, 3 изд., т. 2, М., 1973.

БОР—РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Волганын сол саһилиндәдир. Д.ј. ст. (Моховыје Горы). Әһ. 62 мин (1976). Кәми тә'мири, кәми вә порт аваданлығы истеһсалы, шүшә, силикат, метал прокат, механики-тә'мир, автомобил тә'мири, тичарәт аваданлығы вә тичарәт машынгајырмасы з-длары, мебел, кечә ајаггабы, јун е'малы вә с. ф-кләр вар. Б.-ун мүәссисәләринин әксәријјәти Горки ш.-ндәки з-дларла әлагәдардыр. Ахшам сәнаје техникуму, мәдәни-маариф мәктәби, истираһәт еви вә с. вар.

БОР МАГНЕТОНУ—бах *Магнетон*.

БОР ПОСТУЛАТЛАРЫ—бах *Атом физикасы*.

БОРА́ (итал. bora, јун. boréas—шм. күләји)—саһилбоју јахынлығында дағлардан јамач ашағы су һөвзәсинә (дәниз, көл) доғру әсән күчлү вә сәрт күләк. Адәтән, гышда әсир вә һаваны хејли сојудур. Б. гуру вә су һөвзәләри арасында атмосфер тәзјиги кәскин фәргли (гуруда јүксәк, су һөвзәсиндә исә алчаг) олдугда јараныр. Сүр'әти бә'зән 40 *м/сан* (Новороссијск јахынлығында 60 *м/сан* вә даһа чох) олур. Б. типли күләкләр Новороссијск (норд-ост), Бајкал саһилләри (сарма), Новаја Землја а-рында (дағ Б.-сы), Прованс (мистрал), Техас (норзер) вә с. р-нларда мүшаһидә олунур.

БОРАДИКАҺ—Азәрб. ССР Масаллы р-нунда шәһәр типли гәс. (1966 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-да, Гасымлы д.ј. ст.-ндан 15 *км* аралы, Борадикаһ чајынын (Болады чајынын голу) сағ саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 7,2 мин (1976). Чөрәк з-ду, чај ф-ки, сүдчүлүк-тәрәвәзчилик с-зу, мәишәт хидмәти комбинаты, орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, мәдәнијјәт еви, 2 хәстәхана, ушаг мәсләһәтханасы, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, автомат телефон ст. вар. Б.-да археоложи абидәләрдән «Ағбала тәпәси» вә «Меһди тәпәси» (Тунч дөврү), ме'марлыг абидәләриндән мәсчид (1853—54) мүһафизә олунмушдур.

БОРА́КС, бура (әр. بورق —бурәг, шора), $Na_2B_4O_7 \cdot 10H_2O$—тетраборат туршусунун ($H_2B_4O_7$) натриум дузунун кристалһидраты. Тәбиәтдә *тинкал* вә кернит минералы шәклиндә тапылыр. Ади Б. рәнксиз кристалдыр. 60°C-јә гәдәр гыздырдыгда сујуну гисмән итирәрәк 5 молекул сују олан зәркәр Б.-ына чеврилир; 350—400°C-дә сујуну тамамилә итирир. Суда аз (10°C-дә 100 *г* суда 1,6 *г*), мүтләг спирт вә глисериндә јахшы һәлл олур. Ади Б. борат туршусу вә бә'зи минераллардан (тинкал, кернит вә с.), һәмчинин борлу шор көлләрин сујундан алыныр. Б. хүсуси шүшә нөвләри (әсасән, оптик шүшә вә мина һазырланмасында, кағыз истеһсалында, көн-дәринин ашыја гојулмасында, гајнаг ишләриндә, леһимләмәдә, к.т.-нда (микрокүбрә кими) вә с. ишләдилир. Бор алмаг үчүн әсас хаммалдыр.

Б. антисептик тә'сирли дәрмандыр. Мүхтәлиф инфексион хәстәликләрдә (трахеит, зөкәм, стоматит вә с.) ағыз бошлуғуну јахаламаг үчүн онун 3—5%-ли мәһлулундан истифадә олунур. Б. епилепсија хәстәлијинин мүаличәсиндә (әсасән ушагларда) тә'јин едилир.

БОРАН—алчаг темп-р вә шиддәтли күләк илә мүшајиәт олунан *човғун*. Б., адәтән, илин сојуг јарысында дағлыг саһәләрдә олур. Јүксәк ен даирәләриндә бә'зән јајда да тәсадүф едилир. «Б.» сөзү әсасән, ССРИ-нин Асија һиссәсиндә (Сибир, Газахыстан, Орта Асија, Загафгазија) ишләдилир.

БОРАНЫ—бах *Габаг*.

БОРАНЫКӘНД—Азәрб. ССР Салјан р-нунун Шорсулу советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 26 *км* ч.-г.-дә, Салјан—Пушкин шосе јолу кәнарында, Бала Күр (Агуша) чајынын саһилиндә, Салјан дүзүндәдир. Әһ. 1139 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Ибтидаи мәктәб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БОРАНЛАР, борһидридләр—борун һидрокенлә бирләшмәләри. Молекулунда 2-дән 20-јә гәдәр бор атому олан Б. мә'лумдур. Б. газ һалында (диборан B_2H_6 вә тетраборан B_4H_{10}), маје һалында (пентаборан B_5H_9) вә бәрк һалда (декаборан $B_{10}H_{14}$ вә ондан сонракылар) олур. Давамсыз, пис ијли вә чох зәһәрли маддәләрдир. Бә'зи кимјәви хассәләри илә карбоһидро-

кенләрә вә *силанлара* охшајыр. Диборан бор-хлоридә вә ја бор-флуоридә метал һидридләри (LiH, NaH, $NaBH_4$, $LiAlH_4$) илә тә'сир етмәклә, бор-хлориди һидрокенләшдирмәклә вә с. үсулларла, молекулунда 10 вә даһа чох бор атому олан Б. исә дибораны термик парчаламагла алыныр. Б.-дан ракетләрдә (јаначаг кими), каучукун вулканлашдырылмасында, бә'зи төрәмәләриндән истијәдавамлы полимер нөвләри истеһсалында вә с. истифадә олунур.

Әд.: Михайлов Б. М., Химия бороводородов, М., 1967; Некрасов Б. В., Основы общей химии, 3 изд., т. 2, М., 1973.

БОРАСИТ—сусуз боратлар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $Mg_3[B_7O_{12}]OCl$. Ромбик вә кубик (265°C темп-рдан јухары) сингонијада кристаллашыр. Куб, тетраедр вә додекаедр формалы парылтылы кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки ағы вә боз, чох вахт рәнксиз олур. Сәртлији 7,5, сыхлығы 2930—2950 *кг/м³*. Аз тәсадүф едилир. Дуз јатагларында кипс, анһидрид, силвин, дашдуз вә с. чөкмә минераллары бирликдә тапылыр.

БОРАТ ТУРШУСУ, ортоборат туршусу, H_3BO_3—үчәсаслы зәиф гејри-үзви туршу. 169°C-дә парчаланмагла әријән рәнксиз кристал маддәдир. Сојуг суда пис (0°C-дә 100 *г* суда 2,66 *г*), гајнар суда јахшы (39,7 *г*) һәлл олур. Тәбиәтдә минерал булагларын сујунда вә бухарында, һабелә сассолин минералы шәклиндә тапылыр. Сәнаједә, әсасән, тәбии боратларын е'малы просесиндә алыныр. Миналы габлар истеһсалында чох ишләдилир. Б.т.-нун суда 1—2%-ли мәһлулундан гаргара етмәк, көзү јумаг үчүн, спиртдә мәһлулу вә мәлһәминдән исә бә'зи дәри хәстәликләринин мүаличәсиндә истифадә олунур.

БОРАТЛАР—борат туршусунун H_3BO_3 вә полиборат туршуларынын ($n\ B_2O_3 \cdot m\ H_2O$, мәс., тетраборат $H_2B_4O_7$) дузлары. Чоху ағ рәнкдәдир. Тәбиәтдә *борасит*, *һидроборасит*, *тинкал* вә с. минераллар шәклиндә тапылыр. Б. чод сујун јумшалдылмасында, боракс, борат туршусу, бә'зи јујучу порошоклар вә с. истеһсалында, шүшә сәнајесиндә, лабораторијаларда ишләдилир. Гурғушун-метаборатдан радиоактив шүаланмадан горујан екран һазырланмасында, калсиум-боратдан керамикада, синк-боратдан исә тохучулуг сәнајесиндә истифадә олунур.

БОРДО́ (Bordeaux)—Франсанын ч.-г.-индә шәһәр. Жиронда департаментинин инз. м. Бискај көрфәзиндән 97 *км* аралыдыр. Һаронна чајы мәнсәбиндә мүһүм дәниз порту. Д.ј. говшағы. Әһ. 223,1 мин (1975). Өлкәнин гәдим шәрабчылыг мәркәзидир. Нефт е'малы, кәми вә тәјјарәгајырма, кимја, метал е'малы, јејинти, ағач е'малы, тохучулуг сәнајеси; ун-т (1441 илдән), Милли академија, музеј, театр, 12—18 әср ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Б.-да бејнәлхалг јармаркалар кечирилир.

БОРДО́ МАЈЕ́СИ (Франсанын Бордо ш.-нин ады илә бағлыдыр)—биткиләрин көбәләк вә бактерија хәстәликләринә гаршы кениш тәтбиг олунан кимјәви дәрман. Б.м. ишләдиләчәји күн һазырланыр. 90 *л* суда 1 *кг* мис купоросу (көјдаш) һәлл едилир вә буна 10 *л* тәзә һазырланмыш 10%-ли әһәнк мәһлулу гарышдырылыр. Б.м. тәнәкдә сибрә (милдиум), алма вә армудда дәмкил, чәјирдәкли биткиләрдә ләкә хәстәликләринә гаршы чох ишләдилир. Б.м.-нин ишләдилмә мүддәти вә нечә дәфә чиләнмәси хәстәликтөрәдичисинин биоложи хүсусијјәтләринә вә һава шәраитинә көрә мүәјјән едилир. Биткиләрә тумурчуглар ачылана гәдәр 3—5%-ли, векетасија дөврүндә 0,5—1%-ли Б.м. чиләнир. Аз зәһәрлидир.

БОРДО́ СИСӘЈИ (Gryllulus burdigalensis) — сисәкләр фәсиләсиндән һәшәрат. Уз. 10—12 *мм*-дир. Бәдәни боз-гонурдур. Башында 2 түнд-гонур золаг вар. Үст ганадлары гыса, алт ганадлары узундур. ССРИ-дә Орта Асијада, Гафгазда, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә јајылмышдыр. Памбыгчылыг р-нларында чох олур. Памбыға, нохуда вә с. зәрәр верир. Гышы сүрфә мәрһәләсиндә кечирир. Ијунда торпаға 3—5 јумурта гојур. Јумурталары 15—20 күнә инкишаф едир. Б.с.-нә гаршы профилактик тәдбирләрлә, кимјәви үсулларла (алдадычы зәһәрли јемләр) мүбаризә апарылыр.

БОРЕ́Ј (Boréas)—гәдим јунан мифолокијасында шм. күләји аллаһы. Гүввәтли ганадлы кишиkими тәсвир едилмишдир.

БОРЕ́Л (Borel) Емил (7.1.1871, Сент-Африк—3.2.1956, Парис) — франсыз ријазијјатчысы. Парис ЕА үзвү (1921). Парисдә Нормал мәктәбин (1897—1920) вә ун-тин (1909—41) проф. олмушдур. Әсәрләри ријази анализ (дағылан сыралар, аналитик функсија анлајышынын кенишләндирилмәси, чохлуғун өлчүсү вә с.), ријази физика вә еһтимал нәзәријјәсинә аиддир. Тәдгигатларынын функсијалар нәзәријјәсинин инкишафында мүһүм ролу вар.

Әд.: Медведев Ф. А., Французская школа теории функций и множеств на рубеже XIX—XX вв., М., 1976.

БОРЕ́СКОВ Кеорки Константинович (д. 20.4.1907, Омск)—совет кимјачысы (физики кимја), ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү, 1958), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1953), ССРИ ЕА Сибир Шө'бәси Катализ Ин-тунун (Новосибирск) директору (1958 илдән). Әсас елми тәдгигаты катализ саһәсиндәдир. Б. катализатор истеһсалынын елми әсасларыны мүәјјән етмиш, сәнаједә истифадә олунан чохлу јени катализатор алмыш, каталитик реаксија нөвләрини өјрәнмиш, кимјәви реаксија заманы катализаторун тәркибинин һәлледичи ролу олдуғуну көстәрмишдир. Ленин ордени, ики башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БОРЖО́МИ — Күрч. ССР-дә шәһәр; Боржоми р-нунун мәркәзи. Балнеоложи вә иглим курорту. Дәмир јолу стансијасы. Күр чајы саһилиндә, Боржоми дәрәсиндә, дәниз сәвијјәсиндән 810 *м*-ә гәдәр јүксәкдәдир. Иглими мүлајим исти, рүтубәтлидир. Орта темп-р ијунда 19°C, јанварда —3°C-дир. Иллик јағынты 595 *мм*. Б.-дә минерал су вә шүшә з-длары, мешә техникуму, театр, өлкәшүнаслыг музеји, халг театры вар.

Бурадакы минерал булагларын сују карбон газлы, натриумлу, һидрокарбонатлыдыр. Курортда маддәләр мүбадиләси позғунлуглары, мә'дә-бағырсаг јолу, гарачијәр вә өд јолу хәстәликләринә тутуланлар мүаличә олунур. Санаторијалар, балнеоложи мүаличәхана, истираһәт евләри, пансионатлар вар. Курорт ил боју ишләјир. Тсагвери, Тсеми, Либани, Патара-Тсеми курортлары, Ахалдаба, Даба, Двири, Мачартсхали, Мзета-Мзе вә с. мүаличә јерләри Б. јахынлығындадыр.

Әд.: Парджанадзе Ш. К., Махатадзе В. Д., Боржоми—бальнеоклиматический курорт, Тбилиси, 1975.

БОРЖО́МИ ДӘРӘСИ—Кичик Гафгазда (Күрч.ССР) Месхети вә Триалети силсиләләри арасында дәрин дәрә. Уз. тәгр. 60 *км*, дәринлији 1300—1500 *м*-дир. Б.д. илә Күр чајы ахыр. Јамачларында енлијарпаглы вә ијнәјарпаглы мешәләр вар. Боржоми ш. Б.д.-ндәдир.

БОРИДЛӘР—борун металларла кимјәви бирләшмәләри. Бунларда һәм метал, һәм дә гејри-метал типли маддәләр үчүн характерик олан физики хассәләр (темп-р јүксәлдикчә мүгавимәтин артмасы, јүксәк електриккечирмә вә истиликкечирмә габилијјәтинә малик олмасы, метал парлаглығы, јарымкечиричилик хассәләри) вар. Б. чәтин әријир, истилијә давамлыдыр, мәс., ZrB_2 3040°C-дә, HfB_2 3250°C-дә әријир (сирконијум-бориддән һазырланан термочүтлә Мартен собаларында поладын әримә темп-руна автоматик нәзарәт едилир). Б. нарын һалда көтүрүлән бор вә металы аргон газы мүһитиндә 1300—2000°C-јә гәдәр гыздырыб биширмәклә (бах *Агломерасија*), бор-карбидә метал оксидинин тә'сири илә вә с. үсулларла алыныр. Б. техникада кениш ишләдилир. Онлардан радиоелектроникада, нүвә техникасында, машынгајырма вә чиһазгајырма сәнајесиндә, металлуркијада вә с. истифадә едилир.

Әд.: Тугоплавкие материалы в машиностроении, Справочник, под. ред. А. Т. Туманова и К. И. Портного, М., 1967; Некресов Б. В., Основы общей химии, 3 изд., т. 2, М., 1973.

БОРИ́С ГОДУНО́В (тәгр. 1552—13.4.1605, Москва)—рус чары [1598—1605]. Кострома бојарлары нәслиндән олан Б.Г.-ун атасы Фјодор Годуновун улу бабалары Гызыл Ордадан кәлмә иди. Б.Г. сәләфләринин Рус дөвләтини мәркәзләшдирмәк вә чар һакимијјәтини мөһкәмләтмәк сијасәтини давам етдирмишдир. Онун дөврүндә өлкәдә феодал зүлмү, хүсусән тәһкимчилик гүввәтләнмиш, синфи зиддијјәтләр кәскинләшмиш, бунун да нәтичәсиндә сонралар феодаллара гаршы кәндли мүһарибәләри баш вермишдир [бах *Болотников үсјаны (1606—07)*]. Б.Г.-ун харичи сијасәти мүвәффәгијјәтли олмуш, Исвечлә мүһарибә нәтичәсиндә Русија *Ливонија мүһарибәсиндә (1558—83)* итирдији торпагларын бир һиссәсини кери алмышды. Дөвләтин ч. сәрһәдләри тәһлүкәсизләшмиш, 80—90-чы илләрдә Шимали Гафгазда, Загафгазијада, Заволжједә Рус дөвләтинин мөвгеји хејли мөһкәмләнмишди.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2, М., 1966.

БОРИСЕ́ВИЧ Николај Александрович (д. 21.9. 1923, Минск губ., Игумен гәзасынын Лучној Мост к.)—совет физики, ССРИ ЕА м. үзвү (1972), БССР ЕА акад. (1969) вә президенти (1969). 1945 илдән Сов.ИКП үзвү. БССР ЕА Физика Ин-тунун директор мүавини (1955—69), 1955 илдән исә инфрагырмызы шүалар физикасы лабораторијасынын мүдиридир. Мүһүм әсәрләри газ фазасында мүрәккәб мо-

лекулларын лүминессенсијасына, инфрагырмызы спектроскопијаја вә квант електроникасына аиддир. Һәјәчанланмыш молекулларын темп-рунун вә б. характеристикаларынын тә'јини үчүн оптик методлар ишләјиб һазырламышдыр. ССРИ Али Советинин (7—8-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 4 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БОРИСЈА́К Алексеј Алексејевич (3. 8.1872, Укр.ССР-ин Ромны ш.—25.2. 1944, Москва)—совет кеологу, палеонтолог, ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзвү 1921 илдән). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). Ленинград Мә'дән Ин-тунун проф. (1911—30), ССРИ ЕА Палеонтолокија Ин-тунун јарадылмасынын тәшәббүсчүсү вә илк директору (1930—44). Башлыча әсәрләри мәмәлиләрин палеонтолокијасына, Јура онурғасызларына вә тарихи кеолокијаја аиддир. Б. организмләрин инкишафынын Јер габығынын тәкамүлү илә әлагәдар олдуғуну көстәрмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Курс палеонтологии, ч. 1—3, М.—П., 1905—19; Основные проблемы эволюционной палеонтологии, М.—Л., 1947.

БОРИСЛА́В — УССР Львов вил.-ндә шәһәр. Карпат д-ры әтәкләриндәдир. Дәмирјол стансијасы, шосе јоллары говшағы. Нефтчыхарма, газолин, озокерит сәнајеси, кимја, чини габ, автомобил тә'мири, механики тә'мир, газ е'малы з-длары, тикиш, ајаггабы, тохуҹулуг, ағач е'малы, јүнкүл, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тибб мәктәби вә с. вар.

БОРИ́СОВ Александр Фјодорович (д. 1.5.1905, Петербург)—рус совет актјору. ССРИ халг артисти (1951). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1950; 1951 илдә ики дәфә). 1928 илдән Ленинград Академик Драм Театрында (һазырда А. С. Пушкин ад. Ленинград Драм Театры) ишләјир.

Әсас роллары: Борис Волкин («Гәрибә адам», А. Афиногенов), Киселников («Кирдаб», А. Островски), Степан («Галибләр», Б. Чирсков), Павел Корчакин («Полад нечә бәркиди», Н. Островски), Рекало («Дәниздәкиләрин ешгинә», Б. Лавренјов) вә б. Драматик актјор олан Б. комик характерли образлара да ејни усталыгла ојнајыр. 1937 илдән киноја чәкилир: Павлов («Академик Иван Павлов»), бәстәкар Мусоргски («Мусоргски») вә с. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур. 2 орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БОРИ́СОВ—БССР Минск вил.-ндә шәһәр. Борисов р-нунун мәркәзи. Березина чајы (Днепр һөвзәси) саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 102 мин (1976). Машынгајырма вә метал е'малы мүәссисәләри, фанер-кибрит вә ағач е'малы комбинатлары, кимја мүәссисәләри, дәмир-бетон мә'мулаты, шүшә з-длары, пианино («Беларус») ф-ки, макарон ф-ки, әт комбинаты, политехникум, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар.

БОРИ́СОВА Јулија Константиновна (д. 17. 3. 1925, Москва)—рус совет актрисасы. ССРИ халг артисти (1969). 1949 илдә Шукин ад. Театр Мәктәбини (Москва) битирмишдир; һәмин илдән Вахтангов ад. театрда ишләјир. Анисја («Гызыл сәнајечиләри», Д. Мамин-Сибирјак), Настасја Филипповна («Идиот», Ф. Достојевски; бу ролу ејни

Ј. К. Борисова Клеопатра («Антони вә Клеопатра», В. Шекспир) ролунда.

адлы филмдә дә ојнамышдыр), Валка («Иркутск әһвалаты», А. Арбузов), Шаһзадә Турандот («Шаһзадә Турандот», К. Готси), Келена («Варшава мелодијасы», Л. Зорин), Клеопатра («Антони вә Клеопатра», В. Шекспир), Анна Кеоркијевна («Ишкүзар гадынын һәјатындан», А. Гребнев) вә б. ән јахшы ролларыдыр. «Совет Иттифагынын сәфири» (1970) филминдә Колтсова образыны јаратмышдыр. Б.-нын актјор сәнәти үчүн јүксәк темперамент, күчлү драматизм, лиризм характерикдир. Октјабр Ингилабы ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БОРИ́СОВО ГӘБИРИСТАНЫ—Шимали Гафгазда (Краснодар өлкәси) Келенчик ш. јахынлығында 5—14 әсрләрә аид гәбиристан. 1911—13 илләрдә ашкар едилмишдир (135 гәбир). Б.г.-ндакы 5—7 әсрләрә аид торпаг гәбирләрдән вә *даш гуту гәбирләрдән* силаһ, әмәк аләти, метал бәзәк шејләри тапылмышдыр. 8—9 әсрләрә аид гәбирләрдә мејитләр, әсасән, јандырылыб басдырылмышдыр. Бурадан тапылмыш чохлу силаһ, бәзәкли јәһәрләр, јүјән ағызлығы, үзәнки вә с. атлы дружиналарын ролунун күчләндијини сүбут едир. Гәбирләрин бир нечәси 14 әсрә аиддир. Археоложи материаллар *зигләрин* тарихини, мүасир адыкеләр, черкәзләр вә кабардалыларын әчдады олан адыг тајфалары арасында синифли ҹәмијјәтин јаранмасыны өјрәнмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Әд.: С а х а н о в В. В., Раскопки на Северном Кавказе в 1911—12 гг. «Известия Археологической комиссии», 1914, в. 56.

БОРИСОГЛЕ́БСК—РСФСР Воронеж вил.-ндә шәһәр. Борисоглебск р-нунун мәркәзи. Ворона чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 69 мин (1976). Кимја машынгајырмасы, чугунтөкмә, кәрпич, бетон, сүд, пивә з-длары, әт консерви комбинаты, тикиш, ајаггабы, чораб-трикотаж ф-кләри; педагожи ин-т, техникумлар, тибб, педагожи мәктәбләр, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 17 әсрин орталарында салынмышдыр.

БОРЈА́Н Арменак Артјомович (1886, индики Ерм. ССР Красноселск р-нунун Чамбарак Неркин к.—20.9.1918)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1908 илдән Сов.ИКП үзвү. 1898 илдән Балаханы нефт мә'дәнләриндә чилинкәр ишләмишдир. Бакы фәһләләринин 1905—07 илләрдәки ингилаби мүбаризәсиндә, 1912—14 илләрдәки тә'тил һәрәкатында иштирак етмишдир. Дәфәләрлә һәбс олунмушдур. 1917—18 илләрдә Бакы Фәһлә вә Әскәр Депутатлары Советинин вә Балаханы Гызыл гвардија штабынын үзвү олмушдур. Бакы ХКС-дә к.т. үзрә тә'лиматчы ишләмишдир. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир.

БОРЈА́Н Баграт Артјомович (19.9. 1882, индики Ерм. ССР Красноселск р-нунун Чамбарак Неркин к.—1938)—совет дөвләт вә партија хадими. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакыда 1905—07 илләрдәки ингилаби һадисәләрдә иштирак етмиш, РСДФП Бакы (1912—13), Тифлис (1913—15) комитәләринин үзвү олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Гафгаз ҹәбһәсиндә ингилаби иш апармышдыр. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра партијанын Петербург (1917) вә Бакы комитәләринин (1917—18) үзвү, Балаханы-Сабунчу р-ну Гызыл гвардијасынын командири олмушдур. Гафгазда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә фәал иштирак етмишдир. Мәс'ул партија вә дөвләт ишләриндә чалышмыш, партијанын 15—16 гурултајларында МНК-ја үзв сечилмиш, ҮРМИК-ин үзвү олмушдур. Елми әсәрләри вар.

БОРЈА́Н Гуркен Михајлович (20.6. 1915, Шуша — 15.4.1971, Јереван)—ермәни совет шаири, драматург. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. «Ше'рләр» (1937), «Дәнизә јол» (1940), «Дөјүшчүнүн анды» (1941), «Аловлу диллә» (1943), «Шәфәг» (1945), «Јереванын сүбһү» (1947), «Сечилмиш әсәрләр» (1953) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. «Јүксәкликләрдә» (1948) гәһрәманлыг драмы, «Бир дам алтында» (1957), «Әҹаиб хәзинә» (Р. Каплајанла бирқә), «Көрпүдә» (1961) вә с. пјесләри вар. Ушаглар үчүн дә јазмышдыр: «Һә вә јох» (1955), «Мән, сән, о» (1965) вә с. ше'р мәҹмуәләри. Бир сыра ше'ри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. 3 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр. «Ермәни ше'ри антолокијасы» китабында, Б., 1954; Избр. Стихи и пьесы, Ереван, 1966; Родная земля. Стихотворения, М., 1975.

БОРКОЛДО́Ј, Б о р к о л д а ј—Гырғ. ССР-ин ч.-ш.-индә, Дахили Тјаншан д-рында силсилә. Уз. тәгр. 100 *км*, макс. һүнд. 5049 *м*-дир. Шм. јамачларында бузлашма вар. Кристаллик шист, мәрмәр вә гранитдән тәшкил олунмушдур. Јамачлары, әсасән, јарымсәһра биткиләри илә өртүлүдүр.

БО́РКЕС (алм. Borgis, итал borghese—шәһәрә аид сөзүндән) — мәтбәә шрифти; *кегли* (өлчүсү) 9 пункта (тәгр.

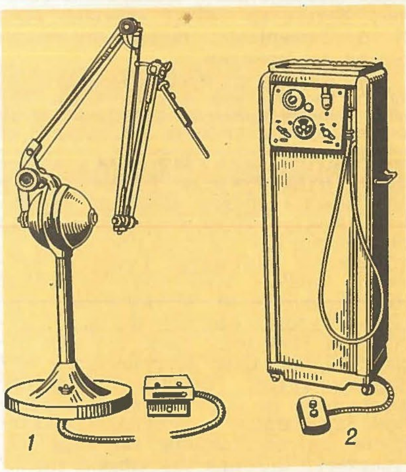
3,38 *мм*) бәрабәрдир. Әсасән, гәзет мәтнинин јығылмасында ишләдилир (бах *Шрифт*).

БОРЛАМА—поладдан вә бә'зи башга металлардан һазырланмыш мә'мулатын сәтһ тәбәгәсинин борла дојдурулмасы; мә'мулатын бәрклијини (*HV*=1400-дәк вә H_M =2000-дәк), абразив јејилмәјә вә истилијә давамлылығыны артырыр. Б.-да, әсасән, електролиз үсулу тәтбиг едилир. Мә'мулат әридилмиш бораксда 930°С темп-рда 6—8 саата гәдәр сахланылыр, беләликлә онун үзәриндә 0,15—0,25 *мм* галынлығында бор тәбәгәси әмәлә кәлир. Б. газыма насослары үчүн ојмаглар, штамп, прес-гәлиб, ох, дијирчәк вә с. һазырланмасында тәтбиг олунур.

БОРМАН (Borman) Френк (д.14.3. 1928, Индиана штаты, Гери)—АБШ астронавты, ҺҺГ полковники. ҺҺГ-нин Реактив авиасија тәјјарәчиләри вә космонавтлар мәктәбини битирмишдир (1960). 1962 илдән АБШ Астронавтика вә Космик фәзанын Тәдгиги үзрә Милли Идарәсинин астронавтлар групундадыр. *«Чемини-7»* вә *«Аполлон-8»* кәмиләринин командири олмушдур. «Чемини-7» орбитә чыхарылмыш (4.12.1965), Јер әтрафына 206 дөвр етмишдир. «Аполлон-8» исә јерәтрафы орбитә чыхарылмыш, орадан Аја учмуш, онун әтрафына 10 дөвр едиб Јерә гајытмышдыр (27.12.1968).

БОРМАШЫН — фырланан кәсичи бор васитәсилә дишин бәрк тохумасыны јонан тибб апараты. Бор бир учуна полад, алмаз вә ја карборунддан

Бормашынлар; *1*—електрик; *2*—турбинли.

јонучу башлыг, карборунд даш, диск вә с. бәркидилмиш милдән ибарәтдир. Ајагла ишләдилән, турбинли вә електрик Б.-лары вар. Електрик Б.-ында бор електрик мүһәррики илә, турбинли Б.-да исә компрессорун 0,25—0,35 *Мн/м*² (2,5—3,5 *кг/см*²) тәзјигәдәк сыхдығы һава илә ишләјән турбинлә һәрәкәтә кәтирилир. Електрик Б.-ында бор дәгигәдә 30 мин, турбинли Б.-да исә 350 мин дөвр сүр'әтлә фырланыр. Бу, јонма заманы ағры верән әсас сәбәбләри (аләтин вибрасијасыны, дишә тәзјигини) арадан галдырыр.

БОРН (Born) Макс (11.12.1882, индики Вротслав, Бреслау—5.1.1970, Көттинкен)—алман физики, квант механикасынын баниләриндән бири. Бир сыра әчнәби академијанын вә Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү, ССРИ ЕА әчнәби үзвү (1934). Нобел мүкафаты лауреаты (1954). 1921 илдән Көттинкен университетинин проф. олмушдур. Б. 1933 илдә Алманијада фашист террору илә әлагәдар Инкилтәрәјә көчмүш, Кембрич (1933—36) вә Единбург (1936—53) ун-тләриндә нәзәри физика кафедраларына башчылыг етмишдир. 1953 илдә АФР-ә гајытмышдыр. Тәдгигатлары квант механикасына, кристал гәфәсинин динамикасына вә нисбилик нәзәријјәсинә аиддир. Атомун електрон өртүкләринин һесабланмасы үсулуну вермиш, микрозәррәчикләрин тоггушма нәзәријјәсинин тәгриби методуну (Б.-ун адыны дашыјан) ишләјиб һазырламышдыр. 1926 илдә квант механикасына оператор анлајышыны дахил етмишдир (Н. *Винерлә* бирликдә).

Б.-ун фәлсәфи дүнјакөрүшү зиддијјәтли олмушдур. О, физики тәсәввүрләрин вә нәзәријјәләрин инкишафына еһкамчы вә априор јанашманын әлеһинә олмуш, физики нәзәријјәләрин позитивистчәсинә шәрһини тәнгид етмишдир. Б. бизлән кәнарда «физики реаллығын» мөвчудлуғу идејасыны гәбул етсә дә, ону материализмә гаршы гојмушдур. Б.-ун фикринчә «физики реаллыг» мүасир физиканын өзүнүн мүстәгил кәшфидир.

Б. сүлһ уғрунда фәал мүбариз олмушдур.

Әсәрләри: Атомная физика, М., 1965; Эйнштейновская теория относительности, 2 изд., М., 1972; Моя жизнь и взгляды, пер. с англ., М., 1973; Основы оптики, пер. с англ., 2 изд., М., 1973.

Әд.: Суворов С. Г., Макс Борн и его философские взгляды. В сб.; Борн М., Физика в жизни моего поколения; М., 1963.

БОРНЕО — Малајја архипелагында ада; бах *Калимантан*.

БОРНЕОЛ, борнил спирти, $C_{10}H_{17}OH$ — гоша һалгавары (бисикл) терпенләр групунун икили спирти. Рәнксиз, ики оптик актив вә бир расемик гејри-актив олмагла үч стереоизомер (сағ, сол вә сағ-сол) формада олур. Борнео камфорасы адланан сағ изомери Борнео вә Суматра адаларында битән Dryobalanops camphora ағачынын китрәсиндә, һабелә камфора, лаванда вә розмарин јағларында, сол изомери Сибир ағ шам ағачынын ијнәјарпагларында, сағ-сол изомери валерјан јағында вар. Б. оксидләшмә вә каталитик деһидрокенләшмә нәтичәсиндә камфораја чеврилир. Әсасән, скипидарын тәркибиндәки *пинен* маддәсини һидролиз етмәклә алыныр. Камфора истеһсалында ишләдилир.

БОРНИТ, әлван мис филизи—сулфидләр синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби мис вә дәмир сулфид, Cu_5FeS_4. Кубик сингонијада кристаллашыр. Рәнки тәзә сынығда түнд, мис гырмызы, адәтән парлаг, дајишкән көј олур. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 3, сыхлығы 4900—5300 *кг/м*³. Мүхтәлиф мәншәлидир. Мис-сулфид јатагларынын тәкрар сулфид сафлашдырма зоналарында сых күтлә вә мәһтәвиләр шәклиндә тапылыр. Зәнкин мис филизидир. Тәркибиндә 52—65% мис, 8—12% дәмир олур. Јатаглары ССРИ-дә Урал, Сибир, Газахыстан, Орта Асија вә Загафгазијада, харичдә АБШ вә Чилидәдир. Австралија минералогу И. Борнун (1742—91) шәрәфинә адландырылмышдыр.

БОРНМУТ, Борнемут (Bournemouth) — Б. Британијанын Һемпшир графлығында шәһәр. Ла-Манш боғазы саһилиндә порт. Әһ. 146,4 мин (1974). Метал е'малы, електротехника, әчзачылыг мүәссисәләри вар. Мүһүм дәнизкәнары иглим курортудур.

БОРНҺОЛМ (Bornholm)—Балтик дәнизиндә ада. Данимаркаја мәхсусдур. Саһ. 588 *км*², әһ. 75 мин (1975). Археозој гранитләриндән, Палеозој вә Мезозојун гумдашы, шист вә әһәнкдашылардан ибарәтдир. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Һүнд. 162 *м*-ә чатыр. Кил, каолин јатаглары вар. Гранит чыхарылыр. Әсас шәһәри вә порту Рөнне дир.

БОРОБУДУР (Borobudur) — Јава а. нын ч. унда Будда мә'бәди, орта әср Индонезија инчәсәнәтинин гијмәтли абидәси. Тәгр. 800 илдә тикилмишдир. Б. пилләли пирамидаја бәнзәјән 10 јарuслу монументал тикилидир (һүнд. 31,5 *м*, отурачағынын уз. 123 *м*). Б.-да Будданын 504 һејкәли, диварларында исә Будданын һәјатына даир 1460 релјеф вар.

Боробудур. Тәгр. 800. Абидәнин јухарыдан көрүнүшү

Каинатын мөһтәшәмлији символу кими душүнүлмүш Б., бүтүн компонентләринин зәнкинлијинә, ме'марлыг, һејкәлтәрашлыг вә орнамент бәзәкләринин аһәнкдарлығына көрә ваһид плана табе етдирилмишдир.

БОРОВИКОВСКИ Владимир Лукич (4.8.1757, Миргород—18.4.1825, Петербург)—рус вә Украјна портретчи рәссамы. Акад. (1795). Әввәлләр дини сүжетли таблолар чәкмиш, сонралар исә, әсасән, портретләр (сенатор А. И. Васил јевин, 1794, шаир Г. Р. Державинин, 1795 вә б.) јаратмышдыр. Б.-нин 90-чы илләрдә јаратдығы гадын портретләри (В. И. Арсенјеванын, 1795, М. И. Лопухинанын, 1797, «II Јекатерина Сарскоје Село паркында кәзәркән», 1794; вә с.) рус рәссамлығында *сентиментализм* нүмунәләриндәндир. 19 әсрин әввәлләриндә чәкдији портретләрдә (А. Б. Куракинин, 1801—02, А. Ј. Лабзинанын, 1803, Д. П. Трошчинскинин, 1819; вә б.) *классисизмин* тә'сири вар. Б.-нин «Гыш алекоријасы» (1790-чы илләр) таблосу, «Торжоклу кәндли гадын Христинија» (тәгр. 1795) вә с. әсәрләри рус кәндлисинин илк реалист тәсвирләриндәндир. Б.-нин «А. А. Беклешовун портрети» әсәри

Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инҹәсәнәт Музејиндә сахланылыр.

БОРОВИЧИ—РСФСР Новгород вил.-ндә шәһәр. Боровичи р-нунун мәркәзи. Мста чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 56 мин (1976). Одадавамлы мә'мулатлар комбинаты, ағаҹ е'малы мүәссисәләри үчүн аваданлыг вә еһтијат һиссәләри һазырлајан з-д, кағыз, мебел ф-кләри, тикиш, трикотаж, јејинти сәнаједи мүәссисәләри, техникумлар, тибб, педагожи вә техники пешә мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

БОРОВЫХ Андреј Јегорович (30.10. 1921, Курск ш.)—авиасија ҝен.-полковники (1968), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1943, 1945), ССРИ әмәкдар һәрби тәјјарәчиси (1966). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1940 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Һәрби Һава Академијасыны (1951) вә Баш Гәраргаһ Академијасыны битирмишдир (1957). Б. мүһарибә әрзиндә 470 дөјүш учушу кечирмиш, шәхсән 32 авиасија групу тәркибиндә исә 14 дүшмән тәјјарәси мәһв етмишдир. Калинин вә Мәркәз ҹәбһәләриндә (1942—43), хүсусилә Берлин уғрунда дөјүшләрдә фәргләнмишдир. Мүһарибәдән сонра ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә мәс'ул ишдәдир. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 5 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски вә Гырмызы Улдуз орденләри, 3-ҹү дәрәҹәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә ҝөрә» ордени, ПХР ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Люди бессмертного подвига, 4 изд., кн. 1, М., 1975.

БОРОВКОВ Александр Константинович (29.3.1904, Дашкәнд — 12.11. 1962, Ленинград)—совет дилчиси, түрколог. ССРИ ЕА (1958) вә Өзб.ССР ЕА м. үзвү (1943). Өзб.ССР әмәкдар елм хадими (1943). Өзбәк ујғур, гарачај-балкар дилләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. Әсәрләриндә түрк дилләриндә изафәт, илтисагилик вә инсирафилик мәсәләләри, әдәби дилләрин формалашмасы јоллары ҝениш тәдгиг олунур. Б. өзбәкҹә-русҹа, русҹа-өзбәкҹә лүғәтләрин тәртибчиси вә редакторудур. Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1956; Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963.

БОРОДИН Александр Парфенјевич (10.10.1848, Петербург — 7.4.1898) — рус мүһәндиси вә алими; Русијада паровозгајырманын баниләриндән бири. Паровоз сынағы үчүн дүнјада илк стасионар лабораторија тәшкил етмишдир (1880—82). Б.-ин тәшәббүсү илә илк дәфә тандемкомпаунд системли итисур'әтли 4-силиндрли паровоз гурашдырылмышдыр. Б. 1896 илдә бухар конденсасијасынын паровозларда тәтбиги идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Кијевдә нәшр олунан «Инженер» (1882) журналынын тәшкилатчыларындан бири, 1889 илдән баш редактору олмушдур. 1897 илдә Русија техника ҹәмијјәти д.ј. нәгл. саһәсиндә ән јахшы ихтира вә тәдгигат үчүн Бородин ад. гызыл медал тә'сис етмишдир.

Әд.: Романов В., Ткаченко Ф., Бородин Александр Парфеньевич, М., 1949.

БОРОДИН Александр Порфирјевич (12.11.1833, Петербург—27.2.1887, Петербург)—рус бәстәкары вә кимјачы алим. Күрчү (бә'зи мәнбәләрә көрә татар) кнјазы Л. С. Кедиановун гејри-ганунн оғлу. Б. Петербург Тибб-Ҹәрраһлыг Академијасыны битирмиш (1856), тибб доктору (1858), һәмин академијанын адјункт-проф. (1862), ординар проф. (1864) вә акад. (1877) олмушдур. 1874 илдән академијанын кимја лабораторијасына рәһбәрлик етмишдир. 1872—87 илләрдә гадын али мәктәбинин һәким курсларынын тәшкилатчыларындан вә педагогларындан олмушдур.

19 әсрин 50-чи илләриндә романс, фп. пјесләри, камера-инструментал ансамбллар јазмыш, 1862 илдә М. А. Балакиревлә танышлыгдан сонра онун рәһбәрлик етдији дәрнәјә («Гүдрәтли дәстә») дахил олмушдур. Рус мусигисиндә М. И. Глинка ән'әнәләринин давамчыларындан олан Б.-ин мусигиестетик бахышларынын формалашмасына «Гүдрәтли дәстә»нин үзвләри, о ҹүмләдән ҝөркәмли мусиги тәнгидчиси В. В. Стасов бөјүк тә'сир ҝөстәрмишдир. Б.-ин әсәрләри сајҹа аз олса да, рус мусиги мәдәнијјәти тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур. Онун јарадыҹылығында рус халгына, вәтәнә мәһәббәт, азадсевәрлик мөвзусу ајдын ифадә олунмушдур. Епик ҝенишлик, һәјатсевәрлик, дәрин лиризм вә с. Б. мусигисинә хасдыр. Милли гәһрәманлыг епосу олан «Кнјаз Игор» операсы классик мусигинин ҝөркәмли нүмунәләриндәндир. Операнын мусигиси образларын монументаллығы, күтләви хор сәһнәләринин гүдрәти вә ҝенишлији, парлаг милли колорити илә фәргләнир. Операда Шәрг мусигисинә дә хејли јер верилмишдир. Б. «Кнјаз Игор»да М. И. Глинканын «Руслан вә Лјудмила» епик операсынын ән'әнәләрини инкишаф етдирмишдир. Б.-ин вәфатындан сонра опера, мүәллифин материаллары әсасында, Н. А. Римски-Корсаков вә А. К. Глазунов тәрәфиндән оркестрләшдирилмиш вә тамамланмышдыр (илк тамашасы 1890 илдә олмушдур). Б-ин биринчи симфонијасы (1867) рус симфонизминдә епик-гәһрәманлыг истигамәтинин башланғычыдыр. Икинчи («Баһадыр», 1876) симфонијасы рус епик симфонизминин зирвәсидир. Б.-ин квартетләри (биринчи — 1879, икинчи—1881) бу жанрда јаранмыш дәјәрли әсәрләрдәндир. Онун А. С. Пушкинин сөзләринә јаздығы «Доғма вәтән һәсрәтиндә» елеҝијасы фаҹиәвилији илә фәргләнән лирик романс нүмунәсидир. Б. романс жанрына милли-епик образлар, 60-чы илләрин азадлыг идејаларыны ҝәтирмишдир («Гаранлыг мешәнин маһнысы», «Дәниз шаһзадәси» вә с.). Б.-ин сатирик, јумористик маһнылары да вар («Ловға адам» вә с.). Б. рус, еләҹә дә Шәрг халгларынын мусигисини дәриндән дујараг әсәрләриндә халг мусигисинә јахын орижинал нүмунәләр јаратмышдыр («Кнјаз Игор»да, симфонијаларында, «Орта Асијада» симфоник ләвһәсиндә вә с.). Б.-ин мусигиси мелодијанын ахыҹылығы, һармонијанын зәнҝинлији, композисија формаларынын пластиклији вә биткинлији илә сәҹијјәләнир. Онун әсәрләри рус, совет вә харичи өлкә бәстәкарларынын јарадыҹылығына тә'сир ҝөстәрмиш, Ј. А. Шапорин, К. В. Свиридов, А. И. Хачатурјан, К. Дебүсси, М. Равел вә б. онун ән'әнәләрини давам етдирмишләр. Б.-ин «Кнјаз Игор» операсы Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрында тамашаја гојулмушдур.

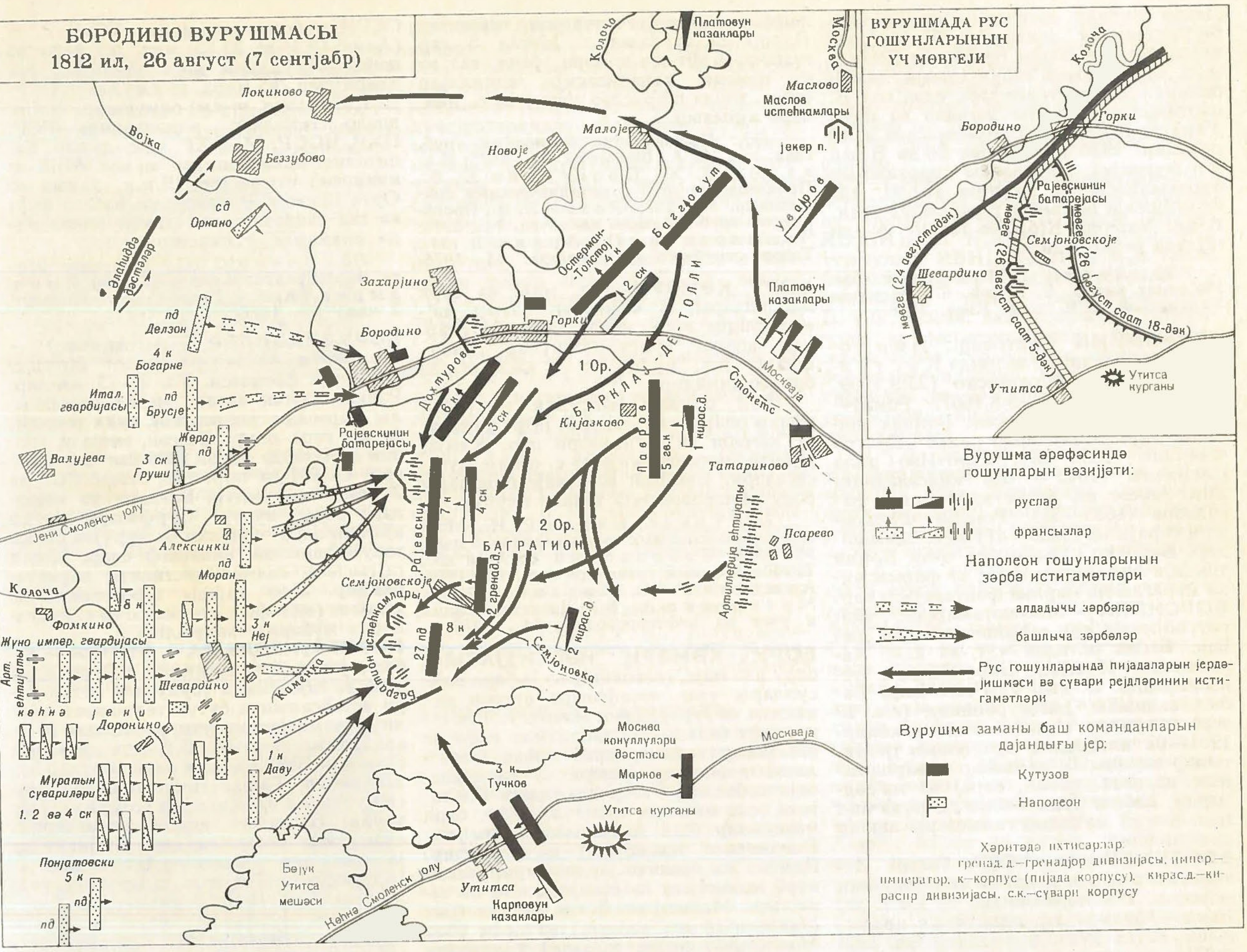
Б. һәбелә, кимјаја аид 40-дан артыг елми әсәрин мүәллифидир. О, алифатик туршуларын ҝүмүш дузларына бромла тә'сир етмәклә һәмин туршуларын бромлу төрәмәләринин алынмасы методуну тәклиф етмиш (1861) вә илк флүор-үзви бирләшмә олан бензоилфлүорид алмышдыр (1862). Б. алдолу вә алдол конденсасијасы реаксијасыны тәсвир етмишдир.

Әд.: Стасов В., Александр Порфирьевич Бородин, М., 1954; Асафьев Б. В., Избранные труды, т. 3., М., 1954; Дианин С. А., Бородин, М., 1955; Сохор А. Н., Александр Порфирьевич Бородин, М.—Л., 1965 (библ.); Попова Т. В., Бородин, М., 1972.

БОРОДИН Иван Парфенјевич (30. 1.1847, Новгород јахынлығында — 5.3.1930, Ленинград)—рус ботаники. Петербург ЕА акад. (1902). Битки анатомијасы вә физиолоҝијасыны (башлыҹа олараг тәнәффүсү), о ҹүмләдән онун јашыл һиссәләриндә хлорофилин парчаланмасыны өјрәнмишдир. Б.-ин тәшәббүсү илә Рус Ботаника Ҹәмијјәти (1915) тәшкил едилмишдир вә өмрүнүн ахырынадәк бу ҹәмијјәтин президенти олмушдур. Бә'зи әсәрләриндә һәјат фәалијјәтинин маһијјәтинә виталист бахышлар тәблиғ етдијинә ҝөрә К. А. Тимирјазев тәрәфиндән кәскин тәнгид едилмишдир.

Әсәрләри: Процесс оплодотворения в растительном царстве, СПБ, М., 1888; Курс дендрологии, СПБ, 1891; Курс анатомии растений, 5 изд., М., 1938.

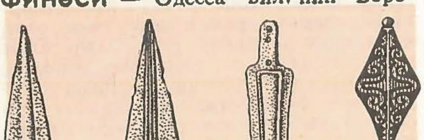
БОРОДИНО ВУРУШМАСЫ (1812)—Вәтән мүһарибәсиндә Русија ордусу илә Франса ордусу арасында вурушма. Августун 26-да (сентјабрын 7-дә) Москвадан 124 *км* г.-дә, Бородино к. әтрафында олмушдур. Гүввәләр тәхминән бәрабәр иди: рус ордусунда (баш командан М. И. Кутузов) тәгр. 120 мин нәфәр, 640 топ; Франса ордусунда (I Наполеон) тәгр. 135 мин нәфәр, 587 топ варды. Кутузов фәал мүдафиәјә кечди, франсыз ордусуну зәифләтмәк вә онун Москваја һәрәкәтини дајандырмаг үчүн дүшмәнлә һәлледичи дөјүшә кирмәји гәт етди. О, гүввәләрин 2/3-сини сағ ҹинаһа топлајараг Наполеонун һүҹум јолунун гаршысыны алды, әкс-һәмлә үчүн дә хејли гүввә сахлаја билди. Наполеон рус ордусунун мөвгејини мәркәздән јарыб, сол ҹинаһдан ону дөврәјә алмаг вә Москва илә әлагәсини кәсәрәк дармадағын етмәк истәјирди. Б.в. сәһәр тездән башланды. Франсызлар әсас зәрбәни рус ордусунун сол ҹинаһына, *Багратионун* сәһрә истеһкамларына ендирдиләр. Бурада дөјүш 6 саатдан чох давам етди. Франсызлар бөјүк тәләфат баһасына истеһкамлары тутдулар. Бундан сонра

Наполеон зәрбәни Рајевскинин батарејасына јөнәлтди. Рус сувариси гәфләтән франсыз ордусунун сол ҹинаһына зәрбә ендирди, бу, дүшмән архасында чахнашма вә һәјәҹана сәбәб олду, еһтијат гүввәләрини дөјүшә чәкмәк үчүн Кутузова имкан верди. Франсызлар Рајевскинин батарејасына јенидән һүҹума кечдиләр вә инадлы дөјүшдән сонра руслары дағыдылмыш батарејадан кери чәкилмәјә мәҹбур етдиләр. Франсыз сувариләринин һүҹуму кенишләндирмәк ҹәһди баш тутмады. Рус сувариләри онларын һәмләләрини дәф етди. Гаранлыг дүшәндә Наполеон гошунларыны әввәлки мөвгеjә чәкди. Гүввәләри гаршыдакы дөјүшләр үчүн горујуб сахламаг мәгсәдилә Кутузов ордуну Москваја чәкмәли олду. Б.в.-нда Франса ордусу 50 миндән чох (о ҹүмләдән 47 кен.), руслар исә 44 миндәк (о ҹүмләдән 23 кен.) адам итирди. Б.в.-нда рус ордусу јүксәк тактики сәнәт нүмунәләри көстәрди. Наполеон өз мәгсәдинә—рус ордусуну дармадағын етмәјә наил ола билмәди. Б.в. Вәтән мүһарибәсинин чох мүһүм һадисәләриндән иди вә Наполеонун мәғлубијјәтини сүр'әтләндирди.

Әд.: М. И. Кутузов, Сб. документов, т. 4, ч. 1, М., 1954; Жилин П., Ярославцев А., Бородинское сражение, М., 1952; Жилин П. А., Гибель наполеоновской армии в России, М., 1974; Прунцов В. В., Бородинское сражение, М., 1947, Бах һәмчинин *Вәтән мүһарибәси (1812)* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БОРОДИНО (БЕССАРАБИЈА) **ДӘФИНӘСИ** — Одесса вил.-нин Бородино к.-ндә тапылмыш (1912) е.ә. 2-ҹи минилијин 2-ҹи јарысына аид дәфинә. Тајфа башчысы вә ја сәркәрдәјә мәнсуб олдуғу күман едилир. Б.д. дашдан һазырланмыш 6 дөјүш балтасы, 2 низә уҹлуғу, күмүш хәнҹәр, санҹаг вә с.-дән ибарәтдир. Б.д. әшјалары Дунај һөвзәсиндән (Чехословакија вә Маҹарыстандан) тапылмыш бә'зи материалларла охшардыр. Низәләр Шәрги Загафгазија, һабелә Мәркәзи Русија дүзәнлији үчүн сәҹијјәвидир.

Бородино дәфинәси: *1, 2*—гызыла чәкилмиш низә уҹлуглары; *3*—гызыла чәкилмиш күмүш хәнҹәр; *4*—гызыла чәкилмиш күмүш санҹаг; *5, 6*—нефрит балталар.

Әд.: Кривцова-Гракова О. А., Бессарабский клад, М., 1949.

БОРОТБАЧЫЛАР—1918 — 20 илләрдә Украјна сол есерләринин хырда буржуа милләтчи партијасы. Украјна есер партијасынын парчаланмасы нәтиҹәсиндә јаранмышды. Ады партијанын мәркәзи органы «Боротба» («Мүбаризә») гәзетиндән көтүрүлмүшдүр. Б. милләтчи зијалылара архаланыр, ортабаб кәндлиләр арасында өзүнә тәрәфдар ахтарырды. Милләтчи, хырда буржуа идеолокијасына әсасландыгларына бахмајараг, иҹтимаи гүввәләр нисбәтинин дәјишдијини нәзәрә алан Б. Совет һакимијјәти илә әмәкдашлыға ҹәһд едирди. В. И. Ленин, Коммунист партијасы Б.-а гаршы чевик тактика јеридир, һәлә онларын ардынча кедән зәһмәткеш кәндлиләри өз тәрәфинә чәкмәјә вә Б. партијасынын ләғви үчүн шәраит јаратмаға чалышырды. В. И.

Ленин Украјна халгынын гүввәләрини бирләшдирмәк мәгсәдилә Б.-ын ләғвини, онун ән јахшы һиссәсини Коммунист партијасына гәбул етмәји лазым билирди. Бу зәрурәти дәрк едән сол Б. партијанын өз-өзүнә ләғвинә вә онун Украјна К(б)П илә бирләшмәсинә наил олдулар. 1920 ил мартын 20-дә Б.-ын Үмумукрајна конфрансы партијанын бурахылмасы вә Украјна К(б)П илә бирләшмәси һаггында гәрар гәбул етди. Б.-ын Украјна К(б)П-јә гәбулу фәрди гајдада кечирилди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 67); История Украинской ССР, т. 2, Киев, 1958.

БОРРОМИ́НИ (Borromini; Борромино, Borromino; әслиндә Кастелли, Castelli) Франческо (25.9.1599, Исвечрә, Биссоне—3.8.1667, Рома)—италјан ме'мары. Әсасән, Ромада ишләмишдир. Сан-Карло алле Куатро Фонтане (1634—67), Сант-Иво алла Сапијенса (1642 — 60) килсәләрини, Сант-Анјезе ин Агоне килсәсинин фасадыны (1653—55), Ромада Фалконјери сарајыны (1639—41) вә с. тикмишдир. *Барокко* нүмајәндәси олан Б.-нин тикдији биналарын план вә формасында мараглы ме'марлыг фантазијасы вар.

БОРСИППА — Месопотамијада, Фәрат чајынын сағ саһилиндә гәдим шәһәр. Бабил ш.-ндән ч.-г.-дә иди. Харабалығы Ирагда, Бирс-Нәмруд тәпәсиндәдир. Б.-нын ады илк дәфә Бабил падшаһы Һаммурапинин (е.ә. 18 әср) ганунлар мәчәлләсиндә чәкилир. 1901—02 илләрдәки археоложи газынтылар заманы Б.-да шәһәр диварларынын, дарваза, канал, сарај вә мә'бәдләрин, һабелә Јени Бабил дөврүнә аид (е.ә. 6 әср) мә'бәдин галыглары ашкар едилмишдир.

БОРСУНЛУ—Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 20 *км* г.-дә, Бакы—Тбилиси д.ј.-ндан 3 *км* аралы, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 2260 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

БОРСУНЛУ—Азәрб.ССР Мирбәшир р-нунун Саров советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 27 *км* шм.-г.-дә, Мирбәшир—Гасым Исмајылов шосе јолундан 9 *км* аралы, Инчәчајын (Күрүн сағ голу) саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 1098 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, доғум еви, рабитә шө'бәси вар.

БОРТ—бах *Алмаз.*

БОРУ—чох вахт һалгавары ен кәсикли вә нисбәтән бөјүк узунлуға малик ичибош мә'мулат. Әсасән, бору кәмәрләринин вә иншаат конструксијаларынын һазырланмасында истифадә едилир. Метал, керамика, асбест-семент, кәрпич, дәмир-бетон, ағач, шүшә, каучук, пластик күтлә вә с. материаллардан дүзәлдилир. Метал Б.-лардан даһа кениш истифадә олунур. Һазырланма үсулуна көрә Б. тикишли вә тикишсиз ола биләр. Тикишли Б.-лар, әсасән, гајнаг үсулу илә (бах *Боругајнаглама станы*) һазырланыр. Тикишсиз Б.-лар исә, әсасән, јајма үсулу илә (бах *Бору-прокат агрегаты*) истеһсал едилир. Төкмә үсулу илә һазырланмыш вә сојугчәкилмиш тикишсиз Б.-лар да бурахылыр. Метал Б.-лар газыма, нефт-газ кәмәри, бача, газ вә су кәмәри, канализасија, капиллјар (мәс., тибдә шприсләр үчүн) вә с. нөвләрә ајрылыр.

Әд.: Производство бесшовных труб, глав. ред. А. А. Шевченко, М., 1975; Бакалюк Я. Х., Проскурин Е. В., Производство труб с металлическими покрытиями, М., 1975; Розов Н. В., Производство труб большого диаметра, М., 1975; Чекмарев А. П., Друян В. М., Теория трубного производства, М., 1976.

БОРУ КӘМӘРИ—газ, маје вә бәрк мәһсуллары, о чүмләдән һазыр мә'мулатлары нәгл етмәк үчүн борулардан ибарәт гурғу. Борулар гајнаг, фланс, јив, муфта вә с. васитәләрлә бирләшдирилир.

Нәгл олунан мәһсулун нөвүндән асылы олараг газ кәмәри, нефт кәмәри, су кәмәри вә с. нөвләри вар. Кимја, јејинти, металлуркија вә с. сәнаје мүәссисәләри, јашајыш вә сәнаје биналары бору кәмәрләри илә тәчһиз олунур.

Әд.: Тавастшерна Р. И., Монтаж технологических трубопроводов, 3 изд., М., 1975; Бобровский С. А. и др., Трубопроводный транспорт газа, М., 1976; Ахметов Р. М., Ливанов Ю. В., Матвиенко А. В., Диспетчеризация и учет на нефтепроводах, М., 1976.

БОРУ КӘМӘРИ НӘГЛИЈЈАТЫ—бору илә маје, газаохшар вә ја бәрк мәһсуллары узаг мәсафәләрә өтүрән механизм вә гурғуларын мәчмусу. Б.к.н.-на нефт базасы, мә'дәндахили нефт вә газ мәһсулу кәмәрләри, шәһәр газпајлашдырычы, су кәмәри вә канализасија шәбәкәләри вә с. дахилдир. Б.к.н.-нын әсас нөвләри илә газ, нефт, бәрк мәһсуллар (бах *Һидравлик нәглијјат*, *Пневматик нәглијјат*) нәгл едилир. Нөвүнә вә әразичә јерләшдирилмәсинә көрә макистрал вә сәнаје Б.к.н.-на ајрылыр. Макистрал Б.к.н.-на газ (бах *Макистрал газ кәмәри*) вә нефт (бах *Макистрал нефт кәмәри*) кәмәрләри дахилдир. Белә кәмәрләрлә бир гајда олараг мәһсул чыхарылдығы јердән е'мал вә истеһлак јерләринә—з-длара вә ја дәниз портларына (танкерләрә јүкләниб дашынмаг үчүн) нәгл едилир. Мәһсулларын дашынмасы үчүн олан макистрал кәмәрләр илә һазыр нефт мәһсуллары вә с. з-длардан истеһлак р-нларына нәгл олунур. Истеһсал мүәссисәләри һүдудунда технолокжи просеси давам етдирмәк үчүн бору кәмәри илә өтүрүлә билән јүкләрин нәгл олунмасында да Б.к.н.-ндан истифадә олунур (бах *Сәнаје нәглијјаты*).

Б.к.н. мүтәрәгги, игтисади чәһәтдән әлверишли нәгл. нөвүдүр; универсаллыг, нәгл просесиндә иткинин олмамасы, јүкләмә-бошалтма ишләринин там механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы вә с. Б.к.н.-нын әсас хүсусијјәтләридир. Бунун нәтичәсиндә дашынманын маја дәјәри ашағы дүшүр (мәс., маје јүкләрин бору илә нәгл олунмасы д.ј. нәгл. илә дашынмаја нисбәтән 3 дәфә учуз баша кәлир).

Макистрал Б.к.н.-нын даһа да инкишафы боруларын диаметринин бөјүдүлмәси, боруларда нефт вә газын даһа јүксәк тәзјигләрлә вурулмасы, даһа күчлү компрессор агрегатларынын тәтбиги вә с. илә бағлыдыр. Нәгл.-ын дәјәрини ашағы салмаг үчүн газын бору кәмәрләри илә маје һалында верилмәси нәзәрдә тутулур. 1976 илдә ССРИ-дә бору кәмәри илә 532 млн. *т* (Азәрб.ССР-дә 23,85 млн. *т*) нефт вә нефт мәһсуллары нәгл едилмиш, јүк дөвријјәси 795 млрд. *т-км* (Азәрб.ССР-дә 1,556 млрд. *т-км*) олмушдур. Б.к.н. дикәр сосиалист өлкәләриндә—РСР, ПХР, ЧССР, МачХР вә с.-дә вар. Капиталист өлкәләриндән ән чох АБШ-да инкишаф етмишдир. Б.к.н. Јахын вә Орта Шәргдә, Әлчәзаирдә, һабелә нефт вә газ сәнајеси олан дикәр өлкәләрдә дә инкишаф етмишдир.

Әд.: Попов С. С., Транспорт нефти, нефтепродуктов и газа, М., 1960; Смолдырев А. Е., Гидро-пневмотранспорт, 2 изд., М., 1975.

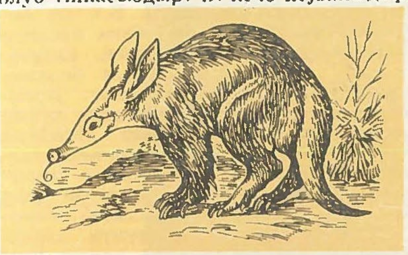
БОРУБҮКӘНЛӘР (Attelabidae) — узунбурун бөчәкләрә јахын биткијејән бөчәк фәсиләси. Уз. 2—15 *мм*-дир. Рәнки, адәтән әлван, метал парылтылы гырмызы, јашыл, көј, тунч рәнкли, бә'зән гара олур. Әсасән, мешәли тропик өлкәләрдә олур. 1300-дән чох нөвү вар. ССРИ-дә тәгр. 100, Азәрб.ССР-дә 21 нөвү мә'лумдур. Бағлара вә мешәләрә зәрәр вурур. Сүрфәләри ағ вә ајагсыз олур: солухан вә чүрүјән битки тохумаларында инкишаф едир. Нәсил гајғысына галмаг инстинкти характерикдир. Б.-ә гаршы агротехники вә кимјәви (метофос, хлорофос вә с.) үсулларла мүбаризә апарылыр.

БОРУГАЈНАГЛАМА СТАНЫ — тәбәгә, јахуд золагшәкилли материалдан әјмә вә гајнаглама үсулу илә метал бору истеһсалында бүтүн технолокжи әмәлијјатлары јеринә јетирән машын вә ја аваданлыг системи. Б.с.-нда диаметри 6 *мм*-дән 2000 *мм*-әдәк олан борулар һазырланыр. Гајнаг тикишинин гојулмасы (узунуна вә ја спирал боју) вә гајнаг үсулу Б.с.-нын типини характеризә едән әсас әламәтләрдир. Тәзјиглә вә ја әримә илә гајнаглајан Б.с. кениш јајылмышдыр. Тәзјиглә гајнаглама үсулундан 500 *мм*-әдәк диаметрли боруларын истеһсалында кениш истифадә олунур. Соба гајнаглы Б.с.-ндан диаметри 10—114 *мм* олан узунуна тикишли су-газ кәмәри боруларынын истеһсалында истифадә олунур. Гөвс гајнаглы Б.с., әсасән, 500—1620 *мм*-лик вә даһа бөјүк диаметрли боруларын истеһсалында ишләдилир, бу һалда бору дахилдән вә харичдән гајнагланыр. Мүасир станларда диаметри 10 *мм* олан боруларын бурахылыш сүр'әти *сан*-дә 20 *м*-ә чатдырылмышдыр. Әкәр илкин материал золагшәкилли рулон материалдырса Б.с., адәтән, фасиләсиз режимдә ишләјир; бу да Б.с.-ны дајандырмадан золагшәкилли материалын уч-уча гајнагланмасына имкан верир.

Әд.: Матвеев Ю. М., Ваткин Ю. Я., Кричевский Е. М., Сварные трубы, М., 1972; Маскилейсон А. М., Медников Н. А., Непрерывные агрегаты печной сварки труб, М., 1972; Севбо П. И., Комплексная механизация и автоматизация сварочного производства, Киев, 1974.

БОРУДИШЛИЛӘР (Tubulidentata)—мәмәли һејван дәстәси. Дәстәјә бир фәсилә (Orycteropodidae) вә бир чинс аиддир, бу да јеканә нөвдән—Африка борудишлисиндән (Orycteropus afer) ибарәтдир. Бөјүк Сәһрадан ч.-а доғру бүтүн Африкада јајылмыш бу нөв ирилијинә вә түкләринин рәнкинә көрә бир-бириндән фәргләнән 3 јарымнөвә бөлүнүр. Африка борудишлисинин бәдәнинин уз. 1—1,5 *м*, гујруғу 0,4—0,6 *м*, чәкиси 50—70 *кг* олур. Башынын үз

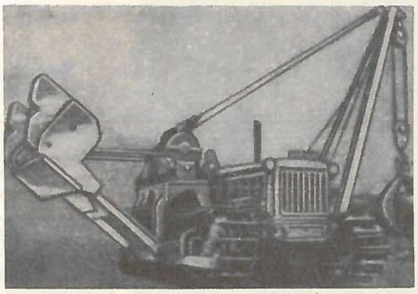
һиссәси дик, гулаглары узун бору шәклиндә, ајаглары гыса, гүввәтли, аз јоғундур. Бәдәни сејрәк түкләрлә өртүлмүшдүр. 4—5 азыдиши вар; һәр диш бир-биринә говушмуш ајры-ајры боручуглардан (ады да бурадандыр) ибарәт олуб минасыздыр. Б. кечә һејванындыр.

Кап борудишлиси.

Јердә јува газыр. Дили јапышганлыдыр; гарышга, термит, бә'зән дә башга һәшәратларла гидаланыр. 1, бә'зән 2 бала доғур; 10 илә гәдәр јашајыр. Әтинә вә дәрисинә көрә овланыр. Газынты галыглары Шимали Америка, Авропа вә Мадагаскарда тапылмышдыр.

БОРУДҮЗӘН — бору кәмәрләринин чәкилишиндә хүсуси машынларла биркә тәтбиг едилән галдырычы кран. Б.-дән боруларын гајнагланма, тәмизләнмә вә изолјасијасында, борулары галдырыб асылы вәзијјәтдә сахламаг үчүн,

бору кәмәринин хәндәјә дүзүлмәсиндә, һәмчинин бору кәмәри бојунча мүхтәлиф јүкләмә-бошалтма ишләриндә истифадә олунур. Б.-ин кран аваданлығы тыртыллы тракторда гурашдырылыр. Б.-ин јүкгалдырма габилијјәти 1 *т*-дан 35 *т*-адәк, һәрәкәт сүр'әти 2,1—6,7 *км/саат*-дыр.

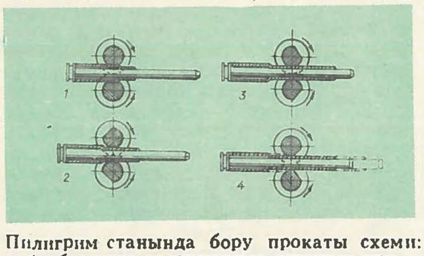
БОРУКАЈЕВ Рамазан Асланбәјович (24.1.1899, Шимали Осетијанын Зилки к.—9.7.1967, Алма-Ата) — совет кеологу. Газах.ССР ЕА акад. (1954). Ленин мүкафаты лауреаты (1958). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1938 илдән ССРИ ЕА Газахыстан филиалында ишләмиш, 1954 илдән Газах.ССР ЕА минерал еһтијатлары шө'бәсинин академик катиби олмушдур. Бошшекул мис-молибден јатағыны кәшф етмишдир. Мәркәзи Газахыстанын стратиграфија, тектоника, магматизм вә металлокенијасы саһәсиндә бир чох елми әсәри вар. Гырмызы Улдуз ордени вә медалла тәлтиф едилмишдир.

БОРУЛУ БИТКИЛӘР—органларында сују вә суда һәлл олмуш минерал дузлары көкдән јарпаглара өтүрән борулары, еләчә дә үзви маддәләри јарпагдан биткинин дикәр һиссәләринә ахыдан әләквары борулары олан биткиләр. Мамырлардан башга, бүтүн али биткиләр Б.б.-дир.

БОРУЛУ-ЛИФЛИ ТОПАЛАР—биткиләрдә өтүрүчү тохума елементләри. Б.-л.т. ксилема (одунчаг) вә флоема (алт габыг) боруларындан, еләчә дә механики тохума вә чанлы паренхим һүчејрәләриндән ибарәтдир. Б.-л.т.-ын әсас вәзифәси сују, суда һәлл олмуш минерал дузлары вә фотосинтез нәтичәсиндә топланан үзви маддәләри биткинин мүхтәлиф һиссәләринә өтүрмәкдир. Б.-л.т. там вә ја натамам олур, јә'ни бир флоема јахуд ксилемадан ибарәтдир. Флоема илә ксилема арасында камби олдугда Б.-л.т. а ч ы г т о п а (чылпагтохумлуларда, икиләпәлиләрдә), олмадыгда исә г а п а л ы т о п а (бирләпәлиләрдә) адланыр. Флоема ксилемадан харичә јөнәлмиш олдугда к о л л а т е р а л т о п а л а р, флоема ксилеманын һәр ики тәрәфиндә јерләшдикдә б и к о л л а т е р а л т о п а л а р адланыр; к о н с е н т р и к т о п а л а р амфивазал (ксилема флоеманы һәртәрәфли әһатә едир) вә амфикрибрал (флоема ксилеманы әһатә едир) олур. Б.-л.т.-ын гурулушу көвдәнин бөјүмәсинин мүхтәлиф мәрһәләләриндә дәјишә биләр. Битки көкләриндә флоема вә ксилема өтүрүчү силиндрин радиусу үзрә нөвбә илә јерләшдикдә р а д и а л топалар әмәлә кәлир.

Әд.: Т у т а ј у г В., Битки анатомија вә морфолокијасы, Б., 1967; К и с е л е в а Н. С., Анатомия и морфология растений, М., 1976.

БОРУ-ПРОКАТ АГРЕГАТЫ — тикишсиз метал боруларын истеһсалында бүтүн техноложи процеси јеринә јетирән јајма (прокат) станлары вә башга машынлар системи. Б.-п.а. бир нечә (2—6) стандан ибарәт ола биләр. Просесин кедишинә көрә биринчи—басычы стан бүтөв пәстаһдан вә ја күлчәдән килиз адланан галындиварлы бору алмаг үчүндүр. Килизи јајмаг (ону узатмаг вә диварларынын галынлығыны азалтмаг) үчүн басычы стандан сонра узадыны (јајычы) стан јерләшир. Б.-п.а. (мәс., автоматик јајма станы олан борујајма агрегаты) узадычы станын типинә көрә (автоматик, пилигрим, үчваллы, фасиләсиз, тамасалы) адландырылыр. Бору-сынаг вә калибр-

Пилигрим станында бору прокаты схеми: *1*—борунун валчыгларла тутулма просесинин башланғычы; *2*—конусвары саһәдә јајма; *3*—силиндрик саһәдә јајма; *4*—борунун чеврилмәклә ирәли һәрәкәти.

ләјичи станлардан кечдикдән сонра дијирчәкли конвејерләрлә сојудучуја дахил олур. Агрегатын өлчүсүнү тә'јин едән әсас параметр јајылан боруларын харичи диаметридир (1974 илдә: 18—625 *мм*).

Әд.: Д а н и л о в Ф. А., Г л е й б е р г А. З., Б а л а к и н В. Г., Горячая прокатка и прессование труб, 3 изд., М., 1972; Ц е л и к о в А. И., З ю з и н В. И., Современное развитие прокатных станков, М., 1972; Технология непрерывной прокатки труб, под ред. Г. И. Гуляева, М., 1975.

БОРУЧӘРД (بروجرد)—Иранын г.-индә, Луристанда шәһәр. Абадан—Һәмәдан шосе јолу үстүндәдир. Әһ. 100 мин (1976). К.т. р-нунун (дәнли биткиләр, мејвә) тичарәт мәркәзидир. Памбыгтәмизләмә вә јағ з-длары вар. Кустар үсулла дәри, ајаггабы, халча истеһсал едилир.

БОР-ҮЗВИ БИРЛӘШМӘЛӘР—молекулунда бор атомунун үзви радикалла бирләшдији үзви маддәләр. Бураја $RB(OH)_2$ вә $R_2B(OH)$ типли бор-үзви туршулар, RBH_2, R_2BH вә R_3B типли бирләшмәләр вә с. аиддир (бурада R—мүхтәлиф үзви радикаллардыр). Б.-ү.б., әсасән, ики үсулла: 1) литиум-үзви вә магнезиум-үзви бирләшмәләрлә борат туршусунун ефирләри вә бор-һалокенидләрин гаршылыглы тә'сириндән вә 2) дојмамыш карбоһидрокенләрин һидроборлашдырылмасындан алыныр.

Б.-ү.б. реактив мүһәррикләр үчүн јүксәккалорили јаначаг нөвләри алынмасында (бах *Боранлар*), дојмамыш бирләшмәләрин полимерләшдирилмәси реаксијаларында (катализатор кими), азобоја истеһсалында вә с. ишләдилир. Б.-ү.б.-дән мүаличә ишләриндә истифадә етмәк саһәсиндә кениш тәдгигат апарылыр.

БОРЧАЛЫ—тарихи маһал. Күрч. ССР-ин ч.-ш. вә Ерм. ССР-ин шм.-г.-индә јерләшән Б. маһалынын әразиси әсасән, дағлыг, 1/3-и исә дүзәнликдир. Б.-ја еркән орта әсрләрдә түркдилли тајфалар, 16—17 әсрләрдә исә күтләви сурәтдә азәрб.-лар көчмүшдүләр. Кениш јај вә гыш отлагларына малик олан Б.-да малдарлыг, тахылчылыг, бостанчылыг, бағчылыг, ипәкчилик инкишаф етмишди. Б. маһалы Азәрб., бә'зән дә күрчү феодалларынын вассаллығына чеврилсә дә чох заман мүстәгиллијини сахлаја билмишди. 18 әсрин әввәлләриндә Б. маһалы Кәнчә бәјләрбәјилијинин тәркибиндә иди. Бәјләрбәји Зијад оғлу 1736 илдә Муғанда Надирин Иран шаһы е'лан олунмасы әлејһинә чыхдығы үчүн Надир шаһ Б.-ны Газах маһалы илә бирликдә Кәнчә бәјләрбәјилијиндән алыб Картли — Кахети чарынын табелијинә верди. 18 әсрин орталарында Азәрб.-да ханлыглар јарандыгда Б. султанлыг е'лан олунду.

Б. әһалиси јаделлиләрин һөкмранлығы әлејһинә гәтијјәтлә мүбаризә апармышдыр. Б. сүвариләри Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын, 19 әсрин әввәлләриндә исә Аббас Мирзәнин гошунларына гаршы Газах вә Шәмсәддил сүвариләри илә биркә вурушмушлар. Азәрб.-лар јашајан әразиләр арасында Русија табелијинә илк дәфә Б. султанлығы (1801) дахил олмушдур. Б. сүвари дәстәләри рус ордуларынын Газаха, Кәнчәјә вә с. шәһәрләрә јүрүшләриндә иштирак етмишдиләр. 19 әсрин орталарында Б. маһалы гәзаја чеврилди. Бу заман әһалиси азәрб.-лардан ибарәт олан Гарајазы вә Гарачөп р-нлары Б.-дан ајрылмышды. 1895 илдә Б. гәзасынын әһалиси 89 076 нәфәр, 1926 илдә исә 86 537 нәфәр (50 979 азәрбајчанлы, 14 969 ермәни, 7949 күрчү) иди. Гәза 1929 илдә ләғв едилиб үч р-на бөлүндү: Б., Лүксембург (Болниси), Башкечид (Дманиси). Б. р-ну 1950 илдән Марнеули адланыр.

Б. әразисиндә јаралылмыш р-нларын 62 кәндиндә (Ағгула, Ағамәммәдли, Арыхлы, Ағтәклә, Бајдар, Бәјләр, Беј-

тәрәфчи, Гачаған, Гызыл Һачылы, Гуллар, Гушчу, Гочулу, Дәмирчи Һәсәнли, Дәмјә Көјархы, Дашлы Гуллар, Муғанлы, Моллаоғлу, Илмәзли, Имир, Кәпәнәкчи, Кешәли, Күрдләр, Чандар, Чәфәрли, Садахлы, Сарал, Сарван, Сарачлы, Тәкәли, Тәһлә вә с.) азәрб.-лар јашајыр.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 1—2, Б., 1961 — 64; Аргутинский-Долгоруков А. М., Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис, 1897; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20—60 гг. XIX в., ч. 1—2, М.—Л., 1936; Левиатов В. Н., Очерки истории Азербайджана в XVIII в., Б., 1948.

БОРЧ—мүлки һүгугда мүгавилә нөвү. Б. мүгавиләсинә әсасән бир тәрәф (Б. верән) мүвәггәти олараг дикәр тәрәфин (Б. аланын) мүлкијјәтинә вә ја әмәли идарә етмәсинә пул, јахуд өлчү, чәки, сај вә с. илә мүәјјән едилән шеј (мәс., јумурта, јағ вә с.) верир. Б. алан исә мүгавиләдә көстәрилән мүддәт әрзиндә, јахуд Б. верәнин тәләби илә алдығы ејни пулу вә ја шеји мигдарына, кејфијјәтинә ујғун шејлә гајтармағы үзәринә көтүрүр. Б. реал вә биртәрәфли мүгавиләләрә аиддир. Б. мүгавиләси, һабелә *алғы-сатгыдан*, әмлакын кирајәјә верилмәсиндән вә с.-дән төрәјә биләр. Б. мүгавиләси вәтәндашларла ломбардлар арасындакы мүнасибәтләрдән дә әмәлә кәлир. Ф-к, з-д, идарә вә тәшкилатларын јерли комитәләри нәздиндәки ичтимаи јардым кассаларынын фәһлә вә гуллугчулара вердикләри Б., колхозчулара к-з-лардакы ичтимаи јардым кассаларындан верилән Б., р-н, шәһәр Зәһмәткеш Депутатлары Советләри Ичраијјә Комитәләринин мүәјјән едилмиш гајдада вәтәндашлара вердикләри Б., һабелә банк тәрәфиндән идарә, тәшкилат вә вәтәндашлара бурахылан кредит дә Б. мүгавиләси нөвләриндәндир. Совет ганунверичилијинә көрә Б. әвәзсиз мүгавиләдир. Бу заман фаиз тутулмасына јалныз ганунла нәзәрдә тутулан һалларда јол верилир. 50 манатдан јухары мәбләғдә бағланан Б. мүгавиләси јазылы формада олмалыдыр.

БОРЧ (етикада)—*ичтимаи рә'јин* вә дахили мә'нәви һиссләрин тә'сири илә инсанын ҹәмијјәт, синиф, партија, ичтимаи груп гаршысында (ичтимаи Б.), һабелә аилә, јолдаш гаршысында (шәхси Б.) вәзифәләрини ифадә едән етик категорија. Б. конкрет тарихи мәзмуна вә синфи характерә маликдир. Мүхтәлиф дөврләрдә игтисади вә әхлаги мүнасибәтләрин дәјишмәсиндән асылы олараг, Б. да јени мәзмун алыр. Сосиализм ҹәмијјәтиндә шәхси Б. ичтимаи Б.-а табе етдирилир вә онунла мүәјјәнләшдирилир, инсан өз Б.-уну көнүллү, истәк вә арзу илә јеринә јетирир. Б. сосиализмдә әгидәјә чевриләрәк, инсан үчүн һәзз мәнбәји олур. Етик принсипләр, әсасән, ҹәмијјәтдә формалашса да, һәр һансы әхлаги проблемин һәлли конкрет шәхсин дашыдығы мәс'улијјәтдән асылыдыр. Мәс'улијјәт һисси шәхсијјәтә өз Б.-уну баша дүшмәјә көмәк едир. Б.-ун дүзкүн баша дүшүлмәсинин, јеринә јетирилмәсинин әсас көстәричиси ичтимаи рә'јдир. Коммунизм ҹәмијјәтиндә инсанларын мә'нәви Б.-ларыны јеринә јетирмәси вәрдишә чевриләҹәкдир. Антагонист зиддијјәтләрин мөвҹуд олдуғу истисмарчы формасијаларда зәһмәткешләр Б.-а, әсасән, харичи амилләрин тә'сири илә, мәҹбури әмәл едирләр.

Әд.: Марксистская этика, М., 1976.

БОРЧ КАПИТАЛ — капиталистләрин борч вердикләри пул капиталы; мүгабилиндә фаиз шәклиндә мүәјјән һагг алыныр; мәнбәји муздлу фәһләләрин һаггы өдәнилмәмиш әмәјидир. *Капиталын* хүсуси тарихи формасыдыр. Б.к.-ын сәләфи *сәләм капиталыдыр*.

Б.к.-ын јаранмасына тәкрар истеһсал просесиндә *капиталын дөвранынын* ганунаујғунлуғу сәбәб олур: бир саһәдә мүвәггәти олараг пул вәсаити сәрбәст галыр, дикәриндә исә она мүвәггәти олараг әлавә тәләбат әмәлә кәлир. Капиталын дөвраны просесиндә мүвәггәти сәрбәст пул вәсаити Б.к.-ын мүһүм мәнбәјидир. Б.к.-ын мәнбәјини, һәмчинин капиталист ҹәмијјәтинин бүтүн синифләри вә тәбәгәләринин дахил олдуғу шәхси бөлмәнин кәлири вә әманәти дә тәшкил едир. Онлара һәр шејдән әввәл истисмарчы синифләрин — буржуазијанын, хүсусән *рантјенин*, һәмчинин торпаг саһибкарларынын кәлирләри аиддир. Б.к. мәнбәји кими зәһмәткешләрин әманәтләриндән дә истифадә едилир.

Капиталын хүсуси нөвү олан Б.к. *сәнаје капиталы* вә *тиҹарәт капиталындан* фәргләнир. Онун јаранмасы илә капитал капитал-мүлкијјәтә (фаиз алмаг мәгсәдилә мүвәггәти истифадәјә верилир) вә капитал-функсијаја (мәнфәәт көтүрмәк мәгсәдилә мүәссисәләрә гојулур) ајрылыр. Б.к. әмтәәдир вә онун өзүнә мәхсус хүсусијјәти вар; онун истеһлак дәјәри фаиз формасында кәлир кәтирмәк габилијјәтинә маликдир. Ади әмтәәләрин гијмәтиндән (дәјәрин пулла ифадәсиндән) фәргли олараг Б.к.-ын әмтәә кими гијмәти фаиздир. Б.к. һәмишә пул формасында олур, белә ки, пул капиталынын борч верилмәси вә онун фаизлә гајтарылмасы (П—П′) илә бағлыдыр. Б.к. капиталын ән фетишләшмиш формасыдыр. Белә көрүнүр ки, куја пул өз тәбиәтинә көрә мәнфәәт кәтирә биләр. Әслиндә исә мәнфәәтин вә онун бир һиссәси кими фаизин мәнбәји *изафи дәјәрдир*. Ҹанланма вә сәнаје јүксәлиши дөврүндә истеһсалын вә әмтәә дөвријјәсинин кенишләнмәси илә Б.к.-а вә фаиз нормасына тәләбат артыр, Б.к.-ын һәҹми азалыр. Бөһран заманы һәгиги (әмтәә вә мәһсулдар) капитал боллуғу Б.к. дефисити илә ујғунлашыр; фаиз нормасы кәскин сурәтдә артыр. Депрессија дөврүндә мәһсулдар капиталын бир һиссәси пул формасында оларкән, Б.к. јығымы һәгиги капитал јығымыны өтүр, бу да фаиз нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Беләликлә, сәнаје сикли кедишиндә «...борч капиталынын һәрәкәти үмумијјәтлә,—фаиз дәрәҹәсинин дәјишилмәләриндә ифадә олундуғу үзрә,—сәнаје капиталынын һәрәкәтинә тәрс истигамәтдә һәрәкәт едир» (Маркс К., Капитал, ч. 3, Б., 1960, сәһ. 505). Пул формасында олан Б.к. тәкҹә фәалијјәтдә олан капиталдан дејил, һабелә *пулдан* да фәргләнир. Б.к. өз-өзүнә артан дәјәр формаларындан биридир. Б.к. күтләси тәдавүлдә олан пулун мигдарындан хејли чох олур, белә ки, ејни пул ваһиди дәфәләрлә Б.к. кими чыхыш едә биләр. Капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә Б.к.-ын башлыҹа хүсусијјәти онун артмагда олан күтләсинин ири банкларын вә дикәр кредит-малијјә ин-тларынын әлиндә тәмәркүзләшмәсиндән вә бөјүк һиссәсинин инһисарлар тәрәфиндән истифадә олунмасындан ибарәтдир. Б.к.-ын һәрәкәти башлыҹа олараг банк кредити формасындадыр. Б.к. банк капиталынын сәнаје капиталы илә бирләшмәсинә, малијјә капиталынын јаранмасына вә мөһкәмләнмәсинә күҹлү васитә кими хидмәт едир. Истеһсал әлагәләринин бејнәлмиләлләшдирилмәсинин артмасы, капиталист интеграсијасынын инкишафы Б.к.-ын даһа чох инһисарлашмасына сәбәб олур. *Бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн* дәринләшмәси илә Б.к. милли дөвләт чәрчивәсиндән чыхыр, бејнәлхалг Б.к. базары јараныр. *Валјута бөһранынын* инкишафы илә «сәркәрдан» Б.к.-ын даһа аз рискли вә даһа чох мәнфәәтли саһәләр тапмаг мәгсәдилә бир өлкәдән дикәринә кечмәси күҹләнир, бу да капитализмин игтисадијјатынын гејри-сабитлијини кәскинләшдирир.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 3, һ. 1— 2, бөлмә 5, Б., 1960; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, ч. 22, фәсил 2; Трахтенберг И. А., Денежное обращение и кредит при капитализме, М., 1962; Аникин А. В., Кредитная система современного капитализма, М., 1964; Красавина Л. Н., Новые явления в денежно-кредитной системе капитализма, М., 1974.

БОРЧ ФАИЗИ—бах *Фаиз*.

БОРЧА, Борчиа (итал. Borgia, исп. Borja)—испан мәншәли задәкан нәсли; 15—16 әсрин әввәлләриндә Италија тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Әсасыны 1455—58 илләрдә Каликст III ады илә папа олмуш Алонсо Б. (1378—1458) гојмушдур. Родриго—папа VI Александр [1492—1503], оғлу Чезаре (тәгр. 1475—1507) илә бирликдә Орта Италијада бөјүк дөвләт јаратмаг истәмишләр. 1499 илдә Чезаре Романја һакими олмушдур. VI Александрын өлүмүндән сонра Чезаренин планлары ифласа уғрамыш, Б. нәсли тарих сәһнәсиндән чыхмышдыр.

БО́РШОД-А́БАУЈ-ЗЕ́МПЛЕН (Borsod - Abaúj - Zemplén) — Маҹарыстанда медје. Чехословакија илә сәрһәддәдир. Саһ. 7248 *км*². Әһ. 588 мин (1974). Инз. м. Мишколтс ш.-дир. Гәрби Карпат д-рынын ш. һиссәсинин ч. голларыны (һүнд. 900 *м*-ә гәдәр) тутур. Чохлу гонур көмүр еһтијаты (Боршод һөвзәси) вар. Өлкәнин јеканә дәмир филизи јатағы (Рудабанја) бурададыр. Өлкәнин әсас гара металлуркија р-нудур. Маҹарыстанда дәмир филизинин 100%-и, көмүрүн 19%-и, чугунун 64%-и, поладын 61%-и бурада истеһсал олунур (1965). Машынгајырма, кимја, шүшә-керамика, тохуҹулуг, јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Әразинин тәгр. 1/2-и шумланыр. Буғда, гарғыдалы, арпа, човдар, јонҹа, шәкәр чуғундуру әкилир. Дағларын ҹ. јамаҹларында бағлар вә үзүмлүкләр вар. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг (гарамал, донуз, гојун) инкишаф етмишдир.

БОРШТА́НГ (алм. Bohrstange)—торна вә ичјонма дәзкаһларында деталларын дахили сәтһләрини јонмаг үчүн металкәсән аләт. Үзәринә кәскиләр бәркидилән сағанаг шәклиндә олур.

С. Боттичелли. «Үч гратсија». «Баһар» таблосундан фрагмент. Тәгр. 1477—78. Уффитси галерејасы. Флоренсија.

Боттичелли С. мәгаләсинә.

БОРШШО́В СИЛСИЛӘСИ—РСФСР Чита вил.-ндә дағ силсиләси. Уз. тәгр. 450 *км*, һүнд. 1500 *м*-ә гәдәрдир. Әсасән, гранитдән ибарәтдир. Јамачларынын ашағы һиссәсиндә чөл биткиләри, даһа јүксәкдә енлијарпаглы мешәләр вә сидр коллуглары вар. Гызыл чыхарылыр (Балеј).

БОС (Bose) Атул (д. 22. 2. 1898, Мајменсинһ ш., Шәрги Бенгалија, һазырда Бангладешдәдир)—һинд бојакары вә графики. Кәлкәтәдә Дөвләт инчәсәнәт вә пешә коллечиндә (1916—18) вә Лондон Рәссамлыг Академијасында (1924—26) охумушдур. Б. Деһлидәки Милли Рәссамлыг Академијасынын јарадычыларындандыр. Јарадычылығында Авропа реалист инчәсәнәтинин наилијјәтләриндән истифадә едир. Јағлы боја, акварел вә пастел илә ишләјир. Психоложи портретләрин («Р. Тагор», 1952, Ермитаж, Ленинград), мәишәт сәһнәләри вә ичтимаи һадисәләр тәсвир едилән мүхтәлиф әсәрләрин («Гајыгчы», 1936, «Бенгалијада ачлыг», 1943) мүәллифидир.

БОСКОРЕА́ЛЕ (Boscoreale)—Италијанын Неапол әјаләтиндә, Помпеј ш.-ндән 1,5 *км* шм.-да шәһәр. Јахынлығындакы 1 әсрә аид маликанә 79 илдә Везуви вулканы пүскүрәркән мәһв олмушдур. Маликанәдәки археоложи газынтылар заманы јашајыш вә тәсәррүфат бинаЛарынын галыглары, е.ә. 1 әср—ерамызын 1 әсринә аид чохлу гызыл сиккә, нахышлы күмүш габ вә с. ашкар едилмишдир. Б. сакинләри, әсасән, үзүмчүлүк вә шәрабчылыгла мәшғул олмушлар; малдарлыг, бостанчылыг көмәкчи тәсәррүфат саһәләри иди.

БО́СМАН (һолландча bootsman; boot—гајыг, кәми + man—адам)—кәмидә кичик команда һеј'әтинә (ҺДД-нда старшина һеј'әтинә) дахил олан мүтәхәссис. Б.-ын вәзифәси үмумкәми ишләринә, тәмизлијә, матросларын дәнизчи ишини өјрәнмәләринә нәзарәт вә рәһбәрлик етмәкдир. Бөјүк һәрби кәмиләрдә баш Б. вә бир нечә Б. олур.

БО́СНИЈА БӨҺРАНЫ (1908—09)—1908 ил октјабрын 7-дә, Түркијәдән формал асылы олан Боснија вә Һерсеговинанын Австрија-Мачарыстана илһаг олунмасы илә јаранан бејнәлхалг мүнагишә [*Берлин конгресинин (1878)* гәрарына әсасән бу әрази Австрија-Мачарыстанын ишғалы алтында иди]. Түркијә 2,5 млн. фунт стерлинг пул алмагла вә Австрија гошунларынын Јенибазар санчағындан чыхарылмасы шәрти илә бунунла разылашды. Боснија вә Һерсеговинаны кәләчәк Чәнуби славјан дөвләтинин тәркиб һиссәси сајан Сербија Русијанын көмәјинә үмид бәсләјәрәк илһага чидди е'тираз етди. Лакин Јапонија илә мүһарибәдә (1904—05) зәифләмиш Русија Алманијанын тәләби илә 1909 ил мартын 22-дә Боснија вә Һерсеговинанын илһагына разылашмаға мәчбур олду. 1909 ил мартын 31-дә Сербија, апрелдә исә Инкилтәрә вә Франса да илһагы гәбул етди. Боснија вә Һерсеговинанын илһагындан мәгсәд Чәнуби славјан халгларынын Һабсбурглар монархијасына гаршы артмагда олан милли азадлыг һәрәкатына зәрбә ендирмәк иди. Б.б. Антанта илә *Үчләр иттифагы* арасындакы зиддијјәтләри даһа да кәскинләшдирди.

БО́СНИЈА ВӘ ҺЕРСЕГОВИ́НА (Bosna i Hercegovina)—Југославија (ЈСФР) тәркибиндә сосиалист республикасы (1963 илдән). 2 тарихи вил.-дән (Боснија вә Һерсеговинадән) ибарәтдир. Саһ. 51,1 мин $км^2$. Әһ. 4 млн. (1976). Пајтахты Сарајево ш.-дир. Әразисинин тәгр. 90%-и дағлыгдыр. Шм.-ы Сава чајы бојунча узанан енсиз овалыг, нисбәтән ч.-у алчаг дағлыг вә мүнбит дағарасы чөкәклик золағы, даһа ч.-у исә әразинин чох һиссәсини тутан Динар јајласыдыр (һүнд. 2000—2400 *м*). Әразинин тәгр. 40%-и мешәдир (палыд, фыстыг, шам, күкнар).

Б. вә Һ. өлкәнин мүһүм мә'дән сәнајеси р-нудур. Дәмир филизи, боксит, гонур көмүр, лигнит, дуз чыхарылыр. Гара металлар истеһсал едилир. Ағач е'малы, кимја, машынгајырма, тохучулуг, јејинти сәнајеси дә вар. Селлүлоз истеһсалына көрә Б. вә Һ. өлкәдә мүһүм јер тутур. Әразинин 1/2-индән к.т.-нда истифадә олунур. Һејвандарлыг (гарамал, гојун, донуз), бағчылыг вә үзүмчүлүк инкишаф етмишдир. Гарғыдалы, буғда, картоф, шәкәр чуғундуру, чәтәнә, түтүн әкилир. Әкинчилик, әсасән, шм.-да вә чај вадиләриндәдир. Туризм инкишаф етмишдир.

Б. вә Һ. әразиси Палеолит дөврүндән мәскунлашмыш, ән гәдим әһалиси *иллиријалылар* олмушдур. Е.ә. 3 әсрин сонунда бурада еркән гулдарлыг дөвләтләри мејдана кәлмиш, 1 әсрдән бу әрази Рома империјасынын, 6 әсрин 2-чи рүбүндән исә Бизансын тәркибиндә иди. Б. вә Һ.-ја 6—7 әсрләрдә славјанлар көчдүләр; 8—9 әсрләрдә Б. вә Һ. славјанлары арасында феодал мүнасибәтләри јаранмаға башлады. 10 әсрин орталарына аид мәнбәләрдә бу әразидә бир нечә хырда тајфа кнјазлығынын мөвчуд олдуғу көстәрилир. Һәмин кнјазлыглардан бири олан Боснија 14 әсрин 2-чи јарысында (I Твртконун вахтында) краллыға чевриләрәк әразиси хејли кенишләнди. I Твртконун өлүмүндән сонра башланан ара мүһарибәләри нәтичәсиндә краллыг парчаланды. Боснијанын ч. һиссәсинин һакимләриндән бири Степан Вукчич өзүнү һерсог е'лан етди (1448). Онун идарә етдији әрази Һерсеговина адланмаға башлады. 1463 илдә Боснија, 1482 илдә исә Һерсеговина Османлы империјасы тәрәфиндән ишғал олунду; 1583 илдә Б. вә Һ. Боснија пашалығында бирләшдирилди; Б. вә Һ.-да һәрби-лен системи јајылмаға башлады. 19 әсрин әввәлләриндә Б. вә Һ. халгынын милли вә ичтимаи зүлмә гаршы мүбаризәси күчләнди. Ағыр зүлм алтында инләјән кәндли синфи 19 әсрдә дәфәләрлә (1834, 1852—53, 1857—58, 1861—62 вә с.) јаделлиләрә вә феодаллара гаршы үсјана галхды, лакин һәр дәфә бу үсјанлар амансызлыгла јатырылды. *Берлин конгресинин (1878)* гәрарына әсасән Австрија-Мачарыстан Б. вә Һ.-ны ишғал етмәк һүгугу алды, 1908 илдә исә ону илһаг етди [бах *Боснија бөһраны (1908—09)*]. 1905 илдә Б. вә Һ.-да илк һәмкарлар иттифаглары, 1909 илдә Б. вә Һ. с.-д. партијасы јаранды. 1910 илдә Боснијаны кәндли һәрәкаты бүрүдү. Бу дөврдә үзвләринин бир гисми террор тәрәфдары олан ингилабчы «Кәнч Боснија» тәшкилаты јаранды (бах *Сарајево гәтли*). Австрија-Мачарыстанын сүгутундан сонра Б. вә Һ. *Сербләрин, хорват* вә *словенләрин краллығына* (1929 илдән Југославија) дахил олду (1918). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә Б. вә Һ.-да кәндли чыхышлары вә фәһлә тә'тилләри кенишләнди. Б. вә Һ. с.-д. партијасы Југославија Коммунист Партијасынын јарадылмасында (1919) фәал иштирак етди. Ичтимаи вә милли мәсәләләрин һәлл едилмәмәси 20—30-чу илләрдә Б. вә Һ.-да бир сыра кәндли вә фәһлә чыхышларына сәбәб олду. Б. вә Һ. Југославија халгларынын фашист ишғалчыларына гаршы милли азадлыг мүһарибәсинин (1941—45) әсас мәркәзләриндән иди. 1945 илдә өлкә азад олдугдан сонра Б. вә Һ. халг респ.-сы кими Југославија Федератив Халг Республикасынын (1963 илдән ЈСФР) тәркибинә дахил олду. Б. вә Һ.-да аграр ислаһат кечирилди (1945), 1946—48 илләрдә ири вә орта сәнаје мүәссисәләри, пәракәндә тичарәт, банклар, нәгл. васитәләри миллиләшдирилди.

Азәрб. илә Б. вә Һ. арасында кениш ичтимаи вә мәдәни әлагәләр мөвчуддур. 1976 илин декабрында Б. вә Һ. јазычылары нүмајәндә һеј'әти Бакыда олмушдур. Сарајево Бакы илә гардашлашмыш ш.-ләрдәндир.

Әд.: Белякова Н. П., Социально-экономические предпосылки национально-освободительного движения в Боснии и Герцеговине в 1908—1914, «Краткие сообщение Ин-та славяноведения АН СССР», 1954, № 12; Писарев Ю. А., Крестьянские волнения в Боснии и Герцеговине в 1910 г. и аграрная реформа 1911 года, «Новая и новейшая история», 1960, № 6.

БОСНИЈАЛЫЛАР, бошнаклар—Боснија вә Һерсеговина респ.-сы (Југославија) әһалисинин бир групу. Мәншәчә сербләр вә хорватлара гоһумдурлар. Југославијада тәгр. 1,15 млн. нәфәрдир (1975). Түркијәдә дә јашајырлар (тәгр. 25 мин нәфәр). *Серб-хорват дилинин* штокав диалектиндә данышырлар. Әсасән, к.т.-нда ишләјирләр. Диндарлары мүсәлмандыр.

БОСПО́Р ДӨВЛӘТИ, Боспор—Гара дәнизин шм. саһилиндә гәдим гулдарлыг дөвләти. Пајтахты Пантикапеј (индики Керч) ш. иди. Е.ә. тәгр. 480 илдә Керч вә Таман ј.-а.-ларындакы јунан колонијаларынын бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышды. Е.ә. 5 әсрин сону—4 әсрин 1-чи јарысында Б.д.-нә *скифләр*, синдләр вә *меотларын* јашадыглары торпаглар да дахил иди. Б.д.-ни әввәлчә јунан сүлаләси Археанактиләр (е.ә. 480—438), сонралар исә јунанлашмыш јерли *Спартокиләр* (е.ә. 438—109) сүлаләси идарә етмишдир. Е.ә. 4—3 әсрләр Б.д.-ндә игтисади вә мәдәни тәрәгги дөврү иди. Бу дөврдә Б.д. Јунаныстан вә Кичик Асијаја чохлу тахыл ихрач едирди. Бундан башга, мал-гара, балыг, көн-дәри, һәмчинин гул ихрач олунурду; әвәзиндә Аралыг дәнизи өлкәләриндән шәраб, зејтун јағы, парча, метал мә'мулаты, керамика вә с. кәтирилирди. Б.д.-ндә тахылчылыг, малдарлыг, балыгчылыг вә сәнәткарлыг инкишаф етмишди. Б.д.-нин игтисадијјаты гулларын, асылы вә јарымасылы кәндлиләрин истисмарына әсасланырды.

Е.ә. 2 әсрдә Б.д. чидди ичтимаи-игтисади бөһран кечирирди. *Скиф дөвләтинин* вә *сарматларын* тәзјиги бөһраны даһа да кәскинләшдирди. Е.ә. 107 илдә Боспорда Савмакын рәһбәрлији илә асылы скифләрин вә гулларын үсјаны башланды. Үсјанчылар һөкмдар V Перисады өлдүрдүләр, лакин Понт падшаһы *Митридат VI Евпаторун* гошунлары үсјанчылары дар-

мадағын етди. Б.д. Митридатын Рома илә узун мүддәт давам едән мүһарибәсинә чәлб олунду. VI Митридат бу мүбаризәдә һәлак олдугдан сонра Б.д. е.ә. 63 илдә Ромадан асылы вәзијјәтә дүшдү. Ерамызын 1—2 әсрләриндә Б.д. јенидән тәрәгги етди. Гулдарлыг системинин үмуми бөһраны Боспорун јенидән тәнәззүлүнә сәбәб олду. 3 әсрдә *барбарлар* Б.д.-нә һүчум етдиләр. Онлар һәтта Боспорда һакимијјәти мүвәггәти әлә кечирмишдиләр. Б.д.-нә сон зәрбәни вуран һунлар ону 4 әсрин сонунда сүгута уғратдылар.

Б.д. инчәсәнәтиндә антик мәдәнијјәт әламәтләри илә јерли әһалинин мәдәнијјәти өзүнә мәхсус шәкилдә чулғашмышдыр. Боспор ме'марлары бөјүк сәрдабәләр, мә'бәдләр вә јашајыш евләри тикирдиләр. Боспорда һејкәлпортретләр, гәбирүстү дашда сүвари вә сиккә үзәриндә баш тәсвирләри, зәркәрлик сәнәтинин надир инчиләри јарадылмышдыр. Бөјүк шәһәрләрдә ири мә'бәдләр, ичтимаи биналар, Пантикапејдә театр вар иди.

Б.д. археоложи чәһәтдән 19 әсрин әввәлләриндән өјрәнилир. 1830 илдә Күлоба курганында, 1837 илдә *Чар курганында* газынтылар апарылмышдыр. Археоложи газынтылар заманы тапылмыш гызыл сырға, гызыл пијалә, күмүш вазалар, гызыл дараг, гызылдан гылынч гыны вә с. антик дөврә аид ән надир тапынтылардан һесаб едилир.

Совет һакимијјәти илләриндә гәдим Б.д. әразисиндә археоложи газынтылар даһа да кенишләнди. Б.д.-нин Пантикапеј, Фанагорија, Тиритака, Илурат, Нимфеј вә с. шәһәрләриндә археологлар антик дөврә аид гијмәтли абидәләр тәдгиг етмишләр. Археоложи газынтылар шәһәрләрдә сәнәткарлығын јүксәк инкишафыны көстәрир. Совет археологлары В. Ф. Гајдукевич Б.д.-нин ичтимаи-игтисади тарихинә, В. Д. Блаватски исә Пантикапејдә газынтылар апарараг, антик мәдәнијјәт вә инчәсәнәтә аид әсәрләр јазмышлар. Совет археологларынын әлдә етдикләри зәнкин материаллар Б.д. шәһәрләринин гурулушу вә игтисади һәјатыны, әһалисинин мүхтәлиф тәбәгәләринин мәишәтини вә с. мәсәләләри әтрафлы тәдгиг етмәјә имкан верди.

Әд.: Гайдукевич В. Ф., Боспорское царство, М.—Л., 1949; Блаватский В. Д., Искусство Северного Причерноморья античной эпохи, М., 1947; его же, Пантикапей, М., 1964; Иванова А. П., Скульптура и живопись Боспора. Очерки, Киев, 1961.

БОСС (инк. boss)—1) саһибкар, мүәссисә саһиби; 2) АБШ-да демократлар вә республикачылар партијалары јерли тәшкилатларына рәһбәрлик едән шәхс. Б.-лар сечки кампанијаларында инһисарларын мәнафејинә ујғун намизәдләрин сечилмәси үчүн тез-тез сатын алмаға, һәдә-горхуја вә шантажа әл атырлар.

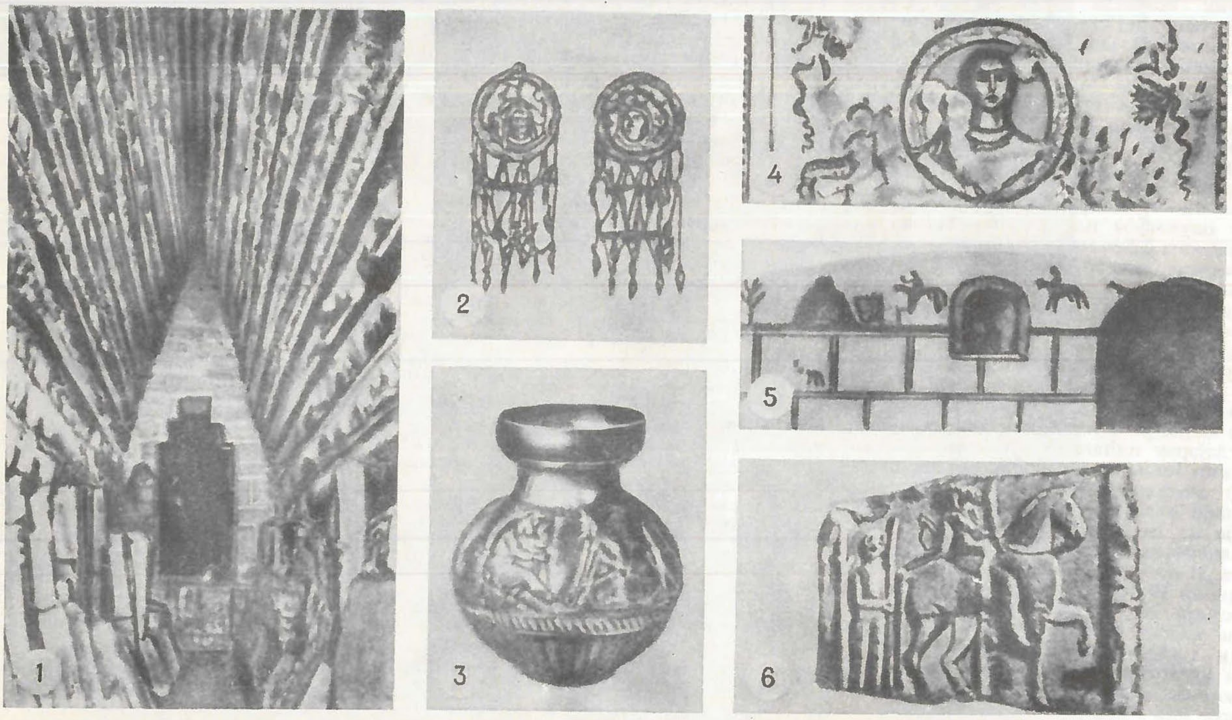
БОСТАН —говун, гарпыз, габаг вә с. јетишдирилән торпаг саһәси (бах *Бостан биткиләри*).

БОСТАН БИТКИЛӘРИ — *габагкимиләр фәсиләсиндән* бечәрилән битки нөвләри (говун, гарпыз, габаг вә с.). Истисевән, гураглыға давамлы, јерә сәрилән, јахуд сармашан биревли бит киләрдир. Б.б.-нин вәтәни Асија, Африка вә Американын тропик вә субтропик өлкәләридир. Вегетасија дөврү узун сүрүр, хам вә динчә гојулмуш торпагларда јахшы битир. ССРИ-дә, әсасән, Саратов, Волгоград, Һәштәрхан вил.-ләриндә, Краснодар вә Ставропол өлкәләриндә, Украјнанын чөл вә шм. һиссәсиндә, Молдавија, Орта Асија, Загафгазија респ.-ларында вә с. јерләрдә экилир. Азәрб.ССР-ин тәгр. бүтүн дағәтәји вә аран зоналарында, хүсусән тәрәвәзчилик р-нларында јетишдирилир. ССРИ, Б.б.-нин экин саһәсинә, үмуми мәһсул јығымына вә мејвәсинин кејфијјәтинә көрә дүнјада биринчи јери тутур.

БОСТОН (Boston)—АБШ-ын шм.-ш.-индә шәһәр. Массачусетс штатынын инз. м. Мүһүм д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Атлантик океаны саһилиндә порт. Әһ. тәгр. 615 мин (1974).

Б.-ун әсасы 1630 илдә гојулмушдур. Б. 18 әсрин 60—70-чи илләриндә Инкилтәрә һөкмранлығына гаршы мүбаризәнин өн чәркәсиндә кетмиш, 19 әсрин орталарында *аболисионизм* мәркәзләриндән олмушдур. 20 әсрин 20-чи илләриндән күтләви тә'тил вә нүмајишләр мејданына чеврилмишдир.

Јени Инкилтәрәнин әсас игтисадијјат мәркәзи вә АБШ-ын мүһүм сәнаје-малијјә вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Машынгајырма (електротехника, радиоелектроника, чиһазгајырма вә с.), кәмигајырма, метал е'малы, јүнкүл сәнаје (ајаггабы, тохучулуг), кимја, полиграфија, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, али мәктәбләр (о чүмләдән 1636 илдән Һарвард ун-ти) вар.

Боспор дөвләти. 1. Пантикапеј (индики Керч ш.) јахынлығындакы Чар курганынын сәрдабәсы. Сәрдабәја кедән јолун («дромос») көрүнүшү. Е.Ә. 4 әср; 2. Күлоба курганындан тапылмыш гызыл сырғалар. Е. ә. 5—4 әсрләр; 3. Күлоба курганындан тапылмыш, үзәриндә скифләрин мәишәт тәсвирләри олан габ. Електр (гызылла күмүшүн әринтиси). Е. ә. 5—4 әсрләр. Ермитаж, Ленинград; 4. Деметра сәрдабәсынын дивар рәсмләри (Деметранын тәсвири илә). Ерамызын 1 әсри; 5. Пантикапејдә Анфестери сәрдабәсынын дивар рәсмләри. Е. ә. 1 әсрин сону—ерамызын 1 әсринин әввәли (Ф. И. Гроссун әсәри үзрә); 6. Үзәриндә сүвари тәсвири олан гәбирүстү даш. Ерамызын 1 әсри.

Б.-да Көһнә штат еви (1713; 1748 илдә јенидән тикилмишдир), Фанејл-һолл (1742; 1762—63 илләрдә бәрпа едилмишдир), ме'мар Ч. Булфинчин классисизм үслубунда тикдији Штат еви (1795—98), госпитал (1818—20), еләчә дә Күтләви китабхана (1888—95, ме'марлар Ч. Ф. Мак-Ким, У. Мид, С. Уајт), Г. Х. Ричардсонун роман ме'марлығы руһунда тикдији Тринити-чөрч килсәси (1873—77) вә с. биналар мүһафизә олунмушдур. 1960 илдән сонра һөкумәт биналары јерләшән мәркәз (ме'мар И. М. Пеј), ратуша (1969), ири контор тикилиләри (Дөвләт банкы, 1966, ме'мар Ф. Стал), Бостон ун-ти комплекси вә с. тикилмишдир.

БОСТО́Н (фр. boston, Бостон ш.-нин адындан)—саржа тохунмалы костјумлуг халис јун парча; даранмыш меринос јунундан әјирилмиш, 2 вә даһа чох сапдан (орта јоғунлугда вә назик) бурулан ипликдән һазырланыр. Б., адәтән, саја олур вә түнд рәнкләрдә (кеј, гара, гәһвәји) бурахылыр.

БОСФО́Р (түркчә Karadeniz Boğazi, јун. Bósporos)—Авропа илә Кичик Асија-ја арасында боғаз. Гара вә Мәрмәрә дәнизләрини бирләшдирир. Антропокендә су алтында галмыш гәдим чај вадисидир. Әлверишли тәбии лиманлары (Авропа саһилиндә Гызыл Бујнуз) вар. Уз. тәгр. 30 *км*, ени 750 *м*-дән 3,7 *км*-әдәк, дәринлији ән дајаз јердә 33 *м*-дир. Гара дәниздән јеканә чыхыш јолу олан Б.-ун мүһүм игтисади вә стратежи әһәмијјәти вар. Истамбул Б.-ун ч. кирәчәјиндәдир. Истамбул р-нунда Б.-ун үстүндә 1560 *м* уз.-да көрпү вар.

БОСФУРАЧАН, Басфурчан, Бусфуррачан—Араз чајынын һәр ики саһилиндә јерләшән тарихи вилајәт (бах *Васпуракан*).

БОСХ, Бос (Bosch) Һијеронимус ван Акен (тәгр. 1450—60, Һертокенбос—1516, Һертокенбос) — Нидерланд рәссамы. Дини, аллегорик мөвзуларда вә мүхтәлиф мәишәт мөвзуларында әсәрләр јаратмышдыр. Б.-ун јарадычылығы Нидерланд тәсвири сәнәтинин бөһран дөврүнә тәсадүф едир. Әсәрләриндә орта әср фантастикасы вә дини образлар фолклор елементләри вә сатирик сүжетләрлә мәһарәтлә ујушдурулмушдур. Бу әсәрләрдә образлар вә мәнзәрәләрин реалист трактовкасы верилмишдир («Фәрсиз оғул», «Чәһәннәм», «Сәфеһләр кәмиси», «Шарлатан» вә с.). Б.-ун јарадычылығы Нидерланд мәишәт вә мәнзәрә жанрларынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Әсәрләри Лиссабон, Мадрид, Парис, Роттердам музејләриндә сахланылыр.

Әд.: Иероним Босх, М., 1974.

БОТ (һолландча boot—гајыг, кәми)—моторлу, аварлы, јахуд јелкәнли (бирдорлу) кичик кәмиләрин үмуми ады. Сәрнишин вә јүк дашынмасында, һәмчинин хүсуси мәгсәдлә (мәс., лосман Б.-у, хиласедичи Б., десант Б.-у вә с.) ишләдилир.

БОТА́НИКА (јун. botanikós—биткиләрә аид олан, botánē—от, битки)—биткиләр һаггында елм. Биолокијанын әсас бөлмәләриндән бири. Б. биткиләрин гурулушуну, һәјат фәалијјәтини, тарихи инкишафыны, тәбиәтин вә инсанын һәјатында онларын әһәмијјәтини өјрәнир. Биткиләр һаггында мә'лумат артдыгча Б.-дан битки систематикасы, *битки морфолокијасы*, *битки анатомијасы*, *битки физиолокијасы*, *битки чоғрафијасы*, *кеоботаника*, битки кенетикасы, *палеоботаника*, битки кенетикасы, *фитосенолокија* вә с. кими бир сыра ихтисаслашмыш саһәләр ајрылмышдыр. Б.-да мүхтәлиф иш үсуллары (тәчрүбә, тарихи, мүгајисәли, ријази вә с.) вә техники васитәдән (оптик вә електрон микроскоплар, микрокимјәви тәдгигат чиһазлары вә с.) истифадә едилир. Б. бөлмәләринин бирләшмәсиндән биткиләрин еколожи морфолокијасы, еколожи физиолокија, физиоложи анатомија, ситоложи анатомија вә с. фәнләр ајрылды. Ајры-ајры битки групларынын Б. чәрчивәсиндә өјрәнилмәсиндән алголокија, миколокија, лихенолокија, бриолокија кими мүстәгил елмләр јаранды.

Б.-нын әсас инкишаф мәрһәләләри. Б.-нын јаранмасы тарихи гәдимдир. Месопотамија (Шумер, Бабилистан, Ашшур), Гәдим Мисир, Јунаныстан, Һиндистан вә Чинин ән гәдим јазылы абидәләриндә чохлу јејилән вә дәрман биткиләринин тәсвири верилмишдир. Гәдим јунан һәкими Һиппократын әсәрләриндә 200-дән чох битки тәсвир едилмишдир. «Ботаниканын атасы» Теофрастын (е.ә. 372—287 илләрә јахын) әсәрләриндә 500-ә гәдәр битки тәсвир олунмушдур. Рома алими Бөјүк Плини (е.ә. 23—79 илләр) өзүнүн 37 китабдан ибарәт «Тәбиәт тарихи» адлы әсәриндә 1000-дән артыг биткини (әсасән дәрман вә мејвә биткиләри) тәсвир етмишдир. Диоскорид (ерамызын 1-чи әсриндә Ромада јашамыш јунан һәкими) 600 дәрман биткиси вә онларын хассәләри һаггында мә'лумат вермишдир. Орта вә Јахын Шәрг алим вә һәкимләринин, хүсусилә Ибн Синанын (Авиценнанын) әсәрләри Б.-ја даир мә'луматларла зәнкиндир. Авропада Б.-нын инкишафы бөјүк чоғрафи кәшфләрлә әлагәдардыр. Интибаһ дөврүндә Авропада башга өлкәләрдән кәтирилмиш биткиләр әкилмиш илк ботаника бағлары (Италија, 14 әср) салынмыш, 15—16 әсрләрдә һербариләр («гуру бағ»—hortus siccus) дүзәлдилмишди.

Италјан һәкими А. Чезалпино «Биткиләр һаггында» әсәриндә биткиләри 15 синфә ајырмышдыр. К. Баукин битки адларыны чинсә вә нөвә көрә адландырдығы бинар номенклатураны тәклиф етди. Бу, сонралар К. Линнеј тәрәфиндән ганунилэшдирилди вә һејванлара да аид едилди. 1789 илдә франсыз ботаники А. Жүссје јени систем һазырлады.

Микроскопун ихтира едилмәси Б.-нын инкишафында јени перспективләр ачды. 18 әсрдә Русијада Б. саһәсиндә кениш тәдгигат апарылыр, Петербург Елмләр Академијасында бөјүк битки коллексијалары топланырды. Русија флорасыны өјрәнән експедисијаларын топладығы коллексијалар сонралар Ленинградда ССРИ ЕА Ботаника ин-тунун һербариси олду.

18 әсрдә Р. Броун тәрәфиндән әсасы гојулмуш битки ембриолокијасы инкишаф етмиш, В. Һофмејстер 40 нөв биткидә мајаланма процесинин тәсвирини вермишдир; о, биткиләр үчүн характерик олан нәслин нөвбәләшмәси һадисәсини мүәјјәнләшдирмишдир.

Ч. Дарвинин 1859 илдә ирәли сүрдүјү тәкамүл тә'лими Б.-нын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Тәкамүл тә'лиминин мејдана кәлмәси илә бир вахтда систематика саһәсиндә филокенетик систем дөврү башланды. Илк филокенетик систем А. Брауна мәхсусдур. Н. Енглер «Биткиләрин тәбии фәсиләләри» адлы 20 чилдлик әсәриндә биткиләри чинсә, бә'зи һалларда исә нөвә гәдәр системләшдирди.

19 әсрдә битки чоғрафијасы мүстәгил бир елм кими формалашды. Сонралар бу елмдән кеоботаника (фитосенолокија) ајрылды, јени истигамәтли биокеосенолокија елми јаранды.

Совет биологу С. Г. Навашин өртүлүтохумлу биткиләрдә икигат мајаланманы кәшф етдикдән (1898) сонра битки ембриолокијасы мүстәгил фәнн олду.

19 әсрин сонундан башлајараг ибтидаи биткиләрин һәртәрәфли өјрәнилмәсинә башланды (Л. С. Сенковски, И. Н. Горожанкин, А. А. Јачевски вә с.). Битки физиолокијасында биткиләрин минерал гидаланмасы мәсәләләри муасир сәвијјәдә һәлл олунду (Д. А. Сабинин, Н. Г. Потапов, А. Л. Курсанов вә б.). Тәнәффүс вә гычгырма мәсәләләри, һәмчинин онларла әлагәдар олан ферментләр тә'лими ишләнди (В. А. Енкелгардт, Н. М. Сисакјан, А. И. Опарин вә б.). Дәрман биткиләринин өјрәнилмәси ишиндә П. Н. Крыловун бөјүк хидмәти олду. Фитоһормонлар тә'лими һазырланды (В. А. Роберт, Р. Бојсен-Јенсен, Н. Ј. Холодны, Ф. Вент, М. Х. Чајлахјан). Б.-нын алголокија, миколокија, лихенолокија, бриолокија вә дендролокија шө'бәләри формалашды.

20 әсрин 20—30-чу илләриндә битки физиолокијасындан микробиолокија елми ајрылды. Битки биокимјасы сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады (С. П. Костычев, А. Н. Бах, А. Р. Кизел, А. И. Опарин, А. Н. Белозерск, В. А. Енкелгардт вә б.).

Муасир Б.-да таксонлары характеризә етмәк үчүн ситолокија, кариолокија, палинолокија, ембриолокија, анатомија, физиолокија вә биокимја методлары тәтбиг едилир. Еколокија вә кеоботаникада физиоложи вә биокимјәви үсуллар кетдикчә даһа чох ишләнир. Кеоботаникада фитосенозлары јени үсулларла өјрәнән бриолокија, алголокија вә микробиолокијанын наилијјәтләриндән кениш истифадә олунур.

Електрон микроскопун тәтбиги битки һүчејрәсинин гурулушуну бүтүн тәфәррүаты илә өјрәнмәјә имкан верди. Хромотографија, ситофотометрија методлары тәдгиг олунан маддәнин кимјәви анализләрини бөјүк дәгигликлә апармаға шәраит јаратды. Молекулјар биолокијанын наилијјәтләри битки онтокенези вә филокенезинин молекулјар әсасларыны ајдынлашдырмаға көмәк едир. Бу, ирсијјәтин механизмини молекулјар сәвијјәдә ајдынлашдырмаға имкан вермишдир. Б.-нын ајры-ајры фәнн вә бөлмәләринин бирләшмәси маддәләрин дөвраны, биосенозларын мәһсулдарлығы, тәбиәтдә енержи вә маддәләр балансы, Јер күрәсинин су вә газ режиминә биосенозларын тә'сири вә и.а. мәсәләләри чох кениш мигјасда һәлл етмәјә шәраит јарадыр. Мә'луматларын ишләниб һазырланмасында ријази үсулларын, һесаблајан-һәлледән машынларын вә кибернетик апаратларын, мүхтәлиф

просеслərин моделлəшдирилмəси үсулларынын тəтбиги инсанын тəбиəтə мүдахилəсинин нəтичəлəрини нəзəрə алмаға имкан верир. Б. елми к.т. илə сых əлагəлəрдыр. Онун тəдгиг етдији мəсəлəлəрдəн нөвбəли əкин, һејвандарлыг үчүн јем базасынын јарадылмасы, к.т. биткилəриндə хəстəлик төрəдəн көбəлəклəрлə, алаг биткилəри илə мүбаризəдə истифадə едилир.

ССРИ ЕА Ботаника Ин-ту (Ленинград), ССРИ ЕА Битки Физиолокијасы Ин-ту (Москва), ССРИ ЕА Микробиолокија Ин-ту (Москва), Ситолокија Ин-ту (Ленинград), Кенетика Ин-ту (Москва), Палеонтолокија Ин-ту (Москва), ССРИ ЕА Баш Ботаника Бағы (Москва), МДУ-нун Ботаника Бағы вə һəмчинин респ. академијаларынын ин-тлары Б. саһəсиндə кениш тəдгигат апарыр.

Тəтбиги Б. үзрə Үмумиттифаг Биткичилик Ин-ту (Ленинград), Үмумиттифаг Дəрман Биткилəри Ин-ту (Москва), Крымда Никита Ботаника Бағы əн ири мүəссисəлəрдир. Бу идарəлəр Б.-нын ајры-ајры саһəлəри үзрə кениш тəдгигат иши апарыр вə əсəрлəр нəшр етдирир. Б.-ја даир биликлəрин тəблигиндə «Ботаническиј журнал» нəшр етдирəн Үмумиттифаг Ботаника Чəмијјəтинин вə онун мүттəфиг респ. вə шəһəрлəрдəки шө'бəлəринин ролу бөјүкдүр.

Азəрб.-ын зəнкин битки өртүјү илə ботаниклəр 18 əсрдəн башлајараг марагланмышлар. Онлардан бə'зилəри (К. Меjер, Ф. Һоһенаккер, Г. Радде, А. Беккер, В. И. Липски, Х. Х. Стевен вə б.) Азəрб. флорасыны гисмəн өјрəнмиш, мүхтəлиф р-нлардан һербарилəр топламышлар. Совет һакимијјəти гуруллугдан сонра Азəрб.-да Б. саһəсиндə планлы елми-тəдгигат ишлəри апарылмыш, респ. флорасынын өјрəнилмəси иши тəшкил едилмишдир. Һазырда Азəрб. флорасында 4000-дəн артыг али битки нөвү олдуғу мүəјјəнлəшдирилмишдир. Көбəлəклəр, шибјəлəр вə јосунларын өјрəнилмəси саһəсиндə дə хејли иш көрүлмүш, респ.-нын битки өртүјү хəритəси һазырланмышдыр. Азəрб.-да битки өртүјүнүн тəдгиг олунмасы ишинə акад. А. А. Гроссһејмин рəһбəрлији алтында башланмышдыр. Апарылмыш тəдгигатлар əсасында (И. И. Карјакин, Л. И. Прилипко, Ј. М. Исајев, Р. Ј. Рзазадə, Г. Ф. Ахундов, Ə. Х. Хəлилов, Һ. М. Гəдиров вə б.) рус дилиндə 8 чилдлик «Азəрбајчан флорасы» тəртиб едилмишдир (1950—61). Бундан əлавə респ.-да тəсадүф олунан мешə (Л. И. Прилипко), реликт биткилəр (И. С. Сəфəров), чəмəн (В. Ч. Һачыјев), су-батаглыг биткилəри (Ч. Ə. Əлијев), шибјəлəр (Ш. Ө. Бархалов), пас вə сүрмə көбəлəклəринə (В. И. Улјанишшев) аид монографијалар, витаминли, китрəли, ефирјағлы, каучуклу, алкалоидли, дəрман вə јем биткилəринə аид əсəрлəр нəшр едилмишдир.

Б.-нын бир саһəси олан битки физиолокијасына аид елми-тəдгигат ишлəринə респ.-да 1926 илдəн башланмыш вə биткилəрин минерал гидаланмасы, су режими, маддəлəр мүбадилəси, биткилəрин һəјатында микроелементлəрин ролу вə с. мəсəлəлəрин өјрəнилмəси саһəсиндə хејли иш көрүлмүш, монографијалар нəшр етдирилмишдир (М. Һ. Абуталыбов, Д. А. Шутов, А. Х. Тағызадə, Ч. Ə. Əлијев вə б.).

Ајры-ајры биткилəрин ситоембриоложи хүсусијјəтлəринин (Г. Е. Капинос вə б.) вə анатомик гурулушунун (В. Х. Тутајуг, З. Ə. Новрузова) өјрəнилмəси, гијмəтли техники вə бəзəк биткилəринин бечəрилмə үсулларынын һазырланмасы саһəсиндə (М. А. Микајылов, М. В. Бржезитски, М. Ə. Рəһимов вə б.) тəдгигат ишлəри апарылмышдыр.

Респ.-да Б. саһəсиндə тəдгигат ишлəри Азəрб.ССР ЕА-нын В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-тунда, онун нəздиндə олан Ботаника бағында, Кенетика вə селексија, Əкинчилик вə с. елми-тəдгигат ин-тларында, али мəктəблəрин ботаника вə физиолокија кафедраларында апарылыр.

Респ.-да Б.-ја аид елми биликлəри јајмаг вə ботаниклəрин тəдгигат ишинə елми-методики көмəк мəгсəди илə ССРИ Ботаника Чəмијјəтинин Азəрб. шө'бəси тəшкил едилмишдир.

Əд.: Тутајуг В. Х., Совет Азəрбајчанында ботаники тəдгигатларын инкишафы, Азəрб.ССР ЕА Хəбəрлəри, 1957, № 10; Волобуев В. Р., Основные итоги исследования в области биологических и сельскохозяйственных наук в Азербайджане, Изв. АН Азерб.ССР, 1957, № 19; Курсанов Л. И., Комарницкий Н. А., Ботаника, т. 1, М., 1966; Шостаковский С. А., Систематика высших растений, М., 1971.

БОТА́НИКА БАҒЫ—јерли вə башга өлкəлəрин биткилəрини бечəрəн вə өјрəнəн, ботаники елмлəри тəблиг едəн елми-тəдгигат вə мəдəни-маариф мүəссисəси. Əсас вəзифəси битки еһтијатларыны өјрəниб зəнкинлəшдирмəк мəгсəди илə фајдалы биткилəри өјрəнмəк вə онларын тəсəррүфат үчүн гијмəтли оланларыны мүəјјəнлəшдирмəкдир. Бунунла əлагəдар, Б.б. биткилəрин интродуксијасы, иглимлəшдирилмəси, елəчə дə битки коллексијалары топламагла мəшғул олур.

Мүасир ботаника бағларындан Лондонда Кју Б.б., Единбург Б.б., Исвечдə Упсала ун-тинин Б.б., Гəрби Берлин Б.б., АБШ-да Бруклин Б.б., һабелə Һиндистан, Чин, Индонезија вə с. өлкəлəрдəки ботаника бағлары чох танынмышдыр. АДР-дə Берлин ун-тинин дендролокија бағы, Һавана дендрариси, Варшава ун-тинин Б.б., Сарајево Б.б., Прага ун-тинин Б.б., Бухарест ун-тинин Б.б., Софија ЕА Б.б., Һаној ботаника вə иглимлəшдирмə бағы вардыр.

ССРИ-нин бүтүн ботаники-чоғрафи зоналарында, мүттəфиг респ.-ларында, һəмчинин В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА, к.т. елми-тəдгигат ин-тлары вə али мəктəблəри нəздиндə 100-дəн чох Б.б. вар. ССРИ ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-тунун Б.б. (Ленинград), ССРИ ЕА-нын Баш Б.б. (Москва), Никита Б.б. (Крым) вə с. əн мəшһур бағлардыр.

Азəрб.ССР ЕА В. Л. Комаров ад. Ботаника Ин-тунун Б.б. 1934 илдə Бакынын дағлыг һиссəсиндə салынмышдыр. Саһ. 41 *ha*-дыр. Мəрдəканда филиалы вар. Битки еһтијатларыны өјрəнмəк вə хаммал базасыны зəнкинлəшдирмəк мəгсəди илə бурада Вəтəнимизин мүхтəлиф јерлəриндə вə харичи өлкəлəрдə битəн бəзəк, дəрман, ефирјағлы вə дикəр фајдалы биткилəрин интродуксијасы вə иглимлəшдирилмəси үзрə елми-тəдгигат ишлəри апарылыр. Үч лабораторијасы (декоратив бағчылыг, Гафгаз вə Орта Асија флорасы, сəнаје əһəмијјəтли биткилəр лабораторијасы), чичəкчилик групу вар. Б.б.-нда дендрари, чохиллик от биткилəри, дəрман биткилəри, ефирјағлы биткилəр, соғанаглы чичəк биткилəри вə гызылкүл саһəси, ағач тинклији, тропик вə субтропик биткилəр үчүн үмуми саһ. 1500 $м^2$ олан ики оранжерeја, 100 $м^2$ лимонлуг вə 600 $м^2$ шитиллик вар. Бакы Б.б.-нда 2500 нөв, форма вə сортдан ибарəт битки коллексијасы топланмышдыр. Бунлардан 700-ү тропик вə субтропик биткилəр, 800-дəн чоху ағач вə кол, 300-ү соғанаглы чичəк биткилəри, 100-ү гызылкүл сорту, 600-ү исə дикəр чичəк вə от биткилəридир. Мəрдəкан филиалында 400 нөвə гəдəр битки коллексијасы топланмышдыр. Һəмин биткилəрин 300 нөвдəн чоху ағач вə колдур. Бунларын ичəрисиндə өлкəмизин бир чох Б.б.-нда олмајан надир ағач вə кол нөвлəри вар. Бакы Б.б.-нда өјрəнилəн гијмəтли ағач, кол, чичəк, ефирјағлы вə дəрман биткилəри кениш мигјасда бечəрилмəк үчүн јашыллашдырма тəсəррүфатларына, к-з вə с-злара көндəрилир.

Əд.: Векслер А. И., Ботанические сады СССР, М., 1949; Ботанические сады мира (Краткий справочник), М., 1959; Соколов М. П., Ботанические сады. Основа их устройства и планировка, М.—Л., 1959; Астров А. В., Ботанические сады Центральной Европы, М., 1976.

БОТА́НИКА ИНСТИТУТУ, Азəрбајчан ССР Елмлəр Академијасынын В. Л. Комаров ад. Ботаника Институту—Азəрб.ССР-дə битки алəмини өјрəнəн елми мəркəз. ССРИ ЕА Загафгазија филиалынын Азəрбајчан шө'бəсинин ботаника бөлмəси əсасында 1936 илдə тəшкил едилмишдир. Ин-тда Азəрб.ССР ЕА-нын бир нечə академики, чохлу елмлəр доктору вə елмлəр намизəди ишлəјир. Ин-тун 7 шө'бəси (али биткилəр систематикасы, ибтидаи биткилəр, кеоботаника, битки еһтијатлары, мешəчилик, битки физиолокијасы вə баша чатмыш ишлəрин тəсəррүфата тəтбиги шө'бəлəри), *Ботаника бағы*, ефирјағлы вə дəрман биткилəри бөлмəси, 22 лабораторијасы, 4 јарадычы групу, аспирантурасы, тəгр. 600 мин нүсхə вəрəгдəн ибарəт битки һербариси вə 81.836-дан чох хүсуси əдəбијјаты олан елми китабханасы вар. Ин-тун əсас елми фəалијјəти Азəрб.ССР-ин флорасыны өјрəнмəк, респ.-нын битки еһтијатыны тəдгиг едəрəк фајдалы јабаны биткилəри (хүсусилə дəрман, ефирјағлы, бојаг, ашы, јем вə декоратив биткилəри) ашкара чыхарыб к.т.-на вермəк, ибтидаи биткилəри өјрəнəрəк онларын хəстəлик төрəдəн нөвлəрини мүəјјəнлəшдирмəк, онлара гаршы мүбаризə тəдбирлəри һазырламаг, битки өртүјүнүн формалашмасы ганунаујғунлугларыны ашкара чыхармаг вə бунун əсасында мəһсулдарлығы артырмаг, биткилəрин мүһафизəси үчүн тəдбирлəр һазырламагдан вə с.-дəн ибарəтдир. Бундан башга ин-тда битки фенолокијасына даир кениш ишлəр апарылыр вə əлдə едилəн нəтичəлəр тəсəррүфата тəтбиг едилир. Б.и. 8 чилдлик «Азəрбајчан флорасы», 4 чилдлик «Азəрбајчан микофлорасы» кими бир сыра монографија нəшр етдирмишдир.

БОТА́НИКА ҸӘМИЈЈӘТИ, Үмумиттифаг Ботаника Ҹәмијјәти—ботаника саһәсиндә чалышан совет алимләрини бирләшдирән елми ҹәмијјәт. 1915 илдә Кијев ботаникләри групунун тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. 1916 илдән «Ботанический журнал», 1950 илдән «Проблемы ботаники» серијасы нәшр олунур. Совет ботаникләринин наилијјәтләри һаггында гаршылыглы мә'лумат верилмәсинә, онларын тәдгигатларынын әлагәләндирилмәсинә вә елми мүбаһисәләрин инкишафына имкан јарадыр. Бејнәлхалг конгресләрдә совет ботаникләринин иштиракыны тәшкил едир. Б.ҹ.-нин президенти А. Л. Тахтаҹјандыр (1973 илдән).

1953 илдә Азәрб.ССР ЕА-нын нәздиндә һәмин ҹәмијјәтин Азәрб. шө'бәси јарадылды. Респ. ботаникләринин көнүллү елми тәшкилаты олан Б.ҹ. ботаника тәдгигатларынын елми вә елми-методики сәвијјәсини артырмаг саһәсиндә иш апарыр, ботаниканын актуал мәсәләләри үзрә елми конфранс, мә'рузә вә мүһазирәләриндә бу елмин сон наилијјәтләрини тәблиғ етмәклә онун тәдрисинә көмәк көстәрир.

БОТАНИКИ ҸОҒРА́ФИЈА — бах *Битки ҹоғрафијасы.*

БОТВИ́ННИК Михаил Моисејевич (д. 17.8.1911, индики Репино)—совет шаһматчысы. Дүнјада 7-чи, ССРИ-дә илк дүнја чемпиону. Техника е.д. (1951). 1948—57, 1958—60 вә 1961—63 илләрдә дүнја чемпиону, ССРИ гроссмејстери (1935), бејнәлхалг гроссмејстер (1950), ССРИ әмәкдар идман устасы (1945). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Шаһмат нәзәријјәсинә даир бир нечә әсәрин мүәллифидир. Ленин ордени, 3 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранные партии (1926—1946), 2 изд., М., 1951; Советская шахматная школа, М., 1951; Алгоритм игры в шахматы, М., 1968.

БО́ТЕВ Христо (6.1.1849, Калофер—1.6.1876) — болгар ингилаб хадими, шаир вә публисист. Русијада јашамыш (1863—66), Одесса кимназијасында охујаркән (1863—65) Полша үсјанынын (1863) сүркүндәки иштиракчылары илә әлагә сахламышдыр. Рус ингилабчы демократларынын идејаларынын Б.-ә тә'сири олмушдур. 1867 илдә вәтәнә гајытмыш, лакин Түркијә һакимијјәт органлары тәрәфиндән тә'гиб едилдији үчүн Румынијаја кетмиш, болгар ингилаби мүһаҹир мәркәзиндә фәалијјәт көстәрмишдир. 1872 илдә Бухарестдә «Свобода» вә «Независимост» гәзетләринин әмәкдашы олмуш, Болгарыстан Ингилаби Мәркәзи Комитәсинин фәалијјәтиндә иштирак етмиш вә онун үзвү сечилмишдир (1874). Б. Парис Коммунасыны алгышламыш, 1-чи Интернасионалын фәалијјәтини мүсбәт гијмәтләндирмиш, «Коммунист Партијасынын Манифести» вә К. Марксын «Капитал» әсәри илә таныш олмушдур. Б. Түркијәнин һәрби-феодал ағалығы шәраитиндә Болгарыстанда ингилаби демократик програм ирәли сүрмүш вә көстәрмишдир ки, Болгарыстанын милли азадлығы онун ичтимаи азадлығы илә бағлыдыр. Б. утопик сосиализм идејаларыны инкишаф етдирәрәк, рус халгчыларынын көрүшләринә јахынлашмышды. Б. ингилаби үсјана бөјүк үмид бәсләјирди. О, 1875 илдән болгар ингилаби һәрәкатынын рәһбәри иди. *Апрел үсјанындан (1876)* сонра Б. Түркијә зүлмүнә гаршы үсјанчы дәстәси тәшкил етмиш, Вол д.-нда Түркијә гошунлары илә дөјүшдә һәлак олмушдур. Б. болгар халгынын милли гәһрәманыдыр.

Б.-ин бәдии јарадычылығы ингилаби фәалијјәти илә сых бағлыдыр. Дәрин лиризм, јүксәк вәтәндашлыг пафосу илә јазылмыш ше'рләриндә («Елекија», «Мүбаризә» вә с.), «Һајдуклар» поемасында болгар халгынын милли азадлыг мүбаризәси тәрәннүм олунур. Фелјетонларында вә публисист мәгаләләриндә ҹәһаләтпәрәстләри, болгар либерал-реформистләрини, килсәнин мүртәҹе ролуну тәнгид етмишдир. Б. болгар әдәби тәнгидинин јарадычыларындандыр. Естетикаја, әдәбијјат вә инҹәсәнәтин ичтимаи ролуна даир фикирләри болгар әдәбијјатында реализмин мөһкәмләнмәсинә тә'сир көстәрмишдир. «Бизим севинчимиз» ше'ри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1976.

Әд.: XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Унджиев И. и Унджиева Ц., Христо Ботев. Жизнь и творчество, М., 1976.

БО́ТКИН Серкеј Петрович (17.9.1832, Москва — 24.12.1889, Ментона) — рус терапевт-һәкими, материалист алим, ичтимаи хадим. Клиник тәбабәтдә физиоложи чәрәјанын баниси, Һәрби-Тибб Академијасынын проф. Русијада илк дәфә өз клиникасы јанында тәҹрүбә лабораторијасы јарадараг, дәрманларын физиоложи-фармаколожи тә'сирини тәдгиг етмиш, һејванларда сүн'и јолла мүхтәлиф хәстәлик просесләри (аорта аневризми, дәринин трофик позғунлуғу, нефрит) төрәтмәклә организмин физиоложи-патоложи хүсусијјәтләрини өјрәнмишдир.

Б. инсан вә али һејван организмләрини јашадыглары мүһитлә ајрылмаз сурәтдә бағлы олан вә синир системи илә идарә олунан там бир вәһдәт һесаб едирди. Б.-ин тәбабәтдә јаратдығы вә И. П. Павловун нервизм адландырдығы бу јени чәрәјан һазырда тибб нәзәријјәси вә практикасында, еләҹә дә биолокијада мүһүм принсип сајылыр. Б. белә һесаб едирди ки, тиббин вәзифәси јалныз мүаличә илә мәшғул олмаг дејил, һәм дә хәстәликләрин гаршысыны алмагдыр; һәким хәстәнин јалныз мә'лум хәстәлијинин мүаличәси илә дејил, онун бүтүнлүкдә мүаличәси илә мәшғул олмалыдыр. Б. елми фәалијјәтини ичтимаи ишлә әлагәләндирәрәк 1861 илдә пулсуз амбулатορија, 1880 илдә исә Петербург Рус Һәкимләри Ҹәмијјәтинин сәдри икән ҹәмијјәт тәрәфиндән пулсуз хәстәхана ачылмасына наил олмушдур (инди бу хәстәхана Б.-ин адыны дашыјыр). Москванын бөјүк хәстәханаларындан биринә Б.-ин ады верилмишдир. Вирус һепатити хәстәлијинин инфексион мәншәли олдуғуну илк дәфә Б. ирәли сүрмүшдүр (бах *Боткин хәстәлији).*

Әсәри: Курс клиники внутренних болезней и клинические лекции, т. 1—2, М., 1950.

Әд.: Молчанов Н. С., Развитие идей С. П. Боткина в современной клинической медицине. В кн.: Боткинские чтения 1970 года, М., 1972, с. 7.

БО́ТКИН ХӘСТӘЛИЈИ, инфексион сарылыг — әсасән, гараҹијәрин зәдәләнмәси илә характеризә едилән кәскин вирус хәстәлији. Хәстәлијин инфексион характерли олдуғуну илк дәфә рус алими С. П. *Боткин* мүәјјән етмишдир (бах *Вирус һепатити*).

БО́ТНИК КӨРФӘЗИ (исвеччә Bottniska viken)—Балтик дәнизинин шм. ында көрфәз. Исвеч илә Финландија арасындадыр. Уз. 668 *км*, макс. eни 240 *км*, макс. дәринлији 290 *м* дир. Саһ. 117 мин *км*². Васа шхерләри көрфәзи Норра-Кваркен боғазы васитәсилә бирләшән шм. вә ҹ. һиссәјә ајырыр. Сујунун темп-ру февралда тәгр. 0°C, августда 12—13°C. Дузлулуғу шм.-да 1—3‰, ҹ.-да 4—5‰. Гышда донур. Әсас портлары: Васа, Оулу, Пори (Финландијада), Лулео, Умео (Исвечдә).

БО́ТНИК СЕРИЈАСЫ (Ботник көрфәзинин адындан), ботник—метаморфик вә пүскүрмә сүхур комплекси. Б.с.-ны илк дәфә 1899 илдә фин кеолоғу Седерһолм мүәјјән етмишдир. Авропанын шм.-г.-индә (Финландија вә Исвеч әразисиндә) јајылмышдыр. Тәркиби филлитләр, микалы шистләр, гисмән конгломератлар вә еффузивләрдән, бә'зән дә мәрмәрдән ибарәтдир. Б.с.-нын сүхурлары гранит интрузијалары илә јарылмышдыр. Б.с. һәҹмҹә бир стратиграфик системә мүвафигдир.

БОТОКУДЛАР, борунлар — Шәрги Бразилијада (индики Еспириту-Санту штатында) јашамыш һинди тајфасы. Ботокуд дилинин диалектләриндә данышырдылар. Б. балыг ову, топлајыҹылыг, овчулуг, гисмән әкинчиликлә мәшғул олурдулар. Авропалыларын мүстәмләкәчилији дөврүндә, Б. демәк олар ки, тамамилә гырылмыш, сағ галанлары исә *резервасијаларда* јашамаға мәҹбур едилмишдиләр. 20 әсрин орталарындан Б. ајрыҹа етник груп кими мөвҹуд дејилдир.

Әд.: Народы Америки, т. 2, М., 1959.

БОТОША́НИ (Botosani)—Румынијанын шм.-ш. индә шәһәр. Ботошани гәзасынын инз. м. Әһ. 48 мин (1974). Тохуҹулуг, јејинти вә тикиш сәнајеси вар. Метал мә'мулаты, ушаг ојунҹаглары, мебел истеһсал едилир. 14 әсрдән мә'лумдур.

БОТРИОМИКО́З (јун. bótrys—салхым+mýkēs — көбәләк) — хроник јолухуҹу хәстәлик. Фиброзлу бирләшдириҹи тохуманын илтиһабы илә характеризә олунур. Әсасән, атлар, бә'зән гарамал, давар вә донузлар јолухур. Инсанлар да Б.-а һәссасдыр. Төрәди-

чиси Botryomyces ascoformans көбәләјидир; дәринин зәдәләнмиш наһијәсиндән, пиј вә тәр вәзиләринин мәсамәләриндән бәдәнә дахил олуб чохалараг фиброз шиш (ботриомикома) әмәлә кәтирир. Бу шишләр ағрысыз олуб, бир вә ја бир нечә јердә инкишаф едир вә дешиләрәк ирин ахыр. Б. бә'зән јелиндә дә баш верир. Мүаличәси чәрраһи үсулладыр. Антибиотикләр дә јахшы нәтичә верир. Профилактикасы: дәринин кикијенасына, гошгу авадanлығынын тәмизлијинә вә һејван ахталанан заман асептикаја риајәт етмәк.

Әд.: Руководство по ветеринарно-санитарной экспертизе и гигиене переработки животных продуктов, под ред. И. В. Шур, М., 1972.

БОТРИОМИКО́МА (јун. bótrys— салхым + mýkēs — көбәләк + ...*ома*), пиокен гранулјома—дәри вә ја селикли гишада тез инкишаф едән хошхассәли, салланан шиш. Көбәләк вә ја салхыма бәнзәјир, јумшаг, тез ганајан, ал-гырмызы рәнкдә олур. Әмәләкәлмә сәбәбләри: травма, сыјрынты, тикан батмасы, ијнә вурулмасы, ирин төрәдән микроблар (әсасән, стафилококк) инфексијасы. Б., адәтән, әл бармагларында, додагда, јанагда, алында вә с. олур. Б.-нын сәтһи хораланыб габыгла өртүлә биләр. Мүаличәси чәрраһи үсулладыр (електрокоагулјасија).

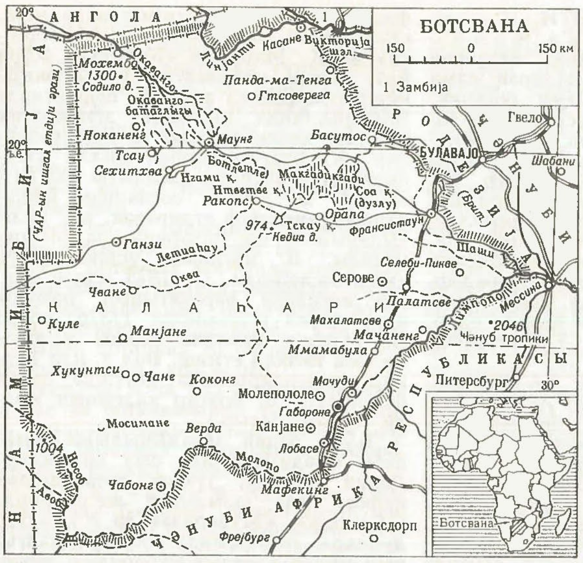
БО́ТРОП (Bottrop)- АФР-ин Шимали Рејн Вестфалија әразисиндә шәһәр. Емшер чајы вә Рејн Һерне каналында порт. Әһ. 104,4 мин (1972). Рур һөвзәсинин сәнаје мәркәзләриндән биридир. Көмүр, кокс кимја, машынгајырма сәнајеси вар. Сүн'и маје јаначаг истеһсал олунур.

БОТСВА́НА (Botswana), Ботсвана Республикасы; 1966 иләдәк Бечуаналенд — Чәнуби Африкада дөвләт. ЧАР, Намибија, Замбија вә Чәнуби Родезија илә һәмсәрһәддир. *Милләтләр Бирлијинин* тәркибиндәдир. Саһ. 600,4 мин *км*². Әһ. тәгр. 680 мин (1975). Пајтахты Габороне ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 16 маһала бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Б. респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1966 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы президентдир. Али ганунверичи һакимијјәт президентә вә парламентә (Милли Мәчлис) мәхсусдур. Ичраедичи һакимијјәти президент вә һөкумәт һәјата кечирир. Президент һөкумәт башчылыг едир, назирләри тә'јин едир. Маһалларда јерли идарә органлары сечкили маһал шуралары, бөјүк шәһәрләрдә шәһәр шуралары дыр. Мәһкәмә системи јерли мәһкәмәләр, шәһәр мәһкәмәләри, Мөһтәрәм Мәһкәмә вә Апелјасија Мәһкәмәсиндән ибарәтдир.

Тәбиәт. Б. әразисинин чох һиссәси Калаһари чөкәклији вә ону әһатә едән

јајладыр. Орта јүксәклији 800—1000 *м*, г. дә 1200 *м*-дир. Фајдалы газынтылары: көмүр, манган филизи, асбест, мис никел филизләри, алмаз, дуз, тәбии сода. Иглими субтропик, континентал, шм. да тропикдир. Орта темп р јанварда 21—27°С, ијулда тәгр. 16°С. Иллик јағынты 500—600 *мм*, ч. г. дә вә мәркәзи һиссәдә тәгр. 250 *мм*. Чајлары Лимпопо вә Окаванго һөвзәсинә аиддир. Чохлу шор кел вар. Биткиси саванна, чөл вә јарымсәһра типлидир. Шм. да сејрәк тропик мешәләр вар. Һејванлар аләми зәнкиндир (шир, бәбир, антилоп, кафтар, зебр, мүхтәлиф иланлар, кәртәнкәлә вә с.).

Әһали. Б. әһалисинин 99%-и африкалылардыр (тәгр. 80%-и *бечуаналар*). Б.-да бушменләр вә бир нечә мин авропалы да јашајыр. Дөвләт дили инкилис дилидир; әһалинин чоху *банту дилләринин* ч.-ш. групуна дахил олан сетсвана дилиндә данышыр. Јерли әһалинин 2/3 һиссәсиндән чоху ән'әнәви динләрини сахламышдыр; бир гисми христиандыр. Әһали, әсасән, өлкәнин ш. һиссәсиндә јерләшмишдир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 1,1 нәфәрдир (1975). Ишләјән әһалинин тәгр. 90%-и һејвандарлыгла мәшғулдур. Ири шәһәрләри: Серове—43,2 мин, Канје—37 мин (1971), Молепololе — 32 мин, Габороне— 27,5 мин (1975).

Тарихи мә'лумат. Б.-нын 19 әсрә гәдәрки тарихи аз өјрәнилмишдир. Вахтилә индики Трансваал (ЧАР-ын әјаләти) әразисиндән кәлмиш бечуаналар Б.-нын јерли әһалиси олан бушменләри сыхышдырыб орада мәскунлашдылар. Авропалылар Б.-ја 19 әсрдә кәлмишләр. 19 әсрин орталарындан бурлар бечуаналарын торпагларыны зәбт етмәјә башладылар. Лакин бечуаналар инкилис-бур зиддијјәтләриндән истифадә едәрәк, тәгр. 30 ил өз истиглалијјәтләрини горуја билдиләр. 1885 илдә Инкилтәрә бечуаналарын әразисинин чох һиссәсини Чәнуби Африкадакы мүстәмләкәләринә бирләшдирди, шм. торпагларыны исә (индики Б. әразисини) Бечуаналенд ады илә протекторат е'лан етди. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри Чәнуби Африканын мә'дән вә фермаларында бечуаналардан ишчи гүввәси кими истифадә едирдиләр. 1910 илдә Инкилтәрәнин Чәнуби Африка Иттифагы (1961 илдән ЧАР) доминиону јарадылдыгда Бечуаналенд онун там игтисади асылылығына дүшдү. Мүстәмләкәчиләр әлејһинә мүбаризә 20 әсрин 20—30-чу илләриндә хүсусилә кенишләнди. 1960 илдә өлкәдә илк дәфә сијаси партија — Бечуаналенд Халг Партијасы јарадылды. Партија өлкәнин мүстәмләкә зүлмүндән азад олмасы угрундакы һәрәката рәһбәрлик етди. 1962 илдә Бечуаналенд Демократ Партијасы јарадылды. Бу партија тезликлә өлкәнин ән күтләви тәшкилатларындан бири олду. Инкилтәрә һөкумәти күзәштә кетмәк мәчбуријјәтиндә галды, 1965 илдә Бечуаналендә дахили өзүнүидарә һүгугу верилди. 1966 ил сентјабрын 30-да Бечуаналенд мүстәгил Ботсвана Респ. е'лан едилди. 1966 ил октјабрын 17-дә БМТ-јә гәбул олунду. Лакин Б., Милләтләр Бирлији тәркибиндә галды. Б. дөвләти дахили сијасәтиндә чохирглли демократик чәмијјәт јарадылмасыны, харичи сијасәтдә исә јени јаранмыш мүстәгил Африка дөвләтләри илә достлуг әлагәләринин мөһкәмләндирилмәси хәттини өзүнүн мәгсәди е'лан етмишдир. Б. дөвләти *апартһејд* сијасәтини писләјир. Лакин өлкәнин чоғрафи вәзијјәтини вә ән'әнәви игтисади әлагәләрини нәзәрә алараг Б. һөкумәти мүәјјән дәрәчәдә ЧАР-ла әмәкдашлыг етмәјә (хүсусән игтисадијјат саһәсиндә) мәчбурдур. 1970 илин мартында ССРИ илә Б. арасында дипломатик әлагә јарадылмышдыр. 1974 илдә Б. һөкумәт нүмајәндә һеј'әти ССРИ-дә олмушдур.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Ботсвана Демократ Партијасы—1962 илдә јарадылмышдыр (1966 иләдәк Бечуаналенд Демократ Партијасы). 1965 илдән һаким партијадыр; Ботсвана Халг Партијасы — 1960 илдә тәшкил едилмишдир (1966 иләдәк Бечуаналенд Халг Партијасы). Башлыча мүхалифәтчи партијадыр. Ботсвана Истиглалијјәт Партијасы (1966 иләдәк Бечуаналенд Истиглалијјәт Партијасы)—1962 илдә Халг Партијасындан ајрылмыш мүтәрәгги зијалылар групу тәрәфиндән јарадылмышдыр. Ботсвана Милли Чәбһә Партијасы (1966 иләдәк Бечуаналенд Милли Чәбһәси)—1965 илдә тә'сис едилмишдир.

Тәсәррүфат. Б. керидә галмыш к.т. өлкәсидир. Тәсәррүфаты мүстәмләкә дөврүнүн тә'сири нәтичәсиндә биртәрәфли инкишаф етмишдир. Игтисади чәһәтдән ЧАР-дан чох асылыдыр. Башлыча тәсәррүфат саһәси әтлик һејвандарлыгдыр. Һејвандарлыг, әсасән, шм. р-нлардадыр. Өлкәдә 2,1 млн. гарамал, тәгр. 1,4 млн. давар вар (1974). Торпагларын чоху «Бритиш Саут Африка» инкилис ширкәтинә мәхсусдур. Африкалылар бу ширкәтдән отлаглар ичарәјә көтүрүрләр. Әкинчилик јалныз шм. вә ш. р-нларында инкишаф етмиш-

дир. Калыш, гарғыдалы, дары, пахлалы биткиләр, аз мигдарда бугда, түтүн, памбыг вә с. экилир. Б.-дан 35 миндән чох адам ЧАР вә Чәнуби Родезијадакы көмүр шахталарына вә аврупалыларын фермаларына ишләмәјә кедир. Б.-да мә'дән сәнајеси инкишаф етдирилир. Манган филизи (1974 илдә 5 мин *т*), алмаз (1973 илдә 2453 карат), асбест, даш көмүр, дуз, күмүш, кианит, әлван металлар чыхарылыр. Мә'дән сәнајеси, әсасән, харичи ширкәтләрин әлиндәдир. Б.-да әт комбинаты (Лобатсе), сүмүк уну, јағ, сабун вә пивә истеһсалы мүәссисәләри вар.

Д.ј.-ларынын уз. 640 *км*, автомобил јолларынын уз. тәгр. 8000 *км*-дир (1973). Б., әсасән, һејвандарлыг мәһсуллары, мешә материаллары вә алмаз ихрач едир. Јејинти вә истеһлак маллары, машын вә аваданлыг идхал едилир. Тичарәти, әсасән, ЧАР, Чәнуби Родезија, Б. Британија, Замбија иләдир. Пул ваһиди пуладыр, 1976 илләдәк (август) ЧАР пул ваһидиндән (ренд) истифадә едилирди.

Сәһијјә. 1970 илдә Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 44,2, үмуми өлүм сајы 22,6, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 175 (1972) олмушдур. Орта өмүр 41 илдир. Б.-да инфексион, паразитар хәстәликләр јајылмышдыр. 1970 илдә Б.-да 1660 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 24 чарпајы) 13 хәстәхана (онлардан 7-си дөвләтиндир), 1973 илдә 44 һәким (әһалинин һәр 15900 нәфәринә 1 һәким), о чүмләдән 24 һәким дөвләт хидмәтиндә, 122 һәким көмәкчиси (онлардан 45-и дөвләт хидмәтиндә), 3 диш һәкими (1-и дөвләт хидмәтиндә), 5 әчзачы, 204 мама (45-и дөвләт хидмәтиндә) олмушдур.

Маариф. 6—14 јашлы ушаглар үчүн тәһсил ичбаридир. Дәрсләр, әсасән, инкилис дилиндә иди. 1976 илдән дәрсләрин сетсвана дилиндә кечирилмәси гәрара алынмышдыр. Ибтидаи мәктәбләрдә (7 иллик) 103,7 мин, орта мәктәбләрдә (5 иллик) 10,3 мин, пешә мәктәбләриндә 1,5 мин, к. т. коллечиндә 200 шакирд, Б., Лесото вә Свазиленд ун-тинин Б.-дакы филиалында (Габороне ш.) 200 тәләбә охујурду, 209 нәфәр харичдә али тәһсил алмышдыр (1974—75). Габоронедә милли китабхана вар (80 мин китаб).

Мәтбуат, радио верилишләри. Мүстәмләкәчилик дөврүндә өлкәнин өз гәзет вә журналлары јох иди. Мүстәгил Б.-да ашағыдакы гәзет вә журналлар чыхыр: «Ботсвана дејли нјус»—һөкумәтин рәсми күндәлик бүллетени, «Кутлвано»—ајлыг һөкумәт журналы, «Маса», «Пуо пһа», «Терисанјо» ајлыг гәзетләри нәшр едилир.

Радио верилишләринә 1965 илдән башланмышдыр. Радиостансијасы Габоронедәдир. Верилишләр инкилис вә сетсвана дилләриндә апарылыр.

Халг сәнәти. Б.-да ағач үзәриндә ојма сәнәти кениш јајылмышдыр. Ев әшјалары һәндәси фигурлу ојмаларла бәзәдилир. Дәмир, мис мәфтил вә мунчугдан биләрзик, бојунбағы вә с. гајырылыр. Јашајыш евләри, әсасән, конусвары гамыш дамдан вә пәнчәрәсиз комалардан ибарәтдир.

Әд.: Новая история Африки, М., 1968; Липец Ю. Г., Республика Ботсвана, М., 1973; Дмитревский Ю. Д., Африка, М., 1975.

БО ТСЗЈУЈ-И (772—846)—Чин шаири. Јүксәк дөвләт вәзифәләриндә ишләмиш, Сзјанчжоунун (индики Сјунсзјан) һакими олмушдур. Халга рәғбәт бәсләмишдир. 3 минә јахын ше'р јазмышдыр. Әсәрләринин илк күллијјаты сағлығында бурахылмышдыр. Лирикасы үчүн никбинлик вә инсанпәрвәрлик сәчијјәвидир. «Интәһасыз кәдәр һаггында нәғмә», «Рүбаб» поемалары мәшһурдур. «Син нәғмәләри», «Јени халг маһнылары» ше'р силсиләләриндә феодал зүлмүнә гаршы е'тираз мотивләри күчлүдүр. Сарај поезијасы ән'әнәләри әлејһинә чыхмышдыр.

Әсәри: Лирика, М., 1965.

БОТТИЧЕ́ЛЛИ (Botticelli; әслиндә Алессандро ди Мариано Филипепи, Alessandro di Mariano Filipepi) Сандро (1445, Флоренсија—17.5.1510, Флоренсијада дәфн едилмишдир) — италјан рәссамы. Интибаһ дөврүнүн көркәмли рәссамларындан бири. Тәгр. 1465—66 илләрдә рәссам Филиппо Липпидән дәрс алмышдыр. Б.-нин еркән јарадычылығына *А. Верроккио* вә А. Поллајолонун тә'сири олмушдур. Б. јарадычылығында һуманизм идејалары вә реалист ахтарышларла дини мистика вә готик ән'әнәләр бирләшмишдир. Илк портретләриндә, «Мүгәддәс Себастјан» (1474, Берлин-Далем Шәкил Галерејасы), «Каһинләрин тә'зими» (тәгр. 1476—77, Уффитси галерејасы, Флоренсија) вә с. дини сүжетли әсәрләриндә, һәмчинин мадонналарын тәсвириндә Интибаһ дөврү сәнәтинин реалист ән'әнәләринә әсасланмышдыр. Б. 70-чи илләрин сону вә 80-чи илләрдә ән мәшһур әсәрләрини—мүхтәлиф композисијалы мадонналарыны, сүжети италјан шаири А. Полисианонун ше'риндән көтүрүлмүш «Баһар», «Венеранын доғулмасы» (тәгр. 1477—78, 1483—84, һәр ики әсәр Уффитси галерејасындадыр) таблоларыны, Ватикандакы Сикст капелласынын фрескаларыны (1481—82) вә с. јаратмышдыр. 90-чы илләрдә Флоренсијада ичтимаи-сијаси зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, монах Савонароланын динимистик тәблиғаты илә әлагәдар Б.-нин јарадычылығында дини аскетизм, бәдбинлик әсас јер тутмушдур. «Тәрк едилмиш гадын» (тәгр. 1495, Паллавичини галерејасы, Рома), «Исанын мејити үзәриндә ағлашма» (1490 илдән сонра; Полди-Петссоли музеји, Милан) вә с. дини мәзмунлу әсәрләриндә фачиә, һиссләрин драматизми кәскин сурәтдә ифадә едилмишдир. Дантенин «Илаһи комедија»сына рәсмләр чәкмишдир (1492—97). Б.-нин ики әсәри («Мүгәддәс Доминик» вә «Мүгәддәс Иероним») Ермитажда, бир әсәри («Мүждә») исә Москвада, А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музејиндә сахланылыр.

С. Боттичелли. Автопортрет. Тәгр. 1475.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 256—257

Әд: Смирнова И., Сандро Боттичелли, М., 1967; Дунаев Г. С., Сандро Боттичелли, М., 1977.

БОТУЛИ́ЗМ (лат. botulus—колбаса)—анаероб бактеријалар вә онларын токсинләринин төрәтдији гида токсикоинфексијалары групундан кәскин инфексион-токсик хәстәлик. Чох вахт бејин синирләри нүвәләринин ағыр зәдәләнмәси илә характеризә едилир. Б. төрәдичиләринин A, B, C, D, E вә F типләри мә'лумдур. Бунларын һәр бири синир системини зәдәләјән спесифик екзотоксин һасил едир. Б.-э дүнјанын һәр јериндә, хүсусән евдә һазырланан консервләрдән чох истифадә олунан өлкәләрдә даһа чох тәсадүф едилир. **Инсана** Б. чөпләри вә онларын токсинләринин гида: балыг, антисанитарија шәраитиндә доғранмыш әт, јахшы тәмизләнмәмиш вә стерилизә едилмәмиш мејвә, тәрәвәз консервләри вә с. илә һәзм јолуна дүшмәси нәтичәсиндә јолухур. Б. зәифлик, тез-тез гусма, гәбизлик вә с. әламәтләрлә гәфләтән башлајыр. 3—4 саат сонра башкичәлләнмәси, көрмә габилијјәтинин позулмасы, ағыз гурулуғу, јанғы, бә'зән тәнәффүс позғунлуғу, гычолма мүшаһидә едилир. Хәстәнин сәси зәифләјир, данышығы пис баша дүшүлүр. Үрәјин вә тәнәффүс мәркәзинин ифличи өлүмлә нәтичәләнә биләр. **Мүаличәси**: спесифик антитоксик серум, тәнәффүс позғунлугларында—ағчијәрләрин сүн'и вентилјасијасы. **Профилактикасы**: гида мәһсулларынын, хүсусилә консервләрин һазырланмасында санитарија-кикијена гајдаларына әмәл етмәк.

Б. хәстәлијинә к.т. **һејванлары**нын бир чоху (ат, гуш, бә'зән гарамал, донуз) вә хәздәрили һејванлардан норка тутулур. Б. төрәдичиси клостридид групуна аид чөпшәкилли спор әмәлә кәтирән анаероб микроблардыр; јемә торпагдан кечир. Јемдә хәстәлик төрәдичисинин спорларынын инкишафы нәтичәсиндә әмәлә кәлән токсин һејванлары зәһәрләјир. Хәстәлик удлаг, дил, алт чәнә әзәләләринин ифличинә сәбәб олур. **Мүаличәси**: хәстәлијин башланғычында ишләтмә дәрманы (ареколин, пилокарпин, езерин), сонракы мәрһәләдә үрәк дәрманлары вермәк. **Профилактикасы**: һејванлары јемләјәркән кикијена гајдаларына риајәт етмәк; хәстәлик баш вердикдә һејвандарлыг тәсәррүфатларында сағлам һејванлара серум вурмаг.

Әд.: Кравченко А. Т. и Шушилина Л. М., Распространение возбудителей ботулизма и столбняка на территории СССР, М., 1970, библиогр.; Болезни свиней, М., 1970; Эпизоотология, 2 изд., под ред. Р. Ф. Сосова, М., 1974.

БО́ФОРТ ДӘНИЗИ (Beaufort Sea)—Алјаска илә Канада Арктика архипелагы арасында Шимал Бузлу океанынын кәнар дәнизи. Саһ. 476 мин *км*², макс. дәринлији 4683 *м*-дир. Чох һиссәси материк дајазлығындадыр. Ил боју бузларла өртүлүдүр. Макензи чајы Б.д.-нә төкүлүр. Инкилис адмиралы Ф. Бофортун шәрәфинә адландырылмышдыр.

БО́ФОРТ ШКАЛАСЫ—күләјин јер сәтһиндәки чисимләрә вә дәнизин далғаланмасына олан тә'сиринә көрә күчүнү (сүр'әтини) тәгриби мүәјјән едән (бал илә) шкала. Илк дәфә 1806 илдә инкилис адмиралы Ф. Бофорт тәрәфиндән тәклиф олунмушдур. 1963 илдә Бејнәлхалг Метеоролокија Тәшкилаты тәрәфиндән гәбул олунмуш Б.ш. чәдвәлдә верилир.

Јер сәтһиндә күләјин Бофорт шкаласы илә күчү
(дүз јердән 10 *м* јүксәкдә)

Бофорт баллары	Күләјин характеристикасы	Күләјин сүр'әти *м сан*	Күләјин тә'сири
0	Шәләкәт	0–0,2	Һава сакитдир. Түстү бачалардан дүз галхыр.
1	Сакит	0,3–1,5	Түстү бачалардан бир гәдәр әјри галхыр.
2	Јүнкүл	1,6—3,3	Һаванын һәрәкәти һисс олунур. Јарпаглар хышылдајыр.
3	Зәиф	3,4—5,4	Јарпаглар вә назик будаглар тәрпәнир.
4	Мүлајим	5,5—7,9	Ағачларын назик будаглары тәрпәнир. Күләк тозу вә кағыз парчаларыны һаваја галдырыр.
5	Орта сүр'әтли	8,0—10,7	Назик көвдәли ағачлар тәрпәнир. Суда далғалар әмәлә кәлир.
6	Күчлү	10,8–13,8	Ири будаглар тәрпәнир. Ағач көвдәләри јырғаланыр. Дәниздә көпүклү далғалар әмәлә кәлир. Күләјә гаршы јеримәк чәтинләшир.
7	Бәрк	13,9–17,1	Ағачларын будаглары сыныр. Күләјә гаршы јеримәк чох чәтинләшир.
8	Чох бәрк	17,2–20,7	Кичик дағынтылар: евләрин дамындакы кирәмит вә бачалар гопур. Дәниздә јүксәк далғалар әмәлә кәлир.
9	Фыртына	20,8–24,4	Бөјүк дағынтылар: ағачлар көкүндән гопур. Дәниздә чох бөјүк далғалар әмәлә кәлир. Габруда надир һалларда мүшаһидә олунур.
10	Күчлү фыртына	24,5–28,4	Чох бөјүк дағынтылар. Дәниздә һәддән артыг јүксәк далғалар әмәлә кәлир.
11	Шиддәтли фыртына	28,5—32,6	Гуруда чох надир һалларда мүшаһидә олунур.
12	Туфан (гасырға)	32,7 вә даһа артыг	

БОХАЈВА́Н—Чиндә, Сары дәнизин шм.-г.-индә көрфәз. Дәринлији 40 *м*-ә чатыр. Шандун ј-а илә ачыг дәниздән ајрылмышдыр. Б.-а Хуанхе вә Хајхе чајлары төкүлүр. Балыг овланыр. Саһилләриндә дәниз сујундан дуз алыныр. Порту Тангудур.

БО́ХУМ (Bochum)—АФР-ин Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Әһ. 417,3 мин (1975). Мүһүм нәгл. говшағы. Рур һөвзәсинин ағыр сәнаје мәркәзләриндән биридир. Кокс-кимја, металлуркија, ағыр машынгајырма, автомобилгајырма, јүнкүл вә јејинти, електротехника вә радиотехника сәнаједи мүәссисәләри, ун-т вар.

БОҺЕ́МИЈА (сон лат. Bohemia, лат. Boiohaemum—бојлар өлкәси)—1) Чехија дөвләтинин јарандығы әразинин илк ады. 2) 1526—1918 илләрдә Һабсбурглар империјасына дахил олан Чехијанын рәсми ады.

БОҺЕ́МИЈА МЕШӘСИ—*Чехија мешәсинин* алманча ады.

БОҺУСЛЕ́Н ГАЈА ТӘСВИРЛӘРИ—Боһуслен гајаларында (Исвеч) һәкк едилмиш гәдим рәсмләр. Гајаларда арабалар, гылынчла силаһланмыш дөјүшчү фигурлары, һејван фигурлары, дикбурун гајыгларда аварчәкәнләр вә с. тәсвир олунмушдур. Б.г.т.-нин ән гәдимләри Тунч дөврүнә, сонунчулары исә викингләр дөврүнә (8—11 әсрләр) аиддир. Б.г.т.-нин мәншәји вә мәзмуну һаггында мүхтәлиф фикирләр вар; онларын ајин характери дашымасы еһтималы һәгигәтә даһа јахындыр.

БОЧАРО́В Пјотр Иванович (1885, Саратов губ. Камышин гәзасынын Бурлук к.—1.7.1958)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин јанварындан Сов.ИКП үзвү. 1902 илдән ингилаби һәрәката гошулмуш, Бакы фәһләләринин декабр (1904) үмуми тә'тилиндә иштирак етмишдир. Дәфәләрлә һәбсә алынмышдыр. 1917 илдә Гызыл гвардија дәстәләриндә әксингилаба гаршы вурушмуш, 1918 илдә Шамахы партизан дәстәсинин фөвгәл'адә комиссары тә'јин едилмишдир. 1918 илдә Һәштәрхана кетмиш, Бакыдан Совет Русијасына кизли нефт дашынмасынын тәшкилатчыларындан олмушдур. 1919 илдә В. И. Ленинә Бакынын вәзијјәти һаггында мәктуб апармыш вә Иличлә көрүшмүшдүр. 1920 илдә XI Гызыл Орду илә Бакыја кәлмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы иди. Ленин ордени, Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БО́ЧВАР Андреј Анатолјевич (д.8.8. 1902, Москва)—совет металшүнасы, ССРИ ЕА акад. (1946; м. үзвү, 1939), ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949, 1953), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949, 1951, 1953), Ленин мүкафаты лауреаты (1961). Москва Полад вә Әринтиләр Ин-тунда чалышыр (1961 илдән). Б. әлван металларын вә әринтиләрин евтектик кристаллашма (1935) вә төкмә хассәләри нәзәријјәләрини јаратмыш, металларын јенидән кристаллашмасынын башланғыч темп-руну мүәјјән етмишдир (Б. гајдасы адланыр). Фасонлу төкмәләрин тәзјиг алтында кристаллашма үсулуну ишләјиб һазырламыш вә дүнјада илк дәфә тәтбиг етмишдир (1936). 4 дәфә Ленин ордени, 4 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Исследование механизма и кинетики кристаллизации сплавов эвтектического типа, М.—Л., 1935; Основы термической сбработки сплавов, 5 изд., М.—Л., 1940; Металловедение, 5 изд., М., 1956.

БОЧОРИ́ДЗЕ Михаил (Михо) Захарјевич (14.6.1873, Телави—13.9.1913)—ингилаби һәрәкат хадими, болшевик. 1893 илдә с.-д. фәһлә дәрнәјинә дахил олмушдур. 1897—1903 илләрдә РСДФП Тифлис Комитәсинин, 1903 илин мартындан РСДФП Гафгаз Иттифаг Комитәсинин үзвү олмуш, *Авлабар мәтбәәсинә* рәһбәрлик етмишдир. 1905 илдә фәһлә дружиналарынын рәһбәрләриндән иди. 1906 илин апрелиндә һәбс олунмуш, октјабрда һәбсханадан гачмыш, Тифлис, Бакы вә Петербургда, Ставропол губ.-нда кизли партија ишини давам етдирмишдир.

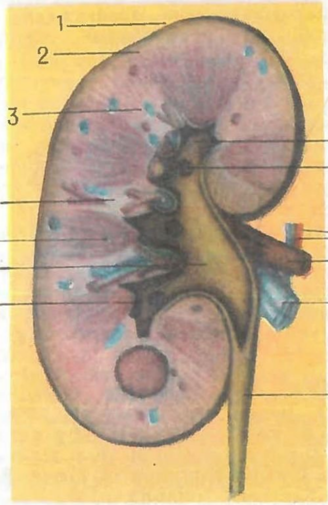
БОШ ВЕНАЛАР—бәдәндән веноз ганы топлајыб үрәјә кәтирән ики бөјүк дамар (јухары вә ашағы). Јухары бош вена баш, бојун, дөш наһијәси вә јухары әтрафдан, ашағы бош вена исә ашағы әтрафдан, чанаг вә гарын бошлуғу органларындан, һабелә чанағын вә гарын бошлуғунун диварларындан веноз ганы топлајыр. Һәр ики вена үрәјин сағ гулагчығына ачылыр.

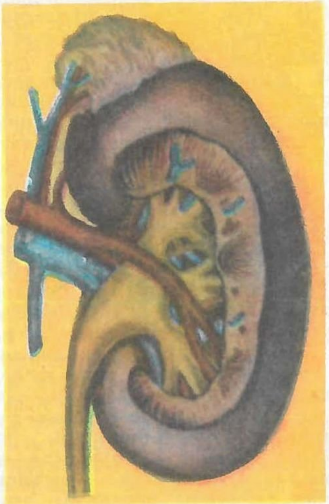
БОШАНМА—бах *Никаһын позулмасы.*

БОШБУЈНУЗЛУЛАР (Bovidae)—чүтдырнаглылар дәстәсиндән кәвшәјән мәмәли һејван фәсиләси. Ичибош бујнузлары алын сүмүјү чыхынтысы үзәриндәдир. Дәри мәншәли төрәмәдән әмәлә кәлмиш бујнуз маддәси илә өртүлүдүр. Һејванын өмрү бoју бөјүјүр вә дәјишмир. Б.-ын үст чәнәсиндә кәсичи вә көпәк дишләри јохдур; азы дишләриндә чејнәмә сәтһи минасынын гырышлары ајпара шәклиндәдир. Мүрәккәб гурулушлу мә'дәси чохкамералыдыр. Дүнјада 115 нөвү, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 5 вәһши, 5 әһлиләшдирилмиш нөвү јашајыр. Өкүз, гојун, кечи вә антилопплар Б.-а дахилдир.

Әд.: Соколов И. И., Фауна СССР (Млекопитающие), т. 1, в. 3, М.—Л., 1959; Жизнь животных, т. 6, М., 1971.

БӨЈРӘК—онурғалы һејванларда вә инсанда чүт ифразат органы. Б. васитәсилә организмдән азотлу маддәләр мүбадиләсинин сон мәһсуллары (сидик чөвһәри, сидик туршусу вә с.), мүхтәлиф дузлар, зәһәрли маддәләр, артыг су вә с. кәнар едилир. Б.-ләр ганда гәләви-туршу мүвазинәтинин сахланмасыны да тә'мин едир. Инсанда Б. формача пахлаја бәнзәјир, бәрк консистенсијалы, гырмызы-гонур рәнкдәдир; гарын бошлугунда онурғанын јанларында 12-чи дөш вә 1—2-чи бел фәгәрәләри бәрабәриндә (сағ тәрәфдә бир бармаг ашағыда), перитонун архасындадыр. Јашлыларда орта чәкиси 120 *г*, уз. 10—12 *см*, ени 5—6 *см*, галынлығы исә 3—4 *см*-дир. Б.-ин гапысы адланан басыглыгдан ичәрија артерија вә синир дахил олур; вена, лимфа дамарлары вә сидик ахары исә чыхыр. Б. чиби адланан һиссәдә Б. касачыглары вә гыфабәнзәр Б. ләјәни вар. Ләјәнин арды сидик ахарыдыр. Б.-ин габыг вә бејин маддәләри тәбәгәси тәгр. 1 млн.-а гәдәр нефрондан әмәлә кәлмишдир. Нефрон Малпики вә ја Б. чисимчији илә башлајыр вә микроскопик узун сидик боручугларына кечир. Б. чисимчији ган капилљарларындан әмәлә кәлмиш јумагчыгдан вә ону әһатә едән гәдәһәбәнзәр Шумлјански—Боумен капсулундан ибарәтдир. Сидик боручуглары ашағыдакы һиссәләрә бөлүнүр: биринчи сыра гыврым боручуг (билавасите Б. чисимчијиндән башлајыр), Һенле илкәји, икинчи сыра гыврым боручуг вә бирләшдиричи боручуг. Нефронларда әмәлә кәлән сидик јығычы боручуглара вә орадан мәмәчик ахачыглары илә касачыглара, Б. ләјәнинә вә нәһајәт сидик ахарына кечир

Бөјрәјин узунуна кәсији: *1*—фиброз капсула; *2*—габыг маддәси; *3*—бејин маддәси; *4*—Бертини сүтунчуглары; *5*—пирамидалар; *6*—ләјән; *7*—јухары касачыг; *8*—кичик касачыға кириш; *9*—ашағы бөјрәкүстү вәзи артерија вә венасы; *10*—бөјрәк артеријасы; *11*—бөјрәк венасы; *12*—сидик ахары; *13*—мәмәчикләр.
Сол бөјрәк (паренхиманын бир һиссәси көтүрүлмүшдүр). Бөјрәк дамарлары вә касачыг-ләјән системинин гаршылыглы мүнасибәти.

Мүасир филтрасија-реабсорбсија (сүзүлмә-сорулма) нәзәријјәсинә көрә, Б. јумагчыгы капилљарларындан, әввәлчә, ганын плазмасы (зүлаллардан башга) кечиб, Шумљански — Боумен капсулунун бошлуғуна сүзүлүр. Буна илк сидик дејилир вә ики Б.-дә мигдары күндә 180 *л*-ә чатыр. Сонра илк сидикдән 178,5 *л*-ә гәдәр су, (шәкәр вә бә'зи бирләшмәләр нефрон боручугларындан керијә—гана сорулур; беләликлә, күндә 1,5 *л*-ә гәдәр сон сидик топланыр. Сујун мигдары азалдығындан сон сидикдә азотлу бирләшмәләрин нисби мигдары илк сидикдәкиндән 40—70 дәфә артыг олур.

Әд.: Физиология почки, под ред. Ю. В. Наточина, Л., 1972.

БӨЈРӘК ВӘРӘМИ (tuberculosis renis)—вәрәм басилләринин ган дөвраны вә бә'зән лимфа јоллары илә бөјрәјә кечмәси нәтичәсиндә төрәјән хәстәлик. Ики формада олур: кәскин (милиар) вә хроник (кавернали). Ә л а м ә т л ә р и: бел наһијәсиндә ағры, иштаһасызлыг, әзкинлик вә с. Хәстәнин сидији буланыг, бә'зән дә ганлы олур. М ү а л и ч ә с и: јүксәк калорили вә витаминлә зәнкин гида, иглим вә комплекс дәрман мүаличәси (стрептомисин, фтивазид, ПАСТ вә с.). Биртәрәфли чохкаверналы просесдә вә пионефрозда (нефректомија) чәрраһи әмәлијјат.

БӨЈРӘК ИЛТИҺАБЫ— бах *Нефрит.*

БӨЈРӘК ЛӘЈӘНИ ИЛТИҺАБЫ — бах *Пиелит.*

БӨЈРӘКДАШЫ ХӘСТӘЛИЈИ — бах *Сидикдашы хәстәлији.*

БӨЈРӘКҮСТҮ ВӘЗИЛӘР (glandulae suprarenales)—али онурғалы һејванларын вә инсанын дахили секресија органы. Инсанда бөјрәјин билаваситә јухары учу үзәриндәдир. Бир чүтдүр. Һәр вәзи мәншә вә вәзифә чәһәтдән бир-бириндән фәргләнән ики һиссәдән ибарәтдир: габыг маддә вә «бејин» маддә. Габыг маддәдә әсас е'тибарилә стероид типли һормонлар һазырланыр; бурада м и н е р а л к о р т и к о и д л ә р (алдостерон) вә г л ү к о к о р т и к о и д л ә р (кортикостерон вә һидрокортизон) аиддир. Минерал кортикоидләр организмин минерал маддәләр мүбадиләсинә тә'сир көстәрир, глүкокортикоидләр исә карбоһидрат вә зүлал мүбадиләсинин тәнзим олунмасында иштирак едир, харичи мүһитин әлверишли олмајан тә'сиринә гаршы организмин мүвафиг чаваб реаксијасы көстәрмәсинә сәбәб олур. Чинси һормонлара јахын андрокен, естрокен вә прокестерон габыг маддәнин мәһсулудур. Б.в.-ин габыг маддәсинин функсијасы дикәр дахили секресија вәзиләринин функсијасы илә сых әлагәдардыр. «Бејин» маддәсиндә адреналин вә норадреналин (артеренол) әмәлә кәлир. Бу һормонлар симпатик синир системинин нәзарәти алтында олуб, үрәк-дамар системинә тә'сир көстәрир, гликокени гарачијәрдә глүкозаја чевирир.

Б.в.-ин функсијасы синир системи вә һипофиз вәзинин өн пајынын тә'сири илә тәнзим едилир. Вәрәм, сифилис, јаман шиш вә с. нәтичәсиндә Б.в.-ин функсијасы позулдугда инсанда *Аддисон хәстәлији*, *һирсутизм* вә *вирилизм* әламәтләри мүшаһидә олунур. Б.в.-дән бири чыхарылдыгда, дикәри онун вәзифәсини көрүр, лакин һәр ики вәзи чыхарылан һејванлар чох вахт 5—6 күндән артыг јашамыр. Бунун башлыча сәбәби тохумаларда натриум вә калиум мүвазинәтинин дәјишмәси нәтичәсиндә, әсасән, үрәк әзәләси фәалијјәтинин позулмасыдыр. Үмумијјәтлә, Б.в.-ин ифраз етдији бүтүн һормонлар һәјат үчүн чох зәруридир. Б.в.-ин функсијасы артдыгда вә ја азалдыгда, бә'зи психи хәстәликләр дә төрәјә биләр.

Әд.: Г р о л м а н А., Клиническая эндокринология и её физиологические основы, пер. с англ., М., 1969.

БӨЈҮК АВСТРАЛИЈА КӨРФӘЗИ (Great Australian Bight)—Һинд океанында, Австралијанын ч. саһилиндә көрфәз. Банкс вә Пејсли бурунлары арасындадыр. Саһ. 484 мин *км*², дәринлији 5080 *м*-ә гәдәрдир. Кенгуру а. Б.А.к.-ндәдир. Портлары: Аделаида, Кингстон вә с.

БӨЈҮК АЗАДЛЫГЛАР ХАРТИЈАСЫ—1215 ил ијунун 15-дә Инкилтәрә кралы *Торпагсыз Иоһанын* имзаладығы 63 маддәдән (лат.) ибарәт сәнәд. Б.а.х.-нын имзаланмасына крал һакимијјәтинин күчләнмәсиндән наразы галан баронларын үсјаны сәбәб олмушду. Веркиләрдән, мә'мурларын тәзјигиндән вә кралын уғурсуз харичи сијасәтиндән наразы олан чәнкаверләр вә шәһәрлиләр дә үсјана гошулмушду. Хартија маддәләринин чоху баронларын крал үзәриндә мүвәггәти гәләбәсини тә'мин едәрәк феодалларын мәнафејини әкс етдирирди. Хартија инкилис халгынын әсас күтләсинә—тәһкимли кәндлиләрә (*вилланлара*) һеч нә вермәди. Б.а.х. чәнкаверләрин вә азад кәндлиләрин јухары тәбәгәсинин мәнафејинә гисмән ујғун иди. Б.а.х. крал һакимијјәтинин ганунла мәһдудлашдырылмасынын әсасыны гојду. Хартија 1215 илин сонунда ләғв олунду. Лакин сонралар Б.а.х. ны III Һенрих, I Едуард вә II Едуард бә'зи истисналарла тәсдиг етмишдиләр.

Әд.: П е т р у ш е в с к и й Д. М., Очерки из истории английского государства и общества в средние века, 4 изд., М., 1937; Г у т н о в а Е. В., Возникновение английского парламента, гл. 4—5, М., 1960.

БӨЈҮК АЈЫ (лат. Ursa Major) — көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 1,8 визуал улдуз өлчүлүдүр. Једди парлаг улдузу абкәрдәни хатырладыр. Азәрб. ССР әразисиндә һәмишә көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

БӨЈҮК АЈЫ КӨЛҮ (Great Bear Lake)—Канаданын шм.-г.-индә көл. Саһ. тәгр. 30 мин *км*², дәринлији 137 *м*-ә гәдәрдир. Көлдән Макензинин голу Бөјүк Ајы чајы ахыр. Октјабрдан ијунадәк бузла өртүлү олур. Порт-Радидә уран-радиум јатаглары вар. Балыг овланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр (август—сентјабр).

БӨЈҮК АЛАКӨЛ—Азәрб. ССР-ин Кәлбәчәр р-нунда ширинсулу! ахарлы көл; *Ала көлләр* групунда ән бөјүк көлдүр. Дәниз сәвијјәсиндән 2729 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 510 *ha*, макс. дәринлији 9,4 *м*. Гидасыны көлә ахан кичик чајлардан (Гурбағалычај, Азад чајы вә с.), һәмчинин јағыш вә гар суларындан алыр. Мал-гаранын сувармасында истифадә олунур.

БӨЈҮК АРТЕЗИАН ҺӨВЗӘСИ (Great Artesian Basin)—Австралијада ән бөјүк артезиан һөвзәси. Бөјүклүјүнә көрә дүнјада (ССРИ-дәки Гәрби Сибир һөвзәсиндән сонра) икинчидир. Саһ. 1736 мин *км*². Мәркәзи овалығын гәдим кристаллик бүнөврәсинин галын чөкмә гаты илә өртүлмүш чөкәјини тутур. Башлыча сулу һоризонтлары Мезозојун гумдашыларыдыр. Сују јералты суларын, әсасән, Бөјүк Суајырычы силсиләнин г. јамачларына дүшән јағынтыларын һесабына топланыр; минераллыдыр; 2000 *м*-ә гәдәр дәринликдә јерләшир. Ејр көлү саһәсиндә сәтһә чыхышлары (булаглар) вар. Сујун темп-ру дәринликдән асылы оларaг дәјишир вә һәтта 110°С-ә чатыр (Квинсленд штатындакы Спринглејтдәки гујуда). Гујуларын чоху гураг малдарлыг р-нла-

рындадыр. Су тәчһизатында вә техники мәгсәд үчүн истифадә олунур.

БӨЈҮК БЕЈИН ЈАРЫМКҮРӘЛӘРИНИН ГАБЫҒЫ — али онурғалы һејванларын вә инсанын бөјүк бејин јарымкүрәләринин боз маддәдән ибарәт сәтһи тәбәгәси. Синир һүчејрәләри, онларын чыхынтылары вә невроглијадан ибарәтдир. Габыг али синир фәалијјәтинин анатомик субстраты олуб, организмин бүтүн функсијаларынын тәнзим едилмәсиндә һәлледичи рол ојнајыр (бах *Бејин*). И. П. *Павлов* бејин габығыны «Организмин бүтүн фәалијјәтинин сәрәнчамверичиси вә бөлүшдүрүчүсү» адландырмышдыр. Галынлығы 1,5 –3 *мм* олан бу јени габыг инсанда бөјүк бејнин үмуми сәтһинин тәхминән 96%-ини тәшкил едир. Габыг гурулушуна көрә бир-бириндән фәргли 6 гатдан ибарәтдир. Јашлы адамларда һәр ики јарымкүрәнин үмуми сәтһи 1450—1700 *см²*-ә чатыр. Бејин габығы тәгр. 14—18 млрд. нејрондан ибарәтдир. Синир һүчејрәләринин вә лифләринин дүзүлүшү, формасы, бөјүклүјү, һабелә диаметриндән асылы олараг габыг ајры-ајры наһијәләрә, онлар да габыг саһәләринә бөлүнүр. Бродманын ситоархитектоника хәритәсиндә бејин габығы 52 саһәјә ајрылмышдыр.

Габығын фәалијјәтини өјрәнмәк үчүн мүхтәлиф методлар тәклиф едилмишдир (бах *Бејин локализасијасы*). Сон 30—40 илдә бејин габығынын биоелектрик потенсиалларынын оссилографла гејд олунмасы методу — *електроенсефалографијадан* (аналитик үсул) кениш истифадә олунур. Бу ишдә синир хәстәликләри, нејрочәрраһлыг вә психиатрија клиникаларында хәстәләр үзәриндә апарылан мүшаһидәләрин дә мүһүм ролу вар.

Бејин габығынын фәалијјәтинин синтетик тәдгиги үчүн И. П. Павлов објектив-физиоложи үсул — *шәрти рефлекс* үсулуну вермишдир. И. П. Павлов һәмин үсулун тәтбиги илә шәрти рефлексләри кәшф етмишдир: шәрти рефлексләр даими олмајыб һәр һејванын фәрди һәјатында мүһит шәраитинә мүвафиг олараг јарана биләр, бу шәраит дәјишдикдә исә сөнә биләр. Шәрти рефлексин јаранмасында вә сөнмәсиндә әсас амил бејин габығындакы ојанма вә ләнкимә просесләридир. И. П. Павлова көрә һәр ики просесин әввәлчә габыгда јајылмаг (и р р а д и а с и ј а), сонракы фазада исә мүәјјән мәнтәгәдә топланмаг (к о н с е н т р а с и ј а) хассәси вар. Ојанма вә ләнкимә просесләринин гаршылыглы әлагәси (и н д у к с и ј а м ү н а с и б ә т и) сајәсиндә һәр һансы конкрет шәраитдә организм мүһитин тә'сирләринә гаршы дәгиг, адекват, интегратив вә там реаксија верир. И. П. Павловун сонракы тәдгигаты көстәрмишдир ки, габыгда ојанма вә ләнкимә просесләри гүввә, нисбәт вә сүр'әт е'тибарилә фәрдләрин һамысында ејни дәрәчәдә инкишаф етмәмишдир. О, бу чәһәтдән али синир фәалијјәтини ајры-ајры типләрә бөлмүшдүр. Инсанын али синир фәалијјәтинин кејфијјәт хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг И. П. Павлов биринчи вә икинчи сигнал системләри һаггында тә'лими јаратмыш, һәмин системләр арасындакы принсипиал фәргләри көстәрмиш, инсанын гаврајышы, мүчәррәд тәфәккүрү вә с.-дә сөз сигналларынын ролу вә *анализаторларын* иштиракыны мүәјјәнләшдирмишдир. Беләликлә, Павлова көрә, габыг, организми даим дәјишмәкдә олан мүһитә ујғунлашдыран чох инчә органдыр (бах *Али синир фәалијјәти*).

К. М. *Быков* вә онун әмәкдашлары шәрти рефлекс методундан кениш истифадә јолу илә мүәјјән етмишләр ки, организмин јалныз соматик фәалијјәти дејил, һабелә бүтүн векетатив просесләри дә габыг тәрәфиндән низама салыныр. Мүһитин тәләбатындан асылы олараг бејин габығынын тә'сири илә дахили органлар нисби сакитлик һалындан фәалијјәт һалына кечә билдији кими, бу фәалијјәт дә өз нөвбәсиндә бејин габығынын функсионал вәзијјәтинә тә'сир көстәрә биләр. Габығын дахили органлара тә'сирини тә'мин едән јоллар кортиковиссерал әлагә адланыр. Дахили органлар да, өз нөвбәсиндә, хүсуси синир төрәмәләринин (интеросепторлар) ојанмасы сајәсиндә өз функсионал вәзијјәтләри һаггында даим бејин габығына сигналлар көндәрир. Мәс., векетатив синир системинә мәнсуб олан афферент синирләри (азан синир, чанаг синири вә с.) гычыгландырдыгда габығын биоелектрик фәаллығы дәјишир. Бу синир әлагәләринә виссерокортикал әлагә дејилир. Електрофизиоложи тәдгигат сајәсиндә мә'лум олмушдур ки, орган вә тохумада јаранан һәр һансы ојанма габыға ики афферент јолла кедир: спесифик вә гејри-спесифик. Спесифик јолла ојанмалар көрмә габарларынын мүвафиг нүвәләриндән кечәрәк, габығын әлагәдар зоналарына, ја'ни анализаторларын мәркәзи шө'бәсинә дахил олур. Гејри-спесифик јолла ојанмалар бејин көтүјү сәвијјәсиндә афферент синир лифләриндән ајрылан коллатераллар васитәсилә торабәнзәр төрәмәјә (ретикулјар формасијаја), орадан да бејин габығына галхараг, бүтүн габыг боју јајылыр. П. К. *Анохин* вә әмәкдашларынын апардыглары тәдгигат көстәрди ки, габыг фәалијјәтинин мүһүм әсасларындан бири спесифик вә гејри-спесифик јолларла кәлән импулсларын габыг сәвијјәсиндәки гаршылыглы тә'сиридир. Сон заманлар апарылан тәдгигат (П. К. Анохин) организмин вердији там, интегратив реаксијанын формалашмасында габыг-габыгалты әлагәләрин характери һаггындакы тәсәввүрү даһа да кенишләндирир. Беләликлә, инсанын бејин јарымкүрәләринин габығы материјанын ән мүтәшәккил формасы олмагла, чанлы аләмин тәкамүл просесинин мәһсулудур. Инсанда бејин габығынын инкишафында әмәјин вә нитгин чох бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: А н о х и н П. К., Биология и нейрофизиология условного рефлекса, М., 1968; Б е р и т о в И.С., Структура и функции коры большого мозга, М., 1969.

БӨЈҮК БЕЛТ (данимаркача Store Baelt)—Балтик дәнизини Каттегат боғазы илә бирләшдирән боғазлардан бири. Уз. тәгр. 120 *км*, енсиз јери 11 *км*, дәринлији 58 *м*-ә гәдәрдир. Гыш сәрт кечәндә донур. Нүборгдан (Фүн а.) Корсјора (Зеландија а.) д.ј. бәрәси ишләјир.

БӨЈҮК БӘҺМӘНЛИ—Азәрб. ССР Фүзули р-нунда кәнд. Б. Б. совхозунун мәркәзи. Бакы—Јереван д.ј.-нда ст. Р-н мәркәзиндән 42 *км* ч.-ш.-дә, Гуручајын (Аразын голу) саһилиндә, дүзәнликдәдир. Әһ. 3678 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, хәстәхана, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

БӨЈҮК БРИТАНИЈА (Great Britain), рәсми ады Б ө ј ү к Б р и т а н и ј а в ә Ш и м а л и И р л а н д и ј а Б и р л ә ш м и ш К р а л л ы ғ ы (The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland).

Үмуми мә'лумат. Гәрби Авропада дөвләт. Б.Б.-ја Бөјүк Британија а., Ирландија а.-нын шм.-ш. һиссәси, Англси, Уајт, Норманд, Оркнеј, Һебрид, Шетленд а-ры вә бир сыра кичик а. дахилдир. Саһ. 244,1 мин *км²*, әһ. 56,1 млн. (1975). Пајтахты Лондон ш.-дир.

Ла-Манш вә Па-де-Кале боғазлары Б. Б.-ны Франса вә Белчикадан, Шимал дәнизи Нидерланд, АФР вә Скандинавија өлкәләриндән, Ирландија дәнизи вә Мүгәддәс Кеорг боғазы Ирландија Респ.-ндан ајырыр. Г.-дә Атлантик океаны илә сәрһәдләнир.

Б. Б. 4 тарихи-чоғрафи вилајәтдән —Инкилтәрә (Б. Б. а.-нын мәркәз вә ч. һиссәси—саһ. 130,3 мин *км²*), Уелс вә ја Валлис (Б. Б. а.-нын ч.-г.-индә јарымада—саһ. 20,8 мин *км²*), Шотландија (Б. Б. а.-нын шм. һиссәси—саһ. 78,8 мин *км²*), Шимали Ирландија вә ја Олстердән (саһ. 14,1 мин *км²*) ибарәтдир. Уајт а. Инкилтәрәјә, Англси а. Уелсә, Һебрид, Шетленд вә Оркнеј а-ры Шотландијаја мәнсубдур. Б.Б. инзибати чәһәтдән графлыглара вә графлыг һүгугунда олан шәһәрләрә вә с. бөлүнүр. Бөјүк Лондон хүсуси инзибати ваһиддир. Б. Б. әввәлләр Британија империјасына дахил олан дөвләтләрин *Милләтләр Бирлијинә* башчылыг едир.

Дөвләт гурулушу. Б.Б. парламентли монархијадыр. Ваһид конститусија акты јохдур; Б. Б.-нын јазылмамыш конститусијасы јүз илләр әрзиндә јаранмыш парламент ганунлары (с т а т у т һ ү г у г у), мәһкәмә преседентләри вә конститусија сазишләриндән вә јахуд адәтләрдән ибарәтдир. Б.Б.-нын конститусијасынын статут әсасыны бир сыра ән мүһүм актлар тәшкил едир: *Бөјүк Азадлыглар Хартијасы* (1215), Һүгуг һаггында Петисија (1628), «Һүгуглар һаггында Билл» (1689), Вестминстер статуту (1931), Халг Нүмајәндәлији һаггында Акт (1948) вә с. Дөвләт башчысы кралдыр (кралича). Али ганунверичи һакимијјәт органы олан парламент крал, лордлар палатасы вә ичмалар палатасындан ибарәтдир. Үмуммилли нүмајәндәли идарә олан ашағы палата—и ч м а л а р п а л а т а с ы 5 илдән бир сечилир. Парламентин јухары палатасы—л о р д л а р п а л а т а с ы дүн

јәви вә дини перләрдән (задәканлардан) ибарәт архаик мүәссисәдир. Парламент формал олараг мүтләг үстүнлүјә маликдир. Әслиндә ганунлары вә бүдчәни һөкумәт гәбул едир. Һөкумәтин башчысы баш назирдир. Али ичрасдичи һакимијјәт органы н а з и р л ә р к а б и н е т и д и р. Назирләр кабинети дахили вә харичи сијасәт мәсәләләриндә ән мүһүм сәлаһијјәтә маликдир. Баш назир кабинетин тәркибини һөкумәт үзвләриндән сечир. Б. Б.-нын тәркибинә дахил олан Инкилтәрә, Уелс вә Шотландијанын хүсуси һүгуг вә мәһкәмә системи, милли килсәси, јерли идарә органлары вар. Шимали Ирландија мәһдуд мухтаријјәт һүгугуна маликдир. Б.Б.-нын бүтүн инзибати әрази ваһидләриндә (әһали аз олан јерләрдән башга) сечкили өзүнүидарә органы Ш у р а һесаб олунур. Шура ја 3 илә сечилир, ја да һәр ил тәркибинин 1/3-и тәзәләнир. 18 јашына чатмыш вә сечки кечирилән даирәдә 3 ај јашајан һүгуг габилијјәтли бүтүн Британија тәбәәси актив сечки һүгугуна маликдир.

Б.Б.-нын ваһид мәһкәмә системи јохдур. Али мәркәзи мәһкәмә органы Али Әдаләт Мәһкәмәсидир; тәркибинә Мөһтәрәм Мәһкәмә вә мүлки ишләр үзрә Апеллјасија Мәһкәмәси дахилдир. Али мәһкәмә инстансијасы лордлар палатасыдыр. Бүтүн мәһкәмәләрдә һакимләри крал тә'јин едир. Мәһкәмә системиндә мүһүм јери мүхтәлиф нөв хүсуси мәһкәмәләр тутур. Хүсуси вә һүгуги шәхсләр вә дөвләт органлары арасында дөвләт идарәчилији просесиндә баш верән мүбаһисәләрә бахмаг үчүн инзибати трибуналлар јарадылыр. Б.Б.-да һәрби мәһкәмәләр вар; онларын сәдрләрини вә үзвләрини забитләр арасындан һәрби командanлыг тә'јин едир.

Тәбиәт. Б.Б. әразисинин хејли һиссәси јүксәкликләр вә дағлар (шм. вә г.-дә), мәркәзи вә ч.-ш.-и исә дүзәнликдир. Шм.-ы Шимали Шотландија јајласы, Чәнуби Шотландија јүксәклији вә Орта Шотландија овалығыдыр. Б.Б.-нын ән јүксәк зирвәси Грампиан д-рындакы (Шимали Шотландија јајласында) Бен-Невис д.-дыр (1343 *м*). Шотландијадан ч.-да Пеннин (Кросс-Фелл д., 893 *м*) вә Камберленд (һүнд. 978 *м*-әдәк); Уелсин г.-индә Кембри д-рыдыр (Сноудон д., 1085 *м*). Шимали Ирландија, әсасән, овалыгдыр. Бурада кичик јүксәкликләр вар. Б.Б. әсасән, Каледон, гисмән Һерсин гырышыглығы зонасында јерләшир. Палеозојун башланғычында Б.Б. бир нечә дәрин дәниз чөкәкликләри вә јүксәкликләрдән ибарәт Каледон кеосинклиналына мәхсус олмушдур. Чөкәкликләрдә топланан галын чөкүнтүләр Силур дөврүнүн ахырларында гырышмыш вә кеосинклиналдан Шотландија вә Уелс силсиләләри галхмышдыр. Силсиләләрарасы депрессијаларда Девон, Даш көмүр вә Пермин континентал чөкүнтүләри топланырды. Б.Б. (Корноулл истисна олмагла) Девон дөврүндән платформаја чеврилди. Мезокајнозојда Лондон һөвзәси әјилди. Кајнозојда бүтүн ада галхды вә чохлу јарылмалар (хүсусилә Шотландијада) әмәлә кәлди.

Фајдалы газынтылары, әсасән, дағлыг р-нлардадыр; әсас фајдалы газынтысы даш көмүрдүр (еһтијаты 170 млрд. *т*). Һәмчинин, дәмир филизи (еһтијаты 2,9 млрд. *т*; тәркибиндә 25 — 30% дәмир вар), синк, мис, галај филизләри, тәбии газ да чыхарылыр. Каолин, хөрәк дузу вә барит еһтијаты да вар.

Б.Б.-нын иглими мүлајим, океан типлидир; гышы мүлајим вә рүтубәтли, јајы сәрин кечир. Иглиминә рүтубәтли г. күләкләри вә исти Голфстрим ахыны тә'сир едир. Орта темп-р јанварда Инкилтәрә вә Уелсдә 4,7°C, Шотландијада 4°C, Шимали Ирландијада 4,3°C, ијулда мүвафиг олараг 16,4°C, 15°C, 14,7°C-дир. Тез-тез тутгун һава вә думан олур. Иллик јағынты 1000—1500 *мм*, бә'зән 2000—3000 *мм*-дир. Јағынты ән чох Шотландијаја, Шимали Ирландијаја, Инкилтәрә вә Уелсин дағлыг р-нларына дүшүр. Чајлары чохсулу, лакин гысадыр. Бөјүк чајлары: Северн, Темза, Уз, Тис, Тајн вә с. Чајлары кәмичилијә јарарлыдыр, чоху каналларла бирләшдирилмишдир. Шотландија, Уелс вә Шимали Ирландијада бузлаг, тектоник-бузлаг мәншәли көлләр (Лох-Неј, Лох-Ломонд, Лох-Несс) вар. Шм.-да вә г.-дә дағ-мешә вә подзоллашмыш, ш. вә ч.-ш.-дә гонур мешә, Инкилтәрәнин ч.-ш.-индә торфлу вә батаглыг торпаглары вар. Мешә саһәси аздыр (әразинин тәгр. 6%-и). Ән бөјүк мешәләр (шам, ағчагајын) Шотландијада вә өлкәнин ч. вә ш. р-нларындадыр. Өлкәдә чохлу парк вар. Фаунасы сон илләр азалмышдыр. Довшан, түлкү, дәлә, кирпи, мүхтәлиф кәмиричиләр, гушлар (чөлкөјәрчини, Шотландија кәклији, мешәхорузу) вә с. вар. Чај вә көлләри балыгла зәнкиндир.

Әһали. Б.Б. әһалисинин 82%-и Инкилтәрәдә, Уелсин чох һиссәсиндә вә Шотландијанын ч.-ундa јашајан *инкилисләрдир* (45,8 млн.; 1975). Шотландијада, әсасән, *шотландлар* (тәгр. 5,6 млн.), Шимали Ирландијада вә Инкилтәрәнин сәнаје р-нларында *ирландлар* (1,4 млн.), Шимали Ирландијада олстерлиләр (тәгр. 1 млн., 16 әсрдә Инкилтәрә вә Шотландијадан көчүб кәләрәк ирландларла гарышмыш әһалинин нәсилләри әдәбијјатда бә'зән белә адландырылыр; өзләрини инкилис-ирландлар вә шотланд-ирландлар адландырырлар). Уелс ј-а-нда уелслиләр, јахуд *валлиләр* (1,054 млн.), Шимали Шотландијада вә Һебрид а-рында *келләр* (100 мин) јашајыр. Шәһәрләрдә тәгр. 505 мин јәһуди вар. Бунлардан әлавә, Вест-Һинддән (500 миндән чох), Һиндистандан (200 миндән чох), Пакистандан (120 миндән чох) вә Африка өлкәләриндән (тәгр. 150 мин) кәлмәләр, һабелә авропалы мүһачирләр: полјаклар (100 миндән чох), алманлар (тәгр. 100 мин), франсызлар, италјанлар вә б. да јашајыр. Әһалинин орта сыхлығы 1 $км^2$-дә 230 нәфәрдир. Дөвләт дили, һәмчинин әһалинин чохунун данышыг дили *инкилис дилидир*; ирландлар, уелслиләр вә келләрин бир һиссәси өз дилләриндә дә (келт дилләринә дахилдир) данышырлар. Диндарларын әксәријјәти протестант, бир һиссәси (о чүмләдән ирландларын, демәк олар ки, һамысы) католикдир.

Тәбии артым аздыр (1000 нәфәрә 4,2 нәфәр). Ишләјәнләрин тәгр. 60%-и мадди истеһсал саһәләриндә чалышыр. Ишләјән әһалинин (90%-и фәһлә вә гуллугчудур) 47,9%-и сәнаје вә тикинтидә, 3,6%-и к.т.-нда, 18,4%-и тичарәт, нәгл. вә рабитәдә, галанлары башга саһәләрдә ишләјир. Әһалинин тәгр. 80%-и шәһәрләрдә јашајыр. Әһалиси 1 млн.-дан чох олан шәһәрләри: Лондон, әтрафы илә бирликдә—7,3 млн., Бирминһем—1,1 млн., Глазго—1,1 млн. (1974).

Тарихи очерк. Б.Б. гәдим дөврләрдән 5 әсрәдәк. Б.Б. әразисиндә илк инсанлар еркән вә орта Палеолит дөврүндә јашамышлар. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылмыш ән гәдим инсан галыгларынын әксәријјәти исә сон Палеолитә—Британија әразисинин гитә илә битишик олдуғу дөврә аиддир. Е.ә. тәгр. 5-чи миниллликдә Б.Б. материкдән ајрылды. Сон Мезолит, хүсусилә дә Неолит дөврүндә малдарлыг вә әкинчилик мејдана кәлди. Даш аләтләр тәкмилләшди, тәдричән бунлары тунч, даһа сонра исә дәмир аләтләр әвәз етди, тохучулуг инкишаф етмәјә башлады. Тунч вә еркән Дәмир дөврләриндә (е.ә. 800—700) гитәдән Б.Б. әразисинә келтләр көчүб кәлмәјә башлады. Е.ә. 8—ерамызын 5 әсрләриндә јерли әһалинин әсас күтләсини тәшкил едән келт тајфасы *бритләрин* ады илә сонрадан бу әрази Британија адландырылды. Е.ә. 1 әсрин орталарында ромалыларын Британијаја јүрүшү башланды, ерамызын 60-чы илләриндә исә Рома империјасы бу әразини тамамилә ишғал етди. 3 әсрин сонларындан Британијаја шимали керман тајфаларынын басгынлары башланды. 5 әсрин әввәлләриндә Британијада Рома һөкмранлығына сон гојулду. Британија јенидән бир сыра мүстәгил келт вил.-ләринә парчаланды.

Англосакс дөврү; феодал мүнасибәтләринин јаранмасы. 5—7 әсрләрдә шимали керман тајфалары (англлар, сакслар, јутлар, фризләр) Британијаны ишғал едәрәк, бурада бир сыра еркән феодал дөвләти јаратдылар. Англосакс истиласы нәтичәсиндә бритләрин әксәријјәти гырылды, бир һиссәси шм.-а (Каледонија) вә г.-ә (Уелс, Корнуолл) сыхышдырылды, бир гисми исә Арморика (индики Бретан) ј-асына көчдү. Сағ галмыш келтләрин әксәријјәти гул вә асылы вәзијјәтә дүшдү. Англосакс ишғалы ичтимаи бәрабәрсизлији күчләндирди, феодал мүнасибәтләри кенишләнди. 7 әсрин 2-чи јарысында англосаксларын христианлашмасы, әсасән, сона чатды (6 әсрин ахырларында башланмышды). 8 әсрин сонунда башланан норман басгынлары Инкилтәрәнин ичтимаи-сијаси гурулушуна бөјүк тә'сир етди; онлар өлкәнин шм.-ш.-ини тутуб, орада өз адәт вә гајдаларыны јајмаға башладылар, ишғал нәтичәсиндә вар-јохдан чыхмыш англосакс кәндлиләри ири торпаг саһибләринин «һимајәдарлығыны» гәбул етмәклә онлардан асылы вәзијјәтә дүшмәјә мәчбур олдулар. 9 әсрдә өлкәнин әксәр әразиси ваһид бир дөвләтдә бирләшди, сонрадан бу дөвләт керман тајфасы англларын ады илә England адландырылды (сон лат. Anglia, азәрб.-ча—Инкилтәрә). Бөјүк Алфредин вахтында [871—тәгр. 900] биринчи Үмуминкилтәрә Ганунлар Мәчмуәси тәртиб едилди. 1066 илдә Нормандија һерсогу Ишғалчы Вилһелм Инкилтәрәни ишғал етди [бах *Норман ишғаллары (1066)*].

Инкишаф етмиш феодализм дөврү. Норман ишғаллары Б.Б.-да феодализмин бәргәрар олмасы просесини баша

Сомерсетшир графлығында Кастл Комби шәһәрҹији.

чатдырды. Инҝилтәрәдә Франса һәрби-лен системи тәтбиг олунмаға башлады. Кәндлиләрин тәһкимчи һалына салынмасы сүр'әтләнди, онларын вәзијјәти даһа да писләшди. Инҝилтәрә торпаглары, сонрадан феодал синфинин јухары тәбәгәсини тәшкил едән ишғалчылар арасында бөлүшдүрүлдү.

12—13 әсрләрдә Инҝилтәрәдә мәркәзи малијјә вә мәһкәмә системи мејдана ҝәлди. Шәһәрләрин мејдана ҝәлмәси, онларын сәнәткарлыг вә тиҹарәт мәркәзи кими инкишафы бу дөврдә мәркәзләшдирилмиш феодал монархијасы јарадылмасына көмәк етди (өлкәнин игтисади вә сијаси мәркәзи олан Лондондан башга, бу дөврдә Инҝилтәрәдә Уинчестер, Ҝентербери, Јорк, Глостер, Вустер, Дувр, Нориҹ, Линколн, Ноттинһем, Честер, Бристол, Кембриҹ, Оксфорд, Нјукасл вә б. ири шәһәрләр вар иди).

Инҝилтәрәнин континентал Авропа илә тиҹарәт әлагәләри артды. Јармаркалар ҝениш јајылды. Әмтәә-пул мүнасибәтләринин вә тиҹарәт әлагәләринин инкишафы өлкәнин сијаси ҹәһәтдән дә бирләшдирилмәсини асанлашдырырды. Дөвләтин мәркәзләшдирилмәси просеси синфи мүбаризәнин кәскинләшмәси шәраитиндә баш верирди. Крал һакимијјәтинин ҝүҹләнмәси өлкәдә бир сыра чыхышлара сәбәб олду. 1215 илдә Торпагсыз Иоһан баронлара ҝүзәштә ҝедәрәк *Бөјүк азадлыглар хартијасыны* имзаламаға мәҹбур олду. III Һенрих вахтында [1216—72] баронларла крал һакимијјәти, рытсарлар вә азад кәндлиләрлә феодаллар арасында кәскинләшән зиддијјәтләр вәтәндаш мүһарибәси илә (1263—67) нәтиҹәләнди. 1265 илдә Инҝилтәрә парламенти (14 әсрдән икипалаталы) јаранды. Инҝилтәрәдә јени, нисбәтән мәркәзләшдирилмиш феодал дөвләт формасына, силки нүмајәндәли феодал монархијасына кечилди. Күтләләрин ағыр вәзијјәти 14 әсрдә синфи мүбаризәни ҝүҹләндирди. Кәндлиләрин һәјәҹаны үсјана чеврилди [(бах *Уот Тајлер үсјаны (1381)*]. Мәғлуб олмасына бахмајараг үсјан өлкәнин инкишафында мүһүм рол ојнады. Феодал рентасынын сүгуту, тәһкимчилик һүгугунун мәһви сүр'әтләнди. Ири феодал тәсәррүфаты тәнәззүлә башлады. Кәндли тәсәррүфатларынын әмтәә-пул мүнасибәтләринә ҹәлб едилмәси кәнддә тәбәгәләшмәјә сәбәб олду. *Јүзиллик мүһарибәдә (1337—1453)* мәғлубијјәтдән аз сонра Инҝилтәрә һакимијјәт үстүндә рәгабәт апаран ики сүлалә—Ланкастерләрлә Јорклар арасында башланмыш мүһарибә мејданына чеврилди (бах *Ал вә Ағ гызылҝүл мүһарибәләри*). 1485 илә дәк давам едән бу мүһарибәдә һәр ики сүлалә мәһв олду. *Түдорлар* һакимијјәт башына кечди [1485—1603].

Феодализмин дағылмасы вә тәнәззүлү, капиталист мүнасибәтләринин мејдана ҝәлмәси. Кәндлиләрин торпагдан мәһрум едилмәси нәтиҹәсиндә Инҝилтәрә тарихинин мүһүм мәрһәләләриндән бирини тәшкил едән *илкин капитал јығымы* дөврү башланды. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә инҝилис задәканлығынын симасы дәјишди. Задәканлар әсас ҝәлири феодал рентасындан дејил, муздлу әмәјин истисмарындан ҝөтүрмәјә башладылар. Варланмыш кәндли нүмајәндәләри вә варлы шәһәрлиләр дә (таҹирләр вә сәләмчиләр) задәкан силкинә дахил олду. Јени задәканлыг (бах *Ҹентри*) базарла сых бағлы олуб, мәнафе е'тибарилә јаранмагда олан буржуазија јахын иди.

Буржуа мүнасибәтләринин мејдана ҝәлмәси илә 16 әсрдә Инҝилтәрәдә ипәк сәнајесинин тәшкили, әсасән, пәракәндә капиталист *мануфактура* формасы алды. Сонрадан бу истеһсал формасы диҝәр сәнаје саһәләрини дә әһатә етди. Иҹтимаи әмәк бөлҝүсү артмаға, милли базар јаранмаға башлады. Сәнајенин әсас саһәси олан маһуд истеһсалынын инкишафы јуна тәләбаты артырды. Иҹма торпагларыны отлаглара чевирмәклә кифајәтләнмәјән ири торпаг саһибләри кәндлиләри өз торпагларындан да говмаға, евләри вә бүтөв кәндләри дағытмаға башладылар (бах *Чәпәрләмә*).

Авропанын диҝәр өлкәләринә нисбәтән Инҝилтәрәдә капиталист мүнасибәтләри сүр'әтлә јаранырды. Капитал јығымы харичи тиҹарәтдә даһа сүр'әтлә ҝедирди (хүсусилә Американын кәшфиндән сонра). 16 әсрдә Москва, Шәрг, Ост-Һинд ширкәтләри вә с. јаранды. Бу дөврдә Инҝилтәрәнин Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри илә, о ҹүмләдән Азәрб.-ла да игтисади әлагәләри јаранмагда иди. Бу әлагәләрин инкишафында Арханҝелск-Һәштәрхан тиҹарәт јолунун ачылмасы бөјүк рол ојнады. Инҝилтәрә тиҹарәт ширкәтинин нүмајәндәси Антони *Ҹенкинсон* Азәрб.-да олмуш (1558—59, 1562), Ширван бәјләрбәји *Абдуллахан Устаҹлынын* көмәји илә Шамахыда инҝилис тиҹарәт факторијасынын әсасыны гојмушду. О, тиҹарәт сазиши бағламаг үчүн I Тәһмасибин сарајында да олмушду. Данышыглар нәтиҹәсиндә Инҝилтәрә тиҹарәт даирәләри илә Сәфәвиләр дөвләти арасында әлагә јаранмышды.

Пиратлыг, гәсбкарлыг вә өзҝә торпагларыны зәбт етмәклә бир вахтда тиҹарәтин ҝенишләнмәси, Инҝилтәрә илә, о дөврүн ән гүдрәтли мүстәмләкәчи дөвләти олан Испанијанын тоггушмасына сәбәб олду. Инҝилтәрә 1588 илдә Испанија донанмасыны (*«Мәғлубедилмәз армада»*) мәғлуб едәрәк башлыҹа дәниз дөвләтләри сырасына чыхды. 1607 илдә Шимали Америкада илк инҝилис колонијасы, 1609 илдә исә Һиндистанда тиҹарәт контору јарадылды. Түдорлар дөврүндә мәркәзи һакимијјәт мөһкәмләндирилмәкдә иди. Чәпәрләмә јолу илә варланмыш јени задәкан силки вә һәлә мөһкәмләнмәмиш буржуазија да ири феодалларын гијамыны, халг һәрәкатларыны јатырмаг, тиҹарәтин вә сәнајенин мәнафејини мүдафиә етмәк, фәал харичи сијасәт јеритмәк үчүн ҝүҹлү крал һакимијјәтинә еһтијаҹ дујурду. Инҝилтәрәнин капиталист инкишаф јолуна гәдәм гојмасы илә инҝилис милләти дә формалашмаға башлады. Папанын Инҝилтәрә килсәси үзәриндәки һөкмранлығынын ләғви вә *англикан килсәсинин* јарадылмасы өлкәдә мүтләгијјәт гурулушунун мөһкәмләнмәсинә көмәк етди.

Өлкәнин тәбии шәраити илә әлагәдар онун һәрби гүввәси башлыҹа олараг дәниздә ҹәмләшдирилмишди. Ҝүҹлү донанма өлкәнин һәм дәниздән мүдафиәсини, һәм дә фәал тиҹарәт вә мүстәмләкәчилик сијасәти апармаг имканыны тә'мин едирди.

Јени задәканлар вә ҝүҹләнмәкдә олан буржуазија һөкумәтин сијасәтини өз мәнафеләринә ујғун истигамәтләндирмәјә чәһд ҝөстәрдикҹә, парламентлә крал арасында зиддијјәтләр ҝүҹләнир, крал һакимијјәти ҝетдикҹә иртиҹачы феодалларын дајағына чеврилирди. Бу өзүнү *Стүартлар* дөврүндә даһа кәскин бүрузә верди. 1629 илдә I Карл парламенти бурахды, 1640 илдә ингилаб башлады [бах *Инҝилтәрә буржуа ингилабы (17 әср)*]. 1649 ил јанварын 30-да крал I Карл е'дам олунду, Инҝилтәрә респ. е'лан едилди. Һакимијјәт *индепендентләрин* әлинә кечди. *Левеллерләр* вә *диҝҝерләрин* һәрәкаты јатырылды. *Протекторат* (*О. Кромвелин* һәрби диктатурасы) формасы олан (1653) буржуа респ.-сы ишғалчылыға башлады. Ирландија ишғал олунду (1649—51), Шотландија зорла Инҝилтәрәјә бирләшдирилди (1652). Ингилабдан бир шеј газанмајан халг күтләләринин арамсыз чыхышларындан горхуја дүшән буржуазија вә јени задәканлар 1660 илдә Стүартлар монархијасыны бәрпа етдиләр. Стүартларын мүтләгијјәти вә католисизми бәрпа етмәк ҹәһдләри мүхалифәтин ҝүҹләнмәсинә сәбәб олду (кралын әлејһдарлары *вигләр*, тәрәфдарлары исә *ториләр* адланырды). Аз сонра ториләр дә кралдан наразы олдулар. Бу ики груп бирләшәрәк, 1688 илдә дөвләт чеврилиши («Шанлы ингилаб») етди. Һолландија ҹанишини Оранлы Вилһелм Инҝилтәрә кралы е'лан олунду (1689).

Капитализмин инкишафы (17 әсрин сону—19 әсрин 1-чи јарысы). Буржуа ингилабы нәтиҹәсиндә капитализмин инкишафы үчүн әлверишли шә-

раит јаранды, мәһсуллдар гүввәләрин сүр'әтлә артмасына јол ачылды. Ингилаб феодал гурулушуну ләғв етди, аграр чеврилишинә күчлү тәкан верди, өлкәдә ваһид базарын јаранмасыны сүр'әтләндирди. Орта әсрләрин феодал монархијасындан буржуа монархијасына кечилди. Дөвләт чеврилишиндән (1688—89) сонра јаранмыш торпаг вә малијјә аристократијасынын сијаси иттифагы һәр вәчһлә Инкилтәрә монархијасынын нисби сабитлијини тә'мин етмәјә сә'ј көстәрирди. Сијаси һакимијјәти мөһкәм әлдә сахлајан аристократија, буржуазијанын мәнафејини дә нәзәрә алырды.

Инкилтәрә — Шотландија унијасы (1707) илә Шотландијанын Инкилтәрәјә илһағы баша чатды: бундан сонра өлкә рәсми олараг Б.Б. адланмаға башлады. Вигләрин һакимијјәти дөврүндә (1714—70) парламентин ролу артды, назирләр кабинетинин кралдан асылылығы хејли азалды. Харичи сијасәтдә мүстәмләкәчилик мүһүм јер тутурду. *Једдииллик мүһарибәдә (1756—63)* Б.Б. мүстәмләкә әразиләрини хејли кенишләндирди. Франсадан алынмыш Канада вә Миссисипидән ш.-дә олан торпаглар *Британија империјасынын* тәркибинә дахил олду. Испанија Флориданы Инкилтәрәјә күзәштә кетди. 18 әсрин сонундан Һиндистанын ардычыл ишғалына башланды (бах *Инкилтәрә — Мајсур мүһарибәләри*, *Инкилтәрә — Маратһ мүһарибәләри*).

Б.Б.-да *сәнаје чеврилиши* дикәр өлкәләрә нисбәтән тез баш верди. 1763 илдә бухар машынынын ихтирасы нәтичәсиндә ф-к—з-д сәнајесинин инкишафы сүр'әтләнди, сәнаје пролетариаты мејдана кәлди. Ағыр иш шәраити, ашағы әмәк һаггы, ишсизлик фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәсинә сәбәб олурду. Илк кизли һәмкарлар тәшкилатлары—*тред-јунионлар* јаранды. 18 әсрин 2-чи јарысында вә 19 әсрин әввәлләриндә башланмыш *лудчулар* һәрәкаты фәһлә синфинин илк чыхышлары иди. 18 әсрин 60—70-чи илләриндә Шимали Америкадакы мүстәмләкәләрдә милли азадлыг һәрәкаты күчләнди [бах *Шимали Америкада истиглалијјәт мүһарибәси (1775—83)*]. 1783 илдә Б.Б. АБШ-ын истиглалијјәтини танымаға мәчбур олду. *Бөјүк Франса ингилабы* Б.Б.-да ингилаби руһун артмасына, Ирландијада азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсинә тә'сир етди. 90-чы илләрдә Б.Б.-да күтләви демократик һәрәкат башланды. Дөвләт гурулушунун демократикләшдирилмәсини тәләб едән тәшкилатлар мејдана кәлди. 1797 илин апрелиндә Ла-Маншдакы, мајында исә Шимал дәнизиндәки һәрби донанмаларда, 1798 илдә Ирландијада баш вермиш үсјанлар амансызлыгла јатырылды. Дүнја ағалығына наил олмаг истәјән Б.Б. Авропа дөвләтләри илә бирликдә 20 илдән чох (1793—1815), әввәлчә ингилаби Франсаја, даһа сонра исә Наполеона гаршы мүһарибә апарды. Мүһарибәләр заманы Б.Б. мүстәмләкә ишғалыны даһа да кенишләндирди. Авропанын Асија вә Латын Америкасы өлкәләри илә дәниз тичарәтиндә һөкмранлыг Б.Б.-нын әлинә кечди. Иран вә Түркијәдә Б.Б.-нын тә'сиринин күчләнмәси Русија илә зиддијјәтләри артырды. Б.Б. Африкада да ишғалчылыға башлады. Наполеон Франсасынын мәғлубијјәти Б.Б.-нын Авропада вә бүтүн дүнјада мөвгеләрини күчләндирди. Франса илә мүһарибәдә гәләбә, сәнаје чеврилиши кедишиндә әлдә едилмиш наилијјәтләр Б.Б.-нын сәнаје, мүстәмләкәчилик вә тичарәтдә һөкмранлығына зәмин јаратды. Машынларын тәтбиги нәтичәсиндә мүһарибә илләриндә сәнаје мәһсулу 15—20 дәфә артды. Бунунла јанашы, *Континентал блокада* вә *Инкилтәрә — Америка мүһарибәси (1812—14)* илә бағлы игтисади чәтинликләр нәтичәсиндә халг күтләләринин јашајыш сәвијјәси ашағы дүшдү, синфи мүбаризә кәскинләшди. 1819 ил августун 16-да Питерсфилд чөлүндә 80 мин нәфәрлик митингин иштиракчыларына орду ганлы диван тутду (бах *«Питерлоо»*). Һөкумәтин чәза тәдбирләринә бахмајараг, халг күтләләринин мүбаризәси давам едирди. *Вјана конгресиндән (1814—15)* сонра Б.Б. Авропада иртичанын башлыча дајагларындан биринә чеврилди.

19 әсрин 20—30-чу илләриндә синфи мүбаризә јенидән гүввәтләнди. Өлкә мигјасында илк ири тред-јунионлар јаранды. Бир чох графлыгда муздурларын вә хырда фермерләрин күтләви чыхышлары олду; бунлар силаһ күчүнә јатырылды. 1830 ил Франса ингилабынын вә Б.Б.-нын өзүндәки халг һәрәкатынын тә'сири илә буржуазијанын сечки ислаһаты уғрунда чыхышлары да күчләнди. Һөкумәт күзәштә кетмәли олду, сәнаје буржуазијасы сијаси һәјатда үстүнлүјү әлә алды. 19 әсрин 30—40-чы илләриндә Б.Б.-да сәнаје чеврилиши сон мәрһәләјә дахил олду. Фабрик истеһсалы сәнајенин бүтүн әсас саһәләриндә галиб кәлди. Ағыр сәнаје, хүсусилә металлуркија сүр'әтлә инкишаф едирди. 1825 илдә Б.Б.-да дүнјада илк д.ј. истифадәјә верилди. Ири сәнаје вә тичарәт инһисарлары јаранды. Пролетариатын сыралары артмаға башлады (1851 илдә фәһләләрин сајы 4,8 млн. нәфәрә чатырды). Фәһлә синфи мүстәгил мүбаризә јолуна гәдәм гојду. *Чартизм* һәрәкаты баш верди. Чартистләр тарихдә илк дәфә олараг 1840 илдә күтләви пролетар партијасы (Милли Чартист Чәмијјәти) јаратдылар. В. И. Ленинин гејд етдији кими, чартизм «...биринчи кениш, һәгигәтән күтләви, сијаси чәһәтдән рәсми һал алмыш пролетарчасына ингилаби һәрәкат...» иди (Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 312). Чартизмин мәғлубијјәтинә бахмајараг, һаким синифләр парламент ислаһаты кечирмәјә, ф-к ганунверичилијини кенишләндирмәјә вә с. мәчбур олдулар. Харичи сијасәтдә мүстәмләкәчилик јенә дә башлыча јер тутурду. 19 әсрин орталарында Һиндистанын ишғалы баша чатды. 1840 илдә Јени Зеландија Б.Б.-нын мүстәмләкәси е'лан олунду. Чинә (1840—42; 1856—60) вә Әфганыстана (1838—42; 1878—80) гаршы гарәтчи мүһарибәләр апарылды. Ирландијада (1848, 1867), Јамајка а.-ндакы үсјанлар (1832), Һиндистанда сипаһиләр үсјаны (1857—59) амансызлыгла јатырылды. Инкилтәрә експансијасынын кенишләнмәси Б.Б.-нын дикәр дөвләтләрлә, биринчи нөвбәдә Франса вә Русија илә зиддијјәтләрини кәскинләшдирди.

Сәнаје капитализминин инкишафы вә империализмә кечид дөврләри (19 әсрин 50 — 90-чы илләри). Дикәр өлкәләрә нисбәтән сәнаје чеврилишинин Инкилтәрәдә чох тез баша чатмасы, мүстәмләкә инһисары өлкә сәнајесинин даһа да инкишафына сәбәб олду. 19 әсрин 50—60-чы илләриндә Б.Б. сәнајенин инкишаф сәвијјәсинә вә сүр'әтинә көрә дүнјада биринчи јерә чыхды. 1860 илдә Б.Б. мүстәмләкә империјасы 145 млн. әһалиси олан 6,5 млн. $км^2$-лик әразини әһатә едирди. В. И. Ленинин дедији кими «...империализмин ики бөјүк хүсусијјәти, јә'ни чох бөјүк мүстәмләкә јерләри вә дүнја базарында инһисарчылыг мөвгеји Инкилтәрәдә һәлә XIX әсрин јарысындан е'тибарән вар иди» (јенә орада, ч. 22, сәһ. 299).

Бу дөврдә Б.Б.-да сәнаје буржуазијасынын һөкмранлығы бәргәрар олду. 19 әсрин орталарында Либераллар партијасы (Вигләр партијасы әсасында) вә Мүһафизәкарлар партијасы (Ториләрин әсасында) јаранды. Әксәр дикәр дөвләтләрдән фәргли олараг Б.Б.-да бу дөврдә бир чох буржуа-демократик азадлығы мөвчуд иди. Б.Б. һәм дә сијаси мүһачирләрин сығыначаг јери иди. К. Маркс вә Ф. Енкелс узун мүддәт Лондонда јашамыш вә јаратмышлар. 50—60-чы илләрдә Б.Б.-да һәмкарлар иттифаглары һәрәкаты хејли күчләнди. 1868 илдә *Британија тред-јунионлары конгреси* јарадылды. Б.Б. фәһләләри арасында бејнәлмиләлчилијин артмасында Биринчи Интернасионалын фәалијјәти бөјүк рол ојнады. 1871 илдә Биринчи Интернасионалын Британија Федерал Шурасы јаранды. Бу дөврдә буржуазија да фәһлә синфи ичәрисиндә өзүнә дајаг јаратмаға сә'ј көстәрир, бунун үчүн күлли мигдар вәсаит сәрф едирди. Буна көрә дә Б.Б.-да *фәһлә аристократијасы* башга өлкәләрдән даһа әввәл јаранды.

19 әсрин 70 — 90-чы илләриндә Б. Б.-нын империализм мәрһәләсинә кечмәси баша чатды. Инкилтәрә империализми мүстәмләкәчи империализм кими формалашырды. 1899 илдә Б.Б. мүстәмләкәләриндә (30 млн. $км^2$) 345 млн. адам јашајырды. Мүстәмләкәләр Инкилтәрә сәнајеси үчүн кениш сатыш базары вә хаммал мәнбәји иди. Б.Б. капитал ихрачына көрә дүнјада биринчи јердә кедирди. Бу исә өлкә капиталыны метрополијадакы сәнаједән јајындырыр, Б.Б. *«рантје* дөвләтә» чеврилирди. Б.Б.-нын дүнја сәнаје истеһсалындакы мөвгеји кетдикчә ашағы дүшүр, АБШ вә Алманија ону дүнја базарындан сыхышдырырды. Бу шәраитдә инкилис буржуазијасынын бир һиссәсинин *протексионизмә* мејли артды. 70—90-чы илләрдә Б.Б.-да дөвләт һакимијјәтинин мәркәзләшдирилмәси күчләнди, һөкумәтин сәлаһијјәти артды. Бүрократија апараты кенишләнди.

19 әсрин сон рүбүндә фәһлә синфинин сыралары сүр'әтлә артды. Бунунла јанашы, фәһлә аристократијасынын вә реформист тред-јунион лидерләринин фәһлә һәрәкатында тә'сири күчләнди. Фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәси социалист тәблиғатынын күчләнмәсинә сәбәб олду.

Харичи сијасәтдә Б.Б. капиталист дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләрдән истифадә јолу илә өзүнүн мүстәмләкәчилик планларыны һәјата кечирмәјә чалышырды. 1878 илдә Кипр, 1882 илдә Мисир, 1898 илдә Шәрги Судан ишғал едилди. *Инкилис-бур мүһарибәси (1899—1902)* нәтичәсиндә Чәнуби Африкадакы бур республикалары Б.Б.-нын мүстәмләкәсинә чеврил-

ди. Империализм дөврү Б.Б. илә Алманија арасында рәгабәти даһа да күчләндирди. Б.Б. 1904—07 илләрдә Франса вә Русија илә мүгавилә бағлады (бах *Антанта*). Инкилтәрә—Алманија зиддијјәтләри Биринчи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) башланмасында әсас рол ојнады. Мүһарибә нәтичәсиндә Б.Б.-нын мүстәмләкә әразиләри даһа да кенишләнди. Б.Б. һаким даирәләри Совет Русијасына гаршы һәрби мүдахиләнин фәал тәшкилатчылары олдулар [бах *Русијада вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20)*]. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Инкилтәрә империализминин мүстәмләкәләрдәки дајагларыны лахлатды вә Инкилтәрә фәһлә синфинин ингилаби фәаллығынын артмасына сәбәб олду.

Б.Б. капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә (Икинчи дүнја мүһарибәси башлананадәк). Биринчи дүнја мүһарибәсиндән галиб чыхан Б.Б. Алманијанын Асија вә Африкадакы кечмиш мүстәмләкәләринин хејли һиссәсини вә Түркијәдән алынмыш торпагларын әксәријјәтини әлә кечирди. Б.Б. Франса илә бирликдә Милләтләр Чәмијјәтиндә әсас рол ојнамаға башлады. Лакин капитализмин үмуми бөһраны өлкәни хејли зәифләтди. Мүһарибә илләриндә сәнаје истеһсалы 20% азалды, әввәлләр АБШ-ын кредитору олан Б.Б. ондан борчлу вәзијјәтә дүшдү. Британија империјасы дахилиндә сепарат мејлләр күчләнди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Б.Б. антисовет силаһлы мүдахиләнин башлыча тәшкилатчыларындан олду. Б.Б. империалистләринин Совет Русијасына гаршы мүдахилә планларында Азәрб., хүсусилә Бакы бөјүк стратежи әһәмијјәт кәсб едирди. Бакы зәнкин нефти илә дә онлары тамаһландырырды. 1918 илдә инкилис мүдахиләчиләри ики дәфә Азәрб.-а сохулдулар. Биринчи дәфә онларын һөкмранлығы чәми 41 күн чәкди (4 август—15 сентјабр). Мудрос барышығына (1918) әсасән Түркијә гошунлары Азәрб.-дан чыхдыгдан сонра Инкилтәрә гошунлары нојабрда јенидән Бакыны ишғал етдиләр. 1919 илин пајызында инкилис ишғалчылары Бакыны тәрк етмәјә мәчбур олдулар (бах һәмчинин, хүсуси чилд *Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*). Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә башланмыш ингилаби јүксәлиш шәраитиндә *Бөјүк Британија Коммунист Партијасы* (ББКП) јаранды (1920). Партија илк күнләрдән *«Русијадан әлини чәк!»* шүары илә антисовет мүдахиләјә гаршы һәрәката рәһбәрлик етди. 1924 илдә Лејборист партијасынын лидери Ч. Р. Макдоналд Б.Б. тарихиндә илк дәфә Лејборист һөкумәтини тәшкил етди. 1924 ил февралын 2-дә ССРИ илә дипломатик әлагә јарадылды. Лакин 1927 илдә С. Болдуинин Мүһафизәкарлар һөкумәти Совет Иттифагы илә дипломатик әлагәни кәсди (1929 илдә јенидән бәрпа олунду).

1929—33 илләрин дүнја игтисади бөһраны Б.Б.-нын игтисадијјатына ағыр тә'сир көстәрди, буржуазијанын фәһлә синфинә гаршы һүчуму күчләнди, өлкәдә ишсизләрин сајы 3 млн.-у өтдү. Синфи мүбаризә јенидән күчләнди. АБШ-ла бирликдә Б.Б. Алманијанын һәрби гүдрәтинин јенидән дирчәлмәсинә көмәк көстәрир, *Дауес планынын* һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак едирди. Лакин Алманија дирчәлдикчә, онун Б.Б. илә зиддијјәтләри дә артырды. Б.Б.-нын мүртәче һаким даирәләри фашист тәчавүзүнү ССРИ әлејһинә јөнәлтмәјә чалышырдылар. Бу, Совет дөвләтини мәһв етмәклә јанашы, һәм дә Алманијаны зәифләтмәк мәгсәди дашыјырды. Б.Б. һөкумәти *Инкилтәрә—Алманија дәниз сазиши (1935)* имзаламагла Алманијанын һәрби-дәниз донанмасынын дирчәлмәсинә көмәк етди. Мүһафизәкарлар һөкумәтинин бу дөврдә јеритдији «Гарышмамазлыг сијасәти» дикәр империалист дөвләтләринин (Јапонијанын Узаг Шәргдә, Италијанын Африкада) дә тәчавүзкарлығына шәраит јаратды, Чемберлен һөкумәти *Мунхен сазишини (1938)* имзалады; Чехословакијанын Судет вил. вә Австрија илә сәрһәд р-нлары Алманијаја верилди. Һәмин ил Б.Б. илә Алманија, әслиндә, бир-биринә һүчум етмәмәк һаггында бәјаннамә (пакт) имзаладылар. 1939 илин јајында Б.Б. вә Франса, тәчавүзә гаршы мүбаризә үчүн үч дөвләтин иттифагы һаггында ССРИ-нин тәшәббүсү илә Москвада башланмыш данышыглары поздулар. Беләликлә, Б.Б. вә б. империалист дөвләтләр Икинчи дүнја мүһарибәсинә башламагда фашист Алманијасына әслиндә көмәк етдиләр.

Б.Б. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә. Фашист Алманијасынын 1939 ил сентјабрын 1-дә Полшаја һүчуму илә *Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45)* башланды. Гаршылыглы јардым һаггында Полша илә бағланмыш мүгавиләјә әсасән Б.Б. вә Франса сентјабрын 3-дә Алманијаја мүһарибә е'лан етдиләр. Лакин Б.Б. вә Франса Алманија илә ССРИ арасында мүһарибәни гызышдырмаға үмид бағладыгларындан, Полшаја лазыми көмәк көстәрмәдиләр. 1940 илин мајында Инкилтәрә гошунлары Дүнкерк р-нунда дармадағын едилдикдән вә Франса тәслим олдугдан (1940, ијун) сонра Б.Б. тәһлүкә гаршысында галды. Јени тәшкил олунмуш коалисија һөкумәти (баш назир У. Чөрчилл) өлкәнин игтисадијјатыны һәрби гајдада гурмаг, силаһлы гүввәләри мөһкәмләндирмәк үчүн бир сыра фөвгәл'адә тәдбир көрдү. Мүһарибә Б.Б: үчүн әдаләтли антифашист мүһарибәсинә чеврилирди. 1941 ил ијунун 22-дә фашист Алманијасынын ССРИ-јә басгынындан сонра, ијулун 12-дә Алманијаја гаршы мүһарибәдә биркә фәалијјәт һаггында Инкилтәрә—Совет сазиши имзаланды. Алманијанын әсас һәрби гүввәләринин совет—алман чәбһәсиндә топланмасы алман гошунларынын Британија а-рына кирмәси тәһлүкәсини арадан галдырды. Бу, Б.Б.-ја Атлантик океаны р-нунда, Аралыг дәнизиндә вә Шимали Африкада фәал һәрби әмәлијјатлар апармаға имкан верди. 1941 илин декабрында Б.Б. вә АБШ Јапонијаја мүһарибә е'лан етдиләр.

Мүһарибә кедишиндә ССРИ, АБШ вә Б.Б. башда олмагла *антиһитлер коалисијасы* јаранды. 1942 ил мајын 26-да Москвада ССРИ илә Б.Б. арасында Алманијаја вә онун Авропадакы тәрәфдарларына гаршы мүһарибәдә мүттәфиглик, һәмчинин мүһарибәдән сонра әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә имзаланды. Лакин Инкилтәрә һөкумәти мүгавиләнин шәртини јеринә јетирмәди вә АБШ һөкумәти илә бирликдә *икинчи чәбһәнин* ачылмасыны ләнкитди. 1943—44 илләрдә совет гошунларынын сүр'әтли һүчуму ајдын көстәрди ки, Совет Иттифагы Авропа халгларыны тәкбашына, мүттәфигләрин јардымы олмадан фашист зүлмүндән хилас етмәјә гадирдир. Məһз буна көрә дә Б.Б. вә АБШ 1944 ил ијунун 6-да Франсаја десант чыхармагла Авропада икинчи чәбһәни ачмаға мәчбур олдулар. Б.Б.-нын иртичачы даирәләри бу илләрдә сепарат сүлһ бағламаг мәгсәди күдәрәк фашист Алманијасынын нүмајәндәләри илә әлагә јаратмаға чалышырдылар. Лакин ССРИ-нин артмагда олан гүдрәти вә бејнәлхалг нүфузу бу планлары боша чыхарды. Б.Б. вә АБШ-ын дөвләт рәһбәрләри үч дөвләтин (ССРИ, Б.Б. вә АБШ) Теһран (1943, нојабр-декабр), Јалта (1945, феврал) вә Потсдам (1945, ијул—август) конфрансларында мүһарибәдән сонракы дөврдә сүлһ ишинин демократик јолла низама салынмасы вә Алманија мәсәләсинин һәлли барәдә Совет һөкумәтинин бир чох тәклифини гәбул етмәјә мәчбур олдулар.

Б.Б. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра. Мүһарибә Б.Б.-нын игтисади вә сијаси мөвгеләрини зәифләтди, сәнаје мәһсулу вә харичи тичарәт азалды. Сәнаје истеһсалынын сәвијјәсинә көрә бир сыра капиталист өлкәси ону өтүб кечди. Б.Б.-нын АБШ-дан асылылығы даһа да артды. Британија мүстәмләкә империјасынын сүгуту да бу просесин нәтичәси иди. Күчлү милли азадлыг һәрәкаты нәтичәсиндә Һиндистан (дини әламәтләрә көрә ики јерә—Һиндистан вә Пакистана парчаланды), Бирма вә Сејлон (индики Шри Ланка) истиглалијјәт газанды. Әсарәтдә сахланылан халгларын мүбаризәси Б.Б.-ны мүстәмләкәләринә истиглалијјәт вермәјә мәчбур етди (1945 илдә Инкилтәрәнин мүстәмләкә вә асылы өлкәләриндә тәгр. 432 млн., 1961 илдә 37 млн., 1969 илдә исә тәгр. 10 млн. әһали јашајырды). Лакин Б.Б. империализми кечмиш мүстәмләкәләриндә игтисади вә сијаси мөвгеләрини горујуб сахламаға чидди сә'ј көстәрирди (бах *Милләтләр Бирлији*). 1945 илин ијулунда һакимијјәтә кечмиш лејборист К. Еттли һөкумәти АБШ-ла бирликдә, мүһарибә заманы ССРИ илә јаранмыш коалисијаны позду, сүр'әтлә силаһланма, ССРИ вә дикәр сосиалист дөвләтләринә гаршы «сојуг мүһарибә» хәтти көтүрдү. 1946 илин мартында У. Чөрчилл Фултондакы (АБШ) чыхышында Инкилтәрә вә АБШ-ы ССРИ-јә вә халг демократијасы өлкәләринә гаршы превентив мүһарибәјә башламаға чағырды. 1948 илдә Б.Б. *«Маршалл планы»ны* гәбул етди. Брүссел пактыны (1948) имзалады [(бах *Гәрб блоку (1948)*]. АБШ-ла бирликдә тәчавүзкар НАТО блокуну јаратды (1949), АБШ-ын Корејаја һәрби мүдахиләсиндә (1950—53) иштирак етди. 1951 ил парламент сечкиләриндән сонра мүһафизәкарлар (1951—55 илләрдә У. Чөрчилл, 1955—57 илләрдә А. Иден: 1957—63 илләрдә Һ. Макмиллан; 1963—64 илләрдә А. Дуглас—Һјум) һакимијјәтә кәлдиләр; өлкәдә вәзијјәт даһа да писләшди, һәрби хәрчләр артды. Милли азадлыг һәрәкатына гаршы мүбаризә мәгсәди илә Б.Б. тәчавүзкар СЕАТО (1954) вә СЕНТО (1955, 1959 иләләк «Бағдад пакты») блокларынын јарадылмасында фәал иштирак етди.

Б.Б. 1956 илдә Франса вә Исраил илә бирликдә Мисирә гаршы силаһлы мүдахиләјә башлады. Лакин ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин Мисирә көмәји, дүнја ичтимаијјәтинин е'тиразы нәтичәсиндә мүдахилә дајандырылды. Б.Б.-нын фәал кемәји илә имзаланмыш Парис сазишләри (1954) АФР-ин јенидән силаһланмасыны гануниләшдирди вә ону НАТО-ја дахил етди. Инкилтәрә һөкумәтинин Гәрби Алманија гисасчылары илә антисовет иттифагы әслиндә, Инкилтәрә—Совет мүгавиләсини (1942) позду. Мәһз буна көрә дә 1955 ил мајын 7-дә ССРИ һәмин мүгавиләнин гүввәдән дүшдүјүнү е'лан етди. Инкилтәрәдә АБШ һәрби базалары јарадылды. Б.Б. 1960 илдә Авропа Сәрбәст Тичарәт Ассосиасијасыны (АСТА) јаратды. Лакин *Авропа Игтисади Бирлијинә* (АИБ) гаршы гојулан АСТА Б.Б.-нын үмидләрини доғрултмады.

1963 илин августунда ССРИ-нин тәшәббүсү илә атмосфердә, космик фәзада вә су алтында нүвә силаһы сынагларынын гадаған едилмәси һаггында ССРИ, АБШ вә Б.Б. арасында мүгавилә имзаланды [бах *Москва мүгавиләси (1963)*].

1964 илин октјабрында Лејбористләр һакимијјәтә кечдиләр. Һ. Вилсон һөкумәти АБШ-ла әввәлки мүнасибәтләри сахлады, Б.Б.-нын НАТО-да иштиракыны даһа да кенишләндирди. Америка капиталы өлкәнин игтисадијјатында дәрин көк салды. Б.Б.-нын харичи борчу хејли артды. 1967 илдә *фунт-стерлингин* девалвасијасындан сонра баһалыг күтләви шәкил алды. Зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсинин ашағы дүшмәси, һөкумәтин фәһләләрин мәнафејинә зидд ганунлар гәбул етмәси, һәмкарлар иттифаглары һүгугларынын мәһдудлашдырылмасы синфи мүбаризәни даһа да кәскинләшдирди. Вилсон һөкумәти АБШ-ын бүтүн тәчавүзкар һәрәкәтләрини, Вјетнам, Камбоча (индики Кампучија) вә Лаоса гаршы мүһарибәсини, Исраилин әрәб өлкәләринә гаршы тәчавүзкарлығыны мүдафиә едирди. Мүстәмләкә әсарәтиндән гуртармыш өлкәләрдә, һәмчинин мүстәмләкә вә асылы әразиләрдә Б.Б.-нын мөвгејини горујуб сахламаға чалышан Лејборист һөкумәти 1964 илдә Уганда, Кенија вә Танганикаја, 1968 илдә Маврики а-рына, 1969 илдә исә Анкилја а-на гошун чыхарды. 60-чы илләрин сонундан Шимали Ирландијада ичтимаи вә игтисади ајры-сечкилијә гаршы зәһмәткешләрин мүбаризәси даһа да кенишләнди: Вилсон һөкумәти 1969 илдә Шимали Ирландијанын пајтахты Белфаста вә дикәр шәһәрләрә јени гошун дәстәләри көндәрди. 1970 илин ијунунда Инкилтәрәдә кечирилән парламент сечкиләри нәтичәсиндә Мүһафизәкарлар һакимијјәтә кечдиләр. Лакин өлкәдәки игтисади вә ичтимаи проблемләр һәлл олунмады, харичи сијасәтдә тәчавүзкар хәтт дәјишмәди. ББКП 32-чи гурултајынын (1971) гәрарларында көстәрилдији кими, капитализмин үмуми бөһраны Инкилтәрәдә игтисади дурғунлуғун дәринләшмәсинә, күтләви ишсизлијә, кағыз пулун мәзәннәдән дүшмәсинә сәбәб олду. Өлкәдә күтләви ишсизлик артыр, һәмкарлар иттифагларынын мәнафејинә зидд ганунлара гаршы күтләви һәрәкат кенишләнирди. Ичтимаијјәтин гәти е'тиразына вә күтләви чыхышлара бахмајараг, 1973 ил јанварын 1-дә Инкилтәрә «Үмуми базар»а дахил олду.

Мүһафизәкарлар һөкумәтинин зәһмәткешләрин һесабына инфлјасијадан гуртармаг нијјәти өлкәдә күтләви наразылығы артырды. 1973 илин мартында Британија тред-јунионлары конгреси (БТК) Баш шурасы һөкумәтин инфлјасија илә мүбаризә програмыны, онун һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтини мәһдудлашдырмаг чәһдләрини тәнгид етди. Һөкумәтин, фәһләләр әлејһинә јөнәлдилмиш «Сәнаједә мүнасибәтләрә даир» ганунуну мүдафиә етдикләри үчүн 20 һәмкарлар иттифагы БТК-дән харич едилди. Е. Һит һөкумәти вәзијјәтдән чыхмаг үчүн 1974 илин февралында парламенти бурахды; нөвбәдәнкәнар сечкиләр нәтичәсиндә (28 феврал) һакимијјәтә кәлән Лејбористләр һөкумәти (баш назир Һ. Вилсон) мүһафизәкарлар дөврүндә верилмиш фөвгәл'адә вәзијјәти, «Сәнаједә мүнасибәтләрә даир» гануну ләғв етди, там иш һәфтәси бәрпа олунду, кәмигајырма вә авиасија сәнајесинин миллиләшдирилмәси барәдә ганун верилди вә с. 1975 илин әввәлиндән өлкәдә «Үмуми базар»-дан чыхмаг уғрунда һәрәкат күчләнди. Апрелдә БТК Баш шурасы вә Лејборист партијасынын хүсуси конфрансы «Үмуми базар»дан чыхмаг һаггында гәрар гәбул етдиләр. Ијунда кечирилән рә'ј сорғусу нәтичәсиндә «Үмуми базар» тәрәфдарлары мүвәффәгијјәт газанды (67,21%). Сорғунун нәтичәләри сағ гүввәләрин фәаллашмасына сәбәб олду. «Үмуми базар» әлејһдарлары һөкумәтдән кәнар едилди.

Шимали Ирландијада вәзијјәти низама салмаға јөнәлдилмиш тәдбирләр (јерли ифрат протестант гүввәләринин күнаһы үзүндән) һеч бир сәмәрә вермәдијиндән Вилсон һөкумәти 1974 илин мајында бу рајонда фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан етди. Вәзијјәтдән чыхмаг үчүн 1975 илдә Шимали Ирландијада конститусија конвенти јарадылды: мајын 1-дә кечирилән сечкиләр нәтичәсиндә конвентдә сәсләрин әксәријјәтини католик азлығын Шимали Ирландијанын идарә олунмасы ишинә бурахылмасына инадлы мүгавимәт көстәрән јунионист лидерләр газанды.

Лејборист һөкумәти ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә әлагәләри инкишаф етдирмәк хәтти көтүрдү (Мүһафизәкарларын күнаһы үзүндән бу әлагәләр хејли зәифләмишди). 1974 илин февралында Б.Б.-да ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылмасынын 50 иллији гејд едилди. 1975 илин февралында Һ. Вилсонун ССРИ-јә рәсми сәфәри заманы бағланмыш Совет—Инкилтәрә мүгавиләси ики дөвләт арасында әлагәләрин инкишафында мүһүм рол ојнады. Лејборист һөкумәти Јахын Шәрг өлкәләри, Милләтләр бирлијинә дахил олан Африка дөвләтләри илә мүнасибәтләри јахшылашдырмаг, балыг ову үстүндә јаранмыш Б.Б.—Исландија ихтилафларыны арадан галдырмаг үчүн бир сыра тәдбирләр көрмүшдүр.

1976 илин апрелиндә Һ. Вилсон Б.Б.-нын баш назири вә Лејборист партијасынын сәдри вәзифәләриндән исте'фа верди, һәмин илин апрелиндән һәр ики вәзифәни индијәдәк харичи ишләр вә Милләтләр бирлији ишләри үзрә назир олан Ч. Каллакен тутду.

Б.Б. һөкумәти *Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлығa даир Мүшавирәнин* Јекун актыны имзаламышдыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Лејборист партијасы—һаким партијадыр. Әсасы 1900 илдә гојулмушдур. Сосиалист интернасионалынын әсас партијаларындандыр. 6,5 млн. үзвү вар (1976). Буржуа партијасыдыр. Мүһафизәкарлар партијасы—19 әсрин орталарында Ториләр партијасы әсасында јарадылмышдыр. Ири сәнаје вә малијјә капиталынын мәнафејини мүдафиә едир. Тәгр. 3 млн. үзвү вар (1976). Либераллар партијасы—19 әсрин орталарында Вигләр парсијасы әсасында јарадылмышдыр. 200 миндән чох үзвү вар. *Бөјүк Британија Коммунист Партијасы*; Британија тред-јунионлары конгреси—1868 илдә јарадылмышдыр. 11 млн. дан чох үзвү олан 110 һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир (1976). Шотландија тред-јунионлары конгреси—1897 илдә јарадылмышдыр, 111 һәмкарлар иттифагы вә шурасыны бирләшдирир; 963 мин үзвү вар (1976).

Нүвә тәркси-лаһы уғрунда һәрәкат—1958 илдә јарадылмышдыр; сүлһ тәрәфдарларынын ән күтләви тәшкилатыдыр; Инкилтәрә—Совет Достлуғу Чәмијјәти—1946 илдә јарадылмышдыр; ССРИ илә Мәдәни Әлагәләр Чәмијјәти—әсасы 1924 илдә гојулмушдур; Гадынларын Милли Мәчлиси; Коммунист Кәнчләр Иттифагы—1922 илдә јарадылмышдыр.

Шимали Ирландијада Јунионист-Милләтчи вә Сосиал Демократ Лејборист партијалары, Вәтәндаш Һүгуглары Уғрунда Мүбаризә Чәмијјәти, Алјанс партијасы фәалијјәт көстәрир.

Игтисади-чоғрафи очерк. Б. Б. капитализм дүнјасынын инкишаф етмиш сәнаје өлкәсидир. Сәнаје истеһсалынын үмуми һәчминә көрә, капиталист өлкәләри арасында 5-чи (АБШ, АФР, Јапонија вә Франсадан сонра) јердәдир (1974). 19 әсрин ахырынадәк Б.Б. дүнјанын ән мүһүм сәнаје өлкәси иди. 19 әсрин ахырларындан, капитализмин гејри-бәрабәр инкишафы илә әлагәдар АБШ вә Алманијадан кери галмаға башламыш, харичи базарда вә сәнаје истеһсалында инһисарчы мөвгејини итирмишдир. Мүстәмләкә империализминин инкишафы илә әлагәдар Б.Б.-нын малијјә капиталы Британија империјасы дөвләтләринә, һәмчинин Чинә вә Јахын Шәрг өлкәләринә ихрач олунур вә беләликлә, харичи базардан онун асылылығы даһа да артырды. 30-чу илләрдәки дүнја игтисади бөһраны өлкәнин игтисадијјатына ағыр тә'сир етди. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) Б.Б.-ны даһа да зәифләтди. Мүһарибәдән сонра капитализмин үмуми бөһраны, милли азадлыг һәрәкатынын сүр'әтли јүксәлиши Британија мүстәмләкә империјасынын парчаланмасына сәбәб олду. Дүнја сосиализм системинин јаранмасы да буна күчлү тә'сир етди. Мүасир Британија тәсәррүфатында игтисади бөһранын даһа да дәринләшмәси, инфлјасија, күтләви ишсизлик вә с. илә әлагәдар сәнаје мәһсулунун зәиф артымы, көһнә саһәләрин тәнәззүлү вә тичарәт балансынын пассивлији дүнја базарында онун кечмиш мөвгејини зәиф-

Шимали Ирландија. Инкилис әскәрләри Лондондерри шәһәринин күчәләриндә.

ләтмишдир. Буна бахмајараг, Б. Б. капиталист дүнјасынын сијаси вә игтисади һәјатында мүһүм рол ојнајан ән инкишаф етмиш империалист өлкәләриндән биридир. 1900 илдә Б.Б.-нын пајына капиталист сәнаје истеһсалынын 25%-и, 1938 илдә 15,7%-и, 1969 илдә 7,1%-и, 1975 илдә 5,4%-и дүшмүшдүр. Б.Б. игтисадијјатында ири инһисарчы ширкәтләр ағалыг едир.

Б.Б.-нын әсас сәнаје саһәләри машынгајырма вә метал е'малы, металлуркија, мә'дән, тохучулуг, јејинти вә кәмигајырмадыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәси вә техники тәрәгги илә әлагәдар ән јени сәнаје саһәләри (електрон сәнајеси вә онунла әлагәдар радио сәнајеси, һесаблајычы машынлар, пластик күтлә, сүн'и лиф, синтетик каучук, атом сәнајеси үчүн материал истеһсалы вә с.) јаранмышдыр. Бунунла әлагәдар мүһүм сәнаје р-нларынын —Ланкашир, Јоркшир вә Чәнуби Уелсин сәнаје гурулушу мүрәккәбләшмишдир (мүасир типли нефткимја, електротехника вә радиоелектроника мүәссисәләри ишә салынмышдыр). Б.Б.-да әсас енержи мәнбәји даш көмүр, тәбии газ вә идхал олунан нефтдир. Електрик енержисинин 41,5%-ини нефт, 37,6%-ини даш көмүр, 16,9%-ини тәбии газ, 3,4%-ини АЕС-ләр, 0,6%-ини СЕС-ләр верир (1975). Даш көмүр чыхарылмасы, металлуркија вә автомобил сәнајеси мәһсулларынын истеһсалы азалмышдыр. 1946—47 илләрдә даш көмүр сәнајеси, електрик енержиси, д.ј. нәгл., 1967 илдә гара металлуркија миллиләшдирилмишдир. Даш көмүр чыхарылмасы 1975 илдә (128,6 млн.*т*) 1913 илдәкинә (290 млн. *т*) нисбәтән 161 млн. *т* азалмышдыр. Көмүр һөвзәләри Б.Б.-нын мәркәзи һиссәсиндә, Уелс ј-а-нын ч.-унда вә Мәркәзи Шотландијададыр. Нефтдән вә нефт мәһсулларындан истифадәјә көрә Б.Б. капиталист дөвләтләри арасында габагчыл јерләрдән бирини тутур. Нефтин 80%-и Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндән кәтирилир. Б.Б. саһилләри јахынлығында (Шимал дәнизиндә) газ вә нефтин сәнаје еһтијаты ашкар едилмишдир. Нефт е'малы вә газ сәнајеси инкишаф етдирилир. Б.Б.-да тәбии газ чыхарылмасы (еһтијаты 255—311 млрд.$м^3$) илә әлагәдар газ кәмәрләри чәкилмишдир. Сүн'и газ истеһсал едилир.

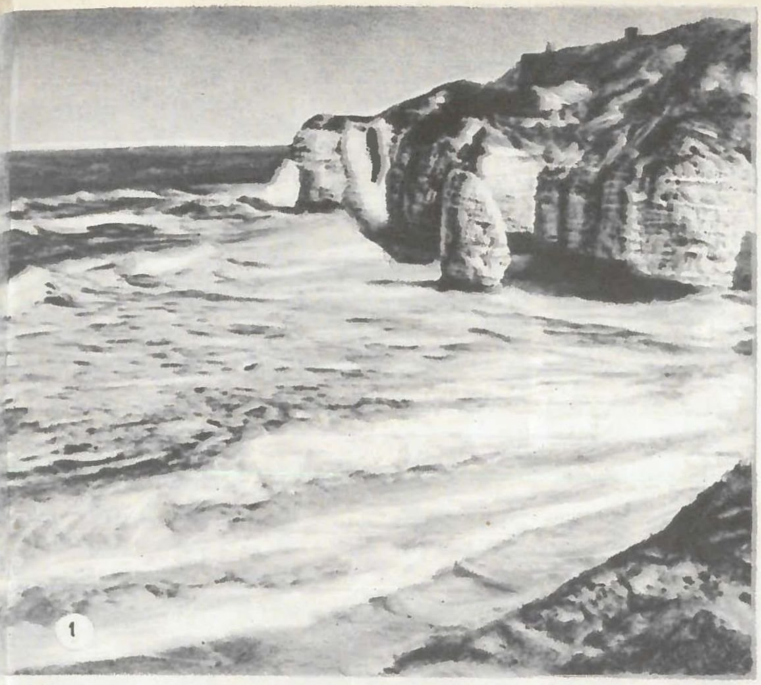
Енержи истеһсалында СЕС-ләрин әһәмијјәти чох аздыр. Ән бөјүк СЕС-ләр Шотландијанын дағ чајларында тикилмишдир. Өлкәдә ән бөјүк ИЕС-ләр исә Трент чајы саһилиндә вә Лондон јахынлығындадыр. Б.Б.-да үмуми күчү 5,4 млн. *квт* олан 14 АЕС ишә салынмышдыр (1974).

Гара металлуркија сәнајеси, әсасән, полад (Чәнуби Уелсдә) истеһсал едир. Харичи өлкәләрдән илдә орта һесабла 13—15 млн. *т* јүксәк кејфијјәтли дәмир филизи идхал олунур. Әлван металлуркија кәтирилмә хаммалла ишләјир. Мүһүм металлуркија мәркәзләри Мидлсбро, Нјукасл, Бирминһем, Шеффилд, Суонси, Кардифф вә Глазгодур. Машынгајырма сәнајесинин Б.Б. игтисадијјатында мүһүм әһәмијјәти вар. Е'маледичи сәнаједә ишләјәнләрин 43%-и бурада чалышыр. Електротехника вә нәгл. машынгајырмасы хүсусилә инкишаф етмишдир. Електрон аваданлығы истеһсалы кенишләндирилир; мүһүм мүәссисәләри Лондон вә онун әтрафындадыр. Автомобил сәнајесиндә Америка капиталынын ролу бөјүкдүр. Автомобил истеһсалынын тәгр. 1/2-и Америка фирмаларынын («Форд» вә с.) әлиндәдир. Мүһүм автомобил з-длары Бирминһем, Лондон, Ковентри, Бристол, Оксфорд вә Лутондадыр. Трактор истеһсалы да (илдә тәгр. 200 миндән чох) инкишаф етмишдир. Трактор истеһсалы вә ихрачына көрә Б.Б. капиталист өлкәләри арасында илк јерләрдән бирини тутур. Авиасија сәнајеси Ковентри, Лондон вә с. ш.-ләрдәдир. Тәјјарә истеһсалына көрә, капиталист өлкәләри арасында 2-чи (АБШ-дан сонра) јердәдир. 1975 ил јанварын ахырында инкилис-франсыз «Конкорд» тәјјарәләринин истисмар учушларына башланмышдыр. Лакин «Конкорд»ун кәләчәк истеһсалы һәмин тәјјарәләрин АБШ әразиси үзәриндән учмасы вә американ аеропортларында јерә енмәси мәсәләсинин һәллиндәк тә'хирә салынмышдыр. «Конкорд» тәјјарәләрин истеһсалынын дајандырылмасы американ вә инкилис-франсыз тәјјарә ширкәтләри арасындакы зиддијјәтләрдән ирәли кәлир. Кәмигајырма Б.Б. машынгајырмасынын көһнә саһәләриндәндир. Кәми истеһсалына көрә Јапонијадан сонра 2-чи јери тутур. Бөјүк кәми тәрсанәләри Глазго ш. әтрафында (Клајд чајынын ашағы ахынында), Нјукасл, Мидлсбро ш.-ләриндәдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра кимја сәнајеси даһа сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Үмуми күчү 139 млн. *т* олан 20 нефт е'малы з-ду вар (1974). Кимја сәнајесиндә радиоактив изотоплар, синтетик лиф, каучук, пластик күтлә, күбрә, сулфат туршусу вә с. истеһсал едилир. Кимја сәнајесинин мүһүм мәркәзләри Лондон, Бристол вә Ливерпулдур. Атом сәнајесинин әсас елми-тәдгигат мәркәзләри Һаруелл, Амершем, Олдермастондур. Уран филизи харичдән кәтирилир. Көһнә саһәләрдән олан тохучулуг сәнајеси сон илләр әввәлки әһәмијјәтини итирмишдир; хүсусилә памбыг парча истеһсалы азалмышдыр. Памбыг парча сәнајесинин әсас р-ну Ланкашир, јун парча сәнајесинин әсас р-ну исә Јоркширдир. Бу р-нларда, һәмчинин кимјәви лифдән парча истеһсал олунур. Синтетик вә сүн'и парча истеһсалы артыр. Б.Б.-нын јејинти сәнајеси дә (балыг, ун, шәкәр, шоколад, әт, сүд мәһсуллары вә с.) инкишаф етмишдир. Јејинти сәнајесинин әсас мүәссисәләри ири портларда вә к.т. мәһсуллары истеһсал олунан јерләрдә мәркәзләшмишдир.

Әсас сәнаје мәһсуллары истеһсалы

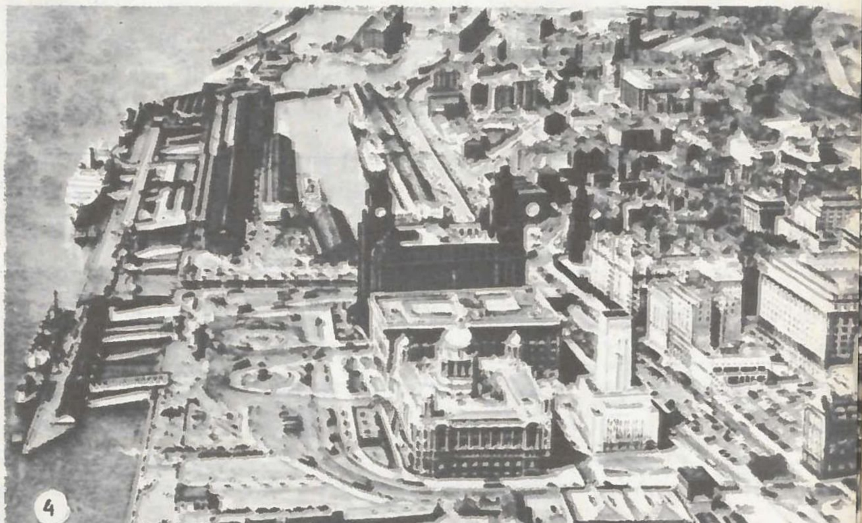
Мәһсул нөвү	Өлчү ваһиди	1938	1950	1965	1970	1975
Електрик енержиси	млрд.*квт·саат*	33,8[1]	63,3[1]	194[1]	228[1]	290,3
Даш көмүр	млн.*т*	231	220	191	147	129
Тәбии газ	млрд.$м^3$	—	—	—	11,4	37,2
Чугун	млн.*т*	6,9	9,8	17,8	17,7	11,9
Полад	—«—	10,6	16,6	27,4	28,3	19,8
Мис	мин *т*	130[2]	188,1[3]	236,4	...	75,6
Синк	—«—	55,9	73,9[3]	107	...	53,4
Алүминиум (илкин истеһсал)	—«—	23,4	31,4[3]	36	...	...
Алүминиум (тәкрар истеһсал	—«—	...	...	178	202	176
Гурғушун	—«—	11	78,6[3]	171	...	123,4
Автомобил	мин әдәд	445	784	2177	2100	1649
Трактор	—«—	18[4]	120	199	...	...
Тәјјарә	әдәд	...	—	415	...	...
Тичарәт кәмиләри	мин брутто рек. *т*	1030	1325	1073	1297	1203
Телевизор	мин әдәд	...	...	1591	2214	1831
Азот күбрәси	мин *т*	129	255	608	710	885
Сулфат туршусу	—«—	960	1832	3353	3351	3166
Пластик күтлә вә синтетик гатран	—«—	295	295[5]	958	1867	...
Семент	млн. *т*	7,8	9,9	17,2	17,1	16,9
Памбыг парча	млн. *м*	3328	194	927	627	405
Јун парча	млн. $м^2$	396[6]	...	25[illegible]	215	151

[1] Шимали Ирландијасыз. [2]1937 ил. [3]1953 ил. [4]1936 ил [5]1955 ил [6]1935 ил

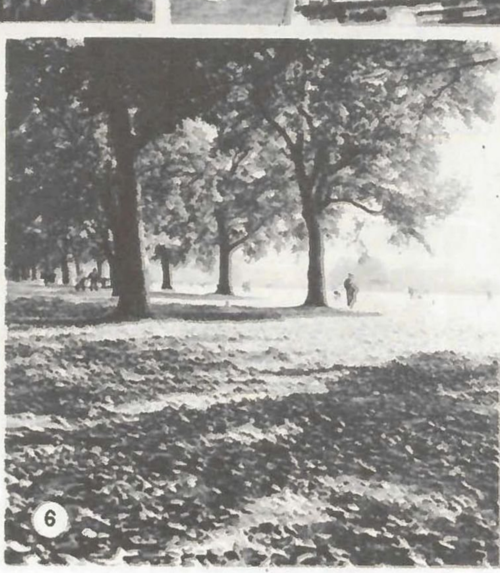

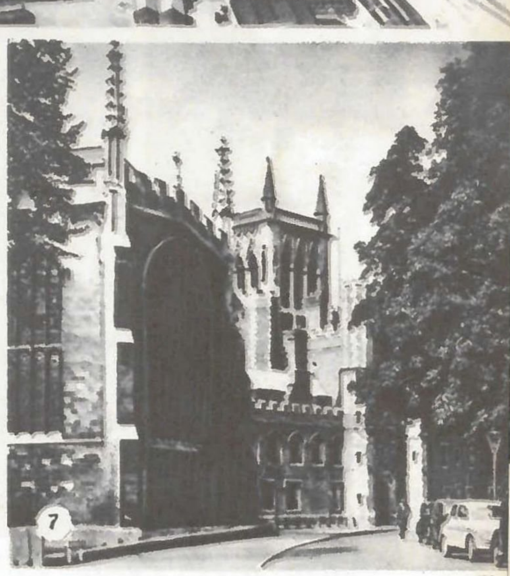

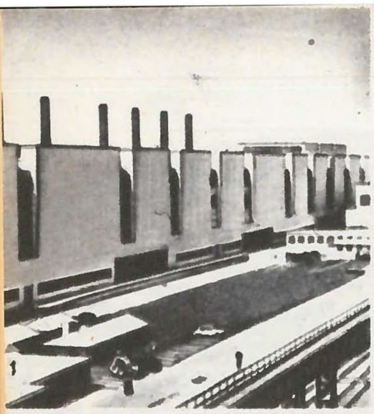

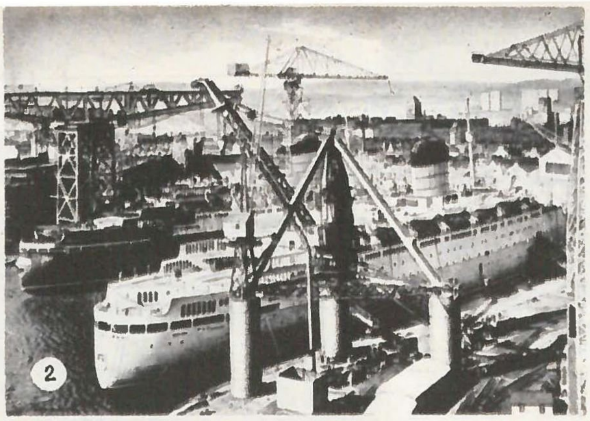

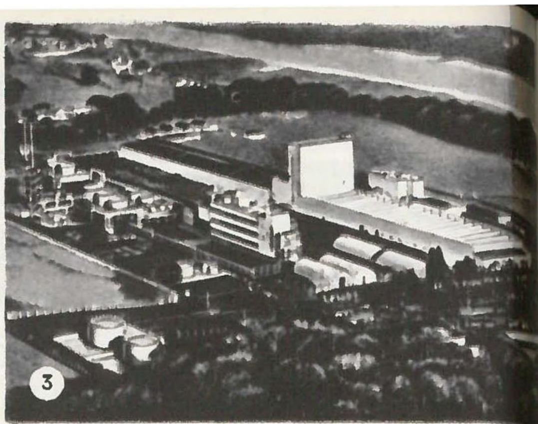

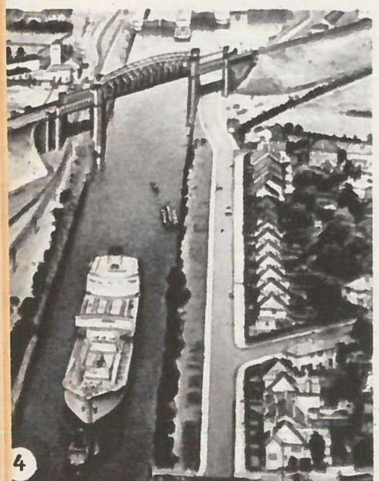

Бөјүк Британија. 1. Шәрги Инкилтәрә. Јоркшир графлығында Фламборо-Һед бурну. 2. Шотландија. Шимал-Шәрги јајланын бир һиссәси. Арха планда Лох-Брум көрфәзи. 3. Лондон шәһәри. 4. Ливерпул шәһәри. Өн планда. солда, Солсбери кәми доклары. 5. Лондон, Темза саһилиндә Парламент бинасы. 6. Лондон. Һајд-парк. 7. Кембрич. Өлкәнин ән бөјүк вә гәдим университетләриндән бири.

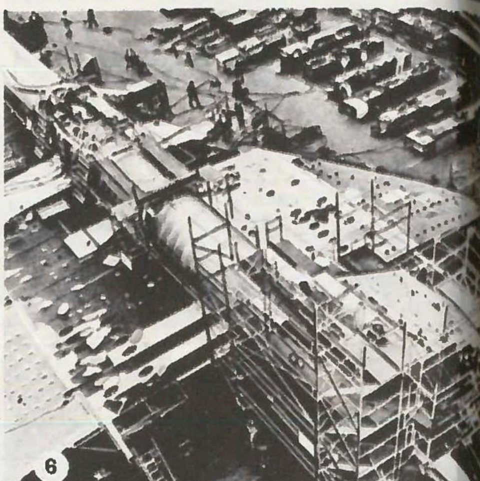

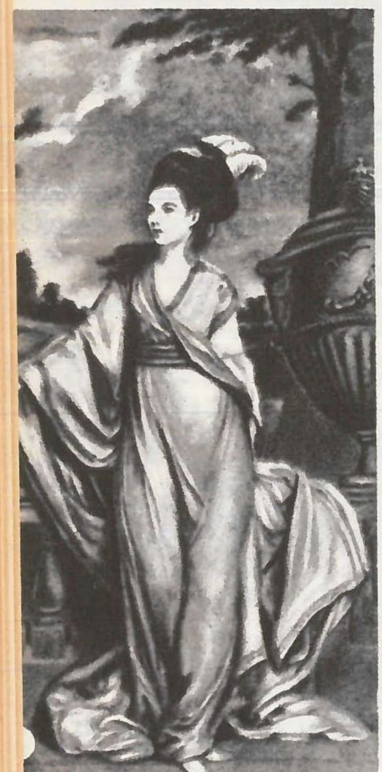

Бөјүк Британија. 1. Уелс. Порт-Толбот шәһәриндә поладәритмә заводу. 2. Глазго шәһәриндә кәми тәрсанәси. 3. Шимали Ирландија. Колрејни шәһәриндә сүн'и лиф заводу. 4. Манчестер каналы. 5. Суссекс графлығы. Тахыл зәмисиндә. 6. «Бритиш еркрафт корпорејшен» заводунун сехиндә «Конкорд» сәрнишин тәјјарәсинин јығылмасы. 7. Ч. Р е ј н о л д с. Графинја Чен Һаррингтонун портрети. 1777—79. Һантингтон Рәссамлыг Галерејасы. Сан-Марино (АБШ). 8. Лондон. Парламент бинасы гаршысында О. Кромвелин һејкәли. 9. Б. Бриттенин «Алберт Һерринг» операсындан сәһнә. «Ковент-Гарден» театры. 1947. 10. «Хидмәт етдијимиз есминесдә» филминдән кадр. Режиссорлар Н. Коуард вә Д. Лин. 1942.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси. 1. Москвалылар пајтахт әтрафында мүдафиә гурғуларынын тикинтисиндә. 1941 илин пајызы. 2. Москва кәнарындан гошунларын чәбһәјә јола салынмасы. 1941, декабр. 3. Зенит батарејасы Неванын саһилиндә. 1941—42 илләрин гышы. 4. Ил-2 тәјјарәләринин јығы ыб гурашдырылмасы. 5. Сталинградда дөјүшләр. 1942 илин пајызы. 6. «Москва колхозчусу» танк дәстәси. 7. Чәбһәјә чөрәк. Јарославл вилајәти. 1944 ил. 8. Партизанлар дөјүш тапшырығындан гајыдырлар. Пинск вилајәти. 1943 ил. 9. Танк заводларындан бириндә. 10. Автоматчылар дағ кечидини горујуб сахлајырлар. Шимали Гафгаз, 1942 ил. 11. Чәбһә хәтти јахынлығындакы саһәдә мәһсул јығымы. 12. Орјол әтрафында дөјүш. 1943, ијул.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси. 1. Реактив артиллерија атәши экс-һүҹумун башланмасыны хәбәр верир. 2. Ҹәбһәјә јола салынмаға һазыр олан јанаҹагла долу гатар. 3. Курск гөвсүндә дөјүш. 1943, ијул. 4. Сәһра ҹәбһәси гошунларынын һүҹуму. 1943, август. 5. Кишинјов әһалиси шәһәрә дахил олан Гырмызыбајраглы 416-ҹы дивизијанын һиссәләрини гаршылајыр. 6. Әсир дүшмүш һитлерчиләр Москванын күчәләриндән кечирләр. 1944, ијул. 7. Совет артиллеријасы Берлини атәшә тутур. 1945, апрел. 8. Совет әскәрләри Софијада. 1944, сентјабр. 9. Прага әһалиси хиласкарларыны саламлајыр. 1945, мај. 10. Гәләбә бајрағы Рејхстаг үзәриндә. 1945, мај. 11. Гәләбә парады. 1945, 24 ијун.

БӨЈҮК БРИТАНИЈА

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈУКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

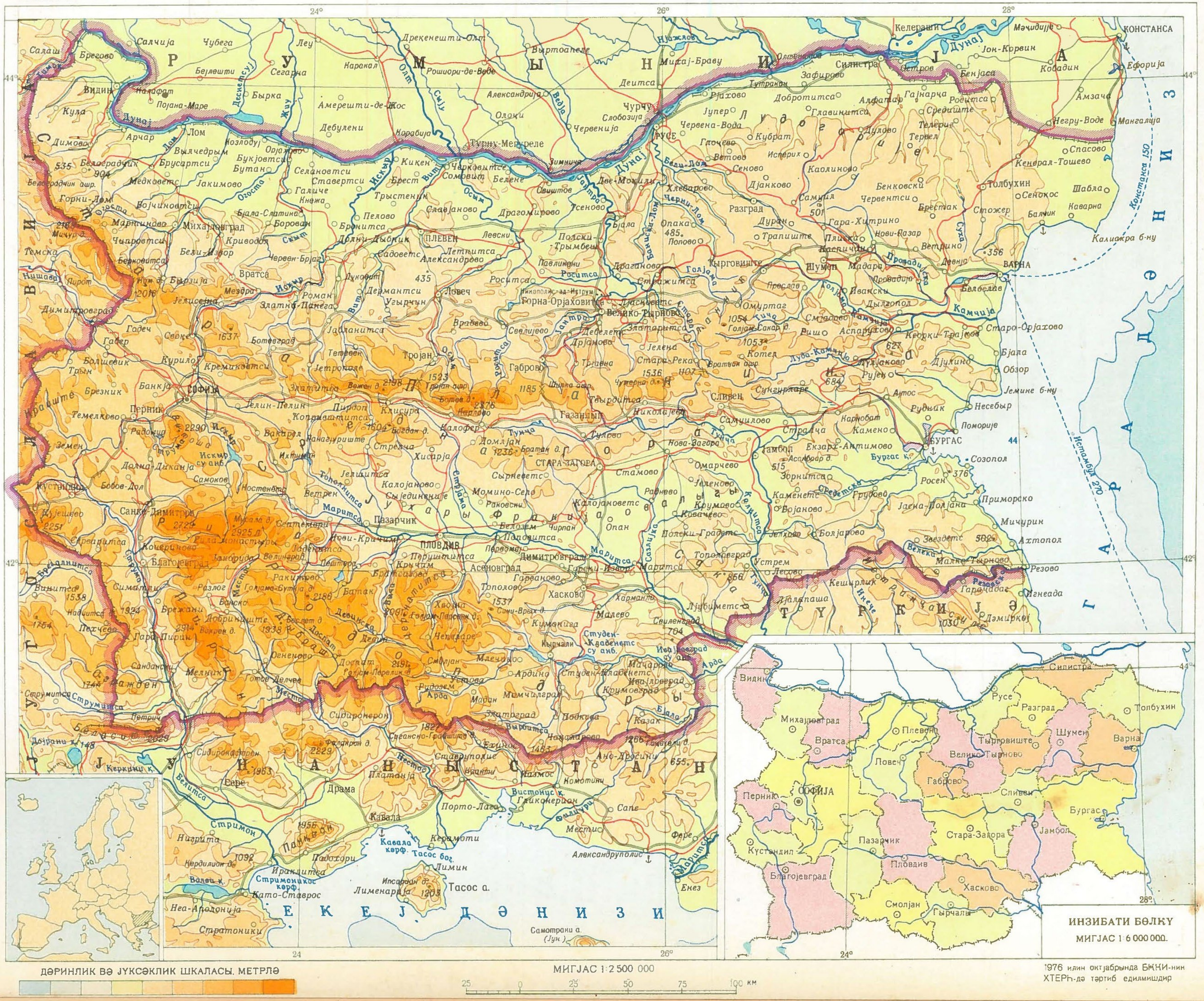
даһа дәрин 1000 200 100 0 100 200 500 1000 даһа јуксәк

МИГЈАС 1:5 000 000

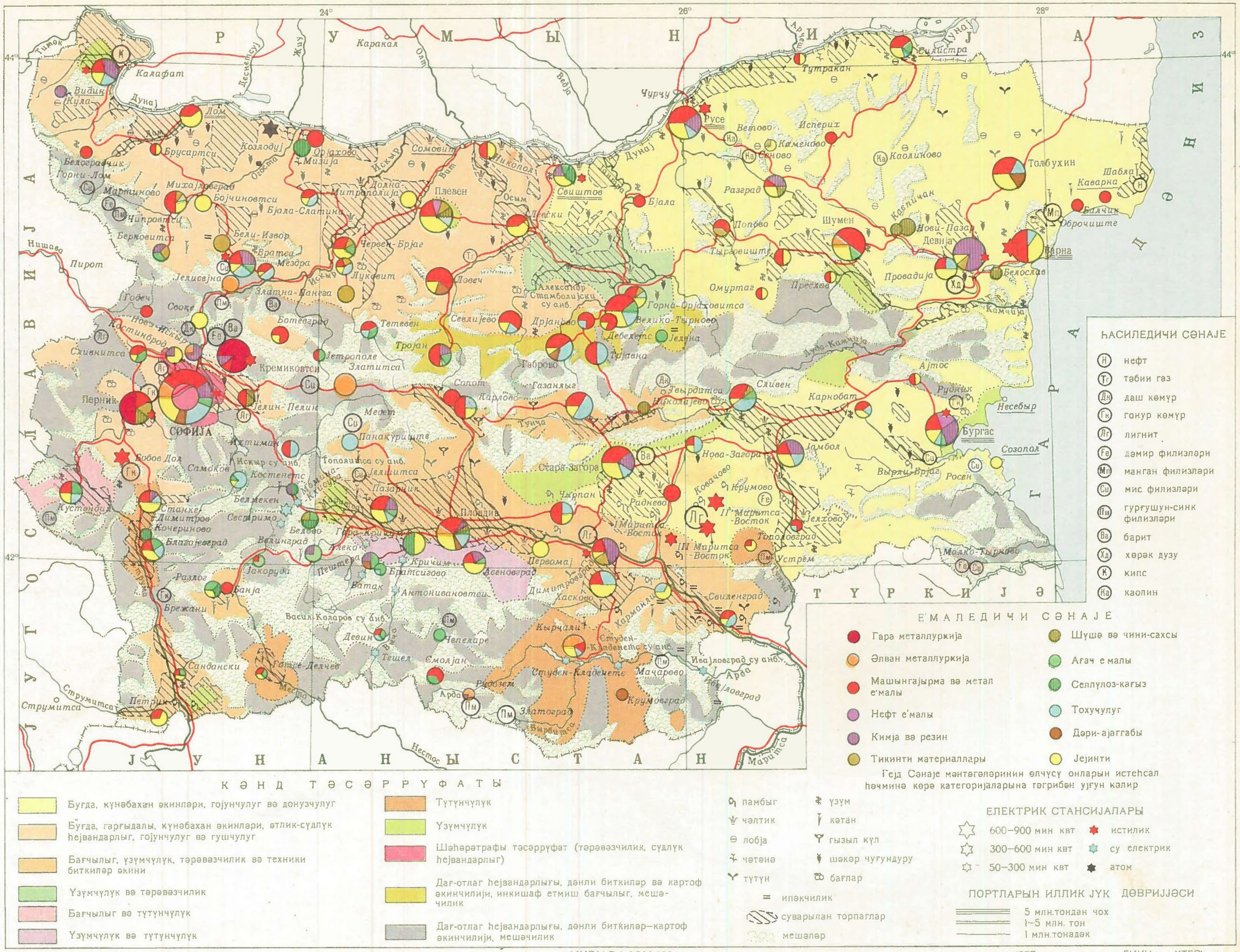
50 0 50 100 150 200 км

1976 илин октјабрында БКНИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

БОЛГАРЫСТАН

БОЛГАРЫСТАН, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

МИГЈАС 1:2 500 000

25 0 25 50 75 100 км

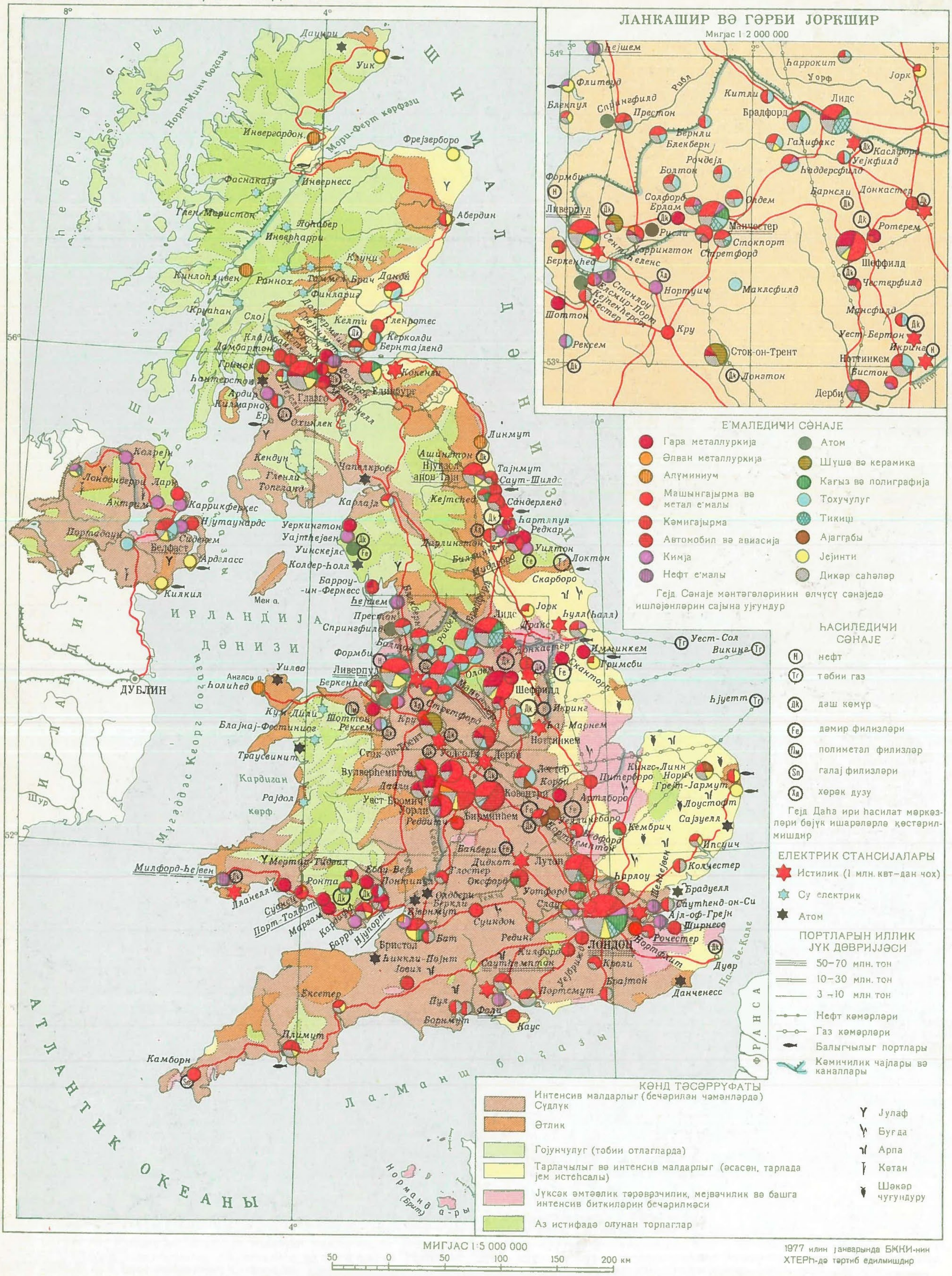
1977 илин јанварында БЖКИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир

К. П. Б р ј у л л о в. «Помпеинин сон күнү». 1830—33. Рус музеји. Ленинград.

Брјуллов К. П. мәгаләсинә.

БӨЈҮК БРИТАНИЈА, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

Б.Б. игтисадијјатында к.т. икинчи дәрәчәлидир. О, өлкәнин әрзаға олан тәләбатынын 50%-ини верир. Торпағын 2/3 һиссәсиндән чоху ири торпаг саһибләринә (лендлордлара), галан һиссәси хырда вә орта хүсуси мүлкијјәтчи фермерләрә мәхсусдур. Фермерләрин 65%-и ичарәдар, 35%-и торпаг саһибидир. 1960—70 илләрдә к.т. истеһсалынын тәмәркүзләшмәси просеси хејли сүр'әтләнмишдир. Кичик фермер тәсәррүфатлары 1958 илдән 1968 иләдәк тәгр. јарыјадәк азалмыш, бөјүк тәсәррүфатларын сајы исә 2 дәфә артмышдыр. Илдә тәгр. 4 мин фермер мүфлисләшир. Фермер тәсәррүфатларында муздлу фәһләләрдән истифадә едилир. К.т.-нда ишләјәнләрин тәгр. 70%-и муздлу фәһләләрдир. Б.Б.-нын үмуми әкин саһ. 7416 мин *һа*-дыр. Бунун 2345 мин *һа*-ында арпа, 1035 мин *һа*-ында буғда, 233 мин *һа*-ында јулаф, 204 мин *һа*-ында картоф, 197 мин *һа*-ында шәкәр чуғундуру әкилир (1975). Ән бөјүк әкинчилик р-нлары өлкәнин ч.-г.-индә вә Мәркәзи Шотландијададыр. Өлкә әтә олан тәләбатынын 1/3-ини, шәкәрә олан тәләбатынын 2/3-сини идхалла өдәјир. Һејвандарлыг к.т.-нын ән кәлирли саһәсидир; үмуми к.т. мәһсуллары истеһсалынын тәгр. 3/4-үнү верир. Өлкәдә 14,7 млн. гарамал, 28,3 млн. гојун, 7,5 млн. донуз, 137 млн. гуш вар (1975). Гојунларын сајына көрә Б.Б. Гәрби Авропада 1-чи јердәдир. 1975 илдә 2,2 млн. *т* әт, 13,1 млрд. *л* сүд, 46,8 мин *т* кәрә јағы, 13,9 млрд. әдәд јумурта, 49 мин *т* јун истеһсал едилмишдир. К.т. јүксәк интенсивлији илә характеризә едилир. Лондон вә б. бөјүк шәһәрләрин јахынлығында, хүсусилә Ланкаширдә ихтисаслашдырылмыш гушчулуг фермалары вар. Б.Б.-да балыгчылыг да инкишаф етмишдир. Балыг овуна көрә дүнјада биринчи јерләрдән бирини тутур. Ән бөјүк балыгчылыг портлары: Һалл (Һулл), Гримсби, Абердин вә с.

Әсас к.т. мәһсуллары истеһсалы

Мәһсулун нөвү	Өлчү ваһиди	1950	1960	1965	1970	1975
Буғда	мин *т*	2648	3040	4171	4236	4435
Арпа	—«—	1738	4309	8191	7529	8436
Картоф	—«—	9660	7273	7578	7482	4535
Шәкәр чуғундуру	—«—	5301	7330	6813	6412	5309

Д.ј.-ларынын уз. 19 мин *км*-дир; бунун 3 мин *км*-и електрикләшдирилмишдир (1974). Д.ј. шәбәкәсинин сыхлығына көрә Б.Б. Авропада анчаг Белчикадан кери галыр. Д.ј. нәгл.-нын јүк дөвријјәси 23 600 млн. *т/км*-дир. Дахили јүк дашынмасынын 80%-и автомобил нәгл. иләдир. Автомобил јолларынын уз. 345 мин *км*-дир (1975). Өлкәдә 13,8 млн. миник автомобили, 1,8 млн. јүк автомобили вар (1975). Харичи нәгл. әлагәси, әсасән, дәнизләдир. Дәниз донанмасынын тоннажы 50,8 млн. дедвејт *т*-дур (1975). Дәниз донанмасынын үмуми тоннажына вә кәмиләринин сајына көрә дүнјада габагчыл јерләрдән бирини тутур. Мүһүм портлары: Лондон (идхалатын 2/5-си, ихрачатын 1/4-и), Ливерпул, Саутһемптон, Нјукасл, Манчестер, Глазго, Бристол, Кардифф. Харичи өлкәләрлә әлагәсиндә, хүсусилә сәрнишин дашынмасында авиасијанын ролу бөјүкдүр. 1973 илдә авиасија илә 17,3 млн. сәрнишин вә 320 мин *т* јүк дашынмышдыр. Б.Б. дүнја капиталист ихрачатында АБШ, АФР вә Јапонијадан сонра 4-чү јери тутур (1974).

Әсасән, машын вә аваданлыг, автомобил, полад, кимја сәнајеси мәһсуллары, јун вә синтетик парчалар ихрач едир. Б.Б.-ја нефт, памбыг, күкүрд, јун, дәмир филизи вә с. идхал олунур. Тичарәти, әсасән, Милләтләр Бирлијинә дахил олан өлкәләрлә, «Үмуми базар» өлкәләри вә АБШ иләдир. 1975 илдә ихрачатынын 3,0%-и вә идхалатынын 2,9%-и ССРИ вә Авропа сосиалист өлкәләри илә олмушдур. Пул ваһиди фунт-стерлингдир.

Силаһлы гүввәләр. Б.Б.-нын силаһлы гүввәләри, гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән, һәмчинин еһтијат һиссәләрдән ибарәтдир; үмуми сајы 345,1 мин нәфәрдир (1976). Али баш командан кралдыр (кралича). Силаһлы гүввәләрә али рәһбәрлији Мүдафиә Комитәси, билаваситә рәһбәрлији мүдафиә назири һәјата кечирир. Орду көнүллүлүк јолу илә тәшкил олунур. Ади мүгавилә 22 иллијә, гысамүддәтли мүгавилә 6 ајдан 12 илә гәдәр мүддәтә бағланыр. Гуру гошунлары низами вә еһтијат ордуларына, һәмчинин көнүллү әрази һиссәләринә бөлүнүр. Низами орду (тәгр. 174,9 мин нәфәр, 1976), метрополијадакы стратежи һеј'әтдән, Британија Рејн ордусундан (АФР) дәнизашыры әразиләрдә (Кибралтар, Кипр а., Брунеј вә Һонконгда, һәмчинин башга р-нларда) јерләшән һиссә вә бөлмәләрдән ибарәтдир. Һәрби техника јерли вә американ истеһсалыдыр. ҺҺГ низами ҺҺГ-нә (94,1 мин нәфәр) вә еһтијата (31,6 мин нәфәр, 1975) бөлүнүр. Низами ҺҺГ тәгр. 500 дөјүш тәјјарәси вә бир нечә ескадрилја идарәолунан зенит ракетләриндән («Бладһаунд», «Рапира»), метрополијадакы авиасија һеј'әтләри вә АФР-дә ҺҺГ һеј'әтләриндән ибарәтдир. ҺДГ (76,1 мин нәфәр, 1976) ҺДД, ҺДГ авиасијасы, дәниз пијадасы вә метрополијадакы һәрби дәниз һеј'әтләриндән ибарәтдир. Бејнәлхалг вәзијјәт кәркинләшдији һалларда Б.Б. ҺДГ, демәк олар ки, тамамилә НАТО-нун ихтијарына верилир. ҺДГ тәркибиндә вә еһтијатда тәгр. 200 дөјүш вә көмәкчи кәмиси, 4 атом ракет суалты гајығы, атом вә дизел суалты гајыглары, 1 зәрбә тәјјарәдашыјан кәмиси, 2 крејсер вә с. вар (1976). Дөјүш имканларына көрә Б.Б. ҺДГ капиталист дүнјасында 2-чи јери тутур. Силаһлы гүввәләрин вә ҺДГ-ин әсас зәрбә гүввәсини «Поларис» А-3 баллистик ракетләри илә тәчһиз олунмуш атом ракет суалты гајыглары тәшкил едир. ҺДГ авиасијасында нүвә силаһы дашыјан, һүчумчу, гырычы-бомбардманчы тәјјарәләр вә с. вар. Дәниз пијадасына бир бригада вә бир баталјон дахилдир.

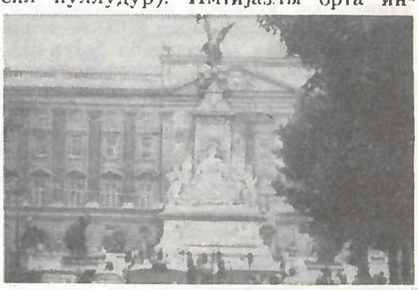
Сәһијјә. 1974 илдә Б.Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 13,3, үмуми өлүм сајы 11,9, тәбии артым 1,4, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү Инкилтәрә вә Уелсдә 16,3, Шотландијада 18,9, Шимали Ирландијада 21,2 олмушдур.

1948 илдә зәһмәткешләрин тәләби илә дөвләт сәһијјә хидмәти тәшкил едилмишдир. Б.Б. хәстәханаларында пуллу палата вә чарпајылар да вар. Сәһијјә ишләринә Инкилтәрә вә Уелсдә Сәһијјә вә Ичтимаи Тә'минат Назирлији, Шотландија Сәһијјә Департаменти, Шимали Ирландијада Сәһијјә вә Ичтимаи Хидмәт Назирлији рәһбәрлик едир.

1971 илдә Инкилтәрә, Уелс вә Шотландијада 514 353 хәстәхана чарпајысы (әһалинин һәр мин нәфәринә 9,5 чарпајы), 227 368 чарпајылыг 1229 үмуми хәстәхана, 8213 чарпајылыг 92 инфексион, 201 012 чарпајылыг 417 психиатрија, 5382 чарпајылыг 44 ушаг хәстәханасы, 11 582 чарпајылыг 261 доғум еви, 65 мин һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 12 һәким, 1970), о чүмләдән 15 мин диш һәкими, 16 900 әчзачы, 180 мин тибб бачысы олмушдур. Б.Б.-да һәким кадрлары һазырлајан 28 тибб мәктәби вар. Тәһсил пуллудур. Курортлары: Брајтон, Борнмут, Истборн, Бат, Бакстон вә с.

1976 илдә Лондон вә б. јерләрдә 40 хәстәхана вә шө'бә бағланмышдыр. Өлкәдә сәһијјә системинин гаршысына чыхан чәтинликләрин сәбәби, һөкумәтин ичтимаи еһтијачлар үчүн вә әһалијә тибби хидмәт хәрчләрини азалтмаг сијасәтидир.

Маариф. Дөвләт мәктәб системинин јарадылмасы һаггында илк ганун 1870 илдә гәбул олунмушдур. Һазырда бүтүн әһали, демәк олар, савадлыдыр. 5—16 јашлы ушаглар үчүн тәһсил ичбаридир. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә 424 802 ушаг тәрбијә олунур (1974). Ибтидаи тәһсил мүддәти 6 илдир (1974 илдә 20 754 мәктәбдә тәгр. 5 млн. шакирд). Орта мәктәбин үч типи вар: грамматика мәктәби (тәһсил мүддәти 7 ил); мүасир мәктәб (тәһсил мүддәти 5 ил); бирләшмиш мәктәб (тәһсил мүддәти 5 вә ја 7 ил). Грамматика мәктәбини вә бирләшмиш мәктәбин там курсуну битирәнләр али мәктәбә, мүасир мәктәби вә бирләшмиш мәктәбин натамам курсуну битирәнләр исә јалныз пешә вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләринә дахил ола биләрләр. 1974 илдә 5584 дөвләт орта мәктәбиндә 3 898 295 шакирд тәһсил алырды. Б.Б.-да бүтүн шакирдләрин тәгр. 6%-и (436 032 шакирд, 1974) хүсуси мәктәбләрдә охујур (тәһсил пуллудур). Имтијазлы орта интернат мәктәбләри (тәһсил мүддәти 7 вә ја 5 ил) битирәнләрин чоху Оксфорд вә ја Кембрич ун-тләринә дахил олурлар. Али тәһсил, әсасән, ун-тләрдә

Лондон. Бакинкем сарајы.

һәјата кечирилир. 45 ун-тдә, 281 900 тәләбә тәһсил алыр (1974). 30 политехник ин-т вар. Ун-т вә политехник ин-тлары битирәнләрә *бакалавр* елми дәрәҹәси верилир. Ән бөјүк ун-тләр: *Лондон университети, Кембриҹ университети, Оксфорд университети*, Уелс ун-ти (Кардиффдә), Единбург ун-ти вә с. Әсас китабханалары: *Британија музејинин*, Кембриҹ вә Оксфорд ун-тләринин китабханалары, Шотландија милли китабханасы (Единбургда), Уелс милли китабханасы (Кардиффдә) вә с. Британија музеји, Британија тәбиәтшүнаслыг тарихи музеји, Елми музеј, Лондон музеји, Милли шәкил галерејасы, Викторија вә Алберт музеји (Лондонда), Уелс милли музеји (Кардиффдә), Шотландија милли асари-әтигә музеји (Единбургда), Шекспирин хатирә музеји (Стратфорд-он-Ејвон ш.-индә) вә с. музејләр вар.

Елм вә елми идарәләр.

Тәбиијат вә техника елмләри. Еркән орта әсрләрдә Авропанын дикәр өлкәләриндә олдуғу кими, Инкилтәрәдә дә сәнәткарлығын вә филиз мә'дәнләринин инкишафы илә әлагәдар мүхтәлиф елм саһәләринә даир илкин мә'луматлар топланырды. Каинат һаггындакы тәсәввүрләр килсә еһкамларына ујғун шәрһ олунурду. 12—13 әсрләрдә Б.Б.-да Оксфорд (1167) вә Кембриҹ (1209) ун-тләри јарадылды. 15—16 әсрләрдә инкилисләрин *Бөјүк ҹоғрафи кәшфләрдә* иштиракы өлкә дәелмин тәрәггиси үчүн әсас амил олду: (Ч. вә С. Кабот Шимали Американын шм.-ш. саһилләрини кәшф етдиләр, Ф. Дрејк Шимали Американын г. саһилләрини өјрәнди). Кәмичилијә олан тәләбат Б.Б.-да елмин, хүсусән астрономија вә ријазијјатын инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. Ријазијјатын инкишафында логарифмләрин кәшфинин (Ч. Непер) бөјүк ролу олду. Коперник системини Инкилтәрәдә илк дәфә дәнизчилик үзрә мәсләһәтчи Ч. Ди мүдафиә етди.

17 әсрдә Б.Б.-да елми тәдгигатларын кенишләндирилмәси илә әлагәдар олараг Лондон Крал Ҹәмијјәти (1662) елмин тәшкилат мәркәзинә чеврилди. 1675 илдә Гринвич Крал Рәсәдханасы јарадылды. 17 әсрин 2-чи јарысында механика, оптика, кимја вә физиолокијанын инкишафында инкилис алимләринин бөјүк хидмәтләри олмушдур (Р. Бојл, Р. Һук, У. Һарвеј, И. Нјутон вә б.). Р. Бојлун атомистик мүлаһизәләри маддәнин гурулушу һаггындакы тәсәввүрләрин инкишафында ирәлијә доғру бөјүк аддым иди. Механиканын, хүсусилә көј механикасынын нәзәри әсасларынын јаранмасы инкилис елминин 17 әсрдә ән бөјүк наилијјәти олду. Динамиканын әсас ганунларынын тә'рифини вермәси вә үмумдүнја ҹазибә ганунуну кәшф етмәси Нјутонун адыны әбәдиләшдирди. Динамиканын јарадылмасы тарихдә ән мүһүм кәшфә имкан јаратды; Нјутон (Лејбнисдән хәбәрсиз) диференсиал һесабыны вә интеграл һесабыны кәшф етди.

Бу дөврдә Б.Б. «машын вәтәни» сајылырды. Машынларда су бухары күчүндән истифадә сәнаједә чеврилишин мүһүм мәрһәләси олду. 1698 илдә Т. Северинин шахталардан су чыхаран бухар насосуна патент алмасы бу мәрһәләнин әввәли иди. Фасиләсиз фырланма һәрәкәтинә малик икигат тә'сирли бухар машынларынын мејдана чыхмасы (Ч. Уаттын патенти, 1784) илә әлагәдар олараг бухар мүһәррики универсал мүһәррикә чеврилди. Е. Картрајт 1785 илдә конструксија етдији тохума дәзкаһына патент алды. 1802 илдә Сајмингтон авар винти арха һиссәсиндә јерләшән кәми дүзәлтди. 1803—04 илләрдә Р. Тревитик паровозу гурашдырды. 1825 илдә Ч. Стефенсон бухар локомотиви үчүн илк д.ј. гурду. Машын конструксијаларында тахта һиссәләрин тәдриҹән метал һиссәләрлә әвәз олунмасы металлуркија вә машынгајырманын инкишафына тәкан верди. Һ. Корт јајма станы, Һ. Модсли суппорт ишләјиб һазырладылар. Бухар мүһәррикинин тәтбиги тәдгигатчыларын диггәтини јанма просесинин өјрәнилмәсинә јөнәлтди.

Инкилис алимләринин кимјанын инкишафында хидмәтләри бөјүкдүр. 18 әсрдә Ч. Блеко, Н. Һ. Кавендиш вә Ч. Пристли јанма заманы баш верән һадисәләри вә һаванын тәркибини өјрәнмишләр. Блек карбон 2-оксиди тапмыш, онун шакирди Д. Резерфорд азоту, Пристли вә Кавендиш исә оксикени ајырмышлар. Ч. Далтон «Кимја фәлсәфәси јени системдә» (1808) әсәриндә атом нәзәријјәсинин әсасларыны шәрһ етмиш, бу нәзәријјәјә әсасланараг 1802—08 илләрдә һәндәси нисбәтләр ганунуну кәшф етмишдир.

Сатыш базарларынын вә өлкә дахилиндә јени сәнаје р-нларынын јаранмасы нәгл. вә рабитәнин тәкмилләшдирилмәсини тәләб едирди. 1837 илдә У. Кук вә Ч. Уитстон електромагнит телеграф апараты үчүн патент алды. 1847—52 илләрдә Дувр илә Кале арасында кабел телеграф хәтти чәкилди. 1866 илдә Б.Б. илә АБШ арасында Атлантик океанындан кечән суалты телеграф хәтти истифадәјә верилди. Електрик кенераторларынын гурулмасына даир ишләр һәлә 30-ҹу илләрдә апарылырды. 1881 илдә илк електрик ст., бир гәдәр сонра илк електрикләшдирилмиш д.ј. хәтти (Ирландија әразисиндә) истифадәјә верилди.

18 әсрдә Ч. Брадлеј ишығын аберрасијасыны кәшф етди, В. Һершел ајырдетмә габилијјәти бөјүк олан телескоп дүзәлтди. О, Уран планетини, Уран вә Сатурнун пејкләрини кәшф етди, улдуз астрономијасынын әсасыны гојду.

19 әсрин әввәлиндә Т. Јунг ишығын далға нәзәријјәсини јенидән ишләди. Ч. Һершел инфрагырмызы шүаланманы тапды. Луминессенсијанын өјрәнилмәси саһәсиндә мүһүм нәтиҹәләр алынды (Д. Брүстер, Ч. Стокс, Ч. Тиндал). Әсрин сонунда Ч. Релеј молекулјар оптиканын әсасларыны јаратды. Онун рәгсләр вә далғаларын нәзәријјәсинә даир ишләри мүһүм рол ојнады. Релејин «Сәс нәзәријјәси» әсәриндә классик акустикаја аид биликләр үмумиләшдирилди. Томсонун, Стоксун вә О. Рејнолдсун тәдгигатлары нәзәри һидродинамиканы, У. Һамилтонун тәдгигатлары исә нәзәри механиканы зәнкинләшдирди. Електромагнит саһәсинин вә онун әсас ганунларынын кәшфи ән мүһүм наилијјәт олду (М. Фарадеј, Ч. Максвелл). Физикаја аид тәдгигатларын апарылмасында Кембриҹ ун-ти нәздиндәки Кавендиш лабораторијасы (1871) мүһүм рол ојнады. 19 әсрдә Б.Б.-да ријазијјатын инкишафынын әсас хүсусијјәти онун нәзәри физика илә сых бағлы олмасы вә үмумиләшмиш кәмијјәтләр ҹәбринин јарадылмасы илә характеризә едилирди (Ч. Грин, Ч. Стокс, У. Һамилтон вә б.). Ч. Бул мәнтиг ҹәбрини јарадараг мүасир ријази мәнтигин әсасыны гојду. Инкилис астроному Ч. Адамс Нептун планетинин јерини мүәјјәнләшдирән һесабламалар апарды. У. Парсонс (Лорд Росс) башга галактикалар астрономијасынын әсасыны гојду. Ҹорҹ *Дарвин* Јер—Ај системинин тәкамүл нәзәријјәсини јенидән ишләди. Електрокимјәви һадисәләрин тәдгиги, електролиз ганунларынын кәшфи (Һ. Деви, М. Фарадеј вә б.) кимја елмини зәнкинләшдирди. 19 әсрин ахырларында У. Рамзај тә'сирсиз газлары кәшф етди. 19 әсрдә Ч. Дарвинин тәкамүл тә'лими биолокијанын инкишафында јүксәк зирвә иди. Ч. Шеррингтон мәркәзи синир системинин физиолокијасы саһәсиндә әһәмијјәтли ишләр көрдү (Нобел мүкафаты, 1932). Е. Резерфорд вә онун шакирдләри атомун планетар моделини тәклиф етдиләр; Ч. Томсон вә Ф. Астонун ишләјиб һазырладыглары күтлә спектрометри кимјәви елементләрин изотопларыны ашкара чыхармаға вә һәмин изотоплары бирбириндән ајырмаға имкан верди (Нобел мүкафаты, 1921). Резерфордун радиоактивлијә даир ишләри радиоактив парчаланма нәзәријјәсини јаратмаға (Ф. Содди илә бирликдә), атом нүвәсинин кәшфинә вә нүвәләри сүн'и сурәтдә парчаламаг саһәсиндә илк тәҹрүбәләр апарылмасына шәраит јаратды. 1932 илдә Ч. Кокрофт вә Е. Уолтон елементар зәррәчикләр сүр'әтләндиричиси јаратдылар. Ч. Чедвик исә елә һәмин илдә нејтрону кәшф етди.

Б.Б.-да 20 әсрдә космик шүалар физикасы (П. Блекетт, Ч. Оккиалини) вә елементар зәррәчикләр физикасы инкишафа башлады. С. Поуелл вә Оккиалини галынлајлы фотолөвһә үсулу илә π-мезонлары (Нобел мүкафаты, 1950), Г. Рочестер вә Г. Батлер исә космик шүаларда һиперонлары вә К-мезонлары ашкара чыхардылар. У. Һ. Брегг вә У. Л. Брегг (Нобел мүкафаты, 1915) ренткен-гурулуш анализинин методларыны ишләјиб һазырладылар вә онлары кристаллара тәтбиг етдиләр. Д. Габор һолографијаны (Нобел мүкафаты, 1971), Б. Ҹозефсон бәрк ҹисимләрдә тунел еффектини (Нобел мүкафаты, 1971) кәшф етдиләр. Радиофизика саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә А. Хјуиш вә М. Рајл Нобел мүкафаты алдылар (1974). Квант механикасында онун баниләриндән бири олан П. Диракын (Нобел мүкафаты, 1933) тәдгигатлары әсас јер тутур. О, квант статистикасынын принсипләрини шәрһ етмиш (Е. Ферми илә бирликдә), електронун релјативист нәзәријјәсини вә квант електродинамикасынын әсасларыны вермишдир. 20 әсрдә Б.Б.-да ријази мәнтиг, ријазијјатын әсаслары (Б. Рассел, А. Уајтһед), әдәдләр нәзәријјәси, функсијалар нәзәријјәси (Г. Һарди, Ч. Литлвуд), ријази статистика (Р. Фишер) вә һесаблама ријазијјаты инкишафа башлады, електроника вә радиофизика (О. Һевисајд, Ч. Флеминг, К. Чепмен вә б.), газ динамикасы вә акустика (Ч. Тејлор, М. Лајтһил) кенишләндирилди.

Електроника вә радиофизиканын, һәмчинин физика вә кимја елмләринин јени наилијјәтләри техниканын бир

чох саһәсинин сүр'әтлә инкишафына сәбәб олду. 1925—28 илләрдә Ч. Бердт лампалы күчләндиричиләрдән истифадә етмәклә телевизија верилишләри вә рәнкли телевизија саһәсиндә илк тәчрүбәләр апарды. 1941 илдә Ф. Уиттлин конструксијасы әсасында дүзәлдилмиш турбин-реактив мүһәррикли експериментал тәјјарәдә илк учуш һәјата кечирилди.

Б.Б.-да һәрби мәгсәдләр үчүн нүвә тәдгигатларына Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә башланмышды (1945 илә гәдәр бу тәдгигатлар АБШ вә Канада илә биркә апарылырды). Нүвә физикасы вә енеркетика саһәсиндә Һаруеллдә, јүксәк енержиләр физикасы үзрә Чилтон вә Дерсберидәки јүксәк енержиләр лабораторијасында, идарәолунан термонүвә реаксијалары үзрә Колем лабораторијаларында әсаслы тәдгигатлар апарылырды. Инкилтәрәдә ән бөјүк сүр'әтләндиричи — протонлары 7 *Гев*-ә гәдәр сүр'әтләндирән «Нимрод» синхрофазотронудур (Чилтонда). 1956 илдә Колдерһоллда Б.Б.-нын илк атом електрик ст. (92 мин *квт* күчүндә) ишә салынды. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы илләрдә һәрби сәнаје, хүсусән нүвә физикасы вә енеркетикасы саһәсиндәки тәдгигатлар сүр'әтләндирилди. Мүхтәлиф типли һесаблајан машынлар јарадылды.

Б.Б. алимләринин биолокија саһәсиндә дә бөјүк хидмәтләри олмушдур. Италијада тәһсил алмыш инкилис алими У. Һарвеј (һәким, анатом вә физиолог) һејван физиолокијасынын әсасыны гојанлардан биридир. *Ган дөвраны* һаггында илк дүзкүн тәсәввүрү 1628 илдә У. Һарвеј јаратмышдыр. 1665 илдә Р. Һук микроскопу тәкмилләшдирмиш, илк дәфә битки һүчејрәсинин тәсвирини вермишдир. Ч. Рејнин һејван систематикасына даир ишләринин бөјүк әһәмијјәти вар; о, «нөв» анлајышыны елмә дахил етмишдир. Биолокијада битки вә һејван систематикасынын тәдгиги илә јанашы, анатомија вә физиолокија да инкишаф едирди. Патоложи чәрраһлығын баниләриндән олан һәким Хантер гардашларынын фәалијјәти биолокија илә сых әлагәдар иди. Тибб елминдә инфексија илә мүбаризә үсуллары (Е. Женнер, Ч. Прингл вә б.) бөјүк јер тутурду. Б.Б.-да к.т. нын интенсивләшдирилмәси вә һејвандарлығын инкишафы биолокија елминин јүксәлиши үчүн мүһүм рол ојнады. Һүчејрә нүвәсини илк дәфә Р. Броун тәсвир етмишдир. Онун битки ембриолокијасы саһәсиндәки ишләри дә бөјүк әһәмијјәтә малиkдир.

19 әсрин 2-чи јарысында биолокијанын дикәр саһәләриндә (һистолокија, ембриолокија) вә онун тәтбиги саһәсиндә дә бөјүк тәдгигатлар апарылырды. 19 әсрин ахыры вә 20 әсрин әввәлләриндә Ч. Шеррингтонун мәркәзи синир системинин физиолокијасы саһәсиндә (1932 илдә Нобел мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр) ишләри бөјүк әһәмијјәтә малик иди. Онурға бејнинин рефлектор фәалијјәтинин ганунаујғунлугларынын өјрәнилмәсинә даир онун ишләри тибб елминдә бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Бу дөврдә Б.Б.-да биокимја елми сүр'әтлә инкишаф едирди. Витаминләрин тәдгигиндәки наилијјәтләринә көрә Ф. Һопкинсә (1929), ферментасија просесләринин өјрәнилмәси саһәсиндә А. Һарденә (1929) вә пенисиллинин кәшфинә көрә А. Флеминге (1945) Нобел мүкафаты верилди.

Зәнчирвары реаксијалар нәзәријјәсини јаратдығына көрә С. Һиншелвуд (совет алими Н. Н. Семјоновла бирликдә, 1956), кағыз үзәриндә хроматографија методуну тәклиф етмәклә биолокија вә аналитик кимја елминин инкишафына тәкан вердикләри үчүн А. Мартин вә Р. Синг (1952), B_{12} витамининин гурулушуну ашкар етдијинә көрә А. Тодд (1957), инсулин зүлалы молекулунун там гурулушуну тәклиф етдији үчүн Ф. Санкер (1958), B_{12} витамини молекулунун фәза конфигурасијасыны мүәјјән етдијинә көрә Д. Кроуфут Хочкин (1964), һемоглобин вә миоглобин молекулунун там гурулушуну мүәјјән етдикләри үчүн Ч. Кендр вә М. Перутс (1962), дезоксирибонуклеин туршусунун (ДНТ) гурулуш моделини јаратдыгларына көрә Ф. Крик вә М. Уилкинс (американ алими Ч. Уотсонла бирликдә, 1962), метал-үзви бирләшмәләр кимјасы саһәсиндә Ч. Уилкинсон (1973), үзви молекулларын гурулушунун тәдгигинә көрә Д. Бартон (1969) Нобел мүкафаты алмышлар. Кенетика елминин инкишафы саһәсиндә У. Бетсон, Т. Пејнтер, Ч. Г. Робсон вә Ш. Ауербахын бөјүк хидмәтләри олмушдур. Һәјатын мәншәји һаггында Ч. Һолдејн вә Ч. *Берналын* тәдгигатлары чох әһәмијјәтлидир. Нејрофизиолокијанын инкишафы Е. Едрианын ады илә бағлыдыр. Онун шакирдләриндән А. Хочкин, А. Һаксли вә Ч. Шеррингтонун шакирди Ч. Еклс бу саһәдәки тәдгигатларына көрә Нобел мүкафаты алдылар. Б.Б. алимләринин молекулјар биолокија, биокимја, физиолокија вә микробиолокија саһәсиндә әлдә етдији наилијјәтләр тибдә дә тәтбиг олунур.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Мин илдән чох тарихи олан Б.Б. фәлсәфәси дикәр Авропа өлкәләринин фәлсәфи фикри илә сых гаршылыглы әлагәдә јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Емпирик билијә, һисси тәчрүбәјә мејл инкилис фәлсәфәсинин характерик хүсусијјәтидир. Орта әсрләрин илк инкилис философу Алкуин (тәгр. 735—804) олмушдур. Инкилис номиналистләри Р. *Бекон*, Дунс Скот, Уилјам Оккам мүтәрәгги идејалары илә материализмин инкишафына көмәк етмишләр. Б.Б. да ичтимаи фикир тарихиндә Томас Морун утопик бахышлары мүһүм јер тутур. 17 әсрдә Ф. Бекон јени дөврүн материалист фәлсәфәсинин әсасыны гојду. Орта әср схоластикасына гаршы мүбаризәдә Ф. Бекон елмләрин јениләшдирилмәси фикрини ирәли сүрмүш, онларын тәснифатыны јаратмыш, елми идракын индуктив методуну ишләјиб һазырламышдыр. О дөврүн тәбиәтшүнаслығынын характеринә ујғун механики материализмин јаранмасы, сенсуалист идрак нәзәријјәсинин әсасландырылмасы 17 әср инкилис фәлсәфәсинин (Т. Һоббс, Ч. Локк) мүһүм хидмәтидир. 17 әср инкилис материализминин дин әлејһинә чыхышлары 18 әсрдә *деизм* давам етдирди. 18 әср инкилис материалистләри (Ч. Толанд, Д. Картли, Ч. Пристли) зәканы дини иманын ме'јары һесаб етмәклә маарифчилик мөвгејиндә дурмуш, феодализм идеолокијасына зәрбә вурмушлар. Капитализмин инкишафы илә Б.Б.-да материализмдән идеализмә доғру дөнүш башланды. Бу дөнүш Ч. *Берклинин* субјектив идеалист фәлсәфәсиндә вә Д. *Јумун* скептисизминдә ифадәсини тапды. *Позитивизм* (Ч. Милл вә Һ. Спенсер вә б.) мејдана чыхды. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә Б.Б.-да јајылан јени һекелчилик мәктәби фәлсәфәдә милли ән'әнәләрдән узаглашмаг демәк иди. Јени һекелчиликдән үз дөндәрән *неореализм* (20 әсрин әввәли) мәктәби (Б. Рассел, Ч. Е. Мур, Ч. Д. Броуд, С. Александер, Г. Х. Прајс) инкилис фәлсәфи идеализминин ән'әнәләринә гајытмалы олду. 20 әсрин орталарында *неопозитивизм*, хүсусән *мәнтиги позитивизм* (Б. Рассел, Л. Виткенштејн, Ч. Уисдом вә б.) мүәјјән нүфуза малик иди. Ријази позитивизмин инкишафында инкилис мәнтиги позитивизминин әһәмијјәтли ролу олмушдур. 20 әсрин 50-чи илләриндән лингвистик фәлсәфә кениш јајылмаға башлады (бах *Аналитик фәлсәфә*).

К. Маркс вә Ф. Енкелс өз әсәрләриндә Б.Б.-да фәлсәфәнин инкишафыны, инкилис утопик сосиализмини (Р. Оуен вә шакирдләри) дәрин тәһлил етмишләр. Ф. Енкелсин «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин вәзијјәти» (1845) әсәри капитализм вә фәһлә синфинин ролу һаггында илк бөјүк сосиоложи тәдгигатлардандыр. К. Марксын гызы Елеонора вә онун әри Е. Евелинг Инкилтәрәдә марксизмин илк тәблиғатчыларындан олмушлар. Инкилис марксист философлары М. Корнфорт вә Ч. Луис һаким идеализм чәрәјаныны тәнгид едирләр. Марксист идејаларын елми-тәдгигат саһәләринә нүфуз етмәсиндә физик Ч. Бернал вә биолог Ч. Һолдејнин бөјүк хидмәти вар.

Б.Б.-да фәлсәфи тәдгигатларын вә фәлсәфи тәһсилин башлыча мәркәзләри Крал Фәлсәфә Ин-ту, Оксфорд, Кембрич вә Лондон ун-тләридир.

Тарихшүнаслыг. Инкилис тарихшүнаслығы еркән орта әсрләрдән башлајыр. Илк мүһүм әсәр тәгр. 731 илдә јазылмыш, 9 әсрин сонунда исә «Англосакс хроникасы» тәртиб олунмушдур. 16 әсрдә милли шүурун инкишафы тарих елминә дигтәти артырды вә әсрин сонунда Лондонда Антикварлар чәмијјәти јаранды. Һуманист тарихшүнаслыг (Т. *Мор*, П. Веркили вә б.) феодал килсә дүнјакөрүшүнү сарсытды вә тарихин елмә чеврилмәсинин башланғычы олду. 17 әср Инкилтәрә буржуа ингилабы тарихшүнаслығын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. *Диккерләрин* идеолоку Ч. Уинстенли синфи мүбаризә идејасыны рүшејм шәклиндә ирәли сүрүрдү. 18 әср тарихшүнаслығы маарифчилик идејалары үзәриндә гурулмушду. Маарифчи тарихшүнаслара, хүсусән Д. Јума көрә, орта әсрләр чәһаләт вә сијаси хаос дөврүдүр. Сәнаје чеврилиши вә сәнаје буржуазијасынын сијаси һакимијјәт уғрунда мүбаризәси, Бөјүк Франса ингилабы, чартизм һәрәкаты 19 әсрин 1-чи јарысында тарихшүнаслығын инкишафында мүһүм рол ојнады. Тарихшүнаслыгда ики истигамәт (мүһафизәкар вә либерал) формалашды. А. Алисон, У. Митфорд сијаси ислаһатын ингилаб вә анархија доғурачағыны сүбут етмәјә чалышырдылар. Г. Галлам, Ч. Рассел, Ч. Кембл вә б. мө'тәдил ислаһат јолуну әсасландырмаға чалышыр, орта әсрләрдә буржуа парламентизминин рүшејмини ахтарырдылар. Инкилис уто-

ник сосиалисти Р. Оуенин вә чартистләрин тарих әсәрләриндә пролетариатын тарихи көрүшләри илк дәфә ирәли сүрүлмүшдүр. 19 әсрин 2-чи јарысындан инкилис буржуа тарихшүнаслығынын методоложи әсасыны позитивист фәлсәфи тә'лим тәшкил едирди. Бу дөврдән тәдгигат саһәләри кенишләнди, тарих групплары вә чәмијјәтләри, Лондон күтләви архиви (1838) јарадылды. Илк тарих журналы нәшрә башлады (1886). Кембрич вә Оксфорд ун-тләри тарих елминин мәркәзинә чеврилди, көркәмли тарихчиләр јетишди (У. Стебс, Е. Фримен, Ф. Мејтленд, Ч. Р. Грин вә б.). Археолокијанын инкишафы Мәркәзи Асија, Јахын вә Орта Шәргдә гәдим мәдәнијјәтләрин (О. Стејн), һәмчинин Јунаныстан (А. Еванс), Мисир тарихинин (У. Питри Флиндерс) өјрәнилмәсинә көмәк етди. Мүстәмләкәчи харичи сијасәт тарихинә һәср олунмуш әсәрләрдә (Ч. Сили, Ч. Фруд, Ч. Роуз вә б.) Б.Б. һаким даирәләринин сијасәтинә һагг газандырылырды. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә тарихшүнаслыгда марксист истигамәт (Е. Бакс, Ч. Коннол и) формалашмаға башлады. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра инкилис буржуа тарихшүнаслығындакы мүхтәлиф чәрәјанлар тарихи тәдгигатларын башлыча саһәләриндә марксизмә гаршы мүбаризә мөвгејиндә бирләшмәјә башлады; билаваситә фәһлә һәрәкаты тарихини өјрәнән лејборист тарихчиләр дә (Г. Ч. Коул, Р. Тоуни) буржуа тарихшүнаслығына гошулду. Бунунла белә, марксист-ленинчи тарихшүнаслығын (А. Мортон, Е. Ротштејн, В. Чајлд, М. Добб, Р. Арнот вә б.) тә'сири артыр. Марксист-ленинчи тәдгигатлар, әсасән, милли, гисмән үмумдүнја тарихи проблемләри өјрәнмәк саһәсиндә апарылыр.

Тарихи өјрәнән мүһүм елми мәркәзләр: Оксфорд, Кембрич вә Лондон ун-тләри, Тарих Чәмијјәти (1906). Коммунист Партијасы нәздиндәки Марксист тарихчиләр групу габагчыл ичтимаи фикри тәмсил едир. Чохлу тарих чәмијјәти дә фәалијјәт көстәрир.

Игтисадијјат елми. Инкилтәрәдә игтисади фикрин мүстәгил билик саһәси кими јаранмасы капитализмин инкишафы илә бағлыдыр. Капиталист истеһсал үсулунун илк нәзәријјәчиләри тәдавүл даирәсини өјрәнән меркантилистләр (Т. Мен, Д. Норс) олмушлар. 17 әсрдә *классик буржуа сијаси игтисады* мејдана кәлди. Онун баниси У. *Петти* иди. 18 әсрдә вә 19 әсрин әввәлләриндә А. *Смит* вә Д. *Рикардонун* әсәрләриндә классик буржуа сијаси игтисады инкишаф етдирилди. *Илкин капитал јығымы* дөврүндә утопик сосиализмин нүмајәндәләри (Т. Мор вә б.) капитализми илк дәфә тәнгид етмишләр. 18 әсрин ахырларында, классик буржуа сијаси игтисадынын бөһраны шәраитиндә буржуа *вулгар сијаси игтисады* мејдана кәлди. 20 әсрин әввәлләриндә игтисади категоријалары ријази үсулларла субјектив—психоложи мөвгедән изаһ етмәјә чалышан Кембрич мәктәбинин консепсијасы кениш јајылмышды.

1929—33 илләрдәки дүнја игтисади бөһранындан сонра Б.Б.-да дөвләт-инһисарчы капитализмин инкишафынын күчләнмәси илә әлагәдар кејнсчилик мејдана чыхды. Б.Б.-да *Кејнсин* идејалары сонралар, мүасир дөвләт-инһисарчы капитализмин јени шәраитинә ујғун олараг, јени кејнсчилик (У. Беверич, Р. Һаррод, Ч. Робинсон вә б.) консепсијаларында инкишаф етдирилмишдир. 50—60-чы илләрдә ики дүнја системи арасындакы мүбаризә шәраитиндә лејборист нәзәријјәчиләр мүасир капитализмин империалист маһијјәтини кизләтмәјә чалышан «капитализмин трансформасијасы», «демократик сосиализм», «үмуми рифаһ дөвләти», «хүсуси мүлкијјәтин дифузијасы», «кәлирин бәрабәрләшдирилмәси» вә с. мәддаһчы доктриналар ирәли сүрмүшләр. Буржуа сијаси игтисадынын вә лејборист игтисади нәзәријјәләринин тәнгиди саһәсиндә мүтәрәгги игтисадчылар, марксист сијаси игтисадынын нүмајәндәләри М. Добб, П. Датт вә Д. Итон чалышмышлар.

Б.Б.-нын мүасир игтисадијјат елми үчүн игтисадијјатын ихтисаслашдырылмыш саһәләринин (елми техники тәрәгги вә тәсәррүфатын конкрет саһәләринин игтисадијјаты; ријази кибернетика үсулундан вә һесаблајан електрон техникасындан истифадә; сосиолокија, психолокија, демографија, инсанын давранышы вә инсани мүнасибәтләр һаггында елмләрин игтисади тәдгигатлара дахил едилмәси; игтисади прогнозлашдырма вә програмлашдырманын инкишафы) инкишаф етдирилмәси характерикдир.

Һүгуг елми. Инкилтәрәдә һүгуг елминин јаранмасы 11—12 әсрләрә аиддир. Инкилтәрәдә һүгуги фикир Рома һүгугунун тә'сири олмадан, мүстәгил инкишаф етмишдир. Инкилтәрәдә һүгуг елми тәчрүби иш апаран һүгугшүнаслар тәрәфиндән јарадылмышдыр. Онлар мәһкәмә гәтнамәләринин изаһы вә тәфсири илә мәшғул олмушлар. Әдаләт һүгугунун мејдана кәлмәси илә һүгуг елминин мүвафиг истигамәти дә инкишаф етмәјә башлајыр; үмуми һүгугдан фәргли олараг бу истигамәтә каноник вә Рома һүгугунун хејли тә'сири олмушдур. Инкилтәрә һүгуг системинин хүсусијјәти Инкилтәрә һүгуг елминдә дә өз әксини тапмышдыр (мәс., мүлки һүгуг, чинајәт һүгугу, инзибати һүгуг кими фәнләр чәтинликлә мүстәгил елм саһәләринә ајрыла билир). Феодализм дөврүндә илк ири һүгуг трактатларыны Р. Гленвилл вә Һ. Брактон јаратмышлар. Б.Б.-да буржуа һүгуг идеолокијасы өзүнүн даһа долғун ифадәсини У. Блекстонун (Б.Б.-да мүасир һүгуг елминин баниси сајылыр) әсәрләриндә тапмышдыр. 18—19 әсрләрдә либерал буржуа конститусија һүгугунун әсасыны гојмуш И. Бентамын әсәрләри мүһүм јер тутурду. 19 әсрин сону—20 әсрин башланғычында Инкилтәрәдә бир сыра дөвләтшүнас (У. Беҹгот, Ч. С. Милл, А. Дајси, С. Лоу, Т. Е. Меј вә б.) мејдана чыхмышды.

Мүасир дөврдә Б.Б. һүгуг елминдә үмуми һүгуг вә әдаләт һүгугу, мүлки һүгуг, чинајәт һүгугу, Инкилтәрәнин һүгуг тарихи вә с. илә мәшғул олан бир сыра көркәмли мүтәхәссис (Ф. Мејтленд, Д. Јејл, К. Кенни, П. Дафф вә б.) вар. А. Ченнингс, Һ. Моррисон, Һ. Ласки, А. Кит, Д. Меј вә б.-нын әсәрләри конститусија һүгугунун, сијаси елмин, инзибати һүгугун вә јерли идарәчилијин өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир.

Британија дөвләтинин вә һүгугунун әсл елми тәһлилини вермиш марксист алимләр—Ч. Һоллан, Д. Һарви, К. Һуд вә б. мүасир Инкилтәрә һүгуг елминдә хүсуси јер тутур.

Дилчилик. Интибаһ вә Реформасија дөврләриндә глоссариләр (гәдим сөзләр лүғәти) вә орта әср латын дилинин норматив грамматикалары тәртиб едилирди. 16 әсрдән антик, Шәрг, гәдим керман вә б. халгларын гәдим әлјазмалары топланыб тәдгиг вә нәшр олунурду. 15 әсрин сонундан гәдим дилләр, 17 әсрдән исә Шәрг дилләри ун-тләрдә өјрәнилмәјә вә тәдрис олунмаға башлады. 1639 илдән Кембрич ун-тиндә гәдим инкилис дили тәдрис програмына дахил едилди. 1689 илдә Ч. Киксин гәдим инкилис дили грамматикасы нәшр едилди. 16—18 әсрләрдә инкилис дилинин практик вә норматив грамматикасы, изаһлы, етимоложи, орфоепик вә орфографик лүғәтләри, 17—18 әсрләрдә исә инкилис дилинин елми грамматикалары јарадылды; онларда дилин үмуми нәзәри вә фәлсәфи проблемләри ишыгландырылды (Ч. Уоллес, Ч. Һаррис, Ч. Монбоддо вә б.). 18 әсрин 2-чи јарысында мүгајисәли-тарихи дилчилијин әсасы гојулду, Авропада илк дәфә олараг санскрит мәтнләри нәшр олунду (Ч. Уоллес, У. Чонс вә б.). 1842 илдә Лондон филолокија чәмијјәти јарадылды. 19 әсрин 2-чи јарысында инкилис фонетика мәктәби формалашды (Г. Суит, Ч. Рајт, Д. Чонс). 20 әсрдә үмуми дилчилик (А. Гардинер, А. Росс, С. Улман), дилчилик нәзәријјәси (Ч. Ферс, В. Ален, Р. Робинс) саһәсиндә тәдгигатлар кенишләнди, психолингвистика вә тәтбиги дилчилик проблемләринә мараг артды. 1959 илдә Б.Б. дилчилик чәмијјәти јарадылды.

Әсас дилчилик мәркәзләри: Лондон ун-ти, Оксфорд ун-ти (Шәргшүнаслыг, славјаншүнаслыг), Единбург ун-ти, Кембрич ун-ти.

Елми идарәләр. Тәбијјат елмләри саһәсиндә ән бөјүк елми мүәссисә Лондон Крал Чәмијјәтидир. 34 ун-т вә 11 «ән јени техника» коллечиндә техника үзрә тәдгигат ишләри апарылыр. Тәдгигатларын 70%-дән чоху хүсуси лабораторијаларда көрүлүр. Бүтүн ири фирмаларда тәдгигатлар апарылыр. Авиасија, нефт, електрон вә кимја сәнаjеләри саһәсиндәки тәдгигатлар јүксәк сәвијјәдәдир. 1954 илдә нүвә физикасы вә енеркетика проблемләрини тәдгиг едән дөвләт ин-тлары шәбәкәси јарадылмышдыр. Микробиолокија, квант електроникасы, радиоастрономија вә с. саһәләрдә елми мәркәзләр фәалијјәт көстәрир: Британија елми чәмијјәти (1831 илдә тә'сис олунмушдур), Крал рәсәдханасы (Гринвичдә, 1675) вә с. Елмин инкишафы үчүн ајрылан вәсаитин јарыдан чоху һәрби әһәмијјәтли тәдгигатлара сәрф олунур. Фәлсәфә, тарих, игтисадијјат, филолокија, һүгуг вә с. ичтимаи елмләр саһәсиндә тәдгигатлар, әсасән, Британија академијасында (1901) вә ун-тләрдә (Кембрич, Оксфорд, Лондон ун-тләри вә с.) апарылыр. Бундан башга, мүхтәлиф тәдгигат ин-тлары вә елми чәмијјәтләр дә вар (Крал фәлсәфә ин-ту, Аристотел чәмијјәти, тарих чәмијјәти, Б.Б. Коммунист Партијасы јанында марксист тарихчиләр групу, игтисади вә сосиоложи тәдгигатлар милли ин-ту вә с.). Б.Б.-да 400 минә јахын елми ишчи вар ки, онлардан 168 мини тәбијјатшүнаслыг саһәсиндә чалышыр. Алимләрин «мүһачирәти» (хүсусилә

АБШ-а) елмин инкишафына мәнфи тә'сир көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Б.Б.-да 140-дан артыг күндәлик вә базар күнләри чыхан гәзет, 1200-дән артыг јерли һәфтәлик гәзет, 4 миндән артыг журнал вә дикәр дөври мәтбуат нәшр олунур (1970). Б.Б. мәтбуатында бир нечә инһисар ағалыг едир. Гәзетләрин чоху Мүһафизәкарлар партијасыны мүдафиә едир. Күндәлик әсас гәзетләри—«Гардиан» (1821), «Дејли експресс» (1900), «Дејли миррор» (1903), коммунист вә фәһләләр үчүн «Дејли уоркер» (1930, 1966 илдән «Морнинг стар» адланыр); журналлары—«Истерн уорлд» (1947), «Контемпорари ревју» (1866), «Марксизм тудеј» (1957) вә б.-дыр.

Мүһүм мә'лумат-телеграф акентликләри: *Рөјтер*, Пресс Ассошиејшн, Ексчејнч Телеграф. Б. Б.-да мүнтәзәм радио верилишләринә 1922 илдә башланмышдыр. Инһисар һүгугуна малик *Британија Радио Верилишләри Корпорасијасы* (Би-Би-Си) фәалијјәт көстәрир. Индепендент Телевижн Осорити коммерсија телевизија компанијасы вар.

Әдәбијјат. Б.Б. әдәбијјатынын гәдим нүмунәләри англосаксларын гитәдән кәтирдикләри керман әсатир вә әфсанәләридир. Гәдим епик поемалар христианлығын гәбулундан сонра јазыја алынмышдыр («Беовулф», 10 әср әлјазмасы вә с.). 8—10 әсрләрдә дини әдәбијјат јаранмышды. 11—13 әсрләрдә әдәбијјат үч дилдә—латын (килсә әсәрләри), франсыз (чәнкавәрлик ше'р вә поемалары) вә англосакс (инкилис әфсанәләри) дилләриндә инкишаф едирди. 14 әсрин орталарында *инкилис дили* формалашды, бу дилдә мүхтәлиф тәбәгәләрин һәјат вә мәишәтини әкс етдирән поезија јаранды. Инкилис халг балладасы гәһрәманы Робин Гуду илк дәфә тәрәннүм едән У. Ленглендин (14 әср) јарадычылығында кәндли идеолокијасы әкс олунмушдур. Инкилис әдәбијјатында реализмин баниси сајылан Ч. *Чосерин* «Кентербери һекајәләри» мәнзум повест вә новеллалар китабында јеткин феодализм мәдәнијјәти илә илкин Интибаһ дөврү әламәтләри үзви сурәтдә бирләшмишдир.

Јүзиллик мүһарибә (1337—1453), Ал вә Ағ гызылкүл мүһарибәләри әдәбијјатын инкишафыны ләнкитди. Лакин бу дөврдә халг поезијасы (әфсанәви, тарихи вә драматик характерли баллададар) инкишаф етмишди. Феодал чәкишмәләринә сон гојулмасы вә Түдорлар мүтләгијјәтинин гурулмасы мәдәнијјәтин инкишафына јардым көстәрди, инкилис әдәбијјаты јеткин Интибаһ дөврүнә гәдәм гојду. Т. Морун «Утопија» әсәриндә коммунист әмлак үмумилијинә әсасланан идеал дөвләт гурулушу тәсвир олунур. 16 әсрин 2-чи јарысында һуманизм һаким идеја чәрәјаны олду. Т. Уајет, Һ. Сарри вә б. лирик әсәрләр јазмышлар. Бу дөврдә мачәра вә кәләкбазлыг романлары, пасторал, ессе вә с. жанрлар јаранды. 17 әсрин әввәлләриндә һуманист инкилис драматуркијасы јүксәк бәдии сәвијјәјә чатды. Драматуркијанын инкишафында Ч. Бејл, К. *Марло*, Р. Грин, Т. Кид, Ч. Лили вә б.-нын ролу олмушдур. Онларын әсәрләри В. *Шекспирин* әдәби фәалијјәти үчүн зәмин јаратмышдыр. В. Шекспир «III Ричард», «IV Һенрих» вә с. хроникаларында феодал сепаратизми илә мәркәзләшдирилмиш дөвләт, мүтләгијјәт јаратмаг чәһди арасындакы мүбаризәни тәсвир етмишдир. «Һамлет», «Отелло», «Крал Лир», «Магбет», «Ромео вә Чүлјетта» вә с. фачиәләриндә интибаһ дөврүнүн һуманист идеаллары бөјүк сәнәткарлыгла әкс олунмушдур. Бу дөврдә Б. Чонсон, Т. Һејвуд, Т. Деккер вә б. драматурглар да јазыб јарадырдылар. Инкилтәрә буржуа ингилабы һуманист драматурки јанын инкишафына сон гојду. Пуританларын тәләби илә 1642 илдә бүтүн театрлар бағланды. Бу дөврүн ән керкәмли әсәрләриндән бири буржуа ингилабынын фәал хадими Ч. *Милтонун* дөврүн ичтимаи гүввәләринин мүбаризәсини әкс етдирән «Итирилмиш чәннәт» епик поемасыдыр. 18 әсрдә Маарифчилик әсас идеја чәрәјанына чеврилди. Инкилтәрәдә маарифчилик дөврү Д. *Дефо*, Ч. *Свит* кими сәнәткарларын ады илә бағлыдыр. С. *Ричардсон* буржуа хејирхаһлығыны идеализә едән сентиментал романлар јазмышдыр. Һ. *Филдинг* «Том Чонсун тарихи» әсәриндә задәкан вә буржуа мәишәтини сатирик сәпкидә кениш тәсвир етмишдир. Л. *Стерн* романларында инсан характеринин зиддијјәтләрини ачыб көстәрирди. Т. *Смоллеттин* романларында ичтимаи сатира даһа күчлүдүр. Инкилис ичтимаи-реалист романы бүтүн Авропа әдәбијјатына тә'сир көстәрмишдир.

Драматуркијада маарифчи классисизмин көркәмли нүмајәндәләри Ч. Аддисон, С. Чонсон вә Ч. Лиллодур. Инкилис театрында сатирик чәрәјан да күчлү иди (Ч. Кеј, Һ. Филдинг, Р. *Шеридан* вә б.).

18 әсрин сонунда Маарифчилик идејалары, никбинлик мотивләри зәифләди, кечмиши идеализә мејли күчләнди (Ч. Макферсон, Т. Чаттертон, Һ. Уолпол вә б.). Р. *Бернс* халг поезијасы руһунда јаздығы ше'рләриндә зәһмәти, азадлығы вә инсан ләјагәтини тәрәннүм етмишдир.

18 әсрин 90-чы илләриндә романтизм јаранды. *«Көл мәктәби»нин* нүмајәндәләри У. *Вордсворт*, С. Т. Колрич вә Р. Саутинин јарадычылығында тәбиәтин гојнуна чәкилмәк, патриархал кечмиш, көһнә адәт-ән'әнәләр тәблиғ олунур. Ч. *Бајрон*, П. *Шелли*, Ч. Китс вә б. мүтәрәгги романтик шаирләр «Көл мәктәби»нин сијаси мүһафизәкарлығына гаршы чыхараг, әсәрләриндә халгларын милли вә ичтимаи мүбаризәсини әкс етдирмишләр. Ичтимаи мотивләр У. *Блејкин* дә јарадычылығында әсас јер тутур. В. *Скоттун* тарихи романларында Инкилтәрә, Шотландија, гисмән дә Франса вә Алманија тарихинин әсас дөврләри әкс олунмушдур.

Сәнаје чеврилишинин баша чатмасы вә ичтимаи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси илә әлагәдар олараг, инкилис әдәбијјаты 19 әсрин 30-чу илләриндә јени инкишаф мәрһәләсинә дахил олду. 30—60-чы илләрдә тәнгиди реализм јаранды вә мөһкәмләнди. Ч. Диккенс, У. М. Теккереј, Ш. Бронте (бах *Бронте бачылары*), Е. *Гаскелл* вә б.-нын романларында инкилис буржуазијасынын синфи мәһдудлугу, фәһлә синфинин һәјат вә мүбаризәси тәсвир едилир. 19 әсрин сонунда инкилис романында сәрт реализмлә (Т. Һарди) неоромантизм (Р. *Стивенсон*) арасында кәскин тәзад јаранды. Орта әсрләри идеаллашдыран јазычылардан У. Моррис вә А. Суинбернин јарадычылығында буржуа реализминин бөһраны әкс олунмушдур.

90-чы илләрдә инкилис әдәбијјатында декадентлик јаранды. Онун көркәмли нүмајәндәләри О. *Уајлд* вә У. Јитсин јарадычылығы зиддијјәтлидир. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә тәнгиди реализм күчләнди. Б. Шоу пјесләриндә сосиализм идејаларыны тәблиғ етди. Е. *Војнич* италјан халгынын милли азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едән «Овод» романыны јазды. Һ. *Уелсин* ичтимаи-фантастик вә фәлсәфи романларында капиталист сәнајеләшдирмәсинин дәһшәтләри әкс олунмушдур. Ч. *Голсуорсинин* романларында Форсајтлар аиләсинин тимсалында буржуа синфинин ифласы көстәрилир. Реалист роман ән'әнәләрини У. С. Моем, Е. М. Форстер вә б. давам етдирмишләр. Ч. Конрадын јарадычылығы сәјаһәт романтикасы вә «екзотик» өлкәләрин тәсвири илә јанашы, дәрин психолокизми илә дә диггәти чәлб едир. Р. *Киплингин* поезијасында Британија империализми мәдһ олунур. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә вә сонра модернизм инкишаф етди (Т. С. *Елиот*, Е. Паунд вә б.). Ч. *Чојс*, В. Вулф, Д. Ричардсон модернист нәсрин нүмајәндәләридир. Р. *Олдингтон*, О. *Һаксли*, Ч. Пристли, јарадычылыгларына модернизмин мүәјјән тә'сиринә бахмајараг, даһа чох реализмә мејл етмишләр. Ч. *Линдсејин* романларында мүтәрәгги ичтимаи гүввәләрин һәјат вә мүбаризәси әкс олунмушдур.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра инкилис буржуа чәмијјәтинин бөһраныны әкс етдирән романлар јазылды (А. Мөрдок, Г. *Грин*, Ч. *Сноу*, С. *Беккет* вә б.). 50-чи илләрин орталарында «гәзәбли кәнчләр» әдәбијјаты јаранды. Онун көркәмли нүмајәндәләриндән К. Емис, Ч. Уејн, Ч. Брејн вә Ч. *Осборнун* әсәрләриндә буржуа мүһити вә мә'нәвијјаты ифша олунурду. А. *Силлитоу*, С. Чаплин, С. Барстоу вә б. јени «фәһлә» романлары јаздылар. Ч. *Олдричин* романларында Британија империализми ифша едилир. Б. Девидсон, Д. Стүарт, Н. Лјуисин романларында мүстәмләкәчилик әлејһинә мүбаризә мөвзусу әсас јер тутур. 60—70-чи илләрин бәдии нәсриндә фәлсәфи вә елми мөвзулара күчлү мејл нәзәрә чарпыр.

Ч. Чосер, В. Шекспир, Ч. Милтон, Д. Дефо, Ч. Свифт, Ч. Бајрон, Р. Бернс, В. Скотт, Ч. Диккенс, Б. Шоу вә б. инкилис јазычыларынын бир сыра әсәри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әдәбијјатшүнаслыг. Илк әдәбијјатшүнаслыг әсәрләри орта әсрләрдә јаранмышдыр. Интибаһ дөврүндә һуманистләр јарадычылыг азадлығыны мүдафиә етмиш, сәнәти пуританларын һүчумундан горумушлар (Ф. Сидни, «Поезијанын мүдафиәси»). Ч. Драјден классисизмин нәзәријјәчиси олмушдур («Драматик поезијаја даир тәчрүбә» вә с.). Сентиментализм дөврүндә орта әср әдәби абидәләринә вә фолклора мараг артды (Р. Додсли, Д. Перси вә б.). С.Т. Колрич («Шекспир һаггында мүһазирә») вә П. Б. Шеллинин («Әдәбијјатын дирчәлиши һаггында») әсәрләриндә инкилис романтизминин мүһафизәкар вә ингилаби чәрәјанлары әксини тапмышдыр. Әдәбијјатшүнаслыг мүстәгил елм кими

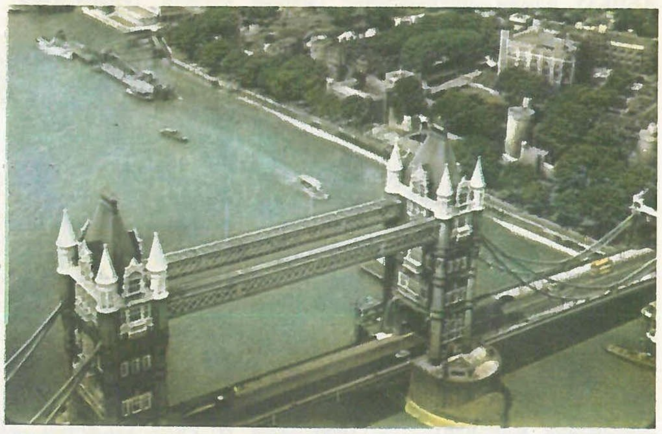
19 әсрин орталарында формалашмышдыр. 20 әсрин 30-чу илләриндән марксист әдәбијјатшүнаслыг инкишаф етмишдир (Р. Фокс, «Роман вә халг»; А. Уест, «Бөһран вә тәнгид» вә с.). Марксист тарихчи А. Мортонун «Британијанын маһијјәти», У. Алленин «Инкилис романы», «Ән'әнә вә арзулар» әсәрләри диггәти чәлб едир. Е. Бентлинин «Драмын һәјаты», Р. Уилјамсын «Муасир фачиә» әсәрләри мүасир Гәрб драматуркијасынын фәлсәфи мәзмуну вә бәдии хүсусијјәтләриндән бәһс едир.

М. Мүллер, Е. Браун, Һ. А. Р. Кибб вә б. инкилис алимләри Јахын вә Орта Шәрг халглары әдәбијјатына даир тәдгигатлар апармышлар.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Б.Б.-да Енеолит вә Тунч дөврләринә аид мегалитик тикилиләр, сал дашлардан инша едилмиш Стонһенч комплекси, Ејвберидә курганлар вә ибадәткаһлар галмышдыр. Б.Б.-да, һабелә Рома тикилиләринин галыглары (1—5 әсрләр) вар; келт вә англосакс тајфаларынын даш үзәриндә ојма ишләри вә метал әшјалары дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмушдур. Каркас тикилиләр, дашдан тикилмиш мә'бәдләр вә мүрәккәб нахышлы миниатүрләр 7—10 әсрләрә аиддир. Нәһәнк гүлләләри олан килсәләр (Норич, Уинчестер, Или), гүлләвары гәсрләр (Лондонда Тауер гәсри) роман үслубунда тикилмишдир (11—12 әсрләр). 12 әсрдән е'тибарән инкилис готик үслубу (Авропада илк готик конструксија олан Дарем килсәси, тәгр. 1130—33) инкишаф етмәјә башлады; фасадларын вә күнбәзләрин әввәлчә садә, лакин кетдикчә мүрәккәбләшән нахышлары мә'бәдләр (Кентербери, Линколн, Солсбери, Јорк килсәләри, Лондонда Вестминстер аббатлығы) үчүн чох характерикдир. Дивар рәсмләри, миниатүрләр, гәбирүстү абидәләр диггәтәлајигдир. Сонракы дөврләрин (14 әсрин 2-чи јарысындан) готик килсәләриндә вә јашајыш биналарында да ишыглы, кениш интерјерләрин бәдии тәртибаты диггәти чәлб едир; бу дөврдә дәзкаһ бојакарлығы, о чүмләдән портрет жанры јаранды.

Реформасија (1534 илдә башланмышдыр) инкилис мәдәнијјәтинә халис дүнјәви характер ашылады. 17 әср Инкилтәрә буржуа ингилабындан сонра тикинти вә мәишәтдә сәмәрәлилик вә комфорта мејл артды. 16 әсрдә *фахверк*, ағач вә ја дашдан тикилән маликанә типли евләр јаранды; бу евләрин бир чох хүсусијјәтләри гәср-сарајларын иншасында тәтбиг олунмаға башланды. 16—17 әсрләрин бојакарлығында миниатүр үслублу портретләр (Н. Һиллиард, А. Оливер, С. Купер), сонралар исә тәмтәраглы портрет жанры (П. Лели, Г. Неллер, У. Добсон, Ч. Рајли) инкишаф етди. И. Чонсун классик формалы тикилиләри 17—18 әсрләрдә инкилис классисизм ме'марлығы (К. Рен, Ч. Һиббс, Ч. Вуд, Р. Адам) үчүн тәмәл олду. Бу дөврдә декоратив сәнәт дә хејли инкишаф етди (Т. Чиппендејл, Ч. Һеплуајт вә б. сәнәткарларын дүзәлтдији мебел, бүллур вә сахсынын ихтирасы, еләчә дә истеһсалы, ојма вә дејмә үсулу илә бәзәдилән күмүш мә'мулатлар вә с.).

18 әсрдә Б.Б.-да бојакарлыг тәрәгги етди; көркәмли портрет устасы вә сатирик У. *Һогартдан* сонра маһир портретчиләр (Ч. *Рејнолдс*, Т. *Кејнсборо*, Һ. Реберн, Т. *Лоренс*) нәсли јетишди. 18 әсрдә вә 19 әсрин әввәлләриндә милли мәнзәрә (Р. Уилсон, Ч. Кром; акварелчиләр Ч. Р. Козенс вә Т. Һөртин) вә мәишәт бојакарлығы (Ч. Морленд, Ч. Рајт, Д. Уилки) мәктәбләри јаранды, сијаси карикатура вә мәишәт карикатурасы (Ч. Килрej, Т. Роулендсон, Ч. Крукшанк), һабелә халг сәнәти инкишаф етмәјә башлады.

Лондон. Тауер көрпүсү.

Метал, о чүмләдән гурашдырма конструксијалар (Лондондакы «Бүллур сарај», 1851, ме'мар Ч. Пакстон) ән јени ме'марлығын расионал методу үчүн зәмин јарадырды. Лакин 19 әсрдә ме'марлар даһа чох шәһәрләрин мәркәзиндә дәбдәбәли биналар учалтмаға сә'ј көстәрирдиләр; бу биналарын ме'марлығында јени классик (Р. Смөрк, У. Уилкинс) вә јени готик (Ч. Берри, О. Пјучин, Ч. К. Скотт) үслублар, әсрин 2-чи јарысында исә еклектика әсас јер тутурду. 19 әсрин әввәлиндә романтик рәссамлардан У. Блејк вә У. *Төрнер* илә јанашы, реалист мәнзәрә жанрынын банилләри Ч. *Констебл* вә Р. *Бонингтон* фәалијјәт көстәрирдиләр. 19 әсрин орталарында Ф. М. Браун вә 1848 илдә јаранан «Прерафаелитләр бирлији» (Д. Г. Россетти, Ч. Е. Миллес, Х. Хант) академик салон инчәсәнәтинә гаршы чыхдылар. Б.Б.-да Ч. М. Уистлер, У. Стир вә б. *импрессионизм* принсипләрини инкишаф етдирирдиләр.

20 әсрин әввәлләриндә јени шәһәрсалма консепсијалары јаранды. Е. Һоуард вә Р. Ануин шәһәр-бағларын вә шәһәр-пејкләрин лајиһәләрини тәклиф етдиләр. П. Кеддес вә Л. П. Аберкромби сәнаје р-нларынын комплекс планлашдырылмасы идејасыны ирәли сүрдүләр. Јени классик (Е. Лаченс) вә јени готик (Ч. К. Скотт Кичик) үслубларын давамчылары илә јанашы, «*модерн*» (Ч. Р. Макинтош), 1920—30 илләрдә исә *функсионализм* (М. Фрај, О. Уилјамс) үслубларынын тәшәббүсчүләри мејдана кәлдиләр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Б.Б. ме'марлары (А. Линг, Ф. Һибберд, Б. Спенс, А. вә П. Смитсонлар вә б.) шәһәрләрин јенидән гурулмасы, шәһәр-пејкләр салынмасы, јашајыш биналарынын, ичтимаи биналарын вә комплексләрин лајиһәләшдирилмәси тәчрүбәсинә бир чох јенилик кәтирдиләр. Лакин Б.Б.-да капиталист саһибкарлығы вә игтисади чәтинликләр бу идејаларын һәјата кечмәсинә мане олурду. 20 әсрдә реалист бојакарлыг вә графика сәнәтинин тәрәггиси илә јанашы (Ф. Бренгвин, О. Чон, У. Орпен), модернист чәрәјанлар—фовизм (М. Смит), футуризм (У. Луис), сүрреализм (Г. Сазерленд, һејкәлтәраш Һ. Мур), абстраксионизм (Б. Николсон) чәрәјанлары да јаранмаға башлады. 30-чу илләрдә антифашист мүбаризә вә пролетариат илә бағлы реалист рәссамлар групу, әсрин орталарында исә сүлһ уғрунда мүбаризә мөвзусуна, Б.Б. халгынын вә фәһлә синфинин һәјатына аид мөвзулара мүрачиәт едән «ичтимаи реалистләр» групу (графика рәссамлары П. Һогарт, Е. Ардизон, һејкәлтәрашлар Л. Бредшо, Б. Ри, бојакарлар К. Ро, П. де Франсиа) јаранды.

70-чи илләрдән өлкәдә тәсвири сәнәтин халга јахынлашдырылмасы үчүн мүәјјән чәһдләр едилир. Лакин игтисади чәтинликләр вә инфлјасија бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә мане олур.

Мусиги. Б.Б. мусигисинин мәнбәји келт гәбиләләринин мусиги мәдәнијјәтиндән башланыр. Гәдим шифаһи халг маһны ән'әнәләри бардларын јарадычылығында тәмсил олунурду. Инкилтәрәдә христианлыг јајылдыгдан сонра (7 әсрин 2-чи јарысы) халг мусигиси вә дини мусиги әсасында профессионал мусиги инкишаф етмәјә башлады. Б.Б. халг мусигиси чохсәслидир. 13 әсрдә илк чохсәсли маһны мәчмуәси, 14 әсрин сону—15 әсрин 1-чи јарысында Ч. Данстејблин рәһбәрлији илә полифонијачылар мәктәби јаранды. 16 әсрин сонундан инструментал мусиги кениш јајылды. Бәстәкарлардан У. Берд, Ч. Булл, О. Киббонс, Ч. Блоу вөрчинел (кичик клавесин) үчүн мусиги, мадригал, дини мәзмунлу әсәрләр бәстәләдиләр. 17 әсрин сонунда Һ. Пөрселл илк милли опера јаратды («Дидона вә Енеј», 1689).

18—19 әсрләрдә Б.Б.-да јашамыш әчнәби мусигичиләрдән К. Ф. Һендел, И. К. Бах, Ј. Һајдн вә б.-нын инкилис мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында хидмәти олмушдур. 1728 илдә тамашаја гојулмуш «Диләнчиләр операсы» (мәтни Ч. Кејин, мусигиси Ч. Пепушундур) халг арасында кениш шөһрәт газанмышдыр. 19 әсрин сонундан Ч. Перри вә Ч. Станфордун башчылығы илә мусигидә милли интибаһ башланды. «Јени инкилис мәктәби»нин көркәмли нүмајәндәләри—бәстәкарлардан Е. Елгар, Р. *Воан-Уилјамс*, А. Бакс, А. Блисс, А. *Буш* вә б. мәшһурдурлар. 20 әсрин көркәмли

бәстәкарларындан олан Б. *Бриттенин* јарадычылығы Б.Б. мусиги мәдәнијјәтиндә хүсуси јер тутур. Бир чох мүасир кәнч инкилис бәстәкарынын јарадычылығында мүхтәлиф авангардист ҹәрәјанлара мејл күчлүдүр. 20 әсрин 60-чы илләриндә характерик мелодијалары (зәнчи ҹазы вә блүзүн ујарлығы әсасында) ифа едән вокал-инструментал квартет—«Битлз» популјар иди. 20 әср Б.Б. мусигичиләри — дирижорлардан Ч. Барбиролли, Т. Бичем, А. С. Боулт, Һ. Вуд, Р. Кемпе, М. Сарчент, пианочулардан Ф. Ламонд, Ч. Мур, Ч. Огдон, М. Лимпани, Ч. Лилл, скрипкачылардан А. Камполи, Г. Темјанка, мүғәнниләрдән Ч. Вивиан, Ч. Һаммонд, К. Шеклок, К. Новелло, Ч. Мак-Кормак, П. Пирс, мусигишүнаслардан Е. Блом, Е. Локспејсер, М. Монтекү-Натан, Е. Нјумен вә б. мәшһурдур.

Б.Б.-нын мусиги мәркәзи Лондондур [Крал Мусиги Академијасы, «Ковент-Гарден» опера театры, «Фестивал-һолл», Лондон филармонијасынын, Британија Радио Верилишләри Корпорасијасынын (Би-Би-Си) симфоник оркестрләри вә с.]. Мүасир Б.Б.-да һәвәскар хорлар, нәфәс аләтләри оркестрләри кениш јајылмышдыр. Өлкәдә Милли Мусиги Ҹәмијјәтләри Федерасијасы, Мүасир Бејнәлхалг Мусиги Ҹәмијјәти, Халг Маһны вә Рәгсләри Ҹәмијјәти вә б. ҹәмијјәтләр, Крал Мусиги Академијасы (Лондон), Манчестер, Ливерпул, Глазго вә с. ш.-ләрдә мусиги коллеҹләри фәалијјәт көстәрир. Единбург, Лондон, Олдборо, Оксфорд вә с. ш.-ләрдә һәр ил фестиваллар, Лидсдә исә мусигичиләрин бејнәлхалг мүсабигәси кечирилир.

Театр. Гәрби Авропанын бир чох өлкәсиндә олдуғу кими, Б.Б.-да да театр килсәнин ихтијарында олуб, дини мәрасим маһијјәти дашыјырды. 13—14 әсрләрдә шәһәр мәдәнијјәтинин инкишафы илә әлагәдар *мистерија*, 15 әсрдә исә *моралите* вә интерлүдија (франсыз фарсларына јахын комик сәһнәчик) ојнанылырды.

Феодализм дөврүндә Б.Б.-да кәзәрки пешәкар актјор труппалары јаранды. Интибаһ дөврүндә драматуркија јүксәк инкишаф пилләсинә чатды. Бу дөврдә актјорлардан Е. Аллејн вә Р. *Бөрбеч* мәшһур идиләр. 1576 илдә Лондонда илк театр бинасы («Театр») тикилди. Сонралар «Глобус» (1599; В. Шекспир труппасынын чыхыш етдији театр), «Фортуна» (1600) вә с. театрлар јаранды. Әкәр 16 әсрин сону—17 әсрин әввәлләриндә театр, әсасән, халг тамашасы характери дашыјырдыса, 17 әсрин 20-чи илләриндән күбар ҹәмијјәтин әјләнҹәсинә чеврилмишди. 17 әср буржуа ингилабынын илк илләриндә һакимијјәтә кәлән пуританлар театр тамашаларыны гадаған етмишдиләр. Јалныз О. Кромвелин протекторатлығы илләриндә онун сарајында опера типли тамашалар ојнанылырды. 1660 илдә Стүартлар монархијасы бәрпа олундугдан сонра сарај театрлары фәалијјәтә башлады. 1663 илдә «Друри-Лејн», 1732 илдә исә «Ковент-Гарден» театрлары јаранды. 18 әсрдә театрын чичәкләнмәси Маарифчиликлә, һәмчинин әдәбијјат вә инчәсәнәтдә реализмин гүввәтләнмәси илә әлагәдардыр. Д. Гаррикин јарадычылығы бу дөвр актјор сәнәтинин јүксәк зирвәсидир. 19 әср инкилис театрынын тарихи көркәмли актјорлардан Е. Кин, онун оғлу Ч. Кин, У. Макреди вә б.-нын адлары илә бағлыдыр. 19 әсрин 2-чи јарысында актјор вә реж. Һ. Ирвинг «Литсеум» театрыны тәшкил етди. Бурада В. Шекспирин пјесләри ојнанылыр, Ч. Кин принсипләри инкишаф етдирилирди. Бу дөврдә балет әсәрләри дә тамашаја гојулурду.

Јени репертуарла чыхыш едән «Мүстәгил театр» (1891), «Әдәби театр ҹәмијјәти» (1899) вә с. театрларын фәалијјәти, һәмчинин Б. Шоунун драм јарадычылығы театр сәнәтинин габагҹыл ән'әнәләрини характеризә едир. 20 әсрин әввәлләриндән реалист драматуркија илә јанашы, декадент-символист, сентиментал вә әјләнҹә драмы да мөвҹуд иди. 20—30-чу илләрдә рус артистләринин (А. П. Павлова, С. П. Дјакилевин труппасы) тә'сири илә балетә мараг артмышды. 1931 илдә Н. де Валуанын тәшкил етдији «Вик Уеллс балле» (1942 илдән «Сендлерс-Уеллс балле») труппасы «Иов» (Р. Воан-Уилјамс), «Исрафчынын карјерасы» (Г. Гордон; У. Һогартын таблолары үзрә) вә с. инкилис балетләрини тамашаја гојду. 40—50-чи илләрдә драматурглардан П. Устинов, К. Фрај, Р. Мак-Дугалл, Ј. Мак-Колл мәшһурлашды. Ч. Осборнун «Гәзәбли олсан да, керијә бах» пјесинин тамашасы (1956) инкилис театрынын јени јүксәлишинин башланғычы олду; сонралар ичтимаи-мәишәт драмлары мејдана кәлди. 50—60-чы илләрдә Авропада јајылмыш експериментал ҹәрәјанларын, еләҹә дә «абсурд театры»нын Б.Б. театрына тә'сири олмушдур. Бу илләрдә Б. Бриттенин «Пагодалар шаһзадәси», С. С. Прокофјевин «Ромео вә Ҹүлјетта», И. Ф. Стравинскинин бир чох балети тамашаја гојулмушду. 60-чы илләрин сонундан Лондонда авангардист драматуркијаја мүрачиәт едән кичик (100—200 нәфәрлик) театрлар ачылды. 70-чи илләрдә Б.Б. театрларында бир сыра мараглы әсәр тамашаја гојулмушдур: «Ев» (Д. Стори), «Филантроп» (К. Һемптон), «Кечмиш заманлар» (Һ. Пинтер), «Дантонун өлүмү» (К. Бүхнер), «Сүвејшдән гәрбә доғру» (Ч. Осборн), «Пародијалар» (Т. Стоппард), «Алфабста» (Е. А. Уајтһед), «Гочалар» (А. Уескер), «Кениш автострада» (П. Николс) вә с. Бу илләрдә балетмејстерләрдән Ф. Аштон, Ч. Кранко, К. Макмиллан, Д. Дрү вә б. бир сыра јени тамашаларла чыхыш етдиләр. Актјорлардан Ч. *Килгуд*, Л. *Оливје*, А. *Киннесс*, Р. Ричардсон, В. *Ли*, Ч. *Лаутон*, П. *Скофилд*, Р. Бартон, Ч. Невил, П. Рочерс, П. Ешкрофт, реж.-лардан Ч. Литтлвуд, Б. Мајлс, П. *Брук*, П. Вуд, Ч. Бартон, балет артистләриндән А. Маркова, А. Долин, М. Фонтејн, М. Сомс, С. Березова, Н. Нерина, Б. Грej, А. Грант, А. Сибли, С. вә А. Дауелләр вә б. 20 әср Б.Б. театрынын мәшһур хадимләриндәндир. В. Шекспирин пјесләри Лондонун бөјүк театрларындан «Олд Вик» (әсасы 1818 илдә гојулуб) вә Стратфорд-он-Ејвондакы Шекспир театрында мүнтәзәм сурәтдә тамашаја гојулур. Мүасир Б.Б.-да даими труппасы вә театр бинасы олан коллективләр аздыр. Лондон, Бристол, Бирминһем, Ливерпул, Единбург, Солсбери, Манчестер вә с. ш.-ләрдә бөјүк театрлар вар. Өлкәдә Крал Драм Сәнәти Академијасы, Мәркәзи Диксија вә Драм Сәнәти Мәктәби, «Килдһолл-скул» (мусиги вә театр бөлмәси), Крал Балет Мәктәби, Мари Рамберин, Н. Легатын балет мәктәбләри вә с. фәалијјәт көстәрир. 1964 илдән Лондонда («Олдуич» театрында) һәр ил театрлара бејнәлхалг бахыш кечирилир.

Кино. Илк инкилис филми 1896 илдә јарадылмышдыр. Инкилис кинематографијасынын баниләриндән олан У. Пол 1899 илдә студија тәшкил етмиш, бир сыра филмләрини бурада чәкмишдир. Елә һәмин илдә Брајтон ш.-ндә реж.-лардан Ч. Уилјамсон, Ч. Смит, Е. Коллинз вә б.-ндан ибарәт «Брајтон групу» јаранды; бу груп, әсасән, сәнәдли филмләр, мәишәт мелодрамлары вә комедијалар чәкирди. 1906 илдән инкилис киносунда дурғунлуг башланды. 1910-чу илләрин әввәлләриндә классикләрин (В. Шекспир, Ч. Диккенс, В. Скотт) әсәрләринин екранлашдырылмасына мараг артды. Илк сәсли инкилис филми («Шантаж», реж. А. Һичкок) 1929 илдә истеһсал олунмушдур. 1932 илдә реж. А. Корданын јаратдығы «Лондон филмс» кино ширкәтиндә Р. Клер, Ж. Фејдер, К. Фејдт, Р. Мате, Ж. Перинал кими әҹнәби кино хадимләри фәалијјәтә башладылар. «Кабус гәрбә кедир» (1935, реж. Р. Клер), тарихи-биографик мөвзуда «Рембрандт» (1936, реж. А. Корда) вә с. «Лондон филмс»ин ән јахшы ишләридир. А. Һичкокун «Һәддиндән артыг билән адам» (1933), «39 аддым» (1935), «Ханым гејб олур» (1938) детектив филмләри инкилис киносуна шөһрәт газандырды. Реж.-лардан А. Асквит «Инкилтәрәјә дејин» (1931), «Пигмалион» (1938) вә К. Рид «Улдузлар јерә бахыр» (1939) кими мәшһур филмләрини чәкди. Милли кинематографијанын формалашмасында реж. Ч. Грирсонун рәһбәрлији илә фәалијјәт көстәрән сәнәдли филм усталарынын ролу бөјүкдүр. 46—50-чи илләрдә бир нечә мүвәффәгијјәтли филм истисна едилмәклә, инкилис киносунда јенә дә керилә̄мә вар иди. 50-чи илләрдә реж.-лардан Г. Корнелиусун («Женевјева», 1952), А. Маккендрикин («Ағ костјумлу адам», 1952), Р. вә Ч. Боултинг гардашларынын («Карлтон Браун дипломатдыр», 1959) вә б.-нын филмләри реалист ән'әнәдә иди. 50-чи илләрин сону—60-чы илләрин әввәлләриндә инкилис киносунда буржуа һәјат тәрзинә инамсызлыг, кортәбии үсјанкарлыг мотивләри вә с. күчләнмиш-

«Оливер Твист» филминдән кадр. Реж. Д. Лин. 1947.

ди: «Јүксәк чәмијјәтә јол» (1958, реж. Ч. Клејтон), «Шәнбә күнү ахшам, базар күнү сәһәр» (1960, реж. К. Рејс), «Идман һәјаты беләдир» (1963, реж. Л. Андерсон). П. Уоткинсин («Мүһарибә ојуну», 1967), Л. Андерсонун («Әкәр...», «Тәнтәнә», 1968, 1976), К. Лоачын («Јазыг инәк», «Аилә һәјаты», 1968, 1972), Ч. Шлезинкерин («Базар күнү, ганлы базар күнү», 1971) филмләри мүһүм ичтимаи проблемләрә һәср едилмишдир. Тарихи мөвзуларда чәкилмиш «Том Чонс» (1963, реж. Т. Ричардсон), «Һәр заман инсан» (1966, реж. Ф. Синнеман), «Кромвел» (1970, реж. К. Һјуз) вә с. ән јахшы филмләрдәндир. Б.Б. киносунда классикләрин (В. Шекспир, Ч. Дикенс, Б. Шоу вә б.) әсәрләринин скрanлашдырылмасына хүсуси диггәт верилир. 1974—75 илләрдә скранлара бурахылмыш бәдии филмләр ичәрисиндә ади коммерсија филмләри (секс, суал, мачәра, әјләнчә вә с.) әсас јер тутмушдур. Мәшһур кино актјорлары: Л. Оливје, М. Редгрев, Д. Богард, А. Финни, А. *Кинесс*, Р. Ташинксм, Р. Һаррис, П. Финч вә б. Лондонда Британија Кино Ин ту (1933 илдә јарадылмышдыр) фәалијјәт көстәрир. Единбургда вә Лондонда һәр ил кино фестиваллары кечирилир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.272—273

Әд.: XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Грубер Р. И., История музыкальной культуры, т. 1, ч. 2, М.—Л., 1941; Виллер Б. Р., Английское искусство. Краткий исторический очерк, М., 1945; История английской литературы, т. 1—3, М., 1943—58; Трухановский В. Г., Очерки новейшей истории Англии, М., 1963; История западноевропейского театра, т. 4, М., 1956—64; Распад Британской империи, М., 1964; Ивашева В. В., Английская литература. XX век, М., 1967; Голлан Д., Коммунисты Великобритании в борьбе за социализм, пер. с англ., М., 1968; Кертман Л. Е., География, история и культура Англии, М., 1968; Кино Великобритании, М., 1970; Вооруженные силы капиталистических государств, М., 1971; Великобритания, М., 1972; Маклейн Д., Внешняя политика Англии после Суэца, пер. с англ., М., 1972; Корнфорт М., Открытая философия и открытое общество, пер. с англ., М., 1972; Ротштейн Э., Внешняя политика Англии и ее критики, 1830—1950, пер. с англ., М., 1973; Богомолов А. С., Английская буржуазная философия XX века, М., 1973; Сухопутные войска капиталистических государств, М., 1974; Польская Н. М., Великобритания. Экон. районы и города, М., 1974; Аникин Г. В. и Михальская Н. П., История английской литературы, М., 1975; Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Приложение к журналу «МЭ» и «МО», 1975, № 8.

БӨЈҮК БРИТАНИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ББКП) — Лондонда, тә'сис гурултајында (1920, 31 ијул—1 август) Британија Сосиалист Партијасы сол чинаһынын, Чәнуби Уелс вә бир сыра дикәр јерли сосиалист тәшкилатларынын бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. 1920 илдә Коминтернә дахил олмушдур. 1921 илдә башда У. Галлахер олмагла ф-к—з-д ағсаггаллары ингилаби һәрәкатынын нүмајәндәләри дә партијаја гошулдулар. ББКП «Совет Русијасындан әлини чәк!» шүары алтында өлкәдә кенишләнән һәрәкатда мүһүм рол ојнамыш, ваһид фәһлә чәбһәси јаратмаг уғрунда, лејборист лидерләринин синфи әмәкдашлыг сијасәтинә гаршы дөнмәдән мүбаризә апармышдыр. 1926 ил үмуми тә'тили заманы коммунистләр фәһлә синфинин һәјати мәнафеји уғрунда мәтин мүбариз олдугларыны көстәрдиләр. Партија сыраларынын монолитлији уғрунда, партијаны фәһлә күтләләриндән ајырмаға тәһрик едән сағ вә сол тәфтишчи үнсүрләрә гаршы мүбаризәдә ББКП-нин 2-чи гурултајы (1929) мүһүм рол ојнады. Һ. *Поллит* партијанын баш катиби сечилди. Дүнја игтисади бөһраны дөврүндә (1929—33) Коммунист Партијасы бөһранын ағырлығыны фәһлә синфинин үзәринә салмаға чәһд едән буржуазијанын һүчумуна гаршы мүгавимәтин тәшкилатчысы олду.

ББКП һөкумәтин фашист тәчавүзкарлары илә сазишчи сијасәти әлејһинә, ССРИ илә достлуг вә өлкәдә ваһид антифашист чәбһәнин јарадылмасы уғрунда гәтијјәтлә мүбаризә апармышдыр. Партијанын 400-дән чох үзвү Испанијада *Бејнәлмиләл бригадаларын* сыраларында вурушмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә (1939—45) коммунистләр фашизмә гаршы мүһарибәдә Б. Британијанын һәрби сә'јләринин артырылмасы вә *икинчи чәбһәнин* ачылышынын сүр'әтләндирилмәси уғрунда мүбаризә апармышлар.

Инкилтәрә коммунистләринин фәдакар фәалијјәти ББКП-нин нүфузуну артырды. ББКП Ичраијјә Комитәсинин 1951 илдә гәбул етдији «Британијанын сосиализмә јолу» програмында [програм 22-чи гурултајда (1952) бәјәнилмиш, 25-чи гурултајда (1957) дәјишдирилмиш лајиһәси тәсдиг олунмуш, 30-чу гурултајда (1967) исә она бә'зи дәјишиклик вә әлавәләр едилмишдир] гејд едилир ки, Б. Британијанын харичи сијасәти бүтүн халгларла сүлһ вә достлуг принсипләринә әсасланмалыдыр. Програм кениш халг иттифагыны чәмијјәтин сосиалистчәсинә дәјишдирилмәси јолунда башлыча гүввә сајыр, силаһлы мүбаризә апармадан, фәһлә синфи башда олмагла, парламенти бүтүн зәһмәткешләрин иттифагына чевирмәк јолу исә сосиализмә кечмәк имканыны нәзәрдә тутур. 34-чү гурултајда (1975, нојабр) партијанын Ичраијјә Комитәсинин јени һеј'әти сечилмишдир. Өз фәалијјәтини сон вахтлар даһа да күчләндирән ББКП Шотландија вә Уелсдә дахили өзүнүидарә һүгугунун кенишләндирилмәси, Б. Британијанын «Үмуми базар»-дан чыхмасы, һәрби хәрчләрин азалдылмасы вә с. уғрунда чыхыш едир, Инкилтәрә һакимијјәт органларынын Шимали Ирландијадакы чәза тәдбирләрини писләјир.

ББКП-нин нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг Мүшавирәләриндә (Москва, 1957, 1960, 1969) иштирак етмиш, гәбул едилмиш сәнәдләри бәјәнмишдир.

ББКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултај..р. Партијанын баш катиби Г. Макленнандыр. Мәркәзи органы һәфтәлик «Коммент», нәзәри органы «Марксизм тудеј» журналларыдыр.

БӨЈҮК БУЛГАР—бах *Булгар*.

БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИ, Совет Иттифагынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45)—совет халгынын сосиалист Вәтәнинин азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда фашист Алманијасы вә онун мүттәфигләринә (Италија, Мачарыстан, Румынија, Финландија, 1945 илдә исә Јапонија) гаршы әдаләтли, азадлыг мүһарибәси; *Икинчи дүнја мүһарибәсинин (1939—45)* мүһүм вә һәллedичи тәркиб һиссәси. ССРИ әлејһинә мүһарибә дүнја империализминин зәрбә гүввәси олан вә дүнјада илк сосиалист дөвләтини мәһв етмәјә чан атан алман фашизми тәрәфиндән башланмышды. АБШ вә Инкилтәрә инһисарларынын көмәјинә вә Гәрб дөвләтләри буржуа һөкумәтләринин фашизм тәчавүзүнү ширникдирән, узағы көрмәјән сијасәтинә архаланан Алманија гүввәтли һәрби игтисади потенсиал јаратмышды. О, 1938—41 илләрдә бир чох Авропа өлкәсини зәбт етмәк һесабына бу потенсиалы хејли артырмышды. Алманија империализми Совет Иттифагынын дармадағын едилмәсинә дүнја ағалығыны әлә кечирмәкдә чох мүһүм бир мәрһәлә кими бахырды.

Совет Иттифагы әлејһинә мүһарибәнин стратежи планы (бах *«Барбаросса планы»*) Совет Ордусунун ССРИ-нин гәрбиндә јерләшән әсас гүввәләрини парчаламаг, һиссә-һиссә мүһасирәјә алыб мәһв етмәк мәгсәди илә гәфләтән бир нечә күчлү зәрбә ендирилмәсини, сонра өлкәнин ичәриләринә сүр'әтлә ирәлиләмәји вә Архангелск—Һәштәрхан хәттинә чыхмағы нәзәрдә тутурду. Бу планын һәјата кечирилмәси үчүн Һитлер командалығы, мүттәфигләринин силаһлы гүввәләри дә дахил олмагла, 190 дивизија, о чүмләдән 19 танк вә 14 моторлу дивизија ајырмышды. Алман-фашист груплашмасы 5,5 млн. адам, тәгр. 4300 танк, 47 200 топ вә минаатан, 4980 дөјүш тәјјарәси вә 192 дөјүш кәмисиндән ибарәт иди. Вермахтын гуру гошунларынын 83%-и, о чүмләдән танк дивизијаларынын 86%-и вә моторлу дивизијаларынын 100%-и, 5 һава донанмасындан 4-ү ССРИ-јә гаршы јеридилмишди. Бүтүн бу гүввә вә васитәләр 3 стратежи истигамәтә јөнәлдилмишди. Тәркиби 29 дивизијадан ибарәт «Шимал» орду групуна (Ленинград истигамәти) 1-чи һава донанмасынын көмәји илә Прибалтикада олан совет гошунларыны дармадағын етмәк, Ленинграды вә Кронштадты тутмаг тапшырылмышды. Тәркибиндә 50 дивизија вә 2 бригада олан «Мәркәз» орду групу (Москва истигамәти) 2-чи һава донанмасынын көмәји илә совет стратежи мүдафиә чәбһәсини јармалы, Белорусијада совет гошунларыны мүһасирәјә алыб мәһв етмәли вә Москваја һүчуму давам етдирмәли иди. Тәркибиндә алман, румын вә мачар гошунлары олан 57 дивизија вә 13 бригададан ибарәт «Чәнуб» орду групу (Кијев истигамәти) 4-чү һава донанмасынын вә Румынија авиасијасынын көмәји илә Сағсаһил Украјнасында совет гошунларыны мәһв етдикдән сонра Днепр саһилинә чыхыб һүчуму Шәргә тәрәф кенишләндирмәли иди. Норвеч вә Финландија әразиләриндә исә 21 дивизија вә 3 бригададан ибарәт алман вә фин гошунлары дөјүшә һазыр вәзијјәтдә јерләшдирилмишди. Бу гошунлара 5-чи алман һава донанмасы вә фин авиасијасы көмәк едирди. Алман гошунлары Мурманскы вә Полјарныны әлә кечирмәли, фин гошунлары исә Ленинградын әлә кечирилмәсиндә «Шимал» орду групуна көмәк етмәли иди. Ал-

манијанын гуру гошунлары баш командан лығынын еһтијат гүввәсини 24 дивизија тәшкил едирди.

Коммунист Партијасы вә Совет һөкумәти империализм гүввәләри илә силаһлы тоггушманын мүмкүнлүјүнү габагчадан көрүр вә динч социализм гуручулуғу илләриндә өлкәнин мүдафиә габилијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн зәрури тәдбирләр һәјата кечирирди. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләрин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси ССРИ-нин һәрби-игтисади потенсиалыны хејли гүввәтләндирмишди. 1940 илдә ССРИ-дә 18,3 млн. *т* полад, 14,9 млн. *т* чугун, 13,1 млн. *т* прокат, 48,3 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал едилмиш, 165,9 млн. *т* көмүр, 31,1 млн. *т* нефт чыхарылмышды. Бүтүн совет нефтинин, демәк олар ки, 75%-ини Бакы верирди. Мүһарибәдән әввәлки илләрдә мүдафиә сәнајеси јарадылмыш, силаһлы гүввәләрин хејли артырылмасы, онун техники чәһәтдән јенидән силаһланмасы һәјата кечирилмиш, һәрби кадрларын һазырланмасы кенишләндирилмишди. Анчаг вахт азлығы үзүндән дөјүш габилијјәтинин артырылмасы үзрә бир чох мүһүм тәдбири баша чатдырмаг мүмкүн олмады. Совет Силаһлы Гүввәләринин сајы (1941 илин ијунуна гәдәр) 5373 мин нәфәр иди. Гуру гошунларында 303 атычы, танк, моторлу вә сүвари дивизија (онун 1/4 һиссәси, демәк олар ки, тәшкил олунур, јахуд јенидән јарадылырды), ҺДД-нын сырасында 3 линкор, 7 крејсер, 54 лидер вә ескадра мина кәмиси, 212 суалты гајыг вар иди. Коммунист Партијасына, социалист Вәтәнинә һәдсиз дәрәчәдә садиг олан Совет Силаһлы Гүввәләринин шәхси һеј'әти јүксәк мә'нәви-сијаси вә дөјүш кејфијјәтләринә малик иди. Мүһарибәнин әввәлиндә орду вә донанмада 563,5 мин нәфәр коммунист варды. Лакин јухары вә али команда һеј'әтинин хејли һиссәсинин мүасир мүһарибә шәраитиндә ири әмәлијјатлара рәһбәрлик үчүн кифајәт гәдәр тәчрүбәси јох иди. Гәрб сәрһәдләри јахынлығындакы һәрби даирәләрин (Ленинград, Одесса, Әлаһиһиддә Прибалтика, Гәрб вә Кијев) әразиләриндә јерләшмиш 170 дивизијанын (103 атычы, 40 танк, 20 моторлу, 7 сүвари) вә 2 бригаданын бөјүк бир һиссәси комплектләшдирилмәмишди. Бу груплашма 2680 мин адам, 37 500 топ вә минаатан (50 *мм*-лик бураја дахил дејил), 1475 јени типли танк (КВ вә Т-34), 1540 јени типли һәрби тәјјарә, һәмчинин хејли мигдарда көһнәлмиш конструксијалы танк вә тәјјарәдән ибарәт иди. Фашист Алманијасынын еһтимал олунан һүчум вахтынын мүәјјән едилмәсиндә бурахылмыш сәһвләр үзүндән онун ССРИ-јә һүчум етдији ана гәдәр гәрб сәрһәд даирәләри гошунларынын чәбһәбоју дүзүлүшү баша чатмамыш вә бу гошунлар там дөјүш һазырлығы вәзијјәтинә кәтирилмәмишди. Јалныз 1941 ил ијунун 22-дә саат 00 30 дәгигәдә сәрһәд јахынлығындакы бүтүн һәрби даирәләрә кечә әрзиндә дөвләт сәрһәдиндәки мөһкәмләндирилмиш р-нлары тутмағы, бүтүн гошунлары там дөјүш һазырлығы вәзијјәтинә кәтирмәји, авиасијаны кичик һиссәләрлә сәһрә аеродромларында јерләшдирмәји тәләб едән директив верилмишди. Лакин бу әмр гошунлара чох кеч чатды. Совет гошунлары сон дәрәчә әлверишсиз шәраитдә күчлү вә тәчрүбәли дүшмәнлә мүһарибәјә башламаға мәчбур олдулар.

Мүһарибәнин биринчи дөврү (1941, 22 ијун—1942, 18 нојабр). 1941 ил ијунун 22-дә сәһәр тездән Алманија һүчум етмәмәк барәсиндәки мугавиләни хаинчәсинә позараг, Совет Иттифагына гаршы гәфил һәрби әмәлијјата башлады. Совет Иттифагынын Б.В.м. башланды. Өз сијаси характеринә көрә, бу мүһарибә капиталист дөвләтләринин фашист блокуна гаршы апардыглары мүһарибәдән тамамилә фәргләнирди. ССРИ-нин мүһарибәјә гошулмасы Икинчи дүнја мүһарибәсинин Һитлер блокуна гаршы дуран гүввәләрин әдаләтли, антифашист вә азадлыг мүһарибәсинә чеврилмәси үчүн һәлледичи амил олду.

Ијунун 22-дә Коммунист Партијасы вә Совет һөкумәти совет халгыны тәчавүзкары дәф етмәјә чағырараг дүшмән үзәриндә гәләбәјә мөһкәм әмин олдугларыны билдирдиләр. Һәмин күн ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти 1905—18 илләрдә доғулмуш һәрби вәзифәли вәтәндашларын сәфәрбәрлијә алынмасыны вә өлкәнин бир сыра Г. вил.-ләриндә һәрби вәзијјәтә кечилмәсини е'лан етди. ССРИ халглары Вәтәнин азадлығы вә истиглалијјәти уғрунда мүгәддәс мүһарибәјә башладылар. Илк зәрбә сәрһәд гошунларына, сәрһәд јахынлығында јерләшдирилмиш авиасија вә дивизијалара дәјди. Бүтүн истигамәтләрдә совет гошунлары мүстәсна мәрдлик, икидлик вә фәдакарлыг көстәрәрәк Вәтәни инадла мүдафиә едирдиләр. *Брест галасынын* мүдафиәси совет әскәрләринин вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәманлығынын ән бөјүк нүмунәси кими тарихә дахил олмушдур. Лакин дүшмәни дајандырмаг мүмкүн олмады. Алман-фашист гошунлары 3 һәфтә әрзиндә шм.-г. истигамәтиндә 400 — 450 *км*, г. истигамәтиндә 450—600 *км* вә ч.-г. истигамәтиндә 300 *км*-дән 350 *км*-ә гәдәр ирәлиләјәрәк Латвија вә Литва әразиләрини бүтүнлүклә, Украјна, Белорусија вә Молдавијанын исә хејли һиссәсини әлә кечирдиләр. РСФСР-ин г. вил.-ләринә сохулмуш дүшмән Ленинградын учгар һүдудларына чыхмыш, Смоленск вә Кијеви тәһлүкә алтына алмышды. Әлверишсиз шәраитдә дөјүшән Совет Ордусу бөјүк итки верди. Гүввәләр нисбәти дүшмәнин хејринә даһа да дәјишди.

Мүһарибәнин илк күнләриндә Коммунист Партијасы вә Совет һөкумәти дөвләтин бүтүн еһтијатларынын сәфәрбәр олунмасы, өлкә һәјатынын мүһарибәјә ујғун тәрздә, әсаслы шәкилдә јенидән гурулмасы үчүн бир сыра фөвгәл'адә тәдбирләр көрдү. 1941 ил ијунун 29-да ССРИ Халг Комиссарлары Советинин (ХКС) вә ҮИК(б)П МК-нын чәбһә јахынлығындакы вил.-ләрин партија вә совет тәшкилатларына вердији директивдә дүшмән һүчумунун дәф едилмәсинин тәшкили програмы шәрһ олунмушду. Директивин башлыча мүддәалары сонралар И. В. Сталинин ијулун 3-дә радио илә чыхышында өз әксини тапмыш, инкишаф етдирилмиш, партија вә һөкумәтин сонракы бир сыра гәрарларында конкретләшдирилмишди. Совет Ордусу гаршысында алман-фашист гошунларыны әлдән салмаг, зәифләтмәк вә онлары дармадағын едәрәк совет торпағындан говмаг, һәм дә Авропа халгларына фашист зүлмүндән хилас олмагда көмәк көстәрмәк вәзифәси гојулмушду.

1941 ил ијунун 22-дә Москва зәһмәткешләри радиону динләјирләр.

Өлкәдә бүтүн һакимијјәт 1941 ил ијунун 30-да јарадылмыш *Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин* (ДМК) әлиндә чәмләшдирилмишди. Комитәјә ҮИК(б)П МК нын Баш катиби вә ХКС-нин сәдри И. В. Сталин башчылыг едирди. 1941 ил ијунун 22-дән декабрын 1-дәк дөјүшән ордуја 291 дивизија вә 94 бригада көндәрилмишди. Респ.-ларда халг көнүллү дәстәләри јарадылырды. Силаһлы гүввәләрә стратежи рәһбәрлик етмәк үчүн ијунун 23-дә С. К. Тимошенконун сәдрлији илә јарадылмыш Баш Команданлыг Гәраркаһы ијулун 10-да И. В. Сталинин сәдрлији алтында Али Команданлыг Гәраркаһы илә әвәз едилмишди. Ијулун 19-да И. В. Сталин Халг Мүдафиә Комиссары, августун 8-дә исә ССРИ Силаһлы Гүввәләринин Али Баш Команданы тә'јин едилди. Бу вахтдан Гәраркаһ *Али Баш Команданлығын Гәраркаһы* (АБКГ) адланды. АБКГ нин әсас фәалијјәт органы Баш Гәраркаһ иди. Дөјүшән ордунун мадди тә'минатыны јахшылашдырмаг үчүн ДМК-нин 1941 ил 28 ијул тарихли гәрары илә арха чәбһәнин Баш идарәси јарадылмыш вә Совет Ордусунун арха чәбһә рәиси вәзифәси тә'сис едилмишди. ҺҺГ, ҺҺМ, зиреһли танк вә механикләшдирилмиш гошунларында, артиллерија, гвардија минаатан һиссәләриндә командан, һәмчинин мүһәндис гошунларынын рәиси вәзифәләри дә тә'сис олунмушду.

1941 ил ијулун 16-да ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу вә ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти «Сијаси тәблиғат органларынын јенидән тәшкили вә Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусунда һәрби комиссарлар системинин тәтбиг едилмәси һаггында» гәрар гәбул етди. Ијулун 20-дә бу гәрар ҺДД-јә дә аид едилди. Коммунист Партијасы ишғал олунмуш әразиләрдә совет адамларынын мүбаризәсинин тәшкилатчысы олду. Ијулун 18-дә ҮИК(б)П МК «Алман ордуларынын архасында мүбаризәнин тәшкили һаггында» гәрар гәбул етди.

Гәрарда партијанын күтләви партизан һәрәкатынын кенишләндирилмәси програмы инкишаф етдирилир вә мүәјјәнләшдирилирди. Һәрби-игтисади тәдбирләр вә х.т.-нын һәрби гајдада јенидән гурулмасы програмы мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилирди. 1941 ил ијунун 24-дә әһалини вә мүәссисәләри көчүрмә Шурасы јарадылды. 1941 илин 2-чи јарысында өлкәнин ш. р-нларына 1523 сәнаје мүәссисәси көчүрүлмүшдү. К.т. саһәсиндә РСФСР-ин ш. р-нларында, Газахыстанда вә Орта Асијада тахыл вә техники битки әкини саһәләринин кенишләндирилмәси нәзәрдә тутулурду.

Коммунист Партијасы вә Совет һөкумәти харичи сијасәтә бөјүк диггәт јетирирди. 1941 илин ијулунда Совет һөкумәти Б. Британија, Чехословакија вә Полша һөкумәтләри илә Алманија әлејһинә мүһарибәдә биркә фәалијјәт көстәрмәк барәсиндә мүгавилә имзалады. Бу мүгавилә *антиһитлер коалисијасынын* әсасыны гојду.

Совет әскәрләри мәтанәт вә гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрәрәк, дүшмәнә гаршы мисилсиз икидликлә вурушурдулар. 1941 илин ијул—августунда совет гошунлары Лепел, Бобрујск, Солтсы, Коростен әтрафында вә с. р-нларда дүшмәнә әкс-зәрбәләр ендирдиләр. Шм.-да дүшмәнин Мурманскы вә Шимал донанмасынын башлыча базасы олан Полјарныны тутмаг планы позулду. Августда Совет ҺҺГ фашист Алманијасынын пајтахты Берлин үзәринә илк һава һүчумлары кечирди. Лакин гүввәләр һәлә дә бәрабәр дејилди. Дүшмән Ленинградын лап јахынлығына, сентјабрын 8-дә исә Ладога к. саһилинә чыхараг, Ленинграды бүтүн өлкә илә бирләшдирән гуру јолларыны кәсмәјә наил олду. Ән ағыр блокада шәраитиндә Ленинград мүдафиәсинин гәһрәманлыг епопејасы башланды. Москва истигамәтиндә ијулун 10-дан башланан шиддәтли Смоленск вурушмасы 2 аја јахын давам етди. Гәрб чәбһәси гошунлары Витебск вә Великије Луки, Рогачов вә Жлобин, Орша вә Красны, Смоленск вә с. р-нларда әкс-зәрбәләрлә дүшмән һүчумуну дајандырдылар. Ијулун орталарында ч.-г. истигамәтиндә дүшмән Кијев һүдудларына сохулмаға мүвәффәг олду. Совет гошунларынын әксәријјәти ағыр дөјүшләрлә Днепрә, бир һиссәси исә Одессаја доғру кери чәкилирди. Фашист гошунлары Днепропетровск ш.-ни әлә кечирәрәк Запорожјеја јахынлашдылар. Сентјабрын 19-да Кијев тәрк едилди. 1941 илин октјабр—нојабр ајларында совет гошунлары Донбасын г. р-нларыны вә Ростов ш.-ни тәрк етмәјә мәчбур олду. Дүшмән Крыма сохулду. Севастополун гәһрәманчасына мүдафиәси башланды. Алман-фашист гошунлары 1941 ил сентјабрын 30-дан октјабрын 2-дәк Гәрб, Еһтијат вә Брјанск чәбһәләри гошунларыны мүһасирәјә алыб мәһв етмәјә вә гыш дүшәнәдәк Москваны әлә кечирмәјә чан атараг Москва истигамәтиндә јенидән һүчума кечдиләр [бах *Москва вурушмасы (1941—42)*]. Октјабрын 7-дәк дүшмән Вјазманын г.-индә вә шм.-г.-индә совет гошунларынын бөјүк бир груплашмасыны мүһасирәјә алмаға мүвәффәг олду. Бир һәфтә әрзиндә совет гошунлары Можајск мүдафиә хәттиндә гәһрәманчасына мүбаризә апарыб 28 дивизијасынын әл-голуну бағламышдылар. Октјабрын сонунда дүшмән дајандырылды. Октјабрын 20-дә Москва вә она јахын р-нларда мүһасирә вәзијјәти е'лан едилди. Нојабрын 15—18-дә алман-фашист гошунларынын Москваја јени һүчуму башланды. Бөјүк иткиләр һесабына өнлар нојабрын сонунда Москваја хејли јахынлашмаға мүвәффәг олдулар. Москва уғрундакы мүдафиә дөјүшүндә совет гошунлары хүсуси дәјанәт вә күтләви гәһрәманлыг көстәрдиләр. Панфиловчуларын вә минләрлә башга гәһрәманларын икидлији тарихә һәмишәлик дахил олмушдур. Совет гошунлары Јахрома р-нунда, Лобнја, Краснаја Полјана вә Кашира әтрафларында дүшмәнә әкс-зәрбәләр ендирдиләр. Декабрын әввәлиндә дүшмәнин әлдән салынмыш, зәифләдилмиш бирләшмәләри мүдафиәјә кечдиләр. Москва мүдафиәсинин мүвәффәгијјәтинин сәбәбләриндән бири дә совет гошунларынын Ленинградын ч.-ш.-индә, Ростов р-нунда вә Тихвин әтрафында әкс-һүчума кечмәси иди. 5 ајлыг шиддәтли вурушмалар нәтичәсиндә фашист Алманијасынын Совет Иттифагына гысамүддәтли кампанијада галиб кәлмәк планы ифласа уғрады. Декабрын 5—6-да Калинин вә Гәрб чәбһәләри, һәмчинин Чәнуб-Гәрб чәбһәсинин сағ чинаһ гошунлары Москва әтрафында әкс-һүчума кечдиләр. Бу, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет гошунларынын илк бөјүк стратежи һүчум әмәлијјаты иди. Нәтичәдә алман-фашист «Мәркәз» орду групунун зәрбә груплашмалары дармадағын едилди вә декабрын сонуна гәдәр совет гошунлары 100—250 *км* ирәлиләдиләр. Москваја билаваситә һүчум тәһлүкәси арадан галхды. Јанвар—апрелдә (1942) совет гошунлары үмуми һүчумла Гәрб истигамәтиндә даһа 80—250 *км* ирәлиләдиләр.

Москва әтрафында алман-фашист гошунларынын мәғлубијјәтинин вә 1941—42 илләрин гышында Совет Ордусунун үмуми һүчумунун бөјүк һәрби-сијаси әһәмијјәти вар иди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә илк дәфә олараг Совет Силаһлы Гүввәләри алман фашистләрини ағыр мәғлубијјәтә уғратмыш, стратежи үстүнлүјү әлә кечирмиш, дүшмәни бүтүн совет-алман чәбһәсиндә стратежи мүдафиәјә кечмәјә мәчбур етмишди. «Илдырымсүр'әтли мүһарибә» планы тамамилә позулду. Совет Ордусу бүтүн дүнја гаршысында Һитлер ордусунун «мәғлубедилмәзлији» барәсиндә шајиәни пуча чыхарды вә фашист Алманијасынын рәһбәрләрини мүһарибәни узатмаг зәрурәти гаршысында гојду. Алман-фашист гошунларынын Москва әтрафында дармадағын едилмәси мүһарибәнин кедишиндә әсаслы дөнүшүн башланғычы олду.

1942 ил јанварын 1-дә 26 дөвләт, о чүмләдән ССРИ, АБШ вә Б. Британија фашист блокунун дармадағын едилмәси үчүн һәрби вә игтисади еһтијатларын бирләшдирилмәси барәдә бәјаннамә имзалады. Антиһитлер коалисијасы јаранды.

1942 илин јазында Совет Ордусу гыш һүчумунун мүвәффәгијјәтләрини мөһкәмләндирмәк үчүн мүдафиәјә кечди. Арха чәбһәдә совет адамларынын гәһрәманчасына әмәји сајәсиндә көчүрүлмүш мүәссисәләрин гурулмасы, Шәрг р-нларындакы мүәссисәләрин исә кенишләндирилмәси әсасында һәрби истеһсалын тез бир заманда артырылмасына имкан јаранды. Гуру гошунларымызын вә ҺҺГ-нин тәшкилат гурулушу тәкмилләширди. Танк корпуслары вә ордулары, һәмчинин чәбһәләрин һава ордулары јарадылмаға башланмыш, стратежи еһтијат гүввәсиндә бирләшмәләрин сајы артырылмышды.

Вердикләри вә'дә бахмајараг, Гәрб мүттәфигләри 1942 илдә Авропада *икинчи чәбһәни* ачмадылар; бу исә алман-фашист команданлығына Шәрг чәбһәсиндә бөјүк гүввәләри чәмләшдирмәјә имкан верди. 1942 илин мајында дүшмән Керч ј-а-нда совет гошунларынын мүдафиәсини јармаға мүвәффәг олду вә онлары Таман ј-а-на чәкилмәјә мәчбур етди. Ијулун әввәлиндә совет гошунлары гәһрәманчасына мүдафиәдән сонра Севастополу тәрк етдиләр. 1942 ил мајын 12-дә Чәнуб-Гәрб чәбһәси гошунлары Харков истигамәтиндә һүчума башлады, лакин дүшмән Крамоторск р-нларындан вә Харковун шм.-ындан гүввәтли әкс-зәрбәләр ендирәрәк һүчума кечди вә јенидән стратежи үстүнлүјү өз әлинә алды. Онун сајча үстүн гүввәләринин зәрбәләри алтында совет гошунлары ијулун 25-дәк 150—400 *км* кери чәкиләрәк Донбасын Шәрг р-нларыны вә Дон чајынын сағ саһилини тәрк етдиләр. Ијулун орталарында алман-фашист гошунлары Донун бөјүк дөнкәсинә чыхараг Волга чајына чатмаг вә Гафгаза сохулмаг үчүн реал тәһлүкә јаратдылар. Сталинград вә Гафгаз истигамәтләриндә шиддәтли мүдафиә дөјүшләри башланды. 1942 ил ијулун 17-дән Икинчи дүнја мүһарибәсинин ән бөјүк дөјүшләриндән олан *Сталинград вурушмасынын (1942—43)* мүдафиә дөврү (нојабрын орталарынадәк давам едән) башланды. Гафгаз истигамәтиндә дөјүш әмәлијјатлары ијулун 25-дә башланды. Шимали Гафгаз вә Загафгазија чәбһәләри гошунлары Гара дәниз донанмасы илә бирликдә Дон вә Баш Гафгаз дағ силсиләси арасында, Гафгаз д-рында вә Гара дәниз саһилиндә ағыр мүдафиә дөјүшләриндә дүшмәнин «А» орду групуну әлдән салараг нојабрын әввәлиндә онун һүчумуну дајандырдылар. Мүһарибәнин биринчи дөврү совет халгы вә онун силаһлы гүввәләри үчүн сон дәрәчә чәтин олмушду. Фашист Алманијасынын гошунлары мүһарибәдән әввәл ССРИ әһалисинин тәгр. 42%-инин јашадығы вә үмуми сәнаје мәһсулунун 1/3 һиссәсинин истеһсал олундуғу совет әразисини зәбт етмишдиләр. Лакин Совет Силаһлы Гүввәләри бөјүк гәһрәманлыг һесабына дүшмәни дајандырды вә фашист Алманијасы ССРИ илә мүһарибәдә гаршысына гојдуғу мәгсәдә наил ола билмәди. Онун сијаси вә һәрби планлары пуча чыхды.

Мүһарибәнин икинчи дөврү (1942, 19 нојабр—1943 илин сону). 1942 ил нојабрын 2-чи јарысынадәк совет-алман чәбһәсиндә сон дәрәчә кәркин вәзијјәт давам едирди. ССРИ вә онун Силаһлы Гүввәләри Һитлер коалисијасы илә мүбаризәни тәкбәтәк давам етдирирди. Гәрби Авропада икинчи чәбһә ачылмады. Дүшмән Шәрг чәбһәсинә 67 дивизија көчүрмәјә вә 16 јени бирләшмә јаратмаға наил олду. Совет Силаһлы Гүввәләри гаршысында 1942—43 илләрин гышында совет—алман чәбһәсинин ч. чинаһында дүшмән гошунларыны дармадағын етмәк вә ејни заманда Москва вә Ленинградын стра-

Һ. Асланов Сталинград чәбһәсиндә (1942).

тежи вәзијјәтини јахшылашдырмаг вәзифәси гојулмушду. Совет арха чәбһәси ордуја хејли мигдарда силаһ верди. Бөјүк гошун еһтијатлары јарадылды. Нојабрын 19-да Ҹәнуб-Гәрб вә Дон чәбһәләринин, нојабрын 20-дә исә Сталинград чәбһәсинин гошунлары экс-һүҹума кечдиләр. Ҹәнуб-Гәрб вә Сталинград чәбһәләринин танк вә механикләшдирилмиш гошун бирләшмәләри нојабрын 23-дә Калач ш.-нин ҹәнуб-гәрб р-нунда дүшмәнин мүһасирәсини баша чатдырдылар. Мүһасирәдәкиләр дүшмәнин 6-чы ордусу, 4-чү танк ордусунун бир һиссәси—тәгр. 330 мин нәфәрдән (22 дивизија вә 160 мүхтәлиф һиссә) ибарәт иди. 1942 илин декабрында дүшмәнин мүһасирәдән чыхмаг ҹәһдләри совет гошунлары тәрәфиндән дәф едилди. 1943 ил јанварын 10-дан февралын 2-дәк Дон чәбһәси гошунлары мүһасирә олунмуш груплашманын мәһв едилмәси әмәлијјатыны кечирдиләр. Өз әһәмијјәтинә вә вүс'әтинә көрә Сталинград вурушмасы индијәдәк олмуш бүтүн вурушмалары көлкәдә гојмушду. Алманија вә онун мүттәфигләри бурада 1,5 млн. нәфәрә јахын адам итирмишди. Сталинград вурушмасындан сонра стратежи үстүнлүк тамамилә Совет Али Баш Командanлығынын тәрәфинә кечди. Волгада вурушма Бөјүк Вәтән вә Икинчи дүнја мүһарибәләринин кедишиндә әсаслы дөнүшүн башланғычыны гојду. Ишғалчылары совет торпағындан күтләви сурәтдә говулмасы башланды. Сталинград вурушмасында полковник Һ. Ә. *Асланoвун* командир олдуғу 55-чи алаһиддә танк полку фәргләнмишди. Полка гвардија полку ады верилмишди. Дөјүш тапшырығыны нүмунәви јеринә јетирдијинә, көстәрдији гәһрәманлыг вә шүҹаәтә, табелијиндәки һиссәләрә бачарыгла вә мәтанәтлә команданлыг етдијинә көрә Һ. Ә. Асланов Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдү.

1943 илин јанварында Ленинградын блокадасы јарылды. Апрелин әввәлинәдәк совет гошунлары Гафгаз истигамәтиндә 500—600 *км* ирәлиләјиб Шимали Гафгазын бөјүк бир һиссәсини азад етдиләр. Гафгаз уғрунда вурушмада руслара вә башга совет халгларынын нүмајәндәләри илә јанашы, Азәрб.-ын, Күрҹүстанын, Ермәнистанын, Шимали Осетијанын, Чечен-Ингушун, Дағыстанын вә Кабарда-Балкарын нүмајәндәләри дә фәдакарчасына вурушурдулар. Дөјүшләрдә 223-чү, 402-чи вә 416-чы Азәрб. атычы дивизијалары фәргләндиләр.

1943 илин гышында Совет Ордусу Јухары Донда, Курск вә Харков истигамәтләриндә һүҹуму кенишләндирди; февралын 8-дә совет гошунлары Донбасы шм.-дан өтүб кечмәклә Курск ш.-ни, февралын 9-да Белгороду, февралын 16-да Харкову азад етдиләр. Дүшмән мартда 30-дан чох дивизија илә күчлү экс-һүҹума кечиб, Харков вә Белгороду јенидән әлә кечирди. Лакин дүшмәнин һүҹуму дајандырылды. Совет гошунларынын үмуми һүҹуму кедишиндә нәинки һитлерчиләрин 1942 илин јајында тутдуғу әрази, һәм дә мүһарибәнин әввәлиндә онларын ишғал етдији бир сыра шәһәр вә р-нлар да азад едилди.

Нәјин баһасына олурса олсун, фашист блокунун дағылмасыны дајандырмаға вә стратежи үстүнлүјү гајтармаға ҹан атан алман-фашист команданлығы 1943 илин јајында Курск р-нунда бөјүк һүҹум әмәлијјаты кечирмәји гәрара алды. Курска һүҹум үчүн дүшмән тәгр. 50 дивизија—900 минә гәдәр адам, тәгр. 10 мин топ, тәгр. 2700 танк вә һүҹум силаһы, 2 миндән чох тәјјарә ҹәмләшдирмишди. Совет Ордусу 1943 илин јајында үмуми һүҹума һазырлашырды. Лакин алман-фашист команданлығынын нијјәтини баша дүшәрәк реал шәраитдән чыхыш едән АБКГ инадлы мүдафиә илә Курск гөвсүндә дүшмән һүҹумуну позмаг, онун зәрбә груплашмаларыны зәифләтмәк, сонра экс-һүҹумла ону дармадағын етмәк гәрарына кәлди. Курск гөвсүндә тәкҹә Мәркәз вә Воронеж чәбһәләринин тәркибиндә 1337 миндән чох адам, 19,1 мин топ вә минаатан, 3444 танк вә өзүкедән артиллерија гурғусу, 2900 тәјјарә вар иди. Бу чәбһәләрин архасында Сәһра чәбһәси јерләшмишди.

Алман-фашист гошунларынын һүҹуму ијулун 5-дә башланды. Дүшмәнин мүдафиә хәттимизә 10—35 *км* сохулмасына бахмајараг совет гошунлары онун зәрбә груплашмаларынын һүҹумуну дајандыра билди вә Орјол истигамәтиндә (12 ијул) вә Белгород—Харков истигамәтиндә (3 август) экс-һүҹума кечди. Дүшмәнин зәрбә груплашмалары августун 18-нә гәдәр Орјол истигамәтиндә, августун 23-нә гәдәр Белгород—Харков истигамәтиндә дармадағын едилди. *Курск вурушмасында (1943)* алман-фашист гошунлары ағыр тәләфат верди. Бу итки 500 миндән чох адам, 3 мин топ, 1500 танк, 3700-дән чох тәјјарәдән ибарәт иди. Совет ҺҺГ һавада стратежи һөкмранлығы гәти олараг өз әлинә кечирди вә бу үстүнлүјү мүһарибәнин сонуна гәдәр горуjуб сахлады. Вермахтын мүһарибәдә стратежи үстүнлүјү сонунҹу дәфә әлә кечирмәк ҹәһди дә пуча чыхды. Курск әтрафында Совет Ордусунун тарихи гәләбәси Италијада фашист режиминин дағылмасына билаваситә тә'сир көстәрди вә Италијанын 1943 илин сентјабрында мүһарибәдән чыхмасына шәраит јаратды.

Совет гошунларынын 1943 ил август экс-һүҹуму Великије Лукидән Гара дәнизә гәдәр 2 мин *км*-дән артыг мәсафәдә олан чәбһәдә кенишләнәрәк үмуми стратежи һүҹума чеврилди. 1942 илин нојабрындан 1943 илин декабрына гәдәрки мүддәтдә Совет Ордусу 500—1300 *км* ирәлиләди, Днепри кечди вә дүшмән тәрәфиндән ишғал едилмиш совет әразисинин тәгр. јарысыны азад етди. Бу дөвр совет халгы вә ордусунун көркәмли гәләбәләри илә әламәтдар олан әсаслы дөнүш дөврү иди. О, бејнәлхалг аләмдә һәрби-сијаси шәраити кәскин шәкилдә дәјишдирди, Икинчи дүнја мүһарибәсинин бүтүн кедишинә һәллedичи тә'сир көстәрди. Әсаслы дөнүш или—1943 ил бүтүн өлкәләрдә *антифашист һәрәкатынын* даһа да кенишләнмәси илә әламәтдардыр. Совет—алман чәбһәсиндә вермахтын дармадағын едилмәси фашист блокунун дахилиндә бөһраны дәринләшдирди вә антиһитлер коалисијасыны мөһкәмләндирди. *Теһран конфрансында (1943)* Авропада икинчи чәбһәни 1944 илин мајында ачмаг һаггында гәти гәрар гәбул едилди.

Мүһарибәнин үчүнҹү дөврү (1944, јанвар—1945, 9 мај). 1944 илин әввәлинә гәдәр мүһарибә етмәк үчүн Алманија һәлә хејли еһтијат гүввәсинә малик иди. Бүтүн 314 дивизија вә 8 бригададан совет—алман чәбһәсиндә алманларын 198 дивизија вә 6 бригадасы, онун мүттәфигләринин исә 38 дивизијасы вә 18 бригадасы вар иди. Дүшмән бурада 4906 мин адам, тәгр. 54 600 топ вә минаатан, 5400 танк вә һүҹум силаһы вә 3000-дән артыг тәјјарәјә малик иди. Дөјүшән Совет Ордусунда 6,3 млн.-дан чох адам, 83 600 топ вә минаатан, 5258 танк вә өзүкедән артиллерија гурғусу, 10 200 тәјјарә вар иди.

Партија Совет Силаһлы Гүввәләри гаршысына совет торпагларыны фашист ишғалчыларындан тамамилә азад етмәк, Авропа халгларына фашист зүлмүндән хилас олмагда көмәк көстәрмәк, мүһарибәни Алманијанын өз әразисиндә вермахтын там дармадағын олунмасы илә гуртармаг мәгсәдини гојмушду. 1944 ил Сағсаһил Украјнасында стратежи һүҹумла (1943, 24 декабр—1944, 17 апрел) башланды, дөрд Украјна чәбһәсинин гошунлары 1400 *км*-лик мәсафәдә (Полесјәдән Гара дәниз саһилләринә гәдәр) «Ҹәнуб» вә «А» орду групларыны дармадағын етдиләр. Совет Ордусу дөвләт сәрһәдинә, Карпат д-рынын әтәкләринә чыхараг Румынија әразисинә дахил олду. Ленинград вә Новгород әтрафында һүҹумда (1944, 14 јанвар—1 март) совет гошунлары партизанларла бирликдә алман-фашист «Шимал» орду групуну мәғлубијјәтә уғрадараг 220—280 *км* ирәлиләдиләр, Ленинград вил.-ни, Калининград вил.-нин бир һиссәсини азад етдиләр. Ҹәнубда совет гошунлары Гара дәниз донанмасы илә бирликдә кечирилән Крым әмәлијјатында 17-чи алман ордусуну дармадағын едәрәк Крымы дүшмәндән тәмизләдиләр. 1943—44 илләрин гыш һүҹуму кедишиндә совет гошунлары 300—500 *км* г.-ә доғру ирәлиләјәрәк 400 *км*-лик мәсафәдә ССРИ-нин Чехословакија вә Румынија илә олан дөвләт сәрһәдинә чых-

дылар. Нәтичәдә 300 мин $км^2$ совет әразиси фашист ишғалчыларындан азад олунду.

1944 ил ијунун 6-да АБШ вә Инкилтәрә гошунлары Франса саһили боју Нормандија десант әмәлијјатына башладылар. Нәһајәт, икинчи чәбһә ачылса да, совет—алман чәбһәси јенә дә һәлледичи чәбһә олараг галырды. Шәрг чәбһәсиндә вуруҹан дүшмән гошунларында тәгр. 4,3 млн. адам, 59 мин топ вә минаатан, 7800 танк вә һүчум силаһы, 3200 дөјүш тәјјарәси вар иди (гүввә вә васитәләрин 60%-дән чоху; 1944). Дөјүшән Совет Ордусу бу заман тәгр. 6600 мин адам, 98 100 топ вә минаатан, 7100 танк вә өзүјеријән артиллерија гурғусу, тәгр. 12 900 дөјүш тәјјарәсинә малик иди. Совет Силаһлы Гүввәләринин тәркибиндә мүттәфиг полјак, чех, словак, југослав, франсыз һиссә вә бирләшмәләри дә вурушурдулар. Бу гошунлар 104 мин адам, 1220 топ вә минаатан, 163 танк вә 122 тәјјарәдән ибарәт иди. Ијунун әввәлиндә Ленинград чәбһәси гошунлары Балтик донанмасы илә бирликдә Карелијада дүшмәнин күчлү мүдафиәсини јарыб 110—130 *км* ирәлиләди, Финландија илә дөвләт сәрһәдинә чыхараг ону сентјабрда мүһарибәдән чыхмаға мәчбур етди. Ијунун 23—24-дә Белорусијада совет гошунларынын партизанларла биркә һүчуму башланды. Совет гошунлары 500 *км*-лик чәбһәдә дүшмән мүдафиәсини јардылар, Витебск вә Бобрујск р-нларында алман-фашист гошунларынын ири груплашмаларыны мүһасирәјә алыб мәһв етдиләр; бирләшмәк мәгсәдили илә һүчуму кенишләндирән гошунларымыз ијулун 3-дә Белорусијанын пајтахты Минск ш.-ни азад едәрәк онун шәргиндә 105 минлик дүшмән груплашмасыны мүһасирәјә алдылар вә сонра да дармадағын етдиләр. Ијулун сонунда вә августда совет гошунлары Висла ч.-нын г. саһилиндә оператив дајаг мәнтәгәләрини тутду вә Шәрги Пруссија сәрһәдләринә јахынлашды. Сентјабрда Варшава јахынлығындакы Прага јашајыш мәнтәгәси азад едилди.

Ијулда үч чәбһә гошунлары Прибалтиканын ш. һиссәсини азад етдиләр. Ијулун 13-дән августун 29-на гәдәр совет гошунлары «Шимали Украјна» орду групуну бөјүк мәғлубијјәтә уғрадараг Лвову, Украјнанын г. вил.-ләрини, Полшанын ч.-ш. һиссәсини азад етди, Вислаја чыхыб Сандомир р-нунда мүһүм оператив дајаг мәнтәгәсини тутду. Августун сонунда *Словакија үсјаны (1944)* галхды. Һитлерчиләр үсјанчылара гаршы низами гошун көндәрдиләр. Өз бејнәлмиләл борчуна садиг олан Совет Ордусу үсјанчыларын көмәјинә кәлди. Ики Украјна чәбһәси гошунлары 1-чи Чехословакија орду корпусу илә бирликдә Шәрги Карпат д-рыны кечдиләр вә Чехословакија әразисинин бир һиссәсини азад етдиләр. Августда Совет Ордусу *Јассы—Кишинјов әмәлијјатында* «Чәнуби Украјна» орду групунун әсас гүввәләрини мүһасирәјә алды вә сырадан чыхарды. Августун 23-дә Румынијанын халг вәтәнпәрвәр гүввәләри Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә Антонескунун фашист режимини девирдиләр. Румынија Алманијаја гаршы мүһарибәјә гошулду. Совет гошунлары сентјабрын 8-дә румын-болгар сәрһәдини кечдиләр. Софијада Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә халг силаһлы үсјаны баш верди (9 сентјабр). Һакимијјәтә кәлән Вәтән чәбһәси һөкумәти фашист Алманијасына мүһарибә е'лан етди. «Чәнуби Украјна» орду групунун дармадағын едилмәси Мачарыстан, Југославија, Чехословакија халгларынын азад едилмәси үчүн шәраит јаратды. Сентјабрда Прибалтика респ.-ларынын әразиси (Лат. ССР-ин бир һиссәсиндән башга) ишғалчылардан тәмизләнди. Дүшмәнин «Шимал» орду групу ағыр мәғлубијјәтә уғрады. Ч.-да совет гошунлары 1944 ил октјабрын сонунда Карпат д-рыны кечәрәк Закарпат Украјнасыны вә Мачарыстанын ш. һиссәсини дүшмәндән тәмизләдиләр; Совет гошунлары, Југославија Халг Азадлыг Ордусу вә болгар гошунлары бирликдә ири дүшмән груплашмасыны мәғлубијјәтә уғрадараг Југославијанын пајтахты Белграды азад етдиләр. Октјабрын 29-дан е'тибарән Совет Ордусу Мачарыстан әразисиндә һүчуму кенишләндирәрәк Будапешт р-нунда дүшмәнин 188 минлик груплашмасыны мүһасирәјә алды. 1944 ил декабрын 28-дә Мачарыстанын Мүвәггәти милли һөкумәти фашист Алманијасына гаршы мүһарибә е'лан етди. Совет гошунларынын мүвәффәгијјәтли һүчуму илә әлагәдар алман-фашист гошунларынын Јунаныстан вә Албанијадан апарылмасы Албанија Халг Азадлыг Ордусуна нојабрын сонуна гәдәр бу өлкәни фашист ишғалчыларындан тәмизләмәјә имкан верди. Совет гошунлары Шимал донанмасы илә бирликдә Шимали Заполјарје вә Норвечин шм. р-нларыны азад етдиләр (1944, октјабр). Совет Силаһлы Гүввәләринин 1944 илдә газандығы гәләбәләр чох мүһүм сијаси вә һәрби нәтичәләр верди. ССРИ әрази (Лат. ССР-ин шм.-г. һиссәси истисна олмагла) алман-фашист ишғалчыларындан там азад олунду. Баренс дәнизиндән Гара дәнизә гәдәр дөвләт сәрһәди бәрпа едилди. Фашист Алманијасы Авропада бүтүн мүттәфигләриндән мәһрум едилди вә сијаси чәһәтдән там тәчрид олунду. Чәбһә хәтти онун сәрһәдинә јахынлашмыш, Шәрги Пруссијада исә бу сәрһәди кечмишди.

1945 илин әввәлинә гәдәр алман-фашист команданлығы һәмишәки кими өз әсас гүввәләрини совет—алман чәбһәсиндә сахлајырды. Бурада алманларын 169 дивизија вә 20 бригадасы, мачарларын 16 дивизијасы вә 1 бригадасы вурушурду. Бу гошунларда тәгр. 4 млн. адам, 56 мин топ вә минаатан, 8 миндән чох танк вә һүчум силаһы, 4100 дөјүш тәјјарәси вар иди. Дөјүшән Совет Ордусунда исә (1945 илин әввәли) тәгр. 6,4 млн. адам, 106 700 топ вә минаатан, тәгр. 11 800 танк вә өзүкедән артиллерија гурғусу, 12 700 дөјүш тәјјарәси вар иди. АБКГ 1945 илдә фашист Алманијасынын силаһлы гүввәләрини тамамилә дармадағын етмәји, фашизм зүлмүндән хилас олмагда Мәркәзи вә Чәнуб-Шәрги Авропа халгларына көмәк әли узатмағы, мүттәфигләрлә бирликдә фашист Алманијасыны данышыгсыз тәслим олмаға мәчбур етмәји бир вәзифә кими гаршыја гојмушду. Һүчуму 1945 ил јанварын 20-дә башламаг нәзәрдә тутулурду. Лакин алман-фашист гошунларынын *Арден әмәлијјаты* инкилис-американ гошунларыны чәтин вәзијјәтә салды. Б. Британијанын баш назири У. Чорчиллин хаһиши илә АБКГ һүчумун башланмасыны сүр'әтләндирмәк һаггында гәрар гәбул етди. Бу һүчум 1945 ил јанварын 12—14-дә Шәрги Пруссија вә Полшада ејни вахтда башланды. Алман-фашист команданлығы гошунларын бир һиссәсини Гәрб чәбһәсиндән совет—алман чәбһәсинә көндәрмәјә мәчбур олду. Бу, инкилис-американ гошунларынын вәзијјәтини хејли јүнкүлләшдирди. Ики Белорусија чәбһәсинин гошунлары Балтик донанмасынын көмәји илә дүшмәнин Шәрги Пруссијада күчлү вә ешелонлашдырылмыш дәрин мүдафиә хәттини јарараг Балтик дәнизи саһилинә чыхдылар. Бунунла дүшмәнин Шәрги Пруссија груплашмасыны онун мүдафиә системиндән ајыран совет гошунлары бу груплашманы үч тәчрид олунмуш групла парчаладылар вә 1945 илин феврал—апрел ајларында мәһв етдиләр.

Полшада Висла чајы боју 1944 илдә әлә кечирилмиш дајаг мәнтәгәләриндән истифадә едән Совет Ордусу дүшмән мүдафиәсини јарды, һүчумун сүр'әтини артыраг февралын 3-нә гәдәр 500 *км* ирәлиләди; һүчум чәбһәсини 1000 *км*-ә гәдәр кенишләндирәрәк Одер чајы саһилинә чыхды, дәрһал чајы кечиб бир нечә дајаг мәнтәгәсини әлә кечирди. Полша әразисиндә «А» орду групунун башлыча гүввәләри дармадағын едилди; Полша бүтүнлүклә, Чехословакијанын исә бир һиссәси азад олунду. 1-чи Полша ордусу Полша вә онун пајтахты Варшаванын азад едилмәсиндә иштирак етди. Феврал—апрел ајларында Совет Ордусу «Висла» орду групуну дармадағын едәрәк кениш чәбһәдә Балтик дәнизи саһилләринә чыхды вә Берлинә зәрбә ендирмәјә һазырлашан совет гошунлары груплашмасына дүшмәнин шм.-дан чинаһ зәрбәси вурмаг тәһлүкәсини арадан галдырды. Бу мүддәтдә 1-чи Украјна чәбһәси гошунлары Одер мүдафиә сәддини јараг Глогау (Глогув) вә Бреслауда (Вротслав) дүшмән гарнизонларыны мүһасирәјә алдылар, Нејсе (Ныса) чајы саһилинә чыхыб Берлин вә Дрезденә һүчума кечмәк үчүн әлверишли мөвге тутдулар. Апрелин орталарына гәдәр совет гошунлары Карпат д-рынын гәрбиндә дүшмәнин мүһүм гүввәсини дармадағын едәрәк 150—270 *км* ирәлиләдиләр. Февралын 13-дәк Мачарыстан әразисиндә мүһасирәјә алынмыш дүшмән груплашмасы тамамилә сырадан чыхарылды; Мачарыстанын пајтахты Будапешт азад олунду. Мартын 6—15-дә Балатон көлү р-нунда совет гошунлары алман-фашист гошунларынын әкс-һүчумуну дәф едиб дәрһал Вјана истигамәтиндә һүчума кечдиләр (16 март); Мачарыстан тамамилә азад едилди, Австријанын пајтахты Вјана фашистләрдән тәмизләнди (13 апрел).

Авропада мүһарибә сона јетирди. Совет гошунлары фашизмлә ахырынчы дөјүшә вә Берлинә һүчума һазырлашырдылар. Совет гошунлары 1-чи вә 2-чи Полша ордуларынын иштиракы илә апрелин 16-да Берлин истигамәтиндә һүчума башлады. Одер вә Нејсе чајларынын г. саһилләриндә дүшмәнин күчлү, ешелонлашдырылмыш, дәрин мүдафиә хәттини јаран бу чәбһәләрин гошунлары апрелин 24—25-дә Берлинин ч.-ш.-индә вә г.-индә бирләшдиләр. Дүшмән гошунлары мүһасирәјә алынды вә бир нечә група парчаланмаға мәчбур едилди. 1-чи Украјна чәбһәси 5-чи гвардија ордусунун өн һиссәләри Елба

Һитлерчиләр тәрксилаһ олунурлар (Берлин, 1945 ил, мај).

чајы саһилинә чыхараг апрелин 25-дә Торгау р-нунда 1-чи американ ордусунун гошунлары илә көрүшдүләр. Мајын 1-нә гәдәр Берлинин ч. ш.-индә дүшмәнин Франкфурт-Губен груплашмасы ләғв едилди. Гәрбдән Берлинә кирмәјә чан атан 12-чи алман ордусунун зәрбәләри дәф едилди. Мајын 2-дә Берлин гарнизонунун галыглары тәслим олду. 2-чи Белорусија чәбһәси гошунлары Ростока зәрбә ендирди, 3-чү алман танк ордусуну дармадағын едәрәк Балтик дәнизи саһилинә чыхды. Бу гошунлар Висмар, Шверин, Елба чајлары һүдудунда 2-чи инкилис ордусу илә гаршылашдылар. 1945 ил мајын 8-дә Берлинин кәнарында (Карлсхорстда) фашист Алманијасынын данышыгсыз тәслим олмасы һаггында акт имзаланды.

Мајын 1—5-дә Прагада вә Чехословакијанын бир сыра р-нларында Коммунист Партијасынын рәһбәрлик етдији халг үсјаны башланды. Үсјанчылар көмәк үчүн радио илә совет гошунларына мүрачиәт етдиләр. Совет гошунлары Чехословакијаја сүр'әтли јүрүш едәрәк мајын 6 — 11-дә Шәргдән һүчум едән гошунларла бирликдә тәслим олмаг истәмәјән алман «Мәркәз» орду групунун дармадағын олунмасы вә Чехословакијанын азад едилмәси илә нәтичәләнән бөјүк бир әмәлијјат һәјата кечирдиләр. Мајын 9-да Совет Ордусу Прагаја дахил олду, шәһәр сакинләрини өлүмдән, шәһәри исә виран едилмәкдән гуртарды. Совет халгы Гәләбә күнүнү мајын 9-да тәнтәнәли сурәтдә бајрам етди. Совет Ордусу Авропа өлкәләринә азадлыг вә сүлһ кәтирди. Фашист Алманијасы үзәриндә гәләбә Икинчи дүнја мүһарибәсинин кедишини әввәлчәдән һәлл етди. Антифашист коалисијасы өлкәләри бүтүн гүввәләри инди Јапонија тәчавүзкарларына гаршы бирләшдирмәк имканы әлдә етдиләр. Империалист Јапонијасына гаршы ССРИ-нин мүһарибәјә кирмәси мәсәләси мүттәфигләрин *Крым конфрансында (1945)* әлдә едилмиш разылыға әсасән әввәлчәдән мүәјјән едилмишди. АБКГ Забајкалје, 1-чи вә 2-чи Узаг Шәрг чәбһәләри гошунлары, Сакит океан донанмасы вә Амур чајы донанмасы гаршысында Квантун ордусуну, һәмчинин Чәнуби Сахалиндә вә Курил а-рында Јапонија гошунларыны гыса мүддәтдә дармадағын етмәк вәзифәсини гојмушду. Совет гошунлары илә сых гаршылыглы әлагәдә МХР гошун бирләшмәләри дә фәалијјәт көстәрдиләр. 1945 ил августун 8-дә ССРИ Јапонијаја мүһарибә е'лан етди. Дөјүш әмәлијјатлары августун 9-да кечә башланды. Һүчум 5 мин *км* дән артыг бир чәбһәдә, даһа ичәриләрдә (600—800 *км*-ликдә) апарылырды. Августун 20-нә гәдәр Јапонијанын Квантун ордусу дармадағын едилди. Һүчум нәтичәсиндә Совет Ордусу Шимал-Шәрги Чини, Шимали Корејаны, Чәнуби Сахалини вә Курил а-рыны азад етди. 1945 ил сентјабрын 2-дә Токио бухтасында, АБШ линкору «Миссури»нин көјәртәсиндә Јапонија нүмајәндәләри данышыгсыз тәслим олмаг һаггында акты имзаладылар.

Берлинин илк коменданты Н. Е. Берзарин бир груп совет забити илә рејхстаг гаршысында (1945 ил, мај).

Б.В.м. фашизм үзәриндә там гәләбә илә гуртарды. Бу гәләбә үмумдүнја-тарихи әһәмијјәтә малик иди вә бәшәријјәтин мүһарибәдән сонраки инкишафына бөјүк тә'сир көстәрди. Совет Силаһлы Гүввәләри дүнја мәдәнијјәтини, еләчә дә бәшәријјәти фашист әсарәти тәһлүкәсиндән хилас етди, Авропанын бир чох халгына фашист көләлијиндән азад олмагда көмәк көстәрди. Алман халгы да фашист зүлмүндән гуртарды. Милитарист Јапонијасынын әсарәтиндә олан Асија халглары, биринчи нөвбәдә Чин, Кореја, Вјетнам гаршысында да Совет Силаһлы Гүввәләри өз бејнәлмиләлчилик борчуну јеринә јетирдиләр. Б.В.м. дүнја тарихиндә баш вермиш ән ағыр мүһарибә иди. Бу мүһарибәдә 20 млн.-дан чох совет адамы һәлак олду. Бу итки Икинчи дүнја мүһарибәсиндә инсан иткисинин 40%-ини тәшкил едир. Совет Силаһлы Гүввәләри Авропа вә Асија халгларыны азад едәркән 3 млн.-дан чох дөјүшчү итирди. Совет Иттифагы халглары вә онун Силаһлы Гүввәләринин Икинчи дүнја мүһарибәсинин антиһитлер коалисијасынын гәләбәси илә гуртармасында һәлледичи ролу олду. Мә'нәви-сијаси бирлик, сосиалист вәтәнпәрвәрлији, чохмилләтли Совет Иттифагы халгларынын достлуғу, Б.В.м.-нин әдаләтли вә хејирхаһ мәгсәдли олмасы, сосиалист Вәтәнинә һәдсиз мәһәббәт, дүшмәнә сонсуз нифрәт Совет Ордусу вә ҺДД сыраларында күтләви гәһрәманлыг јаратды. Б.В.м. чәбһәләриндә гәһрәманлыглара көрә 11 603 совет әскәр вә забитинә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмиш (104 нәфәр бу фәхри ада ики дәфә, К. К. *Жуков*, И. Н. *Кожедуб* вә А. И. *Покрышкин* үч дәфә лајиг көрүлмүшдүр), 7 млн.-дан чох адам орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Коммунист Партијасынын јетишдирдији көркәмли һәрби хадимләр вә сәркәрдәләр нәсли гурудa, дәниздә, һавада апарылан әмәлијјатлара мүвәффәгијјәтлә рәһбәрлик етмишләр. Бунларын арасында И. Х. Баграмјан, А. М. Василевски, Н. Ф. Ватутин, К. А. Вершинин, Н. Н. Воронов, Л. А. Говоров, А. Г. Головко, С. К. Горшков, А. А. Гречко, К. К. Жуков, М. В. Захаров, И. С. Исаков, А. И. Јерјоменко, И. С. Јумашев, И. С. Конев, Н. И. Крылов, Н. Г. Кузнетсов, Р. Ј. Малиновски, К. А. Мерецков, К. С. Москаленко, А. А. Новиков, Ф. С. Октјабрски, И. Ј. Петров, М. М. Попов, К. К. Рокоссовски, В. Д. Соколовски, Ф. И. Толбухин, В. Ф. Трибутс, И. Д. Черњаховски, В. И. Чујков, В. М. Шапошников вә б. вардыр.

ССРИ-нин гәләбәсинин, Совет Ордусу вә ҺДД-нын башлыча гүдрәт мәнбәји Коммунист Партијасынын мүдрик рәһбәрлији иди. Б.В.м.-нин ағыр илләри һәм архада, һәм дә он чәбһәдә гәләбә газанмаг ишиндә партија рәһбәрлијинин һәлледичи ролу барәдә Ленинин парлаг мүддәаларыны бүтүнлүклә тәсдиг етди. Коммунист Партијасы совет халгынын мүһарибәдә гәләбәсинин тәшкилатчысы вә илһамчысы, Мәркәзи Комитә исә Партијанын мүбариз гәраргаһы иди. Партијаја вә өлкәјә рәһбәрликдә А. А. Андрејев, Н. А. Вознесенски, К. Ј. Ворошилов, А. А. Жданов, М. И. Калинин, А. Н. Косыкин, А. И. Микојан, И. В. Сталин, Н. М. Шверник, А. С. Шербаков вә б. фәал иштирак едирдиләр. Л. И. Брежнев Б.В.м.-нин илк күнләриндән Вәтәнин шанлы дөјүшчүләри сырасында там гәләбәјәдәк вурушмушдур. Чәбһәләрдә вә архада, дүшмән тәрәфиндән мүвәггәти ишғал олунмуш совет әразисиндә Коммунист Партијасы ваһид мүбариз, сәфәрбәредичи вә истигамәтверичи бир гүввә кими чыхыш едирди. Мүһарибә дөврүндә орду вә донанмада тәгр. 2,4 млн. дөјүшчү партија үзвлүјүнә, тәгр. 3,8 млн. нәфәр исә үзвлүјә намизәд гәбул едилмишди. Мүһарибәнин ағыр сынаглары партијаны зәифләтмәди, әксинә ону сајча артырды, идејача мөһкәмләндирди. Б.В.м.-нин сонунадәк орду вә донанмада тәгр. 3 млн. коммунист варды. Коммунистләр шәхси нүмунә вә сәмими сөзләрлә совет адамларынын мә'нәви руһуну мөһкәмлән-

Мәғлуб едилмиш алман ордуларынын бајраглары Кремлин диварлары гаршысында.

дирир, онлары дөјүш вә әмәк икидлијинә руһландырырдылар. Партија Совет Силаһлы Гүввәләринин күндәлик һәјатына вә дөјүш фәалијјәтинә мүһүм диггәт јетирирди. Орду вә донанмаја өз тә'сирини, өз һәрби сијасәтини партија Совет Ордусу вә ҺДД Баш Сијаси Идарәси, һәрби советләр, командирләр, сијаси органлар вә партија тәшкилатлары васитәсилә һәјата кечирирди. Партија-сијаси иш силаһлы мүбаризә вәзифәләринин мүвәффәгијјәтли һәллинә, дөјүшчүләрин совет вәтәнпәрвәрлији вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда, дүшмәнә нифрәт, күтләви гәһрәманлыг вә гәләбә наминә бүтүн гүввәсини әсиркәмәмәк руһунда тәрбијәсинә јөнәлдилирди.

Сов.ИКП МК-нын «1941—1945 илләрин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Совет халгынын гәләбәсинин 30 иллији һаггында» гәрарында дејилирди: «Совет халгы вә онун рәшадәтли силаһлы гүввәләри Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында Һитлер Алманијасыны вә онун әлалтыларыны ағыр мәғлубијјәтә уғратдылар, социалист Вәтәнинин азадлыг вә истиглалијјәтини горујуб сахладылар, бөјүк хиласкарлыг тәдбири һәјата кечирдиләр, өз бејнәлмиләл борҹларыны шәрәфлә јеринә јетирдиләр».

Азәрбајҹан ССР Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә. Б.В.м.-нин илк күнүндән Азәрб. халгы да ССРИ-нин башга халглары илә чијин-чијинә алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәјә башлады. Азәрб. К(б)П МК 1941 ил ијунун 28-дә бүтүн партија комитәләринә иш формаларыны, методларыны мүһарибә тәләбләринә ујғун јенидән гурмаг һаггында мәктуб көндәрди. Мүһарибәнин биринчи үч күнүндә Азәрб.-дан 18 минә кими коммунист Гызыл Орду сыраларына көнүллү јола дүшдү. Мүһарибәнин илк күнләриндә Совет Азәрб.-ынын 40 миндән чох оғлан вә гызы ҹәбһәјә кетмәк үчүн һәрби комиссарлыға әризә верди. Гыса мүддәтдә 186 704 нәфәр халг гошуну дәстәләринә јазылды. Респ. әразисиндә 87 гырыҹы баталјон, 1124 өзүнүмүдафиә дәстәси тәшкил едилди. 15 мин нәфәрлик ҺҺМ дәстәләри јарадылды. 1941—42 илләрдә респ.-да 1 млн. нәфәр һәрби тә'лим програмыны өјрәнмишди.

Азәрб. дөјүшчүләри алман-фашист ишғалчыларына гаршы илк вурушмалардан әскәри рәшадәт көстәрдиләр. Һ. Б. Әлијев, К. А. Гасымов вә б.-нын икидлији бүтүн ҹәбһәјә јајылды. 1941 ил декабрын 11-дә азәрб.-лар арасында илк олараг Исрафил Мәммәдов Совет Иттифагы Гәһрәманы ады алды. Азәрб. халгынын фәхри олан 416, 223, 77-ҹи атыҹы дивизијалар дөјүш сынагларындан шәрәфлә чыхдылар.

Азәрб. К(б)П х.т.-нын һәрби гајдада јенидән гурулмасы саһәсиндә бөјүк иш апарды. Азәрб. К(б)П МК-да, вил. вә шәһәр партија комитәләриндә јени саһә шө'бәләри јарадылды. Јүнкүл, тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси тамамилә ҹәбһә үчүн мәһсул истеһсалына кечди. К.т.-нда һәрби әһәмијјәтли јени техники биткиләр беҹәрилмәсинә башланды. Бөјүк чәтинликләрә бахмајараг, нефтчиләр фәдакарлыгла чалышыр, ҹәбһәни вә х.т.-ны јанаҹагла тә'мин едирдиләр. Азәрб.ССР-дә јүксәкоктанлы бензин истеһсалына башланылды. Азәрб. нефтчиләри мүһарибә илләриндә өлкәјә 75 млн. *т*-а гәдәр нефт вердиләр. «Дәниздә, гуруда вә һавада дүшмән үзәриндә Совет Ордусунун үстүнлүк газанмасына, совет зиреһли автомобил вә танк гошунларынын, авиасија бирләшмәләринин көркәмли стратежи әмәлијјатларына Бакы нефтчиләринин көмәји аз олмамышдыр. Ән чәтин шәраитдә онлар ордуну вә өлкәнин халг тәсәррүфатыны јанаҹагла фасиләсиз тәҹһиз едир, о заман бүтүн совет нефтинин тәгрибән дөрддә үч һиссәсини верирдиләр» (Брежнев Л. И., Ленин јолу илә, ҹ. 3, Б., 1972, сәһ. 141). «Һәр шеј ҹәбһә үчүн, һәр шеј гәләбә үчүн!» шүары илә ишләјән Азәрб. нефтчиләри 160 дәфә ДМК-нин, ҮИҺИМШ вә ССРИ Нефт Сәнајеси Комиссарлығынын кечиҹи Гырмызы Бајрағыны алдылар. Бакы дөјүшән ордунун мүһүм ҹәббәханаларындан биринә чеврилди. 1942 илдә Бакыда 130 нөв мүхтәлиф силаһ, һәрби сурсат һазырланырды.

Азәрб. колхозчулары да мүһарибәнин чәтин шәраитиндә өлкәјә јүз мин тонларла тахыл, памбыг, он мин тонларла түтүн, әт, јағ, јун, мејвә вә с. к.т. мәһсуллары вердиләр. Мүһарибә дөврүндә минләрлә колхозчу ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилди.

Азәрб. халгы Вәтәнин шанлы мүдафиәчиләри үчүн һеч нә әсиркәмирди. 1941—43 илләрдә Азәрб.ССР-ин зәһмәткешләри мүдафиә фондуна 15 *кг* гызыл, 952 *кг* күмүш, 311 млн. манатлыг истиграз верди, мүһарибә дөврүндә дөвләтдән 1,5 млрд. манатлыг истиграз вә лотореја алды, танк вә тәјјарә дәстәләри фондуна 230 млн. манат пул ајырды. Азәрб. әмәкчиләри, үмумијјәтлә, мүһарибә илләриндә ҹәбһәјә 1,6 млн. әдәд мүхтәлиф әшја вә 125 вагон исти палтар јолламышды.

Азәрб. халгы фашист ишғалчыларындан азад едилән р-нларын әһалисинә јардым ишиндә јүксәк вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик нүмунәси көстәрирди. 1943 илин пајызында һәмин р-нлара респ. јардым комитәси вә онун р-н комиссијалары јарадылды. Ленинград вә Сталинграда, Ставропол өлкәсинә, Украјна вә Шимали Гафгаз нефтчиләринә һәртәрәфли көмәк үмумхалг ишинә чеврилди.

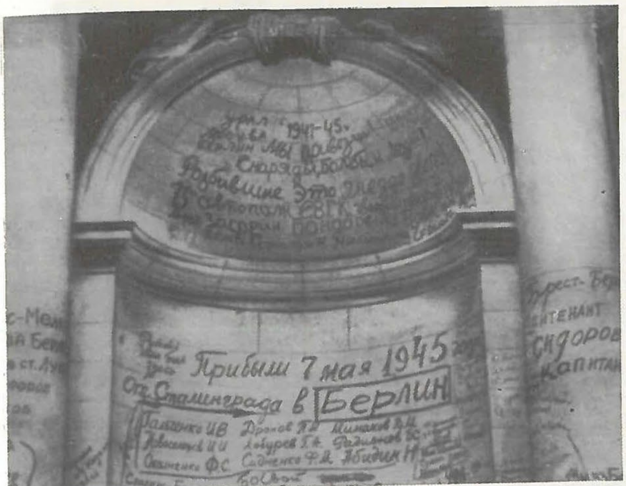
Азәрб. ССР-ин елм вә мәдәнијјәт хадимләри өз фәдакар әмәји илә гәләбә ишинә бөјүк јардым көстәрдиләр. Ј. *Мәммәдәлијевин* рәһбәрлији илә авиасија бензини истеһсалынын јени технолокијасы һазырланды. Кеологлар, кимјачылар, физик вә ријазијјатчылар һәрби тәшкилатларын хүсуси тапшырыгларыны јеринә јетирир, тәбабәт саһәсиндә чалышан алимләр јени мүаличә үсуллары һазырлајырдылар. Һуманитар елмләрлә мәшғул олан алимләр халгымызын гәһрәманлыг тарихиндән, дөјүш ән'әнәләриндән бәһс едән, халгы гәләбә уғрунда фәдакар мүбаризәјә чағыран әсәрләр јаратдылар. 1945 илин мартында Азәрб. ССР ЕА-нын јарадылмасы респ.-нын һәјатында мүһүм һадисә олду. Респ.-нын әдәбијјат вә инҹәсәнәт хадимләри өз әсәрләриндә вә чыхышларында Вәтәнә вә халга мәһәббәт, фашизмә нифрәт ашылајырдылар.

Мүһарибә илләриндә партија илә халгын әлагәси даһа да мөһкәмләнди. 1941—45 илләрдә тәкҹә архада 50 миндән чох фәһлә, кәндли вә зијалы партијаја дахил олду. Бу мүддәтдә 60 мин кәнҹ Ленин комсомолу сыраларына гәбул едилди.

1941 — 45 илләрдә респ.-нын 600 миндән чох оғлан вә гызы ҹәбһәјә кетди. Азәрб. дивизијалары Гафгаздан Берлинәдәк шанлы дөјүш јолу кечдиләр. Мүһарибә ҹәбһәләриндә М. Абдуллајев, С. Абдуллајев, В. Абрамов, М. Аллаһвердијев, И. Бајрамов, В. Баландин, З. Бүнјадов, М. Вәлијев, Ә. Вердијев, А. Гулијев, М. Дадашов, Ҹ. Әһмәдов, К. Әсәдов, С. Казымов, Г. Мәммәдов, М. Мәһәррәмов, Х. Мустафајев, Ф. Сәфәров, И. Сүлејманов, Ш. Шүкүров вә б. бөјүк гәһрәманлыг көстәрәрәк халгымызын шанлы тарихинә јени сәһифәләр јаздылар. Нелсон Степанјана ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди.

Партизан дәстәләриндә јүзләрлә азәрб. (В. Ахундов, Х. Бабанлы вә б.) икидликлә вурушмушдулар. Смоленск вил.-ндәки Лиза Чајкина ад. партизан бирләшмәсинин гәраркаһ рәиси И. Әлијевин, Белорусијада Суворов ад. партизан дәстәсинин командири Ә. Әлијевин, Украјнада Шорс ад. партизан дәстәсинин командири М. Ахундовун, Уритски ад. дәстәнин командири Һ. Намазовун, Крымда 8-ҹи Азәрб. партизан дәстәсинин командири М. Әлијевин шөһрәти өлкәјә јајылды. Партизан мүһарибәсиндә Азәрб. гызлары (А. Рүстәмбәјова, С. Ибраһимова вә б.) кишиләрлә чијин-чијинә вурушурдулар. 1941—42 илләрдә РСФСР, Украјна вә Белорусија әразисиндә вурушан 1500-дән чох азәрб. партизан ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф олунду.

Азәрб. дөјүшчүләринин фашизмә гаршы мүбаризәси Совет Иттифагынын әразиси илә мәһдудлашмырды. Бу мүбаризә Полша, Алманија вә Франсадакы әсир дүшәркәләриндә, Италија вә Југославијада давам етдирилирди. М. Һүсејнзадә (Михајло), Бухенвалд гәһрәманы Ә. Ағајев, Италијада партизан баталјону командири Ә. Бабајев, Франса партизаны Ә. Ҹәбрајылов вә онларҹа башгалары бөјүк гәһрәманлыглар көстәрмишләр. 1942—45 илләрдә Аврона өлкәләриндәки партизан мүһарибәсиндә иштирак етмиш јүз-

Совет дөјүшчүләринин Берлиндә, рејхстагын диварларында јазылары.

ләрлә азәрб. дөјүшчү мүхтәлиф орден вә медалларла тәлтиф олунмушду.

Б.В.м. илләриндә истеʼдадлы сәркәрдә вә командирләрдән Һ. Асланов, М. Әбилов, Һ. Һүсејнов, А. Вәзиров, Ј. Абдуллајев, А. Аббасов, Т. Әлијарбәјов, М. Мәһмудов, Ј. Гулијев вә б.нын адлары хидмәт етдикләри орду вә чәбһәләрдә шөһрәт тапмышды. Коммунист Партијасы вә Совет һөкумәти Азәрб. ССР оғулларынын рәшадәтини јүксәк гијмәтләндирәрәк онлардан 120 нәфәрдән чохуна Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верди. 170 миндән чох әскәр вә забит ССРИ орден вә медаллары илә тәлтиф едилди. Үмумијјәтлә, 1941—45 илләрдә чәбһәдә вә архада респ.-мызын 250 миндән чох нүмајәндәси орден вә медалларла тәлтиф олунду (бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*).

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.272—273

Әд.: Ленин В. И., О защите социалистического Отечества, М., 1975; јенә онун, О войне, армии и военной науке, М., 1965; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 8 изд., т. 6, М., 1971, с. 12—134; Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1970; Брежнев Л. И., Совет Азәрбајчанынын әллн иллији, Б., 1971; јенә онун, Совет халгынын бөјүк һүнәри, Б., 1975; јенә онун, Речи и статьи, т. 1—5, М., 1970—76; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Мәдәтов Г., Азәрбајчан Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә. 1941—1945, Б., 1965; Бағырзадә Ә., Азәрбајчан зијалылары Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, Б., 1970; Штеменко С. М., Баш штаб мүһарибә илләриндә, Б., 1972; Алычанов М. С., Азәрбајчан дөјүшчүләринин партизан һәрәкатында иштиракы, Б., 1975; Азәрбајчанын Гызыл Улдузлары, Б., 1975; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 1—3, М., 1946—47; Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками. Сб. материалов, т. 1—7, М., 1957; Беляева В. А., Трудовой героизм рабочих Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941—45 гг.), Б., 1957; История Азербайджана, т. 3, ч. 2, Б., 1963; Мехтиев Г. Г., Деятельность Коммунистической партии Азербайджана в период Великой Отечественной войны 1941—1945, Б., 1967; Аббасов М., Баку в годы Великой Отечественной войны, Б., 1967; Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., М., 1968; Зейналов Р., Бородецкий Л., 416-я Таганрогская, Б., 1969; Арутюнян Ю. В., Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, 2 изд., М. 1970; Боков Ф. Е., Бессмертный подвиг сынов Азербайджана, Б., 1971; Митрофанова А. В., Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1971; Гречко А. А., Битва за Кавказ, 2 изд., М., 1973; јенә онун, Вооруженные Силы Советского государства, 2 изд., М., 1975, с. 62—95; јенә онун, Годы войны. 1941—1943, М., 1976; Кузница победы. Подвиг тыла в годы Великой Отеч. войны, М., 1974; КПСС—организатор защиты Социалистического Отечества, М., 1974, с. 233—307; Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, 3 изд., М., 1974, с. 157—479; Артемьев А. П., Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне, М., 1975; Во главе защиты Советской Родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отеч. войны, М., 1975; Ленинская партия коммунистов—организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1975; Средин Г. В., КПСС—организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне, М., 1975; Василевский А. М., Дело всей жизни, 2 изд., М., 1975; Жуков Г. К., Воспоминания и размышления, 2 изд., т. 1—2, М., 1975; Аликперов З. М., Защитники Кавказа, Б., 1975; Мадатов Г. А., Азербайджан в Великой Отечественной войне, Б., 1975; Великая победа. Рек. указ. лит. о Великой Отеч. войне, 1941—1945 гг., М., 1975; Саркисов А., Боевые подруги, Б., 1976; Азербайджанская ССР в период Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов. т. 1—2, Б., 1976—1977.

БӨЈҮК ВИКТО́РИЈА СӘҺРАСЫ (Great Victoria Desert)—Австралијанын ч.-унда гумлу сәһра. Саһ. 300 мин *км*², орта һүнд. 150—300 *м*-дир. Әразидә һүнд. 10—30 *м*-ә чатан гум тирәләри характерикдир. Темп-р гышда 11—12°С, јајда 24—26°С-дир. Иллик јағынты 125—250 *мм*. Биткиси, әсасән, спинифекс, акасија коллуглары вә алчагбојлу евкалиптләрдир.

БӨЈҮК ГАРАМУРАД — Азәрб. ССР Кәдәбәј р-нунда кәнд. Б.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә, Гарамурад чајынын (Зәјәм чајынын голу) саһилиндә, Шаһдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1711 (1976); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шөʼбәси вар.

Археоложи газынтылар заманы Б.Г. әразисиндә «Бөјүк Галача» вә «Кичик Галача» сиклоп тикилиләринин ч. әтәјиндә даш гуту гәбир ашкар едилмишдир. Абидәдән дулус мәʼмулаты, метал әшјалар, әгиг, тунч мунчуглар вә с. материаллар әлдә едилмишдир. Тапынтылар *Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* инкишаф етмиш дөврүнә (е.ә. 11—9 әсрләр) аид едилир. Б.Г.-да меʼмарлыг абидәләриндән мәʼбәд (1634) вар.

БӨЈҮК ГАФГАЗ—1) Гара дәниз вә Хәзәр дәнизи арасында дағ системи. Таман ј-а-ндан Абшерон ј-а-надәк тәгр. 1500 *км* мәсафәдә г.-шм.-г.-дән ш.-ч.-ш. истигамәтиндә узаныр. Ени 180 *км*-ә гәдәрдир. Бир сыра дағ силсиләсиндән ибарәтдир. Ох һиссәси Баш Гафгаз силсиләси, јахуд Суајырычы силсилә вә Јан силсиләдир. Һүнд. 5642 *м*-ә (Елбрус д.) чатыр. Б.Г. үч һиссәјә бөлүнүр: Гәрби Гафгаз (Елбрусадәк), Мәркәзи Гафгаз (Елбрусдан Казбекәдәк), Шәрги Гафгаз (Казбекдән ш.-ә). Бах *Гафгаз*;

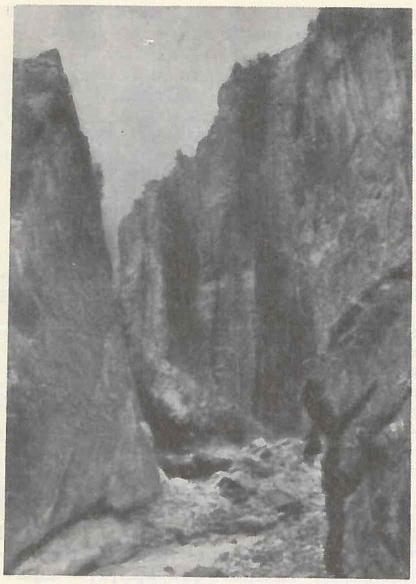
2) Азәрб. ССР-дә физики-чоғрафи вил. Бу вил.-ә Шәрги Гафгазын Тинов-Россо зирвәсиндән (3385 *м*) башлајараг ч.-ш. истигамәтиндә Суајырычы силсилә (Базардүзү зирвәсинәдәк јалныз ч. јамачы), она паралел Јан силсиләнин ч.-ш. һиссәси, *Ачыноһур өн дағлығы* вә с. дахилдир. Б.Г. ч.-да вә ч.-ш.-дә Күр-Араз овалығы илә әһатә олунур.

Релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Әразинин һүнд. 4466 *м*-дән (Базардүзү зирвәси) —28 *м*-әдәк (Хәзәр дәнизи сәвијјәси) дәјишир. Баш Гафгаз силсиләсинин Тинов-Россо зирвәси илә Бабадағ зирвәси (3329 *м*) арасындакы зирвәләрин (Гутон—3648 *м*, Аһвај—3480 *м* вә с.) һүнд. 3000 *м*-дән артыгдыр. Бабадағдан башлајараг Баш Гафгаз силсиләси кенишләнир, бир нечә гола ајрылыр вә тәдричән алчалыр. Бу һиссәдә *Гобустан* кениш јер тутур. Баш Гафгаз силсиләсинин дик ч. јамачы илә Ачыноһур өн дағлығы арасында ири дағарасы чөкәклик—*Алазан-Һәфтәран вадиси* (бәʼзи әдәбијјатларда Алазан-Әјричај вадиси адланыр) јерләшир. Бундан ч.-ш.-дә Говдағ,

Бөјүк Гафгазын чәнуб јамачындан бир көрүнүш.

Нијалдағ, Ләнкәбиз вә с. силсиләләр узаныр. Б.Г.-ын шм.-ш. һиссәсинин релјефи чох мүрәккәбдир; бөјүк орографик ваһиди Јан силсиләдир (Шаһдағ, 4243 *м*). Јан силсилә илә Баш Гафгаз силсиләси арасында Гајтаргоча, Вәрәфтә вә с., Јан силсиләдән ш.-дә исә Шудуг, Гајнарча вә с. силсиләләр, Гусар маили дүзәнлији, Самур-Дәвәчи овалығы (Хәзәр саһили боју) јерләшир. Б.Г.-да чај дәрәләри, чај вә дәниз терраслары, кәтирмә конуслары, конуслараасы чөкәк-

Бөјүк Гафгазда дар дәрә.

ликләр вә с. кениш јајылмыш релјеф формаларыдыр. Чохлу ·палчыг вулканы вар.

Бөјүк Гафгаз мегаантиклинориуму шм.-ш.-дә Өн Гафгаз чөкәклији, ч.-да исә Күр мегасинклинориуму илә сәрһәдләнир. Јүксәк вә орта дағлыг һиссәдә Јура вә Табашир системләринин сүхурлары (гумдашы, әһәнкдашы, килли шист, кил) јајылмышдыр. Алчаг дағлыгда Табашир системинин сүхурлары илә јанашы Палеокен вә Неокен чөкүнтүләри дә (кил вә әһәнкдашылары) вар. Алчаг дағлығын бә'зи јерләриндә, овалыг вә дүзәнликләрдә Антропокен чөкүнтүләри (гум, кил, аллүвиум, пролүвиум вә делүвиум) кениш јер тутур. Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, тикинти материаллары (әһәнкдашы, мәрмәр, кил вә с.), полиметаллар, минерал сулар вә с.

Иглими чох мүхтәлифдир. Бурада јарымсәһра вә гуру чөл иглиминдән (Хәзәрјаны дүзәнлик, Гобустанын ч. вә ч.-ш. һиссәси вә с.) дағлыг тундра иглиминәдәк (2700 *м*-дән јүксәкдә) бир нечә иглим типи вар. Орта ајлыг темп-р јанварда Хәзәрјаны дүзәнликдә, Абшерон ј-а-нда, Гобустанын ч. вә ч.-ш. һиссәсиндә, Ачынооһур өн дағлығында вә с. јерләрдә 0°C-дән јухары, тәгр. 2000 *м* јүксәкликдә —5°C, 3000 *м* јүксәкликдә исә —10°C вә даһа ашағы олур. Орта темп-р ијулда мүвафиг олараг 25—26°C-јә гәдәр, 15—10°C вә даһа ашағыдыр. Баш Гафгаз силсиләси шм.-дан кәлән сојуг һава күтләләринин гаршысыны кәсәрәк, билаваситә респ. әразисинә дахил олмасына имкан вермир. Буна көрә дә Баш Гафгаз силсиләсиндән ч.-да галан р-нларда һаванын темп-ру (хүсусилә гыш ајларында) Б.Г.-ын шм.-ш. һиссәсинә нисбәтән бир нечә дәрәчә јүксәк олур. Иллик јағынты Гобустанын ч.-ш.-индә 150 *мм* вә даһа аздыр. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачына илдә 1400—1600 *мм*-ә гәдәр јағынты дүшүр.

Б.Г.-ын чајлары Хәзәр дәнизи һөвзәсинә аиддир. Шм.-ш. һиссәсиндәки чајлар—Самур, Гусар, Гудјал, Гарачај, Вәлвәлә, Килкилчај, Атачај вә с., һәмчинин Гобустан чајлары (Сумгајыт, Чејранкечмәз, Пирсаат вә с.) билаваситә Хәзәрә, Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындан башланан чајлар—Ганых (Балакән, Катех, Күрмүк, Әјричај вә с. голлары илә), Әличан, Түрјан, Көјчај, Кирдиман вә с. исә Күр чајына ахыр. Чајларда ахымын чох һиссәси илин исти дөврүндә олур. Б.Г.-да чај шәбәкәси 1000—2500 *м* һүнд.-дә даһа сыхдыр. Вил.-ин ән чохсулу саһәси ч. јамач (орта иллик ахым 1 $км^2$-дә 50 *л/сан*-јәдәк), ән азсулу саһәси исә Гобустан вә Абшерон ј-а-дыр (1 $км^2$-дә 0,5 *л/сан*-дән аз). Чајлары, әсасән, јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындан башланан бә'зи чајлар (Ганых, Әличан, Түрјан, Көјчај), әсасән, јералты сулар, Гобустан чајлары јағыш сулары, шм.-ш. һиссәдәки бә'зи чајлар (Самур, Гусар) исә бузлаг вә даими гар сулары илә гидаланыр. Б.Г.-ын чајлары үчүн сел һадисәләри характерикдир. Чајларын чоху дағлыг саһәдән фәргли олараг дүзәнликдә, адәтән, гол гәбул етмир вә бу һиссәдә суварма да кениш истифадә олундуғундан јајда сују мәнсәбләринә чатмыр. Азәрб. ССР әразисиндә Б.Г.-ын көлләри чох кичикдир; әсасән, ерозион-бузлаг, тектоник-ерозион вә реликт мәншәлидир. Көлләрин чоху ширинсулудур. Гураг р-нларда шорсулу көлләр (Бөјүкшор, Масазыр, Ачынооһур вә с.), Самур-Дәвәчи овалығында лиман көлү (Ағзыбирчала) вар. Бир нечә су анбары (Чејранбатан, Ноһургышлаг вә с.), су говшағы (Вәлвәләчај, Гусарчај вә с.) јарадылмыш, канал (Самур-Абшерон, Абшерон, Чагар-Чибир) чәкилмишдир.

Ландшафты чох мүхтәлифдир. Тәгр. 3000 *м*-дән јүксәк јерләрдә нивал ландшафты инкишаф етмишдир. Буранын битки өртүјү сон дәрәчә сејрәк, торпагәмәләкәлмә просеси чох зәифдир. Бузлаг вә даими гар саһәләри, әсасән, бу зонададыр. Алпинизм вә туризм мәгсәди илә истифадә олунур. Нивал гуршағындан ашағыда (2000 — 2200 *м*-дән јүксәкдә) дағ-чәмән ландшафты јајылмышдыр. Чимли вә гисмән, торфлу дағ-чәмән торпаглары үзәриндә алп вә субалп чәмәнләри вар; јај отлағы вә бичәнәк кими истифадә едилир. Арычылыгла мәшғул олунур. Әсас һејванлары: Дағыстан дағкечиси, гарсичаны, Гафгаз улары, Алп долашасы, гајалыг кәртәнкәләси вә с. Б.Г.-ын һүнд. 500—600 *м*-дән 2000—2200 *м*-әдәк олан һиссәсиндә дағ-мешә ландшафты инкишаф етмишдир. Әсасән, гонур дағ-мешә вә чимли дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Палыд, фыстыг вә вәләс ағачлары үстүнлүк тәшкил едир. Бурада Гафгаз маралы, чүјүр, чөлдонузу, көпкәр, ајы, дашлыг вә мешә дәләси, боз кәклик вә с. раст кәлир. Халлы марал иглимә ујғунлашдырылмышдыр. Дағ мешәләри гијмәтли одунчаг мәнбәјидир. Мејвәчилик инкишаф етдирилир. Дәвәчи вә Сумгајыт чајлары арасында (һүнд. 1500 вә бә'зән 1800 *м*-әдәк) дағ-чөл ландшафты инкишаф етмишдир. Бу саһәдән дәмјә әкинчилик, бағчылыг, үзүмчүлүк р-ну вә отлаг кими истифадә олунур. Самур-Дәвәчи овалығынын Самур вә Вәлвәлә чајлары арасындакы һиссәсиндә мешә-чәмән ландшафты јајылмышдыр. Аллүвиал чәмән-мешә торпаглары вар. Бурада бағчылыг вә тәрәвәзчиликлә мәшғул олунур. Истираһәт зонасыдыр. Самур-Дәвәчи овалығынын ч.-ш. һиссәсиндә, Абшерон ј-а-нда, Гобустанын бә'зи јерләриндә јарымсәһра ландшафты инкишаф етмишдир. Дәмјә әкинчилик, үзүмчүлүк вә бағчылыг р-нудур. Гыш отлағыдыр.

Вилајәтдә ландшафтын мүхтәлиф тәбии комплексләрини мүһафизә етмәк мәгсәди илә *Загатала горуғу*, *Пиргулу горуғу* вә *Түрјанчај горуғу* јарадылмышдыр.

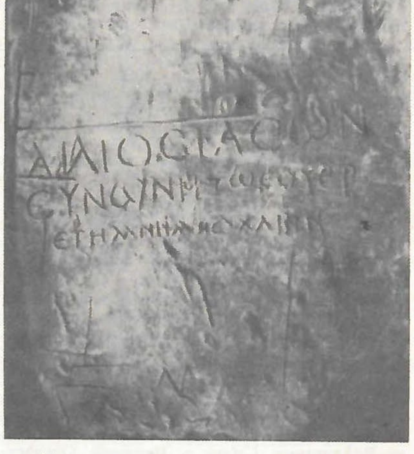
Әд.: Азәрбајчан ССР-ин физики чоғрафијасы, Б., 1959; Азәрбајчан ССР атласы, Б.—М., 1963; Будагов Б. Ә., Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз һиссәсинин муасир вә гәдим бузлашмалары, Б., 1965; Советский Азербайджан, Б., 1958; Азербайджан, М., 1971 (серия «Советский Союз»); Геология СССР, т. 47, Азербайджанская ССР (полезные ископаемые), М., 1976.

БӨЈҮК ГЫШЛАГ—Азәрб. ССР Товуз р-нунда кәнд. Б.Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 45 *км* ч.-да, Әсрик чајынын (Ахынча чајынын голу) сол саһилиндә, Мургуз силсиләсинин (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 2800 (1976); картофчулуг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнчләр мәктәби, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БӨЈҮК ГУМЛУ СӘҺРА (Great Sandy Desert)—Австралијанын шм.-г.-индә сәһра. Фисрој чајынын дәрәси илә ч. тропики арасындадыр. Саһ. 360 мин $км^2$. Орта һүнд. ш.-дә вә ч.-да 400—500 *м*, шм.-да 300 *м*-дир. Сәтһиндә һүнд. 10—12 *м* (макс. 30 *м*) олан чохлу гум тирәләри вар. Австралијанын ән исти јерләриндәндир. Орта темп-р јајда (декабр—феврал) 35°C, гышда 20—15°C. Иллик јағынты 200—450 *мм*-дир. Тез-тез баш верән гураглыг бә'зән бир нечә ил давам едир. Биткиси, әсасән, спинифекс, мулга (акасија нөвү), алчагбојлу евкалиптләрдир. Б.Г.С. зәиф тәдгиг едилмишдир. Даими әһалиси јохдур.

БӨЈҮК ДАИРӘ—күрә илә онун мәркәзиндән кечән мүстәвинин кәсишмәсиндән алынан даирә. Бу даирәнин чеврәси дә Б.д. адланыр.

БӨЈҮК ДӘҺНӘ—Азәрб. ССР Шәки р-нунда кәнд. Б.Д. советлијинин мәр-

Үзәриндә јунан јазысы олан даш.

„В. И. Ленин трибунада“.
Рәссам А. М. Керасимовун әсәри. 1947.
Третјаков галерејасы. Москва.

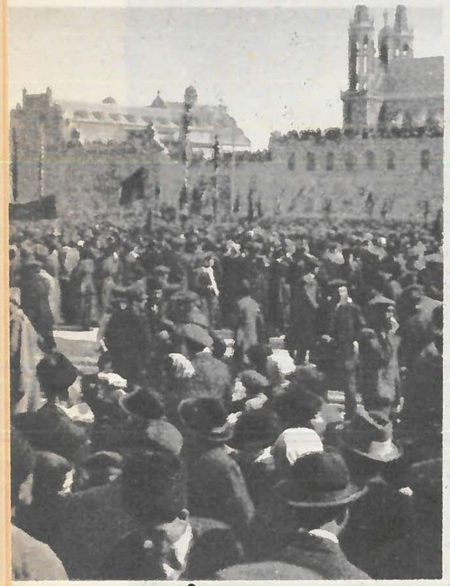
Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы мәгаләсинә.

1

2

3

4

5

6

7

8

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы. **1.** В. И. Ленин Таврија сарајында чыхыш едир. Петроград, 1917, апрел. **2.** Гызыл гвардијачылар Смолнынын гаршысында. 1917, октјабр. **3.** Бакы. Март һадисәләри күнләриндә нүмајиш. 1917 ил. **4.** Кремл тутулмушдур. Москва, 1917, нојабр. **5.** Зиреһли автодивизионун әскәрләри Смолнынын һәјәтиндә. Петроград, 1917, октјабр. **6.** Кијевдә силаһлы үсјанда иштирак етмиш авиапаркын әскәрләри. 1918 ил. **7.** Кәндли Депутатлары Советләринин 1-чи Үмумрусија гурултајы. Петроград, 1917, мај. **8.** Гренадјор казармаларында митинг. Петроград, 1917, октјабр.

кәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-да, Ачыноһур көлүндән 10 *км* аралы, Јевлах—Шәки шосе јолу кәнарында, Турут чөлүндәдир. Әһ. 3861 (1977); тахылчылыг, түтүнчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

Б.Д.-дә гәдим тикили галыглары, дашдан су кәмәри вә с. ашкар едилмишдир. 1902 илдә гәдим харабалыгдан 1 вә ја 2 әсрә аид јунан китабәси олан даш тапылмышдыр. Дөрдкүнҹ китабәли дашын уз. 145 *см*, ени 50 *см*, галынлығы 25 *см*-дир. Китабәдә дејилир: «Хејирхаһ Евнонун хатирәси наминә Ели Јасон». Дашын ашағы һиссәсиндә бир нечә намә'лум ишарә вардыр. Күрҹүстан Дөвләт Музејиндә сахланылан китабәни илк дәфә В. В. Латышев нәшр етдирмишдир (1904).

Әд.: Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.–Л., 1959.

БӨЈҮК ДӨВЛӘТЛӘР—бејнәлхалг аләмдә мүһүм рол ојнајан күчлү дөвләтләри билдирмәк үчүн ишләдилән термин. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын даими үзвләри — ССРИ, АБШ, Б. Британија, Франса вә Чин Б. д. һесаб едилир.

БӨЈҮК ДҮЗӘНЛИКЛӘР (Great Plains)—АБШ вә Канада әразиләриндә дағәтәји јајла. Ш.-дән Шимали Америка Кордилјер д-рыны әһатә едир. Уз. 3600 *км*, ени 500—800 *км*-дир. Һүнд. ш.-дә 500 *м*, г.-дә 1700 *м*-ә гәдәрдир. Кристаллик вә чөкмә сүхурлардан, һәмчинин лөсс чөкүнтүләриндән ибарәтдир. Б.Д. нефт, даш көмүр, гонур көмүр, тәбии газ, дәмир филизи, хөрәк дузу илә зәнкиндир. Иглими континенталдыр; шм.-да мүлајим, ч.-да субтропикдир. Орта темп-р јанварда шм.-да —28°С, ч.-да 12°С, ијулда мүвафиг олараг 13°С вә 28°С-дир. Иллик јағынты ч.-да 300—600 *мм*, шм.-да 250—500 *мм*. Мүһүм чајлары—Миссури, Платт, Арканзас, Колорадо, Пекос сувармада истифадә олунур. Б.Д.-ин чох һиссәсинин биткиси чөл типлидир. Отлаг һејвандарлыг, әкинчилик (суварылан торпагларда памбыг, картоф, шәкәр чуғундуру вә с. әкилир) инкишаф етмишдир. Ҹ.-да сәһра вә јарымсәһралар вар.

БӨЈҮК ӘДӘДЛӘР ГАНУНУ (еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистикада)—күлли мигдарда тәсадүфи кәмијјәтин әдәди ортасынын дајаныглы олмасы һаггында үмуми принсип. Бу гануна көрә физики кәмијјәтин тәҹрүбәдән алынан күлли мигдарда $x_1,...,x_n$ гијмәтләринин $\overline{x}$ әдәди ортасы онун әсл гијмәтиндән чох аз фәргләнир. Буна көрә дә $a\approx\overline{x}_n$ гәбул едилир. Һадисәнин башвермә тезлијинин онун башвермә еһтималына чох јахын олмасы һаггында Ј. Бернулли теореми Б.ә.г.-нун илк формасыдыр. Бу теореми сонралар С. Пуассон, П. Л. *Чебышев*, А. А. Марков, А. Ј. Хинчин, Е. Борел, С. Н. Бернштејн, А. Н. *Колмогоров* вә б. үмумиләшдирәрәк ону еһтимал нәзәријјәсинин мүһүм саһәсинә чевирмишләр. Б.ә.г. типли теоремләрдән Хинчин теореми характерикдир; ејни пајланма функсијасына малик асылы олмајан $x_1,...x_n$ тәсадүфи кәмијјәтләрин *а ријази көзләмәси* сонлудурса, истәнилән $\varepsilon>0$ әдәди үчүн

$$\lim_{n\to\infty} p\left(\left|\frac{x_1+\dots+x_n}{n}-a\right|<\varepsilon\right)=1$$

олур. Демәли, *n* кифајәт гәдәр бөјүкдүрсә, $\overline{x}_n$ әдәди ортасы *a* ријази көзләмәсиндән аз фәргләнир. Мәс., 100 000 мә'мулатдан гүсурлуларын сајыны (n) тәгриби тә'јин етмәк үчүн бунлар һәр бириндә 100 мә'мулат олан 1000 група ајрылыр вә јохланылмаг үчүн һәр групдан 10-у тәсадүфи көтүрүлүр. Мә'лум олур ки, јохланылан 1000 мә'мулатдан 125-и гүсурлудур. i-ҹи групдан јохланылмаг үчүн көтүрүлән 10 мә'мулатдан гүсурлуларын сајы x_i оларса $x_1+...+x_n$ ҹәминин ријази көзләмәси $n/10$ олар. Б.ә.г.-на көрә $n/10\approx 125$ гәбул едилә биләр. Бу о демәкдир ки, 100000 мә'мулатдан тәгр. 1250-си гүсурлудур. Гүсурлу мә'мулатларын сајы бөјүк еһтималла $1000 < n < 1500$ бәрабәрсизлијини өдәјир.

Әд.: Шаһбазов Ә. Ә., Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистика, Б., 1973.

БӨЈҮК ӘМИЛИ — Азәрб.ССР Гутгашен р-нунун Һачаллы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 17 *км* ч.-г.-дә, Гарачајын саһилиндән 2 *км* аралы, Гутгашен—Ағдаш шосе јолу кәнарында, Әмирван силсиләсинин ч. әтәјиндәдир. Әһ. 814 (1976); әкинчилик, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Гушчулуг комплекси, сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси вар. Јем з-ду тикилир вә дүјәјетишдирмә бирлији јарадылыр (1976).

БӨЈҮК ЖУЗ, Улу жуз—16 әсрдә Гәрби Газахыстанда јаранмыш газах тајфа вә нәсилләри групларындан (Б.ж., *Орта жуз*, *Кичик жуз*) бири. «Жуз» газах дилиндә «тәрәф», «һиссә» демәкдир. Ингилабдан әввәлки әдәбијјатда жузлар орда адланырды. Б.ж.-а усун, канглы, дулат, албан, сулан, жалаир вә б. тајфалар дахил иди. Әсасән, көчәри малдарлыгла мәшғул олан әһали, әкинчи тајфаларла сых игтисади әлагә сахлајырды. 16—18 әсрләрдә Б.ж.-ун әразисиндә бир сыра феодал ханлығы јаранды ки, бунларын да харичи дүшмәнләрин дәф едилмәсиндә мүәјјән ролу олду. Ара мүһарибәләри, Хивә вә Коканд ханларынын сојғунчу басгынлары, Син империјасындан олан тәһлүкә, һәмчинин Русија илә игтисади әлагәләрин мөһкәмләнмәси Русија тәбәәлијинә мејли күчләндирди. 19 әсрин 40—60-чы илләриндә Б.ж. Русијаја бирләшди.

Әд.: Зиманов С. З., Политический строй Казахстана в конце XVIII и первой половине XIX в., Алма-Ата, 1960; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 3, М., 1967.

БӨЈҮК ЗАБ, Заб әл Кәбир (әр. زاب الكبير)—Ираг вә Түркијәдә чај. Дәҹләнин сол голу. Уз. 473 *км*, һөвзәсинин саһ. 26,2 мин *км*²-дир. Готур силсиләсиндән башланыр. Күрдүстан дүзәнлији илә ахыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Зибар, Келек, Әл-Гүвејрә ш.-ләри Б.З.-ын саһилиндәдир.

БӨЈҮК ЗИРӘ, Наркин—Хәзәр дәнизиндә, Бакы архипелагында ада. Бакы бухтасыны дәниздән ајыран адалардан ән бөјүјү. Абшерон ј-а-ндан ч.-дадыр. Саһ. 1,4 *км*², уз. 3,1 *км*, макс. ени 0,9 *км*-дир. Неокен вә Антропокен системләринин чөкүнтүләриндән тәшкил олунмушдур. Ш.-дә вә г.-дә енли, мәркәзи һиссәдә енсиздир. Шм.-г. саһили дик вә сылдырымдыр. Битки өртүјү зәиф инкишаф етмишдир. Бакы илә Хәзәр дәнизинин портлары арасында дәниз јоллары Б.З.-нин кәнарындан кечир. Мајак вар.

БӨЈҮК ИК—РСФСР Оренбург вил. вә Башг.МССР-дә чај. Сакмара чајынын (Урал һөвзәси) сағ голу. Уз. 341 *км*, һөвзәсинин саһ. 7670 *км*²-дир. Ҹәнуби Урал д-рынын г. јамачларындан башланыр. Гар сују илә гидаланыр.

БӨЈҮК ИПӘК ЈОЛУ—гәдимдә вә орта әсрләрдә Чиндән Орта вә Өн Асија өлкәләринә кедән карван јолу. Е.ә. 2 әсрдә кәшф олунан Б.и.ј. Сиандан Ланчжоу васитәсилә Дунхуана кедиб ики јерә ајрылырды: шм. јолу Турфандан кечиб Памир д-ры васитәсилә Фәрганәјә вә Газахыстан чөлләринә, ч. јолу исә Лобнор көлүнүн јахынлығындан Тәклә-Мәкан сәһрасынын ч. гуртарачағы илә Јаркәндә вә Памир д-ры (ч. һиссәси) васитәсилә Бактријаја, орадан исә Парфијаја, Һиндистана вә Јахын Шәргә кедирди. Б.и.ј. илә башлыча олараг Гәрбдә јүксәк гијмәтләндирилән Чин ипәји, һәмчинин кағыз, лак, дикәр сәнәткарлыг мә'мулаты, к.т. мәһсуллары вә с. апарылырды. 7—10 әсрләрдә Б.и.ј.-нун бејнәлхалг әһәмијјәти артды. Чин илә харичи өлкәләр арасында игтисади вә мәдәни әлагәләр мөһкәмләнди. Б.и.ј. дипломатик әлагәләрин инкишафында да мүһүм рол ојнамышды. Чин илә Бизанс вә әрәбләр арасында әлагә јаранды. Азәрбајҹан, Иран вә с. өлкәләрдә дә ипәк истеһсал едилмәси вә 15 әсрдә дәниз јолларынын кәшфи илә әлагәдар Б.и.ј. әһәмијјәтини итирмәјә башлады.

Әд.: Бартольд В. В., История культурной жизни Туркестана, Л., 1927; Васильев Л. С., Культурные и торговые связи ханьского Китая с народами Центральной и Средней Азии, «ВИМК», 1958, № 5.

БӨЈҮК ИРКИЗ—РСФСР Саратов вә Кујбышев вил.-ләриндә чај. Волганын сол голу. Уз. 675 *км*, һөвзәсинин саһ. 24 мин *км*²-дир. Обши Сырт јүксәклијинин әтәкләриндән башланыр. Волгоград су анбарына төкүлүр. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Сувармада истифадә едилир. Пугачов ш. Б.И.-ин саһилиндәдир.

БӨЈҮК ИШЫГЛЫ—Азәрб.ССР (Лачын р-ну) илә Ерм.ССР (Сисјан вә Корус р-нлары) сәрһәдиндә дағ. Гарабағ јајласында ән јүксәк зирвәләрдән бири. Сөнмүш вулкан конусудур. Һүнд. 3552 *м*. Јамачларында чынгыл јығынлары, гәдим бузлаг релјефи формалары (трог, морен), көл (Ишыглы Гаракөлү) вар. Б.И. Ерм.ССР-дә Метс Ишханасар адланыр.

БӨЈҮК ЈУГАН—РСФСР Түмен вил.-ндә чај. Об чајынын сол голу. Уз. 1063 *км*, һөвзәсинин саһ. 34 700 *км*²-дир. Васјуганје батаглыгларындан башланыр, Гәрби Сибир дүзәнлији илә ахыр. Әсас голу Кичик Југандыр. Һөвзәсиндә үмуми саһ. 545 *км*² олан тәгр. 8000 көл вар. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Октјабр—нојабрдан апрелин ахыры—мајын әввәлинәдәк донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр. Купландејевы кәми дајаначағынадәк кәмичилијә јарарлыдыр.

БӨЈҮК ЈҮРҮШ—1934—36 илләрдә Чин Гызыл Ордусунун јүрүшү (бах *Шимал-Гәрб јүрүшү*).

БӨЈҮК КАНАЛ (Чин дилиндә Јунхе—нәгл. чајы)—Чиндә кәмичилик каналы. Өлкәнин ән бөјүк һидротехники гурғуларындан бири. Е.ә. 6 әсрдән (әсасән, 7 әсрдән) тикилмәјә башланмыш бир сыра кичик канал әсасында јарадылмыш Б.К.-ын тикинти ишләри 13 әсрдә гуртармышдыр. Шм.-дан ҹ.-а Пекиндән Ханчжоу ш.-нәдәк узаныр, Хуанхе, Хуајхе вә Јансзы чајларыны кәсир. Уз. 1782 *км*-дир. Бајхе чајы, Вејшанху көлү вә с. тәбии су јоллары Б.К. системинә дахилдир. Әсас портлары: Јанчжоу, Сучжоу, Уси, Ханчжоу. Көмүр, тахыл, мешә материаллары, памбыг вә с. дашыныр.

БӨЈҮК КАНЈОН (Grand Canyon), Бөјүк Колорадо Канјону—АБШ-ын Аризона штатында дүнјанын ән дәрин канјонларындан бири. Колорадо чајынын орта ахынында, Колорадо платосундадыр. Уз. 320 *км*, дәринлији 1800 *м*-ә гәдәр, ени платонун сәтһ сәвијјәсиндә 8—25 *км*, чајын су кәсиминдә исә 1 *км*-дән аздыр (ајры-ајры саһәләрдә 120 *м*-ә гәдәр). Колорадо чајынын ерозија фәалијјәти нәтиҹәсиндә Кајнозојда әмәлә кәлмишдир. Колорадо чајынын Б.К.-да орта мејллилији һәр *км*-дә 1,5 *м*, ахма сүр'әти 25 *км/саат*-дыр. СЕС тикилмишдир. Б.К. милли паркдыр. Туризм инкишаф етмишдир.

БӨЈҮК КАРЛ (лат. Carolus Magnus; 2.4.742—28.1.814, Ахен)—франк кралы [768—800], император [800—814], Каролингләр сүлаләсинин баниси. Кәдәк Пипинин өлүмүндән сонра (768) Франк дөвләтинин бир һиссәсини идарә едирди. Лангобардлар, сакслар, әрәбләр, гәрб славјанлары вә б. илә апардығы мүһарибәләр нәтиҹәсиндә бөјүк империја јаратмышды. Б.К. империјада һакимијјәтин мәркәзләшмәсинә чалышыр, католик килсәсини крал һакимијјәтинин дајағы һесаб едирди. Б.К.-ын мүхтәлиф тајфа вә халглары зорла бирләшдирмәк нәтиҹәсиндә јаратдығы империја онун өлүмүндән сонра парчаланды [бах *Франк дөвләти*, *Верден мугавиләси (843)*]. Б.К.-ын дөврүндә мәдәнијјәт саһәсиндә бир гәдәр јүксәлиш мүшаһидә едилирди.

Әд.: Рамм Б. Я., К вопросу об источниках по истории школы в каролингскую эпоху, «Уч. зап. Ленинградского гос. педагогического ин-та им. Герцена», 1948, т. 68; Бартольд В. В., Карл Великий и Харун ар-Рашид, Соч., т. 6, М., 1966; Epperlein S., Karl der Große, B., 1971.

БӨЈҮК КӘНКӘРЛИ—Азәрб.ССР Күрдәмир р-нунда кәнд. Б. К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* шм.-ш.-дә, Күрдәмир—Ағсу шосе јолундан 8 *км* аралы, Јухары Ширван каналынын саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 361 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, тибб мәнтәгәси вар.

БӨЈҮК КӘҺРИЗЛИ — Азәрб.ССР Ағҹабәди р-нунда кәнд. Кәһризли советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* г.-дә, Гаргар чајынын сол саһилиндән 2 *км*, Ағҹабәди—Ағдам шосе јолундан 5 *км* аралы, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 400 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб вар. Ч. *Мәммәдгулузадә* Б.К.-дә мүәллимлик етмишдир.

БӨЈҮК КИРС—Азәрб.ССР-дә дағ. Гарабағ силсиләсиндә ән јүксәк зирвәләрдән бири. Лачын, Һадрут вә Шуша р-нлары сәрһәдиндәдир. Орта Јуранын вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Һүнд. 2725 *м*. Аллы чајы Б.К.-дән башланыр.

БӨЈҮК КНЈАЗ—*Кијев Рус дөвләтиндә* вә феодал пәракәндәлији дөврүндә бүтүн кнјазларын башчысына верилән титул. *Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләти* јарандыгдан сонра јалныз Москва кнјазына Б.к. дејилирди. 1547 илдән чар, 1721 илдән император титулу мүәјјән олунмушду. Русијада император аиләсинин үзвләринә Б.к. дејилирди. 14—16 әсрләрдә Литва һөкмдарлары да Б.к. адланырды.

БӨЈҮК КОЛАТАН—Азәрб.ССР Масаллы р-нунда кәнд. Б.К. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ҹ.-да, Масаллы—Ләнкәран шосе јолундан 2 *км*, Виләш чајынын сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 2300 (1976); чајбечәрмә, тәрәвәзчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар. Иран—ССРИ газ кәмәри бурадан кечир.

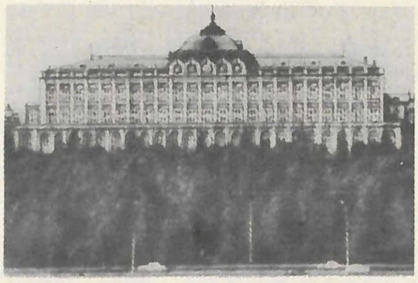
БӨЈҮК КОЛУМБИЈА (La Gran Colombia), Колумбија — федератив республика. 1819—22 илләрдә, *Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәси (1810—26)* кедишиндә јаранмышды. Б.К.-ја Јени Гранада (индики Колумбија), Венесуела вә Кито (индики Еквадор) дахил иди. 1830 илдә сүгут етмишдир.

БӨЈҮК КӨЛӘ КӨЛҮ (Great Slave Lake)—Канаданын шм.-г.-индә көл. 150 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 28,6 мин $км^2$, дәринлији 150 *м*-ә гәдәрдир. Бузлаг-тектоник мәншәлидир. Г. саһилләри алчаг, ш. вә шм. саһилләри тәпәлидир. Чохлу ада вар. Она Көлә, Һеј вә с. чајлар төкүлүр, көлдән Маккензи чајы ахыр. Октјабрын ахырындан ијунадәк донмуш олур. Кәмичилијә јарарлыдыр. Балыг овланыр. Шм. саһилләриндә чохлу гызыл мә'дәни (Јеллоунајф вә с.) вар.

БӨЈҮК КӨПӘК (лат. Canis Major)—көјүн Ҹәнуб јарымкүрәсиндә бүрҹ. Ән парлаг улдузу *Сириусдур*. Азәрб. ССР-дә гышда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

БӨЈҮК КРЕМЛ САРАЈЫ — Москва Кремлиндәдир. 1839—49 илләрдә ме'мар К. А. Тонун рәһбәрлији илә тикилмишдир. Кеорки, Владимир, Јекатерина заллары ингилабдан әввәлки рус орденләринин адыны дашыјыр. Кеорки залы (Кеорки Победоносетс һәрби ордени шәрәфинә адланмышдыр) Русијанын тәркибинә дахил олан вил.-ләри тәмсил едирдән һејкәлләр (И. П. Виталинин ишләри), христиан дини мүгәддәсләриндән олан Кеорки Победоносетсин әждаһаны мәғлуб етмәси тәсвир олунан барелјефләр (һејкәлтәраш П.К. Клодт), Кеорки ордени кавалерләринин вә дөјүшләрдә фәргләнән һәрби һиссәләрин адлары јазылмыш мәрмәр лөвһәләрлә бәзәдилмишдир. Б.К.с. 1917 иләдәк рус императорларынын Москва игамәткаһы олмушдур.

Совет һакимијјәти илләриндә пајтахт Петроградан Москваја көчүрүлдүкдән (1918, март) сонра Б.К.с.-нын кечмиш Андреј залында али совет вә партија органларынын иҹласлары, Коминтернин конгресләри кечирилирди. Бурада В. И. Ленин, һәмчинин Коммунист партијасы вә Совет дөвләтинин, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадимләри дәфәләрлә чыхыш етмишләр. 1933—34 илләрдә сарајын Андреј вә Александр залларындан ме'мар И. А. Иванов-Шитсин лајиһәси илә 2500 јерлик Иҹлас залы јарадылды. Залын ме'марлыг композисијасынын мәркәзини В. И. Ленинин монументал һејкәли тамамлајыр (һејкәлтәраш С. Д. Меркуров). Бурада, 1936 ил декабрын 5-дә ССРИ-нин Февгәл'адә 8-ҹи Советләр гурултајында ССРИ Конститусијасы гәбул едилмишдир. Иҹлас залында ССРИ Али Советинин вә РСФСР Али Советинин сессијалары, сәнаје вә к.т. ишчиләринин үмумиттифаг мүшавирәләри, јарадыҹылыг иттифагларынын гурултајлары кечирилир, һөкумәт гәбуллары вә дипломатик гәбуллар тәшкил едилир. Коммунист партијасынын 14, 15, 17—21-ҹи гурултајлары Б.К.с.-нда кечирилмишдир.

Бөјүк Кремл сарајы.

Әд.: Ильин М. А., Москва, 2 изд., М., 1970.

БӨЈҮК КИЛӘТАҒ — Азәрб.ССР Зәнкилан р-нунда кәнд. Киләтағ советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-г.-дә, Охчу чајынын (Аразын голу) сол саһилиндән 10 *км* аралы, Бәркүшад силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 163 (1977); һејвандарлыг вә үзүмчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана вар.

БӨЈҮК КӨЛЛӘР (Great Lakes) — Шимали Америкада (АБШ вә Канадада) көлләр групу (Јухары Көл, Һурон, Мичиган, Ери, Онтарио). Мүгәддәс Лаврентий чајы һөвзәсиндәдир. Саһ. 245,2 мин $км^2$. Тектоник-бузлаг мәншәлидир. Саһилләри (Јухары Көл вә Һуронун шм. саһилләриндән башга) аз парчаланмыш вә јастыдыр. Чохлу адалар вар. Б.К. тәгр. ејни јүксәкликдәдир. Ери вә Онтарио көлләрини бирләшдирән Ниагара чајы Ниагара шәлаләсини әмәлә кәтирир. Б.К.-и Мүгәддәс Лаврентий чајы Атлантик океаны илә әлагәләндирир. Б.К. дахили су јолудур (уз. 1873 *км*). Көлләри бирләшдирән чајлар үзәриндә бөјүк СЕС-ләр вар. Балыг овланыр. Мүһүм портлары: Дулут, Милуоки, Чикаго, Детројт, Буффало, Толидо, Кливленд, Торонто, Порт-Артур, Форт-Уилјам вә с.

БӨЈҮК ЛИАХВИ — Күрҹ.ССР-дә чај. Күр чајынын сол голу. Уз. 115 *км*. Бөјүк Гафгазын ҹ. јамачларындакы бузлаглардан башланыр. Дар дәрә илә ахыр. Асталанылыр. Сувар-

мада истифадә олунур. Ағач ахыдылыр. Гори (Б.Л.-нин Күрә төкүлдүјү јердә) вә Схинвали ш.-ләри Б.Л. саһилиндәдир.

БӨЈҮК ЛИТВА́ КНЈАЗЛЫҒЫ—13—16 әсрләрдә индики Литва вә Белорусија әразисинин бир һиссәсиндә јаранмыш феодал дөвләти. Илк Миндовг [13 әсрин 30-чу илләри—1263] иди. Алман сәлибчиләринә гаршы биркә мүбаризә Б.Л.к.-нын јаранмасыны сүр'әтләндирди. 14 әсрдә Б.Л.к. белорус, гисмән Украјна вә рус торпагларынын ишғалы һесабына кенишләниб күчләнди. Дөвләт башчысы олан бөјүк кнјазын јанында ә'јан вә али руһаниләрдән ибарәт шура вар иди. Б.Л.к. үчүн әсас тәһлүкә алман чәнкавәр орденләринин һүчумлары иди. *Грүнвалд вурушмасында (1410)* бирләшмиш Литва—рус вә Полша ордусу, һәмчинин чех дәстәләри Тевтон орденинин гошунларыны дармадағын етди.

14—15 әсрләрдә кәндлиләр күтләви тәһким едилирди. 15 әсрин сону—16 әсрдә әрзаг рентасындан пул рентасына кечилмәси кәндлиләрин истисмарыны артырды вә синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирди.

Рус дөвләти илә мүһарибәләр (1500—03, 1507—08, 1512—22, 1534—37) нәтичәсиндә Б.Л.к. Смоленск, Чернигов, Брјанск, Новгород-Северск вә башга рус торпагларыны итирди. Антифеодал үсјанларын артмасы, синфи зиддијјәтләрин кәскинләшмәси, һәмчинин *Ливонија мүһарибәсиндәки (1558—83)* мүвәффәгијјәтсизлик Б.Л.к.-нын Полша илә бир дөвләтдә (Реч Посполита) бирләшмәсинә кәтириб чыхарды [бах *Лүблин унијасы (1569)*].

БӨЈҮК МӘРЧАНЛЫ—Азәрб.ССР Чәбрајыл р-нунда кәнд. Б.М. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ш.-дә, Араз чајынын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, дүзәнликдәдир. Әһ. 4331 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, клуб, хәстәхана, 2 рабитә шө'бәси вар.

БӨЈҮК МИДИЈА — бах *Мидија.*

БӨЈҮК МИЛЛӘТ МӘЧЛИСИ — Түркијәнин али ганунверичи органы (парламент). 1920 ил апрелин 23-дә, милли азадлыг мүһарибәси заманы чағырылмышдыр. Б.м.м.-нин јаранмасы илә Түркијәдә милли буржуазија там һакимијјәтә кәлди. 1920 ил апрелин 26-да Б.м.м.-нин сәдри Мустафа Камал (Ататүрк) В. И. Ленинә көндәрдији мәктубда Түркијә илә РСФСР арасында дипломатик әлагә јаратмағы тәклиф етмиш вә империализмә гаршы мүбаризә үчүн јардым истәмишди. Бу, Б.м.м.-нин јаратдығы һөкумәтин илк харичи сијасәт акты иди.

Б.м.м. ики палатадан ибарәтдир: Сенат (јухары палата) вә Милли палата. Б.м.м. Мәчлис үзвләриндән респ. президентини сечир (бах *Түркијә,* Дөвләт гурулушу бөлмәсинә).

БӨЈҮК МИЛЛИ МӘЧЛИС—РСР-дә дөвләт һакимијјәтинин али вә јеканә ганунверичи органы. Әһалинин 5 ил мүддәтинә сечдији 349 деп.-дан ибарәтдир. Б.м.м. Мәчлис үзвләриндән Дөвләт Шурасыны сечир (бах *Румынија,* Дөвләт гурулушу бөлмәсинә).

БӨЈҮК МОҒОЛЛАР—1526—1858 илләрдә Һиндистанда һакимијјәтдә олмуш сүлалә. Баниси *Бабур* Зәһирәддин Мәһәммәд иди. Бабур Моғолустандан (Орта вә Мәркәзи Асија о дөврдә белә адланырды) олдуғу үчүн сүлаләјә «Моғоллар» ады верилмишдир. 17 әср Авропа сәјјаһлары һәмин сүлаләни Бөјүк Моғоллар адландырмышлар. Б.М. дөвләти Шаһ Чаһанын дөврүндә ән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Б.М. дөвләти мәркәзләшдирилмиш феодал монархијасы иди. Лакин дахили бөһран нәтичәсиндә Б.М. дөвләти сүгут етди вә онун һакимијјәтиндә олан әразиләр кетдикчә азалмаға башлады. 18 әсрин орталарында Б.М.-ын әлиндә јалныз Деһли галмышды. Авропа мүстәмләкәчиләри бундан истифадә етдиләр. 1803 илдә инкилис Ост-Һинд ширкәти Деһлини тутду. Б.М. 1858 иләдәк формал олараг Һиндистан һакимләри сајылырдылар. 1858 илдә Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри Б.М. сүлаләсини ләғв етдиләр.

Б.М. с ү л а л ә с и: Бабур [1526—30], Һүмајун [1530—39, 1555—56], Әкбәр [1556—1605], Чаһанкир [1605—27], Шаһ Чаһан [1627—58], Аләмкир Өврәнкзиб [1658—1707], Баһадыр шаһ [1707—12], Чаһандар шаһ [1712—13], Фәррух Сијјар [1713—19], Мәһәммәд шаһ [1719—48], Әһмәд шаһ [1748—54], II Аләмкир [1754—59], II Шаһ Аләм [1759—1806], II Әкбәр [1806—37], II Баһадыр шаһ [1837—58].

Әд.: История Индии в средние века, М., 1968.

БӨЈҮК МОРА́ВИЈА ДӨВЛӘТИ, Б ө ј ү к М о р а в и ј а к н ј а з л ы ғ ы—9 әср—10 әсрин әввәлләриндә Моравија, Словакија, Чехија вә б. әразидә г. славјанларынын еркән феодал дөвләти. Феодал мүнасибәтләри просесинин күчләнмәси вә алман гәсбкарлығы тәһлүкәсиндән мүдафиә олунмаг зәрурәти Б.М.д.-нин (пајтахты Велеград ш.) јаранмасынын илкин шәртләри иди. I Мојмир [830—846] Б.М.д.-нин бизә мә'лум олан илк мәшһур кнјазы олмушдур. Б.М.д.-ндә әкинчилик, дулусчулуг вә с. инкишаф етмиш, Кијев Рус дөвләти, Бизанс вә с. өлкәләрлә тичарәт әлагәләри јарадылмышды. I Мојмир дөврүндә христианлыг јајылмаға башламышды. Онун вариси Ростислав [846—870] алман тәчавүзүнә гаршы фәал мүбаризә апарырды, Бизанс илә иттифаг бағламышды (862). 863 илдә онун дә'вәти илә Бизансдан Б.М.д.-нә кәлән Кирил вә Мефоди алман јепископлуғундан асылы олмајан славјан килсәси јаратдылар (869, јахуд 870). Бу, Б.М.д.-нин сијаси мүстәгиллијинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. Лакин 906 илдә көчәри мачарлар Б.М.д.-ни дағыдыб дөвләтин чох һиссәсини тутдулар; беләликлә дә Б.М.д.-нә сон гојулду.

Әд.: Т р е т ь я к о в П. Н., Новые данные о Великоморавском государстве, «Вопросы истории», 1961, № 5.

БӨЈҮК МОСКВА КНЈАЗЛЫҒЫ—Русијанын шм.-ш.-индә феодал дөвләти. 13 әсрин әввәлләриндә *Владимир-Суздал кнјазлығынын* бир һиссәси олуб, кнјаз Даниил Александровичин дөврүндә [тәгр. 1283—1303] мүстәгилләшмишди. Рус кнјазлыгларынын мәркәзиндә јерләшән Москва кнјазлығы 14 әсрин әввәлиндән рус торпагларынын ваһид дөвләтдә бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризә мәркәзинә чеврилмишди. Коломна (1301), Перејаслав—Залесски (1302) вә Можајскын (1303) бирләшдирилмәси илә Москва кнјазлығынын әразиси хејли бөјүдү. 1318 илдә кнјаз Јури Данилович *бөјүк кнјаз* титулу алды. Лакин 1325 илдә бу ад Твер кнјазына верилди. Твердә үсјаны (1327) јатырмагда иштирак етмәклә *Гызыл Орда* ханынын е'тимадыны газанан *Иван Калитd* 1328 илдә бөјүк кнјаз адыны алды (бу ады Гызыл Орда ханы верирди). 14 әсрин 60-чы илләриндә Суздал-Нижегород кнјазлары илә мүбаризәдән сонра Иван Калитанын нәвәси *Дмитри Иванович Донској* [1359—89] бөјүк кнјаз олду; Москва монгол-татар истилачыларына гаршы мүбаризәнин мәркәзинә чеврилди. Москва кнјазларынын рус торпагларыны бирләшдирмәк сијасәтини феодалларын ашағы вә орта тәбәгәси, шәһәр әһалисинин варлы һиссәси, һәмчинин кәндлиләр мүдафиә едирдиләр. *Куликово вурушмасындакы (1380)* гәләбә рус торпагларында Б.М.к.-нын рәһбәр мөвгејини мөһкәмләтди; Донској, илк дәфә Гызыл Орда ханындан ичазәсиз, бөјүк кнјазлығы оғлу Василијә [1389—1425] верди. Бөјүк кнјаз II Васили [1425—62] феодал мүһарибәләриндә галиб кәлдикдән сонра Б.М.к. јаранмагда олан *Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин* өзәји олду.

15 әсрин 2-чи јарысында Б.М.к. илә Азәрб. арасында кениш игтисади әлагәләр јаранмышды. Азәрб.-дан Б.М.к.-на хам ипәк, дүјү вә с. ихрач олунур, Б.М.к.-дан исә хәз, мум вә с. кәтирилирди. Б.М.к. илә Азәрб. арасында дипломатик мүнасибәтләр дә јаранырды. Русија елчиләри вә сәјјаһлары Васили Папин, Афанаси Никитин, Марко Россо вә б. Азәрб.-да олмуш, Азәрб. елчиләри Һәсәнбәј, Шәһабәддин Б.М.к.-да данышыглар апармышдылар.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2, М., 1966.

«БӨЈҮК МҮҺАРИБӘ» (1409—11)—Литва вә Полша торпагларыны тутмаг истәјән Тевтон ордени илә Полша краллары вә Бөјүк Литва кнјазлығы арасында мүһарибә. Орденә «Мүгәддәс Рома империјасы» вә бә'зи башга дөвләтләр көмәк едирди. Полша-Литва ордусу сыраларында руслар, украјналылар, белоруслар, чехләр вә б. вурушурдулар. *Грүнвалд вурушмасында (1410)* Тевтон ордени мәғлуб олду.

БӨЈҮК НӘФУ́Д (النفود)—Әрәбистан ј-а-нда, Сәудијјә Әрәбистанынын шм.-ында сәһра. Сәтһи, әсасән, бархан вә гум тирәләри илә өртүлү јајладыр (һүнд. 700—900 *м*). Тропик сәһра иглими вар. Орта темп-р јанварда тәгр. 10°C, ијулда 30°C, иллик јағынты 100 *мм*-дән аздыр. Отлаг кими истифадә олунур.

БӨЈҮК НЈУФАУНДЛЕ́НД БАНКӘСИ (Grand Bank)—Атлантик океанынын шм.-г. һиссәсиндә (Нјуфаундленд а. јахынлығында) дајазлыг. Дәринлији 100 *м*-ә гәдәрдир (ән дајаз јери 5,5 *м*). Б.Н.б. р-нунда сојуг Лабрадор ахыны илә исти Голфстрим ахыны гаршылашыр. Тез-тез думан олур. Ајсбергләр мүшаһидә едилир. Б.Н.б. дүнјанын ән зәнкин балыг ову (треска, сијәнәк вә с.) р-нларындандыр.

БӨЈҮК ОКТЈАБР СОСИАЛИСТ ИНГИЛАБЫ—тарихдә илк галибијјәтли сосиалист ингилабы; 1917 илдә, В. И. Ленинин башчылыг етдији Коммунист партијасынын [әввәлки ады—Русија Сосиал-Демократ Фәһлә (болшевикләр) Партијасы] рәһбәрлији илә Русија фәһлә синфи, ән јохсул кәндлиләрлә иттифагда һәјата кечирмишдир. Русијада Мүвәггәти һөкумәт октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) деврилдијинә вә дөвләт һакимијјәти фәһлә вә әскәр депутатлары Советләринин әлинә кечдијинә көрә һәмин ингилаб «Октјабр ингилабы» адланыр. Октјабр ингилабы нәтиҹәсиндә Русијада буржуазија вә мүлкәдарларын һакимијјәти деврилди, пролетариат диктатурасы гурулду, Совет сосиалист дөвләти јарадылды.

Русијада сосиалист ингилабынын тарихи ганунаујғунлуғу. К. Маркс вә Ф. Енкелс үмумдүнја тарихини, капитализм ҹәмијјәтинин јаранмасы вә инкишафы шәраитини, онун ганунаујғунлугларыны вә антагонист зиддијјәтләрини дәриндән өјрәнмәк әсасында ичтимаи инкишафын објектив ганунларыны кәшф етмиш, сосиалист ингилабынын, пролетариат диктатурасы гурулмасынын вә ҹәмијјәтин капитализм ичтимаи-игтисади формасијасындан коммунизм формасијасына кечмәсинин лабүдлүјүнү сүбут етмишләр.

В. И. Ленин, империализм дөврүндә, ингилаб пролетариатын синфи мүбаризәсинин билаваситә әмәли вәзифәсинә чеврилдији бир вахтда сосиалист ингилабы һаггында марксизм тә'лимини һәртәрәфли инкишаф етдирди. В. И. Ленин елми сурәтдә сүбут етди ки, 20 әсрин әввәлиндә дүнја капитализм системи сосиалист ингилабы үчүн бүтүнлүкдә јетишмишдир, империализм сосиалист ингилабынын әрәфәсидир.

19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә Русија габагҹыл капиталист өлкәләри илә, демәк олар, ејни вахтда капитализмин инкишафынын империализм мәрһәләсинә гәдәм гојду. Русија сәнајесиндә инһисар бирликләри һаким мөвге тутду. Биринҹи дүнја мүһарибәсинин (1914—18) башланғыҹына јахын Русијада 150-дән чох инһисар вар иди. Банкларын тәмәркүзләшмәси сәвијјәсинә көрә Русија башлыҹа капиталист өлкәләрини өтүб кечмишди. Малиijә капиталы Русијанын игтисадијјатында кетдикҹә даһа мүһүм мөвгеләри әлә кечирирди. Ејни заманда инһисарчы капитализмин дөвләт-инһисарчы капитализмә чеврилмәси просеси кедирди. Беләликлә, сәнајенин инһисарлашма дәрәҹәси, банк капиталынын тәмәркүзләшмәси, һәмчинин дөвләт-инһисарчы капитализмин инкишаф сәвијјәси сүбут едирди ки, Русијада сосиалист ингилабынын илкин мадди шәртләри кифајәт гәдәр јетишмишдир.

Русијада империализмин бир сыра өзүнә мәхсус хүсусијјәти вар иди. Капитализмин инһисарчы формалары илә јанашы, өлкәнин кениш әразисиндә капиталист мүнасибәтләри һәлә тәзәҹә јаранырды. Капитализмин јүксәк инкишаф етмиш формалары инһисара гәдәрки формаларла, капиталист мүнасибәтләри исә күчлү феодал-тәһкимчилик галыглары илә чулғашырды. Русија техники-игтисади ҹәһәтдән АБШ, Инкилтәрә, Алманија вә Франсадан керидә галан аграр өлкә иди. Ири мүлкәдар торпаг саһиблији галырды. 20 әсрин әввәлиндә өлкәнин хүсуси саһибкар торпағынын 61,9%-и дворјанлара мәхсус иди. В. И. Ленин 20 әсрин әввәлиндә өлкәнин вәзијјәтини характеризә едәрәк јазырды: «...ән керидә галмыш торпаг саһиблији илә, ән вәһши һалда олан кәндлә бәрабәр, ән габагҹыл сәнаје вә малијјә капитализми...» (Әсәрләри, ч. 13, сәһ. 457—58).

Русијада фәһлә синфи башда олмагла ингилабын ичтимаи гүввәләри дә артыр вә мөһкәмләнирди. 1917 илдә 15 милјонлуг шәһәр вә кәнд пролетариатынын тәгр. 3,5 млн. нәфәри ф-к—з-д фәһләси иди. Сәнаје пролетариатынын 64%-ә гәдәри Петроград вә Мәркәзи сәнаје р-нларында ишләјирди. Бакы, Урал, Донбас, Кривој Рог ири пролетар мәркәзләри иди. Фәһләләрин бөјүк әксәријјәтинин өлкәнин ири мүәссисәләриндә вә ән мүһүм мәркәзләрдә ҹәмләшмәси, онларын капиталистләр тәрәфиндән амансыз истисмары, там сијаси һүгугсузлуғу, һаким синифләрин өзбашыналығы, чохмилләтли Русија пролетариатынын сијаси јеткинлијини вә ингилабчылығыны артырырды. 20 әсрин әввәлиндә В. И. Ленинин рәһбәрлији илә Русија пролетариаты тәрәфиндән јени типли марксист партија јарадылды (бах *Совет Иттифагы Коммунист Партијасы*). Болшевикләр партијасынын рәһбәрлик етдији Русија фәһлә синфи өлкәдә гүдрәтли ичтимаи гүввәјә, ингилабын һекемонуна чеврилди. Феодал тәһкимчилик галыгларынын, биринҹи нөвбәдә мүлкәдар торпаг саһиблијинин ләғв едилмәсиндә марағы олан ән јохсул кәндлиләрин чохмилјонлу күтләси фәһлә синфинин мүттәфиги кими чыхыш едирди. 1905 илдә Русијада 30 мин ән ири мүлкәдарларын 70 млн. десјатин торпағы вар иди. 10,5 млн. кәндли һәјәти (1913 илдә 109 млн. нәфәрдән чох) исә ҹәми 75 млн. десјатин торпаға малик иди. Кәндлиләр торпағы мүлкәдарлардан ағыр шәртләрлә ичарәјә көтүрмәјә мәҹбур олурдулар. 1917 ил әрәфәсиндә кәндлиләрин 30%-инин аты, 34%-инин әмәк аләтләри, 15%-инин әкин саһәси јох иди. Кәнд әһалисинин 65%-ини тәшкил едән вә фәһлә синфинин е'тибарлы мүттәфиги олан кәнд јохсуллары мүлкәдарларын, голчомагларын вә чаризмин зүлмүндән даһа чох әзијјәт чәкирдиләр. Шәһәрин вә кәндин јарымпролетарлары, гејри-пролетар зәһмәткеш тәбәгәләри арасында да фәһлә синфинин бөјүк дајағы вар иди. 1917 илдә шәһәр әһалисинин хејли һиссәси (ҹәми 22 млн.-дан чох әһали) сәнәткарлар, хырда алверчиләр, гуллугчулар иди. Онларын әксәријјәти сијаси һүгугсузлугдан вә истисмардан әзијјәт чәкирди.

Русија империјасынын тәркибинә дахил олан 100-дән чох халг чаризм, рус буржуазијасы, јерли милли буржуазија вә феодаллар тәрәфиндән амансыз истисмар едилирди. Чаризм Русијаны халглар һәбсханасына чевирәрәк, рус олмајан халглара амансыз зүлм едир, онлары зорла руслашдырмаг, милли мәдәнијјәтләрини боғмаг сијасәти јеридир, халглар арасында дүшмәнчилији вә милли әдавәти гызышдырырды. Русијанын мәзлум халглары (онларын бөјүк әксәријјәти кәнд јохсуллары иди) ичтимаи вә милли зүлмә гаршы Русија фәһлә синфи илә биркә ингилаби мүбаризәјә гошулурдулар.

Мүлкәдар, капиталист зүлмүнүн вә милли зүлмүн мүтләгијјәтин сијаси истибдады илә бирләшмәси халг күтләсинин вәзијјәтини олдугҹа ағырлашдырыр вә Русијадакы синфи зиддијјәтләри хүсусилә кәскинләшдирирди. 20 әсрин әввәлиндә Русија дүнја империализм зиддијјәтләринин дүјүн нөгтәси, онун ән зәиф һалгасы олду. Ингилаби һәрәкатын мәркәзи Гәрбдән Русијаја кечди. Өлкәдә јаранан ингилаби вәзијјәт 1905—07 илләр биринҹи рус ингилабы илә нәтиҹәләнди (бах *Русијада 1905—07 илләр ингилабы*). Бу, Октјабр сосиалист ингилабы үчүн башланғыҹ вә баш мәшг иди. Јени ингилабын јетишмәсини Биринҹи дүнја мүһарибәси даһа да сүр'әтләндирди. Мүһарибә Русијадакы ичтимаи-игтисади вә сијаси зиддијјәтләрин бүтүн кәскинлијини, чар идарә үсулунун чүрүклүјүнү ашкара чыхарды вә там ајдынлығы илә көстәрди ки, буржуа-феодал гајдалары өлкәни там фәлакәтә апарыр. Русијада галибијјәтли ингилаб үчүн шәраит јетишмишди. Империализм дөврүндә капитализмин игтисади вә сијаси инкишафынын гејри-бәрабәрлији ганунуна әсасән В. И. Ленин 1915 илдә белә бир нәтиҹәјә кәлди ки, сосиализмин әввәлҹә бир нечә вә ја һәтта ајрылыгда көтүрүлмүш бир өлкәдә гәләбәси мүмкүндүр. В. И. Ленин буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси нәзәријјәсини јаратды, фәһлә синфинин вә онун партијасынын стратекија вә тактикасыны ишләјиб һазырлады, ингилабда пролетариатын мүттәфигләри мәсәләсини һәлл етди.

Сосиалист ингилабыны һәјата кечирмәк хәтти. *Феврал буржуа-демократик ингилабынын (1917)* кедишиндә вә сонра өлкәнин һәр јериндә кениш күтләнин ингилаби јарадыҹылығы нәтиҹәсиндә фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри, кәндли депутатлары Советләри, әскәр комитәләри јарадылды. Һәмкарлар иттифаглары вә *фабрик-завод комитәләри* гуруҹулуғу кенишләнди, фәһлә милиси вә гызыл гвардија дәстәләри тәшкил едилди. Советләр халгын силаһлы гүввәләринә архаланараг, өлкәдә бүтүн һакимијјәти әлә ала биләрди. Лакин бу имкандан истифадә олунмады, чүнки Советләрдә рәһбәрлији есер вә меншевик хырда буржуа партијалары әлә кечирмишдиләр. Һәмин партијалар буржуазија вә онун әсас партијасы олан кадетләрлә сазишчилик сијасәти јеридирдиләр. Советләрин есер-меншевик рәһбәрлији буржуа-мүлкәдар кадет вә октјабрист партијалары илә сазиш бағлады вә онлара һакимијјәти әлә алмаг үчүн шәраит јаратды. Мартын 2(15)-дә Русијада буржуа Мүвәггәти һөкумәти тәшкил едилди. Өлкәдә *икиһакимијјәтлик* әмәлә кәлди: буржуазијанын диктатурасы олан Мүвәггәти һөкумәт, фәһлә вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы олан фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри.

Ингилаб халгын һәјатынын әсас мәсәләләрини: империалист мүһарибәсинин дајандырылмасы вә сүлһ бағланмасы мүлкәдар торпаг саһибли-

јинин ләғви мәсәләләрини, фәһлә мәсәләсини, милли зүлмүн мәһв олунмасыны һәлл етмәди. Меншевик вә есерләрин мүдафиә етдији Мүвәггәти һөкумәт империалист, халга зидд сијасәт јеридирди. Русијанын ингилабчы пролетариаты буржуа-демократик ингилабы мәрһәләсиндә дајана билмәзди, буна көрә дә һәмин ингилабын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси лабүд иди.

В. И. Ленин буржуа-демократик ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәк уғрунда мүбаризәнин конкрет, нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш планыны һазырлады. В. И. Ленинин «Узагдан мәктублар»ында, «*Апрел тезисләри*»ндә болшевикләр партијасынын сосиалист ингилабынын гәләбәси хәтти, һәмин дөвр үчүн игтисади програмы мүәјјән едилди. Ленин стратекијасы фәһлә синфи илә ән јохсул кәндлиләрин ингилаби иттифагынын гүвләри тәрәфиндән буржуа-мүлкәдар һакимијјәтинин деврилмәсини нәзәрдә тутурду. Советләр респ.-сы формасында пролетариат диктатурасы јаратмаг вәзифәси ирәли сүрүлүрдү. Бу, Русија шәраитиндә капитализмдән социализмә кечид дөврүндә чәмијјәтин сијаси тәшкилинин ән јахшы формасы иди. Бу заман В. И. Ленин Мүвәггәти һөкумәти дәрһал девирмәјә чағырмырды, чүнки Советләр ону мүдафиә едирди. В. И. Ленин «Мүвәггәти һөкумәтә һеч бир јардым едилмәмәлидир» тәләбини ирәли сүрдү.

В. И. Ленин партијаны сәбирлә кениш изаһат иши апармаг, Мүвәггәти һөкумәтин әксингилабчылығыны, хырда буржуа партијаларынын—меншевик вә есерләрин халгын мәнафејинә хәјанәтини ифша етмәк јолу илә күтләләри өз тәрәфинә чәкмәјә јөнәлдирди. Болшевикләрин В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш әсас сијаси хәтти һакимијјәтин Советләрин әлинә кечмәсини нәзәрдә тутурду. Лакин Советләрин есер-меншевик рәһбәрлији буну истәмирди. Болшевикләр меншевик вә есерләри Советләрин рәһбәрлијиндән сыхышдырыб чыхармаға, Советләрдә әксәријјәт газанмаға вә онун сијасәтини дәјишдирмәјә чалышырдылар. Бу, ингилабын динч инкишаф јолу иди.

Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра ачыг фәалијјәтә кечән болшевикләр партијасы (24 мин үзвү вар иди) Ленин платформасында сых бирләшмишди. Апрелин ахырында партијанын 100 мин нәфәрдән чох үзвү вар иди.

Сосиалист ингилабынын һазырланмасында РСДФ(б)П 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансынын (1917) бөјүк ролу олду. Әһәмијјәтинә көрә партија гурултајына бәрабәр олан бу конфранс сосиалист ингилабына кечмәк һаггында Ленин хәттини тамамилә гәбул етди. В. И. Ленинин Апрел тезисләри вә конфрансын гәрарлары илә силаһланмыш болшевикләр партијасы «*Бүтүн һакимијјәт Советләрә!*» шүары илә халг күтләләрини өз тәрәфинә чәкмәк вә онлары сосиалист ингилабына сәфәрбәр етмәк саһәсиндә фәал сијаси вә тәшкилатчылыг ишини кенишләндирди. Болшевикләр Советләрдә, һәмкарлар иттифагларында, ордуда, шәһәр вә кәндләрдә бөјүк иш апарараг меншевик вә есерләрин сазишчилик хәттини

1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабы күнләриндә Бакыда үмумшәһәр нүмајиши.

ифша едир, зәһмәткеш күтләләри өз тәрәфләринә чәкир, онлары сијаси чәһәтдән тәрбијәләндирир, сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризәдә һәлледичи гүввә олан фәһлә синфи илә јохсул кәндлиләрин иттифагыны јарадырдылар.

Һәмин дөврүн ән кәскин мәсәләләриндән бири мүһарибә вә сүлһ мәсәләси иди. Мүвәггәти һөкумәтин мүһарибәни «гәләбәјәдәк» давам етдирмәк чәһди һаггында харичи ишләр назири П. Н. Милјуковун 18 апрел (1 мај) тарихли нотасы ингилабчы күтләләри гәзәбләндирди вә онларын һөкумәт әлејһинә ачыг чыхышына сәбәб олду [бах *Апрел бөһраны (1917)*]. Есер вә меншевикләрин лидерләри коалисион һөкумәт јаратмаг јолуну тутдулар. Мајын 6(19)-да биринчи коалисион Мүвәггәти һөкумәтин тәркиби е'лан едилди. Коалисион һөкумәтин јарадылмасы онун синфи маһијјәтини, халга зидд сијасәтини дәјишдирмәди.

1917 ил ијунун 3(16)-дә Петроградда фәһлә вә әскәр депутатлары Советләринин 1-чи Үмумрусија гурултајы топланды. Гурултајда болшевикләр партијасынын нүмајәндәләри (105 нәфәр) меншевик (248) вә есерләрә (285) нисбәтән аз иди. Гурултај сәс чохлуғу илә есер-меншевик гәтнамәләрини, о чүмләдән Мүвәггәти һөкумәтә е'тимад гәтнамәсини гәбул етди. В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр гурултајда сазишчилик сијасәтини ифша етдиләр. Өлкәнин һәр јериндә күтләләр ичәрисиндә болшевикләрин тә'сири күчләнирди. Зәһмәткешләрин һөкумәтин сијасәтиндән наразылығы артырды. Ијунун 18-дә (ијулун 1-дә) Петроградын тәгр. 500 мин фәһлә вә әскәри «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!», «Рәдд олсун мүһарибә!», «Рәдд олсун он капиталист назир!» ингилаби шүарлары илә нүмајишә чыхды [бах *Ијун бөһраны (1917)*]. Ијулун 2(15)-дә Мүвәггәти һөкумәтин јени бөһраны башланды. Ијулун 4(17)-дә һөкумәт Петрогрдда фәһлә вә әскәрләрин динч нүмајишини күлләбаран етди [бах *Ијул күнләри (1917)*]. Ијул һадисәләри һакимијјәт мәсәләсини динч јолла һәлл етмәк үчүн ингилабчы күтләләрин сон чәһди иди. Болшевикләрә, онларын гәзетләринә, ингилабчы фәһлә вә әскәрләрә гаршы тә'гибләр дөврү башланды. Ијулун 7(20)-дә В. И. Ленини һәбс едиб мәһкәмәјә вермәк һаггында һөкумәтин гәрары е'лан едилди. В. И. Ленин кизли шәраитә кечмәли олду. Ијулун 24-дә (августун 6-да) икинчи коалисион һөкумәтин тәшкили баша чатды (сәдр Керенски). Һөкумәтин тәркибинә кадетләр, меншевикләр вә есерләр дахил олдулар. Икиһакимијјәтлик гуртарды. Һакимијјәт тамамилә әксингилабчы Мүвәггәти һөкумәтин әлинә кечди. В. И. Ленин «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүарыны мүвәггәти кери көтүрмәк мәсәләсини ирәли сүрдү.

Икиһакимијјәтлијин ләғви илә өлкәдә јаранмыш вәзијјәтин һәртәрәфли тәһлилинә әсасән В. И. Ленин партијанын јени мүбаризә тактикасыны һазырлады, ингилабын гәләбәси үчүн јеканә васитә олан силаһлы үсјан хәттини ирәли сүрдү. В. И. Ленинин мүддәалары РСДФ(б)П 6-чы гурултајы гәрарларынын әсасыны тәшкил етди. Партијанын тәгр. 240 мин нәфәр үзвүнү тәмсил едән гурултај ијулун 26-дан августун 3-дәк (августун 8—16-дәк) јарымлегал шәраитдә Петроградда кечирилди (гурултајда Азәрб. болшевикләринин нүмајәндәләри дә иштирак едирди). Гурултај партијанын В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш јени тактикасыны гәбул етди, партијаны пролетариат диктатурасы гурмаг үчүн силаһлы үсјан һазырламаға јөнәлтди, зәһмәткешләри әксингилабла һәлледичи чарпышмаја һазырлашмаға чағырды.

Кадетләрин башчылыг етдикләри буржуазија *вәтәндаш мүһарибәси* төрәтмәк јолуну тутду, өлкәдә ачыг һәрби диктатура јаратмаг хәтти көтүрдү. Кен. Л. К. Корнилов [ијулун 18(31)-дәк али баш командан] башда олмагла империалист буржуазија ингилаба гаршы гәсд һазырлајырды. Бу гәсд Инкилтәрә, Франса вә АБШ-ын иртичачы гүвләри тәрәфиндән фәал мүдафиә олунурду.

Болшевикләр партијасы *корниловчулуғу* дармадағын етмәк үчүн күтләләри сәфәрбәрлијә алды. Гијам јатырылды. Русијада ичтимаи-игтисади вә сијаси мүнасибәтләрин бүтүн саһәләрини әһатә едән үмуммилли бөһран јетишмәкдә иди. Буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин халга зидд сијасәти өлкәни милли фәлакәт гаршысында гојмушду. Сәнаједә вә нәгл.-да дағынты күчләнмиш, әрзаг чәтинликләри артмышды. 1917 илдә сәнајенин үмуми мәһсулу 1916 илдәкинә нисбәтән 36,4% азалмышды. Чугун вә полад әридилмәси, көмүр вә нефт чыхарылмасы хејли ашағы дүшмүшдү. Пајызда Урал, Донбас вә с. сәнаје мәркәзләриндә бүтүн мүәссисәләрин 50%-ә гәдәри бағланмышды. Күтләви ишсизлик башланмышды. Баһалыг да артырды. Фәһләләрин реал әмәк һаггы 1913 илдәкинә нисбәтән 40—50% азалмышды. Һөкумәт кағыз пул вә јени истигразлар бу-

Петроградда динч нүмајишин күлләбаран едилмәси. 1917 ил 4 (17) ијул.

рахмаға башламышды. Мәс., мүһарибәнин әввәлиндән 1917 илин февралынадәк тәдавүлә 8,2 млрд. манатдан чох, јалныз сонракы сәккиз ајда исә 9,5 млрд. манат кағыз пул бурахылмышды. 1917 илин октјабрында Русијанын дөвләт борчу 50 млрд. маната чатмышды ки, бунун да 11,2 млрд. манатдан чоху харичи борчлар иди.

Һәр јердә ф-к—з-д комитәләринин фәаллығынын артмасы, һәмкарлар иттифагларынын сајча чохалмасы вә онларда болшевик тә'сиринин күчләнмәси 1917 илин пајызында пролетариатын синфи шүурунун артдығыны көстәрирди. Һәмин илин октјабрында һәмкарлар иттифагларында 2 млн.-дан чох фәһлә вә гуллугчу вар иди. Бу дөврдә тә'тил һәрәкаты сон дәрәчә инадлы олмасы, мүтәшәккиллији вә сијаси мәгсәд ајдынлығы илә фәргләнирди. Сентјабр—октјабр ајларында Москва вә Петроградда, Донбасда, Уралда, д.ј.-ларында күчлү тә'тилләр олмушду. Бир чох ф-к вә з-дда истеһсал вә бөлкү үзәриндә фәһлә нәзарәти гојулмушду.

Кәндлиләрин ингилаби һәрәкаты да гүввәтләнмишди. 1917 илин октјабрынадәк мүлкәдарлара гаршы тәгр. 4250 кәндли чыхышы олмушду. Октјабрда 1300 кәндли чыхышы гејдә алынмышды. Милјонларла әскәр, хүсусилә Петроград, Москва вә с. гарнизонларын, Шимал вә Гәрб чәбһәләринин әскәрләри, Балтик донанмасынын матрослары күтләви сурәтдә ингилаб тәрәфинә кечдиләр. Матросларын сечкили органы олан *Сентробалт* сентјабрда ачыг билдирди ки, донанма Мүвәггәти һөкумәтин һакимијјәтини танымыр вә онун һеч бир әмрини јеринә јетирмәјәчәкдир. Учгарлардакы мәзлум халгларын милли азадлыг һәрәкаты күчләнди. Көһнә истисмар апараты јерләрдә демәк олар, дәјишилмәдән сахланмышды. Һаким милләтчилик сијасәти өлкәнин учгарларында јашајан халгларын дәрин наразылығына сәбәб олурду. Милли р-нларда буржуа-милләтчи тәшкилатлар: Украјна Мәркәзи Радасы, Дашнаксутјун, Мүсават, Түркүстанда Шураји-Ислам вә с. фәалијјәт көстәрирди. Милли буржуазија халгларын милли азадлыг мүбаризәсиндән өзүнүн мәһдуд синфи мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә чалышырды. Милли азадлыг һәрәкаты синфи тәркиби вә сијаси мәгсәдләри е'тибарилә ваһид һәрәкат дејилди. Бир-биринә экс олан ики чәрәјан (буржуа-милләтчи вә ингилаби-демократик) мејдана чыхмышды. Болшевикләр буржуа милләтчилијинин əксингилаби маһијјәтини ифша едир, милли азадлыг һәрәкатындакы синфи ајрылмаја көмәк едир, һәрәкатын ингилаби-демократик истигамәтини әлә алмаға чалышырдылар.

Јалныз Ленин партијасынын милли мәсәләнин әсл һәллини верән програмы вар иди. Болшевикләр бу мәсәләнин һәллини пролетариат диктатурасы вә Советләр респ.-сы уғрунда мүбаризә илә әлагәләндирирдиләр. В. И. Ленин 1-чи Үмумрусија Советләр гурултајында демишди: «Гој Русија азад республикаларын иттифагы олсун» (јенә орада, ч. 25, сәһ. 26). Гафгаз, Прибалтика, Украјна, Белорусија, Волгабоју вә Орта Асија болшевик тәшкилатларынын чошгун фәалијјәти мәзлум халгларын пролетар вә јарымпролетар күтләләри илә Русија фәһлә синфинин Совет һакимијјәти уғрунда биркә мүбаризәсини тә'мин етди.

Корниловчулуғун ләғвиндән сонра мәркәздә вә јерләрдә Советләрин күтләви болшевикләшмәси башлады. Августун 31-дә (сентјабрын 13-дә) Петроград Совети, сентјабрын 5(18)-дә Москва Совети һакимијјәт һаггында болшевик гәтнамәләри гәбул етдиләр. Болшевикләр бир чох башга шәһәрләрдәки Советләрдә дә әксәријјәт газандылар; РСДФ(б)П МК-нын көстәриши илә јерли партија тәшкилатлары Советләрә јени сечкиләр кечирмәк үчүн кампанијаны кенишләндирдиләр. Јени сечкиләр болшевикләрә Советләрдә әксәријјәт газанмаг имканы верди. «Бүтүн һакимијјәт Советләрә!» шүары јенидән күнүн шүары олду.

Даими бөһран кечирән, лакин һакимијјәтдә галмаға чан атан Мүвәггәти һөкумәт сентјабрын 1 (14)-дә Русијаны респ. е'лан етди, өлкәни идарә етмәк үчүн Директорија (А. Ф. Керенски башда олмагла «Бешләр шурасы») јаратды. Есер-меншевик ҮРМИК буржуазијанын һакимијјәтини хилас етмәк мәгсәди илә сентјабрын 14—22-дә (сентјабрын 27-си—октјабрын 5-и) Демократик мүшавирә чағырды. Бу мүшавирә Мүвәггәти Респ. Шурасынын (Парламентгабағы) тәркибинә өз нүмајәндәләрини ајырды. Болшевикләр Парламентгабағыны бојкот едиб, онун антидемократик маһијјәтини писләјир, 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајы чағырмағы тәләб едирдиләр. Һәмин дөврдә сазишчи хырда буржуа партијалары идеја вә тәшкилатча дағылмаға башлады. Есерләр партијасында сол чинаһ јаранды. Нојабрда бу чинаһ сол есерләрин мүстәгил партијасына чеврилди; ингилабчы кәндлиләрин тәләбләрини ифадә едән бу партија буржуазија илә иттифага гаршы чыхырды. Меншевикләр партијасында сол мүхалифәт вә парчаланма күчләнирди. Меншевик вә сағ есер партијаларындан күтләви узаглашма һаллары артырды. Онларын фәһлә синфинә тә'сири октјабрда, демәк олар, тамамилә арадан галхды.

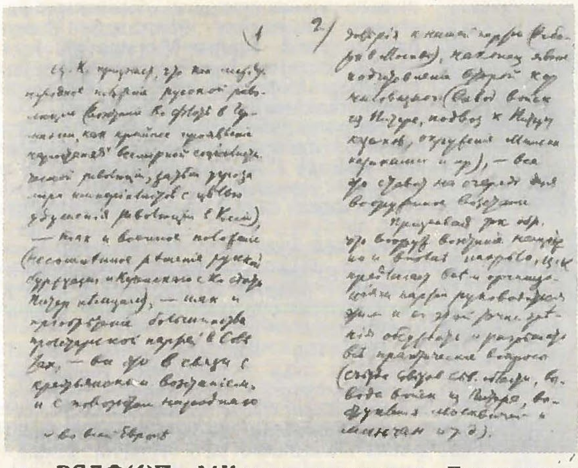
Сентјабрын 25-дә (октјабрын 8-дә) 6 капиталист вә 10 «сосиалист» назирдән ибарәт јени коалисион һөкумәт тәшкил олунду. Болшевик Советләри буну гәти е'тиразла гаршылады. Ингилабын кедишиндә РСДФ(б)П-нин гүввәләри вә јекдиллији артырды. Октјабрда партија үзвләринин сајы март ајына нисбәтән 15 дәфә артмышды. Партијанын тәгр. 350 мин нәфәр үзвү (60%-и габагчыл фәһләләр) вар иди. Партијанын гүввәләри р-нлар үзрә белә бөлүнмүшдү: Москва вә Мәркәзи сәнаје вил.—70 мин (20%), Петроград вә губ.—60 мин (17%), Украјна, Молдавија, Чәнуб-Гәрб вә Румынија чәбһәләри, Гара дәниз һәрби донанмасы—60 мин (17%), Прибалтика, Шимал чәбһәси —30 мин (8,5%), Белорусија, Гәрб чәбһәси—30 мин (8,5%), Волгабоју—20 мин (5,5%), Гафгаз, Гафгаз чәбһәси, Дон—20 мин (5,5%), Сибир, Узаг Шәрг—15 мин (4,5%), өлкәнин дикәр р-нлары 10 мин (3,5%). Загафгазијада РСДФ(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсинин рәһбәрлији илә болшевикләрин сых бирләшмиш партија тәшкилаты ишләјирди. Октјабрын әввәлиндә һәмин тәшкилатын 8600 үзвү вар иди. Натамам мә'лумата көрә Бакы болшевик тәшкилаты 2200 үзвү бирләшдирирди. Мүсәлман әһали арасында иш апаран «*Һүммәт*» вә «*Әдаләт*» тәшкилатлары Бакы болшевик тәшкилатынын рәһбәрлији алтында кениш фәалијјәтә башламышды.

Сентјабрда В. И. Ленин милли бөһранын һәртәрәфли тәһлилини верәрәк көстәрди ки, бөһран јетишмишдир; «ашағылар» көһнә гајда илә јашамаг истәмир, «јухарылар» исә көһнә гајда илә идарә етмәји бачармыр. В. И. Ленин өлкәдәки јени сијаси шәраитин дәрин тәһлили әсасында белә бир нәтичәјә кәлди: «Ингилабын авангарды олан, халгын авангарды олан, күтләләри өз ардынча апара билән синфин әксәријјәти бизим тәрәфимиздәдир.

Халгын әксәријјәти бизим тәрәфимиздәдир...

Гәти гәләбә бизим тәрәфимиздәдир...» (јенә орада, ч. 26, сәһ. 6).

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси. 1917 илин пајызына јахын Русијада галибијјәтли сосиалист ингилабы үчүн шәраит јетишди. 1917 илин сентјабрында РСДФ(б)П МК-ја, Петроград вә Москва комитәләринә («Болшевикләр һакимијјәти әлә алмалыдырлар»), партија МК-сына («Марксизм вә үсјан») мәктубларында В. И. Ленин силаһлы үсјана үмуми сијаси һазырлыг шүарыны әмәли фәалијјәт шүарына чевирмәк мәсәләсини гојду. В. И. Ленин партијаја төвсијә етди ки, үсјана бир сәнәт кими јанашсын; о, бүтүн диггәти үсјанын һәрби-техники һазырлығына јөнәлтмәјә, синфи гүввәләрин үстүнлүјүнү јаратмаға, һәлледичи анда вә һәлледичи јердә, һәр шејдән әввәл, Петроград вә Москвада сарсыдычы зәрбә ендирилмәсини тә'мин етмәјә чағырды. В. И. Ленин Петроградда үсјанын һәјата кечирилмәсинин конкрет планыны һазырлады. Октјабрын 10 (23)

РСДФ(б)П МК-нын силаһлы үсјан һаггында 1917 ил 10 (23) октјабр тарихли гәтнамәси. В. И. Ленинин әлјазмасы.

да РСДФ(б)П МК-нын ичласында силаһлы үсјан мәсәләси мүзакирә олунду. Финландијадан Петроградa кизли гајытмыш В. И. Ленин мә'рузә етди. Партија МК-сы 2 сәсә гаршы (Л. Б. Каменев, Г. Ј. Зиновјев) 10 сәслә Ленин гәтнамәсини гәбул етди. Гәтнамәдә дејилирди ки, үсјанын вахты чатмышдыр вә үсјан лабүддүр. Партија МК-сы бүтүн партија тәшкилатларына тәклиф етди ки, әмәли ишләриндә һәмин гәрары рәһбәр тутсунлар. Партија МК-сынын ичласында, В. И. Ленин башда олмагла, Сијаси Бүро сечилди. Октјабрын 12 (25)-дә Петроград Советинин Ичраијјә Комитәси ҺИК һаггында Әсаснамә гәбул етди. ҺИК силаһлы үсјан һазырлајан легал гәраргаһ олду. Октјабрын 16 (29)-да Петроградын рәһбәр партија ишчиләри, һәмчинин һәмкарлар иттифаглары вә һәрби тәшкилатларын нүмајәндәләри илә бирликдә РСДФ(б)П МК-нын кениш ичласы олду. Ичлас силаһлы үсјан һаггында МК-нын 10 (23) октјабр тарихли гәрарыны тәсдиг етди. Каменев вә Зиновјев јенә дә гәти сурәтдә силаһлы үсјан әлејһинә чыхдылар. Һәмин күн МК-нын гапалы ичласында үсјана рәһбәрлик үчүн партијанын һәрби-ингилаби мәркәзи сечилди. А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержински, Ј. М. Свердлов, И. В. Сталин вә М. С. Уритскидән ибарәт мәркәз рәһбәр өзәк кими ҺИК-ә дахил олду. В. А. Антонов-Овсејенко, С. И. Гусев, П. В. Дашкевич, К. С. Јеремејев, Н. В. Крыленко, М. И. Латсис, К. А. Мехоношин, Н. И. Подвојски, А. Д. Садовски, Н. А. Скрыпник вә б., сол есерләрдән П. Ј. Лазимир вә Г. Н. Сухарков ҺИК-дә фәал иш апарырдылар. Үсјана бүтүн һазырлыг иши В. И. Ленинин билаваситә рәһбәрлији илә һәјата кечирилирди.

Октјабр силаһлы үсјанында болшевикләр партијасы бөјүк силаһлы гүввәләрә архаланырды. Петроград Гызыл гвардијасы бу гүввәләрин авангарды иди. Мүбаризәнин кедишиндә онун дөјүшчүләринин сајы 40 мин нәфәрә чатмышды. Ингилабын бу силаһлы авангардыны Русијанын башга шәһәрләриндәки 200 мин гызыл гвардијачы мүдафиә етмәјә һазыр иди. ҺИК үзвләринин мә'луматына көрә, үсјан башланана јахын Петроград гарнизонундакы ингилабчы әскәрләрин сајы 150 мин нәфәрдән артыг иди. Болшевикләрин тәрәфинә кечмиш Балтик донанмасынын 80 миндән чох матросу, тәгр. 700 дөјүш вә көмәкчи кәмиси вар иди. Ҹәбһәнин (хүсусилә Шимал вә Гәрб ҹәбһәләри) вә арха гарнизонларын милјонларла ингилабчы әскәри онларын ардынҹа кедирди. Бу силаһлы гүввәләр капитализм үзәринә һүҹума һазыр олан бүтүн өлкәнин ингилабчы фәһләләринә вә јохсул кәндлиләрә архаланырды. Октјабрын 20—24-дә (нојабрын 2—6-да) ҺИК өз комиссарларыны Петропавловск галасына, әскәри һиссәләрә, кәмиләрә, силаһ анбарларына, пајтахтын бир сыра мүәссисәсинә вә мүһүм објектләринә көндәрди. Гарнизона рәһбәрлик вә бир чох һәрби објектә нәзарәт, әслиндә, ҺИК-ин әлиндә иди.

Кадет, меншевик вә есерләрә архаланан Мүвәггәти һөкумәт, өз нөвбәсиндә, әксингилабын силаһлы гүввәләрини бир јерә топлајырды. Бүтүн јункер мәктәбләри дөјүшә һазыр вәзијјәтә кәтирилирди. Гыш сарајынын гарнизону 2,7 мин нәфәрә чатдырылмышды. Гәраргаһ (Мокилјов) вә Шимал ҹәбһәсинин командалығы (Псков) гошунларын пајтахта һәрәкәтини сүр'әтләндирмәк әмри алмышды.

Лакин болшевикләр ингилаби гүввәләрин әксингилаб гошунлары үзәриндә бөјүк үстүнлүјүнү јаратдылар. Мүвәггәти һөкумәтин вәзијјәти үмидсиз иди. Силаһлы үсјан октјабрын 24-дә (нојабрын 6-да) әксингилаби гүввәләри дәф етмәкдән башланды. Һәмин күн Мүвәггәти һөкумәтин сәрәнҹамы илә јункерләр «Рабочи пут» (о заман «Правда» белә адланырды) болшевик гәзетинин мәтбәәсинә басгын етдиләр. ҺИК үзвләрини һәбс едиб мәһкәмәјә вермәк барәсиндә әмр верилди, партија МК-сынын вә ҺИК-ин јерләшдији Смолныја—ингилабын гәраргаһына зәрбә һазырланырды. Партија МК-сынын гәрары илә ҺИК Литва полкунун вә истеһкамчы баталјонун әскәрләрини мәтбәәјә көндәрди, онлар јункерләри говдулар вә гәзетин чапыны јенидән гајдаја салдылар. 2-ҹи Советләр гурултајынын нүмајәндәләри Смолныја топлашырдылар. Гызыл гвардија дәстәләри (1500-ә гәдәр дөјүшчү), ингилабчы әскәр вә матрос бөлмәләри, әскәри һиссәләрдән, шәһәрдәки р-нларын мүәссисәләриндән рабитәчиләр чағырылмышды; бинанын гаршысында топ, пулемјот вә зиреһли машынлар гојулмушду. Шәһәрә кәлән јоллары горујан гарнизонлара «Аврора» крејсеринин радио ст. илә Петроград ҺИК-нин мүраҹиәтнамәси верилди. Мүраҹиәтнамәдә дејилирди ки, «гәтијјәт вә еһтијатла, лазым кәлдикдә амансызҹасына һәрәкәт едәрәк», һеч бир әксингилабчы һәрби һиссәни Петроградa бурахмамалы.

Октјабрын 24-дә (нојабрын 6-да) күндүз јункерләр фәһлә р-нларынын мәркәзлә әлагәсини кәсмәк үчүн Нева чајы үзәриндәки көрпүләри галдырмаға ҹәһд көстәрдиләр. ҺИК-ин көстәриши илә Гызыл гвардија дәстәләри вә әскәрләр демәк олар ки, бүтүн көрпүләри нәзарәт алтына алдылар. Ахшама јахын әскәрләр Мәркәзи телеграфы вә Балтик вағзалыны тутдулар. Матрослар Петроград телеграф акентлијини әлә кечирдиләр. Ингилабчы һиссәләр бүтүн јункер мәктәбләрини мүһасирәјә алмышды. Партија МК-сы вә ҺИК Кронштадта вә Сентробалта телеграмлар көндәрәрәк Балтик донанмасынын һәрби кәмиләрини (десантла бирликдә) чағырды. Әмр јеринә јетирилди.

Шәраит ингилаб гүввәләринин гәти һүҹумуну тәләб едирди. Лакин ҺИК-ин ајры-ајры үзвләри әксингилабын ән мүһүм мәркәзләринә—Петроград һәрби даирәси гәраргаһына, Гыш сарајына вә с. һүҹума кечмәкдә бир гәдәр ләнк тәрпәнирдиләр. Һакимијјәти әлә алмағы 2-ҹи Советләр гурултајынын ачылышынадәк (октјабрын 25-дә ахшам) тә'хирә салмаг нијјәтинлә олан ҺИК-ин бә'зи үзвләринә Петроград Советинин сәдри Л. Д. Троцскинин (о, үсјаны ләнкитмәк истәјирди, бу исә үсјанын позулмасы демәк иди), һәлә үсјан әрәфәсиндә онун мәғлубијјәтә уғрајаҹағыны иддиа едән Каменев вә Зиновјевин, һәмчинин әксингилабчы гүввәләрин имканларынын шиширдилмәсинин мүәјјән тә'сири олду.

Һәлә дә кизли шәраитдә олан вә үсјанын мүгәддәраты үчүн һәјәҹан кечирән В. И. Ленин октјабрын 24-дә (нојабрын 6-да) ахшам партија МК-сы үзвләринә јазырды: «Јолдашлары вар гүввә илә инандырырам ки, инди һәр шеј түкдән асылыдыр вә мүшавирәләрлә, гурултајларла (һәтта Советләр гурултајлары илә) дејил, јалныз халглар тәрәфиндән, күтлә тәрәфиндән, силаһлы күтләләрин мүбаризәси илә һәлл едилән мәсәләләр гаршыда дурур... Һәр нечә олурса олсун, бу күн ахшам, бу кечә һөкумәти һәбсә алмаг, јункерләри тәрксилаһ етмәк (мүгавимәт көстәрсәләр, онлара галиб кәлмәк) лазымдыр вә и.а.

Көзләмәк олмаз!! Һәр шеји итирә биләрик!!... Һөкумәт сарсыјыр. Ону һәр нечә олурса олсун *әзмәк* лазымдыр!

Чыхыш етмәкдә ләнкимәк өлүмә бәрабәрдир» (јенә орада, ч. 26, сәһ. 229—30).

Октјабрын 24-дә ахшамдан xејли кечмиш В. И. Ленин Смолныја кәлди вә силаһлы мүбаризәјә билаваситә рәһбәрлик етди. Партија МК-сы В. И. Ленинин Смолныја кәлмәси һаггында бүтүн р-нлара, мүәссисәләрә вә әскәри һиссәләрә мә'лумат верди. В. И. Ленинин башчылыг етдији ингилаби гүввәләр гәти һүҹума кечди. Петроградын стратежи мәнтәгәләри: октја-

брын 24-дән 25-нә (нојабрын 6-дан 7-нә) кечән кечә саат 2-јә 25 дәг. ишләмиш Баш почтамт, даһа сонра вағзаллар, Мәркәзи електрик ст., Дөвләт банкы, Мәркәзи телефон ст. вә с. објектләр планујғун сурәтдә тутулду. Кечә «Аврора» крејсери Николај көрпүсүнә (инди лејтенант Шмидт көрпүсү), «Амур» кәмиси Адмираллыг саһил күчәсинә јан алды.

Сәһәрә јахын пајтахт үсјанчы халгын әлиндә иди. Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) сәһәр ҺИК «Русија вәтәндашларына!» мүрачиәтнамәсини нәшр етдирди. В. И. Ленинин јаздығы бу мүрачиәтнамәдә дејилирди: «Мүвәггәти һөкумәт деврилмишдир. Дөвләт һакимијјәти Петроград фәһлә вә әскәр депутатлары Совети органынын—Петроград пролетариаты вә гарнизонуна башчылыг едән Һәрби-ингилаб комитәсинин әлинә кечмишдир.

Уғрунда халгын мүбаризә етдији иш: дәрһал демократик сүлһ тәклиф едилмәси, торпаг үзәриндә мүлкәдар мүлкијјәтинин ләғв едилмәси, истеһсал үзәриндә фәһлә нәзарәти, Совет һөкумәти јарадылмасы иши тә'мин едилмишдир.

Јашасын фәһләләрин, әскәрләрин вә кәндлиләрин ингилабы!» (јенә орада, ч. 26, сәһ. 233).

Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) күндүз ингилабчы гүввәләр Парламентгабағынын јерләшдији Марија сарајыны тутдулар вә Парламентгабағыны бурахдылар. Матрослар һәрби лиманы вә Баш адмиралығы әлә кечириб Дәниз гәраркаһы үзвләрини һәбс етдиләр.

Күндүз саат 2-35 дәг.-дә Петроград Советинин тә'чили ичласы ачылды. Совет Мүвәггәти һөкумәтин деврилмәси барәдә мә'луматы динләди. В. И. Ленин һазыркы вәзијјәт һаггында мә'рузә етди. Саат 6-ја галмыш ингилабчы дәстәләр Гыш сарајына доғру һәрәкәтә башладылар, ахшам саат 8 радәләриндә Гыш сарајы мүһасирәјә алынды. Ахшам саат 9-40 дәг.-дә Петропавловск галасындан верилән ишарә илә «Аврора» крејсериндән топ атәши ачылды. Гыш сарајына һүчум башланды.

Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) ахшам саат 10-40 дәг.-дә Смолныда 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајы ачылды (гурултајын ачылышында иштирак едән 649 нүмајәндәнин 390 нәфәри болшевик иди). Гурултај бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечдијини е'лан етди. Октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) кечә саат 2-дә Гыш сарајы һүчумла алынды вә Мүвәггәти һөкумәт һәбс олунду. Һәмин күн Советләр гурултајы В. И. Ленинин мә'рузәси үзрә *Сүлһ һаггында декрет* вә *Торпаг һаггында декрет* гәбул етди.

Гурултај ҮРМИК-ин тәркибини сечди вә В. И. Ленин башда олмагла биринчи Совет һөкумәтини—Халг Комиссарлары Советини (ХКС) тәшкил етди. Совет һөкумәтинин јаранмасы илә јени типли дөвләт олан Совет дөвләти—пролетариат диктатурасы гурулуғуна башланды.

Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) Шимал чәбһәси р-нуна гачан кечмиш баш назир Керенскинин, 3-чү сувари корпусунун командири ген. П. Н. Красновун вә Али баш командан гәраркаһынын рәиси Н. Н. Духонинин рәһбәрлији илә әксингилабчы гүввәләр

Сүлһ һаггында декрет, Торпаг һаггында декрет, «Русија вә Шәргин бүтүн мүсәлман зәһмәткешләринә» мүрачиәтнамәси.

вәтәндаш мүһарибәси төрәтмәк вә Совет һакимијјәтини девирмәк мәгсәди илә гијам галдырдылар. Һүчума кечән дүшмән ингилаби Петроград үчүн билаваситә тәһлүкә јаратды. Әксингилабчылар пајтахтда *«Вәтән вә ингилабын ниҹаты комитәси»* тәшкил етдиләр вә октјабрын 29-да (нојабрын 11-дә) јункерләри гијама галдырдылар. Гијам елә һәмин күн јатырылды. Октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) В. И. Ленинин көндәрдији ингилабчы гошунлар әксингилабчы гүввәләри Петроградцан кери отуртдулар вә нојабрын 1(14)-дә онлары тәслим олмаға мәҹбур етдиләр.

Петроградда, демәк олар, ган төкүлмәдән һәјата кечирилән үсјанын гәләбәсиндән сонра, октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) Москвада да силаһлы үсјан башланды. Үсјана рәһбәрлик үчүн Партија Мәркәзи вә ҺИК јарадылды. Москвада ингилаби гүввәләр мүтәшәккил әксингилаби гүввәләрин сон дәрәҹә шиддәтли мүгавимәтинә раст кәлди. Октјабрын 25-дән (нојабрын 7-дән) башлајараг гызғын вурушмалар кедирди. Москва фәһләләри вә гарнизонун ингилабчы әскәрләри әксингилабчыларын Москвада Совет һакимијјәтинә гаршы Үмумрусија мүбаризә мәркәзи јаратмаг планларыны поздулар. Нојабрын 2(15)-дә Москвада Совет һакимијјәти гәләбә чалды.

Петроградда вә Москвада сосиалист ингилабынын гәләбәси өлкәнин һәр јериндә Совет һакимијјәтинин мүзәффәр јүрүшүнүн тәмәлини гојду. В. И. Ленин башда олмагла РСДФ(б)П МК вә бүтүн јерли партија тәшкилатлары јерләрдә Совет һакимијјәти гурмаг уғрунда мүбаризәјә рәһбәрлик едирди. Р-нларын әксәријјәтиндә Совет һакимијјәти сүр'әтлә вә динҹ јолла гурулурду.

Пролетар һакимијјәтинин һазыр формасы олан Советләрин, торпаг вә сүлһ һаггында декретләрин, *Русија халгларынын һүгуг бәјаннамәсинин* олмасы, һәмчинин күтләләрин ачыгданачыға әксингилаб јолу тутмуш меншевик вә есерләрин тә'сириндән узаглашмасы, ленинчи болшевикләр партијасынын нүфузунун артмасы, онун сијаси вә тәшкилатчылыг фәалијјәти—бүтүн бунлар өлкәнин һәр јериндә ингилабын тезликлә галиб кәлмәсиндә һәлледичи рол ојнады. Нојабрын 20-дә (декабрын 3-дә) ХКС *Русијанын вә Шәргин бүтүн мүсәлман зәһмәткешләринә* мүрачиәтнамәси илә чыхыш едәрәк, мәлум халглара гејри-бәрабәр мүгавиләләрин вә зүлм сијасәтинин ләғв едилдијини билдирир вә онлары сосиалист ингилабынын наилијјәтләрини мүдафиә етмәјә, Совет һакимијјәти гурмаға чағырырды.

Петроград вә Москвада силаһлы үсјанларла бир вахтда вә сонра, Мәркәзи Русијада да Совет һакимијјәти гурулду. Октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) Иваново-Вознесенск, Владимир вә Брјанскда, октјабрын 27-дә (нојабрын 9-да) Јарославлда, октјабрын 28-дә (нојабрын 10-да) Нижни Новгород, Калуга вә Тверңә, октјабрын 30-да (нојабрын 12-дә) Воронеждә, нојабрын 25-дә (декабрын 8-дә) Орјолда, нојабрын 26-да (декабрын 9-да) Курскда, декабрын 7(20)-дә Тулада Совет һакимијјәти гурулду.

Нојабр-декабр ајларында Уралын шәһәр вә з-д гәсәбәләринин чохунда Совет һакимијјәти гурулду. Ҹәнуби Уралын бир сыра шәһәриндә Советләр һакимијјәти уғрунда кәркин силаһлы мүбаризә кедирди. Бурада казак атаманы А. И. Дутов башда олмагла әксингилабын ән тәһлүкәли мәркәзләриндән бири јаранмышды. Дутов казак һиссәләринә архаланараг Оренбург, Чељабинск вә с. шәһәрләри тутуб «Гошун һөкумәти» јаратмышды. 1918 илин јанварында Дутовун антисовет гијамы јатырылды.

Октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) әксингилаби гүввәләрин икикүнлүк мүгавимәти гырылдыгдан сонра Казанда, октјабрын 27-дә (нојабрын 9-да) Самарада вә Саратовда Совет һакимијјәти галиб кәлди. Саритсында Совет һакимијјәтинин гурулмасы октјабрын 28-дән (нојабрын 10-дан) нојабрын 4(17)-дәк динҹ јолла баша чатды. Һәштәрханда һакимијјәт уғрунда ингилабчы гүввәләрлә Һәштәрхан казаклары арасында кәркин мүбаризә кедирди. Вурушмалар 1918 ил јанварын 12(25)-дән 25-дәк (февралын 7-дәк) давам етди, фәһлә вә әскәрләрин гәләбәси илә гуртарды.

Пајтахтларда вә дикәр шәһәрләрдә ингилабын гәләбәси хәбәри тезликлә дөјүшән ордуја јајылды. Шимал вә Гәрб чәбһәләринин әскәрләри, Балтик матрослары сосиалист ингилабыны, Совет һакимијјәтини алгышладылар. Бүтүн чәбһәләрдә октјабрын ахыры—нојабрда јарадылмыш орду ҺИК-ләри һакимијјәти әлә алды. В. И. Ленинин көстәрдији кими, ордуну болшевикләр тәрәфинә чәкмәдән сосиалист ингилабынын гәләбәси мүмкүн олмазды. Шимал вә Гәрб чәбһәләриндә ингилабын гәләбәси нојабрын 18—20-дә (декабрын 1—3-дә) Мокилјовда әксингилабын ири мәркәзини—сосиалист ингилабына гаршы гәсд һазырлајан Али баш командан гәраркаһыны тезликлә ләғв етмәјә имкан верди.

Октјабрын ахыры—нојабрын әввәлиндә Прибалтиканын алман гошунларынын ишғал етмәдији бүтүн јерләриндә Совет һакимијјәти гурулду. 40 мин латыш атычысы ингилаб тәрәфинә кечди; Латвијада Совет һакимијјәти гурулмасында онларын бөјүк ролу олду. Минск Совети октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) һакимијјәти әлә алды; октјабрын 27-дә (нојабрын 9-да) РСДФ(б)П Шимал-Гәрб вил. комитәсинин гәрары илә Минск Совети јанында Ингилаб комитәси, сонралар Шимал-Гәрб вил. вә Гәрб чәбһәсинин ҺИК-и јарадылды. ҺИК Гәрб чәбһәсиндә вә Белорусијада һакимијјәти әлиндә чәмләшдирди.

Октјабрын 29-да (нојабрын 11-дә) Мүвәггәти һөкумәтә гаршы башланмыш Кијев силаһлы үсјаны октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) галиб кәлди. Лакин бөјүк һәрби гүввәјә малик буржуа-милләтчи Мәркәзи Рада һакимијјәти зәбт етди. Нојабрын 7(20)-дә Рада өзүнү «Украјна Халг Республикасы»нын али органы е'лан етди. Мәркәзи Рада Үмумрусија әксингилабынын башлыча мәркәзләриндән биринә чеврилди. Украјна болшевикләри Совет һакимијјәти гурмаг уғрунда һәр јердә Мәркәзи Радаја гаршы мүбаризәни

Гызыл гвардија дәстәси. Петроград, 1917 ил.

кенишләндирдиләр. Декабрын 11—12 (24—25)-дә Харковда (бурада Совет һакимијјәти нојабрын 10(23)-да галиб кәлмишди) кечирилән Үмумукрајна Советләр гурултајы Украјна халгынын һәјатында чох бөјүк тарихи һадисә олду. Советләр гурултајы декабрын 12(25)-дә Украјнаны Советләр Респ.-сы е'лан етди, Украјна Советләринин МИК-ини сечди; МИК биринчи Украјна Совет һөкумәтини тәшкил етди. Февралда Украјнанын һәр јериндә Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин јанварында Крым вә Молдавијада Совет һакимијјәти галиб кәлди.

Октјабрда Дон казак гошунларынын атаманы А. М. Каледин Донда антисовет гијам галдырды. 7 күнлүк вурушмадан сонра декабрын 2(15)-дә казаклар Ростову тутдулар [Ростовда һәлә октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Совет һакимијјәти гурулмушду]. Сонра казаклар Донбаса һүчум етдиләр. Лакин казакларын хејли һиссәси Калединә көмәк етмәди. Јанварын 10(23)-да чәбһәдәки казак һиссәләринин Каменскаја станитсасындакы гурултајы Калединин «Гошун һөкумәти»нин девридијини билдирди, Дон вил.-ндә Совет һакимијјәтини е'лан етди вә Дон ҺИК-ини јаратды. Совет гошунлары Каледин гијамыны јатырды; февралын 24-дә Ростов, 28-дә Новочеркасск азад олунду.

Октјабрын 28-дә (нојабрын 10-да) Владигафгаз Совети Совет һакимијјәтинә тәрәфдар чыхды. Нојабрда Петровск-Порт (Маһачгала) вә Грозныда Совет һакимијјәти гурулду. Лакин казак вә дағлы әксингилабчылары декабрын 1(14)-дә «Терек-Дағыстан һөкумәти» тәшкил етдиләр вә Владигафгаз, Грозны вә с. Советләри дағытдылар. Терек вил.-нин болшевикләри террор, милләтләрарасы тоггушма шәраитиндә Терек халгларынын гурултајына һазырлыг апарырдылар. 1-чи гурултај 1918 илин јанварында Моздокда, 2-чи гурултај мартда Пјатигорскда чағырылды. 2-чи гурултај РСФСР тәркибиндә Терек Халг Совет Респ.-сыны тәшкил етди. Бүтүн Терекдә вә Дағыстанын хејли һиссәсиндә Совет һакимијјәти гурулду. Кубан вә Гарадәнизјаны әразидә Совет һакимијјәти гуруларкән Кубан казакларынын шиддәтли мүгавимәти дәф едилди. Декабрын 1(14)-дә Новороссијскдә, јанварда Армавирдә Совет һакимијјәти галиб кәлди. Мартын 14-дә ингилабчы гошунлар һүчумла Јекатеринодары (Краснодар) алдылар.

Загафгазијада сосиалист ингилабы бирдән-бирә галиб кәлмәди. Болшевикләр буржуа милләтчиләринә гаршы кәскин мүбаризә шәраитиндә күтләләри өз тәрәфләринә чәкдиләр. Буржуа-милләтчи Мүсават вә Дашнаксутјун партијалары күрчү меншевикләри илә бирликдә, Гафгазы ингилабчы Русијадан ајырмаға чалышараг Совет һакимијјәти гурулмасына гаршы фәал мүбаризә апарырдылар.

Орта Асијада сосиалист ингилабынын мәркәзи олан Дашкәнддә нојабрын 1(14)-дә Совет һакимијјәти гурулду. Нојабрын 15(28)-дә Өлкә Советләр гурултајы Түркүстан Өлкә ХКС-ни сечди. 1917 илин нојабры—1918 илин февралында Сәмәргәнд, Ашгабад, Красноводск, Чәрчо вә Мәрвдә, 1918 илин јазында Орта Асијанын һәр јериндә (Хивә ханлығы вә Бухара әмирлији истисна олмагла) Совет һакимијјәти гурулду. Апрелин ахырында РСФСР тәркибиндә Түркүстан МССР тәшкил олунду. Газахыстанда Совет һакимијјәти нојабрда гурулду. Милләтчиләрин (бах *Алаш*), Семиречје, Оренбург вә Урал казакларынын силаһлы мүгавимәти гырылды. 1918 ил јанварын 1(14)-дә Пишпәкдә (Фрунзе), мартын 3-дә Верныда (Алма-Ата) Совет һакимијјәти галиб кәлди.

Октјабрын 28-дә (нојабрын 10-да) Краснојарскда, әксингилаби гијам јатырылдыгдан сонра нојабрын 30-да (декабрын 13-дә) Омскда, декабрын 13 (26)-дә Новониколајевскдә (Новосибирск), декабрын 6(19)-да Томскда, гијамчыларла 9 күнлүк вурушмадан сонра декабрын 22-дә (1918, јанварын 4-дә) Иркутскда Совет һакимијјәти гурулду. Владивостокда нојабрын 18-дә (декабрын 1-дә), Хабаровскда декабрын 6(19)-да, 1918 илин мартынадәк Узаг Шәргин һәр јериндә Совет һакимијјәти галиб кәлди.

В. И. Ленин Совет һакимијјәтинин зәфәр јүрүшүнә јекун вурараг, 1918 илин мартында јазырды: «Биз буржуазијаны јыхыб, вәтәндаш мүһарибәсиндә онун ачыг мүгавимәтини бир нечә һәфтәдә гырдыг. Биз болшевизмин галибијјәтли зәфәр јүрүшүнә башлајарат бөјүк бир өлкәнин бир учундан о бири учуна чыхдыг. Биз чаризм вә буржуазијанын зүлм алтында сахладығы зәһмәткеш күтләләрин ән ашағы тәбәгәләрини галдырыб азадлыға вә мүстәгил һәјата чатдырдыг. Биз Совет Республикасыны... јаратдыг вә мөһкәмләтдик» (јенә орада, ч. 27, сәһ. 150).

Совет сосиалист дөвләтинин јаранмасы. Октјабр ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә Коммунист партијасы һаким партијаја, фәһлә синфи исә мәзлум вә истисмар олунан синифдән һаким синфә чеврилди, јени дөвләт—пролетариат диктатурасы јарадылды. Сосиалист ингилабынын биринчи вәзифәси көһнә дөвләт машыныны мәһв етмәк вә јени, совет дөвләти јаратмаг иди. Ингилаб буржуа-мүлкәдар дөвләтини ордусу, прокурорлуғу, мәһкәмәси, полис вә бүрократик мә'мур апараты илә бирликдә мәһв едәрәк, истисмарчы синифләри вә онларын партијаларыны көһнә гајдаларын бәрпасы уғрунда мүбаризәдә ән күчлү васитәдән мәһрум етди.

Совет дөвләти газанылмыш наилијјәтләри дахили вә харичи әксингилабдан мүдафиә етмәјин башлыча амили, сосиализм чәмијјәти гурмаг уғрунда мүбаризә васитәси олду. Совет һөкумәти фәалијјәтиндә пролетариат диктатурасынын дөвләт формасы олан Советләрә архаланырды. Әксингилаба вә саботажа гаршы мүбаризә үчүн 1917 ил декабрын 7(20)-дә ХКС јанында Үмумрусија Фөвгәл'адә Комиссијасы јарадылды. ХКС-нин 16(29) декабр тарихли декретинә әсасән көһнә орду демократикләшдирилди. 1918 ил јанварын 15(28)-дә Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу, 1918 ил јанварын 29-да (февралын 11-дә) Фәһлә-Кәндли Гызыл Донанмасы јарадылмасы һаггында декрет гәбул едилди.

Игтисадијјатда сосиалист дәјишикликләринә башланды. Торпаг милиләшдирилдикдән, Дөвләт банкы Совет һакимијјәтинин әлинә кечдикдән сонра, 1917 ил нојабрын 14(27)-дә истеһсал вә бөлкү үзәриндә фәһлә нәзарәти гојулмасы һаггында декрет гәбул олунду. Нојабрдан дөвләт мүәссисәләри, д.ј.-лары вә хүсуси мүәссисәләр милиләшдирилмәјә башланды. Тәчрүбәли партија хадимләри, габагчыл фәһләләр дөвләт вә тәсәррүфат ишинә көндәрилирди. Х.т.-на рәһбәрлик үчүн декабрын 2(15)-дә Али Халг Тәсәррүфаты Шурасы (АХТШ) јарадылды.

Совет һакимијјәти ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә феодал мүнасибәтләри, силк бөлкүсү вә һүгуг бәрабәрсизлији галыгларыны ләғв етди. Ваһид вәтәндашлыг [нојабрын 10(23)-да], гадынларын һүгуг бәрабәрлији [дека-

брын 18(31)-дә], килсәнин дөвләтдән вә мәктәбин килсәдән ајрылмасы [1918, јанварын 20-дә (февралын 2-дә)] һаггында декретләр гәбул едилди.

1918 ил јанварын 10(23)-да 3-чү Үмумрусија Советләр гурултајы чағырылды. Гурултај *Зәһмәткеш вә истисмар олунан халгын һүгуг бәјаннамәсини* гәбул етди. Гурултај Русија Совет Федератив Сосиалист Респ.-сынын (РСФСР) јарадылмасыны ганунверичилик јолу илә рәсмиләшдирди.

ҮРМИК вә ХКС-нин декретләри илә чар һөкумәтинин вә Мүвәггәти һөкумәтин алдыглары харичи вә дахили борчлар ләғв едилди, харичи тичарәт, бүтүн ири сәнаје миллиләшдирилди.

Сәнаједә истеһсал васитәләринин ичтимаиләшдирилмәси, онларын үмумхалг мүлкијјәтинә чеврилмәси ингилаби чеврилиш — көһнә, капиталист истеһсал үсулунун әсасларынын дағылмасы вә сосиалист бөлмәсинин јарадылмасы демәк иди. Сәнаједә буржуа истеһсал мүнасибәтләри ләғв едилди вә јени, сосиалист истеһсал мүнасибәтләри јарадылды. Торпағын миллиләшдирилмәси вә сәнаједә истеһсал васитәләринин ичтимаиләшдирилмәси милјонларла әмәкчи кәндлинин сосиализм јолуна кечмәсинә шәраит јаратды.

Октјабр ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә мәдәнијјәт саһәсиндә көклү дәјишикликләр башланды. Мәктәбләр, али вә орта ихтисас тәһсили мүәссисәләри, китабханалар, театрлар, музејләр әмәкчи халгын малы олду. Јашлылар арасында савадсызлығын ләғви үчүн тәдбирләр көрүлдү. *Мәдәни ингилаб* башланды. Мәтбуат, әдәбијјат, инчәсәнәт зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси вә тәһсили ишинә чәлб олунду.

Совет һакимијјәтинин илк ингилаби тәдбирләри буржуазијанын, мүлкәдарларын, иртичачы мә'мурларын вә эксингилабчы партијаларын күчүнү сарсытды, деврилмиш истисмарчы синифләрин игтисади гүдрәтини гырды, һаким мөвгеләрин Совет һакимијјәтинин әлиндә чәмләшмәсини тә'мин етди.

Совет һөкумәти фәалијјәтинин илк күнләриндән сүлһ уғрунда мүбаризәјә башлады. Сүлһсевәр сијасәт онун бүтүн кәләчәк харичи сијасәтинин сарсылмаз әсасы олду. *Брест сүлһүнүн (1918)* имзаланмасы илә өлкә Биринчи дүнја мүһарибәсиндән чыхды, сосиалист дәјишикликләрини кенишләндирмәк үчүн динч тәнәффүс әлдә етди.

Сосиализм гуручулуғуна башламаг програмыны В. И. Ленин «*Совет һакимијјәтинин нөвбәти вәзифәләри*» әсәриндә (1918, апрел) ишләјиб һазырлады.

Кәнддә Совет һакимијјәтинин сијасәти, һәр шејдән әввәл, Октјабр ингилабынын аграр дәјишикликләрини—Торпаг һаггында декрети һәјата кечирмәјә јөнәлдилмишди; мүлкәдар торпаглары мүсадирә олунуб бөлүшдүрүлдү. Кәнддә сосиалист ингилабынын сонракы инкишафы кедишиндә јохсул кәндлиләрлә голчомаглар арасында синфи мүбаризә кәскинләшди. 1918 илин јазында вә хүсусән јајында голчомаглар Совет һакимијјәти илә ачыг мүбаризәјә башладылар; ортабаб кәндлиләр чох тәрәддүд едирдиләр. Тәсәррүфатын үмуми тәнәззүлү шәраитиндә тахылы кизләдән вә дөвләтин тахыл тәдарүкү тәдбирләрини позан голчомагларын саботажы нәтичәсиндә сәнаје мәркәзләриндә ачлыг башланды. Ф-к—з-д фәһләләринин сајы 1914 илдәкинә нисбәтән 2 дәфә азалмышды. Тахыл уғрунда мүбаризә Совет Респ.-сыны хилас етмәк уғрунда мүбаризәјә чеврилди. В. И. Ленин буну нәтичә е'тибарилә сосиализм уғрунда мүбаризә адландырмышдыр. 1918 ил мајын ахырында фәһләләрдән ибарәт хүсуси әрзаг дәстәләри јарадылмаға башланды. Һәмин дәстәләр тахылчылыг губ.-ларына көндәрилирди. Ијунун 11-дә кәнддә јохсул комитәләринин тәшкили һаггында декрет гәбул олунду. Јохсул комитәләри әрзаг мәсәләсинин һәллинә бөјүк көмәк етдиләр. Кәндин ичтимаи-игтисади симасы дәјишди: јохсул кәндлиләр 1917 илдә кәнд әһалисинин 65%-и идисә, 1918 илин ахырына јахын 35%-ә дүшдү; ортабаблар 20%-дән 60%-ә чатды, голчомаглар исә 15%-дән 5%-ә енди. 1918 илин ахырындан ортабаблар кәнддә әсас сима олду. Голчомагларын сијаси вә игтисади мөвгеләри хејли сарсыды. Фәһлә синфи илә ән јохсул кәндлиләрин иттифагы, пролетариат диктатурасы мөһкәмләнди. 5-чи Үмумрусија Советләр гурултајы 1918 ил ијулун 10-да илк Совет Конститусијасыны—РСФСР-ин Конститусијасыны гәбул етди. Конститусијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы сајәсиндә јаранмыш совет сосиалист ичтимаи вә дөвләт гурулушу ганунверичиликлә тәсбит олунду.

Деврилмиш истисмарчы синифләр капитализми бәрпа мәгсәди илә вәтәндаш мүһарибәси төрәтдиләр. Бу, әслиндә, Петроградда Октјабр силаһлы үсјанынын гәләбәсиндән дәрһал сонра башланмышды. Дахили буржуа-мүлкәдар эксингилабынын вә харичи империалистләрин бирләшмиш гүввәләри Совет һакимијјәтинә, сосиалист дәјишикликләринә гаршы чыхырды [бах *Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә (1918—20)*]. В. И. Ленин башда олмагла, Коммунист партијасынын рәһбәрлији илә Русија фәһлә синфи вә әмәкчи кәндлиләрин һәрби, мадди вә мә'нәви гүввәләринин кәркин сә'ји нәтичәсиндә мүдахиләчиләрин вә дахили эксингилабын гошунлары дармадағын едилиб өлкәдән говулду. Русија пролетариаты, әмәкчи кәндлиләр вә Гызыл Орду ингилабын наилијјәтләрини мүдафиә етдиләр, дүнјада илк фәһлә-кәндли дөвләтини горујуб мөһкәмләндирдиләр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын үмумдүнја-тарихи әһәмијјәти. Октјабр ингилабы өзүндән әввәлки бүтүн ингилаблардан көклү сурәтдә фәргләнир. Бу ингилаб капиталистләрин вә мүлкәдарларын һакимијјәтини девирди, пролетариат диктатурасы гурду, Русијада капитализми ләғв етди, инсанын инсан тәрәфиндән истисмарыны, ичтимаи вә милли зүлмү арадан галдырды, сосиализм вә коммунизм гуручулуғуна јол ачды. Ингилабын илһамчысы вә тәшкилатчысы, В. И. Ленин башда олмагла, Коммунист партијасы иди. Партија өз фәалијјәтиндә ичтимаи инкишаф ганунларынын дәрк олунмасына истинад едәрәк мүхтәлиф ингилаби һәрәкатлары: сүлһ уғрунда үмумдемократик һәрәкаты, торпаг уғрунда демократик кәндли һәрәкатыны, милли һүгуг бәрабәрлији уғрунда мәзлум халгларын милли азадлыг һәрәкатыны, буржуазијаны девирмәк вә пролетариат диктатурасы гурмаг уғрунда пролетариатын сосиалист һәрәкатыны бачарыгла ваһид ингилаби ахында бирләшдирди.

Ингилабын әсас һәрәкәтверичи гүввәси Русија пролетариаты иди. Партија, сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда мүбаризәдә һәлледичи гүввә олан фәһлә синфинин ән јохсул кәндлиләрлә иттифагыны јаратды. Фәһлә синфинин бөјүк үмумдүнја азадлыг вәзифәси Октјабр ингилабында дәриндән вә һәртәрәфли шәкилдә ашкара чыхды. Өлкәмизин тәчрүбәсиндә В. И. Ленинин белә мүһүм бир мүддәасынын һәгигилији тәсдиг олунду ки, анчаг Коммунист партијасынын башчылыг етдији фәһлә синфи капитал зүлмүнүн деврилмәси уғрунда мүбаризәдә, онун деврилмәси кедишиндә, гәләбәнин сахланыб мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәдә, јени ичтимаи гурулуш јаратмаг ишиндә бүтүн зәһмәткеш вә истисмар олунанлар күтләсинә рәһбәрлик едә биләр. Гәрбдә вә Шәргдә гүдрәтли фәһлә вә үмумдемократик һәрәкатын олмасы, бүтүн өлкәләрин фәһлә вә зәһмәткешләринин Октјабр ингилабына дәрин рәғбәт бәсләмәси вә ону фәал мүдафиә етмәси ингилабын галибијјәтли инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етди.

Октјабрын гәләбәси 20 әсрдә башлыча һадисә олуб бүтүн бәшәријјәтин инкишафы кедишини көкүндән дәјишдирди. Октјабр ингилабы бәшәријјәт тарихиндә јени дөвр—капитализмдән сосиализмә кечид дөврүнү ачды.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы бүтүн дүнјада тарихи һадисәләрин кедишини сүр'әтләндирмишдир. Марксизм-ленинизм идејалары, Октјабр идејалары бүтүн јер үзүнә јајылмыш, халглары истисмарчылара гаршы, өз азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда мүбаризәјә галдырмышдыр. Октјабр ингилабынын наилијјәтләри дүнјанын бүтүн гитәләриндә ингилаби ислаһатлар үчүн гүдрәтли зәмин олмушдур.

Октјабр ингилабы милли азадлыг һәрәкатынын инкишафында дөнүш мәрһәләси олду; мүстәмләкә системи бөһранынын тәмәлини гојду, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә милли азадлыг ингилаблары дөврүнү ачды. Октјабр ингилабы дүнјанын бүтүн халгларына бөјүк ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрди, мәзлум милләтләри ојатды, кениш зәһмәткеш тәбәгәләрини фәал сијаси һәјата чәлб етди, бејнәлхалг пролетариатын мүтәшәккиллијинин күчләнмәсинә көмәк етди. Бу ингилаб мүасир дүнја коммунист һәрәкатынын бешији олду. Октјабр ингилабы бүтүн бәшәријјәт үчүн сосиализмә доғру кениш јол ачды.

Азәрбајчан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын һазырланмасы вә гәләбәси дөврүндә. Феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән сонра Русијанын башга јерләриндә олдуғу кими, Азәрб.-да да фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри јарадылды. Советләрдә Мүвәггәти һөкумәти мүдафиә едән есер вә меншевикләрин сајы чох иди. Советләрлә јанашы, буржуа һөкумәтинин мүхтәлиф јерли идарә органлары, о чүмләдән Хүсуси Загафгазија Комитәси ишә башлады Буржуа һакимијјәт органы—Ичтимаи Тәшкилатлар Шурасы вә онун јерли ичраијјә комитәләри Мүвәггәти һөкумәтин көмәкчи органлары олду. Бакыда бу органа буржуазија вә мүлкәдарларын, буржуа-милләтчи партија-

ларынын, есер вә меншевикләрин нүмајәндәләри дахил иди.

Чаризм деврилдикдән сонра Азәрб. болшевик тәшкилатлары легал шәраитдә фәалијјәтә башлады. Онлар буржуа-демократик ингилабындан сосиалист ингилабына кечмәк һаггында В. И. Ленинин көстәришләрини әсас тутурдулар. Азәрб. болшевикләринин фәалијјәтини истигамәтләндирмәкдә В. И. Ленинин Апрел тезисләринин, партијанын Апрел конфрансынын (1917) милли мәсәләјә даир гәрарынын мүһүм әһәмијјәти олду.

Азәрб. болшевикләринин рәһбәрлији илә «Һүммәт» тәшкилаты фәалијјәтини јенидән кенишләндирмәјә башлады. Артыг 1917 илин јазында Шамахы, Ләнкәран, Губа, Јелизаветпол (Кәнчә), Дәрбәнд вә с. јерләрдә јерли болшевик тәшкилат вә өзәкләри фәалијјәт көстәрирди. Ејни заманда, Иран Азәрб.-ындан кәлмиш фәһләләр арасында «Әдаләт» тәшкилаты кениш иш апарырды. 1917 илин Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра буржуа-милләтчи әксингилаб гүввәләри кениш фәалијјәтә башладылар. Бакыда вә б. шәһәрләрдә мүсаватчыларын, дашнакларын башчылыг етдикләри мүсәлман вә ермәни «милли шуралары» јаранды. 1917 илин ијунунда мүсаватчылар вә түрк федералистләри буржуа-милләтчи «Түрк федералист мүсават партијасы»нда бирләшдиләр. Белә бир шәраитдә Азәрб. болшевикләри күтләләри сосиалист ингилабына һазырламаг үчүн фәал сијаси иш апарырдылар. Болшевикләрин тәшәббүсү илә 1917 ил апрелин 30-да Нефт Сәнајеси Фәһләләри Иттифагы бәрпа олунду. Есер, меншевик вә дашнакларын мүгавимәтинә бахмајараг, 1917 ил ијунун 10-да чағырылан Бакы мә'дән—з-д комиссијалары конфрансы болшевик гәтнамәсини гәбул етди. Мә'дән—з-д комиссијалары мүәссисәләрдә болшевикләрин башлыча дајағы олду. Бакы, Нуха (Шәки), Јелизаветпол (Кәнчә) вә Кәдәбәјдә 8 саатлыг иш күнү, әмәк һаггынын артырылмасы вә с. тәләбләрлә фәһлә тә'тилләри башланды. 1917 илин јајында артыг Бакынын бир сыра мүәссисәсиндә фәһлә нәзарәти гојулмушду.

Кәндләрдә аграр һәрәкаты күчләнирди. 1917 илин јазындан е'тибарән Газах, Јелизаветпол (Кәнчә) вә с. гәзаларда кәндли һәјәчанлары башланды.

Болшевикләрин тәблиғаты нәтичәсиндә јерли гарнизонларда, Хәзәр Һәрби Донанмасында әскәр вә матросларын ингилаби һәрәкаты күчләнирди.

Азәрб.-да күтләләрин ингилаби сәфәрбәрлији просеси бүтөвлүкдә Русијадакы һадисәләрлә әлагәдар чәрәјан едирди. 1917 илин ијулунда Петроградакы һадисәләрдән сонра икиһакимијјәтлијә сон гојулмасы Азәрб.-да да әксингилабын фәаллашмасына сәбәб олду.

Азәрб. болшевикләри РСДФ(б)П 6-чы гурултајынын гәрарларыны јеринә јетирмәк уғрунда фәал мүбаризә апарырдылар. 1917 ил августун 30-да Бакы Совети, онун есер-меншевик рәһбәрлијинин зиддинә олараг, илк дәфә, әксингилаба гаршы гәти мүбаризә тәләб едән болшевик гәтнамәсини гәбул етди. Лакин есер-меншевик ичраијјә комитәси һәмин гәрарын ләғвинә наил олду Бунунла белә, Бакыда вә Азәрб.-ын башга јерләриндә Советләрин болшевикләшмәси уғрунда мүбаризә күчләнди.

1917 ил сентјабрын 27-дә болшевикләрин башчылыг етдији үмуми тә'тил фәһләләрин гәләбәси илә гуртарды (бах *Бакы тә'тилләри*).

1917 илин пајызында Азәрб. кәндләриндә мүлкәдар торпаг мүлкијјәтинин ләғви уғрунда һәрәкат даһа да гүввәтләнди. Азәрб. халгынын рус империалист буржуазијасы вә онун Мүвәггәти һөкумәтинин мүстәмләкә зүлмүнә гаршы милли азадлыг мүбаризәси дә күчләнирди.

Бакы Советиндә болшевикләр рәһбәрлији әлә алдылар. Зәһмәткеш күтләләрин тәзјиги илә 1917 ил октјабрын 13-дә есер-меншевик ичраијјә комитәси истe'фа верди. С. Шаумјан башда олмагда Мүвәггәти ичраијјә комитәси сечилди. Бакы Советинин октјабрын 15-дә гәбул етдији гәтнамәдә һакимијјәтин Советләрә верилмәсинин зәрурилији көстәрилирди.

Петроградда силаһлы үсјанын гәләбәси хәбәри Азәрб. фәһлә вә кәндлиләрини буржуа-мүлкәдар зүлмүнә гаршы мүбаризәјә даһа да руһландырды. Октјабрын 31-дә (нојабрын 13-дә) Бакы Советинин кениш ичласы Бакы р-нунда бүтүн һакимијјәтин Бакы Советинә кечмәси һаггында гәтнамә гәбул етди. Нојабрын 2(15)-дәки ичласда исә Бакы Советинин Ичраијјә Комитәси Бакыда али һакимијјәт органы е'лан едилди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны алгышлајан Бакы Совети билдирди ки, В. И. Ленин башда олмагла Совет һөкумәтини јеканә гануни һакимијјәт һесаб едир. Бакы Советинин Ичраијјә Комитәси әһалијә нојабрын 4-дәки мүрачиәтнамәсиндә көстәрирди ки, халгын хошбәхтлијини, өлкәдә сүлһ вә гајда-ганун јарадылмасыны истәјән һәр кәс тезликлә вә гәти шәкилдә јени һөкумәтин, В. И. Ленинин башчылыг етдији Халг комиссарлары һөкумәтинин тәрәфинә кечмәлидир. Бакы Советинин 1918 ил апрелин 25-дәки ичласында Загафгазијада Совет һакимијјәтинин илк сәлаһијјәтли органы—*Бакы Халг Комиссарлары Совети* (БХКС) јарадылды. Болшевикләрин рәһбәрлик етдији бу орган гыса мүддәтдә бир сыра сосиалист тәдбири һәјата кечирди (бах *Бакы коммунасы*). Лакин дахили әксингилабын вә харичи һәрби мүдахиләчиләрин тәзјиги нәтичәсиндә Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти сүгут етди [(бах *Загафгазијаја харичи һәрби мүдахилә (1918—21)*]. Лакин бу мәғлубијјәт Азәрб. зәһмәткешләринин ингилаби әзмини гырмады. Онларын түрк, инкилис мүдахиләчиләринә вә мүсават ағалығына гаршы мүбаризәси 1920 илдә апрелин 28-нә кечән кечә Бакыда мүсават һөкумәтинин деврилмәси вә Азәрб.-ын Совет Сосиалист Респ.-сы е'лан едилмәси илә нәтичәләнди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәси бүтүн Загафгазијада вә гоншу Шәрг өлкәләриндә һадисәләрин кедишинә бөјүк тә'сир көстәрди. Азәрб. ССР-ин јарадылмасы Загафгазија әксингилабына ағыр зәрбә вурду. Ермәнистанда дашнак, Күрчүстанда меншевик режиминин деврилмәсини сүр'әтләндирди, империалист әсарәтиндә олан Јахын Шәрг өлкәләринә ингилабиләшдиричи тә'сир етди (бах хүсуси чилд—*Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы*).

Јапышдырма шәкил, бах сәһ.288—289.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2); јенә онун, К годовщинам Октябрьской революции. 1918—1922, Речи, доклады, статьи, М., 1976; Ленин. Октябрь семнадцатого.... Документальное повествование, в 2-х т-х, М., 1977; Ленин в Октябрьские дни 1917 года, М., 1977; Ленин об Октябре, М., 1977; Владимир Илич Ленинин анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә Сов. ИКП МК-нын тезисләри, Б., 1970; В. И. Ленин Азәрбајчан һаггында, Б., 1970; Сов. ИКП гурултајлары вә МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары (1898—1954), һ.1, Б., 1954; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллији. Сов.ИКП МК Пленумунун гәрары вә Сов.ИКП МК тезисләри, Б., 1967; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 50 иллијинә һазырлыг һаггында Сов. ИКП МК-нын 1967 ил 4 јанвар тарихли гәрары, Б., 1967; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында. Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977; Брежнев Л. И., Сосиализмин бөјүк гәләбәләринин әлли или, Б., 1967; Нәриманов Н. Н., Мәгаләләр вә нитгләр, ч. 1, Б., 1971; Әлијев Һ. Ә. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты, Б., 1977; Азәрбајчанда сосиалист ингилабынын гәләбәси уғрунда болшевикләрин мүбаризәси, 1917—1918 илләр, Б., 1960; Азәрбајчан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри, Б., 1964; Бөјүк Октјабр вә Јахын вә Орта Шәрг халгларынын азадлыг мүбаризәси, Б., 1967; Бөјүк Октјабр вә Азәрбајчан (1917—1967), Б., 1967; Бөјүк Октјабр вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә, Б., 1968; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; Азәрбајчан тарихи, ч. 3, һ. 1, Б., 1973; Великий Октябрь. Сб. документов, М., 1962; Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы, т. 1—10, М., 1957—63; Декреты Советской власти, т. 1—4, М., 1957—64; Борьба за победу Советской власти в Азербайджане, 1918—1920 гг. (Документы и материалы), Б., 1967; Минц И. И., История Великого Октября, т. 1—2, М., 1967—68; Победа Советской власти в Закавказье, Тбилиси, 1971; Зародов К. И., Три революции в России и наше время, М., 1975; Исторический опыт Великого Октября, М., 1975; Рабочий класс—ведущая сила Октябрьской социалистической революции, М., 1976; Смирнов А. С., Большевики и крестьянство в Октябрьской революции, М., 1976; Великий Октябрь: краткая история, фотографии, документы, М., 1977; Совокин А. М., На путях к Октябрю. Проблемы мирной и вооруженной борьбы за власть Советов, М., 1977; Революция изменившая мир, М., 1977.

БӨЈҮК ОРДА́—татар феодал дөвләти. *Гызыл Орданын* сүгуту дөврүндә Днепр вә Дон чајлары арасында јаранмышдыр (1433). Илк ханы *Тохтамышын* нәвәси Сејид Әһмәд [1433—59] олмушдур. Б.О. әһалисинин әсас мәшғулијјәти көчәри малдарлыг вә әкинчилик иди. 100 минлик ордуја малик Б.О. 15 әсрин орталарында Шәрги Авропада мүһүм сијаси рол ојнајырды. 1455—56 илин гышында Крым ханы Һачы Кирej илә вурушмадакы мәғлубијјәтдән сонра Б.О.-нын әсас әразиси Волга саһилләри олду. 1465 илдә Һәштәрхан Б.О.-дан ајрылды вә мүстәгил *Һәштәрхан ханлығы* јарадылды. Әһмәд ханын вахтында [1465—81] Б.О. бир гәдәр гүввәтләнди. Полша илә иттифаг бағланды (1472), Түркијә илә достлуг мүнасибәтләри јарадылды (1476). Әһмәд ханын варисләри дөврүндә исә дөвләт зәифләди. Крым ханы Менкли Кирej 1486—91 илләрдә Б.О.-ја ағыр зәрбә вурду вә 1502 илдә онун мүстәгиллијинә сон гојду.

Әд.: Греков И. Б., Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV—XV вв.), М., 1975.

БӨЈҮК ПА́ТОМ—РСФСР Иркутск вил.-ндә чај. Ленанын сағ голу. Уз. 460 *км*, һөвзәсинин саһ. 26,9 мин *км*²-дир. Патом јајласындан ахыр. Астаналыдыр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Ашағы ахыны илә ағач ахыдылыр.

БӨЈҮК ПИРӘЛИ—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда кәнд. Б.П. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ч.-г.-дә, Гутгашен—Ағдаш шосе јолу кәнарында, Топаланчајын (Түрјан чајынын голу) саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 962 (1976); әкинчилик, түтүнчүлүк, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, 2 китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

БӨЈҮК ПИТ—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә чај. Јенисејин сағ голу. Уз. 415 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 21700 *км*²-дир. Јенисеј тирәсиндән башланыр вә бу әразидә ахыр. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Ағач ахыдылыр. Брјанка дајаначағынадәк кәмичилијә јарарлыдыр.

БӨЈҮК ПЈОТР КӨРФӘЗИ—Јапон дәнизинин Асија саһилләриндә (РСФСР Приморје өлкәси) көрфәзи. Уз. 80 *км*-дир. Ени шм.-да 48 *км*, ч.-да тәгр. 200 *км*-ә чатыр. Дәринлији 30—66 *м*-дир. Саһилләри парчаланмышдыр. Бир нечә дахили көрфәз (Амур, Уссури, Посјета, Стрелок, Восток, Америка вә с.) әмәлә кәтирир. Гышда бузла өртүлү олур. Владивосток ш. вә порту (Амур көрфәзи) вә Находка порту (Америка көрфәзи) Б.П.к.-нин саһилиндәдир.

БӨЈҮК ПЛИТӘ, Бөјүк Тава—Хәзәр дәнизиндә Абшерон архипелагында ада. Артјом вә Чилов (Жилој) а-ры арасында, Азәрб. ССР әразисиндәдир. Уз. (шм.-дан ч.-а) тәгр. 550 *м*, ени 180 *м*-ә гәдәрдир. Шм. һиссәси дашлыг, ч. һиссәси гумлугдур. Г. саһилиндә бухта, шм.-ш. вә ч.-ш. саһилләриндә исә рифләр вар. Битки өртүјү чох сејрәкдир.

БӨЈҮК ПО́ЛША—Полшанын тарихи вил.-ләриндән бири. 9—11 әсрләрдә Б.П.-ја Варта вә Нотес чајларынын һөвзәсиндәки әрази дахил иди. Сонралар г.-дә Силезија вә Лјубуш, ш.-дә Мазовија, ч.-да *Кичик Полша*, шм.-да Поморје илә һәмсәрһәд олан әрази Б.П. адланырды. 16—18 әсрләрдә «Б.П. әјаләтләри»нә Мазовија вә Пруссија краллығы да дахил иди. 19 әсрдә «Б.П.» мәфһуму Бөјүк Познан кнјазлығынын синоними кими ишләдилмишдир.

БӨЈҮК ПРО́КОП, Чылпаг Прокоп (Prokop Veliky; Prokop Holy; тәгр. 1380—30. 5. 1434)—гусчулар ингилаби һәрәкаты хадими. 1426 илдән таборлуларын әсас сијаси вә һәрби рәһбәри. Алман императоруна вә сәлибчиләрә гаршы зәфәр јүрүшләриндә гусчулар гошунуна башчылыг етмишдир. Липаны (Прага јахынлығында кәнд) әтрафындакы вурушмада һәлак олмушдур.

БӨЈҮК САҺӘЛИ ТУ́НДРА—Коми МССР вә Нен Милли Маһалы (Архангелск вил.) әразисиндә саһә. Баренс дәнизинин ч. саһилиндә, Печора вә Уса чајлары, Урал вә Пај-Хој д-ры арасындадыр. Сәтһи һүнд. 100—250 *м*-ә гәдәр олан морен тирәли вә тәпәли дүзәнликдир. Г.-дә Землјаној силсиләси, ш.-дә исә Черными тирәси јүксәлир. Чајлары, әсасән, Печора вә Усанын голларыдыр. Чохлу көл вә батаглыг вар. Чохиллик донушлуг сүхурлары кениш саһә тутур. Иглими субарктикдир. Орта темп-р јанварда —16°С-дән —20°С-јәдәк, ијулда 8—12°С-дир. Иллик јағынты ч.-да 450 *мм*, шм.-да 250 *мм*-дир. Биткиси тундра типлидир, ч.-да гарашам вә күкнар мешәләри вар. Маралчылыг, сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Хәзлик һејванлар вә су гушлары овланыр. Печора көмүр һөвзәсинин чох һиссәси Б.С.т. әразисиндәдир. Бурада нефт вә газ јатаглары кәшф едилмишдир.

БӨЈҮК СӘДД РИФИ (Great Barrier Reef)—Мәрчан дәнизиндә Австралијанын шм.-ш. саһили бојунча узанан мәрчан рифләри вә адаларындан ибарәт тирә. Материк дајазлығынын кәнары илә Јени Гвинејанын ч. саһилләриндән Санди-Кејп бурнунадәк 2300 *км* узаныр. Ени шм.-да тәгр. 2 *км*, ч.-да 150 *км*-ә чатыр. Рифләрин чох һиссәси су алтындадыр вә јалныз чәкилмәләр заманы үзә чыхыр. Б.С.р. материкдән дәринлији тәгр. 50 *м* олан вә кәмичилијә јарарлы Бөјүк лагун (вә ја «Дахили канал») васитәсилә ајрылыр. Б.С.р.-ндә јахшы өјрәнилмиш тәгр. 20 кечид (океан тәрәфдән) вар (Рејн-Ајленд, Кук вә с.).

БӨЈҮК СӘЛЧУГИЛӘР—бах *Сәлчугиләр дөвләти.*

«БӨЈҮК СӘФИРЛИК»—1697—98 илләрдә Гәрби Авропада рус дипломатик нүмајәндәлији. Башлыча мәгсәди Гара дәниз саһилләринә јијәләнмәк үчүн Түркијә әлејһинә иттифагы мөһкәмләндирмәк вә кенишләндирмәк, һәмчинин Гәрбдә һәрби донанманын гурулушу илә таныш олмаг, Русијаја һәрби мүтәхәссисләр дә'вәт етмәк вә с. иди. Тәгр. 250 адамдан ибарәт сәфирлијә Пјотр Михајлов ады илә I Пјотр башчылыг едирди. «Б.с.» әсас мәгсәдинә наил ола билмәди, лакин мүәјјәнләшдирди ки, Авропада Испанија ирси уғрунда мүһарибәјә һазырлыг кетдијиндән, Түркијә әлејһинә иттифагы мөһкәмләндирмәк мүмкүн дејил. Буна көрә дә I Пјотр Русијаја гајытдыгдан сонра Полша кралы II Август илә данышыглар апарды. Бу, Исвеч әлејһинә кәләчәк иттифагын бүнөврәси иди.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 3, М., 1967; Письма Франца и Петра Лефортов о «Великом посольстве», «Вопросы истории», 1976, № 4.

БӨЈҮК СӘҺРА—дүнјада ән бөјүк сәһра. Шимали Африкададыр. Г.-дән ш.-ә (Атлантик океаны саһилләриндән Гырмызы дәнизәдәк) 5700 *км*, шм.-дан ч.-а (Атлас д-ры вә Аралыг дәнизиндән Судан чөлләринәдәк) 2000 *км*-дән артыг мәсафәдә узаныр. Саһ. 7 млн. *км*²-дән (Африка әразисинин 23%-и) артыгдыр. Мәракеш вә Тунисин ч. вил.-ләри, Әлчәзаир, Ливија, МӘР, Мавританијанын чох һиссәси, Мали, Никер, Чад вә Суданын шм. вил.-ләрини әһатә едир.

Б.С.-нын кеоложи әсасы Кембридән әввәлки сүхурлардан тәшкил олунмуш Африка платформасынын бир һиссәсидир. Бүнөврәни Палеозојун континентал, Мезозој вә Кајнозојун континентал вә дәниз чөкүнтүләри өртүр. Фајдалы газынтылары: нефт, тәбии газ, манган вә дәмир филизләри, фосфорит, даш көмүр вә с.

Саһәсинин тәгр. 4/5 һиссәси јүксәклији 300—500 *м* олан дүзәнликләрдир. Сәһранын г. вә ч. кәнарлары алчагдыр. Шм. вә ш. һиссәдә бир сыра чөкәкликләр (Каттара,—133 *м*, Әл-Фәјјум вә с.) вар. Сәһранын дахили һиссәсиндә Тибести (Б.С.-нын ән јүксәк нөгтәси Еми-Кусси д., 3415 *м*), Ахаггар (Таһат д., 3005 *м*) вә с. дағ массивләри вар.

Б.С.-да дашлы (һәмада), чагыллы (серир) вә чынгыллы (рег) саһәләр кениш јер тутур. Сәһранын 16—18%-и гумлугдур. Һүндүр гум тирәләри (ергләр) гапалы чухурлар үчүн характерикдир (Бөјүк Гәрби Ерг, Бөјүк Шәрги Ерг, Ерг-Икиди).

Б.С.-да гуру вә исти тропик сәһра иглими һакимдир. Чох һиссәдә орта темп-р јанварда 10—20°С, ијулда 30—35°С-дир. Мүтләг максимум 57°С (Тиндуф), мүтләг минимум — 18°С-дир (Тибести). Иллик јағынты дахили р-нларда 25 *мм*, кәнарларда вә дағларда 100—150 *мм*-дир. Күчлү күләкләр (сәмум, хәмсин) әсир. Нилдән вә Никерин мүәјјән һиссәсиндән башга, Б.С.-нын даими чајы демәк олар ки, јохдур. Сәһрадакы гуру вадиләрдә анчаг јағыш заманы су олур. Әсасән, јералты сулардан (еһтијаты чохдур) истифадә едилир. Б.С.-нын торпаглары һәлә јахшы өјрәнилмәмишдир. Битки өртүјү чох сејрәкдир. Ксерофит биткиләр вар; јағышлардан сонра ефемерләр әмәлә кәлир. Шм.-да, әсасән, Аралыг дәнизи флорасы (олеандр, јабаны зејтун, пүстә), ч.-да Судан флорасы (јулғун, акасија вә с.) битир. Һејванлары: аддакс антилопу, аһу, муфлон (јајлаларда), кепард, надир һалларда аслан, дәвәгушу вә с. Кәмиричиләр вә сүрүнәнләр чохдур.

Әһалиси әрәбләр, бәрбәрләр вә туарегләрдир; әсасән, ваһәләрдә јашајыр. Көчәри һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Хурма ағачы, буғда, гарғыдалы вә с. јетишдирилир. Сон заманларадәк јеканә нәгл. нөвү дәвә карванлары иди. Һазырда автомобил вә һава нәгл.-ндан даһа чох истифадә едилир.

БӨЈҮК СИСТЕМ—гаршылыглы әлагәли чох сајда елементләрдән ибарәт идарәолунан систем. n елементдән ибарәт системин елементләри арасындакы мүмкүн әлагәләр $n(n—1)$ сајдадыр. Б.с.-ә даир мисаллар: енеркетика системи, өлкәнин игтисадијјаты, инсан бејни, бөјүкмигјаслы һәрби әмәлијјат, шәһәр нәглијјаты, информасија системи, истеһсал просеси, телефон шәбәкәси вә с. Б.с.-ин характерик хүсусијјәтләри: гаршылыглы әлагәли алтсистемләрә ајрылмасы; өзүнүн вә елементләринин идарә олунмасы; фәалијјәтинә тәсадүфи амилләрин тә'сири; әтраф мүһитлә әлагәси; өзүнүтәшкилетмә, өзүнүтәнзимләмә, өзүнүидарәетмә. Б.с.-ин фәалијјәтини кејфијјәтчә гијмәтләндирмәк үчүн еффективлик, е'тибарлылыг вә с. әдәди характеристикалардан истифадә олунур. Б.с.-ин тәдгиги үчүн *физики моделләмә, ријази моделләмә* вә ја онларын комбинасијасындан истифадә едилир. Б.с. нәзәријјәсинин әсас проблемләри: дил проблеми. Б.с.-ин хассәләрини өјрәнмәк үчүн (системин тәбиәтиндән асылы олмадан) хүсуси анлајышлар чохлу-

ғу—дил јарадылыр. Дил мәгсәд, гәрар, мәгсәдәујғун һәрәкәт вә б. анлајышларын формал шәкилдә тәсвиринә имкан вермәлидир (бах *Алгол*, *Програмлашдырма дилләри*). Модел проблеминә Б.с.-ин моделләринин гурулмасы илә әлагәдар олан мәсәләләр дахилдир. Чәтин тәдгиг едилән систем тәдгиги асан олан садә системлә әвәз едилир. Гурулан моделләр орижинал системин хүсусијјәтләрини лазыми дәрәчәдә акс етдирмәк үчүн кифајәт гәдәр мүрәккәб, системин тәсвири илә әлагәдар мәсәләләрин һәлли үчүн садә олмалыдыр. Модел проблеминин әсас чәтинлији дә бундадыр. Бу тәләбләри өдәјән һәллин тапылмасы чох чәтиндир вә һәләлик јалныз бир сыра систем үчүн мүмкүндүр. Өлчү проблеми. Б.с.-и характеризә едән көстәричиләрин, асылылыгларын вә ганунаујғунлугларын сајча чох олмасы, онларын өјрәнилмәси вә идарә едилмәсиндә чидди чәтинлик јарадыр. Бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлмәк үчүн бөлүнмә вә агрегатлашдырмадан истифадә едилир. Бөлүнмә үсулу илә тәдгиг олунан Б.с. нисбәтән мүстәгил вә кичикөлчүлү һиссәләрә ајрылыр вә онун идарә олунмасы һәмин һиссәләрин идарә едилмәсинә кәтирилир. Бу заман һиссәләр арасындакы бир сыра әлагәләр атылыр. Бу, мүәјјән хәталара сәбәб олур. Бөлүнмә үсулу елә сечилмәлидир ки, һәмин хәталар чох бөјүк олмасын. Агрегатлашдырма үсулу илә тәдгиг олунан Б.с.-ин бир нечә көстәричиси бир үмуми көстәричи илә әвәз едилир. Бу һалда системин тәсвиринин дәгиглији азалыр. Агрегатлашдырма елә апарылмалыдыр ки, бу хәталар јолвериләнләри ашмасын. Чохме'јарлылыг проблеми. Б.с.-ин идарәедилмә кејфијјәтини бир ме'јарла гијмәтләндирмәк олмур. Бу, систем үчүн оптимал идарәетмә мәсәләләринин һәллини мүрәккәбләшдирир. Чохме'јарлылыг проблеми әсасән ики мәсәләдән ибарәтдир: системин идарә едилмәсинин кејфијјәтини лазыми дәрәчәдә гијмәтләндирә билән минимум сајда ме'јарларын сечилмәси; чохме'јарлы оптималлашдырма мәсәләләринин гојулушу вә һәлл үсулларынын тапылмасы.

Б.с. инсан вә техники васитәләрин биркә иштиракы илә идарә олунур. Һәмин васитәләр һесаблајан електрон машын, информасијаны гәбул едән, бир јердән башга јерә верән, тәсвир едән вә сахлајан гурғулардыр. Идарәетмәдә иштирак едән шәхсләр бу васитәләрлә бирликдә автоматлашдырылмыш идарәетмә системи тәшкил едир. Бу систем Б.с.-ин фәалијјәти илә әлагәдар мәсәләләри (мәс., планлашдырма, оператив идарәетмә, еһтијатларын идарә едилмәси вә с.) һәлл едир. Идарәетмә просесиндә формал әмәлијјатлар һесаблајан машынла јеринә јетирилир, инсанлар исә гејри-формал үсул вә мүлаһизәләрә әсасән гәрар гәбул едир. Б.с. бир чох һалда ијерархија принсипи илә идарә едилир: Б.с.-ин һәр һиссәси онун нөвбәти һиссәсини идарә едир. Һиссәләрин һәр бири өз тәркибиндәки даһа кичик һиссәләри идарә едир вә с. Б.с. нәзәријјәси васитәсилә мүасир идарәетмә системләринин јарадылмасы, Дүнја Океанынын вә космосун тәдгиги кими бөјүкмигјаслы проблемләр өјрәнилир. ССРИ вә АБШ-ын иштиракы илә Вјанада јарадылмыш (1972) Бејнәлхалг Тәтбиги Систем Анализи Институту Б.с.-ләрин тәдгиги саһәсиндә фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Месарович М., Мако Д. и Такахара И., Теория иерархических многоуравневых систем, М., 1973; Системный анализ и структуры управления, под. ред. В. Г. Шорина, М., 1975.

БӨЈҮК СОВЕТ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ (БСЕ)—илк марксист-ленинчи универсал енсиклопедија. Дүнјанын ән бөјүк мүасир енсиклопедијаларындандыр. «Советскаја енсиклопедија» нәшријјатында бурахылыр (Москва). БСЕ-нин нәшри ССРИ МИК Рәјасәт Һеј'әтинин Н. Нәримановун сәдрлији илә кечирилән ичласында (13 феврал, 1925) гәрара алынмыш вә 1926—47 илләрдә чап олунмушдур (66 чилд). Баш редактору О. Ј. *Шмидт* (1924—41) иди. БСЕ үчүн дүнјанын көркәмли партија вә дөвләт хадимләри, алимләр (Ф. Жолио-Күри, Марсел Кашен, Палмиро Толјатти, Вилһелм Пик, Валтер Улбрихт, Долорес Ибаррури вә б.) мәгаләләр јазмышлар. БСЕ-нин 2-чи нәшри ССРИ Назирләр Советинин гәрары (20 феврал 1949) илә 51 чилддә нәшр едилмишдир (1949—1958). Баш редакторлары акад. С. И. *Вавилов* (1949—1951) вә акад. Б. А. *Введенски* (1951 илдән) олмушдур. БСЕ-нин 2-чи нәшри үчүн 70-дән чох милләтин 16 мин мүәллифи мәгалә јазмышдыр. 1957 илдән БСЕ-нин иллик салнамәси чыхыр. Сов.ИКП МК-нын гәрары (2 феврал, 1967) илә БСЕ-нин 3-чү нәшри (30 чилд) чап едилир. 26 чилди (һәр бири 630 мин тиражла) нәшр олунмушдур (1977). Баш редактору акад. А. М. *Прохоровдур* (1969 илдән). БСЕ-нин елми-нәзәри, идеја-сијаси истигамәти Сов.ИКП МК-нын гәрарында («Правда» гәзети, 18 март 1967) мүәјјән едилмиш вә БСЕ-нин мүгәддимәсиндә өз әксини тапмышдыр. БСЕ коллектив әмәјин мәһсулудур. ССРИ ЕА, мүттәфиг респ. вә саһә ЕА-лары, респ. енсиклопедијаларынын Баш редаксијалары, ун-т вә дикәр али мәктәбләр, елми-тәдгигат идарәләри, партија, совет, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатлары, јарадычы иттифаглар БСЕ-нин нәшринә јахындан көмәк көстәрирләр. БСЕ харичи нәшријјатлар, ССРИ илә мәдәни әлагә чәмијјәтләри, харичи ЕА-лары, әчнәби алимләрлә дә әмәкдашлыг едир. БСЕ-нин чилдләриндә бүтүн мүттәфиг республикаларла јанашы Азәрбајчан ССР (I чилд) һаггында да мәгалә, һәмчинин, респ.-нын тарихи, игтисадијјаты, чоғрафијасы, елм, мәдәнијјәт, әдәбијјат вә инчәсәнәти, көркәмли адамлары һаггында материаллар верилмишдир. БСЕ Баш редаксијасы мүттәфиг республика енсиклопедијаларына мүнтәзәм олараг методик вә әмәли көмәк көстәрир.

Дүнјанын демәк олар ки, бүтүн өлкәләриндә БСЕ-нин охучулары вар. Американын «Макмиллан» нәшријјаты БСЕ-нин 3-чү нәшрини инкилис дилинә тәрчүмә едир. 15 чилд чыхмышдыр (1977). АДР, Бөјүк Британија, Финландија вә Јапонија БСЕ-нин 2-чи нәшринин ССРИ-јә аид 50-чи чилдини тәрчүмә етмишдир.

Әд.: Петров Ф. Н., Первые советские энциклопедии. В сб., Книга. Исследования и материалы, сб. 3, М., 1960; Кауфман И. М., Русские энциклопедии, в. 1, М., 1960; Прохоров А., Вселенная в алфавитном порядке, «Правда», 1975, 13 февраля.

БӨЈҮК СӨЈҮДЛҮ — Азәрб. ССР Варташен р-нунда кәнд. Б.С. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 30 *км* ч.-да, Гутгашен—Варташен шосе јолундан 15 *км*, Түрјан чајынын сағ саһилиндән 6 *км* аралы, Дашүз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 957 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы-көрпә еви, рабитә шө'бәси вар.

БӨЈҮК СУАЈЫРЫЧЫ СИЛСИЛӘ (Great Dividing Range)—Австралијанын ш. вә ч.-ш. саһилләри бојунча 4 мин *км* мәсафәдә узанан дағ силсиләси (зәнчири). Мәрчан дәнизи, Карпентарија көрфәзи, Һинд океаны вә Ејр көлү һөвзәсинә төкүлән чајларын суајырычысыдыр. Кејп-Јорк ј-а-ндан Басс боғазынадәк давам едир. Гырышыглы-гајмалы дағлардыр. Палеозојун чөкмә вә гисмән Мезозојун (гумдашы) сүхурларындан вә мүхтәлиф јашлы вулканик сүхурлардан (гранит вә базалт) ибарәтдир. Орта һүнд. 1000—1500 *м*, макс. һүнд. 2230 *м* (Косгјушко д.). Ш. јамачларында рүтубәтли һәмишәјашыл мешәләр, евкалипт мешәләри, гураг јамачларында гуру саванналар, ксерофит коллуглар вар. Фајдалы газынтыларла (волфрам, галај, гызыл, мис, даш көмүр, нефт вә с.) зәнкиндир.

БӨЈҮК ТЕАТР, ССРИ Дөвләт Академик Бөјүк Театры—ССРИ-нин ән бөјүк мусигили театры; дүнја опера вә балет сәнәтинин мәркәзләриндәндир. 1776 илдә Москвада тәшкил олунмушдур. Б.т.-ын тарихи рус демократик мусиги мәдәнијјәтинин инкишафы, һәмчинин опера вә балет сәнәтиндә милли реализм ән'әнәләринин мөһкәмләнмәси илә сых бағлыдыр. М. И. Глинка, А. С. Даргомыжски, П. И. Чајковски, М. П. Мусоргски, Н. А. Римски-Корсаков, А. П. Бородин, ејни заманда Гәрби Авропа бәстәкарларындан Ч. Верди, Ш. Гуно, Ж. Бизе, Р. Вагнер вә б.-нын әсәрләринин Б.т. сәһнәсиндә тамашаја гојулмасы бу театрын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Балетмејстерләрдән Ж. Перро, М. И. Петипа бурада ишләмишләр; Б.т.-ын тамашаларында Ф. И. Шалјапин, Л. В. Собинов, А. В. Нежданова вә б. көркәмли мүғәнниләр, Ј. В. Келтсер, М. М. Мордкин кими хореографија усталары чыхыш етмишләр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Б.т.-ын инкишафы үчүн кениш имканлар јаратды. 1921 илдә Б.т.-а академик театр ады верилди. Б.т.-ын репертуарында рус, Авропа классикләринин вә мүасир совет (С. Прокофјев, Д. Шостакович, А. Хачатурјан, Т. Хренников, Р. Шедрин вә б.) бәстәкарларынын әсәрләри мүһүм јер тутур. Азәрб. бәстәкарларындан Г. Гарајевин «Илдырымлы јолларла» (1959), А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» (1965) балетләри Б.т.-да тамашаја гојулмушдур. Совет опера мүғәнниләриндән В. Петров, Н. Обухова, В. Барсова, И. Козловски, С. Лемешев, А. Пироговз, М. Михајлов, М. Рејзен, М. Мак-

Бөјүк театрын бинасы.

сакова, Ј. Шумскаја, П. Лиситсиан, К. Нелепп, И. Петров, балет артистләриндән А. Јермолајев, М. Семјонова, М. Габович, А. Мессерер, О. Лепешинскаја, Г. Уланова, дирижорлардан В. Сук, Н. Голованов, А. Пазовски, С. Самосуд, Ј. Фајер, А. Мелик-Пашајев, К. Рождественски, Ј. Светланов, режиссор вә балетмејстерләрдән В. Лосски, Н. Смолич, Р. Захаров, Л. Лавровски вә б.-нын јарадычылығы Б.т. илә бағлыдыр. Һазырда (1976) театрын труппасында мүғәнниләрдән И. Архипова, А. Огнивтсев, В. Атлантов, Ј. Образтсова, А. Ведерников, Ј. Нестеренко, А. Ејзен, балет артистләриндән М. Плисетскаја, Р. Стручкова, Н. Тимофејева, М. Кондратјева, Ј. Максимова, В. Василјев, М. Лијепа, Н. Фадејечев, Н. Бессмертнова, дирижорлардан А. Жјурајтис, Б. Хајкин, рәссамлардан С. Вирсаладзе вә б. фәалијјәт көстәрир; театрын баш дирижору Ј. Симонов, баш режиссору Б. Покровски, баш балетмејстери Ј. Григоровичдир. Б.т.-ын симфоник оркестри дүнјанын ән јахшы коллективләриндәндир; оркестрин һеј'әтиндә Азәрб. ифачылыг мәктәбинин јетишдирмәләри дә (М. Зејналов, М. Оручов, Ә. Пашајев) чыхыш едирләр. Б.т.-ын коллективи харичдә совет мәдәнијјәтинин габагчыл ән'әнәләрини ләјагәтлә тәмсил едир. Театрын мәшһур солистләри, еләчә дә опера вә балет труппалары ССРИ-нин бир чох шәһәрләриндә, о чүмләдән Бакыда, һабелә харичи өлкәләрдә (Италија, Франса, АБШ, Канада вә с.) гастролда олмушдур. 1976 илдә Б.т.-ын 200 иллији тәнтәнәли сурәтдә гејд едилмишдир. 1977 илдә театра Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын мәдәнијјәт саһәсиндә Сүлһ мүкафаты тәгдим олунмушдур.

Б.т.-ын монументал бинасы 1824 илдә тикилмишдир. 1858 илдәки јанғындан сонра ме'мар А. Кавос бир сыра дәјишикликлә театры бәрпа етмишдир. 2000-дән артыг јери олан бешјарuслу тамаша залы вар; залын узунлуғу 29,8 *м* (оркестр үчүн хүсуси јер илә), ени 31 *м*, һүндүрлүјү 19,6 *м*-дир. 1961 илдән Кремлин Гурултајлар сарајынын сәһнәсиндә дә тамашалар верир. Б.т.-да сијаси, ичтимаи, күтләви тәдбирләр, бајрам вә јубилеј шәнликләри кечирилир. Б.т.-ын бинасында 5—9-чу Үмумрусија Советләр гурултајлары, ССРИ-нин 1—7-чи Советләр гурултајлары, партијанын 16-чы гурултајы, Коминтернин 1—3-чү конгресләри вә с. кечирилмишдир. В. И. Ленин бурада 36 дәфә чыхыш етмишдир. Б.т.-да ГОЕЛРО планы гәбул олунмуш, ССРИ-нин јарадылмасы е'лан едилмиш, ССРИ-нин биринчи Конститусијасы тәсдиг олунмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1937, 1976).

Әд.: Грошева Е. А., Большой театр СССР в прошлом и настоящем, М., 1962; Большой театр СССР. К 200-летию со дня основания. Сб., М 1976; Мастера Большого театра, М., 1976.

«БӨЈҮК ТӘШӘББҮС (Фәһләләрин архадакы гәһрәманлығы һаггында. «Коммунист имәчиликләри» мүнасибәтилә)»—В. И. Ленинин мәгаләси (Әсәрләри, ч. 29, сәһ. 415—441); сосиализм гуручулуғу кедишиндә јени истеһсал мүнасибәтләри, јени әмәк интизамы јаранмасы проблемләринә һәср едилмишдир. Мәгалә Москва — Казан д.ј. коммунистләринин тәсәррүфаты тезликлә бәрпа етмәк үчүн коммунист имәчиликләри кечирмәк гәрарындан сонра, 1919 илин ијунунда јазылмышдыр; китабча шәклиндә илк дәфә һәмин илин ијулунда Москвада чыхмышдыр. Азәрб. дилинә илк дәфә 1936 илдә тәрчүмә олунмушдур. В. И. Ленин бу мәгаләдә коммунист имәчиликләринин бөјүк ролуну гејд етмиш, коммунизмин гәләбәси үчүн јүксәк әмәк мәһсулдарлығынын һәлледичи әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрмишдир. Тәсәррүфат дағыныглығы, ачлыг, әмәк мәһсулдарлығынын ашағы олмасы шәраитиндә имәчиликләр әмәјә јени, коммунист мүнасибәтинин ифадәси иди. Мәгаләдә коммунизм чәмијјәти јарадылмасында фәһлә синфинин вә Коммунист партијасынын башлыча вәзифәләри мүәјјәнләшдирилмишдир. В. И. Ленин коммунизм гуручулуғунун әсас ганунаујғунлугларыны характеризә едәрәк көстәрмишдир: «Коммунизм, габагчыл техникадан истифадә едән көнүллү, шүурлу, бирләшмиш фәһләләрин, капитализмдәки әмәк мәһсулдарлығына гаршы, ән јүксәк әмәк мәһсулдарлығыдыр» (јенә орада, сәһ. 434). Коммунист имәчиликләри В. И. Ленинин дедији кими, јени ичтимаи гурулушун гәләбәси үчүн нәтичә е'тибары илә ән мүһүм вә ән башлыча амил олан әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсиндә фәһләләрин шүурлу тәшәббүскарлығыдыр. Бу имәчиликләр јолдашчасына гаршылыглы јардыма вә сосиализм јарышына әсасланан јени шүурлу әмәк интизамына кечидин башланғычы иди. Феодализмдә ичтимаи әмәјин тәшкили «дәјәнәк интизамына», капитализмдә «ачлыг интизамына» әсасландығы һалда, коммунизм чәмијјәтиндә ичтимаи әмәјин тәшкили зәһмәткешләрин азад вә шүурлу интизамына әсасланыр. Мәгаләдә В. И. Ленин ичтимаи синифләрин әсас хүсусијјәтләринин характеристикасыны вермиш вә көстәрмишдир ки, фәһлә синфинин тарихи вәзифәси јалныз буржуазијанын һакимијјәтини јыхмаг, истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв етмәк уғрунда мүбаризәдә күтләләрә рәһбәрликдән ибарәт дејил, пролетариат һәм дә јени ичтимаи мүнасибәтләр, јени әмәк интизамы јаратмалы, әмәји тәшкил етмәлидир. Күтләләрдә әмәјә јени мүнасибәт тәрбијә етмәк пролетариат диктатурасынын ән вачиб вәзифәләриндән олуб, капитализмдән сосиализмә кечид дөврүндә синфи мүбаризә формаларындан биридир. Коммунист әмәји нүмунәләрини јарадан бу һәрәкат дөвләт вә ичтимаи тәшкилатлар тәрәфиндән мүдафиә едилмәлидир. «Бунларын һамысы коммунизм чүчәртиләридир вә һәмин чүчәртиләрә гуллуг етмәк бизим үмуми вә ән биринчи вәзифәмиздир» (јенә орада, сәһ. 438).

В. И. Ленин коммунист имәчиликләрини, зәһмәткешләрин башга тәшәббүсләрини үмумдүнја тарихи әһәмијјәтли һадисә кими гијмәтләндирмишдир. Сосиализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә, күтләви јарышларын инкишафында мәгаләнин бөјүк әһәмијјәти олмуш вә коммунизм гуручулуғу мәрһәләсиндә дә әһәмијјәтини итирмәмишдир. ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә кечирилән күтләви Ленин имәчиликләринин үмумхалг һәрәкатына чеврилмәси коммунист әмәји һаггында Ленин идејаларынын тәнтәнәсидир.

Әсәр ССРИ-дә 54 дилдә (ССРИ халгларынын дилләриндә вә харичи дилләрдә) 4532,7 мин тиражла 155 дәфә чап олунмушдур (1976).

Әд.: Мәммәдов М. С., Ленинин коммунист әмәји идејаларынын һәјата кечирилмәси, Б., 1966; Ознобин Н. М., О работах В. И. Ленина «Великий почин» и «Как организовать соревнование?», М., 1976.

БӨЈҮК ТИББ ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ (БТЕ)—һәкимләр үчүн орижинал елми-мә'лумат китабы. БТЕ тибби-биоложи вә клиник проблемләри, һәмчинин марксист-ленинчи фәлсәфә мөвгејиндән тибби-ичтимаи мәсәләләри шәрһ едир. 35 чилддән ибарәт биринчи нәшри акад. Н. А. Семашконун редактәси илә 1928—36 илләрдә, 36 чилддән ибарәт икинчи нәшри исә акад. А. Н. *Бакулевин* редактәси илә 1956—64 илләрдә бурахылмышдыр. Икинчи нәшриндә 13 651 мәгалә вә 24 227 шәкил верилмишдир. Мәгаләләрин јазылмасында 3 минә јахын совет алими вә һәкими иштирак етмиш, бә'зи мәгаләләри исә дикәр сосиалист өлкәләринин алимләри јазмышлар. Икинчи нәшрин тиражы тәгр. 100 мин нүсхәдир. 1965 илдә БТЕ-нин ики чилддән ибарәт мөвзу (рус вә латын дилләриндә) вә ад көстәричиси нәшр едилмишдир. 1968—70 илләрдә «БТЕ салнамәси» (3 чилддә) бурахылмышдыр. Тибб елминин сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар акад. Б. В. *Петровскинин* редактәси илә БТЕ-нин јени, 30 чилдлик үчүнчү нәшринә башланмышдыр. БТЕ-нин индијәдәк 5 чилди (1—1974; 2—1975; 3—1976; 4—1976; 5—1977) чапдан чыхмышдыр.

БӨЈҮК ФӘРГАНӘ КАНАЛЫ, У. Јусупов ад.— Фәрганә вадисиндә канал. ССРИ-дә ән бөјүк ирригасија гурғуларындан бири. Өзб.ССР (283 *км*) вә Тач.ССР (62 *км*) әразиләриндәдир.

1939—40 илләрдә 160 мин колхозчунун иштиракы илә халг тәрәфиндән чәкилмишдир. Сырдәрјанын әсас мәнбәји Нарын чајындан (Учкурган ш. јахынлығында) башланыр. Гарадәрја чајыны вә Сырдәрјанын бир нечә сол голуну кәсәрәк, вадинин ч.-у илә кечир вә Ленинабад ш. р-нунда, Сырдәрја јахынлығында гуртарыр. Каналда 1000-дән артыг (о чүмләдән 50 бөјүк) һидротехники гурғу вар. Канал васитәсилә тәгр. 257 мин *ha* торпаг суварылыр. 1940—41 илләрдә һәмчинин Чәнуби Фәрганә вә Шимали Фәрганә каналлары да чәкилмишдир. Бунун нәтичәсиндә суварылан торпагларын саһәси кенишләндирилмиш вә памбығын мәһсулдарлығы артмышдыр.

БӨЈҮК ФРАНСА ИНГИЛАБЫ — 1789—94 илләрдә Франсада феодал-мүтләгијјәт гурулушуна һәлледичи зәрбә вуран вә капитализмин инкишафы үчүн зәмин һазырлајан буржуа-демократик ингилабы.

Б.Ф.и. көһнәлмиш феодал-мүтләгијјәт системиндә феодал истеһсал мүнасибәтләри илә јени јаранмыш капиталист истеһсал мүнасибәтләри арасында артмагда олан зиддијјәтләри экс етдирән вә кетдикчә күчләнән бөһранын ганунаујғун нәтичәси иди. Әһалинин бөјүк әксәријјәтини тәшкил едән үчүнчү силклә һаким имтијазлы силкләр арасында дәрин барышмаз зиддијјәтләр јаранмышды. Үчүнчү силкә дахил олан мүхтәлиф синифләр (буржуазија, кәндлиләр, шәһәр плебејләри), синфи мәнафеләриндән ирәли кәлән фәргләрә бахмајараг, феодал-мүтләгијјәт системини мәһв етмәк үчүн ваһид антифеодал мүбаризәдә бирләшмишдиләр. Бу мүбаризәјә о заман мүтәрәгги вә ингилабчы синиф олан буржуазија башчылыг едирди. 1789 ил мајын 5-дә *Баш штатларын* ичласы ачылды. Үчүнчү силк депутатларынын мәчлиси 1789 ил ијунун 17-дә өзүнү Милли мәчлис, ијулун 9-да— Мүәссисләр мәчлиси е'лан етди. Мүәссисләр мәчлисини говмаг үчүн сарајын көрдүјү тәдбирләр (малијјә назири Ж. Неккерин истe'фасы, һәрби һазырлыг вә и.а) ијулун 13—14-дә Парисдә үмумхалг үсјанына сәбәб олду.

Ингилабын биринчи мәрһәләси (14 ијул, 1789—10 август, 1792). Ијулун 14-дә *Бастилијанын* алынмасы үсјана галхмыш халгын илк гәләбәси, Б.Ф.и.-нын башланғычы олду. Шәһәрләрдә халг көһнә һакимијјәт органларыны девириб, онлары јени буржуа бәләдијјә органлары илә әвәз едирди. Парисдә вә әјаләт шәһәрләриндә буржуазија һәрби гүввә—Милли гвардија јарадырды. Б.Ф.и. халгын фәал иштиракы сајәсиндә јүксәлән хәтт үзрә инкишаф едирди. Өлкәни бүрүмүш кәндли үсјанлары вә шәһәр јохсулларынын чыхышларынын тә'сири илә Мүәссисләр мәчлисиндә бүтүн силки имтијазлар ләғв олунду (1789, 4—11 август); *Инсан вә вәтәндаш һүгуглары Бәјаннамәси* гәбул едилди (26 август), килсә торпагларынын милиләшдирилмәси һаггында декрет верилди (2 нојабр), игтисади вә инзибати һүгуг саһәләриндә бир сыра мүтәрәгги буржуа дәјишикликләри кечирилди. Бунунла белә Мүәссисләр мәчлисиндә, милли гвардијада рәһбәр рол ојнајан ири буржуазија вә либерал задәканларын тәзјиги илә бир сыра мүртәче ганунлар да гәбул едилди, аграр мәсәләси һәлл олунмады. Белә бир шәраитдә 1791 ил октјабрын 1-дә Ганунверичи мәчлис ишә башлады. Онун сағ чинаһыны конститусијалы монархистләр *фелјанлар*, сол чинаһыны— *жирондистләр* тәмсил едирдиләр, ифрат сол чинаһда исә ингилабчы буржуа демократларын кичик групу— *јакобинләр* дурурду. Ингилабын башлыча мәсәләси олан аграр мәсәләсинин һәлл едилмәмәси өлкәдә дахили вәзијјәтин сон дәрәчә кәркинләшмәсинә сәбәб олмушду. Кәндлиләр, плебејләр вә буржуазијанын демократик тәбәгәләри, әсас ичтимаи вә сијаси тәләбләри өдәнилмәдијиндән, ингилабы дәринләшдирмәјә чалышырдылар. Ингилабчы Франсаја гаршы мүһарибәјә һазырлашан феодал-мүтләгијјәт дөвләтләри илә 1792 илин апрелиндә башланан мүһарибә бөһранын јетишмәсини сүр'әтләндирди. В. И. Ленинин јаздығы кими, бу мүһарибәдә «ингилабчы Франса өзүнү иртичачы-монархијачы Авропадан мүдафиә едирди» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 383). 1792 ил августун 10-да *Парис Коммунасынын* (1789—94) башчылығы илә галибијјәтли халг үсјаны мүтләгијјәти девирди.

Ингилабын икинчи мәрһәләси (10 август, 1792— 2 ијун, 1793) јакобинләрлә (башчылары М. *Робеспјер*, Ж. П. *Марат*, Ж. Ж. *Дантон*, Л. А. *Сен'-Жүст*) жирондистләр (башчылары Ж. П. Бриссо, П. В. Вернјо, Ж. М. Ролан вә б.) арасындакы кәскин мүбаризә илә бағлыдыр. Сенз сечки системи әсасында сечилмиш Ганунверичи мәчлис әвәзинә кишиләрин үмуми сәсвермәси јолу илә сечилән *Конвент* 1792 ил сентјабрын 22-дә Франсаны республика е'лан етди. Конвентдә башчылығы әввәлчә жирондистләр әлә кечирдиләр. Онлар буржуазијанын халг ингилабындан бәһрәләнән һиссәсини тәмсил етдикләринә көрә ингилабын инкишафына мане олмаға чалышырдылар. Жирондистләрин мүгавимәтинә бахмајараг, јакобинләрин тәләби илә 1793 ил јанварын 21-дә XIV Лүдовик е'дам едилди. Мүһарибә нәтичәсиндә өлкәдә игтисади вәзијјәтин писләшмәси синфи мүбаризәни даһа да кәскинләшдирди. Ингилабы даһа да дәринләшдирмәјә чалышан јакобинләр Парисдә 1793 ил 31 мај—2 ијун халг үсјанына башчылыг етдиләр, жирондистләрин сијаси ағалығына сон гојулду.

Ингилабын үчүнчү мәрһәләси (2 ијун, 1793—27/28 ијул, 1794)—ингилаби-демократик јакобин диктатурасы дөврү—онун ән јүксәк мәрһәләси иди. Республиканын чәтин күнләриндә—әксингилаби коалисија ордуларынын Франса әразисинә сохулдуғу, Вандејада вә Бретанда монархист гијамларын баш вердији вахтда һакимијјәт башына кәлән јакобинләр халгын, ән әввәл кәндлиләрин, јени һакимијјәтә көмәјини тә'мин едән радикал ичтимаи-сијаси тәдбирләр һәјата кечирдиләр. 1793 илин ијун—ијулунда јакобин Конвенти мүһачир мүлкәдарлардан мүсадирә едилмиш торпагларын кичик саһәләрлә вә нисјә сатылмасы, мүлкәдарларын әлә кечирдикләри саһәләрин кәнд ичмаларына гајтарылмасы, бүтүн феодал мүкәлләфијјәтләринин өдәнилмәдән ләғв едилмәси һаггында декрет верди; кечмиш феодал-асылы кәндлиләр азад мүлкијјәтчиләрә чеврилдиләр. 1793 ил ијунун 24-дә Конвент јени, даһа демократик конститусија гәбул етди. Јакобин һөкумәти Парис коммунасы илә әмәкдашлыг шәраитиндә, дүшмәнләрлә мүбаризәдә халгы сәфәрбәрлијә алды, гыса мүддәтдә гүдрәтли орду јаратды, әксингилаби террора ингилаби террорла чаваб верди, әрзағын бөлүшдүрүлмәсини дөвләтин әлиндә чәмләшдирди вә сабит (максимум) гијмәтләр тәтбиг етди. 1793 илин ахырларында монархистләрин вә жирондистләрин гијамлары јатырылды, Франса әразиси мүдахиләчиләрдән тәмизләнди, мүһарибә дүшмән әразисинә кечирилди. Лакин ингилабын әсас вәзифәләри һәлл едилдикдән вә харичи һәрби тәһлүкә арадан галдырылдыгдан сонра јакобинләр блоку дахилиндә зиддијјәтләр даһа күчлү шәкилдә өзүнү көстәрмәјә башлады. 1793 илин пајызында јакобинләр шәһәр плебејләринин мәнафејини мүдафиә едән әввәлки мүттәфигләри илә— «гудузлар»ла әлагәни кәсиб онлары дармадағын етдиләр. Сонра јакобин блоку дахилиндә робеспјерчиләрлә сол јакобинләр, һәмчинин робеспјерчиләрлә дантончулар арасында мүбаризә шиддәтләнди. 1794 илин март—апрелиндә робеспјерчиләр һәр ики фраксијаны дағытдылар. Лакин бу, јакобин диктатурасынын вәзијјәтини јахшылашдырмады. Әсас тәләбләринин өдәнилмәсинә наил олмуш буржуазија вә кәндлиләр харичи мүдахилә вә феодал-мүтләгијјәт гајдаларынын бәрпа едилмәси тәһлүкәси гаршысында јакобин диктатурасынын тәтбиг етдији сәрт мәһдудлашдырычы режимлә артыг барышмаг истәмирдиләр. Ејни заманда сол груплашмаларын дармадағын едилмәси јакобинләрин халг күтләләри илә әлагәсини зәифләтди. Бүтүн бунлар Конвентдә јакобинләрә дүшмән олан чохлуғун јаранмасы үчүн зәмин һазырлады. 1794 ил ијулун 27/28-дә (9 термидор) әксингилабчылар јакобин диктатурасыны јыхдылар. Ингилабын јүксәлишинә сон гојулду.

Б.Ф.и.-нын бөјүк тарихи әһәмијјәти олду. Характеринә көрә халг, буржуа-демократик ингилабы олан Б.Ф.и. феодал-мүтләгијјәт гурулушуну әввәлки буржуа ингилабларына нисбәтән даһа гәти вә әсаслы сурәтдә ләғв едиб, о дөвр үчүн мүтәрәгги олан капиталист мүнасибәтләринин инкишафына шәраит јаратды. Б.Ф.и. франсыз халгынын мөһкәм ингилаби демократик ән'әнәләринин әсасыны гојду, тәкчә Франсанын дејил, һәм дә бир чох дикәр өлкәнин сонракы тарихинә чидди вә узун сүрән тә'сир көстәрди.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Коммунист Партијасынын манифести, Б., 1976; Маркс К., Борьба якобинцев с жирондистами, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 3; Маркс К. и Энгельс Ф., Святое семейство, или Критика критической критики, Соч., 2 изд., т. 2, с. 138—151; Ленин В. И., Мүһарибә вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 24; јенә онун, Халг дүшмәнләри һаггында, јенә орада, ч. 25; јенә онун, Фәһлә синфини «јакобинликлә» горхутмаг олармы? јенә орада; Французская буржуазная революция 1789—1794, М.—Л., 1941; Манфред А., Великая французская буржуазная революция XVIII века 1789—1794, М., 1956; Иоаннисян А. Р., Коммунистические идеи в годы Великой французской революции, М., 1966; Адо А. В.,

Крестьянское движение во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII в., М., 1971; Зильберфарб И. И., Идеи и традиции Великой французской революции в борьбе сил демократии и фашизма, М., 1971; Собуль А., Первая Республика, 1792—1804, пер. с франц., М., 1974.

БӨЈҮК ХАЛҒ ХУРАЛЫ—МХР-дә дөвләт һакимијјәтинин али вә јеканә ганунверичи органы. Әһали тәрәфиндән 4 ил мүддәтинә сечилир. Б.Х.Х. сәдр, мүавин, катиб вә 6 үзвдән ибарәт Рәјасәт Һеј'әтини сечир (бах *Монголустан Халг Республикасы*, Дөвләт гурулушу бөлмәсинә).

БӨЈҮК ХИНГА́Н, Дасинјанлин—Чинин шм.-ш.-индә дағ системи. Уз. тәгр. 1200 *км*, һүнд. 2034 *м*-ә (Хуанганшан) чатыр. Әсасән, гранит, липарит вә андезитләрдән ибарәтдир. Шм. һиссәси тајга, ч. һиссәси ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр, мешә-чөл вә чөлләрдир. Б.Х. Мәркәзи вә Шәрги Асија арасында шәрти сәрһәддир.

БӨЈҮК ХЫНЫСЛЫ — Азәрб.ССР Шамахы р-нунда (Шамахы ш. советлији) кәнд. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-г.-дә, Хыныслы чајынын (Зоғалавај чајынын голу) сағ саһилиндә, Мејсәри силсиләсинин (Бөјүк Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 442 (1976). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, орта әсрләрә аид јашајыш јери вар.

БӨЈҮК ҺӘМЈӘ (кечмиш ады Әрәб Һәмјә)—Азәрб. ССР Дәвәчи р-нунда кәнд. Һәмјә советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-ш.-дә, Гызылбурун д.ј. ст.-ндан 5 *км*, Бакы—Губа шосе јолундан 6 *км* аралы, Самур-Дәвәчи овалығындадыр. Әһ. 928 (1976). Әсас тәсәррүфаты үзүмчүлүкдүр. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Үзүм е'малы з-ду тикилир (1976).

БӨЈҮК ҺӘРФ—дүнја әлифбаларының чохунда ишләдилән һәрф формасы. Ҹүмләнин әввәлиндә, хүсуси адларда ишләдилир. Б.һ. һәчминә, бә'зән дә шәклинә көрә (А, Б, Е, Р, У, Ф вә с.) кичик һәрфләрдән фәргләнир. Гәдим әлифбаларда (јунан, латын, славјан вә с.) Б.һ. олмамышдыр. Әрәб әлифбасында да Б.һ. јохдур. Б.һ. дүнја әлифбаларынын һамысында ејни гајда илә јазылмыр. Азәрб. дилиндә Б.һ. латын (1929—1940) вә рус (1940 илдән) графикалары әсасында тәртиб едилмиш әлифба гәбул олундугдан сонра ишләдилир. Б.һ.-ә бә'зән баш һәрф дә дејилир.

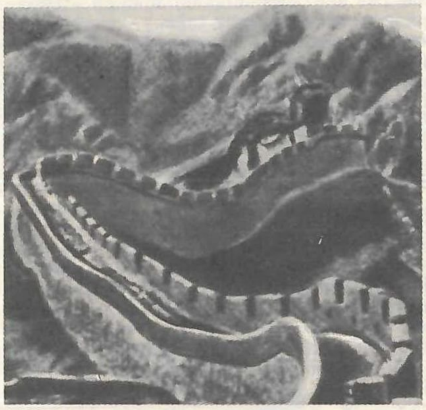
Әд.: Азәрбајҹан дилинин орфографија лүғәти, Б., 1975.

БӨЈҮК ҺӨВЗӘ (Great Basin)—АБШ-ын г.-индә, Шимали Америка Кордилјер д-ры системиндә јајла. Саһ. 500 мин *км*²-дән чохдур. Г.-дән Сјерра-Невада вә Каскад д-ры, шм.-дан Колумбија јајласы, ш.-дән Гајалы дағлар, ҹ.-дан Колорадо јајласы вә Сонор сәһрасы илә әһатәләнир. Сәтһи, һүнд. 3900 *м*-әдәк олан силсиләләрдән вә дәниз сәвијјәсиндән 1200 — 2000 *м* јүксәкликдәки чөкәкликләрдән ибарәтдир. Јүксәк зирвәси Уилер-Пик (3980 *м*), ән дәрин чөкәклији Өлүм Дәрәсидир (дәниз сәвијјәсиндән 85 *м* ашағы). Иглими кәскин континентал, гуру, чох һиссәдә субтропик, шм.-да исә мүлајимдир. Әсас чајы Һумболдт, ән бөјүк көлү Бөјүк Шор көлдүр. Биткиси сәһра вә јарымсәһра типлидир. Фајдалы газынтыларла (мис, полиметаллар, молибден, ҹивә, бор, калиум дузлары вә с.) зәнкиндир.

БӨЈҮК ЧЕРЕМША́Н—РСФСР-ин Тат.МССР, Улјановск вә Кујбышев вил.-ләриндә чај. Волганын сол голу. Уз. 336 *км*, һөвзәсинин саһ. 11,5 мин *км*²-дир. Бугулма-Белебеј јүксәклијиндән башланыр, Кујбышев су анбарына төкүлүр. В. И. Ленин ад. Волга СЕС-инин тикилмәси илә әлагәдар ашағы ахыны (Мелекесс ш.-нәдәк) су алтында галмышдыр.

БӨЈҮК ЧИЛЛӘ, бөјүк чилә (фар. چهل чеһел—40 сөзүндән)—Азәрб. халг тәгвиминдә гышын ән узун—биринчи ајы. Гыш кирәндән јанварын ахырынадәк (40 күн) давам едир; буна көрә дә Б.ч. адланыр. Бу дөврдә бә'зи јерләрдә әкинләри суварырдылар. «Чиллә сују» адланан бу суварма торпағын нәм галмасына көмәк едир, һәмчинин шоранлашманын гаршысыны алырды; мејвә бағлары үчүн дә әлверишли сајылырды.

БӨЈҮК ЧИН СӘДДИ—Шимали Чиндә гала дивары, Гәдим Чинин нәһәнк ме'марлыг абидәси. Илк һиссәләри е.ә. 4—3 әсрләрдә тикилмәјә башланмышдыр. Е.ә. 221 илдә ваһид Чин дөвләти јарандыгдан сонра, дөвләтин шм.-г. сәрһәдләрини көчәри халгларын һүҹумларындан горумаг вә карван јолларынын тәһлүкәсизлијини

Бөјүк Ҹин сәддинин көрүнүшү.

тә'мин етмәк үчүн император Син Ши-хуанди сәрһәд бојунча баштан-баша сәдд чәкилмәсини әмр етмишди. Сонралар Б.Ч.с.-нин тикинтиси дәфәләрлә давам етдирилмиш вә тә'мир олунмушдур. Бә'зи мә'лумата көрә, сәддин уз. 4 мин *км*-ә гәдәр, дикәр мә'лумата көрә, 5 мин *км*-дән чохдур; һүнд. 6,6 *м* (бә'зи јерләрдә 10 *м*), ашағы һиссәсинин ени тәгр. 6,5 *м*, јухары һиссәсинин ени исә тәгр. 5,5 *м*-дир. Сәдд бојунча көзәтчи бүрҹләри, әсас дағ кечидләриндә исә галалар вар. Б.Ч.с.-нин хејли һиссәси индијәдәк мүһафизә олунмушдур.

БӨЈҮК ҸОҒРАФИ КӘШФЛӘР—Авропа сәјјаһларынын 15—17 әсрләрдәки ән бөјүк ҹоғрафи кәшфләрини көстәрмәк үчүн гәбул олунмуш термин. Б.ҹ.к.-ин әсас сәбәбләри Авропада әмтәә истеһсалынын сүр'әтлә артмасы, бир сыра Авропа өлкәсинин Шәргә јени тиҹарәт јоллары ахтармаг зәруријјәти гаршысында галмасы (15 әсрдә түркләрин көһнә јоллары зәбт етмәси илә әлагәдар), пул дөврүјјәсиндә олан гызылын чатышмазлығы вә с. иди.

Б.ҹ.к. Јерин күрә шәклиндә олмасы фикринин сүбут едилмәси, океанларда үзмәк үчүн сүр'әтли, мөһкәм кәмиләрин—каравеллаларын јарадылмасы, компасын вә дәниз хәритәләринин тәкмилләшдирилмәси нәтиҹәсиндә мүмкүн олду.

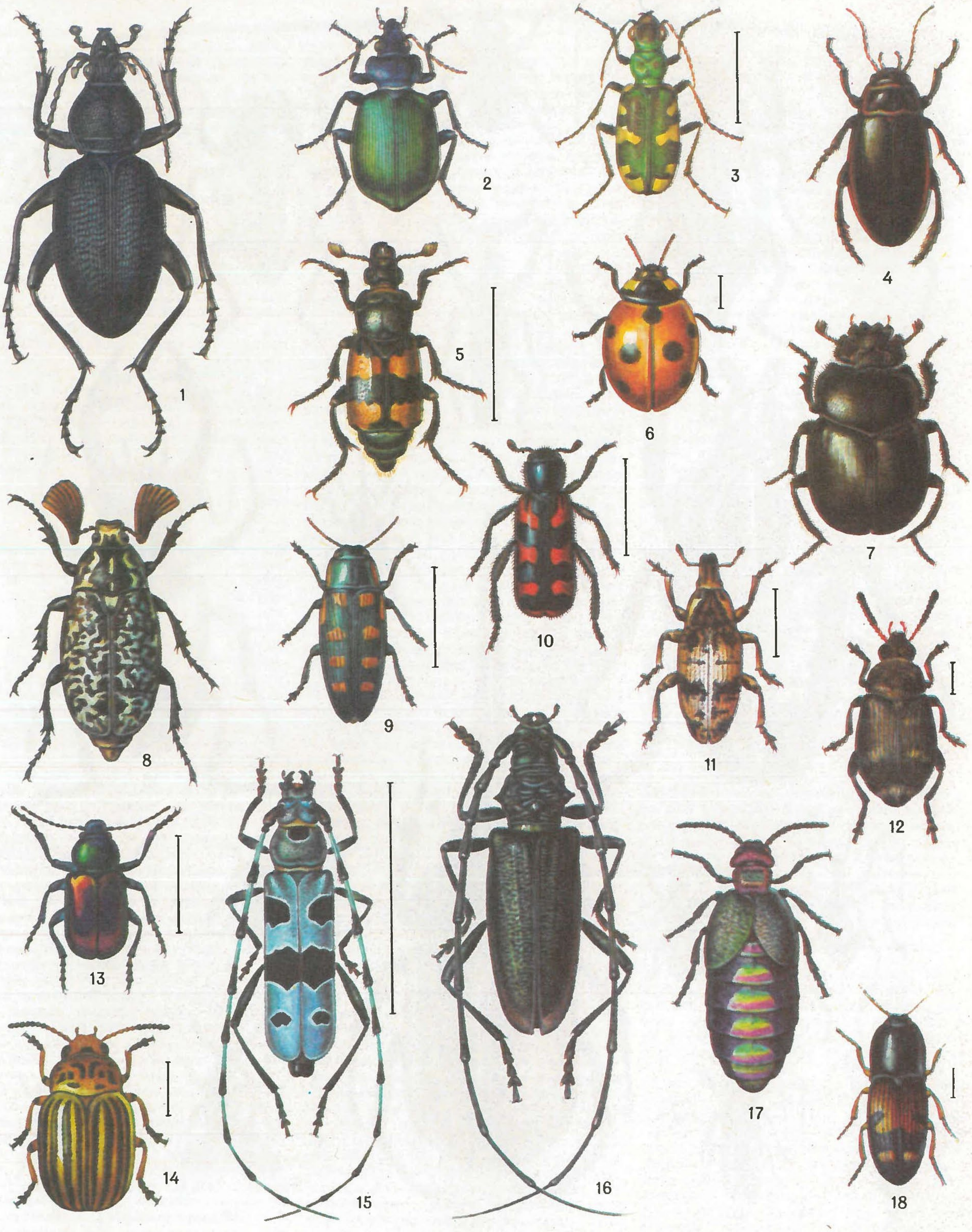
1492 илдә Х. *Колумбун* Американы, 1497—98 илләрдә исә *Васко да Гаманын* Һиндистана дәниз јолуну кәшф етмәләри Б.ҹ.к.-ин әсасыны гојду. Бу кәшфләр Авропа дөвләтләринин Америка, Ҹәнуби Асија, Океанија вә Австралијаны истила етмәси вә мүстәмләкәләшдирмәси үчүн зәмин јаратды. Јени кәшф олунмуш торпагларын истиласы вә гарәт едилмәси илкин капитал јығымы дејилән просесә вә дүнја базарынын јарадылмасына көмәк етмәклә мүстәмләкәчилик дөврүнүн башланмасына сәбәб олду. Б.ҹ.к. Јерин ҹоғрафи өјрәнилмәсиндә јени дөвр ачмагла јанашы, һәм дә ботаника, зоолокија, етнографија вә с. елм саһәләрини о вахтадәк мә'лум олмајан материалларла зәнкинләшдирди.

БӨЈҮК ШОР КӨЛ (Great Salt Lake)—АБШ-ын г.-индә (Јута штатында) шор көл. 1280 *м* јүксәкликдәдир. Јағынтынын мигдарындан асылы олараг саһәси дәјишир (мүхтәлиф илләрдә 2500 *км*²-дән 6000 *км*²-ә гәдәр). Орта дәринлији 4,5—7,5 *м*, макс. дәринлији 13—15 *м*-дир. Ахары јохдур. Дузлулуғу 137—300‰. Үмуми еһтијаты тәгр. 6 млрд. *т* олан хөрәк дузу вә глаубер дузу чыхарылыр.

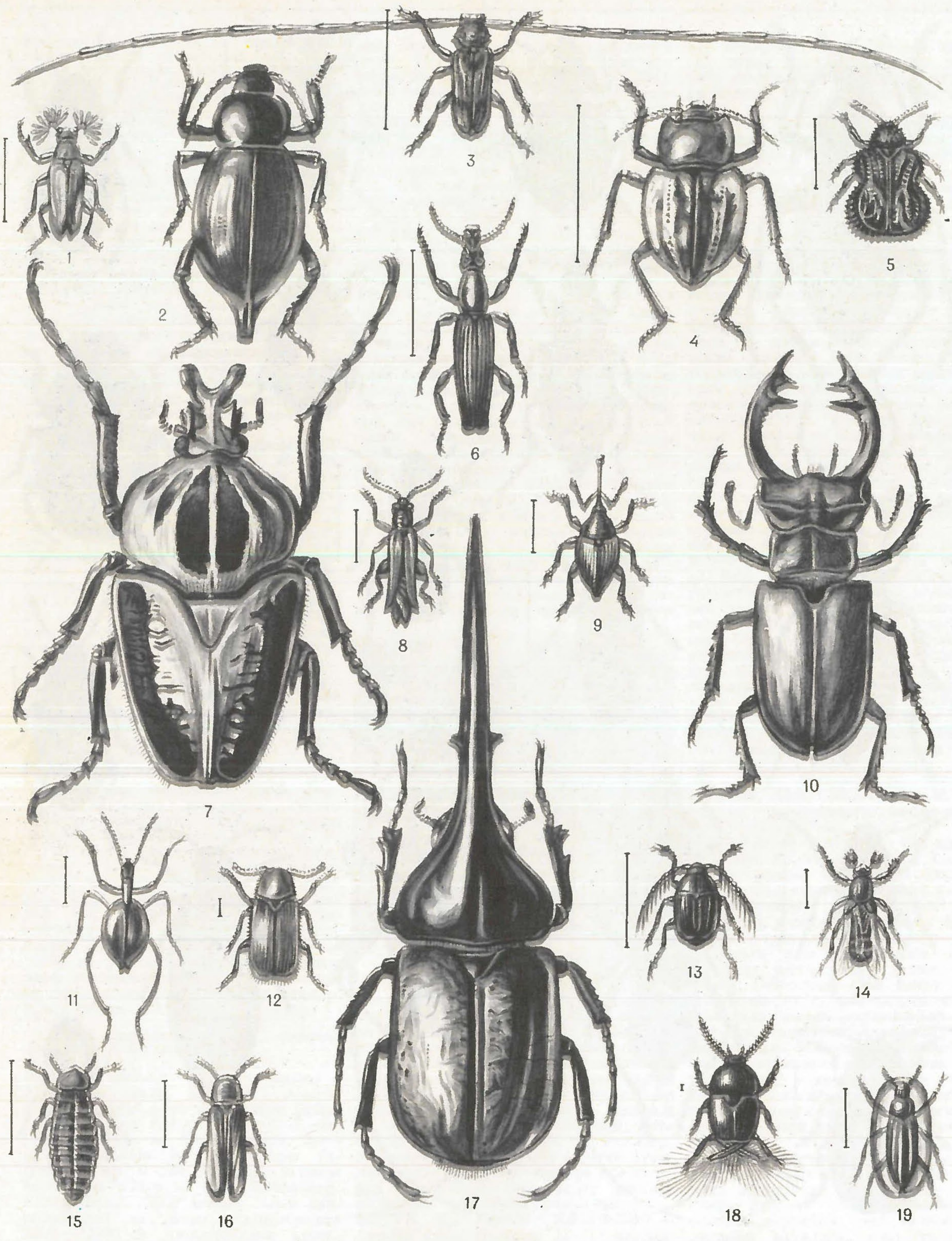
БӨЈҮКДАҒ—Азәрб. ССР-дә палчыг вулканы. Абшерон ј-а-нда, Бинәгәди гәс. јахынлығында, Бинәгәди гырышығынын шм. ганадындадыр. Кичикдағ палчыг вулканындан чөкәкликлә ајрылыр. Саһ. 38,5 мин *км*², һүнд. 110 *м*. Б. *Биnәгәди нефт јатағы* саһәсиндәдир.

БӨЈҮКДАШ—Гобустан гәс.-ндән вә Дуванны д.ј. ст.-ндан 4 *км* г.-дә Абшерон јашлы әһәнкдашы (галынлығы 15—20 *м*) илә өртүлү дағ вә Тунҹ дөврү јашајыш јери. Зирвәси јастыдыр; һәр тәрәфдән 10—15 *м* һүндүрлүкдә учурумла әһатә олунмушдур. *Гобустан гаја тәсвирләри* коллексијасына дахил олан гәдим шәкилләрин, Гобустанда Даш дөврү дүшәркәләринин вә с. абидәләрин чоху Б. саһәсиндә ашкар едилмишдир. Еһтимал ки, гәдим гобустанлылар Б.-ын зирвәсиндән Мезолит вә Неолит дөврләриндә сүрәклә ов етмәк, вәһши һејванлары говуб учурума салмаг үчүн тәбии тәлә, сонралар гоншу гәбиләләрин һүҹумундан горунмаг мәгсәдилә јашајыш јери—гала кими истифадә етмишләр.

Б.-ын үстүндә, ҹ.-ш. һиссәдә Тунҹ дөврүнә аид јашајыш јери тапылмышдыр. Археоложи газынтылар заманы (тәгр. 320 *м*² саһә өјрәнилмишдир) дашдан дөрдкүнҹ бина вә анбар јерләринин өзүлләри, оҹаг галыглары, әһәнкдашы вә чај дашындан әмәк аләтләри (дән дашлары, даш тохалар, јығма ораг дишләри, сүрткәҹләр, зәрб аләтләри, јонгарлар), рәсмли дашлар, кил габ (хејрә, каса, күпә вә с.) гырыглары вә һејван сүмүкләри

Бөчәкләр. 1. Протсерус бөчәји (Carabus scabrosus colchicus). 2. Гәшәнк бөчәк (Calosoma sycophanta). 3. Јатычы бөчәк (Cicindela elegans). 4. Үзүчү бөчәк (Dytiscus circumflexus). 5. Мәзар бөчәји (Necrophorus vespillo). 6. Једдинөгтәли парабүзән (Coccinella septempunctata). 7. Пејинјумалајан (Scarabaens sacer). 8. Загафгазија мәрмәр бөчәји (Polyphylla olivieri). 9. Сәккизнөгтәли гызылбөчәк (Ancylocheira octoguttata). 10. Пәрванә бөчәк (Trichodes alvearius). 11. Тәрәчичәк узунбуруну (Chromoderus fusciatus). 12. Нохуд дәнјејәни (Bruchus pisorum). 13. Асија јарпагјејәни (Chrysochares asiatica). 14. Турп јарпагјејәни (Entomoscelis adonidis). 15. Пурпур узунбығы (Purpuricenus Kaehleri). 16. Палыд узунбығы (Cerambyx cerdo acuminatus). 17. Габар бөчәк (Meloe variegatus). 18. Икиләкәли шығтылдаг (Drasferius bimaculatus).

Бөчәкләр. 1. Јелпикбығлы бөчәк (Arrhaphipterus shelkovnikovi). 2. Бөјүк астача (Blaps gigantea). 3. Боз узунбығ бөчәк (Acanthocinus aedilis). 4. Хәзәр дозангурду (Sternodes caspius). 5. Дишди-дишли јарпагјејән бөчәк (Dactylispa excisa). 6. Аралыг дәнизи узунбәдән бөчәји (Amorphocephalus coronatus). 7. Голиаф бөчәји (Goliathus regius). 8. Дарганадустлү сарыганад бөчәк (Oedemera flavescens). 9. Гоз мејвәјејәни (Curculio nucum). 10. Марал бөчәји (Lucanus ibericus). 11. Мағара чәмдәкјејәни (Leptodirus hohenwarti). 12. Тахылован (Stegobium paniceum). 13. Акасија тохумјејәни (Kytorrhinus quadriplagiatus). 14. Кичикганадлы јелпиккәздирән (Rhipiphorus subdipterus). 15, 16. Ишылдајан бөчәкләр (Lampyris noctiluca). 17. Һеркулес бөчәји (Dynastes hercules). 18. Ләләкганадлы бөчәк (Acrotrichis grandicollis). 19. Крым астачасы (Cossyphus tauricus).

тапылмышдыр. Б. јашајыш јеринин кил габлары үчүн зәриф кәсмә хәтт, јапма кәмәрвары чыхынты үзәриндә чәртмә, кәсмә вә батыгларла бәзәк, кобуд кил суваг сәчијјәвидир. Б.-дакы тапынтылар бурада отураг әкинчи вә малдарларын јашадығыны көстәрир.

Әд.: Мурадова Ф. М., Рустамов Д. Н., Археологические работы в Гобустане. Археологические открытия 1969 года, М., 1970; Джафарзаде И. М., Гобустан. Наскальные изображения, Б., 1973.

БӨЈҮКШОР—Азәрб. ССР-дә Абшерон ј-а-нда ахарсыз шор көл. Саһ. 10 *км²*, уз. 6,5 *км*, макс. ени 2 *км*, дәринлији 3,2 *м*-ә гәдәрдир. Јағыш, јералты вә нефт гујуларындан чыхан суларла гидаланыр. Сәвијјәси дәјишкәндир. 40-чы илләрәдәк көлдән дуз чыхарылырды. Көлү чиркли сулардан тәмизләмәк вә сәвијјәсини сабитләшдирмәк үчүн тәдбирләр көрүлүр.

БӨЈҮМӘ —бах *Инсанын бөјүмәси*, *Һејванын бөјүмәси*, *Биткинин бојүмәси*.

БӨЈҮРТКӘН (Euһatus) — *күлчичәкліләр фәсиләсинин* Ruһus чинсинә мәнсуб мүрәккәб јарпаглы, тиканлы кол јарымчинси. Чичәкләри икичинсијјәтли, аг вә чәһрајы; мејвәси ширәли, гара, гара-гырмызы вә хырда тохумлудур. Шимали Америкада, Аврасијада 200-дән чох нөвү, ССРИ дә, әсасән, Гафгазда, гисмән Украјнанын ч.-унда вә Орта Асијада 42, о чүмләдән Азәрб. ССР дә 15 нөвү јајылмышдыр. Мејвәсиндә 4—8% шәкәр, 0,8—1,4% туршу, А вә С витаминләри вар; јејилир, гурудулур, мүрәббә, чем вә с. һазырланыр. 300-ә јахын мәдәни сорту мә'лумдур. Тохум, зоғ вә пөһрә илә чохалыр.

БӨКЛИН (Böcklin) Арнолд (16.10. 1827, Исвечрә, Базел—16.1.1901, Италија, Сан Доменико ди Фјезоле)— Исвечрә бојакары. Базел, Мүнхен ш.-ләриндә вә Италијада ишләмишдир. Әвәлләр романтик мәнзәрәләр, сонралар исә символик характерли әсатири вә аллегорик әсәрләр (әсасән, темпера илә) јаратмышдыр («Тритон вә Нереида», 1873—74, «Өлүләр адасы», 1880). Б.-ин јарадычылығында бә'зән дүшкүн әһвали-руһијјә мүшаһидә олунур. Сон дөвр әсәрләри алман символизминин формалашмасына тә'сир көстәрмишдир.

БӨЛКӘ, агбалыг (Huso huso)— *нәрәкимиләр* фәсиләсиндән гијмәтли ов балығы. Уз. 9 *м*-ә, чәкиси 1,5 *т*-а гәдәрдир. Хәзәр, Азов, Гара дәниз вә Адриатик дәнизиндә јашајыр. Күрүләмәк үчүн чајлара кечир (һәр дәфә 0,5—5 млн.-адәк күрү төкүр). Көрпәләри дәнизә кечиб, орада 12—18 ил әрзиндә чинси јеткинлијә чатыр. Хәзәр Б.-си дә (H. h. caspicus јарымнөвү) күрүләмәк үчүн Волга вә Күр чајларына кечир. Б. күрүсү нәрә күрүсүнә нисбәтән ири олдуғу үчүн ондан дәнәвәр күрү һазырланыр. Азәрбајчанда Банкә балыг комбинатынын вәтәкәләриндә овланыр. Һидротехники гурғуларын тикилмәси вә чајларын мүәссисәләрдән ахан суларла чиркләнмәси илә әлагәдар олараг сајы хејли азалмышдыр.

БӨЛКҮ—ичтимаи *тәкрар истеһсал* фазаларындан (мәрһәләләриндән) бири, *истеһсал* илә *истеһлак* арасында әлагәләндиричи һалга. Б. просесиндә истеһсалчынын *мәчму ичтимаи мәһсулун* вә *милли кәлирин* реаллашдырылмасында вә истифадәсиндә пајы (пропорсијасы) ашкар олунур. Һәр бир *истеһсал үсулу* өзүнүн хүсуси Б. формаларыны мүәјјән едир. «Бөлкүнүн гурулушу (Gliederung) тамамилә истеһсалын гурулушу илә мүәјјән олунур. Бөлкү өзү истеһсалын мәһсулудур,—тәкчә предмет чәһәтдән дејил, чүнки истеһсалын јалныз нәтичәләри бөлүнә биләр,—һабелә форма чәһәтдән дә, чүнки истеһсалда мүәјјән иштирак үсулу бөлкүнүн хүсуси формасыны,—һәр кәсин бөлкүдә иштирак етдији форманы мүәјјән едир» (Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955, сәһ. 207). Б. истеһсалын характери илә мүәјјән олунмагла она күчлү тә'сир көстәрир.

Капитализмдә Б. антагонист характердәдир. Капиталист өлкәләриндә бүтүн мәчму ичтимаи мәһсулун вә милли кәлирин бөјүк бир һиссәси *малијјә олигархијасына* чатыр. Капитализм чәмијјәтиндә һаким синиф мәчму ичтимаи мәһсулун бир һиссәсини фәһләләрин муздлу әмәјинин өдәнилмәсинә ајырыр. Истисмар олунанлар арасында истеһлак предметләринин Б.-сү һәр бир фәһләнин *иш гүввәсинин* дәјәриндән асылы олараг мәчму әмәк һаггы фондунда онун пајыны мүәјјән едир. Фәһләләр арасында истеһлак предметләринин Б.-сү онлары капиталын әсарәтиндән азад етмир; истеһсал васитәләриндән мәһрум олан фәһләләр өз иш гүввәсини јенидән капиталистләрә сатмаға мәчбурдур.

Сосиализмдә истеһсал васитәләри х.т. саһәләри вә мүәссисәләри үзрә, сосиалист кениш тәкрар истеһсалынын тәләбләринә ујғун чәмијјәтин вә онун һәр бир үзвүнүн мадди вә мәдәни сәвијјәсинин дурмадан артырылмасы вә инкишафы мәгсәдилә бөлүшдүрүлүр. Истеһсал васитәләринин Б.-сү *мадди-техники тәчһизат* планына әсасән һәјата кечирилир. Сосиалист истеһсалы әмәк еһтијатларынын Б.-сүнә көрә дә капитализмдән принсипчә фәргләнир. Мүтәхәссисләр һазырланмасы вә онларын истеһсал саһәләри үзрә Б.-сү планлы характердәдир. Коммунист истеһсал үсулунун илк фазасында истеһлак предметләри вә хидмәтләр һәр бир ишчинин әмәјинин кәмијјәт вә кејфијјәтинә көрә бөлүшдүрүлүр. Бу онунла әсасландырылыр ки, сосиализмдә әмәк һәлә там шәкилдә инсанын әсас һәјати тәләбатына, мүкафатсыз ишләмә вәрдишинә чеврилмәмишдир. Ичтимаи әмәк мәһсулдарлығынын сәвијјәси вә истеһсалын һәчми һәләлик мадди не'мәтләр вә хидмәтләр боллуғуну тә'мин едә билмир. Буна көрә дә чәмијјәт өзүнүн һәр бир үзвүнүн әмәјинин өлчүсү вә истеһлакынын өлчүсү үзәриндә нәзарәт гојур. Бу нәзарәт вә әмәјә һәвәсләндирмә *әмәјә көрә бөлкү гануну* илә һәјата кечирилир. В. И. Ленин сосиализмдә «бәрабәр мигдар әмәк үчүн бәрабәр мигдар мәһсул» принсипини Б.-нүн ән мүһүм принсипләриндән бири һесаб етмишдир (бах Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 497). Әмәјә көрә Б. истеһсал планларынын јеринә јетирилмәси вә артыгламасы илә јеринә јетирилмәсини, зәһмәткешләрин јахшы ишләмәјә, әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлтмәјә, мәһсулун кејфијјәтини јахшылашдырмаға, һабелә өз ихтисасыны артырмаға сә'ј көстәрмәләрини стимуллашдырыр. Коммунизм формасијасынын јүксәк фазасында—там коммунизм шәраитиндә—истеһлак предметләринин вә хидмәтләрин Б.-сү «һәр кәс бачарығына көрә, һәр кәсә тәләбинә көрә» принсипи илә һәјата кечириләчәкдир (бах Маркс К., Гота програмынын тәнгиди, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 15). В. И. Ленин көстәрмишдир: «О заман мәһсулларын бөлүшдүрүлмәси, һәр кәсин алачағы мәһсулун мигдарыны чәмијјәт тәрәфиндән нормаја салынмасыны тәләб етмәјәчәкдир; һәр кәс сәрбәст сурәтдә «тәләбинә көрә» мәһсул көтүрәчәкдир» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 499). Бу, мадди не'мәтләр вә хидмәтләр боллуғуну тә'мин едән мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын јүксәк мәрһәләсиндә мүмкүн олачагдыр.

Әд.: Маркс К., Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955; јенә онун, Гота програмынын тәнгиди, Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; Ленин В. И., Дөвләт вә ингилаб, Әсәрләри, ч. 25.

БӨЛЛ (Böll) Һенрих (д.21.12.1917, Көлн)—алман јазычысы (АФР). Нобел мүкафаты лауреаты (1972). «Гатар вахтында кәләчәкдир» (1949), «Һарада идин, Адам?» (1951), «Саһибсиз ев» (1954), «Саат онун јарысында билјард» (1959), «Ојунбазын көзләри илә» (1963), «Бир е'замијјәтин сону» (1966), «Ханым вә бир дәстә киши портрети» (1971), «Катарина Блүмүн итирилмиш шәрәфи» (1975) роман вә повестләриндә садә алманларын мүһарибәдән әввәл вә сонракы илләрдә ағыр һәјаты, фашизмә, милитаризмә, буржуа чәмијјәтинә, дини ријакарлыға нифрәт әкс олунмушдур. «Достојевски вә Петербург» (1967—68) ссенариси, инчәсәнәтин ичтимаи тәрбијәви ролуна даир мәгаләләри вар. Бир нечә дәфә ССРИ јә кәлмишдир.

Әсәрләри: О илләрин чөрәји, Б., 1966; Семь коротких историй. Радиопьесы. М., 1968; Долина Грохочущих Копыт, М., 1971.

Әд.: Рожновский С. В., Генрих Белль, М., 1965.

БӨЛМӘ—*вурма* әмәлинин тәрси, јә'ни ики вуруғдан бири вә һасил мә'лум олдугда дикәр вуруғу тапма әмәли. a әдәдини b-јә бөлмәк, елә x әдәдини тапмаг демәкдир ки, $bx=a$ олсун. a әдәдинә бөлүнән, b әдәдинә бөлән, x-ә исә гисмәт вә ја a вә b әдәдләринин нисбәти дејилир. Б.-нин ишарәси ики нөгтә ($a:в$) вә ја кәср хәттидир $\left(\frac{a}{в}, a/в\right)$. Там әдәдләр чохлуғунда Б. һәмишә мүмкүн дејилдир: мүмкүндүрсә, јеканә гисмәт алыныр. *Расионал әдәдләр* чохлуғунда бөлән сыфыр дејилсә, Б. һәмишә мүмкүндүр вә јеканә гисмәт алыныр; сыфырдан фәргли әдәди сыфра бөлмәк мүмкүн дејилдир. Сыфры сыфра бөлдүкдә гисмәт һәр бир әдәд ола биләр. Чүнки һәмишә $c\cdot 0=0$. Лакин Б.-нин биргијмәтлилијини позмамаг үчүн сыфра бөлмәнин мүмкүн олмадығы гәбул едилир. Ејниадлы ики кәмијјәти бир-биринә бөлдүкдә мүчәррәд (адсыз) әдәд алыныр (мәзмунча Б.). Бир кәмијјәти мүчәррәд әдәдә бөлдүкдә гисмәтин ады бөлүнән илә ејни олур (бәрабәр һиссәләрә Б.). Тәбии a вә $в$ әдәдләри үчүн һәмишә елә ики q вә r (галыг) әдәдләри тапмаг мүмкүндүр ки, $a=qв+r$ олур ($r<в$); $r\neq 0$ олдугда, белә Б.-јә галыглы, $r=0$ олдугда исә галыгсыз Б. дејилир. $A(x)=$ $=a_0x^n+a_1x^{n-1}+\ldots+a_n$ шәклиндә чох-

һәдлиләр үчүн галыглы Б. аналожи гајда илә мүәјјән едилир.

БӨЛҮК—бах *Рота.*

БӨЛҮНМӘ—бир әдәдин дикәринә бөлүнмә габилијјәти. Хассәләри бахылан әдәдләр чохлуғундан асылыдыр. Тәбии әдәдин бири дикәринә галыгсыз бөлүнәрсә, биринчијә (бөлүнәнә) икинчинин (бөләнин) м и с л и дејилир. Мәс., 35 әдәди 7-нин мислидир. Бу, үч нөгтә (35:7) илә көстәрилир. Јалныз өзүнә вә ваһидә бөлүнән әдәдә садә, башга бөләнләри дә олан әдәдә мүрәккәб әдәд дејилир. Ихтијари тәбии әдәди садә әдәдләрин һасили кими көстәрмәк (садә вуругларына ајырма) олар. Мәс., 630=2·3·3·5·7. Бир әдәдин садә вуруглара мүхтәлиф ајрылышы бирбириндән јалныз вуругларын сырасы илә фәргләнир. Бир әдәдин дикәринә бөлүнмә билмәси шәртинә Б. әламәти дејилир (мәс., әдәдин 3-ә бөлүнмәси үчүн рәгәмләринин чәми 3-ә бөлүнмәли, 4-ә бөлүнмәси үчүн сон ики рәгәмдән ибарәт олан әдәд 4-ә бөлүнмәлидир), *a* әдәди *в* вә *c* әдәдләринә бөлүнәрсә, *a* әдәдинә һәмин әдәдләрин ортаг б ө л ү н э н и, *a* вә *в* әдәдләри *c* әдәдинә бөлүнәрсә, *c* әдәдинә һәмин әдәдләрин ортаг б ө л ә н и дејилир. Ики әдәдин ортаг бөләнләриндән ән бөјүјүнә онларын ә н б ө ј ү к ортаг бөләни дејилир. Чохһәдли вә там чәбри әдәдләр үчүн Б. нәзәријјәси тәбии әдәдләрин Б. нәзәријјәсинә аналожи олараг јарадылыр.

БӨЛҮНМӘЗ ФОНД—бах *Колхозларын бөлүнмәз фонду.*

БӨЛҮЧҮ БАШЛЫГ—металкәсән дәзкаһларда (әсасән, фрез дәзкаһында) е'мал олунан мә'мулаты мүәјјән бучаг гәдәр дөндәрән механизм. Механики вә оптик Б.б.-лар вар. М е х а н и к и Б.б.-лар садә вә универсал олур. Нисбәтән кениш јајылмыш универсал Б.б. садә вә диференсиал бөлмәни јеринә јетирир вә винт јувалары ачмаг үчүн ишләдилир. Универсал Б.б. чохүзлү, дүзхәтли вә винтвары јувалары (дишли чарх, бурғу вә с.-дә) фрезләмәјә имкан верир. Садә Б.б.-да мә'мулат билаваситә әл илә дөндәрилир. О п т и к Б.б.-ларда исә һесаблама микроскопу бөлмә әмәлијјатыны бөјүк дәгигликлә јеринә јетирмәјә имкан верир вә механики Б.б.-дан фәргли олараг һесаблама тәләб етмир.

Əд.: Детали и механизмы металлорежущих станков, под ред. Д. Н. Решетова, т. 1—2, М., 1972; Резание конструкционных материалов, режущие инструменты и станки, 2 изд., М., 1974.

БӨРБАНК (Burbank) Лутер (7.3. 1849, Массачусетс штаты, Ланкастер ш.—11.4.1926, Калифорнија, Санта-Роза)—америкалы селексијачы алим. Б. чәјирдәксиз кавалы (113 јени кавалы сорту), әрик-кавалы һибриди (плумкот), дадлы мејвә вә мал-гара үчүн гијмәтли јем верән тикансыз кактус, назикгабыг гоз, ананас, әтирли һејва, өмрүнүн икинчи илиндә мејвә верән шабалыд, ағ бөјүрткән, тикансыз бөјүрткән, һәрәси 1 *кг*-дан ағыр кәлән ширин соған, әтирли кеоркин, мави лалә сортлары вә с. јаратмышдыр. Б. даим еһтијач ичиндә јашамышдыр. Онун тәдгигатлары Америкада лазымынча инкишаф етдирилмәмиш, јаратдығы сортларын чоху итмиш вә ја унудулмушдур. К. А. Тимирјазев вә И. В. Мичурин Б. јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишләр.

Ә с ә р и: Избр. соч., М., 1955.

БӨРБЕЧ (Burbage) Ричард (тәгр. 1567—1619, Лондон)—инкилис актјору. Интибаһ дөврү Инкилтәрә театрынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири. В. Шекспирин досту вә даими әмәкдашы олмушдур. «Лорд-камеркерин нөкәрләри» труппасында чыхыш етмишдир. Б.-ин фачиә образларыны мәһарәтлә јаратмаг габилијјәтини нәзәрә алараг, В. Шекспир III Ричард, Һамлет, Отелло, Лир, Макбет вә башга ролларыны онун ифасы үчүн јазмышдыр.

БӨРКҮЈАРЫГ Рүкн әд-дин Әбу-л-Музәффәр (тәгр. 1079—22.12.1104)—сәлчуг султаны [1093—1104]. Мәлик шаһын [1072—92] өлүмүндән сонра оғуллары арасында һакимијјәт уғрунда мүбаризә заманы Б. султан е'лан олунду. Лакин әслиндә о, дөвләтин јалныз бир һиссәсиндә һөкмранлыг едирди. Азәрб.-ы исә гардашы Мәһәммәд әлә кечирмишди. Һакимијјәт уғрунда ики гардаш арасындакы мүбаризә мүгавилә бағланмасы илә нәтичәләнди (1104). Мәһәммәд бөјүк султан кими Сурија, Ираг, Загафгазија вә с., Б. исә әсасән, Ираны идарә етди. Б.-ын дөврүндән Бөјүк Сәлчугиләр дөвләтинин тәнәззүлү башланды.

БӨРЧЧИЛӘР—бах *Чон Бөрч Чәмијјәти.*

БӨТЛИНГК (Böhtlingk) Оттон Николајевич 11.6.1815, Петербург — 1.4.1904, Лејпсиг)—алман вә рус филологу, һиндшүнас. Петербург ЕА акад. (1855). *Панинин*ин гәдим һинд дили грамматикасынын там мәтнини нәшр етдирмишдир (1839—40). «Јакутларын дили һаггында» (1848—51) әсәри илк түрк дилләринин мүгајисәли-тарихи методла өјрәнилмәсинин әсасыны гојмушдур. Р. Ротла биркә «Санскрит лүғәти»ни (ч. 1—7, 1855—75) тәртиб етмишдир.

БӨҺАЈМ (Böheim) Һанс, Һ а н с Д у д а р (?—1476)—1476 илдә Франконијада (Мәркәзи Алманија) кәндли һәрәкатынын илһамчысы вә ваизи, чобан, мусигичи. Б.-ын тә'лими антифеодал характердә иди. Б. Вүрсбург јепископунун әмри илә һәбс олунуб јандырылмышдыр.

БӨҺМ-БАВЕРК (Böhm-Bawerk) Ејкен (12.2.1851, Брно — 27.8.1914, Вјана)—буржуа игтисадчысы, *Австрија мәктәбинин* нүмајәндәси. Узун мүддәт Австријанын малијјә назири вәзифәсиндә чалышмыш, Австрија ЕА президенти олмушдур. Әсәрләриндә Марксын әмәк, дәјәр вә изафи дәјәр нәзәријјәләрини тәкзиб етмәјә чалышырды. Субјектив-психоложи фајдалылыг һәдди вә мәнфәәт нәзәријјәсинин әсасыны гојанлардан биридир. Б.-Б.-ин фикринчә мәнфәәт даими категоријадыр вә онун әсасыны игтисади дејил, психоложи мотивләр — индики вә кәләчәк не'мәтләрин субјектив гијмәтләндирилмәси фәрги тәшкил едир. Мүасир буржуа игтисадчылары марксист сијаси игтисады илә мүбаризәдә Б.-Б.-ин бахышларындан истифадә едирләр.

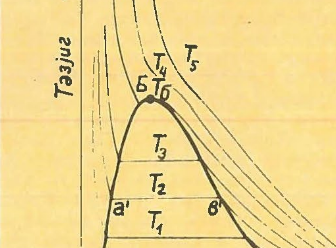
БӨҺРАН—дөнүш моменти, ағыр кечән һал; кәскинләшмә, тәһлүкәли дәјишкән вәзијјәт. Бах *Аграр бөһранлар, Валјута бөһраны, Пул-кредит бөһраны, Игтисади бөһранлар, Бөһран* (тибдә).

БӨҺРАН (т и б д ә)—хәстәлијин кедишиндә кәскин дөнүш јаранмасы, јүксәк темп-рун бирдән сүр'әтлә енмәси. Б. заманы тәр су кими ахыр, хәстә тамам һалдан дүшүр вә с. Б. бир гајда олараг кәскин вә јүксәк темп-рла башлајан хәстәликләрдә (ағчијәрин круппоз илтиһабы, малјарија, гајыдан јаталаг вә с.) баш верир.

БӨҺРАН ТЕМПЕРАТУРУ—бах *Бөһран һалы.*

БӨҺРАН ТӘЗЈИГИ — бах *Бөһран һалы.*

БӨҺРАН ҺАЛЫ—системин (маддәнин) таразлыгда олан ики мүхтәлиф фазасынын бүтүн физики хассәләри ејни олан һалы. Б.һ. таразлыгда олан елә фазалар үчүн мүшаһидә едилир ки, онлар кејфијјәтчә охшар олсун, хассәләри исә јалныз параметрләрин гијмәтләринә көрә фәргләнсин (мәс., маје-бухар, маје-маје, газ-газ кими изотроп фазалар вә ја кристал гәфәси ејни типли олан ики кристаллик фаза). Һалы үч параметрлә (*P* тәзјиги, *T* темп-ру вә *V* һәчми) тә'јин олунан биркомпонентли системләрдә Б.һ. јалныз маје-бухар фазаларынын таразлығы заманы мүшаһидә олунур. Б.һ. Ван-дер-Ваалс *изотерминдә Б* нөгтәси илә көстәрилир вә тәзјигин, темп-рун, һәчмин һәмин нөгтәдәки гијмәтләри (бөһран тәзјиги $P_б$, бөһран темп-ру $T_б$, бөһран һәчми $V_б$) бөһран гијмәтләри адланыр. Б.һ.-нда мајенин хассәләри (*aБ* парчасы) газын хассәләри (*Бв* парчасы) илә ејнидир. Темп-рун $T_б$-дән кичик гијмәтләриндә изотермләр маје илә бухар фазаларын таразлығына ујғун олан үфүги һиссәјә *a'b'* малик олур. Темп-р артдыгча үфүги һиссә кичилир вә изотерм *Б* бөһран нөгтәсиндә әјилмә (сынма) нөгтәсинә малик олан һамар әјријә чеврилир. Бөһран темп-рундан јухарыда ($T > T_б$) тәзјигин һеч бир гијмәтиндә маје илә бухар фазалары арасында таразлыг алмаг мүмкүн дејилдир.

Һалы дөрд параметрлә (*P*, *V*, *T* вә тәркиби) тә'јин олунан икикомпонентли системләр бир бөһран нөгтәси илә дејил, бөһран нөгтәләриндән ибарәт әјри илә характеризә едилир. Белә системләрдә мүхтәлиф бөһран һаллары мүшаһидә олунур.

Б.һ.-нда вә онун јахын әтрафында системин хассәләри башга һаллардакы хассәләриндән кәскин фәргләнир. Б.һ.-нын јахын әтрафында молекулларын һәчмдә бәрабәр пајланмасы просеси позулур, бунун нәтичәсиндә сыхлығын флүктуасијасы кәскин артыр вә бу да ишығын күчлү сәпилмәсинә—бөһран опалессенсијасына кәтирир.

Әд.: Леонтович М., Введение в термодинамику, М.—Л., 1952; Ландау Л. и Лифшиц Е., Статистическая физика, 2 изд., М., 1976.

БӨҺРАН ҺӘЧМИ—бах *Бөһран һалы.*

БӨҺТАН—чинајәт һүгугунда шәхсијјәт әлејһинә чинајәт; гәсдән башга шәхси ләкәләјән јалан ујдурмалар јајмагдан ибарәтдир. Б. коммунист әхлагынын антиподудур. Тәгсиркарын зәрәр чәкәни нүфуздан салмаг мәгсәди илә биләрәкдән јалан мә'луматлары јајмасы, һәм дә белә мә'луматлары тәкчә бир адама белә билдирмәси һәмин әмәлин Б. олмасы үчүн кифајәтдир. Совет һүгугуна көрә мәс'улијјәти ағырлашдыран һаллар бунлардыр: шәхси ләкәләјән ујдурмаларын әввәлләр Б.-а көрә мүһакимә едилән шәхс тәрәфиндән јајылмасы; јалан ујдурмалары чап едилмиш вә ја башга үсулла чохалдылмыш әсәрдә јајмаг; јалан ујдурмалары хүсуси тәһлүкәли дөвләти чинајәт вә с. ағыр чинајәтдә иттиһам етмәклә јајмаг. Б. 1 илә дәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә ја ислаһ ишләри, јахуд 50 манатадәк чәримә, һабелә ичтимаи тә'сир тәдбирләри тәтбиг етмәклә чәзаландырылыр. Ағырлашдырычы һалларда 4 илә дәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә тәтбиг олуна биләр (Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 121). Совет ганунверичилијинә көрә шәхси ләкәләјән һәгиги мә'луматларын јајылмасы (*диффамасија*) чинајәт тәркиби һесаб едилмир.

БӨЧӘКЛӘР, сәртганадлылар (Coleoptera)—һәшәратлар синфинин ән бөјүк дәстәси. Гидаланма хүсусијјәтләринә көрә Б. биткијејәнләр (фитофаглар), чүрүнтүјејәнләр (сапрофаглар) вә јыртычылара бөлүнүр. Биткијејәнләр дә өз нөвбәсиндә 2 јерә—биткинин јашыл һиссәсини јејәнләр вә битки тохумаларында паразитлик едәнләрә ајрылыр. Тәгр. 140 фәсиләјә мәнсуб 300 минә гәдәр нөвү вар. ССРИ-дә 25 мин, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 минә јахын нөвү мә'лумдур. Баш, дөш вә гарынчыгдан ибарәт бәдәнинин уз. 0,3 *мм*-дән 150 *мм*-ә гәдәрдир. Башында көрмә органлары, һисс органы вә ағыз апараты, дөш һиссәсиндә ајаг вә ганадлар јерләшир. Өн ганадлары сәрт, әксәрән дамарсыздыр; јахшы инкишаф етмиш вә дамарлы арха ганадлары васитәсилә учур. Б.-ин әксәр нөвләри јумурта гојур, бә'зиләри дири доғур вә ја *партенокенез* јолла (мајаланмадан) чохалыр. Б.-ин инкишафы, әсасән 4 мәрһәләдә кедир: јумурта, сүрфә, пуп вә јеткин бөчәк. Б.-ин бә'зи нөвләри мејвә вә мешә ағачларына, тарла вә тәрәвәз биткиләринә, анбарларда сахланан әрзаг еһтијатына, тикинти материалларына вә с.-јә зәрәр вурур, дикәрләри јыртычы һәјат сүрәрәк мүхтәлиф зәрәрли һәшәратлары мәһв едир. Јыртычы Б.-ин бә'зи нөвләриндән (Coccinellidae, Carabidae, Staphylinidae вә с.) битки зәрәрвеЛичиләринә гаршы биоложи мүбаризә мәгсәди илә истифадә едилир. Сапрофаг Б.-ин әксәријјәтинин торпаг әмәләкәлмә просесиндә, онун мүнбитләшмәсиндә вә битки галыгларынын чүрүмәсиндә мүһүм ролу вар.

Јапышдырма шәкил, бах сәh. 304—305.

Әд.: Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфаты биткиләринин зијанверичиләри вә хәстәликләри (сораг китабы), Б., 1965; Богачев А. В., Класс насекомых. Животный мир Азербайджана, Б., 1951; Самедов Н. Г., Фауна и биология жуков, вредящих сельскохозяйственным культурам в Азербайджане, Б., 1963; Бей-Биенко Г. Я., Общая энтомология, М., 1965; Определитель насекомых Европейской части СССР, под ред. Г. Я. Бей-Биенко, т. 2, М.—Л., 1965; Натали В. Ф., Зоология беспозвоночных, М., 1975.

БРА (фр. bras—дивар шамданы)—бир, јахуд бир нечә електрик лампасы олан, дивара бәркидилмиш чыраг арматуру; интерјерин декоратив бәзәк елементи.

БРАБАНСО́Н (Брабант тарихи вил.-нин адындан)—Белчиканын ағыр јүк атлары чинси. Чох ири вә гүввәтлидир. Јерли ишләк атлары јахшылашдырмаг јолу илә јетишдирилмишдир. Рәнки күрән, кәһәр, гаракәһәр, надир һалларда боздур. Ајғырларын сујсүнүнүн һүнд. 160—167 *см*, бәдәнинин чәпинә уз. 175—176 *см*, дөш гучуму 215—220 *см*, әлдарағынын чеврәси 26—28 *см*, дири чәкиси 900—1200 *кг* олур. Мадјанларын исә бу өлчүләри мүвафиг олараг, 160—163 *см*, 174—175 *см*, 205—210 *см*, 24—26 *см*, дири чәкиси 700 *кг* олур. ССРИ-дә Б.-дан истифадә етмәклә совет ағыр јүк аты чинси јетишдирилмишдир.

БРА́БАНТ (Brabant)—Авропанын шм.-г.-индә тарихи вилајәт. Еркән орта әсрләрдә Лотаринкија һерсоглуғунун тәркибинә дахил олмуш, 11 әсрдә бурада Лувен графлығы јаранмыш, 12 әсрин сонунда Б. һерсоглуғу адланмышдыр. 14 әсрдә Б.-да силки монархија јаранды. Б. 1430 илдә Бургундија һерсогларынын, 1477 илдә исә *Һабсбургларын* һакимијјәтинә кечди. Нидерланд буржуа ингилабы (16 әср) дөврүндә Б. ингилабын башлыча мәркәзләриндән иди. Б. Испанија-Һолландија сүлһүнә (1609) әсасән бөлүндү: ч. һиссәси Испанија Нидерландынын тәркибиндә галды (1714 илдә Австријанын һакимијјәтинә кечди), шималы исә Һолландија респ.-на дахил олду. Брабант ингилабы (1789—90) нәтичәсиндә Б.-ын ч. һиссәси мүвәггәти олараг Австрија һөкмранлығындан гуртарды. Б. 1797 илдә Франсаја илһаг едилди. 1814—30 илләрдә Нидерланд краллығынын һакимијјәтиндә иди. Белчика ингилабындан (1830) сонра Чәнуби Брабант Белчиканын, Шимали Брабант исә Нидерландын тәркибинә кечди.

БРА́БАНТ ИНГИЛАБЫ (1789—90)—Белчиканын Брабант әјаләтиндә буржуа ингилабы. Мәгсәди, 1714 илдән Австрија империјасынын тәркибиндә олан Белчика әјаләтләрини азад етмәк иди.

1787 илин әввәлиндә шәһәр јохсулларынын вә кәндлиләрин фәал иштиракы илә Белчика әјаләтләриндә Австрија әлејһинә милли чәбһә јаранды. *Бөјүк Франса ингилабынын* тә'сири илә бу һәрәкат даһа да күчләнди. 1789 илин сентјабрында Бреда ш.-ндә «ноотистләрин» (католик килсәсини, ири торпаг саһибләрини, сех корпорасијаларыны тәмсил едән мүһафизәкарлар) вә «вонкистләрин» (орта вә хырда шәһәр буржуазијасынын бир һиссәсинин мәнафејини мүдафиә едән либераллар) нүмајәндәләриндән ибарәт Ингилаб Комитәси јарадылды. Октјабрда көнүллүләрдән ибарәт Белчика ордусу Белчика—Нидерланд сәрһәдини кечәрәк, Брабант әразисиндә Австрија гошунларына гаршы һәрби әмәлијјатлара башлады. Декабрын әввәлиндә, демәк олар, бүтүн Белчика әразиси азад едилди. 1790 ил јанварын 7-дә Брүсселдә Белчиканын азад олунмуш әјаләтләринин Милли конгреси чағырылды; конгрес Австрија императору II Иосифин һакимијјәтдән салындығыны билдирди, јанварын 11-дә исә Белчика Бирләшмиш Штатларынын мүстәгиллијини е'лан етди. Лакин Милли конгресин гәбул етдији конститусија феодал мүкәлләфијјәтләрини ләғв етмәк барәдә кәндлиләрин тәләбини өдәмәдијиндән, онларын чоху ингилабдан узаглашды. Буржуа партијалары арасында ихтилаф дүшдү. Белчикада јаранмыш ағыр дахили сијаси вәзијјәтдән истифадә едән Австрија 1790 илин декабрында јенидән бу әразини өзүнә табе етди.

БРА́ГА Марк Андронович (д. 17.2.1910, Херсон вил., Малы Клин к.)—к.т. јениликчиси, УССР Херсон вил. Голопристанск р-нундакы «Россија» к-зунун комбајнчысы (1958 илдән). Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949, 1958). 1951 илдән Сов.ИКП үзвү. Сов.ИКП 19 вә 22-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Беш дәфә Ленин ордени, ҮИКТС-нин 2 бөјүк гызыл медалы вә б. медалларла тәлтиф едилмишдир.

БРАГА́НСА (Bragança)—Португалијада крал [1640—1853] вә Бразилијада император [1822—89] сүлаләси. Португалијада сүлаләнин әсасыны Португалија Испанијадан ајрылдыгдан (1640) сонра IV Жуан ады илә крал е'лан олунмуш Брагансалы Жуан гојмушдур. Кралича II Марија да Глорианын [1834—53] өлүмү илә Португалијада Б. сүлаләси кәсилмишдир. Алман кнјазы Саксен-Кобург-Гота әрә кетмиш II Маријанын хәләфләри (Браганса-Кобург сүлаләси) 1853 илдән Португалија ингилабынадәк (1910) һакимијјәт башында олмушлар.

Бразилијада Б. сүлаләси Бразилија Португалијадан ајрылдығы вахтдан респ. е'лан едиләнәдәк өлкәни идарә етмишдир.

БРАДЗО́Т (норвеччә bradsot—илдырымсүр'әтли таун)—гојунларын кәскин јолухучу хәстәлији. Төрәдичиләри Clostridium septicum, Cl. oedematiens вә Cl. gigas анаероб микробларыдыр. Б. илк дәфә Норвечдә И. Нилсен (1888), ССРИ-дә К. П. Андрејев (1929) вә Азәрб.-да М. М. Фәрзәлијев (1937) тәрәфиндән гејд едилмишдир. Б. ән чох јағышлы илләрдә баш верир; јолухмуш јем вә су васитәсилә һејвана сирајәт едир. Б.-а, әсасән, ана гојунлар, бә'зән гочлар вә тоғлулар јолухур. Клиник әламәтләр хәстәлијин илк 10—15 дәгигәсиндә, бә'зән 2—12 саат әрзиндә нәзәрә чарпыр. Һејванда әввәлчә өлкүнлүк, боғулма, титрәтмә вә дишгычама һаллары баш верир; һејванын бәдәни шиширир, мә'дәбағырсағы газла долур, дәриси көјәрир, тохумаја ган сызмасы, ширданын диварларында ган ләкәләри, бә'зән јара вә некроз мүшаһидә олунур. Һејванын 1—5 саат, бә'зән 1 күн әрзиндә өлмәси вә чәсәдин тез чүрүмәси хәстәлијин әсас хүсусијјәтидир. Профилактика мәгсәди илә бајтарлыг препаратларына Дөвләт Елми Нәзарәт Ин-тунун (ДЕНИ) по-

ливалент консентрат ваксини ишләдилир. Мүаличә үсулу тапылмамышдыр.

Әд.: Эпизоотология, под. ред. Р. Ф. Сосова, М., 1974.

БРАДИКАРДИ́ЈА (јун. bradýs—аз, зәиф + kardía—үрәк)—үрәк ритминин јавашымасы нәтичәсиндә нәбзин сејрәкләшмәси (дәг.-дә 60 вурғудан аз). Токсикозлар (*сарылыг*, *уремија*), инфексион хәстәликләр (*гарын јаталағы*), бејин шиши, миокард инфаркты, бејинә ган сызмасы вә с. Б.-ја сәбәб ола биләр. Б.-ја нормал һал кими тамамилә сағлам адамларда, јахшы мәшг кечмиш идманчыларда да тәсадүф етмәк олар. Мүаличәси: Б.-ја сәбәб олан әсас хәстәлији мүаличә етмәк.

БРАДЛЕ́Ј (Bradley) Чејмс (1693, Глостершир, Шерборн — 13.7.1762, Глостершир, Чалфорд)—инкилис астроному. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1717), Оксфорд ун-тинин проф. (1721), *Гринвич Астрономија Рәсәдханасынын* директору олмушдур (1742). *Улдуз астрономијасынын* баниләриндәндир. *Ишығын аберрасијасы* (1725) вә Јер охунун нутасијасыны (1737) кәшф етмишдир. Улдузларын мәхсуси һәрәкәтләринин тә'јининдә Б.-ин меридиан мүшаһидәләриндән узун мүддәт истифадә едилмишдир.

БРА́ДФОРД, Бредфорд (Bradford)—Б. Британијада, Гәрби Рајдинг графлығында шәһәр. Әһ. 461 мин (1974). Мүһүм јун сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма (о чүмләдән електротехника, тохучулуг машынгајырмасы), полиграфија, кимја, тикиш, јејинти сәнајеси, Б. р-нунда дәмир филизи вә көмүр јатаглары вар.

БРАЗЗАВИ́Л (Brazzaville)—Конго Халг Респ.-нын пајтахты. Конго (Заир) чајынын сағ саһилиндә порт. Шосе јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт (Мајја-Мајја). Д.ј. вә шосе јоллары Б.-и Атлантик океаны саһилиндәки Пуент-Нуар дәниз порту илә бирләшдирир. Әһ. 310 мин (1975).

Б.-ин әсасы 1880 илдә Пјер Саворнјан де Бразза тәрәфиндән франсыз һәрби посту кими гојулмушдур. 19 әсрин сону, 20 әсрин әввәлиндә сијаси вә тичарәт мәркәзи олмушдур. 1905—10 илләрдә Франса Конгосунун, 1910—58 илләрдә исә Франса Екваториал Африкасынын вә Орта Конгонун инзибати мәркәзи иди. Икинчи дүнја мүһарибәси дөврүндә де Голлун рәһбәрлик етдији *«Азад Франса»* һәрәкатынын Африкада әсас дајаг мәнтәгәләриндән бири олмушдур. 1960 илдән Конго Респ.-нын, 1969 илин декабрындан исә Конго Халг Респ.-нын пајтахтыдыр.

Б. өлкәнин әсас сәнаје-тичарәт вә малијјә мәркәзидир. Тохучулуг, тикиш, кибрит, сигарет ф-кләри, пивә, јағ з-длары, кәми тәрсанәләри, кустар сәнәткарлыг мүәссисәләри вә с. вар.

Б.-ин мәркәз һиссәси мүасир үслубда тикилмиш инзибати вә јашајыш биналары (Мүгәддәс Анна килсәси, 1949, «Ер Франс» ширкәтинин бинасы, меһманхана, стадион, литсеј, банк вә с.) олан үч р-ндан (Плато, Чад вә Еглон јашајыш р-ну) ибарәтдир. Конго чајы саһилиндә тичарәт мәһәлләләри вә Мпила сәнаје р-ну, шәһәрин кәнарында исә јерли типли комалар, һәмчинин азмәртәбәли стандарт јашајыш евләриндән ибарәт мәһәлләләр вар.

БРАЗИ́ЛИЈА (Brasil), Бразилија Федератив Республикасы (República Federativa do Brasil).

Үмуми мә'лумат. Чәнуби Америкада ән бөјүк дөвләт. Чәнуби Америка материкинин мәркәзи вә ш. һиссәсиндә, Атлантик океаны саһилиндәдир. Б. Суринам, Франса Гвианасы, Гајана, Венесуела, Колумбија, Перу, Боливија, Парагвај, Уругвај, Аркентина илә һәмсәрһәддир. Саһ. (адаларла бирликдә) 8512 мин *км²*. Әһ. 107,1 млн. (1975). Пајтахты Бразилија ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 21 штат, 4 әрази вә 1 федерал маһалдан ибарәтдир.

Дөвләт гурулушу. Б. федератив респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1969 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы, һабелә силаһлы гүввәләрин баш команданы президентдир. Ганунверичи һакимијјәт органы икипалаталы (депутатлар палатасы вә федерал сенат) парламент —Милли Конгресдир. Ичраедичи һакимијјәти президент һәјата кечирир; о, һөкумәти тәшкил едир. 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашларын сечки һүгугу вар; лакин тәһсил сензинин гојулмасы әһалинин хејли һиссәсинә бу һүгугдан истифадә етмәк имканы вермир. Һәр штатын конститусијасы, ганунверичи мәчлиси вә сечкили губернатору вар. Мәһкәмә системи федерал мәһкәмәләрдән (Али федерал мәһкәмә, федерал апелљасија мәһкәмәләри, һәрби трибуналлар вә с.) вә штатларын мәһкәмәләриндән ибарәтдир.

Тәбиәт. Б.-нын шм. һиссәси платојабәнзәр сылдырым тирәләр (Серра-Пакарајма) вә ајры-ајры дағлардан (ән јүксәк нөгтәси Рорајма д., 2772 *м*) ибарәт Гвиана јајласынын ч. әтәкләридир. Јајла ч.-да Амазон овалығына кечир. Амазон овалығы г.-дә јасты (мүтләг һүнд. 150 *м*), ш.-дә исә нисбәтән јүксәкдир (мүтләг һүнд. 150—300 *м*) вә чох парчаланмышдыр. Овалығын ени г.-дә 1600 *км*-ә гәдәр, ш.-дә 350 *км*-дир. Өлкә әразисинин галан һиссәси Бразилија јајласыдыр. Јајланын орта јүксәклији 400—800 *м*-дир. Мәркәзи вә шм. һиссәләри үчүн тава јајлалар (шапада) характерикдир (Мату-Гросу јајласы вә с.). Г.-дә аккумулјатив Пантанал овалығы јерләшир. Б. әразиси әсасән, бүнөврәси Кембридән әввәлки метаморфик сүхурлардан (гнејс, шист, мәрмәр, кварсит вә с.) ибарәт Чәнуби Америка (Бразилија) платформасындадыр. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи (еһтијаты 80 млрд. *т*-дан чох), нефт, даш көмүр, боксит, гызыл, манган филизи, полиметаллар, надир металлар, дуз вә с.

Б.-нын иглими шм.-г.-дән ч.-ш.-ә рүтубәтли екваториалдан субтропикә дәјишир. Орта темп-р јанварда 23—29°C, ијулда 16—24°C-дир. Иллик јағынты Амазон чајы вадисиндә вә Атлантик океаны саһилиндә 3000 *мм*, Бразилија јајласында 1400—2000 *мм*-дир. Ән аз јағынты (500 *мм*) јајланын шм.-ш. һиссәсинә дүшүр. Өлкәнин шм.-ындан дүнјада ән сых чај системи олан Амазон чајы вә онун голлары—Риу-Негру, Мадејра, Тапажос вә с. ахыр. Шм.-ш. һиссәдә сувармада Токантинс, Парнаиба, Сан-Франсиску чајларындан, ч.-да Парана вә Парагвај һөвзәси чајларындан истифадә едилир. Б.-нын торпаглары чох һиссәдә гырмызымтыл-латерит вә гара, шм.-ш.-дә гәһвәји-гара, ч.-да гырмызы вә гырмызымтыл-гарадыр. Б.-нын битки өртүјү чох зәнкиндир. Амазон овалығында гијмәтли һәмишәјашыл мешәләр—һилејләр (селвас), Бразилија јајласында (Мату-Гросудан г.-ә) саванналар, мәркәзи һиссәдә ксерофит биткили саванналар вә коллуглар (кампос) вар. Әразинин јарыдан чох һиссәси мешәликдир. Одунчаг еһтијатына көрә, Б. дүнјада биринчи јердәдир. Мешәләрдән каучук, карнауб муму, Бразилија нохуду јығылыр, тахта-шалбан тәдарүк едилир.

Һејванат аләми мүхтәлифдир. Бунларын ичәрисиндә ендемик нөвләр (мәмәлиләрин 80%-и, гушларын 79%-и, амфибиләрин 44%-и) чохдур. Енлибурун мејмунлар, јараса, јенот, јагуар, пума, тапир, марал; гушлардан һоасин, вағ, дәвәгушу, тукан, тутугушу, милчәкгушу; сүрүнәнләрдән боа, зәһәрли иланлар; Амазон вә онун голларында делфин, ламантин, тимсаһ, тысбаға, саванналарда мүхтәлиф кәмиричиләр, армадил вә с. вар.

Әһали. Б. әһалисинин 95%-дән чоху *бразилијалылардыр* (1975). Б.-да алманлар, италјанлар, португаллар, испанлар, франсызлар, јапонлар, суријалылар, ермәниләр вә б. да јашајыр. Өлкәнин гәдим вә јерли әһалиси олан һиндиләрин чоху мүстәмләкәчиләр тәрәфиндән гырылмыш, бир һиссәси ассимилјасија олунмушдур. Галанлары Амазон чајы һөвзәсинин орта вә јухары һиссәләриндә јашајыр. Диндарларын әксәријјәти католикдир, протестантлары да вар. Африка дини ајинләри дә сахланылыр. Дөвләт дили португал дилидир (әһалинин, демәк олар ки, һамысы бу дилдә данышыр). Әһалинин сүр'әтлә чохалмасы, әсасән, тәбии артым (илдә тәгр. 3%) һесабынадыр. Ишләјәнләрин 46,8%-и к.т., мешә тәсәррүфаты вә балыгчылыг, 15,3%-и сәнаје вә тикинти, галаны нәгл., рабитә, тичарәт вә с. саһәләрдә чалышыр (1970). Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 12,6 нәфәрдир (1975). Әһалинин 92%-и саһилбоју штатларда јашајыр. Бөјүк шәһәрләри: Сан-Паулу—7,2 млн., Рио-де-Жанејро—4,8 млн., Белу-Оризонти—1,55 млн., Ресифи—1,24 млн., Салвадор—1,23 млн., Форталеза—1,1 млн. (1975).

Тарихи очерк. Б. әразиси Неолит дөвриндән мәскунлашмышдыр. 16 әсрин әввәлләринәдәк Б.-да мүхтәлиф һинди тајфалары (тупи-гуарани, тупинамбас, ботокудлар, тамојос, короадос вә б.) јашајырды. Ичтимаи мүнасибәтләрдә гәбилә-тајфа тәшкилаты формасы мөвчуд иди; тајфаларын әксәријјәти көчәри, јалныз тупи-гуараниләр отураг һәјат тәрзи кечирирди. 1500 илдә дәниз сәјјаһы Педру Кабрал Б. саһилләринә чыхды вә бу јери Португалија торпағы е'лан етди.

Португаллар Б.-дан «пау-бразил» адланан гијмәтли гырмызы ағач апарырдылар (Б. сөзү дә бурадандыр). 1532—36 илләрдә Б.-нын саһил әразиси 13 капитанлыға (инз. ваһид) ајрылды. 1549 илдә исә Б.-да пајтахты Салвадор (Баија) ш. олмагла кен.-губернаторлуг тә'сис едилди. Ишғал олунмуш торпагларда ири феодал торпаг мүлкијјәтинин әсасы гојулду. Шәкәр плантасијаларынын кенишләндирилмәси, хүсусилә дә гызыл вә алмаз јатагларынын кәшфи илә әлагәдар, 17 әсрин ахырларында Африкадан гуллар кәтирилмәси артды. Һиндиләр вә зәнҹиләр ағыр истисмара гаршы инадлы мүбаризә апарырдылар. 1630 илдә гачгын гуллар Пернамбуку капитанлығында дөвләт (Палмарис респ.-сы) јаратдылар, лакин 1697 илдә бу дөвләт мәһв едилди, әһалисинин әксәријјәти гырылды. 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлләриндә Португалија һакимијјәт органларына гаршы Б.-лы колонистләрин илк чыхышлары олду. Наразылығын артмамасы үчүн Б.-да мануфактураларын јарадылмасына иҹазә верилди. Лакин 18 әсрин сонунда мануфактураларын јарадылмасы, кәмигајырма вә китаб чапы гадаған едилди.

Гызыл вә алмаз һасилаты Б.-ны Португалијанын ән варлы мүстәмләкәсинә чевирди. Јени шәһәрләр мејдана кәлди. 1763 илдә пајтахт Салвадордан Рио-де-Жанејроја көчүрүлдү. *Бөјүк Франса ингилабы* Б.-да азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсинә көмәк етди. 1807 илдә I Наполеон Португалијаны ишғал етдикдә Португалија крал ханәданы Рио-де-Жанејроја көчүрүлдү. Бурада илк гәзет вә журналлар нәшр едилмәјә башлады. Б. лиманлары дикәр өлкәләрлә тиҹарәт үчүн ачыг е'лан едилди. 1815 илдә Б. краллыг статусу алды вә формал олараг мүстәмләкә вәзијјәтиндән чыхды. Португалијадакы 1820 ил буржуа ингилабы Б.-да азадлыг һәрәкатынын јени јүксәлишинә имкан јаратды. 1822 ил сентјабрын 7-дә (һәмин күн Б.-нын милли бајрамыдыр) Б. мүстәгил империја е'лан олунду. 1824 илдә илк конститусија гәбул олунду; Б. конститусијалы монархија е'лан едилди. 1825 илдә Португалија Б.-нын мүстәгиллијини танымаға мәҹбур олду. Лакин аз сонра Б. игтисади ҹәһәтдән Инкилтәрәдән асылы вәзијјәтә дүшдү. 1833—49 илләрдә әксәр әјаләтләрдә демократик республика гурулмасыны тәләб едән силаһлы халг үсјанлары олду.

19 әсрин 2-чи јарысында гул әмәји тәдриҹән азад әмәклә әвәз олунмаға башлады; иммиграсија Б.-да капиталист мүнасибәтләринин формалашмасыны сүр'әтләндирди. Б. милләти формалашмаға башлады. 1869 илдә Республикачылар партијасы јаранды. 1888 илдә Б.-да гулларын азад едилмәси һаггында ганун («Гызыл ганун») верилди. Монархија әлеһинә һәрәкат кенишләнди; нәтиҹәдә 1889 илдә император һакимијјәти деврилди, Б. федератив республика е'лан олунду. 1891 ил конститусијасы илә әјаләтләр штат адландырылды. Республика е'лан олунмасына бахмајараг, өлкәдә һакимијјәт харичи капиталла, башлыҹа олараг Инкилтәрә капиталы илә бағлы мүлкәдарларын вә ири буржуазијанын әлиндә галды. Һөкумәт демократик һәрәката гаршы һүҹума кечди. Баија штатындакы кәндли һәрәкаты амансызлыгла јатырылды. Ла-

кин торпаг уғрунда һәрәкат давам едирди. Көләлијин ләғви капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Б.-да илк һәмкарлар иттифаглары вә фәһлә тәшкилатлары мејдана кәлди. 1892 илдә јаранмыш Сосиалист Мәркәзинин башчылығы илә Сан-Паулу ш.-ндә Бир мај нүмајиши кечирилди. 1896 ил үчүн өлкәдә бир нечә марксист дәрнәк вар иди; «Сосиалиста» гәзети нәшрә башламышды.

20 әсрин әввәлләриндән башлајараг АБШ инһисарлары Б.-ја сохулду. 1910 илдә Б. Панамерикан Иттифагына дахил олду. 1917 илдә Антанта тәрәфиндә Биринчи дүнја мүһарибәсинә гошулду.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Б.-да фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди; зәһмәткешләр күтләви нүмајиш вә митингләрдә Русија ингилабы илә һәмрә'ј олдугларыны билдирдиләр. Бөјүк шәһәрләрдә марксист груплары тәшкил едилмәјә башлады; 1922 илдә *Бразилија Коммунист Партијасы* (БКП) јарадылды. 1922, 1924 илләрдә һәрби һиссәләрдә баш верән үсјанлар өлкәнин бир чох штатыны бүрүдү. Л. К. *Престесин* башчылығы илә үсјанчылар өлкәнин шималына доғру јүрүш етдиләр. Үсјан чох чәтинликлә јатырылды.

1929—33 илләрин дүнја игтисади бөһраны Б. игтисадијјатына бөјүк зијан вурду. К.т. вә јүнкүл сәнаје тәнәззүл етди, ишсизлик артды. Бөһран синфи вә империалист зиддијјәтләрини даһа да күчләндирди. Бир-биринә дүшмән ики сијаси групун—мүһафизәкарлар (Инкилтәрәјә архаланырдылар) вә либералларын (АБШ-а архаланырдылар) мүбаризәси нәтичәсиндә 1930 илин нојабрында Б.-да һакимијјәт либералларын тәрәфдары Ж. Варгасын әлинә кечди. Өлкәнин игтисадијјатында харичи капиталын (Алманија, Италија) тә'сири артды. Сијаси һәјатда фашист үнсүрләри фәаллашды. 1935 илдә антифашист гүввәләр Милли Азадлыг Алјансында (МАА) бирләшдиләр, һәмин илин нојабрында МАА-нын рәһбәрлији илә Б.-нын бә'зи шәһәрләриндә силаһлы үсјан баш верди. Лакин һөкумәт үсјанчылара ганлы диван тутду. Һәмкарлар иттифаглары һөкумәтдән асылы вәзијјәтә дүшдү. Бунунла јанашы, һөкумәт бир сыра күзәштләрә кетмәјә мәчбур олду. 1937 илин нојабрында конгрес говулду. Б.-ны «јени дөвләт» е'лан едән конститусија е'лан олунду. Варгас өзүнү «јени әдаләт дөвләтинин» баниси е'лан етди.

Икинчи дүнја мүһарибәси заманы Б.-ја АБШ империализминин тә'сири күчләнди. 1942 илин августунда Б. Алманија вә Италијаја, 1945 илин ијунунда исә Јапонијаја мүһарибә е'лан етди. Фашист блокунун мәғлубијјәти Б.-да демократик һәрәкатын кенишләнмәсинә тәкан верди. 1945 илин јазында халг күтләләринин тәзјиги илә Варгас һөкумәти сијаси мәһбуслара амнистија, сијаси партијаларын, о чүмләдән БКП-нин фәалијјәтинә ичазә верди, ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды.

АБШ-ла бағлы дахили иртича демократик һәрәкатын јүксәлишиндән горхуја дүшәрәк, 1945 илин октјабрында һәрби јолла Варгасы һакимијјәтдән кәнар етди. Кен. Е. Дутранын башчылыг етдији һөкумәт (1946—51) 1947 илдә БКП-ни вә мүтәрәгги тәшкилатлары гадаған етди; октјабрда ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр кәсилди. АБШ империализминә вә өлкәдәки мүртәче режимә гаршы кенишләнән милли һәрәкат нәтичәсиндә Варгас јенидән һакимијјәтә (1951—54) кәлди, игтисадијјат үзәриндә дөвләт нәзарәтини күчләндирмәк мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр көрүлдү. Фәһлә һәрәкаты кенишләнди. Халг күтләләринин тәзјиги илә минимум әмәк һаггынын икигат артырылмасы барәдә декрет верилди. Иртича Варгас һөкумәтини девирмәји гәрара алды; Варгас интиһар етди. Лакин иртичанын өлкәдә диктатура режими јаратмаг чәһди халгын күтләви чыхышлары сајәсиндә баш тутмады. 1955 ил президент сечкиләриндә буржуа с.-д. партијасынын намизәди Ж. Кубичек галиб кәлди. 50-чи илләрдә сәнаје хејли инкишаф етди. Б. аграр өлкәдән аграр-сәнаје өлкәсинә чеврилди. Лакин игтисадијјатын бир чох мүһүм саһәси јенә дә харичи капиталын (әсасән, АБШ-ын) әлиндә иди. 1960 илдә президент сечилән Ж. Куадрос һөкумәтинин мүтәрәгги тәдбирләр һәјата кечирәчәјиндән горхуја дүшән иртича 1961 илин августунда ону истефа вермәјә мәчбур етди. Президент вәзифәсинә кечән Ж. Гуларт 1961 илдә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа етди. Һәмин илин пајызында өлкәнин милли вәтәнпәрвәр гүввәләрини бирләшдирән Милли Азадлыг Чәбһәси јаранды. Өз фәалијјәтиндә, әсасән, милли буржуазијаја вә милләтчи гүввәләрә архаланан Гуларт һөкумәти харичи капиталын көтүрдүјү мәнфәәтин өлкәдән чыхарылмасынын мәһдудлашдырылмасы, нефт мәһсуллары ихрачына дөвләт нәзарәти гојулмасы, нефт вә нефт е'малы мүәссисәләринин миллиләшдирилмәси вә с. һаггында декретләр верди. 1964 илин јазындакы һәрби гијам нәтичәсиндә мүртәче һәрби-сијаси груплашманын нүмајәндәси кен. У. Кастелу Бранку президент олду. Ири латифундијачыларын вә малијјә-сәнаје даирәләринин мәнафејини ифадә едән Бранку һөкумәти демократик гүввәләрә гаршы һүчума кечди, сијаси партијалар бурахылды. Һәмкарлар иттифаглары үзәриндә нәзарәт гојулду. Һөкумәтин гәрары илә ики легал партија (Милли Дирчәлиш Иттифагы—АРЕНА вә Бразилија Демократик Һәрәкаты—БДҺ) јарадылды. Куба илә дипломатик мүнасибәтләр кәсилди. Б. АБШ-ын Доминикан Республикасына мүдахиләсиндә иштирак етди. Өлкәдә һәрби диктатураја гаршы мүбаризә кенишләнди. Католик руһаниләрин дә бир һиссәси һөкумәтә гаршы чыхды. Б. һаким даирәләри шиддәтли чәза тәдбирләринә әл атды, 1968 илдә легал мүхалифәти бирләшдирән Кениш Чәбһәнин фәалијјәти гадаған олунду, конгрес бурахылды. 1969 илин августунда һакимијјәт һәрби назирләрдән ибарәт триумвиратын әлинә кечди. Октјабрда кен. Медиси президент сечилди. Јени һөкумәт башлыча капиталист өлкәләри илә әлагәләри инкишаф етдирмәк сијасәтинә садиг галды, лакин ејни заманда ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә игтисади мүнасибәтләри нисбәтән кенишләндирди.

Лакин Б. һөкумәти, аз сонра, демократијанын бәрпасы барәдә вә'дләрини јеринә јетирмәк әвәзинә, «тәхрибатчы үнсүрләрлә» мүбаризә пәрдәси алтында мүтәрәгги гүввәләрә гаршы һүчума кечди. Рәсми сензура тәтбиг едилди. 1970 илин мартында икииллик тәмизләмә әмәлијјатындан сонра Милли конгрес чағырылды. Ијулда штатларын ганунверичилик мәчлисләринин фәалијјәти бәрпа олунду. БДҺ илә һаким АРЕНА партијасы, католик килсәси илә һаким даирәләр арасында ихтилафлар күчләнди. 1971 илдә һәмкарлар иттифагларынын һүгугларыны даһа да мәһдудлашдыран јени декрет верилди, һакимијјәтин мүлки шәхсләрә верилмәсини вә конститусија һүгуг вә азадлыгларынын бәрпасыны тәләб едән мүтәрәгги гүввәләрә гаршы чәза тәдбирләри күчләнди.

1974 илин јанварында «Петробраз» дөвләт нефт ширкәтинин президенти кен. Е. Кејзел Б. президенти сечилди. Мөвчуд режимдән наразы олан БДҺ бу сечкиләрдә сәсләрин 61%-ини газанды. 1975 илин әввәлиндән БДҺ әлејһинә кәскин һүчум башланды. БДҺ, һәмкарлар иттифаглары, БКП үзвләри арасында күтләви һәбсләр кечирилди. 1976 илин нојабрындакы бәләдијјә сечкиләриндә БДҺ ири шәһәрләрин әһалиси арасында өз мөвгеләрини хејли мөһкәмләндирә билмишдир. 1977 илдә Милли конгрес гејри-мүәјјән мүддәтә бурахылды.

Б.-нын харичи борчу 29 млрд. доллара чатмышдыр (1977).

Б. сон илләрдә бир сыра өлкәләрлә, о чүмләдән ССРИ, ЧССР, ПХР вә АДР илә тичарәт-игтисади сазиш бағламышдыр. Б.-ја дә'вәт олунмуш совет алимләри Е. Бакиров вә Ә. Тағыјевин Б.-нын потенсиал нефт еһтијатларынын өлкәнин еһтијачларыны өдәјәчәји фикри тәчрүбәдә сүбута јетмишдир. 1977 илин мартында Капивара ш.-ндә, ССРИ-нин техники көмәји илә тикилмиш һидроелектрик стансија ишә дүшмүшдүр.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифаглары. Милли Дирчәлиш Иттифагы—1966 илдә јарадылмышдыр, һаким партијадыр; Бразилија Демократик Һәрәкаты—1966 илдә тә'сис едилмишдир; легал мүхалифәти тәмсил едир. *Бразилија Коммунист Партијасы*—кизли фәалијјәтдәдир. Сәнаје Фәһләләринин Милли Конфедерасијасы—мүһарибәдән сонра јарадылмышдыр; тәгр. 4 млн. үзвү вар (1975). Тичарәт Ишчиләринин Милли Конфедерасијасы—әсасы 1947 илдә гојулмушдур; 2,5 млн. үзвү вар (1975). Гуру Нәглијјаты Зәһмәткешләринин Милли Конфедерасијасы—1953 илдә јарадылмышдыр; 500 мин үзвү вар (1975); Кредит Идарәләри Ишчиләринин Милли Конфедерасијасы—1959 илдә тә'сис едилмишдир; 150 мин үзвү вар (1975). Б.-да һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәти мәһдуддур.

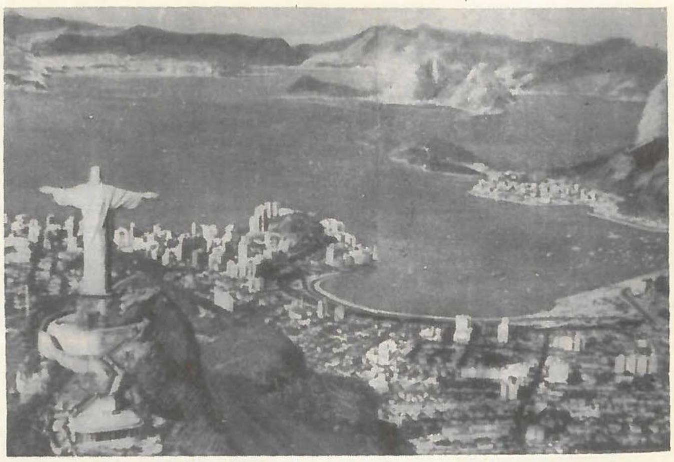
Игтисади-чоғрафи очерк. Латын Америкасынын ән бөјүк игтисади потенсиаллы өлкәләриндән олан Б., харичи капиталдан асылы вә нисбәтән инкишаф етмиш сәнаје-аграр өлкәсидир. Б.-нын игтисадијјаты (харичи тичарәт, е'маледичи сәнаје, автомобил, кимја, електрик енержиси сәнајесинин

ири мүәссисәләри вә с.) харичи ширкәтләрин (хүсусилә АБШ-ын) әлиндәдир. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра игтисадијјатда мүәјјән дәјишикликләр олду, дөвләт бөлмәси јарадылды. Дәмир јоллары, рабитә, дәниз нәгл.-нын бир һиссәси, нефт, дәмир филизи, даш көмүр һасилаты, нефт е'малы, електрик енержиси истеһсалы, гара металлуркијанын чох һиссәси дөвләт бөлмәсинә кечди.

Өлкәдә зәнкин фајдалы газынты јатагларынын олмасы мә'дән сәнајесинин инкишафына зәмин јаратмышдыр. Әсасән, дәмир вә манган филизләри, берил (капиталист өлкәләриндә чыхарылан берилин 90%-и) вә с. чыхарылыр. Дәмир филизи чыхарылмасына, әсасән, «Вали ду Риу-Доси» дөвләт ширкәти рәһбәрлик едир. Мә'дән сәнајесинин әсас мәркәзи Минас-Жерајс штатыдыр. Б.-да 1974 илдә тәгр. 48 млн. *т* дәмир филизи, 5,6 млн. *т* даш көмүр, 9 млн. *т* нефт чыхарылмышдыр. «Петробраз» дөвләт нефт ширкәтинин јаранмасы илә (1953) нефт чыхарылмасы хејли артса да өлкә тәләбатыны өдәмир.

Металлуркија, машынгајырма (хүсусилә автомобилгајырма), нефт е'малы, кимја, тохучулуг, јејинти вә с. сәнајеси вар. Латын Америкасында истеһсал олунан автомобилләрин тәгр. 50%-и Б.-нын пајына дүшүр. Автомобил истеһсалынын 2/3 һиссәси АФР капиталынын әлиндәдир. Сement, резин, селлүлоз-кағыз сәнајеси дә инкишаф етдирилир. Волта-Редонда, Пиасагуера вә Итабира ш.-ләриндә дөвләт поладәритмә з-длары вар. 1975 илдә 8 млн. *т* полад, 15,6 млн. *т* семент, 930 мин автомобил, 57,5 мин трактор истеһсал едилмишдир. Мүһүм сәнаје р-ну Сан-Паулу штатыдыр. Б.-нын һидроенержи потенсиалы 72,2 млн. *квт*-дыр. Електрик ст.-ларынын мүәјјән едилмиш үмуми күчү 17,3 млн. *квт*-дыр (1974). Тијета чајында Кубатан (күчү 1,2 млн. *квт*), Риу-Гранди чајында Фурнас (0,9 млн. *квт*), Парана чајында (Урубупунга шәлаләсиндә) Жупија (1,4 млн. *квт*), Илја-Солтејра (3,2 млн. *квт*), Риу Гранди чајында Маримбонду (0,8 млн. *квт*), Жагуара (0,7 млн. *квт*) СЕС-ләри вә АЕС (0,5 млн. *квт*) вар. 1977 илдә Капивара ш.-ндә ССРИ-нин техники көмәји илә тикилмиш СЕС истифадәјә верилмишдир. 1974 илдә 65,8 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал олунмушдур.

К.т.-нын әсасы әкинчиликдир (к.т. мәһсуллары дәјәринин тәгр. 2/3-сини верир). Өлкә әразисинин 3,5%-и әкилир. К.т. илә мәшғул оланларын 80%-индән чохунун торпағы јохдур. Аграр мүнасибәтләрин капитализмә гәдәрки формалары өлкәнин шм.-ш.-индә һәлә дә галмагдадыр. Торпағын 48,9%-и ири (пај торпағы 1000 *һа*-дан артыг олан) хүсусијјәтчиләрин—латифундијачыларын ихтијарындадыр. К.т. мәһсулларынын 75%-и Сан-Паулу, Минас-Жерајс, Риу-Грандиду-Сул вә Рио-де-Жанејро штатларында истеһсал олунур. Әкинчилик, әсасән, тропик биткиләр (гәһвә, какао, памбыг, шәкәр гамышы, чәлтик вә с.) јетишдирмәк үзрә ихтисаслашмышдыр. Гәһвә истеһсалына көрә Б. дүнјада биринчи јердәдир. 1973 илдә 870 мин *т* гәһвә, 548 мин *т* памбыг, 195 мин *т* какао, 14,1 млн. *т* гарғыдалы, 7,2 млн. *т* чәлтик, 26,6 млн. *т* маниок јығылмышдыр. Б. да һејвандарлыг да инкишаф етмишдир (к.т. мәһсуллары дәјәринин тәгр. 1/3-ини верир). Өлкәдә 88,1 млн. гарамал, 65 млн. донуз, 40,5 млн. давар, 9,0 млн.-дан чох ат вар (1974). Гарамалын сајына көрә Б. Һиндистан, АБШ вә ССРИ-дән сонра дөрдүнчү јердәдир.

Рио-де-Жанејро ш.-ндән бир көрүнүш

Д.ј.-ларынын уз. 30,5 мин *км*-дир (2,3 мин *км*-и електрикләшдирилмишдир). Өлкәнин ш.-индә, Атлантик океаны саһилиндә, Рио-де-Жанејро вә Сан-Паулу штатлары әразисиндә д.ј. шәбәкәси даһа сыхдыр. 1975—79 илләр үчүн гәбул олунмуш д.ј. инкишафы програмына әсасән 3,8 мин *км* узунлугда јени јол чәкилмәлидир. Автомобил јолларынын уз. 1298,3 мин *км*-дир. Бунун 70,4 мин *км*-и бәрк өртүклүдүр. Өлкәдә 4 млн. автомобил (о чүмләдән 3,2 млн. миник, 0,8 млн. јүк автомобили) вар (1973). Су јолларынын уз. 31 млн. *км*-дән чохдур. Әсасән, Амазон чајы вә онун голларындан, Сан-Франсиску, Парана, Парагвај чајларындан истифадә едилир. Дәниз тичарәт донанмасынын (1973 илдә 565 кәми) тоннажы 3 млн. *т* дедвејтдир (1973, декабр). Бөјүк портлары: Рио-де-Жанејро, Сантус, Тубаран, Виторија вә с. Һава јолларындан кениш истифадә едилир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропортлары вар. Гәһвә, дәмир филизи, шәкәр, памбыг, манган филизи, какао ихрач едилир. Јаначаг, кимјәви маллар, машын вә нәгл. аваданлығы, әрзаг мәһсуллары, тохучулуг маллары, метал идхал олунур. Әсас тичарәти АБШ, АФР, Јапонија, Аркентина, Италија, Б. Британија вә Исвечләдир. ССРИ вә б. социалист өлкәләри илә тичарәт әлагәси вар. Пул ваһиди крузејродур.

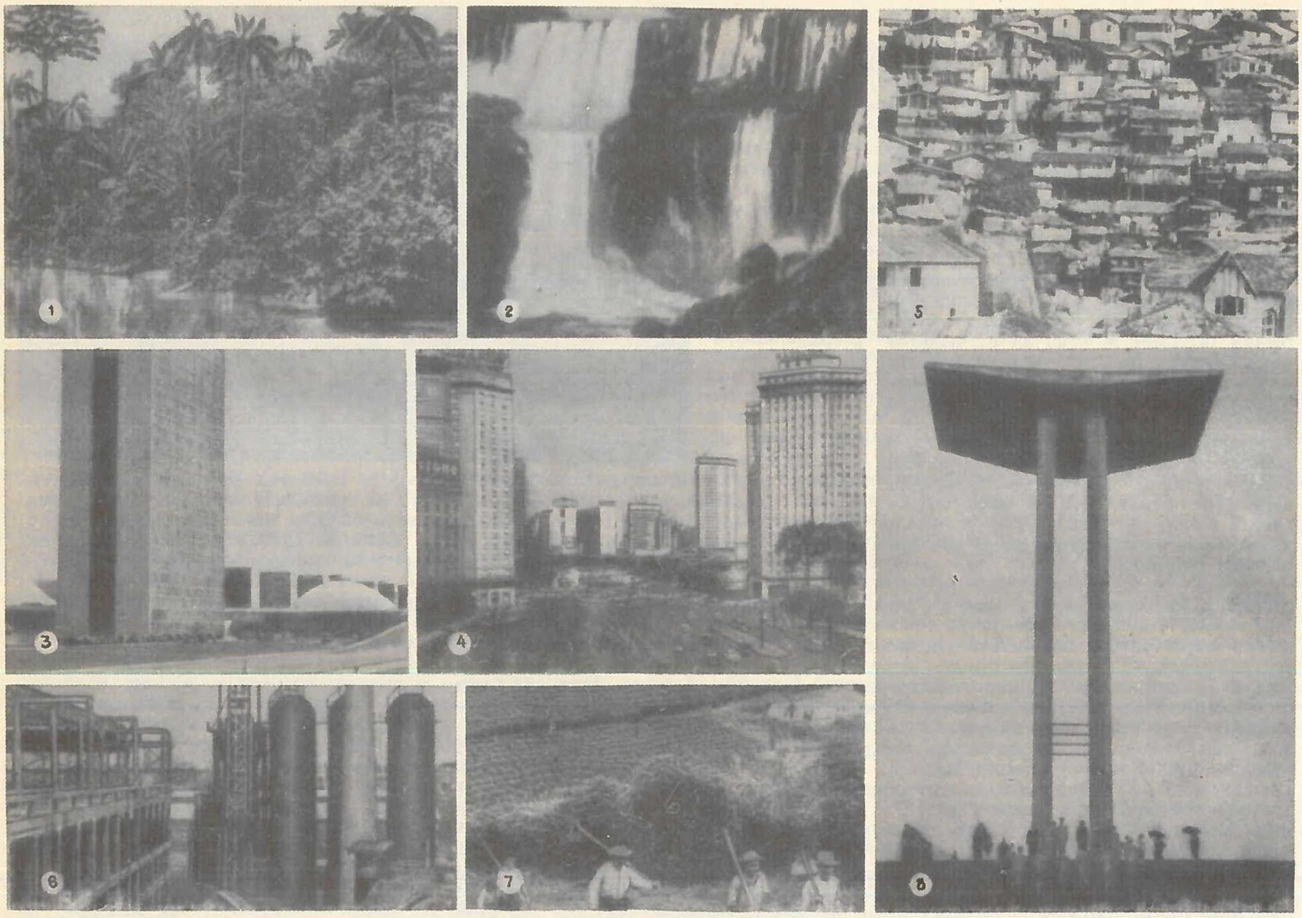
Силаһлы гүввәләр. Б.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир; үмуми һәрби мүкәлләфијјәт гануну әсасында комплектләшдирилир. Али баш командан президентдир. Һәрби хидмәт мүддәти 1 илдир. Силаһлы гүввәләрә мүвафиг олараг орду, ҺҺГ вә ҺДГ назирләри рәһбәрлик едир. Силаһлы гүввәләрин үмуми сајы тәгр. 208 мин нәфәрдир (1975). 170 мин нәфәр гуру гошунларында, тәгр. 35 мин нәфәр ҺҺГ-дә, тәгр. 50 мин нәфәр ҺДГ-дәдир. Бундан башга, тәгр. 150 мин һәрби полис вар. Әсас һәрби дәниз базалары Рио-де-Жанејро, Белен, Сантус, Ресифи, Форталеза вә Салвадордур. Б. ҺҺГ-ндә тәгр. 160 дөјүш тәјјарәси, тәгр. 100 вертолјот, ҺДД-нда 60 кәми вар. Б. силаһлы гүввәләри башлыча олараг американ силаһы илә тәчһиз едилмишдир.

Сәһијјә. 1970 илдә Б.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 38, өлүм сајы 10, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 32-дән 205,7-јә гәдәр олмушдур. Орта өмүр 60,7 илдир. Өлүм һаллары, әсасән (40%), инфексион хәстәликләрдәндир. Әһали арасында малјарија, вәрәм, трахома, сары гыздырма вә с. хәстәликләр јајылмышдыр. Тибби хидмәт ишләринә Федерал Сәһијјә Назирлији, гисмән дә әмәк назирлији (ичтимаи сығорта системи) рәһбәрлик едир. Тибби хидмәт әсасән, пуллудур. Б.-да 354 373 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 3,8 чарпајы) 3830 хәстәхана, 47 502 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 5,1 һәким), 25 915 диш һәкими, 19 587 әчзачы, 6000 тибб бачысы вар (1970). Һәким кадрларыны 73 тибб факүлтәси һазырлајыр (1971).

Маариф. 1946 ил конститусијасында ибтидаи тәһсил ичбари вә пулсуз е'лан едилсә дә, әслиндә бу, һәјата кечирилмир. 1975 илдә әһалинин 45%-и, бә'зи кәнд р-нларында 80 вә һәтта 90%-и савадсыз иди. Әсас мәктәб сајылан сәккизиллик мәктәби битирәнләр үчиллик орта, 3—4 иллик пешә вә үчиллик педагожи мәктәбләрдә тәһсили давам етдирә биләрләр. Б.-да дөвләт мәктәбләри илә јанашы хүсуси мәктәбләр дә вар. 1971 илдә мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә 411,7 мин ушаг тәрбијә олунурду. Сәккизиллик мәктәбләрдә 14.082 мин (1972), орта мәктәбләрдә 3484 мин, пешә мәктәбләриндә 797,5 мин, педагожи мәктәбләрдә 300,5 мин шакирд охујурду (1971). Б.-да 62 ун-т, бир чох коллеч, али мусиги вә рәссамлыг мәктәбләри вар. Али мәктәбләрдә 688,4 мин тәләбә тәһсил алырды (1972).

Елм вә елми идарәләр

Тәбијјат вә техника елмләри. 18 әсрәдәк Б.-нын тәбии сәрвәтләрини харичи алимләр тәдгиг етмишләр. 18 әсрдә илк Б. алимләри, әсасән, тибб, ботаника вә чоғрафија илә мәшғул олмушлар. Б. истиглалијјәт газандыгдан (1822) сонра елми фәалијјәт чанланды. Рио-де-Жанејрода Милли Нәбатат Бағы (19 әсрин әввәли), Милли Рәсәдхана (1827), Милли Тибб Академијасы (1829), Тарих вә Чоғрафија Ин-ту (1838) јарадылды. Б.-да мәһсуллар гүввәләрин

Бразилија. 1. Рио-Бранку чајынын саһили. 2. Игуасн шәлаләси. 3. Бразилија шәһәри. Конгрес бинасы. 4. Рио-де-Жанејро ш.-нин мәркәзи һиссәси. 5. Рио-де-Жанејро ш.-нин әтрафында јохсулларын евләри—фавеллалар. 6. Сан-Паулу. Металлуркија заводу. 7. Сан-Паулу штаты. Гәһвә плантасијасында. 8. Рио-де-Жанејро. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә һәлак олмуш бразилијалылара абидә. 1960. Ме'марлар Е. Маринју вә М. Кондер Нету.

инкишафы милли тәдгигатчылара олан тәләбаты артырды.

1900 илдә О. Крус ад. Микробиолокија вә Епидемиолокија Ин-ту (сонралар ваксин истеһсалынын мәркәзи олмушдур), 1901 илдә исә таунун јајылмасы илә әлагәдар тропик тибб саһәсиндә үмумдүнја шөһрәти газанмыш «Бутантан» биолокија ин-ту јарадылды. Биринчи дүнја мүһарибәсинә гәдәр Б.-да елми ишләр, әсасән, биолокија вә к.т. елмләри саһәсиндә апарылырды. 40 чилдлик «Бразилија флорасы» адлы фундаментал әсәр бу дөврдә нәшр едилмишдир (1880 илдән башлајараг).

1916 илдә Б. Елмләр Академијасы јарадылды. Онун ријазијјат, физика, кимја, кеолокија вә биолокија шө'бәләри вар. Тәбијјат вә техника елмләрини инкишаф етдирмәк вә елми кадрлар һазырламаг үчүн 1951 илдә тәдгигат мәсәләләринә бахан Милли Шура јарадылды. Атом енержиси вә космик тәдгигатлар үзрә Милли комиссијалар, Б. физики тәдгигатлар мәркәзи вә с. һәмин шураја табедир. Сан-Паулу ун-тиндә радиоактив изотопларын өјрәнилмәси вә онларын тибдә тәтбиги илә мәшғул олан елми мәркәз јарадылмышдыр. Нәзәри вә тәтбиги физикаја даир тәдгигатлар Риу-Гранди-ду-Сул вә Рио-де-Жанејро ун-тләри нәздиндәки физика ин-тларында, кимја саһәсиндә тәдгигатлар Баија вә Рио-де-Жанејро штатларынын ун-тләриндә, тибби тәдгигатлар исә ихтисаслашдырылмыш ин-тларда апарылыр. Хәрчәнклә мүбаризә едән Милли Хидмәт Идарәси (1954), Рио-де-Жанејро ун-ти нәздиндә Микробиолокија Ин-ту (1955) вә с. фәалијјәт көстәрир. Б.-да кеолокијанын өјрәнилмәси илә Мә'дән иши вә Енеркетика Назирлији Идарәси, Ресифи, Парана вә Баија ун-тләри нәздиндәки кеолокија ин-тлары, чоғрафијанын өјрәнилмәси илә Рио-де-Жанејродакы чоғрафи тәдгигатлар мәркәзи, Ресифи вә Сан-Паулу ун-тләри нәздиндәки океанографија ин-тлары вә б. елми мүәссисәләр мәшғул олур. Тәтбиги елмләр саһәсиндәки тәдгигатлар Сан-Паулу ш.-ндәки техноложи тәдгигатлар ин-тунда, Белу-Оризонтидәки сәнаје технолокијасы ин-тунда, Бразилија нефт ин-тунда, Рио-де-Жанејро ун-ти нәздиндәки һидравлика ин-тунда, дәниз донанмасы ин-тунда вә с. апарылыр.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Б. фәлсәфәси Авропа (әсасән, Португалија) фәлсәфәсинин тә'сири илә јаранмыш вә инкишаф етмишдир. Мүстәмләкә дөврүндә фәлсәфә, дини идеолокијанын тәркиб һиссәси иди. Језуитләрин өлкәдән говулмасы (1759) Авропа мүтәфәккирләринин материалист вә маарифчилик идејаларынын јајылмасы үчүн әлверишли шәраит јаратды. 19 әсрин 2-чи јарысында позитивизмин јајылмасы схоластика вә спиритуализмә гаршы мүбаризәдә мүсбәт рол ојнамышдыр. 19 әсрин ахырларындан Б.-да сосиалист вә марксист идејалары тәблиғ олунмаға башлады. 20 әсрин әввәлләриндә идеалист чәрәјанларла материалист ән'әнәләр арасында мүбаризә күчләнди. БКП-нин јарадылмасы (1922) Б.-да марксист фәлсәфәнин инкишафына көмәк етмишдир. Б.-да фәлсәфә ин-ту (1949) вә бир сыра ун-тдә фәлсәфә факүлтәси вар.

Тарих елми. Б.-да тарих елминин инкишафы 19 әсрин 30-чу илләриндән башланмышдыр. 19 әсрин сонунчу рүбүндә аболисионистләрин тарих мәктәби (С. Ромеру, Ж. Рабуку вә б.) јаранды. 19—20 әсрләрин ајрычында тарихшүнаслыгда бир сыра мәктәб вә чәрәјан мејдана кәлди. Мүһафизәкар-емпирик чәрәјанын нүмајәндәләри (О. Лима вә б.) буржуа-мүлкәдар режимләринә тарихи просесин тәбии инкишафынын нәтичәси кими һагг газандырырды. Либерал-позитивист чәрәјанын баниси Роша Помбу иди. Мүасир тарихшүнаслыгда онун ардычыллары (А. ди Алмејда, Ж. О. Родрикис вә с.) синфи мүбаризәни јалныз буржуа чә-

мијјәтинин тәкамүл амилләриндән бири сајырлар. Милли суверенлик, динч јанашы јашамаг вә халглар арасында мәдәни әлагә принсипләринин мүдафиәси онларын мүсбәт чәһәтләридир. 20 әсрин 40—50-чи илләриндә Б. тарихшүнаслығында буржуа-милләтчи истигамәт интишар тапды (Л. Колор, С. Дантас вә б.). Е. да Кунјанын јаратдығы радикал-демократик чәрәјанын нүмајәндәләри тарихдә халг күтләләринин ролуну анлајыр, ингилаби мүбаризәдә фәһлә вә кәндлиләрин әсас һәрәкәтверичи гүввә олдуғуну көстәрир, лакин чәмијјәтин инкишафында игтисади амилләрин ролуну лазымынча гијмәтләндирмир, маарифчилијин вә чоғрафи мүһитин ролуну шиширдирдиләр.

Б.-да марксист тарихшүнаслыг 20 әсрин 30-чу илләриндә јаранмыш вә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра инкишаф етмишдир. Тәдгигат вә тарихи сәнәдләрин топландығы әсас мәркәзләр: Бразилија Тарих вә Чоғрафија Ин-ту (1838 илдә јарадылыб), Сосиоложи Тәдгигатлар Мәркәзи (1957), Милли Архив (1938), Милли Тарих Музеји (1922); һамысы Рио-де-Жанејродадыр.

Игтисадијјат елми. Б.-да игтисади фикир 18 әсрин 2-чи јарысында јаранмышдыр вә Авропа классик вә вулгар сијаси игтисадынын күчлү тә'сири алтындадыр. Б.-да көркәмли игтисади мәктәб—либерал мәктәб дөвләт капитализминин инкишафына гаршы чыхыр, хүсуси капиталы һәр васитә илә ширникләндирмәјә, мүгајисәли хәрчләр нәзәријјәсинә әсасланараг инкишаф едән өлкәләрин аграр-хаммал мәһсуллары үзрә ихтисаслашмасынын дәринләшдирилмәсини, 60-чы илләрин әввәлләриндә јаранмыш «әсас ислаһатлар» мәктәби исә харичи капитала верилмиш имтијазларын мәһдудлашдырылмасыны, зәһмәткешләрин истеһлакынын артырылмасыны, аграр ислаһат вә с. тәләб едир. Марксист игтисади фикрин (19 әсрин сонундан јајылмышдыр) нүмајәндәләри инкишаф едән өлкәләрин игтисади вәзијјәтинин тәһлилинә вә онларын игтисади керилијинин арадан галдырылмасы јолларына әсас диггәт јетирирләр. Б. Игтисадијјат Ин-ту, Сәнајенин Милли Конфедерасијасы башлыча игтисади елми-тәдгигат мәркәзләридир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Б.-да 250 күндәлик гәзет (бирдәфәлик үмуми тиражы тәгр. 3,5 млн. нүсхә) нәшр едилир. Ән бөјүк гәзет вә журналлары: «Естаду ди Сан-Паулу» (1875), «Жорнал ду Бразил» (1891), «Фолја ди Сан-Паулу» (1920), «Глобу» (1925), «Диа» (1951), «Маншети» (1952), «Реалидади» (1966) вә б.-дыр. БКП-нин гејри-легал органы «Воз операриа»дыр. «Диариус асосиадус» (1921) гәзет-журнал бирлији 32 гәзет вә 18 журнал нәшр едир.

Б.-да радио (1921) вә телевизија (1952) верилишләрини (португал дилиндә) әсасән, милли департаментин нәзарәт етдији хүсуси стансијалар апарыр. Б.-нын «Бразилија радио вә телевизија стансијалары чәмијјәти», «Гәзет вә радиостансија чәмијјәти» бирликләри вар. Мә'лумат Акентлији «Аченсија Натсионал» 1934 илдә јарадылмышдыр.

Әдәбијјат. Б. әдәбијјаты португал дилиндә јарадылыр. Шифаһи халг әдәбијјатында Португалија, һинди вә зәнчи фолклору мотивләри үзви сурәтдә бирләшмишдир. Јазылы әдәбијјатын илк нүмунәләри 16—17 әсрләрдә јаранмышдыр (Бенту Тејшејра, Жозе ди Аншијета, М. Ботелју ди Оливејра). Мүстәмләкә дөврү әдәбијјаты тәглиди маһијјәт дашыјыр. Сатирик шаир Г. ди Матусун ше'рләриндә мүстәмләкә режиминин ичтимаи зиддијјәтләри экс олунмушдур. 18 әсрин 2-чи јарысында азадлыг һәрәкатынын күчләнмәси илә әлагәдар, милли әдәбијјат уғрунда мүбаризә апаран јазычылар нәсли јетишди. Ж. ди Санта-Рита Дуран, К. М. да Коста, Ж.Б. да Гама, Т. А. Гонзага вә б.-нын әсәрләриндә һиндиләрин мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризәси, плантасија вә мә'дәнләрдәки ағыр әмәк шәраити тәсвир олунур. Милли истиглалијјәт әлдә едилмәси (1822) әдәбијјатын да инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрди. 19 әсрин 30—70-чи илләриндә романтизм әдәби чәрәјаны кениш вүс'әт алды (А. Гонсалвис Диас, Ж. М. ди Аленкар, Б. Кимараинс вә б.). А. *Кастру Алвисин* көләлијә гаршы мүбаризә руһу, вәтәндашлыг пафосу илә зәнкин поезијасында республикачылыг вә *аболисионизм* идејалары экс олунмушдур. 19 әсрин 2-чи јарысында натурализм чәрәјаны јаранды (А. Азеведу вә б.). 19 әсрин сону —20 әсрин әввәлиндә Б. әдәбијјатында тәнгиди реализмлә (Ж. М. Машаду д'Асис, Е. да Кунја, А. Е. ди Лима Баррету вә б.) јанашы, модернист әдәби чәрәјанлар да (О. Билак, А. ди Оливејра, Ж. ди Крус-и-Соза, Ж. П. ди Граса Аранја вә б.) инкишаф етди. Антиимпериалист вә демократик һәрәкатын тә'сири илә мүтәрәгги әдәбијјат даһа да күчләнди. Г. Рамус, Ж. Линс ду Регу вә б. кәскин ичтимаи проблемләрдән бәһс едән реалист нәср әсәрләри јаратдылар. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонракы илләрдә сосиалист реализми мејлләри күчләнди. Б. әдәбијјатында сосиалист реализминин көркәмли нүмајәндәси Ж. *Амаду*, һабелә Е. *Вериссиму*, М. А. Баррозу, А. Паим, Д. Журандир вә б.-нын әсәрләриндә зәһмәткешләрин империализм вә иртича әлејһинә мүбаризәси тәсвир едилир. Шаирләрдән О. ди Андради, К. Друммонд ди Андради вә б.-нын јарадычылығы диггәти чәлб едир. 60—70-чи илләрдә әдәбијјата кәлмиш јазычылардан Ж. Кимараенс Роза, А. Диас Гомис, А. Суасуна, А. Боал, Ж. Висенту, А. Карлуш Вилас, О. Дораду, Ж. У. Рибејру, Д. Тревизиан вә б.-нын тарихи, сијаси вә ичтимаи мөвзуларда әсәрләри нәшр олунмушдур.

Ж. Амадунун «Су Кинкасын гејриади өлүмү» сатирик повести, «Совет Иттифагы һаггында нәғмә» поемасы, бир сыра ше'ри, һабелә башга јазычыларын бә'зи әсәрләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмиш, К. Фикејредунун «Езоп» пјеси Азәрб. сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. Гәдим Б. инчәсәнәти һиндиләрин јарадычылығы илә тәмсил едилир (Амазон чајы әтрафында даш һејкәлләр, һәндәси орнаментли керамика, гаја тәсвирләри галмышдыр). Мүасир Б. халг сәнәтиндә дә һинди вә зәнчи халг ән'әнәләринин ролу бөјүкдүр. 16 әсрдән е'тибарән португалијалыларын тә'сири илә Б.-да јени инчәсәнәт инкишафа башлады. 18 әсрдә килсә ме'марлығында, хүсусән интерјерләрдә зәнкин бәзәкләр тәтбиг олунду (Олинда, Рио-де-Жанејро вә с. ш.-ләрдәки тикилиләр). Б.-да килсә вә портрет рәсsamлығы мәктәби 17 әсрин ахырларында тәшәккүл тапмышдыр. 19 әсрдә мәнзәрә, мәишәт жанрлары вә тарихи батал жанры инкишаф етди. 19 әсрин әввәлләриндә, хүсусилә өлкәдә милли истиглалијјәт е'лан едилдикдән сонра, ме'марлыгда классисизм принсипләри мөһкәмләнди. 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә шәһәрләрдә Авропа еклектизми руһунда, сонралар, һәмчинин *«модерн»* үслубунда тикилиләр артмаға башлады. 20 әсрин орталарында ме'марлыгда конструктивизм (ме'марлар Л. Коста, О. Нимејер вә б.) инкишаф етди. Өлкәдә көһнә шәһәрләрин јенидән гурулмасы илә јанашы, јени шәһәрләрин (Белу-Оризонти, *Бразилија* вә с.) иншасына бөјүк диггәт верилир. 20 әср тәсвири сәнәтиндә *експрессионизм*, абстраксионизм вә јени модернист чәрәјанларын инкишафы илә бәрабәр, халгла бағлы реалист инчәсәнәтин ролу артды. Монументалчы рәссам К. *Портинари*, графикләр К. Склиар, Р. Катс, К. Манкусу, Е. Кавалејру вә б. Б.-нын мәшһур рәссамларыдыр.

Халг сәнәти зәнчиләрин вә һиндиләрин һазырладығы һејкәлчикләр, алабәзәк палтарлар, ев әшјалары, комалар вә с. илә тәмсил олунур. Б.-нын декоратив сәнәтиндә керамика вә парча үзәриндә тәсвирләр мүһүм јер тутур.

Мусиги. Б. мусигисиндә Авропа (әсасән, Португалија), Африка вә һинди мусиги елементләри вар. «Лунду» вә «самба» кими мүасир маһны-рәгс формалары, маримба вә с. мусиги аләтләри зәнчи мусигиси илә әлагәни көстәрир. Професионал мусигинин јаранмасы вә инкишафында бәстәкарлардан Ж. Н. Гарсиа, Ф. М. да Силва, милли операнын јарадычысы К. А. Гомес, милли мусиги мәктәбинин баниләриндән А. Непомусену вә б.-ларынын бөјүк ролу олмушдур. 20 әср Б. мусигисиндә милли ән'әнәләр гүввәтләнир, мусиги фолклорундан даһа кениш истифадә едилир. Б. мусигисинә Авропа јени мусиги чәрәјанларынын да тә'сири олмушдур. Мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында Е. *Вилла-Лобосун* хидмәти бөјүкдүр. Бәстәкарлардан О. Л. Фернандис, Ф. Минјоне, М. К. Гуарнјери, Ж. Сикејра (һәмчинин дирижор), пианочулардан Ж. Клајн, А. Естрела, А. Морејра Лима, скрипкачы О. Боркета, мүғәннпиләрдән В. Орика вә б. мәшһурдур. Мусиги мәркәзи Рио-де-Жанејродур (Мусиги Академијасы, Милли опера театры, консерваторија, Милли мусиги ин-ту, 2 симфоник оркестр); Сан-Паулуда опера театры, симфоник оркестр вә с. мусиги коллективләри фәалијјәт көстәрир. 1960 илдә Б. мусигичиләри чәмијјәти тә'сис едилмишдир. Б. артистләри Бакыда концертләр вермишләр.

Театр. Б.-да илк театр тамашалары һиндиләри христианлашдырмаг мәгсәди илә миссионерләр тәрәфиндән тәшкил едилмишдир. Јерли әһалинин макумба адландырдығы дини мәрасим ојунларында театр елементләри олмушдур.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра милли театр интенсив инкишафа башлады, өлкәдә даими драм труппалары, 1931 илдә Бәләдијјә театры нәздиндә илк балет мәктәби (Рио-де-Жанејро) јарадылды. Театрларын ре-

пертуарында ичтимаи әһәмијјәт кәсб едән милли әсәрләрә кениш јер верилир, һәмчинин В. Шекспир, Ж. Б. Молјер, А. П. Чехов, М. Горки, М. Фриш, А. Миллер вә б.-нын пјесләри ојнанылыр. Дулсина-Одилон, А. Гарриду, Т. Карреру, С. Кардозу вә б. мүасир Б. театрынын мәшһур актјорларындандыр. Б.-да комедија театры «Театру ди арена», «Офисина», «Експериментал зәнчи театры» вә с. театрлар, драм сәнәти консерваторијасы, Мартинс Пенанын драм мәктәби, балет мәктәбләри вә с. фәалијјәт көстәрир.

Кино. Өлкәдә милли филм чәкилишинә 1903 илдән башланмышдыр. Б. киносунун илк сәсли филмләри мусигили комедија характерли иди. 40-чы илләрдә Рио-де-Жанејрода «Атлантика» (1941), Сан-Паулуда «Вера-Крус» (1949) киностудијалары јарадылмышдыр. 50-чи илләрдә реж. А. *Кавалкантинин* филмләри Б. киносуна мүвәффәгијјәт газандырмышды. 50—60-чы илләрдә Б. киносуна италјан *неореализминин* тә'сири олмушдур (реж.-лардан А. Виани, Р. Сантус вә б.). 1962 илдә мүтәрәгги Б. кинематографчыларыны бирләшдирән «јени кино» групу јарадылмышдыр. «Кангасејро» (1952, реж. Л. Баррету), «Рио—40°» (1955, реж. Н. Перејра дус Сантус), «Јолу гәт едәркән» (1956, реж. О. Сампају; совет прокатында «Асфалтын гуртарачағында»), «Әһд» (1962, реж. А. Дуарти), «Үзүлмүш һәјатлар» (1964, реж. Н. Перејра дус Сантус), «Транса дүшмүш торпаг» (1966, реж. Г. Роша), «Јеленанын хатирәләри» (1969, реж. Д. Невис), «Сары ағачдәлән» (1974, реж. Ж. Сарну), «Дәһшәтә кәлмиш торпаг» (1975, реж. Г. Роша) вә с. филмләр Б. киносунун наилијјәтләриндәндир.

Әд.: История философии, т. 2, М., 1957, с. 551—569; Глинкин А. Н., Новейшая история Бразилии (1939—1959 гг.), М., 1961; Очерки истории Бразилии, М., 1962, библиогр.; Бразилия. Экономика. Политика. Культура, М., 1963; Тертерян И. А., Бразильский роман XX века, М., 1965; Полевой В. М., Искусство стран Латинской Америки, М., 1967 (библ.); Кособчук С. Н., Бразилия: финансы и экономическое развитие, М., 1969; Мишин С. С., Процесс концентрации капитала в Бразилии, М., 1972, библиогр.; Торрес-Риосека А., Большая латиноамериканская литература, пер. с исп., М., 1972; Антонов Ю. А., Бразилия: армия и политика. Ист. очерк, М., 1973, библиогр.; Караваева А. П., Бразилия, М., 1974; Политический портрет Латинской Америки, в. 1, Прага, 1974; Музыкальная культура стран Латинской Америки. Сб. статей, М., 1974; Мишин С., Бразилия. Соц.-экон. проблемы развивающихся стран, М., 1976; Кутейщикова В. и Осповат Л., Новый латиноамериканский роман. 50—60-е годы, М., 1976; Фесуненко И., Бразилия и бразильцы, М., 1976.

БРАЗЙЛИЈА (Brasilia) — Бразилијанын пајтахты. Бразилија јајласында, океан сәвијјәсиндән 1172 *м* јүксәкликдә, Риашу-Фунду, Ғама, Бананал вә Торту чајларынын мәнсәбиндә јарадылмыш сүн'и су анбарынын саһилиндәдир. Орта темп-р гышда 19°С, јајда 22°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 1300 *мм*. Д.ј. ст., автомобил јоллары говшағы, аеропорт. Әһ. 890 мин (1975). Б. јалныз инзибати мәркәз дир. Сәнајеси јохдур.

Б. әтраф әразиси илә мүстәгил федерал маһалдыр. Маһалын идарә едилмәси, верки вә малијјә системи, мүһүм вәзифәләрә шәхсләрин тә'јин едилмә гајдасы конститусијаја көрә Бразилија сенатынын сәлаһијјәтинә аиддир. Пајтахтын инзибати органларына префект башчылыг едир. Префектура бир нечә катибликдән (департаментдән) ибарәтдир. Бундан башга, әһалинин сечдији коллекиал орган—Бәләдијјә Шурасы да вар.

Б., пајтахты Рио-де-Жанејродан өлкәнин чоғрафи мәркәзинә јахын јерә көчүрмәк һаггында Бразилија конститусијасынын (1891) хүсуси бәндинә әсасән салынмышдыр. Иншасына 1957 илдән башланмышдыр. Пајтахт Б.-ја рәсмән 1960 ил апрелин 21-дә көчүрүлмүшдүр.

Б. шәһәринин көрүнүшү тәјјарә формасыны хатырладыр; «фүзелјаж» һиссәсиндә инзибати вә ичтимаи биналар, «ганадлары»нда исә јашајыш мәһәлләләри јерләшир. «Фүзелјаж оху» шәһәри шм. вә ч. һиссәләринә ајырыр. «Ох»ун һәр ики тәрәфи бојунча «Үч һакимијјәт» мејданы, һәмчинин шәһәрин мәркәзини тәшкил едән үчјаруслу јол кечиди салынмышдыр. Милли конгрес, һөкумәт биналары, президент сарајы, килсә вә с. (ме'мар О. Нимејер вә б.) «Үч һакимијјәт» мејданындадыр. Шәһәрин баш планыны ме'мар Л. Коста һазырламышдыр.

БРАЗЙЛИЈА АХЫНЫ — Атлантик океанында исти ахын, Чәнуби Пассат ахынынын голу. Чәнуби Америка саһилләри јахынлығындадыр. Сан-Роки бурнундан ч.-г.-ә Бразилија саһили бојунча тәгр. 40° ч. е.-нә гәдәр давам едир, Фолкленд ахыны вә Гәрб Күләкләри ахыны илә гарышыр. Сүр'әти 1—2 *км/саат*, темп-ру 18—26°С, дузлулуғу 35,0—37,25‰ вә даһа чох олур.

БРАЗЙЛИЈА ЈАЈЛАСЫ — Чәнуби Американын ш.-индә, 3—35° ч.е.-ндә јајла. Шм.-а (Амазон овалығына) вә ч.-г.-ә (Ла-Плата овалығына) тәрәф аз мејллидир. Шм.-г. кәнары сылдырымдыр. Әсасән, Бразилија, гисмән Уругвај, Парагвај вә Аркентина әразисиндәдир. Макс. һүнд. ш., ч.-ш.-дәдир (2890 *м*, Бандејра д.). Бүнөврәси Кембридән әввәлки кристаллик вә метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Бунларын үзәрини чөкмә сүхурлар вә Мезозој еффузивләри өртүр. Иглими, әсасән, субекваториал, тропик, ч.-да субтропикдир. Орта темп-р јанварда 22-дән (ч.-г.) 19°С-јәдәк (шм.-ш.), ијулда мүвафиг олараг 12-дән 25°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 1400—2000 *мм* (шм.-ш.-дә 500 *мм*-дән аз). Чај шәбәкәси сыхдыр. Чајларынын режими гышда су сәрфинин азалмасы, јајда дашгынларла характеризә олунур. Мәркәзи һиссәдә коллуглу саванна (кампос) вә сејрәк мешәләр, шм.-г. вә ч.-ш.-дә рүтубәтли һәмишәјашыл мешәләр вар. Дәмир филизи, мис, гызыл, манган, боксит, полиметаллар, уран, алмаз вә с. чыхарылыр.

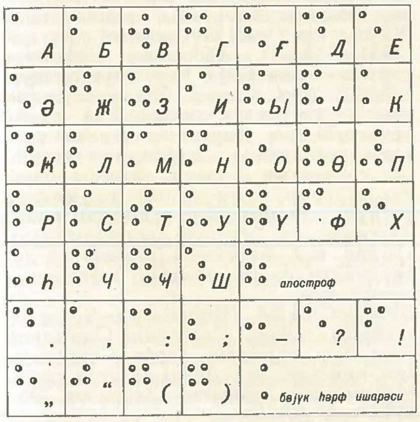
БРАЗЙЛИЈА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (БКП)—1922 ил мартын 25—27-дә партијанын 1-чи гурултајында јарадылмышдыр. Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси вә онун идејаларынын билаваситә тә'сири илә Бразилијанын әсас сәнаје мәркәзләриндә јаранмыш коммунист груп, дәрнәк вә тәшкилатлары әсасында мејдана кәлмишдир. БКП-нин Коминтернә (1924) гошулмасы онун Ленин типли партија кими формалашмасына көмәк етди. Партија 2-чи гурултајына (1925, Рио-де-Жанејро) хејли мөһкәмләнмиш, сыралары артмыш һалда кәлди. БКП өлкәнин фашистләшдирилмәси чәһди әлејһинә, демократик азадлыглар уғрунда һәрәкатын тәшәббүсчүсү олду. БКП Милли Азадлыг Иттифагына (МАИ: демократик партија вә тәшкилатларын, һәмкарлар иттифагларынын, әскәр вә забитләрин ингилаби групларынын антифашист, антиимпериалист чәбһәси) вә 1935 ил үсјанына башчылыг етди. МАИ-нин дармадағын едилмәси, коммунистләрин күтләви һәбси партијаны зәифләтсә дә, онун кизли шәраитдә аграр ингилаб вә Бразилија халгынын тәрәггиси уғрунда мүбаризәсини дајандырмады. БКП-нин Милли конфрансы (1943, август) партијанын тәшкилатча мөһкәмләнмәсиндә мүһүм рол ојнады. Ачыг фәалијјәти дөврүндә (1945—47) БКП күтләви партијаја чеврилди. 1945 илдә партијанын баш катиби Л. К. Престес сенатор сечилди. 1947 илдә иртичаңын күчләнмәси илә әлагәдар БКП јенидән кизли фәалијјәтә кечди. Кәркин идеоложи мүбаризә нәтичәсиндә партијада јаранмыш тәфтишчилик мејлләрини арадан галдыраг, БКП, рәсмән гадаған олунмасына бахмајараг 1958 илдә ачыг ишә кечәрәк мүбаризәни кенишләндирди. БКП-нин 5-чи гурултајы (1960) гәбул етдији Сијаси гәтнамәдә империализмә вә буржуа-мүлкәдар иртичасына гаршы мүбаризәни күчләндирмәји күнүн вачиб мәсәләси кими гаршыја гојду вә партијанын јени низамнамәсини тәсдиг етди. 1964 ил мүртәче чеврилиши нәтичәсиндә партија јенидән кизли ишә кечмәјә мәчбур олду. БКП-нин 6-чы гурултајында (1967, декабр) гәбул олунмуш Сијаси гәтнамәдә јахын дөвр үчүн партијанын стратежи вә тактики вәзифәләри мүәјјән едилди (партијанын тактики хәтти бүтүн мүбаризә формаларындан, һәтта мөвчуд конкрет шәраитдән асылы олараг силаһлы мүбаризәдән дә истифадә етмәји нәзәрдә тутур). Гурултај сол тәфригәчи групун партија рәһбәрлијиндән чыхарылмасы һаггында БКП МК пленумунун (1967, сентјабр) гәрарыны јекдилликлә тәсдиг етди. Террор вә чәза тәдбирләринә бахмајараг (сон илләр партијанын бир чох көркәмли хадими—Перејра Кристину, В.-ди Оливејра Моранс вә б. һәбсханаја салынмышдыр) БКП өлкәдә јеканә мүтәшәккил сијаси гүввә кими фәалијјәтдәдир. БКП демократик азадлыгларын бәрпасы уғрунда өлкәдә кенишләнән мүбаризәнин өнүндә кедир.

БКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәләриндә (Москва, 1957, 1960, 1969) иштирак етмишләр. БКП демократик мәркәзијјәт принсипи әсасында гурулмушдур. Али органы гурултајдыр. Баш катиби Л. К. Престесдир. Мәркәзи органы ајлыг «Вос операрија» гәзетидир.

БРАЗИЛИЈАЛЫЛАР, бразиллиләр—Бразилијанын әсас әһалиси; милләт. Тәгр. 107 млн. нәфәрдир (1975). Португал дилиндә (бә'зи хүсусијјәтләри илә фәргләнир) данышырлар. Б. 16—20 әсрләрдә кәлмә авропалыларын (әсасән португалларын) һиндиләр вә 16—19 әсрләрдә Африкадан кәтирилмиш зәнчи гулларла гарышмасы нәтичәсиндә формалашмышлар. 19 әс-

рин орталарындан Бразилијаја көчмүш италјанлар, испанлар, алманлар, полјаклар, јапонлар (20 әсрдән) вә б. тәдриҹән ассимилјасија олунурлар. Мүһаҹирләрин бир һиссәси (чоху Ҹәнуби Бразилијада јашајыр) етник хүсусијјәтләрини сахлајыб Б. милләти тәркибинә дахил олмамышлар. Б.-ын мүасир мәдәнијјәтиндә Авропа, һинди вә Африка халглары мәдәнијјәтләринин үнсүрләри сахланылыр. Диндар Б. католикдирләр; протестантлары да вар. Африка дини ајинләри дә сахланылыр.

БРАЈЛ, Брај (Braille) Луи (4.1. 1809, Кувре—6.1.1852, Парис)—франсыз тифлопедагогу. Корлар үчүн дүнјада гәбул олунмуш релјефли-нөгтәли әлифбанын тәртибчиси (1829). Үч јашындан кор олмушдур. Парисдә корлар ин-туну битирмиш (1827) вә һәмин ин-тда мүәллим ишләмишдир. Б. 6 габарыг нөгтәнин мүхтәлиф комбинасијаларындан истифадә едәрәк, бүтүн һәрф вә рәгәмләрин ишарәләрини, һабелә ријазијјат вә нот ишарәләрини јаратмышдыр. Б. исте'дадлы мусигичи олмуш, мусиги тә'лими дә вермишдир. Б.-ын әлифбасы илә чап олунмуш илк китаб «Франса тарихи»дир (1837). Русијада бу әлифба илә китаб чапына 1885 илдән башланмышдыр. Б. әлифбасындан Азәрб.-да 1938 илдән истифадә олунур.

Əд.: Красноусов П. Д., Шоев Ф. И., Луи Брайль, М., 1959.

БРА́ЈТОН (Brighton) — Б. Британијанын Шәрги Суссекс графлығында шәһәр (графлыг). Ла-Манш боғазында порт вә иглим курорту. Əh. 158,5 мин (1974). Машынгајырма, тикиш, полиграфија вә јејинти сәнајеси вар. Б.-да әсәб системи, үрәк-дамар хәстәликләри мүалиҹә олунур.

БРА́ЈТСТОК (инк. bright—ачыг рәнкли, шәффаф+stock — хаммал, гарышыг)—өзлүлүјү бөјүк (100°С-дә 26—30 *сст*) олан минерал јағ. —10°С-дә донур. Әсасән, парафинли нефтләрдән алыныр. Б. Совет Иттифагында илк дәфә Азәрб.-да (Сураханыда чыхарылан парафинли нефтләрдән) алынмаға башланмышдыр (1932). Металлјаған дәзкаһлары јағламаг үчүн ишләдилир. Ондан мүхтәлиф өзлүлүкдә сүрткү јағлары һазырламаг үчүн истифадә едилир.

БРАКОНЈЕ́РЛИК (фр. braconier — браконјер, јә'ни гадаған олунмуш овла вә балыг тутмагла, јахуд мешә гырмагла мәшғул олан адам)—оветмә, балыгтутма гајдаларыны вә һејванлар аләминин мүһафизәси һаггында ганунверичилијин дикәр тәләбләрини позмагла вәһши һејванларын овланмасы. Совет һүгугуна көрә Б.-ә ашағыдакылар аид едилир: 1) овчу билети, лисензија, јахуд дөвләт органынын дикәр иҹазәси олмајан шәхс тәрәфиндән оветмә вә балыгтутма; 2) илин гадаған олунмуш вахтында, гадаған едилмиш јерләрдә вә ја гадаған едилмиш үсулла (аләтлә) оветмә вә балыгтутма; 3) овланмасы ганунверичиликлә тамамилә гадаған едилән һејван вә гушлары, һабелә балыг вә б. су һејванларыны овлама вә ја тутма; 4) вәһши һејванлары нормадан артыг овлама, јахуд тутма, һабелә онлары лисензијада, јахуд дикәр иҹазәдә көстәриләндән артыг мигдарда тутма; 5) јарарлы гушларын јумурталарыны, түкүнү јығма, јуваларыны, јатаглары дағытма вә һејванлар аләминин мүһафизәси гајдаларыны дикәр формада позма. Һејванлар аләминин мүһафизәси гајдаларынын позулмасынын иҹтимаи тәһлүкә дәрәҹәсиндән асылы олараг, Б. инзибати хәта вә ја ҹинајәт һесаб едилир (бах мәс., Азәрб.ССР Ҹинајәт Мәҹәлләси, м. 159, 161). Совет ҹинајәт һүгугунда «Б.» термини ишләдилмир, Б.-ә көрә ҹәза исә ҹинајәт мәҹәлләсинин ганунсуз олараг балыгтутма вә ја судан башга шејләр тутма пешәси илә мәшғул олма вә ганунсуз оветмә һаггындакы маддәләрлә мүәјјән едилир.

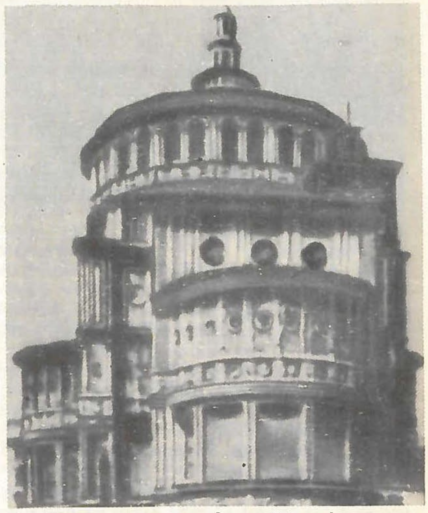
Хариҹи дөвләтләрин әксәријјәтинин ганунверичилијиндә Б.-ә көрә мәс'улијјәт (инзибати, ҹинајәт вә мүлки) нәзәрдә тутулур.

БРА́КПАН (Brakpan)—ҸАР-ын Трансваал әјаләтиндә шәһәр. Əh. 113,2 мин (1970). Витватерсранд гызыл сәнајеси р-нунун мәркәзләриндән бири. Метал е'малы мүәссисәләри, техники коллеҹ вар.

БРА́М (Brahm) [тәхәллүсү; әсл фамилијасы Абраһамзон (Abrahamsohn)] Отто (5.2.1856, Һамбург—28. 11.1912, Берлин)—алман театр хадими, режиссору вә тәнгидчиси. Б. алман театрында натурализмин баниләриндәндир. Берлиндәки «Азад сәһнә» (1889—94), Алман театры (1894—1904) вә «Лессинг-театр»а (1904—1912) рәһбәрлик етмиш, К. Һауптман, Һ. Ибсен, Е. Золја вә б.-нын пјесләринин гурулушчусу кими танынмышдыр. 1900 илдә Л. Н. Толстојун «Зүлмәт сәлтәнәти» пјесини тамашаја гојмушдур.

БРАМАГУ́ПТА, Браһмагупта (тәгр. 598—660)—һинд ријазијјатчысы, астроном. Бизә кәлиб чатмыш јеканә әсәри «Брама системинин јенидән нәзәрдән кечирилмәси»дир (628). Әсәрдә әдәди силсилә, онун ҹәминин тапылмасы вә һәгиги көкләри олан *квадрат тәнлијин* һәлли шәрһ едилир.

БРАМА́НТЕ (Bramante) [әслиндә Паскуччо д'Антонио (Pascuccio d'Antonio)] Донато (1444, Монте-Аздруалдо, индики Ферминјано—11.3.1514, Рома) — италјан ме'мары. Әввәлләр рәссам олмушдур. Кәнҹлијини Урбинода кечирмиш, сонралар Милана көчмүш, бурада Санта-Марија прессо Сан-Сатиро (1479—83), Санта-Марија делле Гратсије (1492—97) вә с. килсәләри јенидән тикмишдир. Б. 1499 илдә Ромаја көчмүш, Јүксәк Интибаһ ме'марлығында италјан үслубунун јарадычыларындан олмушдур, 1502 илдә Сан-Пјетро ин Монторио монастырынын һәјәтиндәки Темпјетто адлы килсәнин иншасында Б. пластик камиллик, никбин вә ајдын һармонијаја наил олмушдур. 1503 илдән Ватикан комплексинин кенишләндирилмәси үзәриндә ишләмиш, өмрүнүн сонунадәк Ромада Мүгәддәс Пјотр килсәсини лајиһәләшдирмиш вә тикмишдир.

Д. Браманте. Санта-Марија делле Гратсије килсәсинин шәрг фасады. Милан. 1492—97.

БРАМС (Brahms) Иоһаннес (7.5.1833, Һамбург — 3.4.1897, Вјана) — алман

бәстәкары, пианочу вә дирижору. Мусигичи аиләсиндә доғулмушдур. Мусиги тәһсилини әввәл атасындан, сонра Е. Марксендән алмышдыр. 20 јашында икән маҹар скрипкачысы Е. Ременји илә бирликдә консерт сәфәринә чыхмыш, Ф. Лист, Ј. Иоахим вә Р. Шуманла таныш олмушдур. Б. 1862 илдән өмрүнүн сонуна гәдәр Вјанада јашамыш, әввәлләр пианочу, сонралар исә хор капелласы вә мусиги һәвәскарлары ҹәмијјәтиндә дирижорлуг етмишдир. Әсәрләриндә классик ән'әнәләри јени романтик мәзмунла зәнкинләшдириб инкишаф етдирмишдир; мелодија илә ритм ујарлығы, полифонија вә вариасија ишләмәләринин маһарәтлә верилмәси, лиризм Б.-ын мусигисинә хасдыр. Онун мусигисиндә шәхсијјәт азадлығы, мә'нәви-әхлаги сәбатлылыг, мәрдлик тәрәннүм олунур. Б. алман вә Австрија халг мусигиси илә јанашы, славјан вә маҹар мелодијаларындан да кениш истифадә етмишдир.

Б. операдан башга, демәк олар ки, бүтүн мусиги жанрларында әсәрләр јаратмыш, әсасән, програмсыз мусиги јазмышдыр. Дөрд симфонијасы (1876, 1877, 1883, 1885), хүсусилә сонунҹусу, 19 әср симфонизминин али наилијјәтләриндәндир. Б.-ын инструментал консертләри бәдии әһәмијјәтинә көрә симфонијаларына јахындыр; вокал-симфоник әсәрләриндән ән јахшысы «Алман реквијеми»дир (1857—68); фп. миниатүрләриндән «Маҹар рәгсләри»

вә валслары даһа мәшһурдур. Б. һәмчинин, увертүра, халг маһны ишләмәләри, вокал вә инструментал ансамблларын вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Друскин М., Иоганнес Брамс, М., 1970.

БРАНДЕНБУРГ (Brandenburg)—АДР әразисиндә тарихи вилајәт. Орта әсрләрдә Б. полаб славјанлары торпагларынын алман феодаллары тәрәфиндән ишғал едилмәси (10 әср) нәтичәсиндә јаранан кнјазлыглардан иди. 983 илдә славјанларын үсјаны нәтичәсиндә гаршысы алынан алман феодал тәчавүзү 12 әсрин орталарында јенидән башланды. Б.-ун илк маркграфы Ајы Албрехт [1150 — 70] гаволјан тајфасынын мәркәзи Бранибору (сонралар Б.) ишғал етди. 13 әср Б.-ун игтисади вә сијаси јүксәлиши дөврү иди. 1415 илдә Б.-да *Һоһенсоллернләр* сүлаләси бәргәрар олду. Сүлаләнин игамәткаһы Берлин (1486 илдән) иди. 1473 ил гануну илә Б. торпагларынын бөлүнмәзлији мүәјјән олунду. 1614 илдә Клеве, Марка, Равенсбергин вә 1618 илдә Пруссија һерсоглуғунун Б.-а бирләшдирилмәси, Б. әразисинин *Вестфалија сүлһүнә (1648)* көрә кенишләнмәси Б.-ун јүксәлиши үчүн зәмин олду, бунунла да Бранденбург-Пруссија краллығынын (1701) тәмәли гојулду. 1815—1945 илләрдә Б. Пруссија вилајәти иди. 1949 илдән АДР-дәдир. Потсдам, Франкфурт вә Котбус маһалларына бөлүнмүшдүр (1952).

БРАНДЕНБУРГ (Brandenburg) — АДР-ин Потсдам маһалында шәһәр. Һафел чајы саһилиндә порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 94,2 мин (1973). Металлуркија, метал конструксијалары истеһсалы, тракторгајырма, чај кәмигајырмасы, кимја, ағач е'малы, кағыз, тохучулуг, јејинти сәнајеси вар.

БРАНДЕР (алм. Brander; Brand—јанғын сөзүндән)—душмән кәмиләрини јандырмаг үчүн јанар вә партлајычы маддәләрлә јүкләнән көһнә кәми. Дүшмән кәмисинә илишмәк үчүн Б.-ләр хүсуси гурғу илә тәчһиз едилирди. Дөјүш васитәси кими 17 әсрдән истифадә олунмушдур. Алышдырылмыш Б.-ләр күләк вә ја ахын истигамәтиндә дүшмән донанмасына тәрәф бурахылыр (чох вахт кечә, јахуд думанлы һавада) вә кәмиләрлә тоггушараг онларда јанғын төрәдирди.

БРАНДЕС (Brandes) Кеорг (4.2.1842, Копенһакен—12.2.1927, Копенһакен)—Данимарка әдәбијјат тәнгидчиси, публисист. 1870—80-чи илләрдәки публисист чыхышлары сијаси вә дини иртичаја гаршы мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр. «19 әср Авропа әдәбијјатынын әсас чәрәјанлары» (ч. 1—6, 1872—90), «Вилјам Шекспир» (ч. 1—3, 1895—96), «Волфганг Көте» (ч. 1—2, 1914—15), «Франсуа Волтер» (1916—17), «Микеланчело» (1921) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. А. С. Пушкин, И. С. Туркенев, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски, Л. Н. Толстој, А. М. Горки вә б. рус јазычылары һаггында мәгаләләри вар. Реалист әдәбијјатын инкишафында хидмәти олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәсинин әлејһинә чыхмыш, Совет Русијасыны мүдафиә етмишдир.

БРАНДЫС Анатоли Јаковлевич (д. 12.8.1923, Днепропетровск ш.) — авиасија кен.-мајору (1975), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (23.2 вә

29.6.1945). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү, һәрб елмләри намизәди, досент. 1941 илин ијунундан Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини (1948), Һәрби Һава Академијасыны (1950) вә Баш Гәраркаһ Академијасыны битирмишдир (1959). Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы тәјјарәчи-ликдән ескадрилја командири вәзифәсинәдәк јүксәлмиш, Крымын азад едилмәсиндә, *Белорусија әмәлијјатында (1944)*, Көнигсбергин алынмасында вә бир сыра башга әмәлијјатда фәргләнмишдир. Б. 227 дөјүш учушу кечирмишдир. Мүһарибәдән сонра һәрби мәктәбләрдә чалышыр. Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, Александр Невски, 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БРАНДМАУЕР (алм. Brandmauer; Brand—јанғын+Mauer—дивар), јанғындан мүһафизә дивары—јанғынын јајылмасынын гаршысыны алмаг мәгсәди илә бир бинанын битишик мәнзилләрини, јахуд 2 јанашы бинаны бир-бириндән ајыран дивар; Б. јанмајан материалдан дүзәлдилир.

БРАНДО (Brando) Марлон (д.3.4. 1924)—Америка кино актјору. 1950 илдән киноја чәкилир. Ролларı: Емилиано Сапата («Јашасын Сапата!», 1952), кәнч америкалы («Вәһши», 1954), Колдер («Тә'гиб», 1966), Америка дипломаты («Һонконглу графинја», 1966), Уилјам Уокер («Кејмада», 1971), Дон Вито Корлеоне («Хач атасы», 1—2 серија, 1972—74), америкалы («Парисдә сонунчу танго», 1973) вә с. «Тәккөз Чек» (1960, баш ролда өзү чәкилмишдир) ковбој филми Б.-нун илк режиссорлуг ишидир. 1973 илдә ирги ајры-сечкилик сијасәтинә е'тираз әламәти олараг «Хач атасы» филминдә баш ролун ифачысы кими лајиг көрүлдүјү «Оскар» мүкафатындан имтина етмишдир.

БРАНДСПОЈТ (һолландча brandspuit—јанғын насосу)—еластик шлангын метал учлуғу; јанғын техникасында шланг луләсинин көһнә ады.

БРАНДТ (Brandt) Вилли (әсл ады вә фамилијасы: Һерберт Карл Фрам) (д.18.12.1913, Лүбек) — АФР сијаси вә дөвләт хадими, Нобел сүлһ мүкафаты лауреаты (1971). 1930 илдән Алманија С.-Д. Партијасынын үзвүдүр. 1933 илдә Норвечә, 1940 илдә Исвечә мүһачирәт етмиш, 1945 илдә Гәрби Алманијаја гајытмышдыр. 1948 илдән Гәрби Алманија С.-Д. Партијасы идарә һеј'әтинин Гәрби Берлиндәки нүмајәндәси, 1958—62 илләрдә Гәрби Берлин С.-Д. Партијасы идарә һеј'әтинин сәдри, 1957—66 илләрдә исә Гәрби Берлинин бургомистри олмушдур. 1964 илдән Гәрби Алманија С.-Д. Партијасы идарә һеј'әтинин сәдридир. Б. 1966—69 илләрдә Христиан-Демократ Иттифагы вә С.-Д. Партијасындан ибарәт коалисијалы һөкумәтдә канслер мүавини вә харичи ишләр назири олмушдур. 1969 илин октјабрындан 1974 илин мајынадәк С.-Д. Партијасы вә Азад Демократ Партијасындан (АДП) ибарәт коалисијалы һөкумәтдә федерал канслер вәзифәсини тутмушдур. Б. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Авропада јаранмыш сәрһәдләрлә разылашмаг сијасәти јеридирди. 1970 илдә Б. һөкумәти ССРИ вә Полша илә, 1972 илдә АДР, 1973 илдә Чехословакија илә мүгавиләләр бағлады. Сағ гүвәләрин тәзјиги алтында Б. 1974 ил мајын 7-дә федерал канслер вәзифәсиндән истe'фа верди. Б. канслер кими ССРИ-дә олмушдур (1970, 1971).

БРАНКО, Бранку (Branco) Елиза (д. 1912, Сан-Паулу штаты, Барретус)—Бразилијада гадын һәрәкаты хадими, сүлһ уғрунда мүбариз. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мукафаты лауреаты (1952). Тохучу олмушдур. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Бразилија Гадынлар Федерасијасынын ишиндә иштирак етмишдир. 1950 илдә Бразилија гошунларынын Корејаја көндәрилмәсинә гаршы чыхыш етдијинә көрә һәбс олунмушду. 1951 илдә ичтимаијјәтин тәзјиги илә азад едилмишдир. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү иди (1951—65). Ә. *Аббасовун* «Гәһрәман ана» поемасы Б.-ја һәср олунмушдур.

БРАСС (фр. brasse; bras—әл сөзүндән) — үзкүчүлүк идманында үзмәк үсулларындан бири. Бу үсулла үзән адам голларыны дирсәкдән гатлајараг симметрик сурәтдә јанлара һәрәкәт етдирир, сују јарыр вә јенидән үзүнүн гаршысында бирләшдирир. Чијинләр су үзәринә галдырылмыр, ајаглар исә чеврәвары һәрәкәт етдирилдикдән сонра әввәлки вәзијјәтинә гајтарылыр.

БРАТИСЛАВА (Bratislava)—Чехословакијада шәһәр. Словакија Сосиалист Респ.-нын пајтахты. Гәрби Словакија вил.-нин инз. м. Дунај чајында порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Аеропорт. Әһ. 333,1 мин (1975).

Рәвајәтә көрә, Б.-ны Рома сәркәрдәси Пизон салдырмышдыр. 5 әсрдә Б. әразисиндә славјан тајфалары мәскунлашмышлар. Илк јазылы мә'луматда (10 әср) Бөјүк Моравија кнјазлығына мәнсуб гала кими ады чәкилир. 10 әсрдә Пожон ады илә Мачар краллығынын һакимијјәти алтына кечмиш, 13 әсрдә бурада алманлар кениш мәскән салмыш вә Б. Пресбург адланмышдыр. Орта әсрләрдә ири сәнәткарлыг вә тичарәт, 18 әсрин орталарындан исә мануфактура истеһсалы мәркәзи иди. Түркијә Буданы ишғал етдикдән (1541) сонра Б. Мачар краллығынын пајтахты, 18 әсрин сонундан Словакија милли азадлыг һәрәкатынын мәркәзи олмушдур. *Пресбург сүлһү (1805)* Б.-да бағланмышдыр. Ири сәнајенин инкишафы илә әлагәдар Б. фәһлә һәрәкатынын мүһүм мәркәзләриндән биринә чеврилмиш, 1905 илдә Б.-да Словакија С.-Д. Партијасынын 1-чи гурултајы чағырылмышдыр. Б. 1919 ил јанварын 1-дән Словакијанын әсас шәһәри кими Чехословакијанын тәркибинә дахил едилмиш, алман-фашист ишғалы заманы (1939—45) ојунчаг Словакија дөвләтинин пајтахты олмушдур. 1945 ил апрелин 4-дә Совет Ордусу Б.-ны азад етмишдир. 1968 ил августун 3-дә Б.-да АДР, Болгарыстан, Мачарыстан, Полша, ССРИ, Чехословакија коммунист вә фәһлә партијалары нүмајәндәләринин мүшавирәси кечирилмишдир.

Б. өлкәнин игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән биридир. Кимја сәнајеси инкишаф етмишдир. «Слов-

нафт» нефт-кимја комбинаты (ССРИ-дән «Достлуг» кәмәри илә верилән нефти е'мал едир), електротехника, дәзкаһгајырма, чиһазгајырма, јүнкүл, јејинти, полиграфија вә с. сәнајеси вар.

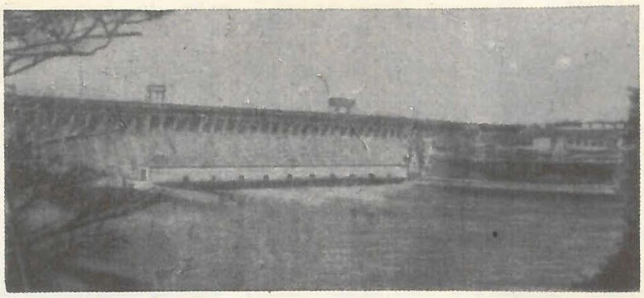
Б.-да 12—18 әсрләрә аид гәср (Град), Көһнә шәһәр (Старе-Место), гала диварларынын галыглары вә Көһнә ратуша (13—15 әсрләр), готик үслублу Мүгәддәс Мартин килсәси (14—15 әсрләр), барокко вә классисизм үслублу сарајлар, Мүгәддәс Троитса килсәси (18 әсрин әввәлләри), 19—20 әсрләрә аид еклектик руһда вә «модерн» үслубунда тикилмиш бир сыра биналар вар. 1945 илдән сонра Б.-да јени јашајыш р-нлары (Ружинов, Петржалка) вә ичтимаи биналар тикилмишдир. Б.-нын јенидән гурулмасынын баш планы үзрә Б. Кремлинин (1972) вә Словакија Милли театрынын (1973) бәрпасы баша чатдырылмыш, Көһнә шәһәрин јенидән гурулмасы давам етдирилмишдир. 70-чи илләрдә Б.-да бир сыра јени гурғу (Јени көрпү, 1972) тикилмиш, шәһәрсалма иши кенишләндирилмишдир («Карловы кәнди» микрорајону, 1974; вә с.). Словакија ЕА, Ј. А. Коменски ад. ун-т (1919 илдә әсасы гојулмушдур), Али Техники Мәктәб вә с., Милли театр, Милли галереја, Милли музеј Б.-дадыр.

БРАТИШШЕВ Васили Фјодорович (?—?)—1736—45 илләрдә Русијанын Надир шаһын јанында мүтәрчими, сонра исә резиденти. Хидмәти заманы Азәрб.-ын Тәбриз, Марағa, Кәнчә, Шәки вә с. шәһәрләриндә олмушдур. Б. Надир шаһа һәср етдији әсәриндә 18 әсрин 40-чы илләриндә Азәрб.-да вә гоншу өлкәләрдә баш вермиш һадисәләрдән, һәмчинин Надир шаһын зүлмүндән, әһалинин ачыначаглы јашајышындан да бәһс етмишдир.

БРАТСК—РСФСР Иркутск вил.-ндә шәһәр. Братск су анбары саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 195 мин (1976). Братск СЕС-ин тикилмәси илә әлагәдар салынмышдыр (1955). Бурада өлкәнин ән бөјүк мешә сәнајеси комплекси јарадылмышдыр. Алүминиум з-ду, автомобил тә'мири з-ду, гыздырычы аваданлыглар з-ду, тикиш ф-ки, пивә з-ду, әт вә чөрәк комбинатлары, селлүлоз-кағыз вә ағач е'малы сәнајеси техникуму, тибб, педагожи вә мусиги мәктәбләри, кукла театры вә с. вар.

БРАТСК СУ АНБАРЫ — РСФСР Иркутск вил. әразисиндә су анбары. Ангара чајында Братск СЕС-ин тикилмәси (1961) нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Саһ. 5470 *км*², һәчми 169,3 *км*³, орта дәринлији 31 *м*, макс. ени 20 *км*-дир. Су анбары Ангара (547 *км* мәсафәдә) вә Ока (370 *км* мәсафәдә) чајлары боју паралел узанан ики әсас һиссәдән ибарәтдир. Енержетика мәгсәдләриндән башга су нәгл., ағач ахыдылмасы, балыгчылыг (омул, дурнабалығы, чапаг, чәки, Авропа енлибалығы, хариус вә с.), сәнаје вә мәишәт су тәчһизаты вә с. үчүн су анбарындан истифадә едилир. Б.с.а.-нын јарадылмасы нәтичәсиндә бир чох чај голлары дәринләшмиш вә кәмичилијә јарарлы олмушдур. Братск, Свирск, Усоље-Сибирскоје ш.-ләри Б.с.а.-нын саһилиндәдир.

БРАТСК СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ, Бөјүк Октјабрын 50 иллији ад.—дүнјанын ән бөјүк СЕС-ләриндән бири; Шәрги Сибирдә Братск ш.-нин 30 *км*-лијиндә, Ангара чајы үстүндәдир. Тикинтисинә 1955 илдә башланмыш, 1961 илдә илк 4 агрегаты ишә салынмышдыр. 1967 ил сентјабрын 8-дә там истифадәјә верилмишдир. Лајиһә күчү 4,5 млн. *квт* (һәр бири 225 мин *квт* күчүндә 16 вә һәр бири 250 мин *квт* күчүндә 2 агрегат), иллик енержи истеһсалы (орта һесабла) 22,7 млрд. *квт·саатдыр* (јағынты чох олан илдә 30 млрд. *квт·саат*). Бәндин әлверишли јердә тикилмәси (бурада Ангаранын јатағы енсиз, саһилләри исә һүндүрдүр), нисбәтән аз бетон вә торпаг ишләри көрмәјә имкан вермишдир. Бу, тикинтијә вәсаит гојулушунун јүксәк сәмәрәлилијинә, чәкилән хәрчин тез өдәнилмәсинә сәбәб олмушдур. Дүнјада ән учуз електрик енержиси бурада истеһсал олунур. Һүндүрлүјү 126 *м*, уз. 1430 *м* олан бетон бәнд *Братск су анбарыны* әмәлә кәтирмишдир. Јүксәк кәркинликли електрик хәтләри СЕС-и Сибирин ваһид енержетика системи илә бирләшдирир. Б. СЕС-и Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур. 1977 илин әввәлләриндә СЕС-ин 4 агрегатынын тәкмилләшдирилмәсинә башланмышдыр; бу, онларын күчүнү 11% артырмаға имкан верәчәкдир.

Братск СЕС. Ашағы бјефдән көрүнүшү.

БРАТТЕЈН (Brattain) Уолтер (д. 10. 2.1902, Чин, Сјамын ш.)—американ физики, Нобел мүкафаты лауреаты (1956), Уолла-Уолла ун-тинин (Вашингтон штаты) проф. (1963). Тәдгигатлары јарымкечиричиләрә аиддир. Мис оксидинин јарымкечиричи хассәләринин тәдгигинә вә α-зәррәчикләрлә шүаландырма нәтичәсиндә јаранан кечиричилијин өлчүлмәсинә даир ишләри вар. Ч. *Бардин* вә АБШ-да ишләјән инкилис физики У. Шокли илә бирликдә јарымкечиричи транзистор јаратмыш вә онун иш принсипини тәдгиг етмишдир.

Әсәри: The transistor. A semi-conductor triode. Nature of the forward current in Germanium point contacts, «The Physical Review», 1948, v. 74, № 2, p. 230—31 совм. с J. Barden).

БРАУЛЈОЗ, арыларын битлилији—арыларын инвазион хәстәлији. Төрәдичиси ганадсыз паразит милчәк—брауладыр (ары бити). Б. хәстә арыдан вә браула јумурталары илә јолухмуш шанлардан кечир. Браула арынын ағыз органларына јапышараг үст додағыны гычыгландырыр, бал дамчыларынын ифразына сәбәб олур вә бу бал илә гидаланыр. Јолухмуш арылар зәифләјир, ширә топлаја билмир, ана арыларын јумуртагојма габилијјәти 2—3 дәфә азалыр, чох вахт мәһв олур. Хәстәлијин шиддәтли дөврү јаз вә пајыз ајларыдыр. Јумурта, сүрфә вә пупалары мәһв етмәк үчүн шан говуччугларынын гапагчыгларыны әридиб мума чевирмәк лазымдыр. Шанлар карбон-сулфид вә формалинлә дезинфексија едилир. Јеткин браулалары мәһв етмәк үчүн фенотиазинтедион препаратлары аерозол шәклиндә истифадә едилир. Профилактикасы: Б.-лу ары аиләләри ајрылыр, арыханалара карантин гојулур, Б.-лу ары аиләләринин сатылмасы, башга тәсәррүфатлара көндәрилмәси вә ја көчүрүлмәси гадаған едилир.

Әд.: Гробов И. Ф., Болезни пчел, меры борьбы и профилактики, М., 1974.

БРАУН (Browne) Едуард Гренвилл (7.2.1862, Јули, Глостершир—5.1.1926, Кембрич)—инкилис шәргшүнасы. Кембрич ун-тинин әрәб вә фарс дилләри проф. (1888—1925). Ирана сәјаһәт етмишдир (1887—88). Әсасән, Јахын Шәрг халглары әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин тәдгигатчысыдыр. 4 чилдлик «Иран әдәбијјаты тарихи» (1902—24) әсәри мүһүм елми әһәмијјәтә маликдир. Бурада Низами, Хагани вә б. Азәрб. классикләриндән дә бәһс олунур. «Иран ингилабы» (1910) әсәриндә 1905 — 11 илләр ингилабында демократик гүввәләрин ролу кичилдилир, руһаниләрин вә либерал даирәләрин ролу исә һәддиндән артыг шиширдилир. Әсәрләриндә *бабилик* јалныз дини һәрәкат кими сәчијјәләндирилир, онун ичтимаи характери инкар едилир. Фарс вә әрәб әдәбијјатынын бир сыра нүмунәләрини инкилис дилинә чевириб нәшр етдирмишдир.

Әсәри: A literary history of Persia, v. 1—4, L.—Lpz.—Gamb., 1902—24.

БРАУН (Brown) Чон (9.5.1800, Коннектикут штаты, Торрингтон — 2.12. 1859, Виркинија штаты, Чарлстон)—АБШ-да зәнчи көләләрин азадлығы уғрунда мүбариз. *Аболисионизм* һәрәкатынын сол ҹинаһы рәһбәрләриндән бири. 1855—56 илләрдә Канзасда гулдарлара гаршы силаһлы мүбаризәнин тәшкилатчысы олмушдур. Гулдарлыг әлејһинә памфлетләрин мүәллифидир. Азад республика јаратмаг планыны ишләјиб һазырламыш вә онун демократик Мүвәггәти Конститусијасыны» тәртиб етмишдир. Б. 1859 ил октјабрын 16-да 18 нәфәрлик дәстә илә Виркинијада һөкумәт чәббәханасыны тутду. Лакин дәстәни гошунлар мүһасирәјә алды вә демәк олар ки, бүтүнлүклә гырды. Б.-ун ики оғлу өлдүрүлдү, өзү исә ағыр јараланды. Б. мәһкәмәнин һөкмү илә Чарлстонда дар ағачындан асылды. Б.-ун ады ингилаби һәрәкат вә зәнчиләрин һүгугу уғрунда мүбаризә символу олмушдур.

Әд.: Маркс К. вә Енкелс Ф., Сечилмиш мәктублар, Б., 1955, сәһ. 118; Дюбуа У., Джон Браун, пер. с англ., М., 1960; Захарова М. Н., Народное движение в США против рабства 1831—1860, М., 1965.

БРА́УНЕР (Brauner) Богуслав (8.5. 1855, Прага—15.2.1935, Прага)—Чехословакија кимјачысы, проф. (1897), Вјана вә Краков ЕА-нын вә бир чох елми чәмијјәтин үзвү, о ҹүмләдән Русија Физика-Кимја Ҹәмијјәтинин фәхри үзвү. Әсас елми ишләри Д. И. Менделејевин дөври ганунунун тәсдигинә һәср едилмишдир (бериллиум елементинин үчвалентли дејил, икивалентли олмасыны ајдынлашдырмыш, *лантаноидләрдән* бир нечәсинин атом күтләсини тә'јин етмиш вә с.). Б. лантаноидләри елементләрин дөври системинә билаваситә лантандан сонра «дөврләрарасы груп» шәклиндә дахил етмәји тәклиф етмишдир (1900). Д. И. Менделејевин хаһиши илә Б. «Кимјанын әсаслары» әсәринин 7-ҹи нәшринә әлавә олунан «Лантаноидләр» фәслини јазмышдыр.

Әд.: Кедров Б. М., Чeнцова Т. Н., Браунер—сподвижник Менделеева, М., 1955.

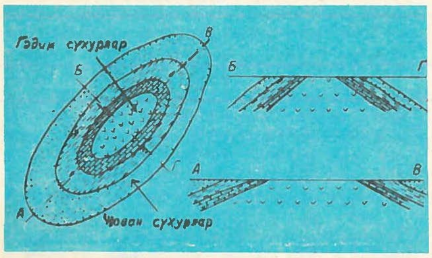
БРА́УНИНГ (Browning) Ҹон (21.1. 1855, Јута штаты, Огден ш.—26.11. 1926, Белчика, Һерстал ш.)—американ ихтирачысы, онун шәрәфинә адландырылмыш автомат силаһ нүмунәләринин конструктору, фабрикант. Лүләси һава илә сојудулан Браунинг системли пистолет, әл пулемјоту, гундаглы вә ирикалибрли пулемјотлардан бир чох ордуда истифадә олунур.

БРА́УНШВЕЈГ (Braunschweig) — АФР-ин Ашағы Саксонија әразисиндә шәһәр. Окер чајында порт. Әһ. 271,2 мин (1975). Ири сәнаје мәркәзи. Д.ј.-лары вә јејинти сәнајесинин бир чох саһәси үчүн аваданлыг истеһсалы, машынгајырма (о ҹүмләдән автомобилгајырма), оптика-механика вә електротехника мүәссисәләри, тохуҹулуг, јејинти сәнајеси, али техники мәктәб, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

БРА́УХИЧ (Brauchitsch) Валтер фон (4.10.1881, Берлин—18.10.1948, Һамбург)—алман-фашист ордусунун кен.-фелдмаршалы (1940). 1938 илдән Алманија гуру гошунларынын баш команданы олмушдур. Б.-ин башчылығы илә фашист Алманијасынын тәҹавүзкар планлары ишләниб һазырланмышды. ССРИ-јә һүҹум планынын мүәллифләриндән иди. «Илдырымсүр'әтли мүһарибә» стратекијасы боша чыхдығдан вә Москва јахынлығында вурушмада мәғлубијјәтдән сонра еһтијата бурахылмышды. 1945 илдә Инкилтәрә ордусуна көнүллү әсир дүшмүшдү. Һәрби әсирләр дүшәркәсиндә өлмүшдүр.

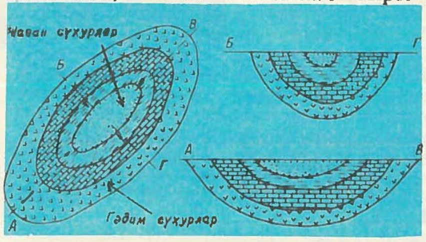
БРАХИ... (јун. brachýs — гыса)—көдәклик, гысалыг билдирән мүрәккәб сөзләрдә өнлүк (мәс., брахикефалија).

БРАХИАНТИКЛИНА́Л (*брахи...* + *антиклинал*) — гыса антиклинал гырышыг. Планда вә ја кеоложи хәритәләрдә еллипсвары формададыр; мәркәзи һиссәсиндә гәдим, ганадларында ҹаван чөкүнтүләр олур. Ганадларда лајларын јатым истигамәти мәркәздән кәнарларадыр. Азәрб.ССР-дә нефт јатагларынын чоху бу нөв структурларла әлагәдардыр.

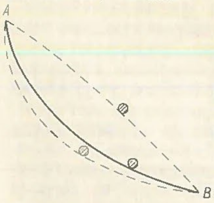

БРАХИКЕФА́ЛИЈА (*брахи...* + јун. kephalé—баш)—башын максимум енинин максимум узунлуғуна фаизлә нисбәти (80-дән јухары). Бах *Баш көстәриҹиси.*

БРАХИСИНКЛИНА́Л (*брахи...* + *синклинал*) — гыса синклинал гырышыг. Планда еллипсвары формададыр; мәркәзи һиссәсиндә ҹаван, ганадларында гәдим чөкүнтүләр олур. Ганадларда лајларын јатым истигамәти гырышығын мәркәзинәдир.

БРАХИСТОХРО́Н (јун. bráchistos—ән гыса + chrónos—вахт)—ән тез енмә әјриси, ја'ни *А* вә *В* нөгтәләрини бирләшдирән әјриләрдән еләсидир ки, онун үзәриндә сүртүнмәдән дијирләнән ағыр күрә *А*-дан *В*-јә ән гыса мүддәтә чатыр. Б. бирҹинс мүһитдә учу *А* нөгтәсиндә олан сиклоиддир. Вариасија һесабынын инкишафында Б. мәсәләсинин мүһүм ролу вар. Ону И. *Бернулли* өјрәнмишдир (1696).

БРА́ҺЕ (Brahe) Тихо (14.12.1546, Кнудструп—13.10.1601, Прага) — Данимарка астроному, *Ураниборг* рәсәдханасына рәһбәрлик етмишдир (1576—97). Улдузлары, планетләри вә кометләри мүшаһидә едәрәк, онларын вәзијјәтини дәгиг өјрәнмиш, Ајын һәрәкәтиндә вариасијаны вә иллик кејри-мүнтәзәмлији ашкара чыхармыш, кометләрин Јердән Аја нисбәтән узаг олдуғуну исбат, рефраксија ҹәдвәлләрини исә тәртиб етмишдир. Дүнјанын һелиосентрик системини гәбул етмәмиш, ону дүнјанын кеосентрик системи илә бирләшдирмәјә чалышан сәһв систем ирәли сүрмүшдүр. 1597 илдә Данимарканы мәҹбурән тәрк етмиш, ики ил Алманијада јашадыгдан сонра Прагаја көчмүшдүр. Бурада И. *Кеплер* онун көмәкчиси олмушдур. Б.-дән галан гијмәтли мүшаһидәләрә әсасән Кеплер планетләрин һәрәкәт ганунларыны кәшф етмишдир (бах *Кеплер ганунлары*).

БРА́ҺМА, Брама—*брәһманизм* вә *һиндуизмин* үч али аллаһындан бири, јарадан аллаһ, Каинатын јарадыҹысы, онун тәҹәссүмү вә руһу. Б. әслиндә, ибадәт објекти дејил. Б. адәтән, гу гушу үстүндә отурмуш һалда дөрдүзлү, дөрдәлли шәкилдә тәсвир олунур.

БРА́ҺМАКИРИ—Һиндистанын Мајсур штатында чохтәбәгәли гәдим јашајыш јери. Газынтылар е.ә. 10 әсрдән ерамызын 1—2 әсрләринәдәк Ҹәнуби Һиндистанда мәдәнијјәтләрин бирбирини ардычыл әвәз етдијини билдирмәјә вә онларын инкишафыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан вермишдир. Алт тәбәгәдән чилаланмыш даш балта, микролитләр, әлдә һазырланмыш сахсы габлар, аз мигдарда мис вә тунҹ әшјалар тапылмышдыр. Сонракы тәбәгәләр (е.ә. 3—2—ерамызын 1 әсринә аиддир) үчүн гара-гырмызы рәнкли сахсы габлар, шәрти олараг мегалит адланан хүсуси гәбирләр характерикдир.

Әд.: Бонгард-Левин Г. М. и Деопик Д. В., Новые материалы по древнейшей истории Индии, «Вестник древней истории», 1957, № 2.

БРАҺМАНИЗМ—Һиндистанда синфи мүнасибәтләрин (хүсусилә гулдарлығын) инкишафы дөврүндә (е.ә. 1-ҹи миниллијин биринҹи јарысында) Веда дининин дәјишиклијә уғрамасы нәтиҹәсиндә јаранмыш динләрдән бири. Б. тә'лими Маһабһарата, Браһмана, Упанишада вә с. дини китабларда верилмишдир. Тәбиәт гүвәләри илә јанашы, ичтимаи гүвәләри дә илаһиләшдирән Б. тә'лиминдә анимистик е'тигада да (бах *Анимизм*) тәсадүф едилир. Б.-ин әсас аллаһлары бүтүн мөвҹудатын әсасыны тәшкил едән јарадан аллаһ Браһма, тәбиәтин мәһсулдар гүвәләрини тәмсил едән Вишну вә Шивадыр. Дөвләтин вә ҹәмијјәтин тәбәгәләрә (касталара) бөлүнмәсини мүдафиә едән Б. *буддизмә* гаршы мүбаризәдә вә онун тә'сири алтында ерамызын 1-ҹи миниллијиндә *һиндуизм* шәклинә дүшмүшдүр.

БРАҺМАНЛАР — Һиндистанда јүксәк *каста* групу. Гәдим Һиндистанда Б. гурбанкәсмә мәрасимини јеринә јетирир, ведалары шәрһ едир вә һәмчинин каһинликлә мәшғул олурдулар. Феодализм дөврүндә Б. идарә апаратында, мәһкәмәләрдә ишләјирдиләр. Онлар торпаг саһиби идиләр. Мүасир Һиндистанда Б. һаким синифләрин вә зијалыларын хејли һиссәсини тәшкил едир. Кәндлиләр, кичик хидмәтчиләр, ев гуллугчулары вә фәһләләр ичәрисиндә дә Б. вар.

БРАҺМАПУТРА, Брамапутра—Чин, Һиндистан вә Бангладешдә чај. Уз. 2900 *км*, һөвзәсинин саһ. 935 мин *км*²-дир. Тибет јајласынын ч.-г.-индән, 4860 *м* јүксәкликдән башланыр. 1125 *км* мәсафәдә Тибет јајласы илә ахыр (бу саһәдә Б. Матсанг вә Сангпо, Һималајда Диһанг, Бангладешдә Ҹамуна адланыр). Сонра Һималај д-рыны кечәрәк, Һинд-Ганг овалығына чыхыр. Ганг чајы илә бирләшиб кениш үмуми делта (саһ. 80 мин *км*²) әмәлә кәтирир вә Бенгал көрфәзинә төкүлүр. Јајда сују чохалыр. Ашағы ахынында сујун сәвијјәсинин фәсиллик тәрәддүдү 10—12 *м*-ә чатыр. Мүһүм голлары: Нау, Чорта-Сангпо, Рага-Сангпо, Чичу, Ҹамда, Луһит, Капили, Нјангчу, Субансири, Каменг, Манас, Тиста. Б.-нын бөјүк һидроенержи әһәмијјәти вар. Мәнсәбиндән Дибругарх ш.-нәдәк (1290 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр.

БРА́ҺМИ—гәдим һинд һеҹа јазыларындан бири. Е.ә. 8—7 әсрләрдә јарандығы еһтимал олунур. Охунмуш илк абидәләри Соһгаурадан тапылмыш мис лөвһә (е.ә. 4 әср), падшаһ

Ашоканын (е.ә. 3 әср) гаја үзәриндә јазылмыш фәрманларыдыр. Б.-нин мәншәји мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Б. әлифбасы 4 саит вә 31 һечадан (самит+гыса «а» саити), самитин бурунда тәләффүз олунмасыны көстәрән хүсуси ишарәдән ибарәт иди. Солдан сағa јазылырды. Һиндистан, Шри Ланка (Сејлон), Бирма, Таиланд, Тибет вә с. өлкәләрдә јајылмыш мүасир әлифбалар Б. әсасында јарадылмышдыр.

БРА́ҺМО САМА́Ч (бенгал дилиндә—Браһма Чәмијјәти)—1828 илдә Бенгалијада (Һиндистан) Раммохан Рајын (һинд маарифчиси, философ, ичтимаи хадим) јаратдығы дини-ислаһатчы маарифчилик чәмијјәти. Касталара, еркән никаһ гајдаларына, һиндуизмин вә феодализмин дикәр дајагларына гаршы чыхыр, Һиндистанда Авропа маарифинин јајылмасыны, сәнајени вә елми тәшвиг едирди. 20 әсрин әввәлиндә, буржуа-милли һәрәкатын инкишафы илә әлагәдар, Браһма һәрәкаты Бенгалијанын ичтимаи һәјатындакы мүһүм ролуну итирди.

БРАҺУИЛӘР, браһујлар—әсасән, Пакистанда (Бәлучистан, Синд) јашајан халг; Бәлучистанын ән гәдим јерли әһалиси. Бир һиссәси Иранда, Әфганыстанда вә Түр.ССР-дә јашајыр. Үмуми сајы тәгр. 600 мин нәфәрдир (1970). Б.-ин дили *дравид дилләри* групуна аиддир. Әсасән, јарымкөчәри вә көчәри малдарлыг, гисмән әкинчиликлә мәшғул олурлар. Диндарлары мүсәлмандыр. Түр.ССР-дә јашајан Б. тәдричән бәлучларла гајнајыб гарышырлар.

БРАЧ (Brač) — Адриатик дәнизинин ш.-индә ада. Југославијаја мәхсусдур. Саһ. 396 *км²*. Мәркәзи һиссәси алчаг дағлар (һүнд. 778 *м*-ә гәдәр), кәнарлары овалыглардыр. Карст инкишаф етмишдир. Һәмишәјашыл коллар, палыд вә гарашам мешәләри вар. Јамачларда үзүм вә зејтун јетишдирилир. Әсас шәһәрләри: Супетар, Бол, Милна, Пучишче.

БРАШО́В (Brasov)—Румынијада шәһәр. Брашов гәзасынын инз.м. Нәгл. говшағы. Әһ. 199 мин (1974). Бухарестдән сонра өлкәнин икинчи сәнаје мәркәзи. Машынгајырма (нефт сәнајеси аваданлығы, трактор, автомобил, дәзкаһгајырма вә с.), тохучулуг, кимја, јејинти, нефт е'малы, тикинти материаллары сәнајеси вә с. вар. 20 әсрин 40—60-чы илләриндә театр, филармонија, меһманхана, вағзал, јени јашајыш р-нлары тикилмишдир.

БРА́ШПИЛ (һолландча braadspil)—кәминин лөвбәринин галдырылмасы, һәмчинин көрпүјә јан алмасы үчүн истифадә олунан үфүги валлы вә икибарабанлы бучургад. Б. әл илә, бухар енержиси, електрик енержиси вә һидравлик енержи илә һәрәкәтә кәтирилир.

«БРДЗОЛА» («Мүбаризә») — Загафгазијада күрчү дилиндә илк кизли марксист гәзет. 1901 илин сентјабрындан 1902 илин декабрынадәк (чәми 4 нөмрә) чыхмышдыр. Тәшкилатчысы вә редактору В. З. *Кетсховели* иди. Илк үч нөмрәси Бакыда *«Нина»* мәтбәәсиндә, сонунчу нөмрәси Тифлисдә кизли мәтбәәдә чап олунмушдур. «Б.» ленинчи «Искра»нын идејаларыны тәблиғ етмиш, оппортунизм вә тәфтишчилијә гаршы мүбаризә апармыш, пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләринин тәблиғинә хүсуси диггәт вермишдир. «Искра» (1901 ил, 20 декабр) «Б.»-нын нәшрини бөјүк әһәмијјәтли һадисә кими гејд етмишдир. Гафгаз с.-д. тәшкилатлары 1-чи гурултајынын (1903, март) гәрары илә «Б.» вә «Пролетариат» (ермәни дилиндә) гәзетләри РСДФП Гафгаз Иттифагынын ваһид органы «Пролетариатис брдзола» («Пролетариатын мүбаризәси») гәзетиндә бирләшди.

Әд.: Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, Тбилиси, 1967.

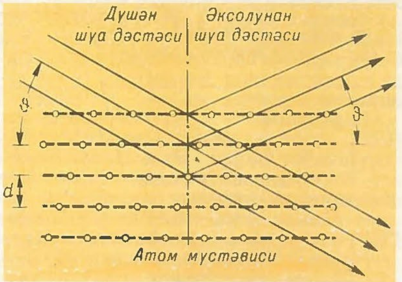
БРЕГГ (Bragg) Уилјам Лоренс (31.3. 1890, Аделаида—1.7.1971)—инкилис физики. Кембрич ун-тинин проф. (1938). У.Һ. *Бреггин* оғлу. Нобел мүкафаты лауреаты (1915). Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1921). Рус алими К. В. Вулфла ејни вахтда, рентген шүаларынын кристалдан сәпилмә бучағыны гоншу атомларын јерләшдији мүстәвиләр арасындакы мәсафә илә әлагәләндирән дүстур вермишдир (*Брегг—Вулф шәрти*). Мүрәккәб кристал гурулушларын тәдгиги илә мәшғул олмуш вә Фурје сырасынын көмәји илә кристал гурулушунун тә'јини үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр.

Әсәри: Дифракция электронов, Л., 1936 (У. Һ. Брегг илә бирликдә).

БРЕГГ (Bragg) Уилјам Һенри (2.7. 1862, Камберленд, Уигтон —12.3.1942) —инкилис физики. Нобел мүкафаты лауреаты (1915), Аделаида (1886), Лидс (1909) вә Лондон (1915) ун-тләринин проф., Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү (1906) вә президенти (1935—40) олмушдур. 1913 илдә оғлу У. Л. *Брегг* илә бирликдә рентген шүалары кристалдан сәпиләркән алынан дифраксија мәнзәрәсинә көрә кимјәви елементләрин характеристик шүаланмасынын спектрал тәркибини вә кристалларын гурулушуну тәдгиг етмишдир. Бир сыра елми-күтләви китабын мүәллифидир.

Әсәрләри: Введение в анализ кристаллов, М.—Л., 1930; Мир света, М., 1935; История электромагнетизма, М.—Л., 1947.

БРЕГГ—ВУЛФ ШӘРТИ—$2d \sin v = m\lambda$ —кристалдан сәпилән рентген шүаларынын интерференсија максимумларынын јерини мүәјјән едән шәрт. Бурада

d—кристалда атом мүстәвиләри арасындакы мәсафә, v—душән шүа илә атом мүстәвиси арасындакы бучаг, λ—шүанын далға уз.-дур. m там әдәд олуб, әксолунманын тәртиби адланыр. Бу шәрти 1913 илдә, бир-бириндән хәбәрсиз, инкилис алими У. Л. Брегг вә рус алими К. В. Вулф тапмышлар. Б.—В. ш. рентген шүаларынын кристалдан далға уз. дәјишилмәдән әкс олундуғу һала аиддир. Әксолунма јалныз мүәјјән бучаглар алтында баш верир. Б.—В. ш. γ-шүаларын кристаллардан сәпилмәси вә һәмчинин електронларын, протонларын вә нејтронларын дифраксијасы заманы да өдәнилир.

БРЕ́ДБЕРИ (Bradbury) Реј (д. 22. 8.1920, Иллинојс штаты, Уокекен ш.) — американ јазычысы. «Марс хроникасы» (1950), «Шәкилли китабдакы адам» (1951), «Күнәшин гызыл алмалары» (1953), «Фаренһејтлә 451°» (1955), «Ән јахшы әјјам» (1959), «Електрик чазибәсини вәсф едирәм» (1969) вә с. елми-фантастик әсәрләриндә актуал ичтимаи проблемләрә тохунулур. «Зәнчироту арағы», «Пас», «Мә'зунијјәт», «Салам, худаһафиз» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Р—значит ракета, М., 1973; Рассказы, М., 1975.

БРЕ́ДЕЛ (Bredel) Вилли (2.5.1901, Һамбург—27.10.1964, Берлин) — алман јазычысы, ичтимаи хадим (АДР). Ики дәфә АДР Милли мүкафаты лауреаты. Коммунист. АВСП МК үзвү, АДР Халг палатасынын депутаты олмушдур. Ингилаби һәрәкатда фәал иштирак етмишдир. «Машынгајырма заводу» (1930), «Розенһоф күчәси» (1931) романларында алман фәһләләринин мүбаризәсиндән бәһс олунур. 1933 илдә фашист һәбс дүшәркәсинә салынмышдыр. 1934 илдән Чехословакијада, сонра исә ССРИ-дә мүһачирәтдә олмуш, 1945 илдә вәтәнә гајытмышдыр. «Сынаг» (1935), «Сәнин намә'лум гардашын» (1937) романларында алман коммунистләринин фашизмә гаршы мүбаризәси тәсвир олунур. Фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсиндән бәһс едән «Доғмалар вә танышлар» (1941—53) трилокијасы алман әдәбијјатында сосиалист реализминин көркәмли нүмунәләриндәндир. «Ернст Телман» (1948), «50 күн» (1950), «Јени фәсил» (1959—64) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. 1932 илдә Бакыја кәлмиш, 26 Бакы комиссары һаггында материал топламыш, сосиалист Бакысы һаггында мәгалә («Вышка» гәз., 1932, 12 март) дәрч етдирмишдир.

Әсәрләри: Отцы, М., 1961; Сыновья, М., 1964; Внуки, М., 1966; Избранное, М., 1972; Братья витальеры, Л., 1975.

БРЕДИ́ХИН Фјодор Александрович (8.12.1831, Николајев—14.5.1904, Петербург)—рус астроному, Петербург ЕА акад. (1890; м. үзвү 1877). Москва ун-тинин проф. (1865), *Пулково Астрономија Рәсәдханасынын* директору (1890—95). Б. метеор ахынларыны өјрәнмиш, Күнәшин вә газ думанлыгларын спектрал тәдгигини апармышдыр. Комет гујруғуна Күнәшин дәфедичи гүввәсинин тәбиәти һаггында мәсәләни илк дәфә Б. тәдгиг етмишдир. ССРИ ЕА Рәјасәт Һеј'әти астрономијаја даир мүһүм әсәрләр үчүн Ф. А. Бредихин ад. мүкафат тә'сис етмишдир (1946).

Әсәрләри: О хвостах комет, 2 изд., М.—Л., 1934; Этюды о метеорах, М., 1954 (имеется библ.).

БРЕ́ЖНЕВ Леонид Илич (д.19.12.1906, Каменскоје к., индики Днепродзержинск) — Коммунист партијасы, Совет дөвләти, бејнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими, Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвү, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри(1977), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1966, 1976), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1961), ССРИ Мүдафиә Шурасынын Сәдри, Совет Иттифагы Маршалы (1976). Фәһлә металлург аиләсиндә доғулмушдур. Курск јер гурулушу-мелиорасија техникумуну битирдикдән (1927) сонра БССР-ин Коханово р-нунда јер гурулушчусу, Курск губ.-нда вә Уралда р-н торпаг шө'бәсинин мүдири, Бисерт Р-н Совети Ичраијјә Комитәси сәдринин мүавини, Урал Вил. Торпаг Идарәси рәисинин биринчи мүавини ишләмишдир. 1923 илдә комсомола дахил олмуш, 1931 илдән Сов.ИКП. үзвүдүр. 1935 илдә Днепродзержинск ш.-ндә металлуркија ин-туну битириб, орада металлуркија з-дунда мүһәндис ишләмишдир. 1937 илин мајында Днепродзержинск Шәһәр Совети Ичраијјә Комитәси сәдринин мүавини сечилмишдир. 1938 илин мајындан Украјна К(б)П Днепропетровск Вил. Комитәсинин шө'бә мүдири, 1939 илин февралындан исә катиби ишләмишдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1941—45) илк күнләриндән дөјүшән ордуда олан Л. И. Брежнев Чәнуб чәбһәси Сијаси идарәси рәисинин мүавини, 18-чи орду Сијаси шө'бәсинин рәиси, 4-чү Украјна чәбһәси Сијаси идарәсинин рәиси олмушдур. Гафгаз, Причерноморје, Крым вә Украјнада кедән дөјүшләрдә, һабелә Чехословакија, Полша, Мачарыстан халгларынын азад олунмасында иштирак етмишдир. 1945—46 илләрдә Прикарпатје Һәрби Даирәси Сијаси идарәсинин рәиси олмушдур.

1946 илдә х.т.-нын бәрпасы саһәсиндә рәһбәр ишә көндәрилмишдир. 1946 илин августундан Запорожје, 1947 илин нојабрындан исә Днепропетровск вил. партија комитәләринин биринчи катиби иди. 1950 илин ијулундан Л. И. Брежнев Молдавија КП МК-нын биринчи катиби олмуш, респ.-да сәнајени инкишаф етдирмәк, к.т.-ны сосиалистчәсинә әсаслы сурәтдә јенидән гурмаг вә мәдәнијјәти јүксәлтмәк ишинә башчылыг етмишдир.

Сов.ИКП-нин 19-чу гурултајында Л. И. Брежнев МК үзвү, МК пленумунда (1952, октјабр) Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әти үзвлүјүнә намизәд вә МК катиби сечилмишдир. 1953 илин мартындан Совет Ордусу вә Һәрби Дәниз Донанмасы Баш Сијаси Идарәси рәисинин мүавини ишләмишдир. 1954 илин февралында, хам вә динчә гојулмуш торпагларын кениш мигјасда истифадәјә верилдији дөврдә, Л. И. Брежнев Газахыстан КП МК-нын икинчи, 1955 илин августунда исә биринчи катиби сечилмишдир.

Сов.ИКП-нин 20-чи гурултајында Л. И. Брежнев Сов.ИКП МК үзвү, Сов.ИКП МК пленумунда (1956, феврал) Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әти үзвлүјүнә намизәд вә МК катиби, 1958 илдән исә һәм дә Сов.ИКП МК-нын РСФСР үзрә Бүросу сәдринин мүавини, 1957 илин ијунундан Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү сечилмишдир. Ағыр сәнајенин вә тикинтинин инкишафы, өлкәнин силаһлы гүввәләринин ән јени дөјүш техникасы илә тәчһизи, космонавтиканын инкишафы мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. Сов.ИКП-нин 22-чи гурултајында Сов.ИКП МК үзвү, МК пленумунда (1961, октјабр) Сов.ИКП МК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү сечилмишдир. 1960 илин мајындан 1964 илин ијунунадәк Л. И. Брежнев ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри вә 1963 илин ијунундан ејни заманда Сов.ИКП МК катиби олмушдур. Л. И. Брежнев дөвләт апаратыны тәкмилләшдирмәк, сосиалист демократијасыны инкишаф етдирмәк вә ганунчулуғу мөһкәмләтмәк саһәсиндә бөјүк иш апармышдыр.

Сов.ИКП МК октјабр (1964) пленумунда Л. И. Брежнев Сов.ИКП МК-нын Биринчи катиби сечилмишдир. 1964 илин нојабрында Сов.ИКП МК-нын РСФСР үзрә Бүросунун сәдри тәсдиг едилмишдир. Л. И. Брежневин Сов.ИКП МК март (1965) вә мај (1966) пленумларындакы мә'рузәләриндә к.т.-ны сүр'әтлә инкишаф етдирмәк үчүн партијанын јени игтисади сијасәти ирәли сүрүлмүшдүр. Сов.ИКП-нин 23-чү гурултајында (1966, март—апрел) Л. И. Брежнев МК-нын һесабат мә'рузәси илә чыхыш етмишдир. Мә'рузәдә 1966—70 илләрдә ССРИ х.т.-нын инкишафына даир сәккизинчи бешиллик планын башлыча вәзифәләри вә харичи сијасәтин әсас принсипләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Гурултај Л. И. Брежневи Сов.ИКП МК үзвү, МК пленуму (1966, апрел) Сов. ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвү вә МК-нын Баш катиби сечмишдир. 1967 ил нојабрын 3-дә Сов.ИКП МК-нын, ССРИ вә РСФСР Али Советләринин биркә тәнтәнәли ичласында Л. И. Брежнев «Сосиализмин бөјүк гәләбәләринин әлли или» мөвзусундакы мә'рузәсиндә Совет Иттифагынын јарымәсрлик инкишафына јекун вурмушдур.

В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар олараг, 1970 ил апрелин 21-дә Л. И. Брежнев Сов. ИКП МК-нын, ССРИ вә РСФСР Али Советләринин биркә тәнтәнәли ичласында «Ленинин иши јашајыр вә галиб кәлир» мөвзусунда мә'рузә етмишдир.

Партијанын 24-чү гурултајына (1971, март — апрел) Сов.ИКП МК-нын һесабат мә'рузәсиндә Л. И. Брежнев тәрәфиндән мүасир бејнәлхалг шәраитин вә өлкәнин инкишафы јекунларынын елми тәһлили верилмиш, ССРИ х.т.-нын инкишафына даир доггузунчу бешиллик планын (1971—75) башлыча вәзифәләри мүәјјән едилмиш, кениш Сүлһ програмы ишләниб һазырланмышдыр. 24-чү гурултај Л. И. Брежневи МК үзвү, МК пленуму (1971, апрел) Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвү вә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби сечмишдир.

Сов.ИКП 25-чи гурултајында (1976, феврал — март) Л. И. Брежневин «Сов. ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри» мә'рузәсиндә дүнја инкишафынын вә ингилаби просесинин, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын башлыча проблемләринә даир ән мүһүм үмумиләшдирмәләр едилмиш вә нәтичәләр чыхарылмышдыр; доггузунчу бешиллијә јекун вурулмуш вә онунчу бешиллик (1976—80) үчүн партијанын игтисади вә ичтимаи сијасәтинин, совет чәмијјәти сијаси системини һәртәрәфли инкишаф етдирмәјин, партија гуручулуғунун, идеја тәрбијәси ишинин әсас вәзифәләри көстәрилмишдир. Мә'рузәдә Сов.ИКП 24-чү гурултајы тәрәфиндән һазырланмыш Сүлһ програмынын һәјата кечирилмәсиндә әлдә едилән мүвәффәгијјәтләр гејд олунмушдур; Сов.ИКП-нин харичи сијасәт саһәсиндә кәләчәк фәалијјәтинин вәзифәләри мүәјјән едилмишдир. 25-чи гурултај Л. И. Брежневи МК үзвү, МК пленуму (1976, март) Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун үзвү вә Сов. ИКП МК-нын Баш катиби сечмишдир. Сов.ИКП МК-нын мај (1977) пленумунда Л. И. Брежнев ССРИ-нин јени Конститусијасынын лајиһәси һаггында мә'рузә етмишдир. Доггузунчу чағырыш ССРИ Али Советинин 6-чы сессијасында (1977, ијун) Л. И. Брежнев ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри сечилмишдир.

Л. И. Брежнев дүнја сосиализм системинин мөһкәмләндирилмәси, бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын сых бирлији уғрунда мүбаризәјә чох гүввә вә сә'ј сәрф едир.

Л. И. Брежнев ССРИ-нин Ленин харичи сијасәтинин ишләниб һазырланмасында вә һәјата кечирилмәсиндә көркәмли рол ојнајыр. Л. И. Брежневин рәһбәрлији алтында Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу вә Совет һөкумәти ССРИ-нин вә сосиализм бирлији өлкәләринин бејнәлхалг мөвгеләрини даһа да мөһкәмләтмәк, Икинчи дүнја мүһарибәсинин јекунларыны, о чүмләдән Авропада индики сәрһәдләри сијаси вә бејнәлхалг һүгуг чәһәтдән мөһкәмләтмәк, јени дүнја мүһарибәси тәһлүкәсини зәифләтмәк саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә иш апармышдыр. Бир чох өлкәләрин рәһбәр дөвләт хадимләри илә шәхси әлагә сахламаг саһәсиндә онун фәалијјәти, баш верә биләчәк тәчавүзү гәти сурәтдә дәф етмәк сијасәтини вахты чатмыш бејнәлхалг проблемләрин низама салынмасына јөнәлдилән әмәли аддымларла әлагәләндирмәси, Һелсинкидә Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыға даир Мүшавирәнин (1975, ијул) һазырланмасында вә кечирилмәсиндә фәал иштиракы һамы тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмыш вә јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Сүлһү горујуб сахламаг вә мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризәдәки хидмәтләринә көрә 1973 илдә Л. И. Брежневә «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» бејнәлхалг Ленин мүкафаты вә 1975 илдә сүлһ тәрәфдарлары һәрәкатынын ән јүксәк мүкафаты — Ф. Жолио-Күри ад. «Гызыл сүлһ медалы» тәгдим едилмишдир.

Л. И. Брежнев Коммунист партијасынын вә Совет дөвләтинин мөһкәмләндирилмәси үчүн јорулмадан чалышыр. Онун билаваситә иштиракы илә партија вә дөвләт гуручулуғунун Ленин нормаларыны инкишаф етдирмәк, ишдә коллективчилик принсипләрини мөһкәмләтмәк, х.т.-на рәһ-

бәрлији јахшылашдырмаг, өлкәнин игтисадијјатыны јүксәлтмәк, халглар достлуғуну мөһкәмләтмәк, ССРИ-нин мүдафиә гүдрәтини мөһкәмләндирмәк үчүн мүһүм тәдбирләр һазырланмыш вә һәјата кечирилмишдир.

Л. И. Брежнев 1970 ил сентјабрын 30-да Бакыја кәлмиш, Азәрб. ССР-ин вә АКП-нин 50 иллији мүнасибәти илә кечирилән бајрам шәнликләриндә иштирак етмишдир. Л. И. Брежнев АКП МК-нын вә Азәрб. ССР Али Советинин тәнтәнәли ичласында сөјләдији нитгиндә Азәрб. халгынын Совет һакимијјәти илләриндә газандығы бөјүк наилијјәтләри гејд етмиш, респ.-нын кәләчәк инкишаф јолуну көстәрмишдир.

Л. И. Брежнев ССРИ Али Советинин (3—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 6 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, Богдан Хмелнитски, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла, үзәриндә ССРИ дөвләт кербинин гызылдан тәсвири олан фәхри силаһла, ССРИ ЕА-нын ичтимаи елмләр саһәсиндә али мүкафаты илә—Карл Маркс ад. гызыл медалла, Ленин комсомолунун ән јүксәк мүкафаты—ҮИЛККИ-нин Гызыл фәхри нишаны илә тәлтиф олунмушдур. Л. И. Брежнев ЧССР-ин Гәһрәманы (ики дәфә), БХР-ин Гәһрәманы (ики дәфә), АДР-ин Гәһрәманы, МХР-ин Гәһрәманыдыр; АДР, ЈСФР, КХДР, Куба, Мач.ХР, МХР, ПХР, РСР, Финландија вә с. өлкәләрин али дөвләт мүкафатларына лајиг көрүлмүшдүр. Днепродзержинск ш.-ндә Л. И. Брежневә тунчдан бүст гојулмушдур (1976).

Әсәрләри: Ленин јолу илә, ч. 1—5, Б., 1970—76; Сов.ИКП бүтүн ингилаби вә сүлһсевәр гүввәләрин бирлији уғрунда мүбаризәдә, Б., 1973; Сов.ИКП-нин вә Совет дөвләтинин харичи сијасәти һаггында, Б., 1973; Зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси һаггында, Б., 1975; Совет Азәрбајчанынын әлли иллији, Б., 1975; Мүасир мәрһәләдә Сов.ИКП-нин игтисади сијасәтинин әсас мәсәләләри һаггында, ч. 1—2, Б., 1975—76; Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976; Совет һәмкарлар иттифаглары чәмијјәтимизин нүфузлу гүввәсидир, Б., 1977; Вопросы управления экономикой развитого социалистического общества, М., 1976; Об актуальных проблемах партийного строительства, М., 1976; Выдающийся подвиг защитников Тулы, М., 1977.

Әд.: Леонид Илич Брежнев. Гыса тәрчүмеји-һал очерки, Б., 1977; Леонид Илич Брежнев Азәрбајчанда, Б., 1977; Славный сын Коммунистической партии и советского народа, М., 1977.

БРЕЗЕ́НТ (һолландча presenning)—сукечирмәјән вә чүрүмәјә давамлы кимјәви маддәләр һопдурулмуш галын ипликдән сых тохунан кәтан, јарымкәтан вә ја памбыг парча. Өртүк кими, һәмчинин, хүсуси палтар вә ајаггабы тикилмәсиндә истифадә олунур.

БРЕЙЛА, Браила (Braila)—Румынијанын ч.-ш.-индә шәһәр. Бреила гәзасынын инз. м. Дунај чајы саһилиндә порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 165,8 мин (1974). Метал е'малы, машынгајырма (кәми, тикинти вә јол машынлары), јејинти (шәраб, ун, спирт-араг) сәнајеси инкишаф етмишдир. Тикиш, семент, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында гамыш-селлүлоз комбинаты вә с. вар.

БРЕ́ЈКЕЛ (Bruegel) Бөјүк Питер (тәгр. 1525—30, Бреда ш., јахуд Бреикел к.—5.9.1569, Брүссел)—Нидерланд рәссамы. Фламанд вә һолланд реалист инчәсәнәтинин баниләриндәндир. Һуманист сәнәткар олан Б. јарадычылығынын әсас гәһрәманы халг күтләси олмушдур. О, кәндлиләрин, шәһәр сәнәткарларынын һәјатыны, вәтән көзәлликләрини тәсвир етмишдир. Онун әсәрләриндә јумор вә фачиәвилик, инчә лирика вә фантастик гротеск үзви сурәтдә бирләшмишдир. Б. фолклордан кәлән әфсанәви сүжет вә сурәтләри бир чох рәсм вә таблосунда тәсвир етмиш, бунларда («Сандыгларла мүчрүләрин дөјүшү», «Тәнбәллик аллегоријасы», «Шишманларын кеф мәчлиси» вә с.) ичтимаи бәрабәрсизлијә вә һагсызлыға гаршы чыхмышдыр (адәтән долајы јол илә). Бир чох әсәриндә Испанија ағалығы дөврүндә халгын изтираблары, мүһарибә, ачлыг вә өлүм, ишғалчыларын вәһшилији тәсвир олунмушдур («Көрпәләрин мәһв едилмәси», «Вифлејемдә сијаһыјаалма» вә с.). Б. идеја вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә көрә ән јахшы әсәрләрини 60-чы илләрдә јаратмышдыр. Бу дөвр таблолары образларын реалист ифадәлилији, бүтөвлүјү вә композисијанын монументаллығы илә сәчијјәләнир («Тахыл јығымы», «Овчулар гарлы күндә», «Тәнбәлләр өлкәси», «Әлилләр», «Кәндли рәгси», «Корлар» вә с.). Б.-ин әсәрләри Вјана, Мүнхен, Нју-Јорк, Лондон, Брүссел, Неапол вә с. ш.-ләрин музеј вә галерејаларында сахланылыр.

П. Брејкел. «Рәссам вә сәнәт әһли» (еһтимал ки, автопортретдир). Албертина графика коллексијасы. Вјана.

Әд.: Алпатов М., Питер Брейгель Мужицкий, М., 1939; Климов Р., Питер Брейгель, М., 1959; Бенеш О., Искусство Северного Возрождения, пер. с англ., М., 1973.

БРЕ́КЧИЈА (итал. breccia—чынгыл, гырынты)—өлчүсү 1 *см* вә даһа бөјүк итибучаглы мүхтәлиф сүхур гырынтыларынын бир јердә сементләшмәсиндән әмәлә кәлән сүхур. Б.-дакы гырынтылар петрографик тәркибләринә көрә бирчинсли (мономикт Б.), јахуд мүхтәлифчинсли (полимикт Б.) олур. Б. екзокен (чај дашлары, учғун вә ашынма материалларынын сементләшмәсиндән, палчыг селләри чөкүнтүләринин диакенезиндән вә с.), вулканик (лаванын вә вулкан пүскүрмәси материалларынын сементләшмәсиндән вә с.), тектоник (хырдалашмыш сүхурларын сүртүнмәси вә сементләшмәсиндән) вә с. просесләр нәтичәсиндә әмәлә кәлир.

БРЕ́МЕН (Bremen)—АФР-дә шәһәр. Везер чајы саһилиндә мүһүм чај вә дәниз порту. Аеропорт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 579,4 мин (1975). Аванпорту *Бремерһафенлә* бирликдә Бремен әразисини (саһ. 404 *км*², әһ. 756 мин; 1970) әмәлә кәтирир. Б. өлкәнин мүһүм сәнаје-нәгл. р-нудур. Кәмигајырма, авиасија, автомобил, гара металлуркија, нефт е'малы, үмуми машынгајырма, електротехника, тохучулуг, јејинти сәнајеси, хүсуси тәдрис мүәссисәләри вә с. вар.

БРЕ́МЕРҺАФЕН (Bremerhaven)—АФР-дә, Бремен әразисиндә шәһәр. Шимал дәнизи саһилиндә, Везер чајы мәнсәби јахынлығында мүһүм порт. Бремен ш.-нин аванпорту. Әһ. 144,5 мин (1975). Балыг ову вә балыг сәнајеси мәркәзидир. Кәмигајырма, кимја (суперфосфат истеһсалы вә с.), машынгајырма, јејинти, ағач е'малы сәнајеси, кәмигајырма ин-ту вә с. вар. АФР-ин һәрби-дәниз базасыдыр.

БРЕ́МСБЕРГ (алм. Bremsberg; Bremse—тормоз + Berg—дағ)—фајдалы газынтыны үст һоризонтдан алт һоризонта механики гурғуларла (вагонет вә ја конвејерлә) ендирмәк үчүн јер сәтһинә билаваситә чыхыш јолу олмајан маили јералты лағым.

БРЕ́ННЕР Мајор Рафаилович (7.1.1907, Јекатеринослав, индики Днепропетровск—7.4.1973, Бакы)—совет пианочусу, педагог. Азәрб. ССР халг артисти (1968). Азәрб. ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1960). Ленинград Дөвләт Консерваторијасыны битирмишдир (1930); Ленинград филармонијасынын солисти олмуш, 1935—73 илләрдә Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс демишдир (1951 илдән проф.). Азәрб.-да пианочу кадрларын јетишмәсиндә, ифачылыг мәдәнијјәтинин инкишафында хидмәти вар. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БРЕ́ННЕР (Brenner)—Шәрги Алп д-рында алчаг (һүнд. 1371 *м*) вә әлверишли ашырымлардан бири. Австрија илә Италија сәрһәдиндәдир. 1864—67 илләрдә Б.-дән тунелләрлә кечән Инсбрук (Австрија)—Болтсано (Италија) д.ј. вә автомобил јолу чәкилмишдир.

БРЕСТ—БССР-дә шәһәр. Брест вил.-нин мәркәзи. ССРИ—Полша сәрһәдиндә, Мухаветс чајынын Буг чајына төкүлдүјү јердәдир. Мүһүм д.ј. (5 хәтт) вә шосе јоллары говшағы, чај порту. Әһ. 162 мин (1976).

Б. гәдим славјанларын мәскәни олмушдур. «Берестје» («берест»—гарағач) адына илк дәфә 1017 вә 1019 илләрә аид салнамәләрдә тәсадүф едилир. Тәгр. 1319 илдә бураны Литва тутмуш вә сонралар Брест-Литовск адландырылмышдыр. Б. 1795 илдә Русијаја бирләшдирилмиш, 20 әсрин әввәлләриндә онун г. сәрһәдиндә биринчи дәрәчәли галаја чеврилмишдир (бах *Брест галасы*). Б.-дә Совет Русијасы илә Алманија арасында сүлһ данышыглары апарылмышдыр [бах *Брест сүлһү (1918)*]. 1919—39 илләрдә Б. буржуа мүлкәдар Полшасынын һакимијјәти алтында иди. 1939 илдә Гәрби Белорусијанын тәркибиндә ССРИ-јә дахил олмушдур. Брест галасынын гәһрәманчасына мүдафиә-

си Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) тарихинин ән парлаг сәһифәләриндәндир. Азад олундугдан (1944, 28 ијул) сонра Б. бәрпа едилмиш вә јенидән гурулмушдур.

Чиһазгајырма, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, дәмир-бетон мә'мулатлары вә кәрпич з-длары, ИЕС, мебел ф-ки, педагожи ин-т, иншаат мүһәндисләри ин-ту, д.ј. нәгл. вә иншаат техникумлары, тибб вә мусиги мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји, Брест галасынын мүдафиәси музеји вә с. вар.

Әд.: Памятные места Бреста, Минск, 1974.

БРЕСТ (Brest)—Франсанын Финистер департаментиндә шәһәр. Бретан ј-а-ндадыр. Атлантик океанында порт вә мүһүм һәрби-дәниз базасы. Әһ. 167,5 мин (1975). Арсенал, кәмигајырма тәрсанәләри, машынгајырма, кимја, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, дәнизчилик мәктәби (1830 илдән) вә с. вар.

БРЕСТ ВИЛАЈӘТИ —БССР-дә вилајәт. 1939 ил декабрын 4-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 32,3 мин *км*², әһ. 1334,1 мин (1976). 16 р-ну, 19 шәһәри, 10 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Брест ш.-дир.

Тәбиәт. Әразиси Шәрги Авропа дүзәнлијинин г. һиссәсиндәдир. Ч., ч.-г.-дә батаглыглашмыш Полесје овалығы, шм.-г.-дә кичик тәпәли Бугбоју вә шм.-ш.-дә Барановичи дүзәнликләри вар. Фајдалы газынтылары: торф, дәмир филизи, кил, гум, табашир. Иглими мүлајим континентал вә рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда ч.-г.-дә —4,5°С, шм.-ш.-дә —5,5°С, ијулда 18,5°С-дир. Иллик јағынты 550—650 *мм*. Чајлары Днепр, Буг вә Неман һөвзәсинә дахилдир. Мүһүм чајлары Припјат (Днепрә төкүлүр) вә онун голларыдыр (бөјүк тәсәррүфат вә нәгл. әһәмијјәтли Јаселда, Пина, Стыр, Горын вә с.). Полесједә чохлу көл вар: Вы гоновскоје, Чорноје, Споровскоје вә с.

Торпаглары Полесје овалығында зәиф подзоллашмыш, гумдашылы вә һәмчинин торфлу, торфлу-батаглыглы, мәркәзи р-нларда чимли-подзол-килли, ч.-ш.-индә чимли-чүрүнтүлү-карбонатлыдыр. Әразинин тәгр. 35%-и мешәдир (әсасән, гызылағач, шам, ағчагајын, палыд). Беловежскаја пушша горуғунун бир һиссәси Б.в.-ндәдир.

Әһали. Әсасән, белоруслардыр (86%). Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 41,3 нәфәрдир; 565,7 мини шәһәрләрдә, 768,4 мини кәндләрдә јашајыр (1976). Әсас шәһәрләри: Брест, Барановичи, Кобрин, Пинск, Лунинетс, Пружаныдыр.

Тәсәррүфат. Сәнаје-аграр вил.-дир. Јејинти, јүнкүл, ағач е'малы, метал е'малы, машынгајырма, кимја, електротехника сәнајеси вар. 1975 илдә 1965 илдәкинә нисбәтән үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 3,6 дәфәдән чох артмышдыр. Респ.-да истеһсал едилән газ плитәләринин 100%-ини, памбыг парчанын 91,7%-ини, үст трикотажын 58,4%-ини Б.в. верир (1973). Вил.-дә эт (Брест, Барановичи, Пинск) вә гушчулуг (Кобрин, Пинск) комбинатлары, шәкәр (Жабинка), јағ, нишаста-патка, спирт (Брест, Барановичи, Кобрин, Пинск) з-длары, ағач тәдарүкү вә ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри (Пинск, Брест вә с.), тикиш, ајаггабы, трикотаж (Брест, Барановичи, Пинск), чораб (Брест) ф-кләри, халча комбинаты (Брест), әһәнк (Берјоза), үзлүк керамика (Горын) з-длары вә с. вар. Машынгајырма мүәссисәләри Барановичи, Брест, Кобрин, Пинск ш.-ләриндәдир. Әсас јерли јаначаг нөвү торфдур (еһтијатына көрә БССР-дә 3-чү јердәдир). Ән бөјүк електрик ст. Берјоза ДРЕС-идир (БССР-дә Лукомл ДРЕС-индән сонра икинчидир). 1975 илдә Б.в.-ндә 4442 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир.

Б.в., әсасән, һејвандарлыг вә әкинчилик р-нудур. Вил.-дә 308 к-з, 93 с-з вар (1977). Әкинә јарарлы саһәләр 840,6 мин *ha*-дыр (1976). Дәнли биткиләр (човдар, буғда, гарғыдалы), техники биткиләр (кәтан, чәтәнә, шәкәр чуғундуру), картоф, тәрәвәз, јем биткиләри әкилир. Вил.-дә 978,9 мин гарамал (о чүмләдән 405,3 мин инәк), 559,2 мин донуз, 102,6 мин давар вар (1976). Д.ј.-ларынын уз. 1069 *км*, бәрк өртүклү автомобил јолларынын уз. 4,6 мин *км*-дир. «Достлуг» нефт кәмәри, Дашава—Минск вә с. газ кәмәрләри вил.-ин әразисиндән кечир. 1967 илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Б.в.-ндә 1209 үмумтәһсил, 18 орта ихтисас тәһсили, 2 али мәктәб (иншаат-мүһәндисләри ин-ту, педагожи ин-т), 1190 күтләви китабхана, 2 театр, 8 дөвләт музеји (Брест галасынын мүдафиәси, тарихи-ингилаби музејләр вә с.), 88 клуб мүәссисәси вар (1975).

«Зарја» (1939 илдән) вил. гәзети чыхыр. Вил. радиосу вә телевизијасынын верилишләри белорус вә рус дилләриндәдир. Минск вә Москвадан да верилишләр ретранслјасија олунур. Брестдә телевизија мәркәзи вар.

Сәһијјә. 1974 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Б.в.-ндә 12,3 мин чарпајылыг (әһалинин һәр он мин нәфәринә 95 чарпајы) 138 хәстәхана мүәссисәси, 2,3 мин һәким (әһалинин һәр 554 нәфәринә 1 һәким), 45 поликлиника вә 4 санаторија олмушдур.

БРЕСТ ГАЛАСЫ— гәһрәман гала. Брест ш. (БССР) јахынлығында, Мухаветс чајынын Буг чајына төкүлдүјү јердәдир. Брестин Варшава, Вилнүс, Москва вә Кијевә кедән јолларын говшағында олмасы онун һәлә 19 әсрдә Русијанын г. сәрһәдиндә мүһүм дајаг мәнтәгәси кими стратежи әһәмијјәтини мүәјјән етмишди. Б.г.-нын тикинтисинә 1833 илдә башланмыш, 19 әсрин 2-чи јарысы—20 әсрин әввәлләриндә дәфәләрлә јениләшдирилмиш вә Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә 1-чи дәрәчәли мөһкәм галаја чеврилмишди. 1919—39 илләрдә Полшанын тәркибиндә иди. 1939 илдә ССРИ-јә гајтарылмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Б.г. 28 күнлүк (1941 ил ијунун 22-дән ијулун 20-дәк) гәһрәманчасына мүдафиәси илә шөһрәт газанды. Б.г.-на дүшмәнин танк, артиллерија вә авиасија илә күчләндирилмиш алман орду корпусунун 45-чи пијада дивизијасы һүчум едирди. Мүһасирәјә алынмыш галанын мүдафиәчиләри 2 дивизијанын ајры-ајры бөлмәләриндән вә сәрһәдчиләрдән ибарәт иди (чәми 3,5 мин нәфәр). Совет дөјүшчүләри дүшмәнин үстүн гүввәсинин зәрбәсинә инадлы мүгавимәт көстәрирдиләр. Мүдафиәјә мајор П. М. Гаврилов, капитан И. Н. Зубачев вә полк комиссары Ј. М. Фомин рәһбәрлик едирди. Б.г.-нын мүдафиэчиләри бир нечә күн әрзиндә алман-фашист гошунларынын

«Гәһрәман Брест галасы» хатирә комплексиндән фрагмент.

һәмләләрини мүвәффәгијјәтлә дәф етдиләр. Дүшмән ијунун 29—30-да үмуми һүчума кечди вә бир чох истеһкамы тутду; мүдафиәчиләр хејли итки версәләр дә, ағыр шәраитдә мүгавимәти давам етдирдиләр. Б.г.-нын мүдафиәчиләри тәгр. бир ај алманларын бүтөв дивизијасынын гаршысыны сахладылар, онларын чоху һәлак олду, бир гисми мүһасирәдән чыхыб партизанлара гошулду.

Б.г.-нын мүдафиәси совет дөјүшчүләринин һәдсиз мәтанәт вә мәрдлијинин парлаг нүмунәси олду. ССРИ-нин 30-дан артыг милләт вә халгынын оғуллары Б.г.-нын мүдафиәсиндә иштирак етмишдир. Бу, Вәтәни гызғын мәһәббәтлә севән, онун азадлығы уғрунда чанларындан кечән совет баһадырларынын әсл әфсанәви гәһрәманлығы иди. Галанын мүдафиәсиндә В. В. Шабловски, Н. В. Нестерчук, И. Ф. Акимочкин, А. М. Кижеватов, А. Ф. Наганов, А. П. Каландадзе, Ф. М. Мелников вә б. икидлик көстәрмишләр. Б.г.-нын мүдафиәсиндә Совет Азәрбајчанынын 40-дан чох дөјүшчүсү иштирак етмишдир. Һәрби һәким М. Гәдиров, дөјүшчүләрдән Д. *Абдуллајев*, И. Сәфәров, А. Иманов вә б Б.г.-нын гәһрәман мүдафиәчиләриндәндир. 1965 ил мајын 8-дә Б.г.-на Ленин ордени вә «Гызыл Улдуз» медалы тәгдим едилмәклә «Гәһрәман гала» фәхри ады верилмишдир. Б.г.-нда «Гәһрәман Брест галасы» хатирә комплекси тикилмишдир (1971).

Әд.: Смирнов С. С., Брест галасы, Б., 1973; Героическая оборона. Сб. воспоминаний об обороне Брестской крепости в июне-июле 1941 г., 4 изд., Минск, 1971.

БРЕСТ СҮЛҺҮ (1918)—Совет Русијасы илә Дөрдләр иттифагы (Алманија, Австрија-Мачарыстан, Түркијә вә Болгарыстан) арасында сүлһ мүгавиләси. 1918 ил мартын 3-дә Брест-Литовскда (индики Брест) бағланмыш, мартын 15-дә 4-чү Үмумрусија Фөвгәл'адә Советләр гурултајында, мартын 26-да Алманија императору II Вилһелм тәрәфиндән тәсдиг олунмушдур. Совет һөкумәти *Сүлһ һаггында декретдә* мүһарибә апаран бүтүн дөвләтләрә сүлһ данышыгларына башламағы тәклиф етмишди. *Антанта* өлкәләри данышыглардан бојун гачырдығы үчүн Совет һөкумәти нојабрын 20-дә

(декабрын 3-дә) Алманија илә биртәрәфли сүлһ данышыгларына башламаға мәҹбур олду. 1917 ил декабрын 2(15)-дә Брест-Литовскда барышыг һаггында сазиш имзаланды; декабрын 9(22)-да сүлһ данышыглары башланды. Совет нүмајәндә һеј'әти илһагсыз вә тәзминатсыз демократик сүлһ тәклиф едирди. Алманија исә ишғал етдији 150 мин *км*²-дән чох Русија әразисини истәјирди. Совет һөкумәтинин тәклифи илә данышыглар мүвәггәти дајандырылды. Сүлһ мәсәләси партија дахилиндә кәскин ихтилафлара сәбәб олду. В. И. Ленин, Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын наилијјәтләрини горумаг вә Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн бу ағыр шәртләрин гәбул олунмасыны тәклиф етди. Сол есерләр, тротскичиләр вә *«сол коммунистләр»* бу тәклифин әлејһинә идиләр. В. И. Ленин «сол коммунистләрин» вә Тротскинин авантүрист сијасәтинә гаршы ҹидди мүбаризә апарыр, сүлһ бағланмасынын зәрурилијини вә лабүдлүјүнү партијаја изаһ едирди. Јанварын 17(30)-дә данышыглар јенидән башланды. В. И. Ленин Л. Д. Тротскијә данышыглары һәр васитә илә узатмағы, Алманија ултиматум вердикдә исә дәрһал сүлһ бағламағы тапшырмышды. Лакин Тротски буна әмәл етмәди вә авантүрист бәјанат верәрәк билдирди ки, Совет Русијасы мүһарибәни дајандырыр, ордуну бурахыр, лакин сүлһ бағламыр. Тротски данышыглары давам етдирмәкдән бојун гачырды вә совет нүмајәндә һеј'әти кери гајытды. Алманија бундан истифадә едиб, февралын 18-дә Совет Русијасына гаршы бүтүн ҹәбһә боју һүҹума кечди. В. И. Ленин февралын 19-да Алманија һөкумәтинә телеграмында Алманијанын гојдуғу шәртләрә Совет һөкумәтинин разы олдуғуну билдирди. Алманија даһа ағыр шәртләр ирәли сүрдү. Февралын 23-дә МК Алманијанын јени ултиматумуну мүзакирә етди. В. И. Ленин онун дәрһал гәбул олунмасыны тәклиф етди; МК-нын әксәријјәти бу тәклифә тәрәфдар чыхды.

1918 ил февралын орталарында Бакы партија комитәсинин Брест сүлһ данышыгларына һәср олунмуш ичласы РСДФ(б)П МК-нын хәттини бәјәнди вә бу мәсәләни Бакы Советиндә мүзакирә етмәји гәрара алды. Бакы Советинин ичласы сүлһ мәсәләси һаггында меншевикләрин, есерләрин вә дашнакларын бәјанатларыны рәдд етди, сүлһ мәсәләсиндә Совет һөкумәтинин ардычыл сијасәти илә там һәмрә'јлијини вә она һәртәрәфли көмәк етмәјә һазыр олдуғуну билдирди.

ҮРМИК вә РСФСР ХКС Алманијанын шәртләрини гәбул етди. Мартын 3-дә Брест-Литовскда мүгавилә имзаланды. Русија Полша, Литва вә Латвијаны, Естонија вә Белорусијанын бир һиссәсини итирди; Гарс, Батум, Әрдәһан Түркијәјә верилди. Совет гошунлары Украјна вә Финландијадан чыхарылды. Русија бүтүн орду вә донанманы, о ҹүмләдән Гызыл Орду һиссәләрини тәрхис етмәли иди. 1918 ил августун 27-дә имзаланмыш малијјә сазишинә әсасән Совет Русијасы Алманијаја 6 млрд. марка тәзминат вермәји өһдәсинә көтүрдү. Б.с. шәртләринин кәнҹ Совет респ.-сы үчүн чох ағыр олмасына бахмајараг, Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын башлыҹа наилијјәтләринә тохунмады. Совет дөвләти мүстәгиллијини сахлады, империалист мүһарибәсиндән чыхды, әлдә олунмуш тәнәффүсдән Совет һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк, Гызыл Орду јаратмаг вә х.т.-ны бәрпа үчүн истифадә етди. В. И. Ленин Б.с.-нүн әһәмијјәти һаггында демишдир: «Брест мәсәләси бу ҹәһәтдән әламәтдардыр ки, илк дәфә олдугҹа бөјүк мигјасда, чох бөјүк чәтинликләр ичәрисиндә биз, империалистләр арасындакы зиддијјәтләрдән елә истифадә едә билдик ки, нәтиҹә е'тибарилә социализм газанды» (Әсәрләри, ҹ. 31, сәһ. 452).

Алманијада 1918 ил Нојабр ингилабы нәтиҹәсиндә император II Вилһелм девриlди вә Совет һөкумәти нојабрын 13-дә Б.с.-нү ләғв етди.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 68—69); Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; Никольников Г. Л., Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики, М., 1968; Дипломатический словарь, т. 1, М., 1971; Международные отношения и внешняя политика СССР, М., 1976.

БРЕСТ УНИЈАСЫ (1596)—Реч Посполитадакы католик вә православ килсәләринин бирләшдирилмәси. Брестдә, килсә јығынҹағында гәбул олунмушду. Б.у.-на сәбәб али православ руһанилләринин өз имтијазларыны мөһкәмләтмәк ҹәһди, һаким синфин Украјна вә белорус халгларынын антифеодал мүбаризәсиндән вә онларын рус халгы илә дини, мәдәни әлагәләринин мөһкәмләнмәсиндән горхмасы иди. Б.у. кәндлиләр, казаклар вә дикәр тәбәгәләр арасында е'тираз доғурду; халг азадлыг мүбаризәси күҹләнди. Б.у. рәсмән 1946 илдә Лвовда килсә јығынҹағында ләғв едилмишдир.

БРЕТА́Н (Bretagne) — Франсанын шм.-г.-индә, Бретан ј-а-нда тарихи вилајәт. Саһ. 35,3 мин *км*². Әһ. 3,3 млн. (1968). Әсас шәһәри Реннидир. Тәркибинә Ил вә Вилен, Кот-ду-Нор, Финистер, Морбиан, Атлантик Луарасы департаментләри дахилдир. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Һејвандарлыг, әкинчилик (дәнли биткиләр вә картоф), бағчылыг (сидр истеһсалы) инкишаф етмишдир. Балыг овланыр. Дәнизкәнары шәһәр-портларда (Нант, Сен-Назер, Лорјан, Брест, Конкарно вә с.) кәмигајырма, балыг вә к.т. мәһсуллары е'малы, Ренндә автомобилгајырма мүәссисәләри вар. Туризм инкишаф етмишдир.

Б. сөзү Британијадан *англосаксларын* зүлмүндән гачараг бурада мәскән салмыш *бритләрин* ады илә бағлыдыр. 8 әсрин сонунда Б. әһалиси *Бөјүк Карлы* сүзерен кими таныды, 9 әсрин орталарында исә франкларын асылылығындан гуртарды. Б. 12 әсрин 2-чи јарысындан 13 әсрин сонунадәк Инкилтәрә, даһа сонра исә Франса кралларынын вассалы иди. 1532 илдә Б. Франсаја бирләшдириләрәк, онун әјаләтинә чеврилди. 1675 илдә Б.-да ағыр верки зүлмүнә гаршы бөјүк кәндли үсјаны баш верди. Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә Б.-ын әразиси департаментләрә парчаланды.

БРЕТА́Н ЈАРЫМАДАСЫ (Bretagne)— Франсанын шм.-г.-индә јарымада. Әразисинин чох һиссәсини Арморика јүксәклији (һүнд. 391 *м*-әдәк) тутур. Саһилләри риас типлидир. Иглими мүлајим рүтубәтлидир. Иллик јағынты 800—1200 *мм*. Палыд вә фыстыг мешәләри, торфлуглар вар. Әсас портлары Брест вә Нантдыр.

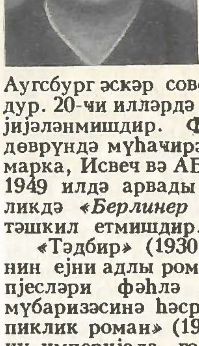
БРЕТО́Н ДИЛИ—*бретонларын* дили. Һинд-Аврупа дилләринин келт дилләри групуна дахилдир. Б.д.-ндә 1,25 млн. адам данышыр (1975). 4 диалекти вар: ваннет (јахуд ҹ.-ш.), трегјер (шм.-ш.), корнуејл (ҹ.-г.) вә Леон (шм.-г.). Ваһид әдәби данышыг дили јохдур. Б.д.-ндә мәтбуат, әдәби дилин әсасы кими, Леон диалектиндән истифадә едир. Илк јазылы абидәләри 8—11 әсрләрә аиддир.

БРЕТО́Н ӘДӘБИЈЈАТЫ — *бретонларын* әдәбијјаты. Бретон дилиндәдир. Гәдим абидәләри (глоссалар) 8—11 әсрләрә аиддир. Бритләрин кралы Артур һаггында келт бардларынын јаратдыглары дастанлар Франса ҹәнкавәрлик романынын *«Бретон силсиләси»* адландырылан голунун инкишафына күҹлү тә'сир көстәрмишдир. Бретанын Франсаја бирләшдирилмәси (1532) нәтиҹәсиндә һаким синифләр вә онларын әдәбијјаты франсызлашды. Лакин кәнд вә шәһәр јохсуллары доғма дилләрини горујуб сахладылар. 16—17 әсрләрдә бретон халг театры инкишаф етди. Мишел де Ноблез де Кероденн, Жүлјен Монуар вә б. мүтләгијјәт әлејһинә сатирик ше'рләр јаздылар. 19 әсрдә романтизмин тә'сири илә гәдим ән'әнәләрә мејл күҹләнди (Т. Е. де ла Вилмарке вә б.). Аббат Килјом кәндли мәишәтиндән бәһс едән «Әкинчи китабы» (1849) поемасыны јазды. 20 әсрдә шаир Жафрен вә драматург Ле Бајон Б.ә.-ны дирчәлтмәјә чалышмышлар.

Әд.: История французской литературы, т. 1—4, М., 1946—63.

БРЕТОНЛАР—Бретан ј-а-нда (Франса) јашајан халг. Тәгр. 1,25 млн. нәфәрдир (1975). *Бретон дили* вә франсыз дилиндә данышырлар. Б. *бритләрин* вә романлашмыш јерли келт тајфаларынын нәсилләридир. Балыгчылыг, дәнизчилик, к.т. вә с. илә мәшғулдурлар. Дindарлары католикдир.

БРЕХТ ((Brecht) Бертолт (10.11.1898, Аугсбург ш. — 14.8.1956, Берлин)— алман јазычысы, театр хадими вә ичтимаи хадим. АДР Милли мүкафаты лауреаты (1949), «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1954).

Кәнҹ јашларындан фәһлә һәрәкатына гошулмуш, 1918 илин нојабрында Аугсбург әскәр советинин үзвү олмушдур. 20-ҹи илләрдә марксизм-ленинизмә јијәләнмишдир. Фашист һакимијјәти дөврүндә мүһаҹирәтдә (Исвечрә, Данимарка, Исвеч вә АБШ-да) јашамышдыр. 1949 илдә арвады Ј. Вејкел илә бирликдә *«Берлинер ансамбл»* театрыны тәшкил етмишдир.

«Тәдбир» (1930), «Ана» (М. Горкинин ејни адлы романы әсасында, 1932) пјесләри фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсинә һәср едилмишдир. «Үчгәпиклик роман» (1934) әсәриндә, «Үчүнҹү империјада горху вә үмидсизлик» (1935—38), «Кураж ана вә ушаглары» (1939), «Галилејин һәјаты» (1938—39), «Артуро Уинин карјерасы» (1941) вә с. драмларында фашизм вә мили-

таризм ифша олунур. Б.-ин тәнгиди, ингилаби руһлу театр принсипләри «Сезуанлы меһрибан адам» (1938—40), «Гафгаз табашир даирәси» (1944), «Коммуна күнләри» (1947) вә с. драмларында, «Пунтилла вә онун хидмәтчиси» (1940) комедијасында әксини тапмышдыр. Сүлһ, халглар достлуғу, АДР-дә сосиализм гуручулуғу мөвзуларында ше'рләр јазмышдыр. Б. дүнја театрынын инкишафына тә'сир көстәрмиш «епик театр» нәзәријјәсинин јарадычысыдыр. Јарадычылығы алман әдәбијјатында сосиалист реализминин тәшәккүл вә инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Пјесләри бир сыра дилләрә тәрчүмә олунмуш, мүхтәлиф өлкә театрларынын репертуарына дахил едилмишдир. «Үчгәпиклик опера», «Кураж ана вә ушаглары», «Ана» пјесләри Азәрб.-да тамашаја гојулмушдур. Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү олмушдур.

Әсәрләри: Театр [Пьесы. Статьи], т. 1—5, М., 1963—65; Стихотворения. Рассказы. Пьесы, М., 1972.

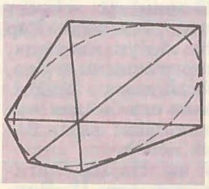
Әд.: Фрадкин И. М., Бертольт Брехт. Путь и метод, М., 1965.

БРЕ́ША, Брешиа (Brescia)—Шимали Италијада Ломбардија вил.-ндә шәһәр. Бреша әјаләтинин инз. м. Алп д-рынын әтәкләриндә, Гартс чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 215,3 мин (1975). Металлуркија, машынгајырма, електротехника, һәрби, кимја, дәри вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, орта әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

БРЖЕЗИ́ТСКИ Михаил Василјевич (23.6.1887, Ставропол—7.7.1968, Бакы)—совет ботаники. Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1968). Азәрб. Политехник Ин-тунун к.т. факүлтәсинин проф. (1924—1930). Азәрб. Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунун директор мүавини (1930—1935), Азәрб. ССР ЕА Ботаника Бағынын директору (1935—43), Азәрб. ССР ЕА Ботаника Ин-тунда шө'бә мүдири (1943—1947) вә 1947 илдән өмрүнүн ахырынадәк АДУ-нун проф. олмушдур. Азәрб. ССР-дә памбыг, чәлтик, тәрәвәз экинләриндә јајылан алагдары өјрәнмиш, еләчә дә кадр һазырланмасында хидмәти олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БРИА́Н (Briand) Аристид (28.3.1862, Нант—7.3.1932, Парис)—Франса дөвләт хадими, дипломат. 19 әсрин 80-чи илләриндән сосиалист һәрәкатында иштирак етмиш, 1906 илдә буржуа һөкумәти тәркибинә дахил олмуш вә буна көрә Сосиалист партијасындан чыхарылмышдыр. 1909—31 илләрдә 11 дәфә баш назир, 17 дәфә харичи ишләр назири олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә вә мүһарибә илләриндә Антантаны мөһкәмләндирмәјә чалышмышдыр. Антисовет мүдахилә боша чыхдыгдан сонра Совет дөвләти илә мүнасибәтләрдә даһа чевик сијасәт тәрәфдары олмушдур. Локарно конфрансынын [бах *Локарно сазишләри (1925)*], Келлог-Бриан пактынын (1928), вә *«Пан-Авропа»* иттифагынын (1930) тәшәббүсчүләриндән иди. Авропада иттифаглар системинин мөһкәм олмадығыны вә Алманија тәрәфиндән тәһлүкәнин артдығыны баша дүшән Б. 1931 илдә һүчум етмәмәк һагтында Франса—ССРИ мүгавиләсинин бағланмасы үчүн тәшәббүс көстәрмишди.

БРИАНШО́Н ТЕОРЕМИ—пројектив һәндәсәнин теореми; франсыз ријазијјатчысы Ш.Ж. Брианшонун шәрәфинә адландырылмышдыр (1806). Белә ифадә олунур: конус кәсијинин харичинә чәкилмиш ихтијари алтыбучаглынын

диагоналлары бир нөгтәдә кәсишир. Бу нөгтәјә Брианшон нөгтәси дејилир. Исбаты *Паскал теореминдән* алыныр. Бу ики теорем конус кәсикләринин әсас пројектив хассәләрини мүәјјән едир. Бешбучаглы, дөрдбучаглы вә үчбучаглыја һәмин алтыбучаглынын хүсуси һалы кими бахдыгда, јени тәклифләр алыныр. Мәс., конус кәсијинин харичинә чәкилмиш үчбучағын тәпәләрини гаршы тәрәфләрин тохунма нөгтәләри илә бирләшдирән дүз хәтләр бир нөгтәдә кәсишир.

БРИГ (инк. brig) — икидорлу дүз јелкәнли кәми. 18—19 әсрләрдә јүк дашынмасында кениш истифадә олунурду. Һазырда чох аз тәсадүф едилир; 18—19 әсрләрдә ишләдилән (су басымы 200—400 *т*, уз. 32 *м*-әдәк, ени 8—9 *м*, суја чөкмәси 3—4 *м*, сүр'әти саатда 12 дәниз милинәдәк, һеј'әти 120 нәфәрәдәк олан вә 10—24 топла силаһландырылмыш) бу типли јелкәнли һәрби кәмиләр дә Б. адланырды. Кешик вә мүшајиәт хидмәтләриндә, һәмчинин кәшфијјатда истифадә едилирди.

БРИГ ЛОГАРИФМИ—бах *Онлуг логарифм.*

БРИГА́ДА (фр. brigade, итал. brigata—чәмијјәт, дәстә сөзүндән)— гуру гошунларында бир нечә баталјон (дивизион) вә ја полкдан, јахуд хүсуси гошун бөлмәләриндән ибарәт бирләшмә. Дөјүш тәркибинә көрә дивизијадан кичикдир. Моторлу атычы (моторлу пијада, пијада), сүвари, танк, ракет, артиллерија, мүһәндис (истеһкам), һава-десант, дәниз пијадасы вә с. Б.-лары олур. ҺДД-нда суалты гајыглардан, кәмиләрдән, дәниз пијадасындан ибарәт Б.-лар тәшкил едилир. ҺҺГ-дә Б. бир нечә авиасија бөлмәсиндән (һиссәсиндән) ибарәтдир. Б. илк дәфә 16 әсрин 2-чи јарысында Испанија ордусунда јаранмышдыр. Русија ордусунда 18 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. Ордуларын чохунда Б. галыр. Вәтәндаш мүһарибәсиндә Гызыл Ордуда атычы дивизијаларын тәркибиндә 3 полкдан ибарәт Б.-лар вар иди. Харичи дөвләтләрин ордуларында Б. тәшкили формасы кениш јајылмышдыр.

БРИГА́ДА—үмуми истеһсалат тапшырыгларыны биркә јеринә јетирән вә көрүлмүш ишин нәтичәси үчүн үмуми мәс'улијјәт дашыјан ејни вә мүхтәлиф ихтисаслы ишчиләрин коллективи (бах *Истеһсалат бригадасы*).

БРИГА́ДА-ЛАБОРАТО́РИЈА ҮСУЛУ—20-чи илләрин сону, 30-чу илләрин әввәлләриндә ССРИ-нин үмумтәһсил, али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә тәтбиг едилән тә'лимин тәшкил формасы. Тәләб олунан әдәбијјат синифдә јарадылмыш бригадаларда биркә охунур, мәсәлә вә мисаллар биркә һәлл едилир, биркә тәчрүбә апарылырды. Мүәллим, јалныз шакирдләр чәтинлик чәкдикдә мәсләһәт верирди. Јекун мәшғәләсиндә һәр бригаданын бир үзвү өз јарыммөвзусу үзрә мә'рузә едирди. Буна әсасән бүтүн бригадаја гијмәт јазылдығындан, зәиф охујан шакирдләр дә гүввәтли шакирдләрин һесабына гијмәт алырдылар. Тә'лимдә симасызлыг вә мәс'улијјәтсизликлә нәтичәләнән, мүәллимин рәһбәр ролуну азалдан Б.-л.ү. ҮИК(б)П МК-нын 25 август 1932 ил тарихли гәрарында писләнилиб ләғв олунду, дәрс тә'лимин әсас тәшкил формасы кими бәрпа едилди.

БРИГАНТИ́Н (итал. brigantino)—икидорлу јелкәнли кәми; бурун һиссәсиндә дүз, арха һиссәсиндә исә чәп јелкән олур. 16—18 әсрләрдә сүр'әтли јүнкүл пират кәмиләринә дә Б. дејилирди. 18 әсрдә Б. кәшфијјат вә курјер кәмиләри кими һәрби донанмалара дахил едилмишди. Һазырда Б.-ә аз тәсадүф едилир.

БРИЗ (фр. brise—хәфиф күләк)— дәнизләрин, бөјүк көл вә чајларын саһилләриндә әсән јерли күләк. Гуру вә су сәтһинин мүхтәлиф дәрәчәдә гызмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Күндүз гуру дәнизә нисбәтән даһа чох гызыр, кечә исә әксинә, даһа чох сојујур. Гызмыш һавада тәзјиг сојуг һавадакына нисбәтән аз олдуғундан, күндүз Б. су сәтһиндән гуруја, кечә исә әкс истигамәтдә әсир. Б.-ин сүр'әти надир һалларда 1—5 *м/сан*-дән чох олур. ССРИ-дә Б. Ағ дәниз, Гара дәниз, Азов дәнизи, Хәзәр дәнизи, Ладога, Онега, Иссык-Күл, Севан вә с. көлләрин саһилләриндә мүшаһидә олунур.

БРИКЕТЛӘМӘ (фр. briquette—кичик кәрпич, брикет) — е'мал просесиндә материалын тәләб олунан дүзкүн һәндәси формалы вә практики олараг ејни күтләли парчалар—брикетләр һалына салынмасы.

Русијада 19 әсрин 30-чу илләриндә ағач вә даш көмүр туллантыларындан мөһкәм брикетләрин алынмасыны рус ихтирачысы А. П. Вешнјаков тәклиф етмишдир.

Б.-нин әсас мәрһәләси пресләмәдир. Просес лентли, вәрдәнәли, штемпелли, јахуд һәлгәви пресләрдә апарылыр. Пресләмәнин башланғычында чох да јүксәк олмајан тәзјигдә материал һиссәчикләри арасындакы бошлуг һесабына сыхлашыр, һиссәчикләр арасында молекулјар илишмә јараныр. Пресләмәнин сонунда јүксәк тәзјиг һиссәчикләрин еластик деформасијасыны пластик деформасијаја чевирир, нәтичәдә брикетин структуру мөһкәмләнир вә верилмиш форманы сахлајыр. Б. сајәсиндә, истифадәси аз еффектли вә ја чәтин олан хырда материаллардан (әсасән, минерал јаначаг вә филиздән), һәмчинин туллантылардан (тоз, поса, метал јонгары вә с.) хаммал еһтијаты јараныр.

Б., һәмчинин јејинти сәнајесиндә (мәс., јејинти консентратларынын һазырланмасында), к.т.-нда (мәс., јем брикетләринин һазырланмасында) вә с. тәтбиг едилир.

Әд.: Крохин В. Н., Брикетирование углей, М., 1974; Равич Б. М., Брикетирование в цветной и черной металлургии, М., 1975; Богатов Б. А., Моделирование и оптимизация процессов брикетного производства, М., 1976.

БРИ́КНЕР ТСИКЛИ—1890 илдә алман иглимшүнасы Е. Брикнер тәбиәтдә баш верән бир сыра һадисәләрдә (алп бузлагларынын ирәлиләмәси вә чәкилмәсиндә, Хәзәр дәнизи сәвијјәсинин тәрәддүдүндә вә с.) дөврилији емпирик үсулла өјрәнәрәк, белә нәтичәјә кәлмишдир ки, иглимин чохиллик тәрәд-

дүдүндә орта һесабла һәр 35 илдән бир-бирини әвәз едән исти вә гуру, сојуг вә рүтубәтли дөврләр мүшаһидә едилир. Әслиндә исә, иглим шәраитинин тәрәддүдү вә дәјишмәси чох мүрәккәб хүсусијјәт дашыдығындан мүхтәлиф давамијјәтли вә амплитудлу дөврләр үстүнлүк тәшкил едир. 20 әсрдә Б.т. һәләлик мүшаһидә едилмәмишдир.

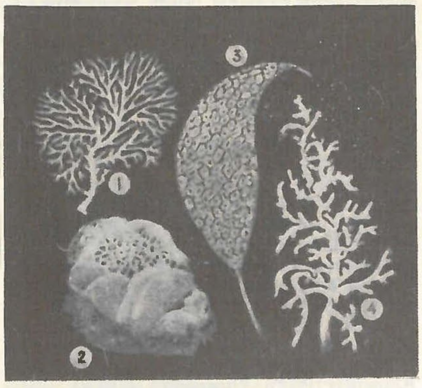
БРИЛЈАНТ (фр. brillant—парлаг сөзүндән)—дашын тәбии парылтысы максимум үзә чыханадәк е'мал олунуб хүсуси формаја салынмыш алмаз. Адәтән, отурачаглары битишмиш ики пирамида (үстдәки кәсик пирамидадыр) шәклиндә олур. Классик формалы Б.-да 56 јан үз олур. Үзләр елә јерләшдирилир ки, дашын сәтһинә дүшән паралел ишыг дәстәси Б.-ын дахилиндән там экс олунур. Б. *каратла* (0,2 *г*) өлчүлүр. Чәкисинә, формасына, шәффафлығына вә бәргвурма габилијјәтинә көрә гијмәтләндирилир. Дүнјада ән бөјүк Б. 1905 илдә Африканын «Премјер» мә'дәниндән тапылмыш «Куллинан» алмазындан алынан вә һазырда Инкилтәрәдә сахланылан «Куллинан-1»-дир (530,2 карат). Б.-дан зәркәрликдә кениш истифадә едилир. Бә'зи орден вә али фәрглә нмә нишанлары («Гәләбә», «Маршал Улдузу» вә с.) Б.-ла бәзәдилир. Бах һәмчинин *Алмаз.*

БРИЛЈАНТ ЈАШЫЛЫ, парлаг јашыл, $C_{29}H_{33}O_4N_2$—антисептик дәрман. Гызылы-јашылымтыл тоз маддәдир. Суда, спиртдә вә хлороформда мәһлулу түнд-јашылдыр. Суда вә ја спиртдә һазырланмыш 0,1—2%-ли мәһлулу иринли дәри хәстәликләриндә дәријә, блефарит хәстәлијиндә исә көз гапағынын кәнарларына сүртмәк үчүн ишләдилир.

БРИНДИЗИ (Brindisi)—Италијанын ч.-унда шәһәр. Бриндизи әјаләтинин (Апулија вил.) инз. м. Адриатик дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. говшағы, аеропорт. Әһ. 81,9 мин (1971). Авиасија, нефт е'малы, нефт-кимја (Гәрби Авропада ән бөјүк комбинатлардан бири), бору-прокат вә јејинти сәнајеси вар.

БРИНЕЛЛ МЕТОДУ — материалларын, әсасән, металларын бәрклијинин тә'јини үсулларындан бири; сынаг нүмунәси Бринелл чиһазына бәркидилмиш полад күрәчиклә басылыр вә бир мүддәт сабит јүк алтында сахланылыр. Бринеллә көрә бәрклик (НВ) басма заманы полад күрәчијин нүмунәдә јаратдығы батыг (чухур) сәтһин 1 *мм*²-нә дүшән хүсуси тәзјигин орта гијмәти илә мүәјјән едилир (*кг/мм*²). Бу методу Исвеч мүһәндиси Ј. А. Бринелл (Brinell) тәклиф етмишдир (1900).

БРИОЗОЈЛАР (Bryozoa вә ја Polyzoa)—Tentaculata типиндән онурғасыз һејван синфи. Су һејванлары олан Б., әсасән, дәнизләрдә колонија илә јашајырлар. Колонијаларын бә'зиләри габыг, јарпаг вә с. шәклиндә, дикәрләри исә кол, јахуд ағач кими шахәләнмиш, күрәвары вә с. формада олур. Б.-ын әксәријјәти икичинсијјәтлидир, нәсил нөвбәләшмәси илә чохалыр. Дәниз вә ширин су һөвзәләриндә Б.-ын һазырда јашајан 4500-ә јахын нөвү (ССРИ дәнизләриндә 450, ширин суларында исә 30 нөв) мә'лумдур. Хәзәр дәнизиндә 7, Азәрб.-ын ширин су һөвзәләриндә исә 3 нөвүнә тәсадүф едилир. Б. планктон, суда јашајан хырда онурғасыз һејванлар вә детритләрлә (үзви маддә галыглары) гидаланырлар. Ширин су Б.-ы бә'зән су кәмәрләринин ичәрисиндә мәскән салыр, ону чирқләндирир вә бактеријаларын инкишафы үчүн шәраит јарадыр; су кәмәри тәсәррүфатына бөјүк зәрәр вурур. Б.-ла механики, биофизики вә с. үсулларла мүбаризә апарылыр.

Бриозојлар: *1*—Hornera lichenoides; *2*—Membranipora sp.; *3*—Pectinatella sp.; *4*—Alcyonidium gelatinosum.

Әд.: Животный мир Азербайджана, Б., 1951; Касымов А. Г., Гидрофауна Нижней Куры и Мингечаурского водохранилища, Б., 1965.

БРИОЛОКИЈА (јун. brýon—мамыр + + ...локија) — ботаниканын мамырлары өјрәнән бөлмәси.

БРИСБЕН (Brisbane) — Австралија Иттифагынын ш.-индә шәһәр. Квинсленд штатынын инз. м. Брисбен чајында порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 940 мин (әтрафы илә бирликдә, 1974). Мүһүм сәнаје мәркәзидир. Машынгајырма (тәрсанәләр, д.ј. аваданлығы вә с.), һәрби, кимја, тохуҹулуг, јејинти, түтүн, дәри-ајаггабы, нефт е'малы сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вар.

БРИСТОЛ (Bristol)—Б. Британијанын ч.-г.-индә, Глостершир графлығында шәһәр (графлыг). Бристол көрфәзиндән 10 *км* аралы, Ејвон чајы саһилиндәдир. Мүһүм порт вә д.ј. говшағы. Әһ. 418,6 мин (1974). Авиасија, авиаракет, нефт е'малы, јејинти (хүсусилә, шәкәр, шоколад), кимја, әлван металлуркија сәнајеси, ун-т вә с. вар. Тәгр. 6 әсрдә салынмышдыр.

БРИСТОЛ КӨРФӘЗИ (Bristol Channel)—Атлантик океанында көрфәз. Б. Британијанын ч.-г. саһилләриндәдир. Уз. 230 *км*, ени 126 *км*-ә, дәринлији 50 *м*-ә гәдәрдир. Б.к.-нә Северн чајы төкүлүр. Әсас портлары: Бристол (канал васитәсилә Лондонла бирләшдирилмишдир), Кардифф, Нјупорт.

БРИТАНИЈА (лат. Britannia)—Инкилтәрәнин (Б. Британијанын) гәдим адларындан бири. Сөзүн мәншәји *бритләрлә* әлагәдардыр. «Б.» ады Рома ишғалындан (1 әср) вә Рома империјасынын Б. әјаләти јарадылдығдан сонра бәргәрар олмушдур. Әввәлләр *Галлијадан* (индики Франса) шм.-дакы бүтүн адалара Б. дејилирди. Сонралар адалардан јалныз бири—Б. Британија (индики Инкилтәрә, Уелс вә Шотландија) Б. адландырылмышдыр.

БРИТАНИЈА АДАЛАРЫ (British Isles)—Авропанын шм.-г.-индә, Шимал дәнизи илә Атлантик океаны арасында архипелаг. Гитәдән Ла-Манш вә Па-де-Кале боғазлары илә ајрылыр. Саһ. тәгр. 325 мин *км*². Ики бөјүк ада (Британија, Ирландија), бир сыра архипелаг (Һебрид а-ры, Оркнеј а-ры вә Шетланд а-ры) вә хырда адалардан (Мен, Англси, Малл, Уајт вә с.) ибарәтдир. Б. Британијаја мәхсус Франса саһилләриндәки Нормандија а-ры да бә'зән Б.а.-на дахил едилир. Б. Британија вә Ирландија дөвләтләри Б.а.-ндадыр.

БРИТАНИЈА БИРЛИЈИ—бах *Милләтләр Бирлији.*

БРИТАНИЈА ГВИАНАСЫ — Ҹәнуби Америкада Б. Британијанын кечмиш мүстәмләкәсинин ады, бах *Гајана.*

«БРИТАНИЈА ЕНСИКЛОПЕДИЈАСЫ», «Британника» (Encyclopaedia Britannica)—капитализм дүнјасынын илк вә ән мәшһур универсал енсиклопедијаларындан бири. Биринчи нәшри (3 чилддә) 1768—71 илләрдә Единбург ш.-ндә чыхмышдыр. Илк 8 нәшри ашағы сәвијјәдә чап олунмушдур. «Б.е.»-нын 8-чи нәшриндән истифадә едән К. Маркс Ф. Енкелсә мәктубунда (16 ијул 1857) онун, демәк олар ки, ејнән алман вә франсыз нәшрләриндән көчүрүлдүјүнү көстәрирди (бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 29, с. 123). 11-чи нәшри даһа долғундур. Илк дәфә олараг бурада мүасир алимләр һаггында биографик мә'луматлар верилмишдир. 14-чү нәшриндән (1929, 24 чилддә) сонра һәр ил тәкрар чап олунур вә мәгаләләрин аз бир гисми јениләшдирилир. «Б.е.»-нда ириһәчмли ичмал мәгаләләринә кениш јер верилир. Мәгаләләрин јазылмасында 50-јәдәк өлкәнин алимләри иштирак едир. Тарих, фәлсәфә, сијасәт вә игтисадијјатын бир сыра проблемләри антикоммунизм мөвгејиндән ишыгландырылыр. 20 әсрин әввәлиндән «Б.е.»-нын нәшриндә инкилис-американ әмәкдашлығы башламыш вә о, Британија-Америка енсиклопедијасына чеврилмишдир. 40-чы илләрин әввәлиндән У. Бентонун рәһбәрлији илә «Б.е.» компанијасы тәрәфиндән Чикагода нәшр едилир. Лондонда бә'зи редаксијаларын шө'бәләри галмышдыр. 1938 илдән иллик салнамәси чыхыр. «Б.е.»-нын икинчи дүнја мүһарибәсинә аид 4 чилди (1947), нәшринин 200 иллик јубилејинә әлавә 3 чилди (1968) чыхмышдыр.

1969—74 илләрдә «Б.е.»-нын 3 һиссәдән ибарәт 30 чилдлик 15-чи нәшри бурахылмышдыр. Бирчилдлик 1-чи һиссәдә мә'луматлар әлифба гајдасы илә јох, мөвзулар үзрә јерләшдирилмишдир. 10 чилдлик 2-чи һиссә 100 мин сөз-терминә аид јығчам мәгаләләрдән ибарәтдир. 19 чилдлик 3-чү һиссәдә мүхтәлиф мәсәләләрә даир кениш мә'луматлар үмуми башлыглар алтында, мөвзулар үзрә верилмишдир (мәс.; Материја, Енеркија, Инчәсәнәт, Инсан чәмијјәти, Дин вә с.).

БРИТАНИЈА ИМПЕРИЈАСЫ (British Empire)—Б. Британија вә онун мүстәмләкәләринин үмуми ады. «Б.и.» термини рәсмән 19 әсрин 70-чи илләриндән ишләдилир. Инкилтәрә һәлә феодализм дөврүндә мүстәмләкәчилијә башламышды. 17 әср буржуа ингилабындан сонра Инкилтәрәнин мүстәмләкә ишғалы даһа да күчләнди; о Һолландијанын Шимали Америкадакы мүстәмләкәләрини зәбт етди, Португалија мүстәмләкә империјасы Инкилтәрәдән асылы вәзијјәтә дүшдү. Испанија ирси уғрунда мүһарибәдә Шимали Америкада јени торпаглар ишғал едилди; Ҹәбәллүтариг әлә кечирилди, Једдииллик

мүһарибәдә (1756—63) Канаданы Франсадан алды вә Шимали Америкада там һөкмран олду, Испанијанын мүстәмләкә гүдрәтини гәти сарсытды. 1757 илдә Һиндистанын ишғалына башланылды, Инкилтәрәнин Ост-Һинд компанијасы Бенгалијаны зәбт етди. Б. Британија мүстәмләкә империјасынын јаранмасы капитализмин бәргәрар олмасы кими ваһид үмумдүнја тарихи просесин тәркиб һиссәси иди.

18 әсрин сонунда Б.и. илк чидди бөһран кечирди: Шимали Америкада истиглалијјәт мүһарибәси (1775—83) нәтичәсиндә Инкилтәрә 13 мүстәмләкә әразисини итирди; лакин мүстәмләкә вә тичарәт һекемонлуғу уғрунда Франса илә мүһарибәдә галиб кәлди. Вјана конгреси (1814—15) исә Инкилтәрәнин 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә ишғал етдији Кап мүстәмләкәси (Чәнуби Африкада), Малта, Сејлон (индики Шри Ланка) вә с. јерләрдә Б.и.-нын һакимијјәтини тәсдиг етди. 19 әсрин 1-чи јарысында Һиндистанын ишғалы, әсасән, баша чатды, Австралија, Јени Зеландија вә Чәнуби Африкада јени торпаглар тутулду. 19 әсрин орталарында Инкилтәрә Чини, онун үчүн гејри-бәрабәр бир сыра алчалдычы мүгавилә имзаламаға мәчбур етди; Сјанган (Һонконг) а.-ны зәбт етди. Инкилис империалистләри мүстәмләкәләрдән хаммал мәнбәји вә сатыш базары кими истифадә едир, мүстәмләкәләрдә «парчала вә һөкмранлыг ет» принсипини һәјата кечирир, дини әдавәти гызышдырырдылар. Мүстәмләкә зүлмү үсјанлара (Канадада 1837—38, Австралијада 1854, Һиндистанда 1857 — 59 ил үсјанлары) сәбәб олду. Әһалисинин әксәријјәти Б. Британија мүһачирләриндән ибарәт олан мүстәмләкәләрдә (Канада, Австралија, Јени Зеландија) исә 19 әсрин орталарындан дахили өзүнүидарә һүгугу уғрунда мүбаризә башламышды. Канада Б.и.-нын илк доминиону олду (1867). 19 әсрин ахырларында Б.и. Африканын ч. вә ш. саһилләриндә бөјүк әразиләри, Кипр а.-ны, Бирманы ишғал етди, Мисири тутду.

Империализм дөврүнә нәһәнк мүстәмләкә империјасы кими гәдәм гојмуш Б.и. бүтүн үзвләри метрополијаја табе олан мүрәккәб сијаси-игтисади систем иди. Метрополијанын инадлы мүгавимәтинә бахмајараг, Б.и. өлкәләриндә сәнаје инкишаф едир, милли буржуазија вә сијаси һәјатда чидди гүввәјә чеврилән пролетариат јаранырды. 1905—07 илләр рус ингилабы Б. Британија мүстәмләкәләриндә милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди. 1906 илдә Һиндистан өзүнүидарә һүгугу тәләб етди. Лакин Инкилтәрә һаким даирәләри антиимпериалист чыхышы амансызлыгла јатырдылар. 20 әсрин әввәлләриндә Австралија Иттифагы (1901), Јени Зеландија (1907), Чәнуби Африка Иттифагы (1910), Нјуфаундленд (1917) доминион олду. Биринчи дүнја мүһарибәси Б.и.-нда јаранмыш тәсәррүфат әлагәләрини позду; бу, доминионларын игтисади инкишафыны сүр'әтләндирди. Б. Британија онлара мүстәгил харичи сијасәт јеритмәк һүгугу вермәјә мәчбур олду.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тә'сири илә мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә милли азадлыг һәрәкаты гүввәтләнди; Б.и.-нда бөһран кенишләнди. 1918—22, 1928—33 илләрдә Һиндистанда мүстәмләкәчиләр әлејһинә күтләви чыхышлар олду. Инкилтәрә 1919 илдә Әфганыстанын истиглалијјәтини таныды. 1921 илдә Ирландија доминионлуг статусу алды. 1922 илдә Инкилтәрә Мисирин мүстәгиллијини формал олараг таныды.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра дүнја социализм системинин јаранмасы вә империализмин мүстәмләкә системинин дағылмасы зәмининдә халгларын гүдрәтли азадлыг, антиимпериалист мүбаризәсинин күчләнмәси нәтичәсиндә Б. Британија Һиндистана истиглалијјәт вермәјә мәчбур олду [өлкә дини әламәтләрә көрә Һиндистана вә Пакистана бөлүндү (1947)]; Бирма вә Сејлон мүстәгил инкишаф јолуна чыхды (1948), Судан (1956), Гана (1957), Малајја (1957), Кипр (1960), Никерија (1960), Танганика (1961), Јамајка (1962), Уганда (1962), Зәнзибар (1963), Кенија (1963), Сингапур (1965), Әдән (1967), Свазиленд (1968), Тонго, Фичи (1970), Гатар вә Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри (1971), Гренада (1974), Сејшел а-ры (1976) вә с. өлкәләр Б. Британијанын мүстәмләкә асылылығындан азад олдулар. «Көһнә доминионлар» — Канада (Нјуфаундленд 1949 илдә онун тәркибинә дахил олду), Австралија, Јени Зеландија вә Чәнуби Африка Иттифагы сијаси чәһәтдән там мүстәгил дөвләтләрә чеврилдиләр. 1945 илдә Б.и.-на дахил олан мүстәмләкәләрин әһалиси тәгр. 432 млн. идисә, 1976 илдә бу рәгәм тәгр. 5,5 млн.-а енди.

Беләликлә, зәманәмизин әсас ингилаби гүввәләриндән бири олан милли азадлыг һәрәкатынын зәрбәләри алтында Б.и.-нын чохсајлы мүстәмләкәләри үзәриндәки әсрләрлә давам етмиш шәриксиз һөкмранлығына әсасән сон гојулду. Вахтилә Б.и.-ны тәшкил етмиш өлкәләрин чоху һазырда *Милләтләр Бирлијинә* дахилдир. Империалист даирәләри вә биринчи нөвбәдә инкилис империалистләри Милләтләр Бирлијини јарадаркән ондан јени мүстәмләкәчилик сијасәтинә һагг газандырмаг үчүн пәрдә кими истифадә етмәји нәзәрдә тутмушдулар. Лакин онларын бу нијјәтләри дә баш тутмур. Һәлә дә Б. Британијанын, Австралијанын, Јени Зеландијанын, Чәнуби Африка Республикасынын һөкмранлығы алтында олан вә формал сурәтдә Милләтләр Бирлијинә дахил едилмиш өлкәләрин халгларынын истиглалијјәт уғрунда, иргчилијә, мүстәмләкәчилијә вә јени мүстәмләкәчилијин бүтүн тәзаһүр формаларына гаршы мүвәффәгијјәтли мүбаризәси буна парлаг сүбутдур.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1, фәсил 24—25, Б., 1969; Маркс К. и Энгельс Ф., Соч. 2 изд., т. 23; Ленин В. И., Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, Әсәрләри, нәшр 4, ч. 22; Лемин И. М., Обострение кризиса Британской империи после второй мировой войны, М., 1951; Датт Р. П., Кризис Британии и Британской империи, пер. с англ., М., 1959; Распад Британской империи, М., 1964; Ерофеев Н. А., Закат Британской империи, М., 1967; Ротштейн Э., Внешняя политика Англии после Суэца, пер. с англ., М., 1972; Судейкин А. Г., Колониальная политика лейбористской партии Англии между двумя мировыми войнами, М., 1976.

БРИТА́НИЈА КОЛУ́МБИЈАСЫ (British Columbia) — Канаданын г.-индә, Сакит океан саһилиндә әјаләт. Саһ. 948,7 мин *км*² (Ванкувер, Кралича Шарлотта вә с. адаларла бирликдә), әһ. 2247 мин (1972). Инз. м. Викторија ш.-дир.

Сәтһи г.-дә (Саһил силсиләси) вә ш.-дә (Гајалы дағлар) дағлыг, онларын арасында Дахили јајладыр. Иглими саһилбојунда јумшаг, рүтубәтли, дағларда сәртдир (—50°С-јәдәк). Иллик јағынты 2400 *мм*-дән чохдур (дағарасы дәрәләрдә 300—400 *мм*). Мүһүм чајлары: Фрејзер, Колумбија, Лиард вә с. Әразинин чох һиссәси ијнәјарпаглы мешәләрдир.

Б.К.-нда мә'дән сәнајеси инкишаф етмишдир. Канадада чыхарылан гурғушун вә синкин тәгр. 1/2-ини, мисин 1/3-ини, молибденин 4/5-үнү Б.К. верир. Бундан башга, волфрам, галај, күмүш, нефт, газ, асбест дә чыхарылыр. Әлван металлуркија, машынгајырма (әсасән, кәмигајырма), кимја, јејинти сәнајеси вар. К.т.-нын әсас саһәси сүдлүк һејвандарлыгдыр. Мејвә вә тәрәвәз јетишдирилир. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. Мүһүм портлары: Ванкувер, Викторија. Б.К.-нын әразиси 18 әсрин ахырында испан дәнизчиләри тәрәфиндән кәшф едилмишдир. 1871 илдән әјаләт кими Б. Британија доминиону Канаданын тәркибинә дахил олмушдур.

БРИТА́НИЈА МИЛЛӘТЛӘР БИРЛИЈИ—бах *Милләтләр Бирлији.*

БРИТА́НИЈА МУЗЕЈИ (British Museum)—дүнјанын ән бөјүк музејләриндән бири. Лондондадыр. Әсасы 1753 илдә гојулмуш, 1759 илдә ачылмышдыр. Әсас бинасы (ме'мар Р. Смөрк) 1823—47 илләрдә тикилмишдир. Музејдә ибтидаи дөврүн, гәдим, орта әсрләрин асари-әтигәси, Шәрг инчәсәнәти вә етнографија абидәләри (о чүмләдән Гәдим Мисир, Ассурија релјефләри, Парфенон мә'бәдинин вә Һаликарнас мавзолејинин һејкәлләри вә с.), һәмчинин гравүралар, рәсмләр, керамика нүмунәләри, сиккә вә медаллар мүһафизә олунур.

Азәрб. рәссамларындан Султан Мәһәммәд, Мирзә Әли, Мир Сејид Әли вә б.-нын миниатүрләри олан Низами «Хәмсә»синин 1539—43 илләрә аид әлјазмасы вә с. сәнәт нүмунәләри дә Б.м.-ндә сахланылыр. Музејин китабханасы (1753) дүнјанын ән бөјүк китабханаларындандыр. Бурада Авропа дилләриндә 7 млн.-дан чох китаб вә 200 мин әлјазмасы, Шәрг дилләриндә 250 мин китаб вә 38 мин әлјазмасы, о чүмләдән Низами, Хәтаи, Фүзули, Гөвси Тәбризи, Әмани, Мәсиһи, Саиб Тәбризи вә б. Азәрб. классикләринин әсәрләринин надир нүсхәләри, 100 мин хартија вә фәрман, һабелә бөјүк папирус коллексијасы вар (1969 ил мә'луматына әсасән). Китабхананын әсас гираәт салонунда К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин ишләмишләр. П. Н. Јаблочковун електрик шамы 1876 илдә Б.м.-ндә сынагдан кечирилмишдир.

БРИТА́НИЈА РАДИО ВЕРИЛИШЛӘРИ КОРПОРАСИЈАСЫ (British Broadcasting Corporation; гыса—ВВС, Би-Би-Си)—1927 илдә јарадылмышдыр. Инкилтәрә һөкумәтинин нәзарәтиндәдир. Харичи өлкәләрә верилишләри 40 дилдә апарылыр (1976). ССРИ вә дикәр социалист өлкәләринә верилишләри социализмә дүшмәнчилик характери дашыјыр.

БРИТА́НИЈА ТРЕД-ЈУНИОНЛАРЫ КОНГРЕСИ (БТК; British Trade Union Congress, BTUC) —Инкилтәрә һәмкарлар иттифагы һәрәкатынын

рәһбәр органы. 1868 илдә һәмкарлар иттифагларынын Манчестердәки гурултајында јарадылмышдыр. Фәалијјәтинин әсасыны буржуазија илә пролетариатын синфи әмәкдашлығыны тәблиғ едән реформист «синфи һармонија» идејасы тәшкил едир. Б.Т.К.-нин сијасәтини башлыча олараг ири тред-јунионларын сағ лидерләри мүәјјән едир, идеја вә тәшкилатча Лејбористләр партијасы илә сых бағлыдыр. Ичраедичи органы Баш Шурадыр. 20 әсрин 60-чы илләриндән Баш Шурада Б.Т.К. сол чинаһы нүмајәндәләринин сајы артмышдыр.

Б.Т.К. 1945 илдә *Үмумдүнја һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасына* (ҮҺИФ) дахил олмушду, лакин 1949 илдә Америка һәмкарлар Иттифаглары илә бирликдә ҮҺИФ-лә әлагәни кәсәрәк, *Бејнәлхалг Азад һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасыны* јаратды. Б.Т.К. 111 һәмкарлар иттифагыны бирләшдирир, 10,3 млн. үзвү вар (1976).

БРИТАНИЈА ҺОНДУРАСЫ — бах *Белиз.*

БРИТИШ ЛЕЈЛӘНД МОТОР КОРПОРЕЈШН (British Leyland Motor Corporation)—Б. Британијада ән бөјүк автомобил инһисары. 1968 илдә јарадылмышдыр. Өлкәдә сатылан миник вә јүк автомобилләринин 30%-дән чоху онун пајына дүшүр (1975). Миник автомобили, автобус, трактор, кәми вә сәнаје мүһәррикләри, метал конструксијалар вә с. бурахыр. Истеһсал етдији автомобилләрин тәгр. 40%-ини ихрач едир. Инкилтәрә капиталынын нәзарәтиндәдир. Бир сыра өлкәдә төрәмә ширкәти вар. 1974 илдә 1595 млн. фунт стерлинглик мәһсул сатмыш, активи 1096 млн. фунт стерлинг, ишчиләринин сајы 199,5 мин нәфәр олмушдур. 1975 илдә капиталист өлкәләринин автомобил фирмалары арасында 9-чу јери (738,2 мин әдәд) тутмушдур.

БРИТИШ ПЕТРОЛЕУМ КОМПАНИ (British Petroleum Company)—Б. Британијанын ән бөјүк сәнаје ширкәтләриндән бири; сәһмләринин 48%-и дөвләтә мәхсусдур. Нефт кәшфијјаты, чыхарылмасы, е'малы вә дашынмасы илә мәшғулдур. Нефт чыхарылышы бүтүнлүклә, е'малынын 80%-и, сатышынын 75%-индән чоху Инкилтәрәдән харичдәдир (1975). 1909 илдә јарадылмыш вә 1954 иләдәк «Инкилтәрә—Иран Нефт Ширкәти» адландырылмыш вә Иранын нефт еһтијатларындан истифадәни нәзарәтә алмышды. 1954 илдән индики ады илә адланыр. *Бејнәлхалг Нефт Консорсиумунун* ән бөјүк иштиракчыларындан (сәһмләрин 40%-и) олмагла онун үзвләри илә бирликдә Иран нефт јатагларыны 1973 иләдәк (әмлакы милиләшдириләнәдәк) истисмар етмишди. «Ираг петролеум» (1972) вә «Күвејт ојл» милиләшдириләнәдәк (1976) онларын сәһмдарларындан иди вә Ирагын, Күвејтин нефт јатагларыны истисмар едирди. 1974 илдә 222 млн. *т* нефт чыхармыш, 97 млн. *т* нефт е'мал етмиш, 18 354 млн. долларлыг мәһсул сатмыш, халис мәнфәәти 1145 млн., активи 15 108 млн. доллар, ишчиләринин сајы 68 мин нәфәр олмушдур. 150-дән чох төрәмә ширкәтә нәзарәт едир.

БРИТЛӘР (лат. тәк һалы Britto) — е.ә. 8 әсрдән ерамызын 5—6 әсрләринәдәк Британијанын әсас әһалиси олан келт тајфалары. Британијада англосакс истилалары заманы (5 — 6 әсрләр) Б.-ин хејли һиссәси гырылмыш, бир һиссәси Уелс вә Шотландијаја, һәмчинин индики Бретан ј-а-на көчмүшдүр. Британијада галмыш Б.-ин инкилис халгынын тәшәккүлүндә мүәјјән ролу олмушдур. Британија вә Бретан адлары Б.-лә әлагәдардыр.

БРИТТЕН (Britten) Бенчамин Едвард (д. 22.11.1913, Инкилтәрә, Лоустофт—4.12.1976) — инкилис бәстәкары, пианочу, дирижор вә мусиги хадими. Мүасир инкилис мусигисинин көркәмли нүмајәндәсидир. Инкилис мусигили театрынын интибаһы Б.-ин јарадычылығы илә бағлыдыр. Б. 11 опeранын, о чүмләдән «Питер Грајмс» (1945), «Алберт һерринг» (1947), «Билли Бадд» (1951), «Јај кечәсиндә јуху» (1960), «Венесијада өлүм» (1972) операларынын мүәллифидир. Б.-ин сәһнә мусигисиндә милли хүсусијјәтләр, мусиги ифадә васитәләринин рәнкарәнклији күчлүдүр. 17—18 әср мусиги ән'әнәләри (һ. Пөрселл, И. С. Бах вә б.) илә мүасир мусиги ифадә васитәләринин үзви вәһдәти Б.-ин мусиги үслубу үчүн сәчијјәвидир. Б.-ин симфонијеттасы, консертләри, «Гәһрәманлар һаггында баллада» (1939) кантатасы, «Микеланчелонун једди сонети» (1940) вокал силсиләси, «һәрби реквијем» (1961), виолончел илә оркестр үчүн симфонија (1963) вә с. әсәрләри вар. ССРИ-дә гастролда олмушдур (1963, 1964, 1971).

Әд.: Таурагис А., Бенджамин Бриттен, М.—Л., 1965; Энтелис Л., Силуэты композиторов 20 века, Л., 1971.

БРИЧМЕН (Bridgman) Перси Уилјамс (21.4.1882, Кембрич—20.8.1961, Рандолф)—американ физики, философ. Нобел мүкафаты лауреаты (1946). Һарвард ун-тинин проф. (1919 — 54). Јүксәк тәзјигләр (јүз минләрлә *ат*) физикасы саһәсиндәки нәтичәләри илә мәшһурдур. Б. елементләрин вә онларын бирләшмәләринин јалныз јүксәк тәзјигләрдә мөвчуд олан јени модификасијаларыны (бузун модификасијаларындан бирини, «гара фосфор»у вә с.) кәшф етмишдир. Фәлсәфи чыхышларында, әсасән, идеалист бахышлары мүдафиә етмишдир.

Әсәрләри: Физика высоких давлений, М.—Л., 1935; Новейшие работы в области высоких давлений, М., 1948; Исследования больших пластических деформаций и разрывов..., М., 1955.

БРИЧПОРТ (Bridgeport) — Америкадакы шм.-ш.-индә, Коннектикут штатында шәһәр. Лоиг-Ајленд боғазы саһилиндә порт. Әһ. 152 мин (1974). Метал е'малы, машынгајырма, кимја сәнајеси, ун-т вар. Мүһүм һәрби сәнаје мәркәзидир: суалты гајыг, пулемјот, минаатан, мәрми вә с. истеһсал едилир.

БРИЧТАУН (Bridgetown)—Барбадосун пајтахты, Атлантик океаны саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 109 мин (әтрафы илә, 1972). Јејинти сәнајеси вар. Шәкәр, ром, әдвијјат ихрач едилир. Б.-да бункер ст. (көмүр, нефт), нәбатат музеји вә с. вар. Курортдур.

БРЫЛ Јанка (Иван Антонович; д. 4.8.1917, Одесса)—белорус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). «Һекајәләр» (1946), «Неман казаклары» (1947) һекајә китаблары мүһарибәдән әввәлки Гәрби Белорусија кәндиндән вә партизан мүбаризәсиндән бәһс едир. «Заболотједә дан сөкүлүр» (1950), «Быстрјанкада» (1954) повестләри к-з кәндинә һәср олунмушдур. «Гушлар вә јувалар» (1963) романы, «Витраж» (1972) һекајә вә очерк китабы вә с. әсәрләри вар. «Мән алovлан кәнддәнәм» (1975; А. Адамович вә В. Колесниклә биркә) китабында фашистләрин Белорусијадакы чинајәтләри көстәрилир. 1966 илдән Белорусија Јазычылар Иттифагы Идарә һеј'әтинин катибидир. «Улдузлу кәмәр», «Ијирмиләр» вә «Галја» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. 2 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Витражи. Миниатюры и лирические записи, Минск, 1974; Птицы и гнезда. Книга одной молодости, М., 1975.

Әд.: Канэ Ю. М., Янка Брыль, М., 1964.

БРЫНЗА (румынча brînză—пендир)—гојун сүдүндән һазырланан пендир. Б. һазырламаг үчүн сүдә *гурсаг мајасы* вурулур, гатылашмыш күтлә азча сыхылыр, сују чыхарылыр, пендир доғраныб дузлу суја гојулур. Б.-нын тәркибиндә 30—45% јағ, 54—57% су, 6—8% дуз олур. Азәрб.ССР-дә Б., әсасән, Кировабадда, Шәкидә вә Бакыда истеһсал олунур.

Әд.: Бегунов В. Л., Книга о сыре, М., 1974.

БРЈАНКА—УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. (Авдаково). Әһ. 79,3 мин (1976). Даш көмүр мә'дәнләри, газыма аваданлығы вә дәмирбетон мә'мулатлары з-длары вә с. вар.

БРЈАНСК—РСФСР-дә шәһәр. Брјанск вил.-нин мәркәзи. Десна чајында (Днепр һөвзәси) порт. Бөјүк д.ј. говшағы. Әһ. 375 мин (1976). Б. бөјүк сәнаје мәркәзидир. Машынгајырма (әсасән, нәгл. машынгајырмасы), металлуркија, поладтөкмә, тикинти материаллары истеһсалы, јүнкүл, јејинти вә ағач е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир. ДРЕС вар. Б.-а Дашава вә Шебелинкадан газ кәмәри чәкилмишдир. Нәгл. машынгајырмасы вә технолокија ин-тлары, 12 орта ихтисас тәһсили мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

БРЈАНСК ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1944 ил ијулун 5-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 34,9 мин *км*², әһ. 1527 мин (1975, 1 јанвар). 23 р-ну, 15 шәһәри, 29 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Брјанск ш.-дир.

Тәбиәт. Б.в. Шәрги Аврoпа дүзәнлијинин мәркәзи һиссәсиндәдир. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Ш.-дә (Орта Рус јүксәклијинин г., Смоленск јүксәклијинин ч. һиссәси) һүнд. 200—250 *м*-ә чатыр. Фајдалы газынтылары: торф, фосфорит, табашир, меркел, триполит (трепел), мүхтәлиф килләр вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Јанварда орта темп-р —7,4-дән —9°С-јә гәдәр, ијулда 18,1—19,1°С-дир. Иллик јағынты 560—600 *мм*. Чајлары Днепр һөвзәсинә аиддир. Ән бөјүк чајы Десна вә онун голларыдыр (Болва, Навлја, Нерусса, Судост вә с.). Әсасән, подзол, чимли-подзол вә боз-мешә торпаглары јајылмышдыр. Әразинин

тәгр. 30%-и мешәләрдир (шам, тозағачы, ағчаговаг). Үмуми одунчаг еһтијаты 100 млн. $м^3$-ә јахындыр. Мешәләриндә сығын, гонур ајы, чанавар, габан (чөлдонузу), түлкү, синчаб, порсуг вә с. вар.

Әһали. Әсасән, руслардыр. Украјналылар, белоруслар да јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 43,8 нәфәрдир. Шәһәр әһ. 835,5 мин, кәнд әһ. 691,5 мин. Әсас шәһәрләри: Брјанск, Клинтсы, Новозыбков, Дјатково.

Тәсәррүфат. Б.в. инкишаф етмиш чохсаһәли сәнаје вә интенсив к.т. р-нудур. Енеркетика базасы јерли торфа вә кәтирилмә јаначаға (Донетск көмүрү, тәбии газ) әсасланыр. Ири ДРЕС (Брјанск) вар.

Б.в.-ндә машынгајырма вә метал е'малы габагчыл сәнаје саһәләридир. Нәгл. машынгајырмасы даһа чох инкишаф етмишдир. Бурада дизелләр, тепловозлар, хүсуси јүк вагонлары, күчлү тракторлар, јол машынлары, тикинти материаллары сәнајеси үчүн аваданлыглар, к.т. машынлары (Брјанск), велосипед (Жуковка), ағач е'малы вә тохучулуг сәнајеси үчүн аваданлыг (Новозыбков, Клинтсы) вә с. истеһсал олунур. Металлуркија, поладтөкмә (Брјанск) вә чугунтөкмә (Лјубохна) истеһсалы инкишаф етмишдир. Фокинода ири семент з-ду, асбест-семент мә'мулаты комбинаты вар. Шүшә (Бытош, Стар), шүшә лифи вә изолјасија материаллары (Ивот), бүллур (Дјатково), фосфорит үну истеһсал олунур. Ағач е'малы сәнајеси, әсасән, мебел (Брјанск, Белаја Берјозка, Брасово вә с.), картон (Сураж) вә кибрит (Вышков) истеһсалы үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. Јун парча истеһсалына (Клинтсы, Брјанск) көрә Б.в. РСФСР-дә әсас јерләрдән бирини тутур. Б.в.-ндә дәри ајаггабы (Клинтсы, Брјанск), тикиш мүәссисәләри дә јарадылмышдыр. Јејинти сәнајеси, әсасән, јерли к.т. мәһсулларыны е'мал едир. Бурада консерв, нишаста, спирт, әт, јағ-пендир, шәкәр вә түтүн комбинатлары вар.

Б.в.-нин к.т.-нда тахыл, картоф, тәрәвәз вә мејвә истеһсалы, сүдлүк-әтлик һејвандарлыг вә гушчулуг әсас јер тутур. К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 1912,6 мин *һа*-дыр (1974). 1393 мин *һа* әкин саһ.-нин 784 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (човдар, јулаф, јазлыг арпа вә пајызлыг буғда), 26 мин *һа*-ында техники биткиләр (10,4 мин *һа*-ы шәкәр чуғундуру), 191 мин *һа*-ында картоф, 14,5 мин *һа*-ында тәрәвәз биткиләри әкилир (1975). Вил.-н шм. р-нларында кәтан, ч. вә ч.-ш. р-нларында кәнаф јетишдирилир. Б.в.-ндә 890,5 мин гарамал (о чүмләдән 382,7 мин инәк), 737,3 мин донуз, 303,3 мин гојун, 53,9 мин ат, 5,6 млн. гуш вар (1975). 1975 илдә 6,8 млн. *с* тахыл, 1,2 млн. *с* шәкәр чуғундуру, 27,9 млн. *с* картоф истеһсал едилмишдир. Б.в. сых д.ј. шәбәкәсинә (үмуми уз. 1064 *км*; 1974) маликдир. Вил.-ин әразисиндән Москва—Кијев, Рига—Орјол—Волгоград вә с. д.ј. магистраллары кечир. Автомобил јолларынын уз. 8,3 мин *км*-дир. Десна чајындан кәмичиликдә истифадә олунур.

Мәдәни гуручулуг. 438 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәсиндә 50 613 ушаг тәрбијә олунур. 1323 үмумтәһсил мәктәбиндә 260,7 мин, 26 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 28,9 мин шакирд, 3 али мәктәбдә 15,4 миндән чох тәләбә тәһсил алыр (1975/76). 889 күтләви китабхана, 2 театр, сирк, 7 музеј, 1220 клуб мүәссисәси, 1536 киногурғу вар (1976, 1 јанвар).

«Брјански рабочи» (1917), «Брјански комсомолетс» (1952) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләриндән әлавә, Москвадан да верилишләр ретрансласија олунур. Брјанскда телевизија мәркәзи вар.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Б.в.-ндә 15 880 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 104 чарпајы) хәстәхана мүәссисәләри, 3120 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 20,4 һәким) вар.

БРЈУЛЛО́В Карл Павлович (23.12.1799, Петербург—23.6.1852, Марчано, Рома јахынлығында)—рус рәссамы. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумуш (1809—21), мәшһур рус рәссамлары А. И. Иванов вә А. Ј. Јегоровун тәләбәси олмушдур. Б. 1823—35 вә 1850—52 илләрдә Италијада јашамышдыр. 1836 илдә Петербург Рәссамлыг Академијасына проф. тә'јин едилмишдир. Илк әсәрләриндән классисизмә романтик руһ, чанлылыг кәтирмишдир. «Италијада сәһәр» (1823), «Италија күнорта чағы» (1827, Рус музеји, Ленинград), «Вирсавија» (1832, Третјаков галерејасы) вә с. жанр әсәрләриндә, һабелә портрет вә акварелләриндә академизмин шәртиликләриндән узаглашмаға чалышмыш, ади һәјат һадисәләрини, инсанлары реал вә тәбии бојаларла тәсвир етмишдир. Б.-ун 1830—33 илләрдә јаратдығы «Помпеинин сон күнү» адлы әсәри (Рус музеји) она Авропада шөһрәт газандырмышдыр. Бу монументал әсәрдә Везуви вулканынын пүскүрмәси нәтичәсиндә дағылан гәдим шәһәрин фачиәси тәсвир едилмишдир. Б. портретчи рәссам кими дә танынмышдыр (В. А. Перовски, В. А. Жуковски, Т. Г. Шевченко, И. А. Крылов вә б.-нын портретләри). Сәјаһәт заманы топладығы материаллар әсасында «Түрк гадыны» (1837 — 39), «Бахчасарај фонтаны» (1849) вә с. әсәрләрини јаратмышдыр. Б.-ун графика саһәсиндә дә реалист әсәрләри вар. Б. бир сыра әсәрләриндә заһири еффект вә мелодраматизмдән гача билмәмиш, Брјуллов мәктәбинин давамчылары да онун мәһз бу хүсусијјәтләрини мәнимсәмишләр.

К. П. Брјуллов. В. Тропининин чәкдији шәкилдән. 1836. Третјаков галерејасы. Москва.

Б.-ун «Н. И. Пашковун портрети» (1836) әсәри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Инчәсәнәт Музејиндә сахланылыр.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 256—257.

Әд.: К. П. Брюллов в письмах, документах и воспоминаниях современников, 2 изд., М., 1961; Ацаркина Э., К. П. Брюллов, М., 1963; Леонтьева Г., Карл Брюллов, Л., 1976.

БРЈУ́СОВ Валери Јаковлевич (13. 12.1873, Москва—9.10.1924, Москва)—рус совет шаири. 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Рус әдәбијјатында символизмин көркәмли нүмајәндәләриндән олмушдур [«Шедеврләр» (1895), «Бу мәнәм» (1897), «Үчүнчү гаровул» (1900), «Шәһәрә вә дүнјаја» (1903) ше'р китаблары]. 1905—07 илләр ингилабы Б.-ун дүнјакөрүшүнә вә бәдии јарадычылығына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Бу дөврдә о, ингилаби руһлу ше'рләр јазмышдыр («Әклил» китабы, 1906; «Хәнчәр», «Таныш нәғмә» ше'рләри). Лакин ингилабын вәзифәсини јалныз көһнә гурулушу мәһв етмәкдә көрдүјү үчүн В. И. Ленин ону тәнгид етмишди. Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны рәғбәтлә гаршылајан Б. јени социалист әдәбијјатынын јарадылмасында фәал иштирак етмишдир. «Сон арзулар» (1920), «Үфүгләр» (1922), «Тәләс» (1924) китабларында ингилаба, В. И. Ленинин өлүмүнә һәср олунмуш ше'рләр Б.-у илк совет шаирләриндән бири һесаб етмәјә имкан верир. «Одлу мәләк» (1908), «Гәләбә меһрабы» (1913) романлары, «Дашанын нишанланмасы» (1915) повести, әдәбијјатшүнаслыға даир әсәрләри вар. Ермәни поезијасындан тәрчүмәләр етмишдир (1923 илдә она Ермәнистанын халг шаири ады верилмишдир). Јарадычылығы рус поезијасынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. 1915—17 илләрдә Бакыја кәлмишдир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—7, М., 1973—75.

Әд.: Максимов Д. Е., Брюсов. Поэзия и позиция, Л., 1969; Бурлаков Н. С., Валерий Брюсов. Очерк творчества, М., 1975.

БРЈУХА́НОВ Николај Павлович (партија ләгәби Андреј, Андреј Симбирски; әдәби тәхәллүсү Н. Павлов) (28.12.1878, Симбирск—30.6.1943)—совет дөвләт вә партија хадими. 1902 илдән Сов. ИКП үзвү. 1896 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1903 илдә РСДФП Казан, 1906 илдә Уфа комитәләринин, 1907 илдән Урал вил. комитәсинин үзвү олмушдур. Дәфәләрлә һәбс вә сүркүн едилмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра РСДФП Бирләшмиш Уфа Комитәсинин үзвү. Уфа Советинин сәдри, Уфа губ. ингилаб комитәсинин үзвү олмушдур. РСФСР халг әрзаг комиссары, 1923 илдән ССРИ халг әрзаг комиссары, 1924 илдән халг малијјә комиссарынын мүавини, малијјә комиссары (1926—30), халг тәчһизат комиссарынын мүавини (1931—33), 1933 илдән ССРИ ХКС јанында Мәһсулдарлығы мүәјјән едән комиссијанын сәдр мүавини ишләмишдир. Партијанын 5-чи гурултајынын, 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансынын нүмајәндәси олмуш, 15—16-чы гурултајларда МК үзвлүјүнә намизәд сечилмишдир.

Әд.: В. И. Ленин Азәрбајчан һаггында, Б., 1970.

БРНО (Brno)—Чехословакијада шәһәр. Чәнуби Моравија вил.-нин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 336 мин (1975). Мүһүм сәнаје мәркәзи. Машынгајырма, тохучулуг, јејинти, ағач е'малы, мебел, полиграфија семент сәнајеси

ун-т, политехник, бајтарлыг, к.т. ин-тлары, музејләр, театр, Чехословакија ЕА-нын филиалы вә с. вар. Б.-да бејнәлхалг сәнаје јармаркалары тәшкил едилир.

БРО́ВКА Петрус [Пјотр Устинович; д. 25.6.1905, Путилковичи к. (индики Витебск вил.-нин Ушачи р-ну)]—белорус совет шаири. БССР халг шаири (1962). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1947, 1951), Ленин мүкафаты лауреаты (1962),Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1972). БССР ЕА акад. (1966). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Белорусија Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри олмушдур (1948—67). 1967 илдән Белорусија Совет Енсиклопедијасынын Баш редактору-дур. «Гәһрәманын кәлиши» (1935), «Вәтән баһары» (1937) вә с. китабларында Белорусијада социализм гуручулуғундан бәһс олунур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет халгынын фашизмә гаршы гәһрәманлыг мүбаризәсини тәрәннүм едән әсәрләр («Белорусија», «Кастус Калиновски», «Партизан Бумажков» вә с.) јазмышдыр. «Тахыл» (1946) поемасы колхозчуларын әмәјинә һәср олунмушдур. «Һәјат јолу» (1950), «Күнләр кечир» (1961), «Һәмишә Ленин илә» (1967), «Двина саһилинин мешәләри» (1973) вә с. ше'р китабларынын мүәллифидир. «Чајлар говушанда» (1957) романы халглар достлуғундан бәһс едир. «Комиссарла бирликдә» (1974) китабы Белорусијада Совет һакимијјәтинин гурулмасына һәср олунмушдур. Б.-нын јарадычылығы вәтәндашлыг пафосу, емосионаллығы вә милли колорити илә сечилир. Әсәрләри бир чох дилә, о чүмләдән Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Низами, М. П. Вагиф вә Сәмәд Вурғун һаггында мәгаләләри, Азәрб. поезијасындан тәрҹүмәләри вар. ССРИ Али Советинин (4—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 4 дәфә Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Күнләр кечир. Ше'рләр вә поемалар, Б., 1964; Избр. произв., т. 1—2, М., 1969; Пишу о сердце человечьем, М., 1974; Шаги, М., 1975.

Әд.: Мицкевич В. А., Петрусь Бровка, М., 1965.

БРО́ДСКИ Александр Илич (19.6.1895, Јекатеринослав, индики Днепропетровск—21.8.1969, Кијев)—совет кимјачысы (физики кимја), ССРИ ЕА м. үзвү (1943), УССР ЕА акад. (1939), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). Б. һәлледичинин кимјәви таразлыға та'сирини, мәһлулларын оптик вә дикәр хассәләрини тәдгиг етмиш, кимјәви реаксијаларын механизмини, маддәнин реаксијајакирмә габилијјәти илә гурулушу арасындакы асылылығы, сәрбәст радикалларын гурулушу вә кимјәви чеврилмә мәсәләләрини өјрәнмәк саһәсиндә чалышмышдыр. Електролитләр нәзәријјәси вә изотоплар кимјасына даир монографијалары вар. Ленин ордени вә б. орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Химия изотопов, 2 изд., М., 1957.

БРО́ДСКИ Исаак Израилевич (6.1.1884, Софијевка к., индики Запорожје вил.-ндәдир—14.8.1939, Ленинград)—совет рәссамы. РСФСР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1932). Проф. (1932 илдән). Одесса Рәссамлыг Мәктәбиндә (1896—1902) вә Петербург Рәссамлыг Академијасында (1902—08) охумушдур. И. Ј. *Репинин* шакирди олмушдур. Ингилабдан әввәл бир сыра лирик мәнзәрәләр («Гыш», 1913), портретләр вә мүтләгијјәт әлејһинә сијаси карикатуралар чәкмишдир. Тарихи-ингилаби мөвзуларда чәкилмиш таблоларын: «26 Бакы комиссарынын күлләләнмәси» (1925, В. И. Ленин Мәркәзи Музејинин Бакы Филиалы), «В. И. Ленинин Путилов заводу фәһләләринин митингиндә чыхышы», «В. И. Ленин Смолныда», «Гызыл Орду һиссәләрини Полша ҹәбһәсинә јола саларкән В. И. Ленинин чыхышы» (1929, 1930, 1933; һамысы В. И. Ленин Мәркәзи Музејиндәдир, Москва) вә с. мүәллифидир.

Б. Ингилаби Русија Рәссамлар Ассосиасијасынын үзвү олмуш (1924 илдән), ССРИ-дә рәссамлыг тәһсилинин реалист тәдрис системи әсасында гурулмасында бөјүк рол ојнамышдыр. А. И. *Лактионов*, Вл. А. *Серов* вә б. Б.-нин шакирди олмушлар. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 336—337.

Әсәри: Мой творческий путь, Л., 1965.

Әд.: Бродский И. А., И. И. Бродский, М., 1956.

БРОЈЛ, де Бролји (de Broglie) Луи де (д. 15.8.1892, Дјеп)—франсыз физики, Франса ЕА үзвү (1933) вә даими катиби (1942). Лондон Крал Ҹәмијјәтинин үзвү (1953), ССРИ ЕА әҹнәби үзвү (1958), Нобел мүкафаты лауреаты (1929). Мүасир квант механикасынын әсасыны тәшкил едән идејаны—мадди зәррәҹикләрин далғавары хассәјә дә малик олмасы идејасыны ирәли сүрмүшдүр (бах *Де-Бројл далғалары*). Бу идеја тәҹрүбәдә електронларын, нејтронларын вә с. зәррәҹикләрин дифраксијасыны өјрәнмәклә тамамилә тәсдиг олунмушдур. Б. релјативист квант механикасы, радиофизика вә нүвә физикасы саһәләриндә дә чалышмышдыр.

Әсәрләри.: Введение в волновую механику, Харьков—Киев, 1934; Магнитный электрон, Харьков, 1936; Электромагнитные волны в волноводах и полых резонаторах, М., 1948; Революция в физике (Новая физика и кванты), М., 1965.

БРО́ЈЛЕР (инк. broiler, broil—одда гызартмаг сөзүндән)—60—70 күнлүк әтлик ҹолпа. Б. механикләшдирилмиш гушханада вә гәфәсдә јетишдирилир. Әсасән, тезјетишән әтлик вә әтлик-јумурталыг корниш, ағ плимутрок вә с. тојуг ҹинсләриндән истифадә едилир. Чәкиси 1,4 — 1,6 *кг* олур. Әтинин кејфијјәти, дады вә пәһриз хүсусијјәтләри јүксәкдир. Б. ири гушчулуг тәсәррүфатларында вә ф-кләриндә јетишдирилир. ССРИ-дә һәр бири илдә 2—3 млн., Азәрб.-да исә 2 млн. Б. истеһсал едән ф-кләр јарадылмышдыр.

БРО́КЕН-ҺИЛЛ (Broken Hill)—Австралија Иттифагында, Јени Ҹәнуби Уелс штатында шәһәр. Әһ. 28,3 мин (1974). Өлкәнин мүһүм мә'дән сәнајеси мәркәзидир. Гурғушун вә синк һасил едилир.

БРО́КЕН-ҺИЛЛ — Замбијада *Кабве* ш.-нин кечмиш (1967 иләдәк) ады.

БРО́КЕР (инк. broker)—мүхтәлиф сөвдәләрин бағланмасында васитәчилик едән шәхс, дәллал.

БРО́ККЕЛМАН, Брокелман (Brockelmann) Карл (17.9.1868, Росток—6.5.1956, Һалле)—алман шәргшүнасы, самишүнас, түрколог. Бреслау, Кенигсберг, Һалле, Берлин ун-тләринин проф. «Әрәб әдәбијјаты тарихи» (ч. 1—2, 1898—1902), «Сами дилләри мүгајисәли грамматикасынын ана хәтләри» (ч. 1—2, 1908—13), «Орта әср түрк дилләриндә сөз јарадычылығы» (1928), «Мүсәлман халглары вә дөвләтләринин тарихи» (1939), «Орта Асијанын ислам дөврүндә јаранмыш шәрги түрк әдәби дилләринин грамматикасы» (1954) вә с. әсәрләрин, *Маһмуд Кашгаринин* «Divani-луғат ит-түрк» әсәри һаггында тәдгигатларын мүәллифидир. «Әлинин «Гиссеји-Јусиф»и» (1917) адлы әсәри дә вар.

БРОКҺА́УЗ ВӘ ЈЕФРО́Н ЕНСИКЛОПЕДИК ЛУҒӘТИ—ингилаба гәдәр Русијада нәшр олунмуш ән бөјүк универсал енсиклопедија. 1890—1907 илләрдә Ф. А. Брокһауз вә И. А. Јефрон сәһмдар нәшријјат ҹәмијјәти тәрәфиндән Петербургда нәшр едилмишдир (82 әсас, 4 әлавә ҹилд). Енсиклопедијанын нәшриндә Д. И. Менделејев, А. И. Бекетов, А. О. Ковалевски вә б. алимләр иштирак етмишләр. Ингилабдан әввәлки бүтүн рус енсиклопедијаларында олдуғу кими, Б. вә Ј.е.л.-ндә дә ваһид идеоложи принсип јох иди. Лакин луғәт фактик материаллар вә библиографик мә'луматларла зәнкиндир. Бурада Азәрб.-ла әлагәдар мәгаләләр дә вар. 1911 илдә һәмин нәшријјат «Јени Енсиклопедик луғәт»ин (ред. К. К. Арсенјев) нәшринә башламыш, нәзәрдә тутулмуш 48 ҹилддән 29-уну (1911—1916) бурахмышдыр.

Әд.: Кауфман И. М., Русские энциклопедии, в. 1, М., 1960.

БРОМ (лат. Bromum), Br—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системиндә VII групун һалокенләр јарымгрупундадыр; ат. н. 35, ат. к. 79,904-дүр; чох пис ијли, гырмызы-гонур (түнд гәһвәји) маједир. 1826 илдә франсыз кимјачысы А. Ж. Балар кәшф етмишдир. Ады—јун. brómos—үфунәт сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Тәбии Б. ики сабит изотопдан ибарәтдир; ^{79}Br (50,54%) вә ^{81}Br (49,46%). Сүн'и јолла алынмыш радиоактив изотопларындан ән мараглысы ^{80}Br-дыр. Онун тимсалында И. В. *Курчатов* атом нүвәләринин изомерлији һадисәсини кәшф етмишдир. Б. 58,78°С-дә гајнајыр, — 7,2°С-дә донур, сыхлығы 20°С-дә 3100 *кг/м³*-дир, суда мәһдуд мигдарда, лакин дикәр һалокенләрә нисбәтән јахшы (20°С-дә 100 *г* суда 3,58 *г*), үзви һәлледичиләрдә исә хүсусилә јахшы һәлл олур. Суда дојмуш (тәгр. 3%-ли) мәһлулу бромлу су адланыр. Б.-ун молекулу 800°С-јә јахын темп-рда, һабелә ишығын тә'сириндән диссосиасија едир: $Br_2 \rightleftarrows 2Br$.

Б. кимјәви ҹәһәтдән чох активдир, реаксијајакирмә габилијјәтинә көрә хлорла јод арасында орта мөвге тутур. Металлара *бромидләр* әмәлә кәтирир; гүввәтли оксидләшдиричидир. Б. ади шәраитдә оксикенлә билавасситә бирләшмир, онун сабит олмајан Br_2O, BrO_2 вә с. оксидләри башга јол-

ла алыныр. Б. гыздырылдыгда һидрокенлә бирләшәрәк һидрокен-бромид (HBr) әмәлә кәтирир, онун суда мәһлулу исә *бромид туршусу* адланыр.

Б. флүор (BrF_3, BrF_5), фосфор (PBr_3), күкүрд (S_2Br_2) вә с. илә бирләшмәләр әмәлә кәтирир; ади шәраитдә азотла бирләшмир. Б.-ун оксикенли туршулары: һипобромит туршусу HBrO вә бромат туршусу $HBrO_3$ сабит дејилдир, бромат туршусунун дузлары исә (мәс., $NaBrO_3$) сабит вә гүввәтли оксидләшдиричи маддәләрдир. Сәнаједә Б.-у бромидләрдән, бә'зи дузлу көлләрин сујундан (0,01—0,5% Br), дәниз сујундан (орта һесабла 0,007% Br) вә нефт р-нларынын буруг суларындан (0,01—0,1% Br) алырлар. Азәрб.ССР-дә Нефтчала јод-бром з-дунда истеһсал олунур.

Б. сәнаједә ишләдилән мәһсулдур. Күлли мигдарда Б. бензинә *антидетонатор* кими гарышдырылан *етил мајеси* һазырланмасына сәрф едилир. Онун мүхтәлиф бирләшмәләри үзви синтездә, фото вә кино сәнајеләриндә, тибдә (синир системини сакитләшдирән дәрманлар, мәс., калиум-бромид һазырланмасында) ишләдилир. Неврастенија, истерија, јухусузлуг вә бир сыра башга хәстәликләрин мүаличәсиндә дә Б. препаратларындан истифадә едилир. Б. һејван вә битки тохумаларынын даими тәркиб һиссәләриндән биридир.

Әд.: Некрасов Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; јенә онун, Основы общей химии, т. 1, М., 1973; Кемпбел Д., Современная общая химия, в 2-х т-х, пер. с англ., М., 1975.

БРОМ ӘДӘДИ—100 *г* үзви маддәјә бирләшән бромун грамла мигдары. Дојмуш вә ја ароматик бирләшмәләрдәки дојмамыш бирләшмәләрин мигдарыны һесабламаға имкан верир. Һәр икигат рабитәјә ики атом бром бирләшир. Б.ә.-нин тә'јининдә бромла әвәзетмә реаксијасына кирән башга маддәләр иштирак едирсә, әмәлә кәлән бром ионларынын мигдары һесабланыб тапыларag мүвафиг дүзәлиш едилир. Суда һәлл олмајан маддә анализ едилдикдә онун чәкилиб көтүрүлән мигдары хлороформ $CHCl_3$ вә ја карбонтетрахлориддә CCl_4 һәлл едилир вә белә һалларда бромун һәмин һәлледичидәки мәһлулундан истифадә олунур.

БРОМА́Т ТУРШУСУ, $HBrO_3$—гејриүзви туршу. Сәрбәст һалда алынмамышдыр, гатылығы максимум 50,6% олан мәһлуллар һалында алыныр. Һавада сахладыгда, хүсусилә дә гыздырдыгда парчаланыр. Бариум-бромат дузуну сулфат туршусу илә парчаладыгда вә ја бромлу судан хлор кечирдикдә Б.т. әмәлә кәлир:

$$Br_2+5Cl_2+6H_2O=2\,HBrO_3+10\,HCl.$$

Б.т.-нун дузларына *броматлар* дејилир. Онлардан ән мүһүмләри калиум, натриум вә бариум дузларыдыр. Броматлар ади шәраитдә давамлыдыр; гәләви металларын броматларыны гыздырдыгда парчаланыр вә оксикен чыхыр:

$$2\,KBrO_3=2\,KBr+3O_2.$$

Турш мәһлулларда Б.т. вә онун дузлары гүввәтли оксидләшдиричи хассә көстәрир.

БРОМАТЛАР — *бромат туршусунун* дузлары, мәс., $KBrO_3$.

БРОМИ́Д ТУРШУСУ — һидрокенбромидин (HBr) суда мәһлулу. Кәскин ијли, рәнксиз (һавада галдыгда оксидләшиб сарымтыл рәнк алан), гүввәтли туршудур. Дузларына *бромидләр* дејилир.

БРОМИДЛӘР—бромун кимјәви елементләрлә бирләшмәләри. Металлардан бир чохунун бромиди (KBr, NaBr, AgBr вә с.) бромид туршусунун дузларыдыр. Гејри-металларын Б.-и ($SiBr_4$, CBr_4 вә с.), еләчә дә дөври системин III вә IV груп металларынын Б.-и (мәс., $AlBr_3$, $SnBr_4$, $TiBr_4$), адәтән, асан әријән, учучу бирләшмәләрдир. Натриум-бромид вә калиум-бромид тибдә ишләдилир.

БРОМИЗОВА́Л, бромурал—сакитләшдирән вә јухукәтирән дәрман препараты. Тәркибиндә бром вә изовалерјан туршусу вар. Ачытәһәр ағ кристал маддәдир. Б. *хореја* вә *көјөскүрәк* хәстәликләриндә дә тә'јин едилир.

БРОМИ́НДИГО — *индигонун* бромлу төрәмәси. Сусуз мүһитдә индигону бромлашдырмагла алыныр. Памбыг вә вискоз парчалары гырмызы-бәнөвшәјидән јашылымтыл-көјә гәдәр мүхтәлиф парлаг рәнкләрә бојамаг үчүн ишләдилир.

БРОМУРА́Л—бах *Бромизовал*.

БРОНЕ́ВСКИ (Broniewski) Владислав (17.12.1897, Плотск — 10.2.1962, Варшава)—полјак шаири. Полша Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950, 1955). Мүртәче естетик көрүшләрә гаршы чыхмыш, халг азадлығы уғрунда мүбаризәдә инчәсәнәтин фәал ролуну мүдафиә етмишдир. Б. полјак әдәбијјатында социалист реализминин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. «Парис Коммунасы» (1929), «Кәдәр вә маһны» (1932), «Сонунчу чағырыш» (1939) вә с. китабларында Полша фәһлә синфиндән, Совет Иттифагындан, капитализмә вә фашизмә гаршы мүбаризәдән бәһс олунур. 1939—42 илләрдә ССРИ-дә јашамышдыр. «Үмид» (1951) китабында, «Јени ше'рләр» (1962) силсиләсиндә Полшада јени һәјат гуручулуғу тәрәннүм едилир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

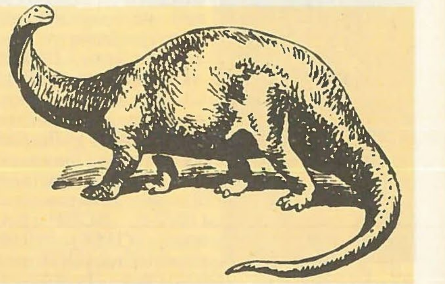
Әсәри: Стихи, М., 1968.

Әд.: Хорев В. А., В. Броневский, М., 1965.

БРО́НТЕ (Bronte) бачылары — инкилис јазычылары. Шарлотта Б. (21.6.1816—31.3.1855)—Б. бачыларынын ән мәшһурудур. Романларында буржуа чәмијјәтинин ејбәчәрликләри, гадын һүгугсузлуғу, буржуа тәрбијә системи тәнгид едилир («Чен Ејр», 1847; «Вилјетт», 1853), *лудчулар* һәрәкаты реалистчәсинә тәсвир олунур («Шерли», 1849). К. Маркс онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. Емили Б. (30.7.1818—19.12.1848)—романтик шаирдир. Фәлсәфи лирикасында пантеист көрүшләр экс олунмушдур. «Туфанлы ашырым» (1847) романында буржуа чәмијјәтиндә садә адамларын фачиәли һәјаты тәсвир едилир. Анна Б. (25.3.1820—26.5.1849)—«Агнес Греј» (1847), «Вајлдфелл Һоллун ичарәдары» (1848) романларынын мүәллифидир. Ше'р дә јазмышдыр. Јарадычылығында сентиментализм мејлләри гүввәтлидир.

Әсәрләри: Бронте Ш., Джен Эйр, Горький, 1960; Шерли, М., 1963; Бронте Э., Грозовой перевал, М., 1960.

БРОНТОЗА́ВР (brontosaurus), апатозавр—кәләзчанаглы динозаврлар (Saurischia) дәстәсиндән нәсли кәсилмиш сүрүнән һејван. Палеокендә јашамышлар. Чәкиси тәгр. 30 *т*, уз. 20 *м* олмушдур. Чај дәрәләриндә вә еһтимала көрә, дәнизләрин саһилә јахын батаглыг зоналарында амфибија һәјаты сүрмүш, битки илә гидаланмышдыр.

Шимали Америкада вә Португалијада Үст Јура дөврүнә аид бир нечә нөвү мә'лумдур. Б.-а јахын динозаврларын скелети Фәрганәдә тапылмышдыр (1967). Б. нәинки бүтүн сүрүнәнләрин ән ириси, һәтта бүтүн дөврләрин дөрдајаглы һејванларынын да ән ириси һесаб олунур.

Әд.: Ромер А. Ш., Палеонтология позвоночных, М.—Л., 1939; Основы палеонтологии, М., 1964; Жизнь животных, т. 4, М., 1969.

БРОНХИА́Л АСТМА јун. ásthma—боғулма)—бронхларын спазмы, һабелә селикли гишасынын өдеми нәтичәсиндә вахташыры тәкрар олунан вә боғулма тутмалары илә мүшајиәт едилән аллеркик хәстәлик. Хәстәлик организмин вә хүсусән бронх тохумаларынын, адәтән, зәрәрсиз маддәләрә — аллеркенләрә (мәишәт вә истеһсалат тозлары, чичәк тозу, јухары тәнәффүс јолларында вә бронхларда олан микроорганизмләр вә с.) јүксәк һәссаслығы нәтичәсиндә баш верир (бах *Аллеркија*). Аллеркенин тә'сириндән боғулма тутмалары заманы хәстәнин үзү көјәрир, бојун веналары шишир. 30—60 дәг.-дән сонра хәстә өскүрүр вә чүзи мигдарда бәлғәм ифраз едир. Б.а. тутмалары аллеркенин тә'сири олмадан (әсәбиләшмә, ағыр физики иш вә с. нәтичәсиндә) да әмәлә кәлә биләр. Мүаличәси: хәстәлији төрәдән амилләри арадан галдырмаг, Б.а. тутмаларынын гаршысыны алан дәрманлар (*антастман* вә с.) ичмәк, дәри алтына атропин, адреналин, ефедрин вә с. јеритмәк.

Бир чох өлкәдә (ССРИ, Полша) Б.а.-нын илкин дөврү (әсасән ушагларда) истифадә олунмуш дуз мә'дәнләриндә мүаличә едилир. Дуз мә'дәнләринин јахынлығында санаторијалар салыныр, иглим мүаличәси тәтбиг олунур.

Әд.: Миррахимов М. М., Шогеннукова Е. А., Лечение бронхиальной астмы горным климатом, Нальчик, 1975; Адо В. А. и Корячкина В. А., Бронхиальная астма: профилактика, М., 1976.

БРОНХИОЛЛАР — *бронхларын* ән кичик шахәләри. Диварларында гығырдаг јохдур. Б. ағчијәрин алвеол јолларына кечир (бах *Ағчијәр*).

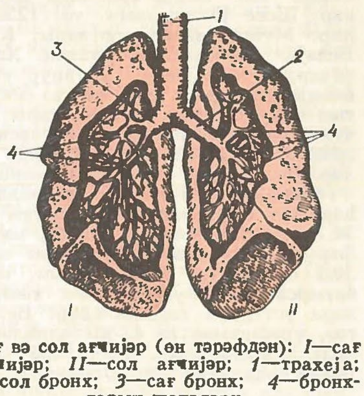
БРОНХИ́Т—бронхларын селикли гишасынын илтиһабы. Тәнәффүс системинин чох тәсадүф едилән хәстәликләриндәндир. Б., вирус вә бактерија инфексијасы (грип, гызылча, көјөскүрәк вә с.), зәһәрләјичи маддәләрлә интоксикасија, тозлу һава илә тәнәф-

фүс, сојуғдәјмә, папирос чәкмәк вә с. сәбәбләрдән баш верир. Кәскин вә хроник олур. К ә с к и н Б. чох вахт гуру өскүрәклә башлајыр, сонра селикли вә ја селикли-иринли бәлғәм ифраз олунмагла бәлғәмли өскүрәјә кечир. Хәстәлик 1—2 һәфтә давам едир. Б.-ин ағыр формаларында (хүсусән, капилլјар Б.-дә) үмуми әзкинлик, тәнкнәфәслик, үшүтмә, узун мүддәт јүксәк темп-р (бә'зән темп-рсуз олур), шиддәтли өскүрәк, синәдә хышылты вә с. мүшаһидә олунур. Х р о н и к Б.-ин башлыча әламәтләри бәлғәмли өскүрәк вә тәнкнәфәсликдир. М ү а л и ч ә с и: организмин мүгавимәтини јүксәлтмәк, кәскин Б.-дә јатаг режими, сулфаниламид препаратлары, антибиотикләр, гәләвили вә ја гәләвили-дузлу минерал су илә гарышдырылмыш исти сүд, бәлғәмкәтирән дәрманлар, банка, хардал јахмасы вә с.; хроник Б.-дә физиотерапија вә курорт мүаличәси (Крымын Чәнуб саһили, Кисловодск вә с.).

Һ е ј в а н л а р д а Б., организмин һәддиндән артыг гызмасы, јахуд сојумасы, тоз вә зәрәрли газларла чиркләнмиш һава илә тәнәффүс заманы, һәмчинин бронхлара дәрман (дүзкүн верилмәдикдә) вә јем күтләси дүшдүкдә баш верир. Хәстәлијин инкишафына тәнәффүс јолларындакы микрофлоранын да тә'сири вар. Бә'зи инфексион хәстәликләр (вәрәм, дабаг вә с.) вә һелминтозлар (диктиокаулјоз) да Б.-ә сәбәб олур. Һејванлар нәм, вентилјасијасыз јерләрдә сахландыгда, јемдә А витамини чатышмадыгда Б. баш верир. Кедишинә көрә Б. кәскин (10—15 сутка) вә хроник (һәфтәләр вә илләрлә) олур. Ә л а м ә т л ә р и: темп-рун артмасы, нәбзин тез-тез вурмасы, әзкинлик, өскүрәк, бурундан селик ахмасы, хырылты, бә'зән тәнкнәфәслик. Б. бронхопневмонијаја вә тәнәффүс јолларынын башга хәстәликләринә дә чеврилә биләр. М ү а л и ч ә с и: хәстәлијин сәбәбләрини арадан галдырмаг, бәлғәмкәтирән дәрманлар, антибиотикләр вә с. П р о ф и л а к т и к а с ы: һејванларын јемләнмәсиндә, сахланмасында вә ишләдилмәсиндә кикијена гајдаларына риајәт етмәк.

Әд.: Г е о р г и е в с к а я Л. М., Бронхиты. В кн.: Многотомное руководство по внутренним болезням, т. 3, М., 1964. Внутренние незаразные болезни крупного рогатого скота, под ред. П. С. Ионова, М., 1975.

БРОНХЛАР (јун. brónchos — нәфәс борусу)—нәфәс борусунун ағчијәрләрә кедән шахәләри. Инсанда нәфәс борусу 4—5-чи дөш фәгәрәләри бәрабәриндә һачаланыб, сағ вә сол баш Б.-а ајрылыр вә кет-кедә кичик шахәләрә бөлүнәрәк «бронх ағачыны» әмәлә кәтирир. Б.-ын ән кичик шахәләри *бронхиоллар* адланыр. Онлар да ағчијәрин алвеол ахачагларына ајрылыр. Ири Б.-ын әсасы јарымһәлгәви гығырдаглар, кичик Б.-ынкы исә гығырдаг лөвһәчикләридир. Бронх диварларынын саја әзәләләри тәнәффүс заманы сыхылараг, һаванын харичә чыхмасына көмәк едир. Б.-ын селикли гишасы кирпикли епител илә өртүлмүшдүр. Б.-ы биркә шахәләнән артерија вә веналар мүшајиәт едир. Бронхларын илтиһабына бронхит дејилир.

Сағ вә сол ағчијәр (өн тәрәфдән): *I*—сағ ағчијәр; *II*—сол ағчијәр; *1*—трахеја; *2*—сол бронх; *3*—сағ бронх; *4*—бронхларын шахәләри.

БРОНХОАДЕНИ́Т (*бронхлар* + јун. adén—вәзи)—дөш гәфәсиндә, трахеја вә ири бронхларын әтрафында олан лимфа дүјүнләринин илтиһабы. Чох вахт вәрәм мәншәли олур; бронхит, ағчијәр илтиһабы, бә'зи инфексион ушаг хәстәликләри (көјөскүрәк, гызылча вә с.) нәтичәсиндә дә баш верә биләр. Ә л а м ә т л ә р и: күрәкарасы наһијәдә ағры, јоручу өскүрәк; бә'зән һеч бир әламәт олмур. М ү а л и ч ә с и: Б.-ә сәбәб олан әсас хәстәлији мүаличә етмәк, вәрәм мәншәли Б.-дә вәрәмә гаршы мүаличә вә үмуми мөһкәмләндиричи режим.

БРОНХОГРАФИ́ЈА (*бронхлар* + ... *графија*)—нәфәс борусу вә бронхларын көлкәсинин шәклини алмаг үчүн рентгеноложи мүајинә үсулу. Бу мәгсәдлә тәнәффүс јолларына рентген шүалары үчүн гејри-шәффаф олан контраст маддә јеридилир. Б.-нын көмәји илә нәфәс борусу вә бронхларын формасынын дәјишилмәсини, јолунун даралмасы вә ја кенәлмәсини (*бронхоектазијаны*), ағчијәрдә шиш олуб-олмамасыны мүәјјән етмәк олар.

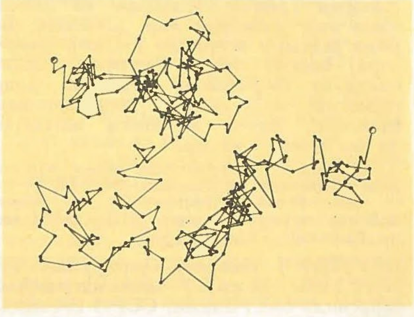
БРОНХОЕКТАЗИ́ЈА (*бронхлар* + јун. éktasis—кенәлмә) — бронхларын патоложи кенәлмәси. Хроник бронхит, көјөскүрәк, гызылча, грип вә с. нәтичәсиндә сонрадан төрәјир, јахуд анадангәлмә олур. Ә л а м ә т л ә р и: тутма характерли бәлғәмли өскүрәк, бә'зән ганһајхырма. М ү а л и ч ә с и: тәмиз һава, зүлаллы вә витаминли гида, сулфаниламид препаратлары, антибиотикләр, ағыр һалларда чәрраһи мүдахилә.

БРОНХОПНЕВМОНИ́ЈА (*бронхлар*+*пневмонија*), о ч а г л ы п н е в м о н и ј а — *ағчијәр илтиһабынын* бир формасы. Б. заманы илтиһаб просеси очаглы характер дашыјыр.

БРОНХОСКОПИ́ЈА (*бронхлар* + ...*скопија*)—бронхоскоп адланан хүсуси апаратла нәфәс борусу вә бронх јолларыны мүајинә методу. Б. диагностика вә мүаличә мәгсәди илә, һәмчинин нәфәс борусу вә бронхлара дүшмүш јад чисимләрин чыхарылмасында тәтбиг олунур.

БРОНХОСТЕНО́З (*бронхлар* + јун. sténōsis — даралма)— бронх јолларынын даралмасы. Кәскин вә ја хроник олур. К ә с к и н Б. бронха јад чисимләр (хырда пул, дүјмә, диш гырығы вә с.) дүшмәси, х р о н и к Б. исә бронхун зәдәләнмәси вә ја кәнардан она тәзјиг едилмәси (мәс., ағчијәр шиши, аорта аневризми, лимфа дүјүнләринин бөјүмәси вә с.) нәтичәсиндә баш верир.

БРОУН ҺӘРӘКӘТИ (Б р а у н һ ә р ә к ә т и)—маје вә ја газларда асылы һалда олан һәр һансы башга маддә һиссәчикләринин арасы кәсилмәјән низамсыз һәрәкәти. Бу һәрәкәти илк дәфә 1827 илдә инкилис ботаники Р. Броун мүшаһидә етмишдир. 1905—06 илләрдә А. *Ејнштејн* вә М. *Смолуховски* бу һәрәкәтин молекулјар-кинетик нәзәријјәсини вермишләр.

Б.һ.-нин сәбәби мүһит (маје) молекулларынын истилик (низамсыз) һәрәкәти нәтичәсиндә һәмин мүһитдәки һиссәчијә һәр тәрәфдән ендирилән зәрбәләрин там таразлаша билмәмәсидир. Бу зәрбәләр һиссәчијин һәрәкәт сүр'әтини гијмәт вә истигамәтчә тез-тез дәјишдирдијиндән онун трајекторијасы (изи) зигзаг шәкилли олур. Б.һ.-ни *микроскопла* мүшаһидә етмәк олур. Броун һиссәчикләри олан мүһитин темп-ру артдыгда, һәмчинин һиссәчијин өлчүләри кичилдикдә Б.һ. сүр'әтләнир.

Б.һ. молекулјар-кинетик нәзәријјәни тәсдиг едән ән әјани һадисәләрдән биридир.

Әд.: Э й н ш т е й н А., С м о л у х о в с к и й М., Брауновское движение, пер. с нем., М.—Л., 1936.

БРОШУ́Р (фр. brochure, brocher — тикмәк сөзүндән) — кичикһәчмли чап әсәри, китабча (5—48 сәһифә); мәтбуатда күтләви тәблиғат васитәләриндән бири. Илк Б.-ләр *Реформасија* дөврүндә бурахылмыш, Бөјүк Франса ингилабы (18 әсрин сону) дөврүндә хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишди. Русијада ингилаби һәрәкатын кенишләнмәси вә марксист идејаларын јајылмасында Б., хүсусилә гејри-легал Б.-ләр мүһүм рол ојнамышдыр. ССРИ-дә ичтимаи-сијаси, игтисади, елми-күтләви мөвзуларда Б.-ләр бөјүк тиражла нәшр едилир.

БРУ́ДЕР (инк. brooder, brood—јумурта үстүндә отурмаг сөзүндән)—һәјатынын биринчи һәфтәсиндә көрпә гушларын сахландығы јери исидән гурғу. Б. ичәрисиндә гыздырычысы олан пирамидашәкилли чәтирә бәнзәјир. Б.-дә темп-р тәнзимләјичи винтләрлә дәјишдирилир вә истиликтәнзимләјичиси васитәсилә автоматик олараг бир гајдада сахланыр. Бөјүк гушчулуг ф-кләриндә, һавасынын истилији тәнзим олунан чохмәртәбәли гәфәсләрдән ибарәт батарејалы Б.-дән истифадә едилир. Електриклә, газла вә ағ нефтлә ишләјән Б.-ләр вар; сәјјар вә стасионар олур. Електрик вә ја газла гыздырылан бир Б. алтына 500-ә гәдәр чүчә салыныр.

БРУ́ЈН, Б р е ј н (Bruyn), Корнелис де (1652—тәгр. 1726)—һолланд рәссамы, сәјјаһ. 1677 илдән рәссам кими сәјаһәтә чыхан Б. Италија, Ки-

чик Асија, Мисир, Сурија, Фәләстин вә с.-дә олмуш, 1701—03 илләрдә Русијада јашамышдыр. 1703 илдә Азәрб.-да (Нијазабад, Шамахы, Тәбриз) олан Б. бурадан Һиндистана јола дүшмүш, Һиндистан, Сејлон (индики Шри Ланка) вә Јава а-рына сәјаһәтини баша чатдырыб вәтәнә гајыдаркән јенидән Азәрб.-а кәлмишдир (1707). Б. сәјаһәтләри заманы иллүстрасијалар чәкмишдир. Онун Һәштәрхан, Дәрбәнд, Хәзәрин Гафгаз саһилләри вә Шамахыја аид рәсмләри вар. Сәјаһәти барәдә јаздығы әсәриндә I Пјотр дөврү сарај һәјаты тәсвир едилмиш, Москвада вә Воронеждә олмасына даир гијмәтли мә'луматлар верилмишдир; Шамахы, Кәнҹә вә Бакы һаггында да мә'лумат вардыр.

Әсәри: Путешествие через Московию Корнелия де Бруина, М., 1873.

Әд.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935.

БРУЈЕ́ВИЧ Николај Григорјевич (д. 12.11.1896, Москва)—машыншүнаслыг саһәсиндә совет алими, ССРИ ЕА акад. (1942), мүһәндис-техник хидмәти кен.-л.-ы. 1921 илдән Сов.ИКП үзвү. 1943—49 илләрдә ССРИ ЕА академик катиби олмушдур. 1951 илдән Машыншүнаслыг Ин-тунда ишләјир. Машын вә ҹиһазларын дәгиглик вә е'тибарлылыг нәзәријјәсинин јарадыҹыларындан бирирдир. Б. һесаблаjан-һәлледән гурғулар нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр. 3 дәфә Ленин ордени, 6 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Точность механизмов, М.—Л., 1946 (имеется библ.); Автоматизация умственного труда в машиностроении, М., 1969 (башгалары илә бирликдә).

БРУК (Brook) Питер (д. 21.3. 1925, Лондон) — инкилис режиссору. 1945—65 илләрдә Стратфорд-он-Ејвондакы Мемориал Театрда Шекспир пјесләринин гурулушуну вермишдир. Лондон вә Парис драм театрларында ишләмиш, «Ковент-Гарден» (Лондон), «Метрополитен-опера» (Нју-Јорк) театрларында опералар тамашаја гојмушдур. 1962—70 илләрдә Шекспир Крал Театрынын рәһбәрләриндән олмушдур. «Гыш нағылы», «Тит Андроник» (1951, 1955, В. Шекспир), «Мүфәттиш» (1966, Н. Гогол), «Един» (1968, Сенека) пјесләринин, еләҹә дә Вјетнам мүһарибәсиндән бәһс едән «US» (1966, Вјетнамда тамашаја гојмушдур); мәтнин мүәллифләриндән бири дә Б.-дур) сијаси ревүсүнүн режиссору олмушдур. Б. 1971 илдән Парисин мүхтәлиф театрларында фәалијјәт көстәрир; о, бурада «Афиналы Тимон» (1974, В. Шекспир), бир Африка гәбиләсинин талејиндән бәһс едән «Икләр» (1975) тамашаларынын вә с. әсәрләрин гурулушуну вермишдир. Б.-ун тамашаларына лаконизм, психоложи реализмлә театр шәртилијинин вәһдәти хасдыр. Б.-ун «Һамлет» (1955) вә «Крал Лир» (1964) тамашалары Москвада көстәрилмишдир. Б. бир чох филмин режиссорудур.

Әд.: Кагарлицкий Ю., Питер Брук, «Театр», 1976, № 10.

БРУКИ́Т [инк. минералогу Һ. Ҹ. Брукун, H. J. Brooke (1771—1857) шәрәфинә адландырылмышдыр] — минерал. Кимјәви тәркиби—TiO_2. Бә'зән дәмир вә ниобиумла гарышмыш олур. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Әсасән, сүтунвары, надир һалларда призматик кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки сарымтыл гонурдан гырмызымтыл гонурадәк дәјишир. Алмаз вә ја металабәнзәр парылтылыдыр. Сәртлији 5,5—6, сыхлығы 3900—4200 *кг/м*³. Кристалларына ССРИ (Урал), Исвечрә, Франса, Австрија, АБШ-да гызыллы сәпинтиләрдә вә Алп типли дамарларда раст кәлир.

БРУ́КНЕР (Bruckner) Антон (4. 9. 1824, Линс ш. јахынлығында, Ансфелден к.—11.10.1896, Вјана) — Австрија бәстәкары, органчы вә педагог. Әсасән, симфоник мусиги јазмышдыр. 3-чү (1873, Р. Вагнерә һәср олунмушдур), 4-чү («Романтик», 1874), 7-чи (1883), 8-чи («Фачиәви», 1887), 9-чу («Готик», 1894, тамамланмамыш) симфонијалары хүсусилә мәшһурдур. Б.-ин симфонијаларына монументаллыг, епиклик, драматизм, ејни заманда сәмимилик хасдыр. Б. һәмчинин, месса, кантата вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Әсәрләриндә фолклор интонасијаларындан да истифадә етмишдир.

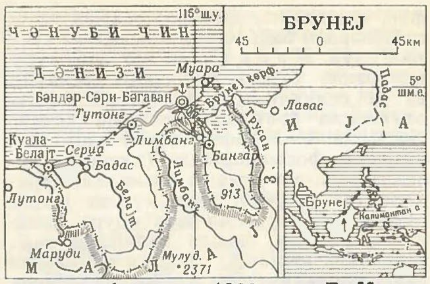
БРУ́МЕЛ Валери Николајевич (д. 14.5.1942, Чита вил.-нин Разведки гәс.)—совет идманчысы, јүнкүл атлет, ССРИ әмәкдар идман устасы (1961). 1964 илдән Сов.ИКП үзвү. 1963 илдә 2 *м* 28 *см* һүнд. тулланараг дүнја рекорду газанмышды. Б. үч дәфә (1961, 1962, 1963) дүнјада илин ән күчлү идманчысы һесаб олунмуш, 1962 илдә дүнја идманынын ән јүксәк мүкафатларына («Һелмс призи» вә «Колумбун гызыл каравелласы») лајиг көрүлмүшдүр. Б. 18-чи Олимпија ојунларынын чемпиону олмушдур (1964, Токио). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БРУНЕ́Ј (Brunei)—Калимантан (Борнео) а.-нын шм.-г.-индә султанлыг. 1888 илдән Б. Британијанын протекторатыдыр. Саһ. 5,8 мин *км*². Әһ. тәгр. 160 мин (1976). Пајтахты Бәндәр-Сәри-Бәгаван ш.-дир. Инз. ҹәһәтдән 4 маһала бөлүнүр.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир. Иглими екваториалдыр. Ил боју һаванын темп-ру тәгр. 26°С, иллик јағынты 2000—4000 *мм*-дир. Әразинин 75%-дән чоху рүтубәтли тропик мешәләрдир. Дәниз саһилиндә (габарма золағында) манго коллуглары вар.

Әһали. Әһалисинин 54%-и малајјалылар, 26%-и чинлиләрдир (1976). Б.-дә Һиндистандан кәлмәләр, һәмчинин инкилисләр дә јашајыр. Рәсми дилләри малајја вә инкилис дилләридир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 27,6 нәфәрдир (1976). Әһалинин тәгр. 50%-и мүсәлмандыр; абориkенләр гәдим дини е'тигадларыны сахламышлар.

Тарихи мә'лумат. Б. 14 әсрдә еһтимал ки, Индонезија империјасы Маҹапаһитин вассалы имиш. 15 әсрдә Б. һакими Әләкбәр Тата Мәһәммәд ады илә Б.-ин биринчи султаны олмушдур. 16 әсрин 1-чи јарысында, Калимантан а.-нын бүтүн шм. саһили вә бир сыра гоншу ада Б.-ә табе иди. 1580 илдә Испанија мүстәмләкәчиләри Б.-и зәбт етдиләр. Ишғалчыларын говулмасына бахмајараг Б. әрази бүтөвлүјүнү сахлаја билмәди. 19 әсрин әввәлиндә Б. дәниз гулдурлуғу вә гул алверинин бөјүк мәркәзләриндән иди. 1841 илдә инкилис авантүристи Ҹ. Брук Саравак вил.-ни зәбт етди. 1847 илдә Б. Британија Лабуан а.-ны тутду вә Б.-и гејри-бәрабәр мүгавилә бағла-

мағa мәҹбур етди. 1888 илдә Б. Инкилтәрәнин протекторатлығына чеврилди. 1906 илдә нефт јатагларынын кәшфи илә әлагәдар Б.-ә Инкилтәрә резиденти тә'јин едилди. 1941—45 илләрдә Б. Јапонија тәрәфиндән ишғал олунду. 1948—59 илләрдә Б.-и Саравакдакы Инкилтәрә губернатору идарә етмишдир. 1959 илдә Б.-дә конститусија гәбул едилди, лакин мүстәмләкә режими галды. 1956 илдә Б.-дә јарадылмыш Халг Партијасы өлкәјә истиглалијјәт верилмәсини тәләб етди. 1962 илин декабрында партијанын рәһбәрлији илә үсјан башланды; мәгсәд мүстәгил Калимантан-Утар (Шимали Калимантан) дөвләти јаратмаг иди. 1963 илин әввәлиндә инкилис гошунлары үсјаны јатырды. 1975 илин мајында Халг Партијасы илә әмәкдашлыгда тәгсирләндирилән бә'зи шәхсләр һәбсә алынмышдыр.

Б.-дә али һакимијјәт султана (Һәсән Болкиаһ) мәхсусдур. Лакин хариҹи сијасәтә вә мүдафиә ишләринә Б. Британија али комиссары нәзарәт едир. Ганунвериҹи органы—Ганунвериҹи шурадыр.

1974 илин октјабрында Б. һөкумәти халг тәсәррүфатынын инкишафы һаггында 5 иллик план гәбул етмишдир.

Тәсәррүфат. Б. игтисадијјатынын әсасы нефтчыхарма, каучук истеһсалы вә мешә тәсәррүфатыдыр. Бөјүк газ јатаглары кәшф едилмишдир. 1975 илдә 10 млн. *т* нефт вә 4,8 млрд. *м*³ газ чыхарылмышдыр. Нефт мә'дәнләри, каучук плантасијалары вә мешә тәсәррүфаты Б. Британија инһисарларынын нәзарәтиндәдир. Нефт вә ағаҹ е'малы мүәссисәләри вар. Тәбии газын мајеләшдирилмәси 3-ду тикилмишдир. Әһ.-нин тәгр. јарысы к.т. илә мәшғулдур. Әсасән, каучук (беҹәрилән торпагларын 1/2-индән чоху), чәлтик, банан беҹәрилир. Гијмәтли одунҹаг тәдарүк едилир. Б.-дә 18 мин гарамал (о ҹүмләдән 15 миндән чох ҹамыш), 12 миндән чох донуз вар. Балыг овланыр. Сериа илә Бадас арасында дар д. ј. вар. Шосе јолларынын уз. 1250 *км*-дир. Мүһүм дәниз портлары: Куала-Белајт, Бәндәр-Сәри-Бәгаван. Хариҹи тиҹарәти Малајзија, Сингапур вә Јапонија иләдир. Б. нефт вә газ (ихраҹатын 95%-и), мешә материаллары, каучук ихраҹ едир. Машын, нәгл. васитәси, әрзаг вә истеһлак маллары идхал едилир. Пул ваһиди Брунеј долларыдыр.

Сәһијјә. 1973 илдә Б.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 34,7, үмуми өлүм сајы 4,8, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 30,2 олмушдур. Б.-дә вәрәм, мә'дә-бағырсаг вә јолухуҹу ушаг хәстәликләри үстүнлүк тәшкил едир. Һелминтоз, үрәк-дамар вә с. хәстәликләр кениш јајылмышдыр. Б.-дә 456 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә

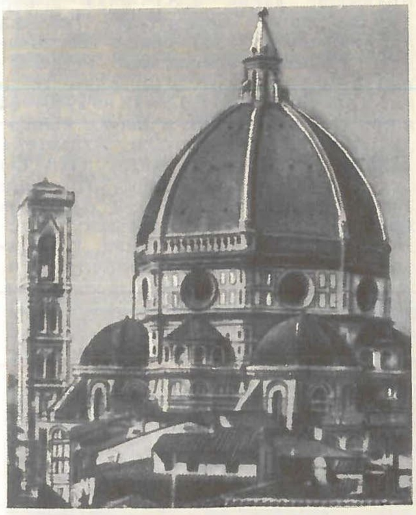
30 чарпајы) 4 хәстәхана, 9 сәһијјә мәркәзи, 9 сәјјар амбулаторија, 38 һәким (әһалинин һәр 3941 нәфәринә 1 һәким), о ҹүмләдән дөвләт хидмәтиндә 30 һәким, 7 диш һәкими, 3 әczачы, 25 мама, 127 тибб бачысы вар (1971).

Маариф. Б.-дә малајјалылар, инкилисләр вә чинлиләр үчүн ајры-ајры тәһсил системи мөвҹуддур. Милли мәктәбләрдә тәһсил ана дилиндәдир. Инкилис дили бүтүн мәктәбләрдә өјрәнилир. 1973/74 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 30 722, орта мәктәбләрдә 12 479, ики педагожи мәктәбдә 460, ики техники пешә мәктәбиндә 260-дан чох шакирд охујурду.

Әд.: Хренов Ю. Ф., Северный Калимантан (1939—1963), М., 1966.

БРУНЕ́Ј — бах *Бәндәр-Сәри-Бәгаван.*

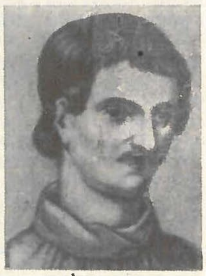
БРУНЕЛЛЕ́СКИ, Брунеллеско (Brunelleschi, Brunellesco) Филиппо (1377, Флоренсија — 15.4.1446, Флоренсија)—италјан ме'мары, һејкәлтәраш вә алим. Интибаһ дөврү ме'марлығынын баниләриндән вә перспектив нәзәријјәсинин елми јарадыҹыларындан бири олмушдур. Флоренсијада охумуш вә ишләмиш (тәгр. 1402—09 илләрдә), Ромада антик ме'марлығы өјрәнмишдир. Фәалијјәтә һејкәлтәраш кими башламышдыр («Исаакын гурбан верилмәси» релјефи, 1401, Милли музеј, Флоренсија). Көркәмли ме'марлыг абидәси олан Флоренсија килсәсинин о замана көрә нәһәнк күнбәзинин (диаметри 42 *м*-ә јахындыр) јарадылмасында (1420—36) иштирак етмишдир. Тәрбијә еви (1421—44), Сан-Лоренсо килсәсинин 1428 илдә баша чатдырылмыш сакристијасы (ибадәт либаслары вә с. мүгәддәс шејләр сахланан јер) вә с. Интибаһ дөврүнүн принсипләри әсасында тикилмишдир. Б.-нин јарадыҹылығында һуманизм вә поетиклик, мүтәнасиблик, аһәнкдарлыг вә новаторлуг (Патси капелласы, Санто-Спирито килсәсинин интерјери вә с.) әсас јер тутмушдур.

Ф. Брунеллески. Флоренсијада Санта-Марија дел Фјоре килсәсинин күнбәзи. 1420—1436.

БРУНЕР (Bruner) Ҹером Сејмур (д. 1.10.1915, Нју-Јорк)—Америка психологу, Һарвард ун-тинин проф. (1952). Идрак просесләринин тәдгиги илә мәшғулдур. Гаврајышын формалашмасында тәләбатын вә әһәмијјәтлилијин әсас рол ојнадығыны илк дәфә тәдгиг едәнләрдән биридир. Инсанларын коллективдә үнсијјәти просесиндә сосиал гаврајышын структурасыны да өјрәнир. Мәфһумларын формалашмасы просесиндә фәрдин мүәјјән стратекијадан там вә ја гисмән (објектин һәр бир характеристикасынын, јахуд бунлардан јалныз биринин илкин көтүрүлдүјүндән асылы олараг) истифадә етмәси фикрини ирәли сүрмүш вә тәҹрүби шәкилдә әсасландырмышдыр. Б.-ин бир сыра әсәрләри тә'лим просеси һаггында елми тәсәввүрләрин әсасландырылмасы үчүн психолокијанын наилијјәтләринин тәтбигинә һәср едилмишдир.

БРУ́НО (Bruno) Ҹордано Филиппо (1548, Нола—17.2.1600, Рома)—италјан философу, шаир, *католисизмин,* схоластика вә дини ҹәһаләтин барышмаз дүшмәни, *пантеизмин* нүмајәндәси. Бахышларына көрә килсәнин тә'гиб етдији Б. Италијадан кетмиш, Франса, Инкилтәрә вә Алманијада јашамышдыр. Италијаја гајытдыгда (1592) бид'әтчилик вә азадфикирлиликдә тәгсирләндирилмиш, 8 иллик һәбсдән сонра дири-дири тонгалда јандырылмышдыр. Б. фәлсәфәсинә *неоплатонизм* идејаларынын, пифагорчуларын бахышларынын, антик материалистләрин (Емпедокл, Анаксагор, Демокрит, Епикур, Лукретси) күчлү тә'сири олмушдур. Каинатын башлыҹа һәрәкәтвериҹи гүввәси олан ваһид башланғыҹ вә дүнја руһу һаггында тәсәввүрләр Б.-ну *һилозоизмә* кәтириб чатдырмышдыр. *Атомистиканын* тәрәфдары олан Б.-нун фикринҹә, материја бүтүн шејләрин субстансијасыдыр. Б.-нун пантеист натурфәлсәфәси схоластик аристотелизмә гаршы јөнәлдилмишди. Б. фәлсәфәнин мәгсәдини фөвгәлтәбии аллаһын дејил, «шејләрдә аллаһ» олан тәбиәтин дәрк едилмәсиндә көрүрдү. *Дүнјанын һелиосентрик системи* нәзәријјәсини инкишаф етдирән Б.-ја көрә Күнәш системиндән кәнарда сајсыз-һесабсыз мәскун планетләр јерләшир, Јер исә һүдудсуз аләмдә зәррәҹик олдуғундан Каинатын мәркәзи ола билмәз. Күнәши Каинатын мүтләг мәркәзи һесаб едән *Коперникдән* фәргли олараг Б. онун јалныз Күнәш системинин мәркәзи олдуғу фикрини сөјләмишдир.

Б.-нун космолокија саһәсиндәки бир сыра мүлаһизәсини (Күнәш системиндә о дөврдә мә'лум олмајан планетләрин варлығы, Күнәш вә улдузларын өз оху әтрафында фырланмасы, Каинатда Күнәш кими чисимләрин сонсуз сајда олмасы вә с.) астрономија аид сонракы кәшфләр тәсдиг етмишдир. Б. Јер илә Сәма арасындакы зиддијјәтләрә даир орта әсрләрин дини тәсәввүрләрини рәдд етмишдир.

Б. бәдии јарадыҹылығында класисизмин әләјһдары олмушдур. «Нуһун кәмиси» сатирик поемасынын, фәлсәфи сонетләрин мүәллифидир. «Шамдан» (1582) комедијасында халгын мәишәт вә ән'әнәләрини реалистҹәсинә тәсвир етмиш, католик килсәсини кәскин сатира атәшинә тутмушдур.

Әд.: Штекли А., Ҹордано Бруно, Б., 1966; Горфункель А., Джордано Бруно, М., 1973; Григулевич И. Р., Инквизиция, М., 1976.

БРУСЕЛЛЈО́З—инсан вә һејванларда кәскин вә ја хроник давам едән инфексион-аллеркик хәстәлик. Узун сүрмәси, синир системи, сүмүк вә ојнагларын зәдәләнмәси илә характеризә олунур. Б. төрәдиҹиләри бруселла (хәстәликтөрәдән бактеријалар) микроорганизмләридир. Бунларын 6 типи вар: Br. melitensis, Br. abortus, Br. Suis, Br. neotomae, Br. ovis вә Br. Canis.

Б. инсана бруселла дүшмүш сүд, сүд мәһсуллары вә хәстә һејван әтиндән, һәмчинин хәстә һејванлара гуллуг етдикдә вә с. нәтиҹәсиндә јолухур. Б. төрәдиҹиләри инсан организминә зәдәләнмиш дәри вә селикли гишалардан, тәнәффүс јолларындан да кечә биләр. Б. заманы бүтүн орган вә тохумалар: кишиләрдә хаја (орхит, епидидимит), гадынларда ушаглыг борулары (салпинкит), јумурталыглар (оофорит) вә с. зәдәләнә биләр. Ән чох дајаг-һәрәкәт апараты — ојнаг, вәтәр, бағлар зәдәләнир. Хәстәлик 2—3 һәфтәдән сонра (инкубасија дөврү) башлајыр. Темп-р 39—40°С-јә гәдәр јүксәлир, хәстә һәддиндән чох тәрләјир. Гыздырма 2—3 һәфтә вә даһа артыг давам едир. Бундан сонра ојнагларда, әзәләләрдә вә синир көкләриндә ағры башлајыр, далаг, гарачијәр, лимфа дүјүнләри шишир. Хәстәлик 3 ајдан 2 илә гәдәр вә даһа чох чәкир; ресидив верир.

Мүаличәси: кәскин дөврдә вә ресидив вердикдә антибиотикләр, ресидив вермиш хроник кедишиндә ваксинлә мүаличә вә антибиотикләр, бә'зән курорт мүаличәси. Профилактикасы: хәстә һејванларла тәмасда оларкән инфексијанын гаршысыны алан тәдбирләр, һејвандарлыг биналарынын дезинфексијасы, әт, сүд вә сүд мәһсулларынын зәрәрсизләшдирилмәси, пејвәнд вә с.

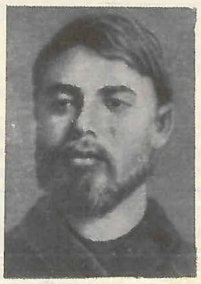
Б. төрәдиҹиләри һејванлара јем вә су илә һәм вә тәнәффүс јолларынын селикли гишасындан, һәмчинин балалыг јолу вә зәдәләнмиш дәридән кечир. Әсасән давар, гарамал вә донузлар тутулур. Донуз вә гојунлар ән чох ҹүтләшмә заманы јолухур. Б. хәстә һејванларын су ичдији вә отладығы јерләрдән јолуха билир. Һејванлар ән чох чинси јетишкәнлик вә боғазлыг дөврүндә Б.-а һәссас олур. Һејван организминә дүшән бруселлалар дөлләнмиш балалыгда, јелиндә, далагда, лимфа дүјүнләриндә, иликдә, чинсијјәт вәзиләриндә чохалыр. Доғум заманы чох јајылыр. Б.-а 100-дән артыг ев вә вәһши һејван нөвү, гушлар вә кәмириҹиләр дә тутулур. Б., әсасән, кизли (латент) формада кечир. Баласалма Б.-ун әсас әламәтидир. Хәстә һејванда сонун ләнкимәси, мастит, ендометрит, һигрома, бурсит, артрит, дәриалты абсесләр, ифлиҹ вә с. мүшаһидә едилир. Инкубасија дөврү 2—3 һәфтә вә даһа чохдур. Б. микроблары хариҹи мүһитдә вә' һејвани мәһсулларда узун мүддәт јашајыр. Профилактикасы гәбул едилмиш тә'лимата мүвафиг апарылыр. Хүсуси штаммлардан һазырланмыш ваксинләрдән истифадә едилир. Мүаличәси јохдур.

Әд.: Имамәлијева К. М., Бруселлјозун профилактикасы, Б., 1970; Вер-

шилова П. А., Бруцеллёз, М., 1972; Жованик П. Н., Бруцеллёз, Киев, 1975; Косилов И. А. и Ощенков В. Г., Бруцеллёз сельскохозяйственных животных, Новосибирск, 1976.

БРУСИ́Т [американ минералогу А. Брусун, А. Bruce (?—1818) шәрәфинә адландырылмышдыр] — һидроксидләр групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби—$Mg(OH)_2$. Магнезиум, гисмән, манган (Mn^{2+}; манган-брусит) вә дәмирлә (Fe^{2+}; ферробрусит) әвәз олуна биләр. Тригонал сингонијада кристаллашыр. Микавары кристаллар, бә'зән вәрәгли, назик лифли агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнксиз, ағ, јашылымтыл, гәһвәји, сары вә с. олур. Сәдәф парылтылыдыр. Сәртлији 2,5, сыхлығы 2370 — 2400 *кг/м³*. Магнезиумлу ултраәсаси сүхурларын һидротермал дәјишмәсиндән вә доломитләрин метаморфизләшмәсиндән әмәлә кәлир. Серпентинитләшмиш дунит вә перидотит дамарларында асбестлә бирликдә тапылыр. Магнезиум алынмасында хаммал кими истифадә олуна биләр. ССРИ-дә (Урал, Гафгаз, Сибир) јығынтылары вар. Мәшһур јатаглары АБШ, Канада, Италија вә Југославијададыр.

БРУ́СНЕВ Михаил Иванович (25.1. 1864, Кубанын Сторожеваја станитсасы—1.7.1937, Ленинград)— Русијада илк с.-д. групларындан биринин тәшкилатчысы. 1881 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1889 илдә с.-д. групу (бах *Бруснев групу*) јаратмыш, ону кизли әдәбијјатла тә'мин етмиш вә бир нечә интибаһнамә бурахмышдыр.

Тула, Нижни Новгород (индики Горки), Харков, Кијевдәки с.-д. дәрнәкләри вә *«Әмәк азадлығы» групу* илә әлагә јаратмыш, Русијада илк Бир мај нүмајишинин тәшкилиндә (1891) иштирак етмишдир. 1892 илдә һәбсә алыныб, 4 ил сонра Јакутијаја сүркүн олунмушдур; 1904 илдә сүркүндән гајытдыгдан сонра бир мүддәт Бакыда јашамыш, болшевикләрә көмәк көстәрмишдир. Һәмин ил Петербурга көчмүш, сонралар сијаси фәалијјәтдән узаглашмышдыр.

Әд.: бах *Бруснев групу* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БРУ́СНЕВ ГРУПУ — Русијада илк с.-д. тәшкилатларындан бири. 1889 илдә Петербургда, ингилабчы тәләбәләр илә габагчыл фәһләләрин бирләшмәси нәтиҹәсиндә јарадылмышдыр. Мәгсәди фәһлә һәрәкаты рәһбәрләри һазырламаг үчүн габагчыл фәһләләр арасында марксизми тәблиғ етмәк иди. Әввәл «Мәркәзи фәһлә комитәси», «Фәһлә иттифагы» адланмыш, сонра исә рәһбәри *Брусневин* адыны дашымышдыр. Група чохлу дәрнәк фәалијјәт көстәрирди. «Әмәк азадлығы» групунун програмына әсасланан Б.г. чаризм вә буржуазијаја галиб кәлмәк үчүн мүстәгил фәһлә партијасы јарадылмасыны зәрури һесаб едирди. Азадлыг уғрунда мүбаризәдә пролетариатын габагчыл ролуну кәндлиләрә баша салмағы лазым билир, террорун әлејһинә чыхыр, фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәјә чалышырды. Б.г. һектограф үсулу илә «Пролетари» гәзетинин ики нөмрәсини нәшр етмиш, Русијада илк Бир мај нүмајишләрини (1891, 1892) тәшкил етмишдир. Үмумрусија фәһлә тәшкилатынын јарадылмасына ҹәһд көстәрән Б.г. Москва, Нижни Новгород, Казан, Тула, Кијев, Харков, Јекатеринослав (индики Днепропетровск) вә Варшавада олан ингилаби дәрнәкләрлә әлагә сахлајырды. 1892 ил апрелин 22-дә групун рәһбәрләри Москвада һәбс олундулар. Галан үзвләр исә групун ишини давам етдирдиләр. Б.г. Русија фәһлә һәрәкатынын кәләҹәк инкишафы үчүн зәмин јаратдыи, илк с.-д. фәһлә дәстәсинин јетишмәсинә көмәк етди.

Әд.: Самедов В. Ю., Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 1, Б., 1962; Костин А. Ф., От народничества к марксизму, М., 1967.

БРУТ Марк Јуни (Marcus Junius Brutus; е.ә. 85—42)—Рома сијаси хадими. *Помпеј* вә Сезар арасындакы мүбаризәдә Помпејин тәрәфиндә олмушдур. Помпејин мәғлубијјәтиндән сонра (48) ону өзүнә јахынлашдырмаг истәјән Сезар тәрәфиндән Ромаја претор тә'јин едилмишди (44). Касси илә бирликдә Сезара гаршы суи-гәсдә башчылыг етмишдир. Икинҹи *триумвиратла* (Октавиан, Антони, Лепид) мүбаризәдә республикачыларын рәһбәрләриндән иди. Филипп јахынлығындакы вурушмада (е.ә. 42) мәғлуб олмуш, өзүнү өлдүрмүшдүр.

БРУ́ТТО (итал. brutto—кобуд, габа)—малын бағлама (тара) илә бирликдә күтләси. Бах һәмчинин *Нетто*.

БРУ́ГКЕ (фламандҹа Brugge, һәрфи мә'нада—көрпү; фр. Bruges)—Белчикада шәһәр. Гәрби Фландрија әјаләтинин инз. м. Кәмичилик каналлары (Б.—Зебрүгке, Б.—Остенде, Б.—Кент) говшағы. Дәниз порту (Шимал дәнизиндә аванпортлары Зебрүгке вә Остендедир). Әһ. 119,9 мин (1975). Метал е'малы, кәми тә'мири, тохуҹулуг, јејинти сәнајеси вар. Гәдимдән кружева истеһсал едилир. Туризм мәркәзидир.

Б. 7 әсрдән мә'лумдур. 11 әсрин сонундан Фландрија графларынын игамәтқаһы иди. 11—13 әсрләрдә Авропада ән бөјүк сех сәнәткарлығы вә бејнәлхалг тиҹарәт, сонралар исә һәмчинин бејнәлхалг кредит әмәлијјатлары мәркәзләриндән олмушдур. Фландријада капиталист мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар (15 әср) Б. әввәлки игтисади вә сијаси мөвгејини итирмишдир.

Ме'марлыг көрүнүшүнә, канал вә көрпүләрин чохлуғуна көрә Б.-ни чох вахт «Шимал Венесијасы» адландырырлар. Гроте-маркт мејданындакы маһуд тиҹарәти биналары сырасы (1248—1364) вә шәһәр гүлләси (1283—1482), Бург мејданындакы ратуша (1376—1421) вә Мүгәддәс ган капелласы (тәгр. 1480), Синт-Салватор (12—18 әсрләр), Онзе-ливе-Враујекерк (1210—1549) килсәләри вә с. Б.-нин гәдим ме'марлыг абидәләриндәндир.

БРУ́МЕР (фр. brumaire, brume—думан сөзүндән)—Франсада 1793 ил октјабрын 5-дән 1806 ил јанварын 1-дәк гүввәдә олан *Республика тәгвиминә* көрә илин 2-ҹи ајы. Октјабрын 22—23-дән нојабрын 20—21-нә гәдәрки вахта мүвафигдир.

БРУ́ССЕ́Л (фр. Bruxelles, фламандҹа Brussel)—Белчиканын пајтахты. Брабант әјаләтинин инз. м. Сенна чајы (Шелда һөвзәси) саһилиндәдир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли нәгл. говшағы. Аеропорт (Завентем). Каналлар васитәсилә Шимал дәнизи вә Белчиканын бир чох р-ну илә әлагәләнир. Әһ. 1,1 млн. (әтрафы илә, 1975).

Б.-ин али идарә органы шәһәр әһалисинин 6 ил мүддәтинә сечдији коммунал Шурадыр. Шура бургомистрин башчылыг етдији ешвенләр коллекијасыны сечир. Б. Бөјүк Брүссел адланан агломерасијанын мәркәзи һиссәсидир. Брүссел агломерасијасынын өзү исә даими идарә органы олмајан 19 коммунадан ибарәтдир.

Б. һагтында илк мә'лумата 11 әср сәнәдләриндә (7 әср һадисәләри илә әлагәдар) раст кәлмәк олур. 12 әсрин 2-ҹи јарысындан Брабант һерсоглуғунун, сонра исә *Һабсбургларын* Нидерландлардакы ҹанишинләринин игамәтқаһы олмушдур. *Нидерланд буржуа ингилабы (16 әср)* заманы Б.-дә башланмыш үсјан нәтиҹәсиндә өлкәнин ҹ.-унда Испанија ағалығына сон гојулмуш, лакин 1585 илдә шәһәр јенидән ишғал олунмушду. Белчика ингилабындан (1830) сонра Белчиканын пајтахты олмушдур. РСДФП-нин 2-ҹи гурултајы 1903 илдә Б.-дә ишә башламышды. 1914—18 вә 1940—44 илләрдә Алманија Б.-и ишғал етмишди. 1967 илдән Шимали Атлантика Мүгавиләси Тәшкилатынын (НАТО) гәраргаһы Б.-дә јерләшир. 1976 илин апрелиндә Б.-дә вә Лјеждә Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлыг уғрунда мүбаризә апаран ичтимаи гүввәләрин 2-ҹи Мәҹлиси кечирилмишдир.

Бөјүк мејдан.

Б. өлкәнин мүһүм игтисади, сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Електротехника, нәгл., полиграфија аваданлығы вә с. истеһсал едән машынгајырма саһәләри, јүнкүл, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вә пајтахт һәјатына хас тәсәррүфат саһәләри вар. Б. өлкәнин кредит-малијјә мәркәзидир.

Б.-дә ун-т (1834 илдә әсасы гојулмушдур), Али Сијаси вә Ичтимаи Елмләр Мәктәби, Ҹоғрафија Ин-ту, Елмләр вә Инҹәсәнәт Академијасы, Пастер ин-ту вә с. елми идарәләр, Гәдим инҹәсәнәт музеји, Мүасир инҹәсәнәт музеји вә дикәр музејләр вар.

Б.-ин мәркәзиндә Сен-Мишел-е-Гудул готик килсәси (тәгр. 1226—1490), ратуша (1401—55), *килдија* евләри (тәгр. 1696—1720), 18 әсрдә классисизм үслубунда Крал мејданы вә Крал китабханасы, 19 әсрдә исә бөјүк биналар — Биржа (1873—76), Әдлијјә сарајы (1866—83), Гәдим инҹәсәнәт музеји (1875—85) вә с. тикилмишдир. «Сите модерн» гәсәбәси (1922—27) Б.-ин

Сталинград күчәси.

«модерн» үслубунда јарадылмыш ме’марлыг нүмунәләриндәндир. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Б.-дә Мәркәзи вағзал (1953, ме’мар В. Орта), «Сабена» тәјјарә вағзалы (1954, ме’мар М. Бренфо), Ичтимаи тә’минат бинасы (1958, ме’мар Х. ван Көјк), 70-чи илләрдә исә бир сыра бөјүк биналар, о ҹүмләдән Азад ун-т комплексинин бир нечә бинасы вә с. тикилмишдир.

БРҮССЕЛ ДЕМОКРАТИК АССОСИАСИЈАСЫ—пролетар ингилабчылары вә әсасән буржуа вә хырда буржуа демократларындан сијаси мүһаҹирләрдән ибарәт габагҹыл һиссәсини бирләшдирән бејнәлхалг демократик тәшкилат. 1847 илин пајызында јарадылмышды. Онун јарадылмасында К. Маркс, Ф. Енкелс вә Коммунистләр Иттифагынын дикәр хадимләринин рәһбәрлик етдикләри Алман Фәһлә Ҹәмијјәти (Брүсселдә) бөјүк рол ојнамышдыр. К. Маркс 1847 ил нојабрын 15-дә Б.д.а. сәдринин мүавини сечилмишди. Бејнәлхалг демократик һәрәкатын бөјүк мәркәзинә чеврилән Б.д.а. демократик гүввәләри Авропадакы мүртәҹе монархија режимләринә гаршы мүбаризәјә сәфәрбәр етмәјә сә’ј көстәрир, Б. Британија, Алманија, Франса, Полша вә б. өлкәләрин демократлары илә әлагә сахлајырды.

Франсада 1848 ил буржуа ингилабы дөврүндә Б.д.а.-нын ингилабчы ҹинаһы Белчика фәһләләрини дәрһал силаһландырмаг вә демократик республика уғрунда мүбаризәјә башламаг шүары илә чыхыш едирди. Ингилабчы һиссәси чәза тәдбирләринә мә’руз галдыгдан вә Маркс Брүсселдән сүркүн едилдикдән (1848, март) сонра Б.д.а.-нда Белчиканын зәһмәткеш күтләләринин монархија әлејһинә һәрәкатына башчылыг едә билмәјән мө’тәдил республикачы буржуа ҹинаһы јенидән үстүнлүјү әлә алды. 1849 илдә ассосиасија фәалијјәтини дајандырды.

Әд.: Михайлов М. И., История Союза Коммунистов, М., 1968.

БРҮССЕЛ КОММУНИСТ МҮХБИР КОМИТӘСИ—1846 илин әввәлиндә Брүсселдә К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән јарадылмышды; мүхтәлиф өлкә социалистләрини идеја вә тәшкилатча бирләшдирмәк вә пролетар партијасынын јарадылмасына һазырлыг мәгсәди дашыјырды. Марксын рәһбәрлик етдији бу комитә Алманија, Франса, Б. Британија вә Белчиканын социалист груплары, һабелә бу өлкәләрин фәһлә һәрәкатларынын ајры-ајры нүмајәндәләри илә әлагә јарадараг, јерләрдә коммунист мүхбир комитәләринин тәшкилинә көмәк көстәрмишдир. Б.к.м.к. *«Әдаләтлиләр иттифагы»* вә *чартизмин* лидерләри илә әлагә сахламыш, фәһлә һәрәкатындакы сектантчы мејлләрлә мүбаризәдә мүһүм рол ојнамышдыр. Комитәнин тапшырығы илә 1846 илин августунда Франсаја кедән Ф. Енкелс Парис фәһләләри арасында реформизмин тә’сиринә гаршы мүбаризә апармышдыр. Б.к.м.к.-нин фәалијјәти габагҹыл фәһләләрин елми коммунизм мөвгејинә кечмәсинә көмәк етди, *Коммунистләр Иттифагынын* јарадылмасына һазырлыг ишиндә мүһүм рол ојнады.

Әд.: Кандель Е. П., Маркс и Энгельс—организаторы Союза Коммунистов, М., 1953; К. Маркс, Биография, М., 1968; Михайлов М. И., История Союза Коммунистов, М., 1968.

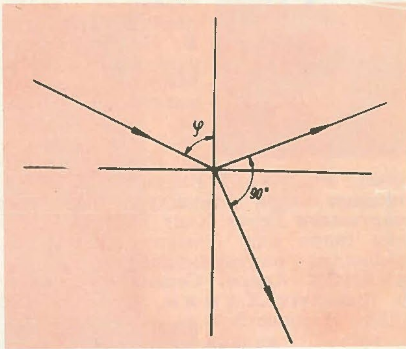
БРҮССЕЛ КОНФРАНСЫ (1921)—Белчика, Б. Британија, Алманија, Данимарка, Испанија, Италија, Чин, Латвија, Нидерланд, Полша, Румынија, Франса, Чехословакија, Исвечрә, Исвеч, Естонија, Јапонија, һәмчинин Бејнәлхалг Гырмызы Хач Ҹәмијјәти вә Америка Јардым Идарәси (АРА) нүмајәндәләринин октјабрын 6—8-дә Брүсселдә кечирилмиш конфрансы. Рәсмән, гураглыгла әлагәдар Русијада аҹлыг чәкәнләрә јардым мәгсәдилә чағырылмышды. Лакин Б.к. аҹлығын мигјасы барәдә дәгиг мә’лумат олмадығыны бәһанә едәрәк, бу мәсәлә илә әлагәдар һеч бир гәрар гәбул етмәди. Инкилтәрә нүмајәндәсинин тәклифи илә конфранс чар һөкумәтинин вә Мүвәггәти һөкумәтин борҹларынын өдәнилмәси шәртилә Совет һөкумәтинә кредит вермәјин мүмкүнлүјү барәдә гәтнамә гәбул етди. Гәтнамәдә «аҹлыг чәкәнләрә» «көмәк көстәрилмәси» барәдә дә данышылыр, лакин әвәзиндә дөзүлмәз шәртләр ирәли сүрүлүрдү. Б.к.-нын тәшәббүсчүләри, бунунла Совет дөвләтинин ағыр вәзијјәтиндән истифадә едәрәк ону борҹлар мәсәләсиндә тәслим етмәјә, кәнҹ социалист дөвләтини, империалистләрин онун дахили ишләринә гарышмасына разы салмаға чалышырдылар. Совет һөкумәти бир сыра рәсми сәнәд вә бәјанатларла бу планы ифша етди.

Әд.: Ключников Ю. В. и Сабанин А. В., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 3, в. 2, М., 1929, с. 110; Документы внешней политики СССР, т. 4, М., 1960, с. 445—48.

БРҮССЕЛ КОНФРАНСЫ (1937)—Јапонијанын Чинә тәҹавүзү илә әлагәдар ССРИ, АБШ, Чин, Белчика, Франса, Португалија, Нидерланд, Италија, Б. Британија, Данимарка, Исвеч, Мексика, Боливија, Австралија, Ҹәнуби Африка Иттифагы, Канада, Норвеч, Һиндистан вә Јени Зеландија нүмајәндәләринин нојабрын 3—24-дә Брүсселдә кечирилмиш конфрансы. Јапонија вә Алманија Б.к.-нда иштиракдан имтина етдиләр. Јапонијаја гаршы игтисади тәдбирләр көрмәк барәдә Чин тәрәфинин тәләбини конфрансда јалныз ССРИ мүдафиә етди. Јапонијанын *Вашингтон конфрансы (1921—22)* гәрарларыны позмасыны гејд етмәклә кифајәтләнән Б.к. АБШ, Б. Британија вә Франсанын мөвгеји үзүндән, Јапонијанын тәҹавүзкарлығынын гаршысыны алмаг үчүн әслиндә һеч бир чидди тәдбир көрмәди.

БРҮССЕЛ ПАКТЫ — бах *Гәрб блоку*.

БРҮСТЕР ГАНУНУ—електромагнит далғалары *диелектрик* сәтһдән экс олундугда, гајыдан шүаларын там полјаризә олундуғуну мүәјјән едән ганун. 1815 илдә инкилис физики

Д. Брүстер тәҹрүбәдә көстәрмишдир ки, φ дүшмә буҹағы үчүн tg φ=*n* (*n*—диелектрикин сындырма әмсалыдыр) шәрти өдәнилдикдә, гајыдан шүа там полјаризә олунур. Бу һалда гајыдан шүа илә сынан шүа арасындакы буҹаг 90°-јә бәрабәр олур.

БУАКИЛБЕР, Буакилбер (Boisguillebert) Пјер (17.2.1646 — 10.10. 1714)—франсыз игтисадчысы, Франсада классик буржуа сијаси игтисад мәктәбинин баниси, әмәк дәјәр нәзәријјәсинин әсасыны гојанлардан бири, *физиократларын* сәләфи. Б. базар гијмәтини вә һәгиги «дәјәри» фәргләндирир вә иш вахтыны дәјәрин өлчүсү һесаб едирди. Б. пулу әсас бәла вә халгын јохсуллашмасынын сәбәби һесаб едир, пулу садә тәдавүл васитәсинә чевирмәклә онун һаким ролуна сон гојмағын мүмкүнлүјүнү зәнн едирди. К. Маркс Б.-ин феодал әсарәтинә вә *меркантилизмә* гаршы олан әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирмишдир.

БУАЛО, Буало-Депрео (Boileau-Despreáux) Никола (1.11.1636, Парис—13.3.1711, Парис) — франсыз шаири, тәнгидчи, классисизм нәзәријјәчиси. Јарадычылыға сатирик ше’рләрлә башламышдыр. Ән мүһүм әсәри—«Поезија сәнәти»ндә (1674) франсыз классисизминин нәзәри-естетик принсипләри шәрһ олунмушдур. Б.-нун естетикасы *расионализмә* әсасланыр. Тәбиәти тәглиди бәдии јарадычылығын әсас принсипи һесаб едән Б. һәјата фәрди, субјектив мүнасибәтин әлејһинә чыхмышдыр. Халг поезијасына мәнфи мүнасибәт бәсләмиш, ону «бајағы», «габа» сәнәт адландырмышдыр. Б. драм әсәриндә мәкан, заман вә һәрәкәт бирлији тәләбини ирәли сүрмүшдүр. Б.-нун нәзәри көрүшләри 17—18 әсрләр Авропа әдәбијјаты вә естетик фикринин инкишафына тә’сир көстәрмишдир.

Әсәри: Поезија сәнәти, Б., 1969.

БУАЧИДЗЕ Самуил Григорјевич (партија тәхәллүсү Ној; 17.7.1882, Кутаиси губ.-нын Тсархнали к.—3.7.1918, Владигафгаз, индики Орҹоникидзе)—Русија фәһлә һәрәкаты хадими, Шимали Гафгазда Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1902 илдән Сов.ИКП үзвү. 1905 илдә Гәрби Күрҹүстанда кәндлиләрин силаһлы үсјанынын рәһбәрләриндән олмуш, 1906—07 илләрдә Владигафгаз, Рос-

тов-Дон вә Москвада ингилаби иш апармышдыр. Тә'гибләрә мә'руз галмышдыр. 1911 илдә сүркүндән харичә гачмыш, Исвечрәдә В. И. Ленинлә көрүшмүш, РСДФ(б)П МК-нын тапшырыгларыны јеринә јетирмишдир. 1917 илин апрелиндә Русијаја гајытмыш, РСДФ(б)П Владигафгаз Комитәсинин сәдри олмушдур. 1918 илин мартындан Терек Халг Респ.-сы ХКС-нин сәдри иди. Әксингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

БУБНО́В Андреј Серкејевич (партија тәхәллүсү Х и м и к, Ј а к о в; 4.4. 1883, Иваново-Вознесенск, индики Иваново—12.1.1940, Москва) — совет дөвләт вә партија хадими, тарихчи, публисист. 1903 илдән Сов. ИКП үзвү. РСДФП-нин 4-чү (1906) вә 5-чи (1907) гурултајларында иштирак етмишдир. 1909—17 илләрдә Нижни Новгород, Сормово, Петербург, Самара вә с. шәһәрләрдә партија иши апармышдыр. 1917 илдә РСДФ(б)П МК-ја, сонра МК Сијаси Бүросуна үзв сечилмишдир. Петроградда Октјабр силаһлы үсјанынын рәһбәрләриндән олмушдур. 1918 илдә «сол коммунистләрә» гошулмушду. Һәмин илдә Украјна Фәһлә-Кәндли Һөкумәти вә УК(б)П МК тәркибинә дахил олмуш, 1919 илдә УК(б)П МК Сијаси Бүросуна үзв сечилмишдир. 1921—22 илләрдә *«Демократик мәркәзијјәт» групуна*, 1923 илдә тротскичи мүхалифәтә гошулмуш, тезликлә ондан узаглашмышдыр. 1924—29 илләрдә Гызыл Орду Сијаси Идарәсинин рәиси, 1925 илдә РК(б)П МК катиби, 1929—37 илләрдә РСФСР халг маариф комиссары ишләмишдир. Партијанын 13—17-чи гурултајларында МК үзвү сечилмиш, ҮРМИК вә ССРИ МИК-ин үзвү олмушдур. Коммунист партијасынын тарихинә даир әсәрләри вар. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Б и н е в и ч А., С е р е б р я н с к и й З. Л., Андрей Бубнов, М., 1964.

БУБНО́В Иван Григорјевич (18.1. 1872—13.3.1919) — рус кәмигајырма мүһәндиси. 1904 илдән Петербург Политехник Ин-тунда (1909 илдән проф.), 1910 илдән өмрүнүн ахырынадәк Дәниз академијасында дәрс демишдир. «Кәмиләрин үз өртүјүндә су тәзјигиндән јаранан кәркинлик» (1902) әсәриндә илк дәфә олараг кәми көвдәси үчүн ишләдилән ләвһәләрин һесабланмасынын изаһыны вермиш, сонракы әсәрләриндә кәмиләрин үмумијјәтлә möһкәмлик мәсәләләрини ријази әсасландырмышдыр. Б.-ун «Кәмигајырма механикасы» (1909—11) о заман өз оржиналлығы, елмилији, јазылыш үслубу вә долғунлуғуна көрә еканә елми әсәр иди. Русијада илк дәфә дахилијанма мүһәррики илә ишләјән «Делфин» (1902), сонра исә «Барс» типли (1912) суалты гајыгларын конструксијасы онун рәһбәрлији илә һазырланмышдыр. Суалты гајыгларын далдырылмыш вәзијјәтдә сынағы үчүн Б.-ун һазырладығы оржинал үсулдан 70-чи илләрдә дә истифадә олунур.

Ә с ә р л ә р и: Труды по теории пластин, М., 1953; Избранные труды, Л., 1956.

Әд.: Б л а г о в е щ е н с к и й С. Н., О работах И. Г. Бубнова по теории кораблія. «Тр. Ленинградского кораблестроительного ин-та», 1951, в. 8.

БУБО́Н, х и ј ә р ә к (јун. bubōn—гасыг, гасыг шиши)—лимфа дүјүнләринин илтиһабы. Б. бир чох хәстәликләрдә (иринли инфексија, сифилис, јумшаг шанкр, тулјаремија, вәрәм вә с.) мүшаһидә олунур. Чох вахт хәстәлијин әсас әламәти кими тәзаһүр едир. Мүхтәлиф бөјүклүкдә олур. Инфексијанын характериндән, хәстә организмин реактивлијиндән асылы олараг хәстәлик кәскин ағрылы (јумшаг шанкр вә с.) вә ја ағрысыз кечир (сифилис). М у а л и ч ә с и: Б.-ну төрәдән әсас хәстәлији арадан галдырмаг, бә'зән чәрраһи мүдахилә.

БУБР (Bóbr), Б о б р а в а—Полшанын ч.-г.-индә чај. Одранын сол голу. Уз. 280 *км* Крконоше (Судет) д-рындан башланыр. Тез-тез дашыр. Кәмичилијә јарамыр. Мәнсәби јахынлығында СЕС (52 мин *квт* күчүндә) вар.

БУГ, Г ә р б и Б у г—ССРИ вә Полша әразиләриндә чај (хејли һиссәси сәрһәд хәтти боју узаныр), Висла чајынын сағ голу. Уз. 831 *км*, һөвзәсинин саһ. 73 470 *км*²-дир. Подол јүксәклијиндән башланыр. Лүблин јүксәклијинин ш. кәнары вә Подлјас овалығындан ахыр. Декабрын ахырларындан мартын икинчи јарысынадәк донмуш олур. Гарышыг мәнбәдән гидаланыр. Әсас голлары: Мухаветс, Нарев. Днепр-Буг каналы вә дикәр чајлар Б.-у Днепр чајы, Август каналы исә Неман чајы системләри илә бирләшдирир. Ағач ахыдылыр. Мәнсәбиндән 315 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Брест, Буск, Каменка-Бугскаја, Сокал, Червоноград ш.-ләри Б.-ун саһилиндәдир.

БУГА́НДА (Buganda)—Африкада индики Уганданын ч.-нда 15 әсрдән мөвчуд олмуш дөвләт. 18 әсрин сонунадәк Унјоро (Бунјоро) дөвләтинә табе иди. Б.-нын әсас әһалиси баганда халгы иди. Б. 19 әсрдә күчлү дөвләтә чеврилмиш, 19 әсрин орталарында Унјоро вә Анколе дөвләтләрини өзүнә табе етмишди. 18 әсрдә Б.-да феодал торпаг мүлкијјәти јаранырдыса да, патриархал характерли гулдарлыг галырды. Әһалинин әсас һиссәсини азад ичмачы кәндлиләр тәшкил едирди. Бундан әлавә, феодалларын хејринә мүәјјән мүкәлләфијјәтлә ишләјән асылы кәндлиләр дә вар иди. Әһали башлыча олараг әкинчиликлә мәшғул олурду. Сәнәткарлыг јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Б.-нын ичтимаи һәјатында каһинләр мүһүм јер тутурду. Б. һакими (кабака) һәм дә али һәрби рәис, али һаким вә каһин һесаб олунурду. Бүтүн торпаг онун сәрәнчамында иди. 1890 илдә Б. Инкилтәрәнин мүстәмләкәләринә дахил едилди, 1900 илдән Уганда протекторатынын бир һиссәсинә чеврилди. Уганда истиглалијјәт алдыгдан (1962) сонра Б.-ја мүәјјән мухтаријјәт верилди. 1963 илдә Кабака II Мутеса Уганданын илк президенти сечилди. 1967 илин сентјабрында гәбул едилән јени конститусијаја көрә Уганда унитар (ваһид бирләшмиш) республика е'лан едилди вә Б. мухтаријјәт статутундан мәһрум олду.

Әд.: Народы Африки, М., 1954.

БУГӘЛӘМУН (лат. Chamaeleon) — дүнјанын Чәнуб гүтбү јахынлығында јерләшән бүрч. ССРИ-дә көрүнмүр.

БУГӘЛӘМУНЛАР (Chamaeleontidae)—пулчуглулар дәстәсинин бугәләмунлар јарымдәстәсинә аид сүрүнән һејван фәсиләси. Б.-ын бејни гурулушуна көрә тимсаһ вә гушларын бејнинә јахындыр. Уз. 40 *мм*-дән 50 *см*-әдәк, бәдәни јанлардан басыг, бојну гыса, пәнчәләри кәлбәтин шәклиндәдир. Чохунун гујруғу узун олур вә будаглара сарына билир. Темп-р, ишыг, рүтубәт, һәјәчан вә с. амилләрин тә'сири илә Б.-ын рәнки мүһитә ујғун олараг дәјишир (сары, ағ, гара, нарынчы вә с.). Фәсиләјә 4 чинс вә 90-а јахын нөв дахилдир. Б., әсасән, Африка, Мадагаскар вә она јахын а-рда јајылмышдыр. Чәнуби Авропа, Гәрби вә Чәнуби Асија, Һиндистан, Шри Ланка вә Чәнуби Испанијада да вар. Б.-ын әксәријјәти ағачда јашајыр. Мүхтәлиф һәшәрат вә хырда онурғасызларла, ән ириләри (Chamaeleo melleri) кичик гушлар вә кәртәнкәләләрлә дә гидаланыр. Б. һәшәратлары чәлд чыхардығы (0,04—0,05 *сан*-дә) дилинин көмәји илә тутур. Көзләри бир-бириндән асылы олмајараг һәрәкәт едир. Јумурта гојмагла, бә'зи нөвләри исә дири доғмагла (јумуртанын инкишафы дахилдә кедир) чохалыр.

БУГЛАР—Индонезијада халг. Онлара гоһум олан макассарларла бирликдә Сулавеси а.-нын ч.-г. р-нларында јашајырлар. 3,8 млн. нәфәрдир (1975). Индонезија дилләринин Чәнуби Сулавеси јарымгрупуна дахил олан буг дилиндә данышырлар. 14—15 әсрләрдән јазылары, фолклор вә әдәбијјатлары олмушдур. Әсасән, әкинчилик, һејвандарлыг, балыгчылыг вә с. илә мәшғулдурлар. Сәнәткарлыг да инкишаф етмишдир. Диндарлары мүсәлмандыр; анимизм вә һиндуизм галыглары да мөвчуддур.

БУГУЛМА́ — Тат.МССР-дә шәһәр. Бугулминка чајынын Зај чајына (Волга һөвзәси) төкүлдүјү јердәдир. Д.ј. ст. Әһ. 81 мин (1976). Тат. МССР-ин мүһүм нефтчыхарма сәнајеси мәркәзи. Дәмир-бетон мә'мулатлары, електротехника аваданлығы, механики вә кәрпич з-длары, мебел ф-ки, јејинти (әт, сүд комбинатлары, пивә, ликөр з-длары вә с.) сәнајеси, елми-тәдгигат нефт ин-ту, Казан иншаат мүһәндисләри ин-тунун үмумтехники факүлтәси, сәнаје-педагожи техникуму, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 1736 илдә салынмышдыр.

БУГУЛМА́-БЕЛЕБЕ́Ј ЈҮКСӘКЛИ́ЈИ—Белаја, Кама вә Волга чајлары-нын (Тат.МССР, Башг. МССР вә РСФСР Кујбышев вә Оренбург вил.-ләри әразисиндә) голлары арасында суајрычы. Һүнд. 200—400 *м*-дир. Әһәнкдашы, кил вә гумдашыдан тәшкил олунмушдур. Карст учурумлары вә мағаралары вар. Мешә-чөл вә чөл ландшафты үстүндүр. Нефт-газ јатаглары (Волга-Урал нефтли-газлы саһәси) вар.

БУГУРУСЛА́Н — РСФСР Оренбург вил.-ндә шәһәр. Бугуруслан р-нунун мәркәзи. Бөјүк Кинел чајы (Волга һөвзәси) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 53 мин (1976). Волга-Урал нефтли-газлы саһәсиндә нефт-газ сәнајеси мәркәзләриндән бири. К.т. мәһсулларынын тәдарүкү, сахланмасы вә е'малынын мүһүм мәнтәгәсидир. Радиатор, дәмир-бетон мә'мулатлары з-длары, мебел, тикиш ф-кләри, әт вә ун комбинатлары, нефт, к.т. техникумлары, тибб, педагожи, авиасија мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

БУҒА—гарамалын дамазлыг төрәдиҹи еркәји. Инәкдән ири вә һүндүрдүр. Бәдәнинин өн һиссәси арха һиссәјә нисбәтән инкишаф етмиш, башы јекә, бојну чох јоғун, дөшү енлидир. Сүдлүк гарамал ҹинси Б.-ларынын дири чәкиси 750—850, әтлик Б.-ларынкы исә 700—800 *кг*-дыр. 6—8 ајлығында ҹинси јеткинлијә чатыр. Тезјетишән Б. ҹинсләри 14—16 ајлығында, кечјетишәнләр исә 16—18 ајлығында ҹүтләшмәјә бурахылыр. Нәсил алмаг үчүн ән јахшы Б.-лар сечилир. Тәсәррүфатда 6—8 ил, бә'зиләри 12—14 ил истифадә олунур. Дамазлыг мәгсәди илә ајрылмыш Б.-лардан үч үсул илә истифадә едилир; ил әрзиндә с ә р б ә с т ҹ ү т л ә ш м ә д ә бир Б. 50—70, ә л и л ә ҹ ү т л ә ш д и р м ә заманы 150—200 инәклә ҹүтләшә билир; с ү н ' и м а ј а л а н д ы р м а д а бир Б.-дан алынан сперма илә 1000—3000, бә'зән 5000-ә гәдәр инәк мајаландырылыр. Б.-нын јеми зүлал, протеин, минерал маддә вә витаминләрлә зәнкин олмалыдыр. Б. јајда отлагларда, гышда пәјәләрдә, хүсуси бордагда сахланыр. Күн әрзиндә 2—3 саат кәзинтијә бурахылыр. Нәсил алмаг үчүн јарамајан Б.-лар ахталаныр, әтлик үчүн көкәлдилир вә ја гошгуда ишләдилир.

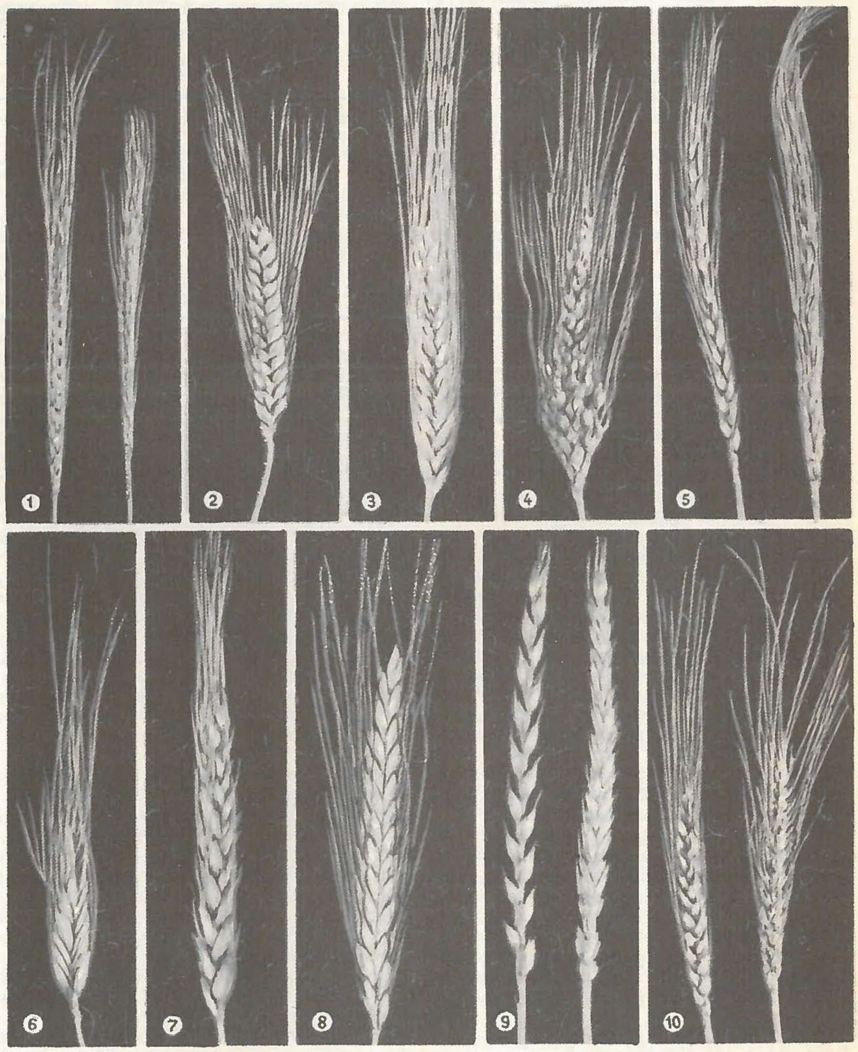
БУҒА (лат. Taurus)—зодиак бүрҹү; ән парлаг улдузу Әлдебарандыр. Б. бүрҹүндә *Үлкәр* улдуз топасы јерләшир. Азәрб. ССР-дә пајызда вә гышда көрүнүр (бах *Улдуз хәритәси*).

БУҒА ӘЛ-КӘБИР, Б ө ј ү к Б у ғ а (? — 862) — Аббасиләр хилафәтинин сәркәрдәләриндән бири. Мәншәҹә түркдүр. Әрәб әсарәтинә гаршы халг үсјанларыны јатыран Хилафәт гошунларына башчылыг етмишди. 835/36 илдә *Һәштадсәр вурушмасында* хүррәмиләр Б.К.-ин гошунуну мәғлубијјәтә уғратмышдылар. Б.К. хүррәмиләрин мәғлубијјәтиндән сонра 840/41 илдә Азәрб.-да әл-Фәрганинин башчылыг етдији гијамы, 844—47 илләрдә бәдәвиләрин (Һиҹазда), 851 илдә исә ермәниләрин үсјанларыны јатырмышды. Һәмин илдә Хилафәтдән ајрылмаға чалышан Тифлис һакими Исһаг ибн Исмајылы мәғлуб етмишди. 853/54 илдә Хилафәтә гаршы чыхмыш Хачын һакими Атрнерсехи, Бејләган һакими Әбу Мусаны вә б.-ны әсир тутараг Самирә ш.-нә апармышды. Б.К. 862 илдә хәлифә Васигин [842—847] нәвәси Мүстәини хәлифәлијә кечирмишди.

БУҒА ӘС-СӘҒИР, К и ч и к Б у ғ а (? — 868) — Аббасиләр хилафәтинин сәркәрдәләриндән бири. Мәншәҹә түркдүр. Әрәб әсарәтинә гаршы халг үсјанларыны јатыран Хилафәт гошунларына башчылыг етмишди. Тәбриз һакими Мәһәммәд ибн әл-Бәисин (Бабәкин тәрәфдарларындан олмуш, сонралар она хәјанәт етмишди) 848 илдә Мәрәнддә галдырдығы үсјаны јатырмаг үчүн хәлифә Мүтәвәккил Б.С.-ин башчылығы илә гошун көндәрди. Б.С. 849 илдә Мәһәммәд ибн әл-Бәиси әсир алыб Самирәјә кәтирди. Бу вахтдан Хилафәтин әсас ишләри Б.С.-ин вә дикәр түрк сәркәрдәси Васифин әлинә кечди. Онлар Мүтәвәккили өлдүрүб, оғлу Мүнтәсири хәлифәлијә кечирдиләр. 866 илдә Б.С. јенә дә Васифлә бирликдә Мүстәини хәлифәликдән әл чәкмәјә мәҹбур етди. Б.С.-и хәлифә Му'тәзз е'дам етдирмишдир.

БУҒДА (Triticum)—тахыллар фәсиләсиндән битки ҹинси. Б.-нын 20-дән чох јабаны вә мәдәни нөвү вар ки, бунлар да соматик һүҹејрәләрдә олан хромосом сајына көрә диплоид, тетраплоид вә һексаплоид (14, 28 вә 42 хромосомлу) сыраја бөлүнүр. Азәрб.-да 14 јабаны вә мәдәни Б. нөвүнүн 296 нөвмүхтәлифлији вар. Көкү сачаглы, көвдәси буғумараларына бөлүнмүш күләшдир. Јарпағы көвдәни јарымчыг бүрүјән гындан вә јарпаг ајасындан ибарәтдир. Чичәк групу сүнбүлдүр; сүнбүл оху бир-бир отуран чохчичәкли сүнбүлҹүкләрдән ибарәтдир. Б. өз-өзүнү тозлајан биткидир, лакин бә'зи нөвләри чарпаз да тозланыр. Мејвәси дәндир. Дәни унвары вә ја шүшәвары, ағ (сары), гырмызы, бә'зән бәнөвшәји олур; тәркибиндәки зүлал 12—17%-ә (бә'зән 22—24%), јабаны Б.-ларда исә 32%-ә гәдәрдир.

Б. дүнјанын ән гәдим биткиләриндәндир. Археоложи газынтылардан вә тәдгигатлардан ајдын олмушдур ки, Б. Ирагда ерамыздан 4500 ил, Гәдим Мисирдә 3—4 мин ил, Чиндә 3 мин ил, Шәрги Авропада 2—3 мин ил әввәл мә'лум имиш. Загафгазија, о ҹүмләдән Азәрб. вә еләҹә дә Түркмәнистан әразисиндә е.ә. 5—4-ҹү миниллликләрдә Б. әкилирмиш. Азәрб.ССР-ин мүхтәлиф јерләриндә (Күлтәпә, Јалојлутәпә, Хоҹалы, Минкәчевир, Гобустан, Ханлар, Шомутәпә, Хыныслы вә с.) апарылан археоложи газынтылардан тапылан дән галыглары бурада чох гәдимдән мухтәлиф Б. нөвләри әкилдијини субут едир. Нахчыван, Зәнкилан, Ҹәбрајыл, Ағсу, Шамахы вә с. р-нларда јабаны Б.-ја инди дә раст кәлмәк олур.

Буғда. 1—јабаны тәкдәнли буғда; 2—пәринҹ; 3—бәрк буғда; 4—гырдиш буғда (шахәли сүнбүлү); 5—Иран буғдасы; 6—Леһистан буғдасы; 7—Туран буғдасы; 8—Исфаһан буғдасы; 9—спелта; 10—јумшаг буғда.

Азәрб.-да тапылмыш Б. нөвләри ашағыдакылардыр: јабаны тәкдәнли Б. (T. boeoticum, синоними T. aegilopoides), тәкдәнли Урарту Б.-сы (T. urartu), әкилән тәкдәнли Б. (T. monococcum), јабаны икидәнли Б., јахуд Загафгазијада битән јабаны пәринч (T. araraticum), пәринч (T. dicoccum), бәрк Б. (T. durum), гырдиш Б. (T. turgidum), Иран Б.-сы (T. persicum, синоними T. carthlicum), Леһистан Б.-сы (T. polonicum), Туран Б.-сы (T. turanicum, синоними спелта Б. T. spelta), Вавилов (Ван) Б.-сы (T. vavilovii), јумшаг Б. (T. aestivum), сыхсүнбүл (көдәк) Б. (T. compactum) илә бирликдә чохлу формасы вар. Азәрб.-да јумшаг Б.-нын 78, бәрк Б.-нын 44, гырдиш Б.-нын 41 нөвмүхтәлифлији ашкар едилмишдир; бунлардан башга, Африка вә Асијада әкилән Б.-нын бир нечә нөвү тапылмышдыр: јабаны пәринчвары Б. (T. dicoccoides), һәбәш Б.-сы (T. aethiopicum), Исфаһан Б.-сы (T. ispahanicum), јумрудәнли Б. (sphaeracoccum), функисид Б. (T. fungicidum). Загафгазија респ.-ларында тапылмыш Тимофејев Б.-сы (T. timopheevi), гәдим Колхида пәринчи (T. paleocolchicum) вә Мах Б.-сы (T. macha) ендемик формалардыр. Бунлар һәләлик дүнјанын һеч бир јериндә ашкар едилмәмишдир.

Јумшаг, сыхсүнбүл вә бәрк Б.-нын 5—6 нөвмүхтәлифлијинә мәнсуб сортлары дүнјада даһа чох әкилир. Бунлар биоложи вә тәсәррүфат хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнир. Әкин мүддәтләринә көрә Б. јазлыг вә пајызлыг олур. Биоложи чәһәтдән јазлыг олан бәрк Б. сортларынын һамысы Азәрб. шәраитиндә суварылан аран вә дәмјә торпагларда пајызда әкилир. Јазлыг јумшаг Б. сортларындан исә әкин үчүн јалныз дағ р-нларында истифадә едилир. Б. аран вә дағәтәји р-нларда октјабрда, дағ р-нларында август—сентјабр ајларында сәпилир. Респ.-да Б. дәниз сәвијјәсиндән 28 *м* ашағы вә јүксәклији 2400 *м*-ә гәдәр олан јерләрдә әкилир.

Загафгазија, о чүмләдән Азәрб. бир нечә Б. нөвүнүн вәтәнидир; бурада Б. формаларынын әмәләкәлмә просеси чох сүр'әтлә кедир. Биткичилик вә кенетикаја аид бир чох бејнәлхалг конгресләрдә јерли Б. нөвү вә формаларынын топланмасы, өјрәнилиб сахланмасы барәдә хүсуси гәрар гәбул едилмишдир. Бу чәһәтдән Азәрб.-ын јабаны вә мәдәни Б.-ларынын өјрәнилмәси вә сахланмасынын мүһүм елми вә тәчрүби әһәмијјәти вар. Совет Иттифагында вә бә'зи харичи өлкәләрдә Азәрб. Б.-ларындан селексијада кениш истифадә едилир. Респ.-да әкилән селексија сортларынын һамысы (Арандәни, Шәрг, Севинч, Чәфәри, Азәрбајчан-1, Ағбуғда вә с.) јерли Б.-лардан истифадә етмәклә јарадылмышдыр.

Б.-дан ун, јарма, нишаста, спирт, декстрин вә с. алыныр. Унундан чөрәк, лаваш, фәтир, сәнкәк, гоғал, көмбә вә с. биширилир; макарон, вермишел, әриштә һазырланыр. Мүхтәлиф хөрәк (хинкал, дүшбәрә, гутаб вә с.) вә ширнијјат (пахлава, шәкәрбура, шәкәрчөрәји, шоргоғалы, кәтә, һалва вә с.) һазырланмасында истифадә едилир. Б. чөрәјинин гуру маддәсиндә 16—17% зүлал, 77—78% карбоһидрат, 1,2—1,5% јағ олур. Б. чөрәјинин һәр *кг*-ы унун сортундан асылы олараг 2000—2250 калори верир. Б. уну хүсусијјәтинә вә јахшы һәзм олундуғуна көрә онун чөрәји башга тахылларын чөрәјиндән хејли үстүндүр. Инсан организми Б. чөрәјиндәки гуру маддәнин 91—95%-ини, зүлалын исә 85—91%-ини мәнимсәјир. Б.-нын кәпәји вә күләши мал-гараја верилир. Б. күләшиндән мал-гара үчүн дөшәнәк кими, бә'зән дам үстүнү өртмәк үчүн, һабелә кағыз истеһсалында вә с. истифадә олунур.

Дүнјада Б. әкинләринин үмуми саһәси 221 млн. *ha* (1973), ССРИ-дә 1971—75 илләрдә һәр илдә орта һесабла 61,5 млн. *ha*, Азәрб.-да исә 421 мин *ha*-дыр (1976). Дүнјада Б.-нын үмуми мәһсул јығымы 377,5 млн. *m*, һәр *ha*-дан мәһсулдарлыг орта һесабла 16,3 *с* (1973), ССРИ-дә үмуми мәһсул јығымы 88,9 млн. *m*, пајызлыг Б.-нын мәһсулдарлығы орта һесабла 24 *с* (1971—75), Азәрб.ССР-дә исә үмуми мәһсул јығымы 844,8 мин *m*, мәһсулдарлыг орта һесабла 19 *с* олмушдур (1976).

Әд.: Мустафајев И. Д., Азәрбајчан бир чох буғда нөвләринин вәтәнидир, Б., 1964; јенә онун, Пшеницы Азербайджана и их значение в селекции и формообразовательном процессе, Л., 1964; Жуковский П. М., Культурные растения и их сородичи, 3 изд., Л. 1971; Иванов П. К., Растениеводство, 3 изд., М., 1971; Лукьяненко П. П., Избр. труды. Селекция и семеноводство пшеницы, М., 1973.

БУҒУМАЈАГЛЫЛАР (Arthropoda)— јүксәк гурулушлу онурғасыз һејван типи. Бәдәни икитәрәфли—симметријалы олуб, буғумлара бөлүнмүшдүр (бә'зи нөвләриндә буғумлар олмур). Һәрәкәт органлары да (ајаглары) буғумлудур (ады да бурадандыр). Дүнјада Б.-ын 3 млн.-а јахын, о чүмләдән ССРИ-дә 1 млн.-дан чох нөвү мә'лумдур. Б. типинә хәрчәнккимиләр, меростомидләр, һөрүмчәккимиләр, дәниз һөрүмчәкләри, чохајаглылар, һәшәратлар вә с. синифләр дахилдир. Нөвүндән асылы олараг бәдәндәки буғумларын сајы 8-дән 180-ә гәдәрдир. Әксәријјәти мүхтәлифчинсијјәтлидир. Бә'зи нөвләри чинси јолла (чох заман партенокенез) чохалыр. Әксәријјәтинин инкишафы *метаморфозла* кедир. Колонија илә јашајан һәшәратларда (ары вә с.) мајаланма габилијјәти олмајан дишиі фәрдләр (ишчиләр) вар. Бөјүмә заманы Б.-ын хитин өртүјү вахташыры јениси илә әвәз олунур (бах *Габыггојма*). Бир чоху һөрүмчәк тору, ипәк, мум, зәһәрли вә гохулу маддәләр ифраз едир. Б. дүнјанын һәр јериндә јајылмышдыр. Колонија һалында јашајанлар арасында иш бөлкүсү олан груплара да тәсадүф едилир (арылар вә с.). Б.-ын зәрәрверичи вә фајдалы нөвләри вардыр.

БУҒУРТ ГАЛАСЫ, Галајбуғурт—Азәрб.-да орта әсрләрә аид гала. Шамахы ш.-ндән 20 *км* шм.-г.-дә, Галајбуғурт к. јахынлығындакы дағын зирвәсиндәдир. Археоложи газынтылар Б.г.-нда 11—13 әсрләрдә јашајыш олдуғуну көстәрир. Галада бә'зи дивар вә бүрчләрин, о чүмләдән јашајыш биналарынын харабалығы галмышдыр. Евләр јонма дашлардан тикилмишдир. Мәнбәләрдә 15 әсрин сонундан ады чәкилир. 1509 илдә I Шаһ Исмајыл Ширвана һүчум едәркән Ширваншаһ Шејхшаһ Б.г.-нда мүдафиә олунмушду. 1537 илдә Ширванда баш вермиш үсјан заманы Ширваншаһ Шаһрух вә сарај ә'јанлары Б.г.-нда кизләнмәјә мәчбур олмушду. 1538 илдә Сәфәви гошунлары Әлгас Мирзәнин башчылығы илә Ширвана һүчум етди. Б.г.-на чәкилән Шаһрух вә вәкил Һүсејн бәј бир нечә ај Сәфәviләрә мүгавимәт көстәрмишди. Һәмин дөврдә Ширваншаһларын хәзинәси дә Б.г.-нда сахланылырды. Сәфәви—Османлы мүһарибәләри заманы османлылар Б.г.-ны әлә кечириб өзләринин дајаг мәнтәгәләриндән биринә чевирмишдиләр. Галадан 17 әсрин ахырларына кими мүдафиә мәгсәди илә истифадә олунмушдур.

Әд.: Чидди Һүсејн, Буғурт галасы һаггында тарихи археоложи мә'лумат, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1972, № 1; јенә онун, Буғурт галасы, Б., 1973; Эфендиев О. А., Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Б., 1961.

БУД—инсанда буд-чанаг ојнағы илә диз ојнағы арасындакы һиссә. Б. сүмүјү бәдәнин ән узун сүмүјүдүр. Б.-ун өн, арха вә ич тәрәфләриндә гүввәтли әзәләләр вар.

БУДАГОВ Будаг Әбдүләли оғлу [д. 23.2.1928, Ерм.ССР Зәнкибасар гәзасынын (индики Масис р-ну) Чобанкәрә к.]—совет чоғрафијашүнасы, чоғрафија е.д. (1968), проф. (1969). Азәрб. ССР ЕА м. үзвү (1976). 1948 илдән Сов.ИКП үзвү. 1967 илдән Азәрб. ССР ЕА Чоғрафија Ин-тунда ландшафтшүнаслыг шө'бәсинин мүдири, һәмчинин 1974 илдән һәмин ин-тда директорун елми ишләр үзрә мүавинидир. Әсас тәдгигатлары кеоморфолокија, јени тектоника, палеочоғрафија, ландшафтшүнаслыг, глјасиолокија вә топонимика мәсәләләринә һәср едилмишдир. Елми кадрларын һазырланмасында хидмәти вар. Азәрб.ССР Чоғрафија Чәмијјәти президентинин мүавинидир (1970 илдән).

Әсәрләри: Азәрбајчанын Бөјүк Гафгаз һиссәсинин мүасир вә гәдим бузлашмалары, Б., 1965; Үмуми кеоморфолокија, Б., 1967; Геоморфология южного склона Большого Кавказа, Б., 1969; Геоморфология и новейшая тектоника Юго-Восточного Кавказа, Б., 1973.

БУДА́ГОВ Лазар Заха́рович (12.4.1812, Һәштәрхан—30.12.1878, Петербург)—рус дилчиси, педагог. Тифлис кимназијасында Азәрб. вә фарс дилләриндән (1840—44), Петербург ун-тиндә исә Азәрб. вә түрк дилләриндән (1845—70) дәрс демишдир. «Мүхтәсәр татар дили дәрслији» (1844), «Түрк-татар Азәрбајчан ләһчәсинә даир практик тә'лимат» (1857), 2 чилдлик «Түрк-татар дилләринин мүгајисәли лүғәти» (1869—71) әсәрләринин мүәллифидир.

Әсәри: Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1—2, М., 1960.

БУДАГОВА Зәрифә Исмајыл гызы (д.28.4.1929, Јереван)—совет дилчиси. Филолокија е.д. (1963), проф. (1968). 1955 илдән Сов.ИКП үзвү. Азәрб.ССР ЕА Нәсими ад. Дилчилик Ин-тунун мүасир Азәрб. дили шө'бәсинин мүдиридир (1953 илдән). Мүасир Азәрб. дилинин морфолокијасы

на, синтаксисинә, орфографијас ы н а, үслубијјатына, түркологијанын мүхтәлиф мәсәләләринә даир әсәрләрин мүәллифидир. Б. «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» (һ. 1—2, 1959—60), «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубијјаты» (1970) вә с. әсәрләрин мүәллиф вә редакторларындандыр.

Ә с ә р л ә р и: Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә садә ҹүмлә, Б., 1964; Азәрбајҹан дилиндә дурғу ишарәләри, Б., 1977.

БУДАМА—мејвәчиликдә вә декоратив бағчылыгда әсас агротехники тәдбирләрдән бири. Мејвә ағачларына вә коллара гуллуг үсулу олуб, будагларын вә экилдикдә көкләрин тамамилә, јахуд гисмән кәсилмәсидир. Б. чәтирләрин сејрәлдилмәси мәгсәди илә апарылырса, ајры-ајры будаглар тамамилә, форма вермәк үчүн апарылырса гисмән кәсилир. Мејвә ағачларыны Б.-гдан мәгсәд, ғочалмыш аз мејвә верән, хәстә, зәиф, гурумуш будаглары кәсмәклә ағачын вә ја колун јахшы инкишаф едиб, бол мејвә вермәсинә шәраит јаратмагдан ибарәтдир. Б. биткинин мүхтәлиф инкишаф фазаларыны низамлајыр. Мејвә ағачларыны пајызда јарпаглар төкүләндән сонра, шахтасыз гыш күнләриндә вә јазда, мејвә колларыны исә пајызда будамаг даһа мәгсәдәујғундур.

БУДАПЕ́ШТ (Budapest) — Маҹарыстан Халг Республикасынын пајтахты. Өлкәнин мәркәзи һиссәсиндә, Дунај чајынын һәр ики саһилиндәдир. Әһ. 2061 мин (1975). Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда 0-дан — 3°С-дәк, ијулда 21—22°С-дир. Б. Авропанын ән бөјүк нәгл. говшагларындан биридир. Москва, Варшава, Парис, Рома, Софија вә с. јерләрә бирбаша д.ј. вар. Дунај чајында бөјүк портдур. Бејнәлхалг әһәмијјәтли Ферихед аеропорту Б. јахынлығындадыр.

Б. Пешт медјесинин инз. м., мүстәгил инзибати ваһиддир. Һакимијјәт органы шәһәр Шурасыдыр. Шуранын иҹраедичи органы шәһәр Шурасынын 4 ил мүддәтинә сечдији Иҹраедичи Комитәдир. Б. шәһәр р-нларына бөлүнмүшдүр; р-нларда һакимијјәт органы р-н шураларыдыр. Һәр р-н шурасы өзүнүн иҹраедичи комитәсини сечир.

Б. тарихән тәшәккүл тапмыш Буда, Пешт вә Обуда адланан әрази һиссәләринин (1148 ил сәнәдләриндә үчүнүн дә ады чәкилир) 1872 илдә ваһид шәһәр кими бирләшмәси нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. Буда вә Обуданын јериндә гәдимдә келтләр мәскән салмыш, 1—4 әсрләрдә исә бурада *Аквинк* адлы јашајыш мәнтәгәси олмушдур. Маҹарлар бу әразиләрә кәләндә (тәгр. 895) Пештин јериндә славјан мәскәни вар иди. 1241 илдә монгол-татар ишғалчылары Буда, Обуда вә Пешти дағытмышдылар. 1242 илдән Буда маҹар кралларынын пајтахты, 1350 илдән исә даими игамәткаһы олмушдур. 1541—1686 илләрдә Буда, Обуда вә Пешт Османлы империјасынын, 18 әсрин әввәлләриндән исә *Һабсбургларын* һакимијјәти алтында иди. Буда вә Пешт әһалиси Маҹарыстанда 1848—49 илләр ингилабында бөјүк рол ојнамышдыр. Австрија-Маҹарыстан монархијасы јарандыгдан (1867) сонра Б. Маҹарыстанын пајтахты олду. 19 әсрин сонларындан ингилаби фәһлә һәрәкаты мәркәзинә чеврилди. Б. *Маҹарыстан Совет Республикасынын (1919)* пајтахты иди. 1944 илин мартында алман-фашист гошунлары тәрәфиндән ишғал олунмуш, 1945 ил февралын 13-дә исә Совет Ордусу тәрәфиндән азад едилмишдир. Б. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә бәрк дағылмышды. 1960 илләдәк тамамилә бәрпа едилди. 1949 илдән бир сыра әтраф мәнтәгәләр (Чепел, Ујпешт, Кишпешт, Будафок вә б.) дә Б.-ин тәркибиндәдир.

Б. Маҹарыстанын сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Мүһүм сәнаје саһәләри машынгајырма, електротехника, ҹиһазгајырма, гара вә әлван металлуркија, кимја, полиграфија, јејинти, тохуҹулуг, ағаҹ е'малыдыр. Б.-дә әчзачылыг мә'мулаты, минерал күбрәләр, резин мә'мулаты истеһсал едилир.

Дунај чајы Б.-и ики һиссәјә бөлүр. Сағ саһилдәки һиссә Буда, сол саһил исә Пешт адланыр. Ики саһил 8 көрпү илә бирләшдирилмишдир. Будада гәдим Аквинк ш.-нин галыглары, 13—17 әсрләрә аид гала диварлары вә бүрҹләри, готик үслубда јашајыш евләри (14 әср) вә Матјаш килсәси (13—15 әсрләр), крал сарајы (13—18 әсрләр, 1944—45 илләрдә дағыдылмыш, 1967 илдә бәрпа едилмишдир), барокко үслубунда Мүгәддәс Анна килсәси (1740—62), османлы түркләриндән галма Күлбаба түрбәси вә һамамлар (16 әср), Пештдә исә классисизм үслубунда Милли музеј (1837—47), Опера театры (1875—84), парламент бинасы (1884—1904) вә с. ме'марлыг абидәләри галмышдыр. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә Б.-дә, әсасән, галлереја типли јашајыш бинаклары тикилмишдир. 1945 илдән сонра Б.-дә бәрпа ишләри апарылыр, јашајыш бинаклары вә ичтимаи гурғулар тикилир (Халг стадиону, 1948—53, «Будапешт» меһманханасы, 1968, «Интерконтинентал» меһманханасы, 1970 вә с.). Мүасир маҹар инҹәсәнәтиндә монументал һејкәлтәрашлыг мүһүм әһәмијјәт кәсб едир [«Азадлыг» монументи (һүнд. 36 *м*, 1947, һејкәлтәраш Ж. Кишфалуди-Штробл), К. Маркс вә Ф. Енкелсә абидә (боз гранит, 1971, һејкәлтәраш Д. Шекешди) вә с.].

Пешт илә Буданын бирләшдирилмәсинин 100 иллији илә әлагәдар Маркит а.-нда декоратив характерли рәмзи абидә (1972, мүәллифи И. Кишш) уҹалдылмышдыр.

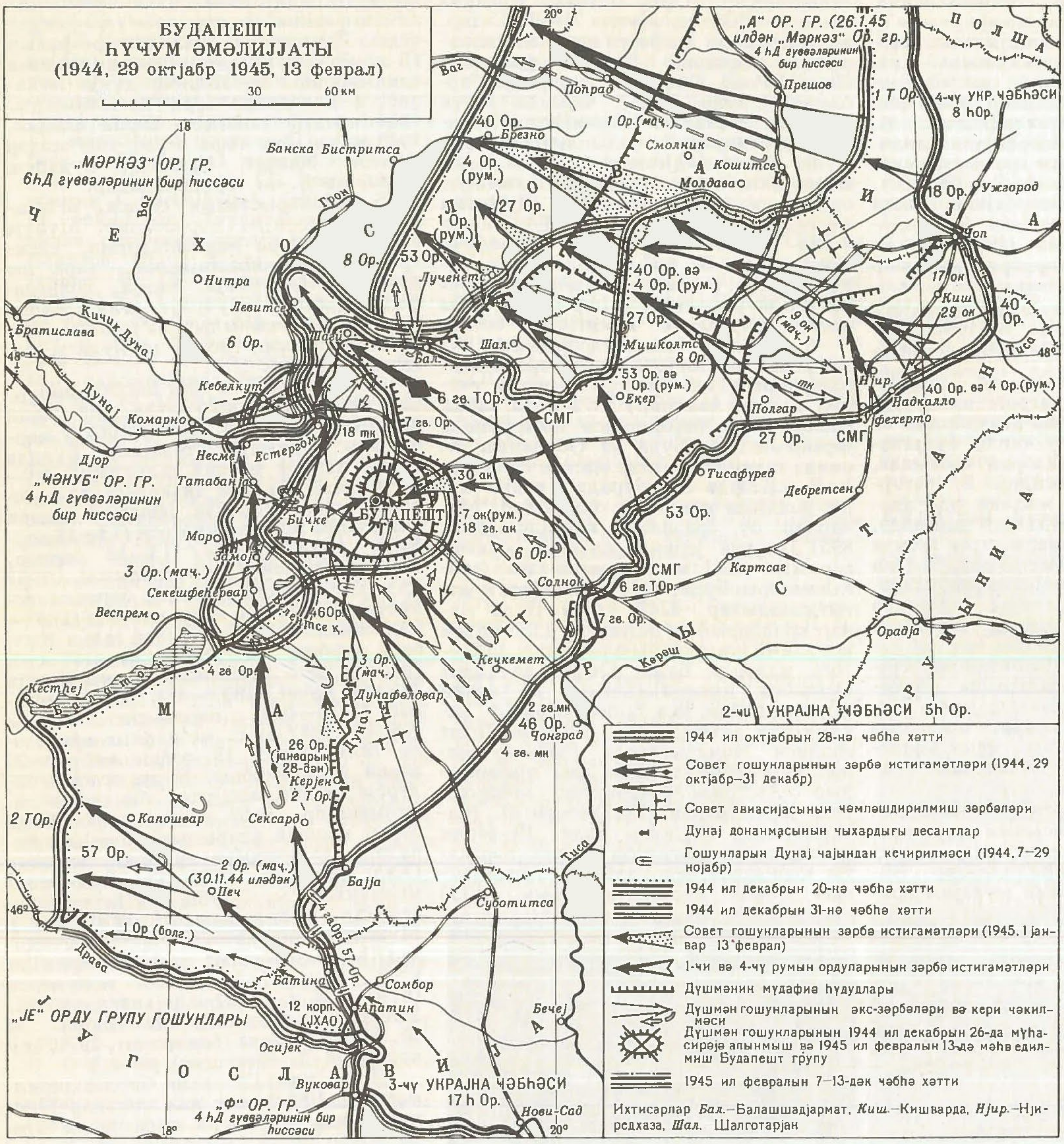
Б.-дә ун-т, политехник, тибб вә с. ин-тлар, Маҹарыстан ЕА, Ф. Лист ад. Маҹар Милли Мусиги Академијасы, бир сыра елми-тәдгигат ин-тлары, дөвләт китабханасы, шәһәр китабханасы, опера, драм, оперетта театрлары вә с. мәдәни-маариф мүәссисәләри вар.

Әд.: Столицы стран мира. Политико-экон. справочник, М., 1965; Столицы государств мира, в. 1, М., 1970.

Будапешт. 1. Шәһәрин умуми көрүнүшү. Өн планда «Азадлыг» монументи. 1947. Һејкәлтәраш Ж. К и ш ф а л у д и - Ш т р о б л. 2. Пешт рајону. 3. Шәһәрин јени рајонларындан бири. 4. Гәһрәманлар мејданы.

БУДАПЕ́ШТ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1944—45)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 3-чү Украјна ҹәбһәси гошунларынын бир һиссәси вә 2-чи Украјна ҹәбһәси гошунларынын биркә һүҹум әмәлијјаты (1944, 29 октјабр—1945, 13 феврал). Б.ә. Совет Ордусунун совет—алман ҹәбһәсиндә галибијјәтли һүҹумлары шәраитиндә кечирди. 2-чи Украјна ҹәбһәси гошунлары (Р. Ј. Малиновски) тәркибиндә 40-чы, 27-чи, 53-чү, 7-чи гвардија, 46-чы, 6-чы гвардија танк ордулары вә 5-чи һава ордусу, 4-чү вә 1-чи румын ордулары вә механикләш-

дирилмиш сүвари групу варды. Бунлара гаршы алман-фашист гошунларынын «Чәнуб» орду групу (8-чи, 6-чы ордулар, 2-чи танк, 3-чү мачар ордусу вә бир сыра дөјүш групларыу) дајанмышды. 3-чү Украјна чәбһәси (Ф. И. Толбухин) *Белград әмәлијјатыны* мүвәффәгијјәтлә баша чатдырараг Б.ә.-нда иштирак етмәк үчүн гошунларыны Мачарыстанын ч.-унда јерләшдирмишди. Дүшмән Будапештин кирәчәјиндә күчлү мүдафиә золағы јаратмышды. 2 чи Украјна чәбһәсинин гошунлары октјабрын 29-да, нојабрын 11-дә вә декабрын 5-дә 3 дәфә Будапешт үзәринә һүчума кечсә дә, бу һүчумлар мүвәффәгијјәт газанмады. Бунунла белә, бу чәбһәнин гошунлары Тисса вә Дунај чајлары арасындакы әразини азад едәрәк дүшмәнин шимала јолуну кәсди. Али Баш Команданлыг Гәраркаһынын директивинә (12 декабр) әсасән 2-чи вә 3-чү Украјна чәбһәләри гошунларынын биркә һүчуму планлашдырылды. Декабр һүчуму әрәфәсиндә 2-чи Украјна чәбһәсиндә 39 атычы дивизија, 6 корпус, 2 истеһкам р-ну, 14 румын дивизијасы вар иди. 3-чү Украјна чәбһәси гошунлары исә (46-чы, 4-чү гвардија вә 57-чи ордулар) 31 атычы дивизија, 1 бригада дәниз пијадасы, 1 истеһкам р-ну, 4 корпусдан ибарәт иди. Бу чәбһә тәркибинә 1-чи болгар ордусу да дахил иди. Гуру гошунларына 5-чи вә 17-чи һава ордулары вә Дунај донанмасы көмәк едирди. Ики совет чәбһәси гүввәләринә гаршы алман-фашист гошунларынын «Чәнуб» орду групу вә «Ф» орду групу гүввәләринин бир һиссәси—чәми 51 алман вә мачар дивизијасы, һәмчинин 2 бригада дајанмышды. Совет гошунларынын декабрын 20-дә башланан һүчуму мүвәффәгијјәтлә давам едирди. Декабрын 26-да исә 2-чи вә 3-чү Украјна чәбһәләри гошунлары Естергом р-нунда бирләшиб дүшмәнин Будапешт груплашмасынын мүһасирәјә алынмасыны баша чатдырдылар. 1945 илин јанварында дүшмән 3 дәфә күчлү экс-зәрбә илә мүһасирәни јармаға вә Дунај чајы боју мүдафиә хәттини дүзәлтмәјә чәһд көстәрди. Лакин совет гошунлары дүшмәнин бүтүн һәмләләрини дәф етди вә онун 188 минлик груплашмасыны дармадағын етди. Б.ә. нәтичәсиндә Будапешт азад едилди, совет гошунларынын хејли гүвәсиндән дикәр чәбһәләрдә истифадә етмәк мүмкүн олду. Вјана истигамәтиндә сонракы һүчумлар үчүн шәраит јаранды. Дүшмән Југославијадакы гошунларыны сүр'әтлә кери чәкмәјә мәчбур олду. Совет дөјүшчүләри Будапешт әтрафында күтләви гәһрәманлыглар көстәрдиләр.

Б.ә.-ндакы икидлијинә көрә, совет әскәр вә забитләринин бир чохуна, о чүмләдән М. *Аллаһвердијевә* Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти 9 ијун 1945 ил тарихли фәрманы илә «Будапештин алынмасына көрә» медалы тә'сис етмишдир.

Әд.: Малахов М. М., Освобождение Венгрии и Восточной Австрии (окт. 1944 г.—апр. 1945 г.), М., 1965; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, 2 изд., М., 1974.

БУДАПЕ́ШТ УНИВЕРСИТЕТИ— Мач.ХР-нын ән бөјүк али мәктәби. 1635 илдә тә'сис едилмишдир. Мачарыстанда сосиалист гурулушунун гәләбәсиндән сонра Б.у. даһа да инкишаф етди, онун нәздиндә бир сыра елми ин-т јарадылды. 3 факүлтәси (сијаси елмләр вә һүгуг; тәбиијјат вә ријазијјат елмләри, һуманитар елмләр) вар (1975—76). 1975/76 дәрс илиндә ун-тдә 6,5 миндән чох тәләбә охујурду. Ботаника бағы, биоложи тәчрүбә ст., китабханасы (1,2 млн.-дан чох китаб) вар. 1949 илдә ун-тә мачар физики Л. Етвешин ады верилмишдир.

БУ́ДДА (санскритчә Будднa—һәрфи мә'нада нурлу)—буддизмдә ән мүгәддәс варлыг. Будда пантеонунда бир чох Б. вар. Буддизмин баниси Сиддһартһа Гаутамаја (вә ја Шакја Мунијә) Б. ләгәби верилмишдир. Буддизм мәнбәләринә көрә, е.ә. тәгр. 623—544 илләрдә вә ја бундан 60 ил сонра јашамышдыр. Рәвајәтә көрә, чар нәслиндән олан Б. 29 јашында аиләсини бура-

хыб, 7 ил сәркәрдан, тәрки-дүнја һәјат сүрдүкдән сонра өз јени тә'лимини (бах *Буддизм*) јајмаға башламышдыр.

Әд.: Ольденберг Г., Будда. Его жизнь, учение и община, пер. с англ., СПБ, 1906; Ильин Г. Ф., Религии Др. Индии, М., 1969.

БУДДИЗМ—дүнјада ән кениш јајылмыш динләрдән (*христианлыг* вә *ислама* јанашы) бири; е.э. 6—5 әсрләрдә Һиндистанда јаранмышдыр. Баниси Будда («нурлу» демәкдир) ады илә мәшһур олан Сиддһартһа Гаутама һесаб едилир. Ибтидаи ичмә мүнасибәтләринин дағылдығы, синифли чәмијјәтин тәшәккүл тапдығы дөврдә јаранмыш Б. *браһманизмә* гаршы е'тираз ифадәси олуб, касталара, тәбәгәләрә мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг һамынын бәрабәрлијини е'лан етмишдир. Б. ичтимаи пассивлијинә, конкрет тарихи шәраитдән тәчридлијинә, зүлмә гаршы һәр һансы мүгавимәти инкар етдијинә көрә һаким синиф үчүн дә мүнасиб иди. Ерамызын әввәлләриндә Б. һинајана («дар јол») вә маһајана («кениш јол») адланан 2 бөјүк гола ајрылды. Һәр 2 голун әсас дини фәлсәфи мәктәбләри 1—5 әсрләрдә формалашмышдыр.

Б. Һиндистанда е.э. 1-чи минилилијин орталары—ерамызын 1-чи минилилијинин әввәлләриндә јүксәк инкишаф етмишди. Сонралар, о, *һиндуизмә* јахынлашмышды. Миссионер раһибләрин тәблиғ етдији Б. бүтүн Чәнуб-Шәрги вә Мәркәзи Асијада, гисмән дә Орта Асија вә Сибирдә јајылды. Чәнуб-Шәрг өлкәләриндә чәнуби Б. (һинајана), шм. өлкәләриндә исә шимали Б. (маһајана) үстүн мөвге тутду. Һәлә Һиндистанда браһманизмин вә һиндуизмин тә'сиринә мә'руз галмыш маһајана шм. өлкәләринин шәраити вә дини адәтләри илә тоггушараг, *даосизм* (Чин), *синтоизм* (Јапонија), Тибетдәки јерли динләрлә говушмуш мүхтәлиф чәрәјанларын мәнбәји олмушдур.

Б.-э көрә, инсан һәјаты шәр вә әзабдан ибарәтдир. Әзаблары арзу вә еһтираслар доғурур. Сон мәгсәд—бүтүн арзулардан имтина етмәк вә руһун *нирвана* («ничат») вәзијјәтинә наил олмагдыр. Бу исә мүтләг сакитлик шәраитиндә һәр чүр һәвәс вә еһтираса, худпәсәндлијә лагејдлик, дүнја не'мәтләринә биканәликлә әлдә едилә биләр. Б.-ин фәлсәфи мәзмуну, әсасән, шејләрин тәбиәти вә онларын дәрк олунмасы һагда тә'лими әһатә едир. Бу тә'лимә көрә, мадди аләмә мәхсус вә психи һадисәләр даим һәрәкәтдә, јаныбсөнмәкдә олан хырда һиссәчикләрдән—«дһарма»лардан ибарәтдир. Б.-э көрә, варлығын әсасы дәркедилмәз руһ, илаһи вүчуддур. Мадди аләм, тәбиәт исә илаһи вүчудун ин'икасы, тәзаһүрүдүр. Б. тә'лиминә көрә 3 дүнја мөвчуддур: инсан, һејван вә руһлара мәхсус бу дүнја, аллаһын мәскән салдығы сәма сәлтәнәти вә Бudданын јашадығы мүтләг бошлуглар дүнјасы. Өзүнү 3-чү дүнја-ја—Будда аләминә һазырламаг, инсанларын сон мәгсәди, идеалы һесаб олунур.

Б., бу дини гәбул едән өлкәләрин мәдәнијјәтинә дә тә'сир көстәрмишдир. Б.-ин јајылмасы ме'марлыг, һејкәлтәрашлыг, рәссамлыг вә әдәбијјатда, елм вә схоластик тәһсилдә хүсуси синкретик мәдәни комплексләрин—Будда мәдәнијјәтинин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Б. Шри Ланка (Сејлон), Бирма, Чин, Јапонија вә бир сыра дикәр өлкәдә кениш јајылмышдыр. Дүнјада 500 млн.-а гәдәр буддист вар. ССРИ-дә буддистләрә тәсадүф едилир (Бурјат, Калмык, Тува МССР-ләрдә, Уст-Орда вә Акин-Бурјат Милли маһалларында, Иркутск вә Чита вил.-ләриндә). Мүасир Б.-ин ән нүфузлу бејнәлхалг тәшкилаты буддистләрин бејнәлхалг конгресиндә (Коломбо, 1950) јарадылмыш Буддистләрин Үмумдүнја Гардашлығы Тәшкилатыдыр. ССРИ буддистләринин руһани идарәси бу тәшкилатын үзвүдүр.

Әд.: Кочетов А. Н., Буддизм, М., 1968; Крывелев И. А., История религии, т. 1—2, М., 1975—76.

БУДЕ́ВСКА Адриана (13.12.1878, Добрич — 9.12.1955, Софија)—болгар актрисасы. БХР халг артисти (1953). Димитров мүкафаты лауреаты. Болгар реалист театр сәнәтинин баниләриндәндир. 1899 илдә Москвада Малы театрын нәздиндәки Театр мәктәбини битирмишдир. Һәмин илдән Софијадакы «Көз јашлары вә күлүш» театрында (1904 илдән Халг театры) фәалијјәтә башламышдыр. Б. 1904 илдә Варнада «Азад театр» тәшкил етмишдир; бурада милли драматуркија нүмунәләри, еләчә дә М. Горки, Л. Толстој, А. Островски вә б.-нын әсәрләри дә тамашаја гојулурду. Әсас ролларı: Рада («Зүлм алтында», И. Вазов), Нора («Нора», Һ. Ибсен), Дездемона, Офелија («Отелло», «Һамлет», В. Шекспир), Татјана («Мешшанлар», М. Горки), Акулина («Гағајы», А. Чехов) вә б. Сијаси тә'гиб нәтичәсиндә 1937 илдә Аркентинаја көчмүш, 1946 илдә исә вәтәнә гајытмышдыр.

БУ́ДИ (Budi) Пјетер (1566, ? — 1622, ?) — Албанија азадлыг һәрәкаты хадими, јепископ. Албанијада католик килсәсинин «албанлашдырылмасы» вә килсә вәзифәләринә јерли әһалидән олан шәхсләрин тә'јин олунмасыны тәләб едирди. Папанын вә Аврупа дөвләтләринин көмәји илә Б. Албанијаны османлы зүлмүндән хилас олмасына чалышырды. Б. Ромаја сәфәрләринин бириндә (1621) Османлы империјасына гаршы Үмумалбанија үсјанынын планыны һазырламышды. Лакин һеч бир көмәк алмадан вәтәнә гајытмыш, аз сонра һәлак олмушдур.

«БУ́ДИ УТО́МО» («Јүксәк мәгсәд»)—Индонезијада илк милли тәшкилат. 1908 ил мајын 20-дә Јавада јарадылмышды. Әсасән, тәләбә кәнчләрдән ибарәт «Б.У.»-нун ше'бәләри Јаванын бир чох шәһәриндә фәалијјәт көстәрирди. 1908 илин октјабрында Чокјакартада «Б.У.»-нун 1-чи конгреси чағырылды. Мәдәнијјәт саһәсиндә бир сыра иш көрән «Б.У.» 1917 илдән сијаси тәшкилата чеврилди; онун програмына милли демократик һөкумәт јарадылмасы тәләби дахил едилмишди. 1926—27 илләр үсјанындан сонра башланмыш иртичa дөврүндә «Б.У.», демәк олар, фәалијјәт көстәрмирди.

1935 илдә «Б.У.»-нун бир сыра партија вә тәшкилатла бирләшмәси нәтичәсиндә Бөјүк Индонезија Партијасы јаранмышды. «Б.У.»-нун јарандығы күн Индонезија Республикасында Милли ојанма күнү кими гејд едилир.

Әд.: Гневушева Е. И., «Буди Утомо», «Советское востоковедение», 1958, № 5; Беленький А. Б., Национальное пробуждение Индонезии, М., 1965.

БУДИЛӘР—Һеродотун (е.э.5 әср) адларыны чәкдији 6 Мидија тајфасындан бири. Еһтимала көрә Мидијанын г.-индә јашамышлар.

БУДИНА́Ж (фр. boudinage—мүтәккә)—бәрк сүхур лајларынын линзалара ајрылмасы вә ја бојунчугларла бирләшмәси. Адәтән галын пластик лајлар арасында назик бәрк сүхур гаты олдугда әмәлә кәлир. Б., әсасән лајлы гатларын лајланма истигамәтинә перпендикулјар олан шиддәтли тәзјиг нәтичәсиндә төрәјән кәсилмә сәтһләриндәки һәрәкәтлә әлагәдар јараныр.

БУДИНЛӘР—Һеродотун (е.э. 5 әср) мә'луматына көрә, Орта Дон һөвзәсиндә, савроматларла гоншулугда јашамыш тајфа. Б.-ин ағачдан дүзәлдилмиш истеһкамлары олмуш, скифләрин I Дара илә мүһарибәсиндә иштирак етмишләр. Б.-ин етник мәнсубијјәтләри мүбаһисәлидир. Бә'зи тәдгигатчылар Б.-и фин-угор дилли (мордваларын әчдады), дикәрләри исә ирандилли тајфа һесаб едирләр.

Әд.: Либеров П. Д., Памятники скифского времени на Среднем Дону. В кн.: Археология СССР. Свод археологических источников, в. Д1—31, М., 1965.

БУДЫКО Михаил Иванович (д. 20.1. 1920, Гомел)—совет кеофизики, ССРИ ЕА м. үзвү (1964). Ленин мүкафаты лауреаты (1958). 1956 илдән Сов. ИКП үзвү. Ленинград Политехник Ин-туну битирдикдән (1942) сонра А. И. Вojejков ад. Баш Кеофизика Рәсәдханасында ишләјир. 1954 илдән һәмин ин-тун директорудур. Әсәрләри, әсасән, физики иглимшүнаслыг, биоиглимшүнаслыг, актинометрија саһәсиндәдир. Акад. А. А. *Григорјевлә* бирликдә чоғрафи зоналлығын дөври ганунуну изаһ етмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Испарение в естественных условиях, Л., 1948; Атлас теплового баланса, Л., 1955; Тепловой баланс земной поверхности, Л., 1956.

БУДЈО́ННЫ Семјон Михајлович (25. 4.1883, Козјурин хутору, индики Ростов вил.-нин Пролетарск р-ну—26. 10.1973, Москва)—Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы, Совет Иттифагы Маршалы (1935), үч дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1958, 1963, 1968). 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. 1903 илдән һәрби хидмәтә башламыш, Русија—Јапонија (1904—05) вә Биринчи дүнја мүһарибәләриндә иштирак етмишдир. 1917 илин јајында Гафгаз сүвари дивизијасында (Минск) 5-чи ескадронун әскәрләр комитәсинин сәдри, полк комитәсинин сәдри, дивизија комитәси сәдринин мүавини сечилмишдир. 1918 илдә ағгвардијачыларла мүбаризә үчүн јаратдығы сүвари дәстә сонралар дивизијаја чеврилмиш вә Саритсын әтрафында мүвәффәгијјәтлә вурушмушдур. 1919 илин ијунунда Б.-нын команданлығы илә јарадылмыш сүвари корпусунун *Воронеж-Касторноје әмәлијјатында (1919)* һәлледичи ролу олмушдур. 1919 илин нојабрында корпус Биринчи Сүвари ордуја (бах *Сувари ордулар*) чеврилди. Б.-нын башчылығы илә Биринчи Сүвари орду

Вәтәндаш мүһарибәсиндә Деникин гошунларынын, Украјнада Пилсудскинин, Шм. Таврија вә Крымда Врангел ордуларынын дармадағын едилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 1921—23 илләрдә Б. әввәлчә Һәрби Ингилаб Шурасынын (ҺИШ) үзвү, сонра исә Шимали Гафгаз Һәрби Даирәси команданынын мүавини олмуш, атчылыг з-дларынын тәшкили вә онлара рәһбәрлик саһәсиндә бөјүк иш көрмүшдүр. 1923 илдән Гызыл Орду баш команданынын сүвари гошунлары үзрә көмәкчиси вә ССРИ ҺИШ үзвү, 1924—37 илләрдә Фәһлә-Кәндли Гызыл Ордусу сүвари гошунларынын мүфәттиши иди. 1932 илдә М. В. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир. 1937 илдән Москва Һәрби Даирәси гошунларынын команданы вә ССРИ Халг Мүдафиә Комиссарлығы Баш Һәрби Шурасынын үзвү, 1939—40 илләрдә исә ејни заманда халг мүдафиә комиссарынын мүавини олмуш, 1940 илдән ССРИ халг мүдафиә комиссарынын биринчи мүавини ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы Али Баш Командалығын Гәраркаһы тәркибиндә, Гәраркаһын еһтијат ордулары гошун групунун команданы (1941, ијун—ијул), Чәнуб-Гәрб истигамәти гошунларынын баш команданы (1941, ијул—сентјабр), Еһтијат чәбһәнин команданы (1941, сентјабр—октјабр), Шимали Гафгаз истигамәти гошунларынын баш команданы (1942, апрел—мај), Шимали Гафгаз чәбһәсинин команданы (1942, мај—сентјабр), 1943 илдән Совет Ордусу сүвари гошунларынын команданы вә ССРИ Силаһлы Гүввәләр Назирлији Али Һәрби Шурасынын үзвү, 1947—53 илләрдә исә һәм дә к.т. назиринин атчылыг үзрә мүавини, 1953—54 илләрдә сүвари гошунларынын мүфәттиши олмушдур. 1920 илдән ҮРМИК-ин, 1922 илдән исә ССРИ МИК-ин үзвү олмуш, ССРИ Али Советинин (1—8-чи чағырыш) депутаты, 1938 илдән ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү сечилмишдир. 1934 илдән ҮИК(б)П МК үзвлүјүнә намизәд, 1939 илдән МК үзвү, 1952 илдән Сов. ИКП МК үзвлүјүнә намизәд иди. Азәрб.-ын 3-чү Советләр гурултајында (1923, нојабр—декабр) олмуш вә чыхыш етмишдир. Б. 1952 илдә јенидән Бакыја кәлмиш вә ССРИ Назирләр Советинин кечичи Гырмызы Бајрағыны (1951 илдә атчылыг үзрә наилијјәтләрә көрә) тәгдим етмишди. 8 дәфә Ленин ордени, 6 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, Азәрб. ССР Гырмызы Бајраг ордени, Өзб.ССР Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, МХР орденләри илә, фәхри силаһлар, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир. Б. Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Первая Конная на Дону, Ростов н/Д., 1969; Встречи с Ильичем, 2 изд., М., 1972; Пройденный путь, кн. 1—3, М., 1959—73.

Әд.: Мы с Буденным ходили..., М., 1973; Б о р з е н к о С. А., Д е н и с о в Н Н., Наш Буденный, М., 1974.

БУДЈОННЫ АТЫ—Совет Иттифагынын ән јахшы миник аты чинсләриндән бири. 1921—48 илләрдә Ростов вил.-нин атчылыг з-дларында Дон аты илә сафганлы миник аты чинсләринин вә гисмән Гарадәнизәтрафы р-нлары атларынын чүтләшдирилмәсиндән алынмышдыр. Бу чинси јетишдирән мүтәхәссисләр групуна С. М. Будјонны рәһбәрлик етмишдир. Мөһкәм, мүтәнасиб бәдәнли, әсасән, гызылы-күрән, бә'зән гонур кәһәр атлардыр. Ајғырларын сүјсүн һүнд. 162,2 *см*, бәдәнинин чәпинә уз. 163,5 *см*, дөш гучуму 186,0 *см*, әл дарағынын чеврәси 20,5 *см*, дири чәкиси 550 *кг*, мадјанларда исә бу өлчүләр мүвафиг олараг 161,8; 163,3; 189,4; 20 *см* вә 500 *кг*-а гәдәрдир. Б.а.-ндан миник вә гошгу мәгсәди илә, һәмчинин атчылыг идманында истифадә едилир. Јүксәк иш габилијјәти вә дөзүмлүлүјү илә фәргләнир. Нәслә кечән гијмәтли кејфијјәтләр, әсасән, дәјишилмир. Б.а. Ростов вил.-нин атчылыг з-дларында вә с-зларында чохалдылыр; ајғырлардан Ростов вә Чита вил.-ләринин, Ставропол вә Краснодар өлкәләринин, Газах.ССР, УССР, Молд.ССР, Өзб. ССР вә Гырғ.ССР-ин атчылыг фермаларында јерли атларын јахшылашдырылмасында истифадә едилир.

БУ́ДКЕР Керш Искович (д. 1.5.1918, Винница вил.-нин индики Шаргород р-нунун Мурафа к.—4.7.1977)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1958). Ленин мүкафаты лауреаты (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949), ССРИ ЕА Сибир шө'бәси Нүвә Ин-тунун директору (1957 илдән). Б. атом реакторлары нәзәријјәсинә, јүклү зәррәчикләр сүр'әтләндиричиләринин нәзәријјәсинә вә һесабланмасына даир көркәмли әсәрләрин мүәллифидир. Елементар зәррәчикләр физикасында гаршылашан дәстәләр үсулуну Б. тәклиф етмишдир. Б. *плазма* физикасы саһәсиндәки тәдгигатлары илә дә танынмышдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Релятивистский стабилизированный пучок, «Атомная энергия», 1956, № 5; Релятивистское кинетическое уравнение, «ДАН СССР», 1956, т. 107 в. 4 (С. Т. Белјајевлә бирликдә); [Цикл работ] в кн.: Физика плазмы и проблема управляемых термоядерных реакций, т. 1—3, М., 1958.

БУДУГ — Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 64 *км* ч.-г.-дә Гарачајын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Јан силсиләнин (Бөјүк Гафгаз) јамачындадыр. Әһ. 527 (1976). Б.-ун ады *будуглуларла* әлагәдардыр. Әсас тәсәррүфаты һејвандарлыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БУДУГ ДИЛИ—*будуглуларын* дили. Дағыстан дилләринин ләзки групунун Шаһдағ јарымгрупуна дахилдир. Грамматик гурулушча *грыз дилинә* чох јахындыр. Бу дилдә 1000-дәк адам данышыр. Б.д.-ндә дөрд грамматик чинс (киши, гадын, шүурсуз чанлылар, чансызлар) вар. Һалланма инкишаф етмишдир (тәгр. 18 һал). Фе'лләр шәхсә көрә дејил, чинсә көрә тәсриф едилир. Б.д.-нин сәс системи, грамматик гурулушу, хүсусилә лүғәт тәркиби Азәрб. дилинин күчлү тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Б.д. јазысыздыр.

Әд.: С ә ' д и ј е в Ш., Азәрбајчан әразисиндә јајылмыш јазысыз дилләрин өјрәнилмәси һаггында, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, 1955, № 7; Языки народов СССР, т. 4, М., 1967.

БУДУГ ПЛАТОСУ—Бөјүк Гафгазда плато. Азәрб. ССР әразисиндә (Губа р-ну) Јан силсиләнин Гудјал чајы илә Гарачај арасындакы һиссәси. Гајтаргоча вә Шудуг силсиләләриндән дағарасы чөкәкликләрлә ајрылыр. Уз. (шм.-дан ч.-а) тәгр. 12 *км*, ени 5 *км*, орта һүнд. 2000 *м*. Јура вә Табаширин әһәнкдашыларындан тәшкил олунмушдур. Сәтһи г.-дән ш.-ә мејлли, әтрафы учурумлудур. Субалп чәмәнликләри вар. Јај отлағы вә бичәнәк кими истифадә олунур. Тахыл әкилир.

БУДУГЛУЛАР—Азәрб. ССР Губа вә Хачмаз р-нларынын бир сыра кәндиндә јашајан етник груп. *Будуг дилиндә* данышырлар. Әдәби дил Азәрб. дилидир. Малдарлыг (әсасән гојунчулуг), әкинчилик вә тохучулугла (палаз, халча, шал вә с.) мәшғулдурлар. Диндар Б. мүсәлмандыр. Азәрб.-ларла гајнајыб-гарышырлар.

Әд.: Народы Кавказа, т. 2, М., 1962.

БУД-ЧАНАГ ОЈНАҒЫ—буд сүмүјүнүн башы илә чанаг сүмүјүндәки сиркә касасынын (acetabulum) бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш күрәви ојнаг. Буду мүәјјән дәрәчәјә гәдәр бүкмәк, ачмаг, узаглашдырмаг, јахынлашдырмаг вә һәрләндирмәк имканы верир. Б.-ч.о. базу ојнағына нисбәтән аз һәрәкәтлидир.

БУЕ́НОС-А́ЈРЕС (Buenos Aires)—Патагонија Анд д-рында (Чәнуби Америкада), Чили вә Аркентина сәрһәдиндә көл. 215 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 2400 *км*². Бузлаг мәншәлидир. Фјорд типли г. һиссәси Анд д-рынын сылдырым јамачларыны кәсмиш, јајлада олан кениш ш. һиссәси исә моренләрлә әһатәләнмишдир. Бејкер чајы васитәсилә Сакит океана, Рио-Десеадо чајы васитәсилә Атлантик океанына ахары вар.

БУЕ́НОС-А́ЈРЕС (Buenos Aires)—Аркентинанын пајтахты. Чәнуби Америкада ән бөјүк шәһәрләрдән бири. Атлантик океанынын Ла-Плата көрфәзи саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Орта темп-р ијулда 10°С, јанварда 24°С-дир. Иллик јағынты 987 *мм*. Б.-А. Латын Америкасында ән бөјүк дәниз портларындандыр (јүк дөвријјәси 20 млн. *т*). Әһ. 8,92 млн. (әтрафы илә, 1974). Федерал пајтахт даирәси кими мүстәгил инзибати ваһиддир.

Буенос-Ајрес. 9 ијул авенидасы.

Конститусијаја әсасән Б.-А.-и Аркентина президенти идарә едир. Бәләдијјә башчысы президентин тә'јин етдији интендантдыр. Шәһәрин идарә вә мүәссисәләринә билаваситә 2 катиблик—ичтимаи ишләр, санитарија хидмәти вә тәһлүкәсизлик катиблији, малијјә вә идарә катиблији рәһбәрлик едир.

Б.-А. 1536 илдә (дикәр мә'луматлара көрә 1535 илдә) испан конкиста-

дору Педро Мендос тәрәфиндән салынмышдыр. 1541 илдә һиндиләрин тәзјиги илә Б.-А.-и тәрк едән испанлар шәһәри дағыдыб јандырмышдылар. 1580 илдә Б.-А.-ин јенидән бәрпасына башланмыш, 1776 илдән Ла-Плата витсе-краллығынын пајтахты олмушдур. 1810 илин мајындан Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәсинин мәркәзләриндән иди. Б.-А. 1816—26 илләрдә Ла-Плата Бирләшмиш әјаләтләринин пајтахты олмуш, 1880 илдә исә Аркентина Респ.-нын пајтахты е'лан едилмишдир. 20 әсрин әввәлләриндән өлкәнин фәһлә һәрәкаты мәркәзидир.

Аркентинанын әсас игтисади, сијаси вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Өлкәдә сәнаје мәһсулунун тәгр. 50%-ини Б.-А. верир. Машынгајырма (хусусилә електротехника), нефт е'малы, кимја, јејинти, тохучулуг сәнајеси әсас саһәләрдир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт (Есејса) шәһәрин 40 *км*-лијиндәдир.

Б.-А.-дә 18 әсрә аид Сан-Игнасио (1710—34), Ел Пилар (1716—32) килсәләри, ратуша (1725—54) бинасы вә с. галмышдыр. 19 әсрин ахырларындан мүасир үслубларда тикинти ишләри апарылыр. Шәһәрдә јени магистраллар—Авенида де Мајо (1889), Авенида Хенерал Пас (1937—41, уз. тәгр. 30 *км*, ени 100 *м*) салынмыш, мүстәмләкә дөврүндән галмыш кичик евләрин јериндә сәнаје вә идман гурғулары, дәбдәбәли евләр, маликанәләр, бөјүк ичтимаи биналар (Конгрес бинасы, 20 әсрин әввәлләри, «Колон» театры, 1909, Муниспал театры, 1958) тикилмишдир. 20 әсрин 60-чы илләриндә Б.-А.-дә чохмәртәбәли јашајыш биналары, Лондон вә Ҹәнуби Америка банклары (1966—67) инша едилмишдир. Б.-А.-дә Аркентинанын сијаси вә һәрби хадими К. Алвеара абидә (1915—23, һејкәлтәраш Е. А. Бурдел) учалдылмышдыр.

Б.-А.-дә ун-т, технолокија ин-ту, консерваторија вә с. тәдрис мүәссисәләри, 11 саһә академијасы вә бир чох башга елми-тәдгигат мүәссисәси, музејләр (милли тарих, етнографија, нәфис сәнәтләр, мүасир инҹәсәнәт вә с.), Милли китабхана, Конгрес китабханасы, опера театры вар.

Әд.: Столицы стран мира. Политико-экон. справочник, М., 1965; Столицы государств мира, в. 1, М., 1970.

БУЖ (фр. bougie —зонд)—инсан организминдә борушәкилли органлары мүајинә етмәк вә тәдричән кенишләндирмәк үчүн (әксәрән гида борусуну, сидик каналыны) ишләдилән тибб аләти. Уролокијада метал вә јумшаг (еластик) Б.-дан истифадә олунур. Еластик Б.-лар каучук, резин вә с.-дән һазырланыр.

БУЖУМБУРА (Bujumbura)—Бурундинин пајтахты. Танганика көлүнүн шм.-ш. саһилиндә порт. Автомобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. 90 мин (1974). Өлкәнин мүһүм тиҹарәт-нәгл. вә игтисадијјат мәркәзидир. Семент, пивә з-длары, тортохума, ајаггабы ф-клари, гәһвәтәмизләмә вә памбығтәмизләмә мүәссисәләри вә с. вар. Б.р-нунда балыг овланыр.

БУЗ ДАҒЫ—бах *Ајсберг*.

БУЗ ДӨЈҮШҮ (1242)—апрелин 5-дә буз бағламыш Чуд көлү үзәриндә рус гошуну илә алман ливон ҹәнкавәрләри арасында вурушма. Сәлибчиләр Бөјүк Новгороду, Карелијаны вә Нева р-нундакы торпаглары әлә кечирмәк истәјирдиләр. Рус гошунунун (тәгр. 15—17 мин нәфәр) башчысы кнјаз *Александр Невски* дүшмәни Бөјүк Новгорода вә Пскова кедән јолларын үстүндә, Чуд көлүнүн ҹәнуб һиссәсиндә дөјүшә ҹәлб етди. О, дүшмәнә ҹинаһдан зәрбә вурараг, ҹәркәләрини дағытды. Рус гошунлары гәти гәләбә газанды. К. Маркс јазырды ки, Александр Невскинин Чуд көлүнүн бузу үзәриндәки гәләбәләри нәтиҹәсиндә алман ҹәнкавәрләри «рус сәрһәдиндән бирдәфәлик кери отурдулдулар». Бу гәләбә рус торпагларыны ишғал етмәк мәгсәди күдән алман ҹәнкавәрләринин шәргә һәрәкәтини дајандырды. Б.д.-нүн тә'сири илә Литва вә Поморје халгларынын сәлибчиләрә гаршы мүбаризәси күҹләнди.

Әд.: Ледовое побоище, М., 1966; Пашуто В. Т., Александр Невский, М., 1975.

БУЗ ДРЕЈФИ—күләјин вә сәтһ ахынларынын тә'сири илә дәниз вә океанларда бузларын һәрәкәти. Јерин фырланмасындан јаранан мејлетдиричи гүввәнин тә'сири нәтиҹәсиндә Б.д. Арктика енликләриндә күләјин истигамәтиндән сағa, Антарктика енликләриндә сола мејл едир. Б.д.-нин мејли орта һесабла 30°-дир. Б.д.-нә һәмчинин саһилләрин конфигурасијасы, адалар вә с. тә'сир көстәрир.

БУЗ ӨРТҮЈҮ—илин сојуг фәсилләриндә океан, дәниз, чај вә көлләрин донмасы нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән, јахуд гоншу р-нлардан һәмин һөвзәләрә кәтирилән бузлар. Јүксәк енликләрдә ил боју галыр. Арктика дәнизләриндә Б.ө. јајда, әсасән, саһилбоју зонада әријир. Антарктика суларында вә Шимал Бузлу океанында даһа чохдур. Б.ө. бириллик вә чохиллик олур.

БУЗ СӘФӘРИ, Балтик донанмасынын буз сәфәри (1918)—Совет Балтик донанмасы кәмиләринин Ревел (Таллин) вә Һелсингфорсдан (Һелсинки) Кронштадта көчүрүлмәси әмәлијјаты (февралын 17—22-дән мајын 2-дәк). Алманија гошунларынын Прибалтикада һүҹума башламасы илә әлагәдар Балтик донанмасынын Ревел вә Һелсингфорсда бузлар арасында галмыш әсас гүввәсинин дүшмән әлинә кечмәси тәһлүкәси јаранмышды. В. И. Ленинин көстәришинә әсасән февралын 17-дә бүтүн кәмиләрин Ревелдән Һелсингфорса апарылмасы барәдә *Сентробалта* директив верилди. Ағыр шәраитә бахмајараг февралын 19-дан мартын 5-дәк бүтүн кәмиләр (бир суалты гајыгдан башга) Ревелдән Һелсингфорса кәтирилди. Финландијада әксингилаби гијам Балтик донанмасы үчүн јенидән тәһлүкә јаратды. Галын буз гатларыны јарараг мартын 17-дә 1-чи дәстә, апрелин 10-да 2-чи дәстә, 22-дә 3-чү дәстә, мајын 2-дә 4-чү дәстә Кронштадта кәлди. Б.с. нәтиҹәсиндә 236 кәми Кронштадта кәтирилди. Бу кәмиләр Петроградын мүдафиәсиндә вә Вәтәндаш мүһарибәсинин дикәр ҹәбһәләриндә бөјүк рол ојнады.

Әд.: Кровяков Н. С., «Ледовый поход» Балтийского флота в 1918, М., 1955; Тюрин В. В., Яковлев И. И., Ледовая одиссея Балтфлота, М., 1976.

БУЗАЧЫ—Хәзәр дәнизинин шм.-ш.-индә јарымада. Газах.ССР әразисиндәдир. Макс. һүнд. 61 *м*-дир. Сәтһи барханлар вә гум тәпәләри олан дүзәнликдир. Шм.-да кениш шоранлыглар вар. Биткиси јарымсәһра типлидир. Сон 35—40 илдә Хәзәр дәнизинин сәвијјәсинин енмәси илә әлагәдар Б.-нин саһәси хејли бөјүмүшдүр. Б.-дә сон илләр нефт јатағы кәшф едилмишдир.

БУЗГЫРАН КӘМИ—буз бағлајан суларда кәмиләрә јол ачан, онлары буздан чыхаран, һабелә навигасијада ишләдилән кәми нөвү. Русијада илк мүасир типли Б.к. «Пајлот» (күчү 44,21 *квт*) олмушдур. Күчү 6,6 *Мвт* олан дүнјада илк Арктика Б.к.-си «Јермак» 1899 илдә јарадылмышдыр. Совет Б.к.-ләринин («Красин», «Литке», «Седов», «Сибирјаков» вә б.) Арктиканын өјрәнилмәсиндә бөјүк ролу олмушдур.

«Капитан М. Исмајылов» бузгыран кәмиси.

Дәниз, чај вә көлләрдә истифадә олунан нөвләри вар. Б.к. бурун һиссәси илә буз үзәринә «чыхараг» ону парчалајыр. Б.к.-ләрин бурун һиссәси сиври, көвдәси ади кәмиләрә нисбәтән даһа мөһкәм олур. Әсас мүһәррик кими *дизел* вә бухар турбинләри тәтбиг едилир. Атом енержисинин тәтбигинә кечилдикдән сонра исә чох күчлү вә практики бахымдан гејри-мәһдуд мүстәгиллијә малик үзән *атом бузгыран кәмиси* јаратмаг мүмкүн олмушдур. ССРИ-нин дүнјада илк атом Б.к.-си «Ленин» 1959 илдә истифадәјә верилмишдир. Дүнјада ән күчлү атом Б.к.-си «Арктика» 1975 илдә суја салынмышдыр. Б.к. конструксијаларынын кәләҹәкдә тәкмилләшдирилмәси бузда һәрәкәт сүр'әтинин вә маневретмә габилијјәтинин јахшылашдырылмасы вә авар винтләринин зәдәләнмәкдән горунмасы илә әлагәдардыр.

Б.к.-нин әсас механизмләринин күчү вә субасымы кениш һәдд дахилиндә дәјишилир: 1973 илədәк јарадылмыш Б.к.-ләрдә бу көстәричиләр, ујғун олараг 30 *Мвт*-а вә 19 мин *т*-а јахын олмушдур. Даһа күчлү Б.к. донанмасы ССРИ-дә, АБШ-да, Канадада, Финландијада, Исвечдә вә Данимаркададыр.

Әд.: Каштелян В. И., Позняк И. И., Рывлин А. Я., Сопротивление льда движению судна, Л., 1968; Ледоколы, Л., 1972.

БУЗЕСКУЛ Владислав Петрович (8.3.1858, индики Харков вил.-нин Поповка к.—1.6.1931, Харков)—рус вә Украјна тарихчиси, ССРИ ЕА (1922) вә Укр.ССР ЕА (1925) акад. Әсас әсәрләри гәдим Јунаныстанын игтисади вә ичтимаи тарихинә, мәнбәшүнаслыг вә тарихшүнаслыг мәсәләләринә һәср едилмишдир. Б.-ун бахышларына буржуа тарихшүнаслығынын тә'сири олмушдур. Б. антик ҹәмијјәтин синфи

маһијјәтини һеч дә һәмишә дүзкүн баша дүшмүрдү.

БУЗЕ́У (Buzău)—Румынијанын ч.-ш.-индә шәһәр. Бузеу гәзасынын инз. м. Бузеу чајы саһилиндәдир. Д.ј. вә нефт кәмәрләри говшағы. Әһ. 81 мин (1974). Пластик күтлә вә метал мә'мулаты истеһсалы, тикиш мүәссисәләри, јејинти сәнајеси вар.

БУЗКӘСӘН—һидротехники гурғулары буз ахыны зәрбәсиндән горујан вә буз јығыны әмәлә кәлмәсинин гаршысыны алан мүстәгил конструксија, јахуд да бәнд вә ја көрпү дајағынын бир һиссәси. Б.-ин әсас елементи гурғунун өнүндә, ахына гаршы јөнәлдилмиш маили вә ја шагули олан әјрихәтли чыхынтыдыр. Б. буз зәрбәләрини гәбул едиб, ону парчалајыр вә парчаланмыш бузу көрпүнүн (бәндин) ашырымына доғру истигамәтләндирир. Б. дирәкли көрпүләрин өнүндә гурулур.

БУЗЛАГ ЕПОХАЛАРЫ, г л ј а с и а л л а р—Јерин кеоложи инкишаф тарихиндә чох сојуг иглим вә кениш саһәли галын материк бузлаглары илә характеризә олунан епохалар. Бу епохаларда буз јалныз дағлары дејил, мүлајим вә һәтта тропик енликләрдәки дүзәнликләри дә өртмүшдүр (гурунун тәгр. 40%-ини). Б.е.-нын давамијјәт мүддәти мүхтәлифдир. Јерин мүхтәлиф саһәләриндә Кембридән әввәлки, Девон, Перм-Карбон вә Неокен-Антропокен дөврләриндә мүәјјән едилмишдир. Гејри-ади бузлашма һаггында илк анлајыш 19 әсрин башланғычында јаранмышдыр.

Бөјүк Гафгазын Азәрб.ССР әразисиндә ики гәдим—Үст Абшерон јашлы (Гусар-Шаһдағ) вә Орта—Үст Антропокен јашлы (Шаһнабад) бузлашма изләри мүәјјән едилмишдир. Муровдағ, Зәнкәзур силсиләләри вә Гарабағ вулкан јајласында Орта—Үст Антропокен јашлы бузлашма изләри дә вар.

БУЗЛАГ ЧӨКҮНТҮЛӘРИ— бузлагларын фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлән чөкүнтүләр. Һәрәкәт едән буз күтләси өзү илә мүхтәлиф өлчүлү сүхур гырынтылары апарыр. Һәрәкәт заманы бу гырынтылар парчаланыр, хырдаланыр вә бузлар әридикчә чөкүр. Б.ч.-нин характерик нүмунәси *моренләрдир*. Моренләр һәм бузлағын фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлир, һәм дә билаваситә әријән буздан чөкүр вә релјефин хүсусијјәтинә ујғун олараг, мүхтәлиф формалар (сәтһ, јан, диб моренләри вә с.) әмәлә кәтирир. Б.ч.-нә һәмчинин бузлаг суларындан чөкән мүхтәлиф гум, кил, килчә, чынгыл да дахилдир. Бунлар *флүвиоглјасиал чөкүнтүләр* адланыр. Флүвиоглјасиал чөкүнтүләр друмлин, оз, кам, зандр кими релјеф формалары әмәлә кәтирир. Б.ч. јалныз Антропокен системинин чөкүнтүләри арасында дејил, гәдим системләрин чөкүнтүләриндә дә вар.

БУЗЛАГАРАСЫ ЕПОХАЛАР, и н т е р г л ј а с и а л л а р—Јерин кеоложи тарихиндә, Антропокендә бузлаг епохалары арасында исти иглимлә характеризә едилән епохалар. Антропокендә 4 бузлаг епохасы (Күнс, Миндел, Рисс, Вүрм) вә 3 бузлагарасы епоха (Күнс—Миндел, Миндел—Рисс, Рисс—Вүрм) ајырырлар. Күнс—Миндел бузлагарасы епохасы тәгр. 700 мин ил, Рисс—Вүрм исә тәгр. 75 мин ил бундан габаг олмушдур.

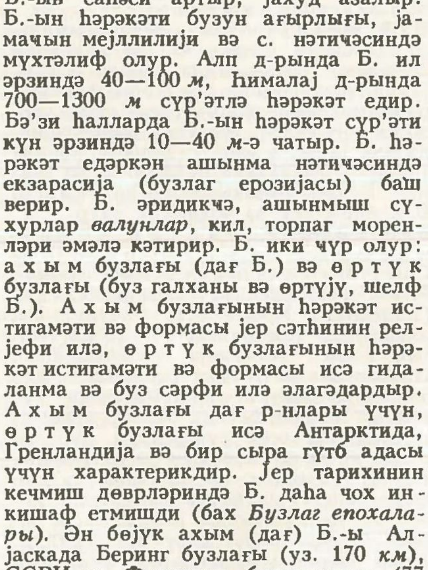
БУЗЛАГЛАР—Јер сәтһиндә һәрәкәт едән тәбии буз јығыны. Ил боју топланан чөкүнтүләрин мигдары, әријән вә бухарланан чөкүнтүләрин мигдарындан чох олан јерләрдә (хүсусилә гар хәттиндән јүксәкдә) сүлб атмосфер чөкүнтүләринин топлашмасындан (чох вахт харлашмыш гардан) әмәлә кәлир.

Федченко бузлағы (Памир).

Б. гидаланма вә аблјасија (әримә вә бухарланма) саһәләриндән ибарәтдир. Гидаланма саһәсиндә јығылан гар тәдричән буза чеврилир вә ашағыја, аблјасија саһәсинә доғру һәрәкәт едир. Аблјасија саһәсиндә буз әримә, бухарланма вә ја сынма нәтичәсиндә Б. дан ајрылыр.

Гидаланма саһәсиндә дүшән јағынтынын мигдарындан асылы олараг, Б.-ын саһәси артыр, јахуд азалыр. Б.-ын һәрәкәти бузун ағырлығы, јамачын мејллилији вә с. нәтичәсиндә мүхтәлиф олур. Алп д-рында Б. ил әрзиндә 40—100 *м*, Һималај д-рында 700—1300 *м* сүр'әтлә һәрәкәт едир. Бә'зи һалларда Б.-ын һәрәкәт сүр'әти күн әрзиндә 10—40 *м*-ә чатыр. Б. һәрәкәт едәркән ашынма нәтичәсиндә екзарасија (бузлаг ерозијасы) баш верир. Б. әридикчә, ашынмыш сүхурлар *валунлар*, кил, торпаг моренләри әмәлә кәтирир. Б. ики чүр олур: а х ы м бузлағы (дағ Б.) вә ө р т ү к бузлағы (буз галханы вә өртүјү, шелф Б.). А х ы м бузлағынын һәрәкәт истигамәти вә формасы јер сәтһинин релјефи илә, ө р т ү к бузлағынын һәрәкәт истигамәти вә формасы исә гидаланма вә буз сәрфи илә әлагәдардыр. А х ы м бузлағы дағ р-нлары үчүн, ө р т ү к бузлағы исә Антарктида, Гренландија вә бир сыра гүтб адасы үчүн характерикдир. Јер тарихинин кечмиш дөврләриндә Б. даһа чох инкишаф етмишди (бах *Бузлаг епохалары*). Ән бөјүк ахым (дағ) Б.-ы Алјаскада Беринг бузлағы (уз. 170 *км*), ССРИ-дә Федченко бузлағыдыр (77 *км*). Јер күрәсиндәки мүасир Б.-ын саһ. тәгр. 16,1 млн. *км*^{2}-дир (гурунун тәгр. 11%-и). Бунун 71,7 мин *км*^{2}-и ССРИ әразисиндәдир. Ән бөјүк Б. Антарктида вә Гренландијададыр.

Туфан бузлағы (Бөјүк Гафгаз).

Бурада онлар милјон *км*^{2}-ләрлә саһә тутур, галынлыглары исә бә'зән 3—4 *км*-ә чатыр. Б.-ы өјрәнән елм *глјасиолокија* адланыр.

БУЗЛУГ, Б а л а К ү р ә к—Азәрб. ССР-ин Шаумјан (кәнд) р-нунда чај. Күрәк чајынын сағ голу. Уз. 33 *км*, һөвзәсинин саһ. 112 *км*^{2}. Муровдағ силсиләсинин шм. јамачындан (3360 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, гар вә јералты суларла гидаланыр.

БУЗЛУГ—Азәрб.ССР Шаумјан (кәнд) р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 16 *км* г.-дә, Шаумјан—Манашид шосе јолу кәнарында, Бузлуг чајы саһилиндә, Муровдағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 571 (1976); әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси вар.

БУЗОВБУРНУ—Азәрб.ССР-ин јерли әнчир сорту. Ағачынын һүнд. 3—4 *м*-дир. Јарпағы бешдилимли, чәтири кениш јајыландыр. Илдә ики дәфә (ијулда вә августда) мејвә верир; биринчи дәфә мејвәләр ири (10—80 *г*), гырмызымтыл-јашыл, икинчи дәфә исә нисбәтән хырда, ачыг бәнөвшәји олур. Тәзә мејвәсиндә 23%-әдәк, гурусунда исә 70%-әдәк шәкәр вар. Һәр ағачындан 80—100 *кг* мәһсул јығылыр. Азәрб.ССР-ин г. р-нларында чох әкилир.

БУЗОВЛАМА—бах *Доғум*.

БУЗОВНА — Азәрб.ССР Әзизбәјов р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1937 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Електрик д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Шүвәлан) 9 *км* шм.-г.-дә, Абшерон ј-а-нын шм.-ш.-индә, Хәзәр дәнизи саһилиндәдир. Әһ. 15,5 мин (1976). Машынгајырма вә газ апаратлары, јол техникасы үзрә експериментал тәчрүбә з-длары, сүдчүлүк-тәрәвәзчилик с-зу, 3 орта, 1 сәккизиллик, 2 фәһлә кәнчләр мәктәби, мусиги, дәнизчилик, техники пешә вә интернат мәктәбләри, мәдәнијјәт сарајы, мәдәнијјәт еви, китабхана, халг театры вар.

Б. гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. Б.-да Тунч вә Дәмир дөврләринә аид тапынтылар әлдә едилмишдир. Б. Абшеронун халг ме'марлығы мәркәзләриндән олмушдур. Ме'марлыг әһәмијјәтли бир чох орта әср абидәси инди дә галыр (Нәсрани мәсчиди, 17 әср, Ашағы мәсчид, 18 әср, вә с.). Б.-да вахтилә бүрч-гала олмушдур. Б. гәбиристанындакы орта әсрләрә аид габирүстү дашлар (сәндугәләр) үзәриндә мүхтәлиф тәсвирләр, орнаментләр һәкк олунмушдур; бурадакы 1641 илдә тикилмиш түрбә лаконик һәчми, мүтәнасиблији, кириш гапысынын чатма тағы илә диггәти чәлб едир. Түрбәнин китабәсиндән бу абидәнин уста Пәрвиз тәрәфиндән тикилдији мә'лумдур.

Б. дәнизкәнары иглим курортудур. Б.-да вәзи вә сүмүк вәрәми, ағчијәр вәрәми, хроник бронхит, кеч сағалан плеврит, бронхиал астма, мүхтәлиф мәншәли неврозлар, маддәләр мүбадиләси позғунлуглары, һипертонија вә с. хәстәликләр мүаличә олунур. Б.-да хәстәхана, ушаг вәрәм санаторијасы, вәрәм хәстәханасы, тибб-санитарија мәнтәгәси, кинеколожи санаторија, пионер дүшәркәләри, нарын гумлу чимәрлик вар.

БУЗОВНА СУАЛТЫ СОПКАСЫ—Азәрб.ССР-дә, Хәзәр дәнизиндә пал-

чыг вулканы. Шүвәлан бурнундан (Абшерон ј-а) шм.-г.-дә, Абшерон архипелагы акваторијасындадыр. Вахташыры пүскүрмәләри заманы (1951, 1953 вә 1958 илләрдә) адалар әмәлә кәлмиш, лакин аз мүддәтдән сонра һәмин адалар дәниз сулары илә јују-луб јох олмушдур. 1953 илдәки пүскүрмә заманы әмәлә кәлән аданын саһ. 6,5 мин $м^2$ олмушдур.

БУЗОВНА-МАШТАҒА НЕФТ ЈАТАҒЫ—Абшерон ј-а-нын шм.-ш.-индә ејниадлы гәсәбәләрин арасындадыр. Кеоложи гурулушунда Үст Миосендән Гәдим Хәзәр чөкүнтүләринәдәк олан стратиграфик ваһидләр газыма илә өјрәнилмишдир. Јатаг ен истигамәтиндә узанан брахиантиклинал гурулушлу гырышыгла әлагәдардыр. Шм. ганадында јатым бучағы 10—15°, ч. ганадында исә 20°-дир. Гырышыг амплитудасы 200 — 250 *м* олан гырылма илә парчаланмышдыр. Сәнаје әһәмијјәтли нефт Гырмаки (галынлығы 210—220 *м*) вә Гырмакиалты (галынлығы 69 *м*) дәстәләрдәдир. Нефтинин хүс. ч. 0,899—0,920-дир.

«БУЗОВНАНЕФТ» НЕФТ МӘ'ДӘНЛӘРИ ИДАРӘСИ — Азәрб.ССР-дә 1945—1968 илләрдә мөвчуд олмуш нефт вә газчыхарма мүәссисәси. Бузовна—Маштаға нефт јатағыны истисмар едирди. 1968 ил нојабрын 1-дән индики «*Әзизбәјовнефт*» *Нефт вә Газчыхарма Идарәсинә* бирләшдирилмишдир.

БУЗО́НИ (Busoni) Ферруччо Бенвенуто (1.4.1866, Емполи, Флоренсија јахынлығында—27.7.1924, Берлин)—италјан пианочусу, бәстәкар, дирижор, јазычы вә педагог. Мүхтәлиф илләрдә Һелсингфорс (Һелсинки), Бостон, Вејмар вә с. ш.-ләрдә, һәмчинин 1890—91 илләрдә Москва консерваторијасында дәрс демиш, 1920 илдән Берлин Инчәсәнәт Академијасы нәздиндәки Али Мусиги Мәктәбиндә композисија синфинә рәһбәрлик етмишдир. 4 операнын (о чүмләдән «Турандот», 1917), симфоник, камера-инструментал вә вокал әсәрләрин мүәллифидир. Онун И. С. Бах вә Ф. Листин әсәрләринин редакսијалары вә транскрипсијалары мәшһурдур. 1949 илдән Болтсано ш.-ндә (Италија) һәр ил пианочуларын Б. ад. Бејнәлхалг мүсабигәси кечирилир.

Әд.: Коган Г., Ферруччо Бузони, М., 1971.

БУЗУЛУ́К—РСФСР Волгоград вил.-ндә чај. Хопјор чајынын (Дон һөвзәси) сол голу. Уз. 314 *км*, һөвзәсинин саһ. 9510 $км^2$-дир. Волгабоју јүксәклијинин г.-индән башланыр. Гар сују илә гидаланыр. Бә'зи һиссәсиндә сувармада истифадә олунур. Һөвзәсиндә 600-дән чох көл вар. Новоаннински ш. Б. саһилиндәдир.

БУЗУЛУ́К—РСФСР Оренбург вил.-ндә чај. Самара чајынын (Волга һөвзәси) сол голу. Уз. 248 *км*, һөвзәсинин саһ. 4460 $км^2$-дир. Обши Сырт јүксәклијинин шм. јамачларындан башланыр. Мәнсәби јахынлығында орта иллик су сәрфи 7,7 $м^3$/*сан*-дир. Бузулук ш. Б. чајынын мәнсәби јахынлығындадыр.

БУЗУЛУ́К—РСФСР Оренбург вил.-ндә шәһәр. Бузулук чајынын Самараја төкүлдүјү јердәдир. Д.ј. ст. Әһ. 75 мин (1975). Ағыр машынгајырма, (газыма аваданлығы вә с.), механики з-длары, тикиш, әлчәк, дәри-галантерија ф-кләри, тикинти, һидромелиорасија, сәнаје-педагожи, малијјә вә с. техникумлар, тибб, педагожи, мусиги мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. Б. р-нунда нефт чыхарылыр; тахылчылыг вә һејвандарлыг тәсәррүфаты инкишаф етмишдир.

БУЗХАНА—тез хараб олан гида-мәһсулларыны (әт, балыг, мејвә, тәрәвәз, сүд мәһсуллары вә с.) сахламаг үчүн тәбии бузла сојудулан анбар. Кәнд евләринин зирзәми-анбары ән садә типли Б.-ја мисал ола биләр. Мәһсулларын узун мүддәт сахланылдығы әрзаг анбарлары да Б. адланыр. Тутуму 250 *т* олан Крылов системли ири буз анбары буз күтләсинин (һәчми 4400 $м^3$ олан) дахилиндә јерләшдирилмиш 12 камерадан ибарәтдир. Буз күтләсинин истиликдән изолјасијасы үчүн ағач кәпәји, јахуд торф гаты ишләдилир. Темп-ру 0°-јә јахын олан Б.-лардан к.т.-нда, гисмән тичарәтдә вә сүд сәнајесиндә, хүсусән тез хараб олан мәһсуллары сахламаг үчүн истифадә олунур. Д.ј. нәгл.-нда тез хараб олан мәһсуллары дашымаг үчүн Б.-вагонлардан истифадә едилир.

Әд.: Щелоков В. К., Ледяные хранилища, М., 1967; Данилов А. М., Холодильная технология пищевых продуктов, Киев, 1974.

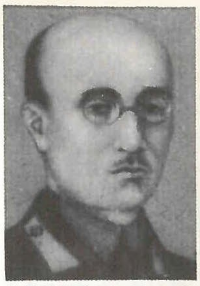
БУ́ИР-НУР—МХР вә ЧХР әразисиндә көл. 583 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 610 $км^2$, дәринлији 11 *м*-ә гәдәрдир. Көлә Халхын-Гол чајы төкүлүр. Б.-Н.-дан ахан Орчун-Гол чајы ону Далајнор көлү илә бирләшдирир. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Балыгла зәнкиндир.

БУЈ—РСФСР Кострома вил.-ндә шәһәр. Кострома чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Кимја, тахта-шалбан з-длары, мебел вә тикиш ф-кләри, јејинти сәнајеси, к.т. техникуму, мусиги мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји вар.

БУЈА́НОВ Иван Андрејевич (28.5. 1897, Москва вил., Ленин р-нунун индики Горки к.—12.12.1965, орада)—к-з һәрәкаты хадими; ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950, 1957). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1929 илдә ијирмибешминчиләрин сырасында к.т.-нда ишләмәјә көндәрилмиш вә Москва вил. Ленин р-нунун Горки к.-ндәки Владимир Илич ад. к-зун сәдри сечилмишдир. Б.-ун рәһбәрлији илә (1929—63) бу тәсәррүфат өлкәнин габагчыл к-зуна чеврилмишдир. ССРИ Али Советинин (5—6-чы чағырыш) депутаты, Сов.ИКП 21 вә 22-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БУЈНА́КСК (1922 илədәк Темир-хан-Шура)—Дағ.МССР-дә шәһәр. Бөјүк Гафгаз д-рынын әтәкләриндә, Шура-Озен чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Мејвә-тәрәвәз консерви, чөрәк вә дәри ајаггабы комбинатлары, агрегат, шин тә'мири з-длары, трикотаж ф-ки, 2 техникум, тибб мәктәби, 3 педагожи мәктәб вә с. вар. У. *Бујнакскинин* шәрәфинә адландырылмышдыр. Курортдур.

БУЈНА́КСКИ Уллубиј Данијалович (8.9.1890, Уллу-Бујнак к.—16.8.1919, Темиргоје ст. јахынлығында)—Дағыстанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1916 илдән Сов.ИКП үзвү. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Москвада партија иши апармышдыр. 1917 илдә Порт-

Петровск (индики Маһачгала) ҺИК-нин, 1918 илдә Дағыстан вил. ҺИК-нин сәдри, 1919 илдә РК(б)П Дағыстан кизли вил. комитәсинин сәдри олмушдур. Дағыстанда Совет һакимијјәти мүвәггәти дevрилдикдән сонра Һәштәрхана кетмиш, 1919 илин февралында гајыдараг РК(б)П кизли вил. комитәсинин, Дағыстан һәрби Шурасынын вә Гызыл Ордунун тәшкилиндә иштирак етмишдир. 1919 ил мајын 13-дә Б. башда олмагла вил. комитәсинин үзвләри һәбс едилиб, өлүмә мәһкум олундулар. «*Молот*» гәзети бунунла әлагәдар Муған Совет һөкумәтинин «Көнүллү орду» командanлығына ултиматумуну вә Бакы фәһләләринин мүрачиәтнамәсини дәрч етмишди. Б. әксингилабчылар тәрәфиндән күлләләнмишдир. 1922 илдә Темирхан-Шура ш.-нә Бујнакск ады верилмишдир. Бакыда Б. ад. күчә вар.

Әд.: Магомедов Ш., Уллубий Буйнакский, М., 1968; У. Д. Буйнакский. Сб. документов, статей, писем, воспоминаний, Махачкала, 1975.

БУЈНУЗ—бир чох мүасир дырнаглыларын, нәсли кәсилмиш бә'зи сүрүнәнләрин (бујнузлу динозаврлар) вә мәмәлиләрин (диносератлар вә с.) башында бәрк төрәмә. Б., әсасән, мүдафиә органыдыр. Башын габаг тәрәфиндә, кәлләнин алын вә ја бурун сүмүјү үзәриндә, бә'зи һејванларда исә һәтта үст чәнә сүмүјү үзәриндә јерләшир. Б. чүт (өкүз, гојун, кечи, марал, зүрафә вә с.) вә тәк (кәркәданда 1 вә ја 2) олур. Халлы маралын Б.-ундан пантокрин алыныр. Б.-ун өртүјүндән мүхтәлиф бујнуз мә'мулаты, бәзәк шејләри, сүмүк чыхынтысындан исә сүмүк јағы, сүмүк уну, јапышган вә с. һазырланыр.

БУЈНУЗ ГИША—көз алмасынын ағлы гишасынын өн, габарыг вә шәффаф һиссәси. Көзә дүшән шүалары сындырыр. Б.г.-да әмәлә кәлән кичик ағ ләкәјә халг арасында *титә* дејилир (бах *Көз*).

БУЈНУЗ ДАШЫ, роговик—сых, хырдадәнәли метаморфик сүхур. Рәнки, әсасән, боз вә гонур олур. Сынмасы габыгварыдыр. Интрузив сүхурларын контактында чөкмә (әсасән, килли шистләрин) вә вулканокен мәншәли сүхурларын метаморфизләшмәси вә јенидән кристаллашмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Б.д. кварс, мика, биотит, гранат, пироксен вә с. минераллардан ибарәт олур. Тәркибиндәки ән чох минерала көрә микалы Б.д., биотитли Б.д. вә с. адланыр. Б.д.-нда чох вахт филиз минераллары олур.

БУЈНУЗГУЈРУГЛАР (Siricidae) — пәрдәганадлылар дәстәсинин отураггарынлылар фәсиләсиндән һәшәрат групу. Бәдәнинин уз. 5,5—50 *мм* олур. 200-дән чох нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 20-ә јахын, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 5 нөвү јајылмышдыр. Б., әсасән, ијнәјарпаглы ағачларын одунчағында инкишаф едир. Б.-ын дишиси ағачын габығыны дешәрәк узун јумуртагојаны илә (ады да бурадандыр) көвдәдә 1—3 јумурта вә ејни заманда га-

рынчығындакы «кисәчик»дән одунчағы дағыдан көбәләк спорлары гојур. Сүрфәләри ағачын одунчағында инкишаф едәрәк, бурада 1—2 ил јашајыр. Б. техники одунчағын зәрәрверичисидир. Мүбаризә тәдбири: зәдәли ағач көвдәләрини кәсиб јандырмаг.

БУЈНУЗЈАРПАГ (Ceratophyllum)—бујнузјарпаг фәсиләсиндән чохиллик от чинси. Су биткисидир. Уз. 1—1,5 *м*-ә чатыр. Тәгр. 10, ССРИ-дә 6—8, Азәрб.ССР-дә 2 нөвү—суја батмыш Б. вә јарысуја батмыш Б. мә'лумдур. Б. су гушлары вә балыглар үчүн јемдир.

БУЈНУЗМЕЈВӘ—ики мејвә јарпағынын битишмәсиндән әмәлә кәлән, јетишдикдә исә гаидәсиндән јухарыја доғру ачылан гуру мејвәдир. Б. пәрдәјә бәнзәјән аракәсмә илә узунуна јерләшән ики јуваја бөлүнүр; тохумлар һәр ики тәрәфдән аракәсмәјә битишир. Б. хаччичәклиләр фәсиләсинә мәнсуб бир чох биткидә олур. Надир һалларда (мәс., ағ турпда) бујнузмејвәнин тајлары ачылмыр.

БУКА́ВУ (Bukavu)—Заир Республикасында шәһәр. Киву әјаләтинин инз. м. Киву көлүнүн ч. саһилиндә порт. Автомобил јоллары говшағыдыр. Тәјјарә мејданы. Әһ. 181,8 мин (1974). Јејинти, тохучулуг, тикинти материаллары сәнајеси, кәми тә'мири мүәссисәләри вар. Гәһвә, пиретрум вә с. илкин е'мал едилир. Јахынлығында Рузизи СЕС-и вар. Туризм мәркәзидир.

БУКАВУЛ (بوکاول) — орта әсрләрдә (әсасән, Елханиләр дөврүндән башлајараг) бә'зи Јахын Шәрг өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрб.-да һәрби вәзифә. Азәрб. алими Мәһәммәд ибн Һиндушаһ Нахчыванинин мә'луматына көрә Б. баш әмирдән сонра ордуда ән бөјүк шәхсијјәт сајылырды. Ордунун Б.-у («Букавул-и лешкәр») олдуғу кими, ајры-ајры гошун һиссәләринин дә Б.-у олурду (мәс., «түмән букавулу» вә с.). Ордунун бүтүн һеј'әти (баш әмирдән башга) Б.-а табе олмалы, онун көстәриш вә тапшырыгларына әмәл етмәли иди. Б. ордуда низам-интизамы горујур, һәрби вәзифәләри, маашлары, јүрүшләр заманы әлә кечирилмиш гәниматләри вә с. һәрби һиссәләр вә әскәрләр арасында бөлүшдүрүрдү. Б. вәзифәсинә һөкмдарын әмри илә тәчрүбәли вә е'тибарлы шәхсләр тә'јин олунурду. Б.-ун маашы баш диван бүдчәси һесабына өдәнилирди.

Әд.: Ализаде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

БУКА́МА (Bukama)—Заир Республикасынын Катанга әјаләтиндә шәһәр. Мүһүм нәгл. говшағы. Луалаба чајынын јухары ахынында кәми дајаначағы. Лубумбаши—Илебо хәттиндә д.ј. ст. Јахынлығында Луена көмүр мә'дәнләри вар.

БУКАРАМА́НГА (Bucaramanga) — Колумбијанын шм.-ш.-индә шәһәр. Сантандер департаментинин инз. м. Шәрги Кордилјер д-рында, тәгр. 1000 *м* јүксәкликдәдир. Д.ј. Б.-ны Магдалена чајы вадиси илә әлагәләндирир. Әһ. 320 мин (1975). К.т. р-нунун (гәһвә, какао, түтүн, памбыг) мәркәзи. Түтүн, јејинти, семент мүәссисәләри, ун-т вар. 17 әсрин 1-чи јарысында салынмышдыр.

БУКИНИ́СТ (фр. bouquiniste, bouqum—гәдим китаб сөзүндән)—гәдим, надир чап әсәрләринин алғы-сатгысы илә мәшғул олан китаб тичарәти мүтәхәссиси.

БУКЛЕ́Т (фр. bouclette)—бир вәрәгәдә чап олунан вә бир нечә паралел сәһифәјә бүкүлән чап мәһсулу. Програм, реклам, проспект вә с. Б. формасында чап едилир.

БУ́КОВ Јемилиан Нестерович (д.8. 8.1909, Чәнуби Бессарабија, Јени Килија)—молдав совет шаири. 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Румынија Коммунист Кәнчләр Иттифагынын үзвү олмуш, кизли ингилаби фәалијјәт көстәрмишдир. «Зәһмәт гајнајыр» (1932), «Күнәшин сөзү» (1937), «Чин» (1938) китабларында буржуа чәмијјәти кәскин тәнгид олунур, ингилаби мүбаризә тәрәннүм едилир. «Сәни көрүрәм, Молдавија» (1942), «Днестрдә баһар» (1944) китабларындакы ше'рләр фашизмә гаршы мүбаризәјә һәср олунмушдур. «Өлкәм» (1947) поемасы, «Реут шәһәри» (1956) мәнзум романы, «Бу күн, сабаһ» (1967), «Һәјат ағачы» (1974) ше'р китаблары, «Макистрал» (1969) романы вә с. әсәрләри Молдавијада сосиализм гуручулуғундан бәһс едир. Азәрб. һаггында ше'рләри вар. «Сәмәд» поемасы С. Вурғуна һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин депутаты (2—3-чү чағырыш) олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Рике вә онун јолдашлары, Б., 1961; Сәмәд, Б., 1975; Избранные стихи и поэмы, М., 1960; Строки огненных лет, Кишинев, 1975.

БУКОВИ́НА—УССР-ин индики Черновтсы вил.-нә дахил олан әразинин вә РСР-ин Сучава вил.-нин тарихи ады. Ерамызын 1-чи миниллијиндә Шимали Б.-нын әһалиси шәрги славјан тајфалары иди. Инди әсас әһалиси украјналылар вә руслардыр. 10—12 әсрләрдә Кијев Рус дөвләтинә, 13 әсрдә—14 әсрин 1-чи јарысында *Галич-Волын кнјазлығына* дахил иди. 16 әсрдә Молдавија кнјазлығына кечмиш, 16 әсрдән 1774 иләдәк Түркијәнин, 1918 иләдәк Австрија-Мачарыстанын, 1940 иләдәк Румынијанын һакимијјәти алтында олмушдур. 1940 илдә, Совет һөкумәти илә Румынија арасындакы сазишә әсасән, Шимали Б. ССРИ-јә гајтарылды вә јенидән УССР-ә бирләшдирилди.

Чәнуби Б.-нын гәдим әһалиси валахијалылар вә славјанлар иди. 1918 илдән Румынијанын тәркибиндәдир. Һазырда әсас әһалиси румынлардыр.

БУКО́ЛИК ПОЕЗИЈА (јун. bukólos—чобан)—антик поезија жанры. Јени дөвр Авропа әдәбијјатында да инкишаф етмишди. Б.п.-да кәнд һәјаты, тәбиәт көзәллији, чобан мәишәти идеализә олунараг, шәһәр мәдәнијјәтинә гаршы гојулурду. *Феокрит* Б.п.-нын баниси сајылыр. *Веркилинин* буколик ше'рләри мәшһурдур. Сонралар Б.п. дидактик характер алмышды (Калпурни Тит, 1 әср; Неметсиан, 3 әср).

БУКОЛЛАР ҮСЈАНЫ — Мисирдә Рома империјасына гаршы үсјан. *Марк Аврелинин* һөкмранлығы заманы, 172 илдә (башга мәнбәләрә көрә 174 вә ја 175) Нил чајы делтасында башланмышды. Үсјанда иштирак едән буколлар (ады Нилин делтасындакы батаглыг јер Буколијадан көтүрүлмүшдүр) — кәндли идиләр; 2 әсрин орталарындан башлајараг ағыр веркиләрдән гачыб бураја кәлирдиләр. Каһин Исидорун башчылығы илә буколлар Рома лекионуну дармадағын едиб бүтүн Ашағы Мисири тутмуш, Искәндәријјәјә чатмышдылар. Суријадан чағырылмыш сәркәрдә Авиди Касси үсјанчылар арасындакы ихтилафдан истифадә едәрәк Б.ү.-ны јатырды.

Әд.: Дмитрев А. Д., Буколы..., «ВДИ», 1946, № 4.

БУ́КСА (алм. Buchse)—вагон вә ја локомотивдә јүкү чәрчивәдән чарх чүтүнә өтүрән говшаг. Б. јатагдан (подшипникдән) вә чархларын охуна јағ верән тәртибатдан ибарәт метал гутудур.

БУКЕНВИ́Л (Bougainville) Луи Антуан де (11.11.1729, Парис—31.8.1811, орада)—франсыз дәниз сәјјаһы. 1763—65 илләрдә Фолкленд а-рыны тәдгиг етмиш, 1766 — 69 илләрдә биринчи франсыз дөвр-аләм експедисијасына рәһбәрлик етмишдир. Бу експедисија дөврүндә Б. Соломон а-рынын шм. групуну, Туамоту вә Луизиада архипелагларында бир нечә аданы кәшф етмишдир. Б.-ин дөвр-аләм сәјаһәти, бир чох алимин (тәбиәтшүнаслар, астрономлар вә б.) иштирак етдији илк елми експедисијалардан биридир. Б. сәјаһәтинин чоғрафи вә етнографик тәсвири һагда әсәр јазмышдыр. Сакит океанда Соломон а-ры групундакы адалардан биринә Б.-ин ады верилмишдир.

БУКЕНВИ́Л (Bougainville) — Сакит океанда Соломон а-ры групунда ән бөјүк ада. Вулкан мәншәлидир. Папуа Јени Гвинеја әразисинә дахилдир. Саһ. 10 мин *км*^{2}. Әһ. 71,7 мин (1966). Сәтһи дағлыгдыр. Һүнд. 3123 *м*-ә гәдәрдир. Һәмишәјашыл екваториал мешәләр вар. Банан, һиндгозу ағачы јетишдирилир. Мешә материаллары тәдарүк едилир. Галај јатаглары вар. Гызыл чыхарылыр. Франсыз дәниз сәјјаһы Л. А. *Букенвилин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

БУКЕ́Р, Бугé (Bouguer) Пјер (16.2. 1698, Бретан Ле-Круазик—15.8.1758, Парис)—франсыз физики, фотометријанын баниләриндән бири, Парис ЕА үзвү (1731). Б.-ин физика, астрономија, кеофизика, гравиметрија вә кәми нәзәријјәси саһәсиндә көркәмли тәдгигатлары мүасир елмдә мүһүм јер тутур. Б. дәниздә вә атм.-дә ишығын удулмасынын вә сәпилмәсинин ганунаујғунлуғуну өјрәнмишдир. Б. мүәјјән етмишдир ки, ишыг мүһитдән кечдији заман зәифләјир вә бу зәифләмә експоненсиал гануна табедир (бах *Букер—Ламберт—Бер гануну*).

Әсәри: Оптический трактат о градации света, М.—Л., 1950 (имеется библ. работ Б.).

БУКЕ́Р—ЛАМБЕ́РТ—БЕР ГАНУНУ—паралел монохроматик ишыг селинин удулдуғу маддәдә һәмин селин тәдричән зәифләмәсини тә'јин едән ганун:

$$J=J_0\, e^{-\varkappa cl}$$

Бурада J_0 тәбәгә үзәринә дүшән, J исә l галынлыглы тәбәгәни кечән ишығын интенсивлији, $\varkappa$—консентрасијасы c олан маддәнин удма әмсалыдыр. $\varkappa$—маддәнин тәбиәтиндән, һалындан вә кечән ишығын далға уз.-ндан асылыдыр. Бу ганун 1729 илдә П. *Букер* тәрәфиндән кәшф едилмиш, 1760 илдә И. Ламберт тәрәфиндән әсасландырылмыш, консентрасијадан асылылығы

исә 1852 илдә А. Бер тәрәфиндән тәҹрүбәдә тәсдиг едилмишдир.

БУЛ (Boole) Ҹорҹ (2.11.1815, Линколн—8.12.1864, Корк јахынлығында, Баллинтемпл)—инкилис ријазијјатчысы вә мәнтигчи. Хүсуси ријази тәһсили олмадығы һалда Коркдакы (Ирландија) Куинс-коллеҹдә ријазијјат үзрә проф. олмуш вә өмрүнүн сонунадәк дәрс демишдир. Әсәрләри мәнтиг, ријази анализ, еһтимал нәзәријјәси, Б. Спинозанын етикасы, Аристотел вә б.-нын фәлсәфи көрүшләринә һәср едилмишдир. «Мәнтигин ријази анализи» (1847), «Мәнтиг һесабы» (1848), «Тәфәккүр ганунларынын тәдгиги» (1854) әсәрләриндә ријази мәнтигин әсасыны гојмушдур (бах *Бул чәбри, Бул функсијасы*).

БУЛ ФУНКСИЈАСЫ — аргументләринин вә өзүнүн алдығы гијмәтләр 0 вә 1 олан чохдәјишәнли $f(x_1,x_2,\ldots,x_n)$ функсијасы. Мәнтиг чәбри функсијасы да адланыр. Мәс., аргументләринин јалныз $x=y=1$ гијмәтләриндә сыфыр, галан гијмәтләриндә исә 1 олан вә x/y илә ишарә едилән икидәјишәнли функсија (Шеффер штрихи адланыр); аргументләринин јалныз $x=1$, $y=0$ гијмәтләриндә сыфыр, галан гијмәтләриндә исә 1 олан вә $x\to y$ илә ишарә едилән функсија (*импликасија*) адланыр. Б.ф.-ны ҹәдвәл үсулу илә вермәк олар. Һәмин функсијаларын кибернетиканын нәзәри вә тәтбиги мәсәләләриндә, хүсусилә реле схемләри вә кодлар нәзәријјәләриндә мүһүм әһәмијјәти вар. *Мүддәалар чәбринин* $X_1, X_2,\ldots,X_n$ дәјишәнләриндән тәшкил едилмиш һәр $F(X_1,\ldots,X_n)$ формулу n-дәјишәнли $f(x_1,\ldots,x_n)$ Б.ф.-ны тә'јин едир. $x_1,\ldots,x_n$ дәјишәнләринин 0 вә 1-дән дүзәлдилмиш $x_1=a_1,\ldots,x_n=a_n$ гијмәтләриндә $f(x_1,\ldots,x_n)$ јалныз о һалда 1 олур ки, дәјишән мүддәаларын $X_1=a_1,\ldots,X_n=a_n$ мәнтиги гијмәтләриндә $F(X_1,\ldots,X_n)$ доғру олсун. Мәс., *конјунксија* (*дизјунксија*) да Б.ф.-ны тә'јин едир. *Инкар* $\neg X$ формулунун тә'јин етдији $\bar{x}$ функсијасы јалныз $\bar{x}=0$ гијмәтиндә 1-дир. Компонентләри 0 вә 1-дән ибарәт n-өлчүлү $a=(a_1,\ldots,a_n)$ вектору Бул вектору адланыр. Һәр $a=(a_1,\ldots,a_n)$ Бул вектору үчүн $(\bar{a}_1,\ldots,\bar{a}_n)$ вектору $\bar{a}$ илә ишарә едилир. n-өлчүлү Бул векторларынын M чохлуғу үчүн $\bar{M}$ олараг $\{\bar{a}|a\in M\}$ чохлуғу гәбул едилир. Ихтијари $a=(a_1,\ldots,a_n)$ Бул вектору үчүн $X_1^{a_1}\wedge X_2^{a_2}\wedge\cdots\wedge X_n^{a_n}$ конјунксијасына ($X_1^{a_1}\vee X_2^{a_2}\vee\cdots\vee X_n^{a_n}$ дизјунксијасына) a Бул векторунун тә'јин етдији елементар конјунксија (дизјунксија) дејилир, $\bigwedge_{i=1}^{n} X_i^{a_i}$ вә $\bigvee_{i=1}^{n} X_i^{a_i}$ кими ишарә едилир. n-өлчүлү Бул векторларынын M чохлуғундан олан векторларын $x_1,\ldots,x_n$ дәјишәнләринә нәзәрән тә'јин етдији елементар конјунксијаларын дизјунксијасы (дизјунксијаларын конјунксијасы) M чохлуғунун тә'јин етдији мүкәммәл дизјунктив (конјунктив) нормал форма адланыр, $\bigvee_{a\in M}\bigwedge_{i=1}^{n} X_i^{a_i}$ вә $\bigwedge_{a\in M}\bigvee_{i=1}^{n} X_i^{a_i}$ кими ишарә едилир. Ихтијари $f(x_1,\ldots,x_n)$ Бул функсијасы S_f чохлуғунун ($\bar{S}_{\bar{f}}$ чохлуғунун) тә'јин етдији мүкәммәл дизјунктив (конјунктив) нормал формаја бәрабәрдир:

$$f(x_1,\ldots,x_n)=\bigvee_{a\in S_f}\bigwedge_{i=1}^{n} x_i^{a_i}=\bigwedge_{a\in \bar{S}_{\bar{f}}}\bigvee_{i=1}^{n} x_i^{a_i}.$$

Бурада S_f вә $\bar{S}_{\bar{f}}$ илә ујғун олараг $f(a_1,\ldots,a_n)=1$ вә $f(a_1,\ldots,a_n)=0$ шәртини өдәјән $a=(a_1,\ldots,a_n)$ Бул векторлары чохлуғу ишарә едилмишдир. Б.ф. нәзәријјәсиндә әсас проблем долулуг вә синтездир. Ихтијари f Бул функсијасы Бул функсијаларынын $M=\{f_\alpha\}_{\alpha\in A}$ системиндән олан функсијаларын вә ејнилик функсијасынын суперпозисијасы нәтиҹәсиндә алынырса, M, долу систем адланыр. Мәс., $M=\{\bar{x}\wedge\bar{y},\ x\vee y,\ \bar{x}\}\cdot f$ Бул функсијасы үчүн M системи функсијаларынын тәтбиги вә ја нәзәри мә'нада оптимал суперпозисијасынын тапылмасы синтез проблеми адланыр.

Әд.: Яблонски С. В., Гаврилов Г. П., Кудрявцев В. Б., Функции алгебры логики и классы Поста, М., 1966; Новиков П. С., Элементы математической логики, М., 1973.

БУЛ ЧӘБРИ—*аксиоматик үсулла* верилән универсал чәбр. Елмә мәнтигин еһтијаҹлары үчүн Ҹ. *Бул* дахил етмишдир. Тарихән синифләрин һесабы адланан бу мәнтиги вә чәбри системи Бул «Мәнтигин ријази анализи» (1847) әсәриндә шәрһ етмишдир. $M=\{A, B, C,\ldots\}$ чохлуғунда кәсишмә ($A\wedge B$) вә бирләшмә ($A\vee B$) адланан ики бинар чәбри әмәл, тамамлајычы вә *инверсија* адланан A' унар чәбри әмәли тә'јин едилдикдә ашағыдакы аксиомлар өдәниләрсә, M чохлуғу һәмин чәбри әмәлләрә нәзәрән Б.ч. адланыр:

коммутативлик ганунлары:

$A\vee B=B\vee A$, $A\wedge B=B\wedge A$;

ассосиативлик ганунлары:

$A\vee(B\vee C)=(A\vee B)\vee C$,
$A\wedge(B\wedge C)=(A\wedge B)\wedge C$;

удма ганунлары:

$(A\wedge B)\vee B=B$, $(A\vee B)\wedge B=B$;

дистрибутивлик ганунлары:

$A\wedge(B\vee C)=(A\wedge B)\vee(A\wedge C)$,
$A\vee(B\wedge C)=(A\vee B)\wedge(A\vee C)$;
$(A\wedge A')\vee B=B$, $(A\vee A')\wedge B=B$.

Бул чәбриндә $(A\wedge B')=A'\vee B'$, $(A\vee B)'=A'\wedge B'$ Де-Морган ганунлары вә $A\wedge A=A$, $A\vee A=A$ идемпотентлик ганунлары, $A\vee A'=B\vee B'$ вә $A\wedge A'=B\wedge B'$ ејниликләри доғрудур. $A\vee A'$ үнсүрү Бул чәбринин ваһиди, $A\wedge A'$ исә сыфры адланыр. Б.ч. башга аксиоматик системләрлә дә верилир. Ω чохлуғунун алтчохлугларындан ибарәт һәр һансы M чохлуғу ихтијари ики $AB\in M$ чохлуғунун ҹәмини, кәсишмәсини вә ихтијари $A\in M$ чохлуғунун тамамлајычысыны өзүндә сахлајырса, M чохлуғу чохлуглар мејданы адланыр. Чохлуглар мејданы чохлугларын кәсишмәси, ҹәми вә тамамлајычы чохлуг әмәлләринә нәзәрән Бул чәбридир. Бош чохлуг вә Ω чохлуғу Б.ч.-нин ујғун олараг сыфыр вә ваһид үнсүрләридир.

Американ алими М. Стоунун исбат етдији (1937) мүҹәррәд Б.ч.-нин тәсвири һаггындакы классик теорем беләдир: Һәр Б.ч. мүәјјән Ω чохлуғунун алтчохлугларындан дүзәлдилмиш Б.ч. илә изоморфдур. Бул чәбри $A\cdot B=A\wedge B$, $A+B=(A\wedge B')\vee(A'\wedge B)$ дүстурлары илә тә'јин едилмиш $A\cdot B$ вә $A+B$ әмәлләринә нәзәрән ассосиатив, коммутатив вә ваһидли һалга әмәлә кәтирир. Ассосиатив, коммутатив вә ваһидли R һалгасы $A^2=A$ аксиомуну өдәдикдә Бул һалгасы адланыр. Бул һалгасында $A+A=0$ ејнилији доғрудур. Ихтијари R Бул һалгасы $A\wedge B=A\cdot B$, $A\vee B=+A+B+A\cdot B$, $A'=1+A$ формуллары илә тә'јин едилмиш $\wedge$, $\vee$, a' әмәлләринә нәзәрән Б.ч. тәшкил едир. Бу мә'нада Б.ч. вә Бул һалгасы анлајышлары еквивалентдир.

Б.ч. чохлуглар нәзәријјәси, ријази мәнтиг, чәбр вә тополокија, реле схемләри вә б. саһәдә тәтбиг едилир. Б.ч. һесаблајан електрон машын мәнтигинин әсасыдыр.

Әд.: Владимиров Д. А., Булевы алгебры, М., 1969; Бунятов М.Р., Когомологии Колмогорова для булевых алгебр с замыканием, ДАН СССР, 1975, т. 224, № 1; јенә онун, Равномерные булевы алгебры, ДАН СССР, 1975, т. 224, № 2; Биркгоф Г., Современная прикладная алгебра, М., 1976.

БУЛАВА́ЈО (Bulawayo)—Ҹәнуби Родезијада шәһәр. Булаваjо әјаләтинин инз. м. Д.ј. говшағы. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт. Әһ. тәгр. 307 мин (әтрафы илә, 1973). Тиҹарәт-сәнаје мәркәзидир. К.т. машынлары, шин тә'мири, семент, әлван металлар е'малы, поладәритмә, радио з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тохуҹулуг ф-ки, техники коллеҹ, музеј вә с. вар.

БУЛА́ВИН Кондрати Афанасјевич (тәгр. 1660—18.7.1708, Черкасск)—Русијада антифеодал кәндли үсјанынын башчысы; Дон казакы. Дәфәләрлә Крым татарларына гаршы јүрүшләрә башчылыг етмишдир. 1707 илин октјабрында үсјан галдырмышдыр [бах *Булавин үсјаны (1707—09)*]. Рәсми мә'лумата көрә өзүнү өлдүрмүшдүр. Әслиндә исә Б.-и јасавуллар өлдүрмүшләр.

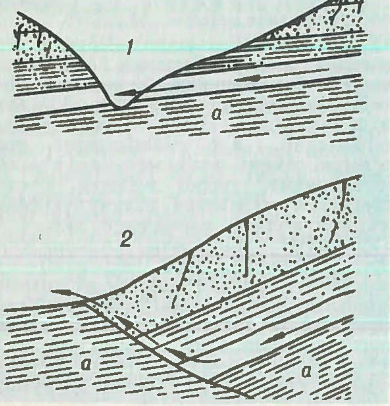
БУЛАВИН ҮСЈАНЫ (1707—09)—Русијада кәндли вә казакларын антифеодал һәрәкаты. Башчысы К. А. *Булавин*, һәрәкәтверичи гүввәси казаклара гошулмуш гачгын кәндлиләр иди. Шәһәр әһалисинин ашағы тәбәгәләри вә Волгабојунда јашајан мәзлум халглар—татарлар, мордвалар вә б. да иштирак едирди. Үсјан 1707 ил октјабрын 9-на кечән кеҹә башланды, тезликлә Донун јухары бојунда гачгын кәндлиләр јашајан шәһәрҹикләри бүрүдү. Лакин үсјанчылар мәғлуб едилди; Булавин, тәрәфдарлары илә Запорожје Сечинә гачды. 1707 илин сонунда үсјанын икинчи мәрһәләси башланды. Һәрәкат Дон вә Волгабојуну, Украјнанын бир һиссәсини бүрүдү. Үсјанчылар бојарлары, војеводалары мәһв етмәјә чағырыр, тәһкимчилик сәнәдләрини јандырырдылар.

1708 ил мајын 1-дә Булавин Черкасск ш-ни тутду. Үсјанчыларын бир һиссәси Волгабојунда, дикәри *Слобода Украјнасында* фәалијјәт көстәрирди. Булавин әсас гүввәләрлә Азова һүҹума һазырлашырды. Гүввәләрин парчаланмасы тактики сәһв иди вә үсјанын мәғлубијјәтини асанлашдырды. 1708 ил ијулун 6-да Булавин Азову мүһасирәјә алды лакин мүвәффәгијјәт газанмады.

Үсјанда иштирак едән варлы казаклар, онларын имтијазларыны мәһдудлашдыран һөкумәт сијасәтиндән наразы идиләр. Һәмин мүвәггәти чығырдашлар бу һәрәкаты јалныз зәифләдирди вә һәлледичи вахтда она хәјанәт етдиләр. Ијулун 7(18)-дә јасавуллар Булавини өлдүрдүләр. Үсјанын үчүнчү мәрһәләсиндә ајры-ајры дәстәләр 1709 илин әввәлинәдәк Орта вә Ашағы Волгабојунда фәалијјәт көстәрди. Кортәбии вә мәһдуд характер дашыјан Б.ү. амансызчасына јатырылды. Үсјанчыларын бир һиссәси чар гошунларынын тә'гибиндән хилас олмаг үчүн 1740 илдә атаман И. Некрасовун башчылығы илә Түркијәјә көчдү. 1962 илдә булавинчиләр нәслинин бөјүк бир групу ССРИ-јә гајытды (Ставропол өлкәсиндә јашајырлар).

Әд.: История СССР, т. 3, М., 1967, с. 290—295; Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв.: проблемы, поиски, решения, М., 1974; Буганов В. И., Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М., 1976.

БУЛАГ—јералты суларын јерүстү тәбии чыхышы. Сулу һоризонтун вә ја чатын јер сәтһи илә кәсишдији јердә олур. Б.-лар темп-ру, кимјәви вә газ

1. Енән булаг. *2.* Галхан булаг. *а*—сукечирмәјән сүхурлар.

тәркиби, һидродинамики хүсусијјәтләри вә с.-јә көрә фәргләнир. Б.-лар ики нөв олур: чатлар вә мәсамәләрлә енән Б.-лар (чешмә) вә галхан Б.-лар (гајнаг). 1 *л* Б. сујунда 1 *г*-дан артыг һәлл олмуш дуз, һәмчинин мүәјјән гәдәр газ вә ја надир елементләрдән бири оларса вә о, мүаличә әһәмијјәтлидирсә, белә Б. минерал Б. вә ја гајнаг адланыр. Б.-лар темп-руна көрә сојуг, илыг, термал (исти) вә һипотермал (чох исти) олур.

БУЛАГЧЫЛА́Р, гылганадлылар (Trichoptera)—су һәшәраты дәстәси. Күвәјә охшајыр. Уз. 1,5—25 *мм*, ачылмыш һалда ганадларынын уз. 5—70 *мм*-ә гәдәрдир. Бәдәни вә ганадлары хырда түкчүкләрлә өртүлүдүр. Тәгр. 5500-ә гәдәр нөвү вар. ССРИ-дә 600-дәк, Азәрб.ССР-дә 31 нөвү мә'лумдур. Сүрфәләри тәмиз сулу көл, чај вә булагларда (ады да бурадандыр), јеткинләри исә суја јахын јерләрдә биткиләрин арасында јашајыр. Јумуртасыны суалты биткиләрин вә дашларын үзәринә гојур. Б.-ын сүрфәләри бә'зи балыглар үчүн јемдир.

Әд.: Касымов А. Г., Пресноводная фауна Кавказа, Б., 1972.

БУЛАМА—сағмал һејванлардан доғумун илк күнләриндә сағылан сүддән һазырланан ағарты. Азәрб.-да кениш јајылмышдыр.

БУЛАНЖЕ́ (Boulanger) Жорж Ернест (29.4.1837, Ренн—30.9. 1891, Иксел)—франсыз кен.-ы, сијаси хадим. Австрија-Италија-Франса (1859), Франса-Пруссија (1870—71) вә Франсанын Һинд-Чиндә мүстәмләкәчилик (1858—62) мүһарибәләринин иштиракчысы, Парис Коммунасыны (1871) јатыранлардан бири. Һәрби назир (1886—87) олмушдур. *Буланжизм* һәрәкатынын башчысы иди. Монархистләрлә әлагәси ифша олундугдан сонра Белчикаја гачмыш (1889) вә орада интиһар етмишдир.

БУЛАНЖИ́ЗМ—19 әсрин 80-чи илләриндә Франсада мејдана чыхмыш шовинист һәрәкат. Башчысы кен. *Буланже* иди. Үчүнчү Республиканын сијаси вә игтисади бөһраны шәраитиндә јаранмышды. Һәрби диктатура јаратмаг истәјән буланжистләр конститусијаја јенидән бахылмасыны, парламентин бурахылмасыны тәләб едир, Алманијаја гаршы гисасчы мүһарибә шүарыны ирәли сүрүрдүләр. Буланженин монархистләрлә әлагәсинин ифшасындан сонра һәрәкат зәифләди.

БУЛБА́Р ИФЛИ́Ч—узунсов бејиндәки 9, 10 вә 12-чи чүт бејин синирләри нүвәләринин икитәрәфли зәдәләнмәси нәтичәсиндә төрәнән клиник синдром. Удма актынын чәтинләшмәси (дисфакија), сәсин вә нитгин позулмасы (дисфонија, дизартрија), дил әзәләләринин атрофијасы илә характеризә олунур. Сәбәби вә формасы мүхтәлифдир. Б.и. бејин ган-дамар хәстәликләриндә, бејин шишиндә, сирингобулбијада, миастенијада вә с. хәстәликләрдә мүшаһидә едилир. Кәскин Б.и. тәнәффүсүн вә үрәк фәалијјәтинин позулмасына сәбәб олуб өлүмлә нәтичәләнә биләр.

БУ́ЛВЕР-ЛИ́ТТОН (Bulwer-Lytton) Едвард Чорч (25.5.1803, Лондон—18.1. 1873, Торки)—инкилис јазычысы. Әввәл либераллар, сонра исә мүһафизәкарлар партијасынын лидери олмушдур. «Пелем» (1828) романында буржуа-кубар чәмијјәти тәнгид едилир. «Помпеинин сон күнләри» (1834), «Риенси, јахуд сонунчу Рома трибуну» (1835) вә с. тарихи романларында романтик мејлләр күчлүдүр. «Кекстонлар» (1849), «Мәним романым» (1851—52), «Кенелм Чиллингли» (1873) романлары романтизмдән реализмә кечид характериндәдир.

Әсәрләри: Кенельм Чиллингли, его приключения и взгляды на жизнь, М.—Л., 1965; Последние дни Помпей, М., 1965.

БУЛГА́КОВ Михаил Афанасјевич (15.5.1891, Кијев—10.3.1940, Москва)—рус совет јазычысы. «Ағ гвардија» (1925—27, тамамланмамышдыр) романы вә онун мотивләри әсасында јарадылмыш «Турбинләр аиләсинин күнләри» (1926) пјесиндә эксингилабын мәһв мәһкумлуғу, мүтәрәгги зијалыларын халг тәрәфинә кечмәси реалистчәсинә экс олунмушдур. «Гачыш» (1926—28) пјесиндә ағгвардијачы мүһачирләрин мә'нәви бөһраны тәсвир едилир. «Уста вә Маргарита» фәлсәфи-фантастик романы (1966—67 илләрдә нәшр олунмушдур) хејир вә шәр, сахта вә һәгиги әхлаг проблемләринә һәср олунмушдур. «Молјер» (1930—36), «Сон күнләр» («Пушкин», 1934—35) пјесләриндә истибдад шәраитиндә һуманист сәнәткарларын фачиәси көстәрилир.

Әсәрләри: Драмы и комедии, М., 1965; Романы, М., 1973.

БУЛГА́КОВ Серкеј Николајевич (16. 6. 1871, Ливны—13.7.1944, Парис)—рус буржуа игтисадчысы, философ, илаһијјатчы; «легал марксизм»ин нүмајәндәси. Б. 1923 илдән мүһачирәтдә јашамышдыр. Әсәрләриндә К. Марксын аграр мәсәлә һагтындакы тә'лимини тәфтиш едир, капитализмдә халгын јохсуллашмасыны *«торпағын мүнбитлијинин азалмасы гануну»* илә изаһ етмәјә, ичтимаи-сијаси проблемләри дини метафизиканын көмәји илә һәлл етмәјә чалышыр, һәмчинин позитивизмә вә атеизмә гаршы чыхырды. В. И. Ленин «Аграр мәсәлә вә «Марксын тәнгидчиләри» әсәриндә Б.-ун игтисади вә фәлсәфи бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир.

БУЛГА́НИН Николај Александрович (11.6.1895, Нижни Новгород—24.2. 1975, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1955), кен.-полковник (1947—58 илләрдә Совет Иттифагы Маршалы). 1917 илдән Сов.ИКП үзвү. 1918—31 илләрдә мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләмиш, Москва Советинин (1931—37), РСФСР ХКС-нин сәдри (1937 илдән), ССРИ ХКС сәдринин мүавини (1938—41), бир сыра чәбһәдә Һәрби шура үзвү (1941—43) олмушдур. 1944 илдән Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин үзвү вә халг мүдафиә комиссарынын мүавини, 1947 илдән ССРИ Силаһлы Гүввәләри назири вә ССРИ Назирләр Совети Сәдринин мүавини, 1955—58 илләрдә ССРИ Назирләр Советинин Сәдри, Ставропол ХТШ-нин сәдри (1958—60) ишләмишдир. Партија МК-сынын (1934—61), МК Сијаси Бүросунун (1948—58), сонра МК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (1—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 6 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. 1960 илдән пенсијада иди.

БУЛГА́Р, Болгар — Волга-Кама Булгарыстанынын пајтахты. Харабалығы Тат.МССР Кујбышев р-нунда, Болгар к. јахынлығындадыр. 1870 илдән тәдгиг едилир. 1950—57 илләрдә кениш газынты иши апарылмышдыр. Б. әразисиндә ән гәдим јашајыш јери 1-чи миниллијин 2-чи јарысына аиддир. Б.-ын ады Шәрг мә'хәзләриндә 10 әсрдән чәкилир. 10—12 әсрләрдә Б. тәрәгги етмиш, 13 әсрин 2-чи јарысында *Гызыл Орданын* сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзинә чеврилмишди. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә 13—14 әсрләрә аид тәбәгәләрдән чохлу әмәк аләти, мәишәт вә бәзәк шејләри, сиккәләр, тикинти галыглары, метал әритмә вә дулус күрәләри ашкар едилмишдир. Тапынтылар ичәрисиндә Орта Асија, Крым, Загафгазија, Русија вә Чиндән кәтирилмиш әшјалар да вар. 13—14 әсрләрдә тикилмиш бир сыра даш биналар, о чүмләдән «Кичик минарә», «Хан түрбәси», «Чүмә мәсчиди» («Гара палата»), «Мүгәддәс Николај килсәси», «Дөрдкүнч мәсчид»ин вә Булгар ханларынын јај игамәткаһы, «Кичик шәһәр»ин вә һамамын харабалыглары галмышдыр. Биналарын бир һиссәси Орта Асија үчүн сәчијјәви олан мозаика вә мајолика илә бәзәдилмиш-

дир. Б.-ын јахынлығында тичарәтсәнәткарлыг «шәһәрчији» олан Ағабазарын галыглары вар. Б.-ы 1361 илдә Гызыл Орда ханы Булак Тимур дағытмыш, 15 әсрин әввәлләриндә исә тамамилә тәнәззүл етмишдир.

Әд.: Смирнов А. П., Волжские булгары, М., 1951.

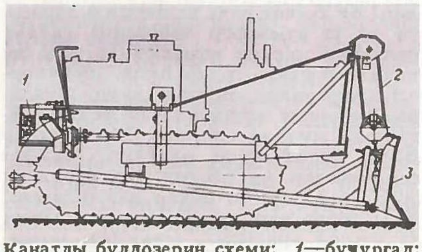
БУЛГАР ДИЛИ—*булгарларын* дили. Түрк дилләринин булгар групуна дахилдир. Өлү дилдир. Б.д. гәдим түрк дилләриндән «з» әвәзинә «р», «ш» әвәзинә «л» сәсләринин ишләнмәси илә фәргләнир; мәс., кер //куз (пајыз), хел//кыш (гыш). Јазылы абидәләри мә'лум дејил. Јалныз ајры-ајры сөзләр галмышдыр; мәс., чал (ил), чүр (јүз), чирим (ијирми), чијәт (једди), тимирәч (дәмирчи), һир (гыз), ајых (ај) вә с. Б.д. мачар вә болгар дилләринә (хүсусилә лексика саһәсиндә) тә'сир көстәрмишдир. Әлдә олан материаллар Б.д.-нин мүасир түрк дилләриндән *чуваш дилинә* даһа јахын олдуғуну көстәрир.

Әд.: Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков, М., 1962; Добродомов И. Г., К вопросу о венгерском sz-, соответствующем тюркскому j-, в старых булгаризмах. В кн.: Тюркологические исследования, М., 1976.

БУЛГАРЛАР—еркән орта әсрләрдә Чәнуб-Шәрги Авропа чөлләриндә мәскән салмыш түркдилли тајфа бирләшмәләри. Мүтәхәссисләрин фикринчә, Б. бу әразиләрә 4 әсрин сонларында һун ордасы тәркибиндә кәлмишләр. 5 әсрин 80-чи илләринә гәдәр Б. Бизанс империјасынын мүттәфигләри олуб, онун дүшмәнләринә гаршы вурушмаларда иштирак етмишләр. 5 әсрин сону—6 әсрдә бизанслыларын эн горхулу дүшмәнләриндән биринә чеврилән Б. дәфәләрлә империјаја гаршы јүрүшләрдә иштирак етмишләр. Бә'зи алимләрин фикринчә, Б. елә бу дөврдән Загафгазија өлкәләринә дә басгынлар етмишләр. 7 әсрин 1-чи јарысында Азов әтрафы вә Ашағы Волга бојуну әһатә едән әразидә Бөјүк Булгарија ады алтында мәшһур олан булгар тајфа иттифагы јаранды. Лакин бу бирләшмә гыса мүддәтдән сонра дағылды. 7 әсрин 3-чү рүбүндә Аспарухун башчылығы илә булгар тајфаларынын бир һиссәси Чәнуби Бессарабијаја, орадан да Дунај чајынын сағ саһили бојунча јерләшән Једди славјан тајфасы дөвләти әразисинә басгын едиб бу јерләри ишғал етди. 681 илдә Б.-ын әлә кечирдији әразидә Биринчи булгар дөвләти јаранды. Јерли славјан тајфалары илә, гајнајыб-гарышан булгар тајфалары мүасир *болгарларын* етнокенезиндә иштирак етмишләр. Славјандилли болгарларын вә Болгарыстанын ады да түркдилли Б.-ын адындан алынмышдыр. Бөјүк Булгарија бирләшмәси дағыландан сонра, Б.-ын хәзәрләрин тәзјигинә мә'руз галан дикәр һиссәси Волганын орта бојуна вә Кама чајы саһилләринә көчүб кетди. Б.-ын бу әразијә кәлдији дөврдән орада түрк дилләри кениш сурәтдә јајылмаға башлајыр. Орта Волга вә Кама бојунда јашамыш бир сыра фин-угор тајфаларынын етнокенезиндә вә *Волга-Кама Булгарыстанынын* јаранмасында Б.-ын мүһүм ролу олмушдур. Чувашларын, Казан татарларынын халг кими формалашмасы да хејли дәрәчәдә Б.-ла бағлыдыр. Алимләрин фикринчә, булгар дили хәзәр вә чуваш дилләри илә бәрабәр түрк дилләринин гәрби һун голунун бир групуну тәшкил едир.

Әд.: Смирнов А. П., Волжские булгары, М., 1951; Артамонов М. И., История Хазар, Л., 1962; Бартольд В. В., Болгары, Соч., т. 5, Л., 1968; Генинг В. В., Халиков А. Х., Ранние болгары на Волге, М., 1964; Каховский В. Ф., Происхождение чувашского народа, Чебоксары, 1965; Баскаков Н. А., Введение в изучение тюрских языков, М., 1969.

БУЛДО́ЗЕР (инк. bulldozer; bulldoze—ири парчалары доғрамаг сөзүндән)—1) торпаггазан машын; ишләк органы ен кәсији әјрихәтли олан асма лајдырдан ибарәт трактор вә ја башга нөв дарты васитәси. Грунту һамарламаг, хәндәкләри долдурмаг, дајаз чалалар газымаг вә с. үчүн истифадә едилир.

Канатлы булдозерин схеми: *1*—бучургад; *2*—полад канат; *3*—лајдыр.

Әсасән, јол вә канал чәкилишиндә, һидротехники гурғуларын тикинтисиндә вә ачыг мә'дән ишләриндә тәтбиг олунур. Дөнмәјән, дөнән вә универсал лајдырлы Б. олур. Бүтүн Б.-ләрдә лајдырлар һидравлик, канатлы, јахуд електромеханики интигал механизмләри илә тәчһиз едилир; 2) штампларда (гызмар вә ја сојуг һалда) мүхтәлиф ен кәсикли пәстаһлардан һазырланмыш деталлары (бәнд, кронштејн, бучаглыг вә с.) әјмәк үчүн прес.

Әд.: Бульдозеры, скреперы, грейдеры, 2 изд., М., 1976.

БУЛДУГ—Азәрб.ССР Сабирабад р-нунун Улачалы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Сабирабад—Әли Бајрамлы шосе јолу кәнарында, Күр чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1283 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, гушчулуг, барамачылыг, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

БУЛЕ́ (јун. bulē—шура)—Гәдим Јунаныстанда: 1) Һомерин поемаларында *басилеј* јанындакы нәсли ә'јанлар шурасы; 2) задәкан вә олигархија полисләриндә (е.ә. 5 әсрин әввәлләриндәк) һаким ә'јанлар шурасы; үзвләри өмүрлүк сечилирди; 3) демократик полисләрдә али ичраедичи һакимијјәт вә дөвләт нәзарәти органы. Мүәјјән мүддәтә сечилир вә халг мәчлисиндә мүзакирә олуначаг ишләри һазырлајырдылар. Афинада Б. даһа мәшһур иди; *Солонун* ислаһаты (е.ә. 594) илә јарадылмышды вә Дөрдјүзләр шурасы адланырды.

БУЛЕ́З (Boulez) Пјер (д.26.3.1925, Луара департаменти, Монбризон)—франсыз бәстәкары вә дирижору. Парис консерваторијасында охумушдур. Б. мусигидә мүасир *авангардизмин* лидерләриндәндир. Контралто вә 6 аләт үчүн «Устасыз чәкич» (1955), 2 фп. үчүн «Структурлар» (1-чи дәфтәр—1952, 2-чи дәфтәр—1961), 3 фп. сонатасы мәшһур әсәрләриндәндир. 1954—68 илләрдә Парисдә өзүнүн тәшкил етдији «Мусиги аләми» («Domaine musical») адлы консертләрин рәһбәри олмуш, А. *Шөнберг*, А. *Веберн*ин, мүасир авангардист бәстәкарлардан К. Штокһаузен, Л. Ноно вә б.-нын әсәрләринә дирижорлуг етмишдир. Авропанын мәшһур симфоник оркестрләри илә бир сыра өлкәдә, еләчә дә ССРИ-дә гастролда олмушдур. 1971 илдән Нју-Јорк филармоник оркестринин баш дирижорудур.

Әд.: Шнеерсон Г., Французская музыка XX века, М., 1970.

БУЛИМИ́ЈА (Bulimia; јун. bús—өкүз+limós—ачлыг)—иштаһанын кәскин артмасы, ачлыг һиссинин күчләнмәси. Адәтән, тутма шәклиндә баш верир. Һәддиндән артыг зәифлик вә гарынүстү наһијәдә ағры илә мүшајиәт олунур. Мәркәзи синир системинин бир сыра хәстәликләриндә, ендокрин позғунлугларда вә бә'зи психи хәстәликләрдә мүшаһидә едилир. Муаличәси: Б. төрәдән әсас сәбәби арадан галдырмаг.

Әд.: Анохин П. К. и Судаков К. В., Нейро-физиологическая теория голода, аппетита и насыщения, «Усп. физиол. наук», т. 2, 1971, № 1, с. 3.

БУЛЫ́КИН ДУМАСЫ—чар Русијасында мәшвәрәтчи нүмајәндәли дөвләт органы јарадылмасы һаггындакы лајиһәнин тарихә дүшмүш ады. Лајиһәни 1905 илдә чар һөкумәтинин дахили ишләр назири А. Г. Булыкин һазырламышды. Мәгсәд күтләләри ингилабдан узаглашдырмаг, һәмчинин буржуазијанын мүхалифәтчилијинә сон гојмаг иди. Болшевикләрин бојкот етдикләри (бах *Дөвләт думасынын бојкот едилмәси*) Б. д.-на сечкиләр кечирилмәди; ингилаб далғасы ону сүпүрүб атды. В. И. Ленин Б.д.-ны «халг нүмајәндәлијини» ән һәјасыз бир шәкилдә әлә салмаг кими гијмәтләндирмишдир (Әсәр. там күллијјаты, ч. 11, сәһ. 200).

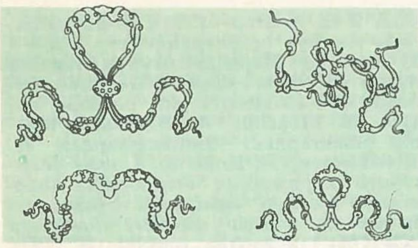
Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 69—70).

БУ́ЛЛА (сон лат. bulla—«папа фәрманы», Б. илә бәндләнмиш сәнәд, лат. bulla—кирдә мөһүр, дијирчәк)—орта әсрләрдә дөвләт сәнәдләринә бәндләнән (гајтанла асылан) метал (гурғушун, күмүш, гызыл) мөһүр. Һәмчинин, мөһүр бәндләнмиш сәнәдләрә дә (император, папа, крал сәнәдләринә) Б. дејилирди. Гызыл мөһүр бәндләнмиш мүһүм крал вә император сәнәдләри Гызыл Б. адланырды.

БУЛЛА АДАСЫ—бах *Хәрә Зирә*.

БУЛО́Н, Булон-сүр-Мер (Boulogne-sur-Mer) — Франсанын шм.-ында, Па-де-Кале департаментиндә шәһәр. Па-де-Кале боғазында порт. Әһ. 95,5 мин (1975). Мүһүм балыг ову вә балыгчылыг сәнајеси мәркәзидир. Кәмигајырма, метал е'малы, металлуркија, кимја, семент, кәтан е'малы сәнајеси вә с. вар.

БУЛУД—орнамент сәнәтиндә булуда бәнзәдилән мүстәгил нахыш формасы. Азәрб. нәггашлығында 13 әсрдән ишләнмиш, 16—17 әсрләрдә кениш јајылмышды. Б.-лар әввәлчә китабларын бәдии тәртибатында вә миниатүрләрдә, сонралар исә халча, метал вә керамикада тәтбиг олунмушдур. Б. әсасында «бу-

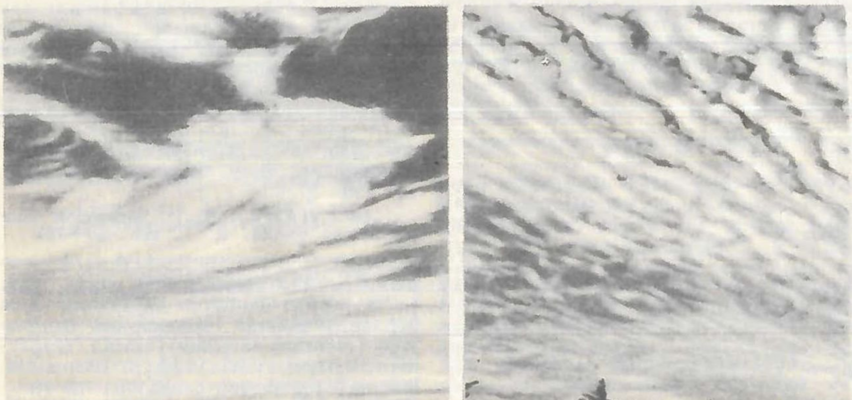
Стилизә едилмиш булуд тәсвирләри.

руг», «пичәк», «гыврым» вә «ислими» адланан јени орнамент формалары јаранмышдыр.

БУЛУДЛАР—һаванын тәркибиндәки су бухарынын конденсасијасы нәтиҹәсиндә јаранмыш су дамлалары, буз кристаллары вә ја онларын гарышығынын атмосфердә јығыны. Әсасән, тропосфердә мүшаһидә олунур. Б. һаванын сојумасы вә су бухарлары илә дојма вәзијјәтинә јахынлашмасындан әмәлә ҝәлир. Сојума давам етдикҹә, су бухарынын галығы (артығы) сыхлашыр, су дамлалары вә ја буз кристаллары јараныр. Сојума вә конденсасија, јухары галхан һаванын аз тәзјигли шәраитә дүшмәси вә ҝенишләнмәси илә әлагәдардыр. Одур ки, Б. конвенсија вахты, јахуд атмосфер ҹәбһәләриндә әмәлә ҝәлир. Б.-дакы дамлаларын диаметри 0,001—0,05 *мм* олур. Бејнәлхалг тәснифата әсасән, јүксәклик јарусларына ҝөрә Б. 4 синфә вә харичи ҝөрүнүшләринә ҝөрә 10 нөвә ајрылыр. I. Јухары јарус (мүлајим гуршагда 6000 *м*-дән јухарыда)—ләләквары Б. (Cirrus, Ci), ләләквары-топа Б. (Cirrocumulus, Cc), ләләквары-лајлы Б. (Cirrostratus, Cs); II. Орта јарус 6000—2000 *м*)—јүксәк-топа Б. (Altocumulus, As), јүксәк-лајлы Б. (Altostratus, Ac); III. Ашағы јарус (2000 *м*-дән ашағыда)—лајлы Б. (Stratus, St), лајлы-топа Б. (Stratocumulus, Sc), лајлы-јағышлы Б. (Nimbostratus, Ns); IV. Шагули Б. (әсасы ашағы јарусда, галан һиссәси орта вә јухары јарусларда)—топа Б. (Cumulus, Cu), топа-јағышлы Б. (Cumulonimbus, Cb).

Бә'зән стратосфердә сәдәфи (25—30 *км* јүксәкликдә) вә ҝүмүшү (75—90 *км* јүксәкликдә) Б. мүшаһидә олунур. Б. харичи ҝөрүнүшләриндән башга, сыхлығы, рәнҝи, ишығы әксетдирмә вә ишыгкечирмә габилијјәтләринә ҝөрә дә фәргләнирләр. Азәрб.-ын дағлыг р-нлары үчүн топа Б. характерикдир. Бу Б. чох вахт конвенсија һәрәкәти вә ја атмосфер ҹәбһәсинә дағлыг релјефин тә'сири нәтиҹәсиндә даһа да инкишаф едир. Б.-ын һүнд. булудөлчән, ҝүрәпилот, тәјјарә, лазер шүалары, ҝөзәјары мүшаһидәләр вә с. васитәләрлә мүәјјән едилир. Сон вахтлар Б.-ын сулулуғу да өлчүлүр. Мүәјјән едилмишдир ки, Б.-ын тәркибиндәки сујун чох һиссәси бухар һалындадыр. Б.-ы әмәлә ҝәтирән үнсүрләрин һәҹми вә чәкиси артдыгҹа, атмосфер јағынтылары јараныр. Б.-ын формасы вә һүнд. мүхтәлиф олдуғундан, атмосфер јағынтылары да јерә хырда-ири дамлалы маје вә ја сүлб һалында дүшүр.

БУЛУДЛУГ — сәманын булудларла өртүлмә дәрәҹәси. 10 баллыг шкала илә мүәјјән едилир. Булудлуг ҝөзәјары, онун мигдары 10 баллыг шкала илә, формасы бејнәлхалг булуд тәснифатына әсасән, һүндүрлүјү булудөлчән, ҝүрәпилот, тәјјарә вә с.-нин ҝөмәји илә (һәмчинин ҝөзәјары) тә'јин едилир. Б. сыфыр балл олдугда ҝөј булудсуз, 10 балл олдугда исә там булудлу олур. Б. һава вә иглими характеризә едән мүһүм амилләрдән биридир.

Булудлар. 1. Гармаглы-ләләквары булудлар (Ci unc.). 2. Јүксәк-топа булудлар (Ac). 3. Лајлы-топа булудлар (Sc), тәјјарәдән ҝөрүнүшү. 4. Топа-јағышлы булудлар (Cb), тәјјарәдән ҝөрүнүшү.

БУЛУТАН—Азәрб.ССР Һадрут р-нунда (ДГМВ) кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* шм.-ш.-дә, Һадрут—Фүзули шосе јолундан 6 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 210 (1976); үзүмчүлүк, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

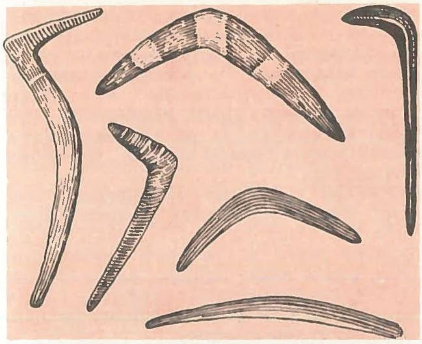
БУМ—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда чај. Түрјан чајынын сол голу. Уз. 51 *км*, һөвзәсинин саһ. 450 *км*². Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹындан (3400 *м* һүнд.-дән) башланыр. Гар, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сел олур. Сувармада истифадә едилир.

БУМ—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* г.-дә, Гутгашен—Гәмәрван шосе јолу кәнарында, Бум чајынын саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 3808 (1976); һејвандарлыг, бағчылыг, әкинчилик вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, киногурғу, китабхана, хәстәхана вә 9—14 әсрләрә аид «Ковургала» ме'марлыг абидәси вар.

БУМ (инҝ. boom)—капиталист сәнајеси вә тиҹарәтинин гысамүддәтли еһтикар јүксәлиши. Әмтәә гијмәтинин вә гијмәтли кағызларын мәзәннәсинин артмасы, биржа мөһтәкирлијинин азғынлығы вә с. илә характеризә олунур. Империалист өлкәләриндә Б. сүр'әтлә силаһланма илә сых әлагәдардыр.

БУМЕДЈЕН Һуари (д.16.8.1925, Ҝелма)—Әлҹәзаир сијаси, дөвләт вә һәрби хадими. Полковник (1957). Зитун (Тунис) вә әл-Әзһәр (Мисир) ун-тләриндә таһсил алмыш, Гаһирәдә әрәб дили мүәллими олмушдур. 1955 илдә ҝизли сурәтдә Әлҹәзаирә гајытмыш вә Әлҹәзаир халгынын Франса мүстәмләкәчиләринә гаршы силаһлы мүбаризәсинә гошулмушдур. 1958 илдә Оран әјаләтиндә үсјанчы һиссәләрин команданы тә'јин едилмишдир. 1960—62 илләрдә Әлҹәзаир Ингилабы Милли Шурасынын үзвү вә Милли Азадлыг Ордусу Баш Гәраркаһынын рәиси олмушдур. 1962 илин сентјабрындан Әлҹәзаир Халг Демократик Республикасынын (ӘХДР) милли мүдафиә назири, 1963—65 илләрдә һәм дә Назирләр Шурасы сәдринин биринҹи мүавини иди. 1965 ил ијунун 19-дан Ингилаб Шурасынын сәдридир. Һәмин ил ијулун 10-дан ејни заманда Назирләр Шурасынын сәдри вә ӘХДР милли мүдафиә назири иди. 1976 ил декабрын 11-дә президент сечилмишдир. ССРИ-дә олмушдур (1963, 1965, 1967, 1973).

БУМЕРАНГ—уз. 60—90 *см*, бә'зән 2 *м* олан атма дөјүш вә ов силаһы. Әјри формада ағаҹдан дүзәлдилирди. Австралијада, Гәдим Мисирдә, Һиндистанда, Ҹәнуб-Шәрги Асијада, Мексикада јајылмышды. Авропада јеканә Б. Исвечрәдә тапылмышдыр. Ән мәшһуру Австралија Б.-ларыдыр. Онлары атдыгда мүәјјән мәсафә (40—120 *м*) учараг ҝери гајыдыр. Б.-лардан, әсасән, су гушлары овламаг (Б. батаглыг вә ја чајда итмир), јахуд әјләнҹә үчүн истифадә едилирди. Б.-ын алт сәтһи һа-

Австралија бумеранглары.

мар, үст сәтһи нисбәтән габарыг, учлары дәјирми, кәнарлары исә ити олур.

БУ́НГО—Јапонијада Күсү вә Сикоку а-ры арасында боғаз. Јапон дәнизини Сакит океанла бирләшдирир. Уз. тәгр. 65 *км*, ени 30—75 *км*, ән дајаз јери тәгр. 75 *м*-дир. Әлверишли бухталары чохдур. Мүһүм портлары: Саеки, Усуки.

БУНД (идиш дилиндә—иттифаг)—Русијанын г. вил.-ләринин, әсасән, јәһуди сәнәткарларыны бирләшдирән милләтчи хырда буржуа тәшкилаты. «Литва, Полша вә Русијада үмуми јәһуди фәһлә иттифагы» адланырды. 1897 илин сентјабрында Вилнода јәһуди с.-д. групунун тә'сис гурултајында јарадылмышды. «Арбертер Штиме» («Фәһлә сәси»), «Идишер Арбертер» («Јәһуди фәһләси») гәзетләрини нәшр едирди. РСДФП-нин 1-чи гурултајында (1898) Б. мухтар тәшкилат кими (јалныз јәһуди пролетариатына аид мәсәләләрдә) партијаја дахил олмушдур. 1901 илдән Русија фәһлә һәрәкатында милләтчилик вә сепаратизми тәмсил етмиш, оппортунист мөвге тутмуш, «игтисадчылар»ы, меншевикләри вә тәсвијәчиләри мүдафиә етмиш, *болшевизмә* гаршы мүбаризә апармышдыр. В. И. Ленин вә «Искра» редаксијасы Б.-у кәскин тәнгид етмишләр. Болшевикләрин програм тәләби олан милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугуна гаршы Б. «мәдәни-милли мухтаријјәт» тәклиф етмәклә пролетариатын бирлијини парчалајырды. РСДФП-нин 6-чы Үмумрусија (Прага) конфрансы (1912) Б.-чулары партијадан чыхарды. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Б.-чулар Мүвәггәти һөкумәти мүдафиә едир, сосиалист ингилабына кечмәк һаггында болшевик хәттинә гаршы чыхырдылар. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы дөврүндә Б. коалисион һөкумәт јаратмағы тәләб едирди. Сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Б. Совет респ.-сына гаршы мүбаризә тактикасы јүрүдүрдү; лидерләри мүһачирәтә кедиб, антисовет фәалијјәти давам етдирдиләр. Сол Б.-чулар исә 1921 илдә РК(б)П-нин Програм вә Низамнамәсини гәбул едиб, партијаја дахил олдулар. Беләликлә, Б. өз-өзүнә ләғв олду.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 70—71); История Коммунистической Партии Советского Союза, т. 1—2, М., 1965—66.

БУ́НДЕСВЕР (алм. Bundeswehr; Bundes—иттифаг + Wehr — мүдафиә, силаһ)—АФР силаһлы гүввәләринин ады. Бах *Алманија Федератив Республикасы*, Силаһлы гүввәләр бөлмәси.

БУ́НДЕСРАТ (алм. Bundesrat—һәрфи мә'нада иттифаг шурасы)—АФР-дә әрази нүмајәндәликләринин органы. Әрази һөкумәтләринин 41 нүмајәндәсиндән (һәр әразинин һөкумәти әһалинин сајына көрә 3—5 нүмајәндә тә'јин едир) вә Гәрби Берлинин мәшвәрәтчи сәсә малик нүмајәндәләриндән ибарәтдир.

БУ́НДЕСТАГ (алм. Bundestag—һәрфи мә'нада иттифаг мәчлиси)—АФР-дә али нүмајәндәли орган. 4 ил мүддәтинә сечилир. Ичтимаи тәркибиндә сәнаје магнатлары, партија вә дөвләт бүрократијасы нүмајәндәләри үстүнлүк тәшкил едир. 1976 илдә сечилмиш Б.-да дөрд партија тәмсил олунур: Алманија Сосиал-Демократ Партијасы, Азад Демократ Партијасы (коалисијада олан һаким партијалар); Христиан-Демократ Иттифагы, Христиан-Сосиал Иттифагы (мүхалифәтчи партијалар; бир блокда чыхыш едирләр).

БУ́НЗЕН (Bunsen) Роберт Вилһелм (31.3.1811, Көттинкен—16.8.1899, Һејделберг)—алман кимјачысы, 1838 илдән Марбург, 1852—89 илләрдә исә Һејделберг ун-тинин проф. Петербург ЕА әчнәби м. үзвү (1862). Елми ишләри гејри-үзви, аналитик вә физики кимја саһәсиндәдир. Илк мүһүм иши арсенин үзви бирләшмәләрини тәдгиг етмәсидир. 1841 илдә ихтира етдији көмүр-синк галваник елементиндән истифадә едәрәк мүхтәлиф металлары (магнезиум, литиум, калсиум, стронсиум вә бариуму) саф һалда алмыш (1852—55), инкилис алими Һ. Роско илә бирликдә, ишығын кимјәви просесләрә тә'сирини өјрәнмишдир. 1859 илдә Б. алман физики Г. Р. Кирхһофла бирликдә спектрал анализин әсасыны гојмуш вә һәр икиси бу үсул илә сезиум (1860) вә рубидиум (1861) елементләрини кәшф етмишләр.

Әд.: Джуа М., История химии, М., 1966.

БУ́НИН Иван Алексејевич (22.10. 1870, Воронеж—8.11.1953, Парис)—

рус јазычысы, рус әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәси. Нобел мүкафаты лауреаты (1933). Русија ЕА фәхри акад. (1909). Јарадычылыға ше'рлә башламышдыр. «Ше'рләр» (1891), «Ачыг сәма алтында» (1898), «Хәзан» (1901) китабларында вәтән, онун тәбиәти, кәнд мәнзәрәләри тәрәннүм олунур. «Кәнд» (1910) повестиндә, «Гәдим адам», «Кечә сөһбәти», «Захар Воробјов», «Игнат» вә с. һекајәләриндә кәндлиләрин ағыр һәјаты тәсвир олунур, капиталист мүнасибәтләри ифша едилир. Әсәрләриндә буржуа мәдәнијјәтинә («Сан-Франсисколу чәнаб», 1915), мүстәмләкәчилијә («Гардашлар», 1914) нифрәт өз әксини тапмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчәсинә гаршылајан Б., 1920 илдә Франсаја мүһачирәт етмиш, Совет Русијасы әлејһинә мәгаләләр јазмышдыр. Бу дөврдә о, мөвзусу кечмишдән алынмыш «Арсенјевин һәјаты» (1930) романыны, «Л. Н. Толстојун азад олунмасы» (1937) китабыны, «Хатирәләр»ини (1950) нәшр етдирмишдир. Б.-ин јарадычылығы ССРИ-дә јүксәк гијмәтләндирилир. «Зәриф нәфәс», «Гаранлыг хијабанлар» вә с. һекајәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—9, М., 1965—67; Избранное, Кишинев, 1976; Стихотворения, М., 1976.

Әд.: Афанасьев В. Н., И. А. Бунин, М., 1966; Михайлов О., Строгий талант. Иван Бунин. Жизнь. Судьба. Творчество, М., 1976.

БУНЈАДЛЫ — Азәрб.ССР Жданов р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 33 *км* ш.-дә, Хәләч д.ј. ст.-ндан 19 *км*, Јухары Гарабағ каналындан 2,5 *км*, Жданов—Имишли шосе јолундан 2 *км* аралы, Мил дүзүндәдир. Әһ. 1359 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БУНЈАКО́ВСКИ Виктор Јаковлевич (16.12.1804, Подолск. губ., Баре—12. 12.1889, Петербург)—рус ријазијјатчысы. Петербург ЕА акад. (1830) вә витсе-президенти (1864—89). Тәдгигатлары интеграл һесабы, бәрабәрсизликләр нәзәријјәси (бах *Бунјаковски бәрабәрсизлији*), еһтимал нәзәријјәси, әдәдләр нәзәријјәси вә ријази анализә аиддир. «Ријази еһтимал нәзәријјәсинин әсаслары» әсәриндә (1846) еһтимал нәзәријјәсини орижинал шәрһ етмиш вә онун сығорталамаја, демографијаја вә б. саһәләрә тәтбигини вермишдир.

БУНЈАКО́ВСКИ БӘРАБӘРСИЗЛИЈИ—ријази анализин мүһүм бәрабәрсизликләриндән бири:

$$\left[\int_a^b f(x)g(x)dx\right]^2 \leqslant \int_a^b f^2(x)dx\int_a^b g^2(x)dx.$$

В. Ј. Бунјаковски исбат етмишдир. Ријази әдәбијјатда бә'зән Һ. Шварсын ады илә Шварс бәрабәрсизлији дә адландырылыр.

БУНЈУЕ́Л (Buñuel) Луис (д.22.2.1900, Каланда ш.)—испан кино режиссору. 1924 илдән Парисдә јашамыш, «Әндәлис көпәји» (1928), «Гызыл әср» (1930) сүрреалист филмләрини бурада чәкмишдир. Испанија кәндлиләринин ағыр һәјатындан бәһс едән «Чөрәксиз торпаг» (1932) сәнәдли филминин мүәллифидир. 1946 илдән, әсасән, Мексикада ишләмиш, «Унудулмушлар» (1950),

«Виридиана» филминдән кадр. Режиссор Л. Бунјуел.

«Назарин» (1958) филмләрини бурада чәкмишдир. «Робинзон Крузо» (1955), «Виридиана» (1960), «Күндүз көзәли» (1967) филмләриндә ичтимаи һагсызлыға, мөвһумата гаршы е'тираз мо-

тивләри вар. Әксәр филмләриндә истифадә етдији тә'сирли ифадә васитәләри вә үслуб пријомлары испан бојакарлыг ән'әнәләри илә бағлыдыр. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

БУ́НКЕР (инк. bunker—көмүр гутусу)—1) сәпәләнән вә кәсәк материаллары (тахыл, гум, көмүр, филиз вә б.) сахламаг үчүн тутум. Материалларын өз-өзүнә бошалдылмасы үчүн Б.-ин диварларынын ашағы һиссәси маили дүзәлдилир (мәс., чеврилмиш кәсик пирамида, јахуд конус шәклиндә). Долдурулан материалын мигдарыны тәнзимләјән гурғу вә бошалдычы сүркү илә тәчһиз едилир. Мүхтәлиф сәјјар машынларда, мәс., тахылјыған комбајнларда гурашдырылан тутум да Б. адланыр; 2) кәмиләрдә бәрк јаначаг сахланылан јер; 3) алман һәрби терминолокијасында сығыначаг, ичәрисиндән атәш ачылан тикили.

БУНТУРКЛАР — бир нечә орта әср күрчү салнамәсиндә—«Моктсевај Картлисај» [«Картлинин (христианлыға) чеврилмәси»], «Картлис тсховреба» («Картлинин јашајышы») вә с. мәнбәләрдә Македонијалы Искәндәрин Шәрги Күрчүстанын тарихи вилајәти олан Картлијә һәрби сәфәри (е.ә. 4 әср) илә әлагәдар ады чәкилән әфсанәви тајфалар. Бу мәнбәләрә көрә Б. Картлидә јашамышлар. Б.-ын адына башга һеч бир гәдим вә орта әср мәнбәјиндә тәсадүф олунмур.

БУНЧУ́К (түркчә bundzuk) —1) 15—18 әсрләрдә түрк пашаларынын, Полша вә Украјна кетманларынын вә рус казак гошуну атаманларынын һакимијјәт рәмзи. Ат түкүндән сачаглары вә ики күмүш готазы олан 2,5 *м*-ә гәдәр узунлугда күрәви вә ја сиври учлу дәстәк; 2) бөјүк һәрби оркестрләрдә күјлү мусиги аләтинин бәзәји; 3) ат бојнуна бағланан бәзәк (бах һәмчинин *Туғ*).

БУОНАРРО́ТИ (Buonarroti) Филиппо Микеле (11.11.1761, Пиза—17.9.1837, Парис)—Франса вә Италијада ингилаби һәрәкат хадими, утопик-коммунист. Г. Бабөфүн силаһдашы. Ж. Ж. Руссо идејаларынын гызғын тәрәфдары иди. Гәти вә ардычыл јакобинчи олмуш, М. Робеспјери мөһкәм мүдафиә етмишдир. 1795 илдә һәбс едилмиш, һәбсханада Бабөфлә таныш олмуш, онун коммунист әгидәсини бәјәнмишдир. Амнистијадан сонра (1795) «Пантеон» клубунун сәдри, «Бәрабәрлик наминә» һәрәкатынын рәһбәрләриндән бири олмушдур. 1797 илдә Бабөфлә бирликдә һәбс едилмиш, сонрадан һәбс чәзасы харичә сүркүнлә (1800) әвәз олунмушду. 1828 илдә Брүсселдә нәшр етдирдији «Бәрабәрлик наминә гәсд, јахуд Бабөфүн гәсди» китабы коммунист идејаларынын јајылмасында бөјүк рол ојнамышдыр. *Ијул ингилабындан (1830)* сонра Парисә гајытмышдыр. Бланкинин вә франсыз утопик коммунизминин дикәр нүмајәндәләринин көрүшләринин формалашмасында Б.-нин бөјүк ролу олмушдур. Б. коммунист идејаларынын әсасландырылмасында Бабөфдән бир гәдәр фәргләнирди; онун дүнјакөрүшүндә *расионализм* вә *деизмин* күчлү тә'сири мүшаһидә едилирди. Ингилаби диктатуранын зәруриликини е'тираф етмәси Б. көрүшләринин ән күчлү чәһәтләриндән иди.

Әд.: Щеголев П. П., Филипп Буонарроти и его «Заговор равных», Уч. зап. ЛГУ (Серия исторических наук), 1940, в. 6.

БУОТА́МА, Ботома—Јак.МССР-дә чај. Ленанын сағ голу. Уз. 418 *км*, һөвзәсинин саһ. 12 600 *км*². Алдан јајласы вә Ленабоју јүксәкликдән ахыр. Јағыш вә гар сулары илә гидаланыр. Октјабр—нојабрдан апрел—мајадәк донмуш олур.

БУРА́ЈДА, Бурејда (әр. بريدة)—Сәудијјә Әрәбистанынын Нәчд әјаләтиндә шәһәр. Ваһәдә, Һаил—Анајза автомобил јолу үстүндәдир. Әһ. 70 мин (1974). Мүһүм гарамал вә дәвә тичарәти мәркәзидир.

БУРАЛАР, һүвеләр—Једсерам чајынын јухарыларында Никерија—Камерун сәрһәдинин һәр ики тәрәфиндә јашајан халг. Гоһум халгларла бирликдә тәгр. 1 млн. нәфәрдир (1975). Б.-ын дили һауса групуна аиддир. Диндарларын әксәријјәти мүсәлмандыр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгдыр.

БУРАТӘПӘ АШЫРЫМЫ—Азәрб.ССР (Кәдәбәј р-ну) илә Ерм. ССР (Варденис р-ну) сәрһәдиндә, Шаһдағ силсиләсиндә ашырым. Һүнд. 2880 *м*-дир.

БУРАХЫЛЫШ ГИЈМӘТИ—бах *Топдансатыш гијмәти.*

БУРБАКИ́ Никола (Bourbaki Nikolas)—франсыз ријазијјатчылары групунун тәхәллүсү. Илк мәгаләләри 1930 илләрдә дәрч олунмушдур. Чохчилдли «Ријазијјатын елементләри» (1939 илдән нәшр едилир) әсәриндә *аксиоматик үсулла* ријазијјаты там шәрһ етмәји гаршысына мәгсәд ғојмушдур. Б.-јә көрә аксиоматик үсулун әсас мәгсәди ријазијјатын маһијјәтини изаһ етмәкдир. Б.-нин китабларында бу үсул ријазијјатын ајрылмаз һиссәси, еффектив вә чох фајдалы тәдгигат үсулу кими шәрһ едилир. Б. өзүнүн дахил етдији ријази структур анлајышы әсасында ријазијјатын ајры-ајры саһәләринин тәснифатыны вермишдир. Б.-нин сајы вә тәркиби билдирилмир.

Әсәрләри: Топологические векторные пространства, М., 1959; Очерки по истории математики, М., 1963; Теория множеств, М., 1965; Функции действительного переменного, М., 1965; Алгебра, гл. 1—9, М., 1962—1966; Интегрирование, М., 1967—70; Коммутативная алгебра, М., 1971; Спектральная теория, М., 1972; Группы и алгебры Ли, ч. 1—2, М., 1972—76.

БУРБОНЛАР (фр. Bourbons, исп. Borbones, итал. Borboni)—крал сүлаләси. Франсада 1589—1792, 1814—15, 1815—30 илләрдә; Испанијада 1700—1808, 1814—68, 1874—1931 илләрдә; Неапол краллығында 1735—1805, 1814—60 илләрдә; Парма вә Пјаченса һерсоглуғунда 1748—1802, 1847—59 илләрдә краллыг етмишләр. Б.-дан I Хуан Карлос диктатор Франконун өлүмүндән сонра Испанија кралы е'лан едилмишдир (1975).

БУРГ (сон лат. burgus; алм. Burg)—орта әсрләрдә Гәрби Авропада истеһкам характерли мәнтәгә, гәср. Бә'зи Б.-ларын әтрафында шәһәрләр салынырды (мәс., Һамбург, Магдебург вә с.).

БУРГА́С—Болгарыстанда шәһәр. Бургас маһалынын инз. м. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 150 мин (1975). Јејинти, електрик кабелләри истеһсалы, кәмигајырма вә вагонгајырма, тохучулуг сәнајеси вар. Өлкәнин әсас портларындан биридир. К.т. мәһсуллары (түтүн, тәзә мејвә, мејвә-тәрәвәз консервләри), прокат вә машын ихрач едилир. Бургас көрфәзинин ч. саһилиндәки хүсуси порт васитәсилә Б. јахынлығында тикилмиш Болгарыстанын илк нефт е'малы вә нефт-кимја комбинаты үчүн нефт кәтирилир. Б.-да өлкәнин мүһүм балыговлама базасы вар. Б., һәмчинин курортдур.

БУ́РГОС (Burgos)—Испанијада шәһәр. Бургос әјаләтинин (Көһнә Кастилија вил.) инз. м. Әһ. 117,9 мин (1971). Мүһүм нәгл. вә тичарәт мәркәзидир. Јун, сүн'и лиф, јејинти, кимја, мешә, мебел, селлүлоз-кағыз сәнајеси, 13—16 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. 9 әсрдә салынмышдыр.

БУРГУ́НДИЈА (Bourgogne)—Шәрги Франсада, Сона чајы һөвзәсиндә тарихи вил. Саһ. 30 мин *км*²-дән чох, әһ. тәгр. 1,5 млн. (1968). Әсас шәһәри Дижондур. Ишләјән әһалинин 25%-и сәнаједә, 38%-и исә к.т.-нда чалышыр (1962). Гара металлуркија, һәмчинин метал е'малы вә машынгајырма инкишаф етмишдир. Б. үзүм бағлары вә шәрабы илә мәшһурдур.

Орта әсрләрдә мүхтәлиф дөвләт вә әрази ваһидләри Б. адландырылырды. 5 әсрдә *бургундларын* мәскән салдығы әразидә мәркәзи Лион олмагла Б. краллығы јаранмышды. 6 әсрдә бу краллыг Франк дөвләтинә бирләшдирилмишди. 9 әсрдә, Франк дөвләтинин сүгуту кедишиндә кечмиш Б. краллығынын әразисиндә 2 краллыг мејдана кәлди. 933 илдә бу краллыглар ваһид Б. краллығында бирләшди. Б. краллығы 1032—34 илләрдән «Мүгәддәс Рома империјасы»нын, 14 әсрдә әразисинин әксәр һиссәси Франса краллығынын, шм.-ш. һиссәси исә Исвечрә иттифагынын тәркибиндә иди. Б. краллығынын 843 илдә Гәрби Франк дөвләтинин табелијинә кечән һиссәсиндә 9 әсрдә Б. һерсоглуғу јаранмышды. Франса кралларынын вассал асылылығында олан Б. һерсоглуғу Франсанын *Јүзиллик мүһарибәдә (1337—1453)* зәиф дүшмәсиндән вә шәһәрләрин көмәјиндән истифадә едәрәк 14—15 әсрләрдә нәинки мүстәгиллик әлдә етди, һәтта кениш әразиләр зәбт едәрәк (Һолландија, Брабант, Лүксембург вә с.) Авропанын ән гүдрәтли дөвләтләриндән биринә чеврилди. *Бургундија мүһарибәләри (1474—77)* нәтичәсиндә Б. дөвләти сүгут етди, әввәлки Б. һерсоглуғунун әразиси өзүнүидарә һүгуглу әјаләт кими Франса краллығынын тәркибинә дахил олду. 1790 илдә исә бу әрази Сона вә Луара, Ен, Кот-д'Ор, Јонна департаментләринә парчаланды.

Б. орта әсрләрдә Авропа ме'марлығы вә тәсвири сәнәтиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Б. һерсоглуғу 11—12 әсрләрдә роман ме'марлығынын әсас мәркәзләриндән иди. Клуни аббатлығынын базиликасы Франса, Алманија, еләчә дә Б.-нын өзүндә бир чох килсәнин (Отендә Сен-Лазар килсәси, тәгр. 1120—32 вә с.) тикилмәси үчүн нүмунә олмушдур. Шәрти формалар, гротеск вә фантастик персонажларын боллуғу илә сечилән 11—13 әсрләр роман һејкәлтәрашлығында, әсасән, дини сурәтләр јарадылырды (Отен килсәсиндәки «Һәвва» релјефи, тәгр. 1135—40, уста Жилбер). Һејкәлтәрашлардан Клаус Слүтер, Жан де Марвил вә Клаус де Вервенин әсәрләри, бојакарлардан Жан Малуел, Анри Белшоз вә Мелхиор Брудерламын меһраб рәсмләри

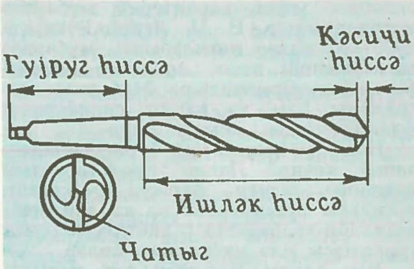
Авропа реалист инчәсәнәтинин инкишафында мүһүм әһәмиjjәт кәсб етмишдир.

Әд.: Грацианский Н. П., Бургундская деревня в X—XII ст., М.—Л., 1935.

БУРГУНДИJА МҮҺАРИБӘЛӘРИ (1474—77) — Франса вә *Бургундиjанын* мәнафеләринин тоггушмасы нәтиҹәсиндә баш вермиш мүһарибәләр. Крал XI Лудовик исвечрәлиләри өз тәрәфинә чәкәрәк онларла «әбәди иттифаг» бағлады (1474, јанвар). Исвечрәлиләр дә өз нөвбәсиндә Елзас шәһәрләри илә иттифага кирәрәк Бургундиjа һерсогу Чәсур Карла мүһарибә е'лан етдиләр. 1475 илдә Чәсур Карл Лотаринкиjаны, сонра Грансон ш.-ни тутду, лакин онун гошуну Муртен јахынлығында дармадағын едилди (22.6.1476). Исвечрә вә Елзас гошунлары Нанси јахынлығында һәлледичи вурушмада бургундлары мәғлубиjjәтә уғратдылар (5.1.1477). Бу дөjүшдә Чәсур Карл өлдүрүлдү. Франса кралынын исвечрәлиләр саjәсиндә галиб кәлмәси ваһид милли дөвләт јарадылмасыны сүр'әтләндирди. Б.м. һәрб сәнәтинә (сых чәркәли Исвечрә пиjадасынын Бургундиjа сувариләриндән үстүнлүjү) мүәjjән тә'сир көстәрмишдир.

БУРГУНДЛАР (лат. Burgundü; Burgundiones)—шәрги керман тајфаларындан бири. Б.-ын е.ә. 2 әсрәдәк Борнһолм а.-нда јашадыглары еһтимал олунур. Ерамызын әввәлләриндә континентә көчмүшдүләр. 406 илдә Рејн чајынын сол саһилиндә мәскән салыб краллыг јаратмышдылар (436 илдә һунлар тәрәфиндән дағыдылмышды). 457 илдә Б. Рона чајы һөвзәсиндә мәскән салмыш вә мәркәзи Лион ш. олан јени краллыг јаратмышдылар. 6 әсрин әввәлиндә католиклиjи гәбул етмишләр. Сонралар Б. формалашмагда олан франсыз халгынын тәркибинә дахил олмушлар.

БУРҒУ—материалда дешик ачан вә ја онда олан дешиjин диаметрини бөjүдән кәсичи аләт. Б.-нун ишләк һис-

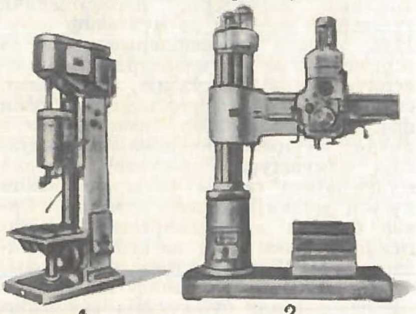
Спиралвары бурғу.

сәсиндә кәсичи елементләр олур, гујруг һиссәси исә патрона, јахуд дәзкаһын шпинделинә бәркидилир вә она дајаныглыг верир. Б.-нун әсас һәрәкәти фырланмагла ирәлиләмәдир. Конструксиjасындан асылы оларат спиралвары (винтвары) Б. (шәк.), јасты Б., мәркәз Б.-су вә с. нөвләри олур. Б.-лар лекирләнмиш вә тезкәсән поладлардан һазырланыр, јахуд бәрк әринтидән һазырланмыш лөвһәчикләрлә (учлугларла) тәчһиз едилир. Стандарт винтвары Б.-ларын диаметри 0,25—80 *мм* олур. Ән чох спиралвары Б.-лар тәтбиг едилир.

Әд.: Пути совершенствования металлорежущего инструмента. Обзор, М., 1972; Резание конструкционных материалов, режущие инструменты и станки, 2 изд., М., 1974.

БУРҒУ ГАJДАСЫ—електрик чәрәјанынын истигамәти мә'лум олдугда, онун јаратдығы магнит саһәсинин истигамәтини тә'јин едән гајда. Бурғунун ирәлиләмә һәрәкәти чәрәјан истигамәтиндә олдугда, онун дәстәjинин фырланма истигамәти чәрәјан әтрафында јаранан магнит саһәсинин истигамәтини көстәрир (сағ бурғу гајдасы).

БУРҒУ ДӘЗКАҺЫ—металдан вә башга материаллардан ибарәт пәстаһларда дешик ачан дәзкаһ. Б.д.-нда дешикләри кенишләндирмә (төкмәдә, дөjүлмүш метал мә'мулат вә штампланмыш деталларда), ичјонуш, зенкерләмә, рајберләмә, јивачма вә с. әмәлиjjатлар да апарылыр. Шпинделинин вәзиjjәти дәјишмәjән шагули вә үфүги Б.д. вә шпинделин јердәјишмәсинә, бә'зән исә әјилмәсинә имкан верән радиал бурғу дәзкаһлары да вар. Шпинделләрин сајына көрә Б.д. бир вә чохшпинделли олур. Бундан башга үфүги бурғу (дәрин дешмә үчүн), столүстү бурғу, мәркәзләмә вә дикәр хүсуси нөв Б.д. тәтбиг едилир. Ағач е'малында бир вә чохшпинделли шагули, бир вә икитәрәфли, әсасән, чохшпинделли, үфүги вә дөнән шпинделли Б.д.-ндан истифадә олунур.

1. Шагули бурғу дәзкаһы. 2. Радиал бурғу дәзкаһы.

Әд.: Резание конструкционных материалов, режущие инструменты и станки, 2 изд., М., 1974; Трондин К. Е., Металлорежущие станки, Минск, 1975.

БУРДЕЛ (Bourdelle) Емил Антуан (30.10.1861, Монтобан—1.10.1929, Ле-Везине)—франсыз һејкәлтәрашы. О. *Роденин* шакирди олмушдур. Б. еркән классисизм, јунан архаикасы вә орта әср Авропа инчәсәнәти ән'әнәләринә јарадычылыгла јанашмышдыр; әсәрләриндә конструктивлик вә динамика вәһдәти, ишыг вә көлкәнин контрасты күчлүдүр. Мүһүм әсәрләри: «Ох атан Һеракл» (1909, тунч), «Пенелопа» (1909—12, тунч), «Сафо» (1924—25, тунч), Парисдә А. Митскевичин (1909—29, тунч), Буенос-Ајресдә К. Алвеарын (1915—23, тунч) абидәләри, «О. Роден» (1909, тунч), «А. Франс» (1919, тунч) портретләри вә с.

Е. А. Бурдел. «Ох атан Һеракл». Тунч. 1909. Милли галереја. Прага.

Б.-ин әсәрләри Парисдә онун адына олан музејдә, һәмчинин Москва, Ленинград музејләриндә сахланылыр.

Әсәри: Искусство скульптуры, пер. с франц., М., 1968.

БУРДЕНКО Николај Нилович (3.6.1876, индики Пенза вил., Каменка к.—11.11.1946, Москва)—совет чәрраһы, нејрочәрраһлыг елминин баниләриндән бири. ССРИ ЕА акад. (1939), ССРИ Тибб ЕА акад. вә илк президенти (1944—46), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1943), тибб хидмәти кен.-полковники. 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1937 илдән өмрүнүн сонунадәк Совет Ордусунун баш чәрраһы олмушдур. Әсас әсәрләри мәркәзи вә периферик синир системинин чәрраһи мәсәләләринә һәср едилмишдир. Бөjүк педагог вә клиницист Б. јүзләрлә нејрочәрраһлыг мүтәхәссиси јетирмиш, синир системинин онколокиjасы, беjиндә ган дөвранынын позулмасы, беjин шишләри вә с. мәсәләләрә даир мүһүм мулаһизәләр ирәли сүрмүшдүр.

Б. ССРИ Али Советинин (1—2-чи чағырыш) депутаты Лондон Крал Чәмиjjәтинин фәхри үзвү, олмушдур. ССРИ Тибб ЕА нејрочәрраһлыг вә ја һәрби-саһра чәрраһлығы саһәсиндә ән јахшы әсәрләрә көрә, Н. Н. Бурденко ад. мүкафат тә'сис едилмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Собрание сочинений, т. 1—7, М., 1950—52.

Әд.: Багдасарьян С. М., Николай Нилович Бурденко, М., 1967.

БУРДИГАЛ МӘРТӘБӘСИ [Франсадакы гәдим Рома шәһәри Бурдигаланын (индики Бордо ш.) адындан]—Неокен системинин алт мәртәбәси. 1892 илдә Франсанын ч.-унда франсыз кеологу Ш. Депере мүәjjән етмишдир. Характер фаунасы молјускләрдыр: Cardium cingulatum Goldfuss., Pectunculus deshayesi Mayer вә с. Б.М. Авропада биринчи Аралыг дәнизи мәртәбәсинә мувафигдир. Чөкүнтүләри, һәмчинин Крым-Гафгаз саһәсиндә дә вар. Азәрб.ССР-дә ону Үст Мајкопун јухары һиссәсинә мувафиг һесаб едирләр.

«БУРЕВЕСТНИК»—ССРИ-нин эксәр али мәктәбләринин тәләбәләрини, проф.-мүәллим һеј'әтини бирләшдирән көнүллү идман чәмиjjәти. 1957 илдә јарадылмышдыр. 1936—57 илләрдә бу адла тичарәт вә дөвләт мүәссисәләри һәмкарлар иттифагларынын идманчыларыны бирләшдирирди. «Б.»-ин ССРИ-дә 2 374 708, о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 53 308 үзвү (Кәнд Тәсәррүфаты Ин-ту истисна олмагла) вар (1976). Чәмиjjәт үзрә өлкәдә 1976 илдә 1059 идман устасы, 30 596 усталыға нами

зәд вә 1-чи дәрәчәли идманчы јетишдирилмишдир. Азәрб. ССР-дә «Б.»-ин үзвләриндән 76 нәфәри ССРИ идман устасы, 1213 нәфәри усталыға намизәд вә 1-чи дәрәчәли идманчыдыр. Респ. «Б.» чәмијјәтиндә идманын 33 нөвү јајылмышдыр; бунлардан баскетбол, волејбол, күләш (бүтүн нөвләри), јүнкүл атлетика, үзкүчүлүк, футбол, кимнастика, теннис, от үзәриндә хоккеј вә с. даһа күтләвидир.

БУРЕ́ЈА—РСФСР Хабаровск өлкәси вә Амур вил.-ндә чај. Амурун сол голу. Уз. 623 *км*, һөвзәсинин саһ. 70 700 *км*². Сағ вә Сол Б. чајларынын говушмасындан әмәлә кәлир. Сағ Б. Езоп силсиләсинин ч. јамачларындан, Сол Б. Дуссе-Алин силсиләсинин г. јамачларындан башланыр. Јухары һиссәдә дағ чајыдыр. Ашағы һиссәдә Зеја-Буреја дүзәнлији илә ахыр. Әсасән, јағыш сулары илә гидаланыр. Јајда дашыр. Дашгын заманы сујун сәвијјәси бә'зән 6—10 *м*-ә чатыр. Әсас голлары: Ниман, Тырма вә с. Ағач ахыдылыр. Ниман чајынын төкүлдүјү јерәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Б. һөвзәсиндә көмүр вә дәмир филизи јатаглары вар.

БУРЕ́ЈА СИЛСИЛӘСИ — РСФСР Хабаровск өлкәсиндә дағ силсиләси. Меридиан истигамәтиндә Буреја чајынын мәнбәјиндән ч.-а доғру Тырма чајынын јухары ахынынадәк узаныр. Уз. тәгр. 400 *км*, һүнд. 1000—1100 *м*-дән (ч.-да) 1600—2071 *м*-ә (шм.-да) гәдәрдир. Гранит, гнејс, чөкмә вә еффузив сүхурлардан тәшкил олунмуш ајры-ајры алчаг силсилә вә дағ массивләриндән ибарәтдир. Јамачларында ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы мешәләр вар.

БУРЕ́Т—Шәрги Сибирдә јухары Палеолит дөврүнә аид дүшәркә; Иркутск вил.-нин Ашағы Бурет к. јахынлығындадыр. Совет алими А. П. Окладников тәдгиг етмишдир (1936, 1937, 1939). Газынтылар заманы јашајыш биналарынын галыглары, әмәк аләтләри, бәзәк шејләри, мәтбәх вә ев аваданлығы тапылмышдыр. Биналарын тикинтисиндә мамонт, кәркәдан, шимал маралы вә с.-нин сүмүкләриндән истифадә олунмушдур. Мамонт дишиндән дүзәлдилмиш гадын һејкәлчикләриндән бири хәз палтарда тәсвир едилмишдир. Б.-дә бузлашма дөврүндә јашамыш мамонт, кәркәдан, шимал маралы, вәһши ат вә с. һејван сүмүкләри дә тапылмышдыр.

Әд.: История Сибири с древнейших времен до наших дней, т. 1, Л., 1968.

БУРЖ (Bourges)—Мәркәзи Франсада шәһәр. Шер департаментинин инз. м. Берри каналында порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 77 мин (1975). Машынгајырма (о чүмләдән тәјјарәгајырма), дәри, мешә, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Б. Берри тарихи вилајәтинин мәркәзидир.

БУРЖУА́ ИНГИЛАБЫ—ичтимаи ингилаб; әсас вәзифәси феодализм гурулушуну, јахуд онун галыгларыны мәһв етмәк, буржуазијанын һакимијјәтини гурмаг вә буржуа дөвләти јаратмагдыр. Асылы вә мүстәмләкә өлкәләрдә Б.и. һәм дә милли истиглалијјәт газанмаға јөнәлдилир. Мүәјјән мәрһәләдә тарихән зәрури вә мүтәрәгги олан Б.и.-нын ән үмуми сәбәби феодализм дахилиндә инкишафа башлајан јени мәһсулдар гүввәләр илә онларын инкишафына мане олан феодал истеһсал мүнасибәтләри арасындакы зиддијјәтләрин кәскинләшмәсидир. Б.и. бир истисмарчы синфин һакимијјәтини дикәр истисмарчы синфин һакимијјәти илә әвәз едир. «Буржуа ингилабы гаршысында јалныз бир вәзифә: өзүндән әввәлки чәмијјәтин бүтүн буховларыны гырмаг, атмаг, дағытмаг вәзифәси дурурду. Һәр бир буржуа ингилабы бу вәзифәни јеринә јетирмәклә ондан тәләб олунан һәр шеји јеринә јетирмиш олур: капитализмин артмасыны гүввәтләндирир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ч. 27, сәһ. 75—76).

Илк Б.и. 16 әсрдә, капитализмин мејдана кәлдији дөврдә Нидерландда олмушдур.

Тарихи шәраитдән асылы олараг Б.и.-нын характери, һәрәкәтверичи гүввәси вә рәһбәри дә мүхтәлиф олур. Илк буржуа ингилабларында вә 19 әсрдәки бә'зи ингилабларда һәрәкәтверичи гүввә буржуазија, кәндлиләр, сәнәткарлар вә формалашмагда олан фәһлә синфи, рәһбәр, һекемон исә о дөврдә мүтәрәгги рол ојнајан буржуазија олмушдур. Буржуазија феодал мүлкијјәтинә гаршы чыхырды, лакин хүсуси мүлкијјәти ләғв етмирди. Еркән буржуа ингилабларынын ән ингилаби гүввәси кәнд вә шәһәр јохсуллары иди. Капитализмин инкишафы, пролетариатын бир синиф кими формалашмасы илә буржуазија ингилабилијини итирди. 1848 илин ијунунда Франса пролетариатынын илк мүстәгил чыхышы буржуазијаны эксингилаб чәбһәсинә јуварлатды. К. Маркс-дан сонра В. И. Ленин о дөвр үчүн характерик чәһәти гејд едәрәк јазмышдыр: «...буржуазија чәһд едир ки, буржуа ингилабыны јары јолда сахласын, јарым азадлыгла мәһдуд етсин, көһнә һакимијјәтлә вә мүлкәдарларла сазиш дүзәлтмәклә битирсин. Бу чәһд буржуазијанын синфи мәнафејинә әсасланыр» (јенә орада, ч. 12, сәһ. 336). Нә гәдәр ки, һәлә пролетариат ингилабын һекемону дејилди, кәндлиләр исә тәрәддүд едирди, 19 әсрин орталарында баш вермиш Авропа ингилаблары мәғлубијјәтә уғрајырды.

Империализм дөврүндә синфи гүввәләрин нисбәти дәјишди. Чох вә ја аз инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә буржуазија эксингилаби гүввәјә чеврилди. Буржуазија јенә дә һекемонлуг уғрунда мүбаризә апарыр, ингилабы ислаһатла әвәз етмәјә чалышырды. Лакин сајча артмыш, идејача мөһкәмләнмиш, мүстәгил сијаси партијада бирләшмиш пролетариат ингилабын рәһбәри, һекемону олмаға гадир иди.

Мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә милли буржуазија империализм дөврүндә дә, хүсусилә харичи империалистләрә гаршы мүбаризә кенишләндији заман мүтәрәгги, һәтта ингилаби рол ојнаја биләр. Лакин ән ингилаби гүввә пролетариат вә кәндлиләрдир. Ингилабын мүвәффәгијјәти ингилабын һәлледичи анында фәһлә синфинин һекемонлуғу әлә ала билмәсиндән, кәндлиләрлә вә дикәр мүтәрәгги гүввәләрлә иттифаг јаратмаг бачарығындан асылыдыр. Бу заман фәһлә синфинин күчү вә нүфузу артыр, авангард олмаг е'тибарилә зәһмәткешләрин мәнафеји, милләтин әсл мәнафеји уғрунда мүбаризәдә онун ролу јүксәлир. «Марксизм пролетариата буржуа ингилабындан кәнара чәкилмәји, онда иштирак етмәмәји, бу ингилабда рәһбәрлији буржуазијаја вермәји дејил, әксинә, бу ингилабда бөјүк сә'јлә иштирак етмәји, ардычыл пролетар демократизми уғрунда, ингилабы баша чатдырмаг уғрунда ән гәти мүбаризә апармағы өјрәдир» (Ленин В. И., Әсәр. там күллијјаты, ч. 11, сәһ. 41).

Буржуазија зәһмәткешләрә игтисади вә сијаси тәләбләр уғрунда мүбаризәни кенишләндирмәјә имкан вермәмәјә, онлары сијаси мәсәләләрин һәллинә јахын бурахмамаға наил олдугда Б.и. аз-чох «јухарыдан» кечиб кедир, башлыча вәзифәләр исә јарымчыг һәјата кечирилир (мәс., 1908 илдә Түркијәдә, 1910 илдә Португалијадакы ингилаблар).

Б.и.-нын хүсуси бир формасы буржуа-демократик ингилабыдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелсдән сонра В. И. Ленин о ингилаблары буржуа-демократик, халг ингилабы адландырыр ки, «...халг күтләси, онун әксәријјәти, чәмијјәтин зүлм алтында әзилән вә истисмар олунан ән кениш «ашағы тәбәгәләри» мүстәгил олараг ајаға галхмышдылар, өз тәләбләри илә вә дағыдылан көһнә чәмијјәтин јеринә өз истәдикләри кими јени чәмијјәт гурмаг јолунда көстәрдикләри тәшәббүсләри илә ингилабын бүтүн кедишинә тә'сир көстәрмишдиләр» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 441—442). Империализм дөврүнүн буржуа-демократик ингилабларында [*Русијада 1905—07 илләр ингилабы*, *Феврал буржуа-демократик ингилабы (1917)*] халгын ингилаби јарадычылығы фәһлә вә кәндли депутатлары Советләрини јаратды.

Б.и.-нда ајры-ајры синиф вә групларын мүбаризә метод вә формалары мүхтәлиф олур. Либерал буржуазија ән чох идеоложи вә парламент мүбаризәсинә, забитләр һәрби суи-гәсдләрә әл атыр, кәндлиләр антифеодал үсјанлар галдырыр, задәкан мүлкләрини зәбт едир, торпаглары бөлүшдүрүр вә с. Пролетариат үчүн исә тә'тилләр, нүмајишләр, баррикада дөјүшләри, силаһлы үсјан характерик мүбаризә методларыдыр. В. И. Ленин Русијада 1905—07 илләр ингилабыны, мүбаризә васитәләринә көрә, пролетар ингилабы адландырмышдыр. Мүбаризә методлары һәм дә һаким синифләрин фәалијјәтиндән асылы олур.

Б.и.-нда һакимијјәт буржуазијанын әлинә кечир. Лакин пролетариатын һекемон олдуғу буржуа-демократик ингилабы пролетариат вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасынын гурулмасы илә нәтичәләнә биләр.

Һәр һансы Б.и.-нын илк нөвбәдә сијаси дејил, ичтимаи-игтисади наилијјәтләри нәзәрә алынмалыдыр. Мәс., 17 әсрдә Инкилтәрәдә, 18 әсрин сонунда Франсадакы ингилаблардан сонра деврилмиш синифләр јенидән һакимијјәти әлә алсалар да, ингилабларын кедишиндә бәргәрар олан капитализм гурулушу галиб кәлди. Бә'зән Б.и.-нын гаршысында дуран вәзифәләри һәлл етмәјә гүввә чатмыр (1848—49 илләрдә Алманијада, 1905—07 илләрдә Русијада), бу вәзифәләр ләнк, феодализм галыгларынын галмасы шәраитиндә јеринә јетирилир. В. И. Ленин ингилабын «баша чатмасы» дејәркән «...б ү т ү н буржуа ингилаблары с и л с и л ә с и н и н баша чатмасыны...» (јенә орада, ч. 16, сәһ. 209), јә'ни өлкәдә капитализмин там бәргәрар олмасыны нәзәрдә тутурду.

К. Маркс вә Ф. Енкелс Авропада 1848—49 илләр ингилабларынын тәчрүбәси әсасында, буржуа-демократик вәзифәләринин һәллиндән тәдричән сосиалист вәзифәләринин һәллинә кечән фасиләсиз ингилаб (бах *Перманент ингилаб*) мәсәләсини ирәли сүрмүшләр. В. И. Ленин бу мүддәаны инкишаф етдирәрәк, империализм дөврүндә буржуа-демократик ингилабынын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси нәзәријјәсини јаратмышдыр. Бунун үчүн илкин шәрт буржуа-демократик ингилабында *пролетариатын һекемонлуғудур*. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабынын, һабелә Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра антифашист, антиимпериалист вә демократик ингилабларын бөјүјүб сосиалист ингилабына кечмәси (халг демократијасы дөвләтләринин јаранмасы) бу тә'лимин һәјатилијини тәсдиг етди.

Мүасир дөврдә мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә буржуа-демократик ингилаблары милли-демократик ингилаблар формасында баш верир. Бу ингилабларын мүвәффәгијјәтлә инкишафы мүстәгил милли-демократик дөвләтләрин јарадылмасы илә нәтичәләнир. Үмумдемократик вәзифәләр сосиалист ингилабынын кедишиндә дә һәлл едилә биләр.

Әд.: М а р к с К., Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 1; ј е н ә о н у н, 1848-чи илдән 1850-чи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә, јенә орада; Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 71—73, 190—192); Сов. ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Програмы, Б., 1973; Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын тарихи, Б., 1972; С е л е з н е в М. А., Социальная революция, М., 1971; Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции (1905—февраль 1917 гг.), М., 1975.

БУРЖУА́ КРЕДИ́Т НӘЗӘРИЈЈӘСИ—бах *Кредит*.

БУРЖУА́-ДЕМОКРАТИ́К ИНГИЛАБЫ—бах *Буржуа ингилабы*.

БУРЖУАЗИ́ЈА (фр. bourgeoisie, сон лат. burgus—мөһкәмләндирилмиш шәһәр)—капитализм чәмијјәтиндә истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәтә саһиб олан вә муздлу әмәјин истисмары һесабына јашајан һаким синиф. Б.-нын кәлир мәнбәји *изафи дәјәрдир*.

Феодализм дөврүндә Гәрби Авропа өлкәләриндә «буржуа» әввәлчә, үмумијјәтлә, шәһәр әһалисинә дејилирди. Сәнәткарлығын, әмтәә истеһсалынын инкишафы шәһәр әһалисинин синфи тәбәгәләшмәсинә сәбәб олду, бунларын да арасындан Б. үнсүрләри ајрылмаға башлады (15 әсрин сону). К. Маркс вә Ф. Енкелс «Коммунист Партијасынын Манифести»ндә јазмышлар: «Орта әсрләрин тәһкимлиләриндән илк шәһәрләрин азад әһалиси мејдана кәлмиш; һәмин шәһәрлиләр силкиндән буржуазијанын илк үнсүрләри инкишаф етмишдир» (Б., 1976, сәһ. 47—48). Сех истеһсалынын јерини *мануфактура*, *сәнаје чеврилиши* нәтичәсиндә исә һәм дә ири машынлы сәнаје тутду. Тарих мејданына јени синиф—Б. синфинин барышмаз дүшмәни вә гәбирганазы олан *пролетариат* чыхды. Капиталист истеһсалынын инкишафы феодалларын сијаси һакимијјәтини арадан галдырмағы Б. үчүн зәрури етди. Б. өз синфи мәнафеји хејринә феодализмә гаршы чыхан халг күтләләринин һәрәкатына башчылыг едәрәк 16—18 әсрләрдә Гәрби Авропа вә Шимали Америка өлкәләриндә, сонра исә дикәр өлкәләрдә һакимијјәт башына кәлди. Феодализмлә мүбаризәдә Б. тарихән мүтәрәгги рол ојнады. Онун рәһбәрлији илә һаким феодал мүнасибәтләри ләғв едилди. «Буржуазија јүз илдән аз давам едән өз синфи һөкмранлығы заманы бүтүн әввәлки нәсилләрин һамысынын јаратдығындан сајча даһа чох вә даһа әзәмәтли мәһсулдар гүвәләр јаратмышдыр» (јенә орада, сәһ. 56). Б.-нын формалашмасы вә тә'сир дәрәчәси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф чүр олмушдур. Әкәр варлы вә күчлү Б. Инкилтәрәдә 17 әсрдән, Франсада 18 әсрдән мејдана кәлмишсә, Алманијада Б. 19 әсрин башланғычындан формалашмаға башламышдыр (бах М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Соч., 2 изд., т. 4, с. 48). В. И. Ленин Б.-нын бир синиф кими инкишафыны үч тарихи дөврә ајырмышдыр. Биринчиси (1871 иләдәк)—Б.-нын јүксәлиши вә тәшәккүлү дөврүдүр, «...буржуазијанын јүксәлмәси, онун там гәләбәси дөврүдүр» (Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 141). Икинчиси (1871—1914)—Б.-нын там һөкмранлығы вә тәнәззүлүнүн башланғычы дөврүдүр, «...мүтәрәгги буржуазијадан иртичачы вә ән гаты иртичачы малијјә капиталына кечмәк дөврүдүр» (јенә орада). Үчүнчүсү (1914 илдән) —«...империализм дөврүдүр, империалист сарсынтылары, һабелә империализмдән доған сарсынтылар дөврүдүр». Бу дөврдән Б. «...јүксәлән габагчыл синиф һалындан чыхыб ашағы енән, тәнәззүл едән, дахилән өлүн, иртичачы бир синиф олмушдур» (јенә орада, сәһ. 141, 144). *Капитализмин* јүксәлиши дөврүндә Инкилтәрә Б.-сы мүһүм мөвге тутурду. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндә Авропада Алманијанын тәчавүзкар империалист Б.-сы 1-чи јерә чыхды. АБШ-ын инһисарчы Б.-сынын сүр'әтлә күчләнмәси дә бу дөврдән башламышдыр; мүасир дөврдә о, ән бөјүк бејнәлхалг истисмарчы, бејнәлхалг иртичанын башлыча дајағыдыр.

Капитал гојулушу саһәләриндән асылы оларағ Б. сәнаје, тичарәт, банк вә кәнд Б.-ларына ајрылыр. Изафи дәјәрин бөлүшдүрүлмәсиндә Б.-нын ајры-ајры нүмајәндәләри вә тәбәгәләри арасында мүбаризә кедир, лакин үмумијјәтлә пролетариата вә зәһмәткешләрә гаршы Б. ваһид истисмарчы синиф кими чыхыш едир. Капиталын тәмәркүзләшмәси вә мәркәзләшмәси хырда, орта капиталистләри вә ири капиталистләри бир һиссәсини барјохдан чыхарыр (бах *Хырда буржуазија*). *Империализм* дөврүндә Б.-нын тарихи ролу әсаслы сурәтдә дәјишир; о, ичтимаи тәрәггинин башлыча манеәсинә чеврилир; капиталын кејфијјәтчә јени формасы олан *малијјә капиталы* һөкмран олур. Малијјә капиталы *малијјә олигархијасы* шәклиндә тәсәррүфатда мөвгеләри әлә кечирир вә өлкәнин милли сәрвәтинин бөјүк һиссәсинин саһибинә чеврилир. Инһисарчы капитал капиталист мүәссисәләрин идарә едән менечерләрин хүсуси ичтимаи тәбәгәсини әмәлә кәтирир (бах *Менечеризм*). Лакин инһисарлар бүтүн капиталист игтисадијјатыны јенидән гура билмир. «...Капитализм базасы олмадан халис империализм һеч бир заман мөвчуд олмамышдыр, һеч јердә мөвчуд дејилдир вә һеч бир заман мөвчуд олмајачагдыр» (јенә орада, ч. 29, сәһ. 159). Б.-нын иртичачы ролу хүсусән *дөвләт-инһисарчы капитализм* шәраитиндә даһа ајдын тәзаһүр едир. «Дөвләт-инһисарчы капитализм инһисарлары варландырмаг, фәһлә һәрәкатыны вә милли азадлыг мүбаризәсини боғмаг, капитализм гурулушуну хилас етмәк, тәчавүзкарлыг мүһарибәләринә јол ачмаг мәгсәди илә инһисарларын күчүнү ваһид механизм һалында дөвләтин күчү илә бирләшдирир» (Сов. ИКП Програмы, Б., 1973, сәһ. 23). Б.-нын гаты тәчавүзкар групплары империализмин зиддијјәтләриндән чыхыш јолуну игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәсиндә тапмаға чалышырлар. Онлар Биринчи вә Икинчи дүнја мүһарибәләрини төрәтмиш вә мүасир дөврдә «...истилик-нүвә фәлакәти тәһлүкәси төрәдән дурмадан сүр'әтлә силаһланма үчүн мүгәссирдирләр...» (Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында, Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977, сәһ. 20). Инһисарчы Б. сосиалист өлкәләринә, јени мүстәгил дөвләтләрә вә милли азадлыг һәрәкатына гаршы тәчавүзкар харичи сијасәт јеридир; фәһлә синфинин тә'тил мүбаризәсини вә кениш халг күтләләринин демократик һәрәкатыны боғмаг үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә едирләр. Бә'зи империалист өлкәләриндә неофашист партијалары фәаллашыр. Инһисарчы Б.-нын әсас идеја-сијаси силаһы антикоммунизмдир.

Инкишаф едән өлкәләрин бә'зиләриндә м и л л и Б. һаким синфә чеврилмиш вә дөвләт һакимијјәтинә әсасланараг дахили базарда вә дүнја капиталист тәсәррүфаты чәрчивәсиндә өз милли вә синфи мәнафејини бејнәлхалг инһисарчы капитала гаршы гоја билмишдир. Лакин, империалист инһисарларынын јени мүстәмләкәчилик һијләләринин гаршысыны алмагда мүәјјән тәшәббүс көстәрән милли Б. ејни заманда игтисади инкишафда вә синфи һакимијјәтини мөһкәмләтмәк уғрунда мүбаризәдә онларын көмәјинә мүрачиәт едир. Бә'зи өлкәләрдә империализмин үмумән зәифләмәси нәтичәсиндә милли буржуа саһибкарлығынын игтисади вә ичтимаи базасы мәһдудлашыр. Империализмин өз мөвгејини мөһкәмләдә билдији дикәр өлкәләрдә исә милли Б. иртича гүвәләри илә говушур (бах *Компрадор буржуазија*).

Тарих Б. сивилизасијасынын өз чинајәтләринин ағырлығы алтында позулачағы вә маһвинин лабүдлүјү һаггында К. Марксын узагкөрәнлијини тәсдиг етмишдир. К. Маркс көстәрмишдир ки, елә бир чинајәт јохдур ки, капитал өз мәнфәәтини артырмаг наминә ону етмәмиш олсун. Б. һөкмранлығынын чинајәткар характеринин даһа там вә рәзил тәзаһүрү *фашизмдә* ифадә олунмушдур. Б. кәләчәји олмајан синифдир. Јүксәк инкишаф етмиш капиталист өлкәләринин ичтимаи һәјатында әхлагсызлыг, коррупсија, гангстеризм инкишаф едир. Буржуа игтисадчылары вә сосиологларынын ирәли сүрдүкләри «истеһлак чәмијјәти»нин мадди идеалы нәтичәдә «тохлуг

көләлиjи»нин jаранмасы шәклинә дүшүр; бу да мә'нәви jохсуллуға вә әхлаги дүшкүнлүjә кәтириб чыхарыр. Мүасир буржуа әдәбиjјат вә инчәсәнәти варлығын реалист тәсвириндән имтина едир, инсана нифрәт, әхлаг позғунлуғу, jаланчы, бajағы идеаллар тәблиғ едир. Фәhлә синфи вә онун коммунист авангарды ичтимаи тәрәгги идеjаларынын тәмсилчиси кими чыхыш едир, дүнjа халгларыны империализмлә мүбаризәдә бирләшдирир. «Мүасир шәраитдә, капитализмин үмуми бөhранынын хеjли дәринләшдиjи, онун барышмаз зиддиjјәтләринин кәскинләшдиjи бир вахтда инhисарларын истисмарына, зоракылығына гаршы, демократиjа вә сосиализм уғрунда мүбаризә кетдикчә даhа бөjүк вүс'әт кәсб едир» (jенә орада, сәh. 21).

18 әср—19 әсрин 1-чи jарысында Р у с и j а д а капиталист уклады jаранды. 19 әсрин 2-чи рүбүндән мануфактура истеhсалынын сүр'әтлә фабрик истеhсалына кечмәjә башладығы вахтдан Б. синфи билаваситә тәшәккүл тапды. 1861 ил кәндли ислаhаты капитализмин инкишафы вә Б.-нын jүксәлиши үчүн башлыча манеәни—тәhкимчилик hүгугуну ләғв етди. Ислаhат учуз иш гүввәси jаратды. Ири шәhәрләрдә (Москва, Петербург вә с.) әсл сәнаjе Б.-сы jаранмаға башлады. Русиjанын капитализмдән империализмә кечмәси илә әлагәдар инhисарчы Б.-нын сәнаjедә hөкмранлығы даhа да мөhкәмләнди, сәhмдарлар чәмиjјәтиндә иштиракы артды. В. И. Ленин көстәрирди: «Ән ири сәhмдарларын саjы чүзидир; онларын ролу, hабелә онларда олан сәрвәтин үмуми мәбләғи ч о х б ө j ү к д ү р (Әсәрләри, ч. 24, сәh. 446). Сәнаjе инhисарлары илә jанашы (1914 илдә 150-дән чох инhисар варды) ири банк бирликләри дә jаранмышды. Банк капиталынын сәнаjе капиталы илә говушмасы нәтичәсиндә jаранмыш малиjјә капиталы Русиjа игтисадиjјатында мүhүм мөвгеләри әлә кечирди. Русиjада ири Б. чохмилләтли иди. Онун тәркибиндә руслардан башга украjналы, ермәни, jәhуди, азәрб. вә б. капиталистләр варды. Русиjа Б.-сына Гәрби Авропадан кәлмиш вә бурада руслашмыш саhибкарлар да дахил иди. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабы кедишиндә ири инhисарчы Б. сиjаси hакимиjјәтдән мәhрум едилди, сонрадан исә игтисади чәhәтдән ләғв олунду.

Русиjа Б.-сы тәркибинә дахил олан А з ә р б а j ч а н б у р ж у а з и j а с ы 19 әсрин орталарындан формалашмаға башламышды. Буна Русиjада капитализмин инкишафы, фабрик-завод сәнаjесинин jаранмасы, Загафгазиjа д.j.-нун чәкилиши, Хәзәрдә кәмичилиjин кенишләнмәси, тичарәтин инкишафы, к.т.-нда әмтәә истеhсалынын jүксәлиши имкан jаратмыш, буржуа ислаhатларынын (19 әсрин 70-чи илләри) тә'сири олмушду. Азәрб.-да сәнаjе вә тичарәт Б.-сынын формалашмасы просеси кредит-банк системинин jаранмасы вә инкишафы илә даhа да сүр'әтләнди. Азәрб.-да Б.-нын тәркибини азәрб.-ларла (Һ. З. Тағыjев, М. Нағыjев, Ш. Әсәдуллаjев, М. Мухтаров вә б.) jанашы, ермәни (А. И. Манташев, С. Г. Лианозов, П. О. вә А. О. Гукасовлар вә б.), рус (С. М. Шибаjев, В. А. Конорев, И. Г. Галперин вә б.) вә дикәр милләтләрдән олан капиталистләр тәшкил едирди. Б.-нын милли групларынын нисбәти истеhсалын мүхтәлиф саhәләриндә еjни деjилди. Азәрб. капиталы дикәр груплара нисбәтән даhа чох нефтаjырма вә кимjа истеhсалында, механики истеhсалда, jүнкүл вә jеjинти сәнаjесиндә, тичарәтдә тәмсил олунурду, дәниз кәмиләринин чоху она мәхсус иди. Сәнаjе вә тичарәт Б.-сынын формалашмасынын вә инкишафынын әсас мәркәзи Бакы иди. Азәрб.-ын дикәр шәhәрләриндә дә (Jелизаветпол, Шуша, Нуха, Шамахы вә с.) сәнаjе вә тичарәт Б.-сы jаранмагда иди. Декабр силаhлы үсjаны (1905) күнләриндә вә ондан сонра Азәрб. Б.-сы чаризмлә иттифага чан атмагла ингилаба олан дүшмәнчилиjини ачыг билдирди. Азәрб.-да ингилабын кери чәкилмәси дөврүндә милләтчи партиjалар—«Дифаjи» (1906), «Мүдафиә» (1907) jаранды. Биринчи дүнjа мүhарибәси әрәфәсиндә милли мәсәләнин кәскинләшмәси шәраитиндә Азәрб. Б.-сы буржуа милләтчилиjини кениш тәблиғ едирди. Буржуа-милләтчилик идеjаларынын чарчысы «Мүсават» (1911) партиjасы олду. Сонракы илләрдә Б. халга зидд сиjасәтини давам етдирмиш, өз синфи мөвгеjини мөhкәмләндирмәjә чалышмышдыр. 1918 илдә Бакыда Совет hакимиjјәти мүвәггәти jыхылдыгдан сонра, харичи мүдахиләчиләрин көмәjи илә hакимиjјәти әлә кечирән Азәрб. Б.-сы вә мүлкәдарлар халгын мәнафеjинә зидд әксингилаби режим jаратмыш вә jалныз өз hакимиjјәтинин вә мүлкиjјәтинин сахланмасы гajғысына галмышдылар. Азәрб.-да Совет hакимиjјәтинин гурулмасы нәтичәсиндә Б. бир синиф кими ләғв едилмишдир (бах hәмчинин хүсуси чилд—*Азәрбаjчан Совет Сосиалист Республикасы*).

Әд.: М а р к с К. вә Е н к е л с Ф., Коммунист Партиjасынын Манифести, Б., 1976; М а р к с К., Капитал, ч. 1—3, Б., 1949—60; j е н ә о н у н, Буржуазия и контрреволюция, М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Соч., 2 изд., т. 6; Л е н и н В. И., Базарлар мәсәләси деjилән мәсәләjә даир, Әсәр., там күллиjјаты, ч. 1; j е н ә о н у н, Русиjада капитализмин инкишафы, jенә орада, ч. 3; j е н ә о н у н, Империализм капитализмин ән jүксәк мәрhәләсидир, Әсәрләри, ч. 22; Сов.ИКП Програмы, Б., 1973; Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм, М., 1964; Б р е ж н е в Л. И., Ленин jолу илә, ч. 1—5, Б., 1970—1976; Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү hаггында. Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 jанвар тарихли гәрары, Б., 1977; Е р м а н с к и й А., Крупная буржуазия до 1905 г. В кн.: Общественное движение в России в начале XX в., СПБ, 1909—10; Б е р л и н П. А., Русская буржуазия в старое и новое время, М., 1922; Я к о в ц е в с к и й В. Н., Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, М., 1953; И б р а г и м о в З. И., Революция 1905—1907 гг., Б., 1955; С у м б а т з а д е А. С., Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане, М., 1972; И с м а и л о в М. А., Промышленность Баку в начале XX века, Б., 1976.

БУ́РИАН (Burian) Емил Франтишек (11.6.1904, Плзен—9.8.1959, Прага)—Чехословакиjа режиссору, актjор, jазычы вә бәстәкар. 20-чи илләрдә бәстәкар, актjор вә режиссор кими фәалиjјәтә башламыш, 1933 илдә Прагада «Д-34» театрыны jаратмышдыр. Бу театрда ән актуал мөвзуларда кәскин сиjаси тамашалар көстәрилмишдир (1941 илдә театр фашистләр тәрәфиндән бағланмыш, 1945 илдә jенидән фәалиjјәтә башламышдыр). Б. бу театрда М. Горки, М. J. Лермонтов, К. Чапек, В. Маjаковски, Н. Погодин вә б.-нын әсәрләрини тамашаjа гоjмушдур. Бир чох пjес вә мусиги әсәрләринин, hәмчинин театр вә мусигиjә аид мәгаләләрин мүәллифидир.

БУРИ́НСКИ Jевкени Фjодорович (6.2.1849, Рjазан—18.3.1912, Петербург)—криминалистика саhәсиндә рус алими. Русиjада криминалистика вә мәhкәмә експертизасына аид илк орижинал әсәрләрин мүәллифидир. Русиjада илк ихтисаслашдырылмыш криминалистика идарәсини—Петербург hөкумәт мәhкәмә-фотографиjа лабораториjасыны jаратмышдыр (1889). Москва Кремлиндә иншаат ишләри заманы тапылан хараб олмуш дәри сәнәдләринин (14 әсрә аид) позулмуш мәтнини өзүнүн елми-фотографик методу илә ашкара чыхардығы үчүн Елмләр Академиjасы она М. В. Ломоносов ад. мүкафат вермишдир (1898). Б. мәhкәмә фотографиjасынын jарадычысыдыр. Б. мүасир криминалистика тәдгигатларында вә експертизаларында ишләдилән рәнкаjырма, фотонегативләрин тутушдурулмасы вә с. криминалистик тәдгигат методларыны ишләjиб hазырламышдыр.

БУРИШКЛӘР, б у р у ш л а р, в е р ш и к л ә р—Пакистанын шм.-г.-индә дағлыг р-нларда jашаjан халг. Тәгр. 50 мин нәфәрдир (1970). Б.-ин мәншәjи вә бурада нә вахт мәскән салмалары мә'лум деjил. Һеч бир дилләгоhумлуғу мүәjјән едилмәjән бурушаски дилиндә данышырлар. Әсасән, әкинчилик вә бағчылыгла мәшғул олурлар. Диндарлары мүсәлмандыр.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963.

«БУРJА́Т ГАНУННАМӘСИ»—Ангара чаjы саhилиндә jашаjан бурjатларын (булагатларын) адәт hүгугларындан бәhс едән сәнәдин шәрти ады. 1693 илдә бурjат таjфа ә'jанларынын данышыглары әсасында рус hәрби хидмәтчиси Б. Серебренников jазмышдыр. 11 маддәдән ибарәт «Б.г.» бурjатларын тарихини өjрәнмәк үчүн гиjмәтли мә'хәздир.

БУРJА́Т ДИЛИ—*бурjатларын* дили. *Монгол дилләри* групуна дахилдир. ССРИ-дә бу дилдә 300 минә jахын адам данышыр (1970). Чохлу диалектә бөлүнүр. Б.д.-ндә аhәнк гануну вар. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Мүасир әдәби дил 20 әсрин 30-чу илләринин 2-чи jарысында хорин диалекти әсасында формалашмышдыр. Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынадәк бурjатларын jазысы олмамышдыр; 18 әсрдән гәдим монгол jазысындан истифадә едилирди 1931 илдә латын, 1939 илдә исә рус графикасы әсасында әлифба гәбул олунмушдур.

Әд.: Языки народов СССР, т. 5, Л., 1968.

БУРJА́Т МУХТАР СОВЕ́Т СОСИАЛИ́СТ РЕСПУБЛИКАСЫ, (Буряадай Автономито Совет Социалис Республика), Б у р j а т и j а — РСФСР-дә мухтар республика. 1923 ил маjын 30-да тәшкил олунмушдур. Шәрги Сибирин ч. hиссәсиндә, Забаjкалjедәдир. Саh. 351,3 мин *км*². Әh. 865 мин (1976, 1 jанвар). 19 р-ну, 5 шәhәри, 23 шәhәр типли гәс. вар. Паjтахты Улан-Удэ ш.-дир.

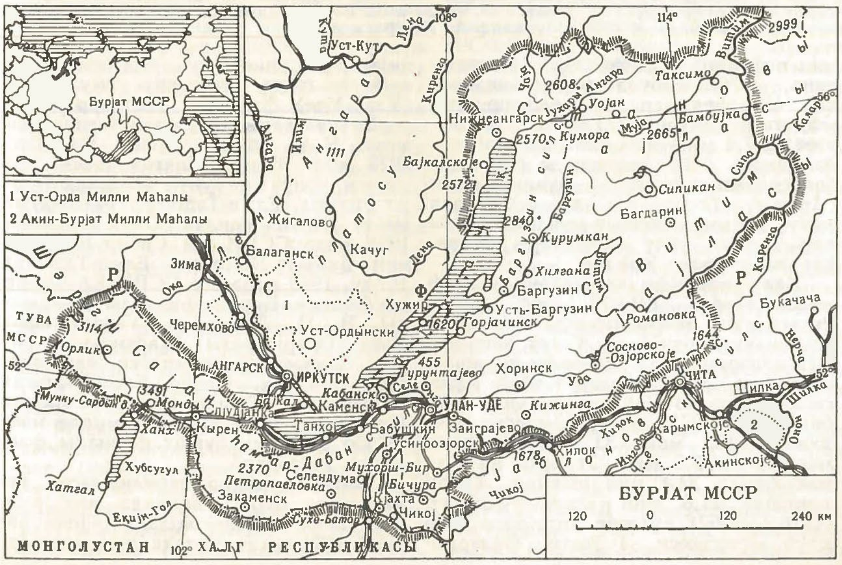
Дөвләт гурулушу. Бурјат МССР—фәһлә вә кәндлиләрин социалист дөвләти, мухтар совет социалист респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1937 ил августун 11-дә гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Бурјат МССР Али Советидир (сессијаларарасы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини — Назирләр Советини тәшкил едир. Јерли дөвләт һакимијјәти органлары әһалинин 2 ил мүддәтинә сечдији шәһәр, р-н, гәс. вә кәнд Зәһмәткеш Депутатлары Советләридир. Бурјат МССР Али Мәһкәмәсини Бурјат МССР Али Совети 5 ил мүддәтинә сечир. Бурјат МССР Прокуророну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир.

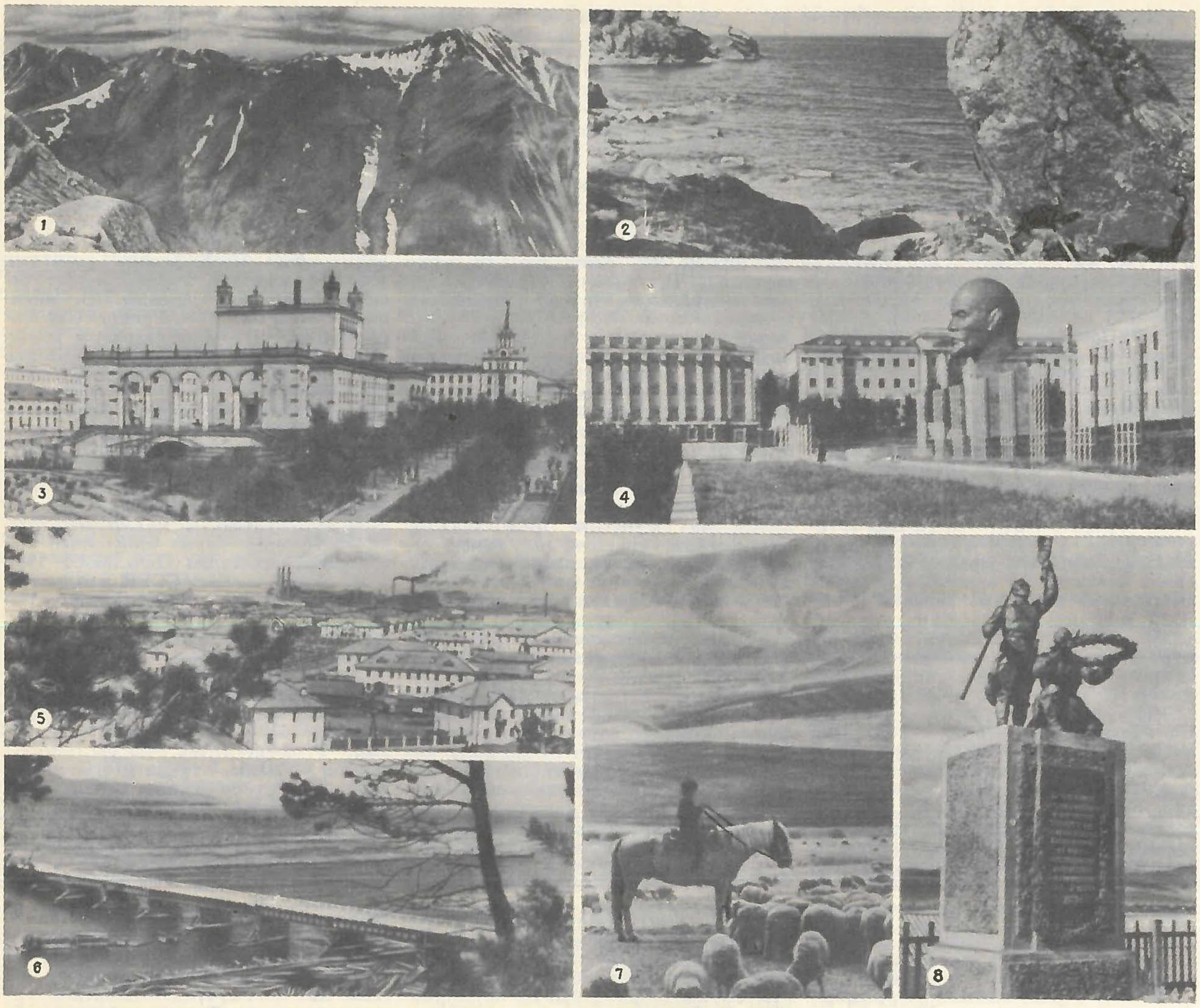
Тәбиәт. Б. дағлыг өлкәдир. Дүзән саһәләр аздыр вә онлар тәгр. 455—700 *м* һүнд.-дир. *Бајкал* көлүнүн ч. вә ш. саһилләри бојунча һүнд. 2000—2500 *м* олан Һамардабан, Улан-Бургасы, Баргузин, шм.-да Шимали вә Чәнуби Мујск силсиләләри узаныр. Б.-нын ш.-и Витим јајласы, ч.-г.-и Шәрги Сајан д-рыдыр (ән јүксәк нөгтәси Мунку-Сардык д., 3491 *м*). Бу дағларын арасында к.т. үчүн јарарлы кениш дағарасы чөкәкликләр вар. Фајдалы газынтылары: волфрам, молибден, гызыл, полиметаллар, боксит, апатит, асбест, графит, даш көмүр, гонур көмүр, дәмир филизи, минерал су вә с. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —24, —25°С, ијулда 17—18°С-дир. Иллик јағынты 250—500 *мм*. Чајлары, әсасән, Јенисеј вә Лена һөвзәсинә аиддир. Бу чајларын бир нечәси (Селенга, Баргузин вә с.) Бајкал көлүнә төкүлүр. Ән бөјүк чајы Витимдир. Бајкалын чох һиссәси Б. әразисиндәдир. Подзоллашмыш, дағ-тундра, батаглыг, гара вә шабалыды торпаглары вар. Әразинин 4/5-ү мешәликдир. Б.-нын үмуми одунчаг еһтијаты 2000 млн. $м^3$-дән чохдур. Һејванлары: ајы, сығын, габан, шимал маралы, чанавар, дәлә, самур, вашаг, мышовул, сүнбүлгыран вә с. Бајкал көлүнүн шм.-ш. саһилиндә Баргузин горуғу вар.

Әһали. Јерли әһалиси *бурјатлардыр*; руслар, украјналылар, татарлар вә б. халглар да јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 2,5 нәфәрдир; әһалинин 53,7%-и шәһәрләрдә јашајыр (1975). Ири шәһәрләри: Улан-Уде (302 мин, 1976), Кјахта, Бабушкин, Гусиноозјорск, Закаменск.

Тарихи мә'лумат. Б. әразисиндә ашкар едилмиш ән гәдим инсан мәскәнләри Палеолит дөврүнә аиддир. Е.ә. 3 әсрдән ерамызын 11 әсринәдәк бурада һунлар, сјанбиләр, ујғурлар, гырғызлар вә киданларын тајфа иттифаглары вә еркән феодал дөвләтләри бир-бирини әвәз етмишдир. 13 әсрин әввәлиндә Прибајкалје вә Забајкалјени монголдилли бурјат тајфалары, һәмчинин евенк тајфалары тутдулар. Јерли тајфаларла монголларын мәдәнијјәт вә дил јахынлығы, игтисади әлагәләрин кенишләнмәси бурјат халгынын тәшәккүлүнә тәкан верди. 17 әсрдән Б.-да патриархал-феодал мүнасибәтләри инкишафа башлады. 17 әсрин орталарында Б.-нын Русијаја бирләшдирилмәси баша чатды. Чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг бу, Б.-нын игтисади, сијаси вә мәдәни инкишафында мүтәрәгги рол ојнады; феодализмин инкишафына көмәк етди, синфи тәбәгәләшмәни күчләндирди. Бурјатлар вә рус кәндлиләри јерли вә рус феодалларынын, чар мә'мурларынын ағыр зүлмүнә гаршы чыхырдылар. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә Б.-да капитализм мүнасибәтләри инкишафа башлады. Сибир д.ј.-нун чәкилмәси (1891—1905), сәнаје мүәссисәләринин тикилмәси фәһлә синфинин јаранмасы просесини сүр'әтләндирди. 1902—04 илләрдә Б.-да илк с.-д. груплары јаранды. Чаризмә гаршы мүбаризә апаран Б. зәһмәткешләри 1905—07 илләр ингилабында фәал иштирак етдиләр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабы бурјат халгына ичтимаи вә милли азадлыг верди. 1918 илин февралында Б.-да Совет һакимијјәти гурулду. Лакин августда Јапонија, 1919 илин апрелиндә исә Америка мүдахиләчиләри Б. әразисини ишғал етдиләр. 1920 илдә Гызыл Орду мүдахиләчиләри говду. РК(б)П МК Сијаси Бүросу 1920 ил октјабрын 14-дә В. И. Ленин тәрәфиндән јазылмыш гәрар гәбул етди. Һәмин гәрарда, биринчи нөвбәдә, калмыклара вә бурјат-монголлара мухтаријјәт верилмәси зәруриәтиндән данышылырды. *Узаг Шәрг Республикасы* (1921, апрел) вә бурјатларын ики мухтар вил. јарадылды. 1923 ил мајын 30-да бунларын әсасында РСФСР тәркибиндә Бурјат-Монгол МССР тәшкил олунду. 1937 ил августун 11-дә Бурјат-Монгол МССР-ин јени конститусијасы гәбул едилди. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр әрзиндә бурјат халгы, капитализм мәрһәләсини кечмәдән, әсасән, социализм гурду. Бурјат социалист милләти јаранды. Б. инкишаф етмиш сәнаје—к-з респ.-сына чеврилди, милли зијалы кадрлары јетишди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Б.-дан 35 мин нәфәрдән чох дөјүшчү орден вә медалларла тәлтиф олунмуш, 33 нәфәрә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилмишдир. Мүһарибәдән сонра респ.-да х.т. вә мәдәнијјәт даһа да инкишаф етди. 1958 ил ијулун 7-дән Бурјат-Монгол МССР Бур.МССР адландырылды. Тәсәррүфат вә мәдәни гуручулугдакы мүвәффәгијјәтләри вә Русијаја дахил олмасынын 300 иллији мүнасибәтилә Бур.МССР 1959 илдә Ленин ордени, ССРИ јарадылмасынын 50 иллији мүнасибәтилә 1972 илдә Халглар Достлуғу ордени, 1973 илдә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Халг тәсәррүфаты. Респ.-нын милли кәлиринин 3/4-үнү сәнаје верир. 1975 илдә үмуми сәнаје мәһсулу 1949 илдәкинә нисбәтән 12 дәфә артмышдыр. Машынгајырма, мә'дән, тахта-шалбан е'малы, тикинти материаллары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси саһәләри хүсусилә инкишаф етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә Б.-да јаначаг енержи базасы јарадылмышдыр. Илдә 1,2 млн. *т*-дан чох көмүр (1975 илдә 1,5 млн. *т*) чыхарылыр. Ири ИЕС-ләр (Улан-Уде, Тимлүј вә Бајангол) тикилмишдир. 1975 илдә 1137 млн. *квт·саат* електрик енержи истеһсал едилмишдир. Гусиноозјорскда јерли көмүрлә ишләјәчәк ДРЕС-ин (1200 мин *квт* күчүндә) тикинтиси гуртармаг үзрәдир. Тахта-шалбан е'малы сәнајесинин бөјүк әһәмијјәти вар. Тахта-шалбанын чох һиссәси Уда чајы һөвзәсиндә вә Бајкалын ш. саһилиндә тәдарүк едилир. 1974 илдә 4,5 млн. $м^3$ одунчаг истеһсал едилмишдир. Селенгада бөјүк селлүлоз-картон комбинатынын 1-чи нөвбәси истифадәјә верилмишдир. Чида волфрам вә молибден филизи јатағы әсасында ишләјән волфрам-молибден комбинаты вар. Витим чајы һөвзәсиндә гызыл чыхарылыр. Машынгајырма мүәссисәләри (локомотив-вагон тә'мири, електрик машынлары з-длары вә с.) Улан-Уде ш.-ндәдир. Шүшә, дәмир-бетон мә'мулаты (Улан-Уде), семент з-длары (Тимлүј), к.т. хаммалы әсасында ишләјән мүәссисәләр—бөјүк әт консерви комбинаты (Улан-Уде), балыг комбинаты (Уст-Баргузин), јағ-пендир вә шәкәр з-длары (Бичура), маһуд, кечә чәкмә (Улан-Уде), ајаггабы (Кјахта) ф-кләри, дәри з-ду (Чикој) вар. К.т.-нын габагчыл саһәси олан һејвандарлыг к.т. мәһсулларынын үмуми кәлиринин 2/3-сини верир. Зәрифјунлу гојунчулуг, сүдчүлүк вә әтлик һејвандарлыг, донузчулуг инкишаф етдирилир. Балыг овланыр. Б.-да 490,4 мин гарамал,

Бурјат МССР. 1. Шәрги Сајан дағлары. 2. Бајкал көлү. 3. Улан-Уде. В. И. Ленин ад. күчә. Өн планда Бурјат Опера вә Балет Театрынын бинасы. 1947—52. Ме'мар А. Н. Ф ј о д о р о в. 4. Улан-Уде. Советләр мејданы. 5. Каменск гәсәбәсинин үмуми көрүнүшү. 6. Турка чајында көрпү. 7. Гојун сүрүсү. 8. Улан-Уде. «1920 илдә Верхнеудинскин азад едилмәсиндә һәлак олмуш дөјүшчүләрә» абидәси, 1955. Мүәллиф А. И. Т и м и н.

198,2 мин донуз, 1978,8 мин давар вар (1975). Респ. әразисинин 876,9 мин *һа*-ы әкин саһәсидир. Әкин саһәләри, әсасән, респ.-нын мәркәзи вә ч. р-нларындадыр. Әкин саһ.-нин 606,9 мин *һа*-ында дәнли биткиләр, 243,3 мин *һа*-ында јем биткиләри, 24,2 мин *һа*-ында картоф әкилир (1975). 1975 илдә 658,1 мин *т* тахыл, 273,7 мин *т* картоф, 44,9 мин *т* тәрәвәз јығылмышдыр. Ферма вә с-зларда күмүшү-гара дәрили түлкүләр, су самуру, јенот, шм.-да марал бәсләнир.

Д.ј.-ларынын уз. 646 *км*, автомобил јолларынын уз. 3,3 мин *км*-дир. Бајкал көлү, Селенга чајы вә онун бүтүн голлары кәмичилијә јарарлыдыр. Су јолларынын уз. 2,2 мин *км*, дахили авиасија јолларынын уз. 7,6 мин *км*-дир. Респ.-нын шм.-ында БАМ (Б. әразисиндә 600 *км*-дән чох) чәкилир.

Сәһијјә. Октјабр ингилабындан әввәл Б.-да чәми 210 чарпајылыг 6 хәстәхана, 41 һәким олдуғу һалда, 1969 илдә 9,1 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,3 чарпајы) 146 хәстәхана, 176 амбулаторија-поликлиника, 453 фелдшер вә фелдшер-мама мәнтәгәси олмуш, 1975 илдә 2119 һәким вә 7,4 мин орта тибб ишчиси ишләмишдир. Б. әразисиндә бир сыра балнеоложи курорт вә мүаличә јери (Аршан, Горјачинск вә с.), Киран көлү јанында палчыг мүаличәханасы вар. Бајкал көлү саһилләри истираһәт вә туризм јеридир.

Халг маарифи вә мәдәни-маариф мүәссисәләри. 1914/15 дәрс илиндә үмумтәһсил мәктәбләриндә чәми 13,4 мин шакирд охујурду. Совет һакимијјәти илләриндә халг маарифи инкишаф етмишдир. Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләриндә 43 миндән чох ушаг тәрбијә алыр (1975). 550 үмумтәһсил мәктәбиндә 162 мин, 33 техники пешә мәктәбиндә 9,5 мин, 21 орта ихтисас мәктәбиндә 22,4 мин шакирд, 4 али мәктәбдә 21,6 мин тәләбә охујур (1976/77). 621 күтләви китабхана, 666 клуб мүәссисәси, 4 театр, филармонија, 780 киногурғу, өлкәшүнаслыг, тәсвири сәнәт, кеолокија музејләри (Улан-Уде) фәалијјәт көстәрир.

Елм вә елми идарәләр. Ингилабдан әввәл Б.-да елми мүәссисә јох иди. 1922 илдә Бурјат-Монгол Елми Комитәси, сонралар бунун әсасында Бурјат-Монгол Елми-Тәдгигат Мәдәнијјәт Ин-ту тәшкил едилди. Онун әсасында 1958 илдә ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Бурјат Комплекс Елми-Тәдгигат Ин-ту, 1966 илдә исә ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Бурјат филиалы јарадылды. В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы Сибир бөлмәсинин комплекс елми-тәдгигат шө'бәси, Сибир Елми-Тәдгигат Балыгчылыг Тәсәррүфаты вә Лајиһә Ин-тунун Бајкал шө'бәси, милли мәктәбләр ин-тунун бурјат филиалы фәалијјәт көстәрир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Бурјат дилиндә илк күтләви гәзет—«Шене бајдал» («Јени һәјат») 1921 илдә Читада чыхмышдыр.

«Красны бурјат-монгол» (1922, Иркутск) гәзети Бур.МССР јарандыгдан сонра (1923) «Бурјат-Монголскаја правда» ады илә чыхмышдыр. Бур. МССР-дә 3 респ., 19 ајмак (р-н) гәзети, 12 журнал чап едилир (1975). Мүһүм мәтбуат органлары бурјат вә рус дилләриндәдир: «Бурјаад унен» («Бурјат һәгигәти»), «Бурјадај залуушуул» («Бурјат кәнчләри»), «Правда Бурјатии», «Молодјож Бурјатии», «Бајкал» вә с.

Респ. радиосу (1934) вә телевизијасы (1961) верилишләри икипрограмлыдыр (бурјат вә рус дилләриндә). «Орбита» ст. васитәсилә Мәркәзи Телевизијанын верилишләри (1967) гәбул олунур. Телевизија мәркәзи Улан-Удедәдир.

Әдәбијјат. Бурјатларын зәнкин халг јарадычылығында маһны, нағыл, әфсанә, уликер (халг дастаны) жанрлары кениш јер тутур. Епик халг јарадычылығынын ән көркәмли абидәси *«Кесер»* дастаныдыр. Јазылы әдәбијјат, әсасән, Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра инкишаф етмишдир. Совет дөврүндә социалист реализми методу илә инкишаф едән бурјат әдәбијјатында роман, повест, драм кими јени жанрлар јаранмышдыр. Бурјат совет әдәбијјатынын баниси Х. Н. *Намсарајевдир*. С. Д. Дондубон, Д. Дашинимајев, Ж. Т. Тумунов, Н. Г. *Балдано*, С. Г. Галсанов, Ч. С. Сыдендамбајев, А. И. Шадајев, Д. Батожабај вә б. шаир вә јазычыларын әсәрләриндә бурјат халгынын јени һәјаты, социализм вә коммунизм гуручулуғу, сулһ уғрунда мүбаризә, халглар достлуғу тәрәннүм олунур.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Б. әразисиндә Палеолит вә Неолит дөврләринә аид јашајыш мәскәни галыглары, инсан, һејван тәсвири вә ов сәһнәләри һәкк едилмиш гаја рәсмләри галмышдыр. Улан-Уде јахынлығындакы Иволкинск јашајыш мәскәни (кил евләрин галыглары, хәндәк вә с.) *һунлар* дөврүнә (е.ә. 1 әср—ерамызын 1 әсри) аиддир. Русија тәркибинә дахил олдугдан (17 әср) сонра Б.-да гала, килсә вә монастырлар тикилди. Улан-Удедә муасир ме'марлыг үслубунда чохлу ичтимаи вә јашајыш бинасы инша едилмишдир: Советләр еви (1928—31), Опера вә балет театры (1947—52), «Прогресс» (1963—66), «Дружба» (1966—67) кинотеатрлары, Назирләр Советинин јени бинасы (1965—68) вә с. 1971 илдә Улан-Удедә В. И. Ленинин абидәси (һејкәлтәрашлар Г. вә J. Нероданар, ме'марлар А. Душкин, П. Зилберман) ачылмышдыр. Совет һакимијјәти илләриндә Б.-да тәсвири сәнәт кениш инкишаф етмишдир. Рәссамлардан С. С. Сампилов, Г. J. Павлов, Р. С. Мердыкејев, А. J. Хангалов вә б.-нын реалист дәзкаһ бојакарлығы, графика вә театр рәссамлығынын јаранмасы вә инкишафында мүһүм хидмәтләри олмушдур. Декоратив-тәтбиги сәнәт үчүн ағач вә метал үзәриндә ојма ишләри сәчијјәвидир.

Мусиги. Бурјат халг мусиги јарадычылығы мүхтәлиф жанрлы маһнылар (зәһмәт, мәрасим, тарихи, тој, лирик) вә инструментал һаваларла зәнкиндир; халг мусигиси пентатоникаја әсасланыр. Мусиги аләтләриндән сур, лимба (нәфәс аләтләри), хуур, хучир (каманлы аләтләр) кениш јајылмышдыр. Профессионал мусигинин јаранмасы вә инкишафында илк милли бәстәкарлардан Б. Б. Јампилов, Ж. А. Батујев, Д. Д. Ајушејев, С. С. Манжикејев вә б.-нын, мусигили театрын инкишафында Г. С. Сыдынжаповун бөјүк ролу олмушдур. Мүғәнниләрдән Л. Л. Линховоин, Б. М. Балдаков, Н. К. Петрова вә б. мәшһурдур. Респ.-да опера вә балет театры, филармонија, «Бајкал» маһны вә рәгс ансамблы, мусиги мәктәбләри, Бурјат МССР Бәстәкарлар Иттифагы вә с. фәалијјәт көстәрир.

Театр. Бурјат театрынын мәншәји халг маһны вә рәгсләри, мәрасим вә ојунлары илә бағлыдыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра Б.-да өзфәалијјәт театрлары кениш јајылмыш, 1928 илдә Улан-Удедә театр студијасы, 1930 илдә студијанын әсасында инчәсәнәт техникуму јарадылмыш, 1932 илдә Бурјат Мусигили Драм театры ачылмышды. 1948 илдә мусигили драм театрынын әсасында опера вә балет театры, 1950 илдә Х. Намсарајев ад. Бурјат Драм Театры јарадылмышдыр. Б. театрларынын репертуарына милли, рус, совет вә харичи өлкә драматургларынын әсәрләри дахилдир. Театр хадимләриндән Г. С. Сыдынжапов, Л. П. Сахјанова, Б. Н. Вампилов, Н. Н. Кендунова, Ч. Г. Кенинов, М. Н. Степанова, П. Т. Абашејев вә б. мәшһурдур. Респ.-да рус драм театры, опера вә балет театры, хореографија мәктәби, Шәрги Сибир Мәдәнијјәт Институту вә с. фәалијјәт көстәрир.

Әд.: История Бурят-Монгольской АССР, 2 изд., т. 1, Улан-Удэ, 1954; История Бурятской АССР, т. 2, Улан-Удэ, 1959; Найдаков В., Бурятское драматическое искусство, Улан-Удэ, 1962; История бурятской советской литературы, Улан-Удэ, 1967; Куницына И. С., Куницын О. И., Музыка советской Бурятии, Улан-Удэ, 1968; Ленин и возрождение Бурятии. Сб., Улан-Удэ, 1970; Егунов Н. П., Первая русская революция и второй этап национального движения в Бурятии, Улан-Удэ, 1970; Бурятская литература, Улан-Удэ, 1972; Сактоева И. И. и Хабарова М. В., Художники Бурятии, Л., 1976.

БУРЈАТЛАР—Бур. МССР-ин јерли әһалиси, милләт. Чита вил.-нин (РСФСР) Акин-Бурјат вә Иркутск вил.-нин (РСФСР) Уст-Орда милли маһалларында вә һәмин вил.-ләрин дикәр р-нларында, ајры-ајры групплары исә МХР-ин шм.-ында, ЧХР-ин шм.-ш.-индә јашајырлар. ССРИ-дә 313 мин нәфәрдир (1970). *Бурјат дилиндә* данышырлар. Б. 17 әсрдә Русијанын тәркибинә дахил олмушлар. Б. 17 әсрин ахыры—18 әсрдә халг кими формалашмышлар. Совет һакимијјәтинә гәдәр диалектләринә вә мәдәни хүсусијјәтләринә көрә, гәрби (јарымкөчәри малдарлар вә әкинчиләр) вә шәрги (көчәри малдарлар) Б.-а ајрылырдылар. Совет һакимијјәти илләриндә Б. социалист милләти кими формалашмышлар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә һејвандарлыгдыр; сәнаје муәссисәләриндә ишләјәнләри дә чохдур. Диндар Б.-ын чоху буддист (ламаист), бир гисми православдыр; шаманизмин галыглары дә тәсадүф едилир.

БУРКЕНЛАНД (Burgenland)—Шәрги Австријада, Раб чајы һөвзәсиндә әрази. Чох һиссәси Орта Дунај овалығындадыр. Саһ. 3,9 мин *км*^{2}. Әһ. 272,1 мин (1971). Инз. м. Ејзенштадт ш.-дир. Аграр-сәнаје р-нудур. Дәнли биткиләр, шәкәр чуғундуру, үзүм вә с. бечәрилир. Интенсив һејвандарлыг вә бағчылыг инкишаф етмишдир. Тохучулуг, јејинти, тикиш, кимја, метал е'малы сәнајеси вар. Гонур көмүр вә стибиум чыхарылыр.

БУРКИБА Һәбиб (حبيب بورقيبه) (д.3.8.1903, Монастир)—Тунис сијаси вә дөвләт хадими. Һүгугшүнас. 1922 илдә «Дүстур» партијасына дахил олмушдур, партија парчаландыгдан (1934) сонра «Јени дүстур» партијасынын (1964 илдән Сосиалист Дүстур Партијасы адланыр) башчысыдыр. Милли азадлыг һәрәкатында иштирак етдијинә көрә, франсыз мүстәмләкәчиләри тәрәфиндән 1934 вә 1938 илләрдә һәбсә алынмышдыр. 1952 илин јанварында һәбс едилиб өлкәдән сүркүн олунмуш, 1955 илин ијунунда Тунисә гајытмышдыр. Тунисдә истиглалијјәт е'лан олундугдан (1956, март) сонра һөкумәтә башчылыг етмишдир (1969 илин нојабрынадәк). 1957 илин ијулундан Тунис Республикасынын президентидир; 1975 илин мартындан өмүрлүк президент е'лан олунмушдур.

БУРЛАР—Чәнуби Африкада халг. Бах *Африканјорлар*.

БУРЛЕСК, Бурлеск поезијасы (фр. burlesgue, итал. burlesco, burla—зарафат сөзүндән)—мәзһәкәли, пародија ше'р нөвү. Антик әдәбијјат жанры олан Б. Интибаһ дөврүндә инкишаф етмиш, 17—18 әсрләрдә Авропада хүсусилә кениш јајылмышды. Б.-ин бариз нүмунәси франсыз шаири П. Скаррону «Либасыны дәјишмиш Веркили» (1648—52) поемасыдыр. Рус шаирләриндән В. А. Жуковски, В. И. Мајков, Н. П. Осипов вә б. бу жанрда әсәрләр јазмышлар.

БУРНАШЕВ Степан Данилович (1743—1824)—Русија дипломаты, полковник, һәрби мүһәндис вә картограф. Кеоркијевск мүгавиләсинә (1783) көрә 1783—87 илләрдә Картли-Кахети чары II Иракли вә Имеретија чары I Соломонун јанында Русија һөкумәтинин нүмајәндәси олмушдур. Б.-ин «Ирандакы Азәрбајчан торпагларынын тәсвири вә онларын сијаси вәзијјәти» (Курск, 1793) әсәриндә Дәрбәнд, Шәки, Ширван, Бакы, Кәнчә, Нахчыван, Ирәван, Гарабағ, Талыш, Әрдәбил, Тәбриз, Марағa, Урмија вә Хој ханлыгларынын гыса тарихи верилмишдир. Әсәр Азәрб.-ын 18 әсрин 2-чи јарысы тарихи үчүн мүһүм мәнбәдир. Б. Азәрб.-ын үмуми хәритәсинин дә мүәллифидир (Тифлис, 1786).

Әд.: Полиевктов М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935.

БУРНОНИТ [франсыз минералогу Ж. Л. Бурнонун, J. L. Bournon (1751—1825) шәрәфинә адландырылмышдыр]—мүрәккәб сулфидләр групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби $CuPbSbS_3$. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Гыса призматик, сүтунвары кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки полады-боздан дәмири-гарајадәк дәјишир. Метал парылтылыдыр. Сәртлији 3—3,5, сыхлығы 5800—5900 *кг/м*^{3}. Мис-полиметал һидротермал јатагларда халкопирит, пирит, галенит, сфалеритлә ассосиасијада олур. Б.-ин ашынмасындан серуссит, малахит вә с. әмәлә

кәлир. ССРИ (Орта Асија, Забајкалје вә с.), Австралија, Чили, Перу, Боливија вә с. өлкәләрдә јатаглары вар. Гурғушун вә мис алмаг үчүн истифадә олунур.

БУ́РОВ МАЈЕСИ—алүминиум-асетат дузунун 8%-ли мәһлулу. Бүзүшдүрүчү, дезинфексијаедичи вә антисептик тә'сир көстәрир. Зәдәләнмәләрдә, јараларда, дәри чатладыгда, селикли гишаларын илтиһабында вә с. тәтбиг едилир. Алман һәкими К. А. Буров (1809—74) тәклиф етмишдир.

БУРОВАР СИЛСИЛӘСИ — Азәрб. ССР-ин ч.-ш.-индә, Талыш дағ системиндә силсилә. Шм.-г.-дән ч.-ш.-ә доғру узаныр. Макс. һүнд. 1115 *м* (Вәлидағ). Сәтһи Палеокенин вулканокен-чөкмә сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Б.с. она паралел олан Пештәсәр силсиләсиндән дағарасы чөкәкликлә ајрылыр вә ч.-ш.-ә тәрәф енсизләшәрәк алчалыр. Мәркәзи һиссәси Виләш чајынын дәрәси илә кәсилмишдир. Јамачлары мешәликдир (палыд, фыстыг, вәләс). Ашағы һиссәсиндә дәмирағач, шабалыдјарпаг палыд, азат вә с. битир. Тикинти дашы чыхарылыр. Минерал булаглар вар.

БУ́РОС (Boras)—Исвечин ч.-г.-индә, Елвсборг ленində шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 106,3 мин (1974). Өлкәнин әсас тохучулуг, трикотаж вә тикиш сәнајеси мәркәзидир. Машынгајырма вә електротехника з-длары, елми-тәдгигат тохучулуг ин-ту вар.

БУРРАКА́ТҺА—гәдим һинд халг театры нөвү. Б. Андһра әјаләтиндә (Чәнуби Һиндистан) јаранмыш, сонралар өлкәдә кениш јајылмышдыр. Б. тамашаларынын сүжети фолклордан, әнʼәнәви поезија вә нәср рәвајәтләриндән көтүрүлмүшдүр. Адәтән, кәзәрки олан Б. труппасы 3 нәфәрдән ибарәт иди (мәтн ифачысы вә дуетлә охујан 2 мүғәнни). Б. труппалары феодал сарајларында да олмуш, 19 әсрдә тәнәззүлә уғрамышды. 1950 илдә Һиндистан Халг Театрлары Ассосиасијасы Б.-нын јенидән тәшкили үчүн тәдбирләр көрмүшдүр.

БУ́РСА (Bursa), Б р у с а—Түркијәдә шәһәр. Бурса *илинин* инз. м. Улудағ силсиләсинин шм.-г. әтәкләриндәдир. Шосе јоллары говшағы. Әһ. тәгр. 318,2 мин (1973). Б. Түркијәнин мүһүм сәнаје вә тичарәт мәркәзләриндәндир. Памбыг вә ипәк сап, тохучулуг ф-кләри, пендир, сүд, тикинти материаллары, ағач е'малы, көн-дәри, консерв з-длары, дәјирман, автомобил тә'мири е'малатханасы, јахынлығында минерал булаглар вар.

Б. е.ә. 2 әсрин әввәлләриндә Вифинија падшаһы II Прусиас тәрәфиндән П р у с а ады илә салынмышдыр. Рома империјасына, сонралар Бизанса дахил иди. 10 иллик мүһасирәдән сонра 1326 илдә османлы түркләри тәрәфиндән ишғал едилмиш вә Османлы дөвләтинин илк пајтахты олмушдур. Түрк ме'марлығынын ән зәнкин абидәләри Истамбулдан сонра Б.-дадыр. Б-да илк алты Османлы падшаһынын түрбәси вар. Бунлардан бири сәккизбучаглы, ири күнбәзи гурғушунла өртүлмүш Осман Гази түрбәсидир (14 әср). Б.-дакы Улу чаме (1396—1400), Мурадијјә мәсчиди (15 әср), Јашыл түрбә (1420—21) вә онун јахынлығындакы Јашыл чаме (1424) Түркијәнин ән көзәл ме'марлыг абидәләриндәндир. Јашыл түрбәнин нәфис нахышларла бәзәдилмиш гапыларыны азәрб. уста Әһмәд Тәбризи һазырламышдыр. Јашыл чаменин (һүнд. тәгр. 15 *м*) меһрабыны Тәбриз усталары өзләринин һазырладығы мүхтәлиф рәнкли чиниләрлә бәзәмишләр. Б.-да, һәмчинин чохлу гәдим мәдрәсә, һамам, карвансара, имарәт, көрпү вә с. вар. Мүасир Б.-да Авропа вә јени түрк ме'марлығы үслубунда биналар тикилир.

БУРСИ́Т (сон. лат bursa—кисәчик)—әсасән, ојнаг наһијәси селикли кисәчикләринин илтиһабы. Б. и н с а н д а травма, тез-тез тәкрар олунан механики гычыгланма, инфексија вә диатез нәтичәсиндә баш верир. Кәскин Б.-дә селикли кисәчијин јериндә шишкинлик, өдем, ағры олур; кисәчикдә серозлу вә иринли екссудат, бә'зән (травматик Б.-дә) ган мүшаһидә едилир. Хроник Б.-дә кисәчијин диварлары галынлашыр, ора чохлу маје јығылыр вә с. М ү а л и ч ә с и: ојнаға сакитлик вермәк, исти процедуралар, ултрајүксәк тезликли чәрәјан, бә'зән чәрраһи әмәлијјат.

Һ е ј в а н л а р д а Б., әсасән, ат вә гарамалда тәсадүф едилир. Хәстәлијин с ә б ә б л ә р и: узунмүддәтли механики гычыг, гошгу гајышлары илә вә травматик зәдәләнмәләр, һабелә инфексија, инвазија (бруселлјоз, онхосеркоз) вә с. Илтиһаб наһијәси ағрыјыр вә шишир; иринли Б.-дә темп-р јүксәлир; әтрафларын Б.-индә һејван ахсајыр. М ү а л и ч ә с и: хәстәлијин илк күнләриндә (иринсиз Б.-дә) буз компреси, сонра исидичи компрес гојмаг, Б.-ли наһијәни бәрк сарымаг, соручу мәлһәм сүртмәк. Иринли Б.-дә бурсаны (селикли кисәчик) чәрраһи үсулла јармаг, ирини чыхармаг вә антибактериал дәрманлар ишләтмәк. П р о ф и л а к т и к а с ы: һејванларын сахландығы вә истифадә олундуғу јердә кикијена гајдаларына риајәт етмәк.

Әд.: Эпизоотология, под. ред. Р. Ф. Сосова, 2 изд., М., 1974.

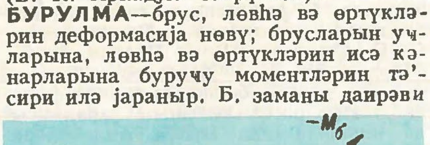
БУРУЛҒАНЛЫ ҺӘРӘКӘТ—кәсилмәз мүһитин (маје вә газын) һәрәкәти; бу һәрәкәтдә мүһитин һеч олмаса бир нөгтәсиндә һиссәчикләрин фырланма сүр'әти сыфырдан фәргли олмалыдыр. Б.һ.-дә һиссәчикләр ирәлиләмә һәрәкәтиндә вә деформасијада иштирак едә биләр. Б.һ.-и бурулғансыз һәрәкәтдән фәргләндирән әсас амил фырланмадыр. Б.һ.-ә мисал һава бурулғаныдыр. Бу бурулғанда һава һиссәчикләри мүәјјән хәтт әтрафында фырланыр. Белә бурулған бә'зән гасырға јарадыр. Чисмин (мәс., кәминин) мүһитдә һәрәкәти заманы онун архасында бурулған јараныр. Б.һ.-дә һиссәчикләрин фырланма сүр'әти онларын охдан мәсафәси илә дүз мүтәнасибдир. Ани бурулған оху дүз хәтдирсә, һәмин сүр'әт ани охдан олан мәсафә илә тәрс мүтәнасибдир. Мүһитдә бурулғанлар системи варса, онлар бир-биринә гаршылыглы тә'сир едир. Ани бурулған охлары ејниистигамәтли дүз хәтләрдирсә, ики Б.һ. һәмин охлар истигамәтиндә, әксистигамәтли вә гијмәтләри мүхтәлифдирсә (бәрабәрдирсә), бөјүк ани бучаг истигамәтиндә бир бурулғанлы (өз мүстәвисинә перпендикулјар истигамәтдә ирәлиләмә) һәрәкәтә кәтирилир.

Өзлү маједә тә'сир едән сүртүнмә гүввәләри бурулғанларын интенсивлијинин азалмасына вә нәтичәдә тәдричән сөнмәсинә сәбәб олур. Су вә һаванын өзлүлүјү кичик олдуғундан онларда јаранан бурулғанлар нисбәтән кеч сөнүр. Өзлүлүјү олмајан мүһитдә бурулған нә јарана, нә дә сөнә биләр. Кичикөзлүлүклү мүһитдә бурулған өзлүлүјү нисбәтән бөјүк олан һиссәләрдә јараныр. *Галдырычы гүввәнин* вә *өн мүгавимәтин* бир һиссәси бурулғанларын һесабынадыр. Учуш апаратларынын лајиһәләндирилмәси вә һесабаты үчүн Б.һ.-ин өјрәнилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар.

Әд.: Ж у к о в с к и й Н. Е., О присоединенных вихрях, Пол. собр. соч., т. 5, М.—Л., 1937; Л о й ц я н с к и й Л. Г., Механика жидкости и газа, 3 изд., М., 1970; С е д о в Л. И., Механика сплошной среды, 2 изд., т. 1—2, М., 1973.

БУРУЛҒАНЛЫ ЧӘРӘЈАН (Ф у к о ч ә р ә ј а н ы) — дәјишән магнит саһәсинин тә'сири илә кечиричи мүһитдә (адәтән, металда) јаранан гапалы чәрәјан. Б.ч.-ы франсыз физики Л. Фуко кәшф етдијинә көрә, Фуко чәрәјаны адланыр. Дәјишән чәрәјан кечән нагилин өзүндә дә бурулғанлы чәрәјан јарана билир. Трансформаторларын дәмир ичлијиндә вә електрик кенераторларынын мүтәһәррик һиссәләриндә јаранан Б.ч. онларын ф.и.ә.-ны азалдыр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн һәмин һиссәләр бир-бириндән изолә едилмиш назик вәрәгләрдән һазырланыр вә ја метал ичлик магнит-диелектрикләрлә əвәз едилир. Магнит саһәси илә кечиричи мүһитин нисби һәрәкәти заманы кечиричидә јаранан Б.ч. илә магнит саһәси арасында гаршылыглы тә'сир гүввәси әмәлә кәлир (Лентс гајдасына ујғун). Ипдән асылмыш мис дискин алтына јахын гојулмуш нал шәкилли магнити фырлатдыгда диск һәмин истигамәтдә фырланмаға башлајыр (Д. Араго диски). Електрик енержиси сајғачларынын мүтәһәррик һиссәсинин тормозланмасы (алүминиум диск сабит магнит саһәсиндә фырланыр), индуксион тормозлар (бүтөв метал диск електромагнит саһәсиндә фырланыр) вә с. һәмин принсипә әсасланыр. Дәјишән чәрәјан машынларында фырланан магнит саһәсиндән вә Б.ч. алынан бүтөв метал ротордан истифадә едилир. Б.ч. илә дәјишән магнит саһәсинин гаршылыглы тә'сиринә әсасән әримиш металы өтүрән мүхтәлиф нөв насослар гурулмушдур. Ифрат кечиричи маддәләрдә алынан Б.ч. узун мүддәт давам едә биләр; буна көрә дә һәмин маддәдән һазырланмыш касаја салынан сабит магнит асылы вәзијјәтдә галыр, чүнки магнити касаја саларкән о, индуксија нәтичәсиндә јаранан Б.ч.-ын магнит саһәси тәрәфиндән итәләнир (В. К. Аркадјев тәчрүбәси).

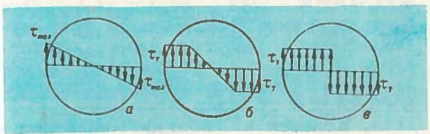
БУРУЛМА—брус, лөвһә вә өртүкләрин деформасија нөвү; брусларын уч ларына, лөвһә вә өртүкләрин исә кәнарларына буручу моментләрин тә'сири илә јараныр. Б. заманы даирәви

Даирәви брусун бурулмасы.

призматик брусун ен кәсији мүстәви олараг галыр, радиуслар исә әјилмир. Даирәви олмајан призматик брус исә Б.-да ен кәсијинин мүстәвилијини

сахламыр. Буручу моментин (M_6) тә'сири алтында брусун ен кәсикләриндә тохунан кәркинликләр (τ) јаранып вә онун ен кәсикләри бир-биринә нисбәтән мүәјјән бучаг гәдәр дөнүр. Призматик брусун ваһид узунлуғуна дүшән

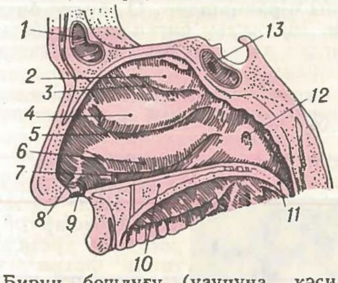
Даирәви брусун бурулмасындан јаранан тохунан кәркинликләр епүрү: *а*—еластик мәрһәләдә; *б*—еластик-пластик мәрһәләдә; *в*—пластик мәрһәләдә.

Б. бучағы нисби бурулма бучағы адланыр вә даирәви призматик брус үчүн $\theta = M_6/GJ_6$ дүстуру илә һесабланыр. Бурада M_6—буручу момент, G—материалын сүрүшмәдә еластиклик модулу, J_6 —даирәнин полјар әталәт моментидир. Еластик деформасија заманы јарананән бөјүк кәркинлик $\tau = M_6/W_6$ дүстуру илә тә'јин едилир. W_6—даирәнин полјар мүгавимәт моментидир.

Ен кәсији даирәви олмајан бруслары Б.-сы *еластиклик нәзәријјәсиндә* өјрәнилир.

Әд.: Мусхелишвили Н. И., Некоторые основные задачи математической теории упругости, М., 1966; Феодосьев В. И., Сопротивление материалов, М., 1974; Амензаде Ю. А., Теория упругости, 3 изд., М., 1976.

БУРУН—инсан вә онурғалы һејванларда гоху органы, тәнәффүс јолларынын башланғыч һиссәси. Б. бошлуғуну, адәтән, ики һиссәјә ајырырлар; гоху наһијәси (јухары һиссә) вә тәнәффүс наһијәси (ашағы һиссә). Б. бошлуғу өн тәрәфдә бир чүт Б. дәлији илә харичи мүһитлә, архада исә хоана адланан дәликләрлә удлағын јухары һиссәси илә әлагәләнир (шәклә бах). Б. бошлуғу

Бурун бошлуғу (узунуна кәсији): *1*—алын чиби; *2*—јухары балыггулағы; *3*—јухары бурун кечәчәји; *4*—орта балыггулағы; *5*—орта бурун кечәчәји; *6*—ашағы балыггулағы; *7*—ашағы бурун кечәчәји; *8*—бурун бошлуғунун дәһлизи; *9*—бурун дәликләри; *10*—сәрт дамаг; *11*—јумшаг дамаг; *12*—ешитмә борусунун удлаг ағзы; *13*—әсас сүмүјүнүн чиби.

илә, ону әһатә етмиш сүмүкләрин чибләри (бошлуглары) арасында да әлагә вар. Онлара Б.-ун әлавә бошлуглары дејилир; бураја алын, әсас вә әнк сүмүкләринин чибләри, һабелә хәлбир сүмүјүнүн чохлу кичик һүчејрәләри аиддир. Б. бошлуғу шагули аракәсмә илә сағ вә сол һиссәләрә ајрылыр. Һәр һиссә балыггулағы адланан сүмүкләрлә үч Б. кечәчәјинә (јухары, орта вә ашағы) бөлүнүр. Б. бошлуғу селикли гиша илә өртүлмүшдүр. Б.-ун гоху наһијәсинин селикли гишасында гоху ресепторлары јерләшмишдир. Тәнәффүс наһијәсинин кирпикли епители илә өртүлмүш селикли гишасы ган дамарлары илә зәнкиндир, бурада селик ифраз едән чохлу вәзи вар. Тәнәффүс заманы Б. бошлуғундан кечән һава орада бир гәдәр гызыр, тоз вә микроорганизмләрдән тәмизләнир.

БУРУН—саһилин чыхынты шәклиндә дәнизә, көлә вә ја чаја узанмыш һиссәси. Б. ана сүхурлардан вә ја кәтирмә материаллардан тәшкил олунур. Кәтирмә материаллардан јаранмыш Б. аккумулјатив саһил формасы олдуғундан, сәтһи һамар вә алчагдыр.

БУРУ́НДИ (Burundi), Бурунди Республикасы — Мәркәзи Африкада дөвләт. Саһ. 27,8 мин *км*², әһ. 3,8 млн. (1975). Инзибати чәһәтдән 8 әјаләтә бөлүнүр. Пајтахты Бужумбура ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Б. респ.-дыр. 1974 илдә гәбул едилмиш конститусијаја көрә дөвләт вә һөкумәт башчысы, силаһлы гүввәләрин баш команданы президентдир. Ичраедичи һакимијјәт һөкумәтә мәхсусдур. 1976 ил нојабрын 1-дә һәрби чеврилиш баш вермиш, һөкумәт бурахылмышдыр.

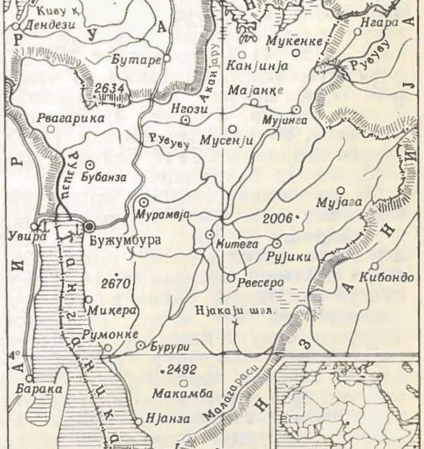
Тәбиәт. Әразинин чох һиссәси һүнд. 1500—2000 *м*-дәк олан јајла, учгар г.-и аллүвиал дүзәнликдир. Јајланын г. кәнары дағ силсиләси шәклиндә (һүнд. 2000—2600 *м* вә даһа чох) галхмышдыр. Фајдалы газынтылары: галај, волфрам, колумбит, гызыл, никел. Иглими субекваториал; 1500 *м*-дән јүксәкдә мүлајим истидир. Орта ајлыг темп-р 15°С-дән 20°С-ә гәдәрдир. Алчаг р-нларда иглим исти, орта ајлыг темп-р 23—25°С-дир (Бужумбура). Иллик јағынты 800—1600 *мм*. Мүһүм чајлары: Аканјару вә Рувуву (Нил һөвзәси), Малагараси, Рузизи (Конго һөвзәси). Танганика көлүнүн шм.-ш. һиссәси Б.-дәдир. Гырмызы вә гара торпаглар јајылмышдыр. Битки өртүјү саванна типлидир. Фил, кәл, антилоп, һиппопотам, мүхтәлиф мејмунлар, гушлар вә сүрүнәнләр вар.

Әһали. Әсас әһалиси барундиләр [86% баһутулар (һутулар), 13% батутсиләр (тутсиләр) вә 1% пигмеј тајфаларыдыр—1974]. Рәсми дил кирунди (банту дилләри аиләсинин шм. групу) вә франсыз дилләридир. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 137 нәфәрдир (1975). Ишләјәнләрин 95%-и к.т.-нда чалышыр. Рәсми динләри католисизмдир; мүсәлманлар вә ән'әнәви динләрини сахлајанлар да вар. Ири шәһәрләри: Бужумбура—90 мин нәфәр (1975), Китега—20 мин (1968) вә с.

Тарихи мә'лумат. Б.-нин гәдим вә орта әсрләр тарихи аз өјрәнилмишдир. Гәдим мәнбәләрә көрә, өлкәнин јерли әһалиси пигмејләр (кичикбојлу адамлар) олмушлар. Сонралар Б. әразисиндә банту халглары мәскән салмышлар. 15—16 әсрләрдә Б. әразисини шм.-дан кәлән һәбәш иргинә мәнсуб тајфа ишғал етмишдир. 18 әсрдә индики Б. әразисиндә мүстәгил Б. феодал краллығы јаранды. Онун илк кралы (мвами) I Нтаре [1720—60] бурадакы пәракәндә дөвләтләри ваһид краллыгда бирләшдирди. II Нтаре [1825—52] вахтында бу краллыг даһа да күчләнди. 1903 илдә Б. Алманија Шәрги Африкасына дахил едилди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Алманија мәғлуб олдугдан сонра Б. Белчиканын мандатлығында олан Руанда-Урунди әразисинин бир һиссәсинә чеврилди. 1946 илин декабрында БМТ Руанда-Урундини Белчиканын гәјјумлуғундакы әрази кими тәсдиг етди. 50-чи илләрин сонундан өлкәдә азадлыг һәрәкаты кенишләнди. Бир сыра сијаси партија јаранды; онлардан ән нүфузлусу 1959 илдә јаранан Б. Бирлик вә Милли Тәрәгги Партијасы (УПРОНА) иди. О, өлкәдә мүстәмләкә режиминин ләғв олунмасыны вә Белчика ордусунун Б.-дән чыхарылмасыны тәләб едирди. 1961 илин сентјабрында кечирилән сечкиләр нәтичәсиндә УПРОНА һакимијјәтә кәлди. БМТ-нин хүсуси сессијасы 1962 ил ијулун 1-дән Руанда-Урунди үзәриндә Белчиканын гәјјумлуғуну ләғв етди; бу әразидә ики мүстәгил дөвләт—Руанда Республикасы вә Б. краллығы јарадылды. Һәмин ил ијулун 26-да Б. БМТ-јә гәбул олунду.

1966 ил нојабрын 28-дә монархија деврилди вә Б. респ. е'лан едилди. М. Мичомберо президент сечилди. 70-чи илләрдә етник груплар арасында ихтилафлар кәскинләшир, игтисади вәзијјәт писләширди. 1976 ил нојабрын 1-дә Б.-дә һәрби чеврилиш баш верди. Һакимијјәт полковник Ж. Б. Багазанын башчылығы илә али забитләр групунун әлинә кечди.

1962 илдә ССРИ илә Б. арасында дипломатик әлагә јарадылмышдыр. 1964 илдә ССРИ илә мәдәни вә елми әмәкдашлыг һаггында мүгавилә бағланмыш, 1975 илин мајында ССРИ вә Б. арасында тичарәт мүгавиләси имзаланмышдыр.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифагы вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар. Б. Бирлик вә Милли Тәрәгги Партијасы (УПРОНА), 1959 илдә јарадылмышдыр; һаким партија иди. 1976 ил чеврилишиндән сонра партијанын рәһбәрлији вә партијаја јахын ичтимаи тәшкилатлар буралхылды.

Тәсәррүфат. Б. аграр өлкәдир. Јарымнатурал характерли хырда кәндли тәсәррүфатлары үстүндүр. Милли кәлирин чох һиссәсини к.т. верир. Әһалинин 95%-и к.т.-нда чалышыр. Сәнаје харичи капиталла идарә едилир. Игтисадијјатында дөвләт бөлмәсинин мөвгеји зәифдир. Әсасән, гәһвә, памбыг, чај, һәмчинин батат, маниок, гарғыдалы, јерфындығы, чәлтик, буғда вә с. бечәрилир. 1974 илдә 26 мин *т* гәһвә, 1,6 мин *т* памбыг, 0,9 мин *т* чај, 5,6 мин *т* чәлтик јығылмышдыр. Өлкәдә 683 мин гарамал, 670 мин давар вар (1974). Танганика көлүндән илдә 10—15 мин *т* балыг овланыр. Аз мигдар галај, никел филизләри вә гызыл чыхарылыр. К.т. мәһсулларыны е'мал едән кичик мүәссисәләр, семент, кәрпич, тахташалбан з-длары, тохучулуг ф-ки, тикиш, ајаггабы вә с. е'малатханалары, тәгр. 30 кичик СЕС вә ИЕС вар. 1973 илдә 24,5 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. 1975 илдә Мусака чајы үзәриндә бәнд ишә салынмышдыр. Д.ј. јохдур. Автомобил јолларынын уз. 7 мин *км*-дир (1971). Мүһүм автомобил јолу Бужумбура—Кигали. Кәмичиликдә Танганика көлүндән (Бужумбура порту) истифадә едилир. Бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропортлары: Бужумбура, Китега. Б.-дән гәһвә (ихрачат дәјәринин 4/5-ү), памбыг, галај консентраты вә с. ихрач олунур. Тохучулуг маллары, әрзаг, нәгл. аваданлығы, нефт мәһсуллары идхал едилир. Тичарәти, әсасән, АБШ, Белчика Лүксембург игтисади иттифагы, АФР, Јапонија вә с. иләдир. Пул ваһиди Бурунди франкыдыр.

Сәһијјә. 1975 илдә Б.-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 48, үмуми өлүм сајы 24,7, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүму 150 олмушдур. Орта өмүр 39 илдир. Б.-дә грип, инфексион һепатит гејдә алынмышдыр. Трипаносомоз, малјарија, һелминтоз, дизентерија, гызылча, вәрәм вә с. хәстәликләр јајылмышдыр. Вәрәм, көјөскүрәк, дифтерија вә с. хәстәликләр әлејһинә пејвәндләр едилир. Б.-дә 4149 чарпајылыг 133 мүаличә мүәссисәси, 80 һәким (о чүмләдән 62-си дөвләт мүәссисәләриндә), 2 диш һәкими, 4 мама, 41 фелдшер, 8 әчзачы, 98 тибб бачысы вар (1973). Һәким кадрлары ССРИ, Белчика, Заир вә Франсада һазырланыр.

Б.-дә милли сәһијјәјә јардым көстәрән бир груп совет һәкими ишләјир.

Маариф. Б. респ. е'лан едилдикдән сонра тәһсил һаггында ганун (1967) гәбул едилмиш, ибтидаи вә орта тәһсил пулсуз олмушдур. Лакин тәһсил мүәссисәләринин бир чоху, мүстәмләкә дөврүндә олдуғу кими, миссионер чәмијјәтләринә мәхсусдур. 1974/75 дәрс илиндә ибтидаи мәктәбләрдә 130 миндән чох, орта мәктәбләрдә 6,3 мин, техники пешә мәктәбләриндә 900-дән чох шакирд охујурду. Бужумбура ш.-ндә ун-т вар (600 тәләбә, 1975/76).

Мәтбуат вә радио верилишләри. Б.-дә кирунди дилиндә «Мажамбере» (1967), кирунди вә франсыз дилләриндә «Убумве» (1971, Бирлик вә Милли Тәрәгги Партијасы МК-нын органы), «Флаш—енфор» (1970) гәзетләри нәшр олунур. «Ингилабын сәси» һөкумәт радиостансијасы (1960) кирунди, франсыз вә суаһили дилләриндә верилишләр апарыр. Бужумбурададыр. 1976 илдә Б. мәтбуат акентлији тә'сис едилмишдир.

Халг сәнәти. Б.-дә ағач вә сүмүк үзәриндә һәндәси нахыш ачмаг, сәбәт, һәсир тохумаг, мебел, мүхтәлиф бәзәк шејләри, орижинал кил габлар һазырламаг вә с. пешәләр инкишаф етмишдир. Б. халг сәнәткарларынын әл ишләри харичи сәркиләрдә нүмајиш етдирилир.

Әд.: Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968, с. 451—63; Карпутина В., Бурунди, М., 1965; Незаживающие раны Бурунди, «За рубежом», 1976, № 52.

БУРУНДУК (Eutamias) —кәмиричиләр дәстәсинин синчаблар фәсиләсиндән мәмәли һејван. Типик нүмајәндәси Сибир вә ја Асија Б.-удур (E. sibiricus). Бәдәнинин уз. 17 *см*-ә, гујруғунун уз. 12 *см*-ә гәдәрдир. Рәнки сарымтыл-гонурдур. Белиндә узунуна 5 гара золаг вар. Шимал-Шәрги Авропа вә Асија мешәләриндә јајылмышдыр. Ағача јахшы дырмашыр, јувасыны ағач коғушунда вә јердә дүзәлдир. Илдә бир дәфә 2—10 (адәтән, 4—6) бала доғур. Ијнәјарпаглы вә енлијарпаглы ағачларын тохуму, тумурчуг, тахыл, көбәләк вә с. илә гидаланыр. Гыша хејли гида топлајыр. Дәрин олмајан гыш јухусуна кедир. Гијмәтли дәрисинә көрә Сибирдә чох овланыр. Б. бә'зи јерләрдә тахыл (хүсусән, мешәдәки кичик тахыл зәмиләринә) вә бостан экинләринә зәрәр вурур. Шәрги Америка Б.-у да Сибир Б.-уна охшајыр.

БУРЧАЛАР ЧЫХЫШЫ—Азәрб.-ын Јелизаветпол гәзасындакы Бурчалар кәндлиләринин чар һакимијјәтинә вә јерли зүлмкарлара гаршы силаһлы чыхышы. 1904 илдә дөвләтә мәхсус Гарабулаг к.-ндән 20 аилә мүкәлләфијјәтләрин ағырлығына, кәнд һакимләринин өзбашыналыг вә зоракылығына дөзмәјиб дағлара чәкилмиш вә Бурчалар дәрәси адланан јердә ејниадлы кәнд салмышды. Башга кәндләрин наразы әһалиси дә Бурчалара көчүрдү. Бурчаларлылар јерли һакимијјәти танымыр, мүкәлләфијјәтләрин ичрасындан бојун гачырыр, бәјләрин вә варлыларын мүлкләринә басгын едирдиләр. 1905 илдә гәза рәиси Авалианинин башчылығы илә бурчаларлылара гаршы көндәрилмиш чәза дәстәси мүвәффәгијјәтсизлијә уғрады. 1907 ил јанварын 18-дә казак дәстәси Бурчалар к.-нә сохулду. Кәндлиләр онлары атәшә тутдулар. Јанварын 19-да исә нисбәтән бөјүк казак дәстәси кәндә һүчум етди. Өз мөвгеләрини тәрк етмәјә мәчбур олан бурчаларлылар дағлара чәкилдиләр. Дәли Аслан Һәсән оғлунун башчылығ етдији бурчаларлыларын мүбаризәси 1911 иләдәк давам етмишдир.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Гасанов И. М., Из истории крестьянского движения в Азербайджане в начале XX века, ДАН Азерб.ССР, Б., 1961, № 3.

БУРЧӘЛИЈЕВА Кәримәт Мәһәммәд гызы (д.10.4.1925, Балакән р-нунун Газма к.) — түтүнчү. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1953 илдән Сов.ИКП үзвү. Сырави колхозчу (1940—43), мангабашчысы (1943 илдән) олмушдур. 1947 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләри газанмышдыр. 1970 илдән фәрди пенсијачыдыр.

БУСӘЛИК—орта әсрләрдә Јахын Шәргдә кениш јајылмыш 12 әсас муғамдан бири. Мүасир Азәрб. мусигисиндә Б. јалныз кичик шө'бә кими бә'зи дәсткаһлара (мәс., Шур) дахилдир.

БУСЛА́ЈЕВ Фјодор Иванович [25.4. 1818, Керенск к. (индики Пенза вил.-нин Вадинск к.)—12.8.1897, Москва губ.-нын Лублино гәс. (инди Москваја дахилдир)]—рус филологу. Москва ун-тинин проф. (1847), Петербург ЕА акад. (1860). Мәдәни-тарихи мәктәбин нүмајәндәләриндәндир. Рус дили, гәдим рус әдәбијјаты вә инчәсәнәти тарихинә, шифаһи халг јарадычылығына даир әсәрләрин мүәллифидир. Әдәбијјатшүнаслыға даир тәдгигатларында мифолокија мәктәбини тәмсил етмишдир. Б. алман алими Т. Бенфејин фикирләрини инкишаф етдирәрәк, белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, Авропа фолклорунун вәтәни Шәргдир.

Әсәрләри: Соч., т. 1—3, СПБ—Л., 1908—30; Историческая грамматика русского языка, М., 1959.

БУСЛАР—Һеродотун (е.ә. 5 әср) адларыны чәкдији 6 Мидија тајфасындан бири.

БУССЕНГО́ (Boussingault) Жан Батист (2.2.1802, Париc—11.5.1887, орада)—франсыз кимјачысы, биткиләрин гидаланмасы һаггында классик тәдгигатын мүәллифи, елми агрокимјанын, битки физиолокијасы вә агрономија саһәсиндә векетатив үсулун баниләриндән бири. Париc ЕА м. үзвү (1839). Б. физиолокија вә агрокимја аид бир сыра мәсәләләри—биткиләрин көкләри васитәсилә гидаланмасы, тәбиәтдә маддәләр дөврәны, маддәләрин азот мүбадиләси вә торпагда азотун динамикасыны өјрәнмишдир. О, бүтүн биткиләрин (пахлалы биткиләрдән башга) торпагдан азот алдығыны мүәјјәнләшдирмишдир.

Әсәри: Избранные произведения по физиологии растений и агрохимии, 2 изд., М., 1957.

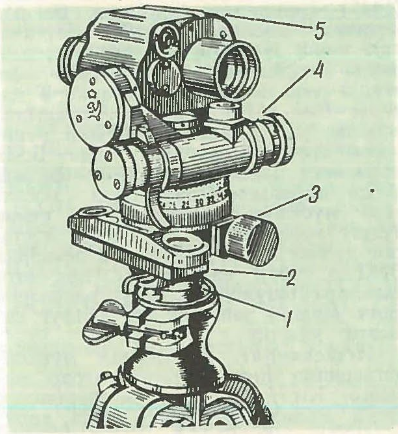
БУССИ ди Алјенде Ортенсија (д. 1915)—Чили ичтимаи вә сијаси хадими,

Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасы президентинин фәхри мүавини (1972), «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1977). С. *Алјенденин* арвады. 1973 илин сентјабрында Чилидә һәрби-фашист чеврилишиндән сонра өлкәни тәрк етмәјә мәчбур олмушдур. Б. сүлһсевәр гүввәләрин Москвада кечирилмиш Үмумдүнја конгресинин (1973), Чилидә һәрби хунтанын чинајәтләрини тәһгиг едән бејнәлхалг комиссијанын 1-чи (Һелсинки, 1974) вә 3-чү (Мехико, 1975) сессијаларынын, Бејнәлхалг гадын или (1975) чәрчивәсиндә кечирилән бир сыра бејнәлхалг мәчлисләрин фәал иштиракчысы олмушдур. Б. һәрби хунтанын чинајәтләринин ифша едилмәси, Чили халгы

илә бејнәлхалг һәмрә'јлик һәрәкатыны кенишләндирмәк саһәсиндә бөјүк иш апарыр.

БУССО́Л (фр. boussole)—магнит меридианы илә әшјаја доғру истигамәт арасындакы үфүги бучаглары (магнит азимутуну, магнит румбуну) өлчмәк үчүн кеодезија аләти. Әсас һиссәләри: фырланан магнит әгрәб, үзәриндә дәрәчә бөлкүләри олан даирәви шкала, ики диоптр вә ја бахыш борусу. Кеодезија вә топографија ишләриндә,

Перископлу артиллерија буссолу: *1*—шагули ох; *2*—чәһәтләндиричи буссол; *3*—буссолу шагули ох әтрафында фырлатмаг үчүн сонсуз винт; *4*—һесаблама апарылан сонсуз винт; *5*—бахыш борусу.

планшет вә ја хәритәнин чәһәтләндирилмәсиндә, објектләрин дөвләт үфүги истинад шәбәкәси мәнтәгәләринә кеодезик бағланмасында, гошун дәстәләринин Јер сәтһиндә вәзијјәтинин вә магнит әгрәби инһирафынын тә'јининдә ишләдилир. Артиллерија Б.-у васитәсилә артиллерија атәши идарә едилир, мөвге вә һәдәф өјрәнилир. Ондан өртүлү шәраитдә дә истифадә едилир. Маркшејдер ишләриндә, башга планалма үсулларындан истифадә мүмкүн олмадыгда јералты газмалары истигамәтләндирмәк үчүн асылан Б. тәтбиг олунур. Гутулу, күзкүлү вә автоколлимасијалы Б.-лар даһа дәгигдир.

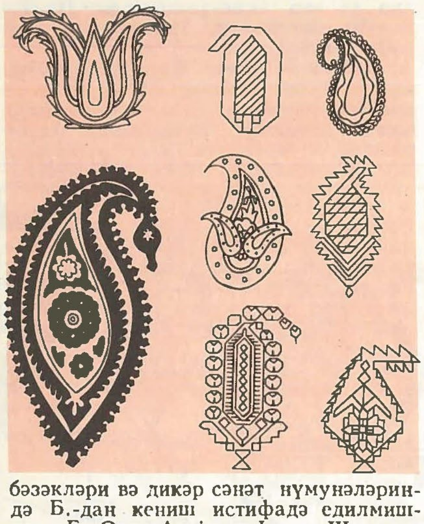
БУСТАМА́НТЕ, Санчес де Бустаманте-и-Сирвен (Sánchez de Bustamante y Sirvén) Антонио (13.4 1865, Һавана—24.8.1951, Һавана)—Куба һүгугшүнасы вә дипломаты. 2-чи Һаага сүлһ конфрансында (1907), Парис сүлһ конфрансында (1919) вә Америка дөвләтләринин 6-чы бејнәлхалг конфрансында (1928) Кубанын нүмајәндәси олмушдур. Әсас әсәрләри бејнәлхалг үмуми вә бејнәлхалг хүсуси һүгуг саһәсинә аиддир. Бир чох өлкә тәрәфиндән танынмыш Бустаманте мәчәлләси адланан Бејнәлхалг хүсуси һүгуг мәчәлләсинин мүәллифидир.

БУСТА́НИ, әл-Бустани (البستانى)—Ливанда әрәб әдәбијјатчы вә маарифчиләри аиләси. Ән мәшһурлары: 1) Бутрус әл-Б. (1819—мај, 1883)—Суријанын илк маарифчиләриндәндир. Суријада илк маариф чәмијјәтинин («Елм вә инчәсәнәти өјрәнән Сурија чәмијјәти», 1847) тәшкилатчысыдыр. Ливанда илк милли мәктәб (1863) ачмышдыр. 60—70-чи илләрдә нәшр етдији «Әл-Чинан» («Бағбан») сијаси, әдәби вә елми журналын әтрафында маарифчилик идејаларыны тәблиғ едән журналист вә јазычылары бирләшдирмишди. Илк әрәб енсиклопедијасы «Даирәт үл-маариф»ин («Билик даирәси») наширидир. 2) Сәлим әл-Б. (1848—84)—публисист, әрәб тарихи романынын баниләриндән бири. Бутрус әл-Б.-нин оғлу. «Әл-Чинан» журналы вә «Даирәт үл-маариф» енсиклопедијасында чалышмышдыр. 3) Сулејман әл-Б. (1856—1925)—публисист, тәрчүмәчи. Һомерин «Илиада»сыны әрәб дилинә чевирмиш, «Даирәт үл-маариф»ин нәшрини давам етдирмишдир. 4) Бутрус әл-Б. (д. 1898)—әрәб мәдәнијјәти вә әдәбијјаты тарихчиси. «Әрәб әдәбијјатчылары» (һ. 1—4, 1948—53) китабынын мүәллифидир. 5) Фуад Әфрам әл-Б. (д.15.8.1906)—әдәбијјатшүнас, әрәб мәдәнијјәти тарихчиси, археограф. «Даирәт үл-маариф» енсиклопедијасынын нашири. Ливан Милли ун-тинин ректорудур.

Әд.: Крачковский И. Ю., Избр. соч., т. 3, М.—Л., 1956, с. 27, 165—75; аль-Фахури Х., История арабской литературы [пер. с араб.], т. 2, М., 1961, с. 411—15.

БУ́СТЕР (инк. booster—күчләндиричи, јүксәлдичи)—әсас механизмин күчүнү вә һәрәкәт сүр'әтини артыран көмәкчи гурғу. Авиасијада—бөјүк сүр'әтли тәјјарәләрдә сүканларла идарәетмә дөврәсиндә (һидравлик, електрик вә пневматик принсипли) көмәкчи гурулуш. Ракет техникасында — дашыјычы ракет, чохпилләли ракетин биринчи пилләси, старт сүр'әтләндиричиси. Електротехникада — кәркинлији сабитләшдирмәк үчүн шәбәкәјә гошулан әлавә електрик чәрәјаны мәнбәји.

БУТА (бутә, јахуд пута)—гөнчә; бадамабәнзәр нахыш. Азәрб. орнамент сәнәтинин чох јајылмыш бәзәк елементләриндән бири. Б.-нын атәшпәрәстлик дөврүнә мәхсус бәзәк формасы олдуғу еһтимал едилир. Бакы, Кәнчә, Әрдәбил, Тәбриз, Нахчыван, Салјан, Муған халчаларында, биналарын дахили

бәзәкләри вә дикәр сәнәт нүмунәләриндә Б.-дан кениш истифадә едилмишдир. Б. Орта Асија вә Јахын Шәрг өлкәләринин дә (Һиндистанын тирмә шалларында, Иранын парча вә метал мә'мулатларында вә с.) декоратив вә тәтбиги сәнәтиндә кениш јајылмыш дыр. Б.-лар форма е'тибары илә 4 група бөлүнүр: 1) халча бәзәјиндә ишләдилән Б. («Муған-бута», «Салјан-бута», «Хилә-бута», «Бакы-бута», «Сараби-бута», «Кәнчә-бута», «Ширван-бута»); 2) аилә һәјатыны тәмсил едән Б. («бала-бута», «һәмли-бута», «балалы-бута», «евли-бута», «гошаарвадлы-бута» вә с.); 3) рәмзи маһијјәт дашыјан Б. («чыгга-бута», «ләләк-бута», «күсүлү-бута», «говушан-бута», «јазылы-бута» вә с.); 4) бу група мүхтәлиф формалы Б.-лар дахилдир: «саја-бута», «әјри-бута», «диликли-бута», «гыврымбута», «шабалыд-бута», «зәрхара-бута», «бадамы-бута», «готазлы-бута», «чичәкли-бута», «јанар-бута» вә с. Рәмзи мә'на дашыјан Б.-лар заман кечдикчә тәдричән мүхтәлиф мәзмунлу вә формалы мотивләрлә зәнкинләшмишдир.

БУТАДИЕ́Н, дивинил—тәркиби $CH_2{=}CH{-}CH{=}CH_2$ олан үзви бирләшмә; *диен карбоһидрокенләриндән* бири. Характерик ијли, рәнксиз газдыр; —4,5°C-дә мајеләшир, —108,9°C-дә донур. Суда пис, спиртдә, керосиндә јахшы һәлл олур. Б.-ин һава илә 1,6—10,8%-ли гарышығы партлаја биләр. Иш биналарынын һавасынын һәр кубметриндә 0,1 *г*-дан артыг Б. олмасы тәһлүкәлидир. Б. һидрокен, һалокенләр, һидрокен-һалокенидләр вә с. електрофил маддәләрлә бирләшир. Малеин анһидриди илә бирләшдикдә тетраһидрофталат туршусунун анһидридини әмәлә кәтирир. Асан полимерләшир вә ондан гијмәтли каучук нөвләри һазырланыр (бах *Бутадиен каучуклары, Бутадиен-стирол каучуку*). Б. сәнаједә С. В. *Лебедев* үсулу илә етил спиртиндән, нефт е'малы газларындакы вә тәбии јанар газлардакы нормал бутан вә бутиленләрин каталитик јолла, јахуд оксикен иштиракы илә деһидрокенләшдирилмәси нәтичәсиндә алыныр. Б., әсасән, синтетик каучук истеһсалында ишләдилир.

Әд.: Литвин О. Б., Технология синтетических каучуков, Л.—М., 1950; Юкельсон И. И., Технология основного органического синтеза, М., 1968; Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А., Начала органической химии, ч. 1—2, М., 1974.

БУТАДИЕ́Н КАУЧУКЛАРЫ, дивинил каучуклары—бутадиенин полимерләшмәсиндән алынан синтетик каучуклар групу. Б.к. истеһсалында катализатор олараг гәләви металлар (башлыча олараг натриум), $CoCl_2+Al(C_2H_5)_2Cl$, $TiCl_4+Al(C_2H_5)_3$ вә с. типли бирләшмәләр, һабелә дикәр метал-үзви бирләшмәләр (мәс., бутил-литиум) ишләдилир. Катализатор кими гәләви металдан истифадә едилдикдә стереотәнзимләнмәмиш, дикәр катализаторлардан истифадә едилдикдә исә стереотәнзимләнмиш Б.к. алыныр.

Стереотәнзимләнмәмиш Б.к.-ндан дүнјада сәнаје мигјасында илк дәфә алынаны натриум-бутадиен каучукудур (СКБ). Совет Иттифагында онун истеһсалы 1932 илдә С. В. *Лебедев* үсулу илә тәшкил едилмишдир. Стереотәнзимләнмиш бутадиен каучукуну илк дәфә Ч. Натта (Италија) алмышдыр. ССРИ-дә стереотәнзимләнмиш СКД каучукунун истеһсалына 1965 илдә башланмышдыр. Стереотәнзимләнмиш Б.к. күкүрдлә, үзви дисулфидләрлә, мүхтәлиф метал пероксидләри вә алкилфенолформалдеһид гат-

ранлары илә, стереотәнзимләнмәмиш Б.к. исә, әсасән, күкүрдлә вулканлашдырылыр вә долдуруҹу маддә олараг она, адәтән, актив дуда гарышдырылыр. Еластиклији вә сүртүлүб јејилмәјә гаршы давамлылығына көрә тәбии каучукдан алынан резинләрдән үстүн кејфијјәтли резин нөвләри алмаға имкан верән стереотәнзимләнмиш Б.к.-нын бөјүк сәнаје әһәмијјәти вар.

Б.к.-нын сыхлығы 900—920 *кг/м³*-дир. Онлар бензиндә, бензолда, хлороформда вә с. үзви һәллеҹичиләрдә һәлл олур. Б.к. үмуми мәгсәдләр үчүн ишләдилән резин мә'мулат истеһсалында тәтбиг олунур. Стереотәнзимләнмиш Б.к.-ндан, әсасән, шин, транспортјор ленти, сүртүлүб јејилмәјә вә шахтаја давамлы мә'мулат, СКБ-дән исә техника вә мәишәтдә ишләдилән мүхтәлиф резин мә'мулат һазырланыр.

Әд.: Справочник резинщика. Материалы резинового производства, М., 1971; Литвин О. Б., Основы технологии синтеза каучуков, М., 1972; Современные методы органического синтеза, под общ. ред. Б. В. Иоффе, Л., 1974.

БУТАДИЕ́Н-АКРИЛНИТРИ́Л КАУЧУКУ, бутадиен-нитрил каучуку — *синтетик каучуклардан* бири. Мүхтәлиф нисбәтләрдә көтүрүлмүш бутадиен вә акрилнитрили (CH_2=CH—CN) биркә полимерләшдирмәклә алыныр. Бензинин вә техники јағларын тә'сиринә гаршы давамлы резин мә'мулат һазырланмасында, һабелә пластик күтлә истеһсалында пластификатор кими ишләдилир.

БУТАДИЕ́Н-СТИРО́Л КАУЧУКУ, дивинил-стирол каучуку — *синтетик каучуклардан* бири; бутадиен илә стиролун биркә полимерләшмәсиндән алыныр. Мүхтәлиф Б.-с.к. нөвләриндә стиролун мигдары 8, 23 вә ја 45%-ә јахын олур. Вулканлашдырма үчүн, әсасән, күкүрд көтүрүлүр. Тәркибиндә 8%-ә гәдәр стирол олан Б.-с.к. шахтаја давамлылығы вә еластиклији, 45% стирол оланлар исә мөһкәмлији вә сүртүлүб јејилмәјә давамлылығы илә фәргләнир. Универсал каучук олдуғундан резин мә'мулатдан бир чохунун, башлыча олараг автомобил шинләри вә камераларынын һазырланмасында ишләдилир. Дүнјада истеһсал олунан синтетик каучук нөвләринин үмуми мигдарынын тәгр. 50%-и Б.-с.к. нөвләринин пајына дүшүр. Азәрб. ССР-дә Б.-с.к. Сумгајыт синтетик каучук з-дунда алыныр.

БУТАДИО́Н—гыздырмасалан, ағрыкәсән вә илтиһаб әлејһинә ишләдилән дәрман препараты. Кәскин хроник ревматизм, инфексион вә ревматик полиартритләр, подагра вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир. Порошок вә таблет шәклиндә һазырланыр. Гарачијәр, бөјрәк хәстәликләриндә, мә'дә вә оникибармаг бағырсаг хорасы заманы Б.-дан истифадә етмәк олмаз. Дозасы артыг олдугда ганахма вә сәпки әмәлә кәтирә биләр.

БУТАМИ́Д, диабетол, толумид—диабет әлејһинә синтетик препарат. Ганда шәкәрин мигдарыны ашағы салыр вә сидикдә ифразыны азалдыр. Б.-лә мүаличә апарылдыгда ганда вә сидикдә шәкәрин мигдары мүнтәзәм сурәтдә јохланмалыдыр. Кома һалларында, гарачијәр, бөјрәк хәстәликләриндә, һамиләлик заманы вә с. Б.-дән истифадә етмәк олмаз.

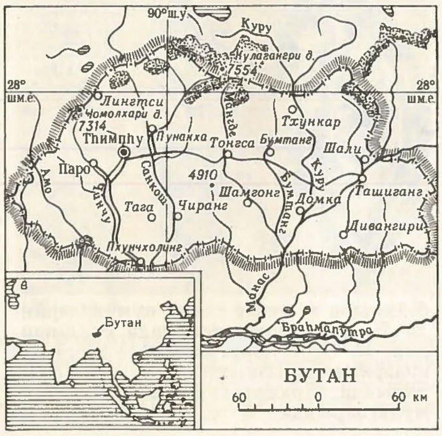
БУТА́Н (бһотија дилиндә Друк-Јул)—Ҹәнуби Асијада дөвләт. Һиндистанла Чин арасындадыр. Саһ. 47 мин *км²*. Әһ. тәгр. 1,3 млн. (1974). Инз. ҹәһәтдән 8 дзонга (әјаләтә) бөлүнүр. Пајтахты Тһимпһу ш.-дир.

Дөвләт гурулушу. Б. конститусијалы монархијадыр. Конститусијасы ишләниб һазырланмагдадыр (1976, ијун). Дөвләт башчысы кралдыр; о, һәмчинин али баш командан вә план комиссијасынын сәдридир. Ганунвериҹи орган Милли Мәҹлисдир. Иҹраедиҹи һакимијјәти Назирләр Шурасы васитәсилә крал һәјата кечирир. Хариҹи сијасәт мәсәләләриндә Б. Һиндистан һөкумәтинин төвсијәләрини рәһбәр тутур.

Тәбиәт. Б. Шәрги Һималај д-рынын чәтин кечилән јүксәк дағлыг һиссәсиндәдир. Сәтһи Браһмапутра һөвзәси чајларынын дәрин дәрәләри илә кәскин парчаланмышдыр. Ән јүксәк зирвәси Чомолһари д.-дыр (7314 *м*). Бөјүк чајлары: Санкош вә Манас. Рүтубәтли муссон, дағ-тропик иглими вар. 3500 *м* јүксәклијәдәк һәмишәјашыл тропик вә ијнәјарпаглы мешәләр (әразинин тәгр. 70%-и), 3500 *м*-дән јүксәкдә исә субалп вә алп чәмәнликләридир. Даими гар массивләри вә бузлаглары вар. Һејванлары: фил, кәркәдан, пәләнк, бәбир, Һималај ајысы, түлкү вә с.

Әһали. Әһалинин 70%-и бһотијалар вә она гоһум олан тајфалар (аборлар, мишмиләр, мириләр), 20%-и Непалдан кәлмәләр, галанлары исә, әсасән, ассамлылардыр. Дөвләт дили дзонг-ке (Тибет дилинин диалекти) дилидир. Дөвләт дини буддизмдир; гәдим ән'әнәви динләрини сахлајанлар да вар. Әсас шәһәрләри: Пунакһа—26 мин нәфәр, Тһимпһу—10 мин нәфәр (1973).

Тарихи мә'лумат. Бутанлылар узун мүддәт Тибет ламаларыны өз лама вә монастырларынын руһани рәһбәрләри һесаб едирдиләр. Бутанлылар гоншу р-нлара, о ҹүмләдән Тибет р-нларына басгын едирдиләр. Инкилтәрә мүстәмләкәчиләри Һиндистанда мөһкәмләндикдән сонра Б. үзәриндә дә нәзарәти әлә алдылар. Инкилтәрәнин Һиндистандакы һакимләри илә Б. һакимләри арасында бағланан бир сыра мүгавиләјә (ән мүһүмләри 1841, 1865, 1910) әсасән Ассам вә Бенгалија илә сәрһәддәки дағ кечидләри Б.-дан алынды, хариҹи сијасәтә рәһбәрлик инкилисләрин әлинә кечди, Б. һакиминә исә һәр ил пул јардымы (1910 илдән 100 мин рупи) верилирди. Һиндистан истиглалијјәт газандығдан сонра (1947) Һиндистан һөкумәти Б. илә мүгавилә имзалады (1949). Мүгавиләјә көрә, Б. хариҹи әлагә мәсәләләриндә Һиндистанын мәсләһәтинә әмәл етмәјә разылыг верди; Диванкири маһалы Б.-а гајтарылды. Б. һакиминә верилән пул јардымы 500 мин рупијәдәк артырылды. 1954 илдә Б.-да парламент јарадылды. 1968—69 илләрдә парламент бир сыра мәсәлә үзрә мүстәгил ганунлар гәбул етмәк һүгугу верилди. Б. 1971 илдә мүстәгил дөвләт е'лан олунду вә декабрда БМТ-јә гәбул едилди. Б. һөкумәти блоклара гошулмамаг, бүтүн өлкәләрлә динч јанашы јашамаг вә достлуг сијасәти јеридир.

Игтисадијјат. Б. феодал мүнасибәтләринин һөкм сүрдүјү аграр өлкәдир. К.т.-нда әсас јери әкинчилик тутур. Вадиләрдә чәлтик, буғда, арпа, дары, гарғыдалы, памбыг, картоф, әкилир. Бағчылыг (манго, портағал вә с.), дағ отлагларында малдарлыг инкишаф етмишдир. Даш көмүр (илдә тәгр. 30 мин *т*), дәмир филизи, кипс, доломит, мика, графит чыхарылыр. Мејвә ширәләри ф-ки, араг з-ду, тахта-шалбан з-ду, суварма каналлары, СЕС вар. Кустар үсулла јун вә памбыг парча, халча, кағыз вә с. истеһсал олунур. Паро вә Тһимпһу шәһәрләриндә тәјјарә мејданлары вар. Шосе јолларынын уз. 1,5 *км*-дир. Мејвә консерви, көмүр, фил сүмүјү вә мешә материаллары вә с. ихраҹ едир. Сәнаје маллары, тахыл, шәкәр, дуз, бензин идхал едилир. Тиҹарәти, әсасән, Һиндистанладыр. Пул ваһиди тикчунгдур.

Маариф. Јашлы әһалинин 95%-и савадсыздыр (1968). Тәһсил иҹбари дејил. Дөвләт мәктәбләри илә јанашы, Будда монастырлары јанында дини мәктәбләр дә вар. Ибтидаи тәһсил пулсуздур. Дүнјәви мәктәбләрдә 15 миндән чох шакирд охујур, тәгр. 900 бутанлы Һиндистанын ун-т вә коллеҹләриндә тәһсил алыр (1970).

Әд.: Празаускас А. А., Бутан, Сикким, М., 1970.

БУТА́Н, C_4H_{10}—дојмуш карбоһидрокен; рәнксиз газдыр. Ики изомери вар: нормал Б. $CH_3CH_2CH_2CH_3$ (—0,5°C-дә мајеләшир) вә изобутан $CH_3CH(CH_3)_2$ (—11°C-дә мајеләшир). Тәбии јанар газлардан, нефт е'малы газларынын бутан-бутилен фраксијасындан вә нефт газларындан алыныр. Нормал Б. бутадиен, изобутан исә изобутилен алмаг үчүн әсас хаммалдыр. Олефинләрлә алкилләшдирмә јолу илә изобутандан неоһексан вә изооктан синтез едилир ки, онлар да мотор јанаҹагларына гијмәтли компонент кими гарышдырылыр. Бундан әлавә, Б.-ын пропан, пропилен вә с. карбоһидрокенләрлә гарышығы газ јанаҹаг кими ишләдилир.

БУТАНО́Л—бах *Бутил спирти*.

БУТАФО́РИЈА (итал.)—1) мүхтәлиф материаллардан—картон, кағыз, ағач, метал, кәтан вә с. һазырланыб сәһнәдә истифадә олунан сахта әшјалар (габгачаг, бәзәк шејләри вә с.). Б. һәгиги әшјалардан форма вә кејфијјәтчә фәргләнир. Һәр тамашанын өзүнә мәхсус Б.-сы олур; 2) мәчази мә'нада—гәлп чаһчәлал, сахта мүхәлләфат.

БУТӘСӘР, Путасәр—Азәрб.-да тарихи маһал. Ләнкәранла Астара арасында Хәзәр саһилиндәки әразини әһатә едирди. Талыш ханлығынын 1829 илә аид хәритәсиндә дә гејд олунмушдур. Шаһағач, Коколос, Сијаку, Шијәкәран вә с. кәндләр Б.-ә дахил иди.

БУ́ТИЈА (Boothia)—Шимали Американын шм.-ында јарымада. Сәтһи плато вә һүнд. 500 *м*-ә чатан ајры-ајры массивләрдир. Биткиси тундра типлидир. Шимали Американын ән учгар шм. нөгтәси—Мерчисон бурну Б.-дадыр.

БУТИ́Л СПИРТИ, бутанол, C_4H_9OH—биратомлу дојмуш спирт. Рәнксиз маједир. 4 изомери вар, ән әһәмијјәтлиси нормал бирли Б.с. $CH_3(CH_2)_2CH_2OH$ (117,4°С-дә гајнајыр) вә изобутил спиртидир $(CH_3)_2 \cdot CHCH_2OH$ (107,5°С-дә гајнајыр). Сәнаједә Б.с. гычгырма, оксосинтез, бутиленләрин һидратасијасы үсуллары вә башга васитәләрлә алыныр. Б.с. һәлледичи кими вә мүхтәлиф ефирләрин (мәс., *бутиласетат*) синтезиндә хаммал олараг ишләдилир. Изобутил спиртиндән сүн'и мүшк истеһсалында башланғыч маддә олан изобутилхлорид $(CH_3)_2CHCH_2Cl$ һазырланыр.

БУТИЛАСЕТА́Т—асетат туршусунун бутил ефири. Үч структур изомери мә'лумдур. Бунлардан нормал Б. $CH_3(CH_2)_3OCOCH_3$ вә изобутиласетат $(CH_3)_2CHCH_2OCOCH_3$ чох ишләдилир. Һәр икиси рәнксиз, характерик ефир ијли маједир, мүвафиг олараг 126,1 вә 118,0°С-дә гајнајыр. Суда аз һәлл олур, үзви һәлледичиләрлә вә битки јағлары илә һәр нисбәтдә гарышыр. Асетат туршусу илә нормал бутил вә ја изобутил спирти гарышығыны гыздырмагла алыныр. Б. лак-боја сәнајесиндә чох ишләдилән хлоркаучук, нитроселлүлоз, глифтал гатранлары вә с. өртүк әмәлә кәтирән маддәләрин јахшы һәлледичисидир.

БУТИЛЕ́Н, бутен, C_4H_8—бир икигат рабитәли дојмамыш карбоһидрокен. Б.-ин 3 изомери мә'лумдур: α-Б. (бутен-1), $CH_2{=}CH{-}CH_2{-}CH_3$; β-Б. (бутен-2, псевдобутилен), $CH_3{-}CH{=}CH{-}CH_3$ (бу транс- вә сис-бутен формаларында олур) вә изобутилен (изобутен), $(CH_3)_2C{=}CH_2$. Бунларын һамысы характерик ијли рәнксиз газдыр. Мүвафиг олараг —6,25; 1,0; 3,72 вә —6,90°С-дә мајеләшир. Һава илә һәчмчә 1,7—9% гарышығы партлаја биләр. Үзви һәлледичиләрдән бир чохунда јахшы, суда исә чох пис һәлл олур; асан полимерләшир. Б. сәнаједә нефт е'малы газларынын бутан-бутилен фраксијасындан чыхарылыр вә синтетик јолла бутил спиртинин каталитик деһидратасијасындан алыныр. Б.-дән бутадиен, бутилкаучук, изооктан, полиизобутилен алынмасында, мотор јаначаглары үчүн гијмәтли компонентләр истеһсалында вә с. истифадә олунур.

БУТИЛКАУЧУ́К—синтетик каучук; *изобутиленин* аз мигдарда (1—5%) *изопренлә* биркә полимерләшмә мәһсулу. Биркә полимерләшмә просеси —100°С-јә јахын темп-рда метилхлорид вә ја етилхлорид мәһлулунда алүминиум-хлорид катализаторунун иштиракы илә кедир. Б. ачыг-сары рәнкли еластик күтләдир, истијә, ишыға вә ашындырычы кимјәви маддәләрә (һидрокен-пероксид, оксикен, озон, гүввәтли туршулар, гәләвиләр вә с.) гаршы давамлыдыр. Спиртдә, ефирдә, кетонда, дихлоретанда, анилиндә вә с. һәлл олмур. Газ диффузијасына гаршы чох давамлы олмасы илә фәргләнир (бу чәһәтдән јалныз полисулфид каучукларындан кери галыр). Б. автомобил камералары, мүхтәлиф резин мә'мулат, електрик изолјасија материаллары вә с. һазырланмасында ишләдилир. Азәрб.ССР-дә Сумгајыт шәһәриндә истеһсал едилир.

Әд.: бах *Бутадиен каучуклары* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БУТИРО́МЕТР (јун. bútyron—јағ+ +...*метр*)—сүдүн јағ фаизини тә'јин етмәк үчүн чиһаз. Һербер Б.-индән даһа чох истифадә едилир. О, бөлкүлү шүшә силиндрдән ибарәтдир. Сүдүн јағ фаизини тә'јин етмәк үчүн пипетлә силиндрә 10 $см^3$ сулфат туршусу, 11 $см^3$ сүд вә 1 $см^3$ амил спирти төкүлүр. Бу заман, јағдан башга, сүдүн бүтүн тәркиб һиссәләри һәлл олур, јағла долу бөлкүләрин сајына әсасән јағ фаизи һесабланыр; һәр бөлкү, сүддә чәки илә 0,1% јағ олдуғуну көстәрир.

БУТКЕ́ВИЧ Владимир Степанович (19.6.1872, Тула вил.-нин индики Одојево р-ну, Русаково к.—4.11.1942, Москва)—совет битки физиологу, биокимјачы. ССРИ ЕА м. үзвү (1929). Биткиләрдә азотлу маддә еһтијаты кими аспаракинин ролуну мүәјјәнләшдирмишдир. Тәдгигатларынын нефт (нефт вә газ јатагларынын микробиоложи үсулла кәшфијјаты), еләчә дә јејинти сәнајеси (шәкәрдән лимон туршусу алынмасында) вә к.т. үчүн (торпағын фосфор вә калиум күбрәләринә тәләбатыны тез мүәјјән етмәкдә) әһәмијјәти вар. Дәниздә феррит-манган конкресијаларынын әмәлә кәлмәсиндә дәмир бактеријаларынын ролундан бәһс едән монографијанын мүәллифидир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

БУТКО́В Пјотр Григорјевич (28.12.1775, Слобода-Осиново, индики Ворошиловград вил.-нин Старобелски р-ну—24.12.1857, Петербург)—рус тарихчиси, акад. (1841), дөвләт хадими. Рус салнамәләринин тәдгигатчыларындан иди. Б. 1791—1803 илләрдә Гафгазда олмуш, 1796 илдә кен. В. Зубовун командалыг етдији Русија гошун һиссәсинин һәрби сәфәри заманы Азәрб.-а кәлмишди. Б.-ун «1722 илдән 1803 илədәк Гафгазын јени тарихинә даир материаллар» (һ. 1—3, СПБ, 1869) әсәриндә Азәрб.-ын 18 әср вә 19 әсрин әввәлләриндәки сијаси вә игтисади вәзијјәтинә даир зәнкин мә'лумат вар.

Әд.: Список печатных сочинений и рукописных трудов П. Г. Буткова, «Изв. АН. Отделение русского языка и словесности», 1858, т. 7, с. 1—8.

БУ́ТЛЕРОВ Александр Михајлович (15.9.1828, индики Тат.МССР, Чистопол — 17.8.1886, Тат.МССР-ин индики Алексејевск р-нунун Бутлеровка к.) — рус кимјачысы, Петербург ЕА акад. (1874), кимјәви гурулуш нәзәријјәсинин јарадычысы (1871), ичтимаи хадим. 1849 илдән Казан ун-тиндә

мүәллим ишләмиш, 1857 илдән һәмин ун-тин, 1868—85 илләрдә Петербург ун-тинин ординар проф. олмушдур. Казан, Москва, Кијев ун-тләринин, еләчә дә рус вә әчнәби елми чәмијјәтләриндән бир чохунун фәхри үзвү сечилмишдир. 1878—82 илләрдә Рус Физика-Кимја Чәмијјәтинин Кимја бөлмәсинин сәдри олмушдур. Парисдә Ш. А. *Вүртсүн* лабораторијасында илк експериментал тәдгигата башламышдыр. Б. метиленјодидин синтезинин јени үсулуну кәшф едәрәк онун төрәмәләриндән бир чохуну алмыш, һексаметилентетраамини (уротропини) синтез етмиш, формалдеһиди полимерләшдирмиш вә әһәнк сујунун тә'сири илә ону илк сүн'и шәкәрли маддәјә чевирмишдир (Е. Фишер онда α-акроза олдуғуну мүәјјән етмишдир).

Б.-ун кимјәви гурулуш нәзәријјәсинин әсас мүддәалары бунлардыр: 1) һәр кимјәви атомда анчаг мүәјјән вә мәһдуд мигдарда кимјәви рабитә гүввәси вар вә јени маддә әмәлә кәтирәркән о, бу гүввәсинә мүвафиг иштирак едир; 2) мүрәккәб молекулун кимјәви тәбиәти, онун елементар тәркиб һиссәләринин тәбиәтиндән, һабелә онларын мигдары вә кимјәви гурулушларындан асылыдыр.

Изомерлик һадисәсини дә илк дәфә Б. ајдынлашдырмышдыр. Б. кимјәви гурулуш нәзәријјәсинә әсасән биринчи олараг полимерләшмә реаксијаларыны әтрафлы тәдгиг етмәјә башламыш вә сонракы тәдгигатчылар тәрәфиндән бу ишин давам етдирилмәси Русијада С. В. Лебедевин синтетик каучук алынмасы үсулунун кәшфинә имкан јаратмышдыр. Б. кимјадан башга к.т., арычылыг, мејвәчилик вә Гафгазда чај әкилиб јетишдирилмәси мәсәләләри илә мәшғул олмушдур.

Б.-ун хатирәси јалныз Совет һакимијјәти илләриндә әбәдиләшдириләрәк, она Москва Дөвләт Ун-ти Кимја факүлтәсинин бинасы гаршысында монумент гојулмушдур (1953).

Әсәрләри: Избранные работы по органической химии, М., 1951 (библ. трудов по химии); Сочинения, т. 1—3, М., 1953—58 (библ. трудов).

БУТМИР МӘДӘНИЈЈӘТИ—Југославијада сон Неолит мәдәнијјәти; е.ә. 4-чү миниллијә аид едилир. Сарајево ш. јахынлығындакы Бутмир дүшәркәсинин (19 әсрин сонунда кәшф едилмишдир) ады илә адландырылмышдыр. Газынтылар заманы јарымгазма тикилиләрин, гамыш вә килдән тикилмиш евләрин галыглары вә с. ашкар едилмишдир. Әмәк аләтләри ичәрисиндә тохмагвары даш балталар чохдур; тохалар да вар. Кил габ мә'мулаты, әсасән, спиралвары чәртмә нахышларла вә габарыг орнаментләрлә бәзәдилмишдир. Антропоморф һејкәлчикләр дә тапылмышдыр. Јерли тајфалар буғда, арпа, мәрчимәк бечәрир, гарамал вә донуз сахлајырды.

БУТУРЛИ́НОВКА—РСФСР Воронеж вил.-ндә шәһәр. Бутурлиновка р-нунун мәркәзи. Осеред чајы (Донун голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Јејинти сәнајеси

И. И. Бродски. «26 Бакы комиссарынын күлләләнмәси». 1925.
В. И. Ленин Мәркәзи Музејинин Бакы Филиалы.

Бродски И. И. мәгаләсинә

В. в а н Г о г. «Јағышдан сонра Овердә мәнзәрә». 1890. А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји. Москва.

Ван Гог В. мәгаләсинә.

(ләјирман-комбинат, спирт, ликөр-араг, јағ, консерв з-длары вә с.), иншаат комбинаты, ајаггабы ф-ки, механика-технолокија вә совет тичарәти техникумлары, тибб вә педагожи мәктәбләр вар.

БУ́ФЕР (инк. buffer, buff—тәканы зәифләтмәк) — зәрбәләри зәифләдән тәртибат. Вагон вә локомотив Б.-ләри һәрәкәт заманы узунуна зәрбә вә сыхылма гүввәләрини гәбул едир. *Автомат гошучу* тәтбиг етдикдә Б. өз әһәмијјәтини итирир. Автомобил Б.-ләри (бамперләр) әсасән кәнар манеәләрә тохунма нәтичәсиндә јаранан тәсадүфи зәрбәләри гәбул едиб зәифләдир.

БУ́ФЕР МӘҺЛУЛ, буфер систем, буфер гарышыг—һидрокен ионларынын (H^+) консентрасијасы, јә'ни мүһитин туршулуғу (*һидрокен көстәричиси* — pH) сабит галан мәһлул вә ја систем. Б.м.-ларыны дурулашдырдыгда вә ја онлара бир гәдәр туршу, јахуд гәләви төкдүкдә мәһлулун туршулуғу демәк олар ки, дәјишмир. Б.м.-а зәиф туршунун мәһлулу илә онун һәр һансы дузунун мәһлулунун гарышығы (мәс., CH_3COOH+ $+CH_3COONa$) мисал ола биләр.

Чанлы организмләрдә һәјати просесләрин чоху сабит pH-да кедир. Ганда pH-ын сабит галмасыны карбонат вә фосфат туршусу дузларынын әмәлә кәтирдији Б.м.-лар тә'мин едир. Тәбии Б.м.-лар торпағын мүнбитлијинин горунмасында мүһүм рол ојнајыр. Б.м.-лардан аналитик кимјада, кимја сәнајесиндә, чөкдүрмә вә екстраксија просесләриндә вә с. кениш истифадә олунур, чүнки кимјәви реаксијалардан бир чоху анчаг мүәјјән pH-лы мүһитдә лазыми истигамәтдә вә кифајәт гәдәр сүр'әтлә кедир.

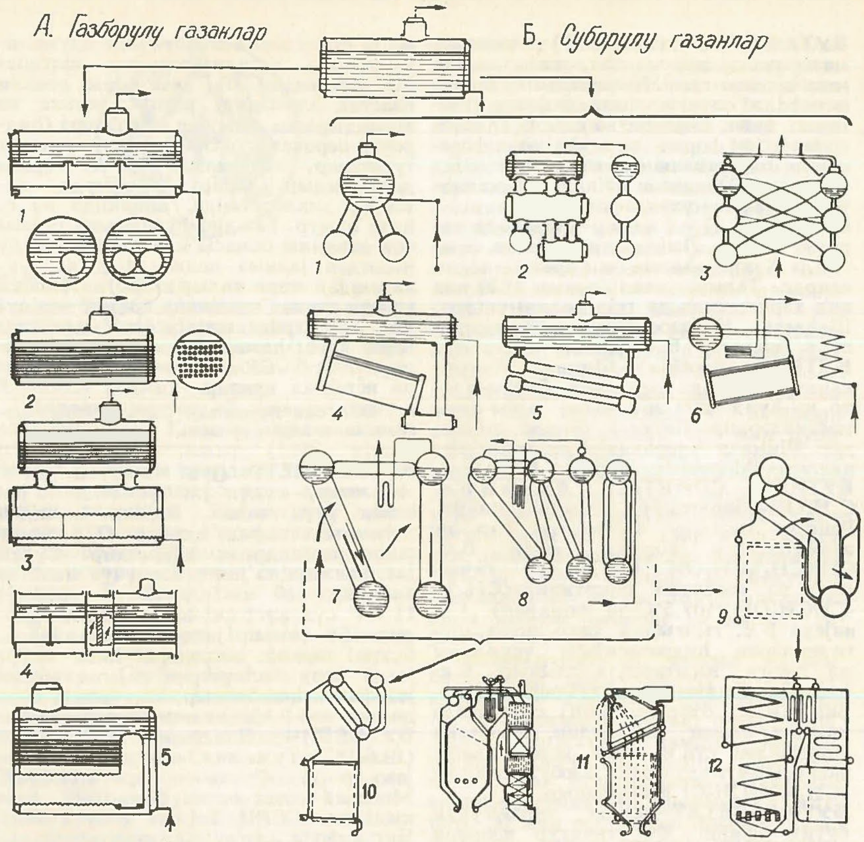
БУФФАЛО (Buffalo)—АБШ-ын шм.-ш.-индә, Нју-Јорк штатында шәһәр. Бөјүк Көлләрдә мүһүм порт. Дәмир вә шосе јоллары говшағы, аеропорт. Әһ. 425 мин (1974). Мүһүм тичарәт вә малијјә мәркәзидир. Гара металлуркија, машынгајырма (автомобил, тәјјарә вә с.), кимја, јејинти сәнајеси, ун-т (1846), шәкил галерејасы вә с. вар.

БУФФОНА́ДА (итал. buffonata—зарафат, лағлағы)—актјор ојунунда үсул (адәтән комик вә ја сатирик характерли ролларда). Б. үчүн образын характерик әламәтләрини габарыг көстәрмәјә, шиширтмәләрә, заһири динамикаја мејл сәчијјәвидир. Орта әсрләрдә мејдан тамашаларында (һим-чим, *фарс* вә с.) јаранмыш, Италијада кениш јајылмышды. Б. сонралар башга Авропа театрларына да тә'сир көстәрмишдир. Мүасир дөврдә Б., хүсусилә сиркдә кениш јајылмышдыр.

БУХАР—бах *Бухарланма*.

БУХАР АВТОМОБИЛИ—бухар-күч гурғусу вә көмәкчи агрегатлардан ибарәт автомобил. Илк автомобил моделләри бухар автомобилләри олмушдур. Бухар-күч гурғусу бурулу моментин сәлис тәнзимләнмәсинә имкан вердијиндән әлверишли дарты характеристикасы јарадыр. Б.а.-ндә ишләнмиш газлар дахилијанма мүһәррикли автомобилләрдә олдуғундан хејли аз зәһәрлидир. Конструксијасы мүрәккәб олдуғундан һазырда истифадә олунмур.

БУХАР ГАЗАНЫ—очағында јаначағын јанмасындан ајрылан истилик васитәсилә атм. тәзјигиндән јүксәк тәзјигли бухар алмаг үчүн гурғу. Әксәр Б.г. үчүн ишләк чисим судур. Илк

Бухар газанларынын схемләри. А. Газ борулу газанлар: *1*—борулу газан; *2*—түстү чәкән газан; *3*—*4*—комбинә едилмиш түстүчәкән борулу газанлар; *5*—даирәви түстү чәкән борулу газан; Б.—Суборулу газанлар:
1, *2*, *3*—гыздырычылары вә гајнадычылары олан батарејалы газанлар; *4*—үфүги суборулу камералы газан; *5*—үфүги суборулу чохкамералы газан; *6*—үфүги суборулу сексијалы газан; *7*—дөрдбарабанлы шагули суборулу газан; *8*—бешбарабанлы шагули суборулу газан; *9*—икибарабанлы шагули суборулу екранлы очағы олан газан; *10*—үчбарабанлы шагули суборулу екранлы очағы олан газан; *11*—бирбарабанлы радиасија газаны; *12*—дүз ахынлы бухар газаны.

Б.г.-ларындан бири франсыз физики Д. Папен тәрәфиндән тәклиф олунмушдур (1680). 19 әсрин 2-чи јарысына гәдәр истеһсал олунан садә, силиндрик формалы газанларын бухар мәһсулдарлығы 0,4 *т/саат*, гызма сәтһи 25 $м^2$, бухар тәзјиги 1 *Мн/м*^{2} вә ф.и.ә. 30%-ә гәдәр иди. Б.г. ики истигамәтдә тәкмилләшдирилмишдир: газ ахынлары сајынын артырылмасы (газборулу Б.г.); су вә бухар ахынлары сајынын артырылмасы (суборулу Б.г.).

Газборулу Б.г. силиндрик Б.г.-на нисбәтән кичик өлчүјә вә јүксәк (60%) ф.и.ә.-на малик иди. Бунунла белә бухар мәһсулдарлығы габарит өлчүләри мәһдуд олдуғундан бир нечә *т/саат*-дан артыг олмур, газанда бухарын тәзјиги анчаг 1,5—1,8 *Мн/м*^{2}-лә (конструктив хүсусијјәтләринә көрә) мәһдудлашырды. Она көрә белә Б.г. анчаг нәгл. гурғуларында (мәс., бухар локомотиви, бухар кәмиси) ишләдилирди. Стасионар гурғуларда исә газборулу Б.г. суборулу Б.г. илә әвәз едилди. Суборулу Б.г. газаны тәшкил едән силиндрләрин сајынын вә беләликлә гызма сәтһинин артырылмасы һесабына јарадылмышдыр. Б.г.-нын габарит өлчүләри (илк нөвбәдә һүндүрлүјү), бухар мәһсулдарлығы артмыш, металын хүсуси сәрфи азалмыш, бухарын параметрләри вә онун ф.и.ә. јүксәлмишдир.

1974 илдә ССРИ-дә Б.г.-нын мәһсулдарлығы 2500 *т/саат*-а, бухарын тәзјиги исә 24 *Мн/м*^{2}-ә чатдырылмышдыр (бах *Газан агрегаты*). ССРИ-дә мүасир газан агрегатларынын ф.и.ә. 93—95%-дир.

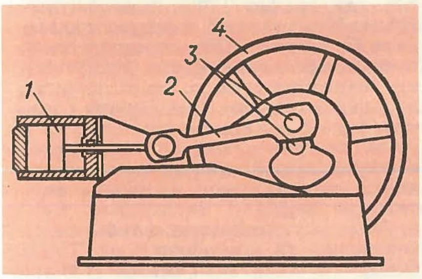
Әд.: Щеголев М. М., Гусев Ю. Л., Иванова М. С., Котельные установки, 2 изд., М., 1972; Гусев Ю. Л., Основы проектирования котельных установок, 2 изд., М., 1973; Волков М. А., Коротеев Т. И. и Волков В. А., Эксплуатация котельных установок на газообразном топливе, М., 1976.

БУХАР КӘМӘРИ—бухары *бухар газанындан*, јахуд бухар кенераторундан истеһлак објектләринә (бухар турбини, насос, истиликдәјишдиричи апаратлара) нәгл етмәк үчүн полад бору кәмәри. Б.к.-ндә әмәлә кәлән конденсаты кәнар етмәк үчүн онун учларында вә ашағы нөгтәләриндә дренаж гурулушлары гурашдырылыр. Јухары нөгтәләриндә исә һаваны кәнар едән тәртибатлар гојулур. Тәрпәнмәз дајаглар арасындакы Б.к. һиссәсиндә истиликдән кенишләнмәни нәзәрә алан компенсаторлар гојулур. Бору кәмәрләрини истилији изолјасија едән тәбәгә илә өртүрләр. Тәбәгәнин харичи сәтһиндәки темп-р, Б.к.-нин ичәрисиндән ахан бухарын темп-рундан асылы олмајараг әтраф мүһитин темп-рундан 25°С-дән јүксәк олмамалыдыр.

БУХАР КЕНЕРАТОРУ—су бухары алмаг үчүн апарат, јахуд агрегат. Ики нөв олур: бухар газаны (бухар үзви јаначағын јандырылмасындан алынан истилик һесабына әлдә олунур) вә електрик газаны (бухар алмаг үчүн електрик енержисиндән истифадә олунур). *Атом електрик стансијалары* јаранандан сонра атом реакторунун истиликдашыјычысы илә гыздырылан бухарландырычылар да Б.к. адланыр (бу бухарландырычыларда турбинә верилән икинчи бухар алыныр).

Әд.: Резников М. И., Парогенераторные установки электростанций, 2 изд., М., 1974; Енин В. И., Судовые парогенераторы, Л., 1975.

БУХАР МАШЫНЫ—су бухарынын потенсиал енержисини механики ишә чевирән поршенли мүһәррик. Б.м.-нда иш просеси беләдир: силиндрә периодик дахил олан бухар кенишләнәрәк поршени һәрәкәтә кәтирир (поршени

Бухар машынынын схеми: *1*—поршен; *2*—сүркүголу; *3*—дирсәкли вал; *4*—назимчарх.

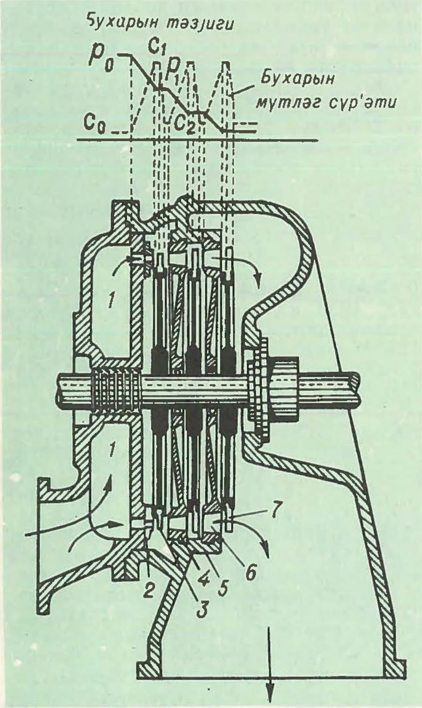
ирәли-кери итәләјир). Поршенин ирәли кери һәрәкәтини *чархголу* механизми валын фырланма һәрәкәтинә чевирир (шәк.). Бухарын силиндрә верилмәси вә харич едилмәси бухарпајлајычы систем васитәсилә јеринә јетирилир. Истилик иткисини азалтмаг үчүн силиндрләр бухар «көјнәји» илә әһатә олунур. Илк Б.м. Русијада 1765 илдә И. И. Ползунов тәрәфиндән јарадылмышдыр. Б.м.-нын сонракы инкишафында (1774—84 илләрдә) инкилис ихтирачысы Ч. Уаттын бөјүк хидмәти олмушдур. Б.м. 19 әсрин сонуна гәдәр кениш јајылмыш јеканә мүһәррик нөвү олмагла, дүнја сәнајеси вә нәгл.-нын тәрәггисиндә мүһүм рол ојнамышдыр. 20 әсрин әввәлләриндән *бухар турбини* вә *дахилијанма мүһәррики* сүр'әтлә инкишаф етди. Б.м.-нын бир сыра чатышмазлығы: ф.и.ә.-нын кичик (1—20%), фырланма сүр'әтинин азлығы (1000 *дөвр/дәг*-ә гәдәр) вә агрегат күчүнүн мәһдудлуғу (30000 *а.г.-нә* гәдәр), һәмчинин өлчүләринин вә күтләсинин бөјүк олмасы сәбәбиндән 20 әсрин орталарында онун истеһсалы дајандырылды. Б.м.-на анчаг паровоз, локомобил вә көһнә бухар кәмиләриндә тәсадүф едилир (1975).

Әд.: Жирицкий Г. С., Паровые машины, 6 изд., М.—Л., 1951; Гриневецкий В. И., Общая теплотехника, 2 изд., М.—Л., 1952.

БУХАР СЕПАРАСИЈАСЫ—бухар кенераторларында һасил едилән дојмуш бухардан сујун ајрылмасы. Б.с. сујун тәркибиндәки минерал гатышыгларын бухаргыздырычы боруларынын дахили сәтһләриндә вә бухар турбинләринин пәрләриндә чөкмәсинин гаршысыны алыр (чөкүнтү боруларын сојудулмасыны писләшдирир вә бухар турбинләринин ф.и.ә.-ны ашағы салыр). Б.с. һәчми вә ја механики олур. Һәчми сепарасија просесиндә бухар-су гарышығы шырнагларынын динамик басгысы азалыр, бөјүк мигдарда су ајрылыр вә бухар-су јүкләри таразлашыр. Механики сепарасијада исә бухар кенератору барабанындан чыхан бухардан галыг нәмлик топланыр. Суда дузларын мигдары чох олдугда исә пилләли бухарландырмадан истифадә едилир (1937 илдә совет алими Е. И. Ромм тәрәфиндән тәклиф едилмишдир).

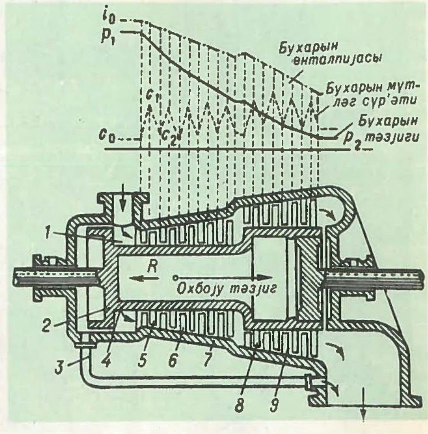
БУХАР ТУРБИНИ—бухарын потенсиал енержисини әввәлчә кинетик енержијә, сонра исә механики ишә (валын фырланмасы) чевирән роторлу истилик мүһәррики. Б.т.-ндә иш просеси фасиләсиз давам едир. Б.т. јаратмаг үчүн чохдан сә'ј көстәрилмишдир. Мәс., Искәндәријјәли Һерон тәрәфиндән һәлә е.ә. 1 әсрдә дүзәлдилмиш примитив Б.т.-нин тәсвири мә'лумдур. Лакин сәнаје үчүн јарарлы Б.т. 1884—89 илләрдә бир-бириндән асылы олмајараг К.Г. П. Лавал (Исвеч) вә Ч. А. Парсонс (Б. Британија) тәрәфиндән јарадылмышдыр.

Б.т. ИЕС-дә електрик кенераторларынын интигалы үчүн әсас мүһәррикдир. Ики нөв Б.т. олур: актив вә реактив. Актив Б.т.-ндә бухарын потенсиал енержиси тәрпәнмәз учлугларда кинетик енержијә чеврилир вә сонра турбинин роторуну һәрәкәтә кәтирир. Енержи ашағыдакы гајда үзрә чеврилир: учлугларда бухар кенишләнир

Шәк. 1. Үч тәзиг пилләси олан актив бухар турбининин узунуна схематик кәсилиши: *1*—тәзә бухарын дахил олдугу һалгавары камера; *2*—биринчи пилләнин учлуғу; *3*—биринчи пилләнин ишләк күрәкләри; *4*—икинчи пилләнин учлуғу; *5*—икинчи пилләнин ишләк күрәкләри; *6*—үчүнчү пилләнин учлуғу; *7*—үчүнчү пилләнин ишләк күрәкләри.

(бухарын тәзиг вә темп-ру азалыр), бу заман бухарын сүр'әти артыр—потенсиал енержи кинетик енержијә чеврилир. Учлуглардан бөјүк сүр'әтлә чыхан бухар сели ишләк күрәкләрдән кечәндә һәрәкәт истигамәтини дәјишир вә ишләк

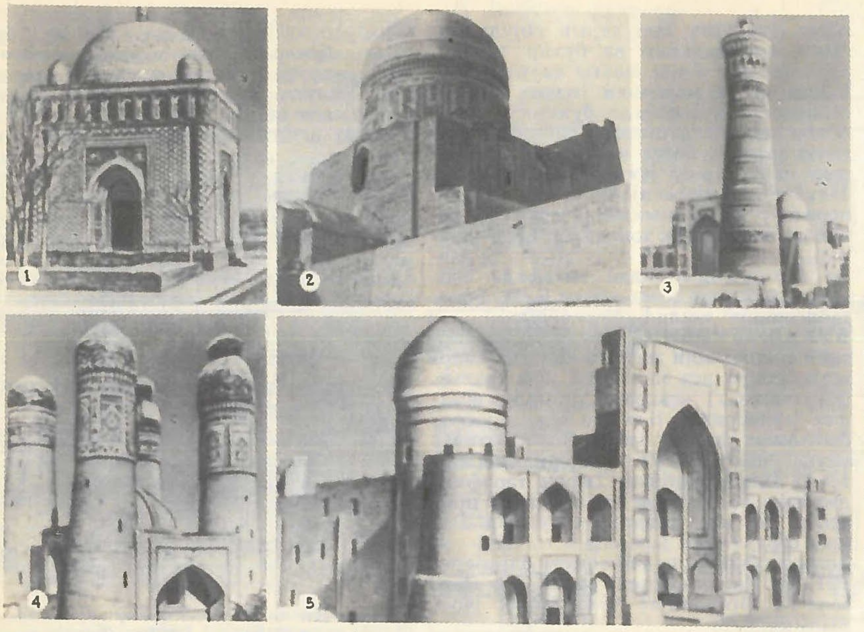
Шәк. 2. Кичик реактив бухар турбининин схематик кәсилиши: *1*—тәзә бухар үчүн һалгавары камера; *2*—бошалдычы поршен; *3*—бирләшдиричи бухар кәмәри; *4*—ротор барабаны; *5*—*8*—ишләк күрәкләр; *6*, *9*—јөнәлдичи күрәкләр; *7*—көвдә.

күрәкләрә тә'сир едән мәркәздәнгачан гүввәләр турбинин роторуну фырладыр. Реактив Б.т.-ндә бухарын потенсиал енержисинин чох һиссәси чархын ишләк күрәкләриндә кинетик енержијә чеврилир. Реактив бухар турбинләрдә ишләк чархын чеврәви гүввәси јалныз ахынын истигамәтинин дәјишмәси сајәсиндә дејил (актив турбиндә олдуғу кими), һәм дә ишләк күрәкләрдә бухарын кенишләнмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән реаксија гүввәсиндән јараныр. Практики олараг бүтүн бухар турбинләринин ишләк чархларында реаксија гүввәләри јараныр. Она көрә дә ишләк чархларына үмуми истилик дүшкүсүнүн 50%-дән чоху дүшән турбинләрә реактив турбин дејилир. Б.т. стасионар вә нәгл. (кәми) нөвләринә дә ајрылыр. Мәркәздәнгачма принсипли һавауфүрәнләрин, компрессорларын вә насосларын интигалы үчүн дә Б.т. тәтбиг едилир. ССРИ-дә мүхтәлиф күчдә (бир нечә *квт*-дан 1200 *Мвт*-а кими вә даһа чох) Б.т. һазырланыр. Турбин роторунун фырланма тезлији 3000-дән (стасионар турбинләр) 30000 *дөвр/дәг*-дәк вә даһа артыг (азкүчлү турбинләр) ола биләр.

Б.т.-нин габарити нисбәтән кичик, истифадәси садә вә игтисади көстәричиләри әлверишлидир; јүксәк параметрли бухардан истифадәјә, тәмиз конденсат алмаға, електрик енержиси һасилаты илә јанашы истеһлакчылара мүхтәлиф параметрли бухар вермәјә имкан јарадыр.

Әд.: Щегляев А. В., Паровые турбины, Теория теплового процесса и конструкции турбин, 4 изд., М.—Л., 1967; Капелович Б. Э., Эксплуатация паротурбинных установок, М., 1975; Семенов А. С. и Шевченко А. М., Тепловой расчет паровой турбины, Киев, 1975.

БУХАРА́—Өзб.ССР-дә шәһәр. Бухара вил.-нин мәркәзи. Зәрәфшан чајынын ашағы ахынында, Шаһруд каналы үстүндәдир. Д.ј. ст. Аеропорт. Әһ.

Бухара. 1. Исмајыл Самани мәгбәрәси. 9 әсрин сону—10 әсрин әввәли. 2. Чүмә мәсчиди. 1514. 3. Кәлан минарәси. 1127. 4. Чар минар. 1807. 5. Мир Әрәб мәдрәсәси. 1536.

159,8 мин (1977). Памбыгтәмизләмә, барамаачма, гаракүл дәри е'малы з-длары, ипәк, ајаггабы, трикотаж, тикиш ф-кләри, памбыг парча комбинаты, јејинти сәнајеси (шәраб, јағ, әт, сүд) мүәссисәләри, бәдии кустар истеһсалы (зәрбафлыг, ипәктохума вә с.) вар. 1977 илдә Б.-да ССРИ-дә илк һелиогурғулар з-ду ишә салынмышдыр. Тикинти материаллары, метал е'малы сәнајеси инкишаф етдирилир.

Б.-нын әсасы тәгр. ерамызын 1 әсриндә гојулмушдур. 709 илдә Б.-ны әрәбләр ишғал етдиләр; бу дөврдә шәһәр Орта Асијанын мүһүм игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи иди. Б. 9—10 әсрләрдә *Саманиләр дөвләтинин* пајтахты олмушдур. 10 әсрин сонунда Б.-ны *гарахaниләр*, 12 әсрин орталарында гаракитајлар әлә кечирмиш, 1220 илдә Чинкиз хан, 1370 илдә исә Тејмур ишғал етмишдир; 16 әсрин әвәлләриндә Шејбаниләр дөвләтинә дахил едилиб, онун пајтахтына чеврилмишдир. 16 әсрин орталарындан 20 әсрәдәк Б. Бухара ханлығынын мәркәзи иди. Б.-да 8 әсрин 70-чи илләриндә Мүгәннанын, 1206—07 илләрдә Мәлик Сәнчәрин, 1238 илдә Маһмуд Тарабинин башчылығы илә антифеодал үсјанлар баш вермишдир. Б. 1868 илдә Бухара ханлығынын тәркибиндә Русија империјасынын һимајәсинә кечди. 1920 ил сентјабрын 2-дә Б.-да Совет һакимијјәти гурулду, октјабрын 8-дә *Бухара Халг Совет Республикасынын* пајтахты е'лан олунду. 1938 илдән Бухара вил.-нин мәркәзидир.

Гәдим Б. гијмәтли ме'марлыг абидәләри илә зәнкиндир. Шәһәр Куһәндиз галалары вә Шәһристан адланан ики һиссәдән ибарәтдир. Исмајыл Самани мәгбәрәси (9 әсрин ахыры—10 әсрин әввәли), Чүмә мәсчиди (1121), Кәлан минарәси (1127; һүнд. 45,3 *м*, диаметри 9 *м*), Улугбәј мәдрәсәси (1417) вә Мир Әрәб мәдрәсәси (1530—1536) Б.-нын мәшһур абидәләридир. Күкәлдаш (1568—69), Әбдүләзиз хан (1652) вә с. мәдрәсәләрдә Б. тикинтиләринә хас ән'әнәви ме'марлыг формасы тәтбиг едилмишдир. Әбдүләзиз хан мәдрәсәси Өзбәкистанда феодал дөврү монументал ме'марлығынын сон көркәмли нүмунәсидир. Совет дөврүндә Б.-да мүасир типли ичтимаи вә јашајыш биналары тикилмишдир (мусигили драм вә комедија театры, педагожи ин-т, рабитә еви вә с.).

Б.-да 74 ушаг бағчасы, 33 үмумтәһсил мәктәби, Орчоникидзе ад. Педагожи Ин-т, Дашкәнд политехник ин-тунун филиалы, иншаат, к.т., кооператив, план-игтисадијјат, автомобил-јол, газ сәнајеси, мәдәнијјәт техникумлары вә дикәр хүсуси тәһсил мүәссисәләри вар.

Әд.: История Бухары, Ташкент, 1976.

БУХАРА́ ВИЛАЈӘТИ — Өзб.ССР-дә вил. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 143,2 мин *км*², әһ. 1180,8 мин (1977, 1 јанвар). 13 р-ну, 5 шәһәри, 11 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Бухара ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи шм.-г.-ә доғру азмејлли дүзәнликдир. Әразинин чох һиссәсини Гызылгум сәһрасы тутур. Мәркәзи һиссәдә Тамдытау (922 *м*), Букантау (764 *м*), Кулчуктау (785 *м*) д-ры вә с. вар. Ч.-ш.-дә Зәрәфшан чајынын кениш дәрәси ш.-дән Зәрәфшан вә Актау силсиләләринин голлары илә әһатә олунмушдур. Иглими кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —2-дән (ч.-да) —8°С-јәдәк (шм.-да), ијулда 28—30°С-дир. Иллик јағынты 125—175 *мм*-дир. Мүһүм чајы Зәрәфшандан вә Түр.ССР-лә сәрһәддәки Амудәрја чајындан сувармада истифадә едилир. Шор көлләр вар. Суварылан р-нларда (торпаг фондунун тәгр. 2%-и) чәмән, аллүвиал, батаглыг-чәмән, сәһра-отлаг р-нларында ачыг-боз, гумлу вә с. торпаглар кениш јајылмышдыр. Сәһрада кәвән, чузғун, ефемерләр, ефемероидләр, саксаул вә с. битир. Сәһрада чејрән, сајгак, чанавар, түлкү, кәмиричиләр, сүрүнәнләр, мүхтәлиф гушлар вә с. вар.

Әһали. Әсасән, өзбәкләрдир (71,9%; 1970). Руслар, газахлар, татарлар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 8,2 нәфәрдир. Әһалинин 400,2 мини шәһәр вә гәс.-ләрдә, 780,6 мини кәндләрдә јашајыр (1977). Шәһәрләри: Бухара, Нәваи, Каган, Зәрәфшан.

Тәсәррүфат. Б.в. респ.-нын инкишаф етмиш сәнаје-аграр р-нларындандыр. К.т. хаммалынын (әсасән, памбыг) е'малы вә мә'дән сәнајеси әсасдыр. 1950 илләрдә зәнкин газ јатагларынын (Газлы, Чаркак вә с.) истифадәјә верилмәси илә әлагәдар Б.в. ССРИ-нин ири јаначаг, енержи вә кимја сәнајеси р-нларындан биринә чеврилмишдир. Б.в.-ндән Урала, Мәркәзә, һәмчинин Газах. ССР-ин ч.-уна, Гырғ. ССР-ә газ кәмәрләри чәкилмишдир. 1969 илдә Нәваи ДРЕС-и истифадәјә верилмишдир. Тәбии газ әсасында Нәваи кимја комбинаты тикилмишдир. Б.в.-ндә графит (Тас-Газған), кипс (Мама-Чургат) вә с. чыхарылыр. Мәркәзи Гызылгумда Марынтау гызыл јатағы кәшф олунмушдур (1958). Б.в.-ндә бир сыра јүнкүл (памбыгтәмизләмә, памбыг-парча, ипәксарыма, гаракүл, трикотаж, тикиш, ајаггабы) вә јејинти сәнајеси (јағ-пиј, мејвә-тәрәвәз консерви, шәраб, әт-сүд), һәмчинин тикинти материаллары истеһсалы мүәссисәләри вар.

Әсас к.т. саһәләри памбыгчылыг, ипәкчилик вә гојунчулугдур. Торпаг фондунун 2%-и әкин саһәси (236 мин *ha*, 1976), галаны исә, әсасән, отлаглардыр. Суварылан торпагларда әкинчилик инкишаф етмишдир. Вил.-дә суварма каналлары шәбәкәси вә су анбары јарадылмышдыр. Әкин саһәсинин 3/4-үндә памбыг, галанында исә дәнли биткиләр, тәрәвәз-бостан биткиләри вә с. бечәрилир. Бағ вә үзүмлүкләрин саһ. 11 мин *ha*-дыр. Б.в. ССРИ-нинән бөјүк гаракүл гојунчулуғу р-нудур. Бурада бир сыра гаракүл гојунчулуғу с-зу јарадылмышдыр. Вил.-дә 115 мин гарамал, 1,5 млн. давар, 5 мин донуз, 8 мин дәвә, 7 мин ат, 1,9 млн. гуш вар (1976).

Д.ј.-ларынын уз. 640 *км*, автомобил јолларынын уз. 4747 *км*-дир (1976). Дашкәнд—Красноводск д.ј. Б.в. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг. 436 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси, 576 үмумтәһсил мәктәби, 10 орта ихтисас тәһсили мәктәби, педагожи ин-т (Бухарада), Дашкәнд политехник ин-тунун филиалы (Нәваидә), 609 күтләви китабхана, өлкәшүнаслыг музеји, мусигили драм вә комедија театры, 300 клуб мүәссисәси вар (1975).

Өзбәк дилиндә «Бухоро һакикати» (1920), рус дилиндә «Советскаја Бухара» (1938) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радиосу вә телевизијасынын верилишләри өзбәк вә рус дилләриндәдир. Дашкәнд вә Москвадан да верилишләр ретрансләјасија олунур.

Сәһијјә. 1970 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Б.в.-ндә 7,5 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә тәгр. 8 чарпајы) хәстәхана мүәссисәси, миндән артыг һәким (әһалинин һәр 903 нәфәринә 1 һәким) вар.

БУХАРА́ ХАЛГ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСЫ (БХСР)—1920—24 илләрдә Орта Асијада Совет респ.-сы. Бухара ханлығында антифеодал, антиимпе-

риалист халг ингилабынын гәләбәси нәтиҹәсиндә јарадылмышды. Саһ. 182193 *км²*, әһ. 2,2 млн. нәфәрдән чох (әсасән, өзбәкләр, таҹикләр, түркмәнләр) иди. 1920 илин августунда Бухара Коммунист Партијасы (БКП) РК(б)П-нин вә Гызыл Ордунун көмәји илә силаһлы үсјан тәшкил едиб ингилабын гәләбәсини тә'мин етди. Сентјабрын 2-дә Бухара әмирлији деврилди, 14-дә али һакимијјәт органлары—Үмумбухара Ингилаб Комитәси вә Халг Назирләр (Комиссарлар) Шурасы јарадылды. Октјабрын 8-дә 1-ҹи Үмумбухара халг нүмајәндәләри гурултајында пролетариат вә кәндлиләрин ингилаби-демократик диктатурасы—БХСР е'лан едилди. БХСР совет сосиалист респ.-сына кечид мәрһәләси иди. 1921 ил мартын 4-дә РСФСР илә БХСР арасында иттифаг мүгавиләси вә игтисади сазиш бағланды. Бу, өлкәнин х.т.-нын мөһкәмләндирилмәсинә вә мүдафиә гүдрәтинин артмасына көмәк етди. 1921 илин сентјабрында БХСР-ин конститусијасы тәсдиг олунду. Күтләләрә архаланан халг һөкумәти 1920—23 илләрдә басмачылары дармадағын етди. 1921—24 илләрдә әмир вә бај торпаглары мүсадирә едилиб дејһанлара пајланды. Сәнајенин бәрпа вә инкишафы саһәсиндә мүһүм ирәлиләјишләр олду. Тәсәррүфат гуруҹулуғундакы мүвәффәгијјәтләр, гардаш совет респ.-лары илә сых әмәкдашлыг БХСР-ин сосиалист респ.-сына чеврилмәсинә зәмин јаратды. 5-ҹи Үмумбухара Советләр гурултајы (1924 ил, 19 сентјабр) БХСР-и Бухара Совет Сосиалист Респ.-сы (БССР) е'лан етди. Орта Асија Совет респ.-ларынын милли дөвләт сәрһәдләринин мүәјјән едилмәси илә әлагәдар 1924 ил октјабрын 27-дә БССР ләғв олунду; индики Бухара вә Гашгадәрја вил.-ләри Өзб.ССР-ин, Чәрҹо вил. вә Харәзмин бир һиссәси Түр.ССР-ин, Шәрги Бухара Тач.МССР-ин (1929 илдән Тач.ССР) тәркибинә дахил олду.

Әд.: Исторический опыт строительства социализма в республиках Средней Азии, М., 1968; Ишанов А. И., Бухарская Народная Советская Республика, Ташкент, 1969 (библ.); История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик, М., 1971.

БУХАРА ХАНЛЫҒЫ—16 әср—20 әсрин әввәлләриндә Орта Асијада феодал дөвләти. Илк һакими *Шејбаниләр* сүлаләсиндән олан Мәһәммәд Шејбани иди. 1533 илдә пајтахт Сәмәргәнддән Бухараја көчүрүлдүкдән сонра Б.х. адландырылмышдыр. II Абдулла ханын дөврү [1557—98] ханлығын ән күчлү вахты иди. Бәлх (1573), Фәрганә (1583), Дашкәнд (1582), Хорасан (1588), Харәзм (1595—96) ханлығa бирләшдирилмиш, Рус дөвләти, Һиндистан вә Түркијә илә тиҹарәт вә дипломатик әлагәләр јарадылмышды. К. т., сәнәткарлыг, тиҹарәт хејли инкишаф етмишди. Һәштәрханиләр сүлаләсинин һакимијјәтинин (1599—1753) сонларында феодал дағыныглығы күчләнди. 1740 илдә Надир шаһ Б.х.-ны ишғал етди. Онун өлүмүндән (1747) сонра Мангытлар сүлаләси һакимијјәт башына кечди [1753—1920], ханлыг әмирлик адландырылды. Б.х.-нын сијаси игтисади вәзијјәти бир гәдәр сабитләшди, лакин феодал дағыныглығы там арадан галдырылмады. Халг үсјанлары ханлығы даһа да сарсыдырды. Ән бөјүк үсјан 1821—25 илләрдә китај-гыпчагларын үсјаны иди. 1868 илдә Б.х. Русијанын һимајәсини гәбул етмәјә мәҹбур олду. 1873 ил мүгавиләси Б.х.-нын Русијадан асылылығыны даһа да артырды. Бунунла белә, Б.х.-нын Үмумрусија базарына ҹәлб едилмәси илә, ләнк дә олса, капитализм инкишаф етмәјә башлады. 1920 ил сентјабрын 2-дә үсјан етмиш халг Гызыл Ордунун көмәји илә әмирин һакимијјәтини девирди. Октјабрын 8-дә *Бухара Халг Совет Републикасы* е'лан едилди.

Әд.: История Узбекской ССР, т. 1—3, Ташкент, 1967—68; Халфин Н. А., Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века), М., 1974.

БУХАРЕ́СТ, Букурешти (București)—Румынија Сосиалист Републикасынын пајтахты. Өлкәнин ҹ.-унда, Ашағы Дунај овалығында, Дымбовитса чајы саһилиндәдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда тәгр. 1°C (мүтләг минимум —10°C-јәдәк), ијулда 22—23°C-дир (мүтләг макс. 35°C-јәдәк). Мүһүм д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Бејнәлхалг аеропорт (Бенјас). Саһ. (әтрафы илә) 970 *км²*. Әһ. 1586 мин (1975).

Кениш јерли идарә һүгугу вар. Инзибати ҹәһәтдән билаваситә респ.

Бухарест. 1. 1 Мај проспектиндән көрүнүш. 2. Дөвләт сиркинин бинасы. 1961. Ме'мар Н. Порумбеску. 3. РСР Сарајынын залы. 1959—60. Ме'марлар Х. Мајку вә б. 4. Киселјов шоссеси. Өн планда—Зәфәр тағы. 5. «Либертесп» паркы. Халгын вә вәтәнин азадлығы уғрунда, сосиализм уғрунда гәһрәман мүбаризләрә абидә.

һакимиjjәт органларына табедир. Б.-ин һакимиjjәт органы шәһәр Халг Шурасыдыр. Шуранын ичраедичи органы шәһәр Халг Шурасынын сечдиjи Ичраедичи Комитәдир Б. шәһәр р-нларына бөлүнмүшдүр; р-нларда сечкили орган олан р-н Халг Шуралары өзләринин Ичраедичи Комитәләрини сечирләр.

Индики ады илә 14 әсрдән мә'лумдур. Илк дәфә ады 1459 илдә, түркләрин һәрби јүрүшләриндән горунмаг мәгсәди илә салынмыш Б. галасы кими чәкилир. 1659 илдән Валахиjанын паjтахты иди. 19 әсрин 20-чи илләриндән милли азадлыг вә ингилаби-демократик һәрәкат мәркәзинә чеврилмишди [*Валахиjа үсјаны (1821)* вә с.]. 1861 илдән Румыниjанын паjтахтыдыр. Биринчи дүнjа мүһарибәси заманы Алманиjа тәрәфиндән ишғал едилмиш (1916 ил декабрын 6-дан 1918 ил ноjабрын 17-дәк), 1941 илин иjунунда Б.-ә алман-фашист гошунлары јеридилмишди. Фашист гошунларынын Совет—Алманиjа чәбһәсиндә дармадағын едилмәси вә Совет Ордусунун Румыниjа әразисинә дахил олмасы Б. зәһмәткешләринә 1944 ил августун 23-дә ишғалчылара гаршы үсјан галдырмаг имканы верди вә Б. азад едилди. 1947 ил декабрын 30-да Румыниjа Халг Республикасынын, 1965 илин иjулунда исә Румыниjа Сосиалист Республикасынын паjтахты е'лан едилмишдир. 1977 ил мартын 4-дә Б.-дә күчлү зәлзәлә баш верди. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри зәлзәләнин ағыр нәтичәләрини арадан галдырмаг үчүн румын халгына гардашлыг көмәjи көстәрдиләр.

Б. өлкәнин мүһүм сәнаjе мәркәзидир. Үмуми сәнаjе мәһсулунун 1/6-ни верир. Машынгаjырма (нәгл. вә к.т. машынлары, електротехника вә радиоелектроника сәнаjеси аваданлығы), кимjа (пластик күтлә, әчзачылыг вә мәишәт кимjасы мә'мулаты), тохучулуг (хүсусилә памбыг вә ипәк парча), полиграфиjа, дәри-аjаггабы, түтүн, јеjинти (әт, консерв вә с.) сәнаjеси инкишаф етмишдир. Тикинти материаллары (семент, кәрпич вә с.) истеһсал олунур. Дәзкаһгаjырма, гара вә әлван металлуркиjа мүәссисәләри, шүшә-чини, ағач е'малы, селлүлоз-кағыз сәнаjеси мүәссисәләри вә с. вар. Өлкәнин нефт вә газ мә'дәнләри р-нлары илә (Плоjешти вә Мәркәзи Трансилваниjа) сых әлагәдардыр.

Б. даирәви план әсасында салынмышдыр. Шәһәрин көһнә һиссәсиндә Куртjа-Веке (1559, баштағы—1715), Михаj-Воде (1589—91), Ставрополис (1724—30) килсәләри вә с. ме'марлыг абидәләри вар. Көһнә мәһәлләләрдән шм.-да салынмыш јени һиссәдә тәмтәраглы, мүхтәлиф үслублары әкс етдирән еклектик тикилиләр чохдур: Атенеум (1886—88), Әдлиjjә сараjы (1890—95), ун-т (1912—26) вә с. Халг һакимиjjәти илләриндә Б.-ин јенидән гурулмасынын баш планы һазырланмышдыр; бир сыра ичтимаи биналар тикилмиш, ири јашаjыш мәһәлләләри салынмыш, комплекс гурғулар истифадәjә верилмишдир [Опера вә балет театрынын бинасы (1953), сирк бинасы (1961), Радио вә телевизиjа еви (1960-чы илләрин сону), Милли Театрын јени бинасы (1973) стадион, истираһәт зоналары вә с.].

Б.-дә ун-т, политехник ин-т, консерваториjа вә с. али мәктәбләр, РСР ЕА, елми-тәдгигат ин-тлары, РСР Инчәсәнәт Музеjи, Халг инчәсәнәти, Милли асари-этигә вә Тарих музеjләри, опера вә балет театры, J. Л. Карачале ад. Милли театр вар.

БУХАРЕ́СТ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1812)—Русиjа—Түркиjә мүһарибәсиндән (1806—12) сонра, маjын 16(28)-да Бухарестдә имзаланмышдыр. Мүгавиләни Русиjа тәрәфиндән М. И. Кутузов, Османлы империjасы адындан исә Әһмәд паша имзаламышлар (сүлһ һаггында данышыглар Рушшук әтрафында Түркиjәнин әсас гүввәләри дармадағын едилдикдән вә Слободзе јахынлығында түрк гошунларынын бөjүк бир гисми мүһасирәjә дүшдүкдән сонра башланмышды). Б.с.м.-нә көрә, Прут чаjы сәрһәд мүәjjән олунду, Бессарабиjа Русиjаjа кечди. Түркиjә Франса илә иттифагдан чыхды. Русиjа Гафгаздан алдығы әразиләри (Анапа, Поти, Ахалкалак) Түркиjәjә гаjтарды, Сухум вә с. мәнтәгәләри исә әлиндә сахлады. Беләликлә, Русиjа илк дәфә олараг Гафгазын Гара дәниз саһилләриндәки дәниз базаларына саһиб олду. Б.с.м.-нин I Наполеонун Русиjаjа һүчумундан бир аj әввәл бағланмасы саjәсиндә Русиjа ч. сәрһәдләринин тәһлүкәсизлиjини тә'мин етди, Дунаj (Молдавиjа) ордусуну исә Гәрб сәрһәдләринин мүдафиәсини даһа да күчләндирмәк үчүн сәфәрбәрлиjә алды. Б.с.м. һәмчинин, Дунаj кнjазлыгларынын имтиjазларыны вә Сербиjанын дахили өзүнүидарә һүгугуну тә'мин етди.

Әд.: Фадеев А. В., Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960.

БУХАРЕ́СТ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1913)—Болгарыстанла Сербиjа, Черногориjа, Јунаныстан вә Румыниjа арасында августун 10-да Бухарестдә имзаланмышды. Б.с.м. 2-чи Балкан мүһарибәсинә сон гоjду. Мүгавиләjә көрә, Болгарыстан Чәнуби Добручаны Румыниjаjа, Македониjанын ч. һиссәсини вә Гәрби Фракиjанын бир һиссәсини Јунаныстана, Шимали Македониjаны исә Сербиjаjа вермәjә мәчбур олду. Болгарыстанын Алманиjа блоку тәрәфиндә Биринчи дүнjа мүһарибәсинә гошулмасы (1915, октjабр) илә Б.с.м. әһәмиjjәтини итирди.

БУХАРЕ́СТ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1918)—Дөрдләр Иттифагына (1915) дахил олан дөвләтләрлә (Алманиjа, Австриjа-Мачарыстан, Болгарыстан вә Түркиjә) Румыниjа арасында маjын 7-дә Бухарестдә имзаланмышды. Б.с.м.-нә көрә, Румыниjа мүһүм стратежи саһәләри, фаjдалы газынтыларла зәнкин сәрһәд р-нларыны (тәгр. 6 мин $км^2$) Австриjа-Мачарыстана верди. Чәнуби Добруча Болгарыстана гаjтарылды; Шимали Добруча үзәриндә Алманиjа коалисиjасына дахил олан дөвләтләрин кондоминиуму гоjулду вә Румыниjа дәнизә чыхмаг һүгугундан мәһрум олду; Алманиjа гошунлары онун әразисини ишғал етди. Румыниjа һөкумәти Совет дөвләтинә мүдахилә үчүн Румыниjа әразисиндән кечән Австриjа-Алманиjа гошунларына һәр чүр көмәк етмәjи өһдәсинә көтүрдү, әвәзиндә Бессарабиjаны ишғал етмәjә разылыг алды. Б.с.м. *Версал сүлһ мүгавиләси (1919)* илә ләғв едилди.

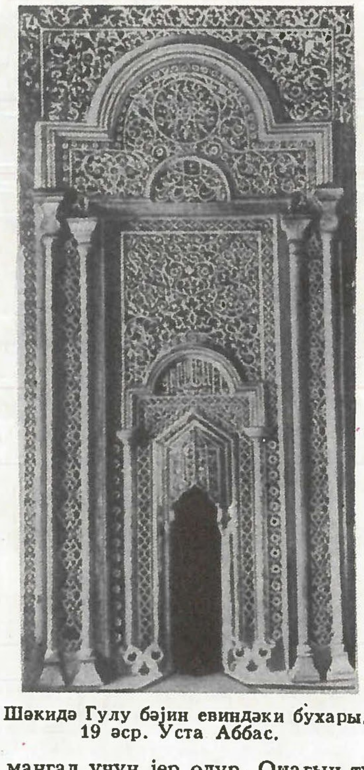
Әд.: Нотович Ф. И., Бухарестский мир 1918 г., М., 1959.

БУХАРЕ́СТ УНИВЕРСИТЕТИ — РСР-ин ән бөjүк али мәктәби. 1864 илдә тә'сис олунмуш, 1948 илдә халг маарифи саһәсиндәки ислаһатла әлагәдар јенидән тәшкил едилмишдир. 11 факүлтәси вар: биолокиjа; кеолокиjа-чоғрафиjа; тарих; керман дилләри; роман дилләри, Шәрг дилләри вә классик дилләр; румын дили вә әдәбиjjаты; славjан дилләри; физика; механика-риjазиjjат; фәлсәфә; һүгуг (1975/76). 1975/76 дәрс илиндә ун-тдә 20 минә јахын тәләбә тәһсил алырды. Китабханасы (2,07 млн. китаб) вар.

БУХАРИ́, (البخارى, Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Исмаjыл әл-Бухари (21.3.810, Бухара—31.8.870, Сәмәргәнд јахынлығында)—илаһиjjатчы алим, јазычы. Әрәбчә јазмышдыр. Башлыча әсәри «Сәһиһ мәчмуә» китабыдыр. Бурада 7275 һәдис топланмышдыр. Ислам идеологлары бу әсәрә чохлу шәрһ јазмышлар. Әсәр франсыз дилинә тәрчүмә едилмишдир. Б.-нин «Бөjүк тарих» адлы ириһәчмли әсәри вә с. китаблары да вар. Әсәрләри Хилафәтдә ичтимаи-сиjаси мүнасибәтләри өjрәнмәк үчүн дә јахшы мәнбәдир.

Әд.: Бертельс Е. Э., История персидско-таджикской литературы. Избр. труды. т. 1, М., 1960.

БУХАРЫ—евләрдә вә ичтимаи биналарда дивар ичәрисиндә һөрүлмүш очаг јери. Әсасән, отагларын гыздырылмасы үчүн иди. Азәрб.-да 18—19 әсрләрдә кениш јаjылмышды. Б.-нын ашағысында јаначаг (одун, көмүр)

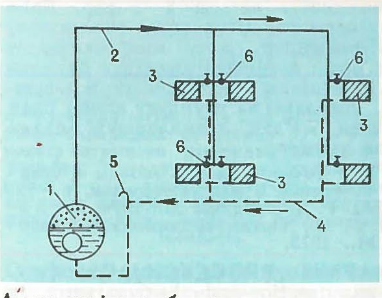
Шәкидә Гулу бәjин евиндәки бухары. 19 әср. Уста Аббас.

вә мангал үчүн јер олур. Очағын түстүсү дүзбучаглы, јахуд даирәви ачырымла соврулараг бачадан чыхыр. Азәрб.-да Б.-ларын харичи бәдии тәртибаты, адәтән, портал композисиjасы шәклиндәдир; кәчдән, јахуд чинидән гурашдырылмыш ме'марлыг бөлкүләри оjма вә ја рәнкләнмиш нахыш-

ларла, бә'зән исә күзкү һиссәчикләри илә өртүлүрдү. Б.-лар, адәтән, стилизә олунмуш нәбати нахышларла бәзәдилирди. Б.-нын ән көзәл нүмунәләринә Азәрб.-ын Шәки, Шуша, Нахчыван, Шамахы, Бакы, Кировабад вә с. ш.-ләринин биналарында раст кәлмәк олур.

БУХАР-КҮЧ ГУРҒУСУ — јаначағын јандырылмасындан алынан истилији су бухары васитәсилә механики енержијә чевирән гурғу. Б.-к.г. көмәкчи апаратлары, механизмләри вә чиһазлары олан бир вә ја бир груп бухар газанындан, бир вә ја бир нечә бухар мүһәррикиндән ибарәтдир. Бухар мүһәррики кими *бухар машынларындан* вә ја *бухар турбинләриндән* истифадә едилир. Бир гајда олараг механики енержи Б.-к.г.-нун сон мәһсулу олараг галмыр вә електрик кенераторлары васитәсилә електрик енержисинә трансформасија олунуб истеһлакчылара верилир. Бу һалда Б.-к.г. *истилик-електрик стансијасы* адланыр. Бухары атом бухарһасиледичи гурғудан алан Б.-к.г.-на атом енеркетика гурғусу, јахуд *атом електрик стансијасы* дејилир. Мүасир Б.-к.г.-лары бухар вә су сәрфинә көрә бир-бириндән асылы олмајан газан-турбин блокларындан (күчү 200—300 *Мвт* вә даһа чох) гурашдырылыр. Бу исә бухарын јүксәк параметрләриндә [тәзјиги 24 *Мн/м²*-ә (240 *кгг/см²*) гәдәр, темп-ру 570°С вә јухары] минимал мигдарда арматуру олан гыса бухар кәмәрләриндән истифадә етмәјә имкан верир. Б.-к. г.-нда һасил олунан бухарын бир һиссәсиндән мәишәтдә, јахуд технолоҗи мәгсәдләрлә (иситмә, гајнатма, гурутма) истифадә олунур. Б.-к.г. кәмиләрдә, д.ј. нәгл.-нда, һәмчинин мәһдуд мигдарда бухар автомобилләриндә тәтбиг олунур.

БУХАРЛА ИСИТМӘ СИСТЕМИ — истиликдашыјычыны (бухары) гыздырычы чиһазлара бору кәмәрләри илә (бухар кәмәрләри илә) чатдыран *иситмә системи*. Гыздырычы чиһазларда, бухарын конденсасијасы заманы бухар јаранаркән әмәлә кәлән истилијин ајрылмасы хассәсиндән истифадә едилир. Әмәлә кәлән конденсат бору кәмәри илә мәркәзләшдирилмиш истилик тәчһизаты шәбәкәсинә вә ја исидилән бинада јерләшән бухар

Алчаг тәзјигли бухарла иситмә системи (икиборулу); систем јухары ајрычлыдыр вә конденсат газана өзбашына ахынла гајыдыр: *1*—бухар газаны; *2*—бухар кәмәри; *3*—гыздырычы чиһазлар; *4*—конденсат кәмәри; *5*—һавачәкән; *6*—тәнзимләјичи кранлар.

газанына гајыдыр. Б.и.с.-ндә ишләнмиш бухардан да истифадә едилир. Бухарын башланғыч тәзјиг гијмәтиндән асылы олараг бухарла иситмә системләри ашағыдакы нөвләрә ајрылыр: вакуум-бухар (100 *кн/м²*-әдәк), алчаг тәзјигли (100—170 *кн/м²*) вә јүксәк тәзјигли (170—600 *кн/м²*). Алчаг тәзјигли системләр даһа кениш јајылмышдыр (шәк.). Б.и.с.-ндә верилән истилији тәнзимләмәк үчүн системдә, јахуд онун мүәјјән һиссәсиндә иш дајандырылмалыдыр. Бу һал Б.и.с.-ндән истифадәни чәтинләшдирир вә истилијин гејри-бәрабәр пајланмасына сәбәб олур. Мүасир иншаатда су, јахуд һава илә иситмә системләринә үстүнлүк верилир. Бухарла иситмә системләриндән технолоҗи тәләбатына көрә әсасән бухарла тәчһиз олунан сәнаје биналарында истифадә олунур.

Әд.: Каменев П. Н. и др., Отопление и вентиляция, в 2-х ч-х, 1, Отопление, 3 изд., М., 1975; Шмидт В. А., Теплоснабжение городов, М., 1976.

БУХАРЛАНДЫРМА (кимјада) — мәһлулу (әксәр һалларда бәрк маддәнин суда мәһлулуну) бухарланма јолу илә гатылашдырма просеси. Бу заман мәһлулун сыхлығы вә өзлүлүјү артыр, гајнама темп-ру јүксәлир, ифрат дојмуш мәһлул әмәлә кәлдикдә исә һәлл олмуш маддәнин бир һиссәси чөкүнтү шәклиндә ајрылыр.

Сәнаједә Б. 200°С-дән ашағы темп-рда апарылдыгда су бухарынын, ондан јухары темп-рда апарылдыгда исә чәтин гајнајан мајеләрин (дифенил гарышығы, јағ) вә ја очаг газларынын истилијиндән истифадә едилир. Мәһлул, гыздырычы апаратын дахилиндә јерләшдирилмиш борулар васитәсилә, мәһлулдан исти газ кечирмәклә, ја да мәһлулу газ ахынына пүскүрмәклә гыздырылыр. Б. атм. тәзјигиндә, һабелә ондан ашағы вә ја јухары тәзјигдә апарылыр. Чох вахт Б.-ны 1 *кгг/см²*-дән јухары тәзјигдә апармаг игтисади чәһәтдән даһа сәрфәлидир, чүнки бу заман ишләнмиш бухарын истилијиндән дикәр апаратлары гыздырмаг үчүн истифадә етмәк олар. Истијә аз давамлы олан мәһлуллар вакуум-апаратларда бухарландырылыр. Сәнаједә 80-дән чох мүхтәлиф конструксијалы Б. апараты ишләдилир. Б.-дан кимја сәнајесиндә, шәкәр з-дларында вә бә'зи башга сәнаје саһәләриндә истифадә едилир.

БУХАРЛАНМА—маддәнин маје вә ја бәрк һалдан газ һалына кечмәси просеси, јахуд истилик һәрәкәти нәтичәсиндә молекулларын маје вә ја бәрк фазадан арасыкәсилмәдән кәнара чыхмасы һадисәси. Мајенин (бәрк чисмин) сәтһиндә вә ја дахилиндәки молекулјар илишмә гүввәләринә үстүн кәләрәк кәнара чыхан молекуллар топлусуна б у х а р дејилир. Атом вә ја молекулун маје сәтһиндән ајрылмасы үчүн онларын кинетик енержиси һәмин һиссәчији сәтһдән гопармаға лазым олан енержидән чох олмалыдыр. Б. ики нөв олур: ади Б. (мајенин сәрбәст сәтһиндән Б., бәрк чисимләрдә исә *сублимасија*) вә *гајнама*. Ади Б. маје (бәрк) вә газ фазалары ејни заманда мөвчуд олан бүтүн темп-рларда, јә'ни T $T_{б}$ шәртини өдәјән темп-рларда ($T_{б}$—бөһран темп-рудур), гајнама исә *үчлүк нөгтәсинә* ујғун темп-рла $T_{б}$ арасындакы интервалда баш верир. Б. маје молекулларынын истилик енержиси һесабына олдуғундан, Б. нәтичәсиндә маје сојујур. Гајнама темп-рунда мајенин тамамилә бухара чеврилмәсинә сәрф олунан истилик мигдарына бухарланма истилији дејилир: $Q=mL$. Бурада m—бухара чеврилән мајенин күтләси, L—хүсуси бухарланма истилијидир (ваһид маје күтләсинин бухарланма истилији). Б.-дан техникада кениш истифадә олунур.

Әд.: Базаров И. П., Термодинамика, Б., 1971; Элементарный учебник физики, под ред. Г. С. Ландсберга, 9 изд., М., 1975.

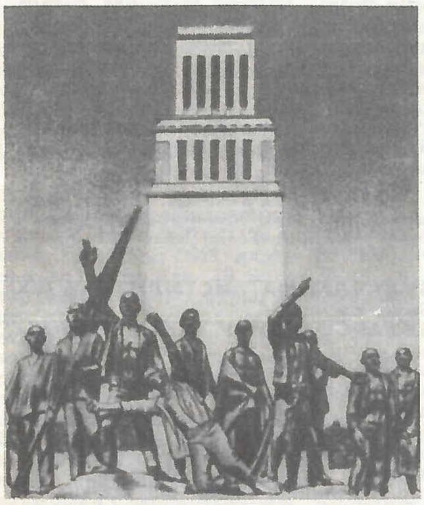
БУХАРЛАНМА ИСТИЛИЈИ — бах *Бухарланма*.

БУХАРСОЈУДУЧУ — гызмыш бухарын темп-руну тәнзимләјән (азалдан) истиликдәјишдиричи гурғу. *Газан агрегатынын* иш режими дәјишдикдә гызмыш бухарын темп-ру кениш һүдудда дәјишә биләр. Бу һалда Б. бухаргыздырычынын һәддән артыг гызмасынын гаршысыны алмаг вә ја бухар турбининин нормал иш шәраитини тә'мин етмәк үчүн зәруридир. Б., адәтән гызмыш бухарын гисмән дахил олдуғу аралыг коллекторда, јахуд бухарын бухаргыздырычыдан чыхдығы јердә гојулур. Сојудучу су истиликдәјишдиричи апаратын борулары илә верилир (сәтһи Б.), јахуд билаваситә апарата чиләнир (чиләјичи Б.). Чиләмәк үчүн чох вахт конденсатдан истифадә олунур.

БУХВИТС (Buchwitz) Отто [27 4.1879, Бреслау (Вроцлав) — 9.7.1964, Дрезден—Алманија фәһлә һәрәкаты хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1959), Әмәк Гәһрәманы. 1898 илдән Алманија Сосиал-Демократ Партијасынын үзвү. Ашағы Саксонијада С.-Д. партијасы маһал тәшкилатынын катиби (1919—33), рејхстагын депутаты (1924—33) олмушдур. 1933 илдән мүһачирәтдә јашамышдыр. 1940 илдә Данимаркада һәбс едилиб кестапоја верилмиш вә 8 ил һәбс чәзасына мәһкум едилмишди. 1946 илдән АВСП МК үзвү, 1949 илдән АДР Халг Палатасынын депутаты иди.

БУХЕНВАЛД (Buchenwald)—алман фашист һәбс дүшәркәси. Вејмар әтрафында 1937 илдә јарадылмышды. Илк ады Еттерсберг иди. 8 илдә тәгр. 239 мин антифашист вә һәрби әсир Б.-ын мәһбусу олмушдур. Дүшәркәнин лап илк күнләриндән бурада коммунистләрин башчылығы илә кизли антифашист тәшкилат јарадылмышды (онун фәал үзвләриндән бири дә азәрб. Әкбәр *Ағајев* иди). 1943 илдә Б.-да алман коммунисти В. Бартелин башчылығы илә бејнәлмиләл дүшәркә комитәси тә'сис едилмишди (1945 илин апрелиндә комитәдә 178 груп, о чүмләдән 56 совет групу фәалијјәт көстәрирди; һәр група 3—5 нәфәр олурду). Б. мәһбуслары фашист Алманијасынын мәғлубијјәтинин лабүд олдуғу вахтда, дүшәркәдә фәалијјәт көстәрән бејнәлмиләл сијаси мәркәзин башчылығы илә 1945 ил апрелин 11-дә үсјан галдырдылар; Б. ләғв едилди. Б.-да 18 милләтдән олан 56 мин мәһбуса

Бухенвалдда фашизмә гаршы мүбаризләрә абидә. 1958 илдә ачылмышдыр. Һејкәлтәраш Ф. Кремер.

ишкәнҹә верилмиш, тәгр. 10 мин мәһбус (тәгр. 8,5 мини совет һәрби әсири иди) өлдүрүлмүшдүр. Һитлерчиләр Е. *Телманы* да Б.-да вәһшичәсинә өлдүрмүшләр. 1958 ил сентјабрын 14-дә Б.-да дүшәркә гурбанларынын вә гәһрәманларынын шәрәфинә әзәмәтли абидә учалдылмышдыр.

Әд.: Бухенвальд. Документы и сообщения, пер. с нем., М., 1962; Бартель В., Совместная борьба немецких и советских борцов Сопротивления в Бухенвальде, «Новая и новейшая история», 1958, № 3.

БУ́ХТА (алм. Bucht)—океан, дәниз вә көлләрин ачыг сулардан саһил хәтти, бурун, јахуд адаларла ајрылан, күләк вә далғалардан горунан кичик һиссәси (көрфәз). Адәтән, Б. кәмиләрин дајаначағы үчүн әлверишли јердир (мәс., Гара дәниздә Новороссијск Б.-сы, Босфор боғазында Гызыл Бујнуз Б.-сы, Хәзәр дәнизиндә Бакы Б.-сы вә с.). Хәзәрдәки Б.-ларын чохунун ачыг дәниздән ајрылан ајдын сәдди вә сәрһәди јохдур.

БУХТАРМА́—Алтајын ч.-унда, Шәрги Газахыстан вил.-ндә чај. Иртышын сағ голу. Уз. 336 *км*, һөвзәсинин саһ. 12 660 $км^2$-дир. Алтај д-рынын јамачларындакы бузлаглардан башланыр. Бухтарма су анбарына төкүлүр. Дағлыг вә дағәтәји саһәләрдән ахыр. Орта иллик су сәрфи 214 $м^3/сан$-дир. Ағач ахыдылыр.

БУХУРКОЛУ ФӘСИЛӘСИ (Cistaceae) — икиләпәли битки фәсиләси. Кол, јарымкол вә от биткиләридир. Һүнд. 2 *м*-ә гәдәрдир. Чохунун јарпаглары садә, бүтөв вә гаршы-гаршыја дүзүлмүшдүр; чичәји тәк вә ја чичәк групунда јерләшир, адәтән икичинсијјәтлидир. Каса јарпағы вә ләчәкләри 5, бә'зән 3, еркәкчикләри чохдур; мејвәси гутучугдур. Шимал јарымкүрәсинин мүлајим иглимли саһәләриндә, хүсусилә Аралыг дәнизи өлкәләриндә 180-ә гәдәр нөвү вар. ССРИ-дә Гафгазын күнәшли гуру јерләриндә 20, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 9 нөвү (иричичәк чобангарғысы, сөјүдјарпаг чобангарғысы, әрәб фуманы, јатыг фуман вә с.) јајылмышдыр.

БУҺТУРИ́ (البحتري) әл-Вәлид ибн Убејд әт-Таи әл-Буһтури (тәгр. 819, Сурија, Мәнбич к.—897, Һәләб)—әрәб шаири. Хәлифә әл-Мүтәвәккилин сарај шаири олмушдур. Б.-нин ше'р диваны «Сәласил әз-зәһәб» («Гызыл силсиләләри») ады илә мәшһурдур. Јарадычылығында бәдәви әрәб поезијасы ән'әнәләрини давам етдирмишдир. Ше'рләри сәмимилији, садәлији, аһәнкдарлығы илә әрәб әдәбијјатында хүсуси јер тутур. Б. «Һәмасә» адлы гәдим әрәб поезијасы антолокијасы тәртиб етмишдир.

Әсәри: Стихи. В кн.: Арабская поэзия средних веков, М., 1975.

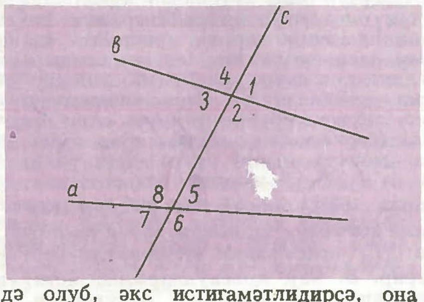
Әд.: Крачковский И. Ю., Хамаса аль-Бухтури и ее первый исследователь в Европе. Избр. соч., т. 2, М.—Л., 1956; Ханна-аль-Фахури, История арабской литературы, т. 2., М., 1961.

БУ́ЧМА Амвроси Максимилианович (14.3.1891, Лвов—6.1.1957, Кијев)—Украјна совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1944). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1949). 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Проф. (1940). 1922—36 илләрдә (фасиләләрлә) Кијевдә «Березил» театрынын актјору, 1936—56 илләрдә И. Франко ад. Кијев театрынын актјору вә реж. олмушдур. Ролларын: Гајдај вә Платон («Ескадранын мәһви», «Платон Кречет», А. Корнејчук), Павел Железнов («Васса Железнова», М. Горки), Микола Задорожны («Оғурланмыш сәадәт», И. Франко) вә б. Б. сәһнәдә илк дәфә Ленин образыны јаратмыш («Һәгигәт», А. Корнејчук) актјорлардандыр. 1924 илдән кинода чәкилмишдир («Тарас Шевченко», «Иван Грозны», «Јенилмәз инсанлар», «Кәшфијјатчынын икидлији» вә с.). Ленин ордени, 3 башга орденлә вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

БУЧАГ—Азәрб.ССР Вартașен р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* г.-дә, Варташен—Шәки шосе јолу кәнарында, Дашағыл чајынын сол саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 935 (1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, көрпә еви, рабитә ше'бәси вар.

БУЧАГ—бир нөгтәдән чыхан ики шүанын әмәлә кәтирдији һәндәси фигур. Б.-ын тәрәфләри бир дүз хәтт үзәриндә олуб, экс истигамәтлидирсә, она ачыг Б. дејилир. Б.-ын бир тәрәфини экс истигамәтдә узатдыгда алынан Б.

әввәлки илә гоншу, өз гоншусуна бәрабәр Б. дүз бучаг, һәр ики тәрәфини экс истигамәтдә узатдыгда алынан Б. исә әввәлки илә гаршылыглы Б. адланыр. Дүз бучагдан кичик олан Б.-а *ити бучаг*, дүз бучагдан бөјүк, ачыг бучагдан кичик олан Б.-а исә *кор бучаг* дејилир. *а* вә *в* дүз хәтләрини *с* дүз хәтти илә кәсдикдә алынан Б.-лардан *1* вә *5*; *2* вә *6*; *4* вә *8*; *3* вә *7* ујғун, *2* вә *5*; *3* вә *8* дахили биртәрәфли, *1* вә *6*; *4* вә *7* харичи биртәрәфли; *2* вә *8*; *3* вә *5* дахили чарпаз, 1 вә 7; *4* вә *6* исә харичи чарпаз Б.-лардыр. Б. дәрәчә вә ја радианла өлчүлүр (бах *Икиүзлү бучаг*, *Чисми бучаг*, *Мәркәзи бучаг*).

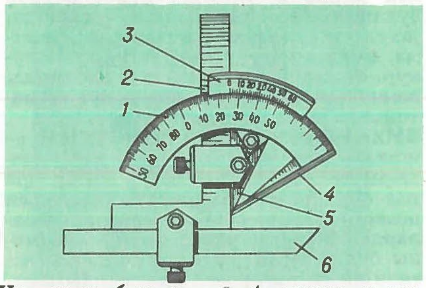
БУЧАГ СУ́Р'ӘТИ—бах *Фырланма һәрәкәти.*

БУЧАГ ТАТАРЛАРЫ, ногајлар—16—18 әсрләрдә Ҹәнуб-Шәрги Бессарабија чөлләриндә (Бучаг) мәскунлашмыш түркдилли халг. Б.т. адыны басгын етдикләри Украјна вә Подолијада алмышлар. 1791 илдә Бучаг Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Б.т.-нын басгынларына сон гојулду.

БУЧАГ ТЕЗЛИЈИ, даирәви тезлик — 2π*сан*-дәки там рәгсләрин сајы. ω илә ишарә едилир. Б.т., *Т* рәгс дөврү вә *f* рәгс тезлији арасында $\omega = 2\pi f = 2\pi/T$ мүнасибәти вар.

БУЧАГ ТӘ'ҸИЛИ—бах *Фырланма һәрәкәти.*

БУЧАГӨЛЧӘН ҸИҺАЗЛАР—1) машын деталлары вә с. мә'мулатларын контакт үсулу илә бучагларыны өлчән ҹиһаз. Тәтбигиндән асылы олараг нониуслу вә оптик Б.ч. мөвҹуддур. Бучаг өлчмәләринин хәтасы 2—5′-дир. Даһа дәгиг өлчмәләр үчүн синус хәткешләр, сәвијјәөлчәнләр, өлчү микроскоплары вә с.-дән истифадә олунур; 2) садә конструксијалы *теодолит* дә Б.ч.-дандыр; лавалары вә узунлуғу кичик олан көмәкчи мә'дән газмаларыны плана алмаг үчүндүр.

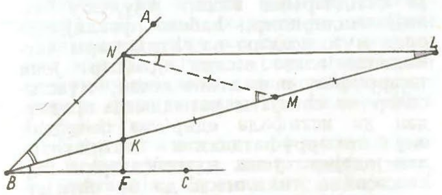

Нониуслу бучагөлчән: *1*—дәрәчә гөвсү; *2*—күнјә; *3*—нониус (вернјер); *4*, *5*—өлчмә лөвһәләри; *6*—хәткеш.

Әд.: Точность, новые методы и средства измерений в машиностроении, в. 12, под ред. Г. Д. Бурдуна, М., 1974; Кулагин С. В., Оптико-механические приборы, М., 1975.

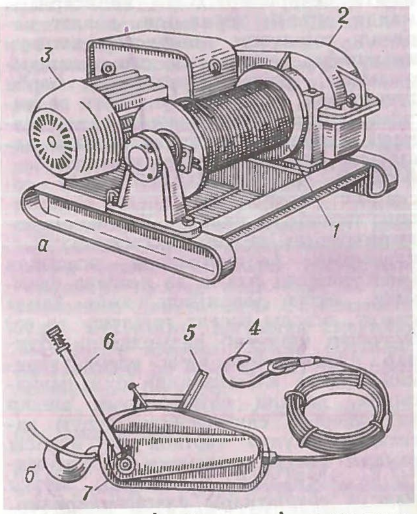
БУЧАҒЫН ТРИСЕ́КСИЈАСЫ (лат. tri—үч, sectio—кәсмә)—бучағын үч бәрабәр һиссәјә бөлүнмәси һаггында мәсәлә. Гәдимдә Б.т.-ны хәткеш вә пәркарла һәлл етмәјә чалышдылар. Бу анчаг $90°/2^n$ (n=0,1,2, ...) бучаглары үчүн мүмкүн иди. Гәдим јунан ријазијјатчылары Б.т.-ны *квадратриса* вә *конхоида* әјриләри илә һәлл едирдиләр. Архимед исә «јерләшдирмә» адланан үсулла белә һәлл етмишдир: 90°-дән кичик *АВС* бучағыны үч бәрабәр һиссәјә бөлмәк үчүн онун *АВ*

тәрәфи үзәриндә ихтијари N нөгтәсиндән BC-јә перпендикулјар NF вә паралел NL хәтләри чәкилир. $KL=2BN$ парчасынын K вә L учлары NF

вә NL үзәриндә елә јерләшдирилир ки, онун узантысы B нөгтәсиндән кечсин; KL парчасынын ортасы M илә ишарә едилир. Бу һалда $BN=KM=ML=MN$ олдуғу үчүн $\angle LBC=\frac{1}{3}\angle ABC$. Орта Асија ријазијјатчылары көстәрмишләр ки, бучаг илә онун үч мисли арасындакы тригонометрик мүнасибәт *куб тәнлик* верир. Онлар белә тәнлији конус кәсикләри илә һәлл етмишләр. Б.т.-нын пәркар вә хәткешлә үмуми һалда һәллинин мүмкүн олмадығыны франсыз ријазијјатчысы П. Вансел исбат етмишдир (1837).

БУҸУРГАД—һәрәкәт едән еластик зәнҹир, јахуд канат васитәсилә јүкүн јерини дәјишән галдырычы машын.

а—електрик мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилән барабанлы буҹургад; *б*—әл илә һәрәкәтә кәтирилән дәстәкли буҹургад; *1*—барабан; *2*—редуктор; *3*—електрик мүһәррики; *4*—јүк гармағы; *5*—әкс һәрәкәтли интигал дәстәји; *6*—бирбаша һәрәкәтли интигал дәстәји; *7*—дарты механизминин көвдәси.

Стасионар (даими вә ја мүвәггәти өзүл үзәриндә гојулан, јахуд диварлара вә таван өртүкләринә бәркидилән) вә сәјјар Б.-лар вар (релс үзәриндә һәрәкәт едән вә ја релссиз, арабалара гурашдырылан). Б. әл илә вә ја машынла (електрик, дахилијанма, бә'зән бухар, һидравлик, пневматик мүһәррикләрлә) һәрәкәтә кәтирилир. Сүртүнмә барабаны шагули јерләшдирилмиш Б. **шпил** (кәми Б.-ы) адланыр. Б.-ын галдырычы (дарты) гүввәси дөвләт стандартлары үзрә 2,5—200 *кн* (250 *кгс*—20 *тг*) мүәјјән едилмишдир. Б. јүкләмә, бошалтма, тикинти, гурашдырма, тә'мир, анбар ишләриндә, һәрәкәт васитәләринин маневр ишләриндә, кәсилмиш ағачларын сүрүдүлмәсиндә, лөвбәрләрин галдырылмасында—мүстәгил машын кими, јергазан вә јол машынлары, галдырычы кран, канат јоллары, скрепер вә газыма гурғуларында машын һиссәси кими тәтбиг едилир.

Әд.: Ипатов П.П., Финкел А. Ф., Монтажные подъемно-транспортные механизмы и такелажные работы, 2 изд., М., 1975; Гохберг М. М., Металлические конструкции подъемно-транспортных машин, Л., 1976.

БУШ (Bush) Алан Дадли (д. 22. 12. 1900, Далуич) — инкилис бәстәкары, пианочу, дирижор, мусигишүнас вә иҹтимаи хадим. 1935 илдән *Бөјүк Британија Коммунист Партијасынын* үзвү. Лондондакы Крал Мусиги Академијасынын проф. (1925—64). Инкилтәрә Фәһлә Мусиги Бирлијинин (Ассосиасијасынын) тәшкилатчысы (1936; 1941 илдән президенти). Вәтәндашлыг мотивләри, садә адамларын өз һүгуглары уғрунда мүбаризәси, фәһлә һәмрә'јлији вә с. Б.-ун әсәрләринин әсас мөвзусудур. «Уот Тајлер» (1950), «Блекмурлу адамлар» (1955) операларынын, оперетта, балет, хор, оркестр вә камера әсәрләринин мүәллифидир. Дәфәләрлә ССРИ-дә олмушдур.

Әд.: Шнеерсон Г., Алан Буш—ровесник века, «Советская музыка», 1970, №12.

БУШ (Busch) Ернст (д. 22.1.1900, Кил) —алман (АДР) естрада мүғәнниси (баритон) вә драм актјору. Алман Инҹәсәнәт Академијасынын үзвү. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1972). АДР Милли мүкафаты лауреаты (1949, 1956, 1970). *Алманија Ваһид Сосиалист Партијасынын* үзвү. Шаирләрдән Б. Брехт вә Е. Вајнерт, бәстәкарлардан Һ. Ејслер вә К. Вејл илә бирликдә бир сыра маһны, о ҹүмләдән «Ваһид ҹәбһә һаггында маһны», «Коминтерн» вә с. јаратмышдыр. 1933 илдән антифашист кими мүһаҹирәтдә олмуш, 1937—39 илләрдә Испанијада бејнәлмиләл бригадаларын тәркибиндә вурушмушдур.

Ингилаби маһныларын көркәмли тәблиғчисидир. 1945 илдән «Алман театры»нда, 1950 илдән исә *«Берлинер ансамбл»*да баш ролларда чыхыш едир. ССРИ-дә дәфәләрлә гастролда олмушдур. Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Шнеерсон Г., Эрнст Буш и его время, М., 1971.

БУШ Николај Адолфович (10.11.1869, РСФСР-ин индики Киров вил., Слободскаја ш.—7.8.1941, Белозјорск)—совет ботаники. ССРИ ЕА м. үзвү (1920). Јурјев (Тарту) ун-тиндә (1895 илдән), Петербург Ботаника Бағында (1902 илдән), Ботаника Музејиндә (1912—31) вә ССРИ ЕА Ботаника ин-тунда (1931 илдән) ишләмишдир. Әсас әсәрләри Гафгазын, һәмчинин Сибирин вә Узаг Шәргин флорасынын өјрәнилмәсинә һәср едилмишдир; Гафгазын бир чох јени битки нөвүнүн тәсвирини вермишдир.

БУШЕ́ (Boucher) Франсуа (29.9.1703, Парис—30.5.1770, Парис) — франсыз рәссамы. 1765 илдән Крал Рәссамлыг вә Һејкәлтәрашлыг Академијасынын (Парис) директору вә «кралын биринчи рәссамы» олмушдур. *Рококо* үслубунун көркәмли нүмајәндәси олан Б., табло, панно, таван үзәриндә рәсмләр (әсасән, мифоложи мөвзуларда), мәишәт сәһнәләри, портрет, мәнзәрәләр чәкмиш, театр декорасијалары вә *гобелен* ескизләри ишләмишдир. Б.-нин илк таблолары фламанд рәссамлары ән'әнәләри руһундадыр («Һеркулес вә Омфала», А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва). Сонралар Б. јарадычылығында еротик мотивләр, зәрифлик вә с. илә јанашы сүст декоративлик даһа күчлү олмушдур («Венеранын бәзәји», Ермитаж, Ленинград).

БУ́ШЕЛ (инк. bushel)—Инкилтәрәдә вә АБШ-да маје вә дәнәвәр ҹисимләрин һәҹмини өлчмәк үчүн ишләдилән ваһид. *bu* илә ишарә олунур. 1 инкилис Б.-и=36,3687 *л*, 1 американ Б.-и=35,2393 *л*-дир.

БУШИ́НСКИ Владимир Петрович (14. 3.1885, Јекатеринослав — 22.4.1960, Москва)—совет торпагшүнасы. ССРИ ЕА м. үзвү (1939), В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА акад. (1948). В. Р. *Вилјамсын* тәләбәси олмушдур. Индики К. А. Тимирјазев ад. Москва Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы торпагшүнаслыг кафедрасынын проф. (1922 илдән) вә мүдири (1939 илдән) олмуш, 1938—48 илләрдә ССРИ План Комитәсиндә ишләмишдир. Әсас әсәрләри торпаг

Ф. Буше. «Бове әтрафында мәнзәрә». Ермитаж, Ленинград.

мүнбитлијинин артырылмасы үсулларынын ишләнмәсинә һәср едилмишдир. ССРИ-нин чөл (бозгыр), јарымсәһра вә сәһра р-нларынын торпагларыны өјрәнмишдир. 6 орден илә вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БУШИР, Бушеһр (фар. بوشهر)—Иранын ҹ.-унда шәһәр. Иран көрфәзи саһилиндә порт. Әһ. 50 мин (1974). Автомобил јолу Б.-и Теһран ш. илә әлагәләндирир. Тохуҹулуг вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Јун, халча, памбыг вә с. ихраҹ едилир. Балыг овланыр.

БУШМЕНЛӘР (инк. bushman, һолландҹа bosjesman, һәрфи мә'нада—мешә адамы сөзүндән)—Ҹәнуби вә Шәрги Африканын ән гәдим јерли әһалиси. Калаһари вә Намиб сәһраларында, Ботсвана, Ангола вә ҸАР-ын бир сыра р-нунда, гисмән Танзанијада јашајырлар. Үмуми сајлары тәгр. 50 мин нәфәрдир (1973). Бушмен, һәмчинин банту дилләриндә данышырлар. Вахтилә бүтүн Ҹәнуби Африкада јашајан Б.-и шм.-дан бантулар, ҹ.-дан исә авропалы мүстәмләкәчиләр Калаһари вә Намиб сәһраларына сыхышдырмышлар. Мүстәмләкәчиләр Б.-ин чоxуну гырмышлар. Б., әсасән, кәзәри овчулуг вә јем (јабаны мејвә вә с.) јығмагла мәшғул олурлар. Гаја тәсвирләринин маһир усталары кими мәшһурдурлар (ҸАР, Ҹәнуби Родезија, Лесото вә Намибијада галмышдыр). Анимист е'тигадла сых бағлы, зәнкин фолклорлары вар.

Әд.: Элленбергер В., Трагический конец бушменов, пер. с франц., М., 1956.

БҮВЕЈҺИЛӘР — 935—1055 илләрдә Гәрби Иранда вә Ирагда һакимијјәтдә олмуш Иран сүлаләси. Әсасыны, әввәлләр Иранда Зијариләр сүлаләсинин сәркәрдәләри олан Әһмәд, Әли вә Һәсән Бүвејһи гардашлары гојмушлар. Б. 935 илә дәк Гәрби Ираны, 945 илдә Бағдады ишғал едәрәк Абасиләр хилафәтинин сијаси һакимијјәтинә сон гојдулар вә өз сүлаләләринин ады илә адланан феодал Б. дөвләтинин мүстәгил һакимләри олдулар. 10 әсрин 2-ҹи јарысында гәдим Иран шаһәншаһ титулуну гәбул етдиләр. Сүлаләнин ән көркәмли нүмајәндәси Әдуддөвлә [949—983] бир мүддәт Б. дөвләтинин бүтүн феодал торпагларыны бирләшдирди. Онун вахтында суварма системи кенишләндирилмиш, Б.-ин пајтахты Ширазда, һәмчинин Бағдадда вә б. шәһәрләрдә бөјүк тикинти ишләри апарылмышдыр. Б.-ин һакимијјәти дөврүндә феодаллар даһа да инкишаф етмиш, бунун нәтиҹәсиндә *игта* торпаглары артмышды. Б. *шиәлијә* һимајәкарлыг едирдиләр. 10 әсрин сону—11 әсрин әввәлиндә феодал пәракәндәлијинин күҹләнмәси вә дахили мүһарибәләр нәтиҹәсиндә Б. зәифләди. 1029 илдә Б. дөвләтинин шәрг һиссәсини *Маһмуд Гәзнәви* табе етди. 1055 илдә *Сәлҹугиләрин* басгыны Б.-ин һакимијјәтинә сон гојду.

Әд.: Пигулевская Н. В. [и др.], История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., [Л.], 1958.

БҮВӘЛӘР (Solifugae), бөвләр—һөрүмчәккимиләр синфинин дәстәси. Уз. 1—7 *см*-дир. Бәдәни узун түкләрлә өртүлмүш баш-дөш, дөш вә гарын һиссәдән ибарәтдир. Б. икиҹинсијјәтлидир, инкишафы метаморфозсуз кедир. Рәнки сарымтыл-гонурдур. Тропик вә субтропик өлкәләрдә 10 фәсиләјә мәнсуб 600-ә јахын нөвү јајылмышдыр. ССРИ Авропа һиссәсинин ҹ.-унда, Газахыстан вә Орта Асијада (сәһра, јарымсәһра вә дағларда) 70, о ҹүмләдән Азәрб.-да 7 нөвү мә'лумдур. Ән чох јајыланы Galeodes araneoides нөвүдүр. Мүхтәлиф онурғасызларла гидаланыр; зәһәрсиздир.

БҮДҸӘ (инк. budget, һәрфи мә'нада—чанта)—1) дөвләтин мүәјјән мүддәт үчүн тәртиб олунмуш пул кәлири вә хәрҹләринин ҹәдвәли (бах *Дөвләт бүдҹәси, Бүдҹә системи*). 2) Мүәссисә, идарә, тәшкилат вә ја ајры-ајры шәхсләрин мүәјјән мүддәт үчүн кәлир вә хәрҹләринин пул илә ифадә олунмуш һәр ҹүр планы (бах *Бүдҹә планлашдырмасы*). 3) Вахт Б.-си—ајры-ајры шәхс, аилә, јахуд әһали групунун истифадә нөвләринә көрә вахт сәрфи (мәс., күн) бөлкүсү.

БҮДҸӘ ИЛИ—бүдҹә тәртиби, тәсдиги вә иҹрасынын ганунвериҹилик гајдасы илә мүәјјән олунмуш иллик дөврү. Әксәр өлкәләрдә (ССРИ вә дикәр социалист өлкәләри, Франса, Канада, АФР, Бразилија, Мексика вә б.) Б.и. тәгвим илинә ујғундур. Бә'зи өлкәләрдә ијулун 1-дән ијунун 30-дәк (АБШ, Италија, Исвеч вә б.), дикәрләриндә апрелин 1-дән мартын 31-дәк олан дөврү әһатә едир (Б. Британија, Јапонија, Һиндистан вә б.). ССРИ-дә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә јарымиллик, 1920 илдән исә иллик (јанварын 1-дән декабрын 31-дәк) бүдҹәләр тәртиб олунурду. Бүдҹәнин к.т. истеһсалы нәтиҹәләриндән асылы олдуғу шәраитдә (к.т. дағыныг кәндли тәсәррүфатларындан ибарәт иди, х.т.-нын планлашдырма сәвијјәси јүксәк дејилди) Б.и. октјабрын 1-дән сентјабрын 30-дәк мүддәтә тәртиб олунурду. Өлкәнин сәнајеләшдирилмәсиндәки наилијјәтләр, к.т.-нын коллективләшдирилмәси вә с. нәтиҹәсиндә 1931 илдән ССРИ-дә Б.и. тәгвим илинә ујғун мүәјјән олунур.

БҮДҸӘ ЈЫҒЫНЫ—истеһлакын һәҹмини (һәр аилә, јахуд адамбашы һесабилә) вә гурулушуну характеризә едән әмтәә вә хидмәтләрин сијаһысы. Бүдҹә индексинин һесабланмасы вә аиләләрин һәјат сәвијјәсинин характеристикасы үчүн истифадә едилир. Б.ј. әрзаг, сәнаје маллары вә хидмәтләрдән тәртиб олунур. Б.ј.-нын мә'лум нөвләри јашајыш минимуму, рифаһ (боллуг) бүдҹәси вә норматив (конструктив) бүдҹәдир. Б.ј. адәтән, әһалинин бүдҹә тәдгиги мә'луматлына көрә мүәјјән бөјүклүјә вә тәркибә малик аиләләр үчүн тәртиб олунур. Б.ј.-нын 2 үсулла тәртиби мә'лумдур. 1-ҹи үсул тәдгигатчынын шәхси фикринә әсасланыр вә Б.ј.-нын тәркиби онун фәрди зөвгүндән асылы олур. 2-ҹи үсул, әсасән, фактики бүдҹәләрин ганунаујғунлугларына вә јалныз гисмән експертләрин фикринә әсасланыр.

БҮДҸӘ КӘСИРИ—бах *Дөвләт бүдҹәси*.

БҮДҸӘ МАЛИЈЈӘЛӘШДИРМӘСИ—тәсдиг едилмиш бүдҹәјә ујғун олараг мүәссисә, идарә вә тәшкилатлара өз фәалијјәтләрини һәјата кечирмәк вә инкишаф етдирмәк үчүн дөвләт тәрәфиндән гајтарылмамагла бүдҹә вәсаити верилмәси. Социалист өлкәләриндә Б.м. тәсәррүфат һесаблы мүәссисә вә тәшкилатларын малијјәләшдирилмәсиндән вә смета малијјәләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Дөвләт бүдҹәсиндән, бир гајда олараг, јенидән тикилән мүәссисәләрин әсас вә дөвријјә фондларына вәсаит гојулушу малијјәләшдирилир, һабелә фәалијјәтдә олан мүәссисәләрә өз еһтијатлары чатмадыгда әлавә вәсаит ајрылыр. Јени тәсәррүфат шәраитинә кечән мүәссисәләр өз еһтијаты чатмадыгда кредитдән дә истифадә едир вә сонрадан ону тәсәррүфатдахили еһтијатлардан өдәјир. Јени мүәссисәләрин бир һиссәсинин тикилмәси дә бу еһтијатлар вә банк кредити һесабына малијјәләшдирилир. Смета малијјәләшдирилмәси гејри-истеһсал саһәси тәшкилатларынын әксәријјәтини (мәктәбләри, хәстәханалары вә с.) әһатә едир. Онларын фәалијјәтинин кенишләндирилмәси хәрҹләри бүтүнлүклә бүдҹәдән өдәнилир вә бу тәшкилатларын әлдә етдикләри бүтүн кәлирләр (әкәр кәлирләр онларын хүсуси вәсаитинин јарадылмасына сәрф едилмирсә) бүдҹә кәлиринә көчүрүлүр. Б.м. ашағыдакы принсипләрдә гурулур: мәсрәфләрин һәҹминин елми әсасларла мүәјјән едилмәси; вәсаит бурахылмасынын ҹидди мәгсәдли олмасы; планын јеринә јетирилмәси дәрәҹәсинин учоту; вәсаитдән дүзкүн вә сәмәрәли истифадә едилмәсинә нәзарәт.

Капиталист өлкәләриндә Б.м. смета малијјәләшдирилмәси гајдасында һәјата кечирилир; Б.м. инһисарлара мадди јардым верилмәси, дөвләт капитал гојулушу, *инфраструктурун* инкишафы, ихраҹатын стимуллашдырылмасы, дөвләт апаратынын, һәрби гүввәләрин, мүхтәлиф инзибати вә иҹтимаи-мәдәни мүәссисәләрин сахланылмасы хәрҹләринин бүдҹә вәсаити һесабына өдәнилмәсиндән ибарәтдир.

БҮДҸӘ ПЛАНЛАШДЫРМАСЫ—социалист өлкәләриндә дөвләт бүдҹәсинин тәртиби вә иҹрасы. Х.т. планлашдырмасынын тәркиб һиссәсидир. Х.т. планынын көстәриҹиләри әсасында (мәһсулларын һәҹми вә реализә едилмәси, әмтәә дөвријјәси, әмәк һаггы фонду, әсаслы вәсаит гојулушу вә с.) бүдҹәләр ишләнә һазырланыр. Бунлар планын ајры-ајры елементләринин баланс әлагәләринин јохланылмасында, дахили еһтијатларын ашкар вә сәфәрбәр едилмәсиндә мүһүм васитәдир. Бүдҹә тәртиби вә иҹрасы заманы баланс методунун тәтбиги әсасында социалист дөвләтинин бүтүн малијјә еһтијатлары әлагәләндирилир, малијјә вә кредит-касса планларынын әсас елементләри, мүәссисәнин малијјә өһдәлији, истеһсалы кенишләндирмәјә чәкдији хәрҹин мигдары, ишчиләрин мадди һәвәсләндирилмәси, мүәссисә вә тәшкилатларын малијјә вә тәсәррүфат фәалијјәтинә нәзарәт һәјата кечирилир. Б.п.-нын әсас вәзифәси социалист игтисадијјатынын јүксәк сүр'әтли инкишафыны лазымы пул вәсаити илә тә'мин етмәк мәгсәди илә тәсәррүфатын дахили еһтијатларыны даһа там ашкара чыхарыб сәфәрбәрлијә алмаг, зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәсини даим јүксәлтмәк, дөвләтин гүдрәтини мөһкәмләндирмәкдир. ССРИ-дә Б.п. *демократик мәркәзијјәт* принсипинә әсасланыр.

Әд.: бах *Дөвләт бүдҹәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БҮДЧӘ СИСТЕМИ—дөвләтин, инзибати-әрази ваһидләри бүдчәләринин, бүдчә бахымындан мүстәгил идарәләрин вә фондларын бүдчә (смета) вә һесабларынын мәчмусу; игтисади мүнасибәтләрә вә һүгуги нормалара әсасланыр. Б.с.-нин характери өлкәнин ичтимаи-игтисади вә сијаси гурулушу илә мүәјјән олунур; онун тәшкилати гурулушу исә дөвләт вә инзибати гурулушун формасындан асылыдыр (бах *Бүдчә һүгугу*).

Капиталист өлкәләринин Б.с. Унитар дөвләтләрдә (мәс., Б. Британија, Франса вә с.) Б.ç. дөвләт бүдчәсиндән вә јерли өзүнүидарә органларынын бүдчәләриндән, федерал дөвләтләрдә мәркәзи федерал бүдчәдән, федерасија үзвләринин (АБШ-да штатларын, Исвечрәдә кантонларын, АФР-дә әразиләрин вә с.) бүдчәләриндән вә јерли бүдчәләрдән ибарәтдир.

Сосиалист өлкәләриндә Б.с. ССРИ-дә Б.с.-нә иттифаг бүдчәси вә мүттәфиг респ.-ларын дөвләт бүдчәләри дахилдир ки, бунларын да чәми ССРИ *дөвләт бүдчәсини* тәшкил едир. Бу, ССРИ х.т. инкишафы планында нәзәрдә тутулмуш тәдбирләрин малијјәләшдирилмәсини, үмумиттифаг әһәмијјәтли планларын һәјата кечирилмәсиндә мүттәфиг респ.-ларын иштиракыны, мүттәфиг респ.-ларын игтисадијјатынын вә мәдәнијјәтинин һәртәрәфли инкишафыны вә гаршылыглы көмәјини тә'мин едир. ССРИ дөвләт бүдчәсинә, һәмчинин ҮИҺИМШ-ин тәртиб етдији дөвләт ичтимаи сығорта бүдчәси дахилдир. Мүттәфиг респ.-ларын дөвләт бүдчәләри респ. бүдчәләрини, мухтар респ.-ларын дөвләт бүдчәләрини вә јерли бүдчәләри бирләшдирир. ССРИ Б.с.-нин гурулушу, дөвләт һакимијјәти вә идарә органларынын бүдчә һүгугу вә вәзифәси ССРИ Конститусијасы, мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын конститусијалары, һабелә ССР Иттифагы вә мүттәфиг респ.-ларын бүдчә һүгуглары һаггындакы Ганунлар, мухтар респ.-лар вә јерли Зәһмәткеш Депутатлары Советләринин бүдчә һүгуглары һаггында ганунларла мүәјјән едилир. Дикәр сосиалист өлкәләриндә дә Б.-с. ССРИ Б.с. принсипләринә ујғундур.

Әд.: бах *Дөвләт бүдчәси* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БҮДЧӘ СТАТИСТИКАСЫ, бүдчәләрин тәдгиги — әһалинин мүхтәлиф ичтимаи групларынын һәјат сәвијјәсинин сечмә статистик тәдгиги. Б.с.-нын мә'луматлары инсанын мадди вә мә'нәви еһтијачларынын тә'мин олунмасы дәрәчәсини характеризә едир. ССРИ-дә Б.с. фәһлә, гуллугчу вә колхозчу аиләләринин кәлир, хәрч вә истеһлакынын конкрет сәвијјәсини, бу сәвијјәләрин дәјишмә динамикасыны вә с. өјрәнир, истеһлакын кәлирин сәвијјәсиндән, аиләнин тәркибиндән вә с. ичтимаи-игтисади амилләрдән асылы олдуғуну ашкара чыхарыр. Бунунла әлагәдар, статистик информасија мәнбәји олан Б.с. өлкәнин милли кәлирини һесабламагда вә ону әһалинин групларына көрә бөлүшдүрмәкдә, фәһлә, гуллугчу вә колхозчуларын реал кәлирләрини һесабламагда, әһалинин пул кәлири вә хәрчләри, әмәк еһтијатлары, к.т. мәһсуллары балансларынын тәртибиндә вә башга игтисади һесабламаларда чох зәруридир.

Русијада Б.с.-на 19 әсрин 70-чи илләриндә кәндли тәсәррүфатларынын тәдгиги илә башланмышдыр. Лакин бүдчәләр һаггында статистик информасијаларын тәһлили чидди елми сәвијјәдә олмамышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Б.с.-нын инкишафынын јени дөврү башланмышдыр. 1918—22 илләрдә өлкәнин ајры-ајры р-нларында илдә бир ај фәһлә, гуллугчу вә кәндлиләрин бүдчәләринин ејни вахтда тәдгиги апарылмышдыр. Сонракы илләрдә өлкәнин бүтүн игтисади р-нларында бүдчә материаллары кениш өјрәнилмиш, тәдгигә даһа чох аилә чәлб олунмушдур. 1975 илдә ССРИ-дә тәгр. 62 мин аилә бүдчәси, о чүмләдән 38 мин фәһлә вә гуллугчу, 24 мин колхозчу аиләси бүдчәси, Азәрб. ССР-дә исә 716 сәнаје фәһләси вә 416 колхозчу аиләсинин бүдчәси тәдгиг едилмишдир. Б.с.-нын мәнбәји аилә бүдчәләринин сечмә тәдгигидир. Аиләләр ики мәрһәләдә сечилир: әввәлчә механики сурәтдә, тәдгиг олунан әһалинин ишләдији мүәссисә, идарә, тәшкилат вә к-злар мүәјјән интервалла ајрылыр, сонра исә аиләләриндә бүдчә тәдгиги апарылачаг фәһлә, гуллугчу вә колхозчулар сечилир. Хүсуси ишчиләр мә'луматлары әһалидән сорғу јолу илә топлајыр вә тәдгигат дөврү әрзиндә аиләләрин күндәлик кәлир, хәрч вә истеһлакы һаггындакы јазылы гејдләриндән истифадә едирләр. Аилә бүдчәләринин тәртибиндә, һәмчинин фәһлә вә гуллугчуларын алдыглары әмәк һаггы, колхозчуларын к-здакы иши мүгабилиндә алдыглары өдәмәләр, пенсија тә'минаты вә с. һаггында мә'луматлардан да истифадә олунур. Аиләләрин ејни вахтда сорғусу онларын әмтәә вә истеһлак хидмәтләринә олан өдәмә габилијјәтли тәләбини, вахт бүдчәсини, мәнзил-мәишәт шәраитини вә с. мүәјјәнләшдирир. ССРИ-дә Б.с. совет халгынын һәјат сәвијјәси һаггында објектив статистик информасијаны тә'мин едир. Б.с. һәртәрәфли тәкмилләшдирилир вә тәһлил едилир: бүдчәләр бир сыра ичтимаи-игтисади әламәтләр үзрә груплашдырылыр (әһалинин ичтимаи руплары, аиләнин бөјүклүјү вә с.), аиләнин кәлир вә хәрчләрини, јејинти мәһсуллары истеһлакыны вә с.-ни характеризә едән орта көстәричиләр һесабланыр. Јејинти мәһсуллары истеһлакы вә бир сыра гејри-әрзаг маллары һаггында мә'лумат расионал истеһлак нормалары илә мүгајисә едилир. Бүдчәләрин ичтимаи групларa көрә груплашдырылмасы әһалинин рифаһ сәвијјәси үзрә диференсиасијасыны характеризә едир вә бу диференсиасијаја тә'сир едән амилләри ашкара чыхарыр. Ашкар едилмиш Б.с. мејлләри вә ганунаујғунлугларындан зәһмәткешләрин рифаһынын даһа да јүксәлдилмәсинә, шәһәр вә кәнд әһалисинин һәјат сәвијјәләринин јахшылашдырылмасына јөнәлдилмиш мүхтәлиф тәдбирләрин ишләниб һазырланмасында истифадә олунур.

Капиталист өлкәләриндә рәсми Б.с. зәһмәткешләрин (фәһлә вә гуллугчуларын) кәлирини кәскин сурәтдә шиширдир вә саһибкарларын, дөвләт мә'мурларынын кәлирини исә азалдыр, чүнки аилә групларынын сечилмәсиндә (тәдгиг үчүн даһа чох тә'мин олунмуш аилә група сечилир) вә мә'луматларын ишләнмәсиндә гејри-чидди елми метод вә үсуллар тәтбиг едилир. Бу јолла тәртиб едилмиш мә'луматлар әсасында «әһалинин кәлирләринин бәрабәрләшдирилмәси» һаггында һәгигәтдән узаг нәтичә чыхарылыр, һалбуки мә'луматларын өзү капитализм чәмијјәтиндә әһалинин кәлирләринин диференсиасијасынын артдығыны тәсдиг едир (бах *Әһалинин кәлирләринин диференсиасијасы*).

Әд.: Ленин В. И., Русијада капитализмин инкишафы, Әсәр. там күллијјаты, ч. 3; Методологические вопросы изучения уровня жизни трудящихся, [в 1]—2, М., 1959—62; Матюха И. Я., Статистика бюджетов населения, М., 1967.

БҮДЧӘ УЧОТУ—бүдчә һесабына тә'мин олунан идарә, тәшкилат вә мүәссисәләрин хәрч сметасынын ичрасы просесинин мүһасибат учоту. ССРИ-дә Б.у. ваһид систем үзрә гурулмуш х.т. учотунун тәркиб һиссәсидир. Б.у. бүдчәнин кәлири вә хәрчи һаггында зәрури информасија верир, милли кәлирин сәмәрәли сурәтдә бөлүшдүрүлмәси вә јенидән бөлүшдүрүлмәсинә, х.т. саһәләринин инкишафында лазыми нисбәтләрин көзләнилмәсинә көмәк едир. Онун көмәји илә бүдчәнин ичрасы просесинә, малијјә-бүдчә интизамына риајәт олунмасына, дөвләт вәсаитинин хәрчләнмәси үзәриндә нәзарәт вә гәнаәт режиминә планлы рәһбәрлик едилир. Б.у. ССРИ Дөвләт Банкы вә ССРИ Тикинти Банкы идарәләриндә бүдчә һесабында олан пул вәсаитинин һәрәкәтини, бүдчәнин кәлир вә хәрчини, бүдчәнин ичрасы просесиндә јаранан фонд вә еһтијатлары вә с. экс етдирир. Б.у.-нун вәзифәси дөвләт бүдчәсинин кәлир вә хәрчләри планынын вахтында, там вә дүзкүн јеринә јетирилмәсини көстәрмәкдир. ССРИ-дә Б.у. ССРИ Дөвләт бүдчәсинә дахил олан тәгр. 50 мин мүстәгил бүдчәни әһатә едир. Хәрч сметасынын ичрасы 750 миндән чох бүдчә идарәсиндә һәјата кечирилир. ССРИ-дә Б.у. бүдчәнин мөвчуд гурулушуна ујғун олараг апарылыр. Б.у.-ну малијјә органлары, ССРИ Дөвләт Банкы вә ССРИ Тикинти Банкынын идарәләри, бүдчә идарәләри, кәнд, гәс. вә шәһәр (р-н табелијиндәки шәһәрләр) Зәһмәткеш Депутатлары Советләри апарыр. Б.у.-на ССРИ Малијјә Назирлији методик рәһбәрлик едир.

Әд.: Дедков Е. П., Развитие бюджетного учета, М., 1962; јенә онун, Бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях и его централизация, М., 1966; јенә онун, Бюджетный учет и отчетность, М., 1975.

БҮДЧӘ ҺҮГУГУ—өлкәнин бүдчә гурулушуну мүәјјән едән вә үмумдөвләт пул вәсаити фондунун јаранмасы вә истифадәси илә әлагәдар ичтимаи мүнасибәтләри тәнзимләјән һүгуг нормалары мәчмусу. *Малијјә һүгугунун* ән мүһүм һиссәләриндән олан совет Б.һ., әсасән, мүхтәлиф дөвләт органлары арасында әмәлә кәлән тәшкилати-малијјә мәсәләләрини тәнзимләјир. Совет Б.һ. нормалары мадди вә просессуал нормалара бөлүнүр. Биринчиләрә ССР Иттифагы, мүттәфиг, мухтар респ.-ларын вә инзибати әрази ваһидләринин бүдчә гурулушуну, бүдчә һүгугларыны мүәјјән едән нормалар; ССРИ дөвләт бүдчәси кәлиринин тәркибини вә хәрчләринин тә'јинатыны вә с. мүәјјән едән нормалар аиддир. Просессуал нормалар ССРИ Дөвләт

бүдчәсинин тәртиби, мүзакирәси, тәсдигләнмәси, ичрасы гајдаларыны вә ичрасы һаггында һесабат гајдаларыны тәнзимләјир.

Совет бүдчә гурулушунун әсас хүсусијјәти ваһид *бүдчә системинин* олмасыдыр; ССРИ-дә бүдчә саһәсиндәки мәркәзләшдирмә республикаларын вә инзибати-әрази ваһидләринин кениш мүстәгиллији илә әлагәләндирилир: һәр бир мүттәфиг вә мухтар респ., јерли Совет (өлкә, вилајәт, маһал, шәһәр, р-н, гәсәбә, кәнд) мүстәгил Б.һ.-на маликдир. Бүдчә лајиһәсини ирәли сүрмәк һүгугу мүвафиг мүттәфиг (мухтар) респ. һөкумәти, јахуд јерли Советин ичраијјә комитәсинә мәхсусдур.

БУЗДУМ—инсанда онурғанын ашағы гуртарачаг һиссәси; һејванларын гујруг скелетинин һомологу. Инсанда бир-биринә битишмиш 4 (бә'зән 5) фәгәрәдән ибарәтдир. Гушларын чохунда гујруғун дибиндә Б. вәзиси олур. Онун ифраз етдији јағ ләләкләрин исланмасына имкан вермир. Б. вәзиси су гушларында даһа јахшы инкишаф етмишдир.

БУЗМӘЛИ КОНСТРУКСИЈАЛАР—бирләшдирилмиш, јасты елементләрдән (лөвһәчикләрдән) ибарәт өртүк типли назикдиварлы конструксијалар. Дүзбучаглы лөвһәчикләрдән ибарәт Б.к.-а призматик конструксијалар дејилир. Мүасир тикинтидә сәнаје вә ичтимаи биналарын өртүлмәси үчүн тәтбиг едилән монолит вә јығма дәмирбетондан (*габагчадан кәркинләшдирилмиш конструксијалар* вә *арматурлу семент конструксијалардан*) ибарәт Б.к. даһа кениш јајылмышдыр. Дикәр нөв (мәс., силиндрик) өртүкләрә нисбәтән Б.к.-ын үстүнлүјү онун асан һазырланмасыдыр.

Әд.: Вольмир А. С., Нелинейная динамика пластинок и оболочек, М., 1972.

БУКК МӘДӘНИЈЈӘТИ — Мачарыстан вә Словакијада е.ә. 4-чү минилијә аид еркән Неолит дөврү мәдәнијјәти. Б.м. илк дәфә Мачарыстанын шм.-ында Букк д-рындакы мағараларын өјрәнилмәси нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир. Б.м. тајфалары ачыг дүшәркәләрдә вә мағараларда јашајырдылар. Б.м.-нин сахсы материаллары ичәрисиндә күрәшәкилли вә армудвары кил габлар чохдур. Габлар һәндәси нахышлар (спирал, меандр) вә бојаларла бәзәдилмишдир. Әмәк аләтләри сүмүк бизләр, гармаглар, јасты-габарыг даш балталар, шаналар, чахмагдашыдан, обсидиандан (дәвәкөзү) һазырланмыш гашовлар вә бычаглардан ибарәтдир. Б.м.-нин јајылдығы әразидә јашајан тајфаларын әсас мәшғулијјәти малдарлыг, әкинчилик, овчулуг, балыг тутмаг вә с. олмушдур.

БУКМӘ МАШЫНЫ — мә'мулаты бир-бир (мәс., конфет, сабун), јахуд мүәјјән мигдарда (папирос, гәнд вә с.) бүкән автомат вә ја јарымавтомат гурғу. Б.м., әсасән, бүкмә механизми, нәгледичи гурулушлар, бүкмә материалы рулонлары, јахуд һазыр етикет габы (чох вахт һәр икиси олур) вә ја јапышдырма апаратындан ибарәтдир. Б.м.-нда бә'зән һесаблајычы апарат да олур. Бүкмә материалы кими кағыз, селлофан, фолга вә с. ишләдилир. Б.м. мүстәгил, еләчә дә чәкиб-бүкмә вә габлашдырма автоматларынын бир һиссәси кими тәтбиг едилир. Гәннады сәнајесиндә ишләдилән автомат Б.м. дәгигәдә 600-ә гәдәр, јарымавтомат Б.м. исә 120—130 мә'мулат (мәс., конфет) бүкүр.

Әд.: Харламов С. В., Конструирование технологических машин и аппаратов (пищевых производств), Л., 1974.

БУКС (алм. Büchse—банка)—ағзы шүшә гапагла кип бағланан назикдиварлы балача шүшә габ. Анализ едиләчәк нүмунәни (әсасән, сәпәләнән бәрк маддәни) тәрәзидә чәкмәк, һәмчинин електрик собасында гурутмаг үчүн ишләдилир.

БУЛБУЛ (тәхәллүсү; әсл ады вә фамилијасы Муртуза Мәшәди Рза оғлу

Мәммәдов) (22.6.1897, Шуша јахынлығында, Ханбағы—26.9.1961, Бакы)— Азәрб. опера мүғәнниси (лирик-драматик тенор), ханәндә, мусиги фолклору тәдгигатчысы. Азәрб. профессионал вокал мәктәбинин баниси. ССРИ халг артисти (1938). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950).

Кичик јашларындан мәһарәтли зәнкуләләринә көрә халг она «бүлбүл» ады вермишдир. Б.-үн театр сәһнәсиндә илк чыхышы М. Ч. Әмировун 1916 илдә Кәнчәдә тамашаја гојулмуш «Сејфәлмүлк» операсы илә бағлыдыр. Б. 1920 илдән Бирләшмиш Дөвләт Театры опера труппасынын (1924 илдән Азәрб. Опера вә Балет Театры) солисти олмуш, илк илләрдә Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун», «Әсли вә Кәрәм», З. Һачыбәјовун «Ашыг Гәриб» операларында Ибн Салам, Кәрәм, Гәриб ролларыны ојнамышдыр. Б. 1927 илдә Бакы консерваторијасыны битирмишдир (проф. А. Дроздо-Полјајев вә Н. Сперанскинин синфини); һәмин илдә вокал техникасыны даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн дөвләт тәрәфиндән Милана көндәрилмишдир (Италијада биринчи дәфә 1924 илдә олмушдур). 1931 иләдәк бурада Деллипонти вә Р. Гранидән дәрс алмышдыр. 1931 илдән Азәрб. Дөвләт Консерваторијасында дәрс демишдир (1940 илдән проф.). Кениш диапазонлу, көзәл, мәлаһәтли, ахычы сәси олан мүғәнни бөјүк актјорлуг исте'дадына малик иди.

Булбул Низами («Низами», Ә. Бәдәлбәјли) ролунда.

О, јаратдығы образларын характерини, дахили аләмини тамашачылара реалист бојаларла чатдыра билмишдир. Әсас партијалары: Короғлу, Әскәр («Короғлу», «Аршын мал алан», Ү. Һачыбәјов), Гәриб («Шаһсәнәм», Р. М. Глиер), Әлјар («Нәркиз», М. Магомајев), Низами («Низами», Ә. Бәдәлбәјли), Фәрһад («Хосров вә Ширин», Нијази), Аслан («Вәтән», Г. Гарајев вә Ч. Һачыјев), Саро («Ануш», А. Тигранјан), Сејран («Сәфа», А. Маилјан) вә с. Короғлу партијасы Б.-үн опера јарадычылығынын зирвәсидир; о, романтик руһлу халг гәһрәманынын дахили аләмини һәртәрәфли ача билмишдир. Б.-үн ифасында Короғлу партијасы мүасир Азәрб. мусигили театры тарихиндә мүһүм бир мәрһәлә тәшкил едир.

Б. Азәрб. халг маһныларыны, тәснифләри бөјүк сәнәткарлыгла ифа етмишдир («Сүсән сүнбүл», «Јахан дүјмәлә», «Гара көзләр», «Чал-ојна» «Секаһ тәснифләри» вә с.). Азәрб. бәстәкарларынын камера-вокал әсәрләринин популјарлашмасында Б.-үн хүсуси ролу вар. О, А. Зејналлынын «Өлкәм», Ү. Һачыбәјовун «Сәнсиз», «Севкили чанан» романсларынын илк ифачысы олмуш вә зәнкин бојаларла тәкраролунмаз мусиги образлары јаратмышдыр. Б.-үн репертуарында Гәрби Авропа вә рус классикләринин әсәрләри дә («Кармен», Ж. Бизе, «Риголетто», Ч. Верди, «Вертер», Ж. Массне, «Тоска», Ч. Пуччини, «Мај кечәси», Н. А. Римски-Корсаков, «Алеко», С. В. Рахманинов вә с.) әһәмијјәтли јер тутмушдур.

Б.-үн јарадычылығы Азәрб. вокал сәнәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Кениш сәс имканларына малик олан Б.-үн ифачылығында милли вокал үслубу илә италјан вокал

Булбул: солда—Короғлу («Короғлу», Ү. Һачыбәјов), сағда—Мәрдан («Вәтән», Г. Гарајев вә Ч. Һачыјев) ролларында.

мәктәби ән'әнәләри үзви шәкилдә бирләшмишди. Б. Азәрб. милли вокал мәктәби ән'әнәләринин тәдгиги, рус вә Авропа опера мәдәнијјәти илә бу ән'әнәләрин синтези вә с. мәсәләләрә аид бир чох әсәрин мүәллифидир. 1932 илдә Б.-үн тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә Азәрбајҹан Дөвләт Консерваторијасы нәздиндә халг мусигисини өјрәнән елми-тәдгигат кабинети јарадылмышдыр (1945 илдән кабинет өз ишини Азәрб.ССР ЕА Инҹәсәнәт Ин-тунда давам етдирмишди); кабинетин фәалијјәти нәтиҹәсиндә Б.-үн редактәси илә «50 Азәрбајҹан ел маһнысы» (1938) вә «Азәрбајҹан халг маһнылары» (1956, 1958) топлулары чап едилмишдир. Б. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, һәмчинин хариҹдә гастролда олмушдур. Азәрб. Дөвләт Консерваторијасы нәздиндәки орта ихтисас мусиги мәктәби Б.-үн адынадыр. Бакы күчәләриндән биринә Б.-үн ады верилмишдир.

Азәрб.ССР Али Советинин (1—5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Б. 2 дәфә Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, «Шәрәф нишаны» ордени, Италијанын Гарибалди ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Бүлбүл. Сечилмиш мәгалә вә мә'рузәләри (тәртиб едәнләри Г. Гасымов вә Ә. Исазадә), Б., 1968.

Әд.: Мәммәдова А., Бүлбүл, Б., 1967; Јенә онун, Бюль-Бюль, Б., 1964; Исазадә Ә., Бөјүк мүғәнни, Б., 1967; Азербайджанская музыка. Сб. статей, М., 1961.

БҮЛБҮЛЛӘР (Luscinia) — *сәрчәкимиләр* дәстәсинин гаратојуглар фәсиләсиндән гуш ҹинси. Ән чох јајыланы шәрг бүлбүлүдүр (L. luscinia); бәдәнинин уз. 17 *см*, чәкиси 25 *г*-дыр. Түкләри гонурумтул, гујруғу күрәндир. Авропа вә Гәрби Асијада (ш.-ә доғру Јенисејәдәк, ҹ.-а доғру Шимали Гафгазадәк) јајылмышдыр. Көчәри гушдур; Африкада гышлајыр. Рүтубәтли јерләрдәки коллугларда вә чај вадиләриндә јашајыр. Јердә вә коллугларда дүзәлтдији јуваја јашылымтыл вә ја мавијәчалан ләкәли-халлы 4—6 јумурта гојур. Һөрүмчәк, һәшәрат, киләмејвә вә с. илә гидаланыр. Јалныз дишиси 13—14 күн күрт јатыр. Әсасән, кечәләр вә ала-торанлыгда охујур; һәвәслә охудугда тәһлүкәни белә һисс етмир. Сәси чох характерик фит вә чәһ-чәһлә зәнкиндир; нәғмәсиндә 20—24 (бә'зән 40) хал вурур. Һејрәтамиз көзәллији олан зәриф сәсләр уҹа сәсләрлә, шән сәсләр исә гәмлиси илә әвәз олунур.

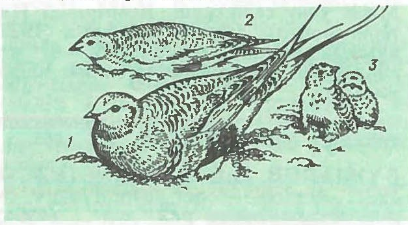
ССРИ-дә јајылан 7 нөвдән Азәрб. ССР-дә 2 нөвү; ҹәнуб бүлбүлү (L. megarhyncos) вә сејрәбүлбүл (L. svecica) јувалајыр. Гаратојуглар фәсиләсиндән олан шәфәг бүлбүлү (Euthacus rubecula), ағбоғаз бүлбүл (Irania gutturalis), тугај бүлбүлү (Erythropygia galactotes) дә Азәрб.-ын дағ әтәкләриндә вә дүзәнликләриндә јашајыр.

БҮЛБҮЛӘ—Азәрб.ССР Орҹоникидзе р-нунда (Бакы шәһәр советлији) шәһәр типли гәс. (1936 илдән). Б. гәс. советлијинин мәркәзи. Електрик д.ј. ст. Р-н мәркәзиндән (Сураханы) 2 *км* ҹ.-дә, Абшерон ј-а-ндадыр. Әһ. 13,1 мин (1976). Б.-дә механики з-д, Орҹоникидзе ад. машынгајырма з-ду, тохуҹулуг ф-ки, мәишәт хидмәти комбинаты, 2 орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, поликлиника, амбулаторија, көрпә еви вар.

Б. Абшеронун гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. Б.-дә орта әсрләрә даир бир сыра абидәләр, о ҹүмләдән 1624 илдә тикилмиш Шејх Нәҹмәддин мәсҹиди вар. Азәрбајҹан Тарихи Музејиндә сахланылан китабәдән мә'лум олур ки, мәсҹиди Шејх Нәҹмәддин Шејх Камал оғлу адлы шәхс тикдирмишдир.

БҮЛБҮЛОТУ (Phalaris)—тахыл фәсиләсиндән бириллик вә ја чохиллик от ҹинси. Чичәк групу сүнбүл, јахуд сүпүркәшәкиллидир. Чичәк групундакы сүнбүлҹүкләри јанлардан басыг олуб бирчичәклидир. Һәр ики јарымкүрәнин мүлајим гуршағында 40 нөвү мә'лумдур. Канар Б. (Ph. canariensis) даһа чох јајылмышдыр. Аралыг дәнизинин гәрб өлкәләриндә битир. ССРИ-дә 6, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә 4 нөвү: соғанаглы Б. (Ph. bulbosa), кичик Б. (Ph. minor), гысасүнбүл Б. (Ph. brachystachys) вә мүхтәлиф Б. (Ph. paradoxa) вар. Б.-нун дәни гушлар, хүсусән бүлбүл үчүн јемдир. Тохумламамыш Б.-ну мал-гара јахшы јејир. Б. ССРИ-дә, әсасән, јем, ала-бәзәк јарпаглы формалары исә бәзәк биткиси кими јетишдирилир.

БҮЛДҮРҮК (Syrrhaptes paradoxus)—бағрыгаралар дәстәсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 42 *см*-ә гәдәр, чәкиси 250 *г*-дыр. Бир-биринә битишмиш 3 бармағы ҹајнаглара гәдәр сых ләләклә өртүлүдүр. Сары гум рәнкдәдир. Мәркәзи Асијанын сәһраларында, ССРИ-дә—Газахыстанда, Алтајын ҹ.-ш.-индә вә Тува чөкәкликләриндә јајылмышдыр. Дашлы вә килли сәһраларда јашајыр. Јувасыны јердә дүзәлдир вә 2—3 јумурта (апрел—ијунда) гојур. Хырда тохум, зоғ вә тумурҹугла гидаланыр. Чох вахт суватларда овланыр.

Бүлдүрүк: *1*—еркәји; *2*—дишиси; *3*—балалары.

БҮЛЕР (Bühler) Карл (27.5.1879, Меккесхејм, Баден—24.10.1963, Лос-Анҹелес)—алман психологу, проф. (1922). Алманија Австријаны ишғал етдикдән (1938) сонра АБШ-да јашамышдыр. Үмуми психолокија вә ушаг психолокијасы мәсәләләринин тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Б.-ин инстинкт тә'лим вә хүсусән интеллектә даир психоложи консепсијасы тәфәккүрүн конструктив механизмләрини вә онун формалашмасынын реал јолларыны көстәрмәдијиндән, ушагларда тәфәккүрүн инкишафынын изаһында ҹидди чәтинликләрлә тоггушур. Б. ниттин психоложи аспектләри вә психолокијанын нәзәри әсасларына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Б.-ә көрә психолокија елминдәки бөһранын гаршысыны үч мүхтәлиф мүнасибәтин (субјектив-психоложи, објектив-психоложи вә мәдәни-тарихи) синтези сајәсиндә алмаг олар.

Әсәрләри: Духовное развитие ребенка, М., 1924; Очерк духовного развития ребенка, М. 1930.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

БҮЛЛЕТЕ́Н (фр. bulletin, итал. bulletino—гејд, вәрәгә; лат. bulla—мөһүрлү сәнәд сөзүндән)—1) рәсми акт, сәрәнҹам вә с. сәнәдләр мәҹмуәси; 2) гыса рәсми мә'лумат (һәрби мә'лумат, көркәмли дөвләт хадимләринин сәһһәти һаггында Б. вә с.); 3) мүәјјән мәсәләләрә һәср олунмуш дөври, јахуд даими нәшр (мәс., «ССРИ Али Мәһкәмәсинин Бүллетени»); 4) депутатлыға намизәдин фамилијасы јазылмыш сәсвермә вәрәгәси (сечки Б.-и); 5) хәстәлик вәрәгәси.

БҮЛЛУР—тәркиби гурғушун оксиди, јахуд бариум оксиди илә зәнкин шүшә; чох шәффафлығы, ишыг шүаларыны *сындырма әмсалынын* јүксәк олмасы вә хошакәлән ҹинкилтиси илә характеризә едилир. Б. мә'мулатын үзәри ојма нахышла, «алмаз тилләр»лә бәзәнир. Хүсуси парлаглығы вар вә бәрг вурур. Тәркибиндә гурғушун оксиди олмајан Венесија (15—16 әсрләр) вә Чехија, јахуд Боһемија (17 әсрдән) шүшәләри дә Б. адланыр.

БҮЛОВ (Bülow) Бернһард (3.5.1849, Клејн-Флотбек—28.10.1929, Рома)—Алманија дөвләт хадими, һүгугшүнас. Рејхсканслер вә Пруссијанын президент-назири (1900—09), Ромада фөвгәл'адә сәфир (1914—15) олмушдур. Дүнјанын јенидән бөлүшдүрүлмәси уғрунда мүһарибәјә һазырлашмаг мәгсәди илә өлкәнин һәрби гүдрәтинин артырылмасына чалышмыш, фәһлә һәрәкатына гаршы амансыз олмуш, мүстәмләкәчилик сијасәти јеритмишдир. Б. һөкумәтинин сијасәти Алманијанын Б. Британија, Русија вә Франса илә зиддијјәтләрини кәскинләшдирди. Рејхстага 1907 ил сечкиләри заманы иртиҹачы сијаси партијалардан ибарәт «Һоттентот блоку» (Б.-ун фәал иштиракы илә јарадылмышды) дағылдыгдан сонра (1904) исте'фа верди.

Әд.: Ерусалимский А. С., Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века, 2 изд., М., 1951.

БҮНЈАД СӘРДАРОВ АД. МАШЫНГАЈЫРМА ЗАВОДУ—ССРИ кимја вә нефт машынгајырма сәнајеси мүәссисәси. Үмумиттифаг нефт машынгајырма сәнаје бирлијинә (Бакы) дахилдир. Бакыдадыр. Әсасән, нефт машынгајырма мәһсуллары — галдырыҹы нәгл. аваданлығы (јүкгалдырма габилијјәти 5 вә 25 *т*), газыма вә истисмар аваданлығы, һидравлик автомобил галдырыҹысы (ГАП-2Ц) вә бошалдыҹысы (ГУАР-15Н) вә с. истеһсал едир. 2 з-дун — «Чәкич» механики з-дун (1920; 1926 илдән «1 Мај») вә фитинг—борукәсән з-дун (1935) бирләшдирилмәси нәтиҹәсиндә јарадылмышдыр (1938). 1946 илдә метал конструксијасы з-дуна вә «1 Мај» з-дуна ајрылмыш, 1954 илдә јенидән бирләшдирилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ҹәбһә үчүн хүсуси мәһсуллар бурахырды. Мүһарибәдән сонра з-дда јенидәнгурма ишләри апарылмыш, аваданлығы тәзәләнмишдир. 1965 илдә 7 *км* дәринлијиндә гују газымаг үчүн вышкалар истеһсалына башламыш, там механикләшдирилмиш јени газан-гајнаг сехи вә бу сехин јени дәликачан шө'бәси ишә салынмышдыр. 1967 илдә механи-

ки јығма сехинин механики јығма шө'бәси јенидән гурулмушдур. 1971 илдә Бакы поладтөкмә з-ду, 1976 илдә исә Бинәгәди механики з-ду бу з-дла бирләшдирилмишдир. Јујучу фырлангыч (ВП50-160), кеоложи ахтарыш газыма борулары вә бағлајычы ијнәли вентилләр (ВИ-6, ВИ-15) Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр (1977). З-дун мәһсуллары харичи өлкәләрә дә көндәрилир.

БҮНЈАДЗАДӘ Ағабаба Балаға оғлу (19.7.1915, Бакы—17.12.1974, Бакы)—

Азәрб. совет опера мүғәнниси (баритон). Азәрб.ССР халг артисти (1955). Јарадычылыға бәдии өзфәалијјәтдән башламыш, 1938 илдән М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. 1938—39 илләрдә Гнесинләр ад. мусиги мәктәбиндә (Москва) охумуш, Бакыда опера студијасыны (1940) битирмишдир. Б.-нин күчлү, мәлаһәтли вә кениш диапазонлу сәси олмушдур. Әсас партијалары: Һәсән хан («Кероғлу», Ү. Һачыбәјов), Аслан шаһ («Шаһ Исмајыл», М. Магомајев), Ескамилјо («Кармен», Ж. Бизе), Мәрдан («Вәтән», Г. Гарајев вә Ч. Һачыјев), Атакиши («Севил», Ф. Әмиров), Киазо («Даиси», З. Палиашвили), Јавәр («Азад», Ч. Чаһанкиров) вә с. 1967 илдә «Шаһ Исмајыл» (М. Магомајев) операсынын гурулушуну вермишдир. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә, Болгарыстан вә Румынијада чыхыш етмишдир. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

БҮНЈАДЗАДӘ Дадаш Хоча оғлу (8. 4.1888, Бакы гәзасынын Фатмајы к.—1938)—совет партија вә дөвләт хадими. 1908 илдән Сов. ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Бакыда вә Тифлисдә кизли партија иши апармыш, дәфәләрлә һәбс едилмишдир. 1917—18 илләрдә болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын, Бакы гәза Кәндли Депутатлары Советинин ишиндә фәал иштирак етмиш, эксингилаба вә бандитизмә гаршы мүбаризә үзрә фөвгәл'адә мүвәккил олмушдур. *Бакы коммунасынын* мүвәггәти сүгутундан сонра Һәштәрхана кетмиш, РК(б)П Һәштәрхан губ. комитәсинин үзвү вә Загафгазија мүсәлманларынын ишләри үзрә комиссарлығын сәдри олмушдур. Татар дилиндә чыхан «Тартыш» («Мүбаризә») гәзетинин редакторы етмишдир. 1918 илин пајызында вә 1921 илдә Москвада В. И. Ленин илә көрүшмүшдүр. Шәрг халгларынын коммунист тәшкилатларынын 1-чи гурултајында (1918, нојабр) Шәрг өлкәләринин бејнәлхалг вәзијјәти һаггында мә'рузә етмишдир. 1919 илин ијулунда РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәси јанында Һәрби Ингилаб Гәраркаһы сәдринин мүавини тә'јин олунмушдур. АК(б)П-нин 1-чи гурултајында (1920, феврал) тәшкилат мәсәләси һаггында мә'рузә етмиш, МК үзвү сечилмишдир. 1920 илин мартында Мүсават һөкумәти Б.-ни күлләләнмәјә мәһкум етмишди. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрб. Ингилаб Комитәси вә АК(б)П МК Тәшкилат Бүросунун үзвү олмушдур. Азәрб. ССР халг маариф, фәһлә-кәндли мүфәттишлији, әрзаг, торпаг комиссары, Дөвләт План Комиссијасынын сәдри, Азәрб.ССР ХКС сәдринин мүавини, сонра сәдри, ЗСФСР халг торпаг комиссары вәзифәләриндә чалышмышдыр. АК(б)П МК, ҮИК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин, Азәрб.ССР, ЗСФСР вә ССРИ МИК-ләринин үзвү сечилмишдир. Ики орденлә тәлтиф едилмишдир. Бакыда Б. ад. али мәктәб, з-д вә күчә вар.

Әсәрләри: Азәрбајчанда кәнд тәсәррүфатынын јүксәлдилмәси, Б., 1929; 10 ил социализм јолунда, Б., 1930.

БҮНЈАДОВ Бәшир Нурәли оғлу (1895, Зәнкәзур гәзасынын Киратағ к.—13.4.1967, Бакы)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1917 илин ијулундан Сов. ИКП үзвү. 17 јашындан ингилаби фәалијјәтә башламышдыр. Бакы Советинин үзвү (1917), болшевикләрин Рамана јарымрајон комитәсинин катиби, АК(б)П-нин 1-чи гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә Шуша гәза ичраијјә комитәсинин сәдри, Загатала гәза партија комитәсинин катиби олмуш, АК(б)П МК-да тә'лиматчы ишләмишдир. АК(б)П МК, Азәрб.ССР МИК үзвү сечилмиш, Коммунист Интернасионалы 4-чү конгресинин (1922) нүмајәндәси олмушдур. 1951—67 илләрдә АзНКИ-дә баш мүәллим ишләмишдир.

Әсәри: Страницы героического прошлого. (Воспоминания), Б., 1966.

БҮНЈАДОВ Зија Муса оғлу (д.24.12. 1921, Астара)—совет шәргшүнасы, тарих е.д. (1964), проф. (1965), Азәрб. ССР ЕА акад. (1976; м. үзвү 1967). Совет Иттифагы Гәһрәманы (27.2. 1945). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. Б. 1939 илдә Бакыда һәрби мәктәбә дахил олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә взвод вә рота командири кими Берлинәдәк дөјүш јолу кечмиш, Полша әразисиндә кедән дөјүшләрдә фәргләнмишдир.

Б. ордудан тәрхис олундугдан (1946) сонра Москва Шәргшүнаслыг Ин-туна дахил олмуш, 1950 илдә ораны битирмишдир. 1954—64 илләрдә Азәрб.ССР ЕА Тарих Ин-тунда баш елми ишчи ишләмишдир. 1964 илдән Азәрб.ССР ЕА Јахын вә Орта Шәрг Халглары Ин-тунда Орта әсрләр тарихи шө'бәсинин рәһбәридир.

Б. Хилафәт вә Азәрб.-ын 7—13 әсрләр тарихинин тәдгигатчыларындандыр. Б. албан тарихчиси Мхитар Гошун «Албан хроникасы» (Б., 1960) әсәрини инкилис дилиндән, Әбдүррәшид Бакувинин ««Абидәләр»ин хүласәси вә гүдрәтли һөкмдарын мө'чүзәләри» (М., 1971) вә Нәсәвинин «Султан Чәлаләддин Манкбурнинин һәјатынын тәсвири» (Б., 1973) әсәрләрини әрәб дилиндән рус дилинә тәрчүмә етмишдир. Б.-ун әсәрләри Ираг, Франса вә Түркијәдә дә нәшр олунмушдур. Б. ССРИ-нин әрәб өлкәләри илә достлуг Чәмијјәти Рәјасәт Һеј'әтинин витсе-президенти, 18-чи ордунун ветеранлар шурасынын Бакы бөлмәсинин сәдри, Үмумиттифаг ингилаби вә дөјүш шөһрәти јүрүшү Азәрб. гәраркаһынын рәисидир.

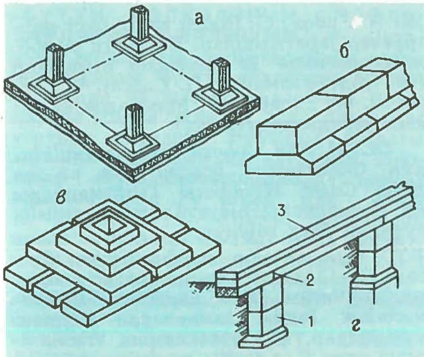
Гырмызы Бајраг, Александр Невски, 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Бабек и Византия, ДАН Азерб.ССР, т. 15, 1959, № 7; О длительности пребывания хазар в Албании VII—VIII вв., Изв. АН Азерб.ССР (серия общественных наук), 1961, № 4; Из истории Кавказской Албании VII—VIII вв., В сб.: Вопросы истории Кавказской Албании, Б., 1962; Обзор источников по истории Азербайджана (источники арабские), Б., 1964; Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Ширван в XII—I пол. XIII в., Изв. АН Азерб.ССР (серия истории, философии и права), 1975, № 4, 1976, №2.

БҮНЈАДОВ Тејмур Нағдалы оғлу (25. 12.1911, Ерм. ССР Гафан р-нунун Киратағ к. — 9.4.1974, Бакы) — кен.-м. (1966). 1939 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб. Сәнаје Ин-туну (1937) вә Москвада Али Партија Мәктәбини (1941) битирмишдир. 1941 илдә ордуја чағырылмыш, Ф. Е. Дзержински ад. Артиллерија Академијасы наздындә артиллерија бирләшмәләри үчүн комиссарлар һазырлајан бириллик курсу битирмиш, Сталинград вә Чәнуб-Гәрб чәбһәләри сијаси идарәләриндә баш тә'лиматчы олмушдур. 1946—52 илләрдә «Бузовнанефт» трести рәисинин мүавини, Азәрб.ССР јејинти сәнајеси назиринин биринчи мүавини вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. 1952 илдә јенидән һәрби хидмәтә чағырылмыш, дивизија сијаси идарәсинин рәиси тә'јин едилмишдир (1955 иләдәк). 1955—60 илләрдә Азәрб.ССР дахили ишләр назиринин мүавини, 1960—67 илләрдә Азәрб.ССР Дахили Ишләр Назирлијиндә (ДИН) командир, 1967—70 илләрдә ССРИ ДИН гошунларынын Загафгазија үзрә командиринин биринчи мүавини олмушдур. 1970—74 илләрдә Азәрб.ССР ДИН-ндә ишләмишдир. 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси, Гырмызы Улдуз орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БҮНӨВРӘ — бинанын (гурғунун) јералты, јахуд суалты һиссәси. Әсаса дүшән ағырлыг Б.-дән өтүрүлүр. Б.-ләр ади, пајалар (свајлар), кессонлар, дәрин дајаглар шәклиндә вә с. олур. Ади Б.-ләр дивар вә сүтунларын алтында дашдан, јығма вә ја монолит дәмир-бетондан вә бетондан лентвары, ајры-ајры сүтун вә тава шәклиндә дүзәлдилир. Б. бина вә ја гурғуну ондан ајыран үст сәтһә вә јүкү әсаса өтүрән алт сәтһә маликдир. Б.-нин типи иншаат мејданчасынын кеоложи вә һидрокеоложи шәраитинә, тикилән бинанын (гурғунун) характер вә тә'-

Бүнөврә: *а*—бүтөв (тавашәкилли) бүнөврә; *б*—лентвары (јығма) бүнөврә; *в*—сүтуналты (чохблоклу) јығма бүнөврә; *г*—сүтунвары бүнөврә: *1*—бетон блоклардан ибарәт сүтун; *2*—дәмир-бетондан бүнөврә тири; *3*—дивар һөркүсү.

јинатына, дүшән ағырлыг јүкүнүн гијмәтинә көрә сечилир.

Әд.: Основания и фундаменты, М., 1970; Глотов Н. М. и др., Свайные фундаменты, М., 1975.

БҮРА́КАН АСТРОФИ́ЗИКА РӘСӘДХАНАСЫ—Ерм. ССР ЕА астрономија мәркәзи. Арагатс (Алакөз) дағынын ч. јамачында јерләшир. 1946 илдә тә'сис олунмушдур. Әсас чиһазлары: 2,6 вә 1 *м*-лик телескоплар, 53 *см*-лик Шмидт телескопу, електрофотометри вә електрополјариметри олан 50 вә 40 *см*-лик рефлекторлар, кварс призмасы олан 25 *см*-лик објектив призмалы камера вә с. Рәсәдханаја јарадылдығы күндән индијәдәк В. Һ. Амбарсумјан рәһбәрлик едир. Рәсәдханада гејри-стасионар улдузлар, газ думанлыглар, улдуз ассосиасијалары, улдузларын мәншәји, башга галактикалар астрономијасынын проблемләри вә с. өјрәнилир. Рәсәдхана «Мә'луматлар» нәшр едир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1967).

БҮРЕ́Т (фр. buire—кузә, кичик сәһәнк)—ашағы һиссәсиндә краны (ја да сыхачы) олан бөлкүлү силиндрик шүшә бору. *Титрләмәдә* ишләдилир. 1—100 *мл* һәчминдә һазырланыр. Микроанализдә һәчми 0,5-дән 2,0 *мл*-ә гәдәр вә һәр бөлкүсү 0,001 *мл* олан микробүретләрдән истифадә олунур.

БҮ́РКЕР МӘКТӘБИ (алм. Bürger—шәһәрли)—17—18 әсрләрдә Алманија шәһәрләриндә сәнәткар, хырда тачир вә б.-нын ушаглары үчүн ачылан јүксәк типли ибтидаи мәктәб. Б.м. шәһәр хырда буржуазијасынын јүксәк ибтидаи тәһсилә еһтијачыны өдәјир, задәканлара орта мәктәби (кимназијаны) өз әлиндә сахламаг, дикәр силкләрә мәнсуб ушагларын ораја дахил олмасынын гаршысыны алмаг имканы верирди. 19 әсрдә Б.м. 4 иллик али-ибтидаи (4 иллик ибтидаи тәһсилдән сонра), јахуд 6 иллик реални мәктәбә чеврилмишди.

БҮРКЕРЧИЛИК (алм. Bürgertum, Bürger—шәһәрли сөзүндән)—кениш мә'нада орта әсрләрдә Гәрби Авропада шәһәр һүгугунун шамил олдуғу әһали, шәһәр ичмасынын бүтүн үзвләри; мәһдуд мә'нада шәһәр әһалисинин азад сәнәткарлардан, ортабаб вә хырда тачирләрдән ибарәт орта тәбәгәси. Бүркерләр башлыча олараг шәһәрә гачыб (вә ја көчүб) орада мәскән салан асылы кәндлиләрдән вә кәнд сәнәткарларындан ибарәт иди. Шәхси азадлыг вә шәһәр мәһкәмәсинин мүстәсна табелијиндә олмаг, өз мүлкијјәтини идарә етмәк һүгугу вә б. имтијазлар Б.-ин мүтләг әламәтләрини тәшкил едирди. Б. феодал чәмијјәтиндә икибашлы рол ојнајыр, антифеодал чыхышларда фәал иштирак етмәклә јанашы, феодалларла барышығa да мејл едирди. Б. феодал чәмијјәтинин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Б.-ин капиталист истеһсал үсулуна кечән гисми 16—18 әсрләрдә буржуазијанын формалашмасында иштирак етмиш, јохсуллашан тәбәгәси исә шәһәр плебејләри чәркәсинә дахил олмушдур.

Әд.: Бах *Шәһәр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БҮРНЕ́Л (Burnelle) Ернест (12.7.1908, Лјеж—6.8.1968, Лјеж)—Белчика фәһлә һәрәкаты хадими. 1938 илдән Белчика Коммунист Партијасынын (БКП) үзвү. Алман-фашист гошунлары Белчиканы ишғал етдикләри дөврдә (1940—44) *Мугавимәт һәрәкатынын* фәал иштиракчысы иди. Өлкә азад едилдикдән сонра БКП-нин мәркәзи органы «Драпо руж» гәзетинин баш редактору, БКП МК үзвү (1946 илдән), БКП Лјеж федерасијасынын биринчи катиби (1951—53), БКП Сијаси Бүросунун үзвү (1954), БКП милли катиби (1954—61), сәдри (1961—68) олмуш, парламентин депутаты (1946—49; 1965—68) сечилмишдир.

БҮРСҮЛҮМ — Азәрб. ССР Лерик р-нунда кәнд. Б. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 44 *км* ч.-ш.-дә, Ләмәр чајынын (Ләнкәран чајынын голу) сағ саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 138 (1976); һејвандарлыг, түтүнчүлүк вә тахылчылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

БҮРҮНЧ—мис вә синкдән (50%-ә гәдәр) ибарәт әринти. Б. һәлә е.ә. әритмәк јолу илә әлдә едилирди. 18 әсрин ахырларынадәк миси ағач көмүрү гатылмыш синк филизи илә әритмәклә Б. алырдылар. Јалныз 19 әсрдә мислә синкин биркә әридилмәсиндән алмаға башладылар. Тәзјиглә е'мал олунма (исти вә сојуг һалда), јүксәк механики хассәләрә, рәнкинин көзәллијинә вә нисбәтән учуз баша кәлмәсинә көрә Б. ән кениш јајылмыш мис әринтисидир. Кимјәви тәркибинә көрә ади вә хүсуси Б. груплары олур. А д и Б. икикомпонентли әринти олуб мис илә синкдән ибарәтдир. Тәркибиндә Zn 10%-ә гәдәр олдугда томпак, 10—20% олдугда јарымтомпак адланыр. Бу әринтиләр коррозијаја давамлыдыр, јүксәк пластиклијә маликдир. Бунлардан полад мә'мулатын сәтһини өртмәк, радиатор, конденсатор борулары вә с. һазырламаг үчүн истифадә олунур. Чохкомпонентли вә ја х ү с у с и Б.-ә мис илә синкдән башга 10%-ә гәдәр манган, дәмир, силисиум, алүминиум, галај, никел, гурғушун вә с. елементләр гатылыр. Бунлар Б.-үн коррозијаја гаршы давамлылығыны артырыр, она јүксәк тәзјиглә е'мал едилмә вә сојуг һалда асанлыгла кәсилмә хассәләри верир. Тәркибиндә 15% Zn вә 0,5% Al олан Б. көзәл гызылы рәнкә чалыб атм. коррозијасына чох давамлы олдуғу үчүн ондан фәргләндирмә нишанлары вә бәдии мә'мулат истеһсалында кениш истифадә олунур. Б.-ә 1,5% Sn әлавә етдикдә онун дәниз сују коррозијасына давамлылығы артдығына көрә белә Б.-ә дәниз Б.-ү дејилир.

Б. машынгајырма, чиһазгајырма, истилик техникасында вә дикәр сәнаје саһәләриндә тәтбиг едилир.

Әд.: Колачев Б. А., Ливанов В. И., Елагин В. И., Металловедение и термическая обработка цветных металлов и сплавов, М., 1972; Червякова В. В., Пресняков А. А., Сложные латуни и бронзы, Алма-Ата, 1974.

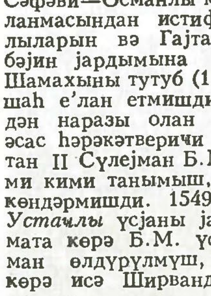
БҮРҮНЧЛӘМӘ—електролитик үсулла метал (әсасән, полад) мә'мулат сәтһинин назик (бир нечә *мкм*) бүрүнч гаты илә өртүлмәси. Бу мәгсәдлә тәркибиндә тәгр. 70% мис вә 30% синк олан ади бүрүнч даһа чох тәтбиг едилир. Чох вахт Б.-дән сонра мә'мулатын сәтһи никелләнир, галајланыр вә ја резин гаты илә (исти пресләмә) өртүлүр. Нәтичәдә мә'мулатын коррозијаја вә механики јејилмәјә гаршы давамлылығы артыр. Б. титан вә онун әринтиләринин антифриксион хассәләринин јүксәлдилмәси үсулларындан биридир. Бах *Галванотехника*.

БҮРҺАН МИРЗӘ, Бүрһанәли Султан (?—1549, башга мә'лумата көрә 1551)—Сәфәви һакимијјәтинә гаршы Ширван үсјанынын (1547—49) башчысы; бә'зи мә'лумата көрә Ширваншаһ II Хәлилүллаһын оғлу. Сәфәви—Османлы мүһарибәсинин башланмасындан истифадә едән, Османлыларын вә Гајтаг усмиси Хәлил бәјин јардымына архаланан Б. М. Шамахыны тутуб (1549) өзүнү Ширваншаһ е'лан етмишди. Феодал зүлмүндән наразы олан кәндлиләр үсјанын әсас һәрәкәтверичи гүввәси иди. Султан II Сүлејман Б.М.-ни Ширван һакими кими танымыш, она һәрби гүввә көндәрмишди. 1549 илдә *Абдуллахан Устачлы* үсјаны јатырды. Бир мә'лумата көрә Б.М. үсјан јатырылан заман өлдүрүлмүш, дикәр мә'лумата көрә исә Ширвандан гачмышдыр.

Әд.: Петрушевский И. П., Азербайджан в XVI—XVII вв., Сб. статей по истории Азербайджана, в. 1, Б., 1949; Ашурбейли С. Б., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964; История Дагестана, т. 1, М., 1967.

«БҮРҺАНИ-ҺӘГИГӘТ» (برهان حقيقت) — Азәрб. әдәби, ичтимаи-сијаси журналы. 1917 ил јанварын 1-дән ијунун 29-дәк Јереванда нәшр олунмушдур. 9 нөмрәси чыхмышдыр. Мүдир вә мүһәррири Әли Һачы Зејналабдинзадә (Рәһимов), нашири Һәсән Мирзәзадә (Әлијев) иди. «Б.-һ.» бир тәрәфдән елм вә маарифә чағыран, дикәр тәрәфдән исә дини еһкамлары мүдафиә едән зиддијјәтли журнал олмушдур.

БҮРҺА́НОВ Әсләддин Бәһрәддинович (д. 8.1.1915, Бухара)—тачик совет актјору вә режиссору.

ССРИ халг артисти (1965). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. 1933 илдән Лаһути ад. Тачикистан Дөвләт Драм Театрынын актјорудур. Гәһрәманларын психоложи аләминә дәриндән нүфуз етмәк, сәһнә ифадә васитәләринин зәнкинлији, ли-

ризм, јүксәк темперамент Б.-ун актјор ојуну үчүн характерикдир. Роллары: Әлишир Нәваи («Әлишир Нәваи», Ујғун вә И. Султанов), Јадикар («Дохунда», Ч. Икрами), Кент, Јаго («Крал Лир», «Отелло», В. Шекспир), Хлестаков («Мүфәттиш», Н. Гогол), Һачывәггас («Беш манатлыг кәлин», М. С. Ордубади), Коба («Ханлар», С. Вурғун) вә б. Б. тачик театрында Ленин ролунун илк ифачысыдыр («Түфәнкли адам», Н. Погодин, «Унудулмаз 1919-чу ил», Вс. Вишневски). «Өлүләр» (Ч. Мәммәдгулузадә), «Беш манатлыг кәлин» (М. С. Ордубади), «Рудәки» (С. Улугзадә), «Рәгс мүәллими» (Лопе де Вега), «Ики вероналы» (В. Шекспир) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. Кино филмләринә чәкилир («Салам, әзиз инсан», 1973, «Гангдан Кремләдәк», 1975; вә с.). Педагожи фәалијјәт дә көстәрир. Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

БУРҺАНОВ Шүкүр (д. 15.9.1910, Дашкәнд)—өзбәк совет актјору. ССРИ халг артисти (1959). 1945 илдән Сов. ИКП үзвү. 1927 илдән Өзбәкистан Дөвләт Драм Театрында ишләјир. Әсасән, романтик, психоложи вә сатирик образлар јаратмышдыр. Роллары: Гулам («Намус вә мәһәббәт», К. Јашен), Гафур («Бәј вә муздур», Һәмзә), Фәрһад («Мәһәббәт әфсанәси», Н. Һикмәт), Улугбәј («Мирзә Улугбәј», М. Шејхзадә), Һамлет («Һамлет», В. Шекспир), Војницки («Ваня дајы», А. Чехов) вә б. «Кремл сааты» (Н. Погодин) вә «Дан улдузу» (К. Јашен) тамашаларында В. И. Ленинин образыны јаратмышдыр. «Таһир вә Зөһрә» (1945), «Асија үзәриндә туфан» (1965), «Ингилаб сүвариләри» (1968), «Гара консулун мәһви» (1971), «Јахын вә узаг илләр» (1976) вә с. филмләрдә, еләчә дә «Азәрбајчанфилм»ин истеһсал етдији «Гызылгаз» (1972) филминдә чәкилмишдир. Ленин ордени, 4 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф олунмушдур.

БҮРЧ—гәдим шәһәр һасарларынын үзәриндә тикилән мүшаһидә вә мүдафиә гурғусу. Ири гәср вә галаларын

Ичәришәһәрдәки (Бакы) гала диварларынын бүрчү.

күнчләриндә тикилән даирәви һүндүр чыхынтылара да Б. дејилир. Б.-ләр дашдан, кәрпичдән, ағачдан тикилирди. Москва Кремлинин, Бакынын Ичәришәһәр гала диварларынын, Мәрдәкан вә Рамана галаларынын Б.-ләри көзәл ме'марлыг нүмунәләридир.

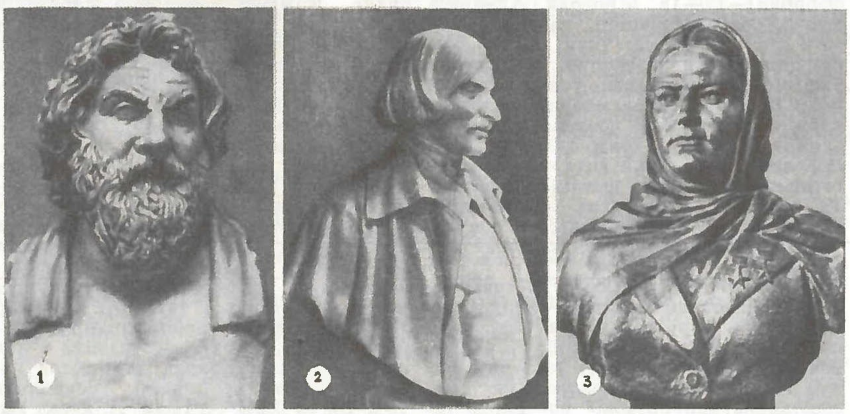
БҮРЧ—улдузлу көјүн һиссәси. Улдузларын мүшаһидә вә өјрәнилмәсинин әлверишлилији үчүн улдузлу көј бүрчләрә (улдуз групларына) бөлүнүр. Бүрчләрин әксәријјәтинә гәдим заманлардан әфсанәви гәһрәманларын (*Һеркулес, Персеј*), һејванларын (*Гоч, Буға*) вә әшјаларын (*Үчбучаг, Күнҗә*) адлары верилмишдир. Көј гүббәси 88 бүрчә ајрылыр. Улдузлар Б. адынын ахырына јунан, латын һәрфләри вә ја рәгәмләр әлавә етмәклә (парлаглығын азалмасына доғру) көстәрилир. Бүрчләрин ән парлаг улдузу α илә ишарә едилир (мәс., *Арабачынын* α-сы).

БҮРЧӘЛИЈЕВ Мәммәд Исмајыл оғлу (д. 25.4.1914, Нуха, индики Шәки)—Азәрб. совет актјору, режиссор. Азәрб. ССР халг артисти (1958). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1935 илдән Ч. Чаббарлы ад. Кировабад Дөвләт Драм Театрында ишләјир. Јумор устасы олан Б. бир сыра характерик образлар јаратмышдыр. Әсас ролларь: Осип («Мүфәттиш», Н. В. Гогол), Шәкәрлински («Кәндчи гызы», М. Ибраһимов), Азәр баба («Фәрһад вә Ширин», С. Вурғун), Сәфәр («Әлигулу евләнир», С. Рәһман) вә с. Б. «Өлүләр» (1958, Ч. Мәммәдгулузадә), «Һәмјерлиләр» (1960, А. Мәммәдов), «Аначан» (1962, Ј. Әзимзадә), «Үрәк јанмаса» (1964, Т. Мәммәдов), «Дағлы гызы» (1969, Р. Һәмзәтов) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. «Мән ки көзәл дејилдим» (1968), «Дәли Күр» (1969) филмләринә чәкилмишдир.

БҮСТ (фр. buste, лат. bustum—мејитин јандырылдығы јер, гәбирүстү абидә сөзүндән) — инсанын белдән јухары һиссәсинин һејкәл-портрети. Даирәви формада олур. Һејкәлтәрашлығын бу нөвү Гәдим Мисир вә Гәдим Јунаныстанда јаранмыш, Гәдим Рома портрет сәнәтиндә формалашмышдыр. Сонралар Интибаһ дөврү инчәсәнәтиндә кениш јајылмышды. Русијада Ф. И. Шубин, С. И. Галберг (совет дөврүндә Н. А. Андрејев, В. И. Мухина, Н. В. Томски вә б.), Гәрби Авропа инчәсәнәтиндә исә *Донателло*, Ч. Л. *Бернини*, Ж. А. *Гудон*, О. *Роден* вә б. бүст-портретләр јаратмышлар. Б. сәнәти Азәрб. инчәсәнәтиндә дә инкишаф етмишдир (Ф. Әбдүррәһманов, П. Сабсај, Ч. Гарјағды, Ө. Елдаров, Т. Мәммәдов вә б.-нын јарадычылығында).

ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Фәрманына әсасән ики вә үч дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманлары вә Сосиалист Әмәји Гәһрәманларына тунчдан бүст гојулур.

Бүст. 1. Философ Антисфенин бүстү. Е.ә. тәгр. 375. Һејкәлтәраш Алопекили Деметри (?). 2. Н. В. Гоголун бүстү. 1951. Һејкәлтәраш Н. В. Томски. 3. Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Ш. Һәсәнованын бүстү. 1952. Һејкәлтәраш Һ. Әһмәдов.

БУТ (јун. eidōlon, һәрфән сурәт, бәнзәјиш)—1) дини ситајиш објекти олан мадди чисим. Б.-ә пәрәстиш—*бутпәрәстлик* гәдим заманларда мејдана кәлмишдир. Бутпәрәстләрин тәсәввүрүнә көрә Б. аллаһы тәчәссүм етдирир (әвәз едир) вә ја өзүндә јерләшдирир, јахуд да о, аллаһын өзүдүр. Мүасир динләрдә Б. икона, чармых (Исанын чармыха чәкилмиш тәсвири) вә с. формаларда галмагдадыр. Азәрб.-да археоложи газынтылар заманы ерамызын 1-чи миниллијинин 1-чи јарысына аид кил вә даш Б.-ләр тапылмышдыр; 2) мәчази мә'нада Б. кор-коранә ситајиш објекти; 3) классик Шәрг, һабелә Азәрб. поезијасында көзәл, дилбәр, сәнәм.

БҮТӨВ СПЕКТР — бах *Спектр.*

БҮТӨВБАШЛЫЛАР (Holocephali)—*акулалара* јахын балыг јарымсинфи. Уз. тәгр. 1,5 *м*-дир; гығырдаг скелетлидир. Кәлләси аутостил типлидир (дамаг-квадрат гығырдағы бүтүнлүклә бејин чанағына битишикдир). Газынты һалында Үст Девон дөврүндән мә'лумдур. Б. ики дәстәјә бөлүнүр: Даш көмүр дөврүндә јашамыш әлүзкәчли химерләр вә әсл химерләр.

БУТПӘРӘСТЛИК — тәбиәтин чисим вә әшјаларыны илаһиләшдирән, ибтидаи динләрин (*анимизм, фетишизм, тотемизм, шаманизм* вә с.) зәмининдә јаранмыш дини е'тигад. Б. мүхтәлиф формаларда тәзаһүр етмиш, мүасир динләрин әмәлә кәлмәси илә тәдричән арадан чыхмышдыр. Лакин онун үнсүрләри һәмин динләрдә галмышдыр. Бә'зи адамларын пирләрә, мүхтәлиф әшјалара е'тигады Б.-ин галығыдыр (бах һәмчинин *Бут*).

Әд.: Климович Л., Обряды, праздники и культ святых в исламе, Грозный, 1958; Белов А., Правда о православных «святых», М., 1968.

«БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!» — бејнәлхалг ингилабчы пролетариатын мүбариз шүары; бүтүн өлкәләрин фәһлә синфинин вә зәһмәткешләринин ичтимаи вә милли зүлмдән азад олунмасы уғрунда ингилаби мүбаризә бајрағы алтында бирләшмәсинә чағырыш. Пролетар бејнәлмиләлчилијинин парлаг ифадәси олан бу шүар илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енҝелс тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә 1847 илдә *Коммунистләр иттифағынын* девизи кими тәсдиг едилмишдир. *«Коммунист Партијасынын Манифести»* бу шүарла битир.

«БҮТҮН ҺАКИМИЈЈӘТ СОВЕТЛӘРӘ!» — Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын һазырланмасы вә кечирилмәси дөврүндә болшевикләр партијасынын әсас сијаси шүары. В. И. Ленинин *Апрел тезисләриндә* ирәли сүрүлмүш, РСДФ(б)П-нин Үмумрусија Апрел конфрансында тәсбит едилмишдир. Социалист ингилабы уғрунда мүбаризәнин кедишиндә шүарын мәзмуну дәјишди. Ингилабын динҹ инкишафы дөврүндә (1917, апрел—ијун) бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечмәси јолу илә икиһакимијјәтлијин ләғви нәзәрдә тутулурду.

Азәрб. болшевикләри фәһләләри вә бүтүн зәһмәткешләри «Б.Һ.С.!» шүары әтрафында сых бирләшдирмәк үчүн фәалијјәтләрини кенишләндирир, меншевикләри, есерләри вә буржуа милләтчиләрини Бакы Советиндән чыхармаг вә чохлуғу әлә алмаг уғрунда мүбаризә апарырдылар.

Ингилабын инкишафы кедишиндә күтләләр әмин олдулар ки, Мүвәггәти һөкумәт вә ону мүдафиә едән Советләрин есер-меншевик рәһбәрләри онларын тәләбләрини һәјата кечирмирләр. Сазишчилик хүлјаларынын арадан галдырылмасы дөврү башланды. *Ијул күнләриндә (1917)* буржуазијанын тәкһакимијјәтлији јаранды. Есер-меншевик Советләри буржуа һөкумәтинин әлавәсинә чеврилдиләр. Бу шәраитдә В. И. Ленин «Б.Һ.С!» шүарыны мүвәггәти олараг кери көтүрмәји тәклиф етди. В. И. Ленин јазырды: «Бүтүн һакимијјәтин Советләрә кечмәси шүары апрелдә, мајда, ијунда, ијулун 5—9-дәк, јә'ни һакимијјәт һәгигәтән һәрби диктатуранын әлинә кечдији вахта гәдәр ингилабын мүмкүн олан динҹ инкишафы шүары иди. Инди бу шүар артыг доғру дејилдир, чүнки бу шүарда һакимијјәтин һәрби диктатура әлинә кечмәси, есер вә меншевикләрин ишдә ингилаба тамамилә хәјанәт етмәси нәзәрә алынмыр» (Әсәрләри, ч. 25, сәһ. 180—181). Партијанын 6-чы гурултајы (1917 ил 26 ијул—3 август) бу тәклифи бәјәнди. Советләр болшевикләшдикдән сонра «Б.Һ.С!» шүарынын мәзмуну дәјишди. Инди о, күтләләри пролетариат диктатурасы гурмаг уғрунда силаһлы үсјана чағырырды. «Б.Һ.С!» шүары Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәси нәтиҹәсиндә һәјата кечирилди. 2-чи Үмумрусија Советләр гурултајы 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) бүтүн һакимијјәти әлә алды вә Совет һөкумәтини (ХКС) јаратды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 80). Бах һәмчинин *Бөјүк Октјабр социалист ингилабы* мәгаләсинин әдәбијјатына.

БҮХНЕР (Büchner) Ҝеорг (17.10.1813, Годделау—19.2.1837, Сүрих)—алман драматургу, ингилабчы демократ. «Инсан һүгуглары ҹәмијјәти» адлы ингилаби тәшкилатын фәал үзвләриндән олмуш, «Дахмалара сүлһ! Сарајлара һәрб!» сөзләри илә башлајан «Һессен кәндлиләринә» (1834) интибаһнамәсини јазмышдыр. «Дантонун өлүмү» (1835) драмында *Бөјүк Франса Ингилабы* әзәмәт вә зиддијјәтләри илә көстәрилмишдир. «Војтсек» (1837) пјесиндә Б. алман әдәбијјатында илк дәфә олараг, фәһләләрин фаҹиәли һәјатыны вә онларда синфи шүурун ојанмасыны тәсвир етмишдир.

Әсәри: Пьесы, проза, письма, М., 1972.

Әд.: XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Таран-Зайченко П. В., Георг Бюхнер, М., 1963.

БФК—сүртку јағларына әлавә едилән чохфункцијалы *ашгар*; алкилфенолларын формалдеһидлә конденсасијасындан алынан бирләшмәнин бариум дузу (ады бариум дузу, формалдеһид, вә конденсасија сөзләринин баш һәрфләриндән көтүрүлмүшдүр). БФК-нын тәркибиндәки алкилфенолларын алкил радикалында 8—12 карбон атому олур. БФК-ны 1955 илдә Ә. М. *Гулијев* әмәкдашлары илә бирликдә синтез етмишдир. БФК алмаг үчүн әввәлчә алкилфенол 96—98°С-дә хлорид туршусунун каталитик тә'сири илә формалдеһидлә конденсасија едилир. Конденсасија мәһсулу сүрткү јағында (2:1) һәлл едилдикдән сонра 110 — 130°С-дә бариум-һидроксидлә нејтраллашдырылыр вә алынан БФК гурудулуб сентрифугада механики гатышыглардан тәмизләнир.

БФК сүрткү јағларынын оксидләшмәјә гаршы мүгавимәтини артырыр, металын коррозијасыны азалдыр вә јағын јума хассәсини јахшылашдырыр. Дизел мүһәррикләриндә ишләдилән сүрткү јағларына 6% БФК әлавә едилдикдә мүһәррикин хидмәт мүддәти 1,5—2 дәфә узаныр. БФК, еләҹә дә јағлара тә'сир еффекти даһа јүксәк олан БФКу Сумгајыт ашгарлар з-дунда истеһсал олунур.

Әд.: Кулиев А. М., Химия и технология присадок к маслам и топливам, М., 1972.

БҺАВНАГАР—Һиндистанын Ҝуҹарат штатында шәһәр. Катһијавар ј-а-ндадыр. Камбеј көрфәзиндә порт. Нәгл. ҝовшағы. Әһ. 226 мин (1971). Тохуҹулуг, јејинти вә кимја сәнајеси мүәссисәләри, метал е'малы з-ду вә с. вар.

БҺАГАЛПУР — Һиндистанын шм.-ында, Биһар штатында шәһәр. Ганг чајы саһилиндәдир. Д.ј. ҝовшағы. Әһ. 172,7 мин (1971). Тиҹарәт мәркәзи. Чәлтиктәмизләмә, шәкәр вә тохуҹулуг (ипәк, јун парча) сәнајеси мүәссисәләри, ипәкчилик үзрә к.т. тәҹрүбә ст. вә ин-ту вар.

БҺАКТАПУР, Бһадгаон—Непалда Катманду вадисиндә шәһәр. Әһ. тәгр. 35 мин. К.т. р-нунун тиҹарәт мәркәзи. Кустар сәнәткарлыг (о ҹүмләдән дулусчулуг) инкишаф етмишдир. Гәдим будда вә браһман мә'бәдләри, ме'марлыг абидәләриндән исә 1697 илә аид гызыл дарвазалы сарај вә с. вар. 865 илдә салынмышдыр.

БҺАКТИ (санскритҹә һәрфи мә'нада—сәдагәт вә аллаһа мәһәббәт) — 12—17 әсрләрдә Һиндистанда кениш јајылмыш дини-тәригәтчи халг һәрәкаты. Б. тә'лиминин әсасыны *һиндуизм* дини доктриналарындан бири тәшкил едир. Б. доктринасы, хүсусилә, «Бһактиратнавали» әсәриндә (14 әсрин сону) әксини тапмышдыр. Б. бүтүн инсанлары аллаһ гаршысында бәрабәр е'лан етмишди. Б.-нин ән сон идеоложи формаларында бири *сигһизм* олду.

БҺАРАТ—һинд дилиндә Һиндистан Республикасынын рәсми ады. Гәдим һинд епосу «Бһаратаваршаۥнын [«Бһаратлар өлкәси» (вә ја «падшаһлығы»)] ады илә бағлыдыр. Гәдимдә Һиндистан бә'зән белә адланырды. Бһаратлар «Маһабһарата» епосунун гәһрәманларыдыр. Е.ә. 2-чи минилликдә—1-чи минилликин әввәлиндә мөвчуд олан һинд тајфасы да Б. адланырды.

«БҺАРАТ НАТЈАМ»—һинд классик рәгс мәктәбләриндән бири. Е.ә. 2 әсрдә Ҹәнуби Һиндистанда јаранмышдыр. «Б.н.» сәнәтиндә рәгс, мусиги вә драм елементләри бирләшмишдир. Рәгсләр үч әсас елементдән ибарәтдир: «нрита»—ритмик рәгс; «нритја»—әл бармагларынын һәрәкәти вә ајагларын вәзијјәти илә рәгсин мәзмуну ачмаг; «натја»—нритја илә нәғмә охуманын вәһдәти. «Б. н.» мәктәбинин рәгсләри 4 нөвдүр: «садир натја», «кураванчи», «бхагавата мела натака» вә «кушипуди». «Б.н.» мәктәбинин рәгсләри Мәдрәсдәки Мусиги Академијасында өјрәнилир.

БҺАСКАРА (1114 — тәгр. 1178)—һинд ријазијјатчысы, астроном. «Системләрин таҹы» әсәриндә (тәгр. 1150) ҹәбрин вә әдәдләр нәзәријјәсинин бир сыра мәсәләсини тәдгиг етмишдир. Мәнфи әдәдләр үзәриндә апарылан бүтүн әмәлләрә тә'риф вермиш вә мәнфи әдәдин квадрат көкүнүн һәгиги гијмәти олмадығыны сөјләмишдир.

БҺИЛАИ, Бһилајнагар—Һиндистанын Мадһја-Прадеш штатында шәһәр. Дург-Бһилаи шәһәр р-нунун тәркибиндәдир. Әһ. 245,3 мин (1971). Өлкәнин мүһүм гара металлуркија мәркәзидир. ССРИ-нин көмәји илә 1956—59 илләрдә Б.-дә металлуркија комбинаты (илдә 2,5 млн. *т* полад истеһсал едилир) тикилмишдир. Б. јахынлығында зәнкин дәмир вә манган филизи, һәмчинин даш көмүр јатаглары вар.

БҺИЛЛӘР—башлыча олараг Мадһја-Прадеш, Раҹастһан штатларында вә Бомбејдә јашајан гоһум һинд тајфалары групу. Үмуми сајы тәгр. 2,6 млн. нәфәрдир (1975). Һинд (һинд-ари) дилләринә аид бһили дилинин диалектләриндә данышырлар. Диндарлары һиндуистдир, гәдим анимист е'тигадларына да сахламышлар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир.

В

В—рус графикасына әсасланан әлифбаларын, о ҹүмләдән Азәрб. әлифбасынын үчүнҹү һәрфи; мүасир Азәрб. әдәби дилиндә бу һәрфлә ифадә олунан ҹинкилтили додаг-диш самитинин ишарәси. *Финикија әлифбасында* јазылыш формасына көрә мыха бәнзәдијиндән «вав» (мых) адланырды. Гәдим

«В» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

славјан әлифбасынын (Кирил әлифбасы) В һәрфи јунан әлифбасындакы «β» (бета) әсасында дүзәлдилмишди. Дүнја әлифбаларында В һәрфинин јери сабит дејил.

ВАА́Л—гәдимдә сами тајфаларында аллаһ; бах *Баал*.

ВАА́Л (Vaal)—Ҹәнуби Африка Республикасында чај. Оранж чајынын сағ голу. Уз. тәгр. 1250 *км*. Әждаһа д-рындан башланыр вә Велд јајласындан дар дәрә илә ахыр. Јајда (нојабр—феврал) сују чохалыр. Чајдан Витватерсранд гызыл сәнајеси р-нунун су тәҹһизатында вә сувармада истифадә едилир. Вилкә чајынын В.-а төкүлдүјү јердә бөјүк су анбары (В.—Вилке) вар. Ференикинг ш. В. саһилиндәдир.

ВААРАНДИ—Дебора (д.1.10.1916, Выру ш.)—естон совет шаирәси. Ест.ССР халг јазычысы (1971). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1940 ил ијун антифашист чеврилишинин иштиракчысыдыр. «Јанар сәма алтында» (1945) адлы илк китабында Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы шеʼрләр топланмышдыр. «Ләпәдәјәнин сәс-күјүндә» (1948), «Ајдын сәһәрдә» (1950), «Пәнҹәрә өнүндә хәјаллар» (1959), «Саһил вадиләринин чөрәји» (1965) вә с. китабларындакы шеʼр вә поемалар Естонијада социализм гуруҹулуғуна һәср едилмишдир. Бәʼзи шеʼрләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә 3 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Избранное, М., 1975.

ВАВИ́ЛОВ Николај Иванович (25.11. 1887, Москва—26.1.1943, Саратов)—совет кенетики, биткичи, ҹоғрафијашүнас. Мүасир селексијанын елми әсаслары, мәдәни биткиләрин мәншәји вә онларын ҹоғрафи јајылмасы һаггында тәʼлимин јарадыҹысы; ССРИ-дә биолокија вә к.т. елмләринин илк тәшкилатчылары вә рәһбәрләриндән бири, ичтимаи хадим. ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзвү 1923), Укр.ССР ЕА акад. (1929). В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын президенти (1929—35) вә витсепрезиденти (1935—40). ССРИ МИК-нин (1926—35) вә ҮРМИК-ин үзвү (1927—29). Үмумиттифаг Ҹоғрафија Ҹәмијјәтинин президенти (1931—40).

1919—20 илләрдә В. ССРИ Авропа һиссәсинин ч.-ш.-ини тәдгиг етмиш, Волгабоју вә Заволжјенин бүтүн мәдәни биткиләри һаггында мәʼлумат вермишдир. 1920—40 илләрдә Орта Асија, Аралыг дәнизи саһилбоју әразисиндәки өлкәләрин, Ефиопија, Иран, Әфганыстан, Јапонија, Гәрби Чин вә Корејанын, Шимали, Мәркәзи вә Ҹәнуби Америка өлкәләринин битки еһтијатларыны өјрәнән елми експедисијаларын тәшкилатчысы вә рәһбәри олмушдур. Топланмыш материаллар әсасында В. *мәдәни биткиләрин мәншә мәркәзләрини* (7 мәркәз) мүәјјәнләшдирмишдир. Експедисија материаллары вә коллексијалары ССРИ-дә тарла биткиләринин дөвләт сорт сынағынын тәшкили үчүн тәмәл олду.

В.-ун рәһбәрлији вә иштиракы илә Үмумиттифаг Биткичилик Ин-тунда 300 миндән чох мәдәни битки нүмунәси олан зәнкин дүнја коллексијасы јарадылмышдыр. 1919 илдә В. јолухуҹу хәстәликләрә гаршы биткиләрин иммунитетинә даир тәʼлими әсасландырды, 1920 илдә биткиләрдә ирси дәјишкәнлијин *һомоложи сыралар ганунуну* ирәли сүрдү. В.-ун тәшәббүсү илә В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА системиндә бир сыра ин-тлар јарадылды. О, биткичиләр вә селексијачылар мәктәбинин банисидир. В.-ун 350-дән чох әсәри дүнја биолокија елми хәзинәсинә дахил олмушдур. В. елми тәдгигатларына көрә В. И. Ленин ад. мүкафат алмыш (1926), Н. М. Пржевалски ад. гызыл медал вә ҮИКТС-нин бөјүк гызыл медалы илә тәлтиф едилмишдир (1940). Лондон Крал Ҹәмијјәти, Һиндистан, Аркентина, Шотландија академијаларынын үзвү вә фәхри үзвү, Чехословакија вә Һалле (Алманија) ЕА м. үзвү сечилмишди. 1965 илдән Вавилов ад. мүкафат тәʼсис олунмуш, 1967 илдә Үмумиттифаг Биткичилик Ин-туна вә Үмумиттифаг Кенетикләр вә Селексијачылар Ҹәмијјәтинә В.-ун ады верилмишдир. 1968 илдә к.т. саһәсиндә мүһүм елми ишләр вә кәшфләр үчүн Вавилов ад. гызыл медал тәʼсис едилмишдир.

В. Азәрб.-да Үмумиттифаг Биткичилик Ин-тунун Мәрдәкан шөʼбәсинин јарадылмасында иштирак етмишдир.

Әсәрләри: Центры происхождения культурных растений, «Труды по прикладной ботанике и селекции», 1926, т. 16, в. 2; Проблемы новых культур, М.—Л., 1932; Селекция как наука, М.—Л., 1934; Учение об иммунитете растений к инфекционным заболеваниям, М.—Л., 1935; Научные основы селекции пшеницы, М.—Л., 1935; Избр. труды, т. 1—5, М.—Л., 1959—65 (в т. 1 приведена библиография трудов В.); Избранные произведения, т. 1—2, Л., 1967.

Әд.: Н. И. Вавилов и сельскохозяйственная наука. Посвящается 80-летию со дня рождения..., М., 1969.

ВАВИ́ЛОВ Серкеј Иванович (24.3. 1891, Москва—25.1.1951, Москва)—совет физики, ичтимаи хадим вә дөвләт хадими, ССРИ ЕА акад. (1932; м. үзвү 1931), Н. И. *Вавиловун* гардашы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946 вә 1951—вәфатындан сонра). В. Халг Сәһијјә Комиссарлығынын Физика вә Биофизика Ин-тунун

физики оптика шөʼбәсинин мүдири (1918—30), ССРИ ЕА Физика Ин-тунун директору (1932—51), Дөвләт Оптика Ин-тунун елми рәһбәри (1932—45), ССРИ ЕА президенти (1945—51) олмушдур. Әсас елми ишләри физики оптикаја, хүсусилә лүминессенсијаја аиддир. Енержинин көчүрүлмәси нәзәријјәсини ишләјиб һазырламышдыр.

Онун рәһбәрлији илә 1934 илдә П. А. *Черенков* радиоактив маддәләрин γ- вә β-шүаланмасынын тә'сири нәтиҹәсиндә саф мајеләрин ишыгланмасыны кәшф етмишдир. В. көстәрмишдир ки, бу ишыгланма ади лүминессенсија олмаса да сәрбәст електронларын һәрәкәтинин нәтиҹәсидир (бах *Черенков—Вавилов шүаланмасы*). В. *ҝејри-хәтти оптиканын* баниләриндән биридир. О, физиканын мүхтәлиф саһәләринә аид бөјүк елми мәктәб јаратмыш, Үмумиттифаг Сијаси вә Елми Биликләри јајан Ҹәмијјәтин илк сәдри (1947), Бөјүк Совет Енсиклопедијасынын 2-ҹи нәшринин баш редактору (1949—51), ССРИ Али Советинин (2—3-ҹү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. ССРИ ЕА Физика Проблемләри Ин-туна (Москва), Дөвләт Оптика Ин-туна (Ленинград) В.-ун ады верилмиш, физика саһәсиндә көркәмли ишләр үчүн 1951 илдә Вавилов ад. гызыл медал тә'сис олунмушдур.

Әсәрләри: Ломоносов и русская наука, 2 изд., М., 1947; Собрание сочинений, т. 1—3, М., 1952—56; Исаак Ньютон, М., 1961.

Әд.: Левшин Л. В., С. И. Вавилов, М., 1960; Келер В., Сергей Вавилов, М., 1975.

ВА́ВРА (Vávra) Отакар (д.28.2.1911, Брно) — Чехословакија кино режиссору, ссенарист. ЧССР халг артисти. Чехословакија Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1957 илдән Прагадакы Инҹәсәнәт Академијасынын реж.-луг факүлтәсинин профессору. Кино саһәсиндә 1929 илдән чалышыр. В. Чехословакија киносунда монументал-тарихи филмләрин јарадыҹысыдыр. Бир чох филми халгын фашизмә гаршы вәтәнпәрвәрлик мүбаризәсинә һәср олунмушдур. «Лал баррикада» (1949), «Јан Гус» (1955), «Јан Жижка» (1956), «Һамыја гаршы» (1957), «Вәтәндаш Брих» (1958), «Корнет үчүн романс» (1966),

«Хәјанәт күнләри» филминдән кадр. Реж. О. Вавра.

«Хәјанәт күнләри» (1973), «Соколово» (1974), «Праганын азад едилмәси» (1976) ән јахшы филмләриндәндир.

ВА́ГА—РСФСР Вологда вә Архангелск вил.-ләриндә чај. Шимали Двинанын сол голу. Уз. 575 *км*, һөвзәсинин саһ. 44 800 *км*²-дир. Батаглыгдан башланыб, мешәликлә ахыр. Нојабрдан апрелин ахырларынадәк донмуш олур. Әсас голлары: сағда Кулој, Устја; солда Вел. Ағач ахыдылыр. Велск ш.-ндән кәмиҹилијә јарарлыдыр.

ВАГАЗИН—Азәрб.ССР Лачын р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 41 *км* шм.-г.-дә, Әрдәшәви чајынын (Шәлвә чајынын голу) сағ саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин јамаҹындадыр. Әһ. 678 (1976); һејвандарлыг вә әкинчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ВАГА́НОВА Агриппина Јаковлевна (6.7.1879, Петербург—5.11.1951, Ленинград)—совет балет артисти, балетмејстер вә педагог. РСФСР халг артисти (1934). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1897 илдә Петербург театр мәктәбини битирмиш, 1897—1916 илләрдә Марија театрында (Петербург) чыхыш етмишдир. В. классик рәгсләрин виртуоз ифачысы кими шөһрәт газанмышдыр. В. 1931—37 илләрдә С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрынын бәдии рәһбәри олмуш, бурада «Соналар көлү» (1933, П. Чајковски), «Есмералда» (1935, С. Пуни) балетләринин тамашаја гојмушдур. 1921 илдән Ленинград Хореографија Мәктәбиндә дәрс демишдир (1946 илдән проф.). Тәдрис методикасыны «Классик рәгсин әсаслары» (1934) китабында шәрһ етмишдир. Совет балет артистләриндән Г. Уланова, М. Семјонова, Т. Вечеслова, Н. Дудинскаја вә б. В.-нын јетишдирмәләридир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВАГАРШЈА́Н Вагарш Богданович (14.2.1894, Шуша—6.5.1959, Москва)—

В. Б. Вагаршјан Һамлет («Һамлет», В. Шекспир) ролунда.

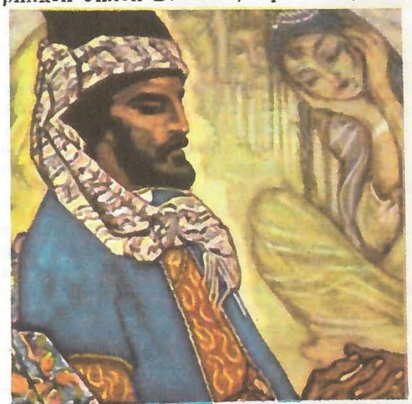
ермәни совет актјору, режиссор, драматург вә театр хадими. ССРИ халг артисти (1954). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941, 1952). 1944 илдән Сов.ИКП үзвү. Сәһнә фәалијјәтинә 1915 илдән башламышдыр. Тифлис, Бакы, Краснодар вә Ростовда ишләмишдир. 1923 илдән Г. Сундукјан ад. театрын (Јереван) актјору, 1941—44 илләрдә исә һәмин театрын бәдии рәһбәри олмушдур. Әсас роллары: Сурен («Шәрәф наминә», А. Ширванзадә), Һамлет («Һамлет», В. Шекспир), Јегор Булычов («Јегор Булычов вә башгалары», М. Горки) вә с. Ермәни театры сәһнәсиндә В. И. Ленин образыны илк дәфә В. јаратмышдыр («Түфәнкли адам», Н. Погодин). «Одлу көрпү» (1929, Б. С. Ромашов), «Васса Железнова» (1937, М. Горки) вә с. тамашаларын реж. олмушдур. 1927 илдән кинода чәкилмишдир. В. бир сыра пјесин мүәллифидир. 1944 илдән Јереван Театр Ин-тунда педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1946 илдән проф.). ССРИ Али Советинин (1-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВАГ-ВАҒЫ — декоратив сәнәтдә орнамент елементи; орта әср орнамент композисијаларында стилизә едилмиш баш тәсвири (инсан, гуш, фил, шир, ит, көчи башы вә с.). Бу тәсвирләр битки орнамент елементләринин (хүсусилә ири күлләрин) ортасында, әксәр һалларда исә күл-чичәк фонунда верилир. 15—16 әсрләрдә В. Јахын Шәрг өлкәләринин декоратив сәнәтиндә кениш јајылмышды. Уста Гәнбәр Гарабағи Шәки ханлары сарајынын дахили бәзәјиндә В.-дан истифадә етмишдир.

ВАГИДИ (واقدي), Әбу Абдуллаһ Мәһәммәд ибн Өмәр әл-Вагиди (747, Мәдинә—823)—әрәб тарихчиси. «Һәрби јүрүшләр китабы», «Шамын фәтһи», «Мисирин фәтһи» әсәрләринин мүәллифидир В.-нин әсәрләри ислам дининин јајылмасы һаггында илк мәнбәләрдәндир. В. әрәб гошунларынын Азәрб.-ы ишғал етмәси, бураја мүхтәлиф әрәб гәбиләләринин көчүрүлмәси вә с. һаггында да мә'лумат вермишдир. Тәбәри, Ибн әл-Фәгиһ, Бәлазури вә б. онун Азәрб.-а аид мә'луматларындан истифадә етмишләр.

ВАГИФ Молла Пәнаһ (1717, Газах маһалынын Салаһлы к.—1797, Шуша)—Азәрб. шаири, дөвләт хадими. Мәдрәсәдә тәһсил алмыш, фарс вә әрәб дилләрини өјрәнмишдир. 19 әср мүәллифләринин мә'луматына көрә ме'марлыг вә астрономија илә дә марагланмышдыр. 18 әсрин орталарында Гарабаға көчмүш, Шушада мәктәбдарлыг етмишдир. 1769 илдә Гарабағ һакими Ибраһим ханын сарајына дә'вәт едилмиш, бурада ешикағасы, сонра баш вәзир олмушдур. Ханлығын хариҹи сијасәт ишләринә бахан В. Азәрб. ханлыглары арасында әлагәләри, Русија вә Күрҹүстанла мүнасибәтләри јахшылашдырмаға сә'ј көстәрмишдир. 1797 илдә Аға Мәһәммәд Шаһ Гаҹарын гошуну Шушаны тутаркән В. өлүмә мәһкум олунмуш, шаһ суи-гәсд нәтиҹәсиндә өлдүрүлдүкдән сонра азад едилмишдир. Һәмин ил Гарабағ ханлығыны әлә кечирмиш Мәһәммәд бәј Ҹаваншир ријакар сарај ә'јанларынын тәһрики илә В.-и вә онун «Алим» тәхәллүсү илә ше'р јазан оғлу Әлиағаны өлдүртмүшдүр.

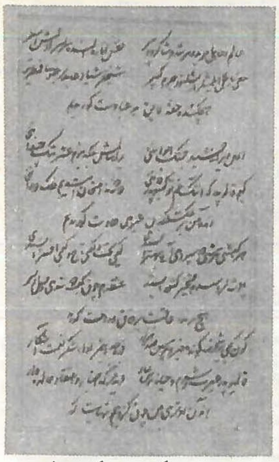
В.-ин јарадыҹылығы Азәрб. поезијасы тарихиндә мүһүм мәрһәләләрдән биридир. Классик Шәрг ше'рини дәриндән билән В. гәзәл, мүхәммәс, мүс-

М. П. Вагифин портрети. 1968. Рәссам М. Абдуллајев. Азәрб. Дөвләт Шәкил Галерејасы.

тәзад вә с. формаларда әсәрләр јазмышдыр. Лакин о, шифаһи халг әдәбијјаты, ашыг ше'ри илә даһа чох бағлы олмуш, тәҹнис, хүсусән гошмалары илә милли поезијаны зәнкинләшдирмишдир. В. әдәби ирсин бу ики голу-

ну—классик вә халг ше'рини үзви шәкилдә бирләшдирмәјә наил олмушдур. «Бир көзәл ки, ширин ола бинадан», «Сәрасәр бир јерә јығылса хублар», «Ачыгбашда әкәр олса бир дилбәр», «Булут зүлфлү, аj габаглы көзәлин», «Бир заман һавада ганад сахлајын», «Күр гырағынын әчәб сејрәнкаһы вар», «Севдијим, ләбләрин јагута бәнзәр», «Бајрам олду, һеч билмирәм нејләјим» вә с. гошмалары, «Бах» рәдифли гәзәли вә с. ше'рләри В. лирикасынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Көзәлләрин вәсфи В. лирикасынын әсас мотивидир. Шаир онларын бәдии портретини бөјүк мәһарәтлә јаратмыш, етнографик деталлары, милли колорити габарыг шәкилдә әкс етдирмишдир. О, инсаны физики вә мә'нәви чәһәтдән камил, һармоник инкишафда көрмәк истәјирди. В. дүнјәви идеаллар шаиридир. Никбинлик, һәјатсеврлик онун поезијасынын үмдә хүсусијјәтидир. В.-ин јарадычылығында «Көрмәдим» мүхәммәси хүсуси јер тутур. Ше'рдә ичтимаи әдаләтсизлик вә бәрабәрсизлијә нифрәт ифадә олунмушдур. Јүксәк ичтимаи-фәлсәфи үмумиләшдирмә дәрәчәсинә јүксәлән бу әсәр Азәрб. поезијасынын көзәл нүмунәләриндәндир.

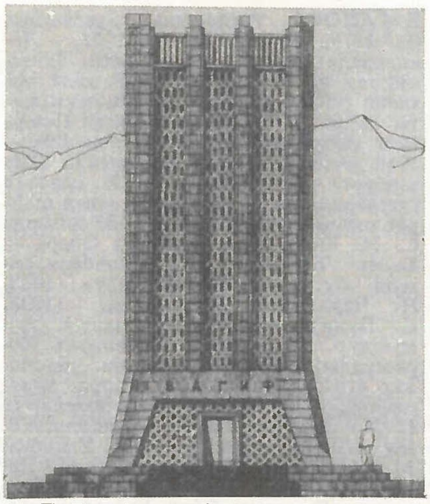

М. Ј. Нерсесовун тәртиб етдији «Мәчмуеји-дивани-Вагиф вә дикәр мүасирин» китабындан бир сәһифә. Тејмурханшура. 1856.

Азәрб. әдәби дилинин инкишафында В.-ин хидмәти бөјүкдүр. О, һеча вәзниндә јаздығы ше'рләрдә халг дилинин зәнкин хәзинәсиндән сәнәткарлыгла истифадә етмиш, ону әдәби-бәдии дил сәвијјәсинә галдырмышдыр. В. ше'риндәки реализм үнсүрләри Азәрб. поезијасынын инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

В.-ин дөвләт хадимлији вә шаирлији она халг ичәрисиндә бөјүк шөһрәт газандырмышды. Ел арасында «һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз» мәсәли мәшһурдур. Әсәрләри һәлә сағлығында Ермәнистан, Күрчүстан вә Дағыстан халглары арасында кениш јајылмышды. Ше'рләринин бир гисми илк дәфә М. Ј. Нерсесовун тәртиб етдији «Мәчмуеји-дивани-Вагиф вә дикәр мүасирин» китабында топланмышды (1856). В. поезијасы 19 әсрдән рус, полјак, алман, естон әдәбијјатчыларынын диггәтини чәлб етмишди.

Совет һакимијјәти илләриндә әсәрләри дәфәләрлә нәшр олунмуш, ССРИ халглары дилләринә вә бир чох харичи дилә тәрчүмә едилмишдир. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романы, Сәмәд Вурғунун «Вагиф» пјеси вә Р. Мус-

М. П. Вагифин түрбәсинин фасады. Макет. Лајиһә мүәллифләри Ә. В. Саламзадә вә Е. Кануков.

тафајевин «Вагиф» операсы шаирә һәср едилмишдир. Бир сыра ше'рләринә мусиги бәстәләнмишдир. Анадан олмасынын 250 иллик јубилеји үмумиттифаг миг'јасында кечирилмишдир (1968). Азәрб.ССР-дә бир чох к-за, мәдәни-маариф мүәссисәсинә вә күчәјә В.-ин ады верилмиш, Шушада бүстү гојулмуш, түрбәси тикилмиш, Газахда ев музеји ачылмышдыр.

Әсәрләри: Молла Пәнаһ Вагиф, Б., 1925; Әсәрләри, Б., 1937; Әсәрләри, Б., 1957; Әсәрләри, Б., 1968; Лирика, М., 1961, 1968; Стихи. В кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 1, Б., 1960; Кочәрли Ф., Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, ч. 1, һ. 1, Б., 1925; Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Дадашзадә А., Вагиф. Һәјат вә јарадычылығы, Б., 1966; Јенәонун, Певец жизни (Раздумья о Вагифе), Б., 1968; Шариф А., Вагиф—певец любви и красоты, М., 1968; Dadashzade A., Molla Panah Vagif, B., 1968.

ВА́ГНЕР (Wagner) Вилһелм Рихард (22.5.1813, Лејпсиг—13.2.1883, Венесија) — алман бәстәкары, дирижор, театр хадими, публисист. В. 1831 илдән Лејпсиг үнтиндә охумуш, ејни заманда композисија дәрси алмышдыр. 1833 илдә Вүрсбургда хормејстер, сонралар Магдебург (1834—36), Кенигсберг (1837) вә Риганын (1837—39) мусиги театрларында дирижор ишләмишдир.

30-чу илләрдә «Пәриләр» (1833—34, тамашасы 1888), «Севки гадағандыр» (1836), «Ријенси» (1838—40, тамашасы 1842) опералары јазмышдыр. «Фауст» увертүрасы (1840) вә «Учан һолландијалы» (1841, тамашасы 1843) операсы В.-ин илк јеткин әсәрләридир. 1843—49 илләрдә В. Дрездендәки сарај театрында дирижор ишләмиш, орта әср әфсанәләри әсасында «Танкејзер» (1843—45, тамашасы 1845) вә «Лоенгрин» (1845—48, тамашасы 1850) операларыны јазмышдыр. В. 1849 ил Дрезден үсјанында иштирак етдијинә көрә тә'гиб олунмуш, 13 ил мүһачирәтдә (Сүрих, Парис, Вјана) јашамышдыр. 1848 илдән В. «Рејн гызылы» (1854), «Валкирија» (1856), «Зигфрид» (1871), «Аллаһларын мәһви» (1874) опералардан ибарәт «Нибелунг үзүјү» тетралокијасы үзәриндә ишләмишдир. Башга операларында олдуғу кими, бурада да милли әсатири вә әфсанәви образлар, Алманијанын тарихи, тәбиәт ләвһәләри парлаг ифадәсини тапмышдыр. Бу дөврдә В.-ин дүнјакөрүшүндә мүртәҹе мејлләр гүввәтләнмиш, А. Шопенһауер вә Ф. Нитсше фәлсәфәси она бөјүк тә'сир көстәрмишди. 1857—59 илләрдә В. «Тристан вә Изолда» операсыны јазмышдыр (тамашасы 1865). Тарихи-мәишәт сүжетли «Нүрнберг мејстерзинкерләри» операсында (1867, тамашасы 1868) В. халг типләрини реалистҹәсинә тәсвир етмишдир. «Парсифал» (1882) опера-мистеријасы да вар. В. һәјатынын сон дөврүнү Бајројтда јашамыш, бурада да дәфн олунмушдур.

В.-ин јарадычылыг јолу мүрәккәб вә зиддијјәтлидир. Јарадычылығынын мүхтәлиф дөврләриндә каһ реализм, каһ да мүртәҹе романтизм хүсусијјәтләри даһа габарыг олмушдур. В. мусиги тарихинә опера сәнәти ислаһатчысы кими дахил олмушдур. О, лејтмотивләр әсасында мусигинин арамсызлығыны, операны симфоникләшдирмә васитәсилә мусиги, сөз вә сәһнә һадисәләринин вәһдәтини вермәјә чалышмыш, операнын ајры-ајры «нөмрә»ләрини (арија, ансамбл) сәрбәст формалы монолог вә диалогларла әвәз етмишдир (ислаһат хүсусилә «Нибелунг үзүјү», «Тристан вә Изолда», «Парсифал»а аиддир). Лакин В. бә'зән вокал вә оркестр партијалары арасындакы мүтәнасиблији позараг, оркестрин ролуну гүввәтләндирмиш, мусиги драматуркијасында динамизми зәифләтмишдир. Ж. Бизе, Ҹ. Верди, П. И. Чајковски, Н. А. Римски-Корсаков вә б. В.-ин наилијјәтләриндән јарадычы истифадә етмиш, ејни заманда онун ифрат ислаһатчылығыны тәнгид етмишләр.

В.-ин әдәби фәалијјәти дә кенишдир. О, өз операларынын либреттоҹусу олмуш, инҹәсәнәт тарихи, фәлсәфә вә сијасәтә даир мәгаләләр јазмышдыр. В. нәзәри әсәрләриндә, хүсусилә «Опера вә драм»да көһнә операнын шәртилијини тәнгид етмиш, јени мусигили драм јаратмаг идејасыны ирәли сүрмүшдүр. В. дөврүнүн көркәмли дирижорларындан олмуш, Авропанын бир сыра шәһәриндә, о ҹүмләдән Москва вә Петербургда консертләр вермишдир. В.-ин 13 операдан башга увертүралары вә бир сыра хор әсәри вар. Онун «Лоенгрин» вә «Танкејзер» опералары Азәрб. опера сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур.

Әд.: Грубер Р. И., Рихард Вагнер (1883—1933), М., 1934; Друскин М., Рихард Вагнер, М., 1963; Маркус С. А., Музыкально-эстетические воззрения Вагнера, в его кн.: История музыкальной эстетики, т. 2, М., 1967; Друскин М., История зарубежной музыки, в. 4, М., 1976, с. 11—68.

ВА́ГНЕР Владимир Александрович (29.3.1849—8.3.1934) — совет биологу, психолог. Русијада мүгајисәли психолокијанын баниси. «Зоопсихолокијада биоложи метод» әсәриндә (1901) һејван психикасынын инкишафыны

тәкамүл биолоkиjасы методлары илә өјрәнмәк идејасыны мүдафиә етмишдир. Онун фикринчә, мүгајисәли-психоложи метод һејванларын конкрет давраныш методлары формаларынын инсан давранышы илә дејил, тәкамүл сырасында она ән јахын башга чанлыларын давранышы илә мүгајисә олунмасыны тәләб едир. В.-э көрә, инстинктләрин тәкамүлү өјрәниләркән биокенетик ганун тәтбиг олунмалыдыр.

Ә с ә р и: Возникновение и развитие психических способностей, в. 1—9, Л., 1924—29.

Әд.: П е т р о в с к и й А. В., История советской психологии, М., 1967.

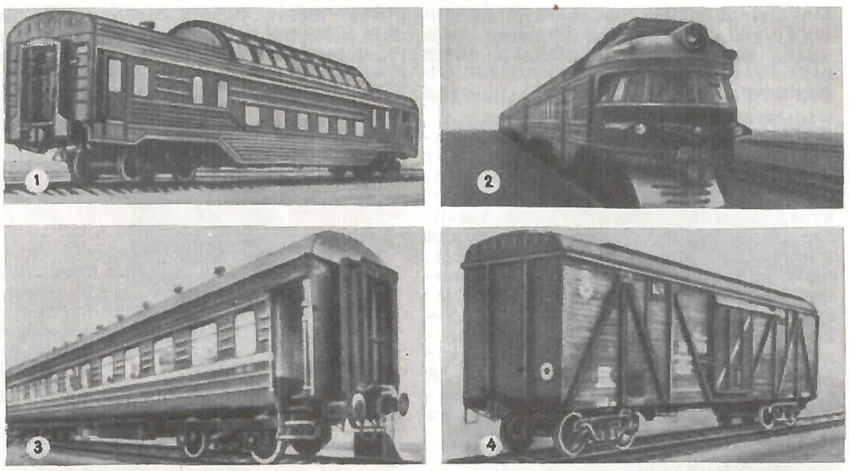
ВА́ГНЕР Јегор Јегорович (9.12.1849, Казан — 27.11.1903, Варшава) — рус кимјачысы. Новоалександријск Кәнд Тәсәррүфаты Ин-тунун (1882—86) вә Варшава Ун-тинин (1886 илдән) проф. олмушдур. В. икигат рабитәли бирләшмәләри калиум-перманганатла оксидләшдирмәнин үмуми үсулуну вә дојмамыш бирләшмәләрин гурулушунун өјрәнилмәсиндә мүһүм тәдгигат үсулларындан бирини (бах *Вагнер реаксијасы*) ишләјиб һазырламышдыр (1888). Терпенләр саһәсиндә В., шам ағачы скипидарынын әсас компоненти олуб һавада сон дәрәчә асанлыгла дәјишән α-пиненин гурулушуну ајдынлашдыран мараглы тәдгигат апармышдыр.

ВА́ГНЕР РЕАКСИЈАСЫ—зәиф гәләви мүһитдә олефинләрин калиум-перманганатла оксидләшдирилмәси реаксијасы. Оксидләшмә икиатомлу спирт әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. В.р.-ндан икигат рабитәли дојмамыш үзви бирләшмәләрин гурулушуну өјрәнмәк үчүн истифадә едилир. В.р.-нын көмәји илә бә'зи *терпенләрин* (пинен, лимонен, терпинеол вә с.) гурулушу мүәјјән олунмушдур. Реаксијаны Ј. Ј. *Вагнер* 1888 илдә кәшф етмишдир.

ВАГОГОЛАР, г о г о л а р—Мәркәзи Танзанијада халг. В.-ын дили банту дилләринин ш. групуна аиддир; 600 мин нәфәрдир (1975). Тәгр. 75%-и мүсәлмандыр; бир гисми ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар. Әсас мәшғулијјәтләри малдарлыг вә гисмән дә тоха әкинчилијидир. Мә'дәнләрә, плантасијалара, шәһәрләрә мөвсүми ишләрә кедәнләрин сајы артыр.

ВАГО́Н (фр. wagon; инк. waggon — араба сөзүндән)—дәмир јолу илә сәрнишин вә јүк дашынмасы үчүн нәгл. васитәси. Илк дәфә Инкилтәрәдә, сонра Алманијада мејдана чыхмышдыр. В.-ун јаранмасы чугун релсли јолда атла һәрәкәтә кәтирилән сәрнишин вә јүк арабачыгларындан истифадә (илк дәфә Лондон јахынлығындакы Суррej графлығында) илә бағлыдыр. В.-у олан гатарын һәрәкәтә кәтирилдији белә јол Русијада илк дәфә Алтајда 1810 илдә П. К. Фролов тәрәфиндән гурашдырылмышды. Бухар дарты гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилән 12 јүк вә 21 сәрнишин В.-ундан ибарәт д.ј. гатары 1825 илдә Инкилтәрәнин Стоктон вә Дарлингтон шәһәрләри арасындакы јолун ачылышында сынагдан кечирилмишдир.

Русијада илк сәрнишин В.-ларындан 1837 илдә ачылмыш Тсарскоје Село д.ј.-нда истифадә олунмушдур. 1846—51 илләрдә Александровск з-дунда 239 мүхтәлиф јүк вә сәрнишин В. у истеһсал едилмишдир.

Вагонлар: 1—әтрафын мүшаһидәси үчүн гүлләси олан вагон; 2—дизел-гатар вагонлары; 3—узаг сәфәрләр үчүн бүтөвлүклә метал вагон; 4—јүккөтүрмә габилијјәти 62 *т* олан дөрдохлу өртүлү вагон.

Совет һакимијјәти илләриндә В. паркы әсаслы сурәтдә јениләшдирилмишдир. 1931 илдән көһнә типли В.-ларын истеһсалы дајандырылмыш, 20 вә 50 *т* јүк көтүрән ики вә дөрдохлу гапалы јүк В.-ларынын, 20, 50 вә 60 *т*-луг платформаларын, 25, 45 вә 50 *т*-луг систерләрин, 60 *т*-луг јүкүнү өзүбошалдан дөрдохлу јарымвагонларын, 25, 60 вә 70 *т*-луг полад чәрчивәли вә дајаг типли (*автомат гошучунун* гурашдырылмасына имкан верән) һопперләрин истеһсалы тәшкил едилмишдир. 1947 илдән уз. 23,6 *м* олан бүтөвлүклә металдан ибарәт сәрнишин В.-лары истеһсал едилир. В.-лар сәрнишин вә јүк, үмуми д.ј. шәбәкәсиндә вә сәнаје нәгл.-нда истифадә олунан енли вә дар д.ј. В.-ларына бөлүнүр. Мүасир В.-лар гошулан вә өзүкедән (електрикләшдирилмиш д.ј.-нун моторлу В.-лары, трамвај вә метрополитен В.-лары, дизел-гатарлар, автомотрисалар вә с.) нөвлү олур.

С ә р н и ш и н В.-лары үмуми (сәрнишин дашынмасы үчүн, һәмчинин вагон-ресторанлар, почт В.-у, багаж В.-у вә с.) вә хүсуси (хидмәти истифадә В.-лары), санитар В.-лары, вагон-лабораторијалар, вагон-клублар вә с. нөвләрә бөлүнүр. Ленинград вагонгајырма з-дунун һазырладығы 23-СБ вә Калинински з-дунун бурахдығы УМ ВО-66 маркалы сәрнишин вагонлары ән мүасир типли һесаб едилир. Трамвај вә метрополитен В.-лары сәрнишин В.-ларына аиддир. Сәрнишин В.-лары узаг сәфәрләр, вилајәтләрарасы вә шәһәрәтрафы нәгл. үчүн олур. Үмуми В.-лар купесиз вә купели (јумшаг, јахуд бәрк јерли) олур. В.-нун јүксахлајан конструксијалы кузасы бүтөвлүклә металдан һазырланыр, өзүнүн мүстәгил су илә, јахуд електриклә иситмә, сүн'и вә тәбии вентилјасија, електриклә ишыгландырма системләри олур. В.-ларын чоху һава кондисионерләри илә, исти су тәчһизаты вә ичмәли сујун сојудулмасы үчүн гурғуларла тәчһиз едилир. Дизел-гатарлар вә електрик гатарлары моторлу вә гошгулу В.-лардан ибарәт олур. Јумшаг купели мүасир В.-ларда 24—32 јер, бәрк купели В.-ларда исә 38 јатачаг јери, купесиз В.-ларда 54 јер (81 сәрнишин отурмасы үчүн), вилајәтләрарасы мәсафәләрдә ишләјән В.-ларда 68 отурачаг јери олур.

Ј ү к В.-лары универсал (өртүлү, јарымвагонлар вә платформалар, һопперләр, систерләр, изотермик вагонлар) вә хүсуси (гондолалар, семент, ун, битум, дири балыг, сүд, шәраб, спирт вә с. дашымаг үчүн транспортјорлар) В.-лара ајрылыр. Өртүлү В.-ларда атм. тә'сириндән мүһафизәси зәрури олан вә гијмәтли јүкләр дашыныр. ССРИ-дә ән чох истифадә олунан јүк В.-лары јүккөтүрмә габилијјәти 60—62 *т* олан өртүлү, дөрдохлу В.-лардыр. Сәнаје нәгл.-нын јүк В.-ларына думпкарлар, посадашыјан вә чугундашыјан В.-лар, вагонетләр вә б. аиддир. ССРИ јүк В.-лары паркы В.-ларын сајына вә јүккөтүрмә габилијјәтинә көрә Авропада биринчи, дүнјада исә икинчи јери тутур. В.-ларла гәт олунан күндәлик мәсафә ССРИ-дә 250 *км*, АБШ-да исә 83 *км*-дир.

Мүхтәлиф В. нөвләри үчүн үмуми олан әсас елементләр бунлардыр: һәрәкәт һиссәләри, куза, зәрбә-дартгы чиһазлары вә тормозлар.

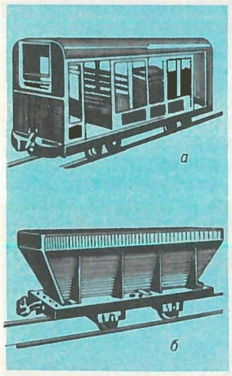
ССРИ-дә вагонгајырманын инкишафы јүккөтүрмә габилијјәти јүксәк олан јүк В.-ларынын јарадылмасыны, һәр В.-ун һазырланмасы үчүн сәрф олунан металын вә В. күтләсинин азалдылмасыны, В.-ларын гурулушунун јүкләмә-бошалтма ишләринин макс. механикләшдирилмәсинә ујғунлашдырылмасы, 120 *км/саат*-адәк сүр'әтлә һәрәкәт едән ағыр јүклү (6000—10 000 *т*) гатарларда е'тибарлы истифадәни тә'мин едән тормозлары, автомат гошучу гурғуларын, һәрәкәт һиссәләринин тәкмилләшдирилмәси, В. конструксијаларында јүксәк мөһкәмликли антикоррозија хассәли поладларын, јүксәк мөһкәмликли алүминиум әринтиләринин вә полимер материалларын тәтбиги, 200—250 *км/саат* сүр'әтлә һәрәкәт үчүн сәрнишин В.-ларынын јарадылмасы истигамәтиндә кедир.

Әд.: Вагоны, М., 1965; Вагоны промышленного транспорта, М., 1966; Вагоны СССР, Каталог и справочник, М., 1969; Ш а д у р Л. А., Вагоны, М., 1973; К р и в о р у ч к о Н. З., Г р и д ю ш к о В. И. и Б у г а е в В. П., Вагонное хозяйство, М., 1976; Динамика и прочность перспективных вагонов, под ред. С. В. Вершинского, М., 1976; Технология вагоностроения и ремонта вагонов под ред. В. И. Бесценного, М., 1976.

ВАГО́Н ДӨВРИЈЈӘСИ, д.ј. с т а н с и ј а с ы н ы н—сутка әрзиндә ст.-ја дахил олан вә јола салынан јерли вә транзит вагонларын чәми.

ВАГОНГАЈЫРМА—бах *Нәглијјат машынгајырмасы.*

ВАГОНЕ́Т (фр. wagonnet—кичик вагон)—јүкләри дар д.ј. илә дашымаг үчүн кичикһәчмли (0,5—6 $м^3$) нәгл. васитәси. Әсас конструктив һиссәләри: куза, дајаг чәрчивәси (шасси), тәкәрләр вә автомат гошучудур (бә'зән ади гошучу). В.-ләр карјер, шахта, з-д, еләчә дә тикинти мејданчаларынын кичик јүк дөвријјәсиндә вә нисбәтән јахын мәсафәләр (бир гајда олараг 0,5—2 *км*) үчүн ишләдилир. Ади јүк В.-индән башга, хүсуси В.-ләр (су, јаначаг вә с. үчүн чәни олан), һәмчинин 6—18 нәфәр сәрнишин тутан (мәс., мә'дәнләрдә) В.-ләр дә олур. В. локомотивлә

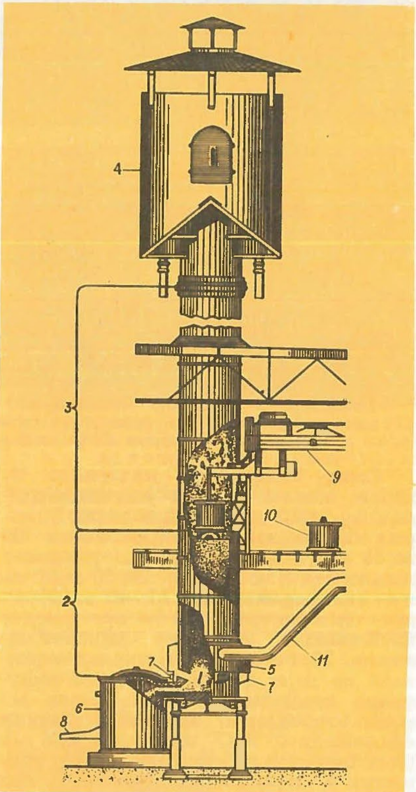

а— мә'дәндә ишләјән сәрнишин вагонети; *б*—дөшәмәси ачылан вә автомат гошучусу олан өзбошалдан вагонет.

вә ја өзүнүн мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилир; маили сәтһләрдә өз ағырлығы илә һәрәкәт едән В.-ләрдән дә истифадә олунур. В. 1—5 *т*, бә'зи һалларда исә 8—10 *т* вә даһа чох јүк көтүрүр.

Әд.: Е в н е в и ч А. В., Горные транспортные машины, 2 изд., М., 1963; Расчет и конструирование горных транспортных машин и комплексов, под общ. ред. И. Г. Штокмана, М., 1975.

ВАГРА́НКА—шахта типли соба; чугунтөкмә сехләринин әсас әритмә агрегаты. Метал *шихтәдән* маје чугун алмаг үчүн тәтбиг едилир. Мүасир В. силиндршәкилли (диварынын галынлығы 6—10 *мм*) шагули полад шахтадыр. В. үч әсас һиссәдән (шәк.) ибарәтдир, ашағы һиссәдә — күрәдә әридилмиш маје чугун топланыр; орта һиссәјә —шахтаја шихтә материаллары (метал, јаначаг, флүсләр) төкүлүр; јухары һиссәдән — борулардан јанар В. газлары гөвссөндүрүчүјә верилир вә атм.-ә бурахылыр. Таванын ортасында диби ачылан дешикдән әримә просесинин сонунда галыглар бошалдылыр. В.-да јаначаг кими кокс вә антрасит ишләдилир. Мүасир В.-да кокс гисмән вә ја тамамилә газ јаначагла әвәз едилмишдир. В.-да әридилмиш метал күрәјә топланыр, јахуд топлајычы гурғуја, орадан да лазым кәлдикчә формалара төкмәк үчүн чаловлара ахыдылыр. Јаначаг јандыгда алынан күлү, оксидләри, күкүрд вә фосфор кими зәрәрли гарышыглары посалашдырмаг үчүн В.-ја флүс дә (әһәнкдашы) әлавә едилир. В.-ја үфүрүлән газ јаначаға оксиҝен гарышдырмаг вә ону гыздырмагла просесин интенсивлијини артырмаг вә темп-руну јүксәлтмәк олар. Бу үсул илк дәфә ССРИ-дә (1944) һәјата кечирилмишдир. В.-ларын мәһсулдарлығы 1-дән 30 *т/саат*-а гәдәрдир. Атм.-и колошник тозундан

Вагранканын схематик кәсилиши: *1*—күрә; *2*—шахта; *3*—бәру; *4*—гөвс сөндүрүчү; *5*—һава гутусу; *6*—топлајычы гурғу; *7*—фурмалар; *8*—метал ахыдылан нов; *9*—јүкләмә краны; *10*—јүк бадјасы; *11*—һава борусу.

вә тулланты газларла чиркләнмәкдән горумаг мәгсәди илә һазырда анчаг рекуператор, тозтутан вә газтәмизләјән гурғуларла, автомат чиһаз вә тәнзимләјичиләрлә тәчһиз едилмиш гапалы В.-лар тикилир.

Әд.: Л е в и Л. И., Кислород в ваграночной плавке, М., 1952; Ч е т в е р у х и н С. И., Ю д к и н А. К., Унифицированные закрытые вагранки, «Литейное производство», 1967, № 5.

ВАГРЛАР—Балтик дәнизи илә Трна-ва чајы вә Фемарн көлү арасындакы Вагрија адланан әразидә јашамыш гәдим славјан тајфасы. В. *бодричиләрин* башчылыг етдији тајфа иттифагына дахил идиләр. В.-ын әсас мәркәз шәһәри Старград иди. Тәгр. 1140 илдә Вагријаны Һолштејн графлығы ишғал етмишди; В. гырылмыш, јахуд алманлашмышдылар.

ВАГУАС — Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* ч.-г.-дә, Тәртәр чајынын сағ саһилиндән 2 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин јамачындадыр. Әһ. 1528 (1976); һејвандарлыг, түтүнчүлүк, әкинчилик вә тәрәвәзчиликлә мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси вар.

ВАҒЗАЛ [инк. Vauxhall—17 әсрдә Лондон јахынлығында Чејн Вокс (Jane Vaux) адлы бир гадынын маликанәси олан паркын вә әјләнчә јеринин адындан көтүрүлмүшдүр]—нәгл. дајанагларында сәрнишинләрә хидмәт көстәрилмәси, нәгл. васитәләринин һәрәкәтинин идарә олунмасы вә хидмәт һеј'әтинин јерләшдирилмәси үчүн бина вә тикилиләр комплекси. В. комплексинин бир нечә бинасында јүк вә почт дашынмасы үчүн әмәлијјатлар апарылыр. Илк В.-лар д.ј.-нда сәрнишин дашынмасынын башланмасы илә мејдана кәлмишдир (Инкилтәрәдә Стоктон—Дарлингтон хәттиндәки В., 1822—25). В. истифадә олунан нәгл. нөвләринә (автоваҒзал, аероваҒзал, д.ј. ваҒзалы, дәниз вә чај ваҒзалы), магистралда јерләшмә вәзијјәтинә (сонунчу, говшаг, аралыг, транзит), үстүнлүк тәшкил едән сәрнишин категоријаларына (узаг, јерли, шәһәрәтрафы, бејнәлхалг) вә б. әламәтләрә көрә фәргләнир. В. комплексинә, адәтән, ваҒзалјаны мејдан, сәрнишин бинасы вә перрон (көрпү, *дебаркадер, пирс*) дахилдир. Сәрнишинләр үчүн макс. раһатлыг јаратмаға, техники вә игтисади мәгсәдәујғунлуға көрә бир нечә нәгл. нөвүндән истифадә үчүн бирләшмиш (д.ј.—автобус, автобус-чај, д.ј.-дәниз В.-лары вә с.) В.-лар тикилир. Принсипиал схеми әсас нәгл. нөвү үчүн олан В. гурғулары илә мүәјјәнләшдирилир. Бир сыра бирләшмиш ири В.-лар АБШ, Италија, Франса, Инкилтәрәдә, еләчә дә ССРИ-дә (Чељабинскдә д.ј.-автобус В.-ы, 1965; Владивостокда д.ј.-дәниз В.-ы, 1965) тикилмишдир. Бакыда мүасир чохмәртәбәли (һүнд. 50 *м*) јени д.ј. В. бинасы тикилмишдир (1977). Јени В. суткада 3 миндән артыг транзит сәрнишинә хидмәт едәчәкдир.

Әд.: Г о л у б е в Г. Е., А н д ж е л и н Г. М., М о д о р о в А. Ф., Современные вокзалы, М., 1967 (имеется библ.).

«ВАҒЗАЛЫ» — Азәрб. халг рәгси. Күман едилдијинә көрә, В. 19 әсрдә Азәрб. әразисиндән д.ј. чәкилмәси вә ваҒзалларын тикилмәси илә әлагәдар јаранмышдыр. В. ән'әнәви тој рәгсидир. Адәтән, кәлин кәтириләркән чалыныр. Мелодијасынын мәғам әсасы секаһ, мусиги өлчүсү $^3/_4$-дүр; ағыр темпдә (andante) чалыныр.

ВАҒЛАР (Ardeidae) — чајдагајаглар дәстәсинин бир фәсиләси. Рәнки бозгонуру, сары вә ағ олур. Ганадлары гыса вә енли, бојну, ајаглары узундур; димдијинин кәнарында дишчикләр вар. Әсасән, тропик вә мүлајим гуршагларда јајылмышдыр. Батаглыг, көл вә ахмазларын саһилиндә дәстә илә јашајыр. Ағачда вә јердә дүзәлтдији јувада 3—9 јумурта гојур. 65-ә гәдәр нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 15, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 9 нөвү вар. Бунлардан б о з в а ғ, а ғ в а ғ, г а р ы л д а г вә с. даһа чох јајылмышдыр. Хырда балыг вә онурғасыз һејванлар илә гидаланыр.

ВАД—јүксәк дисперслијә малик минерал маддә. Кимјәви тәркиби ~ $MnO_2 \cdot nH_2O$. Тәркибиндәки гатышыглардан асылы олараг бир нечә нөвә ајрылыр (CuO—лампадит, ZnO—туннерит вә с.). Габыглар, дендрит формалы назик гатлар, конкресијалар вә с. әмәлә кәтирир. Рәнки гара, гара-гонур, гарагәһвәји, сәртлији 1—4, бә'зән дә 6,5-ә чатыр, сыхлығы 2800—4400 *кг/м³*. Тәбиәтдә мүхтәлиф манганлы минералларын ашынма мәһсулу кими кениш јајылмышдыр; дәниз вә көлләрин диб

чөкүнтүләриндә әмәлә кәлир. Чөкмә манган филизләринин тәркибинә дахилдир. Манган филизи кими истифадә едилир.

ВАДЕР Артур Павлович (д.16.2.1920, Витебск вил.-нин Горбово к.)—совет дөвләт вә партија хадими. 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. 1941—42 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1948 илдән Ест.ССР-дә мәс'ул вә рәһбәр партија ишиндә чалышмышдыр. 1954 илдә Сов. ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбини битирмишдир. 1959—63 илләрдә Сов.ИКП МК апаратында ишләмиш, 1963—64 илләрдә Естонија КП МК вә Ест.ССР Назирләр Совети Партија-Дөвләт Нәзарәти Комитәсинин сәдри, Естонија КП МК катиби вә Ест.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини олмушдур. 1964—70 илләрдә Естонија КП МК-нын икинчи катиби ишләмиш, 1970 илин декабрындан Ест.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдридир. Сов.ИКП 23—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 1961 илдә Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд сечилмиш, 1971 илин апрелиндән Сов. ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. Ленин ордени вә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ВАДИ (әр. وادى)—Әрәбистан вә Шимали Африка сәһраларында күчлү лејсан јағышларындан сонра мүвәггәти вә ја вахташыры сују олан гуру дәрәләр. Јамачлары сылдырымлы олур. В.-ләр јүз *км*-ләрлә узаныр вә адәтән, ахмаз чөкәкликләрдә гуртарыр. В.-нин нисбәтән рүтубәтли дөврләрдә јаранмыш реликт чај дәрәләри олдуғу күман едилир. Азәрб. дилиндә «В.» бә'зән «дәрә» термини әвәзинә ишләдилир.

ВА́ДИ-НАТРУ́Н, Вади-Ән-Натрун (وادى النطرون)—МӘР-дә чөкәклик. Ливија сәһрасынын шм.-ш.-индәдир. Нил чајы делтасындан г.-дә, дәниз сәвијјәсиндән 24 *м* ашағыда јерләшир. Уз. тәгр. 40 *км*, ени 3—8 *км*-дир. В.-Н.-да сујунун тәркибиндә трона (әр. натрон—надир минерал) олан бир нечә кичик шор көл вар. Трона чыхарылыр.

ВАДИ-ҺАММАМАТ—Нил чајынын гәдимдә гурумуш сағ голунун мәчрасы. Һәлә *Бадари мәдәнијјәти*, Амра (әл-амра) мәдәнијјәти вә *Керзе мәдәнијјәти* дөврүндә (е.ә. 5—4-чү миниликләрдә) бурада јашајыш олмушдур. Гәдим Мисирин јүксәлиши дөврүндә В.-Һ.-дан карванларла гызыл, мис, галај вә тикинти дашы апарылырды. Вадидәки гајалар үзәриндә чохлу Гәдим Мисир јазылары галмышдыр.

ВАД-МЕДА́НИ, Уед-Медани—Суданда шәһәр. Мави Нил әјаләтинин инз. м. Мави Нил чајында кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 81,9 мин (1973). Ири памбыгчылыг р-нунун тичарәт мәнтәгәси. Памбыгтәмизләмә мүәссисәләри вар.

ВАДО́З СУЛАР (лат. vadosus—хырда, дајаз)—атмосфер мәншәли јералты сулар. Әсасән, Јер габығынын үст гатларында атмосфер јағынтыларынын сүзүлмәси, гисмән дә сүхурларын мәсамәләриндә олан һава бухарынын конденсасијасы һесабына әмәлә кәлир. Тәбиәтин үмуми су дөвранында иштирак едир. Гураг р-нларда к.т. үчүн даһа әһәмијјәтлидир.

ВА́ДУС (Vaduz)—Лихтенштејн кнјазлығынын пајтахты. Ретикон силсиләсинин әтәјиндә, Рејн чајынын сағ саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. тәгр. 4 мин (1975). В. өлкәнин тичарәт-малијјә мәркәзидир. Дәгиг чиһазгајырма з-ду, оптика сәнајеси вә авиасија сәнајеси үчүн һиссәләр һазырлајан мүәссисәләр, сүн'и диш (чинидән) ф-ки, тохучулуг, јејинти сәнајеси, музејләр, 9 әсрә аид гала вә с. вар. Туризм инкишаф етмишдир.

ВА́ЖА ПШАВЕ́ЛА (Лука Разикашвилинин тәхәллүсү; 26.7.1861, Душети гәзасы, Чаргали к.—10.7.1915, Тифлис)—күрчү шаири. Гори семинаријасыны битирмиш (1882), 1883 илдә Петербург ун-тиндә азад динләјичи олмушдур. В. П.-нын дүнјакөрүшү рус ингилабчы демократларынын тә'сири илә формалашмышдыр.

В. П. кәндлиләрин мәнафејини горумуш, лакин ичтимаи вә милли азадлыг һәрәкатында пролетариатын ролуну дәрк едә билмәмишдир. В. П. 36 поема («Алуда Кетелаури», 1888; «Бахтриони», 1892; «Гонаг вә ев саһиби», 1893; «Иланјејән», 1901 вә с.), 400-дәк ше'р, һабелә һекајә, пјес, очерк, публисист вә тәнгиди мәгаләләрин мүәллифидир. Халг әфсанәләри әсасында јазылмыш поемаларында дағлыларын јерли зүлмкарлара вә харичи ишғалчылара гаршы азадлыг мүбаризәси, адәт вә ән'әнәләри, мә'нәви сафлығы тәрәннүм олунур. Ичтимаи-фәлсәфи проблемләрә һәср олунмуш лирик ше'рләриндә буржуа мүһити тәнгид едилир. Вәтән тәбиәтинин тәрәннүмү В. П. лирикасынын әсас мөвзуларындандыр. «Вәсијјәт», «Дағ вә вади», «Әскәр нәғмәси» вә с. ше'рләри, «Марал», «Даречан» һекајәләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәри: Избр. произв., т. 1—2, Тбилиси, 1961.

Әд.: Лундберг Е. Г., Гогоберидзе Е. Д., Важа Пшавела, 4 изд., Л., 1969.

ВА́ЗА (фр. vase, лат. vas—габ сөзүндән) — гәдимдән мәишәтдә истифадә олунан, сонралар, әсасән, бәзәк мәгсәди илә дүзәлдилән декоратив габ. Кил, ағач, метал, шүшә, бүллур вә с. материалдан һазырланыр. Ән гәдим В. бәзәкләри (стилизә едилмиш битки нахышлары) е.ә. 20—18 әсрләрә аиддир. Е.ә. 17—16 әсрләрдә В.-ларын үзәриндә битки, илбиз, балыг, дәниз улдузу, е.ә. 14—12 әсрләрдә исә инсан рәсмләри верилмишдир. В. нахышы сәнәти гәдим јунан инчәсәнәтиндә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатмышды. Бу В.-ларын формасы, үзәриндә усталыгла чәкилмиш рәсмләр, бир-бири илә үзви әлагәләндирилмиш тәсвирләр вә с. дөврүмүзәдәк мүһафизә олунмајан гәдим јунан бојакарлығы һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Гәдим Јунаныстанда В. нахышы мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечмишдир. Һәндәси үслублу В.-лар үчүн (е.ә. 9—8 әсрләр) дүзхәтли нахышлар вә һәндәси тәсвирләр, «халча үслублу» В.-лар үчүн (е.ә. 7 әср) фантастик образлар

Јефрони (?). Гырмызыфигурлу јунан вазасы. Е.ә. 6 әсрин сону—5 әсрин әввәли. Ермитаж. Ленинград.

вә һејван тәсвирләринин битки нахышлары илә чулғашмасы сәчијјәви олмушдур. Е.ә. 6 әсрдә Аттикада гарафигурлу (килин сары, јахуд гырмызымтыл фонунда гара лакла чәкилмиш фигурлар) В.-лар һазырланырды. Гарафигурлу В.-ларда, әсасән, мифоложи мөвзулара гара силует тәсвирләри верилирди. Е.ә. тәгр. 530 илдән һазырланан гырмызыфигурлу (килин өз рәнкиндә олан фигурларын гара фонда верилмәси) В.-ларда мифоложи вә мәишәт сәһнәләри тәсвир олунмушдур. Е.ә. 5 әсрдә лекиф тајфалары арасында В. үзәриндә нахышсалма сәнәти јүксәк инкишаф етмишди. Е.ә. 3—2 әсрләрдә јунан В. нахышында өтәри чәкилмиш садә хәтләр вә һәндәси елементләр үстүнлүк тәшкил едирди (бах һәмчинин *Керамика*).

Әд.: Максимова М. И., Античные фигурные вазы, т. 1, М., 1916; Античная цивилизация, М., 1973, с. 116—138.

ВА́ЗА, Васа (Vasa)—Исвеч крал сүлаләси [1523—1654]. Әсасыны I Густав В. гојмушдур [1623—60]. Онун оғуллары XIV Ерик [1560 — 68] вә III Јуһан [1568—92], Сикизмунд [1592—1604, әслиндә 1599 илә гәдәр], IX Карл [1604—11], II Густав Адолф [1611—32] вә II Густавын гызы Кристина [1632—54] краллыг етмишләр. В. сүлаләси Полшада да һакимијјәтдә олмушдур [1587—1668], III Сикизмунд [1587—1632] вә онун оғуллары—IV Владислав [1632—48], Јан Казимир [1648—68].

ВАЗАРАМОЛАР, зарамолар, дзаламолар—Танзанијада халг. 750 мин нәфәрдән чохдур (1975). В.-ын дили кизарамо (јахуд кидзаламо) банту дилләринин ш. групуна аиддир. В. мүсәлмандырлар; мәдәнијјәт вә ән'әнәләри әрәбләрин күчлү тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Әсас мәшғулијјәтләри тоха әкинчилијидир. В.-ын бир чоху плантасијаларда ишләјир.

ВАЗА́РИ (Vasari) Ҹорҹо (30.7.1511, Арецо — 27.6.1574, Флоренсија) — италјан ме'мары, бојакары вә инчәсәнәт тарихчиси. *Манјеризм* нүмајәндәси. Флоренсијада охумуш, 1562 илдә орада рәсм академијасы тәшкил етмиш-

дир. Пизада Палассо деи Кавалјери (1562), Аретсода шәхси ев (1542) вә Палассо делле Лоче (1573—81) вә с. биналар тикмишдир. В.-нин ән көркәмли иши Флоренсијадакы Уффитси ансамблыдыр (1560—85). Флоренсијадакы Палассо Веккионун (1555 илдән), Ватикандакы (Рома) Реча Залынын (1571—73) фрескалары вә с. В.-нин бојакарлыг ишләриндәндир. В., италјан рәссамларынын һәјатына даир фактики материалла зәнкин олан тәрҹүмеји-һал характерли әсәрләриндә (1550; 2-чи нәшри 1568) Интибаһ дөврү инчәсәнәтинин мүтәрәгги ролуну гијмәтләндирмишдир.

Ә с ә р и: Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих [т. 1—5], М., 1956—71.

ВАЗЕЛИ́Н (фр. vaseline; алм. Wasser—су вә јун. élaion—зејтун јағы сөзләриндән)—нефт е'малы мәһсулу; бә'зи бәрк карбоһидрокенләри (парафин, серезин, петролатум) вә ја онларын гарышығыны сүрткү јағларында һәлл едиб, сулфат туршусу вә ағардычы киллә тәмизләмәклә алынан мәлһәмәбәнзәр бирҹинсли күтләдир. Дөрд нөвү вар: 1) т и б б В.-и.—мәлһәм һазырламаг үчүн ишләдилир, дәрини мүхтәлиф гычыгландырычылардан горујур вә илтиһабын гаршысыны алыр; 2) с а р ы В.—техники мәгсәдләр (мәс., кағыза, парчаја һопдурмаг) үчүн ишләдилир; 3) к о н д е н с а т о р В.-и—електротехника сәнајесиндә тәтбиг едилир; 4) т е х н и к и В.—универсал антифриксион вә горујуҹу сүрткү јағыдыр.

ВАЗЕҺ Мирзә Шәфи (Ш ә ф и С а д ы г о ғ л у н у н тәхәллүсү; 1794, Кәнҹә—28.11.1852, Тифлис)—Азәрб. шаири, мүтәфәккир, маарифчи. Ме'мар аиләсиндә доғулмушдур. Мәдрәсәдә охумуш, лакин дини еһкамлара мәнфи мүнасибәтинә көрә орадан чыхарылмышдыр. Бир мүддәт Кәнҹәдә хәттатлыг етмиш, М. Ф. Ахундова һүснхәтт өјрәтмиш, ону руһани олмаг фикриндән дашындырмышдыр. В. 1840 илдә Тифлисә көчмүш, гәза мәктәбиндә Азәрб. вә фарс дилләриндән дәрс демишдир. Габагчыл рус, күрҹү, ермәни вә харичи өлкә зијалылары илә достлашмыш, Кәнҹәдә тә'сис етдији «Дивани-һикмәт» әдәби-фәлсәфи мәҹлисинин фәалијјәтини давам етдирмишдир. Мәҹлисдә поезија, фәлсәфә вә етикаја, дөврүн мүһүм ичтимаи мәсәләләринә даир фикир мүбадиләси апарылырды. А. А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Ф. Боденштедт вә б. мәҹлисдә иштирак едирди. В. 1848 илдә Кәнҹәјә гајытмыш, гәза мәктәбиндә мүәллим олмушдур. 1850 илдә јенидән Тифлисә кетмиш, кимназијада Азәрб. вә фарс дилләриндән дәрс демишдир.

Әсәрләрини Азәрб. вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Әлјазмасы һалында олан ше'р мәҹмуәсини Ф. Боденштедтә һәдијјә вермишдир. Алманијаја гајыдан Боденштедт һәмин ше'рләри алманҹаја чевирәрәк, башга Шәрг шаирләринин әсәрләри илә бирликдә «Шәргдә мин бир күн» (1850), «Мирзә Шәфинин шәргиләри» (1851) китабларында нәшр етдирмишдир. Бу ше'рләр тезликлә инкилис, италјан, Норвеч, Исвеч, һолланд, Данимарка, полјак, чех, јәһуди, рус вә с. дилләрә тәрҹүмә олунмушдур. В.-нин ше'рләринин Авропада шөһрәт газандығыны көрән Боденштедт 1875 илдә өзүнү онларын мүәллифи е'лан етмишдир. Мирзә Шәфинин ады илә чыхмыш китабларда бир чох ше'рләрин мәзмуну тәһриф олунмуш, онлара әлавәләр едилмишдир ки, бу да В.-ин мүәллифлијини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәјә чәтинлик төрәдир. Әдәби ирсинин чүзи һиссәси бизә чатмышдыр; 1964 илдә фарсча 2 гәзәли вә «Мәктубун интизарында» поемасы тапылмышдыр.

В., әсасән, лирик ше'рләр јазмышдыр. Ше'рләриндә көзәллик, дүнја не'мәтләри тәрәннүм олунур, мәһәббәт дини е'тигада гаршы гојулур. В.-ин дини еһкам, заһидлик, һәмчинин истибдад әлејһинә дә ше'рләри вар. Руһанилләрә гаршы кәскин сатираларына көрә Кәнҹә ахунду шаири кафир адландырмышды.

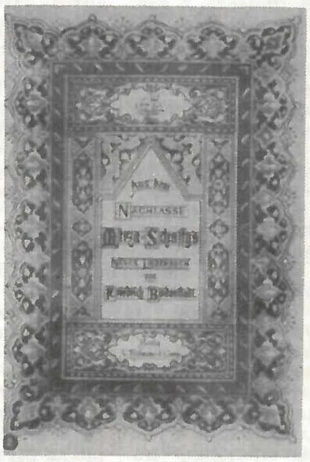
В.-ин маариф саһәсиндә дә мүһүм хидмәти олмушдур. 1852 илдә Тифлис кимназијасынын Шәрг дилләри мүәллими И. Григорјевлә бирликдә Азәрб. дилиндә илк дәрс вәсаити тәртиб етмишдир. «Китаби-түрки» адланан һәмин вәсаитдән кимназија вә гәза мәктәбләриндә Азәрб. дилини өјрәнмәк үчүн узун мүддәт истифадә олунмушдур. А. Г. *Рубинштејн* В.-ин ше'рләринә мусиги бәстәләмишдир.

В.-ин фәлсәфи дүнјакөрүшүнүн әсасында суфилијин вә *чарвака* һинд фәлсәфи мәктәбинин материалист тә'лиминин үнсүрләрини бирләшдирән пантеизм дурурду. В. чох вахт аллаһы тәбиәтлә ејниләшдирир вә көстәрирди ки, инсан Каинатын ганунаујғунлугларыны поза билмәз, о јалныз варлығы дәрк едәр, тәбиәтин сирләрини өјрәнә биләр. Фатализмә гаршы чыхан В. заһидлији, тәрки-дүнјалығы, ҹәннәт вә ҹәһәннәм һаггында ујдурмалары кәскин тәнгид едир, инсанлары керчәклијин көзәлликләрини гијмәтләндирмәјә, хошбәхт һәјата, шәхсијјәтин азадлығы уғрунда мүбаризәјә сәсләјирди. В. «инсан зүлмә табедир» фикринә гаршы е'тиразыны билдирир, имкан дахилиндә һәр кәси зүлмә, зүлмкарлара мүгавимәт көстәрмәјә чағырырды. В. гадын азадлығы вә зәкасына һөрмәт тәләб етмиш, чадра әлејһинә чыхмышдыр. В.-ә бир сыра бәдии әсәр һәср олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Мирзә Шәфи Вазеһ (топлајаны С. Мүмтаз), Б., 1926; Нәғмәләр, Б., 1961; Лирика, М., 1971; Избранное, Б., 1977; Die Lieder des Mirza Schaffy, Berlin, 1851; Aus dem Nachlasse Mirza-Schaffy's, Berlin, 1875.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 2, Б., 1960; Г а с ы м з а д ә Ф., XIX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, Б., 1974; С ә и д з а д ә Ә. Ә., Мирзә Шәфи Вазеһ, Б., 1929; М ә м м ә д з а д ә Һ., Мирзә Шәфи Вазеһин әсәрләри тапылмышдыр, «Азәрбајҹан», 1964, № 10; Н и ҹ а т Ә., Нәғмәјә дөнмүш өмүр, «Азәрбајҹан», 1968, № 1—3; Б а ј р а м о в А., Әдәби ирсимиздән (М. Ш. Вазеһин бәдии јарадыҹылығы Азәрбајҹан вә алман мәнбәләриндә), Б., 1975; Е н и к о л о п о в И. К., Поэт Мирза Шафи, Б., 1938; Р а ф и л и М., Мирза Шафи в мировой литературе, Б., 1958; С е и д - з а д е А. А., Мирза-Шафи Садыг-оглы Вазех, Б., 1969; М у с т а ф а е в Ф., Як свету шел..., Б., 1972.

1. «Мирзә Шәфинин шәргиләри» китабынын титул сәһифәси. Берлин. 1873.
2. «Мирзә Шәфинин ирсиндән» китабынын титул сәһифәси. Берлин. 1875.

ВА́ЗОВ Иван Минчов (9.7.1850, Сопот—22.9.1921, Софија)—болгар јазычысы, ичтимаи хадим. Болгар әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәсидир. 70-чи иллердән ингилаби мүбаризәјә гошулмуш, болгар халгынын милли азадлыг һәрәкатында фәал иштирак етмишдир. «Бајраг вә гусла» (1876), «Болгарыстанын дәрди» (1877), «Ничат» (1878) китаблары, «Унудулмушларын епопејасы» (1881—84) лирик-епик поемалар силсиләси милли азадлыг мүбаризәси гәһрәманларына һәср олунмушдур. «Зүлм алтында» (1889—90) романы болгар халгынын 1876 ил апрел үсјанындан бәһс едир. «Јени торпаг» (1896) романында буржуа ҹәмијјәти ифша олунур. В. болгар әдәбијјатында реалист һекајә устасыдыр: «Көрдүкләрим вә ешитдикләрим» (1901), «Әлван дүнја» (1802) китаблары вә с. О, һәм дә болгар милли театрынын јарадыҹыларындандыр; тарихи драмлары («Учуурума доғру», 1908; «Борислав», 1909), комедијалары («Шөһрәт намизәдләри», 1901 вә с.) вар.

Ә с ә р л ә р и: Сәфилләр, Б., 1955; Под игом, М., 1970.

ВАИЗЗАДӘ Мирзә Рза [1874, Тәбриз—1935 (?), Рзаијјә]—Азәрб. театр хадими вә актјору. 20 әсрин әввәлләриндә Тәбриздә јарадылмыш илк театр труппасында режиссорлуг етмишдир. В. 1920 илдә Тәбриздә тәшкил едилмиш «Хејријјә театры»нын јарадыҹыларын-

дандыр. Роллары: Һачы Гара («Һачы Гара», М. Ф. Ахундов), Мәшәди Ибад, Солтан бәј («О олмасын, бу олсун», «Аршын мал алан», Ү. Һачыбәјов) вә с.

ВАЈАОЛАР, ј а о л а р—Чәнуб-Гәрби Малавидә, Чәнуби Танзанијада вә Мозамбикдә јашајан халг. 1,3 млн. нәфәрдирләр (1975). В.-ын дили банту дилләринин ш. групуна аиддир. Әксәријјәти мүсәлмандыр; бир гисми јерли ән'әнәви дини е'тигадларыны сахлајыр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик, һәмчинин малдарлыг вә балыгчылыгдыр (Малавидә). В. арасында мөвсүми ишләрә ахын күчләнмишдир.

ВАЈГА́Ч—Шимал Бузлу океанында ада; Баренс вә Кара дәнизләри арасындадыр. Материкдән Југор Шары боғазы, Новаја Землја а-рындан исә Кара Дарвазасы боғазы илә ајрылыр. РСФСР Архангелск вил.-нин Нен Милли Маһалына дахилдир. Саһ. 3383 *км²*, уз. тәгр. 100 *км*, ени 45 *км*-ә гәдәрдир. Г. саһилләриндә чохлу көрфәз вар, ш. саһилләри аз парчаланмышдыр. Сәтһи дүзәнликдир. Мәркәзи һиссәсиндә һүнд. тәгр. 140—170 *м* олан ики паралел тирә вар. Әсасән, килли шист, гум вә әһәнкдашыдан ибарәтдир. Иглими сојугдур. Сых чај шәбәкәси, чохлу батаглыг вә кичик көлләр вар. Тундра биткиләри илә өртүлмүшдүр. Вајгач, Долгаја Губа вә Варнек гәс.-ләри В. адасындадыр.

ВА́ЈДА (Wajda) Анчеј (д.6.3.1926, Сувалки ш.)—полјак кино режиссору, ссенарист. «Нәсил» (1955) бәдии филми В.-нын илк режиссорлуг ишидир. «Канал» (1957), «Күл вә алмаз» (1958), «Самсон» (1961) филмләриндә фашист ишғалынын полјак халгынын талејинә фачиәли тә'сири экс олунмушдур. Б

«Күл вә алмаз» филминдән кадр. Реж. А. В а ј д а.

һәм мүасир («Күнаһсыз чадукәрләр», 1960; «Ијирми јашда мәһәббәт», 1962), һәм дә тарихи мөвзулара («Күл», 1965) мүрачиәт едир. «Һәр шеј сатышда» (1969), «Дөјүшдән сонракы мәнзәрә» (1970), «Мүгәддәс торпаг» (1975) вә с. филмләрин дә режиссорудур. Бир чох филми Москва, Канн, Локарно вә Венесија бејнәлхалг кино фестивалларында јүксәк мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. Педагожи фәалијјәт дә көстәрир.

ВАЈЈА́Н-КУТҮРЈЕ (Vaillant-Couturier) Пол (8.1.1892, Парис—10.10.1937, Парис)—франсыз јазычысы, коммунист һәрәкаты хадими. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир; социалист партијасынын сол бејнәлмиләлчи чинаһына гошулмушду. Бөјүк Октјабр социалист ингилабыны рәғбәтлә гаршыламышдыр. *Франса Коммунист Партијасынын* (ФКП) јарадычыларындандыр. ФКП МК (1921), сонралар МК Сијаси Бүросунун үзвү сечилмишдир. Коминтернин III конгресиндә (Москва, 1921) ФКП-нин нүмајәндәси, ФКП МК мәркәзи органы «Һүманите» гәзетинин баш редактору олмушдур (1926—37).

В. мүһарибә вә фашизмә гаршы мүбаризә апармыш, мүһарибә әлејһинә бејнәлхалг Конгресин (Амстердам, 1932), јазычыларын бејнәлхалг мәдәнијјәти мүдафиә конгресләринин (1935, 1937) иштиракчысы олмушдур. Фашистләрин Испанија республикасына мүдахиләси әлејһинә фәал чыхыш етмишдир. «Мә'зунијјәтдә» (1919) повести, «Гырмызы гатарлар» (1923) ше'р мәчмуәси вә с. әсәрләри Биринчи дүнја мүһарибәсиндән бәһс едир. «Корларын зијафәти» (1927) һекајәләр китабында буржуа чәмијјәти сатира атәшинә тутулур. «Ағлын хидмәтиндә» (1937) әсәри ФКП-нин мәдәнијјәт мәсәләләринә даир програм сәнәдидир. «Бир ај Гызыл Москвада» (1925), «Јени һәјат гуручулары» (1932) әсәрләри ССРИ-дә социализм гуручулуғуна һәср едилмишдир. Антифашист очеркләри, «Чаванлыг бәдбәхтликдир» (1935) публисист китабы вә с. әсәрләри вар. Ән јахшы әсәрләри социалист реализми руһундадыр. Бакыда олмушдур (1931).

Ә с ә р и: Избранное, М., 1956.

Әд.: Ф о м е н к о Л. Н., Высокий порог, М., 1971.

ВА́ЈНЕРТ, В е ј н е р т (Weinert) Ерих (4.8.1890, Магдебург—20.4.1953, Берлин)—алман шаири (АДР). Милли мүкафат лауреаты (1949, 1952). 1929 илдән Алманија Коммунист Партијасынын үзвү. 1933—46 илләрдә мүһачирәтдә олмуш, Испанијада фашистләрә гаршы дөјүшләрдә иштирак етмишдир. Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә Москвада «Азад Алманија» милли комитәсинин сәдри олмушдур. Вәтәнә гајытдыгдан сонра демократик Алманија јарадылмасында фәал иштирак етмишдир. «Ојунбазлыг» (1925), «Ерих Вајнерт дејир» (1930) ше'р мәчмуәләри илә танынмышдыр. «Кәләчәк күн» (1934), «Рот-Фронт» (1936), «Алман әскәрләринә» (1942), «Һәгиги дүшмәнә гаршы» (1944), «Камарадас» (1951) китабларында фашизм әлејһинә мүбаризә, Совет Иттифагынын хиласкарлыг ролу тәрәннүм едилир. «Дүнја тарихинин икинчи фәсли» (1947) ше'р китабы ССРИ-јә һәср олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Избранное, М., 1965; Стихи. В кн.: Поэзия социалистических стран Европы, М., 1976.

Әд.: Д е в е к и н В. Н., Эрих Вайнерт, М., 1965.

ВАЈО́МИНГ (Wyoming) — АБШ-ын г.-индә штат. Саһ. 253,6 мин *км²*. Әһ. 332 мин (1970). Инз. м. Шајенн ш.-дир. Әразисинин чох һиссәси Гајалы дағлар (һүнд. 4200 *м*), шм.-ш.-и Бөјүк Дүзәнликләрдир. Иглими гуру континенталдыр. К.т.-нын әсас саһәси отлаг һејвандарлыгдыр. К.т.-на јарарлы торпагларын тәгр. 6%-и әкилир. Суварылан саһәләрдә шәкәр чуғундуру, вәләмир, арпа јетишдирилир. Мешә материаллары тәдарүк едилир. Нефт, көмүр, уран филизи, дәмир филизи, тәбии газ вә с. чыхарылыр. Нефт, нефт мәһсуллары вә тәбии газ магистрал бору кәмәрләри илә башга штатлара нәгл едилир. Јеллоустон милли паркынын әсас һиссәси В.-дәдир.

ВА́ЈСЕНБЕРГ Лев Маркович (д.23. 11.1900, Бакы)—рус совет јазычысы, «Чек Лондонун сәркүзәштләри» (1926), «Ептон Синклер» (1927), «Дәнизләр фатеһи Роберт Фултон» (1929) вә с. бәдии-биографик әсәрләрин мүәллифидир. Шәргә, Азәрб.-а һәср едилмиш әсәрләр јазмышдыр. «Кичик бачы» роман-трилокијасында («Кичик бачы», 1952; «Арзулар һәгигәтә чеврилир», 1959; «Булудлар арасындан доған күнәш», 1968) Азәрб.-да ингилаби мүбаризә, Совет һакимијјәти илләриндә нефт сәнајесинин бәрпасы, азад Азәрб. гадынларынын хошбәхт талеји тәсвир едилир. Азәрб. һаггында хатирәләри вар.

Ә с ә р л ә р и: Азәрбајчан гәлбимдәдир, «Азәрбајчан», 1972, № 12; Кичик бачы, Б., 1973; Рассказы разных лет, Л., 1959; Младшая сестра, Л., 1970.

ВАЈХЫР — Азәрб.ССР Нахчыван р-нунун (Нах.МССР) Алакөзмәзрә советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән вә Нахчыван д.ј. ст.-ндан 18 *км* шм.-да, Јевлах—Лачын—Нахчыван шосе јолу кәнарында, Нахчыван чајынын (Аразын голу) сол саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 798 (1976); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, археоложи абидәләрдән Көһнә Вајхыр јашајыш јери (орта әср) вар. Јахынлығында минерал су чыхыр.

ВАЈХЫР—минерал су; Азәрб.ССР Нахчыван р-нунда (Нах.МССР), Вајхыр чајы саһилиндә, 1100 — 1200 *м* һүнд.-дә, Вајхыр к. јахынлығында чыхыр. 4 әсас буруг гујусундан чыхан сујун күндәлик дебити 3,2 млн. *л*-дир.

Кимјәви тәркибинә көрә ики типдир: хлоридли-һидрокарбонатлы-натриумлу-калсиумлу (минераллашма дәрәчәси 7,4 *г/л*) вә һидрокарбонатлы-сулфатлы-натриумлу-калсиумлу (минераллашма дәрәчәси 4,5 *г/л*):

$$CO^{2}_{1,2}M_{18,2}\frac{Cl\,73\cdot HCO_{3}22}{Na89\cdot Ca7}\,T25{,}5°C$$

$$pH6{,}8\ D229800\ л/күн$$

$$CO^{2}_{1,2}M_{4,6}\frac{HCO_{3}75\cdot SO_{4}14}{Na61\cdot Ca21}\,T20{,}4°C$$

$$pH6{,}5\ D175000\ л/күн$$

Микроелементләрдән бром 1—4,3, јод 0,2—0,8, дәмир 3, мис 0,5, синк 0,07, стронсиум 3, арсен 1,5—2,8 *мг/л*-дир. Су илә чыхан газларын тәркиби %-лә беләдир: CO_2—98—99, H_2S—изи, O_2—0,2 — 2,1, N_2—1,1, Ar(Kr+Xe)—0,0138, He+Ne—0,0006, CH_4—јохдур.

Әд.: Г а ш г а ј М. Ә., Нахчыван МССР-ин термал вә минерал су јатаглары, Нахчыван Мухтар Совет Социалист Республикасы, Б., 1975, сәһ. 139—190.

ВАЈШЕ́ШИКА (санскрит дилиндә вишеша—хүсуси, фәргли)—гәдим һинд фәлсәфи системләриндән бири. Баниси, бу системин әсас әсәри «Вајшешика—сутра»нын мүәллифи Ка́нада һесаб едилир. 9—14 әсрләрдә Чәнуби Һиндистанда даһа кениш јајылмыш В. тә'лиминә әсасән бүтүн мөвчуд оланлар 6 категоријаја (субстансија, кејфијјәт, һәрәкәт, үмуми, хүсуси, хас олан) дахилдир. Сонралар сутранын шәрһчиләри 7-чи категоријаны — инкары әлавә етмишләр. Бунлардан ән башлычасы шејләрин маһијјәтини тәшкил едән субстансијадыр. Дүнја 9 субстансијадан (торпаг, су, ишыг, һава,

ефир, заман, мәкан, руһ, ағыл) ибарәтдир. Биринчи 4 субстансијанын атомлары бүтүн мадди објектләри јарадыр. Атомлар әбәди, бөлүнмәз олмасына бахмајараг, онлар пассивдир, илк тәканы көзәкөрүнмәз гүввәдән—адриштадан алыр вә сонра дүнја руһунун идарәси илә бирләшмәјә башлајыр. В.-ја көрә, һиссләрлә гавранылан дүнја заман, мәкан вә ефир дахилиндә мөвчуддур вә үмуми әхлаги ганунла (дхарма) идарә олунур.

Әд: Чаттопадхьяя Д. П., История индийской философии, пер. с англ., М., 1966.

ВАКАЈА́МА—Јапонијада Һонсү а.-нын ч.-г.-индә шәһәр. Вакајама префектурасынын инз. м. Осака көрфәзинин ч. кирәчәји јахынлығында порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 386 мин (1974). Өлкәнин мүһүм памбыг парча вә тикиш сәнајеси мәркәзидир. Кимја, нефт е'малы, ағач е'малы, металлуркија, балыг консерви сәнајеси вар. Сүн'и ипәк истеһсал едилир.

ВАКА́НСИЈА (фр. vacance, лат. vacans—тутулмамыш, бош) — идарә вә мүәссисәдә тутулмамыш вәзифә, тәһсил мүәссисәсиндә бош јер.

ВАКСИН (лат. vacca—инәк сөзүндән)—микроорганизмләрдән (бактерија, риккетсија, вирус) вә ја онларын һәјат фәалијјәти мәһсулларындан алыныб, инсан вә һејванларда мүхтәлиф хәстәликләрә гаршы фәал *иммунитет* јаратмаг үчүн профилактика вә мүаличә мәгсәди илә ишләдилән препарат. В.-и илк дәфә 1796 илдә инкилис һәкими Е. Ченнер ишләтмиш, адамлара онлары тәбии чичәк хәстәлијиндән горумаг үчүн инәк чичәји В.-и («В.» ады да бурадандыр) пејвәнд етмишдир. В. 4 чүр олур: дири В., өлдүрүлмүш В., кимјәви В. вә *анатоксин*.

Дири В. хәстәликтөрәтмә габилијјәтини итирмиш, лакин организмдә артыб чохалараг иммунитет јарада билән зәифләшдирилмиш микроорганизм култураларындан һазырланыр. Гарајараја (1881) вә гудузлуға (1885) гаршы илк дири В.-ләри франсыз микробиологу Л. Пастер алмышдыр. 1926 илдә франсыз алимләри А. Калметт вә К. Керенин тәклиф етдикләри дири вәрәм В.-и (БСЖ) вәрәм хәстәлијини хејли азалтмышдыр. Совет алимләри сәпкили јаталаг, грип, бруселлјоз, чичәк вә с.-јә гаршы В. јаратмышлар. Бә'зи хәстәликләрдә (гудузлуг, чичәк, таун, тулјаремија) В. ефіектли јеганә пејвәнд препаратыдыр. Дири В.-ләр, адәтән, узунмүддәтли иммунитет јарадыр.

Өлдүрүлмүш В. физики (гыздырмагла) вә ја кимјәви үсулла (фенол, формалин, асетон вә с. илә тә'сир етмәклә) өлдүрүлмүш микроорганизмләрдән һазырланыр. Өлдүрүлмүш В. јалныз дири В.-и тапылмамыш хәстәликләрин (гарын јаталағы, В. паратифи, көјөскүрәк, вәба, кәнә енсефалити) профилактикасында истифадә олунур. Горума хассәләри дири В.-инкинә нисбәтән зәиф олдуғундан, иммунитет јаратмаг үчүн хәстәјә бир нечә дәфә өлдүрүлмүш В. пејвәнд едилир.

Кимјәви В. бактерија һүчејрәләриндән мүхтәлиф кимјәви үсулларла чыхарылан вә тәркибиндә иммунитет јарада биләчәк әсас компонентләр олан маддәдир. Гарын јаталағы, В. паратифи вә риккетсиоз хәстәликләринә гаршы ишләдилир.

Анатоксин ганда мүәјјән токсинин тә'сирини нејтраллашдыран античисим әмәлә кәтирмәклә иммунитет јарадыр. Илк дәфә 1923 илдә франсыз алими Г. Рамон алмышдыр. Дифтерија, күзаз, ботулизм, газлы гангрен вә стафилококк инфексијаларында профилактика мәгсәди илә ишләдилир.

В. бир инфексија төрәдичисиндән һазырландыгда моноваксин, ики вә ја бир нечә инфексија төрәдичисиндән һазырландыгда исә поливаксин адланыр. Поливаксинләр бир нечә инфексион хәстәлијә гаршы иммунитет јарадыр. Полиомиелит В.-и ичилир, грип В.-и бурун бошлуғуна дамыздырылыр вә ја пүскүрдүлүр; чичәк, гарајара вә тулјаремија В.-и чәртилмиш дәријә сүртүлүр, бруселлјоз В.-и дәри дахилинә, гарын јаталағы В.-и исә дәри алтына вурулур вә с. Кәскин инфексија јајылмасы тәһлүкәси ортаја чыхдыгда профилактика мәгсәди илә мүвафиг В.-ләр ишләдилир. ССРИ-дә планлы сурәтдә ваксинасија тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә чичәк, полиомиелит тамамилә ләғв едилмиш, скарлатина, гызылча, дифтерија, тулјаремија, малјарија, гарајара вә с. хәстәликләр хејли азалмышдыр. Бајтарлыгда В. һејванлары јолухучу хәстәликләрдән горумаг үчүн, адәтән, профилактика мәгсәди илә ишләдилир. Һазырланмасы вә тәснифаты тибдә олдуғу кимидир. Пејвәнд олунмуш һејванда һәмин хәстәлијә гаршы иммунитет јаранып. Бајтарлыгда бә'зән мүаличә васитәси кими дә тәтбиг олунур. Һејванларын В.-лә пејвәнд олунмасы франсыз алими Л. Пастерин ады илә бағлыдыр. О, 1880 илдә ев гушларынын вәба хәстәлијинә гаршы В. тәклиф етмишдир. Гушларын вә һејванларын вәба хәстәлијини сонралар алимин шәрәфинә *пастерелљјоз* адландырмышлар. Дири В.-ләрдән гарајараја гаршы СТИ (Санитар-Техники Ин-т) вә ГНКИ(ДЕНИ—Дөвләт Елми Нәзарәт Ин-ту), донузларда гызылјелә гаршы Конев штаммы вә «BP_2», бруселлјоза гаршы 19 №-ли штаммдан истифадә едилир. 20-дән чох јолухучу һејван хәстәлијинин профилактика вә мүаличәсиндә өлдүрүлмүш В.-ләр тәтбиг олунур.

Һејванлар арасында мүхтәлиф јолухучу хәстәликләрә гаршы онларча В.-дән истифадә олунур. Азәрб.-да М. Г. *Гәнијев* вә С. Р. Мирзәзадә гарамал вә чамышларын пастерелљјозуна (һеморрожи септисемија), М. М. Фәрзәлијев гојунларын инфексион агалактијасына, Ә. А. Әннағыјев, М. Г. Гәнијев гојунларын листериозуна, Ф. Б. Ширинов, И. А. Фәрзәлијев вә А. И. Ибраһимова гушларда чичәк хәстәлијинә гаршы В. тәклиф етмишләр.

Әд.: Безденежных И. С. и др., Практическая иммунология, М., 1969; Методическое руководство по лабораторной оценке качества бактерийных и вирусных препаратов (Вакцины, анатоксины, сыворотки, бактериофаги и аллергены), М., 1972; Ганиев М. К. и др., Пастереллезы, Б., 1973.

ВАКСИНА́СИЈА—јолухучу хәстәликләрин гаршысыны алмаг вә онлара гаршы профилактика мәгсәди илә актив *иммунитет* јаратмаг үчүн *ваксин* ишләдилмәси.

ВАКСИНОТЕРАПИ́ЈА — бә'зи јолухучу хәстәликләри ваксин јеритмәклә мүаличә үсулу. Бу үсул И. И. Мечниковун *фагоситоз* һаггындакы тә'лиминә әсасланыр. Стрептококк, стафилококларын төрәтдији хәстәликләрдә вә бә'зи башга хәстәликләрдә В. мәгсәди илә аутоваксинләрдән истифадә едилир. Ваксин организмдә үмуми реаксијаја сәбәб олур: хәстәнин башы ағрыјыр, темп-ру јүксәлир, нәбзи сүр'әтләнир вә с. Инсанларын В.-сы үчүн, адәтән, өлдүрүлмүш вә ја зәифләшдирилмиш микроб ваксинләриндән истифадә олунур. В. организмин фәалијјәтини артырараг сағалма просесини сүр'әтләндирир, спесифик античисимләр әмәлә кәтирир, организмин харичи тә'сирләрә мүгавимәтини күчләндирир. Һамиләлијин икинчи дөврүндә, актив формалы вәрәмдә, бөјрәк, һипертонија вә с. хәстәликләрдә В. мәсләһәт көрүлмүр.

Бајтарлыгда В.-нын еффектлији организмин үмуми вәзијјәтиндән вә синир системинин ваксинә гаршы вердији реаксијадан асылыдыр. Бурада спесифик гычыгландырычы олан античисимләр әсас рол ојнајыр. Әсасән узунсүрән инфексион хәстәликләрдә мәс., бруселлјоз, тулјаремија, колибактериоз вә с. заманы тәтбиг едилир. «В.» термини илк дәфә А. М. Безредка тәрәфиндән антивирусларла мүаличәдә тәклиф едилмишдир. О, көстәрмишдир ки, ваксин мүаличә васитәси кими организмә јеридилдикдә фагоситоз просеси күчләнир. В. сагго, јара инфексијасы әлејһинә дә тәтбиг едилир. Мүаличә мәгсәди илә тәтбиг едилән ваксинләр криптококк ваксинләрдир. В.-ны боғазлығын икинчи дөврүндә, вәрәм, үрәк-дамар, һепатит, нефрит, һипертонија заманы тәтбиг етмәк олмаз. Мүаличә мәгсәди илә ваксин дәри дахилинә, дәри алтына, венаја, әзәләјә вурулур вә бә'зән һәзм јолу илә организмә јеридилир.

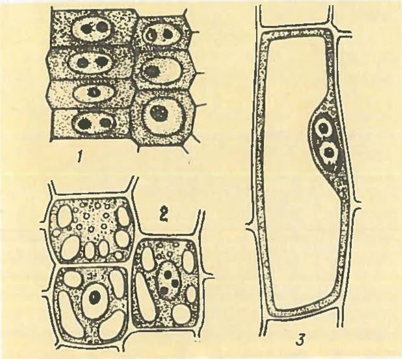
Әд.: Алисов П А., Воронцова В. Г., Лечение брюшного тифа внутрикожным введением тривакцины, «Сов. мед.», 1946, № 8—9; Чкалова Л. Г., Двухэтажная вакцинотерапия туляремии. В кн.: Лечение инфекционных больных, ч. I, М., 1950.

ВАКУЛЕНЧУ́К Григори Никитич (1877, Болшаја Коровинса к., индики Житомир вил.-ндә —27.6.1905, Одесса)—Гара дәниз донанмасында ингилаби һәрәкатын иштиракчысы, «Севастопол матрос мәркәзи»нин тәшкилатчыларындан бири. 1903 илдән РСДФП үзвү. 1898 илдә Гара дәниз донанмасына һәрби хидмәтә чағырылмышдыр. Мина-топчулуг мәктәбини битириб, 1900 илдә «Потјомкин» зирећли кәмисинә командор тә'јин олунмуш вә сонра орада с.-д. тәшкилатына рәһбәрлик етмишдир. «Мәркәз»ин тапшырығы илә, Гара дәниз донанмасындакы үмуми үсјанын бир һиссәси кими, «Потјомкин» дә үсјан һазырлајырды. 1905 ил ијунун 14-дә кәмидә кортәбии башланмыш үсјан заманы В. өлүмчүл јараланды. В.-ун дәфни күтләви нүмајишә чеврилмишди.

Әд.: Пономарев И. И., В поисках героев-моряков, Краснодар, 1968.

ВАКУО́Л (фр. vacuole, лат. vacuus—бош сөзүндән)—һејван вә битки һүчејрәләриндә, һәмчинин бирһүчејрәли организмләрдә кичик бошлуг. Бә'зи

Битки һүчејрәләриндә вакуолларын инкишафы: *1*—вакуолсуз чаван һүчејрәләр; *2—3*—вакуолларын тәдричи инкишафы.

чохһүчејрәли онурғасызларын (сүнкәрләр, бағырсагбошлуглулар, кирпикли гурдлар вә бир чох молјускларын) һүчејрәләриндә вә бир сыра бирһүчејрәли организмләрдә һәзмедичи ферментләрлә долу гида В.-у әмәлә кәлир. Али һејванларда В. хүсуси һүчејрәләрдә (фагоситләрдә) јараныр. Башга һүчејрәләрин В.-ларында исә дузлар, ферментләр вә маддәләр мүбадиләси мәһсуллары (јағлар вә с.) топланыр. Бир чох бирһүчејрәли организмләрдә пулсасијаедичи ифразат (лазым олмајан маддәләри ифраз едән) В.-лары да олур.

Битки В.-лары һүчејрә ширәси илә долу олур. Һүчејрә ширәсиндә һәлл олмуш маддәләр (шәкәр, полисахарид, алкалоид, ашы маддәләри, пигментләр, бә'зи дузлар вә с.) осмос тәзјиги јаратмагла гида маддәләри вә сујун һүчејрәјә дахил олмасына имкан верир, һүчејрә вә тохумалары тургор вәзијјәтиндә сахламаг үчүн механики кәркинлик төрәдир. Чаван һүчејрәләрдә В.-лар чох вә хырда олур, лакин тәдричлә бөјүјәрәк, бә'зән бүтүн һүчејрәни тутан бир ири В. әмәлә кәтирир.

ВА́КУУМ (лат. vacuum—бошлуг)—гапалы габда, атмосфер тәзјигиндән ашағы тәзјигләрдә газ һалы. В. газ молекулларынын (вә ја атомларынын) *сәрбәст јолунун узунлуғунун* (λ) габын хәтти өлчүсүнә (d) нисбәти илә характеризә олунур. Електродлар арасындакы мәсафә (електрон лампаларында), борунун диаметри (боруда газын ахма режими өјрәниләркән) вә с. габын хәтти өлчүсү ола биләр. В. алчаг ($\lambda < d$), орта ($\lambda \sim d$) вә јүксәк ($\lambda \gg d$) олур. В. дәрәчәси газ тәзјигинин гијмәти илә өлчүлүр. Тәзјиг $1 \cdot 10^{-3}$ *мм ч.сүт*-ндан кичик олдугда јүксәк В., $1 \cdot 10^{-3}$-дән 1 *мм ч.сүт.* интервалында олдугда орта В., 1 *мм ч.сүт.*-ндан бөјүк олдугда исә алчаг В. алыныр. Алчаг В.-да молекуллар, әсасән, бир-бири илә, орта вә јүксәк В.-да исә демәк олар ки, јалныз габын дивварлары илә тоггушур. Одур ки, газын електрики вә истилији кечирмәси, боруда һәрәкәт характери вә с. хассәләри В.-да кәскин сурәтдә дәјишир. Ади шәраитдә газлар електрики пис кечирдији (вә ја һеч кечирмәдији) һалда, онлар В.-да јахшы електриккечиричиси олур (бах *Електрон лампасы, Газларда електрик бошалмалары*). Алчаг тәзјигләрдә газларын истиликкечирмәси тәзјиглә дүз мүтәнасибдир. Боруда газ ахынынын характери дә В. дәрәчәсиндән асылыдыр. Јүксәк тәзјигләрдә ахын турбулент (бурулған) характер дашыјыр. Тәзјиг азалдыгча газ тәбәгәләри низамлы һәрәкәт едир.

В. вакуум насослары васитәсилә јарадылыр. Мүасир техника ифрат јүксәк В. 10^{-13}—10^{-14} *н/м²* (10^{-15}—10^{-16} *мм ч.сүт.*) алмаға имкан верир. В. *вакуумметрлә* өлчүлүр. Космик фәзадакы газа да В. анлајышы тәтбиг олунур. Елементар зәррәчикләр нәзәријјәсиндә В. саһәнин вә ја саһәләр системинин әсас һалы (ән кичик енержили квант һалы) кими гәбул едилир.

Әд.: Гейнце В., Введение в вакуумную технику, М., 1960; Дэшман С., Научные основы вакуумной техники, пер. с англ., М., 1964; Королёв Б. И. и др., Основы вакуумной техники, М., 1975.

ВА́КУУМ ЛАМПАСЫ—көзәрмә чисми (чох вахт волфрам спиралы) һавасы (тәгр. 10^{-4}—10^{-5} *мм ч.сүт.*) галыг тәзјигинә гәдәр сорулуб чыхарылмыш колбада јерләшдирилән *көзәрмә лампасы*. Көзәрмә лампаларындан анчаг күчү 40 *вт*-а гәдәр олан лампаларын В.л. кими һазырланмасы игтисади чәһәтдән әлверишлидир.

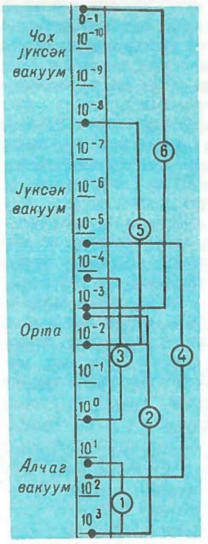
ВА́КУУМ МАНОМЕТРИ—бах *Вакуумметр*.

ВА́КУУМ МАТЕРИАЛЛАРЫ — вакуум апараты вә чиһазларынын һазырланмасында ишләдилән материаллар. В.м.-на олан әсас тәләбат бунлардыр: ишләк темп-рларда дојмуш бухар тәзјигинин кичик олмасы, асанлыгла газсызлашдырма имканы, газ нүфузлулуғунун аз олмасы, јүксәк темп-рларда кифајәт дәрәчәдә мөһкәмлик. Јүксәк вакуум һәддинин әлдә едилмәси вә онун узун мүддәт сахланылмасы имканы В.м. бухарларын тәзјиги, еләчә дә бу материалларын газајырма вә газ нүфузлулуғу хассәләри илә мүәјјән едилир.

В.м.-ны ашағыдакы әсас груплара ајырмаг олар: гејри-үзви вә үзви конструксија материаллары; газудучулар (геттерләр); вакуум насосларында вә вакуумметрләрдә истифадә олунан материаллар (мәс., чивә); шлиф, кран вә с.-нин киплэшдирилмәси үчүн истифадә олунан јахма, сүртку јағы, лак вә семент.

Әд.: Лебединский М. А., Электровакуумные материалы, 2 изд., М.—Л., 1966; Ройх И. Л., Колтунова Л. Н. и Федосов С. Н., Нанесение защитных покрытий в вакууме, М., 1976.

ВА́КУУМ НАСОСУ—гапалы һәчмдә *вакуум* јаратмаг үчүн орадакы газы вә бухары соруб чыхаран гурғу. Иш принсипинә көрә мүхтәлиф физики һадисәләрә әсасланан ашағыдакы насос нөвләри вар: механики (мәс., поршенли, суһалгалы, молекулјар), шырнаглы (диффузија, бухар-јағ), сорбсија (бухарландырычы, ион-сорбсија, конденсасија (криокен). В.н.-нун әсас параметрләри: тәзјиг һүдуду (галыг тәзјиг), мәһсулдарлыг (насосун ваһид заманда сордуғу газын мигдары), сорма сүр'әти (верилмиш ваһид заманда сорулан газын һәчми), јолверилән тәзјиг вә насосун чыхыш кәсијиндәки

Мүхтәлиф вакуум насосларынын ишләк тәзјиг һүдудлары (*н/м²*-лә): *1*—суһалгалы насосларда; *2*—поршенли насосларда; *3*—бустерли бухар-јағ насосларында; *4*—бустерли механики насосларда; *5*—диффузија насосларында; *6*—ион-сорбсија насосларында.

тәзјигдир (насосун нормал ишләмәси үчүн бу тәзјиг артмамалыдыр).

ВА́КУУМ СОБАСЫ—металы вакуум мүһитиндә е'мал едән (гыздыран, әридән) соба. Гыздырычы В.с. јүксәккејфијјәтли поладын термики е'малында тәтбиг едилир. Әридичи В.с.-ндан кимјәви актив вә чәтинәријән металларын, еләчә дә јүксәккејфијјәтли поладларын вә б. әринтиләрин истеһсалында истифадә едилир. Гөвслү вә индуксијалы вакуум собалары даһа кениш јајылмышдыр. Хүсуси кејфијјәтли әринтиләрин әридилмәси үчүн електрон-шүа вә плазма-гөвслү собалар тәтбиг едилир.

Әд.: Макарычев И. И., Кондратьев А. И., Сверхвысоковакуумные электрические печи сопротивления, М., 1975; Линчевский Б. В., Вакуумная индукционная плавка, М., 1975.

ВА́КУУМ ТЕХНИКАСЫ—вакуум јаратмаг, ону мүәјјән һәддә сахламаг вә өлчмәк үчүн метод вә апаратлар мәчмусу. Искәндәријјәли Һеронун тәгр. 1 әсрдә тәсвир етдији тәртибаты сејрәклик јаратмаг үчүн ишләдилән пневматик механизмләрин илк нүмунәси һесаб етмәк олар. Вакуумла әлагәдар илк тәчрүбәләр 16 әсрин 40-чы илләриндә апарылмышдыр. 1654 илдә алман алими О. фон Керике атм. тәзјигинин варлығыны тәчрүбәдә сүбут етмишдир. Онун ишләтдији насос вакуум алмаг мәгсәди илә истифадә едилән илк насос иди. Көзәрмә лампаларынын сәнаје истеһсалынын башланмасы (1879) В.т.-нын инкишафына сәбәб олду. В.т.-нын сүр'әтлә инкишафы електроника, нүвә енержетикасы вә сүр'әтләндиричиләр техникасынын инкишафы илә әлагәдардыр. 1958 ил ијун ајында Белчикада В.т. үзрә кечирилмиш биринчи Бејнәлхалг конгресин гәрары илә вакуум физикасы вә вакуум техникасы үзрә Бејнәлхалг чәмијјәт јарадылмышдыр.

В.т.-ндан 10^{-12} *н/м* -әдәк (10^{-14} *мм ч.сүт.*) вә даһа алчаг тәзјигләрин өлчүлмәсиндә вә вакуум системиндә һерметиклик јаратмаг үчүн дә истифадә

олунур. Белә алчаг тәзјигләрин өлчүлмәси хүсуси апаратлар тәләб едир (бах *Вакуумметрија*). Мүхтәлиф електровакуум чиһазларынын һазырланмасы, газсызлашдырма вә изолјасија материалларына лазыми маддәләрин һопдурулмасы, конденсатор вә трансформаторларын долдурулмасы, атм. тәзјигиндә гурудулмасы мүмкүн олмајан маддәләрин (мәс., пластик күтләләрин) гурудулмасы вә с. просесләр вакуумда апарылыр. Мәс., оптикада вә мәишәтдә ишләдилән күзкүләрин, тәјјарә вә автомобил фаралары әксетдиричиләринин, бәзәк шејләринин истеһсалында тәтбиг едилир. Кағыз, керамика мә'мулаты, граммофон валлары вә јарымкечиричи материал матрисаларынын, һәмчинин мә'мулатларын үзәринә горујучу вә декоратив тәбәгәләрин чәкилмәси әмәлијјаты да вакуумда апарылыр. Белә просесдә тәзјиг диапазону 10^{-2}—10^{-4} *н/м²* (10^{-4}—10^{-6} *мм ч.сут.*) олур.

В.т. васитәләри мүасир експериментал физикада (електрофизики чиһаз вә гурғуларда) кениш тәтбиг олунур. Бәрк чисим сәтһинин физики хассәләринин өјрәнилмәси, һабелә чох тәмиз газларын алынмасыны тәләб едән бир сыра тәдгигатларын апарылмасы јалныз чох јүксәк вакуум шәраитиндә мүмкүндүр. Елм вә техниканын бир чох мүрәккәб проблемләринин һәлли 10^{-14} *н/м²* (10^{-16} *мм ч. сут.*) вә даһа алчаг тәзјигләрин алынмасыны вә бу тәзјигләрин өлчүлмәсини тәләб едир. Бунун үчүн мүкәммәл өлчү чиһазларынын, һерметиклији јохлајан чох һәссас үсулларын, ифрат јүксәк вакуум үчүн апаратларда лазыми киплијин јарадылмасы тәләб олунур.

Әд.: Дәшман С., Научные основы вакуумной техники, пер. с англ., М., 1964; Левин Г., Основы вакуумной техники, пер. с англ.,М., 1969; Королев Б. И. и др., Основы вакуумной техники, М., 1975; Глазков А. А., Малышев И. Ф., Саксаганский Г. Л., Вакуумные системы электрофизических установок, М., 1975; Розанов Л. Н., Вакуумные машины и установки, Л., 1975; Надежность и испытание электровакуумных приборов, под ред. М. А. Роксмана, М., 1976.

ВАКУУММЕ́ТР (*вакуум* + *...метр*), вакуум манометри — сејрәкләшдирилмиш газларын тәзјигини өлчән чиһаз. Вакуумун өлчүлмәси үчүн универсал метод јохдур. Тәзјигин өлчүлмәси газын тәзјиги вә ја сыхлығы илә әлагәдар олан мүхтәлиф физики ганунаујғунлуглара әсасланыр.

Мүхтәлиф вакуумметрләрин ишләк тәзјиг диапазонлары (пунктирлә тәзјиг һүдудлары көстәрилмишдир).

Бејнәлхалг ваһидләр системиндә тәзјиг ваһиди 1 квадрат метрә дүшән нјутондур (*н/м²*). *Вакуум техникасында* тәзјиг ваһиди *тор* (1 *тор*—1 *мм ч. сут.*) гәбул едилмишдир. В.-ләрин тәзјигөлчмә диапазону мүхтәлифдир (шәк.). Там тәзјиги өлчән В.-ләр гурулушларына көрә ашағыдакы нөвләрә бөлүнүр: мајели В., механики (мембранлы вә с.) В., компрессијалы В., истилик (термочүтлү вә истилик-електрик) В.-и, ионлашма В.-и, өзлүлү В., радиометрик В. вә магнит саһәсиндә електрик бошалмасы олан В. Вакууму дәгиг тә'јин етмәк үчүн газын там тәзјигиндән башга, онун компонентләринин *парсиал тәзјигини* дә өлчмәк лазымдыр.

Әд.: Лекк Д. Х., Измерение давления в вакуумных системах, пер. с англ., М., 1966; Востров Г. А. и Розанов Л. Н., Вакуумметры, Л., 1967; Берковский А. Г., Гаванин В. А. и Зайдель И. Н., Вакуумные фотоэлектронные приборы, М., 1976.

ВАКУУММЕ́ТРИЈА (*вакуум*+*...метрија*) — сејрәкләшдирилмиш газларын (вакуумларын) галыг тәзјигләринин өлчүлмәси үчүн метод вә васитәләр. Мүхтәлиф типли мүасир *вакуумметрләр* 10^{-12} *н/м²*-дәк (10^{-12} *Па* вә ја 10^{-14} *мм ч. сут.*) тәзјиги өлчмәјә имкан верир.

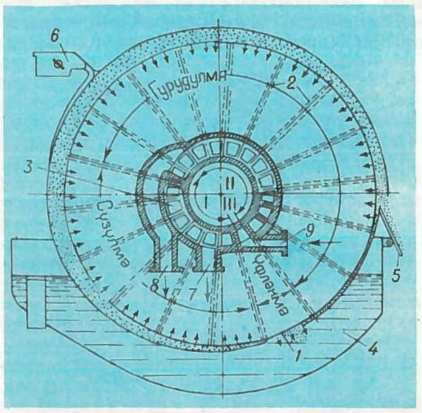
ВА́КУУМ-ФИЛТР — суспензијалары (дахилиндә асылы һалда бәрк һиссәчикләр олан мајеләри) сүзүб ајырмаг үчүн ишләдилән апарат. Тәзјигләр фәрги алмаг мәгсәди илә сүзүчү тәбәгәнин архасында вакуум јарадылыр.

Иш принсипинә көрә В.-ф.-ләр ики нөвдүр: вахташыры вә фасиләсиз ишләјәнләр. Вахташыры ишләјән В.-ф. апаратларынын ән садәси, дибиндә бир нечә чәркә дешик ачылмыш вә дешикләрин үстүнә ич тәрәфдән сүзүчү материал (памбыг, јун,

Шәк. 1. Вахташыры ишләјән вакуум-филтр: *1*—суспензија; *2*—резервуар; *3*—сүзүчү сәтһ (парча, тор, сахсы плитә); *4*—шәбәкә; *5*—апараты филтратын топландығы габла вә вакуум насосу илә бирләшдирән штусер; *6*—чөкүнтү.

асбест вә с.) дөшәнмиш резервуардан (силиндрдән) ибарәтдир (шәк. 1). Онун ашағысы сүзүлән мајенин топланачағы габа, о да вакуум насосуна кип бирләшдирилир. Фасиләсиз ишләјән В.-ф.-ләрин дискли, лентли, каруселли вә с. нөвләри вар. Онлардан бири (шәк. 2) һерметик радиал аракәсмәләрлә чохлу бөлмәјә ајрылмыш вә үзәринә сүзкәч парчасы чәкилмиш фырланан үфүги барабан шәклиндәдир. Бөлмәләр хырда боруларла пајлајычы һиссәјә бирләшдирилмишдир. Барабан фырландыгда бөлмәләрдә нөвбә илә вакуум (вә ја изафи тәзјиг) јаранып вә сүзүлмә зонасыны кечдикдә тәкнәдәки маје барабанын ичинә сүзүлүр, бәрк һиссәчикләр исә сүзүчү парчанын үстүндә галыр. Барабан фырланмагда давам етдијиндән, ајрылмыш чөкүнтү әввәлчә јујулма зонасында су илә јујулур, сонра гурудулма зонасында һава илә гурудулур вә нәһајәт тәмизләмә зонасында бычагла гашыныб гопарылыр. Бундан сонра просес ејни

Шәк. 2. Фасиләсиз ишләјән барабанлы вакуум-филтр: *1*—барабан; *2*—аракәсмәләр; *3*—пајлајычы механизм; *4*—тәкнә; *5*—чөкүнтүнү гопаран бычаг; *6*—чөкүнтүнү јумаг үчүн супајлајычы; *7*—сүзүлмүш мајени чыхаран бору; *8*—сујун чыхдығы бору; *9*—сыхылмыш һава верилән бору.

гајда илә тәкрар олунур. В.-ф. кимја вә нефт е'малы сәнајеләриндә, һабелә сәнајенин башга саһәләриндә кениш ишләдилир.

Әд.: Жужиков В. А., Фильтрование, 2 изд., М., 1968; Коган В. Б. и Харисов М. А., Оборудование для разделения смесей под вакуумом, Л., 1976.

ВАКХ, Бахус—антик мифолокијада *Дионисин* адларындан бири.

ВАКХАНА́ЛИЈА (лат. Bacchanalia)— Гәдим Ромада Дионисин (*Вакхын*) шәрәфинә кечирилән мистерија (шәбиһ). Е.ә. 2 әсрдән ејш-ишрәт характери алмышды. В.-да әввәлләр гадынлар иштирак едирди. Сонра кишиләр дә В.-да иштирак етмәјә башладылар. Е.ә. 186 илдә сенатын хүсуси гәрары илә Италијада В. гадаған едилмишди. Лакин Ҹәнуби Италијанын бә'зи вил.-ләриндә империја дөврүнәдәк В. кизли кечирилирди.

ВАКИНИ́ЗМ (лат. vagina—ушаглыг јолу) — гадынларда харичи чинсијјәт органларынын јүксәк һәссаслығы. Бу сәбәбдән чинси әлагә заманы чанаг диби вә ушаглыг јолу әзәләләри гычлашыр. Сәбәбләри: психи травма, нифрәт һисси, бә'зән кишинин чинси игтидарсызлығы, һәкимин кобуд кинеколожи мүајинәсиндән сонра хәстәдә јаранан горху һисси вә с. Горху һиссини арадан галдырмагла (хәстәни дүзкүн, гајғы илә мүајинә етмәк) хәстәлик тәдричлә кечир; ағыр һалларда психотерапија илә јанашы организми мөһкәмләдән мүаличә лазым кәлир.

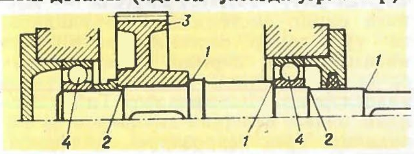
ВАКИНИ́Т, колпит (јун. kólpos—ушаглыг јолу) —ушаглыг јолу селикли гишасынын илтиһабы. Хәстәлик бә'зән харичи чинсијјәт органларынын илтиһабы илә бирликдә, јә'ни *вулвовакинит* шәклиндә кечир. Сәбәбләри: кикијена гајдалары позулдугда ушаглыг јолуна мүхтәлиф микроб вә ја паразитләрин (гонококлар, трихомонадлар вә с.) дүшмәси, селикли гишанын механики (мәс., ушаглыг дүшдүкдә узун мүддәт һалга кәздирмәк нәтичәсиндә) вә кимјәви амилләрлә узун мүддәт гычыгландырылмасы, 3—10 јашлы гызларда мүхтәлиф хәс-

тәликләр (дифтерија, скарлатина, гызылча вә с.) заманы ушаглыг јолуна гандан инфексија кечмәси вә с. Әламәтләри: ушаглыг јолунун селикли гишасы гызарыр, шишир, иринли (бә'зән дә ганлы) ифразат, харичи чинсијјәт органларында кичишмә олур. Мүаличәси: В.-и төрәдән сәбәбләри арадан галдырмаг.

Һејванларда В. доғум вә чүтләшмә заманы балалыг јолунун зәдәләнмәси, һәмчинин бунун селикли гишасына хәстәлик төрәдән микроорганизмләрин дүшмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Хәстәлијин кедиши кәскин вә хроник олур. Инәк, чамыш вә гојунлар В.-ә даһа чох тутулур. Хәстә һејванын балалыг јолунун селикли гишасы өдемли вә ган сызмыш олур; иринли В. заманы һејван сүстләшир, јемир, темп-ру јүксәлир, сидик ифразы ағрылы олур; һејван фәалијјәтдән дүшүр, инәкләрин сүдү азалыр. Иринли В. өлүмлә дә нәтичәләнир. Хүсусән хроник В. һејванын чинсијјәт фәалијјәтини позур. Мүаличәси: балалыг јолу дезинфексијаедичи мәһлулларла јујулмалы, антибиотикләр тәтбиг олунмалы. Профилактикасы: чүтләшмә, сүн'и мајалама вә доғум заманы санитарија-кикијена гајдаларына риајәт едилмәли.

Әд.: Рзајев Ч., Сәидов М., Бајтарлыг мамалығы кинекологијасы вә к/т һејванларынын сүн'и мајаландырылмасы, Б., 1975.

ВАЛ (машынгајырмада)—буручу моменти өтүрән фырланан машын деталы (адәтән јатагда јерләшир).

Пилләли вал: *1*—сахлајычы (фиксәедичи) пиллә; *2*—кечид пилләси; *3*—дишли чарх; *4*—күрәчикли јатаг.

Конструксијасына көрә дүз В., дирсәкли В., шлисли В., дишличархлы вә с. нөвләри вар. Ән садә нөвү фырланан чисим формасындадыр (шәк.)

Әд.: Гузенков П. Г., Детали машин, 2 изд., М., 1975.

ВАЛАА́М АДАЛАРЫ — Карелија МССР-дә Ладога көлүнүн шм.-г.-индә адалар групу. Валаам а. вә 50-дән чох кичик ададан ибарәтдир. Үмуми саһ. 36 *км*², һүнд. 70 *м*-ә гәдәрдир. Гранит вә диабаздан тәшкил олунмушдур. Адаларын чох һиссәси ијнәјарпаглы мешәләрлә өртүлүдүр. В.а.-нда шәһәр типли Валаам гәс., 14 әсрә аид монастыр, килсә, турист базасы вә с. вар.

ВАЛАМАТЗА́ДӘ Гафар Рүстәмович (д. 9.5.1916, Хочәнт, Тач.ССР-ин индики Кајраккум ш.)—тачик совет балет артисти, балетмејстер. ССРИ халг артисти (1976). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1942 илдән Сов. ИКП үзвү. 1951—63 илләрдә С. Ајни ад. Тачикистан Опера вә Балет Театрынын баш балетмејстери олмуш, илк тачик балети «Ики гызылкүл»ү (1941, А. Ленски), «Лејли вә Мәчнун» (1947, С. Баласанјан), «Бахчасарај фонтаны» (1954, Б. Асафјев), «Мави халча» (1958, М. Волберг), «Мајсаранын кәләкләри» (1962, С. Јудаков) вә с. балетләри тамашаја гојмушдур. 1965 илдән «Лола» рәгс ансамблынын рәһбәридир. Ленин ордени, 3 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВАЛАНЖИ́Н МӘРТӘБӘСИ—Алт Табаширин ашағыдан икинчи мәртәбәси. 1853 илдә Дезор тәрәфиндән Исвечрәдә Валанжин галасы јахынлығында тә'јин едилмишдир. Характер фаунасы Kilianella roubaudi (Orb.), Lamellaptychys didayi Coq. вә с.-дир. Бу мәртәбәнин чөкүнтүләри ССРИ-дә Камчатка, Сибир, Орта Асија, Гафгаз, о чүмләдән Азәрб.ССР (Бөјүк Гафгаз вә Кичик Гафгазда) вә с. јерләрдәдир.

ВАЛАНСЈЕ́Н (Valenciennes)—Франсанын шм.-ында, Нор департаментиндә шәһәр. Шелда чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 45 мин (1975). Металлуркија вә бору-прокат истеһсалы, кимја, тохучулуг вә шәкәр сәнајеси вар. Кружева, түл тохунур. В. мүһүм даш көмүр һөвзәси зонасындадыр.

ВАЛАХИЈА (румынча Țara Românească—һәрфи мә'нада Румынија торпағы)—РСР-ин ч.-унда, Карпат д-ры илә Дунај чајы арасында тарихи вил. Кет вә дак тајфаларынын јашадығы бу әразини 106 илдә Рома империјасы ишғал етмишди. 6 әсрдә бура славјан тајфалары кәлди. 9—10 әсрләрдә В.-да феодал мүнасибәтләри формалашды, Шәрги роман халгынын (влах, јахуд волох) тәшәккүлү баша чатды. Тәгр. 1324 илдә В. мүстәгил дөвләт олду. 16 әсрдә тамамилә Түркијәнин әсарәти алтына дүшдү. 16 әсрин сонларында түрк гошунлары В.-дан говулду. В. Молдова вә Трансилванија илә ваһид дөвләт шәклиндә бирләшди. Анчаг тезликлә бу дөвләт парчаланды, румын кнјазлыглары јенидән Османлы империјасындан асылы вәзијјәтә дүшдү. 16 әсрин сонунда Түркијә тәчавүзүнә гаршы мүбаризә шәраитиндә В.-нын Русија илә сијаси әлагәләри мөһкәмләнди, 17 әсрин сону—18 әсрин әввәлиндә исә В. илә Русија арасында даими дипломатик мүнасибәтләр јаранды. 19 әсрин 20—50-чи илләриндә В. вә Молдовада милли азадлыг һәрәкаты кенишләнди [бах *Валахија үсјаны (1821)*]. 1826 илдә В. мухтаријјәт һүгугу алды. 1848 ил буржуа-демократик ингилабы јатырылдыгдан сонра В. әһалиси арасында Молдова илә бирләшмәк мејли гүввәтләнди. 1859 ил јанварын 5-дә В. Молдова илә ваһид дөвләтдә бирләшди. 1862 илдән бу дөвләт Румынија адланды.

ВАЛА́ХИЈА ҮСЈАНЫ (1821), Владимиреску үсјаны — Дунај кнјазлыгларында јерли бојарлара вә фанариотлара (Османлы империјасынын инзибати идарәләриндә јүксәк вәзифәли јунанлар), һәмчинин Түркијә ағалығына гаршы халг үсјаны. Башчысы Т. Владимиреску иди. Үсјан Валахијаны вә Молдованын бир һиссәсини бүрүдү. Мартын 21-дә үсјанчылар Бухаресги тутдулар. Лакин үсјанчылар арасындакы дахили зиддијјәтләрдән истифадә едән бојарлар түрк гошунларыны өлкәјә чағырдылар вә үсјан јатырылды.

ВАЛАХЛА́Р—румын милләтинин тәркибинә дахил олмуш халг (бах *Румынлар*).

ВА́ЛБЖИХ (Wałbrzych)—Полшанын ч.-г.-индә, Вротслав воjеводалығында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 127,7 мин (1974). Валбжих даш көмүр һөвзәсинин мәркәзи. Ағыр машынгајырма (мә'дән аваданлығы), тохучулуг, шүшә вә сахсы-чини сәнајеси, кокс-кимја з-длары, ИЕС вар.

ВА́ЛГА—Ест.ССР-дә шәһәр. Валга р-нунун мәркәзи. Ест.ССР илә Лат.ССР сәрһәдиндәдир. Д.ј. говшағы. Шәраб, кәрпич, гарышыг јем з-длары, мебел, тикиш ф-кләри, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ВАЛДА́Ј ЈҮКСӘКЛИЈИ—Шәрги Авропа дүзәнлијинин шм.-г. һиссәсиндә јүксәклик. Волга, Гәрби Двина (јухары ахынлары) вә Илмен көлү һөвзәси чајларынын суајрычысыдыр. Уз. 600 *км*-дән чохдур. Макс. һүнд. 343 *м*-дир. Сәтһи көклү сүхурлар (Даш көмүр, Девон јашлы әһәнкдашы вә шистләр) үзәриндә јаранмыш морен тирәләри вә тәпәликләрдән ибарәтдир. Тихвин вә Мегор тирәләрини, Вепс јүксәклијини вә с.-ни адәтән В.ј.-нә дахил едирләр. В.ј.-ндә үч сон морен тирәси ајрылыр: Валдај, Осташков, Вышневолотск. В.ј.-ндә чохлу көл (Селикер, Валдај вә с.), батаглыг вар. В.ј. туризм р-нудур.

ВА́ЛДЕН (Walden) Паул (Павел Иванович) (26.7.1863, Розул волосту, индики Лат.ССР-ин Тсесис р-ну—22.1.1957, АФР, Һаммертинкен)—кимјачы, миллијјәтчә латышдыр. Рига политехник ин-туну битирмишдир; 1910 илдә Петербург ЕА-нын үзвү сечилмишдир. 1919 илдән Росток (Алманија) ун-тиндә проф. вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1887—88 илләрдә мүхтәлиф дузларын суда мәһлулларынын електриккечирмә габилијјәтини өлчмүш вә дузун молекул күтләси илә електриккечирмә габилијјәти арасындакы әлагәни ајдынлашдырмышдыр. Оптик изомерлик саһәсиндә кениш тәдгигат апармыш вә *Валден чеврилмәси* адланан һадисәни мүәјјән етмишдир.

Әд.: Из истории естествознания и техники Прибалтики, т. 1 (7), Рига, 1968, с. 157—67.

ВА́ЛДЕН ЧЕВРИЛМӘСИ—әвәзетмә реаксијасында оптик фәал бирләшмәнин өз антиподуна чевриләрәк экс конфигурасијалы маддә әмәлә кәтирмәси. Мәс., сағ-алма туршусунун сол-алма туршусуна (вә ја әксинә) чеврилмәси. Бу һадисә, 1898 илдә ону мүәјјән етмиш кимјачы П. *Валденин* ады илә адландырылмышдыр. Реаксијанын истигамәти кәтүрүлән маддәләрин тәбиәти вә реаксија шәраитиндән асылыдыр. В.ч.-ндән гијмәтли стереоизомер маддәләр алынмасында истифадә олунур (бах һәмчинин *Стереокимја*).

ВАЛДЕНСЛӘР, Лион јохсуллары (сон. лат. Valdenses, Pauperes de Lugduno)—12 әсрин сонларында Франсанын Лион ш.-ндә јаранан *бид'әт* тәрәфдарлары. Баниси тачир Пјер Валдо олмушдур. Бид'әт Чәнуби Франса, Испанија, Шимали Италија, Исвечрә, Чехија вә Алманијада, әсасән, сәнәткарлар вә кәндлиләр арасында јајылмышды. Рәвајәтә көрә, П. Валдо вар-дөвләтини пајлајыб, јохсуллуғу вә тәрки-дүнјалығы өзүнүн һәјат идеалы е'лан етмишди. Онун тәшкил етдији тәригәтин үзвләри мүлкијјәтә саһиб олмамаға вә аилә гурмамаға анд ичирдиләр. В. католик килсәсини кәскин тәнгид едәркән онун мүлкијјәт вә кәлирләрдән әл чәкмәсини тәләб едирдиләр. В. апостол һәјатыны тәблиғ едир, һәрби хидмәтә, феодал мәһкә-

мәсинә, хүсусилә өлүм чәзасына гаршы чыхырдылар. Иса һаггында еһкамы, мүгәддәсләрә инамы, иконаја сәчдәни инкар едирдиләр. Аз мигдарда (әсасән, Италијада) тәрәфдарлары галыр.

ВАЛДЕ́С (Valdez) Фреди (?—ө. 27. 1.1950)—Доминикан Республикасында коммунист һәрәкатынын баниси. Кен. Трухилјо һакимијјәт башына кечдикдән сонра (1930) В., онун диктатура режиминә гаршы фәал мүбаризәјә гошулмушду. 30-чу илләрин орталарындан Кубада мүһачирәтдә јашамыш, орада Мачадо диктатурасына гаршы мүбаризәдә иштирак етмиш, Куба Коммунист Партијасына дахил олмушдур. 1939 илдә вәтәнә гајытмыш, бир нечә марксист-ленинчи груп јаратмышдыр. 1944 илдә бунларын әсасында Доминикан Ингилаби Демократик Партијасы јарадылмышдыр (сонралар Доминикан Халг Сосиалист Партијасы, 1965 илдән *Доминикан Коммунист Партијасы* адланыр). В. ингилаби фәалијјәтинә көрә дәфәләрлә һәбс едилмишдир. Һәбсханада вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.

ВА́ЛДМҮЛЛЕР (Waldmüller) Фердинанд (15.1.1793, Вјана—23.8.1865, Һелмштрејтмүле, Баден јахынлығында)—Австрија рәссамы. Вјана Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1807—13). Бидермејер (1815—48 илләрдә алман вә Австрија инчәсәнәтиндә чәрәјан) нүмајәндәси. Портрет, мәнзәрә вә кәнд һәјатындан сәһнәләр чәкмишдир. Л. Бетһовенин (1823), А. К. Разумовскинин (1835) портретләри, «Пратерин мәнзәрәси» (1849), «Вјана Мешәсиндә чырпы јығанлар» (1855) вә с. әсәрләри вар.

ВА́ЛДҺАЈМ (Waldheim) Курт (д. 21. 12.1918, Ашағы Австрија)—Австрија дөвләт хадими, дипломат. Һүгуг е.д. 1945 илдән дипломатик хидмәтдәдир. 1956—60 илләрдә Канадада Австрија нүмајәндәлијинин башчысы олмуш, 1960—64 илләрдә Австрија харичи ишләр назирлијинин сијаси шөʼбәсиндә ишләмишдир. Ики дәфә (1964—68 вә 1970—71) Австријанын БМТ-дә даими нүмајәндәси олмушдур. 1968—70 илләрдә Австријанын харичи ишләр назири иди. 1972 илдән БМТ-нин Баш катибидир (1977 илдә икинчи дәфә бу вәзифәјә тәʼјин едилмишдир). БМТ Баш катиби кими 1972, 1977 илләрдә ССРИ-дә олмушдур.

ВА́ЛДШНЕП (Scolopox rusticola)—*чүллүтләр* јарымдәстәсиндән гуш. Бәдәнинин уз. 34—38 *см*, чәкиси 270—350 *г*-дыр. Димдији дүз, узун, рәнки гонур-күрән, ајаглары гысадыр. Авропа вә Асијада јајылмышдыр. Көчәри гушдур. Чәнуби Авропа, Орта вә Чәнуби Асија, Шимали Африка, Загафгазија, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә гышлајыр. Јердә дүзәлтдији јуваја 4 јумурта гојур. Сохулчан вә һәшәрат сүрфәси илә гидаланыр. Идман ову үчүн објектдир.

ВАЛЕ́НСИЈА, Такаригуа (Valencia, Tacarigua)—Чәнуби Американын шм.-ында, Венесуелада көл. Кариб Анд д-ры дәрәсиндә 416 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 350 $км^2$, дәринлији 75 *м*-ә гәдәрдир. Ахары јохдур. Кәмичилијә јарарлыдыр.

ВАЛЕ́НСИЈА (Valencia)—Испанијанын ш.-индә, Аралыг дәнизи саһилиндә вил. Кастелјон-де-ла-Плана, Валенсија вә Аликанте әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 23,3 мин $км^2$. Әһ. 3073,2 мин (1971). Әсас шәһәри Валенсијадыр. Ч.-ш. саһил һиссәси Валенсија дүзәнлији, г. вә шм.-г. һиссәси Әндәлис вә Иберија д-рынын голларыдыр (һүнд. 1300—1800 *м*). Гуру Аралыг дәнизи иглими вар. Иллик јағынты 400—500 *мм*. Мүһүм чајларындан (Хукар, Турија вә Сегура) сувармада истифадә едилир. Биткиси һәмишәјашыл маквис вә гаригадыр. В. аграр-сәнаје вил.-дир. К.т.-нын әсас саһәси мејвәчиликдир. Ситрус биткиләри, үзүм, әнчир, нар, бадам, чәлтик вә с. јетишдирилир. Тохучулуг, јејинти, гара металлуркија, машынгајырма, керамика, кимја сәнајеси, алүминиум, нефт еʼмалы, кәми тәʼмири мүәссисәләри вә с. вар. Кустар үсулла бүллур, түл вә с. истеһсал олунур. Аккордеон, китара, кастанет вә с. истеһсалы илә мәшһурдур.

ВАЛЕ́НСИЈА (Valéncia)—Испанијанын ш.-индә шәһәр. Валенсија тарихи вил. вә әјаләтинин инз. м. Аралыг дәнизиндә, Турија чајынын мәнсәбиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 660,3 мин (1971). К.т. (ситрус биткиләри, чәлтик вә с.) мәһсулларынын еʼмалы вә ихрачы мәркәзидир. Моторгајырма, јејинти, тохучулуг, кимја, метал еʼмалы сәнајеси, кәми тәрсанәләри, вагон тәʼмири з-ду, түтүн, кустар мәʼмулат истеһсалы, ун-т, инчәсәнәт музеји вә с. вар. Е.ә. 137 илдә салынмышдыр. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә (1936—39) Испанија Республикасы һөкумәти В.-да олмушдур (1936 — 38).

ВАЛЕ́НСИЈА (Valencia)—Венесуеланын шм.-ында шәһәр. Карабобо штатынын инз.м. Валенсија көлүнүн г. саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 367 мин (әтрафы илә, 1975). Өлкәнин мүһүм к.т. р-ну (әсасән, шәкәр гамышы, гәһвә, какао) мәркәзләриндәндир. Тохучулуг, јејинти, дәри ајаггабы, нефткимја, кағыз, семент сәнајеси, ун-т вар. В. ики дәфә (1812 вә 1830) Венесуеланын пајтахты олмушдур.

ВАЛЕ́НСИЈА КӨРФӘЗИ (Golfo de Valencia)—Аралыг дәнизиндә көрфәз (Испанијанын ш. саһилиндә). Дәринлији 500 *м*-ә гәдәрдир. Сујунун орта иллик темп-ру 18°С, дузлулуғу 37‰. Мүһүм порту Валенсија ш.-дир.

ВАЛЕ́НТ ЗО́НАСЫ—бах *Јарымкечиричиләр.*

ВАЛЕНТЛИК (лат. valentia—күч)—атомун кимјәви рабитә әмәлә кәтирмәк габилијјәти. Мәʼлум елемент атомунун башга елементин мүәјјән сајда атомуну өзүнә бирләшдирмәк, јахуд әвәз етмәк габилијјәти. В. анлајышы јалныз бир елемент атомуна дејил, атомлар групу вә ја радикаллара да аиддир. Мәс., аммониум-һидроксидин NH_4OH тәркибиндәки —NH_4 групу бирвалентлидир. В. кимјәви гурулуш нәзәријјәсинин әсас анлајышларындан биридир. Гурулуш формулларында (бах *Кимјәви формуллар*) атомлар арасындакы рабитәнин график ифадәси олан чизкиләрин сајы мүвафиг елементин валентинә бәрабәрдир.

В. анлајышыны 1853 илдә инкилис кимјачысы Е. Франкленд ирәли сүрмүшдүр. Д. И. Менделејев кимјәви елементләрин дөври ганунуну кәшф етдикдән (1869) сонра, елементин В.-и илә онун дөври системдәки мөвгеји арасында олан әлагәни мүәјјәнләшдирмиш вә дәјишкән В. анлајышыны елмә дахил етмишдир. Електронун кәшфи (1897) вә атомун гурулушу һаггындакы елмин инкишафы В.-ин електрон нәзәријјәсини јаратмаға имкан вермишдир.

Атомун В. һалы валент конфигурасијасы илә, јәʼни долмуш вә бош В. атом орбиталларынын типи, сајы, һибридләшмәси, һәр һибрид атом орбиталындакы електронларын сајы (2, 1 вә 0 ола биләр) вә електрон спинләринин нисби сәмтләшмәси илә характеризә олунур. *Квант механикасына* көрә елементләрин В.-и вә кимјәви хассәләри, әсасән, атомларын харичи електрон тәбәгәләринин гурулушундан асылыдыр. Бах *Кимјәви рабитә.*

Әд.: Некрасов Б. В., Үмуми кимја, Б., 1965; Периодическая система и проблема валентности, М., 1971.

ВАЛЕРИ́ (Valéry) Пол (30.10.1871, Сет—20.7.1945, Парис)—франсыз шаири. Франса Академијасынын үзвү (1927). Јарадычылығына *символизмин* күчлү тәʼсири олмушдур. «Кәнч тале» (1917), «Көһнә шеʼрләр албому» (1920) шеʼр китабларынын, «Дәниз гәбиристанлығы» (1920), «Мәним Фаустум» (1941, тамамланмамышдыр) поемаларынын мүәллифидир. Әсәрләриндә субјективизм, идракын күчүнә инамсызлыг вә бәдбинлик мотивләри күчлүдүр. Леонардо да Винчи, Стендал, С. Малларме, Ш. Бодлер вә б. һаггында есселәри вар.

Әсәрләри: Избранное, М., 1936; Об искусстве, М., 1976; Стихи. В кн: Западноевропейская поэзия XX века, М., 1977.

ВАЛЕРЈА́Н ТИНКТУ́РАСЫ — мәркәзи синир системини сакитләшдирән вә үрәк-дамар системи фәалијјәтини низама салан дәрман. *Пишикотунун* бәʼзи нөвләринин көкү вә көкүмсов көвдәләриндән һазырланыр. Тибдә В.т.-ндан әлавә, валерјан дәмләмәси дә ишләдилир. Үрәк неврозлары, епилепсија, истерија, јухусузлуг вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә тәʼјин едилир.

Әд.: Машковский М. Д., Лекарственные средства, ч. 2, М., 1972.

ВАЛЕРЈА́Н ТУРШУСУ— бирәсаслы, дојмуш үзви туршу; характерик ијли, рәнксиз маједир. 4 изомери вар; ән әһәмијјәтлиләри 176,7°С-дә гајнајан изовалерјан $(CH_3)_2CHCH_2COOH$ вә 177°С-дә гајнајан метил-етиласетат $CH_3CH_2CHCH_3COOH$ туршуларыдыр. Бәʼзи изомерләри пишикоту биткисинин көкләриндә вар. В.т.-нун алифатик спиртләрлә әмәлә кәтирдији мејвә ијли ефирләр јејинти сәнајесиндә (мејвә ессенсијалары һазырланмасында), ароматик спиртләр вә ја терпен спиртләри илә ефирләри исә әтријјат сәнајесиндә ишләдилир.

ВАЛИ (әр. والي—һәрфи мәʼнада һаким мәʼмур) — Түркијәдә вилајәт (1976 илдән *ил*) һакими. В. әввәлләр хәлифә вә султан тәрәфиндән тәʼјин олунур, инзибати вә јерли өзүнүидарә органларына рәһбәрлик едирди. Орта әсрләрдә Азәрб.-да В.-ләр мүхтәлиф вил.-ләрә һаким тәʼјин едилирди. Иранда кен.-губернатор (остандар) да В. адланыр.

ВАЛИДЕЈНЛӘРИН ҺҮГУГ ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ — ушаглары лајигинчә тәрбијә вә мадди чәһәтдән тәʼмин етмәк, һабелә онларын һүгуг вә мәнафеләрини горумаг үчүн валидејнләрә ганунла верилән шәхси вә әмлак һүгуг

вә вәзифәләри. ССРИ-дә ата вә ана ејни һүгуглара маликдир вә өз ушагларына мүнасибәтдә бәрабәр вәзифәләр дашыјырлар. Ушагларын тәрбијәси илә әлагәдар бүтүн мәсәләләр ата илә ананын гаршылыглы разылығы илә һәлл едилир, онларын арасында баш верән мүбаһисәләр, әсасән, *гәјјумлуг* вә *һимајәчилик* органлары тәрәфиндән һәлл едилир. Ушаглардан ајры јашајан валидејн онларла үнсијјәтдә олмаг һүгугуна маликдир вә онларын тәрбијәсиндә иштирак етмәлидир. Валидејнләр һәдди-бүлуға чатмамыш ушагларынын *гануни нүмајәндәләридир*. Валидејнләр ушагларыны коммунизм гуручусунун әхлаг кодекси руһунда тәрбијә етмәли, онларын физики инкишафынын, тәһсилинин, ичтимаи-фајдалы фәалијјәтә һазырланмасынын гејдинә галмалы, һәдди-бүлуға чатмамыш вә һәдди-бүлуға чатмыш әмәк габилијјәти олмајан ушагларыны мадди чәһәтдән тә'мин етмәлидирләр (бах *Алимент*). Валидејнлик һүгуглары ганунла мүһафизә едилир. Валидејнлик борчуну јеринә јетирмәјәнләр вә ја валидејнлик һүгугларындан суи-истифадә едәнләр валидејнлик һүгугларындан мәһрум едилә биләрләр (Азәрб.ССР Никаһ вә Аилә Мәчәлләси, м. 74). Валидејнлик һүгугларындан мәһрумедилмә валидејнләри ушаглары мадди чәһәтдән сахламаг вәзифәсиндән азад етмир.

ВАЛИДО́Л—мәркәзи синир системини сакитләшдирән, дамаркенәлдән вә гусмаја гаршы ишләдилән дәрман препараты; ментолун изовалерјан-метил ефириндә 25—30%-ли мәһлулу. Стенокардија, невроз, истерија вә с. хәстәликләрдә ишләдилир. Таблет шәклиндә вә ја маје һалында һазырланыр. Маје В., гәнд парчасына 4—5 дамчы дамыздырылыб дилин алтына гојулур.

ВАЛИ́ЈЕВ Камил Ахметович (д. 15. 1.1931, Тат.МССР Таханыш р-нунун Верхни Шандер к.)—совет алими, ССРИ ЕА м. үзвү (1972), Ленин мүкафаты лауреаты (1972), Азәрб. ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1954 илдән Сов. ИКП үзвү. Мүһүм елми нәтичәләри молекулјар һәрәкәт нәзәријјәси, молекулјар спектроскопија нәзәријјәси, магнит радиоспектроскопијасы нәзәријјәси вә бәрк чисим физикасы саһәсиндәдир. Електромагнит шүаланманын парамагнит атомларын нүвә спинләри тәрәфиндән резонанс удулмасынын күчләнмәси һадисәсини габагчадан сөјләмишдир. Фырланма броун һәрәкәтинин нәзәријјәсинә даир мүһүм ишләри вар. В. бәрк чисим физикасы саһәсиндә јарымкечиричи електрон чиһазларынын ишләниб һазырланмасы илә әлагәдар тәтбиги тәдгигатларла мәшғулдур.

Әсәрләри: Вращательное броуновское движение, УФН, 109, 31, 1973 (Е. Н. Ивановла бирликдә); Современная полупроводниковая микроэлектроника и перспективы ее развития, УФН, 109, 765, 1973.

ВАЛИХА́НОВ Чокан (Шокан) Чинкизович (1835, индики Кустанај вил.-нин Кушмурун ст.—октјабр, 1865, Алтынемел, Талды-Курган вил.-ндә) — илк газах алими, маариф-чи-демократ, тарихчи, етнограф, фолклорчу вә рәссам. Омск кадет корпусуну битирмишдир (1853). Орта Асија вә Чинә сәјаһәтләрдә иштирак етмиш, Шәрги Түркүстанын тарихи вә етнографијасы һаггында чохлу материал топламышдыр. 1860—61 илләрдә Петербургда рус ингилабчы демократларынын идејалары илә јахындан таныш олмуш, демократик зијалыларын нүмајәндәләри (И. Н. Березин, А. Н. Бекетов, Ф. М. Достојевски вә б.) илә әлагә сахламышдыр.

В. илк газах рәссамы олмушдур. «Бөјүк Орда газахлары», «Сартај тајфасындан олан Сары Бағыш», «Вурумбајын портрети» (карандаш, акварел) вә с. рәсмләрин мүәллифидир. В. Орта Асија, Газахыстан вә Гәрби Чин халгларынын тарихи, мәдәнијјәти һаггында әсәрләр (әсасән, рус дилиндә) јазмышдыр («Чунгарија очеркләри», «Аблај», «Гырғызлар», «Чин империјасынын гәрби вә Күлчә шәһәри» вә с.). В. газах феодалларынын өзбашиналығыны, чаризмин мүстәмләкә сијасәтини писләмиш, газахларын отураг һәјата вә әкинчилијә кечмәләрини тәблиғ етмиш, онларын, рус мәдәнијјәтинә говушмаг јолу илә, ичтимаи-мәдәни керилијинин арадан галдырылмасы уғрунда мүбаризә апармыш, динин мүртәче ролуну көстәрмишдир. Ичтимаи һәјаты дәрк етмәкдә идеалист олса да, В. һесаб едирди ки, тарихи тәрәггинин сон мәгсәди «мадди вәзијјәтин јахшылашдырылмасы»дыр, «инсанын бүтүн нијјәт вә мотивләри физики вә ичтимаи шәраитдән асылыдыр». В. «Манас», «Козы Корпеш вә Бајан Слу» дастанларыны илк дәфә јазыја алмыш, «Манас»ын бир һиссәсини рус дилинә тәрчүмә етмишдир. В.-ун мүтәрәгги идејаларыны И. *Алтынсарин*, *Абај Кунанбајев* вә б. инкишаф етдирмишләр.

Алма-Атада В.-а абидә гојулмушдур (1969). Газах ССР-дә елми әсәрләр үчүн В. ад. мүкафат тә'сис олунмушдур.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—5, Алма-Ата, 1961—72.

Әд.: Чокан Валиханов, Аннотированный указатель литературы, Алма-Ата, 1967; Муканов С., Промелькнувший метеор, кн. 1, Алма-Ата, 1973; Сегизбаев О. А., Исследователь, мыслитель, Алма-Ата, 1974; Стрелкова И., Друг мой, брат мой..., М., 1975.

ВАЛЈАДОЛИ́Д (Valladolid)—Испанијада, Көһнә Кастилија вил.-ндә шәһәр. Валјадолид әјаләтинин инз. м. Писуерга чајы вә Кастилија каналы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 240 мин (1971). Алүминиум з-ду, јејинти, машынгајырма (автомобил вә тракторгајырма), кимја (күбрә истеһсалы), тохучулуг, дәри, унүјүтмә сәнајеси мүәссисәләри, ун-т (1346 илдән), 14—17 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вә с. вар. Зәркәрлик мә'мулаты истеһсал едилир. Х. *Колумб* бурада вәфат етмишдир. В. 10 әсрдән мә'лумдур.

ВАЛЈЕ́ХО (Vallejo) Сесар (16.3.1892, Сантјаго-де-Чуко—15.4.1938, Парис)—Перу јазычысы. Коммунист, 1923 илдән мүһачирәтдә јашамышдыр. «Гара чарчылар» (1918) китабындакы ше'рләр декадентлик әлејһинәдир. «Бәшәри ше'рләр» (1939 илдә нәшр едилмишдир) китабында халг күчүнә инам руһу һакимдир. «Волфрам» (1931) романында зәһмәткешләрин ағыр һәјаты вә ингилаби шүурунун ојанмасы тәсвир едилир. ССРИ-дә олмуш (1928, 1931), «Русија 1931-чи илдә» (1931) китабыны јазмышдыр.

Әсәрләри: Черные герольды, М., 1966; Стихи. В кн.: Поэзия Латинской Америки, М., 1975.

ВАЛЈО́Р (фр. valeur)—бојакарлыг вә графикада *тонун* рәнк чаларлығы; бир тонун (әсасән, ишыг вә көлкә тонунун) ону әһатә едән тонларла гаршылыглы мүнасибәт дәрәчәсини мүәјјән едир. Әшјаларын ишыг вә һава мүһити илә гаршылыглы әлагәдә верилмәсиндә, колорит зәнкинлији, рәнк мүнасибәтләри вә рәнк кечидләри јарадылмасында В. әсас васитәләрдән биридир. Д. Веласкес, Ж. Б. Шарден, К. Коро, В. И. Суриков, И. И. Левитан вә б.-нын әсәрләри В.-ла зәнкиндир.

ВАЛЈУ́ТА (итал. valuta; лат. valeo—дәјәрим вар сөзүндән)—1) өлкәнин пул ваһиди (мәс., манат—ССРИ валјутасы, доллар—АБШ валјутасы) вә онун типи (гызыл, күмүш, кағыз пул вә с.); 2) харичи дөвләтләрин пул нишаны, һәмчинин харичи пул ваһидләри илә ифадә олунан (вексел, чек вә с.) вә бејнәлхалг һесаблашмаларда ишләдилән тәдавүл вә өдәмәнин кредит васитәси (харичи В.). Капитализм дөврүнәдәк вә онун һөкмранлығынын башланғычында пул системинин үстүн формалары *биметализм*, ја да күмүш *монометализм* олмушдур. 19 әсрин әввәлләриндә Б. Британијада, сонра исә дикәр капиталист өлкәләриндә гызыл В. кениш јајылмышды. Капитализмин үмуми бөһраны дөврү үчүн кағыз В. характерикдир. Бурада үмуми еквивалент ролуну гызыл ојнајыр, гызыла хырдаланмајан банкнот вә кағыз пуллар исә јалныз тәдавүл васитәси вә өдәмә функсијаларында ону әвәз едән гызыл нишанларыдыр. Бу заман дәјәр нишанлары, бир гајда олараг, гызылын мигдарынын даим азалмасыны көстәрир, чүнки банкнот вә кағыз пуллар инфлјасијаја мә'руз галыр. Мүасир капитализм үчүн гејри-сабит, гијмәтдән дүшән В. характерикдир. В.-нын гијмәтдән дүшмәси илә онун гызыл тәркиби дә азалыр. Мүһарибәдән сонра В.-ларын хроники *инфлјасијасы* вә мүнтәзәм *девалвасијасы* баш вермәкдәдир. Капиталист өлкәләринин В.-сы дәјишдирилән (*конверсија* олунан), гисмән дәјишдирилән вә дәјишдирилмәјән (гапалы) В.-ја ајрылыр. В. мәһдудијјәтини тамамилә истәр гејри-резидентләр (харичи, физики вә һүгуги шәхс), истәрсә дә резидентләр (өлкәнин физики вә һүгуги шәхси) үчүн ләғв етмиш өлкәнин В.-сы д ә ј и ш д и р и л ә н В. адланыр вә һәр һансы харичи В.-ја дәјишдирилә биләр (АБШ вә Канада доллары, Исвечрә франкы, АФР маркасы вә с.). В. мәһдудијјәтини бә'зи В. әмәлијјатлары үзрә, јахуд јалныз гејри-резидентләр үчүн ләғв етмиш өлкәләрин В.-сы г и с м ә н д ә ј и ш д и р и л ә н В. адланыр. Гәрби Авропа өлкәләринин әксәријјәтиндә гисмән дәјишдирилән В. мөвчуддур. Д ә-

ј и ш д и р и л м ә ј ә н (г а п а л ы) В.-ја В. мәһдудијјәтини (истәр резидент вә истәрсә дә гејри-резидентләр үчүн) бүтүн В. әмәлијјатлары үзрә тамамилә сахламыш өлкәләрин В.-сы аиддир. Бунлара, хүсусилә, асылы вә игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәләрин В.-сы аид едилир.

ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри В.-ларынын сабитлији, әсасән, дөвләт вә кооп. тичарәтиндән планлы вә сабит гијмәтлә тәдавүлә дахил олан әмтәә күтләси илә тә'мин олунур. Сосиалист өлкәләри В.-сынын мөһкәмләндирилмәсинин әсасыны игтисадијјатын планлы, бөһрансыз инкишафы, пул тәдавүлү вә әмтәә дөврijјәсинин планлашдырылмасы тәшкил едир. Бу өлкәләрин В.-сынын сабитлији, һәмчинин В. тә'минатларындан бири кими дөвләтин гызыл еһтијатына, харичи игтисади әлагәләрин планлашдырылмасына, о чүмләдән дөвләт *валјута инһисарына* әсасланыр.

ВАЛЈУ́ТА БӨҺРАНЫ — капитализмин пул-кредит системинин бөһраны. Гызыл стандартын сүгуту, тез инфлјасијаја уғрајан кағыз пул тәдавүлүнә кечилмәси кими тәзаһүр олунур вә истәр ајры-ајры капиталист өлкәләринин дахили тәдавүл даирәсини вә истәрсә дә бејнәлхалг һесаблашмалары әһатә едир. Үмуми В.б.-на вә хүсуси В.б.-на ајрылыр.

Ү м у м и В.б. капитализмин үмуми бөһранынын тәркиб һиссәсидир вә перманент характерлидир. Дүнја капиталист *валјута системинин* позулмасы нәтичәсиндә баш верир. Үмуми В.б.-нын мүһүм хүсусијјәти гызылын пул металы кими ролунун азалмасы вә валјутанын гијмәтдән дүшмәсидир. Х ү с у с и В.б. ајры-ајры өлкәләрин валјуталарынын бөһранидыр; үмуми игтисади бөһран, мүһарибә, инфлјасија вә с. амилләрлә јараныр вә мүвәггәти (узун мүддәт дә давам едә биләр) олур. Хүсуси В.б.-нын әсасы инфлјасија просеси, дахили базарда валјутанын гијмәтдән дүшмәси вә с.-дир. 1958—73 илләрдә АБШ-да јаранмыш хүсуси В.б. бүтүн капиталист аләминдә һисс едилди. Бу, АБШ *долларына* е'тибары итирди, долларын девалвасија олачағы илә әлагәдар гызыл јығымына вә гызғын гызыл алверинә кәтириб чыхартды. Нәтичәдә АБШ һөкумәти доллары девалвасија етди (1971 илдә 7,89%, 1973 илдә 10%), онун гызыл тәркиби 0,736736 *г*-а енди. 1 унсија (31,1035 *г*) гызылын рәсми гијмәти 42,22 доллара галхды; сәрбәст гызыл базарларында исә 142 долларадәк (1977 илин әввәли) артды. 1973 илдән башлајараг бејнәлхалг валјута системинин бөһраны даһа да күчләнди; Гәрби Авропа өлкәләринин вә Јапонијанын һөкумәтләри өз валјуталарынын АБШ долларына нисбәтдә сәрбәст дәјишдирилмәси һаггында гәрар гәбул етдиләр. 1977 илин әввәлинә фунт стерлинг бејнәлхалг базарда 1971 илдәкинә нисбәтән 43,5% гијмәтдән дүшдү. Франса франкы вә Италија лирәси дә бу вәзијјәтдәдир. Әксәр Гәрб дөвләтләриндә игтисади конјунктуранын пис вәзијјәтдә олмасы, сәнајенин зәиф инкишафы, ишсизлијин артмасы, инфлјасијанын күчләнмәси, капиталист дөвләтләринин гејри-бәрабәр инкишафы В.б.-на сәбәб олан амилләрдир.

Дүнја сосиалист тәсәррүфаты шәраитиндә белә бөһран јохдур. Игтисадијјатын фасиләсиз, планлы инкишафы сосиалист өлкәләринин пул-кредит системинин сабитлијинин вә даим тәкмилләшдирилмәсинин әсасыдыр. Өдәмә балансларынын хроники кәсирлијинин олмамасы, кифајәт гәдәр валјута еһтијаты сосиалист өлкәләринә өзләринин бүтүн харичи пул өһдәликләрини вахтында јеринә јетирмәсинә имкан верир.

Әд.: С т а д н и ч е н к о А. И., Валютные потрясения на Западе, М., 1968; К о м и с с а р о в В. П., Кризис валютной системы капитализма, М., 1974; С е л и х о в Е. И., Валютные проблемы и противоречия современного капитализма, М., 1976.

ВАЛЈУ́ТА ГАНУНВЕРИЧИЛИЈИ — өлкә дахилиндә, бир өлкә тәшкилаты вә вәтәндашы илә дикәр өлкә тәшкилаты вә вәтәндашы арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә валјута сәрвәтләри илә әмәлијјат (әгд) апарылмасы гајдаларыны, һабелә валјута сәрвәтләринин өлкәјә кәтирилмәси, харичә апарылмасы, көчүрүлмәси вә көндәрилмәси гајдаларыны мүәјјән едән норматив гајдаларын чәми.

ССРИ ганунверичилији илә *валјута инһисары* јарадылмышдыр. ССРИ МИК вә ХКС-нин 1937 ил 7 јанвар тарихли гәрарына вә бир сыра дикәр норматив акта әсасән валјута сәрвәтләри илә әмәлијјат апармаг һүгугу *ССРИ Дөвләт Банкы* вә *ССРИ Харичи Тичарәт Банкына* верилмишдир. ССРИ В.г.-нә әсасән, харичи валјута ССРИ әразисиндә дөврijјәдә ола билмәз. ССРИ әразисиндә харичи валјута илә өдәнишләр етмәјә јалныз харичи тичарәт сөвдәләри үзрә, һабелә мүәјјән олунмуш дикәр һалларда ичазә верилир. Харичдән ССРИ-јә харичи валјута вә дикәр валјута сәрвәтләрини сәрбәст кәтирмәк, көчүрмәк вә көндәрмәк олар вә бу заман валјута јалныз ады чәкилән банклара сатыла, јахуд һәмин банкларда һесаба көчүрүлә биләр. Совет вәтәндашларынын, харичи физики вә һүгуги шәхсләрин тапшырығы илә харичә валјута көчүрмәләри, бир гајда олараг, јалныз ССРИ Малијјә Назирлијинин ичазәси илә едилир. ССРИ валјутасынын харичә апарылмасы вә көндәрилмәси, јахуд харичдән ССРИ-јә кәтирилмәси вә көндәрилмәси, бир гајда олараг, гадағандыр; буна көрә дә ССРИ валјутасы (пул нишаны) ССРИ-дән харичдә дөврijјәдә ола билмәз. ССРИ-дән харичи валјута сәрвәтләринин апарылмасы вә көндәрилмәси хүсуси нормаларла тәнзимләнир. Валјута әмәлијјаты апарылмасы гајдаларынын позулмасы вә валјута сәрвәтләри илә мөһтәкирлик ганунла тә'гиб олунур. Дикәр сосиалист өлкәләринин В.г. дә валјута инһисары јарадыр. Капиталист өлкәләриндә валјута тәнзими, әсасән, валјута сәрвәтләри илә әмәлијјатларын мәһдудлашмасына јөнәлдилән тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир.

Әд.: С м и р н о в А. М., Международные валютные и кредитные отношения СССР, 2 изд., М., 1960; Ф р е й Л. И., Международные расчеты и финансирование внешней торговли социалистических стран, 2 изд., М., 1965; Валютные отношения во внешней торговле СССР. Правовые вопросы, М., 1968.

ВАЛЈУ́ТА ДЕМПИНГИ—бах *Демпинг*.

ВАЛЈУ́ТА ЕҺТИЈАТЫ—харичи тичарәт, инвестисија вә с. әмәлијјатларла әлагәдар олараг бејнәлхалг һесаблашмалар апармаг үчүн һөкумәт органларынын, јахуд мәркәзи банкларын сәрәнчамында олан харичи валјута вә гызыл. Дүнја пулу олан гызыл һәр бир харичи валјутаја чеврилә билдијиндән В.е. ролуну ојнајыр. Лакин бир гајда олараг, бирбаша өдәмәләр гызылла дејил, милли валјута илә апарылыр. Өлкәнин рәсми В.е.-на дахил едилән харичи валјута мәркәзи банкын, хәзинәнин вә дикәр дөвләт органларынын харичи банклардакы һесабларынын сәрбәст галыгларындан, гисмән харичи банкнот вә сиккәләрдән вә с. ибарәтдир. В.е. һәр бир өлкәдә бејнәлхалг һесаблашмалара даир өдәмәнин кәлирә нисбәтән мүвәггәти артыглығыны тә'мин етмәк үчүн јарадылыр.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра капиталист өлкәләринин В.е. 53,1 млрд. доллардан (1948) 226,9 млрд. долларадәк (1975) артмышдыр. Лакин капитализмин гејри-бәрабәр инкишафы гануну нәтичәсиндә капиталист өлкәләринин В.е. да гејри-бәрабәр артыб-азалыр. Мәс., АБШ-ын В.е. 1948 илдәки 24,4 млрд. доллардан 1975 илин ахырына 15,9 млрд. доллара енмишдир. Гәрби Авропа өлкәләринин В.е. исә 6,1 млрд. доллардан (1948) 99,1 млрд. долларадәк (1975) артмышдыр. АБШ-да В.е.-нын азалмасы онун өдәмә балансынын кәсирлији илә изаһ олунур.

Сосиалист өлкәләриндә В.е.-ндан капиталист өлкәләри илә харичи игтисади әлагәләри вә һесаблашмалары планаујғун сурәтдә тәнзимләмәк үчүн истифадә олунур. Сосиалист өлкәләри арасындакы һесаблашмаларда, бир гајда олараг, В.е.-ндан истифадә едилмир, чүнки һәр бир сосиалист өлкәси дикәр сосиалист өлкәсиндән алдығы әмтәә вә хидмәтин әвәзини мүвафиг әмтәә вә хидмәтлә өдәјир. Лакин бә'зи һалларда бир сосиалист өлкәсинин дикәр сосиалист өлкәсинә гызыл, јахуд дәјишдирилән харичи валјута илә кредит бурахмасы үчүн В.е.-ндан истифадә едилир.

ВАЛЈУ́ТА ЗО́НАЛАРЫ—бејнәлхалг валјута мүнасибәтләриндә разылашдырылмыш сијасәт апаран капиталист дөвләтләри груплары. Икинчи дүнја мүһарибәси заманы вә сонракы илләрдә (мүһарибәдән әввәлки валјута блоклары әсасында) јарадылмышдыр. Иштиракчы өлкәләр милли валјута еһтијатынын мүһүм һиссәсини һаким өлкәнин банкларында сахлајырлар. С т е р л и н г з о н а с ы н а Б. Британија башчылыг едир. Зонанын пул системи вә харичи һесаблашмалары инкилис *фунт стерлингинә* әсасланыр. Зонаја 50 өлкә дахилдир. Стерлинг зонасы әразисинә (Јер күрәсинин тәгр. 1/6-и) вә она дахил олан әһалинин сајына (тәгр. 1 млрд. адам) көрә ән бөјүк валјута групу һесаб олунур. Б. Британијанын мүстәмләкә системинин там сүгуту, бејнәлхалг игтисади мөвгејинин зәифләмәси, 60-чы илләрин әввәлиндән башлајараг зонаја дахил олан кәнч дөвләтләрин игтисади мүстәгиллијинин мөһкәмләнмәси нәтичәсиндә зонанын вә онун валјута механизминин дезинтеграсијасы просеси күчләнмишдир; фунт стерлингдән зонанын мәркәзи валјутасы кими истифадә имканыны азалтмышдыр. Д о л л а р з о н а с ы н а АБШ башчылыг едир. Бураја дахил олан өлкәләрин пул системи вә

харичи һесаблашмалары АБШ *долларына* әсасланыр. Зонаја 18 өлкә дахилдир. 70-чи илләрдә капиталист валјута системинин бөһранынын күчләнмәси АБШ долларынын девалвасијасында (1971, 1973), онун даим гијмәтдән дүшмәсиндә дә тәзаһүр олунмушдур; нәтичәдә зонанын бир чох өлкәси өз милли валјутасынын долларла әлагәсини зәифләтмиш, валјута мәһдудијјәтиндән даһа чох истифадә етмәјә башламышдыр. Франк зонасына Франса башчылыг едир. Зона 23 өлкәни (әразиси тәгр. 9 млн. $км^2$, әһалиси 90 млн.-дан чох) әһатә едир. Зонаја дахил олан Тропик Африканын мүстәгиллик газанмыш 12 өлкәси ики валјута иттифагында—Гәрби Африка Валјута Иттифагы вә Мәркәзи Африканын Валјута Иттифагында бирләшмишләр. Африка өлкәләринин тәсәррүфатында нәзәрә чарпан структур ирәлиләјишләри, онларын игтисади потенсиалынын артмасы зонада Франсанын валјута һекемонлуғунун зәифләмәсинә сәбәб олмушдур.

Әд.: Валюты стран мира, М., 1976, с. 317—327.

ВАЛЈУ́ТА ИНҺИСАРЫ — валјута сәрвәти илә әмәлијјат апармагда, һәмчинин өлкәнин валјута фондуну идарә етмәкдә социалист дөвләтинин мүстәсна һүгугу. В.и. харичи тичарәт инһисары илә сых бағлыдыр. Социалист дөвләтинә бејнәлхалг һесаблашмалары планлы һәјата кечирмәјә, валјута еһтијатларыны валјута әмәлијјаты апармаға сәлаһијјәти олан дөвләт кредит идарәләриндә тәмәркүзләшдирмәјә, өлкәнин пул системини мөһкәмләтмәјә вә социалист өлкәләринин х.т. планларыны әлагәләндирмәјә вә с. имкан јарадыр. ССРИ-дә В.и. әслиндә харичи тичарәтин миллиләшдирилдији дөврдән (1918, 22 апрел) мөвчуддур, лакин рәсмән РСФСР ХКС-нин 1921 ил 6 октјабр тарихли Декрети илә мүәјјәнләшдирилмишдир. ССРИ әразисиндә харичи валјута вә валјута сәрвәтләри илә сөвдәләр бағламаг һүгугу *ССРИ Дөвләт Банкы* вә *ССРИ Харичи Тичарәт Банкына*, ССРИ-дә чыхарылан гызыл, платин вә платин групу металлары сатыналма һүгугу исә ССРИ Малијјә Назирлијинә верилмишдир. ССРИ-дә В.и. харичи валјута вә өдәнилмәси харичи валјута илә нәзәрдә тутулан өдәмә сәнәдләри (вексел, чек, аккредитив вә с.), сиккә, күлчә һалында вә хам һалда олан гијмәтли металлар (гызыл, күмүш, платин вә с.) вә харичи фонд сәрвәтләри илә (сәһм, истиграз вәрәгәси вә онларын купонлары) апарылан әмәлијјатлары әһатә едир.

Дикәр социалист өлкәләриндә В.и.-ны дөвләтин сәлаһијјәт вердији кредит идарәләри (бир гајда олараг, емиссија банклары) һәјата кечирир.

ВАЛЈУ́ТА МӘЗӘННӘСИ, вексел мәзәннәси — бир өлкәнин пул ваһиди гијмәтинин дикәр өлкәнин пул ваһиди гијмәтинә нисбәти (мәс., 1977 ил ијулун 1-нә 1 фунт стерлинг = 1,28 манат, 100 АБШ доллары = 74,20 манат). Өлкәләр арасында пул һесаблашмалары В.м.-нә ујғун һәјата кечирилир. В.м.-нин сәвијјәси гызыл вә әмтәәләрә нисбәтән пулун гијмәтдән дүшмәси дәрәчәсиндән (јә'ни кағыз пулун алычылыг габилијјәтиндән) вә валјутаја олан тәләб вә тәклифдән асылыдыр. В.м.-ндә, бунлардан башга, валјутаја, онун сабитлијинә олан инам да мүһүмдүр.

Социалист өлкәләриндә харичи валјутанын паритети әмтәә вә хидмәтләр үзрә пулун мүгајисәли алычылыг габилијјәти нәзәрә алынмагла мүәјјән олунур. ГИЈШ үзвү олан социалист өлкәләри арасында харичи тичарәт һесаблашмалары көчүрмә манатла, дикәр социалист өлкәләрлә исә клиринг үзрә манатла һәјата кечирилир. Һәр бир социалист өлкәси өзүнүн валјутасында көчүрмә вә клиринг манатын рәсми мәзәннәсини мүәјјән етмишдир.

ВАЛЈУ́ТА МӘҺДУДИЈЈӘТИ—капиталист дөвләтләриндә милли вә харичи валјута, гызыл вә дикәр валјута сәрвәтләри илә апарылан әмәлијјатларын мәһдудлашдырылмасына јөнәлдилмиш норматив гајдалар системи. Бунлар, валјута нәзарәтинин тәшкилини вә һәјата кечирилмәсини нәзәрдә тутур. В.м.-нин тәтбиги валјута вә гызыл еһтијатынын азалмасы, өдәмә балансынын пассивлији илә әлагәдардыр вә капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә капиталист өлкәләринин *валјута сијасәтинин* характерик тәзаһүрләриндән биридир. В.м. илк дәфә Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә бир сыра капиталист өлкәсиндә, сонра исә демәк олар бүтүн капиталист дөвләтләриндә тәтбиг олунмушдур. 50-чи илләрин ахырларындан Гәрби Авропа өлкәләринин В.м.-нин зәифләдилмәсинә даир кечирдикләри тәдбирләрә бахмајараг, бүтүнлүкдә капиталист дөвләтләринин валјута нәзарәти давам едир, *валјута бөһранынын* кәскинләшмәси дөврүндә исә даһа да күчләнир.

ВАЛЈУ́ТА НӘЗАРӘТИ—бах *Валјута мәһдудијјәти*.

ВАЛЈУ́ТА ПАРИТЕТИ—бах *Валјута мәзәннәси*.

ВАЛЈУ́ТА СИЈАСӘТИ—пулун алычылыг гүввәсинә, *валјута мәзәннәсинә* вә бүтүнлүкдә өлкәнин игтисадијјатына тә'сир көстәрмәк мәгсәди илә дөвләтин вә мәркәзи банкларын пул тәдавүлү вә валјута мүнасибәтләри саһәсиндә кечирдикләри тәдбирләрин мәчмусу. В.с. чәмијјәтин игтисади гурулушу вә дөвләтин синфи тәбиәти илә мүәјјән едилир.

Капиталист өлкәләриндә В.с., әсасән, пулун алычылыг гүввәсини сахламаға вә валјута мәзәннәсини сабитләшдирмәјә јөнәлдилир. В.с., әсасән, 2 формада—учот (дискот) вә девиз формасында һәјата кечирилир. Бејнәлхалг валјута мүнасибәтләри саһәсиндә учот сијасәти фаиз сәвијјәсини дәјишдирмәклә, девиз сијасәти исә харичи валјутаны алыб-сатмагла валјута мәзәннәсини тәнзимләмәјә јөнәлдилир. Буржуа игтисадчылары капиталист дөвләтләринин В.с.-ни пулун алычылыг гүввәсини, валјута мәзәннәсини, әмтәә гијмәтләринин дәјишмәсини вә бүтүнлүклә игтисади конјунктураны мүәјјән етмәјә гадир вә һәтта капитализмин «бөһрансыз» инкишафы васитәләриндән бири һесаб едирләр. Әслиндә исә В.с. өлкәнин валјута-игтисади вәзијјәтинә чох мәһдуд тә'сир көстәрмәклә валјута мүнасибәтләри саһәсиндә капитализмин игтисади ганунларынын кортәбии дағыдычы тә'сиринә гаршы дајана билмир.

Социалист өлкәләринин В.с. дөвләтин *валјута инһисары* әсасында һәјата кечирилир. В.с. өлкәјә дахил олан валјута вәсаитини дөвләтин әлиндә чәмләшдирмәјә вә өлкәнин бејнәлхалг һесаблашмаларынын планлы тәшкилини тә'мин едир. В.с. социалист игтисадијјатынын мүстәгиллијини, ону кортәбии капиталист базарынын тә'сириндән, валјута мөһтәкирлијиндән, капиталист өлкәләринин мүхтәлиф валјута һијләләри илә социалист өлкәләринин харичи тичарәтинә зијанвурма чәһдләриндән горујур.

Әд.: Смирнов А. М., Международные валютные и кредитные отношения СССР, 2 изд., М., 1960; Селихов Е. И., Валютные проблемы и противоречия современного капитализма, М., 1976.

ВАЛЈУ́ТА СИСТЕМИ—пул мүнасибәтләринин тәшкили формасы; дахили пул-кредит тәдавүлүнү вә бејнәлхалг һесаблашмалар сферасыны әһатә едир. Әввәлчә милли тәсәррүфат чәрчивәсиндә јаранып. Дүнја капитализм базарынын јаранмасы илә капиталист өлкәләринин В.с. дүнја В.с.-нә чеврилмиш, 20 әсрин әввәлләриндә исә өзүнүн ән јүксәк инкишаф пилләсинә чатмышды. В.с.-нин әсасыны гызыл тәшкил едирди. Капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә дүнја капитализм В.с.-нин бөһраны башланды. *Гызыл стандарт* ифласа уғрады. Гызыл тәдавүл васитәси вә өдәмә (тә'дијә) васитәси функсијаларыны итирди; анчаг дәјәр өлчүсү, сәрвәт јаратмаг васитәси вә дүнја пулу функсијаларыны јеринә јетирмәклә дүнја капиталист В.с.-нин әсасы олараг галды. Бејнәлхалг һесаблашмаларын чох һиссәсинин билаваситә банк көчүрмәләри илә (нағд пулун иштиракы олмадан) һәјата кечирилмәсинә бахмајараг, гызыл капиталист өлкәләринин гаршылыглы пул тәләбләрини вә өһдәликләрини тәнзимләјән әсас васитә олараг галыр, онун еһтијаты исә капиталист өлкәләри валјуталарынын сабитлијинин вә ајры-ајры өлкәләрин игтисади потенсиалынын мүһүм көстәричисидир (бах *Гызыл еһтијаты*). Дүнја капиталист В.с.-ндә АБШ вә Б. Британија капиталынын әсас јер тутдуғу *Бејнәлхалг Валјута Фонду* вә *Бејнәлхалг Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы* мүһүм рол ојнајыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра дүнја базарында АБШ вә Б. Британијанын мөвгејинин зәифләмәси, валјуталарынын гијмәтдән дүшмәси вә девалвасијасы нәтичәсиндә *доллар* вә *фунт стерлингин* бејнәлхалг һесаблашма васитәси кими әһәмијјәти азалмышдыр. Инфлјасија, бејнәлхалг өдәмә дөвријјәси структурунун дәјишмәси вә дикәр амилләр дүнја капиталист В.с.-нин даһа тез-тез сарсылмасына сәбәб олур.

Социалист В.с. әввәлчә ССРИ-дә, сонра исә дикәр социалист өлкәләриндә мејдана кәлмиш вә дүнја социализм базарынын јаранмасы илә дүнја социалист В.с.-нә чеврилмишдир. Социалист өлкәләри арасында бејнәлхалг һесаблашмаларын әсас васитәси (истәр тичарәт вә истәрсә дә кредит мүнасибәтләриндә) көчүрмә манатдыр. Дүнја социалист В.с.-нин мүһүм һалгасы *Бејнәлхалг Игтисади Әмәкдашлыг Банкыдыр*. Социалист өлкәләри арасында гејри-тичарәт әмәлијјатлары үзрә һесаблашмаларын хејли һиссәси милли валјута илә апарылыр. ГИЈШ-ин валјута-малијјә мәсәләләринә бахан даими комиссијасы социалист В.с.-ни даһа да мөһкәмләндирмәк вә тәкмилләшдирмәк

мәгсәди илә биркә тәдбирләр һазырлајыр вә тәчрүбә мүбадиләси тәшкил едир.

Әд.: Ларионов К. А., Два мира— две валютные системы, М., 1973; Комиссаров В. П., Кризис валютной системы капитализма, М., 1974; Богданов О. С., Валютная система современного капитализма (основные тенденции и противоречия), М., 1976.

ВАЛЈУ́ТА ФӘРГИ—бах *Мәзәннә фәрги.*

ВАЛЈУ́ТА ЧИНАЈӘТЛӘРИ — совет чинајәт һүгугунда ССРИ-нин дөвләт *валјута инһисарына* гәсд етмәкдән ибарәт чинајәтләр. В.ч. ики чинајәт тәркибиндән ибарәтдир: валјута әмәлијјатларынын апарылмасы гајдаларынын позулмасы вә валјута сәрвәтләри вә ја *гијмәтли кағызларла* еһтикарлыг. Гүввәдә олан ганунверичилијә көрә харичи валјутаны, өдәниши харичи валјута илә нәзәрдә тутулан өдәмә сәнәдләрини (чек, вексел вә с.), харичи фонд сәрвәтләрини (сәһм, истиграз вәрәгәси вә с.), сиккә, күлчә, гырынты, јахуд хам шәклиндә олан гијмәтли металлары алыб сатмаг, дәјишдирмәк, өдәмәләр һазырламаг вә гәбул етмәк, сәрһәддән кечирмәк, онларла ССРИ Дөвләт Банкы, јахуд онун вәкил етдији идарәләрдән хәбәрсиз әмәлијјатлар апармаг чинајәт гајдасында чәзаландырылыр. Валјута сәрвәтләри илә мөһтәкирлик јухарыда адлары чәкилән валјута сәрвәтләрини, гијмәтли кағызлары, гијмәтли метал вә гијмәтли дашлардан һазырланан мә'мулатлары, һәмчинин гијмәтли дашлары (о чүмләдән мирварини) зәһмәтсиз кәлир әлдә етмәк мәгсәди илә сатын алмаг вә јенидән сатмагдан ибарәтдир.

В.ч.-нә көрә мәс'улијјәт Дөвләти Чинајәтләрә Көрә Чинајәт Мәс'улијјәти Һаггында Ганунла (1958, м. 25) вә мүттәфиг респ.-ларын чинајәт мәчәлләләри (мәс., Азәрб. ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 81) илә мүәјјән едилир. В.ч. валјута сәрвәтләри вә гијмәтли кағызлар һөкмән мүсадирә едилмәклә, әмлакы мүсадирә етмәклә, јахуд етмәмәклә 3 илдән 8 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһруметмә вә 2 илдән 5 иләдәк мүддәтә сүркүн етмәклә вә ја сүркүн етмәмәклә чәзаландырылыр. Ағырлашдырычы һалларда В.ч. әмлакы мүсадирә олунмагла 5 илдән 15 иләдәк (сүркүн едилмәклә вә ја сүркүн едилмәмәклә) азадлыгдан мәһрум едилмәклә вә ја әмлакы мүсадирә олунмагла өлүм чәзасы илә чәзаландырылыр.

ВА́ЛЛЕ-Д'А́ОСТА (Valle d'Aosta)— Италијанын шм.-г.-индә мухтар вилајәт. Саһ. 3,3 мин *км*². Әһ. 109,2 мин (1971). Әсас шәһәри Аостадыр. Әсасән, Дора Балтеа чајы (јухары ахыны) дәрәсиндә, бир һиссәси Пеннин Алп д-ры вә Монблан Грај Алп д-рынын әтәкләриндәдир. Дәмир филизи, антрасит вә мәрмәр чыхарылыр. Електрометаллуркија сәнајеси, сүн'и вә синтетик парчалар, әт вә мејвә консерви, пивә мүәссисәләри, СЕС-ләр вар. К.т.-нда сүдлүк һејвандарлыг әсасдыр. Дәнли биткиләр, картоф вә с. әкилир.

ВА́ЛЛЕНШТЕ́ЈН, Валдштејн (Wallenstein, Valdštejn), Албрехт Вентсел Јевсеви (24.9.1583, Кенигретс ш. јахынлығы — 25.2.1634, Екер) — сәркәрдә, *Отузиллик мүһарибәдә (1618—48)* «Мүгәддәс Рома империјасы» гошунларынын баш команданы, кенералиссимус. Әслән чех дворјаны иди. Чехија үсјанынын (1618—20) јатырылмасында иштирак етмишдир. В. Чехијада чохлу торпаг саһәси әлә кечирмишди. В.-ин ордусу әсасән, динч әһалинин әмлакынын мүсадирәси һесабына сахланылыр, бу ордудан кәндли чыхышларыны јатырмаг үчүн дә истифадә едилирди. В.-ин католик лигасы рәһбәрлији илә рәгабәти, мүстәгил Алманија сијасәти онун исте'фа вермәсинә сәбәб олду (1630). 1632 илдә В. јенидән империја гошунларынын баш команданы тә'јин едилмишди. Лүтсен вурушмасында (16.11.1632) Исвеч ордусуна мағлуб олдугдан сонра дөвләтә хәјанәтдә тәгсирләндириләрәк команданлыгдан кәнар едилмиш (1643), бир груп забит тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

ВАЛЛЕ́ТТА, Ла-Валлетта (Valletta, La Vallétta)— Малта респ.-сынын пајтахты. Бејнәлхалг әһәмијјәтли порт. Малта а.-нын шм.-ш. саһилиндә, Марсамүшет вә Гранд-Һарбор бухталары арасындадыр. Иглими Аралыг дәнизи типлидир. Јајы гуру исти, гышы јумшаг вә јағышлы кечир (минимум темп-р 4°С, макс. 36°С). Иллик јағынты тәгр. 500 *мм*-дир. Әһ. 15,5 мин (1973). Тичарәт мәркәзидир. Бункер базасы, кәми тә'мири тәрсанәләри, ун-т (1592 илдән), милли музеј (1905) вар. Туризм мәркәзидир. 16 әсрин 60-чы илләриндә салынмышдыр.

ВАЛЛИЛӘР, уелслиләр—Б. Британијада Уелс ј-а-нда јашајан халг. Тәгр. 1,15 млн. нәфәрдир (1975). Әчдадлары келт тајфаларыдыр. В. бир нечә әср ишғалчылара инадлы мүгавимәт көстәрмишләр. Бу мүбаризәнин кедишиндә халг кими формалашмышлар. Ана дили валли дилидир. Демәк олар ки, һамысы инкилис дилиндә данышыр. Әсасән, сәнаједә вә к.т.-нда чалышырлар. Диндарларынын әксәријјәти англикандыр.

Әд.: Народы зарубежной Европы, т. 2, М., 1965.

ВА́ЛЛИС ДҮСТУРУ—$\frac{4}{\pi}$ әдәдини $\frac{4}{\pi}=\frac{3}{2}\cdot\frac{3}{4}\cdot\frac{5}{4}\cdot\frac{5}{6}\cdot\frac{7}{6}\cdot\frac{7}{8}\dots$ *сонсуз һасили* шәклиндә ифадә едән дүстур. π-ни билаваситә һесабламаг үчүн В.д. аз әһәмијјәтлидир. *Стирлинг дүстурунун* чыхарылышында тәтбиг олунур. Инкилис ријазијјатчысы Ч. Валлис бу дүстуру даирәнин саһәсини һесаблајаркән чыхармышдыр (1655).

ВАЛЛИСНЕ́РИЈА (Vallisneria)— су-бојар фәсиләсиндән чохиллик су биткиси чинси. Сүрүнән көкүмсовлу, хәтвары јарпаглы отлардыр. 6 нөвү мә'лумдур. Сујун 1 *м*-ә гәдәр дәринлијиндә битән спирал В. (V. spiralis) кениш јајылмышдыр. ССРИ-дә Дунај, Днепр, Волга чајларынын мәнсәбиндә, Гафгаз, Орта Асија вә Узаг Шәрг көлләриндә битир. Балыг вә су гушлары үчүн јемдир; чох вахт аквариумларда јетишдирилир.

ВАЛЛО́Н (Wallon) Анри (15.3.1879, Парис—1.12.1962, Парис) — франсыз психологу, ичтимаи хадим. 1942 илдән Франса Коммунист Партијасынын үзвү. Мүгавимәт һәрәкатынын иштиракчысы олмушдур. Ушаг психолокијасы вә кенетик психолокија мүтәхәссиси олан В., үмуми, патоложи вә тәтбиги психолокија саһәсиндә дә ишләмишдир. В. Франсада илк ушаг психолокијасы лабораторијасынын (1927) вә бу саһәдә илк журналын («Анфанс») әсасыны гојмушдур (1948). В. Франсада психолохи мәктәби јаратмышдыр. Диалектик материализмә әсасланан В. психолокијада физиолокизми вә мүчәррәд социолокизми рәдд етмиш, психиканын тәһлилиндә тарихилик принсипинә әсасланмыш, ушагларын психи инкишафында ичтимаи амили әсас көтүрмүшдүр.

Әсәри: Психическое развитие ребенка, М., 1967.

Әд.: Тутунджян О. М., Психологическая концепция Анри Валлона, Ереван, 1966.

ВАЛЛОНЛАР — Белчика әһалисинин тәгр. јарысыны тәшкил едән халг. 4,2 млн. нәфәрдир (1975). Әсасән, Белчиканын ч.-унда, һәмчинин Франсанын шм.-ш.-индә јашајырлар. Франсыз дилинин валлон диалектиндә данышырлар. *Белгләрин* нәсилләридирләр. Әсасән сәнаједә чалышырлар; бир гисми малдарлыгла мәшғул олур. Диндарларынын әксәријјәти католикдир.

Әд.: бах *Валлиләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ВАЛМИ́ (Valmy)—Франсада (Марна департаменти) кәнд. 1792 ил сентјабрын 20-дә В. јахынлығында ингилаби Франса гошунлары (тәгр. 60 мин нәфәр, әксәријјәти кәнч көнүллүләр) Австрија—Пруссија мүдахиләчиләри вә франсыз дворјан мүһачирләринин гошунлары (40 мин нәфәрдән чох) үзәриндә илк гәләбә газанмышдыр. Франсыз гошунлары мүдахиләчиләрин Парисә јолуну кәсди, онларын һүчумуну дәф едәрәк дүшмәни кери чәкилмәјә мәчбур етди. Октјабрын 5-дәк мүдахиләчиләр өлкәдән говулуб чыхарылды.

ВА́ЛМИЈЕРА—Лат. ССР-дә шәһәр. Валмијера р-нунун мәркәзи. Гауја чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Мебел, әт вә сүд комбинатлары, гарышыг јем, шүшә лифи вә јанғына гаршы мүбаризә аваданлығы з-длары, өлкәшүнаслыг музеји, драм театры вар.

ВАЛОКОРДИ́Н — АДР-дә истеһсал едилән дәрман препаратары; совет препараты олан *корвалолла* ејни гәбилдәндир.

ВАЛПАРАЙСО (Valparaiso) — Чилидә шәһәр. Валпараисо әјаләтинин инз. м. Сакит океан саһилиндә бөјүк порт. Буенос-Ајрес—Сантјаго д.ј.-нун башланғыч ст. Автомобил јоллары говшағы. Чилинин мүһүм харичи тичарәт порту. Әһ. 296 мин (1972). Јункүл вә јејинти сәнајеси, кәми тә'мири, кимја, механики вә чугунәритмә з-длары, ун-т, политехник ин-ту, дәниз академијасы вә с. вар.

ВАЛПУ́РКИЈА КЕЧӘСИ—бүтпәрәстлик дөврүндә гәдим керманларын мајын 1-нә кечән кечә баһар бајрамы; 8 әср алман халг рәвајәтинә көрә, Алманијанын Броккен д.-нда ифритәләрин бајрамы («ифритәләрин бөјүк кечә мәчлиси»). Католик мүгәддәси Валпуркијанын хатирә күнү (мајын 1-и) бу бајрамла бир вахта дүшдүјүндән белә адланыр. В.к.-ндән әдәби вә мусиги сүжети кими истифадә едилмишдир (И. В. Көтенин «Фауст» әсәри, Ш. Гунонун ејниадлы операсы, Һ. Һејненин «Јол мәнзәрәләри» вә с.).

ВАЛС (фр. valse, алм. Walzer — фырланмаг сөзүндән)—ики нәфәрин биркә ојнадығы бал рәгси. В. ојнајанлар даирә үзрә рәван фырланырлар. Мусиги өлчүсү 3/4, бә'зән 3/8, 6/8,

темпи мүлајим-чәлддир (ағыр вә ити темпли дә олур). В. 18 әсрин 2-чи јарысында Чәнуби Алманија, Австрија вә чех кәндли рәгсләриндән јаранмышдыр. 19 әсрин 30—40-чы илләриндә Авропада һәм ән күтләви рәгс, һәм дә мусиги жанры кими кениш јајылмышды. J. Ланнерин јаратдығы силсилә формалы Вјана валсы сонралар И. Штраус (ата) вә И. Штраус (оғул) јарадычылығында инкишаф етдирилмишдир. Ф. Шуберт, Ф. Шопен, Ф. Лист, М. И. Глинка, П. И. Чајковски, совет бәстәкарларындан С. С. Прокофјев, Д. Д. Шостакович, А. И. Хачатурјан, о чүмләдән Г. Гарајев, Ф. Әмиров, Т. Гулијев, С. Әләскәров вә б. В. јазмышлар. Романс, опера аријалары, мүстәгил инструментал вә ја оркестр пјеси, сүита вә симфонијаларын һиссәләри В. жанрында ола биләр. Балет вә опереттада, һәмчинин кинофилмләрә вә драм тамашаларына јазылмыш мусигидә дә В.-дан кениш истифадә олунур. В.-ын валс-мазурка, валс-бостон вә с. нөвләри вар.

ВА́ЛТЕР (Walther) Иоһаннес (20.7. 1860, Нөјштадт—4.5.1937, Берлин)— алман кеологу, палеонтолог. Јена (1890—96) вә Һалле (1896—1929) ун-тләринин проф. ССРИ ЕА фәхри үзвү (1930). Әсас ишләри литолокија, палеоеколокија, палеочоғрафија, торпагшүнаслыг вә биолокија саһәсинә аиддир. Африка сәһраларында вә Шимали Америкада тәдгигат ишләри апармышдыр. Сәһралардакы денудасија просесләрини тәсвир етмиш вә онларын јаранма шәраитини ајдынлашдырмышдыр. Дәнизләрин фауна вә флорасыны, чөкүнтүтопланма шәраитини өјрәнмишдир.

Әсәрләри: История земли и жизни, СПБ, [1912]; Einleitung in die Geoogie als historische Wissenschaft, Tl 1—3, Јена, 1893—1894; Gesetz der Wüstenbildung in Gegenwart und Vorzeit, 4 Aufl., Lpz., 1924; Allgemeine Paleontologie, Bd 1—4, B., 1919—27.

ВА́ЛТЕР СКОТТ—бах *Скотт* Валтер.

ВАЛТО́РН (алм. Waldhorn, һәрфи мә'нада—мешә шејпуру)—нәфәслә чалынан мүштүклү мусиги аләти; мисдән һазырланыр.

Әввәлләр вентилсиз, 19 әсрин 1-чи рүбүндән исә вентилли олмушдур; вентилләр В.-да там хроматик сәс дүзүмү алмаға имкан верир. Јумшаг, тә'сирли, ифадәли тембрә маликдир. Мүасир симфоник оркестрләрдә, әсасән, фа көкүндә (сәсләнмә диапазону контроктаванын си сәсиндән икинчи октаванын фа сәсинә гәдәр) олан В. ишләнир. В.-дан оркестр вә ансамблда, һәмчинин соло аләт кими истифадә олунур.

ВАЛУА́ (Valois)—Франсада крал сүлаләси [1328—1589], Капетингләрин бир голу. В. сүлаләсинин биринчи кралы VI Филиппдир. XI Лүдовикин дөврүндә Франсанын әрази чәһәтдән бирләшдирилмәси әсасән баша чатдырылды. I Франсискин һакимијјәти Франсада мүтләгијјәт дөврүнүн башланғычы олду. В. сүлаләси дини мүһарибәләр заманы III Һенрихин өлдүрүлмәси илә кәсилди. Бу сүлалә үч гола бөлүнмүшдү: әсас гол—VI Филипп [1328—50], II Хејирхаһ Иоан [1350—64], V Мүдрик Карл [1364—80], VI Карл [1380—1422], VII Карл [1422—61], XI Лүдовик [1461—83], VIII Карл [1483—98]; Орлеан голу—XII Лүдовик [1498—1515]; Ангулем голу—I Франсиск [1515—47], II Һенрих [1547—59], II Франсиск [1559—60], IX Карл [1560—74], III Һенрих [1574—89].

ВАЛУ́ЈКИ—РСФСР Белгород вил.-ндә шәһәр. Валујки р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Јағ, консерв з-длары, дәјирман, әт комбинаты, д.ј. нәгл. мүәссисәләри, тибб вә педагожи мәктәбләр вар.

ВАЛУНЛАР—1) мүхтәлиф тәснифатлара көрә өлчүсү 10, 25 вә ја 50 *см*-дән чох (һәтта 1 *м*) олан сүхур гырынтылары. Бә'зән јалныз дәјирмиләнмиш, јахуд һамарланмыш сүхур гырынтылары В. адланыр. Чај дашы ады илә күчәләрин дөшәнмәсиндә истифадә едилир; 2) бузлаг В.-ы—өлчүсүндән асылы олмајараг бузлагларла көтүрүлүб апарылмыш сүхур гырынтылары. Чох һамар, чилалы вә нахышлы (бузлаг шырымлары) олур.

ВАЛУЧАЗИЛӘР, мулочази, балочаш, луксаге, маканғала—Анголада, һәмчинин Замбијада јашајан халг. Гоһум халгларла бирликдә Анголада 0,5 млн.-дан, Замбијада 50 мин нәфәрдән чохдур (1975). В.-ин дили банту дилләринин г. групуна аиддир. Ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир; овчулуг вә балыгчылыг да инкишаф етмишдир.

ВА́МБЕРИ (Vámbéry) Армини (Керман; 19.3.1832, Дуна-Черда-Кели, Пресбург ш. јахынлығында—15.9. 1913)—мачар түркологу, дилчи, етнограф вә сәјјаһ. Мачарыстан ЕА м. үзвү (1861), Будапешт ун-тинин проф. (1865). 20-дән чох Авропа вә Шәрг дилләрини билмиш, узун мүддәт Шәрг өлкәләрини кәзмишдир. «Чағатај дилинин тәдгиги» (1867), «Ујғур дили абидәләри вә «Кутадгу билиг» (1870), «Түрк дилләринин етимоложи лүғәти» (1878), «Гәдим түрк дилинин тәдгиги» (1901) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Орта Асија сәјаһәти» (1865) әсәри бир чох дилә тәрчүмә олунмушдур. «Әмир Тејмур» әсәри Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир (1916).

Әд.: Тихонов Н., Вамбери, М., 1974.

ВАМПИРЛӘР (Vampyrum) — јарасалар дәстәсинин јастыбурун јарасалар (Phyllostomidae) фәсиләсиндән мәмәли һејван чинси. Тропик Американын вә Бөјүк Антил а-рынын сых мешәләриндә јајылмышдыр. Бөјүк В. (V. spectrum) адланан бир нөвү мә'лумдур. Бәдәнинин уз. тәгр. 13 *см*, ачылмыш һалда ганадлары 70 *см*-ә гәдәрдир. Гулаг сејваны чох иридир. Бурнунда јухарыја доғру сивриләшмиш дәри төрәмә вар. Кечә һејваныдыр. В. гансоран јарасалара аид едилмир. Һәшәрат вә мејвә илә гидаланыр.

ВАН (Van)—Түркијәнин ш.-индә, Ермәнистан јајласында ахарсыз шор көл. 1720 *м* јүксәкликдә, тектоник чөкәкликдәдир. Саһ. тәгр. 3,7 мин *км*², дәринлији 145 *м*-дән чохдур. Дузлулуғу 19,1‰. Сујунун габағы Сүбһан вә Немрут вулканларынын пүскүрмә материаллары илә кәсилмишдир. Дуз истеһсал олунур. Балыг овланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр. Ван ш. көлүн саһилиндәдир.

ВАН (Van)—Түркијәнин ш.-индә шәһәр. Ван илинин инз. м. Ван көлүнүн ш. саһили јахынлығындадыр. Әһ. 63,7 мин (1975). К.т. (буғда) р-нунун тичарәт мәркәзидир. Дәјирман, семент сәнајеси вә с. вар.

Е.ә. 9—6 әсрләрдә В. ш.-нин јериндә Урарту дөвләтинин пајтахты Тушпа (е.ә. 6 әсрдән Ван адланыр) салынмышды. Гәдим Ермәнистанда II Тигранын һакимијјәти дөврүндә (е.ә. 1 әср) мүһүм шәһәрләрдән иди. 364 илдә Сасаниләрин гошунлары дағытмыш, 10 әсрдә јенидән ири шәһәрә чеврилмишди. 1022 илдә В.-ы Бизанс, сонра сәлчуглар тутмуш, Тејмурун гошунлары ики дәфә дағытмышдыр. 17 әсрдән Түркијә әразисиндәдир.

ВАН ЧАРЛЫҒЫ—ССРИ әразисиндә мөвчуд олмуш гәдим гулдарлыг дөвләти (бах *Урарту*).

ВАНАДАТЛАР—ванадиум 5-оксидин V_2O_5 төрәмәләри олан ванадат туршуларынын дузлары. Ванадат туршуларыны сәрбәст һалда алмаг мүмкүн олмур. В. ванадиум 5-оксиди мүвафиг гәләвиләрдә һәлл етмәклә алыныр:

$$V_2O_5+2NaOH=2NaVO_3+H_2O$$

Ванадиум истеһсалында В. мүһүм рол ојнајыр [бу заман ванадиум мәһлулдан $Ca(VO_3)_2$ вә NH_4VO_3 шәклиндә ајрылыр]. В. тохучулуг сәнајесиндә рәнкаб кими ишләдилир.

ВАНАДАТОМЕТРИ́ЈА—мигдари кимјәви анализин титриметрик үсулу; турш мүһитдә бешвалентли ванадиумун дөрдвалентли ванадиума редуксија олунмасына әсасланыр. В. елементләрдән бир чохунун (Na, K, Mo, Cs, Rb, Ca, P), һабелә бә'зи үзви маддәләрин (мәс., купферон, диметилглиоксим вә с.) аналитик тә'јининдә ишләдилир. В.-да индикатор олараг, әсасән, фенилантранил туршусу көтүрүлүр.

ВАНАДИНИ́Т — ванадатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби — $Pb_5(VO_4)_3Cl$. Һексагонал сингонијада кристаллашыр. Рәнки сары, гонур, нарынчы-сары вә гырмызы. Хырда призматик кристаллар вә торпагвары агрегатлар әмәлә кәтирир. Сәртлији 2,75—3, сыхлығы 6500—7000 *кг/м*³. Гурғушун-синк јатагларынын ашынма зоналары үчүн характерикдир. Ванадиум алынмасында истифадә едилир. ССРИ-дә Чәнуби Газахыстанда (Сүлејман-Сај), харичдә Испанија (Әндәлис), Африка, Австралија вә Мексикада тапылыр.

ВАНА́ДИУМ (лат. Vanadium), V—кимјәви елемент. Елементләрин дөври системинин V групундадыр; ат. н. 23, ат. к. 50,942-дир. Тәбии В. ики изотопдан ибарәтдир: ^{51}V (99,75%) вә зәиф радиоактив (јарымпарчаланма дөврү $T_{1/2}=10^{14}$ ил олан) ^{50}V (0,25%). В.-у 1801 илдә Мексика минералогу А. М. дел Рио кәшф етмиш вә көзәл гырмызы рәнкинә көрә еритрониум (јун. erythrós—гырмызы) адландырмышдыр. 1830 илдә Исвеч кимјачысы Н. Г. Сефстрем Таберг (Исвечдәдир) дәмир филизиндә јени елемент тапмыш вә ону гәдим Скандинавијанын көзәллик илаһәси Ванадисин шәрәфинә В. адландырмышдыр. 1831 илдә Ф. Вөлер еритрониум вә В.-ун ејни маддә олдуғуну мүәјјән етмишдир.

Јер габығында В. күтләчә 0,015%-дир. Сајча хејли чох олан В. минерал-

ларындан сәнаје әһәмијјәтлиләри патронит, ванадинит, роскоелит, деклуазит, карнотит вә с.-дир.

Саф В. тәзјиг алтында асанлыгла е'мал олунан, раһат дөјүлүб јастыланан, сыхлығы 6110 *кг/м³* олан, 1900 ± 25°С-дә әријән вә 3400°С-дә гајнајан, полад рәнкли боз металдыр; мөһкәмлик һədди 120 *Мн/м²* (12 *кгг/мм²*), бәрклији Бринелә көрә 700 *Мн/м²* (70 *кгг/мм²*)-дир.

Ади темп-рда В.-а һава, дәниз сују вә гәләви мәһлуллары тә'сир етмир, һавада гыздырдыгда 300°С-дән јухарыда көврәкләшир, 600—700°С-дә сүр'әтлә оксидләшәрәк ванадиум 5-оксид, һабелә ашағывалентли оксидләр әмәлә кәтирир. Дурулашдырылмыш хлорид, нитрат вә сулфат туршуларында һәлл олмур, флүорид туршусу, зәрһәл, гаты нитрат вә сулфат туршуларында исә һәлл олур. Бирләшмәләриндә оксидләшмә дәрәчәси 2, 3, 4 вә ја 5 ола биләр. V_2O_5 гәләвиләрдә һәлл олдугда *ванадатлар* әмәлә кәтирир.

Ән зәнкин В. јатаглары Перудадыр (патронит минералы, V_2S_5). В. филизләринин кимјәви е'малында, адәтән, V_2O_5 вә с. јарыммәһсуллар алыныр. Саф В. алмаг үчүн V_2O_5 калсиум металы илә редуксија едилир.

В.-ун үмуми һасилатынын тәгр. 95%-и гара металлуркијада ишләдилир. Тезкәсән полад, аләт полады вә бә'зи конструксија поладларынын тәркибиндә В. вар. Полада 0,15—0,25% мигдарында В. дахил едилмәси онун мөһкәмлијини, һабелә зәрбәјә вә сүртүлүб јејилмәјә гаршы давамлылығыны кәскин сурәтдә артырыр. Сүр'әтлә инкишаф едән титан әринтиләри сәнајесиндә дә В. чох ишләдилир. Бә'зи титан әринтиләриндә 13%-ә гәдәр В. олур. Техниканын мүхтәлиф саһәләриндә (авиасија, ракет техникасы вә с.) В. әринтиләриндән истифадә едилир. Саф В. металы атом енеркетикасы вә електрон чиһазлары һазырланмасында, В. бирләшмәләри исә кимја сәнајесиндә (катализатор кими), к.т.-нда, тибдә, лак-боја истеһсалында, резин, керамика, шүшә, фото вә кино материаллары сәнајеләриндә ишләдилир. В. бирләшмәләри зәһәрлидир.

В. битки вә һејван организмләринин дә даими тәркиб һиссәсидир.

Әд.: Киффер Р., Браун Х., Ванадий, ниобий, тантал, пер. с нем., М., 1968; Холодов В. Н., Ванадий, М., 1968; Некрасов Б. В., Основы общей химии, т. 1, М., 1973.

ВАН BEJ, Мо-тсзе (699, јахуд 701, Тајјуан—759, јахуд 761, Сиан)—Чин шаири, рәссам, хәттат вә мусигичи. «Тәбиәт лирикасы» чәрәјанынын баниләриндәндир. Ше'рләриндә тәбиәт көзәлликләрини тәсвир етмишдир («Гырмызы дәнләр», «Акасијалар арасында чығыр», «Зоғаллы саһил» вә с.). Тарихи мөвзуларда да әсәрләри («Кнјаз Синин дул арвады», «Ван Тсзе-јуј» вә с.) вар. Јарадычылығында ичтимаи мотивләр, идеал дөвләт арзулары ифадә олунмушдур. В. В. монохром (биррәнкли) мәнзәрә бојакарлығынын баниси вә портрет устасыдыр. Дивар вә ипәк үзәриндә рәсмләр чәкмишдир. Әсәрләринин («Гарла өртүлмүш чај», «Гарлы дағлар», «Тсзинанлы Фу Шенин портрети», «Күчлү гардан сонра») јалныз сурәтләри галмышдыр.

Әсәри: Стихотворения, М.—Л., 1959.

ВАН ГОГ (van Gogh) Винсент (30.3.1853, Һолландија, Грот-Зүндерт—29.7.1890, Франса, Овер-сүр-Уаз)—һолланд рәссамы. *Постимпрессионизмин* көркәмли нүмајәндәләриндән бири. Кешиш оғлу В. Г. кәнчлијиндә Һаага, Брүссел, Лондон вә Парисдә комисјончу ишләмиш, сонралар теолокијаны өјрәнәрәк Боринажда (Белчика) бир мүддәт ваиз олмушдур. Бурада, шахтачыларын мәнафејини мүдафиә етдијинә көрә В.Г. илә килсә хадимләри арасында мүнагишә јаранмышды. 1880-чи илләрдән рәссамлыға мејл көстәрмишдир. В.Г. мүнтәзәм тәһсил алмамышдыр. Илк әсәрләриндә фәһлә вә кәндлиләрин ағыр, үмидсиз һәјатыны түнд, тутгун бојаларла тәсвир етмишдир («Кәндли гадын», 1885, Крөллер-Мүллер Дөвләт Музеји, Оттерло; «Картофјејәнләр», 1885, В. ван Гог фонду, Амстердам). В. Г. 19 әср тәнгиди реализм ән'әнәләрини инкишаф етдирәрәк ону образларынын емосионал-психоложи кәркинлији илә бағламыш, әсәрләриндә инсанларын изтираб вә дүшкүнлүјүнү һәссаслыгла вермишдир. В. Г. 1886 илдә Франсаја көчмүш, бурада *импрессионизмин* тә'сири илә чохлу мәнзәрә, портрет, натүрморт, интерјер чәкмишдир. В. Г.-ун бу дөвр јарадычылығы үчүн мүхтәлиф рәнкләрин парлаглығы вә вәһдәти сәчијјәвидир. («Сена көрпүсү», 1887, В. ван Гог фонду). В. Г.-ун јеткин әсәрләриндә еһтираслы емосија, керчәклијин драматик дәрк едилмәси вә ичтимаи е'тираз әламәтләри кәркин експрессија, варлығын тәһриф олунмуш формада тәсвири илә ујушур («Арлда гырмызы үзүмлүкләр», 1888, «Дустагларын кәзинтиси», 1890, һәр ики әсәр А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музејиндәдир, Москва; доктор Гашенин портрети, 1890, Франк-фурт-Мајн). В.Г.-ун јарадычылығында садә әмәк адамларына рәғбәт вә һәјат ешги илә јанашы, Авропа мәдәнијјәтинин мүрәккәб кечид дөврү, 19 әср буржуа һуманизми вә реализминин бөһраны өз әксини тапмышдыр. В. Г. өмрүнүн сон илләриндә руһи хәстәлијә тутулмуш вә интиһар етмишдир.

Јапышдырма шәк., бах сәһ.336–337

Әсәри: Письма, пер. с голл., Л.—М., 1966.

Әд.: Петрочук О. К., Рисунки Винсента ван Гога, М., 1974; Ван Гог. Альбом репродукций, М., 1976.

ВАНДАЛИ́ЗМ—мәдәни вә madди сәрвәтләрин биһудә мәһв едилмәси. В. термини 455 илдә Рома ш.-ни дағыдыб антик мәдәнијјәт абидәләрини мәһв едән гәдим керман тајфалары *вандалларын* адындан јаранмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндә алман фашистләринин шәһәрләри вә сәнәт әсәрләрини мәһв етмәси В. тимсалыдыр.

ВАНДАЛЛАР—шәрги керман тајфалары групу. Әввәлләр Скандинавија ј-а-нда јашајырдылар. Е.ә. 2—1 әсрләр арасында Балтик дәнизинин ч. саһилләринә көчмүш, ерамызын 1—3 әсрләриндә исә Дунај чајы саһилләриндә јашамышлар. 409 илдә аланларла бирликдә Испанијада мәскән салмышдылар. *Вестготлар* тәрәфиндән Чәнуби Испанијаја сыхышдырылан В. 5 әсрдә Шимали Африканы ишғал едиб, краллыг јаратмышдылар. В. бурадан Аралыг дәнизи а-рына вә Ромаја тез-тез басгынлар едирдиләр. 455 илдә В. Романы гарәт етмишдиләр. В.-ын краллығынын 533—34 илләрдә Бизанс ишғал етмишди. В. јерли әһали илә гајнајыб-гарышмышлар.

ВАН-ДЕ-ГРА́АФ КЕНЕРАТОРУ (сүр'әтләндиричиси)—бөјүк енержили јүклү зәррәчикләр дәстәси алмаг үчүн машын. Америка физики Р. Ч. Ван-де-Грааф тәклиф етмишдир (1929). Бу кенераторда електрик јүкләринин кечиричи күрәнин харичи сәтһинә јығылмасы һадисәсиндән истифадә олунур. Изолјатордан һазырланмыш ики сүтунун үзәриндә метал күрәләр гојулур. Електрик јүкләри *2* фырчалары васитәсилә мәнбәдән *1* лентинә, орадан да *3* фырчалары илә күрәләрә өтүрүлүр. Нәтичәдә күрәләр арасында јүксәк кәркинликли електрик саһәси јараныр. Бу саһәјә дахил олан јүклү зәррәчикләр *4* борусунда сүр'әтләндирилир. Күрәсинин диаметри 10 *м* олан кенераторда 10 *Мев*-әдәк кәркинлик алмаг олур. В.-де-Г.к.-нда сабит интенсивликли ионлар сели алмаг, кәркинлији вә беләликлә дә сүр'әтләндирилән зәррәчикләрин енержисини идарә етмәк вә дәгиг өлчмәк мүмкүндүр. Буна көрә дә нүвәләрлә (10 *Мев*-ә гәдәр енержиләрдә) апарылан дәгиг тәдгигат ишләриндә һәмин кенератордан истифадә олунур.

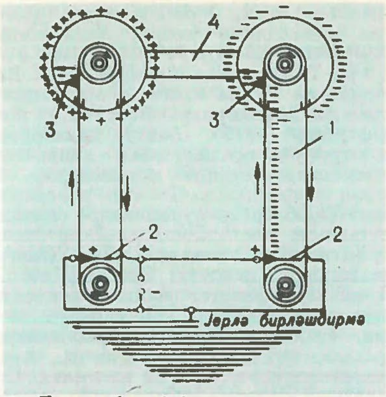

В. Ван Гог. «Арл гадынлары». 1888. Ермитаж. Ленинград.

А. ван Дејк. «Аилә портрети». Тәгр. 1620. Ермитаж. Ленинград.

Ван Дејк А. мәгаләсинә.

В.-де-Г.к. даһа бөјүк енержили сүрәтләндиричиләр үчүн зәррәчикләр (мәс., ион) мәнбәји кими ишләдилир.

Әд.: Гольданский В., Превращение атомных ядер, М., 1958.

ВАНДЕ́ЈА МҮҺАРИБӘЛӘРИ — Бөјүк Франса ингилабы дөврүндә вәтәндаш мүһарибәләри, респ. һөкумәтинин өлкәнин шм.-г. әјаләтләриндә эксингилабчы ројалистләрин гијамларына гаршы мүбаризәси. В. м. эксингилабын башлыча мәркәзләриндән олан Вандеја департаментинин ады илә адландырылмышдыр. Вандејада 1791 илдә башланан һәјәчанлар илк әввәл дини характер дашыјырды. 1793 илдә В.м. кениш вүс'әт алды. Гијамларда задәканлар вә руһаниләрлә јанашы, ингилаб дөврүндә кәндләрдә буржуазијанын мөвгејинин күчләнмәсиндән наразы олан кәндлиләр дә иштирак едирди. Гејри-мүтәшәккил кәндли гијамына башчылыг едән задәканлар вә руһаниләр она респ.-ны девирмәк вә клерикал-монархист идарә үсулуну бәрпа етмәк үчүн респ. әлејһинә мүтәшәккил мүбаризә характери вермәјә чалышырдылар. Конвентин ордуја 300 мин нәфәрин чағырылмасы һаггында 1793 ил 24 феврал тарихли декрети гијамын башланмасы үчүн бәһанә олду. 1793 илдә (мај—ијун) гијамчылар Туар, Фонтене, Анже, Сомјүр ш.-ләрини тутдулар. Лакин 1793 илин октјабрында Шоле јахынлығында респ. гошунлары гијамчылара ағыр зәрбә вуруб онлары Ле-Ман (12 декабр) вә Савна (23 декабр) јахынлығында дармадағын етди. 1795 илин јајында инкилис донанмасынын Бретана ројалист мүһачирләр дәстәси чыхармасы эксингилабчыларын јени гијамы үчүн ишарә олду. Лакин респ. гошунлары бу гијамы да јатырдылар. Вандејада ројалист гијамларыны дирчәлтмәјә 1799, 1815 вә 1832 илләрдә дә чәһд көстәрилди.

ВАН ДЕЈК (van Dyck) Антонис (22.3.1599, Антверпен—9.12.1641, Лондон)—фламанд рәссамы. Кәнч јашларындан портрет бојакарлығы илә марагланмыш вә бу жанрда бир сыра әсәрләр јаратмышдыр (Ј. Вермөленин портрети, 1616, Дөвләт музеји, Вадус). Дини вә мифоложи сүжетли таблолар да чәкмишдир («Мүгәддәс Пјотрун чармыха чәкилмәси», тәгр. 1615—17, Инчәсәнәт музеји, Брүссел; «Јупитер вә Антиопа», тәгр. 1617—18, Зәриф сәнәтләр музеји, Кент). В. Д. рәссам кими *Рубенсин* тә'сири алтында формалашмыш, фламанд реалист сәнәтинин надир рәсм әсәрләрини (аилә портрети, тәгр. 1620, Ермитаж, Ленинград; «Мүгәддәс Мартин», тәгр. 1620—21, Сен-Мартен килсәси, Завентем) јаратмышдыр. В. Д. 1620—21 илләрдә Инкилтәрәдә крал I Јаковун сарајында, 1621—27 илләрдә исә Италијада (әсасән, Кенујада) ишләмишдир. Рәссамын *барокко* руһунда јаратдығы тәмтәраглы портретләр (кардинал Г. Бентиволјонун, тәгр. 1623, Палассо Питти, Флоренсија; маркиз А. Ч. Бринјоле-Сале вә онун арвады Паолина Адорнонун, Палассо Россо, Кенуја) зәнкин колоритлидир. В. Д. 1627—32 илләрдә јенидән Антверпендә јашамыш, бир сыра мә'налы интим портретләр (киши портрети, Ермитаж; рәссам П. Снајерсин портрети, Көһнә пинакотека, Мүнхен; «Иконографија» офортлар серијасы), дини вә мифоложи композисијалар («Мисирә сәфәр заманы истираһәт», 1622—30, Көһнә пинакотека, Мүнхен) вә с. јаратмышдыр. В.Д. 1632 илдән Лондонда I Карлын сарај рәссамы олмушдур («I Карл овда», тәгр. 1635, Лувр, Парис; «I Карлын ушаглары», 1637, Виндзор гәсри). В. Д.-ин сон ишләриндә сарај инчәсәнәтинә хас шәртилик вә шаблончулуға мејл ајдын һисс олунур.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 400—401.

Әд.: Лисенков Е. Г., Ван Дейк, Л., 1926; [Смольская Н. Ф.], Антонис ван Дейк, М.—Л., 1963.

ВАН-ДЕР-ВА́АЛС (Van der Waals) Јан Дидерик (23.11.1837, Лејден—9.3.1923, Амстердам)—Һолландија физики. Нобел мүкафаты лауреаты (1910). Амстердам ун-тинин проф. (1877—1907). Молекуллар арасындакы гаршылыглы тә'сир гүввәсинин характеринә әсасланараг, бухар вә маје фазалары арасындакы кечидин кәсилмәз олдуғуну сүбут етмиш, реал газларын тәнлијини (мајеләр үчүн дә доғрудур) вермишдир (1873). Мајеләрдә сәтһи кәрилмә нәзәријјәсини тәдгиг етмиш вә 1894 илдә капилләрлыг һадисәсинин термодинамик нәзәријјәсини тәкмилләшдирмишдир.

ВАН-ДЕР-ВА́АЛС ГҮВВӘЛӘРИ — молекуллararасы гаршылыглы тә'сир гүввәләри. Адәтән, молекуллararасы гүввәләр молекулун d диаметриндән бөјүк мәсафәләрдә чазибә, кичик мәсафәләрдә исә итәләмә характерлидир. Молекуллararасы мәсафә бөјүдүкчә В.г. кәскин азалыр. Бу гүввәләр илк дәфә *Ван-дер-Ваалс тәнлијиндә* нәзәрә алындығындан В.г. адланыр. Молекулјар кристалларын әксәријјәтинин стабиллији, адсорбсија вә с. сәтһ һадисәләри В.г.-ндән асылыдыр.

ВАН-ДЕР-ВА́АЛС ТӘНЛИЈИ — реал газ вә мајеләрин һал тәнлији:

$$(p+a/\overline{V}^2)(\overline{V}-b)=RT;$$

бурада $\overline{V}$, T, p—ујғун олараг бир *мол* газын һәчми, мүтләг темп-ру вә тәзјигидир; R—универсал *газ сабити*, a вә b исә һәр газ үчүн характерик сабитләрдир: $b\approx 4v_0$ (v_0—$\overline{V}$ һәчминдә олан газ молекулларынын хүсуси һәчми), $a/\overline{V}^2$—исә молекуллararасы гаршылыглы тә'сир (чазибә) гүввәләринин јаратдығы әлавә дахили тәзјиги характеризә едир. Чох сејрәк газлар үчүн ($b\ll\overline{V}$ вә $a/\overline{V}^2\ll p$ олдугда) о, идеал газын һал тәнлијинә кечир: $p\overline{V}=RT$. В.т. газ вә мајеләрин һалыны кифајәт гәдәр јахшы шәрһ едә билир. Молекуллар арасындакы гаршылыглы тә'сирин характерини кичик мәсафәләрдә итәләмә, бөјүк мәсафәләрдә исә тә'сир радиусу бөјүк олан зәиф чазибә характерли көтүрсәк, В.т.-ни статистик физикада нәзәри әсасландырмаг олур. Тәнлији *Ван-дер-Ваалс* вермишдир (1873).

ВАНДЕРВЕ́ЛДЕ (Vandervelde) Емил (25.1.1866, Иксел—27.12.1938, Брүссел)—Белчика сијаси хадими, сағ сосиалист. *Икинчи Интернасионалын* лидерләриндән бири, һүгугшүнас, Белчика Сосиалист Партијасы (БСП) јарандығы вахтдан (1885) онун үзвү, 19 әсрин 90-чы илләринин орталарындан исә рәһбәри олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә сосиал-шовинизм јолу тутмуш, Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра империалист мүһарибәсинин давам етдирилмәсини тәшвиг етмәк үчүн Русијаја кәлмишди. 1914—37 илләрдә харичи ишләр назири, әдлијјә назири вә с. вәзифәләрдә олмушдур. 1922 илдә сағ есерләрин Москвадакы мәһкәмәсиндә мүдафиәчи кими иштирак етмишдир. ССРИ-ни танымаг әлејһинә чыхмышдыр. Белчиканын Конгода мүстәмләкәчилик сијасәтинә һагг газандырмаға чалышмышдыр.

ВАНДРИЈЕ́С (Vendryes) Жозеф (13.1.1875, Парис — 30.1.1960, Парис)—франсыз дилчиси. Сорбонна ун-тинин проф. (1907 илдән), бир сыра академијанын үзвү олмушдур. Үмуми дилчилик вә Һинд-Авропа дилләри мүтәхәссисидир. «Дил. Тарихә лингвистик кириш» (1921), «Классик дилләрин грамматикасы» (А. Меје илә биркә, 1924) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Латын, јунан вә келт дилләринә даир тәдгигатлары вар.

Әсәри: Язык. Лингвистическое введение в историю, М., 1937.

ВАН ЕЈК (van Eyck) Јан [тәгр. 1390, Маасејк (?), Лимбург—9.7.1441 илдә Брүгкедә дәфн олунмушдур]—Нидерланд бојакары. Кент ш.-нин Бавон килсәсиндәки «Кент меһрабы» ән көркәмли ишидир. «Кент меһрабы»ны рәссам Һуберт ван Ејк (Јанын бөјүк гардашы) башламыш (бу фикир мүбаһисәлидир), 1432 илдә Јан тамамламышдыр. Меһраб мүхтәлиф характерли чохлу тәсвирләрдән—Адәм вә Һәвванын фигурлары, һәмчинин охујан вә мусиги чалан мәлаикәләрин шәкилләри вә с. ибарәтдир. «Мадонналар килсәдә» (1420-чи илләрин сону, Берлин-Далем Шәкил Галерејасы), «Канслер Роленин мадоннасы» (тәгр. 1436, Лувр, Парис), «Мадонна килсәдә» (1437, Дрезден Шәкил Галерејасы) В. Е.-ин дини мөвзуда чәкдији ән мәшһур әсәрләриндәндир. В. Е. Авропа бојакарлығында илк бөјүк портретчи рәссамлардан олмушдур («Тимофеј», 1432, «Гырмызы папаглы адам», 1433; һәр икиси Лондон Милли Галерејасындадыр). В. Е.-ин јалныз портретләри вә дини мөвзуда чәкдији әсәрләри мүһафизә едилмишдир. Лакин бә'зи мәнбәләрдә онун дүнјәви мөвзуларда јаратдығы ком-

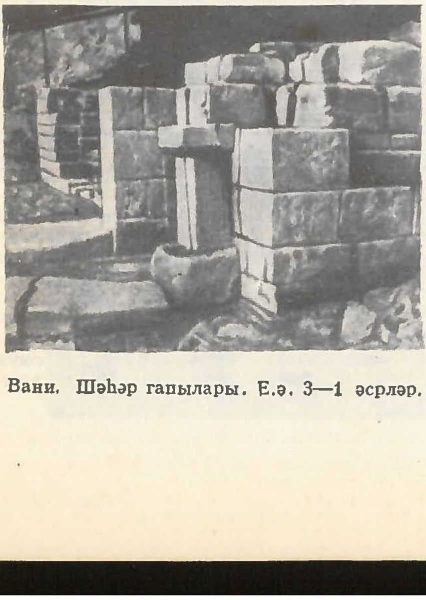

Ј. Ван Ејк. «Канслер Роленин мадоннасы». Тәгр. 1435. Лувр. Парис.

позисијалар һаггында да мә'лумат верилир. Онун композисијаларында пејзаж, интерјер вә натүрморт әсас јер тутур. В. Е.-ин әсәрләриндә композисија вәһдәти күчлүдүр. В. Е.-и чох вахт јағлы боја илә ишләмә техникасынын ихтирачысы адландырырлар. Бу техниканын әввәлләр дә мә'лум олмасына бахмајараг, ону јени үсулда (бир-биринин үзәринә чәкилән назик, шәффаф рәнк тәбәгәләринин ифадәлилијиндән истифадә етмәклә) илк дәфә В. Е. тәтбиг етмишдир. Зәнкин, ифадәли рәнкләр, һәмчинин инчә ишыгкөлкә вә рәнк кечидләри јаратмаға имкан верән бу метод дүнја бојакарлығы тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр. В. Е.-ин сәнәткарлығы реализмин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Јарадычылығы Нидерланд Интибаһынын башланғычы бахымындан мүһүм әһәмијјәтә малик олмуш вә онун кәләчәк инкишаф јолуну мүәјјәнләшдирмишдир.

Әд.: Егорова К. С., Ян ван Эйк, М., 1965; Никулин Н. Н., Ян фан Эйк [Альбом], Л., 1967.

ВА́НИ—Күрч. ССР-дә шәһәр типли гәсәбә. Вани р-нунун мәркәзи. Самтредиа д.ј. говшағындан 19 *км* ч.-ш.-дә, Колхида овалығындадыр. Әһ. 6,7 мин (1977). Консерв, барама тохуму, шәраб, лимонад, чөрәк з-длары, тикиш ф-ки, өлкәшүнаслыг музеји вар. Сулори балнеоложи курорту В.-нин 9 *км*-лијиндәдир.

Вани. Шәһәр гапылары. Е.ә. 3—1 әсрләр.

Антик дөврдә Колхиданынән мүһүм шәһәрләриндән бири В. әразисиндә олмушдур. В.-дә 1947 илдән археоложи газынтылар апарылыр. Е.ә. 5 әсрә аид гадын гәбирләриндән бәзәк әшјасы (о чүмләдән гызыл бәзәк шејләри) тапылмышдыр. В.-дә дини вә ичтимаи бина галыглары, сиккәләр, јерли вә кәтирилмә сахсы габлар, дәмир силаһ вә с. ашкар едилмишдир. Тапынтылар шәһәрин харичи өлкәләрлә кениш әлагәсини көстәрир. Шәһәр е.ә. 1 әсрин орталарында мәһв олмушдур.

ВАНИ́Л (Vanilla)—*сәһләб фәсиләсиндән* епифит битки чинси. Һава көкләри илә дырмашан биткидир. Тәгр. 100 нөвү мә'лумдур. Бә'зи нөвләринин мејвәсиндә ароматик маддәләр (*ванилин*) вар; әтријјатда вә јејинти сәнајесиндә истифадә едилир. Гәннады сәнајесиндә «В.» ады илә ән чох ишләдилән V. planifolia нөвүнүн мејвәсидир. Вәтәни Мексикадыр. Јарпаглары әтли, чичәји јашылымтыл-ағдыр. Уз. 15—25, ени 4—8 *см* олан мејвәләри кал јығылыб ферментасија едилир; нәтичәдә бунлар түнд гәһвәји рәнк алыр вә әтирли олур.

ВАНИЛИ́Н—ароматик бирләшмә; ванил ијли, рәнксиз кристал маддәдир. 81—83°С-дә әријир. Сојуг суда чәтин, исти суда, спиртдә, ефирдә, хлороформда асан һәлл олур. *Ванил* биткисинин мејвәләриндә гликозид шәклиндә 1,5—3% В. вар. Сәнаједә *гвајаколдан*, лигнинин оксидләшдирилмәсиндән вә с. алыныр. В. јејинти вә әтријјат сәнајеләриндә, һәмчинин бә'зи дәрман маддәләри һазырланмасында ишләдилир. В.-ин шәкәр тозу илә гарышығы «ванилли шәкәр» адланыр.

ВА́НИН Васили Васиљевич (13.1. 1898, Тамбов—12.5.1951, Москва)—рус совет актјору, режиссор. ССРИ халг артисти (1949). ССРИ Дөвләт

В. В. Ванин (сағда) «Ленин 1918-чи илдә» филминдә.

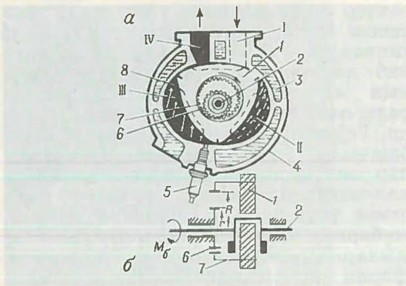
мукафаты лауреаты (1943, 1946, 1949). 1924—49 илләрдә Моссовет ад. театрын (Москва) актјору, 1950—51 илләрдә А. С. Пушкин ад. Москва театрынын баш реж. олмушдур. Роллары: Братишка («Фыртына», В. Билл-Белоцерковски), Расплјујев («Кречинскинин тоју», А. Сухово-Кобылин), Чапајев («Чапајев», Д. Фурманов), Карејев («Машенка», А. Афиногенов), Фајунин («Басгын», Л. Леонов) вә с. «Инчиклик» (А. Суров), «Оғурланмыш сәадәт» (И. Франко) вә с. тамашаларын реж. олмушдур. «Ленин Октјабрда» (1937), «Ленин 1918-чи илдә» (1939), «Рајком катиби» (1942), «Оғуллар» (1946) вә с. филмләрә чәкилмишдир. 1930 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмишдир (1949 илдән проф.). Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир

ВАНЈАМВЕЗИЛӘР, нјамвезиләр—Танзанијада ән бөјүк халг. Викторија вә Руква көлләри арасындакы әразидә јашајырлар. Тәгр. 2,9 млн. нәфәрдир (1975). Банту дилләринин ш. групуна дахил олан кинјамвези (нјамвези) дилиндә данышырлар. 19 әсрин орталарында В. гул алверчиләринә (әрәбләр вә суаһилиләр) силаһлы мүгавимәт көстәрмишләр. Әсас тәсәррүфаты тоха әкинчилијидир (гарғыдалы, дүју, пахлалы биткиләр вә с.). В.-ин хејли һиссәси мә'дән вә плантасијаларда ишләјир. Диндарлары, әсасән, мүсәлман, бир гисми христиандыр.

Әд.: Исмагилова Р. Н., Этнический состав и занятия населения Танганьики. В кн.: Африканский этнографический сб., т. 7, М., 1958.

ВАНЈАНЕКАЛАР, нјанека, мунанека, овањанека — Анголада јашајан халг. Тәгр. 300 мин нәфәрдир (1975). В.-ын дили банту дилләринин г. групуна аиддир. Әксәријјәти гәдим ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар, бир гисми христиандыр. Әсас мәшғуљијјәтләри тоха әкинчилијидир, малдарлыгла да мәшғул олурлар. Бир гисми плантасијаларда ишләјир.

ВА́НКЕЛ МҮҺӘРРИКИ — ротор-поршенли дахилијанма мүһәррики. Конструксијасыны 1957 илдә мүһәндис

Ванкел мүһәррики: *а*—ишләнмиш газларын чыхдығы вәзијјәтдә мүһәррикин схеми; *б*—дишли чарх илишмәси; *1*—ротор; *2*—вал; *3*—су илә сојутма; *4*—көвдә; *5*—алышдырма шамы; *6*—дахили дишли чарх; *7*—харичи дишли чарх; *8*—силиндр (I—сорулма; II—сыхылма; III—кенишләнмә; IV—ишләнмиш газларын чыхышы).

Ф. Ванкел (F. Wankel, АФР) вермишдир. В.м.-ндә сәтһи епитрохоид үзрә һазырланмыш силиндрин дахилиндә ротор (поршен) фырланыр. Роторун валы һәрәкәтсиз чархла илишмәдә олан дишли чарха сәрт бирләшдирилир. Дишличархлы ротор һәрәкәтсиз чарх әтрафында фырланыр, онун үзләри силиндрин сәтһи илә сүрүшәрәк камеранын дәјишән һәчмләрини ајырыр. Белә конструксија хүсуси газпајлајычы механизм тәтбиг етмәдән 4 тактлы тсиклин ичрасына имкан верир. Јаначаг гарышығынын алынмасы, алышдырма, јағлама, сојутма вә ишәсалма принсип е'тибарилә ади поршенли дахилијанма мүһәррикләриндә олдуғу кимидир. В.м.-нин күтләси вә өлчүләри ејни күчлү дахилијанма мүһәррикләриндән 2—3 дәфә кичикдир. Үчүзлү роторлары олан В.м. автомобилә, гајыға вә с.-јә гојулур. В.м. АФР, Јапонија вә АБШ-да серија илә истеһсал едилир.

ВАНКЛУ, Вәнкли — Азәрб.ССР Мардакерт (ДГМВ) р-нунда кәнд. В.

советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 48 *км* ч.-г.-дә, Хачын чајынын сол саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин шм.-ш. јамачындадыр. Әһ. 1336 (1976); һејвандарлыг, түтүнчүлүк, бостанчылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар. В.-да дәјирман дашы һазырланыр. Ме'марлыг абидәләри: *Ганзасар мә'бәди* (1238) вә Ханаберт галасы (?).

ВАНКУ́ВЕР (Vancouver) Чорч (22.6. 1758—10.5.1798, Лондон јахынлығында)—инкилис дәниз сәјјаһы. Ч. *Кукун* 2-чи вә 3-чү (1772—79) експедисијаларынын иштиракчысы. 1790—95 илләрдә дүнја сәјаһәтинә чыхмышдыр. Һавај а-рыны вә Шимали Американын Сакит океан саһилләрини (Кенај вә Калифорнија ј-а-лары арасыны), Алјаска көрфәзинин Кралича Шарлотта вә Александр архипелагларыны, Х. Бодега-и-Куадра (испан експедисијасынын рәиси) илә бирликдә кәшф етдији, сонрадан исә онун шәрәфинә адландырылмыш Ванкувер а.-ны тәдгиг етмишдир.

ВАНКУ́ВЕР (Vancouver)—Сакит океанын ш.-индә, Шимали Американын г. саһилиндә ән бөјүк ада. Канаданын әразисидир. Саһ. 32,2 мин *км²*. Әһ. 300 миндән чохдур (1965). Сәтһи дағлыгдыр. Һүнд. 2200 *м*-ә чатыр. Сых ијнәјарпаглы мешәләри вар. Даш көмүр, дәмир филизи чыхарылыр. Балыг овланыр. Ағач тәдарүк едилир. К.т. вә туризм инкишаф етмишдир. Мүһүм шәһәри вә порту Викторијадыр. Ч. *Ванкуверин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВАНКУ́ВЕР (Vancouver)—Канаданын ч.-г.-индә, Британија Колумбијасы әјаләтиндә шәһәр. Сакит океан саһилиндә порт (мешә материаллары, буғда, балыг, әлван металлар дашыныр). Трансканада д.ј.-нун, нефт кәмәрләри вә шосе јолларынын сон мәнтәгәси. Әһ. 1,2 млн. (әтрафы илә, 1976). Мүһүм сәнаје, тичарәт вә малијјә мәркәзи. Кәмиғајырма, мешә, јејинти, метал вә нефт е'малы, машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вар. Си-Ајленд аеропорту В. јахынлығындадыр.

ВАНКУ́ВЕР (Vancouver) — АБШ-ын шм.-г.-индә, Вашингтон штатында шәһәр. Колумбија чајында дәниз кәмиләри јан ала билән порт. Әһ. 40 мин (1974). Бонневилл СЕС енержиси илә ишләјән бөјүк алүминиум з-ду, ағач е'малы, кағыз вә јејинти сәнајеси вар. 1937 илдә В. П. Чкаловун рәһбәрлик етдији совет тәјјарәчиләри екипажы Москвадан башладығы учушуну, Шимал гүтбүнү бирбаша учуб кечмәклә, В.-дә баша чатдырмышдыр.

ВАН МАН (е.ә. 45—6.10.23)—гәдим Чин дөвләт хадими, ерамызын 9-чу илиндән император. Ван сүләләсиндән иди. Ерамызын 8-чи илинин декабрында сарај чеврилишиндән сонра өзүнү Јени Син сүләләсинин императору е'лан етмишди. В. М. бир сыра ислаһат кечирмиш, торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкијјәти ләғв едәрәк, торпаг вә гулларын алыныб-сатылмасыны гадаған етмиш, һәр бир аиләјә пај торпағы вермиш, сиккә зәрби, дуз, дәмир, шәрабчылыг вә чајларда балыг тутмаг үзәриндә там нәзарәт јаратмышды. Лакин варлы торпаг саһибләринин тәзјиги илә ерамызын 12-чи илиндә торпаг ислаһатыны вә гулларын алыныб-сатылмасы гадағаныны ләғв етмишди. В.М.-ын ислаһатлары синфи зиддијјәтләри зәифләтмәди. Ерамызын 15-чи илиндә өлкәдә халг үсјана галхды. Ерамызын 23-чү илиндә үсјанчы орду дәстәләри пајтахты (Чан-јан) аларкән В.М. өлдүрүлдү.

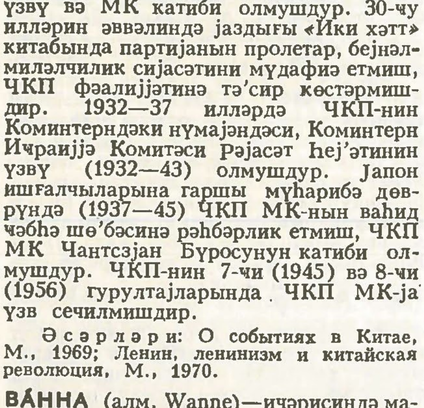
Әд.: Думан Л. И., Реформы Ван Мана, «Вестник древней истории», 1940, № 1; Степугина Т. В., Реформы Ван Мана в Китае в начале 1 в н. э., «Краткие сообщения Ин-та народов Азии», 1963, в. 61.

ВАН МИН, Чен Шао-јуј (1907, Анхој—27.3.1974, Москва) —Чин Коммунист Партијасы (ЧКП) хадими, бејнәлхалг коммунист һәрәкаты ветераны. 1925 илдә ЧКП-јә дахил олмушдур. 1930 илин јајында Ли Лисанын хырда буржуа-милләтчи хәттинә гаршы мүбаризәдә иштирак етмишдир. 1931 илдә ЧКП МК, МК Сијаси Бүросунун үзвү вә МК катиби олмушдур. 30-чу илләрин әввәлиндә јаздығы «Ики хәтт» китабында партијанын пролетар, бејнәлмиләлчилик сијасәтини мүдафиә етмиш, ЧКП фәалијјәтинә тә'сир көстәрмишдир. 1932—37 илләрдә ЧКП-нин Коминтерндәки нүмајәндәси, Коминтерн Ичраијјә Комитәси Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1932—43) олмушдур. Јапон ишғалчыларына гаршы мүһарибә дөврүндә (1937—45) ЧКП МК-нын ваһид чәбһә шө'бәсинә рәһбәрлик етмиш, ЧКП МК Чантсзјан Бүросунун катиби олмушдур. ЧКП-нин 7-чи (1945) вә 8-чи (1956) гурултајларында ЧКП МК-ја үзв сечилмишдир.

Әсәрләри: О событиях в Китае, М., 1969; Ленин, ленинизм и китайская революция, М., 1970.

ВА́ННА (алм. Wanne)—ичәрисиндә маје мүһит (су, мәһлул, әринти) олан апарат вә ја габ. Деталларын маје мүһитдә термики е'малы үчүн гыздырычы В.-дан, електролитик просесләр үчүн исә галваник (електролитик) В.-дан истифадә олунур. Бә'зи собаларын (мәс., шүшәбиширән) әринти мүһити дә В. адланыр. Санитарија техникасында истифадә олунан В. һаггында бах *Санитарија чиһазлары.*

ВАННАЛЫ СОБА, гыздырычы ванналы соба—материалы маје мүһитдә гыздырмаг үчүн соба. Маје мүһит кими хлорид дузлары вә карбонатлар (700—1300°C темп-р үчүн),

Гыздырычысы дуз олан електродлу ванналы соба: *1*—метал каркас; *2*—горујучу өртүк; *3*—истилији изолјасија едән кәрпич һөрку; *4*—ишләк фәза; *5*—јасты полад електродлар; *6*—трансформатор; *7*—гапаг; *8*—ишчиләрин сыјрантылардан мүһафизәси үчүн зәнчирвары пәрдә.

нитрат дузлары (160—500°C), јағ (250°C-јәдәк), һәмчинин әридилмиш металлардан (гурғушун, гурғушунун галајла әринтиләри вә силумин) истифадә олунур. В.с., әсасән, термики сехләрдә табәксилтмә, таблама, нормаллашдырма вә с. мәгсәди илә метал деталлары гыздырмаг үчүндүр. Ади собалара нисбәтән маје мүһитдә гызманын үстүнлүјү просесин тез вә мүнтәзәм кетмәси, һәмчинин детал сәтһләринин оксидләшмәмәсидир. Аловлу вә електрик В.с. нөвләри вар. Сәнаједә ән кениш јајылан В.с. гыздырычысы әридилмиш дуз олан бир вә үчфазалы електрод-дуз В.с.-сыдыр (шәк.). Белә собада гыздырычыны фасонлу шамот кәрпичиндән һөрүлмүш камераја вә ја одадавамлы полад путаја төкүрләр.

Електродлу В.с. 40—1300°C темп-рлар үчүндүр. Електродлу собаларын күчү 20—100 *квт*, мәһсулдарлығы 30—200 *кг/саат*-дыр.

Әд.: Крылов П. А., Электрические соляные печи и ванны, М.—Л., 1962; Рысс М. А., Печи с вращающейся ванной для производства ферросплавов, М., 1964; Егоров А. В., Электрические печи для производства сталей, М., 1975.

ВА́ННЕ-Е́ЈКЕЛ (Wanne-Eickel)—АФР-дә Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Рејн-Һерне каналында порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 95,5 мин (1972). Рур һөвзәсинин ири сәнаје мәркәзи. Кокс-кимја, металлуркија, машынгајырма сәнајеси вар. 1925 илдә Ванне вә Ејкел ш.-ләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр.

ВА́ННИКОВ Борис Лвович (7.9.1897, Бакы—22.2.1962, Москва)—совет партија вә дөвләт хадими, мүһәндис-артиллерија хидмәти кен.-полковники, үч дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1942, 1949, 1954), ики дәфә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951, 1953). 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. Бакыда кизли ингилаби фәалијјәт көстәрмиш, Гафгазда Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1920—37 илләрдә ССРИ Халг ФКМ Комиссарлығында ишләмиш, Тула, Перм машынгајырма з-дларынын директору олмуш, 1937—41 илләрдә ССРИ халг мүдафиә сәнајеси комиссарынын муавини, халг комиссары, ССРИ халг силаһландырма комиссарынын муавини, 1942—46 илләрдә халг һәрби сурсат комиссары вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1946 илдән ССРИ Назирләр Советиндә мүдафиә сәнајесинә рәһбәрлик саһәсиндә мәс'ул вәзифәдә, 1953—58 илләрдә ССРИ орта машынгајырма сәнајеси назиринин биринчи муавини ишләмишдир. Партијанын 19—20-чи гурултајларында Сов. ИКП МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 6 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Гызыл мејданда Кремл дивары јанында дәфн олунмушдур.

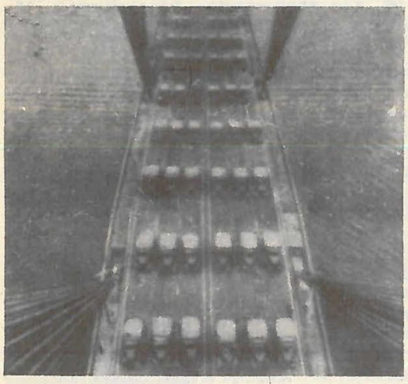
ВАНСЈА́ МУГАВИЛӘСИ (1844)—АБШ-ын Чинә зорла гәбул етдирдији илк гејри-бәрабәр мүгавилә. Ијулун 3-дә Аомын (Макао) јахынлығындакы Вансја к.-ндә имзаланмышдыр. В.м.-нә көрә, Инкилтәрәнин Нанкин

мүгавиләси (1842) үзрә Чиндә алдығы имтијазлар ејни илә АБШ-а да верилмишди; әлавә олараг АБШ күзәштли шәртләрлә *каботаж* һүгугу, кениш екстериториаллыг һүгугу вә с. алмышды.

ВАН СЈАН-ЧЖИ (?—878) — Чиндә 874—901 илләр кәндли мүһарибәси рәһбәрләриндән бири. Хырда дуз алверчиси олмушдур. Кәндли ордусу В.С.-ч.-нин рәһбәрлији илә Шандун әјаләтиндә бир сыра шәһәрләри тутмушду. В.С.-ч. һәлак олдугдан сонра үсјанчылара *Хуан Чао* башчылыг етмишдир.

ВАНТ (һолландҹа want)—1) кәмидә тәрпәнмәз *такелаж* ипләри; дор ағаҹыны вә с.-ни кәми бортларына бәркитмәк үчүндүр; 2) адәтән полад тросдан ибарәт олан кәрилмиш еластик елемент; асма конструксијаларын, антеналарын вә с.-нин бәркидилмәсиндә истифадә олунур.

ВАНТЛЫ КӨРПҮ — әсас јүксахлајан конструксијасы дүзәхтли полад канатлардан — вантлардан дүзәлдилмиш, өлчүләри һәндәси дәјишмәјән асма (вантлы) ферма шәклиндә көрпү; поладдан (бә'зән дәмир-бетондан) һазырланмыш сәртлик тирләри олур. Сәртлик тирләри маили вантлардан асылыр вә пилонлара сөјкәнир. В.к. јүнкүл вә игтисади ҹәһәтдән әлверишли олмагла, автомобил јолларында (уз. 300 *м*-әдәк олан ашырымларда) кетдикҹә кениш тәтбиг едилир. Бах һәмчинин *Көрпү*.

Кијев ш.-ндә Днепр чајы үзәриндән салынмыш вантлы көрпү.

ВАНТО́З ДЕКРЕТЛӘРИ — *Бөјүк Франса ингилабы* дөврүндә вантозун (Франса республика тәгвиминин алтынҹы ајы) 8 вә 13-дә (1794, 26 феврал вә 3 март) Республиканын икинҹи илиндә јакобинчиләр *Конвентинин* гәбул етдији декретләр. Ингилаб дүшмәнләринин әмлакынын мүсадирәсини вә јохсул вәтәнпәрвәрләр арасында бөлүшдүрүлмәсини нәзәрдә тутан В.д. јакобинчиләрин ингилаби диктатурасы күҹләндирмәк програмына ујғун иди. Јакобинчиләр блокунун парчаландығы дөврдә гәбул едилән В.д., әслиндә, һәјата кечмәди.

ВАНТ-ҺОФФ (van't Hoff) Јакоб Һендрик (30.8.1852, Роттердам—1.3.1911, Берлин)—Нидерланд кимјачысы, мүасир физики кимјанын вә стереокимјанын әсасыны гојанлардан бири. 1878 илдән Амстердам, 1896 илдән Берлин ун-тинин проф. вә Пруссија ЕА үзвү, 1895 илдән Петербург ЕА әчнәби м. үзвү. Нобел мүкафаты лауреаты (1901). В. 1874—75 илләрдә үзви

бирләшмәләрин молекулларында атомларын фәза гурулушу нәзәријјәсини ирәли сүрмүшдүр. В. кимјәви кинетиканы, кимјәви реаксијаларын термодинамикасыны, дурулашдырылмыш мәһлуллар нәзәријјәсини, су-дуз системләринин таразлығы һаггындакы тә'лими јаратмыш вә ја хејли кенишләндирмишдир. В. газ ганунларынын дурулашдырылмыш мәһлуллара тәтбигинин мүмкүн олдуғуну сүбут етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Расположение атомов в пространстве, пер. с нем., под ред. Н. Д. Зелинского, М., 1911; Очерки по химической динамике, под ред. и со вступит. ст. акад. Н. Н. Семёнова и с биографич. очерком М. А. Блоха, Л., 1936;

Әд.: Памяти Вант-Гоффа, «Успехи химии», 1937, т. 6, в. 1; Д ж у а М., История химии, М., 1966.

ВАНТ-ҺОФФ ГАНУНУ — осмотик тәзјигин маједә һәлл олмуш маддәнин молекулларынын консентрасијасындан асылылығыны мүәјјән едән ганун. Мәһлулу халис һәлледичидән ајыран јарымнүфузетдиричи аракәсмәјә һәмин молекулларын көстәрдији тәзјиги һесабламаға имкан верир. 1887 илдә Ј. Һ. Вант-Һофф мүәјјән етмишдир. Ријази олараг $p = \frac{n}{V} R \cdot T$ дүстуру илә ифадә олунур; бурада p—дурулашдырылмыш мәһлулун осмотик тәзјиги, n—V һәҹминдә көтүрүлән һәлледичидә һәлл олмуш маддәнин грам-молекулларынын сајы, T—системин мүтләг темп-ру, R—универсал газ сабитидир.

ВАНУ́А-ЛЕ́ВУ (Vanua Levu)—Сакит океанда вулкан мәншәли ада; бөјүклүјүнә көрә Фиҹи а-рында икинҹидир. Саһ. 5,5 мин *км²*. Әһ. 40 миндән артыгдыр (1960). Сәтһи дағлыгдыр, сөнмүш вулканлар вар. Һүнд. 1031 *м*-ә гәдәрдир. Рүтубәтли тропик иглими вар. Јамачлары тропик мешәләр вә саванналардыр. Шәкәр гамышы, чәлтик, банан, памбыг, кокос палмасы јетишдирилир. Ағаҹ тәдарүк едилир. 1643 илдә А. *Тасман* кәшф етмишдир.

ВАНЧ—Тач.ССР-дә чај. Пәнч чајынын (Амударјанын јухары ахыны) сағ голу. Уз. 103 *км*, һөвзәсинин саһ. 2070 *км²*. Ванч силсиләсинин шм. јамачларындакы бузлаглардан башланыр. Ванч вә Дарваз силсиләләри арасындан ахыр. Үстүндә СЕС вар.

ВАНЧ СИЛСИЛӘСИ—Гәрби Памирдә, Тач.ССР-дә дағ силсиләси. Елмләр Академијасы силсиләсинин ч. гуртараҹағындан Пәнч чајынадәк узаныр. Уз. тәгр. 85 *км*. Һүнд. 5000 *м*-дән артыгдыр. Гранит, гумдашы вә конгломератдан ибарәтдир. Јамачларында итбурну, һәмәрсин вә с. коллар, ардыҹ, битир; 4000 *м*-дән јүксәкдә бузлаглар (үмуми саһ. 164 *км²*) вар.

ВАН ЧУН (27—104)—Чин материалист философу, атеист. Онун мүлаһизәсинә көрә бүтүн мөвҹудат мадди субстансијадан—«илк ефирдән» әмәлә кәлир, шејләр арасындакы фәрг «илк ефирин» сыхлыг дәрәҹәсиндән јараныр. В. Ч. дини дүнјакөрүшүнә гаршы мүбаризә апармыш, сәма јолунун (дао) мәгсәдсиз вә пәракәндә олмасы һаггында Сјун-сзын вә гәдим даочуларын мүддәаларыны инкишаф етдирмишдир; көј һакиминин вә руһларын мөвҹудлуғу фикрини рәдд етмишдир. В.Ч. иҹтимаи-етик көрүшләриндә *фатализм* мөвгејиндә дурмуш, инсанын ҹәмијјәтдәки јерини доғуларкән алдығы ефирин сыхлығы илә әлагәләндирмишдир.

Әд.: П е т р о в А. А., Ван Чун—древнекитайский материалист и просветитель, М., 1954.

ВА́НЧУРА (Vancura) Владислав (26.6.1891, Гај, Опава ш. јахынлығында—1.6.1942, Прага)—чех јазычысы. Чех социалист әдәбијјатынын јарадыҹыларындандыр. «Чөрәкчи Јан Маргоул» (1924) романында буржуа ҹәмијјәтинин худпәсәндлији тәнгид олунур. «Әкин вә һәрб саһәси» (1925) романы империалист мүһарибәси әлејһинә јөнәлдилмишдир. «Чех халгынын тарихиндән ләвһәләр» (1939—40) трилокијасы вә с. әсәрләри вар. Мүгавимәт һәрәкатында иштирак етдијинә көрә һитлерчиләр тәрәфиндән күлләләнмишдир. В.-ја өлүмүндән сонра Чехословакијанын халг сәнәткары ады верилмишдир (1946).

Ә с ә р и: Пекарь Ян Маргоул.—Маркета Лазарова.—Конец старых времен, Л., 1975.

ВАПО́Р (лат. vapor—бухар)—нефтдән алынан, өзлүлүјү јүксәк сүрткү јағы. Орта өзлүлүјү 100°С-дә 38 вә 52 *сст*, алышма темп-ру мүвафиг олараг 300 вә 310°С, донма темп-ру 17 вә —5°С олан В. нөвләри истеһсал едилир. Нефт е'малы галығы—гудрондан алыныр. Ифрат гыздырылмыш бухарла ишләјән бухар машынларыны, һабелә бөјүк јүк алтында ишләјән механизмләри јағламаг үчүн истифадә едилир.

ВАПСА́РОВ Никола Јонков (10.1.1910, Банско—23.7.1942, Софија)—болгар шаири, ингилаб хадими. Македонија ингилабчысы аиләсиндә доғулмушдур. 1932 илдән Болгарыстан Коммунист Партијасынын үзвү. Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты лауреаты (өлүмүндән сонра, 1953). Әсәрләри («Мотор нәғмәләри» китабы, 1940) болгар халгынын ингилаби мүбаризәсинә, Совет Иттифагына, испан республикачыларына һәср олунмушдур. В.-ун поезијасы Болгарыстан әдәбијјатында социалист реализминин јени инкишаф мәрһәләсидир. Антифашист фәалијјәтинә көрә болгар монархист-фашист һөкумәти тәрәфиндән күлләләнмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ше'рләр, Б., 1972; Стихотворения, М., 1959.

ВАР Публи Квинтили (Publius Quintilius Varus; е.ә. тәгр. 53—ерамызын 9-ҹу или)—Рома сијаси хадими, сәркәрдә. Е.ә. 13 илдә консул, е.ә. 7—6 илләрдә Суријада ҹанишин иди. Ерамызын 5-ҹи илиндән Алманија әјаләтиндә ҹанишин оларкән В.-ын зоракылыгла апардығы ромалашдырма сијасәти ерамызын 9-ҹу илиндә керман тајфаларынын үсјанына сәбәб олду. Үсјана тајфа рәһбәри Армини (е.ә. 18 вә ја 16—ерамызын 19 вә ја 21-ҹи илләри) башчылыг етмишдир. Үсјанчылар В.-ын гошунларыны алдадараг Тевтобург мешәсинә чәкмиш вә гырмышлар. В. интиһар етмишдир.

ВАРА́ЖДИН (Varazdin)—Југославијанын шм.-г.-индә (Хорватија Социалист Респ.-сында) шәһәр. Драва чајы

јахынлығындадыр. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 34 мин (1971). Мүһүм тохучулуг сәнајеси мәркәзидир. Јејинти, дәри-ајаггабы, метал е'малы сәнајеси вар.

ВАРАЗ ГРИГО́Р (?—?)—албан (Гафгаз) һөкмдары [тәгр. 628—636]; *Чаваншир* атасы. *Меһраниләр* сүлаләсиндән иди. Сасаниләрин пајтахты Мәдаин (К т е с и ф о н) ш.-ндә албан католикосу *Виронун* көмәклији илә «Албан өлкәсинин бөјүк кнјазы» е'лан едилмишди. В.Г.-ун һакимијјәти дөврүндә Сасаниләр дөвләтинин әрәбләр тәрәфиндән ишғалы башланды. Сасаниләрлә бирликдә онлара табе олан өлкәләр дә әрәбләрә гаршы вурушурду. В.Г. әрәб гошунларына гаршы вурушан албан силаһлы гүввәләринин командանлығыны оғлу Чаванширә тапшырмышды. Сонралар исә һакимијјәти дә она верди.

Әд.: Б у н и я т о в З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

ВАРАЗ ТРДАТ I (?—705)—албан (Гафгаз) һөкмдары [681—699; 704—705], *Чаваншир* гардашы оғлу. *Меһраниләр* сүлаләсиндән иди. Чаванширин өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечмишди. Бу заман Албанија Хилафәтдән асылы иди. Хәлифә В.Т.-ы Албанијанын һакими кими танымышды. О, һакимијјәтә кечән или Алп Илитверин командանлығы илә хәзәр гошунлары Албанијаја һүчум етди. В.Т. һакимијјәтини горумаг вә әрәбләрә гаршы мүбаризәдә хәзәрләрдән истифадә етмәк мәгсәди илә 681 илдә хаганла сүлһ бағлады. Лакин 685 илдә хәзәрләр јенидән һүчума кечди; Албанија, Күрчүстан вә Ермәнистан зәбт олунду. 689 илдә Бизанс Загафгазијаја һүчум етди. Бундан сонра Албанија ејни вахтда Хилафәтә, Хәзәр хаганлығына вә Бизанса бач вермәјә мәчбур олду. Бизанса бач вермәк истәмәјән вә данышыглар апармаг үчүн 699 илдә оғланлары илә Бизансын пајтахты Константинопола кәлән В.Т. һәбс едилди. В.Т. 704 илдә һәбсдән бурахылыб вәтәнә гајытды. Онун дөврүндә Албанија мүстәгиллијини итирди. Өлкәни әрәб әмири идарә етмәјә башлады.

Әд.: бах *Вараз Григор* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ВАРАНА́СИ, Б е н а р е с — Шимали Һиндистанда, Уттар-Прадеш штатында шәһәр. Ганг чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 582,9 мин (1971). В.-дә тепловоз з-ду, памбыг парча, шүшә, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вә с. вар. Кустар сәнәткарлыг инкишаф етмишдир (бүрүнч, гызыл, күмүш мә'мулатлары, халча, парча вә с.). Ун-т (1916 илдән), бир чох ме'марлыг абидәси, мә'бәдләр (18 әсрдә тикилмиш «Гызыл мә'бәд» вә с.) вар. Һиндуизм вә буддизмин дини мәркәзидир.

ВАРА́НКЕР-ФЈОРД (Varanger fjord), В а р ј а ґ к ө р ф ә з и—Баренс дәнизинин Авропанын шм. саһилләриндә көрфәзи. Рыбачи (ССРИ) вә Варанкер (Норвеч) ј-а-лары арасындадыр. Уз. 120 *км*, ени кирәчәкдә 50 *км*, дәринлији 420 *м*-ә гәдәрдир. Портлары: Вардө, Вардсө (Норвеч).

ВАРАНЛАР (Varanidae) — кәртәнкәләләр јарымдәстәсиндән сүрүнән һејван фәсиләси. Һазырда јашајан бир чинси (Varanus), 24 нөвү мә'лумдур. В.-ын бәдәни узунсов, ајаглары јахшы инкишаф етмиш, бә'зи нөвләринин гујруғу јанлардан басыг вә узундур. Дили узун вә учу дәрин һачалы олур. Шәрг јарымкүрәсинин тропик (Мадагаскардан башга), субтропик вә гисмән мүлајим гуршагларында јајылмышдыр. Јумурта гојмагла чохалыр; јахшы үзүр, чәлд гачыр; кәртәнкәлә, илан, хырда мәмәли һејван, ири һәшәрат, гурбаға, балыг, моллјуск вә с. илә гидаланыр. Мүасир В.-ын ән ириси Комодо а.-нда вә Јава а.-ндан ш.-дә јерләшән бир-биринә јахын үч адада јашајан К о м о д о варанnetwork varanыдыр. Уз. 3,7 *м*-ә, чәкиси 100 *кг*-а чатыр. Шимали Африкада, Чәнуб-Гәрби Асијада, һәмчинин ССРИ-дә —Орта Асијада (Гырғызыстандан башга) б о з в а р а н, јахуд з ә м - з ә м (V. griseus) јајылмышдыр. Уз. 1,5 *м*-ә чатыр; үзәри чәһрајымтыл-гум рәнкиндә олуб, бел вә гујруғунда гонур рәнкли, көндәлән золаглар вардыр. Австралијанын Плејстосен галыгларында уз. 10 *м*-ә чатан нәһәнк варан чинси (Megalania) тапылмышдыр. В.-ын дәрисиндән вә бә'зи өлкәләрдә әтиндән истифадә едилир.

ВАРАХША́—Өзб.ССР-дә Бухара ш.-ндән 40 *км* г.-дә еркән орта әсрләрә аид шәһәр харабалығы. Саһ. 100 *ha*, мәдәни тәбәгәнин галынлығы 10 *м*-ә гәдәрдир. В.-да антик дөврдән ерамызын 11 әсринәдәк јашајыш олмушдур. В.-да сахсы габлар, металдан әмәк аләтләри, бәзәк шејләри, силаһлар, шүшә мә'мулаты вә с. тапылмышдыр. Ән јүксәк инкишаф дөврү 7—8 әсрләрдир. Ичгала (Нарынгала), сарај (чиј кәрпичдән тикилмишдир) бу дөврә аиддир. Сарајын диварларында ашкар едилмиш рәсмләр вә кәчдән һејкәлтәрашлыг бәзәкләри (7 әср) хүсусилә марағлыдыр. «Гырмызы зал» сарај мә'бәди олмушдур. Залын ортасында гурбанкаһ вармыш. Диварларда исә фил белиндә отурмуш падшаһ вә ајры-ајры гәһрәманларын нәһәнк бәбирләр, ширләр вә әфсанәви гушларла дөјүшү тәсвир едилмишдир. «Шәрг» салонунун диварларынын бириндә падшаһ вә сарај адамлары, о бириләриндә дөјүш вә ов сәһнәләри чәкилмишдир. Кәч суваг үзәриндә орнаментләр, инсан вә һејван фигурлары ојулмушдур. Бу рәсмләр антик вә Будда мәдәнијјәти ән'әнәләринә јијәләнмиш јерли сәнәткарларын јүксәк мәһарәтини көстәрир.

Әд.: Ш и ш к и н В. А., Варахша, М., 1963; История Бухары с древнейших времен до наших дней, Ташкент, 1976.

ВА́РБОЛА (гәдим рус салнамәләриндә «Воробијны шәһәри» вә ја «Воробјов нос»)—Таллиндән (Ест.ССР) 60 *км* ч.-да шәһәр харабалығы. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, В. 12 әсрдә салынмышдыр. Әразиси тәгр. 2 *ha*, сәддин һүнд. 10 *м*-әдәк олмушдур. 1212 илдә В. Новгород вә Псков гошунлары тәрәфиндән мүһасирә олунараг бач вермәјә мәчбур едилмишди. В. 13 әсрин әввәлиндә алман вә данимаркалы ишғалчылара гаршы мүбаризәдә естләрин мүһүм дајаг мәнтәгәси иди. В. еһтимал ки, 14 әсрин орталарында дағыдылмышдыр.

ВА́РБУРГ (Varburg) Отто Һенрих (8.10.1883, Фрејбург, Баден—1.8.1970, Гәрби Берлин)—алман биокимјачысы, физиолог. Лондон Крал Чәмијјәтинин үзвү. Тәнәффүс ферментләринин тәбиәтини вә функсијаларыны кәшф етдијинә көрә Нобел мүкафаты алмышдыр (1931). Кимја вә физиолокијада кениш истифадә едилән бир чох чиһаз вә аләти, һәмчинин биоложи објектләрин тәдгигат методларыны һазырламыш вә тәкмилләшдирмишдир. В.-ун бир сыра тәдгигаты шиш һүчејрәләриндә маддәләр мүбадиләсинин өјрәнилмәсинә, фотосинтез мәсәләләринә вә с. һәср едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Über der Stoffwechsel der Tu moren, B., 1926; Über die katalytischen Wirkungen der lebendigen Substanz, B., 1928; Schwermetalle als Wirkungsgruppen von Fermenten, 2 Aufl., B., 1948.

ВАРВАРА—Азәрб.ССР Јевлах р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Јевлах д.ј. ст.-ндан 12 *км* шм.-г.-дә, Јевлах—Минкәчевир шосе јолундан 9 *км* аралы, Күр чајынын сағ саһилиндә, Гарабағ дүзүндәдир. Әһ. 1258 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә барамачылыгла мәшғулдур. Балыгјетишдирмә з-ду, орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар. Варвара СЕС-и кәндин јахынлығындадыр.

ВАРВАРА СУ ГОВШАҒЫ—Азәрб. ССР Јевлах р-ну әразисиндә, Күр чајынын үстүндә һидротехники гурғу. Күрүн күндәлик ахымыны тәнзим етмәк мәгсәди илә тикилмишдир. В.с.г. торпаг бәнддән, СЕС-дән (бах *Варвара су-електрик стансијасы*) вә су анбарындан ибарәтдир.

ВАРВАРА СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ — Азәрб.ССР енеркетика мүәссисәси. Микәчевир СЕС силсиләсинә дахилдир. Минкәчевир СЕС-индән 15 *км* аралыдыр. Тикинтисинә 1953

Варвара СЕС. Үмуми көрүнүшү.

илдә башланмыш, 1957 илин јанварында бүтүнлүклә ишә салынмышдыр. Һәр бири 5,5 мин *квт* күчүндә олан 3 агрегатдан ибарәтдир. Орта иллик енержи истеһсалы 80 млн. *квт·саат*-дыр. Су говшағына торпаг бәнд, 4 көздән ибарәт суашыран бәнд (уз. 43,62 *м*), СЕС-ин бинасы, торпаг дамба вә с. дахилдир. Бәнд вә дамба су анбарыны (саһ. 22,5 $км^2$, һәчми 60 млн. $м^3$) әмәлә кәтирир. Күр чајы үстүндән шосе кечид көрпүсү чәкилмишдир. СЕС-дә истеһсал олунан енержи Загафгазија Ваһид Енеркетика Системинә верилир.

ВА́РГА Јевкени Самуилович (6.11.1879, Будапешт—7.10.1964, Москва)—совет игтисадчысы, ССРИ ЕА акад. (1939), бејнәлхалг коммунист һәрәкаты хадими. Ленин мүкафаты лауреаты (1963). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Мачарыстан совет респ.-сында халг малијјә комиссары, сонра Али Халг Тәсәррүфаты Шурасынын сәдри олмушдур. Мачарыстанда пролетар ингилабы мәғлуб едилдикдән сонра (1919) Совет Иттифагына кәлмиш вә бурада

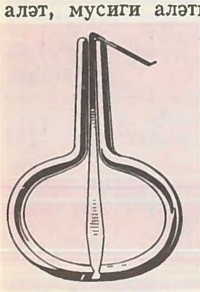

јашамышдыр. Коминтерндә фәал чалышмышдыр. ССРИ ЕА Дүнја Тәсәррүфаты вә Дүнја Сијасәти Ин-туна рәһбәрлик етмиш (1927—47), «Мировое хозяјство и мировая политика» журналынын редактору олмушдур. В. капиталист өлкәләринин игтисадијјаты вә сијасәтинә аид әсәрләрин мүәллифидир. 3 дәфә Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Основные вопросы экономики и политики империализма (после второй мировой войны), 2 изд., М., 1957; Капитализм XX века, М., [1961]; Очерки по проблемам политэкономии капитализма, М., 1964.

ВА́РГА (Varga) Каталина (1802—?)—1841—47 илләрдә Гәрби Трансилванијада антифеодал кәндли һәрәкатынын рәһбәри. В.-нын башчылығы илә кәндлиләр алман вә мачар магнатларынын маликанәләрини тутмушдулар. Һабсбурглар 1847 илдә һәрәкаты јатырды, В. исә һәбс едилди.

ВАРГА́Н (лат. organum, јун. órganon аләт, мусиги аләти)—назик полад дили олан налаохшар мусиги аләти; адәтән металдан олур.

Өлчүсү 10—20 *см*-дир. В.-ы дишә сыхыб чалырлар; дили бармаг вә ја чөплә титрәдирләр. Ағыз boшлуғунун формасыны вә һәчмини дәјишмәклә лазымы јүксәкликдә сәс алыныр. В. Орта Асија, Чәнуб-Шәрги вә Мәркәзи Асија, Океанија, еләчә дә Авропа вә Африка халглары арасында јајылмышдыр.

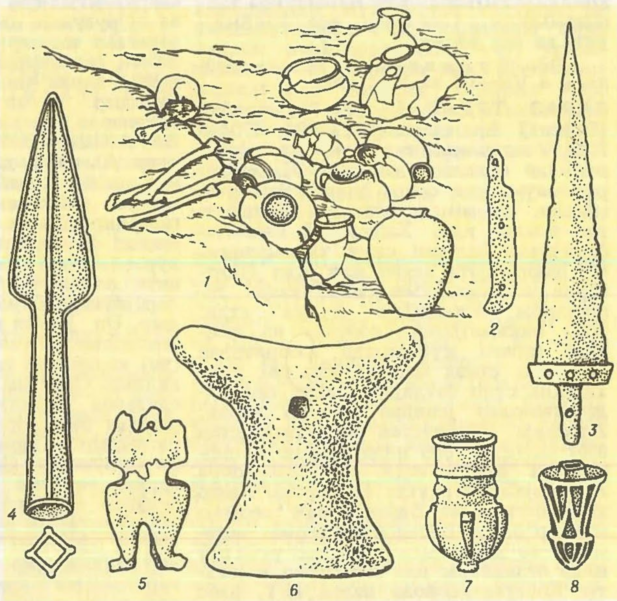
ВАРДА́Н (?—ө. 1271)—ермәни алими. Феодал-клерикал истигамәтли тарихчи олан В.-ын «Үмуми тарих» (гәдим заманлардан 1267 иләдәк) адлы башлыча әсәриндә Загафгазија тарихинә вә монгол ишғалларына аид мә'луматлар вар.

ВАРДА́Н, Чәсур Вардан (?—?)—албан (Гафгаз) кнјазы (5 әср). *Вараз Григорун* бабасы, *Чаваншири*н улу бабасы. Меһраниләр сүлаләсиндән иди. Меһраниләр арасында христианлығы илк дәфә В. гәбул етмишдир. В. албан һөкмдар сүлаләси Араншаһларын (Аршакиләрин) 60 нүмајәндәсини зәһәрләјиб өлдүрдүкдән сонра Албанијада һакимијјәт тамамилә Меһраниләрин әлинә кечди. Мовсес Каланкатлынын мә'луматына көрә Кирдиман галасыны В. тикдирмишди. В. *Алуен мәчлисинин (488)* иштиракчыларындан олмушдур.

Әд.; Тревер К. В., Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.—Л., 1959; Буниятов З М., Азербайджан в VII—IX вв. Б., 1965.

ВАРДАНЛЫ — АзәрССР Варташен р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-да, Гутгашен—Варташен шосе јолу кәнарында, Әлиҹан чајынын (Күрүн голу) сол саһилиндән 4 *км* аралы, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 2273 (1976); әкинчилик, бағчылыг, тәрәвәзчилик, түтүнчүлүк, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, ушаг бағчасы, көрпә еви, доғум еви, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, 15 әсрә аид түрбә (галығы), јахынлығында археоложи абидәләр комплекси (бах *Варданлы абидәләри*) вар.

ВАРДАНЛЫ АБИДӘЛӘРИ—Азәрб. ССР Варташен р-нунун Варданлы к. јахынлығында археоложи абидәләр комплекси. Јашајыш јерләри, курганлар, даш гуту гәбирләри ашкар едилмиш вә Варданлы гәбиристанында газынты ишләри апарылмышдыр. Варданлыда өлүләр ади торпаг гәбирләрдә бүкүлү, әлләри үзүнә доғру галдырылмыш вәзијјәтдә сағ вә сол бөјрү үстә (јахуд архасы үстә) дәфн едилмишдир. Гәбирләр, әсасән, е.ә. 9—6 әсрләрә аиддир. Гәбирләрдән метал әшјалар (низә, хәнҹәр, ораг, биз, кәмәр, голбаг вә с.), сахсы мә'мулаты (неһрә, хејрә, сәрнич, гоша вә тәкгулп габлар) вә бәзәк шејләри (үзүк, мунҹуг вә с.) тапылмышдыр. Бу тапынтылар *Хоҹалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин* сон мәрһәләси абидәләри илә јахынлыг тәшкил едир. Бир гәбирдән исә е.ә. 3-чү миниллијә аид материал (кил габлар) тапылмышдыр; бу, *Күр-Араз мәдәнијјәти* үчүн сәчијјәвидир.

Варданлы абидәләринин характерик нүмунәләри: *1*—гәбирин көрүнүшү; *2*—тунҹ бычаг; *3*—тунҹ хәнҹәр; *4*—низә учлуғу; *5*—дашдан гадын фигуру; *6*—кил сачајағы; *7, 8*—тунҹдан әса башлығы.

Әд.: Газыјев С. М., Варданлы археоложи газынтыларынын һесабаты (1956-чы ил), Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1960, № 4.

ВАРДА́Р (Vardar)—Јунаныстан вә Југославијада чај. Уз. 388 *км*, һөвзәсинин саһ. 25,4 мин $км^2$-дир. Македонија д-рындан башланыр. Еһеј дәнизинин Термаикос көрфәзинә төкүлүр. Скопје, Титов-Велес ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВАРДЕНИ́С (1969 иләдәк Басаркечәр)—Ерм.ССР-дә шәһәр типли гәсәбә. Варденис р-нунун мәркәзи. Севан көлүндән ш.-дәдир. Әһ. 9 мин (1975). Пендир, пивә вә панел з-длары, тибб мәктәби вар. В. р-нунда гызыл чыхарылыр.

ВАРДЕНИ́С СИЛСИЛӘСИ—Ермәнистан јајласында (Ерм.ССР) дағ силсиләси. Ч.-дан Севан чөкәклијини əһатә едир. Уз. тәгр. 60 *км.*, һүнд. 3522 *м*-ә гәдәрдир. Андезит вә базалтлардан тәшкил олунмушдур. Јамачлары дағ ксерофит чөлләри, даһа јухарылары алп чәмәнләридир.

ВАРДЕСАНА, Бар Дејсан (154—222)—гәдим Сурија тарихчиси. 3 әсрин әввәлләриндә Загафгазијаја кәләрәк христианлығы тәблиг етмишдир. Әсәри дөврүмүзәдәк чатмамышдыр. Мүхтәлиф тајфаларын Дәрбәнд кечидиндән кечәрәк Азәрб., Ермәнистан вә Кичик Асијаја һүҹумлары һаггында мә'лумат вермишдир.

Әд.: Райт В., Краткий очерк истории сирийской литературы, СПБ, 1902.

ВАРЕ́ЈКИС Иосиф Михајлович (26. 5.1894, Литва ССР-ин индики Паневежис р-ну—1939, Москва)—совет дөвләт вә партија хадими. 1913 илдән Сов.ИКП үзвү. Москва губ.-нда, Харков вил.-ндә, Симбирск губ.-нда совет вә партија ишиндә чалышмышдыр. Чехословак корпусунун гијамы заманы (1918) Симбирскин мүдафиәсинә рәһбәрлик етмишдир. 1921—23 илләрдә АК(б)П МК вә БК Бүросунун, РК(б)П Загафгазија Өлкә Комитәсинин үзвү олмуш, Бакы Совети сәдринин мүавини ишләмишдир. 1923 илдән РК(б)П Кијев губ. комитәсинин, ҮИК(б)П МК Орта Асија Бүросунун катиби, ҮИК(б)П МК Мәтбуат шө'бәсинин мүдири, Саратов губ. комитәсинин катиби олмушдур. 1928—34 илләрдә ҮИК(б)П Мәркәзи Гараторгаг, сонра Воронеж вил. комитәләринин, Сталинград вә Узаг Шәрг өлкә комитәләринин катиби ишләмишдир. Партијанын 8—10, 13—17 гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. МК, ҮРМИК вә ССРИ МИК үзвү сечилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Лаппо Д. Д., И. Варейкис, М., 1966.

ВАРЕ́ЛА (Varela) Алфредо (д. 24.9. 1914, Буенос-Ајрес)—Аркентина ја-

зычысы, иҹтимаи хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1972). 1934 илдән Аркентина Коммунист Партијасынын үзвү (1963 илдән МК үзвү). «Тутгун чај» (1943) романында зәһмәткешләрин ингилаби шүурунун ојанмасы тәсвир едилир. Сүлһ вә сосиализм уғрунда мүбаризәјә һәср олунмуш публисист әсәрләри («Ингилаби Куба» китабы, 1960 вә с.) вар. ССРИ-дә олмушдур (1948, 1973, 1976). «Аркентина журналисти Совет Иттифагында» (1948) китабынын мүәллифидир. Үмумдүнја Сүлһ Шурасы (ҮСШ) Рәјасәт һеј'әтинин үзвү (1956), ҮСШ-нин катибидир (1969 илдән). Бакыда кечирилән Асија вә Африка халгларынын 4-ҹү Совет һәмрә'јлик конфрансында (1976, мај), «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Асија, Африка вә Латын Америкасы халгларынын милли азадлыг һәрәкаты» бејнәлхалг елми конфрансында (1977, мај) иштирак етмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Темная река, М., 1974; Стихи, М., 1976.

ВАРЕ́НИУС (Varenius) Бернһардус [әсл фамилијасы вә ады В а р е н (Varen) Бернһард] (1622, Һанновер—1650 вә ја 1651, Лејден)—Нидерланд ҹоғрафијашүнасы. В. мүәллифи олдуғу «Үмуми ҹоғрафија» китабында илк дәфә Јер һаггында елмләр системиндә үмуми вә хүсуси (рекионал) ҹоғрафијаны ајырмышдыр. В.-ун китабы илк дәфә 1650 илдә Амстердамда, икинҹи вә үчүнҹү дәфә (И. Нјутонун редакторлуғу илә) 1672 вә 1681 илләрдә Кембриҹдә нәшр олунмушдур. I Пјотрун дөврүндә китаб рус дилинә тәрҹүмә олунмуш вә нәшр едилмишдир (1718).

ВА́РЕС Јоһаннес (әдәби тәхәллүсү—Б а р б а р у с; 12.1.1890, Вилјанди гәзасынын Хејмтали наһијәси — 29.11. 1946, Таллин)—естон совет шаири вә дөвләт хадими. 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Ест.ССР әмәкдар јазычысы (1945). «Мүнасибәтләр» (1922), «Һәндәси инсан» (1924), «Ојунҹаг инсан» (1927) китабларында буржуа ҹәмијјәтинин антиһуманист маһијјәти көстәрилир. «Дүнја ачыгдыр» (1930), «Естон республикасы» (1932), «Судан чыхарылмыш балыглар» (1937), «Астанадан» (1939) ше'р мәҹмуәләриндә фашизм вә милитаризмә нифрәт екс олунмушдур. «Силаһлы ше'рләр» (1943), «Ҹәбһә јолларында» (1944), «Аддымаддым гәләбәјә доғру» (1946) китабларындакы ше'рләриндә совет вәтәнпәрвәрлији тәрәннүм едилир. Ест.ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин сәдри (1940—46) олмушдур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Избранное, Таллин, 1948; Стихи, М., 1971.

ВАРЕ́СЕ (Varese) В а р е з е—Шимали Италијада, Ломбардија вил.-ндә шәһәр. Варесе әјаләтинин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 86,1 мин (1973). Ајаггабы истеһсалы мәркәзи кими мәшһурдур. Ири авиасија з-ду, тохуҹулуг, трикотаж, дәри, јејинти сәнајеси, електротехника мүәссисәләри вар. Мотосиклет вә велосипед истеһсал олунур.

ВАРЗО́Б, Д ү ш ә н б ә д ә р ј а — Таҹ.ССР-ин г.-индә чај. Кафирникан чајынын сағ голу. Уз. 71 *км*, һөвзәсинин саһ. 1740 *км*²-дир. Һиссар силсиләсинин әтәкләриндән башланыр. Сувармада истифадә олунур. СЕС каскады вар. Душәнбә ш. В. саһилиндәдир.

ВА́РЗУГА—Кола ј-а-нда (РСФСР Мурманск вил.) чај. Уз. 254 *км*. Һөвзәсинин саһ. 9840 *км*²-дир. Ағ дәнизин Кандалакша көрфәзинә төкүлүр. Орта вә ашағы ахыны астаналыдыр. Бунлардан ән бөјүјү мәнбәјиндән 73 *км* аралы үчшәлаләли Падун астанасыдыр. Октјабрдан мајадәк донмуш олур. Ағаҹ ахыдылыр.

ВАРИА́СИЈА (лат. variatio—дәјишмә, тәбдил) — 1) мусиги мөвзусунун, мелодија, јахуд онун мүшајиәтинин дәјишикликлијә уғрамасы; 2) формаҹа тамамланмыш мусиги мөвзусу вә онун дәјишикликлијә уғрамыш бир сыра тәкрары. В. формасында мусиги образынын мүхтәлиф ҹәһәтләри јени ҹизкиләрлә зәнкинләшәрәк тәдриҹән ачылыр, инкишаф едир, бә'зән илк шәрһиндән тамамилә фәргләнән јени характер кәсб едир. В.-нын мәншәји халг јарадыҹылығы илә бағлыдыр. Мүстәгил пјесләр (Р. Шуманын фп. үчүн «Симфоник етүдләр»и), ири һәҹмли әсәрләрин һиссәләри (Л. Бетһовенин 3-ҹү вә 9-ҹу симфонијаларынын финалы), бә'зән һиссәләрин епизодлары (Д. Д. Шостаковичин 7-ҹи симфонијасынын 1-ҹи һиссәсиндән епизод) В. формасында ола биләр. Азәрб. бәстәкарларындан Ҹ. Һаҹыјев, Ф. Әмиров, Е. Нәзирова вә б.-нын В. формасында әсәрләри вар; 3) балетдә бир, јахуд бир нечә ифаҹы үчүн нәзәрдә тутулмуш виртуоз характерли кичик рәгс.

ВАРИА́СИЈА ӘМСАЛЫ — квадратик мејлин орта гијмәтә нисбәти: $\bar{s}/\bar{x}$. Бурада

$$\bar{s}=\sqrt{[(x_1-\bar{x})^2+\cdots+(x_n-\bar{x})^2]/n},$$
$$\bar{x}=(x_1+\cdots+x)/n.$$

Еһтимал нәзәријјәси вә ријази статистикада тәсадүфи мүсбәт X кәмијјәтинин В.ә. τ/a кими тапылыр (a—ријази көзләмә, $\tau^2=EX=E(X-a)^2$ исә *дисперсијадыр*). X кәмијјәти мүсбәт нама'лум a сабитинин өлчүлмәсинин нәтиҹәсидирсә, В.ә. өлчмәнин нисби хәтасынын тәбии характеристикасыдыр.

ВАРИА́СИЈА СТАТИ́СТИКАСЫ—ријази статистиканын бир һиссәси олуб, емпирик пајланмаларын әдәди вә функсионал характеристикаларыны (статистик мәҹмуларын кәмијјәт әламәтләринин пајланмаларыны) өјрәнир. Мүәјјән објектләр групунда өјрәнилән әламәтин көстәриҹиси (ејнијашлы адамларын боју, чәкиси, фәһләләрин иш нормасыны јеринәјетирмә фаизи вә с.) бир објектдән дикәринә кечәндә дәјишир. Әламәтин көстәриҹиләрини гијмәтләринә көрә синифләрә ајырдыгда пајланманын сыралары (вариасија сыралары) алыныр вә бунлар В.с.-нын әсас тәдгигат објектләридир. Көстәриҹинин һәр x_i, $i=\overline{1,n}$ гијмәтинә ејни бир $1/n$ еһтималы гаршы гојулур. Беләликлә, емпирик пајланма алыныр. Белә формал дахил олунан «еһтималларын пајланмасыны» сүн'и дахил едилән вә x_i гијмәтләрини $P_i=1/n$ еһтималлары илә алан көмәкчи тәсадүфи кәмијјәтин еһтималларынын пајланмасы кими шәрһ етмәк олар. В.с. хүсуси пајланмалары характеризә етмәк үчүн лазым олан үмуми көстәриҹиләри (әдәди орта, орта квадратик мејл, *мода*, *медиан*, *вариасија әмсалы* вә с.) мүәјјән едир. В.с. нәзәри пајланмалары вә бир сыра нәзәри характеристиканы емпирик гијмәтләндирмә мәсәләләрини тәдгиг едир. Мүшаһидәләрин сајы кифајәт гәдәр бөјүк олдугда емпирик пајланма нәзәри пајланма үчүн јахшы статистик гијмәт кими көтүрүлүр (бах *Бөјүк әдәдләр ганунү*). В.с. биолокија, тибб вә б. саһәләрдә дә тәтбиг едилир.

Әд.: К р а м е р Г., Математические методы статистики, пер. с англ., М., 1948; С м и р н о в Н. И., Д у н и н - Б а р к о в с к и й И. В., Курс теории вероятностей и математической статистики для технических приложений, 3 изд., М., 1969.

ВАРИА́СИЈА ҺЕСАБЫ —ријазијјатын бөлмәси; функсионалларын екстремуму мәсәләләрини өјрәнир (бах *Классик вариасија һесабы*, *Брахистохрон*, *Оптималлашдырма үсуллары*).

ВАРИ́АТОР — интигалла иҹра механизми арасындакы *өтүрмә әдәдини* сәлис тәнзимләјән механизм. Тәнзимләмә диапазону (ән бөјүк өтүрмә әдәдинин ән кичик өтүрмә әдәдинә нисбәти) 3—6 (бә'зән 16-ја чатыр), ф.и.ә. 0,85—0,95-дир. В. машынын мүхтәлиф иш шәраитиндә оптимал сүр'әт режимини тә'мин едир. Фриксион В.-лар чох кениш, һидравлик В.-лар исә надир һалларда тәтбиг олунур. Метрополитен ескалаторларында В. пилләкәнлә мәһәҹҹәрин һәрәкәт сүр'әтләринин бир-биринә дәгиг ујғунлашдырылмасы үчүндүр. Тохуҹулуг, кағыз, кимја сәнајеләри вә нәгл.-да ишләдилән дәзкаһ, машын вә механизмләрдә В.-дан истифадә олунур. Истеһсал просесләринин идарә олунмасынын автоматлашдырылмасында сүр'әти пилләсиз тәнзимләјән В.-ларын истифадәси кенишләнир.

ВАРИКОСЕ́ЛЕ (лат. varix—веналарын кенәлмәси+јун. kēlē—шиш, көпмә)—тохум ҹијәси веналарынын дүјүнвары кенәлмәси вә узанмасы. Чох вахт 17—30 јашларында тәсадүф едилир. С ә б ә б и: ифрат физики јорғунлуг нәтиҹәсиндә вә ја узун мүддәт ајаг үстдә дајанмаг тәләб олунан пешә саһибләриндә (мәс., дәлләкләрдә, ајағы илә дөшәмәсиләнләрдә вә с.) ҹинсијјәт органларына нормадан артыг ган кәлмәси вә ганын орадан чыхмасынын чәтинләшмәси (мәс., гасыг һалгасында тохум ҹијәси веналарынын даралмасы үзүндән). Организмин үмуми зәифлији, вена диварларынын еластиклијинин азалмасы, ган-дамар системи хәстәликләри вә бә'зи башга хәстәликләр В. төрәдә биләр. В., хәстәнин хајалығында күт ағрылар верир. М ү а л и ҹ ә с и: В. төрәдән сәбәби арадан галдырмаг, суспензори бағламаг, бә'зән ҹәрраһи әмәлијјат.

Әд.: Л о п а т к и н Н. А., Патогенетическое обоснование нового способа оперативного лечения варикоцеле, «Урол. и нефрол.», 1973, №5, с. 31.

ВА́РИНГ ПРОБЛЕМИ—әдәдләр нәзәријјәсинин проблеми: ихтијари $n\geqslant 2$ там әдәди үчүн n-дән асылы елә r әдәди вар ки, ихтијари мүсбәт там N әдәдини $N=a^n+{}_2^n+\cdots+a_r^n$ шәклиндә јазмаг олар ($a_1,\ldots,a_r$—там әдәдләрдир).

Инкилис ријазијјатчысы Е. Варинг тәклиф етмишдир (1770). В.п.-нин үмуми һәллини илк дәфә Д. *Һилберт* вермиш (1909), лакин r үчүн алдығы гијмәтин дәгиглији аз олмушдур. И. М. Виноградов В.п.-нин јени һәллини вермиш вә r үчүн онун һәгиги гијмәтинә јахын гијмәт алмышдыр (1934). В.п.-нин али ријазијјат үсулларынын тәтбигини тәләб етмәјән елементар һәллини Ј. В. *Линник* вермишдир (бах *Голдбах проблеми*).

Әд.: Хинчин А. Я., Три жемчужины теории чисел, 2 изд., М.—Л., 1948.

ВАРИОЛО́ИД (сон лат. variola—чичәк хәстәлији+éidos—бәнзәр) — тәбии *чичәк* хәстәлијинин јүнкүл формасы. В. јолухучудур вә ағыр формалы тәбии чичәк хәстәлијинә сәбәб ола биләр.

ВАРИО́МЕТР (лат. vario—дәјишдирирәм+... *метр*) —1) авиасија В.-и —тәјјарәнин галхма вә енмә сүр'әтини өлчән, учушун үфүги вәзијјәтини көстәрән пилотаж-навигасија ҹиһазы; 2) гравитасија В.-и сәрбәст дүшмә тә'ҹилинин үфүги истигамәтдә дәјишилмәсини вә ағырлыг гүввәсинин бәрабәр потенсиаллы сәтһ әјрилијини өлчән ҹиһаздыр. Сејсмолокија вә гравиметријада тәтбиг едилир; 3) магнит В.-и магнит саһәсинин замандан асылы олараг (магнит вариасијаларында) дәјишмәсини өлчмәк үчүн ишләдилир; 4) радиотехники В.—2 индуктивлик сарғачынын вәзијјәтини механики дәјишмәклә индуктивлији (гаршылыглы индуктивлији) сәлис дәјишән ҹиһаздыр.

ВАРИСЛИК — инкишаф просесиндә јени илә көһнә арасындакы објектив зәрури әлагә, *инкары инкар ганунунун* ән мүһүм ҹәһәтләриндән бири. Метафизикадан фәргли олараг материалист диалектика әсас диггәти тәбиәтдә, ҹәмијјәтдә вә тәфәккүрдә ирәлијә доғру инкишаф просесләринин өјрәнмәјә јөнәлдир. Материјанын һәрәкәт формаларынын кенезиси көстәрир ки, һәрәкәтин һәр бир јүксәк формасы ирсән ән садә һәрәкәт формалары илә бағлы олса да, онлары рәдд етмир, әксинә, еһтива вә табе едир. Диалектикҹәсинә баша дүшүлән инкар јалныз көһнәни арадан галдырмағы дејил, һәмчинин идракын әввәлки пилләләриндә әлдә едилмиш мүтәрәгги вә расионал оланлары сахламағы вә онларын сонраки инкишафыны нәзәрдә тутур, чүнки бунсуз нә варлыгда, нә дә идракда ирәлиләјиш мүмкүн дејилдир. В. просесини дүзкүн анламағын елм вә инҹәсәнәтин инкишаф ганунаујғунлугларынын тәһлили үчүн, истәр кечмишин наилијјәтләринә гејри-тәнгиди мүнасибәтә, истәрсә дә мәдәни ирсин ниһилистҹәсинә инкарына гаршы мүбаризә үчүн хүсуси әһәмијјәти вар.

ВАРЫ́НСКИ (Warynski) Лүдвик (24. 9.1856, индики Черкасск вил. Каневски р-нунун Мартыновка к.—13.2.1889) —Полша сосиалист һәрәкаты хадими. Тәләбә һәјәҹанларында иштиракына көрә 1875 илин нојабрында Петербург Технолоҗи Ин-тундан чыхарылыб вәтәнинә сүркүн олунмушдур. 1876 илдә Варшавада фәһлә дәрнәкләринин тәшкилатчысы олмуш, Полша сосиалистләринин илк мәтбу програмынын һазырланмасында (1879) иштирак етмишдир. 1879 илдә һәбс олунмуш, мәһкәмәдә (1880, феврал—апрел) сосиализм идејаларыны мүдафиә етмишдир. 1880—81 илләрдә Ченеврәдә јашамыш, К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләрини өјрәнмишдир. 1881 илин сонунда Варшаваја гајытмыш вә Полшадакы фәһлә вә сосиалист дәрнәкләрини «Пролетариат» партијасында бирләшдирмишдир. 1883 илин сентјабрында һәбс олунмуш, 1885 илдә 16 ил каторга ҹәзасына мәһкум едилмишдир. Шлиссселбург галасында өлмүшдүр.

«ВАРЈА́Г»—Русија—Јапонија мүһарибәсиндә (1904—05) шөһрәтләнмиш рус крејсери. Филаделфијада (АБШ) гајрылмышдыр (1899). 1904 ил февралын 9-да «В.» «Корејетс» канонер гајығы илә, јапон ескадрасына гаршы дөјүшдә 1 минадашыјан кәми батырмыш, 2 крејсер зәдәләмишди. Кәми һеј'әти ағыр зәдәләнмиш «В.»-ы дүшмәнә тәслим етмәмәк үчүн батырды. 1905 илдә јапонлар «В.»-ы судан чыхармыш, 1916 илдә Русија ону Јапонијадан сатын алмышды. 1917 илин февралында «В.» тә'мир үчүн Инкилтәрәјә апарылмыш, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра инкилисләр тәрәфиндән мәнимсәнилмишдир. Ирландија дәнизиндә зәдәләнмиш вә батмышдыр (1918). Сакит Океан Донанмасынын бир ракет крејсери «В.»-ын шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Мельников Р. М., Крейсер «Варяг», Л., 1975.

ВАРЈАГЛАР (сон јун. Várangoi; гәдим Скандинавија дилләриндә vaeringjar—Бизанс императорларына хидмәт едән норман әскәрләри сөзүндән)—рус мәнбәләриндә илк дәфә В. һаггында «Өтән илләрин повести»ндә (12 әсрин 2-чи онииллијиндә јаранмыш үмумрус салнамәләр мәҹмусунда) бәһс едилмишдир; салнамәчи Рус дөвләтинин тарихини «варјагларын дә'вәт едилмәси» әфсанәси илә башламышдыр. Бу әфсанә 18 әсрдә Рус дөвләтинин мәншәји һаггында гејри-елми *норман нәзәријјәсинин* јаранмасы үчүн зәмин олмушдур. Кијев кнјазлары Скандинавијадан дәфәләрлә муздлу В. дәстәләри чағырмыш, онлардан ара мүһарибәләриндә, гоншу өлкәләр вә халгларла мүһарибәләрдә истифадә етмишләр. Гәдим рус ҹәмијјәтиндә В. мүһүм рол ојнамамыш, чох кечмәдән славјанлашмышлар. Рус јазылы абидәләринин чохунда бүтүн Скандинавија халгларына аид олан «В.» термини 12 әсрин 2-чи јарысындан башлајараг конкрет адларла («исвечлиләр», «норвечлиләр») әвәз едилди. 18 әсрәдәк руслар Балтик дәнизини В.-ын ады илә Варјаг дәнизи адландырмышлар.

Әд.: Кузьмин А. Г., Об этнической природе варягов, «Вопросы истории», 1974, № 11.

«ВАРЈАГЛАРДАН ЈУНАНЛАРА» КЕДӘН ЈОЛ—Кијев Рус дөвләтинин ш.-ыны ҹ.-ла, Прибалтика вә Скандинавијаны Бизансла бирләшдирән тиҹарәт су јолу. 9 әсрин сону—10 әсрин әввәлләриндә јаранмышды. Балтик дәнизиндән Нева чајы—Ладога көлү—Волхов чајы — Илмен көлү—Ловат чајы—Гәрби Двина чајы—Днепр чајы васитәси илә Гара дәнизәдәк узанырды. Бу јол шәрг славјанлары арасында әлагәләрин мөһкәмләнмәсинә, дахили вә харичи тиҹарәтин инкишафына көмәк етмишдир. Јолун үстүндә Кијев, Смоленск, Новгород кими игтисади, сијаси вә мәдәни мәркәзләр вар иди. 11—12 әсрләрдә Гәрби Авропа өлкәләри илә әлагәләрин кенишләнмәси нәтиҹәсиндә әһәмијјәтини итирмишдир.

Әд.: Древнерусские княжества X—XIII вв., Сб., М., 1975.

ВАРЈЕТЕ́ (фр. variété, лат. varietas—рәнкарәнклик, әлванлыг)—театр нөвү. 1720 илдә Парисдә тәшкил олунмуш «Варјете» театрынын адындандыр. В. тамашаларында театр, естрада, мусиги вә сирк сәнәтинин мүхтәлиф жанрлары бирләшир. Әсасән, јүнкүл, әјләнҹә характери дашыјан В.-јә комедија елементләри, истеһза, пародија хас олур. В. програмларында бирпәрдәли пјесләр, ајры-ајры сәһнәләр, мүғәнни, бәдии гираәт устасы, рәггас, мусигичи, акробат, жонглјор вә фокусчуларын чыхышлары әсас јер тутур.

ВАРЛАА́М (тәгр. 1590—1657)—Молдавијада китаб нәшринин баниси, тәрҹүмәчи. Јунан, латын, славјан дилләрини билирди. Јассыда Славјан-јунан-латын академијасынын (1640) јарадычыларындан бири. В. маарифин вә Русија илә достлуғун тәрәфдары олмушдур. Пјотр Мокиланын көмәји илә 1641 илдә Јассыда мәтбәә јаратмыш, бурада 4 китаб, о ҹүмләдән, дөврүнүн әдәби дилинин гијмәтли абидәси «Казанија» (1643, молдав дилиндә илк китаб) әсәрини вә феодал гануннамәләрини чап етмишдир.

Әд.: Вартичан И., Грекул П., Попович К., Страницы дружбы, Кишинев, 1958.

ВАРЛА́МОВ Александр Јегорович (27. 11.1801, Москва—27.10.1848, Петербург)—рус бәстәкары. 1834—35 илләрдә Москвада «Еол арфасы» адлы популјар нот журналы нәшр етмиш, 1840 илдә вокал методикасына даир рус дилиндә илк дәрслик бурахмышдыр. 19 әсрин 1-чи јарысы рус вокал лирикасынын көркәмли сәнәткарларындан олан В. маһны вә романсларында рус мусиги фолклору елементләриндән јарадыҹы истифадә етмишдир («Сүбһ чағы севкилини јухудан ојатма», «Тәнһа јелкән ағарыр»). В. драм тамашаларына мусигинин («Һамлет»), балетләрин («Султанын әјләнҹәләри»), хор әсәрләри, вокал ансамбллары вә с. мүәллифидир.

Әд.: Листова Н. А., Александр Варламов, М., 1968.

ВАРЛЕ́Н (Varlin) Луи Ежен (5.10. 1839, Кле-Суји—28.5.1871, Парис)—Франса фәһлә һәрәкаты хадими, Биринчи Интернасионалын Парис бөлмәләринин тәшкилатчы вә рәһбәрләриндән бири. Парис коммунасынын (1871) үзвү, сол прудончу. Мәтбәәдә чилдчи ишләмишдир. 1865 илдә Биринчи Интернасионала дахил олмуш, 1870 илдә онун Парис федерасијасынын сәдри сечилмишдир. Биринчи Интернасионала гаршы апарылан 1-чи (1868) вә 2-чи (1870) мәһкәмә просесләриндә мә'сулијјәтә ҹәлб олунмушдур. 1870 илин апрелиндә Белчикада мүһаҹирәтдә олмуш, ингилабдан сонра Парисә гајытмышдыр. Милли Гвардијада (МГ) баталјон командири, МГ МК-нын үзвү олмушдур. В. 1871 ил үсјаны рәһбәрләриндән бири иди. Версалчылар күлләләмишдир.

ВАРЛЫ—Азәрб.ССР Салјан р-нунун Гарачала советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 43 *км* шм.-да, Күр чајынын

сол саһилиндә, Чәнуб-Шәрги Ширван дүзүндәдир. Әһ. 1071 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик вә ибтидаи мәктәб, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ВАРЛЫГ—објектив аләмин, материјанын инсанларын шүурундан, ирадәсиндән асылы олмајараг мөвчудлуғуну билдирән фәлсәфи категорија. Диалектик материализм буну әсас тутур ки, мадди В. шүуру мүәјјән едир, «и ч т и м а и шүурун и ч т и м а и варлыгла идарә олунмасыны тәләб...» едир (Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 21, сәһ. 44). Фәлсәфә тарихиндә В.-ын илк консепсијасыны гәдим јунан философлары вермишләр. Онлардан бә'зиләри (Парменид) В.-ы дәјишмәз, һәрәкәтсиз, өзү илә ејнијјәт тәшкил едән, башгалары исә (Һераклит) даим һәрәкәтдә олан һесаб едирди. Платон һисси гавранылан шејләри дејил, идејалары «һәгиги варлыг аләми» сајырды. Аристотелин фикринчә, В. бүтүн категоријалара аид предикатдыр, лакин чинси анлајыш дејилдир. Орта әср христиан фәлсәфәсинә көрә, бүтүнлүкдә В. јалныз аллаһдыр. Јени дөврүн философлары В.-ы вә тәфәккүрү натуралистчәсинә изаһ едирдиләр. В.-ын бу чүр шәрһи мүхтәлиф модификасијаларда Ф. Беконун, Т. Һоббсун, Ч. Локкун, Б. Спинозанын, франсыз материалистләринин (Ламетри, Һолбах, Һелвеци вә б.) фәлсәфи системләриндә ифадәсини тапмышдыр. И. Кант В.-ы шејләрин хассәси дејил, мүһакимәдә бағлајычы адландырырды. Һекелә көрә, мүтләг руһа ујғун кәлән В. дурғун, эталәтли реаллыг олмајыб, субјект формасында фәалијјәт објектидир, јә'ни фәалијјәтли В.-дыр. Бу тә'лимә әсасән, о, тарих вә практиканы мә'нәви фәалијјәтдән төрәмә һесаб едирди.

Материализм илә идеализм арасындакы мүбаризәнин мәркәзиндә дуран В. проблеминин вә онун шүура мүнасибәтинин дүзкүн елми изаһыны илк дәфә марксизм фәлсәфәси вермишдир. Диалектик материализм В.-ы материја, елм објекти, ичтимаи-практики фәалијјәтин нәтичәси кими өјрәнир. Марксизм тәбии вә ичтимаи В.-ын гаршылыглы әлагәси мәсәләсиндә үстүнлүјү илкин олан тәбиәтә, инсанын ичтимаи-практики фәалијјәтиндән асылы олмајан објектив аләмә верир. Ф. Енкелс јазырды ки, дүнјанын В.-ы онун вәһдәти үчүн илкин шәртдир, «...чүнки дүнја в а һ и д олмагдан әввәл, м ө в ч у д олмалыдыр. Бизим көрүш саһәмиз гуртардығы һүдуддан башлајараг варлыг үмумијјәтлә ачыг бир мәсәләдир» (Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 40). Елмин инкишафы бу күнә кими дәрколунмуш вә мәнимсәнилмиш дүнја һаггында билікләри кенишләндирмәјә имкан верир. Бу мә'нада ичтимаи В. (бах *Ичтимаи варлыг вә ичтимаи шүур*) олдуғу кими В.-ын маһијјәтини вә структуруну ашкар едир.

Идеализм идрак објектини дујғуларла, идејаларла, руһла ејниләшдирәрәк В.-ы шүурдан асылы, ондан төрәмә һесаб едир. Һалбуки, «...шүур... варлығын анчаг ин'икасыдыр...» (Л е н и н В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968, сәһ. 348). *Неопозитивизм, екзистенсиализм, тәнгиди реализм* чәрәјанлары В.-ы материјадан, субстансијадан ајырмагла, ону «халис», «онтоложи» В. кими өјрәнмәјә чәһд көстәрирләр.

В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә В. һаггында идеалист мүддәаларын һәртәрәфли тәнгидини вермишдир. В. И. Ленин сүбут етмишдир ки, идрак објектини дујғу вә шүур илә ејниләшдирмәк солипсизмә—јалныз «Мән»ин мөвчуд олмасына кәтириб чыхарыр.

Әд.: М а р к с К., П. В. Анненкова [мәктуб]. 1846 ил 28 декабр, М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; ј е н ә о н у н, Сијаси игтисадын тәнгидинә даир, Б., 1955; ј е н ә о н у н, Капитал, ч. 1—3, Б., 1949—60; Е н к е л с Ф., Анти-Дүринг, Б, 1967; ј е н ә о н у н, Һ. Штаркенбурга [мәктуб]. 1894 ил 25 јанвар, М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Немецкая идеология, Соч., 2 изд. т. 3; Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 81); Диалектика—теория познания. Историко-философские очерки, М., 1964; И л ь е н к о в Е. В., Диалектическая логика, М., 1974; Краткий очерк истории философии, 3 изд., М., 1975; Т а д е у ш М. Я р о ш е в с к и й, Размышления о практике, пер. с польск. М., 1976; С а м а р с к а я Е. А. Понятие практики у К. Маркса и современные дискуссии, М., 1977.

ВА́РНА—Болгарыстанда шәһәр. Гара дәниз саһилиндә мүһүм порт. Варна маһалынын инз. м. Бејнәлхалг әһәмијјәтли нәгл. говшағы. Әһ. 260,1 мин (1973).

В. өлкәнин мүһүм кәмигајырма вә кәми тә'мири мәркәзидир. Кәми мүһәррикләри, чиһазгајырма, тохучулуг, јејинти сәнајеси, В. јахынлығында ири ИЕС вар. Балыг овланыр. В. дәнизкәнары иглим курорту р-нунун (Дружба, Гызыл гум, Албена, Русалка вә с.) мәркәзидир.

В.-да тәнәффүс органларынын вәрәм мәншәли олмајан хәстәликләри, бронхиал астма, хроник нефрит вә нефрозлар (јүнкүл формада), бә'зи дәри хәстәликләринә тутуланлар мүаличә олунурлар.

В.-ны е.ә. 6 әсрдә Одессос ады илә јунан колонистләри салмышлар. 7 әсрдән болгар шәһәри олмуш вә о вахтдан да В. адланыр. 1444 ил нојабрын 10-да В. јахынлығында түрк гошунлары мачарлар, полјаклар, валахлар вә Авропа чәнкаварләриндән ибарәт бирләшмиш ордуну мәғлуб етди; Балкан ј-а-нда мүбаризә Түркијәнин хејринә гуртарды. Мүһүм стратежи мәнтәгә олан В.-ны Русија—Түркијә мүһарибәләри заманы (18—19 әсрләр) рус гошунлары дәфәләрлә (1773, 1810, 1828) мүһасирәјә алмыш вә нәһајәт, 1828 ил сентјабрын 29-да тутмушдулар.

ВА́РНА (санскритчә, һәрфи мә'нада кејфијјәт, рәнк, категорија) — Гәдим Һиндистандакы 4 башлыча тәбәгәни билдирән термин (брaһманлар—каһинләр, кшатриләр — дөјүшчүләр,вајшиләр — сырави тајфа үзвләри, шудралар—ичма хидмәтчиләри). Илк үч В. ичтимаи бәрабәрсизлијин мејдана чыхдығы дөврдә әмәлә кәлмишдир. Дөрдүнчү В. даһа сонра гулдарлыг гурулушу дөврүндә јаранмышдыр. Бу тәбәгәјә мүһарибәләрдә әсир алынанлар, там һүгугу олмајан ичма үзвләри вә б. дахил иди. В.-ја мәнсуб олмаг доғумла мүәјјән едилирди. Биринчи үч В.-нын үзвләри ушаг икән икинчи дәфә доғулмаг һесаб едилән дини мәрасимләри ичра едир вә «ики дәфә доғулмушлар» адланырдылар. Мүхтәлиф В. нүмајәндәләри арасында никаһ гадаған иди. Гәдим Һиндистанда синифли чәмијјәтдә ичтимаи фәргләри идеоложи чәһәтдән әсасландырмаг үчүн В. системиндән кениш истифадә едилирди. Е. ә. тәгр. 1-чи миниллијин орталарында В. системи *Касталар* системи илә әвәз олунмаға башламышды. Орта әсрләрдә касталара бөлкү әсас јер тутду.

Әд.: Д а н г е С. А., Индия от первобытного коммунизма до разложения рабовладельческого строя, пер. с англ., М., 1950.

ВА́РНАЛИС (Bárnalēs) Костас (26. 2.1884, Болгарыстан, Бургас —декабр, 1974)—јунан јазычысы, ичтимаи хадим. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1958). Јунан ичтимаи-ингилаби поезија вә нәсринин јарадычыларындандыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын тә'сири илә чәмијјәтин ингилаби јолла дәјишдирилмәси зәруријјәтини дәрк етмишдир. Зүлм вә истисмар әлејһинә мүбаризә В. јарадычылығынын әсас мөвзусудур. «Аловландыран ишыг» (1922), «Мүһасирә олунмуш гуллар» (1927), «Халгын гәзәби» (1975 илдә нәшр олунмушдур) ше'р мәчмуәләриндә, «Сократын һәгиги вәсфи» (1931), «Пенелопанын күндәлији» (1947) сатирик повестләриндә, «Диктаторлар» (1954) памфлет китабында буржуа чәмијјәти, фашизм ифша едилир.

Ә с ә р и: Избранное, М., 1959.

ВА́РНКЕ (Warnke) Һерберт (д. 24. 2. 1902, Һамбург—26.3.1975, Берлин)—

алман фәһлә һәрәкаты хадими, АДР сијаси вә ичтимаи хадими, Әмәк Гәһрәманы, «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1967). 1923 илдән Алманија КП, 1946 илдән АВСП үзвү. 1932—33 илләрдә рејхстагын депутаты. Алманијада фашист диктатурасы гурулдугдан (1933) сонра кизли фәалијјәтә кечмиш, антифашист һәрәкатда фәал иштирак етмишдир. 1936—45 илләрдә мүһачирәтдә јашамышдыр. Фашизм дармадағын едилдикдән сонра Алманијада гајытмыш, гызғын сијаси фәалијјәтә башламышдыр. 1948 илдән Азад Алман Һәмкарлар Иттифаглары Бирлији Мәркәзи Идарә Һеј'әтинин сәдри, һәмин илдән АВСП МК үзвү, 1950 илдән АДР Милли Палатасынын депутаты, 1958 илдән АВСП МК Сијаси Бүросунун үзвү иди. 1953 илдән Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасынын витсе-президенти олмушдур. Ленин ордени илә (1972) тәлтиф едилмишдир.

ВА́РНОВ (Warnow)—АДР-ин шм.-ында чај. Уз. 130 *км*, һөвзәсинин саһ. 3,2 мин *км*²-дир. Мекленбург көллү јајласындан башланыр. Балтик дәнизинә (Варнемүнде ш. јахынлығында) төкүлүр. Бүтсов ш.-нәдәк кәмичилијә (Росток ш.-нәдәк дәниз кәмиләри үчүн) јарарлыдыр.

ВА́РПАЛОТА (Várpalota) — Мачарыстанын Веспрем медјесиндә шәһәр. 1952 илдә гоншу Пет вә Инот гәсәбә-

ләринин бирләшмәси нәтиҹәсиндә јаранмышдыр. Әһ. 27,6 мин (1974); чох һиссәси көмүрчыхарма илә мәшғулдур. Алүминиум комбинаты, нефт е'малы вә азот күбрәләри з-длары, ИЕСләр вә с. вар.

ВАРРО́Н Марк Теренси (Marcus Terentius Varro) (е.ә. 116, Реате ш.—е. ә. 27)— Рома јазычысы, алим. Г. *Помпејин* ҹанишини кими Испанијада Ј. Сезарын әлејһинә мүһарибәдә иштирак етмишдир. Сезарла барышдыгдан сонра онун тапшырығы илә Ромада илк күтләви китабхана ачмышдыр. Әдәбијјат тарихи, фәлсәфә, тарих, ҹоғрафија, ријазијјат, һүгуг вә с. саһәләрдә тәдгигат апармышдыр. «Асари-әтигә» (41 китаб), «Латын дили һаггында» (25 китаб), («Тәсвирләр», јахуд «Једдиликләр»; 700 мәшһур шәхсијјәтин тәрҹүмеји-һалы) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. «Менипп сатиралары» әсәриндә аристократијанын позғунлуғу ифша олунур.

«ВАРСАҒЫ» — ашыг һавасы. Гәдим ашыгларын—варсагларын ады илә бағлы олдуғу күман едилир. Ашыг поезијасында мөвҹуд бүтүн он бир һеҹалы ше'р формалары (гошма, тәҹнис вә с.) В. үстүндә ифа олуна биләр. 15—18 әсрләрдә хүсусилә кениш јајылмышды.

ВА́РСАН, Варсаг, Варсаз— Азәрб.-да, Араз чајынын ҹ. саһилиндә орта әср шәһәри. *Бејләган* ш.-ндән тәгр. 40—45 *км* ҹ.-да олмушдур. Әрәб мүәллифләриндән Бәлазури (9 әср), Ибн Хордадбеһ (тәгр. 820—тәгр. 912), Истәхри (тәгр. 850—934), Ибн Һавгәл (10 әср), Мүгәддәси (10 әср), Идриси (12 әср) вә б. В. һаггында мә'лумат вермишләр. 730/31 илдә В. јахынлығында әрәбләрлә хәзәрләр арасында вурушма олмушду. Мүһарибәләр заманы дағылмыш В. 8 әсрин орталарында бәрпа едилмишди. 9 әсрдә Хилафәтдән асылы әмирликләрдән бири дә В. әмирлији иди. 13 әсрдә В.-да күмүш сиккәләр кәсилмишдир. Харабалыглары Иран Азәрб.-ы әразисиндәдир.

Әд.: Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб ҹоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајҹан һаггында, Б., 1974.

ВА́РСКИ (Warski) (әсл фамилијасы Варшавски-Варски) Адолф Јежи (20.4.1868, Варшава—21.8.1937)— Полша фәһлә һәрәкаты хадими, публисист. Полша Краллығы с.-д. тәшкилатынын, сонра исә ПолшаКраллығы вә Литва С.-Д.-(ПК вә ЛС-Д) тәшкилатынын јарадылмасында иштирак етмишдир. 1905—07 илләрдә Полшадакы ингилаби һадисәләрин иштиракчысы вә РСДФП-нин 2-ҹи вә 4-ҹү гурултајларында ПК вә ЛС-Д тәшкилатынын нүмајәндәси олмушдур. ПК вә ЛС-Д тәшкилаты РСДФП-јә дахил олдугдан (1906) сонра бу тәшкилатын РСДФП МК-да нүмајәндәси иди. Дәфәләрлә һәбс олунмуш вә сүркүн едилмишдир. Полша Коммунист Партијасынын (ПКП) тәшкилатчыларындан иди. 1919—29 илләрдә ПКП МК үзвү, 1923 илдә ПКП МК Сијаси Бүросунун үзвү олмушдур. 1926 илдә ПКП-дән сејмә депутат сечилмишди. 1929 илдән ССРИ-дә јашамыш, Маркс—Енкелс—Ленин Ин-тунда Полша фәһлә һәрәкаты тарихини тәдгиг етмишдир.

ВА́РТА (Warta)—Полшада чај. Одра чајынын сағ голу. Уз. 808 *км*, һөвзәсинин саһ. тәгр. 54 мин *км*²-дир. Полша јүксәклијинин г.-индән башланыр. Быдгош каналы В.-нын сағ голу Нотес чајыны Висла системи илә бирләшдирир. Познан ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Ченстохова, Познан, Гожув-Велкополски ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВАРТА́НОВ Александр Захарович (1884, Јелизаветпол губ., Зәнкәзур гәзасынын Лори к.—16.5.1957, Бакы)— Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илин нојабрындан Сов. ИКП үзвү. 1898 илдән Бакыда (Балаханыда) механики з-дда фәһләлик етмиш, ингилаби һәрәката гошулмушдур. Иртиҹа илләриндә һәмкарлар иттифагларында, кооперативләрдә ишләмиш, марксист әдәбијјат јајмышдыр. 1917—19 илләрдә Балаханы мә'дән советинин сәдри, партија өзәјинин катиби олмушдур. 1920—28 илләрдә Нахчыван вә Дағлыг Гарабағда, Балаханыда ишләмиш, 1928—30 илләрдә Ерм.ССР халг әмәк комиссары олмуш, 1931—53 илләрдә Азәрб.-ын иҹтимаи тә'минат идарәләриндә чалышмышдыр. Ерм.ССР МИК үзвү, ЗСФСР МИК үзвлүјүнә намизәд, Ермәнистан К(б)П МНК үзвү сечилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ВАРТАШЕН — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1961—68 илләрдә шәһәр типли гәс.). Варташен р-нунун мәркәзи. Бакыдан 398 *км*, Јевлах д.ј.ст.-ндан 105 *км* аралыдыр. Шәки—Гутгашен шосе јолу кәнарында, Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ.

Варташен. Сәмәд Вурғун күчәси.

әтәјиндәдир. Истеһсалат вә мәишәт хидмәти комбинатлары, ширә сехи вар. 1977 илдә халча сехи истифадәјә верилмишдир. 2 орта мәктәб, 3 мәктәбдәнкәнар вә 3 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси, 3 китабхана, мәдәнијјәт еви, халг театры, 2 кинотеатр, 2 хәстәхана, диспансер вар. В.-дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә абидә гојулмушдур.

«В.» сөзүнүн мәншәји барәдә мүхтәлиф фикирләр мөвҹуддур. Бу терминин Һинд-Иран мәншәли «вард» («күл») вә «шен» («кәнд») сөзләриндән јарандығыны вә «күллү кәнд», «күллүк» мә'насында олдуғуну сөјләјәнләр дә вардыр.

ВАРТАШЕН РАЈОНУ —Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. Нуха р-нунун (1968 илдән Шәки р-ну) әразиси 1963—65 илләрдә В.р.-нун тәркибиндә олмушдур. Шм.-да Дағ.МССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 1077 *км*². Р-нда 1 шәһәр, 35 кәнд вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Варташен ш.-дир,

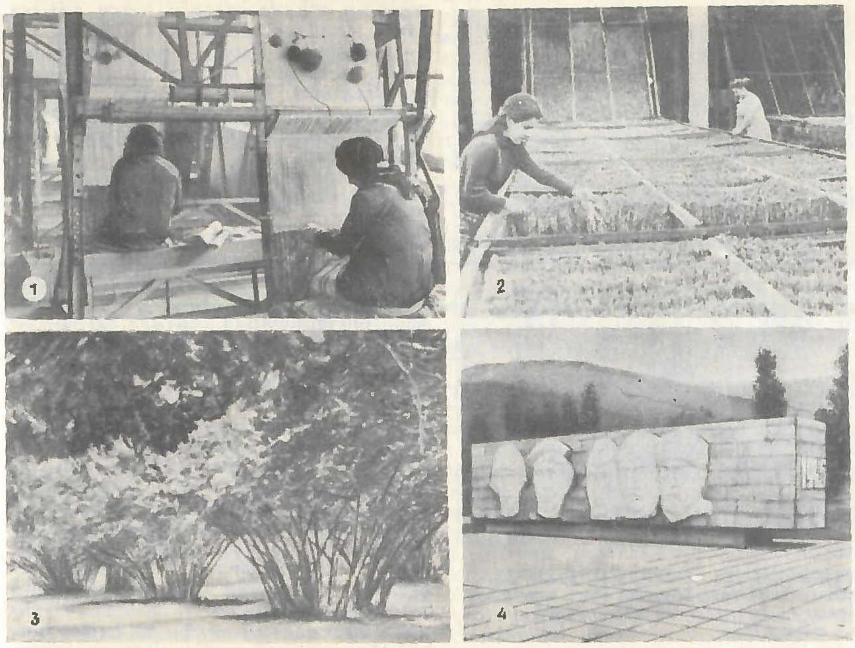
Тәбиәт. Релјефи, әсасән, дағлыгдыр. Р-нун шм. һиссәси Баш Гафгаз силсиләсинин ҹ. јамаҹына, мәркәзи һиссәси Алазан-Һәфтәран вадисинә, ҹ. һиссәси исә Аҹыноһур өн дағлығына дахилдир. Әразидә Баш Гафгаз силсиләсинин һүнд. 3900 *м*-ә (Малгамуд д.) гәдәрдир. Р-нун шм. һиссәсиндә Јура вә Табашир чөкүнтүләри (әһәнкдашы, меркел, кил вә с.), мәркәзи вә ҹ. һиссәсиндә исә, әсасән, Антропокен вә гисмән Неокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Тикинти кили чыхарылыр. Минерал булаг вар. Иглими дүзәнлик вә дағәтәји һиссәдә мүлајим исти вә јарымгуру субтропикдир. Јүксәк дағлыг јерләрдә иглим сојугдур. Орта ајлыг темп-р јанварда дүзәнлик вә дағәтәји јерләрдә 2°С-дән јүксәк дағлыг јерләрдә —10°С-јә, ијулда исә мүвафиг олараг 26-дан 6°С-јә гәдәрдир. Иллик јағынты 450—1600 *мм*. Чајлары: Әличан, Дашағыл, Галачај (Филфили) вә с.; сувармада кениш истифадә олунур. Әсасән, дағ-чәмән, дағмешә вә аллүвиал-чәмән торпаглары јајылмышдыр. Алп вә субалп чәмәнләри вар. Енлијарпаглы мешәләр (палыд, фыстыг, вәләс вә с.) кениш јер тутур. Коллу вә сејрәк мешәли чәмән, гуру чөл биткиләри јајылмышдыр. Р-нда мешәләрин үмуми саһ. 40 4 мин *ha*-дыр (1975). Һејванлары: марал ҹүјүр, дағкечиси, мешәпишији ҹанавар, ајы, чөлдонузу, түлкү, довшан вә с. Гушлардан гырговул, кәклик вә с. вар.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 26,8 нәфәрдир (1976, 1 јанвар). Кәнд әһалиси 82%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Варташен ш., Хачмаз, Варданлы, Падар, Баш Дашағыл вә Бајан кәндләридир.

Тәсәррүфат. Әсас тәсәррүфат саһәси түтүнчүлүкдүр. Игтисадијјатында тахылчылыг, һејвандарлыг, мејвәчилик вә барамачылыг да мүһүм јер тутур.

Р-нда 14 к-з, 3 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 42,9 мин *ha*-дыр (1975). Бунун 17,8 мин *ha*-ы шум јери, 2,2 мин *ha*-ы чохиллик биткиләр, 3,5 мин *ha*-ы динҹә гојулмуш торпаглар, 0,8 мин *ha*-ы бичәнәкләр, 18,6 мин *ha*-ы отлаглардыр. 18,1 мин *ha* әкин саһәсинин 68%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа, гарғыдалы вә с.), 6%-индә техники биткиләр (түтүн), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 24%-индә исә јем биткиләри әкилир. В.р. респ.-нын гарғыдалы әкилән (әсасән, силос үчүн) мүһүм р-нларындандыр. К-з вә с-злардакы тәгр. 1,2 мин *ha* мејвә бағларынын 2/3-синдә гәрзәкли (шабалыд, фындыг, гоз), галанында исә тумлу мејвәләр јетишдирилир. Дағ чәмәнликләриндән јај отлағы кими истифадә олунур. Ҹинс мал-гара јетишдирән тәсәррүфатлар јарадылыр. Р-нун к-з вә с-зларында 10,5 мин гарамал (2,6 мин инәк вә ҹамыш), 24,5 мин давар вар (1975). 1975 илдә 18,6 мин *т* тахыл истеһсал олунмуш, дөвләтә 3,4 мин *т* түтүн сатылмышдыр (респ.-да истеһсал олунан түтүнүн 7%-и).

В.р.-нда истеһсалат комбинаты, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, Шәки јағ-пендир з-дунун шө'бәси, ширә сехи, мәишәт хидмәти комбинаты вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Гушчулуг мүәссисәси тикилир (1976). Шәкидән електрик-өтүрмә хәтти чәкилмишдир. Шәки—Гутгашен шосе јолу В.р.-ндан кечир.

Варташен рајону. 1. Варташен. Халча сехи. 2. 5 нөмрәли совхозда түтүн гурудулмасы. 3. Гумлаг кәндиндә фындыг бағы. 4. Варташен. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә һәлак олмуш һәмјерлиләрин шәрәфинә гојулмуш абидә. Фрагмент.

Мәдәни гуручулуг вә сәһијјә. 6 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 550 ушаг тәрбијә олунур (1976, 1 јанвар). 30 үмумтәһсил мәктәбиндә 10 841 (1976/77), техники пешә мәктәбиндә 156 шакирд тәһсил алыр (1975/76). 30 китабхана, 21 клуб, 5 мәдәнијјәт еви, 21 киногургу вар (1976, 1 јанвар).

В.-ин ме'марлыг абидәләриндән Мухас к.-ндә бүрҹ (14 әср), Варданлы к.-ндә түрбә галығы (15 әср), Филфили к.-ндә гала (18 әср), Чалут к.-ндә ибадәткаh (?) галмышдыр.

АКП Варташен Рајон Комитәси вә Рајон Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Ленин бајрағы» гәзети Варташендә нәшр олунур. Илк нөмрәси 1934 илдә «Варташен колхозчусу» ады илә чыхмышдыр. 1965 илин ијунундан индики адла нәшр едилир. Јерли радио верилишләри редаксијасы 1937 илдән фәалијјәт көстәрир. В.р.-нда телевизија верилишләринә бахылыр.

1976 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, В.р.-нда 300 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 103,8 чарпајы) 5 хәстәхана, дәри-зөһрәви хәстәликләри диспансери, санитарија-епидемиоложи ст., 18 фелдшер-мама мәнтәгәси, 31 һәким, 201 орта тибб ишчиси, о ҹүмләдән 53 мама вар.

ВАРУЖА́Н Даниел (21.4.1884, Гәрби Ермәнистан, Түркијә — 24.4.1915)—ермәни шаири. «Гырғын» (1908) ше'р китабында Түркијәдә ермәни гырғынларыны, халгын султан режиминә гаршы мүбаризәсини экс етдирмишдир. «Бутпәрәстлик нәғмәләри» (1912) китабында капитализм ҹәмијјәтиндә һөкм сүрән әдаләтсизлик, тамаһкарлыг, варланмаг еһтирасы кәскин тәнгид олунур. В. фәһлә мөвзусунда јазан илк ермәни шаирләриндәндир («Фасилә», «Мајын бири», «Чан верән фәһлә», «Фәһлә гадын» вә с.). Русијада 1905—07 илләр ингилабыны алгышламышдыр. Османлы Түркијәсиндә 1915 ил ермәни гырғынлары заманы һәлак олмушдур. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

ВАРУНТСЈА́Н Исај Серкејевич (д. 27.9.1898, индики ДГМВ-нин Шуша ш.)—совет селексијачы алими. В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын акад. (1948). Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). 1926—40 илләрдә Азәрб. Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-тунда ишләмишдир. 1946 илдән В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-да чалышыр. Тәдгигатлары памбыг вә техники биткиләрин селексијасына һәср олунмушдур. В. бир сыра јүксәк мәһсулдар, тезјетишән гијмәтли памбыг сортлары јетишдирмишдир. Ленин ордени, ики Гырмызы Әмәк Бајрағы вә «Шәрәф нишаны» орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

ВАРФОЛОМЕ́Ј КЕЧӘСИ—1572 ил августун 24-нә кечән кечә (мүгәддәс Варфоломеј бајрамы күнү) Парисдә *һукенотларын* католикләр тәрәфиндән күтләви гырғыны. Гырғыны һукенотларын күчләнмәсиндән вә онларын башчысы адмирал Колинјинин крал IX Карла тә'сириндән горхан Јекатерина Медичи (IX Карлын анасы) вә католикләрин рәһбәрләри олан *Кизләр* тәшкил етмишди. В.к.-ндә 3 миндән чох һукенот (о ҹүмләдән Колинји) өлдүрүлмүшдү. В.к. јени дини мүһарибәләрә сәбәб олду [бах *Франсада дини мүһарибәләр (155у—94)*].

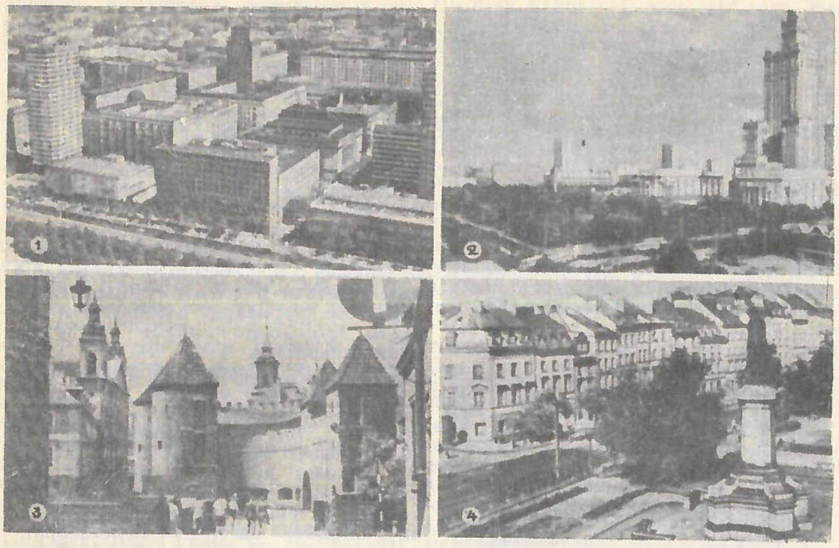
ВАРХАН—Азәрб.ССР Саатлы р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* ҹ.-г.-дә, Саатлы—Имишли шосе јолу кәнарында, Араз чајынын сағ саһилиндә, Муған дүзүндәдир. Әһ. 1195 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, бостанчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ВАРША́ВА (Warszawa)—Полша Халг Респ.-сынын пајтахты, өлкәнин сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзи. Висла чајы саһилиндәдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда—3,5°С, ијулда 19,2°С-дир. Иллик јағынты 558 *мм*. Мүһүм нәгл. говшағы, бөјүк порт, бејнәлхалг аеропортдур (Океntсе). Саһ. 446 *км*². Әһ. тәгр. 2 млн. (әтрафы илә, 1975).

В. инзибати ҹәһәтдән респ. табелијиндә шәһәрдир, еіни заманда В. воједалығынын инзибати мәркәзидир. В.-нын дөвләт һакимијјәти органы шәһәр Халг Шурасыдыр. Шуранын иҹраедиҹи органы онун Рәјасәт Һеј'әтидир. В. 7 шәһәр р-нуна бөлүнүр; һәр р-нда 4 ил мүддәтинә р-н Халг Шурасы сечилир. Р-н шуралары өзләринин иҹраедиҹи органыны—Рәјасәт Һеј'әтини тәшкил едирләр.

В. әразисиндәки илк јашајыш мәскәнләри 10 әсрә аиддир. 1413 илдән Мазовија кнјазлығынын пајтахты олмушдур; 1596 илдән исә Полшанын пајтахтыдыр. 18 әсрин 2-ҹи јарысында В. өлкәнин игтисади, мәдәнијјәт вә маариф мәркәзинә чеврилди. 1794 ил үсјанынын (Т. *Костјушконун* рәһбәрлији алтында) ән мүһүм мәркәзләриндән бири олмушдур. В. 1807—13 илләрдә *Варшава һерсоглуғунун*, Вјана конгресиндән (1814—15) сонра Русија империјасынын тәркибиндә олан Полша Краллығынын (Чарлығынын) мәркәзи иди. 1830—31 вә 1863—64 илләрдә В. чаризм зүлмүнә гаршы азадлыг үсјанларынын, 19 әсрин сонундан исә фәһлә һәрәкатынын мәркәзи олду; 1876 илдә илк сосиалист дәрнәкләри, 1882 илдә 1-ҹи *«Пролетариат»*, 1888 илдә исә 2-ҹи «Пролетариат» партијасы јарадылды. Биринҹи дүнја мүһарибәси заманы Алманија В.-ны ишғал етмишди (1915—18). 1918 илин сону—1919 илин әввәлләриндә В.-да фәһлә депутатлары Советләри јарадылды. 1918 илдә В.-да Полша Коммунист Фәһлә Партијасынын 1-ҹи гурултајы олду. 1939 ил сентјабрын 28-дә алман-фашист гошунлары В.-ны тутду. Фашист ишғалы илләриндә В. полјак халгынын азадлыг уғрунда мүбаризәсинин әсас мәркәзи олду [бах *Варшава үсјаны (1943)*, *Варшава үсјаны (1944)*]. 1944 ил јанварын 1-нә кечән кеҹә В.-да кизли олараг Полшанын мүвәггәти парламенти—*Крајова Рада Народова* тәшкил едилди. 1945 ил јанварын 17-дә совет гошунлары 1-ҹи Полша ордусу илә бирликдә В.-ны фашистләрдән азад етди. Мүһарибә илләриндә дағыдылмыш В. полјак халгынын фәдакарлығы, ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин јардымы сајәсиндә бәрпа олунду. 1948 илдә В.-да фәһлә партијаларынын бирләшдириҹи гурултајында *Полша Бирләшмиш Фәһлә Партијасы* јарадылды. Үмумдүнја сүлһ тәрәфдарларынын 2-ҹи конгреси (Варшава, 1950) В.-ны Фәхри Бејнәлхалг Сүлһ мүкафаты илә тәлтиф етди. *Варшава мүгавиләси (1955)* В.-да имзаланмышдыр. 1977 илин мајында В.-да Үмумдүнја меһкәм сүлһ гуруҹулары мәҹлиси кечирилмишдир.

Сәнаје мәһсулунун 1/3-индән чоху машынгајырма (автомобил, мотосикл, оптик ҹиһазлар, електротехника, радиоелектроника) вә метал е'малы (јүксәк кејфијјәтли поладәритмә з-ду) сәнајеси мүәссисәләриндә истеһсал едилир. Кимја (дәрман, бојаг маддәләри, фотоматериаллар вә с. истеһсалы), полиграфија (өлкә мәһсулунун 1/3-индән чоху), тикиш, дәри вә јејинти

Варшава. 1. Шәһәрин мәркәзи һиссәси. 2. Мәдәнијјәт вә елм сарајы. 1952—55. Ме'марлар Л. В. Руднев вә б. 3. Көһнә шәһәрдән (Старе-Мјасто) бир көрүнүш. 4 Шәһәрин көһнә рајонларынын бириндә А. Митскевичә абидә. 1898. һејкәлтәраш С. Годебски.

сәнајеси вар. Ики бөјүк ИЕМ тикилмишдир. В.-дан кечән електриклэшдирилмиш д.ј. магистралы ону өлкәнин дикәр сәнаје мәркәзләри (Лодз, Краков, Познан вә с.) илә бирләшдирир. Метрополитен тикилир.

14—18 әсрләрдә В.-да јашајыш еви ансамбллары (Старе-Мјасто, Нове-Мјасто), готик үслублу мүгәддәс Јан килсәси (14 әсрин сону), III Сикизмунд сүтуну (1643), Красинскиләрин сарајы (1677—82) вә с. абидәләр, Виланув (1679—1731) вә Лазенки (17—18 әсрләр) сарај-парк ансамбллары тикилмишдир.

19 әсрин әввәлләриндән В.-да классисизм, «модерн» вә функсионализм үслубларында биналар тикилмәјә башланды. 1945 илдән В.-нын алман-фашист ишғалчылары тәрәфиндән дағыдылмыш ме'марлыг абидәләри вә тикилиләри тамамилә бәрпа едилмишдир. В.-нын јени мәркәзиндәки әзәмәтли мәдәнијјәт вә елм сарајы (1952—55,совет ме'мары Л. В. Руднев вә б.) совет халгындан Полша зәһмәткешләринә һәдијјәдир. В.-да Н. Коперник (1828—30, һејкәлтәраш Б. Торвалдсен), А. Митскевич (1898, һејкәлтәраш С. Годебски), Ф. Шопен (1907—26, һејкәлтәраш В. Шимановски), Ф. Дзержински (1951, һејкәлтәраш З. Дунајевски) вә б.-нын абидәләри вар. Полшанын фашист ишғалындан азад олунмасы уғрунда һәлак олмуш Совет Ордусу дөјүшчүләри гәбиристаны хатирә ансамблы (1950) јарадылмыш вә Варшава гәһрәманларына (1964) абидә гојулмушдур. 1970-чи илләрдә В.-да јени јашајыш комплексләри вә ичтимаи биналар (Баш вағзал, 1973) тикилмиш, Крал гәсринин бәрпасы гуртармышдыр (1974).

В.-да бир сыра али мәктәб (ун-т, политехник ин-т, али игтисадијјат вә к.т. мәктәби, али мусиги мәктәби вә с.), Полша ЕА, тибб, нәфис сәнәтләр академијалары, мәдәнијјәт вә елм сарајы, 15-дән чох елми мәмијјәт вар. Күтләви китабхана, халг китабханасы, чохлу музеј (Милли музеј, Полша ингилаби һәрәкат тарихи музеји, В. И. Ленин музеји вә с.), опера вә балет театры, филармонија вә дикәр мәдәни-маариф мүәссисәләри фәалијјәт көстәрир.

Әд.: Гартвич Э., Варшава, Варшава, 1974; Здравствуй Варшава!, М., 1975.

ВАРШАВА ВОЈЕВОДАЛЫҒЫ (Województwo Warszawskie)—Полшада инзибати вилајәт. Саһ. 29,5 мин *км*². Әһ. 2,56 млн. (1974). Инз. м. Варшава ш.-дир (инзибати чәһәтчә војеводалығын тәркибинә дахил дејил). В.в.-нын шм.-ы морен тирәләри (һүнд. 200 *м*-дән чох), галан һиссәси овалыгдыр. Әсас чајлары: Висла, Буг, Нарев. Иглими мүлајимдир. Орта темп-р јанварда тәгр. —3°С, ијулда 18°С-дир. Иллик јағынты 450—600 *мм*.

В.в.-нда машынгајырма (трактор, дәзкаһгајырма з-длары вә с.), нефт е'малы, нефт-кимја, јејинти, селлүлоз-кағыз, кәтан сәнајеси инкишаф етмишдир. Әсас сәнаје шәһәрләри: Урсус, Прушкув, Минск-Мазовецки, Плотск. Әразинин 19%-и мешәлик, 55%-и әкин саһәсидир. Ағач тәдарүк едилир. Човдар, картоф, буғда, шәкәр чуғундуру вә с. әкилир. Тәрәвәзчилик вә бағчылыг, һејвандарлыг инкишаф етмишдир.

ВАРШАВА МҮГАВИЛӘСИ (1955)—сосиалист наилијјәтләрини горумаг, Авропада сүлһ вә тәһлүкәсизлији тә'мин етмәк мәгсәди илә 1955 ил мајын 14-дә Варшавада АДР, Албанија, Болгарыстан, Мачарыстан, Полша, Румынија, ССРИ вә Чехословакија тәрәфиндән имзаланмыш **Достлуг, әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым һаггында мүгавилә**; 1955 ил ијунун 5-дә гүввәјә минмишдир. Фәалијјәт мүддәти әввәлчәдән 20 ил мүәјјән олунмуш, 1975 илдә даһа 10 ил мүддәтинә узадылмышдыр. Албанија 1962 илдән В.М. Тәшкилатынын ишиндә иштирак етмәмиш, 1968 илин сентјабрында исә биртәрәфли гајдада мүгавиләни позмушдур.

В.М. јени дүнја мүһарибәси тәһлүкәсинин артмасы вә сосиалист өлкәләринин тәһлүкәсизлији горху алтына алындығы бир шәраитдә [Гәрби Авропа дөвләтләринин *Гәрби Авропа Иттифагыны* јаратмағы нәзәрдә тутан *Парис сазишләрини (1954)* тәсдиг етмәси, АФР-дә милитаризмин дирчәлдилмәси вә онун НАТО-ја дахил едилмәси] бағланмышдыр.

Сосиалист дөвләтләринин В.М. әсасында јаранмыш иттифагы Варшава Мүгавиләси Тәшкилаты адыны алды. Бу тәшкилат мүдафиә характери дашымасы илә империалистләрин тәчавүзкар блокларындан әсаслы шәкилдә фәргләнир. В. М. Тәшкилаты сосиалист дөвләтләринин көнүллү иттифагыдыр: бу иттифаг бүтүн иштиракчыларынын там бәрабәрлији принсипи әсасында јарадылмышдыр. О, гапалы һәрби тәшкилат дејилдир, сүлһ вә бејнәлхалг тәһлүкәсизлик уғрунда мүбаризә апармаг арзусунда олдуғуну билдирән дикәр дөвләтләр дә она дахил ола биләрләр. В.М. Тәшкилатына дахил олан иштиракчы дөвләтләрин өзкә әразиләринә иддиалары јохдур вә онлар дикәр дөвләтләрин дахили ишләринә гарышмырлар. В.М.-нин мәгсәдләри БМТ-нин Низамнамәсинин әсас принсипләринә тамамилә ујғундур. Тәшкилатын синфи вә сијаси маһијјәти ондадыр ки, о, сүлһ вә сосиализм ишинә дүшмән олан гүввәләрә вә империализмин силаһ күчүнә сосиалист өлкәләриндә капитализми бәрпа етмәк чәһдләринә гаршы јөнәлдилмишдир.

В. М. Тәшкилатынын али сијаси органы Сијаси Мәсләһәт Комитәсидир (СМК). СМК-нин мүшавирәләриндә мүһүм харичи сијасәт мәсәләләри мүзакирә олунур, иштиракчы дөвләтләрин мәнафеләри илә әлагәдар бејнәлхалг мәсәләләрә даир коллектив гәрарлар чыхарылыр, тәрәфләрин мүдафиә габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәси вә биркә мүдафиә әһдаликләринин јеринә јетирилмәси илә бағлы проблемләр нәзәрдән кечирилир.

В. М. Тәшкилаты јарандығы күндән Авропада мөвчуд һәрби груплашмалары әвәз едә биләчәк Үмумавропа коллектив тәһлүкәсизлик системи јарадылмасы уғрунда мүбаризә апарыр.

В. М. үзвү олан дөвләтләрин һәрби тәшкилатына Мүдафиә Назирләри Комитәси (МНК), Бирләшмиш Силаһлы Гүввәләр (БСГ), Бирләшмиш Командлыг (БК) дахилдир. БСГ-ә рәһбәрлик етмәк үчүн БК илә јанашы, БСГ-нин Һәрби Шурасы, БСГ-нин Гәраргаһы, Техники Комитә (ТК) вә с. идарә органлары јарадылмышдыр.

Һәрби Шуранын сәдри ејни заманда БСГ-нин баш командалы сајылыр. БСГ-нин гәраргаһы Москвададыр. БСГ-нин Баш командалы, БСГ-нин Гәраргаһ рәиси, БСТК-нин рәиси ВМ Тәшкилатына дахил олан өлкәләрин һөкумәтләри илә гаршылыглы разылыг әсасында тә'јин едилир. В. М. Тәшкилаты чәрчивәсиндә сосиалист өлкәләри ордуларынын дөјүш гүдрәтинин артмасына көмәк едән мүхтәлиф һәрби әмәкдашлыг форма вә методлары һәјата кечирилир. В. М. дөвләтләринин һәрби әмәкдашлығынын мөһкәмләнмәси вә инкишафында БК-нын һазырладығы план үзрә кечирилән биркә тә'лимләр бөјүк рол ојнајыр. Мүттәфиг ордуларын сијаси органлары арасында әлагәләр вә партија-сијаси иш саһәсиндә тәчрүбә мүбадиләси кениш шәкил алмагдадыр.

В.М. Тәшкилаты халгларын әминаманлығы вә тәһлүкәсизлијинин мүһүм амилидир, о, гардаш социалист өлкәләринин харичи сијасәт фәалијјәтини әлагәләндирән мәркәз ролуну ојнамагдадыр.

Сосиализм бирлијинә дахил олан өлкәләрин разылашдырылмыш мәгсәдјөнлү сијасәти мүсбәт нәтичәләр вермишдир. Сов.ИКП 25-чи гурултајында гејд едилир: «Варшава мүгавиләсинин Сијаси Мәсләһәт Комитәси партијаларымызын вә өлкәләримизин рәһбәрләринин мүһүм әмәкдашлыг формаларындан биридир. Бу мүгавилә сүлһ вә сосиализм мәнафејинә е'тибарлы хидмәт едир. ...НАТО блоку галдыгча, милитарист даирәләр сүр'әтлә силаһланманы давам етдирдикчә, өлкәмиз Варшава мүгавиләсинин башга иштиракчылары илә бирликдә бу һәрби-сијаси иттифагы мөһкәмләндирәчәкдир» (Сов. ИКП XXV гурултајы материаллары, Б., 1976, сәһ. 10). 1977 илин мајында СМК нәздиндә јени орган—ВМ Тәшкилатына дахил олан өлкәләрин Харичи ишләр назирләриндән ибарәт комитә јарадылмышдыр.

Әд.: Брежнев Л. И., О внешней политике КПСС и Советского государства. Речи и статьи, 2 изд., М., 1975; Жуков Г. П., Варшавский Договор и вопросы безопасности, М., 1961; Гречко А. А., Вооруженные Силы Советского государства, 2 изд., М., 1975, с. 403—430; Якубовский И. И., Боевое содружество, М., 1971; Лацо А., Варшавский Договор—инструмент обеспечения мира, пер. с нем., М., 1974; Семин В. В., Варшавский Договор—надежный щит мира и социализма, М., 1975.

ВАРША́ВА УНИВЕРСИТЕ́ТИ—Полшанын бөјүк али тәһсил вә елм мәркәзи. 1816 илдә тә'сис едилмишдир. Полша үсјаны (1830—31) јатырылдыгдан сонра милли азадлыг һәрәкатынын мәркәзләриндән бири кими чар һөкумәти тәрәфиндән бағланмыш (1831), 1862 илдә «Баш мәктәб» ады илә ачылмыш, 1869 илдән ун-т кими фәалијјәтдә олмушдур (тәдрис рус дилиндә иди). 1915—18 илләр алман ишғалы дөврүндә формал олараг алман ун-ти адланырды; 1917 илдән полјак ун-тинә чеврилмишдир. В.у. полјак елм вә мәдәнијјәтинин инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Фашист ишғалы дөврүндә (1939—1945) ун-т бағланса да, кизли шәраитдә ишләмиш, өлкә азад едилдикдән сонра (1945) фәалијјәтә јенидән башламышдыр. Ун-тин 11 факүлтәсиндә [һүгуг, психолокија вә педагокика, ичтимаи елмләр, филолокија (ики), тарих, физика, кимја, кеолокија, биолокија, ријазијјат] 22.850 тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Китабханасында 1,8 млн.-дан чох китаб вар (1976).

ВАРША́ВА ҮСЈАНЫ (1943)—Варшава кеттосунда әсирләрин алман-фашист ишғалчыларына гаршы силаһлы үсјаны. Апрелин 19-да башланмышды. Үсјаны Полша Фәһлә Партијасынын тәшәббүсү илә јарадылмыш јәһуди дөјүш тәшкилаты һазырламышды. Үсјанчылара кизли һәрби вә демократик тәшкилатлар да көмәк едирди.

Үсјанчыларын гәһрәманчасына мүгавимәтинә бахмајараг, үсјан ијулун әввәлләринәдәк јатырылды; һитлерчиләр 7 мин адам өлдүрдүләр, 6 мин адам исә јанғынлар заманы тәләф олду. Фашистләр кеттонун сағ галан әсирләрини Треблинкадакы өлүм дүшәркәсинә көндәрдиләр.

ВАРША́ВА ҮСЈАНЫ (1944)—августун 11-и—октјабрын 2-дә Варшавада алман-фашист ишғалчыларына гаршы антифашист силаһлы үсјан. Лондонда мүһачирәтдә олан Полша һөкумәтинин табелијиндәки Армија Крајованын (АК; сағ партијаларын кизли һәрби тәшкилаты) команданлығы тәшкил етмишди. Совет Ордусу Варшаваја кирәнәдәк сијаси һакимијјәти әлә кечирмәк мәгсәди күдүрдү. В.ү.-нын планы нә совет команданлығы, нә дә Полша демократик һәрби тәшкилатлары илә разылашдырылмамышды. Үсјан һәмчинин, совет—алман чәбһәсинин Варшава истигамәтиндә јаранмыш шәраит нәзәрә алынмадан вә һәрби чәһәтдән чох һазырлыгсыз башланды. Полша Фәһлә Партијасы (ПФП) рәһбәрлији вахты чатмамыш үсјанын гаршысыны алмаг үчүн хејли сә'ј көстәрди. Лакин һитлерчи ишғалчыларын әсарәтиндән гуртармаг әзминдә олан варшавалыларын чыхышлары күтләви характер алдығындан ПФП МК-сы силаһлы үсјанын мүтәшәккиллији наминә бүтүн партија үзвләринә вә Армија Лүдованын (АЛ; ПФП-нин јаратдығы халг һәрби тәшкилаты) һиссәләринә үсјанчыларла бирликдә вурушмағы әмр етди. В.ү. үсјанчыларын фәал әмәлијјатлары илә башланды. Лакин тезликлә бөјүк һәрби көмәк алан һитлерчи һиссәләр үсјанчылара гаршы күчлү экс-һүчума кечди. Сентјабрын 14-дә совет гошунларынын Варшава јахынлығындакы Прага мәнтәгәсини (Висланын шәрг саһилиндә) әлә кечирмәси үсјанчылара көмәји асанлашдырды. Сентјабрын 15-дә Полша Ордусу бөлмәләри Совет Ордусу һиссәләри илә гаршылыглы әмәлијјатда Варшава һүдудларында Висланы кечиб, чајын сол саһилиндә бир сыра әлверишли мөвге тутду. Полша Ордусу һиссәләринин үсјанчыларла бирләшәчәјиндән горхуја дүшән АК команданлығы үсјанчы дәстәләри дөјүш мејданындан чыхарды, октјабрын 2-дә исә фашистләрин тәслим шәртләрини гәбул етди. 63 күн давам едән В.ү. мәғлубијјәтлә нәтичәләнди, тәгр. 200 мин адам тәләф олду, минләрлә адам һәбс дүшәркәләринә көндәрилди, Варшава харабазара чеврилди. Бүтүн бунлара бахмајараг В.ү. Полша азадлыг һәрәкатында мүһүм јер тутур. В.ү., онун мәс'улијјәтсиз тәшкилатчыларынын мүәјјән етдикләри чәрчивәдән чыхараг Варшава сакинләринин өз азадлығы уғрунда алман-фашист ишғалчыларына гаршы күтләви вәтәнпәрвәрлик чыхышына чеврилди. ПФП-нин минләрлә үзвү Варшава баррикадаларында үсјанчыларла чијин-чијинә вурушараг һәлак олду.

ВАРША́ВА ҺЕРСОГЛУҒУ, Варшава кнјазлығы—Тилзит сүлһү (1807) илә Пруссијадан алынмыш Полша торпагларында јарадылан дөвләт. Франса империјасындан асылы иди. 1809 илдә Австријадан алынмыш Полша торпаглары һесабына кенишләндирилмишди. Наполеонун Русијаја һүчуму заманы (1812) В.һ. Франса ордусунун базасы иди. Вјана конгресинин (1814—15) гәрары илә В.һ. (Краков ш. истисна олмагла) Русија, Австрија вә Пруссија арасында бөлүшдүрүлдү.

ВАРША́ВА-ИВА́НГО́РОД ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1914)—Биринчи дүнја мүһарибәсиндә русларын Чәнуб-Гәрб вә Шимал-Гәрб чәбһәләри гошунларынын Алманија-Австрија ордусуна гаршы мүдафиә-һүчум әмәлијјаты (28 сентјабр—8 нојабр). Рус ордуларынын Силезија вә Познана сохулмаг тәһлүкәсини дәф етмәк үчүн алман команданлығы Ивангород вә Варшаваја зәрбә ендирмәји нәзәрдә тутур, Чәнуб-Гәрб чәбһәси шимал чинаһыны мүһасирәјә алыб дармадағын етмәк мәгсәдини күдүрдү. Рус команданлығы исә Алманијанын ичәриләринә сохулмағы планлашдырырды. Бу мәгсәдлә Варшаваја бир нечә орду көчүрүб јенидән груплашдырды. Рус ордулары 9-чу алман вә 1-чи Австрија-Алманија ордусунун Ивангорода һүчумуну дајандырдылар, алман гошунларынын Варшаваја һүчумуну дәф етдиләр. Октјабрын 19-да рус гошунлары экс-һүчума кечәрәк дүшмәни әввәлки мөвгејинә отуртдулар.

В.-И.ә. Биринчи дүнја мүһарибәсинин ән бөјүк әмәлијјатларындан иди. В.-И.ә. алман команданлығынын Шәрг чәбһәсиндә планларыны позду, ону г.-дән Шәрг чәбһәсинә јени гүввәләр көндәрмәјә мәчбур етди.

«ВАРШАВЈА́НКА» — полјак вә рус фәһләләринин ингилаби маһнысы. Полјак мәтни (1883) В. Свенситскининдир. Г. М. Кржижановскинин јаздығы рус мәтниндә (1897) бејнәлмиләлчилик идејасы, ингилаби мотив күчлүдүр. Биринчи рус ингилабы (1905—07) дөврүндән чар Русијасында ингилабчы фәһләләр арасында кениш јајылмышды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы дөврүндә даһа кениш бејнәлмиләл мә'на кәсб етмиш, Мәркәзи вә Шәрги Авропада мәшһурлашмыш, алман, чех, румын вә с. дилләрә тәрчүмә олунмушдур. Совет бәстәкарларындан Д. Шостакович (11-чи симфонија), Ф. Әмиров («Севил» операсы) вә б. әсәрләриндә «В.»-нын мелодијасындан истифадә етмишләр.

ВА́СА (Vaasa)—Финландијада шәһәр. Васа лјанисинин (губ.-нын) инз. м. Ботник көрфәзи саһилиндә порт. Әһ. 54,4 мин (1974). Ағач е'малы, селлүлоз-кағыз, моторгајырма сәнајеси, кәми тә'мири мүәссисәләри вар.

ВАСА́ДЗЕ Акаки Алексејевич (д. 6.8.1899, Кутаиси)—күрчү совет актјору режиссор. ССРИ халг артисти

А. А. Васадзе Дариспан («Мүфлисләшмиш задәканлар», Д. Клдиашвили) ролунда.

(1936). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942, 1946, 1951). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920 илдән Ш. Руставели ад. театрда (Тбилиси) ишләмишдир. 1969 илдән Рустави күрчү театрынын актјорудур. Әсас роллары: Франс Моор («Гачаглар», Ф. Шиллер), Дариспан («Мүфлисләшмиш задәканлар», Д. Клдиашвили), Јаго («Отелло», В. Шекспир) вә б. «Арсен» (1936, С. Шаншиашвили), «Күнаһсыз мүгәссирләр»

(1939, А. Островски), «Дүшмәнләр» (1951, М. Горки) вә с. тамашаларын гурулушуну вермишдир. «Кеорки Саакадзе» (1942—43), «Магдананын Лурчасы» (1956) вә с. филмләрә чәкилмишдир. 1924 илдән педагожи фәалијјәт көстәрир (1947 илдән проф.). 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВАСИЛЕ́ВСКАЈА Ванда Лвовна (21.1.1905, Краков—29.7.1964, Кијев)—полјак вә совет јазычысы, ичтимаи хадим. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1946, 1952). 1941 илдән Сов.ИКП үзвү. Полјак дилиндә јазмышдыр. 1939 илдән ССРИ-дә јашамышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Совет Ордусунун Сијаси Идарәсиндә тәблиғатчы олмуш, ССРИ-дәки полјак вәтәнпәрвәрләри иттифагына башчылыг етмишдир. «Вәтән» (1935) романы, «Бојундуруглу торпаг» (1938) повести Полша кәндлиләринин мүбаризәсиндән бәһс едир. «Сулар үзәриндә нәғмә» (1940—51) трилокијасында Гәрби Украјнада социализм гуручулуғундан, полјак вә совет халгларынын достлуғундан данышылыр. «Көј гуршағы» (1942) повести совет адамларынын фашизмә гаршы мәрданә мүбаризәсинә, «Садәчә мәһәббәт» (1944), «Ишыглар јананда» (1946) повестләри социалист әхлагы проблемләринә һәср едилмишдир. ССРИ Али Советинин депутаты (1—6-чы чағырыш), Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү олмушдур. Ленин ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сөјүдләр вә күчәләр, Б., 1941; Көј гуршағы, Б., 1943; Көмәк, Б., 1949; Сөјүдлү јол, Б., 1962; Собр. соч., т. 1—6, М., 1954—55.

ВАСИЛЕ́ВСКИ Александр Михајлович (д. 30.9.1895, индики Иваново вил., Кинешма р-ну, Новаја Голчиха к.)—совет һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1943), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945). 1938 илдән Сов. ИКП үзвү. 1915 илдә һәрби мәктәб битирмиш, Биринчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш, Вәтәндаш мүһарибәсиндә рота, баталјон, полк командири олмушдур. 1937 илдә Баш Гәраркаһ Академијасыны битирмишдир. 1940 илин мајындан Баш Гәраркаһда Оператив идарәнин рәис мүавини, 1941 илин августундан рәиси, Баш Гәраркаһ рәисинин мүавини, 1942 илин ијунундан Баш Гәраркаһ рәиси вә Халг Мүдафиә Комиссарынын мүавини вәзифәләриндә олмушдур. В. совет һәрб сәнәтинин көркәмли нүмајәндәсидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы Али Баш Команданлыг Гәраркаһынын тапшырығы илә 1942—44 илләрдә алман-фашист гошунларынын мүһасирәјә алыныб дармадағын едилдији *Сталинград вурушмасында (1942—43)* Чәнуб-Гәрб, Дон вә Сталинград чәбһәләринин, *Курск вурушмасында (1943)* Воронеж вә Сәһра, Донбасын азад едилмәсиндә (1943 илин јајы) Чәнуб-Гәрб вә Чәнуб чәбһәләринин, Крымын азад едилмәсиндә (1944 илин јазында) 4-чү Украјна чәбһәсинин вә Гара дәниз донанмасынын; Сағсаһил Украјнасында әмәлијјатларда 3-чү вә 4-чү Украјна чәбһәләринин; Белорусија, Латвија вә Литванын азад едилмәси әмәлијјатларында (1944 илин јајы) 3-чү Белорусија, 1-чи вә 2-чи Прибалтика чәбһәләринин фәалијјәтини әлагәләндирмишдир. 1945 илин февралындан 3-чү Белорусија чәбһәсинә командан тә'јин едилмишдир. Шәрги Пруссија вә Кенигсберг ш.-нин алынмасы әмәлијјатыны мүвәффәгијјәтлә кечирмишдир. 1945 илин ијунунда Узаг Шәргдәки совет гошунларына баш командан тә'јин едилмиш вә Совет—Јапонија мүһарибәсиндә (1945) онлара рәһбәрлик етмишдир. 1946 илдән Баш Гәраркаһ рәиси вә назир мүавини, 1948 илдән Мүдафиә назиринин 1-чи мүавини, 1949—53 илләрдә ССРИ Силаһлы Гүввәләри назири (һәрби назир), 1953—57 илләрдә мүдафиә назиринин 1-чи мүавини вә мүавини ишләмишдир. 1959 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијиндә рәһбәр ишдәдир. ССРИ Али Советинин (2—4-чү чағырыш) депутаты, Сов.ИКП МК үзвү (1952—61) олмушдур. 8 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 2 «Гәләбә» ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, Гырмызы Улдуз ордени, 3-чү дәрәчәли «ССРИ Силаһлы Гүввәләриндә Вәтәнә хидмәтинә көрә» ордени, фәхри силаһ, медаллар вә 14 харичи орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Дело всей жизни, 2 изд., М., 1975.

Әд.: Люди бессмертного подвига, М., 1975; Курочкин П., Выдающийся советский полководец, «Воен.-ист. журнал», 1975, № 9.

ВАСИ́ЛИ БЛАЖЕ́ННЫ МӘ'БӘДИ (кечмиш ады Покров килсәси)—Москвада рус ме'марлығынын көркәмли абидәси. 1555—60 илләрдә ме'мар Барма вә Постник (бә'зи мүләһизәләрә көрә бунлар ејни адамдыр) тәрәфиндән Иван Грознынын Казан ханлығы үзәриндә гәләбәси шәрәфинә тикилмишдир. Мә'бәддә мүгәддәс Васили Блаженны меһрабы тикиләндән сонра 1588 илдән индики адыны дашыјыр. Килсә 9 бүрчдән ибарәтдир. Бүрчләр ваһид бүнөврә үзәриндә тикилиб, дахили кечидләрлә бирләшдирилмишдир. Мә'бәд милли ме'марлыг формаларынын, декоратив елементләринин зәнкинлији вә ифадәлилији илә фәргләнир. В.Б.м. дүнја ме'марлығынын ән орижинал вә тә'сирли нүмунәләриндәндир; мә'бәд инди дә Гызыл мејданын ме'марлыг доминантларындан бири олмагла, мејданын композисијасыны тамамлајыр, онун әзәмәтли, мөһтәшәм симасына шән, јарашыглы аһәнк верир. В.Б.м. Дөвләт Тарих Музејинин филиалыдыр.

Васили Блаженны мә'бәдинин үмуми көрүнүшү.

ВАСИ́ЛИ I ДМИ́ТРИЈЕВИЧ (1371—1425)—1389 илдән бөјүк Москва кнјазы, *Дмитри Иванович Донскојун* бөјүк оғлу. Рус торпагларынын бирләшдирилмәсини давам етдирмишдир. Онун дөврүндә феодал торпаг саһиблији кенишләнирди. Гызыл Орда тәрәфиндән көзләнилән тәһлүкәнин гаршысыны алмаг үчүн В. I Д. Литва илә иттифага кирмишди (1392). Лакин иттифаг мөһкәм олмады, белә ки, кнјаз Витовт 1403—04 илләрдә Вјазма вә Смоленски тутду. 1391 вә 1395 илләрдә Тејмур Гызыл Орданы дармадағын етдикдән сонра В. I Д. Ордаја хәрач вермәкдән имтина етди; 1408 илдә Једикејин һүчумундан сонра исә јенидән хәрач вермәјә мәчбур олду.

Әд.: Тихомиров М. Н., Средневековая Москва в XIV—XV вв., М., 1957; Черепнин Л. В., Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв., М., 1960.

ВАСИ́ЛИ II ВАСИ́ЛЈЕВИЧ Тјомны (1415—1462)—1425 илдән бөјүк Москва кнјазы, *Васили I Дмитријевичин* оғлу. Онун кнјазлығы дөврүндә узун сүрән феодал мүһарибәси баш вермишди. В. II В.-ә гаршы әмиси Галич кнјазы Јури Дмитријевичин башчылығы илә удел кнјазларынын мүртәче коалисијасы чыхыш едирди. Мүһарибәнин кедишиндә бөјүк кнјаз тахты дәфәләрлә Галич кнјазларынын әлинә кечди, В. II В. әмиси оғлу тәрәфиндән кор едилди (1446; буна көрә «Тјомны» ләгәби верилмишди). Мүбаризә 15 әсрин 50-чи илләриндә В. II В.-ин гәләбәси илә гуртарды. О, Москва кнјазлығындакы демәк олар бүтүн кичик уделләри ләғв едиб, бөјүк кнјаз һакимијјәтини мөһкәмләндирди. 1441—60 илләрдәки һәрби јүрүшләр нәтичәсиндә Суздал-Новгород кнјазлығынын, Бөјүк Новгород, Псков вә Вјатканын Москвадан асылылығы күчләнди. Онун әмри илә рус јепископу Иона митрополит сечилди (1448); рус килсәси Константинопол патриархынын асылылығындан чыхды. Бу, рус торпагларынын бејнәлхалг мөвгејини мөһкәмләндирди.

Әд.: бах *Васили I Дмитријевич* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ВАСИ́ЛИ III ИВА́НОВИЧ (1479—3.12.1533) — Бөјүк Москва кнјазы [1505—33], III Иванын оғлу. Рус торпагларынын Москва кнјазлығы әтрафында бирләшдирилмәсини баша чатдырмышдыр. Феодал мүхалифәтинә гаршы мүбаризәдә килсәјә архаланырды. Онун дөврүндә задәкан торпаг саһиблији гүввәтләнмиш, феодал аристократијасынын һүгуглары мәһдудлашдырылмышды. Г. вә ч.-г.-дәки рус торпагларыны бирләшдирмәк сијасәти јеритмиш, Крым вә Казан ханлыглары илә мүбаризә апармышдыр. Онун кнјазлығы дөврүндә мәдәнијјәт инкишаф етмишди.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 2, М., 1966, с. 132—151.

ВАСЙЛИ ИВА́НОВИЧ ШУ́ЈСКИ (1552—12.9.1612)—рус чары [1606—10]. I Јаланчы Дмитринин һакимијјәти деврилдикдән сонра мүртәҹе бојарлар тәрәфиндән чар сечилмишди. Бојарларын ирадәсини јеринә јетирәрәк, кәндлиләрин тәһким едилмәсини күчләндирди («1607 ил гануннамәси»), *Болотников үсјаныны (1606 — 07)* амансызчасына јатыртды. Полша мүдахиләчиләринә гаршы мүбаризәдәки мүвәффәгијјәтсизлик, мүртәҹе дахили сијасәт нәинки халг күтләләринин, һәм дә дворјанларын наразылығыны артырмышды. 1610 ил ијулун 17-дә В.И.Ш. һакимијјәтдән деврилди.

ВАСЙЛЈЕВ Владимир Викторович (д. 18.4.1940, Москва) — совет балет артисти. ССРИ халг артисти (1973). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). Москва Хореографија Мәктәбини битирмишдир (1958). 1959 илдән ССРИ Бөјүк Театрынын солистидир. В.-ин јарадычылығы үчүн виртуоз техника,

Вл. Василјев Спартак («Спартак», А. Хачатурјан) ролунда.

јүксәк сычрамалар, классик вә халг рәгсләринин вәһдәти вә с. характерикдир. Әсас партијалары: Данила («Даш чичәк», С. Прокофјев), Базил («Дон Кихот», Л. Минкус), Петрушка («Петрушка», И. Стравински), Шелкунчик-Шаһзадә («Шелкунчик», П. Чајковски), Спартак («Спартак», А. Хачатурјан), Серкеј («Ангара», А. Ешпај) вә с. 1964 илдә Парис Рәгс Академијасы тәрәфиндән В. Ф. Нижински мүкафатына вә балет артистләринин бејнәлхалг мүсабигәсиндә (Варна) «Гран при» мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. В. «Икар» (1976, С. Слонимски; баш ролда өзү чыхыш етмишдир) балетини вә «Мәһәббәт дастаны» (1977, Т. Чәлилов вә В. Бровтсын) опера-балетини тамашаја гојмушдур. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Львов-Анохин Б., Мастера Большого балета, М., 1976.

ВАСЙЛЈЕВ Серкеј Александрович (30.7.1911, Курган ш.—5.7.1975, Москва) —рус совет шаири. Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1969). «Партизанын портрети» (трилокија, 1938—

43), «Уралда» (1943) поемалары, «Совет Москвасы» (1947) вә с. ше'р китаблары совет адамларынын фәдакар әмәјинә вә гәһрәманлыг мүбаризәсинә, «Тобол саһилиндә дахма» (1974) поемасы декабристләрә һәср олунмушдур. Сатирик ше'р, пародија вә епиграмлары («Гызыл күлләр вә кечиләр», 1955; «Сатирик ше'рләр», 1957 вә с. китаблары) да вар. М. Ә. Сабирин әсәрләрини рус дилинә тәрҹүмә етмишдир. Азәрб., еләҹә дә Ҹ. Ҹаббарлы, М. Ә. Сабир һаггында ше'рләри вар. «Нәзм һаггында нәср» (1970) китабында Азәрб. јазычыларындан да бәһс едилир. Ики орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Лајагәт, Б., 1974; Избр. произведения, т. 1—2, М., 1970; Эхо. Стихи и поэма, М., 1976.

Әд.: Денисова И., Нет мне покоя. Поэзия Сергея Васильева, М., 1976.

ВАСЙЛЈЕВ Фјодор Александрович (22.2.1850, Гатчина, индики Ленинград вил.-ндәдир — 6.10.1873, Јалта) — рус мәнзәрәчи рәссамы. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1871). Мәнзәрәләриндә поетик образлар, романтик һиссләр вә с. әсас јер тутур («Сүрүнүн гајытмасы», «Јағышдан әввәл», 1868—69; һәр икиси Третјаков галерејасындадыр). И. Ј. *Репинлә* Волгаја биркә сәјаһәти В.-ин јарадычылығында мүһүм рол ојнамышдыр. Бу дөврдә јаратдығы әсәрләрдә («Волгада мәнзәрә. Баржлар», 1870, Рус музеји, Ленинград; «Волга лагуналары», Третјаков галерејасы) рәссам тәбиәтин лирик лөвһәләрини үмумиләшдирмә јолу илә экс етдирмишдир. Петербурга гајытдыгдан сонра В. өзүнүн ән јахшы әсәрләриндән «Јазгабағы» (1871) таблосуну јаратмышдыр. 1871 илдә В. вәрәм хәстәлијинә тутулдуғундан Јалтаја көчмүш вә бурада көһнә етүдләри вә тәәссүратлары әсасында «Сучаг бичәнәк» (1872, Третјаков галерејасы) епик лөвһәсини чәкмишдир. «Крым дағларында» (1873, Третјаков галерејасы) В.-ин сон ишидир. В.-ин јарадычылығында ичтимаи идеаллара мејл әксини тапмышдыр.

Әд: Федоров-Давыдов А., Ф. А. Васильев (1850—1873), М., 1955.

ВАСЙЛЈЕВ-ЈУ́ЖИН Михаил Иванович (10.11.1876, Пјатигорск—8.11.1937) —совет дөвләт вә партија хадими, публисист. 1898 илдән Сов.ИКП үзвү. Бакы реални мәктәбиндә мүәллим ишләјәркән (1903—05) башга болшевикләрлә бирликдә с.-д. шакирд комитәсинин фәалијјәтинә көмәк етмишдир. 1905—07 илләр ингилабынын иштиракчысы олмушдур. В. И. Ленин тәрәфиндән 1905 илдә үсјан етмиш «Потјомкин» зиреһли кәмисинә көндәрилмиш, лакин о, Одессаја чатанадәк үсјан артыг јатырылмышды. РСДФП Москва

Комитәсинин үзвү олмуш, Москва Фәһлә Депутатлары Советинин тәшкилиндә иштирак етмишдир. 1906—17 илләрдә Бакы, Петербург вә Саратовда партија ишиндә чалышмышдыр. Болшевик «Вперјод» вә «Пролетари» гәзетләринин әмәкдашы олмушдур. Сонралар Саратов Совети сәдринин мүавини, губ. партија комитәсинин сәдри олмуш, 1917 илин октјабрында Саратовда силаһлы үсјана башчылыг етмишдир. ССРИ Али Мәһкәмәси сәдринин мүавини (1924—37) ишләмишдир. РСДФ(б)П 6-чы гурултајына нүмајәндә сечилмишдир. Ингилаби мүбаризә тарихинә даир хатирәләри вар.

Әсәри: В огне первой революции, М., 1955.

Әд.: Костюковский Б. А., Главный университет, М., 1975.

ВАСЙЛЈЕВЛӘР (һәмфамилија; тәхәллүсләри—Василјев гардашлары)—совет кино режиссорлары. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреатлары (1941, 1942). Кеорки Николајевич В. (25.11.1899, Вологда—18.6.1946)—РСФСР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1940). Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. Серкеј Дмитријевич В. (4.11.1900, Москва—16.12.

«Чапајев» филминдән кадр. Режиссорлар К. Н. вә С. Д. Василјевләр.

1959, Ленинград)—ССРИ халг артисти (1948). Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир. В. кино фәалијјәтинә 1924 илдән башламышлар. «Бузлар арасында шүчаәт» (1928) сәнәдли филми кинода илк биркә ишләридир. 1934 илдә чәкдикләри «Чапајев» (Д. Фурмановун ејниадлы повести әсасында) филми дүнјада мәшһурдур. Бу филм сосиалист реализминин ән гијмәтли нүмунәләриндәндир. Филмләри: «Јатмыш көзәл» (1930), «Шәхси иш» (1932), «Волочајевка күнләри» (1937), «Саритсынын мүдафиәси» (1942), «Ҹәбһә» (1943) вә с. Серкеј Дмитријевич В. 1955 илдә «Шипка гәһрәманлары» (болгар кинематографчылары илә бирликдә), 1958 илдә исә «Октјабр күнләриндә» филмләрини чәкмишдир. Кино сәнәти саһәсиндә В. адына мүкафат тә'сис олунмушдур.

ВАСИЛКО́В—УССР Кијев вил.-ндә шәһәр. Василков р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Сојудучу, електрик мәишәт машынлары, мајолика мә'мулаты (сахсы габ) з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

ВАСИТӘЛИ НИТГ, грамматикада—башгасынын сөзләринин грамматик ҹәһәтдән данышанын вә ја јазанын нитгинә ујғунлашдырыларaг верилмәси; мәс., М. Ф. Ахундов бүтүн

динләрин пуч вә əфсанә олдуғуну сөјләмишдир.

ВАСИТӘСИЗ НИТГ, грамматикада—башгасынын сөзләринин һеч бир дәјишиклик едилмәдән верилмәси. В.н. ики нөгтәдән сонра дырнаг ичәрисиндә, јахуд дырнагсыз—әввәлиндә тире гојулан абзасда верилә биләр. Ситатлар да В.н.-ә аид едилир.

ВАСИТӘЧИЛИК — бејнәлхалг һүгугда дөвләтләр арасындакы мүнасибәтләри үчүнчү дөвләтин (васитәчинин) иштиракы вә тәклиф етдији шәртләрә әсасән данышыг јолу илә һәллетмә васитәләриндән бири. В. үсулу 1899 вә 1907 ил Һаага конвенсијалары вә БМТ Низамнамәси (м. 33) илә тәнзимләнир. БМТ-нин Низамнамәсинә, конвенсијалара вә мөвчуд тәчрүбәјә әсасән үчүнчү дөвләт өз тәшәббүсү, тәрәфләрдән биринин хаһиши вә ја мүбаһисәјә дәхли олмајан дөвләтләрин тәклифи илә В. едир. Совет һөкумәти дәфәләрлә дикәр өлкәнин В.-јини гәбул етмиш, јахуд өзү В. етмишдир.

ВАСЈУГА́Н—РСФСР Томск вил.-ндә чај. Об чајынын сол голу. Уз. 1082 *км*, һөвзәсинин саһ. 61 800 *км*²-дир. Васјуганје батаглыгларындан башланыр. Гәрби Сибир овалығы илә ахыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Грабтсовы јашајыш мәнтәгәсинәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Һөвзәсиндә нефт вә газ јатаглары вар.

ВАСЈУГА́НЈЕ—Гәрби Сибир овалығынын ч.-унда көллү-батаглыглы кениш дүзәнлик саһә. Об, Иртыш чајлары арасындадыр. Ч.-да тәдричән Бараба чөлүнә кечир. Саһ.-нин тәгр. 1/2-ини (7 млн. *ha*) торф јатаглары олан батаглыглар тутур. Иглими континенталдыр. Јүксәк нөгтәси 166 *м*-дир. Күкнар, ағ шам, батаглашмыш суајырычыларда тозағачы мешәләри јајылмышдыр. Нефт вә газ јатаглары (Уст-Балыкск, Правдинск, Мылчинск, Уст-Силкинск вә с.) вар.

ВА́СКО ДА ГА́МА (Vasco da Gama), (1469, Португалија, Синиш—24.12. 1524, Һиндистан, Кочин)—португал дәниз сәјјаһы. Авропадан Һиндистана дәниз јолуну кәшф етмишдир. 1497 илдә онун рәһбәрлик етдији експедисија Лиссабондан чыхараг Африканын ч.-ундан кечиб, 1498 илдә Һиндистана чатды. Сонралар даһа ики дәфә (1502—03 вә 1524) дәниз јолу илә Һиндистана кетмишдир. Бу јолун кәшфи вә онун васитәсилә бирбаша тичарәт әлагәләринин јаранмасы авропалыларын Һиндистанда мүстәмләкәчилик сијасәтинә зәмин јаратды.

ВАСНЕТСО́В Виктор Михајлович (15.5.1848, Лопјал к., индики Киров вил.-ндәдир — 23.7.1926, Москва)—рус рәссамы. Петербург Рәссамлыг Академијасында охумуш (1868—75), 1893 илдә һәмин академијаја һәгиги үзв сечилмишдир. 1878 илдән *передвижникләр* чәмијјәтинин үзвү олмушдур. Мәишәт жанрында реалист-демократик руһлу әсәрләр чәкмишдир («Дидәнчи хanәндәләр», 1872, «Мәнзилдән-мәнзилә», 1876, «Китаб дүканы», 1876, «Һәрби телеграм», 1878, «Преферанс», 1879). В. бу әсәрләрдә чәмијјәтин ашағы тәбәгәсинин һәјат тәрзини əкс етдирмишдир. Јарадычылығында портрет жанры (А. М. Васнетсовун, 1878, Иван Петровун, 1883; һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр) вә театр тәртибаты (А. Н. Островскинин «Гар гыз» пјеси, 1886) да мүәјјән јер тутур. В.-ун халг рәвајәтләри, нағыл вә дастанлар әсасында јаратдығы епик-монументал лөвһәләри даһа мәшһурдур («Игор Свјатославичин гыпчагларла дөјүшүндән сонра», 1880, «Алјонушка», 1881, «Шаһзадә Иван боз гурдун белиндә», 1889, «Баһадырлар», 1881—98, «Чар Иван Василјевич Грозны», 1897; һамысы Третјаков галерејасындадыр). Ибтидаи инсанын һәјат мүбаризәсини əкс етдирән «Даш әсри» (1883—85) панносу вә Кијевдә Владимир килсәсинин дивар рәсмләри (1885—96) образларын монументаллығы вә јени форма ахтарышлары илә фәргләнир. В. совет дөврүндә дә халг нағыл вә дастанлары мөвзусунда бир сыра әсәрләр јаратмышдыр («Өлмәз Кашшеј», 1917—26).

В. М. Васнетсов. «Алјонушка». 1881. Третјаков галерејасы. Москва.

Әд.: Стасов В. В., Виктор Михайлович Васнецов и его работы, в его кн.: Статьи и заметки, т. 2, М., 1954; Моргунов Н., Моргунова-Рудницкая Н., В. М. Васнецов, М., 1962.

ВАСПУРАКАН—әсасән Ван көлүнүн ч.-г.-индән вә Урмија (Резаијјә) көлүнүн шм.-г.-индәки торпагларла һәмсәрһәд р-нлардан башланыб, индики Нах.МССР-ин ч.-г. һиссәсини әһатә едән әразијә гәдәрки зонада тарихи вил. Бә'зи алимләрин (Һ. Киперт, Ј. Маркварт, Ј. А. Манандјан вә б.) еһтималына көрә В. ады һәлә еллинизм дөврүндән мә'лумдур вә тәһриф едилмиш формада (Bosporakan әвәзинә Bosoropedan) Страбонда тәсадүф олунур. Дикәрләри (Ј. Һүбшманн вә б.) исә В. адынын јалныз сон Сасаниләр дөврүндә (6 әсрдән тез олмајараг) мејдана кәлдијини гејд едирләр. Еркән орта әср (5—7 әсрләр) мәнбәләриндә бу вил. Аспракона (дикәр формасы—Asprakanon; јунан дилинә тәрчүмә едилмиш мәнбәләрин бириндә), Аспурак, Сепһакан (ермәни мә'хәзләриндә) да адланырды. Сонралар әрәбләрдә Босфурачан, Басфурчан, Буcфуррачан шәклиндә ишләдилмишдир. Бу адларын көкү ејнидир.

В. Иран дилләриндә vaspuhrakan—һәрфән «нәсил оғлуна мәхсус» мә'насыны билдирән сөздән алыныб «варисин ата нәслиндәки шәхси пајы», «ирси», «чеһиз» вә с. мәфһумларыны билдирир. Еһтимала көрә В. күман ки, варисин шәхси пајы кими идарә едилмәк үчүн шаһзадәләрә верилирди. В. ады да бурадан јаранмышдыр. Бу вәзијјәт ола билсин ки, артыг Атропатена һөкмдарларынын һакимијјәти дөврүндә, бәлкә дә Парфија Аршакиләри заманы мөвчуд иди.

В. һакимләринин дајағы Ирандилли дөјүшкән мард тајфа групалары иди. Мардлар Иранын вә Орта Асијанын мүхтәлиф р-нларында јашајырдылар вә еһтимал ки, һәлә Мидија дөвләти дөврүндә онларын бир һиссәси В. әразисинә көчүрүлмүшдү. Мардлар В.-ын сијаси, ичтимаи, игтисади вә мәдәни һәјатында мүһүм рол ојнамышлар. Мәнбәләрдән мардпет (мардларын башчысы) титулу, һәмчинин В. әразисинин бир һиссәсини әһатә едән Мардастан вә Мардпетакан адлары да мә'лумдур.

В. торпаглары е.ә. 2 әсрин әввәлләринәдәк Атропатенаја мәхсус иди. Буна көрә дә бә'зи мәнбәләрдә В. Шимали (вә ја Јухары) Мидија да адланырды. Страбонун мә'луматына көрә е.ә. 2 әсрин әввәлләриндә Ермәнистан чарлары мидијалыларын һакимијјәти алтында олан бә'зи торпаглары тутмушдулар. Күман ки, В. да һәмин дөврдә ишғал едилмишди. Сонралар В. каһ мүстәгил, каһ Парфија Аршакиләринин, сонралар исә Сасаниләрин табелијиндә олмушдур. 7 әсрдә В. әрәб Хилафәтинин тәркибинә гатылды. Бу дөврдә В.-дакы (Басфурчандакы) онларча шәһәр арасында Нахчыван ән мүһүм мәркәзләрдән бири иди. 10—11 әсрләрдә бурада ермәни феодал нәсли Артсруниләрин јаратдығы В. чарлығы мөвчуд иди. Бу чарлыг 11 әсрин 1-чи јарысында Бизанс империјасына гатылды.

ВАССА́Л (фр. vassal; сон лат. vassallus, vassus—хидмәтчи, нөкәр сөзүндән)—бах *Вассаллыг.*

ВАССА́Л ДӨВЛӘТ—башга, даһа күчлү дөвләтдән (сүзерендән) асылы феодал дөвләти. Әсас вәзифәси һәрби јардым етмәк вә хәрач вермәк иди. В.д.-ин дахили ишләрдә бә'зи мүстәгиллији олса да, бејнәлхалг аләмдә ону сүзерен тәмсил едирди. Капитализмин инкишафы илә *вассаллыг*, тәдричән әһәмијјәтини итирмишдир. Мүасир дөврдә тарихин галығы кими јалныз *Андорра* респ.-сы Франса вә Урхел јепископунун (Испанија) вассал асылылығындадыр.

ВАССАЛЛЫГ—орта әсрләрдә бир феодалын (вассалын) дикәр феодалдан (сенјордан) шәхси асылылыг мүнасибәтләри системи. В. 8—9 әсрләрдә Франк дөвләтиндә мејдана кәлмишдир; бурада крал вә ири феодаллар онлара гуллуг едәнләрә торпаг, дашынар әмлак, јахуд башга кәлир мәнбәји верирдиләр. Беләликлә, В. шәхси мүнасибәтләринин мадди әсасыны, əксәр һалларда, торпаг мүнасибәтләри тәшкил едирди; вассалларын хидмәти исә, бир гајда олараг, һәрби хидмәтә чеврилирди. Әввәлләр өмүрлүк верилән торпаглар, тәдричән шәрти ирси маликанәјә (феод, лен) чеврилирди. Ири феодаллар али сенјорун (сүзеренин)—кралын вассалы олур вә ондан торпаг алмагла өз нөвбәләриндә өзләринин вассалларына—хыр-

да феодаллара торпаг маликанәләри бағышлајырдылар. Вассалын әсас вәзифәси өз һесабына мүәјјән мүддәт (адәтән илдә 40 күн) һәрби гуллугда олмаг, һәмчинин сенјорун мәһкәмә вә шурасында иштирак етмәк, очу вә мәијјәтини гонаг сахламаг вә с. иди. Сенјор вассала феод вермәли, ону вә әмлакыны горумалы иди. В. һаггында мүгавилә хүсуси ајинлә рәсмиләшдирилирди. В. Гәрби Авропа өлкәләриндә даһа кениш јајылмышды. Шәрг өлкәләриндә В. үмумијјәтлә аз инкишаф етмишди. Русијада вассал мүнасибәтләри јалныз бөјүк вә удел кнјазлары арасында олмушдур. Мәркәзләшдирилмиш феодал дөвләтләринин мејдана кәлмәси вә с. нәтичәсиндә В. тәдричән һәрби вә сијаси әһәмијјәтини итирди.

ВА́ССЕРМАН (Wassermann) Август (21.2.1866, Бамберг—16.3.1925, Берлин)—алман микробиологу вә иммунологу. Р. Кох ад. Ин-тун проф. (1902), Берлиндә Експериментал Терапија Институн директору олмушдур (1913 илдән). Әсас тәдгигаты вәба, јаталаг вә дифтерија хәстәликләриндән сонра иммунитет јаранмасы просесиндә ган серумунда баш верән дәјишикликләрин өјрәнилмәсинә һәср олунмушдур. 1906 илдә А. Нејссер вә К. Брунла бирликдә сифилис хәстәлијинин серолоҗи диагностикасы методикасыны (бах *Вассерман реаксијасы*) ишләјиб һазырламышдыр.

Әсәрләри: Hamolysine, Cytotoxine und Präcipitine, Lpz., 1902; Handbuch pathologenen Mikroorganismen, 2 Aufl., Bd 1—8, Jena, 1912—13.

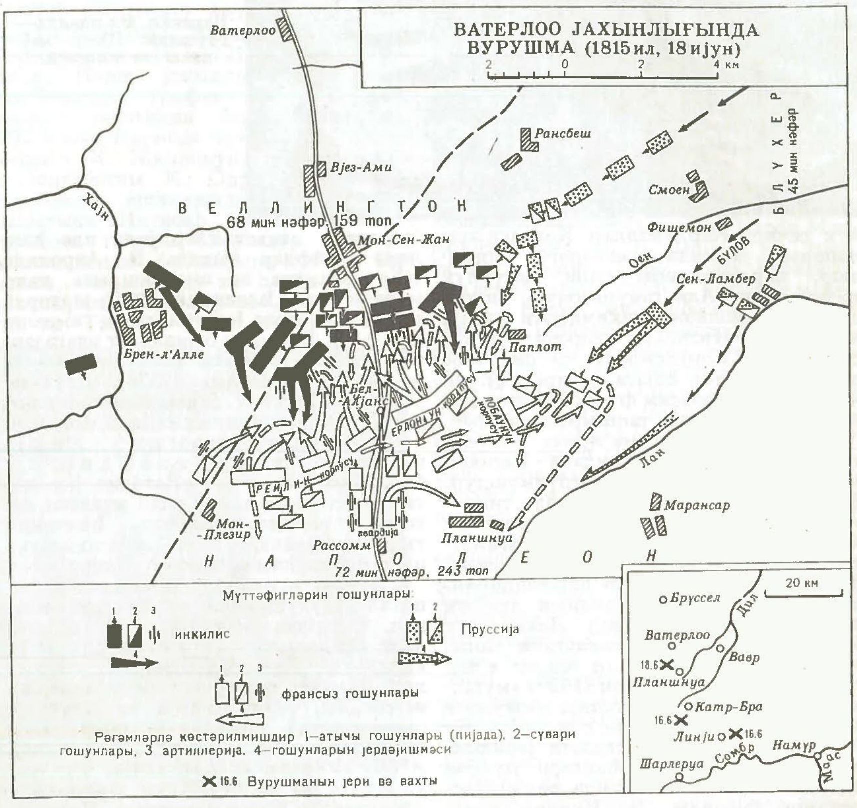
ВА́ССЕРМАН РЕАКСИЈАСЫ—сероложи реаксијанын көмәји илә сифилис хәстәлијини тә'јин етмәк үсулу. 1906 илдә А. *Вассерман* тәклиф етмишдир. Реаксијанын нәтичәси мүсбәт (+) вә ја мәнфи (—) ишарәси илә гејд олунур. В.р.-нын мәнфилији хәстәдә сифилис олмамасыны тәсдиг етмәк үчүн бә'зән һәлә гәти көстәриш сајыла билмәз, буна көрә ганы тәкрар јохламаг лазым кәлир. В.р. бә'зән башга хәстәликләрдә дә (мәс., малјарија, гајыдан јаталаг, чүзам, скарлатина, грип, инфексион мононуклеоз вә с.) мүсбәт ола биләр.

ВАСУКУМАЛАР, сукумалар—Танзанијада халг. Викторија көлүндән ч.-да јашајырлар. 1 млн. нәфәрдән чохдур (1975). Банту дилләринә аид кисукума дилиндә данышырлар. В.-ын әксәријјәти јерли ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар, бир гисми христиандыр; мүсәлманлары да вар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгдыр; мә'дәнләрә вә шәһәрләрә мөвсүми ишләрә кедәнләрин сајы кетдикчә артыр.

ВАТАНА́БЕ Масаноске (7.9.1899, Итикава ш.—6.10.1928, Тајван, Сэилун)—Јапонија фәһлә һәрәкаты хадими. Кәнч јашларында Токио р-ну з-дларында ишләјән В. тә'тил һәрәкатында вә һәмкарлар иттифагларынын тәшкилиндә фәал иштирак етмишдир. 1922 илдә Јапонија Коммунист Партијасына (ЈКП) дахил олмушдур. 1923—24 илләрдә һәбсдә олмушдур. 1924—26 илләрдә һәмкарлар иттифагларынын мәркәзи органларында ишләмишдир. 1927—28 илләрдә ЈКП МК-нын баш катиби иди. Јапонија полиси тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

ВАТЕРЖАКЕ́Т СОБАСЫ (инк. waterjacket; water—су+jacket—көјнәк)—диварлары су илә сојудулан ичибош метал гутулардан (кессонлардан) ибарәт шахталы соба. Металлуркијада гурғушун, мис, никел вә галај истеһсалында тәтбиг едилир.

ВАТЕРЛО́О (Waterloo)—Белчиканын Брабант әјаләтиндә, Брүсселдән ч.-да јашајыш мәнтәгәси. 1815 ил ијунун

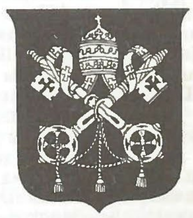

18-дә В. јахынлығында инкилис-һолланд вә Пруссија гошунлары I Наполеонун ордусуну дармадағын етмишдир. Инкилис-һолланд ордусуну (команданы А. *Веллингтон*) вә Ашағы Рејн ордусуну ајры-ајрылыгда дармадағын етмәк мәгсәди күдән Наполеон 120 минлик орду илә Белчика әразисинә дахил олду. Линји јахынлығында (16 ијун) о, Пруссија ордусуну мәғлубијјәтә уғрадараг өз башлыча гүввәләрини (72 мин нәфәр) В.-ја, инкилис ордусуна (68 мин нәфәр) гаршы көндәрди. Дөјүшүн гызғын вахтында ш.-дән јахынлашан Пруссија корпуслары чинаһдан зәрбә вурараг дөјүшүн мүгәддәратыны мүттәфигләрин хејринә һәлл етдиләр. Мәғлубијјәтин әсас сәбәбләриндән бири Наполеон империјасынын ағыр сијаси вә игтисади бөһраны нәтичәсиндә Франса ордусунда баш вермиш дүшкүнлүк иди. Франсызлар 32 мин нәфәр вә бүтүн артиллеријаны, мүттәфигләр исә 23 мин нәфәр итирдиләр. Бу мәғлубијјәт Наполеон империјасына гәти зәрбә вурду.

Әд.: История Франции, т. 2, М., 1973; Манфред А. З., Наполеон Бонапарт, 2 изд., М., 1973.

ВАТЕРПО́ЛО—бах *Су полосу*.

ВАТЕРХӘТ (һолландча water-lijn—су хәтти)—үзән кәми көвдәсинин су сәтһинә тохундуғу хәтт. Јүк В.-и кәминин там јүкләнмиш вәзијјәтиндә сакит су сәтһинә тән дүшүр вә бу хәтдән јухары кәминин суја чөкмәсинә јол верилмир. В.-ин вәзијјәти «јүк маркасы» адланан хүсуси ишарә илә гејд едилир. В.-ин формасы вә онунла ајрылмыш сәтһин саһәси кәминин сәлис үзмә вә дајаныглыг кими хассәләринә тә'сир көстәрир.

ВАТИКА́Н (рәсми ады Stato della Città del Vaticano).

Үмуми мә'лумат. Авропада папа дөвләти—шәһәр. Монте-Ватикано тәпәлијиндә, Италијанын пајтахты Рома ш.-нин г. һиссәсиндәдир. Рома-католик килсәсинин сијаси, инз. вә идеоложи мәркәзидир. Саһ. 0,44 $км^2$, сәрһәдләринин уз. 2,6 *км*-дир. Әһ. тәгр. 1000 (1975). Рәсми дили латын вә италјан дилләридир.

Дөвләт гурулушу. В. теократик монархијадыр. Дөвләт башчысы Рома папасыдыр (католик килсәсинин башчысы); папаны Кардиналлар Коллекијасы кизли сәсвермә јолу илә өмүр-

Ватикан. Өн планда— Мүгәддәс Пјотр мејданы вә килсәси.

лүк сечир. Кардиналлар Коллекијасы папанын јанында мәшвәрәтчи органдыр; кардиналлары папа өмүрлүк тә'јин едир. Али ганунверичи, ичраедичи вә мәһкәмә һакимијјәти папаја мәхсусдур. Инзибати идарәчилији хүсуси Папа Комиссијасы вә она табе олан губернатор һәјата кечирир. В.-ын мүдафиә вә мәрасим функсијалары Исвечрә гвардијасына тапшырылмышдыр.

Тарихи-игтисади мә'лумат. «В.» сөзү Тибр чајы саһилиндәки Ватикан адлы тәпәнин адындан көтүрүлмүшдүр. Еркән орта әсрләрдә бу тәпәдә тикилмиш сарај 14 әсрин сонундан католик килсәси башчысынын даими игамәткаһы олмушдур. Рома вә килсә вилајәти Италија дөвләтинә бирләшдирилдикдән (1870) сонра папанын дүнјәви һакимијјәтинә сон гојулду. Лакин папа бирләшмиш Италија дөвләтини танымады вә өзүнү «Ватикан әсири» е'лан етди. Латеран сазишләри (1929) «мүгәддәс тахт-тач» илә Италија һөкумәти арасындакы мүнагишәјә сон гојду. Бу сазишләрә әсасән В. дөвләти јарадылды, онун индики сәрһәдләри мүәјјән едилди, бејнәлхалг аләмдә онун суверенлији танынды. В. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл фашист дөвләтләри илә әмәкдашлыг етмиш, Италија (1929), Алманија (1933), Португалија (1940) илә сазишләр бағламышдыр. В. фашизмин чинајәтләри әлејһинә чыхмамыш вә әслиндә буна көз јуммушдур. Икинчи дүнја мүһарибәси (1939—45) заманы В. фашист Алманијасы вә Италија илә АБШ вә Инкилтәрә арасында сепарат сүлһ һаггында данышыг апаран мәркәзләрдән иди. В. мүһарибәдән сонракы Алманијанын Одер-Нејсе боју сәрһәдләрини танымадығыны билдирди. Тәчавүзкар блокларын јарадылмасы, халг демократијасы өлкәләриндә сосиалист ингилабларына манечилик хәтти јеридирди. В. 1956 илдә Мачарыстанда әксингилаби гијамы мүдафиә етмишди. В. мүнтәзәм олараг Совет дөвләтинә гаршы бөһтан кампанијасы апармышдыр. Лакин дүнја ингилаб просесинин инкишафы, сосиалист өлкәләринин бејнәлхалг аләмдә нүфузунун артмасы В.-ын мөвгејини зәифләтди, католик килсәсинин күтләләр арасында тә'сири азалмаға башлады. Бунунла әлагәдар В. рәһбәрләри В.-ын сијаси хәттини јенидән нәзәрдән кечирмәјә мәчбур олдулар. 60-чы илләрдә В. мүһарибә вә сүлһ мәсәләләринә мүнасибәтини дәјишди, мүбаһисәли бејнәлхалг мәсәләләрин данышыглар јолу илә һәллинә тәрәфдар чыхды. В. Авропада тәһлүкәсизлик вә әмәкдашлығa даир мүшавирәдә (Һелсинки, 1975) иштирак етмиш вә онун Јекун актыны имзаламышдыр. В. кениш бејнәлхалг әлагәләрә маликдир: 75 өлкә илә дипломатик мүнасибәт сахлајыр (1976), БМТ-дә, ЈУНЕСКО-да вә с. бејнәлхалг тәшкилатларда мүшаһидәчи нүмајәндәләри вар.

В. католисизмин дини-идеоложи мәркәзидир; о, бир сыра өлкәләрдә «Католик һәрәкаты» системинә дахил олан күтләви католик тәшкилатларынын, һәмчинин тәгр. 40 бејнәлхалг католик тәшкилатынын фәалијјәтинә нәзарәт едир.

Дөвләт игтисадијјатынын әсасы капитал гојулушундан вә ианәдән алынан кәлирдән ибарәтдир. В. бејнәлхалг банкларла сых әлагәдәдир. Әсас капиталы Италијада мәркәзләшмишдир. В. бир сыра консернин (енержи истеһсалы, резин, кимја вә с. сәнаје саһәләринин) иштиракчысыдыр. Ири бејнәлхалг инһисарларда, һәмчинин АБШ, Исвечрә, Б. Британија, Франса, Испанија вә бә'зи Латын Америкасы өлкәләриндә В.-ын капиталы, Италија, Испанија, АФР вә с. өлкәләрдә ири торпаг саһәләри вар. Гызыл еһтијаты да дахил олмагла В.-ын аксија вә дикәр мүлкијјәтинин дәјәри 12 млрд. доллардан чохдур (1975). Харичи туризмдән вә почт маркалары сатышындан да бөјүк кәлир әлдә едилир. Д.ј. хәтти (уз. 700 *м*) В. д.ј. ст.-ны Италија д.ј.-лары говшағы илә әлагәләндирир. Пул ваһиди Италија лирәсидир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. В.-ын рәсми органлары: «Акта апостолике седис» (1909; Рома католик килсәсинин ајлыг рәсми бүллетени), «Оссерваторе Романо» (1861, күндәлик гәзет), «Чивилта каттолика» (1850, журнал) вә б.-дыр. В. радио ст.-сы 45 дилдә (1970) верилиш апарыр. В.-да «Аченсиа Интернасионале Фидес» (АИФ) мә'лумат акентлији (1926), телевизија мәркәзи (1949) фәалијјәт көстәрир.

Ме'марлыг. В.-ын ме'марлыг тарихи 4 әсрдән башлајыр. В.-ын кирәчәјиндә сыра сүтунларла әһатә олунмуш овалшәкилли мүгәддәс Пјотр мејданы (1657—63, ме'мар Ч. Л. Бернини), сыра сүтунларын гуртарачағында исә дүнјада ән бөјүк католик мә'бәди олан мүгәддәс Пјотр килсәси (саһәси 15 160 $м^2$, һүнд. 132,5 *м*; 1506—1614, ме'марлар Д. Браманте, Микеланчело, Ч. делла Порта, Ч. Винјола, К. Мадерна вә б.) јерләшир. Килсәнин шм.-ында кениш (55 мин $м^2$) сарај ансамблы (әсасән, 15—16 әсрләрдә тикилмишдир) вар. Бу ансамбла V Николај капелласы (Беато Анчеликонун фрескалары илә), Борчиа апартаменти (Пинтуриккионун фрескалары илә), Сикст капелласы (Микеланчело, С. Боттичелли, П. Перучино вә Д. Кирландајонун фрескалары илә), Паолина капелласы (Микеланчелонун фрескалары илә), лочија вә заллар (Рафаел вә онун шакирдләринин фрескалары илә), әзәмәтли Белведер вә Сан-Дамазо сарајлары (1503—45 илләрдә Брамантенин лајиһәси илә тикилмишдир), Крал пилләкәнләри (1663—66, ме'мар Ч. Л. Бернини) вә с. дахилдир. В. сарајларында надир әлјазмалары, о чүмләдән «Китаби-Дәдә Горгуд»ун 6 боју, Шаһ Исмајыл Хәтаи «Диваны»нын әлјазмалары сахланылан китабхана, антик һејкәлтәрашлыг музеји (Пио-Клементино, Киарамонти), Мисир вә Етруск музејләри, пинакотека вә с. јерләшир. В. әразисиндә папаларын мәгбәрәләри, папа IV Пијин казиносу (1558, ме'мар П. Лигорио), радиостансија, мәтбәә, почт вә с. вар. Ромадакы Сан-Чованни ин Латерано, Санта-Марија Мачоре вә Сан-Паоло фуори ле Мура еркән христиан базиликалары (4 әср), һәмчинин Латерано сарајы (16 әср) вә с. биналар да В.-а мәнсубдур.

Әд.: Шейнман М. М., Ватикан и католицизм в конце XIX—нач. XX в., 1958; Лаврецкий И., Ватикан, М., 1957; Андреев М., Католицизм и проблемы современного рабочего и национально-освободительного движения, М., 1968.

ВАТИ́Н (фр. ouatine; ouate—памбыг сөзүндән)—памбыг, јун вә јарыјун сапдардан һазырланан бир вә ја ики үзү ховлу материал. Гыш палтарлары тикәндә памбыг әвәзинә ишләдилир.

ВА́ТНАЈЈОКУДЛ, Ватна-Јокул (Vatnajökull) — Исландијада ән бөјүк өртүк бузлағы. Галынлығы 600—800 *м*, бә'зи јерләрдә 1000 *м*-ә гәдәрдир. Саһ. тәгр. 8,4 мин $км^2$. Массивин орта һүнд. 1200 *м*, макс. һүнд. 2119 *м*-дир (Хванндалсхнукур д.). Бузлагалты вә бузлагүстү вулкан пүскүрмәләри бузлағын интенсив әримәсинә сәбәб олур.

ВАТС (Vác)—Мачарыстанын шм.-ында, Пешт медјесиндә шәһәр. Дунај чајы саһилиндә порт. Әһ. 33,1 мин (1974). Тохучулуг, фотокимја сәнајеси, семент вә әһәнк истеһсал едән з-д, кәмигајырма вә електроника мүәссисәләри вар.

ВА́ТСЕК Иван Прокофјевич (28.12. 1870, Вјана—27.3.1951, Тбилиси)—совет партија вә дөвләт хадими, Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз.

1903 илдән Сов. ИКП үзвү. Миллијјәтчә чехдир. 1876 илдә валидејнләри Русијаја көчмүшдүр. 1889 илдән ингилаби һәрәката гошулмушдур. 1898 илдә Бакыда Нобелин механики з-дунда с.-д. дәрнәји тәшкил етмишдир. Бакы пролетариатынын 1903 ил ијул үмуми тә'тилинин тәшкилатчыларындан олмушдур. 1905—12 илләрдә РСДФП Бибиһејбәт р-н комитәсинин сәдри, Бакы Комитәсинин (БК) үзвү

олмушдур. 1917 илин јајында Гарашәһәр р-н комитәсинин сәдри, Бакы Советинин үзвү, БК үзвлүјүнә намизәд иди. Бакыда Совет һакимијјәтинин мүвәггәти сүгутундан сонра һәштәрхан губ. фөвгәл'адә комиссијасында ишләмишдир. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра АК(б)П МНК сәдри, ҮИК(б)П МК јанында Партија Нәзарәти Комиссијасынын Загафгазија үзрә партија коллекијасынын катиби вә с. вәзифәләрдә ишләмишдир. АК(б)П, Загафгазија коммунист тәшкилатларынын гурултајларына, РК(б)П 11-чи гурултајына нүмајәндә сечилмиш, ССРИ Али Советинин (1—3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. «Азәрбајчанфилм», Чехословакијанын «Баррандовфилм» студијасы илә бирликдә, В. һаггында «Сәмт күләји» адлы бәдии филм чәкмишдир.

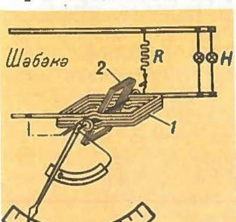
Әсәри: Первые шаги. В сб.: Двадцать пять лет Бакинской организации большевиков, Б., 1924.

Әд.: Гулиев А. Н., И. П. Вацек в революционном движении в Баку, Б., 1965.

ВАТТ—*Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* күч ваһиди. *Ч. Уаттын* (J. Watt) шәрәфинә адландырылмышдыр; *вт* вә ја W илә ишарә олунур. В. 1 *сан*-дә 1 *чоул* иш көрә билән мүһәррикин күчүдүр. Кәркинлији 1 *волт* олан дөврәдән кечән 1 *ампер* сабит електрик чәрәјанынын күчү дә 1 В.-а бәрабәрдир. 1 *вт*$=10^7$ *ерг/сан*$=0{,}102$ *кГ·м/сан* $=1{,}3\cdot 610^{-3}$ *а.г.*-дир. В. кичик ваһид олдуғуна көрә техникада, адәтән, киловатт (1 *квт*=1000 *вт*) вә мегаватт (1 *Мвт*=1 000 000 *вт*) ишләдилир.

ВАТТЛАР (алм. Watten; һолландча wadden—саһил сајы сөзүндән)—дәниз саһилләринин габарма вахты су алтында галан, чәкилмә вахты исә судан азад олан кениш дүзән һиссәләри. В. Ағ дәниздә (Кандалакша вә Мезен көрфәзләри), Охот дәнизи (Пенжин вә Кижикин көрфәзләри), Беринг дәнизи, АБШ-ын Атлантик океаны саһилләриндә вә с. јерләрдә вар.

ВАТТМЕТР (*ватт*+... *метр*)—електрик чәрәјанынын күчүнү өлчән (ватт илә) чиһаз. Ән кениш јајыланы електродинамик В.-дир; белә В.-ин механизми, *H* јүкү илә ардычыл гошулмуш тәрпәнмәз сарғачдан (*1*) вә *R* әлавә мүгавимәти васитәсилә јүкә паралел

Електродинамик ваттметрин гурулуш вә гошулма схеми: *1*—тәрпәнмәз сарғач; *2*—мүтәһәррик сарғач; R—мүгавимәт; *H*—јүк;

гошулмуш мүтәһәррик сарғачдан (*2*) ибарәтдир. Иш принсипи мүтәһәррик вә тәрпәнмәз сарғачларын (онлардан електрик чәрәјаны кечдикдә) магнит саһәләринин гаршылыглы тә'сиринә әсасланыр. һәмчинин ферродинамик, надир һалларда исә индуксија, термоелектрик вә електростатик В.-ләр дә ишләдилир. Енеркетика гурғуларындакы күчү өлчмәк үчүн адәтән лөвһәләрдә гурашдырылан (стасионар) ферродинамик вә бә'зи һалларда исә индуксија В.-ләри тәтбиг едилир. В.-ләр јүксәк кәркинлик дөврәләринә чәрәјан вә кәркинлик өлчү трансформаторлары васитәсилә гошулур.

Әд.: Шкурин Г. П., Справочник по электро- и электронно-измерительным приборам, М., 1972; Алукер Ш. М., Электроизмерительные приборы, М., 1976.

ВАТТО́ (Watteau) Антуан (Жан Антуан) (10.10.1684, Валансјенн, Франса Фландријасы—18.7.1721, Ножан-сүр-Марн, Парис јахынлығында)—франсыз бојакары, график. 18 әср Франса реалист сәнәтинин баниләриндәндир. 1702 илдән Парисдә охумушдур. Театр рәссамы К. Жиллонун, сонра һәккак вә тәртибатчы К. Одранын е'малатханасында ишләмишдир. В. јарадычылығына Интибаһ дөврү сәнәткарларынын тә'сири олмушдур. Реалист таблоларында («Савојар», 1716, Ермитаж, Ленинград) вә һәрби мәишәт сәһнәләриндә («Дүшәркаһ», А. С. Пушкин ад. Тәсвири Сәнәт Музеји, Москва) сәмимилик, лирика вә мүшаһидәчилик күчлүдүр. «Кифер адасына зијарәт» (Лувр, Парис) әсәри үчүн В. акад. ады алмышдыр (1717). В. јарадычылығында бајрам шәнлији сәһнәләрини экс етдирән әсәрләр мүһүм јер тутмушдур («Венесија бајрамы», Шотландија милли галерејасы, Единбург). «Јупитер вә Антиопа» (1715, Лувр), «Мәһәббәт бајрамы» (1717—19, Дрезден Шәкил Галерејасы), «Жил» (1720, Лувр) вә с. әсәрләриндә емосионаллыг күчлүдүр. «һејкәлтәраш Патерин портрети» вә «Жерсенин әнтиг шејләр дүканынын лөвһәси» (1720, Берлин-Далем Шәкил Галерејасы) әсәрләри әсил реализм нүмунәләридир. В.-нун рәсмләриндә франсыз чәмијјәтинин мүхтәлиф типләри өз әксини тапмышдыр.

А. Ватто. «Савојар». 1716. Ермитаж. Ленинград.

Әд.: Алпатов М. В., Ватто, в его кн.: Этюды по истории западноевропейского искусства, 2 изд., М., 1963; Чегодаев А. Д., Антуан Ватто, М., 1963.

ВАТТ-СААТ — енержи вә ја ишин системдәнкәнар ваһиди; 1 *ватт* күчүндә чәрәјанын 1 *саатда* көрдүјү иши ифадә едир. *вт·саат* вә ја Wh илә ишарә олунур. 1 *вт·саат*=3600 *чоул*. Техникада һектоватт-саат (100 *вт·саат*), киловатт-саат (1000 *вт·саат*) вә мегаватт-саат (1 000 000 *вт·саат*) ваһидләриндән истифадә едилир.

ВАТУ́ТИН Николај Фјодорович (16.12.1901, Белгород вил., Чепухино к.—15.4.1944) — орду кен. (1943), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965, өлүмүндән сонра). 1921 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш, Вәтәндаш мүһарибәсиндә Махно бандасына гаршы вурушмушдур. Кијев Бирләшмиш Али һәрби Мәктәбини (1924), М. В. Фрунзе ад. һәрби Академијаны (1929), Баш Гәраркаһ Академијасыны (1937) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән әввәл дивизија гәраркаһы рәиси, һәрби даирә гәраркаһы рәисинин мүавини, Кијев һәрби Даирәсинин гәраркаһ рәиси, Баш Гәраркаһда Оператив идарәнин рәиси олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Шимал Гәрб чәбһәси гәраркаһынын рәиси (1941, ијул—1942, мај), Баш Гәраркаһ рәисинин мүавини вә Брјанск чәбһәсиндә Али Баш Команданлыг Гәраркаһынын мүвәккили (1942, мај—ијул) олмуш, Воронеж (1942, ијул—октјабр; 1943, март—октјабр), Чәнуб-Гәрб (1942, октјабр—1943, март), 1-чи Украјна (1943, октјабр—1944, март) чәбһәләри гошунларына команданлыг етмишдир. В.-ин команданлыг етдији гошунлар Воронежин мүдафиәсиндә, Сталинград вә Курск вурушмаларында, Солсаһил Украјнасынын, Кијев вә Сағсаһил Украјнасынын азад едилмәсиндә, Днеприн кечилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. Ағыр јараланмыш вә өлмүшдүр. Кијевдә дәфн едилмиш вә бурада она абидә гојулмушдур (1948). Ленин ордени, Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, 1-чи дәрәчәли Кутузов ордени вә Чехословакија ордени илә тәлтиф олунмушдур. УССР-ин Черкасск вил.-ндәки Ватутино ш. В.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр.

Әд.: Бобров З. Л., Н. Ф. Ватутин—выдающийся полководец Великой Отечественной Войны, Киев, 1953; Брагин М. Г., Ватутин (Путь генерала) 1901—1944, М., 1954; Попов С. А., Соболь И. Д., Н. Ф. Ватутин, М., 1968.

ВА́ТЧЕНКО Алексеј Федосејевич (25.2.1914, индики Днепропетровск)—совет партија вә дөвләт хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1973). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. 1938 илдә Днепропетровск Дөвләт унтини битириб, педагожи фәалијјәтә башламышдыр. 1941—45 илләрдә Совет Ордусунда олмуш, 1945—48 илләрдә халг маарифи саһәсиндә чалышмышдыр. 1948 илдән партија ишиндәдир. Украјна КП Хмелнитски (1959—63), Черкассы (1964—

65), Днепропетровск (1965—76) вил. комитәләринин биринчи катиби ишләмишдир. 1976 илин ијунундан Укр.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдридир. Сов.ИКП-нин 22-чи гурултајында МК үзвлүјүнә намизәд, 23—25-чи гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. ССРИ Али Советинин (6—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, 2 Гырмызы Бајраг, Александр Невски орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ВАУЕРМАН, Вауерманс (Wouwerman) Филипс (24.5.1619, Һарлем ш.—23.5.1668, Һарлемдә дәфн едилмишдир)—һолланд рәссамы. Илк әсәрләри, әсасән, халг мәишәтинә һәср едилмишдир. Чохлу мәнзәрәләр, мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јаратмышдыр («Сүвариләр дәниз саһилиндә», «Овдан гајытма», «Галаја һүчум» вә с.). «Һарлемин әтраф мәнзәрәси», «Бичинчиләр» вә с. В.-ын реалист сәпкидә чәкдији ән јахшы таблоларындандыр. Әсәрләри Москва, Ленинград, Лондон, Амстердам, Һаага вә Дрезденин музеј вә шәкил галерејаларында сахланылыр.

ВАХ—РСФСР Түмен вил.-ндә чај. Об чајынын сағ голу. Уз. 964 *км*, һөвзәсинин саһ. 76 700 *км*²-дир. Об, Јенисеј вә Таз чајларынын суајырычысындан башланыр. Гәрби Сибир овалығынын мәркәзи һиссәси илә ахыр. Ларјак к.-ндән кәмичилијә јарарлыдыр.

ВАХА́Н СИЛСИЛӘСИ—Памирин ч.-унда, Тач.ССР вә Әфганыстан әразиләриндә дағ силсиләси. Шм.-да Памир вә Истык, ч.-да Вахандәрја вә Оксу чајларынын суајырычысыдыр. Уз. 160 *км*, орта һүнд. тәгр. 5000 *м*, макс. һүнд. 6281 *м*-дир. Пүскүрмә вә метаморфик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Јамачларында даими гар вә бузлаглар вар (гар, буз вә фирн чөлләринин үмуми саһ. 94,1 *км*²-дир). Бә'зән «В.с.» ады Памир вә Пәнч чајларынын суајырычысы Шаһдәрја силсиләсинә дә аид едилир.

ВАХЕХЕЛӘР, хехеләр—Танзанијада халг. Иринга вә Мпвапва р-нларында јашајырлар. Гоһум етник групларла бирликдә 1,1 млн. нәфәрдирләр (1975). Банту дилләринин ш. групуна аид кихехе (хехе) дилиндә данышырлар. Әксәријјәти јерли ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар; бир гисми мүсәлман вә христиандыр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыгдыр.

ВА́ХМИСТР (алм. Wachtmeister; Wacht—гаровул, нөвбә+Meister—кичик команда һеј'әтиндә рүтбә)—ингилаба гәдәр Русија ордусунун сүвари һиссәләриндә вә сүвари артиллеријада, һәмчинин жандармеријада кичик забит һеј'әтинин рүтбә вә вәзифәси. Илк дәфә В. ады 1711 илдән чәкилир. В. сыра тә'лими кечирилмәсиндә, тәсәррүфатын вә дахили интизамын тәшкилиндә ескадрон (батареја) командиринә көмәк едирди. В. рүтбәси дикәр гошун нөвләриндәки фелдфебел рүтбәсинә ујғун иди.

ВА́ХРУШЕВО́—УССР Ворошиловград вил.-ндә шәһәр (1963 иләдәк шәһәр типли гәс.). Красны Луч д.ј. ст.-ндан 9 *км* аралыдыр. Көмүр чыхарылыр. Сафлашдырма ф-ки, механики тә'мир з-дувә с. вар.

ВАХТ (заман)—материјанын әсас варлыг формаларындан бири (бах *Мәкан вә заман*); инсан чәмијјәтинин һәјатында вә елмдә һадисәләрин ардычыллығыны, онлар арасында кечән мүддәти вә просесләрин башвермә сүр'әтини тә'јин едир. Вахтын өлчүлмәси көј чисимләринин дөври һәрәкәтләринин мүшаһидәсинә әсасланыр. Бөјүк В. интерваллары *ил*, нисбәтән кичикләри күн, улдуз күнү, һәгиги Күнәш күнү вә орта Күнәш күнү илә өлчүлүр. Улдуз күнү Јерин өз оху әтрафында јаз бәрабәрлији нөгтәсинә нәзәрән бир там дөвр етдији мүддәт вә ја һәмин нөгтәнин ардычыл ики ејниадлы кулминасијасы арасында кечән вахт олуб, улдуз сааты, улдуз дәгигәси, улдуз санијәси илә өлчүлүр. Јаз бәрабәрлији нөгтәсинин јухары кулминасија аны (чоғрафи меридианда улдуз күнүнүн башланғычы гәбул едилмишдир) илә онун верилмиш вәзијјәти арасында кечән вахта улдуз вахты дејилир. Һәгиги Күнәш күнү Күнәш даирәси мәркәзинин ардычыл ики ејниадлы ашағы кулминасијасы арасындакы вахтдыр. Улдуз күнү 24 улдуз саатына бәрабәрдир вә орта Күнәш күнүндән 3 *дәг* 56 *сан* гысадыр. Улдуз күнү вә һәгиги Күнәш күнү практикада әлверишли дејилдир. Орта Күнәш күнү орта Күнәшин (көј екватору үзрә бәрабәр сүр'әтлә һәрәкәт едән вә там дөврүнү бир тропик илдә битирән хәјали нөгтәдир) ардычыл ики ејниадлы ашағы кулминасијасы арасындакы, Орта Күнәш вахты исә орта Күнәшин ашағы кулминасијасындан онун башга вәзијјәтинәдәк кечән вахтдыр. Орта вә һәгиги Күнәш вахтлары арасындакы фәргә *вахт тәнлији* дејилир. Ејни (мүхтәлиф) меридиан үзәриндәки мәнтәгәләрин јерли вахтлары ејнидир (мүхтәлифдир). Мүхтәлиф ики мәнтәгәнин јерли вахтлары арасындакы фәрг әдәди гијмәтчә онларын саатла ифадә едилән чоғрафи узунлуглары фәргинә бәрабәрдир. *Гринвич меридианына* нәзәрән тә'јин едилән вахта *үмумдүнја вахты* дејилир. Шәһәрләрарасы вә бејнәлхалг мүнасибәтләрдә әлверишли олмаг үчүн *дилим вахты* дахил едилмишдир. Јер күрәси 24 *саат дилиминә* бөлүнмүшдүр. Һәр дилимин дахилиндәки мәнтәгәләрин һамысынын вахты, һәмин дилимин орта меридианындакы вахты илә ејни һесаб едилир. Сыфрынчы дилимин орта меридианы Гринвич меридианыдыр. 1930 илдән ССРИ-дә саатлар дилим вахтына нәзәрән бир саат ирәли чәкилмишдир. Буна декрет вахты дејилир. Москва 2-чи, Бакы исә 3-чү дилимдә олдуғундан үмумдүнја вахты илә саат 12 олдугда Москвада декрет вахты илә саат 15, Бакыда исә 16 олур. Јерин һәрәкәтләри дәгиг өјрәнилдикдә мә'лум олду ки, онун сүр'әти азачыг әсри, дөври вә сычрајышлы дәјишикликләрә уғрајыр. Лакин көј чисимләринин ефемеридләрини һесаблајаркән күнүн уз. сабит гәбул едилир. Әсас В. ваһиди исә *тропик илин* 1/31 556 925, 97474 (1900-чү илин әввәлиндә) һиссәси гәбул едилмишдир (1954). Ефемерид вахты илә орта Күнәш вахты арасындакы фәрг $\Delta t = +24{,}349 + 72{,}318\ T + 29{,}950\ T^2 + 1{,}821\ B$ *сан* дүстуру илә һесабланыр. Бурада T—1900-чү илдән сонра јүз илләрлә һесабланан вахт, B исә Ајын вәзијјәтинә көрә мүшаһидәдән тә'јин едилән кәмијјәтдир.

Дәгиг тәдгигатлар нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, Јер өз оху әтрафында бәрабәр сүр'әтлә фырланмыр. Сутка һәр јүз илдә 0,0016 *сан* узаныр. Бундан башга о, дөври вә сычрајышлы дәјишиклијә уғрајыр. Дикәр тәрәфдән Јерин гүтбләри өз вәзијјәтини дәјишир. Бу сәбәбләрә көрә үмумдүнја вахты мүнтәзәм кечмир. Дәгиг В. рәггаслы астрономик саата нисбәтән дәгиглији даһа јүксәк олан кварс сааты илә вә дәгиглији маддәнин атом вә молекулларындакы рәгсләрлә стабилләшән саатларла өлчүлүр. Мүасир астрономијанын чох мүһүм мәсәләләриндән бири ефемерид вахты илә үмумдүнја вахты арасындакы фәрги тә'јин етмәкдир. Бу фәрг 46,42 санијәјә чатмышдыр (1975). Атом сааты илә тә'јин едилән вахта атом вахты дејилир. Вахт еталону һесаб едилән атом санијәси сезиум 133 изотопунун мүәјјән ики енержи сәвијјәси арасындакы кечидинә ујғун кәлән електромагнит рәгсләринин 9192631770 периодуна бәрабәрдир. Дәгиг вахт сигналы вахт хидмәти мүәссисәләриндән хүсуси атом саатлары илә верилир вә астрономик мүшаһидәләрлә узлашдырылыр.

Әд.: Һашымзадә М. У., Астрономија, Б., 1970; Подобед В. В., Нестеров В. В., Общая астрономия, М., 1975.

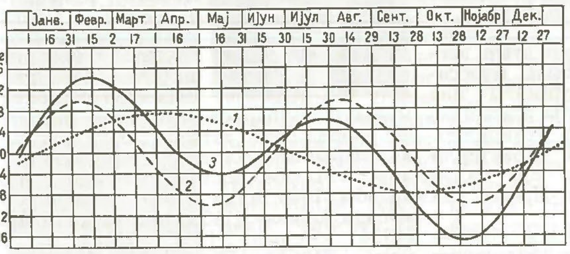
ВАХТ БҮДЧӘСИ, әһалинин вахт бүдчәси—ајрыча ишчинин (фәһлә, колхозчу, гуллугчу вә б.) вә онун аиләсинин, еләчә дә әһалинин мүәјјән групунун истифадә нөвләринә көрә вахт сәрфи бөлкүсүнү (сутка, һәфтә, ај, ил) характеризә едән көстәричиләр системи. Хүсуси тәдгигатларын апарылмасы илә өјрәнилир. Бунларын өјрәнилмәси просесиндә мүәјјән вахт әрзиндә вә гәбул олунмуш тәснифата ујғун олараг вахт сәрфи (мүвафиг вахт фондуна нисбәтән саат, дәгигә вә фаизлә) нәзәрә алыныр. В.б.-нин әтрафлы тәдгиги әһалинин һәјат вә мәишәтинин өјрәнилмәсинин мүһүм васитәсидир. В.б.-нин үмуми фондунун ашағыдакы бөлкүләри гәбул олунуб: иш вахты (фактики иш вахты, бошдајанма вә гејри-мәһсулдар иш сәрфи вахты, ишдә ганунилашдирилмиш фасилә, нөвбәнин гәбулу вә тәһвили) вә ишдәнкәнар вахт; бураја ев әмәји, һәмчинин өзүнәгуллуг, ишә кедиб-кәлмәк, физиоложи тәләбатын тә'мини (јуху, јемәк) вахты, асудә вахт (тәһсил, актив истираһәт вә с.) вә дикәр вахт сәрфи дахилдир. В.б.-нин мә'луматлары һәјат сәвијјәсинин дәјәр вә натурал көстәричиләрлә тәдгиги мүмкүн олмајан тәрәфини өјрәнмәјә имкан верир. В.б. аиләдә әмәк бөлкүсүнү ашкар едир вә перспектив үчүн мәдәни тәләбатын структурунун дәјишмәсини тәдгиг етмәјә имкан јарадыр. В.б.-нин өјрәнилмәси әмәк балансы тәртибинин методолокија вә методикасынын тәкмилләшдирилмәси јолларындан биридир. В.б.-нин анализиндән әмәјин сәмәрәләшдирилмәсинә, әһалинин мәишәт вә истираһәтинин тәшкилинә даир тәдбирләрин һазырланмасында истифадә олунур. ССРИ фәһлә вә гуллугчуларынын ики истираһәт күнү олмагла 5 күнлүк иш һәфтәсинә кечирилмәси шәраитиндә В.б.-нин әһәмијјәти даһа да артмышдыр. Шәһәр вә кәнд әһалисинин В.б.-нин мүгајисәли тәдгиги социоложи мәсәләләрин һәллинә—шәһәрлә кәнд арасындакы мүһүм фәргләрин арадан галдырылмасына көмәк едир.

В.б.-нин тәдгиги илә сосиалист вә капиталист өлкәләринин сосиологлары мәшғул олурлар. 1959 илдә ЈУНЕСКО-да В.б.-нин өјрәнилмәси үзрә бејнәлхалг сосиологлар групу тәшкил едилмишдир.

ВАХТ НОРМАСЫ—мүәјјән тәшкилати-техники шәраитдә мүвафиг ихтисаслы бир вә ја бир груп фәһләнин ваһид мәһсул һазырламасы вә ја һәр һансы иши јеринә јетирмәси үчүн мүәјјән олунмуш вахт. Адам-саат вә ја адам-дәгигә илә һесабланыр. Бүтүн истеһсал типләриндә В.н. әмәк нормасы кими тәтбиг едилир. ССРИ-дә бу нормалардан истеһсал вә техники-игтисади мәсәләләрин һәллиндә истифадә олунур. В.н. истеһсал нормасы илә тәрс мүтәнасибдир. В.н. әдәди вахт нормасындан (иш ваһидинә сәрф олунан вахт) вә һазырлыг-тамамлама вахт нормасындан (һазырлыға сәрф олунан вахт вә онун баша чатмасы илә әлагәдар ишләр) ибарәтдир. В.н. $T_н = T_ә + \frac{T}{n}$ формуласы илә һесабланыр; бурада $T_н$—вахт нормасы, $T_ә$—әдәди вахт нормасы, $T_{h.т.}$—һазырлыг-тамамлама вахты нормасы, n—мә'луматын мигдары. Әдәди вахта оператив вахт, иш јеринә хидмәт вахты, истираһәтә вә шәхси мәгсәдләрә сәрф едилән вахт дахилдир.

ВАХТ СИГНАЛЛАРЫ—бах *Вахт хидмәти.*

ВАХТ ТӘНЛИЈИ—орта вә һәгиги Күнәш вахтларынын ҹәбри ҹәми. Гијмәти 14′22″ илә 16′24″ арасында дәјишир. В.т. (η) васитәсилә јерли орта Күнәш

Вахт тәнлији: *1*—Јерин орбит үзрә гејри-мүнтәзәм һәрәкәтиндән төрәнән вахт тәнлијинин графики; *2*—еклиптиканын екватора мејлиндән төрәнән вахт тәнлијинин графики; *3*—һәр ики һалы бирләшдирән вахт тәнлијинин графики.

вахты $m = m_0 + \eta$ дүстурундан, m_0 һәгиги Күнәш вахты исә Күнәши мүшаһидә етмәклә тапылыр. В.т.-нин гијмәти һәр күн үчүн астрономик тәгвимләрдә вә иллик мәҹмуәләрдә верилир. Фәсилләр дәјишдикдә В.т. дә дәјишир. Чүнки, Јерин өз орбитиндә гејри-мүнтәзәм һәрәкәти вә еклиптика мүстәвисинин екватор мүстәвисинә мејлли олмасы нәтиҹәсиндә һәгиги Күнәш күнүнүн узунлуғу ил әрзиндә дәјишир.

ВАХТ ХИДМӘТИ — елми-тәдгигат ин-ту, рәсәдхана вә б. мүәссисәләрдәки ихтисаслашмыш лабораторијалар, ја да һәмин мүәссисәләрдән бири. Онлар вахты тә'јин едир, горујур вә лазыми јерләрә вахт һаггында информасија верир. Вахтын дәгиг тә'јини үчүн пассаж alәти вә ја фотографик зенит борусу илә улдузун меридиандан кечмәаны мүшаһидә едилир вә саатын дәгиглији јохланылыр. Улдузун мүшаһидә едилдији ан ја хронограф лентинә јазылыр, ја да хроноскопун лентинә микрометрлә автоматик гејд едилир. Рәггаслы астрономик саатла вахт 0,001 *сан* дәгигликлә һесабланыр. Белә саатда күнлүк хәта 0,01 *сан*, кварс саатында 0,0001 *сан*, атом вә молекулјар саатларда исә 0,00001 санијәдир. П. К. Штернберг ад. Астрономија Ин-тунун В.х. лабораторијасынын вә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат Метролокија Ин-тунун мә'луматларына әсасән Москва радиостансијасы һәр саатын сон 5 санијәсинә мүвафиг 6 с и г н а л л а дәгиг вахты верир. Һәмин сигналларла саат 0,1—0,2 *сан* дәгигликлә јохланылыр. Дәгиглик 0,01—0,02 *сан* тәләб едилдикдә ритмик сигналлардан истифадә олунур. Бу сигналлар орта Күнәш вахты илә 5 дәгигәдә 5 серија верилән вахт нониусудур. Ритмик сигналлар хүсуси радиогәбуледиҹи илә гәбул олунараг хронографын лентинә јазылыр. 1972 ил јанварын 1-дән бүтүн дүнја өлкәләри вахтын атом сааты илә һесабланмасына кечмишдир. В.х.-нин ишләрини бејнәлхалг мигјасда Бејнәлхалг вахт бүросу (Парисдәдир) бирләшдирир. Бүро онунла әмәкдашлыг едән бүтүн вахт хидмәтләриндән алынан нәтиҹәләрә әсасән мүшаһидәләри ишләјир вә информасијалар нәшр едир.

Әд.: П о д о б е д В. В., Н е с т е р о в В. В., Общая астрономия, М., 1975; К л и м и ш и н И. А., Астрономия наших дней, М., 1976.

ВАХТА ГӘНАӘТ ГАНУНУ—иҹтимаи истеһсалын үмуми игтисади гануну; К. Маркс кәшф етмишдир (бах Архив Маркса и Энгельса, т. 4, 1935, с. 119). Вахта гәнаәт иҹтимаи истеһсалын објектив зәрурилијидир, чүнки әмәк просеси, инсанын бүтүн фәалијјәти, «...бәшәр инкишафынын мәканы...» (М а р к с К., Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт, Б., 1972, сәһ. 64) олан вахт әрзиндә һәјата кечирилир. Вахта гәнаәт дедикдә һәр ҹүр гәнаәт баша дүшүлүр, чүнки мәһз «һәр ҹүр гәнаәт нәтиҹә е'тибары илә вахта гәнаәтдән ибарәт олур» (К. Маркс, М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Соч., 2 изд., т. 46, ч. 1, с. 117). Иш вахты истеһсалын сәмәрәлилијинин, әмәк мәсрәфинин үмуми өлчүсүдүр. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, елми-техники ингилаб вә иҹтимаи-игтисади тәрәгги илә әлагәдар иш вахтына гәнаәтин әһәмијјәти кетдикҹә артыр. Мүхтәлиф истеһсал үсулу шәраитиндә вахта гәнаәтдән әлдә едилән сәмәрә ејни олмур. Капитализмдә һәр бир саһибкар маддиләшмиш (кечмиш) әмәк сәрфинә гәнаәт етмәјә вә даһа аз ҹанлы әмәк мәсрәфи илә изафи дәјәри артырмаг мәгсәдинә наил олмаға чалышса да, бүтүнлүкдә капиталист истеһсалы ҹанлы әмәјин исрафчылығына кәтириб чыхарыр. Бу, хүсуси мүлкијјәт, базарын кортәбиилији, түфејли синифләрин мөвҹудлуғу, тә'тил һәрәкаты, игтисади бөһранлар вә с. илә әлагәдардыр. Сосиалист истеһсал үсулу белә иткиләри арадан галдырыр. Сосиализмдә В.г.г.-нун фәалијјәти үчүн иҹтимаи сосиалист мүлкијјәти, х.т.-нын планаујғун инкишафы, башлыҹа олараг, үмумхалг (дөвләт) мәнафеји илә шәхси мәнафеләрин ујғунлуғу, јолдашҹасына әмәкдашлыг вә гаршылыглы јардым мүнасибәтләри, сосиализм јарышы чох бөјүк имкан јарадыр. В.г.г. иҹтимаи әмәјә гәнаәтдә, әмәк мәһсулдарлығынын артмасында өз ифадәсини тапыр. Инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәтиндә бүтүн мәҹму вахтдан (зәрури вә изафи вахт) сәмәрәли истифадә олунмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Сов.ИКП 25-ҹи гурултајы иш вахтындан даһа долғун вә сәмәрәли истифадә олунмасыны, бошдајанма һалларынын вә гејри-мәһсулдар әмәк мәсрәфинин арадан галдырылмасыны бир вәзифә олараг гаршыја гојмушдур. В.г.г. тәкҹә х.т. мигјасында дејил, онун һәр бир саһәсиндә, һәр бир мүәссисәсиндә мејдана чыхыр. Иш вахтына гәнаәт олунмасында *әмәјин елми тәшкили* хүсусилә әһәмијјәтлидир. Там коммунизм ҹәмијјәти шәраитиндә, мәһсулун һазырланмасына сәрф едилән әмәк ваһид иш вахты илә бирбаша вә билаваситә өлчүләҹәји дөврдә В.г.г.-нун ролу даһа да артаҹагдыр.

ВАХТАМУЗД ӘМӘК ҺАГГЫ—*әмәк һаггы* формасы; бу формада әмәк һаггы ишә сәрф олунмуш фактики вахтдан вә ишчинин ихтисасындан асылы олараг верилир.

ВАХТАМУЗД-МҮКАФАТЛЫ ӘМӘК ҺАГГЫ СИСТЕМИ—фәһлә вә гуллугчулара тәкҹә ишләнилмиш вахтын мигдарына көрә дејил, һабелә ишдә газанылмыш конкрет наилијјәтләрә (вахта гәнаәт, хаммал, материал вә истеһсал фондларындан истифадәни јахшылашдырмаг, мәһсулун кејфијјәтини јүксәлтмәк вә с.) көрә верилән һагг. Бах *Әмәк һаггы.*

ВАХТАНГ VI (1675—март, 1737,. Һәштәрхан)—Картли (Күрҹүстан) һакими, сонра чары (1703—24; 1712 илдә шаһ Султан Һүсејнин тә'киди илә Ирана кедәрәк заһирән исламы гәбул етмиш вә 1719 иләдәк Һүсејнгулу хан ады илә Иран гошунунун сипәһсалары олмушдур), сијаси хадим, алим вә јазычы. Хариҹи сијасәтдә Русијаја мејл етмишдир. Онун рәһбәрлији илә «Ганунлар күллијјаты» (бах *Вахтанг ганунлары*), дөвләтин идарәсинә даир сәрәнҹам вә тә'лимат мәҹмуәси («Дастурламали») јарадылмышдыр. VI В.-ын тәшәббүсү илә Тифлисдә илк күрҹү мәтбәәси ачылмышдыр (1709). Күрҹүстанын 14—18 әсрләр тарихини тәртиб етмәк үчүн комиссија тәшкил етмишдир. Иран шаһы илә заһирән јахшы мүнасибәтдә олса да, I Пјотрла мүнтәзәм әлагә сахлајыр вә онун һәрби көмәји илә мүстәгиллијә чалышырды.

Азәрб.-ын шималында Иран зүлмүнә гаршы үсјан башландыгда, шаһ VI В.-а үсјаны јатырмағы тапшырмыш вә она Азәрб. бәјләрбәјиси титулу вермишди. Ејни заманда I Пјотр да она тәклиф едирди ки, мүвәффәгијјәтә әминдирсә, Шамахыја—үсјанын әсас мәркәзинә һүҹум етсин. Үсјанчылар 1722 илдә Кәнҹәни мүһасирәјә алдыгда, VI В. Кәнҹәјә јүрүш етди, үсјанчылар кери чәкилди. Лакин Күрҹүстанда вәзијјәт ағырлашдығындан VI В. Кәнҹәнин мүһасирәсиндән әл чәкиб Тбилисијә гајытды. Дахили вә хариҹи вәзијјәт мүрәккәбләшдијинә, Түркијә тәҹавүзүнүн гаршысыны ала билмәдијинә көрә 1724 илин нојабрында аиләси вә мәијјәти илә бирликдә (тәгр

1400 нәфәр) Русијаја мүһачирәт етмәјә мәҹбур олду. О, мүһачирәтдә дә Күрҹүстанла әлагәни кәсмир, ону азад етмәк планы һазырлајырды. Бә'зи ше'рләриндә мистика, һәјатдан наразылыг әламәтләри олса да, поезијасында вәтәнпәрвәрлик әсас јер тутур; һәмчинин, лүғәтчи вә тәрҹүмәчи олан VI В. «Кәлилә вә Димнә»ни 2 вариантда тәрҹүмә етмишди.

Әд.: Очерки истории СССР, XVIII в. (первая четверть), М., 1954; История Грузии, т. 1, Тбилиси, 1962; Маркова О. П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966; Алиев Ф. М., Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в., Б., 1975.

ВАХТАНГ ГАНУНЛАРЫ—Күрҹүстан феодал һүгугу мәҹәлләси. 1705—08 илләрдә Картли чары VI *Вахтангын* рәһбәрлији вә дини, дүнјәви задәканларын иштиракы илә тәртиб едилмишдир. Төвратдан чыхарышлар, Бизанс, ермәни вә күрҹү ганунларындан вә VI Вахтангын өз Гануннамәсиндән ибарәт иди. В.г. тәһкимчилији һүгуги ҹәһәтдән рәсмиләшдирди. VI Вахтангын Гануннамәси фактики олараг бүтүн Күрҹүстанда, бир сыра ганунлар исә—Күрҹүстан Русија илә бирләшдикдән сонра да гүввәдә олмушдур.

ВАХТАНГОВ Јевкени Багратионович (13.2.1883, Владигафгаз, индики Орҹоникидзе—29.5.1922, Москва)—совет режиссору, актјор, педагог вә театр хадими. К. С. Станиславскинин тәләбәси. 1911 илдә Москва Бәдаје Театрына гәбул едилмиш, 1912 илдән һәмин театрын 1-ҹи студијасында актјор вә реж. кими фәалијјәтә башламышдыр. Ролларыы: Теклтон («Соба ҹәјиркәси», Ч. Диккенс), Фрезер («Дашгын», Ј. Х. Беркер) вә б. В. 1913 илдән Тәләбә студијасына (1920 илдән Москва Бәдаје Театрынын 3-ҹү студијасы) рәһбәрлик етмишдир; 1926 илдә бу студијанын әсасында Ј. Вахтангов ад. Дөвләт Театры јарадылмышдыр. В. «Сүлһ бајрамы» (1913, К. Һауптман), «Мүгәддәс Антонинин мө'ҹүзәси» (1918, 1921; М. Метерлинк), «XIV Ерик» (1921, Ј. А. Стриндберг), «Шаһзадә Турандот» (1922, К. Готси) вә с. әсәрләри тамашаја гојмушдур. В. ингилабчы халгын тәрәфиндә дуран илк режиссорлардан, јени совет театрынын илк гуруҹуларындан олмушдур. Сәнәткарла халгын вәһдәти, мүасирлик дујғусу В. јарадыҹылығынын башлыҹа принсипләри олмушдур. Бу принсипләр В.-ун шакирдләри вә давамчыларындан реж.-лар Р. Н. Симонов, Б. Ј. Захава, актјорлар Б. В. Шукин, И. М. Толчанов вә б.-нын јарадыҹылығында инкишаф етдирилмишдир.

Әсәри: Записки. Письма. Дневники, М., 1959.

Әд.: Херсонский Х. Н., Вахтангов, М., 1963; Захава Б. Е., Современники, М., 1969.

ВАХТЫНДАН ӘВВӘЛ АЗАДЕТМӘ—мәһкумун мәһкәмә һөкмү илә тә'јин олунмуш ҹәза мүддәти гуртармамыш ҹәзаны чәкмәкдән азад едилмәси. ССРИ-дә јалныз ганунла нәзәрдә тутулан һалларда мәһкәмә тәрәфиндән тәтбиг едилир. Ҹинајәт вә ҹинајәт-процессуал ганунверичиликлә бир нечә формада В.ә.а. нәзәрдә тутулур: шәрти олараг В.ә.а., х.т. мүәссисәләринин тикинтиләринә көндәрилмәклә шәрти азадетмә, хәстәлијә көрә В.ә.а. ССР Иттифагы вә Мүттәфиг Республикаларын Ҹинајәт Ганунверичилији Әсаслары (м. 44 вә 45) вә мүттәфиг респ.-ларын ҹинајәт мәҹәлләләри илә нәзәрдә тутулур (мәс., Азәрб. ССР Ҹинајәт Мәҹәлләси, м. 50, 50—1, 51). Мәһкум олунмуш шәхс өз нүмунәви давранышы, әмәјә, јахуд тә'лимә виҹданлы мүнасибәти илә ислаһ олундуғуну сүбут етдикдә тәтбиг едилир. Шәрти олараг В.ә.а. мәһкум олунмуш шәхс ҹәза мүддәтинин азы 1/2, јахуд 2/3-ини (ҹинајәт тәркибиндән асылы олараг) чәкдикдән сонра тәтбиг олуна биләр. 18 јашынадәк олан дөврдә ҹинајәт етмиш шәхсләрин вахтындан әввәл азад едилмәсинә онлар ҹәза мүддәтинин азы 1/3-ини чәкдикдән сонра јол верилир. Ганун һәмин гајдада ҹәзанын чәкилмәмиш һиссәсинин даһа јүнкүл ҹәза илә әвәз олунмасыны нәзәрдә тутур. В.ә.а. хүсуси тәһлүкәли ресидивистләрә, хүсуси тәһлүкәли дөвләти ҹинајәтләрә вә с. хүсуси тәһлүкәли ҹинајәтләрә көрә мәһкум олунмуш шәхсләрә тәтбиг едилмир.

Х.т. мүәссисәләри тикинтиләринә көндәрилмәклә **шәрти азадетмә** В.ә.а.-нин јени нөвүдүр. ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин 1964 ил 20 март тарихли фәрманы илә һәјата кечирилмишдир. Илк дәфә азадлыгдан мәһрум едилмәјә мәһкум олунмуш әмәк габилијјәтли вә шәрти олараг В.ә.а. һаггында ганунун гүввәсинә дүшән шәхсләр барәсиндә тәтбиг олунур.

Хәстәлијә көрә В.ә.а. мәһкум хроник руһи вә ја саир ағыр хәстәлијә тутулдугда ислаһ-әмәк мүәссисәси мүдиријјәтинин тәгдиматы илә (һаким комиссијасынын рә'ји әсасында) мәһкәмә тәрәфиндән һәјата кечирилир. Бу заман мәһкәмә тибби характерли мәҹбури тәдбирләр тәтбиг едә биләр (бах Азәрб.ССР Ҹинајәт-Просессуал Мәҹәлләси, м. 383).

ВАХУШТИ Багратиони (1696—6.12.1784, Москва)—күрҹү тарихчиси вә ҹоғрафијачысы, көркәмли күрҹү тарихшүнасы VI *Вахтангын* гејриганунu оғлу. 1724 илдән Москвада мүһаҹирәтдә јашамышдыр. «Сакартвелос сховреба» («Күрҹүстанын һәјаты»; 1745) адлы әсас әсәриндә илк дәфә күрҹү халгынын кечмишини тәнгиди шәкилдә тәдгиг етмәјә ҹәһд көстәрмишдир. Әсәр тарихи вә тарихи-ҹоғрафи һиссәләрдән ибарәтдир. Там шәкилдә илк дәфә 1973 илдә күрҹү дилиндә нәшр олунмушдур. Әсәрдә Азәрб.-ын 15—18 әсрләр тарихи һаггында да мә'луматлар вар.

Әсәри: История царства грузинского, Тбилиси, 1976.

Әд.: Маруашвили Л. И., Вахушти Багратиони, его предшественники и современники, М., 1956.

ВАХШ—Таҹ.ССР-дә ҹај (Амударјаны әмәлә кәтирән ҹајлардан бири). Уз. 524 *км*, һөвзәсинин саһ. 39 100 *км*²-дир. Һөвзәсинин хејли һиссәси Памир-Алај дағ системинин әразисиндәдир. Гызылсу вә Муксу ҹајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир вә Сүрхоб ады илә ахыр. Обихингоу ҹајы илә говушдугдан сонра В. адланыр. Курган-Тәпә ш.-нәдәк дар дәрин дәрә илә ахыр. Сонра јатағы кенишләнир вә голлара ајрылыр. Ашағы ахынында ири иррикасија системләри јарадылмыш вә Орта Асијада ән күҹлү Нурек СЕС-и истифадәјә верилмишдир. Ашағы ахыны кәмичилијә јарарлыдыр. Нурек, Курган-Тәпә, Калининабад ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВАХШ СИЛСИЛӘСИ—Орта Асијада, Таҹ.ССР-ин г.-индә дағ силсиләси. Вахш ҹајынын орта ахынынын сол саһили бојунҹа узаныр. Уз. тәгр. 80 *км*, һүнд. 3141 *м*-ә гәдәрдир. Гумдашы, әһәнкдашы, конгломерат вә килләрдән тәшкил олунмушдур. Јамаҹлары, әсасән, јарымсәһра вә ҹөл биткиләри илә өртүлүдүр.

ВАҺ (Váh)—Чехословакијада ҹај. Дунајын сол голу. Уз. 433 *км*, һөвзәсинин саһ. 19,6 мин *км*²-дир. Ағ В. вә Гара В. ҹајларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Су тәҹһизаты, суварма вә енеркетика мәгсәди илә истифадә олунур. Серед јашајыш мәнтәгәсинәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. В. вә голу Орава ҹајы үстүндә СЕС системи (орта күҹү 20—50 мин *квт* олан 20 ст.) јарадылмышдыр. Ағаҹ ахыдылыр. Жилина, Ружомберок, Тренчин ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВАҺАБЗАДӘ Бәхтијар Маһмуд оғлу (д. 16.8.1925, Нуха, индики Шәки)—Азәрб. совет шаири, драматург, әдәбијјатшүнас. Филолокија е.д. (1964), проф. (1965). Азәрб. ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1974). Азәрб. ССР Дөвләт мукафаты лауреаты (1976). 1953 илдән Сов. ИКП үзвү. Илк ше'ри («Ана вә шәкил») 1943 илдә чап олунмушдур. Мүһарибә илләриндә јаздығы ше'рләрдә совет вәтәнпәрвәрлији, совет халгларынын достлуғу тәрәннүм едилир. «Мәним достларым» адлы илк китабы 1949 илдә нәшр олунмушдур. «Әбәди һејкәл» (1953), «Садә адамлар» (1954), «Ҹејран» (1957), «Инсан вә заман» (1964), «Көкләр... будаглар» (1968), «Дәниз-саһил» (1969), «Дан јери» (1973) вә с. китабларын мүәллифидир. Совет адамларынын мә'нәви зәнкинлијинин, әмәк гәһрәманлығынын, мәһәббәт вә инсанпәрвәрлик һиссләринин тәрәннүмү В. лирикасынын әсас мөвзуларыдыр. «Ленинлә сөһбәт» (1975), «Муғам» (1975) поемаларында вәтәндашлыг пафосу, ичтимаи-сијаси фикирләр диггәти ҹәлб едир. «Изтирабын сону» (1956), «Е'тираф» (1961), «Өлүм-һәјат» (1965) поемаларында, «Виҹдан» (1959), «Икинҹи сәс» (1969), «Јағышдан сонра» (1971) пјесләриндә аиләмәишәт вә әхлаг мәсәләләриндән бәһс олунур. «Шәби-һиҹран» (1959) поемасы Фүзулијә һәср едилмишдир. Мүсәлмләкә халгларынын милли азадлыг мүбаризәси мөвзусу В. јарадыҹылығында мүһүм јер тутур («Јоллар вә оғуллар» поемасы, 1963; «Атылмајан топлар», «Фәрјад», «Еһрамларын өнүндә», «Аҹлардан тохлара» вә с. ше'рләр). «Сәмәд Вурғун» (1968) монографијасы, «Шаир вә заман» (1975) мәгаләләр китабы вар. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә бир сыра хариҹи дилә тәрҹүмә олунмушдур. Бајронун «Аби-

дос кәлини» поемасыны, А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Н. А. Некрасов, А. Исаһакјан, А. Граши вә б.-нын ше'рләрини тәрҹүмә етмишдир. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

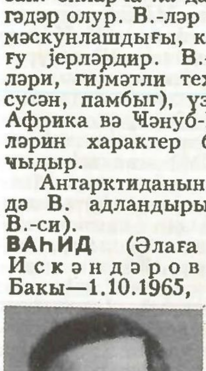
Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, 2 ҹилддә, Б., 1974—75; Высота, М., 1964; Девичья башня, М., 1968; Зори, М., 1975; Весна на вершинах, М., 1975.

Әд.: Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, ҹ. 2, Б., 1967.

ВАҺӘ (әр. واحة)—сәһра вә јарымсәһраларын сүн'и суварылан торпагларында интенсив әкинчилик р-нлары, ағаҹ, кол вә от битән саһәләри. В.-нин әмәлә кәлмәсинә сәбәб саһәдә гоншу р-нлара нисбәтән рүтубәтләнмәнин (тәбии рүтубәтләнмә јералты суларын сәтһә јахын олмасы, булаг суларынын тәбии чыхышы, чајларын вахташыры дашмасы вә с., сүн'и рүтубәтләнмә исә чај, көл, канал вә гују суларындан суварма илә әлагәдардыр) чох олмасыдыр. В.-ләрин (Африкада Нил чајы дәрәси, Орта Асијада Фәргәнә дәрәси, Аму-Дәрјанын ашағы ахыны вә с.) саһ. онларча *һа*-дан он минләрлә $км^2$-ә гәдәр олур. В.-ләр сәһраларда әһалинин мәскунлашдығы, к.т. илә мәшғул олдуғу јерләрдир. В.-ләрдә әрзаг биткиләри, гијмәтли техники биткиләр (хүсусән, памбыг), үзүм вә с. бечәрилир. Африка вә Ҹәнуб-Гәрби Асијадакы В.-ләрин характер биткиси хурма ағаҹыдыр.

Антарктиданын бузсуз саһәләрини дә В. адландырырлар (мәс., Банкер В.-си).

ВАҺИД (Әлаға Мәммәдгулу оғлу Искәндәровун тәхәллүсү; 1895, Бакы—1.10.1965, Бакы)—Азәрб. совет шаири. Азәрб.ССР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1943). Моллаханада охумаға башламыш, сонра еһтијаҹ үзүндән тәһсилини јарымчыг гојмуш, харратлыг етмишдир. Кәнҹ јашларында Бакыдакы «Мәҹмә үшшүәра» әдәби мәҹлисиндә иштирак етмиш, Азәр (Имамәлијев), Мүнири вә б. шаирләрин тә'сири илә лирик ше'рләр јазмышдыр. Сатирик ше'рләриндә иҹтимаи нөгсанлары, мөвһуматы, зүлм вә һагсызлығы ифша етмишдир. «Тамаһын нәтиҹәси» адлы илк сатирик ше'рләр китабы 1916 илдә нәшр олунмушдур.

Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсини рәғбәтлә гаршылајан В. ингилаби тәблиғат саһәсиндә фәал чалышмыш, јени һәјаты тәрәннүм едән чохлу ше'р («Әскәр вә фәһлә јолдашларыма», «Мәктәб нә демәкдир», «Учал, мәләјим» вә с.) јазмыш, «Коммунист» гәзетиндә, «Молла Нәсрәддин» журналында әмәкдашлыг етмишдир. «Ачы ајрылыг» ше'ри Азәрб. әдәбијјатында В. И. Ленинин өлүмүнә һәср олунмуш илк әсәрләрдәндир. «Куплетләр» (1924), «Моллахана» (1938) китабларындакы ше'рләрдә јенилијә мане оланлар, көһнәлијин галыглары кәскин сатира атәшинә тутулур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә јаздығы әсәрләрдә («Дөјүш гәзәлләри», 1943; «Гәзәлләр», 1944 китаблары) В. вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт, гәләбәјә инам һиссләри тәблиғ едирди. Фүзули ән'әнәләринин давамчысы олан В. мүасир Азәрб. әдәбијјатында гәзәл жанрынын көркәмли нүмајәндәсидир. Гәзәлләри поетик дилинин садәлији, хәлгилији вә аһәнкдарлығы илә сечилир, ханәндәләрин репертуарында мүһүм јер тутур. Низами, Хагани, Фүзули, Нәваи вә б.-нын гәзәлләрини Азәрб. дилинә тәрҹүмә етмишдир.

Әсәрләри: Гәзәлләр, Б., 1964; Сечилмиш әсәрләри, 2 ҹилддә, Б., 1975.

Әд.: Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; Мәммәд Нуруоғлу, Ә. Ваһид ше'ринин вәзни, С. М. Киров ад. АДУ-нун Елми әсәрләри (дил вә әдәбијјат серијасы), 1975, № 4.

ВАҺИД— 1) натурал әдәдләрин ән кичији (n=1). Ихтијари әдәди ваһидә вурдугда вә ја бөлдүкдә һәмин әдәдин өзү алыныр. 2) Тәдгиг едилән чохлугда һәр һансы ҹәбри әмәл верилир. Бу әмәли $*$ илә ишарә едәк. Ихтијари α үнсүрү үчүн $e*\alpha=\alpha$ вә $\alpha*e'=\alpha$ бәрабәрликләрини өдәјән e вә e' үнсүрләринә һәмин әмәлин сол вә сағ В.-и дејилир; гејри-коммутатив әмәлдә $e \neq e'$ ола биләр. $e=e'$, јә'ни, $e*\alpha=\alpha*e'=\alpha$ олдугда e ваһид адланыр. Һәмин әмәл топлама адландырылдыгда ваһидә сыфыр дејилир. ab=1 олдугда a вә b үнсүрләринә В.-ин бөләнләри дејилир. 3) Ҹәбри әдәдләр вә ҹәбри функсијалар нәзәријјәсиндә ваһидин бөләнләринә дә В. дејилир.

ВАҺИД ЕНЕРКЕТИКА СИСТЕМИ (ВЕС)—өлкәнин бүтүн әразисини, јахуд хејли һиссәсини әһатә едән енеркетика системләри бирлији. Р-н енеркетика системләринә нисбәтән ВЕС истеһлакчыларын електрик енержиси илә даһа е'тибарлы вә хејли учуз тәҹһизатыны тә'мин едир. ССРИ-дә 60-чы илләрдән башлајараг өлкәнин Аврупа һиссәсинин ВЕС ишләјир, Сибир, Орта Асија вә дикәр әразиләрин бирләшмиш енеркетика системләринин јарадылмасы әсасында исә ССРИ-нин ВЕС јарадылыр. ВЕС әсас е'тибарилә електрик енержисини истеһсал едир, пајлашдырыр вә башга енержи нөвүнә чевирир. ВЕС өлкәнин үмуми енеркетика системинин бир һиссәсидир. Өлчүләринин бөјүклүјү, системләрарасы рабитәнин мүрәккәблији вә тәнзимләнмә хүсусијјәтләри ВЕС-ә *бөјүк система* вә кибернетика типли системләрә мәхсус кејфијјәтләр верир. ВЕС-ин енеркетик системләри, 100 *км* вә даһа чох узунлугда јүксәк вә чох јүксәк кәркинликли (500, 750 *кв* вә даһа јүксәк) електрик хәтләри илә бирләшдирилмишдир. ВЕС електрик ст.-ларынын күҹ вә енержисиндән даһа сәмәрәли истифадә етмәјә, онларын агрегатларынын биркә күҹүнү артырмаға (500—1000 *Мвт* гәдәр) имкан верир.

ВЕС-ин јарадылмасы електрик енержиси истеһсалынын мәркәзләшдирилмәсинин сонракы инкишафы үчүн әсасдыр. ССРИ-дә енержи тәҹһизатынын мәркәзләшмәсини 1980 илдә 99%-ә чатдырмаг нәзәрдә тутулур. ССРИ ВЕС-ин ишинә Дөвләт диспетчер идарәси рәһбәрлик едир. ССРИ-нин ВЕС—ГИЈШ өлкәләринин енеркетика системләри илә бирликдә бејнәлхалг «Мир» енеркетика системиндә бирләшдирилмишдир. Загафгазија енеркетик системи дә ССРИ-нин Аврупа һиссәсинин ВЕС-инә дахилдир.

Әд.: Совалов С. А., Режимы электропередач 400—500 *кв*. ЕЭС, М., 1967; Электрические системы, т. 3—Передача энергии переменным и постоянным током высокого напряжения, М., 1972.

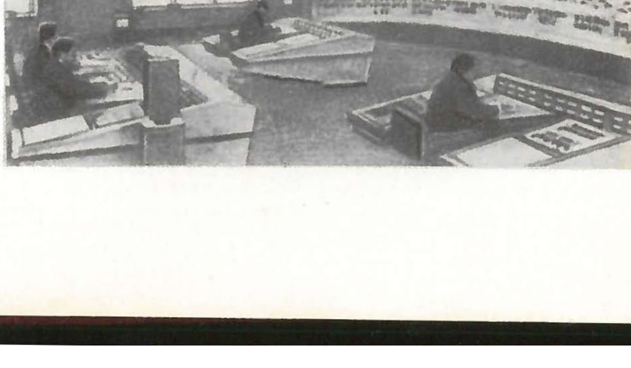
ВАҺИД ЗАМАН СИСТЕМИ (космодромда) — дәгиг вахт сигналларынын формалашмасы вә верилиши үчүн васитәләр комплекси. В.з.с.-нин сигналларындан заман интервалларынын мүтләг гијмәтинин һесабланмасы, старт комплексинин бөјүк мигдарда ҹиһаз вә гурғуларынын, систем вә агрегатларынын ишинин башланмасы вә гуртармасынын дәгиг вахтыны гејд етмәк, бир-бириндән узагда јерләшән, лакин өз араларында функсионал бағлы олан систем вә ҹиһазларын (радионавигасија ст.-сы, јерин сүн'и пејкләрини изләјән ст.-лар вә с.) гаршылыглы синхронлашдырылмасы үчүн истифадә едилир. В.з.с.-нин әсас елементләри бунлардыр: тезликчә чох сабит рәгсләр мәнбәји, рәгсләрин чеврилмәси вә вахт сигналларынын формалашмасы үчүн гурғулар, рабитә шәбәкәси (адәтән, үмуми рабитә каналларындан истифадә едилир).

ВАҺИД МАТРИС—бах *Матрис*.

ВАҺИД ҮМУМИТТИФАГ ИДМАН ТӘСНИФАТЫ—Совет бәдән тәрбијәси системиндә бүтүн идман нөвләри үзрә ад вә дәрәҹәләрин верилмәси гајдаларыны вә шәртләрини мүәјјәнләшдирән сәнәд. Илк В.Ү.и.т. идманын ајры-ајры нөвләри үзрә әввәлләр мөвҹуд олан тәснифатлар әсасында 1935 илдә һазырланмыш, илдән-илә тәкмилләшдирилмишдир. 1949 илдән В.Ү.и.т. олимпија мәрһәләләринә (бах *Олимпија ојунлары*) мүвафиг олараг, 4 илдән бир тәсдиг едилир. Мүасир В.Ү.и.т.-да ССРИ идман устасы, бејнәлхалг дәрәҹәли идман устасы, усталығa намизәд, 1-чи (2-чи вә 3-чү) дәрәҹәли идманчы, шаһмат вә дама үзрә ССРИ гроссмејстери вә с. идман ады вә дәрәҹәләри мүәјјән олунмушдур. Идман адлары вә дәрәҹәләри (о ҹүмләдән идманын милли нөвләри үзрә) идманчынын јалныз рәсми јарышларда көстәрдији нәтиҹәләрә әсасән верилир; идманчы мүвафиг нишанларла тәлтиф едилир.

ВАҺИД ҸӘБҺӘ, Ваһид Фәһлә Ҹәбһәси—фәһләләрин јахын тәләбләри вә ингилаби фәһлә һәрәкатынын

ССРИ-нин ваһид енеркетика системи. Диспетчер мәнтәгәси.

сон мәгсәдләри уғрунда мүбаризәдә фәһлә синфинин бирлијинә јөнәлдилмиш сијаси хәтт. Мүхтәлиф һәмкарлар иттифаглары, партија, кәнчләр вә гадын тәшкилатларынын, дикәр фәһлә тәшкилатларынын бүтүн вә ја ајры-ајры мәсәләләр үзрә мәһәлли, милли вә ја бејнәлхалг мигјасда гыса вә ја узун мүддәт үчүн фәалијјәт бирлијини нәзәрдә тутур. Әсасыны, пролетар күтләләринин синфи мәнафеләринин үмумилији тәшкил едир. Мүбариз В.ч.-нин ән ардычыл гүввәси пролетариатын ингилабчы марксист партијаларыдыр. Елми коммунизм баниләри К. Маркс вә Ф. Енкелс фәһлә синфинин милли чәрчивәдә вә бејнәлхалг мигјасда бирлијини пролетариатын тарихи вәзифәләринин мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәсиндә мүһүм шәрт һесаб едирдиләр. К. Марксын *Биринчи Интернасионалда* тә'кидлә јеритдији бу тактики хәтт бејнәлхалг фәһлә һәрәкатында марксизмин идејача гәләбәсини тә'мин етди.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндә (1914—18) Икинчи Интернасионалын ифласындан вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јаранмыш *Коммунист Интернасионалы* дүнја коммунист һәрәкатынын бирләшдиричи мәркәзинә чеврилди. Коминтерн ингилабчы марксист идеолокијасына әсасланан В.ч. тактикасынын ишләниб һазырланмасында мүһүм рол ојнады. В.ч.-нин В. И. Ленин тәрәфиндән ишләниб һазырланмыш принсипләри Коминтернин Ичраијјә Комитәси Рәјасәт Һеј'этинин 1921 ил декабр ичласында гәбул олунмуш тезисләрин әсасыны тәшкил етди. Коминтернин 4-чү конгресиндә В.ч. проблемләри јенидән нәзәрдән кечирилди, кениш зәһмәткеш күтләләринин В.ч.-сини мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә конгрес «фәһлә һөкумәти» шүарыны ирәли сүрдү (сонра бу, «фәһлә—кәндли һөкумәти» шүары илә әвәз олунду), һәмкарлар иттифаглары һәрәкатынын бирлији уғрунда мүбаризәнин зәрурилијини гејд етди.

20 әсрин 20-чи илләриндә Франса, Алманија, Болгарыстан вә с. өлкәләрдә коммунист партијалары ингилаби мүбаризә кедишиндә фәһлә синфинин вә бүтүн зәһмәткешләрин фәалијјәт бирлијинә наил олмаг үчүн сә'ј көстәрирдиләр. 30-чу илләрдә фашизмин һүчуму шәраитиндә фәһлә синфинин бирлији антифашист мүбаризәнин мүһүм амилинә чеврилди. Испанија, Франса вә Австријада В.ч. јарадылмасы саһәсиндәки илк мүвәффәгијјәтләр буна парлаг сүбут иди. Коминтернин 7-чи конгресинин гәрарлары *халг чәбһәсинин* јарадылмасында мүһүм рол ојнады. В.ч. тактикасынын тәтбиги нәтичәсиндә Франсада фашизмин һакимијјәт башына кечмәк чәһдләри боша чыхды. Лакин сағ с.-д. лидерләринин тәгсири үзүндән Алманија, Полша вә Болгарыстанда В.ч. позулду. Фәһлә синфинин сыраларынын парчаланмасы империалистләрә Икинчи дүнја мүһарибәсинә (1939—45) башламаға имкан верди.

Мүһарибә дөврүндә вә ондан сонракы илләрдә ваһид фәһлә чәбһәсинин јарадылмасы бир сыра өлкәләрдә демократик антифашист гүввәләрин сых бирлијини тә'мин етди. В.ч. Авропа вә Асијанын бир сыра өлкәләриндә халг демократик вә сосиалист ингилабларынын гәләбәсинә имкан јаратды, бир сыра күтләви бејнәлхалг тәшкилатлар јаранды (*Үмумдүнја Һәмкарлар Иттифаглары Федерасијасы*, *Үмумдүнја Демократик Кәнчләр Федерасијасы*, *Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасы* вә с.). *Сүлһ тәрәфдарлары һәрәкаты* кенишләнди. Мәғлуб олмасына бахмајараг Чилидә халг бирлији чәбһәсинин тәшкили (1969) вә онун сечкиләрдә гәләбәси дүнја ингилаб һәрәкатында мүһүм һадисә олду.

Сов.ИКП 20, 22—25-чи гурултајлары, һәмчинин дикәр марксист-ленинчи партијаларын гурултајлары, коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәләри (Москва, 1957, 1960, 1969), Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын мүшавирәси (Һавана, 1975), Авропа Коммунист вә Фәһлә Партијаларынын Конфрансы (Берлин, 1976), дикәр рајонларын коммунистләринин мәчлисләри фәһлә синфинин, зәһмәткеш халгын вә бүтүн демократик гүввәләрин бирлијинин даһа да мөһкәмләндирилмәси јолунда мүһүм мәрһәләләр олмушдур. «Фәһлә һәрәкатынын јекдиллијинә доғру, сол, демократик гүввәләрин бирләшмәсинә доғру мејл күчләнир. Һәмкарлар иттифагларында сола доғру дөнүш әмәлә кәлир. Капитал өлкәләриндә коммунист партијаларынын сајы, күтләләр ичәрисиндә нүфузу вә тә'сири артыр» (Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977, сәһ. 21). Португалијада вә Јунаныстанда фашист диктатураларынын деврилмәси, Испанијада Франко режиминин ифласы, Италија вә Франсада сол гүввәләрин, башлыча олараг коммунистләрин сон мүвәффәгијјәтләри буна парлаг сүбутдур.

ВАҺИДИН СУДИРОҺУСОДО (Wahidin Sudirohusodo, тәгр. 1857—1917) — Индонезијада милли һәрәкатын илк тәшкилатчыларындан бири; һәким. Милли шүурун ојанмасы үчүн маарифин кениш јајылмасыны тәблиғ едән «Ретно-Думилаһ» журналынын әсасыны гојмуш вә редактору олмушдур. Индонезијанын илк милли тәшкилаты «Буди-Утомо» («Јүксәк мәгсәд») јарадыларкән (1908) онун сәдр мүавини сечилмишди. Индонезијада В.С.-ну милли һәрәкатын атасы адландырмышлар.

ВАҺИДЛӘР СИСТЕМИ—физики кәмијјәтләри өлчмәк үчүн ишләдилән әсас вә төрәмә ваһидләр топлусу. Әсас ваһид олараг, дәгиг еталон шәклиндә һазырлана билән мүстәгил ваһид көтүрүлүр. Мәс., Бејнәлхалг Өлчү вә Чәки Бүросунда сахланылан иридиумлу платин хәткешин ики чизкиси арасындакы мәсафә метр (узунлуг ваһиди) гәбул олунмушдур. Төрәмә ваһидләр (мәс., саһә, һәчм, сыхлыг вә с. ваһидләр) әсас ваһидләр васитәсилә тапылыр. Өлчү ваһиди намә'лум олан физики кәмијјәти, өлчү ваһиди мүәјјән олунмуш физики кәмијјәтләрлә әлагәләндирән тәнлик мүмкүн гәдәр садә олмалыдыр ки, ахтарылан ваһид ашкар шәкилдә ифадә едилсин. Өлчү ваһиди ахтарылан кәмијјәтә көрә ашкар шәкилдә јазылмыш тәнликдәки мүтәнасиблик әмсалы адсыз ваһидә чеврилә биләрсә, алынан В.с. коһерент (ујғунлашмыш) адланыр. Мәс., Бејнәлхалг ваһидләр системи, СГС ваһидләр системи вә с. Әввәлки В.с.-ндә узунлуг вә күтлә ваһидләри әсас ваһидләр кими гәбул едилмишдир. Мәс., Б. Британијада фут вә инкилис фунту, Русијада исә аршын вә рус фунту. Милли ваһидләр системләринин мүхтәлифлији сәнаједә вә тичарәт мүнасибәтләриндә чәтинлик төрәтдијиндән, 18 әсрдә *метрик өлчү системинин* ишләниб һазырланмасы идејасы ирәли сүрүлдү. 19 әсрдә К. *Гаусс* вә В. Е. *Вебер* електрик вә магнит ваһидләри үчүн В.с. тәклиф етдиләр. Әсас ваһидләри миллиграм, миллиметр, санијә олан В.с.-ни К. Гаусс мүтләг В.с. адландырмышдыр.

Әсас ваһидләрин сајы (мүмкүн гәдәр аз олмаг шәртилә), адәтән, ихтијари сечилир. В.с.-нин бир чоху әсас ваһидләрин баш һәрфләри илә көстәрилир: СГС, МКС вә с. Бүтүн физики һадисәләр заман вә мәканла әлагәдар олдуғу үчүн заман вә узунлуг ваһидләри, бүтүн В.с.-ндә әсас ваһидләрдир. Әсас ваһидләри *м*, *кг* вә *сан* көтүрүлән МКС ваһидләр системи (електрик һадисәләриндә истифадә етмәк үчүн *А* дә әлавә олунан МКСА системини 1901 илдә италјан физики Ч. Чорчи тәклиф етмишдир), *см*, *г* вә *сан* көтүрүлән СГС ваһидләр системи, *м*, *кгг*, *сан* көтүрүлән техники В.с. вә с. вардыр.

Електростатик ваһидләр системини (СГСЕ) вә електромагнит ваһидләр системини (СГСМ) әсас ваһидләр системиндән (СГС) алмаг олар. Физиканын бүтүн саһәләрини әһатә едән *Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* (БС) једди әсас ваһид вар: метр, килограм, санијә, ампер, Келвин дәрәчәси, кандел (ишыг шиддәти ваһиди), мол (маддәнин мигдары). Јухарыдакы В.с.-ндан әлавә, тәбии В.с. адланан башга бир систем дә тәклиф едилмишдир; бу систем универсал физики сабитләрә (бошлугда ишығын сүр'әти, електронун јүкү, Планк сабити вә с.) әсасланмышдыр. Бу В.с. бир сыра физики нәзәријјәнин ифадәси үчүн әлверишли олса да, өлчү ваһидләринин бөјүклүјү практики тәләбләри өдәмәдијиндән кәмијјәтләри өлчмәк үчүн јарамыр.

Әд.: Беклемишев А. В., Меры и единицы физических величин, М., 1962; Бурдун Г. Д., Справочник по Международной системе единиц, М., 1971; Бурдун Г. Д., Марков Б. Н., Основы метрологии, М., 1972.

ВАҺИДЛИ—Азәрб.ССР Товуз р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* ч.-да, Ахынча чајынын сағ саһилиндә, Кичик Гафгазын шм.-ш. әтәјиндәдир. Әһ. 815 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ВАҺИТОВ Мулланур (22.8.1885, индики Перм вил. Кунгур р-нунун Казајево к.—19.8.1918, Казан)—татар ингилабчысы, Вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманы, публисист. 1907 илдә Петербург Политехник Ин-тунда, сонра Неврolокија ин-тунда охумушдур. 1917 илин апрелиндә Казанда Мүсәлман Сосиалист Комитәсинин јарадыл-

масында иштирак етмиш (РСДФ(б)П Казан Комитәсинин идеја тә'сири алтында ишләјирди), «Кызыл бајрак» гәзетинин редактору олмушдур. Октјабрда Казан ҺИК-нин үзвү иди. В. И. Ленин В.-ун ингилаби бејнәлмиләлчилик фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишдир. В. 1918 илин јанварында РСФСР Халг Милли Ишләр Комиссарлығы јанында Мәркәзи Мүсәлман Комиссарлығынын комиссары вә Халг Һәрби Дәниз Комиссарлығы јанында Мәркәзи Мүсәлман Һәрби Коллекијасынын сәдри олмуш, Гызыл Орduда мүсәлман һиссәләри јарадылмасына рәһбәрлик етмишдир. «Русијанын вә Шәргин бүтүн мүсәлман зәһмәткешләринә» мүрачиәтнамәси В. И. Ленинин вә В.-ун имзасы илә чап олунмушдур. В.-у ағгвардијачылар күлләләмишләр.

Әд.: Нафигов Р. М., Мулланур Вахитов, Казань, 1975.

ВАЧАГАН III (?—?)—албан (Гафгаз) һөкмдары [тәгр. 487—510], II *Ваченин* гардашы оғлу. Албанија *Аршакиләри* сүлаләсиндән иди. II Ваче 462 илдә һакимијјәтдән әл чәкдикдән сонра Албанија һөкмдарсыз галмышды. Тәгр. 487 илдә Сасаниләр В. III симасында албан чарлығыны бәрпа етдиләр. В. III һакимијјәтә кечәндән сонра Сасаниләрин зорла јајдыглары зәрдүштилијә гаршы чыхараг Албанијада атәшкәдәләр тикилмәсини гадаған етмиш, христианлығы јајмаг үчүн мәктәб вә килсәләр (рәвајәтә көрә 365 килсә) тикдирмиш, килсәни мөһкәмләтмәк мәгсәди илә *Алуен мәчлисини (488)* чағырмышды. В. III һаким синфин мәнафејини мүдафиә едән бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмишди. Һәмин тәдбирләр Албанијада әкинчилик, сәнәткарлыг вә тичарәтин тәдричән дирчәлмәсинә мүәјјән тә'сир көстәрмишдир.

Әд.: Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965; Мамедова Ф. Дж., Агуэнские каноны как источник по социально-экономической истории Кавказской Албании, Изв. АН Азерб. ССР (серия истории философии и права), 1968, № 4.

ВАЧЕ II (?—?)—албан (Гафгаз) һөкмдары [?—462]. Ана тәрәфдән Сасаниләрлә гоһум олан В. II Албанија *Аршакиләри* сүлаләсиндән иди. 457 илдә зәрдүштилији зорла јајан Сасаниләр әлејһинә Албанијадакы үсјана 459 иләдәк В. II башчылыг етмишди. Бу заман В. II Сасани һөкмдары II Јездәкирдин [439—458] тәзјиги илә гәбул етдији зәрдүштиликдән әл чәкиб христианлыға гајытды. Сасани һөкмдары Фируз [459—484] үсјаны јатырды. Фирузла данышыглардан сонра В. II 462 илдә һакимијјәтдән әл чәкди. Мовсес Каланкатлынын мә'луматына көрә Албанијанын јени пајтахты Бәрдә ш. В. II дөврүндә салынмышдыр.

Әд.: Буниятов З. М., Азербайджан в VII—IX вв., Б., 1965.

ВАЧНА́ДЗЕ Наталија (Нато) Кеоркијевна (14.6.1904, Варшава—14.6.1953)—совет кино актрисасы. Күрч. ССР халг артисти (1940). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. Әсас роллары: сәссиз филмләрдә—Нино («Гулдур Арсен», 1924), Нуну («Рүсвајчылыг дирәји өнүндә», 1924), Есма («Үч һәјат»,

Н. Вачнадзе «Рүсвајчылыг дирәји өнүндә» филминдә.

1925), сәсли филмләрдә—Маша («Чанлы мејит», 1930), Тамара («Ахырынчы маскарад», 1934), Нани («Гызылы дәрә», 1937), Мано («Шаирин бешији», 1947). Әсасән, лирик вә романтик сәпкили гадын образлары јаратмышдыр. 4 орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Жгенти Л. А., Нато Вачнадзе, Тбилиси, 1967; Вельтман Ф., Нато Вачнадзе, М., 1970.

ВАЧОКВЕЛӘР, чоквеләр — әсасән, Анголада вә Заир Респ.-нда јашајан халг. Үмуми сајы 1,3 млн. нәфәрдир (1975). В.-ин дили банту дилләринин г. групуна аиддир. Әксәријјәти јерли ән'әнәви дини е'тигадларыны сахламышлар, христианлары да вар. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчиликдир. В.-ин хејли һиссәси Анголанын алмаз мә'дәнләриндә ишләјир.

ВАШ (Vas)—Мачарыстанын г.-индә медје. Саһ. 3,34 мин *км*². Әһ. 281 мин (1970). Инз. м. Сомбатһej ш.-дир. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Мүһүм чајы Рабадыр. Иллик јағынты 650—850 *мм*-дир. Гонур мешә торпаглары јајылмышдыр. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Човдар, вәләмир, арпа, һәмчинин шәкәр чуғундуру, кәтан вә јем биткиләри әкилир. Һејвандарлыг (гарамал, донуз) инкишаф етмишдир. Тохучулуг, тикиш вә јејинти сәнајеси вар. Әсас сәнаје шәһәрләри Сомбатһej, Көсег, Сентготһард, Шарвардыр.

ВАШАГ [Felis (Lynx) lynx]—*пишикләр* чинсиндән мәмәли һејван. Бәдәнинин уз. 82—109 *см*, гујруғунун уз. 20—24 *см*, чәкиси 8—19 *кг* (бә'зән 32 *кг*-адәк) олур. Ајаглары гүввәтли, нисбәтән узун, пәнчәләри чох енлидир. Гулагларында фырчајабәнзәр узун түкләр вар. Ачыг-сары, күрән вә ја халлы олур. В. Авропада, Шимали, Орта вә гисмән Өн Асијада, Шимали Америкада, Азәрб.-да исә Нах. МССР, Дағлыг Гарабағ, Губа—Хачмаз, Шәки—Загатала вә Ләнкәран—Астара зоналарында јајылмышдыр. Кениш сых мешәләрдә, дүзәнликләрдә вә еләчә дә дағларда, бә'зән мешә-чөлдә јашајыр. Ағача јахшы дырмашыр. Боғазлыг дөврү 9—10 һәфтәдир. 2—3 бала доғур. Әсасән, довшан, кәмиричиләр вә гушлары јејир; бә'зән дырнаглы һејванлара (чүјүр вә с.) һүчум едир. Чох вахт кечәләр ова чыхыр. Ов әһәмијјәти аздыр (хәзиндән истифадә олунур). Овчулуг тәсәррүфатына мүәјјән дәрәчәдә зәрәр вурур.

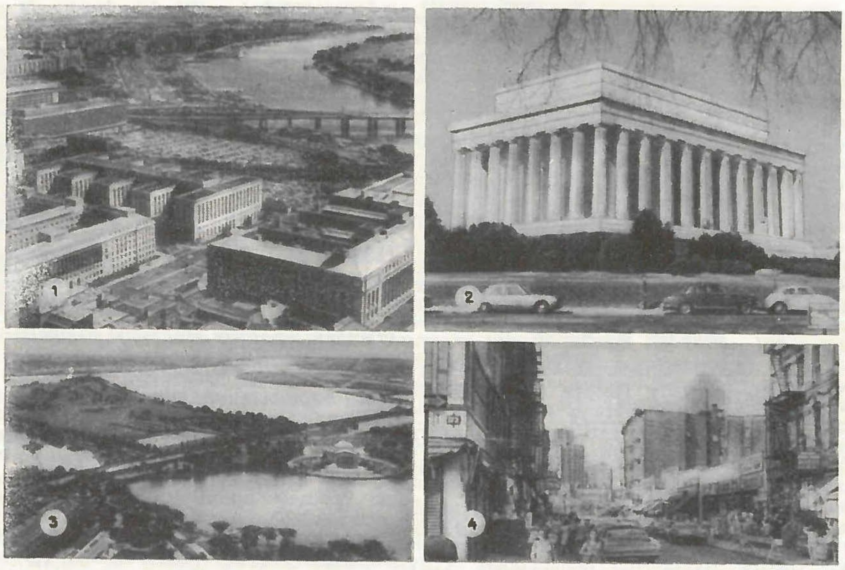
ВАШАГ (лат. Lunx)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 3,1 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. *Зурафә*, *Арабачы*, *Әкизләр*, *Хәрчәнк*, *Кичик Шир* вә *Бөјүк Ајы* бүрчләринин арасындадыр. Азәрб. ССР-дә бүтүн или көрүнүр.

ВА́ШИНГТОН (Washington) Чорч (22.2.1732, Виркинија, Бричес-Крик—14.12.1799, Маунт-Вернон) — Америка дөвләт хадими. *Шимали Америкада истиглалијјәт мүһарибәси (1775—83)* заманы американ ордусунун баш команданы, АБШ-ын илк президенти (1789—97). Варлы плантасија саһиби (гулдар) аиләсиндә доғулмуш, 16 јашындан јерөлчән ишләмәјә башламышдыр. 1753—54 илләрдә Виркинија үсјанчы ордусу (милиси) даирәләриндән биринә командирлик етмишдир. 1759 илдә полковник рүтбәсиндә истеʼфаја чыхмыш, 1759—74 илләрдә Виркинија ганунверичилик мәчлисинин депутаты олмушдур. 1775 ил ијунун 15-дә үсјанчы ордунун баш команданы сечилән В. низами орду јаратмаға наил олмуш вә партизан дәстәләри илә бирликдә Инкилтәрәнин низами гошунларыны мәғлубијјәтә уғратмышдыр. 1787 илдә В.-ун сәдрлији илә АБШ конститусијасы һазырланмышды (бә'зи дүзәлишләрлә инди дә гүввәдәдир). В. АБШ-да икипартијалы системин јарадычыларындандыр. В. *Бөјүк Франса ингилабынын* башланмасыны алгышламыш, лакин онун кенишләнмәсинә еһтијатла јанашмышдыр. Көләлијин тәдричән ләғви тәрәфдары олмуш вә шәхсән өзүнә мәхсус гулларын азад едилмәсини вәсијјәт етмишдир. В. тарихә Шимали Американын истиглалијјәти уғрунда мүбаризәдә мүтәрәгги хадим кими дахил олмушдур. Бунунла белә, о, варлы синифләрин мәнафејинин ифадәчиси олараг галмыш вә беләликлә буржуа ингилабчысына хас олан мәһдудлугдан јаха гуртара билмәмишдир. В. *Шејс үсјанынын (1786—87)* јатырылмасына башчылыг етмишдир.

Әд.: Ленин В. И., Америка фәһләләринә мәктуб, Әсәрләри, ч. 28, с. 49—64; Юзефович И. С., Джордж Вашингтон и борьба за независимость Америки, М., 1941; Яковлев Н. Н., Вашингтон, М., 1973.

ВА́ШИНГТОН (Washington)—АБШ-ын шм.-г.-индә штат. Сакит океан саһилиндәдир. Саһ. 176,6 мин *км*², әһ. 3,3 млн. (1970). Инз. м. Олимпија ш.-дир. Әразиси, әсасән, дағлыгдыр. Г.-и Саһил силсиләләри, мәркәзи һиссәси јүксәк Каскад д-ры (4392 *м*-ә гәдәр; Рејнир д.), ш.-и Колумбија вулкан јајласыдыр. Штатын г.-инин иглими рүтубәтли дәниз, ш.-инин иглими гуру континенталдыр. Орта темп-р јанварда г.-дә 4°С, ијулда 16—17°С, ш.-дә мүвафиг олараг —2, —3°С вә 20—23°С-дир. Иллик јағынты г.-дә 2000 *мм*, ш.-дә 400—500 *мм*. Г.-и ијнәјарпаглы мешәләр, јајлалар, мешә-чөллүкдүр. Фајдалы газынтылары: даш көмүр, әлван металлар, гызыл. Авиасија-ракет, јејинти, кәмигајырма, електрокимја вә атом сәнајеси (плутониум комбинаты), алүминиум, ферроәринти вә мис истеһсалы инкишаф етмишдир. Идхал консентратлардан Такомада мис истеһсал олунур. В. ағач е'малы вә тәдарүкүнә, фанер вә кағыз истеһсалына көрә АБШ-да биринчи јердәдир. Нефт е'мал едилир. Чохлу СЕС вар.

Вашингтон. 1. Шәһәрдән бир көрүнүш. 2. А. Линколна абидә. 1914—22. Ме'мар Г. Бекон. 3. Т. Чефферсона абидәнин көрүнүшү. 1939—41. Ме'марлар Ч. Р. Поуп вә б. 4. Шәһәрин күчәләриндән бири.

В. өлкәнин ән зәнкин електрик енержиси еһтијаты олан штатыдыр (15 млн. *квт*). Дәнли биткиләр әкини, бағчылыг, әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Балыг (гызылбалыг, палтус) овланыр. Әсас порту вә шәһәри Сиетлдир.

ВАШИНГТОН (Washington)—АБШ-ын пајтахты. Өлкәнин мүһүм сијаси, елми вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Атлантик океаны саһилбојунда, Потомак чајынын ашағы ахынында, 128 *м* јүксәкликдәдир. Иглими субтропик, рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда тәгр. 1°С, ијулда 25°С-дир. Иллик јағынты 1000 *мм*-дән чохдур. Инзибати чәһәтдән В. хүсуси Колумбија федерал маһалына дахилдир. В. дәниз кәмиләри дахил ола билән порт, ири нәгл. говшағы, аеропортдур. Саһ. 0,2 мин *км*². Әһ. 702 мин (1976); 2/3-си зәнчиләрдир.

АБШ конститусијасына көрә, В.-ун идарә олунмасы федерал һакимијјәтин *јурисдиксијасына* дахилдир. В.-да сечкили бәләдијјә органы јохдур. Шәһәр һакимијјәти билаваситә АБШ-ын федерал һөкумәтинә табедир. В.-да ганунверичи һакимијјәти АБШ конгреси һәјата кечирир. Шәһәр идарәсинә президентин тә'јин етдији комиссионер (о, һәмчинин мердир) вә 9 үзвдән ибарәт Шура рәһбәрлик едир. Ичраедичи органлар (департаментләр, бүролар вә комиссијалар) комиссионерә табедир.

В. 1791 илдә салынмыш вә АБШ-ын илк президенти Ч. *Вашингтонун* шәрәфинә адландырылмышдыр. Инкилтәрә—Америка мүһарибәсиндә (1812—14) јандырылмыш (1814) вә сонралар јенидән тикилмишдир. Президентин вә конгресин игамәткаһы, һәмчинин әсас һөкумәт идарәләри (1800 илдә Филаделфијадан көчүрүлмүшдүр), һәмчинин *Америка дөвләтләри тәшкилатынын* рәһбәр органлары В.-дадыр. В.-да дәфәләрлә бејнәлхалг конфранслар [о чүмләдән *Вашингтон конфрансы (1921—22)*] кечирилмишдир. 60—70-чи илләрдә В.-да сүлһ тәрәфдарларынын вә кәнчләрин издиһамлы нүмајишләри, һабелә вәтәндашлыг һүгуглары уғрунда зәнчи чыхышлары олмушдур.

В.-да сәнаје мүәссисәләри (полиграфија сәнајесиндән башга) аздыр. Әсасән, шәһәр әһалиси үчүн јејинти мәһсуллары (ун, чөрәк, гәннады, сүд вә с.) истеһсал олунур. Шәһәр әтрафында, әсасән, елми тәдгигатларла әлагәдар радиоелектроника сәнајеси инкишаф етдирилир. В.-да ири дөвләт мәтбәәләри, арсенал вә с. вар.

В.-ун планыны маарифчи вә дөвләт хадими Т. Чефферсонун иштиракы илә франсыз мүһәндиси П. Ш. Ланфан тәртиб етмишдир (1790—93). «Ағ ев» (1792—1829, ме'марлар Ч. Һобан, Б. Латроб), конгрес бинасы (Капитоли; 1793—1865, ме'марлар У. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер) вә с. бүналар В.-ун көзәл ме'марлыг нүмунәләриндәндир. В.-да биналарын һеч бири Капитолидән һүндүр олмамалыдыр. В. паркларынын саһәси тәгр. 2800 *ha*-дыр. В.-да Ч. Вашингтона, (1848—84, ме'мар Р. Миллс), А. Линколна (1914—22, ме'мар Г. Бекон) вә Т. Чефферсона (1939—41, ме'марлар Ч. Р. Поуп, О. Р. Еккерс вә б.) абидәләр вар.

В.-да јохсулларын вә зәнчиләрин јашадығы дахмаларла зәнкин вилла вә коттечләр кәскин зиддијјәт тәшкил едир. Арлингтонда (Потомак чајынын сағ саһили) Намә'лум әскәрин гәбринин олдуғу Милли гәбиристан вә Пентагон бинасы јерләшир. 60-чы илләрдә В.-да јашајыш р-нлары салынмыш, бир сыра ичтимаи (Ч. Кеннеди ад. театр мәркәзи) вә һөкумәт биналары (АБШ-ын Верки мәһкәмәси, 1967, ме'мар В. Ланди; Мәнзил вә шәһәр тикинтиси идарәси, 1968, ме'марлар М. Брөјер, Х. Бекхард), шәһәрдән кәнарда исә бејнәлхалг аеропорт (1958—62, ме'мар Еро Сааринен) тикилмишдир. В.-ун әтрафында Рестон пејк шәһәри (1963—65, ме'марлар Уитлси вә Конклин) салынмышдыр.

В.-да 5 ун-т, Һәрби академија, Али к.т. мәктәби, чохлу елми идарә, о чүмләдән, Милли ЕА-сы, конгрес китабханасы (36 млн. нүсхәдән чох китаб, журнал вә сәнәд), АБШ милли музеји, Милли тәјјарәчилик вә космонавтика музеји, Милли инчәсәнәт галерејасы, Милли нәфис сәнәтләр коллексијасы, Милли портрет галерејасы вә с. музејләр вар.

ВАШИНГТОН КОНФРАНСЫ (1921—22) — һәрби-дәниз гүввәләрини мәһдудлашдырмаға, Узаг Шәрг вә Сакит океан һөвзәси проблемләринә даир конфранс—АБШ-ын тәшәббүсү илә чағырылмыш вә 1921 ил нојабрын 12-дән 1922 ил февралын 6-дәк Вашингтонда кечирилмишдир.

В.к.-нын ишиндә АБШ, Б. Британија, Чин, Јапонија, Франса, Италија, Белчика, Нидерланд вә Португалија иштирак едирди. Конфрансда Б. Британија доминионларынын нүмајәндәләри вә Һиндистан адындан чыхыш едән нүмајәндә дә вар иди. Конфрансда ашағыдакы әсас сәнәдләр ишләниб һазырланмыш вә имзаланмышды: Дөрд дөвләтин мүгавиләси (АБШ, Б. Британија, Франса вә Јапонија) 1921 ил декабрын 13-дә имзаланмышдыр; сазишә кәлән тәрәфләрин Сакит океандакы әрази «һүгуглары»нын биркә мүдафиәсини, Сакит океан һөвзәсиндә вә Узаг Шәргдә милли азадлыг һәрәкатларына гаршы дөрд дөвләтин сә'јләрини бирләшдирмәји нәзәрдә тутурду. Мүгавилә *Инкилтәрә — Јапонија иттифагыны (1902)* ләғв етди; Беш дөвләтин мүгавиләси (АБШ, Б. Британија, Јапонија, Франса вә Италија) 1922 ил февралын 6-да имзаланмышды. Һәрби-дәниз гүввәләрини мәһдудлашдырмағы нәзәрдә тутан бу мүгавилә гүввәләр нисбәтини башлыча олараг АБШ-ын хејринә мүәјјәнләшдирди; Доггуз дөвләтин мүгавиләси (АБШ, Б. Британија, Франса, Јапонија, Италија, Белчика, Нидерланд, Португалија, Чин) 1922 ил февралын 6-да имзаланмышды. Мүгавиләни имзалајан өлкәләрә Чиндә тичарәт вә сәһмдарлыг фәалијјәти саһәсиндә «бәрабәр имканлар» верилир, Чин үмуми истисмар објекти кими нәзәрдә тутулурду. Мүгавилә Јапонијанын Чиндә инһисарчы һөкмранлыг иддиаларына гаршы јөнәлдилмишди. Вашингтон сазишинә (4.2.1922) әсасән, Јапонија Чиндәки гошунларынын бир һиссәсини кери чағырмаға, Синдао-Сзинан д.ј.-ну вә Сзјочжоу әразисини Чинә гајтармаға мәчбур олду.

В.к.-нда Б. Британија вә Јапонијанын АБШ-а бир сыра мүһүм күзәштләрә кетмәси Америка империализмини гане етмәди. Јапонија да өз нөвбәсиндә, конфрансдан дәрһал сонра онун гәрарларынын јенидән нәзәрдән кечирилмәсини тәләб етмәјә башлады. В.к. ашкар антисовет характер дашыјырды: АБШ В.к.-нда Һәрби Чин Дәмир Јолунда һөкмранлығы әлә алмаг планы ирәли сүрмүшдү; РСФСР-ин гәти е'тиразы нәтичәсиндә бу план гәбул олунмады. Совет дөвләти В.к. гәрарларыны гәти рәдд етди вә иштиракчы өлкәләрин һөкумәтләринә е'тираз нотасы көндәрди.

Әд.: Аварин В. Я., Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия, М., 1947; Попова Е. И., Политика США на Дальнем Востоке (1918—922), М., 1967.

ВА́ШКА—Коми МССР вә РСФСР Архангелск вил.-ндә чај. Мезен чајынын сол голу. Уз. 605 *км*, һөвзәсинин саһ. 21 мин *км*²-дир. Мезен вә Шимали Двинанын суајырычысындакы батаглыглардан башланыр. Һөвзәсиндә тәгр. 900-ә гәдәр көл вар. Чохлу ахмаз әмәлә кәтирир. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын ахырларындан мајын әввәлләринәдәк донмуш олур. Уст-Вачерга дајаначағынадәк кәмичилијә јарарлыдыр.

ВВЕДЕ́НСКИ Борис Алексејевич (19. 4.1893, Москва—1.6.1969, Москва)—совет радиофизики, ССРИ ЕА акад. (1943; м. үзвү 1934), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). ССРИ ЕА техника елмләри бөлмәсинин акад. катиби (1946—51), ССРИ ЕА радиотехника проблемләринин елми ишләнилмәси сексијасынын сәдри (1944—53), 1951 илдән Бөјүк Совет Енсиклопедијасы икинчи нәшринин баш редактору олмушдур. БСЕ 3-чү нәшринин бүтүн һазырлыг ишләри В.-нин рәһбәрлији алтында көрүлмүшдүр. Кичик Совет Енсиклопедијасынын (3-чү нәшр), Физика Енсиклопедија Лүғәтинин, үччилдлик вә икичилдлик универсал енсиклопедија лүғәтләринин вә дикәр нәшрләрин Баш редактору олмушдур. 1959 илдән «Советскаја Енсиклопедија» нәшријјаты Елми шурасынын сәдри иди. 1964 илдән ССРИ ЕА-нын Радиодалғаларын јајылмасыны өјрәнән елми шурасынын сәдри олмушдур. Әсас ишләри ултрагыса далғаларын јајылмасына һәср едилмишдир. 1965 илдә М. А. Колосов вә башгалары илә бирликдә ултрагыса далғаларын узаг тропосфердә јајылмасы һалы үчүн саһәнин һесабланмасыны дәрч етдирмишдир. 1949 илдә ССРИ ЕА В.-ни А. С. Попов ад. гызыл медалла тәлтиф етмишдир. Берлиндәки Алманија ЕА м. үзвү сечилмишдир (1955). 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орденлә вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Основы теории распространения радиоволн, М., 1934; Распространение ультракоротких радиоволн, М., 1938; Радиоволноводы, М., 1946.

Әд.: Б. А. Введенский, М.—Л., 1950 (АН СССР. Материалы к биобиблиографии ученых СССР, серия физики, в. 4).

ВВЕДЕ́НСКИ Николај Јевкенјевич (28.4.1852, Вологда губ.-нын Кочково к.—16.9.1922, орада)—рус физиологу. И. М. Сеченовун тәләбәси. Петербург ЕА м. үзвү (1909). Петербург ун-тindә охујаркән (1874) тәләбәләрин ингилаби дәрнәкләриндә иштиракына көрә «193-ләр просеси»ндә иттиһам олунмуш вә 3 илдән артыг һәбсдә галмышдыр. В.-нин тәдгигатларында чанлы тохумаларын мүхтәлиф гычыглара гаршы вердији реаксија ганунаујғунлуглары ајдынлашдырылмышдыр. В. ојанмыш синири узагдан динләмәк методуну тәтбиг едәрәк, чанлы системин јалныз гычыгландырычыларын тә'сирилә дејил, фәалијјәт просесинин өзүндә дә дәјишдијини ашкара чыхармышдыр. В. синир јорғунлуғу вә әзәлә јығылмаларынын дөврилијини өјрәнмиш, тохумаларын функсионал мүтәһәррiклији ганунуну мүәјјәнләшдирмишдир. «Ојанма, ләнкимә вә наркоз» (1901) монографијасында парабиоз тә'лимини инкишаф етдирмишдир.

Әсәрләри: Полн. собр. соч., т. 1—7, Л., 1951—63.

ВЕ́БЕР (Weber) Вилһелм Едуард (24. 10.1804, Виттенберг—23.6.1891, Көттинкен)—алман физики, Һалле (1828 илдән), Көттинкен (1831—37 вә 1849), Лејпсиг (1843—49) ун-тләринин проф. Тәдгигатлары електрик вә магнит һадисәләринә аиддир. К. *Гауссла* бирликдә магнит вә електрик ваһидләринин мүтләг системини ишләјиб һазырламыш, һәрәкәтдә олан јүкләрин гаршылыглы тә'сирини өјрәнмиш вә Алманијада илк електромагнит телеграф гурашдырмышдыр (1833).

ВЕ́БЕР (Weber) Карл Мариа фон (18, јахуд 19.11.1786, Ејтин — 5.6.1826, Лондон)—алман бәстәкары, дирижор, пианочу, мусиги тәнгидчиси; алман романтик операсынын баниси. 1813—17 илләрдә Прага опера театрына, 1817 илдән өмрүнүн сонунадәк Дрезден мусигили театрына башчылыг етмишдир. В.-ин «Азад атычы» операсы (1820, тамашасы 1821, Берлин) Авропа мусигили театрынын тарихиндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. В. «Еврианта» (1823, Вјана) әсәри илә тарихи-әфсанәви, чәнкавәрлик руһлу алман операсынын әсасыны гојмушдур. Сон операсы «Оберон» (1826, Лондон) мусигили нағылын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Онун фп. үчүн «Рәгсә дә'вәт» (1819) вә фп. илә оркестр үчүн «Консертштүк» (1821) әсәрләри програмлы инструментал мусигинин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Әд.: Кенигсберг А., Карл-Мария Вебер, М.—Л., 1965.

ВЕ́БЕР (Weber) Макс (21.4.1864, Ерфурт—14.6.1920, Мүнхен)—алман буржуа сосиологу, тарихчи, игтисадчы вә һүгугшүнас. *Неокантчылыға* вә *позитивизмә* јахын олмушдур. В. сосиолокијаны тарихин јардымчы елм саһәси адландырмыш, ичтимаи ганунларын објективлијини инкар етмишдир. В.-ә көрә сосиолокијанын вәзифәси конкрет тарихи дөврүн һаким идејаларыны дәрк етмәкдир. В. ичтимаи-игтисади формасијалар һагында марксизм тә'лиминә гаршы чыхмыш, капитализмин мејдана кәлмәсиндә дини мүстәгил фәал гүввә һесаб етмишдир. Онун методолокијасы буржуа сосиолокијасы вә фәлсәфәсинин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмиш, тәфтишчилијин идеја-нәзәри мәнбәләриндән олмушдур.

ВЕ́БЕР—*Бејнәлхалг ваһидләр системиндә* магнит сели ваһиди; В. *Веберин* ады илә адланыр. *вб* вә ја *Wb* илә ишарә олунур. Елә магнит сели 1 В. адланыр ки, һәмин сел сыфрадәк азалдыгда, мүгавимәти 1 *ом* олан контурда онун јаратдығы гысамүддәтли чәрәјан заманы бу контурдан кечән електрик јүкү 1 *кулон* олсун: 1 *вб*=1 *ом*·1*к*=1 *в*·*сан*. Индуксијасы 1 *тесла* олан бирчинсли магнит саһәсинә перпендикулјар гојулмуш 1 *м*² мүстәви сәтһдән кечән магнит сели дә 1 В.-дир.

ВЕ́БЕР АПАРАТЫ—балыгларда механики јердәјишмә заманы үзмә говуғу (сәс резонатору) диварларынын вибрасијасыны гәбул едән вә дахили гулаға өтүрән апарат. В.а. үзмә говуғуну дахили гулагла әлагәләндирән, бир-биринә һәрәки бирләшмиш 4 чүт сүмүкдән ибарәтдир. В.а. 1820 илдә илк дәфә ону тәсвир едән алман анатому Е. Веберин ады илә адландырылмышдыр. В.а. олан балыглар 13 *кһс*-әдәк, В.а. олмајан балыглар исә јалныз 2,5 *кһс*-әдәк тезликли сәсләри гәбул едә билир.

Әд.: Протасов В. Р., Биоакустика рыб, М., 1965; Биоакустика, под ред. В. Д. Ильичева, М., 1975.

ВЕБЕРМЕ́ТР, флүксметр—*магнит индуксијасы* селини өлчмәк үчүн чиһаз (бах *Флүксметр*).

ВЕ́БЕРН (Webern) Антон (3.12.1883, Вјана—15.9.1945, Миттерзил, Залсбург јахынлығында)—Австрија бәстәкары, дирижор. 1908 илдән опера вә симфоник оркестр дирижору олмушдур. Вјана фәһлә хору чәмијјәтинә башчылыг етмишдир. В. 1928—38 илләрдә Австрија радиосунун дирижору олмуш, өлкәдә насист үсули-идарәси һакимијјәтә кәлдикдән сонра бу вәзифәдән чыхарылмышдыр. А. Шенбергин *додекафонија* принсипинә архаланмышдыр. В.-ин јарадычылығы мүһарибәдән сонракы илләрдә *авангардизм* формалист мусиги чәрәјанынын мүәјјәнләшмәсиндә башлыча рол ојнамышдыр. В. опера, кантата, симфонија, бир чох вокал вә инструментал әсәрин мүәллифидир.

Әсәри: Лекции о музыке. Письма. Сост. и ред. М. С. Друскина и А. Г. Шнитке, пер. с нем., М., 1975.

ВЕ́БЕР—ФЕ́ХНЕР ГАНУНУ, психофизиканын әсас гануну—дујғу интенсивлији илә ону тәрәдән гычыгландырычынын шиддәти арасындакы асылылығы мүәјјәнләшдирир. Гычыгландырычынын шиддәти артдыгча, дујғунун интенсивлији дә артыр. Алман анатому вә физиологу Е. Веберин мүшаһидәләринә әсасланыр. Алман физики Г. Фехнер Веберин тәчрүбәләрини давам етдирәрәк, бу гануна ријази шәкил вермиш вә көстәрмишдир ки, гычыгландырычынын шиддәти һәндәси силсилә илә артдығы һалда, дујғуларын интенсивлији әдәди силсилә илә артыр. $S=a\ln I+b$ (S—дујғу интенсивлији; I—гычыгландырычынын шиддәти; *a* вә *b*—сабитләрдир). Сонракы тәдгигатчылар көстәрмишләр ки, бу ганун јалныз орта шиддәтли гычыгландырычылар үчүндүр, чох зәиф вә чох шиддәтли гычыгланма заманы дүзкүн тәтбиг едилә билмәз.

ВЕ́БИ-ШЕБЕ́ЛИ—Сомали вә Ефиопијада чај. Уз. тәгр. 2000 *км*-дир. Сомали јајласынын шм.-г.-индән (Гурамба массивиндән) башланыр. Һинд океанынын 40 *км*-лијиндә батаглыгларда итир. Јағышлы дөврдә (апрел—ијун, сентјабр—нојабр) сују чох олур. Ашағы ахынында сувармада истифадә едилир.

ВЕ́БСТЕР, Уебстер (Webster) Чарлз Кингсли (25.4.1886—21.8.1961)—

инҝилис тарихчиси. Ливерпул (1914—22) вә Һарвард (1928—32) ун-тләринин, Лондон Игтисад Мәктәбинин проф. (1932—53), Британија Академијасынын президенти (1950—54) олмушдур. Инҝилтәрәнин хариҹи сијасәтинә аид әсәрләриндә В. Британија Милләтләр Бирлијиндә Б. Британијанын ролуну тә'рифләјир, Инҝилтәрә империализмини «гәрб мәдәнијјәти вә демократијасынын» дајағы кими ҝәләмә вермәјә ҹәһд едир. Мүхтәлиф өлкә алимләри, о ҹүмләдән инҝилис вә совет тарихчиләри арасында елми әлагәләрин инкишаф етдирилмәсинә тәрәфдары иди. ССРИ-дә олмушдур (1956, 1960).

ВЕ́ГА (Л и р а н ы н *α*-сы)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә ән парлаг улдузлардан бири (сыфрынҹы *улдуз өлчүлү*). Парлаглығы, Ҝүнәшинкиндән 50 дәфә чох, ондан мәсафәси 8 *парсекдир*.

ВЕДА ДИЛИ—«Ригведа» вә «Атхарваведа»нын (бах *Ведалар*) јазылдығы өлү һинд-ари дилләриндән бири. В.д.-нин еркән формасы е.ә. 11—10 әсрләрә, сон формасы исә е.ә. 10—8 әсрләрә аиддир. В.д. грамматик гурулушуна ҝөрә зәнҝин формалара малик инсирафи дилләрдән олмушдур.

ВЕДА ДИНИ — гәдим һиндлиләрин дини ҝөрүшләри. Ибтидаи иҹма гурулушунун дағылмасы вә синифли ҹәмијјәтин тәшәккүлү дөврүндә јаранмышдыр. Гәдим һинд әдәби абидәләри—*Ведаларда* әксини тапмышдыр. В.д.-ндә тәбиәт гүввәләри илаһиләшдирилирди; бир сыра баш аллаһлар варды. Илаһә Адити аллаһларын анасы һесаб олунурду. Әмлак вә иҹтимаи бәрабәрсизлијин мејдана чыхмасы илә әлагәдар В.д. јалныз тәбиәти дејил, һәм дә иҹтимаи гүввәләри тәҹәссүм етдирир, иҹтимаи бәрабәрсизлијә һагг газандырырды. В.д.-нин бә'зи мүддәалары мүасир һиндуизмдә дә галмышдыр. Сон дөвр В.д. чох заман брәһманизм адланыр.

ВЕДАЛАР (санскритҹә веда—һәрфи мә'нада билик), јахуд В е д а ә д ә б и ј ј а т ы—гәдим һинд әдәби абидәләри; е.ә. 2-ҹи миниллијин сону—1-ҹи миниллијин 1-ҹи јарысында *веда дилиндә* јарадылмышдыр. В.-лар 4 мәҹмуәдән («Ригведа», «Самаведа», «Јаҹурведа», «Атхарваведа») ибарәтдир; ән гәдими «Ригведа»дыр; бурада аллаһлар тәрәннүм едилир. «Самаведа»нын нәғмәләри бајрам тәнтәнәләри вә гурбанвермә мәрасимләриндә охунурду. «Јаҹурведа» дуа вә гурбан мәрасими гајдалары китабыдыр. «Атхарваведа» шәр гүввәләрә гаршы каһин әфсунларындан ибарәтдир.

М ә т н л ә р: Ригведа. Избр. гимны, М., 1972; Атхарваведа. Избр., М., 1977.

Әд.: С е р е б р я к о в И. Д., Очерки древнеиндийской литературы, М., 1971.

ВЕДА́НТА (санскритҹә һәрфи мә'нада *Ведаларын* сону)—һинд фәлсәфәсинин ортодоксал системләриндән бири, Упанишадларын әсасында јаранмыш дини-фәлсәфи тә'лим. Әсас мүддәалары илк дәфә Бадарајананын «Ведантасутра» әсәриндә верилмишдир (3—4 әсрләр). В.-да ики истигамәт вар: адвајтаја ҝөрә (баниси Шанкардыр; 8 әср) дүнјада реал олан јалныз аллаһдыр, галан бүтүн шејләр иллүзијадыр. Фәрдин мәгсәди ваһид аллаһы дәрк етмәкдир; вишишта-адвајтаја ҝөрә (баниси Рамануҹадыр; 11—12 әср) үч реаллыг вар: материја, ҹан, аллаһ. Бунлар гаршылыглы әлагәдәдирләр, лакин аллаһ материја вә ҹан үзәриндә һакимдир. Аллаһсыз һәм ҹан, һәм дә материја халис анлајыш кими мөвҹуд ола билмәр. Фәрд мадди мөвҹудлугдан хилас олмалыдыр. Буна исә руһи фәаллыг, билик вә аллаһа мәһәббәт васитәси илә наил олмаг мүмкүндүр. В. инди дә *һиндуизм* фәлсәфәсиндә мүһүм јер тутур.

ВЕДДАЛАР—Шри Ланка Респ.-нын ән гәдим әһалиси; мүасир етник тәркибин формалашмасында мүһүм рол ојнамышлар. Һазырда, әсасән, аданын ш.-индә јашајырлар. Тәгр. 800 нәфәрдир. Әксәријјәти сингал, бир гисми тамил дилиндә данышырлар. Сингаллар вә тамилләр тәрәфиндән күчлү ассимилјасија олунурлар. Әсасән, әкинчилик, балыгчылыг, һәмчинин овчулуг вә јығычылыгла мәшғулдурлар. Динләри буддизм вә һиндуизмдир.

Әд.: Народы Южной Азии, М., 1963; К о ч н е в В. И., Население Цейлона, М., 1965.

ВЕДЕНЕ́ЈЕВ Борис Јевкенјевич (2.1. 1885, Тбилиси—25.9.1946, Москва)—совет енеркетики вә һидротехники, ССРИ ЕА акад. (1932). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1920 илдә ГОЕЛРО планынын тәртибиндә иштирак етмиш, Волхов вә Днепр СЕС-ләри тикинтисинин рәһбәрләриндән бири олмушдур. СЕС тикинтисинин игтисади ҹәһәтдән әсасландырылмасынын нәзәри мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. ССРИ Али Советинин (1—2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени вә 3 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: А д а м о в и ч А. Н. и С к л а д н е в М. Ф., Академик Борис Евгеньевич Веденеев. Жизнь и деятельность, М., 1976.

ВЕДИ́—Ерм. ССР-дә шәһәр типли гәс. Арарат р-нунун мәркәзи. Веди чајынын (Аразын сол голу) үстүндә, Ағгаван д.ј.ст.-ндан 7 *км* ш.-дадир. Әһ. 7 мин (1975). Сүд, ҹөрәк вә консерв з-длары, халг театры вар.

«ВЕ́ДОМОСТИ» — Русијада нәшр олунмуш илк гәзет. I Пјотрун фәрманы илә чап едилмишдир. 1702 ил декабрын 16-дан (башга мә'лумата ҝөрә 1703 ил јанварын 2-дән) 1711 илədәк Москвада, сонра нөвбә илә, Петербург вә Москвада, мүхтәлиф адларла (1728—1914 илләрдә «Санктпетербургские ведомости») чыхмышдыр. «В».-нин даими тиражы вә дөврилији олмамышдыр. Бир чох һәрби мә'луматларын мүәллифи I Пјотрун өзү олмушдур. 1727 илдә «В.» Елмләр Академијасына верилмишди. Нәшри 1917 илдә дајандырылмышдыр.

ВЕ́ЗЕР (Weser)—АФР-дә (мәнбәји АДР-дә) чај. Фулда вә Верра чајларынын бирләшмәсиндән әмәлә ҝәлир. Уз. 724 *км* (Верра чајынын мәнбәјиндән). Һөвзәсинин саһ. 46 мин *км*²-дир. Шимал дәнизинә төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Мәнсәбиндән 529 *км* мәсафәдә ҝәмиҹилијә јарарлыдыр. Орта Алманија каналы В.-и Емс вә Елба чајлары илә бирләшдирир. Бремен, Бремерһафен, Минден вә с. шәһәрләр В. саһилиндәдир.

ВЕЗУ́ВИ (Vesuvio) —Италијанын ҹ.-унда, Неапол ш. јахынлығында пүскүрән вулкан. Һүнд. 1277 *м*-дир. 3 конусу вар. Әсас конусу лава вә туф лајы гатларындан ибарәтдир. В.-нин күчлү пүскүрмәси нәтиҹәсиндә (ерамызын 79 или) гәдим Рома шәһәрләри Помпеј, Һеркуланум вә Стабија мәһв олмушдур. Күчлү пүскүрмәләр 1631, 1794, 1822, 1872, 1906, 1944 илләрдә баш вермишдир. В.-дә тәгр. 600 *м* јүксәкликдә вулканолоҝија рәсәдханасы (1842 илдән) вар.

ВЕЗУВИА́Н, и д о к р а з, в и л у и т—силикатлар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби — $Ca_{10}(Mg, Fe)_2Al_4Si_9O_{34}(OH, F)_4$. Тәркибиндә 3—4% B_2O_3 олдугда вилуит, 9,2% BeO олдугда берил-везувиан, 4,3%-әдәк Cr_2O_3 олдугда хромлу В., 16,7% Cl_2O_3 олдугда сериумлу В. адланыр. Тетрагонал сингонијада кристаллашыр. Рәнҝи сары, гонур, јашыл, боз. Шүшә парылтылыдыр. Призматик кристал, дәнәли вә сых күтлә һалында олур. Сәртлији 6,5, сыхлығы 3350—3450 *кг/м*³. Гранит, диопсид, епидот вә калситлә бирликдә раст ҝәлир. Метасоматик вә јүксәк темп-рлу һидротермал мәншәлидир. Урал, Јакутија вә Азәрб. ССР-дә (Ҝәдәбәј вә Кәлбәҹәр р-нларында) тапылыр.

ВЕ́ЈАН Андрис (Донат Ҝеропимович К а л н а ч ы н тәхәллүсү; д. 20.4.1927, индики Лудза р-ну)—латыш совет шаири. 1966 илдән Сов.ИКП үзвү. «Ҝәнҹлик» (1953), «Ҝүнәш јүксәјә галхыр» (1957), «Илләр вә изләр» (1964), «Дүнја» (1968), «Үчгат ишыг» (1971), «Мави суда ағ ҝәми» (1974) вә с. китабларындакы ше'рләрдә әмәк адамлары, халглар достлуғу тәрәннүм олунур. Респ.-мыза һәср олунмуш ше'р («Шаирләр Бакы нефтчиләринин јанында», «Гыш ҝеҹәси», «Јох, шаир өлмәјир бизим дүнјада» вә с.) вә мәгаләләр јазмышдыр. Азәрб. әдәбијјатындан тәрҹүмәләр едир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур. Халглар Достлуғу ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Солнце поднимается выше, Рига, 1959; Половодье, Рига, 1970; Невидимка Донат, Рига, 1974.

ВЕ́ЈДЕМЕЈЕР (Veydemeyer) Иосиф (1818—26.8.1866, Сент-Луис)—Алманија вә Америка фәһлә һәрәкаты хадими. К. Маркс вә Ф. Енҝелсин јахын досту. Мәфкурәви сәбәбләрә ҝөрә 1845 илдә Пруссија ордусуну тәрк етмиш, *Коммунистләр иттифагы* јарандығы вахтдан (1847) онун фәал хадимләриндән олмушдур. *Алманијада 1848—49 илләр ингилабы* дөврүндә Вестфалијада фәһлә иттифаглары вә демократик ҹәмијјәтләрин тәшкилатчыларындан иди. Тә'гиб олундуғундан 1851 илдә Исвечрәјә, сонра исә АБШ-а мүһаҹират етмиш, АБШ-да елми коммунизмин јајылмасынын башланғычыны гојмушдур. Алман мүһаҹирләринин јаратдығы Америка Фәһлә Иттифагынын рәһбәрлијинә дахил олмуш, Нју-Јорк Коммунист клубунун, бир сыра фәһлә тәшкилатынын ишиндә иштирак етмишдир. В. АБШ-да вәтәндаш мүһарибәси (1861—65) заманы шималлыларын ордусунун полковники олмушдур. АБШ-да I Интернасионал идејаларынын тәблиғинә көмәк етмишдир.

Әд.: П о с п е л о в а В., Иосиф Вейдемейер. В сб.: Маркс и Энгельс и первые пролетарские революционеры, [М., 1961].

ВЕ́ЈДЕН Рокир ван дер—Нидерланд бојакары; бах *Рокир ван дер Вејден*.

ВЕЈДЕНБА́УМ Едуард Јекабович (3. 10.1867, Глазнијеки хутору, индики Сесис р-ну—24.5.1892, Тарту)—латыш шаири. Латыш ингилаби-демократик әдәбијјатынын нүмајәндәләриндәндир. «Хүсуси мүлкијјәт, капитализм вә фәһлә

синфинин вәзифәләри һаггында» очерки (1886; 1908 илдә дәрҹ олунмушдур) латыш дилиндә илк марксист әсәрдир. Ше'рләриндә буржуа ҹәмијјәтини, чаризми тәнгид етмиш, азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырмышдыр («Дүнјада һәгигәт јохдур!», «Дөвләтли һамыдан үстүндүр...», «Ојан, азадлыг руһу» вә с.). Ше'рләри сағлығында нәшр олунмаса да, әлјазмасы һалында кизли ингилаби дәрнәкләрдә охунмушдур. Латыш јазычысы Е. Трејман-Звaргулис В.-ун әсәрләрини нәшр етдирдијинә көрә һәбс олунмушду (1908).

Әсәри: Стихотворения, М., 1961.

ВЕЈЕРТ Верт (Weerth) Кеорг (17.2. 1822, Детмолд—30.7.1856, Һавана)—алман јазычысы, «...алман пролетариатынын илк вә ән көркәмли шаири» (Ф. Енкелс, бах Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 21, с. 5). 1843—46 илләрдә Инкилтәрәдә јашамышдыр. Коммунистләр Иттифагынын үзвү, К. Маркс вә Ф. Енкелсин силаһдашы олмушдур. Әсәрләриндә зәһмәткешләри мүтәшәккил мүбаризәјә чағырмышдыр («Ланкшир нәғмәләри» ше'р силсиләси, 1845 вә с.). «Мәшһур ҹәнкавәр Шнапһанскинин һәјаты вә маҹәралары» (1849) сатирик романы вә с. әсәрләри вар. В. сосиалист реализми әдәбијјатынын сәләфләриндәндир. «Ланкширли мејханачы», «Уста шакирдләри» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәри: Избр. произв., т. 1—2, М., 1957.

Әд.: Султанова Ә., Кеорг Веерт, «Азәрбајҹан», 1966, № 8; Кочеткова М. А., Георг Веерт—друг и соратник Маркса и Энгельса, М., 1976.

ВЕЈЕРШТРАСС (Weierstraß) Карл Теодор Вилһелм (31.10.1815, Остенфелде — 19.2.1897, Берлин)—алман ријазијјатчысы. Берлин ун-тинин проф. (1856). Берлин ЕА үзвү (1857). Тәдгигатлары ријази анализ, аналитик функсијалар нәзәријјәси, вариасија һесабы, диференсиал һәндәсә, хәтти ҹәбр вә еллиптик функсијалара аиддир. Ријази анализин мәнтиги әсасландырылмасына даир чох мүһүм әсәрләри вар. Сигма—функсија, *дзета—функсија* вә *гамма—функсијаны* ријазијјата В. дахил етмишдир. С.В. *Ковалевскаја* В.-ын шакирди олмушдур.

Әд.: Клейн Ф., Лекции о развитии математики в 19 столетии, пер. с нем., ч. 1, М.—Л., 1937.

ВЕЈКЕЛ (Weigel) Јелена (12.5. 1900, Вјана—6.5.1971, Берлин)—алман актрисасы. АДР милли мүкафаты лауреаты (1949, 1953, 1966). Проф. (1960). Б. *Брехтин* арвады. Сәһнә фәалијјәтинә 1918 илдә «Јени театр»да (Франкфурт-Мајн) башламышдыр. 1923—32 илләрдә Берлинин ән бөјүк театрларында чыхыш етмишдир. В.-ин ифасында Пелакеја Власова сурәти («Ана», 1932, Б. Брехт; М. Горкинин ејниадлы романынын мотивләри әсасында) даһа мәшһур олмушдур. В. 1933 илдә аиләси илә бирликдә фашист Алманијасындан мүһаҹирәт етмишдир. Шәрги Берлинә гајытдыгдан сонра (1948) Б. Брехтлә бирликдә *«Берлинер ансамбл»* театрыны тәшкил етмишдир. Әсас ролларı: Кураж ана, Тереса Каррар, јәһуди гадын («Кураж ана вә ушаглары», «Тереса Каррарын түфәнкләри», «Үчүнҹү империјада горху вә үмидсизлик», Б. Брехт), Волумнија («Кориолан», В. Шекспир; ишләјәни Б. Брехт) вә с. В. Алман Инҹәсәнәт Академијасынын (АДР) јарадыҹысы вә үзвү олмушдур.

Әд.: Варгафтик Е., Елена Вайгель, Л., 1976.

ВЕЈМАР (Weimar)—АДР-ин Ерфурт маһалында шәһәр. Илм чајы (Елба һөвзәси) саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 63,3 мин (1973). Комбајн вә дәгиг өлчү ҹиһазлары истеһсал едилир. Кимја, кағыз, јејинти сәнајеси, полиграфија иши, Али ме'марлыг вә иншаат мәктәби, Ф. Лист ад. консерваторија, 16—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

Илк дәфә ады 975 илдә чәкилмишдир. 1573 илдән 1918 иләдәк Саксен-Вејмар-Ејзенах һерсоглуғунун (1815 илдән Бөјүк һерсоглуг) пајтахты иди. 18 әсрин 2-ҹи јарысы—19 әсрин әввәлләриндә алман маарифчилијинин ән бөјүк мәркәзләриндән олмушдур. И. С. Бах, И. В. Көте, И. Ф. Шиллер, Ф. Лист мүхтәлиф илләрдә В.-да јашајыб јаратмышлар. *Вејмар конститусијасы (1919)* бурада гәбул едилмишди. Фашист диктатурасы илләриндә В.-ын јахынлығында *Бухенвалд* һәбс дүшәркәси јарадылмышды.

ВЕЈМАР КОНСТИТУСИЈАСЫ (1919) Вејмар Мүәссисләр Мәҹлисинин гәбул етдији (31.7.1919) конститусија. Алманијада *Нојабр ингилабы (1918)* нәтиҹәсиндә баш вермиш дәјишикликләр В.к.-нда тәсбит олунмушду. В.к. Алманијада јарыммүтләгијјәтчи монархијаны парламентли буржуа-демократик республика илә әвәз етди. Лакин бунунла белә буржуа-јункер гурулушунун әсасларыны мөһкәмләтди, капиталист инһисарларыны сахлады. В.к. сөз, мәтбуат, јығынҹаг, иттифаг азадлығы е'лан етди. Бу һүгуглар формал характер дашыјырды вә президентин фәрманы илә истәнилән вахт ләғв едилә биләрди. В.к. сонралар Алманијада фашист диктатурасынын гурулмасыны асанлашдырды. Фашист чеврилишиндән (1933) сонра В.к. рәсмән ләғв олунмаса да, әслиндә әһәмијјәтини итирди.

ВЕЈНАХ ДИЛЛӘРИ — бах *Нах дилләри.*

«ВЕЈС» «Ағ план» (алм. Weiss)—алман фашистләринин Полшаја гаршы гәфләтән тәҹавүзкар мүһарибә планынын шифрләнмиш ады. Һитлерин 1939 ил 11 апрел тарихли директивинин әсас һиссәси иди. Полша кампанијасынын кедишиндә (1939) һәјата кечирилди.

ВЕЈСЕНФЕЛС (Weißenfels)—АДР-ин Һалле маһалында шәһәр. Заале чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 44 мин (1973). АДР-дә ајаггабы сәнајесинин ән ири мәркәзидир. Кағыз вә јејинти сәнајеси, ајаггабы музеји вар. Ајаггабы сәнајеси үчүн аваданлыг истеһсал едилир.

ВЕЈСӘЛОВА Рәмзијјә Осман гызы (д. 11.2.1914, Бакы)—Азәрб. совет актрисасы. Азәрб. ССР халг артисти (1958). Бакы Театр Техникумуну битирмишдир (1932). Әввәлләр *Бакы Түрк Ишчи Театрында* чыхыш етмишдир. 1935 илдән Кировабад Драм Театрында фәалијјәт көстәрир. Әсас ролларı: Алмас, Күлүш («Алмас», «Севил», Ҹ. Ҹаббарлы), Хураман, Меһрибан («Вагиф», «Ханлар», С. Вурғун), Агафја («Евләнмә», Н. Гогол), Емилија («Отелло», В. Шекспир), Аначан («Аначан», Ј. Әзимзадә), Клеја («Түлкү вә үзүм», К. Фикејреду), Зүлхәбирә («Ајкүл дијары», М. Кәрим) вә с. «Шәрәф нишаны» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВЕЈСМАН (Weismann) Август (17.1. 1834, Франкфурт-Мајн — 5.11.1914, Фрејбург)—алман зоологу, тәкамүл тә'лими нәзәријјәчиси. Фрејбург ун-тинин проф. (1873—1912). Тәдгигатлары әзәлә тохумасынын һистолокијасына, һәшәратларын инкишафына, ширин суда јашајан организмләрин биолокијасына һәср едилмишдир. Ч. Дарвин тә'лиминин мүдафиәси, әсасландырылмасы вә инкишафына аид нәзәри тәдгигатларла мәшғул олмушдур. В. материализм мөвгејиндә дурараг һәјати һадисәләрин механист анлајышыны мүдафиә етмишдир. 20 әсрин 40-ҹы илләринин сонундан бә'зи кенетикләр В.-ын јаратдығы вә неодарвинизм адландырдығы тә'лими, әсассыз олараг, елмә зидд вә мүртәҹе тә'лим адландырмышдылар. Әслиндә исә В. һәмин тә'лим илә Дарвинин тәкамүл нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирмишдир.

Әсәрләри: Das Keimplasma. Eine Theorie der Vererbung, Jena, 1892; Vorgänge über Deszendenztheorie, 3 Aufl., Jena, 1913.

ВЕЈСМАН НӘЗӘРИЈЈӘСИ—бах *Неодарвинизм.*

ВЕЈТЛИНГ (Weitling) Вилһелм (5.10. 1808, Магдебург—25.1.1871, Нју-Јорк)—еркән алман фәһлә һәрәкаты хадими, «бәрабәрләшдириҹи коммунизм» нәзәријјәчиләриндән бири. 1836 илдә Парисдә «Әдаләтлиләр иттифагы»на гошулмушду. В.-ин «Һармонијанын вә азадлығын тә'минатлары» (1842) әсәрини К. Маркс алман сијаси әдәбијјатынын көзәл башланғыҹы адландырмышдыр. В. бу әсәриндә ҹәмијјәти јалныз ингилаб јолу илә дәјишдирмәјин зәрурилијини көстәрәрәк јазырды: «...тәрәгги јалныз ингилаб јолу илә мүмкүндүр. Јашасын ингилаб!». В. 1843 илдә һәбсханаја салынмыш, 1844 илдә харичә сүркүн олунмушдур. 1846 илдә Брүссел коммунист мүхбир комитәсинә дахил олмуш, тезликлә бурада онунла К. Маркс вә Ф. Енкелс арасында кәскин фикир ајрылығы ашкара чыхмышдыр (В. коммунизм гурулушунун бәргәрар олмасы үчүн ингилаби јолун зәрурилијини гәбул етсә дә, коммунист ингилабына синфи симасыны итирмиш үнсүрләрин башлыча рол ојнадығы кортәбии просес кими бахырды). 1846 илин сонунда АБШ-а кетмиш, Авропада 1848—49 илләр ингилабы дөврүндә Алманијаја гајыт-

мыш, 1849 илин сонунда исә Јенидән АБШ-а кетмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелс алман пролетариатынын илк мүстәгил нәзәри һәрәкатынын тәзаһүрү кими В.-ин әсәрләрини вә тәблиғатчылыг фәалијјәтини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Бунунла јанашы, онлар елми коммунизм мејдана кәлдикдән сонра фәһлә һәрәкатынын инкишафыны ләнкитдији үчүн вејтлингчилији кәскин тәнгид етмишләр.

Әд.: Международное рабочее движение, в 7-и т-х, т. 1, М., 1976, с. 334—341.

ВЕ́КИЈЕТТИ (Vechietti, ?—?) — Италија дипломаты (16 әср). Сәфәвиләр дөвләтинин һәрби гүввәси илә јахындан таныш олмаг вә онун Османлы империјасына гаршы нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә мүһарибә апара биләчәјини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә Рома папасы XIII Григори тәрәфиндән Сәфәвиләр дөвләтинә көндәрилмишди. Бир ил (1586, ијун—1587, ијун) Тәбриздә галдыгдан сонра вәтәнинә гајытмышды. В. папа үчүн һазырладығы һесабатында Сәфәвиләр дөвләтинин һәрби гүввәси, игтисади һәјаты, Сәфәви вә Османлы гошунлары арасында Азәрб. әразисиндә кедән һәрби әмәлијјатлар һаггында әтрафлы мә'лумат вермишдир. Бунлар Азәрб.-ын 16 әср тарихини өјрәнмәк үчүн мараглыдыр.

Әсәри: A report on the conditions of Persia in the year 1586, pyblished by H. F. Brown, English Historical Review, 1892.

ВЕККЈЕ́ТТИ (Vecchietti) Туллио (д. 29.7.1914, Рома)—Италија фәһлә һәрәкаты хадими, тарихчи, журналист. Италија Сосиалист Партијасынын (ИСП) јарадылмасында (1942), Ромада кизли антифашист мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. ИСП рәһбәрлијинә сечилмиш, онун сол ганадына дахил олмушдур. В. Коммунист Партијасы илә әмәкдашлыг едән Италија Пролетар Бирлији Сосиалист Партијасынын (1964) тәшкилатчыларындан бири иди (1972 илдә бурахылмышдыр). В. 1953 илдән парламентә депутат сечилмишдир.

ВЕ́КСЕЛ (алм. Wechsel, һәрфи мә'насы—мүбадилә)—гијмәтли кағыз нөвү; ганунла чидди мүәјјән олунмуш формада пул өһдәлијидир. Шәртсиз вә мүбаһисәсиз борч сәнәдидир.

В. ики нөвә ајрылыр: садә вә көчүрмә (тратта). Садә В. борч алан тәрәфиндән јазылыр вә онун ашағыдакы мүтләг әламәтләри олур: В.-ин верилмә јери вә вахты, борч өһдәлијинин мәбләғи, өдәнилмә мүддәти вә јери, өдәмәни ичра едән шәхсин фамилијасы көстәрилир. Садә В. ону верән тәрәфиндән имзаланыр. Көчүрмә (тратта) В.-и кредитор тәрәфиндән јазылыр вә мүәјјән мәбләғдә пулу В.-дә ады көстәрилән үчүнчү шәхсә (ремитентә) вә ја В.-и тәгдим едәнә (һәркәһ В. адсыздырса) кестәрилән мүддәтдә өдәмәк барәдә кредиторун (трассантын) борч алана (трассата) јазылы әмридир. Көчүрмә В.-и трассатын В.-и өдәмәјә разылығыны билдирән имзасы илә тәсдиг едилир. В.-дән нағд пул әвәзиндә тәдавүл васитәси кими истифадә едилир; бунунла әлагәдар К. Маркс В.-и тиҹарәт пулу адландырмышдыр (бах Капитал, ч. 3, сәһ. 413).

ВЕ́КСЕЛ МӘЗӘННӘСИ—бах *Валјута мәзәннәси*.

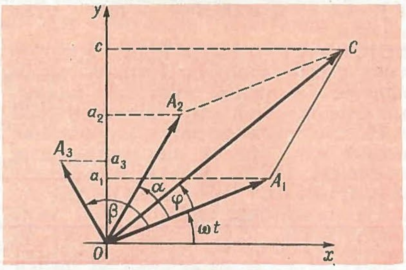
ВЕ́КСЛЕР Владимир Иосифович (4. 3.1907, Житомир — 22.9.1966, Москва)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1946). Ленин мүкафаты лауреаты (1959), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1966), «Атом сүлһ үчүн» мүкафаты лауреаты (1963). 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. Тәдгигат ишләри јүклү зәррәчикләрин сүр'әтләндиричиләринә, рентген вә космик шүалар физикасына аиддир. Јүклү зәррәчикләрин автофазалама (зәррәчијин һәрәкәти илә сүр'әтләндиричи саһәнин синхрон дәјишмәси) принсипини илк дәфә В. тәклиф етмишдир (1944). Бу принсипә әсасән јени сүр'әтләндиричиләр (синхротрон, фазотрон вә микротрон) гурашдырылмышдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Когерентный принцип ускорения заряженных частиц, «Атомная энергия», 1957, т. 2, № 5, с. 427.

Әд.: Рабинович М. С., Памяти В. И. Векслера, «Успехи физических наук», 1967, т. 91, в. 1.

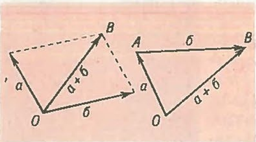
ВЕ́КТОР (лат. vector—һәрфи мә'нада апаран, дашыјан), һәндәси мә'нада—истигамәтләнмиш дүз хәтт парчасы. Башланғычы A, сону B олан вектор—$\overrightarrow{AB}$, a вә ја $\vec{a}$, узунлуғу исә $(\overrightarrow{AB})$, AB, $|a|$, јахуд $\bar{a}$, $\vec{a}$ кими ишарә едилир. В. узунлуғу вә истигамәти илә тә'јин олунур. В.-ларын 3 нөвү вар: сәрбәст В., бағлы В., сүрүшән В. Фәзанын ихтијари нөгтәсинә тәтбиг едилән В.-а сәрбәст В. (мәс., гүввә), мүәјјән нөгтәјә тәтбиг олунан В.-а бағлы В. (мәс., маје һиссәчијинә тә'сир едән гүввә онун мүәјјән нөгтәсинә тәтбиг едилән бағлы В.-дур), тәтбиг нөгтәси дүз хәтт үзәриндә сүрүшә билән В.-а исә сүрүшән В. дејилир (мәс., мүтләг бәрк чисмә тәтбиг едилән гүввә). Узунлуглары бәрабәр вә ејниистигамәтли В.-лара бәрабәр В.-лар, узунлуғу ваһид бәрабәр олан В.-а исә ваһид В. вә ја орт дејилир (бах *Коллинеар векторлар*, *Компланар векторлар*, *Вектор һесабы*).

ВЕ́КТОР ДИАГРА́МЫ—периодик дәјишән кәмијјәтләрин гијмәтләринин вә онларын арасындакы асылылығын вектор васитәсилә график тәсвири. Електротехника, акустика, оптика вә б. саһәләрдә тәтбиг олунур. Бирпериодлу, [мәс., $f_1=B_1 \sin \omega t$, $f_2=B_2 \sin(\alpha+\omega t)$, $f_3=B_3 \sin(\beta+\omega t)$] садә һармоник

функсијалар график олараг белә көстәрилир: сабит ω бучаг сүр'әтилә фырланан $\overrightarrow{OA_1}$, $\overrightarrow{OA_2}$ вә $\overrightarrow{OA_3}$ векторлары Oy оху үзәринә проjексијаланыр ($\overrightarrow{OA_2}$ вә $\overrightarrow{OA_3}$ векторлары $\overrightarrow{OA_1}$-ә нәзәрән ујғун олараг α вә β бучаглары гәдәр дөндәрилмишдир). Векторларын $|\overrightarrow{OA_1}|=B_1$, $|\overrightarrow{OA_2}|=B_2$ вә $|\overrightarrow{OA_3}|=B_3$ узунлуглары рәгс амплитудларына ујғундур. В.д. үзәриндә ики вә даһа чох рәгсин чәми вә ја фәрги рәгсләрин топланан векторларынын һәндәси чәми вә ја фәрги кими көстәрилир (паралелограм гајдасы илә). Ахтарылан кәмијјәтин ани гијмәти исә чәм векторун Oy оху үзәринә проjексијасы илә тә'јин едилир. Мәс., амплитудлары $\overline{OA_1}$ вә $\overline{OA_2}$ олан f_1 вә f_2 рәгсләринин F чәмини тапаг. $\overline{OA_1}$ вә $\overline{OA_2}$ векторларыны һәндәси топладыгда В.д.-ндан алыныр ки, F јекун рәгсинин амплитуду $\overline{OC}=\overline{OA_1}+\overline{OA_2}$ векторунун уз.-на бәрабәр олуб, f_1 рәгсиндән фазача φ бучағы гәдәр габаға кечир.

ВЕ́КТОР ҺЕ́САБЫ—ријазијјатын векторлар үзәриндә апарылан әмәлләри өјрәнән бөлмәси. Физика вә механиканын тәләбләри илә әлагәдар 19 әсрдән инкишаф едир. В.һ. вектор чәбри вә вектор анализинә ајрылыр. Вектор чәбри векторлар үзәриндә апарылан чәбри әмәлләри өјрәнир. a вә b векторларынын һәндәси чәмини тапмаг үчүн ихтијари O нөгтәсиндә $a=\overline{OA}$, A нөгтәсиндә исә $b=\overline{AB}$ вектору гурулур (үчбучаг гајдасы). O вә B нөгтәләрини бирләшдирән $c=\overline{OB}$ вектору a вә b векторларынын чәмидир. Икидән чох векторларын чәми дә аналожи тапылыр. Коллинеар (бах *Коллинеар векторлар*) олмајан a вә b векторларыны ихтијари O нөгтәсинә кәтирдикдә онлар үзәриндә гурулан паралелограмын (паралелограм гајдасы) OB диагоналы һәмин векторларын чәмидир (шәк.). Векторларын фәрги $c-b=c+(-b)$ кими тапылыр. a векторунун x әдәдинә һасили x мүсбәтдирсә a вектору илә ејниистигамәтли, мәнфидирсә әксистигамәтлидир, модулу исә $|x|\cdot|a|$ олан вектордур. $x=0$ оларса, xa векторуна сыфыр вектор дејилир. Векторун сыфырдан фәргли әдәдә бөлүнмәси онун һәмин әдәдин тәрсинә вурулмасы демәкдир.

Векторларын топланмасы вә әдәдә вурулмасынын хассәләри: $a+b=b+a$; $(a+b)+c=a+(b+c)$; $a+0=a$; $a+(-a)=0$; $1\cdot a=a$; $\alpha(\beta a)=(\alpha\beta)a$; $\alpha(a+b)=\alpha a+\alpha b$; $(\alpha+\beta)a=\alpha a+\beta a$.

Вектор чәбриндә хәтти асылы олан вә хәтти асылы олмајан векторлардан истифадә едилир. Һеч олмаса бири сыфырдан фәргли олан вә $\alpha a+\beta b+\gamma c+\dots+\nu h=0$ мүнасибәтини өдәјән α, β, γ, ..., ν әдәдләри варса, a, b, c,..., h векторлары хәтти асылы, һәмин мүнасибәт бу әдәдләрин јалныз сыфыр гијмәтләриндә өдәниләрсә, хәтти асылы олмајан векторлар адланыр. Вектор чәбринин инкишафы вә тәтбиги скалјар, векториал, гарышыг һасилләрлә сых әлагәдардыр. a вә b векторларынын ab скалјар һасили һәмин векторларын узунлуглары илә араларындакы бучағын косинусу һасилинә бәрабәрдир; $ab=|a|\,|b|\cos\varphi$. Онларын ортогоналлығы үчүн $ab=0$ олмасы зәрури вә кафидир. Скалјар һасилин хассәләри: $ab=ba$; $(\alpha a)b=\alpha(ab)$; $a(b+c)=ab+ac$; $(ab)\geqslant 0$; $ab=0$ шәрти анчаг $a=0$ вә ја $b=0$ вә ја да $a\perp b$ олдугда доғрудур. Дүзбучаглы Декарт координат системиндә $a=\{x_1, y_1, z_1\}$ вә $b=\{x_2, y_2, z_2\}$ оларса,

$$ab=x_1x_2+y_1y_2+z_1z_2;$$

$$|a|=\sqrt{x_2^1+y_1^2+z_1^2};$$

$$\cos\varphi=\frac{x_1x_2+y_1y_2+z_1z_2}{\sqrt{x_1^2+y_1^2+z_1^2}\sqrt{x_2^2+y_2^2+z_2^2}}$$

Векториал һасилә тә'риф низамланмыш сағ вә сол оријентасијалы векторлар үчлүјү васитәсилә верилир. Бир нөгтәјә кәтирилмиш вә бир мүстәви үзәриндә јерләшмәјән a, b, c(a—биринчи, b—икинчи, c—үчүнчү) үчлүјү сағ (сол) әлин ујғун олараг баш, шәһадәт вә орта бармаглары кими јерләшибсә, онлар сағ (сол) векторлар үчлүјү адланыр. a вә b векторларынын векториал һасили онларын узунлуглары илә араларындакы φ бучағынын синусу һасилинә бәрабәрдир: $[a, b]=|a|\cdot|b|\sin\varphi$. Онларын коллинеарлығы үчүн $[a, b]=0$ олмасы зәрури вә кафидир. 2) а вә b векторлары коллинеар олмадыгда, $[a, b]$ вектору һәмин векторларын һәр биринә перпендикулјардыр. 3) a, b вә $[a, b]$ сағ үчлүк әмәлә кәтирир. Векториал һасилин хассәләри: $[a, b]=-[b, a]$; $[\lambda a, b]=\lambda[a, b]$; $[c, a+b]=[c, a]+[c, b]$; $[a,[b, c]]=b(a, c)-c(a, b)$; $([a, b], [c, d])=(a, c)(b, d)-(a, d)(b, c)$. a, b вә c векторларынын abc гарышыг һасили $[a, b]$ векторунун c векторуна скалјар һасилинә дејилир: $abc=([a, b], c)$. Бу векторлар компланар олмадыгда (бах *Компланар векторлар*) гарышыг һасил мүтләг гијмәтчә һәмин векторлар үзәриндә гурулан паралелепипедин һәчминә бәрабәр олур. a, b вә c үчлүјү сағ (сол) оријентасијалыдырса $abc>0$ ($abc<0$) олур. Һәмин векторларын компланарлығы үчүн $abc=0$ олмасы зәрури вә кафи шәртдир. Гарышыг һасилин хассәләри: $abc=bca=cab=-bac=-acb=-cba$. Гарышыг һасил координатларла белә һесабланыр:

$$abc=\begin{vmatrix} x_1 & y_1 & z_1 \\ x_2 & y_2 & z_2 \\ x_3 & y_3 & z_3 \end{vmatrix}.$$

Механикада, физикада, һәндәсәдә скалјар вә векториал мејданлар анлајышындан истифадә олунур (бах *Мејдан нәзәријјәси*). Онлар ријази шәкилдә ујғун олараг скалјар-функсија вә вектор-функсија васитәсилә верилир. Мејдан нәзәријјәсинин ријази апараты адәтән в е к т о р а н а л и з и адландырылыр. Гијмәтләри вектор олан функсијаја в е к т о р-ф у н к с и ј а, гијмәтләри скалјар олан функсијаја исә скалјар функсија дејилир. Мәс., әјри үзрә һәрәкәт едән нөгтәнин сүр'әти заманын вектор-функсијасы, онун модулу исә скалјар-функсијасыдыр. Скалјар аргументли вектор-функсијалар үзәриндә лимит, төрәмә, интеграл, сыраја ајырма вә б. әмәлијјатлар апарылыр. В.һ.-нын инкишафында М. В. *Остроградски*, У. *Һамилтон*, алман ријазијјатчысы Һ. Грасман вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур.

Әд.: Ч а в а д о в М. Ә., Вектор һесабы, Б., 1974 И л ь и н В. А., П о з н я к Э. Г., Аналитическая геометрия, М., 1968; Л а п т е в Г. Ф., Элементы векторного исчисления, М., 1975.

ВЕКТОРИАЛ КӘМИЈЈӘТ—гијмәт вә истигамәти илә тә'јин олунан кәмијјәт. Мәс., гүввә, тә'чил, сүр'әт вә с. (бах *Вектор*).

ВЕКТОРИАЛ ҺАСИЛ—бах *Вектор һесабы*.

ВЕКТОРЛАР МЕЈДАНЫ—бах *Мејдан нәзәријјәси*.

ВЕКТОРЛАР МЕЈДАНЫ БУРУЛҒАНЫ (р о т о р)—$a=a_xi+a_yj+azk$ векторлар мејданынын һәр бир (x, y, z) нөгтәсиндә дүзбучаглы координат системинин охлары үзәринә пројексијалары (вә ја топлананлары)

$$\frac{\partial a_z}{\partial y}-\frac{\partial a_y}{\partial z};\ \frac{\partial a_x}{\partial z}-\frac{\partial a_z}{\partial x};\ \frac{\partial a_y}{\partial x}-\frac{\partial a_x}{\partial y}$$

олан вектор. rot$a$ (вә ја curl$a$) илә ишарә едилир. Хүсуси һалда бу вектор маје ахынында һиссәчикләрин фырланма һәрәкәтини характеризә едир (бах *Мејдан нәзәријјәси*).

ВЕКТОРЛАР ФӘЗАСЫ —n-өлчүлү *Евклид фәзасынын* үмумиләшмәси. D әдәдләр мејданы вә ихтијари тәбиәтли x, y, z,... үнсүрләринин X чохлуғу үчүн ашағыдакы шәртләр өдәнилдикдә, X чохлуғуна D мејданында В.ф., бу чохлуғун үнсүрләринә исә фәзанын векторлары дејилир: 1) X-ин ихтијари x вә y векторларына онларын чәми адланан $x+y$ вектору; 2) D мејданынын ихтијари α әдәдинә вә X-ин ихтијари x векторуна α әдәди илә x векторунун һасили адланан αx вектору гаршы гојулмушдур. Бу әмәлләр ашағыдакы аксиомлары өдәјир: 1) $x+y=y+x$ (коммутативлик); 2) $(x+y)+z=x+(y+z)$ (ассосиативлик). 3) фәзанын сыфыр вектору адланан елә θ үнсүрү вар ки, ихтијари x үчүн $x+\theta=x$; 4) ихтијари x үчүн елә $-x$ вар ки, $x+(-x)=\theta$; 5) $1\cdot x=x$; 6) $\alpha(\beta x)=(\alpha\beta)x$; 7) $(\alpha+\beta)x=\alpha x+\beta x$; 8) $\alpha(x+y)=\alpha x+\alpha y$ (дистрибутивлик). D һәгиги (комплекс) әдәдләр мејданыдырса, X чохлуғуна һәгиги (комплекс) В.ф. дејилир. В.ф.-нда n сајда хәтти асылы олмајан (бах *Хәтти асылылыг*) вектор варса вә бу фәзанын ихтијари $n+1$ вектору хәтти асылыдырса, һәмин фәзаја n-өлчүлү, әкс һалда исә сонсузөлчүлү В.ф. дејилир. n-өлчүлү В.ф.-нын хәтти асылы олмајан n сајда ихтијари вектору һәмин фәзанын базиси адланыр. e_1, e_2,..., e_n векторлары В.ф.-нын базисидирсә, фәзанын ихтијари x үнсүрү јеканә олараг

$$x=\alpha_1e_1+\alpha_2e_2+\cdots+\alpha_ne_n$$

шәклиндә јазылар.

Мисал. 1) Дәрәчәси n—1 натурал әдәдини ашмајан һәгиги (комплекс) әмсаллы бүтүн чохһәдлиләр чохлуғу ики чохһәдлинин чәминә вә чохһәдлинин һәгиги (комплекс) әдәдә вурулмасына нәзәрән n-өлчүлү һәгиги (комплекс) В.ф.-дыр. 2) $[a, в]$ парчасында тә'јин олунмуш бүтүн кәсилмәз һәгиги (комплекс) гијмәтләр алан функсијалар чохлуғу ики функсијанын чәминә вә функсијанын һәгиги (комплекс) әдәдә вурулмасына нәзәрән сонсуз өлчүлү һәгиги (комплекс) В.ф.-дыр.

Әд.: К о л м о г о р о в А. Н. и Ф о м и н С. В., Элементы теории функций и функционального анализа, М., 1976.

ВЕ́КТОР-ФУНКСИЈА — бах *Вектор һесабы*.

ВЕ́КУА Илја Несторович (д. 6.5.1907, Күрч.ССР, Шешелеты к.)—совет ријазијјатчысы, механик. ССРИ ЕА акад. (1958; м. үзвү 1946) вә Күрч.ССР ЕА акад. (1946), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950), Ленин мүкафаты лауреаты (1963), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1943 илдән Сов. ИКП үзвү. Новосибирск (1959—64) вә Тбилиси (1965—71) ун-тләринин ректору олмушдур. 1972 илдән Күрч.ССР ЕА п р е з и д е н т и д и р. Әсас әсәрләри мүасир ријази физиканын јени саһәләринә аиддир. Хүсуси төрәмәли еллиптик тәнликләрин кениш синфинин һәлләринин үмуми хассәләрини өјрәнмишдир. Бирөлчүлү сингулјар интеграл тәнликләр нәзәријјәсинин јарадылмасында бөјүк ролу вар. Гејри-Фредһолм еллиптик сәрһәд мәсәләләринин јени синфини кәшф вә тәдгиг етмиш, еластик өртүкләрин ријази нәзәријјәсинин јени вариантыны ирәли сүрмүшдүр. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 5 дәфә Ленин ордени, «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Новые методы решения эллиптических уравнений, М.—Л., 1948; Обобщенные аналитические функции, М., 1959; Теория тонких пологих оболочек переменной толщины, Тбилиси, 1965.

Әд.: Б и ц а д з е А. В., Илья Несторович Векуа, Тбилиси, 1967.

ВЕ́КШИНСКИ Серкеј Аркадјевич (27.10.1896, Псков—20.9.1974, Москва)—совет алими, електровакуум техникасы саһәсиндә мүтәхәссис. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1946), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1956), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947 илдән елми-тәдгигат ин-тунун директору олмушдур. 1941—44 илләрдә әринтиләрин алынмасы вә тәдгиги үчүн јени үсул ишләјиб һазырламышдыр. Бир сыра електрон чиһазлары јаратмышдыр. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р и: Новый метод металлографического исследования сплавов, М.—Л., 1944.

Әд.: Г у р в и ч Е. Б., С. А. Векшинский, «Радиотехника и электроника», 1956, т. 1, № 12.

ВЕ́КЕНЕР (Wegener) Алфред Лотар (1.11.1880, Берлин—? 11.1930, Гренландија)—алман кеофизики. Гратс ун-тинин проф. (1924). Гренландијаны тәдгиг едән експедисијанын иштиракчысы (1906—08, 1912—13) вә рәһбәри (1929—30). Материкләрин үфүги јердәјишмәси фәрзијјәсини ирәли сүрмүшдүр (1912). Атмосферин динамикасы вә термодинамикасы, палеоиглимшүнаслыг, тектоника илә мәшғул олмушдур. Сон експедисија Гренландијанын мәркәзиндә илбоју тәдгигат ст. јарадылмасы илә әлагәдар тәшкил едилмишди. Сон експедисијадан гајыдаркән бузлар арасында һәлак олмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Возникновение материков и океанов, М.—Л., 1925; Термодинамика атмосферы, М.—Л., 1935.

ВЕКЕТА́СИЈА (лат. vegetatio—ојанма, чанланма)—чүчәрмә, бој атма вә јетишмә; биткинин актив һәјат фәалијјәти һалы (сакитлик һалындан фәргли олараг).

ВЕКЕТА́СИЈА ДӨВРҮ — метеороложи амилләрдән асылы олараг битки-

ләрин бөјүјүб инкишаф етдији дөвр. Мүлајим иглим шәраитиндә бу дөвр ахырынчы јаз сојугларындан илк пајыз сојугларына гәдәр, тропик вә субтропик иглим шәраитиндә исә бүтүн ил боју давам едир. В.д.-ндә битки бүтүн инкишаф фазаларыны кечир. Кәнд тәсәррүфатында В.д. биткинин (тахыл, памбыг, күнәбахан вә с.) тохумдан чүчәрмәсиндән мәһсул јығыланадәк олан дөврдүр. Мејвә, бәзәк, мешә ағачлары вә коллары үчүн бу дөвр тумурчугларын шишмә фазасындан јарпагларын күтләви төкүлмә фазасынадәк давам едир. Адәтән, В.д. гыса олан биткиләр шимал р-нларда сојуглар дүшәнә гәдәр вә чох гураг р-нларда гураглыг башлајана гәдәр бечәрилир. В.д. узун олан биткиләр, әсасән, чәнуб р-нларда әкилир.

Азәрб.ССР-дә В.д. тәрәвәз үчүн 90—120, үзүм үчүн 208—239, памбыг үчүн 130—140, пајызлыг тахыл үчүн 228—306, гарғыдалы үчүн 110—155 күн, јарпағы төкүлән ағач вә кол биткиләри үчүн 220—260, һәмишәјашыл биткиләр үчүн 365 күн (бүтүн ил боју) һесаб олунур.

Әд.: Газыјев Т. И., Биткиләрин һәјаты, Б., 1970.

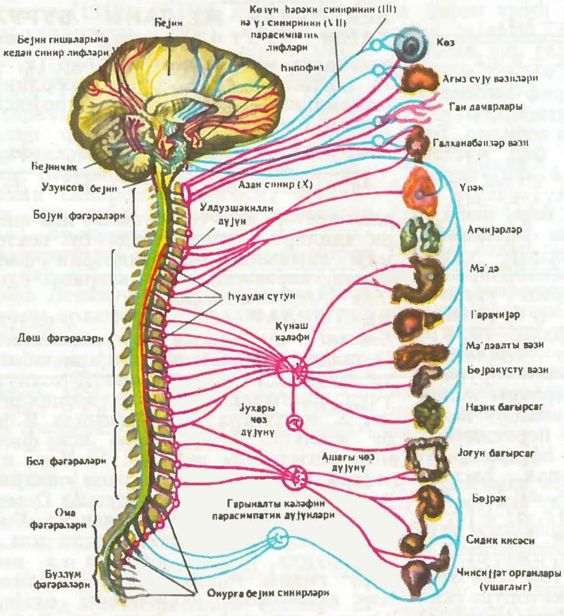
ВЕКЕТА́СИЈА СУВАРМАСЫ—бах *Суварма*.

ВЕКЕТА́СИЈА ҮСУЛУ—биткиләрин векетасија еви вә лабораторија шәраитиндә бечәрилмәси үсулу. В.ү. илә гида маддәләринин физиоложи ролу, онларын битки организминә дахил олмасы, мүһит реаксијасынын (pH), ишығын, темп-рун, аерасијанын, мүхтәлиф суварма нормаларынын, күбрәләрин, торпагдакы зәрәрли дузларын биткијә тә'сири, биткиләрин кимјәви вәситәләрлә мүһафизә едилмәси вә с. мәсәләләр дәгиг өјрәнилир. Мүхтәлиф амилләрин битки үчүн әһәмијјәтини мүәјјән етмәкдән өтрү векетасија габларына торпаг, тәмиз кварс гуму, јахуд дистиллә едилмиш су (су културасында) долдурулур. В.ү. илә алынмыш мә'лумат тарла шәраитиндә јохланылыр.

ВЕКЕТАТИ́В НЕВРО́З—бах *Невроз-лар*.

ВЕКЕТАТИ́В ОРГАНЛАР—битки организминин јашајышыны вә гидаланмасыны тә'мин едән һиссәләр. Ибтидаи биткиләрдә векетатив чисим (таллом) бир һүчејрәдән ибарәт олуб, органлара ајрылмыр. Али биткиләрдә әсас В.о. көк, көвдә вә јарпагдыр. Көк биткини субстратла бирләшдирир, орадакы сују вә суда һәлл олмуш минерал дузлары биткинин јерүстү һиссәсинә өтүрүр; јарпаглар фотосинтез, газ мүбадиләси вә транспирасија функсијасыны јеринә јетирир; көвдә биткинин јералты һиссәләрини (көк вә көкүмсовлары) јарпагларла әлагәләндирир, көкүн гәбул етдији су вә минерал маддәләри јарпаға, јарпагда синтез олунан үзви маддәләри көкә чатдырыр. Бундан әлавә В.о. бә'зи биткиләрин чохалмасында да рол ојнајыр.

ВЕКЕТАТИ́В СИ́НИР СИСТЕМИ—синир системинин бир һиссәси олуб, онурғалы һејван, инсан организминдә тәнәффүс, һәзм, ифразат, ган дөвраны органларынын фәалијјәтини, һабелә организмдә маддәләр мүбадиләсини, бүтүн тохумаларын функсионал вәзијјәтини тәнзим едир. Синир системини анимал (соматик) вә векетатив шө'бәләрә ајыран франсыз биологу М. Биша илк дәфә «В.с.с.» терминини (1800 илдә) тәклиф етмишдир.

Инсанда векетатив синир системинин гурулуш вә әлагәләринин схеми.

В.с.с. мүстәгил олараг гидаланма, тәнәффүс, чохалма, бөјүмә вә с. просесләри тәнзим едир. Лакин бу анлајыш чох нисбидир, чүнки бөјүк бејин јарымкүрәләринин габығындан В.с.с. мәркәзләринә кәлән импулслар дахили органларын ишини дәјишдирә биләр.

В.с.с. бә'зи анатомик вә физиоложи әламәтләринә көрә ики һиссәјә бөлүнүр: симпатик синир системи (с.с.с.) вә парасимпатик синир системи (п.с.с.). Симпатик вә парасимпатик синир системинин мәркәзләри ара бејиндәки В.с.с. мәркәзләринә табедир. Периферик һиссә бу мәркәзләрдән чыхан миелин гишалы лифләрдән (биринчи нејронун лифләриндән), бир сыра векетатив ганглионлардан вә онлардан башлајан миелин гишасыз лифләрдән (икинчи нејронун лифләри) ибарәтдир. Биринчи нејронун лифләри ганглиондан габагкы (преганглионар), икинчи нејронун лифләри исә ганглиондан сонракы (постганглионар) лифләр адланыр. С.с.с. вә п.с.с., әкс функсијалы импулслар дашыјырлар, мәс., с.с.с. ган тәзјигини јүксәлдир, көз бәбәјини кенәлдир, п.с.с. исә әксинә, ган тәзјигини ашағы салыр, көз бәбәјини даралдыр вә с. Бунунла бәрабәр, һәр ики системин фәалијјәти бир-бири илә сых әлагәдардыр.

В.с.с. векетатив синир лифләринин учларындан ифраз олунан кимјәви маддә-медиаторла орган вә тохумалара тә'сир көстәрир.

Әд.: Балакишијев К., Инсанын нормал анатомијасы, нәшр 2, Б., 1971; Колосов Н. Г., Вегетативный узел, Л., 1972.

«ВЕКЕТАТИ́В ҺИБРИДЛӘШДИРМӘ»—чаланмыш биткидә чалагла чалагалтынын гаршылыглы тә'сири. Заһирән мүхтәлиф олан бу тә'сир (векетасија дөврүнүн узанмасы, сојуғадавамлылыг, бөјүмәнин сүр'әтләнмәси вә с.) симбиозда һәмин биткиләрин гидаланма хүсусијјәтләринин дәјишилмәси илә әлагәдардыр; даһа доғрусу модификасија хүсусијјәтинә маликдир. Онларын бир-биринә тә'сири узунмүддәтли олса да В. һ.-дә әсас нөв хүсусијјәтләри дәјишмир. Чалаг вә чалагалты өз чинси хүсусијјәтләрини сахлајыр вә чинси чохалмада бу хүсусијјәтләр нәслә кечмир. Чалаг апардыгда кенотипик дәјишикликләрә аз тәсадүф едилир. Онлар чалаг заманы биткиләрин зәдәләнмәси илә әлагәдар олараг баш верән *мутасијалар* нәтичәсиндә мејдана кәлир. Белә́ликлә һәр чалағын тохумдан олан нәслинин, «векетатив һибрид» вермәси фикри дүзкүн һесаб олунмур.

ВЕКЕТАТИ́В ЧОХАЛМА — гејри-чинси чохалма нөвләриндән бири; ана организмин мүәјјән һиссәсиндән јени организм әмәлә кәлмәси.

Микроорганизмләр, ибтидаи һејванлар, тәхминән бүтүн биткиләр В.ч. үсулу илә артыр. Һејванлар тумурчугланма вә ја бөлүнмә, бирһүчејрәли биткиләр чох вахт бөлүнмә, бә'зән дә тумурчугланма, ибтидаи чохһүчејрәли биткиләр исә бәрпа олуна билән һиссәләрә ајрылмагла чохалыр. Али биткиләр векетатив органларла (фиргәндә, сүрүнән көвдәнин һиссәләри, бығчыг вә көк пөһрәләри) артыр. Бир чох декоратив вә тәрәвәз биткиләри соғанагла, чохиллик биткиләр исә бир гајда олараг көкүмсовла чохалыр. Мәдәни биткиләрин әксәриндә В.ч. гијмәтли сорт әламәтләрини вә хассәләрини сахлајан јеканә васитәдир.

Биткичиликдә чиликлә чохалтма кениш јајылмышдыр. Мејвәчиликдә фиргәндә, чиликбасдырма вә чалаг үсулу тәтбиг едилир.

Әд.: Тутаюк В. Х., Анатомия и морфология растений, М., 1976.

ВЕЛА́СКЕС (әсл ады Родрикес де Силва Веласкес (Rodriguez de Silva Velásquez) Дијего (4 вә ја 5. 6.1599, Севилја—6.8.1660, Мадрид)—испан рәссамы. 1623 иләдәк Севилјада ишләмиш вә халг мәишәтиндән бир сыра әсәрләр («Сәһәр јемәји», тәгр. 1617, Ермитаж, Ленинград; «Сусатан», тәгр. 1620, Уеллингтон музеји, Лондон) чәкмишдир. В. 1623 илдә Мадридә көчмүш вә IV Филиппин сарај рәссамы олмушдур. В.-ин сәнәткар кими формалашмасында крал сарајындакы зәнкин рәссамлыг коллексијасы илә

танышлығы, һәмчинин П. П. Рубенслә көрүшү вә Италијаја сәфәри (1629—31) мүһүм рол ојнамышдыр. Бу илләрдә јаратдығы «Вакх» (1630 иләдәк,

Д. Веласкес. Автопортрет.

Прадо, Мадрид) вә «Вулканын дәмирчиханасы» (1630, Прадо) таблолары диггәтәлајигдир. О, реал һәјат һадисәләрини тәсвир етмишдир. «Бреданын тәслими» (1634, Прадо) әсәри Авропа тарихи бојакарлығында реализмин инкишафы јолунда мүһүм аддым олмушдур. Бурада јашыл-мави, гызылығәһвәји, боз-күмүшү рәнкләрин вәһдәти усталыгла тапылмышдыр. В. 17 әсрин 30—40-чы илләриндә портрет жанры саһәсиндә дә мүвәффәгијјәт газанмышдыр. О, әсасән, крал аиләси үзвләринин портретләрини ишләмиш, Балтасар Карлосун (1634—35, Прадо) вә IV Филиппин (тәгр. 1636, Прадо) ат үстүндә портретләри вә бир сыра башга монументал әсәрләри илә мүасирләринин образлар галерејасыны јаратмышдыр. Х. Матеосун (тәгр. 1632, Дрезден Шәкил Галерејасы), һерсог Оливаресин (тәгр. 1638, Ермитаж) вә Вјана бәдии-тарихи музејиндә, Прадо музеји вә Луврда (Парис) сахланылан портретләр серијасы, «Јелпикли гадын» (тәгр. 1648, Уоллес коллексијасы, Лондон) портрети вә с. В.-ин мәшһур әсәрләриндәндир. Италијаја икинчи сәфәри заманы (1648—51) «Медичи вилласы» адлы ики мәнзәрә етүдүнү (1650—51, Прадо) вә Рома папасы Х Иннокентинин (1650, Дориа-Памфили галерејасы, Рома) портретини, һәмчинин «Венера күзкүјә бахаркән» (1651, Милли галереја, Лондон) таблосуну јаратмышдыр. Өмрүнүн сон илләриндә ән мәшһур әсәрләрини—сарај һәјатындан бәһс едән «Лас Менинас» («Сарај ханымлары», 1656, Прадо) вә әмәк мөвзусуна һәср олунан «Ипәјирән гадынлар» (1657, Прадо) кими шаһ әсәрләрини јаратмышдыр. В.-ин јарадычылығы 17 әср испан бојакарлығынын зирвәси вә дүнја реалист тәсвири сәнәтинин ән парлаг нүмунәләриндәндир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 400-401

Әд.: Алпатов М. В., Сервантес и Веласкес. В сб.: Культура Испании, М., 1940; Кеменов В. С., Картины Веласкеса, М., 1969; јенә онун, Веласкес в музеях СССР, Л., 1977.

ВЕЛВЕ́Т (инк. velvet—мәхмәр)—назик ипликдән тохунмуш ховлу галын парча. В.-ин ән јахшы нөвү В.-корддур. Бу парчанын үз тәрәфиндә *әриш* саплары бојунча ховдан габарыг золаглар олур. Адәтән В. биррәнкли вә ја нахышлы (дама-дама, золаглы вә с.) бурахылыр.

ВЕЛИ́КАЈА—РСФСР Псков вил.-ндә чај. Уз. тәгр. 430 *км*, һөвзәсинин саһ. 25 200 *км*². Бежаницк јүксәклијиндән башланыр, Псков көлүнә төкүлүр. Остров ш.-ндән ашағыда астаналыдыр. Гар сују илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Белјаjево кәми дајаначағындан (тәгр. 45 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. Опочка, Псков вә Остров ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВЕЛИ́КИ УСТЈУ́Г—РСФСР Вологда вил.-ндә шәһәр. Сухона чајы саһилиндә, Котлас д.ј. говшағынын 68 *км*лијиндә кәми дајаначағы. В.У. Вологда вил.-нин сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Кәмигајырма-кәми тә'мири з-ду, төкмә-механики вә механики-тә'мир з-длары, чод түк-шотка ф-ки, јүнкүл, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, 2 техникум, тибб вә педагожи мәктәбләр, өлкәшүнаслыг музеји, ме'марлыг абидәләри вә с. вар. 13 әсрдән мә'лумдур. 16—17 әсрләрдә Москвадан Ағ дәнизәдәк кедән јол үстүндә тичарәт мәнтәгәси олмушдур.

ВЕЛИ́КИЈЕ ЛУ́КИ—РСФСР Псков вил.-ндә шәһәр. Ловат чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 101 мин (1976). Машынгајырма вә електротехника (радио, јүксәк кәркинликли апаратлар, реостат з-длары вә с.), јүнкүл (кәтан комбинаты, тикиш вә трикотаж ф-кләри), јејинти вә ағач е'малы сәнајеси, к.т. вә педагожи ин-тлары, тикинти, д.ј. нәгл., ахшам електрик машынгајырмасы техникумлары, тибб мәктәби, өлкәшүнаслыг музеји, Совет Иттифагы Гәһрәманы А. Матросов ад. комсомол шөһрәти музеји, драм театры вә с. вар. В.Л.-дә А. М. Матросов дәфн едилмиш, бурада доғулмуш ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы, Совет Иттифагы Маршалы К. К. Рокосовскинин тунч бүстү гојулмушдур.

«ВЕЛИКОРУ́СС»—кизли мәтбуат вәрәгәләри. Ијун, сентјабр вә октјабрда (1861, Петербург, 3 нөмрә) чап олунмушдур. «В.»-ун ингилабчы-демократ мәсләкли тәртибчиләри «чәмијјәтә» вә «маарифчи адамлара» мүрачиәт едир, онлары мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәјә чағырыр, кәндли ислаһатыны (1861) тәнгид едир, торпагларын кәндлиләрә гајтарылмасыны, мәтбуат азадлығы верилмәсини, Полшанын азад олунмасыны тәләб едирдиләр. «Современник»ин әмәкдашы В. А. Обручев «В.»-у јајдығы үчүн сүркүн едилмишди.

ВЕЛИКОРУСЛА́Р, великороссл а р—русларын 19 әсрин орталарындан әдәбијјатда кениш јајылмыш ады. Мүасир елми әдәбијјатда «В.» термини «шимали великорус», «чәнуби великорус» вә «орта великорус» шәклиндә рус дилинин үч әсас диалектини көстәрмәк үчүн ишләдилир (бах һәмчинин *Руслар*).

ВЕЛИ́КО-ТЫРНОВО (1965 иләдәк Т ы р н о в о)—Болгарыстанын шм.-ында шәһәр. Велико-Тырново маһалынын инз. м. Јантра чајы (Дунајын голу) саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 56 мин (1975). Тохучулуг, радиотехника, моторгајырма, ағач е'малы, јејинти, дәри вә б. сәнаје саһәләри, педагожи ин-т, театр, музејләр, тарихи вә ме'марлыг абидәләри вар. Туризм мәркәзидир.

ВЕЛИ́ЧКИНА (әринин фамилијасы илә Бонч-Брујевич) Вера Михајловна (20.9.1868, Москва—30.9. 1918, Москва)—ингилабчы (90-чы илләрдән), әдәбијјатчы, һәким. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. Берн ун-тини битирмишдир. 1902 илдән мүһачирәтдә јашамыш, болшевикләрин Ченеврә групунда чалышмыш, «Искра», «Вперјод», «Пролетари» гәзетләриндә әмәкдашлыг етмишдир. К. Маркс вә Ф. Енкелсин әсәрләрини тәрчүмә етмиш, Петербургда «Вперјод» партија нәшријјатында, сонра «Звезда» вә «Правда» гәзетләриндә чалышмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы күнләриндә Петроград ҺИК тибб-санитарија шө'бәсиндә ишләмишдир. В. совет сәһијјәсинин тәшкилатчыларындан, В. И. Ленини мүаличә едән һәкимләрдән олмушдур.

Әд.: Барсуков М., В. М. Величкина. В кн.: Славные большевички, М., 1958.

ВЕ́ЛЛИНГТОН, Уеллингтон (Wellington) Артур Уелсли (Wellesley; 1.5.1769, Дублин—14.9.1852, Уолмер гәсри, Кент)—Инкилтәрә сәркәрдәси, дөвләт хадими, дипломат, фелдмаршал (1813), һерсог (1814). I Наполеона гаршы мүһарибәдә, Пиренеј ј-а-нда (1808—13) мүттәфигләрин гошунларына вә *Ватерлоо* јахынлығында һәлледичи вурушмада (1815) Инкилтәрә-Һолландија мүттәфиг ордусуна команданлыг етмишдир. Вјана конгресинин (1814—15) иштиракчысы олмушдур. 1826 илдә Петербургда Инкилтәрә—Русија протоколуну имзаламышдыр; һәмин протокол һәр ики дөвләтин Јунаныстана мүнасибәтини мүәјјәнләшдирмишдир. Инкилтәрә ордусунун баш команданы (1827—52), баш назир (1828—30) олмушдур. Парламент ислаһатынын кечирилмәсинә гаршы ачыг чыхыш едирди. Чартистләр һәрәкатынын (бах *Чартизм*) јатырылмасында иштирак етмишдир . (1848).

ВЕ́ЛЛИНГТОН, Уеллингтон (Wellington)—Јени Зеландијанын пајтахты. Порт-Николсон көрфәзиндә, Кук боғазы саһилиндә мүһүм порт. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Аеропорт. Әһ. 142,7 мин (1975). Ајаггабы, әт консерви, јун е'малы, електротехника сәнајеси, машынгајырма з-ду, ун-т, политехник ин-ту, театр, музеј, ботаника бағы вә с. вар. Јун, јағ, әт, пендир, дәри, мејвә ихрач едилир, тахта-шалбан, нефт, ун, шәкәр, гәһвә вә с. идхал олунур. В. 1840—41 илләрдә салынмыш вә А. *Веллингтонун* шәрәфинә адландырылмышдыр.

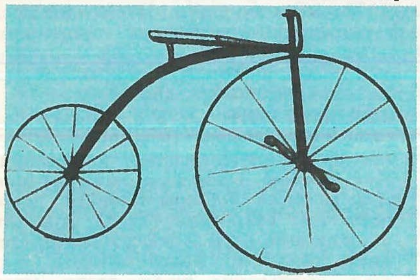
ВЕЛЛУ́РУ—Һиндистанда, Тамилнад штатында шәһәр. Палар чајы саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 138,2 мин (1971). Тахыл-р-нунун тичарәт мәркәзидир. Јејинти, памбыг парча, түтүн сәнајеси мүәссисәләри вар.

ВЕЛМО́—РСФСР Краснојарск өлкәсиндә чај. Подкаменнаја Тунгуска чајынын сол голу. Уз. 504 *км*, һөвзәсинин саһ. 33 800 *км*²-дир. Орта Сибир јајласындан башланыр. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Октјабр—нојабрдан апрел — мајадәк донмуш олур. Теја чајынын төкүлдүјү јерәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. В. һөвзәсиндә 300-ә гәдәр көл вар.

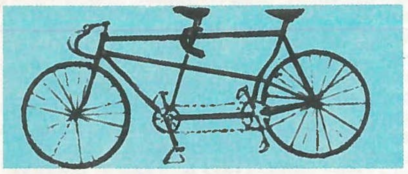
ВЕЛОДРО́М [*вело(сипед)* + јун. drómos—гачыш, јарыш јери]—велосипед идманы үзрә мәшг вә јарышларын кечирилмәси үчүн ачыг вә ја өртүлү мејданча. Трибуналары олан трекдән вә көмәкчи биналардан ибарәтдир.

Трибуналар, адәтән, трекин јан тәрәфләри бојунҹа, надир һалларда исә виражлар үзәриндә тикилир.

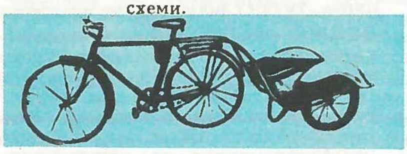
ВЕЛОСИПЕД [фр. vélocipéde; лат. velox (velocis) —ҹәлд+pes (pedis)—ајаг сөзләриндән]—17 әсрдән башлајараг мүхтәлиф өлкәләрин ихтирачылары мүасир В.-ин прототипи олан дөрдтәкәрли миник васитәсинин конструксијасыны јаратмаға ҹәһд етмишләр: мәс., Алманијада Һ. Һантшел (1649), Франсада Р. Ла Рошелли (1693), Русијада Л. Шамшуренков (1752), Инкилтәрәдә Овенден (1761) вә б. Илк икитәкәрли В.-и Русијада тәһкимчи уста У. М. Артамонов дүзәлтмишдир. 1808 илдә Парисдә јарадылмыш,сүкан механизми олмајан икитәкәрли В. ајагла јердән итәләнмәклә һәрәкәтә кәтирилирди. Сонралар К. Драјз (Алманија) В.-ә сүкан механизми, Ф. М. Фишер (алман механики) габаг тәкәринә сүркүголу вә педал әлавә етдиләр. В.-ин дәмир чәнбәрли тахта тәкәрләриндән бирини (апарычы тәкәри) тәдричән бөјүтмәклә сүр'әтини јүксәлтмәјә чалышыр, бә'зи һалларда бу тәкәрин диаметрини 180 *см*-ә (арха тәкәр 30 *см* олдуғу һалда) чатдырырдылар. 20 ил бу нөв В.-дән истифадә едилдикдән сонра, нәһајәт 1893 илдә Инкилтәрәдә үмуми көрүнүшүнә көрә индики В.-и хатырладан В. нөвү јарадылды. 19 әсрин сонунда конструксијасына зәнчирли өтүрмә, күрәчикли јатаг (1877), пневматик шинләр (1889), сәрбәст кедиш механизми (1894) вә өтүрмәләр үчүн чевиркәч механизми (1899) әлавә олунмуш В.-ин сәнаје истеһсалына башланылмышдыр.

2. Икиҹерли идман велосипеди—тандем.

1. Артамоновун велосипединин схеми.

Шәк. 3. Арабачығы олан јол велосипеди.

В.-ин илк совет нүмунәләри 1924 илдә Харков В. з-дунда истеһсал едилмишдир. В.-ләр ашағыдакы нөвләрә ајрылыр: јол В.-и (кишиләр вә гадынлар үчүн), јүнкүл јол В.-и, јенијетмәләр үчүн В., идман (о ҹүмләдән тандем гурулушлу) В.-и, ушаглар үчүн В.-ләр вә хүсуси В.-ләр. Јол В.-ләринин чәрчивәси мөһкәм, шинләри енли (1,25—1,50") олур, сүканы һүндүрдә јерләшир, чәкиси 16 *кг*-дыр; јүнкүл јол В.-ләри чәкисинин (14 *кг*) вә шинләринин ен кәсијинин (1—1,25") нисбәтән аз олмасы илә фәргләнир, адәтән әл тормозлары илә тәчһиз едилир. Лекирләнмиш поладдан вә дүралүминиумдан һазырланан јүнкүл конструксијасы (8—11 *кг*), алчагда јерләшдирилмиш сүканы, сүр'әт чевиркәчи вә әл тормозларынын (шосе үчүн олан В.-дә) олмасы вә сәрбәст кедиш механизминин олмамасы (трек үчүн олан В.-дә) идман В.-ләри үчүн характерикдир. Хүсуси В.-ләрә сирк, јүк, арабачыглы, чохјерли вә с. нөв В.-ләр аиддир.

Әд.: Успенский И. А., Теория велосипеда, М., 1959; Пустовалов В. И., Майборода В. М. и Камеристый В. В., Справочник велосипедиста, Харьков, 1976.

ВЕЛОСИПЕД ИДМАНЫ—идман нөвү. В.и.-на шоседә, енишли-јохушлу јолларда, трекдә мүхтәлиф мәсафәләрә кечирилән јарышлар, һәмчинин велобол вә фигурлу велосипедсүрмә дахилдир. В.и. үзрә илк рәсми јарыш 1869 илдә Франсада тахта велосипедләрлә кечирилмишдир. Русијада исә велосипедчиләрин илк јүрүшү 1883 ил ијулун 24-дә олмушдур. 1911—13 илләрдә А. Панкратов (Русија) велосипеддә дүнја сәјаһәтинә чыхмыш, буна көрә Бејнәлхалг велосипедчиләр иттифагынын јүксәк мүкафатына—Брилјант улдуза лајиг көрүлмүшдү.

В.и. үзрә дүнја биринҹилији 1893 илдән (илк вахтлар јалныз трекдә), ССРИ биринҹилији исә 1923 илдән кечирилир. 1896 илдән *Олимпија ојунлары* програмына дахилдир. 1900 илдә јарадылмыш Бејнәлхалг велосипедчиләр иттифагы (УСИ) 100-дән артыг өлкәнин милли федерасијасыны бирләшдирир. 1965 илдә УСИ-нин тәркибиндә пешәкарлар вә һәвәскарлар комитәләри јарадылмышдыр. ССРИ-нин В.и. федерасијасы 1952 илдән УСИ-нин үзвүдүр. Совет велосипедчиләриндән В. Вуколов, С. Кусков, О. Пхакадзе, Е. Рапп, Т. Гаркушина, А. Конкина, Т. Пилшикова вә б. дүнја, В. Капитонов, һәмчинин В. Семенетслә И. Селовалников (тандем) Олимпија ојунлары чемпионлары олмушлар. Бир сыра Авропа социалист өлкәләринин әразисиндән кечән Сүлһ велосипед јүрүшләриндә (1954 илдән) совет идманчылары дәфәләрлә шәхси вә команда јарышларында галиб кәлмишләр.

ВЕЛС (Wels)—Австријанын Јухары Австрија әјаләтиндә шәһәр. Траун чајы саһилиндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 47,3 мин (1971). Тиҹарәт вә сәнаје мәркәзи. Моторгајырма, к.т. машынгајырмасы, ағаҹ е'малы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында СЕС вә тәбии газ јатаглары вар. Дәри мә'мулаты истеһсал едилир.

ВЕЛСК—РСФСР Архангелск вил.-ндә шәһәр. Велск р-нунун мәркәзи. Вел чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Ағаҹ тәдарүкү вә к.т. р-нунун мәркәзи. Тахта-шалбан бошалтма базасы, механики тә'мир з-ду, әт вә суд комбинатлары, техникумлар, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ВЕЛҮР (фр. velours—мәхмәр, лат. villosus—түклү, ховлу сөзүндән)—1) маһуд әјирмәси иплијиндән һазырланан ховлу, халис јун парча, јахуд чох сых вә јумшаг ховлу фетр. Гијмәтли В. нөвләриндән олан драп-В. меринос јунунун ән јахшы сортларындан һазырланыр; 2) В. (хромлу замша) мал-гаранын, јахуд донузларын үз сәтһи зәдәләнмиш хырда, галын дәри парчаларындан һазырланмыш мәхмәрәохшар хром ашылы дәри.

ВЕНАЛАР (лат. vena—ган дамары)—ганы орган вә тохумалардан үрәјә апаран дамарлар. Бөјүк ган дөвраны В.-ы веноз ганы (карбон газы, маддәләр мүбадиләси мәһсуллары, дахили секресија вәзиләринин һормонлары вә с. илә зәнкинләшмиш) органлардан вә бәдәнин һиссәләриндән топлајыб үрәјин сағ гулагчығына апарыр. Кичик ган дөвраны В.-ы исә оксикенлә зәнкинләшмиш ганы ағҹијәрләрдән үрәјин сол гулагчығына дашыјыр. Мә'дә-бағырсаглардан сорулмуш гида маддәләри дә гапы венасы васитәсилә үмуми ган ахынына гошулур. Вена дивары артерија диварындан хејли назикдир. Дахили сәтһиндә ганы јалныз үрәјә доғру бурахан гапаглар олур. Бөјүк В.-ын (јухары вә ашағы бош В., гапы венасы вә с.) диварларында ган дөвранынын тәнзиминдә иштирак едән чохлу синир уҹлары вардыр.

ВЕНАЛАРЫН ВАРИКОЗ КЕНӘЛМӘСИ (лат. varix—веналарын кенәлмәси)—веналарын дәјишмәси (кисәвары кенәлмәси, узанмасы, онларда гырышыг вә ја дүјүн әмәлә кәтирмәси) илә әлагәдар хәстәлик. Чох вахт ашағы әтрафын вә дүз бағырсағын (*Бабасил*), нисбәтән аз һалларда тохум чијәси (*Варикоселе*) вә гида борусунун веналарында мүшаһидә едилир. Сәбәбләри: вена диварларынын анадангәлмә зәифлији, дамарларын аномалијасы, әзәлә гатынын еластиклијинин азалмасы вә с. Кенәлмиш веналарда ганын сүр'әти јавашыјыр, бу да чох вахт тромб әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур (бах *Тромбофлебит*). Веналарын тыханмасы нәтиҹәсиндә мүәјјән наһијәләрдә ган ахынынын чәтинләшмәси, гәбизлик, кәнардан веналара тәзјиг дүшмәси (шиш хәстәликләриндә, һамиләликдә вә с.) варикоз кенәлмәни сүр'әтләндирир. Мүалиҹәси: ашағы әтраф В.в.к. заманы (башланғыч дөврдә) ајағы еластик бинтлә сарымаг вә ја хүсуси мүаличә ҹорабларындан истифадә етмәк, ағыр һалларда ҹәрраһи әмәлијјат. Профилактикасы: мүаличә кимнастикасы, витамин мүаличәси, һава вә дәниз ванналары вә с.

Әд.: Байкова З. З., Рудольфи В. А. и Стариков А. Е., Комбинированное лечение варикозного расширения вен нижних конечностей, Хирургия, 1973, № 4, с. 109; Климент А. А., Веденский А. Н., Хирургическое лечение заболеваний вен конечностей, Л., 1976.

ВЕНЕДИКТОВ Анатоли Василјевич (30.6.1887, индики Башг. МССР-ин Зирган к.—9.8.1959, Ленинград)—совет алими, һүгугшүнас, ССРИ ЕА акад. (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). Петербург Политехник Ин-тунун игтисадијјат шө'бәсини (1910) вә Петербург ун-тинин һүгуг факүлтәсини (1912) битирмишдир. 1918 илдән педагожи фәалијјәт көстәрмиш, 1944 илдән Ленинград Дөвләт Ун-тинин проф. олмушдур. Әсас әсәрләри һүгуг вә игтисадијјат мәсәләләринә аиддир: «Сәһмдар ширкәтләринин бир-

ләшмәси» (1914), «Сәнаједә мүгавилә интизамы» (1935), «Дөвләт социалист мүлкијјәти» (1948), «ССРИ-дә дөвләт сәнајесинин тәшкили» (2 чилддә, 1957—61) вә с. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Иоффе О. С., Райхер В. К., Толстой Ю. К., А. В. Венедиктов, М., 1968.

ВЕНЕДЛӘР, венетләр, вендләр (лат. Venedi, Veneti)—бир груп славјан тајфасынын гәдим ады. «В.» адына 1 әсрдән тәсадүф едилир. Антик мүәллифләрдән Бөјүк Плини, Татсит, Птолемеј В. һаггында мә'лумат вермишләр. В. Висла чајы бојунда, Балтик дәнизи саһилләриндә, башга мә'лумата көрә исә Карпат д-рындан шм.-да вә Ашағы Дунајда јашамышлар. В.-ә аид археоложи абидәләр дәгиг мүәјјән едилмәмишдир. Орта әсрләрдә алманлар славјанлары Wenden, Winden адландырмышлар. Финләр исә инди дә руслары venaja адландырырлар.

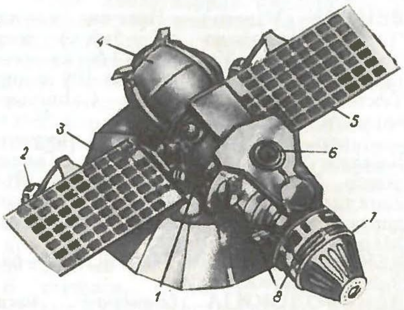
Әд.: Артамонов М. И., Венеды, невры и будины в славянском этногенезе, Вестник ЛГУ, 1946, № 2; јенә онун, Венеды и лужицкая культура, јенә орада, 1951, №1; Ляпушкин И. И., Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства, Л., 1968.

ВЕНЕ́РА (Venus)—Гәдим Рома мифолокијасында әввәлләр баһар вә бағчылыг илаһәси. Јунан култларынын Гәдим Италија әразисинә јајылмасы илә әлагәдар гәдим јунан илаһәси *Афродита* илә ејниләшдирилмиш, мәһәббәт вә көзәллик илаһәси кими она ситајиш едилмишдир. Мүсәлман Шәргиндә, Орта Асија вә Азәрб.-да В. Зөһрә ады илә мә'лумдур.

ВЕНЕ́РА (Зөһрә)—Күнәш системинин Күнәшә јахынлығына көрә икинчи планети. Күнәшдән орта мәсафәси 108 млн. *км*, онун әтрафына доланма дөврү 224,7 күн, өз оху әтрафына фырланма дөврү 243,2 Јер күнү, орбит мүстәвисинин еклиптика мүстәвисинә мејли 3°24′, екссентриситети 0,007, орбитдә орта сүр'әти 35 *км/сан*, радиусу 6050 *км*, күтләси 0,81 Јер күтләси гәдәр, орта сыхлығы 5,270 *кг/см*³, сәтһиндә сәрбәстдүшмә тә'чили 885 *см/сан*²-дир. В.-нын сәфһәләрини Г. Галилеј (1610), атм.-инин варлығыны исә М. В. Ломоносов (1761) кәшф етмишдир. Өз оху әтрафында фырланма истигамәти Күнәш әтрафына доланма истигамәтинин әксинәдир, фырланма оху орбит мүстәвисинә тәгр. перпендикулјардыр. Она көрә дә В.-да фәсил дәјишмәси олмур. Ајдан сонра Јерә ән јахын, Јердән бахдыгда Күнәш вә Ајдан сонра ән парлаг көј чисмидир. Парлаглығы сәфһәләриндән асылыдыр вә макс. 4,1 визуал улдуз өлчүлүдүр. В. һәмишә Күнәшин јахынлығында көрүнүр, ондан макс. *елонгасијасы* 45—48°-дир. Буна көрә дә В. Күнәш чыхандан аз әввәл шәргдә (Дан улдузу, Карвангыран), Күнәш батандан аз сонра гәрбдә (ахшам улдузу) көрүнүр. Ашағы бирләшмәдә Јердән тәгр. 40 млн. *км*, јухары бирләшмәдә исә 240 млн. *км* мәсафәдә олур (бах *Конфигурасија*). Јерин чазибәси В.-ны Јерә нәзәрән резонанс фырланмасына мәчбур едир. Бу сәбәбдән ашағы бирләшмәдә В.-нын ишыгланмајан тәрәфи һәмишә Јерә чеврилир. В.-нын бир чох сирри узун мүддәт ачылмамышдыр. Буна сәбәб онун галын вә сых булудла өртүлмәсидир. В. атм.-инин сыхлығы бөјүк олдуғундан Күнәшдән кәлән ултрабәнөвшәји шүалар онун сәтһинә чатмыр. В. ССРИ-дә *«Венера»*, АБШ-да исә *«Маринер»* космик кәмиләри илә өјрәнилир. «Венера-4» илк дәфә В.-нын темп-руну, тәзјигини, сыхлығыны өлчдү вә атм.-инин кимјәви тәркибини мүәјјән етди (1967). Һәмин өлчмәләр «Венера-5» вә «Венера-6» кәмиләринин көмәји илә тәсдиг едилди. «Венера-7» вә «Венера-8» тарихдә илк дәфә В.-нын сәтһинә ендирилди. Онларын апардығы өлчмәләр тәсдиг етди ки, бурада темп-р 465—475°С, тәзјиг 90—95 *атм*.-дир; В. атм.-и, әсасән, карбон газындан ибарәтдир. А. П. *Виноградовун* өлчмәләринә көрә карбон газынын нисби һәчми мигдары 0,97±0,03-дүр. Азотун тә'сирсиз газларла бирликдә мигдары исә тәгр. 0,02-дир. «Венера-9» вә «Венера-10» В. сәтһиндән 65 *км* һүнд.-дәки атм. гатларында комплекс тәдгигатлар апарды, мүхтәлиф һүнд.-дә һаванын һәрәкәт сүр'әтини, Күнәш шүаларынын В.-ны ишыгландырма дәрәчәсини өлчдү, сүн'и пејкин орбитиндән В.-нын фотошәкилләрини чәкди (1975). Онлардан сәтһә бир-бириндән 2000 *км* аралы ендирилмиш апаратларла В. сәтһинин телевизија панорамы илк дәфә Јерә верилди. Мә'лум олду ки, В. атм.-индә су бухарынын нисби мигдары 0,02, оксикенинки 10—5, В. сәтһиндән 40 *км* һүнд.-дә атм.-дә су бухарынын нисби мигдары 10^{-4}-дүр, сәтһиндә диаметри 35—150 *км* олан даирәви кратерләр вар, сәтһи нисбәтән һамардыр, ән јүксәк дағларын һүнд. 3 *км*-дәкдир.

Әд.: Мороз В. И., Физика планет, М., 1967; Планеты и спутники, пер. с англ. и франц., М., 1974.

«ВЕНЕ́РА»—Венера планетинин вә планетләрарасы фәзанын өјрәнилмәси

«Венера-7» стансијасынын үмуми көрүнүшү: *1*—орбитал бөлмә; *2*—аз истигамәтләнмиш антена; *3*—ити истигамәтләнмиш параболик антена; *4*—ендирилән апарат; *5*—күнәш батарејасынын панелләри; *6*—астрооријентасија веричиси; *7*—коррексијаедичи мүһәррик гурғусу; *8*—идарә олунан учлуглары олан пневматик системләрин коллекторлары.

Стансијанын ады	Бурахылма тарихи	Планетә чатма тарихи	Күтләси, *кг*		Учушун әсас нәтичәләри
			стансијанын	ендирилән апаратын	
„В.-1"	12 феврал 1961	—	643,5	—	Күнәш системи планетинә илк дәфә учмуш вә Јерин сүн'и пејки орбитиндән старт көтүрмүшдүр.
„В.-2„	12 нојабр 1965	—	963	—	Планетләрарасы фәзада „В.-3"-лә ејни вахтда учмуш, елми-тәдгигатлар апармыш, планет сәтһиндән 24 мин *км* аралы кечмишдир.
„В.-3"	16 нојабр 1965	1 март 1966	960	—	Илк дәфә башга планетә чатмышдыр.
В.-4"	12 ијун 1967	18 октјабр 1967	1106	383	Башга планетин атм.-индә илк дәфә енмиш вә атм.-ин параметрләрини енмә саһәсиндә бирбаша өлчмүшдүр.
„В.-5"	5 јанвар 1969	16 мај 1969	1130	405	Башга планет атм.-и ејни заманда 2 ст. васитәсилә илк дәфә өјрәнилмишдир.
„В.-6"	10 јанвар 1969	17 мај 1969	1130	405	
„В.-7"	17 август 1970	15 декабр 1970	1180	~500	Планет сәтһинә илк дәфә енмиш вә орадан информасија вермишдир.
„В.-8"	27 март 1972	22 ијул 1972	1184	495	Планет сәтһинә еһмал енмиш, онун үст сәтһини тәдгиг етмишдир.
„В.-9"	8 ијун 1975	22 октјабр 1975	4936	1560	Веneranын илк сүн'и пејкләри олмушлар. Венера сәтһинин тәсвири, атм.-инин оптик характеристикалары, параметрләри, сүхурунун физики хассәләри вә характеристикалары һаггында илк дәфә бирбаша информасија верилмишдир.
„В.-10"	14 ијун 1975	25 октјабр 1975	5033	1560	

үчүн бурахылан совет планетләрарасы автомат ст.-ларынын, һәмчинин онларын ишләниб-һазырланма вә учуш програмларынын ады. Планет сәтһинин тәдгиги үчүн нәзәрдә тутулмуш ст.-ларын еһмаленмә системли ендирилән апараты олур. 1976 ил јанвары 1-дәк бурахылмыш «В.» ст.-лары һаггында чәдвәлдә мә'лумат верилир.

Әд.: Космонавтика, Маленькая энциклопедия, 2 изд., М., 1970; Освоение космического пространства в СССР, 1974, М., 1975.

ВЕ́НЕРН (Vänern) — Исвечин ч.-унда (Гәрби Авропада ән бөјүк) көл. Саһ. 5546 *км*². Уз. тәгр. 140 *км*, ени тәгр. 80 *км*, макс. дәринлији 100 *м*-дир. Тектоник чөкәкликдәдир. Саһилләри киринтили-чыхынтылыдыр. Чохлу ада вар. В.-ә 30-дан чох чај төкүлүр. Көлдән Һөта-Елв чајы ахыр. Гышда донур. Кәмичилијә јарарлыдыр. В.-и каналлар Балтик дәнизи илә әлагәләндирир. Мүһүм портлары; Карлстад, Мариестад, Венерсборг.

ВЕНЕРОЛОЖИ ХӘСТӘЛИКЛӘР—бах *Зөһрәви хәстәликләр*.

ВЕНЕРОЛО́КИЈА (*Венера*+... *локија*)—*зөһрәви хәстәликләри* (сифилис, јумшаг шанкр, сүзәнәк вә гасыг лимфогрануломатозу) өјрәнән елм. Зөһрәви хәстәликләр, әсасән, чинси јолла јолухур. В.-нын тарихи чох гәдимдир. Һиппократ (е.ә. 5—4 әсрләр), Плутарх (1—2 әсрләр), Аретеј (2 әср), Гален (2 әср) вә б. алимләрин әсәрләриндә зөһрәви хәстәликләрә даир мә'лумата тәсадүф едилир. В. 15 әсрин сонунда Авропада сифилис пандемијасы башладығы заман тибб елминин мүстәгил саһәсинә чеврилмишдир. Сифилис вә сүзәнәк хәстәликләринин төрәдичиләри тапыланадәк бу хәстәликләр узун мүддәт ејни хәстәлик һесаб едилмишдир. 19 әсрдә бактериоложијанын инкишафы зөһрәви хәстәликләрин етиоложи сәбәбләрини елми сурәтдә әсасландырмаға имкан верди. 1879 илдә алман һәкими А. Нејссер сүзәнәк хәстәлијинин төрәдичисини (гонококк) мүәјјән етмәклә бу хәстәлијин мүстәгил олмасыны гәти сурәтдә сүбут етди. 1887 илдә рус алими О. В. Петерсен тәчрүби сурәтдә јумшаг шанкр төрәдичисинин стрептобасил олдуғуну вә јумшаг шанкрла бәрк шанкр арасындакы фәрги мүәјјән етди. 1905 илдә исә алман алимләри Ф. Шаудин вә Е. Һофман ајдынлашдырдылар ки, сифилис төрәдичиси солғун спирохетдир; 1906 илдә алман алими А. Вассерман сифилисин диагностикасы үчүн серобложи реаксијаны (Вассерман реаксијасы) тәклиф етди. Беләликлә, бу үч хәстәлијин ејни олмасы һаггындакы јанлыш тәсәввүрләрә сон гојулду. В. А. Рахманов әмәкдашлары илә бирликдә сифилис хәстәлијинин кедишиндә јени хүсусијјәтләр ашкар етмиш (1968), јени мүаличә үсуллары, һабелә пенисиллин препаратларынын (бисиллин-1, -3, -4, -6) јүксәк мүаличә еффекти сүбут олунмушдур. Сүзәнәк хәстәлијинин етиоложија вә патокенезинин ајры-ајры аспектләри совет алимләри В.Ј. Дембек (1956), И. М. Порудомински (1967), Ј. Н. Туранова (1968) вә б. тәрәфиндән өјрәнилмиш, бу хәстәлијин бисиллинлә мүаличә схеми ишләниб һазырланмышды.

ССРИ-дә зөһрәви хәстәликләр әлејһинә хүсуси елми-тәдгигат ин-тлары, диспансерләр вә с. вар. Өлкәмиздә јумшаг шанкр тамамилә ләғв едилмиш, дикәр зөһрәви хәстәликләр исә хејли азалдылмышдыр.

Респ.-да В.-нын инкишафында көркәмли дерматовенерологлардан М. А. Членов, И. М. Исмајылзадә, М. К. Султанов, А. Ч. Чәфәров вә б.-нын бөјүк хидмәти олмушдур. Азәрб. Дерматовенерологларын Елми Чәмијјәти 1924 илдә тәшкил олунмушдур.

Әд.: Һүсејнзадә Г., Дәри хәстәликләри, Б., 1972; Павлов С. Т. и др., Кожные и венерические болезни, М., 1975.

ВЕНЕСИА́НОВ Алексеј Гаврилович (18.2.1780, Москва—16.12.1847, Твер губ.-нын Поддубје к.)—рус рәссамы. Рус рәссамлығында мәишәт жанрынын баниләриндән бири. Петербург Рәссамлыг Академијасынын акад.

А. Г. Венесианов. «Су гујусу башында көрүш». 1843. Р. Мустафајев ад. Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји. Бакы.

(1811). В. Л. *Боровиковскидән* дәрс алмышдыр. Әввәлләр интим лирик портретләр (А. И. Бибиков, 1805—08, Рус музеји, Ленинград; М. А. Фонвизин, 1812, Ермитаж, Ленинград) чәкмишдир. В. 1807 илин сонунда нәшр етлији јумористик вәрәгә («Журнал карикатур на 1808 год в листах») үчүн 4 офорт ишләмишдир («Ә'јан» вә с.). Вәтән мүһарибәси (1812) дөврүндә франсыз ишғалчыларыны вә франсызпәрәст рус задәканларыны ифша едән карикатуралар чәкмиш, шәһәр һәјаты вә дворјан мәишәтинә даир рәсмләр јаратмышдыр. 1819 илдән кәнддә јашајан В. кәндли мәишәтиндән сәһнәләр, портретләр чәкмишдир («Чуғундур тәмизләнмәси», 1822 иләдәк, «Тахыл анбары», тәгр. 1821—23; һәр ики әсәр Рус музејиндәдир; «Шум јериндә. Баһар», 1820-чи илләр, «Бичиндә. Јај», 1820-чи илләр, «Захарка», 1825; һамысы Третјаков галерејасындадыр, Москва). Натурадан чәкилмиш бу әсәрләр һәјат һәгигәтләринин дүзкүн екс етдирилмәсиндә, рус рәссамлығында реалист истигамәтин јаранмасында бөјүк рол ојнамышдыр. В. әмәји вә рус тәбиәтинин көзәллијини тәрәннүм етмишдир; онун кәндли сурәтләри ләјагәти, хејирхаһлығы вә садәлији илә диггәти чәлб едир.

19 әсрин 30-чу илләриндә рус һәјатында ичтимаи зиддијјәтләрин шиддәтләнмәси шәраитиндә В.-ун јарадычылығы тәдричән өз мүтәрәгги характерини итирмишди.

Рус инчәсәнәтиндә В.-ун педагожи фәалијјәти хүсуси јер тутур. О, Петербургда вә Сафонково к.-ндә (Твер губ.) рәссамлыг мәктәби ачмышдыр. В. вә онун шакирдләринин јарадычылығы рус реалист бојакарлығынын инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

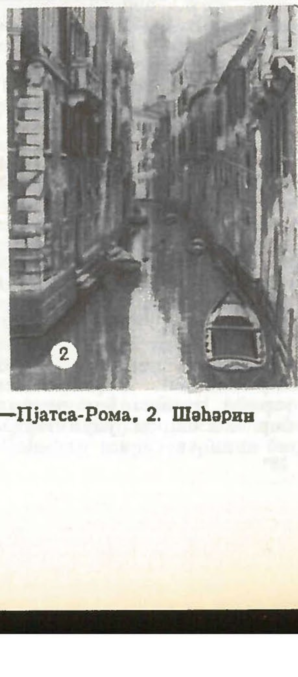
В.-ун «Су гујусу башында көрүш» (1843) әсәри Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инчәсәнәт Музејиндәдир.

Әд.: Савинов А. Н., А. Г. Венецианов. Жизнь и творчество, М., 1955; Алексеева Т. В., Венецианов и развитие бытового жанра, в кн.: История русского искусства, т. 8, кн. 1, М., 1963, с. 546—98.

ВЕНЕ́СИЈА (Venezia), Венето (Veneto)—Италијанын шм.-ш.-индә, Адриатик дәнизи саһилиндә вилајәт. Беллуно, Венесија, Верона, Вичентса, Падуја, Ровиго вә Тревизо әјаләтләриндән ибарәтдир. Саһ. 18,4 мин *км*², әһ. 4122,2 мин (1970). Инз. м. Венесија ш.-дир.

Венесија Алп д-рынын јамачларыны вә Венесија овалығынын ш. һиссәсини (По чајынын ашағы ахыны) тутур. Италијанын аграр-сәнаје р-нудур. Буғда, шәкәр чуғундуру, түтүн, гарғыдалы әкилир. Үзүмчүлүк, бағчылыг, ипәкчилик, дағлыг р-нларда ej-

Венесија. 1. Шәһәрин чәнуб һиссәси. Арха планда—Пјатса-Рома. 2. Шәһәрин каналларындан бири.

Бөјүк канал. Арха планда—Санта-Мариjа делла Салуте килсәси. 1631–81. Ме'мар Б. Лонкена.

вандарлыг, саһилбојунда балыгчылыг инкишаф етмишдир. Машынгајырма (һидротурбин, насос, компрессор, дәзкаһ, к.т. машынлары), кимјагајырма, әлван вә гара металлуркија, нефт е'малы, кимја, тохучулуг, јејинти сәнајеси вә с. вар. Өлкәдә алүминиум оксидинин 90%-и, алүминиумун 1/3-индән чоху, синкин тәгр. 1/3-и В.-да истеһсал олунур. Бәдии сәнәткарлыг (кружева, парча үзәринә нахышвурма, шүшә вә мозаика мә'мулаты), туризм инкишаф етмишдир. Бөјүк шәһәрләри вә сәнаје мәркәзләри: Венесија, Верона, Падуја, Вичентса.

ВЕНЕ́СИЈА (Venezia) — Италијанын шм.-ш.-индә шәһәр. Адриатик дәнизинин Венесија көрфәзи саһилиндәдир. Венесија вил. вә Венесија әјаләтинин инз. м. Бир-бириндән 150 каналла ајрылан 118 адада салынмышдыр. Адалар арасында 400-ә гәдәр көрпү вар. В.-ны материклә автомобил вә д.ј. көрпүләри бирләшдирир. Мүһүм һәрби вә тичарәт порту, һава јоллары говшағы. Әһ. 365,4 мин (1975).

В. әразисиндә Адриатик дәнизинин шм. саһилләриндәки лагуна а-рында е.ә. 5 әсрдән илк јашајыш мәскәнләри олмушдур. 7 әсрин сонунда (вә ја 8 әсрин әввәлиндә) адаларда башда дож олмагла респ. јаранды. В. шәһәри 9 әсрин әввәлиндә Риалто а.-нда салынмышдыр. 9—10 әсрләрдә Гәрби Авропа илә Шәрг арасындакы тичарәтдә ән бөјүк васитәчи мәркәзә чеврилди. В.-да метал, ағач, хәз-дәри е'малы, парча, шүшә истеһсалы мејдана кәлди, кәмигајырма инкишаф етди. 10 әсрин сонларына јахын В. артыг мүстәгил дөвләт иди. Бу дөврдән башлајараг В. респ.-сы Истријанын бир сыра шәһәрләрини өзүнә бирләшдирди. 11—12 әсрләрдә В. күчлү донанмасы сајәсиндә Адриатик дәнизиндә һекемонлуғу әлә алды. Сәлиб сәфәрләри заманы сәлибчиләрә көмәк едән В. Аралыг дәнизи рајонунда империјаја чевриләрәк Константинополун бир һиссәсини, Мәрмәрә дәнизиндә вә боғазлардакы бир сыра лиманлары, Евбеја, Крит а-рыны вә с. әлә кечирди.

14—15 әсрләр В.-нын чичәкләнмә дөврүдүр. 1380 илдә В. Кенуја донанмасыны дармадағын едәрәк әсас рәгибини Аралыг дәнизинин ш. һиссәсиндән сыхышдырыб чыхарды вә Гәрби Авропанын Шәрглә тичарәтинин хејли һиссәсини өз әлинә алды. 14—16 әсрләрин әввәлләриндә В.-нын әразиси даһа да кенишләнди. Лакин түркләрин Константинополу тутмасы вә чоғрафи кәшфләрлә әлагәдар тичарәт јолларынын Аралыг дәнизиндән Атлантик океанына кечмәси В. республикасынын гүдрәтинә ағыр зәрбә вурду. Венесија—Түркијә мүһарибәләри (17—18 әсрләр) нәтичәсиндә В. Балкан ј-а-ндакы вә Аралыг дәнизинин ш. р-нунда бүтүн әразиләриндән мәһрум олду; В. мүһүм тичарәт дөвләти кими әһәмијјәтини итирди, 17—18 әсрләрдә исә тамамилә тәнәззүл етди. 1797 илдә В.-ны Наполеон ишғал етди. *Кампоформио сүлһүнә* (*1797*) көрә В. респ.-сынын бүтүн әразиси Австријаја верилди. Сонрадан Пресбург сүлһүнә (1805) әсасән Италија краллығына бирләшдирилди. *Вјана конгреси* (*1814—15*) јенидән В.-ны Австријанын һөкмранлығына верди. Авропада 1848—49 иллләр ингилабы дөврүндә В. јенидән респ. е'лан олунду (1848), лакин 1849 илин августунда Австрија ордусунун зәрбәләри алтында респ. сүгут етди. Вјана сүлһүнә (1866) көрә В. Италија краллығынын тәркибинә дахил едилди. Алман-фашист ишғалы дөврүндә (1943—45) В. Мүгавимәт һәрәкатынын мүһүм мәркәзләриндән иди. 1945 ил апрелин 28-дә башланмыш халг үсјаны нәтичәсиндә азад едилмишдир.

Азәрб.-ла В.-нын тичарәт әлагәләри 11—12 әсрләрдән башланыр. Бу әлагәләр Ағгојунлуларын һакимијјәти дөврүндә хүсусилә кенишләнмишди [бах *Ағгојунлу дөвләти* (*1468—1501*)]. Сәфәвиләр дөврүндә дә В. илә Азәрб. арасында мүнтәзәм әлагәләр вар иди. Венесијалылар јүксәк кејфијјәтли Азәрб ипәјини һәвәслә алыр, әвәзиндә силаһ, шүшә мә'мулаты вә с. сатырдылар. 16—17 әсрләрдә Сәфәвиләр дөвләтиндә варлы аиләләрдән әрә кедән гызларын чеһизиндә, һеч олмаса, бир В. күзкүсү дә олурду.

Шәрг дөвләтләринә көндәрилән В. сәфирләри бу өлкәләр һаггында әтрафлы мә'лумат топлајырдылар. Бу сәфирләрдән бә'зиси (*Алессандри*, Зено, *Барбаро*, Контарини вә б.) Азәрб.-да олмушдур.

Шәһәрдә сәнаје зәиф инкишаф етмишдир. Әсас сәнаје саһәләри материкдәки шәһәрәтрафындадыр (Маркера, Фузина, Местре): әлван металлуркија, нефт е'малы, машынгајырма (о чүмләдән кәмигајырма), кимја, тохучулуг, јејинти сәнајеси, д.ј. е'малатханалары вә с. Гәдимдән мәшһур олан В. шүшәси, кружева, мозаика мә'мулаты вә с. истеһсал едилир. Шәһәрин игтисадијјатында бејнәлхалг туризмин ролу бөјүкдүр. Лидо а. (В.-нын шәһәрәтрафы) бејнәлхалг дәниз курортудур.

В.-нын ме'марлығы Венесија республикасынын ән јүксәк инкишаф дөврүндә (14 әср—16 әсрин әввәлләри) формалашмышдыр. Зәнкин бәзәкли килсәләр, дәбдәбәли фасадлы сарајлар, јүнкүл көрпүләр, чохлу каналлар, әтрафында 3—4 мәртәбәли евләр тикилмиш енсиз, доланбач күчәләр В.-ја е'чазкар көркәм верир. Мүгәддәс Марк килсәси (829—832; 1073—95 илләрдә јенидән тикилмишдир) В.-нын ән көзәл ме'марлыг абидәсидир. Бу абидә В. мәдәнијјәти вә инчәсәнәтинин јүксәлиш дөврүнүн символудур. Килсә мүхтәлиф сүтунлар, релјеф, мозаика вә һејкәлтәрашлыг фигурлары илә бәзәдилмишдир. В.-да 9 әсрдән 16 әсрәдәк чохлу фәрди сарај тикилмишдир (Дожлар сарајы, 9—16 әсрләр). Бу дөврүн ән бөјүк абидәләри Санта-Марија деи Мираколи (1481—89, П. Ломбардо) килсәси вә Скуола Гранде ди Сан-аМрко (1488—90, П. Ломбардо, Ч. Буора) бинасыдыр. Бөјүк канал бојунча көзәл сарајлар ансамблы (Ка д'Оро, Ка Фоскари, Пизани, Барбаро вә с.) тикилмишдир. 20 әсрдә В.-да јени сәнаје вә јашајыш р-нлары (Каса делле Дзатере, 1957) салынмыш, Санта-Лучија д.ј.

Мүгәддәс Марк килсәси. 829—832; 1073–95 илләрдә јенидән тикилмишдир.

вағзалы (1956) вә с. тикилмишдир. В.-да Бејнәлхалг рәссамлыг сәркиси (Бијеннале) кечирилир; Т. Салаһов әсәрләри илә бу сәркидә иштирак етмиш (1962) вә В. мөвзусунда әсәрләр чәкмишдир. М. Абдуллајев, Әбдүлхалыг, Н. Гасымов вә б. да В. мәнзәрәләрини тәсвир етмишләр. В.-нын тәдричән чөкмәси илә әлагәдар ЈУНЕСКО шәһәрин ме'марлыг абидәләрини мүһафизә едиб сахламаг үчүн бир сыра әмәли тәдбирләр һәјата кечирир.

В.-да тичарәт ин-ту, Адриатик дәнизини өјрәнән ин-т, нәфис сәнәтләр академијасы, Академија галерејасы, Коррер музеји, бејнәлхалг мүасир сәнәт галерејасы, археолокија музеји, Ч. Франкетти галерејасы, шүшә музеји вә с. музејләр вар.

Әд.: Соколов Н. П., Образование Венецианской колониальной империи, Саратов, 1963; Всеволожская С. Н., Венеция, Л., 1970.

ВЕНЕ́СИЈА КӨРФӘЗИ (Golf di Venezia)—Италија вә Југославија саһилләриндә Адриатик дәнизинин көрфәзи. Дәринлији 34 *м*-ә гәдәрдир. Сујунун орта иллик темп-ру 14°С, дузлулуғу 35‰-дир. Тријест көрфәзи В.к.-нин шм.-г.-индәдир. Портлары: Венесија, Тријест.

ВЕНЕ́СИЈА РӘССАМЛЫГ МӘКТӘБИ—Италијада әсас рәссамлыг мәктәбләриндән бири. 14 әсрдә тәшәккүл тапмышдыр. 15 әсрин 2-чи јарысы—16 әср

Тисиан. «Вакханалија». Прадо. Мадрид.

(Јакопо, Чентиле вә Чованни *Беллиниләр*, В. Карпаччо, *Чорчоне*, *Тисиан*, П. *Веронезе*, Ј. Бассано, Ј. *Тинторетто* вә б.) вә 18 әср (П. Лонки, Ф. *Гварди*, А. Каналетто, Б. Беллотто, Ч. Б. *Тјеполо*) чичәкләнмә дөврү олмушдур. Ишыг вә көлкә тәнасүблүјү, колорит усталығы, никбин вә сағлам руһ В.р.м.-нә хас чәһәтләрдир. Тәбиәт көзәллијинә поетик мүнасибәт бәсләјән В.р.м.-нин нүмајәндәләри доғма шәһәрин хүсусијјәтләрини—онун каналларыны, рүтубәтли, тутгун һавасыны бүтүн инчәликләри илә тәсвир етмишләр.

Әд.: Абдуллајев М. Һ., Италија хатирәләри, Б., 1958; Беренсон Б., Живописцы итальянского Возрождения, М., 1965; Колпинский Ю. Д., Искусство Венеции. XVI век, М., 1970.

ВЕНЕСУЕ́ЛА (Venezuela), Венесуела Республикасы (República de Venezuela).

Үмуми мә'лумат. Чәнуби Американын шм.-ында, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. Колумбија, Бразилија вә Гајана илә һәмсәрһәддир. Саһ. 916,5 мин *км*² (1973 илдә Бразилија илә сәрһәди дәгигләшдирилдикдән сонра), əһ. тәгр. 12,5 млн. (1975). Пајтахты Каракас ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 20 штат, 1 федерал маһал, 2 федерал әрази вә федерал мүлкләрдән (Кариб дәнизиндәки Венесуелаја мәхсус 70-дән артыг ада) ибарәтдир.

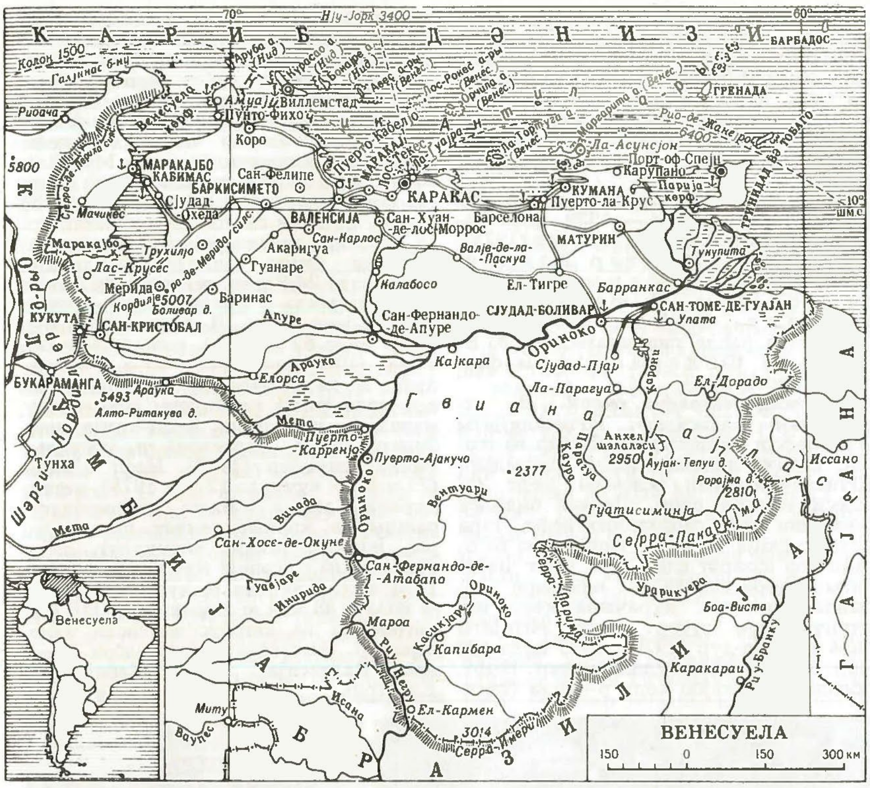
Дөвләт гурулушу. В. федератив респ.-дыр. Гүввәдә олан конституСијасы 1961 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт вә һөкумәт башчысы президентдир. Али ганунверичи һакимијјәт органы олан парламент—Конгрес 2 палатадан (сенат вә депутатлар палатасы) ибарәтдир; 18 јашына чатмыш бүтүн вәтәндашлар сечки һүгугуна маликдир. Штатларда губернатор вә сечкили бирпалаталы парламент — Ганунверичи Мәчлис вар. Мәһкәмә системи Али мәһкәмә, апелљасија вә маһал мәһкәмәләриндән ибарәтдир. Һәр штатда Али мәһкәмә сечилир. Баш прокурору Конгресин палаталары сечир.

Тәбиәт. В.-нын учгар шм.-г.-и, Кариб дәнизи саһилләри абразион-аккумулјатив дүзәнликдир. Өлкәнин шм.-ы вә шм.-г.-и Анд д-ры системи силсиләләридир—Сјерра-де-Периха (һүнд. 3540 *м*-әдәк), Кордилјера-де-Мерида (Боливар д., 5007 *м*). Шм.-ш.-дә Кариб Анд д-рынын. (һүнд. 2765 *м*-ә гәдәр) ики голу узаныр. Боғаз васитәсилә Венесуела көрфәзи илә бирләшән ширинсулу Маракајбо көлү бу силсиләләрин арасындакы дәрин тектоник чөкәкликдәдир. Мәркәзи һиссәдә Ориноко овалығы, ч.-ш.-дә кристаллик Гвиана јајласы (Аујан-Тепуи д., һүнд. 2950 *м*, Рорајма д., 2810 *м* вә с.) јерләшир. Фајдалы газынтылары: нефт, газ, дәмир филизи, никел, манган филизи, волфрам, гызыл, алмаз вә с.

Иглими субекваториал исти, ч.-г.-дә екваториал рүтубәтлидир. Орта ајлыг темп-р 25—29°С-дир. Иллик јағынты шм.-г.-дә 280 *мм*, мәркәзи һиссәдә 750—1200 *мм*, Кордилјера-Мериданын шм. јамачларында 2000—3000 *мм*-ә чатыр. Әсас чајы Ориноко вә онун сол голлары—Апуре, Мета вә с. кәмичилијә јарарлыдыр. Ориноконун Гвиана јајласы илә ахан сағ голлары астаналыдыр. Дүнјада ән һүндүр шәлалә Анхел (1054 *м*) бурададыр. В.-да гырмызы латерит, подзоллашмыш латерит, чәмән-мешә вә батаглыг торпаглары вар. Битки өртүјү лјанослар (саванна типлидир), ксерофит коллуглар, чај дәрәләриндә вә дағ јамачларында рүтубәтли тропик мешәләрдир. В. әразисинин јарыдан чоху мешәләрлә өртүлүдүр. Һејванлар аләми зәнкиндир Бурада енлибурун мејмун, әринчәк, тапир, опоссум, гарышгајејән, јагуар, пума вә с. вар. Мүхтәлиф сүрүнәнләр вә һәшәратлар чохдур. Гушлардан гарадимдик вағ, кечисаған, тутугушу, колибри вә с., чајларда тысбаға, кајман, електрик анквили, мүхтәлиф балыглар вар.

Әһали. Әсас әһалиси *венесуелалылардыр* (11,5 млн.; 1975). Әһалинин чоху метис, бир һиссәси мулатлар вә зәнчиләрдир. Шәһәрләрдә вә сәнаје р-нларында Аврона мүһачирләри (испан, баск, италјан вә португаллар) јашајыр. Дөвләт дили испан дилидир. Диндарлары католикдир. В.-нын ч.-унда, г.-индә вә Ориноко чајы һөвзәсиндә јашајан һиндиләрин (тәгр. 50 мин) чоху дил вә динләрини сахламышдыр. Әһалинин 78,4%-и шәһәрләрдә јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 14 нәфәрдир (1975). Ишләјән әһалинин (3,5 млн. нәфәр) тәгр. 25%-и к.т.-нда, тәгр. 30%-и сәнаједә, галанлары башга саһәләрдә чалышыр (1974). Бөјүк ш.-ләри: Каракас 2,5 млн. (әтрафы илә бирликдә), Маракајбо—650 мин, Валенсија—367 мин, Баркисимето—334 мин, Маракај—225 мин (1975).

Тарихи очерк. Американын кәшфинә гәдәр В. әразисиндә мүхтәлиф һинди тајфалары јашајырды. 1498 илдә Х. *Колумб* В. саһилләрини кәшф етди. 1499 илдә испанијалылар Маракајбо көрфәзиндә һиндиләрин дирәкләр үзәриндәки комаларыны көрәрәк өлкәни Венесуела—«кичик Венесија» адландырдылар. 16 әсрдә Испанија конкистадорлары В.-ны мүстәмләкәјә чевирмәјә башладылар. Мүстәмләкә В.-сынын әсас ишчи гүввәсини Африкадан кәтирилмиш гуллар вә јерли һиндиләр тәшкил едирди. В. инзибати чәһәтдән әввәл Санто-Домингоја, сонра Јени Гранада витсе-краллығына бирләшдирилди, 1777 илдә исә кенерал-капитанлыг олду. Испанија һөкумәтинин мүстәмләкәчи сијасәти В.-да кениш наразылыг доғурурду. 1749 илдә Х.Ф. де Леонун башчылығы илә Испанија әлејһинә үсјан, 1795 илдә исә зәнчи гулларын үсјаны баш верди. 1810 илин апрелиндәки халг үсјаны илә В.-да милли

азадлыг һәрәкаты башлады [бах *Испанијанын Америкадакы мүстәмләкәләринин истиглалијјәт уғрунда мүһарибәси* (1810—26)]. Кенерал-капитанлыг деврилди, һакимијјәт ингилаби хунтанын әлинә кечди. 1811 илин ијулунда В. мүстәгил респ. е'лан олунду. Лакин 1-чи В. респ.-сынын конститусијасы һинди вә зәнчиләрин мәнафејини нәзәрә алмадығындан халг күтләләри Испанија гошунларына гаршы мүбаризәдә респ.-ја фәал көмәк көстәрмәди. В. вәтәнпәрвәри Франсиско Миранданын өлкәни азад етмәк сә'јләри баш тутмады (1806 вә 1812); В.-да Испанија ағалығы бәрпа едилди. 1813 илдә С. Боливарын рәһбәрлији илә вәтәнпәрвәрләр јенидән мүбаризәјә галхдылар. Августда Ингилаби Орду Каракасы тутду вә 2-чи В. респ.-сы јарадылды. Лакин 1814 илин декабрында Испанија гошунлары ону да мәғлубијјәтә уғратдылар. 1817—18 илләрдә вәтәнпәрвәрләр өлкәнин бир һиссәсини азад етдиләр. Бу ишдә Боливарын көләлијин ләғви вә азадлыг мүбаризәси иштиракчыларынын торпагла тә'мин едилмәси һаггындакы декретләри мүһүм рол ојнады. 1819 ил февралын 15-дә Милли Конгрес јенидән В.-нын мүстәгиллијини е'лан етди. Һәмин илин декабрында В. вә Јени Гранададан ибарәт Бөјүк Колумбија респ.-сы јарадылды. 1830 илдә В. Бөјүк Колумбијадан ајрылыб мүстәгил респ. олду. В. мүстәгил оландан сонра һакимијјәт ири торпаг саһибләринин әлинә кечди. Бунунла јанашы, милли банк јарадылмасы (1841), көләлијин ләғви (1854), тичарәтдә мәһдудијјәтин арадан галдырылмасы вә с. тәдбирләр капитализмин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. В.-нын сијаси һәјатында, әсасы һәлә мүстәмләкә дөврүндә гојулмуш ики партија—мүлкәдар олигархијасыны вә католик руһаниләри тәмсил едән мүһафизәкарлар, тичарәт буржуазијасыны вә харичи базарла әлагәдар плантасија саһибләринин мәнафејини ифадә едән либераллар башлыча рол ојнамаға башлады. Бу партијалар арасындакы мүбаризә 19 әсрин 60-чы илләриндә кәскинләшәрәк вәтәндаш мүһарибәсинә чеврилди (халг күтләләри бу мүһарибәдә либералларын тәрәфиндә чыхыш едирди). Мүбаризә либералларын нүмајәндәси Г. Бланконун һакимијјәт башына кечмәси илә нәтичәләнди. 19 әсрин 70-чи илләриндән В.-да нефт јатагларынын кәшфи илә өлкәјә харичи капиталын ахыны күчләнди. В.-ја гаршы експансија сијасәти јеридән Б. Британија, Алманија вә Италија 1902—03 илләрдә онун портларыны блокадаја алдылар. АБШ мүнагишәјә гошулду [бах *Венесуела бөһраны (1902—03)*]. 1908 илдә АБШ империалистләринин көмәји илә дөвләт чеврилиши олду. Һакимијјәт башына мүлкәдарларын, ири буржуазијанын вә харичи капиталын мәнафејини горујан Х. В. Гомес кечди.

В. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә битәрәф иди. Мүһарибәдән сонра өлкәдә, хүсусилә онун нефт сәнајесиндә Америка империализминин мөвгеләри мөһкәмләнди. Нефт сәнајесинин сүр'әтли инкишафы фабрик-завод пролетариатынын формалашмасына шәраит јаратды; габагчыл фәһләләр вә зијалылар арасында марксизм-ленинизм идејалары јајылмаға башлады. 1929 илдә башланмыш дүнја игтисади бөһраны В.-ја да тә'сир етди. Нефт чыхарылмасы азалды, ишсизлик артды. Өлкәдә сијаси вәзијјәт кәскинләшди. Кизли шәраитдә илк һәмкарлар иттифаглары вә *Венесуела Коммунист партијасы* (ВКП) јарадылды. 1935 илдә диктатор Гомесин өлүмүндән сонра өлкәдә мүәјјән либераллашма баш верди (һәмкарлар иттифагларынын фәалијјәтинә ичазә верилди, 1936 илдә нисбәтән либерал конститусија гәбул едилди).

Икинчи дүнја мүһарибәси заманы В. фашист дөвләтләри илә дипломатик әлагәләри кәсди (1941), Алманија вә Јапонијаја мүһарибә е'лан етди (феврал, 1945). Мүһарибә илләриндә Латын Америкасында башланмыш демократик һәрәкат В.-да милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсинә сәбәб олду. 1945 илин мартында В. ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јаратды. ВКП ачыг фәалијјәтә кечди. 1945 илин октјабрында Демократик Фәалијјәт (ДФ) партијасы илә бағлы кәнч забитләр групу дөвләт чеврилиши етди. Партијанын лидери Р. Бетанкур башда олмагла мүвәггәти һөкумәт јарадылды. 1947 илдә ДФ партијасынын көркәмли хадими, јазычы Р. *Галјегос* президент сечилди. Јени конститусија гәбул олунду. Галјегос һөкумәти бир сыра мүтәрәгги тәдбирләр ишләјиб һазырлады. Лакин ДФ партијасы рәһбәрлијинин антикоммунист әһвали-руһијјәли һиссәси бу тәдбирләри һәјата кечирмәјә имкан вермәди. Бу шәраитдә мүртәчә һәрбчиләр АБШ нефт ширкәтләринин көмәји илә дөвләт чеврилиши етдиләр (1948), һәрби хунта һакимијјәти әлә алды. Демократик азадлыглар, конститусија ләғв едилди, Милли конгрес бурахылды, мүхалифәтчи партијалар гадаған олунду. 1952 илин ијунунда ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр кәсилди. 1957 илдә ВКП-нин тәшәббүсү илә кизли Вәтәнпәрвәр Хунта јарадылды. 1958 ил јанварын 21-дә Каракасда башланмыш үмуми тә'тил силаһлы үсјана чеврилди, диктатура деврилди. Һакимијјәт башына контр-адмирал В. Ларрасабал кечди; өлкәдә демократик азадлыглар бәрпа едилди, сијаси партијалар ачыг фәалијјәтә башлады. 1958 ил сечкиләриндә Бетанкур президент сечилди. Бетанкур һөкумәтинин (1959—63) фәһләләрин әмәк һаггыны азалтмасы вә аграр ислаһаты һаггында гануну (1960) һечә ендирмәси бөјүк наразылыг доғурду. Әсасән, Бетанкурун сијасәтини давам етдирән Леони һөкумәти дә (1963—68) јени нефт јатагларынын истисмары һаггында АБШ нефт инһисарлары илә мүгавилә имзалады. 1968 илин декабрында Сосиал-Христиан Партијасынын лидери Р. Калдера президент сечилди. О, сосиалист өлкәләри илә әмәкдашлыға тәрәфдар олдуғуну билдирди. 1970 илдә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр бәрпа олунду. Кениш халг күтләләринин тәзјиги илә һөкумәт харичи инһисарларын ағалығына сон гојмаг, мүтәрәгги ичтимаи-игтисади дәјишикликләр кечирмәк үчүн бир сыра тәдбирләр көрдү. 1972 ил јанварын 1-дә АБШ-ла мөвчуд гејри-бәрабәр тичарәт мүгавиләсинин е'тибардан дүшдүјү е'лан едилди. Һәмин илин декабрында һакимијјәт башына кечән ДФ партијасынын нүмајәндәси К. А. Перес һөкумәти дә дәрин ичтимаи-игтисади дәјишикликләр хәтти көтүрдү. 1975 илдә Америка ширкәтләри «Ајрон мајнс» вә «Ориноко мајнинг»ә мәхсус филиз мә'дәнләри миллиләшдирилди. К.т. вә сәнајенин инкишафы үчүн фондлар јарадылды. Өлкәнин тарихиндә илк дәфә олараг к.т. вә сәнаје фәһләләри үчүн сабит минимум әмәк

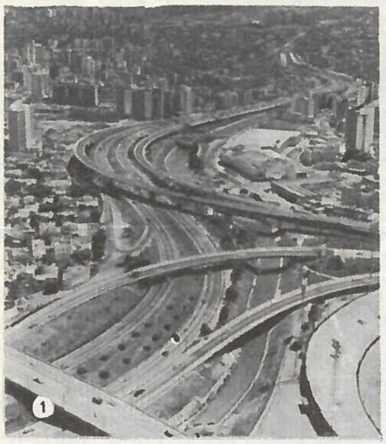
һагты мүәјјән олунмасы барәдә ганун верилди. 1976 ил јанварын 1-дә нефт сәнајесинин миллиләшдирилмәси һаггында ганун гүввәјә минди. Перес һөкумәти ичтимаи-сијаси гурулушундан асылы олмајараг дүнјанын бүтүн өлкәләри илә мүнасибәтләри инкишаф етдирмәк уғрунда чыхыш едир. О, Латын Америкасы өлкәләринин игтисади интеграсијасы идејасыны мүдафиә етдијини билдирмиш, Кубанын игтисади блокадасына сон гојмаға чағырмышдыр. 1975 илин декабрында В. Куба илә дипломатик мүнасибәтләри бәрпа етмишдир.

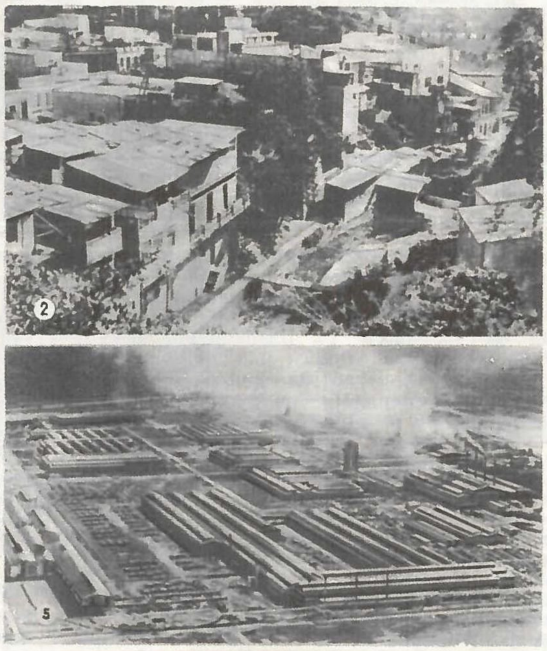
В.-нын ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләри илә әлагәләри кенишләнмәкдәдир. В. 1973 илдә АДР, 1974 илдә БХР, КХДР илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмышдыр. В. һөкумәти 1975 илин декабрында ССРИ илә (Москвада) мәдәни вә елми-техники әмәкдашлыг барәдә сазиш имзаламышдыр. 1976 илин нојабрында К. А. Перес ССРИ-дә рәсми сәфәрдә олмушдур.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Демократик Фәалијјәт (ДФ)—һаким партијадыр, 1941 илдә јарадылмышдыр; Сосиал Христиан Партијасы (КОПЕЈ) — 1946 илдә тә'сис едилмишдир, мүхалифәтдә олан әсас партијадыр; Халг Сечки Һәрәкаты — 1967 илдә ДФ-нин парчаланмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр, зәһмәткешләр арасында нүфузу вар; Республикачы Демократик Иттифаг—әсасы 1946 илдә гојулуб. Халг Демократик Гүввәси—1962—63 илләрдә јаранмышдыр, шәһәр хырда буржуазијасы нүмајәндәләрини бирләшдирир; *Венесуела Комунист Партијасы*.

В. Зәһмәткешләр Конфедерасијасы — 1959 илдә јарадылыб, тәгр. 1,5 млн. үзвү вар (1975). Бундан башга, Мухтар Һәмкарлар Иттифаглары Конфедерасијасы, В. Зәһмәткешләринин Ваһид Мәркәзи (мүтәрәгги фәһлә тәшкилатыдыр) вә В. Кәндли Федерасијасы фәалијјәт көстәрир.

Игтисади-чоғрафи очерк. В. аграр-сәнаје өлкәсидир. Игтисадијјаты биртәрәфли инкишаф етмишдир вә әсасән, харичи инһисарлардан асылыдыр. Игтисадијјатынын әсасыны нефт сәнајеси тәшкил едир. Дөвләт бөлмәси сәнајенин әсас саһәләринә нефт, гара металлуркија вә кимја сәнајесинә вә б. саһәләрә нәзарәт едир. В. нефт һасилатына көрә капиталист өлкәләри арасында бешинчи, ихрачына көрә исә үчүнчү јери тутур. Нефт еһтијаты 2654 млн. *т*-дур (1976). 1975 илдә 122 млн. *т* нефт һасил едилмишдир. Нефт, әсасән, Маракајбо көлү р-нунда (һасилатын тәгр. 77%-и) вә Љаносда чыхарылыр. 1975 илин сонларына гәдәр нефт мә'дәнләри харичи ширкәтләрин әлиндә иди. В. дөвләт нефт корпорасијасы нефтин јалныз 4%-ини һасил едирди. 1975 илдә гәбул олунмуш гануна әсасән 1976 илдән өлкәдә чыхарылан нефт тамамилә миллиләшдирилди. Маракајбо р-нунда нефтлә јанашы зәнкин тәбии газ јатаглары вар. 1975 илдә В.-да 38 млрд. $м^3$ тәбии газ һасил едилмишдир. 1975 илин әввәлләриндән миллиләшдирилән дәмир филизи һасилатына (1975 илдә 24,6 млн. *т*) көрә В. Латын Америкасында Бразилијадан сонра икинчи јери тутур. В. һәмчинин көмүр (1975 илдә 62 мин *т*), гызыл (570 *кг*), алмаз (1000 мин *карат*) вә с. чыхарылыр. В.-да Латын Америкасында ән ири нефт-кимја комбинаты ишә салынмышдыр. Ики бөјүк нефт-кимја комбинаты (бири Барселона ш. јахынлығында) тикилир (1975). Нефт е'малы (77 млн. *т* күчүндә 12 з-д, 1975), металлуркија, метал е'малы, автомобилгурашдырма, кәрпич, семент, шин з-длары, јејинти, тикиш, тохучулуг, дәриајаггабы вә с. сәнаје мүәссисәләри вар. 1974 илдә 550 мин *т* чугун, 1040 мин *т* полад, 48 мин *т* алүминиум, 116 мин автомобил вә автобус истеһсал едилмишдир. Әсас сәнаје мәркәзләри Каракас, Валенсија, Пуерто-Кабелјодур. Електрик ст.-ларынын үмуми күчү

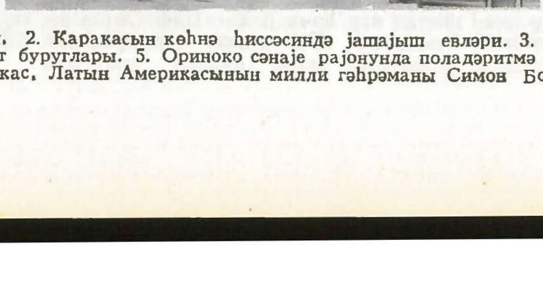

Венесуела. 1. Каракас шәһәри. 2. Каракасын көһнә һиссәсиндә јашајыш евләри. 3. Каракасын јени рајонларындан бири. 4. Маракајбо көлүндә нефт буруглары. 5. Ориноко сәнаје рајонунда поладәритмә заводу. 6. Һиндиләрин дахмалары. 7. Каракас. Латын Америкасынын милли гәһрәманы Симон Боливара абидә.

4305 мин *квт*-дыр (1974). 1974 илдә 18,4 млрд. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. 1990 ил үчүн Карони чајы үзәриндә үмуми күчү 13 млн. *квт* олан 4 СЕС тикинтиси баша чатдырмаг планлашдырылмышдыр.

Зәиф инкишаф етмиш к.т. өлкәнин әрзаға олан тәләбатыны өдәмир. Торпаг саһәсинин тәгр. 2%-и бечәрилир. К.т. милли мәһсулун 6—7%-ини верир. Торпағын 83%-индән чоху ири јерли вә харичи мүлкәдарлара мәхсусдур. 1960 илдән В.-да аграр ислаһат кечирилир. 1968 илədәк тәгр. 4,5 млн. *ha* торпаг саһәси 172 мин кәндли аиләси арасында бөлүшдүрүлмүшдүр. Лакин ислаһат мүлкәдар әкинчилијинин көкүнү кәсмәмишдир. Дағ әтәкләриндә какао (64 мин *ha*), гәһвә (183 мин *ha*), дағлыг штатларда гарғыдалы (660 мин *ha*), саһилләрдә шәкәр гамышы (81 мин *ha*), чәлтик (110 мин *ha*) әкилир (1974). 1974 илдә 17 мин *т* какао, 44 мин *т* гәһвә, 6070 мин *т* шәкәр гамышы, 684 мин *т* гарғыдалы, 293 мин *т* чәлтик јығылмышдыр. Торпаг фондунун тәгр. 18%-и отлаглар вә чәмәнликләрдир. Һејвандарлыг екстенсив характерлидир. Өлкәдә 8,84 млн. гарамал, 1,57 млн. донуз, 1,52 млн. давар вар (1974). Океан суларында вә Маракајбо көлүндә балыг овланыр (1974 илдә 181 мин *т*). Маргарита көлүндән мирвари чыхарылыр.

Дахили јүкдашынмасында автомобил нәгл.-нын ролу бөјүкдүр. Өлкәдә 820 мин миник автомобили, 230 мин јүк автомобили вә автобус вар (1974). Шосе јолларынын уз. 51,4 мин *км*-дир; 20,9 мин *км*-и бәрк өртүклүдүр. В. әразисиндән Трансанд вә Панамерикан шосе јоллары кечир. Д.ј.-ларынын уз. 375 *км*-дир (1975). Әсас портлары: Маракајбо, Ла-Гуајра, Амуај. Тичарәт донанмасынын үмуми тоннажы 489 мин брутто рекистр *т*-дур (1975). Бејнәлхалг аеропортлары: Каракас, Маракајбо. Нефт (ихрачатын 61%-и), нефт мәһсуллары (35,3%), дәмир филизи (1,7%), гәһвә, какао, алмаз, семент, банан ихрач едилир. Машын вә аваданлыг (идхалатын 38,3%-и), хаммал, әрзаг идхал едилир. Әсас тичарәти АБШ, АФР, Канада, Б. Британија, Јапонија вә с. иләдир. ССРИ, Куба вә б. социалист өлкәләри илә дә тичарәт едир. Пул ваһиди боливардыр.

Силаһлы гүввәләр. В.-нын силаһлы гүввәләри гуру гошунлары, ҺҺГ вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Үмуми сајы 42 мин нәфәрдир (1976). Али баш командан президентдир. Ордуја билаваситә милли мүдафиә назири рәһбәрлик едир. Орду үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун вә көнүллүлүк әсасында тәшкил олунур. Чағырыш или 18 јаш, һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 2 илдир. Гуру гошунлары (28 мин нәфәр) 1 бригада, 1 полк вә мүхтәлиф баталјонлардан, ҺҺГ (6 мин нәфәр) тәгр. 280 тәјјарәдән (о чүмләдән 100 дөјүш тәјјарәси, ҺДГ (8 мин нәфәр) 50-дәк (катерләр дә дахил олмагла) дөјүш кәмиси вә 3 дәниз пијадасы баталјонундан ибарәтдир. Ордудан башга милли гвардија да вар (тәгр. 1,5 мин нәфәр). В. силаһлы гүввәләри АБШ силаһы илә тәчһиз олунмушдур.

Сәһијјә. 1972 илдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 36,8, өлүм сајы 6,8, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 51,7 олмушдур. Орта өмүр 64 илдир (1970). Өлкәдә гызылча, скарлатина, көјөскүрәк, дизентерија, инфексион һепатит, малјарија, вәрәм, сүзәнәк, сифилис вә с. хәстәликләр гејдә алынмышдыр.

Өлүм һаллары, әсасән, үрәк-дамар хәстәликләри, јаман шиш, инфексион вә паразитар хәстәликләриндәндир. Әһалијә дөвләт тәрәфиндән пулсуз тибби јардым көстәрилмәклә јанашы, пул илә мүаличә едән һәкимләр дә вар. В.-да 32 877 чарпајылыг 342 хәстәхана, о чүмләдән 186 дөвләт хәстәханасы, 10 202 һәким (әһалинин һәр 1100 нәфәринә 1 һәким), 2417 диш һәкими (1971), 1268 әчзачы, 5991 тибб бачысы олмушдур (1970). Һәким кадрларыны ун-тләрин 7 тибб факүлтәси һазырлајыр.

Мaариф. Мәктәбәгәдәр мүәссисәләрдә 100 миндән чох ушаг тәрбијә олунур вә илкин тә'лим алыр (1975). Ибтидаи тәһсил пулсуз вә ичбаридир. Лакин аилә вәзијјәти ағыр олдуғундан ушагларын мүәјјән һиссәси тәһсил ала билмир. 1974/75 дәрс илиндә өлкәнин тәдрис мүәссисәләриндә тәгр. 3 млн. нәфәр, о чүмләдән ибтидаи мәктәбләрдә 2 млн., орта мәктәбләрдә 700 мин, али мәктәбләрдә 190 мин нәфәр тәһсил алмышдыр.

Ән бөјүк ун-тләри: мәркәзи ун-т, католик ун-ти (Каракасда) вә с. Каракасда милли китабхана, Милли пантеон, Боливар музеји, нәфис сәнәтләр музеји вә с. музејләр вар.

Елми идарәләр. В.-да дил академијасы, милли тарих академијасы (1888), милли тибб академијасы, физика, ријазијјат вә тәбијјат елмләри академијасы, сијаси вә ичтимаи елмләр академијасы, игтисади вә социоложи тәдгигатлар ин-ту, тропик биолокија ин-ту вә с. елми-тәдгигат идарәләри вар. Мәркәзи ун-т вә дикәр ун-тләрдә дә елми-тәдгигат ишләри көрүлүр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. В.-да күндәлик «Релихион» (1890), «Универсал» (1909), «Панорама» (1914), «Ултимас нотисиас» (1941), «Насионал» (1943), «Мундо» (1958), «Трибуна популјар» (1958, ВКП МК органы) вә с. гәзетләр, «Елите» (1932) вә с. журналлар нәшр едилир. Милли радио вә телевизија дөвләтин әлиндәдир. «Радио Насионал» һөкумәт радио верилиши студијасыдыр. Илк телевизија мәркәзи 1952, мә'лумат акентлији (ИНАКК) 1958 илдә тә'сис едилмишдир.

Әдәбијјат. В. һиндиләринин испан истиласына гәдәрки халг јарадычылығы дөврүмүзәдәк кәлиб чатмамышдыр. Испанија һөкмранлығы дөврүндә шаирләрин чоху гонгоризм (задәкан поезија мәктәби) ән'әнәләрини давам етдирирдиләр. 18 әсрин сонларындан јајылан Маарифчилик идејалары В. Салиас, Х. Д. Диас, Х. А. Монтенегро вә б.-нын әсәрләриндә әксини тапмышдыр. Милли әдәбијјатын јаранмасында 19 әсрин 1-чи јарысында күчләнән истиглалијјәт мүбаризәсинин мүһүм ролу олмушдур. Ф. Миранда, А. Бељо, С. Боливар, Ф. Торо, Р. М. Баралт, Х. В. Гонсалес вәтәнпәрвәрлик идејаларыны тәблиғ етмишләр. 19 әсрин 2-чи јарысында В. әдәбијјатында романтизм кениш јајылды (А. Лосано, Д. Р. Ернандес, Х. А. Мајтин, Х. Р. Јепес, Х. В. Камачо, Х. А. Калканјо вә б.). 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә реализмлә (М. В. Ромеро Гарсиа, М. Е. Пардо, Р. Бланко Фомбона, Л. М. Урбанех Ачелпол вә б.) јанашы, модернист чәрәјанлар (Х. Р. Покатерра, П. Е. Колл, У. Перес вә б.) да инкишаф етди. 20—30-чу илләрдә демократик вә ингилаби һәрәкатын јүксәлиши илә әлагәдар мүтәрәгги әдәбијјат күчләнди (Р. *Галјегос*, М. О. Силва, Г. Менесес вә б.). 50-чи илләрин сону—70-чи илләрдә В. Абреу, Е. Суберо, Е. Коломбани, Г. Л. Каррера, К. А. *Леон*, П. Лаја, П. Дуно вә б. мүтәрәгги јазычылар зәһмәткешләрин иртича вә империализмә гаршы, сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәсини тәсвир едән әсәрләр јазмышлар.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. В.-да һиндиләрин гәдим инчәсәнәти гаја рәсмләри, даш, еләчә дә керамика мә'мулатлары үзәриндә инсан вә һејван тәсвирләри вә с. илә тәмсил олунур. Һиндиләр та гәдимдән үстү палма јарпаглары илә өртүлмүш дахмалар тикир, сахсы габлар һазырлајыр, гуш ләләјиндән вә отлардан мүхтәлиф мә'мулатлар тохујурлар. 16—18 әсрләрдә кәрпич вә даш евләр, килсәләр (Каракас ш.-ндә барокко үслубунда килсә) тикилмишдир. В. мүстәгил республика олдугдан (1830) сонра, хүсусән 19 әсрин сонундан неоклассик вә неоготик үслубда ичтимаи вә јашајыш биналарынын тикинтиси кенишләнмишдир. 20 әсрин орталарындан мүасир ме'марлыг сүр'әтлә инкишаф едир, *функсионализм* руһунда биналар инша олунур (әсасән Каракасда; ме'марлар К. Р. Вилјануева, Г. Бермудес, Х. М. Галиа). Мүстәмләкә дөврүндә В.-да рәссамлыг килсә дивар рәсмләри илә мәһдудлашырды. 19 әсрин әввәлләриндән портрет бојакарлығы (Х. Ловера) формалашыр, әсрин 2-чи јарысындан исә тарихи мөвзуларда вәтәнпәрвәрлик руһлу монументал һејкәлтәрашлыг (М. Гонсалес, Е. Паласиос-и-Кавељо) вә бојакарлыг (М. Товар-и-Товар) инкишаф едир. 20 әср В. инчәсәнәтиндә реализм Т. Саласын тарихи мөвзуда чәкдији таблоларда, Ф. Брандт, Р. Монастериос, А. Реверонун мәнзәрә рәсмләриндә, П. А. Гонсалесин графикасында өз әксини тапмышдыр. Рәссам Е. Полео вә һејкәлтәраш Ф. Нарваес стилизә едилмиш милли образлар јарадырлар. Муасир В. инчәсәнәтиндә реализм илә јанашы, модернист чәрәјанлар да инкишаф етмишдир.

Театр. Испанија ағалығы В. милли театрынын инкишафына мане олурду; 16 әсрдән башлајараг Каракасда арабир театр тамашалары (ауто, интермедија, пасос вә с.) көстәрилир, театр труппалары тәшкил едилирди. 1853 илдә Маракајбода М. М. Фернандесин «Вичдансыз, хәсис вә тәнбәл» пјеси ојнанылды. 20 әсрин 1-чи јарысында В. театрындакы чанланма сајнете—мусигили комедија жанрынын јаранмасы, драматурглардан Л. А. Мичелена, В. М. Ривас, А. Елој Бланко вә А. Сертадын јарадычылығы, Театр Достлары Чәмијјәтинин (1942 илдә тәшкил едилмишдир) фәалијјәти илә әлагәдардыр. 50-чи илләрдә В.-да бир нечә театр мәктәби, о чүмләдән Милли Сәһнә Сәнәти Мәктәби (1954) ачылды. Каракасда «Театро мунисипал», «Театро насионал», «Полиедро», «Атенео» театрлары, һәмчинин комедија театры фәалијјәт көстәрир. Маракајбо, Баркисимето вә с ш.-ләрдә дә театрлар вар.

Кино. В.-да милли кино истеһсалына 20 әсрин 30-чу илләриндән башланылмышдыр; әсасән, сәнәдли филмләр вә хроника филмләри чәкилирди. Милли кинематографијанын формалашмасында 1948—54 илләрдә Каракасда фәалијјәт көстәрән «Боливар филм» киностудијасынын бөјүк ролу олмушдур. Бә'зи филмләрин сүжети П. Хименес режиминә гаршы мүбаризә вә милли гәһрәман С. Боливарын һәјатына даир һадисәләрлә бағлыдыр. «Арајја» (1959, реж. М. Бенасерраф) сәнәдли филми бејнәлхалг мигјасда танынмышдыр. Әксәр филмләр әјләнчә вә газанч характери дашыјыр. В.-да «Продуктора Авила филмс», «Христиан ван дер Ре», «Синематографика Орбе» кино ширкәтләри вар.

Әд.: Фигероа Ф. Б., Венесуэла XX века, пер. с исп., М., 1969; Дабагян Э. С., Национал-реформизм в современной Венесуэле. Партия «Демократическое действие»: идеология и политика, М., 1972; Козлов Ю. К., Ткаченко В. Г., Венесуэла, М., 1976; Окунева М. А., Борьба Венесуэлы против империализма США в освещении русских дипломатов и публицистов, «Американский Ежегодник», 1977.

ВЕНЕСУЕ́ЛА БӨҺРАНЫ (1902—03) —Кариб дәнизи һөвзәсиндә империалист зиддијјәтләринин кәскинләшмәси нәтичәсиндә јаранмыш бејнәлхалг бөһран. Бөһрана, Венесуеладан борчларын алынмасы вә куја бу өлкәдәки вәтәндаш мүһарибәси заманы (1899—1902) дәјмиш зәрәрин өдәнилмәси үчүн Б. Британија, Алманија, Италија вә АБШ капиталистләринин көстәрдикләри чәһдләр сәбәб олмушду. Венесуелаја дәрһал борчларыны өдәмәк барәдә ултиматум верән Алманија вә Б. Британија, һәмчинин Италија 1902 илин декабры — 1903 илин февралында Венесуеланын 3 канонер гајығыны батырараг онун әразисинә десант чыхардылар. Кариб һөвзәсиндә там һөкмранлыға чалышан АБШ Венесуелаја гаршы блокаданын ләғв едилмәсинә наил олду. 1903 илин февралында АБШ-ын тәзјиги илә Б. Британија, Алманија вә Италија Венесуела илә күзәштли сазиш имзаладылар. В.б. Латын Америкасы өлкәләриндә АБШ експансијасынын күчләндијини көстәрди. В. И. Ленин В.б.-ны Биринчи дүнја мүһарибәсинә һазырлыг мәрһәләсиндә башлыча бејнәлхалг бөһранлар чәркәсиндә гејд етмишдир (бах Әсәрләри, ч. 39, сәһ. 724).

ВЕНЕСУЕ́ЛА КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ВКП)—әсасы 1931 илдә гојулмуш (партијанын 4-чү гурултајы сәнәдләринә әсасән тарихи дәгигләшдирилмишдир), 1935 илдә Коминтернә дахил олмушдур. Јарандығы вахтдан кизли ишләмишдир. 1944 илдә сағ оппортунист вә сол сектантчы групларын тәфригәчилик фәалијјәти нәтичәсиндә партија парчаланды. 1945 илдә коммунистләр ачыг фәалијјәт һүгугу алдылар. ВКП-нин 2-чи гурултајы (1948, август) Венесуеланын бүтүн мүтәрәгги гүввәләрини империалист инһисарларына вә дахили иртичаја гаршы вәһид чәбһә јаратмаға чағырды. 1950 илдә ВКП гадаған олунду. 1957 илин ијулунда ВКП-нин тәшәббүсү илә П. Хименес диктатурасына (1952—58) гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнајан Вәтәнпәрвәр Хунта јарадылды. Хименес диктатурасы девриларилдикдән сонра ачыг фәалијјәтә кечән партија 1958 илин декабр сечкиләри заманы конгресдә 9 јер алды. 1959 илдә ВПК-нин иштиракы илә Венесуела Зәһмәткешләр Конфедерасијасы вә Милли Кәндли Федерасијасы јарадылды. ВПК-нин 3-чү гурултајы (1961, март) һөкумәтин АБШ империализми гаршысында тәслимчилик сијасәтинә зәрбә ендирмәји, бүтүн мүбаризә формаларындан истифадә етмәклә демократик вә вәтәнпәрвәр һөкумәт јарадылмасы уғрунда мүбаризәни бир вәзифә кими ирәли сүрдү. Гурултај партијанын сијаси тезисләрини вә јени низамнамә гәбул етди. 1962 илдә партијанын фәалијјәти гадаған едилди. Кизли фәалијјәти дөврүндә ВКП Бетанкур-Леони һөкумәтләринә гаршы кенишләнән силаһлы мүбаризәдә (1962—66) фәал иштирак етмиш, 1968 ил декабр сечкиләри заманы исә «Ирәлијә доғру һәрәкат иттифагы» ады илә Милли Конгресдә 6 јер алмышды. 1969 илин мартындан ВКП ачыг фәалијјәтдәдир. 4-чү гурултај (1971, јанвар) сијаси бәјаннамә, јахын тәләбләр програмы, јени низамнамә гәбул етди, демократија вә ичтимаи тәрәгги уғрунда мүбаризәдә партијанын јени вәзифәләрини мүәјјәнләшдирди, оппортунист Маркес—Петков групуну партијадан чыхарды. Партијанын күтләләр арасында нүфузу артды; партија Венесуеланын бүтүн мүтәрәгги гүввәләрини бирләшдирән халг бирлији чәбһәсинин (Јени гүввә) јарадылмасында бөјүк рол ојнады. ВКП-нин 5-чи гурултајы (1974, нојабр) партијанын програмыны гәбул етди, К. А. Перес һөкумәтинин милләләшдирмә тәдбирләрини мүдафиә етдијини билдирди.

ВКП нүмајәндә һеј'әтләри коммунист вә фәһлә партијаларынын Бејнәлхалг мүшавирәләриндә (1957, 1960, 1969, Москва), һабелә, Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри коммунист партијаларынын мүшавирәсиндә (Һавана, 1975) иштирак етмиш вә гәбул едилмиш сәнәдләри бәјәнмишдир. Партијанын али органы милли гурултајдыр; баш катиби Х. Фариа, сәдри Г. Мачадо, мәркәзи органы «Трибуна популар» гәзетидир.

ВЕНЕСУЕ́ЛА КӨРФӘЗИ (Golfo de Venezuela), Маракајбо көрфәзи—Венесуела саһилиндә Кариб дәнизинин көрфәзи. Саһилләри чох һиссәдә дүзәнлик, гумлугдур. Гуахира вә Парагуана ј-а-лары арасындадыр. Уз. 231 *км*, ени (кирәчәјиндә) 98 *км*, дәринлији 18—71 *м*-дир. Ч.-да ени 6,5—22 *км* олан боғаз В.к.-ни Маракајбо көлү илә бирләшдирир.

ВЕНЕСУЕЛАЛЫЛАР — Венесуеланын әсас әһалиси, милләт. Тәгр. 11,5 млн. нәфәрдир (1975). Испан дилиндә данышырлар. В. 16 әсрдән башлајараг Испанијадан көчүб кәләнләрлә абориҝен һиндиләрин вә әсасән, Африкадан кәтирилмиш зәнҹи гулларын гарышығындан әмәлә кәлмишләр. В. Латын Америкасында ән чох метисләшмиш халглардан биридир. Әсасән, к.т. вә сәнаје саһәләриндә чалышырлар. Диндарлары католикдир.

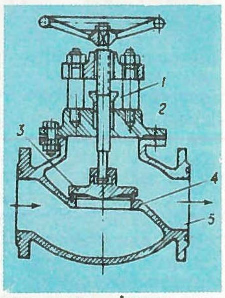
ВЕНЕТЛӘР (лат. Veneti)—1) гәдимдә Адриатик дәнизинин шм. саһилләриндә јашамыш тајфалар групу. Археоложи мә'луматлара көрә В. һәмин әразијә е.ә. 12—11 әсрләрдә кәлмишләр. Әсас мәшғулијјәтләри әкинчилик вә малдарлыг олмушдур. Гул, мал-гара, дәри, кәһраба тиҹарәти етмишләр. Мүһүм шәһәрләри Атесте (индики Есте), Патавиум (индики Падуја) иди. В.-ин дили Һинд-Авропа дилләринин мүстәгил голларындан бирини тәшкил едир; керман вә италик дилләри илә бир сыра үмуми чәһәтләри вар. В.-ин иллиријалы мәншәли олмасы фикри дә ирәли сүрүлүр; 2) Атлантик океаны саһилләриндә јашајан, е.ә. 58—51 илләрдә Јули Сезарын Галлија јүрүшләри заманы Ромаја табе едилән келт тајфасы да В. адланырды. 3) гәдим мүәллифләр В.-и (даһа чох венедләр) славјан тајфаларынын г. голу һесаб едирдиләр.

Әд.: Немировский А. И., История раннего Рима и Италии, Воронеж, 1962; Georgiev V., Hlyrier, Veneter und Urslawen, «Балканско езикознание», София, 1938 [т. 13, № 1].

ВЕНЈА́ВСКИ (Wieniawski) Һенрик (10.7.1835, Лублин—12.4.1880, Москва)—полјак скрипкачысы вә бәстәкары. Парис консерваторијасыны битирмишдир (скрипка синфи үзрә 1846, бәстәкарлыг үзрә 1850). Петербург (1862—68) вә Брүссел (1875—77) консерваторијаларынын проф. олмушдур. В. ифачылыг сәнәтиндә романтизмин көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Скрипка үчүн консертләриндә, полонез, мазурка вә етүдләриндә милли үслуб хүсусијјәтләри күчлүдүр. Виртуоз ифачы олан В. дүнјанын бир чох өлкәсиндә гастролда олмушдур. ПХР-дә В. адына бејнәлхалг мусиги мүсабигәләри кечирилир.

ВЕ́НТА, Вјанта—Лит.ССР вә Лат. ССР-дә чај. Уз. 346 *км*, һөвзәсинин саһ. 11,8 мин $км^2$-дир. Жјамајтс јүксәклијиндән башланыр. Балтик дәнизинә төкүлүр. Пилтен ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Вентспилс ш. вә дәниз порту В.-нын мәнсәбиндәдир.

ВЕ́НТИЛ, борукәмәриндә (алм. Ventil—клапан) —бору кәмәринин мүәјјән бир һиссәсинә маје, бухар вә ја газын дахил олмасына имкан верән,

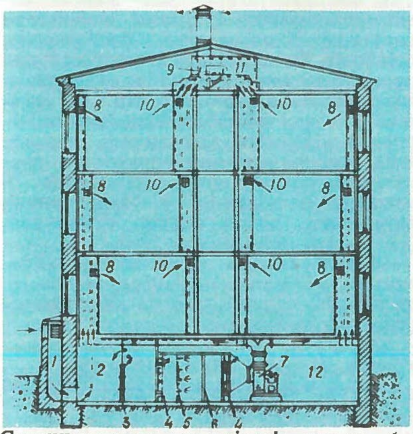

Бору кәмәри вентили: *1* — винт-шпиндел; *2*—кипкәчли гапаг; *3*—клапан нимчәси; *4*—клапан јәһәри; *5*—көвдә.

ахынын гаршысыны алан, јахуд тәнзимләјән гурғу. В. сәнаједә истифадә олунан бору кәмәрләриндә вә санитарија техникасы гурғуларында кениш тәтбиг едилир.

ВЕНТИЛЈА́СИЈА (лат. ventilatio—һавадәјишмә)—биналарда тәнзим олунан һава мүбадиләси; инсанын сәһһәти вә әмәк фәалијјәти үчүн әлверишли, һәмчинин технолоҗи просесләрин нормал, бина аваданлығы вә иншаат конструксијаларынын, материал, әрзаг, сәнәд, китаб вә с.-нин јахшы сахланмасы тәләбләринә мувафиг һава мүһитинин јарадылмасы үчүн тәдбирләр системи. Истеһсалат биналарында зәрәрли маддәләрин ајрылмасы, истилик вә нәмлијин артыг олмасы, әсасән, технолоҗи просесләрлә бағлы-

дыр. Јашајыш биналарында бу һал санитарија говшагларында вә мәтбәхләрдә (хүсусилә газ пилтәләриндән истифадә заманы) јараныр. Бундан башга, әтраф мүһити чиркләндирән зәрәрли маддәләр (автомобилләрин ишләнмиш газлары, сәнаје туллантылары вә с.) һава васитәсилә биналара дахил ола биләр. Күнәш радиасијасы вә сүн'и ишыг мәнбәләриндән дә әлавә истилик ајрылыр. Зәрәрли маддәләрин, артыг истилик вә нәмлијин азалдылмасы истеһсалат биналарында һава мүһитинин тәмизләнмәсиндә мүһүм амилләрдән биридир.

Соручу-ахынлы вентилјасија схеми: *1*—һавагәбуледән шахта; *2*—тозчөкән камера; *3*—јағ сүзкәчи; *4*—калориферләр; *5*—нәмләшдиричи учлуглар; *6*—дамчыаҹыран; *7*—вентилјатор; *8*—ахын каналлары; *9*—соручу вентилјатор; *10*—сорма каналлары; *11*—соручу камера; *12*—ахын камерасы.

Истеһсалат биналарында В. мәгсәди илә зәһәрли олмајан, јахуд аз зәһәрли маддәләрдән истифадә олунур, технoложи аваданлыг вә коммуникасијалар һерметикләшдирилир, истилик ајыран сәтһләр изолјасија гаты илә өртүлүр вә с. ССРИ-дә гүввәдә олан кикијена нормаларына көрә јашајыш биналарында һаванын параметрләри (гыш дөврүндә) ашағыдакы кими олмалыдыр: темп-р 18—22°С, нисби рүтубәт 40—60%, мүбадилә сүр'әти 0,1—0,2 *м/сан*, CO_2-нин мигдары 0,1%-дәк; һаванын тәркибиндә зәрәрли газ гатышыглары олмамалыдыр.

В. т ә б и и вә с ү н' и (м е х а н и к и) олур. Тәбии В.-да һава һиссәчикләринин һәрәкәти дахили вә харичи һаванын сыхлыглары фәргинә көрә баш верир. Һава пәнчәрәдән, иншаат конструксијаларынын аралыг вә бошлугларындан кечир. Механики В. електрик вентилјаторларындан истифадәјә әсасланыр. Истеһсалат биналарында тоз, бухар вә газлар хүсуси камераларла, сүзкәчләрлә вә јерли соручу В. гурғулары илә кәнар едилир. Тәтбигинә көрә В.-нын үмуми, јерли, локал вә гарышыг (комбинә едилмиш) нөвләри олур. Ү м у м и В.-да бина, јахуд отағын һавасы там тәнзимләнир, онун темп-ру, тәмизлији вә мүбадилә сүр'әти ејни олур. Ј е р л и В.-да бинанын (отағын) мүәјјән бир һиссәсиндә онун үмуми һавасындан фәргләнән һава шәраити (һава душу, һава ваһәси васитәсилә) јарадылыр. Л о к а л В.-да зәрәрли маддәләрин билаваситә ајрылдығы јерләрдә хүсуси өртүкләр васитәсилә чиркли һава һиссәчикләри сорулуб кәнар едилир. Ичтимаи вә сәнаје биналарында гарышыг В. үсулу ишләнир. Исти сехләрдә биналарын *аерасијасы*, ади сехләрдә исә үмуми В. үсулу һава кондисионерләриндән истифадә илә биркә тәтбиг едилир.

Әд.: Истилик газ тәчһизаты вә вентилјасија, М. Н. Абдуллајевин үмуми редактәси илә, Б., 1975; Б а т у р и н В. В., Основы промышленной вентиляции, 3 изд., [М.], 1965; М а р з е е в А. Н., Ж а б о т и н с к и й В. М., Коммунальная гигиена, 3 изд., М., 1968; Справочник по теплоснабжению и вентиляции, М., 1976; Ш е к и н Р. В. и др., Справочник по теплоснабжению и вентиляции, кн. 2, Вентиляция и кондиционирование воздуха, 4 изд., Киев, 1976.

ВЕНТИЛЈА́ТОР (лат. ventilator—јелләјән, ventilo—јелләјирәм, үфүрүрәм сөзүндән)—һава, јахуд дикәр газларын верилмәси үчүн 15 *кн/м²*-дәк (0,15 *кгг/см²*) әлавә тәзјиг јарадан гурғу. В. бина, метрополитен вә филиз мә'дәнләринин аерасијасы, бору кәмәрләри илә аерогарышыгларын нәгл едилмәси, газанхана вә соба агрегатларына һава үфүрүлмәси, материалларын гурудулмасы, машын вә механизм һиссәләринин сојудулмасы вә с. үчүн ишләдилир. Сәнаје әһәмијјәтли В.-лардан башга мүхтәлиф тип столүстү вә асма В.-лардан да кениш истифадә олунур. В.-ларын күчү 1 *вт*-дан ашағы (м ә и ш ә т В.-у), мин *квт*-а гәдәр (с ә н а ј е В.-у), гурулушча исә мәркәздәнгачма вә охлу конструксијалы истеһсал олунур. М ә р к ә з д ә н г а ч м а (р а д и а л) В.-ун (шәк. 1) спирал өртүкдә јерләшән пәрли чархы фырландыгда кириш дешијиндән дахил олан газ пәрләрарасы каналлара кечир, мәркәздәнгачма гүввәсинин тә'сири илә өртүк ичәрисиндә һәрәкәт едиб чыхыш каналына доғру јөнәлир. О х л у В.-ун

Шәк. 1. Мәркәздәнгачма вентилјатору: *1*—кириш дешији; *2*—спирал өртүк; *3*—мүһәррик; *4*—чыхыш дешији.

(шәк.2) пәрли чархы силиндрик өртүкдә јерләшдирилир. Чарх фырландыгда онун пәрләри дахил олан газы ох истигамәтиндә һәрәкәтә кәтирир. Охлу В. садәдир, ф.и.ә. мәркәздәнгачма В.-а нисбәтән јүксәкдир, лакин аз тәзјиг јарадыр.

Шәк. 2. Охлу вентилјатор: *1*—пәрли чарх; *2*—силиндрик өртүк; *3*—мүһәррик.

В.-лар мүһәрриклә һәрәкәтә кәтирилир. Бунун үчүн гајышлы өтүрмәдән, јахуд билаваситә еластик муфтадан истифадә олунур. Кичик В.-ларын чархлары мүһәррик валына бәркидилә биләр. Ири В.-ларын һәм тәнзимләјичи, һәм дә виброизолјасија гурғусу олур.

Әд.: К а л и н у ш к и н М. П., Вентиляторные установки, 6 изд., М., 1967; Б р у к А. Д. и др., Центробежные вентиляторы, М., 1975.

ВЕ́НТСЛОВА Антанас (7.1.1906, индики Капсукас р-нунун Тремпинјај к.—28.6.1971, Вилнүс)—Литва совет јазычысы, ичтимаи хадим. Литва ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1954) вә халг јазычысы (1965), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952). Литва ССР ЕА м. үзвү (1949). 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. Литва Коммунист Партијасынын 7—10 гурултајларында МК үзвү сечилмишдир. «Достлуг» (1936) романы, «Кечә» (1939) һекајә вә «Вәтән чағырышы» (1943) ше'р китаблары фашизмә гаршы мүбаризәјә һәср олунмушдур. «Ад күнү» (1959) романында Литвада Совет һакимијјәти гурулмасындан бәһс едилир. «Баһар чајы» (1964), «Кәнчлик сорағында» (1966), «Күнорта туфаны» (1969) автобиографик повестләри вар. В. Лит. ССР Дөвләт һимни мәтнинин мүәллифидир. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Азәрб.-а һәср олунмуш ше'рләри («Бакы», «Достлуг бадәси» вә с.), Низами, Сәмәд Вурғун һаггында мәгаләләри вар. ССРИ Али Советинин (1—5-чи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени вә 3 башга орденлә тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Стихотворения, М., 1966; Вечерняя звезда, М., 1974.

ВЕ́НТСПИЛС (кечмиш В и н д а в а)—Лат.ССР-дә шәһәр. Вентспилс р-нунун мәркәзи. Балтик дәнизиндә, Вента чајы мәнсәбиндә донмајан порт. Д.ј. говшағы. Мүһүм балыгчылыг вә ағач е'малы сәнајеси мәркәзидир. Ағач е'малы, вентилјатор, сүд, дәмир-бетон конструксијалары з-длары, балыг консерви вә әт комбинатлары, тибб, мусиги мәктәбләри, музејләр вә с. вар.

ВЕНТУ́РИ (Venturi) Чованни Баттиста (11.9.1746, Бибиано—10.9.1822, Рочо-Емилија)—италјан алими. 1773 илдән Моден, сонра исә Павија унтинин проф. олмушдур. Әсас тәдгигатлары һидравликаја аиддир. В. 1797 илдә гыса силиндрик вә ајрылан лүләкләрдән сујун ахмасы һаггында тәдгигат әсәрини франсыз дилиндә чап етдирмишдир (В. лүләји). 1887 илдә американ алими К. Кершелин тәклиф етдији суөлчәнә В.-нин ады верилмишдир. В. боручуғу һава вә су ахынында сүр'әти өлчмәк, авиасија кироскопунда вакуум јаратмаг үчүн ишләдилир. В., һәмчинин рәнкләр нәзәријјәси вә оптиканын бир сыра мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. 1798 илдә Италијада өлчү вә чәки онлуг системинин тәтбиги һаггында мә'рузә јазмышдыр.

ВЕНУО́ЛИС (тәхәллүсү, әсл фамилијасы — Ж у к а у с к а с) Антанас (7.4.1882, индики Аникшчјај р-нунун Ужуожерјај к.—17.8.1957, Аникшчјај)—Литва совет јазычысы. Литва ССР әмәкдар инчәсәнәт хадими (1947) вә халг јазычысы (1957). 1903—07 илләрдә Гафгазда јашамыш, биринчи рус ингилабында иштиракына көрә Тифлисдә һәбс олунмушдур. Илк әсәрләрини дә («Һәбсханада», 1905; «Гафгаз әфсанәләри», 1905—06) бу

дөврдә јазмышдыр. «Күндүздән әввәл» (1925) романы, «Хәрчәнк» (1920), «Зијалылар палатасы» (1921) повестләри вә с. әсәрләриндә мүлкәдарларын өзбашыналығы, дини чәһаләт вә буржуа зијалылары тәнгид олунур. «Јол ајрычында» (1932) романы Литва халгынын јаделлиләрә гаршы мүбаризәсиндән бәһс едир. «Пуоджјунасларын маликанәси» (1949) романында буржуа һакимијјәти дөврүндә Литва кәндиндә кедән синфи мүбаризә тәсвир олунур. Романдан бә'зи парчалар Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. «Гафгаз әфсанәләри» силсиләсиндәки «Көзәл далә дағы» һекајәси Азәрб. халг әдәбијјаты мотивләри әсасында јазылмышдыр.

Әсәрләри: Кавказские легенды, Вильнюс, 1955; Избранное, М., 1959; Тайна озера Платяляй, Вильнюс, 1972.

ВЕНЧЖО́У, Јунтсзја — Чиндә, Чжетсзјан әјаләтиндә шәһәр. Шәрги Чин дәнизиндә порт. Әһ. тәгр. 300 мин (1957). Одунчаг, түтүн, чај е'мал вә ихрач едилир. Дәри вә чини мә'мулатлары, кағыз истеһсал олунур.

ВЕ́ПСЛӘР (өзләрини вепса, бепса, лудинкау адландырырлар)— *карелләрә* јахын халг. Вологда вә Ленинград вил.-ләринин бир сыра р-нунда, Карелија МССР-дә јашајырлар. 8,3 мин нәфәрдир (1970). Дилләри *фин-угор дилләри* аиләсинә мәнсубдур. Рус дилиндә дә данышырлар. В. гәдим фин тајфасы весләрин нәсилләридир. Әсасән, к.т. илә мәшғул олурлар. Диндарлары православдыр.

Әд.: Пименов В. В., Вепсы, Очерки этнической истории и генезиса культуры, М.—Л., 1965.

ВЕРАКРУ́С (Veracruz)—Мексиканын ш.-индә шәһәр. Мексика көрфәзи саһилиндә мүһүм порт. Нәгл. говшағы. Әһ. 255,6 мин (1974). Кәмигајырма, памбыг парча, јејинти (әсасән, түтүн) сәнајеси, бору з-ду вар. В.-дан шм.-да вә ч.-да нефт чыхарылыр. В. 1519 илдә салынмышдыр.

ВЕРВЈЕ́ (Verviers)—Белчикада, Лјеж әјаләтиндә шәһәр. Ведр чајы саһилиндәдир. Әһ. 31,9 мин (1975). Өлкәдә јун сәнајесинин гәдим вә әсас мәркәзидир. Машынгајырма, дәри-ајаггабы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Тохучулуг аваданлығы истеһсал едилир.

ВЕ́РГА (Verga) Чованни (31.8.1840, Сичилија, Катанија—27.1.1922, орада)—италјан јазычысы. Илк романлары үчүн («Дағларда карбонаролар», «Лагуналарда», 1863) ингилаби романтизм сәчијјәвидир. *Веризм* чәрәјанынын башчыларындан олмушдур. «Малаволјанын аиләси» (1881), «Уста дон Чезуалдо» (1889) романлары, «Чөл һәјаты» (1880), «Кәнд новеллалары» (1883) һекајә китаблары вә с. әсәрләриндә дини иртичанын күчләнмәси, Сичилијанын ичтимаи һәјаты, кәндлиләрин ағыр вәзијјәти реалистчәсинә тәсвир олунур.

Әсәри: Новеллы, М., 1957.

ВЕРДЕ́Н, Верден-сјур-Мөз (Verdun-sur-Meuse)—Франсанын шм.-ш.-индә Мөз департаментиндә шәһәр. Мөз чајы саһилиндәдир. Әһ. 25 мин (1968). Д.ј. говшағыдыр.

Гәдимдә галларын мәскәни олмушдур. 4 әсрдән јепископларын игамәткаһы иди. *Верден мүгавиләси* (*843*) бурада бағланмышдыр. 1552 илдә Франсаја (гәти оларaг 1648 илдән) бирләшдирилмишдир. 17 әсрдән күчлү һәрби гала кими истифадә едилирди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә В. әтрафында Франса вә Алманија ордулары арасында бөјүк вурушма олмушду (1916). Икинчи дүнја мүһарибәсиндә алман-фашист ордусу В.-и ишғал етмишди. В. 1944 ил августун 31-дә Франса ордусу вә Мүгавимәт һәрәкаты дәстәләри илә бирликдә дөјүш әмәлијјаты апаран 3-чү американ ордусу тәрәфиндән азад олунмушдур.

ВЕРДЕ́Н МҮГАВИЛӘСИ (843) — *Бөјүк Карл* империјасынын бөлүшдүрүлмәси һаггында мүгавилә; нәвәләри Лотар, Алман Лүдовик вә Даз Карл арасында Верде́ндә имзаланмышды. Италија, Рејн вә Рона чајлары бојундакы торпаглар Лотара (император титулуну да сахламаг шәрти илә), Рејндән ш.-дәки әрази (Шәрги Франк краллығы) Алман Лүдовикә, Рејндән г.-дәки торпаглар (Гәрби Франк краллығы) Даз Карла верилди. Франк дөвләтинин В.м.-нә көрә бөлүнмәси франсыз, алман вә италјан халгларынын јерләшдији мәскәнләрин сәрһәдләринә ујғун иди вә әслиндә, Франса, Алманија, Италија кими үч бөјүк дөвләтин әсасыны гојду.

ВЕ́РДИ (Verdi) Чузеппе (10.10.1813, Парма әјаләти, Ронколе,—27.1.1901, Милан) — италјан бәстәкары. 15 јашындан јарадычылыға башламышдыр. 1839 илдә «Оберто» адлы илк операсы тамашаја гојулмушдур. «Набукко» («Навуходоносор», 1841, тамашасы 1842) вә «Ломбардијалылар биринчи сәлиб јүрүшүндә» (1842, тамашасы 1843) оперaлары В.-јә шөһрәт газандырмыш, бурадакы хорлар ингилаби халг маһныларына чеврилмишдир.

В. јарадычылығы Италијада милли азадлыг мүбаризәси илә сых бағлыдыр. «Ернани» (1844), «Аттила» (1846), «Макбет» (1847), «Ленјано јахынлығында дөјүш» (1849), «Луиза Миллер» (1849) вә с. операларында романтик ән'әнәләр, вәтәнпәрвәрлик гүввәтлидир. 1848 ил ингилабыны В. «Сәслән, шејпур!» һимни илә гаршыламышдыр. «Риголетто» (1851, В. Һүгонун «Крал әјләнир» драмы үзрә), «Трубадур» (1852, тамашасы 1853), «Травиата» (1853, Дүма-оғулун «Камелијалы гадын» әсәри үзрә) опералары она кениш шөһрәт газандырмышдыр. Бу операларда образларын психолокијасынын ачылышы вә реализм гүввәтлидир; садә адамларын һәјаты (Риголетто, Азучена, Виолетта), ичтимаи бәрабәрсизлик бәстәкарын диггәт мәркәзиндә олмушдур. В. 50—60-чы илләрдә јаздығы операларында милли-азадлыг һәрәкатынын гүввәтләнмәси илә әлагәдар јенидән тарихи гәһрәманлыг сүжетләринә мүрачиәт етмиш, персонажларын шәхси драмыны ичтимаи-сијаси һадисәләрлә әлагәләндирмишдир: «Сичилијада ахшам ибадәти» (1854, тамашасы 1855), «Симон Бокканегра» (1857, икинчи редаксијасы 1881), «Бал-маскарад» (1859) вә с. В. 1866 илдә «Гранд-Опера» театры үчүн «Дон Карлос» (тамашасы 1867) операсы үзәриндә ишләмиш, 1870 илдә Гаһирә театрынын сифариши илә дүнја опера сәнәтинин инчиләриндән олан «Аида» операсыны јазмышдыр (тамашасы 1871). В.-нин «Отелло» операсы (1886, тамашасы 1887) психоложи мусигили драмын јүксәк нүмунәләриндәндир. Сон операсы — «Фалстаф» (1892, тамашасы 1893) италјан комик опера жанрында јазылмышдыр.

Реалист бәстәкар олан В. мусиги тарихинә опера сәнәтинин ислаһатчысы кими дахил олмушдур. О, италјан *бел канто́суна* әсасланараг, вокал партијалары драматизм вә гәһрәманлыг интонасијалары илә зәнкинләшдирмиш, сәрбәст формалы монолог вә диалоглар јаратмышдыр. Вәтәнпәрвәр, демократ бәстәкар олан В.-нин мелодик дилинин зәнкинлији италјан халг маһны јарадычылығы илә бағлыдыр. В. мүхтәлиф опера мәктәбләринин наилијјәтләрини өјрәнмиш, мусиги илә драмын вәһдәтинә чалышмыш, оркестрин драматуржи ролуну күчләндирмишдир. 26 операдан башга шаир А. Мандзонинин хатирәсинә һәср етдији «Реквијем» (1871) вә с. әсәрләри дә вар.

В.-нин «Аида», «Риголетто», «Травиата», «Отелло», «Трубадур» вә с. опералары Азәрб. опера театрынын репертуарындадыр.

Әсәри: Избранные письма, пер. и вступ. статья А. Бушен, М., 1959.

Әд.: Соловцова Л., Джузеппе Верди, М., 1966; Друскин М., История зарубежной музыки, в. 4, М., 1976.

ВЕРДИЈЕВ Әвәз Һәшим оғлу (1916, Бүлбүлә гәс.—1.5.1945)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (23.9.1944), баш сержант. 1938 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә мүхтәлиф чәбһәләрдә вурушмушдур. Полшанын Сташув ш.-ндә кедән вурушмаларда фәргләнмиш вә гәһрәманчасына һәлак олмушдур.

Лачында В.-ә абидә гојулмушдур.

Әд.: Бабајева Ф., Герой Советского Союза Аваз Вердиев, Б., 1975.

ВЕРДИЈЕВ Һәзрәтгулу Һүсејн оғлу (8.4.1895, индики Ханлар р-нунун Әлиушағы к.)—памбыгчы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1947 илдә памбыгчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ВЕРДИЈЕВА Земфира Надир гызы (19.11.1935, Тбилиси)—совет дилчиси. Филолокија е.д. (1971), проф. (1972). 1968 илдән Сов. ИКП үзвү. ССРИ-нин 50 иллији ад. Азәрб. Педагожи Харичи Дилләр Ин-тунун ректору (1973 илдән) вә инкилис дилинин лексикасы кафедрасынын мүдиридир (1970 илдән). Азәрб. вә инкилис дилләриндә сифәтләрин семантик әлагәлән-

мәләринин мүгајисәли-тиположи тәдгигинә даир әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәри: Семантический анализ прилагательных, обозначающих понятие материального состояния, Б., 1976.

ВЕРДИЈЕВА Сәдагәт Мирзә гызы (д. 14.3.1928—индики Ханлар р-нунун Фүзули к.)—памбыгчы. Социалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1947 илдә «Гырмызы Октјабр» к-зунда јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ВЕРДИ́КТ (лат. vere dictum—дүз сөјләнилмиш) — андчылар мәһкәмәсиндә мүттәһимин тәгсири олуб-олмамасы барәдә *андлы ичласчыларын* гәрары, һөкмү (иттиһам, јахуд бәраәт В.-и). Мүхтәлиф дөвләтләрин ганунверичилијиндә вә мәһкәмә тәҹрүбәсиндә јазылы вә шифаһи В. мөвҹуддур. В. әсасында мәһкәмә ҹәза һагында гәрар чыхарыр. В. јекдилликлә, јахуд андлы ичласчыларын сәс чохлуғу илә гәбул олунур. В. заһирән демократик гајдада чыхарылса да, буржуа дөвләтләриндә андчылар мәһкәмәсинин дикәр институтлары кими, андлы ичласчыларын там мүстәгиллијини тә'мин етмир.

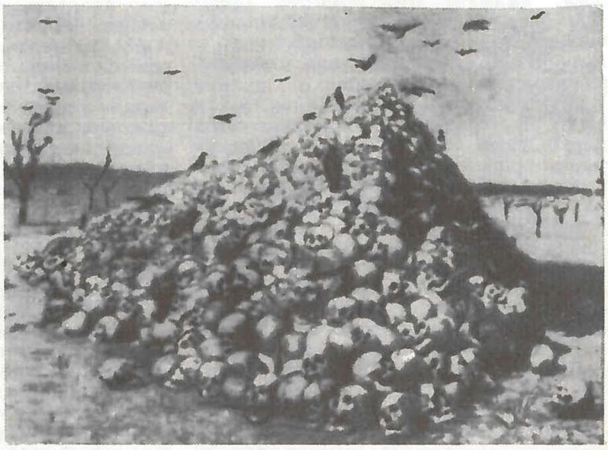
ВЕРЕ́ЈСКИ Кеорки Семјонович (30. 7.1886, УССР-ин индики Хмелнитски ш.—18.12.1962, Ленинград) — совет график. РСФСР халг рәссамы (1962). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1949). Харков вә Петербургда охумуш, М. В. Добужински, Б. М. Кустодијев, А. П. Остроумова-Лебедевадан дәрс алмышдыр. В. бир сыра мәнзәрә вә жанр левһәләри јаратмыш, ән чох литографија саһәсиндә ишләмишдир. «Рус рәссамларынын портретләри» (1922 вә 1927 илләрдә албом шәклиндә дәрҹ едилмишдир), «Рус јазычылары» (1927 вә 1929 илләрдә албом шәклиндә дәрҹ едилмишдир), көркәмли дөвләт вә инҹәсәнәт хадимләринин, Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманларынын портретләрини јаратмышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВЕРЕСА́ЈЕВ (Викенти Викентјевич Смидовичин тәхәллүсү; 16.1. 1867, Тула—3.6.1945, Москва)—рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1945). 90-чы иллэрдән әсәрләрини марксист журналларда дәрҹ етдирмишдир. «Чыхылмаз јол» (1895), «Тәлаш» (1898), «Дөнкәдә» (1902) повестләриндә халгчылығын бөһраны вә Русијада марксизмин јајылмасы тәсвир олунмушдур. В. 1904—05 илләр Русија—Јапонија мүһарибәсиндә һәким кими иштирак етмишдир. «Мүһарибә һаггында һекајәләр» (1906), «Мүһарибә» (1907—08) әсәрләриндә рус әскәр вә забитләринин гәһрәманлығы илә јанашы, чар ордусундакы башыпозуглуг да тәсвир олунур. Зијалыларын ингилаба мүнасибәтиндән бәһс едән «Чыхылмаз вәзијјәт» (1922), «Бачылар» (1933) романлары, А. С. Пушкин, Ф. М. Достојевски, Л. Н. Толстој вә Н. В. Гогол һаггында әдәби-тарихи әсәрләри, антик әдәбијјатдан тәрҹүмәләри (Һомерин «Илиада», «Одиссеја» әсәрләри вә с.) вар. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—5, М., 1961; Невыдуманные рассказы, М., 1968.

Әд.: Бабушкин Ю. У., В. В. Вересаев, М., 1966.

ВЕРЕШША́КИН Васили Василјевич (26.10.1842, Новгород губ.-сы, Череповетс—13.4.1904, Порт-Артур, «Петропавловск» зиреһли кәмисинин партлајышы нәтиҹәсиндә һәлак олмушдур)—реалист рус рәссамы, баталист. Петербург Рәссамлыг Академијасында (1860—63) вә Парисдә (1864—65) охумушдур. В. Русијаны кәзмиш, Гәрби Авропа өлкәләринә, еләҹә дә Сурија, Фәләстин, Һиндистан, Јапонија, АБШ-а сәјаһәтә кетмиш, Орта Асијанын истиласында, Русија — Түркијә (1877—78) вә Русија—Јапонија (1904—05) мүһарибәләриндә иштирак етмишдир. В. әсәрләрини, башлыҹа олараг, натурадан чәкмишдир. Әсәрләрини мөвзу даирәсинә көрә груплашдырмышдыр («Түркүстан» силсиләси, 1871—74, «Балкан» силсиләси, 1877—78 вә 1880-чи илләр, 1812 ил Вәтән мүһарибәси мөвзусунда силсилә әсәрләр, 1887—1904; вә с.). Демократик истигамәти илә В.-ин јарадыҹылығы *передвижникләрә* јахын олмушдур. Рус батал жанрында һәрбә дөјүш сәһнәләри илк дәфә мәһз В.-ин әсәрләриндә фәлсәфи планда верилмишдир. В. батал бојакарлығынын академик шәртиликләриндән узаглашараг әсәрләриндә ганлы мүһарибә сәһнәләрини дәрин драматизмлә тәсвир етмишдир. «Мүвәффәгијјәтсизликдән сонра (Мәглублар)» (1868, Рус музеји, Ленинград), «Һүҹумдан сонра. Плевен јахынлығында сарғы мәнтәгәси» (1881, Третјаков галерејасы, Москва) вә с. әсәрләриндә ишғалчылыг мүһарибәләрини демократик мөвгедән кәскин тәнгид етмишдир.

В. В. Верешшакин. «Мүһарибә апофеозу». 1871—72. Третјаков галерејасы. Москва.

В. В. Верешшакин. Азәрбајҹанлы киши портрети. Тәгр. 1864—65. Кијев Рус Инҹәсәнәти Музеји.

Батал бојакарлығы тарихиндә илк дәфә олараг В. садә әскәри мүһарибәнин бүтүн ағырлығыны чијниндә дашыјан әсас гүввә кими тәсвир етмишдир («Шипкада сакитликдир!» триптихи, 1878—79, јери мә'лум дејил). В. «Мүһарибә апофеозу» вә «Шадјаналыг едирләр» (1871—72, 1872; һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр), «Инкилисләрин һинд үсјаныны јатырмасы» (тәгр. 1884), 1812 ил Вәтән мүһарибәси мөвзусунда чәкдији силсилә әсәрләриндә гәсбкарлыг мүһарибәләринә гаршы чыхыр, феодал вәһшиликләрини, дини фанатизми, мүстәмләкәчилији ифша едир.

В. бир сыра мәнзәрә вә етнографик мәишәт сәһнәләри дә чәкмишдир («Зырјан», 1893—94, Рус музеји; «Алатау дағларында», 1869—70, «Аграда Тачмаһал мәгбәрәси», 1874—76; һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр). В. антимилитарист идејалары јајмаг мәгсәди илә Авропа вә Америкада өз әсәрләриндән ибарәт сәркиләр тәшкил етмишди. Дүнјанын демократик ичтимаијјәти тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланан В.-ин јарадыҹылығы Русијанын вә б. өлкәләрин мүртәҹе даирәләринин һүҹумларына мә'руз галырды.

В.-ин Азәрб. халгынын һәјат вә мәишәтини, ме'марлыг абидәләрини әкс етдирән рәсмләри, «Шушада мүсәлманларын дини мәрасими» (1865) композисијасы, портретләри, һабелә Азәрб. халгы вә шәһәрләри һаггында маратлы јазылары вар. В.-ин «Меһрибан кирвәләр» вә «Јапон гызлары кәзинтидә» таблолары Р. Мустафајев ад. Азәрб. Дөвләт Инҹәсәнәт Музејиндә сахланылыр.

Әсәрләри: На войне в Азии и Европе. Воспоминания, М., 1894; Переписка В. В. Верещагина и В. В. Стасова, М., 1950.

Әд.: Лебедев А. К., В. В. Верещагин, 2 изд., М., 1972.

ВЕРЕШША́КИН Леонид Фјодорович (29.4.1909, Херсон—20.2.1977, Москва)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзву 1960). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1952), Ленин мүкафаты лауреаты (1961). Социалист Әмәји Гәһрәманы (1963), Москва Дөвләт Ун-тинин проф. (1953). ССРИ ЕА Јуксәк Тәзјигләр Физикасы Ин-тунун директору олмушдур (1958—77). Әсас тәдгигатлары ифрат јүксәк тәзјигләр физикасы проблемләринә аиддир. Јүк-

сәк тәзјигләрдә бәрк ҹисимләрин физики хассәләрини тәдгиг етмишдир. 3 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: «Письма в ЖЭТФ», 1975, т. 21 (башгалары илә бирликдә).

ВЕРЕШША́КИНО — РСФСР Перм вил.-ндә шәһәр. Верешшакино р-нунун мәркәзи. Мүһүм нәгл. говшағы. Д.ј. нәгл. хидмәти мүәссисәләри, трикотаж ф-ки, сүд з-ду, әт, дәјирман комбинатлары, кооператив техникуму вә с. вар. В. В. *Верешшакинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВЕРИ—Азәрб.ССР Лерик р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* ч.-ш.-дә, Вери чајынын (Ләнкәран чајынын голу) саһилиндә, Пештәсәр силсиләсинин јамаҹындадыр. Әһ. 495 (1976); һејвандарлыг, тахылчылыг вә түтүнчүлүклә мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана вар.

ВЕРИ ГӘБИРИСТАНЫ—Азәрб.ССР Лерик р-ну Вери к. јахынлығында сон Тунҹ дөврүнә (е.ә. 2-ҹи минилилијин 2-ҹи јарысы) аид гәбиристан

Вери гәбиристанындан тапылмыш әшјалар: *1*—тунҹ гылынҹ тијәси; *2, 6*—тунҹ хәнҹәрләр; *3—5*—тунҹ санҹаглар; *7—9*—гызыл бәзәк шејләри; *10*—кил бадја.

1890 илдә франсыз археологу Жак де *Морган* тәдгиг етмишдир. Даш гуту гәбирләр вә кичик курганлардан ибарәтдир. В.г.-нда бир нечә (2—4) өлү басдырылмыш гәбирләрә дә тәсадүф едилмишдир. Дәфн олунанлардан бири кишиг, галанлары гадындыр. Киши силаһларла, гадынлар бәзәк шејләри илә басдырылмышдыр. Бу ҹүр гәбирләрдә гәбилә башчылары, јахуд дикәр нүфузлу шәхсләрин басдырылдығы күман едалир. В.г.-ндан зәнкин археоложи материал—тунҹ гылынҹ вә хәнҹәрләр, ох вә низә учлуглары, шүјрәли гара кил габлар, гызыл ләвһәҹикләрдән асмалар вә с. тапылмышдыр. В.г. *Талыш-Муған мәдәнијјәтинин* характерик абидәсидир.

Әд.: Morgan F. de, Mission Scinetifigue en Perse, IV, Paris, 1896.

ВЕРИ́ЗМ (итал. verismo, vero—доғру, һәгиги сөзүндән)—19 әсрин сонунда италјан әдәбијјаты, мусигиси вә тәсвири сәнәтиндә реалист ҹәрәјан. В.-ин нүмајәндәләри дөврүн иҹтимаи-психоложи конфликтләрини екс етдирмәјә чалышырдылар. Әдәбијјатда В. э Е. Золјанын натурализм нәзәријјәси, франсыз вә рус тәнгиди реализми, һабелә италјан сосиалист һәрәкаты идејаларынын тә'сири олмушдур. В.-ин мүһүм хүсусијјәти мәзлум зәһмәткешләрә (башлыҹа олараг, әјаләт јохсулларына вә кәндлиләрә) дәрин рәғбәт һиссидир. Бу, В. нәзәријјәҹиләри Ҹ. *Верга*, Л. Капуана вә б.-нын романларында әксини тапмышдыр. Веристләр халг дилиндә јазыр, диалектләрдән кениш истифадә едирдиләр. Лакин веристләр иҹтимаи әдаләтсизлијин арадан галдырылмасы јолларыны көрмүрдүләр. Әсәрләриндәки үмидсизлик мотивләри, физиоложи амилләрин шиширдилмәси дә бунунла бағлыдыр. В.-ин мүсбәт ән'әнәләри мүасир мүтәрәгги италјан әдәбијјатында инкишаф етдирилир.

Мусигидә В.-ин илк нүмунәләри «Кәнд намусу» (1890, П. Масканји) вә «Мәзһәкәчиләр» (1892, Р. Леонкавалло) операларыдыр. Ҹ. Пуччининин «Манон Леско» (1893), «Боһема» (1896), «Тоска» (1900), «Чио-чио-сан» (1904), «Гәрбли гыз» (1910) вә с. опералары В.-ин наилијјәтидир. Емосионаллыг, мелодијанын ифадәлилији опералара мүвәффәгијјәт газандырса да, натурализмә мејл, мелодраматизм, сәтһилик сурәтләрин долғунлуғуна хәләл кәтирмишдир. Франса, Алманија вә б. өлкәләрдә В.-ә јахын ҹәрәјанлар олмушдур. Тәсвири сәнәтдә В. фәһлә вә кәндлиләрин һәјатына мараг, иҹтимаи-тәнгиди мејлләрлә јанашы, керчәклијә бәдбин, бә'зән исә пассив, натуралистҹәсинә мүнасибәтилә характеризә олунур (рәссамлардан Ф. П. Микетти, Ҹ. Пеллисса да Волпедо, һејкәлтәрашлардан В. Вела, В. Ҹемито).

ВЕ́РИН ТАЛИ́Н—Ерм.ССР-дә шәһәр типли гәсәбә. Талин р-нунун мәркәзи. Кармрашен д.ј. ст.-ндан 18 *км* шм.-ш.-дә, Јереван—Ленинакан шосе јолу үстүндәдир. Әһ. 3,6 мин (1975). Јағ-пендир, електрик мәишәт ҹиһазлары вә асфалт-бетон з-длары, Советашен трикотаж ф-кинин филиалы, инкубатор ст., халг театры вар.

ВЕРИН ҸАЛЫ—Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. В.Ҹ. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 32 *км* шм.-да, Тәртәр чајынын саһилиндә, Мирбәшир—Мадакиз шосе јолу кәнарында, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1948 (1976); үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, кәндли кәнҹләр мәктәби, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, бајтарлыг мәнтәгәси, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ВЕРИ́ССИМУ (Verissimo) Ерику (17.1.1905, Крус-Алта—1975) — Бразилија јазычысы. «Чарпазлашан јоллар» (1935), «Күнәш алтында јер» (1936) вә с. иҹтимаи-психоложи романларын мүәллифидир. «Сага» (1940) романы бразилијалыларын Испанијадакы антифашист мүбаризәдә иштиракындан бәһс едир. «Заман вә күләк» (1949—62) тарихи дилокијасы вар. «Ҹәнаб сәфир» (1965), «Әсир» (1967), «Антаресдә һадисә» (1971) романларында империализм вә иртиҹа әлејһинә чыхмыш, халгларын азадлыг мүбаризәсини алгышламышдыр.

Әсәрләри: Господин посол, М., 1969; Пленник, М., 1972.

ВЕРИҸИ—өлчмә, сигналвермә, тәнзимләмә, јахуд идарәетмә гурғусунун елементи; нәзарәт олунан кәмијјәти (тәзјиг, темп-р, тезлик, сүр'әт вә с.) өлчмәк, өтүрмәк, сахламаг, гејдә алмаг, һәмчинин идарәолунан просесләрә тә'сир көстәрмәк үчүн әлверишли сигнала чевирир. В.-нин тәркибинә һәссас елемент, бир вә ја бир нечә аралыг чевириҹиләри дахилдир. Ҹох вахт В. јалныз бир һәссас елементдән (мәс., термоҹүт, мүгавимәт термометри вә с.) ибарәт олур. Чыхыш сигналлары енержи нөвүнә көрә (әсасән, електрик, механики вә пневматик) вә енержи селинин модулјасија характеринә көрә (амплитуда, заман-импулс, тезлик, фаза, дискрет) фәргләнир. Иш принсипи електрик дөврәси параметрләринин дәјишмәсинә әсасланан В.-лар (реостатлы В., тутумлу В., индуктив В. вә с.) даһа чох јајылмышдыр. В. мәсафәдәнөлчмә, телеөлчмә вә телесигнализашма, тәнзимләмә вә идарәетмә гурғуларында, еләҹә дә физика, биолокија вә тибдә (инсан, һејван вә ја биткиләрин һәјат фәалијјәтинә нәзарәт мәгсәди илә) ишләдилән мүхтәлиф өлчү ҹиһаз вә гурғуларын әсас елементләриндән биридир.

Әд.: Агейкин Д. И., Костина Е. Н., Кузнецова Н. Н., Датчики контроля и регулирования, 2 изд., М., 1965; Долгов В. А., Келин А. В., Электронные датчики для автоматических систем контроля, М., 1968; Шляндин В., Цифровые измерительные приборы и преобразователи, М., 1973; Тимошенко К. Д., Датчики температуры с твердым наполнителем, М., 1975.

ВЕРИҸИ ТЕЛЕВИЗИЈА БОРУСУ—ишыглы тәсвири ардычыл електрик импулсларына (телевизија *видеосигналына*) чевирән електрон ҹиһазы. В. т. б. верилән тәсвири гәбул едән телевизија трактынын биринҹи (кириш) елементидир. В.т.б. вериҹи телевизија камераларынын әсас һиссәсидир. В.т.б-нун иш принсипи *фотоеффектә* әсасланыр. Хариҹи фотоеффектдә В.т.б.-нун чевириҹи ишығаһәссас елементи (ИЕ) вәзифәсини фотокатод (ишыгландырдыгда електронлар бурахан), дахили фотоеффектдә исә ишығаһәссас һәдәф(ишығын тә'сириндән (електрик кечириҹилијини дәјишән) көрүр.

Видеосигналын формалашмасы үсулуна көрә ани тә'сирли вә електрик јүкү топланан В.т.б. вар. Биринҹидә өтүрүлән тәсвирин елементар һиссәсинә ујғун олан електрик сигналынын гијмәти ИЕ һиссәсинин ишыгланмасынын ани гијмәти илә, икинҹидә исә там тәсвирин өтүрүлмә мүддәтинә бәрабәр заман әрзиндәки ишыгланманын интеграл гијмәти илә мүтәнасибдир. Һәр бир В.т.б. јүксәк һәссаслыға (сигнал/күрүлту нисбәти $\geqslant 10:1$); спектрал характеристикасы мә'лум олан ИЕ-јә (хүсусилә рәнкли тәсвирләрин верилмәси үчүн ишләдилән В.т.б.-нда); парлаглыг дәрәҹәси пилләләрини (јарымтонлары) кифајәт сајда (~ 10) өтүрмәк габилијјәтинә; јүксәк ајырдетмә габилијјәтинә (мәс., телевизија верилишләриндә 500—600 сәтир); адәтән кадр ачылышы мүддәтиндән бөјүк олмајан вә һәрәкәт едән објектләрин тәсвирини нисбәтән тәһрифсиз формалашдырмаға имкан верән аз әталәтлијә; објектин ишыгланмасы илә чы-

хыш сигналы амплитуду арасында мүәјјән асылылыға («ишыг-сигнал» характеристикасы шәклиндә) малик олмалыдыр. Бундан башга, В.т.б. фонун бәрабәр пајланмасыны, паразит сигналларынын јаранмамасыны тә'мин етмәлидир. В.т.б.-нда електрон чохалдычысыны тәтбиг етмәклә һәссаслыг нәзәрә чарпан дәрәчәдә артырылыр. Бу *диссекторда* јеринә јетирилмишдир.

Електрик јүкүнүн топланмасы методундан истифадә нәзәри олараг В.т.б.-нун һәссаслығыны бир нечә јүз мин дәфә (мәс., 625 сәтирлик телевизија растрында ~5.10⁵ дәфә) артырмалыдыр. Лакин електрик јүкү топланан илк В.т.б.-нун (*иконоскопун*) һәссаслығы нәзәријјәдәкиндән дәфәләрлә аз олмушдур. Тә'минедичи сигнал фотокатодун ишыгланмасы онларла *лк* олдугда алыныр. Дојмуш фоточәрәјандан вә ИЕ-ин сәтһинә перпендикулјар дүшән кичик сүр'этли (енержиси 0,5 *кев*) електрон дәстәси илә ачылышдан истифадә һәссаслығы бир нечә дәфә артырмаға имкан вермишдир. Бу *ортиконда* јеринә јетирилмишдир. Һәссаслығын сонракы артырылмасы сүр'әтләндиричи електрик саһәсиндә електрон тәсвиринин фотокатоддан һәдәфә (икинчи емиссија әмсалы >1 олан вә фотокатоддан бир гәдәр аралы јерләшдирилән) көчүрүлмәси илә әлдә едилмишдир. Бу һалда һәдәфдә топланан електрик јүкү фотокатоддакындан чох олур вә тә'минедичи сигнал фотокатоду зәиф ишыгландырдыгда (~10 *лк*) алыныр. Бу *супериконоскоп* вә *суперортиконда* јеринә јетирилмишдир. Бундан башга, суперортиконда сигналларын күчләндирилмәси үчүн фотокатод 10^{-3}—10^{-4} *лк* ишыгландырылдыгда тә'минедичи сигнал алмаға имкан верән електрон чохалдычысы тәтбиг едилмишдир. Ишыгландырылдыгда електрик кечиричилији дәјишән јарымкечиричи һәдәфи олан, електрик јүкү топланан В.т.б. даһа јүксәк һәссаслыға маликдир (мәс., *видикон*). Јүксәк һәссаслыға вә нисбәтән аз эталәтлијә малик олан електрон-дешик кечидли јарымкечиричи һәдәфдән истифадә едилмәси п л ү м б и к о н вә к р е м н и к о н В.т.б. јаратмаға имкан вермишдир (тә'минедичи сигнал һәдәфи 1 *лк* ишыгландырдыгда формалашыр). Онлар да суперортикон кими рәнкли вә ағ-гара тәсвирләрин верилмәсиндә тәтбиг едилир.

Әд.: Телевидение, под ред. П. В. Шмакова, 3 изд., М., 1970; Ж и г а р е в А. А., Электронная оптика и электронно-лучевые приборы, М., 1972; Г е р ш б е р г А. Г., Передающие телевизионные трубки с внутренним фотоэффектом, 2 изд., Л., 1973.

ВЕРИЧИ ТЕЛЕВИЗИЈА КАМЕРАСЫ, т е л е к а м е р а — објектдәки ишыглы-көлкәли һиссәләрин пајланмасына даир информасијаны *видеосигнала* чевирмәк үчүн гурғу. Верилиш үчүн В.т.к. (арабачыг үзәриндә гурашдырылан студија В.т.к. репортаж үчүн, кинопројексија үчүн В.т.к вә с.) вә сәнаје телевизијасы үчүн В.т.к. (суалты телевизија үчүн, космик тәдгигатлар үчүн вә с.) вар. Гара-ағ телевизија верилишләри үчүн В.т.к. објективдән, *веричи телевизија борусундан*, илкин видеокүчләндиричидән, ачылыш вә електрик тәчһизи дөврәләриндән, дөндәричи вә фокуслајычы механизмләрдән, верилән тәсвирә нәзарәт үчүн кинескопдан ибарәтдир. Рәнкли верилишләр үчүн В.т.к.-нда исә гырмызы, јашыл вә мави рәнкләрә ујғун үч веричи телевизија борусундан истифадә едилир.

ВЕРИШ ГУТУСУ—*металкәсмә дәзкаһынын* чохговшаглы механизми; вериши дәјишдирмәк үчүндүр. Көвдәдә (гутуда) јерләшдирилмиш чевиркәчли дишли өтүрүчүдән ибарәтдир. В.г.-нун кинематик хүсусијјәтләри, детал е'малында аләтин вериш һәрәкәтинин пәстаһа нәзәрән башга һәрәкәтләри илә ујғунлашдырылмасына имкан верир. Мәс., јивачан торна дәзкаһында В.г. кәскини пәстаһ боју, онун бир дәфә фырланмасы әрзиндә јив аддымы өлчүсүндә һәрәкәт етдирир. В.г.-нда өтүрмә әдәдини дәјишмәк үчүн валын үзәриндә отурдулмуш өртүлү чарх вә дикәр вал үзәринә бәркидилмиш дишли чархлар олур.

ВЕ́РКЕЛАНН (Wergeland) Хенрик Арнолд [17.6.1808, Кристиансанн—12.7.1845, Кристианија (Осло)]—Норвеч шаири, журналист, ичтимаи хадим. Кәндли демократијасынын идеологу олмушдур. «Каинат, инсан вә мәсиһ» (1830) лирик-епик поемасында халг республикасы идејасы әкс олунмушдур. «Биринчи силсилә ше'рләр» (1829), «Икинчи силсилә ше'рләр» (1833) китабларында, публисист мәгаләләриндә истибдады, Авропа иртичасыны лә'нәтләмиш, полјак ингилабчыларынын, АБШ зәнчиләри вә Норвеч зәһмәткешләринин һүгугларыны мүдафиә етмишдир. В. јарадычылығы Норвеч әдәбијјатынын вә әдәби дилинин инкишафына күчлү тә'сир көстәрмишдир.

ВЕ́РКЕЛД [алм. Wergeld—адамын гијмәти; русча вира (Гәдим Рус дөвләтиндә), полјакча glowa]—*барбар гануннамәләринә* көрә, азад адам өлдүрүлдүкдә гатилин вә ја онун адамларынын өләнин гоһумларына вердији пул. В. *ган интигамыны* әвәз едирди. Керманларын барбар ганунамәләриндә гадын вә ушагларын мүдафиәсинә хүсуси фикир верилир, ә'јанларын, вәзифәли шәхсләрин, руһаниләрин өлдүрүлмәсинә көрә јүксәк В. мүәјјән едилирди. Гәрби Авропада феодал мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар В. әһәмијјәтини кетдикчә итирмиш, лакин мүхтәлиф формаларда 12—13 әсрләрә гәдәр галмышдыр.

ВЕРКИ ИСЛАҺАТЛАРЫ (1852, 1900)—зәһмәткеш кәндлиләрин истисмарыны күчләндирмәклә дөвләтин кәлирини артырмаг вә верки системини низама салмаг мәгсәди илә Загафгазијада кечирилмиш ислаһатлар.

Русијаја бирләшдирилдикдән сонра Азәрб.-да көһнә верки системи галырды. Веркиләрин гојулмасы, нөвләри, мигдары вә топланма гајдасы һәр әјаләтдә мүхтәлиф иди. Чар һөкумәти мүкәлләфијјәтләрин мигдарыны артырыр, кәндлиләрин истисмарыны күчләндирирди. Дөвләт веркиләри мәһсул вә пулла өдәнилирди. Ваһид верки системинә кечилмәси дөвләт үчүн сәрфәли олдуғундан чар һөкумәти мәһсул веркисини пул веркиси илә әвәз етмәјә чалышырды. Инкишаф етмәкдә олан әмтәә-пул мүнасибәтләри дә буна мүәјјән игтисади зәмин јаратмышды. 1852 и л и с л а һ а т ы пулла өдәнилән ваһид верки системи мүәјјән етди. Мәһсулла өдәнилән веркиләр ләғв олунду. Ики чүр пул веркиси—пулла өдәнилән төјчү (феодал рентасы) вә дөвләтин тәбәәләри кими кәндлиләрин хәзинәјә вердији үмуми, јахуд шәхси верки тәтбиг олунду. Сонралар бу ики верки *түстүпулу* ады илә бирләшдирилди. Пулла алынан төјчү кәндли тәсәррүфатынын кәлириндән асылы олараг мүәјјән едилмишди. Әслиндә исә кәндлиләрин реал игтисади имканлары нәзәрә алынмырды. Јени верки системинин тәтбиги кәндлиләрин истисмарыны даһа да күчләндирди. Шамахы губ.-нда веркиләр тәгр. 30% артараг, 335 мин манатдан 451 мин маната чатды. Јени верки системинин бүтүн ағырлығы јохсул кәндлиләрин үзәринә дүшүрдү.

1900 и л и с л а һ а т ы илә Загафгазијада, о чүмләдән Азәрб.-да јени верки системи тәтбиг олунду. Ислаһат һаггында ганун 1900 ил ијунун 12-дә верилди, 1901 илдән исә гүввәјә минди. Торпаг үзәриндә үч нөв верки гојулду: төјчү, торпаг веркиси вә земство рүсуму (Загафгазијада 1899 илдә јарадылмыш земство мүһафизә дәстәләринин сахланмасы үчүн алынан верки). Дөвләт кәндлиләри пај торпагларындан көтүрдүкләри кәлирин 12%-и гәдәр төјчү өдәмәли идиләр. Әслиндә исә онлардан даһа чох төјчү алынырды. Торпаг саһибләри вә саһибкар кәндлиләри әлдә етдикләри кәлирин 2%-ини торпаг веркиси олараг өдәјирдиләр (саһибкар кәндлиләри һәмчинин мәһсулун 1/10-ни бәјләрә верирдиләр). Земство рүсуму бүтүн кәндлиләрдән топланырды. Ислаһат нәтичәсиндә кәндлиләр даһа амансыз истисмара мә'руз галдылар. Буну Гафгаз чанишини дә тәсдиг етмәјә мәчбур олмушду. 1900 ил ислаһаты чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинин тәзаһүрү иди.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Э ф е н д и е в М. М., К вопросу о форме феодальной ренты у государственных крестьян Азербайджана в 50-х гг., XIX в., Изв. АН Азерб.ССР, 1957, №6; Г а с а н о в И. М., Повинности государственных крестьян Азербайджана в конце XIX века, Изв. АН Азерб.ССР, 1962, №11—12; ј е н ә о н у н, О повинностях государственных крестьян Азербайджана в начале XX века, Труды Института Истории, т. 16, Б., 1963; И с м а и л о в М. А., Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв., Б., 1964.

ВЕРКИ СИЈАСӘТИ—бах *Веркиләр*.

ВЕРКИЛӘР—дөвләт тәрәфиндән һүгуги шәхсләрдән (идарә, мүәссисә) вә физики шәхсләрдән (әһали) тутулан мәчбури өдәмәләр. Чәмијјәтин синифләрә аjрылмасы вә дөвләтин јаранмасы илә мејдана кәлмишдир. Дөвләтин хәрчләрини малијјәләшдирмәк үчүн истифадә олунур. В.-ин ичтимаи-игтисади маһијјәти, структуру вә ролу чәмијјәтин игтисади вә сијаси гурулушу илә мүәјјән едилир. Антагонист ичтимаи-игтисади формасијаларда В. истисмарчы дөвләтин башлыча кәлир мәнбәләриндән биридир. Гулдарлыг вә феодализм чәмијјәтләриндә В.-ин, әсасән, натурал јығма формасында (әрзаг, орду вә донанма үчүн ләвазимат вә с.) вә шәхси мүкәлләфијјәт шәклиндә (јүрүшләрдә иштирак етмәк вә с.) кениш системи јарадылмышды. Әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафы илә В. дә пул формасында тутулмуш вә капитализм, хүсусән, империализм дөврүндә хејли кенишләнмишдир. Дөвләт-инһисарчы капитализм шәраитиндә игтисадијјатын һәрбиләшдирилмәси, дөвләт апаратынын шиширдилмәси вә с.-нин тә'сири алтында В. сүр'әтлә артыр. В. тутулма үсулуна көрә бир-

баша вә долајы В.-ә бөлүнүр. Б и р б а ш а В. һүгуги вә физики шәхсләрин кәлири, јахуд әмлакындан тутулур. Бирбаша В. р е а л бирбаша В.-ә (торпаг саһәсинә, мал-гараја, дашынмаз әмлака гојулан В.) вә ш ә х с и бирбаша В.-ә—физики шәхсин кәлири, јахуд әмлакындан тутулан В.-ә (*кәлир веркиси, әмлак веркиси* вә с.) ајрылыр. Д о л а ј ы В. (јахуд аксизләр) әмтәәләрин, башлыча олараг чохишләнән истеһлак предметләринин гијмәтләри васитәсилә тутулур. Бу, һаким синифләр үчүн хејли үстүнлүк јарадыр, белә ки, бунун демәк олар, бүтүн ағырлығы һәмин малларын бөјүк һиссәсини истеһлак едән јохсул тәбәгәнин үзәринә дүшүр. Мәһз бу сәбәбдән В. И. Ленин долајы В.-и јохсуллардан тутулан В. адландырмышдыр (бах Әсәр. там күллијјаты, ч. 6, сәһ. 286). Империализм дөврүндә бирбаша В.-ин һәчминин вә хүс. ч.-нин артмасы мејли нәзәрә чарпыр. Капитализмдә В. халга зидд характер дашыјыр, онун бүтүн ағырлығы зәһмәткешләрин үзәринә дүшүр. 20 әсрин 70-чи илләринин әввәлләриндә АБШ-да, АФР-дә, Франсада орта зәһмәткеш аиләләри кәлирләринин 25—30%-и В. шәклиндә тутулмушдур. Капиталистләр коммерсија сирриндән истифадә етмәклә В.-дән бојун гачырыр, өз һәгиги кәлирини верки гојанлардан кизләтмәк үчүн өзләринин һесабат ишләрини сахталашдырыр вә дикәр јоллара әл атырлар. Мүасир мәрһәләдә дөвләт тәрәфиндән инһисарлара бирбаша вә кизли формада малијјә јардымы көстәрилмәси (артырылмыш гијмәтләрлә һәрби сифариш вә с.) даһа чох инкишаф етмишдир; бу, әслиндә В.-лә тутулмуш вәсаитин онлара кери гајтарылмасыны тә'мин едир. В.-ин халга зидд синфи характери верки гојулан заман капиталистләрә едилән күзәштләрдә, мүхтәлиф фондларын В.-дән азад едилмәсиндә дә өзүнү көстәрир.

С о с и а л и з м д ә В. милли кәлирин бир һиссәсинин коммунизм гуручулуғу хејринә планлы бөлкүсү вә јенидән бөлкүсү васитәләриндән бирилир. Истеһсал васитәләри үзәриндә сосиалист мүлкијјәтинин олмасы дөвләтә милли кәлирин бирбаша бөлкүсүнү һәјата кечирмәјә вә сосиалист тәсәррүфатларынын кәлири һесабына дөвләт бүдчәси кәлиринин бөјүк һиссәсини тә'мин етмәјә имкан верир. 1976 илдә бу мәнбә ССРИ дөвләт бүдчәси кәлирләриндә 91,4% тәшкил етмишдир. Әһалидән тутулан В.-ин ССРИ дөвләт бүдчәси кәлирләриндә хүс. ч. аздыр (1976 илдә 8,6%). В.-ин характерик хүсусијјәти онларын кери гајтарылмасыдыр. В. васитәсилә јығылан вәсаит ичтимаи еһтијачлара хәрчләнир. 1975 илдә тәкчә ичтимаи-мәдәни еһтијачлара вә елмә ајрылмыш пул мәблағи әһалинин верки өдәмәләриндән тәгр. 4 дәфәдән чох олмушдур.

Сосиалист дөвләтинин верки сијасәти коммунизм гуручулуғунун мүхтәлиф мәрһәләләриндә һәлл олунан мәсәләләрә ујғун һәјата кечирилир. Пролетариат диктатурасы гурулдугдан сонра дөвләт В.-дән буржуазијанын игтисади күчүнү сарсытмаг үчүн истифадә едирди (мәс., фөвгәл'адә тәзминат В.-и). Кечид дөврүндә верки гојма системи шәһәр вә кәнддә капиталист үнсүрләринин мәһдудлашдырылмасына вә сыхышдырылмасына, фәһлә синфи илә зәһмәткеш кәндлиләрин иттифагынын мөһкәмләндирилмәсинә јөнәлдилмишди. ССРИ-дә верки ислаһаты (1930) дөвләт бүдчәсиндә верки вә гејри-верки өдәмәләрини унификасија етди вә сосиалист мүәссисәләри үчүн онлары бүдчәјә вәсаит тутулмасынын ики формасы илә—дөврijјә веркиси вә мәнфәәтдән ајырмаларла әвәз етди. Сосиализмин гәләбәси илә әһалидән тутулан В. системи дә јенидән гурулду. Әһалидән тутулан В.-ин хүс. ч. хејли азалды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә дөвләт бүдчәси кәлирләриндә әһалидән тутулан В.-ин пајы артды. Мөвчуд дөвләт вә јерли В.-ин јенидән гурулмасы илә јанашы һәрби В. вә субај, тәк вә азаиләли вәтәндашлардан тутулан В. тәтбиг едилди. Бу, дөвләтә өлкәнин мүдафиә еһтијачлары үчүн әлавә вәсаит сәфәрбәр етмәјә имкан верди. Мүһарибәдән сонра әһалидән тутулан В. мүнтәзәм олараг азалдылды. Һәрби В. бүтүнлүклә ләғв едилди (1946) вә субајлардан тутулан В. вә к.т. В.-и хејли азалдылды.

Сов.ИКП 21-чи гурултајы (1959) әһалидән тутулан В.-и тәдричән ләғв етмәк һаггында гәрар гәбул етмишдир. Бу гәрарла әлагәдар олараг ишләниб һазырланмыш ганун («Фәһлә вә гуллугчуларын әмәк һаггларындан тутулан веркиләрин ләғв олунмасы һаггында», 1960, мај) веркијә дүшмәјән минимум кәлирләрин тәдричән артырылмасы вә верки күзәштләринин кенишләндирилмәси јолу илә һәјата кечирилир. 1972 илдән өлкәнин бир сыра р-нларында (о чүмләдән Азәрб. ССР-дә 1975 илдән) ајлыг әмәк һаггы 70 манат олан фәһлә вә гуллугчулардан В. тутулмур. Ајлыг әмәк һаггы 71 манатдан 90 манатадәк олан фәһлә вә гуллугчулардан тутулан В. орта һесабла 1/3 гәдәрдән чох азалдылмышдыр. Доггузунчу бешиллик әрзиндә В.-дә бир сыра әлавә күзәштләр мүәјјән едилмиш вә ја верки дәрәчәси азалдылмышдыр. Сов.ИКП Програмы әһалидән тутулан В.-и тамамилә ләғв етмәји нәзәрдә тутур. Бах, һәмчинин *Јерли веркиләр вә рүсумлар*.

Әд.: М а р к с К. и Э н г е л ь с Ф., Морализирующая критика и критизирующая мораль, Соч., 2 изд., т. 4; Л е н и н В. И., Капитализм вә веркиләр, Әсәрләри, ч. 19; ј е н ә о н у н, Сапалағы мәһсул веркиси илә әвәз етмәк һаггында мә'рузә [РК(б)П-нин X гурултајы], јенә орада, ч. 32; Сов.ИКП Програмы, Б., 1973; М а р ь я х и н Г. Л., Очерки истории налогов в СССР, М., 1964; Финансы капиталистических государств, М., 1971; К у п р и я н о в а А. С., Подоходный налог с прибыли, М., 1973.

ВЕРКИЛИ (Vergilius) Марон Публи (е.ә. 70, Мантуја — е. ә. 19)—Рома шаири. Јарадычылыға лирик ше'рләрлә башламышдыр. Буколик ше'рләр мәчмуәсиндә («Чобан нәғмәләри», е.ә. 42—38), «Кеоркикләр» («Әкинчилик һаггында поема», е.ә. 36—29) әсәриндә чобан һәјаты, тәбиәт көзәлликләри, динч кәндли әмәји тәрәннүм едилир. В.-јә дүнја шөһрәти газандыран әсәр Һомерин «Илиада»сынын тә'сири илә јазылмыш «Енеида» поемасыдыр. Император Августун әфсанәви әчдады һесаб олунан тројалы Енејин сәјаһәт вә мүһарибәләриндән бәһс едән бу әсәрдә Романын актуал сијаси проблемләри әксини тапмышдыр. Класиисизм дөврүндә В. јарадычылығы јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: «Антик әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабында, Б., 1950; Буколики. Георгики. Энеида, М., 1971.

Әд.: С у л т а н л ы Ә., Антик әдәбијјаты тарихи, Б., 1958; История римской литературы, т. 1, М., 1959.

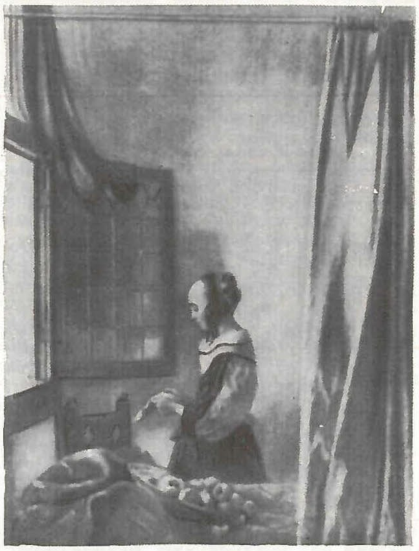
ВЕРКҮЛ (фр. virgule)—сөзләри, сөз групларыны, јахуд чүмләләри бирбириндән ајырмаг үчүн ишләдилән гармагшәкилли дурғу ишарәси (,). В.-дән онлуг кәсрин тамыны ајырмаг үчүн дә истифадә едилир.

ВЕРЛЕ́Н (Verlaine) Пол (30.3.1844, Метс ш.—8.1.1896, Парис)—франсыз шаири. *Символизмин* баниләриндәндир. «Сөзсүз романслар» (1874), «Мүдриклик» (1881), «Јадлар вә доғмалар» (1884), «Севки» (1888) вә с. китаблары вар. Јарадычылығы зиддијјәтли олмушдур; јүксәк образлылыг, инчә лиризм В.-ин ше'рләриндә кәдәр, үмидсизлик, тәнһалыг мотивләри вә дини мистика илә бирләшир. Јарадычылығында буржуа мүһитиндән наразылыг да экс олунмушдур. М. Горки В.-ин бәдии сәнәткарлығыны јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, поезијасынын һәјатдан узаглығыны гејд етмишдир. Ағыр мадди еһтијач ичәрисиндә јашамышдыр.

Ә с ә р и: Лирика, М., 1969.

ВЕ́РМАХТ (алм. Wehrmacht; Wehr—силаһ, мүдафиә+Macht—гүввә)—фашист Алманијасы силаһлы гүввәләринин ады (1935—45). 1935 ил мартын 16-да рејхсверин әсасында јарадылмышды. В. алман-фашист империализминин милитарист планларынын һәјата кечирилмәсиндә башлыча һәрби аләт иди. В.-ын али баш команданы Һитлер иди. Икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә В. тәгр. 3 млн. нәфәрдән, 1943 илдә тәгр. 11 млн. нәфәрдән ибарәт олмушдур.

ВЕРМЕ́Р ван Делфт (Vermeer van Delft) Јан (31.10.1632, Делфт—15.12. 1675, Делфтдә дәфн едилмишдир)—һолланд бојакары. Мәишәт жанрынын көркәмли усталарындандыр. «Диана пәриләрлә» (Мауритсһөјс сарајы, Һага), «Иса Марфа вә Маријанын евиндә» (Милли галереја, Единбург) адлы илк дини-мифоложи әсәрләриндә реализмә мејл күчлүдүр. 1650-чи илләрдә В., композисијасынын садәлији, лакониклији вә зәнкин колорити илә фәрг-

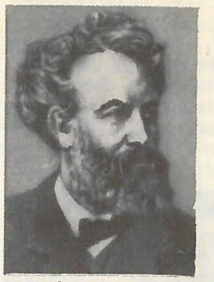
Ј. В е р м е р. «Мәктуб охујан гыз». Дрезден Шәкил Галерејасы.

ләнән «Арадүзәлдәнин јанында» (Дрезден Шәкил Галерејасы), «Јатмыш гыз» (Метрополитен-музеј, Нју-Јорк), «Әскәр вә күлән гадын» (Фрик коллексијасы, Нју-Јорк), «Мәктуб охујан гыз» (Дрезден Шәкил Галерејасы), «Бир бадә шәраб» (Берлин-Далем Шәкил Галерејасы), «Кузәли гуллугчу гыз» (Дөвләт музеји, Амстердам) вә с. әсәрләрини јаратмышдыр. «Делфтин көрүнүшү» (Мауритсһејс сарајы) вә «Күчә» (Дөвләт музеји, Амстердам) таблолары мәнзәрә жанрынын надир нүмунәләриндән сајылыр. В.-ин сонракы әсәрләриндә аллегоризм, академизм үсуллары вә рәнкләрин тәмтәраглылығы мүшаһидә олунур. Лакин, 60-чы илләрдә әмәк, инчәсәнәт вә елм адамларына һәср етдији таблолар («Рәссамын е'малатханасы», Бәдии-тарихи музеј, Вјана; «Чоғрафијачы», Франкфурт-Мајн) образларын мәзмунлулуғу вә чазибәдарлығы илә сәчијјәләнир.

ВЕРМИКУЛИТ (лат. vermiculus—сохулчан)—һидромикалар групуна аид минерал. Кимјәви тәркиби тәгр. $Mg_x(Mg,Fe)_{3-x}[AlSi_3O_{10}]\cdot(OH)_2\cdot 4H_2O$. Моноклиник синконијада кристаллашыр. Рәнки гонур, сарымтыл-гонур, сары, гызылы-сары. Сәртлији 1—1,5; сыхлығы 2400—2700 *кг/м³*. В. биотит вә флогопитин һидротермал просесләрлә дәјишилмәсиндән әмәлә кәлир. 900—1000°С-јә гәдәр тәдричән гыздырдыгда сујуну там итирир, һәчми 20—30, бә'зән дә 90 дәфә артыр вә сохулчанабәнзәр лифләрә ајрылыр. Одадавамлыдыр. Истилији вә сәси кечирмәјән материал кими, бетон һазырланмасында вә с. истифадә олунур. Јатаглары: ССРИ (Кола ј-а, Урал вә с.), АБШ вә Австралијададыр. В.-ин Азәрб. ССР-дә Шуша, Кәдәбәј вә Лачын р-нларында тәзаһүрү вар.

ВЕРМИШЕЛ (итал. vermicelli) — буғда унундан һазырланан ип шәклиндә јејинти мәһсулу. В. һазырламаг үчүн јапышганлығы 25%-дән аз олмајан ә'ла нөвлү ундан истифадә олунур. В.-ин бә'зи (даһа кејфијјәтли) нөвләринин хәмиринә јумурта гатылыр. В. хәмирин 5—7 *Мн/м²* (50—70 *кгг/см²*) тәзјиг алтында винтли, һидравлик, шнекли (јахуд вәрдәнәли) пресләрин даирәви дешикләриндән кечирилмәси јолу илә алыныр. Пресдән чыхан јарымфабрикат кәсилир вә һавасы 80°С-јә гәдәр гыздырылмыш гурудучу апаратларда гурудулур.

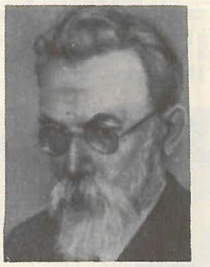
ВЕРМОНТ (Vermont)—АБШ-ын шм.-ш.-индә, Јени Инкилтәрәдә штат. Саһ. 24,9 мин *км²*. Әһ. 444 мин (1970). Инз. м. Монтпилјер ш.-дир. В.-ун чох һиссәси ијнәјарпаглы мешәләрлә өртүлмүш алчаг (һүнд. 1338 *м*-әдәк) Јашыл дағлардыр (Аппалач системи). Иглими мүлајим рүтубәтлидир. Орта темп-р јанварда —9°С, ијулда 19°С. Иллик јағынты 1000 *мм*-дир. Игтисадијјатынын әсасы к.т.-дыр. Сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етдирилир. Гарғыдалы, јулаф вә картоф әкилир. Асбест, гранит, мәрмәр, мис вә с. чыхарылыр. Ағач е'малы, тохучулуг, метал е'малы, кағыз сәнајеси вар. Дәмир јолларынын уз. 14 мин *км*-дир. Туризм инкишаф етмишдир.

ВЕРН (Verne) Жүл (8.2.1828, Нант—24.3.1905, Амјен)—франсыз јазычысы. Елми-фантастик роман жанрынын јарадычыларындандыр. Әдәби фәалијјәтә 1849 илдән башламышдыр. В.-ә шөһрәт газандыран «Беш һәфтә һава шарында» (1863) адлы илк романы олмушдур. Бунун ардынча В. чохлу елми-фантастик, ичтимаи-сатирик, мачәра роман вә повести («Капитан Грантын ушаглары», 1867 — 68; «80 000 километр су алты илә», 1869—70; «80 күнлүк дүнја сәјаһәти», 1872; «Кизли ада», 1875; «Он беш јашлы капитан», 1878; «Үзән ада», 1895 вә с.) јазмышдыр. «Клодиус Бомбарнак» (1892) әсәриндә Азәрб. (Кәнчә, Бакы, Хәзәр дәнизи вә с.) һаггында да данышылыр. В.-ин јарадычылығында Јер вә Каинат сирләрини ачмаға чәһд көстәрән елми романтика күчлүдүр. Онун гәһрәманлары тәмәннасыз алимләр, милли зүлм вә мүстәмләкәчилијә гаршы е'тираз едән һуманистләрдир. В. елмин наилијјәтләриндән варлыларын хејринә истифадә олунмасынын әлеһинә чыхмышдыр. Јарадычылығы бир чох көркәмли алим, ихтирачы вә сәјаһын (Д. И. Менделејев, К. Е. Сиолковски, Ф. Нансен вә б.) елми ахтарышларына күчлү тә'сир көстәрмишдир. Ајын арха тәрәфиндәки кратерләрдән биринә В.-ин ады верилмишдир. Әсәрләри дүнја халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Кизли ада, Б., 1936; Капитан Грантын ушаглары, Б., 1948; 80 000 километр су алты илә, Б., 1948; Архипелаг аловланыр, Б., 1970; Собр. соч., т. 1—12, М., 1954—57.

Әд.: Андреев К., Три жизни Ж. Верна, М., 1956; Брандис Е., Ж. Верн, Л., 1963; јенә онун, Вперед смотрящий. Повесть о великом мечтателе (Жюль Верн), М., 1976.

ВЕРНАДСКИ Владимир Иванович (12.3.1863, Петербург — 6.1.1945, Москва)—совет тәбиәтшүнасы, минералогу вә кристаллографы, акад. (1912). УССР ЕА-нын илк президенти (1919). Чехословакија (1926) вә Парис (1928) академијаларынын үзвү, Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943). 1885 илдә Петербург ун-тини битирмишдир. 1890—1911 илләрдә Москва ун-тиндә ишләмишдир (1898 илдән проф.). 1914 илдән Петербург ЕА Кеолокија вә Минералокија Музејинин директору олмушдур. Русијанын Тәбии Мәһсулдар Гүввәләрини Өјрәнән Комиссија (1915), ССРИ ЕА Радиум Ин-ту (1922) вә с. елми идарәләрин јарадылмасынын тәшәббүсчүсү вә рәһбәрләриндәндир. Кеокимја, биокеокимја вә радиокеолокијанын банисидир. Минералларын вә минерал ассосиасијаларынын әмәләкәлмә просесләрини, онларын кеолокимүһитдән асылы олараг дәјишилмәсини өјрәнмәклә, минералокијада кенетик истигамәтин әсасыны гојмушдур. Алүмосиликатларын гурулушу нәзәријјәсини вермишдир. Онун елми мүддәалары мүасир кеолокија вә минералокијанын әсасыдыр. В. мүасир *биосфер* һаггында тә'лимин банисидир. Биосфердә чанлы организмләрин мәчмусуну о, чанлы маддә адландырмышдыр. В. елми јарадычылығында материализм мөвгејиндә дурмушдур. Елми тәдгигатларда фәлсәфәнин ролуну јүксәк гијмәтләндирмиш, тәбиәтшүнаслығын мәнтиг вә методолокијасыны ишләјиб һазырламағын зәрурилијини көстәрмишдир. Елм тарихи вә нәзәријјәсинә даир бир сыра әсәри вар. В. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир. 1945 илдән ССРИ ЕА вә Москва Дөвләт Ун-тиндә В. И. Вернадски ад. тәгауд, 1943 илдән ССРИ ЕА-нын пул мукафаты, 1963 илдән исә В. И. Вернадски ад. гызыл медал тә'сис едилмишдир.

Әсәрләри: О группе силлиманита и роли глинозема в силикатах, М., 1891; Очерки и речи. I—II, Петроград, 1922; Биосфера, т. 1—2, М., 1926; Очерки геохимии, 4 изд., М —Л., 1934; Проблемы биогеохимии, ч. 1—2, 4, М.—Л., 1934—40; Избр. соч., т. 1—5, М., 1954—60; Химическое строение биосферы Земли и ее окружения, М., 1965; La Geochimie, Paris, 1924; La biosphere, Paris, 1929.

Әд.: Мочалов И. И., В. И. Вернадский — человек и мыслитель, М., 1970.

ВЕРНЕР (Werner) Абраам Готлоб (25.9.1750, Верау, Көрлитс јахынлығында—30.6.1817, Дрезден)—алман кеологу, минералог. Фрејберг Мә'дән Академијасынын мүәллими (1775 илдән). Сүхур вә минералларын харичи әламәтләринә көрә тәснифатыны вермишдир. 18 әсрин ахырларында кеолокија елминдә биртәрәфли характер дашыјан нептунизм чәрәјанына (бүтүн сүхурлар, о чүмләдән пүскүрмә сүхурлар судан чөкмә нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир) башчылыг етмишдир. Мүһүм кеолокија мәктәбинин јарадычысы олмушдур.

Әд.: Шафрановский И. И., А. Г. Вернер. Знаменитый минералог и геолог, Л., 1968.

ВЕРНЕР (Werner) Алфред (12.12.1866, Мулһаузен—15.11.1919, Сүрих)—Исвечрә кимјачысы, Сүрих ун-тинин проф. (1893 илдән), Нобел мүкафаты лауреаты (1913). В. комплекс бирләшмәләр кимјасынын әсасыны гојанлардан биридир. О, *комплекс бирләшмәләрин* гурулушуна даир координасија нәзәријјәсини ирәли сүрмүш, чохлу бирләшмә синтез етмиш, маддәләрин гурулушуну тәчрүби мүәјјән етмәк үсулларыны ишләјиб һазырламышдыр. Дахили комплекс бирләшмәләр һаггында В.-ин мүддәалары үзви маддәләрдән бир чохунун, о чүмләдән хлорофил, һемоглобин вә с.-нин гурулушуну ајдынлашдырмаға көмәк етмишдир.

Әсәри: Новые воззрения в области неорганической химии, 5 изд., Л., 1936.

ВЕРНЕР (Verner) Карл (7.3.1846, Орхус—5.11.1896, Копенһакен)—Данимарка дилчиси. Керман дилләриндә кар вә чинкилтили самитләрин бирбири илә әвәз олунмасыны изаһ едән «Вернер гануну»нун мүәллифидир. «Самитләрин илкин јердәјишмәсиндә истисна» (1877) әсәри вар.

ВЕРНИСАЖ (фр. vernissage—лакла өртмә)—хүсуси дә'вәт олунмуш шәхсләрин (рәссамлар, мәдәнијјәт вә инчәсәнәт хадимләри вә б.) иштиракы илә бәдии сәркинин рәсми ачылышы. «В.» термини вахтилә Франса рәссамларынын сәркинин ачылмасы әрәфәсиндә шәкилләрин үзәринә лак чәкмәси адәти илә әлагәдар јаранмышдыр.

ВЕРНЈЕР—1) чиһазгајырмада узунлуглары вә ја бучаглары шкала бөл-

күләринә көрә дәгиг һесаблајан тәртибат. В. 1631 илдә франсыз ријазијјатчысы П. Вернје тәрәфиндән ихтира едилмиш вә онун шәрәфинә адландырылмышдыр. В. мүтәһәррик шкала олуб әсас шкала бојунча һәрәкәт едир. Мүтәһәррик шкала үзәриндәки бөлкү әсас шкаладакына нисбәтән чох хырдадыр. Бөлкүләр арасындакы мәсафә әсас шкалада *a*, В. үзәриндә исә (*a*—*a*/*n*) олдугда В. әсас шкалада 1/*n* дәгигликлә һесаблама апармаға имкан верир. Шәкилдә әсас даирәнин бөлкүләр гијмәти 30′-јә, В.-ин бөлкүләр гијмәти 1′-јә ујғун кәлир; һесаблама 5°10′-дир; 2) р а д и о т е х н и к а д а радиогәбуледичиләрин вә с. радиоапаратларын дәгиг көкләнмәси үчүн тәртибат.

ВЕРНО́В Серкеј Николајевич (д. 11.7. 1910, Сестрорецк)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1968; м. үзвү 1953). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949), Ленин мүкафаты лауреаты (1960). 1936 илдән ССРИ ЕА Физика Ин-тунда ишләјир. Әсас ишләри атм.-ин јухары гатларында вә онун һүдудларындан кәнарда космик шүаларын тәбиәти вә хассәләринин өјрәнилмәсинә аиддир. О, стратосфердә космик шүаларын кечид еффектләрини тәдгиг етмиш вә електрон-фотон компонентләринин јаранмасыны ајдынлашдырмышдыр. Јерин радиасија гуршағыны В. кәшф етмишдир (А. Ј. Чудаковла бирликдә). Ленин ордени вә б. орденләрлә тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Широтный эффект космических лучей в стратосфере и проверка каскадной теории, «Труды Физического ин-та им. П. Н. Лебедева», 1945, т. 3, в. 1; Радиационные пояса Земли на высотах 180—250 *км*, «Искусственные спутники Земли», 1962, в. 13 (башгалары илә бирликдә).

ВЕРО́НА (Verona)—Италијанын шм.-ш.-индә, Венесија вил.-ндә шәһәр. Верона әјаләтинин инз. м. Адиче чајы саһилиндә, Алп д-рынын әтәкләриндәдир. Нәгл. говшағы. Әһ. 270,8 мин (1975). Мүһүм тичарәт мәркәзи. Машынгајырма, кимја, тохучулуг, полиграфија, јејинти, ағач е'малы, кағыз сәнајеси мүәссисәләри, сәнаје ин-ту, музејләр. Гәдим Рома дөврү вә орта әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар.

ВЕРОНА́Л—дәрман препараты, *барбиталын* башга ады (бах һәмчинин *Јухукәтирән дәрманлар*).

ВЕРОНЕ́ЗЕ (Veronese); әсл фамилијасы К а л ј а р и, Caliari) Паоло (1528, Верона—19.4.1588, Венесија)—италјан бојакары. Интибаһ инчәсәнәтинин сон дөврү, *Венесија рәссамлыг мәктәбинин* көркәмли нүмајәндәләриндәндир. Әсасән, Венесијада ишләмиш (1553 илдән), чохлу табло вә декоратив панно чәкмишдир. В.-нин јағлы боја илә чәкдији чохфигурлу композисијалары Венесија республикасынын әзәмәтини вә һәрби зәфәрләрини экс етдирир («Гочалыг вә Кәнчлик», 1553, «Диалектика», 1575—77, «Венесијанын зәфәри», 1578—85; һамысы Венесијадакы Дожлар сарајындадыр). Онун чохфигурлу композисијаларында тәсвир едилмиш образлар ичтимаи мүһитлә гаршылыглы әлагәдә верилмишдир («Кана никаһ», 1563, Лувр, Парис; «Каһинләрин тә'зими», тәгр. 1571, Дрезден Шәкил Галерејасы; «Левинин евиндә зијафәт», 1573, Академија галерејасы, Венесија). Әсәрләриндә дини мөвзулары дүнјәви планда шәрһ етдијинә көрә В. 1573 илдә инквизисијанын иттиһамына мә'руз галмышды.

П. В е р о н е з е. «Венера вә Адонис». Тәгр. 1580. Прадо. Мадрид.

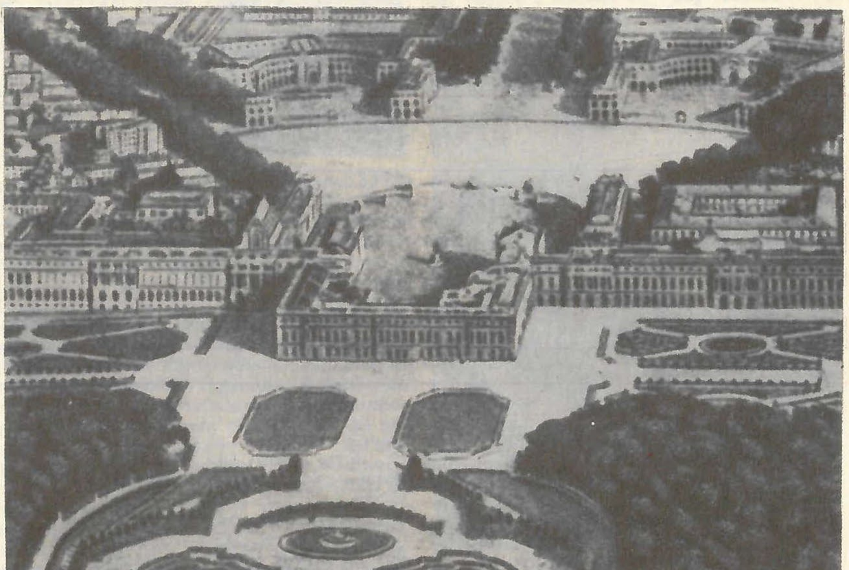
В. чохлу меһраб сурәтләри јаратмышдыр («Мадонна көрпәләр вә мүгәддәсләрлә», тәгр. 1562, «Мүгәддәс Јекатеринанын нишанланмасы», тәгр. 1575—һәр икиси Венесијадакы Академија галерејасындадыр). В.-нин аз да олса чәкдији портретләр («Белла Нани», 1550-чи илләр, Лувр; «Граф да Порто оғлу Адриано илә», тәгр. 1556, Контини-Бонакосси коллексијасы, Флоренсија) инчә лиризми илә фәргләнир. В.-нин сон дөвр јарадычылығында Интибаһ дүнјакөрүшүндәки бөһран әламәтләри өзүнү көстәрир. 1580-чи илләрдә чәкдији рәсмләриндә сојуг тәмтәраг вә заһири патетика үстүн кәлир («Авропанын оғурланмасы», Дожлар сарајы, Венесија; «Агар вә Исмајыл сәһрада», Бәдии-тарихи музеј, Вјана; «Исанын мејити үзәриндә ағлашма», Ермитаж, Ленинград).

Әд.: А н т о н о в а И. А., Паоло Веронезе, М., 1963; Ф о м и ч е в а Т., Паоло Веронезе. Альбом, М., 1973.

ВЕРОНИ́КАНЫН САЧЛАРЫ (лат. Coma Berenices)—көјүн Шимал јарымкүрәсиндә бүрч. Ән парлаг улдузу 4,4 визуал *улдуз өлчүлүдүр*. Галактиканын Шимал гүтбү В.С.-ндадыр. Азәрб.ССР-дә гышда, јазда вә јајда көрүнүр.

ВЕРРО́ККИО (Verrocchio; әсл ады А н д р е а д и М и к е л е Ч о н и, Andrea di Michele Cioni) Андреа дел (1435, јахуд 1436, Флоренсија—7.10. 1488, Венесија)—Еркән Интибаһ дөврү италјан һејкәлтәрашы, рәссам вә зәркәр. Зәркәр Верроккионун (адыны да бурадан көтүрмүшдүр) шакирди олмушдур. Флоренсија һакимләри Медичиләрин сарајында ишләмишдир. Флоренсијадакы Сан-Лоренсо килсәсиндә Чованни вә Пјеро Медичиләрин гәбирүстү абидәси (порфир, рәнкли мәрмәр, тунч, 1472), Давидин һејкәли (тунч, 1473—75, Милли музеј, Флоренсија), «Исанын сәләфи Иоаннын бојнунун вурулмасы» (күмүш, 1477—80, Флоренсија) релјефи, «Фоманын инамсызлығы» (тунч, 1476—83, Флоренсијада Орсанмикеле бинасынын фасады) һејкәл групу, Венесијанын Санти-Чованни е Паоло мејданындакы Бартоломео Коллеонинин ат үстүндә абидәси (1479—88, 1490 илдә тунчдан төкүлмүшдүр) В.-нун шаһ әсәрләриндәндир. В. бир нечә бојакарлыг әсәринин дә мүәллифидир: «Мадонна» (тәгр. 1470. Берлин—Далем Шәкил Галерејасы), «Исанын хач сујуна салынмасы» (1470, илдән сонра, Уффитси галерејасы, Флоренсија). В. бир чох италјан рәссамларынын (Леонардо да Винчи, Лоренсо ди Креди, Перучино вә б.) мүәллими олмушдур.

ВЕРСА́Л, В е р с а ј (Versailles) — Франсада шәһәр; Парисин ч.-г. шәһәрәтрафы. Ивелин департаментинин инз. м. Д.ј.ст. Әһ. 94 мин (1975). Туризм мәркәзидир.

Версал. Крал сарајынын үмуми көрүнүшү.

В. өзүнүн ме'марлыг абидәләри вә тәсвири сәнәт нүмунәләри илә дүнја шөһрәти газанмышдыр. 1682—1789 илләрдә Франса кралларынын баш игамәткаһы олмушдур. В. 1632 илдә крал XIII Лүдовик тәрәфиндән сатын алындығы вахт кичик бир кәнд иди. В. 17—18 әсрләрдә XIII Лүдовикин кичик овчу гәсриндән (1624 илдә тикилмишдир, ме'мар Ф. Леруа) монументал фасадлы, дәбдәбәли дахили бәзәји олан мөһтәшәм сарај [ме'марлар Л. Лево (1661—68), Ф. д'Орбе (1670—74), Ж. Ардуен-Мансар (1678—89)] вә парк ансамблына (саһәси 6 мин *ha*) чеврилди. В.-да крал XIV Лүдовикин атлы һејкәли (19 әсрин 2-чи јарысы, һејкәлтәраш Л.М.Л. Птито), Латона вә Аполлон һовузлары, Бөјүк канал (уз. 1520 *м*), јарашыглы хијабанлар, көшк вә фәвварәләр, һәмчинин һејкәлтәрашлыг әсәрләри олан мөһтәшәм парк (1660-чы илләр, ме'мар А. Ленотр) вар. Бөјүк каналдан шм.-да Бөјүк Трианон (1687, ме'мар Ж. Ардуен-Мансар) вә Кичик Трианон (1762—64, ме'мар Ж. А. Габриел) сарајлары тикилмиш, мәнзәрәли парк (1774, ме'мар А. Ришар) салынмышдыр. 1830 илдән В. ансамблы Версал вә Трианонлар иилли музејинә чеврилмишдир.

Франса— Пруссија мүһарибәси (1870—71) дөврүндә В.-ы Пруссија ордусу тутмушду. Парис коммунасы (1871) заманы В. эксинҝилаб мәркәзи иди. 1940 илдә В. алман-фашист гошунлары тәрәфиндән ишғал едилмишди. 1944 илин августунда шәһәри франсыз партизанлары азад етдиләр. В.-да бир сыра дөвләтләрарасы мүгавиләләр имзаланмышдыр [бах *Версал сүлһ мүгавиләси (1783)*, *Версал сүлһ мүгавиләси (1919)*].

Әд.: Алпатов М., Архитектура ансамбля Версаля, М., 1940.

ВЕРСА́Л СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1783)—Шимали Америкада истиглалијјәт мүһарибәсиндә (1775—83) АБШ-ын Инкилтәрә үзәриндә гәләбәсини баша чатдырмышдыр. АБШ вә Инкилтәрә арасында Парисдә апарылмыш сепарат данышыгларын нәтичәсиндә бағланмыш вә 1783 ил сентјабрын 3-дә Версалда АБШ-ын мүттәфигләрининин (Франса, Испанија вә Нидерланд) иштиракы илә имзаланмышды. Русија вә Австрија мүгавилә имзаланаркән васитәчилик едирдиләр. Мүгавиләјә көрә, Инкилтәрә АБШ-ы суверен вә мүстәгил дөвләт кими таныды; кәләчәкдә она гаршы һеч бир иддиа ирәли сүрмәјәчәјинә тә'минат верди. Бундан әлавә, Инкилтәрә әлејһинә коалисијанын иштиракчылары онунла мүстәгил мүгавиләләр имзаладылар (Франса вә Испанија сентјабрын 3-дә, Нидерланд исә мајын 20-дә).

ВЕРСА́Л СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИ (1919)—Биринчи дүнја мүһарибәсини рәсмән баша чатдыран әсас мүгавиләләрдән бири; ијунун 28-дә Версалда (Франса) Антанта дөвләтләри вә онларын мүттәфигләри илә, тәслим олмуш Алманија арасында имзаланмыш, 1920 ил јанварын 10-да гүввәјә минмишдир [мүгавиләнин шәртләри *Парис сүлһ конфрансында (1919—20)* ишләниб һазырланмышды]. АБШ сенаты мүгавиләнин *Милләтләр Ҹәмијјәти* (МҸ) һаггындакы маддәләри илә разылашмадығы үчүн (МҸ-ндә үстүнлүк Б. Британија вә Франсаја мәхсус олдуғундан) В.с.м.-ни тәсдиг етмәди вә 1921 илин августунда Алманија илә В.с.м.-нин еjни олан (бурада јалныз МҸ барәдә маддәләр јох иди) элаһиддә мүгавилә имзалады. В.с.м. капиталист дүнјасынын бөлүшдүрүлмәсини ғалиб дөвләтләрин хејринә һәлл етди. Алманија Елзас вә Лотарингијаны Франсаја, Малмеди вә Ејпен маһалларыны, һәмчинин Морененин битәрәф вә Пруссијаја мәхсус һиссәлә-

1919 ИЛ ВЕРСАЛ СҮЛҺ МҮГАВИЛӘСИНӘ КӨРӘ АВРОПАДА ӘРАЗИ ДӘЈИШИКЛИЈИ

рини Белчикаја, Поморјенин бир һиссәсини, Гәрби Пруссијанын дикәр әразиләрини Полшаја гајтарды, Дансиг (Гданск) «сәрбәст шәһәр» е'лан олунду, Мемел (Клајпеда) галиб дөвләтләрин ихтијарына кечди (1923 илин февралында Литваја бирләшдирилди). В.с.м.-нин гәрары илә кечирилмиш рә'ј сорғусуна әсасән Шлезвигин бир һиссәси Данимаркаја (1920), Јухары Силезијанын бир һиссәси Полшаја (1921), Шәрги Пруссијанын ч. һиссәси исә Алманијаја верилди. Гәдим Полша торпаглары—Одерин сағ саһили, Ашағы Силезија, Јухары Силезијанын әксәр һиссәси Алманијанын табелијиндә галды. Саар вил. 15 ил мүддәтинә МЧ-нин ихтијарына кечди (Саарын көмүр шахталары Франсаја верилди). Алманија Австрија, Чехословакија вә Полшанын мүстәгиллијини таныды, онун мүстәмләкәләри исә галиб дөвләтләр арасында бөлүшдүрүлдү.

В.с.м. гәрарларына әсасән Алманијанын һәрби потенсиалы мәһдудлашдырылды: Алманијаја дахилдә гајда-гануну горумаг үчүн 100 мин нәфәрлик гуру гошуну сахламаға ичазә верилди, үмуми ичбари һәрби мүкәлләфијјәт ләғв олунду вә с. В.с.м. сон дәрәчә антисовет характер дашыјырды: мүгавиләнин 116-чы маддәсинә әсасән Алманија «...1914-чү ил августун 1-нә гәдәр кечмиш Русија империјасына дахил олан бүтүн әразиләрин мүстәгиллијини» таныды. Алманија *Брест сүлһүнү* (*1918*) вә Совет һөкумәти илә бағладығы бүтүн дикәр мүгавиләләри дә ләғв етмәји өһдәјә көтүрдү. Совет дөвләтинин гәрб сәрһәдләриндә мүртәче режимли хырда дөвләтләрдән ибарәт «сәдд» јарадылды. *Версал-Вашингтон системинин* әсас мүгавиләләриндән бири олан В.с.м. Алманијала иртичачы империалист гүввәләрин һөкмранлығыны горујуб сахлады вә алман зәһмәткешләрини икигат зүлм алтына салды. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, В.с.м. «...ешидилмәмиш бир сојғунчулуг сүлһүдүр, бу сүлһ он минләрлә адамы, о чүмләдән дә ән мәдәни адамы гул вәзијјәтинә салыр» (Әсәрләри, ч. 31, сәһ. 329). Алманија әһалиси В.с.м.-ндән наразы иди; һитлерчиләр бу наразылыгдан насист партијасы үчүн күтләви база јаратмаг мәгсәдилә (синфи симасыны итирмиш үнсүрләри, хырда буржуа тәбәгәләрини, истe'фаја чыхмыш забитләри вә с. чәлб етмәклә) истифадә етдиләр. Совет дөвләтинә гаршы мүбаризәдә Алманијаны зәрбә гүввәси һесаб едән Гәрб дөвләтләринин мүртәче мөвгеји үзүндән В.с.м. имзаландыгдан дәрһал сонра Алманија онун шәртләрини позмаг хәтта көтүрдү. 1932 илдә Алманија борчлар һаггында тәәһһүдүн тамамилә ләғвинә наил олду, 1935 илдә үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун верилди. 1936 илдә һәрби игтидардан салынмыш Рејн торпаглары зәбт олунду. Алманијанын Австријаны (1938), Чехословакијаны (1938—39), Клајпеданы (1939) зәбт етмәси вә Полшаја һүчуму (1939, 1 сентјабр) әслиндә фашист Алманијасы тәрәфиндән В.с.м.-нин ләғви демәк иди.

Әд.: История дипломатии, 2 изд., т. 3, М., 1965.

ВЕРСА́Л-ВА́ШИНГТОН СИСТЕМИ—Биринчи дүнја мүһарибәсиндән (1914—18) сонра галиб дөвләтләр, башлыча олараг Б. Британија, Франса, АБШ вә Јапонија тәрәфиндән мүәјјән олунмуш империалист сүлһ системи. Дүнјанын мүһарибәдән сонракы бөлкүсүнү һүгуги чәһәтдән гануниләшдирмәк мәгсәди дашыјырды; В.-В.с. нәинки мәғлуб дөвләтләрә гаршы, ејни заманда Совет дөвләтинә, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрдә милли азадлыг һәрәкатларына гаршы јөнәлдилмишди. Әсасыны, *Версал сүлһ мүгавиләси* (*1919*), онунла сых бағлы *Сен-Жермен сүлһ мүгавиләси (1919)*, *Севр сүлһ мүгавиләси (1920)*, *Вашингтон конфрансында (1921—22)* гәбул олунмуш сазишләр вә с. тәшкил едирди. В.-В.с. империалист дөвләтләри арасындакы зиддијјәтләри арадан галдыра билмәди. В.-В.с. Икинчи дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә өз әһәмијјәтини итирди.

ВЕРСТ—метрик өлчү системиндән әввәл Русијада ишләдилән узунлуг ваһиди. 1 В.=500 *сажын*=1500 *аршын*=1.0668 *км*.

ВЕРСТА́К (алм. Werkstatt—е'малатхана)—е'мал едилән әшјалары бәркитмәк үчүн хүсуси гурғуларла, бә'зи һалларда исә механики аләт вә тәртибатла тәчһиз едилән иш столу. Чилинкәр В.-ы, дүлкәр В.-ы вә с. нөвләри олур. В.-да лазыми аләтләр, материаллар, деталлар, техники сәнәдләр сахланылыр.

ВЕРСТО́ВСКИ Алексеј Николајевич (1.3.1799, Тамбов губ.-нын Селиверстово маликанәси—17.11.1862, Москва)—рус бәстәкары вә театр хадими. 1823 илдән Москвада јашамыш, театр һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Јарадычылығында мусигили сәһнә әсәрләри әсас јер тутмушдур. В. рус водевил-опера жанрынын јарадычыларындан олмуш, бу жанрда 30-дан чох әсәр јазмышдыр. 6 операнын («Пан Твардовски», 1828, «Вадим, јахуд он ики гызын ојанмасы», 1832), вокал әсәрләрин (баллада, романс вә с.) мүәллифидир. «Асколдун мәзары» (1835) адлы мәшһур операсында мәишәт мусигисиндән истифадә етмиш, парлаг, јадда галан мусигили сәһнә образлары јаратмышдыр.

«ВЕРТИКА́Л»—Күнәш шүаланмасы, ионосфер параметрләри вә метеор һиссәчикләринин комплекс тәдгиги үчүн совет кеофизика ракетләринин ады. Космик фәзанын динч мәгсәдләрлә тәдгиги вә истифадәси саһәсиндә социалист өлкәләринин әмәкдашлыг програмы үзрә јарадылмышдыр. Ракетин башлыг һиссәси елми апаратларын јерләшдирилдији контејнердән вә чиһаз бөлмәсиндән ибарәтдир. Енмә трајекторијасында контејнер ајрылыр вә парашүт системинин көмәји илә јерә енир. Ракетин макс. галхма јүксәклији 500 *км*-дир. 5 «В.» ракети бурахылмышдыр (1970–1977). Ракетләрдә АДР, Мач.ХР, ПХР, ССРИ, ЧССР вә БХР-ин иштиракы илә һазырланмыш апаратлар гурашдырылмышдыр.

ВЕРТИСИЛЛИЈО́З ВИЛТ—бах *Вилт*.

ВЕ́РТОВ Дзига (әсл ады вә фамилијасы Денис Аркадјевич Кауфман; 2.1.1896, Белосток ш.—12.2.1954, Москва)—совет кино режиссору вә кино нәзәријјәчиси. Дүнја вә совет сәнәдли киносунун баниләриндәндир.

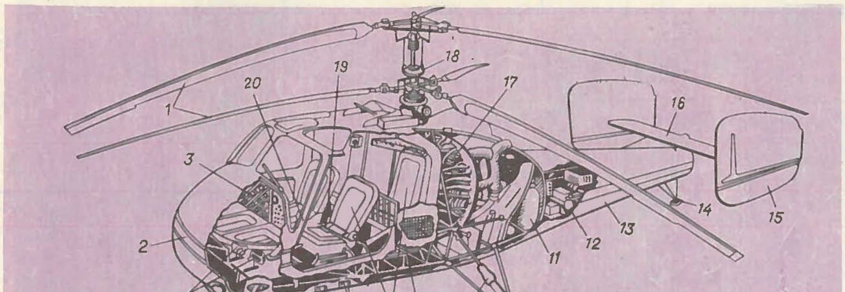

«Ингилабын илдөнүмү» (1919), «ҮРМИК тәшвигат гатары» (1921), «Вәтәндаш мүһарибәсинин тарихи» (1922) В.-ун илк сәнәдли филмләридир. «Киноправда» (1922—25) вә «Ленинскаја киноправда» (№ 21) тематик кино журналларында хроника сәһнәләринин емосионал сәсләнмәсинә наил олмушдур. «Ленин кәндлинин гәлбиндә јашајыр» (1925), «Советләр, ирәли!» (1926), «Дүнјанын алтынчы һиссәси» (1926), «Донбас симфонијасы» (1930), «Ленин һаггында үч маһны» (1934), «Серго Орчоникидзе» (1937) вә с. филмләриндә социализм гуручулуғу пафосу күчлүдүр. Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур.

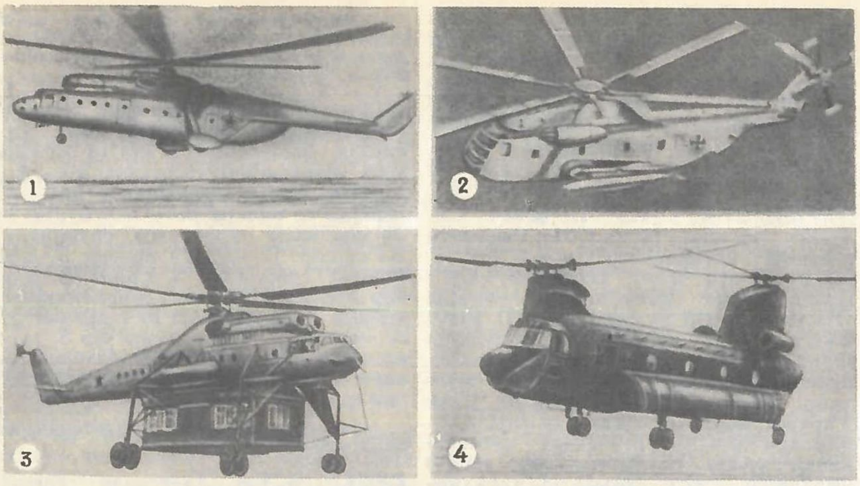
Әсәри: Статьи, дневники, замыслы, М., 1966.

Әд.: Дзига Вертов в воспоминаниях современников, М., 1976.

ВЕРТОЛЈО́Т [рус. вертолёт; верт(еть)—фырлатмаг+о—бирләшдиричи саит +лёт—учуш]—галдырычы гүввәси вә ирәлиләмә һәрәкәти бир вә ја бир нечә апарычы винт васитәсилә јарадылан, һавадан ағыр учуш апараты (бә'зән кичик ганады да олур). В. шагули галхыб-енир, мүхтәлиф истигамәтләрдә учур, һәмчинин истәнилән нөгтә үзәриндә асылы вәзијјәтдә гала билир. Апарычы винтин реактив мо-

Икивинтли бирохлу Ка-18 вертолјотунун схеми: *1*—апарычы винтләрин пәрләри; *2*—фүзелјажын бурун һиссәси; *3*—чиһаз лөвһәси; *4*—учушу идарәедән педаллар; *5*—һава тәзјиги гәбулеличиси; *6*—габаг шасси; *7*—ајагалты; *8*—креслолар; *9*—габаг бензин бакы; *10*—әсас шасси; *11*—арха бензин бакы; *12*—радио аваданлығы; *13*—гујруг тири; *14*—гујруг дајағы; *15*—шагули гујруг; *16*—стабилизатор; *17*—мүһәррик; *18*—апарычы винтләр сүтуну; *19*—мүһәррики вә апарычы винтләри идарәетмә линки; *20*—узунуна вә енинә идарәетмә дәстәји.

Шәк. 2. 1. Ми-6 (ССРИ); 2. CH-53 G «Си Стеллион» (АФР); 3. Ми-10 (ССРИ); 4. CH-47 «Чинук» (АБШ).

ментинин таразлашма үсулундан асылы олараг В.-лар ашағыдакы 3 әсас нөвә бөлүнүр: бирвинтли В. (гујруг һиссәсиндә реактив моменти таразлашдырмаг үчүн винти олан); ики апарычы винти бир һәндәси ох үзәриндә јерләшән вә реактив моментләри таразлашдырмаг үчүн экс истигамәтләрдә фырланан—икивинтли В.; апарычы винтләри фүзелјажын габаг вә дал һиссәләриндә јерләшән вә экс истигамәтләрдә фырланан узунуна схемли икивинтли В. Бүтүн В.-лар фүзелјажла шассидән, идарәетмә органларындан, електрик, радиоелектроника вә навигасија аваданлығындан, апарычы винт системиндән, мүһәррик гурғусундан (бах *Вертолјот мүһәррики*) вә трансмиссијадан ибарәтдир.

В. конструксијасына охшар гурулушлу апаратын чертјожуну илк дәфә Леонардо да Винчи тәртиб етмишдир. Илк учан В. моделини исә 1754 илдә М. В. Ломоносов јаратмышдыр. Вертолјотгајырма узун мүддәт мүрәккәб проблем олараг галмыш, мүхтәлиф өлкәләрин тәҹрүбәли конструкторларынын бу мәсәлә илә марагланмаларына бахмајараг, 1930 илә гәдәр е'тибарлы конструксијаја малик В. јаратмаг мүмкүн олмамышдыр. Бу мәсәләнин һәллиндә биринчилик ССРИ-јә мәнсубдур. Үмумијјәтлә, вертолјотгајырма ССРИ, АБШ, Франса, Инкилтәрә вә Италијада даһа чох инкишаф етмишдир. ССРИ-дә В.-ун (үчјерли Ми-1) серијалы истеһсалына 1951 илдән башланылмышдыр. 1954 илдә Ми-4, 1958 илдә икимүһәррикли, турбовинтли Ми-6 (јүкгалдырма габилијјәти 6 *т*-дан чох), 1965 илдә исә Ми-10 бурахылмышдыр. 1953—68 илләрдә икивинтли Ка-15, Ка-18, Ка-26 маркалы В.-ларын серијалы истеһсалы гајдаја салынмышдыр. Ән чох јүккөтүрән В. нөвләриндән В-12 (М. Л. *Милин* конструксијасы илә) 1968 илдә јарадылмышдыр. Бу В.-ла 1969 илин мартында 31 130 *кг* јүк 2950 *м* јүксәклијә галдырылмышдыр. Јак-24 В.-у да бөјүк шөһрәт газанмышдыр. 70-чи илләрдә В.-ларын учуш сүр'әти 350—370 *км/саат-а*, јүкгалдырма габилијјәти 40 *т*-а, учуш узаглығы исә 2000 *км*-ә чатдырылмышдыр. 70-чи илләрдә вертолјотгајырма саһәсиндә совет конструкторлары бир сыра мүһүм ишләр көрмүш, јени В. конструксијалары јаратмышлар (Ми-10К вә с.).

1973 илдән ССРИ-дә һәр ил В. идманы үзрә јарыш кечирилир. 1975 илдә өлкәмиздә Ми-10 В.-унда сүр'әт үзрә дүнја рекордлары вурулмушдур (15 *км* — 341,32 *км/саат*; 100 *км* — 334,464 *км/саат*; 500 *км*—331,023 *км·саат*; 1000 *км* — 322,646 *км/саат*); учуш һүндүрлүјү 2 *дәг.* 34 *сан.* әрзиндә 3000 *м*, 7 *дәг.* 44,5 *сан.* әрзиндә 6000 *м* олмушдур.

Һәр чүр мејданчадан галхыб-енмәси, шагули ох әтрафында истәнилән тәрәфә дөнәрәк лазыми истигамәтдә уча билмәси вә с. кејфијјәтләринә көрә В.-дан анчаг нәгл. васитәси кими дејил, һәм дә иншаатда (кран-вертолјот), хиласетмә ишләриндә, к.т.-нда вә һәрби ишдә (десант әмәлијјатлары, суалты гајыгларын ахтарышы, мәһв едилмәси вә с.) истифадәјә имкан верир (бах *Авиасија, Һәрби-һава гүввәләри*).

Әд.: Изаксон А. М., Советское вертолетостроение, М., 1964; Соколов С. М., Советские вертолеты, М., 1973; Назаров В. А., Вертолеты на Байкало-Амурской магистрали, М., 1975; Вильдгрубе Л. С., Вертолеты, М., 1977.

ВЕРТОЛЈОТ МҮҺӘРРИКИ—вертолјотун бир вә ја бир нечә апарычы винтини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн *авиасија мүһәррики*. Поршенли мүһәррик (бах *Дахилијанма мүһәррики*) вә һава-реактив мүһәррики кими истифадә олуна биләр. Вертолјот һаваја

Сәрбәст турбини олан турбовинтли вертолјот мүһәррикинин схеми: *1*—компрессор; *2*—јанма камерасы; *3*—компрессор интигалынын турбини; *4*—сәрбәст турбин.

галханда вә јерә енәндә мүһәррикин гысамүддәтли күчләнмәси үчүн *ракет мүһәррикләриндән* дә истифадә едилә биләр. Бә'зи вертолјотларда бирвалы схеми олан турбовинтли тәјјарә мүһәррикләри тәтбиг едилир. Хүсусилә чохмүһәррикли вертолјотларда бунлар сәрбәст турбин адланан икиваллы турбовинтли мүһәррикләрлә әвәз олунур. Бу мүһәррикләрдә турбин компрессорунун апарычы винтлә механики әлагәси олмур. Сәрбәст турбинли икиваллы мүһәррик күч гурғусунун даһа е'тибарлы ишләмәсини тә'мин едир.

Әд.: Вертолетные газотурбинные двигатели. Сб. ст., под ред. М. М. Масленникова, М., 1966.

ВЕРТҺЕЈМЕР (Wertheimer) Макс (15.4.1880, Прага—12.10.1943, Нју-Јорк)—алман психологу, *Кešталтпсихолокијанын* баниләриндән бири вә әсас нәзәријјәчиси. Проф. (1929). 1933 илдән АБШ-да јашамышдыр. В. кешталтпсихолокијанын принсипләрини тәкчә *гавраjыша* дејил, һәмчинин дикәр психи просесләрә, о чүмләдән тәфәккүрә аид едирди. Тәфәккүр механизмләрини тәфәккүр фәалијјәтинин ичтимаи-тарихи тәбиәтини нәзәрә алмадан изаһ етмәси В.-ин нәзәријјәсинин ән зәиф чәһәтләриндәндир. В. белә бир идеалист нәзәријјәни әсасландырмаға чалышмышдыр ки, куја психи просесләрин тамлығы предметләрин тамлығындан дејил, бу просесләрин дахили ганунаујғунлугларындан асылыдыр.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, гл. 12, М., 1976.

ВЕРХИЈАН, Вархијан—Азәрб. ССР Загатала р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 24 *км* ч.-да, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 2631 (1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк, барамачылыг, мејвәчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Електрик дәјирманы, орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси, рабитә ше'бәси, ме'марлыг абидәси (мәсчид) вар.

ВЕРХНЕГУНИБ МӘСКӘНИ—Дағ. МССР-дә Тунч дөврүнә аид јашајыш јери (е.ә. 3-чү миниллијин сону—2-чи миниллик). 1958—59 вә 1963 илләрдә тәдгиг едилмишдир. В.м. үч тәрәфдән даш һасарла әһатәләнмишдир. Саһәси 1 *ha*-дыр. Јамачбоју пилләвары шәклиндә дөрдкүнч даш тикили галыглары ашкар едилмишдир. Археоложи материаллар В.м. сакинләринин мәшғулијјәти (әкинчилик, малдарлыг, дулусчулуг, метал е'малы) һаггында тәсәввүр јарадыр вә Дағыстанын дағлыг јерләриндә илк Тунч дөврүндән Дәмир дөврүнәдәк мәдәнијјәтин инкишафыны изләмәјә имкан верир.

Әд.: Котович В. М., Верхнегунибское поселение, Махачкала, 1965; Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

ВЕРХНИ УФАЛЕЈ—РСФСР Челјабинск вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. ССРИ-дә илк никел з-ду бурада тикилмишдир (1933). Чугун әридилир. Гара металлуркија мүәссисәләри үчүн аваданлыг вә еһтијат һиссәләри һазырлајан з-д, ахшам металлуркија техникуму вә с. вар.

ВЕРХНЈАЈА ПЫШМА — РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Мис-електролит, ододавамлы материал, дәмир-бетон конструксијалары з-длары, ушаг ојунчаглары истеһсалы, Свердловск х.т. ин-тунун вә мә'дән-металлуркија техникумунун ахшам ше'бәләри вар. Мис филизи чыхарылыр.

ВЕ́РХНЈАЈА САЛДА́—РСФСР Свердловск вил.-ндә шәһәр. Салда чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. Әһ. 50,1 мин (1975). В.С. 1760 илдә металлуркија з-дунун јарадылмасы илә әлагәдар салынмышдыр. Металлуркија вә метал е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир.

ВЕРХОЈА́НСК—Јак.МССР-дә шәһәр. Јана чајында кәми дајаначағы. Шимал јарымкүрәсинин ән сојуг мәнтәгәләриндән бири (мүтләг минимум 70°С-јә гәдәр). 1638 илдә салынмышдыр. Ингилабдан әввәл сијаси сүркүн јери олмушдур.

ВЕРХОЈА́НСК СИЛСИЛӘСИ — Јак. МССР-дә дағлыг өлкә. Чохлу дағ силсиләләри, массивләри вә онлары ајыран чөкәкликләрдән ибарәтдир. В.с. Лена, Индикирка, Јана, Омолој чајлары һөвзәләринин суајырычысыдыр. Уз. шм.-г.-дән (Лена чајынын делтасындан) ч.-ш.-ә (Алданын сағ голу Томпо чајынадәк) 1200 *км*-дир. Ени 100—250 *км*. Шм.-да һүнд. 1000—1200 *м*-әдәк олан Туора-Сис вә Хараулах силсиләләри јерләшир. В.с.-нин меридионал һиссәси олан Орулган силсиләси ән јүксәк (2100—2300 *м*; макс. 2389 *м*) силсиләләрдән ибарәтдир. В.с.-нин ч.-ш. давамы Сетте-Дабан силсиләси адланыр. В.с. тектоник чәһәтдән антиклинориум олуб, алевролит, гумдашы, шист вә надир һалларда әһәнкдашылардан ибарәтдир. Бә'зи јерләрдә чөкмә сүхурлары гызыл вә галај јатагларынын әлагәдар олдуғу диабаз дајкалары вә гранит интрузијалары јарыр. Фајдалы газынтылары: гызыл, галај. Иглими сојуг, кәскин континенталдыр. Орта темп-р јанварда —36-дан — 38°С-јәдәк, ијулда ч.-дакы дәрәләрдә 12—14°С-дир. Мешә-тундра, мешә, даһа јухарыларда дағ-тундра биткиләри вар. Јүксәк силсиләләрин зирвәләри сојуг Арктика сәһраларыдыр.

ВЕРҺА́РН (Verhaeren) Емил (21.5. 1855, Сент-Аман, Антверпен јахынлығында—27.11.1916, Руан)—Белчика шаири, драматург вә тәнгидчи.

Франсыз дилиндә јазмышдыр. «Фламанд ше'рләри» адлы илк китабында (1883) Фландрија кәндинин поетик тәсвири илә јанашы, инсан мүнасибәтләринин ејбәчәрләшмәсиндән доған нараһатлыг мотивләри дә әксини тапмышдыр. Декадентлијин тә'сири дујулан «Ахшамлар», «Фәлакәт» (1888), «Гара мәш'әлләр» (1890) ше'р китабларында бәдбинлик, үмидсизлик әһвали-руһијјәси күчлүдүр. Сонракы үсјанкар, ингилаби-реалист руһлу әсәрләриндә («Ваһимәли кәндләр», «Ганичән шәһәрләр», 1895) В. сосиалист идејаларына јахынлашмышдыр. «Үсјан», «Гијам» ше'рләри вә с. әсәрләриндә халг үсјаны тәрәннүм едилир. «Шәфәг» (1898) пјесиндә дүнја зәһмәткешләринин гардашлығы вә ичтимаи ингилаб арзулары экс олунмушдур. В. 1905 — 07 илләр рус ингилабына рәғбәт бәсләмишдир («Рәнкарәнк шәфәгләр» ше'р китабы, 1906). «Һәрбин ал ганадлары» (1916) китабындакы ше'рләрдә вәтәнпәрвәрлик мотивләри илә јанашы, милләтчилик мејлләри дә тәзаһүр едирди. В. поетик форма саһәсиндә новатордур; сәрбәст ше'рин јарадычыларындандыр. Рембрандт, Рубенс, Шекспир, Һүго вә б. һаггында тәнгиди әсәрләри вар. Бә'зи ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Стихотворения.—Зори. В кн.: В е р х а р н Э., Стихотворения.—Зори. Метерлинк, Пьесы, М., 1972.

ВЕРШИГОРА́ Пјотр Петрович (16. 5.1905, индики Молд.ССР Рыбнитса р-нунун Севериновка к.—27.3.1963, Москва)—рус совет јазычысы, кен.-мајор, Совет Иттифагы Гәһрәманы (7.8.1944). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С. А. Ковпакын партизан бирләшмәсинин кәшфијјат үзрә командир муавини, 1943 илин декабрындан 1-чи Украјна партизан дивизијасынын командири олмушдур. «Халг күтләләринин һәрби јарадычылығы» (1961) китабы партизан һәрәкаты тарихиндән бәһс едир. Совет партизанларынын гәһрәманлығына һәср олунмуш «Тәмиз виҹданлы адамлар» (1946), «Карпат рејди» (1950), «Сан вә Висла рејди» (1959) сәнәдли-бәдии әсәрләрин, «Гәһрәман Иван» (1960) һекајәләр китабынын, «Доғма ев» (1962) романынын мүәллифидир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Дом родной, М., 1962; Люди с чистой совестью, Кишинев, 1975.

ВЕРШИ́НИН Константин Андрејевич (3.6.1900, индики Киров вил.-нин Боркино к.—30.12.1973, Москва)—Баш авиасија маршалы (1959), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944).

1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1919 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламыш вә Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. И. Ј. Жуковски ад. Һәрби-Һава Академијасыны (1932), тәјјарәчилик курсуну (1935) битирмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Ҹәнуб вә Загафгазија ҹәбһәләриндә ҺҺГ-јә вә 4-чү һава ордусуна командanлыг етмишдир. Мүһарибәдән сонра ҺҺГ-нин Баш команданы вә ССРИ мүдафиә назиринин муавини, (1946—49), 1949 илдән өлкәнин ҺҺМ гошунларынын *Бакы Һава Һүчумундан Мүдафиә Даирәси* гошунларынын, (1954 —1956), команданы олмушдур. 1957 илин јанварындан 1969 илин мартынадәк ҺҺГ Баш команданы вә ССРИ мүдафиә назиринин муавини олмушдур. 1952—56 илләрдә Сов.ИКП МК үзвлүјүнә намизәд, 1961 илдән Сов. ИКП МК үзвү олмушдур. ССРИ Али Советинин (2 — 7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 3 Гырмызы Бајраг ордени, 3 дәфә 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, 2-чи дәрәчәли Суворов вә 1-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри, бир нечә харичи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Авиация и война. В кн.: Ядерный век и война, М., 1964; Военно-воздушные силы, «Воен.-ист. журнал», 1967, № 9; Четвертая воздушная, М., 1975.

Әд.: Герои Советского Союза—кировчане, Киров, 1973; Д е н и с о в Н., И разум и сердце—воздушному флоту, «Авиация и космонавтика», 1974, № 5.

ВЕС — 1) Прибалтика-фин тајфасы. Салнамәләрә көрә, Белоје көлү әтрафында јашамышлар. 10—14 әсрләрин әрәб ҹоғрафијашүнасларына көрә *Волга-Кама Булгарыстанынын* шм.-ында јашајан вә онлара вису халгы ады илә мә'лум олан тајфа, чох еһтимал ки, В.-ләрдир. Булгар таҹирләри В.-ләрлә тиҹарәт едирдиләр. 9 әсрдән В.-ләрин бир һиссәси Кијев Рус дөвләтинин тәркибинә дахил олмуш вә тәдриҹән руслашмышлар. Мүасир *вепсләр* В.-ләрин нәсилләридир; 2) бир сыра славјан халглары арасында кәнд јашајыш мәсканинин ады.

Әд.: бах *Вепсләр* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ВЕСЕЛО́ВСКИ Александр Николајевич (16.2.1838, Москва—23.10.1906, Петербург)—рус әдәбијјат тарихчиси. Петербург ЕА акад. (1880), Петербург ун-тинин проф. (1872 илдән). В. мүгајисәли-тарихи әдәбијјатшүнаслығын көркәмли нүмајәндәләриндән олмушдур. Рус фолклоруна («Ҹәнуби рус былиналары», 1881—84), Гәрби Авропа әдәбијјатына («Боккаччо, мүһити вә мүасирләри», 1893—94 вә с.), естетика вә инҹәсәнәт нәзәријјәсинә («Романын тарихи, јахуд нәзәријјәси», 1886; «Тарихи поетиканын үч фәсли», 1899 вә с.) аид тәдгигатларын мүәллифидир. В. А. Жуковски, А. С. Пушкин вә б. һаггында әсәрләри вар. В. инҹәсәнәтин мәншәји вә онун ибтидаи иҹма мүнасибәтләри дөврүндә инкишафынын орижинал нәзәријјәсини јаратмышдыр.

Ә с ә р л ә р и: Избр. статьи, Л., 1939; Историческая поэтика, Л., 1940.

Әд.: Г о р с к и й И. К., Александр Веселовский и современность, М., 1975.

«ВЕСЈО́ЛЫЈЕ КАРТИ́НКИ»—мәктәбәгәдәр ушаглар үчүн ајлыг јумористик журнал. ҮИЛККИ МК-нын органы. 1956 илдән Москвада нәшр олунур. «В.к.»-нин сәһифәләриндәки әлван шәкилли нағыллар, мәзәли сәркүзәштләр, тапмача вә ојунлар ушагларда һәр шеји билмәјә, өјрәнмәјә һәвәс ојадыр, баҹарыг, зирәклик тәрбијә едир, тәсәввүрүнү кенишләндирир. «Карандашын мәктәби» шәкил чәкмәји, «Самоделкинин мәктәби» ојунчаг дүзәлтмәји, «Шән әлифба» һәрфләри өјрәдир. «В.к.» һәр ил ән јахшы ушаг рәсми үчүн мүсабигә кечирир.

ВЕСНИ́НЛӘР—биркә фәалијјәт көстәрмиш совет ме'марлары. Гардашдырлар. 1) Л е о н и д А л е к с а н д р о в и ч (10.12.1880, Нижни Новгород—8.10.1933, Москва)—Петербург Рәссамлыг Академијасында охумушдур (1901—09). Москва Али Техники Мәктәбинин (1923—31) вә Москва Ме'марлыг Ин-тунун (1932—33) проф. Мүасир Ме'марлар Бирлијинин (ММБ) үзвү (1925 илдән). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир; 2) В и к т о р А л е к с а н д р о в и ч (9.4.1882, Јуріеветс ш., индики Иваново вил.-ндәдир—17.9.1950, Москва)—Петербург Мүлки Мүһәндисләр Ин-тунда охумушдур (1901—1912). ММБ-нин үзвү (1925 илдән). ССРИ ЕА-нын акад. (1943). ССРИ Ме'марлыг Академијасынын илк пре-

зиденти (1939—49). Москва Али Техники Мәктәбинин (1923—31) вә Москва Али Бәдии-Техники Е'малатханаларынын (сонрадан Али Бәдии-Техники Ин-ту; 1921—30) проф. ССРИ Али Советинин депутаты (1-чи вә 2-чи чағырыш) олмушдур. Ленин ордени вә с. орденләр, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир; 3) Александр Александрович (28.5.1883, Јурјеветс ш.—7.11.1959, Москва)—Петербург Мүлки Мүһәндисләр Ин-тунда охумушдур (1901—1912). ММБ-нин сәдри (1925—31). «Современнаја архитектура» журналынын мәс'ул редактору олмушдур (1926—30). ССРИ Тикинти вә Ме'марлыг Академијасынын фәхри үзвү (1956—59). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

В.-ин ингилабдан әввәлки биркә ишләри ичәрисиндә рус классисизми ме'марлығы үслубунда тикилмиш маликанәләр фәргләнир (Сироткинин еви, һазырда Горки ш.-ндәки Рәссамлыг музеји, 1913). Бу дөврдә тикилмиш контор, тичарәт биналарында *расионализм* әламәтләри көрүнүр. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә В. кениш фәалијјәтә башладылар (Леонид Веснинин фәһләләр үчүн јени типли јашајыш евләри, Виктор Веснинин сәнаје гурғулары үчүн лајиһәләри вә с.). В.-ин 1923 илдән коллектив сурәтдә јаратдыглары лајиһәләр совет ме'марлығынын инкишафында дөнүш нөгтәси олмушдур (Москвада Әмәк сарајы, 1923, «Ленинградскаја правда» гәзетинин Москва шө'бәси, 1924, Аркос сәһмдар чәмијјәти, 1924; вә с. биналарын мүсабигә лајиһәләри). Москванын Краснаја Преснја р-нундакы универмаг (1927), Пролетар р-нундакы Мәдәнијјәт сарајы (индики Лихачов ад. Автомобил з-дунун Мәдәнијјәт сарајы, 1928—32), Днепр СЕС комплексинин лајиһәләри вә с. В.-ин мүһүм ишләриндәндир.

В. Бакынын Разин, Монтин вә Бинәгәди гәсәбәләринин (А. П. Иванитски илә бирликдә), Илич ад., Шаумјан ад. мәдәнијјәт сарајларынын (1928—32) лајиһәсини вермишләр.

Әд.: Ильин М. А., Веснины, М., 1960; Чиняков А. Г., Веснины, М., 1970.

ВЕСОЛО́ВСКИ (Wesolowski) Бронислав Еузебиуш [партија тәхәллүсү: Смутны, Кијевли Јан (14.8.1870, Рава маһалы, Фаворык—2.1.1919, Мазовеск маһалы, Вилины-Рус к. јахынлығы)] — Полша вә Русијада ингилаби һәрәкат хадими. Полша вә Литва Краллығы Сосиал-Демократ Партијасынын (П вә ЛК СДП) 1-чи гурултајында гәбул олунан програмын һазырланмасында иштирак етмиш (1894), партијанын рәһбәрләриндән бири олмушдур. Ингилаби фәалијјәтинә көрә, тәгр. 20 ил һәбсханада вә каторгада олмушдур. 1907 илдә РСДФП-нин 5-чи гурултајында иштирак етмиш, П вә ЛК СДП нүмајәндәләри илә бирликдә В. И. Ленин башда олмагла болшевикләри мүдафиә етмишдир. 1917 илин февралында Петроградa кәлмишди; РСДФ(б)П МК катиблијиндә, ҮРМИК-дә вә Али Трибуналда мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1918 илин декабрында Гырмызы Хач Чәмијјәти нүмајәндә һеј'әтинин башчысы кими һәрби әсирләри дәјишдирмәк һаггында данышыглар апармаг мәгсәди илә Полшаја кетмишди. Нүмајәндә һеј'әтинин үзвләри илә бирликдә Полша буржуа-мүлкәдар һакимијјәт органлары тәрәфиндән вәһшичәсинә өлдүрүлмүшдүр.

ВЕСПАСИА́Н Тит Флави (Titus Flavius Vespasianus; 17.11.9, Реате—24.6.79, Реате)—Рома императору [69—79]. Флавиләр сүлаләсинин [69—96] баниси. Јәһуди падшаһлығында Рома әлејһинә үсјаны (66—73) јатырмышды. В. әјаләт ә'јанларынын бир чох нүмајәндәсини сената дахил етмишди; сәләфләриндән фәргли олараг әјаләт адамларына Рома вә латын вәтәндашлығы һүгугуну даһа чох верир, јени веркиләр гојур, ордуну азалдыр, бунунла империјанын ичтимаи әсасыны мөһкәмләдирди.

ВЕ́СПРЕМ (Veszprém)—Мачарыстанда медје. Балатон көлүндән шм.-дадыр. Саһ. 5,2 мин *км*². Әһ. 419 мин (1974). Инз. м. Веспрем ш.-дир. Орта һиссәси дағлыгдыр (Бакон д-ры, 704 *м*). В.-дә боксит, гонур көмүр, лигнит, манган филизи чыхарылыр. Алүминиум, кимја, машынгајырма сәнајеси вар. Дағларда тахылчылыг, Балатон көлү р-нунда үзүмчүлүк вә шәрабчылыг, туризм инкишаф етмишдир. Курортлар вар.

ВЕ́СПРЕМ (Veszprém)—Мачарыстанда шәһәр. Веспрем медјесинин инз. м. Балатон көлүнүн шм.-ындадыр. Нәгл. говшағы. Әһ. 46 мин (1974). Метал е'малы, тохучулуг, ағач е'малы, јејинти сәнајеси, дәјирман, кимја технолокијасы ин-ту, кимја сәнајеси, нефт вә газ сәнајеси, елми-тәдгигат ин-тлары, ме'марлыг абидәләри вар.

ВЕСТ (алм. West)—*гәрб* сөзүнүн синоними.

ВЕ́СТА (Vesta)—Гәдим Рома мифолокијасында аилә очағы илаһәси. В.-ја пәрәстиш үмумдөвләт характери дашыјырды. Гәдим јунан мифолокијасындакы Кестијаја ујғун иди.

ВЕ́СТА— кичик планет (№ 4). Алман астроному Һ. Олберс кәшф етмишдир (1807). Парлаглығы 6,5, *улдуз өлчүлүдүр*. Диаметри 385 *км*, Күнәшдән орта мәсафәси 2,36 *астрономик ваһиддир*.

ВЕСТГОТЛАР, визиготлар, тервинглләр—керман тајфасы, *готларын* г. голу. 3—4 әсрләрдә Днестрдән ш.-дә јашамышлар. 4 әсрин 70-чи илләриндә *Халгларын бөјүк көчү* заманы һунларын тәзјиги алтында Дунајы кечиб, Шәрги Рома империјасы әразисинә дахил олмушлар. 410 илдә В. I *Аларихин* башчылығы илә Романы тутуб гарәт етмишдиләр. 418 илдә В. Чәнуби Галлијада дөвләт (Тулуза краллығы) јаратмыш, 5 әсрин 2-чи јарысында Испанијанын чох һиссәсини тутмушдулар. 507 илдә франклар В.-ын Чәнуби Галлијадакы дөвләтинә сон гојдугдан сонра Испанија В. краллығынын әсас әразиси олду. 711—718 илләрдә әрәбләр В.-ын дөвләтини ишғал етдиләр.

Әд.: Корсунский А. Р., О развитии феодальных отношений в готской Испании V—VII вв. В сб.: Средние века, в. 10, 15, 19, М., 1957; 1959; 1961.

ВЕСТЕРО́С (Västeras)—Исвечдә шәһәр. Меларен көлү саһилиндә порт. Әһ. 117,9 мин (1973). Өлкәнин мүһүм сәнаје мәркәзләриндән бири. Атом електрик ст. үчүн реактор истеһсал едилир. Електротехника сәнајеси. әлван металлуркија мүәссисәләри, ИЕС вә с. вар.

ВЕСТИБУЛЈА́Р АПАРА́Т (лат. vestibulum—дәһлиз)—инсанда вә онурғалы һејванларда башын вә бәдәнинин фәзада вәзијјәтинин дәјишмәсини, һабелә бәдәнин һәрәкәт истигамәтини гавраjан орган. Дахили гулагда, дәһлиз вә јарымдаирәви каналларда јерләшир; кирпикли һиссәси һүчејрәләрдән (мүвазинәт ресепторларындан) ендолимфа адланан маједән, орадакы әһәнкли төрәмәләрдән (отолитләрдән) вә желејәбәнзәр һиссәчикләрдән (купуллардан) тәшкил олунмушдур. Мүвазинәт ресепторларындан бејин габығы мәркәзинә ики тип—статик вә динамик сигналлар кәлир. Статик сигналлар бәдәнин фәзада вәзијјәти илә, динамик сигналлар исә онун һәрәкәти илә әлагәдардыр. Бәдәнин вә ја башын вәзијјәти, һәрәкәт сүр'әти дәјишдикдә ресептор һүчејрәләрин кирпикләри механики гычыгланыр вә ојанма дәһлиз синири илә бејинә верилир. В.а.-ын ресепторлары гычыгландыгда бәдәнин мүвазинәтини тә'мин едән бојун, көвдә вә әтраф әзәләләринин тонусу рефлектор олараг дәјишир. В.а.-ын функсијасы позулдугда, һәрәкәтләрин координасијасы да позулур вә бәдәнин мүвазинәти итир. Инсанда В.а. шиддәтли гычыгландыгда (мәс., кәмидә вә ја тәјјарәдә) башкичәлләнмәси, үрәк фәалијјәтинин вә тәнәффүс ритминин позулмасы, гусма вә с. мүшаһидә едилир. Күчлү вестибулјар гычыгланмалар тез-тез тәкрар олундугда, организмин һәмин гычыглара реаксијасы зәифләјир. Бундан да дәнизчи, тәјјарәчи, космонавт вә б. пешә саһибләринин физики һазырлығында истифадә едилир.

ВЕ́СТМИНСТЕР, Уестминстер (Westminster)—Лондонун тарихи р-нларындан бири. Темза чајынын сол саһилиндәдир. Әсас дөвләт идарәләри—парламент (Вестминстер сарајы), назирликләр, баш назирин игамәткаһы, һәмчинин Вестминстер аббатлығы (7 әсрдә салынмышдыр), кралларын, дөвләт хадимләринин вә мәшһур шәхсләрин (о чүмләдән И. Нјутон, Ч. Дарвин вә Ч. Дикенсин) мәгбәрәләри В.-дәдир.

«ВЕ́СТНИК БАКИНСКОГО СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ»—журнал, Бакы ХКС-нин рәсми органы. Илк (гоша) нөмрәси 1918 ил ијулун 2-дә, сонунчу—3-чү нөмрәси ијулун 25-дә чыхмышдыр. Журналда Бакы ХКС-нин јарадылмасы вә вәзифәләри, ХТШ-нин тәшкили һаггында бәјаннамәләр, Бакы ХКС-нин Загафгазијанын бүтүн фәһләләринә мүрачиәти, мүлкәдар торпагларынын мүсадирәси вә зәһмәткеш кәндлиләрә верилмәси, нефт сәнајесинин вә Хәзәр тичарәт донанмасынын миллиләшдирилмәси һаггында декретләр вә с. дәрч олунмушдур. Бакыда Совет һакимијјәти мүвәггәти деврилдикдән сонра нәшри дајандырылмышдыр.

«ВЕ́СТНИК ЖИ́ЗНИ»—журнал, болшевикләр партијасынын легал органы (1906, апрел—1907, сентјабр, Петербург). Әввәлчә ајда 2—3, 9-чу нөмрәдән сонра ајда бир дәфә чыхмышдыр (чәми 20 нөмрә). Редаксија һеј'әтинә П. П. Румјантсев вә М. С. Олмински дахил иди. «В.ж.»-дә В. И. Ленин (ики мәгаләси дәрч олунмушдур), В. Д. *Бонч-Бруjевич*, В. М. *Величкина*, В. В. *Воровски*, А. В. *Луначарски* вә б. әмәкдашлыг етмишләр. Журналда мүһүм сијаси мәсәләләрә, фәлсәфә, әдәбијјат вә инчәсәнәтә даир мәгаләләр чап олунурду. «В.ж.» тә'гибләрә мә'-

руз галмыш, 5, 10—12 (1906) вә 1, 3, 5-чи (1907) нөмрәләри мүсадирә едилмишдир. Петербург мәһкәмә палатасынын гәрары илә нәшри дајандырылмышдыр.

«ВЕСТНИК КОММУНИСТИЧЕСКОЈ АКАДЕМИИ»—елми журнал, *Коммунист Академијасынын* органы (1922—1935, Москва). Илк 6 нөмрәси (1922—23) «Вестник Сосиалистическој Академии» ады илә чыхмышдыр. Журналда К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленин һаггында, ичтимаи-игтисади елмләрә, марксизм-ленинизмә, үмуми тарих вә ССРИ тарихинә, диалектик вә тарихи материализмә, фәлсәфә тарихи, игтисадијјат, дөвләт вә һүгуг проблемләринә даир мәгалә вә мә'рузәләр дәрч олунмушдур. Журнал Коммунист Академијасынын, Маркс—Енкелс—Ленин Ин-тунун, *Гырмызы Професcура Институтунун* фәалијјәтини ишыгландырмышдыр. Мүхтәлиф илләрдә редаксија һеј'әтиндә М. Н. Покровски, О. Ј. Шмидт, Н. М. Лукин вә б. олмушлар.

«ВЕСТНИК СТАТИСТИКИ»—ССРИ Мәркәзи Статистика идарәсинин ајлыг журналы. 1919 илдән (фасиләләрлә 1930—49) Москвада чыхыр. «В.с.» х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә статистиканын нәзәри вә әмәли мәсәләләринә, ССРИ вә харичи өлкәләрдә учот-статистика ишләринин тәшкилинә, мүасир һесаблама техникасы васитәләринин истифадәсинә даир материаллары, һәмчинин бу саһәләрә аид китаблар һаггында рә'јләри чап едир. Тиражы 36,4 мин нүсхәдир (1977).

ВЕСТФАЛЕН Женни — бах *Маркс* Женни.

ВЕСТФАЛИЈА СҮЛҺҮ (1648)—Авропа *Отузиллик мүһарибәјә* (*1618—1648*) сон гојмуш сүлһ мүгавиләси. Вестфалијанын Оснабрүк («Мүгәддәс Рома империјасы» императору вә мүттәфигләри илә Исвеч вә мүттәфигләри арасында) вә Мүнстер (император вә мүттәфигләри илә Франса вә мүттәфигләри арасында) шәһәрләриндә бағланмыш (1648, 24 октјабр) ики сүлһ мүгавиләсини бирләшдирир. В.с.-нүн гәрары әрази дәјишикликләрини дини мүнасибәтләрә, империјанын сијаси гурулушуна аид иди. В.с.-нә көрә Исвеч империјадан 5 млн. тәзминатдан әлавә, Рүкен а.-ны, Гәрби Померанијаны бүтүнлүклә, Шәрги Померанијанын бир һиссәсини вә бир сыра әразини алды. Франса Һабсбургларын Елзасдакы кечмиш әразиләринә јијәләнди вә онун Метс, Тул, Верден јепископлуглары (Лотаринкија) үзәриндә суверенлији тәсдиг олунду. В.с. Алманијанын сијаси пәракәндәлијини һүгуги шәкилдә мөһкәмләндирди, Һабсбурглар империјасыны зәифләтди. Һабсбургларын ваһид католик империја јаратмаг чәһдләри ифласа уғрады. Исвечрә вә Һолландија респ.-лары суверенлијә наил олдулар.

ВЕСТ-ҺИНД (инк. West Indies—һәрфи мә'нада Гәрби Һиндистан)—Шимали вә Чәнуби Америка материкләри арасында, Атлантик океанында адалар групунун үмуми ады. В.-Һ.-ә Бөјүк Антил а-ры, Кичик Антил а-ры вә Баһам а-ры дахилдир. Үмуми саһ. тәгр. 240 мин $км^2$. Әһ. тәгр. 27 млн. (1974).

Сәтһи, әсасән, дағлыгдыр. Макс. һүнд. 3175 *м* (Һаити а.-нда). Чохлу вулкан, о чүмләдән пүскүрән вулканлар вар. Тез-тез зәлзәлә олур. Иглими тропик пассатдыр. Чајлары кичик вә чошғундур. Дағлары дәфнә вә ијнәјарпаглы мешәләрлә өртүлүдүр. Дүзәнликләрдә шәкәр гамышы, памбыг, банан, гәһвә јетишдирилир. Фајдалы газынтылары: манган филизи, дәмир филизи, нефт, боксит, хромит, фосфорит, асфалт. Куба, Һаити, Доминикан Республикасы, Јамајка, Тринидад вә Тобаго, Барбадос, Баһам а-ры Бирлији, Гренада дөвләтләри, һабелә бә'зи өлкәләрин мүлкләри В.-Һ. әразисиндәдир. В.-Һ.-и 1492 илдә Х. *Колумб* кәшф етмиш вә јанлыш олараг ону Һиндистанын давамы сајмышдыр.

Мүасир әһалисини, әсасән, 16—19 әсрин әввәлләриндә Африкадан кәтирилмиш гулларын нәсилләри—зәнчиләр (Һаитидә 90%-дән чох, Барбадосда тәгр. 89%, Јамајкада тәгр. 80%), һәмчинин мулатлар (Доминикан Республикасында тәгр. 70%, Пуерто-Рикода тәгр. 50%) тәшкил едир. Куба (тәгр. 50%), Пуерто-Рико вә Доминикан Республикасы әһалисинин хејли һиссәси авропалыларын, әсасән испанларын нәсилләридир. В.-Һ. өлкәләриндә груплар һалында чинлиләр вә суријалылар да јашајыр.

ВЕСТ-ҺИНД ФЕДЕРАСИЈАСЫ, Кариб Федерасијасы — Б. Британијанын 1958 илин јанварында Кариб дәнизи һөвзәсиндәки адаларда јаратдығы мүстәмләкә федерасијасы. В.-Һ.Ф.-на Антигуа, Барбадос, Гренада, Доминика, Монтсеррат, Сент-Китс—Невис—Ангуилла, Сент-Винсент, Сент-Лүсија, Тринидад вә Тобаго, Јамајка а-ры дахил иди. 1962 илдә Инкилтәрә парламентинин гәрары илә ләғв едилмишдир.

ВЕСТ-ҺИНД ШИРКӘТЛӘРИ — тичарәт инһисары вә мүстәмләкәчилик һүгугуна малик тичарәт ширкәтләри. 1) Һолландија В.-Һ.ш. (1621—1791) Америкада јени торпаглар ишғал етмәк, памбыг, какао вә с. истеһсалы үчүн Гәрби Африкадан бура гуллар кәтирмәк, Һолландијанын тичарәт рәгибләри илә мүбаризә апармаг мәгсәди илә јарадылмышды. Бразилијанын хејли һиссәсини, Шимали Американын ш. саһилинин бир һиссәсини (1626 илдә бурада Јени Амстердам—индики Нју-Јорк ш. салынмышдыр), Вест-Һинд а.-нын бир нечәсини, Африканын мүһүм гул алвери базаларыны вә с.-ни ишғал етмишди. 2) Франса В.-Һ.ш. (1664—74) Шимали Америкада вә Гәрби Африкада Франсанын тичарәтини вә мүстәмләкәләрини кенишләндирмәк мәгсәди илә јарадылмышды. Канадада әһалинин мәскунлашмасында мүһүм ролу олмушдур.

ВЕТЕРАН (лат. veteranus, vetus—гоча, сынанмыш, тәчрүбәли сөзүндән)—1) Гәдим Ромада ордуда хидмәт мүддәтини битирмиш әскәр. В.-лара торпаг вә ја пул мүкафаты верилир, мүкәлләфијјәтләрдән азад едилирди; Рома вәтәндашы олмајанлара да бу һүгуг верилирди; 2) чох тәчрүбәли дөјүшчү, мүһарибә иштиракчысы. Бир сыра өлкәләрдә В.-ларын комитәләри фәалијјәт көстәрир (мәс., Совет Мүһарибә Ветеранлары Комитәси); 3) мәчази мә'нада—һәр һансы саһәдә (истеһсалат, елм вә с.) узун мүддәт чалышмыш адам.

ВЕТЛУГА—РСФСР Киров, Кострома, Горки вил.-ләриндә вә Мари МССР-дә чај. Волга чајынын сол голу. Уз. 889 *км*, һөвзәсинин саһ. 39 400 $км^2$. Сол саһили алчаг, сағ саһили исә меркел вә гумдашыдан ибарәт јүксәкликдир. Мүһүм голлары—Неја, Уста, Јуронга, Вохма. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Вохма чајынын мәнсәбинәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. Ветлуга ш. В. саһилиндәдир.

ВЕТО (лат. veto—гадаған едирәм)—Гәдим Ромада Рома макистратынын дикәр макистратын гәрарына вә фәалијјәтинә мүдахилә һүгугу. Халг трибунларынын В. һүгугунун хүсуси әһәмијјәти олмушдур. Буржуа дөвләтләриндә—дөвләт башчысынын ганунверичи органын гәбул етдији ганун лајиһәсинә ганун гүввәси вермәкдән имтина етмәк һүгугу. Мүасир буржуа респ.-ларынын әксәријјәтиндә В. һүгугу дөвләт башчысына—президентә мәхсусдур.

Сосиалист өлкәләриндә ганунверичилик һүгугу али нүмајәндәли органа (мәс., ССРИ Али Советинә) мәхсус олдуғундан конститусија дөвләт башчысына В. һүгугу вермир. БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын 5 даими үзвү арасында *јекдиллик принсипинин* позулмасы бејнәлхалг һүгугда бә'зән В. адландырылыр.

ВЕТТЕРН (Vättern)—Исвечин ч.-унда көл. 88,5 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 1900 $км^2$, уз. 129 *км*, ени 28 *км*-ә гәдәрдир. Макс. дәринлији 119 *м*. Тектоник мәншәлидир. Саһилләри аз парчаланмыш, дик вә сылдырымлыдыр. Сују шәффаф вә алчаг темп-рлудур (ијулда 6—7°С). Көлдән Ботник көрфәзинә төкүлән Мутала чајы ахыр. Кәмичилијә јарарлыдыр (Һөтеборг-Стокһолм су јолуна дахилдир). Мутала, Јөнчөпинг, Карлсборг ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВЕТТШТЕЈН (Wettstein) Рихард (30.6.1863, Вјана—10.8.1931, Тирол, Тринс)—Австрија ботаники. ССРИ ЕА фәхри үзвү (1927). Прагадакы алман ун-тинин проф. (1892 илдән), Вјанадакы ун-тин проф., еләчә дә Ботаника ин-ту вә бағынын директору (1899 илдән) олмушдур. Өртүлүтохумлуларын икичинсијјәтли чичәјинин (һәм еркәк вә һәм дә диши) чылпагтохумлуларын бир нечә бирчинсијјәтли чичәјиндән әмәлә кәлмәси нәзәријјәсинин вә буна әсасланан филокенстик системин мүәллифидир. Битки систематикасында морфоложи-чоғрафи методун јарадычыларындан биридир. Чичәкли биткиләрдә мөвсүм *диморфизми* һадисәсини кәшф етмишдир. Тәкамүл мәсәләләриндә Ламаркын бахышларына тәрәфдар олмушдур.

Әд.: Вульф Е. В., Рихард Веттштейн (Некролог), «Природа», 1932, № 4.

«ВЕХИ»—бир груп дини-идеалист истигамәтли публисист вә философ (Н. А. Бердјајев, С. Н. Булгаков, П. Б. Струве вә б.) тәрәфиндән 1909 илдә Москвада бурахылмыш «Рус зијалылары һаггында мәгаләләр мәчмуәси». «В.»-нин мүәллифләри 1905—07 илләр ингилабыны сәһв һесаб етмиш, ону сосиалист дүшүнчәли зијалыларын фәалијјәтинин мәһсулу сајмышлар. «В.» марксизмин әлејһинә чыхмыш, мә'нәви һәјаты ичтимаи һәјатдан үстүн тутмушдур. В. Г. Белински, Н. Г. Чернышевски, К. В. Плехановун материализм вә атеизминә гаршы мүбаризә програмы илә чыхыш едән «В.» марксизми бир идеолокија кими тәнгид едирди. В. И. Ленин «В.»-ни «либерал хаинлик енсиклопедијасы» адландырараг јазмышдыр ки, «В.» үч әсас мөвзуну әһатә едир: «1) рус демократијасынын (вә бејнәлхалг демократијанын) бүтүн дүн-

јакөрүшүнүн идеја әсасларына гаршы мүбаризә; 2) јахын кечмиш илләрдәки азадлыг һәрәкатындан үз дөндәрмәк вә она чиркаблар јағдырмаг; 3) окјабрист буржуазијасына, көһнә һакимијјәтә, үмумијјәтлә бүтүн көһнә Русијаја өз «нөкәрчилик» һиссләрини (вә буна ујғун олараг өз «нөкәрчилик» сијасәтләрини) ачыгча е'лан етмәк» (Әсәрләри, ч. 16, сәһ. 124). «В.»-нин мүәллифләринин чоху Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын идеја дүшмәни олмушлар.

Әд.: Л е н и н В. И., «Вехи» һаггында, Әсәрләри, ч. 16; ј е н ә о н у н, Демократија үзәринә даһа бир һүчум, јенә орада, ч. 18.

ВЕ́ЧЕ (гәдим славјанча вет—шура)—гәдим вә орта әср рус шәһәрләриндә халг јығынчағы. Славјанларын тајфа јығынчаглары әсасында јаранмышды. Кијев Рус дөвләти парчаландыгдан сонра В. кениш јајылмышды. В. мүһарибә, сүлһ, сәркәрдә вә кнјазларын дәјишдирилмәси вә с. мәсәләләри һәлл едирди. В. заһирән халг һакимијјәти формасы олса да, әслиндә ири феодал вә таҹирләрин мәнафејини күдүрдү. Бунунла белә, В. васитәсилә халга сијаси һәјата мүәјјән дәрәҹәдә тә'сир етмәк имканы әлдә едирди. Новгород вә Псковда В.-нин ролу даһа чох иди. Новгород (1478) вә Псков (1510) Москва кнјазлығына бирләшдирилдикдән сонра В. һәр јердә ләғв олунду.

Әд.: М а в р о д и н В. В., Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности, М., 1971; Т и х о м и р о в М. Н., Российское государство XV—XVII вв., М., 1973.

ВӘБА (cholera asiatica)—и н с а н д а кәскин јолухуҹу инфексион бағырсаг хәстәлији. Чох тәһлүкәли (карантинли) инфексијалар групуна дахилдир. Хәстәлијин төрәдиҹиләри алман алими Р. Кох тәрәфиндән тапылмыш (1883) В. вибрионларыдыр. Вибрион ади гидалы мүһитдә јахшы инкишаф едир, көјәрти вә мејвәләрдә бир нечә саатдан бир нечә күнә гәдәр, ағ чөрәкдә вә сүддә 20—30 күн, суда бир нечә һәфтә, бузда бир нечә ај јашаја билир. Дезинфексијаедиҹи маддәләрин (хлорлу әһәнк, хлорамин, лизол) тә'сириндән вибрионлар тез гырылыр, гајнатдыгда дәрһал тәләф олур.

Хәстәлијин ендемик оҹағы Һиндистандыр. Русијада В. илк дәфә 1823 илдә Һәштәрханда гејдә алынмышдыр. Совет өлкәсиндә хәстәлијин ендемик оҹағы јохдур, лакин мүасир нәгл. васитәләри илә хариҹдән кәлән шәхсләрлә В. вибрионларынын бизим әразијә кечмәси еһтималы даим көзләнилә биләр. Мәс., 1970 илдә Әл-Тор вибрионларынын төрәтдији В. хәстәлији ССРИ-нин Һәштәрхан, Керч вә Одесса ш.-ләриндә мүшаһидә олунмушдур. Лакин апарылан ҹидди мүалиҹә вә профилактик тәдбирләр нәтиҹәсиндә хәстәлик һәмин шәһәрләрдән кәнара чыхмамыш вә аз мүддәт ичәрисиндә ләғв едилмишдир.

Инфексија мәнбәји В. хәстәлијинә тутуланлар вә В. вибриону кәздирәнләрдир (бах *Басилкәздирмә*). В. хәстәлији судан, гида мәһсулларындан (мејвә, тәрәвәз, сүд вә с.), чиркли әл, В. вибриону дүшмүш палтар, габ-гаҹаг вә мәишәтдә ишләдилән әшјалар васитәсилә јолухур. Инкубасија дөврү бир нечә саатдан 5 күнә гәдәрдир. Хәстәлик исһалла башлајыр. Дефекасија, адәтән, тенезм вә ағры олмадан кечир. Әсасән, ентерит, гастроентерит вә алһид клиник формалары вар. Бә'зән атипик шәкилдә дә мүшаһидә олунур. В.-нын е н т е р и т формасы јүнкүл кечир, хәстәнин вәзијјәти заһирән о гәдәр дә дәјишмир. Хәстәлијин бу формасы епидемиоложи ҹәһәтдән чох горхулудур, белә хәстәләр тәҹрид олунмадығындан хәстәлији јаја биләр. Хәстәлик, адәтән, 1—2 күн чәкир. Бир сыра һалларда үмуми интоксикасија баш верир. Үмуми зәифлик, иштаһасызлыг, јанғы мүшаһидә едилир, темп-р олмур вә ја нормадан азҹа јүксәјә галхыр (субфебрил олур).

В.-нын г а с т р о е н т е р и т формасы кәскин башлајыр. Хәстәлик ағыр кечир, исһалын күн әрзиндә сајы 20 дәфәјә чатыр, гусма артыр, бә'зән арасы һеч кәсилмир, организмдән чохлу (бә'зи хәстәләр 36—48 саат әрзиндә гусунту илә 7 *л*-ә вә ифразатла 30 *л*-ә гәдәр) маје ифраз олундуғундан хәстәнин организми артыг дәрәҹәдә сусузлашыр, темп-р нормал, јахуд нормадан ашағы олур. Хәстәнин вәзијјәти ағырлашыр, дили гуру вә әрплә өртүлү олур, үрәк-дамар фәалијјәти позулур, ган тәзјиги ашағы дүшүр, јанғы һисси вә әзәләләрин гыҹ олмасы она әзијјәт верир. Мүалиҹә дүзкүн вә вахтында апарылдыгда хәстә сағалыр, дүзкүн апарылмадыгда исә просес алһид формасына кечир.

А л һ и д форма кәскин башлајыр, исһал олмур, бә'зән гусма олур, јанғы һисси даһа да артыр. В.-нын алһид формасы бир нечә саатдан 3—4 күнә гәдәр давам едә биләр. Ганын гатылашмасы, *анурија* вә с. мүшаһидә едилир. Тохумаларда оксикен чатышмазлығы нәтиҹәсиндә *асфиксија* әмәлә кәлир, хәстә һушуну итирир, нәһајәт, кома һалында өлүр. В.-нын гуру, илдырымсүр'әтли вә тифоид формалары да вардыр. В.-нын гуру формасында өлүм, исһал вә гусма олмадан, бирдән-бирә организмин кәскин зәһәрләнмәсиндән баш верир. Алһид дөврүндә өлүм һалы олмадыгда хәстәлик тифоид формасына кечир; һәрарәт јүксәлир, хәстә һушуну итирир вә ән ағыр һал—јоғун бағырсағын дифтеритик илтиһабы мүшаһидә едилир.

Хәстәлијин диагнозуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүхтәлиф лабораторија анализләриндән истифадә олунур. Хәстәлик тәк-тәк тәсадүф едилдикдә, мүтләг бактериоложи мүајинә апарылыр. Епидемија заманы диагноз хәстәлијин клиник мәнзәрәсинә әсасән мүәјјән едилир. Хәстәнин ифразаты вә гусунтусу анализ едилир. Мүалиҹә бир нечә истигамәтдә апарылыр. Хәстәлијин етиолокијасына гаршы бактериофаг сулфаниламид препаратлары, антибиотикләр (башлыча олараг тетрасиклин, һабелә стрептомисин, левомисетин вә с.) вә витаминләрдән (B_1, B_2, B_6, C, PP) истифадә олунур. Венаја изотоник, һипертоник, јахуд 5%-ли глүкоза мәһлулу јеритмәклә су вә дуз мүбадиләси низама салыныр. В.-лы хәстәләр, вибрионкәздирәнләр вә онларла тәмасда оланлар ҹидди нәзарәт алтында тәҹрид олунур, јашадығы мәнзилләр дезинфексија едилир вә с.

П р о ф и л а к т и к а с ы: мүвафиг карантин тәдбирләри көрмәк, гоншу өлкәләрдән хәстәлик кечмәсинин гаршысыны алмаг (бах *Сәрһәдләрин санитарија мүһафизәси*), су мәнбәләрини бактериоложи ҹәһәтдән тәдгиг едиб горумаг, ичтимаи иашә мүәссисәләриндә санитарија нәзарәтини күчләндирмәк, милчәкләрә гаршы мүбаризә апармаг, әһали арасында санитарија мәдәнијјәтини јүксәлтмәк вә лазыми санитарија-кикијена тәдбирләри кечирмәк, В.-лы хәстәләрлә тәмасда олмуш шәхсләри 6 күн карантиндә сахламаг, мүәјјән һалларда ваксинасија тәдбирләри көрмәк вә с.

Һ е ј в а н л а р д а н јалныз ев гушлары вә вәһши гушлар В.-ја тутулур. Pasteurella бактеријаларынын төрәтдији јолухуҹу хәстәлијин көһнә адыдыр (бах *Пастереллјоз*).

Әд.: Ҹ а в а д з а д ә Р. Б., Т а ғ ы з а д ә Т. Ә., Ә ф ә н д и ј е в С. С., Вәба вә онун профилактикасы, Б., 1970; Микробиология и лабораторная диагностика холеры, отв. ред. М. С. Дрожевкина, В. Н. Милютин, Ростов н/Д, 1975.

«ВӘБА ГИЈАМЛАРЫ»—19 әсрин 30-ҹу илләриндә Русијада вәба епидемијасы илә әлагәдар кәндлиләрин, шәһәр әһалисинин вә әскәрләрин чар һөкумәтинә гаршы кортәбии чыхышлары. Сәбәби вәба илә мүбаризә кедишиндә јајылан рүшвәтхорлуг, карантин тәдбирләринин јеринә јетирилмәсиндә формал полис үсуллары (бир јердән башга јерә кетмәјә иҹазә верилмәмәси) вә с. иди. Епидемија нәтиҹәсиндә јүз минләрлә адам өлмүшдү. Тамбовда (1830), Петербургда (1831) вә Новгород һәрби дүшәркәсиндә (1831) даһа күчлү чыхышлар олмуш, бунлар һәрби гүввә илә јатырылмышды. «В.г.» тәһкимчилик гурулушундан наразылығын тәзаһүрү иди.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 4, М., 1967.

ВӘГФ (وقف)—дини вә ја хејријјә мәгсәди илә дөвләтин, јахуд ајры-ајры шәхсләрин könүллү бағышладығы дашынар вә дашынмаз әмлак. В. 7—8 әсрләрдә јаранмыш, орта әсрләрдә мүсәлман өлкәләриндә кениш јајылмыш вә дин хадимләринин тә'сиринин күчләнмәсиндә әсас игтисади дајаг олмушду. В. јерләриндән алынан кәлир вәгф гојан шәхсин арзусуна ујғун олараг мәсҹид, мәдрәсә, мүалиҹә мүәссисәләринин еһтијаҹларына вә с. хәрҹләнмәли иди. Әслиндә исә кәлирин чохуну руһанилләр вә мә'мурлар мәнимсәјирди. Әмлакын В. едилмәси хүсуси фәрманла (в ә г ф н а м ә) рәсмиләшдирилирди. В. едилмиш әмлак нә сатыла, нә дә бағышлана биләрди. В.-ә ајры-ајры кәндләр, тикилиләр, јол кәнарларында вә јашајыш мәнтәгәләриндәки су гујулары, дәјирманлар, мејвә ағаҹлары вә с. верилә биләрди. В. бә'зән бүтөв вил.-ләри әһатә едирди. В.-и идарә едән шәхс мүтәвәлли вә ја назир адланырды. Мүтәвәллини чох вахт В. гојан шәхс тә'јин едирди; бу вәзифә ирси дә ола биләрди. Мүтәвәлли В. кәлиринин топланмасы вә хәрҹләнмәсинә нәзарәт едирди. *Газан хан* дөврүндә ири В. јерләринә хүсуси идарә д и в а н-и в ә г ф бахырды.

В. Азәрб.-да да кениш јајылмышды. Мәнбәләрә көрә 12—13 әсрләрдә Ширванда Пирсаат чајы саһилиндә јерләшән Пир Һүсејн түрбәсинин (ханакаһ) чохлу В.-и вар иди. Сәфәвиләр дөврүндә јүзләрлә кәнд В.-ә гојулмушду. Һолландијалы Ј. Стрејсин (17 әср) мә'луматына көрә Сәфиәддин Исһаг түрбәсинин Әрдәбилдә 200 еви, 9 һамамы, 8 карвансарасы, Тәбриздә 100 еви, 100 дүканы, бир нечә карвансарасы вә с. јерләрдә чохлу В.-и вар иди. В. Азәрб.-да 1920 илдә ләғв олунмушдур. В.-ин син-

фи маһијјәти руһаниләр тәрәфиндән өрт-басдыр едилсә дә, әслиндә о, истисмарчыларын әлиндә зәһмәткешләри алдатмаг вә синфи мүбаризәдән јајындырмаг үчүн бир васитә иди. Бә'зи мүсәлман өлкәләриндә (Сәудијјә Әрәбистаны вә с.) В. галыр.

Әд.: Азәрли М. И., Вәгф мүлкијјәти вә онун нөвләри һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгуг серијасы), 1974, № 1; Петрушевский И. П., Вакфные имения Ардебильского мазара в XVII веке, Труды Института Истории АН Азерб.ССР, т. 1, Б., 1947; Али-заде А. А., Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан, Изв. АН Азерб.ССР, 1946, № 5; јенә онун, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956.

ВӘЗӘРИ, экин бозалағы (Lepidium sativum)—хаччичәклиләр фәсиләсинин бозалаг чинсиндән бириллик битки. Көвдәсинин һүнд. 30—60 *см*-ә гәдәрдир. Ашағы јарпаглары саплаглы, ләләквары јарыглы вә ја бүтөв (сортундан асылы олараг), јухары јарпаглары бүтөв отурагдыр. Чичәји ағ олур. Тезјетишән, сојуғадавамлы биткидир. Вәтәни Шимал-Шәрги вә Чәнуби Африка, Өн Асијадыр. Гәрби Авропада, Асијада (Әфганыстан, Иран, Сурија, Һиндистан Чин, Јапонија), Шимали Америкада (АБШ, Канада), ССРИ-дә исә Орта Асијада, Ермәнистанын ч.-унда, Азәрбајчанда, Күрчүстанда әкилир. В. илбоју бечәрилир. Тәр һалда јејилир. Јарпағында минерал дузлар, A, C, E витамини, каротин, јод, дәмир вә с. олур. Сидикговучу хассәси вар; сингаја гаршы ишләдилир.

ВӘЗИЛӘР (Glandulae)—инсан вә һејванларда спесифик маддәләр һазырлајан, ифраз едән, еләчә дә организмин физиоложи фәалијјәтиндә иштирак едән органлар. В. фәалијјәтинә көрә үч бөјүк група бөлүнүр. Харичи секресија вә ја екзокрин В.-и, дахили, јахуд ендокрин В. вә гарышыг В.

Харичи секресија В.-инин ифраз етдији ширәјә секрет дејилир. Бу В., адәтән, өз ахачаглары илә үзвләрә ачылыр. Мәс., ағызсују В.-и, мә'дәалты вәзи, назик бағырсаг В.-и вә с. Көзјашы, тәр, сүд, пиј вә селик В.-и дә харичи секресија В.-индәндир. Бунларын ичәрисиндә спесифик функсијалар дашыјан хүсуси В. дә вар. Мәс., лимфа В.-и һәм микроорганизмләрлә мүбаризәдә, һәм дә ган јаранмасында иштирак едир. Дахили секресија В.-инин харичә ахары олмадығы үчүн һасил етдији ширәни билаваситә гана ифраз едир. Мәс., һипофиз (бејнин алт артымы), галханабәнзәр вәзи, галханабәнзәр әтраф В., бөјрәкүстү вәзи вә с. бу чүр В.-дир. Дахили секресија В.-инин ифраз етдији ширәјә инкрет вә ја һормон дејилир. Гарышыг В. әмәлә кәтирдији ширәни һәм билаваситә гана, һәм дә үзвләрә ифраз едир. Мәс., мә'дәалты вәзи вә чинсијјәт В.-и.

Бу В.-ин гаршылыглы фәалијјәти организмдә ән мүрәккәб функсијаларын, маддәләр мүбадиләсинин, бөјүмә вә инкишафын нормал кетмәсини тә'мин едир.

ВӘЗИР (әр. وزير)—1)—бә'зи мүсәлман дөвләтиндә назирләрин вә али ә'јанларын титулу. *Сасаниләр* дөврүндән мә'лумдур. *Хилафәт* дөврүндә В. әввәлләр хәлифәнин дәфтәрханасыны идарә едир, сонралар исә Дөвләт Шурасына башчылыг едирди. Хилафәтин сүгутундан сонра бүтүн мүсәлман феодал дөвләтләриндә В. вәзифәси даими олду. Османлы империјасында бир чох сарај ә'јанларына вә әјаләт чанишинләринә В. титулу верилмишди. Баш В. (вәзир-и ә'зәм, сонралар сәдр-и ә'зәм) һөкумәт башчысы олмагла, султанын адындан фәрманлар верир, сүлһ мүгавиләләри имзалајырды. Сәфәвиләр вә Гачарлар дөврүндә баш В. е'тимад үд-дөвлә дә адланырды. 19 әсрин әввәлләриндәк Азәрб.-да мөвчуд олмуш ајры-ајры феодал дөвләтләриндә дә В. вәзифәси вар иди. Түркијәдә 1876 ил Конститусијасына көрә баш В. назирләр шурасынын сәдри иди (бу вәзифә 1922 илдә султанлыгла бирликдә ләғв едилди). 2) Шаһматда ән күчлү фигур.

ВӘЗИРЛӘР—Гәрби Пакистанда (Вәзиристан) јашајан пушту тајфасы. Тәгр. 400—500 мин нәфәрдир (1975). Динләри исламдыр. Әсас мәшғулијјәтләри малдарлыгдыр. В. һәрби ичма-тајфа тәшкилатынын бир чох хүсусијјәтини сахламышлар.

ВӘЗИРЛИК—Азәрб.-да ханлыглар дөврүндә малијјә диваны башчысынын (вәзир) хејринә топланан верки. Бә'зән мәнсулу һесаблајыб веркинин мигдарыны мүәјјән едән мирзәнин хејринә дә топланырды. В. пул вә ја мәнсулла алынырды. В. әһалини вар-јохдан чыхаран веркиләрдән бири иди.

Әд.: Левиатов В. Н., Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Б., 1948.

ВӘЗИРОВ Аслан Фәрһад оғлу (д. 13.12.1910, Бәрдә р-нунун Зүмүрхач к.)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (29.6.1945), гвардија полковники. 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. 1928—30 илләрдә Ленинград вә Москванын һәрби мүһәндислик мәктәбләриндә охумушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә В. Загафгазија чәбһәси Шимал Орду групунун 5-чи Дағ мина-мүһәндис бригадасынын, 3-чү Украјна чәбһәсинин 51-чи Гырмызыбајраглы мүһәндис-истеһкам бригадасынын, 2-чи Белорусија чәбһәсиндә Баш командандлығын 1-чи гвардија мүһәндис-истеһкам бригадасынын командири олмушдур. В. 1947 илдә ордудан бурахылмышдыр. 1948 илдән Каунас, Воронеж вә Бакыда мүхтәлиф вәзифәләрдә олмушдур. 1965 илдән Респ. Мүһарибә Ветеранлары Комитәсинин сәдридир. 4 Гырмызы Бајраг ордени, 2-чи дәрәчәли Кутузов ордени, 2-чи дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени, 2 харичи орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Навечно в сердце народном. К 30-летию победы над фашистской Германией, Минск, 1975.

ВӘЗИРОВ Гамбај Мәммәд оғлу (1899, Нахчыван—1937)—совет һәрби хадими, дивизија командири. 1920 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра һәрби мәктәбә дахил олмуш, 1922 илдә Москваја һәрби академијаја көндәрилмишдир. Академијаны битирдикдән (1925) сонра Азәрб. һәрби-сијаси мәктәбинин рәиси тә'јин едилмишдир. Азәрб. һәрби-сијаси мәктәби Тифлис һәрби мәктәби илә бирләшдикдән сонра В. 1927 илин октјабрында 3-чү Гафгаз атычы дивизијасынын, 1928 илдә исә Азәрб. атычы дивизијасынын гәраркаһ рәиси тә'јин олунмушду. В. 1930—32 илләрдә Белорусија һәрби даирәсинин, 111-чи атычы полкунун командири, ејни заманда Жиздра ш. гарнизонунун рәиси иди. 1932 илдә В. Азәрб. атычы дивизијасынын командири вә комиссары тә'јин едилди. АКП 12-чи вә 13-чү гурултајларында МК-ја үзв сечилмиш, VII вә VIII Үмумиттифаг Советләр гурултајларынын, Азәрб.ССР IX фөвгәл'адә Советләр гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. В. Азәрб. МИК (8-чи чағырыш), ЗСФСР МИК (7-чи чағырыш) вә ССРИ МИК-ин (7-чи чағырыш) үзвү иди. Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур.

ВӘЗИРОВ Мирзә Әбүлһәсән (?—?)—19 әср Азәрб. филологу. Новочеркасск кимназијасы јанында Шәрг дилләри шө'бәсинин мүәллими олмушдур. «Татар—Азәрбајчан дили дәрслији»ндә (рус дилиндә, Петербург, 1861) Азәрб. дилинин фонетик тәркиби вә грамматикасына даир үмуми мә'лумат верилир. Китаба 19 әср Азәрб. классикләринин әсәрләриндән нүмунәләр дә дахил едилмишдир.

Әд.: Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов, М., 1974.

ВӘЗИРОВ Мирһәсән Сејидказым оғлу (13.2.1889, Шуша—20.9.1918)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. Шуша реални мәктәбиндә охујаркән тәләбәләрин с.-д. дәрнәјинә дахил олмушдур (1904). 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә кәндлиләр вә шәһәр јохсуллары арасында ингилаби иш апармышдыр. Тә'гиб олундуғуна көрә Бакыја кәлмиш, 1908 илдә бурада реални мәктәби битирмиш вә һәмин ил Дон (индики Новочеркасск) Политехник Ин-туна дахил олмушдур. В. бурада да ингилаби фәалијјәтини давам етдирмишдир. Хәстәлијинә көрә тәһсилини јарымчыг гојуб Бакыја гајытмыш вә мүәллимлик етмишдир. 1917 илин әввәлиндә Шушаја кедәрәк бир мүддәт орада ингилаби тәблиғат апармышдыр. Сол есерләр групунун үзвү олан В. 1917 илдән болшевикләр тәрәфиндә чыхыш етмишдир. 1917 ил нојабрын 2-дә Бакы Советинин јени Ичраијјә Комитәсинә үзв, Бакы гәза кәндли депутатлары Советинин 1-чи гурултајында (1918, мај) Ичраијјә Комитәси сәдринин мүавини сечилмишдир. 1918 илин мајындан Бакы ХКС-нин халг торпаг комиссары иди. 1918 илин ијунунда мүлкәдар торпагларынын мүсадирә олунуб зәһмәткеш кәндлиләрә верилмәси һаггында Бакы ХКС-нин декретини имзаламышдыр. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир.

ВӘЗИРОВ Нәҹәф бәј Фәтәли бәј оғлу (апрел 1854, Шуша—9.7.1926, Чухурјурд; Бакыда дәфн едилмишдир) —Азәрб. драматургу, публисист, театр хадими. Илк тәһсилини Шушада алмыш, 1868—74 илләрдә Бакыда реал кимназијада охумушдур. В. Азәрб. професионал театрынын јарадычыларындандыр; 1873 илдә Һ. Б. Зәрдабинин рәһбәрлији вә В.-ун фәал иштиракы илә Бакыда илк дәфә «Ләнкәран ханынын вәзири» вә «Һачы Гара» комедијалары тамашаја гојулмушдур. 1874 илдә В. Москвадакы Петровски-Разумовски Әкинчилик Академијасына дахил олмушдур. Академијада охудуғу мүддәтдә рус јазычысы В. Г. Короленко илә достлашмыш, «Имдадијјә» адлы кизли ҹәмијјәт јаратмышдыр. Академијаны битирдикдән сонра (1878) В. узун мүддәт Азәрб.-ын мүхтәлиф јерләриндә мешәбәји олмуш, 1895 илдән Бакыда вәкиллик етмиш, Азәрб., рус вә Гәрби Авропа классикләринин драм әсәрләринин сәһнәјә гојулмасында режиссор кими чалышмышдыр. 1913 илдә әдәби фәалијјәтинин 40 иллик јубилеји кечирилмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны вә Азәрб.-да Совет һакимијјәтинин гәләбәсини севинҹлә гаршыламыш, совет дөврүндә мәдәни гуруҹулуг саһәсиндә фәал чалышмышдыр.

В.-ун илк пјесләриндән олан «Әти сәнин, сүмүјү мәним», «Гара күнлү» (1873—74), «Кәми ләвбәрсиз олмаз» (1876) әсәрләри итмишдир. «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» (1875) комедијасында күбар аиләләрин түфејли һәјат тәрзи тәнгид олунур. «Далдан атылан даш топуға дәјәр» вә «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» (1890) пјесләриндә аилә-мәишәт ихтилафлары, көһнә адәт вә әгидәләр, мөвһуматы төрәдән мүһит ифша едилир. «Ады вар, өзү јох» (1891) пјесиндә мүлкәдар һәјаты кениш вә бәдии ҹәһәтдән даһа мүкәммәл тәсвир олунмушдур. «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1895) комедијасында вар-дөвләт еһтирасынын инсани мүнасибәтләри сахталашдырмасы Һачы Гәнбәр сурәтиндә үмумиләшдирилмишдир. Һуманизми, јүксәк бәшәри идеаллары тәрәннүм едән «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1896) Азәрб. әдәбијјатында илк фаҹиәдир. Маарифчи кәнҹләрин (Фәхрәддин, Сәадәт) образлары јарадылмыш бу әсәр Азәрб. бәдии вә иҹтимаи фикир тарихиндә хүсуси јер тутур. Фаҹиәнин конфликти јениликлә көһнәлијин мүбаризәси үзәриндә гурулмушдур. «Мүсибәти-Фәхрәддин» вә «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» узун мүддәт Азәрб., Гафгаз, Орта Асија, Волгабоју вилајәтләри вә Иран театрлары сәһнәсиндә ојнанылмышдыр. «Пәһләванани-заманә» (1898—1900) пјеси Азәрб. әдәбијјатында буржуазијанын дахили аләмини ифша едән илк әсәрдир. «Вај шәләкүм-мәлләкүм» (1909), «Нә әкәрсән, ону бичәрсән» (1911) әсәрләриндә аилә вә әхлаг проблемләринә тохунулмушдур. «Кечмишдә гачаглар» (1912) пјесиндә чаризмә, јерли зүлмкарлара, јалтаг вә сатгынлара гаршы вәтәндаш нифрәти күҹлүдүр.

В. «Әкинчи» гәзетиндә фәал иштирак етмишдир. 1905—18 илләрдә дәрҹ етдирдији публисист мәгалә вә фелјетонларында В. гардаш халглар—ермәни вә азәрб.-лар арасында нифаг саланлары ләʼнәтләјир, бејнәлмиләлчилији тәблиғ едир, Бакы фәһләләринин һәјатынын ағырлығындан шикајәтләнир, Ирандакы шаһ идарә үсулунун өзбашыналығына гәзәбини билдирир, Сәттарханын башчылығы илә кенишләнән милли азадлыг һәрәкатыны алгышлајырды.

В. совет дөврүндә «Тәзә әсрин ибтидасы», «Пул дүшкүнү Һачы Фәрәҹ» вә «Мәһди хан Табасарани» (јарымчыг галмышдыр) пјесләрини јазмышдыр. Илк Азәрб. совет пјесләриндән олан «Тәзә әсрин ибтидасы»нда сосиалист ингилабы алгышланыр, болшевикләрин дүнјанын ән хејирхаһ адамлары олдуғу көстәрилир. В.-ун јарадыҹылығы реалист Азәрб. драматуркијасынын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрҹүмә олунмушдур. Ләнкәран Дөвләт Драм Театрына В.-ун ады верилмишдир.

Әсәрләри: Тәснифати-Нәҹәф бәј Вәзирзадә, Б., 1900; Әсәрләри, 2 ҹилддә, Б., 1953—54; Мәгалә вә фелјетонлар, Б., 1961; Сечилмиш әсәрләри, Б., 1976; Избранные произведения, Б., 1958.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 2, Б., 1960; Кәмран М., Нәҹәфбәј Вәзиров, Б., 1968; Әфәндијев Һ., М. Ф. Ахундов реалист-сатирик нәсринин давамчылары, Б., 1974. Касум-заде Ф., Н. Б. Везиров, Б., 1958; Алиева А., Н. Везиров и азербайджанский театр, Б., 1967.

ВӘЗИРОВ Сүлејман Азад оғлу (18.11.1910, Бакы—7.2.1973, Бакы)—совет дөвләт хадими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1944), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951), Азәрб. ССР әмәкдар елм вә техника хадими (1967). 1941 илдән Сов. ИКП үзвү. Азәрбајҹан Политехник Институну битирмишдир (1932). В. нефт мәʼдәнләриндә мүһәндис вә рәһбәр вәзифәләрдә чалышмыш (1932—40), «Азәрнефткомбинат»ын баш мүһәндиси (1940—42), рәиси (1942—45), Азәрнефтин (1945—46), ССРИ Ҹәнуб вә Гәрб р-нларынын нефтчыхарма үзрә Баш идарәсинин (1946—49) вә «Түркмәннефт»ин рәиси (1949—53), Азәрб. ССР нефтчыхарма назири (1954—58), Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини (1958—59), Азәрб.ССР ХТШ сәдри (1959—65), Азәрб.ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини (1965—70), 1971 илдән исә Азәрб.ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әти сәдринин мүавини олмушдур. 1950—53 илләрдә Түркмәнистан КП МК, 1956 илдән АКП МК үзвү иди. В. нефт вә газ чыхарылмасына даир бир сыра мәгаләнин вә кәшфин мүәллифидир. В. ССРИ Али Советинин (3, 5—6-чы чағырыш), Азәрб.ССР Али Советинин (4, 7—8-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 4 дәфә Ленин ордени, 6 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВӘЗИРОВ Һашым бәј Мир Иман оғлу (1868, Шуша—4.2.1916, Бакы)—Азәрб. журналисти, јазычы. Јереван семинаријасыны битирмиш, 1906 илләдәк Јереван, Бәрдә, Шәки вә Шушада мүәллимлик етмишдир. 1907—16 илләрдә Бакыда «Тәзә һәјат», «Иттифаг», «Сәда», «Сәдаји-вәтән», «Сәдаји-һәгг», «Кавказетс» (русҹа) гәзетләрини вә «Мәзәли» сатирик журналыны нәшр етдирмишдир. Феодал-патриархал мүнасибәтләр, капитализм, мүстәмләкәчилик әлејһинә мәгалә вә фелјетонлар јазмышдыр. Лакин иҹтимаи-сијаси көрүшләриндә буржуа милләтчилији дә өзүнү көстәрмиш, синфи сүлһ идејасынын тәрәфдары, панисламист олмушдур. «Дөјмә гапыны, дөјәрләр гапыны», «Евләнмәк су ичмәк дејил», «Хан-хан» комедијалары вар. М. П. Вагифин шеʼр мәҹмуәсини чап етдирмишдир (1908). Шекспирин «Отелло» фаҹиәсинин Азәрб. дилинә илк тәрҹүмәчисидир (1901). В.-ун «Сәда» нәшријјаты Азәрб.-да китаб нәшри тарихиндә мүәјјән рол ојнамышдыр.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, ҹ. 2, Б., 1960.

ВӘЗИРОВА Сара Нәҹәф бәј гызы (1889, Шуша—1961, Бакы) — Азәрб. совет маариф хадими. Н. Б. Вәзировун гызы. Бакыда «Мүгәддәс Нина» мәктәбини битирмиш (1907), I рус-мүсәлман (Азәрб.) гыз мәктәбиндә мүәллим, II рус-мүсәлман гыз мәктәбиндә мүдир олмушдур (1910 — 1920). В. Бакы мүсәлман гадынлары хејријјә ҹәмијјәтинин ишиндә јахындан иштирак етмишдир. Совет һакимијјәти илләриндә мүәллим вә китабханачы ишләмишдир.

Әд.: Мәммәдов С., Азәрбајҹанын илк маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960.

ВӘЗИФӘ ҸИНАЈӘТЛӘРИ — совет ҹинајәт һүгугуна көрә вәзифәли шәхсләрин өз гуллуг мөвгејиндән истифадә едәрәк совет дөвләт вә ја иҹтимаи апаратынын нормал фәалијјәтинә гәсд едән ҹинајәткар һәрәкәтләри. В.ҹ. мүттәфиг респ.-ларын ҹинајәт мәҹәлләләриндә хүсуси фәсил тәшкил едир (мәс., Азәрб.ССР Ҹинајәт Мәҹәлләси, фәсил 7). В.ҹ.-нин әламәтләри: вәзифәли шәхсин вәзифәсиндән истифадә етмәклә гуллуг мәнафејинә зидд һәрәкәти вә бунун нәтиҹәсиндә дөвләт вә иҹтимаи мәнафејә, һабелә вәтәндашларын ганунла мүһафизә олунан һүгуг вә мәнафеләринә зәрәр вурмасы. В.ҹ. ағыр нәтиҹәләрә сәбәб олдугда мәсʼулијјәт артыр. В.ч. үмуми (идарәчилијин, јахуд х.т.-нын бүтүн саһәләриндә баш верә билән В.ч.) вә хүсуси В.ч.-нә бөлүнүр. Үмуми В.ч. ашағыдакылардыр: һакимијјәтдән вә ја гуллуг мөвгејиндән суи-истифадә, һакимијјәти вә ја гуллуг сәлаһијјәтини ашма, сәһләнкарлыг, рүшвәтхорлуг, вәзифә сахтакарлығы вә с. Хүсуси В.ч., адәтән, һәр һансы конкрет саһәдә (сәнаједә, тиҹарәтдә, мәһкәмә фәалијјәтиндә) баш верә биләр: кејфијјәтсиз мәһсул бурахылышы, һакимләрин әдаләтсиз гәрар чыхармасы вә с. Бу ҹинајәтләр ҹинајәт мәҹәлләләринин дикәр фәсилләриндә нәзәрдә тутулур (бах һәмчинин *Тәсәррүфат ҹинајәтләри*).

ВӘЗИФӘЛИ ШӘХС—совет һүгугуна көрә даими вә ја мүвәггәти олараг, тәʼјинат вә ја сечки әсасында, пулла

өдәнилмәклә вә ја ичтимаи әсасларла һакимијјәт нүмајәндәси функсијасыны һәјата кечирән, һәмчинин дөвләт вә ја ичтимаи идарәләрдә, тәшкилатларда вә ја мүәссисәләрдә тәшкилати-бинакүзарлыг вә ја инзибати-тәсәррүфат вәзифәләринин јеринә јетирилмәсилә әлагәдар вәзифәләри тутан, јахуд көстәрилән идарәләрдә вә ја мүәссисәләрдә һәмин вәзифәләри хүсуси сәлаһијјәт үзрә јеринә јетирән шәхс (бах Азәрб.ССР Ҹинајәт Мәҹәлләсинин 167-ҹи маддәсинә олан әлавәјә). В.ш. анлајышы совет һүгугунун бир чох саһәләриндә ишләнир. Совет ҹинајәт һүгугунда В.ш.-ләр *вәзифә ҹинајәтләри* адланан ҹинајәтләрин хүсуси субјектләридир.

ВӘЗН (әр. وزن—өлчү)—1) ә д ә б и ј ј а т д а ш е р өлчүсү; вурғулу вә ја вурғусуз һеҹаларын сајы, јахуд узун вә гыса һеҹаларын дүзүлүш гајдасы. Һәр дилин фонетик гурулушу вә сәҹијјәви хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг, ајры-ајры халгларын поезијасында мүхтәлиф В.-ләр јаранмыш вә тәкмилләшмишдир. Түркдилли халгларын, о ҹүмләдән Азәрб. халгынын милли ше'р В.-и *һеҹа вәзнидир*. Классик Азәрб. поезијасында исә, хүсусән 18 әсрәдәк, әсасән, *әруз вәзниндән* истифадә олунмушдур. Азәрб. совет ше'риндә сәрбәст В. дә кениш јајылмышдыр (бах *Сәрбәст ше'р*); 2) м у с и г и д ә—давамијјәтинә көрә бәрабәр олан, вурғулу (гүввәтли) вә вурғусуз (зәиф) һиссәләрә ајрылан мусиги парчаларынын ардыҹыллығы. Ритм мусиги сәсләринин заман әрзиндә гаршылыглы нисбәтини ифадә едирсә, В. бу нисбәтләрин ме'јары вәзифәсини дашыјыр. Ханә (такт) һиссәләри вә вурғуларын сајындан асылы олараг В.-ләр бир нечә нөвә ајрылыр: садә, мүрәккәб, гарышыг, мүнтәзәм вә гејри-мүнтәзәм. С а д ә В. бирвурғулу (2 вә ја 3 һиссәли) ханәләрдән ибарәтдир. М ү р ә к к ә б В. 2 вә даһа артыг садә В. групларынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир (4, 6, 9 јахуд 12 һиссәли). Садә В.-дә вурғу ханәнин биринҹи һиссәсинә, мүрәккәб В.-дә исә һәр садә В. групунун биринҹи һиссәсинә дүшүр. Мүрәккәб В.-дә биринҹи һиссәјә дүшән вурғу галан һиссәләрә нисбәтән гүввәтли олур. Г а р ы ш ы г В. 2 вә даһа чох мүхтәлиф һиссәли ханәләрдән әмәлә кәлир (5, 7 һиссәли). М ү н т ә з ә м В. ејниөлчүлү ханәләрдән ибарәтдир. Г е ј р и - м ү н т ә з ә м В. ики јерә ајрылыр: вахташыры вә сәрбәст дәјишән. Вахташыры дәјишән В.-дә мүхтәлифөлчүлү ханәләрин ардыҹыллығы мүәјјән гајдада, сәрбәст дәјишән В.-дә исә гајдасыз олур.

В. нот јазысында ачарда, алтерасија ишарәләриндән сонра ики рәгәмлә јазылыр: үст рәгәм ханә һиссәләринин сајыны, алт рәгәм исә һәр һиссәнин һансы өлчүлү нотлардан ибарәт олдуғуну көстәрир. Мәс., садә В. $^{2}/_{2}$, $^{2}/_{4}$, $^{3}/_{4}$, $^{3}/_{8}$ вә с., мүрәккәб В. $^{4}/_{4}$, $^{4}/_{8}$, $^{6}/_{8}$ вә с., гарышыг В. $^{5}/_{4}$, $^{5}/_{8}$ вә с.

Азәрб. халг мусигиси $^{2}/_{4}$, $^{3}/_{4}$, $^{4}/_{4}$, $^{3}/_{8}$, $^{6}/_{8}$ өлчүлү В.-ләрә әсасланыр. Бунлардан $^{6}/_{8}$-ә даһа чох тәсадүф олунур. Азәрб. халг маһны вә рәгсләри, рәнк вә тәснифләр, ашыг мусигисинин бә'зи формалары мүнтәзәм В.-ә, муғамлар исә сәрбәст дәјишән В.-ә әсасланыр. Зәрби муғамларын вокал һиссәси импровизасија јолу илә ифа олунараг сәрбәст дәјишән В., мушајиәт һиссәси исә мүнтәзәм В. әсасында гурулур.

ВӘЗНӘ—киши чухаларынын дөш һиссәсинә тикилән узунсов ҹиб (јуваҹыг). 20 әсрин әввәлләринәдәк В.-ли чухалар Гафгазда, о ҹүмләдән Азәрб.-да кениш јајылмышды. Әввәлләр В.-јә патрон тахылырды. Патрондаш мејдана чыхдыгдан сонра В. милли кејим үнсүрү кими галмышдыр. Һазырда Гафгазын, еләҹә дә Азәрб.ССР-ин рәгс коллективләриндә милли рәгсләрин ифасы заманы В.-ли чухалар кејилир.

ВӘКАЛӘТНАМӘ—бах *Е'тибарнамә*.

ВӘКИЛ (әр. وكيل, — инанылмыш)— 1) һүгуги јардым көстәрмәји өзүнә пешә сечмиш шәхс. ССРИ-дә али һүгуг тәһсилинә вә һүгуг ихтисасы үзрә азы икииллик иш стажына малик вәтәндаш В. ола биләр. Совет В.-и әһалијә, мүәссисә, идарә вә тәшкилатлара һүгуги мәсәләләр барәдә мәсләһәтләр, ганунверичилик һаггында изаһат вә мә'луматлар вермәк, әризә, шикајәт вә һүгуги характерли дикәр сәнәдләр тәртиб етмәк формасында һүгуги јардым көстәрир. В. ҹинајәт ишләриндә мүттәһимин, јахуд мүлки иддиаҹынын, ҹавабдеһин, зәрәрчәкәнин мәнафејинин мүдафиәчиси, һабелә мүлки ишләрдә тәрәфләрин вә дикәр просес иштиракчыларынын нүмајәндәси кими чыхыш едир. Бир сыра һалда В.-ин просесдә мүтләг иштиракы ганунверичиликлә мүәјјән едилир (мәс., һәдди-булуға чатмамышларын ҹинајәтләри үзрә бүтүн ишләрдә). В. мүдафиәчи кими һәдди-булуға чатмамышларын, јахуд физики вә ја руһи гүсурлар нәтиҹәсиндә өзүнүмүдафиә һүгугуну һәјата кечирә билмәјән шәхсләрин ҹинајәтләри үзрә ишләрдә иттиһам верилән вахтдан иштирак едә биләр; бүтүн дикәр һалларда мүгәссирә ибтидаи истинтагын сона чатмасы билдирилән вахтдан иштирак едир. В. үзәринә көтүрдүјү мүдафиәдән имтина едә билмәз, һүгуги јардым үчүн мүраҹиәт едилән заман она билдирилән мә'луматлары јајмаға һаглы дејилдир. ССРИ-дә кениш һүгуг мәсләһәтханалары шәбәкәси (бах *Вәкилләр коллекијасы*) вә хидмәт һаггы ашағы олдуғундан әһали В.-ләрин хидмәтиндән кениш истифадә едир. Бир чох һалда һүгуги јардым пулсуздур: алимент алынмасы үзрә ишләрдә 1-ҹи вә 2-ҹи груп әлилләрә, тә'ҹили һәрби хидмәтчиләрә әризә тәртиб етдикдә вә с. Шифаһи мә'луматлар да чох һалларда пулсуз верилир. ССРИ-дә буржуа дөвләтләриндән фәргли олараг хүсуси В.-ләр идарәси јохдур вә һәр бир В. вәкилләр коллекијасынын үзвү олмалыдыр. ССРИ-дә В.-ләр ејни һүгуглара маликдирләр. 2) Орта әсрләрдә бир сыра Шәрг өлкәсиндә дөвләт башчысынын билаваситә нүмајәндәси олуб, малијјә вә игтисади ишләрә башчылыг едән јүксәк рүтбәли шәхс; вилајәт, әјаләт башчыларынын сарајдакы даими нүмајәндәси («Вәкилидәр»—сарај В.-и).

ВӘКИЛЛӘР КОЛЛЕКИЈАСЫ—вәкилләрин тәшкилаты. ССРИ-дә В.к. вәкилликлә мәшғул олан шәхсләрин көнүллү ичтимаи тәшкилатыдыр; В.к.-нын тәшкили мүттәфиг респ.-ларда гәбул едилән Әсаснамәләрлә тәнзим едилир (мәс., Азәрб.ССР-дә Азәрб. ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'этинин 1965 ил 9 август тарихли Фәрманы илә тәсдиг едилән Әсаснамә гүввәдәдир). Респ.-ларда, вилајәтләрдә (өлкәләрдә) һәмчинин Москва вә Ленинградда В.к. јарадылмышдыр; р-н вә шәһәрләрдә һүгуг мәсләһәтханалары фәалијјәт көстәрир. В.к.-нын али органы үмуми јығынчаг, јахуд конфрансдыр. Јығынчаг коллекија һеј'әтинин мигдарыны мүәјјән едир, Рәјасәт Һеј'әтини сечир. Рәјасәт Һеј'әти һүгуг мәсләһәтханаларынын тәшкилинә вә фәалијјәтинә рәһбәрлик едир. В.к.-на дөвләт рәһбәрлијини ја мүттәфиг респ. әдлијјә назирлији вә ја вилајәт (өлкә) Зәһмәткеш Депутатлары Советинин Иҹраијјә Комитәси, јахуд мухтар респ. әдлијјә назири һәјата кечирир. Совет В.к. өз фәалијјәти илә вәтәндашларын, мүәссисәләрин идарә вә тәшкилатларын һүгугларынын вә гануни мәнафеләринин мүһафизәсинә, сосиалист ганунчулуғунун мөһкәмләнмәсинә вә әдаләт мүһакимәсинин лајигинҹә һәјата кечирилмәсинә көмәк едир. Азәрб.ССР В.к. Азәрб. ХКС-нин 1922 ил 9 апрел тарихли декрети илә јарадылмышдыр. Азәрб.ССР-дә 377 вәкили бирләшдирән 58 һүгуг мәсләһәтханасы фәалијјәт көстәрир (1977, јанвар).

А в р о п а с о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә вәкилләрин тәшкилатлары ичтимаи өзүнүидарә тәшкилатларыдыр вә әдлијјә назиринин нәзарәти алтында фәалијјәт көстәрир. Б у р ж у а д ө в л ә т л ә р и н д ә вәкилләрин тәшкилатларынын ваһид гурулуш принсипи јохдур. Дөвләт гуллуғунда олмајан вәкилләр хүсуси бүро вә конторлар ачырлар.

ВӘКИЛОВ Меһдихан Јусиф оғлу (15.7.1902, индики Газах р-нунун Јухары Салаһлы к.—18.10.1975, Бакы ш.)—совет тарихчиси, тарих е.д. (1969), проф. (1969), әмәкдар елм хадими (1973). 1939 илдән Сов.ИКП үзвү. 1956—75 илләрдә В. И. Ленин ад. АПИ-дә (1956—62 илләрдә ректор, 1956—69 илләрдә Сов.ИКП тарихи кафедрасынын мүдири, 1969—75 илләрдә һәмин кафедранын проф.) ишләмишдир. В. Азәрб.-ын совет дөврү тарихинин тәдгигатчыларындандыр. Азәрб.ССР Али Советинин (5-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 1-ҹи дәрәҹәли Вәтән мүһарибәси ордени, Шәрәф Нишаны ордени (2 дәфә) вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р и: Бөјүк Октјабр ингилабы вә Азәрбајҹанда сосиалист мәдәнијјәтинин чичәкләнмәси, Б., 1955.

ВӘКИЛОВ Мәммәдрза Мәнсур оғлу (21.3.1864, Јелизаветпол губ., Газах гәзасынын Салаһлы к.— 30.12.1944, Бакы)—совет һәкими. Бакыда илк поликлиника хидмәтинин тәшкилатчысы. I Тифлис классик кимназијасыны (1887) вә Харков ун-тинин тибб факүлтәсини (1893) битирмишдир. Совет һакимијјәтиндән габаг Азәрб.-да тез-тез баш верән епидемијалара гаршы мүбаризәдә, Бакыда илк поликлиникаларын тәшкилиндә вә әһали арасында санитарија мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсиндә хидмәти олмушдур. В. Гафгаз Тибб Ҹәмијјәтинин һәгиги

үзвү сечилмишдир (1900). В.-ун тәшәббүсү илә Бакыда 6 амбулаторија тәшкил едилмишдир. 1901 илдә Бакыда ачылан илк мүаличәханада (индики С. М. Әфәндијев ад. 2 №-ли шәһәр поликлиникасы). 43 ил ишләмишдир.

ВӘКИЛОВ Мустафа Мәммәд оғлу (25.1.1899, Тифлис—30.4.1943) — совет һүгугшүнасы, проф. (1935). Сорбонна (Франса) ун-тинин һүгуг факүлтәсини битирмиш, һүгуг магистри елми дәрәчәси алмышдыр (1924). В. респ.-нын әдлијјә органлары (1924—27) вә али мәктәбләриндә (1927—37) чалышмыш, һәмчинин елми-тәдгигат иши, тәрчүмә вә редактә илә мәшғул олмушдур. Азәрб.-да аилә һүгугу (ингилабдан әввәл), һүгуг вә әхлаг вә с. мөвзуда әсәрләр, һәмчинин мүлки һүгугдан гыса дәрслик јазмыш, «Русча-Азәрбајчанча лүғәт» (Бакы, 1938) тәртиб етмишдир.

ВӘКИЛОВА Лејла Мәһәд гызы (д. 29.1.1927, Бакы) — Азәрб. совет балет артисти. ССРИ халг артисти (1967). 1956 илдән Сов. ИКП үзвү. 1943 илдә Бакы Хореографија Мәктәбини битирмиш (Г. Алмасзадәнин синфи үзрә), 1945—46 илләрдә Москва Хореографија Мәктәбиндә тәчрүбә кечмишдир. 1943—71 илләрдә М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Дөвләт Опера вә Балет Театрынын солисти олмушдур. Илк дәфә сәһнәдә Тао Хоа («Гырмызы лалә», Р. М. Глиер) ролуну ојнамышдыр. В. милли балетләрдә классик рәгс техникасы вә Азәрб. халг рәгсләринә хас елементләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Зәрифлик, реализм В. јарадычылығынын әсас хүсусијјәтләриндәндир. Партијалары: Одетта—Одиллија («Соналар көлү», П. Чајковски), Зарема («Бахчасарај фонтаны», Б. Асафјев), Лауренсија («Лауренсија», А. Крејн), Рајмонда («Рајмонда», А. Глазунов), Жизел («Жизел», А. Адан), Күлјанаг («Гыз галасы», Ә. Бәдәлбәјли), Күлшән («Күлшән», С. Һачыбәјов), Ајишә, Сари («Једди көзәл», «Илдырымлы јолларла», Г. Гарајев), Ширин («Мәһәббәт әфсанәси», А. Мәликов), Екина («Спартак», А. Хачатурјан), Гарача гыз («Гарача гыз», Ә. Аббасов) вә б. В. ССРИ-нин бир чох шәһәриндә вә харичи өлкәләрдә гастролда олмушдур. 1953 илдән Бакы Хореографија Мәктәбиндә дәрс дејир. 1976 илдән Азәрб. Дөвләт Рәгс Ансамблынын бәдии рәһбәридир. Ленин ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

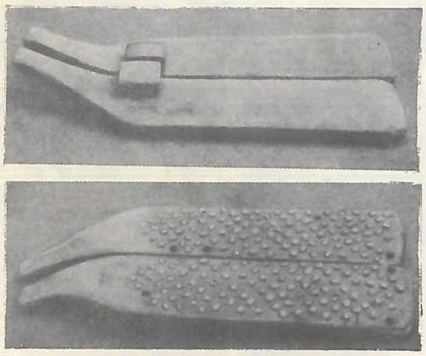

ВӘКИЛОВА Фатма Исмајыл гызы (д. 30.3.1912, индики Газах р-нунун Јухары Салаһлы к.)—совет кеокимјачысы, кеолокија-минералокија е.д. (1968). Азәрб.ССР ЕА И. М. Губкин ад. Кеолокија Ин-ту кеокимја вә аналитик кимја лабораторијасынын рәһбәридир. Кобалтын кеокимјасыны өјрәнмишдир. «Шәрәф нишаны» ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Геохимия кобальта, Б., 1966.

ВӘЛ—гәдим кәнд тәсәррүфаты аләти. Тахыл дөјмәк үчүн истифадә олунурду. В. дашдан вә ағачдан һазырланырды. Азәрб.-да ән гәдим даш В. е.ә. 2-чи миниллијин 1-чи јарысына аид Нахчыван ш. јахынлығындакы II Күлтәпә јашајыш мәскәниндән вә ДГМВ әразисиндән (Степанакерт јахынлығында) тапылмышдыр. Е.ә. 14—12 әсрләрә аид бу тип даш В.-ләр Лгашен курганларындан вә Корус ш. јахынлығындан да мә'лумдур. Ағачдан һазырланан В.-ин алт һиссәсинә чәркә илә дүзүлмүш хырда дашлар бәркидилирди. Археоложи газынтылар заманы Ханлар р-нундан (Азәрб.ССР) Тунч дөврүнә аид ағач В.-ләр тапылмышдыр. Ағач В. гырыглары Ермәнистан вә Күрчүстан әразисиндән е.ә. 1-чи миниллијин әввәлләринә аид абидәләрдән ашкар едилмишдир. Азәрб.-да биртајлы вә икитајлы тахта В. ишләдилирди. Биртајлы В. нисбәтән бөјүк, икитајлы В. исә кичик олурду. В.-ә, әсасән, кәл, өкүз вә ат гошулурду.

Гоша вәл. Губа. 19—20 әсрин әввәли.

ВӘЛВӘЛӘ—Азәрб.ССР-ин Губа вә Хачмаз р-нларында чај. Уз. 96 *км*, һөвзәсинин саһ. 628 *км²*. Бабачајла Чими чајынын бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Баш Гафгаз силсиләсинин шм.-ш. јамачларындан (2940 *м* һүнд.-дән) башланыр, Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Гар, јералты вә јағыш сулары илә гидаланыр. Јајда күчлү јағышлар заманы дашғын вә бә'зән дә сел олур. Сујунун бир һиссәси Самур—Абшерон каналына ахыдылыр. Сувармада истифадә олунур. Үстүндә СЕС вә су говшағы тикилмишдир.

ВӘЛВӘЛӘ—Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 25 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Губа шосе јолу кәнарында, Вәлвәлә чајынын сағ саһилиндә, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 609 (1976); бағчылыг, тәрәвәзчилик, әкинчилик вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ВӘЛӘМИР, јулаф (Avena)—тахыллар вә ја гыртычкимиләр фәсиләсинә аид бириллик от чинси. Һүнд. 15—170 *см*-ә чатыр. Көкләри сачаглы, јарпаглары хәтвары, чичәк групу сүпүркәдир. Сүнбүлчүјү 1—3 вә чохчичәкли, дәни чичәк пулчуғуна битишик олур. Векетасија дөврү 80—120 күндүр. Дүнјада 70-ә гәдәр, ССРИ-дә 13, Азәрб. ССР-дә исә 10 нөвү (8 јарымнөвү) мә'лумдур. Брунс В.-и (A. bruhnsiana) ендемикдир (анчаг Абшеронда, хүсусилә Артјом адасында јајылмышдыр). Азәрб.-да мәдәни һалда В.-ин ики нөвү: әкин В.-и (A. sativa) вә Византија В.-и (A. byzantina) бечәрилир. В. дәниндә 4,5—8,0 *мг/кг* B_1 витамини, 9—19,5% зүлал, 21—55% нишаста, 7—24% селлүлоз, 2,8—5,7% күл, 2—11% јағ, јармасында исә 30% глобулин, 35% авесин (ароламин зүлал групу), 6,8% албумин, аркинин, триптофан, триозин вә с. вардыр. 1 *кг* В. дәни 3,07 *ккал* енержи верир. ССРИ-дә 1922 илдән 1 *кг* орта дәрәчәли В. дәни јем ваһиди кими гәбул едилмишдир. В.-дән јарма, ун, кисел, галет, гәһвә вә б. мәһсулларын һазырланмасында, һәмчинин һејвандарлыгда истифадә едилир.

Әд.; Митрофанов А. С., Митрофанова К. С., Овес, М., 1972; Цвелев Н. Н., Злаки СССР, Л., 1976.

ВӘЛӘМИРУШУЛАРЫ (Emberiza) — вәләмиргушукимиләр фәсиләсинин бир чинси. Бәдәнинин уз. 12,5—20 *см*, рәнки гонур-гәһвәји, бә'зән сары олур. Гујруғу нисбәтән узундур. 39 нөвү мә'лумдур. Авропа, Асија вә Африкада јајылмышдыр. ССРИ-дә 27, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 7 нөвү вар (гарабаш, тарла вә гамыш В. даһа чохдур). Коллугларла өртүлмүш тундрадан сәһраја гәдәр, һүнд. 3600 *м*-әдәк олан дағларда јашајыр. Бә'зиләри отураг һәјат кечирир, дикәрләри исә гышламаг үчүн дағлардан вадиләрә учур; јердә, бә'зән дә алчаг колда дүзәлтдији ачыг јуваја 3—6 јумурта гојур. Битки тохуму вә һәшәратла ги-

Л. М. Вәкилова: солда—Одетта-Одиллија («Соналар көлү», П. И. Чајковски), сағда—Ширин («Мәһәббәт әфсанәси», А. Мәликов ролларында.

даланыр. К.т. зәрәрверичиләрини мәһв етдијинә көрә фајдалыдыр.

ВӘЛӘС (Carpinus) — фындыгкимиләр фәсиләсиндән јарпағы төкүлән ағач, бә'зән кол чинси. Көвдәси һамар боз габыгла өртүлүдүр. Садә, кәнарлары

Вәләс: 1—чичәкли будағы; 2—мејвәли будағы.

икигат дишли јарпаглары нөвбә илә дүзүлүр. Чичәкләри ајрычинсијјәтли, биревлидир, сырғаларда топланыр. Мејвәси биртохумлу фындыгчыгдыр. Авропада 50-јә јахын, Шәрги Асијада вә Шимали Америкада бир нөвү битир. ССРИ-нин Авропа һиссәсинин г.-индә Крым, Гафгаз вә Приморје өлкәсинин ч.-унда 5 нөвү јајылмышдыр. Әсасән 2 јарусда, енлијарпаглы мешәләрин коллуг, хырда ағачлар олан һиссәсиндә битир; рүтубәтли, јумшаг вә мүнбит торпагларда јахшы инкишаф едир. Тохум, пөһрә вә чубугла чохалыр. Көлкәјә вә шахтаја давамлыдыр. Ағыр, бәрк одунчағындан тохучулуг машынлары үчүн мәкик һазырланыр, муси-ги аләтләри истеһсалында вә машынгајырмада истифадә едилир. А д и В. (C. betulus) вә Г а ф г а з В.-и (C. caucasica) ән чох јајылмышдыр. Бу ағачларын һүнд. 20—30 *м*-әдәк олур. Гафгазда вә Азәрб.ССР-дә д ә м и р г а р а, јахуд Ш ә р г В.-и (C. orientalis) вә Гафгаз В.-и даһа чох раст кәлир. Јарпагларында 3—12,5% ашы маддәси вар. Азәрб.ССР-дә мешә саһәсинин 24,4%-и вәләсликдир.

ВӘЛИБӘЈОВ Баһадыр Гасым оғлу (1894, Шуша гәзасынын Чәмәнли к.—1938)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1918 илин сентјабрындан Сов.ИКП үзвү (әввәлләр сол есер олуб). 1912 илдән ингилаби фәалијјәтә башламышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Минск губ.-нын милис комиссары, Минск Вил. Совети Ичраијјә Комитәсинин үзвү, Смоленск Гызыл гвардија гәраркаһы һәрби-тәсәррүфат идарәсинин комиссары олмушдур. В. Тамбов губ.-нда голчомаг гијамчыларына гаршы вурушмушдур. 1919 илдә РК(б)П Гафгаз Өлкә Комитәсинин тапшырығы илә Батум, Кәнчә вә Гарабағда кизли партија иши апармышдыр. 1920—37 илләрдә АК(б)П Нахчыван Өлкә Комитәсинин катиби, Азәрб.ССР маариф комиссарынын мүавини, әдлијјә комиссары, Нахчыван МССР МИК сәдри, вил. партија комитәсинин биринчи катиби, Күрчүстан К(б)П Борчалы гәза комитәсинин катиби, Азәрб. ССР прокурору, ССРИ ЕА Азәрб. Филиалы сәдринин мүавини олмушдур.

ВӘЛИБӘЈОВ Сәфәрәли бәј Һәсән оғлу (1861—1902)—Азәрб. мүәллими, методист. Гори семинаријасыны битирмиш илк азәрбајчанлылардан олан В. рус, әрәб, фарс дилләрини мүкәммәл билирди. «Вәтән дили» (1888, А. О. Черњајевски илә биркә), «Үсули-чәдид» («Лисани-фарси», 1896) дәрсликләринин мүәллифидир. Икичилдлик «Хәзинеји-әхбар» (1891) әсәри Азәрб. дилиндә изаһлы лүғәтдир. Бурада әлифба сырасы илә мүхтәлиф өлкәләрин (Азәрб., Гәдим Јунаныстан, Рома, Әрәбистан, Иран, Түркијә, Һиндистан вә с.) тарихи, чоғрафијасы, әдәбијјаты, көркәмли шәхсијјәтләри һаггында мә'лумат верилир.

Әд.: А б д у л л а ј е в А., Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән, Б., 1966.

ВӘЛИЗАДӘ Искәндәр Маһмуд оғлу (15.4.1896, Бакы—11.5.1974, Бакы)—селексијачы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949). К.т. елмләри намизәди. 1937 илдән Сов.ИКП үзвү. Тәһсилини Италијада алмышдыр (1923). 1925 илдән өмрүнүн ахырына гәдәр Кәнчә селексија ст.-нда (индики Азәрб. Елми-Тәдгигат Памбыгчылыг Ин-ту) ишләмишдир. В.-нин јетишдирдији памбыг сортлары (1363, 2306, 2018, 2580, 2421, јахшылашдырылмыш 2421, 2833) респ.-да әкилмишдир. В. Азәрб. ССР Али Советинин (4-чү чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 2 «Шәрәф нишаны» ордени илә, ССРИ ХТНС-нин бөјүк гызыл медалы, 2 кичик гызыл медалы вә б. медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВӘЛИЈЕВ Адил Мәстан оғлу (д. 5. 7.1909, Кәдәбәј р-нунун Рәсуллу к.)—

бајтар һәкими. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). 1938 илдән Сов. ИКП үзвү. Шамахы к-з мәктәбинин директору (1939 — 42), Азәрб.КП Шамахы р-н комитәсинин катиби (1942), Азәрб. КП Сәфәрәлијев (1942—48) вә Мирбәшир р-н комитәләринин биринчи катиби (1948—52), Кәнчә вил. к.т. идарәсинин рәиси (1952—53), Азәрб.КП Чәбрајыл р-н комитәсинин биринчи катиби (1954—61) олмушдур. 1962 илдән Кировабад ш. бајтарлыг ст.-нын рәисидир. Азәрб.ССР Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени, Үмумиттифаг к.т. сәркисинин бөјүк гызыл медалы вә с. медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВӘЛИЈЕВ Баһадур Үмүдвар оғлу (д. 1923, индики Имишли р-нунун Хәлфәли к.)—памбыгчы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1950). В. Газах. ССР Чамбул вил. Чу р-нунун «Јени јол» к-зунда чуғундур тарлачылыг бригадири (1942), тракторчу (1943—45), МТС-дә бригадир (1945—58), јенә һәмин к-зун комплекс

трактор тарлачылыг бригадасынын башчысы (1958—65) олмушдур. 1965 илдән Имишли р-нундакы Һ. Асланов ад. к-зун комплекс механикләшдирилмиш памбыгчылыг бригадасында чалышыр. 1949 илдә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Ленин ордени, 2 Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВӘЛИЈЕВ Әли Гара оғлу (д. 28.11. 1901, индики Ерм.ССР Сисјан р-нунун Ағду к.)—

Азәрб. совет јазычысы, Азәрб. ССР халг јазычысы (1974), М. Ф. Ахундов ад. Респ. мүкафаты лауреаты (1954). 1925 илдән Сов. ИКП үзвү. 1931 илдә В. И. Ленин ад. АПИ-ни битирмишдир. Респ.-нын мүхтәлиф р-нларында партија ишиндә чалышмышдыр (1931—37). «Коммунист» гәзети (1941—1949) вә «Азәрбајчан» журналынын (1954—1959) редактору, Азәрб. Јазычылар Иттифагынын мәс'ул катиби (1937—41; 1949—54) олмушдур. В.-ин илк әдәби јазысы 1924 илдә, «Нәнәмин чәһрәси» адлы илк һекајәләр китабы 1930 илдә чап едилмишдир. «Гәһрәман» (1941) романында коллективләшмәдән, јени һәјат уғрунда мүбаризәдән бәһс олунур. «Чәбһә һекајәләри» (1942), «Совгат» (1944) китаблары Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет дөјүшчүләринин гәһрәманлығына, зәһмәткешләрин фәдакар әмәјинә һәср едилмишдир. Мүһарибәдән сонракы јарадычылығында кәнд мөвзусу әсас јер тутмушдур. «Күлшән» (1948), «Чичәкли» (1950), «Үрәк достлары» (1956), «Журналист кәндә кәлир» (1963), «Тәзәкүлүн мә'рифәти» (1965). «Нараһат адам» (1966), «Сәнәт ешги» (1973), «Ишыға доғру» (1975) кими повест вә романларында колхоз кәндинин һәјаты, онун јүксәлиши, јени ичтимаи-əхлаги мүнасибәтләрин формалашмасы екс етдирилмиш, көһнәлијә гаршы барышмаз мүбаризә апаран, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә малик мүасирләримизин долғун бәдии сурәтләри јарадылмышдыр. «Турачлыја кедән јол» (1962) вә гисмән автобиографик «Будағын хатирәләри» (1963—64), «Гарабағда галан изләр» (1976) романларында бәј вә мүлкәдарларын өзбашыналығы, зәһмәткешләрин Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәси, јени һәјат гуручулуғу тәсвир олунмушдур. В., һәм дә көркәмли журналист вә публисистдир. «Зәнкәзур парталлары» (1970), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүш азәрбајчанлы гадынлара һәср олунмуш «Дурна гатары» (1972) очерк китаблары чап едилмишдир. В. ушаглар үчүн дә әсәрләр («Әркөјүн», 1944; «Мадарын дастаны», 1955; «Ушаглара совгат», 1962; «Әзиз нәвәләримә», 1964 вә с.) јазыр. Садәлик, тәбиилик В.-ин бәдии үслубунун әсас хүсусијјәтидир. Әсәрләриндә халг һәјат вә мәишәтинин колоритли лөвһәләрини јаратмышдыр. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир. Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф олунмушдур.

Ә с ә р л ә р и: Әсәрләри, 6 чилддә, Б., 1968—71; Јени һәјат, Б., 1975; Зама-

нын улдузлары, Б., 1975; Пройденные годы, М., 1959; Дорога в Тураджлы, М., 1964; Будаг, мой современник, кн. 1—2, Б., 1967; Призвание, Б., 1976.

Әд.: Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 3, Б., 1957; Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, Б., 1967; Хәлилов Г., Азәрбајҹан романынын инкишаф тарихиндән, Б., 1973; Очерк истории азербайджанской советской литературы, М., 1963.

ВӘЛИЈЕВ Иши Мүтәллим оғлу (д. 15.5.1902, индики Ҹәлилабад р-нунун Алар к.)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1948). «Гырмызы Алар» к-зунун үзвү (1930—43), тахылчылыг (1943—55) вә памбыгчылыг (1955—56) бригадири. 1948 илдә тахылчылыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. 1968 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ВӘЛИЈЕВ Мирзә Дөвләт оғлу (1923, Гусар р-ну, Јухары Ләкәр к.—6.11. 1944)—Совет Иттифагы Гәһрәманы (өлүмүндән сонра, 24.3.1945), гвардија баш сержанты. 1941 илдә Совет Ордусуна чағырылмышдыр. В. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә артиллерија батарејасына командирлик етмишдир. В.-ин дөјүш јолу Шимали Гафгаздан башламышдыр. Кубан, Украјна вә Белорусијада вурушмуш, Румынија, Болгарыстанын вә Маҹарыстанын азад едилмәсиндә, Карпат дағларында дөјүшләрдә иштирак етмишдир. В. 3-ҹү дәрәҹәли Шөһрәт ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. Гусарда В.-ә абидә гојулмуш, адына с-з, күчә вар.

ВӘЛИЈЕВ Сүлејман Вәли оғлу (д. 21.12.1916, Бакынын Рамана гәс.)—Азәрб. совет јазычысы, Азәрб.ССР әмәкдар мәдәнијјәт ишчиси (1976). Бөјүк Вәтән мүһарибәси ҹәбһәләриндә вурушмуш, Италија вә Југославијада *Мүгавимәт һәрәкатында* иштирак етмишдир. Чап олунмуш илк әсәри «Әманәт кассасы» (1932) һекајәсидир. «Бығлы аға» (1937) повестиндә Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә, «Шор ҹүллүтү» (1939) повестиндә ингилабдан әввәл зәһмәткешләрин ағыр һәјаты тәсвир олунур. «Мүбаһисәли шәһәр» (1962) романы партизанларын Тријестин фашист ишғалындан азад едилмәси уғрунда мүбаризәсинә һәср едилмишдир. Јарадыҹылығында истеһсалат, фәһлә мөвзусу мүһүм јер тутур. Совет адамларынын һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән «Дүјүнләр» (1970) романы, «Уста Пиринин улдузлары» (1970), «Ишыглыг» (1975) повестләри вә с. әсәрләрин мүәллифидир. Бә'зи әсәрләри ССРИ халглары дилләринә вә харичи дилләрә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Сечилмиш әсәрләри, Б., 1966; Триглав, Триглав, М., 1971; Узлы, М., 1976.

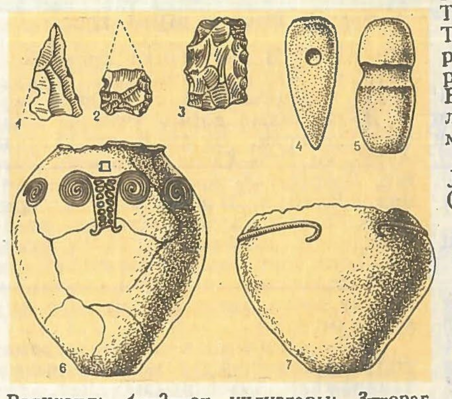
ВӘЛИЈЕВА Хаса Ҹаһанкир гызы (д. 1909, Нах.МССР, индики Илич р-нунун Гарабағлар к.)—түтүнчү. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). Әмәк фәалијјәтинә башладығы вахтдан 1945 илә гәдәр К. Маркс ад. к-зда колхозчу, мангабашчысы (1945—58) ишләмишдир. 1948 илдә түтүнчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр.

ВӘЛИЈЕВА Шәргијјә Әкбәр гызы (д. 1.7.1936, Лачын р-нунун Пичәнис к.)—сағычы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966). Гәһрәман ана (1971). 1966 илдән Сов. ИКП үзвү. Әмәк фәалијјәтинә Киров ад. с-зда башламышдыр (1949). 1965 илдә малдарлыг саһәсиндә јүксәк әмәк көстәричиләринә наил олмушдур. Азәрб. ССР Али Советинин (7—8-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВӘЛИЈУЛЛАҺИЛӘР—һинд вәһһабиләри (бах *Вәһһабилик*), Һиндистанда мүсәлман интибаһы идеологу, мүтәфәккир Вәлијуллаһ шаһын (ө. 1762) давамчылары. Вәлијуллаһ мадди не'мәтләри бөлүшдүрмәкдә бәрабәрлик тәрәфдары вә инкилис ишғалчыларынын Һиндистана сохулмасы әлеһинә иди. Һиндистан мүстәмләкәјә чеврилдикдән сонра В. инкилисләрә гаршы *ҹиһад* е'лан етдиләр. В. арасында Мәһәммәд ибн Әбдүлвәһһабын («вәһһабиләр» сөзү дә онун ады илә әлагәдардыр) тә'лими дә кениш јајылмышды. В. 1857—59 илләр халг үсјанында, 19 әсрин 2-ҹи јарысы вә 20 әсрин әввәлиндәки милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишләр. Биринҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра В. һәрәкаты јатды.

ВӘЛИКӘНД—Дәрбәнддән 25 *км* шм.-г.-дә еркән Тунҹ дөврүнә аид јашајыш јери (Дағ. МССР). Тәдгигатлар заманы сахсы мә'мулаты, дулус күрәси, чахмагдашыдан ох уҹлуглары, сүмүк бизләр, килдән араба тәкәри модели, даш топпуз вә с. тапылмышдыр. Габарыг консентрик даирәләр вә спиралвары нахышларла бәзәдилмиш шүјрәлә кил габлар В.-ин *Кур-Араз мәдәнијјәтинә* аид олдуғуну көстәрир. В.-ин үст тәбәгәсиндән тапылан, көвдәси кил мәһлулу илә суванмыш вә јухары һиссәси јапма золагларла гуршанан габлара Шимали Гафгазын бир сыра абидәсиндә, һабелә *Абшерон археоложи абидәләриндә* дә тәсадүф олунмушдур.

Вәликәнд: *1—2*—ох уҹлуглары; *3*—ораг дишләри; *4*—балта-чәкиҹ; *5*—бәлтә; *6*—нахышлы кил габ; *7*—көвдәси киллә суванмыш кил габ.

Әд.: Мунчаев Р. М., Кавказ на заре бронзового века, М., 1975.

ВӘЛИХАН Сона Ибраһим гызы (д. 19.6.1883, Харков)—совет офталмологу, тибб е.д. (1928), проф. (1933). Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1942). В. 1915—24 илләрдә Харков ун-тинин тибб факүлтәсиндә ишләмишдир. 1938—70 илләрдә Азәрб. Һәкимләри Тәкмилләшдирмә Ин-тунда көз хәстәликләри кафедрасына рәһбәрлик етмишдир. Офталмолокијанын мүхтәлиф мәсәләләринә (көзүн патоложи анатомијасына, көз травмаларына, трахома вә онунла мүбаризәјә) һәср олунмуш бир сыра елми әсәрин мүәллифидир. Респ. Офталмологлар Ҹәмијјәтинин сәдри олмушдур (1945—50). 1971 илдән фәрди пенсијачыдыр.

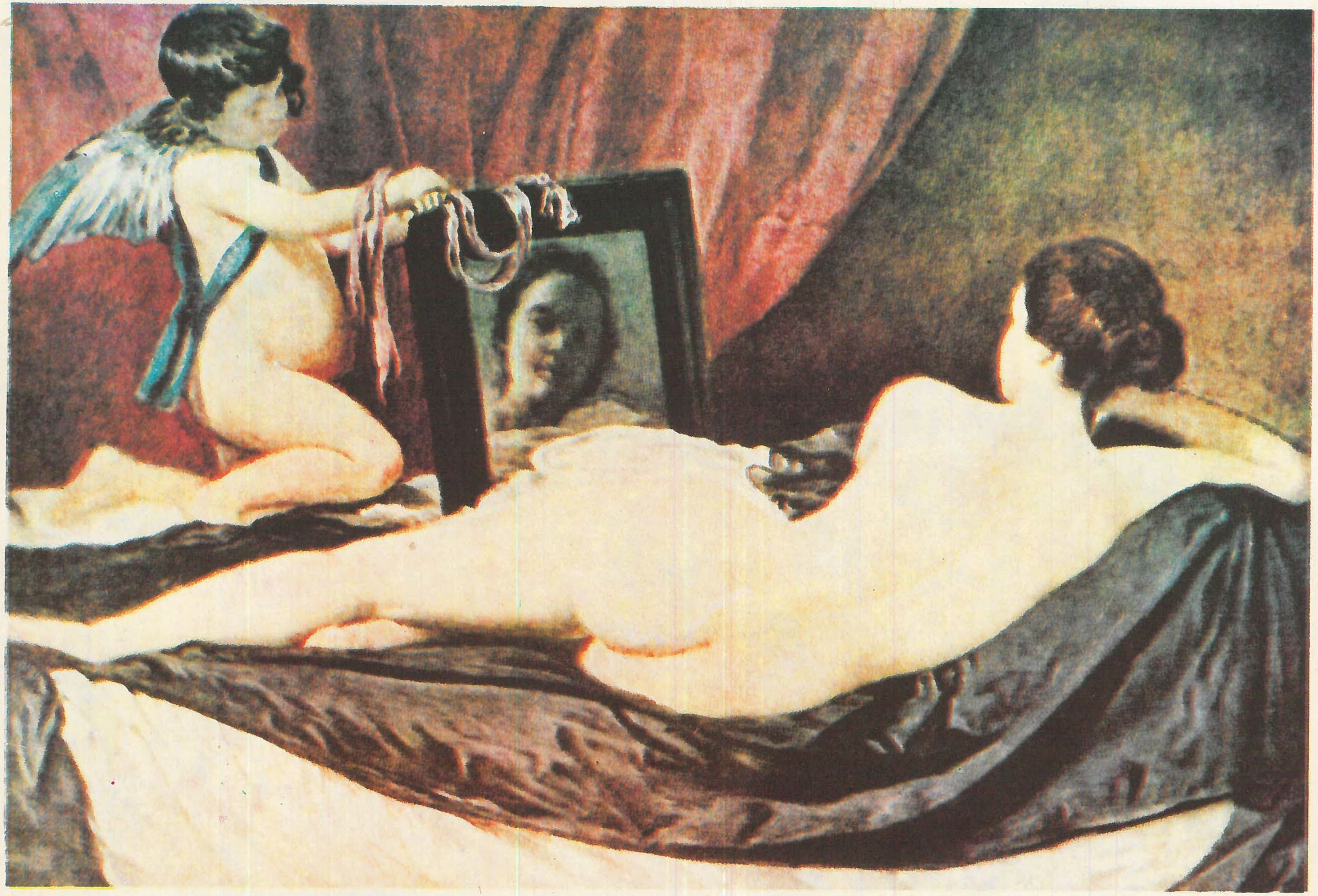
ВӘЛИХАНЛЫ Мәммәдәли Һаҹы Һејдәр оғлу (15.3.1899, Бакы јахынлығындакы Фатмајы к.—12.4.1969, Бакы)—Азәрб. совет актјору. Азәрб. ССР халг артисти (1949). «Сәфа» ҹәмијјәти нәздиндәки мәктәбдә тәһсил алмышдыр. Сәһнә фәалијјәтинә 1911 илдә Ҹ. Зејналовун һазырладығы «Һаҹы Гара» (М. Ф. Ахундов) тамашасында Бәдәл ролунун ифасы илә башламышдыр. 1922 илдән Азәрбајҹан Дөвләт Драм Театрында ишләмиш, 1930 илдә Бакы Театр Техникумуну битирмишдир. Јаратдығы образлар һәјати вә инандырыҹы олмушдур. Инҹә јумор, тәбиилик В. јарадыҹылығынын әсас хүсусијјәтләридир. В., әсасән, комик ролларын маһир ифачысы кими танынмышдыр.

Әсас ролларыи: Пикалов («Љубов Јаровая», К. Тренјов), Гурбанәли («Һәјат», М. Ибраһимов), Коса («Сә-

М. Һ. Вәлиханлы Оҹаггулу («Алмас», Ҹ. Ҹаббарлы) ролунда.

Д. В е л а с к е с. «Венера күзкүјә бахаркән». 1651. Милли галереја. Лондон.

Веласкес Д. мәгаләсинә.

јавуш», Һ. Чавид), Саран («Чаваншир», Һ. Меһди), Мирзә Гәрәнфил, Миндилли («Хошбәхтләр», «Нишанлы гыз», С. Рәһман), вәзир («Ләнкәран ханынын вәзири», М. Ф. Ахундов), Һачы Гәмбәр («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк», Н. Б. Вәзиров), Очаггулу («Алмас», Ч. Чаббарлы), Автолик, сер Ендру («Гыш нағылы», «Он икинчи кечә», В. Шекспир) вә с. В. Азәрб. Мусигили Комедија Театрынын јарадычыларындандыр. «Мәшәди Ибад», «Әр вә арвад» (Ү. Һачыбәјов), «Евлијкән субај» (З. Һачыбәјов) тамашаларында баш роллар ојнамыш, «Көрүш» (1956), «Маһны белә јараныр» (1959) вә с. филмләрдә чәкилмишдир. 2 «Шәрәф нишаны» ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Казымов Т., М. Ә. Вәлиханлы, Б., 1961.

ВӘЛИХАНЛЫ — Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 4 *км* шм.-ш.-дә, Виләш чајынын сол саһилиндән 3 *км* аралы, Буровар вә Пештәсәр силсиләләринин арасында, чөкәкликдәдир. Әһ. 304 (1976); тахылчылыг, үзүмчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана вар.

ВӘЛИЧАН ТӘБРИЗИ (?—?) — 16 әср Азәрб. рәссамы. *Тәбриз миниатүр мәктәбинин* нүмајәндәси. Тәгр. 1587 илдә Түркијәјә кетмиш, Истамбул сарај китабханасында нәггашбашы ишләмишдир. В.Т.-нин оғлан, дәрвиш вә саги сурәтләрини тәсвир едән портрет вә миниатүрләри, Зүһуринин «Әлиф Абдал» вә Нев'инин «Суз-и күзар» әсәрләринә вердији иллүстрасијалар үслуб хүсусијјәтләринә көрә Тәбриз мәктәбинин бәдии ән'әнәләрини әкс етдирир. В.Т.-нин әсәрләри Вјана Дөвләт Китабханасында, Парис Милли Китабханасында, Анкара Университети Китабханасында, Истамбулун Топгапы Музејиндә вә шәхси коллексијаларда сахланылыр.

ВӘН—бах *Көјрүш*.

ВӘНДАМ—Азәрб.ССР-ин Гутгашен р-нунда чај. Көјчајын сағ голу. Уз. 36 *км*, һөвзәсинин саһ. 195 *км*^{2}. Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындан (2960 *м* һүнд.-дән) башланыр. Гар, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Дашгын вә сел олур. Суварма истифадә едилир.

ВӘНДАМ—Азәрб.ССР Гутгашен р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* ч.-ш.-дә, Гутгашен—Исмајыллы шосе јолу кәнарында, Вәндам чајынын сол саһилиндә, Баш Гафгаз силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 3844 (1976); әкинчилик, бағчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә 2 сәккизиллик мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси, археоложи абидәләрдән «Галаүстү јери» (6—9 әсрләр) вар.

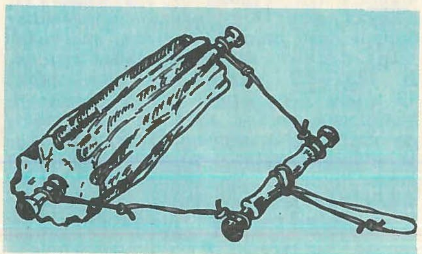
ВӘНӘНД — Азәрб.ССР-ин Ордубад р-нунда чај. Аразын сол голу. Уз. 29 *км*, һөвзәсинин саһ. 91 *км*^{2}. Зәнкәзур силсиләсинин ч.-г. јамачындан (3400 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јералты вә гар сулары илә гидаланыр. Суварма истифадә олунур. Ашағы ахынында Дәстә чајы адланыр.

ВӘНӘНД—Азәрб.ССР Ордубад р-нунда (Нах.МССР) кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 17 *км* шм.-г.-дә, Вәнәнд чајынын (Аразын голу) саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 1536 (1976); тахылчылыг, мејвәчилик, барамачылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, көрпә еви, рабитә шө'бәси вар.

В. Азәрб.-ын гәдим јашајыш мәнтәгәләриндәндир. В.-дәки гәдим гәбиристандан гоч формалы гәбирүстү абидәләр тапылмышдыр. В.-дә орта әсрләрә аид тарихи ме'марлыг абидәләриндән мәсчид, килсә, һамам вә с. галыглары вар. Чүмә мәсчиди 1324/25 илдә тикилмишдир. Дүзбучаглы формада олан мәсчидин саһәси тәгр. 375 *м*^{2}, һүнд. 7 *м*-дир; күнбәзлидир. Мәсчиди 1732 илдә вәнәндли Мәһәммәд Рза бәрпа етдирмишдир. Бәрпа заманы шим. тәрәфдәки тағын үзәриндә фарс вә әрәб дилләриндә јазылмыш китабәдә 18 әсрин 1-чи јарысында В.-ин, еләчә дә Нахчыванын игтисади һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Китабәни илк дәфә Н. В. *Ханыков* франсыз дилинә тәрчүмәси илә чап етдирмишдир. Азәрб. шаири *Гүдси Вәнәнди* бу кәнддә доғулмушдур.

Әд.: Не'мәтова М. С., Азәрбајчанын епиграфик абидәләри (XVII—XVIII әсрләр), Б., 1963.

ВӘРДӘНӘ—1) тарла вәрдәнәси—торпағын үст гатыны һамарламаг, бәркитмәк, кәлтәни әзиб хырдаламаг вә гајсағы дағытмаг үчүн ишләдилән к.т. аләти. В.-ләр трактора гошулан вә асылан олур. В.-нин һамар силиндрли, һалгалы, һалгалы-маһмызлы, дишли, јумру чыхынтылы вә с. типләри вар.

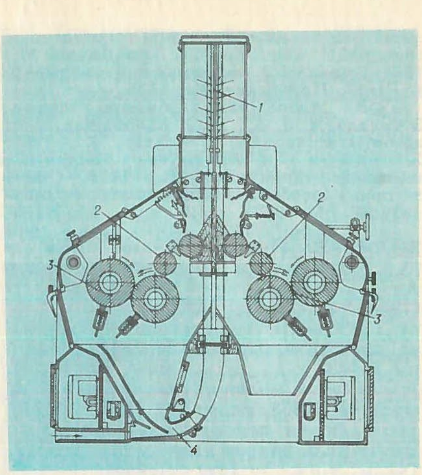

Вәрдәнә. Шамахы рајону. 19 әср.

В.-дән тахыл дөјмәк үчүн дә истифадә едилирди. Бу тип В.-ләр 19 әсрдә Азәрб.-ын Губа-Хачмаз, Ширван, Муған, Ләнкәран-Астара зоналарында кениш јајылмыш, 20 әсрин 40-чы илләринәдәк бә'зи кәндләрдә истифадә едилмишдир. В. дашынын уз. 60 *см*, һүнд. 45—50 *см* олуб бирбаша гошгу һејваны илә ишләдилмишди. Халг арасында хырман дашы, дижир вә с. кими дә мә'лум олмушдур.

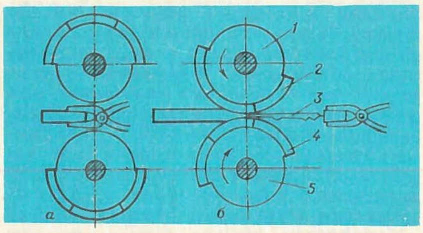
2) Техникада—дөјмә, доғрама, үјүтмә, штамплама вә с. машынларынын һамарсәтһли (чыхынтылы) вал, силиндр, јахуд конус шәклиндә фырланан һиссәси. Арасындан бурахылан материалы е'мал едир. В.-дән мүхтәлиф материаллары гарышдырмаг, тәбәгә шәклинә салмаг (мәс., каучуку, пластик күтләни), рекенераты гатышыглардан тәмизләмәк вә с. үчүн дә истифадә олунур.

ВӘРДӘНӘ ДӘЗКАҺЫ — дәни (буғданы, човдары вә с.), онун аралыг мәһсулларыны, еләчә дә дуз, минерал күбрә вә с. материаллары үјүдән вә ја хырдалајан машын. В.д.-нын ишләк органы мүхтәлиф сүр'әтлә гаршы-гаршыја фырланан бир чүт, јахуд ики чүт јивли вә ја һамар вәрдәнәдир. Вәрдәнәләр арасындакы бошлуг, е'мал олунан мәһсулун дәнәләринин өлчүсү вә онун хырдаланма дәрәчәсинә көрә, 0,05-дән 1,3 *мм*-ә гәдәр ола биләр. В.д.-нын тәчһизедичи механизми мәһсулу фасиләсиз вә мүнтәзәм олараг вәрдәнәләрарасы бошлуға верир. В.д.-нын ашағы мүтәһәррик вәрдәнәсинин ишә гошулмасы вә дајандырылмасы автоматик ичра олунур.

Вәрдәнә дәзкаһынын схеми: *1*—дәзкаһын ишини автоматлашдыран веричи; *2*—тәчһизедичи механизмләр; *3*—вәрдәнәләр; *4*—хырдаланмыш мәһсул үчүн пневматик гәбуледичи.

ВӘРДӘНӘЛӘМӘ—1) дөјмә вәрдәнәләриндә металларын тәзјиглә е'мал үсулу; дөври профилли (фасонлу) јајма мә'мулат, сүркүголу, гајка ачары, гајчы, јастыағыз кәлбәтин вә с. үчүн пәстаһларын һазырланмасында истифадә олунур (шәк. *а*). Әкс истигамәтдә фырланан вәрдәнәләр пәстаһы деформасијаја уградыр (шәк. *б*). В.-дә дәгиг пәстаһ алыныр вә металдан истифадә әмсалы јүксәк олур; 2) бору ағзыны ичәридән вәрдәнәләјән аләт; мәркәзи конусла бору диварларына сыхылан бир нечә (әксәрән үч) дијирчәји олур.

Вәрдәнәләмә схеми: *а*—башланғыч вәзијјәти; *б*—иш вәзијјәти; *1*, *5*—вәрдәнәләр; *2*, *4*—штамплар (секторлар); *3*—пәстаһ.

Әд.: Воронцов Н. М. и др., Эксплуатация валков обжимных и сортовых станов, М., 1973; Третьяков А. В., Гарбер Э. А., Давлетбаев Г. Г., Расчет и исследование прокатных валков, 2 изд., М., 1976.

ВӘРДИШ—инсан давранышынын хүсуси формасы; фәалијјәтин дәфәләрлә тәкрары сајәсиндә автоматик ичра олунан һәрәкәт. Мүәјјән фәалијјәт саһәсиндә В. јарандыгда онун ичрасы асанлашыр, артыг һәрәкәтләр арадан чыхыр, фәалијјәт тез вә дәгиг ичра олунур. В.-ин физиоложи әсасы бејнин бөјүк јарымкүрәләри габығында мүвәггәти рабитәләр системинин әмәлә кәлиб мөһкәмләнмәсидир. В. сәтһи ол-

дугда да, һәмишә шүурун нәзарәтиндәдир. В.-ин јаранма сүр'әти вә мөһкәмлији инсанын јашындан, фәрди хүсусијјәтиндән, фәалијјәтин чәтинлик дәрәчәсиндән, һәмин фәалијјәтә мүнасибәтдән, өјрәнмә үсулларынын мүкәммәллијиндән вә мөвҹуд шәраитдән асылыдыр. Әввәлләр јаранмыш В. јени В.-ин тәшәккүлүнә мүсбәт—асанлашдырыҹы вә ја мәнфи—ләнкидиҹи тә'сир көстәрә биләр. В. кифајәт гәдәр мөһкәмләндирилмәдикдә позулур. Бунун гаршысыны алмаг үчүн газанылмыш В.-и мүнтәзәм мүмарисә етдирмәк, фајдалы В.-ин *адәтә* чеврилмәсинә наил олмаг зәруридир.

Әд.: Ходжава З. И., Проблема навыка в психологии, Тбилиси, 1960; Сачко Н. Н., Гальперин П. А., Формирование двигательных навыков. В. кн.: Формирование знаний и умений на основе теории поэтапного усвоения умственных действий, М., 1968.

ВӘРӘГ — полиграфија вә нәшријјат ишиндә өлчү ваһиди. Мүәллиф В.-и мүхтәлиф саһәләрә аид әдәбијјат әсәрләринин һәчминя һесабламаг үчүн ваһиддир. ССРИ-дә 40 мин чап ишарәсинә (һәрф, дурғу ишарәләри, рәгәм, һәмчинин сөзләр арасындакы бошлуглар) бәрабәрдир. Јарымчыг сәтир дә там сәтир кими һесабланыр. 700 ше'р мисрасы, јахуд чап едилмиш график материалын 3000 *см*²-и 1 В.-дир. Кағыз В. нәшр үчүн тәләб едилән, јахуд сәрф олунмуш кағызын мигдарыны һесабламаг үчүндүр. Ени вә узунлуғу *см* илә (мәс., 60×90) өлчүлүр. Стандарт үзрә 7 форматда (*см*-лә): 60×84; 60×90; 70×90; 70×100; 70×108; 75×90; 84×108 олур. Чап В.-и илә нәшрин натурал (фактики) һәчми һесабланыр. 60×90 форматлы кағыз В.-ин бир үзүндәки оттиск 1 чап В.-идир. Башга форматлы (мәс., 70×90, 70×108, 84×108) стандарт өлчүлү кағыздакы оттиск бу вә ја дикәр форматын физики чап В.-и адланыр. Физики чап В.-и илә һесабланмыш нәшријјат мәһсулунун һәчми шәрти чап В.-инә хүсуси әмсалла (истифадә олунан В. саһәсинин ваһид кими гәбул олунмуш 60×90 өлчүлү В. саһәсинә олан нисбәтинә бәрабәр) чеврилир. Учот-нәшријјат В.-и чап нәшри һәчминин һесабланмасы үчүндүр вә мүәллиф В.-инә бәрабәрдир. Учот-нәшријјат В.-и редактор, техники редактор, корректор вә б.-нын әмәјинин өлчүлмәси үчүндүр.

ВӘРӘМ (tuberculosis, лат. tuberculum—габарчыг сөзүндән), дигг, силл—вәрәм микобактеријаларынын төрәтдији үмуми инфексион хәстәлик. 1882 илдә алман алими Роберт Кох В. хәстәлијинин төрәдиҹиләрини (Кох басилләри, БК) ашкар етмишдир. Инсан вә бә'зи һејванларда баш верир. Инсанда В. мүхтәлиф органларда, әсасән, ағҹијәр вә лимфа дүјүнләриндә мүшаһидә олунур. Микобактеријаларын инсан, өкүз, гуш нөвү мә'лумдур. Хәстәлијин јајылма мәнбәји В.-ли хәстәләрдир. Хәстә өскүрдүкдә, асгырдыгда вәрәм микобактеријаларыны (ВМ) әтрафа јајыр (ВМ һавада 30—60 дәг. гала билир). ВМ сағлам адама һава-дамҹы, һава-тоз, алиментар (гида илә) вә контакт јолу илә кечир. Октјабр ингилабындан сонра ССРИ-дә иҹтимаи һәјат тәрзинин көкүндән дәјишмәси вә хүсуси профилактик тәдбирләр нәтиҹәсиндә В.-ә тутулма вә өлүм һаллары хејли азалмышдыр (хүсусилә 1950 илдән сонра). Ушаглар арасында В.-дән өлүм һаллары јох дәрәҹәсиндәдир. Микобактеријалар В. хәстәлијинә даһа чох мејлли олан ағҹијәр вә лимфа вәзиләриндә топланараг илтиһаб тәпәҹији әмәлә кәтирир; бундан сонра илтиһабын мәркәзиндәки тохума чүрүјүр (некрозлашыр), кәсмијәохшар формасыз һала дүшүр (казеоз). Бу наһијәләр өз араларында бирләшәрәк инфилтратив-пневмоник В. төрәдир. Илкин инфилтратив-пневмоник В. јахынлығындакы лимфа вәзиләрини дә хәстәләндирир. Беләликлә, һәм вәзидә, һәм дә ағҹијәрдә ики гүтблү В. просеси төрәјир; бу, илкин В. комплекси адланыр, ушаг вә кәнҹләрдә тәсадүф едилир. Инфилтратив-пневмоник В. мүалиҹә едилмәдикдә просес шиддәтләнир, парчаланма күҹләнир вә каверна (бошлуг) әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Каверна организми В. токсинләри илә зәһәрләјән, инфексијаны бронх јоллары, ган вә лимфа илә јајан резервуардыр. Каверҹасы олан хәстәләр бәлғәмини ударса, мә'дә-бағырсаглар да хәстәләнә биләр. Каверна наһијәсиндәки илтиһаб просесләри ағыр ганахмаларын, спонтан (өз-өзүнә баш верән) пневмотораксларын, емпијемаларын (иринли плевритләрин) әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур вә организмдә зүлал мүбадиләсинин позулмасы (амилоидоз) илә нәтиҹәләнир. Бәлғәмдә В. басилләри тапыларса буна В.-ин ачыг формасы (БК+), тапылмазса гапалы формасы (БК—) дејилир. Ачыг формалы хәстәләр инфексијаны јајмагда ҹидди тәһлүкә төрәдир.

Организмә дахил олмуш В. басилләринин парчаланмасы заманы онларын токсинләри илә зәһәрләнән тохума вә органларын реактивлији дәјишир. Бу дөврдә В.-ә аид спесифик туберкулин сынаглары мүсбәт реаксија верир. Туберкулин сынаглары мәнфи олан сағлам адамлара исә В.-ә гаршы һазырланмыш БСЖ ваксини пејвәнд едилир вә онларда сүн'и иммунитет јарадылыр. Илкин В. сағалдыгдан сонра онун јериндә кирәҹләшмиш оҹаглар (петрификатлар) әмәлә кәлир, организм зәифләдикдә—грип, гызылҹа, диабет, аборт, доғуш вә с. нәтиҹәсиндә мүгавимәт азалдыгда кирәҹләшмиш оҹагларын ичәрисиндә галан Кох басилләри бронх, ган вә лимфа јоллары илә јајылыб, организмин јенидән хәстәләнмәсинә сәбәб ола биләр; буна тәкрарланан (икинҹили) В. дејилир. В. хәстәлији јашлыларда, әксәрән, ағҹијәр В.-и формасында кечир; бу да кизли шәкилдә, јахуд гәфилдән ганһајхырма, ја да грип әламәтләри илә башлајыр. Хәстәләрдә чох вахт титрәтмә, субфебрил гыздырма, гуру вә бәлғәмли өскүрәк, кечәләр (хүсусән, сәһәрә јахын) тәрләмә, һәддиндән артыг јорғунлуг, иш габилијјәтинин азалмасы вә с. әламәтләр мүшаһидә олунур.

В. хәстәлији клиник тәснифата көрә ашағыдакы групларa бөлүнүр: тәнәффүс органларынын В.-и, ушаг вә јенијетмәләрдә В. интоксикасијалары, ајры-ајры органларын В.-и (бөјрәк В.-и, сүмүк В.-и вә с.). Бејин гишаларынын, бағырсаг, перитон, ојнаг вә сүмүкләрин, дәри вә дәриалты тохуманын, периферик лимфа вәзиләринин, көзүн, сидик вә тәнасүл үзвләринин В.-и дә олур.

Мүалиҹәси: В.-ә гаршы мүбаризә В. әлејһинә диспансерләрдә апарылыр. Хәстәләр стасионар, санаторија, курорт вә амбулаторија шәраитиндә мүалиҹә олунур. Бу мәгсәдлә туберкулостатик препаратлардан, организмин мүгавимәтини артыран вә В.-ә олан һәссаслығы азалдан дәрман маддәләринин комплекс мүалиҹә тә'сириндән истифадә едилир. Туберкулостатик вә ја В. бактеријасы әлејһинә препаратлар ики група бөлүнүр: әсас препаратлара изоникотин туршусунун һидразиди (ИНТҺ)—тубазид вә онун төрәмәләри—*фтивазид*, метазид, ларусан, ИНҺА-17, салјузид, *стрептомисин*, *ПАСТ* (парааминсалисил туршусу) дузлары вә онларын мүхтәлиф бирләшмәләри, еһтијат туберкулостатик препаратлара исә сиклосерин, тибон, етионамид, етоксид, пиразинамид, канамисин, етанбутол, бенемесин вә с. аиддир. Еһтијат препаратларынын мүалиҹә тә'сири гүввәтлидир, зәрәрли тә'сири дә ола биләр. Туберкулостатик терапијаны витаминләрлә, кортикостероид һормонларла, алое екстракты илә бирликдә ишләтдикдә даһа сәмәрәли нәтиҹә верир. Хәстәләр сағалдыгдан сонра галмыш В. оҹагларынын потенсиал фәаллығыны нәзәрә алараг, илдә ики дәфә (јаз вә пајызда) ики ајлыг профилактик мүалиҹә апарылыр. Дәрманла мүалиҹәси мүмкүн олмајан 2—4 ајлыг каверноз В.-и, туберкуломалары вә с. ләғв етмәк үчүн ҹәрраһи мүалиҹә үсулларындан истифадә едилир. ССРИ-дә илк дәфә ағҹијәрдә каверноз В.-ин ҹәрраһи јолла мүалиҹәсини акад. Л. К. Богуш һәјата кечирмишдир. Бу мәгсәдлә мүасир ҹәрраһи үсуллардан кениш истифадә едилир. Мүасир комплекс мүалиҹәнин сәмәрәли компонентләриндән бири дә санаторија вә курорт мүалиҹәсидир. Бу мүалиҹә стасионар мүалиҹәнин давамыдыр. Абастумани, Либани, Теберда, Сеј, Диличан, Ҹәнуби Крымын Јалта, Алупка, Симеиз, Гулрипши, Јевпаторија, Анапа, һәмчинин Шуша, Хәзәр дәнизи саһилиндәки Бузовна, Зуғулба, Мәрдәкан вә с. курортларын иглим амилләринин В.-ин сағалмасында бөјүк әһәмијјәти вар. Профилактикасы: әһалинин күзәранынын, истеһсалат-мәнзил шәраитинин јахшылашмасы, мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси В.-ин профилактикасында мүһүм рол ојнајыр. ССРИ-дә вәрәм диспансерләри, хүсуси хәстәханалар вә санаторијалар В.-ә гаршы кениш сосиоложи тәдбирләр комплекси һәјата кечирир. Азәрб. р-нларында әһали арасында күтләви ренткен флүорографија мүајинәси апарылыр, В.-ин профилактика вә мүалиҹәсинә һәср олунмуш күтләви мүһазирәләр охунур, брошүрләр бурахылыр, елми филмләр көстәрилир вә с. Ачыг В.-ли хәстә јашајан евдә диспансер гајдаларына: бәлғәмин хүсуси габлара топланмасы, хәстәнин изолјасија едилмәси, мәнзилин 5%-ли хлораминлә дезинфексијасы, габ-гачағын ајрылыб 5—10 дәгигә гајнадылмасы, бәлғәмин анҹаг канализасија јолуна бошалдылмасы вә с.-јә ҹидди риајәт олунмалыдыр. Контактда олан ушаглар илдә дөрд, јашлылар исә ики дәфә мүајинәдән кечмәлидир. Көрпә ушаглара В. әлејһинә пејвәнд етмәклә хәстәлик 4—6 дәфә азалыр. Сонрадан јарадылан иммунитет, адәтән, кет-кедә зәифләјир вә 4—5 илдән сонра тә'сирини итирир. Буна көрә ваксинасијалары вахташыры тәкрар етмәк (реваксинасија) лазымдыр. Дәридахили ваксинасија үсулу јахшы

нәтичә вердијинә көрә сон заманлар кениш тәтбиг олунур.

Һејванларда В. бир чох орган вә тохумаларда вәрәм дүјүнләринин әмәлә кәлмәси илә сәчијјәләнән јолухучу хәстәликдир. Хроники давам едир. В. дүјүнләри олан наһијәдә гидаланма просеси позулур, бә'зән исә там кәсилир вә нәтичәдә һәмин наһијә некрозлашыр. Төрәдичиси Mycobacterium tuberculosis-дир. Јем, су, хидмәт аләтләри вә с. васитәсилә һејван организминә дүшүр. Гарамалда ағчијәр, донузда ағчијәр вә мә'дә-бағырсагда, гушларда исә, адәтән, бағырсагларда инкишаф едир. Һејван арыглајыр, јорғун вә тәнкнәфәс олур, өскүрүр вә лимфа вәзиләри шишир. 55 нөвдән чох ев һејваны вә вәһши һејван, 25 нөвә јахын гуш В.-ә тутулур. Гарамал, донуз вә тојуглар В.-ә чох, кечи, ит, өрдәк вә газ аз һәссасдыр. Ат, гојун вә пишик исә В.-лә чох надир һалларда јолухур. Һејванлары В. аерокен вә алиментар јолларла, ән чох исә төвлә шәраитиндә, кејфијјәтсиз јемләмә вә с. заманы тутур. Мүаличәси игтисади чәһәтдән мәгсәдәујғун дејил. В. бир сыра өлкәләрдә, хүсусилә Гәрби Авропада чох јајылмышдыр.

В.-лә мүбаризә үсулу хәстә һејваны туберкулинизасија адлы аллеркик реаксија илә ашкар етмәк вә ону сүрүдән ајырыб, санитар саллагханасына көндәрмәкдән ибарәтдир.

Әд.: Әһмәдов Б., Ағчијәр вәрәми, Б., 1973; Юсковец М. К., Туберкулез с/х животных и птиц, 3 изд., М., 1963; Ротов В. И., Кокуричев П. И., Савченко П. Е., Туберкулез с/х животных, Киев, 1973; Рабухин А. Е., Химиотерапия больных туберкулезом, М., 1970; јенә онун, Что нужно знать о туберкулезе, М., 1976.

ВӘРӘМ ИНСТИТУТУ, Азәрбајчан ССР Сәһијјә Назирлијинин Елми-Тәдгигат Вәрәм Институту—Азәрб.ССР Сәһијјә Назирлијинин елми-тәдгигат идарәси. 1946 илдә Бакыда тәшкил едилмишдир. Ин-тун елми тәдгигаты респ.-да вәрәмлә мүбаризәнин тәшкилинә, бактериоложи мүајинә үсулунун инкишафына, вәрәмин диференсиал-диагностик проблемләринә, мүаличә методларынын тәкмилләшдирилмәсинә вә с. мәсәләләрә һәср олунмушдур. Ин-т вәрәм хәстәлијинә гаршы мүаличә-профилактика тәдбирләри һазырлајыр, вәрәмин диагностикасы вә јени үсулларла мүаличәси проблемләри илә мәшғул олур, хәстәлијин азалдылмасы јолларынын елми әсасларыны өјрәнир. Респ.-да вәрәмлә мүбаризәдә М. Гәдирли, Ј. М. Газијев, А. Ј. Тер-Газаров вә б.-нын ролу олмушдур. Азәрб.-да физиочәрраһлығын пионери сајылан Ф. Ә. *Әфәндијев* илк дәфә олараг ағчијәр вәрәмини чәрраһи үсулла мүаличә етмишдир. Ин-тун терапевтлик, ағчијәр чәрраһлығы, ушаг вәрәми, сүмүк вәрәми, физиотерапија, реанимасија шө'бәләри, биокимјәви, бактериоложи вә експериментал лабораторијалары, клиник вә функсионал диагностика кабинетләри вар. Ин-т бир нечә е.д., вә елмләр намизәди һазырламышдыр. Ин-тун «Елми әсәрләр»и нәшр олунур.

ВӘРӘМУМ (јун. propolis) — гарамум, «ары јапышганы» — гонурумтул-сары рәнкли, хош әтирли, ачы дадлы, јапышганвары маддә. Сахладыгда гатылашыб кеврәк, түндгәһвәји рәнкли күтләјә чеврилир. В.-ун тәркибиндә 50—55% битки гатраны, 8—10% ефир јағы, 30%-ә гәдәр мум, ашы маддәләри, витаминләр вә микроелементләр олур. В. 80—104°С-дә әријир, гыздырылмыш метил спирти, 70°-ли етил спирти, петролеин ефири, нашатыр спирти вә сиркә туршусунда һәлл олур. Мөвсүм әрзиндә һәр пәтәкдән 100—150 *г* В. јығылыр; 150—200 *г*-лыг күрәчикләр шәклиндә пергамент кағызына бүкүлүб сахланылыр. Арылар В.-ла пәтәјин дешикләрини тутур, һавалар сојудугда учуш бачасыны даралдыр, пәтәјә кирмиш вә арылар тәрәфиндән өлдүрүлмүш зәрәрверичиләри (сичан, кәртәнкәлә вә с.) мумијалајыб онларын чүрүјүб ијләнмәсинин гаршысыны алыр. В. микроблара өлдүрүчү тә'сир көстәрир, бајтарлыгда вә тибдә кеч сағалан јараларын, дөјәнәкләрин, јаныгларын вә бә'зи јолухучу хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә едилир.

ВӘРӘНДӘ МӘЛИКЛИЈИ—орта әсрләрдә Гарабағын дағлыг әразисиндә јаранмыш кичик феодал һакимлији. В.м. Сәфәвиләр дөврүндә Гарабағ бәјләрбәјилијинә дахил иди. 18 әсрин орталарындан В. м. Гарабағ ханлығынын вассалына чеврилди. Вәрәндә мәлики Шаһнәзәр Гарабағдакы дикәр мәликликләри өзүнә табе етмәјә чалышан Пәнаһәли хана көмәк етмишди.

Әд.: Мирзә Адыкөзәлбәј, Гарабағнамә, Б., 1950; Әһмәдбәј Чаваншир, Гарабағ ханлығынын сијаси вәзијјәтинә даир (1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәр), Б., 1961; Абдуллаев Г., Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965.

ВӘРӘСӘЛИК—мирас гојанын әмлакынын дикәр шәхсләрә (вәрәсәләрә) кечмәси. В. ганун үзрә В.-ә вә васијјәт үзрә В.-ә ајрылыр. Ганун үзрә В. адәтән васијјәт олмадыгда баш верир. ССРИ-дә ганун үзрә В.-дә биринчи нөвбә вәрәсәләр мирас гојанын ушаглары (о чүмләдән өвладлыға көтүрүләнләр), арвады (әри) вә валидејнләри (өвладлыға көтүрәнләр), һабелә онун өлүмүндән сонра доғулмуш ушағы һесаб олунурлар. Бунлар олмадыгда вә ја мирасы гәбул етмәдикдә, һабелә васијјәтлә В. һүгугундан мәһрум едилдикдә мирас икинчи нөвбә вәрәсәләрә—мирас гојанын бачы вә гардашы, ата вә ана тәрәфдән олан баба вә нәнәсинә чатыр. Ганун үзрә вәрәсәләрә, һабелә мирас гојанын өлүмүнәдәк азы 1 ил онун һимајәсиндә јашамыш вә әмәк габилијјәти олмајан шәхсләр дә дахилдир. Мирас гојан шәхсин нәвә вә нәтичәләри бу шәртлә ганун үзрә вәрәсә ола биләр ки, вәрәсәлик ачылан заман онларын вәрәсә ола биләчәк валидејнләри өлмүш олсун. Дикәр вәрәсәләр олмадыгда мирас гојанын бүтүн әмлакы онун һимајәсиндә олан шәхсләрә кечир. Мирас нөвбә дахилиндә вәрәсәләрин һәр биринә дүшән бәрабәр һиссәјә бөлүнүр. Ев аваданлығы вә мәишәт шејләринә В. хүсуси гајдада мүәјјән едилиб: онлар нөвбәсиндән вә вәрәсәлик пајындан асылы олмајараг мирас гојанын өлүмүнәдәк онунла биркә 1 илдән аз олмајараг јашајан ганун үзрә вәрәсәләрә кечир. Вәрәсәләр олмадыгда, јахуд вәрәсәләрдән һеч бири мирасы гәбул етмәдикдә вә ја васијјәтлә В. һүгугундан мәһрум едилдикдә мирас галан әмлак В. һүгугу үзрә дөвләтә чатыр (бах һәмчинин *Вәрәсәсиз әмлак*). Мирасы гәбул етмиш вәрәсә, пајына дүшән мирас әмлакынын һәгиги дәјәри һәчминдә мирас гојанын борчлары үчүн мәс'улијјәт дашыјыр.

ВӘРӘСӘЛИК ҺҮГУГУ—мирас гојанын әмлакынын дикәр шәхсләрә кечмәси илә әлагәдар јаранан мүнасибәтләри тәнзимләјән һүгуг нормаларынын чәми (бах *Вәрәсәлик*). К. Маркс вәрәсәлик һаггында ганунлары чәмијјәтин мөвчуд игтисади тәшкилиндән ирәли кәлән һүгуги нәтичә кими характеризә едирди. В.һ. һәлә Гәдим Ромада әтрафлы шәкилдә ишләнилмишди. Рома һүгугундан көтүрүлән бир сыра һүгуги анлајышлар вә терминләр инди дә тәтбиг едилир (мәс., вәрәсәләрин ганун үзрә вә васијјәт үзрә фәргләндирилмәси, вәрәсәлијин нөвбәли олмасы вә с.).

ССРИ-дә В.һ. мүлки һүгугун бир һиссәсидир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра 1918 ил 27 апрел тарихли декретлә капиталист мүлкијјәтинә вәрәсәлик ләғв едилди вә истисмары истисна едән шәхси әмәјә әсасланан мүлкијјәтә вәрәсәлијин әсаслары гојулду. ССРИ (о чүмләдән Азәрб. ССР) Конститусијасына әсасән шәхси мүлкијјәтә В.һ. ганунла мүһафизә олунур. Вәрәсәлик гајдалары ССР Иттифагынын вә Мүттәфиг Республикаларын Мүлки Ганунверичилији Әсаслары вә мүттәфиг респ.-ларын мүлки мәчәлләләри (мәс., Азәрб.ССР Мүлки Мәчәлләси, бөлмә 7), Дөвләт Нотариаты Һаггында Әсаснамә вә с. илә тәнзимләнир. ССРИ Али Мәһкәмәси Пленумунун «Вәрәсәлик ишләри үзрә мәһкәмә тәчрүбәси һаггында» 1966 ил 1 ијул тарихли Гәрары мәһкәмәләр тәрәфиндән В.һ. нормаларынын ејни чүр тәтбигинә имкан јарадыр.

ВӘРӘСӘСИЗ ӘМЛАК—мүлки һүгугда мирас гојанын вәрәсәләрә кечмәјән әмлакы. В.ә. мирас гојанын нә ганун, нә дә васијјәт үзрә вәрәсәләри олмадыгда, јахуд вәрәсәләр васијјәтлә вәрәсәлик һүгугундан мәһрум едилдикдә, һабелә вәрәсәләрин һеч бири мирасы гәбул етмәдикдә әмәлә кәлир. Ганун үзрә вәрәсәләр олмадыгда, јахуд мирас гојанын әмлакынын һамысы дејил, анчаг бир һиссәси васијјәт едилдикдә, әмлакын васијјәт едилмәјән һиссәси дә В.ә. сајылыр. Совет ганунверичилијинә көрә В.ә. вәрәсәлик ачылдығы күндән 6 ај кечдикдән сонра нотариус конторунун шәһадәтнамәсинә әсасән вәрәсәлик һүгугу үзрә дөвләт мүлкијјәтинә кечир. Дөвләт (јерли малијјә органлары шәхсиндә) мирас гојанын борчлары үзрә она чатан әмлакын һәгиги дәјәри һәчминдә мәс'улијјәт дашыјыр. Дөвләтин мүлкијјәтинә кечән әмлак дөвләт, кооп. вә ја ичтимаи тәшкилатларын истифадәсинә верилир.

ВӘРКӘДҮЗ — Азәрб.ССР Јардымлы р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 9 *км* ш.-дә, Виләш чајынын сағ саһилиндән 3 *км* аралы, Пештәсәр силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 640 (1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана вар.

ВӘРКӘДҮЗ РАЈОНУ—Јардымлы р-нунун кечмиш (1938 иләдәк) ады.

ВӘРНИ—ховсуз халча нөвү. Азәрб.-ын Газах вә Гарабағ зоналарында кениш јајылмышдыр. В. бәдии вә тохунма хүсусијјәтләринә көрә палаз, килим вә с. ховсуз халчалардан фәргләнир. Јүнкүл олдуғу үчүн В.-ләрдән пәрдә, јүк үзү, һәмчинин дәјә вә чадыр-

ларын декоратив бәзәји кими истифадә олунур.

ВӘСИГӘ—1) тәгдим едәнин шәхсијјәтини вә һүгуги статусуну (мәс., нүмајәндәли органын депутаты, дөвләт органы вә ја ичтимаи тәшкилат ишчиси, һәрби гуллугчу) тәсдиг едән рәсми сәнәд. ССРИ-дә вәтәндашын шәхсијјәтини тәсдиг едән јеканә сәнәд *паспортдур*. Бә'зән (мәс., һәрби гуллугчулар үчүн) В. паспорту әвәз едир вә ејни заманда шәхси, һәм дә хидмәти В.-дир. 2) Мүәјјән һүгуги фактлары (мәс., е'замијјәтдә олмағы, сәсвермә һүгугуну) тәсдиг едән рәсми сәнәд. В. мүәјјән едилмиш формалы бланкда олур, сәлаһијјәтли шәхс тәрәфиндән имзаланыр, мөһүр вурулур. Бә'зи В.-ләрдә саһибинин фотошәкли мүтләг олмалыдыр. Совет чинајәт һүгугу һәр һансы һүгуглары әлдә етмәк вә јахуд дөвләтин мүәјјән етдији вәзифәләрдән бојун гачырмаг мәгсәдилә В.-ни сахталашдырмаға көрә чинајәт мәс'улијјәтини нәзәрдә тутур (мәс., Азәрб.ССР Чинајәт Мәчәлләси, м. 194).

ВӘСИЈЈӘТ—вәтәндашын, өлүм еһтималы илә әлагәдар, әмлакы һаггында ганунла мүәјјән олунмуш формада вердији сәрәнчам. ССРИ-дә һәр бир вәтәндаш әмлакынын һамысыны, јахуд бир һиссәсини гануни вәрәсә олан, јахуд олмајан бир вә ја бир нечә вәтәндаша, дөвләтә, һәмчинин дөвләт, кооп., ичтимаи тәшкилатлара вәсијјәт едә биләр (бах *Вәрәсәлик*). В. едән В.-дә гануни вәрәсәләрдән бирини, бир нечәсини вә ја һамысыны *вәрәсәлик һүгугундан* мәһрум едә биләр; лакин ганун бир истиснаја јол верир: мирас гојанын һәддибүлуға чатмамыш вә јахуд иш габилијјәти олмајан ушаглары (о чүмләдән өвладлыға көтүрүләнләр), иш габилијјәти олмајан арвады (әри), валидејнләри (өвладлыға көтүрәнләр) вә ја һимајәсиндә оланлар, В.-ин мәзмунундан асылы олмајараг, ганун үзрә вәрәсәликлә онлара чатмалы һиссәнин 2/3-дән аз олмајан һиссәсини (м ә ч б у р и п а ј) алырлар. Әкәр В. әмлакын бир һиссәсинә аид едилибсә, онун В. едилмәјән һиссәси ганун үзрә вәрәсәләр арасында (о чүмләдән В. үзрә пајыны аланлар арасында) бөлүшдүрүлүр. В. јазылы формада тәртиб едилмәли, тәртиб јери вә вахты көстәрилмәли, вәсијјәт едән тәрәфиндән имзаланмалы вә нотариус тәрәфиндән тәсдиг олунмалыдыр. Ганунла нәзәрдә тутулан һалларда В. (сәбәби көстәрилмәклә) башга шәхс тәрәфиндән имзалана биләр.

ВӘССАФ (وصاف), Шиһаб әд-дин Абдуллаһ ибн Фәзлуллаһ Ширази (1264/65, Шираз — 1334/35) — Иран тарихчиси. Вәссаф әл-Һәзрәт ләгәби илә танынырды. Елханиләрин малијјә диванында ишләмишдир. Бешчилдлик «Тәчзијәт үл-әмсар вә тәчзијәт үл-асар» («Вилајәтләрин бөлкүсү вә әсрләрин тәгсими»; 1328) әсәринин мүәллифидир. «Тарих-и Вәссаф» («Вәссафын тарихи») ады илә мәшһур олан бу әсәрдә Иран вә гоншу өлкәләрин, гисмән дә Азәрб.-ын игтисади, ичтимаи, сијаси тарихиндән, монгол јүрүшләриндән, бу јүрүшләрин ағыр нәтичәләриндән, торпаг мүлкијјәти формаларындан, веркиләрдән, шәһәрләрдә (о чүмләдән Тәбриз, Дәрбәнд вә с.) сәнәткарлыг вә тичарәтин вәзијјәтиндән бәһс олунмушдур. Әсәрдәки һадисәләр мүәјјән дәрәчәдә һаким синфин мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән шәрһ едилир. «Шәрәф» тәхәллүсү илә ше'рләр јазмышдыр.

Әд.: B r o w n e E. G., A literary history of Persia, v. 3, Gamb, 1956.

ВӘСФИ АНАЛИЗ — *аналитик кимјанын* ән мүһүм бөлмәләриндән бири; анализ едиләчәк маддәнин тәркибиндәки вә ја маддәләр гарышығындакы елемент, радикал, ион вә бирләшмәләри тә'јин етмәк үчүн ишләдилән кимјәви, физики-кимјәви вә физики үсуллар. В.а. үсулларынын ән мүһүм характеристикалары с п е с и ф и к л и ј и (селективлији) вә һ ә с с а с л ы ғ ы д ы р. Анализ үсулунун спесификлији, ахтарылан елементи башга елементләр арасындан сечиб ашкара чыхармасы имканына дејилир. Онун һәссаслығы исә бир дамчы (0,01—0,03 *мл*) мәһлулда елементин тә'јин олуна билән ән аз мигдары вә ја мәһлулун ән кичик гатылығы илә мүәјјән едилир. Мөвчуд В. а. үсуллары мәһлулда грамын милјонда бири гәдәр олан елементи тә'јин етмәјә имкан верир.

Гејри-үзви В.а.-дә, әсасән, бу вә ја дикәр елемент үчүн характерик сајылан реаксијалардан (мәһлулун мүәјјән рәнкә бојанмасы вә ја рәнкинин итмәси, чөкүнтү әмәлә кәлмәси вә ја онун һәлл олмасы, газ чыхмасы вә с.) истифадә олунур. Гејри-үзви В.а.-дә катион вә анионлар гарышығыны мүхтәлиф реактивләрин көмәји илә ардычыл сурәтдә груп вә јарымгруплара ајырыб, сонра анализ едирләр. Бу гајдада апарылан В.а.-ә с и с т е м а т и к анализ дејилир.

Гејри-үзви маддәләрин классик В.а.-и «г у р у» вә «ј а ш» үсулларла апарылыр. «Гуру» В.а. үсулларына, тә'јин едиләчәк маддәни газ лампасынын рәнксиз аловунда гыздырдыгда аловун бу вә ја башга рәнкә бојанмасы вә маддәнин (адәтән, дузун вә ја метал оксидинин) аз мигдарда боракс вә ја «фосфат дузу» ($NaNH_4HPO_4 \cdot 4H_2O$) илә гарышығыны гыздырдыгда рәнкли мунчуг (шүшәвары әринти) алынмасы үсуллары дахилдир. «Гуру» үсул, ән чох, минералларын јохланылмасы вә илк тәдгигиндә ишләдилир. Бу үсулла платин мәфтилин учунда көтүрүлмүш маддә 7,5 нормал хлорид туршусунда исладылыб, газ лампасынын рәнксиз аловунда гыздырылыр. Алов һәмин елементә хас олан рәнкә бојаныр. Бу үсулла чивә (1), таллиум (1), гурғушун, мис, бариум, калсиум вә бә'зи башга елементләр тә'јин едилир. Мунчуғун рәнкинә әсасән маддәдә титан, ванадиум, хром, манган, дәмир, кобалт, никел вә мис олмасыны да тә'јин етмәк мүмкүн олур. Бә'зән маддәни гыздырдыгда чыхан газын ији илә дә онда бу вә ја дикәр елемент олмасы билинир.

«Јаш» (мәһлул һалында) В.а.-ин макро-, јарыммикро-, микро- вә ултрамикроанализ үсуллары вар. Бунлар бир-бириндән көтүрүлән маддәнин мигдары вә мәһлулун һәчми илә фәргләнир. Макроанализдә маддә 100 *мг*-дан, мәһлул 5 *мл*-дән артыг, ултрамикроанализдә исә маддә 0,1 *мг*-дан, мәһлул 0,05 *мл*-дән аз көтүрүлүр (бах һәмчинин *Микрокимјәви анализ*, *Ултрамикрокимјәви анализ*, *Һәчми анализ*). Гејри-үзви маддәләрин суда мәһлулларынын В.а.-и ион реаксијаларына әсасланыр.

В.а.-дә классик кимјәви анализ үсуллары илә јанашы физики вә физики-кимјәви (инструментал) үсуллардан да кениш истифадә едилир. Бунлар анализ едиләчәк маддәнин оптик, електрик, магнит, истилик, каталитик, адсорбсија вә с. хассәләринин өјрәнилмәсинә әсасланыр.

Үзви В.а.-дә маддәләр гарышығыны әввәлчә гајнама темп-руна, һәлл олмасына вә ја удулмасына әсасән мүхтәлиф синифләрә ајырыр, маддәни саф һалда алдыгдан сонра тәркибини *елементар анализлә* мүәјјән едирләр.

Әд.: С е л е з н е в К. А., Аналитическая химия, М., 1973; К р е ш к о в А. П. и Я р о с л а в ц е в А. А., Курс аналитической химии, М., 1975.

ВӘСФИЈЈӘ (әр. وصفيه — тә'риф)—Шәрг әдәбијјатында тәбиәт тәсвиринә һәср едилмиш ше'р нөвү. Үмумијјәтлә, гәсидәнин мүгәддимә һиссәсиндә олур. Дөрдлүк, бешлик, алтылыг, мәснәви вә гәзәл шәклиндә дә јазылыр. Чох вахт ајры-ајры фәсилләрин тәсвиринә һәср едилир (*баһаријјә*, *хәзанијјә* вә с.). Низами, Шаһ Исмајыл Хәтаи, С. Ә. Ширвани вә б. В. јазмышлар.

ВӘСФИ-ҺАЛ—Азәрб. шифаһи халг ше'ри жанры; сеһрин, фалын бир нөвү. В.һ.-да сөзүн, ше'рин әфсункар күчүнә инам, тәбиәт сирләринин онун васитәсилә ачылмасынын мүмкүнлүјүнә е'тигад әсас јер тутур. Бајрамларда, халг шәнликләриндә, тојларда ичра олунурду. Нијјәт едәнләр су илә долдурулмуш вә үстү јајлыгла өртүлмүш бадјаја үзүк, сырға вә с. шәхси әшјалар салырдылар. Хош арзу вә үмидләри, никбин һиссләри тәрәннүм едән ше'р парчалары васитәсилә тутулмуш нијјәтә чаваб верилирди.

Әд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 1, Б., 1960, сәһ. 10—12.

«ВӘТӘН», Һ и з б ә л - В ә т ә н (Вәтән партијасы)—1) Мисирдә илк сијаси тәшкилат. Инкилтәрә әлејһинә милли азадлыг һәрәкаты дөврүндә (1879—82) *Әрәби Паша Әһмәдин* башчылығы илә фәалијјәт көстәрмишдир. Партијаја, әсасән, габагчыл забитләр вә милли зијалы нүмајәндәләри дахил иди. «Мисир мисирлиләриндир» шүарыны ирәли сүрән «В.» конститусијалы гурулуш тәләб едирди. 2) Мисирдә *Мустафа Камилин* јаратдығы (1907) сијаси партија. Партијаја милли буржуазија нүмајәндәләри, либерал мүлкәдарлар вә зијалылар дахил иди. «В.» башлыча олараг, Инкилтәрә ордусунун өлкәдән чыхарылмасыны, конститусијалы гурулушун јарадылмасыны, әввәлләр Османлы империјасынын Мисирә мухтаријјәт вермәсини, 1918 илдән исә Мисирин милли мүстәгиллијини тәләб едирди. Биринчи дүнја мүһарибәсиндән сонра әһәмијјәтини итирмиш вә 1953 илин јанварында ләғв олунмушдур.

«ВӘТӘН ВӘ ИНГИЛАБЫН НИЧАТЫ КОМИТӘСИ» — Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гаршы мүбаризә үчүн, 1917 ил октјабрын 26-на (нојабрын 8-нә) кечән кечә Петроградда јарадылмыш әксингилаби тәшкилат (белә комитә Бакыда да јарадылмышды). Есерләрдән ибарәт бу комитәјә Петроград шәһәр думасынын, Парламентгабағынын, меншевик, есер партијалары МК-ларынын үзвләри вә с. әксингилаби тәшкилатларын нүмајәндәләри дахил иди. Комитә Антанта дөвләтләринин сәфирликләри илә әла-

гә сахлајырды. 1917 ил октјабрын 29-да (нојабрын 11-дә) Петроградда јункерләрин силаһлы гијамыны тәшкил етмишди. Гијам јатырылдыгдан сонра комитә дағылды, онун рәһбәрләри «Мүәссисләр мәчлисини мүдафиә иттифагы» адлы тәшкилат јаратдылар.

Әд.: История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 7, М., 1967, с. 161—167.

«ВӘТӘН ДИЛИ» — Азәрб. дилиндә сөвти үсулла јазылмыш илк әлифба дәрслији. А. О. *Чернјајевски* тәртиб етмишдир. 1882 илдә Тифлисдә даш басмасында (Р. Әфәндијевин хәтти илә) чап олунмушдур. Мүәллиф, китабын С. *Вәлибәјовла* биркә јаздығы 2-чи һиссәсини (гираәт китабы) 1883 илдә Тифлисдә нәшр етдирмишдир. «В.д.»-нин Азәрб. дилинин тәдрисиндә бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

Әд.: Абдуллајев А., Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндән, Б., 1966.

«ВӘТӘН ДИЛИ»—Иран Азәрб.-ында сөвти үсулла ана дилиндә јазылмыш илк әлифба дәрслији. Мирзә Һәсән Рүшдијјә тәртиб етмишдир. 1894 илдә Тәбриздә чап олунмушдур. Ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә әлифба тә'лими, икинчидә исә оху мәтнләри верилмишдир. Сәлис дилдә јазылмыш дәрсликдә тәрбијәви аталар сөзү вә мәсәлләрдән истифадә едилмишдир.

Әд.: бах *«Вәтән дили»* мәгаләсинин әдәбијјатына.

«ВӘТӘН ЈОЛУНДА»—Тәбриздә Совет Ордусу команданлығы тәрәфиндән әрәб әлифбасы илә күнашыры бурахылан әскәр гәзети (1941—46). Гәзетдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндән алынан хәбәрләр, әскәр һәјаты, әдәбијјат вә инчәсәнәт, тарих вә с. мәсәләләр ишыгландырылырды. Гәзетдә С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, Ә. Мәммәдханлы, М. Раһим, О. Сарывәлли, М. Ибраһимов, Ч. Хәндан, Г. Мәммәдли, И. Нәзәрли, Ә. Фитрәт, М. Е'тимад, Б. Азәроғлу вә б.-нын әсәрләри дәрч едилмишдир. Гәзетин јанында *«Шаирләр мәчлиси»* јарадылмышды.

ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИ (1812) — Наполеон Франсасынын һүчумуна гаршы Русијанын әдаләтли милли азадлыг мүһарибәси. Һәлә 18 әсрин сонунда буржуа Франсасы илә феодал-тәһкимчилик Русијасы арасында јаранмыш, Наполеон мүһарибәләри илә әлагәдар хүсусилә кәскинләшмиш дәрин сијаси вә игтисади зиддијјәтләрин нәтичәси иди. I Наполеон Пруссијаны (1806) вә Австријаны (1806, 1809) дармадағын етдикдән сонра онун дүнјада һөкмранлығына Авропа гитәсиндә әнкәл төрәдән јеканә бөјүк дөвләт Русија иди. *Тилзит сүлһү* (*1807*) нәтичәсиндә Франса илә иттифага кирмәјә вә онун Инкилтәрәјә гаршы е'лан етдији континентал блокадаја гошулмаға мәчбур олан Русија бејнәлхалг мәсәләләрдә дә чидди сијаси вә стратежи күзәштләрә кетмиш, Инкилтәрә илә тичарәт апаран рус мүлкәдар вә тачирләринин игтисади мәнафејинә чидди зәрбә дәјмишди. Мүһарибәјә һазырлашан Наполеон Русијаны мәғлуб етмәк, сонра исә сонунчу вә башлыча дүшмәни олан Инкилтәрәни арадан галдырмаг фикриндә иди. Русијаја һүчум үчүн о, тәгр. 610 мин нәфәрлик «Бөјүк орду» јаратмышды. Русија һөкумәти мүһарибәни даһа әлверишли бејнәлхалг шәраитдә башламаға чалышырды вә нәтичәдә силаһлы тоггушманын башланмасыны бир гәдәр ләнкитмәјә наил олду. Түркијә илә Бухарест сүлһү (1812), Исвеч илә кизли мүттәфиглик мүгавиләси (1812, март) бағланды, ордунун сајы 900 мин нәфәрә чатдырылды. Русија һәрби-игтисади еһтијатына көрә Наполеон коалисијасындан кери галмырды. Лакин арха чәбһәнин тәшкили, ордунун тәчһизи мәсәләләри јахшы дејилди.

1812 ил ијунун 24-нә кечән кечә Наполеон ордусу мүһарибә е'лан етмәдән Русијаја һүчума башлады. Наполеон сәрһәд бојундакы һәлледичи дөјүшдә рус ордусуну дармадағын етмәк үмидиндә иди. Наполеонун сајча үстүн ордусунун тәзјиги алтында 1-чи вә 2-чи рус ордусу (команданлары М. Б. *Барклај-де-Толли* вә П. И. *Багратион*) вуруша-вуруша өлкәнин ичәриләринә чәкилмәјә мәчбур олду. Августун 3-дә 1-чи вә 2-чи рус ордусу Смоленск јахынлығында бирләшәрәк, дүшмәнә илк ағыр зәрбә вурду. Франсызлар 20 мин әскәр итки вериб, Смоленски тутдулар, лакин әсас мәгсәдә—рус ордусуну мәһв етмәјә наил ола билмәдиләр. Мә'нәви үстүнлүк рус ордусунда иди. Наполеонун ордусунда итки артырды. Смоленскә чәми 200 мин нәфәрлик орду кәлиб чатмышды.

Ишғал олунмуш әразидә гәсбкарлар әһалини гарәт едир, јени веркиләр гојур, халгын милли вә дини һиссләрини тәһгир едирдиләр. Мүһарибә илк күндән үмумхалг характери алмышды. Кәндлиләр көнүллү халг гошуну һиссәләринә вә партизан дәстәләринә дахил олурдулар.

1812 ил августун 8-дә кенерал М. И. Кутузов рус ордусуна баш командан тә'јин едилди. 1812 ил сентјабрын 7-дә Москвадан 110 *км* г.-дә, Бородино к. јахынлығында мүһарибәнин кедишиндә мүһүм һадисәләрдән олан *Бородино вурушмасы (1812)* башланды. Франса ордусу 58 мин нәфәр итирди, Наполеон Франсасынын һәрб машыны сарсылды. Рус ордусу 44 мин итки верди вә еһтијат гүввә алмадығы үчүн кери чәкилмәјә мәчбур олду. Наполеон бу вурушманы хатырлајараг е'тираф едирди ки, «руслар мәғлубедилмәзләр һүгугу газандылар». Кутузов сентјабрын 13-дә Филидә чағырылмыш һәрби шурада, ордуну мүһафизә етмәк вә гүввәтләндирмәк мәгсәди илә, Москваны дөјүшсүз тәслим едиб, кери чәкилмәји гәрара алды. Сентјабрын 14-дә рус ордусу вә әһалинин әксәријјәти Москваны тәрк етди. Наполеон ордусу шәһәрә дахил олду. Һәмин күн Москвада күчлү јанғын баш верди. Сентјабрын 18-дәк давам едән јанғын нәтичәсиндә шәһәрин 2/3-си хараба галды. Рус ордусу Рјазан јолу илә кедиб, Калуга јолуна чыхды вә Тарутино р-нунда мөһкәмләнди. Бунунла да стратежи шәраит рус ордусунун хејринә дәјишди; экс-һүчума һазырлашмаг имканы јаранды. Кутузовун сәрәнчамында 120 минлик низами ордудан башга, тәгр. 200 мин нәфәрлик халг гошуну да вар иди. Д. В. Давыдов, А. С. Фигнер, А. Н. Сеславин, И. С. Дорохов вә Н. Д. Кудашевин рәһбәрлик етдији орду партизан дәстәләри Москваја кәлән јоллара нәзарәт едир, Кутузова кәшфијјат мә'луматы верирди. Москвада Наполеон ордусунун вәзијјәти ағырлашмышды. Онун Русија илә сүлһ бағламаг чәһдләри дә нәтичәсиз галды. Октјабрын 19-да дүшмән Москваны тәрк етмәјә мәчбур олду. Наполеонун әмри илә Кремл партладылмалы иди. Лакин рус вәтәнпәрвәрләринин фәдакарлығы сајәсиндә партлајыш зәиф олду. Наполеон ордуну ачлыгдан хилас етмәк вә рус ордусу илә тоггушмамаг үчүн чәнуб р-нлары илә кери чәкилмәк истәјирди. Лакин Кутузов онун стратежи маневрини дујмушду. Октјабрын 24-дә Малојарославетс јахынлығында франсызлар көзләнилмәдән рус ордусу илә үз-үзә кәлдиләр. Малојарославетс сәккиз дәфә әлдән-әлә кечди. Нәһајәт, Наполеон ордусу бөјүк тәләфатдан сонра, дағыдылмыш Смоленск јолу илә кери чәкилмәјә башлады. Бундан сонра башлајан экс-һүчум дөврүндә Кутузов халг интигамчы дәстәләри илә әлагә јарадыб, дүшмәнә архадан вә чинаһлардан ағыр зәрбәләр вурду. Сонунчу бөјүк вурушма 1812 илин нојабрында *Березина* чајы саһилиндә олду. Бөјүк итки верән Наполеон ордунун галыгларынын команданлығыны Мурата тапшырыб, декабрын 5-дә Парисә јола дүшдү. Декабрын 26-да «Бөјүк орду»нун галыглары (јаралыларла бирликдә тәгр. 30 мин нәфәр) Неман чајыны кечди.

В.м. заманы Наполеон ордусу 550 мин нәфәрәдәк адам итирди. В.м.-ндә Русија халглары Наполеон ордусуна галиб кәләрәк, онун мәғлубедилмәзлији һаггындакы әфсанәни пуча чыхардылар. Ф. Енкелсин көстәрдији кими бу, «Гәрбдә Франса ағалығына гаршы үмуми үсјан үчүн сигнал» (Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т.22, с. 30) олду. Рус ордусу Гәрби Авропа өлкәләринин Наполеон зүлмүндән гуртармасында һәлледичи рол ојнады. В.м. күтләви азадлыг һәрәкатынын инкишафына, халг күтләсинин милли шүурунун артмасына, *Декабристләрин* ингилаби дүнјакөрүшүнүн формалашмасына көмәк етди.

В.м. бәдии әдәбијјатда вә инчәсәнәтдә кениш экс олунмушдур (Л. Н. Толстојун «Һәрб вә сүлһ» романы, М. Ј. Лермонтовун «Бородино» ше'ри, И. А. Крыловун тәмсилләри, Ленинграддакы Казан килсәси, Москвада Минин вә Пожарскинин абидәси вә с.).

Әд.: Маркс К., Барклай де-Толли, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 14; Энгельс Ф., Бородино, јенә орада; јенә онун, Внешняя политика русского царизма, јенә орада, т.22; Ленин В. И., Јуниусун китабчасы һаггында, Әсәрләри, ч. 22; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 4, М., 1967; Тарле Е. В., Нашествие Наполеона на Россию. 1812, 2 изд., М., 1943; Бескровный Л. Г., Отечественная война 1812 г., М., 1962; Дружинин Н. М., Историческое значение Отечественной войны 1812 года, «Вопросы истории», 1962, № 12; Жилин П. А., Гибель наполеоновской армии в России, 2 изд., М., 1974.

«ВӘТӘН УҒРУНДА»—*«Азәрбајчан»* журналынын 1941 (№ 6—8)—1946 (№ 1—4) илләрдәки ады.

ВӘТӘНДАШ, һүгугда—бах *Вәтәндашлыг, Фәалијјәт габилијјәти, Һүгуг габилијјәти, Һүгуг субјекти.*

ВӘТӘНДАШ МҮҺАРИБӘСИ—өлкә дахилиндә дөвләт һакимијјәти уғрунда синифләр вә ичтимаи груплар арасында мүтәшәккил силаһлы мүбаризә; синфи мүбаризәнин кәскин формасы. В.м.

«...һәр бир синфи ҹәмиjjәтдә синфи мүбаризәнин тәбии вә мүәjjән шәраитдә лабүд давамындан, инкишафындан вә кәскинләшмәсиндән...» ибарәтдир (Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ. 23, сәһ. 77). В.м.-ни доғуран шәраит өлкә дахилиндә вә беjнәлхалг аләмдә синфи гүввәләр нисбәти илә мүәjjән олунур. В.м. мәзлум синифләрин сиjаси вә иҹтимаи азадлыг уғрундакы мүбаризәсинин давамы олдугда әдаләтли, мүтәрәгги вә ингилаби олур [бах *Русиjада Вәтәндаш мүһарибәси вә харичи һәрби мүдахилә(1918—20)*], иртиҹачы синфин һакимиjjәтини бәрпа вә jа мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә олдугда исә әдаләтсиз, мүртәҹе, әксингилаби характер дашыjыр (мәс., 1936 илдә Испаниjадакы фашист гиjамы). В.м.-нин гуллар үсjаны, кәндли мүһарибәләри, партизан мүһарибәләри, халгын һөкумәтә гаршы силаһлы мүбаризәси вә с. тарихи формалары олмушдур. В.м. инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә өзүнәмәхсус шәкил алыр. Бурада зәһмәткеш күтлә империализмә архаланан дахили иртиҹаjа гаршы мүбаризә апарыр [Лаосда (1959—62), Оманда (1972) вә с.]. Чох заман бу, империалист гүввәләрин һәрби мүдахиләси илә мүшаjиәт олунур [АБШ-ын Кореjаjа (1950—53), Вjетнама (1964—73), ҸАР-ын Анголаjа (1975—76) һәрби мүдахиләси вә с.]. В.м. һәмишә вә һәр ҹүр шәраитдә лабүд мүбаризә формасы деjилдир. Бир чох сосиалист өлкәсиндә ингилаб В.м. олмадан һәjата кечирилмишдир. Лакин бу вә jа дикәр өлкәдә конкрет шәраитин дәjишмәси илә әлагәдар олараг, В.м. мүәjjән мәрһәләдә сосиализм уғрунда мүбаризәнин әсас формасы ола биләр. Мүасир дөврдә әдаләтли В. м.-нин ардыҹыл мүдафиәчиси дүнjа сосиализм системи, беjнәлхалг фәһлә синфи, коммунист партиjаларыдыр.

Әд.: Маркс К., 1848-ҹи илдән 1850-ҹи илә гәдәр Франсада синфи мүбаризә Маркс К., Енкельс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ҹ. 1, Б., 1953; jенә онун, Луи Бонапартын он сәккиз брүмери, jенә орада; Энгельс Ф., Революция и контрреволюция в Германии, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 8; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 83—85); Марксизм-ленинизм о войне и армии, М., 1968.

ВӘТӘНДАШЛАРЫН ӘСАС ҺҮГУГ ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ—бах *ССРИ вәтәндашларынын әсас һүгуг вә вәзифәләри*.

ВӘТӘНДАШЛАРЫН ШӘХСИ МҮЛКИJJӘТИ ӘЛЕJҺИНӘ ҸИНАJӘТЛӘР — совет ҹинаjәт һүгугуна көрә вәтәндашларын ССРИ (о ҹүмләдән Азәрб.ССР) Конститусиjасы илә тәсбит едилән шәхси мүлкиjjәт һүгугуна гәсд едән иҹтимаи-тәһлүкәли әмәлләр. Мүттәфиг респ.-ларын ҹинаjәт мәҹәлләләриндә бу нөв ҹинаjәтләрә көрә мәс'улиjjәт мүәjjән едән маддәләр хүсуси фәслә аjрылыр (мәс., Азәрб. ССР Ҹинаjәт Мәҹәлләси, фәсил 5). Бу груп ҹинаjәтләрин обjекти вәтәндашларын әмлакы вә jа әмлак һүгугларыдыр. Сосиалист тәшкилаты олмаjан бирликләрин (килсә, мәсҹид, хариҹи нүмаjәндәлик) мүлкиjjәтинә гаршы ҹинаjәтләр В.ш.м.ә.ҹ. кими төвсиф едилир. В.ш.м.ә.ҹ.-ин һамысынын характерик хүсусиjjәти мүтәзәррирә мадди зәрәр jетирмәк, башгасынын һесабына варланмаг ҹәһдидир (мәс., оғурлуг, соjғунчулуг, гулдурлуг, дәләдузлуг, һәдә-горху илә тәләбетмә). Әмлакы гәсдән вә еһтиjатсызлыг үзүндән мәһв етмә вә jа зәдәләмә дә В.ш.м.ә.ҹ.-ә дахилдир. Оғурлуға, соjғунчулуға, гулдурлуға, ағыр нәтиҹәләрә сәбәб олмагла әмлакы гәсдән мәһв етмәjә вә jа зәдәләмәjә көрә ҹинаjәт мәс'улиjjәти 14 jашындан (дикәр ишләрә көрә 16 jашындан) баш верир.

ВӘТӘНДАШЛЫГ — шәхсин мүәjjән дөвләтә мәнсубиjjәти вә бунун нәтиҹәсиндә һәмин дөвләтин ганунвериҹилиjинин мүәjjән етдиjи һүгуг вә вәзифәләрин она шамил едилмәси. Монархиjа идарә формасы олан дөвләтләрдә «тәбәәлик» термини ишләдилир. Бир гаjда олараг, бүтүн дөвләтләрин ганунвериҹилиjиндә В.-ын доғулма сәбәбиндән *натурализасиjа*, jахуд көксалма гаjдасында баш вермәси нәзәрдә тутулур. Доғулма сәбәбиндән В. мүәjjән едилдикдә 2 принсипдән истифадә олунур: милли принсип (jus sanguinis—ган һүгугу адланан принсип)—ушағын В.-ы доғулдуғу jердән асылы олмаjараг валидеjнләрин В.-ындан асылыдыр вә әрази принсипи (jus soli—торпаг һүгугу адланан принсип)—ушағын В.-ы доғулма jериндән асылы олур вә валидеjнләрин В.-ы илә бағлы деjил.

ССРИ-дә ваһид иттифаг В.-ы мөвҹуддур: мүттәфиг респ.-нын һәр бир вәтәндашы еjни заманда ССРИ вәтәндашыдыр вә дикәр мүттәфиг респ.-нын әразисиндә һәмин респ.-нын вәтәндашлары илә бәрабәр һүгуглардан истифадә едир. Әҹнәбиләрин ССРИ В.-ына гәбулуну, онларын вәсатәтинә әсасән, ССРИ Али Советинин Рәjасәт Һеj'әти вә jахуд jашадыглары мүттәфиг респ.-нын Али Советинин Рәjасәт Һеj'әти һәjата кечирир. ССРИ В.-ындан чыхмаға jалныз ССРИ Али Совети Рәjасәт Һеj'әти иҹазә верә биләр. Валидеjнләрин В.-ынын дәjишмәси илә онларын 14 jашына чатмамыш өвладларынын В.-ы да мүвафиг олараг дәjишир. 14 jашындан 18 jашынадәк олан ушагларын В.-ы jалныз онларын разылығы илә дәjишдирилир. ССРИ вәтәндашынын совет вәтәндашы олмаjан шәхслә никаһда олмасы илә онун В.-ы дәjишилмир. Совет В.-ындан мәһруметмә jалныз ССРИ Али Совети Рәjасәт Һеj'әтинин һәр бир һалда хүсуси Фәрманы илә едилир. Бах һәмчинин *Апатридләр, Бипатридләр*.

ВӘТӘНДАШЛЫГ ВӘЗИJJӘТИ АКТЛАРЫ—доғум, өлүм, никаһын кәсилмәси вә позулмасы, өвладлығакөтүрмә, аталығын мүәjjән едилмәси, адын, ата адынын вә фамилиjанын дәjишдирилмәси фактларынын геjдиjjаты вә учоту. Ганун В.в.а.-нын геjдиjjаты илә мүһүм әһәмиjjәтли һүгуги мүнасибәтләрин jаранмасыны, дәjишмәсини вә позулмасыны әлагәләндирир. ССРИ-дә акт геjдиjjаты ХКС-нин 1917 ил 18 декабр тарихли декрети илә мүәjjән едилиб (ВВАГ органлары да һәмин декретлә jарадылыб). Акт геjдиjjатлары jерли Зәһмәткеш Депутатлары Советләринин нәздиндәки В.в.а. геjдиjjатынын (ВВАГ) шәһәр (р-н) бүросунда вә кәнд, гәсәбә Советләриндә апарылыр. Геjдиjjат мүвафиг китабларда апарылыр, вәтәндашлара исә мүәjjән олунмуш формада мүвафиг сәнәдләр (доғум вә никаһ һаггында шәһадәтнамә вә с.) верилир. Бә'зи геjдләр үчүн ганунла мүтләг вахт нәзәрдә тутулур: ушағын доғулмасы 1 аjдан кеч олмаjараг, өлүм баш вердиjи вә jа меjидин тапылдығы вахтдан 3 күн кеч олмаjараг геjдә алынмалыдыр. Азәрб.-да Совет һакимиjjәти гурулана гәдәр акт геjдиjjаты дини идарәләрдә апарылырды. Азәрб.ССР ХКС-нин 1920 ил 24 август тарихли декрети бу актларын геjдиjjаты барәдә jени гаjда мүәjjән етди, һәмин иши һәjата кечирмәк исә дахили ишләр комиссарлығына тапшырылды. Һазырда В.в.а. геjдиjjаты Азәрб.-да да ВВАГ органларында апарылыр.

ВӘТӘНДАШЛЫГ ВӘЗИJJӘТИ АКТЛАРЫНЫН ГЕJДИJJАТЫ (ВВАГ)—бах *Вәтәндашлыг вәзиjjәти актлары*.

ВӘТӘНДАШЛЫГ НИКАҺЫ — дини идарәләрин иштиракы олмадан мүвафиг дөвләт һакимиjjәти органларында рәсмиләшдирилән никаһ. Совет дөвләтиндә В.н. һаггында илк декрет 1917 ил декабрын 18-дә дәрҹ едилмишдир. ССРИ-дә (о ҹүмләдән 1923 ил сентjабрын 8-дән Азәрб.ССР-дә) jалныз В.н. һүгуги гүввәдәдир. Хариҹи сосиалист өлкәләриндә дә jалныз В.н. гүввәдәдир. Бә'зи буржуа өлкәләриндә (Франса, Исвечрә вә с.) В.н. мәҹбури саjылыр; дини никаһын һүгуги гүввәси jохдур. Б. Британиjа вә АБШ-ын бә'зи штатларында һәр ики формада бағланылан никаһ һүгуги гүввәjә маликдир.

ВӘТӘНДАШСЫЗЛЫГ—бах *Апатридләр*.

ВӘТӘНӘ ХӘJАНӘТ—совет һүгугуна көрә хүсуси тәһлүкәли дөвләти ҹинаjәт. Һүгуги анлаjышы 1958 ил 25 декабр тарихли Дөвләти Ҹинаjәтләрә Көрә Ҹинаjәт Мәс'улиjjәти Һаггында Ганунда верилмишдир. В.х. ССРИ-нин дөвләт истиглалиjjәтинин, әрази тохунулмазлығынын, jахуд һәрби гүдрәтинин зәрәринә олараг ССРИ вәтәндашы тәрәфиндән гәсдән едилән әмәлдир (һәрәкәт, jахуд һәрәкәтсизликдир): дүшмән тәрәфинә кечмә, ҹасуслуг, дөвләт сиррини вә jа һәрби сирри хариҹи дөвләтә вермә, хариҹә гачма, хариҹдән ССРИ-jә гаjытмагдан имтина етмә, ССРИ-jә гаршы дүшмәнчилик фәалиjjәти апармагда хариҹи дөвләтә көмәк етмә, һабелә һакимиjjәти әлә кечирмәк мәгсәдилә суи-гәсд дүзәлтмә. В.х. әмлакы мүсадирә олунмагла 10 илдән 15 иләдәк мүддәтә азадлыгдан мәһрум етмә вә jа әмлакы мүсадирә олунмагла өлүм ҹәзасы илә ҹәзаландырылыр (Азәрб.ССР Ҹинаjәт Мәҹәлләси, м. 57).

ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК — әсас мәзмуну вәтәнә мәһәббәт вә сәдагәтдән, бүтүн фәалиjjәти илә онун мәнафеjинә хидмәт етмәкдән ибарәт әхлаги вә сиjаси принсип, иҹтимаи һисс. В. «...әсрләр вә мин илләр боjу вәтәнләрин бир-бириндән аjры олмасынын доғурдуғу ән дәрин дуjғулардан биридир» (Ленин В. И., Әсәрләри, ҹ. 28, сәһ. 186). Тарихән В.-ин рүшеjмләри доғма торпаға, дилә, ән'әнәләрә мәһәббәт шәклиндә гәдим дөврләрдә формалашмышдыр.

В. синфи ҹәмиjjәтдә синфи мәзмун кәсб етмишдир. Һәр бир синфин вәтәнә мүнасибәти онун ҹәмиjjәтдәки мөвгеjиндән, игтисади вә сиjаси мәнафеjиндән асылыдыр. Капитализмин меjдана кәлмәси, милли дөвләтләрин jаранмасы вә милләтләрин формалашмасы илә В. иҹтимаи шүурун тәркиб һиссәсинә чеврилди. Синфи антагонизм кәскинләшдикҹә буржуазиjа һөкмранлығыны сахламаг үчүн вәтәнә хаин чыхыр, милләтин мәнафеjини сатыр, чүнки «...капитал... өз иттифагыны горумағы вәтәнин, халгын вә башга нә десәниз һәр шеjин мәнафеjиндән jүксәк тутур»

(јенә орада, ч. 27. сәһ. 370—71). Империализм дөврүндә буржуазијанын В.-и гаты милләтчилик, шовинизм вә космополитизм илә говушур. Буржуа чәмијјәтиндә ичтимаи тәбиәтинә көрә јалныз пролетариат халгын әсл мәнафејинин мүдафиәчиси, буна көрә дә һәгиги В.-ин тимсалы кими чыхыш едир.

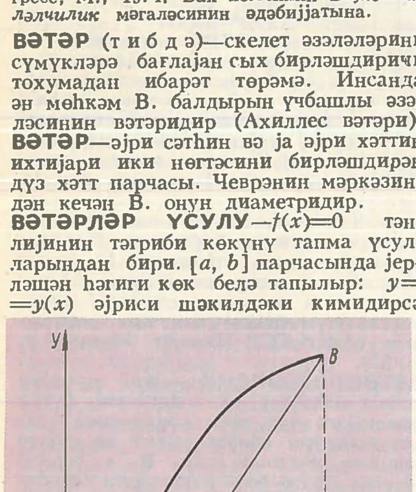
Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра өлкәмиздә бүтүн милләтләр ваһид сосиалист аиләдә гардашчасына бирләшди, јени вә јүксәк типли В.—сосиалист В.-и јаранды. Сосиалист В.-и пролетар бејнәлмиләлчилији илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Сосиалист В.-и Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә өзүнү даһа бариз шәкилдә көстәрмишдир. Зәһмәткешләрин јүксәк шүурлулуғуна әсасланан сосиалист В.-и үмумхалг характери дашыјыр, тәкчә өз вәтәнинә дејил, һәм дә бүтүн сосиалист өлкәләри бирлијинә сәдагәтли вә вәфалы олмагда тәчәссүм едир. Сосиалист В.-и коммунист әхлагынын ән мүһүм принсипидир. Кәнч нәслин шүурунда совет В.-и вә сосиалист бејнәлмиләлчилији идејаларынын, Вәтәнимиз үчүн ифтихар һиссинин мөһкәмләндирилмәси партијанын ән мүһүм вәзифәләриндән олмушдур вә олмагдадыр.

Әд.: Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях, 2 изд., М., 1974; Рогачев П. М., Свердлин М. А., Патриотизм и общественный прогресс, М., 1974. Бах һәмчинин *Бејнәлмиләлчилик* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ВӘТӘР (тибдә)—скелет әзәләләрини сүмүкләрә бағлајан сых бирләшдиричи тохумадан ибарәт төрәмә. Инсанда ән мөһкәм В. балдырын үчбашлы әзәләсинин вәтәридир (Ахиллес вәтәри).

ВӘТӘР—әјри сәтһин вә ја әјри хәттин ихтијари ики нөгтәсини бирләшдирән дүз хәтт парчасы. Чеврәнин мәркәзиндән кечән В. онун диаметридир.

ВӘТӘРЛӘР ҮСУЛУ—$f(x)=0$ тәнлијинин тәгриби көкүнү тапма үсулларындан бири. $[a, b]$ парчасында јерләшән һәгиги көк белә тапылыр: $y=y(x)$ әјриси шәкилдәки кимидирсә

онун A вә B учларыны бирләшдирән AB дүз хәтти Ox охуну x_1 нөгтәсиндә кәсәчәкдир. x_1 ахтарылан x көкүнүн тәгриби гијмәтидир. x_1 нөгтәсиндән $y=f(x)$ әјрисинә перпендикулјар галдырыб, A_1 кәсишмә нөгтәсини A илә бирләшдирдикдә x_2 нөгтәси алынар. x_2 нөгтәси x_1-ә нисбәтән дәгиг көкә даһа јахындыр. Бу гајда илә x-ә истәнилән дәгигликлә јахынлашмаг олар.

Әд.: Фихтенгольц Г. М., Курс дифференциального и интегрального исчисления, 7 изд., т. 1, М., 1969.

ВӘФА (Меһдигулу хан Усмијевин тәхәллүсү; ?, Шуша—сентјабр, 1900, Шуша)—Азәрб. шаири. Х. Б. *Натәванын* оғлудур. Русча вә фарсча мүкәммәл тәһсил алмышдыр. Фарсча гәзәлләр јазмышдыр.

Әд.: Нәвваб Мир Мөһсүн, Тәзкиреји-Нәвваб, Б., 1913.

«ВӘФД» (әр. وفد — һәрфән нүмајәндәлик), Һизб әл-Вәфд (нүмајәндәлик партијасы)—1918—53 илләрдә Мисирдә милли азадлыг һәрәкатына башчылыг едән ән бөјүк сијаси партија. 1918 илин нојабрында јарадылмышдыр. Әсасән, милли буржуа партијасы олмушдур. «В.»-ин башлыча мәгсәди Мисири мүстәгил буржуа дөвләтинә чевирмәк иди. «В.» 1924, 1928, 1930, 1936—37, 1942—44, 1950—52 (јанвар) илләрдә һаким партија олмуш, лакин әһәмијјәтли ичтимаи ислаһат кечирмәмишдир. 1951 илин сону—1952 илин әввәлиндә Инкилтәрә тәчавүзүнә гаршы мүбаризәдә тәрәддүд едән «В.» 1952 ил ингилабында да иштирак етмәди вә тамамилә нүфуздан дүшдү. 1953 илин јанварында бурахылмышдыр.

ВӘҺДӘТИ-ВҮЧУД, вәһдәт әл-вүчуд—мә'нәви вә мадди аләмдә мөвчуд олан һәр шејин вә һадисәләрин ваһид сәбәбијјәтдән—аллаһдан јарандығыны вә тәкчә аллаһда чәмләшиб, вәһдәт тәшкил етдијини билдирән тә'лим. В.-в. суфилик, исмаилилик, һүруфилик вә с. чәрәјанларын фәлсәфи әсасы олмуш вә мүсәлман Шәргиндә кениш јајылмышдыр. В.-в. тә'лими орта әсрләрдә ислам дининин Көј илә Јери, Аллаһ илә Тәбиәти ајырмасы чәһдинә гаршы јөнәлдилмишдир. В.-в.-а көрә инсан ики башланғычын—илаһи субстансијанын вә материјанын мәчмусудур. Инсан һәјатынын мә'насы фани бәдәнин буховларындан, дүнјәви гајғылардан вә еһтираслардан азад олмаг вә мүгәддәс мәһәббәт васитәсилә аллаһла говушараг ону дәрк етмәк кими баша дүшүлүрдү. Пантеизмин «һәр шеј аллаһдыр» принсипинә әсасланан В.-в. тә'лими Шәрг фәлсәфәсиндә һәм монотеист, һәм дә пантеист бахымдан шәрһ едилмишдир. В.-в. тә'лиминин монотеистчәсинә шәрһи мөвчуд шејләрин вәһдәтдә олдуғуну вә бунун јеканә илаһи субстансијадан асылылығыны көстәрмәклә јанашы, материјаны, мадди аләми јалныз илаһи башланғычын дашыјычысы һесаб едирди. Бу, әслиндә материјанын илаһи субстансионал әсаса малик олмадығына ишарәдир. Һәмин шәрһә көрә, В.-в. илаһи мәһәббәтә далмагдан, аллаһы интуитив дәрк етмәкдән ибарәт психоложи просесдир. В.-в.-ун пантеист шәрһинә көрә, идракын етик-гносеоложи функсијасы бүтүн шејләрдә аллаһын маһијјәтини дәрк етмәкдән, расионал вә интуитив идракын формаларыны әлагәләндирмәкдән ибарәтдир. Креасионизмдән (үзви аләмин мүхтәлиф формаларынын аллаһ тәрәфиндән јарадылдығыны шәрһ едән гејри-елми консепсија) фәргли олараг, В.-в. аләми аллаһын јарадычы ирадәсинин мәһсулу дејил, илаһи тәчәллинин нәтичәси, аллаһын чилвәкаһы һесаб едирди. Бу, Аллаһ вә Тәбиәт (руһ вә материја) проблемини сәбәб-нәтичә әлагәләри бахымындан арашдырмаг, дүнјанын Аллаһ тәрәфиндән јарадылдығы фикрини сүкутла гәбул етмәк, аллаһын шүурлу јарадычы функсијасына шүбһә ојатмаг чәһди иди. В.-в. бу мә'нада һәмчинин динә гаршы чыхыш формасы олмушдур. Шәрг пантеизми әсасән В.-в. тә'лими әсасында инкишаф етмишдир. Лакин гејд едилмәлидир ки, В.-в. проблеми кифајәт гәдәр тәдгиг едилмәдијиндән дискуссија характери дашыјыр. В.в.-дан чыхыш едән Шәрг пантеистләри Һәллач, Сәнаи, Әбу Саид, Әттар, Ибн әл-Әрәби, Руми, Чами, Нәваи вә б. тәбиәтин, инсанын аллаһ илә ејнијјәт тәшкил етмәси (онларын там ејнилијини гәбул етмәмәк шәртилә) фикринә кәлиб чыхырдылар. В.-в. тә'лими һәмин мүтәфәккир вә шаирләрин дүнјакөрүшүнүн нәзәри әсасы олмушдур. Аллаһла тәбиәтин ејнијјәти принсипи аллаһла тәбиәтин ејни хассәјә малик олмасы идејасыны ашылајырды. В.-в.-ун бу чәһәти аллаһын маһијјәтини шејләрдә ахтармаға сөвг едир, интуитив идракын ролуну хејли азалдырды. В.-в. аллаһда һәрәкәт вә зиддијјәтләри инкар етсә дә, аләмдә даими һәрәкәт, мөвчуд олан һәр шејин гаршылыглы асылылығы, әксликләрин ејнијјәти вә вәһдәтини тәсдиг едән диалектик мүддәалар ирәли сүрмүшдүр. Ичтимаи вә мә'нәви һәјат һадисәләринин ејнијјәти, мүтабиглији фикри дини ајинләрин, мүәјјән мә'нада исә, динин өзүнүн инкары олмушдур.

Азәрб.-да В.-в. тә'лиминин пантеист истигамәтини Баба Куһи Бакуви, Әвһәди, Шәбүстәри, Нәими, Нәсими, Гасыми Әнвар, Шәмс Мәгриби, Јусиф Гарабағи вә б. инкишаф етдирмишләр.

Әд.: Әминзадә Ә. Ә., Азәрбајчанда фәлсәфи вә ичтимаи сијаси фикир тарихиндән, Б., 1972; Бертельс Е. Э., Суфизм и суфийская литература, М., 1965; Петрушевский И. П., Ислам в Иране в VII—XV веках, Л., 1966; Кули-заде З., К вопросу об изучении философии ересей Востока (XIII—XV вв.) и проблема философии суфизма. В. сб.: Насими, Б., 1973.

ВӘҺИД (وحيد) Мәһәммәд Таһир (1606, Гәзвин—1701)—Иран тарихчиси, дөвләт хадими, шаир. II Аббасын һакимијјәт дөврүнү [1642—66] әһатә едән «Аббаснамә» тарихи әсәринин мүәллифидир. 1689—97 илләрдә Сәфәвиләрин баш вәзири (е'тимад үд-дөвлә) олмушдур. «Аббаснамә» әсәриндә Иран, һәмчинин Азәрб. һаггында мә'лумат вермишдир. Әсәрдә Азәрб. халгынын истисмарчылар әлејһинә мүбаризәсиндән дә бәһс олунур. Әсәрин бә'зи һиссәләри рус, күрчү вә алман дилләринә тәрчүмә олунмушдур. В. һадисәләри һаким синфин мөвгејиндән изаһ етмишдир. Ше'р диваны вар.

Әд.: Рахмани А. А., Произведение Мухаммед-Тахира Вахида «Аббас-наме» как исторический источник, Изв. АН Азерб.ССР, 1974, № 2.

ВӘҺИД ДӘСТКИРДИ (وحيد دستكردى) Һәсән ибн Мәһәммәд Гасем (1879, Исфаһан јахынлығындакы Дәсткирд к.—1943, Теһран)—Иран әдәбијјатшүнасы, шаир. «Әрмәған» әдәби журналыны нәшр етдирмишдир. В.Д. классик поезија ән'әнәләринә садиг олмушдур. «Әрдәширин мачәрасы» епик поемасы, «Вәһидин меһманханасы» ше'р китабы вә с. әсәрләри вар. Низами әсәрләринин там күллијјатыны, *Баба Таһир*, *Әвһәди Марағаји* вә б.-нын диванларынын елми-тәнгиди мәтнини нәшрә һазырламышдыр. Низаминин һәјат вә јарадычылығына даир тәдгигат апармышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны рәғбәтлә гаршыламыш, өлкә-

мизин досту олмуш, «Ленин» (1919) ше'рини јазмышдыр.

ВƏҺИД ТƏБРИЗИ (? — ?)—15 əср Азəрб. алими. Əруз вəзниндəн бəһс едəн «Ҹами-мүхтəсəр» əсəринин мүəллифидир. Бу əсəр фарс вə түркдилли классик əдəбијјатын ше'р нəзəријјəсинə, поетикасына даир мүһүм мəнбəдир. Əсəрин мүхтəлиф əлјазма нүсхəлəри Британија музејиндə, Москва, Ленинград, Берлин, Вјана вə с. шəһəрлəрин музеј вə китабханаларында сахланылыр. Ј. Е. *Бертелс* ону илк дəфə рус дилинə тəрҹүмə етмишдир; 1959 илдə оријиналы илə бирликдə нəшр олунмушдур.

Ə с ə р и: Джами-мухтасар, М., 1959.
Əд.: Б е р т е л ь с Е. Э., Трактат по поэтике Вахида Табризи, «Советское востоковедение», 1956, № 2.

ВƏҺСУДАН Əбу Мəнсур ибн Мəһəммəд (?—1059) — Рəввади һөкмдары [1020, башга мə'лумата көрə 1029—59]. В.-ын һакимијјəти дөврүндə оғузлар Азəрб.-а һүҹум етди. 1038 илдə В. Урмија һакими Əбу-л-Һиҹа илə бирликдə оғуз дəстəлəринин бөјүк бир һиссəсини Азəрб.-дан чыхармаға мүвəффəг олду. Онлара гаршы Сараб ш. јахынлығындакы дөјүш дə (1041) В.-ын гəлəбəси илə нəтиҹəлəнди. Сəлҹугларын һүҹуму заманы һакимијјəтини сахламаг мəгсəди илə В. 1054 илдə султан Тоғрул бəјин вассаллығыны гəбул етмəјə мəҹбур олду. В.-а бир нечə гəсидə һəср етмиш Гəтран Тəбризи ону «дөвлəтин сипəри», «бөјүк əмир» адландырмышдыр.

Əд.: Ш ə р и ф л и М. Х., Рəввадилəр дөвлəти һаггында, Азəрб.ССР ЕА Тарих Институтунун əсəрлəри, 1957, №11.

ВƏҺҺАБИЛИК —ортодоксал исламда јаранмыш дини-сијаси ҹəрəјан; 18 əсрин ахырларында Нəҹддə (Мəркəзи Əрəбистанда) јајылмышды. В. һəмин дөврдə, Əрəбистанда ағалыг етмиш түрк султанларына гаршы əрəблəрин азадлыг һəрəкаты илə əлагəдар мејдана чыхмышдыр. Баниси Мəһəммəд ибн Əбд əл-Вəһһабдыр (1703—87). Башлыҹа еһкамы ваһид аллаһа инамдыр. Вəһһабилəр—мүвəһһидун — ваһид аллаһ тəрəфдарлары ады да бурадан көтүрүлмүшдүр. Вəһһабилəр Гураны гəбул етсəлəр дə, ислам дининдə мүгəддəслəрə пəрəстиши, дəрвишлији рəдд етмиш, *ҹиһада* бөјүк диггəт вермишлəр. В.-ин сијаси мəгсəди ири феодалларын вə таҹирлəрин мəнафеји наминə хырда əрəб феодал дөвлəтлəринин бирлијини јаратмаг иди. 19 əсрин əввəллəриндə вəһһабилəр тəгр. бүтүн Əрəбистан ј-а-ны ваһид феодал дөвлəтиндə бирлəшдирдилəр. 20 əсрин 20-ҹи иллəриндə Ибн Сəудун башчылығы илə апарылмыш бирлəшдириҹи мүһарибəлəр нəтиҹəсиндə вəһһабилəрин дөвлəти индики сəрһəдлəринə гəдəр кенишлəнди (1932 илдəн *Сəудијјə Əрəбистаны* адланыр). Сəудијјə Əрəбистанында һаким идеолокија олан В. Һиндистан, Əфганыстан вə Индонезијада, бə'зи Африка өлкəлəриндə дə јајылмышдыр.

Əд.: В а с и л ь е в А. М., Пуритане ислама?, М., 1967; Ш п а ж н и к о в Г. А., Религии стран Западной Азии, М., 1976.

ВƏҺШИЛИК—Авропа елминдə бəшəријјəт тарихинин кечдији үч дөврүн (вəһшилик, *барбарлыг*, *мəдəнијјəт*) биринҹи мəрһəлəсини билдирмəк үчүн гəбул едилмиш термин. «В.» терминини бу мə'нада илк дəфə Шотландија философу Л. Феркүсон ишлəтмишдир (1767). Л. *Морганын* фикринҹə, В. инсанын əмəлə кəлмəси дөврүндəн башланыб, дулусчулуғун јаранмасы илə гуртарыр. Ф. Енкелс «Аилəнин, хүсуси мүлкијјəтин вə дөвлəтин мəншəји» əсəриндə А. Морганын дөврлəшдирмəсиндəн бə'зи дүзəлишлəрлə истифадə етмишдир. Лакин Ф. Енкелсин габагҹадан көрдүјү кими, археолокија вə етнографијанын јени наилијјəтлəри нəтиҹəсиндə Л. Морганын ҹəмијјəтин инкишафы мəрһəлəлəринə даир бөлкүсү көһнəлмишдир.

Мүасир етнографијанын гəбул етдији дөврлəшмəдə (бах *Ибтидаи иҹма гурулушу*) В. мəрһəлəси инсанын формалашмасы вə еркəн гəбилə гурулушу дөврүнə (археоложи дөврлəшмəдə *Палеолит* вə *Мезолит*) ујғун кəлир. Һазырда тəдгигатчыларын əксəријјəти Л. Морганын бөлкүсүндəн истифадə етмир; ибтидаи иҹма гурулушу тарихинин јени бөлкүсү ишлəниб һазырланыр.

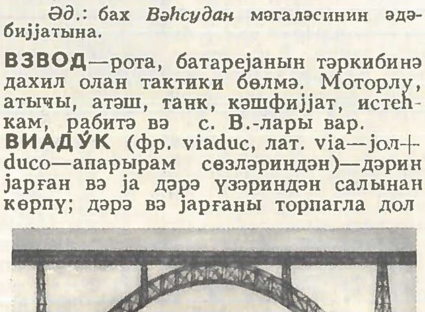
Əд.: бах *Барбарлыг* мəгалəсинин əдəбијјатына.

ВƏҸНА ИБН ƏР-РƏВВАД (?—?)— Тəбриз һакими (тəгр. 8 əсрин сону—9 əсрин орталары). *Рəввадилəр* сулалəсиндəн иди. Онун дөврүндə Тəбризин əтрафына дивар чəкилмиш, чохлу тикинти ишлəри апарылмышды. Мүстəгиллијə ҹан атан В. и. Р. хəлифə Мүтəвəккилин һакимијјəти дөврүндə [847—861] Хилафəтə гаршы чыхмышды. Лакин Хилафəт гошуну илə дөјүшдə мəғлуб олан В. и. Р. мəгсəдини һəјата кечирə билмəди.

Əд.: бах *Вəһсудан* мəгалəсинин əдəбијјатына.

ВЗВОД—рота, батарејанын тəркибинə дахил олан тактики бөлмə. Моторлу, атычы, атəш, танк, кəшфијјат, истеһкам, рабитə вə с. В.-лары вар.

ВИАДУ́К (фр. viaduc, лат. via—јол+duco—апарырам сөзлəриндəн)—дəрин јарған вə ја дəрə үзəриндəн салынан көрпү; дəрə вə јарғаны торпагла дол

Франсанын Безје—Клермон-Ферран дəмир јолунда металдан Гараби виадуку.

дурмаг техники вə игтисади ҹəһəтдəн əлверишли олмадыгда гурулур. В. дəмир-бетон (кениш јајылмыш), метал, даш вə бетондан (надир һалларда) олур. Адəтəн чохашырымлы (тағлы вə ја тир системли) олур; һүндүр дајаглар үзəриндə гурулур.

ВИАРДО́-ГАРСИ́А (Viardot-Çarcia) Мишел Полина (18.7.1821, Парис—18.5.1910, Парис) — мүғəнни (меццо-сопрано), педагог вə бəстəкар. Мəшһур испан мүғəнниси вə мүəллими М. Гарсианын гызы вə шакирди. Авропа шəһəрлəриндə (о ҹүмлəдəн Петербургда, 1843) консертлəр вермишдир. Əсас партијалары: Фидес («Пејғəмбəр», Ҹ. Мејербер), Сафо («Сафо», Ш. Гуно), Орфеј («Орфеј вə Евридика», Х. Глјук) вə б. В. романслар, маһны ишлəмəлəри вə комик опералар мүəллифидир; операларынын либреттосуну јахын досту И. С. *Тургенев* јазмышдыр. 1871—75 иллəрдə Парис консерваторијасында дəрс демишдир.

ВИБРА́СИЈА (лат. vibratio — рəгс, титрəјиш), е һ т и з а з — мүхтəлиф формалы еластик ҹисимлəрин механики рəгси. Техникада (машын, гурғу, механизм вə конструксијаларда) з ə р ə р л и вə ф а ј д а л ы В.-лар олур. Фајдалы В.-ны вибраторлар јарадыр; иншаат вə јол машынларында, һəмчинин мүхтəлиф технолоҗи əмəлијјат апармаг үчүн истифадə олунур. Нəгл. воситəлəри, мүһəррик, турбин вə с. машынлар ишлəјəн заман јаранан зəрəрли В. онларын иш режиминин позулмасына сəбəб ола билəр.

В.-нын о р г а н и з м ə т ə' с и р и мүхтəлиф олур: бүтүн организмə тə'сир көстəрирсə ү м у м и В., организмин бир һиссəсинə тə'сир көстəрирсə ј е р л и вə ја л о к а л В. адланыр. Гатарда, тəјјарəдə кедəркəн, гопартма чəкичи вə с. механизмлəрлə ишлəјəркəн, һəмчинин космик учушларда старт вə јерəенмə заманы əмəлə кəлир. В.-нын биоложи тə'сири онун тезлијиндəн асылыдыр; тезлији 15 *һс*-əдəк олан рəгслəр *вестибулјар апарата* тə'сир едир. Тезлији 25 *һс*-əдəк рəгслəр ајры-ајры тəканлар шəклиндə олуб, сүмүклəрдə вə ојнагларда дəјишикликлəр əмəлə кəтирир; 50 *һс*-дəн 250 *һс*-əдəк олан рəгслəр исə синир системинə тə'сир едир, дамарларын спазмасына, вибрасија хəстəлијинə сəбəб олур. Даһа јүксəк ултрасəс тезликлəрдə механики енержи истилик енержисинə чеврилир.

ВИБРА́СИЈА ГАЗЫМАСЫ — газыма алəтини титрəдəн (рəгс етдирəн) *вибратор* тəтбиги илə газыма үсулу. 20—30 *м* дəринликдəки јумшаг сүхурлар бу үсулла газыларкəн алəт фырладылмыр (вибратор *газыма боруларынын* јухары уҹуна бəркидилир). Бəрк сүхурлар, елəҹə дə 30 *м*-дəн дəриндə јерлəшəн сүхурлар газыларкəн газыма балтасы фырладылыр (вибратор билаваситə балтанын үстүндə гурулур). Биринҹи һалда, əсасəн истигамəтлəнмиш һəрəкəтли електромеханики вибраторлардан, икинҹи һалда исə јујуҹу мəһлул ахыны илə һəрəкəтə кəтирилəн һидравлик вибраторлардан (дүз, əкс вə ја икигат тə'сирли) истифадə олунур. Дəрин газымада вибрасијанын борулара зəрəрли тə'сирини азалтмаг үчүн вибратор үзəриндə амортизаторлар гурулур. Дајаз гујуларда В.г.-нын мəһсулдарлығы вурма-фырланма газымасына нисбəтəн, 1,5—2 дəфə артыгдыр. Дəрин гујуларда В.г. (хүсусəн бəрк сүхурларда), газыманын дикəр техники көстəриҹилəрини ашағы салмадан, балтанын ишлəмə мүддəтини узадыр. В.г. кеоложи-кəшфијјат ишлəриндə, дəрин нефт вə газ гујуларынын газылмасында вə с. тəтбиг едилир. В.г. үсулу ССРИ-дə ишлəниб һазырланмышдыр (1948).

Əд.: Р е б р и к Б. М., Вибротехника в бурении, 2 изд., М., 1966; ј е н ə о н у н, Вибрационное бурение скважин, М., 1974.

ВИБРА́СИЈА ИЛƏ Е'МАЛ—детал вə пəстаһларын механики, јахуд кимјəви-

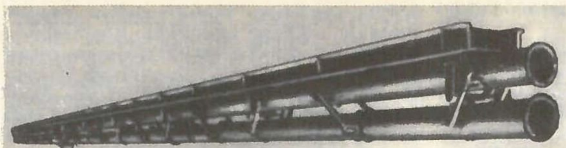
механики е'мал үсулларындан бири; бу заман е'мал олунан деталлар ичәрисиндә иш мүһити јарадылмыш вибрасија камерасында јерләшдирилир; һәмин камеранын тә'сири алтында рәгс едән (10 *мһс*—10 *кһс* тезликләр диапазонунда) абразив мүһитин һиссәчикләри васитәсилә е'мал едилән сәтһдәки микронаһамарлыглар һамарланыр вә материал сәтһиндән һиссәчикләр кәнар едилир. Е'мал просеси гуру мүһитдә, јахуд мәһлулда (мүхтәлиф кимјәви әлавәләр гатыла биләр) апарылыр. В.и.е.-дан төкмә деталларын тәмизләнмәсиндә, онларын сәтһиндән коррозија мәһсулларынын кәнар едилмәсиндә, төкүлмүш, штампланмыш вә пресләнмиш деталлардан тилишкәләрин көтүрүлмәсиндә, е'мал сәтһинин тәмизлик дәрәчәсинин јүксәлдилмәсиндә, һабелә галваник вә лак-боја өртүјү чәкиләчәк сәтһләрин һазырланмасында истифадә едилир.

Әд.: Бабичев А. П., Вибрационная обработка деталей, 2 изд., М., 1974.

ВИБРА́СИЈА МАШЫНЫ—мүәјјән просесин ичрасы, јахуд интенсивләшдирилмәси үчүн ишләк органына рәгси һәрәкәт верилән машын. В.м.-нда рәгс тезлији *һс*-ин јүздә бир һиссәләриндән 10 *кһс*-әдәк, рәгс амплитуду исә 1 *м*-дән *мкм*-ин һиссәләринәдәк интервалда дәјишилир. Интигал типинә көрә механики, електрик һидравлик, пневматик вә с., машына верилән енержинин механики рәгс енержисинә чеврилмә нөвүнә көрә мәркәздәнгачма, поршенли, сүркүголлу-чархголлу, електромагнит, електродинамик, магнитостриксија, пјезоелектрик вә с. конструксијалы олур. В.м.-нын тәтбиг саһәләри: иншаат ишләриндә вә тикинти материаллары истеһсалында бетон гарышығыны, грунту вә јол өртүјүнү сыхлашдырмаг, дәмир-бетон мә'мулаты гәлибләмәк, дирәк, шпунт, бору басдырмаг вә с.; машынгајырмада төкмә гәлибләри һазырламаг, вибрасија е'малында автомат дәзкаһлара пәстаһ вермәк (вибрасија бункерләри), автомат хәтләрдә пәстаһ вә деталлары әмәлијјатлараарасы нәгл етмәк (вибрасија конвејерләри) вә с.; мә'дән сәнајесиндә газыма, мә'дән сүхурларыны нәгл. васитәләринә јүкләмәк, дашымаг, хәлбирләмәк (виброхәлбир) ишләри вә с.-дир. В.м.-лары дәнәвәр материалларын јүкләниб-бошалдылмасында, јејинти сәнајеси вә к.т. машынларында (мәс., вибрасија сепараторлары, вибрасија насослары вә с.), коммунал тәсәррүфатда, тибб техникасында вә с. саһәләрдә дә тәтбиг едилир.

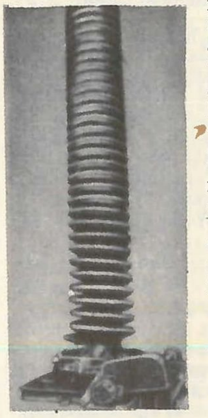
Әд.: Вибрационные машины в строительстве и производстве строительных материалов, Справочник, М., 1970; Рагульскис К. М. и др., Вибрации роторных систем, Вильнюс, 1976.

ВИБРА́СИЈА НӘГЛИЈЈАТЫ, вибрасија илә нәглетмә—тикә вә дәнәвәр материалларын, пастајаохшар гарышыгларын вә мајеләрин истигамәтләнмиш јердәјишмә просеси; нәгледичи вибрасија машынларынын ишләк (јүкапарычы) органларынын вибрасијасы јолу илә әлдә едилир. В.н. васитәләри бунлардыр: вибрасија конвејерләри (з-д, ф-к, дәјирман, тикинти, шахта, кархана вә с.-дә тикә вә дәнәвәр материаллары, пәстаһ вә

Үфүги икиборулу вибрасија конвејери.

деталлары үфүги, маили вә шагули истигамәтләрдә 0,5 *м*-дән 100 *м* вә даһа артыг мәсафәләрә нәгл едән); вибрасија насослары (мајеләри, адәтән сују бир гәдәр һүндүрә вурмаг, јахуд агрессив вә чиркли мајеләри соруб-вурмаг үчүн); вибрасија тәчһизедичиләри (чәки вә һәчм дозаторларында мүхтәлиф материалларын вериши үчүн); вибрасија бункерләри (дәзкаһ вә техноложи гурғулара пәстаһ вә детал вермәк үчүн) вә с. Бетон гарышығыны

Шагули вибрасија конвејери-елеватору.

д.ј. бункерләриндән бетон төкүләчәк јерә верән аваданлыгларын, дәнәвәр јүкләри гапалы вагонлардан бошалдан мүхтәлиф нөв машынларын да иш принсипи вибрасија ефектинә әсасланыр. В.н. мүхтәлиф техноложи просесләрлә (сојутма, гыздырма, гурутма, сусузлашдырма вә с.) бирликдә дә тәтбиг олунур. В.н. сәпәләнән вә хырдадәнәли материалларын нәгл едилмәсиндә даһа ефектлидир (үфүги истигамәтдә сүр'әт 0,5 *м/сан*-дән артыг ола биләр).

Әд.: Потураев В. Н., Франчук В. П., Червоненко А. Г., Вибрационные транспортирующие машины, М., 1964; Израилевич М. Л., Современные вибрационные транспортирующие машины за рубежом, М., 1972; Спиваковский А. О. и Гончаревич И. Ф., Вибрационные конвейеры, питатели и вспомогательные устройства, М., 1972; Матвеев И. Б., Гидропривод машин ударного и вибрационного действия, М., 1974.

ВИБРА́СИЈА ТЕХНИКАСЫ—10 *мһс*-дән 10 *кһс*-әдәк тезлик диапазонунда механики рәгсләр (вибрасија) јаратмаг үчүн метод вә васитәләр мәчмусу; һәмчинин вибрасијанын идарә едилмәси, өлчүлмәси вә она нәзарәт олунмасы вә зәрәрли вибрасијадан мүһафизә үсуллары. В.т. васитәләри бунлардыр: *вибрасија машыны*, вибрасија стендләри, фајдалы функсијалары јеринә јетирмәк үчүн вибрасијајарадан чиһазлар, апаратлар вә гурғулар; вибрасијанын идарә олунмасы вә өлчүлмәси үчүн апаратлар; вибрасијадан мүһафизә техникасына аид васитәләр (зәрәрли вибрасијанын гаршысыны алан, сөндүрән вә изолјасија едән гурғулар; бах һәмчинин *Виброизолјасија*). В.т.-нда вибрасија заманы јаранан мүхтәлиф ефектләрдән истифадә олунур. В.т. васитәләринин ишләк органларыны һәрәкәтә кәтирән нисбәтән кениш јајылмыш вибрасија интигалы мәркәздәнгачма, поршенли вә сүркүголлу-чархголлу интигал нөвләридир. Вибрасија параметрләринин (јердәјишмәләр, сүр'әтләр вә тә'чилләр, тезлик, фаза, амплитуд) өлчүлмәси илә виброметрија мәшғул олур. Виброметрләр вә акселерометрләр өлчү васитәләридир. Мүасир вибрасијаөлчән апаратлар: веричи, чевиричи, анализатор, сигнал механизмләри, һабелә көстәричи вә гејдедичи чиһазлардыр.

В.т.-нын мүһүм вәзифәләриндән бири дә инсан, машын, гурғу, тикили вә с.-ни вибрасијанын зәрәрли тә'сириндән мүһафизә етмәсидир. Бу мәгсәдлә әлавә енержи мәнбәји тәләб етмәјән пассив виброизолјасијадан башга, статик вә динамик балансирләмәдән, резонанс саһәсиндә әталәт вә еластиклик параметрләринин сечилмәсиндән, демпферләјичи елементләрин дахил едилмәсиндән (резонанс саһәсиндән кәнарда ишләмәјә имкан олмадыгда), хүсуси гурғуларын бирләшдирилмәси јолу илә вибрасијаларын сөндүрүлмәси үсулларындан, һәмчинин бучаг рәгсләринин сөндүрүлмәси үчүн *кироскопдан* вә актив виброизолјасија васитәләриндән (рәгсләрин автоматик сөндүрүлмәси) истифадә олунур. Вибрасијаларын динамик идарә олунма үсулу вибрасијаларын сөндүрүлмәси, күчләндирилмәси, јахуд сабитләшдирилмәси мәгсәди илә тәтбиг едилә биләр. Рәгсләри динамик күчләндирмәк үчүн системи резонанс режиминә көкләјирләр.

Әд.: Вибрационная техника, М., 1966; Быховский И. И., Основы теории вибрационной техники, М., 1969; Микулинский А. М., Стариков Г. А., Шейман Л. С., Защита от вибрации при работе с пневматическими шлифовальными машинами, М., 1976.

ВИБРА́ТО, вибрасија (итал. vibrato, лат. vibratio—титрәјиш сөзүндән)—мусиги аләтләриндә вә вокал сәнәтиндә ифачылыг тәрзи. Симли мусиги аләтләриндә (хүсусилә каманлы) бармағын сим үзәриндә титрәдилмәси, нәфәс аләтләриндә клапанларын јүнкүлвары ачылыб-јумулмасы вә нәфәсвермәнин интенсив дәјишмәси, вокал сәнәтиндә исә сәс телләринин хүсуси титрәјиши нәтичәсиндә баш верир. В. мусиги сәсләринин учалығыны кичик мәсафәдә вахташыры дәјишәрәк онлара хүсуси чаларлыг верир, сәсин динамиклијини вә емосионаллығыны күчләндирир. В.-нун нормал титрәјиши сан.-дә тәгр. 6-ја јахындыр.

ВИБРАТО́Р (лат. vibro—рәгс едирәм)—рәгс едән вә ја рәгс әмәлә кәтирә билән чисим (чисимләр системи). Мәс., конденсатор вә индуктив сарғачдан ибарәт електрик дөврәси, сим, камертон вә с.

ВИБРА́ТОР (техникада)—1) механики В.—механики рәгсләрин алынмасы үчүн гурғу; мүстәгил вә ја вибрасија машыны, јахуд аваданлығынын говшағы кими истифадә едилир. Материалларын сыхлашдырыл-

масы (мәс., тикинтидә бетон гарышығынын вә грунтун), төкмәләрин гәлибдән чыхарылмасы, конструксија, чиһаз вә апаратларын вибрасијаја дајаныглығынын јохланылмасы вә с. үчүн тәтбиг едилир. Дебаланслары олан мәркәздәнгачма електрик В.-у даһа чох јајылмышдыр; 2) електрик В.-у— електромагнит рәгсләри тә'сирләндирән метал мәфтил парчасы; чәрәјан кечирән материалдан, јахуд диелектрикдән һазырланан чубуг. Садә антена кими вә ја мүрәккәб антеналарын елементи кими ишләдилир.

Әд.: Гольдштейн Б. Г., Петрунькин Л. П., Глубинные вибраторы для уплотнения бетона, М., 1966; Быховский И. И., Виленкин А. М., Центробежный вибрационный привод строительных и дорожных машин, М., 1968; Генкин М. Д., Бусаков А. М., Яблоновский В. В., Электродинамические вибраторы, М., 1975.

ВИБРИО́З (Vibriosis), вибрион баласалма—гарамал вә гојунларда (надир һалда кечи вә донузда) тәсадүф едилән јолухучу хәстәлик. Инсанын да В.-а тутулдуғу мүәјјәнләшдирилмишдир. Төрәдичиси Vibrio fetus микробудур; илк дәфә 1913 илдә инкилис алимләри Ч. Мак-Фадјен вә С. Стокмен тәрәфиндән, бала салмыш гојунларда вә онларын дөлүндә ашкар едилмишдир. В.-ун төрәдичиси, хәстә буғаларын спермасында, диши һејванларын чинсијјәт үзвләриндә, боғаз һејванларын дөлүндә, тохума вә үзвләриндә топланыр. Гарамал В.-а адәтән чүтләшмә, хәстә буғаларын спермасы илә сүн'и мајаландырма заманы, һабелә сағлам вә хәстә һејванлары бирқә сахладыгда јолухур. Гојунлар В.-а алиментар (гида илә) јолла тутулур. Инфексија мәнбәји, дүшмүш баланын өзү вә бала салмыш гојунларын балалығындан ифраз олунан ахынтыдыр. Мүбаризә тәдбирләри: хәстә һејванлар тәчрид олунур вә мүаличә едилир, биналар дезинфексија олунур. Гојунлар В. мүшаһидә едилмиш отлаглара бурахылмыр. Баласалманын вә гысырлығын гаршысыны алмаг үчүн чәрәахытма дөврүндә инәк вә бузовларын балалығына антибиотикләр јеридилир. Боғаз һејванлара јемлә бирликдә антибиотикләр верилир.

ВИБРИОНЛАР (фр. vibrion, лат. vibro—рәгс едирәм, гыврылырам, титрәјирәм сөзүндән)—веркүлә охшајан әјри, гыса (уз. 1—5 *мкм*, галынлығы 0,2—0,6 *мкм*) бактеријалар. Һәрәкәтлидир, гамчылыдыр. Спор әмәлә кәтирмир. Суда, торпагда, һејван вә инсан организминдә јашајыр. Әксәр нөвләри сапрофитдир. Бә'зиләри хәстәлик төрәдир. Патокен нөвләрдән ашағыдакылар даһа дәгиг өјрәнилмишдир: вәба вибриону (Vibrio cholerae asiaticea) инсанларда Асија вәбасынын төрәдичисидир; Мечников вибриону (V. metchnikovi) вәбајаохшар хәстәликдән тәләф олмуш чүчәләрин ган вә бағырсаг мөһтәвијјатындан алынмышдыр; Vibrio fetus—инәк вә гојунларда вибриоз хәстәлијинин төрәдичисидир.

ВИ́БРО... (лат. vibro—рәгс едирәм)— рәгси һәрәкәтә, вибрасијаја аидлик билдирән мүрәккәб сөзләрдә өнлүк (мәс., виброметр, вибротерапија).

ВИБРОИЗОЛЈА́СИЈА — механизмләрин ишләмәси, нәгл.-ын һәрәкәти вә с. нәтичәсиндә әмәлә кәлән механики рәгсләрин (вибрасијаларын) зәрәрли тә'сириндән биналарын, чиһазларын вә инсанларын мүһафизә олунмасы. Бу мәгсәдлә еластик материаллардан һазырланмыш амортизаторлардан, јајлы, динамик рәгссөндүрүчүләрдән (антивибраторлардан) вә с. истифадә олунур.

ВИБРО́МЕТР (*вибро... + ...метр*)— рәгс (вибрасија) едән чисимләрин јердәјишмәсини өлчән чиһаз. Көстәричиләри јазан В. виброграф адланыр. В.-ләр 10 *һс*-дән 20 *кһс*-ә гәдәр вә даһа јүксәк тезликли рәгсләрдә 0,1 *мкм*-дән 1 *м*-ә гәдәр јердәјишмәләри өлчүр. В.-дән мүхтәлиф гурғуларын вибрасијаларынын өјрәнилмәсиндә, сејсмолокијада, кеофизикада истифадә едилир.

ВИБРОМЕ́ТРИЈА — вибрасија параметрләрини өлчмәк үчүн метод вә васитәләр мәчмусу; бах *Вибрасија техникасы*.

ВИБРОТЕРАПИ́ЈА (*вибро... + терапија*)—механики титрәјишләрлә мүаличә етмәк. В. дәри тохумаларына тә'сир етмәклә ганын даһа јахшы ишләмәсинә вә маддәләр мүбадиләси просесләринин сүр'әтләнмәсинә сәбәб олур. Периферик синир хәстәликләриндә, әзәлә вә ојнагларын хроник илтиһабы просесләриндә вә с. хәстәликләрдә тәтбиг едилир. Кәскин вә иринли илтиһаб просесләриндә, јаман шиш хәстәликләриндә В. тәтбиг етмәк олмаз.

ВИВА́ЛДИ (Vivaldi) Антонио (4.3. 1678, Венесија—28.7.1741 илдә Вјанада дәфн едилмишдир) —италјан бәстәкары, скрипкачы, диријор вә педагог. Соло инструментал консерт жанрынын јарадычысыдыр. Кончерто гроссо (ансамбл-оркестр консерти) устасы олан В.-нин соло скрипка, 2, 3, 4 скрипка илә оркестр үчүн јаратдығы консерт

жанры виртуоз скрипка техникасынын, инструментовканын вә соло инструментал консертин классик формаларынын инкишафына тә'сир көстәрмишдир. В. 40-дан артыг опера, 465 инструментал консерт, о чүмләдән програмлы симфоник мусигинин илк нүмунәләриндән олан «Илин фәсилләри» силсиләсинин, кантата, месса вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Белецкий И., Антонио Вивальди, Л., 1975.

ВИВА́РИ (лат. vivarium, vivus—дири, чанлы сөзүндән)—тәчрүбәдә истифадә олунмаг үчүн мүхтәлиф һејванлар, әсасән лабораторија һејванлары сахланан бина. В.-дән ејни заманда һејванјетишдирмә мәнтәгәси кими дә истифадә олунур.

ВИВА́ЧЕ, виво (итал. vivace, vivo— һәрфи мә'нада чевик, тәлатүмлү, һәјәчанлы)—мусиги термини; әввәлләр мусиги әсәринин ифа тәрзини билдирирди. 19 әсрин јарысындан темп (*престодан* бир гәдәр ләнк, *аллегроја* нисбәтән сүр'әтли) мә'насында ишләнир.

ВИВЕКАНА́НДА Свами (әсл ады Нарендранатһ Датт; 12.1.1863, Кәлкәтә—4.1.1902, Белур)—һинд һуманист мүтәфәккири, ичтимаи хадим, дин ислаһатчысы; Рамакришнанын шакирди. *Веданта* идејаларыны тәблиғ үчүн 1893 илдә АБШ, Инкилтәрә вә Јапонијаја кетмишди. 1897 илдә «Рамакришнанын миссијасы» адлы дини-ислаһатчы тәшкилат јаратмышды. Милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәјә чағырыр, либерал буржуазијанын сијасәтини писләјирди. Лакин үмидләрини халгын ингилаби фәалијјәти илә јох, шәхсијјәтин веданта руһунда тәрбијәси, фәрдләрдә вә милләтдә характер формалашдырылмасы илә бағлајырды. В. милли зүлм, иргчилик вә милитаризмә гаршы чыхырды.

Әд.; Костюченко В. С.. Вивекананда. М., 1977.

ВИВИА́НИ (Viviani) Раффаеле (10. 1.1888, Кастелламмаре-ди-Стабија — 22.3.1950, Неапол)—италјан драматургу, актјор вә режиссор. Мүасир реалист италјан драматуркијасынын јарадычыларындандыр. Неапол диалектиндә 60-дан чох пјес јазмышдыр. Кәскин ичтимаи-психоложи конфликтли комедијаларын («Балыгчылар», 1924; «Гарачылар», 1926; «Сонунчу авара», 1932; «Бәнналар», 1942 вә с.) мүәллифидир. В.-нин гәһрәманлары халг нүмајәндәләридир. В. театры фашист һакимијјәт органлары тәрәфиндән тә'гиб едилмишдир. М. Горки онун јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирмишдир. «Чарәсиз дәләдуз» комедијасы М. Әзизбәјов ад. Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм Театрында тамашаја гојулмушдур (1969).

Әсәри: Пьесы, М., 1962.

ВИВИАНИ́Т—фосфоритләр синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби $Fe_3(PO_4)_2 \cdot 8H_2O$; икивалентли дәмирин сулу фосфатыдыр. Моноклиник сингонијада кристаллашыр. Торпагвары агрегатлар әмәлә кәтирир. В. тутгун-ағ вә ја ачыг-јашыл олур. Тәркибиндәки дәмирин оксидләшмәсиндән һавада көј рәнк алыр. Шүшә парылтылыдыр. Сәртлији 1,5—2, сыхлығы 2680—2710 *кг/м*^{3}. Урал, УССР вә Азәрб. ССР-дә тапылыр. Күбрә кими, бә'зән дә көј рәнк һазырланмасында истифадә едилир. Инкилис минералогу Ч. Вивианын шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВИВИПА́РИЈА (лат. viviparus—диридоған; vivus—дири, чанлы+pario— доғурам), *диридоғма*—һејванларда бала доғмагла нәсилвермә. Биткиләрдә В.—бах *Диридоған биткиләр*.

ВИВИСЕ́КСИЈА (лат. vivus—дири, чанлы+sectio—јармаг), дири јарма—дири һејван үзәриндә апарылан чәрраһи әмәлијјат. В. организмин функсијаларыны, дәрман маддәләринин тә'сирини өјрәнмәк, чәрраһи мүаличә методлары һазырламаг вә с. үчүн тәтбиг олунур. В. заманы тәдгигат мәгсәди илә кәскин тәчрүбә үсулу (органы көчүрмә, ону кәнаретмә, гычыгландырма) вә ја И. П. Павловун хроники тәчрүбә үсулундан (ағыз сују вәзисинә, јахуд мә'дәјә фистула гојма) истифадә едилир. Тәчрүбә заманы һејванда ағрыны азалтмаг үчүн наркоз ишләдилир. ССРИ-дә В.-ја јалныз елми мәгсәдлә тәчрүбә апармаг үчүн ичазә верилир.

ВИГВА́М—Шимали Америка мешәләриндә јашајан һиндиләрә—алгонкинләрә мәхсус јашајыш мәскәни. Күнбәзвары олур. В.-ы тикәркән даирәви хәтт вә ја овал бојунча јерә чубуг басдырыб јухарысыны бирләшдирир, үстүнү будаг, ағач габығы, һәсирлә өртүрләр.

ВИГЛӘР (whigs)—1) 17 — 19 әсрләрдә Инкилтәрәдә сијасы партија. 17 әсрин 70-чи илләринин сонунда мејдана

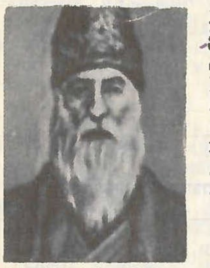
кәлмишдир. Крал мүтләгијјәтинин бәрпасыны истәмәјән буржуалашмыш задәкан аристократијасы, ири тичарәт вә малијјә буржуазијасынын мәнафејини мүдафиә едирди. 1688—89 илләрин дөвләт чеврилиши заманы В. парламентин али һакимијјәт органына чеврилмәси үчүн бир сыра тәдбирләр көрдү. 18 әсрин 60—80-чи илләриндә В.-ин бир һиссәси ториләр партијасына дахил олду. В. 19 әсрин орталарында сәнаје вә тичарәт буржуазијасынын мәнафејини экс етдирән партијаја чеврилди. 19 әсрин орталарында дикәр сијаси групларла бирләшәрәк Либераллар партијасыны јаратдылар. 2) АБШ-да буржуа партијасы (1834—54). Шималын сәнајечиләрини, Чәнубун плантасија саһибләрини тәмсил едирди. Федерал һакимијјәтин күчләнмәсинә гаршы, өлкәдә сәнајенин инкишафы уғрунда мүбаризә апармышдыр. Ики дәфә (1840 вә 1848 илләрдә) президент сечкиләриндә гәләбә газанмышдыр. В. 1854 илдә парчаланды; Шималдакы үзвләр јени јаранмыш Республикачылар партијасына, чәнубдакылар исә Демократлар партијасына гошулду.

ВИГНЕР (Wigner) Јучин Пол (д. 17. 11.1902, Будапешт)— американ физики, «Атом Сүлһ үчүн» мүкафаты лауреаты (1960), Нобел мүкафаты лауреаты (1963). Груп нәзәријјәси методларыны атом вә нүвә проблемләринә илк тәтбиг едәнләрдән биридир. Американ физики Г. Брејтлә бирликдә нүвә реаксијаларынын дисперсија дүстуруну вермишдир (1936). В.-ин зәррәчикләрин сәпилмәси нәзәријјәсинә вә бәрк чисим нәзәријјәсинә даир мүһүм ишләри вар. 1942—45 илләрдә Чикагода илк нүвә реакторунун ишләниб һазырланмасында иштирак етмишдир. Нүвә реакторлары нәзәријјәсинә вә атом нүвәсинин нәзәријјәсинә даир бир сыра ишин мүәллифидир.

Әсәрләри: Gruppentheorie..., Braunschweig, 1931; Symmetries and reflections, [L.], 1967.

ВИГО (Vigo)—Испанијанын шм.-г.-индә, Понтеведра әјаләтиндә (Галисија вил.) шәһәр. Атлантик океаны саһилиндә мүһүм порт. Әһ. 197,1 мин (1970). Өлкәнин әсас балыг ову вә е'малы мәркәзләриндәндир. Кәмигајырма, автомобил, алүминиум, балыг консерви сәнајеси мүәссисәләри вар.

ВИДАДИ Молла Вәли (тәгр. 1709, Шәмкир—1809, индики Газах р-нунун Биринчи Шыхлы к.) — Азәрб. шаири.

Әввәл Шәмкирдә, сонра исә Газахын Појлу к.-ндә тәһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини мүкәммәл өјрәнмишдир. Шыхлы кәндиндә мирзәлик вә мәктәбдарлыг етмишдир.

В. һәм әруз, һәм дә һеча вәзнләриндә јазмышдыр. Әдәби ирсинин аз гисми мә'лумдур. Феодал зүлмүндән, ханлыглар дөврүнүн һәрч-мәрчлијиндән доған кәдәр вә үмидсизлик, мә'нәви тәнһалыгдан шикајәт В. јарадычылығынын әсас мотивләридир. Шәки ханы шаир Мәммәдһүсејн хан Мүштагын хаинчәсинә өлдүрүлмәси мүнасибәти илә јаздығы «Мүсибәтнамә» адлы мәнзумәсиндә В. дөврүн сәчијјәви, реал лөвһәсини јаратмыш, халг мәнафејини унудан мәнсәб, шөһрәт дүшкүнләринә, наһаг ган төкәнләрә лә'нәт јағдырмышдыр. В.-нин халг кәдәриндән кәлән бәдбинлик фәлсәфәси М. П. Вагифлә мүшаирәдә вә «Белә галмаз» рәдифли мүсәддәсдә даһа габарыг экс олунмушдур. Һуманист сәнәткар олан В.-нин јарадычылығында вәтәнә, зәһмәткешләрә мәһәббәт күчлүдүр. Шаирин «Дәли көнүл, кәл әјләнмә гүрбәтдә», «Еј һәмдәмим, сәни гана гәрг ејләр», «Хәстә дүшдүм, кәлән јохдур үстүмә» кими ше'рләриндә вәтән һәсрәти, гәриблик изтирабы сәмими вә тә'сирлидир. В.-нин ашиганә ше'рләри дә вар. В. лирикасы јүксәк бәдии сәнәткарлыг нүмунәсидир. Һеча вәзниндә јаздығы ше'рләр халг данышыг дилинә јахын олуб, орижинал бәдии тәсвир васитәләри илә зәнкиндир. В. реалист тәсвирә мејл едән шаирләрдән олмушдур. Бир сыра әсәри рус дилинә вә дикәр дилләрә тәрчүмә олунмушдур.

Азәрб. ССР-дә бир чох к-за, күчәјә, мәдәни-маариф мүәссисәсинә В.-нин ады верилмиш, Биринчи Шыхлы к.-ндә гәбирүстү абидәси гојулмушдур.

Әсәрләри: Ше'рләр, Б., 1936; Әсәрләри, Б., 1957; Әсәрләри, Б., 1977; Стихи. В кн.: Антология азербайджанской поэзии, т. 2, М., 1960; Стихи. В кн.: Поэты Азербайджана, М.—Л., 1962; Стихи. В кн.: Поэзия народов СССР IV—XVIII веков, М., 1972.

Əд.: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, ч. 1, Б., 1960; Араслы Һ., XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, Б., 1956; Дадашзаде А., Поэт и время, «Литературный Азербайджан», 1959, №8; Мамед Ариф, История азербайджанской литературы. Краткий очерк, Б., 1971.

ВИДАЛ ДЕ ЛА БЛАШ (Vidal de la Blache) Пол (22. 1.1845, Пезнас—5.4. 1918, Тамарис)—франсыз чоғрафијашүнасы. Франсыз чоғрафија мәктәбинин јарадычысы. Әсәрләриндә әһали чоғрафијасына хүсуси јер верилир. Физики чоғрафија вә әһалинин чоғрафијасы [«Франса чоғрафијасынын тәсвири», 1903, «Шәрги Франса» (Лотаринкија вә Елзас), 1917 вә с.] саһәсиндә тәдгигатларын, дүнјанын чоғрафијасы вә тарихинә аид бөјүк атласын (гәдим, орта әсрләр вә јени тарихә, материк вә өлкәләрин чоғрафијасына аид хәритәләр) мүәллифидир. «Annales де géographie» франсыз чоғрафија журналынын мүәссисидир (1891). Әсас нәзәри ишләри франсыз чоғрафијашүнасы Е. Мартоннун редакторлуғу илә чыхан «Инсан чоғрафијасынын принсипләри» (1922) китабында үмумиләшдирилмишдир. В. де ла Б.-ын идејасы вә рәһбәрлији илә һазырланмаға башланмыш дүнја чоғрафијасына даир чохчилдли әсәр, онун вәфатындан сонра нәшр едилмишдир.

Әсәрләри: Tableau de la géographie de la France, Lavisse E., Histoire de France китабында, t. 1, P., 1903; La France de l'Est (Lorraine—Alsace), P., 1917; Atlas général, P., 1894 (Histoire et géographie).

ВИДАЛ РЕАКСИЈАСЫ—гарын јаталағы хәстәлијинин диагнозуну тә'јин етмәк үчүн ишләдилән *агглутинасија* реаксијасы. 1896 илдә франсыз һәкими Ф. Видал (1862—1929) тәклиф етмишдир. В.р. бир сыра башга инфексион хәстәликләрдә (бруселлјоз, сәпкили јаталаг, дизентерија) мүсбәт ола биләр.

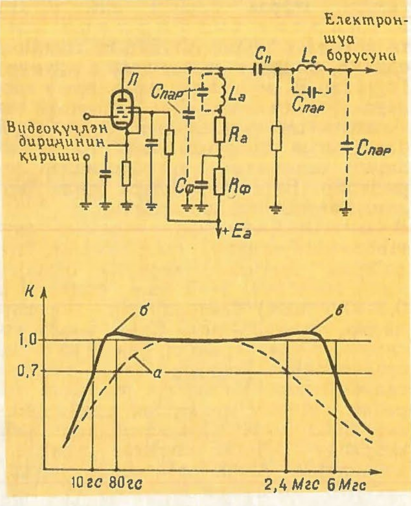
ВИДАЧИ ВЕНА (Vena jugularis)—бојунда јерләшән 3 чүт вена (дахили, харичи вә өн вена). Ганы бојун вә баш наһијәсиндән топлајыр; бу веналарын һәр үчү јухары бош вена системинә дахилдир.

ВИДЕМАН — ФРАНС ГАНУНУ—металларын истиликкечирмә $\varkappa$ әмсалынын електриккечирмә (σ) әмсалына нисбәтинин темп-рдан (T) асылылығыны ифадә едән ганун. 1853 илдә алман физикләри Г. Видеман (1826 — 99) вә Р. Франс (1827—1902) тәчрүбәдә мүәјјән етмишләр ки, сабит темп-рда бүтүн металлар үчүн $\frac{\varkappa}{\sigma} = \text{const}$. 1882 илдә исә Данимарка физики Л. Лорентс көстәрди ки, $\frac{\varkappa}{\sigma}$ нисбәти мүтләг темп-рла дүз мүтәнасибдир, јә'ни $\frac{\varkappa}{\sigma} = LT$ ($L = 2{,}45 \cdot 10^{-8}$ *вт·ом·дәр*$^{-2}$ Лорентс әдәди). Чырлашмыш вә чырлашмамыш електрон газы үчүн L ујғун олараг $\frac{\pi^2}{3}\left(\frac{k}{e}\right)^2$ вә $(r+2)\left(\frac{k}{e}\right)^2$-дир. Бурада k—*Болтсман сабити*, e—електронун јүкүдүр. r—електронун сәпилмә механизминә көрә тә'јин олунур.

Бә'зи металлар (бериллиум, манган) үчүн В.—Ф. г. өдәнилмир.

ВИДЕО... (лат. video—бахырам, көрүрәм) — телевизија, радиолокасија сигналлары вә с. мүрәккәб електрик сигналларынын електрон шүа борусу екранында тәсвири илә бағлылыг билдирән мүрәккәб сөзләрдә өнлүк) мәс., видеомагнитофон, видеотелефон.

ВИДЕОКҮЧЛӘНДИРИЧИ— телевизија, радиолокасија вә с. гурғуларда *видеосигналын* (телевизија борусуна верилмәздән әввәл) кенишзолаглы (10 *Mhc*-ә гәдәр тезликләри өтүрән) күчләндири-

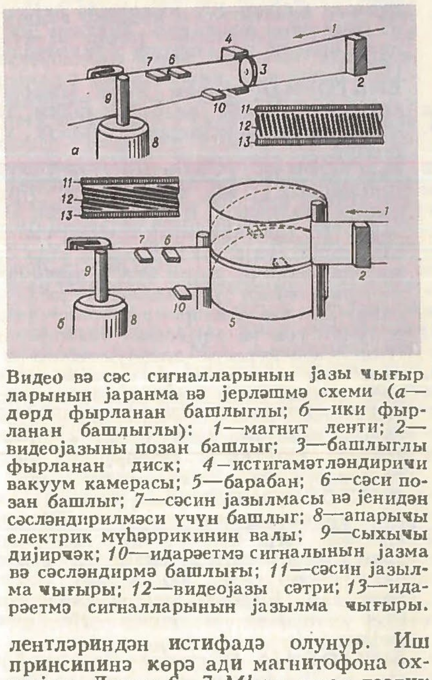

Биркаскадлы лампалы видеокүчләндиричинин схеми вә онун анод дөврәсинә мүхтәлифјүклү лампаларын гошулмасына мүвафиг күчләндирмә характеристикасы: *а*—$R_а$ резисторунун; *б*—$R_а$ резистору вә $R_ф$, $C_ф$ ачылыш дөврәсинин; *в*—$R_а$ резистору вә $L_а$, $L_с$ коррексијаедичи индуктивлик сарғачларынын; *K*—һәр һансы тезликдә күчләндирмә әмсалынын макс. күчләндирмә әмсалына олан нисбәтинә бәрабәр нисби күчләндирмә әмсалы; *f*—тезликдир ($C_{пар}$-ын гошулмасы пунктирлә көстәрилмишдир).

чиси; транзисторлу, јахуд лампалы ола билир. Бир вә икикаскадлы В. схеминдән даһа чох истифадә олунур. В.-ләрин күчләндирмә пилләсинә мүгавимәти аз олан резисторла бирқә индуктивлик сарғачлары вә конденсаторларын мүхтәлиф бирләшмәләри гошулур. Онларын нисбәти еләә сечилир ки, јүксәк вә алчаг тезликләрдә күчләндирмә мүмкүн олсун; бу, тезликләрин даһа кениш золағында сигналлары мүнтәзәм күчләндирмәјә имкан верир вә фаза тәһрифләринин азалмасына сәбәб олур. Шәкилдәбиркаскадлы лампалы В.-нин схеми вә онун амплитуд-тезлик характеристикасы көстәрилмишдир. Јүксәк тезликләрдә күчләндирмә L_a, L_c индуктивлик сарғачлары вә схемин $C_{пар}$ паразит тутумларынын әмәлә кәтирдији рәгс контурларында јаранан резонанс нәтичәсиндә, алчаг тезликләрдә исә анод ачылышы дөврәсинин параметрләринин ($R_ф C_ф$) сечилмәси илә әлдә едилир.

Әд.: Лурье О., Усилители видеочастоты, 2 изд., М., 1961; Хьюз Р. С., Логарифмические видеоусилители, пер. с англ., М., 1976.

ВИДЕОМАГНИТОФО́Н — телевизија верилишләриндә тәсвирин електрик сигналларыны вә мүшајиәт едән сәси магнит лентинә јазан вә сонрадан нүмајиш етдирән апарат. В.-да, адәтән, ени 12,7; 25,4 вә 50,8 *мм* олан магнит

Видео вә сәс сигналларынын јазы чыхыр ларынын јаранма вә јерләшмә схеми (*а*—дөрд фырланан башлыглы; *б*—ики фырланан башлыглы): *1*—магнит ленти; *2*—видеојазыны позан башлыг; *3*—башлыглы фырланан диск; *4*—истигамәтләндиричи вакуум камерасы; *5*—барабан; *6*—сәси позан башлыг; *7*—сәсин јазылмасы вә јенидән сәсләндирилмәси үчүн башлыг; *8*—апарычы електрик мүһәррикинин валы; *9*—сыхычы дијирчәк; *10*—идарәетмә сигналынын јазма вә сәсләндирмә башлығы; *11*—сәсин јазылма чығыры; *12*—видеојазы сәтри; *13*—идарәетмә сигналларынын јазылма чығыры.

лентләриндән истифадә олунур. Иш принсипинә көрә ади магнитофона охшајыр. Лакин 6—7 *Mhc*-ә гәдәр тезлик золағында јерләшән видеосигналларын јазылмасы үчүн лентин магнит башлыға нисбәтән һәрәкәт сүр'әти хејли бөјүк олмалыдыр. Магнит башлыглары 20—50 *м/сан* сүр'әтлә јерини дәјишән фырланан дискдән истифадә етмәклә буна наил олурлар (шәк). Лентин һәрәкәт сүр'әти илк 2 лент үчүн 20 *см/сан*, 3-чү ен үчүн исә 40 *см/сан*-дир. Һәрәкәтсиз магнит башлыг сәси лентин бир кәнарына јазыр. Башлыглар олан дискин фырланма тезлији вә лентин һәрәкәт сүр'әтинин синхронлашдырылмасы үчүн автоматик тәнзимләмә системи тәтбиг олунур. Бу системдә һәрәкәтсиз магнит башлыг васитәсилә лентин о бири кәнарына јазылан идарәетмә сигналындан истифадә едилир. Видеојазма башлыгларынын һәр бири там дөврүнүн јалныз мүәјјән һиссәсиндә лентлә тәмасда олдуғундан, арасыкәсилмәз видеосигнал алмагдан өтрү бу башлыглары нөвбә илә видеојазыны тәкрар нүмајиш етдирән күчләндиричијә гошан електрон чевиричиси ишләдилир. Мүхтәлиф сәбәбләрдән видеојазы сигналларынын нәзәрә чарпачаг тәһрифинә јол вермәмәк үчүн јазма просесиндән әввәл видеосигналы тезлик-модулјасија сигналына чевирирләр. Илк видеосигналы алмаг үчүн демодулјатордан истифадә едилир. 4 фырланан башлыгы олан В. даһа кејфијјәтлидир. Онлардан, адәтән, ади телевизија верилишләриндә истифадә едилир. 1 вә 2 башлыглы В.-лар исә *гапалы телевизија системи* вә һәвәскарлар үчүндүр.

Әд.: Василевский Ю. А., Видеомагнитофон, М., 1973; Пархоменко В. И., Видеозапись, М., 1974; Козюренко Ю. И., Механическая звукозапись и ее воспроизведение, М., 1975.

ВИДЕОСИГНА́Л — тәсвир јарадан електрик сигналы. В. ишыг-електрик чевиричиләри (телевизијада—*суперортикон, видикон* вә с., фототелеграфијада—*фотоелементләр*, фоточохалдычы) илә вә ја радиолокаторун гәбул етдији електромагнит далғаларынын тутулмасы нәтичәсиндә јараныр. В.-ын *веричи телевизија борусунун* чыхышындакы ани гијмәти оптик тәсвирин ишығаһәссас сәтһинин ајры-ајры еаһәләринин парлаглығы илә мүтәнасибдир. Телевизија верилиши системләриндә В. *спектри* тәгр. 50 *hc*-дән 6,5 *Mhc*-ә гәдәрдир. Фототелеграф гурғуларында В. спектринин ән бөјүк тезлији тәсвирин ачылыш сүр'әтиндән асылы олуб, кениш һүдудда (80 *hc*—6 *khc*) дәјишир. Радиолокасијада В. импулс шәклиндә (50 *hc*—10 *Mhc*) олур.

ВИДЕОТЕЛЕФО́Н—рабитә васитәси; абонентләр В. васитәсилә бир-бирини ешидир, көрүр, һәмчинин хүсуси екранда рәсм, фотошәкил, мәтн вә с. нүмајиш етдирә билирләр. В. апараты телефон апаратындан, гәбуледичи һиссәси *кинескоп*, веричи һиссәси исә телевизија борусу *видикон* олан видеоблокдан вә идарәетмә пултундан ибарәтдир. В. апараты абонентин иш столунда, јахуд данышыг кабинәсиндә гојулур. Тәсвирин верилиши һәрәси бир истигамәтдә олан 2 рабитә каналы илә апарылыр. Абонент нөмрәсини јығмаг вә онунла данышмаг телефон рабитәсиндә олдуғу кимидир. Тәсвир исә телевизија верилишләриндәки кими сәтир вә кадрлара бөлүнүр. 20 әсрин 30-чу илләриндән тәдгиг олунмаға башламышдыр. 1961 илин октјабрында Москва илә Ленинград вә Кијев арасында В. рабитәси јарадылмышдыр. ССРИ, АБШ, Јапонија, АФР вә с. өлкәләрдә тәсвирин узаг мәсафәјә верилмәси системи ишләниб һазырланмагдадыр.

Әд.: Саванчук В. А., Алексеев К. А., Видеотелефон, «Вестник связи», 1962, № 4; Назаров М. В., Кувшинов Б. И., Попов О. В., Теория передачи сигналов, М., 1970.

ВИДИКО́Н (лат.video — бахырам, көрүрәм+јун. eikṓn—тәсвир) — електриккечиричи һәдәфи фотомүгавимәтдән ибарәт олан веричи телевизија борусу. Тәсвирдән (әшјадан) кәлән ишыг шүаларынын тә'сири алтында В.-ун һәдәфиндә (фотокатодда) електрик јүкләри топланыр: һәдәфин мүхтәлиф саһәләринин мүгавимәти дәјишир вә електрик потенсиалы гејри-бәрабәр пајланыр; беләликлә, ишыг сигналлары електрик сигналларына чеврилир вә тәсвирин ајры-ајры һиссәләринин парлаглыг бөлкүсү дәгиг тәкрар олунур. Бу електрик јүкләри магнит вә електростатик саһәләрин формалашдырдығы вә мејл етдирдији електрон сели илә һесабланыр. Беләә бору јаратмаг идејасыны 1925 илдә совет мүһәндиси А. А. Чернышов тәклиф етмишдир; өлкәмиздә илк нүмунәләрдән 1950 илдә истифадә олунмушдур. Һәдәф материалы кими јарымкечиричи материалларын назик тәбәгәси ишләдилир. Јығчам гурулушлу сәнаје телевизија гурғуларында истифадә олунур.

Әд.: Власов В. Ф., Электронные и ионные приборы, 3 изд., М., 1960; Гершберг А. Е., Электростатические видиконы, Л, 1969; Јенәонун, Передающие телевизионные трубки с внутренним фотоэффектом, Л., 1973.

ВИ́ДИН—Болгарыстанда шәһәр. Видин маһалынын инз. м. Дунај чајында порт. Д.ј. ст. Әһ. 54 мин (1975). Синтетик лиф, јејинти, керамика, машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри, музеј, ме'марлыг абидәләри вар. Туризм мәркәзидир.

ВИ́ДИН ЧАРЛЫҒЫ—14 әсрин 2-чи јарысында Болгарыстанын шм.-г.-ндә вә Сербијанын она битишик һиссәсиндә феодал дөвләти. Тәгр. 1363 илдә јаранмышдыр. Болгар чары Иван Александр [1331—71] бу әразини оғлу Иван Страсимирә вермишди. 1365 илдә В.ч.-ны мачарлар әлә кечирди; 1369 (вә ја 1370) илдә В.ч.-нда Страсимирин мачар вассалы кими һакимијјәти бәрпа едилди. Түркләрин јүрүшүндән (1388) сонра Страсимир түрк вассаллығыны гәбул етди. Сәлибчиләрин мүвәффәгијјәтсиз јүрүшү (1396) түрк султаны I Бајазидин В.ч.-ны тутмасына сәбәб олду.

ВИ́ДНОЈЕ—РСФСР-ин Москва вил.-ндә шәһәр. Д.ј.ст. (Расторгујево). Коксгаз, алүминиум конструксијалары з-длары, елми-тәдгигат консерв вә мејвәгурутма сәнајеси ин-тунун тәчрүбә з-ду, ахшам кокс-кимја техникуму вә с. вар.

ВИ́ДОР (Vidor) Кинг Уоллис (д. 8. 2.1894, Галвестон ш.)—Америка кино режиссору, продүсер. «Бөјүк парад» (1925), «Издиһам» (1928), «Күндәлик чөрәјимиз» (1934), «Гала» (1938, А. Кронинин ејниадлы романы үзрә) филмләриндә империалист мүһарибәләри, АБШ-да ишсизлик вә с. писләнир. В. АБШ вә Италија кинематографчыларынын биркә чәкдикләри «Һәрб вә сүлһ» (1956, Л. Толстојун ејниадлы романы үзрә), «Сүлејман пејғәмбәр вә Билгејис» (1959), «Јол дөнкәси» (1961) филмләринин дә реж.-дур. АБШ реалист кино сәнәтинин инкишафында В.-ун хидмәти бөјүкдүр.

ВИ́ЗА (фр. visa, лат. visus—көрүлмүш, бахылмыш сөзүндән) — кениш мә'нада мүвафиг *вәзифәли шәхсин* һәр һансы сәнәдин вә ја актын һәгигилијини тәсдиг едән, јахуд она һүгуги гүввә верән гејди. Дар мә'нада В. шәхсин бир өлкәјә кәлмәсинә, орадан кетмәсинә, јахуд кечмәсинә ича-

зəни биллирмəклə паспортда едилəн ҝеjддир. Ҝəлмə, кетмə, jахуд транзит В.-лары мөвчуддур. ССРИ-дə ССРИ-jə ҝəлмə вə ССРИ-дəн кетмə һаггында хүсуси Əсаснамə илə тəнзимлəнəн ҝəлмə, кетмə вə транзит ичазə системи вардыр. ССРИ сосиалист өлкəлəринин əксəриjjəти илə В.-сыз ССРИ-jə ҝəлмə, орадан кетмə вə транзит һаггында хүсуси сазишлəр бағламышдыр.

ВИЗЕ Владимир Јулjевич (5.3.1886, индики Пушкин ш., Сарское село—19.2.1954, Ленинград)—совет алими, Арктика тəдгигатчысы, ССРИ ЕА-нын м. үзвү (1933). ССРИ дөвлəт мүкафаты лауреаты (1946). 1928 илдəн Арктика ин-тунун əмəкдашы, 1945 илдəн Ленинград ун-тинин проф. 1912—14 иллəрдə Ҝ. J. *Седовун* експедисиjасында иштирак етмишдир. 1921—22 иллəрдə «Таjмыр», 1924, 1928 вə 1931 иллəрдə «Малыкин» ҝəмилəри илə апарылан експедисиjаларын иштиракчысыдыр. «Ҝеорки Седов» (1930), «Сибирjаков» (1932) вə «Литке» (1934) ҝəмилəри илə апарылан експедисиjаларын елми рəһбəри олмушдур. Мəркəзи Арктикада иглимин формалашмасы вə бузларын атмосфер дөвранына тə'сирини өjрəнмишдир. Буз прогнозлары методларыны ишлəjиб һазырламышдыр. 2 дəфə Ленин ордени, Гырмызы Əмəк Баjрағы ордени вə медалларла тəлтиф едилмишдир. Кара дəнизиндə ада, Новаjа Землjа а.-нда бузлаг, бурун вə көрфəз В.-нин шəрəфинə адландырылмышдыр.

Əсəрлəри: Международный полярный год, 2 изд., Л., 1932; Моря Советской Арктики, 3 изд., М.—Л., 1948; Основы долгосрочных ледовых прогнозов для арктических морей, М., 1944; На «Сибирякове» и «Литке» через ледовитые моря. Два исторических плавания 1932 и 1934 гг., М.—Л., 1946.

Əд.: Буйницкий В. Х., Потери науки. [Некролог] В. Ю. Визе, «Изв. Всесоюзного географического общества», 1954, т. 86, в. 4; јенə онун, В. Ю. Визе, Л., 1969 (библ.).

ВИЗƏЗƏМИН — Азəрб.ССР Лерик р-нунда кəнд. В. советлиjинин мəркəзи. Р-н мəркəзиндəн 23 *км* ш.-дə, Лəнкəран—Лерик шосе jолундан 4 *км* аралы, Кəнчəвү чаjынын (Лəнкəран чаjынын голу) сағ саһилиндə, Пештəсəр силсилəсинин шм.-ш. jамачындадыр. Əһ. 311 (1976); һеjвандарлыг, тахылчылыг, түтүнчүлүк вə тəрəвəзчиликлə мəшғулдур. Орта мəктəб, мəдəниjjəт еви, китабхана, киногурғу, хəстəхана, рабитə шө'бəси вар.

ВИЗУА́Л УЛДУЗ ӨЛЧҮСҮ—бах *Улдуз өлчүсү*.

ВИЈАН—Азəрб. ССР Лəнкəран р-нунун Ашағы Нүвəди гəс. советлиjиндə кəнд. Р-н мəркəзиндəн 6 *км* ч.-да, Бакы—Астара шосе jолу кəнарында, Лəнкəран чаjынын сағ саһилиндə, Лəнкəран овалығындадыр. Əһ. 1701 (1976). Əсас тəсəррүфаты тəрəвəзчиликдир. Сəккизиллик мəктəб, китабхана, тибб мəнтəгəси вар.

ВИЈЕ́ЈРА УА́ЈТ (Vieira White) Хилберто (д.5.4.1911, Меделjин) — Колумбиjа Коммунист Партиjасы (ККП) хадими, журналист. 1930 илдə ККП-нин jарадылмасында иштирак етмиш, 1937—47 иллəрдə ККП-дəн парламентə депутат сечилмиш вə Богота ш.-ндə бəлəдиjjə мүшавири олмушдур. ККП МК сəдри (1939—47), ККП МК баш катиби (1947—58), МК сиjаси катиби (1958, декабр—1966, jанвар) олмушдур. 1966 илин jанварындан ККП МК-нын баш катибидир. Ингилаби фəалиjjəтинə ҝөрə дəфəлəрлə мəһкум едилмишдир. Ингилаби-милли азадлыг һəрəкаты мəсəлəлəринə даир бир чох мəгалəнин мүəллифидир. Сов.ИКП-нин 20—22 вə 25-чи гурултаjларында, Коммунист вə фəһлə партиjаларынын 1960 ил Беjнəлхалг Москва мүшавирəсиндə ККП нүмаjəндə һеj'əтлəринə башчылыг етмишдир.

ВИЈЕ́Т (Viéte) Франсуа (1540, Фонтене-ле-Конт — 13.12.1603, Парис) — франсыз риjазиjjатчысы. В. тəнликдə намə'лум вə мə'лум кəмиjjəтлəри ҝөстəрмəк үчүн һəрфи ишарəлəр ишлəтмишдир (1591). Бунун нəтичəсиндə тəнлиjин хассəлəри вə көклəри үмуми дүстурларла илк дəфə ифадə едилмишдир. В. чəбри тəнлиjин көклəри илə əмсаллары арасындакы асылылығы ифадə едəн *Виjет дүстурларыны*, үчбучағын үч елементинə ҝөрə галан елементлəринин тапылмасынын там һəллини, $\cos x$ вə $\sin x$-ин гүввəтлəринə ҝөрə $\cos nx$ вə $\sin nx$-ин аjрылышыны вермишдир.

ВИЈЕ́Т ДҮСТУРЛАРЫ—n-дəрəчəли $x^n + a_1x^{n-1} + \cdots + a_n$ чохһəдлисинин əмсаллары илə $\alpha_1, \alpha_2, \ldots, \alpha_n$ көклəри арасында əлагə jарадан дүстурлар:

$$a_1 = -(\alpha_1 + \alpha_2 + \cdots + \alpha_n),$$

$$a_2 = (\alpha_1\alpha_2 + \alpha_1\alpha_3 + \cdots + \alpha_{n-1}\alpha_n),$$

$$a_3 = -(\alpha_1\alpha_2\alpha_3 + \alpha_1\alpha_2\alpha_4 + \cdots + \alpha_{n-2}\alpha_{n-1}\alpha_n),$$

$$\cdots\cdots\cdots\cdots$$

$$a_n = (-1)^n\alpha_1\alpha_2\cdots\alpha_n.$$

$x^2 + px + q$ квадрат үчһəдлиси үчүн $x_1 + x_2 = -p$ вə $x_1x_2 = q$ олур. Ф. *Виjет* вермишдир.

ВИЈО́Н, Вилjон (Villon) Франсуа (1431, jахуд 1432, Парис—1463 илдəн сонра)—франсыз шаири. Сəфил һəjат сүрмүш, дəфəлəрлə һəбс олунмушдур. 1463 илдə өлүм чəзасына мəһкум едилмиш, сонрадан бу чəза сүркүнлə əвəз олунмушдур. «Кичик вəсиjjəт» (1456), «Бөjүк вəсиjjəт» (1462), «Дара чəкилмишлəр һаггында баллада» (1463) поемалары вə с. əсəрлəрин мүəллифидир. Чисмани зөвгү тəрəннүм етмиш, мəһкəмə һакимлəрини, түфеjли вə риjакар дин хадимлəрини, сəлəмчилəри кəскин сатира атəшинə тутмушдур. В. Франсада *Интибаһ* дөврүнүн илк шаирлəриндəн саjылыр.

Əсəрлəри: Стихи. В кн.: Европейские поэты Возрождения, М., 1974.

ВИКИНГЛƏР—8 əсрин сону—11 əсрин орталарында скандинавиjалыларын дəниз јүрүшлəринин иштиракчылары. Скандинавиjа өлкəлəриндə онлары В., Русиjада *варjаглар*, Гəрби Авропада *норманлар* адландырырдылар. Јүрүшлəринин мəгсəди jени торпаг вə мəскəнлəр ахтарышы, гарəт мəгсəди илə һүчумлар, дəниз гулдурлуғу вə бөjүк һəрби jүрүшлəр, тичарəт сəфəрлəри иди. 8 əсрин сону—9 əсрдə В. Франк дөвлəтинə, Инҝилтəрə, сонралар Исландиjа саһиллəринə кедиб чыхырдылар. 10 əсрин сонунда исландиjалылар Гренландиjаны кəшф едəрəк бурада мəскəн салмыш, орадан Шимали Америкаjа гəдəр кедиб чыхмышлар [бах һəмчинин *Нормандиjа*, *Норман ишғаллары (1066)*].

ВИ́ККЕРС МЕ́ТОДУ [Инҝилтəрəнин «Виккерс» (Vickers Limited) һəрби-сəнаjе консернинин адындан]—сынанылан нүмунəнин, jахуд мə'мулатын сəтһинə алмаз инденторун (учлуғун) басылмасы илə материалларын бəрклиjинин тə'jини үсулу. Индентор ики-үзлү бучағы 136° олан дүзҝүн дөрдүзлү пирамида формасында һазырланыр. Виккерсə ҝөрə бəрклик əдəди HV—индентора дүшəн jүкүн нүмунə үзəриндəки изин пирамидал сəтһ саһəсинə нисбəтидир. Басычы jүк сынанылан нүмунəнин вə jа мə'мулатын бəрклиjиндəн вə галынлығындан асылы олараг сечилир (50; 100; 200; 300; 500; 1000 Н). Виккерсə ҝөрə бəрклик əдəди бəрклик өлчəнлəрлə тə'jин едилир; бу чиһазлар сынағы стасионар шəраитдə апармаға вə изин һəр 2 диагоналыны өлчмəjə имкан верир.

ВИКРЕМАСИ́НГҺЕ Сукисвара Абеjвардена (д. 13.4.1901, Матара р-ну, Атуралиjа к.)—беjнəлхалг вə Шри Ланка (Сеjлон) фəһлə һəрəкаты хадими. 1920 илдəн Сеjлон милли азадлыг һəрəкатында иштирак етмишдир. 1934 илдə милли «Ланка Сама самач» партиjасынын тəшкилатчыларындан олмушдур. 1936—38 иллəрдə Б. Британиjа Коммунист Партиjасынын үзвү олмушдур. Сеjлон Коммунист Партиjасынын (СКП) jарадылмасында (1943) фəал иштирак етмиш, СКП МК-нын сəдри (1943—50; 1965—72), баш катиби (1950—55; 1972—75) олмушдур. 1976 илдəн Шри Ланка КП МК-нын сəдридир. В. Сов.ИКП 24-чү гурултаjында Сеjлон КП нүмаjəндə һеj'əтинə башчылыг етмишдир. Халглар Достлуғу ордени илə тəлтиф едилмишдир (1976).

ВИКТО́РИЈА—Гəдим Рома мифолоҝиjасында гəлəбə илаһəси; гəдим jунан мифолоҝиjасындакы *Никеjə* уjғундур.

ВИКТО́РИЈА (Victoria) (24.5.1819, Лондон—22.1.1901, Осборн)—Б. Британиjа краличасы. Һакимиjjəтинин илк дөврү Б. Британиjанын тичарəт-сəнаjе саһəсиндə дүнjа һөкмранлығы əлдə етмəсинə, икинчи дөврү исə *Британиjа империjасынын* jаранмасына тəсадүф едир. Дөвлəт ишлəриндə краличанын ролунун чох аз олмасына бахмаjараг, Инҝилтəрə буржуа əдəбиjjатында В.-нын ады өзүнə мəхсус рəмзи мə'на кəсб етмиш, онун һакимиjjəт дөврү исə «Викториjа əсри» ады алмышдыр. Британиjа империjасына дахил олан өлкəлəрдə бир сыра шəһəр, чаj, ада вə саирəjə онун ады верилмишдир.

ВИКТО́РИЈА (Victoria)—Канада Арктика архипелагында ада. Саһ. 221 мин $км^2$. Əһ. тəгр. 400; əсасəн, ескимослардыр. Сəтһи тəпəли дүзəнликдир. Макс. һүндүрлүjү тəгр. 500 *м*-дир. Чохлу ҝөлү вар. Биткиси тундра типлидир. Əсас jашаjыш мəнтəгəси Кембрич-Беjдир.

ВИКТО́РИЈА (Victoria)—Чəнуби Африкада Замбези чаjында шəлалə. Дүнjада əн бөjүк шəлалəлəрдəн бири. Ени 1800 *м*, һүнд. 120 *м*-дир. Орта су сəрфи тəгр. 1400 $м^3/сан$. Кичик СЕС вар. В.-ны 1855 илдə инҝилис сəjjаһы Д. Ливингстон кəшф етмиш вə Инҝилтəрə краличасынын шəрəфинə адландырмышдыр.

ВИКТО́РИЈА, Викториjа-Нjанза (Victoria; Victoria Nyanza) — Шəрги Африкада ҝөл. Танзаниjа, Кениjа вə Уганда əразилəриндə, 1134 *м* jүксəкликдəдир. Саһ. 68 мин $км^2$. Бөjүклүjүнə ҝөрə, дүнjада Јухары Ҝөлдəн сонра икинчи ширинсулу ҝөлдүр.

Ән узун јери 320 *км*, ени 275 *км*-дир. Орта дәринлији 40 *м*, макс. дәринлији 80 *м*-дир. Саһил хәттинин уз. 7 мин *км*-дән чохдур. Саһилләри киринтили-чыхынтылыдыр. Чохлу ада (үмуми саһ. тәгр. 6 мин *км*^{2}) вар. Көлә Какера вә с. чајлар төкүлүр, көлдән Викторија-Нил чајы ахыр. Чохлу балыг вар; бухта вә чај мәнсәбләриндә тимсаһ јашајыр. Кәмичилијә јарарлыдыр. Портлары: Ентеббе (Уганда), Мванза, Букоба (Танзанија), Кисуму (Кенија). 1858 илдә инкилис сәјјаһы Ч. Спик кәшф етмишдир. Инкилтәрә краличасынын шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВИКТОРИЈА (Victoria) — Австралијанын шм.-ында чај. Уз. 570 *км*, һөвзәсинин саһ. 78 мин *км*^{2}-дир. Кимберли јајласындан башланыр. Тимор дәнизинә төкүлүр. Муссон јағышлары дөврүндә (декабрдан феврал—мартадәк) чохсулудур. Мәнсәбиндән 150 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр.

ВИКТОРИЈА (Victoria)—Австралија Иттифагынын ч.-ш.-индә штат. Саһ. 227,6 мин *км*^{2}, әһ. 3,63 млн. (1974). Инз. м. Мелбурн ш.-дир. Штатын ч.-у Австралија Алп д-ры, шм. вә шм.-г.-и Муррej чајы вадисидир. Иглими субтропикдир. Ч. вә ч.-ш.-дә евкалипт мешәләри, шм.-г.-дә гуру-чөл биткиләри вә коллар битир. В. инкишаф етмиш сәнаје-аграр штатыдыр. Метал е'малы, машынгајырма, кимја, јүнкүл, нефт е'малы, һәрби авиасија, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. Көмүр вә гызыл чыхарылыр. Өлкәдә јағ истеһсалына көрә биринчи, јун гырхымына көрә икинчи јери тутур. Д.ј.-ларынын уз. 4,5 мин *км*.

ВИКТОРИЈА (Victoria) — Канадада шәһәр. Ванкувер а.-нын ч.-ш. гуртарачағындадыр. Британија Колумбијасы әјаләтинин инз. м. Сакит океан саһилиндә порт. Әһ. 230 мин (1973). Кәмигајырма вә кәми тә'мири, ағач е'малы мүәссисәләри вар. Туризм инкишаф етмишдир.

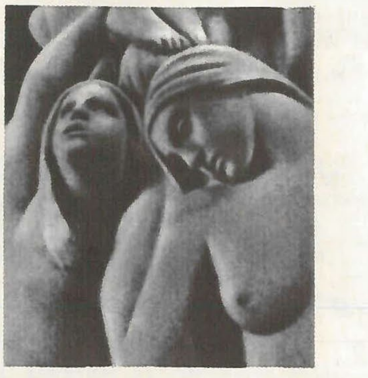
ВИКТОРИЈА (Victoria), Порт-Викторија — Сејшел Адалары Респ.-нын пајтахты. Һинд океаны саһилиндә порт. Мае а.-ндадыр. Әһ. 14,5 мин (1976). Һиндгозу ләпәси, дарчын, ванил ихрач едилир. В. порту кенишләндирилир вә мүасирләшдирилир (1975). Туризм инкишаф етмишдир. Африкадан Һиндистана олан јолун үстүндә јаначаг сhтијаты ст.-дыр.

ВИКТОРИЈА ТОРПАҒЫ (Victoria Land)—Антарктида әразисинин бир һиссәси. 142° вә 170° ш.у. арасындадыр; ч.-да 78° ч.е.-нә гәдәр узаныр. Росс дәнизи илә әһатәләнир. Г. һиссәси јүксәк дағлыг (4025 *м*), ш.-и һүнд. тәгр. 2500 *м* олан бузла өртүлү јајладыр. Мәркәзи һиссәсиндә бузун галынлығы 2000—2500 *м*-дән чохдур. 1841 илдә инкилис гүтб тәдгигатчысы Ч. К. Россун експедисијасы кәшф етмиш вә Инкилтәрә краличасынын шәрәфинә адландырмышдыр. В.Т. АБШ вә Јени Зеландијанын Антарктика експедисијаларынын тәдгигат р-нудур.

ВИКТОРИЈА-ДЕ-ЛАС ТУНАС (Victoria de las Tunas)—Кубанын ш.-индә, Орјенте әјаләтиндә шәһәр. Әһ. 54 мин (1970). Д.ј. васитәсилә Камагуеј ш., Сантјаго вә Пуерто-Манати портлары илә бирләшир. Ири к.т. рајонунун (һејвандарлыг, шәкәр гамышы, јем отлары, күнәбахан, памбыг) тичарәт мәркәзидир. Јејинти сәнајеси вар.

ВИКТОРИЈА-НИЛ (Victoria Nile)—Шәрги Африкада (Уганда) Ағ Нил чајынын бир һиссәсинин ады. Уз. тәгр. 420 *км*-дир. Викторија көлүндән ахыр вә Алберт көлүнә төкүлүр. Чохлу астана вә шәлаләләри вар. Оуен-Фолс шәлаләсинин үстүндә СЕС вә бәнд тикилмишдир. Орта ахыны кәмичилијә јарарлыдыр.

ВИКЕЛАНН (Vigeland) Адолф Густав (11.4.1869, Мандал—12.3.1943, Осло)—Норвеч һејкәлтәрашы. Осло вә Копенһакендә охумушдур. Илк вахтлар јарадычылығына О. *Роденин* тә'сири олмушдур («Чәһәннәм», тунч, 1893, Милли галереја, Осло). Кәскин

Г. Викеланн. Ослодакы Фрогнер-парк ансамблындан фрагмент. Гранит. 1940.

характерли портретләрин (Һ. Ибсенин, мәрмәр, 1903, Милли галереја, Осло) вә һејкәлләрин (ријазијјатчы Н. Абелин, тунч, 1908, бәстәкар Р. Нурдрокун, тунч, 1911—һәр ики абидә Ослодадыр; јазычы Б. Бјөрнсонун, тунч, 1916, Беркен ш.) мүәллифидир. Ослода әзәмәтли Фрогнер-парк ансамблыны (1900—1943) јаратмышдыр; бу ансамблын һејкәлтәрашлыг ишләриндә (тәгр. 150 фигур) инсанын һәјаты илә бағлы мөвзулар рәмзи шәкилдә тәчәссүм етдирилмишдир. В.-ын әсәрләриндә реалист образларла јанашы, натурализмә вә еротикаја да мејл олмушдур. Фрогнер-парк јахынлығында В. музеји јерләшир.

ВИЛАЈӘТ—әрази, әјаләт, өлкә; рајонлашдырма мәсәди илә мүәјјән әһәмијјәтли хүсусијјәтләринә (тәбии шәраитинә, тарихи ән'әнәләринә, етник вә ја игтисади хүсусијјәтләринә, инзибатисијаси әһәмијјәтинә вә с.) көрә һәр һансы әразинин (өлкәнин, дөвләтин, гитә торпағынын вә с.) ајрылан саһәси, һабелә һүдудларына нә исә јерләшән, јахуд кениш јајылмыш олан (зоочоғрафи В., флористик В. вә с.) чоғрафи әрази (р-н, зона). В. ССРИ-дә (вә ингилаба гәдәрки Русијада), һәмчинин бир сыра харичи өлкәдә инзибати әрази ваһидидир. ССРИ-дә 120 В., 8 мухтар В. вар (1975). Азәрб.-да В. мәфһуму әрәб ишғалындан сонра ишләнмишдир. Азәрб.-да бир нечә тарихи В. (мәс., Ширван, Гарабағ, Шәки В.-ләри) вар иди. Азәрб.ССР-дә инзибати әрази ваһиди кими В. бөлкүсү 50-чи илләрин әввәлләриндә олмушдур: Бакы вә Кәнчә В.-ләри (3.4. 1952—23.4.1953). Һазырда респ.-да јалныз бир мухтар В.—*Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти* мөвчуддур. В.-ин јарадылмасы, бөлүнмәси вә ләғви мүтәфиг респ.-нын сәлаһијјәтинә аиддир.

ВИЛАЈӘТИ—*Раст* муғамынын әсас шө'бәләриндән бири; Маһур-һинди, Орта маһур, Бајаты-гачар муғамларында да ифа олунур. Интонасијасына көрә Шаһназ муғамына јахындыр.

ВИЛАР (Vilar) Жан (25.3.1912, Сет ш.—28.5.1971, Сет)—франсыз актјору вә режиссору. 1932 илдән Ш. Дүлленин мәктәбиндә охумуш, актјорлуг вә реж.-луға «Ателје» театрында (Парис) башламышдыр. 1945—51 илләрдә Парисин мүхтәлиф театрларында актјор вә реж. кими фәалијјәт кәстәрмишдир. 1951—63 илләрдә Милли Халг Театрынын (Парис) директору, актјор вә реж.-у олмушдур; бу театр Франсада халг театрынын инкишафына бөјүк тәкан вермишдир. В., башлыча олараг, дүнја драматуркијасынын классик нүмунәләрини тамашаја гојмуш, сәһнә образларынын мүасир руһда сәсләнмәсинә хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Әсас тамашалары: «II Ричард» (1948, В. Шекспир; баш ролу ојнамышдыр), «Дантонун өлүмү» (1948, К. Бүхнер; Робеспјер), «Сид» (1949, П. Корнел; крал), «IV Һенрих» (1950, Л. Пиранделло; баш рол), «Дон Жуан» (1953, Ж. Б. Молјер; баш рол), «Артуро Уинин карјерасы» (1960, Б. Брехт; Уи) вә с. В. 1947 илдән Авинјонда кечирилән драм сәнәти фестивалларына рәһбәрлик етмишдир. 1946 илдән кинода чәкилмишдир.

Әд.: Бояджиев Г., Театральный Париж сегодня, М., 1960.

ВИЛВАН—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 12 *км* шм.-г.-дә, Масаллы—Ләнкәран шосе јолу кәнарында, Виравул чајынын сол саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 2563 (1976); тәрәвәзчилик, чајбечәрмә вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ВИЛДЕ Едуард (4.3.1865, Симуна, инди Ест.ССР-ин Раквере р-нундадыр—26.12.1933, Таллин)—естон јазычысы, естон әдәбијјатында тәнгиди реализмин көркәмли нүмајәндәси. 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә сосиал-демократларла јахынлашмыш, фәһләләри капитализмлә мүбаризәјә чағырмышдыр. Мүһачирәтдә олмуш вә 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра вәтәнә гајытмышдыр. Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын маһијјәтини анламамышдыр. Фашизм әлеһинә фәал мүбаризә апармышдыр. «Сәрт өлкәјә» (1896), «Дәмир әлләр» (1898), «Мјаекулалы судчү» (1916) романларында кәндли вә фәһләләрин ағыр һәјаты тәсвир едилир. «Маһтрада мүһарибә» (1902), «Анија кәндинин елчиләри» (1903), «Пејғәмбәр Малсвет» (1908) тарихи трилокијасында 19 әсрин 50-чи илләринин сонунда Естонијада баш верән кәндли игтишашларындан данышылыр.

Әсәрләри: Һекајәләр, Б., 1967; Собр. соч., т. 1—5 [Предис. и послесл. Ю. Кяосаара], М., 1958.

ВИЛӘШ—Азәрб.ССР-ин, әсасән, Јардымлы вә Масаллы р-нларында чај. Уз. 115 *км*, һөвзәсинин саһ. 935 *км*^{2}. Талыш силсиләсинин јамачларындан (1880 *м* һүнд.-дән) башланыр. Киров (Гызылағач) көрфәзинә төкүлүр. Бөјүк голлары: сағдан—Шәрәтүк, солдан—Мәтәли. Әсасән, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада кениш истифадә едилир.

ВИЛИЈА—БССР вә Лит.ССР-дә (бурада Нјарис адланыр) чај. Нјамунасын (Неманын) сағ голу. Уз. 510 *км*, һөвзәсинин саһ. 25 100 *км*²-дир. Минскдән шм.-да батаглыглардан башланыр. Декабрдан мартадәк донмуш олур. Әсас голу Швјантојидир. Ајры-ајры саһәләрдә кәмичилијә јарарлыдыр. Ағач ахыдылыр. Вилнүс вә Каунас ш.-ләри В. саһилиндәдир. Минск ш.-ни су илә тәчһиз етмәк үчүн В. үзәриндә (Вилејка ш.-ндән јухарыда) су анбары тикилмишдир.

ВИЛЈА (Villa) Франсиско (әсл ады—Доротео А р а н г о, Arango; 4.10.1877, Дуранго штаты, Рио-Гранде—20.7. 1923, Идалго-дел-Паррал; Чиуауа штаты)—*Мексика ингилабы (1910—17)* дөврүндә кәндли һәрәкаты башчысы. 1911 илдә П. Диас диктатурасынын деврилмәсинә, 1912 илдә диктатура режимини бәрпа етмәк мәгсәди күдән әксингилаби гијамын јатырылмасында В.-нын мүһүм ролу олмушдур. 1913 илдә В. Шимал дивизијасыны јаратмыш, нәзарәти алтында олан әразидә мүлкәдар торпагларыны кәндлиләрә пајламыш, иртичачыларын сәнаје мүәссисәләрини мүсадирә етмиш, мәктәб тикинтисини кенишләндирмишди. АБШ-ын Мексикаја мүдахиләсинә (1916—17) гаршы чыхмыш, 1916—19 илләрдә мүлкәдарлара вә Карранса һөкумәти әлејһинә партизан мүбаризәси апармышдыр. 1920 илдә ингилаби һәрәкатдан узаглашмышдыр. Иртичачылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр.

ВИЛЈАМС Васили Робертович (9.10. 1863, Москва—11.11.1939, Москва)—совет алими, торпагшүнас. БССР ЕА (1929), ССРИ ЕА (1931) вә Ленин ад. ҮИКТЕА-нын акад. (1935). 1928 илдән Сов.ИКП үзвү. 1887 илдә Петровск Әкинчилик вә Мешәчилик Академијасыны (индики К.А. Тимирјазев ад. Москва Кәнд Тәсәррүфаты Академијасы) битирмишдир. 1894 илдән орада үмуми әкинчилик вә торпагшүнаслыг кафедрасынын мүдири олмуш вә өмрүнүн ахырынадәк она рәһбәрлик етмиш, 1922—25 илләрдә К. А. Тимирјазев ад. Москва Кәнд Тәсәррүфаты Академијасынын ректору олмушдур.

О, В. В. Докучајевин торпаг һаггындакы тә'лимини инкишаф етдирмиш вә П. А. Костычев илә бирликдә агрономик торпагшүнаслығын әсасыны гојмушдур.

В.-ын һазырладығы оттарлалы нөвбәли әкинчилик системи јүксәк мәһсул әлдә едилмәси, торпағын дүзкүн бечәрилмәси вә күбрәләнмәси, тарлагорујучу мешә золаглары јарадылмасы вә торпағын бечәрилмәсиндә техникадан дүзкүн истифадә едилмәси үчүн имкан јаратмышдыр.

В.-ын тә'лиминдә сәһв мүддәалар да олмушдур. О, бә'зи аләтләрин (мала, вәрдәнә) ишләдилмәсинә гаршы чыхмыш, ССРИ-нин Авропа һиссәсинин ҹәнуб р-нларында пајызлыг тахыл әкинини лазымынча гијмәтләндирмәмиш, от тарласынын һәр јердә пајызын ахырларында шумланмасыны тәблиғ етмишдир. В. ССРИ Али Советинин (1-чи чағырыш) депутаты олмуш, Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмиш, В. И. Ленин ад. мүкафата лајиг көрүлмүшдүр (1931). К.т. саһәсиндә мүһүм елми ишләр вә кәшфләр үчүн 1968 илдә В. ад. гызыл медал тә'сис едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Луговодство и кормовая площадь, 5 изд., М., 1948; Почвоведение. Земледелие с основами почвоведения, 5 изд., М., 1946; Основы земледелия, 6 изд., М., 1948; Собр. соч., т. 1—12, М., 1948—53.

ВИЛЈАНДИ — Ест.ССР-дә шәһәр. Вилјанди р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Кәтан парча истеһсал едилир. Кибрит (республикада јеканә), мебел, дәригалантереја ф-кләри, јағ вә консерв з-длары, тахта-шалбан, ун, сүд комбинатлары, метал е'малы мүәссисәләри, өлкәшүнаслыг музеји, драм театры вә с. вар. Туризм мәркәзидир.

ВИЛЈУЈ—Јак.МССР-дә вә РСФСР-ин Краснојарск өлкәсиндә чај. Ленанын сол голу. Уз. 2650 *км*, һөвзәсинин саһ. 454 мин *км*²-дир. Орта Сибир јајласындан башланыр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын орталарындан мајадәк донмуш олур. Үстүндә СЕС вар. Голлары: сағда Улахан-Вава, Чиркуо, Чона вә с., солда Ахтаранда, Марха, Тјунг. Мәнсәбиндән 1170 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Вилјујск, Нјурба ш.-ләри В. саһилиндәдир. Һөвзәсиндә алмаз, көмүр, тәбии газ вә хөрәк дузу јатаглары вар.

ВИЛЈУЈСК — Јак.МССР-дә шәһәр. Вилјујск р-нунун мәркәзи. Вилјуј чајында кәми дајаначағы. Сәнаје комбинаты, педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. 1634 илдә салынмышдыр. 1872—83 илләрдә Н. Г. *Чернышевски* В.-да сүркүндә олмушдур. В. р-нунда тәбии газ јатағы тапылмышдыр.

ВИЛКИТСКИ Борис Андрејевич (3.4. 1885, Пулково—6.3.1961, Брүссел)—рус һидрографы, кеодезист. 1913—15 илләрдә «Тајмыр» вә «Вајгач» кәмиләри илә Шимал Бузлу океанында Шимал дәниз јолунун истифадәјә верилмәси мәгсәди илә апарылан һидрографик експедисијанын рәиси олмушдур. Експедисија Севернаја Землја, Малы Тајмыр вә Старокадомски а-рыны вә сонралар В.-нин ады верилмиш аданы кәшф етмиш, Шимал дәниз јолу илә илк дәфә Владивостокдан Архангелскә гәдәр кетмишдир. 1918 илдә биринчи Совет һидрографија експедисијасынын рәиси тә'јин олунмушдур. 1920 илдә Инкилтәрәјә мүһачирәт етмишдир. 1923 вә 1924 илләрдә харичи тичарәт тәшкилатларынын дә'вәти илә Кара әмтәә мүбадиләси експедисијаларынын башчысы олмушдур. Сонралар, бир чох илләр әрзиндә, кечмиш Белчика Конгосунда һидрограф ишләмишдир.

ВИЛКИТСКИ БОҒАЗЫ—Тајмыр ј-а илә Болшевик а. (Севернаја Землја а-ры) арасында боғаз. Кара дәнизини Лаптевләр дәнизи илә бирләшдирир. Уз. тәгр. 130 *км*, ән дар јери 56 *км*, дәринлији 210 *м*-ә гәдәрдир. 1914 илдә кәшф едилмиш вә Б. А. *Вилкитскинин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВИЛЛА (лат. villa—маликанә, мүлк) —бағы, јахуд паркы олан шәһәркәнары ев типи. Илк В.-лар е.ә. 3 әсрдә Италијада јаранмышдыр. Бу дөврдә villa rustica (јашајыш вә тәсәррүфат тикилиләри ме'марлыг комплекси) типли В.-лар кениш јајылмышды. Әјләнҹә вә истираһәт үчүн шәһәрәтрафы В.-лар (villa urbana) да мөвҹуд олмушдур. Интибаһ дөврүндә В. ансамблы бүтөвлүкдә ох композисијасы үзрә тикилир, әсас бина (казино) мәркәздә јерләширди. Дајагдиварлар, террас вә онлары бир-бирилә әлагәләндирән пилләкәнләрин ме'марлыг һәллинә бөјүк әһәмијјәт верилирди (Ромада папа III Јулинин вилласы, 1550—55, ме'марлар Ҹ Винјола, Б. Амманати, Ҹ. Вазари). Сонралар Интибаһ дөврүнә аид В. типләри барокко үслубунда тикилмиш В.-ларла әвәз олунду; бурада тәмтәрага вә заһири көзәллијә әсасланан бөјүк парклар көшк, һејкәл, казино вә фәввараләри илә бирликдә чохпланлы сүн'и пејзаж әмәлә кәтирирди.

19 әсрдә шәһәрин ән јахшы һиссәсиндә, јахуд шәһәр әтрафында, һабелә курорт јериндә бағы вә ја паркы олан комфортлу шәхси евә дә В. дејилирди. 20 әсрдә һәр чүр мәишәт шәраити олан шәһәркәнары тәкаиләлик ајрыча еви дә чох вахт В. адландырырлар.

Әд.: Всеобщая история архитектуры, т. 2, М., 1948, т. 5, М., 1967.

ВИЛЛА-ЛОБОС (Villa-Lobos) Ејтор (5.3.1887, Рио-де-Жанејро—17.11.1959, Рио-де-Жанејро)—Бразилија бәстәкары, дирижор, мусигишүнас, педагог. Бразилија мусиги фолклоруну топламыш вә тәдгиг етмишдир. 1923 илдә Парисә кетмиш, бурада М. Равел, М. де Фалја, С. С. Прокофјев вә б. илә шәхсән таныш олмушдур. В. 1931 илдән Бразилијанын мусиги тәһсили мәсәләләри үзрә һөкумәт мүвәккили олмуш, өлкәдә бир сыра мусиги мәктәбләри вә хор коллективләри тәшкил етмишдир. 1942 илдә Милли хор сәнәти консерваторијасы јаратмыш, Бразилија Мусиги Академијасынын тәшкилатчысы (1945, Рио-де-Жанејро) вә президенти олмушдур. В. опера вә балетләрин, 12 симфонијанын, симфоник поема, сүита, 17 квартет, фп., виолончел, китара, арфа үчүн консертләрин, мүхтәлиф инструментал пјес вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: М а р и з В., Эйтор Вила Лобос, пер. с франц., Л., 1977.

ВИЛЛАНЛАР (сон лат. villani, лат. villa—маликанә сөзүндән)—орта әсрләрдә Гәрби Авропада феодалдан асылы кәндлиләрин мүхтәлиф тәбәгәләри. 1) Алманија, Италија вә Франсада В. дикәр кәндли тәбәгәләринә нисбәтән даһа һүгуглу вә имтијазлы идиләр. 2) Инкилтәрәдә В. даһа сәрт феодал асылылығында олан кәндли тәбәгәси иди.

ВИЛЛАНОВА МӘДӘНИЈЈӘТИ — Шимали Италијада еркән Дәмир дөврүнә (е.ә. 900—500) аид археоложи мәдәнијјәт. Болонја ш. јахынлығындакы Вилланова к.-нин ады илә адландырылмышдыр. 1853—55 илләрдә В.м. үчүн характерик олан гују гәбирләр ашкар едилмишдир. Јандырылмыш мејит күлү сахланылан кил вә тунҹ урналар конусвары шәкилдә олуб, һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир. Еһтимала көрә, В.м. умбрлара мәхсус олмушдур.

ВИЛЛИХ (Willich) Август (19.11. 1810, Познан—22.1.1878, Сент-Мери, Оһајо штаты)—Алманија фәһлә һәрәкаты иштиракчысы, *Коммунистләр*

Иттифагында ифрат сол сектантчы фраксијанын башчысы. 1847 илдә Пруссија ордусундан истеʼфаја чыхмыш вә һәмин илдә Коммунистләр Иттифагына дахил олмушдур. *Баден-Пфалтс үсјаны (1849)* заманы көнүллүләрдән ибарәт бөјүк бир дәстәјә (Ф. Енкелс бу дәстәдә вурушмушду) башчылыг етмишдир. *Көлн мүһакимәси (1852)* заманы Пруссија полиси В.-ин авантүрист һәрәкәтләриндән өз хејринә истифадә етмишди. В. 1853 илдә АБШ-а кетмиш, Вәтәндаш мүһарибәси (1861—65) заманы Шимал ордусунда бригада кенералы рүтбәсиндә вурушмушдур.

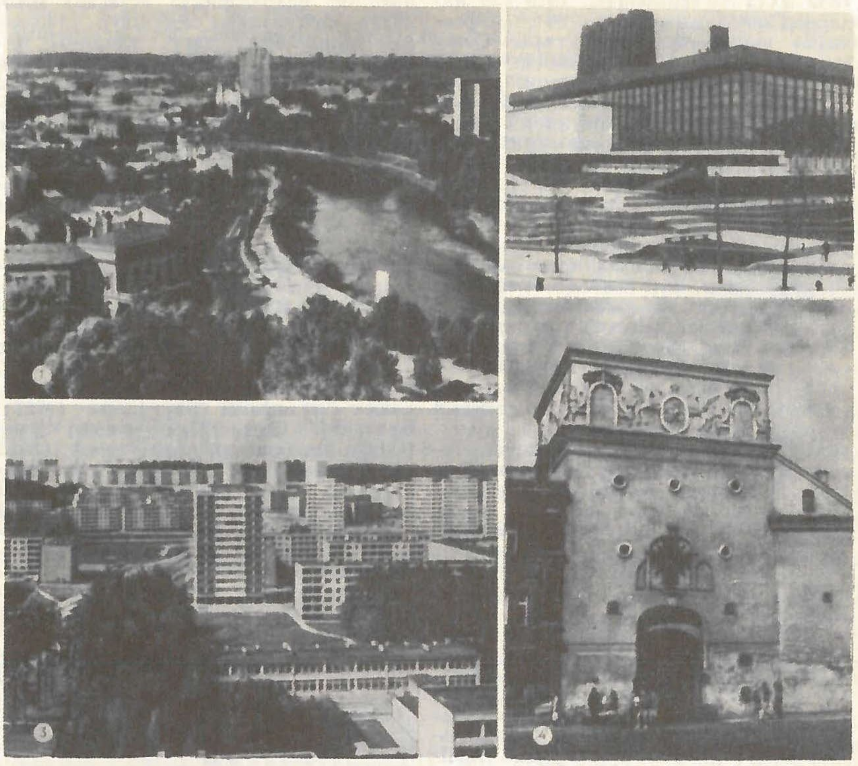
Әд.: Маркс К., Разоблачение о кельнском процессе коммунистов, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 8; Энгельс Ф., К истории Союза коммунистов, јенә орада, т. 21.

ВЙЛНЕР Меир (д. 23.10.1918, Вилно)—Исраил коммунист вә фәһлә һәрәкаты хадими. 1938 илдә Фәләстинә көчмүш вә Фәләстин Коммунист Партијасына (ФКП) дахил олмушдур (1940). 1943—48 илләрдә ФКП МК Сијаси Бүросунун үзвү вә катиби, 1948—65 илләрдә Исраил Коммунист Партијасы (ИКП) Сијаси Бүросунун үзвү вә МК катиби олмушдур. 1965—69 илләрдә МК Сијаси Бүросунун катиби олмуш, 1969 илдән ИКП МК баш катибидир. 1949 илдән кнесетә (парламентә) депутат сечилир. В. коммунист вә фәһлә һәрәкаты мәсәләләринә, һабелә Әрәб — Исраил мүнасибәтләринә (Исраил тәҹавүзүнү пислајән) даир мәгаләләрин мүәллифидир. Сов.ИКП 25-чи гурултајында ИКП нүмајәндә һејʼәтинә башчылыг етмишдир. Бакыда олмушдур (1977).

ВЙЛНҮС (кечмиш ады Вилно, Вилна)—Литва ССР-ин пајтахты (1940, ијул). Нјарис (Вилија) чајы саһилиндәдир. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда—5,3°С, ијулда 17,9°С-дир. Шосе вә д.ј. говшағы. Аеропорт. Әһ. 447 мин (1976, 1 јанвар).

Шәһәрин әсасы тәгр. 1323 илдә гојулмушдур. *Лублин унијасынадәк (1569)* Бөјүк Литва књазлығынын пајтахты, Литва Русијаја бирләшдирилдикдән (1795) сонра исә Вилно губ.-нын мәркәзи иди. 19 әсрин 2-чи јарысында В.-дә илк марксист дәрнәкләри мејдана чыхмышдыр. В. И. Ленин 1895 илдә В.-дә олмуш, јерли марксистләрлә әлагә јаратмышды. Биринчи дүнја мүһарибәсиндә В.-ү алман гошунлары ишгал етмишди. 1918 ил декабрын 15-дә В.-дә Совет һакимијјәти гурулмушду. 1920—39 илләрдә буржуа Полшасынын ишғалы алтында галмышдыр. 1939 ил октјабрын 10-да Совет—Литва мүгавиләсинә әсасән В. вә Вилно вил. Литва респ.-сына верилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы В. фашист ишғалы алтында олмушдур (1941, 23 ијун—1944, 13 ијул). В. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1970, 1973).

В. өлкәнин мүһүм сәнаје мәркәзләриндән биридир. Совет һакимијјәти илләриндә В.-дә тәгр. 100 сәнаје мүәссисәси јарадылмышдыр. В. республика сәнаје мәһсулунун 1/4-ини верир. Мүһүм сәнаје саһәләри машынгајырма (дәгиг чиһазгајырма, електротехника, дәзкаһгајырма, к.т. машынгајырмасы вә с.) вә метал еʼмалыдыр. Иншаат механизмләри, к.т. авадан-

Вилнүс 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. Опера вә балет театрынын бинасы. 1974 Меʼмар Ј. Бучјуте. 3. Лаздинај јашајыш рајону. 4. Шәһәрин гала гапысы. 16 әср.

лығы истеһсалы мүәссисәләри вар Јүнкүл (тохучулуг, тикиш-хәз мәʼмулаты, трикотаж, ајаггабы), јејинти (әт, сүд комбинатлары, гәннады вә түтүн ф-кләри) сәнајеси инкишаф етмишдир. Силикат мәʼмулатлары комбинаты, дәмир-бетон конструксијалар з-длары, евгурашдырма комбинаты, мебел ф-кләри, тахта-шалбан з-ду, кимја сәнајеси (пластик күтлә истеһсалы), ИЕМ вә с. вар.

Меʼмарлыг абидәләри: Јухары гәсрин галыглары (14 әсрин сону—15 әсрин әввәли), Микалојаус готик килсәси (14 әсрин 2-чи јарысы), бернардинләр килсәси вә монастыры (16 әср), Онос (16 әср), Миколо (16—17 әсрләр), Пјатро ир Повило (1668—75) килсәләри, ун-т ансамблы (16 әсрин 2-чи јарысы—19 әсрин 1-чи рүбү), ратуша (1786—99) вә с.

19—20 әсрләрдә В.-дә мүнтәзәм планлы јени р-нлар јаранмышдыр. Көһнә шәһәрдән Нјарис көрпүсүнәдәк узанан Ленин проспекти В.-ун Кедиминас, Чернјаховски (көркәмли совет сәркәрдәси И. Д. Чернјаховски бу мејданда дәфн едилмишдир) вә Ленин мејданларыны бирләшдирир. Мүһарибәдән сонракы дөврдә В.-дә бәрпа ишләри апарылмыш, 50—60-чы илләрдә бөјүк јашајыш массивләри јарадылмышдыр. «Нјаринга» меһманханасы (1960), «Таурас» кафеси (1961), Иншаатчыларын мәдәнијјәт сарајы (1965), Идман сарајы (1971), Нјарис чајы үзәриндә салынмыш јени көрпү (1972), Лаздинај јашајыш р-ну (1973, меʼмарлар В. Чеканаускас, В.-К. Балчунас, В. Бредикис, Г. Валјушкис, мүһәндисләр А. Клејнотас, В. Шилејка; Ленин мүкафаты, 1974), автовағзал (1973), Мәркәзи универмаг (1973), «Турист» меһманханасы (1974), Никаһ еви (1974), Опера вә балет театрынын бинасы (1974), Мәишәт хидмәти мәркәзи (1975), Јүнкүл атлетика манежи (1975) вә с. В.-үн мүасир тикилиләриндәндир.

В. мүһүм елм вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Лит.ССР ЕА В.-дәдир. 40-дан чох елми-тәдгигат идарәси, бир нечә али мәктәб (*Вилнүс университети*, иншаат мүһәндисләри ин-ту, педагожи ин-т, консерваторија вә с.), музејләр (респ. ингилаб музеји, Ф. Е. Дзержински вә А. Митскевичин ев музејләри, В. гәсри музеји, рәссамлыг галерејасы вә с.), 5 театр (академик опера вә балет театры, драм театрлары, рус драм театры вә с.) вар.

В.-дә 144 күтләви, Лит.ССР Дөвләт вә ун-т китабханалары, 34 клуб мүәссисәси, пионерләр сарајы вә 2 пионерләр еви вар. 10 респ. гәзети, журналлар (Литва, рус, полјак дилләриндә) нәшр едилир. «Вага», «Минтис» китаб нәшријјатлары, респ. радио вә телевизија верилишләри комитәси, Литва телеграф акентлији фәалијјәт көстәрир.

1977 ил јанварын 1-нә олан мәʼлумата көрә В.-дә 7,2 мин чарпајылыг 21 хәстәхана мүәссисәси (әһалинин һәр мин нәфәринә 19,2 чарпајы), 3,3 мин һәким, 5 мин орта тибб ишчиси олмушдур. В.-дә ушаг вәрәм санаторијасы вар.

ВЙЛНҮС УНИВЕРСИТЕТИ, В. Митскјавичјус-Капсукас ад. Вилнүс Дөвләт Университети—Лит.ССР-дә елми вә педагожи кадрлар һазырлајан али мәктәб. 1579 илдә академија кими тәʼсис едилмиш, 1803 илдән ун-т адланмышдыр.

1832 илдә бағланмышды. 1919—39 илләрдә Полшанын әјаләт ун-ти кими фәалијјәт көстәрмишдир. Литвада Совет һакимијјәти бәрпа едилдикдән сонра (1940) В.у. јенидән ири тәдрис вә елм мәркәзинә чеврилди. 1955 илдә ун-тә В. Митскјавичјус-Капсукасын ады верилди. 12 факүлтәси (ријазијјат вә механика, физика, кимја, тәбиәтшүнаслыг, тибб, тичарәт, малијјә-учот, сәнаје игтисадијјаты, һүгуг, тарих, филолокија, ахшам), гијаби вә ахшам шө'бәләри, аспирантурасы, һәкимләрин ихтисасыны тәкмилләшдирмә шө'бәси, 84 кафедрасы, бир нечә елми-тәдгигат лабораторијасы, елми китабханасы (3,5 млн.-а јахын чап ваһиди), рәсәдханасы, ботаника бағы вар (1976). Ун-тдә 15,6 минә јахын тәләбә тәһсил алыр (1975/76). 1944—75 илләрдә ун-т 28,5 минә јахын мүтәхәссис һазырламышдыр. «Елми әсәрләр» нәшр олунур.

ВИЛСОН, Уилсон (Wilson), Томас Вудро (28.12.1856, Стантон—3.2.1924, Вашингтон)—АБШ сијаси вә дөвләт хадими. Пристон ун-тинин проф. (1890—1902) вә ректору (1902—10), Нју-Черси штатынын губернатору (1910—12) олмушдур. 1912—21 илләрдә Демократлар партијасындан АБШ президенти.

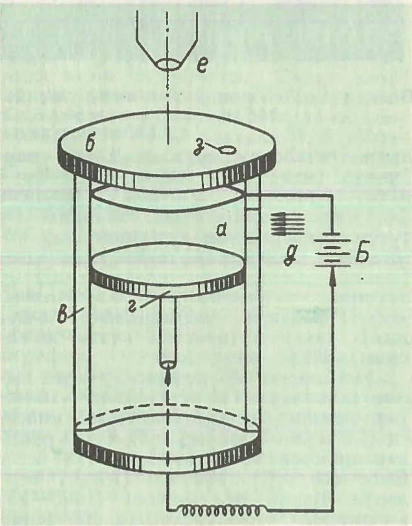
Һакимијјәтинин илк илләриндә зәһмәткешләрә бә'зи чүзи күзәштләрә кедән ганунлар вермиш, ичтимаи демагокијасы илә буржуа даирәләриндә «мүтәрәгги ислаһатчы» кими ад чыхармышды. Бүтөвлүкдә исә В. фәһлә һәрәкатыны гәддарлыгла јатырмыш, АБШ инһисарчы капиталынын мөвгеләрини мөһкәмләндирмәјә көмәк етмишдир. В. И. Ленин В.-ун ичтимаи демагокијасыны чидди тәнгид етмишдир. В. харичи сијасәт саһәсиндә инһисарларын мәнафејинә ујғун олараг Узаг Шәргдә вә Латын Америкасында ишғалчылыг хәтти јеридирди. В. һөкумәти дүнјанын јенидән бөлүшдүрүлмәсиндә фәал иштирак етмәк үчүн 1917 илин апрелиндә Алманијаја мүһарибә е'лан етди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра В. һөкумәти ағгвардијачылара һәртәрәфли көмәк етмиш, ачыг антисовет мүдахилә јолу (1918) тутмушдур. Бејнәлхалг ишләрдә АБШ-ын һөкмранлығына чалышан В. 1918 илин јанварында 14 бәнддән ибарәт ријакар сүлһ програмы ирәли сүрмүшдү. Лакин *Парис сүлһ конфрансынын (1919—20)* нәтичәләри В. үчүн әлверишли олмады; АБШ сенаты *Версал сүлһ мүгавиләсини (1919)* тәсдиг етмәди. Президентлик мүддәти гуртардыгдан сонра (1921) В. сијаси һәјатдан узаглашды. Гафгаз, о чүмләдән Азәрб. үзәриндә АБШ-ын «һимајәчилијинә» наил олмаға чалышан В.-ун тә'киди илә әксингилаби Мүсават һөкумәтинин нүмајәндә һеј'әти Парис сүлһ конфрансына дә'вәт олунмуш вә 1919 ил мајын 28-дә В. тәрәфиндән гәбул едилмишди.

Әд.: Ленин В. И., Америка фәһләләринә мәктуб, Әсәрләри, ч. 28; Яковлев Н. Н., Преступившие грань [О В. Вильсоне, Д. Кеннеди, Р. Кеннеди], М., 1970. Козенко Б. Д, Аграрное законодательство В. Вильсона и фермеры, «Американский ежегодник», 1977.

ВИЛСОН, Уилсон (Wilson) Һаролд (д. 11.3.1916, Хадерсфилд, Јоркшир)—Б. Британијанын сијаси вә дөвләт хадими. Оксфорд ун-тини битирмишдир. 1937 илдән Лејборист партијасынын үзвүдүр. 1940—44 илләрдә мүхтәлиф һөкумәт идарәләриндә игтисади мәсәләләр үзрә експерт олмушдур. 1945 илдән парламент үзвү. 1945—47 илләрдә ичтимаи ишләр назирлијинин парламент катиби, 1947—51 илләрдә К. Еттлинин башчылыг етдији Лејборист һөкумәтиндә тичарәт назири иди. 1963 илдә Лејборист партијасынын лидери сечилмишди. 1964—70 вә 1974—76 илләрдә Б. Британијанын баш назири олмуш, 1975 илин февралында Б. Британија һөкумәт нүмајәндә һеј'әтинин башчысы кими Москвада данышыглар апармышдыр. 1976 илин мартында партијанын лидерлијиндән вә баш назир вәзифәсиндән исте'фа вермишдир.

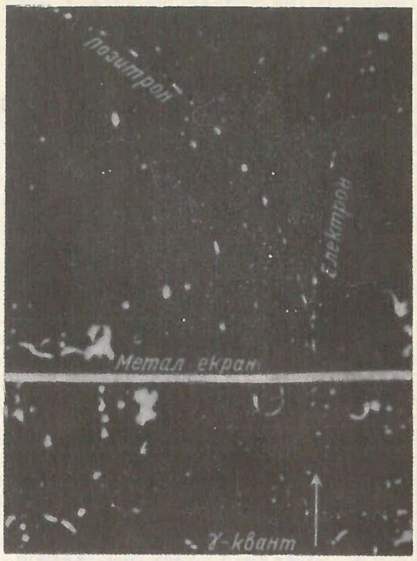
ВИЛСОН, Уилсон (Wilson) Чарлз Томсон Рис (14.2.1869, Гленкорс—15.11.1959, Единбург)—инкилис физики. Нобел мүкафаты лауреаты (1927). Британија Крал Чәмијјәтинин үзвү (1900). Кембрич ун-тинин проф. (1925—34) олмушдур. Бухарын конденсасијасына даир тәдгигатлар апармыш вә һәмин тәдгигатлар нәтичәсиндә 1912 илдә *Вилсон камерасыны* ихтира етмишдир.

ВИЛСОН КАМЕРАСЫ—бөјүк сүр'әтли јүклү зәррәчикләрин изини мүшаһидә етмәк вә фотошәклини алмаг үчүн чиһаз (шәк. 1). Ч. *Вилсон* ихтира етмишдир (1912). В.к. биратомлу газлардан (һелиум, азот, аргон)

Шәк. 1. Вилсон камерасынын схеми: *а*—ишчи һәчм; *б*—үст шүшә гапаг, бурадан ишчи һәчм мүшаһидә олунур вә ја изин фотошәкли чәкилир; *в*—јан дивар; *д*—мүшаһидә саһәсини ишыгландыран шүалар; *е*—мүшаһидә борусу; *г*—поршен; *з*—зәррәчикләр кечән пәнчәрә; *Б*—сабит електрик саһәси јарадан батареја.

бири вә һәр һансы мајенин (су, етил спирти вә с.) ифрат дојмуш бухары илә долдурулур. В.к.-ндан јүксәк енержили јүклү зәррәчик кечдикдә бухар молекулларыны ионлашдырыр. Бу заман поршен һәрәкәт етдирилир вә газ адиабатик кенишләнир, ифрат һала кечмиш бухар *конденсасија мәркәзләри* ролуну ојнајан ионлар әтрафында маје дамчылары әмәлә кәтирир. Зәррәчијин јолу бојунча дүзүлән бу дамчылар онун изи олур. Изи көзлә көрмәк вә ја фотошәклини чәкмәк мүмкүндүр (шәк. 2). Бунун үчүн В.к.-нын

Шәк. 2. Шәкил мүстәвисинә перпендикулјар магнит саһәсиндә гамма шүаланманын јаратдығы електрон вә позитронун изләри.

ишләк һәчми күчлү ишыг мәнбәји илә гыса мүддәтә ишыгландырылыр. Изин узунлуғу, галынлығы вә магнит саһәсиндәки мејлинә көрә зәррәчијин тәбиәтини вә хассәләрини өјрәнмәк, онун јүкүнү, күтләсини, импулсуну (енержисини) тә'јин етмәк олур. Јенидән мүшаһидә апармаг үчүн В.к. поршенин көмәји илә башланғыч һала гајтарылыр вә сабит електрик саһәси васитәсилә ионлардан тәмизләнир. Тәчрүбәнин характериндән асылы олараг В.к.-нын һәчми, шәкли (дүзбучаглы, силиндрик), дахилиндәки газын тәзјиги мүхтәлиф чүр сечилә биләр. В.к. атом нүвәсинин вә космик шүаларын тәдгигиндә, маддәнин гурулушунун өјрәнилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. В.к.-нда мүхтәлиф нүвә реаксијалары илк дәфә мүшаһидә едилмиш, позитрон, π, μ, К—мезонлар, һиперонлар кәшф олунмушдур.

ВИЛТ (инк. wilt—солмаг)—к.т. биткиләринин солма, трахеомикоз хәстәлији. Төрәдичиси натамам көбәләкләрдир. 2 нөвүнә—вертисиллијоз В. вә фузариоз В. хәстәликләринә тәсадүф едилир.

Вертисиллијоз В.-ин төрәдичиси Verticillium dahliae көбәләјидир. Тәгр. 350 нөв икиләпәли биткини (памбыг, кәтан, бадымчан, истиот, помидор, картоф вә с.) зәдәләјир. Хәстәлик көк васитәсилә ксилема системиндә јајылыб биткинин јерүстү һиссәсини солухдурур; битки ја тамамилә, ја да гисмән мәһв олур.

Фузариоз В. хәстәлијини мүхтәлиф биткиләрдә Fusarium oxysporum көбәләјинин ајры-ајры формалары төрәдир (памбыг биткисиндә f. vasinfectum, говун тағында f. cucumis, помидорда f. lycopersici вә с.). Көбәләк торпагда чох олдугда фузариоз В. памбыг, говун, гарпыз вә с. биткиләрдә бүтүн векетасија дөврүндә баш верә биләр. Биткинин нөвүндән асылы олараг, хәстәлијин әламәтләри мүхтәлиф олур. Мүбаризә тәдбирләри: хәстәлијә давамлы сортлар әкилмәли; тохум, шитил вә с. әкин материалы

хәстәлик олмајан саһәләрдән тәдарүк олунмалы; нөвбәли әкин тәтбиг едилмәли; биткиләрә әлавә минерал күбрә верилмәли; памбыг тарлалары јалныз чүрүмүш пејинлә күбрәләнмәли; көбәләк чох јолухмуш саһәләрдә памбыг сых әкилмәли; һәмин саһәдән кәнара су ахыдылмамалы, битки галыглары јандырылмалы, бечәрмә аләтләри башга саһәјә кечириләркән тәмизләнмәли, истиханаларда торпаг гранозан, формалин вә ја термик үсулла зәрәрсизләшдирилмәлидир.

Әд.: Материалы Всесоюзного симпозиума по борьбе с вилтом хлопчатника Ташкент, 1964; Генетические основы устойчивости растений к болезням, Л., 1977

ВИЛТОН, Уилтон —Ҹәнуби вә Шәрги Африкада јајылмыш сон Даш дөврү мәдәнијјәти. Гурашдырма аләтләр һазырламаг мәгсәди илә истифадә олунан микролитләр В. үчүн характерикдир. Газынтылар заманы даш вә сүмүкдән ох учлуглары, дешикли дашлар, сүмүк биз вә ијнәләр, дәвәгушу јумуртасынын габығындан дүзәлдилмиш мунҹуглар, һәмчинин кил габлар вә с. тапылмышдыр. В. мәдәнијјәти әразисиндә јашамыш тајфалар овчулугла мәшғул олмушлар.

Әд.: Алиман А., Доисторическая Африка, пер. с франц., М., 1960.

ВИЛҺЕЛМ I, Ишғалчы Вилһелм [William the Conqueror (1027 јахуд 1028, Франса, Фалез—9.9.1087, Руан]—1066 илдән Инкилтәрә кралы, 1035 илдән Нормандија һерсогу. Мен графлығынын вә Анжу графлығы торпагларынын бир һиссәсини өз әразиләринә бирләшдирмишди. Англосакс ә'јанларынын торпагларыны мүсадирә едән I В. өз сијасәтиндә норманд ҹәнкавәрләринә, онун тәрәфинә кечән јерли хырда вә ортабаб торпаг саһибләринә, килсәјә архаланырды. Онун һакимијјәти дөврүндә бүтүн феодал торпаг саһибләринин кралдан бирбаша вассал асылылығы мүәјјән олунду. Бу да крал һакимијјәтинин мөһкәмләнмәсинә көмәк етди. I В.-ин дөврүндә кәндлиләрин вәзијјәти хејли писләшди. 11 әсрин 70-чи илләринин орталарына гәдәр она гаршы кәндли үсјанларынын арасы кәсилмирди.

ВИЛҺЕЛМ I (Wilhelm), Һоһенсоллерн (22.3.1797, Берлин—9.3.1888, Берлин)—Пруссија кралы [1861—88] вә Алманија императору [1871—88]. Алман милләтчиләри ваһид Алманија дөвләтинин јарадылмасы хидмәтләрини I В.-ин адына чыхмаға вә «Бөјүк Вилһелм» һаггында әфсанә јајмаға чох ҹәһд көстәрирдиләр. Әслиндә исә I В.-ин вахтында Пруссијаја, даһа сонра Алманија империјасына Бисмарк башчылыг едирди.

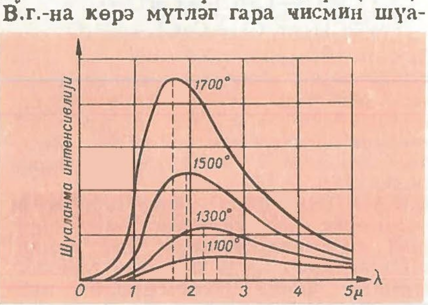
ВИЛҺЕЛМ II (27.1.1859, Потсдам—4.6.1941, Нидерланд, Утрехт вил.)—Алманија императору вә Пруссија кралы [1888—1918], I Вилһелмин нәвәси. Алманија јункер-буржуа империализминин нүмајәндәси олан II В. Биринчи дүнја мүһарибәсинин төрәдилмәсиндә фәал иштирак етмишдир. 1918 ил 9 нојабр ингилабы илә деврилмиш II В. Нидерланда гачмыш, нојабрын 28-дә исә тахтдан әл чәкмишди.

ВИЛҺЕЛМ ТЕЛЛ—бах *Телл Вилһелм.*

ВИЛҺЕЛМСҺАФЕН (Wilhelmshaven; Алманија императору I Вилһелмин ады+алм. Hafen — лиман) — АФР-ин Ашағы Саксонија әразисиндә шәһәр. Шимал дәнизи саһилиндә, Емс-Јаде каналынын мәнсәби јахынлығында порт. Әһ. 104,2 мин (1974). Өлкәнин мүһүм нефт лиманыдыр. Нәгл. вә дәгиг машынгајырма, кәмигајырма, тохуҹулуг, тикиш, дәри-ајаггабы, ағаҹ е'малы сәнајеси мүәссисәләри вар. Балыгчылыг мәркәзидир. АФР-ин һәрби-дәниз гүввәләринин штабы В.-дәдир. 1853 илдә һәрби-дәниз базасы кими салынмышдыр.

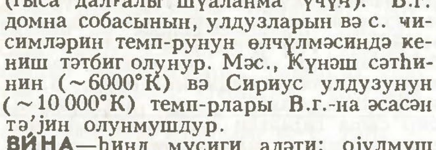
ВИН (Wien) Вилһелм Карл (13.1.1864, Шәрги Пруссија, Гафкен—30.8.1928, Мүнхен)—алман физики. Нобел мүкафаты лауреаты (1911). Мүтләг гара ҹисмин шүаланма ганунларындан бирини (бах *Вин гануну*) нәзәри олараг әсасландырмышдыр (1893), магнит вә електрик саһәләриндә канал шүаларынын мејл етмәсини өјрәнмиш (1898), сәрбәст атомларын ишыгланма мүддәтинин өлчмәк үчүн үсул ишләјиб һазырламышдыр.

ВИН ГАНУНУ (јердәјишмә гануну)—мүтләг гара ҹисмин шүаланма спектриндә енержинин темп-рдан асылы олараг пајланмасы гануну. В. *Вин* кәшф етмишдир (1893). В.г.-на көрә мүтләг гара ҹисмин шүа-

ланма енержисинин макс.-уна ујғун далға уз. (λ_{max}) бу ҹисмин темп-ру илә тәрс мүтәнасибдир, јә'ни $\lambda_{max} = b/T$ (b—сабит кәмијјәт олуб, 0,2897 *см К*-нә бәрабәрдир). Бу дүстурдан вә шәкилдән көрүнүр ки, ҹисмин темп-ру артдыгҹа шүаланма енержисинин пајланмасындакы макс. гыса далғалар тәрәфә јерини дәјишир. В.г. Планк ганунунун хүсуси һалыдыр (гыса далғалы шүаланма үчүн). В.г. домна собасынын, улдузларын вә с. ҹисмләрин темп-рунун өлчүлмәсиндә кениш тәтбиг олунур. Мәс., Күнәш сәтһинин (~6000°К) вә Сириус улдузунун (~10 000°К) темп-рлары В.г.-на әсасән тә'јин олунмушдур.

ВИНА—һинд мусиги аләти; ојулмуш ағаҹдан, јахуд гурудулмуш кудудан көвдәси, бамбукдан узун голу вардыр.

Голун үстүндә 4 әсас вә 3 бәм (көк) сим, 19—24 дәјишкән пәрдә олур. Дырнагла, јахуд шәһадәт вә орта бармаглара тахылан хүсуси мизрабла чалыныр. В.-нын 20-дән чох нөвү вар. Сәси һәзин вә мүхтәлиф чаларлыдыр.

ВИНДЕЛБАНД (Windelband) Вилһелм (11.5.1848, Потсдам—22.10.1915, Һејделберг)—алман идеалист философу. Баден мәктәбинин (бах *неокантчылыг*) башчысы. В. әввәлки фәлсәфи системләри кантчылыг мөвгејиндән шәрһ етмишдир. В. «өзүндә шеј»и Кантын тә'лиминдән атмагла онун дуализмини арадан галдырмаға чалышмышдыр. В. фәлсәфәни һамы үчүн ваҹиб олан сәрвәтләр һаггында тәнгиди елм адландырмыш, ону дәгиг елмләрә гаршы гојмушдур. Фәлсәфә тарихи, мәнтиг, етика, естетика вә сәрвәтләр нәзәријјәсинә даир әсәрләрин мүәллифидир («Гәдим фәлсәфә тарихи», «Јени фәлсәфә тарихи», «Тарих вә тәбиәтшүнаслыг», «Мүгәддәмәләр» вә с.). В. ичтимаи проблемләри етик проблемләр сәвијјәсинә ендирмәклә тарихи инкишафын објектив ганунларынын дәрк олунмасыны инкар етмишдир.

ВИНДЗОР (рәсми ады New Windsor)—Б. Британијада, Беркшир графлығында шәһәр. Лондондан 37 *км* г.-дә, Темза чајы саһилиндәдир. Әһ. 128,1 мин (1974). Инкилис кралларынын јај игамәткаһыдыр. Зәнкин бәдии коллексијасы (Рубенс, Ван-Дејк, Леонардо да Винчи вә б.-нын әсәрләри) олан гәср (13 әср) вар.

ВИНДЗОР, Уинсор (Windsor)—Канаданын ҹ.-унда Онтарио әјаләтиндә шәһәр. АБШ сәрһәдиндә, Детројт чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Көрпү вә тунелләрлә Детројт ш. (АБШ) илә бирләшир. Әһ. 203,3 мин (1973). Канаданын мүһүм автомобилгајырма мәркәзидир. Метал е'малы, кимја, јејинти сәнајеси вар.

ВИНДИКАСИЈА (лат. vindicatio; vindico—мүдафиә едирәм, тәләб едирәм сөзүндән), виндикасија иддиасы—мүлки һүгугда мүлкијјәтин мүһафизәси үсулу. Бу васитә илә мүлкијјәтчи өз әмлакыны, она ганунсуз јијәләнмиш башгасынын саһиблијиндән тәләб едә биләр. Иддианын бу формасы һәлә *Рома һүгугунда* формалашмышдыр. ССРИ-дә В. ССР Иттифагынын вә Мүттәфиг Республикаларын Мүлки Ганунверичилији Әсаслары (1961, м. 28) вә мүттәфиг респ.-ларын мүлки мәҹәлләләри илә (мәс., Азәрб.ССР Мүлки Мәҹәлләси, м. 143—147) низама салыныр. В. иддиасы, тәләб едилән әмлакын мүлкијјәт һүгугунун һансы нөвүнә аид олмасы, шәхсин һәмин әмлака виҹданлы, јахуд виҹдансыз јијәләнмәси, әвәзли вә ја әвәзсиз әлдә етмәси һаллары нәзәрә алынмагла һәлл едилир.

ВИНДҺУК (Windhoek) — Африкада шәһәр. Намибијанын инз. м. 1600 *м* һүндүрлүкдәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Д. ј. В.-у Атлантик океаны саһилиндәки Уолфиш-Беј порту илә бирләшдирир. Әһ. 70 мин (1975). Гаракүл дәриси тиҹарәти мәркәзидир. Шәраб вә ликөр истеһсал едилир. Тикиш сәнајеси мүәссисәләри вар.

ВИНЕР (Wiener) Норберт (26.11.1894, Миссури, Колумбија—19.8.1964, Стокһолм)—американ алими. 18 јашында Һарвард ун-тинин фәлсәфә доктору олмушдур. Әсәрләри ријази мәнтигә, функсионал анализә, еһтимал нәзәријјәсинә, потенсиал нәзәријјәсинә, Фурје сыралары вә чевирмәләринә, үмуми һармоник анализә, һесаблама техникасына, нәзәри физикаја аиддир. В. тәсадүфи просесләрин мүһүм синфини өјрәнмиш, стасионар тәсадүфи просесләрин «сүзүлмә» нәзәријјәсини, интерполјасија вә екстраполјасија нәзәријјәсини инкишаф етдирмишдир. Кәсилмәз функсијалар фәзасында өлчү («Винер өлчүсү») анлајышыны дахил етмишдир (тәсадүфи просесләр нәзәриј-

јәсиндә бөјүк әһәмијјәти вар). Кибернетиканын ваһид елм кими формалашмасында бөјүк ролу олмушдур.

В.-ин фәлсәфи вә сосиоложи бахышлары еклектикдир. Сүлһүн горунмасы вә елми наилијјәтләрдән тәчавүзкар һәрби сијасәтдә истифадәјә гаршы мүбаризәдә алимләрин әхлаги мәс'улијјәт дашыдығыны тә'кидлә көстәрмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Кибернетика и общество, М., 1958; Новые главы кибернетики, М., 1963; Интеграл Фурье и некоторые его приложения, М., 1963; Преобразование Фурье в комплексной области, М., 1964 (Р. Пели илә бирликдә); Я—математик, 2 изд., М., 1967; Кибернетика, 2 изд., М., 1968.

ВЍНЕР-НӨЈШТАДТ (Wiener Neustadt)—Австријада, Ашағы Австрија эразисиндә шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 34,8 мин (1971). Машынгајырма (о чүмләдән локомотивгајырма), ајаггабы, тохучулуг, кағыз, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар. 12 әсрдә салынмышдыр.

ВИНЍЛ ГАТРАНЛАРЫ — тәркибиндә винил групу $CH_2{=}CH$—олан бирләшмәләрин (виниласетат, винилхлорид, винил ефирләри, акрилнитрил, акролеин вә с.) полимерләшмәсиндән алынан иримолекуллу термопластик мәһсуллар (мәс., *поливинилхлорид*, *поливиниласетат*). В.г.-нын чоху үзви һәлледичиләрдә һәлл олур, гыздырдыгда јумшалыр, јүксәк темп-рда парчаланыр. В.г.-ндан електрики изолјасија өртүкләри, сынмајан шүшә, сүн'и көн, патефон валлары, лак, јапышган вә с. һазырланмасында истифадә олунур.

ВИНЍЛ ЕФИРЛӘРИ—винил спиртинин төрәмәләри. Садә ($CH_2{=}CHOR$) вә мүрәккәб ($CH_2{=}CH{-}OCOR$) олур (бурада R — CH_3—, C_2H_5— вә с. радикаллар ола биләр). В.е. суда пис, үзви һәлледичиләрдә јахшы һәлл олан рәнксиз мајеләрдир. Винилметил ефири ади темп-рда газдыр ($t_{гајн.}=5,5°C$), винилетил ефири исә 36°С-дә гајнајыр. Мүрәккәб В.е.-ндән ән әһәмијјәтлиси *виниласетатдыр*. Садә В.е. спиртә, мүрәккәб В.е. исә үзви туршуја винил групу $-CH{=}CH_2$ бирләшдирилмәсиндән алыныр.

В.е. кимјәви фәал маддәләрдир, һалокен, һидрокен-һалокенид, озон вә с. илә асанлыгла бирләшир. В.е.-нин ән мүһүм хассәләри полимерләшмә вә биркә полимерләшмә реаксијаларына асан кирмәсидир. Онлардан сүн'и гатран, лак, јапышган вә с. алмаг үчүн кениш истифадә едилир.

ВИНИЛАСЕТА́Т, $CH_2{=}CH{-}OCOCH_3$ —*асетат туршусунун* винил ефири. Көзә зәиф јашардычы тә'сир көстәрән рәнксиз маједир. 73°С-дә гајнајыр. Суда пис (2,5%), үзви һәлледичиләрдә јахшы һәлл олур. Сәнаједә ацетиленлә асетат туршусунун катализатор иштиракы илә бухар вә ја маје фазада гаршылыглы тә'сириндән алыныр. В. башга винил бирләшмәләри илә асанлыгла полимерләшир. Онун полимер вә биркә полимерләри јапышган, лак, патефон валы, дөшәмә плитәләри вә с. һазырланмасында кениш ишләдилир. В.-ын полимерләшмә мәһсулу олан *поливиниласетат* поливинил спирти алмаг үчүн әсас хаммалдыр.

ВИНИЛАСЕТИЛЕ́Н, б у т е н и н, $HC{\equiv}C{-}CH{=}CH_2$—тәркибиндә карбон атомлары арасында икигат вә үчгат рабитә олан дојмамыш карбоһидрокен. Ади шәраитдә 5,5°С-дә мајеләшән зәһәрли, рәнксиз газдыр. В.-ин реаксијајакирмә габилијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр. Мүһүм реаксијаларындан бири HCl илә бирләшмәсидир. Бу реаксија васитәсилә *хлорпрен* алыныр ки, о да асанлыгла полимерләшәрәк хлорпрен каучуку әмәлә кәтирир. В.-ин төрәмәләриндән (мәс., винилетиленкарбиноллардан, онларын ефирләриндән) карбинол јапышганы вә бә'зи иримолекуллу бирләшмәләр истеһсал олунур.

ВИНИЛБЕНЗО́Л, $C_6H_5CH{=}CH_2$ — *стиролун* башга ады.

ВИНИЛИДЕНХЛОРЍД, 1,1-д и х л о р е т и л е н, $CH_2{=}CCl_2$ — дојмамыш үзви бирләшмә; зәиф хлороформ ијли, рәнксиз, учучу маједир; 31,7°С-дә гајнајыр; һава илә һәчмчә 7—16%-ли гарышығы партлајыш верир. Һавада өз-өзүнә полимерләшдијиндән ону инһибиторла, мәс., һидрохинонла биркә сахлајырлар.

В. трихлоретандан ($CH_2Cl{-}CHCl_2$) 100°С-јә јахын темп-рда бир молекул һидрокен-хлорид чыхармагла алыныр:

$$2\,CH_2Cl{-}CHCl_2+Ca(OH)_2 \rightarrow$$
$$\rightarrow 2CH_2{=}CCl_2+CaCl_2+2H_2O$$

Ондан поливинилиденхлорид вә мүхтәлиф биркә полимер нөвләри алмаг үчүн истифадә олунур. Винилхлорид, акрилнитрил вә с. илә биркә полимерләри сәнаједә пластик күтлә, синтетик гатран вә с. истеһсалында кениш ишләдилир.

ВИНИЛПИРИДЍН КАУЧУКЛАРЫ —синтетик каучукларын бир нөвү; диен карбоһидрокенләри илә винилпиридинләрин вә ја онларын һомологларынын биркә полимерләшмә мәһсулларыдыр. Бутадиенлә 2-метил-5-винилпиридинин биркә полимерләри даһа чох ишләдилир. В.к.-нын тәркибиндә винилпиридин групу, адәтән, 30%-дән артыг олмур. Тәркибиндә винилпиридин вә бутадиендән башга стирол, акрилнитрил вә ја метакрил туршусу олан үчгат биркә полимерләр дә мә'лумдур. В.к. башга каучук нөвләринә нисбәтән, ионлашдырычы шүаларын тә'сиринә давамлыдыр. Онлары јалныз күкүрдлә вә үзви сүр'әтләндиричи маддәләрлә дејил, һабелә метал хлоридләри, һалокенли үзви бирләшмәләр, мәс., хлоранил вә с. илә дә вулканлашдырмаг олар. В.к.-ндан һазырланан резин нөвләринин бир сыра гијмәтли хассәләри вар: онлар һәлледичи маддәләрин вә сүрткү јағларынын тә'сиринә (200°С темп-радәк), еләчә дә шиддәтли шахталара давамлыдыр.

В.к. шин истеһсалында, авиасија сәнајесиндә, јаға вә шахтајадавамлы кипләшдиричи һиссәләр һазырланмасында вә бә'зи башга сәнаје саһәләриндә ишләдилир.

Әд.: бах *Бутадиен каучуклары* мәгаләсинин әдәбијјатына.

ВИНИЛХЛОРЍД, м о н о х л о р е т и л е н, $CH_2{=}CHCl$ — һалокенли дојмамыш үзви бирләшмә. Зәиф хлороформ ијли рәнксиз газдыр; асанлыгла алышыб јаныр; һава илә һәчмчә 4—22%-ли гарышығы партлајыш верир; —13,8°С-дә мајеләшир; сыхлығы —15°С-дә 973 *кг/м*³-дир; үзви һәлледичиләрдә, һабелә керосиндә, вазелиндә, солјар јағында, дихлоретанда, етил спиртиндә вә с. јахшы, суда пис һәлл олур; һалокенләри вә һидрокен-һалокенидләри асанлыгла өзүнә бирләшдирир.

Сәнаједә В. ацетиленә HCl бирләшдирмәклә, етилени хлорлашдырмагла, дихлоретандан һидрокен-хлорид чыхармагла вә с. үсулларла алыныр. Өз-өзүнә полимерләшмир. Катализатор иштиракы илә маје һалында полимерләшдикдә термопластик гатрана чеврилир. В.-дән алынан *поливинилхлорид*, еләчә дә онун *виниласетат*, *винилиденхлорид* вә с. винил бирләшмәләри илә биркә полимерләри сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә кениш тәтбиг олунан мүһүм материаллар (пластик күтлә, синтетик лиф, сүн'и дәри вә с.) истеһсалында чох ишләдилир.

В. кејидичи наркотик маддәдир. Һавада аз мигдарда олдугда инсанын башы кичәлләнир, чох олдугда исә инсан шүуруну тамам итирир, чәнк олур вә дәрин јухуја кедир.

Әд.: Энциклопедия полимеров, т. 1, М., 1972.

ВИНИПЛА́СТ — *поливинилхлориддән* һазырланан пластификаторсуз пластик күтлә. Е'мал етдикдә вә ишләтдикдә материалын сыныб дағылмамасы үчүн она сабитләшдиричи вә асан е'мал едилмәси үчүн јағлајычы маддәләр дә гарышдырылыр. Бә'зән В.-ын тәркибинә бу вә ја дикәр боја маддәси (рәнкли мә'мулат һазырладыгда), долдуручу маддә (мәһсулун маја дәјәрини ашағы салмаг вә ја физики-механики хассәләрини дәјишдирмәк мәгсәди илә) вә модификатор (бә'зи физики хассәләрини јахшылашдырмаг үчүн) дахил едилир.

В. термопластик гејри-шәффаф материалдыр, јанмыр, ијсиздир, ади дәзкаһларда мүхтәлиф механики үсулларла асанлыгла е'мал едилир, шахтаја давамлыдыр, сыхлығы 1380—1400 *кг/м*³-дир. 230—250°С темп-рда асанлыгла гајнаг едилир, јапышган васитәсилә метала вә тахтаја мөһкәм јапышыр. 20—80°С арасында јахшы диелектрикдир, ондан артыг гыздырылдыгда диелектрик хассәләри кәскин зәифләјир, туршу, гәләви вә алифатик карбоһидрокенләрин тә'сиринә гаршы давамлы, ароматик вә хлорлу карбоһидрокенләрин тә'сиринә исә давамсыздыр.

В.-дан кимја сәнајесиндә (коррозијајадавамлы конструксија материалы кими, мәс., чән, бору кәмәри, вентилјасија гурғусу, ајры-ајры апарат һиссәләри, лабораторија аваданлығы вә с. һазырламаг үчүн), су тәчһизаты, канализасија, суварма вә мелиорасија системләриндә (мүхтәлиф борулар, фитингләр вә дикәр мүхтәлиф һиссәләр шәклиндә), тикинтидә (үзлүк материалы кими вә с.) истифадә едилир. Бундан әлавә о, мүхтәлиф мәишәт малларыны (габ-гачаг, шүшә габ вә с.) габлашдырмаг үчүн ишләдилир. В. илк дәфә 20 әсрин 30-чу илләриндә Алманијада истеһсал едилмәјә башланмышдыр.

Әд.: Справочник по пластическим массам, под ред. М. И. Гарбара [и др.], М., 1967; Энциклопедия полимеров, т. 1, М., 1972.

ВЍНЈА-ДЕЛ МАР (Vina-del Mar) — Чилидә шәһәр. Сакит океан саһилиндә порт. Д.ј. ст. Әһ. 179,6 мин (1971). Кимја, јејинти, тохучулуг сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында нефт

е'малы з-ду вә нефт лиманы вар. Дәниз курортудур.

ВИНЈИ (Vigny) Алфред Виктор де (27.3.1797, Лош, Ендр вә Луара департаменти—17.9.1863, Парис)—франсыз јазычысы, граф. «Поемалар» адлы илк ше'р китабы 1822 илдә нәшр олунмушдур. Буржуа мүнасибәтләрини гәбул етмәјән В.-нин јарадычылығында бәдбинлик, изтираб мотивләри әсас јер тутур. Сон ше'рләриндә үмидсизлик фәлсәфәсиндән гисмән узаглашмыш, тәрәггијә инам бәсләмишдир («Талеләр» ше'р китабы, 1863). «Сен-Мар» (1826) романында 17 әср задәкан кәнчлији идеализә олунур. «Маршал д'Анкрын арвады» (1831), «Чаттертон» (1836) драмлары, «Әскәрин көләлији вә әзәмәти» (1835), «Шаирин күндәлији» (1867) новелла китаблары вә с. әсәрләрин мүәллифидир.

Әсәри: Чаттертон, Л.—М., 1957.

ВИНКЛЕР (Winkler) Клеменс Александр (26.12.1838, Фрејберг — 8.10. 1904, Дрезден) — алман кимјачысы, Фрејберг Мә'дән Академијасынын проф. (1873—1902). Аркиродит минералынын тәркибини өјрәнәркән јени кимјәви елемент тапмыш (1886) вә ону *керманиум* адландырмышдыр. Керманиумун хассәләри Д. И. Менделејевин һәлә 1871 илдә елементләрин дөври ганununа әсасән тапылачағыны габагчадан хәбәр вердији екасилисиум елементинин хассәләринә тамамилә ујғун кәлирди. Беләликлә, керманиумун кәшфи дөври ганунун јени парлаг сүбуту олду. В. 1875 илдә платинләнмиш асбест үзәриндән күкүрд газы вә оксикен бурахмагла сулфат анһидриди алмағын сәнаје үсулуну тәклиф етмиш, бунунла да сулфат туршусунун контакт үсулу илә истеһсалынын әсасыны гојмушдур.

Әд.: Менделеев Д. И., Избр. соч., т. 2, Л., 1934; Джуа М., История химии, М., 1966.

ВИННИПЕГ, Уиннипег (Winnipeg)—Канаданын ч.-унда көл. 217 *м* јүксәкликдәдир. Саһ. 24,3 мин $км^2$, дәринлији 28 *м*-ә гәдәрдир. Агассис көлүнүн галығыдыр. В.-ә Саскачеван чајы төкүлүр. Нелсон чајы В.-дән башланыр. Балыг овланыр. Кәмичилијә јарарлыдыр.

ВИННИПЕГ (Winnipeg) — Канадада шәһәр. Манитоба әјаләтинин инз. м. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 246,2 мин (1973). Машынгајырма (вагон, тәјјарә) вә метал е'малы, јејинти, нефт е'малы, полиграфија, кимја, тикиш, мебел, електротехника сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вә с. вар.

ВИННИТСА—УССР-дә шәһәр. Винница вил.-нин мәркәзи. Чәнуби Буг чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Аеропорт. Әһ. 288,6 мин (1976). Машынгајырма вә метал е'малы, кимја, јүнкүл вә јејинти сәнајеси инкишаф етмишдир. Електротехника, суперфосфат з-длары, кимја комбинаты, тикиш, ајаггабы, мебел ф-кләри, тикинти материаллары истеһсалы, ағач е'малы мүәссисәләри вә с. вар. В.-да тибб, политехник вә педагожи ин-тлар, тикинти, д.ј. нәгл., енеркетика, мелиорасија техникумлары, мусиги, тибб мәктәбләри, 3 музеј, о чүмләдән өлкәшүнаслыг музеји, мусигили драм театры, кукла театры, филармонија вә с. вар.

ВИННИТСА ВИЛАЈӘТИ — УССР-дә вилајәт. 1932 ил февралын 27-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 26,5 мин $км^2$, әһ. 2094,7 мин (1975). 25 инз. р-ну, 10 шәһәри, 29 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Винница ш.-дир.

Тәбиәт. Әразинин чох һиссәси Подол (һүнд. 362 *м*) вә Днепрбоју (323 *м*) јүксәкликләриндәдир. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Ч.-г.-и дар чај дәрәләри илә (Днестрин голлары) кәскин парчаланмышдыр. Фајдалы газынтылары: гранит, гнејс, меркел, фосфорит, каолин, торф вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —5,7°С, ијулда 18,8°С-дир. Иллик јағынты 500—550 *мм*. Мүһүм чајлары Чәнуби Буг (Згар, Десна, Роб, Соб вә с. голлары илә) вә Днестрдир (Лјадова, Немија, Мурафа вә с. голлары илә). Торпаглары шм.-ш.-дә гара, ч.-ш.-дә вә Днепрбојунда гара вә подзол, мәркәзи һиссәдә боз вә ачыг боздур. Әразинин 12,6%-и мешәлик (вәләс, ағчагајын, палыд, чөкә вә с.) вә коллуглардыр. Чүјүр, чанавар, түлкү, дәлә, довшан, кәмиричиләр, сусамуру, чөлләрәји, чөлгазы вә с. вар.

Әһали. Әсасән, украјналылардыр (тәгр. 92%), руслар, полјаклар вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 79 нәфәрдир. Әһ.-нин 654,1 мини шәһәрләрдә,1440,6 мини кәндләрдә јашајыр(1975). Әсас шәһәрләри: Винница, Мокилјов-Подолски, Бар, Жмеринка, Гајсин вә с.

Тәсәррүфат. ССРИ-нин мүһүм шәкәр чуғундуру вә шәкәр сәнајеси р-нларындан биридир. Илдә орта һесабла тәгр. 1 млн. *т* шәкәр истеһсал едилир. ССРИ-дә истеһсал едилән чуғундур шәкәринин 11%-ини, УССР-дә истеһсал едилән шәкәрин исә 18%-ини В.в. верир. Һәмчинин машынгајырма, чиһазгајырма, енеркетика вә метал е'малы, јүнкүл, кимја, тикинти материаллары вә ағач е'малы сәнајеси инкишаф етмишдир. Вилајәтдә 39 шәкәр з-ду, әт (Винница, Тростјанетс) вә гушчулуг комбинатлары (Бар, Казатин), 25 јағ з-ду, мејвә консерви (Винница, Мокилјов-Подолски, Гајсин, Јампол, Тулчин), спирт з-длары (Бар, Винница вә с.), ајаггабы (Винница, Тулчин), тикиш (Винница, Бар, Гајсин вә с.), памбыг парча (Мокилјов-Подолски) ф-кләри вар. Машынгајырма, метал е'малы, електротехника сәнајеси мүәссисәләри Винница, Бар, Гниван вә Калиновкададыр. Винницада кимја, Глуховитсы вә Турбовда каолин комбинатлары, Гниванда гранит карханасы, Винница, Хмелник вә Бершадда мебел ф-кләри, ДРЕС (180 мин *квт* күчүндә) вә с. вар.

В.в. республиканын мүһүм к.т. р-нларындандыр. Әкинә јарарлы саһәләр 1670,5 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 57,7%-индә дәнли биткиләр (буғда, гарғыдалы, арпа, гарабашаг), 18,2%-индә техники биткиләр (шәкәр чуғундуру, күнәбахан, чәтәнә), 25%-индә јем биткиләри, картоф вә тәрәвәз әкилир. Шәкәр чуғундуру әкинләринин саһ. 237 мин *һа*-дыр (1976). Бағчылыг вә Днестрбоју саһәдә үзүмчүлүк тәсәрруфаты вар. Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг, донузчулуг инкишаф етмишдир. Вилајәтдә 986,6 мин гарамал, (о чүмләдән 290,5 мин инәк), 691 мин донуз, 305,4 мин давар вар (1976). Д.ј.-ларынын уз. 1251 *км*, автомобил јолларынын уз. 6500 *км*-дир. Кәмичиликдә Днестр вә Чәнуби Буг чајларындан истифадә едилир. В.в. 1958 илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 738 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 65977 ушаг тәрбијә олунур. 1249 үмумтәһсил, 57 фәһлә кәнчләр мәктәбләриндә 350 миндән чох шакирд, тибб, педагожи вә политехник ин-тларда, Кијев тичарәт-игтисадијјат ин-тунун филиалында, 27 техникумда вә 12 техники пешә мәктәбиндә 44 миндән чох тәләбә вә шакирд тәһсил алыр (1975/76). Вил.-дә 1505 китабхана (тәгр. 15 млн. китаб), 2 театр, филармонија, 7 музеј, 1429 мәдәнијјәт еви вә клуб мүәссисәси, 1498 киногурғу вар (1 јанвар, 1976).

Украјна дилиндә «Винницкая правда» (1917 илдән), «Комсомолске племја» («Комсомол нәсли»; 1923 илдән) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио верилишләри Украјна вә рус дилләриндәдир. Кијев вә Москвадан радио вә телевизија верилишләри ретранслјасија олунур.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, В.в.-ндә 23,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 113,6 чарпајы) хәстәхана мүәссисәси, 5,1 мин һәким олмушдур.

ВИНОГРАДОВ Александр Павлович (21.8.1895, Петербург—16. 11. 1975, Москва)—совет кеокимјачысы. ССРИ ЕА акад. (1953; м. үзвү 1943). Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949 вә 1975). В. И. Ленин ад. мүкафатын лауреаты (1934), үч дәфә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты вә Ленин мүкафаты лауреаты.

Ленинград Һәрби-Тибб Академијасыны вә Ленинград ун-тинин кимја факултәсини битирмишдир. Акад. В. И. *Вернадскинин* шакирди вә јахын әмәкдашы олмушдур. 1945 илдән ССРИ ЕА Кеокимјәви Проблемләр Лабораторијасынын, 1947 илдән ССРИ ЕА Кеокимја вә Аналитик Кимја Институнун директору, 1953 илдән МДУ-да кафедра мүдири, 1967 илдән ССРИ ЕА-нын витсе-президенти олмушдур. В. изотопларын кеокимјасыны јаратмыш, биокеокимјәви әјаләтләр һаггындакы елми инкишаф етдирмишдир. ССРИ әразисиндә надир вә сәпинти елементләрин јајылмасы ганунаујғунлуғуну вә дәниз организмләринин кимјәви тәркибинин мүһитин дәјишилмәсиндән асылылығы характеристикасыны вермишдир. Планетләр кимјасы проблемини ишләмишдир. Планетләрарасы космик ст.-дан алынмыш мә'луматлар әсасында Ај сәтһиндә базалт сүхурунун олмасыны вә Венеранын атмосфер тәркибини мүәјјән етмишдир. Америка вә Франса кеоложи чәмијјәтләринин фәхри үзвү, Бејнәлхалг кеокимја вә космокимја чәмијјәтинин фәхри президенти, һәмчинин бир сыра харичи өлкә елмләр академијасынын үзвү олмушдур. Беш дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Химический элементарный состав организмов моря, ч. 1—3. В кн.: Тр. Биогеохимической лаборатории АН СССР, т. 3, 4, 6, М.—Л., 1935—44; Геохимия редких и рассеянных химических элементов в почвах, 2 изд., М., 1957; Хи-

мическая эволюция Земли, М., 1959; Введение в геохимию океана, М., 1967.

ВИНОГРА́ДОВ Анатоли Корнелијевич (9.4.1883, индики Калуга вил.-нин Полотнјаны Завод к.—26.11.1946, Москва)—рус совет јазычысы. Стендала һәср олунмуш «Заманын үч рәнки» (1931), «Итирилмиш әлчәк (Стендал Москвада)» (1931), «Стендал вә дөврү» (1938), һабелә «Туркенев гардашлары һаггында повест» (1932), «Паганининин мүһакимәси», «Бајрон» (1936) вә с. бәдии-биографик әсәрләрин мүәллифидир. «Малевинскиләрин хроникасы» (1941) романында Урал сәнајечиләри аиләсинин тарихи тәсвир олунур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәри: Избр. произв. [Вступ. ст. Э. Бабаяна]. т. 1—3, М., 1960.

ВИНОГРА́ДОВ Виктор Владимирович (12.1.1895, Зарајск—4.10.1969, Москва)—совет дилчиси вә әдәбијјатшүнасы, ССРИ ЕА акад. (1946). Бир сыра харичи академијанын үзвү. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). ССРИ ЕА Дилчилик Ин-ту (1950—54) вә Рус дили Ин-тунун директору (1958—68), ССРИ ЕА әдәбијјат вә дил бөлмәсинин академик катиби (1950—63), Бејнәлхалг славјаншүнаслар комитәсинин сәдри (1957 илдән), «*Вопросы јазыкознанија*» журналынын редактору (1952 илдән) олмушдур. Рус дилинин грамматикасы, лексиколокија, фразеолокија вә әдәби дил тарихинә даир әсәрләрин мүәллифидир. А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Л. Н. Толстој вә б.-нын дил вә үслубуна даир монографијалары вар. Ленин ордени вә 2 башга орденлә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Сюжет и стиль, М., 1963; Исследования по русской грамматике. Избр. труды, М., 1975; Поэтика русской литературы. Избр. труды, М., 1976. *Әд.*: Проблемы современной филологии. Сб. ст. к семидесятилетию акад. В. В. Виноградова, М., 1965 (библ.).

ВИНОГРА́ДОВ Иван Матвејевич (д 14.9.1891, Псков вил., индики Великије Луки р-нунун Милолјуб к.)—совет ријазијјатчысы. ССРИ ЕА акад. (1929), Ленин мүкафаты лауреаты (1972), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941), Лондон Крал Чәмијјәтинин фәхри үзвү (1942), 2 дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1945, 1971). 1932 илдән ССРИ ЕА В. А. Стеклов ад. Ријазијјат Ин-тунун директорудур. Әдәдләрин аналитик нәзәријјәсиндә јаратдығы үсулла тригонометрик чәмләрин гијмәтләндирилмәсинә, функсијанын кәср һиссәләринин пајланмасына вә аддитив проблемләрә даир мәсәләләри, *Варинг проблемини Голдбах проблемини* вә с. һәлл етмишдир. 4 дәфә Ленин ордени вә Ломоносов ад. гызыл медалла (1971) тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. труды, М., 1952; Основы теории чисел, 7 изд., М., 1965; Метод тригонометрических сумм в теории чисел, М., 1971; Особые варианты метода тригонометрических сумм, М., 1976.

ВИНОГРА́ДОВ (1946 иләдәк Севлјуш)—УССР Закарпатје вил.-ндә шәһәр. Виноградов р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Мебел, тикиш, ајаггабы ф-клары, кәрпич-кирәмит з-ду, јејинти (мејвә консерви, пендир з-длары) сәнајеси мүәссисәләри, политехникум, тибб мәктәби вә с. вар. Тикинти материаллары истеһсал олунур. В. р-нунда үзүмчүлүк вә бағчылыг инкишаф етмишдир. 9 әсрдән мә'лумдур.

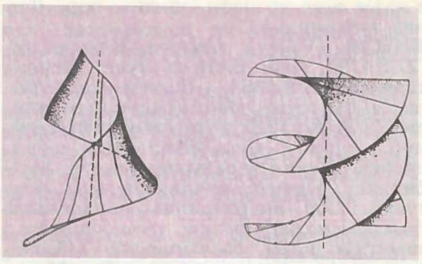
ВИНОДО́Л ГАНУНУ—1288 илдә Винодолда тәртиб олунмуш һүгуг нормалары күллијјаты; чәнуб славјанларынын ән гәдим феодал һүгугу абидәләриндән бири. Хорватијанын ичтимаи-игтисади тарихинә аид гијмәтли мәнбәдир. Хорват дилиндә олуб, 77 маддәдән ибарәтдир. В.г. хүсуси мүлкијјәт мүнасибәтләрини, мүгавилә, вәрәсәлик вә б. мүлки һүгуг мәсәләләрини низамлајырды. Әсас диггәти мәһкәмә гурулушуна, мәһкәмә просесинә вә чинајәт һүгугуна верирди. В.г. 18 әсрин сонунадәк гүввәдә олмушдур.

ВИНОКУ́РОВ Јевкени Михајлович (д. 22.10.1925, Брјанск)—рус совет шаири. Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1969). 1952 илдән Сов.ИКП үзвү. «Борч һаггында ше'рләр» (1951), «Мавилик» (1956), «Инсан үзү» (1960), «Тәранә» (1964), «Сечилмиш әсәрләр» (1968), «Тәзадлар» (1975), «Ев вә дүнја» (1977) вә с. китабларын мүәллифидир. Мүасирләримизин мә'нәви зәнкинлијинин тәрәннүмү, һәјата фәлсәфи мүнасибәт В. јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир: Р. Тагор һаггында ше'р силсиләси, «Р. Тагорун фәлсәфи лирикасы» әсәри вар. Бир сыра ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә олунмушдур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Избранные произв., т. 1—2, М., 1976; Она. Стихи, М., 1977.

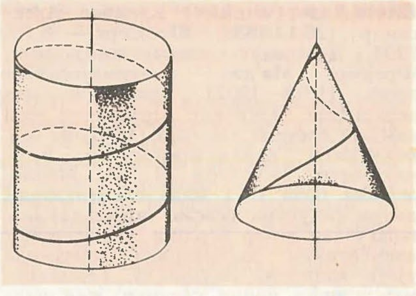
ВИНТ (алм. Gewinde—јив)—силиндр (бә'зән конус) формалы, винт сәтһинә малик машын деталы, јахуд винтвары пәрләри олан детал. В.-ләр ики чүр олур: башга деталын јивли сәтһинә кејдирилән вә харичи (јахуд ишләк) мүһитлә билаваситә гаршылыглы тә'сирдә олан. Биринчи група јивли механизмләрин вә өтүрмәләрин кедиш вә гүввә В.-ләри, аләтләрин микрометрик В.-ләри, ајрыла билән бирләшмәләрин бәркидичи В.-ләри вә с., икинчи група исә газ вә мајеләрин јердәјишмәсиндән һәрәкәт алмаг үчүн ишләдилән В.-ләр (мәс., күләк мүһәррикиндә), дарты гүввәси алмаг үчүн В.-ләр (мәс., тәјјарәләрдә һава В.-и, кәмиләрдә авар В.-и), газларын бир-биринә гатылмасы вә мајеләрин гарышдырылмасы, еләчә дә өзлү, сәпәләнән вә тикә материалларын гарышдырылмасы вә нәгл. олунмасы үчүн (вентилјаторларда, насосларда, винтли конвејерләрдә, гарышдырычыларда вә с.) ишләдилән В.-ләр дахил едилир.

ВИНТ СӘТҺИ—винтвары һәрәкәт едән чисмин ики нөгтәсини бирләшдирән вә винт оху илә бир мүстәви үзәриндә јерләшиб, лакин ону кәсмәјән әјринин чыздығы сәтһ (шәк. 1). Дүз хәттин чыздығы В.с. **һеликоид** (јун. helix—спирал + eidos—көрүнүш) адланыр. Һәмин дүз хәтт фырланма охуна перпендикулјар олдугда дүз һеликоид алыныр (шәк. 2). О минимал сәтһә маликдир вә ону сыхмагла *катеноид* алмаг олар. В.с. өз-өзлүјүндә

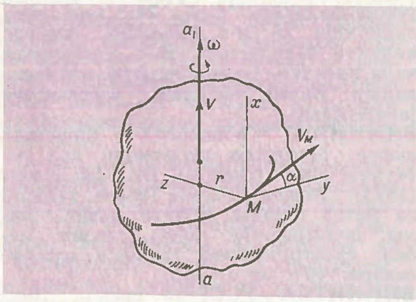
јерини дәјишә билир. Бу хассәдән сонсуз винт өтүрүчүсүнүн һазырланмасында истифадә едилир.

ВИНТ ХӘТТИ—винтвары һәрәкәт едән бәрк чисмин винт оху үзәриндә олмајан нөгтәләринин трајекторијасы. В.х. даирәви силиндр (конус) үзәриндә јерләшәрсә, она силиндрик (коник)

В.х. дејилир (шәк. *1* вә *2*). Формасыны дәјишмәдән силиндрик В.х.-ни силиндр бојунча һәрәкәт етдирмәк олар. Винт һазырладыгда бу хассәдән истифадә едилир.

ВИНТВАРЫ ҺӘРӘКӘТ—бәрк чисмин мүрәккәб һәрәкәти; v сүр'әтли дүзхәтли ирәлиләмә һәрәкәтиндән вә һәмин сүр'әтә паралел aa_1 оху әтрафында фырланма (ω—бучаг сүр'әтилә) һәрәкәтиндән ибарәтдир. aa_1 охуна винтин оху дејилир. v вә ω шәкил-

дәки кими јөнәлдикдә алынан винт сағ винт, әкс истигамәтли олдугда исә сол винт адланыр. Чисмин винт оху үзәриндәки ихтијари нөгтәсинин бир дөврдә кечдији h мәсафәсинә винтин аддымы, $p=v/\omega$ кәмијјәтинә исә параметри дејилир. Охдан r мәсафәдә олан ихтијари M нөгтәсинин $v_{\text{м}}$ сүр'әти вә $w_{\text{м}}$ тә'чилинин гијмәтләри

$$v_{\text{м}}=\sqrt{v^2+r^2\omega^2},$$
$$w_{\text{м}}=\sqrt{w^2+r^2(\varepsilon^2+\omega^4)}$$

дүстурлары илә һесабланылыр. Бурада w—чисмин aa_1 оху бојунча ирәлиләмә һәрәкәтинин тә'чили, ε исә һәмин ох әтрафында фырланма һәрәкәтинин бучаг тә'чилидир. p параметри

сабитдирсә, винтин $h=2\pi v/\omega=2\pi p$ аддымы да сабитдир. Бу һалда винт оху үзәриндә олмајан ихтијари нөгтә *винт хәтти* чызыр. Бәрк ҹисмин ихтијари һәрәкәти бир сыра ани В.һ.-ндән ибарәтдир. Бу һалда В.һ.-ин охуна ани винт оху дејилир.

ВИНТГАНАД — шагули галхыб-енән учуш апараты; В.-да галдырыҹы гүввәни комбинә едилмиш апарыҹы систем (бир вә ја ики апарыҹы винтдән вә ганаддан ибарәт) јарадыр. В. вертолјотда олдуғу кими апарыҹы винтләрин көмәји илә галхыб-енир; үфүги истигамәтдә сүр'әтин артырылмасы исә һәм апарыҹы винтләр, һәм дә һәрәкәтверичиләр васитәсилә әлдә едилир һәрәкәтвериҹи кими тәјјарә винтләриндән, јахуд реактив мүһәррикләрдән истифадә олунур. В. аероди

Ка-22 винтганады (ССРИ).

намик сүканларын еффектив һәрәкәтә башладығы сүр'әтә чатандан максимал учуш сүр'әтинәдәк (500 *км/саат*дан јүксәк) ади тәјјарә кими учур. Бу заман сүр'әтин квадратына мүтәнасиб артан галдырыҹы гүввәдән (ганадын) истифадә едилир ки, бу да максимал учуш сүр'әтиндә учуш чәкисинин 75—90%-нә чатыр. Һавајагалхма вә јерәенмә режимләриндә В.-ын идарәетмә системи вертолјотда олдуғу кими, ирәли учуш режиминдә исә һәм тәјјарә вә һәм дә вертолјотдакы кимидир. 20 әсрин 50-чи илләринин сонунда инкилис фирмасы «Фејри» тәрәфиндән бир реактив апарыҹы винти вә ики дартыҹы һава винти олан «Ротодајн» В.-ы јарадылды. Онун учуш күтләси 17700 *кг*, учуш сүр'әти исә 312 *км/саат*-а гәдәр иди. Бу вахт ССРИ-дә ики апарыҹы винти вә һәр бири 4300 *квт* (5900 *а.г.*) күҹүндә ики турбовинтли мүһәррики олан Ка-22 В.-ы (Н. И. Камовун конструксијасы илә) һазырланды (учуш күтләси 37 *т*). 1961 илдә бу В.-да 8 дүнја рекорду газанылмышдыр. Ајры-ајры учушларда В.-ын сүр'әти 375 *км/саат*-а чатмышдыр. Сонралар «Локһид» фирмасы тәрәфиндән јарадылан експериментал XH-51A В.-ында 486 *км/саат* рекорд учуш сүр'әти әлдә едилмишдир. Һәмин В. әсасында 1965 илдә дүзәлдилән AH-56A «Чајен» маркалы һәрби В. 4-пәрли «јарымсәрт» апарыҹы винт, итәләјиҹи винт вә вертолјотдакы кими компенсасијаедиҹи гүјруг винти илә тәчһиз олунмушдур. 2500 *квт* (3400 *а.г.*) күҹүндә турбовинтли мүһәррикин («Ченерал електрик» фирмасы) тәтбиги максимал учуш күтләсиндә (7700 *кг*), максимал учуш сүр'әтинә (408 *км/саат*) чатмаға имкан верди. В.-ын кәләҹәкдә даһа да тәкмилләшдирилмәси нәтиҹәсиндә сүр'әтини крејсер учуш сүр'әтинә —600 *км/саат*-а чатмаг вә јүкгалдырма габилијјәтини 20 *т*-а чатдырмаг мүмкүн олаҹагдыр. В. вертолјотдан сүр'әтлә учур, лакин конструксијасы нисбәтән мүрәккәб вә ағырдыр.

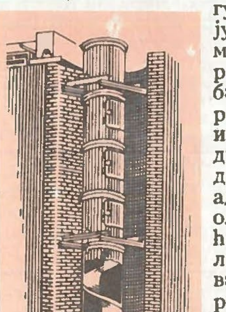
ВИНТЕР Александр Васиљевич (10.10.1878, Гродно губ., Староселтсы гәс., һазырда Полшанын Белосток воједалығы — 9.3.1958, Москва) —

совет енеркетики, ССРИ ЕА акад. (1932). 1899 илдә Кијев Политехник Ин-туна дахил олмушдур. Тәләбә иғтишашларында иштиракына көрә 1900 илдә ин-тдан говулмуш, 1901 илдә исә һәбс олунараг, полис нәзарәти алтында Бакыја сүркүн едилмишдир. Бурада електрик ст.-ларынын кенишләндирилмәси (Русијада илк дәфә олараг бухар турбинләринин тәтбиги илә әлагәдар) ишләриндә иштирак етмишдир. В. 1907—12 илләрдә Петербург Политехник Ин-тунда тәһсил алмышдыр. Бундан сонра В. Русијада торфла ишләјән илк р-н електрик ст. тикинтисинин рәиси олмуш, ингилабдан сонра мүхтәлиф електрик ст.-лары тикинтисинә башчылыг етмиш, 1944 илдән ССРИ ЕА Енеркетика Ин-тунда директор мүавини вәзифәсиндә чалышмышдыр. Өлкәнин енеркетика еһтијатларынын өјрәнилмәси, ССРИ-нин енеркетика системи структурунун јахшылашдырылмасы мәсәләләри илә, електрик ст.-ларынын мөвҹуд олан әсас аваданлығындан истифадә көстәриҹиләринин јүксәлдилмәси проблеми, Кујбышев вә Волгоград СЕС-ләринин гурашдырылмасы мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Александр Васильевич Винтер, М.—Л., 1950 (Материалы к биобиблиографии ученых СССР. Серия технических наук. Энергетика, в. 3).

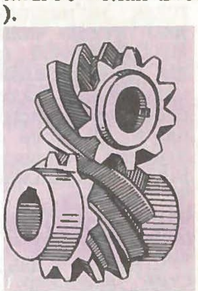
ВИНТЛИ ЕНДИРМӘ ГУРҒУСУ — ағырлыг гүввәсинин тә'сири алтында дәнәвәр вә әдәди јүкләри ендирән нәгл. гурғусу. Сүтун боју, јахуд бөјүк диаметрли шагули борунун дахилиндә бәркидилмиш спирал новдан (үзәри илә јүкүн сүрүшдүрүлдүјү) ибарәтдир. В.е.г.-нун һүнд. адәтән 20—50 *м* олур. 100 *м* вә даһа һүндүр гурғулар да вар. Дәнәвәр јүкләрин ендирилмәсиндә В.е.г.-нун мәһсулдарлығы 300—500 *т/саат*-а чатыр (борунун хариҹи диаметри 1,2—1,5 *м* олдугда). Новун давамлылығыны артырмаг мәгсәди илә о јејилмәјә

Дәнәвәр јүкләр үчүн винтли ендирмә гурғусу.

давамлы материаллардан һазырланыр, үзәри јумшаг базалтла өртүлүр вә с. В.е.г.-ндан сәнаје мүәссисәләринин анбар ишләриндә вә әмәлијјатлар арасы нәглетмәдә, һәмчинин мә'дән сәнајесиндә кениш истифадә олунур.

ВИНТЛИ ӨТҮРМӘ — охлары мүхтәлиф бучаг алтында чарпазлашан винтли чархларла дишли өтүрмә. Әсасән, охлараарасы бучағы 90° олан В.ө. тәтбиг едилир (шәк.).

Охлараарасы бучағы 90° олан винтли өтүрмә.

Илишмәдә јүксәк контакт кәркинлијинин әмәлә кәлмәси (дишләрин нөгтәви тохунмасы илә әлагәдар) вә сүрүшмәнин бөјүк олмасы нәтиҹәсиндә В.ө.-нин дишләри тез јејилир. Буна көрә дә В.ө., әсасән, ҹиһазларын кинематик дөвrәләриндә тәтбиг едилир.

ВИНЧА — Балкан ј-а-нда е.ә. 5-чи миниллијин сону—4-чү миниллијә аид Неолит мәдәнијјәти. Әсасән, Вардар вә Морава чајлары вадиләриндә јајылмышдыр. Белград јахынлығындакы Винча тәпәсинин (һүнд. 10 *м*) ады илә адландырылмышдыр. Вардар-Морава мәдәнијјәти дә дејилир. В.-да ән гәдим евләр јарымгазмалар олмушдур. Сонралар һөрмә диварлары олан дүзбуҹаг формасында сүтунлу евләр тикилмишдир. Әмәк аләтләри даш балталар, марал бујнузундан һазырланмыш тоха вә искәнәләр, обсидиан (д ә в ә к ө з ү) аләтләр вә хырда мис әшјалардан ибарәтдир. Боз вә гара рәнкли кил мә'мулат тапылмышдыр. Әһали әкинчилик, малдарлыг вә балыг тутмагла мәшғул олмушдур. В. мәдәнијјәтини *Старчево мәдәнијјәти* әвәз етмишдир.

ВИОЛА (итал. viola)—каманлы мусиги аләти. 15 әсрдә јаранмыш вә Гәрби Авропа өлкәләриндә јајылмышды. Мүхтәлиф нөвләри олмушдур: дискант, алто, тенор (виола да гамба, јахуд гамба), бас вә контрабас. Симләри, әсасән, 6, бә'зән 5—7 олмуш, кварталарла (орта симләр арасында терсија) көкләнмишдир. 17 әсрдән башлајараг скрипка, алто, виолончел вә контрабасын даһа кениш јајылмасы нәтиҹәсиндә В. арадан чыхмышдыр.

ВИОЛАРИТ (violarus—бәнөвшәји)—линнеит групуна аид минерал. Тәркиби никел вә дәмир сулфид —Ni_2FeS_4 (34—43% никел, 15—19% дәмир). Кубик сингонијада кристаллашыр. Октаедрик формалы кристаллар әмәлә кәтирир. Рәнки бәнөвшәји, бә'зән бәнөвшәји-боз. Сәртлији 4—4,5. сыхлығы 4800 *кг/м*³. Финландијада, Канадада вә с. јерләрдә вар. Азәрб.ССР-дә Дашкәсән скарн јатағында тапылмышдыр.

ВИОЛЛЕ-ЛЕ-ДҮК (Viollet-le-Duc) Ежен Еммануел (27.1.1814, Париc—17.9.1879, Лозанна, Исвечрә)—франсыз ме'мары, ме'марлыг тарихчиси вә нәзәријјәчиси. Парис Нотр-Дам килсәсини (1845 илдән, Ж. Б. Лассју илә бирҝә), Каркассонн истеһкамыны, Пјерфон гәсрини вә с. бәрпа етмишдир. В. «Франсыз ме'марлығынын изаһлы лүғәти» (10 ҹилддә, 1854—68), «Ме'марлыг һаггында сөһбәт» (2 ҹилддә, 1858—72; 1937—38 илләрдә русҹаја тәрҹүмә олунмушдур), «Рус инҹәсәнәти» (1877, русҹа тәрҹүмәси 1879) вә с. әсәрләрин мүәллифидир. О, әсәрләриндә ме'марлығын үмуми ганунаујғунлуг-

ларыны, мүхтәлиф милли ме'марлыг мәктәбләринин өзүнә мәхсуслуғуну, готик ме'марлығын наилијјәтләрини изаһ етмәјә чалышмышдыр.

ВИОЛОНЧЕ́Л (итал. violoncello—һәрфи мә'нада кичик контрабас)—скрипкајаохшар, лакин ондан хејли бөјүк, бас-тенор рекистрли каманлы мусиги аләти. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмишдир. Италјан усталарындан А. вә Н. Амати, Ч. Гварнери, А. Страдивари классик В. нүмунәләри јаратмышлар. В.-ин дөрд сими вар: бөјүк октавада до, сол, кичик октавада ре, ља. Тембри инсан сәсинә јахындыр. Көвдәсинин узунлуғу 750—768 *мм*, үмуми узунлуғу исә 1550—1560 *мм*-дир. В.-дә чаларкән көвдә дизләр арасында сахланылыр вә хүсуси «мил» васитәси илә дөшәмәјә сөјкәдилир. В. соло, ансамбл вә оркестр аләти кими кениш јајылмышдыр.

ВИППЕР Роберт Јурјевич (14.7.1859, Москва—30.12.1954, Москва)—совет тарихчиси, ССРИ ЕА акад. (1943). Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабыны «солдат анархијасы» һесаб едән В. 1924 илдә Латвијаја мүһачирәт етмишди. 1941 илдә Москваја гајытмышды. В. гәдим, орта әсрләр вә јени дөвр тарихинә даир әсәрләрин, дәрсликләрин мүәллифидир. Дүнјакөрүшү еклектик олан В. идеализмә, модернизмә һагг газандырмагла јанашы тарихи материализм принсипләринә јахынлашмыш, игтисади-ичтимаи мүнасибәтләрин өјрәнилмәсинә диггәт јетирмиш, тарихи инкишафын ганунаујғунлуғуну ајдынлашдырмаға чәһд көстәрмишдир. В. И. Ленин В.-ин «Христианлығын мејдана кәлмәси» (1918) әсәрини кәскин тәнгид етмишдир (бах Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 231). В.-ин маарифчи вә атеист көрүшләри еркән христианлыг тарихинә аид әсәрләриндә әксини тапмышдыр. Ленин ордени вә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әд.: Сафронов Б. Г., Историческое мировоззрение Р. Ю. Виппера и его время, М., 1976.

ВИРАВУЛ—Азәрб.ССР Ләнкәран р-нунун Вилван советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 10 *км* шм.-г.-дә, Бакы—Астара д.ј.-ндан 6 *км* аралы, Ләнкәран—Масаллы шосе јолу кәнарында, Виравул чајынын саһилиндә, Ләнкәран овалығындадыр. Әһ. 2590 (1976); тәрәвәзчилик, чајбечәрмә вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта вә сәккизиллик мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ВИРА́Ж (фр. virage; virer—дөнмәк, рәнк дәјишмәк сөзүндән)—1) дөнкә; 2) тәјјарәнин үфүги мүстәвидә 360° бучаг алтында дөврә вурмагла јеринә јетирдији *пилотаж* фигуру; 3) автомобил јолунун, велосипед трекинин, автодромун вә с.-нин дөнкә һиссәсиндә јол өртүјүнүн биртәрәфли енинә мејлили саһәси; 4) фотографијада позитив фото тәсвирләрә рәнк верилмәси үчүн ишләдилән мәһлул.

ВИ́РЕ-ТУ́ОМИНЕН (Vire-Tuominen) Марјам (д. 15.8.1919, Мәркәзи Финландија, Кухмојнен гәс.)—фин ичтимаи хадими. 1946 илдән Финландија Коммунист Партијасынын үзвү. Һелсинки ун-тини битирмиш, фәлсәфә магистри адыны алмышдыр (1946). 1949 илдән Финландија Сүлһ Тәрәфдарлары тәшкилатынын баш катиби, «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреатыдыр (1966). Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү (1955—69) олмушдур. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафатлары үзрә Комитәнин үзвүдүр.

ВИРИА́Т (Viriathus) (?—е.ә. 139)—*лузитанлар* тајфасындан чобан; е.ә. 147—139 илләрдә лузитанларын Рома һакимијјәтинә гаршы үсјанына (154—133) рәһбәрлик етмишдир. В.-ы ромалылара сатылмыш јахын адамлары өлдүрмүшдүр.

ВИРИЛИ́ЗМ (лат. virilis—кишијә мәхсус), маскулинизасија (лат. masculinus—киши чинси)—гадынларда кишиләрә мәхсус чинси әламәтләрин (бығ, саггал чыхмасы, сәсин кобудлашмасы вә с.) әмәлә кәлмәси. Гадын организминдә киши чинси һормонларынын (андрокенләрин) һәддиндән артыг секресијасы (ифраз олунмасы) илә әлагәдардыр. В., мәсәлән, гадынларда киши һормонларынын мәнбәји олан бөјрәкүстү вәзи гатынын вә јумурталыгларын функсијасынын позулмасы заманы олур. Бејиндә шиш әмәлә кәлмәси дә В.-ә сәбәб ола биләр. Мүаличәси хәстәлији төрәдән әсас сәбәбләри арадан галдырмаға јөнәлдилир.

ВИРКИ́НИЈА, Вирчинија (Virginia)—АБШ-ын ш.-индә, Атлантик океаны саһилиндә штат. Саһ. 105,7 мин *км*². Әһ. 4,5 млн. (1970); тәгр. 1/5-и зәнчиләрдир. Инз. м. Ричмонд ш.-дир.

В.-нын ш.-и Атлантикјаны овалыг, гәрби Аппалач д-ры, мәркәзи һиссәси Пидмонт јајласыдыр. Орта темп-р јанварда—1-дән 5°С-дәк, ијулда 23—26°С-дир. Иллик јағынты 1000 *мм*-дән чохдур. Гыса, лакин сулу чајлар, ијнәјарпаглы вә гарышыг мешәләр вар.

В. сәнаје-аграр штатыдыр. Даш көмүр (Аппалач даш көмүр һөвзәси), синк, гурғушун, титан филизләри, шист, тәбии газ вә тикинти материаллары чыхарылыр. Кимја, түтүн, тохуҹулуг, машынгајырма, ағач е'малы, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, СЕС-ләр вар. Әсас сәнаје мәркәзләри: Ричмонд, Норфолк, Роанок. Түтүн, буғда, гарғыдалы, јерфындығы әкилир. Бостанчылыг, сүдлүк һејвандарлыг, гушчулуг вә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Әсас портлары: Норфолк, Нјупорт-Нјус.

ВИРКИ́НИЈА АДАЛАРЫ (Virgin Islands)—Вест-Һиндә кичик адалар (100-ә гәдәр) групу. 50-дән чох ада (саһ. 344 *км*², әһ. тәгр. 100 мин, 1975; инз. м.—Шарлотта-Амалија) АБШ-а, галаны (саһ. 153 мин *км*², әһ. 11 мин 1973; инз. м.—Род-Таун) Б. Британијаја мәхсусдур. Адаларын сәтһи, әсасән, дүзәнликдир; бөјүк адаларда алчаг дағ массивләри вар (һүнд. 543 *м*-әдәк). Иглими исти, рүтубәтли, тропикдир. Әһалиси-зәнчи вә мулатлардыр; әкинчилик (шәкәр гамышы, тәрәвәз), балыгчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Игтисадијјатында туризм әсас јер тутур. Шәкәр, ром истеһсалы мүәссисәләри, нефт е'малы з-ду, Санта-Крус а.-нда аеропорт вар. В.а-ны 1494 илдә Х. *Колумб* кәшф етмишдир.

ВИРО (?—630)—албан (Гафгаз) килсәсинин 14-чү католикосу (596—630). Албанијада Сасаниләр әлејһинә үсјанын (603—604) башчыларындан олмушдур. Үсјан јатырылдыгдан сонра Сасаниләрин пајтахты Мәдаинә гачмыш, Сасани һөкмдары II Хосровун [591—628] арвады Ширинин һаһиши илә бағышланмышды. Лакин Хосров ону өмүрлүк сарајда галмаға мәһкум етмишди. Бурада В. Хосровдан *Меһраниләр* сүлаләсиндән олан албан кнјазларына албан өлкәсинин «бөјүк кнјазы» ады верилмәси һаггында разылыг алды. В.-нун көмәклији илә *Вараз Григор* Албанијанын һөкмдары тә'јин олунду. 627 илдә хәзәрләр Албанијаја һүчум етдиләр. 25 ил әсирликдә галдыгдан сонра һакимијјәтә јени кечмиш Сасани һөкмдары II Губад [628] тәрәфиндән азад едилән В. 628 илдә Албанијаја гајытды. Хәзәр гошунларынын команданы шаһзадә Шад В. гаршысында өлкәни хәзәрләрә тәслим етмәк тәләби гојду. Сасаниләрдән көмәк алмаг үмиди илә данышыглары узатмаға чалышан В. 629 илдә хәзәрләрин Бәрдә јахынлығындакы дүшәркәсинә кәлмәјә мәчбур олду. Чыхылмаз вәзијјәтдә галан вә Сасаниләрдән көмәк алмајан В. өлкәни талан вә гарәтләрдән гуртармаг мәгсәди илә 630 илдә хәзәрләрин вассаллығыны гәбул етди.

Әд.: Буниятов З. М., О деятельности католикоса Албании Виро (596—630 гг.). Ближний и Средний Восток. Сб. статей, М.—Л., 1962.

ВИРСАЛА́ДЗЕ Симон Багратович (д. 13.1.1909, Тифлис)—совет театр рәссамы. ССРИ халг рәссамы (1976). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1949, 1951). Ленин мүкафаты лауреаты (1970). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1975). Москва Али Бәдии-Техники Ин-тунда (1927—28) вә Ленинград Рәссамлыг Академијасында (1928 — 31) охумушдур. З. Палиашвили ад. Күрчүстан Опера вә Балет Театрында «Даиси» операсынын (1936, З. Палиашвили), «Отелло» балетинин (1957, А. Мачавариани), С. М. Киров ад. Ленинград Опера вә Балет Театрында «Тарасын аиләси» (1950, Д. Кабалевски), «Дон Жуан» (1956, В. Мотсарт), «Лоенгрин» (1962, Р. Вагнер) вә с. операларын, «Рајмонда» (1948, А. Глазунов), «Даш чичәк» (1957, С. Прокофјев), Ленинград Малы Опера вә Балет Театрында «Једди көзәл» (1953, Г. Гарајев), ССРИ Бөјүк Театрында «Мәһәббәт әфсанәси» (1961, А. Мәликов), «Шелкунчик» (1966, П. Чајковски), «Спартак» (1968. А. Хачатурјан), «Јатмыш көзәл» (1973, П. Чајковски), «Иван Грозны» (1975, С. Прокофјевин мусигиси үзрә), «Ангара» (1976, А. Ешпај) вә с. балетләрин, М. Ф. Ахундов ад. Азәрб. Опера вә Балет Театрында «Шаһсәнәм» (1934, Р. Глиер) операсынын вә «Једди көзәл» (1952, Г. Гарајев), «Шур» (1968, Ф. Әмиров) балетләринин бәдии тәртибатыны вермишдир. В.-нин тәртибатларына тамашанын идеја мәзмуну, мусигиси илә рәнкләр арасында ујғунлуг вә һәмаһәнклик сәчијјәвидир. Ленин ордени, Гырмызы Бајраг вә «Шәрәф нишаны» орденләри, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Ванслов В., Симон Вирсаладзе, М., 1969.

ВИРТ (Wirth) Карл Јозеф (6.9.1879, Фрејбург—3.1.1956, Фрејбург)—алман сијаси вә дөвләт хадими. «Халглар арасында сүлһү мөһкәмләтмәјә көрә» Бејнәлхалг Ленин мүкафаты лауреаты (1955). 1921—22 илләрдә, әввәлчә рејхсканслер, сонрадан ејни заманда харичи ишләр назири, «Сентра» католик партијасы сол чинаһынын лидери, рејхстагын депутаты (1914—18; 1920—33). В. һөкүмәти *Рапалло мүгавиләсини* (*1922*) имзаламышдыр. В. 1930—31 илләрдә дахили ишләр назири олмуш, 1933—48 илләрдә мүһачирәтдә јашамышдыр. 1953 илдә АФР-дә бирлик, сүлһ вә азадлыг уғрунда мүбаризә апаран Алманлар Иттифагы партијасыны јаратмыш вә онун рәһбәри олмушдур. ССРИ илә достлуг мүнасибәтләри јарадылмасына тәрәфдар олмуш, АФР-дә милитаризмин дирчәлдилмәсинә гаршы мүбаризә апармышдыр. 1952 илдән Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын үзвү иди.

ВИРТУАЛ ЗӘРРӘЧИКЛӘР (лат. virtualis —гүввәтли, габилијјәтли)—*виртуал һалларда* олан зәррәчикләр. В.з. үчүн енержи, импулс вә күтлә арасындакы ади мүнасибәтләр (мәс., $E^2=c^2p^2+m_0^2c^4$) өдәнилмир; електрик јүкү, барион јүкү, лептон јүкү, спини вә б. характеристикалары исә ади зәррәчикләрдә олдуғу кимидир. В.з., виртуал просесләр анлајышлары саһәнин мүасир квант нәзәријјәсиндә мүһүм рол ојнајыр вә гаршылыглы тә'сир нәзәријјәсинин әсасыны тәшкил едир. Тәбиәтдә баш верән бүтүн физики һадисәләр гравитасија, електромагнит вә нүвә (күчлү вә зәиф) тәбиәтли гаршылыглы тә'сирләрин нәтичәсидир. Классик физикада ихтијари ики зәррәчик арасындакы гаршылыглы тә'сирдә М. Фарадејин вә Ч. Максвеллин електромагнит гаршылыглы тә'сир үчүн тәклиф етдикләри схем гәбул олунмушдур: зәррәчик фәзада бүтүн әтраф мүһити кәсилмәдән долдуран саһә јарадыр, бу саһә она кәтирилмиш дикәр зәррәчијә тә'сир едир. Лакин микросистемләрин (атомларын, нүвәләрин, елементар зәррәчикләрин) әксәр хассәләри, јалныз гаршылыглы тә'сирләри өтүрән саһәләр квантланмыш гәбул едилдикдә изаһ олуна биләр. Мәс., електрик јүклү ики зәррәчик арасында електромагнит гаршылыглы тә'сир саһәнин квантлары (фотонлары) илә верилир: бир зәррәчик фотон бурахыр, дикәри ону удур, тә'сир фотонла биринчи зәррәчикдән икинчијә өтүрүлүр; өз нөвбәсиндә икинчи зәррәчик фотон бурахыр, биринчи ону удур вә с. Нүвә гаршылыглы тә'сирдә фотон ролуну нүвә саһәсинин квантлары (π, K вә б. мезонлар) ојнајыр. Нуклонлардан (протон, нејтрон) бири мезон бурахыр, дикәри ону удур вә әксинә. Беләликлә, һәр бир зәррәчик мүхтәлиф нөв саһәләрин квантларыны удуб бурахыр вә буна көрә дә о һәмишә белә квантлардан ибарәт булудун әһатәсиндә олур. Классик физикада сәрбәст зәррәчик үчүн белә просесләр мүмкүн дејил, чүнки бу һалда енержи вә импулс сахланмыр. Сүкунәтдә олан сәрбәст протон пион (π-мезон) бурахарса, онун күтләси (енержиси) пионун күтләси (135 *Мев*) гәдәр азалмалыдыр. Лакин тәчрүбәдә буну көрмәк олмур. Квант нәзәријјәсиндә исә гејри-мүәјјәнлик принсипинә көрә бу чүр просесләр мүмкүндүр; чох кичик Δt мүддәтиндә «јашајан» һеч бир зәррәчијин енержиси дәгиг гијмәтә малик олмур, о $\Delta E \sim \hbar/\Delta t$ интервалында дәјишир. Еләчә дә чох кичик Δx областындан кәнара чыха билмәјән зәррәчијин импулсу $\Delta p \sim \hbar/\Delta x$ интервалында дәјишир. Беләликлә, олдугча кичик заман фасиләләриндә вә һәчмләрдә енержи вә импулс һәмишә флүктуасија едир вә онлар үчүн сахланма ганунлары өдәнилмир. Лакин сахланма ганунларынын позулмасыны мүшаһидә етмәк мүмкүн дејилдир. Мәс., сәрбәст протонун пион бурахыб-удма мүддәти $\Delta t \sim \hbar/135$ *Мев* $\sim 10^{-24}$ *сан* олур. Белә кичик мүддәтдә бурахма-удма просесләрини вә ја бурахылыб-удулан зәррәчикләри мүшаһидә етмәк мүмкүн дејилдир. Мүшаһидә олуна билмәјән белә просесләр виртуал просесләр, зәррәчикләр исә виртуал зәррәчикләр адланыр. Виртуал просесләрдә електрик јүкү, барион јүкү, лептон јүкү вә б. үчүн сахланма ганунлары дәгиг өдәнилир.

В.з.-ин бурахылыб-удулма просесләриндән башга, квант нәзәријјәсиндә, ади зәррәчијин башга бир ади зәррәчији удмагла В.з.-ә чеврилмәси просесләри дә мүһүм рол ојнајыр. Мәс., ишығын електронлардан сәпилмәси (Комптон еффекти) просесиндә әввәлчә ади електрон ади фотону удараг виртуал електрона, виртуал електрон исә ади фотон бурахмагла енержи вә импулсу башга олан ади електрона чеврилир. Електронун позитрондан сәпилмәси просесиндә дә әввәлчә електрон-позитрон аннигилјасија едәрәк виртуал фотона, виртуал фотон исә јенидән башга енержили вә импулслу електрона вә позитрона чеврилир. Ади зәррәчијин виртуал зәррәчијә чеврилмәси просеси дә виртуал просес адланыр (енержи сахланмыр, импулс исә сахланыр). Харичи тә'сир нәтичәсиндә В.з. ади зәррәчикләрә чеврилә биләр. Мәс., фотон булуду әһатәсиндә олан атомдакы виртуал електрона әлавә енержи верилдикдә о, ади фотон бурахыр. Виртуал просесләрә башга бахымдан да јанашмаг олар. Гәбул етмәк олар ки, виртуал просесләрдә енержи вә импулс сахланыр, онлар арасындакы ади мүнасибәтләр исә позулур. Мүасир квант нәзәријјәси буна үстүнлүк верир. В.з. ади зәррәчикләрдән енержи вә импулс арасындакы мүнасибәтләрин позулмасы вә билаваситә мүшаһидә олуна билмәмәси илә фәргләнсә дә, онларын мөвчуд олмамасына һөкм вермәк үчүн тутарлы бир әсас јохдур.

ВИРТУАЛ ЈЕРДӘЈИШМӘЛӘР—бах *Мүмкүн јердәјишмәләр*.

ВИРТУАЛ ҺАЛЛАР (квант нәзәријјәсиндә)—микросистемләрин енержи (E), импулс (p) вә күтлә (m_0) арасында $E^2=c^2p^2+m_0^2c^4$ вә ја $E=p^2/2m_0$ (1) мүнасибәтини өдәмәјән, олдугча гыса мүддәтли һаллары (с—ишыг сүр'әтидир). Систем В.һ.-да $\Delta t \sim \hbar/\Delta E$ (гејри-мүәјјәнлик принсипи) мүддәтиндә олур $\left(\hbar=\frac{h}{2\pi},\ h — \text{Планк сабитидир}\right)$. В.һ. квант нәзәријјәсиндә микрозәррәчикләрин тоггушма (гаршылыглы тә'сир) просесләри тәдгиг едиләркән ара һаллар кими ортаја чыхыр. Квант нәзәријјәсиндә сәрбәст (сүкунәтдә олан вә ја сабит сүр'әтлә һәрәкәт едән) електрон фотон бурахыб ($e \to e' + \gamma$) уда ($e+\gamma \to e'$) биләр (e'-лә електронун виртуал һалы көстәрилир). Белә просесләрә виртуал просесләр дејилир. В.һ.-да олан зәррәчикләр виртуал зәррәчикләр адланыр. e' үчүн (1) мүнасибәтләринин позулмасы бир фотонун енержиси тәртибиндә ($\Delta E \simeq h\nu$) олдуғундан онун В.һ.-да олма мүддәти $\Delta t \sim (\hbar\Delta E \sim \sim \frac{1}{\nu} \sim 10^{-17}$ *сан* (көрүнән шүаларын тезлији үчүн) олур. Бу мүддәтдә енержи дәгиг өлчүлә билмәдијиндән микросистемләр үчүн В.һ. мүшаһидә олунмур.

ВИРТУОЗ (итал. virtuoso, лат. virtus—күч, шүчаәт, исте'дад сөзүндән)—сәнәтинин техники имканларына мүкәммәл јијәләнмиш артист. «В.» термини, әсасән, мусиги ифачыларына вә мүғәнниләрә аид едилир.

ВИРУЛЕНТЛИК (лат. virulentus—зәһәрли)—патокен микробун хәстәликтөрәтмә габилијјәти дәрәчәсини характеризә едән вә мүәјјән нөвә мәнсуб фәрдләрә (штаммлара) аид әламәт. В. дәјишән фәрди кејфијјәт әламәти олуб, микробун мигдары илә мүәјјән едилир. В. микроорганизмин инфективлик, инвазивлик вә токсикенлик хассәләриндән асылыдыр. Патокен микробу она һәссас олан һејвандан кечирдикдә (пассаж) онун вирулентлији күчләнир, һәссас олмајан, еләчә дә иммунлашдырылмыш һејвандан кечирдикдә исә вирулентлији зәифләјир. Әкәр мүхтәлиф амилләрин тә'сири алтында вирулентли микробдан вирулентлијини итирмиш сабит мутантлар алынарса, онлардан дири ваксин кими истифадә етмәк олар. Бу јолла бир сыра инфексион хәстәликләрә (вәрәм, таун, тулјаремија, гудузлуг, гызылча, чичәк, бруселлјоз, гарајара, грип, полиомиелит вә с.) гаршы дири ваксинләр әлдә едилмишдир.

ВИРУС ХӘСТӘЛИКЛӘРИ—вирусларын төрәтдији хәстәликләр. Инсан, һејван, гуш, балыг, һәшәрат, битки, ибтидаиләр вә һәтта бактеријалар тутулур. Инсанын В.х.-нә тәбии чичәк, сучичәји, гызылча, грип, мәхмәрәк, епидемик паротит, полиомиелит, епидемик һепатит, епидемик вә ендемик енсефалитләр, сары гыздырма хәстәликләри аиддир. 20 әсрин 50—60-чы илләриндә парагрип, кәскин јолухучу зөкәм, һабелә јухары тәнәффүс јолларынын илтиһабы, кәскин бронхит, фаринго-конјунктивал гыздырма, аденовирус вә респиратор синситиал инфексијаларын вә с.-нин мејдана чыхмасына сәбәб олан вируслар кәшф едилди. Јухары тәнәффүс јолларынын бир сыра хәстәликләрини дә бағырсаг вирусларынын бә'зи типләри төрәдир. Гудузлуг, дабаг, ендемик енсефалитләр, һеморракик гыздырма вә везикулјар стоматит хәстәликләри инсанлара һејванлардан јолухур. В.х. вирусларын вирулентлијиндән, вирусун јајылма јолларындан, организмин һәс-

саслығындан вә с. асылыдыр. В.х.-нин инкубасија дөврү 2—3 күндән (грип, бә'зи енсефалитләр вә с.) 30 күнә гәдәр вә даһа чох олур (гудузлуг, вирус һепатити вә с.). Јолухма һава, гида, сүд, су, мүхтәлиф әшјалар, гансоран буғумајаглылар (ағчаганад, кәнә вә с.) васитәсилә баш верә биләр.

В.х.-нә гаршы иммунитетин јаранмасында һуморал (античисимләрин) амилләрин вә тохунма амилләринин бөјүк ролу вар. Иммунитетин һуморал амилләриндән бири дә һүчејрәләр тәрәфиндән һасил едилән интерферондур. Интерферонун вируса гаршы тә'сири гысамүддәтли олур. Мүаличәси, әсасән, симптоматикдир. Бә'зи В.х.-ндә серум (кәнә енсефалитиндә), ваксин (һерпетик конјунктивитдә), интерферон (вируслу конјунктивитдә) тә'јин едилир. Антибиотикләр вируслара тә'сир етмир, јалныз бактериал ағырлашмаларын гаршысыны алыр. Профилактикасы: хәстәләр тез ашкар едилиб тәчрид олунмалы, инфексијаны јајан хәстә һејванлар (итләр вә с.) мәһв едилмәли, дири вә өлдүрүлмүш ваксинләрлә ваксинасија.

Һејванларда гарамал, донуз вә гушларын тауну, чичәк, Ауіески хәстәлији, енсефаломиелитләр, гудузлуг, орнитоз, донуз грипи, Нјукасл хәстәлији, тәкдырнаглыларын Африка тауну, гојунларын катарал гыздырмасы, өрдәк балаларынын вирус һепатити, итләрин јолухучу һепатити, тауну вә с. ән чох өјрәнилмиш В.х.-дир. Һејванларда В.х.-нин мүәјјән клиник әламәтләри вә епизоотоложи хүсусијјәтләри вар. В.х.-нин заһири әламәти олмајан вә атипик һалларында да (гојунларда В.х. нәтичәсиндә баласалма, гарамал тауну вә с.) диагноз гојмаг үчүн лабораторија методларындан истифадә олунур. Төрәдичиси чохтиплидир: мүхтәлиф вариантларда олан дабаг хәстәлији һејвандарлыға чох зәрәр верир. Гушларда јолухучу ларинготрахеит, бронхит, тәкдырнаглыларда Африка тауну, гојунларда катарал гыздырма вә везикулјар стоматитин дә төрәдичиләри чохтиплидир. Һејванларда В.х.-нин һәр биринин өзүнә мәхсус профилактикасы вә мүаличәси вар.

Биткиләрдә В.х. чичәкли биткиләрин, ијнәјарпаглыларын, гыжыкимиләрин, јосунларын вә көбәләкләрин мүхтәлиф нөвләринә јолухур; чох заман к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны азалдыр, мәһсулун кејфијјәтини ашағы салыр. В.х. мозаика (ала-бәзәк) вә сарылыг хәстәликләринә бөлүнүр. Мозаика хәстәлијинин әсас әламәти јарпагларын ала-бәзәк олмасыдыр. Сарылыг хәстәлијинин характерик әламәтләри јарпагларын үмуми хлорозу, бурулмасы, гыврылмасы, көврәкләшмәси, бөјүмә просесинин позулмасы (чыртданлыг), чичәкләрин јашыллашмасы вә с.-дир. Ән зәрәрлиси тахыл биткиләринин, памбығын, шәкәр чуғундурунун, картоф, помидор, түтүн, кәләм, хијар, пахлалы биткиләрин, шафталы, алма ағачлары вә с. биткиләрин мозаикасыдыр. Бу груп хәстәликләр сағлам биткиләрә хәстә биткиләрин ширәси илә, бә'зән тохумла, һәмчинин соручу һәшәрат васитәсилә (башлыча олараг мәнәнәләрлә) јолухур. Әсас сарылыг хәстәликләри памбыг вә картоф биткиси јарпагларынын бурулмасы, помидор, картоф, түтүн вә с. бадымчанчичәклиләрин столбур хәстәлији, тахыл биткиләринин, чуғундур, шафталы ағачы, астраларын сарылыг хәстәлији вә с.-дир. Бунлар даһа чох һәшәрат васитәсилә јајылыр. Биткијејән кәнәләр, нематодлар, ибтидаи көбәләкләр, гызылсармашыг да В.х.-ни биткиләрә јолухдурур. Биткиләрин В.х. вeкетатив чохалма вә пејвәнд заманы асанлыгла нәслә кечир. Мүбаризә тәдбирләри: хәстәлијә давамлы сортлар әкмәк, экин вә јығым мүддәтләрини тәнзим етмәк, тохум сәпиләчәк саһәләри хәстә биткиләрдән тәмизләмәк, хәстәликјајан һәшәратларла, һәмчинин алагла мүбаризә апармаг вә с. хүсуси тәдбирләр көрмәк.

Әд.: Лабораторная диагностика вирусных и реккетсиозных заболеваний, под ред. Э. Леннета и Н. Шмидт, пер. с англ., М., 1974; Дубоносов Т. С., Панарин И. В. и Каневчева И. С., Вирусные болезни злаков, М., 1975; Амбросов А. Л., Вирусные болезни картофеля и меры борьбы с ними, Минск, 1975; Вирусные болезни ягодных культур и винограда, М., 1975.

ВИРУС ҺЕПАТИТИ, епидемик һепатит, инфексион сарылыг, Боткин хәстәлији—әсасән, гарачијәрин зәдәләнмәси илә характеризә едилән кәскин инфексион хәстәлик. Дүнјанын бүтүн өлкәләриндә тәсадүф едилир. Хәстәлијин јолухучу олдуғуну илк дәфә рус алими С. П. Боткин мүәјјән етмишдир. Төрәдичиси сүзүлән вируслардыр. В.һ.-нә јашындан асылы олмајараг бүтүн шәхсләр (ән чох ушаглар) тутула биләр. Бу вируслар харичи мүһитин тә'сиринә, дезинфексијаедичи мәһлуллардан бир чохуна гаршы давамлыдыр. Хәстәлијин мәнбәји, әсасән, хәстә шәхсләр вә вирускәздирәнләрдир. Вируслар хәстәнин нәчисиндә, ганында, сидијиндә мүшаһидә олунур. Вирус организмә, әсасән, ағыздан вә парентерал јолла кечир. Хәстәлијин төрәдичиләри организмә инфексијалы гида вә ја су илә дахил олдугда епидемик һепатит, парентерал јолла дахил олдугда исә зәрдаб һепатити баш верир. Надир һалларда организмә һава-дамчы јолу илә дә инфексија кечә биләр. Хәстәлик чох вахт пајыз-гыш ајларында баш верир.

Әламәтләри: епидемик һепатитдә кизли дөвр 3—4 һәфтә, зәрдаб һепатитиндә исә бир нечә ај чәкир; хәстәлик чох вахт тәдричән башлајыр. Хәстә илк күнләр үмуми зәифлик, иштаһасызлыг, гарачијәр наһијәсиндә күт ағрылар һисс едир, гыздырмасы тәдричән јүксәлир. Јашлыларда ојнаг ағрылары олур. Бир нечә күн сонра сағ габырғаалты наһијәдә ағрылар кәскинләшир, дәри вә көз гишасы саралыр (хәстәлијин сарылыгсыз формасына да раст кәлмәк олур), гарачијәр, бә'зән исә далаг бөјүјүр, ганда билирубин, трансаминаза вә алдолаза ферментләринин мигдары артыр. Нәчис рәнксизләшир, сидик исә түндләшир. Хәстәлијин кәскин дөврүндә, адинамија, башағрысы, *брадикардија*, гашынма вә с. олур, бә'зән гарачијәр сиррозу илә нәтичәләнир. Клиник сағалмадан 2—4 ај сонра хәстәлик бә'зән гајыда биләр. Буна, адәтән ағыр физики иш, әсәб кәркинлији, пәһризин позулмасы, спиртли ичкиләр вә с. сәбәб олур.

Мүаличәси: хәстәләр, клиник әламәтләр кечәнәдәк вә гарачијәрин әсас функсијалары нормалашана гәдәр хәстәхана шәраитиндә (ән азы 21 күн) јатаг режиминдә галмалыдыр. Онлара күндә 4—5 дәфә витаминләрлә зәнкин јемәк верилир. Кефир, гатыг, тәзә кәсмик вермәк дә фајдалыдыр. Лакин чох јағлы хөрәкләр, гызардылмыш әт вә балыг, туршуја гојулмуш бадымчан, кәләм, хијар, һабелә консерв, торт зәрәрдир. Хәстәнин күндәлик гида расионунда 100—150 *г* зүлал, 30—40 *г* кәрә јағы вә 300—500 *г* карбоһидрат олмалыдыр. Мүвафиг минерал су («Истису» вә с.), мејвә ширәси ичмәк мәсләһәт көрүлүр. Дәри алтына физиоложи мәһлул, јахуд венаја 5%-ли глүкоза мәһлулу, ган вә ја плазма вурулур. Хәстәлијин ағыр формаларында *гамма-глобулин* вә с.-дән истифадә едилир. В.һ.-нә тутуланлар, адәтән, сағалыр, лакин мүаличә дүзкүн апарылмадыгда вә ја кеч апарылдыгда чидди ағырлашмалар (гарачијәр сиррозу, гарачијәрин токсик дистрофијасы вә с.) баш верә биләр.

Профилактикасы: хәстәлији еркән ашкар етмәк, хәстәләри мәчбури сурәтдә хәстәханаја көндәрмәк, инфексија очағында дезинфексија апармаг, карантин (ушаг мүәссисәләриндә 50 күнлүк) вә хроник формаја кечмәмәси үчүн сағалмыш шәхсләр азы 6 ај, хәстә илә тәмасда оланлар исә 50 күн һәким нәзарәти алтында галмалы, ушаглара вә һамилә гадынлара гамма-глобулин вурулмалыдыр. Шәхси кикијена гајдаларына риајәт едилмәлидир. Бундан әлавә, әһали арасында үмуми санитарија тәдбирләри һәјата кечирилмәлидир. В.һ. хәстәлијинә тутуланларда иммунитет јараныр; тәкрар хәстәләнмәјә чох надир һалларда тәсадүф едилир. В.һ. кечирәнләрин ган зәрдабында вируслар узун мүддәт јашадығы үчүн белә шәхсләр донор ола билмәзләр.

Әд.: Абасов И. Т., Хронические гепатиты, Б., 1969; Блюгер А. Ф., Файцис А. Б., Серотонин и печень, «Успехи гепатологии», в. 3, Рига, 1971.

ВИРУСЛАР (лат. virus—зәһәр)—сүзүлән вируслар, ултравируслар—битки, һејван вә инсанларда јолухучу хәстәликләрин төрәдичиси. Јалныз чанлы тохумада чохала билир. Һәшәратларын, ибтидаиләрин вә бактеријаларын да өзүнә мәхсус паразит В.-ы вар. В. башга микроорганизмләрдән ашағыдакы хүсусијјәтләрлә фәргләнир: 1) В. микроорганизмләрин ән кичији олдуғу үчүн (*ммк* вә ја А°-лә өлчүлүр) бактериоложи филтрдән сүзүлүр; 2) тәркибиндә јалныз биртипли нуклеин туршусу, РНТ вә ја ДНТ олур; 3) паразит олуб, чанлы һүчејрәдә чохалыр (бә'зи В.-ы парчаланмыш, хүсуси тәркибли һүчејрәсиз мүһитдә дә јетишдирмәк мүмкүндүр); 4) һүчејрә гурулушу олмајан ән бәсит чанлы микроорганизмләрдир. Кимјәви молекуллара нисбәтән нәһәнк молекуллардан — макромолекуллардан тәшкил олунмушдур. Чанлыларла чансызлар арасында кечид тәшкил едир (бә'зиләри кимјәви маддә кими кристаллашыр вә чанлы организм кими чохалыр).

1892 илдә рус алими Д. И. Ивановски түтүн јарпагларында мозаика (ала-

бәзәк) хәстәлијинин В.-ыны кәшф етди вә онун бактериоложи филтрдән сүзүлән ән кичик микроорганизм олдуғуну көстәрди. 1899 илдә һолланд микробиологу М. Бејеринк көстәрди ки, хәстәлији төрәдән Contagium vivum fluidum адлы «јолухучу дири маје»дир. О, бунлары «В.» адландырды. Јолухучу хәстәликләрин 80%-ни В. төрәдир. В.-ын форма вә өлчүләри мүхтәлифдир. Формасына көрә, В. чөпвары, сапвары, күрәшәкилли, кубшәкилли, топпузабәнзәр олуб, өлчүсү 9—13 *ммк*-дан 200—350 *ммк*-а гәдәрдир.

В.-ын антикен вә иммунокен хассәләри онларын зүлал өртүјү илә әлагәдардыр. Бу өртүк В.-ы харичи тә'сирләрдән горујур вә онларын һүчејрәјә адсорбсијасыны тә'мин едир. Бә'зи В.-да 2 чүр антикен тә'јин едилмишдир: 1) иммунитетин әмәлә кәлмәсиндә иштирак етмәјән S—антикени, 2) иммунитетин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән V—антикени.

В., әсасән, онлара һәссас һүчејрәләрин дахилиндә чохалыр. В. һүчејрәнин кенетик апаратына тә'сир көстәрир, һүчејрә өзүнә лазым олан маддәләри дејил, В.-ы һасил едир. Онун кенетик материалы В.-а лазым олан амин туршулары, нуклеин туршусуну вә с. бирләшмәләри синтез едир. Беләликлә, һүчејрә В. истеһсал едән бир «фабрик»ә чеврилир. Репродуксија васитәсилә чохалма сајәсиндә бир нечә саат әрзиндә милјонларла вирион һасил едилир. Нәтичәдә һүчејрәнин гидасы, енержиси, кенетик материалы гуртардығындан о, В.-ла долмуш бир кисәни хатырладыр. Һүчејрәдән харич олунмуш В. јени һүчејрәјә дахил олуб өз фәалијјәтини давам етдирир. Бу просес организмдә иммунитет вә бир чох спесифик олмајан мүдафиә маддәләринин (интерферон, инкибиторлар вә с.) һасил олунмасына гәдәр давам едир. В.-ын һүчејрәдә репродуксијасы бир-бириндән фәргләнир. Бә'зи В. һүчејрәни мәһв етмир, јалныз онларда мутасија әмәлә кәтирир (мәс., јаман шиш В.-ы). В.-ы ашағыдакы үсулларла тә'јин етмәк олар: 1) микроскопик үсул—јолухдурулмуш тохума културасына микроскопда бахылыр; В.-ын тә'сири илә һүчејрәләрин парчаланмасы вә ја өз формасыны дәјишмәси мүшаһидә олунур; 2) електрон микроскопик үсул—хүсуси һазырланмыш препаратда В. мүшаһидә едилир; 3) биоложи үсул—тохума културасыны вә лабораторија һејванларыны јолухдурмаг васитәсилә В. тә'јин едилир; 4) һемагглүтинасија үсулу—В. еритроситләрә адсорбсија олунур, онлары бир-биринә јапышдыраraг чөкдүрмәклә тә'јин едилир; 5) ситоложи үсул—тохума културасындан, хәстәдән көтүрүлән материалдан (мәс., гандан, селикдән вә с.) һазырланан препарат рәнкләниб микроскопда бахылыр. В.-ын һүчејрә дахилиндә әмәлә кәтирдији дәјишикликләр тә'јин олунур; 6) сероложи үсул—иммун зәрдабы вә ја хәстәнин ган зәрдабынын тәһлили илә тә'јин едилир. Бунлардан башга лүминессент микроскопик, радиоиммуноложи, гаршылыглы електрофорез, молекулјар һибриддәшмә вә с. тә'јин үсулларындан истифадә олунур.

Әд.: Смит К., Вирусы, пер. с англ., М., 1963; Сухов К. С., Общая вирусология, М., 1965; Жданов В. М., Гайдамович С. Я., Вирусология, М., 1966; Эндрюс З. Х., Вирусы позвоночных, пер. с англ., М., 1967; Лурия С. Е., Дарнелл Д. Е., Общая вирусология, пер. с англ., М., 1970; Орлов Ф. М., Шлегель Г., Общая микробиология, пер. с нем., М., 1972; Тимаков Д. В., Микробиология, М., 1973; Лабораторная диагностика вирусных и риккетсиозных заболеваний, под ред. Э. Леннета и Н. Шмидт, пер. с англ., М., 1974; Гендон Ю. З., Генетика вирусов человека и животных, М., 1975; библиогр.; Тарасевич Л. М., Вирусы насекомых, М., 1975.

ВИРУСОЛО́КИЈА (*вируслар* + ...*локија*), виролокија, инфрамикробиолокија—вируслар һаггында елм. В. јалныз 20 әсрин орталарында мүстәгил фәннә чеврилмишдир. Илк дәфә Русијада өјрәнилмишдир. 1886 илдә Н. Ф. Гамалеја гарамалын бактериал филтрдән сүзүлән таун төрәдичисини вә 1892 илдә Д. И. Ивановски түтүнүн мозаика (ала-бәзәк) хәстәлијинин вирусуну, онун јолухмасыны, кристалларыны вә с. кәшф етдиләр. Битки, һејван вә инсанда тәсадүф едилән јолухучу хәстәликләрин чохуну вируслар төрәтдији үчүн В. елминин тәчрүбәси вә нәзәри әһәмијјәти бөјүкдүр. В.-нын үмуми В., тибб В.-сы, бајтарлыг В.-сы фитопатоложи В. вә *бактериофаглар* тә'лими кими саһәләри вардыр.

Үмуми В. вирусларын бечәрилмәси вә вирус хәстәликләринин диагностикасы методларыны ишләјиб һазырлајыр; вирусларын биолокија вә физиолокијасыны, онларын кимјәви тәркибини вә структуруну, вирус һиссәчикләринин (вирионларын) кенетикасы, тәкамүлү вә морфолокијасыны, вирусларын тәснифат принсипләрини, вируса гаршы иммунитетин тәбиәтини, инсан, һејван вә биткиләрдә вирус хәстәликләринин хүсуси профилактикасы вә мүаличәсинин үмуми методларыны өјрәнир.

Тибб В.-сы инсанда вирус хәстәликләринин етиолокијасыны, лабораторија диагностикасыны, профилактикасыны өјрәнир, вирус хәстәликләри диагностикасынын методларыны тәкмилләшдирир вә јени методлар ишләјиб һазырлајыр. В.-нын бу бөлмәси чох бөјүк сүр'әтлә инкишаф едир.

Фитопатоложи В. биткиләрдә (мәдәни вә јабаны) вирус хәстәликләринин етиолокијасыны вә јајылмасы јолларыны өјрәнир, бу хәстәликләрә гаршы профилактика вә мүбаризә үсулларыны ишләјиб һазырлајыр. Мүәјјән едилмишдир ки, јарпагларын мозаика (ала-бәзәк) хәстәлији, сарылыг вә с. һәшәрат (чырчырама вә с.) васитәсилә механики сурәтдә јолухур, дикәрләри исә вирусказдирән һәшәратын организминдә төрәдичиләрин фәал сурәтдә чохалмасы нәтичәсиндә јајылыр. Јабаны биткиләр бир сыра хәстәликләрин вирус мәнбәјидир.

Бајтарлыг В.-сы ев һејванлары вә гушларында, балыгларда вә вәһши һејванларда вирус хәстәликләринин етиолокијасы, лабораторија диагностикасы вә профилактикасыны өјрәнир. Мә'лум олмајан вирус хәстәликләринин етиолокијасынын мүәјјән едилмәси вә бу хәстәликләри өјрәнмәк үчүн јени методларын ишләниб һазырланмасы бајтарлыг В.-сынын инкишафында мүһүм мәрһәләдир. Мүасир дөврдә електрон микроскопијасындан, радиоактив изотоплардан, рентkеноструктур анализ, ауторадиографија техникасы, антиметаболитләр, молекулјар биолокија методлары вә с. кими дәгиг методлардан истифадә едилмәси вирусларын инчә гурулушуну, һүчејрә илә онларын гаршылыглы әлагәсинин бә'зи чәһәтләрини ајдынлашдырмаға, вирусларын кимјәви тәркибини өјрәнмәјә вә онларын тәбиәтини истәнилән истигамәтдә дәјишдирмәк үчүн сәмәрәли јоллар ахтармаға имкан вермишдир. Вирусларын кимјәви тәркибинин вә гурулушларынын өјрәнилмәси, чохалмасы вә мүхтәлиф һүчејрә-тохумаларда бечәрилмә үсулларынын тапылмасы, јени вирус нөвләринин кәшфи, бә'зи јаман шишләрин вирус тәбиәтинин ашкар едилмәси, бактериофагларын бир чох хүсусијјәтинин мүәјјәнләшдирилмәси вә с. наилијјәтләр мүасир В.-нын сүр'әтли инкишафына сәбәб олмушдур. Азәрб. ССР-дә В. проблемләри, әсасән, Г. М. Мусабәјов ад. Елми-Тәдгигат Вирусолокија, Микробиолокија вә Кикијена Ин-тунда, еләчә дә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Бајтарлыг Ин-тунда өјрәнилир.

Әд:. Гасымова Һ. С., Үмуми микробиолокија, Б., 1974; Сухов К. С., Вирусы, М., 1956; Френкель-Конрат Х., Химия и биология вирусов, М., 1972; Тимаков В. Д., Микробиология, М., 1973; Генкель П. А., Микробиология с основами вирусологии, М., 1974; Вопросы прикладной вирусологии и микробиологии, отв. ред. С. П. Карпов, М., 1974.

ВИ́РХОВ (Virchow) Рудолф (13.10. 1821, Шифелбејн—5.9.1902, Берлин)—алман алими, мүасир патоложи анатомијанын баниси, сијаси хадим; селлүлјар патолокија нәзәријјәсинин јарадычысыдыр. В. бә'зи хәстәликләрин вә үмуми биоложи просесләрин (шишләр, тохумаларын рекенерасија просесләри, илтиһаб, вәрәм вә с.) патокенезини ајдынлашдырмышдыр. В.-ун тәдгигаты патоложи анатомија вә патоложи физиолокијанын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

В. антрополокија, етнографија вә археолокија илә дә мәшғул олмушдур. Кәдәбәј вә Хочалыдан (Азәрб.ССР) тапылмыш тунч кәмәрләри вә онларын үзәриндәки зәнкин нахышлары Загафгазијанын гоншу р-нларындан тапылмыш кәмәрләрлә мүгајисәли шәкилдә тәдгиг етмишдир.

Әсәри: Целлюлярная патология как учение, основанное на физиологической и патологической гистологии, 2 изд., СПБ, 1871.

ВИСАЈЈАЛАР—Филиппин архипелағынын мәркәзи һиссәсиндәки адаларда јашајан халг. Тәгр. 20 млн. нәфәрдир (1975). 200 миндән чоху харичдә (әсасән, Индонезијада) јашајыр. Дилләри Индонезија дилләринин шм. групуна дахилдир. Әсасән, әкинчиликлә мәшғулдурлар; балыгчылыг да инкишаф етмишдир. Диндар В.-ын әксәријјәти католикдир.

ВИ́СБАДЕН (Wiesbaden)—АФР-дә шәһәр. Һессен әразисинин инз. м. Рејн чајы саһилиндә, дәниз сәвијјәсиндән 117 *м* јүксәкдәдир. Нәгл. говшағы; чај порту (Ширштејн). Әһ. 252,2 мин (1974). Сәнајеси, әсасән, ч.-да, Бибрих-Кастел р-нларындадыр. Кимја, машынгајырма (електротехника аваданлығы, дәиг оптика вә механика мә'мулаты вә с.), полиграфија мүәссисәләри вар. Шампан шәрабы истеһсал

едилир. В. балнеоложи иглим курортудур. Бурада тәркибиндә натриум-калсиум-хлорид олан термал (темп-ру тәгр. 66°С) булаглар вар. В.-дә һәзм системи, периферик синир системи, ојнаг хәстәликләри, јухары тәнәффүс јолларынын илтиһабы, маддәләр мүбадиләси позғунлуглары вә с. хәстәликләрә тутуланлар мүаличә олунур. Балнеоложи ин-т, пансионатлар, санаторијалар, ванна биналары, инһалјасија отаглары, су вә електрик мүаличәханалары вә с. вар. В.-дә палчыг вә үзүм мүаличәси дә апарылыр.

ВИ́СКИ (инк. whisky, кел дилиндә uisge beatha — һәрфи мә'нада һәјат сују сөзләриндән) — һәчмчә 40—50% спиртдән ибарәт түнд алкоголлу ички; Инкилтәрә вә АБШ-да чох ишләдилир. Дәнли битки хаммалындан һазырланан гычгырдылмыш гаты мајенин дистилләси јолу илә алыныр. Һазыр В. дистиллә олунмуш су, *ректификасија* олунмуш спирт (бә'зи һалларда шәраб), этирли маддәләрин екстрактлары вә с. илә гарышдырылыр.

ВИСКО́З (сон лат. viscosus—өзлү, јапышганлы, viscum—јапышган сөзүндән)—селлүлоз ксантокенатынын дурулашдырылмыш натриум-һидроксиддә гаты мәһлулу. Халис В. парлаг нарынчы, гатышығы олан В. исә гонур вә ја јашылымтыл рәнкдәдир. В. һазырламаг үчүн памбыг вә ја чох вахт одунчаг селлүлозуну бир мүддәт гаты натриум-һидроксид мәһлулунда сахлајыр (мерсеризасија), реаксија габилијјәтини артырмаг үчүн доғрајыб нарынлашдырыр, һавада оксидләшдирмәклә деструксија едир, сонра үзәринә карбон-сулфид төкүр, әмәлә кәлән ксантокенаты натриум-һидроксидин суда мәһлулунда һәлл едир (10—12°С-дә) вә һидролиз үчүн 35—45 вә ја 80—90 саат (һансы мәгсәдлә ишләдиләчәјиндән асылы олараг) сакит сахлајырлар. Она бә'зән мүхтәлиф маддәләр (мәс., бојалар), һазыр лиф шүшә кими парылдамасын дејә, донуглашдырычы бирләшмәләр, чох мөһкәм лиф нөвләри истеһсал етдикдә исә модификатор вә сәтһи актив маддәләр гарышдырырлар. В. *вискоз лиф*, селлофан (плјонка), сүн'и дәри вә с. истеһсалында ишләдилир.

Әд.: Целлюлоза и её производные, пер. с англ., под ред. З. А. Роговина, М., 1974.

ВИСКО́З ИПӘК—вискоз лифләрдән һазырланан сүн'и ипәк нөвү.

ВИСКО́З ЛИФ—тәбии селлүлоздан кимјәви е'мал јолу илә алынан сүн'и лиф нөвү. Тохучулуг сапы, шин сапы вә штапел лифи шәклиндә истеһсал едилир (бах *Кимјәви лифләр*). В. л.-дән тохунан парчалар истәнилән рәнкә асанлыгла бојаныр. В. л. мүхтәлиф техники мә'мулат һазырланмасында да кениш ишләдилир.

ВИСКОЗИМЕ́ТР (*вискоз*+...*метр*)—маје вә газларын *өзлүлүјүнү* тә'јин етмәк үчүн ишләдилән чиһаз. В.-ләр мүхтәлиф олур. К а п и л л ј а р В. голларындан биринә капиллјар бору бирләшдирилмиш U шәкилли борудур. Өзлүлүк мүәјјән мигдарда мајенин капиллјардан кечмә мүддәтинин өлчүлмәсинә әсасән тапылыр. Капиллјар В.-дә өзлүлүјүн 10^{-5} *н·сан/м²*-дән 10^4 *н·сан/м²*-әдәк интервалдакы гијмәти ±0,1—0,3% дәгигликлә өлчүлүр. Р о т а с и о н В.-ләр (өлчмә интервалы $1-10^5$ *н·сан/м²*, дәгиглији ±3%), к ү р ә ч и ј и н м а ј е д ә д ү ш м ә с и н ә әсасланан В.-ләр (өлчмә интервалы $6\cdot10^{-4}$—250 *н·сан/м²*, дәгиглији ±1—3%), у л т р а с ә с и н м а ј е д ә ј а ј ы л м а с ы н а әсасланан В.-ләр (өлчмә интервалы 10^{-3}—500 *н·сан/м²*, дәгиглији 5%) дә вар (бах *Вискозиметрија, Пуазејл гануну, Стокс гануну*).

ВИСКОЗИМЕ́ТРИЈА—физикада өзлүлүјүн өлчүлмәси үсулларындан бәһс едән бөлмә. Кениш истифадә олунан үсуллар: 1) өзлүлүк капиллјардан ахан мајенин (газын) сүр'әтинә әсасән өлчүлүр (бах *Пуазејл гануну*); 2) өзлүлүк маје илә долдурулмуш силиндрдә күрәчијин дүшмә сүр'әтинә әсасән өлчүлүр (бах *Стокс ганунy*); 3) маје ики силиндрин арасына долдурулур. Силиндрин бири фырладылыр; өзлүлүк икинчи силиндрин бурулма бучағынын өлчүлмәсинә әсасән тә'јин олунур; 4) өзлүлүк маједә (газда) күрәчик вә ја дискин рәгсләринин сөнмә мүддәтинин һавада сөнмә мүддәтинә нисбәтинә әсасән тапылыр.

ВИСКОЗИ́Н — силиндр јағларынын бир нөвү. Өзлүлүјү јүксәк (100°С-дә 21—29 *сст*) олан шәффаф минерал јағдыр. Алышма темп-ру 240°С-дән јухары, кокс вермәси 2,5%-дир. Мазуту вакуум гурғусунда дистиллә етмәклә алыныр. В. дојмуш су бухары илә ишләјән бухар машынларыны вә с. јағламаг үчүндүр.

ВИСКО́НСИН (Wisconsin)—АБШ-ын шм.-ында штат. Мичиган көлү илә Јухары көл арасындадыр. Саһ. 145,4 мин *км²*. Әһ. 4,4 млн. (1970). Инз. м. Мадисон ш.-дир Сәтһи дүзәнликдир. Јалныз шм.-ш.-индә јүксәкликләр вар (һүнд. 4582 *м*-ә гәдәр). Орта темп-р јанварда —6-дан —12°С-јәдәк, ијулда 19—22°С-дир. Иллик јағынты 700—800 *мм*. Әразинин 42%-и гарышыг мешәләрдир.

В. сәнаје-аграр штатыдыр. Метал е'малы, машынгајырма, кағыз, ағач е малы, јејинти сәнајеси вар. К.т.-нын әмтәә мәһсулларынын тәгр. 2/3-и һејвандарлыг (әсасән, судлүк) верир. 4,1 млн. гарамал, о чүмләдән 2,1 млн. сағмал инәк вар. Јем отлары, јулаф, арпа, гарғыдалы әкилир. Бағчылыг вә бостанчылыг инкишаф етмишдир. Бөјүк көлләрдә кәмичилик мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

ВИСКО́НТИ (Visconti) Лукино (2.11.1906, Милан—17.3.1976, Рома)—италјан кино вә театр режиссору, ссенарист. Аристократ аиләсиндә доғулмушдур. 1936 илдән кинода фәалијјәт көстәрмишдир. Антифашист истигамәтли кино журналларында («Бјанко енеро» вә с.) чыхыш етмиш, Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә Мүгавимәт һәрәкатынын иштиракчысы олмушдур. «Мүбтәлалыг» (1942) филми илк реж.-луг ишидир. В. *неореализмин* баниләриндән биридир. Ән јахшы филмләри: «Торпаг титрәјир» (1948), «Ән көзәл» (1951), «Рокко вә онун гардашлары» (1960), «Бәбир» (1962), «Бөјүк Ајы бүрчүнүн думанлы улдузлары» (1965), «Лә'нәтә кәлмишләр» (дикәр ады «Аллаһларын мәһви», 1970), «Венесијада өлүм» (1971), «Инсан портретләри» (1975) вә с. В. 1945 илдән театрда ишләмиш, «Коммивојажөрүн өлүмү» (1950, А. Миллер), «Үч бачы», «Ванја дајы» (1952, 1956, А. Чехов), «Дон Карлос» (1958, Ф. Шиллер) пјесләрини, «Травиата», «Трубадур» (Ч. Верди) операларыны тамашаја гојмушдур. Мүтәрәгги тәмајүл, италјан вә дүнја әдәбијјаты ән'әнәләри илә бағлылыг В. јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир. Бир чох филми бејнәлхалг кино фестивалларында мүкафата лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Ш и т о в а В., Лукино Висконти, М., 1965.

«Рокко вә онун гардашлары» филминдән кадр. Реж. Л. В и с к о н т и.

ВИ́СЛА (Wisla)—Полшада чај. Балтик дәнизи һөвзәсиндә ән узун вә су лулуғуна көрә икинчи (Невадан сонра) чајдыр. Уз. 1068 *км*, һөвзәсинин саһ 198,5 мин *км²*-дир. Гәрби Карпат д-рындан башланыр. Балтик дәнизиндә Гданск көрфәзинә төкүлүр. Гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Декабрын ахырларындан февралын орталарынадәк донмуш олур. Әсас голлары: сағда—Дунајетс, Вислока, Сан, Вепш, Буг; солда—Пилитса вә Брда. Һөвзәсиндә чохлу СЕС (Рожнув, Чхув вә с.) вар. В. үстүндә 1980 иләдәк Варшавадан ашағы 5 бәнд вә СЕС тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Пшемша чајынын төкүлдүјү јердәк (940 *км*) кәмичилијә јарарлыдыр. Быдгош каналы В.-ны Одра чајы илә, Днепр-Буг каналы исә Днепр чајы илә бирләшдирир. Әсас портлары: Краков, Варшава, Торун, Тчев, Гданск.

ВИ́СЛА КӨРФӘЗИ—Балтик дәнизинин ч. саһили јахынлығында лагун . РСФСР Калининград вил. вә Полша әразисиндәдир. Уз. тәгр. 90 *км*, ени 2—25 *км*, дәринлији 3—5 *м*-дир. Дәниздән гумлу Балтик дили илә (уз. 60 *км*-әдәк) ајрылыр. Шм.-да енсиз боғаз (ени 860 *м*-әдәк) васитәси илә Гданск көрфәзинә бирләшир. Портлары: Балтијск вә Калининград.

ВИ́СЛА - О́ДЕР ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1945)— Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 1-чи Белорусија (К. К. *Жуков*) вә 1-чи Украјна (И. С. *Конев*) чәбһәләри гошунларынын стратежи һүчум әмәлијјаты (12 јанвар—3 феврал). 1945 илин јанварында ики совет чәбһәси гаршысында «А» орду групунун (јанварын 26-дан «Мәркәз») 3 ордусу (28 дивизија, 2 бригада; тәгр. 560 мин адам, тәгр. 5000 топ вә минаатан, 1200-дән чох танк вә һүчум силаһы, 600-дән чох тәјјарә) дајанмышды. Ики совет чәбһәсиндә 16 үмумгошун ордусу, 4 танк ордусу, 2 һава ордусу, бир нечә корпус вә чәбһә табелијиндә олан чохлу һиссә—2,2 млн. адам, 33,5 мин топ вә минаатан, 7000 танк вә өзүјеријән

артиллерија гурғусу, 5000 тәјјарә вар иди. В.-О.ә.-нын мәгсәди Полшанын азад едилмәсини баша чатдырмаг иди. Совет Али Баш Команданлығы мүттәфигләрин Гәрб чәбһәсиндә вәзијјәтинин ағырлығыны вә онларын хаһишини нәзәрә алараг һүчуму јанварын 20-дән 12-нә кечирди [бах *Арден әмәлијјаты* (1944—45)]. Совет гошунлары әсас зәрбәни Сандомир дајаг мәнтәгәсиндән вә Магнушев вә Пулавы дајаг мәнтәгәләриндән вурдулар. Јанварын 18-нә кими «А» орду групунун башлыча гүввәләри дармадағын олунду, 500 *км*-лик чәбһәдә дүшмән мүдафиәси 100—150 *км* узунлуғунда јарылды; јанварын 17-дә Варшава азад едилди. В.-О.ә.-нда илкин мүвәффәгијјәт Познан вә Бреслауја һүчуму инкишаф етдирмәк үчүн имкан јаратды. Алман-фашист команданлығы әлавә гүввә кәтирсә дә, јарылмыш чәбһәни бәрпа едә билмәди. Совет гошунлары Познанда дүшмән гарнизонуну мүһасирәјә алдылар. 1-чи Украјна чәбһәси гошунлары Одер саһилинә чыхыб бә'зи јерләрдә ону кечдиләр; јанварын 19-да Краков азад едилди. 1-чи Белорусија чәбһәси гошунлары дүшмән истеһкамларыны јарыб Одер саһилинә чыхдылар вә Күстрин р-нунда дајаг мәнтәгәләрини тутдулар. Бу мүддәтдә 1-чи Украјна чәбһәси гошунлары Силезија р-нуну азад етди. В.-О.ә. нәтичәсиндә дүшмәнин 25 дивизијасы тамамилә дармадағын, 35-и исә мәһв едилди, тәгр. 150 мин адам әсир алынды. В.-О.ә.-нда алман-фашист гошунларынын мәғлубијјәти *Берлин әмәлијјатынын (1945)* мүвәффәгијјәтлә кечирилмәси үчүн зәмин јаратды. Әмәлијјат нәтичәсиндә Полша тамамилә, Чехословакија исә гисмән азад олунду.

В.-О.ә.-нда 416-чы Таганрог дивизијасы да иштирак етмишдир. Бу әмәлијјатда Азәрб. дөјүшчүләриндән А. Вәзиров, М. Әлијев, Б. Мирзәјев, М. Мәммәдов, А. Тер-Оһанов, Ш. Шүкүров вә б. Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшләр.

Әд.: Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне, 2 изд., М., 1974; Ломов Н. А., Висла-Одерская операция, «Новый мир», 1975, №5.

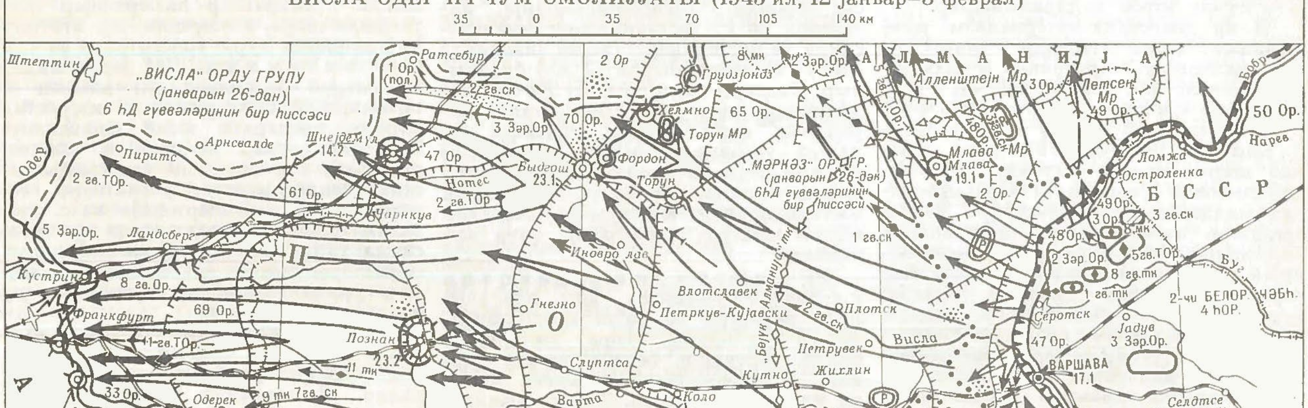
ВИ́СМАР (Wismar)—АДР-дә Росток маһалында шәһәр. Висмар көрфәзиндә (Балтик дәнизи) мүһүм балыгчылыг порту. Әһ. 56,7 мин (1973). Тәрсанә, ағач е'малы, шәкәр, кағыз, кимја сәнајеси мүәссисәләри вар.

«ВИСРАМИА́НИ»—12 әср күрчү романы. Күрчү јазычысы (бә'зи мә'луматлара көрә Саркис Тмогвели) фарс шаири Ф. *Күрканинин* «Вис вә Рамин» поемасыны нәсрлә күрчү дилинә тәрчүмә етмишдир. Лакин тәрчүмәчинин әсәрә о дөвр күрчү һәјаты илә бағлы сәрбәст әлавәләр етмәси, еләчә дә романын дили «В.»-ни күрчү әдәбијјатынын абидәси һесаб етмәјә әсас верир. 17 әср күрчү шаири Арчил романы нәзмә чәкмишдир.

ВИТАЛИ́ЗМ (лат. vitalis—һәјати, чанландырычы, чанлы)—биолокијада идеалист чәрәјан. В.-ә көрә организмләрдә хүсуси гејри-мадди гүввә вар вә һәјати просесләри бу гејри-мадди, фөвгәл'адә гүввә идарә едир.

В.-ин илк мәнбәји ибтидаи анимизмдир. Гәдим дөврдә Платонун руһун өлмәзлији һаггында, Аристотелин

ВИСЛА-ОДЕР ҺҮЧУМ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1945 ил, 12 јанвар–3 феврал)

чанлы тәбиәти идарә едән хүсуси гејри-мадди гүввә («ентелехија») һаггындакы тәсәввүрләриндә В. үнсүрләри олмушдур. 17—19 әсрләрдә В.-ин нүмајәндәләри Ф. Парселс, Ј. Б. ван Һелмонт, К. Штал, Һ. Дриш вә б. олмушдур. Виталистләр һәјат һадисәләринин изаһындан имтина етмәклә һәјатын маһијјәти, мәншәји вә инкишафы мәсәләләрини идеалистчәсинә һәлл етмәјә чалышмышлар. Алман физиологу И. Мүллерин фикринчә, чанлы варлыглара аид јарадычы гүввә онларын вәһдәт вә һармонијасыны шәртләндирир. В. И. Ленин И. Мүллерин бу виталист бахышларыны физиоложи идеализмә аид едирди.

В.-ә илк зәрбә маддә чәкисинин сахланмасы ганунунун кәшфи илә вурулду. Дарвинин тәкамүл тә'лими, К. А. Тимирјазевин *фотосинтез* просесләрини өјрәнмәк саһәсиндәки тәдгигатлары виталистләрин мүддәасыны пуча чыхармагда мүһүм рол ојнады. Ф. Вөлер илк дәфә сүбут етди ки, сүн'и јолла бәдәндән харичдә («руһун» иштиракы олмадан) гејри-үзви маддәдән үзви маддә алмаг олар. Л. Пастер, И. И. Мечников, И. М. Сеченов, И. П. Павлов вә б.-нын тәдгигатлары илә дә В.-ә күчлү зәрбә ендирилмишдир.

В.-ин диалектик материализм мөвгејиндән елми тәнгиди марксизм классикләринин әсәрләриндә верилмишдир. Енкелс көстәрмишдир: «Һәјат зүлали чисимләрин мөвчуд олмасы үсулудур...» (Анти-Дүринг, Б., 1967, сәһ. 79), бунун да вачиб шәрти чанлы системин јениләшдирилмәсинә јөнәлдилән арасыкәсилмәз маддәләр мүбадиләсидир. Чанлы организм, тәбиәтин мүәјјән инкишаф пилләсиндә һеч бир «руһ», «ентелехија», «јарадычы гүввә» вә с.-нин иштиракына еһтијач олмадан чансыз маддәдән әмәлә кәлмишдир; чанлы аләмлә чансыз аләм арасында һәмишә әлагә вар. Мүасир материалист тәбиәтшүнаслыг диалектик материализмин мүддәаларыны тамамилә тәсдиг едир.

Әд.: Енкелс Ф., Тәбиәтин диалектикасы, Б., 1966; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1966; Дриш Г., Витализм. Его история и система, М., 1915; Тимирязев К. А., Витализм и наука, Соч., т. 5, М., 1938; Опарин А. И., Возникновение жизни на Земле, 3 изд., М., 1957.

ВИТАМИН ПРЕПАРАТЛАРЫ—тәркибиндә *витаминләр* олан дәрман маддәләри. *Витамин чатышмазлыгы* нәтичәсиндә баш верән хәстәлик һалларынын гаршысынын алынмасында вә ја мүаличәсиндә, еләчә дә бә'зи башга хәстәликләрин мүаличәсиндә ишләдилир. В.п. синтетик јолла, јахуд биткиләрдән вә һејван органларындан алыныр. В.п. таблет, порошок, дамчы, мәһлул вә с. һалында һазырланыр. Әсас В.п. ашағыдакылардыр:

А витамини (ретинол, аксерофтол) — дәринин бујнуз гатынын галынлашмасы, һәзм апараты хәстәликләриндә, еләчә дә кечәкорлуғу, ксерофталмија вә башга көз хәстәликләриндә ишләдилир. Ретинол препаратлары треска балыгларынын гарачијәриндән һазырланыр (балыг јағы), јахуд синтез јолу илә алыныр (аксерофтол-асетат вә палмитат). 1 *г* балыг јағында 350 БВ (бејнәлхалг ваһид) А витамини вар. А витамини јағда һазырланыр, мәһлул һалында бурахылыр. А витамини адәтән, ичилир, бә'зән дә әзәләјә вурулур, јанмыш, јахуд чатламыш дәријә исә сүртүлүр.

B_1 витамини (тиамин)— тиамин-хлорид вә ја тиамин-бромид шәклиндә ишләдилир. Бери-бери, неврит, полиневрит, хора хәстәликләри, гастрит, пешә зәһәрләнмәләри, үрәк-дамар системи вә гарачијәр хәстәликләри, диабет вә с.-дә тә'јин едилир. Синтетик B_1 витамини (тиамин-бромид вә ја тиамин-хлорид) порошок, таблет (1,2 *мг*, 2,4 *мг*, 6 *мг* вә 12 *мг*) шәклиндә вә ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр.

B_2 витамини (рибофлавин)—нарынчы-сары рәнкли порошокдур; синтез јолу илә алыныр. Себорреjалы екземада, кеч сағалан јаралар вә трофик хораларда, мастит, блефарит, кечәкорлуғу, һәзм јолу хәстәликләриндә вә с.-дә истифадә олунур. Препарат порошок, таблет (0,002 *г*, 0,005 *г* вә 0,01 *г*) вә көзә дамыздырмаг үчүн мәһлул һалында бурахылыр.

B_3 витамини (пантотенат туршусу). Мүаличәдә пантотенат туршусунун синтез јолу илә алынан калсиум дузундан истифадә едилир. Полиневрит, бағырсаг отонијасы, бронхит, бронхопневмонија, аллеркија вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә тә'јин едилир. Таблет шәклиндә (0,1 *г*) вә ампулаларда (2 *мл*) бурахылыр. Калсиум-пантотенатын 5%-ли мәһлулундан јаныг вә чәтин сағалан јараларын мүаличәсиндә (тәнзифи исладыб үзәринә гојмагла), еләчә дә гаргара үчүн вә мәлһәм шәклиндә истифадә едилир. Тәнәффүс јолларынын хәстәликләриндә калсиум-пантотенатын 4%-ли мәһлулу инһалјасија үчүн ишләдилир.

РР витамини (никотин туршусу)—синтез јолу илә алыныб, пеллагра вә бә'зи психозларда, дамар спазмлары, хора хәстәликләриндә, гурғушун, бензол, арсен, чивә илә зәһәрләнмәләрдә мүаличә мәгсәди илә тә'јин едилир. Таблет шәклиндә (0,05 *г*), еләчә дә ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр.

B_6 витамини (пиридоксин). Мүаличә үчүн синтез јолу илә алынмыш пиридоксин — һидрохлориддән истифадә едилир. Синир системи хәстәликләринин мүаличәсиндә, һамиләлик токсикозларында, дәри вә һәзм системи хәстәликләриндә тә'јин олунур. Порошок, таблет шәклиндә (0,002 *г*, 0,005 *г* вә 0,01 *г*) вә ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр. Мәһлулу дәри алтына вә әзәләјә вурулур.

B_c витамини (фоли туршусу). Мүаличә мәгсәди илә порошок вә таблет (0,001 *г* вә 0,002 *г*) шәклиндә бурахылыр; синтез јолу илә алыныр. Организмдә ганјаранма просесинин бә'зи позғунлугларында (макроситар ганазлығы), спру вә хроник бағырсаг хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир.

B_{12} витамини (сианкобаламин) — ганазлығынын мүхтәлиф нөвләриндә, шүа хәстәлијиндә, гырмызы гурдешәнәјиндә (дәри вәрәми), синир системинин бә'зи хәстәликләриндә ишләдилир. Дәрман һазырламаг үчүн алынан сианкобаламин түнд-гырмызы рәнкли порошокдур. Дәрман ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр, әзәләјә вә ја дәри алтына вурулур (мәһлулунун рәнки чәһрајы вә ја ачыг-гырмызыдыр). Гарамал вә ја балинанын гарачијәринин гаты екстракты олан камполон препаратынын, һабелә гарамал чијәриндән алынмыш екстрактла кобалт-сулфат гарышығындан ибарәт антианемин тәркибиндә аз мигдарда B_{12} витамини вар.

B_{15} витамини (калсиум-пангамат) — организмдә маддәләр мүбадиләсини јахшылашдырыр, һипоксија, ағчијәрин бә'зи хәстәликләриндә, һепатитдә истифадә олунур. Таблет (0,05 *г*) шәклиндә бурахылыр.

Холин-хлорид—В групу витаминләриндәндир. Синтез јолу илә алыныр. 20%-ли мәһлулу ичилир, 1%-ли мәһлулу исә венаја вурулур. Башлыча олараг гарачијәр хәстәликләриндә тә'јин едилир.

С витамини (аскорбин туршусу) — скорбут (синга), бә'зи мә'дә-бағырсаг јолу хәстәликләриндә, аллеркијаларда, атеросклерозда, ганахмаларда, јолухучу хәстәликләрдә, пешә зәһәрләнмәләриндә вә с. тә'јин едилир. Кристал аскорбин туршусу синтез јолу илә алыныб, порошок, таблет (0,05 *г*, 0,1 *г* вә 0,2 *г*) шәклиндә вә ампулаларда (1 *мл*, 2 *мл* вә 5 *мл*) бурахылыр. Биткиләрдән дә С витаминли препаратлар һазырланыр (витаминли ширә, витаминли чај, итбурну мејвәләринин гуру консентраты вә с.).

Р витамини. Чај јарпағындан вә ситрус биткиләриндән алынан Р витамини, һабелә рутин вә кверсетин дәрман препараты кими ишләдилир. Бу препаратлар һеморракик диатездә, көзүн тор гишасына ган сыздыгда, септик ендокардитдә, ревматизм, гломерулонефрит, һипертонија вә с. хәстәликләрин профилактика вә мүаличәсиндә тә'јин едилир. Р витамини препаратлары ганын лахталанма габилијјәти јүксәк оланлара зәрәрли тә'сир көстәрир.

D_2 витамини (калсиферол вә ја ергокалсиферол)—рахит әлејһинә спесифик маддәдир. D_2 витамини, һәмчинин тетанијада, гурдешәнәји хәстәлијиндә вә с.-дә тә'јин едилир. Јағда, спиртдә мәһлул һалында һазырланыр. 1 *г* балыг јағында 30 БВ D_2 витамини вар. 1 *г*-ында 20 000 БВ D_2 витамини олан видеин препараты порошок һалында, 500, 1000, 10 000 БВ олан исә таблет һалында бурахылыр.

Е витамини (токоферол, еревит)—тромбофлебит вә флебитләрдә, облитерасијаедичи ендартериитдә, трофик хораларда, әзәлә дистрофијасында, һамиләлијин позулмасынын вә вахтындан әввәл доғумун гаршысыны алмаг үчүн, һабелә һамиләлик токсикозларында вә с. ишләдилир. Јағда һазырланан мәһлулу капсулларда (0,025 *г*, 0,05 *г*, 0,1 *г*, 0,2 *г*) вә токоферол-асетат ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр.

K_3 витамини (викасол). Тибби мәгсәдлә синтез јолу илә алыныр. Таблет шәклиндә (0,01 *г*, 0,015 *г*, 0,2 *г*) вә ампулаларда (1 *мл*) бурахылыр. Капиллјар ганахмаларда, һепатитдә вә с. хәстәликләрдә ишләдилир.

Витамин препаратларынын тә'сирини артырмаг үчүн мүхтәлиф витаминләрин комбинасијасындан ибарәт поливитаминләрдән истифадә едилир. Поливитаминләр таблет шәклиндә һазырланыб, полиһиповитаминозларын профилактика вә мүаличәсиндә хәстә-

јә верилир. Витаминләрин ән чох ашағыдакы комбинасијалары һазырланыр: B_1 вә C; B_2 вә C; C вә рутин; PP вә C; B_1, B_2 вә C; B_1, PP вә C; B_1, B_2, PP вә C; A_1, B_1, B_2 вә C; A_1, B_1, B_2, B_6, PP вә калсиум-пантотенат. Бунларла јанашы ундевит, һендевит вә декамевит поливитаминләриндән дә кениш истифадә олунур.

Әд.: Машковский М. Д., Лекарственные средства, ч. 2, М., 1972; Витамины и витаминные препараты, под ред. В. А. Яковлева, М., 1973.

ВИТАМИН ЧАТЫШМАЗЛЫҒЫ — организмдә витамин дефисити нәтиҹәсиндә әмәлә кәлән патоложи вәзијјәт. В.ч.-ны дүнјада илк дәфә 1880 илдә рус һәкими Н. И. Лунин ағ сиҹанлар үзәриндә апардығы тәҹрүбәләрдә ашкар етмишди. 1912 илдә Полша алими К. Функ, Лунинин кәшф етдији маддәләри витаминләр, гидада бунларын тамамилә чатышмазлығындан баш верән хәстәликләри *авитаминоз* адландырмышды. В. ч. нөвләрини ајырмаг үчүн «авитаминоз» термининә мүвафиг витаминләрин рәгәм вә һәрфи ишарәси әлавә едилир (мәс., A, B_1, B_2, B_6, C, D, PP авитаминозу вә и.а.). Организмдә бир витаминин чатышмазлығы моноавитаминоз (моноһиповитаминоз), 2—3 вә даһа чох витаминин ејни заманда чатышмазлығы исә полиавитаминоз (полиһиповитаминоз) адланыр. Екзокен вә ја алиментар (лат. alimentum—гида, гидаланма) В.ч. гидада витаминләрин кифајәт гәдәр, јахуд һеч олмамасы илә әлагәдардыр. Белә В.ч. гиданы витаминләшдирмәклә арадан галдырылыр. Ендокен В.ч.-на даһа чох тәсадүф едилир. Сәбәби: организмин витаминләрә олан јүксәк тәләбаты, витаминләрин мә'дә-бағырсаг трактында һәддиндән артыг парчаланмасы, бағырсагларда сорулманын позулмасы вә с. Мүалиҹәси вә әламәтләри организмдә һәр һансы витаминин чатышмазлығындан асылыдыр (бах *Витаминләр*).

В.ч.-нда профилактиканын бөјүк (әсасән, екзокен авитаминозлары заманы) әһәмијјәти вардыр. Витаминләрлә зәнкин гида мәһсуллары, кифајәт гәдәр мејвә вә тәрәвәз јемәк, гида мәһсулларыны дүзкүн сахламаг вә с., гиданы әлавә витамин препаратлары вә витаминләшдирилмиш мәһсулларла зәнкинләшдирмәк лазымдыр.

Һејванларда В.ч. ән чох һиповитаминозлар вә бә'зән дә авитаминозлар шәклиндә баш верир. Расионда витамин вә провитамин дефисити, бағырсагларда витамин сорулмасынын чәтинләшмәси вә ја хәстәлик заманы һүҹејрә вә тохумалар тәрәфиндән пис мәнимсәнилмәси, һәмчинин антивитаминләрин тә'сириндән әмәлә кәлир. В.ч., әсасән, бордаг дөврүндә баш верир Чох вахт ҹаван һејванларда бөјүмә дөврүндә, јүксәк мәһсулдар вә боғаз һејванларда мүшаһидә олунур. В.ч. һејванларда мәһсулдарлығын вә балавермәнин азалмасына, көрпә һејванларын хәстәләнмәсинә вә с. сәбәб олур.

Мүалиҹә вә профилактикасы: һејванларын сахландығы зоокикијена шәраитини јахшылашдырмаг, онлара витаминләрлә зәнкин јем вермәк, әзәлә дахилинә витамин препаратлары јеритмәк.

Әд.: Белехов Г. П., Чубинская А. А., Минеральное и витаминное питание с.-х. животных, 2 изд., Л., 1965;- Витамины в питании и профилактика витаминной недостаточности, под ред. В. В, Ефремова, М., 1969, библиогр.; Витамины под ред. М. И. Смирного, М., 1974; Шилов П. И. и Яковлев Т. Н., Основы клинической витаминологии, М., 1974, библиогр.

ВИТАМИНЛӘР [лат. vita—һәјат + *амин(ләр)*]—инсан, һејван организмләринин вә с. гидаланмасы үчүн әсас гида маддәләринә (зүлал, јағ, карбоһидрат вә дузлара) нисбәтән ҹүзи мигдарда тәләб олунан үзви бирләшмәләр групу. Организмин һәјат фәалијјәти вә маддәләр мүбадиләсинин нормал кетмәси үчүн В.-ин олдугҹа бөјүк әһәмијјәти вар. Инсан вә һејванлар В.-и билаваситә биткиләрдән (бах *Витаминли биткиләр*) вә ја долајы јолла һејван мәһсулларындан алыр; В.-ин әмәлә кәлмәсиндә микроорганизмләрин дә ролу бөјүкдүр. Мәс., көвшәјән һејванларын һәзм системиндә јашајан микрофлора, онлары B групу В.-и илә тә'мин едир. В.-лә кифајәт гәдәр тә'мин олунмајан организм зәифләјир. В.-ин узун мүддәт кәскин сурәтдә чатышмазлығы маддәләр мүбадиләсинин позулмасына—*авитаминоза*, һәтта организмин тәләф олмасына сәбәб ола биләр. Авитаминоз организмә јалныз кифајәт гәдәр витамин дахил олмамасындан дејил, һабелә организмдә В.-ин мәнимсәнилмәси вә истифадә олунмасы просесинин позулмасындан да төрәјә биләр. Организмдә һәддиндән артыг D вә A витаминләринин топланмасы һипервитаминоза сәбәб олур.

Витамин һаггындакы тә'лимин әсасыны рус һәкими Н. И. Лунин гојмушдур (1880). «В.» терминини полјак һәкими К. Функ тәклиф етмишдир (1912). Мүәјјән олунмушдур ки, бә'зи һејван нөвләринин өзү бу вә ја дикәр витамини мүстәгил синтез едир. Бунунла јанашы сүн'и гидалы мүһитдә киф, јахуд маја көбәләкләриндән бир чоху, еләҹә дә мүхтәлиф бактерија нөвләри, һәмин мүһитә јалныз битки вә ја һејван тохумаларындан алынмыш витаминли екстракт әлавә етдикдән сонра артыб чохала билир. Беләликлә, ҹанлы организмләрин һамысына, јә'ни бүтүн һејван, битки вә микроорганизмләрә витамин зәруридир. В., латын әлифбасынын һәрфләри илә, кимјәви адына, јахуд физиоложи тә'сиринин характеринә көрә адландырылыр. 1956 илдә В. үчүн ваһид тәснифат гәбул едилмишдир (бах ҹәдвәл 1). Организм-

Витаминләрин тәснифаты вә гыса характеристикасы

Ҹәдвәл 1

Јени ады	Көһнә ады	Физиоложи ролу	Әсас мәнбәләри
		I. Јағда һәлл олан витаминләр	
Ретинол	A_1 витамини, аксерофтол, ксерофталмија әлејһинә витамин	Көрмә пурпурунун тәркибинә дахилдир, зәиф ишыгда көзүн итикөрмә габилијјәтини артырыр, епителиал тохумалары мөһкәмләдир, нормал бөјүмә үчүн зәруридир	Кәрә јағы, сүд, пендир, јумурта сарысы, гараҹијәр, күрү, балыг јағы, һабелә битки каротини (организм ондан A витамини һазырлајыр)
Деһидроретинол	A_2 витамини	Функсијалары A_1 витамининки кимидир, лакин фәаллығы онун 40%-и гәдәрдир	Ширин су балыгларынын гараҹијәриндән алынан јағ
Ергокалсиферол	D_2 витамини, калсиферол, рахит әлејһинә витамин	Гида калсиумунун ассимилјасијасыны артырыр, бөјрәкләрдә фосфорун реабсорбсијасыны күҹләндирир, сүмүкләрин әмәлә кәлмәси вә мөһкәмләнмәси үчүн лазымдыр	Синтетик мәһсулдур. Маја ергостеролуна ултрабәнөвшәји шүаларла тә'сир етмәклә алыныр
Холекалсиферол	D_3 витамини	Функсијалары, инсан вә әксәр һејванлар үчүн фәаллығы D_2 витамининки кимидир	Сүд (аз мигдарда), кәрә јағы, јумурта сарысы вә с.
α, β-вә γ-токофероллары	E витамини	Һүҹејрәнин липоид маддәләрини оксидләшмәкдән горујур; һејванларда узун мүддәт чатышмазлығы әзәлә дистрофијасына, гысырлыға сәбәб ола биләр	Битки јағлары, каһы, һејван мәһсулларында аздыр
Филлохинон	K_1 витамини, 2-метил, 3-фитил-1,4-нафтохинон	Гараҹијәрдә, протромбинин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едир, ганын лахталанма габилијјәтини артырыр	Битки мәһсуллары, хүсусән көј јарпаглар; һејван мәһсулларында аздыр
Фарнохинон	K_2 витамини, 2-метил-3-дифарнезил-1,4-нафтохинон	Тә'сири ејнидир	Бактеријалардан алынмышдыр
Викасол	K_3 витамини, 2-метил-1,4-нафтохинонун бисулфит төрәмәси	Тә'сири K_1 витамининки кимидир, лакин ондан ики гат фәалдыр	Синтетик препаратдыр
		II. Суда һәлл олан витаминләр	
Аскорбин туршусу	C витамини, синга әлејһинә витамин	Коллакенин әмәлә кәлмәсиндә, фоли туршусунун кофермента редуксијасында вә дикәр оксидләшмә-редуксија просесләриндә иштирак едир	Тәзә тәрәвәз, мејвә, киләмејвә

1-чи чәдвәлин сону

Јени ады	Көһнә ады	Физиоложи ролу	Әсас мәнбәләри
Биофлавоноидләр	Р витаминләри, капиллјар ган дамарларыны мөһкәмләдән витаминләр	Капиллјар ган дамарларынын диварларыны мөһкәмләдән маддәләр комплекси—рутин, һесперидин, катехинләр. Аскорбин туршусу мүһитиндә фәаллығы артыр	Ситрус биткиләри, гара гарағат, итбурну мејвәләри, гара мејвәли үвәз, чај (хүсусән јашыл чај)
Тиамин	B_1 витамини, аневрин, неврит.ә гаршы витамин	Пироүзүм туршусуну парчалајан пируватдекарбоксилазанын тәркибиндәдир; организмдә олмамасы B_1-авитаминозу (бери-бери хәстәлији) төрәдир	Маја, гарачијәр, ири үјүдүлмүш ун чөрәји, гарабашаг вә вәләмир јармасы
Липој туршусу	Тиоктат туршусу	Пируватын оксидләшмә јолу илә декарбоксилләшиб асетат туршусу вә карбон газы әмәлә кәтирмәсиндә тиаминлә биркә иштирак едир.	Битки мәһсуллары
Никотинамид	РР витамини, ниасинамид, пеллагра әлејһинә витамин	Оксидләшмә-редуксија ферментләри—деһидрокеназаларын тәркибиндәдир	Гарачијәр, бөјрәк, маја, сүд, әт, нохуд, пахла
Рибофлавин	B_2 витамини, лактофлавин	Һидрокени деһидрокеназалардан оксикенә апаран ферментләрин тәркибиндәдир	Сүд вә әт мәһсуллары, каһы, кәләм
Пиридоксин	B_6 витамини	Јенидән аминләшмә вә декарбоксилләшмә просесләриндә катализатор олан ферментләрин тәркибиндәдир	Әт, балыг, сүд, гарамалын гарачијәри, маја вә бир чох битки мәһсуллары
Пантотен туршусу	B_3 витамини	Алифатик туршулар, стероидләр, асетилхолин вә бир чох башга бирләшмәнин синтез олунмасында иштирак едән А кофермментинин тәркибиндәдир	Бүтүн биткиләрдә, һејван тохумаларында вә микроорганизмләрдә
Фоли туршусу	Моно-, три-вә һептаглүтамин туршуларынын биркә ады, B_c витамини, фоласин	Пурин вә пиримидин бирләшмәләринин һабелә бә'зи аминтуршуларын (серин, метионин) синтезиндә иштирак едән ферментләрин тәркибиндәдир. B_{12} витамини илә бирликдә ган јаранмасы просесиндә иштирак едир	Гарачијәр, бөјрәк, маја, каһы, кәләм
Сианкобаламин	B_{12} витамини, ганјарадан амил	Холин, креатин, нуклеин туршулары вә с.-нин синтезиндә иштирак едән ферментләрдән бир чохунун тәркибиндәдир. Ганазлығына гаршы ән фәал препаратдыр	Гарачијәр, бөјрәк, әт вә сүд (аз мигдарда)
п-Аминобензој туршусу	п-Аминобензој туршусу, ПАБ	Микроорганизмләрдән бир чохунун бөјүмә амили, бағырсаг микрофлорасынын витамин һазырланмасына көмәк едир. Фоли туршусунун тәркибиндәдир	Маја, гарачијәр, буғда, дүјү
Биотин	Н витамини	Јағ туршуларынын карбоксидләшдирилмәси (CO_2 груплары бирләшдирмәклә зәнчирин узадылмасы) реаксијасынын вә бә'зи башга реаксијаларын катализатору олан ферментләрин тәркибинә дахилдир	Гарачијәр, бөјрәк, маја, јумурта сарысы, битки мәһсуллары
Мезоинозит	Инозит	Мајаларын бөјүмә амили; онун чатышмазлығы чаван һејванларын бөјүмәсини дајандырыр	Биткиләрдә инозитфосфат туршусунун дузлары (фитин) шәклиндә кениш јајылмышдыр
Холин-хлорид	Холин-хлорид	Бә'зи бирләшмәләрин синтезиндә метил группары алынан мәнбә. Фосфолипидләрин синтезиндә иштирак едир	Дәнли вә пахлалы битки тохумлары, чуғундур вә с. битки мәһсуллары, маја, гарачијәр
Орот туршусу	B_{13} витамини	Примидин әсасларындан әввәл кәлән маддә; синтез просесләриндә истифадә олунур	Битки мәһсуллары, сүд
Пангамат туршусу	B_{15} витамини	Оксикен мүбадиләсини артырыр, липотроп вә зәһәрсизләшдиричи тә'сир көстәрир	Тахыл биткиләринин дәни, гарачијәр маја
S-метил-метионин сулфониум-хлорид	U-витамини (лат. ulcus—хора)	Мә'дә вә оникибармаг бағырсағын пептик хораларынын сағалмасына көмәк едир	Тәзә тәрәвәз (кәләм, испанаг, кәрәвиз вә с.) ширәси

дә бу вә ја дикәр витамин олмадыгда, тәкчә һәмин витаминин иштирак етдији фермент системләринин фәалијјәти дејил, һабелә маддәләр мүбадиләси дә позулур. Тәркибиндә витамин олан бир нечә јүз фермент вә онларын катализатор кими иштирак етдији күлли мигдарда реаксија мә'лумдур. В.-дән бир чоху (B_1, B_2, РР вә с.) гида маддәләринин парчаланмасы вә дахилиндәки енержинин ајрылыб чыхмасында, бә'зиләри (B_6 вә B_{12}) аминтуршуларын синтези вә зүлал мүбадиләсиндә, пантотенат туршусу—алифатик туршуларын синтези вә пиј мүбадиләсиндә иштирак едир вә с. В.-ин физиоложи ролунун ајдынлашдырылмасы вә сәнаједә синтез үсулу илә истеһсалы онлардан мәишәтдә, тибдә вә һејвандарлыгда кениш истифадә едилмәсинә имкан јаратмышдыр (бах *Витамин препаратлары*).

Көрпә ушаг вә јенијетмәләрин, һамилә гадынларын, ушагәмиздирән аналарын, һабелә физики вә зеһни әмәклә мәшғул олан адамларын В.-ә тәләбаты даһа да чох олур (бах чәдвәл 2).

Чәдвәл 2

Инсанын витаминә олан күндәлик минимал тәләбаты

Јашы, физиоложи вәзијјәти вә ишинин ағыр-јүнкүллүјү	Витаминләр					
	A	B_1	*мг* илә B_2	C	PP	D (бејнәлхалг ваһидләр БВ илә)
1. Јашлы адам:						
а) орта дәрәчәдә ағыр ишдә	1,0	2,0	2,0	50	15	1000-ә гәдәр
б) ағыр ишдә	1,0	2,5	2,0	25	20	1000-ә гәдәр
в) чох ағыр ишдә	1,0	3,0	2,0	100	25	1000-ә гәдәр
2. Һамилә гадын (һамиләлијин 5—8-чи ајында)	2,0	2,5	2,0	75	20	500-1000
3. Ушагәмиздирән ана (ушаг 7 ајлыг олана гәдәр)	2,5	3,0	2,0	100	25	500-1000
4. Ушаглар:						
а) 7 јашына гәдәр	1,0	1,0	2,0	30—35	15	500-1000
б) 7—14 јашында	1,0	1,5	2,0	50	15	1000-ә гәдәр
в) 14 јашындан јухары	1,0	2,0	2,0	50	15	1000-ә гәдәр

* 40 000 БВ 1 *мг* халис D витамининә бәрабәрдир. Ән мүһүм тәбии витамин мәнбәји тәрәвәз, мејвә, киләмејвә, маја, гарачијәр, сүд вә с.-дир (бах чәдвәл 3).

Чәдвәл 3

Бә'зи әрзаг нөвләринин тәркибиндәки мүһүм витаминләрин мигдары (100 *г*-да *мг* илә)*

Әрзагын ады	A	B_1	B_2	PP	C
Човдар чөрәји	—	0,15	0,13	0,45	—
Буғда чөрәји (ағ ундан)	—	0,10	0,07	0,67	—
Гарабашаг јармасы	—	0,50	—	4,4	—
Нохуд	—	0,72	0,15	2,4	—
Мәрчи	—	0,50	0,21	1,8	—
Мал әти	0,01	0,10	0,19	4,2	—
Гојун әти	—	0,17	0,15	5,8	—
Донуз әти	—	0,40	0,16	2,7	—
Гарамалын гарачијәри	15,0	0,40	1,61	22,0	31,6
Тојуг әти	—	0,16	0,16	6,9	—
Чәки балығы	—	0,02	0,14	2,8	—
Сүд	0,05	0,05	0,19	1,1	1,0
Инәк јағы	0,06	—	—	—	—
Пендир	0,45	0,03	0,45	0,1	—
Јумурта (1 әдәд)	0,65	0,07	0,16	1,12	—
Дузлу кәләм	—	0,02	0,03	0,3	20,0
Пивә мајасы (гуру һалда)	—	5,00	4,00	40,0	—
Хәмир мајасы (гуру һалда)	—	1,80	8,00	112,0	—

* Витаминли биткиләр мәгаләсиндә верилмиш чәдвәлә бах.

Витамин истеһсалы. Сәнаједә витаминләр, әсасән, синтез едилир, јалныз бә'зи һалларда синтез просесинин ајры-ајры мәрһәләләриндә биоложи үсуллардан истифадә олунур. Тибдә ишләдилән витамин препаратлары таблет, ампула вә с. шәклиндә бурахылыр.

Витамин истеһсалы чохмәрһәләли инчә үзви синтез просесидир. A, B_1, B_2, B_3, B_6, Bc, D_2, D_3, E, K, PP витаминләри кимјәви синтез јолу илә, B_{12} витамини исә микробиоложи ферментатив үсулла алыныр.

C витамини (аскорбин туршусу) истеһсалында синтез мәрһәләләриндән бириндә ферментасијадан истифадә олунур. Чох саф кристал C витаминини D-глүкозадан алырлар. Бунун үчүн әввәлчә ондан редуксија јолу илә D-L-сорбит алыр, сонра ону ферментатив оксидләшдирмәклә сербоза чевирир вә нәһајәт, бир сыра башга әмәлијјат апармагла C витамини әлдә едирләр.

A витамини (ретинол) псевдоионондан бир сыра мүрәккәб әмәлијјат јолу илә синтез едилир.

K_3 витамини (викасол) 2-метилнафталиндән оксидләшдирмә јолу илә алыныр. Тибдә K_3 витамининдән онун бисулфит төрәмәсинин суда һәлл олан натриум дузу шәклиндә истифадә едирләр.

B_1 витамининин (тиамин) истеһсалы 2-метил-4-амин-5-хлор вә ја бром-метил-примидин илә 4-метил 5-β-оксиетилтиазолун конденсләшдирилмәсинә әсасланыр. B_1 витамининин коферменти олан кокарбоксилоза (үрәк хәстәликләринин мүаличәсиндә ишләдилир) тиаминин фосфорилләшдирилмәсиндән алыныр.

B_2 витаминини (рибофлавин) мүхтәлиф микроорганизмләрин (Eremothecium ashbyii вә с.) културасындан алырлар. Тибдә ишләдилән синтетик рибофлавини исә гарғыдалы нишастасынын D-глүкозасындан деструктив оксидләшдирмә вә бир сыра кимјәви әмәлијјат нәтичәсиндә әлдә едирләр.

B_3 витамини оптик фәал D-пантотенат туршусудур. Тәбабәтдә калсиум дузу шәклиндә ишләдилир.

B_6 витамини (пиридоксин) алмаг үчүн метоксиасетиласетонун сианасетат ефири илә конденсләшдирилмәси үсулундан истифадә олунур.

PP витамини (никотин туршусу) әсасән, хинолин вә ја 2-метил-5-етилпиридинин оксидләшдирилмәси илә алыныр. Тибдә никотин туршусундан әлавә никотинамиддән дә истифадә едилир.

B_{12} витамини (сианкобаламин) чох мүрәккәб гурулушлу маддәдир. Чуғундур шәкәри сәнајесинин мелассе адланан туллантыларындан микробиоложи синтез јолу илә (Propionbacterium Shermanii) алыныр.

D_2 витамини (ергокалсиферол) гурулушча чох мүрәккәбдир, хәмир мајасындан ергостерин шәклиндә алыныр; сонра ону фотоизомерләшмә јолу илә D_2 витамининә чевирирләр.

D_3 витамини (холекалсиферол) әт сәнајеси мәһсулу олан холестериндән алыныр. Холестерини әввәлчә бензоилләшдирир, сонра бромлашдырыр вә бир сыра башга әмәлијјат нәтичәсиндә D_3 витамини әлдә едирләр (бах һәмчинин *Витамин препаратлары*).

В.-ин к.т. һејванлары вә гушлары үчүн бөјүк әһәмијјәти вар. Јемдә В. азлыг етдикдә, јахуд олмадыгда бөјүмә вә инкишаф ләнкијир, көрпә һејванларын хәстәлијә мүгавимәти азалыр, мәһсулдарлыг ашағы дүшүр, бә'зән нәсилвермә габилијјәти зәифләјир, һејван гысыр галыр, бала салыр. Һејванлар үчүн әсас витамин мәнбәји јемдир. В.-ә тәләбат һејванын нөвү, јашы, физиоложи вәзијјәти, мәһсулдарлығы, бәсләнмәси вә јеминин кејфијјәтиндән, һәмчинин организминдәки витамин еһтијатындан асылыдыр. Чаван, боғаз, сағылан, јүксәк мәһсулдар вә дамазлыг һејванларын В.-ә тәләбаты даһа јүксәк олур. Мәс., дири чәкинин һәр 100 *кг*-на көрә күндә боғаз инәјә 60—80, сағмал инәјә 50—60, дөллүк буғаја 70—100, боғаз вә балалы гојуна 20—40, гоча 40—60, боғаз вә балалы донуза 20—30, габана 50—60, јүк атына 20—25, дамазлыг ата 40—50 *мг* каротин; дири чәкинин һәр 100 *кг*-на көрә күндә гарамала 1000—1500, гојуна вә донуза 1000 БВ D_2 вә ја D_3 витамини лазымдыр. Күвшәјәнләрә B групу В.-и нормалашдырылмыр, чүнки бу һејванларын ишкәмбәсиндәки бактеријалар һәмин В.-и синтез едиб тәләбаты өдәјир. Донуза исә дири чәкинин һәр 100 *кг*-на көрә күндә 10 *мг* B_2, 0,04 *мг* B_{12} вә 50—75 *мг* PP витамини верилир. Гушларын В.-ә тәләбатыны өдәмәк үчүн консентрат јемин һәр тонуна 4,5 *г* A витамини, 30 млн. БВ D_2, 1 млн. БВ D_3, 12 *мг* B_{12}, 15 *мг* PP, 4 *мг* B_2, 10 *г* пантотен туршусу, 1000 *г* холин-хлорид гатылыр. Һејванларын В.-лә гидаланмасыны нормалашдырмаг үчүн онлара верилән јемләрин сечилмәсинә диггәт јетирилир, расиона витаминли јемләр, јахуд витамин консентратлары дахил едилир.

Әд.: Коутс М. Е. (и др.), Витамины и питание животных. В кн.: Новое в кормлении сельскохозяйственных животных. Сб. переводов, т. 2, М., 1958; Букин В. Н., Витамины в животноводстве, М., 1966; Алиев А. М, Витамины группы В., Б., 1971; Машковский М. Д., Лекарственные средства, ч. 2, М., 1972; Витамины, под ред. М. И. Смирнова, М., 1974.

ВИТАМИНЛИ БИТКИЛӘР—тәркибиндә хејли мигдарда витамин вә ја витаминләрин физиоложи актив һиссәси—провитамин олан биткиләр. В. б. инсан вә к.т. һејванлары үчүн витамин мәнбәји вә сәнаједә тәмиз витамин препараты алмаг үчүн әсас хаммал һесаб едилир.

Биткиләрдә билаваситә A витамини синтез едилмир, лакин али биткиләрин, демәк олар ки, һамысында A провитамини олан каротин вардыр. Гырмызы вә сары мејвәләр, һәмчинин рәнкли мејвәкөкләр каротин илә даһа зәнкиндир.

B групу вә PP витаминләри битки аләминдә кениш јајылмышдыр. Јемәли көбәләкләр PP витамини, тахыл биткиләри тохумунун рүшејми вә мајалар B_1, B_2, еләчә дә PP витамини консентратлары һазырланмасы үчүн истифадә едилир. Хәмир вә пивә мајалары исә B_6 витамини вә биотин истеһсалы үчүн хаммалдыр. Мајадан фолит туршусу да алыныр. Көј-јашыл јосунлар, актиномисетләр вә бә'зи бактеријалар B_{12} витамини, бир чох биткинин тохуму исә B_{15} витамини илә зәнкиндир. C витамини әксәр али биткиләрдә, хүсусән онларын јарпагларында әмәлә кәлир. Бә'зи мејвәләрдә C витамини јарпагларa нисбәтән даһа чох олур. Картофда C витамини аздыр, лакин о чох јејилдијинә көрә бу витаминин әсас мәнбәји сајылыр. C витамининин тәмиз препаратларыны истеһсал етмәк үчүн бә'зи итбурну нөвләри мејвәсиндән, консентратларыны һазырламаг үчүн исә гоздан (кал һалда), гырмызы истиотдан, гарағат, чајтиканы вә с. биткиләрин мејвәләриндән истифадә олунур. D витамини биткиләрдә синтез едилмир. Лакин биткиләрин һамысында D провитамини олан стеринләр вар. Сәнаједә D провитамини тәркибиндә ергостерин олан маја вә көбәләкләрдән истеһсал едилир. Бу маддәнин ултрабәнөвшәји шүаларла ишыгландырылмасы нәтичәсиндә D витамини алыныр.

Е витамини бир чох биткинин, хүсусилә бә'зи тахыл биткиләри дәнинин рүшејминдә чох олур. Сәнаједә Е витамини концентраты буғда дәнинин рүшејминдән алыныр. Кәләм, испанаг, ади шабалыд јарпағында, көк, габаг, гушармуду, помидор мејвәләриндә вә с. чохлу К витамини, итбурну вә ситрус биткиләринин мејвәсиндә исә Р витамини олур.

Бә'зи биткиләрин тәркибиндә олан ән мүһүм витаминләрин орта мигдары (*мг%*-лә)

Биткиләрин ады	Каротин	B_1	B_2	PP	C
Картоф	аз миг.	0,1	0,05	0,9	10
Баш кәләм	аз миг.	0,06	0,05	0,4	30
Күл кәләм	аз миг.	0,11	0,10	0,6	70
Јеркөкү	18	0,06	0,06	0,4	5
Баш соған (соғанағы)	0,03	0,03	0,04	0,2	10
Помидор (гырмызы мејвәләри)	2	0,06	0,04	0,5	40
Каһы (јарпаглары)	0,12	0,04	0,08	0,2	7
Алма	0,1	0,04	0,03	0,3	7
Албалы	0,3	0,05	0,06	0,4	15
Үзүм	—	0,06	0,04	0,2	3
Кавалы	0,1	0,06	0,04	9,5	5
Бағ чијәләји	—	0,03	0,06	0,3	60
Гара гарағат	0,7	0,06	—	—	300
Гырмызы гарағат	—	0,07	—	—	30
Ағ тут	5	—	—	—	30
Хар тут	2	—	—	—	40
Портағал	0,3	0,08	0,03	0,2	40
Лимон	0,4	0,04	—	0,1	40
Итбурну (мејвәси)	4	—	—	—	4500
Новрузчичәји (јарпаглары)	3	—	—	—	2500
Алча	—	—	—	—	10
Әнҹир	1,25	0,2	—	—	5
Нар	—	—	—	—	7
Иннаб	—	—	—	—	400
Зоғал	—	—	—	—	55
Гафгаз хурмасы (хирник)	—	—	—	—	61
Көј соған	6-ја гәдәр	0,08—0,11	0,2	0,7	16—200
Вәзәри	2,5—4	0,1 —0,3	—	—	20—50
Испанаг	5—15	0,14—0,31	0,57	7,65	14—222
Тәрхун	15	—	—	—	190
Ағ турп	4,2—13,2	0,1—0,12	—	—	8—20
Гырмызы турп	—	—	—	—	20—30
Шүјүд	8	0,143	—	—	135—150

Әд.: Рожков М. И., Смирнов Н. Е., Витаминные растения, М., 1956; Овчаров К. Е., Витамины растений, М., 1964; Чиков П. С. и Лаптев Ю. П., Витаминные и лекарственные растения, М., 1976.

ВИТАМИНЛИ ЈЕМЛӘР — тәркибиндә чохлу витамин олан тәбии (битки вә һејван мәншәли) јемләр. Бу јемләрин расиона дахил едилмәси һејванларын витаминә олан еһтијаҹыны (хүсуси препарат әлавә етмәдән) өдәјир. Јемдә витаминләрин мигдары, онун мәншәји, һејвана једиздирилмәздән әввәл ишләнмәси, гурудулмасы вә сахланмасы технолокијасындан асылыдыр. А витамининин әсас мәнбәји тәркибиндә бол каротин олан јонҹа, хаша, чөлнохуду вә с. пахлалы биткиләр (30—100 *мг/кг*), арпа, вәләмир, човдар вә с. дәнли биткиләр (јашыл һалда 20—70 *мг/кг*), јахшы гуру от (20—30 *мг/кг*), от уну (100—250 *мг/кг*), јемлик көк, чуғундур, јашыл кәләм јарпаглары (40 *мг/кг*), гарғыдалы силосу (20—30 *мг/кг*), балыг јағы вә с.-дир. D витамининин әсас мәнбәләри пахлалыларын күнәш алтында гурудулмуш оту (1 *кг*-да 750—900 БВ—Бејнәлхалг ваһид), гарғыдалы силосу (30—70 БВ), ағыз судү (100—200 БВ), балыг јағы (50 000 БВ), ултрабәнөвшәј ишыгла шүаландырылмыш јем мајасы (3000 — 20 000 БВ) вә с.-дир. С витамини чаван јашыл биткиләрдә (хүсусән јарпагларда 400—900 БВ), ијнәјарпаглар-да (1000 БВ), мејвәкөкләрдә вә көк јумруларында (115—380 БВ); Е витамини исә пахлалыларын јашыл (100—150 *мг/кг*) вә гуру отунда (70 *мг/кг*), буғда кәпәјиндә (30—40 *мг/кг*), буғда вә гарғыдалы рүшејминдә (150—160 *мг/кг*) чох олур. К витамини јонча, чөлнохуду, кичиткән, вәләмир кими биткиләрдә (90 *мг/кг*) вә от силосунда (45 *мг/кг*) кифајәт гәдәр вардыр. В групу витаминләринин мәнбәји бир чох битки вә һејван мәншәли јемләрдир. B_{12} витамини, әсасән, һејван мәншәли јемләрин тәркибиндә (балыг уну 30—80 *мг/кг*), әт-сүмүк унунда (40 *мг/кг*) чох олур. ССРИ-дә мүхтәлиф к.т. һејванлары үчүн витаминләшдирилмиш гарышыг јем истеһсал олунур. Азәрб.ССР-дә 9 гарышыг јем з-ду вар. Бунлардан дөрдү (Бакы, Кировабад, Јевлах, Салјан з-длары) микроелементләр, антибиотикләр вә витаминләрлә зәнкинләшдирилмиш гарышыг јем истеһсал едир.

Әсас јемләрдә В групу витаминләринин мигдары (1 *кг*-да *мг* һесабы илә)

Јем нөвләри	B_1	B_2	B_3	B_6	PP	Фоли туршусу	Биотин	Холин
Јашыл јонча	1,3	6,8	12,4	4,5	28,2	1,79	0,01	—
Вәләмир дәни	4,3	1,0	11,0	1,2	8,0	—	0,18	1200
Гарғыдалы	2,8	0,6	8,0	4,8	20,6	—	0,06	—
Арпа	3,1	1,2	10,0	4,3	65,0	—	0,07	1150
Нохуд	5,2	1,6	—	3,0	18,0	—	0,09	1600
Буғда кәпәји	4,9	3,0	24,0	18,0	—	—	—	—
Јемлик көк	0,6	0,2	1,0	1,2	10,0	—	—	—
Балыгуну	0,9	3,0—17,0	—	—	69—90	—	—	2000—3000
Әт-сүмүк уну	0,5	5,7	6,1	1,5	56	—	0,2	2000—3000
Ајран	0,4	1,6	3,5—5,5	—	1,3	—	—	—
Гуру јем мајасы	18,0	48,0	100	30	200	23	1,1	2500

Әд.: Букин В. Н., Витамины в животноводстве, М., 1966.

ВИТАМИНОТЕРАПИ́ЈА (*витаминләр+терапија*)—бир сыра хәстәликләрдә, һабелә организмдә витамин олмадыгда, јахуд чатышмадыгда мүаличә мәгсәди илә витамин препаратларындан истифадә едилмәси. В. организмин витаминләрә олан јүксәк тәләбаты заманы (һамиләлик, ушагәмиздирмә вә с. һалларда) тә'јин едилир (бах һәмчинин *Витаминләр*, *Витамин препаратлары*).

Әд.: Витамины в эксперименте и клинике, под ред. Е. Ф. Шамрая, Киев, 1970.

ВИТВА́ТЕРСРАНД (Witwatersrand)—дүнјада ән бөјүк уранлы гызыл филизи јатағы. ҸАР әразисиндә, Трансваал әјаләтинин ҹ.-ундадыр. В. Јүксәк Велд платосунда һүнд. 150—300 *м* олан тирәдир. Кембридән әввәлки кварситләрдән вә гызыллы конгломератлардан ибарәтдир. Филизли саһә Јоһаннесбургдан ш.-г.-ә 350 *км* узаныр (ени 25—100 *км*). Јатаг 1884 илдә кәшф едилмишдир. Ишләнмәјә башланандан (1889 илдән) 1969 илэдәк тәгр. 22 мин *т*, 1965 илдә тәгр. 900 *т* гызыл (капиталист дүнјасында чыхарылан гызылын тәгр. 2/3-си) һасил едилмишдир. В.-ын гызыл еһтијаты он минләрлә *т*-дур. В. филизинин тәркибиндә 0,019—0,038% (надир һалларда 0,1%) уран вар (еһтијаты 300 мин *т*-дур). В.-дакы дәрин (3700 *м*) шахталарда темп-р 50—52°С-јә чатыр. Гызыл һасилаты вә башга мә'дән саһәләринин инкишафы илә әлагәдар В. өлкәнин әсас сәнаје мәркәзинә чеврилмишдир. В. е'мал едичи сәнаје мәһсулунун тәгр. 2/5-сини верир.

ВИ́ТВЕР Иван Александрович (25.2.1891, Илјино, индики Калинин вил.-ндә—15.8.1966, Москва)—совет игтисади ҹоғрафијашүнасы, проф. (1935), ҹоғрафија е.д. (1938), РСФСР әмәкдар елм хадими (1961). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1951). 1932 илдән МДУ-да мүәллимлик етмиш, 1934—54 илләрдә харичи өлкәләрин игтисади ҹоғрафијасы кафедрасынын мүдири олмушдур. 1944—54 илләрдә Москвада бејнәлхалг әлагәләр ин-тунда дәрс демишдир.

Орта мәктәбин 9-ҹу синфи үчүн дәрслик олан харичи өлкәләрин игтисади ҹоғрафијасы китабынын 16 нәшринин мүәллифи олмушдур. «Шәрәф нишаны» ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Южная Америка, М.—Л., 1930 (Всемирная экономическая география, т. 10); Бразилия и Аргентина, М.—Л., 1930; Франция, М., 1958 (А. Е. Слукла бирликдә); Историко-географическое введение в экономическую географию зару-

бежного мира, 2 изд., М., 1963; Экономическая география зарубежных стран, М., 1967.

ВИ́ТЕБСК—БССР-дә шәһәр. Витебск вил.-нин мәркәзи. Гәрби Двина чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. вә шосе јоллары говшағы, аеропорт. Әһ. 279 мин (1976). БССР-ин мүһүм сәнаје мәркәзләриндәндир. Вилајәтин үмуми сәнаје мәһсулунун 1/3-ини верир. Әсасән јүнкүл сәнаје вә машынгајырма (хүсусилә дәзкаһгајырма) сәнајеси инкишаф етмишдир. Чораб-трикотаж, тикиш, дәри-ајаггабы ф-кләри, халча, хәз, ипәк комбинатлары, дәзкаһгајырма, електрик өлчү чиһазлары, саат деталлары, мотор тә'мири з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри (әт, ун комбинатлары, пивә, консерв, сүд з-длары), ИЕМ вә с. вар. ССРИ-дә ән бөјүк ағач е'малы комбинатларындан бири В.-дәдир. Тикинти материаллары мүәссисәләри (әһәнк мә'мулаты, евтикмә комбинатлары, дәмир-бетон конструксијалар з-ду), јүнкүл сәнаје технолокијасы, тибб, педагожи вә бајтарлыг ин-тлары, орта ихтисас тәһсили мәктәбләри, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар. В. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир (1974).

Әд.: Витебск. Ист.-экон. очерк, Минск, 1974.

ВИ́ТЕБСК ВИЛАЈӘТИ — БССР-дә вилајәт. 1938 ил јанварын 15-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 40,1 мин *км*², әһ. 1388,6 мин (1975). 21 инз. р-ну, 17 шәһәри, 28 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Витебск ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи аз парчаланмышдыр. Тәпәли дүзәнликләр вә овалыглар әразинин 3/4-үнү тутур (шм.-да Полотск, Улла чајы дәрәсиндә Чашники, шм.-ш.-дә Сураж вә с.). Әразисинин кәнар һиссәләрини морен јүксәкликләри вә тирәләр (Городок — һүнд. 259 *м*, Витебск—296 *м*, Өрша—262 *м* вә с.) тутур. Фајдалы газынтылары: торф, тикинти материаллары (әһәнкдашы, доломит, гум, кил), минерал су вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда — 7,5°С, ијулда 17,5°С-дир. Иллик јағынты 550—600 *мм*. Мүһүм чајлары Днепр вә Гәрби Двинадыр (голлары Усвјача, Обол, Дрисса, Дисна вә с.). Чохлу, әсасән, бузлаг мәншәли көлләри (Освеја, Дривјаты, Снуды, Дрисвјаты вә с.) вар. Әсасән, чимли-подзол, Полотск овалығында торфлу-батаглыг торпаглары јајылмышдыр. Әразинин 33,4%-и мешәләрдир.

Әһали. Әсасән, белоруслар (82,6%) вә руслардыр (12,2%). Һәмчинин полјаклар, украјналылар, литвалылар, татарлар јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 34,6 нәфәрдир. Әһалинин 731,8 мини шәһәрләрдә, 656,8 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Витебск, Орша, Полотск, Новополотск.

Тәсәррүфат. В.в.-ндә машынгајырма, метал е'малы, тохучулуг-трикотаж, нефт-кимја, јаначаг вә јејинти сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир. Үмуми сәнаје мәһсулунун һәчми 1975 илдә 1950 илдәкинә нисбәтән 9 дәфәдән чох артмышдыр. В.в. БССР-ин јүксәк инкишаф етмиш сәнаје вилајәтләриндәндир; респ. мәһсулунун тәгр. 1/5-и В.в.-ндә истеһсал едилир. БССР-дә истеһсал едилән полиетиленин, кәтан парчанын, сәнаје тикиш машынларынын 100%-ини, ипәк парчанын 82%-ини, електрик енержисинин 50%-ини, металкәсән дәзкаһларын 1/3-ини В.в. верир. Јүнкүл сәнаје вилајәт сәнаје мәһсулунун 1/4-ини тәшкил едир. Орша кәтан комбинаты ССРИ-дә ән бөјүк мүәссисәләрдәндир. Вилајәтдә дәзкаһгајырма, електрик өлчү чиһазлары (Витебск), механики төкмә (Полотск), тикиш машынлары (Орша), нефт е'малы (Полотск) з-длары, тохучулуг, дәри-ајаггабы (Витебск, Орша, Полотск) вә тикинти материаллары (Витебск, Орша, Полотск, Копыс вә б.) сәнајеси мүәссисәләри, мебел ф-кләри (Витебск, Полотск), халча, стандарт евтикмә (Витебск), кимја (Полотск) комбинатлары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вә с. вар. В.в.-нин әсас истилик-електрик мәнбәји торфдур. Торф һасилаты 1974 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 11 дәфә артмышдыр. В.в.-ндә Лукомл ДРЕС-и, Витебск, Полотск, Орша ИЕМ-ләри вар. Електрик енержиси истеһсалы 1975 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 85 дәфә артмышдыр.

К.т. чохсаһәлидир. Вилајәтин үмуми к.т. мәһсуллары дәјәринин 45,5%-ини әкинчилик верир (1974). Торпаг фондунун 30%-и шум јери, 11,6%-и бичәнәкләр, 6,5%-и отлаглардыр. Кәтан, човдар, буғда, арпа, гарғыдалы вә с. әкилир. Үмуми әкин саһәси 1173,1 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 472,1 мин *һа*-ында дәнли биткиләр, 73,2 мин *һа*-ында техники биткиләр, 498,4 мин *һа*-ында јем биткиләри, 122 мин *һа*-ында картоф вә 7,4 мин *һа*-ында тәрәвәз-бостан биткиләри әкилир. Вилајәтдә әтлик-сүдлүк һејвандарлыг, һәмчинин гушчулуг вә балыгчылыг инкишаф етмишдир. Вилајәтдә 1042,9 мин гарамал (о чүмләдән 442,7 мин инәк), 703,9 мин донуз, 144,6 мин давар вар (1975). 1974 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән гарамалын сајы 2,2 дәфә, донузларын сајы исә 1,9 дәфә артмышдыр. Д.ј.-ларынын уз. 1205 *км*, автомобил јолларынын уз. 6,6 мин *км*²-дир (1975). Кәмичилик јерли характер дашыјыр; әсасән, Гәрби Двина чајы иләдир. В.в. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1967).

Мәдәни гуручулуг. 534 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 57 мин ушаг тәрбијә олунур (1976, 1 јанвар). 1590 үмумтәһсил мәктәбиндә 246,9 мин, 12 техники пешә мәктәбиндә 6 мин, 25 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 14,8 мин шакирд, 5 али мәктәбдә (јүнкүл сәнаје технолокијасы, бајтарлыг, педагожи, тибб, политехник) 15,3 мин тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Вил.-дә 1332 күтләви китабхана, драм театры, 11 музеј, 1175 клуб мүәссисәси, 1206 киногурғу вар (1976, 1 јанвар).

Белорус дилиндә «Витебски рабочи» («Витебск фәһләси», 1917 илдән) вил. гәзети чыхыр. Витебскдә телевизија мәркәзи вар. Вил. радио вә телевизијасынын верилишләри белорус вә рус дилләриндәдир. Минск вә Москвадан верилишләр ретрансљасија олунур.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, В.в.-ндә 16 475 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 118,6 чарпајы) 160 хәстәхана мүәссисәси, 3944 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 28,4 һәким), 8 санаторија вә 2 истираһәт еви вар.

ВИТЕРИ́Т—карбонатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби барийум-карбонат—$BaCO_3$. Ромбик сингонијада кристаллашыр. Рәнксиз, ағ, сары олур. Сәртлији 3—3,5, сыхлығы 4270—4350 *кг/м*³. Шүшә парылтылыдыр. Һидротермал јатагларда калсит, барит, һәмчинин синк вә гурғушун сулфидләри илә бирликдә тапылыр. Бариум филизи кими ишләдилә биләр. Јатаглары ССРИ-дә—Түр.ССР, Азәрб.ССР (Башгышлаг барит јатағы); харичдә—Инкилтәрәдәдир.

ВИТИ́М — Бур.МССР-дә, онун Чита вил. илә сәрһәдиндә вә Иркутск вил.-ндә чај. Ленанын сағ голу. Уз. 1837 *км* (Витимкан чајы илә 1978 *км*), һөвзәсинин саһ. 225 мин *км*². Витимкан вә Чина чајларынын бирләшдији јердән башланыр. Астаналыдыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Нојабрын әввәлләриндән мајын 2-чи јарысынадәк донмуш олур. Әсас голлары: сағда—Конда, Каренга, Калакан, Калар, Бодајбо; солда—Сипа, Муја, Мамакан, Мама. Бодајбо ш.-нәдәк кәмичилијә јарарлыдыр. В. һөвзәсиндә гызыл вә шист јатаглары вар.

ВИТИ́М ЈАЈЛАСЫ—Витим чајы һөвзәсиндә јајла (әсасән, Бур.МССР вә Чита вил.-дә). Һүнд. 1200—1600 *м*. Гранит, кристаллик шист вә базалтлардан тәшкил олунмушдур. 15-дән артыг гәдим вулкан конусу вар. Чајарасы саһәләр гарашамдан ибарәт тајга мешәләри илә өртүлүдүр. Ашағы һиссәдә тозағачы чәнкәлликләри, чәмән вә батаглыглар вар.

ВИТО́ВТ, В и т а у т а с (1350—1430) —Литва бөјүк кнјазы [1392—1430]. Литванын мүстәгиллији уғрунда мүбаризә апармыш, Полша кралынын ону Литва бөјүк кнјазы (чанишин һүгугунда) кими танымасына наил олмушдур. *Грүнвалд вурушмасында* (1410) Литва гошунуна башчылыг етмишдир. Москва кнјазларынын рус торпагларыны бирләшдирмәк сијасәтинә манечилик төрәтмиш, бә'зи рус кнјазлыгларыны Бөјүк Литва кнјазлығына бирләшдирмишдир.

ВИ́ТОЛ Јазеп (26.7.1863, Валмијера—24.4.1948, Лүбек)—латыш бәстәкары, педагог вә мусиги тәнгидчиси. Милли професионал мусигинин баниләриндәндир. *Белјајев дәрнәјинин* иштиракчыларындан олмушдур. 1886 илдә Петербург консерваторијасыны битирмиш, 1886—1918 илләрдә һәмин консерваторијада дәрс демишдир (1901 илдән проф.). С. С. *Прокофјев*, Н. Ј. *Мјасковски* вә б. В.-ун тәләбәси олмушлар. В. Латвија консерваторијасынын јарадычыларындандыр (1919 — 44 илләрдә ректор; һазырда консерваторија В. адынадыр). «Спридитис» симфоник увертүрасы (1907), «Гијмәтли дашлар» симфоник сүитасы (1924) вә с. әсәрләри мәшһурдур.

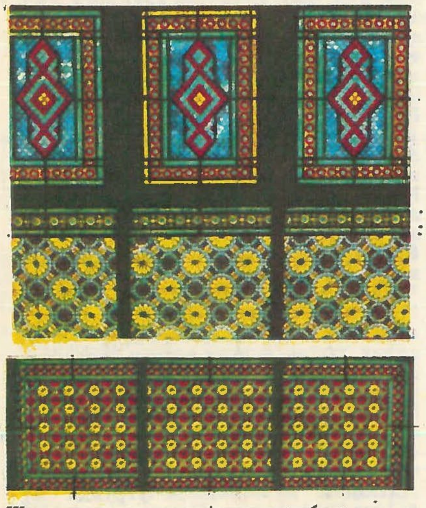
Әд.: П и с ь м е н н а я Я., Язеп Витол и латышская хоровая культура, Л., 1976.

ВИТО́РИЈА (Vitoria) — Испанијанын шм.-ында, Басклар Өлкәсиндә шәһәр. Алава әјаләтинин инз. м. Әһ. 131,4 мин (1971). Гара металлуркија, к.т. машынгајырмасы, автомобил вә шин истеһсалы, јејинти, дәри, керамика, мебел сәнајеси вар. 6 әсрдә салынмышдыр.

ВИ́ТОША — Болгарыстанда, Софија ш. јахынлығында дағ массиви. Һүнд. 2290 *м* (Черни-Врых д.). Кристаллик сүхурлардан тәшкил олунмушдур. Енлијарпаглы, гарышыг вә ијнәјарпаглы мешәләр вар. В., һәмчинин турист ст.-лары, истираһәт евләри вә с.

олан милли парк-горугдур. В.-да тикинти дашы (Витоша сијенити) һасил едилир.

ВИТРА́Ж (фр. vitrage, лат. vitrum—шүшә сөзүндән)—шүшәдән вә с. шәффаф материаллардан дүзәлдилән орнаментли вә ја сүжетли декоратив композисија. Пәнҹәрә вә гапы шәбәкәләринин бәзәдилмәсиндә, һабелә интерјерләрин тәртибатында В.-дан истифадә едилир Рәнкли В.-лар зәнкин

Шәки ханлары сарајындан шәбәкә (в и т р а ж) нүмунәләри. 18—19 әсрләр.

ишыг бојалары әмәлә кәтирир вә интерјерин емосионал ифадәлилијини артырыр. Бәни Һәсәндә (МӘР) вә Ромада тапылмыш рәнкли, һамар шүшә парчаларындан мә'лум олур ки, е.ә. 2-чи миниллкдән Гәдим Мисирдә, ерамызын 1 әсриндән исә Гәдим Ромада садә В.-лар һазырланмышдыр. Рома вә Равеннадакы еркән христиан базиликаларынын пәнҹәрә чәрчивәләриндә шүшә алебастр вә селенитдән һазырланмыш хүсуси күтлә илә әвәз едилирди; алебастр вә селенит парлаг ишығы кечирмәдијиндән бинанын интерјериндә әмәлә кәлән јарымгаранлыгда ишыг золагларындан орижинал декоратив еффект јаранырды. 10—12 әсрләрдә Франсада роман мә'бәдләриндә вә Алманијада дини мөвзула, сүжетли В.-лар дүзәлдилирди. Сонралар дини рәсмләрлә јанашы мәишәт сәһнәләри тәсвир олунан В.-лар (Шартрдакы килсә, 1260 илдән сонра) јаранды вә рәнкли шүшәләрә рәнксиз шүшәләр әлавә едилди (Парис Нотр-Дам килсәси, В.-ы 13—14 әсрләр, 19 әсрдә бәрпа едилмишдир). 14—15 әсрләрдә В. сәнәти Инкилтәрәдә вә дикәр Авропа өлкәләриндә (Исвечрә, Италија, Полша) кениш јајылды.

Мүасир В.-лар кичик шүшә парчаларындан дүзәлдилир вә гурғушун, полад, јахуд пластик күтләдән һазырланан лентлә бирләшдирилир. Нахышлар рәнксиз шүшә үзәринә һәкк едилир, јахуд кимјәви үсулла вурулур. Совет рәссамларындан А. В. Стошкус, К. Ј. Моркунас, Л. Г. Полишшук вә б. мүхтәлиф һәјат һадисәләрини тәсвир едән В.-лар јарадырлар.

Азәрб.-да В.-ын шүшә парчаларынын тахта алата бәнд едилмиш һәндәси формалы шәбәкә нөвү инкишаф етмишдир. Бунларын ән јахшы нүмунәләри *Шәки ханларынын сарајында* вә *Шәкихановларын евинин* тәртибатында (18—19 әсрләр) галмышдыр.

Әд.: М и н у х и н Е., Витражи, Рига, 1959; Советское декоративное искусство 73/74, М., 1975.

ВИТРОФИ́Р (лат. vitrum—шүшә+јун. porphýra—фырфыр, түнд гырмызы рәнк)—тәркиби кварс-порфир вә ја ортофир, әсас күтләси исә вулкан шүшәсиндән ибарәт олан порфир гурулушлу сүхурларын үмумиләшдирилмиш ады. «В.» термини һәмчинин пүруз вә ја микролитли шүшәли сүхурларын гурулушуну көстәрмәк үчүн дә тәтбиг едилир (мәс., витробазалт, витроандезит вә с.).

ВИ́ТСЕ... (лат. vice—јеринә, әвәзинә)—«мүавин», «көмәкчи» мә'насына ујғун кәлән мүрәккәб сөзләрин башланғыч һиссәси (мәс., витсе-президент).

ВИ́ТСЕ-АДМИРА́Л (*витсе + адмирал*)—ССРИ-нин ҺДД, башга дөвләтләрин ҺДГ-ндә һәрби рүтбә. Ордуда кен.-л. рүтбәсинә ујғундур. Русијада 1699 илдә I Пјотр тәтбиг етмишдир. ССРИ-дә 1940 илдән В.-а. рүтбәси вар.

ВИ́ТТЕ Серкеј Јулјевич (29.6.1849, Тифлис—13.3.1915, Петроград) — рус дөвләт хадими. Чар һөкумәтинин дахили вә харичи сијасәтинә күчлү тә'сири олмушдур. 1892—1903 илләрдә малијә назири ишләмишдир. Онун тәшәббүсү илә Русијада спиртли ички-ләрин истеһсалы вә тиҹарәти дөвләт инһисарына алынмыш (1894), Сибир д.ј. магистралы чәкилмиш вә дәмир јоллары салынмасы кенишләнмиш, пул ислаһаты кечирилмишди (1897). В.-нин иштиракы илә Јапонија илә гаршы Чинлә мүдафиә иттифагы вә Манҹурија әразисиндә д.ј. (Шәрги Чин д.ј.) чәкилмәси һаггында сазиш бағланмышды. В. Јапонија илә мүһарибәјә башламағын һәлә вахты чатмадығыны көстәрир вә сазиш бағламағы тәклиф едирди. Бу, II Николајын харичи сијасәт хәттинә зидд олдуғундан В. 1903 илин августунда истефаја чыхарылыб, Назирләр комитәсинин сәдри тә'јин едилди. В. Үмумрусија Октјабр сијаси тә'тили (1905) заманы буржуазијаја күзәштләр олунмасыны тәклиф едирди ки, бу да 17 Октјабр Манифестиндә әксини тапмышды. Һијләкәр сијасәт јеридән В. ејни заманда Сибир, Прибалтика вә Полшаја ҹәза дәстәләри јолламағын тәшәббүсчүсү олмуш, Москвада силаһлы үсјаны јатырмаг үчүн гошун көндәрмишди. Бунунла белә, задәканларын әксәријјәти вә һаким бүрократијанын јухары тәбәгәси В.-ни чох «сол», либерал буржуазија исә чох «сағ» һесаб едирди. 1906 илин апрелиндә В. истеʼфа верди. Өмрүнүн ахырынадәк Малијјә комитәсинин сәдри олмушдур.

Ә с ә р и: Воспоминания, т. 1—3, М., 1960.

Әд.: Л е н и н В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 2, сәһ. 208); ССРИ тарихи, ч. 2, Б., 1963; История СССР с древнейших времен до наших дней, т. 5—6, М., 1968.

ВИ́ТТЕН (Witten)—АФР-ин Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Рур чајы саһилиндәдир. Әһ. 109,6 мин (1975). Рурун сәнаје мәркәзләриндән биридир. Металлуркија, машынгајырма, метал е'малы, електротехника вә кимја сәнајеси вар.

ВИ́ТТЕНБЕРГ, Л у т е р ш т а д т (Wittenberg; Lutherstadt)—АДР-ин Һалле маһалында шәһәр. Елба чајында кәми дајаначағы. Д.ј. говшағы. Әһ. 48,6 мин (1973). Машынгајырма, резин, кимја, јејинти сәнајеси, ун-т (1502 илдән), Лүтерин мәгбәрәси вә Лүтерһауз музеји вар. В. 16 әсрдә *Реформасијанын* әсас мәркәзләриндән бири олмушдур.

ВИ́ТТИ (Vitti) Моника (әсл ады вә фамилијасы Марија Луиза К о ч а р е л л и) (д. 3.11.1931, Рома)—италјан кино актрисасы. Рома Драм Сәнәти Академијасында охумушдур. 1954—60 илләрдә мүхтәлиф драм театрларында вә телевизијада чыхыш етмишдир. М. *Антониониннин* филмләриндә («Сәркүзәшт», 1959, «Кечә», 1960, «Тутгунлуг», 1962, «Гырмызы сәһра», 1964) тәнһалыгдан әзаб чәкән, өзүнә һәмдәм тапа билмәјән мүасир италјан гадынынын драматик сурәтини јаратмышдыр. В., һәмчинин «Сәрраст вур, Асунта» (1967), «Пасифист гадын» (1971), «Улдуз тозу» (1973) филмләриндә дә чәкилмишдир.

ВИ́ТТИГ РЕАКСИЈАСЫ—тәркибиндә карбонил групу (=CO) олан бирләшмәләрә (мәс., алдеһидләр, кетонлар, формамидләр, изосианатлар, кетенләр вә с.) трифенилфосфиналкилиденләрлә тә'сир етмәклә олефин карбоһидрокенләринин алынмасы үсулу. Мәс., изобутилен, асетонла трифенилфосфинметилендән белә алыныр:

$$(C_6H_5)_3P{=}CH_2 + O{=}C(CH_3)_2 \xrightarrow{t^\circ} (C_6H_5)_3P{=}O + CH_2{=}C(CH_3)_2$$

В.р. чох перспективли синтез үсулудур, мүхтәлиф олефинләр, о ҹүмләдән полиенләр (икигат рабитәләринин сајы чох олан олефинләр) алмаға имкан верир.

А витамининин (ретинолун) синтезиндә В.р.-ндан истифадә олунур. Бу реаксија сквален, ликопин, мүрәккәб биксин ефирләри вә с. алынмасында да тәтбиг олуна биләр.

В.р.-ны алман кимјачылары Г. Виттиг (G. Wittig) вә У. Шөлкопф (U. Schöllkopf) 1954 илдә кәшф етмишләр.

ВИТТОРИ́НО ДА ФЕ́ЛТРЕ (Vittorino da Feltre) (1378—2.2.1446)—Интибаһ дөврү италјан педагогу, һуманист. 1423 илдә Мантуја һерсогунун сарајында әсасән задәкан ушаглары үчүн ачдығы «Шадлыг еви» мәктәбиндә ҹисмани ҹәза ләғв едилмишди, бәдән тәрбијәси мәшғәләләри кечирилирди. Орта әср мәктәбләриндән фәргли олараг, бурада гәдим дилләр, Рома вә јунан әдәбијјаты, ријазијјат тәдрис олунур, әјани васитәдән истифадә едилирди. Мүасирләри В. да Ф.-ни «илк јени типли мәктәб мүәллими» адландырдылар.

ВИФИ́НИЈА—Кичик Асијанын шм.-г.-индә (индики Түркијә әразиси) тарихи вилајәт. В. ады, е.ә. тәгр. 700 илдә Авропадан көчүб В.-ја кәлән Фракија тајфасы финләрин (вә ја вифинләрин) ады илә әлагәдардыр. 7—8 әсрләрдә В.-да јунан колонијалары (Астак, Һераклеја вә с.) салынмышды. Е.ә. 7—6 әсрләрдә В. *Лидијанын*, е.ә. 6—4 әсрләрдә *Әһәмәниләрин* һакимијјәти алтында иди; е.ә. 297 илдә мүстәгил дөвләт олмушду. Е.ә. 74 илдә сонунҹу В. падшаһы IV Никомедин вәсијјәти илә Ромаја верилмиш, е.ә. 64 илдә Понтла бирләшдириләрәк Понт вә В. әјаләтинә чеврилмишди. В.-ны 14 әсрдә Османлы түркләри ишғал етдиләр.

Әд.: Ранович А., Восточные провинции Римской империи в I—III вв., М.—Л., 1949.

ВИЧЕНТСА (Vicenza) — Италијанын шм.-ш.-индә, Венесија вил.-ндә шәһәр. Вичентса әјаләтинин инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 119,6 мин (1975). Тохуҹулуг вә к.т. машынгајырмасы, металлуркија, кимја, јејинти, ајаггабы сәнајеси вар. Тикинти материаллары вә керамика мә'мулаты истеһсал олунур. В.-да Рома дөврүнә аид театр, көрпү вә *акведук* харабалыглары галмышдыр. Сан-Лоренсо готик килсәси (1280—1344), Ренессанс үслубунда сарајлар, А. *Палладионун* лајиһәси илә тикилмиш килсә вә биналар В.-нын көркәмли ме'марлыг абидәләриндәндир.

ВИЧУГА—РСФСР Иваново вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 52 мин (1976). Мүһүм тохуҹулуг сәнајеси мәркәзи. Ноҝин ад. памбыг парча ф-ки (1812), машынгајырма вә ағаҹ е'малы з-длары, ахшам тохуҹулуг техникуму вә с. вар.

ВИҸАЈАНАГАР (һәрфи мә'нада—гәләбә шәһәри)—14—17 әсрләрдә Ҹәнуби Һиндистанда феодал дөвләти. 1336 илдә Ҹәнуби Һиндистандакы индуист феодалларын *Деһли султанлығына* гаршы мүбаризәси нәтиҹәсиндә јаранмышды. 15 әсрин 1-ҹи јарысында В. бүтүн Ҹәнуби Һиндистаны һакимијјәтиндә бирләшдирмиш, *Бәһмәни дөвләтини* бир нечә дәфә мәғлубијјәтә уғратмышды. 16 әсрин 1-ҹи рүбүндә даһа да күҹләнмишди. Феодал чәкишмәләри, Бәһмәни дөвләти вә сонралар һәмин дөвләтин әразисиндә јаранан султанлыгларла арасы кәсилмәјән мүһарибәләр нәтиҹәсиндә В. тәнәззүл етмәјә башлады. 17 әсрин орталарында В. бир сыра кнјазлыглара парчаланды.

Әд.: Алаев Л. Б., Южная Индия. Социально-экономическая история XIV—XVIII веков, М., 1964.

ВИҸДАН—етик категорија; инсанын ҹәмијјәт, синиф, халг, ајры-ајры адамлар гаршысында мә'нәви мәс'улијјәтини дәрк етмәси, өз әмәлләри вә һәрәкәтләрини әхлаги бахымдан гијмәтләндирмәси. Мә'нәви әзаб, хәҹаләт, һәја, пешманчылыг вә с. В.-ын конкрет тәзаһүрләридир. В. инсанда анадангәлмә олмајыб, һәјат шәраитинин, тәрбијәнин тә'сири илә формалашыр. Капитализмдә В.-ла инсанын әмәлләри арасындакы зиддијјәтләрин көкү ичтимаи әдаләтсизликдә, синфи мәнафеләрдән доған конфликтдәдир. Сосиализм ҹәмијјәтиндә инсанын В.-ы илә онун һәрәкәтләри арасында бә'зән баш верән конфликт шәхсијјәтин ҹәмијјәт, коллектив гаршысындакы борҹуну баша дүшмәмәсиндән ирәли ҝәлир. Коллективизм принсипи В.-ын әһәмијјәтини азалтмыр, әксинә, онун әхлаги нәзарәт ролуну даһа да артырыр. Коммунизмдә В. ән мүһүм әхлаги амилә чеврилир.

Әд.: Марксистская этика, М., 1976.

ВИШАКҺАПАТНАМ, Висакһапатнам, Визагапатам—Һиндистанын Андһра-Прадеш штатында шәһәр. Бенгал көрфәзи саһилиндә мүһүм порт (нефт, нефт мәһсуллары, манган вә дәмир филизи дашыныр). Әһ. 362,3 мин (1971). Ҝәмигајырма тәрсанәси, нефт е'малы комбинаты, нефт-кимја, машынгајырма, метал е'малы мүәссисәләри вар.

ВИШАП — әсасән балығаохшар даш һејкәл. Сал дашдан јонулурду; һүнд. 5 *м*-ә чатыр. Бә'зи В.-ларда өкүз, јахуд гојун башы, һәмчинин дурна вә лејләк тәсвирләри вар. В.-ларын дөврү дәгиг мүәјјән едилмәмишдир; чох күман ки, е.ә. 2-ҹи миниллијә аиддирләр. Илк дәфә 1909 илдә Ермәнистанын Ҝејәм силсиләсиндә ашкар едилмишдир. В. су вә бәрәкәт илаһәсинә ситајиш илә әлагәләндирилир, әсасән, су мәнбәләринә јахын јердә гојулурду. В. Күрҹүстанда, Шимали Гафгазда вә Монголустанда да тапылмышдыр.

Әд.: Пиотровский Б. Б., Вишапы; Каменные статуи в горах Армении, Л., 1939.

ВИШЕРА — РСФСР Перм вил.-ндә чај. Каманын сол голу. Уз. 415 *км*, һөвзәсинин саһ. 31 200 *км²*-дир. Шимали Уралын г. јамаҹларындан башланыр. Әсасән, гар вә јағыш сулары илә гидаланыр. Октјабрын ахырлары — нојабрын әввәлләриндән апрелин ахырларынадәк донмуш олур. Голлары: сағда Колва, солда Јазва. Красновишерск ш.-нәдәк ҝәмичилијә јарарлыдыр. Ағаҹ ахыдылыр. Һөвзәсиндә алмаз јатаглары вар.

ВИШИ (Vichy)—Франсанын Алје департаментиндә шәһәр вә балнеоложи курорт. Алје чајы саһилиндә, дәниз сәвијјәсиндән 264 *м* јүксәкдәдир. Гышы јумшаг, јајы исти вә мүлајим рүтубәтлидир. Орта темп-р ијулда 22°С, јанварда 5°С, иллик јағынты 800 *мм*-дир. Әһ. 58 мин (1975). Електротехника, әҹзачылыг вә шүшә сәнајеси вар. 1940 илин ијулундан 1944 илин августунадәк ҝенерал А. Ф. *Петенин* башчылыг етдији коллаборасионист франсыз һөкумәти В.-дә иди.

В.-дә карбон газлы сојуг вә исти (40°С-дән јухары) минерал булаглар вар. Мә'дә-бағырсаг, гараҹијәр, өд кисәси вә өд јоллары, шәкәрли диабет вә с. хәстәликләр мүалиҹә олунур.

«ВИШИ» — Франсада һитлерпәрәст фашист режиминин (1940, ијул—1944 август) ады. Баш назир А. Ф. Петенин коллаборасионист (бах *Коллаборасионистләр*) һөкумәтинин олдуғу Виши ш.-нин адындан көтүрүлмүшдүр. Франса әразисинин тәгр. 1/3-ни «В.» идарә едирди. «В.»-нин деврилмәсиндә *Мүгавимәт һәрәкаты* мүһүм рол ојнамышдыр.

ВИШНЕВСКИ Александр Александрович (24.5.1906, Казан—19.11.1975, Москва)—совет ҹәрраһы, ССРИ ЕА акад. (1957). Ленин мүкафаты (1960) вә ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1970). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1966), тибб хидмәти ҝен.-полковники. 1950 илдән Сов.ИКП үзвү. ССРИ Тибб ЕА А. В. *Вишневски* ад. Ҹәрраһлыг Ин-тунун директору (1948 илдән) вә ејни заманда Совет Ордусунун баш ҹәрраһы (1956 илдән) олмушдур. В. полимерләри ҹәрраһлыгда тәтбиг етмәклә үрәк, ағҹијәр, орта дивар вә с.-нин операсијаларында ағрысызлашдырма проблемини ишләјиб һазырламышдыр. 1953 илдә дүнјада илк дәфә јерли анестезија илә үрәкдә митрал дараламаны ҹәрраһи үсулла мүалиҹә етмишдир. 1955 илдә јерли ағрысызлашдырма ишләринә ҝөрә Р. Лериш ад. Бејнәлхалг мүкафата лајиг ҝөрүлмүшдүр. Бејнәлхалг ҹәрраһлар ассосиасијасынын үзвү, Ј. Пуркин ад. Чехословакија елми тибб ҹәмијјәтинин фәхри үзвү олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, 6 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Избр. работы по хирургии и пограничным областям, т. 1—2, М., 1970; Военно-полевая хирургия, 3 изд., М., 1975 (М. И. Шрајберлә бирликдә).

Әд.: Александр Александрович Вишневский, Груд. хир., 1976, №1, с. 120.

ВИШНЕВСКИ Александр Васиљевич (4.9.1874, Дағыстанын Чирјурт аулу—13.11.1948, Москва) — совет ҹәрраһы. ССРИ Тибб ЕА акад. (1947). РСФСР әмәкдар елм хадими (1934), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1942). 1914—25 илләрдә Казанда госпитал ҹәрраһлығы клиникасына, 1926—34 илләрдә исә факултә ҹәрраһлығы клиникасына рәһбәрлик етмишдир. ССРИ Тибб ЕА Ҹәрраһлыг Ин-тунун директору олмушдур (1947). 1948 илдә һәмин ин-та онун ады верилмишдир. Јерли кејитмәнин орижинал үсулларыны, илтиһаби хәстәликләрин, иринли просесләрин, јараларын, јаныгларын вә с. хәстәликләрин новокаин блокадасы вә јағ-балзам сарғысы илә мүалиҹәси үсулларыны, һәмчинин, синир трофикасы мәсәләләрини ишләјиб һазырламышдыр. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. А. В. Вишневски ад. хатирә медалы (бүрүнҹ) тә'сис едилмишдир. В.-нин ев музеји Дағыстанын Ашағы Чирјурт аулундадыр.

Әсәри: Собрание трудов, т. 1—5, М., 1950—52.

Әд.: Захарьян С. Т., Творческий путь Александра Васильевича Вишневского, М., 1973.

ВИШНЕВСКИ Всеволод Виталјевич (21.12.1900, Петербург — 28.2.1951, Москва) — рус совет јазычысы. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). 1937 илдән Сов. ИКП үзвү. Биринҹи дүнја мүһарибәси заманы 14 јашында икән көнүллү ҹәбһәјә кетмиш, 1917 илин ијунунда ордуда болшевикләрә јахынлашмышдыр.

Петроградда 1917 ил Октјабр үсјанынын, Вәтәндаш мүһарибәсинин, Совет—Финландија мүһарибәсинин (1939—40), Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин (1-ҹи дәрәҹәли капитан) иштиракчысыдыр. 1924 илдә «Дәниз һекајәләри» мәҹмуәси нәшр едилмишдир. «Биринҹи Сувари» (1929) пјеси Вәтәндаш мүһарибәсинә һәср олунмушдур. «Гәрбдә дөјүш ҝедир» (1931, 1933 илдә нәшр едилмишдир) илк совет антифашист пјесләриндәндир. «Никбин фаҹиә» (1933) пјеси вә «Биз Кронштадтданыг» (1933) ссенарисиндә болшевик һәгигәтинин тәнтәнәси әкс етдирилмишдир. «Ленинградын ҹиварында» (1944), «Унудулмаз 1919-ҹу ил» (1949) пјесләри, «Биз рус халгыјыг» (1937) роман-филми, сәнәдли-бәдии «Мүһарибә» епопејасы (тамамланмамышдыр) вә с. әсәрләри вар. 2 дәфә Ленин ордени, 5 башга орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Собр. соч., т. 1—5, [Вступ. статьи К. Симонова и П. Верши-

горы], М., 1954—60; Избранное, М., 1966; Дневники военных лет, М., 1974.

Әд.: Азаров В. Б., Всеволод Витальевич Вишневский, М., 1966; Михайловский Н., Во главе особого экипажа, М., 1976.

ВИ́ШНУ—*Брәһманизм* вә *Һиндуизмдә* ән али аллаһлардан бири, вишнуизмдә (һиндуизмин тәригәтләриндән бири) баш аллаһ. В.—аллаһ-һимајәчи, әбәди чанлы тәбиәтин тәчәссүмүдүр. Күнәш аллаһы кими Ригведада (дини һимнләр китабы) ады чәкилир.

ВИШТА́К Степанида Демидовна (д. 17.10.1918, Кијев вил., Василково р-нунун Лосјатин к.)—тахыл вә шәкәр чуғундуру саһәсиндә јүксәк мәһсул устасы. Ики дәфә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949, 1952). 1950 илдән Сов. ИКП үзвү. УССР Кијев вил., Василково р-нундакы «Радјанска Украина» к-зунун манғабашчысы. 1948—67 илләрдә В. јүксәк әмәк көстәричиләри әлдә етмишдир. ССРИ Али Советинин (4—9-чу чағырыш) депутаты, Сов.ИКП 20—25-чи гурултајларынын нүмајәндәсидир. 6 дәфә Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВЫ́БОРГ—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Сајма каналы јахынлығындадыр. Фин көрфәзи саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 71 мин (1976). Електрик аләтләри, балыгчылыг сәнајеси аваданлығы, тикинти материаллары истеһсал едилир. Јејинти вә јүнкүл сәнаје мүәссисәләри, авиатехника вә тибб мәктәбләри, өлкәшүнаслыг музеји, В. И. Ленинин Ев-музеји вар. В. р-ну дәнизсаһили иглим курортудур. Јашајыш мәскәни кими 12 әсрдә новгородлулар тәрәфиндән салынмышдыр. Русијада вә Финландијада ингилаби һәрәкатда ролу олмушдур. В. васитәсилә кизли әдәбијјат вә силаһ апарылырды. В. И. Ленин 1917 илин сентјабр—октјабрында В.-да кизли шәраитдә јашамышдыр. 1918—40 илләрдә Финландијаја дахил олан В. Финландија илә сүлһ мүгавиләсинә әсасән ССРИ-јә верилмишдир (1940, март).

ВЫГ—Карелија МССР-дә чај. Уз. 237 *км*, һөвзәсинин саһ. 27 100 *км²*-дир. Верхотинноје көлүндән ахыр. Выгозеро көлүнә төкүләнәдәк (135 *км*) Јухары Выг, көлдән чыхдыгдан сонра (102 *км*) Ашағы Выг адланыр. Ашағы В. Беломорск ш. јахынлығында Онега көрфәзинә төкүлүр. Выгозеро илә бирликдә Ашағы В. Ағ дәниз-Балтик каналы системинә дахилдир.

ВЫГО́ЗЕРО, Выгозеро су анбары, Выг, Боброво је—Карелија МССР-дә су анбары. 1933 илдә Ағ дәниз-Балтик каналы чәкиләркән, Ашағы Выг чајы вә Выгозеро көлүндә су сәвијјәсинин галхмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир Саһ. 1250 *км²*, һәчми 6,5 *км³*, орта дәринлији 6,2 *м*, макс. дәринлији тәгр. 24 *м*-дир. В.-ја Јухары Выг, Вожма, Секежа вә Онда чајлары төкүлүр. В.-дан Ашағы Выг чајы ахыр. Балыг овланыр. Секежа ш. вә Надвоитсы гэс. В. саһилиндәдир.

ВЫГО́ТСКИ Лев Семјонович (17.11.1896, Орша—11.6.1934, Москва)—совет психологу, проф. Психолокијада мәдәни-тарихи нәзәријјәнин баниси. 30-чу илләрдә сов. психолокијасынын марксист фәлсәфә әсасында јенидән гурулмасында фәал иштирак етмишдир. Психолокијанын мүхтәлиф саһәләри (үмуми, кенетик вә ушаг психолокијасы, дефектолокија вә психопатолокија) үзрә тәдгигатлар апармыш, мүрәккәб психи функсијалары өјрәнмәк үчүн јени методлар ишләјиб һазырламыш, тәфәккүр вә нитг проблемини кениш планда тәдгиг етмиш, ушағын психи инкишафында тә'лимин апарычы ролуну көстәрмишдир. О, диалектик материализм әсасында бир сыра буржуа психоложи нәзәријјәләрини (персонализм, кешталт-психолокија, биһевиоризм вә с.) тәнгид етмишдир.

Әсәрләри: Избранные психологические исследования, М., 1956; Развитие высших психических функций, М., 1960; Психология искусства, М., 1965, 2 изд., М., 1968.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

ВЫ́ДРА (Vydra) Ватслав (29.4.1876, Плзен—13.4.1953, Прага)—Чехословакија актјору. Чехословакија Республикасынын халг артисти (1946). 1893 илдән өлкәнин мүхтәлиф театрларынын сәһнәсиндә чыхыш етмишдир. Прагадакы Милли театрда актјор (1922 илдән) вә бәдии рәһбәр (1945—49 илләрдә) ишләмишдир. Әсас ролларры: Керо, Крал Лир, Јули Сезар (А. Ирасек вә В. Шекспирин ејниадлы пјесләриндә), Фамусов («Ағылдан бәла», А. С. Грибоједов), Берест («Платон Кречет», А. Корнејчук) вә с. В. образларын психолокијасыны, еһтирас вә дүшүнчәләрини усталыгла ача билмишдир. «Сөз истәјирәм» (1940), «Һәјат вә инчәсәнәтдәки јолум» (1948) китабларынын мүәллифидир.

ВЫ́КСА—РСФСР Горки вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Металлуркија, машынгајырма, тахта-шалбан з-длары, металлуркија техникуму вар. 18 әсрин икинчи јарысында салынмышдыр.

ВЫМ—Коми МССР-дә чај. Вычегда чајынын сағ голу. Уз. 499 *км*, һөвзәсинин саһ. 25 600 *км²*-дир. Тиман тәпәлијиндән башланыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур. Ағач ахыдылыр. Веслјана чајынын төкүлдүјү јердән кәмичилијә јарарлыдыр.

ВЫ́МПЕЛ (һолландча wimpel)—1) енсиз, узун, учу һачаланмыш бајраг. Сәфәрдә олан һәрби кәминин дор ағачында галдырылыр вә кәминин һансы дөвләтә мәнсуб олдуғуну билдирир; 2) тәјјарәләрдән почт, мә'лумат вә с. атмаг үчүн истифадә едилән узун парлаг лентли гуту; 3) кечмишдә В. дөјүш кәмиләринин сајына ишарә иди (мәс., бир нечә В.-дән ибарәт ескадра); 4) бәдән тәрбијәси саһәсиндәки мүвәффәгијјәтләрә көрә вә идманчылар арасында хатирә рәмзи кими верилән мүхтәлиф формалы (енсиз вә узун, үчбучаг шәкилли вә с.) кичик бајраг; 5) ССРИ мүдафиә назиринин икидлик вә һәрби рәшадәтә көрә тә'сис етдији хүсуси мүкафат.

ВЫ́РТСЈАРВ—Ест.ССР-дә көл. Саһ. 270 *км²*. Орта дәринлији 2,8 *м*, ән дәрин јери 6 *м*-дир. Көлә Вјајке-Емајыки чајы төкүлүр. Чуд көлүнә төкүлән Емајыки чајы В.-ын шм. һиссәсиндән башланыр. В. вә Емајыки чајы кәмичилијә јарарлыдыр. Балыгла зәнкиндир. Шәрг саһилиндә Ест.ССР ЕА Зоолокија вә Ботаника Ин-тунун Лимноложи ст. вар.

ВЫСО́КАЈА—Орта Уралын ш.-индә дағ. Нижни Такил ш. јахынлығындадыр. Һүнд. 380 *м*. Порфир вә сијенитләрдән тәшкил олунмушдур. 1721 илдән ишләдилән зәнкин магнетит јатаглары вар.

ВЫСО́ТСКОЈЕ МӘДӘНИЈЈӘТИ — УССР-ин Лвов вә Тернопол вил.-ләри әразисиндә јајылмыш сон Тунч вә еркән Дәмир дөврүнә (е.ә. 10—6 әсрләр) аид археоложи мәдәнијјәт. Лвов вил. Броды р-нунун Высотскоје к. јахынлығындакы гәдим гәбиристанын ады илә адландырылмышдыр. В.м. үчүн курғансыз гәбиристанлар характерикдир. Өлүләр бә'зән јандырылырды. Газынтылар заманы кил вә метал габлар, әмәк аләтләри, силаһлар вә с. тапылмышдыр. Метал әшјалар, әсасән, тунчдан, гисмән дәмирдәндир. В.м.-нин јајылдығы әразидә јашајан тајфалар әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. В.м. *Лужисе мәдәнијјәтинин* тә'сири илә јаранмышдыр.

Әд.: Канивец В. И., Вопросы хронологии Высоцкой культуры, «Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР», 1955, № 4.

ВЫСПЈА́НСКИ (Wyspiański) Станислав (15.1.1869, Краков — 28.11.1907, Краков)—полјак јазычысы, рәссам вә театр хадими. Ј. *Матејконун* тәләбәси олмушдур. «Әфсанә» (1897), «Бөјүк Казимеж» (1900) вә с. әсәрләринин мөвзусу Полша тарихиндән алынмышдыр. «Варшавалы гадын» (1898), «Тој» (1901), «Азадлыг» (1903), «Нојабр кечәси» (1904), «Акропол» (1904) драмларында полјак халгынын милли азадлыг мүбаризәси, полјак буржуа чәмијјәтинин ифласы тәсвир едилир. Лирик ше'рләр дә јазмышдыр. Графика, фреска, витраж вә с. рәссамлыг әсәрләри вар.

Әсәри: Драмы, М., 1963.

Әд.: Витт В., Станислав Выспянский. В кн.: История польской литературы, т. 2, М., 1969.

ВЫ́ТЕГРА — РСФСР Вологда вил.-ндә чај. Уз. 64 *км*, һөвзәсинин саһ. 1670 *км²*-дир. Маткозеро көлүндән башланыр. Онега көлүнә төкүлүр. *Волга-Балтик су јолунун* мүһүм һиссәләриндән биридир.

ВЫ́ХВАТИНСЫ—Молд.ССР-ин Рыбнитса р-нунда (Днестрин саһилиндә) кәнд. 1946 илдә В. јахынлығындакы мағарада сон Ашөл дөврүнә аид Палеолит мәскәни ашкар едилмишдир. Чахмагдашыдан чапачаг, башга аләтләр, һејван (мамонт, мағара ајысы вә с.) сүмүкләри тапылмышдыр. Мағарадан бир гәдәр аралы е.ә. 2-чи минилликә аид гәбиристан да вар. Гәбирләрдән чахмагдашы, сүмүк, сахсы вә мисдән мәишәт шејләри, сүмүкдән вә килдән һазырланмыш гадын фигурлары тапылмышдыр.

ВЫ́ЧЕГДА—РСФСР Архангелск вил. вә Коми МССР-дә чај. Шимали Двинанын ән бөјүк голу. Уз. 1130 *км*, һөвзәсинин саһ. 121 мин *км²*. Тиман тәпәлијинин ч. кәнарындан башланыр. Јухары ахыны енсиз, астаналы, ашағы ахыны енли, сакитдир. Чајын јатағы боју чохлу ахмазлар вә көлләр вар. Әсасән, гар сулары илә гидаланыр. Нојабрын әввәлләриндән апрелин ахырларынадәк донмуш олур. Әсас голла-

ры: Нем, Шимали Келгма, Сысола (солда), Вол, Вишера, Вым (сағда). Ағач ахыдылыр. Јазда 959 *км*, јај-пајыз дөврүндә 693 *км* мәсафәдә кәмичилијә јарарлыдыр. Мүһүм кәми дајаначаглары: Јаренск, Межог, Ајкино, Сыктывкар, Солвычегодск, Уст-Кулом.

ВЫШЕЛЕ́ССКИ Серкеј Николајевич (20.10.1874, индики БССР, Витебск вил.-нин Обол гәс. — 14.1.1958, Москва) — совет епизоотологу. БССР ЕА акад. (1928), В. И. Ленин ад. ҮИКТЕА-нын фәхри үзвү (1956), РСФСР әмәкдар елм хадими (1940). Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). В. 1906 иләдәк Белорусијада вә Азәрб.-да бајтарлыг практикасы илә, сонралар елми-педагожи ишлә мәшғул олмушдур. В. һејванларда гарајара, таун, гызылјел, вәрәм, бруселлјоз, атларда манго вә с. хәстәликләрин нәзәри вә тәчрүби мәсәләләрини ишләмишдир. ССРИ-дә епизоотолокијаја даир илк дәрслији В. һазырламышдыр.

Әсәрләри: Частная эпизоотология, М., 1935; Частная эпизоотология, под ред. С. Н. Вышелесского, М., 1940; 3 изд., М., 1954.

Әд.: Метелкин А. И., С Н, Вышелесский, «Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии», 1958, № 11, с. 148.

ВЫШИ́НСКИ Андреј Јануарјевич (10.12.1883, Одесса—22.11.1954, Нју-Јорк, АБШ)—совет дөвләт хадими, һүгугшүнас вә дипломат, ССРИ ЕА акад. (1939). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү (1903 илдән 1920 иләдәк меншевик партијасынын үзвү). Бакы Фәһлә Депутатлары Советинин катиби (1905—06), Русијада 1905—07 илләр ингилабы дөврүндә Бакыда дөјүш дружинасы гәраркаһынын рәһбәрләриндән бири олмушдур [Хәзәр дәнизчиләринин үмуми тә'тили (1906) һаггында хатирәләри вар]. 1913 илдән әдәби вә педагожи фәалијјәт көстәрмиш, Москва Дөвләт Унтинин ректору (1925—28), РСФСР Халг Маариф Комиссарлығынын коллекија үзвү (1928—31) олмушдур. 1931 илдән әдлијјә органларында ишләмиш, ССРИ Прокурору (1935—39), ССРИ ХКС сәдринин мүавини (1939—44), ССРИ харичи ишләр назиринин мүавини (1940—49), ССРИ харичи ишләр назири (1949—53), 1953 илин мартындан мүавини, ССРИ-нин БМТ-дә даими нүмајәндәси (1953—54) олмушдур. Сов.ИКП-нин 18—19-чу гурултајларында МК үзвү сечилмиш, ССРИ Али Советинин (1—4 чағырыш) депутаты олмушдур. 7 орден, һабелә медалларла тәлтиф едилмишдир.

В. дөвләт вә һүгуг мәсәләләринә аид әсәрләрин мүәллифидир. Нәзәри әсәрләриндә совет дөвләтинин вә һүгугунун характеристикасы дүзкүн верилмәмиш вә дөвләти чинајәт ишләриндә сүбут кими мүттәһимин е'тирафынын әһәмијјәти шиширдилмишдир. Бу сәһвләр практикада сосиалист ганунчулуғунун чидди позулмасына сәбәб олмушдур.

«ВЫ́ШКА» — Азәрб. КП МК-нын күндәлик гәзети. 1928 илин мартындан рус дилиндә Бакыда нәшр едилир. 1963 ил мајын 1-дәк Азәрб.КП Бакы Комитәсинин органы иди. «В.» халг күтләләринин сосиализм гуручулуғуна чәлб олунмасында, Азәрб. фәһләләринин бејнәлмиләл әлагәләринин мөһкәмләндирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. 30-чу илләрдә Алманија КП МК-нын органы «Роте Фане» гәзетинин кечичи Гырмызы Бајрағы уғрунда Бакы сәнаје мүәссисәләринин јарышыны тәшкил етмишдир. «В.» биринчи бешилликләр дөврүндә Бакы нефтчиләринин Донбас шахтачылары вә Ленинград металлурглары илә, Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә Сумгајыт илә Укр.ССР вә Күрч.ССР металлургларынын, Азәрб. вә Башг.МССР кимјачыларынын јарышыны тәшкил етмәјин тәшәббүскары олмушдур. Гәзет респ. игтисадијјатынын инкишафы проблемләринә, коммунист тәрбијәси мәсәләләринә, Азәрб. әмәкчиләри илә гардаш респ. зәһмәткешләринин достлуг әлагәләринә кениш јер верир. Күндәлик тиражы 100 мин нүсхәдир (1977).

ВЫШНЕГРА́ДСКИ Иван Алексејевич (1.1.1832, Вышни Волочјок—6.4.1895, Петербург)—рус алими вә дөвләт хадими, автоматик тәнзимләмә нәзәријјәсинин баниси, Петербург ЕА фәхри үзвү (1888).

1875 илдән Петербург технложи ин-тунун директору. Машынгајырманын нәзәри әсаслары курсуну тәдрис програмына дахил етмишдир. В. Русијада ән јахшы дәрслик сајылан «Елементар механика»ны дәрч етдирмишдир (1860). «Дүзүнә тә'сирли тәнзимләјичиләр» әсәриндә тәнзимләјичиләрин һесабланма методуну вермишдир (1877). Тәнзимләмә системинин дајаныглыг шәртини мүәјјәнләшдирмишдир (Вышнеградски критериси). В. призматик барыт һазырлајан автоматик прес, бир сыра галдырычы машын, материаллары сынагдан кечирмәк үчүн прес, чај портларында механики јүквуран машын вә с. конструксијасыны јаратмышдыр. 70-чи илләрин 2-чи јарысындан елми вә педагожи фәалијјәтдән узаглашмышдыр. 1888—92 илләрдә В. малијјә назири олмушдур.

Әсәри: Теория автоматического регулирования (башгалары илә бирликдә), М.—Л., 1949.

Әд.: Андронов А. А., И. А. Вышнеградский. В кн.: Люди русской науки (кн. 4), М., 1965.

ВЫ́ШНИ ВОЛОЧЈО́К—РСФСР Калинин вил.-ндә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 75 мин (1976). Мүһүм тохучулуг сәнајеси мәркәзидир. Памбыг парча комбинаты, әјиричилик-тохучулуг вә трикотаж ф-кләри, кәтан е'малы, ашы чөвһәри, механики, шүшә, ағач е'малы з-длары, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, тохучулуг техникуму, тибб мәктәби, драм театры, өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ВЈА́ЗЕМСКИ Пјотр Андрејевич (23.7.1792, Москва—22.11.1878, Баден-Баден)—рус шаири, әдәбијјат тәнгидчиси, князь, 1812 ил Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы. Кәләчәк декабристләрлә таныш олмуш, мүхалифәтчи көрүшләринә көрә һәрби хидмәтдән узаглашдырылмышдыр. Сонралар сараја јахын олмуш, 1856—58 илләрдә сензураја башчылыг етмишди. Вәтәндашлыг лирикасы вә сатиралары («Петербург», 1818; «Һиддәт», 1820 вә с.) декабрист поезијасына јахындыр. «Рус аллаһы» (1828) сатирасы чар бүрократијасы әлејһинә јөнәлдилмишдир. «*Арзамас*»ын үзвү олмуш, лакин 40-чы илләрдә јаздығы мәгаләләрдә В. Г. Белински идејаларынын әлејһинә чыхмышды. 1848 ил ингилабындан сонракы ше'рләриндә ингилаба зидд вә монархист әһвали-руһијјә һакимдир.

Әсәрләри: Стихотворения, М.—Л., 1962; Записные книжки (1813—1848), М., 1963.

Әд.: Гиллельсон М. И., П. А., Вяземский. Жизнь и творчество, Л., 1969.

ВЈА́ЗЕМСКИ—РСФСР Хабаровск өлкәсиндә шәһәр. Вјаземски р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст. Д.ј. нәгл. вә мешә тәсәррүфаты мүәссисәләри, ағач е'малы комбинаты, тәрәвәз консерви, механики-тә'мир, кәрпич з-длары, мешә техникуму вә с. вар.

ВЈА́ЗМА — РСФСР Смоленск вил.-ндә чај. Днепр чајынын сол голу. Уз. 147 *км*, һөвзәсинин саһ. 1350 *км*²-дир. Вјазма ш. В. саһилиндәдир. Гәдимдә Волга, Ока вә Днепр чајларынын јухары һөвзәләрини бојунлар реаситәсилә әлагәләндирән јолун бир һиссәси олмушдур.

ВЈА́ЗМА — РСФСР Смоленск вил.-ндә шәһәр. Вјазма р-нунун мәркәзи. Вјазма чајы саһилиндәдир. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 50 мин (1976). Машынгајырма, д.ј. нәгл., тикинти материаллары, тохучулуг вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, електрик машынгајырмасы техникуму, тибб мәктәби, тарих-өлкәшүнаслыг музеји вар. 9—10 әсрләрдә салынмышдыр.

ВЈА́НА (Wien)—Австријанын пајтахты. Алп д-рынын әтәкләриндә, Дунајын саһилиндәдир. Иглими мүлајимдир. Орта темп-р јанварда —1,5°C, ијулда тәгр. 20°C-дир. Авропада ән бөјүк нәгл. говшагларындан бири (12 д.ј. хәтти, бејнәлхалг әһәмијјәтли аеропорт вә с.). Саһ. 415 *км*². Әһ. 1680 мин (1976).

В. шәһәр органлары ејни заманда В. әјаләтинин (әразисинин) идарә органларыдыр; белә ки, В. Ичма Шурасы—ландтагын, шәһәр сенаты—әрази һөкумәтинин, бургомистр—ландһауптманын вә с. функсијаларыны да дашыјырлар. Ичма Шурасыны В. әһалиси сечир. Ичма Шурасы В. бургомистрини, шәһәр сенатыны сечир.

В. макистратына бургомистр, шәһәр мүшавирләри, макистратын директору вә с. дахилдир. В. бургомистри вә она табе органлар бүтүн федерасија адындан ичраедичи һакимијјәти һәјата кечирир вә бу заман билавасitә Австрија һөкумәтинә табе олур.

1 әсрдә В.-нын јериндә Рома лекионерләринин Виндобона адлы һәрби дүшәркәси олмушдур. 11—12 әсрләрдә мүһүм тичарәт јолу үстүндә јерләшмиш В. (бу ада илк дәфә 881 ил, сонра исә 1030 ил мәнбәләриндә тәсадүф едилир). Австријанын мүһүм шәһәрләриндән иди. 12 әсрин орталарындан Австрија һерсогларынын игамәткаһы олмушдур. 1805 вә 1809 илләрдә В.-ны I Наполеон ишғал етмишди. Австријада 1848—49 вә 1918 илләр ингилабы дөврүндә мүбаризә мәркәзи иди. 1867—1918 илләрдә В. Австрија-Мачарыстанын пајтахты олмушдур. 1918 ил нојабрын 3-дә В.-да Австрија Коммунист Партијасынын әсасы гојулмуш, нојабрын 12-дә и.-ә

Вјана. 1. Шәһәрин үмуми көрүнүшү. 2. Һофбург сарајы. 3. Парламент бинасы. 1873—83. Ме'мар Т. Е. Һансен. 4. В. А. Мотсарта абидә.

Австрија Республикасы е'лан едилмишдир. 1938 ил мартын 12-нә кечән кеҹә алман-фашист гошунлары В.-ја дахил олду; шәһәр ишғал едилди. 1945 ил апрелин 13-дә ағыр дөјүшләрдән сонра В. Совет Ордусу тәрәфиндән азад олунду [бах *Вјана әмәлијјаты (1945)*] вә мүттәфигләрин разылығы илә шәһәр 4 ишғал зонасына (совет, американ, франсыз вә инкилис) бөлүндү. 1955 илин мајында В.-да сүлһ мүгавиләси имзаланды; һәмин мүгавиләјә көрә, Австрија јенидән мүстәгил дөвләт олду [бах *Австрија илә дөвләт мүгавиләси (1955)*] вә 1955 илин октјабрында Австрија парламенти даими битәрәфлик һаггында ганун гәбул етди.

ССРИ-нин вә дикәр сосиалист өлкәләринин тәшәббүсү илә 1973 илин августундан В.-да Мәркәзи Авропада силаһлы гүввәләри вә силаһлары гаршылыглы сурәтдә азалтмаға даир Варшава мүгавиләси иштиракчысы олан өлкәләрлә НАТО дөвләтләри арасында данышыглар апарылыр.

В.-да В. В. Мотсарт, Л. Бетһовен, Ф. Грилпартсер, С. Свејг, Г. И. Мендел вә б. јашајыб јаратмышлар.

В. өлкәнин сијаси, игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзидир. Австрија әһалисинин тәгр. 1/4-и, сәнаје мәһсулу истеһсалынын тәгр. 2/5-си, банк капиталынын 4/5-ү бурада мәркәзләшмишдир. Машынгајырма, електротехника, радиоелектроника, дәгиг механика вә оптика, ҹиһазгајырма, дәзкаһгајырма, полиграфија аваданлығы, нефткимја (әчзачылыг, косметика, фотокимја), јејинти, тохуҹулуг, дәри-ајаггабы сәнајеси, нефт е'малы з-ду, метрополитен вә с. вар.

В.-нын чох һиссәси Дунајын сағ саһилиндә, Алп дағларынын шм.-ш. голу олан Вјана Мешәсинин әтәјиндә салынмышдыр. Ваһид ме'марлыг композисијасы, кениш ансамбллары, јарашыглы бина вә парклары, чохлу абидә вә фәвварәләринә көрә В. Авропанын ән көзәл шәһәрләриндән сајылыр. Шәһәрин мәркәзиндә чохлу ме'марлыг абидәси вар (мүгәддәс Стефан килсәси, 12—15 әсрләр; Санкт-Марија-ам-Кештаде готик килсәси, 1330—1414; Милли китабхана, 1723—35). В.-нын ме'марлығында *барокко* үслубунда тикилмиш биналар—мүгәддәс Карл Борромеј килсәси (1716—39), Шенбрунн (1695—1700), Швартсенберг (1697—1723) сарајлары әсас јер тутур. В.-нын шм.-ында, Вјана Мешәси јахынлығында зәнкин вилла вә маликанәләр, ч., ш. вә г.-дә, хүсусилә Дунајын сол саһилиндә з-длар вә фәһлә р-нлары јерләшир. 19—20 әсрләрдә В.-да дәбдәбәли еклектик биналар (Опера, 1861—69, парламент, 1873—83, ратуша, 1872—83, Бәдии-тарихи вә Тәбиијјат тарихи музејләри, 1872—81, «Бургтеатр», 1874 — 88), мүасир үслубда гәрб вағзалы (1950—54), Рингтурм көјдәләни (1953 — 55), Штадтһалле универсал залы (1955—58) вә с. тикилмишдир. 70-ҹи илләрдә В.-да бир сыра јашајыш комплекси вә иҹтимаи биналар инша едилмишдир.

В.-да али мәктәбләр (ун-т, али техники мәктәб, дүнја тиҹарәт ин-ту, тәсвири сәнәт академијасы вә с.), Австрија ЕА, чохлу елми-тәдгигат ин-ту вә ҹәмијјәти, милли китабхана, Австрија, Албертина вә Тәсвири Сәнәт Академијасы галерејалары, Ј. Һајдн, В. Мотсарт, Л. Бетһовен вә Ф. Шуберттин ев музејләри, В. дөвләт опера театры вә с. театрлар вар.

ВЈА́НА АРБИТРАЖЛАРЫ (1938 вә 1940)—Чехословакија вә Румынија әразисинин хејли һиссәсинин Маҹарыстана верилмәси һаггында Алманија вә Италијанын фашист һөкумәтләри нүмајәндәләринин Вјанада имзаладыглары ики гәрарын ады. Биринҹи гәрара (1938, 2 нојабр) көрә Чехословакија Словакијанын вә Закарпат Украјнасынын ҹ. р-нларыны (үмуми саһәси 11 927 *км*², әһ. 1 млн.-дан чох), икинҹи гәрара (1940, 30 август) көрә исә Румынија Шимали Трансилванијаны Маҹарыстана вермәјә мәҹбур олдулар (43 492 *км*², 2,4 млн.). Алманија икинҹи арбитраж нәтиҹәсиндә Румынија вә Маҹарыстан арасында зиддијјәтләрин кәскинләшмәсиндән онларын һәр икисини өзүндән там асылы вәзијјәтә салмаг үчүн истифадә етди. В.а. Парис сүлһ мүгавиләсинә (1947) әсасән рәсмән ләғв олунду.

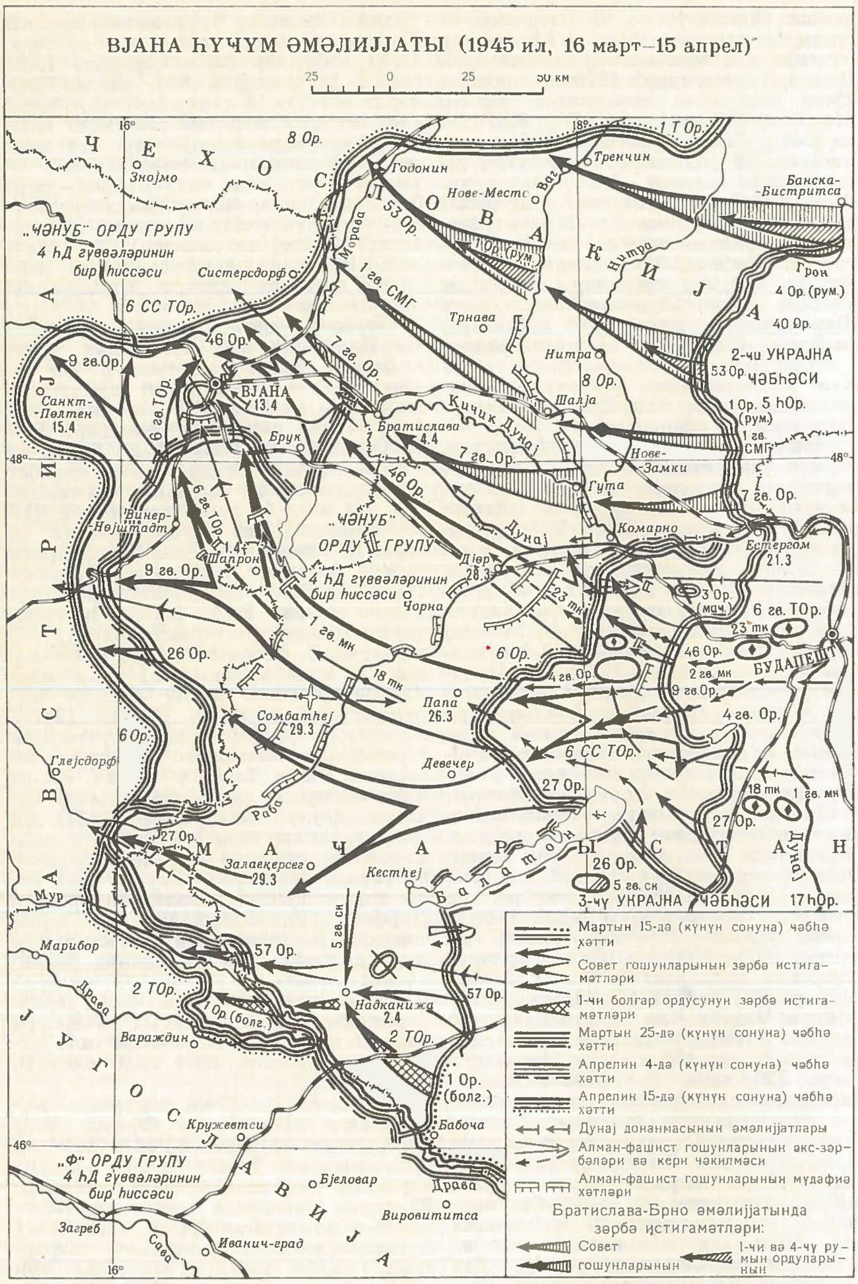
ВЈА́НА ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1945)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет гошунларынын Маҹарыстанын гәрб һиссәсини вә Вјананы азад етмәк уғрунда һүҹум әмәлијјаты (16 март—15 апрел). В.ә.-на 3-ҹү Украјна ҹәбһәси (Ф. И. Толбухин) гошунлары (6 үмумгошун, 1 танк, 1 һава ордусу, 4 корпус), 2-ҹи Украјна ҹәбһәсинин (Р. Ј. Малиновски) 46-ҹы ордусу вә 1 корпусу, һәмчинин Дунај Һәрби Донанмасы ҹәлб едилмишди. Совет гошунлары мартын 16-дан апрелин 4-дәк дүшмәнин мүдафиәсини јарды, дүшмәнин «Ҹәнуб» орду групуну мәғлуб едиб Вјанаја јахынлашды. В.ә. кедишиндә совет гошунлары алман-фашист ордусунун Вјана груплашмасыны да дармадағын етди. Апрелин 13-дә Вјана азад олунду. Вјананын азад едилмәси уғрунда вурушмаларда совет гошунлары 130 мин нәфәр әсир алды. Дүшмәнин 32 дивизијасы дармадағын едилди. В.ә.-нын мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасы Чехословакијанын азад едилмәсинә шәраит јаратды вә Југославијанын азад олунмасыны сүр'әтләндирди. В.ә. нәтиҹәсиндә Австрија халгы фашист әсарәтиндән хилас олду. В.ә.-нда 223-ҹү Азәрб. дивизијасы да иштирак етмишдир. Дивизија Вјана јахынлығындакы вурушмаларда фәргләндијинә көрә Гырмызы Бајраг ордени илә тәлтиф олунмушдур. Бах, ҹәһ. 504.

ВЈА́НА ИНТЕРНАСИОНАЛЫ — бах *«Икијарым Интернасионал»*.

ВЈА́НА КЛАССИК МӘКТӘБИ—18 әсрин икинҹи јарысы—19 әсрин биринҹи рүбүндә Вјанада формалашмыш мусиги ҹәрәјаны; әсасыны Ј. Һајдн вә В. А. Мотсарт гојмушлар. Опера ислаһатына Вјанада башламыш Х. В. Глјук да бу мәктәбин нүмајәндәсидир. В.к.м.-нин ән јүксәк наилијјәти Л. Бетһовенин јарадыҹылығы илә бағлыдыр. В.к.м. бәстәкарларындан һәр биринин ајры-ајрылыгда өз фәрди јарадыҹылыг симасы олса да, һәјата никбин мүнасибәт, керҹәклији инкишафда экс етдирмәк, һуманизм вә хәлгилик онларын әсәрләринә хас үмуми ҹәһәтләрдир. В.к.м. мусиги тарихиндә мүһүм мәрһәлә тәшкил едир.

Әд.: Левик Б. С., История зарубежной музыки, в. 2, М., 1966.

ВЈА́НА КОНГРЕСИ (1814—15)—Авропа дөвләтләри коалисијасынын Наполеон Франсасына гаршы мүһарибә-

ВЈАНА ҺҮЧУМ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1945 ил, 16 март–15 апрел)

сини баша чатдыран бејнәлхалг конгрес, Галиб дөвләтләрин (Русија, Инкилтәрә, Австрија вә Пруссија) тәшәббүсү илә чағырылмышды (Вјана, сентјабр, 1814—ијун, 1815). В.к.-ндә Түркијәдән башга бүтүн Авропа дөвләтләри тәмсил олунмушду. Башлыча вәзифәләри *Бөјүк Франса ингилабы* вә Наполеон мүһарибәләри заманы ләғв едилмиш феодал гајдаларыны бәрпа етмәк, ингилаби вә милли азадлыг һәрәкатлары илә мүбаризә, Франсада Наполеон режиминин вә Авропаны јенидән ишғал етмәк чәһдләринин бәрпа олунмајачағына тә'минат јаратмаг, Авропаны вә мүстәмләкәләри јенидән бөлүшдүрмәк јолу илә галиб дөвләтләрин әрази иддиаларыны тә'мин етмәк иди.

1815 ил ијунун 9-да имзаланмыш јекун сәнәдинә әсасән Франса ишғал етдији әразиләрдән мәһрум олду, онун ш. сәрһәдләриндә ара дөвләтләриндән ибарәт сәдд јаранды, Исвечрә јени әразиләр һесабына күчләндирилди, Италијада Сардинија краллығы бәрпа олунду, кечмиш Варшава һерсоглуғунун әразиси (Торна, Познан, Шәрги Галисија вә Краков маһалындан башга) Русијаја верилди. Краков «сәрбәст шәһәр» статусу алды. Австријанын шимал-шәрги Италијада һөкмранлығы јенидән тә'мин олунду; о, Шәрги Галисијаја јијәләнди вә јенидә јарадылмыш «Алман иттифагы»нда үстүн мөвге тутду. Пруссија Саксонијанын шм. һиссәсинә, Познана, Рејнин сол саһил торпагларына вә Вестфалијанын бөјүк һиссәсинә саһиб олараг Франса вә Нидерланд Краллығы (Белчика илә Һолландијанын бирләшмәсиндән јаранмышды) илә һәмсәрһәд олду. Рүкен а. вә Исвеч Померанијасы да Пруссијаја верилди [бах *Кил сүлһ мүгавиләләри (1814)*]. Норвеч Исвечә гатылды. Италија бир сыра әлаһиддә дөвләтләрә парчаланды. Мүһарибәләр кедишиндә Һолландија вә Франсадан алынмыш Малта а., Кап мүстәмләкәси вә Сејлон а. Инкилтәрәнин һакимијјәти алтында галды.

В.к.-нин мүәјјән етдији дөвләтләрарасы мүнасибәтләр системи *Мүгәддәс иттифагын* јарадылмасы илә тамамланды. 19 әсрин 30-чу илләринин әввәлләриндә Франса, Испанија, Португалија вә Италијанын ч.-унда баш верән ингилаблар Вјана данышыглары системинә бөјүк зәрбә вурду. *Крым мүһарибәси (1853—56)*, Италијанын (1860—61) вә Алманијанын бирләшдирилмәси (1866—71) илә В.к.-ндә мүәјјән олунмуш мүнасибәтләр системи тамамилә дағылды.

Әд.: Зак Л. А., Монархи против народов. Дипломатическая борьба на развалинах наполеоновской империи, М., 1966.

ВЈА́НА МЕШӘСИ, Винервалд (Wienerwald) —Австријада дағ массиви. Шәрги Алп д-рынын шм.-ш. голу. Уз. тәгр. 50 *км*, һүнд. 890 *м*-э гәдәрдир. Әсасән, флиш сүхурларындан тәшкил олунмушдур. Јамачлары фыстыг вә палыд мешәләридир. Вјана әһалисинин истираһәт јеридир.

ВЈАТИЧЛӘР—Ока чајы һөвзәсинин бир һиссәсиндә јашамыш шәрги славјан тајфасы. Әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмушлар. 9—10 әсрләрдә *хәзәрләрә*, сонралар исә Кијев кнјазларына хәрач верән В. 12 әсрин әввәлләринәдәк сијаси мүстәгиллијини горуја билмишдиләр. 11—14 әсрләрдә В. арасында феодал мүнасибәтләри инкишаф етмишди. 11—12 әсрләрдә В.-ин әразисиндә Москва, Колтеск, Дедослав, Неринск вә с. шәһәрләр мејдана кәлмишди. 12 әсрин 2-чи јарысында В.-ин әразиси Суздал вә Чернигов кнјазлыглары арасында бөлүшдүрүлдү. В.-ә мәхсус курганлар Оканын јухары бојунда вә Јухары Донда јајылмышдыр.

Әд.: Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, 2 изд., М., 1953.

ВЈА́ТКА—РСФСР Киров вил. вә Тат.МССР-дә чај. Кама чајынын сағ голу. Уз. 1314 *км*, һөвзәсинин саһ. 129 мин *км*^{2}-дир. Удм.МССР-ин шм.-ында Јухары Кама јүксәклијиндән башланыр. Әсасән, гар сују илә гидаланыр. Нојабрын 1-чи јарысындан апрелин 2-чи јарысынадәк донмуш олур. Әсас голлары: Кобра, Летка, Великаја, Молома, Пижма (сағда), Чепса, Быстритса, Воја, Килмез (солда). Балыгла зәнкиндир. Ағач ахыдылыр. Мәнсәбиндән Киров ш.-нәдәк (700 *км*), јазда исә Кирс кәми дајаначағынадәк (1000 *км*-дән чох) кәмичилијә јарарлыдыр. Әсас кәми дајаначаглары: Киров, Котелнич, Советск, Вјатские Поляны.

ВЈА́ТКА—РСФСР-дә вилајәт мәркәзи олан Киров шәһәринин кечмиш (1780—1934 илләрдә) ады.

ВЈА́ТКА ӨЛКӘСИ—Вјатка чајынын јухары, гисмән орта ахары һөвзәсиндә коми, удмурт (6—10 әсрләрдән) вә

марилэрин (10 эсрдэн) јашадығы вил. 14 эсрин 2-чи јарысында Вјатканын орта ахары бојунча рус, мэскэнлэри салынмышды. 14 эсрдэ феодал мүнасибэтлэри јаранмышды. 1489 илэдэк В.ө. мүэјјэн гэдэр мүстэгил олмуш, 1489 илдэ Москва кнјазлығына бирлэшдирилмишди. «В.ө.» термини 17—18 эсрлэрдэ дэ ишлэдилирди.

ВЈА́ТСКИЈЕ ПОЛЈА́НЫ — РСФСР Киров вил.-ндэ шэhэр. Вјатка чајы саhилиндэ кэми дајаначағы. Д.ј. ст. Машынгајырма (мотороллер вэ с.) з-ду, јејинти сэнајеси мүэссисэлэри (эт комбинаты, сүд з-ду), техникум вар.

ВЈЕ́ДМА (Viedma)—Аркентинада бузлаг көлү. Патагонија Анд д-рынын ш. јамачында 254 *м* јүксэкликдэдир, Саh. 1100 *км²*. В.-дан Лаго-Архентино көлүнэ Леона чајы ахыр. Туризм инкишаф етмишдир.

ВЈЕ́ННА (Vienne)—Франсанын г.-индэ чај. Луара чајынын сол голу. Уз. 372 *км*-дир. Мэркэзи Франса массивиндэн башланыр. Мэнсэбиндэн 75 *км* мэсафэдэ кэмичилијэ јарарлыдыр. Лимож ш. В. саhилиндэдир.

ВЈЕНТЈА́Н—Лаосун пајтахты. Вјентјан әјалэтинин инз. м. Меконг чајынын сол саhилиндэ порт. Нэгл. говшағы. Аеропорт. Әh. 220 мин (1976). Өлкэнин игтисадијјат мэркэзидир. Әсасэн кустар сэнаје (памбыг парча, ипэк парча, чэлтиктэмизлэмэ, күмүш үзэриндэ дөјмэ, дэри ашылама вэ с.) инкишаф етмишдир. Кичик кэрпич з-длары, сигарет ф-ки, ағач е'малы вэ мебел мүэссисэлэри, ун-т, милли китабхана, археоложи музеј вэ с. вар.

ВЈЕТНА́М, Вјетнам Социалист Республикасы — ВСР (Cônd Hoâ Xã Hôi Chú Nghîa Viêt Nam).

Үмуми мэ'лумат. Чэнуб-Шэрги Асијада, Һинд-Чин ј-а-нда дөвлэт. Әразиси ј-а-нын ш. саhили бојунча 1650 *км* (Чин сэрhэдиндэн Камау бурнунадэк) мэсафэдэ узаныр; ени 50 *км*-дэн 600 *км*-э гэдэрдир. Ш.-дэн Чэнуби Чин дэнизи вэ онун Бакбо (Тонкин) көрфэзи, ч.-г.-дэн исэ Сиам көрфэзи илэ эhатэ олунур. Чин, Лаос, Кампучија илэ hэмсэрhэддир. Саh. 332,6 мин *км²*. Әh. тэгр. 50 млн. (1976). Пајтахты Һаној ш.-дир. Инз. чэhэтдэн 35 әјалэтэ вэ 3 эсас шэhэрэ (Һаној, Һајфон вэ Хошимин) бөлүнүр.

Дөвлэт гурулушу. ВСР 1976 ил ијулун 2-дэ Милли Мэчлисин 1-чи сессијасында е'лан едилмишдир. Јени конститусија гэбул едиләнэдэк дөвлэт гурулушунун эсасыны 1960 ил јанварын 1-дэн гүввэдэ олан ВДР Конститусијасы тэшкил едир. Дөвлэт башчысы Милли Мэчлисин 4 ил мүддэтинэ сечдији президентдир. О, силаhлы гүввэлэрэ башчылыг едир, Милли Мүдафиэ Шурасынын сэдридир. Али дөвлэт hакимијјэти вэ ганунверичи орган бирпалаталы Милли Мэчлисдир (сессијалары арасындакы дөврдэ онун Даими Комитэсидир). 1976 ил апрелин 25-дэ кечирилэн сечкилэрдэ Милли Мэчлисэ 492 депутат (249-у ВДР-дэн вэ 243-ү Чэнуби Вјетнамдан) сечилмишдир. 18 јашына чатмыш бүтүн вэтэндашлара сечки hүгугу верилир. ВСР hөкумэти (Һөкумэт Шурасы) президентин тэгдими илэ Милли Мэчлис тэрэфиндэн тэшкил едилир. Бүтүн инзибати-әрази р-нларында дөвлэт hакимијјэти органлары эhалинин сечдији Халг Шураларыдыр. Халг Шураларынын ичраедичи органлары онларын Ичраедичи Комитэлэридир.

Али мэhкэмэ инстансијасы Али Халг Мэhкэмэсидир. Ганунчулуға риајэт олунмасына Али Халг Прокурорлуғу нэзарэт едир.

Тэбиэт. Сэтhинин чох hиссэсини (эсасэн, шм., шм.-г. вэ дахили р-нлар) дэрэлэрлэ парчаланмыш, алчаг вэ орта јүксэкликли дағлар тутур. Дағларын hүнд., эсасэн, 1500—2000 *м*, ајры-ајры массив вэ силсилэлэрин hүнд. исэ 2000 *м*-дэн артыгдыр. Ән јүксэк зирвэлэри Фанши (3143 *м*) вэ Нгокандыр (3280 *м*). В.-ын шм.-ш.-и Чэнуби Чин платформасына, ч.-г.-и Мезозој гырышыглыг системинэ, ч. hиссэсинин шм.-ы (Контум јајласы) Һинд-Синај массивинэ, Контум јајласындан ч.-дакы структурлар исэ бир сыра тэдгигатчылара көрэ Һерсин гырышыглыг системинэ дахилдир. Фајдалы газынтылары: даш көмүр, дэмир филизи, синк, гурғушун, боксит, волфрам, галај, гызыл, молибден. Иглими субекваториал муссон типлидир. Гышы ч.-да исти, шм.-да сэрин кечир. Орта темп-р эн сојуг ајда шм.-да 15°С (јанвар), ч.-да 25,8°С (декабр), эн исти ајда (шм.-да—ијун, ијул, ч.-да—апрел) исэ 28—29°С-дир. Иллик јағынты 1500—2500 *мм*, бэ'зи јерлэрдэ (хүсусилэ дағларда) 3000 *мм*-дэн артыгдыр. Чај шэбэкэси сыхдыр. Бүтүн чајлары Чэнуби Чин дэнизи hөвзэсинэ аиддир. Мүhүм чајлары Һонгhа (В. эразисиндэ уз. 475 *км*) вэ Меконгдур (тэгр. 220 *км*-и В. эразисиндэдир). Чајлардан суvармада вэ дахили јүк дашынмасында истифадэ едилир. Әразидэ, эсасэн, дағ латерит торпаглары, дэнизјаны золагда вэ алчаг дағлыг саhэлэрдэ гырмызы-сары латерит, чај делталарында исэ аллүвиал торпаглар јајылмышдыр. В. эразисинин тэгр. 1/3-и, хүсусилэ дағлар, сых вэ рүтубэтли мешэлэрлэ өртүлүдүр. Дағ јамачлары вэ дағларын ашағы гуршаглары hэмишэјашыл тропик мешэлэрдир. Ч.-г.-дэ саванналар вэ саванна мешэлэри, дэниз саhилиндэки дүзэнликлэрдэ мэдэни биткилэр, палма вэ бамбуг ағачлыглары үстүнлүк тэшкил едир. Һејванлары hиббон, макака, ајы, пэлэнк, јатаған питон, варан, Һиндистан фили, кэркэдан, антилоп, марал, вэhши өкүз, охлу кирпи; гушлары гартал, товуз гушу, гызылгаз, ағ вэ јашыл тутугушу, лејлэк, гутан, вағ, газ, өрдэк вэ с.-дир. Чајларында гумлагчы, чэкибалығы, ханы балығы вэ с. вар.

Әhали. Әhалинин тэгр. 44 млн.-у (88%) вјетнамлылардыр (1976). В.-да 60-дан чох халг вэ етник груп (таи, тhај, тhо, нунг, мео, ман, кhмер, раглај вэ б.) вар. Тэгр. 2 млн. чинли јашајыр. Дөвлэт дили Вјетнам дилидир. Әhалинин орта иллик артымы 3%-дир. Орта сыхлыг 1 *км²*-дэ тэгр. 150,3 нэфэрдир (бэ'зи јерлэрдэ 1500, саhилбоју р-нларда 850, дағлыг јерлэрдэ исэ 10—15 нэфэрдир). 1976 илин февралындан мэркэзи табеликдэ олан 3 шэhэри вар: Һаној—тэгр. 1,4 млн. нэфэр, Хошимин (кечмиш Сајгон) — тэгр. 3,5 млн.-дан чох, Һајфон—тэгр. 0,5 млн. Диндарлар арасында буддистлэр үстүнлүк тэшкил едирлэр; христианлар (эсасэн, католиклэр), мүсэлманлар, hэмчинин конфусичилијэ, даосизмэ, гарышыг динлэрэ ситајиш едэнлэр дэ вар.

Тарихи очерк. В. эразисиндэ Ашағы Палеолитэ аид археоложи мэдэнијјэтлэр ашкар олунмушдур. Ән гэдим В. дөвлэти Ванланг вјетнамлыларын тајфа бирлији эсасында е.э. 1-чи миниллик дэ јаранмышдыр. Е.э. 257 илдэ өлкэнин шм.-ында Аулак вэ е.э. 3 эсрин 2-чи јарысында Намвјет адлы дөвлэтлэр мејдана кэлмишди. Е.э. 111 илдэ бу дөвлэтлэри Гэрби Хан империјасы (Чин) ишғал етмишди. 10 эсрдэ В. халгынын Чин hакимлэринэ гаршы азадлыг мүбаризэси нэтичэсиндэ мүстэгил В. дөвлэти јаранды. Һэмин дөврдэ В.-да феодал истеhсал үсулу hаким рол ојнајырды. 11—13 эсрлэрдэ В. дөвлэти Дајвјет (1069 илдэн бу адла адланырды) адлы мэркэзлэшдирилмиш күчлү феодал империјасына чеврилди. Дајвјет 1257—88 иллэрдэ үч дэфэ монгол hүчумунун гаршысыны алмышды. 15 эсрин эввэлиндэ Чин Дајвјети ишғал етмэјэ чэhд көстэрди, лакин ишғалчылар өлкэдэн говулуб чыхарылды (1427). Бу дөврдэ дөвлэт торпаг мүлкијјэти мөhкэмлэнир, суварма системи, шэhэрлэр вэ тичарэт инкишаф едирди. 1471 илдэ гоншу Тјампа дөвлэтинин эразиси Дајвјетэ бирлэшдирилди. 18 эсрин сонунда В. дөвлэтинин эразиси эсасэн индики сэрhэдлэри дахилиндэ тэшэккүл тапмышды. 1771—1802 иллэрдэ В.-да *тејшонлар үсјаны* баш верди. Јерли феодаллар франсыз тачирлэри вэ миссионерлэринин көмэји илэ үсјаны јатырдылар. 1804 илдэ өлкэ В. адландырылды.

19 эсрин 50—80-чи иллэриндэ мүhарибэлэр нэтичэсиндэ Франса В.-ы ишғал етди. 19 эсрин 80-чи иллэринин орталарындан В.-да милли азадлыг hэрэкаты инкишаф етмэјэ башлады. 20 эсрин эввэлиндэ мүстэмлэкэчилик режими вэ игтисадијјатда капиталист мүнасибэтлэринин инкишафы шэраитиндэ милли азадлыг hэрэкаты јени мэрhэлэјэ гэдэм гојду. 1912 илдэ ингилабчы демократ Фан Бој Тјаунун рэhбэрлији илэ Вјетнам Дирчэлиш Чэмијјэти јаранды. Бу чэмијјэт франсыз мүстэмлэкэчилэринин өлкэдэн говулмасы вэ демократик респ. уғрунда мүбаризэ вэзифэсини ирэли сүрдү.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын В. халгынын мүбаризэсинэ бөјүк тэ'сири олмушдур. 1919 илин јанварында *Хо Ши Мин* Һинд-Чин халгларына мүстэгиллик верилмэси hаггында Парис сүлh конфрансына меморандум көндэрди. 1925 илдэ онун рэhбэрлији илэ јарадылан Вјетнам Ингилабчы Кэнчлэр Бирлији марксизм-ленинизм идејаларыны јајмагда мүhүм ишлэр көрдү. 1930 илин февралында Һинд-Чин Коммунист Партијасы јаранды (ҺЧКП; 1930 илин октјабрынадэк Вјетнам Коммунист Пар-

тијасы адланырды) вә өлкәдә милли азадлыг һәрәкатына башчылыг етди. 1940—41 илләрдә Јапонија В.-ы ишғал етди. 1945 илин мартынадәк В.-да Јапонија ишғал ордулары илә бирликдә Франса идарә органлары да галырды. Франса идарә органлары Јапонија ишғалчылары илә әмәкдашлыг едирди. В.-да халг күтләләри ҺЧКП-нин рәһбәрлији илә Јапонија ишғалчыларына вә Франса мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәјә башладылар. 1941 илин мајында ҺЧКП-нин тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә Вјетнам ваһид милли чәбһәси тәшкилаты—Вјетнамын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә бирлији (Вјетмин) јарадылды. В.-да азадлыг һәрәкатыны зәифләтмәјә чәһд едән Јапонија ишғалчылары 1945 ил мартын 9-да Франса мүстәмләкә һакимијјәтини ләғв етди вә В.-а сахта мүстәгиллик верди. Әслиндә бу, В.-да бүтүн һакимијјәтин Јапонија империалистләринин әлинә кечмәси демәк иди.

1945 ил мартын 9—12-дә ҺЧКП МК Даими бүросунун кениш ичласында үмуми үсјана һазырлыг һаггында гәрар гәбул олунду. 1945 илин мајында бүтүн силаһлы азадлыг гүввәләри ваһид Вјетнам Халг Ордусунда (ВХО) бирләшди. 1945 илин августунда ВХО өлкә әразисинин хејли һиссәсини азад етди. Фашист Алманијасы үзәриндә гәләбәни баша чатдыран Совет Ордусу 1945 ил августун әввәлиндә Манчуријада Јапонија Квантун ордусуна гаршы һүчума кечди. Јапонлар мәғлубијјәтә уғрадылар. Беләә шәраитдә ҺЧКП конфрансы (1945, 13—15 август) истиглалијјәт газанмаг вә халг һакимијјәтинин бәргәрар олунмасы мәгсәди илә В.-да үмуми үсјана башламаг һаггында гәрар гәбул етди. Августун 16—17-дә азад олунмуш әразидә Үмумвјетнам милли конгреси чағырылды вә конфрансын гәрары бәјәнилди. Хо Ши Минин башчылығы илә В. милли гуртулуш комитәси [Вјетнам Мүвәггәти Һөкумәти (ВМҺ)] јарадылды. Августун 16-да башланан милли халг демократик ингилабы гәләбә чалды [бах *Вјетнамда Август ингилабы* (*1945*)]. 1945 ил сентјабрын 2-дә Хо Ши Мин ВМҺ адындан Истиглалијјәт бәјаннамәсини вә Вјетнам Демократик Республикасыны (ВДР) е'лан етди.

Франса һаким даирәләри мүстәгил дөвләтин тәшкили факты илә барышмадылар. 1945 илин сентјабрында франсыз ордусу Сајгону ишғал етди вә өлкәнин ч.-унда һәрби әмәлијјата башлады. 1946 илин декабрында Франса бүтүн В. мигјасында мүстәмләкәчилик мүһарибәсинә башлады. ВДР һөкумәти вә ҺЧКП-нин чағырышы илә В. халгы үмуммилли Мүгавимәт мүһарибәсинә галхды. 1949 илин мартында франсызларын ишғал етдикләри әразидә Бао-Дајын башчылығы илә [франсызларын һакимијјәти дөврүндә В.-ын мәркәзи һиссәсиндә—Аннамда император (1926—45); Август ингилабында (1945) һакимијјәтдән әл чәкмишди] ојунчаг «Вјетнам дөвләти» јарадылды. 1950 илдән АБШ В.-да ачыг мүһарибәјә башлады. 1950—51 илләрдә һәрби әмәлијјатларда ВДР үстүнлүк әлдә етди. ВДР-дә азад олунмуш р-нларын әразиси кенишләнди. Мүгавимәт мүһарибәси кедишиндә франсыз ордуларына гаршы мүбаризә илә јанашы, ВДР мүвәффәгијјәтлә демократик дәјишикликләр кечирирди. 1953 илин декабрында мүлкәдар вә мүстәмләкә торпагларынын ләғв едилмәсинә јөнәлдилән аграр ислаһаты һаггында ганун һәјата кечирилмәјә башланды. 1954 илин мајында Дјенбјенфу вурушмасында франсыз ордулары ағыр мәғлубијјәтә уғрады. Мүстәмләкәчиләрин мәғлубијјәти, ССРИ-нин башчылығы илә бүтүн сүлһсевәр гүввәләрин В.-да мүһарибәнин дајандырылмасы уғрунда мүбаризәси Франса һөкумәтини данышыглара башламаға мәчбур етди. Ҹеневрә сазишләри (1954) Франсанын В.-дакы мүстәмләкәчилик мүһарибәсинә сон гојду. Франса В.-ын мүстәгиллијини, суверенлијини вә әрази бүтөвлүјүнү таныды. ВДР вә Франса ордуларыны груплашдырмаг үчүн мүвәггәти олараг 17-чи паралел үзрә демаркасија хәтти илә ајрылан ики зона јарадылды (шималда—ВДР, чәнубда—франсыз ордулары үчүн). Сазишләр, өлкәнин сүлһ јолу илә бирләшдирилмәси мәгсәди илә бејнәлхалг нәзарәт алтында 1956 илдә үмуми азад сечкиләр кечирилмәсини нәзәрдә тутурду. Лакин АБШ һаким даирәләри бу сечкиләрин кечирилмәсинә мане олду вә онлар 1955—56 илләрдә В.-ын ч.-унда халга зидд Сајгон режимини јаратдылар. Бу режимин башында өлкәнин парчаланмасыны мүдафиә едән Нго Дин Зјем (1954 илин ијулундан баш назир) дурду.

Халгын көмәјинә архаланан ВДР һөкумәти динч тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг ишләрини кенишләндирди, Ҹеневрә сазишләринин јеринә јетирилмәси вә өлкәнин бирләшдирилмәси уғрунда инадла мүбаризә апармаға башлады. 1955 илдә Лјен-Вјет (Вјетнам Милли Иттифагы; 1946 илдә јарадылмышдыр) әсасында Вјетнам Вәтән Ҹәбһәси (ВВҸ) јарадылды. Игтисади вә техники әмәкдашлыг һаггында ССРИ илә ВДР арасында мүгавилә имзаланды (1955). 1955—57 илләрдә, мүһарибә заманы дағылмыш тәсәррүфатын бәрпасы илә бирликдә аграр ислаһаты да һәјата кечирилмәјә башланды. 1958—60 илләрдә башлыча олараг к.т.-нда, хүсуси капиталист сәнајесиндә, тичарәтдә вә кустар истеһсал саһәсиндә сосиалист дәјишикликләри һәјата кечирилди. 1960 илин сентјабрында Вјетнам Зәһмәткешләр Партијасынын (ВЗП; 1951 илдә ҺЧКП ВЗП адланды) 3-чү гурултајы олду. Гурултај биринчи бешиллик план (1961—65) үзрә әсас контрол рәгәмләрини мүәјјән етди. Бу план ВДР-дә сосиалист сәнајеләшдирилмәсинин биринчи мәрһәләсинин һәјата кечирилмәсини, х.т.-нда сосиалист дәјишикликләринин баша чатдырылмасыны вә сосиализмин мадди-техники базасынын јарадылмасыны нәзәрдә тутурду.

Ҹәнуби Вјетнамда һадисәләр тамамилә башга шәкилдә чәрәјан едирди. Ҹәнуби Вјетнамы һәрби базаја чевирмәк истәјән АБШ ону һәрбиләшдирмәјә чалышырды. Мүгавимәт мүһарибәсинин кечмиш иштиракчыларына гаршы күтләви тә'гибләр вә «превентив» чәза әмәлијјатлары башланды. Амансыз террора бахмајараг Ҹәнуби Вјетнамда милли азадлыг һәрәкаты кенишләнирди. 1956 илин јајында јарадылан халг өзүнүмүдафиә дәстәләри чәза дәстәләри илә мүбаризә апарырдылар. 1960 илин сонундан Ҹәнуби Вјетнамын кәнд р-нларынын хејли һиссәси вәтәнпәрвәр гүввәләрин нәзарәтинә кечди. 1960 илин декабрында вәтәнпәрвәр гүввәләр Ҹәнуби Вјетнам Милли Азадлыг Ҹәбһәсини (ҸВМАҸ) јаратды. 1961 илин февралында Ҹәнуби Вјетнам Азадлыг Ордусу тәшкил едилди.

1961—64 илләрдә АБШ Сајгон режиминә һәрби јардымы күчләндирди. Лакин вәтәнпәрвәр гүввәләрин ојунчаг режимә гаршы силаһлы мүгавимәти кетдикчә артмаға башлады. Ојунчаг режими узун сүрән бөһран дөврүнә дахил олду. Нго Дин Зјемин девврилмәси (1963, нојабр) режими бөһрандан чыхара билмәди. Тезликлә бир сыра һәрби чеврилишләр баш верди. 1965 илдә АБШ-ын көмәји илә һакимијјәт кен. Нгуен Ван Тхијеунун башчылыг етдији һәрби хунтанын әлинә кечди.

1965 илин мартындан Сајгон режимини там ифласдан горумаға вә Һинд-Чиндә өз мөвгејини сахламаға чәһд едән АБШ, Ҹәнуби Вјетнамда ачыг силаһлы мүдахиләјә башлады. АБШ ораја Америка експедисија корпусуну (1968 илин јазында—500 мин нәфәрдән чох) јеритди, ВДР әлејһинә һава мүһарибәсинә башлады. ВДР зәһмәткешләри вәтәни мүдафиәјә галхдылар. ВЗП вә ВДР һөкумәти өлкәнин һәрби-игтисади потенсиалынын мөһкәмләндирилмәси, орду вә әһалинин дөјүш габилијјәтинин јүксәлдилмәси ишиндә лазыми тәдбирләр көрдү. ССРИ, дикәр сосиалист өлкәләри вә дүнјанын бүтүн мүтәрәгги гүввәләринин көмәјинә архаланан В. халгы өлкәнин истиглалијјәти вә бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризәјә галхды.

1967 илдән Ҹәнуби Вјетнам Халг Азадлыг Силаһлы Гүввәләри (ҸВХАСГ) Америка—Сајгон ордуларына гаршы һүчум әмәлијјатларыны хејли күчләндирдиләр, 1968 илин әввәлиндә исә кениш чәбһә боју мүвәффәгијјәтли һүчум әмәлијјатлары кечирдиләр. 1968 илин сонунда Ҹәнуби Вјетнам әразисинин хејли һиссәси Ҹәнуби Вјетнам Милли Азадлыг Ҹәбһәси (ҸВМАҸ) тәрәфиндән азад олунмуш вә онун нәзарәт етдији р-нлардан ибарәт иди. 1968 илдә Сајгон режиминин нәзарәт етдији әразидә күтләви вәтәнпәрвәр тәшкилат—Ҹәнуби Вјетнам Милли, Демократик вә Сүлһсевәр Гүввәләринин Иттифагы (МДСГИ) јаранды. МДСГИ ҸВМАҸ илә сых әмәкдашлыға башлады. 1969 ил ијунун 6-да халг нүмајәндәләри конгресиндә Ҹәнуби Вјетнам Республикасы Мүвәггәти Ингилаби Һөкумәти (ҸВРМИҺ), һабелә Мәшвәрәтчи шура јарадылды.

АБШ һаким даирәләри һәрби мүвәффәгијјәтсизлик шәраитиндә ВДР әразисинин бомбардман едилмәсини әввәлчә мәһдудлашдырмаға (1968, март), сонра исә тамамилә дајандырмаға (1968, нојабр) мәчбур олдулар. Лакин АБШ өз үзәринә көтүрдүјү тәәһһүдләри мүнтәзәм олараг позурду. Вјетнам мәсәләсини һәлл етмәк мәгсәди илә 1968 илин мајында Парисдә икитәрәфли (ВДР вә АБШ), 1969 илин јанварында исә дөрдтәрәфли (ВДР, ҸВМАҸ, АБШ вә Сајгон һакимијјәт органлары) данышыглар апарылды. Лакин АБШ мәсәләни һәрби јолла һәлл етмәјә чалышырды. 1972 илин апрелиндән АБШ Ҹәнуби Вјетнамда ҺҺГ-ндән истифадәни хејли кенишләндирди, ВДР әлејһинә јенидән һава мүһарибәсинә баш-

лады, лакин ЧВХАСГ-нин мүвәффәгијјәтли һүчум әмәлијјатынын гаршысыны ала билмәди.

Америка авиасијасынын вәһшичәсинә бомбардманындан сонра Һанојун Гуз күчәсинин харабалыглардан тәмизләнмәси.

Чәнуби Вјетнам вәтәнпәрвәр гүвvәләринин гәләбәләри вә ВДР әлејһинә һава тәчавүзүнүн јени мәрһәләсинин мүвәффәгијјәтсизлијә уғрамасы, В. халгынын әдаләтли мүбаризәсинин ССРИ вә дикәр социалист өлкәләри тәрәфиндән мүдафиә олунмасы, дүнја тәрәггипәрвәр ичтимаијјәтинин тәләби АБШ-ы 1973 илин јанварында В.-да мүһарибәнин дајандырылмасы вә сүлһүн бәрпа едилмәси һаггында Парис мүгавиләсини имзаламаға мәчбур етди. Мүгавилә, Чәнуби Вјетнамда ики нәзарәт зонасы, ики һакимијјәт органы (ЧВРМИҺ вә Сајгон һакимијјәт органы) вә ики ордунун мөвчуд олдуғуну нәзәрә алараг АБШ-ын Чәнуби Вјетнамда һәрби гүввә сахламагдан имтина етмәсини, һабелә Чәнуби Вјетнам мәсәләсини сијаси јолла низама салмағы нәзәрдә тутурду.

ВДР 1973—75 илләрдә мүһарибәнин ағыр нәтичәләринин ләғв едилмәси вә х.т.-нын бәрпа едилмәси үзрә вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә хүсуси диггәт јетирди. Социалист өлкәләринин, биринчи нөвбәдә ССРИ-нин ВДР-ә игтисади јардымынын мүһүм әһәмијјәти олду.

Сајгон һаким даирәләри көтүрдүкләри тәәһһүдләрә бахмајараг, Парис мүгавиләсини мүнтәзәм оларг позур, АБШ-ын јардымы илә ордусуну силаһландырыр, һәрби гүввәсини артырыр, вәтәнпәрвәр гүввәләрин азад етдикләри р-нлары әлә кечирмәјә чан атырдылар. Белә шәраитдә ЧВХАСГ һәрби әмәлијјат апармаға мәчбур олду. 1975 ил јаз һүчум әмәлијјаты вәтәнпәрвәрләрин там гәләбәси илә баша чатды. 1975 ил апрелин 30-да Сајгон режими сүгут етди. Бүтүн Чәнуби Вјетнам әразисиндә ЧВРМИҺ нәзарәт етмәјә башлады.

Чәнуби Вјетнам азад олундугдан сонра ВЗП МК бүтүн В. үчүн ваһид ингилаби јол сечди вә В. ингилабынын јени мәрһәләсиндә Шимал вә Чәнуб үчүн конкрет вәзифәләр (өлкәнин бирләшдирилмәси вә онун социализмә доғру сүр'этлә ирәлиләмәси) ирәли сүрдү. 1976 ил апрелин 25-дә ваһид Вјетнам Милли Мәчлисинә үмуми сечкиләр кечирилди. 1976 ил ијулун 2-дә Милли Мәчлисин 1-чи сессијасы өлкәнин јенидән бирләшдирилмәси һаггында гәрар гәбул етди вә пајтахты Һаној олмагла Вјетнам Социалист Республикасы (ВСР) е'лан олунду.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары вә дикәр ичтимаи тәшкилатлар—Вјетнам Коммунист Партијасы. Вјетнам Демократик Партијасы, көһнә зијалыларын бир һиссәсинин нүмајәндәләрини бирләшдирир. Әсасы 1944 илдә гојулмушдур. Вјетнам Социалист Партијасы, башлыча олараг зијалыларын нүмајәндәләрини бирләшдирир. 1946 илдә јарадылмышдыр. Вјетнам Ваһид Милли Чәбһәси—1976 илдә Вјетнам Вәтән Чәбһәси, Чәнуби Вјетнам Милли Азадлыг Чәбһәси вә В. милли демократик вә сүлһсевәр гүввәләринин иттифагынын бирләшмәсиндән сонра јарадылмышдыр. Өлкәнин ән күтләви-сијаси тәшкилатыдыр. Вјетнам үмуми һәмкарлар иттифагы федерасијасы, 1976 илин ијунунда јарадылмышдыр. Хо Ши Мин кәнч зәһмәткешләр иттифагы, 1931 илдә јарадылмышдыр (1970 илин әввәлиндә Хо Ши Минин ады илә адландырылмышды). 1976 илин ијулунда бураја Чәнуби Вјетнам кәнчләр тәшкилатларынын дахил олмасы илә әлагәдар јенидән тәшкил олунмушдур. Вјетнам гадынлар федерасијасы, 1976 илин ијулунда Шимали вә Чәнуби Вјетнам гадынлар иттифагларынын бирләшмәси әсасында јарадылмышдыр. Вјетнам—Совет Достлуғу Чәмијјәти, 1950 илдә јарадылмышдыр.

Игтисади-чоғрафи очерк. 1945 илдәдәк өлкәнин мүстәмләкә вә јарымфеодал характерли игтисадијјаты инкишаф етмиш капиталист дөвләтләринин, илк нөвбәдә Франсанын әлавә аграр-хаммал базасы иди. К.т. дүјү вә каучук истеһсалы үзрә ихтисаслашдырылмышды. Сәнаједә фајдалы газынтыларын чыхарылмасы вә к.т. хаммалынын илкин е'малы әсас јер тутурду. Өлкәнин шимал вә чәнуб һиссәләриндә инкишаф мәрһәләләри мүхтәлиф олмушдур. Өлкә франсыз мүстәмләкәчилијиндән азад оландан сонра В.-ын шималында халг социализм гуручулуғуна башлады, Америка иртичасына мә'руз галмыш чәнуб һиссәдә исә јени мүстәмләкәчилик режими јаранды. ВДР һөкумәти тәсәррүфаты бәрпа етмәклә јанашы, социализм гуручулуғунда мүәјјән мүвәффәгијјәтләрә наил олмуш, ејни заманда Чәнуби Вјетнам халгларына јардым көстәрмишдир. 1975 илдә ВДР игтисадијјатын бәрпасы мәсәләләрини артыг һәлл етди. Һәмин илин сонунда үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 1961—65 илләрдәкинә нисбәтән, орта һесабла 200%, к.т. мәһсулларынын истеһсалы исә мүһарибәдән әввәлки илләрдәкинә нисбәтән 18% артмышдыр. ВДР һакимијјәти илләриндә Һајфон семент з-ду, металлуркија з-ду вә с. бәрпа олунмуш вә кенишләндирилмиш, јени мүәссисәләр (Зиашангда поладәритмә вә поладтөкмә комбинаты, Хабакда азот күбрәләри з-ду, Камфада механики з-д, Тһакба вә Данимдә електрик ст.-лары вә с.) ишә салынмышдыр.

Чәнуби Вјетнамын узун сүрән мүһарибә нәтичәсиндә чидди зәрәр чәкмиш игтисадијјаты, әсасән, экинчиликдән вә к.т. мәһсулларынын е'малындан ибарәт иди. Сајгон һөкумәтинин нәзарәт етдији р-нларда тәсәррүфатын әсас саһәләри харичи капиталдан (илк нөвбәдә Америка вә Франса) асылы олмагла јанашы, к.т.-нда јарымфеодал мүнасибәтләр сахланылырды; кәндлиләрин әсас күтләси азторпаглы вә торпагсыз иди. Тәсәррүфатын чох һиссәси бөһран кечирирди, ишсизләрин сајы 3,5 млн.-а чатмышды.

Америка тәчавүзүнүн дәф олундуғу дөвр әрзиндә В.-ын шм. вә хүсусилә ч. һиссәләриндә к.т.-на бөјүк зәрәр дәјмиш, ирригасија гурғулары, демәк олар ки, сырадан чыхарылмыш, мүһафизә дамбалары, чохлу шәһәр, кәнд, јол, сәнаје мүәссисәләри вә с. дағыдылмышды. Вјетнам халгынын Америка тәчавүзү үзәриндә гәләбәси (1975) өлкәнин истиглалијјәтини вә әрази бирлијини тә'мин етди; өлкәнин шм.-ында игтисадијјатын социалистчәсинә инкишафы үчүн јени мәрһәлә ачмагла, ч.-унда ичтимаи-игтисади дәјишикликләрә зәмин јаратды. Ваһид социалист В.-ы шәраитиндә өлкәнин ч.-унда милли демократик ингилаб баша чатдыгдан сонра һәјатын бүтүн саһәләриндә јени дөвр башланды. К.т., сәнаје, нәгл. бәрпа олунду, сәнаједә дөвләт бөлмәси кенишләндирилди вә мөһкәмләндирилди.

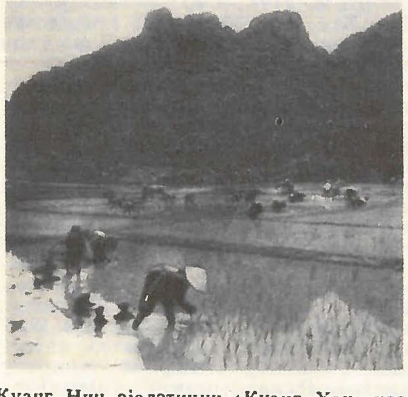
ВСР Совет Иттифагы вә дикәр социалист өлкәләринин көмәк вә әмәкдашлығына архаланараг динч шәраитдә чәтинликләри гәт едәрәк, мүасир сәнаје вә к.т. олан игтисадијјат јарадыр, харичи тичарәти кенишләндирир вә халгын мадди рифаһынын јүксәлдилмәси үчүн тәдбирләр һәјата кечирир.

ВСР-дә даш көмүр, галај, волфрам, дәмир филизи, хромит (Кодин мә'дәни), апатит, хөрәк дузу (дәниз сујундан) истеһсал олунур. Көмүр сәнајеси даһа чох әһәмијјәтли саһәдир. Өлкәнин енержи балансынын әсасыны көмүр тәшкил едир (әсасән, Куангајн һөвзәсиндә чыхарылыр); су енержисиндән истифадә олунмасына башланмышдыр.

Металлуркија сәнајеси инкишаф мәрһәләсиндәдир. Өлкәнин әсас металлуркија мәркәзи Тһајнгуен р-нудур (металлуркија комбинаты). Метал е'малы вә машынгајырма сәнајесинә механики вә велосипед з-длары, к.т. машынгајырмасы мүәссисәләри, кәмигајырма тәрсанәләри, електротехника вә електроника мүәссисәләри (радиогәбуледичиләр, телевизорлар, електрик лампалары, електрик мүһәррикләри, електрик батарејалары вә аккумулјаторлар истеһсал едир) дахилдир. Кимја (полиефир лифләр, әчзачылыг мә'мулаты, фосфат күбрәләри, пластик күтлә мә'мулаты, сүн'и ипәк вә с.), тикинти материаллары вә шүшә-керамика (семент, шүшә, кәрпич, чини мә'мулат вә с.) сәнајеси даһа чох инкишаф етдирилир. Тахта-шалбан тәдарүкү, ағач е'малы, селлүлоз-кағыз мүәссисәләри вар. Каучук истеһсал олунур. Јүнкүл вә јејинти сәнајесинин әсас саһәләри инкишаф етдирилир. Тохучулуг комбинатлары вә ф-кләри памбыг вә ипәк парча, трикотаж истеһсал едир. Намдин ири тохучулуг мәркәзидир; дәри з-ду вар. Чәлтиктәмизләмә, шәкәр вә гәннады истеһсалы, балыг е'малы вә балыг консерви, унүјүтмә јејинти сәнајесинин әсас саһәләридир. Кустар истеһсалын да әһәмијјәти бөјүкдүр. Кустар мүәссисәләр керамика мә'мулаты, күмүшдән вә фил сүмүјүндән мә'мулат, сәдәфли вә лаклы мә'мулат, халча, то

хума мебел, кружева вә с. истеһсал едир (гисмән ихрач үчүн). Мүһүм сәнаје мәркәзләри: Һаној, Хошимин, Һајфон, Вин, Намдин, Һајзыонг, Вјетчи, Тһанһоа, Вандијен.

ВСР-ин к.т.-нда дөвләт, кооператив вә фәрди тәсәррүфат бөлмәләри вар. Өлкәнин шм.-ында ичтимаи-игтисади дәјишикликләрлә (аграр ислаһатлар, кооперативләрин јарадылмасы) әлагәдар бурада коллектив бөлмә әсас јер тутур; кооперативләр (тәгр. 20 мин) бечәрилән торпагларын тәгр. 90%-индән истифадә едир вә к.т. мәһсулларынын әксәријјәтини верир. Дөвләт бөлмәсинин тәсәррүфатлары (әкин саһәсинин тәгр. 50%-и), әсасән, техники биткиләр вә һејвандарлыг үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. Фәрди бөлмәјә кооперативләшдирилмиш шәхси тәсәррүфат (әкин саһ.-нин 5%-и) вә тәктәсәррүфатчы кәндлиләрин сајча аз тәсәррүфаты дахилдир. Өлкәнин ч.-унда исә азәмтәәли фәрди тәсәррүфат бөлмәси үстүнлүк тәшкил едир. Кечмишдә, әсасән, харичи капитала мәхсус олмуш көһнә плантасија тәсәррүфатлары әсасында инди техники биткиләр (каучук, чај, гәһвә вә с.) истеһсал едән дөвләт тәсәррүфатлары јарадылыр. К.т-нын әсас саһәси әкинчиликдир. Әһалинин бир гисми балыгчылыг вә мешә тәсәррүфатында чалышыр. Өлкә әразисинин тәгр. 15%-и бечәрилир. Бечәрилән торпагларын (тәгр. 5 млн. *ha*) чох һиссәси чәлтик әкинләридир (илдә тәгр. 10 млн. *т* мәһсул јығылыр). Әсас чәлтик р-нлары Һонгһа вә Меконг чајларынын делталарыдыр. Әрзаг биткиләриндән батат, гарғыдалы вә маниок бечәрилир. Әсас техники биткиләри чут, соја, шәкәр гамышы, чај, түтүн, јерфындығы, памбыг, каучуклу биткиләрдир. Тәрәвәзчилик, күлчүлүк, мејвәчилик (ситрус биткиләри, ананас, банан) инкишаф етмишдир. Хүсуси плантасијаларда дәрман биткиләри бечәрилир. Дағлыг вә дағәтәји јерләрдә чамыш, өкүз, инәк, ат, дүзән јерләрдә донуз вә гуш сахланылыр. Гарамалдан, әсасән, јүк һејваны кими истифадә олунур.

Куанг Нин әјаләтинин «Куанг Хан» кооперативиндә пајызлыг чәлтик шитили әкини.

Мешәләрдә гијмәтли ағач нөвләриндән (дәмирағач, полисандра, бамбук вә с.) одунчаг тәдарүк едилир, һил, дарчын, канифол, ашылајычы вә бојајычы маддәләр алынмасы үчүн хаммал јығылыр.

Нәглијјат милли игтисадијјатын мүһарибәдән ән чох зәрәр чәкмиш саһәләриндәндир. Өлкәдә көрпүләр, кечидләр, шосе јолларынын бәрпа олунмасына башланмышдыр. Чај вә дәниз нәгл. гајдаја салыныр. 1975 илдә д.ј. нәгл.-нын дашыма габилијјәти мүһарибәдән әввәлки сәвијјәдән 30% чох олмушдур. Һәмин дөврә нисбәтән локомотивләрин сајы 2,4 дәфә, јүк автомобилләринин сајы 4,4 дәфә, чај баржларынын тоннажы исә 4,5 дәфә артмышдыр. Трансһиндчин д.ј. (уз. тәгр. 2 мин *км*) бәрпа едилир вә јенидән гурулур. Әсас дәниз портлары: Һајфон, Һонгһај, Камфа, Хошимин, Данангдыр.

ВСР-ин 80-дән чох өлкә илә тичарәт әлагәси вар. Әсас тичарәти сосиалист өлкәләри (В.-ын харичи тичарәт дөвријјәсинин тәгр. 80%-и), илк нөвбәдә, ССРИ иләдир. Пул ваһиди донгдур.

Силаһлы гүввәләр. ВСР-ин силаһлы гүввәләри [Вјетнам Халг Ордусу (ВХО) адланыр] гуру гошунлары, ҺҺГ, ҺҺМ гошунлары вә ҺДГ-дән ибарәтдир. Али баш командан президентдир. ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин көмәји илә ВХО мүхтәлиф типли ракетләр, артиллерија, танклар, авиасија, дөјүш кәмиләри вә с. муасир силаһ вә дөјүш техникасы илә тәчһиз олунмушдур; јахшы һазырлыглы команда вә мүһәндис кадрларына маликдир. ВХО-нун јарадылмасы Хо Ши Минин ады илә бағлыдыр. Онун тәшәббүсү илә 1944 ил декабрын 22-дә «Азадлыг ордусунун јаранмасы уғрунда тәблиғат дәстәси» јарадылды. Һәмин күн ВХО-нун јаранмасы күнү һесаб олунур вә һәр ил В. халгынын милли бајрамы кими гејд едилир. Сонралар бу дәстә јени дәстәләрин јаранмасы үчүн база олду. ВХО јапон, франсыз, американ ишғалчыларына вә ојунчаг Сајгон режиминә гаршы мүбаризәдә бөјүк дөјүш тәчрүбәси газанмышдыр вә В. халгынын наилијјәтләринин кешијиндә сајыг дајаныр.

Сәһијјә. 1964 илдә ВДР-дә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән өлүм сајы 6,9, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 15,8 олмушдур. Трахома, һелминтоз, вәрәм, чүзам вә с. ағыр мүстәмләкә зүлмүнүн ирс гојдуғу хәстәликләрдир. Јолухучу хәстәликләрдән дизентерија, гарын јаталағы, вирус һепатити вә с. јајылмышдыр. Дөвләт сәһијјә органларынын көрдүјү тәдбирләр, һабелә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин көмәји сајәсиндә малјарија, вәрәм, ушаглар арасында исә полиомиелитлә хәстәләнмә һаллары хејли азалдылмыш, вәба, таун вә чичәк демәк олар ки, ләғв едилмишдир. ВДР-дә 28,9 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 1,1 чарпајы) 480 хәстәхана (1965) вә 1,5 мин һәким (әһалинин һәр 13 мин нәфәринә 1 һәким), 900 әчзачы, 840 тибб бачысы, 540 мама вар (1966). Һанојда вәрәм, микробиолокија, көз хәстәликләри вә шәрг тәбабәти ин-тлары тәшкил едилмишдир. Һәким кадрларыны Тибб-Әчзачылыг Ин-ту (Һаној) һазырлајыр.

Маариф. Мүстәмләкә дөврүндә әһалинин 95%-и савадсыз иди. Шималда вә Чәнубда тарихән ики мүхтәлиф тәһсил системи олмушдур. ВДР јарадылдыгдан (1945) сонра халг маарифинин инкишафына даир декретләр верилди, ваһид 10 иллик мәктәб јаранды. 1961 илдә ВДР-дә савадсызлыг ләғв едилди (Чәнубда 1975 илдә 4 млн. савадсыз варды). Бирләшмәдән сонра ВСР-дә ваһид мәктәб програмы вә дәрсликләр јарадылмышдыр; 8 иллик тәһсил ичбаридир. 1976 илдә үмумтәһсил мәктәбләриндә 12 млн., 235 техники пешә мәктәбиндә 100 миндән чох шакирд охујур, тәгр. 50 али мәктәбдә [Һаној ун-ти, политехник ин-ту (ССРИнин јардымы илә тикилмишдир), малијјә-игтисадијјат ин-ту, енеркетика вә ирригасија ин-ту, 1976 илдә Хошиминдә ачылмыш пед. ин-т вә с.] 80 миндән чох тәләбә тәһсил алырды. 1955—74 илләрдә ССРИ-дә 15 мин вјетнамлы мүтәхәссис һазырланмышдыр. Республикамызын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә 450-дән чох вјетнамлы оғлан вә гыз охујур (1977).

Ән бөјүк китабханалары: Мәркәзи китабхана (900 миндән чох китаб), Елми китабхана (200 миндән чох китаб, һәр икиси Һанојда), Һаној ун-тинин китабханасы (60 мин китаб), Хошиминдә Милли китабхана (160 миндән чох китаб). Вјетнам ордусу, ингилаб, тарих, рәссамлыг музејләри (Һанојда), Милли музеј (Хошиминдә), Дјенбјенфу әтрафында вурушма музеји (Дјенбјенфу ш.-ндә) вә с. вар.

Фәлсәфә. В.-да е.ә. 3—1 әсрләрдә дини-мифоложи көрүшләрдән политеист систем формалашмышды. Ерамызын илк әсрләриндән В.-а Һиндистан вә Чиндән дини вә фәлсәфи чәрәјанлар: буддизм фәлсәфәси, конфусичилик јајылмаға башлады. Бунларын бирләшмәсиндән *даосизмин* (Чин даосиминдән кәскин фәргли) мистик көрүшләр комплекси јаранды. 6—10 әсрләрдә В. фәлсәфәсиндә дһјана буддизми чәрәјаны үстүнлүк тәшкил етмишдир. 11 әсрин сону—12 әсрин әввәлиндә бу чәрәјан илә конфусичилик арасында башланмыш мүбаризә 14 әсрин сонунда конфусичилијин гәләбәси илә гуртарды. Конфусичилијин Чин мүтәфәккири Чжу Си тәрәфиндән башга шәкилә салынмыш формасы 16 әсрәдәк В.-да әсас фәлсәфи чәрәјан олмушдур. Бунунла әлагәдар буддизм икинчи плана кечмиш, лакин 18 әсрдә һәр ики фәлсәфә ејни дәрәчәдә јајылмышды. 19 әсрин әввәлләриндә материалист дүнјакөрүшү илә јанашы, христиан фәлсәфәси дә мүәјјән мөвге тутурду.

В.-да марксист фәлсәфә 20-чи илләрин әввәлиндә Хо Ши Минин әсәрләринин вә марксист әдәбијјатындан («Коммунист Партијасынын Манифести» вә с.) илк тәрчүмәләрин мејдана чыхмасы илә формалашмаға башламышдыр. Марксист идеолокијасынын мөһкәмләнмәсиндә Коммунист партијасынын јарадылмасынын (1930) мүһүм әһәмијјәти олмушдур. Марксист фәлсәфәсинин сонракы инкишафы Гәрбин буржуа тә'лимләринә, диниидеалист фәлсәфи системләрә гаршы мүбаризә илә бағлыдыр. Сосиализм гуручулуғу просесиндә марксист-ленинчи нәзәријјәнин ролунун артырылмасына хүсуси диггәт јетирилир. Фәлсәфә ин-ту (1965) вә Нгујен Ај Куок ад. Партија мәктәби (1948) фәлсәфә саһәсиндә әсас елми мәркәзләрдир.

Тарих елми. В. феодал тарихшүнаслығы 13 әсрдә јаранмаға башламышдыр. Бу дөврүн көркәмли нүмајәндәси Ле Ван Хыу 1272 илдә «Дајвјет һаггында тарихи гејдләр» әсәрини нәшр етдирмишдир. Тарихчиләрдән Ле Так

(«Аннам һаггында гејдләр», 13—14 әсрләр), Ли Те Сјуен (1329), Фан Фу Тиен («Дајвјетин изаһлы тарихи», 1453) әсәрләрини феодал Чинин конфусичи тарихшүнаслығынын тә'сири илә јазмышлар. В. тарихшүнаслығында јени чәрәјанын јаранмасы Нго Си Лиенин «Дајвјетин мүфәссәл тарихи» (1479) әсәринин мејдана чыхмасы илә әлагәдардыр. Бу дөврүн сәчијјәви чәһәти В. феодал монархијасынын тә'рифиндән, ваһид мәркәзләшдирилмиш дөвләтин бәргәрар едилмәси мејлиндән ибарәт иди.

В.-ы франсыз мүстәмләкәчиләри ишғал етдикдән сонра (19 әсрин 50—80-чи илләри) В. тарихшүнаслығы франсыз буржуа тарихшүнаслығынын тә'сири илә инкишаф етмишдир (Чыонг Вин Ки, Зыонг Куанг Нам вә б.). В.-да тарих елминин инкишафында Һаној ун-тинин јарадылмасынын да мүһүм әһәмијјәти олмушдур (1918).

В. тарихинә даир илк марксист тәдгигат әсәрини 1925 илдә Хо Ши Мин јазмышдыр («Франсыз мүстәмләкәчилији әлејһинә иттиһамнамә»). «Ленин вә Шәрг» (1926) мәгаләсиндә Хо Ши Мин инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә фәһлә һәрәкатынын дүнја ингилаби просесиндә бирләшмәси вә мүстәмләкә өлкәләриндә милли азадлыг һәрәкаты һаггында Ленин мүддәаларынын мүһүмлүјүнү гејд етмишдир. Хо Ши Минин әсәрләри В.-да ичтимаи-игтисади инкишаф, синифләр вә синфи мүбаризә, милли азадлыг, фәһлә вә ингилаби һәрәкат тарихи мәсәләләринин өјрәнилмәсинин әсасыны гојмушдур.

ВДР-дә халг демократик һакимијјәти гурулдугдан сонра марксист тарихшүнаслығы там гәләбә чалды. ВДР тарихчиләри өз әсәрләрини башлыча олараг зәһмәткеш күтләләрин, В. халгынын милли азадлыг мүбаризәси тарихинин өјрәнилмәси, халг демократик ингилабы вә өлкәдә сосиалист гуручулуғу мәсәләләринин тәдгигинә һәср етмишләр. В. халгынын франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәсини (Чан Хјуи Лиеу), 1945 ил Август ингилабыны (Чыонг Тин, Ван Тао, Тхан Тхе Ви, Нгуен Конг Бин), В. фәһлә синфинин инкишафыны (Чан Ван Зјау), ВКП тарихини (Мин Чан, Буј Конч Чынг), В.-да сосиализм гуручулуғу мәсәләләрини ишыгландыран әсәрләр јарадылмышдыр. 1959 илдә Тарих Ин-ту тә'сис едилмишдир.

Игтисадијјат елми. 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә В.-да буржуа игтисади фикри јајылды. 20 әсрин 20-чи илләриндә В. зијалыларынын бир гисми сосиалист идејаларынын, о чүмләдән марксизм тә'лиминин тәблиғинә башладылар. 30—40-чы илләрдә марксист игтисадчылар торпагларын милләшдирилмәси, онларын кәндлиләрә пајланмасы вә с. проблемләри ишләјиб һазырламышдылар. 1945 ил Август ингилабындан сонра В.-ын шималында илк фәһлә-кәндли дөвләтинин јаранмасы игтисадијјат елминдә дә бөјүк дөнүш әмәлә кәтирди. В. игтисадчыларынын башлыча әсәрләри сосиализм гуручулуғунда В.-ын игтисади инкишафынын актуал проблемләринә (аграр мәсәләнин һәлли вә к.т.-нда кооперативләшдирмә, өлкәнин сәнајеләшдирилмәси вә с.) һәср олунмушдур; В.-да капитализмин јаранмасы вә инкишафы проблемләринә, мүстәмләкә дөврүнүн игтисадијјатына даир бир чох әсәр јазылмышдыр; мүһарибә дөврүнүн игтисади мәсәләләри тәдгиг олунур. Ваһид В. јарандыгдан (1976) сонра игтисадијјат елминин гаршысында бүтүнлүклә өлкә игтисадијјатыны өјрәнмәк вә инкишаф етдирмәк кими бөјүк мәсәләләр дурур.

Һүгуг елми. ВСР-дә сосиалист һүгуг елминин јаранмасы Франса мүстәмләкәчиләри илә мүһарибә дөврүнә аиддир. 1954 илин јанварында «Тап шан ты фап» адлы һүгуг журналынын нәшринә башланмышды. Һүгуг елминин мәркәзи һүгуг ин-тудур. Тәдгиг олунан әсас мәсәләләр: марксист-ленинчи дөвләт вә һүгуг нәзәријјәси; В.-ын дөвләт вә һүгуг тарихи, ВСР-ин дөвләт, инзибати, чинајәт, әмәк вә мүлки һүгугу вә с. Бир сыра елми әсәр, о чүмләдән В.-да АБШ империалистләринин һәрби чинајәтләринә даир әсәрләр нәшр едилмишдир.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. ВСР-ин мүһүм гәзет вә журналлары: «То куок» (1946), «Нјан зан» (1951), «Тјен фонг» (1953), «Док лап» (1953), «Вјетнам» (1954), «Хок тап» (1956), «Һаној мој» (1968), «Сајгон зјај фонг» (1975) илә јанашы сијаси партијалар, ичтимаи тәшкилатлар вә б. дөвләт органларынын да өз мәтбуаты вар. «Вјетнамын сәси» радиостансијасынын (1945) верилишләри Вјетнам, рус, инкилис, франсыз, јапон, Чин, Индонезија, Кореја вә с. дилләриндәдир. Телевизија мәркәзи (1970) вә *Вјетнам Мә'лумат Акентлији* (ВМА) Һанојдадыр.

Әдәбијјат. Шифаһи әдәбијјат вјетнамлыларын әфсанәви улу бабасы һөкмдар Әждаһа Лак, баһадыр Фу Донг, дөјүшчү Чынг бачылары һаггында әсатир вә рәвајәтләрлә тәмсил олунур. Архаик Чин дилинин вјетнамлашдырылмыш вариантындакы (хан-ван) 10—14 әсрләрә аид еркән В. јазылы абидәләриндә натиглик сәнәти вә Чин әдәби ән'әнә формалары үзви сурәтдә бирләшмишдир. Орта әсрләр В. әдәбијјаты буддизм вә конфусичилијин тә'сири алтында инкишаф етмишдир. 15 әсрдә В. халг данышыг дилиндә поезија вүс'әт тапды (Нгујен Чајын «Ана дилиндә ше'рләр мәчмуәси»). Нгујен Бин Кһијемин (16 әср) поезијасында ичтимаи әдаләтсизлијә е'тираз мөвзусу күчлүдүр. 18 әсрдә вә 19 әсрин әввәлләриндә В. әдәбијјаты үчүн Интибаһ ән'әнәләринә јахын мејлләр сәчијјәви иди. *Нгујен Зунун* «Виран гәлбин инилтиләри» поемасы классик В. әдәбијјатынын көркәмли абидәсидир. 19 әсрин 2-чи јарысында әдәбијјатда вәтәнпәрвәрлик мотивләри (*Нгујен Дин Тјеу)*, сатирик истигамәт (Нгујен Кһјуен, Ту Сыонг) күчләнди. 20 әсрин әввәлиндәки поезија вә публисистикада Маарифчилик идејалары, вәтәндашлыг пафосу әкс олунмушдур.

20 әсрин 10—20-чи илләриндә мүасир новелла, драм, роман жанрлары тәшәккүл тапды. 30-чу илләрдә ингилаби әдәбијјат јаранды (То Һыун, Хо Ши Мин вә б.), реалист чәрәјан формалашды (*Нгујен Конг Һоан*, Нгујен Һонг вә б.). Август ингилабындан (1945) сонра В. әдәбијјаты сосиалист реализми јолу илә инкишаф етди. Мүгавимәт мүһарибәси дөврүндә ингилаби мөвзуда илк повест вә романлар јаранды (Нгујен Дин Тһи, Во Һјун Там вә б.). В. јазычылары сосиалист реализми методуна сүр'әтлә јијәләнирләр; совет әдәбијјаты илә јахын танышлыг бу ишдә онлара јардым көстәрир. 1957 илдә В. јазычылар иттифагы јарадылмышдыр. Дао Ву, Нгујен Дин Тһи, Нгујен Һонг, Нгујен Кһа, Нгујен Мин Теу вә б.-нын романларында јени инсанын, вәтән мүдафиәчиләринин гәһрәман образы јарадылмышдыр. Поезијада сосиализм гуручулуғунун тәрәннүмү әсас јер тутур. В.-ын милли азлыг тәшкил едән халгларынын әдәбијјаты да инкишаф едир (Нонг Куок Тјан, Бан Тај Доан).

Нгујен Нгаухун «Өлкә јүксәлир», То Һојун «Дәчәл Лиу» повестләри, һабелә башга В. шаир вә јазычыларынын бир сыра әсәри («Вјетнам јазычыларынын һекајәләри», «Вјетнам өвладлары» китаблары) Азәрб. дилиндә нәшр едилмишдир.

Тәсвири сәнәт вә ме'марлыг. В. әразисиндәки гәдим сәнәт нүмунәләри е.ә. 1 әсрә аиддир. В. инчәсәнәтинин чичәкләнмә дөврү Тјампа дөвләтинин (Мәркәзи В.) јаранмасы (1-чи миниллијин орталары) илә әлагәдардыр. Тјампа инчәсәнәтинә Һиндистан, мүәјјән дәрәчәдә исә кһмер мәдәнијјәтинин тә'сири олмушдур. Мишон вә Донгзыонг ш.-ләриндә Будда вә Браһма мә'бәдләринин (7—10 әсрләр) харабалығы галмышдыр. 11 әсрдән Мәркәзи В. инчәсәнәтиндә тәнәззүл башлајыр. 11—13 әсрләрдә Шимали В. инчәсәнәти инкишаф едир. Бу дөврдә тикилмиш чохјаруслу галалар вә мә'бәд ансамбллары үчүн тәбиәтә ујғунлуг, симметрик план сәчијјәвидир: Конфусијә һәср едилмиш «Әдәбијјат мә'бәди» (1070, Һаној), «Бөјүк Будда мә'бәди» (13 әср, Һаној јахынлығында), тәк сүтун үзәриндә ағачдан тикилмиш Дјен-Бо (Мот-Кот) пагодасы вә с. 19 әсрин әввәлләриндә тикилмиш сарајлар зәнкин ојма нахышлары вә лак бәзәкләри илә фәргләнир (1805—33 илләрдә Һуе ш.-ндә тикилмиш сарај вә с.). 15 әсрдә фил сүмүјү вә ағач үзәриндә ојма, метал вә лак мә'мулатлар һазырланмасы кениш јајылмышды. Франса мүстәмләкәчилији дөврүндә В.-да милли мәдәнијјәтин инкишафы ләнкимиш, 19 әсрин сонларындан Авропа ме'марлыг үслубларынын (модерн, функсионализм) тә'сири илә биналар тикилмишдир. Мүгавимәт мүһарибәси илләриндә (1945—54) рәссамлар (То Нгок Ван, Фан Ке Ан вә б.) гәһрәманларын икидлијинә һәср олунмуш тәшвигат вәрәгәләри, плакат, естамп вә рәсмләр јарадырдылар. 1954 илдән сонра ВДР әразисиндә бәрпа вә тикинти ишләри кенишләнди. Тәсвири сәнәтдә ипәк үзәриндә сулу боја илә ишләмә (Нгујен Фан Тјан, Чан Донг Лыонг вә б.) вә лак бојакарлығы (Фан Ке Ан, Хоанг Тик Тју, Нгујен Ким Донг вә б.) инкишаф етди, јағлы боја техникасы (Чан Ван Кан, Мај Ван Һијен, Лыонг Суан Нји вә б.), һејкәлтәрашлыг (Чан Ван Лам, Зјен Мин Тјау, Дао Ван Кан вә б.) кениш јајылды. 1957 илдә Һанојда Али Рәссамлыг Мәктәби, 1958 илдә исә Бәдии-Сәнаје Мәктәби ачылмыш, Рәссамлар Иттифагы јарадылмышдыр. Рәссамлардан Фам Ван Дон, Мај Ван Һијен, Куанг Фонг вә б.-нын әсәрләриндә АБШ тәчавүзүнә гаршы халгын гәһрәманлыг мүбаризәси тәсвир олунмушдур.

Сајгон режиминин нәзарәти алтында олан Чәнуби Вјетнам р-нларында Гәрби Авропанын модернист чәрәјанлары тәглид едилирди. Мүгавимәт һә-

рәкаты илә бағлы олан рәссамлар (Тај Ха, Куанг Шон вә б.) әсәрләриндә вәтәнпәрвәрләрин гәһрәманлығыны экс етдирмишләр. Сајгон режиминин сүгутундан вә В.-ын бирләшдирилмәсиндән сонра мүасир В. инчәсәнәтиндә ваһид милли мәктәбин инкишафы үчүн зәмин јаранмышдыр. В. рәссамлары әсәрләринин сәркиси дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә (о ҹүмләдән ССРИ-дә—1959, 1971) нүмајиш етдирилмишдир. Азәрб. рәссамлары В.-ын азадлыг мүбаризәсини экс етдирән бир сыра плакат, графика вә бојакарлыг әсәрләри јаратмышлар.

Мусиги. В. мусигиси мүхтәлиф вокал жанрлары илә зәнкиндир. Маһнылары бирсәслидир. 19 әсрә гәдәр 7 симли ситранын көкүнә ујғун нот јазысы системи мөвҹуд олмуш, сонралар Авропа нот јазысы системи тәтбиг едилмишдир. Мусиги аләтләри: бау, нгует, тһап лук (симли аләтләр), дык, шао, тијеу, пи-дој (нәфәс аләтләри), чонг кај, чонг кон, тјенг (зәрб аләтләри) кениш јајылмышдыр. В.-да халг һакимијјәти гурулдугдан сонра профессионал мусиги жанрлары (ораторија, кантата, програмлы симфонија вә с.) јаранды. Мүасир бәстәкарлардан Нгујен Суан Хоат, Нгујен Нјо Тун, Нгујен Лај, Фам Тјионг, Хуан Вјет, Хоанг Ван, Хуан Дам вә б. мәшһурдур. 1955 илдә Һанојда орта ихтисас мусиги мәктәби, сонралар Милли Мусигили Театр Мәктәби, 1959 илдә симфоник оркестр, дөвләт хору, 1961 илдә опера театры, 1962 илдә халг чалғы аләтләри оркестри јарадылмышдыр. 70-чи илләрдә өлкәнин бир чох шәһәриндә орта ихтисас вә ушаг мусиги мәктәбләри ачылмышдыр. 1956 илдән Бәстәкарлар иттифагы фәалијјәт көстәрир. В. маһны вә рәгс ансамблларынын бир чоху дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндә, о ҹүмләдән ССРИ-дә гастролда олмушдур.

Театр. Ән'әнәви театр жанрларындан т е о вә т у о н г нәсилдән-нәслә кечәрәк дөврүмүзә гәдәр сахланмышдыр. Халг мусигиси вә рәгсләри әсасында гурулан тео халг театры тамашаларында импровизасијадан истифадә олунурду. Туонг 11—13 әсрләрдә јаранмышдыр. 19 әсрин орталарындан бу театр тамашаларында халг нүмајәндәләринин сурәтләринә кениш јер верилмишдир. 20 әсрин 20-чи илләриндә к а ј-л ы о н г театры формалашмыш, мүасир типли драм театры—к и т-н о ј јаранмышдыр.

Август ингилабындан (1945) сонра драматуркија јени мүасир мөвзуларла зәнкинләшмишдир. Кит-ној театрында тамашаја гојулан бир чох пјесләрдә јени һәјат гуручуларынын, азадлыг уғрунда мүбаризләрин сурәтләри тәҹәссүм олунур. Кај-лыонг театрында һәјатын реалист ифадәсинә сә'ј көстәрилир. Ән'әнәви туонг театры бир мүддәт бөһран кечирмиш вә демәк олар ки, арадан чыхмышды. Лакин, бу театры бәрпа етмәк мәгсәди илә 1958 илдә Милли Мусигили Театр Мәктәбиндә туонг театры шө'бәси ачылмышдыр. Өлкәдә тео театры, еләҹә дә гәдим дөврләрдән мөвҹуд олан халг кукла театры бәрпа олунур. 1957 илдә Һанојда илк профессионал кукла театры, Вјетнам Театр Актјорлары Ассосиасијасы јарадылмыш, 1961 илдә Али Драм Мәктәби ачылмышдыр.

Кино. Өлкәдә кино истеһсалына Август ингилабындан (1945) сонра баш

«Фыртына гопур» филминдән кадр.

ланмышдыр. 1956 илдә ВДР-дә илк сәнәдли филмләр студијасы јарадылмыш, 1959 илдә исә «Ортаг чајын саһилиндә» (совет прокатында «Бир чајын саһилиндә», реж. Нгујен Һонг Нги вә Фам Фијеу Зан) адлы илк бәдии филм чәкилмишдир. 1960 илдән бәдии филмләр студијасы фәалијјәт көстәрир. В. халгынын Франса мүстәмләкәчиләринә гаршы мүбаризәси милли кинематографијанын әсас мөвзусудур. ВДР-ә гаршы АБШ тәҹавүзүндән сонра өлкәдә сәнәдли филмләр чәкилмишдир («АБШ гулдурлары», «Һаноj. 5 күн вурушма» вә с.). Һәрби мөвзу 60-чы илләрин сону—70-чи илләрин бәдии филмләриндә дә («Кәнч дөјүшчү», реж. Һај Нин вә Нгујен Дак Һин; «Һанојлу гыз», реж. Һај Нин) эксини тапмышдыр. 70-чи илләрин орталарындан сосиализм гуручулуғу мөвзуларына әсас јер верилир («Үзән кәнд», реж. Чан Ву вә Һјун Тһан; «Кәнч коммунист», реж. Ву Фам Ты).

В. киносунун инкишафында ССРИ. АДР, ПХР, Маҹ.ХР вә б. өлкәләрин кино режиссорлары вә операторлары бөјүк рол ојнамышлар. Азәрб. ССР халг артисти, кино реж. Ә. Ибраһимов илк милли кино мәктәби тәшкил етмәк мәгсәди илә 1959 илдә ВДР-ә дә'вәт олунмуш, милли реж. вә актјор кадрлары һазырланмасында көмәклик көстәрмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 512—513

Әд.: Б р е ж н е в Л. И., Вјетнам зәһмәткешләр партијасынын вә Вјетнам демократик републикасы һөкумәтинин нүмајәндәләри шәрәфинә Бөјүк Кремл сарајында зијафәтдә нитг, 10 ијул 1973-ҹү ил, Ленин јолу илә, ҹ. 4, Б., 1974; ј е н ә о н у н, Сов.ИКП МК-нын һесабаты вә партијанын дахили вә харичи сијасәт саһәсиндә нөвбәти вәзифәләри, Б., 1976; Х о Ш и М и н, Избранные статьи и речи, пер. с вьетнам. и франц. яз. М., 1959; ј е н ә о н у н, О Ленине, ленинизме и нерушимой советско-вьетнамской дружбе, М., 1970; Т ю л я е в С. И., Искусство Вьетнама, М., 1957; П о л я н о в с к и й Г., Певцы и музыканты Народного Вьетнама, «Советская музыка», 1960, № 1; И б р а г и м о в А., Киноискусство сражающегося Вьетнама, М., 1968; История Вьетнама в новейшее время (1917—1965), М., 1970; Ш м е л е в а Г. В., Станковая лаковая живопись Демократической Республики Вьетнам, М., 1970; Х у а н Т а н Ш и, Народные музыкальные инструменты Вьетнама. В сб.: Из истории музыки XX века, М., 1971; Л е З у а н, Избр. статьи и речи, М., 1971; Н г у е н Т р о н г Б а н г, Наша музыкальная культура, «Советская музыка», 1972, № 11; А л е к с а н д р о в И., Эскалация позора (Агрессия США во Вьетнаме), М., 1972; Н и к у л и н Н. И., Вьетнамская литература, М., 1972; ј е н ә о н у н, Вьетнамская литература, М., 1977; Социалистическая Республика Вьетнам. Справочник, М., 1976; С к в о р ц о в В., Вторая весна Вьетнама, М., 1977.

ВЈЕТНА́М ДИЛИ—*вјетнамлыларын* дили. Бә'зи алимләр (алман алимләри Е. Кун, Ш. Вулф, американ алими П. К. Бенедикт вә б.) В.д.-ни Австралија-Асија дилләри аиләсинә, дикәрләри исә (франсыз алими А. Масперо вә б.) Чин-Тибет дилләри аиләсинә дахил едирләр. В.д.-ндә 45 млн.-а јахын адам данышыр (1976). 3 диалектә (шм., мәркәз вә ҹ.) ајрылыр. Грамматик сөздүзәлтмә формаларына көрә илтисаги дилдир. Тиположи хүсусијјәтләринә көрә *аморф дилләрә* дахилдир. Мүасир әдәби дил шм. вә мәркәз диалектләринә әсасланыр. 17 әсрдән латын графикасы әсасында јарадылмыш әлифба јалныз 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлиндән милли јазынын әсасыны тәшкил етмишдир.

Әд.: Вьетнамский язык, М., 1960; Вьетнамский лингвистический сборник, М., 1976.

ВЈЕТНА́М ЗӘҺМӘТКЕШЛӘР ПАРТИЈАСЫ—бах *Вјетнам Коммунист Партијасы*.

ВЈЕТНА́М КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ (ВКП) — 20-чи илләрдә Һинд-Чиндә фәһлә вә милли-азадлыг һәрәкатынын инкишафы шәраитиндә коммунист тәшкилатлары әсасында 1930 ил февралын 3-дә Һонконгда (Сјанган) бирләшдиричи конфрансда Вјетнам Коммунист Партијасы (ВКП) ады илә јарадылмышдыр. Конфрансын һазырланмасы вә кечирилмәсиндә Хо Ши Мин мүһүм рол ојнамышдыр. 1930 илин октјабрында МК-нын 1-чи пленумунда Һинд-Чин Коммунист Партијасы (ҺЧКП) адландырылмыш, партијанын сијаси програмы гәбул едилмишди. 1930—31 илләрдә ҺЧКП рәһбәрлији илә Вјетнамда мүстәмләкә-феодал зүлмүнә гаршы фәһлә вә кәндлиләрин күчлү чыхышлары олду. 1931 илин апрелиндә ҺЧКП Коминтернә гәбул едилди. 1935 ил мартын 27—31-дә Макаода (Аомын; Чин) ҺЧКП-нин 1-чи гурултајында партијанын иши, империализм әлејһинә ваһид Һинд-Чин ҹәбһәсинин јарадылмасы, Совет Иттифагыны мүдафиә етмәк вә с. һаггында гәрарлар гәбул олунду. 1941 илин мајында МК-нын 8-чи енумунда милли азадлыг уғрунда мүбаризәнин програмы, силаһлы үсјана һазырлыг һаггында гәрар гәбул олунмушду. ҺЧКП рәһбәрлији илә *Вјетнамда Август ингилабы* (1945) галиб кәлди. 1945 ил сентјабрын 2-дә Вјетнам Демократик Републикасы (ВДР) јарадылды. 1945—46 илләрдә франсыз империалистләри ВДР әлејһинә мүстәмләкәчилик мүһарибәсини гызышдырдылар. ҺЧКП вә халг һакимијјәти Вјетнам халгыны үмуми Мүгавимәт мүһарибәсинә чағырды.

1951 ил февралын 11—19-да франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы мүһарибә шәраитиндә ҺЧКП-нин 2-чи гурултајы кечирилди. Гурултајда ҺЧКП Вјетнам Зәһмәткешләр Партијасы (ВЗП) адландырылды, партијанын програм вә низамнамәси гәбул едилди. Партијанын програмында көстәрилирди ки, Вјетнам ингилабынын башлыча вәзифәси—империалист ишғалчыларын говулмасы, халг-демократик гурулушунун инкишафы, сосиализм әсасларынын јарадылмасын-

дан ибарәтдир. Өлкәнин бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризә мәгсәди илә ВЗП-нин рәһбәрлији илә Вјетнам Вәтән Ҹәбһәси јарадылды (1955). 1960 илин сентјабрында партијанын 3-ҹү гурултајы чағырылды. Гурултај ВЗП-нин јени програмыны гәбул етди, партијанын баш хәттини мүәјјән етди, х.т. инкишафынын 5 иллик планыны (1961—65) тәсдиг етди. ВЗП-нин рәһбәрлији, Совет Иттифагы вә дикәр социалист өлкәләринин гардашлыг көмәји илә Вјетнам халгы Америка империализминин силаһлы мүдахиләсинә гаршы мүбаризәдә галиб кәлди вә Ҹәнуби-Шәрги Асијада тәһлүкәли мүһарибә очағынын ләғв едилмәсиндә мүһүм рол ојнады.

ВЗП нүмајәндә һеј'әти бејнәлхалг Коммунист вә Фәһлә Партијаларынын Москва Мүшавирәләриндә (1957 вә 1960 иштирак етмиш вә онларын сәнәдләрини имзаламышлар. ВЗП-нин 4-ҹү гурултајынын гәрары илә (1976, декабр) партија јенидән Вјетнам Коммунист Партијасы адландырылды. Гурултај бирләшдирилмиш өлкәдә социализм гуруҹулуғу ерасыны е'лан етди.

ВКП-нин али органы гурултајдыр. Партијанын күндәлик фәалијјәтинә МК рәһбәрлик едир. МК Сијаси Бүро вә Катиблик сечир. ВКП МК Биринчи катиби Ле Зуандыр. ВКП-нин мәтбуат органлары «Нјан зан» гәзети вә «Һок тап» журналыдыр.

ВЈЕТНАМ МӘ'ЛУМАТ АКЕНТЛИЈИ (ВМА)—Вјетнам мәтбуат акентлији. 1945 илдә ВДР-дә јарадылмыш, ВСР-ин мә'лумат хидмәтини күчләндирмәк үчүн 1976 илдә Азадлыг мәтбуат акентлији (1961) илә бирләшдирилмишдир (Һаној). ВМА дүнјанын бир чох мә'лумат акентлији илә фәал әлагә сахлајыр.

ВЈЕТНАМА ДАИР ПАРИС САЗИШИ—Вјетнамда мүһарибәнин дајандырылмасы вә сүлһүн бәрпасы һаггында сазиш. Бах *Парис сазиши* (1973).

ВЈЕТНАМДА АВГУСТ ИНГИЛАБЫ (1945)—Вјетнамда империалистләрин һакимијјәтини девириб халг демократик һакимијјәтинин гурулмасы илә нәтиҹәләнән милли халг демократик ингилабы. В.а.и. 19 әсрин 50—80-ҹи илләриндә өлкәни әсарәт алтына алан Франса мүстәмләкәчиләринә вә 1940 илдә өлкәни ишғал едән Јапонија империалистләринә гаршы милли азадлыг һәрәкаты инкишафынын нәтиҹәси иди. Һинд-Чин Коммунист Партијасынын (ҺЧКП; 1951 илдән Вјетнам Зәһмәткешләр Партијасы, 1976 илдән Вјетнам Коммунист Партијасы) 8-ҹи пленумунун (1941, 19 мај) гәрары илә јарадылмыш ваһид милли азадлыг ҹәбһәси—Вјетмин (Вјетнамын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә бирлији) бүтүн вәтәнпәрвәр гүввәләри бирләшдирди. 1945 илин апрелиндә Вјетминин һәрби ингилаби конфрансы үмуми үсјана һазырлыг планыны гәбул етди. ҺЧКП-нин милли конфрансы (1945, 13—15 август) үмуми үсјана башламаг һаггында гәрар гәбул етди. Хо Ши Минин башчылығы илә Вјетнамын азад едилмәсинин Милли Комитәси сечилди. Августун 19-да үсјанчылар Һаноју тутду; августун 20-дә Шимали Вјетнам Халг Ингилаб Комитәси јарадылды. Августун 24-дә император Бао-Дај күтләләрин тәзјиги илә һакимијјәтдән әл чәкмәјә мәҹбур олду. 1945 ил сентјабрын 2 дә Һанојда Хо Ши Мин Мүвәггәти һөкумәт адындан Вјетнамын истиглалијјәт бәјаннамәсини вә ВДР-ин јарадылдығыны е'лан етди. Ингилабын һекемону фәһлә синфи иди. О, ҺЧКП-нин рәһбәрлији илә кәндлиләр, милли буржуазија вә вәтәнпәрвәр гүввәләрлә бирликдә ингилабда галиб кәлди. В.а.и.-нын ССРИ-нин алман фашизмини дармадағын етмәси вә јапон милитаризминә гаршы галибијјәтли мүһарибәси шәраитиндә баш вермәси Вјетнам халгынын гәләбәсини асанлашдырды. Ингилаб Ҹәнуб-Шәрги Асијада, хүсусилә Лаос вә Камбоҹода (Кампучијада) милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәсиндә мүһүм рол ојнады.

Әд.: Разобьем оковы. Документы Августовской революции 1945 г. во Вьетнаме, пер. с франц., М., 1960; Хо Ши Мин, Избр. статьи и речи [пер. с вьетнам. и франц.], М., 1959; Тридцать лет борьбы партии и рабочего класса Вьетнама, Ханой, 1961.

ВЈЕТНАМДА АМЕРИКА (АБШ) ТӘҸАВҮЗҮ—АБШ империалист даирәләринин 1964—73 илләрдә Вјетнама гаршы һәрби әмәлијјатлары. Шимали Вјетнамда социализм гуруҹулуғуна мане олмаг, Ҹәнуби Вјетнамы АБШ-ын һәрби-стратежи базасы кими сахламаг мәгсәди күдән В.А.т. Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонракы дөврдә дүнјада сүлһә тәһлүкә төрәдән, бејнәлхалг һүгугу вә бејнәлхалг сазишләри, БМТ Низамнамәсини кобуд сурәтдә позан һәрби мүнагишә иди (бах *Вјетнам Социалист Республикасынын* тарих бөлмәсинә).

ВЈЕТНАМЛЫЛАР (өзләрини вјет адландырырлар)—Вјетнам Социалист Республикасынын әсас әһалиси; милләт. Тәгр. 45 млн. нәфәрдир (1976). Кампучијада, һәмчинин Таиланд вә Лаосда да јашајырлар. *Вјетнам дилиндә* данышырлар. Монгол иргиндәндирләр. Е.ә. 1-ҹи миниликдә вјет тајфасы групуна дахил олан гәдим Вјетнам тајфалары Ҹәнуби Чиндән Шимали Вјетнама кәлмишләр. Ерамызын әввәлләриндә Вјетнам тајфалары ваһид халг кими бирләшмәјә башладылар. В. 11—15 әсрләрдә ҹ.-а доғру ирәлиләјәркән Тјампа (Чампа) дөвләти әһалисинин бир һиссәсини ассимилјасија етмишдиләр. Вјетнам халгы 20 әсрин әввәлләриндә милләт кими формалашмышдыр. В. өлкәнин башга халглары илә бирликдә милли азадлыг мүбаризәси нәтиҹәсиндә 1945 илдә мүстәмләкә зүлмүндән гуртарды. Вјетнам халгынын АБШ империалистләринин тәҹавүзүнә гаршы гәһрәманҹасына мүбаризәси гәләбә илә нәтиҹәләнди.

В.-ын чоху әкинчилик (чәлтик, гарғыдалы, памбыг, чај, күнҹүт вә с.) вә балыгчылыгла мәшғулдурлар. Галанлары сәнаједә вә с. саһәләрдә ишләјир. Бәдии сәнәткарлыг да инкишаф етмишдир. Диндар В. арасында буддистләр үстүнлүк тәшкил едир; христианлар (әсасән, католикләр), мүсәлманлар, һәмчинин конфусичилијә, даосизмә, гарышыг динләрә ситајиш едәнләр дә вар.

ВЈӨТАН (Vieuxtemps) Анри (17.2. 1820, Белчика, Вервје—6.6.1881, Әлҹәзаир, Мустафа)—Белчика скрипкачысы, бәстәкар вә педагог. Брүссел консерваторијасынын проф. (1871—73). Петербургда сарај скрипкачысы ишләмишдир (1845—52). В. романтизм дөврүнүн көркәмли скрипкачыларындан олмуш, скрипка үчүн бир чох әсәр, о ҹүмләдән 7 консерт јазмышдыр. Виртуозлуг, ифадәлилик, мелодиклик В.-ын әсәрләринә хасдыр.

ВЈУРМСЕР (Wurmser) Андре (д. 27. 4.1899, Парис)—франсыз јазычысы, журналист, тәнгидчи. 1934 илдән Франса Коммунист Партијасынын үзвү. *Мүгавимәт һәрәкатынын* иштиракчысы олмушдур. Гејри-легал «Ле патриот дү Суд-Уест» гәзетини нәшр етмишдир. Өлкә азад едилдикдән сонра Франса Мәтбуаты Милли Федерасијасынын витсе-президенти олмушдур. 1954 илдән *«Һуманите»* гәзетинин редаксија һеј'әтинин үзвүдүр. «Саһибкарын дәјишмәси» адлы илк романы 1928 илдә чап олунмушдур. «Инсан дүнјаја кәлир» 7 ҹилдлик (1946—55) силсилә романларында буржуа зијалысынын тәдриҹән коммунистә чеврилмәси тәсвир едилир. «Һуманите» гәзетиндәки сијаси шәрһләри «Лакин... сөјләјир А. Вјурмсер» (1961) китабында топланмышдыр. «Ачыг үрәкли Совет Иттифагы» (1960, Л. Мамиак илә биркә) очеркләр китабынын мүәллифидир. «Гејри-бәшәри комедија» (1964) әсәри Франсада О. Балзак һаггында илк марксист тәдгигатдыр.

Әсәри: Не посмотреть ли на известное по-новому?, пер. с франц., М., 1975.

ВЛАДАЈА ҮСЈАНЫ (1918)—болгар ордусу әскәрләринин үсјаны (22 сентјабр—3 октјабр). Мүһарибәнин узанмасы вә Русијада Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тә'сири илә Болгарыстанда јаранмыш ингилаби шәраитдә башланмышды. Антанта гошунларынын Добро-Поле јахынлығында ҹәбһәни јармасы (14—18 сентјабр) вә болгар командanлығынын ағыр ҹәза тәдбирләри илә ҹәбһәдәки вәзијјәти бәрпа етмәк ҹәһди үсјанын башланмасыны сүр'әтләндирди. Сентјабрын 22-дә әскәр һәрәкаты гејри-мүтәшәккил башланды. Әскәрләр ҹәбһәни бурахыб Софијаја доғру һәрәкәт етдиләр. Сентјабрын 27-дә Болгарыстан Халг Әкинчилик Иттифагынын лидери Р. Даскаловун тәшәббүсү илә үсјанчылар Радомир ш.-ндә республика е'лан етдиләр. Сентјабрын 29-да онлар Софија јахынлығындакы Владаја к.-ни (үсјанын ады да бурадандыр) тутдулар. Лакин һәлә там ленинизм мөвгејиндә дурмајан, һакимијјәт мәсәләсини гәти гојмајан, кәндли синфинин пролетариатын мүттәфиги олдуғуну көрмәјән Болгарыстан Фәһлә С.-Д. партијасы («теснјаклар») үсјана рәһбәрлик едә билмәди вә үсјанчыларын Софија ш.-нә дахил олмасыны ләнкитди. Бундан истифадә едән Болгарыстан һөкумәти Антанта илә сүлһ бағлады (29 сентјабр) вә алман гошунларынын көмәји илә үсјаны јатыртды.

В.ү. монархијаја зәрбә ендирди, чар Фердинандын тахтдан имтина етмәсини вә өлкәдән гачмасыны сүр'әтләндирди. В.ү. империалист мүһарибәсини вәтәндаш мүһарибәсинә чевирмәк үчүн кортәбии ҹәһд иди.

ВЛАДИВОСТОК—РСФСР-дә шәһәр. Приморје өлкәсинин мәркәзи. Сибир д.ј. магистралынын сон мәнтәгәси. Аеропорт. ССРИ-нин Сакит океанда ән мүһүм дәниз порту. Әһ. 526 мин (1976).

В.-ун әсасы 1860 илдә гојулмушдур. 1880 илдән шәһәрдир. 1903 илдә В. илә Москва арасында д.ј. хәтти ишә дүшмүшдүр. 20 әсрин әввәлиндә

В.-да с.-д. групу јарадылмышдыр. В.-ун фәһлә, әскәр вә матрослары 1905—07 илләр ингилабында мүтәшәккил иштирак етмишләр. 1917 ил декабрын 1-дә В.-да Совет һакимијјәти гурулду. 1918 илин апрелиндә Јапонија, Америка вә Инкилтәрә В.-а һәрби десант чыхартды. *Узаг Шәрг Республикасынын* ордусу, партизанларла бирликдә, 1922 ил октјабрын 25-дә В.-у азад етди. Милитарист Јапонија илә мүһарибә заманы (1945) Сакит океан донанмасынын әсас һәрби дәниз базасы иди. 1974 ил нојабрын 23—24-дә В. р-нунда Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежневин АБШ президенти Ч. Форд илә ишкүзар көрүшү олмушдур. Көрүш заманы Совет—Америка мүнасибәтләринин бир чох әсас проблемләри барәсиндә һәртәрәфли вә әмәли фикир мүбадиләси олмуш, стратежи һүчум силаһларыны мәһдудлашдырмаг һаггында разылыг әлдә едилмишди.

В. Приморје өлкәсинин вә Узаг Шәргин мүһүм сәнаје, мәдәнијјәт вә елм мәркәзидир. Кәми тә'мири, машынгајырма (балыг сәнајеси үчүн машын, мә'дән аваданлығы, конвејер, насос вә с.) инкишаф етмишдир. Чиһазгајырма вә радио сәнајеси јарадылмышдыр. Тикинти материаллары истеһсал олунур. Јејинти сәнајеси мүәссисәләри (балыг, әт комбинатлары, гәннады ф-ки, сүд з-ду) вар. В. Узаг Шәргин балина, јенкәч ову, һәмчинин рефрижератор донанмасы базасыдыр. В. Амур көрфәзи саһили бојунча шм.-г. истигамәтиндә кенишләнир. В.-да Вторaја Речка, Корејскаја Слобода вә с. јени р-нлар салынмышдыр; дәниз вағзалы (1965), меһманхана (1965), мәдәнијјәт еви (1967), кенишформатлы кинотеатр (1969) вә с. тикилмиш, «Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризләрә» абидәси (тунч, гранит, 1961) гојулмушдур. Сон илләр В.-да јени јашајыш массивләри («Восточны-4» микрорајону, 1974) салынмыш, бир сыра ичтимаи биналар (јени сирк бинасы, 1973; драм театры, 1974) вә с. тикилмишдир. В.-да ун-т, бир сыра ин-т (политехник, тибб ин-тлары, али дәниз мүһәндисләри мәктәби вә с.), ССРИ ЕА Сибир шө'бәсинин Узаг Шәрг филиалы, Сакит океан балыгчылыг тәсәррүфаты вә океанографија елми-тәдгигат ин-ту, 3 театр, филармонија, Гырмызыбајраглы Сакит океан донанмасы музеји, шәкил галерејасы, телевизија мәркәзи вар. В.-дан 14—28 *км* аралы Амур көрфәзи бојунча иглим вә палчыгла мүаличә курортлары (мәс., Садгород) вар. Бурада үрәк-дамар, синир системи, кинеколожи, вәрәм вә с. хәстәликләрә тутуланлар мүаличә олунурлар. Санаторијалар («Амурски залив», «Приморје» вә с.), истираһәт евләри («Седанка», «Морјак», «Сокол»), пионер дүшәркәләри вә дикәр ушаг сағламлыг мүәссисәләри вар.

В. Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1970).

Әд.: Владивостокда Совет—Америка көрүшүнүн сәнәдләри вә материаллары, Б., 1975; Владивосток 1860—1960, Владивосток, 1960; Владивосток. Справочник-путеводитель, Владивосток, 1972.

ВЛАДИКЕ́РОВ Панчо (д. 13.3.1899, Сүрих)—болгар бәстәкары, пианочу вә педагог. БХР халг артисти (1949). Димитров мүкафаты лауреаты (1950, 1953). 1932 илдән Дөвләт Мусиги Академијасынын (Софија) мүәллимидир (1944 илдән проф.). «Чар Калојан» операсынын (1936), «Көл һаггында әфсанә» балетинин (1946, тамашасы 1962), бир чох симфоник, инструментал вә вокал әсәрләрин мүәллифидир. В. болгар мусигисиндә инструментал концерт, соната вә с. мусиги жанрларынын әсасыны гојмушдур. В.-ун јарадычылығында халг мусиги сәнәти илә мүасир бәстәкарлыг техникасы вәһдәт тәшкил едир.

ВЛАДИЛЕ́НА—кичик планет (№ 852); рус астроному С. И. Белјавски кәшф етмишдир (1916). Парлаглығы 12,7 *улдуз өлчүлүдүр*. Диаметри 38 *км*-ә јахындыр. Күнәшдән орта мәсафәси 2,36 *астрономик ваһиддир*. 1924 илдә В. И. Ленинин шәрәфинә В. адландырылмышдыр.

ВЛАДИ́МИР—РСФСР-дә шәһәр. Владимир вил.-нин мәркәзи. Клјазма чајы саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Әһ. 278 мин (1976). 1108 илдә *Владимир Всеволодович Мономах* тәрәфиндән салынмышдыр. 1157 илдән Владимир-Суздал кнјазлығынын мәркәзи иди. 14 әсрин орталарындан сијаси ролуну итирмишдир. А. И. *Кертсен* 1838—40 илләрдә В.-дә сүркүндә олмушдур. 1892 илдә Н. Ј. *Федосејев* бурада марксист дәрнәји јаратмышдыр. В. И. Ленин 1893 илин сентјабрында Федосејевлә көрүшмәк үчүн В.-ә кәлмишдир. 1917 ил октјабрын 25-дә (нојабрын 7-дә) шәһәрдә Совет һакимијјәти гурулмушдур. Машынгајырма, метал е'малы, ағач е'малы, јејинти, тикиш, трикотаж, кимја сәнајеси инкишаф етмишдир. Трактор, електрик мүһәррикләри, кимја, ликөр, араг з-длары, тикиш-трикотаж, ајаггабы, мебел ф-кләри, ИЕМ, педагожи ин-т, политехник ин-ту, машынгајырма, тикинти, к.т. вә с. техникумлар, тибб мәктәби, драм театры, ме'марлыг музеји, горуг вар. Тикинти материаллары истеһсал едилир. В. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1971).

ВЛАДИ́МИР ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1944 ил августун 14-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 29 мин *км*², әһ. 1545 мин (1975). 16 р-ну, 20 шәһәри, 35 фәһлә гәс. вар. Мәркәзи Владимир ш.-дир.

Тәбиәт. В.в. Волга вә Ока чајлары арасында, алчаг тәпәли (орта јүксәклији 130 *м*) дүзәнликдәдир. Шм.-г. гуртарачағы Клин-Дмитров тирәси (һүнд. 200—270 *м*), ч.-г.-и батаглашмыш Мешшора овалығыдыр. Фајдалы газынтылары: торф, әһәнкдашы, мүхтәлиф килләр, кварслы гум вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда—11-дән—12°С-јәдәк, ијулда 17—18,5°С. Иллик јағынты 480—580 *мм*. Әсас чајлары Клјазма вә онун голлары Шерна, Киржач, Пекш, Нерл вә с.; ш. кәнары илә Ока ахыр. Подзол торпаглар кениш јајылмышдыр. Әразинин 49,4%-и мешәликдир (шам, ағчагајын, күкнар вә с.). Сығын, чөлдонузу, чанавар, мешә дәләси, довшан, мүхтәлиф гушлар вар.

Әһали. Әсасән, руслардыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 53,3 нәфәрдир; 1119 мини шәһәрләрдә, 426 мини кәндләрдә јашајыр. Мүһүм шәһәрләри: Владимир, Ковров, Муром, Гус-Хрусталны, Александров, Вјазники, Суздал, Колчукино, Собинка.

Тәсәррүфат. Совет һакимијјәти илләриндә В.в.-нин игтисадијјатында бөјүк дәјишикликләр олмушдур. Мүһүм сәнајеси машынгајырма вә метал е'малыдыр. Трактор, електрик моторлары (Владимир), екскаватор, мотосиклет (Ковров), тепловоз, сојудучу (Муром), галдырычы нәгл. аваданлығы (Гороховетс), радио апаратлары, телевизор (Александров), кабел (Колчукино), ишыгландырычы арматурлар (Вјазники), шүшә, шүшә лифи, бүллур (Гус-Хрусталны) вә с. истеһсал едилир. ССРИ-дә истеһсал едилән техники шүшәнин 25%-ини, чешидли габ-гачағын 24%-ини В.в. верир. Тохучулуг сәнајеси дә инкишаф етмишдир. Киржачда ипәк парча, Собинкада памбыг парча вә Вјазникидә кәтан парча мүәссисәләри вар. В.в. ССРИ-дә кәтан парча истеһсалына көрә биринчи, памбыг парча истеһсалына көрә үчүнчү (Иваново вә Москва вил.-ләриндән сонра) јери тутур. Кимја вә ағач е'малы сәнајеси јарадылмышдыр. Бәдии сәнәт нүмунәләри илә (бәдии тикмәләр, зәркәрлик мә'мулаты, рәнкли шәкилләр) мәшһурдур. В.в.-нин енеркетика базасы кәтирилмә јаначаға (көмүр, мазут, тәбии газ) вә јерли торфа әсасланыр.

К.т.-нда әтлик-сүдлүк һејвандарлыг вә картоф әкини мүһүм јер тутур. В.в.-ндә к.т.-на јарарлы торпаг саһәси 1044 мин *ha*-дыр (1975). Бунун 665,3 мин *ha*-ы әкин саһәси, 374,2 мин *ha*-ы бичәнәкләр вә отлаглардыр. Әкин саһәсинин 354,4 мин *ha*-ында дәнли биткиләр (човдар, јулаф, буғда, гарабашаг вә с.), 83,7 мин *ha*-ында картоф вә тәрәвәз, 212 мин *ha*-ында јем биткиләри әкилир. Вилајәтдә 466,9 мин гарамал (о чүмләдән 194,2 мин инәк), 129 мин донуз, 134,4 мин давар вар (1976, јанвар).

Д.ј.-ларынын уз. 973 *км*, автомобил јолларынын уз. 3564 *км*-дир (1975). Ока вә Клјазма (ашағы ахынында) чајларындан кәмичиликдә истифадә едилир. Вилајәтдән Мәркәзи вә Волга газ кәмәри системләрини бирләшдирән газ кәмәри кечир.

В.в. Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир (1976).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 1213 үмумтәһсил мәктәби (1969/70), 27 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 2 али мәктәб (1975/76), 720 күтләви китабхана, 2 театр, 9 музеј, филармонија, 920 клуб мүәссисәси, 1130 киногурғу вар (1970).

«Призыв» (1917), «Комсомолскаја искра» (1951) вил. гәзетләри чыхыр. Јерли радио вә телевизија верилишләри илә јанашы Москвадан да верилишләр ретранслјасија олунур.

Сәһијјә. 1970 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, В.в.-ндә 17 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,2 чарпајы) хәстәхана мүәссисәси, бүтүн ихтисаслар үзрә 3,2 мин һәким (әһалинин һәр 473 нәфәринә 1 һәким) вар.

ВЛАДИ́МИР ВСЕ́ВОЛОДОВИЧ МОНОМА́Х (1053—1125)—бөјүк Кијев кнјазы [1113—25], дөвләт хадими, сәркәрдә, јазычы. Гыпчаглара гаршы мүвәффәгијјәтли һәрби јүрүшләр (1103, 1107, 1111) етмиш, Кијевдә күчлү халг үсјаныны јатырмышды. В. В.М. Гәдим Рус дөвләти әразисинин 3/4-нү бирләшдирди, дахили мүһарибәләрә сон гојду. Онун өлүмүндән сонра феодал дағыныглығы јенидән күчләнди. Гәдим рус әдәбијјатынын көзәл абидәси олан «Нәсиһәтнамә»нин (синфи сүлһ тәлгин едир) мүәллифидир.

ВЛАДИ́МИР СВЈАТОСЛА́ВИЧ (?—15.7.1015)—Кијев кнјазы [тәгр. 980—1015]. Онун вјатичләрә, литвалылара, радимичләрә вә болгарлара гаршы һәрби әмәлијјатлары Кијев Рус дөвләтини мөһкәмләтди. Печенегләрә гаршы мүбаризә апармыш, дөвләтин ч. сәрһәдләриндә мүдафиә хәтти тикдирмишди. В.С. тәгр. 988 илдә Кијев Рус дөвләтиндә бүтпәрәстлији христианлыгла әвәз етди. В.С.-ин кнјазлығы Кијев Рус дөвләтинин јүксәлиш дөврү олмушдур.

ВЛАДИ́МИР-ВОЛЫ́Н КНЈАЗЛЫҒЫ—Гәрби Буг чајынын јухары вә орта ахары илә Припјат чајынын сағ голлары арасындакы әразидә рус кнјазлығы. 10 әсрин сонунда јарадылмышды. Мәркәзи Владимир-Волынски ш. иди. Кнјазлыг 1154 илдә Кијевдән тамамилә ајрылмыш, Роман Мстиславичин дөврүндә [1170—1205] күчләнмишди. 1199 илдә Галич вә Волын торпаглары *Галич-Волын кнјазлығында* бирләшди.

ВЛАДИ́МИР-ВОЛЫ́НСКИ — УССР Волын вил.-ндә шәһәр. Владимир-Волынски р-нунун мәркәзи. Д.ј. ст., автомобил јоллары говшағы. К.т. хаммалынын е'малы мүәссисәләри (шәкәр, консерв вә с. з-длар), тикиш вә мебел ф-кләри, к.т.-нын механикләшдирилмәси вә һидромелиорасијасы техникуму, педагожи мәктәб, 12—13 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри вар. 988 илдә салынмышдыр.

ВЛАДИМИРЕ́СКУ (Vladimirescu) Тудор (тәгр. 1780, Олтенија, Владимир к.—27.5.1821)—*Валахија үсјанынын (1821)* рәһбәри. Русија—Түркијә мүһарибәсиндә (1806—12) Русија гошунлары тәркибиндә вурушан румын көнүллүләри дәстәсинә башчылыг етмишдир. Дунај кнјазлыгларында 1921 ил үсјаныны һазырламыш вә она башчылыг етмишдир. В.-нун тәрәддүд вә сәһвләри, һабелә В. илә јунан һетеристләри (Јунаныстанын Түркијә һөкмранлығындан азад олунмасы уғрунда мүбаризә апаран кизли тәшкилатларын үзвләри) арасындакы ихтилафлар үсјан рәһбәри кими В.-нун мөвгејинин зәифләмәсинә сәбәб олду. В. һетеристләр тәрәфиндән хаинчәсинә өлдүрүлмүшдүр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә алман-фашист ишғалчыларына гаршы вурушан 1-чи румын көнүллү дивизијасы онун адына иди. РСР-да В.-нун ад. медал тә'сис едилмишди.

Әд.: Самойлов С. И., Народно-освободительное восстание 1821 г. в Валахии, «Вопросы истории», 1955, № 10.

ВЛАДИ́МИРОВКА — Азәрб.ССР Губа р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 5 *км* шм.-ш.-дә, Гудјал чајынын сол саһилиндә, Губа—Худат шосе јолу кәнарында, Гусар маили дүзәнлијиндәдир. Әһ. 1039 (1976). Әсас тәсәррүфаты бағчылыгдыр. Сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ВЛАДИ́МИРОВКА — Азәрб.ССР Сабирабад р-нунда кәнд. В. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 32 *км* ч.-ш.-дә, Бакы—Јереван д.ј. кәнарында, Муған дүзүндәдир. Әһ. 2021 (1976); памбыгчылыг, тахылчылыг, һејвандарлыг вә бостанчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, кинотурғу, ушаг бағчасы, хәстәхана, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ВЛАДИ́МИРСКИ Михаил Фјодорович (4.3.1874, Арзамас—2.4.1951, Москва)—совет партија вә дөвләт хадими. 1895 илдән Сов.ИКП үзвү. 90-чы илләрдә Нижни Новгород вә Москвада марксист дәрнәкләрдә иштирак етмишдир. Һәбс вә сүркүндә олмушдур. 1899 илдә харичә кедиб «Искра»да әмәкдашлыг етмишдир. 1905 илдән РСДФП Москва Комитәсинин үзвү иди. 1906 илдә мүһачирәт етмиш, болшевикләрин Парис групунда, харичдәки болшевик тәшкилатлары комитәсиндә ишләмишдир. 1917 илин октјабрында Москва үсјанына рәһбәрлик үзрә партија мәркәзинин үзвү иди. 1919—34 илләрдә РСФСР халг дахили ишләр комиссарынын, УССР ХКС сәдринин мүавини, УК(б)П МК катиби, ССРИ Дөвләт План Комитәси сәдринин мүавини вә с. вәзифәләрдә чалышмышдыр. 1927—51 илләрдә ҮИК(б)П МТК сәдри ишләмишдир. Совет гуручулуғу вә сәһијјә мәсәләләринә даир әсәрләри вар. ССРИ Али Советинин (3-чү чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир. Гызыл мејданда дәфн олунмушдур.

Әд.: Слонимская И. А., М. Ф. Владимирский, М., 1967.

ВЛАДИ́МИР-СУ́ЗДАЛ КНЈАЗЛЫҒЫ—10—13 әсрләрдә шм.-ш. рус торпағында ән ири кнјазлыг. Ока вә Волга чајлары арасындакы әразидә јаранмышды. 10 әсрәдәк бу әразидә мерја адлы фин-угор тајфасы јашамышды. 10 әсрин ахырындан Новгород словенләринин вә кривичләрин бурада мәскән салмасы мерјаларын руслашмасына, великорус халгынын тәшәккүлүнә сәбәб олду. 10—11 әсрләрдә кнјазлыгда Ростов, Белоозерск, Јарославл, Муром, Суздал ш.-ләри салынды. Сәнәткарлыг инкишаф етди. Кнјазлығын пајтахты Владимир ш. иди. Суздал сүлаләсинин баниси Јури Долгоруки [1125—57] вә оғлу Андреј Боголјубски [1157—74] кнјазлығы мөһкәмләтдиләр, табе олмајан јерли бојарларла мүбаризә апардылар. Кнјазлыг рус мәдәнијјәтинин илк мәркәзләриндән олмуш, рус халгынын тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Рус торпагларыны ваһид дөвләтдә бирләшдирмәк чәһди, мүтәрәгги ичтимаи гүввәләрин мәнафејинә ујғун иди. 1238 илдә *Батунун* ордусу В.-С.к.-ны дармадағын етди. Лакин монгол-татар зүлмү Владимир торпағынын јүксәк мәдәни вә сијаси ән'әнәләрини мәһв едә билмәди. Сонралар В.-С.к.-нын да дахил олдуғу Москва кнјазлығынын јаранмасы Мәркәзләшдирилмиш Рус дөвләтинин формалашмасында мүһүм рол ојнады.

Әд.: История СССР с древнейших времён до наших дней, т. 2, М., 1966.

ВЛАДИ́МИРТСОВ Борис Јаковлевич (20.7.1884, Калуга — 17.8.1931, Сиверскаја ст., Ленинград вил.)—совет монголшүнасы. ССРИ ЕА акад. (1929; м. үзву 1923). Монголустандакы елми експедисијаларда иштирак етмишдир. Монгол филолокијасы, тарихи вә етнографијасына даир әсәрләрин мүәллифидир. Бурјат, калмык, һәмчинин монгол милли кадрларынын һазырланмасында хидмәти олмушдур.

Әсәрләри: Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика, Л., 1929; Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, Л., 1934.

Әд.: Шастина Н. П., Б. Я. Владимирцов. В кн.: Филология и история монгольских народов. Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова, М., 1958.

ВЛА́РДИНКЕН (Vlaardingen) — Нидерландда, Чәнуби Һолландија әјаләтиндә шәһәр. Шимал дәнизиндән 20 *км* аралы, Нјиве-Маас чајы саһилиндә мүһүм порт. Әһ. 78,9 мин (1975). Балыгчылыг сәнајеси мәркәзидир. Кәмигајырма, үмуми машынгајырма, дәзкаһгајырма, јејинти (кәтан јағы, әт консерви вә с.) сәнајеси вар. Кимјәви күбрә истеһсал едилир.

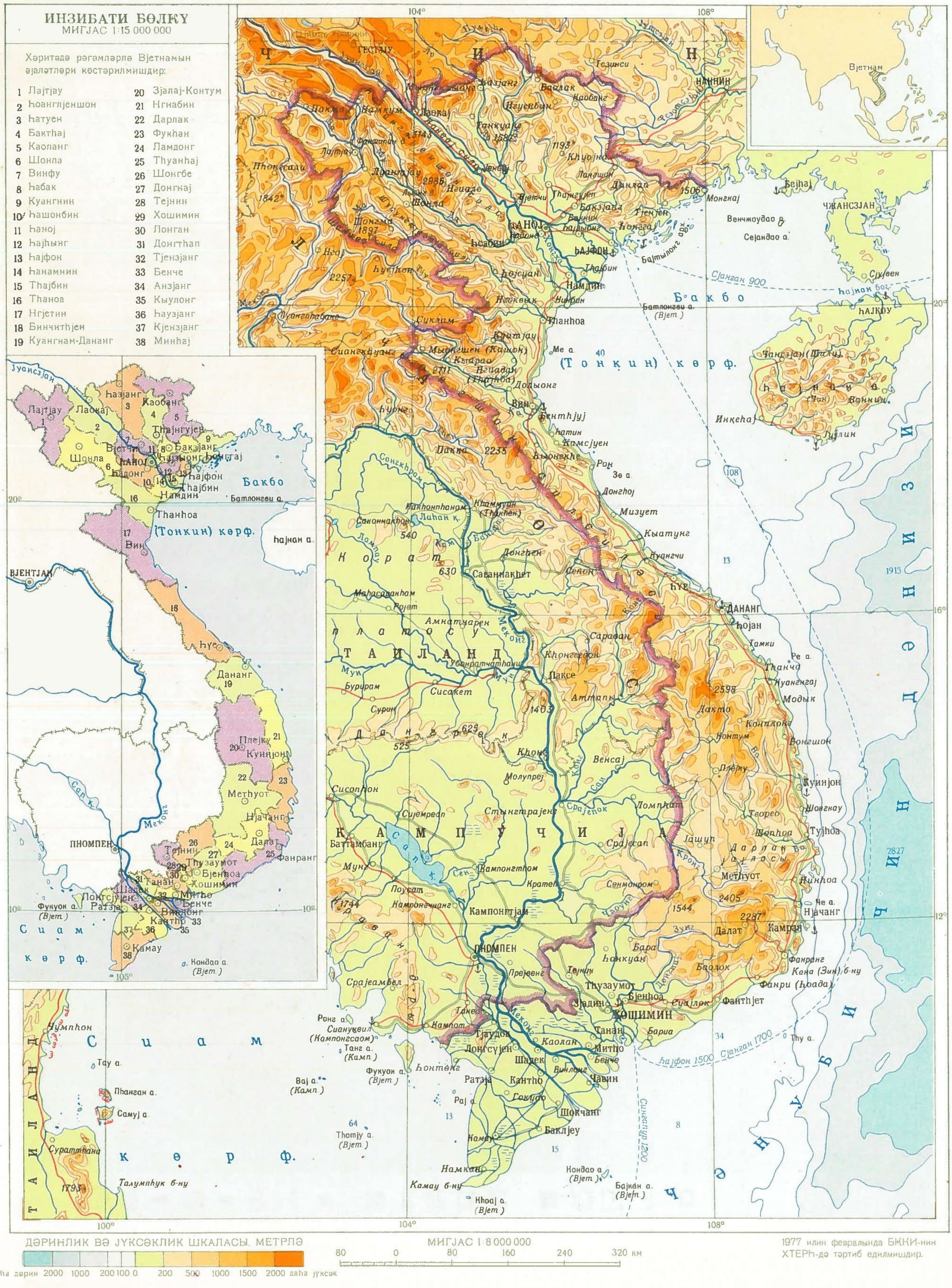
ВЛА́СОВ Александр Васијевич (1.11.1900, индики Калинин вил.-нин Селижаров р-нундакы Бөјүк Кошa к.—25.9.1962 , Москва) — совет ме'мары. ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1950). Ленин мүкафаты лауреаты (1959). 1949 илдән Сов. ИКП үзвү. Москва Али Техники Мәктәбини битирмишдир (1928). В. 1944—50 илләрдә Кијевин, 1950—55 илләрдә исә Москванын баш ме'мары ишләмиш, ССРИ Ме'марлыг Академијасынын президенти (1955—56) вә ССРИ Ме'марлар Иттифагы Идарә Һеј'этинин биринчи катиби (1960—62) олмушдур. Москвада Ме'марлыг Ин-тунда дәрс демишдир (1931 илдән). Москвадакы Крым көрпүсү (1936—38, мүһәндис Б. П. Константинов), Кијевдә Крешшатик күчәсинин абадлашдырылмасы (планы 1945—47, тикинтиси 1947 илдән, мүштәрәк лајиһә), Лужникидә В. И. Ленин ад. Мәркәзи стадион (1955—56, мүштәрәк лајиһә) вә с. В.-ун әсас ишләриндәндир. 2 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВЛА́СОВ Јури Петрович (д. 5.12.1935, Макејевка ш.)—совет ағырлыггалдыраны, ССРИ әмәкдар идман устасы (1959). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. Н. Ј. Жуковски ад. Һәрби-Һава Мүһәндисләри Академијасыны битирмишдир (1959). Ағыр чәки дәрәчәсиндә 5 дәфә ССРИ, 4 дәфә дүнја чемпиону (1959, 1961—63), 17-чи Олимпија ојунларынын (1960, Рома) чемпиону олмушдур. 28 дүнја рекорду газанмышдыр. Бир нечә әдәби-бәдии әсәрин мүәллифидир. Ленин ордени, башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ВЛА́СОВ Михаил Александрович (2.7.1898, Петербург—12.12.1972, Бакы)—совет рәссамы. Азәрб.ССР халг рәссамы (1964). 1918 илдә Петербургда рәссамлыг студијасыны битирмишдир. В. 1920 илдә XI Гызыл Орду сыраларында Бакыја кәлмиш, 1926—28 илләрдә «Азәрнәшр»-ин рәссамы олмушдур. 1928 илдән китаб тәртибаты саһәсиндә фәалијјәт көстәрмишдир. Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поемасына (1942), Ш. Руставели, А. С. Пушкин, М. Сервантес, Т. Г. Шевченко, В. Һүго, И. А. Крылов вә б.-нын әсәрләринә, һабелә М. Ә. Сабирин «Һоп-һоп» (1949) китабына, «Азәрб. нағыллары»на (1951), Н. В. Гоголун

ВЈЕТНАМ

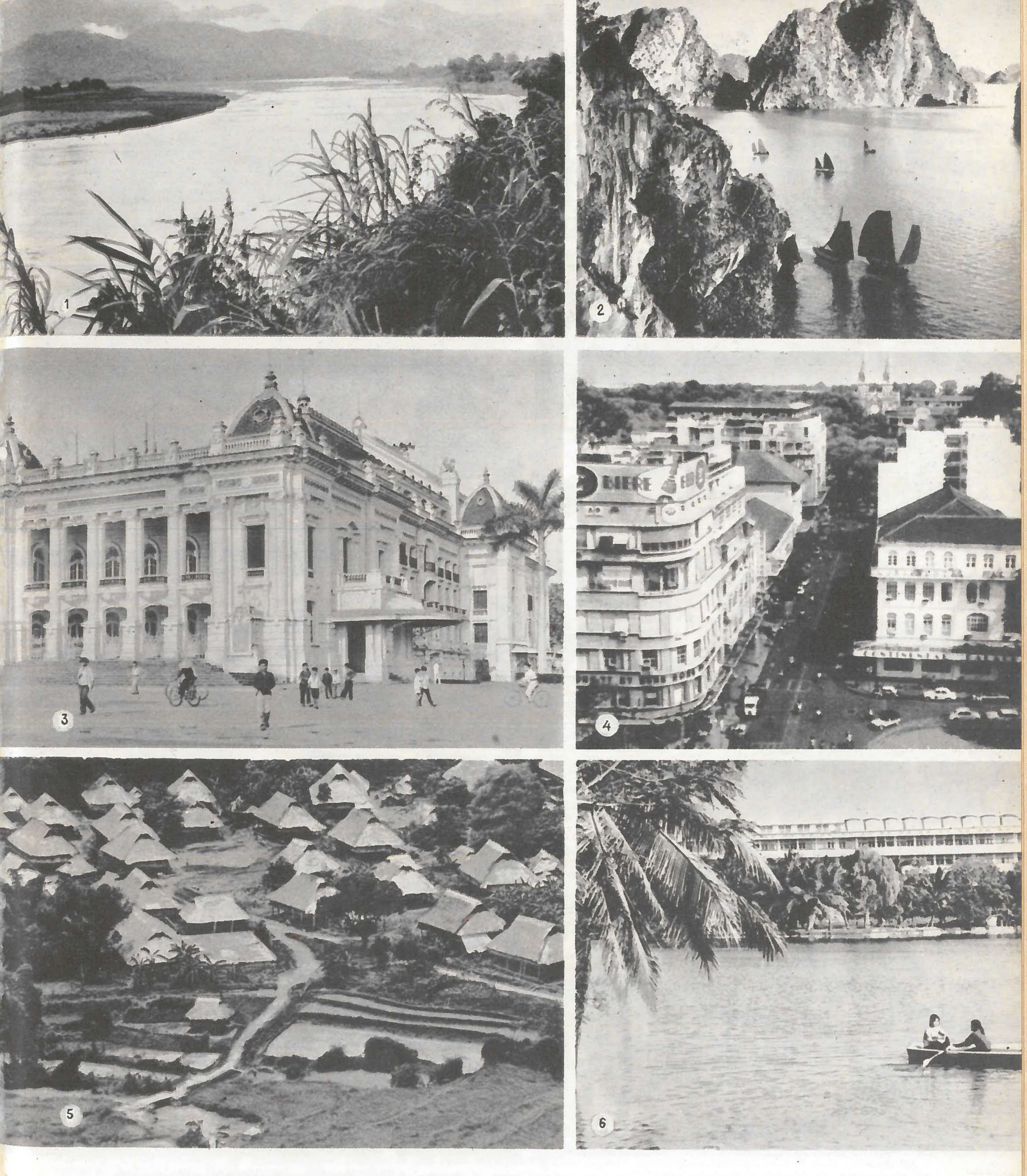
ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

дәһа дәрин 2000 1000 200 100 0 200 500 1000 1500 2000 дәһа јүксәк

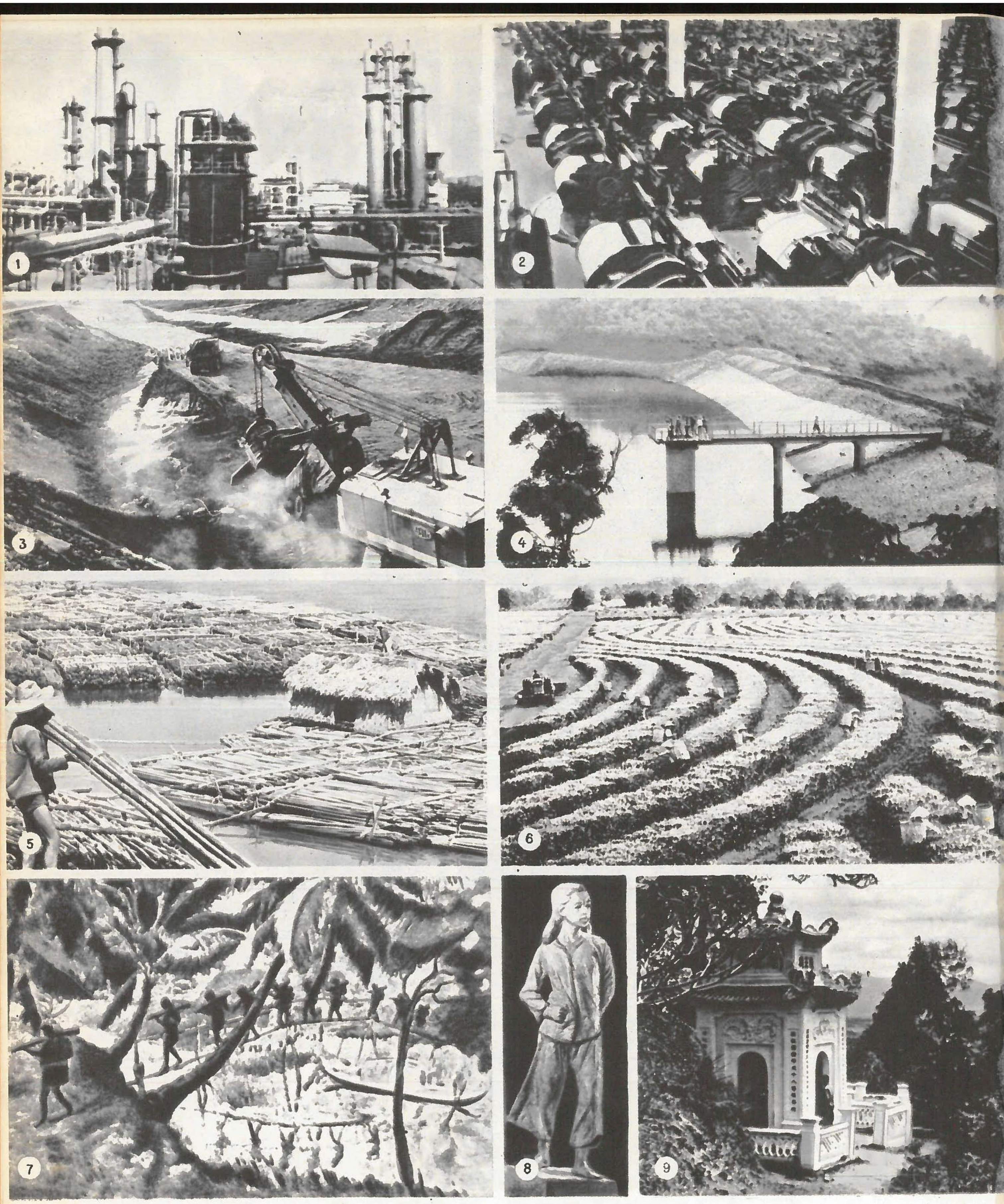
МИГЈАС 1:8 000 000

80 0 80 160 240 320 км

1977 илин февралында БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир.

Вјетнам. 1. Һоабин әјаләтиндә Да чајы. 2. Һалонг көрфәзинин саһилбоју. 3. Һаној. Дөвләт Опера вә Балет Театры. 4. Хошимин. Азадлыг күчәси. 5. Һоабин әјаләти. Типик кәнд мәнзәрәси. 6. Һаној. Бирлик паркы. Арха планда Совет Иттифагынын көмәји илә тикилмиш Политехник институтунун бинасы көрүнүр.

Вјетнам. 1. Хабакда азот күбрәләри заводунун үмуми көрүнүшү. 2. Винфу әјаләти. Нинфыонг тохуҹулуг комбинатынын әјирмә сехиндә. 3. Һонгајда көмүр мә'дәнләриндән бириндә. 4. Һоабин әјаләтиндә Вынг су анбары. 5. Бамбук ахыдылмасы. 6. Чај плантасијасында. 7. Н г у ј е н Һ и ј е м. «Кечә әмәлијјаты». Лак бојакарлығы. 1957. 8. З ј е н М и н Т ј а у. «Во Тhи Сау дүшмән гаршысында». Кипс. 1956. 9. Һуе шәһәри. Вјетнам императорларынын сәрдабасы.

М. А. Власов. «Азәрбајҹан нағыллары»на иллүстрасија. 1951. Р. Мустафајев ад. Азәрбајҹан Дөвләт Инҹәсәнәт Музеји. Бакы.

«Сечилмиш әсәрләри»нә (1952; «Көһнә дүнја мүлкәдарлары», «Нева проспекти», «Бурун», «Портрет», «Колјаска» вә с.), А. Зекерсин «Једдинҹи хач» романына (1953) иллүстрасијалар чәкмишдир.

Әд.: Искусство Советского Азербайджана, М., 1970.

ВЛАСОВЧУЛАР — Совет Вәтәнинә хәјанәт едәрәк, Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы фашист Алманијасынын тәрәфинә кечән антисовет һәрби һиссәләрин үзвләри. В. ады 1942 илин ијулунда көнүллү әсир дүшүб, һитлерчиләрә хидмәтә кечән ген.-л. А. А. Власовун (Волхов ҹәбһәси 2-чи Зәрбә ордусунун кечмиш команданы) адындан көтүрүлмүшдүр. 1945 илин мајында власовчу һиссәләрин галыглары Чехословакија әразисиндә ләғв едилди; әсир алынан Власов вә онунла әлбир оланлар, ССРИ Али Мәһкәмәси Һәрби коллекијасынын һөкмү илә 1946 ил августун 1-дә е'дам едилмишләр.

ВЛЈОРА, Влона (Vlora, Vlona)—Албанијада шәһәр. Адриатик дәнизинин Влјора көрфәзи саһилиндә порт. Нәгл. говшағы. Әһ. тәгр. 60 мин (1975). Јејинти (о ҹүмләдән балыг консерви, зејтун јағы), түтүн, семент сәнајеси мүәссисәләри, јахынлығында тәбии битум јатағы вар. Битум, нефт вә нефт мәһсуллары, сода ихраҹ едилир.

ВЛТАВА (Vltava) — Чехословакијада чај. Лаба (Елба) чајынын сол голу. Уз. 446 *км*, һөвзәсинин саһ. 28 мин *км*^{2}-дир. Шумава д-рындан башланыр. Штеховитсе ш.-нәдәк (мәнсәбиндән 84 *км* мәсафәдә) кәмичилијә јарарлыдыр. Ағаҹ ахыдылыр. Су анбары, СЕС вар. Прага, Ческе-Будејовитсе ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВОАН-УИЛЈАМС (Vaughan Williams) Ралф (әсл фамилијасы вә ады Уилјамс Ралф Воан; 12.10.1872, Даун-Ампни, Глостершир — 26.8.1958, Лондон)—инкилис бәстәкары, органчы, мусиги хадими вә фолклорчусу. Крал Мусиги Коллечинин проф. олмушдур (1921 илдән). В. «Инкилтәрә мусиги интибаһы» бәстәкарлыг мәктәбинин баниләриндәндир. Јарадыҹылығында вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм мејлләри күчлүдүр. 5 опера, 3 балет, 9 симфонија, фп., орган, хор әсәрләри вә с. мүәллифидир.

ВОБАН (Vauban) Себастјен Ле Претр де (1.5.1633, Сен-Леже-де Фушере, Ниверне—30.3.1707, Парис) — маркиз, һәрби мүһәндис, Франса маршалы (1703), Франса ЕА фәхри үзвү (1699). 53 јүрүшдә, 104 дөјүшдә иштирак етмиш, 53 галанын мүһасирәјә алынмасына, 33 галанын тикилмәсинә вә 300-дән чох көһнә галанын јенидән гурулмасына рәһбәрлик етмишдир. В. галаја тәдричи һүҹум үсулуну ишләјиб һазырламыш, артиллерија һәмләси анлајышыны тәтбиг етмиш (бу заман атәш мүһасирәдәки шәһәрә јох, мөһкәмләндирилмиш истеһкамларын мүдафиәчиләринә јөнәлдилирди), мина партлајышы ишләри нәзәријјәсинин баниләриндән олмуш, һәрби мүһәндисләр корпусунун әсасыны гојараг (1676) илк истеһкамчы вә миначы роталары јаратмышдыр. 1707 илдә тәртиб етдији лајиһәдә силкиндән асылы олмајараг бүтүн тәбәәләрдән верки алмағы тәклиф етмишди. Кралын гәзәбинә сәбәб олмуш бу әсәр мүсадирә едилмиш вә јандырылмышдыр.

Әд.: Энгельс Ф., Фортификация, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 14.

ВОВЧОК Марко (Марија Александровна Вилинскаја-Марковичин тәхәллүсү; 22.12.1833, индики Липетск вил., Јелетск р-нунун Јекатериновка к. — 10.8.1907, Налчик ш. јахынлығында)—Украјна вә рус јазычысы. Ингилаби демократик әдәбијјатын нүмајәндәләриндәндир. «Украјна халг һекајәләри» (2 ч., 1857), «Рус халг мәишәтиндән һекајәләр» (1859) вә с. әсәрләриндә ичтимаи әдаләтсизлик, кәндлиләрин ағыр һәјаты, гадынларын фаҹиәси екс етдирилир, тәһкимчилик һүгугу ифша олунур. «Кешишин гејдләри» (1869—70), «Уҹгарда» (1875) әсәрләриндә килсә вә руһаниләрин ријакарлығы кәскин тәнгид едилир. В. 1905—07 илләр ингилабыны рәғбәтлә гаршыламышдыр.

Әсәрләри: Собр. соч. т. 1—3, М., 1957; Избранное, М., 1976.

Әд.: Брандис Е., Марко Вовчок, М., 1968 (библ.).

ВОГУЛЛАР—кечмишдә Русијада манси халгына верилән ад (бах *Мансиләр*). 20 әсрин 30-ҹу илләринәдәк ишләдилирди.

ВОДАН, Вотан—гәдим керман мифолокијасында баш аллаһ. Скандинавија халгларында күләк вә туфан аллаһы Одинә ујғундур.

ВОДЕВИЛ (фр. vaudeville)—бирпәрдәли мәзһәкә; маһны куплетләри вә рәгслә мүшајиәт олунур. Франсада јаранмышдыр. Жанр кими *Бөјүк Франса ингилабы* илләриндә формалашмыш В.-ин инкишафы 19 әср франсыз јазычылары Е. Скриб, Е. Лабиш вә б.-нын ады илә бағлыдыр. Русијада А. И. Писарев, А. С. Грибоједов, А. П. Чехов вә б. В.-ләр јазмышлар. Совет дөврүндә В. П. Катајев, В. В. Шкваркин вә б.-нын В.-ләри тамашаја гојулмушдур. В. Мәдәтов, Р. Әфәндијев, Ә. А. Адыкөзәлов (Корани), С. М. Гәнизадә вә б. Азәрб. әдәбијјатында В.-ин илк нүмунәләрини јаратмышлар.

ВОДЛАР—Фин көрфәзиндән ҹ.-да јашамыш Прибалтика-фин тајфасы. Мәнбәләрдә 11 әсрдән ады чәкилсә дә, тәдгигатчыларын фикринҹә, һәлә 9 әсрдән славјанларла гарышмаға башламышлар. Дилләри естон дилинин шм.-ш. ләһҹәсинә јахын иди. В.-ын славјанлашмасы просеси 19 әсрдә баша чатмышдыр; ајры-ајры груплары Фин көрфәзинин ҹ саһилиндә јашајыр.

«ВОЖАТЫ» — ајлыг сијаси-ичтимаи, методик журнал. В. И. Ленин ад. Үмумиттифаг пионер тәшкилаты мәркәзи шурасынын вә ҮИЛККИ МК-нын органы. 1924 илдән Москвада нәшр олунур. «В.» пионер тәшкилатлары вә дәстә рәһбәрләринин коммунист тәрбијәси саһәсиндәки ишини үмумиләшдириб тәблиғ едир, пионер һәрәкатынын тарихи вә нәзәријјәси, пионер дружиналарына рәһбәрлик мәсәләләрини ишыгландырыр, педагоглара, дәстә рәһбәрләринә көмәк мәгсәди илә методик мәгаләләр, «Затејник» бөлмәсиндә ушаг бәдии өзфәалијјәти үчүн материаллар дәрҹ едир.

ВОЗНЕСЕНИЈЕ АДАСЫ (Ascension Island)—Атлантик океанынын мәркәзи һиссәсиндә (7°57′ ҹ.е., 14°22′ г.у.) ада. Б. Британијанын мүлкүдүр. Саһ. 88 *км*^{2}, әһ. 1232 (1970). Инз. ҹәһәтдән В.а. Мүгәддәс Јелена а.-нын тәркибинә дахилдир. Инз. м. вә порту Ҹорҹтаун ш.-дир. Сәтһи сөнмүш вулканларын (тәгр. 35) кратерләри илә өртүлү платодур. Һүнд. 875 *м*-ә чатыр. Тропик мешәләр вә чохлу дәниз гушлары вар. В.а. 1501 илдә португалијалылар тәрәфиндән кәшф едилмишдир.

ВОЗНЕСЕНСКИ Андреј Андрејевич (д. 12.5.1933, Москва)—рус совет шаири. «Парабола» (1960), ««Үчбуҹаглы армуд» поемасындан 40 лирик риҹ'әт» (1962), «Ахиллес үрәји» (1966), «Сәсин көлкәси» (1970), «Гушу учурт» (1974) вә с. китабларын мүәллифидир. «Усталар» (1959), В. И. Ленинә һәср олунмуш «Лонжүмо» (1963), «Оза» (1964) вә с. поемалары вар. Јарадыҹылығы мүасирлији, орижинал үслуб, форма вә бәдии ифадә васитәләри илә диггәти ҹәлб едир. «Неизвестны һаггында Реквијем», «Ишыг», «Јуху» вә с. ше'рләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә олунмушдур.

Әсәрләри: Дубовый лист виолончельный. Избр. стихотворения и поэмы, М., 1975; Витражных дел мастер, М., 1976.

ВОЗНЕСЕНСКИ Николај Алексејевич (1.12.1903, индики Тула вил.-нин Тјоплоје к.—30.9.1950)—совет дөвләт вә партија хадими, ССРИ ЕА-нын акад. (1943), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1948). 1919 илдән Сов.ИКП үзвү. 1928 иләдәк Донбасда партија, Ленинградда совет ишиндә чалышмышдыр. ССРИ Дөвләт План Комитәсинин сәдри (1938 илдән), ССРИ ХКС сәдринин мүавини (1939 илдән), ССРИ Назирләр Совети сәдринин биринҹи мүавини (1941 илдән) олмушдур. Партијанын 18-ҹи гурултајында МК үзвү сечилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин үзвү иди. 1941 илин февралында ҮИК(б)П МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, 1947 илдә үзв сечилмишдир. «Вәтән мүһарибәси дөврүндә ССРИ-нин һәрби игтисадијјаты» (1947) китабы игтисадијјат мәсәләләринә даир мүһүм әсәрләриндәндир. ССРИ Али Советинин (2-ҹи чағырыш) депутаты олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Әд.: Колотов В. В., Николай Алексеевич Вознесенский, М., 1976.

ВО́ЈАН (Vojan) Едуард (6.5.1853, Прага—31.5.1920, Прага)—чех актјору. Сәһнә фәалијјәтинә 1869 илдә башламышдыр. 1888 илдән Прагадакы Милли Театрда ишләмишдир. Әсас ролларі: Јан Гус, Јан Жижка (А. Ирасекин ејниадлы пјесләриндә), Астров, Вершинин («Вања дајы», «Үч бачы», А. П. Чехов), Һамлет, Отелло (В. Шекспирин ејниадлы фачиәләриндә) вә б. Новатор вә реалист сәнәткар олмушдур.

ВОЈЕВО́ДА—1) гәдим славјанларда, рус кнјазлыгларында вә Русијада (18 әсрәдәк) сәркәрдә; 2) 16—18 әсрләрдә Русијада јерли идарә башчысы; 3) Полша вә Литва феодал дөвләтләриндә инзибати-әрази вәһидинин башчысы.

ВОЈЕВО́ДАЛЫГ — Полшада вилајәт әһәмијјәтли ән ири инзибати-әрази ваһиди. Повјатлардан (гәзалардан) вә повјатлардан ајрылараг В. табелијиндә олан шәһәрләрдән ибарәтдир. В.-да дөвләт һакимијјәтинин јерли органы В.-ын Халг Шурасы, ичраедичи вә сәрәнчамверичи орган Халг Шурасынын Рәјасәт Һеј'әтидир.

ВОЈЕВО́ДИН Пјотр Иванович (12.7.1884, Сумы—25.11.1964, Москва)—совет партија вә дөвләт хадими. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1964). 1899 илдән Сов.ИКП үзвү. Јекатеринослав, Саратов, Самара, Чита, Томск, Омск вә с. шәһәрләрдә партија иши апармышдыр. 1912—13 илләрдә Америкада мүһачирәтдә олмуш, 1913 илдә кизли сурәтдә Русијаја гајытмыш, Бакыда ишләмишдир. Гәрби Сибир вә Урал Өлкә Әрзаг-Игтисадијјат Шурасынын сәдри (1917), Гәрби Сибир вил. ХТШ-нин сәдри (1918), Гәрб вә Чәнуб чәбһәләриндә РК(б)П МК-нын мүвәккили (1919) олмуш, 1920 илдән тәсәррүфат, мәдәнијјәт вә нәшријјат ишиндә чалышмышдыр. Дәфәләрлә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр. ҮРМИК-ин үзвү, Сов.ИКП 22-чи гурултајынын иүмајәндәси олмушдур. 2 дәфә Ленин ордени, һәмчинин медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Любимый учитель. В кн.: Воспоминание о В. И. Ленине, т. 2, М., 1957; В Бакинском районе (из впечатлений счетчика по переписи). В сб.: Рабочее движение в Азербайджане в годы нового революционного подъема (1910—1914 гг.), ч. 2, Б., 1967.

Әд.: Деятели революционного движения в России, т. 5, вып. 2, М., 1933; От февраля к Октябрю, М., 1957.

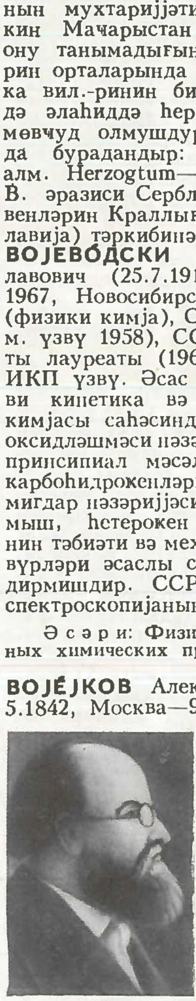
ВОЈЕВО́ДИНА (Војводина) — Југославијада Сербија Сосиалист Республикасы тәркибиндә мухтар өлкә. Саһ. 21,5 мин *км²*, әһ. 1,97 млн. (1974); инз. м.—Нови-Сад ш. Орта Дунај оваЈлығынын ч. һиссәсиндәдир. Иглими мүлајим континенталдыр. Әсас чајлары: Дунај, Тиса, Тамиш. Мүһүм к.т. рајонудур. ЈСФР-дә јығылан тахылын 1/4-ини, гарғыдалынын 2/5-сини, шәкәр чуғундурунун 1/2-ини, чәтәнәнин 2/3-сини вә күнәбаханын 3/4-үнү В. верир. Бостанчылыг, үзүмчүлүк, әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Јејинти, тохучулуг, машынгајырма, нефт-кимја, тикинти материаллары вә с. сәнаје саһәләри вар. Минерал күбрә вә семент истеһсал олунур. В.-нын ш.-индә нефт вә газ чыхарылыр. Әсас сәнаје мәркәзләри: Нови-Сад, Суботитса.

В. әразисиндә 6 әсрдә славјанлар мәскән салмышды. 9 әсрдә бурада мачарлар мәскунлашдылар; сонрадан В. әразиси Мачар краллығына дахил олду. В. Мачар краллығы тәркибиндә 1526—1918 илләрдә *Һабсбургларын* һакимијјәтиндә иди. Мачар краллығында 1848—49 илләр ингилабы дөврүндә В. әразисиндә серб кәндлиләринин антифеодал чыхышлары баш верди; Чәнуби Мачарыстанын серләр јашадан бир сыра комитатларын халг скупшинасы 1848 илин мајында В.-нын мухтаријјәтини е'лан етди, лакин Мачарыстан ингилаби һөкумәти ону танымадығыны билдирди. 19 әсрин орталарында Срем, Банат вә Бачка вил.-ринин бирләшмәси нәтичәсиндә әлаһиддә һерсоглуг (1860 иләдәк мөвчуд олмушдур) јаранды (В. ады да бурадандыр: сербчә Војводина, алм. Herzogtum—һерсоглуг). 1918 илдә В. әразиси Сербләрин, Хорват вә Словенләрин Краллығы (1929 илдән Југославија) тәркибинә дахил олду.

ВОЈЕВО́ДСКИ Владислав Владиславович (25.7.1917, Петроград—20.2.1967, Новосибирск)—совет кимјачысы (физики кимја), ССРИ ЕА акад. (1964; м. үзвү 1958), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1968). 1964 илдән Сов. ИКП үзвү. Әсас елми ишләри кимјәви кинетика вә сәрбәст радикаллар кимјасы саһәсиндәдир. В. һидрокенин оксидләшмәси нәзәријјәсинин бир сыра принсипиал мәсәләләрини вә олефин карбоһидрокенләринин крекингинин мигдар нәзәријјәсини ишләјиб һазырламыш, һетерокен катализ просесләринин тәбиәти вә механизминә даир тәсәввүрләри әсаслы сурәтдә инкишаф етдирмишдир. ССРИ-дә кимјәви радиоспектроскопијанын әсасыны гојмушдур.

Әсәри: Физика и химия элементарных химических процессов, М., 1969.

ВОЈЕ́ЈКОВ Александр Иванович (20.5.1842, Москва—9.2.1916, Петроград)—

—рус иглимшүнасы вә чоғрафијашүнасы; Русијада иглимшүнаслығын баниси. Петербург ЕА-нын м. үзвү (1910). «Јер күрәсинин, хүсусилә Русијанын иглимләри» (1884) адлы әсәриндә В. илк дәфә мүрәккәб иглим просесләринин физики маһијјәтини ашкар етмиш, ајры-ајры иглим әмәлә кәтирән амилләрин ролуну, иглимлә тәбиәтин дикәр компонентләри арасында гаршылыглы әлагәни ајдынлашдырмышдыр. Иглим вә чоғрафи һадисәләри өјрәнәркән В. илк дәфә балансолар методуну тәтбиг етмишдир. В. гар һаггында тә'лимин вә палеоиглимшүнаслығын әсасыны гојмушдур. Әсәрләринин бир гисми әһали чоғрафијасы вә игтисадијјатына, һабелә инсанын тәбиәтә фәал тә'сиринә һәср едилмишдир. Загафгазијада чај вә ситрус биткиләринин, Орта Асијада исә гијмәтли памбыг нөвләринин кениш мигјасда әкилмәсинин мүмкүн олдуғуну көстәрмиш, торпағын мелиорасијасынын вә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығыны артырмаг методларынын елми әсасларыны вермишдир. Иглим мүалиәчәси јерләринин тәшкили үчүн јени рајонлар ашкар етмишдир. 1949 илдә Баш Кеофизика Рәсәдханасына В.-ун ады верилмишдир.

Әсәри: Избр. соч., т. 1—4, М.—Л., 1948—1957 (биограф. очерк и список работ).

ВО́ЈНИЧ (Voynich; гызлыг фамилијасы Бул) Етел Лилиан (11.5.1864, Ирландија, Корк—28.7.1960, Нју-Јорк) —инкилис јазычысы. Инкилис ријазијјатчысы Ч. Булун гызы, Полша ингилабчысы М. Војничин арвады.

1887—89 илләрдә Русијада јашамышдыр. Ф. Енкелс вә К. В. Плехановла таныш олмушдур. 1920 илдә Нју-Јорка көчмүшдүр. «Овод» (1897) романы италјан халгынын 19 әсрин 30—40-чы илләриндәки азадлыг мүбаризәсиндән бәһс едир. Гәһрәманы мәрдлик вә јенилмәзлик рәмзинә чеврилән бу әсәр дүнја халгларының дилләринә, о чүмләдән Азәрб. дилинә (1933) тәрчүмә едилмиш, өлкәмиздә 24 дилдә 7,5 млн. тиражла 155 дәфә (Азәрб.-да 4 дәфә) нәшр олунмушдур. «Чек Рејмонд» (1901), «Оливија Летам» (1904), «Овод сүркүндә» (1910), «Башмагларыны чыхарт» (1945) романларында италјан, рус, полјак халгларынын ингилаби мүбаризәси экс етдирилир. Рус, Украјна, полјак дилләриндән тәрчүмәләри вар. Мусиги әсәрләри дә бәстәләмишдир; «Бабилистан» (1948) ораторијасы Русијада чаризмин деврилмәсинә һәср олунмушдур.

Әсәрләри: Овод, Б., 1976; Сочинения, т. 1—3, М., 1975.

Әд.: Таратута Е., По следам «Овода», 3 изд., М., 1972.

ВОКА́Л СӘНӘТИ (итал. vocale, voce—сәс сөзүндән)—мүғәннинин охума усталығына әсасланан ифачылыг нөвү. Вокал әсәрләр соло, ансамбл вә хорла ифа едилир. В.с.-ндән халг јарадычылығында, естрада сәнәтиндә вә театрда истифадә олунур. Мүхтәлиф халгларын В.с.-ндә халг мусигисинин интонасија, мәгам вә ритмик хүсусијјәтләри әксини тапмышдыр. Милли В.с.-нин формалашмасына дилин фонетик хүсусијјәтләри дә билаваситә тә'сир көстәрир.

ВОКАЛИ́З (фр. vocalise, лат. vocalis—саит сәс; сәсләнән, охујан)— вокал мусигидә етүд нөвү, мәтнсиз пјес; һәр һансы бир саитдә (адәтән «а» саитиндә) охунараг сәсин тә'сирлилијини вә мүғәннинин техникасыны инкишаф етдирмәк мәгсәди дашыјыр. В. формасында бир чох концерт пјесләри дә јазылмышдыр (С. Рахманиновун «Вокализ»и, М. Равелин «Хабанера формалы вокализ»и, Р. М. Глиерин сәс илә оркестр үчүн консерти, С. Прокофјевин сәс илә фп. үчүн 5 сөзсүз мелодијасы вә с.).

ВОКАЛИЗА́СИЈА—саит сәсләрдә охумаг; вокал сәнәтиндә әсас мәшғәлә нөвләриндәндир. В.-нын ән садә нөвү һәр һансы бир саити, јахуд поетик мәтнин бир һечасыны ики вә даһа артыг сәс үстүндә (колоратуралы пассажа гәдәр) охумагдыр. Һәр һансы бир саит үстүндә охунан мүстәгил вокал әсәрләр дә В.-ја аиддир (бах *Вокализ*).

«ВОКРУ́Г СВЕ́ТА» — ајлыг елми-бәдии журнал. ҮИЛККИ МК-нын органы (1931 илдән). 1861 илдән Петербургда нәшр едилмәјә башламышдыр. Мүхтәлиф илләрдә (1869—1884, 1918—1927, 1942—1945) нәшри дајандырылмышдыр. 1938 илдән Москвада чап олунур. «В.с.»-да елми-күтләви мәгаләләр, сәјаһәтләр вә маҹәралар һаггында јазылар, јол гејдләри, фантастик һекајәләр, етнографик материаллар вә с. дәрҹ едилир. Тиражы 2,5 млн.-дур (1977).

ВОКЕ́З ДАҒЛАРЫ (Vosges) — Франсанын шм.-ш.-индә дағлар. Уз. 160 *км*, ени 40—50 *км*. Ән һүндүр зирвәси 1423 *м*. Ч.-у кристаллик сүхурлардан, шм.-ы гумдашылардан ибарәт јајлалардыр. Јамаҹлары (1200 *м*-әдәк) фыстыг вә ијнәјарпаглы мешәләрлә өртүлүдүр. Әкинчилик (чај дәрәләриндә) вә мешә тәсәррүфаты вар.

ВО́ЛГА (гәдимдә—Р а, орта әсрләрдә—И т и л, јахуд Е т е л)—ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә чај. Уз. 3530 *км* (су анбарлары јарадыланадәк 3690 *км*). Уз.-на көрә Авропада биринчи, ССРИ-дә бешинчи, Јер күрәсиндә он алтынчы чајдыр. Һөвзәсинин саһ. 1360 мин *км*²-дир. В. Валдај јүксәклијиндән (228 *м* һүнд.-дән) башланыр. Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Тәгр. 200 голу вар. В. һөвзәси ССРИ Авропа һиссәсинин тәгр. 1/3-ини тутур. Һөвзәси мешә, мешә-чөл, чөл вә јарымсәһра зоналарындадыр. В. мәнбәјини Калинин вил.-нин Волговерховје к. јахынлығындакы булагдан көтүрүр, сонра бир нечә хырда көлдән (Верхит, Стерж, Вселуг, Пено вә Волго) кечир. 1843 илдә Волго көлүндән 8 *км* ашағыда тикилмиш бәнд чајын ахыныны низама салыр. Калинин ш.-нәдәк чајын мәҹрасынын ени 40—200 *м*-ә чатыр. Калининдән ашағыда В.-ја Медведитса, Молога, Шексна вә с. голлар гошулур вә о, хејли кенишләнир. Калинин вә Рыбинск ш.-ләри арасында СЕС-ләр тикилмиш, Волга, Рыбинск вә Углич су анбарлары јарадылмышдыр. Шексна вә Оканын мәнсәбләри арасында В.-нын мәҹрасынын ени 260—850 *м*-дир. Горки ш.-ндән 55 *км* јухарыда Горки СЕС-и вә су анбары јарадылмышдыр. В.-ја Горки ш. јахынлығында Ока (В.-нын ән бөјүк голларындан бири) төкүлүр. В.-нын орта ахыны бурадан башланыр. Бу һиссәдә чајын сағ саһили һүндүр вә сылдырымлы, сол саһили алчаг вә террасլыдыр. В.-ја орта ахынында 40-а гәдәр гол говушур. Бурада мәҹрасынын ени 600—2100 *м*-ә, дәринлији 12 *м*-ә чатыр. Чебоксары ш. јахынлығында Чебоксары СЕС-и тикилмишдир. В.-нын ашағы ахыны Каманын төкүлдүјү јердән башланыр. Волгограда гәдәр чај дәрәсинин ени 20—30 *км*-ә чатыр. Кујбышев ш. јахынлығында В. Жигули д-рыны кечиб, Самара дирсәјини әмәлә кәтирир. Бурада дүнјанын ән бөјүк СЕС-ләриндән бири—В. И. Ленин ад. Волга СЕС-и тикилмишдир. Ондан бир гәдәр јухарыда исә Кујбышев су анбары јарадылмышдыр. Балаково ш. р-нунда Саратов СЕС-и вар. Волгоград ш.-ндән 21 *км* јухарыда В.-дан Ахтуба голу ајрылыр. Бурада Сов.ИКП 22-ҹи гурултајы ад. Волгоград СЕС-и тикилмиш, даһа ашағыда В. И. Ленин ад. Волга—Дон кәмичилик каналы чәкилмишдир. В.-нын делтасы мәнсәбдән 170 *км* шм.-да, Бузан голунун ајрылдығы јердән башланыр. Делтанын саһ. тәгр. 13 000 *км*²-дир. В.-нын делтасында 500-ә гәдәр гол вә кичик чај вар. Әсас голлары: Бахтемир (кәмичилијә јарарлыдыр), Камызјак, Көһнә Волга, Болда, Бузан вә Ахтуба. В., әсасән, гар, грунт вә јағыш сулары илә гидаланыр. Тәнзим олунанадәк иллик сәвијјә тәрәддүдү 3—17 *м* иди. Су анбарлары тикилдикдән сонра чајын ахым режими низама салынмыш, сәвијјә тәрәддүдү хејли азалмышдыр. В.-нын орта иллик су сәрфи Калинин ш.-ндән (182 *м*³/*сан*) Волгоград ш.-нәдәк (8060 *м*³/сан) артыр. Волгограддан ашағыда чајын су сәрфинин тәгр. 2%-и бухарланма нәтиҹәсиндә итир. Су анбарлары тикиләнәдәк В. илдә дәнизә тәгр. 25 млн. *т* лил вә 40—50 млн. *т* һәлл олмуш мүхтәлиф минерал маддә кәтирирди. Сујун темп-ру јајда (ијул) 20—25°С-јә, гышда 0°С-јә (буз алтында) чатыр. В. ахары боју нојабрын ахырларындан декабрын орталарынадәк донур, әкс истигамәтдә исә, мартын орталарындан апрелин орталарынадәк дону ачылыр. В. јухары ахынында 6,5 ај, ашағы ахынында 8,5 ај кәмичилијә јарарлыдыр. Совет һакимијјәти илләриндә чајын игтисади әһәмијјәти хејли артмышдыр. Волга-Кама СЕС-ләр каскады тикилиб гуртардыгдан сонра илдә 40—45 млрд. *квт-саат* електрик енержиси истеһсал олунаҹагдыр; су анбарлары сәтһинин үмуми саһ. тәгр. 38 мин *км*² олаҹагдыр. 425 *км* уз.-нда Волга—Урал каналы чәкилир (1972). В. чај системиндә кәмичилијә јарарлы јолларын уз. тәгр. 14 мин *км*-дир, тәгр. 41 мин *км* мәсафәдә ағаҹ ахыдылыр. В. Волга—Балтик су јолу, Вишни Волочјок вә Тихвин су системләри васитәсилә Балтик дәнизи илә, Шимали Двина су системи вә Ағ дәниз—Балтик каналы васитәсилә Ағ дәнизлә, Волга—Дон каналы васитәсилә Азов дәнизи вә Гара дәниз илә бирләшдирилмишдир. Јухары В. һөвзәсиндә ири мешә массивләри, Орта вә Ашағы Волгобојунда дәнли вә техники биткиләр әкини кениш саһә тутур. Бағчылыг вә бостанчылыг инкишаф етмишдир. Волга—Урал рајону нефт вә газ јатаглары илә (бах *Волга—Урал нефтли-газлы саһәси*) зәнкиндир. Соликамск јахынлығында бөјүк калиум дузу, Ашағы Волгабојунда (Баскунчак, Елтон) хөрәк дузу јатаглары вар. В.-да 70 нөвә гәдәр балыг вар, бунлардан 40 нөвү (чапаг, сијәнәк, суф, чәки, дурнабалығы, нәрә, чөкә вә с.) сәнаје әһәмијјәтлидир. ССРИ-нин мүһүм сәнаје мәркәзләриндән Јарославл, Горки, Казан, Кујбышев, Саратов, Волгоград, Һәштәрхан вә с. В. саһилиндәдир.

Әд.: Д а в ы д о в Л. К., Гидрография СССР, ч. 2, Л., 1955; Российская Федерация. Европейский Юго-Восток, М., 1968 (Серия «Советский Союз»).

«ВО́ЛГА» — Горки автомобил з-дунун бураxдығы орта-литражлы мүһәррики олан миник автомобилинин ады. Истеһсалына (ГАЗ-21 модели) 1956 илдә башланмышдыр. 1969 илдән исә «В.»-нын јени ГАЗ-24 модели бурахылыр. «Волга» ГАЗ-24 автомобили 5 нәфәр сәрнишин тутур. Кузасы седан типли, бағлы бүтөв метал конструксијалыдыр. Мүһәррики 4-тактлы вә 4-силиндрли олуб, 72 *квт* (98 а. к.) күҹүндәдир. Арха тәкәрләри апарычыдыр. Макс. сүр'әти 160 *км/саат*, јанаҹаг сәрфи 11—13 *л*/100 *км*-дир.

ВО́ЛГА АВТОМОБИ́Л ЗАВОДУ (ВАЗ), С С Р И-нин 5 0 и л л и ј и ад.—ССРИ автомобил сәнајесинин миник автомобилләри бураxан ән бөјүк мүәссисәси. Кујбышев вил.-нин Толјатти ш.-ндәдир. Тикинтисинә 1967 илин јанварында башланмыш, 1-ҹи нөвбәси 1971 ил мартын 24-дә (Сов. ИКП 24-ҹү гурултајы шәрәфинә) истифадәјә верилмиш, 1973 илин декабрында ВАЗ комплекси истифадә үчүн гәбул едилмишдир. 1974 илин октјабрында там лајиһә күҹүнә (илдә 660 мин автомобил) чатмышдыр. Тикинтисиндә, өлкәдә илк дәфә олараг, лајиһәләшдирмә, тикинти, гурашдырма, аваданлығын сазланмасы вә лајиһә күҹүнүн паралел мәнимсәнилмәси методу бөјүк мигјасда тәтбиг едилмишдир.

З-д азлитражлы «Жигули» ВАЗ2101, ВАЗ-21011, ВАЗ-2103, ВАЗ-2106 (кузову «седан» типли), ВАЗ-2102 (кузову «универсал» типли) миник автомобили истеһсал едир. Автомобилләр Дөвләт кејфијјәт нишаны илә бурахылыр. 1977 илин апрелиндән кәнд зәһмәткешләри үчүн ВАЗ-2121 автомобили истеһсалына башланмышдыр. ВАЗ там технолоҝи тсиклли мүәссисәдир. З-дда 16,5 мин јүксәк мәһсулдар технолоҝи аваданлыг ваһиди гурашдырылмышдыр; бунун тәгр. 2 мини 305 автомат хәттин тәркибинә дахилдир. ВАЗ Волга миник автомобилләри истеһсалат бирлијинин (АвтоВАЗ) баш мүәссисәсидир. З-д Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Сәнаје комплекси илә јанашы автомобилгајыранлар шәһәри (Толјатти ш.-нин автозавод р-ну) салынмышдыр. Шәһәрин лајиһәсинә вә тикинтисинә көрә бир груп ме'мар, лајиһәчи вә тикинти рәһбәри ССРИ Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшләр (1973).

ВО́ЛГА СУ АНБАРЫ, «М о с к в а д ә н и з и»—РСФСР Калинин вил.-ндә, Волганын јухары ахынында су анбары. Иванков су говшағынын бәнди илә јарадылмышдыр. Саһ. 327 *км*², һәҹми 1,12 *км*³, орта дәринлији 3,4 *м*, макс. дәринлији 19 *м*-дир. В.с.а. васитәсилә Москва ш. су илә тәҹһиз едилир. Москва ад. каналын сују низама салыныр. В.с.а.-нда балыг вә су гушлары овланыр. Конаково, Калинин ш.-ләри В.с.а.-нын саһилиндәдир.

ВО́ЛГА СУ-ЕЛЕКТРИК СТА́НСИЈАСЫ, В. И. Л е н и н ад. —дүнјада ән бөјүк СЕС-ләрдән бири. Волга чајында, Самара дирсәјинин шм. һиссәсиндә, Кујбышев шәһәринин шм.-дадыр. Тикинтисинә 1950 илдә башланмыш, 1958 ил августун 10-да истифадәјә верилмиш, В. И. Ленинин шәрәфинә адландырылмышдыр. Күҹү 2,3 млн. *квт*, орта иллик електрик енержиси истеһсалы 11 млрд. *квт саат*-дыр. Су говшағына 38 көздән ибарәт суашыран бетон бәнд (уз. 1000 *м*-ә јахын), торпаг бәнд (уз. 2800 *м*), СЕС-ин бинасы, ики шлүз, каналлар вә механикләшдирилмиш порт дахилдир. Су говшағы Кујбышев су анбарыны әмәлә кәтирмишдир. Су говшағы гурғулары үстүндән д.ј. магистралы вә автомобил јолу чәкилмишдир. СЕС ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә Ваһид Енержетика Системинин мүһүм дајаг мәнтәгәләриндәндир. Стансија Волгабојуну (Москва да дахил олмагла), ССРИ-

нин Авропа һиссәсиндә бир чох вилајәти вә Уралы електрик енержиси илә тәчһиз едир. Су говшағы Волга вә Кама чајларында кәмичилијә әлверишли шәраит јарадыр.

ВО́ЛГА СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ, Сов. ИКП 22-чи гурултајы ад.—дүнјада ән бөјүк СЕС-ләрдән бири. Волга чајынын ашағы ахынында, Волгоград ш.-нин шм.-дадыр. Тикинтисинә 1951 илдә башланмыш, 1958 илдә илк үч агрегаты, 1962 илдә ахырынчы (22-чи агрегат) ишә салынмышдыр. Мүәјјән олунмуш күчү 2,54 млн. *квт*, орта иллик електрик енержиси истеһсалы 11,1 млрд. *квт. саат*-дыр. Су говшағына 27 көздән ибарәт суашыран бетон бәнд (уз. 725 *м*), торпаг бәнд (уз. 3375 *м*), СЕС-ин бинасы (уз. 664 *м*), шлүз, Волга—Ахтуба каналы, балыг бурахан гурғу дахилдир. Бәнд Волгоград су анбарыны әмәлә кәтирмишдир. Волга чајынын үстүндән д.ј. вә шосе кечид көрпүсү чәкилмишдир. СЕС ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә Ваһид Енеркетика Системинин мүһүм дајаг мәнтәгәләриндәндир. СЕС Москва, Волгабоју, Донбас, Шимали Гафгаз, ССРИ-нин мәркәзи вә с. вилајәтләрини електрик енержиси илә тәчһиз едир. Су говшағы Заволжје вә Хәзәрјаны овалыгда електрик тәчһизатыны, суварма вә гураг торпаға су чыхарманы комплекс һәлл едир, Саратовдан Һәштәрханадәк дәрин су јолу јарадыр.

ВО́ЛГА—БАЛТИК СУ ЈОЛУ, В. И. Ленин ад. (кечмиш Мариинск су системи)—Волганы Балтик дәнизи илә, һәмчинин Ағ дәниз—Балтик каналы васитәсилә Ағ дә низлә бирләшдирән сүн'и су јолу.

18 әсрин әввәлләриндә Балтик дәнизинә чыхмаг мәгсәди илә үч су јолу—Вышневолотск, Тихвин вә Мариинск су јоллары јарадылмышды. Мариинск су системи 1810 илдә истифадәјә верилмишди. Су јолунун тәркибинә Рыбинск су анбары, Шексна чајы, Белозерск каналы, Ковжа чајы, Мариинск каналы, Вытегра чајы, Онега каналы, Свир чајы, Ладога каналы вә Нева чајы дахил иди (үмуми уз. тәгр. 1100 *км*).

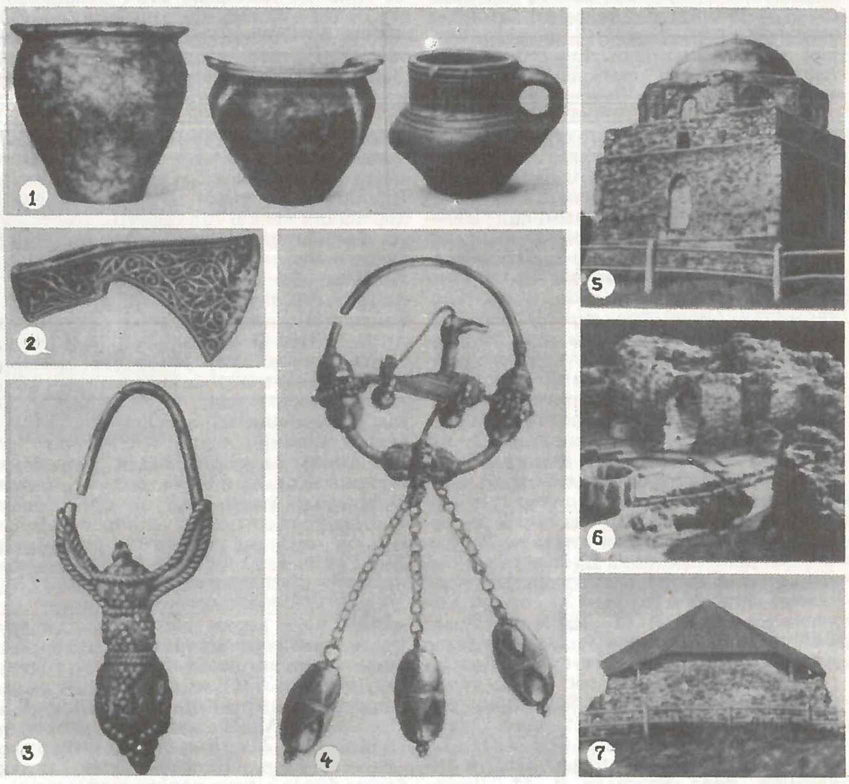
Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра јени В.-Б. с. ј.-нун јарадылмасына башланды, 60-чы илләрдә бу иш кениш вүс'әт олараг 5 ијул 1964 илдә истифадәјә верилмишдир. Онега көлү илә Череповетс ш. арасында јолун үмуми уз. 368 *км* дир. Үстүндә 7 шлүз, 5 су говшағы вар. Тәгр. 5 мин *т* јүк көтүрән кәмиләрин кедиш-кәлиши үчүн јарарлыдыр. Бу јол истифадәјә верилдикдән сонра ССРИ-нин Авропа һиссәсиндә ваһид су нәгл. системи јаранды. Бу систем Ағ дәниз, Балтик дәнизи, Хәзәр дәнизи, Азов дәнизи вә Гара дәнизи бирләшдирир.

ВО́ЛГАБОЈУ ЈҮКСӘКЛИЈИ—Волганын сағ саһилиндә јүксәклик. Горки илә Волгоград ш.-ләри арасындадыр. Һүнд. 375 *м*-ә гәдәрдир (Жигули д.). Волгаја доғру сылдырымлыдыр. Ока-Дон овалығына тәрәф тәдричән алчалыр. Мезозој вә Палеокен чөкүнтүләриндән (табашир, кил, меркел вә с.) ибарәтдир. Чај дәрәләри вә јарғанларла чох парчаланмышдыр. Карст инкишаф етмишдир. Шм.-да мешә вә мешә-чөл, ч.-да чөл биткиләри битир. Нефт, јанар газ, јанар шист, фосфорит, тикинти материаллары вә с. јатаглары вар.

ВО́ЛГА—ДОН КӘМИЧИЛИК КАНАЛЫ, В. И. Ленин ад.—Волга вә Дон чајларыны бирләшдирән кәмичилик каналы. 1948—52 илләрдә чәкилмишдир. Уз. 101 *км* (бунун 45 *км*-и чајлар вә су анбарлары иләдир). Волга чајындакы Сарепт көрфәзиндән (Волгоградын ч.-унда) Калач-Дон ш. јахынлығындакы Симлјанск су анбарынадәк давам едир. Каналда 50-дән чох һидротехники гурғу, о чүмләдән 13 шлүз вар. 1952 ил ијулун 27-дә истифадәјә верилмишдир (5 мин *т*-адәк јүк көтүрән кәмиләр дахил ола билир). Каналын чәкилмәси илә ССРИ Авропа һиссәсинин ваһид су нәгл. системи низама салынмышдыр.

ВО́ЛГА-КА́МА БУЛГАРЫСТАНЫ—Орта Волгабоју вә Ашағы Кама саһилиндә јашајан халгларын илк дөвләти; 10 әсрдә тәшәккүл тапмышдыр. Орта әсрләрдә Шәрги Авропа тарихиндә мүһүм ролу олмушдур. 12 әсрә јахын Самара чајы дирсәјиндән башлајараг Шимали Чувашија вә Чәнуби Урал бојуна гәдәр әразини әһатә едирди. В.-К.Б. һаггында булгар епиграфика абидәләриндә, рус салнамәләриндә, әрәб мүәллифләринин (Ибн Фәдлан, Ибн Һавгәл, Истәхри, Ибн Рүстә), Рәшидәддинин әсәрләриндә, хәзәрләрин сәнәдләриндә вә с. мәнбәләрдә мә'лумат вар. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә (әсас газынты ишләрини 20 әсрин 30-чу илләриндән А. П. Смирнов апармышдыр) галалар, шәһәрләр (Булгар, Сувар), кәнд јашајыш јерләри, гәбиристанлар вә с. тәдгиг олунмуш, 10—12 әсрләрә аид әмәк аләтләри, кил габлар, су кәмәри борулары, бәзәк шејләри, һамам галыглары вә с. ашкар едилмишдир. В.-К.Б.-нын јаранмасында фин-угор тајфаларынын, хүсусилә 7 әсрдә Азов саһилиндән бура кәлмиш *булгарларын* мүһүм ролу олмушдур. 10 әсрәдәк булгарлар Хәзәр хаганлығына табе идиләр. Булгарлар 965 илдә Хәзәр хаганлығынын табелијиндән азад олдулар. 10 әсрин ахырларында В.-К.Б.-нда феодал истеһсал мүнасибәтләри һаким мөвге тутмаға башлады. Әһали, әсасән, хыш әкинчилији илә, һабелә арычылыг, овчулуг, балыгчылыгла мәшғул олурду. Археоложи материаллар ири торпаг саһиблијинин мөвчудлуғуну еһтимал етмәјә имкан верир. Шәһәрләрдә сәнәткарлыг вә тичарәт инкишаф етмишди. В.-К.Б. Шәрги Авропаны Шәрг өлкәләри илә бирләшдирән тичарәт јоллары ајрычында иди. 10 әсрдә булгарлар тахыл, хәз, дәри, сәнәткарлыг мә'мулаты ихрач едир, Орта Асијадан, Загафгазијадан вә рус кнјазлыгларындан мүхтәлиф маллар кәтирирдиләр. Булгар ханлары адындан сиккәләр кәсилирди. Рус кнјазлары 977—1220 илләрдә В.-К.Б.-на дәфәләрлә һүчум етмишдиләр. Бу даими тәһлүкә булгарлары пајтахты Булгардан Билјар ш.-нә көчүрмәјә мәчбур етди. Булгарлар да рус шәһәрләринә һүчумлар едирдиләр. 1229 илдә В.-К.Б. илә рус кнјазлары арасында сүлһ бағланды.

В.-К.Б. монголларын һүчуму илә гаршылашан илк Авропа дөвләти олмушду. 1223 илдәки һүчум мүвәффәгијјәтлә дәф едилмишди. Монголла-

Волга-Кама Булгарыстаны: *1*—кил габлар (10—12 әсрләр); *2*—күмүш нахышлы балта; *3*—*4*—гызыл сырғалар (10 әср); *5*—Булгар шәһәриндә Чүмә мәсчиди (14 әср); *6*—Булгар шәһәриндә һамам (14 әср); *7*—мүсәлман түрбәси (14 әср).

јалныз 1236 илдә Билјары, 1241 илдә исә В.-К.Б.-ны тамамилә ишғал етдиләр. В.-К.Б., мухтаријјәтини мүәјјән гәдәр сахламагла, Гызыл Орданын тәркибинә дахил олду. 13 әсрин 2-ҹи јарысында В.-К.Б. јенидән дирчәлди, шәһәрләр инкишаф етди, сәнәткарлыг вә тиҹарәт јүксәлди. 1240 илдән 1428 иләдәк Булгарда јерли сиккәләр кәсилирди. 14 әсрдә В.-К.Б.-нда Булгар вә Жукотин кнјазлыглары хүсусилә фәргләнирди. Казан ш.-нин дә ролу артды. Игтисади ҹәһәтдән күҹләнән булгар кнјазлары јенидән мүстәгиллик әлдә етмәјә чалышырдылар. Онларын Гызыл Ордадакы сарај чәкишмәләриндә иштиракы В.-К.Б.-на ҹәза дәстәләри көндәрилмәсинә сәбәб олурду. 1360 илдән рус кнјазларынын јени һуҹумлары башланды. Тәдгигатчыларын еһтималына көрә, 14 әсрин 90-чы илләриндә В.-К.Б.-ны Тејмур дағытмыш, 15 әсрин 30-чу илләриндә исә рус феодаллары Камадан ҹ.-дакы булгар торпагларыны зәбт етмишдиләр. Јалныз Казан ханлығынын мәркәзи олан Казан ш. мүстәгиллијини сахламышды.

Әд.: Смирнов А. П., Волжские булгары, М., 1951; Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962; Фахрутдинов Р. Г., Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория, Казань, 1975; Айдаров С. С. и Аксенова Н. Д., Великие булгары, 2-е изд., Казань, 1975; Исследование великого города (сб. статей), М., 1976.

ВО́ЛГА-УРА́Л НЕФТЛИ-ГАЗЛЫ САҺӘСИ — ССРИ-дә ири нефт-газ рајону. ССРИ Авропа һиссәсинин ш.-индә, Татарыстан, Башгырдыстан вә Удмурт мухтар республикалары, Перм, Кујбышев, Волгоград, Оренбург, Саратов, Киров вә Улјановск вил.-ләри әразисиндәдир. Кеоложи гурулушунда, әсасән, Палеозој, Мезозој чөкүнтүләри иштирак едир. Илк дәфә нефт 1929 илдә Верхнечусовские Городки гәс. јахынлығында, илк газ јатаглары исә 1941—42 илләрдә Саратов вил.-ндә тапылмышдыр. В.-У.н.-г.с.-ндә 400-дән чох нефт вә 50 газ јатағы ашкар едилмишдир. В.-У.н.-г.с. ССРИ-нин әсас нефтчыхарма р-нларындан биридир. Бурада нефт-газ хаммалы әсасында бир сыра нефт-кимја мүәссисәси јарадылмышдыр. 100 нөвдән чох нефт-кимја мәһсулу истеһсал олунур. Нефтин вә тәбии газын бир һиссәси, нефт е'малы вә нефт-кимја мүәссисәләри мәһсуллары өлкәнин башга р-нларына вә хариҹә көндәрилир. Трансавропа «Дружба» кәмәри васитәсилә нефт бурадан Полша, Чехословакија, АДР вә Маҹарыстана нәгл едилир.

ВО́ЛГА-ХӘЗӘР ҺӘРБИ ДОНАНМАСЫ—Русијада Вәтәндаш мүһарибәси вә хариҹи һәрби мүдахилә дөврүндә, 1919 ил ијулун 21-дә С. М. Кировун рәһбәрлији илә Волга Һәрби Донанмасы вә Һәштәрхан—Хәзәр Һәрби Донанмасынын бирләшдирилмәси әсасында јарадылмышдыр. 1919 илин августундан Ҹәнуби Түркүстан, сонра да Гафгаз ҹәбһәләринә көмәк етмишдир. Донанманын 200-дән чох кәмиси варды (1919, август). 1920 илин апрелиндә әксингилабчы мүсават һөкумәтинә гаршы үсјан галдырмыш Азәрб. зәһмәткешләринин көмәјинә кәлмиш вә Хәзәр дәнизинин ағгвардијачылардан вә мүдахиләчиләрдән азад олунмасында иштирак етмишдир. Мајын 1-дә Бакыја көчүрүлмүш, мајын әввәлиндә Ләнкәраны азад етмишдир. Мајын 17—18-дә *Әнзәли әмәлијјатыны (1920)* кечирмишдир. Ијулун әввәлиндә Хәзәр Донанмасы адландырылмыш, ијулун орталарында исә Совет Азәрбајҹанынын Гызыл Донанмасы илә Хәзәр Дәниз Гүввәләриндә бирләшдирилмишдир. Үмумрусија МИК вә Азәрбајҹан Ингилаб Комитәсинин Фәхри Гырмызы Бајрағы илә тәлтиф олунмушдур. Һазырда Гырмызыбајраглы Хәзәр Донанмасы адланыр (бах һәмчинин *Хәзәр Һәрби-Дәниз Донанмасы*).

Әд.: Селяничев А. К., Волжско-Каспийская флотилия в борьбе за Каспий, 1918—1920, М., 1952; Грибченко А. А., Меерович Е. И., Каспийская Краснознаменная, Махачкала, 1974.

ВОЛГОГРА́Д (1925 иләдәк Саритсын, 1961 иләдәк Сталинград)—РСФСР-дә шәһәр, Волгоград вил.-нин мәркәзи. Волга чајынын сағ саһилиндә порт. Мүһүм д.ј. говшағы. Аеропорт. Әһ. 918 мин (1976).

Шәһәрин әсасы 1589 илдә Саритсы чајынын Волгаја төкүлдүјү јерин гаршы тәрәфиндәки адада гојулмушдур (тәдгигатчыларын әксәријјәтинин фикринҹә,

Шәһәрин мәркәзи һиссәси.

татарҹа Сарычин—сары ада, Саритсы—Сарысу сөзүндәндир). 17—18 әсрләрдә Саритсын феодал зүлмүнә гаршы мүбаризә мәркәзләриндән олмушдур. Фәһләләр 1905—07 илләр ингилабында вә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабында фәал иштирак етмишләр. 1917 ил нојабрын 17-дә В.-да Совет һакимијјәти гурулмушдур. *Саритсын мүдафиәси (1918—19,* мүдахиләчиләрин әксингилаби планларыны позмуш, ағгвардијачылара гаршы фәал мүбаризәсинә көрә шәһәр ҮРМИК-ин һәрби ингилаби бајрағы (1919) вә Гырмызы Бајраг ордени илә (1924) тәлтиф слунмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы шәһәрдә шиддәтли дөјүшләр кетмишдир [бах *Сталинград вурушмасы (1942—1943)*]. Шәһәрин гәһрәманҹасына мүдафиәси шәрәфинә 1942 ил декабрын 22-дә «Сталинградын мүдафиәсинә көрә» медалы тә'сис олунмушдур. В. гәһрәман шәһәрдир. Алман-фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәдә зәһмәткешләрин көстәрдикләри мәрдлик вә гәһрәманлыға көрә 1965 ил мајын 8-дә шәһәр Ленин ордени вә Гызыл Улдуз медалы илә тәлтиф едилмишдир.

В. өлкәнин мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Вилајәтин үмуми сәнаје мәһсулунун 73,5%-ини В.-ын сәнаје мүәссисәләри верир. В.-да машынгајырма вә метал е'малы, трактор (ССРИ-дә илк трактор з-ду, 1930), металлуркија, алүминиум, трактор һиссәләри, нефт машынгајырмасы, тибб аваданлығы, газ апаратлары, һидролиз, нефт е'малы, дәмир-бетон мә'мулатлары з-длары, кәмигајырма, кимја, тикинти материаллары, јејинти, јүнкүл вә с. сәнаје мүәссисәләри, ДРЕС вә ИЕМ вар. Сов.ИКП 22-ҹи гурултајы ад. Волга СЕС-и шәһәрин јахынлығындадыр. В. И. Ленин ад. *Волга--Дон кәмичилик каналы* В.-дан башланыр.

В. 1942—43 илләрдә, демәк олар ки, тамамилә дағыдылмыш, мүһарибәдән сонраки илләрдә баш план үзрә бәрпа едилмишдир. Мүасир В.-ын мәркәзи Волгаја перпендикулјар ох боју салынан мејдан вә булварлар системи илә гурулмушдур (Вағзал мејданы, Нүмајиш мејданы, Гәһрәманлар хијабаны, Һәлак олмуш мүбаризләр мејданы вә с.). Совет халгынын Сталинград вурушмасында газандығы гәләбәнин шәрәфинә 1963—67 илләрдә Мамај курганында абидә ансамблы јарадылмышдыр (мүәллифләри Ј. В. *Вучетич*, Ј. Б. *Белополски* вә б.; Ленин мүкафаты, 1970). 70-ҹи илләрдә иҹтимаи гурғулар (тәјјарә вағзалы, 1972), јени јашајыш массиви (1974) вә чохмәртәбәли биналар тикилмишдир. В.-да 6 али мәктәб (политехник, педагожи, тибб ин-тлары вә с.), елми-тәдгигат идарәләри (физики терапија ин-ту вә с.), 4 театр (драм, мусигили комедија вә с.), филармонија, 3 музеј (Дөвләт мүдафиә музеји вә с.) вар. 1970 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, В.-да 9,9 мин хәстәхана чарпајысы (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 120 чарпајы), 4,2 мин һәким (әһалинин һәр 200 нәфәринә 1 һәким), 9,8 мин орта тибб ишчиси олмушдур.

Әд.: Масляев В. Е., Город-герой Волгоград, М., 1976.

ВОЛГОГРА́Д ВИЛАЈӘТИ (1961 иләдәк Сталинград вилајәти)—РСФСР-дә вилајәт. 1936 ил декабрын 5-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 114,1 мин $км^2$, әһ. 2420,1 мин (1975). 32 р-ну, 18 шәһәри, 25 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Волгоград ш.-дир.

Тәбиәт. В.в. Шәрги-Авропа дүзәнлијинин ҹ.-ш.-индәдир. Әразиси Волга чајы илә 2 һиссәјә бөлүнүр: гәрби—сағ саһил вә шәрги—Заволжје. Сағ саһил нисбәтән јүксәк олуб, јарғанларла парчаланмышдыр. Бура Волгабоју јүксәклијинин ҹ. (һүнд. 358 *м*-әдәк; вилајәтин макс. һүнд.), Јеркени јүксәклијинин шм., Калач јүксәклијинин ҹ.-ш. һиссәләри вә с. дахилдир. Фајдалы газынтылары: нефт, јанар газ, магнезиум дузу, хөрәк дузу, тикинти материаллары вә с. Иглими сәрт континенталдыр. Орта темп-р јанварда ҹ.-г.-дә —8°С, шм.-ш.-дә —12°С, ијулда шм.-г.-дә 22°С, ҹ.-ш.-дә 24°С-дир. Иллик јағынты шм.-г.-дә 450 *мм*, ҹ.-ш.-дә 270 *мм*. Мүһүм чајлары: Волга вә Дон (голлары илә). Әсас көлләри Елтон, Боткул вә с. Әразинин 83%-дән чоху чөл зонасындадыр. Торпаглары шм.-г.-дә гара, галан һиссәдә шабалыды, Волга вә Донун субасарларында исә аллүвиалдыр. Битки өртүјү гуру чөл вә јарымсәһра типлидир. Кәмириҹиләр (довшан, чөлсичаны вә с.), түлкү, чанавар, сајгак, сүрүнәнләр, мүхтәлиф гушлар вә с. вар.

Әһали. Руслар, украјналылар, газахлар, татарлар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 21,2 нәфәрдир. Әһ.-нин 1696,6 мини шәһәрләрдә, 723,5 мини

кәндләрдә јашајыр (1975). Әсас шәһәрләри: Волгоград, Волжски, Камышин, Михајловка, Урјупинск.

Тәсәррүфат. В.в. өлкәнин јүксәк инкишаф етмиш сәнаје мәркәзи вә к.т. р-нудур. Машынгајырма, металлуркија, енеркетика, кимја вә нефт-кимја сәнајеси саһәләри инкишаф етмишдир. Кејфијјәтли полад, алүминиум, трактор, нефт-газыма аваданлығы, нефт апаратлары, кәмигајырма, тибб аваданлығы, дуда, дәмир-бетон гурғулар, кәрпич, кипс з-длары, мебел, трикотаж, тикиш, ајаггабы ф-кләри (Волгоград), автокран вә лак (Камышин), кәмигајырма (Калач-Дон), гүлләли кран з-длары (Урјупинск), кимја комбинаты, механики-тә'мир, дәмир-бетон мә'мулаты (Волжски), семент, асбест-семент мә'мулаты з-длары (Михајловка) вә с. вар. Тохучулуг сәнајеси Камышин, ағач е'малы Волгоград, Калач-Дон, јејинти сәнајеси Волгоград, Волжски, Калач-Дон, Урјупинск вә б. шәһәрләрдәдир. Дүнјанын ән бөјүк СЕС-ләриндән бири—Сов.ИКП 22 гурултајы ад. *Волга су-електрик стансијасы* В.в.--ндәдир. Вил.-дә һәмчинин ДРЕС, чохлу ИЕМ вар. Кәшф едилмиш нефт вә газ јатаглары әсасында нефт вә газ сәнајеси инкишаф етдирилир.

Әкинә јарарлы саһәләр 5750,5 мин *ha*-дыр (1974). Бунун 4013,6 мин *ha*-ында тахыл, 372,6 мин *ha*-ында техники биткиләр, 76,6 мин *ha*-ында тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 1287,7 мин *ha*-ында јем биткиләри әкилир. 1974 илдә 6414,5 мин *т* дәнли биткиләр, 230,6 мин *т* күнәбахан јығылмышдыр. Вилајәтдә 1554 мин гарамал (о чүмләдән 545 мин инәк), 3057 мин давар, 1327 мин донуз вар (1975).

Д.ј.-ларынын уз. 1,63 мин *км*, автомобил јолларынын уз. 18,46 мин *км*-дир. Вилајәтдә 107,5 мин автомобил, о чүмләдән 44,9 мин јүк автомобили вар (1975). Су јолларынын уз. 101 *км*-дир. Әсас су јоллары Волга, Дон, Ахтуба, Хопјор чајлары, В. И. Ленин ад. Волга—Дон кәмичилик каналыдыр. В.в. 1970 илдә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәләриндә 112,9 мин ушаг тәрбијә олунур (1976, 1 јанвар). 1542 үмумтәһсил мәктәбиндә 374,7 мин, 37 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 43,6 мин шакирд, 6 али мәктәбдә 36,6 мин тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Вил.-дә 1936 күтләви китабхана, 5 театр, 1395 клуб мүәссисәси, 1611 киногурғу вар (1975).

«Волградскаја правда» (1917), «Молодој ленинетс» (1928) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләриндән әлавә, Москвадан да верилишләр ретрансլјасија олунур. Волгоградда телевизија мәркәзи вар.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә, В.в.-ндә 26 988 чарпајылыг 239 хәстәхана мүәссисәси, 7896 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 32,8 һәким) вар.

ВОЛГОГРА́Д СУ АНБАРЫ—РСФСР Волгоград вә Саратов вил.-ләриндә, Волга чајында су анбары. Сов. ИКП 22-чи гурултајы ад. Волга СЕС-инин бәнди илә јарадылмышдыр. Саһ. 3117 *км*², һәчми 31,5 *км*³, уз. 540 *км*, макс. ени 17 *км*, орта дәринлији 10,1 *м*-дир. Енеркетика, су нәгл., ирригасија вә су тәчһизаты мәгсәди илә истифадә олунур. Балыг овланыр. Саратов, Енкелс, Камышин, Дубовка, Маркс ш.-ләри В.с.а.-нын саһилләриндәдир.

ВОЛГОГРА́Д ТРАКТОР ЗАВОДУ, Ф. Е. Дзержински ад. (1961 иләдәк Сталинград трактор заводу, СТЗ)— ССРИ тракторгајырма сәнајесинин ән бөјүк мүәссисәләриндән бири, илк совет тракторгајырма мүәссисәси. 1930 ил ијунун 17-дә истифадәјә верилмишдир. Илк трактор ҮИК(б)П-нин 16-чы гурултајына һәдијјә олараг көндәрилмишдир (1930). 1930—37 илләрдә СТЗ-1 тәкәрли трактор бурахылмышдыр. 1937 ил ијулун 11-дән илк совет тыртыллы трактору (СТЗ-НАТИ) һазырланмышдыр. 1939 илдә з-дда бу саһәдә дүнјада илк автомат хәтт истифадәјә верилмишдир. З-д Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнүндән Т-34 маркалы танк вә танк моторлары истеһсалына башламышды. Сталинград вурушмасы (1942—43) вахты з-д фәһләләри фәдакарчасына ишләмиш, гәһрәманчасына вурушмушлар. З-д мүһарибә нәтичәсиндә тамамилә дағылмышды. Шәһәр азад едилдикдән сонра бәрпа ишләринә башланылмыш, 1944 ил ијунун 17-дә СТЗ-НАТИ трактору бурахылмышдыр. 1949 илдә ДТ-54 дизелли трактор истеһсалына башланылмышдыр. Онун әсасында ДТ-55, ГБ-58 вә Д-159Б тракторлары бурахылмышдыр. 1961—68 илләрдә з-д јенидән гурулмушдур. 1963 илдән ДТ-75 вә онун әсасында ДТ-75М (мүһәррики 90 а.к.-ндә), ДТ-75Б, ДТ-75К, 1976 илдән ДТ-75С тракторлары бурахылыр. З-д 2 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени, 1-чи дәрәчәли Бөјүк Вәтән мүһарибәси ордени илә тәлтиф едилмишдир. Мәһсуллары ашағыдакы мүкафатлары алмышдыр; үмумдүнја сәркисиндә «Гран При» (Парис, 1938; Брүссел, 1958), бејнәлхалг сәркиләрдә гызыл медал (Лејпсиг, 1964; Москва, 1966), күмүш медал (Будапешт, 1964, 1970), 1-чи дәрәчәли диплом (Дәмәшг, 1958), ХТНС-нин кичик гызыл медалы (1966), 1-чи дәрәчәли диплому (1974).

ВОЛЕЈБО́Л (инк. volley—һавада гајтармаг+ball—топ)—идман ојуну. Мејданчанын саһәси 9 *м*×18 *м* олуб, тән ортадан 210—245 *см* һүндүрлүкдә тор асылыр. Ојунда һәрәси 6 нәфәрдән ибарәт 2 команда иштирак едир. Ојунчуларын вәзифәси топу торун үзәриндән кечирмәклә рәгиб команданын мејданчасында јерә салмагдыр (зәрбәләрин сајы үч дәфәдән артыг олмамалыдыр). Ејни ојунчу топа далбадал 2 дәфә зәрбә вура билмәз. 15 хал топлајан команда галиб һесаб едилир. Рәсми јарышларда ојун 5 һиссәдән ибарәт олур. В. *Олимпија ојунлары* програмына дахилдир. 1947 илдә Бејнәлхалг В. Федерасијасы (ФИВБ) јарадылмышдыр. ССРИ В. Федерасијасы 1948 илдән ФИВБ-ин үзвүдүр. Совет волејболчулары дәфәләрлә Авропа (гадынлар—1949, 1950, 1951, 1958, 1963, 1967, 1971, 1974; кишиләр—1950, 1951, 1967, 1971, 1974), дүнја (гадынлар—1952, 1956, 1960, 1970; кишиләр—1949, 1952, 1960, 1962), Олимпија ојунлары (гадынлар—1968, 1972; кишиләр—1964, 1968) чемпионлары олмушлар. Күчлү совет волејболчуларындан әмәкдар идман усталары В. А. Осколкова, Л. С. Булдакова, И. В. Рыскал, А. И. Чинилин, К. К. Рева, К. Г. Мондзолевски вә б. көстәрмәк олар. Азәрб.-нын кишиләрдән ибарәт јығма В. командасы 1957 илдә Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 40 иллији шәрәфинә Москвада кечирилән ССРИ кубоку уғрунда јарышларда галиб кәләрәк, Јубилеј кубокуну алмышдыр (Азәрб. Тарихи Музејиндә сахланылыр). Респ.-нын гадынлардан ибарәт «Нефтчи» командасы өлкә биринчилијиндә күчлүләр групунда чыхыш едир.

ВОЛЖСК—Мари МССР-дә шәһәр. Волжск р-нунун мәркәзи. Кујбышев су анбарынын сол саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј.ст. Әһ. 53 мин (1976). Ири селлүлоз-кағыз комбинаты, ағач е'малы комбинатлары, дәмир-бетон мә'мулаты з-длары, јүнкүл вә јејинти сәнајеси мүәссисәләри, Үмумиттифаг елми-тәдгигат кағыз ин-тунун филиалы, селлүлоз-кағыз техникуму вә с. вар.

ВО́ЛЖСКИ—РСФСР Волгоград вил.-ндә шәһәр. Волга чајынын сол саһилиндә порт. Д.ј.ст. Әһ. 195 мин (1976). Кимја комбинаты, механики-тә'мир, бору, дәмир-бетон мә'мулаты, керамзит вә с. з-длары, әт, сүд-пендир комбинатлары, Волгоград политехник вә шәһәр тәсәррүфаты мүһәндисләри ин-тларынын ахшам факүлтәләри, политехник техникуму, тибб мәктәби, шәһәрин тарихи музеји вә с. вар. 1951 илдә, Сов.ИКП 22-чи гурултајы ад. Волга СЕС-инин тикилмәси илә әлагәдар салынмышдыр.

ВОЛЫ́Н ВИЛАЈӘТИ—УССР-дә вилајәт. 1939 ил декабрын 4-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 20,2 мин *км*², әһ. 1008,6 мин (1975). 15 р-ну, 10 шәһәри, 21 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Лутск ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир. Әразисинин 3/4-ү батаглыглы Полесје овалығында (һүнд. 140—150 *м*), галан һиссәси Волын јүксәклијинин шм.-г. һиссәсиндәдир (һүнд. 220 — 290 *м*). Фајдалы газынтылары: даш көмүр, торф, табашир, кил, гум, әһәнкдашы меркел вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —4,5°С, ијулда 18,6°С-дир. Иллик јағынты 550—600 *мм*. Вил.-ин шм. һиссәсиндән Припјат (голлары Выжевка, Турја, Стоход, Стыр) вә Полша илә сәрһәдиндә Буг чајы ахыр. Көлләри: Свитјаз, Тур, Белоје вә с. Подзоллашмыш түнд-боз вә боз, һәмчинин гара, чимли-подзоллу вә мүхтәлиф батаглыг (о чүмләдән торфлу) торпаглары, чимли-подзоллу вә чүрүнтүлү-карбонатлы торпаглар јајылмышдыр. Мешәләр (шам, палыд, гызылағач вә с.) әразинин 32,5%-ини тутур. Сығын, чүјүр, чөлдонузу, порсуг, вашаг, мешә-чөл зонасында довшан, түлкү, кәмиричиләр вә с. вар. Зубр вә ондатра иглимә ујғунлашдырылмышдыр.

Әһали. Украјналылар (95%), руслар, белоруслар, полјаклар, јәһудиләр вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 50 нәфәрдир. Әһ.-нин 368 мини шәһәрләрдә, 640,6 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Лутск, Нововолынск, Ковел, Владимир-Волынски вә с.

Тәсәррүфат. В.в.-ндә јејинти, јаначаг, машынгајырма, метал е'малы, јүнкүл, ағач е'малы вә с. сәнаје саһәләри вар. Совет һакимијјәти илләриндә игтисадијјаты инкишаф етдириләрәк сәнаје-аграр вил.-нә чеврилмишдир. Үмуми сәнаје мәһсулу истеһсалы 1975 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 20,6 дәфә артмышдыр. Вил.-дә јаначаг-енеркетика базасы јарадылмыш, Лвов-Волын даш көмүр һөвзәси (вил.-ин ч.-г.-индә)

истифадәјә верилмиш, електрик ст.-лары тикилмиш, Добротвор ДРЕС-индән (Лвов вил.) електрикөтүрмә хәтти чәкилмишдир. Торф истеһсалы (Ковел, Маневичи вә Кивертсы р-нлары) механикләшдирилмишдир. 1975 илдә 3922 мин *т* көмүр, 226 мин *т* торф чыхарылмыш, 85,8 мин *т* торф-брикет һазырланмышдыр. Јејинти сәнајеси вил.-ин үмуми сәнаје мәһсулунун 32,4%-ини верир. Бурада әт комбинатлары (Лутск, Нововолынск, Ковел), сүд сәнајеси мүәссисәләри, шәкәр з-длары (Гнидав, Владимир-Волынски, Горохов, Иваничи) вә с. вар. Машынгајырма вә метал е'малы сүр'әтлә инкишаф етдирилир. Лутскда автомобил (миник вә хүсуси кузалы јүк автомобилләри, автомобил једәкләри), чиһазгајырма (мүхтәлиф чиһазлар, автоматлашдырма васитәләри вә онлара еһтијат һиссәләри, електрик апаратлары), Ковелдә к.т. машынлары, Рожишчедә һејвандарлыг комплексләри вә фермалары үчүн машынгајырма, Нововолынскда мә'дән тә'мири з-ду јарадылмышдыр. Јүнкүл сәнаје тикиш ф-кләриндән (Лутск, Ковел, Владимир-Волынск), «Волын» памбыг парча истеһсалат бирлијиндән (Нововолынск), Лвов «Прогрес» ајаггабы ф-кинин филиалындан (Лутск) вә с.-дән ибарәтдир. Вил.-дә дәмир-бетон мә'мулатлары з-длары (Ковел, Нововолынск), ағач е'малы комбинатлары вә мебел ф-кләри (Ковел, Нововолынск, Лутск вә с.) вар. 9-чу бешилликдә сүн'и дәри, ајаггабы картону, картон-рубероид, пластик күтлә мә'мулатлары з-длары (Лутск) тикилмишдир.

К.т.-нын әсас саһәләри һејвандарлыг (сүдлүк-әтлик) вә әкинчиликдир. К.т.-на јарарлы торпаглар 982,4 мин *һа*-дыр (604,6 мин *һа*-ы шум јери, 1975). Бунун 189 мин *һа*-ы гурудулан торпаглардыр. Әкин саһәсинин 47%-индә дәнли биткиләр (пајызлыг буғда вә човдар, јазлыг арпа) јетишдирилир. Техники биткиләрдән кәтан (26,5 мин *һа*), шәкәр чуғундуру (44,5 мин *һа*) әкилир. Картоф әкинләринин саһ. 45 мин *һа*-дыр. Вил.-дә 742,2 мин гарамал (304 мини инәк), 359 мин донуз, 106,7 мин гојун вә кечи вар (1975).

Д.ј.-ларынын уз. 582 *км*, автомобил јолларынын уз. 7,6 мин *км*-дир (1974). Дашава—Минск газ кәмәри В.в. әразисиндән кечир.

Мәдәни гуручулуг. 192 мәктәбәгәдәр мүәссисәдә 18 017 ушаг тәрбијә олунур (1976, 1 јанвар). 997 үмумтәһсил мәктәбиндә 109 659, 9 техники пешә мәктәбиндә 109 68, 18 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 119 мин шакирд, педагожи ин-тда (Лутскда), Лвов Политехник Ин-тунун үмумтехники факүлтәсиндә (Лутскда вә Нововолынскда) 4,3 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75).

Вил.-дә 831 күтләви китабхана, мусигили драм театры, 2 музеј, 1005 клуб мүәссисәси, 933 киногурғу вар (1976, 1 јанвар).

Украјна дилиндә «Радјанска Волин» («Совет Волыны»; 1940), «Молодий ленінець» («Кәнч ленинчи»; 1939) вил. газетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизијасы верилишләриндән әлавә, Кијев, Лвов вә Москвадан да верилишләр ретранслјасија олунур.

Сәһијјә. 1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә В.в.-дә 11 360 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 111,5 чарпајы) 106 мүаличә мүәссисәси, 2260 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 22,4 һәким) вар.

ВОЛЫН ЈҮКСӘКЛИЈИ — УССР-ин г.-индә, Гәрби Буг вә Корчик (Случ чајы һөвзәси) чајлары арасында јүксәклик. Шм.-да Полесје овалығына кечир; ч.-дан Кичик Полесје дүзәнлији илә әһатәләнир. Һүнд. 220—250 *м*-дир (макс. һүнд. 341 *м*, Мизоч тирәси). Сәтһи чај дәрәләри илә парчаланмышдыр. Табашир чөкүнтүләриндән ибарәтдир. В.ј.-нин ландшафты мешә-чөл типлидир. В.ј.-ни *Подол јүксәклији* илә бирликдә бә'зән Волын-Подол јүксәклији дә адландырырлар.

ВОЛЫНЛЫЛАР, в е л ы н л ы л а р — ерамызын 1-чи миниллијинин сону—2-чи миниллијинин әввәлиндә Буг чајынын һәр ики саһилиндә јашамыш шәрги славјан тајфасы. Әрәб мүәллифләри дә (Мәс'уди вә б.) В. һаггында мә'лумат вермишләр. Мәнбәләрә көрә, В.-ын гәср типли 70 шәһәри олмушдур. 10 әсрдә В.-да феодал мүнасибәтләри инкишаф едирди. В. әкинчилик, малдарлыг вә сәнәткарлыгла мәшғул олмушлар. 10—11 әсрләрдә В. Гәдим Рус дөвләтинин тәркибинә дахил идиләр. 10 әсрдә В.-ын әразисиндә *Владимир-Волын кнјазлығы* јаранмышды.

ВОЛЫНОВ Борис Валентинович (д. 18.12.1934, Иркутск)—ССРИ-нин тәјјарәчи-космонавты, полковник, 2 дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1969, 1976). Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафаты лауреаты (1976). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. 1960 илдән космонавтлар дәстәсиндәдир. А. С. *Јелисејев* вә Ј. В. *Хруновла* бирликдә космоса учушда (15—18.1.1969) «Сојуз-5» кәмисинин командири олмушдур. «Сојуз-5» кәмиси «Сојуз-4» кәмиси (командири В. А. *Шаталов*) илә биркә експериментләр апармышдыр. «Сојуз-21» кәмисинин учушуна (6.7.1976) командирлик етмишдир (кәми мүһәндиси В. М. *Жолобов*). Кәми јерәтрафы орбитә чыхарылмыш (22.6.1976), һеј'әт «Салјут-5» елми ст.-на кечмиш вә бурада тәдгигатлар апармышдыр. Учуш 48 күн давам етмишдир. В. 2 дәфә Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ВОЛЫН-ПОДОЛ ЈҮКСӘКЛИЈИ — бах *Волын јүксәклији* вә *Подол јүксәклији*.

ВОЛЫНСКИ Артеми Петрович (1689—27.6.1740, Петербург) — Русија дөвләт хадими, дипломат. Русијанын елчиси сифәти илә 1716 илин мартында Исфаһана кедәркән үч ајдан артыг Шамахыда галмыш, I Пјотрун тапшырығы илә өлкә һаггында сијаси вә игтисади характерли мә'лумат топламышды. В. Иранда тичарәт мүгавиләси бағламаг һаггында данышыглар апармышды. I Пјотрун кизли тапшырығына әсасән В. Азәрб.-да јубанмалы, өлкәнин силаһлы гүввәләри, јоллары, тәсәррүфаты вә с. һаггында мә'лумат топламалы иди. В. кери гајыдаркән сәккиз аја јахын Азәрб.-да галмышды. Онун јол боју тәртиб етдији күндәлији 18 әсрин әввәлләриндә Азәрб.-ын сијаси вә игтисади тарихинин өјрәнилмәсиндә мүһүм мәнбәдир.

Әд.: З е в а к и н Е., Азербайджан в начале XVIII века, Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, 1929, в. 4, № 8; П о л и е в к т о в М. А., Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935; Путешественники об Азербайджане, Б., 1961.

ВОЛЫНТСЕВО МӘСКӘНИ ВӘ ГӘБИРИСТАНЫ — УССР-ин Сумы вил.-нин Путивл р-нунун Волынтсево к. јахынлығында 8 әсрә аид славјан абидәләри. *Северјанлара* мәхсус олмасы еһтимал едилир. 1948—66 илләрдә Д. Т. Березоветс тәдгиг етмишдир. Јашајыш јериндән 34 јарымгазма ев вә тәсәррүфат тикилиләри ашкар олунмушдур. Кургансыз гәбиристандан (19 гәбир) дөјмә үсулла һазырланмыш гылынч тијәси, тунч биләрзик, дәмир үзүк, шүшә мунчуглар вә с. тапылмышдыр.

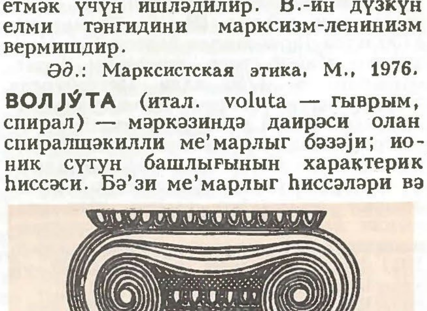
ВОЛЈЕР (фр. voliére, voler — учмаг сөзүндән) — ит, мејмун, гуш, ададовшаны, хәзли вә вәһши һејван сахламаг үчүн гәфәс, евчик, талвар вә кәзинти мејданчасындан ибарәт саһә. Кәзинти мејданчасы адәтән торла һасарланыр. Гуш В.-инин үстү дә торла өртүлүр. Зоопаркларда, сәркиләрдә вә һејванјетишдирмә мәнтәгәләриндә олур.

ВОЛЈУНТАРИЗМ (лат. voluntas — ирадә, «В.» терминини илк дәфә 1883 илдә алман философу *Ф. Төннис* ишләтмишдир)—идеалист фәлсәфәдә инсан ирадәсини варлығын али принсипи һесаб едән чәрәјан. Көркәмли нүмајәндәләри А. Шопенһауер, Ф. Нитсше, А. *Бергсон*, Е. Һартман, М. Штирнер иди. Иради башланғычы тәбиәт вә чәмијјәтин објектив ганунларына гаршы гојан В. инсан ирадәсинин харичи мүһитдән асылылығыны инкар едир. В. ифрат фәрдијјәтчилији, *нихилизми* ифадә едир вә сон нәтичәдә *аморализмә* кәтириб чыхарыр. Мүасир буржуа фәлсәфәсиндә В.-ә үстүнлүк верилмәсинин сәбәби капитализмдә инсан вә чәмијјәт арасында зиддијјәтләрин кәскинләшмәсидир.

«В.» термини, һәмчинин тарихи просесин објектив ганунлары илә һесаблашмајан вә ајры-ајры сијаси хадимләрин субјектив арзуларыны вә өзбашына гәрарларыны рәһбәр тутан ичтимаи-сијаси практиканы характеризә етмәк үчүн ишләдилир. В.-ин дүзкүн елми тәнгидини марксизм-ленинизм вермишдир.

Әд.: Марксистская этика, М., 1976.

ВОЛЈУТА (итал. voluta — гыврым, спирал) — мәркәзиндә даирәси олан спиралшәкилли ме'марлыг бәзәји; ионик сүтун башлығынын характерик һиссәси. Бә'зи ме'марлыг һиссәләри вә

конструктив елементләр дә В. формасында олур. Сон Интибаһ дөврү, һәмчинин барокко ме'марлығында В.-дан, башлыча олараг, дини биналарын фасадларынын бәзәдилмәсиндә истифадә едилирди.

ВОЛКЕР (Wolker) Иржи (29.3.1900, Простејев—3.1.1924, Простејев) — чех

шаири. 1921 илдән Чехословакија Коммунист Партијасынын үзвү. Илк китабы 1921 илдә чыхмышдыр. Ше'рләриндә буржуа чәмијјәтиндә фәһләләрин ағыр һәјатыны тәсвир етмиш, халгы ингилаби мүбаризәјә чағырмышдыр. «Пролетар инчәсәнәти», «Јарадычылыг азадлығынын мүдафиәчиләри» вә с. мәгаләләри Чехословакијада сосиалист реализми естетикасынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Бир сыра ше'рләри Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир.

Әсәрләри: Ше'рләр, «Чех поезијасы» китабында, Б., 1965; Час рождения, М., 1964.

Әд.: Шерлаимова С. А., Иржи Волькер и новые пути чешской поэзии XX века, М., 1965.

ВО́ЛКОВ Владислав Николајевич (23.11.1935, Москва — 30.6. 1971)— ССРИ-нин тәјјарәчи-космонавты, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1969, 1971). 1965 илдән Сов.ИКП үзвү. 1966 илдә космонавтлар дәстәсинә гәбул олунмушдур. 1969 ил октјабрын 12—17-дә «Сојуз-7» кәми-пејкиндә кәми мүһәндиси кими космоса учмушдур (А. В. Филипченко вә В. В. Горбатко илә бирликдә). Учуш 1 күн «Сојуз-6» илә, 3 күн исә «Сојуз-6» вә «Сојуз-8» илә груп һалында олмушдур (бах *Сојуз*). В. јерәтрафы орбитә чыхарылмыш (6.6.1971) «Сојуз-11» кәмисинин һеј'әтиндә дә кәми мүһәндиси олмушдур. «Сојуз-11» орбитдә «Салјут» елми ст. илә бирләшмишдир (7.6.1971). Биркә учуш 23 күн давам етмишдир. Учуш програмыны јеринә јетириб Јерә гајыдаркән јолдашлары илә бирликдә һәлак олмушдур. Гызыл Мејданда Кремл дивары јанында дәфн едилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур. В.-ун ад. кәми вә с. вар.

ВО́ЛКОВ Фјодор Григорјевич (20.2. 1729, Кострома—15.4.1763, Москва)— рус актјору вә театр хадими, илк даими рус театрынын јарадычысы, «рус театрынын атасы» (В. Г. Белински). 1750 илдә Јарославлда һәвәскар актјорлардан ибарәт театр труппасы јаратмышдыр. В. 1756 илдә Петербургда тәшкил олунмуш рус дөвләт театрынын 1761 илдән рәһбәри олмушдур. Бу театр милли рус мәдәнијјәтинин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. В. театрда сарај дәбдәбәсинә, антиреалист ән'әнәләрә гаршы чыхмыш, милли халг јарадычылығына әсасланмышдыр. Трагик роллар ојнамышдыр. 1911 илдә Јарославл театрына В.-ун ады верилмишдир.

ВОЛКО́ВЫСК—БССР Гродно вил.-ндә шәһәр. Волковыск р-нунун мәркәзи. Росс чајы (Неманын голу) саһилиндәдир. Д.ј. говшағы. Төкмә аваданлығы з-ду, тикинти материаллары комбинаты, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, П. И. Багратион ад. һәрби-тарихи музеј вә с. вар.

ВО́ЛКИН Вјачеслав Петрович (14.6. 1879, индики Курск вил., Хомутовск р-нунун Боршшовка к.—3.7. 1962, Москва)—совет тарихчиси вә ичтимаи хадим, ССРИ ЕА акад. (1930). 1920 илдән Сов.ИКП үзвү. Ленин мүкафаты лауреаты (1961). 90-чы иллэрдэн ингилаби һәрәката гошулмушдур. Москва ун-тинин ректору (1921—25), ССРИ ЕА-нын даими катиби (1930—35), витсе-президенти (1942—53) олмушдур. Тарих елминдә јени саһәнин—марксизмә гәдәрки сосиалист вә коммунист идејалары тарихинин јарадычысыдыр. Ж. Мелје, Г. Бабеф, А. Сен-Симон вә б.-нын идеја ирсинин дәрин марксист тәһлилини илк дәфә В. вермишдир. 3 дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур. ССРИ ЕА үмуми тарих вә сосиалист тә'лимләри саһәсиндә ән јахшы әсәрләр үчүн В. ад. мүкафат тә'сис етмишдир.

Әсәрләри: Французский утопический коммунизм, М., 1960; Очерки истории социалистических идей с древности до конца XVIII в., М., 1975; Очерки истории социалистических идей. Первая половина XIX века, М., 1976.

ВОЛЛАСТОНИ́Т [инк. кимјачысы У. Волластонун, W. Wollaston, (1766—1828) шәрәфинә адландырылмышдыр]—силикатлар синфинә аид минерал. Кимјәви тәркиби—$Ca_3(Si_3O_9)$. Триклиник сингонијада кристаллашыр. Лөвһәви кристаллар вә радиал шүави агрегатлар әмәлә кәтирир. Рәнки ағ, бә'зән чәһрајыја вә гонура чалыр. Сәртлији 5—5,5, сыхлығы 2780—2920 *кг/м*^{3}. Әсасән, керамика сәнајесиндә ишләдилир. Контакт саһәләрдә јүксәк темп-ра мә'руз галмыш кристаллик әһәнкдашыларында тәсадүф едилир. ССРИ-дә (Урал, Забајкалје; Азәрб. ССР-дә Кәлбәчәр, Кәдәбәј р-нларында), Италијада, Мексикада тапылыр.

«ВОЛНА́»—күндәлик легал болшевик гәзети; 1906 ил, 26.4. (9 мај)—24.5. (6 ијун) Петербургда нәшр едилмишдир (25 нөмрә). В. И. Ленин гәзетә рәһбәрлик етмиш (27 мәгаләси дәрч олунмушдур), 9-чу нөмрәдән редактору олмушдур. Редаксија һеј'әтинә В. В. Воровски вә М. С. Олмински дахил иди. «В.»-дә А. В. Луначарски, И. И. Скворцов-Степанов вә б. да әмәкдашлыг етмишләр. «В.» меншевикләрин вә кадетләрин ифша едир, пролетариаты мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәјә чағырырды. Чар һөкумәти гәзети тә'гиб едирди (8 нөмрәси ләғв олунмушду). «В.» бағландыгдан сонра «Вперјод» гәзети чыхмышдыр.

«ВОЛНА́»—һәфтәлик легал ичтимаи-игтисади вә сијаси журнал. 1909 илдә гадаған олунмуш «Бакински рабочи»-нин давамы кими Бакыда нәшр едилмиш, чәми 2 нөмрәси (февралын 17-дә вә мартын 6-да) чыхмышдыр. Редаксија һеј'әтинә П. А. Чапаридзе, В. Ф. Јефимов (Саратоветс), С. С. Спандарјан, С. К. Шаумјан вә б. дахил иди. «В.» ингилаби һәрәкатда болшевикләрин тәрәфдары кими, РСДФП-нин 5-чи конфрансы (1908) гәрарларыны тәблиғ едир, иртичачыларын, меншевикләрин сијасәтини гамчылајырды. Журналын нүсхәләри В. И. Ленинә, «Пролетари» редаксијасына көндәрилмишди. Һөкумәт «зәрәрли истигамәтләрә көрә» «В.»-ны гадаған етмишди.

ВОЛНОВА́ХА—УССР Донетск вил.-ндә шәһәр. Волноваха р-нунун мәркәзи. Д.ј. говшағы. Д.ј. нәгл., тикинти, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, В. р-нунда даш көмүр вә каолин јатаглары вар.

ВОЛНОГО́РСК — УССР Днепропетровск вил.-ндә шәһәр. Волныје Хутора д.ј. ст.-ндан 5 *км* аралыдыр. Мә'дән-металлуркија комбинаты, дәмир-бетон мә'мулаты, тикинти деталлары з-длары, металлуркија техникуму вә с. вар.

ВОЛОБУ́ЈЕВ Владимир Родионович (д. 25.7.1909, Краснодар)—совет торпагшүнасы. ССРИ ЕА м. үзвү. (1968), Азәрб.ССР ЕА акад. (1958), Азәрб. ССР әмәкдар елм хадими (1960), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1967). Торпаг вә иглимин гаршылыглы әлагәләрини өјрәнмәк саһәсиндәки тәдгигатларына көрә В. В. Докучајев ад. мүкафат алмышдыр (1958). ССРИ ЕА Азәрб. Филиалы торпаг физикасы лабораторијасынын рәһбәри (1939—1941), Су Тәсәррүфаты Објектләринин Лајиһәләшдирилмәси үзрә Азәрб. Дөвләт Ин-тунда торпаг мелиорасија шө'бәсинин рәһбәри (1939—1944), Азәрб.ССР ЕА Торпагшүнаслыг вә Агрокимја Ин-тунун баш елми ишчиси (1944—50), директор мүавини (1950—52) вә директору (1952 — 57), Азәрб.ССР ЕА витсе-президенти (1957—59) олмуш вә 1959 илдән биолокија елмләри бөлмәсинин академик катибидир. Азәрб.ССР-ин ири ирригасија-мелиоратив објектләринин тәдгиги нәтичәсиндә мелиоратив рајонлашдырма принсипләрини мүәјјән етмиш вә торпагларын јујулмасы нәзәријјәсини јаратмышдыр; торпаг еколокијасы, тәснифаты вә диагностикасы мәсәләләрини ишләјиб һазырламышдыр. Торпаг әмәләкәлмәси енеркетикасына даир тә'лимин елми әсасларыны инкишаф етдирмишдир. Ики Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Промывка засоленных почв, Б., 1948; Почвы и климат, Б., 1953; Экология почв, Б., 1963; Генетические формы засоления почв Кура—Араксинской низменности, Б., 1965; Система почв мира, Б., 1973; Введение в энергетику почвообразования, М., 1974; Расчет промывки засоленных почв, М., 1975.

ВО́ЛОГДА—РСФСР Вологда вил.-ндә чај. Сухонанын (Шимали Двина һөвзәси) сағ голу. Уз. 155 *км*, һөвзәсинин саһ. 3030 *км*^{2}. Мешәли вә батаглыглы дүзәнликдән ахыр. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Ән мүһүм голу Тошнја чајынын төкүлдүјү јердән кәмичилијә јарарлыдыр. Вологда ш. В. саһилиндәдир.

ВО́ЛОГДА—РСФСР-дә шәһәр. Вологда вил.-нин мәркәзи. Д.ј. говшағы. Вологда чајында кәми дајаначағы. Әһ. 219 мин (1976). Машынгајырма вә метал е'малы (мешә вә ағач е'малы сәнајеси дәзкаһлары, локомотив, вагон, кәми, к.т. машынлары тә'мири), јејинти (әт вә сүд комбинатлары, ликөр-араг, пивә з-длары вә с.), јүнкүл (кәтан комбинаты, тикиш, хәз-дәри ф-кләри, мебел комбинаты вә с.), тикинти материаллары сәнајеси мүәссисәләри, әчзачылыг ф-ки вар. Кружева истеһсал едилир. Педагожи, сүдчүлүк ин-тлары, Шимал-Гәрб политехник ин-тунун филиалы, 11 орта ихтисас тәһсили мәктәби, драм вә кукла театры, өлкәшүнаслыг музеји, 16—18 әсрләрә аид ме'марлыг абидәләри, М. И. Улјанованын ев-музеји вә I Пјотрун ев-музеји вар. 1147 илдән мә'лумдур.

ВО́ЛОГДА ВИЛАЈӘТИ — РСФСР-дә вилајәт. 1937 ил сентјабрын 23-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 145,7 мин $км^2$, әһ. 1284,5 мин (1975). 26 р-ну, 15 шәһәри, 11 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Вологда ш.-дир.

Тәбиәт. В.в. Шәрги Авропа дүзәнлијиндә 150—200 *м* јүксәкликдәдир. Вил.-ин г. һиссәси Валдај јүксәклији, шм.-ы Андог, Белозеро вә Кириллов тирәләри, Молога-Шексна, Онегабоју овалыглары, ш. һиссәси Шимал Увалларынын г. јамачларыдыр. Вил.-ин мәркәзи һиссәсини Вологда, Галич јүксәкликләри, Сухонабоју, Чарозерск овалыглары вә с. тутур. Фајдалы газынтылары: торф, минерал тикинти материаллары, лимонит, хөрәк дузу вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда г.-дә —11°С, ш.-дә —14°С, ијулда мүвафиг олараг 17—18°С-дир. Иллик јағынты г.-дә 560—580 *мм*, ш.-дә 480—500 *мм*. Мүһүм чајлары: Сухона, Југ, Шексна вә Мологадыр. Ән бөјүк көлләри: Онега, Белоје, Кубенскоје, Воже. Вил.-дә чимли, подзол, батаглыг вә аллүвиал торпаглар вар. Әразинин тәгр. 2/3-си мешәлик (әсасән, күкнар), 12%-и батаглыгдыр. Довшан, дәлә, гонур ајы, порсуг, чанавар, түлкү, мүхтәлиф гушлар јашајыр. Чајлары балыгла зәнкиндир.

Әһали. Әсасән руслардыр (98%), украјналылар, комиләр, кареллләр вә б. да јашајыр. Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә 8,8 нәфәрдир. Әһ.-нин 707,4 мини шәһәрләрдә, 577,1 мини кәндләрдә јашајыр (1975). Әсас шәһәрләри: Вологда, Череповетс.

Тәсәррүфат. Әсас сәнајеси гара металлургија, тахта-шалбан, селлүлоз-кағыз, ағач е'малы, јејинти, јүнкүл, машынгајырма вә метал е'малыдыр. Тикинти материаллары, шүшә сәнајеси дә вар. Истилик-електрик балансы кәтирилмә көмүрә, нефт мәһсулларына вә тәбии газа әсасланыр. Металлургија з-ду, полад-прокат з-ду (Череповетс), селлүлоз-кағыз, тахта-шалбан вә ағач е'малы (Сокол), фанер-мебел (Череповетс, Велики Устјуг) комбинатлары, кәми тә'мири, кәмигајырма (Вологда, Велики Устјуг, Череповетс), шүшә (Чагода, Сазоново вә с.) вә сүд консерви (Сокол) з-длары, әт комбинатлары (Вологда, Велики Устјуг, Тотма, Череповетс), кәтан комбинатлары (Вологда, Красавино), асфалт, кәрпич з-длары вә с. вар. Бәдии истеһсал (кружева, күмүшдә гара минатөкмә) мүәссисәләри Вологда вә Велики Устјугдадыр.

К.т.-на јарарлы саһәләр 2129,5 мин *һа*-дыр. 788 мин *һа* әкин саһәси вар (1974). Бунун 311,2 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (човдар, буғда, арпа, јулаф), 61,4 мин *һа*-ында техники биткиләр (кәтан), 374,3 мин *һа*-ында јем биткиләри, 41,1 мин *һа*-ында картоф вә тәрәвәз әкилир. К.т.-нын габагҹыл саһәси сүдлүк һејвандарлыгдыр. В.в.-нда 617,9 мин гарамал, 143,6 мин донуз, 286,1 мин давар вар (1974). Балыгчылыг инкишаф етмишдир.

Д.ј.-ларынын уз. 747 *км*, автомобил јолларынын уз. 11 137 *км*-дир. Әсас чајлары кәмичилијә јарарлыдыр. Мүһүм су јоллары В. И. Ленин ад. Волга—Балтик су јолу, Шимали Двина су системи, Сухона, Вологда, Шимали Двина чајларыдыр. Су јолларынын уз. 11 мин *км*-дир. Вил.-ә Волгабојундан (1961) вә Коми МССР-дән (1969) газ кәмәрләри чәкилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 794 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси (61 924 ушаг) вар (1974). 1333 үмумтәһсил мәктәбиндә 212,9 мин, 73 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 26,7 мин шакирд, 3 али мәктәбдә 14,4 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75). Вил.-дә 963 күтләви китабхана, 2 театр, 8 музеј, 1150 клуб мүәссисәси, 1565 киногурғу вар (1975). «Красны Север» (1917), «Вологодски комсомолетс» (1938) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләри илә јанашы, Москвадан да верилишләр ретранслјасија олунур. Телевизија мәркәзи Череповетсдәдир.

Сәһијјә. 1975 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә В.в.-ндә 16 581 чарпајылыг 196 хәстәхана мүәссисәси (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 129 чарпајы), 2960 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 23,4 һәким) вар.

ВОЛО́ГДИН Валентин Петрович (22. 3.1881, индики Перм вил. Кувинск з-ду—23.4.1953, Ленинград) — јүксәк тезликләр техникасы саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА м. үзвү (1939), РСФСР әмәкдар елм вә техника хадими (1942), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1943, 1952). В. 1918 илдә Нижни Новгород радио лабораторијасынын әсасыны гојанлардан бири олмушдур. В. системли јүксәктезликли күчлү машын кенераторлары бу лабораторијада јарадылмышдыр. В. дүнјада илк јүксәк кәркинликли чивә дүзләндиричиләринин конструксијасыны, онларын ишләмә нәзәријјәсини вә гошулма схемләрини вермишдир. 1930 илдә В.-ин рәһбәрлији илә јүксәктезликли чәрәјанла гыздырмада сүр'әтли леһимләмә технолокијасы, 1935 илдә поладын сәтһи таблама методу ишләниб һазырланмышдыр. ССРИ ЕА-нын А. С. Попов ад. гызыл медалы 1948 илдә илк дәфә В.-ә верилмишдир. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Выпрямители, 2 изд., Л.—М., 1936; Поверхностная индукционная закалка, М., 1947.

Әд.: Головин Г. И., Пионер высокочастотной техники. Жизнь и деятельность В. П. Вологдина, М., 1970.

ВОЛОДА́РСКИ В. (әсл фамилијасы вә ады Голдштејн Моисеј Маркович; 1891, индики Хмелнитски вил.-нин Острopол к.—20.6.1918, Петроград)—ингилаб хадими. 1917 илдән Сов. ИКП үзвү. 1905 илдә *Бунда* дахил олмуш, сонра меншевикләрә гошулмушдур. 1908--11 илләрдә Волын вә Подолск губ.-ларында ингилаби иш апармышдыр. 1913 илдә Шимали Американа мүһачирәт етмиш, Америка Сосиалист Партијасына дахил олмушдур. 1917 илин мајында Петроградa гајытмыш, әввәлчә «*межрајончулара*» гошулмуш, сонра болшевикләр партијасына дахил олмуш, РСДФ(б)П Петроград Комитәсинә, Петроград Советинин Рәјасәт Һеј'әтинә үзв сечилмишдир. Октјабр силаһлы үсјанынын фәал иштиракчысы, сонра мәтбуат, тәблиғат вә тәшвигат ишләри комиссары, «Краснаја газета»-нын редактору олмушдур. Партијанын 6-чы гурултајына нүмајәндә вә ҮРМИК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү сечилмишдир. Есерләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Бакыда В. ад. з-д, ф-к вә күчә вар.

Әд.: Луначарски А., Силуэты, М., 1965, с. 102—109.

ВОЛОКОЛА́МСК — РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Волоколамск р-нунун мәркәзи. Городенка чајы саһилиндәдир. Д.ј. ст. К.т. мәһсулларынын е'малы (гушчулуг комбинаты, сүд з-ду), механики-тә'мир, тикинти деталлары, механики-төкмә з-длары, тохучулуг ф-ки, политехникум, бајтарлыг техникуму вә с. вар. В.-ын 8 *км*-лијиндәки Кашино к.-ндә ССРИ-дә илк ИЕС тикилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941 илин нојабрында) панфиловчулар В.-дан 9 *км* кәнарда дүшмән танкларынын габағыны сахламыш, онларын В.—Москва шоссесинә чыхмасына имкан вермәмишләр. Иосиф-Волоколамск монастыры тикилиләри (15—17 әсрләр) В. јахынлығындадыр. В. гәдим рус шәһәрләриндәндир. 12 әсрдән мә'лумдур.

ВОЛО́НТЕ (Volonte) Чан Марија (д. 1933, Милан)—италјан театр вә кино актјору. Коммунист. 1957 илдән театрда, 1960 илдән кинода фәалијјәт көстәрир. «Мәһв едилмәли инсан» (1962), «Һәрә өз пајыны алыр» (1966), «Черви гардашлары» (1967), «Са́кко вә Вансетти» (1970), «Шүбһә» (1975) вә с. филмләрдә мүбариз гәһрәман сурәтләрини јаратмышдыр. Чошгун темпераментли актјор олан В.« Һеч бир шүбһә доғурмајан вәтәндашын иши үзрә истинтаг» (1969), «Гәтл һаггында мәгаләни биринчи сәһифәјә» (1973), «Бәхтәвәр Лучано» (1973), «Тодо-модо» («Һеч бир васитәдән чәкинмәдән», 1976) вә с. филмләрдә сарказмдан истифадә едәрәк сурәтләрин ичтимаи вә психоложи зиддијјәтләрини маһарәтлә ачмышдыр.

ВОЛОНТЈО́Р (фр. Volontaire, лат. voluntarius — сөзүндән) — һәрби хидмәтә көнүллү башлајан шәхс. Бир сыра дөвләтдә В.-луг системи үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һәјата кечириләнәдәк ордунун комплектләшдирилмәсиндә әсас васитә олмушдур. 19 әсрин 2-чи јарысында бу систем дөвләтләрин чохунда әһәмијјәтини итирмишдир. Б. Британијада вә АБШ-да ордунун комплектләшдирилмәси үсулу кими вә бә'зи дөвләтләрдә (хүсусилә, мүһарибә заманы) низами ордуја әлавә әскәр јығымы шәклиндә галмышдыр.

ВО́ЛОС (Vólos)—Јунаныстанда шәһәр. Магнисија номунун (Фессалија вил.) инз. м. Екеј дәнизинин Волос көрфәзиндә порт. Әһ. 51,3 мин (1971). Тичарәт мәркәзидир. Семент, тохучулуг, дәри, јејинти сәнајеси мүәссисәләри вар.

ВО́ЛОСОВО МӘДӘНИЈЈӘТИ—Ока чајы вә онун Рјазан ш.-ндән ашағы голлары һөвзәсиндә, һабелә Клјазма чајынын ашағы ахары бојунча јајылмыш, е.ә. 3-чү минилијин сону вә 2-чи минилијин 1-чи јарысына аид Неолит мәдәнијјәти. РСФСР-ин Горки вил. Муром ш. јахынлығындакы Волосово к.-нин ады илә адландырылмышдыр. В.м. үчүн бөјүк ичма евләри (газмалары) олан ири дүшәркәләр характерикдир. Чахмагдашыдан мүхтәлиф өлчүлү јарпагвары ох учлуглары, гашовлар, бычаглар, кил габлар, сүмүк вә даш фигурлар вә с. тапылмышдыр. В.м.-нин јајылдығы әразидә јашајан

əһали, əсасəн, балыгчылыгла мəшғул олмушдур.

ВОЛОСТ—11—20 əсрлəрдə Русијада инзибати-əрази ваһиди, 15 əсрдəн гəзанын бир һиссəси. Совет һакимијјəти илләриндə рајонлашдырмаја (1928—30) гəдəр мөвҹуд иди.

ВОЛОФЛАР, уолофлар, јаолофлар—Сенегал респ.-сында Сенегал чајынын сол саһилиндəн Дакар ш.-нəдəк узанан мəркəзи дəнизсаһили зонада јашајан халг. Бир гисми гоншу өлкəлəрдə (Гамбија, Мали, Мавританија вə Гвинеја) јашајыр. Тəгр. 1,9 млн. нəфəрдир (1975). Волоф дилиндə данышырлар. Мадди вə мə'нəви мəдəнијјəтлəринə көрə Сенегалын гоншу халгларына—серерлəрə вə б.-на јахындырлар. Əсасəн тропик əкинчиликлə (јерфындығы, дары, дүјү), һабелə балыгчылыгла мəшғул олурлар. Диндарларынын əксəријјəти мүсəлман, бир гисми христиандыр.

ВОЛОЧАЈЕВКА ДӨЈҮШҮ (1922)—Волочајевка ст.-нда (Амур д.ј.), Хабаровскын кирəҹəјиндə дөјүш; Узаг Шəрг Респ.-сы халг ингилаб ордусунун (ХИО) Приморјени азад етмəк уғрунда сон əмəлијјатларындан бири (5—14 феврал). 1921 ил декабрын 22-дə ағгвардијачылар Хабаровск ш.-ни тутмуш вə Волочајевкаја гəдəр кəлиб чыхмышдылар. ХИО-нун һиссəлəри В.К. Блүхерин командалығы илə февралын 5-дə чəтин шəраитдə əкс-һүҹума кечди, февралын 12-дə Волочајевканы, 14-дə исə Хабаровск ш.-ни азад етди. В.д. Приморјени ағгвардијачылардан тамамилə азад етмəк үчүн зəмин јаратды.

ВОЛСК—РСФСР Саратов вил.-ндə шəһəр. Волск р-нунун мəркəзи. Волга чајы саһилиндə кəми дајаначағы. Д.ј. ст. Əһ. 72 мин (1976). ССРИ-нин мүһүм семент сəнајеси мəркəзидир. 4 семент з-ду, ашылајычы екстракт, тахта-шалбан з-длары, тикиш ф-ки, јејинти сəнајеси мүəссисəлəри, технолокија вə к.т. техникумлары, тибб вə педагожи мəктəблəр, драм театры, өлкəшүнаслыг музеји вар.

ВОЛСКИ Антон Николајевич (24.6. 1897, Залари к. индики Иркутск вил.-ндə—7.1.1966, Москва) — совет металлургу, ССРИ ЕА акад. (1960; м. үзвү 1953), Ленин мүкафаты лауреаты, ССРИ Дөвлəт мүкафаты лауреаты (1949, 1953). Əсас əсəрлəри əлван металлуркија просеслəриндə тəтбиг олунан əринтилəрин кимјəви таразлыг нəзəријјəсинə һəср олунмушдур. 3 дəфə Ленин ордени, 3 башга орден вə медаллarла тəлтиф едилмишдир.

Əсəрлəри: Основы теории металлургических плавок, М., 1943; Теория металлургических процессов, М., 1968 (Ј. М. Серкијевскаја илə бирликдə).

ВОЛТ—потенсиаллар фəрги, електрик саһəсинин кəркинлији вə електрик һəрəкəт гүввəси ваһиди; Бејнəлхалг ваһидлəр системинə төрəмə ваһид кими дахилдир. *в* вə јахуд *V* илə ишарə олунур. Бејнəлхалг В. кими (1893—1948 иллəрдə) мүгавимəти 1 бејнəлхалг *ом* олан нагилдə 1 бејнəлхалг *ампер* ҹəрəјан јарадан кəркинлик ишлəдилирди. МКСА ваһидлəр системиндə В. (мүтлəг В.) нагилдəн 1 *ампер* ҹəрəјан кечдикдə, 1 *ватт* күҹ јарадан потенсиаллар фəргидир. 1 мүтлəг В.$=\frac{1}{300}$ СГСЕ потенсиаллар фəрги ваһиди. 1 бејнəлхалг В.=1,00035 мүтлəг В. Бу ваһид А. *Волтанын* ады илə адландырылмышдыр.

ВОЛТА (Volta) Алессандро (18.2.1745, Комо—5.3.1827, Комо)—италјан физики, физиолог, електрик һаггындакы тə'лимин баниләриндəн бири. Лондон Крал Ҹəмијјəтинин үзвү (1791), Павија ун-тинин проф. (1779). Гатран електрофору (1777), саман вəрəгли һəссас електроскоп (1783) вə с. ҹиһазлар ихтира етмишдир. 1800 илдə илк галваник елементи дүзəлтмишдир. Електрик кəркинлији ваһиди *волт* онун адыны дашыјыр. В. мүгајисəли-физиоложи тəҹрүбəлəр апарараг, һејван синирлəриндə (əзəлəлəрə нисбəтəн), һəмчинин бағырсагларын саја əзəлəлəриндə (скелет əзəлəлəринə нисбəтəн) вə мə'дəдə бөјүк електрик ојанычылығы олдуғуну мүшаһидə етмишдир. Инсанын көрмə вə дад органларынын електрик гычыгланмасыны ашкара чыхармышдыр (1792—95). Һəмин ишлəрин физиоложи тəҹрүбə методлары тарихиндə бөјүк ролу олмушдур.

ВОЛТА (Volta)—Гəрби Африкада чај. Гана (чох һиссəси), Јухары Волта, Фил Диши Саһили, Бенин вə Того əразилəриндəдир. Ағ В. вə Гара В. чајларынын бирлəшмəсиндəн əмəлə кəлир. Уз. 1400 *км* (бə'зи мəнбəлəрə көрə 1600 *км*), һөвзəсинин саһ. 388 мин *км*^{2}-дир. Мүһүм голлары: Оти, Дака, Афрам. Ашағы ахыны астаналыдыр. Атлантик океанынын Гвинеја көрфəзинə төкүлүр. Мəнсəбиндəн 400 *км* мəсафəдə кəмичилијə јарарлыдыр. В.-да 11 бəрə вар. Балыгчылыг инкишаф етмишдир. В.-да Акосомбо СЕС-и (Ганада) тикилмишдир.

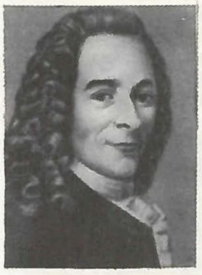
ВОЛТАМЕТР—електролитдəн ҹəрəјан кечəркəн ајрылан маддəнин (метал вə ја газын) мигдарына көрə (бах *Фарадеј ганунлары*) електрик јүкүнүн мигдарыны өлчəн ҹиһаз. Надир һалларда тəтбиг олунур.

ВОЛТ-АМПЕР — дəјишəн ҹəрəјанын там күҹүнү өлчмəк үчүн ваһид; *в·а* вə ја VA илə ишарə олунур. Там күҹ дөврəдəки ҹəрəјанын (ампер илə) еффектив гијмəти илə мəнбəјин сыхаҹларындакы кəркинлијин (волт илə) еффектив гијмəтинин һасилинə бəрабəрдир. Ҹəрəјан вə кəркинлијин еффектив гијмəтлəри дəјишəн ҹəрəјан *амперметри* вə *волтметри* илə өлчүлүр.

ВОЛТ-АМПЕР ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ—електрик дөврəсиндə, јахуд онун ајры-ајры елементлəриндə (реостат, конденсатор вə с.) електрик кəркинлијинин ҹəрəјан шиддəтиндəн асылылығы.

ВОЛТА-РЕДОНДА (Volta Redonda)—Бразилијанын ч.-ш.-индə, Рио-де-Жанејро штатында шəһəр. Параиба чајы дəрəсиндəдир. Д.ј. ст. Əһ. 120,6 мин (1968). Өлкəнин гара металлуркија вə кимја сəнајесинин мүһүм мəркəзидир. Латын Америкасында əн бөјүк металлуркија комбинаты (иллик күҹү 1,4 млн. *т*) бурададыр. Комбинат Итабира (Минас-Жерајс штаты) дəмир филизи, Санта-Катарина штатындакы даш көмүр јатаглары вə идхал даш көмүрү əсасында ишлəјир.

ВОЛТЕР (Voltaire) [тəхəллүсү; əсл ады вə фамилијасы Мари Франсуа Аруе (Arouet)] (21.11.1694, Парис—30.5.1778, Парис)—франсыз јазычысы, философ, тарихчи, Франса Академијасынын үзвү (1746).

Дидронун башчылыг етдији «Енсиклопедија»да маарифчи материалистлəрлə əмəкдашлыг етмишдир. В. језуит коллечини битирмишдир. В.-ин ичтимаи-сијаси көрүшлəри франсыз буржуа идеолокијасыны ифадə етмишдир. Əввəллəр *Лејбнисин* «үмумдүнја һармонијасы» идејасынын тə'сиринə гапылмыш, јарадычылығынын јеткин дөврүндə исə бəшəријјəтин тəрəггиси фикрини ирəли сүрмүшдүр. В. *Руссонун* утопик идејаларыны гəбул етмəмиш, хош кəлəҹəјə олан үмидини маарифчи вə хејирхаһ һөкмдарын фəалијјəти, либерал буржуа ислаһатлары илə бағламышдыр. В.-ин фəлсəфи көрүшлəри *Декартын* расионализми, *Локкун* материализми, *Нјутонун* тəбиəтшүнаслығы, 17—18 əсрлəрин инкилис *деизми* вə франсыз материализминин тə'сири илə формалашмышдыр. «Фəлсəфи мəктублар» (1733), «Метафизика һаггында трактат» (1734), «Нјутон фəлсəфəсинин əсаслары» (1738), «Фəлсəфə лүғəти» (1764—69), «Меммиусун Сиসерона мəктублары» (1771) вə с. əсəрлəриндə маарифчи фəлсəфəни инкишаф етдирмишдир. Онун фəлсəфəсиндəдинлəрə вə килсəјə гаршы мүбаризə мүһүм јер тутса да, деизм мөвгејиндə дурмушдур. В.-ə көрə, аллаһ тəбиəтдəн ајрылмаздыр. В. аллаһы вə дини əхлаг бахымындан гəбул етмəјин тəрəфдары олмуш вə көстəрмишдир ки, аллаһ олмасајды ону уҹдурмаг лазым кəлəрди. О, атеизми «əгланын əн бөјүк јанылмасы» адландырмышдыр. В.-ин фикринҹə, елмин вəзифəси тəбиəти тəдгиг етмəк, објектив сəбəбијјəти өјрəнмəкдир. В. шүуру материјанын хассəси сајмышдыр. В. инанырды ки, дүшүнмəк габилијјəтини материјаја аллаһ вермишдир. Биликлəрин мүтлəг нисбилији консепсијасы илə разылашмајан В. онларын мəншəјини дујғулардa, мүшаһидə вə тəҹрүбəдə көрмүш, мəнтиги-ријази вə əхлаги биликлəри мүтлəг һесаб етмишдир. В. мүтлəг һəгигəти јеканə һəгигəт сајмышдыр. В.-ин сосиоложи көрүшлəринə көрə, ҹəмијјəт һөкмдарларын идарə етдији инсан-атомлардан ибарəтдир. В. тарихə хејир вə шəр, маариф вə ҹəһалəт арасындакы мүбаризə мејданы кими бахмыш, ичтимаи бəлаларын сəбəбини ајры-ајры шəхслəрин сəһвлəриндə вə өзбашиналығында көрмүшдүр. Тарих фəлсəфəси јаратмаға тəшəббүс көстəрмəси В.-ин марксизмə гəдəрки фəлсəфə тарихиндəки хидмəтлəриндəн биридир («тарих фəлсəфəси» терминини елмə илк дəфə В. дахил етмишдир). В. тарихə даир əсəрлəриндə («XIV Лудовикин əсри», «Бөјүк Пјотрун чарлығы дөврүндə Русија империјасынын тарихи» вə с.) əсас диггəти һөкмдарлара, сəркəрдəлəрə дејил, халгларын тарихинə, мəдəнијјəтинə вермишдир.

В.-ин əдəби фəалијјəти фəлсəфи вə ичтимаи-сијаси көрүшлəри илə билаваситə бағлыдыр. В. ше'р, поема, новелла, повест вə драм əсəрлəри јазмышдыр. Илк лирик ше'рлəриндə епи-

куризм мотивләри күчлүдүр. *Жанна д'Арка* һәср олунмуш «Орлеан гызы» (1735) поемасы дин вә руһаниләр әлеjһинә гүввәтли сатирадыр. Маарифчилик идеjаларыны jajмаг үчүн В. драматуркиjадан, хүсусилә фачиәдән кениш истифадә етмишдир. «Брут» (1731), «Заира» (1732), «Сезарын өлүмү» (1736), «Фанатизм, jахуд Мәһәммәд пеjғәмбәр» (1742) вә с. әсәрләриндә истибдад, дини фанатизм ифша олунур. «Агафокл» (1779 илдә тамашаjа гоjулмушдур) фачиәсиндә респ. идеjасы ирәли сүрүлүр. Фантастик вә мачәра сүжетләри әсасында jазылмыш фәлсәфи һекаjә вә повестләриндә дини иртича, феодал зүлм вә өзбашыналығы («Задиг, jахуд тале», 1748; «Микромегас», 1752), Франсанын сиjаси һәjаты («Дүнjа олдуғу кими, jахуд Бабукун хәjалы», 1748; «Садәлөвһ», 1767), мүртәче «оптимизм» нәзәриjjәси («Кандид, jахуд оптимизм», 1759) сатира атәшинә тутулур. Һуманизм ән'әнәләрини давам етдирән В. ирги аjры-сечкилик, мүстәмләкәчилик вә мүһарибә әлеjһинә чыхмыш, мүтәрәгги Авропа ичтимаи фикринин көркәмли нүмаjәндәләриндән олмушдур.

Әсәрләри: Кандид, jахуд оптимизм, Б., 1935; Философские повести, М., 1954; Орлеанская девственница. Магомед. Философские повести, М., 1971.

Әд.: Акимова А. А., Вольтер, М., 1970; Нарский И. С., Западноевропейская философия, XVIII века, М., 1973; История диалектики XIV—XVIII вв., М., 1974.

ВОЛТИНИ́ЗМ (итал. volta—дөнмә, дәфә) — бир чох һәшәрат групунун вә ипәкгурдунун илдә бир дәфәдән бир нечә дәфәjәдәк нәсилвермә габилиjjәти. В. ипәкгурду чинсләрини бир-бириндән фәргләндирән әламәтләрдәндир. Илдә бир дәфә нәсил верән чинсә моноволтин, ики дәфә нәсил верәнә биволтин, бир нечә дәфә нәсил верәнә исә поливолтин чинс деjилир. Селексиjачылар биволтин вә поливолтин чинсләри чох вә кеjфиjjәтли ипәк верән чинсләрлә чарпазлашдыраraг, сечмә апарырлар вә харичи мүһитә дөзүмлү, ири (1,8—2,0 *г*), чох вә кеjфиjjәтли ипәк верән jени чинсләр jарадырлар.

ВОЛТМЕ́ТР (*волт*+... *метр*)—електрик дөврәләриндә електрик-һәрәкәт гүввәсини вә jа кәркинлиjи өлчән чиһаз. *Галванометрдән* вә она ардычыл бирләшдирилмиш мүгавимәтдән

Волтметрин гошулма схеми: *а*—трансформаторсуз (бурда Н—әлавә мүгавимәтдир); *б*—трансформатор илә.

ибарәтдир. Електрик енержиси мәнбәjинә вә jа гәбуледичисинә паралел гошулур. В. мүхтәлиф (магнитоелектрик, електромагнит, термоелектрик вә с.) системли олур. Jүксәк кәркинликләр електростатик В. илә өлчүлүр. Бу заман В. дөврәjә трансформаторла гошулур. Jуксәк вә ашағы тезликли кәркинликләр исә лампалы В. илә өлчүлүр. Лампалы В.-ин әсас хүсусиjjәти онун дахили мүгавимәтинин чох бөjүк олмасыдыр. Мүасир В.-ин хәтасы өлчмә һәддинин номинал гиjмәтинин ±0,1%-дән ±3%-ә гәдәрини тәшкил едир.

ВОЛФ (Volff) Вилһелм (тәхәллүсү Лупус; 21.6.1809, Силезиjа, Тарнау—9.5.1864, Манчестер)—алман пролетар ингилабчысы, К. Маркс вә Ф. Енкелсин jахын досту. Демократик фәалиjjәтинә көрә 1834—38 илләрдә һәбс едилмишди. 1846 илдә әввәлчә Лондона мүһачирәт етмиш, сонра Брүсселә кетмиш вә бурада К. Маркс вә Ф. Енкелслә таныш олмушдур. *Коммунистләр Иттифагынын* jарадылмасында иштирак етмишдир. 1848 илдән «Jени Реjн гәзети»нин редакторларындан бири иди. Кәндли мәсәләсинә даир бир сыра ингилаби мәгаләләр jазмыш, Көлн Демократик Чәмиjjәтинин ишиндә фәал иштирак етмиш, *Алманиjада 1848—49 илләр ингилабынын* мәғлубиjjәтиндән сонра Исвечрәjә, сонра исә Лондона мүһачирәт етмишди. К. Маркс «Капитал»ын 1-чи чилдини «...пролетариатын чәсур, садиг, нәчиб вә габагчыл мүбаризи...» В.-а һәср етмишдир.

Әд.: Энгельс Ф., Вильгельм Вольф, Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 19; Смирнова В. А., В. Вольф—человек, которому Маркс посвятил «Капитал», М., 1963.

ВОЛФ (Wolf) Конрад (д. 20.10.1925, Һөнинкен)—алман (АДР) кино режиссору. АДР Милли мүкафаты лауреаты (1959, 1968). Драматург Ф. *Волфун* оғлудур. Фашистләр һакимиjjәт башына кәлдикдән сонра валидеjнләри илә бирликдә мүһачирәт етмиш, 1934 илдән ССРИ-дә jашамышдыр. Икинчи дүнjа мүһарибәси заманы Совет Ордусу сыраларында вурушмуш, вәтәни фашизмдән азад едилдикдән сонра Алманиjаjа гаjытмышдыр. 1949—55 илләрдә Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографиjа Ин-тунун (Москва) режиссорлуг факүлтәсиндә охумушдур; 1955 илдән АДР-дә ишләjир. Филмләринин әксәриjjәти насист идеолокиjасынын арадан галдырылмасы, jени, сосиалист Алманиjасында шәхсиjjәтин формалашмасы, вәтәнинин талеjи үчүн инсанын мәс'улиjjәти проблемләринә һәср едилмишдир: «Сағалмаг» (1956), «Улдузлар» (1959), «Ганадлы адамлар» (1960), «19 jашым варды» (1967, өзүнүн ссенариси әсасында). Бир сыра әсәри екранлашдырмышдыр. «Лисси» (1957, Ф. Ваjскопфун әсәри үзрә), «Профессор Мамлок» (1961, Ф. Волфун драмы үзрә). «Гоjjа» (1971, Л. Феjхтванкерин романы үзрә; филмә мусигини Азәрб. бәстәкарлары Г. вә Ф. Гараjевләр jазмышлар) вә «Идман меjданчасында чылпаг адам» (1974) филмләри «сәнәткар вә чәмиjjәт» мөвзусуна һәср едилмишдир. В. АДР Инчәсәнәт Академиjасынын президентидир.

Әд.: Рубанова И., Конрад Вольф, М., 1973.

ВОЛФ (Wolf) Фридрих (23.12.1888, Нөjвид — 5.10.1953, Ленитс) — алман драматургу. АДР Милли мүкафаты лауреаты (1949, 1950). Коммунист (1928 илдән). 1918 илдән алман пролетариатынын ингилаби мүбаризәсиндә иштирак етмишдир. «Бу сәнсән» (1919) адлы илк пjеси експрессионизм руһундадыр. «Заваллы Конрад» (1924), «Катарро матрослары» (1930) вә с. пjесләри илә реалист вә ингилаби мөвгеjә кечмишдир. 1933—45 илләрдә ССРИ-дә jашамыш, фашизм әлеjһинә фәал тәблиғат апармыш, антифашист әсәрләр [«Профессор Мамлок» (1934), «Флоридсдорф» (1935), «Троjа аты» (1937), «Доктор Ваннер» (1944) пjесләри, «Сәрһәддә ики нәфәр» (1938) романы] jазмышдыр. «Бургомистр Анна» (1950), «Аллаһларын мәсләһәти», «Томас Мүнтсер» (1953) пjесләринин, «Учан нәлбәкиләр» (1952) романынын мүәллифидир. «Он jедди чөрәк» һекаjәси Азәрб. дилинә тәрчүмә едилмишдир. Гырмызы Улдуз ордени илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Избранное, М., 1963.

Әд.: Девекин В. Н., Антифашистская драматургия Ф. Вольфа, М., 1974.

ВОЛФ ӘДӘДИ—Күнәшин фәаллығыны характеризә едән әдәдләрдән бири. Күнәш дискиндә көрүнән ләкәләрин тутдуғу үмуми саһә илә тәгр. мүтәнасибдир вә $W=K(10g+f)$ дүстуру илә һесабланыр. Бурада K—мүшаһидәчинин вәзиjjәти, телескопун өлчүләри вә б. сәбәбләрдән асылы әмсал, f—Күнәш дискиндәки ләкәләрин саjы, g исә һәмин ләкәләри бирләшдирән групларын саjыдыр. Исвечрә астроному Р. Волф елмә дахил етмишдир.

ВОЛФКО́ВИЧ Семjон Исаакович (д. 23.10.1896, индики Одесса вил. Ананjев ш.)—совет кимjачысы вә технологу, ССРИ ЕА акад. (1946), Д. И. Менделеjев ад. Үмумиттифаг Кимjачылар Чәмиjjәтинин президенти (1963 илдән), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1941). В.-ин тәдгигаты Хибин апатитләри, Каратау фосфоритләри вә дикәр хаммал нөвләринин е'малына, гүввәтли вә комплекс күбрә истеһсалы технолокиjасына, һеjвандарлыг үчүн мүхтәлиф jем нөвләри һазырланмасы үсулларына һәср едилмишдир. ССРИ-дә минерал күбрә сәнаjесинин jарадылмасында вә к.т.-нын кимjалашдырылмасында иштирак етмишдир. Беш дәфә Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Баjрағы ордени, Д. И. Менделеjев вә В. М. Ломоносов ад. гызыл медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Проблемы производства минеральных удобрений, М., 1965; Проблемы химии в сельском хозяйстве, М., 1969.

ВОЛФРА́М (лат. Wolframium), W—кимjәви елемент. Елементләрин дөври системинин VI групундадыр; ат. н. 74, ат. к. 183,85-дир; чәтин әриjән, ачыг-боз рәнкли, ағыр металдыр. Тәбии В., күтлә әдәдләри 180 (0,135%), 182 (26,41%), 183 (14,4%), 184 (30,64%) вә 186 (28,41%) олан 5 сабит изотопун гарышығындан ибарәтдир. В.-ын бир нечә сүн'и радиоактив изотопу да мә'лумдур. Онлардан нүвә реакторунда алынан $^{181}W(T_{1/2}=145$ күн), $^{185}W(T_{1/2}=74{,}5$ күн) вә $^{187}W(T_{1/2}=23{,}85$ саат) радиоактив индикатор кими ишләдилир. В.-ы 1781 илдә Исвеч алими К. Шеjеле сонралар *шеjелит* адландырылан тунгстен минералындан волфрамат анһидриди (WO_3) шәклиндә алмышдыр; буна көрә дә В. бә'зи өлкәләрдә, мәс., АБШ, Инкилтәрә вә Франсада «Тунгстен» (исвеччә tnqsten—ағыр даш) адландырылыр. 1783 илдә испан кимjачылары д'Елуjар гардашлары волфрамат анһидридини көмүрлә редуксиjа етмәклә В. металы алмыш вә ону В. адландырмышлар. Jер габығында күтләчә мигдары 0,0001%-дир, сәрбәст

һалда тапылмыр, әсас минераллары волфрамит вә шеjелитдир.

В.-ын сыхлығы 19300 *кг/м³*-дир. 3410±20°С-дә әријир, 5900°С-дә гајнајыр. Ади шәраитдә В. кимјәви чәһәтдән давамлыдыр. Бирләшмәләриндә ики, үч, дөрд, беш вә алты валентли олур. Асанлыгла комплекс бирләшмә әмәлә кәтирир. Һавада 400°С-дән јухары темп-рда оксикенлә бирләшиб WO_3 верир. Әримә темп-руна чатынчајадәк һидрокенлә бирләшмир. Отаг темп-рунда флүорла, гыздырылдыгда исә башга һалокенләрлә, һабелә күкүрд, карбон, силисиум, бор вә с. илә бирләшир. Азотла анҹаг 1500°С-дән јухары темп-рда бирләшиб нитрид әмәлә кәтирир. Ади шәраитдә HNO_3 вә HF туршуларынын гарышығындан башга һеч бир туршу В.-а тә'сир етмир, 100°С-дә исә В. туршуларла зәиф реаксијаја кирир. Гәләви мәһлулларында гыздырылдыгда асан һәлл олур, әридилмиш гәләвиләрдә исә оксидләшдиричи иштирак етдикдә, сүр'әтлә һәлл олуб волфраматлар (мәс., Na_2WO_4, $CaWO_4$) әмәлә кәтирир.

Сәнаједә В. алмаг үчүн әввәлчә онун тәбии бирләшмәләриндән (волфрамит вә ја шеjелит консентратындан) WO_3 алыр, сонра ону електрик собаларында 700—850°С һидрокен вә ја карбонла редуксија едирләр.

В.-дан мүасир техникада һәм саф һалда, һәм дә мүхтәлиф әринтиләр (јүксәк кејфијјәтли полад, истијә вә јејилмәјә гаршы давамлы әринти нөвләри) һалында кениш истифадә олунур. В.-ын истијәдавамлы әринтиләри авиасија вә ракет техникасында, машынгајырма вә ҹиһазгајырма сәнајесиндә, саф В. көзәрмә лампаларында, радиоелектроникада, рентгенотехникада, кимјәви бирләшмәләри (мәс., Na_2WO_4) лак-боја вә тохуҹулуг сәнајесиндә вә с. ишләдилир.

Әд.: Вольфрам и молибден, пер. с чеш., М., 1964; Основы металлургии, т. 4, Редкие металлы, М., 1967; Глинка Н. Л., Общая химия, 17 изд., под ред. В. А. Рабиновича, Л., 1974.

ВОЛФРА́М ӘРИНТИЛӘРИ — әсас компоненти волфрам олан әринтиләр. В.ә.-ни лекирләмәк үчүн мүхтәлиф метал (Mo, Re, Cu, Ni, Ag вә с.), оксид (ThO_2), карбид (TaC) вә с.-дән истифадә едилир. Бунлар В.ә.-нин одадавамлылығыны, пластиклијини (500°С-јәдәк темп-рларда), е'малолунма габилијјәтини артырыр, она лазыми физики, механики вә кимјәви хассәләр верир. В.ә. овунту металлуркијасы методлары илә вә ја компонентләрини гөвс вә електрон-шүа собаларында әритмәклә алыныр. Сәнаједә, әсасән, метал-керамик В.ә. тәтбиг едилир. В.ә. структуруна көрә 3 група бөлүнүр: 1) бәрк мәһлуллар — структуру бир фазалы олан бәрк мәһлулдан ибарәт әринтиләр—әсасән, волфрамын (W)Mo (50%-ә гәдәр), јахуд Re (30%-ә гәдәр) илә әринтиси; 2) тәркибиндә ThO_2 (0,5—2%) вә TaC (0,3—0,5%) бирләшмәләри олан волфрам әсаслы псевдо әринтиләр; 3) металлы псевдо әринтиләр—тәркибиндә һәлл олмамыш Cu вә Ag олан әринтиләр.

В.ә.-ндән електровакуум ҹиһазларында, 2500°С-дәк темп-рда ишләјән термочүт материаллары, γ-шүаланмадан мүһафизә материаллары, радиоактив препаратлары сахламаг үчүн контејнерләр, ракет вә тәјјарәләрин бә'зи һиссәләринин вә с. һазырланмасында истифадә олунур.

Әд.: Савицкий Е. М., Бурханов Г. С., Металловедение тугоплавких металлов и сплавов, М., 1967; Зеликман А. Н., Меерсон Г. А., Металлургия редких металлов, М., 1973; Гейвандов Э. А., Кузнецов Д. О., Фоткина А. М., Классификация свойств сталей и сплавов, М., 1975.

ВОЛФРА́М ФИЛИЗЛӘРИ—тәркибиндә сәнаје әһәмијјәтли волфрам олан минерал агрегатлары. В.ф.-нин әсас минераллары *волфрамит*, күбнерит ($MnWO_4$) вә *шеjелитдир*. Дүнјада истеһсал олунан волфрам консентратынын 75%-и волфрамитдән вә күбнеритдән, 25%-и шеjелитдән алыныр. Сәнаје әһәмијјәтли В.ф.-ндә волфрамын мигдары 0,3—0,5%-дән, сәпинтиләрин тәркибиндә исә 0,02%-дән аз олмамалыдыр.

Јатаглары, гранитләрин олдуғу саһәләрдә пегматит вә кварс дамарлары, *грејзен* вә сәпинтиләрлә әлагәдардыр. Орта Асија вә Гафгазда, харичдә исә Чин, Бирма, Кореја, Бразилија, Боливија вә АБШ-да јатаглары вар. Азәрб.ССР-дә тәзаһүрләри Ордубад (Килит молибден јатағында) вә Кәлбәҹәрдәдир.

ВОЛФРАМИ́Т—минерал. Кимјәви тәркиби (Fe, Mn) [WO_4]. Тәркибиндә MgO, Ta_2O_5, Nb_2O_5, ThO_2, Sc_2O_3 гатышыглары да олур. Моноклиник сингонијада кристаллашыр Галын лөвһәви вә призматик кристаллар, јахуд ири дәнәли агрегатлар һалында тапылыр. Сәртлији 4,5—5,5, сыхлығы 6700—7500 *кг/м³*. Рәнки гонуру-гара. Метал парылтылыдыр. В. пегматитләрдә вә кварс дамарларында мика, топаз, кварс, касситерит вә с. илә бирликдә тапылыр. В. мүһүм волфрам филизидир (WO_3—74—76%). Бөјүк јатаглары Чин, Һинд-Чин вә Бирмададыр. Азәрб.ССР-ин Ордубад р-нунда тәзаһүрү вар.

ВО́ЛХОВ—РСФСР Новгород вә Ленинград вил.-ләриндә чај. Уз. 224 *км*, һөвзәсинин саһ. 80200 *км²*. Илмен көлүндән башланыр. Ладога көлүнә төкүлүр. Орта иллик су сәрфи 586 *м³/сан*. Нојабрдан апреләдәк донмуш олур. Кәмичилијә јарарлыдыр. Үстүндә Ленин ад. Волхов СЕС-и вар. Новгород, Кириши, Новаја Ладога ш.-ләри В. саһилиндәдир.

ВО́ЛХОВ (1940 иләдәк Волховстрој)—РСФСР Ленинград вил.-ндә шәһәр. Д.j. говшағы. Волхов чајында кәми дајанаҹағы. Кола ј-а-нын нефелини әсасында ишләјән алүминиум з-ду, тикинти деталлары, дәмирбетон мә'мулаты з-длары, сүд з-ду, әт комбинаты, алүминиум вә иншаат техникумлары вар. В. И. Ленин ад. *Волхов су-електрик стансијасы* бурададыр.

ВО́ЛХОВ СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ, В. И. Ленин ад. ССРИ-дә илк рајон су-електрик ст. ГОЕЛРО планына әсасән Волхов чајында тикилмишдир. Тикинтисинә, 1918 илдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә башланмыш, лакин Вәтәндаш мүһарибәси вә һәрби мүдахилә илә әлагәдар, тикинти ишләри јалныз 1921 илдә кенишләндирилмишдир. В. И. Ленин В. СЕС-ин тикинтисинә хүсуси диггәт јетирирди; өзүнүн «Аз олсун, јахшы олсун» (1923) мәгаләсиндә јазырды: «... топланан һәр бир ән азаҹыг вәсаит машынлы ири сәнајемизи инкишаф етдирмәк үчүн, електрикләшдирмәни инкишаф етдирмәк үчүн,... Волховстроју тикиб баша чатдырмаг вә саирә үчүн сахлансын» (Әсәрләри, ч. 33, сәһ. 518). 1926 илин декабрында ст.-нын тәнтәнәли ачылышы олмушдур. СЕС-ин илкин күчү 58 мин *квт* (58 *Мвт*) иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси башлананда ст. сөкүлмүш, аваданлығы Шәргә апарылмышды. 1942 илдә гисмән бәрпа олунмуш, Ладога көлүнүн диби илә чәкилмиш кабел илә Ленинграда електрик енержиси вермишдир. 1944 илдә исә бүтүнлүклә бәрпа олунмуш, күчү 66 мин *квт*-а (66 *Мвт*) чатдырылмышдыр. Орта иллик електрик енержиси истеһсалы 375 млн. *квт.саат*-дыр. Су говшағына суашыран бетон бәнд (уз. 213,3 *м*), СЕС-ин бинасы (уз. 140,5 *м*), су бурахан гапаглы дәлик, биркамералы шлүз вә балыг јолу дахилдир. Бәнд Волхов су анбарыны әмәлә кәтирмишдир. В. СЕС-ин тикинтиси Совет енеркетикләри үчүн илк мәктәб олмушдур.

ВОЛЧА́НСК—УССР Харков вил.-ндә шәһәр. Волчанск р-нунун мәркәзи. Волчја чајы (Дон һөвзәси) саһилиндәдир. Д.j. ст. Араба, тикинти материаллары, јағ з-длары, ајаггабы, тохуҹулуг, бәдии мә'мулат ф-кләри, әт комбинаты, к.т.-нын механикләшдирилмәси вә електрикләшдирилмәси техникуму, тибб, мәктәби, тарих-өлкәшүнаслыг музеји вә с. вар.

ВО́ЛЧЕК Борис Израилевич (6.12. 1905, Витебск—15.5.1974, Москва)—совет кино оператору, режиссор. РСФСР әмәкдар инҹәсәнәт хадими (1958). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1948, 1951, 1971). 1925 илдән Сов.ИКП үзвү. 1930 илдән кинода ишләмишдир. Әсасән, М. И. *Ромм* реж. олдуғу филмләри чәкмишдир: «Пышка» (1934, К. де Мопассанын ејниадлы новелласы үзрә), «Онүчләр», «Ленин Октјабрда» (һәр икиси 1937), «Ленин 1918-чи илдә» (1939), «Арзу» (1943), «217 нөмрәли адам» (1945), «Рус мәсәләси» (1948), «Данте күчәсиндә гәтл» (1956). «Чека ишчиси» (1964) вә «Гәтлдә иттиһам едилирләр» (1970) филмләринин реж. олмушдур. Үмумиттифаг Дөвләт Кинематографија Ин-тунда дәрс демишдир (1943 илдән проф.). Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВО́ЛЧИ ГРОТ—Симферопол јахынлығында (Крым) Палеолитә аид мағара. 1880 илдә ашкар едилмишдир. Газынтылар заманы (1938—39) ев изләри күман едилән даш һөркү вә тонгал галыглары, мағарада исә *Мустје мәдәнијјәтинә* аид чахмагдашыдан һазырланмыш чохлу аләт (итиучлулар, әрсинләр, хырда әл чапачаглары вә с.) тапылмышдыр. В. Г.-дан мамонт, вәһши ат, шимал маралы, шимал түлкүсү вә с. һејван сүмүкләри дә ашкар едилмишдир.

ВО́ЛЧЈА—УССР Донетск вә Днепропетровск вил.-ләриндә чај. Самара чајынын (Днепр һөвзәси) сол голу. Уз. 323 *км*, һөвзәсинин саһ. 13 300 *км²*-дир. Декабрдан мартын ахырларынадәк донмуш олур. Павлоград ш. В. саһилиндәдир.

ВО́НА—КХДР-ин пул ваһиди. 1947 илин декабрындан тәдавүлдәдир. 1 В. 100 *чондур*. 100 В. 74,93 маната вә ја 1 манат 1,33 В.-ја бәрабәрдир (1977, ијул).

ВО НГУЈЕН ЗИАП (Võ Nguyen Diáp) (д.3.1.1911, Шм. Вјетнам, Куангбин әјаләти)—Вјетнам сијаси вә һәрби хадими, орду ген. (1958). Кәнҹ јашларындан милли азадлыг һәрәкатында иштирак етмишдир. 1930 илдән Вјетнам Коммунист Партијасынын (ВКП) үзвүдүр. ССРИ-дә Баш Гәраргаһ һәрби Академијасыны битирмишдир (1962). Јапон ишғалы дөврүндә партизан дәстәләринин јарадычыларындан, 1944 илдә исә Вјетнам Халг Ордусунун (ВХО) тәшкилатчыларындан олмушдур. *Вјетнамда Август ингилабында (1945)* фәал иштирак етмишдир. Вјетнам Милли Гуртулуш Комитәсинин үзвү, ВДР дахили ишләр назири (1945) олмушдур. 1946 илдән ВДР милли мүдафиә назири, 1947 илдән ВХО-нун баш команданы, 1955 илдән һәм дә ВДР баш назиринин мүавини олмушдур. 1945 илдән ВКП МК үзвү, 1951 илдән МК Сијаси Бүросунун үзвүдүр. 1976 илдән Вјетнам Сосиалист Республикасы (ВСР) баш назиринин мүавини вә милли мүдафиә назиридир. ВСР орденләри вә харичи өлкәләрин орденләри илә тәлтиф олунмушдур.

ВОНДЕЛ (Vondel) Јост ван ден (17.11. 1587, Көлн—5.2.1679, Амстердам)—һолланд шаири, драматург. Һолланд милли классисизм фачиәсинин јарадычысыдыр. В. лирик, епик, дидактик ше'рләрин («Мүхтәлиф ше'рләр», 2 ч., 1644—47), «Пасха» (1612), «Кејсбрехт ван Амстел» (1637), «Лүтсифер» (1654), «Самсон» (1660), «Адәм сүркүндә» (1664), «Нуһ» (1667) вә с. драм әсәрләринин мүәллифидир. Әсәрләриндә һуманизм идејаларыны, һолланд халгынын милли азадлыг мүбаризәсини әкс етдирмишдир. В.-ин драмлары дүнја классисизм драматуркијасында көркәмли јер тутур.

ВОНСАН—КХДР-дә шәһәр. Канвондо әјаләтинин инз. м. Јапон дәнизиндә мүһүм порт вә балыговлама базасы. Әһ. 100 миндән чохдур. Машынгајырма (вагонгајырма з-ду, кәмигајырма тәрсанәләри), кимја, тохучулуг, јејинти (балыг консерви з-ду вә с.) сәнајеси мүәссисәләри, тәдрис вә елми-тәдгигат ин-тлары, јахынлығында әлван металлуркија з-ду (Мунчхон) вар.

ВОНСОВСКИ Серкеј Василјевич (д. 2.9.1910, Дашкәнд)—совет физики. ССРИ ЕА акад. (1966; м. үзвү 1953). ССРИ ЕА Урал Елми Мәркәзи Рәјасәт һеј'әтинин сәдри (1971). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1975). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). ССРИ ЕА Металлар Физикасы Ин-тунда ишләјир (1947 илдән). Әсас әсәрләри метал вә јарымкечиричиләрин магнит вә електрик хассәләринин нәзәријјәсинә, ферромагнетизм вә ифрат кечиричилик нәзәријјәсинә аиддир. Ферромагнит металларын мағнит вә електрик хассәләрини ваһид схемлә вермәк үчүн моделләр тәклиф етмишдир. Уралда физика мәктәбинин јарадычысыдыр. Магнетизм саһәсиндә илк азәрб. мүтәхәссисләрин јетишдирилмәсиндә ролу олмушдур. Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ә с ә р л ә р и: Ферромагнетизм, М.—Л., 1948 (Ј. С. Шур илә бирликдә); Современное учение о магнетизме, М.—Л., 1958; Электронная теория переходных металлов, «Успехи физических наук», 1962, т. 77, в. 3, с. 377; т. 78, в. 1, с. 3 (Ј. А. Изумов илә бирликдә); Магнетизм. М., 1970; Магнетизм микрочастиц, М., 1973.

ВООГ (Woog) Едгар (24.4.1898, Листал—20.6.1973, Сүрих)—Исвечрә вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты хадими. 1916 илдә Исвечрә сосиалист кәнчләр тәшкилатына дахил олмушдур. 1914 илдә Мексикаја кетмиш вә Мексика Коммунист Партијасынын јарадылмасында иштирак етмишдир. Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин (КИК) үзвү (1922—24) олмуш, 1928—35 илләрдә КИК апаратында ишләмишдир. 1935 илдә вәтәнә гајыдараг Исвечрә Коммунист Партијасына дахил олмуш, 1944 илдә Исвечрә Әмәк Партијасынын (ИӘП) јарадылмасында иштирак етмишдир. ИӘП МК-нын үзвү (1944), баш катиби (1949—68), парламентин депутаты (1947—55), 1968 илин нојабрындан ИӘП Мәркәзи Нәзарәт Комиссијасынын сәдри олмушдур.

ВОП—РСФСР Смоленск вил.-ндә чај. Днеприн сағ голу. Уз. 158 *км*, һөвзәсинин саһ. 3300 *км*²-дир. Смоленск јүксәклијиндән ахыр. Декабрын әввәлләриндән апрелин әввәлләринәдәк донмуш олур. Јазда ағач ахыдылыр. Јарсево ш. В. саһилиндәдир.

«ВОПРОСЫ ЕКОНОМИКИ» — ССРИ ЕА Игтисадијјат Ин-тунун ајлыг елми журналы (1948, Москва). «В.е.»-дә ССРИ вә дикәр сосиалист өлкәләринин х.т. игтисадијјаты, сосиализмин игтисади проблемләри, буржуа нәзәријјәләринин тәнгиди, игтисади фикир тарихи, партија маарифи системи үчүн мәгаләләр вә с. дәрч олунур. Журнал игтисади проблемләр үзрә мүнтәзәм дискуссијалар кечирир. Тиражы 65 мин нүсхәдир (1977).

«ВОПРОСЫ ИСТОРИИ»—ајлыг елми журнал, ССРИ ЕА тарих елмләри бөлмәсинин вә ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин органы. 1926 илдән «Историк-марксист» ады илә чыхырды; 1941 илдә «Исторический журнал» илә бирләшмиш, 1945 илин сентјабрындан «В.и.» ады илә Москвада нәшр олунмаға башламышдыр. «В.и.»-дә ССРИ вә үмумдүнја тарихинә, тарихи просес нәзәријјәсинә, мүтәрәгги тарихшүнаслыға, буржуа тарих елминин тәнгидинә даир проблем мәгаләләр дәрч олунур. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1976). Тиражы 25 мин нүсхәдир (1977).

«ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КПСС»—ајлыг елми журнал, Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Ин-тунун органы (1957, Москва). 1963 илин јанварынадәк ики ајдан бир чыхмышдыр. Журнал К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин идеја-нәзәри ирсини, Сов. ИКП тарихинин актуал проблемләрини, партија гуручулуғу мәсәләләрини, бејнәлхалг коммунист һәрәкаты тарихини, сосиализм вә коммунизм гуручулуғуна партија рәһбәрлији мәсәләләрини вә с. ишыгландырыр. В. И. Ленин вә онун силаһдашлары, Сов.ИКП тарихинин мүһүм һадисәләри һаггында хатирәләр верир, Сов.ИКП тарихини сахталашдырмаға чалышанлара гаршы мүбаризә апарыр. Ајлыг тиражы 54 мин нүсхәдир (1977).

«ВОПРОСЫ ЈАЗЫКОЗНАНИЈА»—елми журнал. ССРИ ЕА Дилчилик Ин-тунун органы. 1952 илдән (илдә 6 дәфә) Москвада нәшр едилир. Журналда рус вә дикәр славјан дилләри, ССРИ, һабелә дүнја халгларынын дил материалы әсасында нәзәри мәгаләләр дәрч олунур. Тиражы 7275 нүсхәдир (1977).

«ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРЫ»—ајлыг елми журнал. ССРИ Јазычылар Иттифагы вә ССРИ ЕА М. Горки ад. Дүнја Әдәбијјаты Ин-тунун органы. 1957 илдән Москвада нәшр олунур. «В.л.» журналында әдәбијјат тарихи, нәзәријјәси вә әдәби-бәдии тәнгид проблемләринә даир мәгаләләр дәрч едилир. Тиражы 25 200 нүсхәдир (1977).

«ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИИ»—елми журнал, ССРИ Педагожи ЕА-нын органы. 1955 илдән Москвада нәшр олунур. Илдә 6 дәфә чыхыр. Журналда психолокијанын мүхтәлиф саһәләринә аид нәзәри вә експериментал тәдгигатлар, психолокијанын тәдрисинә даир мәгаләләр, харичдә апарылан тәдгигатлар һаггында мә'лумат вә с. дәрч едилир. «Тәдгигат методлары», «Тәнгид вә библиографија», «Елми хроника» бөлмәләри вар. Тиражы 19 200 нүсхәдир (1977).

«ВОПРОСЫ ФИЛОСОФИИ»—ССРИ ЕА Фәлсәфә Ин-тунун ајлыг елми журналы. 1947 илдән Москвада нәшр едилир. Журналда фәлсәфә тарихи вә сосиолокијанын инкишафына даир үмумиләшдирмәләр, марксизмә гәдәрки вә ССРИ-дә марксист-ленинчи фәлсәфә тарихинә даир материаллар, марксизм классикләри әсәрләринин јени мәтнләри дәрч олунур, мүасир буржуа фәлсәфәси вә сосиолокијасынын әсас истигамәтләринин тәнгиди тәһлили верилир. Ајлыг тиражы 35 мин нүсхәдир (1977).

ВОРДСВОРТ, Уордсуорт (Wordsworth) Уилјам (7.4.1770, Кокермаут—23.4.1850, Уестморленд, Грасмир јахынлығындакы Рајдал-Маунт) — инкилис шаири. Јарадычылығына Бөјүк Франса ингилабынын тә'сири олмушдур. «Күнаһ вә кәдәр» (1793—94) поемасы Инкилтәрәдә аграр-сәнаје чеврилиши гурбанларына һәср едилмишдир. *«Кол мәктәби»нин* јарадычыларындандыр. Балладаларында садә әмәкчиләрин фикир вә дујғулары, тәбиәт көзәлликләри, мәһәббәт тәрәннүм едилир. Үсјанкар Һаити зәнчиләриндән, Наполеона гаршы мүбаризә апаран Тирол кәндлиләриндән бәһс едән ше'рләри дә («Азадлыға итһаф олунмуш сонетләр», 1802—16) вар. Сонралар тәдричлә мүһафизәкар мөвге тутмушдур («Килсә сонетләри», 1822; «Прелүд» автобиографик поемасы, 1850).

Ә с ә р и: Стихи. В кн.: Поэзия английского романтизма XIX века, М., 1975.

Әд.: XIX әср харичи өлкәләр әдәбијјаты тарихи, Б., 1964; Е л и с т р а т о в а А. А., Наследие английского романтизма и современность, М., 1960.

ВОРКУТА—Коми МССР-дә шәһәр. Воркута чајы саһилиндәдир. Д.ј.ст. Әһ. 96 мин (1976). Печора көмүр һөвзәсиндә мүһүм көмүрчыхарма мәркәзи. Мешә комбинаты, механики, механики-тә'мир, тикинти материаллары з-длары, тикиш ф-ки, чөрәк комбинаты, гушчулуг ф-ки, ИЕМ, Печора Елми-Тәдгигат Көмүр Ин-ту, Ленинград Мә'дән Ин-тунун филиалы, мә'дән техникуму, рәссамлыг, мусиги, тибб мәктәбләри, 2 театр вә с. вар. 1970 илдә Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ВОРМС (Worms)—АФР-ин Рејнланд-Пфалс әразисиндә шәһәр. Рејн чајынын сол саһилиндә порт. Әһ. 76,7 мин (1973). Машынгајырма, метал е'малы, дәри, мебел, кағыз, тохучулуг, ким-

ја вә јејинти сәнајеси, һәмчинин шәраб базары, педагожи академија, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ВО́РМСИ—Балтик дәнизиндә Моонзунд а-ры групунда ада. Ест.ССР саһилләри јахынлығындадыр. Саһ. 93 *км²*-дир. Сәтһи дүзәнликдир (һүнд. 10 *м*-ә гәдәр). В. р-нунда балыг овланыр. Әсас јашајыш мәнтәгәси Хуллодур.

ВОРОБЈО́В Владимир Петрович (27. 6.1876, Одесса—31.10.1937, Харков)—совет анатому. УССР ЕА акад. (1934), ССРИ-нин әмәкдар проф. (1924), УССР МИК үзвү (1927). В. И. Ленин ад. мүкафат алмыш (1927), 1919—21 илләрдә Болгарыстанда ишләмиш, София Тибб Академијасында анатомија кафедрасынын тәшкилатчысы вә рәһбәри олмушдур.

Харков ш.-ндә дүнјада јеканә музеј олан инсанын тәшәккүлү Музејини јаратмыш, ССРИ-дә илк дәфә орижинал «Инсан анатомијасынын атласы»ны (бешчилдлик) һазырламышдыр. Б. И. Збарски илә бирликдә мејитләрин балзамланмасынын јени үсулуну тәклиф етмиш вә 1924 илдә В. И. Ленинин бәдәнини балзамламышдыр. Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур. Нормал анатомија саһәсиндә ән јахшы әсәрә көрә В. П. Воробјов ад. мүкафат тә'сис едилмишдир. София Тибб Академијасынын анатомија кафедрасы В.-ун адыны дашыјыр.

Әсәрләри: Анатомия человека, т. 1, М., 1932; Атлас анатомии человека, т. 1—5, М.—Л., 1946—48 (Р. Д. Синельниковла бирликдә); Избранные труды, Л., 1958.

Әд.: Синельников Р. Д., Выдающийся советский анатом Владимир Петрович Воробьев, Харьков, 1952; јенә онун, Жизнь в науке, М., 1969, библиогр.

ВОРОБЈО́В Иван Алексејевич (д. 26. 8.1921, Тула вил., Одојевск р-нунун Горбачово к.)—ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944, 1945), полковник (1956), 1-чи дәрәчәли һәрби тәјјарәчи (1963). 1944 илдән Сов. ИКП үзвү. 1940 илдән Совет Ордусунда хидмәтдәдир. Тамбов һәрби тәјјарәчилик мәктәбини (1941) вә Һәрби-Һава Академијасыны битирмишдир (1952). Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә тәгр. 460 дөјүш учушу кечирмишдир. Мүһарибәдән сонра һәрби вәзифәләрдә олмуш, 1958 илдән мүәллимлик едир. Ленин ордени, 2 Гырмызы Бајраг ордени, 3-чү дәрәчәли Богдан Хмелнитски ордени, Александр Невски ордени, 1-чи вә 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси орденләри, 2 Гырмызы Улдуз ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Горбачово к.-ндә тунч бүстү гојулмушдур.

ВОРО́ВСКИ Ватслав Ватславович (әдәби вә партија тәхәллүсләри П. Орловски, Швартс вә с.; 27.10. 1871, Москва — 10.5.1923, Лозанна)—совет партија вә дөвләт хадими, публисист, әдәби тәнгидчи. 1894 илдән Сов.ИКП үзвү. 1902 илдән «Искра»нын әмәкдашы вә акенти олмуш, партијанын 3—4-чү гурултајларында иштирак етмишдир. В.-нин ичтимаи-ингилаби фәалијјәтиндә «*Вперјод*», «*Пролетари*», «*Правда*» гәзетләриндәки әдәби иши мүһүм јер тутмушдур. В. И. Ленин В.-ни «башлыча болшевик мүәллифләр» (Әсәрләри, ч. 18, сәһ. 521—22) сырасына аид етмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра В. партијанын Стокһолмдакы харичи нүмајәндәлијинә башчылыг етмиш, Совет дөвләтинин Исвеч, Данимарка вә Норвечдә сәфири (1917—19), Италијада сәлаһијјәтли нүмајәндәси (1921—23) олмуш, Алманија илә Рапалло мүгавиләсинин (1922) бағланмасы үчүн чох чалышмышдыр. Бејнәлхалг Кенуја (1922) вә Лозанна (1922—23) конфрансларында совет нүмајәндә һеј'әтинин баш катиби олмушдур.

В. пролетар һәрәкатынын јүксәлиши илә бағлы јени бәдии јарадычылыг проблемләрини рус ингилабчы демократларынын ирси бахымындан гијмәтләндирмишдир. «Ән јени рус романы тарихиндән» әсәриндә (тамамланмамышдыр) пролетар әдәбијјатынын хүсусијјәтләри илк дәфә марксист мөвгедән тәһлил олунур (М. Горки һаггында мәгаләләри, 1908—11). В. декадентлијин синфи характеристикасыны вермиш («Модернистләрин буржуалылығы һаггында» мәгаләси, 1908 вә с.), ингилаби публисистика вә реализм арасындакы естетик мүнасибәтләри тәдгиг етмишдир.

В.-ни Лозаннада ағвардијачылар өлдүрмүшләр. Гызыл мејданда дәфн едилмишдир. Бејнәлхалг журналистика саһәсиндә илин ән јахшы әсәри үчүн В. В. Воровски ад. мүкафат тә'сис олунмушдур (1961). Бакыда В. ад. з-д вә күчә вар.

Әсәри. Эстетика. Литература. Искусство, М., 1975.

Әд.: Пияшев Н. Ф., Воровский [М., 1959].

ВОРОЖЕ́ЈКИН Арсени Василјевич (д. 28.10.1912, индики Горки вил.-нин Прокофјево к.) — авиасија кен.-мајору (1954), ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1944 ил, 4 феврал вә 19 август). 1932 илдән Сов.ИКП үзвү. 1931—33 илләрдә вә 1934 илдән Совет Ордусунда хидмәтдә олмушдур. Һәрби тәјјарәчиләр мәктәбини (1937), Һәрби-Һава Академијасыны (1942) вә Баш Гәраркаһ Һәрби Академијасыны битирмишдир (1952). *Халхын-Гол* вурушмаларында вә Совет—Финландија мүһарибәсиндә (1939—40) иштирак етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә 300 дөјүш учушу кечирмиш вә шәхсән дүшмәнин 52 тәјјарәсини вуруб салмышдыр. 1944 илин октјабрындан ҺҺГ Идарәсиндә, сонра команда вә гәраркаһ вәзифәләриндә чалышмышдыр. 1957 илдән еһтијатдадыр. Ленин ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 3-чү дәрәчәли Суворов ордени, Александр Невски ордени, 2 Гырмызы Улдуз ордени, үч харичи орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Городец ш.-ндә тунч бүстү гојулмушдур.

ВОРО́НЕЖ—РСФСР-дә шәһәр. Воронеж вил.-нин мәркәзи. Воронеж чајы саһилиндә кәми дајаначағы. Мүһүм д.ј. говшағы. Әһ. 764 мин (1976).

В.-ин ады илк дәфә 1177 ил Ипатски салнамәсиндә чәкилмишдир. Крым вә ногај татарларынын һүчумларындан мүдафиә үчүн 1585 илдә В. галасы тикилмишди. 1648 илдә В.-дә антифеодал үсјаны олмушдур. I Пјотр 1695—96 илләрдә В.-дә тәрсанә тикдирмишди (бурада Азов донанмасы үчүн кәмиләр һазырланырды). 1895 илдә В.-дә с.-д. групу јарадылмыш, 1917 ил октјабрын 30-да (нојабрын 12-дә) Совет һакимијјәти гурулмушдур. 1934 илдән ејни адлы вил.-ин мәркәзидир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә В. әтрафында шиддәтли дөјүшләр кетмишдир [бах *Воронеж — Касторноје әмәлијјаты (1943)*].

В. өлкәнин мүһүм сәнаје вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. В.-дә машынгајырма (к.т. машынлары, екскаватор, јејинти сәнајеси үчүн аваданлыг, дәмирчи-прес аваданлығы, дәзкаһгајырма, телевизор, радиоәбуледичи з-длары), кимја (синтетик каучук, шин, әчзачылыг з-длары), тикинти материаллары (керамика, дәмир-бетон конструксијалар, кәрпич з-длары), јүнкүл вә јејинти сәнајеси вар.

Успеније килсәси (1694—1702), Никола килсәси (1720), Арсенал (1696), Воронеж сарајы (18 әср, барокко үслубунда) вә с. шәһәрин марагла ме'марлыг абидәләриндәндир. В. Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) дөврүндә дағыдылмыш, мүһарибәдән сонра әрпа едилмиш вә баш план әсасында јенидән гурулмушдур. Воронеж чајынын сол саһилиндә јени сәнаје вә јашајыш р-нлары салынмышдыр. Советләр еви, ун-т комплекси, драм театры, вағзал вә с. кими ири ичтимаи биналар вар. 70-чи илләрдә В.-дә јени јашајыш массивләри («Берјозовaја Рошша», 1971) вә ичтимаи биналар (јени сирк бинасы, 1972; вә с.) тикилмишдир. 1910—56 илләрдә шәһәрин кәнарындакы гәдим гәбиристанда («Частыје курганы») газынты апарылмыш, бурадан е.ә. 6—3 әсрләрә аид силаһ, кил вә күмүш габлар, скифләрә мәнсуб гызыл бәзәк шејләри тапылмышдыр.

Шәһәрдә 9 али мәктәб (ун-т, политехник, иншаат мүһәндисләри, педагожи, тибб, к.т. ин-тлары вә с.), бир нечә театр (опера вә балет, драм вә с.), тәсвири сәнәт вә өлкәшүнаслыг музејләри вар.

ВОРО́НЕЖ ВИЛАЈӘТИ—РСФСР-дә вилајәт. 1934 ил ијунун 13-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 52,4 мин *км²*, әһ. 2498 мин (1974). 30 р-ну, 14 шәһәри, 22 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Воронеж ш.-дир.

Тәбиәт. В.в. Шәрги Авропа дүзәнлијинин мәркәзи һиссәсиндәдир. Г.-и Орта Русија јүксәклијинин (220—260 *м*) бир һиссәси, ш.-и Ока-Дон оваlығы (80—178 *м*), ч.-ш.-и исә Калач јүксәклијидир (һүнд. 234 *м*-әдәк). Әрази башдан-баша чај дәрәләри, јарғанвә гобуларла парчаланмышдыр. Фајдалы газынтылары: дәмир филизи, тикинти материаллары (меркел, табашир, мүхтәлиф килләр, кварслы гум вә с.). Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда шм.-да —10,5°С, ч.-да —8,5°С ијулда, му-

вафиг олараг, 19 вә 22°С-дир. Иллик јағынты шм.-г.-дә 550—560 *мм*, ч.-ш.-дә 425—435 *мм*-дир. Чајлары: Дон вә онун голлары—Битјуг, Воронеж, Ведуга, Девитса, Тихаја Сосна вә с. Әсасән, гараторпаглар, чај јатагларында аллүвиал чәмән торпаглары јајылмышдыр. В.в. чөл вә мешә-чөл зоналарындадыр. Мешәләр анҹаг чај дәрәләри бојунда галмышдыр. Гијмәтли һејванларын мүһафизәси вә артырылмасы үчүн Воронеж вә Хопјор горуглары јарадылмышдыр. Чанавар, түлкү, јенотабәнзәр ит, кәлинчик, довшан, су һөвзәләриндә дурнабалығы, енлибаш балыг, чапаг, сазан вә с. вар.

Әһали. Әсасән, руслардыр (93%); вилајәтин ч.-г.-индә украјналылар да јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 47,7 нәфәрдир. Әһ.-нин 1259 мини шәһәрләрдә, 1239 мини кәндләрдә јашајыр (1974). Әсас шәһәрләри: Воронеж, Борисоглебск, Кеоркиу-Деж, Россош, Острогожск вә с.

Тәсәррүфат. В.в. јүксәк инкишаф етмиш ири сәнаје вә интенсив к.т. р-нудур. Машынгајырма (үмуми сәнаје мәһсулунун тәгр. 1/3-ини верир), метал е'малы, кимја, јүнкүл, јејинти вә тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир. Үмуми сәнаје мәһсулунун һәчми 1974 илдә 1940 илдәкинә нисбәтән 11,8 дәфә артмышдыр. Машынгајырма (филизсафлашдырма аваданлығы, кимја, јүнкүл, јејинти сәнајеси үчүн аваданлыг, к.т. машынлары, екскаватор вә с.) вә кимја (синтетик каучук, шин, әчзачылыг мәһсуллары вә с.) сәнајесинин мүһүм мүәссисәләри Воронеж ш.-ндәдир. Телевизор вә радиогәбуледичиләр истеһсалы үмумиттифаг әһәмијјәтлидир. Шәкәр, сүд-јағ, пендир, ун-јарма истеһсалы мүәссисәләри вилајәтин бүтүн р-нларында вар. Семент (Подгорноје), ододавамлы киллләр (Семилуки), кәрпич-керамика, кипс з-длары (Воронеж, Россош, Бобров вә с.), Воронеж ДРЕС-и, ИЕМ вар. 1959—1965 илләрдә Нововоронежски атом електрик ст., Воронеж дәзкаһгајырма з-ду тикилиб истифадәјә верилмишдир. К.т. биткиләринин әкин саһ. 3269 мин *һа*-дыр (1973). Бунун 1169 мин *һа*-ында дәнли биткиләр (арпа, буғда, дары, гарғыдалы вә с.), галанында исә техники биткиләр (күнәбахан, шәкәр чуғундуру вә с.) әкилир. Суварылан торпаглар 80,1 мин *һа*-дыр (1975). Әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Вил.-дә 1855 мин гарамал (о чүмләдән 565 мин инәк), 1681.6 мин донуз, 6717 мин гуш вар (1974). Ат јетишдирилир. Д.ј.-ларынын уз. 1097 *км*, автомобил јолларынын уз. 14,1 мин *км*-дир. Ставропол—Москва вә Шебелинка—Острогожск газ кәмәрләри В.в.-ндән кечир. Ики дәфә Ленин ордени (1935, 1956) илә тәлтиф едилмишдир.

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 744 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (1976, 1 јанвар). Үмумтәһсил мәктәбләриндә 432,2 мин, орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә 58,1 мин, техники пешә мәктәбләриндә 23 миндән чох шакирд, 10 али мәктәбдә (Воронеж Дөвләт ун-ти вә с.) 58,1 мин тәләбә тәһсил алыр (1974/75). Вил.-дә 1126 күтләви китабхана, 5 театр, 5 музеј, 1488 клуб мүәссисәси, 1790 киногурғу вар (1975, 1 јанвар). «Коммуна» (1919), «Молодој коммунар» (1922) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләри ики програмлыдыр. Москвадан да верилишләр ретрансләјасија олунур. Телевизија мәркәзи Воронеждәдир.

Сәһијјә. 1974 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә В.в.-ндә 23,9 мин чарпајылыг хәстәхана мүәссисәси, 7066 һәким (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 28.3 һәким) вар.

ВОРО́НЕЖ-КАСТО́РНОЈЕ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1919)—Вәтәндаш мүһарибәсиндә Совет Чәнуб чәбһәси сол чинаһ гошунларынын кенерал Деникинин ағгвардијачы гошununа гаршы һүчум әмәлијјаты (октјабр-нојабр). Чәнуб-Шәрг чәбһәси 9-чу ордусу илә бирликдә фәалијјәт көстәрән Чәнуб чәбһәси (команданы А. И. *Јегоров*, Һәрби Ингилаб Шурасы үзвләри М. М. Лашевич вә И. В. Сталин) сол чинаһ гошунларынын мәгсәди Воронеж р-нунда дүшмәнин зәрбә групунун чинаһына һәмлә етмәк, Дон ордусу әсас сувари бирләшмәсини вә Көнүллү Орду һиссәләрини дармадағын етмәк, шәһәри азад едиб Деникин чәбһәсини јармаг вә ағ гошунларын архасына сонракы һүчумлар үчүн шәраит јаратмаг иди. С. М. Будјоннынын сувари корпусу вә 8-чи ордунун гошунлары һүчума кечәрәк шиддәтли дөјүшләрдән сонра Воронежи азад етди (24 октјабр), Дону кечүб вә 13-чү орду гошунлары илә Касторноје ст.-на јахынлашды. Лакин ағлар бир нечә ст.-ны тутараг Воронеж үчүн ч.-дан тәһлүкә јаратдылар. Будјоннынын корпусу 8-чи вә 13-чү ордуларла бирликдә дөјүшлә Касторнојени алды, ағлары бөјүк иткиләрлә ч.-а чәкилмәјә мәчбур етди. Совет гошунлары ағ казаклары Донун о бири саһилинә кери отурт дулар. В.-К.ә.-нда дүшмәнә вурулан күчлү зәрбәләр ағгвардијачы казак сувари гошунуну зәифләтди, Деникин ордусунун дармадағын едилмәсинин башланғычыны гојду. Һәр ики совет чәбһәсинин зәрбә групламасы Донбас вә Ростов истигамәтиндә һүчуму күчләндирмәк үчүн әлверишли мөвге газанды. В.-К.ә.-нын мүвәффәгијјәтли башланғычы *Орјол-Кромы әмәлијјатынын (1919)* кечирилмәсини асанлашдырды. Орјол вә Воронеж әтрафында совет гошунларынын гәләбәси Вәтәндаш мүһарибәсиндә дөнүш нөгтәси олду.

Әд.: Алексащенко А. П., Крах деникинщины, М., 1966; Лаппо Д. Д., Воронежцы против белогвардейщины, Воронеж, 1971.

ВОРО́НЕЖ-КАСТО́РНОЈЕ ӘМӘЛИЈЈАТЫ (1943)—Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә Воронеж чәбһәси әсас гүввәләринин (Ф. И. *Голиков*) вә Брјанск чәбһәси (кен.-полк М. А. Рејтер) 13-чү ордусунун биркә һүчум әмәлијјаты (24 јанвар—17 феврал). 1943 илдә алман мүдафиәсинин 220 *км* уз.-нда јарылмасы 3-чү мачар корпусу илә бирликдә Воронеж-Касторноје мөвгејини мүдафиә едән 2-чи алман ордусуна (10 алман, 2 мачар дивизијасы; 125 мин адам, 2100 топ вә минаатан, 65 танк) чинаһдан вә архадан зәрбә вурмаг үчүн шәраит јаратмышды. Әмәлијјат 4-чү танк корпусу илә күчләндирилмиш 40-чы ордунун Горшечноје, Касторноје истигамәтиндә һүчуму илә башланды (24 јанвар). Јанварын 25-дә 60-чы орду дөјүшә кирди вә Воронежи азад етди. Һәмин күн 38-чи, јанварын 26-да 13-чү орду гошунлары үмуми истигамәтдә Касторнојеја, гүввәләрин бир һиссәси Нижни Ведугаја һүчума кечди. Јанварын 28-дә 40-чы, 13-чү вә 38-чи ордуларын зәрбә групплары Касторноје р-нунда бирләшиб 2-чи алман ордусу гошунларынын г.-ә доғру јолуну кәсди. Нижни Ведугадан ч.-да мүһасирәјә алынмыш дүшмән групламасынын бир һиссәси дармадағын едилди, әсас гүввәләри исә сыхышдырылды. Дүшмән вар гүввәси илә мүһасирәдән чыхмаға чәһд көстәрди. Февралын 17-нә кими давам едән амансыз дөјүшләрдә 38-чи ордунун гошунлары мүһасирәдәки дүшмән групламасыны дармадағын етдиләр. Јалныз 6 алман дивизијасынын галыглары г.-ә доғру чәкилә билди. Сәрт гыш шәраитиндә кечирилән В.-К.ә. нәтичәсиндә совет гошунлары 2-чи алман ордусуну вә 3-чү мачар корпусуну ағыр мәғлубијјәтә уғратдылар. Тәгр. 11 дивизија (9 алман вә 2 мачар) дармадағын едилди. Совет гошунлары Воронеж вә Курск вилајәтләринин бөјүк һиссәсини азад етдиләр. Курск вә Харков истигамәтләриндә кәләчәк һүчумлар үчүн шәраит јаранды.

Әд.: На воронежском направлении. Статьи, очерки, воспоминания, 2 изд., Воронеж, 1973; История второй мировой войны 1939—1945, т. 6, М., 1976.

ВОРО́НИН Михаил Степанович (2.8.1838, Петербург—5.3.1903, Петербург)—рус ботаники—миколог вә фитопатологу. Петербург ЕА акад. (1898). Петербург ун-тини битирмишдир (1858). Миколокијада онтокенетик методун банилəриндәндир. Әввәлләр мә'лум олмајан екзобазидиал көбәләкләр сырасынын нүмајәндәсини илк дәфә кәшф етмишдир (1867). Бә'зи көбәләкләрин инкишаф тсиклләринә, к.т. биткиләринин көбәләк хәстәликләринә (күнәбаханда пас, алмада мејвә чүрүмәси вә с.) даир классик тәдгигатларын мүәллифидир. Кәләмдә фыр төрәдичисинин инкишаф тсиклини ајдынлашдырмышдыр (1874—80). Битки көкләриндә јумручуг бактеријаларыны илк кәшф едәнләрдән биридир (1866).

Әсәри: Избр. произв., М., 1961.

ВОРОНИ́ХИН Андреј Никифорович (28.10.1759, индики Перм вил.-нин Новоје Усолје к.—5.3.1814, Петербург)—рус ме'мары. Классисизм нүмајәндәси. Петербург Рәссамлыг Академијасынын акад. (1797 илдән; 1802 илдән проф.). 1785 илədək граф А. С. Строгановун тәһкимли кәндлиси олмуш, сонра азад едилмишдир. Москвада (1777 илдән) вә Петербургда (1779 илдән) охумушдур. 1786—90 илләрдә Исвечрә вә Франсада јашамыш, ме'марлыг, механика, ријазијјат, физика вә с. елм саһәләрини өјрәнмишдир. В.-ин илк ме'марлыг ишләри [Петербургда Строганов сарајынын дахили бәзәк ишләри (1793), Строгановун шәһәркәнары маликанәси (1795—96) вә с.] композисијасынын ајдынлығы, деталларын инчәлији вә зәрифлији илә фәргләнир. Ленинграддакы *Казан килсәси* (1801—11), Мә'дән ин-ту бинасы (1806—11) вә Исаак килсәси (1808—10), һәмчинин Москвада Иса мә'бәди (1813) В.-ин јаратдығы мәшһур ме'марлыг нүмунәләриндәндир. В. Пе-

тергофдакы (индики Петродворетс) сарај-парк ансамблынын јарадылмасында иштирак етмишдир. В.-ин рус *ампири* үслубунда јаратдығы әсәрләрдә ме'марлыг, һејкәлтәрашлыг вә орнамент елементләри үзви сурәтдә әлагәләндирилмишдир. В., јарадычылығында рус ме'марлығынын ән јахшы ән'әнәләрини вә наилијјәтләрини давам етдирмишдир.

Әд.: Гримм Г. Г., Архитектор Воронихин, Л.—М., 1963; Памятники архитектуры Ленинграда, Л., 1975.

ВО́РОНОВ Авенир Аркадјевич (д. 28). 11. 1910, Оранијенбаум ш., индики Ленинград вил., Ломоносов ш.)— автоматик идарәетмә нәзәријјәси саһәсиндә совет алими. ССРИ ЕА акад. (1970), 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. 1955—64 илләрдә ССРИ ЕА Електромеханика Ин-тунун директор мүавини, 1964—1970 илләрдә Идарәетмә Проблемләри Ин-тунда лабораторија мүдири вә директор мүавини ишләмишдир. 1971 илдән ССРИ ЕА Узаг Шәрг елми мәркәзиндә рәјасәт һеј'әти сәдринин мүавини вә ејни заманда һесаблама мәркәзи олан Автоматика вә Идарәетмә Просесләри Ин-тунун директорудур. Хәтти вә гејри-хәтти системләрдә динамик просесләрин јени тәдгиг үсулларыны тәклиф етмиш, програмла идарәетмә үчүн рәгәм һесаблајан гурғуларын синтез үсулларыны ишләјиб һазырламыш, информасијанын ишләнмәси системләринин оптимал сечилмәсинә имкан верән моделләмәнин тезлик үсулларыны тәләбәләри илә биркә һазырламышдыр.

Әсәрләри: Элементы теории автоматического регулирования, 2 изд., М., 1954; Основы теории автоматического управления, ч. 1—3, М.—Л., 1965—70; Исследование операций и управление, М., 1970.

ВО́РОНОВ Николај Николајевич (5. 5.1899, Петербург—28.2.1968, Москва)— совет һәрби хадими, Баш артиллерија маршалы (1944), Совет Иттифагы Гәһрәманы (1965). 1919 илдән Сов. ИКП үзвү. 1918 илдә Гызыл Ордуја көнүллү дахил олмуш, Вәтәндаш мүһарибәсиндә иштирак етмишдир. Али артиллерија мәктәбини (1924), М. В. Фрунзе ад. һәрби Академијаны (1930) битирмишдир. Испанијада Вәтәндаш мүһарибәси заманы республика гошунунда һәрби мүшавир (1936—37) иди. 1937—41 илләрдә Гызыл Ордунун артиллерија рәиси, Баш артиллерија идарәси рәисинин мүавини, ҺҺМ идарәсинин рәиси олмушдур. 1941 илин ијулундан 1943 илин мартынадәк ССРИ халг мүдафиә комиссарынын мүавини вә Гызыл Ордунун артиллерија рәиси, 1943—50 илләрдә Совет Силаһлы Гүввәләринин артиллерија команданы иди. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә артиллерија команданы вә Али Баш Командանлыг Гәраркаһынын нүмајәндәси кими Гәрб, Ленинград, Чәнуб-Гәрб, Воронеж-Брјанск, Сталинград, Дон вә с. чәбһәләриндә әмәлијјатларын һазырланмасы вә кечирилмәсиндә билавасит иштирак етмиш, Сталинград әтрафында алман-фашист груплашмасынын ләғв едилмәси әмәлијјатынын исә үмуми рәһбәри олмушдур. Артиллерија ЕА-нын президенти (1950—53), һәрби Артиллерија Командирләри Академијасынын рәиси (1953—58) олмуш, 1958 илдән ССРИ Мүдафиә Назирлијиндә рәһбәр вәзифәдә ишләмишдир. Онун рәһбәрлији илә артиллерија елми саһәсиндә тәдгигатлар апарылмышдыр. ССРИ Али Советинин (2-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 6 Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени, 4 Гырмызы Бајраг ордени, 3 дәфә 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, Гырмызы Улдуз ордени, харичи өлкә орденләри вә медалларла тәлтиф олунмушдур. Кремл диварı јанында дәфн олунмушдур.

Әсәри: На службе военной, М., 1963.

Әд.: Полководцы и военачальники Великой Отечественной войны, 2 изд., М., 1971.

ВОРОНСО́В-ДА́ШКОВ Илларион Иванович (27.5.1837, Петербург—15. 1.1916, Алупка)—Русија дөвләт хадими, граф, кен.-л. III *Александрын* досту. 1881 илдә чарын шәхси мүһафизә дәстәсинин рәиси тә'јин олунмушду. Ингилаби һәрәката гаршы мүбаризә үчүн тәшкил едилмиш «Мүгәддәс дружина» тәшкилатынын јарадычыларындан иди. В.-Д. 1905—15 илләрдә Гафгаз чанишини оларкән ингилаби һәрәкаты амансызлыгла боғур, үсјан етмиш кәндлиләрә гаршы чәза дәстәләри көндәрирди (мәс., 1906 илдә кенерал Голошшаповун башчылығы илә Азәрб.-а көндәрилән чәза дәстәси вә с.). Ингилаби партлајышын гаршысыны алмаг вә капитализмин инкишафыны сүр'әтләндирмәк үчүн В.-Д.-ун тәшәббүсү илә 1912—13 илләрдә Загафгазијанын саһибкар кәндләриндә феодал мүнасибәтләри кәндлиләр үчүн ағыр шәртләрлә ләғв олунду.

ВОРОНСО́ВКА МАҒАРАСЫ—Гафгазын Гара дәниз саһилиндә нәһәнк мағаралардан бири (уз. 5 *км*); Воронсовка к. (Краснодар өлкәси) јахынлығындадыр. Мағарада Мезолитдән Тунч дөврүнәдәк 6 дүшәркә ашкар едилмишдир. Сон Неолит вә Тунч дөврүндә В.м.-нда даими јашајыш олмушдур. Тапылан даш аләтләр, сүмүк вә кил мә'мулат, мис вә гызыл әшјалар јерли дағлы тајфаларын Шимали Гафгаз (Мајкоп мәдәнијјәти), Загафгазија вә Кичик Асијанын гәдим тајфалары илә әлагәсини көстәрир.

ВОРОШИ́ЛОВ Климент Јефремович (4.2.1881, Верхнеје к., индики Ворошиловград вил.-ндә—2.12.1969, Москва)—совет дөвләт, партија вә һәрби хадими, Совет Иттифагы Маршалы (1935), 2 дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманы (1956, 1968), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1960), МХР-ин Гәһрәманы. 1903 илдән Сов.ИКП үзвү. Д.ј фәһләси аиләсиндә доғулмушдур. Јурјев металлуркија з-дунда, Луганск (индики Ворошиловград) паровозгајырма з-дунда ишләмишдир. 1904 илдә РСДФП Луганск болшевик комитәсинин үзвү, 1905 илдә Луганск Советинин сәдри олмушдур. 1907 илин декабрында РСДФП МК-нын тапшырығы илә Бакыја кәлмиш, 1908 илин пајызынадәк кизли партија иши апармышдыр. 1908—17 илләрдә Петербург вә Саритсында кизли партија ишиндә чалышмышдыр. Һәбс вә сүркүндә олмушдур. Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Петроград Советинин үзвү, 1917 илин нојабрында Петроград ҺИК-нин комиссары иди. Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Саритсын гошунлары групунун команданы, Чәнуб чәбһәси команданынын мүавини вә һәрби шура үзвү, 10-чу ордунун команданы, Украјна халг дахили ишләр комиссары, Харков һәрби даирәсинин вә 14-чү ордунун команданы, Биринчи Сувари ордунун тәшкилатчыларындан бири, ҺИШ-ин үзвү олмушдур. РК(б)П-нин 8-чи гурултајында «һәрби мүхалифәтә» гошулмушду. *Кронштадт антисовет гијамынын (1921)* јатырылмасында иштирак етмишдир. Шимали Гафгаз, Москва һәрби даирәси гошунларынын команданы, халг һәрби вә дәниз ишләри комиссары, ССРИ ҺИШ-ин сәдри, 1934—40 илләрдә ССРИ халг мүдафиә комиссары олмуш, 1940 илдән ССРИ ХКС сәдринин мүавини вә ССРИ ХКС јанында Мүдафиә Комитәсинин сәдри ишләмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин үзвү, Шимал-Гәрб истигамәти гошунларынын баш команданы, Ленинград чәбһәси гошунларынын команданы, партизан һәрәкатынын баш команданы олмушдур. *Теһран конфрансында (1943)* иштирак етмишдир. Мачарыстанда Мүттәфиг Нәзарәт Комиссијасынын сәдри (1945—47), ССРИ Назирләр Совети сәдринин мүавини (1946—53), ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри (1953—60), 1960 илин мајындан ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олмушдур. Партијанын 4—6, 8, 10—23-чү гурултајларынын, 7-чи Үмумрусија (Апрел) конфрансынын нүмајәндәси олмуш, 1921—61 илләрдә вә 1966 илдән Сов.ИКП МК, 1926—52 илләрдә Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун, 1952—60 илләрдә Сов. ИКП МК Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү иди. ССРИ Али Советинин (1—7-чи чағырыш) депутаты олмушдур. 8 дәфә Ленин ордени, 6 Гырмызы Бајраг ордени, 1-чи дәрәчәли Суворов ордени, Өзб. ССР, Тач.ССР вә ЗСФСР-ин Гырмызы Бајраг орденләри, харичи орден вә медалларла, һәмчинин, үзәриндә ССРИ Дөвләт кербинин тәсвири олан фәхри силаһла тәлтиф едилмишдир. Гызыл мејданда дәфн олунмушдур.

Әсәрләри: Оборона СССР, Избр. статьи, речи и письма, М., 1937; Рассказы о жизни, Кн. 1, М., 1968.

Әд.: Акшинский В. С., Климент Ефремович Ворошилов. Биогр. очерк, М., 1976; Кардашов В., Ворошилов, М., 1976.

ВОРОШИЛОВГРА́Д (1935 иләдәк вә 1958 илдән 1970 иләдәк Луганск)—УССР-дә шәһәр. Ворошиловград вил.-нин мәркәзи. К. Ј. *Ворошиловун* шәрәфинә адландырылмышдыр. Д.ј. вә автомобил јоллары говшағы. Аеропрот. Әһ. 439 мин (1976). Украјна вә ССРИ нин ағыр сәнаје мәркәзләриндән бири. Әсас сәнаје саһәси машынгајырмадыр. Тепловозгајырма, бору-прокат, мә'дән аваданлығы, төкмә-механики, кимја-әч-

зачылыг з-длары, гәннады ф-ки, әт комбинаты, ајаггабы, тикиш вә трикотаж ф-кләри, һәмчинин 5 ин-т (педагожи, тибб, машынгајырма, кәнд тәсәррүфаты, Донетск совет тичарәти ин-тунун филиалы), 11 техникум, 2 театр, филармонија, 2 музеј вә с. вар. В. 1924 илдә Гырмызы Бајраг ордени, 1970 илдә Октјабр Ингилабы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ВОРОШИЛОВГРАД ВИЛАЈӘТИ (1958—70 илләрдә Л у г а н с к в и л.)—УССР-дә вилајәт. 1938 ил ијунун 3-дә тәшкил едилмишдир. Саһ. 26,7 мин *км*², әһ. 2819 мин (1976). 18 р-ну, 35 шәһәри, 106 шәһәр типли гәс. вар. Мәркәзи Ворошиловград ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи тәпәли дүзәнликдир. Ч.-дан вил.-ин әразисинә Донетс тәпәлији дахил олур (һүнд. 367 *м*-ә гәдәр). Фајдалы газынтылары: јүксәк кејфијјәтли даш көмүр, гумдашы, әһәнкдашы, мәрмәр, одадавамлы кил вә с. Иглими мүлајим континенталдыр. Орта темп-р јанварда —6-дан —8°С-јәдәк, ијулда 21,8—23,1° С-дир. Иллик јағынты 400—550 *мм*. Северски Донетс чајы (Краснаја, Бороваја, Ајдар, Деркул вә с. голлары илә) вил.-ин әразисиндән кечир. Гаратопраглар кениш јајылмышдыр. Әразинин тәгр. 7%-и мешәликдир (әсасән, Северски Донетсин субасары). Вил.-ин шм.-ш. һиссәсиндәки мешә золағы 19 әсрин сонунда В. В. Докучајев тәрәфиндән салынмышдыр. Һејванлары: довшан, чүјүр, түлкү, мүхтәлиф кәмиричиләр, гушлар вә с.

Әһали. Украјналылар (55%), руслар (41,8%), белоруслар вә б. јашајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә 105 нәфәрдир. Әһ.-нин 2387 мини шәһәрләрдә, 432 мини кәндләрдә јашајыр. Әсас шәһәрләри: Ворошиловград, Кадијевка, Коммунарск, Лисичанск, Северодонетск, Красны Луч.

Тәсәррүфат. В.в. ССРИ-нин мүһүм ағыр сәнаје р-нудур. Көмүрчыхарма, металлуркија, машынгајырма, кимја әсас сәнаје саһәләридир. Көмүр сәнајеси хүсусилә инкишаф етмишдир. Вил.-дә јүксәк механикләшдирилмиш 147 шахта вар. Ири ИЕМ вә ДРЕС шәбәкәси јарадылмышдыр. Гара металлуркија мүәссисәләри (ферроәринти комбинаты, бору-прокат з-ду вә с.) Коммунарск, Кадијевка, Алмазнаја, Ворошиловград вә Лутукинодадыр. Вил.-дә тепловозгајырма, көмүр сәнајеси машынгајырмасы (Ворошиловград), машынгајырма (Красны Луч, Кадијевка), електротехника з-длары (Первомајск), кимја комбинатлары (Северодонетск, Лисичанск, Рубежноје), сода (Донетск), дуда (Кадијевка), кокс-кимја з-длары (Коммунарск, Кадијевка, Олхов) вә с. вар. Тикинти материаллары сәнајеси инкишаф етмишдир. В.в. респ.-нын шүшә истеһсалынын 60,5%-ини, дәмир-бетон мә'мулатынын 7,2%-ини верир; мүәссисәләри Ворошиловград, Коммунарск вә б. шәһәрләрдәдир. Вил.-дә јүнкүл, јејинти вә ағач е'малы сәнајеси дә инкишаф етмишдир. 10-чу бешилликдә Лисичанск нефтајырма з-ду истифадәјә верилмишдир.

Вил.-ин к.т. чохсаһәлидир. Үмуми екин саһ. 1424,1 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 680,5 мин *һа*-ында дәнли, 155,7 мин *һа*-ында техники биткиләр, 71 мин *һа*-ында тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 541,1 мин *һа*-ында јем биткиләри әкилир. Бағчылыг вә үзүмчүлүк инкишаф етдирилир. Сувармадан кениш (69,1 мин *һа*) истифадә олунур. В.в.-ндә 869,5 мин гарамал (о чүмләдән 313,6 мин инәк), 516,1 мин донуз, 229,4 мин давар вар (1976). Д.ј.-ларынын уз. 1178 *км*, автомобил јолларынын уз. 7 мин *км*-дир (о чүмләдән тәгр. 4 мин *км*-и бәрк өртүклүдүр).

Мәдәни гуручулуг. Вил.-дә 1358 үмумтәһсил, 37 орта ихтисас тәһсили мәктәби, 5 али мәктәб (1969/70), 1172 күтләви китабхана, 2 театр, филармонија, бир нечә музеј, 864 клуб мүәссисәси, 1062 киногурғу вар (1.1.1970).

В.в.-ндә Украјна дилиндә «Прапор перемоги» («Гәләбә бајрағы», 1946), «Молодогвардіець» («Кәнч гвардијачы», 1939), рус дилиндә «Ворошиловградскаја правда» (1917) вил. гәзетләри чыхыр. Вил. радио вә телевизија верилишләри Украјна вә рус дилләриндәдир. Кијев вә Москвадан верилишләр ретрансләсија олунур.

Сәһијјә. 1970 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә В.в.-ндә 32,7 мин чарпајылыг 257 хәстәхана мүәссисәси (әһалинин һәр мин нәфәринә 11,9 чарпајы), бүтүн ихтисаслар үзрә 6,1 мин һәким вар.

ВОРСИТ (рус. ворс—хов)—ајаггабы үзү үчүн ишләдилән сүн'и дәри нөвләриндән бири. В. алмаг үчүн ајаггабы велветону адланан парчанын үз (ховлу) тәрәфинә синтетик каучукун бензинли мәһлуллары (мүвафиг долдуручу, јумшалдыы, пигмент вә вулканизаторлар әлавә етмәклә) һопдурулур, јарымфабрикат гурудулур, пресдә она дәри көркәми верилир, вулканлашдырылыр вә рәнкләнир. В. јүксәк кикијена хассәләринә маликдир.

ВОРСКЛА—УССР Сумы вә Полтава вил.-ләриндә чај. Днепр чајынын сол голу. Уз. 464 *км*, һөвзәсинин саһ. 14 700 *км*². Орта Рус јүксәклијинин г. јамачларындан (РСФСР Белгород вил. әразиси) башланыр. Днепродзержинск су анбарына төкүлүр. Бөјүк голлары: Мерла, Коломак, Ворсклитса. Нојабр—декабрдан мартадәк донмуш олур. Грајворон, Полтава вә Кобелјаки ш.-лары В. саһилиндәдир.

ВОСКРЕСЕНСК—РСФСР Москва вил.-ндә шәһәр. Воскресенск р-нунун мәркәзи. Москва чајынын сол саһилиндә кәми дајаначағы. Д.ј. ст. Әһ. 73 мин (1976). Минерал күбрә истеһсал олунур. Машынгајырма, семент з-длары, асбест-шифер комбинаты, тохучулуг ф-ки, кимја-механика техникуму вә с. вар.

ВОСКРЕСЕНСКИ Александр Абрамович (7.12.1809, индики Калинин вил.-нин Торжок к.—2.2.1880, индики Калинин вил.-нин Можајсево к.)—рус кимјачысы вә педагог. Петербург ЕА м. үзвү (1864). 1863—67 илләрдә Петербург Ун-тинин ректору олмушдур. Кинә (хинин) туршусунун тәркибини дәгигләшдирмиш (1838), хинон алмыш, какао пахласында теобромин алкалоиди олдуғуну мүәјјәнләшдирмиш (1841), Русијада јерли хаммал нөвләриндән минерал күбрә истеһсалы үчүн әлверишли шәраит олдуғуну көстәрмишдир. Көркәмли рус кимјачыларындан Н. Н. *Бекетов*, Н. А. Меншуткин, Н. Н. Соколов В.-нин тәләбәси олмушлар.

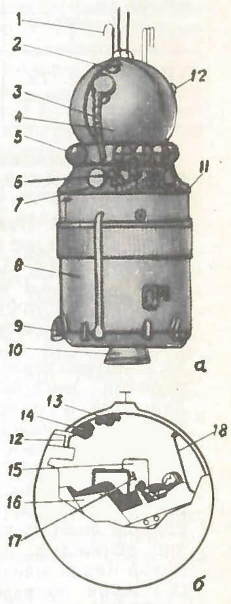
Әд.: Ф и г у р о в с к и й Н. А., Е л а г и н а К. Ц., Александр Абрамович Воскресенский (1809—1880), «Труды Ин-та истории естествознания и техники АН СССР», 1958, т. 18, с. 213—55.

ВОСС Август Едуардович (д.30.10. 1916, индики Омск вил.-нин Салтыково гәс.)—совет партија вә дөвләт хадими. 1942 илдән Сов.ИКП үзвү. Кәндли аиләсиндә доғулмушдур. Түмен мүәллимләр ин-туну битирмишдир (1939). 1940—45 илләрдә Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. 1945 илдән Латвија КП МК-да тә'лиматчы ишләмиш,

1945—48 илләрдә Сов.ИКП МК јанында Али Партија Мәктәбиндә, 1950—53 илләрдә Сов.ИКП МК јанында Ичтимаи ЕА-нын аспирантурасында охумушдур. 1953—54 илләрдә Латвија КП МК елм вә мәдәнијјәт шө'бәсинин, 1954—60 илләрдә партија органлары шө'бәсинин мүдири ишләмишдир. 1960—66 илләрдә Латвија КП МК катиби олмуш, 1966 илин апрелиндән Латвија КП МК-нын биринчи катибидир. Партијанын 22—25-чи гурултајларынын нүмајәндәси олмушдур. 1971 илдән Сов.ИКП МК үзвүдүр. ССРИ Али Советинин (7—9-чу чағырыш) депутатыдыр. 2 дәфә Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

«ВОСТОК»—Јерәтрафы орбитләрдә тәдгигат вә инсанын орбитдә учушу үчүн бирјерли совет космик кәмиләр серијасынын ады. 1961 ил апрелин 12-дә Ј. А. *Гагарин* илк дәфә «В.» космик кәмисиндә пилотлу космик учуш-

«Восток» космик кәмиси: *а*—үмуми көрүнүшү; *б*—ендирилән апарат; *1*—радио-рабитә хәтләри системинин антеналары; *2*—иллүминатор; *3*—кабел-дор; *4*—ендирилән апарат; *5*—пневматик систем балонлары; *6*—идарәедичи учлуглар; *7*—чиһазлар бөлмәси; *8*—дапыјычы ракетин сонунчу пилләси; *9*—сукан мүһәррикләри; *10*—учлуг; *11*—күнәш ориjентасијасы веричиси; *12*—оптик ориентири олан иллүминатор; *13*—глобуслу чиһаз лөвһәси; *14*—телевизија камерасы; *15*—гида контејнери; *16*—пилот креслосу; *17*—идарәетмә дәстәји; *18*—кириш лјуку.

лар үчүн јени дөвр ачды. «В.» ендирилән апаратдан, чиһаз бөлмәсиндән (борт апаратлары) вә тормозлајычы

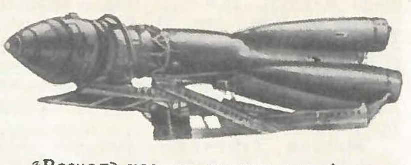
мүһәррик гурғусундан ибарәтдир. Һәјат тә'мини системи 10 күнлүк учуша һесабланмыш кәмидә скафандр кејмиш космонавт катапулт механизмли креслода отурур. Кәминин макс. күтләси 4,73 *т*, макс. учуш јүксәклији 327 *км*-дир. Кәми һәм автоматик идарәетмә системи илә, һәм дә космонавтын иштиракы илә идарә олуна билир. Тормозлајычы мүһәррик гурғусу васитәсилә кәми орбитдән ендирилир. «В.» програмы үзрә елми вә тибби-биоложи тәдгигатлар, техники експериментләр апарылмышдыр. Космонавтларын идарә етдији «В.» кәмиләринин учушу һаггында мә'лумат чәдвәлдә верилмишдир.

Кәминин ады	Космонавт	Бурахылма вахты	Орбитин параметрләри: һүндүрлүјү, *км*: перикејдә	апокејдә	орбитин мејли, дәрәчә илә	Учуш мүддәти	Учушун әсас нәтичәләри
«В»	Ј. А. Гагарин	12 апрел 1961	181	327	64,95	1 *саат* 48 *дәг*	Инсанын космоса илк учушу. Тибби-биоложи тәдгигатларын кечирилмәси.
«В.-2»	К. С. Титов	6 август 1961	178	244	64,93	25 *саат* 11 *дәг*	Инсанын космоса бир суткалыг илк учушу. Елми тәдгигатлар вә техники експериментләрин кечирилмәси.
«В.-3»	А. Г. Николајев	11 август 1962	180,7	234,6	64,98	94 *саат* 10 *дәг*	2 кәминин груп һалында илк учушу, 2 космик учуш апараты арасында биринчи дәфә рабитә јарадылмасы, космос телевизија верилишләринин башланғычы.
«В.-4»	П. Р. Попович	12 август 1962	179,8	236,7	64,95	70 *саат* 42 *дәг*	
«В.-5»	В. Ф. Быковски	14 ијун 1963	181	222,1	64,96	119 *саат*	
«В.-6»	В. В. Терешкова	16 ијун 1963	183	231	64,95	70 *саат* 42 *дәг*	2 кәминин груп һалында учушу. Гадынын илк космик учушу.

Әд.: Космонавтика. Маленькая энциклопедия, 2 изд., М., 1970; «Восток»—«Союз»—«Салют», М., 1973.

ВОСТО́КОВ (тәхәллүсү; әсл фамилијасы О с т е н е к) Александр Христофорович (27.3.1781, Аренсбург ш., инди Ест.ССР-ин Кинкисепп ш.—20.2.1864, Петербург)—рус славјаншүнасы, шаир, Петербург ЕА-нын акад. (1841). В.-ун «Славјан дили һаггында дүшүнчәләр»и (1820) славјан дилләринин мүгајисәли грамматикасына даир илк әсәрдир. «Мүхтәсәр рус дили грамматикасы» (1831), «Румјанцев музејиндәки рус вә славјан әлјазмаларынын тәсвири» (1842), «Гәдим славјан дилинин грамматикасы» (1863) вә с. әсәрләри вар. Икичилдлик «Гәдим славјан дили лүғәти»ни (1858—61) тәртиб етмишдир. «Лирик тәчрүбәләр вә дикәр кичик мәнзумәләр» (2 һ., 1805—06) әсәри дә вар.

«ВОСХО́Д»—Јерәтрафы орбитләрдә тәдгигат вә инсанын учушу үчүн чохјерли совет космик кәмиләр серијасынын ады. Дүнјада идарә олунан илк үчјерли «В.» космик кәмисинин учушу заманы мүхтәлиф ихтисаслы космонавтлардан ибарәт кәми һеј'әтинин бирликдә скафандрсыз ишләмә габилијјәти өјрәнилмиш, елми тәдгигатлар, техники експериментләр апарылмышдыр. «В.», «Восток»дан фәргли олараг, еһмал енмә системи, тәкмил телевизија вә радиотехника апарат-

«Восход» космик кәмиси дашыјычы ракетлә бирликдә.

лары, әлавә ион веричили оријентасија системи вә с. илә тәчһиз олунмушдур. Кәминин макс. күтләси 5,32 *т*, макс. учуш јүксәклији 497 *км*-дир. Икијерли космик кәми «В.-2»-дә учуш заманы космонавтлардан бири (А. А. *Леонов*) ачыг космоса чыхмыш, беләликлә кәмидән кәнарда инсан организминин вәзијјәти, функсионал фәалијјәти өјрәнилмишдир. Космонавт кәмидән 5 *м* араланараг визуал мүшаһидә, демонтаж ишләри вә с. експериментләр апармышдыр. Јерә енәркән космонавтлар әл илә идарәетмә системиндән истифадә етмишләр. Космонавтларын идарә етдији «В.» кәмиләринин учушу һаггында мә'лумат чәдвәлдә верилир.

Кәминин ады	Кәми һеј'әти	Учуш мүддәти	Учушун әсас нәтичәләри
«В.»	В. М. Комаров, К. П. Феоктистов, Б. Б. Јегоров	12—13 октјабр 1964 (24 *саат* 17 *дәг*)	Чохјерли кәминин скафандрсыз һеј'әтлә илк учушу.
«В.-2»	П. И. Белјајев, А. А. Леонов	18—19 март 1965 (26 *саат* 02 *дәг*)	Космонавтын ачыг космоса илк дәфә чыхмасы (12 *дәг.* мүддәтиндә), әл илә идарәетмә механизминдән истифадә едәрәк јерә енмә.

ВОТЈАКЛАР—ингилаба гәдәр Русијада *удмуртлара* верилән ад.

ВО́ТКИНСК—Удм.МССР-дә шәһәр. Д.ј. ст. Әһ. 86 мин (1976). Машынгајырма, торф-брикет, тахта-шалбан, кәрпич з-длары, Ижевск механика интунун ахшам филиалы, машынгајырма техникуму, педагожи вә тибб мәктәбләри, јахынлығында Воткинск СЕС-и вар. П. И. *Чајковскинин* вәтәнидир.

ВО́ТУМ (лат. votum—истәк, һөкм)—сәсвермә јолу илә мүәјјән едилән рә'ј. Буржуа дөвләтләринин парламент тәчрүбәсиндә бүгүнлүклә һөкумәтин вә ја ајры-ајры назирләрин үмуми сијасәти, јахуд конкрет һәрәкәти бу гајдада бәјәнилир (е'тимад В.-у) вә ја писләнилир (е'тимадсызлыг В.-у). Буржуа дөвләтләриндә парламент чохлуғуна архаланан һөкумәт е'тимад В.-ундан өз сабитлијини вә сијаси нүфузуну тә'мин етмәк үчүн истифадә едир. Е'тимадсызлыг В.-у һүгуги мә'нада парламентин һөкумәтә олан е'тимаддан имтина етмәсидир.

ВО́ТЧИНА—1) феодал торпаг мүлкијјәти (торпаг, тикилиләр вә с.) вә онунла әлагәдар феодал-асылы кәндлиләр үзәриндә һүгуглар комплекси. Феодализмин мүхтәлиф мәрһәләләриндә, үмуми ичтимаи-игтисади шәраитдән асылы олараг, В.-нын мүхтәлиф игтисади структурлары үстүн олмушдур; 2) Русијада феодал торпаг саһиблији формасы (11—18 әсрләр). Саһиби В.-ны сата, дәјишә вә варисинә верә биләрди. 15 әсрин сонунадәк В. Русијада ән кениш јајылмыш феодал торпаг мүлкијјәти формасы иди. 16 әсрин сонундан маликанә әсас торпаг мүлкијјәти олду. 17 әсрин әввәлиндән В. јенидән артмаға башлады. 17 әсрдә В. илә маликанә арасындакы фәрг тәдричән силинди вә бу I Пјотрун тәкварислик һаггындакы фәрманы (1714) илә тәсбит едилди.

Әд.: Г р е к о в Б. Д., Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в., 2 изд., кн. 1—2, М., 1952—54; С к а з к и н С. Д., Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века, М., 1968.

ВӨЛЕР (Wöhler) Фридрих (31.7.1800, Ешерсһејм—23.9.1882, Көттинкен)—алман кимјачысы, Көттинкен ун-тинин проф. (1836 илдән), Петербург ЕА әчнәби м. үзвү (1853). 1822 илдә сианат туршусуну HOCN кәшф етмиш, 1824 илдә сианат туршусу вә аммонјакдан аммониум-сианат NH_4CNO һазырламаг истәркән рәнксиз намә'лум бир кристал маддә алмыш вә анчаг 4 илдән сонра онун карбамид (сидик чөвһәри) олдуғуну ајдынлашдырмышдыр. Беләликлә, гејри-үзви маддәләрдән дүнјада илк дәфә үзви бирләшмә синтез едән В. олмушдур. В.-ин бу мүвәффәгијјәти биолокија-

ца идеалист чәрәјан олан *витализмә* чидди зәрбә вурмушдур.

Әд: Мусабеков Ю. С., Ф. Вёлер и значение его трудов в развитии химии, «Тр. Ин-та истории естествознания и техники», 1960, т. 30, История химических наук, с. 71—96.

ВӨРӨШМАРТИ (Vörösmarty) Михај (1.12.1800, Каполнашнјек—19.11. 1855, Пешт)—мачар шаири, драматург, тәнгидчи. Мачар романтизминин нүмајәндәси, јени мачар әдәбијјатынын баниләриндәндир. 1848 ил мачар ингилабыны алгышламыш («Дејүш нәғмәси»), ингилаби парламентин депутаты сечилмиш, 1849 илдә Мачарыстанын Али кассасија мәһкәмәсинин һакими олмушдур. Азадлыг вә вәтәнпәрвәрлик руһунда јазылмыш «Заланын фәрарилији» (1825) поемасынын, «Сүркүн олунмушлар» (1830), «Чонгор вә Түнде» (1831), «Ганлы тој» (1833), «Силлеи вә Һунјади» (1844) драм әсәрләринин мүәллифидир. Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра да милли азадлыг идеалларына садиг галмышдыр («Мүгәддимә», «Гоча гарачы» вә с. ше'рләри).

Әсәри: Избранное, М., 1956.

«ВПЕРЈО́Д»—легал болшевик нәшријјаты. В. Д. *Бонч-Бруједичин* тәшәббүсү илә 1906 илин мајында Петербургда јарадылмышдыр. В. И. Ленин «В.»-а рәһбәрлик етмиш, бә'зән редакторлуг ишини дә апармышдыр. В. В. Воровски, А. И. Јелизарова—Улјанова, А. В. Луначарски, М. С. Олмински вә б. «В.»-да фәалијјәт көстәрмишләр. «В.» В. И. Ленинин «Сосиалист-демократија вә сечки сазишләри», «РСДФП Бирләшдиричи гурултајы һаггында мә'рузә» вә бир сыра башга әсәрләрини нәшр етмишдир. «В.»-ун материаллары, әсасән, Петербургда, партијанын јаратдығы «Електропечатное Т-во «Дело»» мәтбәәсиндә чап олунурду; Бакыдакы кизли «Нина» мәтбәәсинин аваданлығынын бир гисми һәмин мәтбәәјә көчүрүлмүшдү. 1907 илин јајында полис «В.»-у дағытмышдыр.

«ВПЕРЈО́Д» — илк һәфтәлик болшевик гәзети. Болшевик Мәркәзи-Чохлуг комитәләри бүросунун органы. «Искра» гәзетинин меншевикләр тәрәфиндән тутулмасындан сонра—22. 12.1904 (4.1.1905) илдән 5.(18)5.1905 иләдәк Ченеврәдә (18 нөмрә) нәшр едилмишдир. «В.» адыны В. И. Ленин вермишдир. Редаксија һеј'әтинә В. И. Ленин, В. В. Воровски, А. В. Луначарски, М. С. Олмински дахил иди. Русија илә мәктублашманы редаксијанын катиби Н. К. Крупскаја апарырды. «В.» ленинчи «Искра»нын ингилаби ән'әнәләрини давам етдирәрәк оппортунизмә гаршы мүбаризә апарыр, ингилабчы пролетар партијасынын мөһкәмләнмәсинә чалышырды. В. И. Ленин «В.»-да истигамәтверичи мәгаләләр (60-дан чох) јазмагла јанашы, гәзетин редакторлуг ишини дә ичра едирди. В. И. Ленин көстәрмишдир ки, «Вперјод» гәзетинин мәсләки көһнә «Искра»нын мәсләкидир. «Вперјод» көһнә «Искра» наминә јени «Искра» илә гәти мүбаризә апарыр» (Әсәр., там күллијјаты, ч. 9, сәһ. 251). РСДФП-нин 3-чү гурултајы «В.» һаггында гәбул етдији хүсуси гәтнамәсиндә, ингилаби фәалијјәтинә көрә, гәзет редаксијасына тәшәккүрүнү билдирмишдир.

Әд.: Костин А. Ф., В. И. Ленин и газета «Вперед», «Вопросы истории КПСС», 1975, №3; Тихонова З. Н., Ленинская газета «Вперед», «Вопросы истории», 1976, № 11; Центральная большевистская печать об Азербайджане (1905—1907 гг.). Сб. материалов, Б., 1976.

«ВПЕРЈО́Д»—күндәлик легал болшевик гәзети. В. И. Ленинин редакторлуғу илә 26.5.(8.6) 1906 илдән Петербургда (17 нөмрә) нәшр едилмишдир («Волна»нын јеринә). В. В. Воровски, А. В. Луначарски, М. С. Олмински гәзетдә иштирак етмишләр. Гәзетдә В. И. Ленинин бир сыра мәгаләси дәрч едилмишдир. Азәрб. болшевикләри «В.»-ла әлагә сахламышлар; гәзет Азәрб.-да ингилаби һадисәләр һаггында тез-тез материал дәрч етмишдир. «В.» 1906 ил ијулун 14(27)-дә полис тәрәфиндән бағланмышдыр. 1906 ил ијунун 22- дән (5 ијул) «В.»-у «Ехо» әвәз етмишдир.

Әд.: Центральная большевистская печать об Азербайджане (1905—1907 гг.). Сб. материалов, Б., 1976.

«ВПЕРЈО́Д!»-19 әсрин 70-чи илләриндә П. А. Лавровун редактәси илә харичдә чыхан ики нәшрин (журнал, гәзет) ады. «В.» журналы «гејри-дөври ичмал» кими 1873 илдән Сүрихдә (1874—77 илләрдә Лондонда) бурахылырды. «В.»-да нәзәри мәгаләләр, Русијанын сијаси һәјаты, бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты һаггында материаллар дәрч едилирди. «В.» гәзети 1875—76 илләрдә Лондонда чап едилмишдир (48 нөмрә). «В.» ингилаби халгчылығын башга ахынларындан, әсасән, тактики мәсәләләрә мүнасибәти илә (халг арасында тәблиғат иши) фәргләнирди.

«ВПЕРЈО́Д» ГРУПУ — *отзовистләрин, ултиматумчуларын* вә *аллаһгуручулуг* тәрәфдарларынын антипартија групу. 1909 илин декабрында РСДФП дахилиндә харичдә јарадылмышды (А. А. Богданов вә Г. А. Алексинскинин тәшәббүсү илә). Парис вә Ченеврәдә дәрнәкләри вар иди. Русијада Тифлис дәрнәјиндән башга мөһкәм тәшкилаты олмамышдыр. Русијада 1907 ил ијунун 3-дәки дөвләт чеврилишиндән сонра јаранмыш шәраитин хүсусијјәтини баша дүшмәјән груп үзвләри, әслиндә партија-ингилаби ишдә дөвләт думасындан вә башга легал, јарымлегал имканлардан истифадә олунмасына гаршы чыхыр, сөздә «јени пролетар мәдәнијјәти јаратмаг вә күтләләр арасында јајмаг», «пролетар елмини инкишаф етдирмәк» вә с. вәзифәләр ирәли сүрүрдүләр. Махизм вә аллаһгуручулуг мөвгеји тутан «вперјодчулар» марксизми динлә бирләшдирмәји тәләб едир, ингилаби марксизмә гаршы чыхырдылар. Груп харичдә «Вперјод» адлы мәчмуә бурахырды. 1912 илдә «В.» г. *август антипартија блокуна* дахил олмушду. В. И. Ленин «Публисистин гејдләри» мәгаләсиндә (1910) групун антипартија фәалијјәтини гәтијјәтлә тәнгид етмишдир. Груп 1913 илин ахырында, әслиндә дағылмышды. 1917 ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра «В.» г.-нун фәалијјәти тамамилә дајанды.

Әд.: Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат чилди, һ. 1, сәһ. 86).

ВРА́НКЕЛ Пјотр Николајевич (15. 8.1878, Ново-Александровск, Лит.ССР-ин индики Зарасај ш.—25.4.1928, Брүссел)—Вәтәндаш мүһарибәси заманы Русијанын ч.-унда әксингилабын рәһбәрләриндән бири, барон, рус ордусу кен.-л. (1917). Биринчи дүнја мүһарибәсиндә сүвари корпусунун командири иди. 1918 илдә ағгвардијачыларын «Көнүллү Орду»суна дахил олараг сүвари дивизија вә сүвари корпус командири олмуш, 1919 илин јазында ағгвардијачыларын Гафгаз ордусуна, 1919 илин декабрындан 1920 илин јанварынадәк «Көнүллү Орду»ја команданлыг етмишдир. Ағгвардијачылар һәрәкатына рәһбәрлик иддиасы Деникинлә мүнагишәјә кәтириб чыхармышды. Бу сәбәбдән Деникин ону харичә сүркүн етмишди. 1920 ил апрелин 4-дә Крымда ағгвардијачы рус ордусунун баш команданы тә'јин едилмишди. Шимали Таврија вә Крымда мәғлуб олдугдан (1920) сонра ордусунун галығы илә харичә гачмышды. 1924 илдә Франсада сағ монархијачы әһвал-руһијјәли Русија Үмуми Һәрби Иттифагы јаратмыш, антисовет фәалијјәт көстәрмишдир.

ВРА́НКЕЛ Фердинанд Петрович (9. 1.1797, Псков—6.6.1870, Тарту)—рус дәниз сәјјаһы, адмирал. Петербург ЕА фәхри үзвү (1855 илдән). Рус Чоғрафија Чәмијјәтинин тәшкилатчыларындан бири. 1820—24 илләрдә Шимал-Шәрги Сибирин саһилләрини өјрәнән експедисијанын рәһбәри олмуш, Индикирка чајындан Колјучи көрфәзинәдәк Сибир саһилләринин хәритәсини чәкмишдир. В. сорғу материаллары әсасында Шимал Бузлу океанында сонрадан онун шәрәфинә адландырылмыш аданын мөвгејини тә'јин етмишдир. 1825—27 илләрдә «Кротки» кәмисиндә рус дөвр-аләм експедисијасынын рәһбәри, 1829—35 илләрдә Алјаскадакы рус мәскәнләринин баш һакими, 1840—49 илләрдә Русија-Америка компанијасынын директору, 1855—57 илләрдә дәниз назири олмушдур. Алјасканын АБШ-а сатылмасынын әлејһдары иди. Шимал Бузлу океанында адаја, Алјаскада буруна, дағa вә с.-јә В.-ин ады верилмишдир.

Әсәрләри: Путешествие по северным берегам Сибири и по Ледовитому морю, ч. 1—2, 1841, 2 изд., М., 1948.

ВРА́НКЕЛ—Шимал Бузлу океанында ада. Шәрги Сибир вә Чукот дәнизләри арасындадыр. Аврасија материкиндән ени 125 *км* олан Лонг боғазы илә ајрылыр. ССРИ-јә мәхсусдур. Саһ. тәгр. 7300 *км²*. Шм.-ы овалыг, галан һиссәси дағлыгдыр. Макс. һүнд. 1096 *м* (Советскаја д.). Филлит, кристаллик шист, гранит, гнејс, аллүвиал гум вә с.-дән ибарәтдир. Иглими сәртдир. Орта темп-р јанварда —21,3-дән —23,3°С-јәдәк, ијулда 2—2,5°С-дир. Чохлу кичик көлү вар. Адада шибјәли тундра биткиләри битир. Лемминг, шимал түлкүсү, мүхтәлиф гушлар јашајыр. Ф. П. *Вранкелин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВРА́НКЕЛ ДАҒЛАРЫ (Wrangell Mountains) — Алјасканын ч.-ш.-индә дағ массиви. Макс. һүнд. 4939 *м* (Санфорд д.). Пүскүрән вулканлар (Вранкел, Блекберн) вар. Мәркәзи һиссәси фирн чөлләридир. Ландшафты дағлыг тундрадыр. Ф. П. *Вранкелин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ВРА́ТСА — Болгарыстанын шм.-г.-индә шәһәр. Врача маһалынын инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 60 мин (1975). То-

хучулуг, јејинти, ағач е'малы, машынгајырма сәнајеси мүәссисәләри, азот күбрәләри комбинаты вә с. вар.

«ВРЕ́МЈА», ССРИ Мәркәзи телевизијасынын хәбәрләр програмы — күндәлик телегәзет (1 јанвар, 1968). ССРИ вә харичи өлкәләрдәки мүһүм һадисәләрдән хәбәр верир. «В.» програмына јениликләр бүллетени, репортажлар, мүсаһибәләр, хүласәләр, бејнәлхалг һадисәләрин ичмалы вә с. дахилдир. Јерли телевизија студијаларынын (о чүмләдән, Азәрбајҹан телевизијасынын), дүнја телевизија акентликләринин, интервизија системинин мә'лумат вә материалларындан мүнтәзәм истифадә едилир.

ВРО́НСКИ Вахтанг Иванович (тәхәллүсү; әсл фамилијасы Надирадзе) (д. 10.9.1905, Тифлис)—совет балетмејстери. ССРИ халг артисти (1962). 1940 илдән Сов.ИКП үзвү. 1923 илдән балет артисти, 1932 илдән исә балетмејстер кими фәалијјәтә башламыш, ССРИ-нин мүхтәлиф театрларында ишләмишдир. 1940 илдә илк Азәрб. балети—«Гыз галасы»ны (Ә. Бәдәлбәјли) Азәрб. Опера вә Балет Театрында тамашаја гојмушдур (балетмејстер С. Кеворковла биркә). Одесса (1940—54), Кијев (1954—70) опера вә балет театрларынын баш балетмејстери олмушдур. «Олесја» (1947, Ј. Русинов), «Лилеја» (1956, К. Данкевич), «Мешә маһнысы» (1958, М. Скорулски) В.-нин ән јахшы тамашаларындандыр. Ленин ордени, 3 башга орден вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

ВРО́НСКИ (Wronski) Јузеф (әсл фамилијасы—Һене) (24.8.1776, Волштын—9.8.1853, Парис)—полјак ријазијјатчысы. Суворовун гәраркаһында хидмәт етмишдир. Чәбр вә ријази анализин бир сыра мәсәләсини үмумиләшдирмиш, функсионал детерминанты (*вронскиан*) елмә дахил етмишдир.

ВРОНСКИА́Н — функсионал детерминант; n сајда $f_1(x)$, $f_2(x)$,..., $f_n(x)$ функсијаларындан вә онларын n-дән кичик тәртибли төрәмәләриндән дүзәлдилир.

$$W(x)=\begin{vmatrix} f_1 & f_2 & \cdots & f_n \\ f_1' & f_2' & \cdots & f_n' \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ f_1^{(n-1)} & f_2^{(n-1)} & \cdots & f_n^{(n-1)} \end{vmatrix}.$$

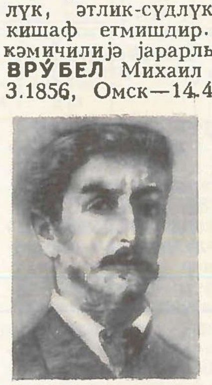
В.-ын сыфра чеврилмәси n—1 дәфә диференсиалланан n сајда функсија арасындакы хәтти асылылыг үчүн зәрури (әлавә фәрзијјәләр дахилиндә һәм дә кафи) шәртдир. В.-ын хәтти диференсиал тәнликләрә тәтбиги дә буна әсасланыр. Ј. *Вронски* елмә дахил етмишдир (1812).

ВРО́ТСЛАВ (Wrolcaw)—Полшанын ч.-г.-индә шәһәр. Одра чајы саһилиндә порт. Мүстәгил инз. ваһид кими ајрылмышдыр. Вротслав војеводалығынын инз. м. Нәгл. говшағы. Әһ. 569 мин (1974). Өлкәнин мүһүм игтисади вә мәдәнијјәт мәркәзләриндәндир. Метал е'малы, нәгл., електротехника вә електрон машынгајырмасы, чиһаз вә дәзкаһгајырма, кимја, тикиш, јун, полиграфија, јејинти сәнајеси мүәссисәләри, ИЕС, газ з-ду, ун-т, политехник, к.т. игтисадијјат вә тибб ин-тлары, консерваторија, театр, музејләр, орта әср ме'марлыг абидәләри вә с. вар. 980 илдән мә'лумдур.

ВРО́ТСЛАВ ВОЈЕВО́ДАЛЫҒЫ (Województwo Wrocławskie)—Полшанын ч.-г.-индә инз. ваһид. Саһ. 18,9 мин *км*². Әһ. 1026 мин (1975). Инз. м. Вротслав ш.-дир. Шм.-ы дүзәнлик, ч.-у дағлыгдыр (Судет д-ры). Иглими мүлајим континенталдыр. Әразисиндә ијнәјарпаглы вә гарышыг мешәләр вар.

В.в. игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш р-ндур; өлкәнин үмуми сәнаје мәһсулунун тәгр. 8%-ини верир. Даш көмүр (Валбжих һөвзәси), мис, гонур көмүр, барит, магнезит вә с. чыхарылыр. Машынгајырма, кимја, тохучулуг, селлүлоз-кағыз, јејинти, чини-сахсы, керамика, шүшә вә мебел сәнајеси вар. К.т. чохсаһәлидир. Буғда, шәкәр чуғундуру, кәтан, вәләмир, картоф әкилир. Бағчылыг, үзүмчүлүк, әтлик-сүдлүк һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Әсас чајы Одра кәмичилијә јарарлыдыр. ИЕС вар.

ВРУ́БЕЛ Михаил Александрович (17. 3.1856, Омск—14.4.1910, Петербург)—

рус рәссамы. Петербург Рәссамлыг Академијасында (1880—84) охумушдур. Италија, Франса, Алманија, Јунаныстан вә Исвеч рәјә сәјаһәт етмишдир. В., әсәрләриндә инсанын һәјатда јери, хејир вә шәр һаггында әхлаги-фәлсәфи мәсәләләрә вә с. проблемләрә мүрачиәт етмишдир. Лакин В.-ин јарадычылығында субјектив, фәрди мотивләр, бә'зән дә тәрки-дүнјалыг әламәтләри өзүнү көстәрмишдир. Монументал үслуб вә милли форма ахтарышлары В.-ин јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир; әсәрләриндә «модерн» үслубуна хас әламәтләр дә өз әксини тапмышдыр [Москвада А. В. Морозовун еви үчүн чәкдији «Фауст» панносу (триптих), 1896, Третјаков галерејасы, Москва; «Сәһәр» панносу, 1897, Рус музеји, Ленинград]. В. 1884—89 илләрдә Кијевдә јашамыш, Кирилл вә Владимир килсәләри үчүн икона вә дивар рәсмләри чәкмишдир. 1889 илдә Москваја көчмүшдүр. «Иран халчасы фонунда гыз» (1886, Рус инчәсәнәти музеји, Кијев), «Испанија» (тәгр 1894, Третјаков галерејасы), «Фалабахан гадын» (1895, Третјаков галерејасы) вә с. әсәрләриндә зәриф, драматик сурәтләр, чазибәдар лөвһәләр јаратмышдыр. «Заманәмизин гәһрәманы», «Демон» (1890—91, М. Ј Лермонтовун ејниадлы әсәрләринә иллүстрасија, Третјаков галерејасы) вә с. лөвһәләриндә дөврүн ичтимаи зиддијјәтләри габарыг шәкилдә әкс етдирилмишдир. «Пәри» (1900, Третјаков галерејасы) әсәриндә гадын инчәлији, гадын тәравәти вә гүссәси тәчәссүм етдирилмишдир. «Пан» (1899), «Кечәјә доғру» (1900), «Јасәмән» (1900; һәр үч әсәр Третјаков галерејасындадыр) вә с. әсәрләриндә тәбиәт шаиранә дујулмушдур. В. театр тамашаларына бәдии тәртибат вермишдир [Н. А. Римски-Корсаковун «Садко» (1897), «Чар кәлини» (1899), «Чар Салтан һаггында нағыл» (1900) опералары]. Бә'зи әсәрләриндә декадентлик вә символизмин тә'сири вар. Бир сыра натүрморт («Натүрморт. Шамдан, графин, стәкан», Рус музеји) вә портрет-

М. А. Врубел. «Гу гушу чилдиндә шаһзадә гыз». 1900. Третјаков галерејасы. Москва.

ләр (С. И. Мамонтовун, 1897, К. Д. Артсыбушевин, 1897; һәр ики әсәр Третјаков галерејасындадыр) дә чәкмишдир. В. өмрүнүн сон илләриндә руһи хәстәлијә тутулмуш вә кор олмушдур.

Әд.: Яремич С. П., М., А. Врубель, М., [1911]; М. А. Врубель, Выставка произведений. Каталог, М., 1957; Михаил Александрович Врубель, Альбом, М., 1975.

ВРУБЛЕ́ВСКИ (Wróblewski) Валери Антони (27.12.1836, Гродно вил., Жолудек к.—5.8.1908, Франса, Уарвил)—Полша вә бејнәлхалг ингилаби һәрәкат хадими. Полша үсјаны (1863—64) заманы Гродно вә Лүблин војеводалыгларында үсјанчы дәстәләрә рәһбәрлик етмишдир. 1864 илин әввәлиндә дөјүшдә ағыр јараланмыш вә Франсаја мүһачирәт етмишдир. Франса—Пруссија мүһарибәси (1870—71) заманы Милли гвардијанын үзвү, Парис мүдафиәсинин иштиракчысы, Парис Коммунасы е'лан едилдикдән сонра Париси мүдафиә едән дәстәләрдән биринин командири олмушдур. Коммунанын сүгутундан сонра гијаби өлүмә мәһкум олунмуш, лакин Лондона мүһачирәт едә билмишдир. 1872 илдән Полшаны тәмсил едән катиб-мүхбир кими Биринчи Интернасионалын Баш Шурасынын үзвү олмуш, Бакунинә гаршы мүбаризәдә К. Маркс вә Ф. Енкелси мүдафиә етмишдир. Лондонда јарадылан (1872) «Лүд Полски» ингилабчы чәмијјәтинә башчылыг етмишдир. 70-чи илләрин сонунда Ченеврәдә рус ингилабчылары вә илк полјак марксистләри илә әлагә сахламышдыр. 1880 илдә амнистијадан сонра Фран-саја гајытмышдыр. В. И. Ленин јазырды ки, В.-нин ады «XIX әсрдә пролетариатын ән әзәмәтли һәрәкаты илә бағлыдыр» (Әсәр. там күллијјаты, ч. 7, с. 26). В. Парисин Пер-Лашез гәбиристанында дәфн едилмишдир.

ВРШАТС (Vršac) — Југославијада Сербијанын шм.-ш.-индә, Војеводина мухтар өлкәсиндә шәһәр. Әһ. 34,2 мин.

(1971). Үзүмчүлүк вә ипәкчилик мәркәзидир. Јерли к.т. мәһсуллары е'мал едилир.

ВУАЛ (фр. voile—өртүк, пәрдә)—назик дарагланмыш јун, памбыг, јахуд ипәк сапдан һазырланан һамар, шәффаф парча. В. ағардылмыш (бах *Ағартма просеси*), бојанмыш вә басманахышлы олур; парчанын үз тәрәфи чох вахт тикмә нахышларла бәзәдилир. Әсасән, гадын палтарлары үчүн ишләдилир.

ВУАЛ (фотографијада) — ишыға верилмәмиш ағ-гара, јахуд чохтәбәгәли рәнкли фотографија материалында ашкарланма заманы металлик күмүш вә ја бојаг әмәлә кәлмәси. Ашкарлајычы мәһлулда чох сахландыгда бу зәрәрли һал тәсвирин контрастлығыны азалдыр, фотографик тәсвирин дәнәвәрлијини артырыр, шүаланма күчүнүн фотографик үсулла өлчмә дәгиглијини азалдыр вә с. Ишыға һәссаслығы јүксәк олан фотографија материалы В.-лашмаја даһа чох мә'руз галыр. Һазыр материалын В. һадисәсини арадан галдырмаг мәгсәди илә ашкарлајычыја бә'зи маддәләр (калиум-бромид, бензотриазол) гатылыр.

ВУД (Wood) Роберт Уилјамс (2.5.1868, Конкорд—11.8.1955, Нју-Јорк штаты, Амитивилл)—американ физики. ССРИ ЕА фәхри үзвү (1930). Әсәрләри, әсасән, физики оптикаја аиддир. Оптик резонансы, спектрин ултрабәнөвшәји һиссәсиндә резонанс шүаланманы (чивә бухарында) вә онун полјарлашмасыны кәшф етмишдир. Инфрагырмызы вә ултрабәнөвшәји фотографијанын банисидир. Ултрабәнөвшәји ишыгда Ајын шәклини чәкмишдир. Тәмиз натриум бухарынын аномал дисперсијасыны өјрәнәрәк ултрабәнөвшәји шүалар үчүн сындырма әмсалыны һесабламыш, ултрасәс рәгсләрини, онларын маје вә бәрк чисимләрә тә'сирини тәдгиг етмишдир.

Әд.: Сибрук В., Роберт Вуд, пер. с англ., М., 1977.

ВУД (Wood) Һенри Чозеф (3.3.1869, Лондон—19.8.1944, Һитчин, Һартфордшир графлығы)—инкилис дирижору. Проф. (1923 илдән). Мусиги тәһсилини Крал Мусиги Академијасында алмышдыр. 1895 илдән симфоник мусигинин кениш јајылмасында мүһүм рол ојнајан променад (кәзинти) консертләрә дирижорлуг вә рәһбәрлик етмишдир. В. классик рус вә совет мусигисинин тәблиғатчыларындан иди. ССРИ илә достлуг әлагәләри тәрәфдары олмушдур. Мусиги вә әдәби әсәрләри П. Кленовски тәхәллүсү илә чап едилмишдир. «Мәним һәјатым мусигидәдир» (1938) хатирәләр китабынын мүәллифидир.

ВУД ӘРИНТИСИ — бисмут әсаслы асанәријән әринти. В.ә. бисмут (50%), гурғушун (25%), галај (12,5%) вә кадмиумдан (12,5%) ибарәтдир. Әримә темпру 68°С-дир. В.ә. маје һалда јүксәк ахычылыг хассәләринә малик олдуғундан гәлибин хырда һиссәләрини асанлыгла долдурур. В.ә.-нин мөһкәмлик һәдди 0,5 *Мн/м²* вә нисби узанмасы 25%-дир. В.ә.-ндән моделләрин, јанғынсөндүрән гурғу вә сигнал апаратлары һиссәләринин һазырланмасында истифадә едилир.

ВУДВОРТС (Woodworth) Роберт (17. 8.1869, Бостон јахынлығында—4.7. 1962, Нју-Јорк)—Америка психологу. АБШ-да функсионал психолокијанын јарадычыларындан бири. В.-ун нәзәри фикирләри еклектик характер дашымышдыр. В.-ун психоложи системи Америка психолокијасында башлыча истигамәт олан *биһевиоризмә* јахын динамик психолокијадыр. Давранышын динамикасында В. тәләбаты вә механизми ики әсас шәрт кими ирәли сүрмүшдүр. Бу бөлкү мүасир психолокијада мөһкәм јер тутмушдур. Експериментал психолокијаја аид мүһүм әсәрләрин мүәллифидир.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, гл. 12, М., 1976.

ВУЛ Бентсион Моисејевич (д.22.5. 1903, Белаја Серков)—совет физики, ССРИ ЕА акад. (1972; м. үзвү 1939). Ленин мүкафаты лауреаты (1964), ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1922 илдән Сов.ИКП үзвү. 1933 илдән ССРИ ЕА Физика Ин-тунда лабораторија мүдиридир. Мүһүм әсәрләри диелектрикләр вә јарымкечиричиләр физикасына аиддир. 1944 илдә јүксәк диелектрик нүфузлуғуна малик јени сегнетоелектрик (бариум титанат—$BaTiO_3$) кәшф етмишдир. ССРИ-дә илк јарымкечиричи квант кенераторуну В. јаратмышдыр (башгалары илә бирликдә, 1962). 4 дәфә Ленин ордени, 2 башга орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Последовательный пробой твердых диэлектриков, «Журнал технической физики», 1932, т. 2, в. 3—4; Вещества с высокой и сверхвысокой диэлектрической проницаемостью, «Электричество», 1946; № 3 (И. М. Голдман илә бирликдә); Физика и техника полупроводников, 1967, т. 1, в. 11, с. 1638.

ВУЛВЕРҺЕМПТОН (Wolverhampton)—Б. Британијанын Стаффордшир графлығында шәһәр. Дахили каналларда порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 68,2 мин (1974). Авиасија, автомобил, електротехника, кимја, әлван металлуркија сәнајеси вар. Метал мә'мулат истеһсал едилир.

ВУЛВОВАКИНИТ—харичи чинсијјәт органлары вә *ушаглыг јолунун* илтиһабы (бах *Вакинит*).

ВУЛГАР МАТЕРИАЛИЗМ—19 әсрин орталарында буржуа фәлсәфәсиндә јајылмыш, метафизик материализмин нөвләриндән бири. Нәзәри сәләфи франсыз материалист философу П. Кабанис, башлыча нүмајәндәләри алман философлары К. Фохт, Л. Бүхнер, Ј. Молешотт иди. Вулгар материалистләр материалист дүнјакөрүшүнү кобудчасына бәситләшдирир, ичтимаи ганунаујғунлуглары биоложи һадисәләрлә, психи просесләри физиоложи просесләрлә, шүуру материја илә ејниләшдирирдиләр. Бунунла јанашы тәбиәтшүнаслығын наилијјәтләрини вә атеизми тәблиғ едән В.м.-ин мүәјјән мүтәрәгги әһәмијјәти дә олмушдур (хүсусилә, Русија кими клерикализмин күчлү олдуғу өлкәләрдә). Лакин Русијада ингилабчы демократлар В.м.-и тәнгид етмишләр. ССРИ-дә В.м. мејлләри «механистләр»ә хас иди.

ВУЛГАР СИЈАСИ ИГТИСАД—капитализмин мәддаһлыгла мүдафиә етмәк мәгсәди илә игтисади просесләри заһири көрүнүшчә тәсвир едән, елмә зидд буржуа игтисади нәзәријјәләри системи. 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Биринчи сәнаје бөһраны (1825) вә 19 әсрин 30-чу илләриндә пролетариатын илк силаһлы чыхышы буржуа мүнасибәтләринин зиддијјәтли, кечичи характердә олдуғуну ашкар етди. Бу, буржуа сијаси игтисады гаршысында дуран мәсәләни көклү сурәтдә дәјишди. «Бу замандан е'тибарән мәсәлә артыг бу вә ја башга бир теоремин дүзкүн вә ја јанлыш олмасы үзәриндә дејил, бу теоремин капитал үчүн фајдалы вә ја зәрәрли, мүнасиб вә ја гејри-мүнасиб олмасы, полис мүлаһизәләринә ујғун олуб-олмамасы үзәриндә иди. Тәмәннасыз тәдгигатын јерини сатгын чызмагарачыларын дөјүшләри тутур, гәрәзсиз елми ахтарышлар тәрәфкир вә јалтаг мәддаһлыгла әвәз олунур» (Маркс К., Капитал, ч. 1, Б., 1969, сәһ. 17). В.с.и. *классик буржуа сијаси игтисадыны* әвәз етмишдир. В.с.и.-ын инкишафында 4 әсас мәрһәлә характерикдир: 18—19 әсрләрдә онун хүсуси чәрәјан шәклиндә мејдана кәлмәси (Т. Р. Малтус, Ж. Б. Сеј); буржуа сијаси игтисадында үстүн мөвге тутмасы вә азад рәгабәт дөврүндә тәкамүлү—19 әсрин 30—70-чи илләри (Ч. Милл, Н. У. Сениор, Ф. Бастиа, В. Рошер, Б. Һилдебрант, Һ. Ч. Кери); В.с.и. империализм дөврүндә—19 әсрин 70-чи илләри—20 әсрин 20-чи илләри [субјектив-психоложи мәктәб—Е. Бөһм Баверк (Австрија), А. Маршалл (Инкилтәрә), Ч. Б. Кларк (АБШ), *јени (кәнч) тарихи мәктәб*—К. Бүхер вә Г. Шмоллер (Алманија); һүгуг мәктәби—Р. Штолсман (Алманија)]; В.с.и. капитализмин үмуми бөһраны дөврүндә (Ј. Шумпетер, Ф. Хајек, Л. Мизес, У. Ростоу, П. П. Сәмуелсон вә б.). Биринчи ики мәрһәләдә В.с.и.-ын тәкамүлүнүн әсас истигамәти сәтһи игтисади формалардан даһа чох истифадә етмәк иди. Империализм дөврүндә фәһлә һәрәкатынын артмасынын вә елми сосиализмин кенишләнмәсинин тә'сири илә В.с.и. капитализми мүдафиә етмәкдә јени формалар ахтармалы олду. Әввәлки мәддаһлыг үсулларына әлавә оларaг В.с.и. истәр ичтимаи, тәбиијјат вә истәрсә дә универсал елм кими өјрәнилән гејри-игтисади просесләрин вә һадисәләрин заһири көрүнүшүнә истинад етмәјә чалышмагла истәр бу вә истәрсә дә дикәр елмләри тәһриф едирдиләр. Мүасир В.с.и. капитализми мүдафиә етмәк мәгсәди күдән чохлу «проблем» чәрәјанлардан ибарәтдир («мүтәшәккил капитализм», «гарышыг игтисадијјат», «үмуми рифаһ дөвләти» вә с. нәзәријјәләр). Капитализмин үмуми бөһранынын тә'сири алтында капитализм чәмијјәтинин бә'зи зиддијјәтләрини инкар етмәјә мәчбур олан мүасир В.с.и. өз сә'јләрини онларын зәифләмәсинә даир практики төвсијәләрин ишләнилиб һазырланмасына јөнәлдир. Вулгар игтисадчылар инсанларын субјектив фәалијјәтинин һәллedичи ролуну, ичтимаи гурулушун тәшкилати формасыны вә с.-ни рәдд етмәклә ичтимаи-тарихи просесләрин вә онун ганунларынын објектив характерини инкар едирләр.

Буна көрә дә онлар үчүн сијаси игтисадын предмети һеч дә чәмијјәтин ичтимаи-игтисади гурулушу вә онун инкишафынын објектив ганунлары дејил, «надир еһтијатлардан истифадә гајдалары»ны, «һәјат үчүн лазыми васаитин әлдә едилмәси принсипи»ни, «бизнес һаггында елм»и вә с.-ни өјрәнмәкдир. Мүасир В.с.и.-ын методоло-

кијасы да елмә зиддир. Онун үчүн *еклектизм*, мүасир капитализмин игтисади һадисәләринин ичтимаи маһијјәтини өрт-басдыр етмәјә јөнәлдилмиш техники-игтисади вә ја субјектив-психоложи, етик трактовка, капитализм гурулушунун тарихән кечичи характерини өрт-басдыр етмәк мәгсәди илә мүһүм ичтимаи-игтисади просесләрә тарихә зидд, сәтһи еволјусионизм бахымындан јанашмаг характерикдир. Онлар әмәк дәјәр нәзәријјәсини «көһнәлмиш» е'лан едир вә ону субјектив дәјәр нәзәријјәләри илә дәјишик салыр, капиталын ичтимаи тәбиәтини тәһриф едирләр. Мүасир вулгар бөлкү нәзәријјәләринин әсасыны көһнә, елмә зидд консепсија олан «истеһсал факторлары» тәшкил едир; консепсијаја көрә кәлирин мәнбәји әмәк, торпаг вә капиталдыр; рента куја торпагдан, фаиз капиталдан, әмәк һаггы әмәкдән әмәлә кәлир. Мәнфәәт саһибкар фәалијјәтинә, рискә вә с. көрә һагг кими тәсвир едилир. Әслиндә исә мәнфәәтин мәнбәји фәһләләрин истисмарыдыр; буну исә вулгар игтисадчылар өрт-басдыр едирләр. Онлар иддиа едирләр ки, куја «һәр бир фактор јалныз өз шәхси фәалијјәтинин мәһсулуну мәнимсәјир», истисмар јохдур вә буржуа чәмијјәтиндә «мәнафеләр һармонијасы» һөкмрандыр. Империализмин сосиалист ингилабынын әрәфәси олмасы инкар едилир. Мүасир дүнја ичтимаи-игтисади инкишафынын капиталист истеһсал үсулундан сосиалист истеһсал үсулуна кечмәсинин мәзмунуну вә истигамәтини тәһриф етмәк мәгсәди илә сосиализмә гаршы бөһтанчылыг кампанијасы апарылыр, капитализмин «трансформасијасы» дејилән нәзәријјәләр («шәхси мүлкијјәтин јох олмасы», «кәлирдә ингилаб» вә с.) кениш тәблиғ едилир. В.с.и. фәһлә һәрәкатынын ингилаби нәзәријјәләринә гаршы марксизм-ленинизмә, дүнја сосиализм системинә, бејнәлхалг фәһлә вә милли азадлыг һәрәкатына гаршы јөнәлдилмишди.

Әд.: Маркс К., Капитал, ч. 1—3; Б., 1949—1960; јенә онун, Изафи дәјәр нәзәријјәләри («Капитал»ын IV чилди), һ. 3, фәсил 19, 20, Әлавә; Ленин В. И., Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир, Әсәр. там күллијјаты, ч. 1; јенә онун, Русијада капитализмин инкишафы, јенә орада, ч. 3; јенә онун, Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри», јенә орада, ч. 5; јенә онун, Фәһлә синфи вә јени малтусчулуг, Әсәрләри, ч. 19; јенә онун, Сосиализмин бир даһа мәһв едилмәси, јенә орада, ч. 20; јенә онун, Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир, јенә орада, ч. 22; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1—2, М., 1975; Афанасьев В., Буржуазная экономическая мысль 30—70 годов XX века (очерк теории), М., 1976; Ольсевич Ю. Я., Современный кризис буржуазной политэкономии, М., 1976.

ВУЛГА́Р СОСИОЛОКИ́ЗМ, вулгар сосиолокија—фәлсәфә, әдәбијјат, инчәсәнәт вә дикәр ичтимаи шүур формалары саһәсиндә марксист тә'лиминин еһкамчасына бәситләшдирилмәси, кениш мә'нада марксизмин абстракт баша дүшүлмәси, «марксизмин ејбәчәрләшдирилмәси» (Ленин В. И.).

В.с.-ин ајры-ајры елементләри һәлә 19 әсрин 70—80-чи илләриндә кәнч с.-д.-лар арасында мејдана кәлмишди. 19 әсрин сону—20 әсрин әввәлләриндә 2-чи Интернасионалда марксизмин нүфузунун зәифләмәси вә фәһлә һәрәкатына оппортунизмин сирајәт етмәси илә В.с. Гәрби Авропа с.-д.-лары арасында кениш јајылмаға башламышды. В.с. Русијада 20 әсрин әввәлләриндә мејдана кәлмиш (Богданов А. А., «Емпириомонизм», 1906), өз тә'сирини 30-чу илләрә кими сахламышдыр. Совет мәтбуатында «В.с.» термини илк дәфә 20—30-чу илләрдә ишләдилмишдир. Плехановун ишләтдији «шулјатиковчулуг» анлајышы (1909) фәлсәфә тарихи саһәсиндә В.с.-и билдирирди. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра марксизмин тә'сир даирәсинин кенишләнмәси сајәсиндә марксизми зәиф билән сәбатсыз зијалыларын марксизмә ујғунлашмасы В.с.-и тәһлүкәли һадисәјә чевирди. В.с.-ин башлыча принсипи објектив вә мүтләг һәгигәти инкар етмәк, идеолокијанын нисби мүстәгиллијини нәзәрә алмамагдыр. В.с.-ин нүмајәндәләриндән В. Шулјатикова көрә бүтүн фәлсәфи анлајышлар философа ичтимаи синифләри, груплары вә онларын гаршылыглы мүнасибәтләрини ифадә етмәк үчүн лазымдыр. Һәр бир фәлсәфи систем чәмијјәтин синфи гурулушунун шәрти ишарәләр васитәсилә тәсвир едилән мәнзәрәсидир. В. И. Ленин В.с.-ин бу һөкмүнү «чәфәнкијат», «ушаглыг» адландырмышдыр (Әсәрләри, ч. 38, сәһ. 523, 525). В. с. тарихи материализмин конкрет ичтимаи тарихи формасија анлајышыны «дөвр», «мәрһәлә», «сосиал структур типи» мәфһумлары илә әвәз едир. Марксизмин «варлыг шүуру мүәјјән едир» консепсијасыны бајағылашдыран В.с.-ин тәрәфдарлары шүуру ичтимаи мүһитин вә синфи мәнафеләрин кортәбии мәһсулу кими баша дүшүр, Ф. Нитсшенин ирадә һаггында тә'лиминә үстүнлүк верирдиләр. В.с.-ин нүмајәндәләри мәдәнијјәтин мүрәккәб һадисәләринин коммунист партијалылығы бахымындан дүзкүн елми изаһыны верә билмәдикләри үчүн бәшәр мәдәнијјәтинин инкишафындакы варислији дә дүзкүн баша дүшмүрдүләр. В.с.-ә көрә һәр шеј өз дөврүнә, синфинә көрә јахшыдыр. Бу заман «көһнә олан писдир, јени олан јахшыдыр» ме'јары әсас көтүрүлүрдү. В.с. нүмајәндәләри кечмишдән мирас галмыш әдәби нүмунәләри шүбһә алтына алыр, фачиә вә комедија жанрларынын өлүб кетмәси нәзәријјәси илә чыхыш едирдиләр. В.с.-ә көрә сәнәткар өз синфиндән башга дикәр синфә мәнсуб оланларын мә'нәви һәјатыны баша дүшә билмәз. Мәдәнијјәтин синфи характерини инкар едән В.с.-ин тәрәфдарлары инчәсәнәтин «синфин психолокијасы» илә шәртләндији фикрини ирәли сүрүрдүләр. Онларын фикринчә, һәр бир сәнәт әсәри һөкмранлыг уғрунда мүбаризә апаран ичтимаи групун шифрәләнмиш идеограмыдыр.

В.с.-ин тәрәфдарлары тәбиәт вә чәмијјәти инсанларын «ичтимаи мүтәшәккил тәчрүбәси» адландырыр (С. А. Богданов), тарих елминин партијалылығыны, синфилијини инкар едир (М. Покровски), тарихи просесә игтисади формасијаларын абстракт ифадәси кими (Н. Рожков) бахырдылар.

30-чу илләрдә В.с.-ин субјективизмини, биртәрәфлилијини елми вә әдәби ичтимаијјәт кәскин тәнгид етмишдир.

Азәрб.-да В.с.-ин тә'сири өзүнү тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг саһәсиндә көстәрмишдир.

Әд.: Енкелс Ф., К. Шмидтә [мәктуб]. 1890 ил, 5 август; Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2; јенә онун, К. Шмидтә [мәктуб]. 1890 ил 27 октјабр, јенә орада; Ленин В. И., Материализм вә емпириокритисизм, Б., 1968; јенә онун, Фәлсәфә дәфтәрләри, Әсәрләри, ч. 38; јенә онун, Пролетар мәдәнијјәти һаггында, јенә орада, ч. 31; Плеханов Г. В., О книге В. Шулятикова, Соч., т. 17, М., 1925; Розенталь М., Против вульгарной социологии в литературной теории, М., 1936; Луначарский А. В., Ленин и литературоведение, Собр. соч., т. 8, М., 1967.

ВУЛГАРИ́ЗМ (лат. vulgaris — бајағы)—әдәби дил нормаларына зидд габа сөз вә ја ифадә. Ики група бөлүнүр: габа сөзләр; сөјүш характерли сөзләр. Бәдии әдәбијјатда В.-дән образын характерини ачмаг мәгсәди илә истифадә олунур.

ВУЛКА́Н—Гәдим Рома мифолокијасында од аллаһы, һәм дә дәмирчилик һимајәчиси. Гәдим јунан мифолокијасында Һефестә ујғун иди.

ВУЛКА́Н БОМБА́СЫ—вулкан пүскүрмәси вахты атылмыш лава парчалары. Пүскүрмә мәһсулунун һавада сојумасындан әмәлә кәлир. Дахили һиссәси, адәтән мәсамәли вә ја габарчыглы, габығы исә һавада тез сојумасы нәтичәсиндә, сых вә шүшәварыдыр. Өлчүсү 1 *см*-дән 5—7 *м*-әдәк олур. Мүхтәлиф формалар әмәлә кәтирир. Ән характерикләри миләбәнзәр, армудвары, шарабәнзәр вә чөрәк габығыны хатырладан бомбалардыр.

ВУЛКА́Н ГАЗЛАРЫ—вулкан пүскүрмәси заманы вә пүскүрмәдән сонра кратердән, вулкан јамачларындакы чатлардан, лава ахынларындан вә пирокластик сүхурлардан ајрылан газлар. В.г. еруптив (пүскүрмә заманы кратердән ајрылан газлар) вә фумарол (вулканын фәалијјәтинин сакит дөврүндә кратерин ајры-ајры саһәләриндән, лава ахынларынын сәтһиндән ајрылан газлар) олур. Еруптив газлар пүскүрмәнин характерини мүәјјәнләшдирир вә лаванын ахычылығына тә'сир едир: тәркибиндә су бухары, H_2, HCl, HF, H_2S, CO, CO_2 вә аз мигдар учучу бирләшмәләр (әсасән, һалокенләр) тә'јин едилмишдир. Фумарол газлар лавадан вә ја пирокластик сүхурлардан ајрылан газларла атмосфер газларынын вә исти лава ахынларынын вә пирокластик сүхурларын тәмас етдији үзви маддәләрлә реаксијасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән газларын гарышығыдыр. Фумарол газларын пүскүрмә, чөкмә вә метаморфик сүхурлара тә'сири нәтичәсиндә бә'зән сәнаје әһәмијјәтли күкүрд, алунит вә с. фајдалы газынты јатаглары әмәлә кәлир. Вулкан кратеринин диварларында В.г.-ндан сублиматлар—күкүрд, јод, бром, флүор вә с. ајрылыр. В.г. јералты су зоналарындан кечдикдә чохлу исти су мәнбәләри әмәлә кәтирир.

ВУЛКА́Н ТУФУ—вулкан күлү, вулкан гуму, лапилли вә с. бәрк пүскүрмә мәһсуллары јығымынын сементләшмәсиндән әмәлә кәлән сүхур. Тәркибинә көрә базалтлы, андезитли, даситли, липаритли вә с. олур. В.т.-ндан иншаат материалы кими истифадә едилир. ССРИ-нин бир чох јериндә, о чүмләдән Ерм.ССР, Күрч.ССР вә

Азәрб.ССР-дә (Кәлбәчәр, Ханлар вә с. р-нларда) јатаглары мә'лумдур.

ВУЛКАНИЗМ—магманын Јер габығында вә сәтһиндә һәрәкәт етмәси илә әлагәдар олан просесләрин мәчмусу. Јер үзәриндә В. һадисәсинин әсас тәзаһүрү вулкандыр. В. магманын јер габығында сојујараг интрузив күтләләр әмәлә кәтирмәси вә әтраф сүхурлара кимјәви тә'сир көстәриб онлары дәјишдирмәси илә характеризә олунур. Ајдакы кратер вә калдерләри дә В. илә әлагәләндирирләр.

ВУЛКАНИК СҮХУРЛАР—бах *Еффузив сүхурлар.*

ВУЛКАНИК ШҮШӘ — шүшәјәбәнзәр вулканик сүхурлар вә порфирли сүхурлардакы шүшәјәбәнзәр аморф һиссәләр. Лаванын тез сојумасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. В.ш. ики нөв олур: турш вә әсаси. Тәркибинә вә гурулушуна көрә обсидиан, перлит, пемза, пехштејн, тахилит вә сордавалит нөвләринә ајрылыр. Азәрб.ССР-дә Кәлбәчәр р-нунда вар. Абразив вә иншаат материалы кими ишләдилир.

ВУЛКАНЛАР (гәдим ромалыларда од аллаһы *Вулканын* адындан)—Јер дахилиндәки каналлар вә чатларла дәринликләрдәки магма мәнбәләриндән лаванын, исти газларын вә сүхур гырынтыларынын јер сәтһинә пүскүрүлмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлән тәбии кеоложи төрәмәләр. В. ики чүр олур: сөнмәмиш В. (периодик пүскүрән В.), сөнмүш В. Белә бөлкү шәртидир, чүнки узун мүддәт сөнмүш һесаб едилән В. арасында сонрадан пүскүрәнләр дә олмушдур (мәс., Везуви). Она көрә дә белә В.-ын «јатмыш В.» адландырылмасы тәклиф едилир.

В.-ын пүскүрмә мәһсулларындан конусшәкилли дағ әмәлә кәлир. Белә дағын, адәтән, тәпәсиндә вулканын кратери (јун. crater—каса)—ағзы јерләшир. Кратердән дәринлијә, әсасән, шагули истигамәтдә пүскүрмә (еруптив) каналы кечир. Бу каналла јер дәринликләриндән лава вә б. пүскүрмә мәһсуллары галхыр. В.-ын пүскүрмә мәһсуллары газ, маје вә бәрк һалда олур. Вулкан газлары су бухары, карбон газы, һидрокен-сулфид, күкүрд газлары, хлорлу бирләшмәләр вә с.-дән ибарәтдир. Газларын тәркиби пүскүрмә мәрһәләләриндән асылы олараг дәјишир. В. фәалијјәтинин ән интенсив дөврүндә, әсасән, хлорлу бирләшмәләр, фәалијјәти зәифләјәндә күкүрд газлары, су бухары, аммониум-карбонат, сөнмә мәрһәләсиндә исә карбон газы пүскүрүр. Магма адланан јанар маје јер үзәринә галхдыгдан сонра (лава) ахараг чөкәкликләри долдурур. Лаванын сојумасы нәтичәсиндә алүмосиликат тәркибли сүхур әмәлә кәлир. Пүскүрмә заманы лаванын темп-ру 800—1200°, орта һәрәкәт сүр'әти 1—2 *м/сан*, хүсуси һалда 8 *м/сан* олур. Кратердән гырынты һалында чыхан бәрк мәһсуллар өлчүләринә көрә вулкан күлү, вулкан гуму, лапилли вә вулкан бомбасы нөвләринә бөлүнүр. В.-лар пүскүрмә хүсусијјәтинә көрә бир нечә типлидир. Һ а в а ј типли В. (Мауна-Лоа вә Килауеа) бухар вә газларын сакит чыхмасы, күл, лапилли вә вулкан бомбаларынын олмамасы илә башга типләрдән ајрылыр. Маје лава сакит һалда кратерә галхыр вә ону долдурараг лава көлләри әмәлә кәтирир. С т р о м б о л и типли В. (Стромболи вулканы вә Камчатканын

Вулканлар. 1. Клјучи вулканы (Камчатка). 2. Везуви вулканынын кратери (Апеннин јарымадасы). 3. Мајон вулканынын пүскүрмәси (Филиппин адаларындакы Лусон адасы). 4. Парикутин вулканынын пүскүрмәси (Мексика). 5. Безымјанны вулканынын кратери (Камчатка).

бә'зи вулканлары) газларын чох олмасы илә фәргләнир, күчлү партлајышлар әмәлә кәтирир, вулкан бомбасы пүскүрүр. Лава кратердән јамачлара ахыр. В у л к а н о типли В.-ын (Вулкано, Етна, Везуви, Авача вә с.) лавасы гаты вә турш олур. Буна көрә чох вахт пүскүрмә каналы тутулур. Пүскүрмә заманы газ вә бухарын топлашмасы вә тәзјигин артмасы нәтичәсиндә партлајышлар баш верир, чохлу газ, күл, бомба, лапилли пүскүрүр. М о н т а н-П е л е типли В.-ын (Монтан-Пеле вә Шивелуч В.-ы) лавасы чох гатыдыр. Лава пүскүрмә каналында донуб ону бағлајыр, бухар вә газларын чыхыш јолуну кәсир. Бухар вә газлар јан тәрәфләрдән күчлү партлајышла чыхыр, көзәрмиш күл, лапилли вә вулкан бомбалары һаваја галхыр. Б а н д а ј с а н типли В.-ын (Кракатау, Бандајсан) лавасы чох турш вә гатыдыр. Лава јер үзәринә гәдәр галхыр, буна көрә дә вулканын кратери чох вахт тутулуб бағланыр. Лава алтында газларын вә бухарын тәзјиги артыр вә пүскүрмә просеси шиддәтли партлајышла нәтичәләнир; бу заман чохдан донмуш лава күтләләри хариҹә атылыр. В.-ын суалты пүскүрмәләри дә мә'лумдур ки, бунларын нәтичәсиндә јени адалар әмәлә кәлир. В.-ын тәсвир едилән пүскүрмә нөвләриндән фәргләнән нөвләри вә тәснифатлары да вар. Јер күрәсиндә 771 сөнмәмиш вулкан вар (1970, 110 вулканын пүскүрмәси барәдә тарихи мә'лумат јохдур). Бунларын 69-у су алтындадыр. В. ән чох Сакит океан саһилләри вә адаларындадыр. Кичик Гафгазда сон вулкан пүскүрмәләри Антропокендә олмушдур.

В. јер дахилиндә олан магма очаглары илә әлагәдардыр. Һазырда фәалијјәтдә олан В.-ын тәдгиги нәтичәсиндә магма очағынын 70—100 *км* вә даһа дәринликдә олмасы мүәјјән едилмишдир. Азәрб.-да Плиосен вулкан кратерләри Кәлбәчәр р-нунда мүәјјән едилмишдир. Бу вулканлар липарит вә дасит пүскүрмүшдүр. Антропокенә аид вулкан кратерләри Кәлбәчәр вә Лачын р-нларында гејд едилмишдир. Бу дөврә аид вулкан пүскүрмәләри мәһсулу Нахчыван вә Талышын дағлыг һиссәләриндә дә кениш јајылмышдыр. Бә'зи вулканик сүхурлардан (андезит вә базалтлар) тикинти матe-

риалы кими, шүшә вә базалт әринтиси истеһсалында истифадә едилир. Јер күрәсиндә магматик вулканларла бәрабәр палчыг вулканлары да инкишаф етмишдир (бах *Палчыг вулканлары*).

Әд.: Әлизадә Ә. Ә., Бабајев М. С., Үмуми кеолокија, Б., 1961, сәһ. 113—153; Кашкай М. А., Геология р. Тертер, Б., 1955; Атлас вулканов СССР, М., 1959; Ритман А.. Вулканы и их деятельность, пер. с нем., М., 1964.

ВУЛКАНЛАШДЫРМА — резин истеһсалында тәтбиг едилән техноложи просес. Бу заман каучук вә бә'зи башга кимјәви маддәләрин, һабелә физики амилләрин (јүксәк темп-р, радиасија вә с.) тә'сири илә хам каучук резинә чеврилир. В. нәтиҹәсиндә каучукун бәрклији, еластиклији, истијә вә шахтајадавамлылығы артыр, үзви һәлледиҹиләрдә һәллолма габилијјәти вә шишмә дәрәҹәси азалыр. Күкүрдлә В.-ны Ч. Гуд'ир (АБШ, 1839) вә Т. Һенкок (Б. Британија, 1843) кәшф етмишләр. Каучук нөвүнүн тәбиәтиндән вә истеһсал едиләҹәк резин нөвүнүн истисмар хассәләриндән асылы олараг В. үчүн каучукун, адәтән, дуда, табашир, каолин, метал оксиди, метал һидроксиди, стеарин туршусу вә ја башга бу кими маддәләрлә гарышығы көтүрүлүр.

Тәбии каучуку, бутадиен-стирол каучукуну, еләҹә дә полиизопрен вә полибутадиен каучуклары вә с. дојмамыш каучуклары күкүрдлә вулканлашдырдыгда күкүрд атомлары икигат рабитәли карбон атомлары васитәсилә полимерин хәтвары молекулларына бирләшәрәк, онларын арасында кимјәви рабитә јарадыр. Нәтиҹәдә, мүрәккәб, молекулјар фаза шәбәкәси әмәлә кәлир. Резинин еластиклији каучука бирләшән күкүрдүн мигдарындан асылыдыр: 0,5—5% күкүрд олдугда јумшаг резин (автомобил шини, резин топ, резин бору вә с. истеһсалында ишләтмәк үчүн), 30—50% күкүрд олдугда исә гејри-еластик, сәрт материал (*ебонит*) алыныр. Күкүрдлә В. просесиндә каучука аз мигдарда каптакс, тиурам вә с. үзви бирләшмәләр әлавә етмәклә просеси сүр'әтләндирмәк олар (бунлара сүр'әтләндириҹи маддә дејилир). Просес, әсасән, мүәјјән формалы метал гәлибләрдә 140—160°С темп-рда апарылыр (и с т и һалда В.). Бә'зән назикдиварлы резин мә'мулат һазырламаг үчүн с о ј у г һалда В. тәтбиг олунур. Бу просес күкүрд-хлоридлә (S_2Cl_2) отаг темп-рунда апарылыр.

Хүсуси мәгсәдлә һазырланан резин нөвләри истеһсалында каучук күкүрдлә дејил, үзви пероксид (мәс., бензоилпероксид), синтетик гатран, нитро- вә диазобирләшмә вә с. маддәләрлә вулканлашдырылыр. Каучуку, кимјәви маддәләрдән истифадә етмәдән, 200°С-јә јахын темп-рда гыздырмагла (т е р м и к В.), ја да нормал тәзјиг вә темп-рда ионлашдырыҹы радиасија васитәсилә дә вулканлашдырмаг олар. Радиасија васитәсилә В. дикәр үсулларла вулканлашмајан полимерләрә (мәс., полиетилен) тәтбиг олунур. Бу үсул истијә вә кимјәви маддәләрин тә'сиринә чох давамлы олан резин нөвләри алмаға имкан верир.

Бә'зи резин мә'мулатын, мәс., автомобил шини, интигал гајышы, транспортјор ленти вә с.-нин тә'мириндә дә В. просесиндән истифадә едилир.

Әд.: Һаҹыјев Т. Ә., Бабаханов Р. Ә., Нәсиров Ә. Б., Нефт мәһсуллары әсасында синтетик каучук истеһсалы, Б., 1960; Гофманн В., Вулканизация и вулканизующие агенты, пер. с нем., М., 1968; Справочник резинщика. Материалы резинового производства, М., 1971.

ВУЛКА́НО (Vulcano)—Тиррен дәнизиндә ада. Липар а-ры групундадыр. Италијаја мәхсусдур. Уз. тәгр. 8 *км*, ени тәгр. 6 *км*, саһ. 21,2 *км²*-дир. 3 конусдан ибарәт суалты вулканын зирвәсидир. Һүнд. 499 *м*-ә чатыр. Һазырда *фумарол* мәрһәләсиндәдир.

ВУЛКАНОЛО́КИЈА (*вулканлар+...локија*)—динамики кеолокијанын бөлмәләриндән бири. Вулкан просесләри вә онларын башвермә сәбәбләрини, инкишафыны, гурулушуну, пүскүрмә мәһсулларынын тәркибини вә јер үзәриндә јајылмасы ганунаујғунлуғуну өјрәнир. В.-нын тәҹрүби мәгсәди пүскүрмәнин баш вермәсини габагҹадан билмәк методларыны арамаг, вулкан сујундан вә бухарынын истилијиндән х.т.-нда истифадә етмәкдир. В. нәзәри вә тәҹрүби мәсәләләри һәлл етмәк үчүн кеолокија, кеотектоника, кеофизика, кеокимја, физики кимја вә петролокија мә'луматларындан истифадә едир. В. һаггында илк мә'луматы е.ә. 1-чи миниллликдә Һераклит, Аристотел, Страбон вә б. вермишләр. В.-ны ССРИ-дә Ф. Ј. Левинсон-Лессинг, А. Н. Заварицки вә б. инкишаф етдирмишләр. ССРИ-дә вулканоложи идарәләр 1935 илдә илк дәфә Камчаткада јарадылмышдыр. 1945 илдән Москвада фәалијјәтдә олан В. лабораторијасы әсасында 1962 илдә Петропавловск-Камчатскда ин-т јарадылмышдыр. Вулканоложи тәдгигатлар һәмчинин Сахалиндә, Күрҹ. ССР, Ерм. ССР, Азәрб.ССР-дә кеолокија ин-тларында апарылыр. Совет вулканологларынын тәдгигатлары вулканологларын Бејнәлхалг ассосиасијасынын ишиндә мүһүм јер тутур.

Әд.: Заварицкий А. Н., Начало русской вулканологии. В кн.: Юбилейный сборник, посвященный тридцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции, ч. 2, М.—Л., 1947; Меняйлов А. А., Вулканология. В сб.: Развитие наук о Земле в СССР, М., 1967.

ВУ́ЛЛИ (Woolley) Чарлз Леонард (17.4.1880, Лондон—20.2.1960, Лондон)—инкилис археологу. Нубијада (1907—12), Фәрат чајы саһилиндәки Гарғемиш ш.-ндә (1912—14 вә 1919) апарылан газынтыларда иштирак етмишдир. 1921—22 илләрдә Тәлл әл-Амарна (бах *Амарна*) газынтыларына рәһбәрлик етмишдир. В. Урда (бах *Ур гәбиристаны*) газынты апаран инкилис-американ експедисијасынын рәһбәри иди (1922—34). В. 1936—39 вә 1946—49 илләрдә Түркијәдә археоложи газынтылар апармышдыр. В. әсәрләриндә Месопотамијанын гәдим дөвләтләринин иҹтимаи гурулушуну вә мәдәнијјәтини идеализә етмишдир.

ВУЛФ Кеорки (Јури) Викторович (22.6.1863, Нежин — 25.12.1925, Москва)—совет кристаллографы, ССРИ ЕА м. үзвү (1921). Казан (1897—98), Варшава (1899—1906) вә Москва (1918 илдән) ун-тләринин проф. 1913 илдә кристалларын гурулушуну өјрәнәркән инкилис физики У. Л. Брегглә ејни вахтда мүстәгил олараг рентген-гурулуш анализинин әсас дүстуруну чыхармышдыр (бах *Брегг—Вулф шәрти*). 1914—18 илләрдә, В. әмәкдашлары илә бирликдә, тибдә тәтбиг едилән рентген екранлары һазырланмасынын јени үсулларыны ишләмишдир. В.-ун һәмчинин кристалларын бөјүмәсинә, маје кристаллара вә кристал оптикасына аид ишләри вар.

ВУ́ЛФ АДАСЫ — бах *Даш Зирә*.

ВУ́МЕР ПОЛИГОНУ—Ҹәнуби Австралијанын Вумер ш. јахынлығында. Јерләшән Инкилтәрә вә Австралија ракет полигону. Гуру јолу (2000 *км*) Австралијанын әһалиси аз олан р-нларындан кечир. «Блу-Стрик» дашыјыҹы ракетләринин (Инкилтәрә) вә Авропа ракетһазырлама тәшкилатынын програмына әсасән јарадылан «Авропа» ракетләринин експериментал учушлары, һәмчинин атм.-ин јухары гатларыны тәдгиг едән ракетләрин учушу В.п.-нда һәјата кечирилир. Бурада, әсасән, дөјүш ракетләри, Инкилтәрә ракетләринин тәгр. һамысы сыналыр. В.п.-ндан АБШ вә НАТО-нун бә'зи үзвләри дә истифадә едир. В.п.-нун 6 старт мејданы, 200-дән чох нәзарәт-өлчү мәнтәгәси вар. В.п.-нун ишләринә Австралијанын Солсбери ш.-ндә јерләшән елми-тәдгигат мәркәзи рәһбәрлик едир.

ВУНДТ (Wundt) Вилһелм (16.8.1832, Неккарау, Баден—31.8.1920, Гросботен, Лејпсиг јахынлығында)— алман психологу, физиолог, философ вә дилчи. Експериментал психолокијанын баниләриндән бири. Бир сыра хариҹи академија вә елми ҹәмијјәтләрин үзвү. В. експериментал психоложи тәдгигат үчүн илк ҹиһаз ихтира етмиш (1861), илк психолокија лабораторијасы јаратмышдыр (1879). Дујғу гаврајыш, тәсәввүр, диггәт проблемләри үзрә мүһүм тәдгигатлар апармышдыр. В. 10 ҹилдлик «Халгларын психолокијасы» әсәриндә (1900 — 20) мәдәни-тарихи һадисәләрин (әсатир, дин, инҹәсәнәт вә и.а.) психоложи шәрһини вермәјә чалышмышдыр. В.-а көрә, експеримент үсулу куја садә психи просесләри өјрәнмәк имканы верир, нитг, тәфәккүр кими просесләр исә мәдәни һадисәләрлә әлагәдар өјрәнилмәлидир.

В. фәлсәфәдә идеализмин вә волјунтаризмин нүмајәндәси кими чыхыш етмишдир (бах Ленин В. И.,«Материализм вә емпириокритисизм», Б., 1968). Лингвистик тәдгигатларында В. дилдә иҹтимаи әсасын фәрди әсасдан үстүнлүјүнү е'тираф етсә дә, дилчилик категоријаларыны башлыҹа олараг фәрди-психоложи бахымдан мүәјјәнләшдирмишдир.

Әд.: Ярошевский М. Г., История психологии, М., 1976.

ВУО́КСА, фин дилиндә Вуокси (Vuoksi) — РСФСР Ленинград вил.-ндә вә Финландијада чај. Уз. 156 *км* (143 *км*-и ССРИ-дәдир). Сајма көлүндән башланыр, Ладога көлүнә төкүлүр. Чохсулудур, балыгла зәнкиндир. Асталалы вә шәлаләлидир (ән бөјүјү Финландијада Иматра шәлаләси). Үстүндә СЕС вар. Ағаҹ ахыдылыр.

ВУО́ЛИЈОКИ (Wuolijoki) Һелла (тәхәллүсләри Јуһани Тервапја ја вә Феликс Тули; 22.7.1886, Естонија, Һелмс — 20.2.1954, Һелсинки)—фин јазычысы, иҹтимаи хадим. Миллијјәтҹә естондур. Финландија Халг Демократик Иттифагынын үзвү олмуш, антифашист фәалијјәтинә көрә 1943 илдә өлүмә мәһкум едилмиш, 1944 илдә һәбсдән бурахылмышдыр.

«Нискавуори гадынлары» (1936), «Нискавуори чөрәји» (1938) вә с. пјесләриндә патриархал мүлкәдар мәишәтинин ифласы экс олунмушдур. «Мән мәһбус олмамышам» (1944) автобиографик әсәриндә ССРИ-нин фашизмә галиб кәләчәјинә дәрин инам экс едилмишдир. «Тартулу мәктәбли гыз», «Һелсинкидә тәләбәлик илләри» (1945), «Мән ишкүзар гадын олдум» (1953) реалист романлары вар.

ВУППЕРТАЛ (Wuppertal) — АФР-ин Шимали Рејн-Вестфалија әразисиндә шәһәр. Вуппер чајы (Рејн һөвзәси) саһилиндәдир. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 412,4 мин (1974). Рур һөвзәсинин мүһүм сәнаје вә тичарәт мәркәзидир. Прокат, електрон аваданлығы истеһсал едилир. Тохучулуг машынгајырмасы, кимја, әчзачылыг сәнајеси, игтисадијјат, педагожи, техники академијалар, консерваторија, театр вар. 1929 илдә Бармен (Ф. Енкелсин вәтәни), Елберфелд вә с. шәһәрләрин бирләшмәсиндән јаранмышдыр.

ВУРҒУ (ф о н е т и к а д а) — сөздә бир һечанын вә ја чүмләдә бир сөзүн нисбәтән даһа гүввәтлә, кәркин, авазла тәләффүз едиләрәк ајрылмасы. Һечанын ајрылмасы сөз В.-су, сөзүн ајрылмасы исә чүмлә В.-су (вә ја мәнтиги В.) адланыр. В.-нун динамик (експиратор) вә мусигили, сәрбәст вә сабит нөвләри вар. Азәрб. дилиндә В. сабит олуб, әсасән, сөзүн сон һечасына дүшүр. В. сөзүн фонетик, грамматик вә семантик чәһәтдән формалашмасында, онун әсас дил ваһиди кими ајрыча дәрк едилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Әд.: Д ә м и р ч и з а д ә Ә., Муасир Азәрбајчан дили. Фонетика, Б., 1972.

ВУРҒУН Сәмәд—бах *Сәмәд Вурғун.*

ВУРМА—һесаб әмәли; нөгтә (1631 илдә инкилис алими У. Оутред ишләтмишдир) вә ја x илә (1968 илдә Г. Лејбнитс ишләтмишдир) ишарә олунур (бах *Чәбри әмәл*). һәрфи һесабламаларда вурма ишарәси гојулмур. Мүсбәт там a әдәдини мүсбәт там b әдәдинә В., һәр бири a-ја бәрабәр b сајда топлананын чәми олан ab әдәдинин тапылмасыдыр: $ab=a+a+...+a$. Бурада— a вә b вуруглар (вә ја a вурулан, b вуран), ab исә һасил адланыр. Вуруглар ејни (мүхтәлиф) ишарәли олдугда һасил мүсбәтдир (мәнфидир). a/b вә c/b расионал кәсрләринин һасили $\frac{a}{b}\cdot\frac{c}{d}=$ $=\frac{ac}{bd}$. В. јердәјишмә, груплашдырма пајланма ганунларыны өдәјир.

ВУРМА ГАЗЫМАСЫ—бах *Газыма.*

ВУРМА ГУРҒУСУ—һесаблајан електрон машында вурма әмәлини јеринә јетирән гурғу. Вуругларын вә һасилин тәсвиринә көрә аналог В.г., рәгәм В.г. вә гарышыг В.г. вар. Аналог В.г. механики, електромеханики вә електрон типли олуб, бир-бириндән дәгиглији вә ишләмә тезлијинә көрә фәргләнир. Иш принсипинә көрә исә бирбаша, васитәли вә комбинәедилмиш шәкилдә гурулур. Бирбаша В.г.-нда вуруглар вә һасил аналог сигналлар шәклиндә тәсвир едилир. Васитәли В.г.-нда исә һасил көмәкчи ријази асылылығы $[xy=(x+y)^2/4-(x-y)^2/4]$ јеринә јетирмәклә алыныр. Көмәкчи әмәлләри апармаг үчүн топлама вә чыхмадан башга квадрата јүксәлдән *функсионал чевиричидән* истифадә едилир. Комбинәедилмиш В.г.-нда вуруглар код шәклиндә аналог-рәгәм чевиричиси илә гурғуја верилир, һасил исә аналог вә ја рәгәм шәклиндә алыныр. *Рәгәмлә һесаблајан машында* вурма әмәли кодларла тәсвир едилән вуруглар үзәриндә апарылыр. Һасил код шәклиндә алыныр.

ВУРУЧУ ГУЈУ—бах *Гују.*

ВУРУШМА — дөјүшән тәрәфләрин башлыча гүввәләри арасында һәлледичи тоггушма. Әввәлләр (19 әсрә гәдәр) мәһдуд бир саһәдә апарылан вә күтләви гырғына сәбәб олан В.-да тәкчә ордуларын дејил, дөвләтләрин дә мүгәддәраты һәлл едилирди. 19 әсрә гәдәр «дөјүш» вә «В.» анлајышларына фәрг гојулмурду. Сонралар В. бир сыра дөјүшү ифадә едән үмумиләшдиричи термин кими ишләнирди. 20 әсрдә баш вермиш мүһарибәләрдә «В.» анлајышы стратежи нәтичәләр әлдә етмәк үчүн апарылан бир сыра ејни вахтлы, һәм дә ардычыл һүчум вә мүдафиә әмәлијјатларыны ифадә едир; силаһлы гүввәләрин мүхтәлиф нөвләринин иштиракындан асылы олараг гуруда, һавада вә ја дәниздә апарылыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә бир сыра бөјүк В.-лар олмушдур. Мәс., *Сталинград вурушмасы (1942—43), Курск вурушмасы (1943)* вә с. 19 әсрин орталарындан «дөјүш», «В.», «әмәлијјат» анлајышлары синоним кими дә ишләнир.

ВУСТЕР (Worcester)—Б. Британијада шәһәр (графлыг). Вустершир графлығынын инз. м. Северн чајы саһилиндә порт. Д.ј. говшағы. Әһ. 74,3 мин (1973). Чини истеһсалынын гәдим мәркәзидир. Әлван металлуркија, машынгајырма, јејинти, тикиш сәнајеси мүәссисәләри, ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ВУСТЕР (Worcester)—АБШ-ын шм.-ш.-ндә Массачусетс штатында шәһәр. Д.ј. говшағы. Әһ. 172 мин (1974). Машынгајырма (дәзкаһ вә аләтләр, тохучулуг машынлары) вә метал е'малы, ајаггабы сәнајеси мүәссисәләри, ун-т вар.

ВУЧЕТИЧ Јевкени Викторович (28. 12.1908, Јекатеринослав, индики Днепропетровск— 12.4.1974, Москва) — совет һејкәлтәрашы. ССРИ халг рәссамы (1959). ССРИ Рәссамлыг Академијасынын һәгиги үзвү (1953). Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1967). ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты (1946, 1947, 1948, 1949, 1950). Бејнәлхалг Неһру мүкафаты лауреаты (1968), Ленин мүкафаты лауреаты (1970). 1943 илдән Сов.ИКП үзвү. Ростов Рәссамлыг Мәктәбиндә (1926—30) вә Ленинград Рәссамлыг Академијасында (1931—33) охумушдур. Совет адамларынын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндәки гәһрәманлығы вә мәтанәти В. јарадычылығынын әсас мөвзусудур. В., Вјазмадакы кен.-л. М. Г. Јефремовун (тунч, гранит, 1946 илдә ачылышы олмушдур), Кијевдәки орду кенералы Н. Ф. Ватутинин (гранит, 1948 илдә ачылышы олмушдур) абидәләрини, ики дәфә Совет Иттифагы Гәһрәманлары, орду кенералы И. Д. Черњаховскинин (тунч, гранит, 1945), Совет Иттифагы Маршалы В. И. Чујковун (мәрмәр, 1947), кен.-полк. Т. Т. Хрјукинин (мәрмәр, 1948), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Н. Нијазовун (тунч, 1948), һејкәлтәраш Ж. Кишфалуди-Штроблун (тунч, 1955), В. И. Ленинин (гранит, 1956); һамысы Третјаков галерејасындадыр, Москва) вә Һиндистанын сијаси хадимләринин портретләрини јаратмышдыр. «Гылынчлардан котан дөјәк» аллегорик һејкәли (тунч, 1957, Нју-Јорк, БМТ-нин игамәткаһы гаршысында), Совет Ордусу дөјүшчүләринин хатирәсинә Трептов-паркда (Берлин) учалдылмыш абидә ансамблы (тунч, 1946—49, ме'мар Ј. Б. Белополски вә б. илә биркә), Мамај курганында Сталинград вурушмасы гәһрәманларына һәср олунмуш абидә ансамблы (дәмир-бетон, 1963—67, Волгоград, ме'мар Ј. Б. Белополски вә б. илә биркә) көркәмли әсәрләриндәндир. Јужно-Сахалинскдә (1970) вә Волга-Дон каналынын кирәчәјиндә (1973) В. И. Ленинә учалдылмыш абидәләр В.-ин сон ишләриндәндир. 2 дәфә Ленин ордени, 2-чи дәрәчәли Вәтән мүһарибәси ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Ј. В. В у ч е т и ч. «Гылынчлардан котан дөјәк». 1957. БМТ-нин игамәткаһы гаршысында. Нју-Јорк.

Ә с ә р и: Художник и жизнь. М., 1963.

Әд.: С веком наравне, т. 3, М., 1974.

ВҮРСБУРГ (Würzburg) — АФР-ин Баварија әразисиндә шәһәр. Мајн чајында порт. Мүһүм нәгл. говшағы. Әһ. 113,1 мин (1974). Машынгајырма (миник вә мәтбәә машынлары), кимја, полиграфија, електротехника, јејинти сәнајеси, ун-т, консерваторија, гәдим ме'марлыг абидәләри вә с. вар.

ВҮРСБУРГ МӘКТӘБИ — психолокијада тәфәккүрү һисси идракдан вә дилдән ајыран идеалист чәрәјан. 20 әсрин әввәлиндә Вүрсбургда (Алманија) психолокија ин-тунда јаранмышдыр. Баниси вә әсас нәзәријјәчиси О. Күлпедир. В.м.-нин нүмајәндәләри тәфәккүрү һисс, гаврајыш вә тәсәввүрләрин комбинасијасына мүнчәр едән сенсуалист вә ассосиатив психолокијанын (бах *Ассосианизм*) мәһдудлуғуну арадан галдырмаға чалышырдылар. В.м.-нин нүмајәндәләри А. Мессер, К.

Бүлер вә б. кобуд сәһвә јол верәрәк, тәфәккүрү һисси идракдан ајырмыш, ону һисси әсасдан тәҹрид едилмиш, сырф руһи акт — «образсыз тәфәккүр» адландырмышлар. В.м. тәфәккүрү тәдгиг етмәк үчүн «ардычыл експериментал интроспексија» (бах *Интроспектив психолоҝија*) өзүнүмүшаһидә методундан истифадә етмишдир. В.м. тәфәккүрүн һисси идракдан кејфијјәт фәрги, һәрәкәтверичи гүввәләри вә сәбәбијјәт әлагәси кими мүһүм проблемләр галдырса да идеалист мөвгедән чыхыш етдијиндән онлары һәлл едә билмәмишдир.

Әд.: Ярошевский М. Г. История психологии, гл. 12, М., 1976.

ВҮРТЕМБЕРГ (Württemberg) — Алманијанын ҹ.-г.-индә тарихи вилајәт. 13 әсрин орталарындан кечмиш Швабија һерсоглуғунун әразисини бирләшдирән графлыг, 1495 илдән һерсоглуг (пајтахты—Штутгарт). Һерсог Вүртембергли Улрихин дөврүндә (1498—1519, 1534—50) В.-дә «Јохсул Конрад» үсјаны (1514) баш вермиш, *Реформасија* кечирилмишди. *Алманијада кәндли мүһарибәсинин (1524—1526)* мәркәзләриндән иди. Наполеон мүһарибәләри дөврүндә I Наполеонун мүттәфиги олан В. 1805 илдә краллыг е'лан олунмушду. 1871 илдә краллыг һүгугу әсасында Алманија империјасы тәркибинә дахил едилмишди. Нојабр ингилабы (1918) заманы В.-дә монархија деврилмиш, 1918—33 илләрдә В. Вејмар Республикасы әразисинә дахил олмушду. 1945 илдә В. Алманијанын Америка вә Франса ишғал зоналарына дахил едилмишди. 1949 илдән АФР-ин тәркибиндәдир (1951 илин декабрындан Баден-Вүртемберг әразисинин бир һиссәсидир).

ВҮРТС (Wurtz) Шарл Адолф (26.11. 1817, Страсбург—12.5.1884, Парис)—франсыз кимјачысы, Парис ЕА үзвү (1867), Петербург ЕА әҹнәби м. үзвү (1873). 1849 илдә изосианат вә изосианурат туршуларынын метил вә етил ефирләринә калиум-һидроксидлә тә'сир едәрәк алифатик аминләр сырасынын илк нүмајәндәләри олан метиламин вә етиламин алмышдыр. 1855 илдә алкилһалокенидләрә натриум металы илә тә'сир етмәклә дојмуш карбоһидрокенләрин синтези үсулуну (бах *Вүртс реаксијасы*) тәклиф етмишдир. Сонракы илләрдә етиленгликол (1856), етиленхлорһидрин (1859), фенол (1867) вә с.-нин синтези јолларыны көстәрмишдир. 1872 илдә *алдол конденсасијасы* реаксијасыны кәшф етмишдир.

Әд.: Мусабеков Ю. С., Шарль Адольф Вюрц, М., 1963.

ВҮРТС РЕАКСИЈАСЫ—алкилһалокенидләрә (адәтән, алкил бромид вә ја алкил јодидләрә) натриум металы илә тә'сир етмәклә дојмуш карбоһидрокенләрин синтез едилмәси үсулу, мәс.:

$$2CH_3J + 2Na \rightarrow CH_3—CH_3 + 2NaJ$$

В.р.-ны 1855 илдә Ш. А. *Вүртс* кәшф етмишдир. Реаксија заманы бә'зән әлавә мәһсул кими олефинләр (етилен карбоһидрокенләри) дә алыныр. Р. Фиттиг бу реаксијаны ароматик карбоһидрокенләрин һалокенидләринә дә тәтбиг етмишдир (Вүрс—Фиттиг реаксијасы).

ВҮҸУДНАМӘ—классик Азәрб. поезијасы, әсасән, ашыг ше'ри нөвү. В.-дә инсан һәјатынын бүтүн мәрһәләләри, һәр јашын сәчијјәви ҹәһәтләри тәсвир олунур. Әсасән, гошма вә мүхәммәс формаларында јазылан В.-ләрдә һәјат һаггында дүшүнҹәләр, дини көрүшләр мүһүм јер тутур. Ашыг Аббас Туфарганлы, Мәликбаллы Гурбан вә б.-нын В.-ләри вар.

Г

Г—рус графикасына әсасланан әлифбаларын, о ҹүмләдән Азәрб. әлифбасынын дөрдүнҹү һәрфи, мүасир Азәрб. әдәби дилиндә бу һәрфлә ифадә олунан јарымчинкилтили дилархасы самитин ишарәси. *Финикија әлифбасында* «гамл» (дирсәк, чыхынты, һүркүч, дәвә) адланырды. Гәдим славјан

Јазы системләри	Ишарәси
Финикија	[illegible]
Гәдим јунан	<CΛΊΓ
Латын	<CGG
Славјан (Кирил)	ГГ
Рус, Азәрбајчан	Гг Гг

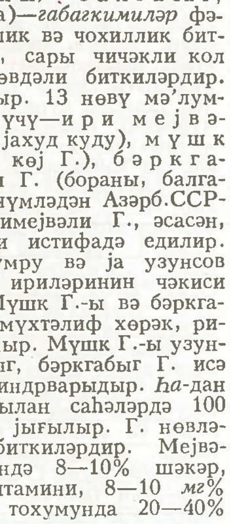
«Г» һәрфинин мүхтәлиф јазы системләриндә тәкамүлү.

әлифбасында (Кирил әлифбасы) јазылышы индики шәклинә јахын олуб, јунан әлифбасындакы γ («гамма») һәрфиндән көтүрүлмүшдү. Азәрб. дилиндә «Г» сәси сөз сонунда вә кар самитдән әввәл кәлдикдә карлашыр. «Г» илә битән сөзләрдән сонра чинкилтили самитлә, јахуд саитлә башланан шәкилчи вә ја сөз кәлдикдә «ғ», кар самитлә башланан шәкилчи вә ја сөз кәлдикдә исә «х» кими тәләффүз олунур.

ГАБА ЈЕМ— тәркибиндә чохлу (25—45%) селлүлоз олан битки мәншәли гуру јем (гуру от, күләш, саман, пүфә, гурудулмуш јосун вә с.). 1 *кг*-ында 0,1—0,6 јем ваһиди олур. Г.ј. отјејән һејванларын гыш расионунун әсас компонентидир, һәм дә һәзм үзвләринин секретор фәалијјәтини күчләндирир. Г.ј.-ларин ән гидалы вә әһәмијјәтлиси гуру отдур. 100 *кг* гуру јонча, дәличәоту вә ја хашада 50-дән артыг јем ваһиди вар. Пахлалы, пахлалы-дәнли биткиләрин вә с. гуру оту протеин, карбоһидрат вә каротин илә зәнкиндир. Дәнли биткиләрин галыглары да јахшы Г.ј.-дир. 100 *кг* буғда күләшиндә 22, вәләмир күләшиндә 31, дары күләшиндә 40 јем ваһиди вар. Сағмал инәкләрин суткалыг расионуна һәр 100 *кг* чәкијә көрә 2—2,5 *кг* Г.ј. гатылыр.

ГАБАГ, б о р а н ы, б а л г а б а г, к у д у (Cucurbita)—*габагкимиләр* фәсиләсиндән бириллик вә чохиллик биткиләр. Иријарпаглы, сары чичәкли кол вә ја сүрүнән көвдәли биткиләрдир. Вәтәни Америкадыр. 13 нөвү мә'лумдур. Бунлардан үчү—и р и м е ј в ә л и Г. (јем Г.-ы, јахуд куду), м ү ш к Г.-ы (бәзәк Г.-ы, көј Г.), б ә р к г а б ы г, јахуд а д и Г. (бораны, балгабаг) ССРИ-дә, о ҹүмләдән Азәрб.ССР-дә бечәрилир. Иримејвәли Г., әсасән, ширәли јем кими истифадә едилир. Дәјирми-јасты, јумру вә ја узунсов формалыдыр; ән ириләринин чәкиси 40—50 *кг* кәлир. Мүшк Г.-ы вә бәркгабыг Г. јејилир вә мүхтәлиф хөрәк, ричал вә с. һазырланыр. Мүшк Г.-ы узунсов, ортадан басыг, бәркгабыг Г. исә узунсов, јахуд силиндрварыдыр. *Һа*-дан 30—50 *т*, суварылан саһәләрдә 100 *т*-а гәдәр мәһсул јығылыр. Г. нөвләри балверән биткиләрдир. Мејвәләринин тәркибиндә 8—10% шәкәр, 15—20 *мг%* С витамини, 8—10 *мг%* каротин вә с., тохумунда 20—40% јағ олур. Бунларын тохуму халг тәбабәтиндә лентшәкилли бағырсаг гурдуна гаршы ишләдилир.

ГАБАГ КӨРПҮ, г а б а г о х—автомобилин, јахуд башга нәгл. васитәсинин габаг һиссәсиндә јерләшән вә кузовдан (чәрчивәдән) дүшән шагули јүкү асгы (рессор вә с.) васитәсилә тә-

Мүстәгил асгылы габаг көрпү: *1*—апарычы көндәлән гол; *2, 3*—јырғаланан линкләр; *4*—јајын дајағы; *5*—көндәлән дајаныглыг стабилизаторунун бәркидилмә дајағы.

кәрләрә, чеврәбоју вә јан гүввәләри исә тәкәрләрдән кузова өтүрән агрегат. Габаг тәкәрләр адәтән идарәолунандыр. Г.к. конструксијасы тәкәр асгыларынын типиндән асылыдыр. Кетмә габилијјәти јүксәк олан автомобилләрдә, арха көрпү кими, Г.к. дә апаран олур. Белә Г.к.-нүн јүксахлајан тири баш өтүрмә картери илә сәрт бирләшдирилир. Апаран Г.к. чәтин кечилә билән јолларда бөлүшдүрүчү гуту васитәсилә ајрыча дәстәклә ишә салынып.

ГАБАГГӘЛСӘМӘЛИ МОЛЈУСКЛАР (Prosobranchia) — гарынајаглы молјусклар синфинин јарымсинфи. Осфради адланан хүсуси һисс органлары, ифразат вә ҹинсијјәт органларынын дәлији вә гәлсәмәләри габагдадыр (ады да бурадандыр). Адәтән чанаглы олур- чанағын өлчүсү 1 *мм*-дән 60 *см*-ә гәдәр дир. Һазырда јашајан 15 минә гәдәр нөвү мә'лумдур. Әсасән, дәнизләрдә, бир һиссәси ширин суларда јашајыр. Бә'зиләри исә гуруда јашамаға ујғунлашмышдыр. Г.м.-ын бир гисми овланыр, бә'зи нөвләри паразит гурдларын аралыг саһибидир.

ГАБАГКИМИЛӘР (Cucurbitaceae)—икиләпәли битки фәсиләси. Чоху сүрүнән вә ја дырмашан бириллик от, бә'зиләри исә колдур. Чичәкләри битишикләчәкли, бешүзвлүдүр. Әсасән, тропик вә субтропик өлкәләрдә 900-ә гәдәр, ССРИ-дә исә 8—9 јабаны вә 15-дән артыг бечәрилән нөвү (хијар, говун, гарпыз, габаг вә с.) јајылмышдыр. Г.-ин бә'зиләриндән тәрәвәзчиликдә, тәбабәтдә вә декоратив бағчылыгда истифадә олунур.

ГАБАГТӘПӘ — Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 28 *км* г.-дә, Габагтәпә чајынын (Шамхор чајынын голу) һәр ики саһилиндә, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 509 (1976); һејвандарлыг, картофчулуг, арычылыг вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, мәдәнијјәт еви, китабхана, киногурғу, хәстәхана, рабитә шө'бәси вар.

ГАБАГТӘПӘ АРЫСЫ—Гафгаз арылары популјасијаларындан бири. Рәнки боздур; гарын һиссәсинин архасында ағ вә гара золаглар вар; хортуму чох узун (6,70—7,13 *мм*) олдуғундан бүтүн башга ары ҹинсләринә нисбәтән к.т. биткиләрини даһа јахшы тозландырыр вә дәрин тачлы балверән биткиләрдән дә чичәк ширәсини топлаја билир. Г.а. Азәрб.ССР-ин дағ иглиминә јахшы ујғунлашмышдыр; темп-р 6°С-јә чатдыгда, һәмчинин нәм, думанлы вә јағышлы күнләрдә белә (һәтта ај ишығында) учур. Сакит вә дәјәрли дамазлыг арыдыр; аз бечә верир. Мәнсулдарлығы мәләз ары аиләләринкинә нисбәтән 30—50 вә һәтта 100% артыгдыр.

ГАБАГЧАДАН КӘРКИНЛӘШДИРИЛМИШ КОНСТРУКСИЈАЛАР—габагчадан (јә'ни һазырланма, јығылма вә ја гурашдырылма просесиндә) јарадылан кәркинликләри конструксија елементләриндә оптимал тәрздә пајлашдырылмыш иншаат конструксијалары. Мүасир тикинтидә габагчадан кәркинләшдирмә ән чох *дәмир-бетон конструксија вә мә'мулатларда, метал конструксијаларда* тәтбиг олунур. Белә конструксијаларда јүксәк мөһкәмлијә малик материаллар тәтбиг олундуғундан вә онларын физики-механики хассәләриндән нисбәтән там истифадә едилдијинә көрә Г.к.к. чох еффектлидир.

Габагчадан кәркинләшдирилмиш дәмир-бетон конструксијаларын, адәтән бетонунда сыхылма, арматурунда исә дартылма кәркинлији габагчадан јарадылыр. Бу үсул јүксәк кејфијјәтли нөвләрдән истифадә һесабына *арматур поладына* 70%-әдәк гәнаәт етмәјә, конструксијанын чатдаг јаранмасына гаршы мүгавимәтини артырмаға, сәртлији (ади конструксијалара нисбәтән) вә дөзүмлүлүјү (дәфәләрлә тәкрар олунан јүкләрин тә'сиринә гаршы) чохалтмаға имкан верир. Ашырымына, јүкүнә вә истифадә шәраитинә көрә бә'зи гурғуларда, ади арматурлу конструксијаларын тәтбиги техники чәтинликләрлә әлагәдардыр вә чохлу материал сәрфи тәләб едир. Габагчадан кәркинләшдирилмиш метал конструксијалардан көрпү ашырымларында, краналты тирләрдә, ҝүлләләрдә, електрик хәтти дајагларында вә с.-дә истифадә едилир.

Г.к.к.-ы һәдди-һал методуна көрә, полад вә бетонун реал физики-механики хассәләрини нәзәрә алмагла һесаблајырлар.

Әд.: Михайлов В. В., Предварительно напряженные железобетонные конструкции, М., 1963; Беленя Е. И., Предварительно напряженные металлические несущие конструкции, М., 1963; Дмитриев С. А., Калатуров Б. А., Расчет предварительно-напряженных железобетонных конструкций, М., 1965; Контроль натяжения арматуры предварительно-напряженных конструкций. Справочное пособие, под ред. Н. М. Богина, М., 1976.

ГАБАГЧЫЛ ӘМӘК ҮСУЛУ—бах *Јениликчилик.*

ГАБАГЧЫЛ ПАМБЫГЧЫЛАРЫН БИРИНЧИ РЕСПУБЛИКА ТОПЛАНЫШЫ (Азәрбајчанда)— 1936 ил мартын 9-дан 12-дәк Бакыда кечирилмишдир. Топланышда респ.-нын памбыгчылыг р-нларындан 350 нәфәр памбыгчы-стахановчу, һәмчинин Түркмәнистан нүмајәндәләри иштирак едирди. Мәгсәд габагчыл памбыгчыларын иш үсулларыны өјрәниб јајмаг иди. Топланыш Өзбәкистан вә Түркмәнистан к-зчуларыны сосиализм јарышына чағырды.

ГАБАЈУНЛУ ГАФГАЗ ГОЈУНЛАРЫ—бах *Габајунлу гојунлар.*

ГАБАЈУНЛУ ГОЈУНЛАР—јуну гылан, кечид вә тифтик түкләрдән ибарәт олан гојун чинсләри. *Балбас, бозах, Гарабағ гојуну, Романов гојуну,* мазех, *Ширван гојуну,* Анди, *Дағыстан дағ гојуну,* Гарачај гојуну вә с. Г.г.-дыр. Күрклүк вә папаглыг дәри, јунлуг-әтлик, әтлик-јунлуг-сүдлүк вә с. мәгсәдлә бәсләнилир. Чинсиндән асылы олараг 100 доғар гојундан 100—140 бала алыныр. 4—5 ајлыг гузуларынын чәкиси 30—40 *кг* олур. Г.г. һәр гырхымда 0,85—2,5 *кг* јун верир. Јунун тәмиз лиф чыхары 90%-ә гәдәрдир. Јунундан халча, габа маһуд, кечә вә с. һазырланыр. Г.г. зәрифјунлу вә јарымзәрифјунлу гојун чинсләри илә мәләзләшдирилир. Азәрб.ССР-дә јағлы гујруглу Г.г.-ы (бозах, Гарабағ, Ширван вә с.) јахшылашдырмаг үчүн зәрифјунлу гојун чинсләринин, әсасән, Азәрбајчан дағ мериносу, совет мериносу вә прекос чинсләринин гочларындан истифадә едилир.

ГАБАН—бах *Чөлдонузу.*

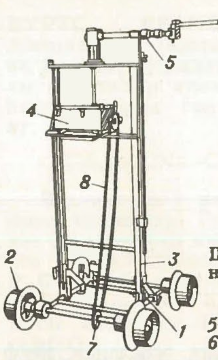
ГАБАР БӨЧӘКЛӘРИ (Meloidae)—сәртганадлылар дәстәсинин бир фәсиләси. Тәгр. 2500 нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 200, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә 80-ә гәдәр нөвү јајылмышдыр. Уз. 5—50 *мм*-дир. Һемолимфасынын тәркибиндә зәһәрли кантаридин маддәси олур. Өзүнү мүдафиә үчүн кәскин ијли, парлаг-сары маје ифраз едир. Санчдығы јердә габарлар әмәлә кәлир (ады да бурадандыр). Инкишафы мүрәккәб шәкилдәјишмә (һиперметаморфоз) илә кедир. Бә'зи нөвләриндән алынан кантаридин маддәсиндән пластыр һазырламаг үчүн истифадә едилир. К.т. биткиләринә зәрәр верән нөвләри вардыр. Гырмызыбаш габар бөчәјинин сүрфәләри чәјиртәк јумуртасы илә гидаландығы үчүн фајдалыдыр.

ГАБАРДИН (фр. gabardine, илк мә'насы: узун күрк) — чох зәриф меринос иплијиндән истеһсал едилән јун парча. Әриш саплары һәр ики үчдан ешилмиш, арғач саплары исә нисбәтән назик вә биргат олур. Мүрәккәб *саржа* тохунмасы илә һазырландығы үчүн Г.-ин үз сәтһиндә 60—70° бучаг алтында, ајдын нәзәрә чарпан маили золаглар олур. Г.-дән кишиу вә гадын кејимләри тикилир.

ГАБАРИТ (фр. gabarit) — әшјанын өлчү параметрләри, ән кәнар дахили, јахуд харичи контурлары. Танкын, автомобилин, кәминин, тәјјарәнин вә һәрби техниканын башга нөвүнүн Г.-и онун ән бөјүк ени, уз. вә һүнд. демәкдир. Көрпүалты Г. көрпү ашырымынын ашағы һиссәси илә кәминин кечмәси үчүн һесабланмыш јол золағы арасындакы бош аралыға, һәмчинин көрпү дајаглары арасындакы мәсафәјә дејилир. Рабитә хәттинин Г.-и мәфтилләрин ашағы телләриндән јер сәтһинәдәк олан мәсафәдир. Техники аваданлығын дашынмасы, көрпү, тунел вә б. гурғуларын иншасында Г.-ләр нәзәрә алынмалыдыр. Г. дөвләт стандартлары илә мүәјјән едилир.

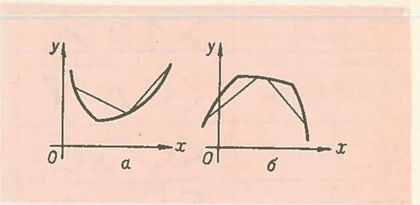
Һәр һансы чисмин өлчүләринә дә онун Г.-и демәк олар.

ГАБАРИТӨЛЧӘН — габаритләри өлчән чиһаз (мәс., д.ј.-да һәрәкәт васитәләри илә стасионар гурғулар арасындакы бош сахланылмалы мәсафәни, шахталарда исә вагонетләрлә лағым диварлары арасындакы бошлуғу вә с.). Шахта Г.-и (шәк.) дөрдтәкәрли арабачығы хатырладыр. Онун чәрчивәсинә өзүјазан һиссә вә телескопик гурғу гурашдырылыр. Бу гурғуја исә өзүјазан һиссәнин гәләми илә әлагәләндирилмиш линк бәркидилмишдир. Г. релс үзәриндә һәрәкәт едәркән, өзүјазан һиссәдәки лент зәнчир интигалы васитәсилә јолун уз.-на мүтәнасиб дартылыр; лағым диварына гәдәр олан мәсафә нормада нәзәрдә тутулдуғундан кичикдирсә, гәләм ох хәттиндән мејл бучағына мүтәнасиб узаглашыр. Беләликлә, диварла вагонет арасындакы мәсафә нормалдырса лент үзәриндә дүз хәтт, кичикдирсә әјри хәтт чызылыр.

Шахта габаритөлчәни: *1*—арабачыг; *2*—тәкәр; *3*—чәрчивә; *4*—өзүјазан һиссә; *5*—телескопик гурғу; *6*—линк; *7*—дишли чарх; *8*—зәнчир.

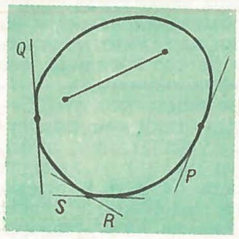
ГАБАРЫГ ВӘ ЧӨКҮК ФУНКСИЈАЛАР—$y=f(x)$ функсијасынын графикинин (әјринин) хассәси; јә'ни әјринин гөвсү өз вәтәриндән ашағыда (јухарыда) јерләшдикдә графикин габарыглығы ашағы (јухары), чөкүклүјү јухарыдыр (ашағыдыр) дејилир.

Белә функсијаја чөкүк (габарыг) функсија дејилир (шәк., *а* вә *б*)·*f* функсијасынын (a,*b*) интервалында $f''(x)$ төрәмәси варса, $f''\leqslant 0$ ($f''\geqslant 0$) олдугда функсија габарыгдыр (чөкүкдүр). Габарыглыг вә чөкүклүк тохунана (сәтһин вәтәри вә ја тохунанына) көрә дә аналожи тә'јин едилир.

ГАБАРЫГ ӘЈРИ—бах *Габарыг област.*

ГАБАРЫГ ОБЛАСТ—ихтијари ики нөгтәсини бирләшдирән дүз хәтт парчасы да өзүнә дахил олан *област.* Г.о.-ын рабитәли ихтијари сәрһәд һиссәсинә (бах *Рабитәли чохлуг*) габарыг әјри (мәс., еллипс, парабола, үчбучаг, чеврәнин ихтијари гөвсү) дејилир. Һәр сәрһәд нөгтәсиндән һеч олмаса бир дајаг дүз хәтти кечир. Бу дүз хәтт областы кәсмир, онун сәрһәди илә бир ортаг нөгтәси (вә ја парчасы) вар (шәкилдә *P*, *Q*, R, S—дајаг дүз хәтләридир). Дөрд нөв Г.о. вар: сонлу (сәрһәди гапалы габарыг әјридир); сонсуз (сәрһәди сонсуз әјридир, мәс., парабола илә мәһдудлашан Г.о.); сонсуз золаг (сәрһәди бир чүт паралел дүз хәтдир); бүтүн мүстәви. Г.о. дајаг функсијасы васитәсилә координат башланғычындан дајаг дүз хәттинә гәдәр мәсафә илә ифадә олунан харичи нормалын (јә'ни дајаг дүз хәттинә перпендикулјар олуб, һә-

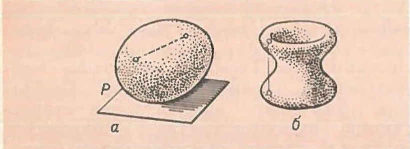

мин дүз хәттин тә'јин етдији вә Г.о.-ын нөгтәси олмајан јарыммүстәви тәрәфә јөнәлдилән ваһид векторун) функсијасы кими верилә биләр. Мүстәви үзәриндә Г.о. *габарыг чисим* һәндәсәсиндә тәдгиг олунан n-өлчүлү Г.о.-ын икиөлчүлү һалыдыр.

ГАБАРЫГ ПРОГРАМЛАШДЫРМА—бах *Гејри-хәтти програмлашдырма.*

ГАБАРЫГ СӘТҺ—бах *Габарыг чисим.*

ГАБАРЫГ ЧИСИМ—һәндәси чисим; ихтијари ики нөгтәсини бирләшдирән дүз хәтт парчасы да өзүнә дахил олан чисим (мәс., куб, күрә сегменти). *а*

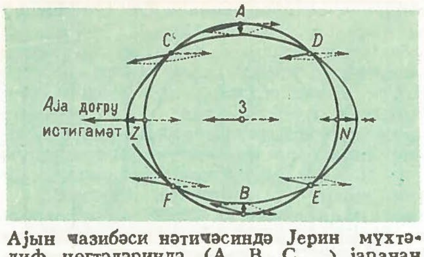

чисми габарыгдыр, *б* чисми исә габарыг дејил (шәк.). Г.ч.-ин рабитәли ихтијари сәрһәд (бах *Рабитәли чохлуг*) һиссәсинә габарыг сәтһ дејилир. Г.ч.-ин һәр сәрһәд нөгтәсиндән ону кәсмәјән һеч олмаса бир дајаг мүстәвиси кечир. Бу мүстәвинин чисмин сәрһәди илә бир ортаг нөгтәси (парчасы вә ја мүстәви һиссәси) вар (P мүстәвиси). Дајаг мүстәвиси Г.ч.-ә сәтһинин һамар һиссәләриндәки нөгтәләрдә тохунур. Һамарлыг позулан нөгтәләрдән (мәс., кубун тәпә нөгтәләриндән) сонсуз сајда дајаг мүстәвиси кечирмәк олар. Г.ч. беш нөвдүр; сонлу (сәрһәди гапалы габарыг сәтһдир); сонсуз (сәрһәди сонсуз сәтһдир; мәс., параболоидлә һүдудланан Г.ч.): һәр ики тәрәфә сонсуз узадылан силиндрләр (сәрһәди гапалы габарыг силиндрик сәтһдир, мәс., сонсуз даирәви силиндр); бир чүт паралел мүстәви арасында галан гат (тәбәгә); бүтүн фәза. Г.ч. дајаг функсијасы васитәсилә координат башланғычындан дајаг мүстәвисинә гәдәрки мәсафә илә ифадә олунан харичи нормалын функсијасы кими верилә биләр. Ән садә Г.ч. сонлу сајда чохбучаглы илә һүдудланан габарыг чохүзлүдүр. Ихтијари сонлу Г.ч.-ә јахын олан габарыг чохүзлү гурмаг мүмкүндүр. Г.ч. вә габарыг сәтһин үмуми нәзәријјәси Г.ч. һәндәсәсини тәшкил едир. Г.ч. һәндәсәси Г.ч.-ләрин үмуми вә екстремал хассәләрини, хассәләри верилмиш Г.ч.-ләрин варлыг вә јеканәлик теоремләрини вә с. өјрәнир.

Г.ч. нәзәријјәсинә даир совет ријазијјатчылары А. Д. *Александров* вә А. В. Погорелов мүһүм нәтичәләр алмышлар.

Әд.: Александров А. Д., Выпуклые многогранники, М.—Л., 1950; Погорелов А. В., Внешняя геометрия выпуклых поверхностей, М., 1969.

ГАБАРМА—Ајын вә Күнәшин чазибә гүввәләринин тә'сири илә су сәвијјәсинин дөври галхмасы (дәниз вә ја океан Г.-сы), Јер гатларынын деформасијаја уғрамасы (Јер Г.-сы), атмосфер тәзјигинин дөври дәјишмәси (атмосфер Г.-сы). Јерин ихтијари нөгтәсиндәки вә мәркәзиндәки ејникүтләли һиссәчикләрин Ај (Күнәш) тәрәфиндән чәзб олунма гүввәләринин фәргинә габардычы гүввә дејилир. Бу гүввә Ајын күтләси (m) вә Јерин мәркәзиндән олан мәсафә (r) илә дүз, Јер вә Ај арасындакы мәсафәнин

Ајын чазибәси нәтичәсиндә Јерин мүхтәлиф нөгтәләриндә (А, В, С, ...) јаранан габардычы гүввәләрин пајланмасы; назик охлар—чазибә гүввәләри, гырыг охлар—Јерин мәркәзиндә чазибә гүввәси, галын охлар—габардычы гүввәләр.

(R) кубу илә тәрс мүтәнасиб олуб, Ајын зенит мәсафәсиндән (z) асылыдыр. Ај зенитдә ($z=0°$) вә ја надирдә ($z=180°$) оланда ваһид күтләјә дүшән габардычы гүввә $F=2G\,mr/R^3$ (G—гравитасија сабитидир), онун шагули әвәзләјичиси $F_ш=3Gmr(cos^2z-1/3)/R^3$, үфүги әвәзләјичиси исә $F_ү=3Gmr\sin 2z/2R^3$. Күнәшин габардычы гүввәси Ајынкындан орта һесабла 2,16 дәфә кичикдир. Чүнки Ајын күтләси Күнәшинкиндән $2{,}7\cdot10^7$ дәфә кичик олса да, Күнәшә нисбәтән Јерә 390 дәфә јахындыр. Јер өз оху вә Күнәш, Ај исә һәм дә Јер әтрафына доландығы үчүн Јерин һәр нөгтәсиндәки габардычы гүввә замандан асылы олараг даим дәјишир, лакин тәкрарланмыр. Бу мүрәккәблијә бахмајараг габардычы гүввәни чидди периодик топлананларын чәми кими ифадә етмәк мүмкүндүр. Инкилис алими Д. Картрајт 500 топланандан ибарәт ифадәјә әсасән чәдвәл тәртиб етмишдир (1973). Бу чәдвәлләрдән Г.-ларын һесабланмасында истифадә олунур.

Дәниз Г.-сы. Ајын (Күнәшин) зенит мәсафәсинин дәјишмәси ағырлыг гүввәсинин вә габардычы гүввәнин үфүги әвәзләјичисинин гијмәт вә истигамәтчә дәјишмәсинә сәбәб олур вә нәтичәдә шагул хәттинин истигамәти дәјишир. Океанын сәтһи исә габардычы гүввәләрин тә'сири илә шагул хәттинә перпендикулјар вәзијјәт алмаға чалышыр. Јер океанла там өртүлмәдији, Г. далғасы саһилләә растлашдығы, океанларда бу далғанын јајылма истигамәтинә әкс ахынлар јарандығы вә океанын дәринлији саһилләрдә мүхтәлиф олдуғу үчүн Г. далғаларынын амплитуду вә фазалары Г.-ларын статик нәзәријјәсиндә көзләнилдијиндән кәскин фәргләнир. Бу нәзәријјәни Нјутон вермиш, Д. Бернулли, Л. Ејлер вә б. инкишаф етдирмишдир. Һәмин нәзәријјәјә көрә Г.-ны характеризә едән кәмијјәтләр јалныз Јер, Ај вә Күнәшин гаршылыглы вәзијјәтиндән асылы олмалы иди. Әслиндә исә бунлардан башга, һәмин кәмијјәтләр чоғрафи енликдән, дәринликдән вә саһил хәттинин формасындан да асылыдыр. Г.-ларын динамик нәзәријјәси (П. Лаплас вермишдир) дәниз вә океанда Г. далғаларынын јајылмасыны дәгиг өјрәнмәјә имкан верир. Саһил хәттинин конфигурасијасы, дәринлијин пајланмасы, океан дибиндә сүртүнмә нәзәрә алынмагла һесаблајан електрон машында Лапласын диференсиал тәнликләри һәлл олунур вә Дүнја океанынын котидал хәритәләри тәртиб едилир (Јер Г.-сынын өјрәнилмәси үчүн зәруридир). Кәмичилик үчүн ССРИ, Бөјүк Британија, АБШ, Јапонија вә б. өлкәләрдә «Габарма чәдвәлләри» (ил әрзиндә һәр саат үчүн лазыми лиманда Г.-нын һүндүрлүјү һаггында мә'лумат вар) нәшр едилир.

Габардычы гүввәләрин тә'сири илә Јер дә деформасијаја уғрајыр. Бу, Јер Г.-сы вә ја еластик Г. адланыр. Еластик Г. далғалары кечәркән Јер сәтһинин шагули сүрүшмәси 50 *см*-ә (Ај вә Күнәш зенитдә вә ја надирдә оланда), үфүги сүрүшмәси исә 5 *см*-ә чатыр. Һәчми деформасија вулкан лавасынын вә гујулардакы су сәвијјәләринин дөври дәјишмәсиндә өзүнү көстәрир. Г. еффектләринин гијмәти јерин сәтһиндән онун мәркәзинә доғру сыхлығын вә темп-рун пајланмасындан, гатларын еластиклијиндән асылыдыр.

Јер Г.-сы Јерин сәтһиндә ағырлыг гүввәсинин истигамәт вә гијмәтинә тә'сир едир. Ај зенитдә вә ја надирдә олдугда Јер сәтһиндә ағырлыг гүввәси өзүнүн он милјонда бири гәдәр кичилир, үфүгдә олдугда исә ијирми милјондабири гәдәр бөјүјүр; шагул хәттинин истигамәти 0″,01 дәјишир (бах *Ағырлыг гүввәсинин аномалијасы*). Күнәшин вә Ајын габардычы гүввәләринин, Күнәш радиасијасынын тә'сири илә атмосфер тәзјиги дөври дәјишир. Дәјишмә амплитуду тропик гуршагда максимумдур, мүлајим гуршаға вә гүтб гуршағына кечдикчә сүр'әтлә кичилир. Дәниз вә Јер Г.-ларынын әксинә олараг атмосфер Г.-сында Күнәшин тә'сири Ајынкындан бөјүкдүр. Бу, космик учушларла мүәјјән едилмишдир. Периоду јарым күнәш күнү олан атмосфер Г.-сы Күнәшин истилик тә'сири илә јараныр. Күнәшин ултрабәнөвшәји шүалары стратосферин озон гатыны иситдијиндән тәзјиг, күләјин сүр'әти, температур вә сыхлыг күнлүк, јарымкүнлүк вә б. периодла дәјишир. Периоду бир күн олан дәјишмәләр атмосферин әсасән јухары гатларына јајылыр вә Јер сәтһинә јахын гатларда зәиф һисс едилир, периоду јарым күн олан рәгсләр исә Јер сәтһинәдәк асан јајыла билир. Одур ки, тәзјигин дәјишмә амплитуду нисбәтән бөјүкдүр. Атмосфер Г.-сы илә әлагәдар еффектләр атмосферин јухары гатларында чох күчлү олдуғундан учуш апаратларынын трајекторијаларынын һесабланмасында нәзәрә алыныр.

Габармаларын космогоник ролу. Јер Г.-сы заманы сүртүнмә вә ја өзлүлүк, дәниз Г.-сы заманы саһил хәтләри Г. далғаларынын јајылма истигамәтини Јерин фырланма истигамәтинә јахынлашдырыр. Далғанын ән һүндүр нөгтәсинә јөнәлдилән истигамәт исә габардычы көј чисминә олан истигамәт үзәринә дүшмүр (бах *Јерин фырланмасы*). Ајын Јер әтрафына доланма сүр'әти Јерин фырланма сүр'әтиндән тәгр. 27 дәфә кичик олдуғундан Ајын чазибәси нәтичәсиндә чүт гүввә јараныр. Бу гүввә, Јер Г.-сы, хүсусилә океан Г.-сы, Јерин фырланма сүр'әтини чүзи кичилдир. Бу, Јерин фырланмасындан тә'јин олунан астрономик вахтын атом вахты илә мүгајисәсиндә мүәјјән едилир (бах *Вахт хидмәти*). Јерин Аја тә'сири исә Ајы Јердән илдә 3 *см* узаглашдырыр. Јерин фырланма сүр'әтинин әсри кичилмәсинә сәбәб океан Г.-сыдыр. Ајын

һәмишә ејни тәрәфинин Јерә јөнәлмәсинә, Меркуринин јаваш фырланмасына (59±7 күн) сәбәб онлара көстәрилән мүвафиг габардычы тә'сирләрдир. Космогонијада Ај орбитинин Јерә нисбәтән вәзијјәтинә вә бу орбитин өлчүсүнүн дәјишмәсинә габармаларын тә'сири нәзәрә алыныр.

Әд.: Дуванин А. И., Приливы в море, Л., 1960; Мельхиор П., Земные приливы, пер. с англ., М., 1968; Парийский Н. Н., Кузнецов М. В. и Кузнецова Л. В., О влиянии океанических приливов на вековое замедление вращения Земли, «Физика Земли», 1972, № 2, 12.

ГАБАРМА ВӘ ЧӘКИЛМӘ — Ајын вә Күнәшин чазибә гүввәсиндән асылы олараг дәниз сәвијјәсинин, атмосфер тәзјигинин дөври тәрәддүдү вә Јерин бәрк күтләсинин деформасијасы. Бах, һәмчинин *Габарма.*

ГАБАРМА СУ-ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ (ГСЕС) — дәнизин габарма вә чәкилмә енержисиндән истифадә етмәклә ишләјән *су-електрик стансијасы.* Әсас һиссәләри: көрфәзи дәниздән ајыран вә гапалы һөвзә јарадан бәнд, дәниздән һөвзәјә вә әксинә су бурахан гурғулар, һидроагрегатын вә електротехники аваданлығын јерләшдији бина. Габарма-чәкилмә заманы һөвзә илә дәниз сәвијјәләри арасындакы фәрг нәтичәсиндә јаранан басгы ГСЕС турбинләрини ишләдир. ГСЕС бир, ики вә үчһөвзәли ола биләр. Бир һөвзәси олан, лакин турбинин фырланмасы үчүн сујун дәниздән һөвзәјә вә әксинә ахынындан истифадә едән ики тәрәфә һәрәкәтли ГСЕС игтисади чәһәтдән даһа әлверишлидир.

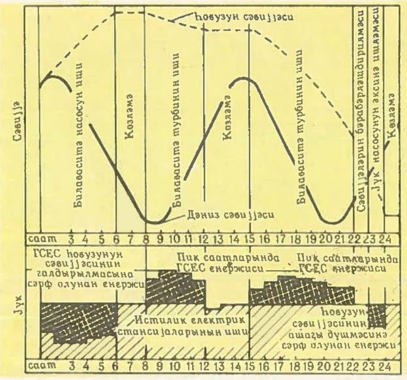
Илк сәнаје ГСЕС-и 1966 илдә Ранс чајы естуарисиндә (Франсанын шм.-га) тикилмишдир. Күчү 240 *Мвт*-дыр.

Шәк. 1. Кислаја көрфәзиндәки габарма су-електрик стансијасынын (ССРИ) дәниздән көрүнүшү.

Бурада уз. 720 *м* олан бәнд үзәриндә гурулмуш 24 агрегат 0,28 *м* басгыда ишләјир. ССРИ-дә лајиһә күчү 800 *квт* (һәр биринин күчү 400 *квт* олан 2 агрегатдан ибарәт) олан експериментал ГСЕС-ин аваданлыг бинасы Мурманск ш.-нин јахынлығында гурашдырылдығдан сонра үзән блоклар үзәриндә Кислаја көрфәзинә (Баренс дәнизи) кәтирилмиш вә суалты әсас үзәринә отурдулмушдур. ГСЕС 1968 илдән сынаг мәгсәди илә истифадәјә верилмишдир (шәк. 1).

Кечә-күндүз әрзиндә габарманын дәјишкәнлији, енержи тсиклинин күндә 50 *дәг* јердәјишмәси, һәр ики һәфтәдән бир, Ај фазасы илә әлагәдар олараг, габарма һүндүрлүјүнүн дәјишмәси габарма енержисиндән истифадә мәсәләсинин әсас манеәләридир. Бунунла белә габарма енержисинин орта ајлыг мигдары мөвсүм вә ил әрзиндә

Шәк. 2. Габарма су-електрик стансијасынын иш режиминин сутка әрзиндә тәнзимләнмә графики

дәјишилмир. Енержи истеһлакы дәјишкән характерли олдуғундан габарма импулслары илә истеһлак дәјишкәнлијинин узлашдырылмасы ГСЕС-ин енержи системиндән сәмәрәли истифадәјә имкан јарадыр. Бу узлашма насос ефффектинә малик дөнәр һидроагрегатын тәтбиги илә әлдә едилир. Һидроагрегатын кенератор вә турбини габарма вә чәкилмә заманы ади иш режимләриндә, енержи тәләбатынын азалма дөврүндә исә насос режиминдә ишләјир (шәк. 2). Белә ки, ГСЕС-ә електрик чәрәјаны вердикдә кенератор електрик мүһәррики кими, турбин исә ахынын һәр ики истигамәтиндә насос кими ишләјир. Габарма вә чәкилмәнин јүкләнмәнин зирвә саатларына ујғун кәлмәдикдә агрегат сүн'и јарадылмыш басгы һесабына ишләјир. Һидроагрегатын насос режиминдә ишләмәси үчүн енержи системинә дахил олан истилик електрик ст.-ларынын там јүкләнмәдији вахтларда онларын сәрбәст күчүндән истифадә олунур. Габарма фазасындан асылы олмајараг аккумулјасија олунан енержи еһтијатындан истәнилән вахт истифадә олуна биләр. Беләликлә, ГСЕС алтытактлы режимдә—турбин, насос вә субурахан гурғу режимләриндә ишләјир.

ГСЕС-ин әсас мүсбәт чәһәтләриндән бири дә атм.-и чиркләндирмәмәси вә балыгчылыг тәсәррүфатына зәрәр јетирмәмәсидир. Ранс вә Кислаја ГСЕС-ләринин јарадылмасы вә онларын сынаг мәгсәди илә истифадәси ССРИ-нин Ағ дәниз вә Охот дәнизиндә, Канаданын Фанди вә Унгава көрфәзләриндә Инкилтәрәнин Северн чајы мәнсәбиндә тикиләчәк ст.-ларын лајиһәләринин тәртибинә имкан вермишдир.

Әд.: Бернштейн Л. Б., Приливные электростанции в современной энергетике, М., 1961; Жибра Р., Энергия приливов и приливные электростанции, пер. с франц., М., 1964; Кислогубская приливная электростанция, под ред. Л. Б. Бернштейна, М., 1972.

ГАБАШВИЛИ Кеорки (Киго) Иванович (21.11.1862, Тифлис—28.10.1936, Тсихисдзири) — бојакар, күрчү реалист инчәсәнәтинин көркәмли нүмајәндәси. Күрч.ССР халг рәссамы (1929). Профессор. Тбилиси Рәссамлыг Академијасынын (1922) јарадычыларындандыр. Петербург (1886—88) вә Мүнхен (1894—97) рәссамлыг академијаларында охумушдур. Г., шәһәрли вә кәндли портретләри галерејасы («Үч шәһәрли», 1893, «Јатмыш хевсур», 1898, «Сәрхош хевсур», 1899; вә с.) јаратмышдыр. «Сәмәргәнддә базар» (1894, 1895, 1896, 1897 ил вариантлары), «Бухарада Диванбәји чарһовузу» (1897), «Алавердоба» (1899) вә с. әсәрләриндә халг һәјатындан сәһнәләр тәсвир олунмушдур. Г., һәмчинин И. Чавчавадзенин, Н. Николадзенин вә б.-нын портретләрини, јарадычылығынын сон дөврүндә исә мәнзәрәләр вә натүрмортлар чәкмишдир.

ГАББРО [итал. gabbro, Ливорно ш.-нин (Италија) јахынлығындакы кәндин адындан] — кристаллик интрузив сүхур. Әсаси магманын кристаллашма мәһсулудур. Рәнки түнд боз, гара, түнд јашыл олур. Офит, габбро гурулушлудур. Тәркиби, башлыча олараг әсаси плакиоклазлардан (лабрадор, битовнит, анортит) вә моноклиник пироксенләрдән ибарәтдир; ортоклаз, оливин, аксессор минераллардан апатит, илменит, титан-магнетит вә бә'зән хромит дә олур. ССРИ-дә ири массивләри Уралда, Украјнада, Кола ј-а-нда, Загафгазијада, харичдә ЧАР-да, Франсада, Шотландијада мә'лумдур. Азәрб.ССР-дә Кәлбәчәр, Лачын р-нларында вар.

ГАБЕ́Л (фр. gabelle; әр. әл-гәбалә, القبالة — верки сөзүндән) — орта әсрләрдә Франсада дуз веркиси (14 әсрә гәдәр, һәмчинин кәтана, шәраба вә с. гојулан ағыр верки). 1790 илдә ләғв едилди.

ГАБЕ́Н (Gabin) Жан (әсл ады вә фамилијасы Жан Алекси Монкорже; 17.5.1904, Меријел ш.—15.11. 1976, Парис)—франсыз кино актјору.

Ж. Габен (сағда) «Бу дүнјанын голузорлулары» филминдә.

Мусигили комедијаларда вә детектив филмләрдә, әсасән, комик вә мелодраматик роллар ојнамышдыр. Сонралар халг ичәрисиндән чыхмыш садә, чәсарәтли, мүбариз, мәрһәмәтли инсанларын образлары Г. јарадычылығында башлыча јер тутмушдур. Г. гәһрәманларынын дахили аләмини усталыгла ачмышдыр. Филмләри: «Пепе ле Моко» (1936), «Бөјүк иллүзија» (1937), «Думанлы саһил күчәси» (1938), «Малапага диварлары јанында» (1948), «Сәфилләр» (1958), «Бу дүнјанын голузорлулары» (1958), «Прери күчәси» (1959), «Көј курултусу» (1965), «До-

миничинин иттиһамы» (1972). «Шәһәрдә ики нәфәр» (1974) вә с. «Һәләһеч нә лемәмисиниз, Ферран», «Мүгәддәс ил» Г.-ин чәкилдији сон филмләрдәндир. Франса милли мүкафатларына вә бејнәлхалг кино фестивалларында јүксәк мүкафатлара лајиг көрүлмүшдүр.

Әд.: Соловьева И., Шитова В., Жан Габен, М., 1967; Божович В., В поисках выхода, «Искусство кино», 1977, № 3, с. 177—79.

ГА́БЕР-КО́РН Антон Иванович (1883, Самара губ. Ново-Узенск гәзасынын Мариенберг к. — 26.12.1934, Саратов вил. Ровенск р-нунун Песчаноје к.)— Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1904 илдән Сов.ИКП үзвү. 1903 илдә Балаханы, Биңәгәди вә Забратда ингилаби иш апармыш, 1905 илдә РСДФП Шәһәр, 1917 илдә Биңәгәди р-н комитәләринин үзвү олмуш, харичи мүдахиләчиләрә вә әксингилабчылара гаршы вурушмушдур. *Бакы коммунасынын* сүгутундан сонра Һәштәрхана кетмиш, Һәштәрхан Ичраијјә Комитәси сәдринин мүавини, губ. вә шәһәр партија комитәләринин, XI Гызыл Орду сијаси шө'бәсинин үзвү олмушдур. 1920 илин јајында Азәрб.-а кәлмиш, 1928 илдәк бурада партија вә совет органларында мәс'ул ишләрдә чалышмышдыр. 1928 — 34 илләрдә ЗСФСР-ин нәзарәт, әдлијјә вә рабитә органларында ишләмишдир. Загафгазија партија тәшкилатларынын нүмајәндәләри тәркибиндә В. И. Ленинлә көрүшмүшдүр (1922). Дәфәләрлә АК(б)П МК, Азәрб. МИК үзвү сечилмишдир. ЗСФСР-ин Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф едилмишдир.

ГА́БЕС—Тунисдә шәһәр. Габес әјаләтинин инз. м. Аралыг дәнизи саһилиндә порт. Д.ј. ст. Шосе јоллары говшағы. Әһ. 40 мин (1966). Тичарәт-нәгл. мәркәзидир. Зејтун јағы истеһсал олунур. Балыг вә сүнкәр овланыр. Фосфат туршусу з-ду вә ИЕМ вар. Хурма, шәраб тичарәти едир.

ГАБИЛ—Библија мифолокијасына көрә *Адәм* вә *Һәвванын* бөјүк оғлу, әкинчи. Аллаһ Јәһвә Г.-ин төһфәсини рәдд едәрәк «гојун отаран» гардашы *Һабилин* төһфәсини гәбул едир. Г. пахыллығындан Һабили өлдүрүр. Аллаһ Г.-и гардаш гатили кими лә'нәтләјир вә дамғалајыр («Габил дамғасы»). Г. вә Һабил һаггында әфсанә ислам дининә дә дахил олмушдур. Бир сыра тәдгигатчылар бу әфсанәдә әкинчи вә малдар етник груплар арасындакы мүбаризәнин мифоложи ифадәсини көрүрләр.

ГАБИЛ (Габил Аллаһверди оғлу Имамвердијев; д. 15.8.1926, Бакы)—Азәрб. совет шаири. Азәрб.ССР Дөвләт мүкафаты лауреаты (1976). 1958 илдән Сов.ИКП үзвү. Илк ше'ри 1944 илдә дәрч олунмушдур. «Сәһәр ачылыр» (1950), «Мәним мави Хәзәрим» (1959), «Күләкли һаваларда» (1964), «Гој данышсын тәбиәт» (1966), «Вәтәндаш сәрнишинләр» (1973) вә с. ше'р китабларында јарадычы әмәк, саф мәһәббәт, мә'нәви көзәллик тәрәннүм олунур. «Меһпарә» (1958) поемасы аилә-мәишәт вә әхлаг мәсәләләриндән бәһс едир. «Нәсими» поемасы (китаб 1—2, 1970—74) бөјүк Азәрб. шаири И. Нәсимијә һәср олунмушдур. ССРИ халглары поезијасындан тәрчүмәләри вар. Әсәрләри ССРИ халглары дилләринә тәрчүмә едилмишдир.

ГАБИЛИЈЈӘТ — шәхсијјәтин мүәјјән фәалијјәт саһәсинә даһа чох јарарлы олдуғуну көстәрән, мүәјјән иши мүвәффәгијјәтлә ичра етмәси үчүн субјектив шәрт олан фәрди психи хүсусијјәти (мәс., елми-техники фәалијјәт саһәләри үчүн мүчәррәд тәфәккүр, мүшаһидәчилик; мусиги саһәсиндә инчә ешитмә, мөһкәм јаддаш вә с.).

Фәлсәфә тарихиндә Г. ирсән кечән кејфијјәт кими изаһ едилирди. Инкилис философу Ч. Локк вә франсыз материалистләри фәрдин Г.-инин мүһитдән там асылылығы фикрини ирәли сүрдүләр. Марксист фәлсәфәјә көрә Г.-ин инкишафынын илкин шәртләри олан анатомик-физиоложи хүсусијјәтләр (тәбии имканлар) анадангәлмәдир, Г. өзү исә фәрдин фәалијјәти просесиндә вә онун нәтичәсиндә башга адамларла мүрәккәб гаршылыглы әлагә вә мүнасибәти сајәсиндә формалашыр.

Психоложи вә педагожи тәдгигатларда фәалијјәтин мүхтәлиф нөвләриндә Г.-ин формалашмасы мәсәләси бөјүк јер тутур. Бу вә ја дикәр саһәдә Г.-ин инкишафы үчүн һәмин истигамәтдә чидди фәалијјәт вачибдир. Психолокијада Г.-ин һамы тәрәфиндән гәбул едилән ваһид типолокијасы јарадылмамышдыр. Һәр бир адамда мүхтәлиф саһәләр үзрә Г. јарана биләр. Г. чох вахт давамлы мараг вә мејлләрдә өзүнү көстәрир. Лакин садәчә мараг вә мејлин олмасы һәлә инсанын мүәјјән Г.-ә малик олдуғуну сүбут етмир. Јалныз бу вә ја дикәр фәалијјәтин ичрасы просесиндә давамлы мараг Г.-ин тәшәккүлү вә инкишафына әсаслы тә'сир көстәрә биләр. Г.-ин там инкишафы үчүн әмәксевәрлијин ролу бөјүкдүр. Г.-ин инкишафы, әсасән, чәмијјәтин ичтимаи-тарихи вә инсанын мадди һәјат шәраитиндән асылыдыр. Социализм вә коммунизм гуручулуғу дөврүндә инсанларын Г. вә исте'дадларынын һәртәрәфли инкишафы үчүн кениш шәраит јараныр. Г.-ин инкишаф етмиш формасы *исте'даддыр*.

Әд.: Проблемы способностей, М., 1962; Способности и интересы, М., 1962; Петровский А. В., Способности и труд, М., 1966; Ковалев А. Б., Психология личности, М., 1970.

ГАБИО́Н (фр. gabion; итал. gabbione—бөјүк гәфәс сөзүндән)—ичәрисинә даш долдурулмуш синкләнмиш метал каркаслы тордан ибарәт конструксија; чај мәчраларыны јујулмагдан горумаг, ахынлары тәнзимләмәк вә саһилбәркитмә гурғулары тикмәк үчүн истифадә едилир. Адәтән паралелепипед шәклиндә олур: уз. 3—5 *м*; ени 1—1,5 *м*; һүнд. 1 *м*. Ахын сүр'әти 1,5—3 *м/сан* олдугда Г. тәтбиг едилир.

ГАБЫГ КОНСТРУ́КСИЈАСЫ, өртүк—ики сәтһлә һүдудланмыш конструксија; сәтһләр арасындакы мәсафә (галынлыг) Г.к.-нын дикәр өлчүләринә нисбәтән чох кичик олур. Г.к.-нын галынлығыны тән бөлән сәтһин (орталыг сәтһин) һәндәси формасындан асылы олараг Г.к. силиндрик (ен кәсији даирә, еллипс вә с. олан) конусвары, тороидал вә дикәр формаларда олур (шәк.). Г.к. сәтһин Гаус әјрилијинә (*там әјрилијинә*) көрә дә нөвләрә бөлүнүр: Гаус әјрилији мүсбәт олдугда—сферик, еллипсоидал вә с., сыфыр олдугда—силиндрик, конусвары; мәнфи олдугда исә һиперболик, параболоидал Г.к. алыныр. Г.к. сабит вә дәјишән галынлыглы, һәмчинин бир вә чох тәбәгәли ола билир. Г.к.

Мүхтәлиф формалы габыг конструксијалар: *а*—даирәви ен кәсикли силиндрик; *б*—конусвары; *в*—сферик; г—тороидал.

дәмир-бетон, полад, ағач, јүнкүл әринти, пластик күтлә вә с. иншаат материалларындан һазырланыр. Г.к.-нын әсас үстүнлүкләри: һазырланмасына аз материал сәрф едилир, бөјүк ашырымларын өртүлмәсинә имкан верән јүксәк сәртлик вә мөһкәмлијә малик олур. Мәнфи чәһәтләри: һазырланма технолокијасы чәтин, һесабланмасы мүрәккәбдир. Г.к.-ндан бина өртүјү, учуш апараты, кәми, чән, силос гүлләси, машын һиссәси вә с. һазырланмасында кениш истифадә олунур.

Әд.: Новожилов В. В., Теория тонких оболочек, Л., 1962; Вольмир А. С., Устойчивость деформируемых систем, М., 1967; Колкунов Н. В., Основы расчета упругих оболочек, М., 1972; Кармишин А. В. и др., Статика и динамика тонкостенных оболочечных конструкций, М., 1975.

ГАБЫГАЛТЫ АХЫНЛАР—Јерин габыгалты тәбәгәләриндә мүхтәлиф кимјәви вә физики просесләр нәтичәсиндә маддәләрин һәрәкәти. Г.а. Јер габығында тектоник һәрәкәтләрин баш вермәсинә сәбәб олур. Г.а.-ын әмәлә кәлмә сәбәбләри вә истигамәти һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Бә'зи кеологлар Г.а.-ын варлығыны инкар едирләр.

ГАБЫГГОЈМА (габыгдәјишмә)—һејванларда харичи өртүјүн дөври дәјишмәси. Г. заманы организмин секретор фәалијјәтинин дәјишмәси илә әлагәдар олараг көһнә габыг һүчејрәләриндә мембранын кечиричилик габилијјәти зәифләјир, көһнә хитин гаты јениси илә әвәз олунур. Онурғасызларда (бә'зи гурдлар, хәрчәнкимиләр, чохајаглылар, һәшәратлар) Г. организмин ритмик бөјүмә вә инкишафы үчүн шәраит јарадыр. Суда-гуруда јашајан вә сүрүнәнләрдә Г. адәтән мөвсүми характер дашыјыр. Кәртәнкәләләрдә көһнә габыг һиссә-һиссә гопур, иланларда исә бүтөв чыхыр.

Мәмәлиләрдә бу просес түктүләмә (гушларда ләләкдәјишмә) адланыр.

Әд.: Экология животных, 2 изд., М., 1963.

ГАБЫГЈЕЈӘНЛӘР (Ipidae, јахуд Scolytidae)—сәртганадлылар дәстәсиндән бөчәк фәсиләси. Тәгр. 3000-дән чох нөвү мә'лумдур. ССРИ-дә 300-дән артыг, о чүмләдән Азәрб.-да 100-ә јахын нөвү ајылмышдыр. Бәдәни

түнд-гара рәнкли, көдәк вә силиндрикдир. Уз. 0,8—12 *мм*-дир. Башы гыса вә енлидир. Г. ағачын габығы алтында, бә'зән көкүндә, еләчә дә одунчаг һиссәсиндә (бә'зи тропик нөвләри мејвә вә тохумда) јашајыр; от биткиләринин көвдәсиндә дә раст кәлир. Әсасән, мешә вә бағлара, бә'зән тарла биткиләринә дә зәрәр верир. Азәрб.ССР-дә мејвә габыгјејәни (S. mali) вә кавалы габыгјејәни (S. amygdale) даһа чох јајылмышдыр. Мешә вә бағларда Г.-ә гаршы профилактик тәдбирләр көрүлүр вә кимјәви мүбаризә апарылыр.

ГАБЫРҒА (costae)—онурғалы һејванларда вә инсанда чүт скелет елементләри. Онурға илә бирләшиб ох скелетинин әсасыны тәшкил едир. Мәншәчә *ектодерма* төрәмәсидир.

Һ е ј в а н л а р д а ики чүр Г. ајырд едилир. А ш а ғ ы Г.-лар балыглара, ајагсыз амфибијалара, сүрүнәнләрә вә мәмәли һејванлара хасдыр. Организмин фәрди инкишаф просесиндә ашағы Г.-ларын башланғычы онурғанын ашағы гөвсүнә јахын јердә әмәлә кәлир. Ј у х а р ы Г.-лар гујруглу амфибијалара вә бә'зи балыглара мәхсусдур; бунларын учу дәринин алтындан харичә тәрәф јөнәлир вә әзәләләр үчүн дајаг ролуну ојнајыр.

Балыгларда вә суда-гуруда јашајанларда Г. там шәкилдә олуб јалныз бир фәгәрә илә бирләшир. Балыгларын Г.-сы сәрбәст олуб, бәдәнә тәрәф олан учлары әзәләләр ичәрисиндә јерләшир. Амниотларда Г.-лар ики һиссәдән: онурға һиссәси сүмүкдән, дөш һиссәси гығырдагдан ибарәтдир (тимсаһларда вә гушларда дөш һиссә сүмүкләшир). Г.-нын бир һиссәси дөш сүмүјүнә бирләшир, дөш гәфәсини әмәлә кәтирир вә һ ә г и г и дөш Г.-лары адланыр. Бунларын арха тәрәфиндә учлары сәрбәст олан һ ә р ә к и Г.-лар јерләшир. Г.-нын онурға һиссәсинин ики ојнаг башчығы олур; бу башчыглар васитәсилә Г.-лар ики мүвафиг фәгәрәјә бирләшир. Һәр Г.-нын ашағысында олан дистал чыхынты габырғаарасы әзәләләрлә бирләшир. Г.-нын белә гурулушу тәнәффүс һәрәкәтләри үчүн әһәмијјәтлидир. Гуру онурғалыларында рудимент бојун Г.-лары бојун фәгәрәләринә бирләшир. Сағры Г.-лары исә сағры фәгәрәләри илә битишәрәк чанаг үчүн дајаг вәзифәсини көрүр.

И н с а н д а 12 чүт Г. олур. Һәр Г. узун сүмүк вә гыса гығырдаг һиссәдән тәшкил олунмушдур. 7 чүт јухары Г. һәгиги, 8—10-чу чүтләр јалан, 11—12-чи чүтләр исә һәрәки Г.-лардыр. 1-чи, 11-чи вә 12-чи Г.-лар бир, галанлары ики фәгәрә илә бирләшир.

ГАБЫРРЫ, И о р и, И о р а—Күрч. ССР вә гисмән Азәрб.ССР-дә (Ханлар р-ну) чај. Уз. 320 *км*, һөвзәсинин саһ. 4650 *км*². Баш Гафгаз силсиләсинин ч. јамачындан (2560 *м* һүнд.-дән) башланыр. Минкәчевир су анбарына төкүлүр (әввәлләр Ганых чајынын сағ голу иди). Гар, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Суварма вә һидроенержи әһәмијјәти вар. Үстүндә (Күрч.ССР) су анбары јарадылмышдыр. Сујунун бир һиссәси канаала Тбилиси ш.-нин кәнарындакы су анбарына («Тбилиси дәнизи») ахыдылыр.

Гәдим јунан вә Рома мүәллифләринин әсәрләриндә Г. чајы Камбис адландырылыр.

ГАБЫШЕВ Иван Јаковлевич (1887—20.9.1918) — ингилабчы, болшевик. 1914 илдә ордуја сәфәрбәрлијә алынмыш вә Гафгаз чәбһәсинә көндәрилмишди. Гафгаз ордусунун 2-чи гурултајында (1917, Тифлис) иштирак етмиш, орду ҺИК-нә үзв сечилмишдир. 1917 илдә Бакыда гызыл гвардија дәстәләри јаратмаг үчүн тәшкил едилмиш Мәркәзи гәраркаһын сәдри олмушдур. 1918 илин ијунунда 2-чи атычы бригадасынын һәрби комиссары тә'јин едилмишдир. Әксингилабчылара вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы вурушмушдур. *Бакы комиссарлары* сырасында күлләләнмишдир. Бакыда Г.-ин ад. күчә вар.

ГАБО́Н (Gabon), Г а б о н Р е с п у б л и к а с ы (République Gabonaise).

Үмуми мә'лумат. Мәркәзи Африкада, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. Саһ. 267,7 мин *км*². Әһ. 950 мин (1975). Пајтахты Либревил ш.-дир. Инзибати чәһәтдән 9 әјаләтә бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Г. респ.-дыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1961 илдә гәбул едилмишдир (1967 вә 1975 илләрдә јенидән бахылмышдыр). Дөвләт вә һөкумәт башчысы президентдир. Ганунверичи һакимијјәт парламентә—бирпалаталы Милли Мәчлисә мәхсусдур. 21 јашына чатмыш вәтәндашларын сечки һүгугу вар. Р-н вә даирәләрә президентин тә'јин етдији префектләр вә супрефектләр башчылыг едир. Мәһкәмә системинә Али мәһкәмә (һәмчинин конститусија нәзарәтини һәјата кечирир), Апеллјасија мәһкәмәси вә биринчи инстансија мәһкәмәләри дахилдир.

Тәбиәт. Г.-ун дахили һиссәси Чәнуби Гвинеја јүксәклијинин јајла вә массивләридир. Ән һүндүр нөгтәси Ибунчи д.-дыр (һүнд. 1580 *м*). Гәрби дәнизјаны овалыгдыр. Фајдалы газынтылары: манган, уран, дәмир филизләри, нефт, гызыл вә с. Иглими исти вә рүтубәтлидир. Орта ајлыг темп-р ијулда 22—24°С, апрелдә 25—27°С-дир. Иллик јағынты 1500—2000 *мм*, саһилбоју золағын шм.-ында 2500—3000 *мм*-ә гәдәрдир. Мүһүм чајы—Огове. Екваториал мешәләрлә өртүлүдүр. Ч.-да вә ш.-дә һүндүрбојлу саванналар вар. Саһили манғр чәнкәлликләридир. Гырмызы-сары килли торпаглар јајылмышдыр. Фил, чамыш, мүхтәлиф антилоплар, бәбир, кафтар, мејмун јашајыр.

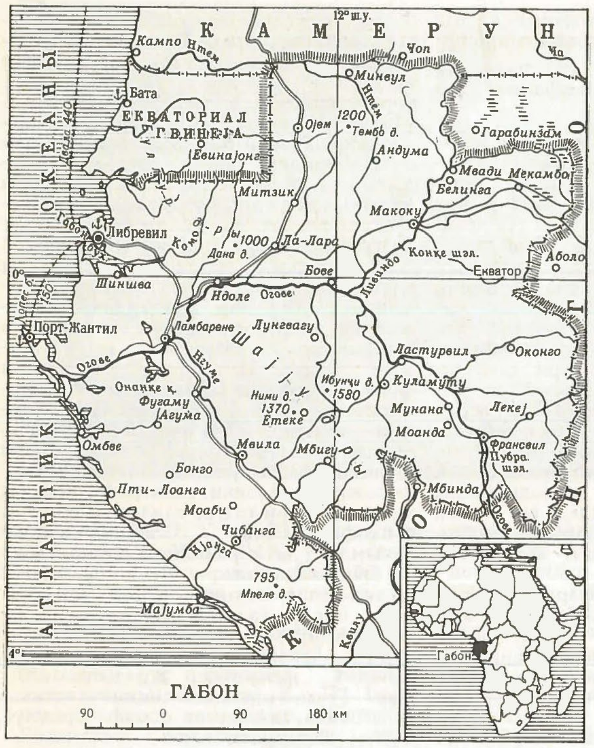
Әһали. Г.-ун әсас әһалиси фанглар (35%), бантудилли бакеләләр вә банјабиләр (30%), мпонгвеләр, бакоталар, батекеләр, макалар, баконголар вә б.-дыр. Әчнәбиләр (әсасән, франсызлар) тәгр. 15 мин нәфәрдир (1974). Рәсми дил франсыз дилидир. Әһалинин әксәријјәти исә фанг, банјаби, јахуд бакота дилләриндә данышыр. Диндарларын 66%-и христиан, 1%-и мүсәлмандыр; 33%-дән чоху гәдим ән'әнәви динләрини сахлајыр. Орта сыхлыг 1 *км*²-дә тәгр. 3 нәфәрдир (1975). Әһалинин 20%-и шәһәрләрдә јашајыр. Ишләјән әһалинин 75%-и к.т. илә мәшғул олур, галаны сәнаједә вә б. саһәләрдә чалышыр. Бөјүк шәһәрләри: Либревил — 106 мин нәфәр (1975), Порт-Жантил—45 мин нәфәр (1970).

Тарихи мә'лумат. Г.-ун гәдим вә орта әсрләр тарихи чох зәиф өјрәнилмишдир. 15 әсрин сонунда (Португалија дәнизчиләри илк дәфә Г.-а кәлдији заман) Лопес бурнундан өлкәнин чәнуба доғру саһил һиссәси Конго дөвләти тәркибинә дахил иди. Һәлә 16 әсрдә Авропа вә Америка гул алверчиләри Г.-у гул базарына чевирмишдиләр. 1839 илдән Франса Г.-ун ишғалына башлады. Јерли әһалинин мүгавимәтинә бахмајараг 70—80-чи илләрдә мүстәмләкәчиләр өлкәнин дахили р-нларыны да әлә кечирдиләр. Г. халгларынын мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризәси Биринчи дүнја müһарибәсинәдәк давам етди. Г. мүстәмләкә режими илләриндә метрополијанын әсас хаммал (гәһвә, какао, јерфындығы вә с.) базасына чеврилди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Г.-да милли азадлыг һәрәкаты күтләви һал алды. 40-чы илләрин 2-чи јарысында вә 50-чи илләрдә илк милли партијалар (Габон демократик блоку, Габон демократик вә ичтимаи иттифагы, Габон милли бирлик партијасы вә с.) вә һәмкарлар иттифаглары јаранмаға башлады. Империализмин мүстәмләкәчилик системинин зәифләдији бир дөврдә Франса Г.-а бир сыра сијаси күзәштләрә кетмәјә мәчбур олду. 1957 илдә илк дәфә һөкумәт шурасы (јерли әһалинин иштиракы илә) јаранды. 1958 илдә Г. Франса бирлији үзвү кими дахили мухтаријјәт газанды. Һәмин ил өлкә республика е'лан олунду. 1959 илдә Г.-да илк конститусија гәбул едилди. 1960 ил августун 17-дә Г. мүстәгил е'лан олунду. Сентјабрда исә БМТ-јә дахил олду. 1961 илин февралында јени конститусија гәбул едилди. Һаким партија олан Габон демократик блокунун лидери Л. Мба президент олду. 1964 ил февралын 18-дә мүхалифәтчи гүввәләрин јардымы илә орду антидемократик сијасәт јеридән Мба һөкумәтини девирди. Лакин Г.-а кәтирилән франсыз гошунларынын көмәји илә Мба јенидән президент олду. Чәза тәдбирләринә бахмајараг дөвләт әлејһинә Габон зәһмәткешләри милли конфедерасијасынын рәһбәрлик етдији нүмајиш вә тә'тилләрин арасы кәсилмәди. Һаким партија е'тибарыны итирдијиндән јени президент А. Бонго (1967 илдә Мбанын өлүмүндән сонра) Габон демократ партијасыны јаратды (1968, март). О, Гәрблә сых әлагәләр хәттини давам етдирди. 1973 илдән Г. социалист өлкәләри илә дә мүнасибәтләри јахшылашдырмаға башлады. 1973 ил октјабрын 15-дә ССРИ илә дипломатик мүнасибәтләр јарадылды.

1975 илдә һөкумәт милли игтисадијјатын инкишафына јөнәлдилән тәдбирләри күчләндирди. Г.-да 1976—80 илләр үчүн игтисади вә ичтимаи инкишаф һаггында 3-чү бешиллик план лајиһәси гәбул олунмушдур.

Сијаси партијалар вә һәмкарлар иттифагы. Г а б о н д е м о к р а т п а р т и ј а с ы — 1968 илдә јарадылмышдыр; һаким вә јеканә легал партијадыр. Гәрб өлкәләри, хүсусилә Фран-

ГАБОН

са илә сых әлагә сахлајыр. Габон зәһмәткешләринин милли конфедерасијасы — 1962 илдә тә'сис едилмишдир. Габон диндар зәһмәткешләри милли конфедерасијасы — 1957 илдә јарадылмышдыр. Габон үмуми әмәк конфедерасијасы.

Игтисади-чоғрафи очерк. Истиглалијјәт газанылдыгдан сонра да өлкә игтисадијјатында харичи, әсасән, Франса капиталы һаким мөвге тутдуғундан тәсәррүфатын јалныз дүнја капиталист базарыны тә'мин едән саһәләри (хүсусилә гијмәтли одунчаг истеһсалы) инкишаф едирди. 1950-чи илләрин сонунда өлкәдә мә'дән сәнајеси мешә сәнајеси илә јанашы тәсәррүфатын мүһүм ихрачат саһәләриндән биринә чеврилмишдир. Дүнјада окуме ағачы еһтијатына вә тәдарүкүнә көрә биринчи, манган филизи һасилатына көрә үчүнчү, ихрачына көрә исә биринчи јери тутур (1974).

Мә'дән сәнајеси ихрачат дәјәринин тәгр. 60%-ини верир. Нефт, тәбии газ (Порт-Жантил р-ну), манган филизи, уран концентраты (Франсвил р-ну), гызыл, алмаз вә с. чыхарылыр. 1974 илдә 10 млн. *т* нефт, 33,0 млн. $м^3$ тәбии газ, 2,1 млн. *т* манган филизи, 0,8 мин *т* уран концентраты, 340 *кг* гызыл һасил едилмишдир. Фајдалы газынты һасилинә Франса, АБШ, Б. Британија, Нидерланд ширкәтләри нәзарәт едир. Гијмәтли ағачлар (окуме, озиго, гырмызы ағач, сәндәл ағачы вә с.) тәдарүк вә ихрач едилир. 1974 илдә 1035 мин *т* окуме, 20,9 мин $м^3$ озиго тәдарүк едилмишдир. Мешә материаллары ихрачат дәјәринин тәгр. 33%-ини верир. Тахта-шалбан вә фанер з-длары (Порт-Жантил), сабунбиширмә, к.т. мәһсулларынын (чәлтик, гәһвә) е'малы, тикиш мүәссисәләри, нефтајырма, семент, пивә, ун з-длары, кәми тәрсанәләри, СЕС, ИЕС вә с. вар. Нефтајырма, шәкәр, кағыз з-длары, СЕС (1973 илдә 1-чи нөвбәси ишә салынмышдыр) тикилир (1974). 1974 илдә 192 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. К.т. зәиф инкишаф етмишдир; үмуми милли мәһсулун тәгр. 6%-ини верир. Гәһвә, какао, јерфындығы, истиот, маниок, банан, батат, јамс вә с. бечәрилир. 1974 илдә 4,0 мин *т* какао, 0,3 мин *т* гәһвә, 180 мин *т* маниок, 90 мин *т* банан, 3,5 мин *т* јерфындығы вә с. јығылмышдыр. Һејвандарлыг зәиф инкишаф етмишдир. Өлкәдә 4,7 мин гарамал, 100 мин давар, 6,0 мин донуз вар (1973). Балыг овланыр. Балина вәтәкәси вар.

Автомобил јолларынын уз. 6 мин *км*, су јолларынын уз. 1700 *км*-дән артыгдыр (1973). Әсас дәниз портлары вә бејнәлхалг аеропортлары Порт-Жантил вә Либревилдир. Овендо порту тикилир (1971). Либревил—Буе д.ј.-нун (1-чи нөвбәдә Либревил—Франсвил) чәкилишинә башланмышдыр (1974). Г. мә'дән хаммалы, мешә материаллары вә һәмчинин гәһвә, какао ихрач едир. Г.-а, әсасән, машын вә аваданлыг, нәгл. ләвазиматы, әрзаг, метал вә метал мә'мулаты, тохучулуг маллары вә с. идхал едилир. Харичи тичарәти, әсасән, Франса, АБШ, АФР вә Б. Британија иләдир. Пул ваһиди Африка франкыдыр.

Силаһлы гүввәләр. Г.-ун силаһлы гүввәләри тәгр. 1,5 мин нәфәрдир. Гуру гошунлары, авиаескадрилја, жандарм бөлмәләриндән ибарәтдир. Али баш командан президентдир. Орду үмуми һәрби мүкәлләфијјәт һаггында ганун әсасында, һәмчинин көнүллүлүк јолу илә комплектләшдирилир. Һәгиги һәрби хидмәт мүддәти 1 илдир. Һәрби техника Франсанын истеһсалыдыр.

Сәһијјә. 1965—70 илләрдә әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 32,5, өлүм сајы 25, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 129 олмушдур. Г.-да малјарија, вәрәм вә чүзам хәстәликләри илә мүбаризә ән вачиб сәһијјә мәсәләләриндәндир. Сары гыздырма, гызылча, полиомиелит, менингококк, бағырсаг инфексијалары чох јајылмышдыр. Г.-да 4995 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 52,6 чарпајы) 44 хәстәхана (31-и дөвләтиндир), 90 диспансер (1969), 96 һәким, 15 әчзачы, 75 мама вә 256 тибб бачысы вар (1971).

Маариф. Истиглалијјәт е'лан олунанадәк 14 јашдан јухары әһалинин 77%-и савадсыз иди. 1959 илдә 6 јашындан 16 јашынадәк ушагларын пулсуз ичбари тәһсили һаггында ганун гәбул едилмишдир. Ибтидаи мәктәбләрдә 114,7 мин, орта мәктәбләрдә 14,5 мин, пешә мәктәбләриндә 3,7 мин шакирд, натамам али мәктәбләрдә 346 тәләбә охујур (1973/74). Г. милли ун-тиндә (1970 илдә Либревилдә јарадылмышдыр) 600 тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Либревилдә тропик мешәчилик елми-техники мәркәзи, к.т. вә һејвандарлыг елми-тәдгигат ин-ту вә Франса елми идарәләринин бир нечә филиалы вар.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Габон мәтбуат акентлији 1961 илдә јарадылмышдыр. «Габон д'ожурдјуи» (1964), «Бјүлтен котидјен д'енформасјон» (1969), «Јунион» (1974) гәзетләри, «Журнал офисјел де ла Репјублик Габонез» (1959), «Дјалог» (1969) журналлары нәшр едилир. Радио вә телевизија органлары (Либревил) һөкумәтә мәхсусдур.

Халг сәнәти. Г.-да ағачда бәдии ојма сәнәти, фил сүмүјүндән мүхтәлиф мә'мулатлар һазырланмасы, бәдии һөрмә вә тохучулуг кениш инкишаф етмишдир. Азачыг моделләшдирилмиш зәриф ағач һејкәлчикләр, узун бојунлу баш фигурлары, үзәри мис ләвһә илә өртүлмүш орижинал ағач фигурлар («мбулу-нгуму»), Узаг Шәрг халгларынын сифәтини хатырладан мәшһур ағ маскалар һазырланыр.

Әд.: Сюрэ-Каналь Ж., Африка Западная и Центральная, пер. с франц., М., 1961; Новейшая история Африки, 2 изд., М., 1968; Зеленский Ю. И., Габон. Справочник, М., 1977.

ГА́БОР (Gabor) Деннис (Денеш) (д. 5.6.1900, Будапешт)— физик, һолографијанын баниси. Британија Крал Чәмијјәтинин үзвү (1956), Мачарыстан ЕА фәхри үзвү (1964). Нобел мүкафаты лауреаты (1971). 1927—33 илләрдә Алманијада ишләмишдир. 1934 илдә Инкилтәрәјә мүһачирәт етмиш вә 1949—67 илләрдә Лондон ун-тиндә дәрс демишдир. 1967 илдән Станфорд лабораторијасына (Колумбијададыр) рәһбәрлик едир. 1948—51 илләрдә һолографијанын үмуми нәзәријјәсини вермиш вә илк һологрaмлар алмышдыр. 1956 илдә илк һолографија микроскопуну гурашдырмышдыр. Г.-ун електроникаја, оптикаја, информасија нәзәријјәси вә рабитә нәзәријјәсинә даир әсәрләри вар.

Әсәрләри: The electron microscope, L., 1946; Electronic inventions and their impact on civilization, L., 1959; Inventing the future, L., 1963.

ГАБОРО́НЕ (Gaborone) Габеронес (Gaberones) — Ботсвананын пајтахты. Африканын ч. һиссәсиндә, ЧАР вә Мозамбик портларына кедән д.ј; үстүндәдир. Әһ. тәгр. 18,9 мин (1976). Әксәријјәти к.т. илә мәшғулдур. Тичарәт мәркәзидир. Тәјјарә мејданы вар.

ГАБРИЕ́Л (Gabriel) Жак Анж (27.10.1698, Парис—4.1.1782, Парис)—франсыз ме'мары. 18 әср классисизминин баниләриндән бири. 1742 илдән кралын биринчи ме'мары вә Ме'марлыг академијасынын президенти олмушдур. Г., јарадычылығында ме'марлыг формаларынын садәлијинә, бәзәкләрин зәрифлијинә, планлашдырманын сәмәрәлилијинә чалышмышдыр. Версалдакы Кичик Трианон сарајы (1762—64) вә Опера залы (1763—70), Парисдәки һәрби мәктәб (1751—75), шәһәр магистраллары илә әлагәләндирилән вә Сена чајына ачылан XV Лүдовик

мејданынын (индики Разылыг мејданы, 1753—75) јарадылмасы планыны вермишдир.

ГАБРОВО — Болгарыстанда шәһәр. Габрово маһалынын инз. м. Стара-Планина силсиләсинин шм. әтәкләриндә, Јантра чајы саһилиндәдир. Әһ. 90 мин (1975). Болгарыстанын мүһүм јүнкүл (тохучулуг, дәри, ајаггабы) вә машынгајырма (тохучулуг машынгајырмасы, металкәсән дәзкаһ, чиһаз) сәнајеси мәркәзидир. Јејинти вә мебел сәнајеси вар. Туризм мәркәзидир. Дүнјада јеканә сатира вә јумор музеји Г.-дадыр. Г.-да һәр ил милли јумор фестивалы кечирилир.

Г.-да кечирилән Биринчи Бејнәлхалг карикатура вә сатира мүсабигәсиндә (1973) Азәрб. рәссамларындан И. Нәчәфгулу вә П. Шандинин рәсмләри пүмајиш етдирилмиш вә диплома лајиг көрүлмүшдүр.

ГАВАЗИ ВУРУШМАСЫ—9 әсрин 20-чи илләринин сонларында Загафгазија халгларынын, хүсусән албанларын (Гафгаз) вә күрчүләрин бирләшмиш гүввәләринин әрәб гошунлары илә дөјүшү. Вурушма Кахетидә (Шәрги Күрчүстан) Гавази к. јахынлығында олмушдур. Вурушмада әрәб әмири Халид ибн Јәзидин башчылыг етдији әрәб гошуну мәғлуб едилмишди.

Әд.: Очерки истории СССР (III—IX вв.), М., 1958.

ГАВАЛ—бах *Дәф.*

ГАВАЛДАШ — Гобустанда (Азәрб. ССР) Чинкирдаг вә Бөјүкдаш әразисиндә Даш дөврүнә аид ики абидә. Бу абидәләр гаjаја јалныз ики нөгтәдә тохунмагла онун үстүндә дајанмыш ири, јасты әһәнкдашыдан ибарәтдир. Бир нөв зәрб мусиги аләти кими истифадә олунмушдур. Г.-а кичик дашла зәрбә ендирилдикдә мүхтәлиф тонлу сәсләр алыныр. Еһтимал ки, гәдим гобустанлылар Г.-дан мәрасим рәгсләринин мүшајиәт етмәк үчүн истифадә етмишләр. Гәдимдә дүнјанын башга өлкәләриндә дә дашдан чалғы аләти кими истифадә олунмасы мә'лумдур.

Әд.: Д ж а ф а р з а д е И. М., Гобустан. Наскальные изображения, Б., 1973.

ГАВАРТУ, Г а в и р т и—Азәрб.ССР-ин Мардакерт вә Ағдам р-нларында чај (Күр һөвзәси). Уз. 28 *км*, һөвзәсинин саһ. 60 *км*². Гарабағ силсиләсиндән (1300 *м* һүнд.-дән) башланыр. Әсасән, јағыш вә јералты суларла гидаланыр. Сувармада истифадә олунур. Сују Маргушеван каналына ахыдылыр.

ГАВГАМЕЛА ВУРУШМАСЫ—Месопотамијада, Ербил ш.-нин шм.-г.-индә, Гавгамела (индики Тәлл-Чәмәл к. јахынлығында) Македонијалы Искәндәрин ордусу илә Иран шаһы III Даранын ордусу арасында һәлледичи дөјүш (е.ә. 1.10.331). Бә'зи мәнбәләрдә Ербил вурушмасы да адланыр. Иранлылар македонијалыларын һәр ики чинаһына һүчум етди вә сол чинаһы јарараг дүшәркәјә тәрәф ирәлиләдиләр, лакин пијада гошуну онларын гаршысыны сахлады. Искәндәрин, әсасән, сечмә сүвариләрдән ибарәт гошуну саг чинаһдан Иран ордусунун сол чинаһына гәти зәрбә вурду; онун һүчум едән саг чинаһынын архасына чыхды. Иран ордусу гачмаға үз гојду. Бу вурушма Әһәмәниләр дөвләтинин сүгутуну сүр'әтләндирди. Г.в.-нда III Даранын ордусу тәркибиндә Мидија сатрапы Атропатын башчылыг етдији гошун һиссәләри дә иштирак етмишдир.

Әд.: Ш о ф м а н А. С., Восточная политика Александра Македонского, Казань, 1976.

ГАВИАЛ (Gavialis), г х а р и а л—тимсаһлар јарымсинфинин Gavialidae фәсиләсиндән сүрүнән һејван чинси. Һазырда Һиндистан чајларында јашајан бир нөвү—Г а н г Г.-ы (G. gangeticus) мә'лумдур; уз. 6,6 *м*-ә гәдәрдир. Башы чох енсиз вә узунсовдур. Күнүн чох һиссәсини суда кечирир. Әсасән, балыгла гидаланыр.

ГАВОТ (фр. gavotte, Прованс дилиндә gavoto, һәрфи мә'нада—Франсанын Оверн вил. сакинләри гавотларын рәгси) — гәдим франсыз халг рәгси. 16 әсрдән мә'лумдур. Г. 17 әсрдә сарај рәгси олмушдур. Сонралар бәстәкарлар (Ж. Б. Лулли, Ж. Ф. Рамо вә б.) балет вә опералары Г.-дан истифадә етмишләр. Г. мелодијалары И. С. Бах, К. Ф. Һендел вә б.-нын инструментал рәгс сүиталарына дахилдир. Мусиги өлчүсү 4/4, 2/2, темпи мүлајимдир.

ГАВРАЈЫШ—һисс үзвләринә тә'сир едән реал чисим вә һадисәләрин әламәтләринин (формасы, һәчми, рәнки вә с.) бүтөвлүкдә ин'икасындан ибарәт идрак просеси; организмин әтраф аләмә бәләдләшмәсини тә'мин едән информасијанын гәбулу вә бејиндә тәһлили просесинин мүрәккәб системи. Г. дујғу илә бирликдә һисси идракын әсасыны тәшкил едир. Г. тәфәккүрүн фәалијјәти илә дә әлагәдардыр; онун дүзкүнлүјү тәчрүбәдә јохланылыр. Објекти көрмәк, онун ајры-ајры әламәтләрини фәргләндирмәк, мә'луматы ајырмаг, онунла таныш олмаг вә образы јаратмаг Г. просесинин мәрһәләләридир. Г.-а даир елмин инкишафында философлар, астрономлар, физикләр, рәссамлар—Аристотел, Демокрит, И. Кеплер, Леонардо да Винчи, М. В. Ломоносов вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Узун мүддәт психолог вә физиологларын диггәти бу вә ја дикәр објектив тә'сирдән доған сенсор (һисси) еффектләрин өјрәнилмәси үзәриндә чәмләшмишди, Г. просесинин өзү исә тәдгигатдан кәнарда галырды. Бу сәһв методолокија сенсуализмә әсасланырды. Диалектик материализм мөвгејиндән чыхыш едән совет психологлары Г.-ы гавранылан објектин тәдгигинә вә онун сурәтинин јарадылмасына јөнәлдилмиш психи һадисә кими өјрәнирләр. Г. инсанын кечмиш фәалијјәтиндән, психи һәјатынын үмуми мәзмунундан асылыдыр. Бу асылылыға апперсепсија дејилир. Г.-ын әсас хүсусијјәтләри онун тамлығы, сечичилији, мә'налылығы, сабитлијидир. Г.-ын тамлығы објектин бүтөв сурәтинин јаранмасындан ибарәтдир. Чисим вә һадисәләр бир-бириндән тәчрид едилмиш һалда мөвчуд олмадығы кими, Г.-да онларын ин'икасы да тәкликдә баш вермир. Лакин онларын бир гисми индики анда даһа ајдын, габарыг, башга гисми исә арха планда, бир гәдәр тутгун шәкилдә әкс олунур. Биринчиләр Г.-ын објектини, икинчиләр исә фонуну тәшкил едир. Објектин фондан сечилмәси гавранылан әшјаны даһа әтрафлы өјрәнмәк үчүн әсас шәртдир. Г.-да објект вә фон өз јерини дәјишә билир. Дујғуларын Г.-да бир сурәт тәшкил етмәси кечмиш тәчрүбәдән, психиканын сечичилик хассәсиндән асылыдыр. Әшјанын ин'икасында һансы һисс үзвү үстүн мөвге тутурса, Г. да буна ујғун нөвдә олур: көрмә, ешитмә, һәрәкәт, ламисә вә с. Мәкан вә заман Г.-ын мүрәккәб нөвләридир. Мәкан Г.-ы әшјаларын бөјүклүјү, формасы, һәчми, узаг вә јахынлығынын, заман Г.-ы исә һадисәләрин ардычыллыг вә мүддәтинин ин'икасындан ибарәтдир. Г. һисси идракын дујғуја нисбәтән јүксәк вә мүрәккәб мәрһәләсидир. Г.-ын физиолоsurvival әсасы мүрәккәб (комплекс) гычыгландырычыларын вә онлар арасындакы мүнасибәтин јаратдығы шәрти рефлексләр системидир. Г. ихтијари вә гејри-ихтијари дә олур. Ихтијари Г.-ын хүсуси формасы мүшаһидәдир (бах *Мүшаһидәчилик*). Тәһриф олунмуш Г.-а иллүзија дејилир. 20 әсрин 60-чы илләриндән Г.-ы мүхтәлиф елм саһәләри өјрәнир. Ресепторларын анатомик-морфоложи, биофизики, електрофизиоложи хүсусијјәтләри тәдгиг едилир. Г. нејрон, психофизиоложи, сосиал-психоложи бахымдан да өјрәнилир. Кибернетика вә бионикада һисс үзвләринин илини тәглид едән техники гурғу јаратмаг үчүн чохлу тәдгигат апарылыр. Лакин индијәдәк апарылмыш тәдгигатларын нәтичәсини үмумиләшдирән ваһид Г. нәзәријјәси јарадылмамышдыр. Г.-ын өјрәнилмәсинин естетика, педагокика, идман вә с. саһәләр үчүн мүһүм әһәмијјәти вар.

Әд.: А н а н ь е в Б. Г., Психология чувственного познания, М., 1960; Л е о н т ь е в А. Н., Проблемы развития психики, М., 1965; Восприятие и действие, М., 1967; З и н ч е н к о В. И. и В е р г и л е с Н. Ю., Формирование зрительного образа, М., 1969.

ГАВРИЛОВ Васили Михајлович (д. 6.1.1916, Бакы)—Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәһрәманы, исте'фада олан баш сержант. Шөһрәт орденинин һәр үч дәрәчәси илә тәлтиф олунмушдур. 1941 илдән Совет Ордусунда хидмәт етмишдир. Шимали Гафгаз вә Украјнанын азад едилмәси уғрунда дөјүшләрдә икидлик көстәрмишдир. 1945 илдә ордудан тәрхис едилмишдир. 1942 илдән «Ленинефт» нефт вә газчыхарма идарәсиндә ишләјир.

Әд.: П р о в а л и н с к и й М. М., Кавалеры солдатского ордена, Б., 1975.

ГАВРИЛОВ-ЈАМ—РСФСР Јарославл вил.-ндә шәһәр. Гаврилов-Јам р-нунун мәркәзи. Которосл чајы (Волганын голу) саһилиндәдир. Д.ј. ст. Кәтан комбинаты, јејинти сәнајеси, тохучулуг техникуму вар.

ГАГАНОВА Валентина Ивановна (д. 3.1.1932, Калинин вил.-нин Тсирибухова к.)—истеһсалат габагчылы. Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1959). 1957 илдән Сов.ИКП үзвү. Вышневолотск (РСФСР, Калинин вил.) памбыг парча комбинатынын техники шө'бәсиндә мүһәндис ишләјир. Онун рәһбәрлији алтында керидә галан үч бригада коммунист әмәји бригадасы адыны алмышдыр (1958—62). ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты ол-

Г. Г. Гагарин. «Шамахы рәггасәләри». 1840-чы илләр.

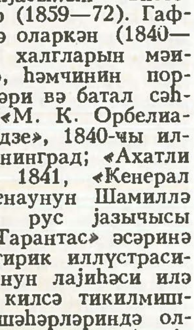
муш, Сов.ИКП 22 вә 23-чү гурултајларында Сов.ИКП МК үзвү сечилмишдир. Ленин ордени, Октјабр Ингилабы ордени вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

ГАГА́РИН Григори Григорјевич (11. 5.1810, Петербург—30.1.1893, Франса, Шателро)—рус рәссамы, инчәсәнәт тәдгигатчысы. Ромада К. П. Брјуллловдан дәрс алмышдыр. Петербург Рәссамлыг Академијасынын витсе-президенти олмушдур (1859—72). Гафгазда һәрби хидмәтдә оларкән (1840—50) бурада јашајан халгларын мәишәтинә аид таблолар, һәмчинин портрет, мәнзәрә рәсмләри вә батал сәһнәләри чәкмишдир («М. К. Орбелиани», «Д. А. Чавчавадзе», 1840-чы илләр, Рус музеји, Ленинград; «Ахатли әтрафында дөјүш», 1841, «Кенерал Клјукке фон Клјукенаунун Шамиллә көрүшү», 1849). Г. рус јазычысы В. А. Соллогубун «Тарантас» әсәринә (1845 ил нәшри) сатирик иллүстрасијалар чәкмишдир. Онун лајиһәси илә Гафгазда бир сыра килсә тикилмишдир. Г. Азәрб.-ын шәһәрләриндә олмуш, «Шамахы рәггасәләри», «А. А. Бакыхановун портрети» (тамамланмамышдыр) вә с. рәсмләр, һәмчинин Азәрб. ме'марлыг абидәләрини тәсвир едән әсәрләр чәкмишдир.

Әсәри: Собрание византийских, грузинских и древне-русских орнаментов и памятников архитектуры. Серия 1—3, СПБ, 1897—1903.

Әд.: Савинов А. Н., Г. Г. Гагарин. В кн.: Русское искусство... Первая половина XIX века, М., 1954; Керимов К., Азербайджан в произведениях русских художников, «Искусство Азербайджана», т. 6, Б., 1959.

ГАГА́РИН Јури Алексејевич (9.3. 1934, Смоленск вил., Гжатск р-ну, Клушино к. јахынлығында—27.3.1968, Владимир вил., Киржачск р-ну, Новосјолово к.) — ССРИ тәјјарәчи-космонавты, дүнјада илк космонавт, полковник, Совет Иттифагы Гәһрәманы (1961), Астронавтика вә Космик Фәзанын Тәдгиги үзрә Бејнәлхалг Академијанын фәхри үзвү (1966). 1960 илдән Сов.ИКП үзвү. Колхозчу аиләсиндә доғулмушдур. 1960 илдә космонавтлар дәстәсинә гәбул едилмишдир. Сәнәт мәктәбини (Лјуберцы ш.; 1951), Саратов сәнаје техникумуну (1955; тәләбә икән һәм дә Саратов аероклубунда курсу), тәјјарәчиләр һазырлајан Чкалов ад. I һәрби-авиасија сәнәт мәктәбини (1957) вә Н. Ј. Жуковски ад. Москва һәрби-һава Мүһәндисләри Академијасыны битирмишдир (1968). 1957 илдән Гырмызы Бајраглы Шимал Донанмасынын авиасија һиссәләриндә гырычы-тәјјарәчи кими хидмәт етмишдир. «Восток» кәмисиндә космоса учмуш (12.4.1961), Јер әтрафына 1 саат 48 дәгигә дөвр едиб кери гајытмышдыр.

Тәјјарәдә тә'лим учушу заманы гәза нәтичәсиндә һәлак олмушдур. Москвада Гызыл мејданда дәфн едилмишдир. Хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн Смоленск вил.-нин Гжатск ш. вә Гжатск р-ну, Гырмызы Бајраг орденли Кутузов ад. һәрби-һава Академијасы, Ајын арха тәрәфиндәки кратерләрдән бири Г.-ин шәрәфинә адландырылмышдыр. Бакыда мәркәзи пионерләр сарајы Г. адынадыр. Бакынын 26 Бакы комиссары ад. р-ну Москванын Гагарин р-ну илә јарышыр. Бејнәлхалг Авиасија Федерасијасы Ј. А. Гагарин ад. гызыл медал тә'сис етмишдир (1968). Медал һәр ил космик фәзанын инсан тәрәфиндән динч мәгсәдләрлә мәнимсәнилмәси саһәсиндә ән јүксәк нәтичәләр көстәрмиш тәјјарәчи-космонавтлара (вә ја астронавтлара) верилир. Илк дәфә бу медалла К. Т. Береговој тәлтиф олунмушдур (1969). ССРИ Али Советинин (6—7-чи чағырыш) депутаты олмуш, ҮИЛККИ-нин 14—15-чи гурултајларында ҮИЛККИ МК-ја үзв сечилмишдир. Г. бир сыра социалист өлкәсинин гәһрәманыдыр. Ленин ордени вә харичи дөвләтләрин јүксәк мүкафатлары илә тәлтиф олунмушдур.

Әсәрләри: Психология и космос, М., 1968 (В. И. Лебедевлә бирликдә); Есть пламя! М., 1968; Дорога в космос, М., 1969.

Әд.: Первый полет человека в космос, М., 1961; Советский человек в космосе, М., 1961; Утро космической эры, М., 1961; Каманин Н. П., Первый гражданин Вселенной, М., 1962; Борзенко С. А. и Денисов Н. Н., Первый космонавт, М., 1969; Гагарин в Оренбурге (сост. А. Лазукин и А. Чернов), Южно-Уральск, 1975; Гагарин. Фотоальбом, М., 1976.

ГАГА́РИН (1968 илэдәк Гжатск)— РСФСР-ин Смоленск вил.-ндә шәһәр. Гагарин р-нунун мәркәзи. Гжат чајы саһилиндәдир. Москва—Минск хәттиндә д.ј. ст. Москва телевизор вә «Електросвет» з-дларынын филиаллары, кәтан, кәрпич з-длары, тикиш вә мебел ф-кләри, сүд консерви комбинаты, зоо-бајтарлыг техникуму, педагожи мәктәб, өлкәшүнаслыг музеји, дүнјада илк космонавт Ј. А. *Гагаринин* хатирә музеји вар. Ј. А. Гагаринин шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГАГА́РИНО — Липетск вил.-нин (РСФСР) Гагарино к. јахынлығында, Донун сол саһилиндә јухары Палеолит дөврүнә аид дүшәркә. ССРИ әразисиндә Палеолитә даир јарымгазма ев илк дәфә Г.-да ашкар едилмишдир (1926). Г.-дан чахмагдашы вә сүмүкдән һазырланмыш аләтләр, мамонт дишиндән дүзәлдилмиш чылпаг гадын фигурлары, мамонт, Сибир кәркәданы, түлкү вә с. һејван сүмүкләри тапылмышдыр.

Әд.: Тарасов Л. М., Палеолитическая стоянка Гагарино, МИА СССР, М.—Л., 1965, № 131.

ГАГА́РКА (Alca torda)— тәмизчикимиләр дәстәсиндән дәниз гушу. Уз. 41—48 *см*, чәкиси 520—900 *г*-дыр. Бели гара-гонур, гарны ағ ләләклә өртүлүдүр. Димдиji енинә ағ золаглы вә дикдир. Јахшы үзүр. Атлантик океанынын шм. һиссәсиндә јајылмышдыр. ССРИ-дә Ағ дәниз, Баренс дәнизи саһилләриндә, надир һалларда Ладога көлүндә тәсадүф едилир. Саһилә јахын гајалыгларда дүзәлтдији јуваја 1 јумурта гојур. Хырда балыгларла гидаланыр.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970.

ГАГА́РЛАР (Gaviidae)— гагаркимиләр дәстәсиндән гуш фәсиләси. Ири су гушларыдыр. Чәкиси 1,2—4,5 *кг*-дыр. Ганадлары енсиз вә ити, гујруғу гыса, димдији дүз, ити вә күчлүдүр. Гарын тәрәфи ағ, бели ағ халлы, гара, јахуд бозумтул-гонурдур. Габаг бармаглары арасында үзмә пәрдәси вар. Јахшы үзән вә суја баш вуран гушдур.

Авропа, Асија вә Американын тундра вә мешә зонасында јајылмышдыр; һәмчинин Асијанын чөл көлләриндә вә Чәнуби Сибирин јүксәк дағларында јашајыр. ССРИ-дә 3 нөвү јајылмышдыр. Азәрб.ССР-дә гышда гырмызыдөш гагара (G. stellata) вә гарадөш гагара (G. arctica) тәсадүф едилир. Балыгла гидаланыр. Ширин сулу көлләрин саһилләриндәки јувасына зејтуну-боз рәнкли чилли 1—2, бә'зән 3 јумурта гојур. Дәрисиндән гуш «хәзи» һазырланыр.

ГАГА́Т (јун. gagátes—гара кәһраба, шәвә; гәдим Ликидада Гагај ш.-нин адындан)— даш көмүрүн түнд-гара рәнкли, тутгун парылтылы, өзлү нөвү. Сәртлији 3—3,5, сыхлығы тәгр. 1300—1400 $кг/м^3$-дир. Әмәлә кәлмәси Мезозој вә Кајнозој чөкүнтүләриндәки дәниз лилләриндә көмүлмүш одунчағын метаморфизләшмәси илә әлагәләндирилир. Гумдашыларда, мергелләрдә, һәмчинин даш көмүр вә гонур көмүрүн зәиф метаморфизләшмиш лајларында јығымлар, парчалар вә с. шәкилдә раст кәлир. Г. асан е'мал олунур, јахшы пардахланыр. Хырда зәркәрлик мә'мулаты (хүсуси-

лә Шәрг өлкәләриндә), мунҹуг вә с. һазырланмасында истифадә едилир.

ГАГА́УЗ ДИЛИ — *гагаузларын* дили. Түрк дилләринин ҹ.-г., јахуд оғуз групуна дахилдир. Бу дилдә 152 мин адам данышыр (1970). 2 әсас диалекти (мәркәз вә ҹ.) вар. Тәкрарланан узун саитләрин мөвҹудлуғу, сөзүн әввәлиндә кәлән јухары вә орта дамаг саитләринин дифтонглашмасы вә јотлашмасы, ҹүмләдә сөз сырасынын сәрбәстлији, инкишаф етмиш бағлајыҹы әлагәси вә с. Г.д.-нин башлыҹа хүсусијјәтләридир. Әдәби дил мәркәз диалектинә әсасланыр. ССРИ-дә јашајан гагаузларын рус графикасы әсасында әлифбасы јарадылмышдыр (1957).

Әд.: Зејналов Ф., Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, һ. 1—2, Б., 1974—75; Покровская Л. А., Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология, М., 1964; Языки народов СССР, т. 2; Тюркские языки, М., 1966.

ГАГАУЗ ӘДӘБИЈЈАТЫ — *гагаузларын* әдәбијјаты. Гагауз фолклору нағыл, әфсанә, аталар сөзү, зәрби-мәсәл, Хоҹа Нәсрәддинин ады илә бағлы ләтифәләр, хүсусилә түркү вә мани кими халг ше'р формалары илә зәнкиндир. «Короғлу» дастанынын ајры-ајры голларына да тәсадүф едилир. Јазылы әдәбијјат гагауз әлифбасы гәбул олундугдан сонра (1957) инкишафа башламышдыр. Мүасир гагауз шаир вә јазычыларынын әсәрләриндә (М. Арабаҹынын «Бизим Друми» поемасы, Н. Танасоғлунун «Буҹаг, Буҹаг...» һекајә китабы, Д. Танасоғлунун «Чал, түркүм», «Хошлуг», Д. Гарачобанын «Илк сөз», «Хошбәхтлик», С. Гуруоғлунун «Бир гуҹаг күнәш» ше'р китаблары вә с.) јени һәјат, В. И. Ленин, Коммунист партијасы, совет адамларынын әмәк гәһрәманлығы, халглар достлуғу тәрәннүм олунур. Гагауз әдәбијјатынын бә'зи нүмунәләри Азәрб. дилинә тәрҹүмә едилмишдир.

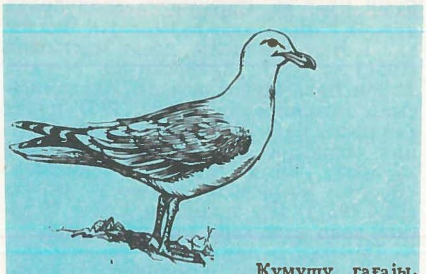
ГАГАУЗЛАР—әсасән, Молд.ССР вә УССР-дә, гисмән Шимали Гафгаз вә Газах.ССР-дә, һабелә Болгарыстанда, Румынијада јашајан түркдилли халг. ССРИ-дә 157 мин (1970), хариҹдә 5 мин нәфәрдир (1970). *Гагауз дилиндә* данышырлар. Тәдгигатчыларын әксәријјәти Г.-ы оғузларын нәсилләри, бә'зиси исә түркләшмиш болгарлар һесаб едир. 7 әсрдә оғузларын Гара дәнизин г. саһилиндә мәскән салараг, сонралар христианлығы гәбул етмәси һаггында мә'лумат вар; бә'зи тәдгигатчылар бунларын нәсилләрини «көј оғуз» адландырыр вә «гагауз» адынын да бурадан јарандығыны көстәрирләр. Г.-ын чоху, әсасән, 19 әсрин әввәлиндә Османлы зүлмүндән јаха гуртармаг үчүн Болгарыстанын шм.-ш.-индән Русијаја көчмүшдүр. Г. болгар мәдәнијјәтинин бә'зи үнсүрләрини гәбул етмишләр. Г.-ын индики мәдәнијјәти әтраф әһалинин мәдәнијјәтинә јахындыр. Г. әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олур, сәнаје саһәсиндә чалышырлар. Диндарлары православдыр.

Әд.: Народы Европейской части СССР, т. 2, М., 1964.

ГА́ГРА (1948 иләдәк Г а г р ы)—Абх. МССР-дә шәһәр зонасы. 1974 илдә кечмиш Гагра ш.-нә Гагра р-ну әразисинин бирләшдирилмәси нәтиҹәсиндә јарадылмышдыр. Саһ. 0,77 мин *км*². Әһ. 66 мин (1976). Г. шәһәр зонасы, әсасән к.т. р-нудур. К.т.-нын әсас саһәләри түтүнчүлүк, ситрус биткичилији вә һејвандарлыгдыр. Зонада 15 сәнаје вә 8 тикинти мүәссисәси (чынгыл, балыг, түтүн-ферментасија, шәраб, консерв з-длары, ағаҹ е'малы вә евтикмә комбинатлары вә с.) вар. Дәнизкәнары иглим курортудур. Иглими рүтубәтли субтропикдир. Г. шәһәр зонасындакы 11 санаторија (ганазлығы, үрәк-дамар вә с. хәстәликләр үзрә), 9 истираһәт еви, 19 пансионатда илдә 170 миндән чох адам истираһәт едир вә мүалиҹә олунур.

ГА́ГРА СИЛСИЛӘСИ — Бөјүк Гафгазын ҹ. јамаҹында, Псоу вә Бзыб чајлары арасында дағ силсиләси. Абх. МССР әразисиндәдир. Һүнд. 3256 *м*-ә (Акепста д.) чатыр. Әсасән, әһәнкдашыдан ибарәтдир. Жвава-Квара, Јупшара вә б. чајлар Г.с.-ни кәсәрәк, дәрин канјонвары дәрәләр әмәлә кәтирир. Енлијарпаглы вә ијнәјарпаглы мешәләр, даһа јухарыларда исә субалп вә алп чәмәнләри вар. Бзыб, Јупшара вә Кега чајларынын дәрәси бојунча Ритса көлүнәдәк автомобил јолу узаныр.

ГАҒАЈЫЛАР (Laridae)—гушлар дәстәсинин бир фәсиләси. Уз. 20—75 *см*, чәкиси 50 *г*-дан 2,5 *кг*-а гәдәр олур. Ганадлары узун, ајаглары гысадыр; габаг бармаглары үзмә пәрдәси илә бирләшмишдир. Димдији гүввәтли вә уҹу әјридир. Јахшы үзүр вә кәзир. Бүтүн гитәләрдә јајылмышдыр. 82 нөвдә: ССРИ-дә 35, Азәрб.ССР-дә исә 14 нөвүнә тәсадүф едилир. Дәниз вә чај саһилләриндә колонијаларла јашајыр. Јуваја 2—4 јумурта гојур. Хырда балыгларла, сичан, чәјирткә вә һәшәратларла гидаланыр. Јумуртасындан вә ләләјиндән истифадә едилир. К.т.-на фајда верән гушлардыр. Азәрб.ССР-дә кениш јајылмыш к ү м ү ш ү г а ғ а ј ы (Larus argentatus) отураг гушдур.

Күмүшү гағајы.

ГАҒАРТСИ — Азәрб.ССР Мартуни р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә, Мартуни—Степанакерт шосе јолу кәнарында, Хонашен чајынын саһилиндә, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 329 (1976); һејвандарлыг, тахылчылыг, үзүмчүлүк вә бағчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, тибб мәнтәгәси, автомат телефон ст. вар.

ГАДАГЧИЈА́Н Семјон Богданович (д.14.2.1886, Јелизаветпол, индики Кировабад)—Азәрб.-да Совет һакимијјәти уғрунда мүбариз. 1905 илин сентјабрындан Сов.ИКП үзвү. 1900 илдә Бакыја кәлиб, харратлыг е'малатханасында ишләмишдир. Ингилаби әдәбијјат, интибаһнамәләр јајылмасында иштирак етмишдир. Феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән сонра Бакы Комитәси Г.-ы Кәнҹәјә көндәрмишди. Сонра Бакыја гајыдараг Гызыл гвардија гәраркаһында чалышмыш, Азәрб. вә Дағыстанда әксингилабчылара гаршы вурушмушдур. 1921 илдән Ермәнистанда мәс'ул совет вә тәсәррүфат ишләриндә чалышмышдыр. 1934 илдән Азәрб.-да ишләмишдир. 1965 илдән Иттифаг әһәмијјәтли фәрди пенсијачыдыр. АКП 29-ҹу гурултајынын нүмајәндәси олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы, Халглар достлуғу орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

ГАДА́СКИН Даниил Давидович (1878, Бердјанск ш.—20.8.1923, Бакы)—совет кимјачысы, технолог. 1913—20 илләрдә Бакы нефт е'малы з-дларында лабораторија мүдири олмушдур. 1920 илдә Азәрб. Политехник Ин-тунун (индики М. Әзизбәјов ад. АзНКИ) јарадылмасында иштирак етмиш, һәмин ин-тун үзви кимја вә нефт технолокијасы кафедрасынын мүдири вә проф. олмушдур. Г. нефтин деструктив дистилләси, памбыг јағынын һидрокенләшдирилмәси, нафтен туршуларындан сабун алынмасы вә с. просесләри тәдгиг етмишдир. Онун тәклиф етдији апарат (Г. апараты) әсасында Бакынын илк нефтајырма з-дларында бир нечә ректификасија гурғусу тикилмишди.

ГАДЫН ӘМӘЈИ—иҹтимаи истеһсал просесиндә гадынларын иштиракы. Характери ҹәмијјәтин иҹтимаи-игтисади гурулушу илә мүәјјән олунур. Синифли ҹәмијјәтин инкишафынын илк мәрһәләләриндә Г.ә. бир нөв «ев» характери алмыш вә ибтидаи иҹма гурулушу дөврүндәки иҹтимаи әһәмијјәтини итирмишди. Бу да гадыны аиләдәки үстүн мөвгејиндән мәһрум етмишди. Гадын әринин гулуна чеврилмиш вә игтисади ҹәһәтдән тамамилә ондан асылы олмушдур. Ҹәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы, шәһәрләрин артмасы вә мүбадиләнин кенишләнмәси просесиндә гадын мадди сәрвәтләр истеһсалында иштирак етмәјә башламышдыр, анҹаг онун әмәји јүз илләр әрзиндә, әсасән, хүсуси вә «ев» характериндә олмушдур. Капитализм дөврүндә гадын фәал сурәтдә истеһсала ҹәлб олунмуш, әмәји бөјүк иҹтимаи әһәмијјәт кәсб етмишдир. Империализм дөврүндә Г.ә.-нин кениш јајылмасы просеси күҹләнир, иҹтимаи истеһсалда чалышан гадынларын сајы артыр. Гадынлар дүнја ишчи гүввәсинин 1/3-ини (1975 илдә 562 млн. нәфәр) вә әмәк еһтијаты потенсиалына көрә исә тәгр. јарысыны, бир чох өлкәдә исә даһа чох һиссәсини тәшкил едирләр. Г.ә.-ндән истифадәнин артмасы илә әлагәдар онун структуру вә гадынларын ихтисаслашма дәрәҹәси дә дәјишмишдир. Г.ә.-нин јени истеһсал саһәләриндә (електроника, електротехника, машынгајырма, металлуркија, кимја, радио-телевизија сәнајеси) тәтбиги кенишләнир. Лакин, бир гајда олараг, ишләјән гадынларын әсас һиссәси ашағы ихтисаслы ишләри јеринә јетирир. Мәс., АБШ-да ишләјән гадынларын 2/3-си хидмәт саһәсиндә, о ҹүмләдән ев хидмәтчиси кими ишләрдә чалышыр; һәкимләрин 7%-и, педагогларын тәгр. 20%-и, мүһәндисләрин 1%-и гадындыр.

Капиталист өлкәләриндә әмәк мүнасибәтләриндә гадынла кишинин һүгуг бәрабәрлији принсипи гануниләшдирилсә дә, тәчрүбәдә ишә гәбул заманы, әмәјин өдәнилмәси, тәһсил. ичтимаи тә'минат мәсәләләриндә гадынла кишинин бәрабәрлији һаггында ганун кобудчасына позулур. Бу өлкәләрдә гадын вә кишиләрин бәрабәр әмәјинин бәрабәр өдәнилмәси бу вә ја башга формада позулур. Һәтта сәнаје чәһәтдән инкишаф етмиш бир чох өлкәдә белә, гадынларын әмәк һаггы кишиләрин әмәк һаггынын (ејни иш вахтына көрә) јалныз 50—80%-ини (АБШ-да 57%, Б. Британијада 55,5%) тәшкил едир (1975). Киши вә гадын әмәјинин өдәнилмәсиндәки бу фәрг һәр ил АБШ инһисарларына 63 млрд. доллар, АФР инһисарларына 10 млрд. марка кәлир көтүрмәјә имкан верир.

Беләликлә, капитализмдә гадынларын истеһсалата күтләви чәлб едилмәси онларын сијаси вә игтисади гејри-бәрабәрлијини. арадан галдырмыр.

Капиталист истеһсалында гадын иш гүввәсиндән истифадәнин зиддијјәтли характери бир дә бунунла тәзаһүр олунур ки, гадын ишчиләрин артмасы илә јанашы ишсиз гадынларын сајы да артыр. АБШ-да бүтүн ишсизләрин 55,2%-ини, Франсада 50,7%-ини, Белчикада 50,4%-ини там ишсиз гадынлар тәшкил едир (1975).

Капиталист өлкәләринин коммунист вә фәһлә партијалары, мүтәрәгги һәмкарлар иттифаглары вә гадын тәшкилатлары өз програмларына Г.ә.-нин нормал шәраитинин, онун мүһафизәсинин јарадылмасы, зәһмәткеш гадынларын ајры-сечкилијинин һәр чүр формаларынын ләғви һаггында тәләбләр дахил едирләр.

Маркс вә Енкелс гадынларын ичтимаи истеһсалда иштиракынын мүтәрәггилијини һәмишә гејд етмишләр; белә ки, гадынын истеһсала чәлб едилмәси ону аиләнин мәһдуд даирәсиндән ајырыр, аиләдә она игтисади мүстәгиллик верир, ону ичтимаи-сијаси һәјата чәлб едир, онда синфи шүуру ојадыр. Бунунла белә, онлар капитализм шәраитиндә Г.ә.-нин истисмарыны ифша етмиш вә гадынын там бәрабәрлијинин тә'мин олунмасыны јалныз үмуми ичтимаи шәраитин дәјишмәси, сосиалист ичтимаи мүнасибәтләринин гәләбәси илә мүмкүн һесаб етмишләр. В. И. Ленин Марксын белә бир мүддәасыны инкишаф етдирмишдир ки, гадынын ағыр вә алчалдычы вәзијјәтинин ләғви капитализм гурулушуну мәһв етмәдән мүмкүн дејил. «... Башлыча аддым торпаг, фабрикләр вә заводлар үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәсидир. Бунунла вә анчаг бунунла гадыны тамамилә вә һәгигәтән азад етмәк үчүн ...јол ачылыр» (Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 166).

С С Р И-дә г а д ы н ә м ә ј и. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы истеһсал васитәләри үзәриндә хүсуси мүлкијјәти ләғв едәрәк, зәһмәткеш гадыны ајры-сечкилијин формаларындан азад етди. Совет дөвләти *гадын мәсәләсини*, о чүмләдән ичтимаи истеһсалда Г.ә. проблемини гәти һәлл етмишдир. Г.ә. истәр кәмијјәтчә вә истәрсә дә кејфијјәтчә хејли артмыш вә гадынларын истеһсалата чәлб едилмәси илә бәрабәр онларын ихтисасы јүксәлмиш, ана вә көрпәләрин мүһафизәси системи кениш тәшкил едилмишдир. Пенсија тә'минаты мәсәләләриндә гадынлара мүәјјән күзәштләр олунур: онларын гочалығa көрә пенсијаја иш стажы 20 илдән аз олмамагла (кишиләр үчүн 25 ил) 55 јашындан (кишиләр 60) чыхмаг һүгугу вар. Сәнајенин бә'зи саһәләриндә ишләјән гадынлар, һабелә *чохушаглы аналар* үчүн әлавә күзәштләр мүәјјән едилмишдир. 1975 илдә ССРИ-дә фәһлә вә гуллугчуларын 51%-ини (Азәрб. ССР-дә 42,5%-ини), колхозчуларын 48%-ини (Азәрб.ССР- дә 48,4%-ини), бүтүн мүтәхәссисләрин 59%-ини (Азәрб. ССР-дә 41,9%-ини), елми ишчиләрин 48% нии (Азәрб.ССР-дә 36,4%-ини), бүтүн сәнаје ишчиләринин 49%-ини (Азәрб.ССР-дә 44,4%-ини), тикинти ишчиләринин 28%-ини (Азәрб.ССР-дә 14,4%-ини), идарә апаратынын 65%-ини (Азәрб.ССР-дә 45,8%-ини), маариф вә мәдәнијјәт ишчиләринин 72%-ини (Азәрб.ССР-дә 49,8%-ини) гадынлар тәшкил етмишләр. Г.ә.-нин кејфијјәтинин белә артмасы просеси дикәр сосиалист өлкәләриндә дә мүшаһидә едилир. Сов.ИКП Програмы гадынларын кифајәт гәдәр әмәк һаггы ала биләчәк нисбәтән даһа јүнкүл ишлә тә'мин олунмасыны, мәишәтдә гадынларын гејри-бәрабәрлији илә әлагәдар олан кечмишин галыгларынын ләғвини нәзәрдә тутур.

Совет әмәк вә к-з ганунверичилији гадынларын әмәјини тәнзимләшдирән заман онларын организмләринин физиоложи хүсусијјәтләрини, ана вә ушагларын мүһафизәсинин зәрурилијини нәзәрә алыр. Г.ә.-ндән ағыр ишләрдә вә зәрәрли әмәк шәраити олан ишләрдә (хүсуси сијаһыја көрә), әксәр јералты ишләрдә истифадә гадаған едилир, гадынларын ағыр шеј дашыма нормалары мәһдудлашдырылыр, к.т.-нда тракторчу, механизатор гадынлар, һабелә јүк автомобили сүрән гадынлар үчүн күзәштли әмәк шәраити нәзәрдә тутулур вә с. Һамилә гадынлар вә сүдәмәр ушаглары олан аналар үчүн әмәјин мүһафизәси үзрә әлавә тә'минат мүәјјән олунмушдур. Гадын вә кишинин бәрабәр һүгугу принсипи ССРИ Конститусијасында, Азәрб.ССР Конститусијасында ганунла тәсбит едилмишдир. Сосиализмдә гадын үчүн әмәк мә'нәви јүксәлишин, вәтәндашлыг вә сијаси шүурун, гадынын шәхсијјәт кими формалашмасынын мүһүм амилидир. Совет гадынларынын коммунизм гуручулуғунда фәал иштиракыны Сов.ИКП-нин 25-чи гурултајы јүксәк гијмәтләндирмишдир. 1977 илдә үмумхалг мүзакирәсинә верилмиш ССРИ-нин јени Конститусијасынын лајиһәсиндә гадынларын истеһсалатда иштиракыны даһа да кениш тә'мин етмәк мәгсәдилә ушаг тәрбијә очаглары шәбәкәсини кенишләндирмәк вә ону инкишаф етдирмәк, мәишәт хидмәтини вә ичтимаи иашәни тәшкил етмәк вә тәкмилләшдирмәк вә с. нәзәрдә тутулмушдур.

В. И. Ленин фәһлә гадынлар һәрәкатынын башлыча вәзифәси һаггында данышараг көстәрирди ки, «гадыны ичтимаи-мәһсулдар әмәјә чәлб етмәк, ону «ев көләлијиндән» хилас етмәк, ону даим вә тамамилә мәтбәх вә ушаг отағына табе олмаг кими күтләшдиричи вә алчалдычы бир шәраитдән азад етмәк лазымдыр—башлыча вәзифә мәһз будур. Бу—ичтимаи гајдаларын да, вәрдишләрин дә көкүндән дәјишдирилмәсини тәләб едән узун бир мүбаризәдир. Лакин бу мүбаризә коммунизмин там гәләбәси илә гуртарачагдыр» (јенә орада, ч. 30, сәһ. 419).

Әд.: М а р к с К., Капитал, ч. 1, Б., 1969; М а р к с К., Е н к е л с Ф., Сечилмиш әсәрләри; ч. 2, сәһ. 312; Л е н и н В. И., Әсәрләри, ч. 30, сәһ. 28; Б р е ж н е в Л. И., Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы Конститусијасынын лајиһәси һаггында, Сов.ИКП МК-нын Мај пленумунда мә'рузәси, Б., 1977; М у р а д о в Ш. М., Азәрбајчан ССР-дә гадын әмәк еһтијатларындан истифадәнин ичтимаи-игтисади проблемләри, Б., 1974; С ю л л е р о Э., История и социология женского труда, М., 1973; Ю к З. М., Женский труд и семья, Минск, 1975; «Курьер», 1975, апрел; Ш и ш к а н Н. М., Труд женщин в условиях развитого социализма, Кишинев, 1975; К о т л я р А. Э., Т у р ч а н и н о в а С. Я., Занятость женщин в производстве (статистико-социологический очерк). М., 1975; М и х а й л ю к В. Б., Социально-экономические проблемы женского труда, «Вопросы экономики», 1976, № 3.

ГАДЫН МӘСӘЛӘСИ—гадынын чәмијјәтдә вә аиләдә вәзијјәти, ана вә ушаг мүһафизәси, гадынын истисмардан азад едилмәси мәсәләләрини әһатә едән ичтимаи проблемләр комплекси. Марксист-ленинчи анлајышда Г.м. сосиалист ингилабынын гәләбәси вә коммунизм чәмијјәтинин гурулмасынын шәртләри һаггында мәсәләнин бир һиссәсидир. «Ана һүгугунун девриләси г а д ы н ч и н с и н и н ү м у м д ү н ј а т а р и х и м ә ғ л у б и ј ј ә т и иди» (Е н к е л с Ф., бах Маркс К., Енкелс Ф., Сечилмиш әсәрләри, ч. 2, сәһ. 214). Гадынын аиләдә вә чәмијјәтдә һүгугсуз вәзијјәти вә бунун дин тәрәфиндән әсасландырылмасы бүтүн синифли антагонист формасијалар үчүн характерикдир. Капитализм муздлу гадын әмәјини ичтимаи истеһсала даһа чох чәлб етмәк үчүн шәраит јаратды, лакин әмәк һаггы саһәсиндә гадына гаршы ајры-сечкилији, әввәлләр олдуғу кими аиләдә онун асылылығыны, ичтимаи вә мәдәни чәһәтдән көлә вәзијјәтини сахлады вә үмуми ичтимаи мәсәләни вә хүсусән фәһлә мәсәләсинин ајрылмаз һиссәси олан Г.м.-ни төрәтди. «... бәшәријјәтин јарысыны тәшкил едән гадынлар капитализм шәраитиндә икигат зүлм алтындадыр. Капитал фәһлә гадыны вә кәндли гадыны зүлм алтында сахлајыр вә бундан әлавә, онлар һәтта ән демократик буржуа республикаларында да, әввәлән, там һүгуглу дејилдирләр, чүнки ганун онлара кишиләрлә бәрабәр һүгуг вермир; икинчиси вә башлычасы—гадынлар «ев көләлијиндә», «ев көләси олараг» галырлар вә ән хырда, ән фәрәһсиз, ән ағыр, адамы тамамилә күтләшдирән мәтбәх иши вә үмумијјәтлә тәнһа ев-аилә тәсәррүфаты онлары әзир» (В. И. Ленин, Әсәрләри, ч. 32, сәһ. 165—166).

Капитализмдә гадынын бир тәрәфдән ичтимаи истеһсала чәлб едилмәси вә дикәр тәрәфдән онун һүгугсуз вәзијјәтинин сахланылмасы буржуа чәмијјәтинин гадына мүнасибәтиндә мүәјјән зиддијјәт јарадыр.

Гадынын һүгуги чәһәтдән вә фактики бәрабәрсизлији буржуа мүәллифләринин чохунун әсәрләриндә нәзәри «әсасыны» тапмышдыр. Франсыз философу О. *Контун* (19 әср) вә бир чох дикәр буржуа мүәллифләринин фикринчә чәмијјәтдә гадынын гејри-бәрабәр вәзијјәти «гадын организминин тәбии зәифлији» илә мүәјјән едилир; га-

дына киши арасында ичтимаи бәрабәрлик ола билмәз: гадынын мүстәсна вәзифәси аилә ишләридир. Г.м.-нин бу чүр биоложи шәрһи, ону даими вә һәлледилмәз бир мәсәләјә чевирмәк капиталист өлкәләриндә бу вә ја дикәр формада инди дә јајылмышдыр.

Г.м.-нин синфи көкләрини илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енкелс ашкара чыхармышлар; онлар көстәрмишләр ки, капитализм чәмијјәтиндә Г.м.-ни зәһмәткеш гадынларын хејринә һәлл етмәк мүмкүн дејил вә гадынын һәгигәтән азад олмасынын илк шәрти капитализм истисмарынын ләғв едилмәсидир. Маркс, Енкелс, Ленин мәзлум зәһмәткеш гадын күтләләрини пролетар ингилабынын мүһүм еһтијат гүввәси һесаб едирдиләр (бах *Гадын һәрәкаты*). Г.м.-нә даир марксист бахышларын тәблиғиндә вә инкишафында А. Бебелин «Гадын вә социализм» (1879) китабы хүсусилә мүһүм рол ојнамышдыр. Г.м.-нин марксистчәсинә гојулушуну К. Сеткин, Н. К. Крупскаја вә б.-нын әсәрләри вә фәалијјәти әһәмијјәтли дәрәчәдә зәнкинләшдирмишдир.

Г.м.-нин әсл һәлли үчүн шәраит тарихдә илк дәфә Совет дөвләтиндә јарадылды. Совет һакимијјәти гадын бәрабәрсизлијини тәсбит едән бүтүн ганунлары ләғв етди. Фәһлә вә кәндли һөкумәтинин јаранмасы һаггында 2-чи Үмумрусија Советләр Гурултајынын [25—27 октјабр (7—9 нојабр) 1917] гәбул етдији гәрар дикәр күтләви тәшкилатларла јанашы ишчи гадын тәшкилатларынын дөвләти идарә етмәкдә иштиракыны нәзәрдә тутду. Гадынларын сијаси һүгуг бәрабәрлији илк Совет Конститусијасында (1918) тәсбит едилди. 1917—18 илләрдә Совет һакимијјәти бир сыра актла гадынларын әмәк, вәтәндашлыг, аилә-никаһ һүгугуну, маариф саһәсиндә һүгугларыны кишиләрлә там бәрабәрләшдирди, гадын әмәји, ана вә ушаг мүһафизәси үзрә тәдбирләр көрдү, бәрабәр әмәјә көрә бәрабәр әмәк һаггы принсипини тәсбит етди. Сосиалист истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы, өлкәнин сәнајеләшдирилмәси, к.т.-нын коллективләшдирилмәси вә мәдәни ингилаб нәтичәсиндә совет чәмијјәтиндә гадынла кишинин әсл һүгуг бәрабәрлији, әсасән, һәјата кечирилирди. Совет Шәргиндә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә гадынын азад едилмәси уғрунда мүбаризә хүсусилә бөјүк чәтинликләрлә әлагәдар иди: чүнки бурада гадынын көлә вәзијјәти әсрләр боју давам едән ән'әнәләрдә «ганунләшмишди». Азәрб. ССР-дә Г.м.-нин һәллинин мүсәлман аләми үчүн бөјүк сијаси әһәмијјәти олмушдур. Азәрб.-да Совет һөкумәтинин илк мәдәни тәдбирләри нәтичәсиндә, чадраланма, чохарвадлылыг, азјашлы гызларын әрә верилмәси, талаг, сиғә вә с. кечмиш адәтләр, ганунлар ләғв едилмиш, јени совет никаһ нормалары, ана вә ушаг мүһафизәси мәсәләләри ганунлашдырылмышдыр. Гадынларын һүгуглары ССРИ Конститусијасында, о чүмләдән Азәрб.ССР Конститусијасында гәти мүәјјән едилмишдир. Конститусија ја әсасән ССРИ-дә, о чүмләдән Азәрб.ССР-дә тәсәррүфат, дөвләт, мәдәни вә ичтимаи-сијаси һәјат саһәләриндә гадына киши илә бәрабәр һүгуглар верилир.

Дөвләтин ана гадына көмәји даимдир. Өлкәмиздә ана вә ушаг мүһафизәси үчүн кениш мүәссисәләр шәбәкәси јарадылмыш, гадынлара һамиләлијә көрә, доғумдан сонра, һабелә гочалыға көрә пенсија ја чыхдыгда хејли күзәштләр верилир (бах *Ана вә ушаг мүһафизәси*). «Өлкәмиздә чох бөјүк тарихи әһәмијјәти олан сосиал вәзифә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмиш — гадынын әсл һүгуг бәрабәрлији ишдә тә'мин едилмишдир. Совет гадынлары ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә бөјүк рол ојнајырлар. Бүтүн совет халгы ана гадына, әмәкчи гадына, коммунизм гуручулуғунун фәал иштиракчысы олан гадына һәдсиз һөрмәт бәсләјир» (Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын 60-чы илдөнүмү һаггында, Сов.ИКП МК-нын 1977-чи ил 31 јанвар тарихли гәрары, Б., 1977, сәһ.9). ССРИ х.т.-нда чалышан фәһлә вә гуллугчуларын 51%-ини (Азәрб. ССР-дә 42,5%-ини), али вә орта ихтисас тәһсилли мүтәхәссисләрин 59%-ини (Азәрб.ССР-дә 41,9%-ини) гадынлар тәшкил едир (1975). ССРИ Али Совети (9-чу чағырыш) депутатларынын 475-и (депутатларын 51%-и), Азәрб.ССР Али Совети (9-чу чағырыш) депутатларынын 151-и (депутатларын 35%-и) гадындыр.

ССРИ-дә Г.м.-нин һәлли мүһүм бејнәлхалг әһәмијјәтә маликдир. Г.м.-нин һәллиндә ССРИ-нин тәчрүбәси дикәр сосиалист дөвләтләри тәрәфиндән истифадә олунмушдур. Бу өлкәләрин ганунверичилији гадынларын һүгуг бәрабәрлијини тә'мин едир. Гадынлар әмәкдә, тәһсилдә, ичтимаи-сијаси һәјатда фәал иштирак едирләр. Сосиалист өлкәләриндә гадынларын емансипасијасы, әсасән, һәјата кечирилмишдир; гадынларын мәишәт вәзијјәтини даһа да јахшылашдырмаг үчүн јени-јени тәдбирләр көрүлүр.

Сосиалист өлкәләринин нүмунәси, демократија вә социализм гүввәләринин үмуми јүксәлиши вә елми-техники ингилаб бүтүн дүнјада гадынларын вәзијјәтиндә даһа әһәмијјәтли дәјишикликләрә имкан јарадыр. Гадын һәрәкатынын тә'сири нәтичәсиндә әксәр капиталист өлкәләриндә, кәнч мүстәгил дөвләтләрдә гадынларын бир сыра һүгуглары (сечки һүгугу, әмәк һүгугу вә с.) танынмыш вә бир сыра бејнәлхалг сәнәдләрдә, о чүмләдән БМТ-нин Низамнамәсиндә, гәтнамә вә конвенсијаларында е'лан олунмушдур. 1975 илдә БМТ-нин гәрары илә бүтүн дүнјада Бејнәлхалг гадын или кениш сурәтдә гејд едилмишдир. БМТ Баш Мәчлисинин 30-чу сессијасында (1975) «бәрабәрлик, инкишаф вә сүлһ» девизи илә е'лан едилән гадын Ониллији (1976—1985) Бејнәлхалг гадын илинин мәгсәдләринин һәллини давам етдирәчәкдир. Инкишаф етмиш капиталист өлкәләриндә вә инкишаф едән өлкәләрдә гадынларын һүгуг бәрабәрлији, илк нөвбәдә, сијаси һүгуглар саһәсиндәки мүбаризәдә даһа чох наилијјәтләр әлдә едилмишдир. Лакин капиталист өлкәләриндә парламент вә јерли һакимијјәт органларында гадынларын сајы һәлә дә чох аздыр. Гадынларын әксәр һиссәсинин игтисади вә ичтимаи-сијаси һәјатдан ајрылмасы, сијаси вә мәдәни һәјат сәвијјәсинин ашағы олмасы, бир сыра өлкәдә күтләви савадсызлыг онларын сијаси һәјатда фәал иштиракына мане олур. Асија вә Африканын инкишаф едән өлкәләриндә гадынларын һүгуг бәрабәрлијини тә'мин етмәк саһәсиндә, онларын ичтимаи истеһсалда иштиракы, аилә мүнасибәтләриндә көһнә адәт вә галыгларын арадан галдырылмасы, савадсызлығын ләғв едилмәси проблемләринин һәллиндә илк аддымлар атылыр. Гадынларын һүгуг бәрабәрсизлији гејри-сосиалист өлкәләриндә ичтимаи тәрәггини ләнкидир. Бу өлкәләрдә гадынлара гаршы ајры-сечкиликлә мүбаризә фәһлә һәрәкаты вә үмуми демократик һәрәкатын мүһүм вәзифәләриндән бириди.

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И., О женском вопросе, М., 1971; Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары, Б., 1976; Крупская Н. К., Женщина страны Советов—равноправный гражданин, М., 1938; Султанова Һ., Сәадәт, Б., 1970; Бебель А., Женщина и социализм, перевод с нем., М., 1959; Бильшай В., Решение женского вопроса в СССР, 2 изд., М., 1959; Пальванова Б., Дочери Советского Востока, М., 1961; Смирнова Р. М., Положение женщины в странах Африки, М., 1967; Бережная Н. А., Положение и борьба трудящихся женщин стран Латинской Америки, М., 1969; Женщины в Азербайджанской ССР, Б., 1972; Женщины в СССР (статистический сб.), М., 1975; Законодательство о правах женщин в СССР, М., 1975.

ГАДЫН МӘСЛӘҺӘТХАНАСЫ — гадынлара тибби јардым көстәрән мүаличә-профилактика мүәссисәси. ССРИ-дә илк гадын мәсләһәтханасы 1925 илдә Москвада тәшкил олунмушдур. Г.м. гадынларын һамиләлик дөврүндә сағламлығынын кешијиндә дурур, кинеколожи хәстәликләрә јүксәк ихтисаслы тибби јардым көстәрир, һамиләлик токсикозлары, вахтындан әввәл доғум, өлүдоғма вә с.-нин гаршысыны алмаг үчүн лазыми мәсләһәтләр верир; кәнчләрин чинси тәрбијәси вә гадынларын кикијенасына даир кениш санитарија-маарифи ишләри апарыр, һамиләлијә көрә верилән мә'зунијјәт ишләринә нәзарәт едир вә с. Г.м.-нда гадынлара, хүсусилә тәнһа аналара ичтимаи-мәишәт јардымы көстәрән ичтимаи-һүгуг кабинетләри дә олур. Азәрб.ССР-дә кениш гадын мәсләһәтханалары шәбәкәси јарадылмышдыр. Капиталист өлкәләриндә Г.м. јохдур.

ГАДЫН ТӘҺСИЛИ — антагонист чәмијјәтләрдә Г.т. мәсәләси гадын азадлығы һәрәкатынын ајрылмаз һиссәсидир. Орта әсрләрдә мүсәлман Шәргиндә гызлар евләрдә, мәдрәсә вә моллаханаларда, Авропада исә килсә вә хүсуси мәктәбләрдә ибтидаи савад алырдылар. Бу мәктәбләрин вердији тәһсил мәһдуд иди; адәтән гадынлара јалныз охумағы вә јазмағы, евдарлығы вә әрә гуллуг етмәк гајдаларыны өјрәдирдиләр. 15 әсрдән башлајараг Авропада бир сыра педагоглар оғланларла гызларын биркә тәһсили мәсәләсини ирәли сүрмүшләр. 17 әсрин ахыры—18 әсрин әввәлләриндә Алманија, Франса вә с. өлкәләрдә тәк-тәк гадын орта мәктәбләри јарадылды. Гадынлар үчүн илк али мәктәбләрин ачылмасы 19 әсрин 60-чы илләринә тәсадүф едир (1867 илдә Алманија вә Исвечрәдә, 1869 илдә Б. Британијада вә и.а.). Русијада задәкан гызлары үчүн илк орта тәһсил мүәссисәси 1764 илдә Петербургда ачылмыш *Смолны институту* иди. Ачыг типли гадын орта мәктәбләри исә 19 әсрин 60-чы илләриндә мејдана кәлди (*Марија гыз кимназијасы*, маариф назирлијинин гыз кимназијалары вә

н.а.). Русијада гадынлар үчүн али мәктәбләрин — али гадын курсларынын јарадылмасы да һәмин дөврә тәсадүф едир; илк тибб ин-ту 1897, илк педагожи ин-т 1903 илдә ачылмышдыр.

Бу дөврдә Русијада јаранан тәһсил очагларынын (хејријјә чәмијјәтләринин мәктәбләри, дөвләт мәктәбләри— кимназијалар, бир вә ики синифли мәктәбләр, шәхси вә милли мәктәбләр) бүтүн типләри Азәрб.-да да олмушдур. Азәрб.-да илк дүнјәви гыз мәктәбләри 1848 илдә Шамахыда (1859 илдә Бакыја көчүрүлмүшдү) вә 1885 илдә Кәнчәдә ачылмыш «Мүгәддәс Нина» мәктәбләридир. 19 әсрин 2-чи јарысында Азәрб.-ын маарифпәрвәр зијалылары вә тәһсил көрмүш гадынлары өз һесабларына Шамахыда, Бакыда, Кәнчәдә, Неһрәмдә, Нухада, Нахчыванда хүсуси гыз мәктәбләри ачмышдылар. 1901 илдә Бакыда ачылан илк рус-мүсәлман гыз мәктәби вә һәмин мәктәбин нәздиндә 1915 илдә тәшкил едилмиш икииллик педагожи курслар Азәрб.-да Г.т.-нин инкишафында мүһүм рол ојнады. 1905—07 илләр ингилабындан сонра Бакыда шәһәр идарәси һесабына үч, Кәнчәдә исә бир рус-мүсәлман гыз мәктәби ачылды. «Нәшр мaариф», «Сәадәт» вә б. чәмијјәтләр Бакы, Кәнчә, Нуха, Зәјәм, Газах, Ағдаш вә с. јерләрдә гыз мәктәбләри ачмышды. 1914 илдә мәктәбләрдә азәрб. гызларын сајы 1862 нәфәр иди (Азәрб.-да ибтидаи рус гыз мәктәбләриндә исә 16 972 нәфәр охујурду). 1915 илдә Азәрб.-да 11 гыз кимназијасы, 2 прокимназија варды.

Мүхтәлиф өлкәләрдә, һәтта бир сыра ири капиталист өлкәләринин үмуми тәһсил системиндә Г.т. мәһдуд характер дашыјыр. Г.т. мәсәләси јалныз социализм чәмијјәтиндә, гадынын игтисади вә сијаси чәһәтдән бәрабәрлијинин тә'мин едилмәси, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә һәлл едилмишдир. Совет һөкумәти халг маарифи һаггында илк декретиндә гадынларын кишиләрлә бәрабәр тәһсил һүгугуна малик олдуғуну е'лан етди. Өлкәмизин һәр јериндә олдуғу кими, Азәрб.ССР-дә дә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә гадынларын мәдәни һәјата, тәһсилә чәлб едилмәси үчүн һәр јердә савад курслары, мәктәбләр ачылды вә ичбари тәһсил һәјата кечирилди. ССРИ-дә гадынлар арасында савадсызлыг чоxдан арадан галдырылмыш, али вә орта тәһсилли гадынларын сајы 59,8 милјона чатмышдыр. ССРИ-дә күндүз мәктәбләриндә 21431 мин гыз охујур; 1706 мин гадын мүәллим вардыр (1975), ССРИ-дә елми ишчиләрин 40%-и (464.644 нәфәри) гадындыр (1975). Азәрб.ССР-нин үмумтәһсил мәктәбләриндә 621 мин, али мәктәбләрдә 41 мин гыз охујур. Али вә орта тәһсилли мүтәхәссисләрин 41%-и гадындыр, бунларын арасында 38 мин мүәллим, 9,5 мин һәким, 7537 елми ишчи вар (1975).

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И., О женском вопросе, М., 1971; Азәрбајчан ССР-дә халг маарифинин наилијјәтләри, Б., 1957; Мәммәдов С. С., Азәрбајчанын маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960; Рзаев А., Из истории высшего образования в Азербайджане, Б., 1957; Женщины в СССР, статистич. сб., М., 1975.

ГАДЫН ХӘСТӘЛИКЛӘРИ — гадын организминин анатомик-физиоложи хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг чох вахт чинсијјәт органларында баш верән спесифик хәстәликләр. Адәтән, мүһитин (о чүмләдән ичтимаи-мәишәт шәраитинин) гадын организминә зәрәрли тә'сири нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Үмуми инфексион хәстәликләр, сиҥир, ендокрин, ган вә бә'зи үрәк хәстәликләри гадынын чинсијјәт органларында патоложи дәјишикликләр төрәдир вә ја әксинә, чинсијјәт органларында, мәс., ушаглыгда, јумурталыгда, ушаглыг јолунда вә с. әмәлә кәлән хәстәликләр бүтүн организмин хәстәләнмәсинә сәбәб ола билир.

Башлыча Г.х. бунлардыр: чинсијјәт органларынын илтиһабы (әксәр һалларда илтиһаб әмәлә кәлмәсиндә гонококк, стрептококк вә стафилококклар мүһүм рол ојнајыр); сүзәнәк—бу заман илтиһаб просеси ушаглыға, ағырлашдыгда исә һәтта перитона да кечә билләр; аборт вә доғуш гајдаларынын позулмасы илә әлагәдар хәстәликләр (һәр ики һалда гадынын чинсијјәт органларына ја билаваситә харичдән, ја да ган вә лимфа васитәсилә дахилдән) стрептококк вә стафилококк дүшүб илтиһаба, мүвафиг шәраитдә исә бу илтиһаб гадында вакинит, ендометрит, перитонит, тромбофлебит, үмуми сепсис вә с.-јә сәбәб ола билләр); спесифик характерли (мәс., вәрәм мәншәли) илтиһаб просесләри: мүхтәлиф паразитләрин, о чүмләдән ушаглыг јолу трихомонадасынын (бах *Трихомоноз*), кичик јашлы гызларда исә чинсијјәт каналына кечән бағырсаг гурдларынын, хүсусән бизгурдларын, һабелә суд вә маја көбәләкчикләринин төрәтдији илтиһаб вә с.

Бә'зи Г.х. чинсијјәт органларынын (мәс., ушаглығын) дүзкүн јерләшмәмәсиндән баш верир. Чинсијјәт органларында, хүсусилә ушаглыг вә јумурталыгда олан саламат вә ја јаман шиш Г.х.-нин әмәлә кәлмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр. Саламат шиш чинсијјәт органларынын функсијасыны о гәдәр дә позмур. Бәлә гадынлар һамилә ола биләр вә онларда доғуш адәтән, чидди ағырлашма баш вермәдән нормал кечир. Саламат шиши кәсиб көтүрдүкдә хәстә чох вахт тез сағалыр. Јаман шиш исә чинсијјәт органларынын функсијасыны бә'зән кәскин сурәтдә позур вә метастаз вердикдән сонра кәсилдикдә јенидән әмәлә кәлир. Шишин вахтында мүәјјән едилиб кәсилмәси, әксәрән, мүсбәт нәтичә верир. Бә'зән чәрраһи әмәлијјатла јанашы шүа илә (рентген, радиум васитәсилә) мүаличә дә тәтбиг едилир.

Әламәтләри: ағ ифразатын рәнки вә мигдарынын дәјишмәси, мүхтәлиф ағрылар, ганахма вә с. Ајбашыдан әлавә аз вә ја чох шиддәтли ганахма, јахуд ајбашынын характеринин кәскин дәјишмәси Г.х.-нин башлыча әламәтидир. Бу әламәтләрдән истәр бири, истәрсә дә бир нечәси үзә чыхдыгда гадын дәрһал һәкимә мүрачиәт етмәлидир. Мүаличәси: мүвафиг дәрманлар вермәк, шиш вә зәдәләнмә һалларында исә чәрраһи үсул. Профилактикасы: Г.х.-нә гаршы мүбаризәдә профилактика бөјүк рол ојнајыр. Мүнтәзәм сурәтдә илдә 1—2 дәфә тибби мүајинә Г.х.-нин гаршысыны алмаг вә онлары вахтында үзә чыхармаг үчүн зәрури тәдбирдир.

Әд.: Сольский Я. П. и Иванюта Л. И., Воспалительные заболевания женских половых органов, Киев, 1975, Мандельштам А. Э., Семиотика и диагностика женских болезней, Л., 1976.

ГАДЫН ҺӘРӘКАТЫ — гадынларын чәмијјәтдә игтисади, ичтимаи-сијаси вә мәдәни саһәләрдә кишиләрлә бәрабәр һүгуг вә азадлыг әлдә етмәләри уғрунда мүбаризәси, һәмчинин үмуми сијаси мүбаризәдә иштиракы. Г.һ. өзүнүн мүбаризә тарихиндә бир нечә мәрһәлә кечмишдир. Мүтәшәккил Г.һ. илк дәфә Бөјүк Франса ингилабы (18 әср) заманы мејдана чыхмыш, 19 әсрин ахыры—20 әсрин әввәлләриндә *феминизм* вә суфражизм ады илә дүнјанын бир чох өлкәсиндә јајылмышдыр. 18 әсрдә Америкада Мерси Уоррен, Франсада Олимпиа де Гуж, Инкилтәрәдә Мери Уолстонкрафт вә б. гадын азадлығынын мүбариз чарчылары олмушдур. 1888 илдә Америка феминистләринин тәшәббүсү илә илк бејнәлхалг гадын тәшкилаты—Бејнәлхалг гадын шурасы тәшкил олунду. Сонралар исә 50-дәк өлкәдә гадынларын милли шуралары јарадылды. 1893 илдә бунлар Бејнәлхалг шурада бирләшдиләр.

Шәрг өлкәләриндә Г.һ.19 әсрин сонү—20 әсрин әввәлләриндән башламыш, кәтдикчә кенишләнмишдир. Әрәб Шәргиндә илк феминист гадын сүријалы Вәрдә әл-Јазычи олмушдур. Бу дөврдә Мисирдә «әл-Фәтәт» («Гыз»), «Фәтәт үш-Шәрги» («Шәрг гызы»), Суријада «әл-Һүснәт» («Көзәл») вә с. журналлар нәшр едилирди. Түркијәдә Г.һ.-нын иштиракчылары «Талеји нисван чәмијјәти» јаратмыш, хүсуси гадын журналы нәшр етмишләр. Бу ишдә Халидә ханым, Фатма Алијә, Никар ханым вә б. көркәмли рол ојнајырдылар. Һиндистанда, Чиндә, Индонезијада гадынлар милли азадлыг һәрәкатына гошулур, империализмә гаршы мүбаризә апарыр, тәһсил һүгугу тәләб едирдиләр.

19 әсрин 2-чи јарысында пролетар Г.һ. формалашмаға башлады. Марксизм Г.һ.-ны пролетариатын ингилаби мүбаризәсинин ајрылмаз һиссәси һесаб едир. В. И. Ленин јазмышдыр: «Пролетариат гадын үчүн там азадлыг әлдә етмәдән там азадлыға наил ола билмәз» (Әсәрләри, ч. 30, сәһ. 380). Авропада 19 әср буржуа ингилаблары заманы гадынлар кишиләрлә бирликдә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апармыш, Парис коммунасында (1871) вә фәһлә тә'тилләриндә фәал иштирак етмишләр. Пролетар Г.һ.-нын инкишафында А. Бебелин «Гадын вә социализм» (1879) китабы мүһүм рол ојнамышдыр 2-чи Интернасионалы тә'сис едән Парис Бејнәлхалг фәһлә конгресиндә (1889) илк дәфә гадын нүмајәндәләр дә иштирак етмишләр. Пролетар Г.һ. Алманијада даһа мүтәшәккил иди. Бурада К. Сеткин, Е. Ирер, Р. Лүксембург кими көркәмли ингилабчы гадынлар фәалијјәт көстәрирдиләр. 1891 илдә Алманијада фәһлә гадынларын «Глајхһајт» («Бәрабәрлик») журналы нәшрә башламышды. 20 әсрин әввәлиндә пролетар Г.һ. Инкилтәрәдә, Скандинавија өлкәләриндә, Австријада, Франсада, Белчикада кениш јајылмышды. Русијада 1905—07 илләр ингилабы бејнәлхалг пролетар Г.һ.-на күчлү тә'сир етди. 1907 илдә Штутгартда гадынларын 1-чи Бејнәлхалг конфрансы чағырылды. Конфрансда К. Сеткин башда олмаг-

ла Бејнәлхалг гадын катиблији јарадылды, «Глајхһајт» журналы катиблијин мәркәзи органы олду. 1910 илдә Копенһакендә кечирилән 2-чи Бејнәлхалг конфрансда, К. Сеткинин тәклифи илә, һәр ил мартын 8-ни Бејнәлхалг гадынлар күнү кими кечирмәк гәрара алынды. Биринчи дүнја мүһарибәси (1914—18) илләриндә с.-д. гадын тәшкилатларынын чоху шовинист мөвге тутду. Бејнәлмиләлчилик мөвгејиндә галмыш сосиалист гадынларын бирләшдирилмәсиндә болшевикләрин тәклифи илә кечирилмиш Бејнәлхалг гадын сосиалист конфрансы (Берн, 1915) мүһүм рол ојнады.

К о м м у н и с т Г. һ. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын вә Коммунист Интернасионалынын јетирмәсидир. Русијанын мәркәзиндә, сонра исә Украјнада, Белорусијада, Загафгазијада Совет һакимијјәтинин гурулмасы Авропада, гисмән Асијада коммунист Г.һ.-нын јаранмасына вә јајылмасына күчлү тә'сир етмишдир. Коммунист Интернасионалынын конгресләриндә коммунист Г.һ.-нын мәгсәд вә вәзифәләри көстәрилирди. 1920—26 илләрдә Москвада коммунист гадынларын дөрд конфрансы кечирилмишди. 1920 илдә Коминтернин нәздиндә Бејнәлхалг катиблик јарадылды (катиб—К. Сеткин). Москвада јерләшән Катиблијин капиталист өлкәләриндә нүмајәндәләри вар иди. Бејнәлхалг коммунист Г.һ.-на истигамәт вермәк мәгсәди илә 1921 илдән Коминтернин Ичраијјә Комитәсинин гәрары илә алман дилиндә «Ди коммунистише фрауенинтернасионале» («Коммунист гадынлар интернасионалы») адлы бејнәлхалг гадын журналы нәшр едилди.

30-чу илләрин әввәлләриндә Авропада фашизмин јајылмасы бејнәлхалг Г.һ.-нда гүввәләр нисбәтиндә әһәмијјәтли дәјишикликләрә сәбәб олду. Фашистләрин һакимијјәтә кәлдији өлкәләрдә мүтәрәгги гадын тәшкилатлары дағыдылды. Ејни заманда демократик антифашист Г.һ. мејдана чыхды. Гадынларын мүһарибә вә фашизм әлејһинә 1934 илдә Парисдә кечирилмиш Үмумдүнја конгреси Г.һ.-нда көркәмли рол ојнады. ССРИ, Франса, Инкилтәрә, АБШ, Испанија, Белчика, Болгарыстан вә с. өлкәләрдән кәлмиш 1000-дән чох нүмајәндәнин иштирак етдији бу конгресдә фашизм вә мүһарибә әлејһинә үмумдүнја гадынлар комитәси јарадылды. Мүһарибә гадынларын бөјүк гүввәјә гадир олдуғуну бир даһа тәсдиг етди. Мүһарибәнин кедишиндә вә сонракы илләрдә Авропанын бир сыра өлкәсиндә демократик гадын тәшкилатлары мејдана кәлди. Фашизмин вә Јапонија империалистләринин мәғлубијјәти, дүнја сосиализм системинин јаранмасы, милли азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси бејнәлхалг демократик Г.һ.-нын инкишафында јени мәрһәлә олду. 40—50-чи илләрдән е'тибарән Латын Америкасы өлкәләриндә күтләви демократик гадын тәшкилатлары мејдана чыхды. Асија вә Африканын инкишаф етмәкдә олан өлкәләриндә гадынлар игтисади вә ичтимаи һәјатда даһа јахындан иштирак едирләр. Бу өлкәләрдә милли вә рекионал гадын тәшкилатлары јарадылыр. *Бејнәлхалг Демократ Гадынлар Федерасијасынын* (БДГФ) јарадылмасы (1945, декабр) үмумдүнја демократик Г.һ.-нын јени гәләбәси иди. БДГФ-нин вә дикәр бејнәлхалг гадын тәшкилатларынын тәшәббүсү илә БМТ-нин гәбул етдији гәрара әсасән, 1975 ил Бејнәлхалг гадын или е'лан олунду. Һәмин ил ССРИ, Франса, Мексика, Данимарка вә с. өлкәләрдә гадынларын һүгуг бәрабәрлији, милли истиглалијјәт, сүлһ, тәрәгги уғрунда мүбаризә шүары алтында семинарлар, конфранслар, көрүшләр кечирилди. Бејнәлхалг гадын илинин ән бөјүк һадисәси октјабрын 20—24-дә Берлиндә кечирилән Үмумдүнја гадынлар конгреси иди. «Бәрабәрлик—тәрәгги—сүлһ» девизи илә кечән конгресә дүнјанын 140-а јахын өлкәсиндән 80 бејнәлхалг тәшкилаты тәмсил едән 2 мин нүмајәндә вә гонаг топланмышды. Конгресә Сов. ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев тәбрик мәктубу көндәрмишди. Конгрес «Дүнја гадынларына мүрачиәт» гәбул етди.

Бејнәлхалг гадын тәшкилатлары (БДГФ, Бејнәлхалг гадынлар шурасы, Һүгугшүнас гадынларын федерасијасы вә с.) бир-бири илә әлагә сахлајыр, БМТ-нин фәалијјәтиндә иштирак едир, дүнја Г.һ.-на истигамәт верир, сүлһ вә әмин-аманлыг уғрунда мүбаризә апарырлар.

Русијада вә ССРИ-дә гадын һәрәкаты. Русијада гадын һәрәкаты 19 әсрин 60-чы илләринин азадлыг һәрәкаты илә башланмышдыр. Рус феминистләри ағыр мәишәт шәраитиндән, авамлыгдан гуртармағы маарифләнмәкдә көрүрдүләр. Демократик ичтимаијјәтин күчлү тә'сири нәтичәсиндә чар һөкумәти кимназија програмына мувафиг курслар (1869), али гадын курслары (1872), *Бестужев курслары* (1878) ачмаға мәчбур олмушду. 70—80-чи илләрин халгчылыг идејалары Русијада Г.һ.-на күчлү тә'сир етмишди. Сонракы илләрдә гадынлар маариф вә хејријјә чәмијјәтләри јаратмагла кифајәтләнмиш, «Женскоје дело» (1899—1901) журналы бурахмыш, јалныз 1905—07 илләр ингилабындан сонра сијаси һүгуглар тәләб етмәјә башламышлар. Бу дөврдә мүхтәлиф шәһәрләрдә 79 бөлмәси вә хүсуси гәзети олан «Үмумрусија гадынларынын һүгуг бәрабәрлији иттифагы» јарадылды. 1905 илдә иттифагын 1-чи Үмумрусија гадынлар гурултајы чағырылды. Ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра иттифаг өз ишини дајандырды.

Русијада пролетар Г.һ. фәһлә синфинин ингилаби мүбаризәсинин ајрылмаз һиссәси олмушдур. РСДФП-нин биринчи Програмында гадынлар үчүн там һүгуг бәрабәрлији, әмәк мүһафизәси, ана вә ушагларын мүһафизәси тәләб едилирди. Рус пролетар Г.һ. Н. К. Крупскаја, И. Ф. Арманд, А. И. Јелизарова—Улјанова, А. М. Коллонтај, Ј. Д. Стасова вә б. кими пешәкар ингилабчылар јетирмишдир. Фәһлә гадынлар онларын ардынча кедәрәк, мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәдә болшевикләрин сыраларыны мөһкәмләндирирдиләр. 1913 илдән башлајараг Русијада 8 Март Бејнәлхалг гадынлар күнү гејд едилирди. 1914 илдә В. И. Ленинин тәшәббүсү илә «Работниса» журналынын нәшринә башланды. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә Русијада гадын мәсәләси һәлл едилди.

ССРИ-дә коммунист Г.һ. даһа мүтәшәккил иди. Гадынлары пролетариат диктатурасынын мөһкәмләндирилмәсинә, х.т.-нын бәрпасы вә јенидән гурулмасына, сосиализм гуручулуғу уғрунда мүбаризәјә чәлб етмәк, зәһмәткеш гадынларын халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијәсинә чалышмаг, бејнәлхалг коммунист һәрәкатында иштирак етмәк ССРИ коммунист Г.һ.-нын мүбаризә програмы олмушдур. 1918 илдә Москвада фәһлә вә кәндли гадынларын 1-чи Үмумрусија гурултајы чағырылды. Гурултајда В. И. Ленин чыхыш етди. 1919 илин сентјабрында партија комитәләри јанында гадын шө'бәләри јарадылды. ССРИ-дә гадынлары сосиализм гуручулуғуна даһа кениш чәлб етмәк, онларын арасында тәблиғат, тәшвигат вә тәшкилат ишини чанландырмаг мәгсәдилә гадын журналлары нәшр олунур, савад курслары, сијаси мәктәбләр, клублар, кәндли комалары вә с. ачылыр, гурултајлар, конфранслар, мүшавирәләр, нүмајәндә гадынларын јығынчаглары кечирилирди.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси заманы милјонларла совет гадыны х.т.-нда кишиләри әвәз етмиш, 1 млн.-дан артыг гадын ишғалчылара гаршы вурушмушдур. 1941 илин сентјабрында Москвада кечирилән 1-чи антифашист гадынлар митинги «Дүнјанын бүтүн гадынларына!» мүрачиәтнамә гәбул едәрәк, фашизмә гаршы мүбаризәни күчләндирмәјә, дүшмәнә гаршы ваһид чәбһә јаратмаға чағырды. Һәмин ајда Совет гадынларынын антифашист комитәси (1956 илдән Совет Гадынлары Комитәси адланыр) јарадылды. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Г.һ.-нын мәгсәд вә вәзифәләри бәрпа дөврүнүн тәләбләри илә бағлы иди. 50—60-чы илләрдә гадынлар арасында апарылан ишә рәһбәрлик үчүн гадын шуралары јарадылмаға башланды.

Совет гадынлары өлкәмиздә коммунизм гуручулуғунда, бејнәлхалг гадын һәрәкатында фәал иштирак едирләр. 1975 илдә Бејнәлхалг гадын или илә әлагәдар ССРИ-дә гызларын үмумдүнја көрүшү, Асија вә Африка гадынларынын семинары, гадынларын бејнәлхалг көрүшү вә с. мүһүм тәдбирләр кечирилмишдир. Совет гадынлары комитәси 29 бејнәлхалг вә мәһәлли, 250 милли тәшкилатла әлагә сахлајыр (1975).

А з ә р б а ј ч а н д а Г. һ. 19 әсрин орталарында гадынларын маарифләндирилмәси уғрунда мүбаризә илә башлајараг, 1905—07 илләр ингилабындан сонра кенишләнди. Башда молланәсрәддинчиләр олмагла, тәрәггипәрвәр ичтимаијјәт гадынларын һүгуг бәрабәрлији вә тәһсили уғрунда мүбаризә апарырды. Азәрб.-ын маарифпәрвәр гадынлары (Ш. Әфәндизадә, С. Ахундзадә Һ. Мәликова, Х. Ағајева, М. Гијасбәјли, Р. Һачыбабабәјова, Х. Әлибәјова вә б.) гадын азадлығы мәсәләси әтрафында кедән мүбаризәдә иштирак едирдиләр. Онларын тәшәббүсү илә Бакы, Кәнчә, Тифлис вә с. јерләрдә мүсәлман гадынларынын хејријјә чәмијјәтләри јарадылмыш, «Ишыг» адлы илк гадын журналы нәшр олунмушдур (1911—1912).

1905—07 илләр ингилабы заманы Бакыда, 1912—1914 илләрдә Бакыда, Кәнчәдә, Шәкидә кечирилән тә'тилләрдә гадынлар да иштирак едирдиләр. Иран Азәрб.-ында Сәттар ханын рәһбәрлик етдији ингилаби һәрәкатда

гадынлар да аз дејилди. 1907—09 илләрдә Тәбризин мүдафиәсиндә 100-дән артыг дөјүшчү гадын һәлак олмушду. 1914 илдә Бакынын Сабунчу гәс.-ндә 300 нәфәрдәк фәһлә гадынын нүмајиши, Балаханы, Рамана, Разин гәс.-ләриндә исә тә'тил вә митингләр кечирилмишди. 1917—20 илләрдә Бакыда Тағыјевин тохуҹулуг ф-киндә Х. Гулијева, Ч. Идрисова, Ш. Зејналова, А. Сабитова, Сүрәјја Рүстәм гызы вә б. гадынлар ингилаби иш апарырдылар. 1917 илдә болшевик «Һүммәт» тәшкилатынын гадын шө'бәси јарадылды. Азәрб.-лы гадынлардан А. Султанова, Ч. Бајрамова, Х. Шабанова, С. Косајева вә б. азадлыг уғрунда мүбаризәјә гошулараг Коммунист партијасы сыраларына дахил олдулар. Бакыда Ј. Д. Стасова, Н. Н. Колесникова, О. И. Фиолетова, К. А. Ишкова вә б. ингилабчы рус гадынлары фәалијјәт көстәрирди.

Азәрб. да коммунист Г.һ.-нын мүсәлман Шәргиндә гадын азадлығы уғрунда мүбаризәдә бөјүк ролу олмушдур. Азәрб. гадынлары кечмишин мүртәҹе галыгларыны ләғв етмәк, јени ҹәмијјәт гурмаг уғрунда мүбаризәдә әсл ингилаби јол кечмиш, шәргли бачыларына нүмунә көстәрмишләр. Гадынлары социализм гуруҹулуғуна ҹәлб етмәк үчүн партија комитәләри јанында гадын шө'бәләри, әмәкчи гадын комитәләри, гадын клублары, савад курслары, партија-совет мәктәбләри јарадылды. Бакыда чағырылан *Шәрг халгларынын биринҹи гурултајы (1920)*, Азәрб. гадынларынын 1-ҹи гурултајы (бах *Азәрбајҹан гадынларынын гурултајлары*), Загафгазија зәһмәткеш гадынларынын 1-ҹи гурултајы (1922, мај; В. И. Ленин гурултаја тәбрик телеграмы көндәрмишди) Азәрб.-да, еләҹә дә Шәргдә гадын азадлығы һәрәкатына күчлү тә'сир көстәрди. 1923 илдән нәшрә башлајан «Шәрг гадыны» (бах «*Азәрбајҹан гадыны*») журналы Шәрг гадынлары арасында коммунизм идејаларынын бөјүк тәблиғатчысына чеврилди. ҮИК(б)П МК Бүросунун «Шәргин фәһлә-кәндли зәһмәткеш гадынлары арасында иш саһәсиндә нөвбәти вәзифәләр һаггында» гәрарынын (1924, декабр) Азәрб.-да вә Шәргдә Г.һ. үчүн мүһүм әһәмијјәти олду. 1926 илин мартында В. И. Ленинин бачысы, пешәкар ингилабчы М. И. *Улјанова* Бакыја кәлмиш, Азәрб. фәһлә вә кәндли гадынларынын конфрансында чыхыш етмишдир. Азәрб. гадынлары чадраны атараг ичтимаи һәјата гошулур, социализм гуруҹулуғунда мүһүм рол ојнајырдылар. Социализм гуруҹулуғунда бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмыш, Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ағыр сынагларындан шәрәфлә чыхмыш Азәрб. гадынлары коммунизм гуруҹулуғунда әзмлә чалышыр, бејнәлхалг Г.һ.-да фәал иштирак едирләр. Респ. партија тәшкилаты үзвләринин 22,4%-и (65 844 нәфәри) гадындыр (1977, јанвар).

Әд.: Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И., О женском вопросе, М., 1971; Ленин В. И., Әсәрләри (бах Мә'лумат ҹилди, һ. 1, сәһ. 88—89); Ибраһимов З., Азәрбајҹан гадынларынын гәһрәман кечмишиндән, Б., 1943; Имамзадә С., Октјабр сосиалист ингилабы вә Азәрбајҹанда гадын азадлығы, Б., 1957; Мәммәдов С. С., Азәрбајҹанын маарифпәрвәр гадынлары, Б., 1960; јенә онун, Тәрәгги јолларында, Б., 1975; јенә онун, Нурлу өмүрләрин дастаны Б., 1976; Цеткин К., На освобожденном Кавказе, М., 1935; јенә онун, Заветы Ленина женщинам всего мира, М., 1958; Славные большевички, М., 1958; Серебряков Г., Женщины эпохи французской революции, М., 1964; Султанова А., Счастье азербайджанки, Б., 1970; Араловец Н. Ф., Советские женщины—активные строители коммунизма, М., 1975; Без них мы не победили бы, М., 1975; Женщины мира о мире, М., 1975.

ГАДЫН ШӨ'БӘЛӘРИ—РК(б)П-нин јерли партија комитәләри јанында зәһмәткеш гадынлар арасында иш апаран шө'бәләри. Гадынлары коммунизм руһунда тәрбијә етмәк вә социализм гуруҹулуғуна ҹәлб етмәк мәгсәди илә јарадылмышдыр (1919). Г.ш. хәстә вә јаралы гызыл әскәрләрә јардым комитәләринин јарадылмасында, аҹлыг вә дағынты илә мүбаризәдә иштирак едир, имәҹиликләр кечирир, ушаг интернатлары вә с. тәшкил едирди. Мүттәфиг вә мухтар респ.-ларын халг комиссарлыгларында, партија МК-сынын вә ҮРМИК-ин комиссијаларында Г.ш.-нин нүмајәндәләри вар иди. Г.ш.-нин тәшәббүсү илә ХКС гадынларын һүгуг, аилә, никаһ вә әмлак вәзијјәти һаггында декретләр гәбул етмишдир. В. И. Ленин гадынлар арасында апарылан ишә бөјүк әһәмијјәт верирди. Совет гадынларынын коммунист тәрбијәсиндә Г.ш.-нин мүһүм ролу олмушдур. ҮИК(б)П МК-нын гәрары илә 1929 илдә Г.ш. ләғв едилмиш, онларын апардығы иш партија тәшкилатларына тапшырылмышдыр. Азәрб.да 1920 илдә АК(б)П МК, гәза, шәһәр вә р-н партија комитәләри јанында Г.ш. тәшкил олунмушдур. АК(б)П МК-нын гадынлар шө'бәси «Шәрг гадыны» (бах «*Азәрбајҹан гадыны*») журналы нәшр едирди. Шө'бәнин ишиндә Ајна Султанова, Ј. Д. Стасова, Н. Н. Колесникова, Х. Шабанова-Гарајева, Ч. Бајрамова, Ш. Зејналова вә б. иштирак етмишләр. 1930 илдә шө'бә АК(б)П МК-нын тәблиғат вә күтләви тәдбирләр шө'бәләри јанында гадын бөлмәсинә чеврилди. Гадын кадрлар һазырланмасы вә тәрбијәси ишини күчләндирмәк мәгсәди илә 1950 илдә јенидән АК(б)П МК шәһәр вә р-н партија комитәләри јанында гадынлар арасында иш апаран шө'бәләр јарадылды. Һазырда бу иши мувафиг ичтимаи вә дөвләт тәшкилатлары (о ҹүмләдән гадынлар шуралары) јеринә јетирир.

ГАДОЛИН Аксел Вилһелмович (24.6.1828, Финландија—27.12.1892, Петербург)—артиллерија силаһлары, металларын механики е'малы, минералокија вә кристаллографија саһәсиндә рус алими. Петербург ЕА-нын һәгиги үзвү (1875; м. үзвү 1873), артиллерија кенералы (1890). Топ лүләләринин мөһкәмләндирилмәси нәзәријјәсинин әсасыны гојмушдур. Металларын технолокијасына даир дәрсликләрин мүәллифидир. Г. кристалларын тәбиәтдә јалныз 32 симметрик нөвдә мөвҹуд олдуғуну сүбут етмиш вә бу нөвләрин сферада тәсвир үсулларыны вермишдир. Бу үсул инди дә тәтбиг олунур. Кристаллографија саһәсиндә тәдгигатына көрә Петербург ЕА 1868 илдә она Ломоносов мүкафаты вермишдир.

Әд.: Шухардин С. В., Аксель Вильгельмович Гадолин. В кн., Люди русской науки, М., 1965; Ларман Э. К., Аксель Вильгельмович Гадолин, М., 1969.

ГАДОЛИНИУМ (лат. Gadolinium) Gd—кимјәви елемент; *лантаноидләрдән* биридир. Елементләрин дөври системинин III групундадыр; ат.н. 64, ат.к. 157,25-дир. 7 сабит вә бир нечә сүн'и радиоактив изотопу мә'лумдур, 1880 илдә Исвеч кимјачысы Ж. Ш. Маринјак кәшф етмишдир. Фин кимјачысы Јухан Гадолинин шәрәфинә Г. адландырылмышдыр. Тәбиәтдә башга лантаноидләрлә бирликдә гадолинитдә вә с. минералларда тапылыр.

Метал Г. ферромагнит хассәлидир, сыхлығы 7886 *кг/м³*-дир, 1312°С-дә әријир, 3000°С-дә гајнајыр. Бирләшмәләриндә үчвалентлидир, оксидләри әсаси хассәлидир, натриум-, литиум- вә Г.-хлоридин әридилмиш гарышығынын електролизиндән алыныр. Г.-ун бә'зи дузларынын, мәс., $Gd_2(SO_4)_3 \cdot 8H_2O$ парамагнит хассәсиндән мүтләг сыфра јахын темп-рларын алынмасында истифадә олунур. Г. нејтрон радиасијасындан мүһафизәедиҹи материаллар һазырланмасы вә реакторларын идарә олунмасында ишләдилир.

Әд.: Белов К. П., Редкоземельные магнитные материалы. Сб. памяти академика Л. В. Кипренского, М., 1972; Андреева О. С., Киселев В. И. и Малинина В. И., Редкоземельные элементы. М., 1975.

ГАЗ АМИЛИ—һасил едилән нефтлә бәрабәр чыхан газын мигдарынын (*м³*-лә) нефтин мигдарына (*т* вә ја *м³*-лә) олан нисбәти. Азәрб.ССР нефт јатагларында Г.а. орта һесабла 40-дан 200 *м³/т*-а гәдәрдир. Бә'зи јатагларда 2000—4000 *м³/т*-а чатыр. Јатағын ишләнмәси просесиндә Г.а. азалыр.

ГАЗ АНАЛИЗАТОРУ, газоанализатор—газ гарышығынын тәркибини тә'јин едән ҹиһаз. Нөвләри: әл илә ишләдән Г.а. вә автомат Г.а.

Әл илә ишләјәнләрдән ән чох јајылан абсорбсијаедиҹи анализаторлардыр. Бунларда газ гарышығынын компонентләри бир-биринин ардынҹа мүхтәлиф реакентләрин мәһлуллары илә удулур (бах *Газ анализи*). Автомат Г.а. газ гарышығынын, јахуд онун ајры-ајры компонентләринин физики вә ја физики-кимјәви хассәләрини арасы кәсилмәдән өлчүр. Автомат Г.а. ҹиһазлары өз иш принсипинә көрә 3 група ајрылыр:

1. Јардымчы кимјәви реаксијаларла јанашы физики анализ үсулларына әсасланан ҹиһазлар. Бунлар кимјәви реаксија нәтиҹәсиндә газ гарышығынын һәҹм вә ја тәзјигиндә баш верән дәјишикликләри мүәјјән едир.

2. Јардымчы физики-кимјәви просесләрлә јанашы физики-анализ үсулларына әсасланан ҹиһазлар. Бураја термокимјәви, електрокимјәви, фотоколориметрик, хроматографик вә с. ҹиһазлар дахилдир. Термокимјәви ҹиһазлар газын каталитик оксидләшмә (јанма) реаксијасынын истилик еффектинин өлчүлмәсинә әсасланыр. Електрокимјәви ҹиһазлар, гарышыгдакы газын консентрасијасыны, һәмин газы удмуш мәһлулун електриккечирмә әмсалынын дәјишмәсинә әсасән мүәјјән етмәјә имкан верир. Фотоколориметрик ҹиһазлар, газ гарышығынын анализ едиләҹәк компоненти илә реаксијаја кирән мүәјјән маддәләрин рәнкинин дәјишилмәсинә әсасланыр. Хроматографик ҹиһазлардан, әсасән, газ һалында олан карбоһидрокен гарышыгларыны анализ етмәк үчүн

истифадә олунур (бах һәмчинин *Хроматографија*).

3. Физики анализ үсулларына әсасланан анализаторлар. Бураја термокондуктометрик, денсиметрик, магнит, оптик вә с. ҹиһазлар аиддир. Газларын истиликкечирмә әмсалларынын өлчүлмәсинә әсасланан т е р м о к о н д у к т о м е т р и к ҹиһазлар, ики-компонентли (ја да компонентләриндән јалныз биринин консентрасијасы дәјиширсә, чохкомпонентли) гарышыглары анализ етмәјә имкан верир. Газ гарышығынын сыхлығынын өлчүлмәсинә әсасланан д е н с и м е т р и к ҹиһазларла, адәтән, сыхлығы тәмиз һаванынкындан 1,5 дәфә артыг олан карбон газынын гарышығдакы мигдары өлчүлүр. М а г н и т ҹиһазлары, әсасән, бөјүк магнит гавраjычылығы олан оксикенин консентрасијасыны мүәјјән етмәк үчүндүр. О п т и к ҹиһазлар, газ гарышығынын оптик сыхлығыны, һабелә удма вә бурахма спектрләринин өлчүлмәсинә әсасланыр. У л т р а б ә н ө в ш ә ј и ҹиһазлардан газ гарышығында олан һалокенләрин, ҹивә бухарларынын вә бә'зи үзви бирләшмәләрин мигдарыны өјрәнмәк үчүн истифадә едилир. Р а д и о а к т и в ҹиһазларын көмәји илә α-шүаланма мәнбәји јерләшдирилмиш сабит тәзјигли ионлашма камерасында газын тәркибини (ҹәрәјан шиддәтинин дәјишмәсинә әсасән) арашдырмаг олур. Тибдә Г.а. удулуб бурахылмыш һавада оксикенин вә карбон газынын мигдарыны тә'јин етмәк үчүн ишләдилир.

Әд.: П а в л е н к о В. А., Газоанализаторы, М.—Л., 1965; А л ь п е р и н В. З., К о н н и к Э. И. и К у з ь м и н А. А., Современные электрохимические методы и аппаратура для анализа газов в жидкостях и газовых смесях, М., 1975.

ГАЗ АНАЛИЗИ—газ гарышығынын тәркибини тә'јин етмәк үчүн тәтбиг олунан кимјәви, физики-кимјәви вә физики анализ үсуллары.

К и м ј ә в и үсуллар газ гарышығынын ајры-ајры компонентләринин мүхтәлиф реакентләрлә удулмасына әсасланыр, мәс., карбон газы гәләви мәһлулу илә, дојмамыш карбоһидрокенләр бромлу су илә удулур. Компонентин мигдары гарышығын һәҹминин азалмасы илә мүәјјән едилир, бунун үчүн реаксијадан әввәл вә реаксијадан сонра газын һәҹми газ бүрети илә өлчүлүр. Бә'зән реаксија заманы чыхан газын һәҹмини өлчмәклә дә компонентин мигдары һесабланыб тапылыр. Кимјәви Г.а. үсулларынын үстүнлүјү ишләдилән ҹиһазларын (бах *Газ анализатору*) вә анализ әмәлијјатынын садәлијидир.

Ф и з и к и - к и м ј ә в и үсулларда газ гарышығынын компонентләри мүвафиг реакентләрин мәһлуллары илә удулдугдан сонра мәһлулун електриккечирмә әмсалы (бах *Електрокимјәви анализ үсуллары*), оптик сыхлығы (бах *Колориметрија*) вә ја башга физики-кимјәви параметрләри өлчүлүр. Карбоһидрокенләр гарышығынын тәркибини мүәјјән етмәк үчүн хроматографик адсорбсија анализи үсулундан кениш истифадә олунур (бах *Хроматографија*).

Ф и з и к и а н а л и з үсуллары газ гарышығынын физики хассәләринин өјрәнилмәсинә әсасланыр (бах *Спектрал анализ*). Г.а.-нин физики-кимјәви вә физики үсулларынын кимјәви үсуллара нисбәтән үстүн ҹәһәтләри (анализин тез баша чатмасы вә ону автоматлашдырмаг имканы) сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә онлардан кениш истифадә олунмасыны тә'мин етмишдир.

Г.а.-ндән кимја, нефт, газ вә металлуркија сәнајеләриндә технолоҹи просесләрә нәзарәт етмәк, тәбии газларын вә сәнаје газларынын тәркибини өјрәнмәк, инсаны зәһәрләјә билән, асан аловланан вә ја партлајыш тәһлүкәси олан газларын һавада консентрасијасыны тә'јин етмәк вә с. мәгсәдләр үчүн истифадә олунур.

Әд.: С о к о л о в В. А., Методы анализа газов, М., 1958; Б а р к о в с к а я В. Ф. и др., Физико-химические методы анализов, М., 1972.

ГАЗ АНБАРЫ—газын сахланылмасы үчүн тәбии, јахуд сүн'и резервуар. Јерүстү (бах *Газһолдер*) вә јералты олур. Јералты Г.а. јүз млн.-ларла $м^3$ (бә'зән млрд. $м^3$) газ тутур, онлар аз тәһлүкәлидир вә јерүстү анбарлара нисбәтән учуз баша кәлир. Јералты Г.а. мәсамәли сүхурларда (еһтијаты түкәнмиш газ вә нефт јатагларында, сулу лајларда) вә сүхур бошлугларында (истифадәсиз галан мә'дән шахталарында, көһнә тунелләрдә, мә'дән лағымларында вә с.) јарадылыр. Газ мәсамәли сүхурларда газ һалында, сүхур бошлугларында исә, әсасән, маје һалында сахланылыр. Г.а. газын аз ишләдилдији мөвсүмләрдә еһтијат јығмаг вә газа тәләбат чох олан мөвсүмләрдә истеһлакчылары газла мүнтәзәм тәҹһиз етмәк үчүн, һәмчинин јанаҹаг вә кимјәви хаммал еһтијаты кими (*газ тәҹһизатында* гәза вә с. баш вердикдә истеһлакчылары тә'мин етмәк үчүн) истифадә олунур. ССРИ-дә илк јералты Г.а. 1958 илдә Кујбышев вил.-ндә түкәнмиш газ јатағында дүзәлдилмишдир. Москва јахынлығында, Ленинградда, Саратовда, Орта Асијада, Гәрби Украјна, Башгырдыстан вә Азәрбајҹанын еһтијаты түкәнмиш нефт вә газ јатагларында нәһәнк газ анбарлары јарадылыр.

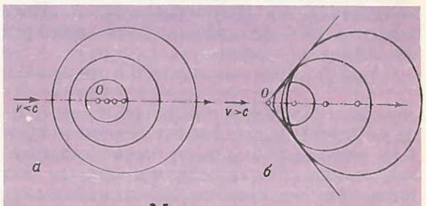
Әд.: С и д о р е н к о М. В., Подземное хранение газа, М., 1965; Ш и р к о в с к и й А. И., З а д о р а Г. И., Добыча и подземное хранение газа, М., 1974.

ГАЗ БЕНЗИНИ—бах *Газолин*.

ГАЗ ГАЈНАҒЫ, а в т о к е н јахуд о к с и к е н г а ј н а ғ ы—газ аловунда металларын бирләшмә јеринин әридилмәси илә апарылан гајнаг просеси. Гајнаг аловунун темп-руну артырмаг үчүн јанар газын техники тәмиз оксикенлә гарышығы тәтбиг едилир. Оксикен полад балонларда адәтән 15 $Мн/м^2$ (150 $кгг/см^2$) тәзјиг алтында олур. Јанар газ кими, әсасән, асетилен тәтбиг едилир (асетилен-оксикен аловунун темп-ру—3100—3200°С). Асетилен вә оксикен шланглары гајнаг одлуғуна верилир вә орада гарышыр. Гајнаг алову деталларын бирләшдириләҹәк кәнарларыны вә ашгар металынын чубуғуну ејни вахтда әридәрәк гајнаг тикиши јарадыр. Г.г.-нын үстүнлүјү апаратларынын јығҹамлығы вә учуз олмасыдыр; нөгсан ҹәһәти ишләрин баһа баша кәлмәси вә партлајыш тәһлүкәси олмасыдыр. Буна көрә дә Г.г. гөвс електрик гајнағы илә әвәз олунур. Лакин поладдан, әлван метал вә әринтиләрдән дүзәлдилән назикдиварлы мә'мулатлары гајнаг етдикдә, бәрк әринтиләрин сәтһ гајнағы (тә'мир ишләриндә) үчүн Г.г.-нын тәтбиги електрик гајнағына нисбәтән јахшы нәтиҹә верир.

Әд.: А с и н о в с к и й Г. А., Ж у р а в и ц к и й Ю. И., Газовая сварка чугуна, под ред. И. А. Антонова и Д. Л. Глизманенко, М., 1974; Я л ы ш к о Г. Ф., Л у г о в с к о й В. П., Газосварочные работы, М., 1976.

ГАЗ ДИНАМИКАСЫ — һидроаеромеханиканын бөлмәси; сыхылан мүһитләрин һәрәкәтини, онларын бәрк ҹисимләрлә гаршылыглы тә'сирини өјрәнир. Әсасы 19 әсрин икинҹи јарысы вә 20 әсрин әввәлләриндә С. А. *Чаплыкин*, Б. *Риман*, алман алими Л. Прандтл, инкилис алими О. Рејнолдс вә б.-нын ишләри илә гојулмушдур. Чаплыкин «Газ шырнаглары һаггында» (1902) әсәриндә Г.д. мәсәләләринин һәлли үчүн ән әлверишли үсуллар вермишдир. 20 әсрин 30-ҹу илләриндән Г.д. авиасија вә ракет техникасынын тәләбләри әсасында инкишаф едир. Г.д.-нда експериментал тәдгигатлар үчүн јарадылмыш хүсуси гурғуларла (сүр'әт вә зәрбә борулары, оптик гурғу вә с.) газын һәрәкәти билаваситә мүшаһидә едилир. Нәзәри тәдгигатлар исә газы сыхылан сәлт (кәсилмәз) мүһит кими гәбул едән механика елминин тәнликләринин (бах *Навје-Стокс тәнликләри*, *Кәсилмәзлик тәнлији*, *Һал тәнлији*) һәллинә әсасланыр. Г.д.-нда термодинамика вә акустиканын үсулларындан да истифадә едилир. Г.д. үчүн сәсин газ мүһитдәки сүр'әти мүһүм кәмијјәтдир. Сәс сүр'әти верилмиш газ үчүн јалныз темп-рдан асылыдыр. Газ ахыны сивриуҹлу ҹисимлә гаршылашдығда јаранан кичикинтенсивли һәјәҹан далғасы газ бојунҹа сәс сүр'әти илә јајылыр. Ахынын сүр'әти сәс сүр'әтиндән бөјүкдүрсә, һәјәҹан далғасы Мах конусунун дахили бојунҹа, кичикдирсә бүтүн истигамәтләрдә јајылыр (бах *М-әдәди*). Аналоҹи һаллар сүкунәтдәки газ мүһитдә ҹисимләрин (мәрми, күллә вә ја учуш апараты) сәс сүр'әти, ондан кичик вә ја бөјүк сүр'әтлә һәрәкәти заманы баш верир. Метеоритләрин дүшмәси, мәрмиләрин, бомбаларын партламасы вә гыса мүддәтдә бөјүк енержи ајрылмасы илә әлагәдар дикәр һадисәләр заманы јаранан бөјүкинтенсивли далғалар башга формада јајылыр. Белә ки, кичик областда әтраф мүһитдәкиндән хејли бөјүк олан јүксәк тәзјиг јараныр вә алынан зәрбә далғасы газ бојунҹа јајылыр. Партлајышын интенсивлији артдыгҹа далғанын јајылма сүр'әти дә артыр. Зәрбә далғасы тәкҹә партлајышдан дејил, һәм дә газ мүһитдә ҹисмин сәс сүр'әтиндән бөјүк сүр'әтлә һәрәкәти заманы јараныр. Борунун ен кәсији азалдыгҹа (артдыгҹа) сыхылмајан мајенин сүр'әти артыр (азалыр). Газын сүр'әти сәс сүр'әтиндән кичикдирсә

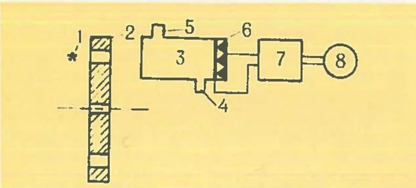
Мах конусу.

(бөјүкдүрсә) борунун ен кәсији бөјүдүкчә газын сүр'әти азалыр (артыр) вә әксинә. Газын сүр'әтини сәс сүр'әтиндән бөјүк сүр'әтә чатдырмаг үчүн ен кәсији әввәлчә кичилән, сонра исә бөјүјән Лавал борусу (*аеродинамик борунун* бир нөвү) јарадылмышдыр. Сон илләр Г.д.-нда јени истигамәтләр—сејрәлмиш мүһитләрин вә сәс сүр'әтиндән чох бөјүк сүр'әтләрин Г.д., харичи тә'сирә мә'руз галан, физики-кимјәви хассәләри дәјишән газ ахынларыны Г.д., чохкомпонентли вә чохфазалы мүһитләрин Г.д. вә с. инкишаф едир (бах *Аеродинамик өлчмә*). Ракетләрин, сүр'әтли тәјјарәләрин, мәрмиләрин һесабаты, компрессорлар, газ вә бухар турбинләринин нәзәријјәси үчүн Г.д.-нын бөјүк әһәмијјәти вар. Һесаблајан електрон машынын тәтбиги Г.д.-нын инкишафыны даһа да сүр'әтләндирмишдир.

Әд.: Абрамович Г. Н., Прикладная газовая динамика, 3 изд., М., 1969; Дейч Д. Е., Техническая газо-динамика, 3 изд., М., 1974.

ГАЗ ЕҺТИЈАТЛАРЫНЫН ҺЕСАБЛАНМАСЫ МЕТОДЛАРЫ — лајдакы газ еһтијатларынын һесабланмасында тәтбиг едилән методлар. Бу методлар мүхтәлифдир вә газын лајдакы һалындан (сәрбәст, «газ папағы», нефтдә һәлл олмуш) асылы олараг тәтбиг едилир. Ән чох тәтбиг едилән һәчм вә тәзјигин дүшмәси методларыдыр. Һәчм методу лајда су тәзјиги режими олдугда тәтбиг едилир вә лајын тәбии газла тутулмуш һәчми һесабланыр. Икинчи метод, газлы мәсамәләрин илкин һәчминин истисмар заманы сабит галдығы лајларда тәтбиг едилир.

ГАЗ ИНДИКАТОРУ — истеһсалат биналарынын һавасында мүхтәлиф газларын (O_2, CH_4, H_2, CO, CO_2, H_2S,

Газ индикатору; *1*—инфрагырмызы шүа мәнбәји; *2*—дешикли диск; *3*—анализедичи камера; *4, 5*—анализ едиләчәк һаванын дахил олдуғу вә чыхдығы јер; *6*—микрофон; *7*—күчләндиричи; *8*—галванометр.

SO_2 вә с.) мигдарыны тез тә'јин етмәк үчүн ишләдилән чиһаз. Г.и. бинада газларын инсаны зәһәрләјәчәк вә ја партлајыш төрәдә биләчәк һәддә чатмасынын гаршысыны вахтында алмаға имкан верир. Г.и. әлдә кәздирилән чиһазлардандыр; јығчамлығы, јүнкүллүјү, садәлији вә анализин тез баша чатмасы илә *газ анализаторундан* фәргләнир. Һәссаслығы нисбәтән јүксәк (10^{-3}%-ә гәдәр) оланы оптик-акустик Г.и.-дур.

ГАЗ ИНСТИТУТУ, ССРИ Газ Сәнајеси Назирлији Тәбии Газын Нәглә һазырланмасы вә Е'малы үзрә Үмумиттифаг Елми-Тәдгигат вә Лајиһә Институту (ҮИЕТЛ Газ Ин-ту)—1965 илдә Азәрб.ССР ЕА Нефт Кимјасы Просесләри Ин-тунун карбоһидрокенләри тәмизләмә вә ајырма лабораторијасы илә Азәрб. Елми-Тәдгигат Нефтчыхарма Ин-тунун газ лабораторијасы әсасында тәшкил едилмишдир. Бакы ш.-ндәдир. Ин-т, әсасән, газын гурудулмасы, узаг мәсафәләрә нәгл едилмәси, газ конденсатынын, еләчә дә газын өзүнүн е'малы вә анализи, газ сәнајесиндә мүхтәлиф техноложи просесләрин ријази моделләшдирмә јолу илә өјрәнилмәси, газ мә'дәни вә газ е'малы аваданлығынын коррозијадан горунмасы, јералты су анбарлары јарадылмасы, газ јатагларынын ахтарышы, лајиһәләндирилмәси, ишләнмәси проблемләри илә мәшғулдур. Ин-тун 19 елми-тәдгигат лабораторијасы вар (1976).

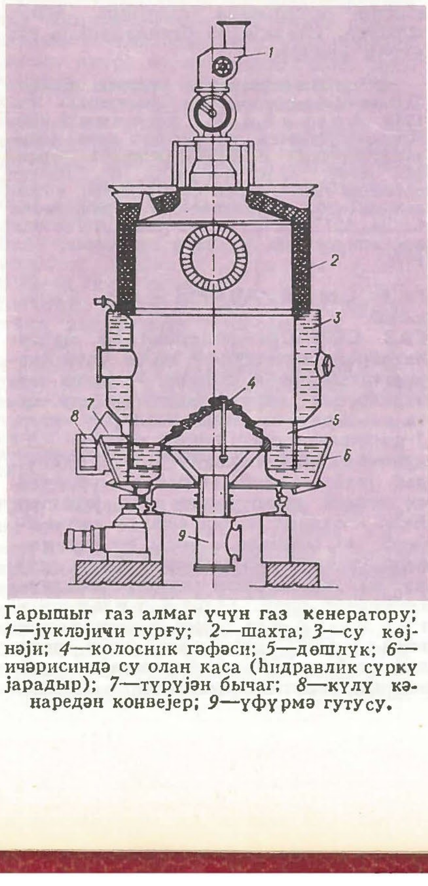
ГАЗ ЈАНАЧАҒ—бах *Јанар газлар.*

ГАЗ КАРОТАЖЫ—нефт вә газ јатагларынын тә'јининдә истифадә едилән кеокимјәви методлардан бири. Килли мәһлулда (бә'зән керндә) газ вә јүнкүл маје карбоһидрокенләрин мигдарынын тә'јин едилмәсинә әсасланыр. Јер сәтһиндә килли мәһлулдан газын ајрылмасы үчүн дегазатордан истифадә олунур. Газын мигдары газ анализаторунда тә'јин едилир. Килли мәһлулда тәбии газын концентрасијасынын дәјишилмәсинә әсасән гују боју кечилмиш нефтли вә газлы лајлар мүәјјәнләшдирилир. Бу метод илк дәфә ССРИ-дә ишләнмишдир (1933).

ГАЗ КӘМӘРИ—бах *Магистрал газ кәмәри.*

ГАЗ КӘСМӘСИ—бах *Оксикен кәсмәси.*

ГАЗ КЕНЕРАТОРУ—термик е'мал нәтичәсиндә бәрк вә маје јаначагдан јанар газ алан апарат; просесдә һава, сәрбәст јахуд кимјәви әлагәли оксикен, су бухары вә карбон газы да иштирак едир. Г.к.-нда алынан газ кенератор газы адланыр. Г. к., адәтән дивварлары ичәри тәрәфдән одадавамлы материалдан һөрүлмүш шахтадан ибарәт олур. Шахтанын јухарысындан јаначаг долдурулур, ашағысындан исә оксикен үфүрүлүр. Г.к.-на үфүрүлән һава әввәлчә күл вә поса зона-

Гарышыг газ алмаг үчүн газ кенератору; *1*—јүкләјичи гурғу; *2*—шахта; *3*—су көјнәји; *4*—колосник гәфәси; *5*—дөшлүк; *6*—ичәрисиндә су олан каса (һидравлик сүрҝү јарадыр); *7*—түрүјән бычаг; *8*—күлү кәнарәдән конвејер; *9*—үфүрмә гутусу.

сындан кечир, сонра исә јаначағын көзәрмиш гатына дахил олур (бурада үфүрүлән оксикен јаначағын јанар елементләри илә реаксијаја кирир). Алынан јанма мәһсуллары јухары галхараг редуксија олунур. Г. к.-нун стасионар вә нәгл. нөвләри вар. Стасионар Г.к. сәнаје собаларында, стасионар газ мүһәррикләриндә тәтбиг едилир. Г.к.-ндан кимја сәнајесиндә техноложи газын (синтетик амонјакын), маје јаначағын вә с. мәһсулларын алынмасында истифадә олунур. Автомобил, трактор мүһәррикләри вә башга дахилијанма мүһәррикләри үчүн јаначаг нәгл. Г.к.-унда һасил едилир. Мајели ракет мүһәррикләринин Г.к., јаначаг јахуд онун компонентләри јандығда вә ја ајрылдығда 200—900°С темп-рлу газ һасил едән агрегатдан ибарәтдир; һәмин газдан турбин-насос агрегатынын интигалы үчүн ишләк чисим кими, јаначаг бакларынын долдурулмасында вә с. истифадә олунур.

ССРИ-дә газ сәнајесинин сүр'әтли инкишафы кенератор газларыны маја дәјәри хејли ашағы олан тәбии газла әвәз етмәк имканы јаратмышдыр. Тәбии газ аз олан харичи өлкәләрдә Г.к., сәнајенин мүхтәлиф саһәләриндә кениш тәтбиг олунур (АФР, Б. Британија).

Әд.: Михеев В. П., Газовое топливо и его сжигание, Л., 1966.

ГАЗ МҮБАДИЛӘСИ (биолокија да)—организм илә харичи мүһит арасында кедән газ мүбадиләси. Әтраф мүһитдән даим оксикен организмә дахил олуб, орган, тохума вә һүчејрәләрдә сәрф едилир; маддәләр мүбадиләси нәтичәсиндә организмдә әмәлә кәлән карбон газы вә дикәр газабәнзәр мәһсуллар ајрылыб мүһитә верилир. Г.м. олмадан организм үчүн енержи вә маддәләр мүбадиләси, еләчә дә нормал һәјат мүмкүн дејил. Г.м. ибтидаиләрдә вә бир сыра садә гурулушлу һејванларда бәдән сәтһиндән газларын диффузијасы јолу илә, мүрәккәб гурулушлу һејванларда вә инсанда исә тәкамүл просесиндә тәшәккүл тапмыш тәнәффүс вә *ган дөвраны* системләри васитәсилә кедир. Тохумалара дахил олан оксикен карбоһидратларын, јағларын, зүлалларын вә онларын кимјәви чеврилмәләри нәтичәсиндә әмәлә кәлән аралыг мәһсулларын оксидләшмәсинә сәрф олунур. Бу заман карбон газы, су вә азотлу маддәләр әмәлә кәлир. Организмдән ваһид заманда бурахылан карбон газынын удулан оксикенә нисбәтинә тәнәффүс әмсалы дејилир.

Г.м.-нин кедишинә харичи мүһит амилләри дә (һаванын темп-ру, тәркиби, нәмлији) тә'сир көстәрир. Битки организминдә кедән Г.м.-нин јухарыдакылара ујғун олан битки тәнәффүсү вә фотосинтез кими ики мүһүм чәһәти вардыр (бах һәмчинин *Тәнәффүс*, *Фотосинтез*).

ГАЗ МҮҺӘРРИКИ—газ јаначагла ишләјән *дахилијанма мүһәррики*. Јаначаг гарышығы гығылчымла, јахуд алышдырычы маје јаначагла аловланан Г.м. нөвләри вар. Металлуркија сәнајесиндә һаваүфүрүчүләри ишә салмаг үчүн домна газы илә ишләјән Г.м.-ләри (күчү—15 мин *квт*-а гәдәр) тәтбиг едилир. Нәгл. Г.м.-ләри *газкенераторлу автомобил* вә *газбалонлу автомобилдә* гурашдырылыр. Нефт вә газ сәнајесиндә соручу-вуручу гурғула-

рын интигалы үчүн тәбии газла ишләјән Г.м.-ндән истифадә олунур. Мајеләшдирилмиш газла ишләјән Г.м.-ләри ишләнмиш газларын зәрәрсизлији вә түстүсүзлүјү зәрури олдугда тәтбиг едилир (мәс., автомобилләрин, автојүкләјичиләрин вә једәкчи автомибилләрин анбар вә јералты биналарда истифадәсиндә, шәһәр автобуслары үчүн вә с.).

Әд.: К о л л е р о в Л. К., Газовые двигатели поршневого типа, 2 изд., Л., 1968; Г е н к и н К. И. и др., Газовые двигатели ГД-100 и агрегаты на их базе, Л., 1970; Эксплуатация и ремонт газовых двигателей и газомотокомпрессоров, под ред. С. Ф. Бармина, Л., 1973.

ГАЗ ПЛАНАЛМАСЫ—нефт вә газ јатагларынын ахтарышы методу. Нефтгаз јатагларындан јер сәтһинә миграсија едән газ һалындакы карбоһидрокенләрин тә'јининә әсасланыр. Г.п. апарыларкән 2—3 *м* вә ја даһа дәриндән (10—50 *м* вә даһа чох) газ вә ја газ әлдә етмәк мәгсәди илә сүхур нүмунәси көтүрүлүр. Тәдгигат саһәсиндә нүмунәкөтүрмә нөгтәләри бир-бириндән бир нечә јүз метр аралы профил үзрә јерләшдирилир. Алынмыш газ нүмунәләринин анализи нәтиҹәсиндә «газ аномалијасы», јә'ни карбоһидрокенләрин јүксәк вә ганунаујғун јерләшмиш консентрасијалары мүәјјән едилир. Тәдгиг едилән саһәдә газ аномалијасынын варлығы нефт вә ја газ јатагларынын олмасыны көстәрир. Г.п. методу ССРИ-дә В. А. Соколов тәрәфиндән ишләнмишдир (1932).

ГАЗ САБИТИ—универсал физики сабит. R илә ишарә олунур. Бир *мол* идеал газын һал тәнлијинә ($pV=RT$) дахилдир (p—тәзјиг, V—һәчм, T—мүтләг темп-рдур). Г.с.-нин физики мә'насы сабит тәзјигдә 1°C гыздырылдыгда 1 *мол* идеал газын көрдүјү ишдир. $R=(8{,}3143\pm0{,}0012)\ \frac{ч}{дәр\cdot мол}$ Г.с.-нин N_A *Авогадро әдәдинә* олан нисбәти *Болтсман сабитидир*.

ГАЗ СӘНАЈЕСИ—јаначаг сәнајеси саһәси; тәбии газ јатагларынын кәшфијјаты вә истисмары, газын кәмәрләр илә узаг јерләрә нәгл едилмәси, көмүр вә шистдән сүн'и газ алынмасы, газ е'малы, сәнајенин мүхтәлиф саһәләринә вә коммунал-мәишәт тәсәррүфатына газ верилмәси илә мәшғул олур.

Г.с.-нин јаранмасы 18 әсрин сону—19 әсрин әввәлинә аиддир. Ингилабдан әввәлки Русијада нефт мә'дәнләриндә (мәс., Бакынын Сураханы нефт мә'дәнләриндә) аз мигдарда газ чыхарылыр, кичик з-дларда көмүрдән ашағы калорили газ алынырды. Газ јатаглары ашкар олунмамышды. ССРИ-дә Г.с. чох инкишаф етмишдир. Газ чыхарылмасы вә истеһсалы 1913 илдәки 0,02 млрд. $м^3$-дән 1976 илдә 321 млрд. $м^3$-ә чатдырылмышдыр. ССРИ газ һасилатына көрә 50-чи илләрин 2-чи јарысындан башлајараг дүнјада 2-чи јери (АБШ-дан сонра) тутур; газын сәнаје еһтијатына, иллик артымына, боруларын диаметринә вә газ кәмәрләринин әсас системинин уз.-на көрә исә дүнјанын бүтүн өлкәләриндән ирәлидәдир. ССРИ-дә поладын 80%-и, чугунун 85%-и, прокатын 40%-и, әлван металларын 20%-и вә сементин 60%-и газ тәтбиг етмәклә истеһсал олунур; ССРИ-дә 41 926 мин мәнзилә газ чәкилмишдир вә ја 155 млн. адам мәишәтдә газдан истифадә едир (1975). Өлкәдә Ваһид Дөвләт Газ Тәчһизи Системи, әсасән, јарадылмышдыр. ССРИ-дә сәнаје категоријалы тәбии газ еһтијаты 25 трилјон $м^3$-дән (АБШ-да 6,1) чохдур (1976 илин әввәли). Орта Асијада, Түмен вә Оренбург вил.-ләриндә күчлү хаммал базалары јарадылмышдыр. Онунчу бешилликдә Г.с.-нин даһа да инкишаф етдирилмәси вә газ һасилатынын 1980 илдә 400—435 млрд. $м^3$-ә чатдырылмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Азәрб.-да Совет һакимијјәти илләриндә, хүсусилә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра јени газ јатагларынын (Гарадағ, Зирә, Сијәзән вә с.) кәшфи илә әлагәдар Г.с. сүр'әтлә инкишаф етмишдир. 1976 илдә 10,989 млрд. $м^3$ газ чыхарылмышдыр (1928 илдә 0,17; 1940 илдә 2,5; 1950 илдә 1,23; 1960 илдә 5,84; 1970 илдә 5,52).

Х а р и ч и с о с и а л и с т ө л к ә л ә р и н д ә Г.с. 50-чи илләрин әввәлләриндә сүр'әтлә инкишафа башламышдыр. 1975 илдә РСР-дә 31,6 млрд. $м^3$, АДР-дә 7,2, ПХР-дә 5,8, Мач.ХР-дә 5,2 млрд. $м^3$ тәбии газ чыхарылмышдыр. 1975 илдә ССРИ-дән ГИЈШ үзвү олан харичи өлкәләрә 11,3 млрд. $м^3$ газ көндәрилмишдир; чәкилмәкдә олан Оренбург—ССРИ-нин Гәрб сәрһәдди макистрал газ кәмәри (уз. тәгр. 2750 *км*, диаметри 1420 *мм*) истифадәјә верилдикдән сонра һәр ил 15,5 млрд. $м^3$ газ вериләчәкдир.

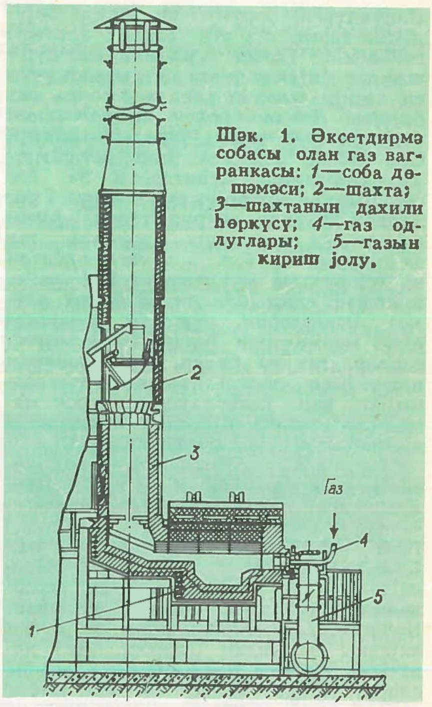
Г.с. капиталист өлкәләриндән ән чох АБШ-да инкишаф етмишдир. 1975 илдә АБШ-да 560 млрд. $м^3$, Б. Британијада 35,0, АФР-дә 21,0, Италијада 14,0, Франсада 10,0, Јапонијада 2,7 млрд. $м^3$ тәбии газ чыхарылмышдыр. Сәнаје (сүбут олунмуш) газ еһтијаты Иран (9,3 трилјон $м^3$), Әлчәзаир (3,6), Сәудијјә Әрәбистаны (2,9), Никерија (1,3), Венесуелада (1,2) вә с. инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә зәнкиндир.

Совет Иттифагындан ССРИ—Гәрби Авропа трансавропа транзит газ кәмәри васитәсилә Австрија, АФР, Франса, Италија вә Финландијаја газ ихрач едилир.

Әд.: Энергетические ресурсы СССР. Топливно-энергетические ресурсы, М., 1968; А р с к и й А. К., А р я н и н А. Н., Промышленность природного газа капиталистических и развивающихся стран, М., 1969; О р у д ж е в С. А., Растут поставки газа в стран-члены СЭВ, «Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ», 1975, № 3; ј е н ә о н у н, Газовая промышленность по пути прогресса, М., 1976.

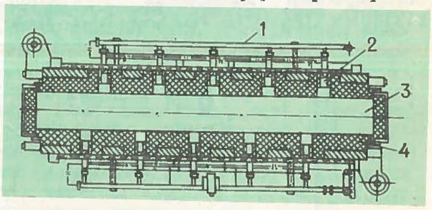
ГАЗ СЫҒЫНАЧАҒЫ — бах *Сығынаҹаг*.

ГАЗ СОБАСЫ—материал вә мә'мулатларын истиликлә е'малы үчүн газјаначаглы сәнаје собасы. Истилик мүбадиләсинә көрә јүксәк темп-рлу, орта темп-рлу вә алчаг темп-рлу олур. Ј ү к с ә к т е м п е р а т у р л у Г.с.-нда газын ишләк фәзада темп-ру 1000°C-дән јухары олур. Истилик мүбадиләси әсасән шүабурахма илә јаранар. Белә собалара мисал олараг *вагранка* (шәк. 1), *мартен собасы* вә металларын гыздырылмасы үчүн (јајма, дөјмә вә пресләмәдән әввәл) собалары көстәрмәк олар. О р т а т е м п е р а т у р л у Г.с.-нда газын ишләк фәзада темп-ру 650°C-дән јухары олур, истилик мүбадиләси шүабурахма вә конвексија васитәси илә кедир. Бу тип

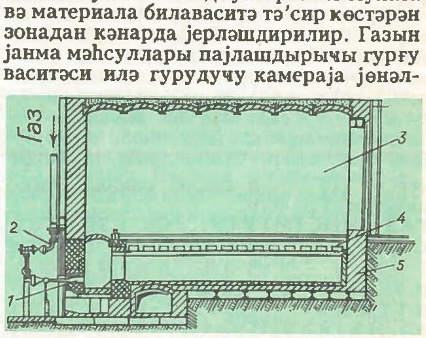

Шәк. 1. Әксетдирмә собасы олан газ вагранкасы: *1*—соба дөшәмәси; *2*—шахта; *3*—шахтанын дахили һөркүсү; *4*—газ одлуглары; *5*—газын кириш јолу.

собалара табәксилтмә (600—700°C), табалма (800—1000°C) вә бә'зи һалларда нормаллашдырма (850—1110°C) мәгсәди илә мә'мулаты гыздыран термики собалар да аиддир (шәк. 2). А л ч а г т е м п е р а т у р л у Г.с.-нын ишләк фәзада темп-ру 650°C-јә гәдәр олур. Истилик мүбадиләси әсасән конвексија васитәси илә јаранар. Мүхтәлиф мәгсәдли гурудучулар белә собалара аиддир. Гурудучуларда (шәк. 3) инжексијалы газ одлуглары мә'мулата вә материала билаваситә тә'сир көстәрән зонадан кәнарда јерләшдирилир. Газын јанма мәһсуллары пајлашдырычы гурғу васитәси илә гурудучу камераја јөнәл-

Шәк. 2. Мә'мулатларын гыздырылмасы үчүн камералы соба: *1*—газ коммуникасијасы; *2*—газ одлуғу; *3*—гыздырычы камера; *4*—одадавамлы һөркү.

Шәк. 3. Төкмә гәлибләринин вә милләрин гурудулмасы үчүн газ јаначағы илә ишләјән камералы гурудучу: *1*—газ одлуғу; *2*—газ коммуникасијалары; *3*—гурудучу камера; *4*—пајлашдырычы гурғу; *5*—һөркү.

дилир. Г.с. техноложи, конструктив вә с. принсипләрә көрә дә мүхтәлиф синифләрә ајрылыр.

Јанан газын истилијиндән пилләли истифадә етликдә Г.с.-нын ишиндә јүксәк игтисади көстәричиләр әлдә едилир. Мәс., јүксәк темп-рлу Г.с.-нын јанма мәһсулу алчаг темп-рлу Г.с.-на өтүрүлүр, јахуд собаја верилән јаначағын гыздырылмасы үчүн истифадә олунур.

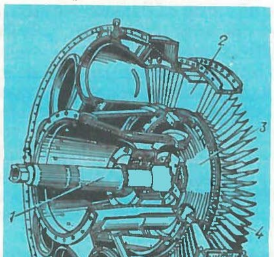
Әд.: Использование газа в промышленных печах, Л., 1967; Филиппов О. В., Промышленные печи и газовое хозяйство заводов, Киев, 1976.

ГАЗ СУКАНЫ—һава суканы әлверишли олмајан учуш саһәләриндә тәјјарә, ракет, космик кәми вә б. учуш апаратларыны идарә етмәк үчүн гурғу; галхма вә енмәдә, учушун башланғычында вә һавасыз фәзада истифадә үчүндүр.

ГАЗ ТӘЧҺИЗАТЫ—х.т. еһтијачлары үчүн газ јаначағынын мүтәшәккил сурәтдә верилмәси вә пајланмасы. Истеһлакчылар тәбии, сүн'и вә мајеләшдирилмиш газларла тәчһиз олунур. Г.т.-на тәбии газын чыхарылмасы, сүн'и газын алынмасы, газларын тәмизләнмәси, нәгл едилмәси, сахланылмасы, истеһлакчылара пајланмасы үчүн лазым олан комплекс гурғулар, машын вә чиһазлар дахилдир. Мәркәзләшдирилмиш вә јерли Г.т. системләри вар. Мәркәзләшдирилмиш Г.т.-нда газ истеһлакчылара (јашајыш мәнтәгәләринә, сәнаје мүәссисәләринә) шәһәр газ шәбәкәси үзрә, **ј е р л и** Г.т.-нда исә јерли газ гурғуларындан вә ја ичәрисинә мајеләшдирилмиш газ долдурулмуш систернләрдә, балонларда пајланыр. Јерли системләрдән магистрал газ кәмәрләриндән узагда јерләшән кичик шәһәрләрин вә гәсәбәләрин јашајыш бина元ары вә коммунал-мәишәт мүәссисәләринин газла тәчһиз олунмасында кениш истифадә едилир. Мајеләшдирилмиш газ д.ј. вә автомобил систернләри, балонлар вә хүсуси кәмиләрлә дашыныр. Г.т. системинин е'тибарлы ишләмәси үчүн бөјүк шәһәрләрин јахынлығында газ анбарлары дүзәлдилир. ССРИ-дә тәбии газдан јаначаг кими илк дәфә Бакыда истифадә едилмишдир. Әввәлчә көһнә нефт р-нлары, 1932 илдән исә Бакы ш. вә Абшеронун дикәр јашајыш мәнтәгәләри газла тәчһиз олунмушдур. Сонралар Гарадағ—Ағстафа—Тбилиси—Јереван, Иран—ССРИ, Сабирабад—Әли Бајрамлы, Дашкил—Сәнкәчал вә с. газ кәмәрләринин истисмара верилмәси респ.-нын демәк олар ки, бүтүн р-нларынын газла тәчһизинә имкан јаратмышдыр. Газ чәкилмәјән јашајыш мәнтәгәләриндә газдолдурма ст.-ларынын, автосистерн вә балонларын хидмәтиндән истифадә едилир.

Әд.: Демидов Г. В., Городское газовое хозяйство, 2 изд., М., 1964; Ионин А. А., Газоснабжение, 2 изд, М., 1975; Скафтымов Н. А., Основы газоснабжения, Л., 1975.

ГАЗ ТУРБИНИ — гыздырылмыш вә сыхылмыш газын енержисини күрәкли апаратла фасиләсиз сурәтдә валын механики ишинә чевирән истилик мүһәррики. Сыхылмыш газ јанма камерасында, нүвә реакторунда вә с.-дә гыздырыла биләр. Илк Г.т. 19 әсрин сонунда *газ-турбин мүһәррикинин* бир һиссәси кими јаранмыш вә конструксијача бухар турбининә јахын олмушдур. Г.т. учлуг апаратынын ардычыл јерләшдирилмиш һәрәкәтсиз күрәкли һалгаларындан вә ишләк чархын фырланан һалгаларындан ибарәтдир. Учлуг апараты ишләк чархла бирликдә **т у р б и н п и л л ә с и н и** тәшкил едир. Пилләә һәрәкәтсиз деталларын (көвдә, учлуг күрәкләри, бандаж һалгалары) дахил олдуғу статордан вә биркә фырланан һиссәләрин (ишләк күрәкләр, диск, вал) мәчмусу олан ротордан ибарәтдир. Газ ахынынын истигамәтинә көрә Г.т. әсасән **о х л у** (кениш јајылмыш) вә **р а д и а л** конструксијалы олур. Охлу газ тур-

Бирпилләли газ турбини: *1*—турбин валы; *2*—учлуг апаратынын күрәкләри; *3*—турбин диски; *4*—ишләк чархын күрәкләри.

бинләринин меридионал кәсијиндә ахын турбинин охv бојунча, радиал турбинләрдә исә, әсасән, оха перпендикулјар һәрәкәт едир. Г.т.-ләри **б и р п и л л ә л и** вә **ч о х п и л л ә л и** олур. Пилләләрин сајы турбинин тәтбиг јери, онун конструксија схеми, бир пилләнин јаратдығы күч, һәмчинин тәзјиг дүшкүсү илә тә'јин едилир. Чохпилләли турбиндә енержинин чеврилмәси ајры-ајры пилләләрдә просес ардычыллығындан ибарәтдир. Сыхылмыш вә гыздырылмыш газ башланғыч сүр'әтлә учлуг апаратынын күрәкләрарасы каналларына дахил олур; бурада кенишләнмә просесиндә истилик дүшкүсүнүн бир һиссәси ахын шырнағынын кинетик енержисинә чеврилир. Газын сонракы кенишләнмәси вә истилик дүшкүсүнүн фајдалы ишә чеврилмәси ишләк чархын күрәкләрарасы каналларында баш верир. Газ ахыны, ишләк күрәкләрә тә'сир едәрәк, турбинин валында буручу момент јарадыр. Мүасир чохпилләли турбинин еффектив ф.и.ә. 0,92—0,94-ә чатыр. Г.т.-нин тәтбиги һаггында мә'лумат *газ-турбин мүһәррики* мәгаләсиндә верилмишдир.

Әд.: Уваров В. В., Чернобровкин А. П., Газовые турбины, М., 1960; Шляхин П. Н., Паровые и газовые турбины, 2 изд., М., 1974; Третьяченко Г. Н., Несущая способность лопаток газовых турбин при нестационарном тепловом и силовом воздействии, Киев, 1975.

ГАЗ ЧИҺАЗЛАРЫ — јемәк һазырламаг, су гыздырмаг, отаглары иситмәк вә сүн'и сојуглуг јаратмаг үчүн јашајыш вә ичтимаи биналарда тәтбиг едилән гурғулар. Г.ч.-нда енержи кими газын јанмасындан ајрылан истиликдән истифадә олунур. Г.ч. бир гајда олараг газ одлуғундан, истилик мүбадиләси гурғусундан вә јанма мәһсулларыны кәнар едән гурулушдан ибарәтдир. Газ сојудучуларынын бу елементләрдән әлавә сојудучу апараты вә камерасы да олур. Г.ч. әсас үч група бөлүнүр: мәишәт (мәтбәх газ пилтәләри, сојудучу вә сугыздырычылар), иситмә системи (бах *Газла иситмә системи*) вә ичтимаи иашә мүәссисәләри чиһазларына (ресторан пилтәләри, гајнадычылар вә с.). Г.ч.-нын одлуғу әксәр һалларда атм. типли олур. Газ кәмәриндә Г.ч. бирләшдирилән јердәк газ ахынынын гаршысыны ала билән тыхач краны гојулур. Г.ч., онларын иши позулдугда газ ахыныны дајандыран вә одлуғун мәһсулдарлығыны (технолоки тәләбатдан асылы олараг) тәнзимләјән автомат гурғуларла тәчһиз едилир. Газ одлуглары ачыг јерләшдириликдә јанма мәһсуллары отаға долур, јанма камерасында олдугда исә јанма мәһсуллары бача васитәси илә кәнар едилир.

Әд.: Газовое оборудование, приборы и арматура, под ред. Н. И. Рябцева, М., 1963; Ионин А. А., Газоснабжение, 2 изд., М., 1975.

ГАЗ ШӘБӘКӘСИ—газын нәгл едилмәси вә истеһлакчылар арасында пајлашдырылмасы үчүн бору кәмәрләри, һәмчинин бу кәмәрләрдә истифадә едилән гурғу, апарат вә арматурлар системи; јашајыш мәнтәгәләриндә *газ тәчһизаты* системинин әсас елементи. Шәһәр Г.ш. мүхтәлиф нөв газ кәмәрләриндән шәһәр газпајлама мәнтәгәләри вә ст.-ларындан, чиһазларда тәзјиги сабитләшдирән тәнзимләјичиләрдән вә газ анбарларындан ибарәтдир. Г.ш. тәзјигәлчән чиһазларла, рабитә, сигнал, автоматика гурғулары вә гапајычы арматурларла (клапан, кран, сијиртмә вә с.) тәчһиз едилир. Г.ш. ики нөв олур: 1) **п а ј л а ј ы ч ы** Г.ш.-ндә газ лазым олан јерә шәһәр газпајлама ст.-лары, мәнтәгәләри вә газ анбарларындан верилир; 2) газы бина вә гурғулара апарыб билавасирә истеһлакчылара **в е р ә н а п а р ы ч ы** (**к и р и ш**) Г.ш.-ндә бинанын ичәрисиндә газ дахили кәмәрләрә бөлүшдүрүлүр. Г.ш.-ндә газын тәзјиги истеһлакчыларын тәләбиндән асылы олараг мүхтәлифдир. Шәһәрләрдә алчаг (5 $кн/м^2$-әдәк), орта (5—300 $кн/м^2$) вә јүксәк (300—600 $кн/м^2$; 600—1200 $кн/м^2$), сәнаједә исә алчаг вә орта тәзјигли Г.ш.-ләриндән истифадә едилир. Г.ш. **б и р п и л л ә л и** (кичик јашајыш мәнтәгәләриндә ишләдилир), **и к и п и л л ә л и** (орта шәһәрләрдә ишләдилир), **ү ч п и л л ә л и** (бөјүк шәһәрләрдә ишләдилир) вә **ч о х п и л л ә л и** (чох бөјүк шәһәрләрдә ишләдилир) олур. Јашајыш јерләриндә газ тәчһизатынын фасиләсиз олмасы үчүн Г.ш. адәтән гапалы һалга вә ја контур системләри шәклиндә дүзәлдилир. Бүтүн шәһәр Г.ш. бир гајда олараг јерин алтында јерләшдирилир. Сәнаје вә коммунал-мәишәт мүәссисәләринин јахынлығында исә газ шәбәкәләри, әсасән, јерин үстүндән кечир. Иш принсипинә көрә топлајан (мә'дәнләрдә), транзит (газы иткисиз нәгл едән), пајлајан (газ истеһлакчылара шахәләр вә голларла верилир) газ шәбәкәләри вар. Г.ш.-ләриндә азкарбонлу вә аз лекирләнмиш поладдан һазырланан тикишсиз вә тикишли борулардан истифадә олунур. Г.ш. коррозијадан, азмыш чәрәјанлардан вә с. мүһафизә едилир. Г.ш. диспетчер мәнтәгәси, автоматик

тәнзимләмә, нәзарәт вә идарәетмә системи илә тәчһиз едилир.

Әд.: Гордјухин А. И., Эксплуатация и ремонт газовых сетей, Л., 1974.

«ГАЗАҒЫ»—Азәрб. халг рәгси. Әсасән, кишиләр (хүсусән кәнчләр) тәрәфиндән дәстә илә ифа едилир. Рәгс фигурларынын сајы вә ардычыллығы ифачыларын бачарығындан асылы олараг дәјишир. Рәгсин мусиги өлчүсү 6/8, темпи әввәлчә јејин (allegretto), ахыра јахын исә шыдырғы (presto) олур. «Гызлар газағысы», «Шәки газағысы» нөвләри вар.

ГАЗАЈЫРМА—газ гарышығыны өз тәркиб һиссәләринә вә ја мүхтәлиф фраксијалара ајырма просеси. Газ гарышығы әввәлчә гурудулараг зәрәрли гатышыглардан, мәс., ашағы темп-р вә јүксәк тәзјигдә дојмамыш карбоһидрокенләрлә реаксијаја кириб партлајычы нитробирләшмәләр әмәлә кәтирә билән азот оксидләриндән, газларын кимјәви е'малына мане олан каталитик зәһәрләрдән, апаратларда коррозија торәдән, ја да ашағы темп-рда донан һидрокен-сулфид, су бухары вә бә'зи карбоһидроженләрдән тәмизләнир. Г. физики вә кимјәви үсулларла апарылыр. Физики үсулла Г.-да гарышығы *абсорбсија*, *адсорбсија* вә ја *хроматографија* васитәсилә, јахуд ашағы темп-рда мајеләшдириб ректификасија етмәклә, кимјәви үсулла Г.-да исә гарышығын ајры-ајры компонентләрини (мәс., дојмамыш карбоһидрокенләри) мүвафиг удучу маддәләрлә кимјәви бирләшмә шәклинә чевирмәклә ајырырлар. Сәнаједә Г. һаваны вә мүхтәлиф газ гарышыгларыны фәрди компонентләрә ајырмаг үчүн кениш тәтбиг едилир.

ГАЗАКА—гәдим Азәрб. шәһәри. Страбон, Плини, Птолемеј, Мәс'уди, Ибн Фәгиһ, Ибн Хордадбеһ, Јагут Һәмәви, Тәбәри вә б. Г. һаггында мә'лумат вермишләр. Страбонун јаздығына көрә *Атропатена* һөкмдарларынын пајтахты олан Г. дүзәнликдә јерләширди. Мәнбәләрдә Гандзак, Кәндзәк (ермәни), Чәнзә, Шиз (әрәб), Кәнчәк (фарс) кими гејд олунур.

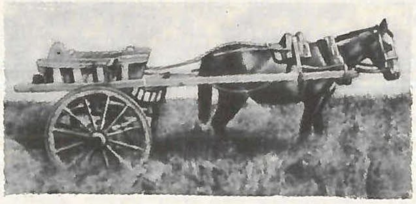
Сон тәдгигатлара көрә Г. индики Тәхт-и Сүлејманын (Иран Азәрб.-ынын Әфшар маһалында јерләшән Тәхт-и Сүлејман шм.-г.-дән Марағa, ч.-ш.-дән Зәнчан, г.-дән Күрдүстан илә һәмсәрһәддир) јериндә олмушдур.

Мәс'удијә көрә Парфија Аршакиләри гышы Ирагда, јајы исә Шиздә кечирирдиләр. Г. *Атропатиләр* вә Сасаниләр дөврүндә Орта вә Јахын Шәргин мүһүм шәһәрләриндән иди. Тичарәт јоллары говшағында јерләшмәси, *Азәркәшәсб* атәшкәдәсинин бурада олмасы, һабелә әлверишли тәбии шәраит Г.-нын игтисади-сијаси чәһәтдән инкишафына имкан јаратмышды. Әрәб мүәллифләринин мә'луматына көрә Сасани шаһлары тачгојма мәрасими заманы Мәдаиндән бураја пијада кәлиб атәшкәдәни зијарәт едирдиләр. Сасани шаһлары чәтинлијә дүшдүкдә атәшкәдәдә ода јалвармагла ондан «көмәклик» диләјәрдиләр. Тәбәринин көстәрдијинә көрә Г.ш.-ндә гијмәтли вә надир шејләрин топланмасы илә әлагәдар она «Кәнчәк» («хәзинә») ады верилмишди. Атропатеналылар е.ә. 36—35 илләрдә 100 минлик орду илә Атропатенаја һүчум етмиш Рома сәркәрдәси Антонини Г. әтрафында мәғлуб етмишдиләр. Рома императору Иракли 623—624 илләрдә Г.-ны зәбт едиб дағытды. Һәмдуллаһ Гәзвининин мә'луматына көрә Елхани һөкмдары Абага хан [1265—82] Г.-да олан сарајы тә'мир етдирмиш вә атәшкәдәнин јериндә мәсчид тикдирмишди.

Г.-да 1937 илдән археоложи газынтылар апарылмышдыр. Газынтылар заманы Г.-да мүхтәлиф бина вә Азәркәшәсб атәшкәдәсинин галыглары ашкар едилмишдир. Сон илләрдә апарылан газынтылар заманы 36 бүрчлү мөһтәшәм гала диварларынын галыглары үзә чыхарылмышдыр. Гала 12 400 $м^2$ әразијә маликдир. Һәр биринин ени 10 *м*-ә чатан јарымдаирәви формалы бүрчләр бир-бириндән 22—26 *м* аралыдадыр.

Әд.: Абдулла Фазили, Азәрбајчанын гәдим тарихи мүасир Иран тарихшүнаслығында, Б., 1970; Вәлиханлы Н. М., IX—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһлары Азәрбајчан һаггында, Б., 1974; Бартольд В. В., Историко-географический обзор Ирана, Соч., т. 7, М., 1971; Minorsky V., Roman and Byzantine Campaigns en Atropatene, BAGOR, XI, 2, Cambridge, 1944.

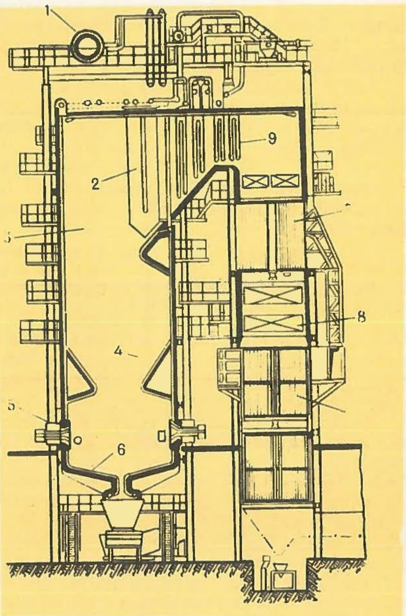
ГАЗАЛАГ—тәкатлы, икитәкәрли араба нөвү. Ади арабадан фәрги Г.-ын јајлы олмасыдыр. Әсасән, миник үчүн (4—5 адам отура билир) истифадә едилир. Икипилләли отурачағы вар. Пилләләрин алтында јүк гојмаг үчүн сандыг олур. Сәрнишинләрин раһатлығыны тә'мин етмәк мәгсәди илә Г.-ын ичәрисинә кичик дөшәкчәләр гојулур. Г.-а охшар тәкатлы арабалар һаггында илк мә'лумат е.ә. 2-чи минилијә аиддир (Гәдим Јунаныстан). Ингилабадәк Абшерон әразисиндә (хүсусән Бакыда) һазырланмыш вә бурада ишләдилмишдир. Абшеронун бә'зи кәндләриндә Г.-а инди дә тәсадүф олунур.

Газалаг. 19 әср.

ГАЗАН АГРЕГАТЫ—јаначағын јандырылмасы һесабына тәзјиг алтында бухар вә ја исти су алмаг үчүн конструктив бирләшдирилмиш гурғулар комплекси. Г.а.-нын әсас һиссәләри јанма камерасы (очаг), газ борулары, бухаргыздырычы, су економајзери вә һавагыздырычыдыр. Г.а.-на каркас, бору кәмәрләри, арматур, нәзарәт вә автоматика чиһазлары да дахилдир. Истилик итксинин гаршысыны алмаг үчүн Г.а.-нын елементләри хүсуси дивар вә изолјасија илә горунур. Г.а. ИЕС турбинләринин бухарла тәчһизи, технолоҗи вә иситмә еһтијачлары үчүн бухар вә исти су һасил едән газанханаларда, кәми газан гурғуларында тәтбиг едилир. Г.а.-нын конструксијасы онун тәтбиг јериндән, ишләдилән јаначаг нөвүндән вә јандырма үсулундан, бухар мәһсулдарлығы ваһидиндән, һәмчинин һасил олунан бухарын тәзјиг вә темп-рундан асылыдыр.

Енеркетика гурғуларында сәмәрәлилији артырмаг мәгсәди илә (аралыг) тәкрар гыздырма схемли Г.а.-ндан истифадә олунур.

Мәһсулдарлығы 420 *т/саат*, бухарынын тәзјиги 14 *Мн/м²* (140 *кгг/см²*) вә темп-ру 570 С олан газан агрегаты: *1*—барабан; *2*—јарымрадиасијалы бухаргыздырычы; *3*—јанма камерасы; *4*—екран; *5*—одлуг; *6*—дөшәмә; *7*—һавагыздырычылар; *8*—су економајзери; *9*—конвектив бухаргыздырычы.

300 *Мвт* күчүндә енержи блокунун Г.а.-нын һүнд. 50 *м*-дән чох олуб 1000 $м^2$ саһәни тутур. Белә гурғунун иншасы заманы 25 *Мн/м²* (250 *кгг/см²*)-дән јүксәк тәзјигли бору системинә тәгр. 1,5 мин *т*, бүтүнлүклә гурғуја исә 4,5 мин *т* метал сәрф олунур. Г.а.-нын ф.и.ә. 90%-дән чохдур.

Әд.: Рабинович О. М., Котельные агрегаты, М.—Л., 1963; Резников М. И., Парогенераторные установки электростанций, М., 1968; Эстеркин Р. И., Эксплуатация котлоагрегатов на газовом топливе, 3 изд., Л., 1974; Камельман Д. Н., Эскин Н. Б., Давидов А. А., Наладка котлоагрегатов, Справочник, М., 1976; Крупенин А. И. и Кешишьян Л. П., Эксплуатация шахтных котельных установок, М., 1977.

ГАЗАН ГУРҒУСУ—тәзјиг алтында су бухары вә ја исти су алынмасыны тә'мин едән гурғу вә агрегатлар комплекси. *Газан агрегатындан* вә көмәкчи аваданлыгдан ибарәтдир. Кичик күчлү Г.г.-нун тәркибинә арматур, насос вә сутәмизләјән гурғулар дахилдир. Бу чүр Г.г., һәмчинин ИЕМ вә сәнаје мүәссисәләринин сугыздырычы газанлары вә күчлү гурғулары бир нечә газанхана сехиндә комплектләшдирилир. Бу комплексин үмуми магистралы вә бухар кәмәри олур. Газанханада адәтән бухар вә исти су һасилатыны азалтмадан Г.г.-дан бирини тә'мир етмәјә, јахуд еһтијатда сахламаға имкан олур. Күчлү Г.г. јүз мин $м^3$-ләр лә һәчмили отаг вә биналарда јерләшир, саатда 600 *т*-дәк јаначаг јандырыр, 4 мин *т/саата* дәк бухар һасил едир. Бухары аралыг мәрһәләләрдә ифрат гыздыран күчлү Г.г. *газан—турбин блокунун* тәркиб һиссәсидир. Г.г.-нун, белә блокуну турбин вә кене-

раторунун тә'мири ejни вахтда апарылыр. Бах, һәмчинин *Бухар газаны*, *Бухар кенератору*.

Әд.: Киселев Н. А., Котельные установки, М., 1975; Роддатис К. Ф., Соколовский Я. Б., Справочник по котельным установкам малой производительности, 2 изд., М., 1975; Волков М. А., Коротеев Т. И., Волков В. А., Эксплуатация котельных установок на газообразном топливе, М., 1976.

ГАЗАН ХАН, Газан Маһмуд (4.11.1271—17.5.1304)—Елхани һөкмдары [1295—1304], Аргун ханын [1284—91] оғлу. Кәнчлијиндә Хорасан, Мазандаран вә Реј һакими олмушду. 1295 илдә һакимијјәтә кечмиш вә монгол ә'јанларынын гурултајында елхан е'лан едилмишди. Буддизм руһунда тәрбијәләнмиш Г.х. һакимијјәтә кечдикдән бир гәдәр сонра јерли мүсәлман задәканларынын вә руһаниләринин, һабелә көчәри монгол ә'јанларынын мүсәлман һиссәсинин јардымына архаланмаг үчүн ислам динини гәбул етмиш вә өзүнү Маһмуд адландырмышды. Г.х.-ын дөврүндән ислам дини јенидән рәсми дөвләт материна чеврилди. Г.х. 1299—1303 илләрдә Сурија 3 дәфә һәрби јүрүш етмиш, Һәләб, Дәмәшг вә с. шәһәрләри тутмуш, лакин там гәләбә газанмамышды. Г.х. дөвләтин игтисадијјатыны дирчәлтмәк үчүн вәзири Рәшидәддинин көмәји илә бир сыра инзибати вә игтисади ислаһатлар кечирмишди (бах *Газан хан ислаһатлары*).

Дөврүнүн көркәмли шәхсијјәти олан Г.х. елм вә сәнәти јүксәк гијмәтләндирир, тәбабәт, астрономија, кимја, һәмчинин халг сәнәти илә марагланырды. О, фарс, түрк вә с. дилләри билирди. Г.х. монголларын тарихинә, Шәрг халгларынын мәдәнијјәтинә јахындан бәләд иди. О, алимләрә һимајәдарлыг едирди. Рәшидәддин «Чами әт-тәварих» әсәрини јазаркән бир чох мә'луматлары Г.х.-дан алмышды. Г.х. дөврүндә Елханиләр дөвләтинин пајтахты Тәбриз ш.-нин әтрафына узунлуғу тәгр. 24 *км* олан јени диварын чәкилишинә башланмыш, каналлар чәкилмиш, рәсәдхана вә хәстәханалар тикилмишди. *Газанијјәни* вә Маһмудабады да о салдырмышды.

Әд.: Азәрбајчан тарихи, ч. 1, Б., 1961; Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Фазлуллах Рашид-ад-дин, Джами ат-таварих, т. 3, Б., 1957.

ГАЗАН ХАН ИСЛАҺАТЛАРЫ — Елханиләр дөвләтинин игтисадијјатыны дирчәлтмәк, мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләтмәк, хәзинәнин кәлирини низама салмаг мәгсәди илә *Газан ханын* кечирдији ислаһатлар. Ислаһатларын һазырланмасында *Рәшидәддинин* бөјүк ролу олмушдур. Г.х.и. торпаг мүлкијјәти, верки, пул, өлчү, чәки вә с. саһәләри әһатә едирди. 1303 ил фәрманына әсасән кәндлиләрин бир јердән башга јерә көчмәси гадаған едилирди. Торпаг саһибләриндән гачмыш рәијјәтләрин ичбари гајдада кери гајтарылмасы үчүн 30 иллик мүддәт мүәјјән едилирди. Гачгынлары кизләтмәјә һеч кимин ихтијары јох иди.

Хүсуси фәрмана әсасән (1303) ордуда хидмәт едән һәр бир әскәрә *игта* олараг мүәјјән торпаг саһәси, *түмән* әмирләринә исә бүтөв вил.-ләр верилирди. Игтадар рәијјәтә гул кими бахмамалы, ону өлдүрмәмәли иди.

1304 илдә веркиләрин низама салынмасы һаггында фәрман верилди. Верки топланылмасынын ичарәјә верилмәси мәһдудлашдырылды. Һәр бир вил., шәһәр вә кәнд үчүн верки сијаһылары тәртиб едилди. Верки јалныз мүәјјән мүддәтдә топланылмалы иди. Хан, ханзадәләр, гошун вә әмирләрин хејринә јығылан бир сыра верки ләғв олунду; һәрби вә мүлки мә'мурларын рәијјәт евинә дүшмәси гадаған едилди. Сәнәткар вә тачирләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг мәгсәди илә *тамға* топланмасы хејли азалдылды. Һәр вил.-дән топланан *хәрач* вә *гопчурун* мигдары гәти мүәјјәнләшдирилди. Хәзинәјә дахил олан пул вә гијмәтли шејләр сијаһыја алыныр, мөһүрләнирди. Хәзинәдән һәр һансы вәсаит јалныз Газан ханын јазылы көстәриши әсасында бурахылмалы иди. Фәрман мааш вә тәгаүд алмаг һүгугу верән сәнәдләрин пајланмасыны гадаған едирди.

Газан хан пул ислаһаты да кечирди. Дөвләтин ајры-ајры вил.-ләриндә ишләдилән мүхтәлиф пуллар ләғв олунду; ваһид пул системи јарадылды. Бүтүн өлкә үчүн сабит чәки вә өлчү ваһидләри дә мүәјјән олунду.

Г.х.и. һаким синфин, хүсусилә отураг мүсәлман феодалларынын мәнафејини әкс етдирирди. Бунунла белә, Г.х.и. објектив олараг, әһалинин вәзијјәтинин нисбәтән јахшылашмасына, өлкәдә игтисадијјатын дирчәлмәсинә шәраит јаратды.

Әд.: Али-заде А. А., Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Б., 1956; Фалина А. И., Реформы Газан-хана, «Уч. зап. ИВАН», 1959, т. 17; Петрушевский И. П., Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV вв., М.—Л., 1960.

ГАЗАНБУЛАГ — Азәрб.ССР Гасым Исмајылов р-нунда шәһәр типли гәс. (1949 илдән). Г. гәс. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 18 *км* г.-дә, Кәнчә-Газах дүзәнлијиндәдир. Әһ. 600 (1976). Театр аваданлығы з-ду, чөрәк з-ду, сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, хәстәхана, тибб мәнтәгәси, ушаг бағчасы, автомат телефон ст., Г. јахынлығында нефт јатағы вар (бах *Газанбулаг нефт јатағы*).

ГАЗАНБУЛАГ НЕФТ ЈАТАҒЫ — Кировабад ш.-ндән 23 *км* ш.-дә, Күрәкчај д.ј. ст.-ндан 13 *км* ч.-дадыр. Кеоложи гурулушунда Антропокенин вә Абшерон мәртәбәсинин континентал сүхурлары, Акчагыл, Мајкоп, Фораминиферли лајлар, Сумгајыт дәстәси вә Үст Табашир чөкүнтүләри иштирак едир. Јатаг шм.-г. истигамәтли ассимметрик антиклинал гырышыгла әлагәдардыр. Гырышығын шм.-ш. ганадында лајларын јатым бучағы 10°-јә гәдәр, ч.-г. ганадында исә 15—16°-дир. Гырышыг енинә вә узунуна тектоник гырылмаларла мүрәккәбләшир. Газанбулагда илк сәнаје әһәмијјәтли нефт 1947 илдә I вә II Газанбулаг һоризонтларындан (Алт Мајкоп), даһа сонралар Фораминиферли лајларын III Газанбулаг һоризонтундан алынмышдыр. I вә II Газанбулаг һоризонтларындан алынмыш нефтин х.ч. 0,919—0,970, III Газанбулаг һоризонтунунки исә 0,835—0,854-дүр. Јатағын перспективи Үст Табашир чөкүнтүләри илә әлагәдардыр.

ГАЗАНИЈЈӘ, Шам Газан, Шәнб-и Газан — Елхани һөкмдары *Газан ханын* дөврүндә Тәбриз јахынлығында салынмыш шәһәр. Орта әср мәнбәләриндә Г. һаггында әтрафлы мә'лумат верилмишдир. Иран тарихчиси Һәмдуллаһ Гәзвининин мә'луматына көрә Газан хан Тәбризин ашағы сәмтиндә — «Шам» адланан јердә шәһәрчик салдыраraг ону Г. адландырмышдыр. Г.-нин јериндә Шам (Шәнб) адлы кәнд олмушдур. Еһтимал ки, «Шам Газан» сөзү бу кәндин ады илә әлагәдардыр.

Г. игтисадијјат, елм вә мәдәнијјәт мәркәзи, стратежи мәнтәгә иди. Бурада тачирләр үчүн карвансаралар, базар тикилмишди. Г.-дә бир нечә мәдрәсә олмушдур. Газан хан Г.-дә рәсәдхана (1300) вә дар үш-шәфа (хәстәхана) да тикдирмишди. Г.-дә зәнкин китабхана варды. 1651 илдә зәлзәлә нәтичәсиндә Г. харабалыға чеврилди.

ГАЗАНКҮЛ — Азәрб.ССР Загатала р-нунун Загатала шәһәр советлијиндә гәс. Р-н мәркәзиндән 4 *км* г.-дә, Загатала—Балакән шосе јолу кәнарында, дағ әтәјиндәдир. Әһ. 408 (1976); чајбечәрмә вә күлчүлүклә мәшғулдур. Ефир јағлары з-ду; киногурғу, ушаг бағчасы, тибб мәнтәгәси вар.

ГАЗАНЛЫГ — Болгарыстанда Стара-Загора маһалында шәһәр. Газанлыг чухурундадыр. Әһ. 60 мин (1975). Машынгајырма, тохучулуг, јејинти, ағач е'малы сәнајеси мүәссисәләри вар. Г. рајонунда дүнјада мәшһур Газанлыг гызылкүлү бечәрилир. Ефирјағлы биткиләрин тәдгигат мәркәзидир.

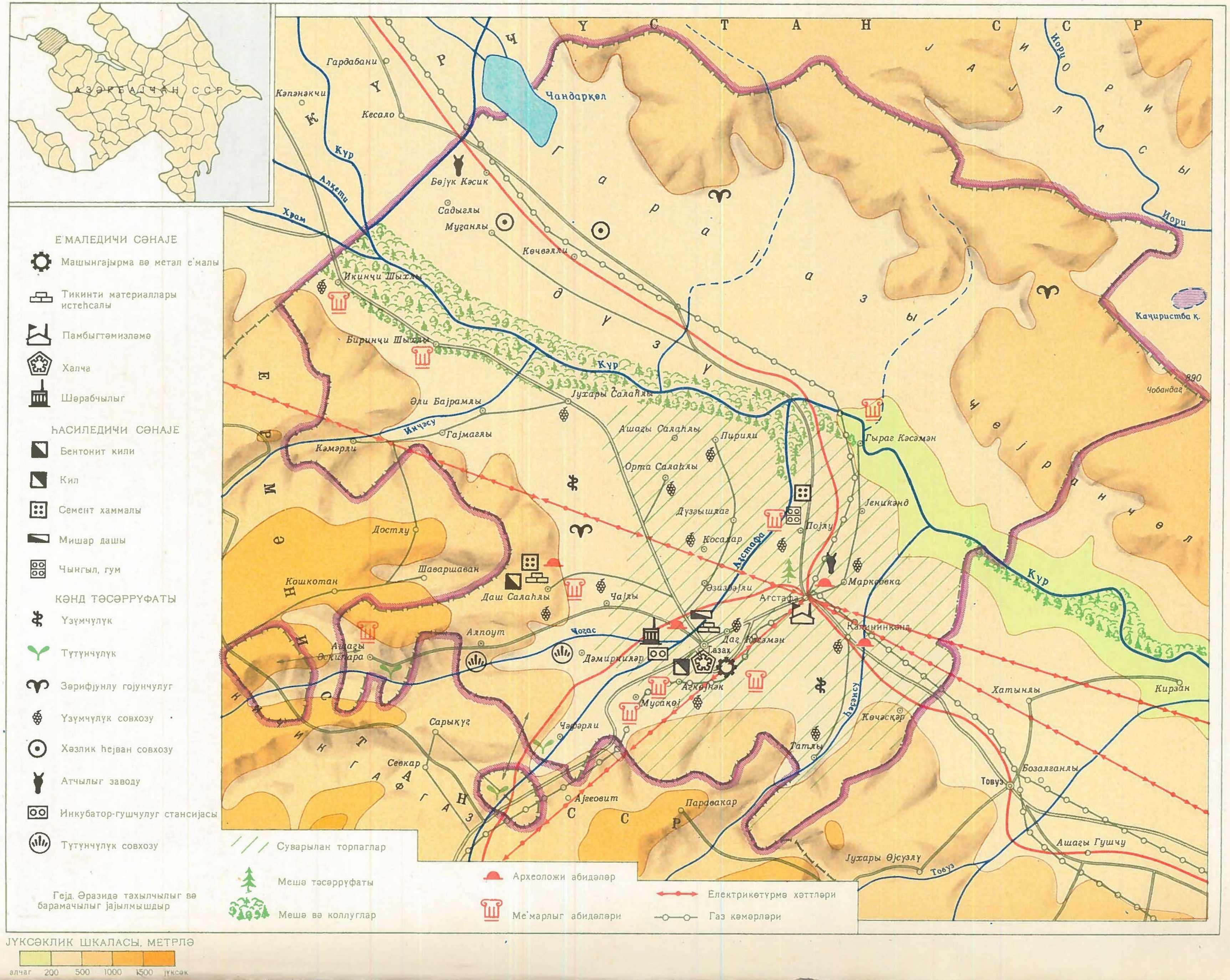
ГАЗАНЛЫГ ГЫЗЫЛКҮЛҮ (Rosa damascena f. trigintipetala) — күлчичәклиләр фәсиләсиндән, һүнд. 1,5 *м* олан кол. Будаглары тиканлыдыр. Јарпаглары 5—7 јумуртавары јарпагчыгдан ибарәтдир. Чохләчәкли чичәкләри гырмызы, чәһрајы вә әтирлидир. Мејвәләри нарынчы, јахуд гырмызы олур. Болгарыстанын Газанлыг шәһәри әтрафында ефир јағы алмаг мәгсәди илә бечәрилир (ады да бурадандыр). ССРИ-дә Крымын ч. саһилләриндә, Күрчүстанда, Азәрбајчанын Загатала р-нунда ефир јағы (әтријјатда, тәбабәтдә вә јејинти сәнајесиндә истифадә олунур) алмаг мәгсәди илә әкилир. Ләчәкләриндән мүрәббә биширмәк, күл шәрбәти һазырламаг, күлаб чәкмәк үчүн дә истифадә едилир.

ГАЗАНЛЫГ СӘРДАБАСЫ — Болгарыстанын Газанлыг ш. јахынлығында антик дөврә аид курганалты гәбирабидә. 1944 илдә ашкар едилмишдир. Г.с. үстү кәсик конус формасында күнбәзли, гыса дәһлизи олан даирәви кәрпич камерадыр. Тағы гуру әһәнк сувағы үстүндә чохрәнкли рәсмләрлә өртүлмүшдүр. Јарашыглы һәндәси орнаментлә 2 фризә ајрылан тәсвир композисија сәрбәстлији, динамик аһәнкдарлығы, декорасија вә тәсвир үнсүрләринин үзви әлагәси илә сечилир. Г.с. е.ә. 4—3 әсрин әввәлләринә аид Јунан—Фракија инчәсәнәтини өзүндә әкс етдирән көркәмли абидәдир.

Әд.: Миков В., Античная гробница близ Казанлык, пер. с болг., София, 1954; Василиев А., Античная гробница в Казанлыке, пер. с болг., София, 1958.

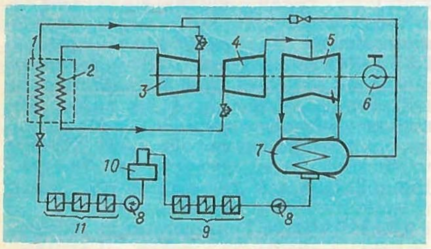
ГАЗАНЛЫГ ЧУХУРУ — Болгарыстанын мәркәзи һиссәсиндә дағарасы тектоник чухур. Саһ. тәгр. 780 *км²*, орта һүнд. тәгр. 350 *м*-дир. Чухуру

ГАЗАХ РАЈОНУ

г.-дән ш.-ә Тунҹа чајы (Маритса чајынын голу) кәсир. Иглими мүлајим истидир. Орта темп-р јанварда 0-дан —2°С-јәдәк, ијулда тәгр. 20°С-дир. Иллик јағынты тәгр. 600 *мм*. Дәнли биткиләр әкилир. Мејвә вә үзүм бағлары, Газанлыг гызылкүлү вә с. ефирјағлы битки плантасијалары, СЕС, К. Димитров ад. су анбары вә с. вар.

ГАЗАН—ТУРБИН БЛОКУ — бухар газаны, турбин вә көмәкчи аваданлыгдан ибарәт бухар-күч гурғусу. Г.—т.б.-нун турбининдән адәтән електрик ст.-нда кенератор (башга кенераторла әлагәси олмајан) интигалы кими истифадә олундуғундан белә блок бә'зән **г а з а н — т у р б и н — к е н е р а т о р б л о к у** адланыр. Г.—т.б.-нда бир газан (моноблок), јахуд ики газан (дублблок) ола биләр. Моноблоклар даһа

Газан—турбин блокунун схеми: *1*—газан; *2*—аралыг бухаргыздырычы; *3*—турбинин јүксәк тәзјигли силиндри; *4*—турбинин орта тәзјигли силиндри; *5*—турбинин алчаг тәзјигли силиндри; *6*—кенератор; *7*—конденсатор; *8*—насос; *9*—алчаг тәзјигли гыздырычы; *10*—деаератор; *11*—јүксәк тәзјигли гыздырычы.

садә вә игтисади ҹәһәтдән әлверишлидир. Дублблокун үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, бир газан сырадан чыхдыгда, блок јарым һасилат режиминдә ишләјә билир. Г.—т.-б.-нун дикәр бухар-күч гурғуларындан үстүнлүкләри бунлардыр: су вә бухар үчүн бору кәмәри схемләри садәдир, аз арматур тәләб олунур, тәнзимләмә вә автоматлашдырма асан баша кәлир, турбинин гыздырылма шәраити даһа јахшыдыр вә с.

ССРИ-дә күчү 150 вә 200 *Мвт*, бухарынын тәзјиги 13 $Мн/м^2$ (130 $кгг/см^2$) олан вә күчү 300, 500, 800 *Мвт*, бухарынын тәзјиги 24 $Мн/м^2$ (240 $кгг/см^2$) олан Г.—т.б. ишләјир.

Әд.: Гельтман А., Будняцкий Д. М., Апатовский Л. Е., Блочные конденсационные электростанции большой мощности, М.–Л., 1964; Купцов И. П., Иоффе Ю. Р., Проектирование и строительство тепловых электростанций, М., 1972; Рыжкин В. Я., Тепловые электрические станции, М., 1976.

ГАЗАНЧЫ — Азәрб.ССР Мардакерт р-нунда (ДГМВ) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 26 *км* ҹ.-г.-дә, Хачын чајындан 6 *км* аралы, Гарабағ силсиләсинин әтәјиндәдир. Әһ. 374 (1976); һејвандарлыг, әкинчилик, бағчылыг, түтүнчүлүк вә арычылыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар.

ГАЗАНЧЫ—Азәрб.ССР Ҹулфа р-нунда (Нах.МССР) кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән вә Ҹулфа д.ј. ст.-ндан 38 *км* шм.-да, Әлинҹә чајынын (Аразын голу) сағ саһилиндә, Зәнкәзур силсиләсинин ҹ.-г. јамаҹындадыр. Әһ. 604 (1975); тахылчылыг, үзүмчүлүк, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, клуб, китабхана, киногурғу, хәстәхана, автомат телефон ст., рабитә шө'бәси вар.

Г. јахынлығында, Әлинҹә чајынын һәр ики саһилиндә е.ә. 2—1-ҹи миниллијин әввәлләринә аид гала вар. Г. абидәләр комплексинин саһәси 40 *һа*-дан артыгдыр. Бу гәдим јашајыш јери ҹ. вә г. тәрәфдән бир-бириндән 20—30 *м* аралы тикилмиш јарымдаирәви гала диварлары илә мөһкәмләндирилмишдир. Гала чохпилләли мөһтәшәм мүдафиә системиндән ибарәтдир. Сәдләрдән бир-биринә кечид јолу вар. Мүдафиә диварлары (ени 2—2,5 *м*) јонулмуш ири дашлардан јеткин ме'марлыг үслубунда тикилмишдир. Г. галасы еһтимал ки, е.ә. 2-ҹи миниллијин әввәлиндә Әлинҹә чајы вадисиндә јашамыш ири тајфа бирлијинин мәркәзи олмушдур. Археоложи газынтылар заманы Г. галасындан тапылмыш бојалы садә кил мә'мулаты, дашдан әмәк аләтләри *Нахчыван мәдәнијјәти* үчүн сәҹијјәви олуб Күлтәпә, Күлтәпә II, Гызылвәнк, Шаһтахты, Оғлангала вә с. абидәләрин материаллары илә охшардыр.

ГАЗАРЈАН Андроник Абрамович (д. 1904, Бакы). Совет Иттифагы Гәһрәманы (16.10.1943), кен.-м. 1927 илдән Сов.ИКП үзвү. 1920 илдән Совет Ордусунда хидмәтә башламышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә полк, бригада, дивизија командири олмушдур. Курск, Белорусија вә Шәрги Пруссијада алман фашистләринин дармадағын

едилмәсиндә, јапон милитаристләринин Квантун ордусуна гаршы вурушмаларда иштирак етмишдир. 1950 илдә М. Ф. Фрунзе ад. Һәрби Академијаны битирмишдир. 1959 илдән еһтијатдадыр. Ленин ордени, Гырмызы Бајраг ордени (5 дәфә), 2-ҹи дәрәҹәли Суворов ордени (3 дәфә), медаллар вә бир нечә харичи орденлә тәлтиф едилмишдир.

ГАЗАРЈАН Падвакан Оһанесович (1898, Јелизаветпол губ.-нын Гызылбулаг к.—1951)—Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1949). 1931 илдән Сов.ИКП үзвү. Әввәлләр колхозчу, 1939 илдән Сәфәрәлијев р-нундакы «Азәрбајҹан» с-зунда фәһлә, сонра исә мангабашчысы ишләмишдир. 1949 илдә үзүмчүлүк саһәсиндә јүксәк әмәк көстәриҹиләринә наил олмушдур.

ГАЗАХ—Азәрб.ССР-дә шәһәр (1909 илдән). Газах р-нунун мәркәзи. Ағстафа—Иҹеван д.ј.-нда ст. Шосе јоллары говшағы (Бакы—Тбилиси, Ағстафа—Јереван). Бакыдан 464 *км* аралыдыр. Ағстафа чајынын һәр ики саһилиндә, Кәнҹә-Газах дүзәнлијиндәдир.

Г.-да халча ф-ки, асфалт з-ду, јерли истеһсалат, мәишәт хидмәти комбинатлары, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, һәмчинин к.т. техникуму, мусиги мәктәби, 3 орта, 5 сәккизиллик мәктәб, 2 күтләви китабхана, 2 кинотеатр, халг театры, М. П. Вагифин ев музеји, мәдәнијјәт еви вар.

Шәһәрдә р-н хәстәханасы, көз вә психиатрија хәстәханалары, доғум еви, вәрәм диспансери, дәри-зөһрәви хәстә-

Газах. Сабир күчәсиндән көрүнүш.

ликләр диспансери, онколожи диспансер, ушаг мәсләһәтханасы, ушаг санаторијасы, 3 ушаг бағчасы вә көрпә еви фәалијјәт көстәрир.

1918 илдә *Гори семинаријасынын* Азәрб. шө'бәси Ф. Б. Көчәрлинин тәшәббүсү илә Г.-а көчүрүлмүш вә онун әсасында һәмин ил *Газах мүәллимләр семинаријасы* јарадылмышды. Ме'марлыг абидәләриндән мәсчид (19 әср) вә түрбә (гәбиристанда, 19 әср) вар. Г.-да 1966 илдә С. Вурғуна абидә (һејкәлтәраш Ҹ. Гарјағды) гојулмушдур. Г. Азәрб.-ын халчачылыг мәркәзләриндән биридир (бах *Кәнҹә—Газах халчачылыг мәктәби*).

ГАЗАХ АТЫ—бах *Дилибоз*.

ГАЗАХ ГӘЗАСЫ—Русија чарынын «Гафгаз вә Загафгазија өлкәсинин идарә олунмасынын дәјишдирилмәси һаггында» фәрманына (9. 12. 1867) әсасән јарадылмышды (әразиси 5908, 24 $км^2$). Јелизаветпол губ.-нын тәркибиндә иди. Гәза идарәсинә гәза рәиси, шәһәр приставы вә с. вәзифәләр дахил иди. 1911 илдә гәза әһалисинин сајы 129.885 нәфәр олмушдур. Г.г. чаризмә, јерли феодаллара, әксингилаби мүсават режиминә вә харичи мүдахиләчиләрә гаршы кәндлиләрин ингилаби һәрәкатынын мәркәзләриндән иди. Г.г.-нын тәсәррүфатында әкинчилик, малдарлыг, үзүмчүлүк, бағчылыг әсас јер тутурду. 1929 илдә ләғв олунмушдур.

ГАЗАХ ДИЛИ—*газахларын* дили. *Түрк дилләринин* гыпчаг групунун гыпчаг-ноғај јарымгрупуна дахилдир. Бу дилдә 6 млн., о ҹүмләдән ССРИ-дә 5 млн. 193 мин адам данышыр (1970). Г.д. 15—16 әсрләрдә формалашмышдыр. Шм.-ш., ҹ. вә г. диалектләринә бөлүнүр. Лакин диалект фәргләри чох аздыр. Грамматик гурулушча илтисаги дилдир. Г.д.-ни башга түрк дилләриндән фәргләндирән әсас хүсусијјәт «ч» сәсинин «ш» (кач-каш), «ш» сәсинин «с» (баш-бас), «ј» сәсинин исә «ж» илә (јол-жол) әвәз едилмәсидир. Мүхтәлиф дөврләрдә Г.д.-нә монгол, әрәб, фарс, рус вә с. дилләрдән чохлу сөз кечмишдир. Әдәби дил 19 әсрин 2-ҹи јарысындан, шм.-ш. диалекти әсасында формалашмышдыр. Јазыда әввәлҹә әрәб, 1929 илдән исә латын әлифбаларындан истифадә олунмушдур. 1940 илдә рус графикасы әсасында јени әлифба тәртиб едилмишдир.

Әд.: Зејналов Ф., Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы, һ. 1—2, Б., 1974—75; Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962; Языки народов СССР, т. 2. Тюркские языки, М., 1966; Амиров Р. С., Особенности синтаксиса казахской разговорной речи, Алма-Ата, 1972.

ГАЗАХ МҮӘЛЛИМЛӘР СЕМИНАРИЈАСЫ—Азәрб.-да мүәллим һазыр-

Газахыстан ССР. 1. Аралбоју Гарагум сәhрасы. 2. Боровоје көлү. 3. Заили Алатаусунун шимал јамачлары. 4. Алма-Ата. hөкумәт еви. 5. Шевченко шәhәриндән бир көрүнүш. 6. Алма-Ата шәhәринин үмуми көрүнүшү. 7. Гараганда. Н. Абдиров адына күчә. 8. Чамбул. Ленин мејданы. 9. Балхаш. Сүлh күчәси.

Газахыстан ССР. 1. Гаратау филизсафлашдырма комбинатындакы сафлашдырма фабрикинин үмуми көрүнүшү. 2. Темиртау. Гараганда металлуркија заводу. 3. Балхаш мисәритмә заводунда. 4. Кустанај вилајәти. Соколово мә'дәнинин саһәләриндән бириндә. 5. Шимали Газахыстан вилајәти. Бишкул рајонунун «Рассвет» совхозунда тахыл сәпинә. 6. Чимкәнд вилајәти. Сајрам рајону «Победа» колхозунун көкәлтмә базасы. 7. Актүбинск вилајәти. Мугоҹар атчылыг заводунун илхылары. 8. «Ҹамбул» филминдән кадр. Режиссор Ј. Дзиган. 1953. 9. С. А. Мамбејев. «Дағда». 1956—57. Шәрг Халглары Инҹәсәнәти Музеји. Москва. 10. Х. Б. Аскар—Сарыҹа. Аманкәлди Имановун абидәси. 1950. Алма-Ата.

лајан илк тәдрис мүәссисәләриндән бири. 1918 илдә Ф. Б. *Көчәрлинин* тәшәббүсү илә Гори семинаријасынын Азәрб. шө'бәси әсасында јарадылмышды. Илк директору Ф. Б. Көчәрли олмушдур. Семинаријада ана дили, әдәбијјат, рус дили, педагокика, психолокија, физика, ријазијјат, тарих, чоғрафија вә с. фәнләр тәдрис едилирди. Бир чох маариф, елм, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадими бу семинаријада охумушдур. Семинаријанын Азәрб.-да халг маарифинин инкишафында мүһүм хидмәти олмушдур. Азәрб.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Халг Маариф Комиссарлығынын мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрарына мүвафиг олараг 1920/21 дәрс илиндән јени типли педагожи мәктәб кими фәалијјәт көстәрмишдир.

ГАЗАХ РАЈОНУ—Азәрб.ССР-дә инзибати р-н. 1930 илдә тәшкил едилмишдир. 1959 илдә ләғв едилмиш Ағстафа р-нунун әразиси Г.р.-на верилмишдир. 1963—64 илләрдә Товуз р-ну Г.р.-нун тәркибиндә олмушдур. Шм. вә шм.-г.-дән Күрҹ.ССР, ҹ.-г.-дән вә ҹ.-дан Ерм.ССР-лә һәмсәрһәддир. Саһ. 2202 *км²*. Әһ. 113,3 мин (1976, 1 јанвар). Р-нда 2 шәһәр, 1 шәһәр типли гәс., 72 кәнд вә гәс. вар (1976, 1 јанвар). Мәркәзи Газах ш.-дир.

Тәбиәт. Сәтһи, әсасән, дүзәнликдир (Кәнҹә-Газах дүзәнлији, Гарајазы дүзү). Р-нун ҹ. вә ҹ.-г. һиссәси алчаг дағлыгдыр (Кичик Гафгазын Воскепар, Папакар вә с. силсиләләринин гуртараҹағы). Бу һиссәдә һүнд. 1300 *м*-ә (Одундағ) чатыр. Әразинин шм. вә шм.-ш. һиссәсини Ҹејранчөл тутур. Бурадакы тирәләрин һүнд. 600—800 *м*-ә чатыр. Р-нун әразисиндә Табашир, Палеокен, Неокен вә Антропокен чөкүнтүләри јајылмышдыр. Фајдалы газынтылары: мишар дашы, бентонитли кил, чынгыл, гум, семент хаммалы вә с. Иглими дүзәнлик һиссәдә мүлајим исти вә гураг субтропикдир. Дағлыг јерләрдә јүксәклик артдыгҹа иглим нисбәтән мүлајимләшир. Гыш гураг кечир. Орта ајлыг темп-р јанварда 0-дан —5°С-јә гәдәр, ијулда 18—24,5°С-дир. Иллик јағынты 350—700 *мм*-дир. Р-нун мәркәзи һиссәсиндән Күр чајы кечир. Инҹәсу, Ағстафа вә Һәсәнсу чајларынын ашағы вә гисмән орта ахынлары, һәмчинин Храм чајынын мәнсәб һиссәси Г.р. әразисиндәдир. Р-нун шм. һиссәсиндә чај шәбәкәси чох сејрәкдир; чајлары мүвәггәти ахарлыдыр. Ағстафа чајы үстүндә су анбары (*Ағстафачај су анбары*) јарадылмышдыр. Суварма артезиан гујуларындан да истифадә олунур. Ҹандаркөлүн бир һиссәси Г.р. әразисиндәдир. Әсасән, дағ шабалыды, дағ боз-гәһвәји, шабалыды, ачыг шабалыды вә гисмән карбонатлы гәһвәји дағ-мешә торпаглары јајылмышдыр. Јовшанлы-шоранотулу јарымсәһра вә чөл биткиләри, р-нун Кичик Гафгаза аид олан һиссәсиндә дағ мешәләри, Күр чајы саһилиндә тугај мешәләри (бах *Гарајазы мешәси*) вар. Мешәләрин үмуми саһ. 14,5 мин *һа*-дыр (1975). Һејванлары: ајы, чанавар, түлкү, чөлдонузу, боз довшан, чөлсичаны вә с. Гушлардан гырговул, тураҹ, кәклик, кәјәрчин вә с. вар. *Гарајазы-Ағстафа јасаглығы* Г.р. әразисиндәдир.

Әһали. Орта сыхлыг 1 *км²*-дә 51,4 нәфәрдир. Кәнд әһалиси 77%-дир. Ири јашајыш мәнтәгәләри Газах вә Ағстафа ш.-ләри, шәһәр типли Калининкәнд гәс., Даш Салаһлы, Дағ Кәсәмән, Ҹајлы вә Көчәскәр к.-ләридир.

Тәсәррүфат. Г.р. республиканын ири к.т. вә сәнајеси инкишаф етмәкдә олан р-нларындандыр. Р-нун к.т. үзүмчүлүк, түтүнчүлүк вә һејвандарлыг үзрә ихтисаслашдырылмышдыр. Тахылчылыг да мүһүм јер тутур. Бурада, әсасән, јүнкүл вә јејинти сәнаје мәһсуллары, һәмчинин тикинти материаллары истеһсал едән сәнаје мүәссисәләри јарадылмышдыр.

Р-нда 32 с-з вар (1975). К.т.-на јарарлы торпагларын саһ. 137 мин *һа*-дыр (1975). Бунун 28,2 мин *һа*-ы шум јери, 14,3 мин *һа*-ы чохиллик биткиләр, 11,2 мин *һа*-ы динҹә гојулмуш торпаглар, 2,1 мин *һа*-ы бичәнәкләр, 81,2 мин *һа*-ы исә отлаглардыр. 28,4 мин *һа* әкин саһәсинин 47%-индә дәнли вә дәнли-пахлалы биткиләр (буғда, арпа, гарғыдалы вә с.), 2%-индә техники биткиләр (түтүн), 2%-индә тәрәвәз-бостан биткиләри вә картоф, 49%-индә исә јем биткиләри әкилир (1975). Г.р. респ.-нын ән ири үзүмчүлүк р-нларындан биридир. Үзүмлүкләрин саһ. 13 мин *һа*-дыр. 1975 илдә дөвләтә 58 мин *т* үзүм сатылмышдыр. Субтропик мејвәләр јетишдирилир. Г.р. һәмчинин респ.-нын ири һејвандарлыг (әсасән, гојунчулуг) р-нларындандыр. С-зларда 17,2 мин гарамал (4,4 мини инәк вә ҹамыш), 108 мин давар вар (1975). Р-нда ири һејвандарлыг комплексләри јарадылыр. Кениш гыш отлаглары олан Ҹејранчөлә механики үсулла су чыхарылыр. Гушчулуг инкишаф етдирилир. Атчылыг з-дунда *дилибоз* ҹинсли атлар јетишдирилир. Р-нда хәзли һејван (батаглыг гундузу) с-зу вар. Мешә тәсәррүфаты јарадылмышдыр. Барамачылыгла мәшғул олунур.

Р-нда памбыгтәмизләмә з-ду, «Зили» халча ф-ки, әдәди мә'мулат ф-ки (тохунма маллар истеһсал едилир), јерли истеһсалат комбинаты, респ. к.т. техникасы бирлијинин р-н шө'бәси, електрик шәбәкәси, даш карханалары вә с. мүәссисәләр вар. Үзүмчүлүклә әлагәдар р-нда бир нечә шәраб з-ду тикилмиш вә шәрабчылыг с-злары трести јарадылмышдыр.

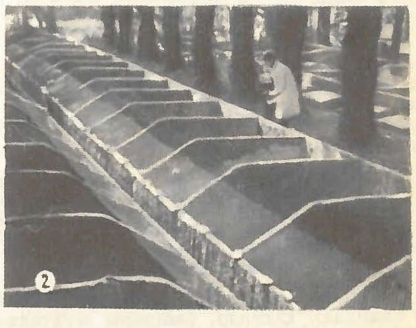
Г.р. әразисиндән Бакы—Тбилиси д.ј. (Ағстафадан Иҹевана гол ајрылыр) вә шосе јолу (Газах ш.-ндән Јеревана гол ајрылыр), *Гарадағ—Ағстафа—Тбилиси—Јереван газ кәмәри*, Бакы—Батуми нефт кәмәри кечир. Бакы илә Ағстафа ш. арасында һава хәтти вар.

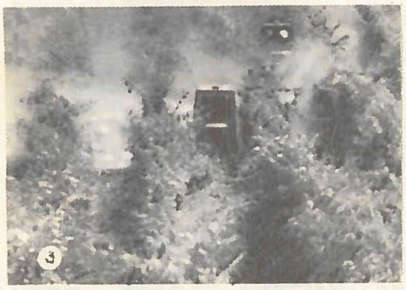
Мәдәни гуруҹулуг вә сәһијјә. Р-нда 73 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси вар (1976, 1 јанвар). 81 үмумтәһсил (44 орта, 31 сәккизиллик, 6 ибтидаи) мәктәбиндә 33 029, ики орта ихтисас мәктәбиндә 575 шакирд тәһсил алыр (1976/77). Тибб мәктәби, мусиги мәктәби, 78 китабхана, 41 клуб, 12 мәдәнијјәт еви, 3 музеј, театр, 2 кинотеатр, 33 киногурғу вар (1976, 1 јанвар).

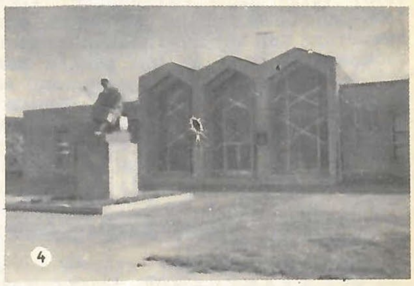
Г.р. ме'марлыг абидәләри илә зәнкиндир. Бунлардан Јухары Әскипара к.-ндәки мә'бәд (5—8 әсрләр), Шәкәргала мә'бәди (15 әср), бүрҹ (17 әср), Гатыр көрпүсү, Гызылһаҹылы көрпүсү, Казым көрпүсү (тикилмә тарихләри мә'лум дејил), Храм чајы үзәриндәки *Сыныг көрпү* (Гырмызы көрпү, 12 әср), Гыраг Кәсәмән к.-ндәки даирәви бүрҹ (17 әср), Газах ш.-ндәки мәсҹид (19 әср) вә түрбә (гәбиристанда, 19 әср), Појлу к.-ндәки түрбәләр комплекси (8 түрбә, 19 әср), Биринҹи Шыхлы к.-ндәки 3 түрбә (19 әср), Салаһлы к.-ндәки мә'бәдләр комплекси (19 әср) вә с. галмышдыр.

АКП Газах Р-н Комитәси вә Р-н Зәһмәткеш Депутатлары Советинин органы «Галибијјәт бајрағы» гәзети (1962) Газахда нәшр олунур. Гәзет һәфтәдә үч дәфә чыхыр. Јерли радио верилишләри (1975) һәфтәдә 6 дәфә

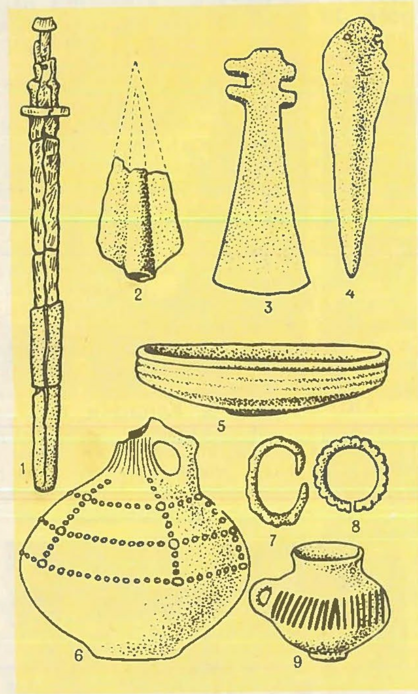
Газах рајону. 1. Јухары Әскипара кәнди. 2. Гарајазы гәсәбәси. Хәзли һејван совхозунда. 3. С. Вурғун адына совхозда үзүмлүкләрә хидмәт едилмәси. 4. Јухары Салаһлы кәнди. С. Вурғун адына Поезија Еви.

апарылыр. Телевизија верилишләри Бакыдан вә Москвадан ретранслјасија едилир.

1977 ил јанварын 1-нә олан мә'лумата көрә Г.р.-нда 1210 чарпајылыг (әһалинин һәр 10 мин нәфәринә 106 чарпајы) 21 хәстәхана мүәссисәси, 2 диспансер (вәрәм вә дәри-зөһрәви хәстәликләр), санитар-епидемиоложи ст., 37 фелдшер-мама мәнтәгәси, 163 һәким, 932 орта тибб ишчиси вар.

ГАЗАХ СУЛТАНЛЫҒЫ —бах *Газах-Шәмшәддил султанлығы*.

ГАЗАХБӘЈЛИ ТӘПӘЛӘРИ — Азәрб. ССР Газах р-нунун Газахбәјли к. јахынлығында еркән Дәмир дөврүнә аид (е.ә. 8—6 әсрләр) јашајыш јери вә гәбиристан. Һәр ики абидә бир-бириндән 250—300 *м* аралы тәбии тәпәләрин үстүндәдир. Тәпәләрдән бириндә бөјүк гәбиристан ашкар олунмушдур (1952).

Газахбәјли тәпәләриндән тапылмыш археоложи материаллар: *1*—тунҹ дәстәкли дәмир гылынҹ; *2*—тунҹдан низә учлуғу; *3*—пазвары тунҹ балта; *4*—тунҹ хәнҹәр; *5*—кил габ (хејрә); *6*—кил бардаг; *7*—*8*—тунҹ биләрзикләр; *9*—кил парч.

Гәбирләр дөрдкүнҹ шәкилдә газылмышдыр. Өлүләр, башлары мүхтәлиф истигамәтләрә олмагла, сағ вә ја сол бөјрү үстдә дәфн едилмишдир. Скелетләрин бә'зиләринин алтындан ири диаметрли кил хејрәләр тапылмышдыр. Гәбирләрдән гара вә боз рәнкли кил габлар, кәсмә хәтләрлә бәзәдилмиш вә чилаланмыш кил бардаглар, чөлмәкләр, хејрәләр, чамлар, парчлар, тунҹ балта, тунҹ кәмәр, низә учлуғу, дәмир дәстәли тунҹ гылынҹ, дәмир хәнҹәрләр вә с. ашкар едилмишдир. Икинҹи тәпәдә әлдә едилән јерүстү археоложи материаллар гәбиристандакы тапынтыларын ејнидир.

Әд.: Х ә л и л о в Ҹ. Ә., Газах рајонунун Газахбәјли кәнди јахынлығындакы гәдим гәбиристанлыг һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (иҹтимаи елмләр серијасы), 1958, № 2.

ГАЗАХЫСТАН АРХАРМЕРИНОСУ—зәрифјунлу әтлик-јунлуг гојун чинси. 1934—50 илләрдә Газах.ССР-дә јетишдирилмишдир. Нөвәрасы һибридләшдирмә јолу илә алынан јеканә гојун чинсидир. Тәзәчә өлдүрүлмүш вәһши архарын туму илә Јени Гафгаз меринос чинсинин гојунуну сүн'и мајаландырмагла алынмышдыр. Дағ шәраитинә јахшы ујғунлашмышдыр. Гочларын чәкиси 90—115 *кг*, гојунларынкы 55—65 *кг*-дыр. Гочлардан илдә 7—8 *кг*, гојунлардан 3,2—3,5 *кг* јун гырхылыр. Јуну ағ, уз. 7—10 *см*-дир. Һәр 100 доғар гојундан 110—120 гузу алыныр. Тезјетишәндир. Г.а.-ндан габајунлу гојунларын чүтләшдирилмәсиндә истифадә едилир. Алма-Ата, Шәрги Газахыстан вә Павлодар вил.-дә чохалдылыр.

ГАЗАХЫСТАН АСТРОФИЗИКА ИНСТИТУТУ — Газах.ССР ЕА-нын елми-тәдгигат мүәссисәси (Алма-Ата-да). 1942 илдә тә'сис олунуб (1950 илә-дәк ССРИ ЕА Газахыстан филиалынын Астрономија вә Физика Ин-тунун нәздиндә иди). Ин-тун рәсәдханасында (дәниз сәвијјәсиндән 1500 *м* һүндүрдәдир) 50 *см*-лик Максутов телескопу, 70 *см*-лик рефлектор вә б. аләтләр гурашдырылмышдыр. Мүшаһидә базасы дәниз сәвијјәсиндән 3000 *м* һүндүрдәдир. Күнәш тачыны мүнтәзәм мүшаһидә едән стансијаја дахилдир. Ин-тда атмосфер оптикасы, Күнәш вә Күнәш системи чисимләринин физикасы, улдузлар вә улдузлараасы мүһитин гаршылыглы әлагәси, улдуз системләринин динамикасы, космолокија вә космогонија саһәсиндә тәдгигат апарылыр. 1961 илдән ин-тда тематик «Әсәрләр» нәшр едилир.

ГАЗАХЫСТАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ, С. М. К и р о в ад.—1934 илдә јарадылмышдыр. Алма-Атададыр. 11 факүлтәси (тарих, филолокија, ҹоғрафија, механика-ријазијјат, тәтбиги ријазијјат, физика, кимја, биолокија, журналистика, фәлсәфә, һүгуг), мүәллимләрин ихтисасыны тәкмилләшдирмә үзрә 2 факүлтәси, гијаби вә ахшам факүлтәләри, һазырлыг шө'бәси, аспирантурасы, 85 кафедрасы, 33 лабораторијасы, һесаблама мәркәзи, ботаника бағы, зоолокија музеји, биолокија ст., китабханасы (1 млн.-дан чох чап ваһиди) вар (1974/75). Ун-тдә 11 миндән чох тәләбә тәһсил алыр (1974/75). Газах. ССР-ин мүһүм елм мәркәзләриндәндир. «Елми әсәрләр» нәшр олунур. Ун-т 1974 илә-дәк 27 миндән чох мүтәхәссис һазырламышдыр. Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени илә тәлтиф олунмушдур (1971).

ГАЗАХЫСТАН СОВЕТ СОСИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАСЫ (Казак Советтік Социалистік Республикасы), Г а з а х ы с т а н.

Үмуми мә'лумат. ССРИ тәркибиндә мүттәфиг республика. 1936 ил декабрын 5-дә тәшкил едилмишдир. Шм., шм.-г. вә шм.-ш.-дән РСФСР, ч.-дан Түр.ССР, Өзб.ССР вә Гырғ.ССР, ш.-дән Чинлә һәмсәрһәддир. Саһ. 2717,3 мин *км²*, әһ. 14,3 млн. (1976,1 јанвар). Әһ.-нин сајына көрә РСФСР вә УССР-дән сонра үчүнчү, саһ.-нә көрә РСФСР-дән сонра икинҹи мүттәфиг республикадыр. Пајтахты Алма-Ата ш.-дир. 19 вил.-и, 210 р-ну, 82 шәһәри, 183 шәһәр типли гәс. вар.

Дөвләт гурулушу. Газах.ССР ССРИ тәркибиндә фәһлә вә кәндлиләрин социалист дөвләти, мүттәфиг совет социалист респ.-сыдыр. Гүввәдә олан конститусијасы 1937 ил мартын 26-да гәбул едилмишдир. Дөвләт һакимијјәтинин али органы 4 ил мүддәтинә сечилән бирпалаталы Газах.ССР Али Советидир (сессијалар арасындакы дөврдә онун Рәјасәт Һеј'әти). Али Совет респ. һөкумәтини (Назирләр Советини) тәшкил едир, ганунлар гәбул едир вә с. Вил., р-н, шәһәр вә аулларда јерли һакимијјәт органлары мүвафиг Зәһмәткеш Депутатлары Советләридир (әһали тәрәфиндән 2 ил мүддәтинә сечилир). 18 јашы тамам олмуш вәтәндашларын актив сечки һүгугу вар. Али мәһкәмә органы Газах.ССР Али Советинин 5 ил мүддәтинә сечдији респ. Али мәһкәмәсидир. Али мәһкәмәнин тәркиби 2 мәһкәмә коллекијасы (мүлки вә ҹинајәт ишләри үзрә) вә Пленумдан ибарәтдир. Газах.ССР Прокуророну ССРИ Баш прокурору 5 ил мүддәтинә тә'јин едир. Газах.ССР-ин дөвләт керби, бајрағы вә һимни вар.

Тәбиәт. Г.-ын сәтһ гурулушу мүхтәлифлији илә фәргләнир; г. һиссәси Хәзәрјаны вә Туран овалыглары, Үстјурд јајласы, мәркәзи һиссәси Газахыстан хырда тәпәлији вә Бәдбәхт Тала сәһрасы, шм.-г. һиссәси Тургај Тава өлкәси, шм. һиссәси Гәрби Сибир овалығынын ч. кәнары, ш. вә ч.-ш. һиссәси Алтај (һүнд. 4506 *м*-әдәк, Белуха д.), Саур (3805 *м*-әдәк), Тарбагатај (2992 *м*), Ҹунгарија Алатаусу (4463 *м*) вә Тјаншан (шм. вә г. һиссәси, һүнд. 4973 *м*-әдәк, Заили Алатаусу) д-рыдыр. Манғышлаг ј-а-ндакы Каракије чөкәклији (океан сәвијјәсиндән 132 *м* ашағыдыр) ССРИ әразисиндә ән алчаг јердир. Г. мүхтәлиф фајдалы газынты јатаглары илә зәнкиндир. Хром филизи, мис, гурғушун, синк, күмүш, волфрам, фосфорит, барит, молибден, кадмиум, асбест, һәмчинин дәмир филизи, көмүр, манган, никел, гызыл, сүрмә, нефт вә тәбии газ јатаглары вә с. вар.

Г.-ын иглими кәскин континентал вә гурудур. Орта темп-р јанварда —18-дән (шм.-да) —3°С-јә (ч.-да), ијулда мүвафиг олараг, 19-дан 28—30°С-јә гәдәрдир. Гышда шм. вә шм.-г.-дән сојуг Арктика һавасынын дахил олмасы илә әлагәдар, шм. вә мәркәзи р-нларда —45°С-јә, ч.-да —35°С-јә гәдәр шахталар олур. Иллик јағынты мешә-чөлдә вә Газахыстан хырда тәпәлијиндә 300—400 *мм*, јарымсәһра вә сәһраларда 200—100 *мм*, дағ әтәкләриндә вә дағларда 400 *мм*-дән 1600 *мм*-ә гәдәрдир. Г.-да үмуми саһ. тәгр. 2000 *км²* олан 2700-дән артыг бузлаг вар. Әсас бузлашма р-нлары Ҹунгарија Алатаусу, Тјаншанын силсиләләри вә Алтајдакы Барел бузлашма мәркәзидир. Ҹајлары Хәзәр дәни-

зи, Арал дәнизи вә Балхаш көлү һөвзәләринә, Иртыш, Ишим вә Тобол исә Об һөвзәсинә аиддир. Мүһүм чајлары: Урал, Емба, Сырдәрја, Сарысу, Или, Иртыш. Дағ чајларынын х.т.-нда бөјүк әһәмијјәти вар. Г.-да 48 миндән чох көл (үмуми саһ. 45 мин $км^2$) вар. Бунлардан 94%-инин саһ. 1 $км^2$-дән кичикдир. Саһ. 100 $км^2$-дән бөјүк 21 көл вар (Балхаш, Зајсан, Тенкиз вә с.). Хәзәр дәнизинин шм. вә шм.-ш. һиссәси вә Арал дәнизинин шм. һиссәси Г. әразисиндәдир. Шм.-да гараторпаглар, нисбәтән ч.-да түнд вә ачыгшабалыды торпаглар, 48° шм.е.-ндән ч.-да гонур вә боз-гонур сәһра торпаглары, дағ әтәкләриндә шабалыды, даһа јухарыларда мешә вә чәмән торпаглары јајылмышдыр. Чөл зонасында мүхтәлиф отлар, јарымсәһраларда

Боровоје јахынлығында «рәгс едән мешә»

јовшан, сәһраларда гураглыға давамлы коллар вә с. битир. Дағ әтәкләри чөл биткиләри, јухары галхдыгча коллуг, даһа јухарылар ијнәјарпаглы мешә, субалп вә алп чәмәнләридир. Әразинин тәгр. 10 млн. *ha*-ы (республика әразисинин 3%-и) мешәликдир. Һејванлары мүхтәлиф кәмиричиләр, түлкү, чанавар, порсуг, сајгак, чејран, гулан вә с.-дир. Дағ мешәләриндә дағкечиси, габан, барс, ајы, гартал вә с. вар. Көл вә чајлары балыгла зәнкиндир. Г.-да Аксу-Чабаглы, Барсакелмес, Алма-Ата вә с. горуглар вар.

Әһали. Јерли әһалиси *газахлардыр* (4234 мин). Газах.ССР-дә руслар (5522 мин), һәмчинин украјналылар (933 мин), татарлар (288 мин), өзбәкләр (216 мин), белоруслар (198 мин), ујғурлар (121 мин), корејалылар (82 мин), дунганлар (17 мин) вә б. халглар да јашајыр (1970). Г.-да тәгр. 57,7 мин нәфәр азәрб. вар (1970). Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 5,3 нәфәрдир (1976). Ишләјән әһалинин (4971 мин) 1095 мини сәнаједә, 1002 мини к.т.-нда, 588 мини рабитә вә нәглијјатда, галаны башга саһәләрдә чалышыр (1972). Әһалинин тәгр. 52%-и шәһәрләрдә јашајыр. Ири шәһәрләри: Алма-Ата—859 мин нәфәр, Гараганда — 572 мин (1976), Чимкәнд—284 мин, Семипалатинск—265 мин, Уст-Каменогорск—252 мин, Павлодар—228 мин, Чамбул—228 мин (1974), Актүбинск—175 мин (1975).

Тарихи очерк. Г. әразисиндә илк инсанлар тәгр. 300 мин ил әввәл—еркән Даш дөврүндә мәскән салмышлар. Е.ә. 1-чи миниллијин орталарында Г. чөлләриндә јашајан тајфаларын чоху көчәри малдарлыгла мәшғул олурду. Антик мүәллифләрин (Һеродот вә б.) әсәрләриндә бу тајфалар Асија скифләри, Әһәмәниләрин михи јазыларында саклар адландырылыр. Е.ә. 3—2 әсрләрдә Г. әразисиндә усунларын вә аланларын тајфа иттифаглары, кангјујларын дөвләт гуруму мејдана чыхмышдыр. Бу тајфаларын әсас мәшғулијјәти көчәри малдарлыг иди; сәнәткарлыг, гисмән дә әкинчилик инкишаф етмишди. Онларын Чин, Мавәраүннәһр, Волгабоју илә игтисади, сијаси вә мәдәни әлагәләри вар иди. Г.-да ибтидаи ичма гурулушу бирбаша (гулдарлыг гурулушуна кечмәдән) патриархал феодал мүнасибәтләр илә әвәз олунду. 6 әсрин орталарында илк феодал дөвләти—Түрк хаганлығы јаранды; буну Түркеш (8 әсрин 40-чы илләри) вә Карлук хаганлығы (766—940) әвәз етди. Түркеш вә Карлук хаганлыгларында феодал мүнасибәтләри даһа интенсив инкишаф едирди. Шәһәрләр мејдана чыхыр, игтисади әлагәләр кенишләнир, јерли сиккәләр кәсилирди. 8—10 әсрләрдә Г.-ын ч.-унда ислам дини бәргәрар олду. 10—11 әсрләрдә өлкәнин г.-и вә ч.-у оғузларын еркән феодал дөвләтинин тәркибинә дахил олду. 8—11 әсрләрдә Г.-ын шм.-ш. вә мәркәзи р-нларында (Шәрг мүәллифләри бу әразини *Дәшт-и Гыпчаг* адландырырдылар) түркдилли тајфалар—кимаклар вә гыпчаглар мәскән салмышдылар. 10 әсрин ахырларында Шәрги Түркүстан вә Жетысу (Семиречје) әразисиндә *Гараханиләр дөвләти*, 12 әсрин 40-чы илләриндә Орта вә Мәркәзи Асијада *Гаракитајлар дөвләти* јаранды. 1219—21 илләрдә Г.-ы монголлар ишғал етдиләр. Бу, өлкәнин мәһсулдар гүввәләринин инкишафыны вә газах халгынын тәшәккүл просесини ләнкитди. Монгол һөкмранлығы дөврүндә Г. әввәлчә *Гызыл Орданын*, сонра исә *Ағ Орданын* вә Моголустанын тәркибиндә иди. 15 әсрдә Ағ Орданын парчаланмасындан јаранан Ногај Ордасы вә Өзбәк ханлығы Г.-ын әсас әразисини әһатә едирди. Өзбәк ханлығынын әһалиси үмуми бир адла (өзбәкләр-газахлар) адланырды. Дахили чәкишмәләрин вә феодал зүлмүнүн артмасы тајфаларын елликлә Өзбәк ханлығындан көчмәсинә сәбәб олду. Дәшт-и Гыпчагдан кәлән әһали, әсасән, Чу вә Талас чајлары вадиләриндә мәскән салды. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә Жеты суда (Семиречједә) Газах ханлығы јаранды. 16 әсрин әввәлиндә газах халгынын тәшәккүлү баша чатды (бах *Газахлар*). Газах ханлығы жузлара бөлүнүрдү: *Бөјүк жуз*, *Орта жуз*, *Кичик жуз*. Газахларын башлыча мәшғулијјәти көчәри малдарлыг иди, әкинчилик зәиф инкишаф етмишди. Чәмијјәт ики әсас синифдән—феодаллар вә кәндлиләрдән ибарәт иди. Г.-да феодал пәракәндәлији 18 әсрдә дә галырды. Чунгаријанын Г.-ны ишғал етмәк тәһлүкәси мејдана чыхдыгда, газах ханлары Русијадан онлары өз тәбәәлијинә көтүрмәји хаһиш етдиләр. 1731 илдә Кичик жуз ханы Әбу-л-Хејрин Русија тәбәәлијини гәбул етмәси илә, Г.-ын Русијаја бирләшдирилмәси башланды. Кичик жузун, 1740 илдә исә Орта жузун көнүллү сурәтдә Русија тәбәәлијинә кечмәсинин газах халгынын кәләчәк талеји үчүн мүтәрәгги әһәмијјәти олду. Кичик вә Орта жуз газахларынын Ј. И. Пугачовун башчылыг етдији кәндли мүһарибәсиндә (1773—75) иштиракы, чаризмин мүстәмләкәчилик сијасәтинә бахмајараг, рус вә газах зәһмәткешләринин јахынлашмасынын тәзаһүрү иди. 1783—97 илләрдә Кичик жузда *Батыр Срымын* башчылығы илә газахларын үсјаны баш верди.

19 әсрин 1-чи јарысында Г.-ын сијаси гурулушунда мүһүм дәјишикликләр олду. 1822 илдә Орта жузда, 1824 илдә Кичик жузда хан һакимијјәти ләғв олунду, јени идарә системи тәтбиг едилди.

19 әсрин әввәлләриндә Урал илә Волга арасындакы әразидә Букеј Ордасы јаранды. 20—30-чу илләрдә торпаг мүнасибәтләринин кәскинләшмәси, синфи зүлмүн вә мүстәмләкә әсарәтинин күчләнмәси И. Тајманов вә М. Өтемисовун рәһбәрлији илә күтләви кәндли үсјанынын (1836—37) башланмасына сәбәб олду. 19 әсрин 60-чы илләриндә Г.-ын Русијаја бирләшдирилмәси просеси баша чатды. Русија игтисадијјатынын тә'сири илә әмәлә кәлән ичтимаи-игтисади дәјишикликләр газах аулларында да капиталист мүнасибәтләринин мејдана кәлмәсинә шәраит јаратды. Лакин бу просес ләнк кедирди. Шәһәрләрин инкишафы, онларын әһалисинин артмасы газах мәдәнијјәтинин инкишафына мүһүм тә'сир көстәрди. Русијанын габагчыл мәдәнијјәтинин вә елминин тә'сири Ч. *Валиханов*, И. *Алтынсарин*, *Абај Кунанбајев* вә б. көркәмли газах маарифчиләринин јарадычылығында өзүнү көстәрирди. 19 әсрин ахырларында игтисадијјатда әмәлә кәлән ирәлиләјиш феодал мәһдудлуғунун ләғвинә вә аул натурал тәсәррүфатынын дағылмасына, газах буржуазијасы вә пролетариатынын тәшәккүлүнә көмәк етди. Капитализмин инкишафы, ичтимаи вә мәдәни просесләр газах буржуа милләтинин тәшәккүлү үчүн илкин шәртләр јаратды. Лакин бу просес баша чатмады.

19 әсрин 90-чы илләриндә баш верән илк кортәбии тә'тилләр 20 әсрин әввәлләриндән мүнтәзәм, шүурлу шәкил алмаға башлады. 1900—03 илләрдә Спасск мисәритмә з-дунун, Екибастуз көмүр вә Успенск филиз мә'дәнләринин фәһләләринин тә'тилләри олду. 1905—07 илләр ингилабы заманы Г.-да тә'тил һәрәкаты даһа да күчләнди. *Столыпинин аграр ислаһатынын* кедишиндә Русијанын мәркәзи губ.-ларындан Г.-а 438 миндән чох аилә көчүрүлдү. Бунлара верилән 17,4 млн. десјатин торпағын чох һиссәси јерли әһалинин әлиндән алынмышды. Чаризмин бу сијасәти газах халгынын вәзијјәтини даһа да ағырлашдырырды, онларын милли игтисадијјатынын вә мәдәнијјәтинин инкишафына мане олурду. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә Г.-да фәһлә тә'тилләри вә кәндли һәјәчанлары артды. 1916 илдә бу чыхышлар кенишләниб милли азадлыг үсјанына чеврилди вә бүтүн Г.-ы бүрүдү. Тургај вил.-ндә *Аманкәлди Имановун* башчылыг етдији үсјан хүсусилә күчлү иди [бах *Орта Асија үсјаны* (*1916*)].

Феврал буржуа-демократик ингилабындан (1917) сонра Г.-да икиһакимијјәтлик јаранды. 1917 илин мартында Верны, Семипалатинск, Петропавловск, Кустанај, Актүбинск вә с. шәһәрләрдә јарадылмыш фәһлә депутат-

лары вә әскәр депутатлары Советләринин чоху сонралар бирләшмиш Советләр һалында тәшкил едилди. Кәндли депутатлары вә гырғыз (газах) депутатлары Советләри јарадылды. Ејни заманда, буржуа Мүвәггәти һөкумәт органлары: Түркүстан комитәси (1917, апрел), шәһәр вә наһијәләрдә ичраијјә комитәләри вә комиссарлыглары тәшкил олунмушду. 1917 илин ијулунда *«Алаш»* буржуа-милләтчи партијасы јарадылды. РСДФ(б)П 7-чи (Апрел) конфрансындан сонра Г.-ын бирләшмиш с.-д. тәшкилатларында болшевик груплары јарадылмаға башланды (рәһбәрләри А. Т. Чанкилдин, П. А. Кобозев, А. В. Червјаков, В. Ф. Зинченко вә б. иди). 1917 илин пајызында Г.-да илк гызыл гвардија дәстәләри тәшкил едилди.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы газах халгыны ичтимаи вә милли әсарәтдән хилас етди, Г. зәһмәткешләрини Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәјә руһландырды. Бу мүбаризәдә күтләләрә болшевикләр рәһбәрлик едирдиләр. Совет һакимијјәти Г.-ын р-нларында мүхтәлиф вахтда: Сырдәрја вә Акмолинск вил.-ләриндә вә Букеј Ордасында 1917 илин нојабры—1918 илин јанварында, Тургај, Семипалатинск вә Семиречје вил.-ләриндә исә 1918 илин јанвар—март ајларында галиб кәлди. 1918 илин 1-чи јарысында бүтүн газах аулларында вә кәндләриндә Советләр јарадылды, торпаг һаггында декрет һәјата кечирилди; ири сәнаје мүәссисәләри миллиләшдирилди, илк совет тәсәррүфатлары, һабелә илк коллектив кәндли тәсәррүфатлары тәшкил олунду. Г.-да Совет мухтаријјәти јарадылмасына һазырлыг башланды. Семиречје вә Сырдәрја вил.-ләри Түркүстан МССР тәркибинә дахил олду.

Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Г.-ын чох һиссәсини ағгвардијачылар тутдулар. 1918 илин ахырында Совет һакимијјәти Сырдәрја вил.-ндә вә әсасән, Семиречје, Тургај вил.-ләри вә Букеј Ордасында галырды. Зәһмәткешләрин дүшмәнә гаршы мүбаризәсинә партија тәшкилатлары вә Советләр башчылыг едирди. Ағгвардијачыларын тутдуғу әразидә кизли болшевик тәшкилатларынын рәһбәрлији илә күтләви партизан һәрәкаты башланды. Әксингилаба гаршы мүбаризәдә А. Чанкилдин, У. Чандосов, Б. Чаникешев, А. Иманов, А. Мајкутов, М. Масанчи, А. Розыбакијев вә б. күтләләрин истеʼдадлы тәшкилатчылары кими танындылар. Мүдахиләчиләрә вә ағгвардијачылара гаршы Г. халгынын мүбаризәсинә В. И. Ленин, РК(б)П МК вә РСФСР ХКС даим рәһбәрлик едирди. Партија МК-сынын нүмајәндәләри М. В. Фрунзе, В. В. Кујбышев вә б.-лары Г.-да Совет һакимијјәтинин мөһкәмләндирилмәсиндә фәал иштирак едирдиләр. Н. Нәриманов Һәштәрханда оларкән РК(б)П Һәштәрхан тәшкилатынын тапшырығы илә Урда ш.-дә 3-чү Гырғыз гурултајында иштирак етмиш, орада һәмчинин тәшкилат вә тәшвигат ишләри апармышдыр (1919, мај—ијун). 1919 илин јај вә пајызында Гызыл Орду јерли гүввәләрин вә партизан дәстәләринин көмәји илә Г.-ын шм. вә ш. р-нларыны азад етди. 1920 илин мартында бүтүн Г. әразисиндә Совет һакимијјәти бәрпа олунду.

Газах совет дөвләтинин јаранмасы вә инкишафы билаваситә В. И. Ленинин ады илә бағлыдыр. 1919 ил ијулун 10-да В. И. Ленин Гырғызыстан өлкәсини идарә едән ингилаб комитәси тәʼсис олунмасы һаггында РСФСР ХКС-нин декретини имзалады; комитәјә өлкәнин али һәрби-мүлки идарәси һәвалә едилмишди. 1920 ил апрелин 30-да РК(б)П МК-нын гәрары илә РК(б)П-нин Гырғыз (Газах) вил. бүросу јарадылды. 1920 ил августун 26-да РСФСР МИК вә ХКС Гырғызыстан (Газахыстан) МССР јарадылмасы һаггында гәрар гәбул етди. 1920 ил октјабрын 4—12-дә Г. Советләринин тәʼсис гурултајы РСФСР тәркибиндә Гырғызыстан МССР (Г. респ.-сынын илк ады) јарадылдығыны еʼлан етди. Газах халгы илк дәфә милли дөвләтини јаратды.

Вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Г.-да сәнаје вә к.т. дағылмышды. 1920 илдә сәнаје мәһсулу истеһсалы 1913 илдәкинин тәгр. 1/5-ни тәшкил едирди. Әкин саһәси 20% азалмышды. Тәсәррүфатын чохукладлылығы, аулда патриархал-феодал мүнасибәтләринин һөкмранлығы, газахларын көчәри һәјат тәрзи, өлкәнин игтисади вә мәдәни керилији бәрпа дөврүнүн чәтинликләрини артырырды. 1921—22 илләрдә Семиречје вил.-дә вә Сырдәрја вил.-нин бир һиссәсиндә торпаг-су ислаһаты кечирилди; зәһмәткеш кәндлиләрә 470 мин *ha*-дан чох торпаг верилди. Г.-ын 4-чү Советләр гурултајы (1924) респ. конститусијасынын лајиһәсини әсас кими гәбул етди. Орта Асија респ.-лары јарадыларкән (1924—25) газахларын јашадыглары Сырдәрја вә Семиречје вил.-ләри Г.-ын тәркибинә дахил олду вә газах торпаглары ваһид милли Совет дөвләтиндә бирләшди. Г.-ын Советләр гурултајы (1925) халгын тарихән доғру адыны (газах) бәрпа етди. Респ. Газах. МССР адландырылды. 1925 илдә респ.-нын пајтахты Оренбургдан Гызыл Ордаја көчүрүлдү.

Х.т.-нын бәрпасы нәтичәсиндә 1928 илдә Г.-ын к.т. вә сәнајеси мүһарибәдән әввәлки сәвијјәни өтдү. Г. капитализм мәрһәләсини кечмәдән сосиализм гуручулуғуна гәдәм гојду. 1929 илдән респ.-нын пајтахты Алма-Ата ш. олду.

Сәнајеләшдирмә бүтүн өлкәдә олдуғу кими Г.-да да сосиалист дәјишикликләринин һәлледичи шәрти иди. Сәнаје мүәссисәләри тикинтиси үчүн РСФСР, Украјна вә Загафгазијанын сәнаје мәркәзләриндән Г.-а аваданлыг, ихтисаслы кадрлар көндәрилди. Москва, Ленинград, Бакы, Донбас фәһләләри Г. сәнајесинә һамилик едирдиләр. 1940 илдә сәнаје мәһсулунун һәчми 1913 ил сәвијјәсини 7,3 дәфә, о чүмләдән ағыр сәнаједә 19,5 дәфә өтүб кечди. 1929 илдә Г.-да к.т.-нын коллективләшмәсинә башланды. 1937 илдә кәндли тәсәррүфатларынын 97,5%-и к-зларда бирләшмишди. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр әрзиндә Г. сәнаје-аграр респ.-сы олду. 1936 илдә, ССРИ Конститусијасына ујғун олараг, Г. МССР мүттәфиг респ.-ја чеврилди. Г.-ын фөвгәлʼадә 10-чу Советләр гурултајы (1937) Газах.ССР-ин јени Конститусијасыны гәбул етди.

Мәдәни ингилаб һәјата кечирилди; савадсызлыг ләғв олунду. Газах совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти инкишаф етди. Гадынларын сосиализм гуручулуғунун бүтүн саһәләринә чәлб едилмәси мәдәни ингилабын бөјүк наилијјәтләриндән иди. Г.-да сосиализм, әсасән, галиб кәлди. Газах сосиалист милләти тәшәккүл тапды.

Мүһарибәдән әввәлки илләрдә Азәрб. ССР зәһмәткешләри Г.-да нефт сәнајесинин инкишафына көмәк көстәрирдиләр. Азәрб.ССР-ин нүмајәндәләри Түрксиб д.ј.-нун чәкилишиндә, Гараганда көмүр һөвзәсинин, Чезгазган, Чимкәнд вә Балхашда металлурҝија з-дларынын тикинтисиндә, мүһарибә дөврүндә Акмолинск (Селиноград)—Карталы д.ј.-нун чәкилишиндә иштирак етмишләр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси (1941—45) илләриндә Г. чәбһәјә јүз минләрлә әскәр көндәрмишди. Респ. коммунистләринин вә комсомолчуларынын 2/3-си Совет Ордусу сыраларында вурушмушдур. 512 нәфәр (о чүмләдән Т. Ј. Бекелдинов, Л. И. Беда, С. Д. Лугански, И. Ф. Павлов ики дәфә) Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлдү, 60 миндән чох дөјүшчү орден вә медалларла тәлтиф олунду. Минләрлә газахыстанлы Украјна вә Белорусијадакы партизан, Авропа өлкәләриндәки Мүгавимәт һәрәкатларында иштирак етмишдир. Мүһарибә дөврүндә өлкәнин г. р-нларындан Г.-а 140-дан чох сәнаје мүәссисәси, 1 млн.-дан чох совет вәтәндашы көчүрүлмүшдү. 1941—45 илләрдә сәнаје мәһсулунун һәчми 1,5 дәфә артды. Әһали мүдафиә фондуна 1 млрд. манат пул, јүз минләрлә пуд тахыл верди.

Мүһарибәдән сонракы илләрдә газах халгы сосиализм гуручулуғуну баша чатдыраралг, коммунизм гуручулуғуна башлады. Респ.-нын игтисадијјат вә мәдәнијјәти даһа сүрʼәтлә инкишаф етди. Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети Г. игтисадијјатынын мүһүм проблемләринә даир бир сыра гәрар гәбул етди. К.т.-ны јүксәлтмәк, о чүмләдән хам вә динчә гојулмуш торпаглардан истифадә олунмасы саһәсиндә тәдбирләр һәјата кечирилди. Г. ССРИ-нин әсас тахылчылыг вә һејвандарлыг р-нларындан биринә чеврилди.

Хам торпагларын истифадәјә верилмәсиндә Азәрб.ССР-ин нүмајәндәләри дә јахындан иштирак етмишләр. 1956 илдә д.ј. тикинтисинә Азәрб.-дан 2600-дән чох кәнч, 1957—58 илләрдә исә Г.-да даими ишләмәјә 3 миндән чох мүхтәлиф пешә саһиби кетмишди. 1956—58 илләрдә Гәрби Г.-да вә Актүбинск вил.-ндә тахыл јығымында Азәрб.-дан 9600 кәнч иштирак етмишдир.

Хам торпагларын истифадәсиндәки мүвәффәгијјәтләринә көрә Газах. ССР Ленин ордени илә тәлтиф олунду (1956). Респ.-нын 17 вил.-нә (о чүмләдән Алма-Ата вә Кустанај вил.-ләринә ики дәфә) тәсәррүфат вә мәдәни гуручулуг саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә Ленин ордени верилмишдир. Г. ССР 1970 илдә Октјабр Ингилабы, 1972 илдә Халглар достлуғу орденләри илә тәлтиф едилмишдир.

Сов. ИКП 25-чи гурултајы гәрарларынын, онунчу бешиллик тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә апаран Г. әмәкчиләри коммунизм гуручулуғунда јени наилијјәтләр газаныврлар.

Газахыстан Коммунист Партијасы (ГКП)—Сов. ИКП-нин тәркиб һиссәси, коммунизм гуручулуғунда Г. зәһмәткешләринин авангардыдыр. Г.-да илк марксист дәрнәкләри, с.-д. груп вә тәшкилатлары 20 әсрин әввәлләриндә мејдана чыхмышдыр. Сосиа-

лист ингилабынын гәләбәси кедишиндә мүстәгил болшевик тәшкилатлары јаранды. 1920 иләдәк Г. партија тәшкилатлары ваһид мәркәздә бирләшмәмишди. РК(б)П МК-нын тәшәббүсү илә 1920 илин апрелиндә РК(б)П-нин Гырғыз (Газах) вил. бүросу јарадылды. 1921 ил ијунун 11—18-дә Оренбургда 1-чи Гырғыз (Газах) вил. партија конфрансы олду. 1922 илин апрелиндә РК(б)П МК-нын Гырғыз (Газах) бүросу јарадылды; 1925 илин февралында өлкә тәшкилатына чеврилди. Г. партија тәшкилаты респ. зәһмәткешләрини империалист вә вәтәндаш мүһарибәләринин нәтичәләрини, ачлығы арадан галдырмаг, х.т.-ны бәрпа етмәк, капитализм мәрһәләсини кечирмәдән сосиализмә кечмәк уғрунда мүбаризәјә сәфәрбәр етди. 1937 илин апрелиндә өлкә партија тәшкилаты Газахыстан Коммунист (болшевикләр) Партијасы—ГК(б)П адланды. ГК(б)П-нин 1-чи гурултајы (1937, ијун) ГК(б)П-нин тәшәккүлүнү баша чатдырды. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ГК(б)П Газах. ССР-и Гызыл Ордунун гүдрәтли чәббәханасына чевирмәк саһәсиндә бөјүк иш апарды. ГКП мүһарибәдән сонракы илләрдә х.т.-нын даһа да инкишафыны тә'мин етди, хам вә динҹә гојулмуш торпагларын истифадәјә верилмәсинә рәһбәрлик етди. Г. коммунистләри Сов.ИКП 20—24-чү гурултајларынын гәрарларыны һәјата кечирәрәк, игтисадијјат вә мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә мүһүм наилијјәтләр әлдә етмишләр. Сов.ИКП 25-чи гурултајынын гәрарларыны рәһбәр тутан ГКП респ. әмәкчиләринин сә'јләрини коммунизм гуручулуғунда јени мүвәффәгијјәтләр газанылмасына јөнәлдир. ГКП-нин 626 299 үзвү вә 30 842 үзвлүјә намизәди бирләшдирән 19 428 илк тәшкилаты вар (1976, јанвар).

Газахыстан Ленин Коммунист Кәнҹләр Иттифагы (ГЛККИ)—ҮИЛККИ-нин тәркиб һиссәси, онун мүбариз дәстәләриндән биридир. Фәһлә-кәндли кәнҹләр иттифагынын Оренбургда чағырылмыш 1-чи Үмумгазахыстан гурултајында (1921, ијул) јарадылмышдыр. Әввәлләр вил., 1925 илдән исә өлкә комсомол тәшкилаты адланырды. 1937 илдән ГЛККИ адланыр. Г. комсомолу сосиализм гуручулуғунда, кәнҹләрин марксизм-ленинизм вә пролетар бејнәлмиләлчилији руһунда тәрбијә олунмасы ишиндә фәал иштирак етмишдир. Г. комсомолчулары Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә вә архада гәһрәманлыг көстәрдиләр. ГЛККИ үзвләринин 250 мин нәфәри чәбһәјә кетмишди. 94 комсомолчу Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлдү. А. Молдагулова вә М. Маметова Совет Шәргиндә илк гадын Совет Иттифагы Гәһрәманларыдыр. Мүһарибәдән сонракы илләрдә Г. комсомолу х.т.-нын даһа да инкишаф етдирилмәси уғрунда мүбаризә апармыш, хам вә динҹә гојулмуш торпагларын истифадәјә верилмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Г. комсомолчулары коммунизм гуручулуғу уғрунда әзмлә мүбаризә апарырлар. Сосиализм гуручулуғунда фәал иштиракына көрә ГЛККИ Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур (1971). ГЛККИ-нин 1 658 453 үзвү бирләшдирән 22 696 илк тәшкилаты вар (1976, јанвар).

Газахыстан Һәмкарлар Иттифаглары (ГҺИ)—ССРИ Һәмкарлар Иттифагларынын тәркиб һиссәсидир. Г.-да илк һәмкарлар иттифаглары 1905—07 илләр ингилабынын кедишиндә јаранмышдыр. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра һәмкарлар иттифаглары Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәдә, сәнајенин миллиләшдирилмәсиндә, х.т.-нын бәрпасында јахындан иштирак етмишдир. 1925 илин мајында Гызыл Ордада ГҺИ-нин 1-чи гурултајы кечирилди. Сосиализм гуручулуғу дөврүндә ГҺИ ГКП-нин јахын көмәкчиси олмуш, респ.-да Стаханов вә зәрбәчиләр һәрәкатына рәһбәрлик етмиш, Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә х.т.-нын һәрби гајдада гурулмасында, өлкәнин г.-ндән көчүрүлмүш сәнаје мүәссисәләринин ишә салынмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Мүһарибәдән сонра ГҺИ сәнајенин даһа да инкишаф етдирилмәсиндә, хам вә динҹә гојулмуш торпаглардан истифадә олунмасында јахындан иштирак етмишдир. ГҺИ әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәси, фәһлә вә гуллугчуларын әмәк вә һәјат шәраитинин јахшылашдырылмасы үчүн сә'јлә чалышыр. ГҺИ-нин 36 207 илк тәшкилаты 5 615 912 үзвү бирләшдирир (1976, јанвар).

Халг тәсәррүфаты. Г. Совет һакимијјәти илләриндә инкишаф етмиш сәнаје-аграр сосиалист республикасына чеврилмишдир. Сәнаје мәһсулунун һәчми 1975 илдә 1913 илдәкинә нисбәтән 208 дәфә артмышдыр. Үмуми сәнаје мәһсулу һәчминә вә көмүр һасилатына көрә Г. мүттәфиг республикалар арасында 3-чү (РСФСР вә УССР-дән сонра) јердәдир. Г.-да 23 миндән чох сәнаје мүәссисәси (2 миндән чоху ири) вар. Тәкҹә 1975 илдә 31 јени сәнаје мүәссисәси (Ново Гарагандада семент, Чимкәнддә бетон мәһлулу, Капчагајда чини з-длары, Кентаусда тикиш-трикотаж, Гызыл Ордада тикиш ф-кләри, Уралда балыг е'малы з-ду вә с.), һәмчинин чохлу сех ишә салынмышдыр. Әсас сәнаје саһәләри әлван надир метал филизләри, даш көмүр, нефт, газ, дәмир филизи һасилаты, әлван вә гара металлуркија, машынгајырмадыр. Кимја, јүнкүл, јејинти сәнајеси саһәләри дә инкишаф етмишдир. Г.-ын електрик енеркетикасы Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Алма-Ата, Гараганда, Петропавловск, Чамбул, Чимкәнд, Павлодар вә с. сәнаје мәркәзләриндә ДРЕС-ләр, Уст-Каменогорск, Бухтарма, Капчагај вә Чардәрәдә СЕС-ләр, Шевченкода дәниз сујуну ширинләшдирмәк үчүн АЕС (електрик күчү 150 *Мвт*) тикилмишдир. Әлван металлуркија республика сәнајесинин габагчыл саһәсидир. Мисәритмә комбинаты (Балхаш вә Чезгазган), гурғушун з-ду (Чимкәнд), гурғушун-синк, титанлы магнезиум комбинатлары (Уст-Каменогорск), алүминиум з-ду (Павлодар) вар. Г.-ын гара металлуркијасы јерли хаммалла ишләјир. Гарагандада металлуркија комбинаты, Актүбинск вә Јермакда ферроәринти з-ду тикилмишдир. Г. көмүр һасилатында өлкәнин әсас базаларындан биридир. Көмүр Гараганда, Екибастуз, Мајкуба һөвзәләриндән чыхарылыр. Нефт сәнајеси, әсасән, республиканын г.-индә мәркәзләшмишдир. Нефт вә газ Емба һөвзәси вә Мангышлагда чыхарылыр.

Чәдвәл 1

Әсас сәнаје мәһсулларынын истеһсалы

Мәһсул нөвләри	1913	1940	1950	1960	1970	1975
Електрик енержиси, млрд. *квт·саат*	0,013	0,632	2,617	10,47	34,6	52,3
Газ, млрд. $м^3$	—	0,0039	0,0074	0,0394	2,1	5,3
Көмүр, млн. *т*	0,1	7,0	17,4	32,4	61,6	92,2
Чугун, млн. *т*	—	—	—	0,27	1,8	3,6
Полад, млн. *т*	—	—	0,13	0,30	2,2	4,9
Гара метал прокаты, млн. *т*	—	—	0,11	0,30	2,4	3,9
Дәмир филизи, млн. *т*	—	—	—	5,8	18,2	21,4
Минерал күбрә, млн. *т*	—	—	0,0223	0,477	2	5,8
Металкәсән дәзкаһ, әдәд	—	—	5	931	2300	2700
Семент, млн. *т*	—	—	0,0157	2,173	5,6	6,8
Памбыг парча, млн. *м*	—	0,7	4,9	20,4	64,1	96,6
Јун парча, млн. *м*	0,14	0,4	2,2	4,1	5	14,2
Дәри-ајаггабы, млн. чүт	0,013	1,2	3,3	12,3	27,8	30,3
Әт, мин *т*	—	97,0	109,6	278,2	525	710,2
Һејван јағы, мин *т*	2,3	12,1	22,3	29,1	42,1	43,6
Гәнд тозу, мин *т*	—	70,9	71,8	122,8	176	141,2
Консерв, млн. шәрти банка	—	30,2	92,6	159,2	303	397,5

Машынгајырма сәнајеси Совет һакимијјәти илләриндә јарадылмышдыр. Мүһүм мүәссисәләри Алма-Ата (механики-төкмә, вагон тә'мири з-длары), Гараганда (мә'дән аваданлығы), Селиноград (к.т. машынлары), Актүбинск (рентген аваданлығы), Чимкәнд (автомат прес з-ду) вә Гурјевдәдир (нефт аваданлығы з-ду). Кимја сәнајеси мүәссисәләриндә минерал күбрәләр (Чамбул, Чимкәнд), синтетик каучук (Темиртау), полиетилен (Гурјев) вә с. истеһсал едилир. Тикинти материаллары сәнајеси дә инкишаф етмишдир. Әһәнк, кәрпич, кипс, семент, јығма дәмир-бетон, шифер, керамзит, силикат вә бетон блоклар вә с. истеһсал едилир. Јүнкүл сәнаје к.т. хаммалынын (јун, дәри, памбыг) е'малы әсасында ихтисаслашдырылмышдыр. Алма-Ата, Чамбул вә Семипалатинскдә дәри-ајаггабы, Алма-Ата вә Чимкәнддә тохучулуг мүәссисәләри вар. Јејинти сәнајеси габагчыл саһәләрдәндир. Семипалатинск вә Чимкәнддә јағ з-длары, Алма-Ата вә Чамбул вил.-ләриндә шәкәр з-длары, Гурјев, Балхаш ш.-ләриндә балыг комбинатлары вар.

Г.-ын к.т. үчүн механикләшдирилмиш әкинчилик вә көчәри отлаг һејвандарлыг характерикдир. Г.-да 404 к-з, 1864 с-з, 18 балыгчылыг артели вар (1976, 1 јанвар). К.т.-на јарарлы

торпаглар 35,6 млн. *ha*-дыр. 1,3 млн. *ha* торпаг саһәси суварылыр. Суварылан торпаглар, әсасән, Чәнуби Г.-дадыр. Гызыл Орда, Чимкәнд, Чамбул, Талды-Курган вә Алма-Ата вил.-ләриндә мүһүм суварма каналлары вә иррига-сија системләри јарадылмышдыр. Әсас әкин саһәләри шм.-дакы хам торпаглардыр (дәнли биткиләр әкининин тәгр. 2/3-си). Ч.-дакы дағ әтәкләри вә Тјаншанын дәрәләриндәки әкин саһәләри дә әһәмијјәтлидир. Дәнли биткиләрдән, әсасән, буғда (70%), гисмән дары, чәлтик вә гарғыдалы, техники биткиләрдән памбыг (јалныз Чимкәнд вил.-ндә), түтүн (Алма-Ата вил.-ндә), шәкәр чуғундуру (Чамбул, Алма-Ата вә Талды-Курган вил.-ләриндә) әкилир. Бағлар вә үзүмлүкләр (әсасән, Алма-Ата вә Чимкәнд вил.-ләриндә) 130 мин *ha*-дан артыг саһә тутур. Сәнаје мәркәзләри әтрафында тәрәвәзчилик инкишаф етдирилир.

лән кәлирин 50%-дән чохуну гојунчулуг верир. Әсасән, зәрифјунлу вә јерли гојунлар сахланылыр. Дағлыг р-нлар үчүн јени гојун чинси—Газахыстан архармериносу јетишдирилмишдир. Ч. р-нларда гаракүл гојунчулуғу, Шәрги Г.-дакы дағларда вә һәмчинин Гәрби вә Мәркәзи Г.-да атчылыг инкишаф етмишдир. Сәһра вә јарымсәһраларда дәвә, Алтајын дағәтәји јерләриндә халлы марал сахланылыр. Г.-да 7727,2 мин гарамал (о чүмләдән 2644,1 мин инәк), 34 474 мин давар, 1334,4 мин ат, 1946,7 мин донуз, 37 143,2 мин гуш вар (1975). 1975 илдә 1067,1 мин *т* әт, 4047,1 мин *т* сүд, 2828,4 млн. әдәд јумурта, 108,1 мин *т* јун истеһсал едилмишдир.

Д.ј.-ларынын уз. 14 мин *км*-дир (1974). Мүһүм д.ј.-лары: Түркүстан—Сибир, Селиноград — Павлодар, Гурјев—Һәштәрхан, Петропавловск — Гараганда—Балхаш вә с. Автомобил јол-

Чәдвәл 2

Әкин саһәләри, мин *ha*-ла

	1913	1940	1950	1960	1970	1975
Үмуми әкин саһәси	4145,7	6808,6	7854,3	28542,7	30970	35570,7
Дәнли биткиләр	3880,8	5817,1	6055,2	21949,9	22603	25493,5
о чүмләдән;						
буғда	2507,1	3446,3	4024,0	18062,6	17400	17615,5
дары	455,2	903,1	464,7	864,7	406	670,4**
Техники биткиләр	102,8	341,3	367,5	406,7	711,3*	357,7
о чүмләдән						
памбыг	15,0	101,8	96,9	105,6	118	108,7
Картоф вә тәрәвәз	53,7	122,6	168,9	220,3	285***	300,6***
Јем биткиләри	88,2	494,6	1234,9	5923,0	7675	9418,9

*—1971 ил,
**—1974 ил мә'луматы
***—бостан биткиләри илә

1975 илдә 5 млн. *т*-дан чох тахыл, 283,5 мин *т* памбыг, 1,9 млн. *т* шәкәр чуғундуру, 194 мин *т* картоф, 546 мин *т* тәрәвәз, 101 мин *т* мејвә, 79 мин *т* үзүм тәдарүк едилмишдир. Республиканын әкинчиләри онунчу бешиллијин биринчи илиндә (1976 илдә) бол мәһсул јетишдирмиш, ону вахтында јығмыш вә дөвләтә тәһвил (18,35 млн. *т*, о чүмләдән 14,5 млн. *т* буғда) вермишләр.

Һејвандарлығын әсас саһәси гојунчулугдур. Һејвандарлыгдан көтүрү-

Дағ әтәјиндә отлаг.

ларынын уз. 110 мин *км*-дир, бунун 47,7 мин *км*-и асфалтлашдырылмышдыр. Мүһүм автомобил јоллары: Алма-Ата—Фрунзе —Чимкәнд—Дашкәнд, Гурјев — Орјол, Гараганда — Селиноград—Кустанај—Троитск вә с. Г. әразисиндән Гурјев—Орск, Узен— Шевченко, Узен—Кујбышев вә с. нефт кәмәрләри, Газлы—Чељабинск, Газлы—Свердловск вә һабелә ССРИ-нин Авропа һиссәсинә (Орта Асија—Мәркәз) газ кәмәрләри чәкилмишдир. Чимкәнд, Алма-Ата, Чамбул сәнаје мәркәзләрини Бухара газы илә тә'мин етмәк үчүн хүсуси газ кәмәри вар. Һава вә су нәгл. да кениш инкишаф етмишдир.

Сәһијјә. 1974 илдә Г.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 23,8, үмуми өлүм сајы 6 олмушдур. Ингилабдан әввәл Г.-да ичтимаи-игтисади шәраитин ағырлығы вә арды-арасы кәсилмәјән епидемијалар әһали арасында өлүм һалларына сәбәб олурду. Өлүм һалы хүсусән ушаглар арасында чох иди. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да мүаличә-профилактика мүәссисәләри тәшкил едилди, таун, чичәк, трахома вә с. хәстәликләр ләғв едилди, ушаг өлүмү кәскин азалды; дифтерија, тулјаремија, көјөскүрәк, гарын јаталағы, бруселлјоз, һелминтоз (1960—74), һәмчинин вәрәм вә дәри хәстәликләри илә хәстәләнмә һаллары азалмышдыр (1961—74).

1913 илдә 1,8 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 0,3 чарпајы), 98 хәстәхана вә 1940 илдә 25,4 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 4 чарпајы) 627 хәстәхана олдуғу һалда, 1974 илдә Г.-да 169,6 мин чарпајылыг (әһалинин һәр мин нәфәринә 12,1 чарпајы) 2 минә јахын хәстәхана мүәссисәси олмуш, 32,3 мин һәким (әһалинин һәр 436 нәфәринә 1 һәким; 1913 илдә 244 һәким, әһалинин һәр 23 мин нәфәринә бир һәким вә 1940 илдә 2,7 мин һәким, әһалинин 2,3 мин нәфәринә бир һәким), 122,5 мин орта тибб ишчиси ишләмишдир. Г.-да елми-тәдгигат тибб ин-тлары, 203 диспансер, 559 ушаг поликлиника вә амбулаторијасы, 417 гадын мәсләһәтханасы, еләчә дә 95 санаторија вә 27 истираһәт еви вар (1974). Тибб кадрларыны 5 тибб ин-ту вә 26 тибб мәктәби һазырлајыр. Курортлары: Боровоје, Алма-Арасан, Арасан-Капал, Каменскоје плато, Мујалды, Чимган, *Аул* вә с.

Халг маарифи вә мәдәни маариф мүәссисәләри. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынадәк јерли әһалинин јалныз 2%-и (гадынларын исә 0,5%-и) савадлы иди. 1914/15 дәрс илиндә 2006 мәктәбдә (чоху ибтидаи вә дини мәктәб иди) 105,2 мин шакирд (бунлардан јалныз 7,9 мини газах иди) охујурду. Али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләри јох иди.

Совет һакимијјәти илләриндә халг маарифи мисилсиз инкишаф етмишдир. Респ.-да 6046 мәктәбәгәдәр ушаг мүәссисәси (670,9 мин ушаг) вар (1976). 9799 үмумтәһсил мәктәбиндә 3436,2 мин, 407 техники пешә мәктәбиндә 200. миндән чох шакирд, 210 орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә 233 163 шакирд, 49 али мәктәбдә (*Газахыстан Дөвләт Университети*, педагожи, тибб, политехник, х.т., к.т. ин-тлары вә с.) 216 мин тәләбә тәһсил алыр (1975/76). Респ.-да 9061 күтләви китабхана (82 878 мин китаб вә журнал, о чүмләдән Респ. китабханасы вә с.), 7963 клуб мүәссисәси (1975), 37 музеј (1976), о чүмләдән Г. Мәркәзи Дөвләт музеји, Респ. рәссамлыг галерејасы вә с., 26 театр (опера вә балет театры, драм театры вә с.), 10 700 киногурғу вар (1974).

Елм вә елми идарәләр

Тәбиијјат вә техника елмләри. Г. көркәмли Шәрг алими әл-Фәрабинин (9—10 әсрләр) вәтәнидир. Һәлә 17 әсрдә I Пјотр Г.-ы тәдгиг етмәк үчүн експедисијалар тәшкил етмишдир. 19 әсрин 2-чи јарысында исә рус мәдәнијјәтинин тә'сири илә Г.-ын илк маарифчи алимләри јетишмишдир (Ч. Валиханов, И. Алтынсарин, А. Кунанбајев).

Г.-да (бир нечә метеороложи ст. вә тәчрүбә саһәләри нәзәрә алынмаса) ингилабдан әввәл демәк олар ки, елми идарәләр јох иди. Семипалатинскдә вә Верныда рус чоғрафија чәмијјәтинин ше'бәләри варды. 20—30-чу илләрдә елм сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Г.-ы өјрәнән чәмијјәт, Физика-Тибб чәмијјәти, Елми-педагожи чәмијјәт тә'сис олунду, бир сыра елми-тәдгигат ин-тлары јарадылды. 1932 илдә ССРИ ЕА-нын Г. базасы, 1938 илдә онун әсасында ССРИ ЕА-нын Г. филиалы јарадылды.

30-чу илләрдә Г.-да елми тәдгигатларын әксәријјәти республиканын х.т.-нын инкишафына јөнәлдилди; Гараганда көмүр һөвзәсинин бөјүк сәнаје әһәмијјәти олдуғу әсасландырылды (А. А. Гапејев), Коунрадски мис филизи јатаглары ашкар едилди (М. П. Ру-

саков). 1939 илдә Н. Г. Кассинин рәһбәрлији илә илк дәфә Шөрги Г.-ын кеоложи хәритәси тәртиб едилди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—45) Г.-да елми тәдгигатлар даһа да кенишләндирилди вә әсасән, фајдалы газынтыларын ахтарышына вә һасилинә, филизсафлашдырма вә металларын әридилмә технолокијасына, одадавамлы материалларын вә тикинти материалларынын истеһсалына јөнәлдилди. Г.-ын тәбии шәраитинин вә сәрвәтләринин өјрәнилмәсиндә бөјүк ишләр көрүлдү (А. А. Григорјев вә б.). 1946 илдә Газах.ССР ЕА јарадылды. Елмин мүхтәлиф саһәләриндәки тәдгигатлар даһа да кенишләнди.

Ријазијјат вә механика. Тәдгигатлар диференсиал вә интеграл тәнликләр, функсионал анализ вә функсијалар нәзәријјәси, һесаблама ријазијјаты, деформасија олунан бәрк чисимләрин механикасы саһәләриндә апарылыр. Дајаныглыг нәзәријјәсинә, истилик мүбадиләси тәнликләринин һәллинә, дағ сүхурларынын сүрүшмә нәзәријјәсинин ишләниб һазырланмасына, Јер күрәсиндә гырышыглы гурулушларын јаранма вә формалашмасы просесләринин ријази моделләнмәсинә даир мүһүм нәтичәләр алынмышдыр.

Физика вә астрономија. Физикаја даир тәдгигатлар (атом нүвәси вә космик шүалар физикасы, тәтбиги нүвә физикасы, радиасија физикасы, бәрк чисим вә јарымкечиричиләр физикасы, металлар физикасы, електроника, автоматика вә с. саһәләрдә), әсасән, Газах.ССР ЕА Нүвә Физикасы Ин-тунда вә Јүксәк Енержиләр Физикасы Ин-тунда, али мәктәбләрин мүвафиг кафедраларында апарылыр. ВВР-К реактору, криокен сехи, У-150—2К тсиклотрону вә с. истифадәјә верилмиш, призмалы күтлә спектрометрләри вә електрон дәстәсини икигат фокуслајан бета-спектрометрләр ишләниб һазырланмышдыр. 2-чи групун кечид металларынын електрон спектри өјрәнилмиш, космик шүаларда енержиси $5 \cdot 10^{11}$ *ев*-дән бөјүк олан зәррәчикләр тәдгиг едилмишдир.

Астрономијаја даир тәдгигатлар (атм. оптикасы, Күнәш вә Күнәш системи чисимләринин физикасы, улдузлararасы мүһит физикасы, космогонија вә с.), әсасән, Газах.ССР ЕА Астрофизика Ин-тунда апарылыр.

Енеркетика проблемләри әлагәдар елми-тәдгигат ин-тларында вә али мәктәбләрин мүвафиг кафедраларында һәлл олунур. Јаначаг-енеркетика системинин оптимал балансы, електроенеркетика вә су тәсәррүфаты системләринин инкишафы вә с. проблемләр үзрә тәдгигатлар апарылыр.

Чоғрафија саһәсиндә наилијјәтләр әсасән, физики чоғрафија (глјасиолокија, иглимшүнаслыг, һидролокија, лимнолокија вә с.) вә игтисади чоғрафијаја аид тәдгигатларла бағлыдыр. Сон илләрдә Г.-ын физики вә игтисади чоғрафијасы һаггындакы мә'луматлар үмумиләшдирилмиш, бузлагларын режим вә балансы өјрәнилмиш, бир сыра вил.-ләрин комплекс чоғрафи атласы нәшр етдирилмишдир.

Кеоложи тәдгигатларла К. И. Сатпајев ад. Кеолокија Елмләри Ин-ту, Газахыстан Минерал Хаммал Ин-ту вә с. елми идарәләр мәшғул олур. Г.-ын рекионал өјрәнилмәси нәтичәсиндә кичик вә орта мигјаслы кеоложи хәритәләр вә фајдалы газынты хәритәләри тәртиб едилмиш, респ.-нын бүтүн рекионларынын стратиграфик схеми һазырланмыш, бә'зи р-нларда дикәр фајдалы газынты јатагларында комплекс кеоложи-металлокеник тәдгигатлар јеринә јетирилмишдир. Х.т.-нын мүхтәлиф саһәләриндә истифадә едилмәк үчүн бир сыра ишләр көрүлмүш, магматизм, минералокија, кеокимја, литолокија вә с. саһәләрдә мүһүм нәтичәләр алынмышдыр.

Кеологларын иши, о чүмләдән фајдалы газынтыларын металлокеник вә прогноз тәдгиги, Филизли Алтајда Тишин јатағынын (1963) вә Мангышлагда нефт јатагларынын кәшфи вә с. бир нечә дәфә Ленин мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Г.-ын јералты сулары, онларын һидродинамикасы, һидрокимјасы, режими, мәнбәләри, әмәләкәлмә ганунаујғунлуглары өјрәнилмишдир. Артезиан һөвзәләринин прогноз хәритәләри, Г.-ын һидрокеоложи вә һидрокимјәви хәритәләри, отлаглардакы јералты суларынын хәритәләри тәртиб едилмишдир.

Мә'дән иши. Әсас истигамәтләри: филиз јатагларынын ачыг вә јералты ишләнилмәсинин сәмәрәли методлары, јералты мә'дән ишләринин механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы, сүхурларын дағыдылмасынын јени үсуллары, мә'дәнләрдә иш шәраитинин јахшылашдырылмасы методлары. Тәдгигатлар Мә'дән ишләри Ин-тунда, али мәктәбләрдә, Гараганда елми-тәдгигат көмүр ин-тунда вә с. апарылыр. Б·окла мәчбури сөкмә системи (Ленин мүкафаты, 1961), филизин јералтындан чыхарылмасынын јени технолокијасы, јени перфораторлар истеһсалатда тәтбиг едилмишдир.

Металлуркијанын әсас истигамәтләри: әлван вә надир металларын алынмасынын физики-кимјәви әсаслары, һәмин металларын истеһсал просесләринин вә технпритложи схемләринин ишләниб һазырланмасы, комплекс е'малы вә сафлашдырылмасы вә с. Тәдгигатлар Металлуркија вә сафлашдырма ин-тунда, Кимја-металлуркија ин-тунда, В. И. Ленин ад. Газахыстан политехник ин-тунда, Газахыстан минерал хаммал ин-тунда вә с. апарылыр. Елементар фосфорун вә тәркибиндә ванадиум олан јарымәһсулун биркә алынмасынын јени технолокијасы вә мүрәккәб полиметал хаммалын е'малы үсулу тәклиф едилмишдир. Вакуум металлуркијасынын көмәји илә јүксәк темп-рлу одадавамлы материаллар алынмышдыр.

Кимја. Әсасән, минерал күбрәләр, иримолекуллу бирләшмәләр, тәбии физиоложи актив маддәләр, үзви кәтализ, саф вә ифрат саф металларын алынмасы, нефт кимјасы, тәбии дузларын е'малы технолокијасы саһәләриндә инкишаф едир. Тәдгигат ишләри Газах.ССР ЕА-нын кимја ин-тларында чәмләшдирилмишдир. Каратау фосфоритләриндән гүввәтләндирилмиш вә мүрәккәб минерал күбрәләр алынмасы технолокијасы ишләниб һазырланмыш, метил-метакрилатын полимерләшдирилмәси үсулу һәјата кечирилмишдир. Електрокимја саһәсиндә мәһлуллардан амалгама васитәсилә чох саф метал алмағын нәзәријјә вә технолокијасынын әсаслары вә шор сују електродиализ үсулу илә ширинләшдирән гурғулар јарадылмышдыр.

Газах. ССР-дә торпагшүнаслыг, әсасән, торпаг әмәләкәлмәси просесләрини вә с. өјрәнир. Тәдгигатлар Газах.ССР ЕА Торпагшүнаслыг Ин-тунда, Газах.ССР к.т. назирлијинин тәчрүбә ст.-ларында вә с.-дә апарылыр. Вил.-ләрин торпаг хәритәләри тәртиб едилмиш, јарарлы торпаг массивләри ашкара чыхарылмышдыр.

Ботаникада битки еһтијатлары, отлаглар, бичәнәкләр вә к.т. биткиләринин мәһсулдарлығынын јүксәлдилмәсинин әсаслары вә с. өјрәнилир. Тәдгигатлар Газах.ССР ЕА Ботаника Ин-тунда, В. Р. Вилјамс ад. Газахыстан Әкинчилик Ин-тунда вә с. апарылыр. 9 чилдлик «Газахыстан флорасы» (1956—66) вә «Газахыстанын спорлу биткиләр флорасы»нын илк 7 чилди нәшр едилмишдир (1956—71).

Зоолокија респ.-нын һејванлар аләминин инкишафында биоложи ганунаујғунлуглары өјрәнир. Тәсәррүфат әһәмијјәтли һејванлар (мәс., ондатра) иглимә ујғунлашдырылмышдыр.

Експериментал биолокија к.т. һејванларынын ирсијјәт вә фәрди инкишаф ганунаујғунлугларыны тәдгиг едир. Тәдгигатлар Газах.ССР ЕА Експериментал биолокија ин-тунда, һејвандарлыг ин-тунда вә с. апарылыр. Респ.-да гарамал вә гојун чинсләри јетишдирилмишдир. Газах.ССР өлкәдә гаракүл дәриси верән әсас респ.-дыр.

Физиолокија һејванларда һәзм вә лактасија физиолокијасыны вә бә'зи дәрман биткиләринин фармаколокијасыны өјрәнир. Травматик шокун мүаличә үсуллары әсасландырылмышдыр. Физиолокијанын инкишафы Н. У. Базанованын, А. П. Полосухинин вә б.-нын ады илә бағлыдыр.

Микробиолокија вә вирусолокијада микроорганизм вә кимјәви бирләшмәләрин өјрәнилмәси вә онлардан силос һазырланмасында истифадә едилмәси, А грипи вирусларына гаршы мүбаризә тәдбирләри һазырланмасы проблемләри мүһүм јер тутур.

Тибб саһәсиндә малјарија, бруселлјоз, енсефалит, вәрәм вә с. хәстәликләрә ıаршы мүбаризә тәдбирләри ишләнмиш, пешә хәстәликләри өјрәнилмишдир. Курортлар тәдгиг едилмишдир. Дөш бошлуғу вә ендокрин вәзиләрин чәрраһијјәси, нејрочәрраһијјә инкишаф етдирилир. Шишләрин еркән диагностикасы вә мүаличәсиндә мүәјјән мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмишдир.

Ичтимаи елмләр.

Фәлсәфә. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Г.-да баш верән әсаслы ичтимаи-игтисади дәјишикликләр марксист-ленинчи фәлсәфәнин бәргәрар олмасы вә пешәкар философларын јетишмәси үчүн шәраит јаратды. 20—30-чу илләрдә Г.-да сосиализм гуручулуғу мәсәләләри әтрафында идеоложи мүбаризә кедир, газахларын кија тәбиәтән мәдәни јарадычылығa гадир олмамасы консепсијасы, «ваһид ахын» нәзәријјәси тәнгид олунур, ингилабдан әввәлки газах чәмијјәтинин ичтимаи структурунун гијмәтләндирилмәсинә вә кечмиш ирсә мүнасибәтә јенидән бахылырды. Јерли милләтчилијә вә һаким милләтчилик шовинизминә гаршы мүбаризә дә диггәт мәркәзиндә иди. Газах халгынын азадлыг һәрәка-

тынын ганунаујғунлугларынын дәрк олунмасы Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын Г. тарихинә мүнасибәти һаггындакы јанлыш бахышлары тәкзиб етди. Г. философлары капитализм мәрһәләсини кечирмәдән сосиализмә кечмәклә әлагәдар проблемләр, диалектик материализм мәсәләләри, Г.-да ичтимаи-фәлсәфи фикрин инкишаф тарихи, дини идеолокијанын тәнгиди, Г.-да сосиализмин инкишафы, коммунизм гуручулуғу, милли мәдәнијјәт проблемләри саһәсиндә тәдгигат апарырлар.

Тарих елми. Г.-да тарих елминин инкишафында В. И. Ленинин әсәрләри, онун нәзәри ирси, партија сәнәдләри һәлледичи рол ојнамышдыр. Газах халгынын тарих вә етнографијасынын тәдгигиндә Газахыстаны Тәдгиг Чәмијјәти чох иш көрмүшдүр. Баш Архив Идарәсинин јаранмасы илә (1921) тарихә даир сәнәдли материалларын топланмасы, ишләнмәси вә истифадәсинин башланғычы гојулмушдур. К. Маркс, Ф. Енкелс вә В. И. Ленинин әсәрләри, партија сәнәдләри тәрчүмә олунур, газахларын ичтимаи гурулушу һаггында јанлыш консепсија вә бахышлар (Г.-да сосиализмин гәләбәсинин тәсадүфилији вә с.) арадан галдырылырды. 1945 илдә ун-тдә тарих факүлтәси ачылды, академијанын Тарих, археолокија вә етнографија ин-ту тәшкил едилди. Г.-ын совет дөврү тарихинә мараг артды, милли азадлыг һәрәкатынын өјрәнилмәсиндә мүһүм ишләр көрүлдү. 1957—59 илләрдә «Газахыстан ССР тарихи» (3-чү нәшр), 1963 илдә «Газахыстан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри» чапдан чыхды, В. И. Ленинин Әсәрләринин тәрчүмәси (4-чү нәшрдән) баша чатды. 1973 илдән В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллијјатынын нәшринә башланмышдыр. Г.-да сосиализм вә коммунизм гуручулуғу, ГКП тарихинә даир әсәрләр јазылмышдыр. Мәтншүнаслыг, археолокија, етнографија саһәсиндә дә тәдгигатлар апарылыр.

Игтисадијјат елми. 30-чу илләрдә али мәктәбләрдә сијаси игтисад вә конкрет игтисадијјат кафедралары јарадылды. Г. ун-тинин игтисадијјат факүлтәси респ.-нын елми мәркәзләриндән бири олду. 1963 илдә онун әсасында халг тәсәррүфаты ин-ту јарадылды. Елми-тәдгигат идарәләри вә али мәктәбләрдәки игтисадијјат профилли кафедралар респ. х.т. планларынын тәртибиндә фәал иштирак едир, игтисади инкишафынән ваҹиб проблемләрини ишләјиб һазырлајырлар. Г.-ын игтисадчы алимләри сијаси игтисад, игтисади фикир тарихи, игтисади рајонлашдырма вә мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси, х.т.-нын игтисадијјаты, тәшкили вә планлашдырылмасы, тәсәррүфат һесабы вә мадди һәвәсләндирмә, малијјә вә пул тәдавүлү, кредит, мүһасибат учоту, тәсәррүфат фәалијјәтинин тәһлили вә с. саһәләрдә нәзәри тәдгигат апарырлар.

Һүгуг елми. Г.-да һүгуг елминин тәшәккүлү Совет Гуручулуғу Ин-тунун ачылмасы (1937) илә бағлыдыр. 3 чилдлик «Совет Газахыстанынын дөвләт вә һүгуг тарихи» (1961—65), «Дөвләт органлары функсијаларынын ичтимаи тәшкилатлара кечмәси» (1965), «В. И. Ленин вә Газахыстанда милли совет дөвләтинин тәшкили» (1970) вә с. әсәрләр нәшр едилмишдир. Г. ССРИ-дә аграр һүгуг проблемләринин тәдгиг мәркәзләриндәндир. Бу проблемә даир «Газахыстан ССР-дә сосиалист торпаг һүгугу мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәси вә инкишафы» (1963), «Колхозчуларын әмәк һаггынын һүгуги чәһәтдән низамланмасынын нәзәри проблемләри» (1968), «Колхоз һүгугунда мәс'улијјәт проблемләри» (1972) вә с. әсәрләр јазылмышдыр.

Елми идарәләр. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-да кениш елми идарәләр шәбәкәси јарадылмышдыр. Респ. елми идарәләриндә 32 мин елми ишчи, о чүмләдән 468 академик, м. үзв вә профессор, 607 елмләр доктору, 9641 елмләр намизәди чалышыр (1975). Республиканын елм мәркәзи *Газахыстан ССР Елмләр Академијасыдыр.* Саһә елми-тәдгигат ин-тларында вә али мәктәбләрдә дә мүһүм тәдгигат ишләри апарылыр.

Мәтбуат, радио верилишләри, телевизија. Г.-да илк мәтбуат органы «Түркистан уәлајатынын газети»дир (рәсми рус гәзети «Туркестанские ведомости»-јә әлавә, Дашкәнд, 1870—82). Илк болшевик гәзети «Орал» («Урал», 1905—07), илк маарифчи гәзети «Газахыстан» (1911—13), илк газах журналы исә «Ајкап»дыр («Чағырыш», 1911—15). «Дурыстык жолы» («Һәгигәт јолу», 1919), «Казак тили» (1919), «Ушкын» («Гығылчым», 1919) гәзетләри газах сов. мәтбуатынын әсасыны гојмушдур.

Г.-да 407 гәзет (1975), 159 журнал (1971) нәшр едилир. Мүһүмләри: «Сосиалистик Казакстан» (1919), «Казакстан коммунисти», (1921), «Лениншил жас» («Ленинчи кәнчлик» 1921), «Казакстан пионери» (1930), «Жүлдуз» (1928), «Казак адабиети» (1934), «Казакстан мүғаллими» (1952), «Спорт» (1959), «Жалын» («Мәш'әл», 1969) вә б., рус дилиндә «Казахстанскаја правда» (1920), «Партијнаја жизн Казахстана» (1930), «Ленинскаја смена» (1922) , «Учител Казахстана» (1952), «Дружные ребјата» (1933) вә с. нәшр олунур. Г.-да өзбәк, ујғур, алман вә с. дилләрдә гәзет нәшр едилир. Г.-да радиоверилишләр (1923) 5 респ., 19 вил. програмында апарылыр, 200 рајон, 8 шәһәр радиоредаксијасы фәалијјәт көстәрир (1975). Телевизија верилишләри (1958) 15 студија, 40 ретранслјасијада (о чүмләдән, Москвадан) апарылыр. Алма-Ата, Чезказган вә Гурјев ш.-ләри исә «Орбита» телевизија програмындан истифадә едир. Радио вә телевизија верилишләри рус, газах, өзбәк, Кореја, ујғур, алман дилләриндәдир. Радио вә телевизија еви, «Казахтелефилм» студијасы, Телеграф Акентлији (Газ.ТАГ) (1921) Алма-Атададыр.

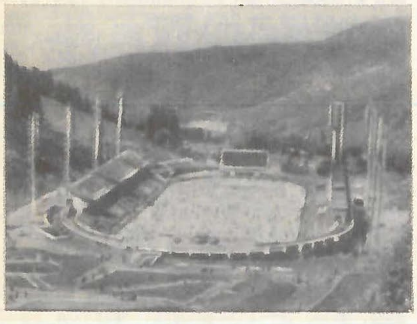
Әдәбијјат. Јазылы әдәбијјат јарананадәк газах халгы арзу вә идеалларыны шифаһи әдәбијјатда әкс етдирмишдир. Халг поезијасы жанр е'тибарилә зәнкин вә рәнкарәнкдир: лирик маһнылар, мәрасим нәғмәләри (лајла, тој, чобан нәғмәләри вә с.), аталар сөзү, мәсәл, тапмача, поетик дејишмә (ајтыс), нағыл, епос [«Кобланды», «Ер Таргын», «Камбар батыр», «Алпамыс» (бах «*Алпамыш*»), «Козы Корпеш вә Бајан Сүлу», «Гыз Жибек»] вә с. 15—16 әсрләрдә Казтуган Сјуниш-улы, Асан Кајғы, Доспамбет, Шалкииз вә б. акынлар јашајыб јаратмышлар. 18 әсрдә вә 19 әсрин әввәлләриндә Татыкара, Умбетеј Шал, Жанкиси вә б. акынлар газах халгынын харичи ишғалчылара гаршы мүбаризәсини тәрәннүм етмишләр. 18 әсрдә көркәмли шаир Бухар Жырау Калкаман-улы халгы бирлијә, Русија илә сүлһ вә меһрибан гоншулуг мүнасибәтләри јаратмаға чағырмышдыр. М. Өтемис-улы вә Ш. Жарылгасовун ше'рләриндә јерли зүлмкарлара вә чар мә'мурларына гаршы мүбаризә мотивләри әсас јер тутур. 19 әсрин орталарында Маарифчилик идејалары јајылды (Ч. *Валиханов*, И. *Алтынсарин*). 19 әсрин 2-чи јарысында реалист јазылы газах әдәбијјаты јаранды. Онун баниси *Абај Кунанбајев* ше'рләриндә халгы ичтимаи зүлм вә чәһаләтә гаршы мүбаризәјә чағырырды. Русијада 1905—07 илләр ингилабынын тә'сири илә әдәбијјатда демократик мејлләр, азадлыг идејалары күчләнди. С. С. Торајгыров, С. Донентајев, И. Кубејев вә б. реалист вә демократик ән'әнәләри давам етдирдиләр.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра газах совет әдәбијјаты јаранды. Онун баниси ингилабчы јазычы С. *Сејфуллиндир*. Бу дөврдә акынларын јарадычылығы јени мәзмунла зәнкинләшди. *Чамбул*, Н. Бајганин, Д. Алимбајев, К. Азарбајев вә б. Газахыстандакы сосиалист дәјишикликләрини, В. И. Ленини вә Коммунист партијасыны тәрәннүм едән ше'рләр јаздылар. И. *Чансугуров*, Б. *Мајлин*, Ш. Иманбајева, А. Тачыбајев, Т. Жароков, Г. *Аманжолов* вә б.-нын әсәрләриндә Г.-да ингилабын гәләбәси вә јени һәјат гуручулуғу әкс олунмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә газах бәдии нәсри хүсусилә инкишаф етмишдир. М. *Ауезовун* 4 чилдлик «Абај» роман-епопејасы (ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1949; Ленин мүкафаты, 1959), С. *Мукановун* «Ботакөз», «Һәјат мәктәби», Г. *Мусреповун* «Газахыстанлы әскәр», «Ојанмыш өлкә», Г. *Мустафинин* «Гараганда», «Фыртынадан сонра» романлары чохмилләтли совет әдәбијјатынын көркәмли нүмунәләриндәндир. А. Нурпеисов, И. Есенберлин, А. Алимчанов вә б.-нын нәср әсәрләри, О. Сүлејменовун ше'рләри кениш мараг доғурмушдур. М. Ауезовун «Абај» романы, Чамбулун «Батыр Өтәкән», «Лајлај» китаблары, Абај Кунанбајевин «Сечилмиш әсәрләри», О. Сүлејменовун «Ше'рләр» китабы, һабелә башга газах јазычыларынын бир сыра әсәрләри Азәрб. дилиндә, классик вә мүасир Азәрб. јазычыларынын әсәрләри исә газах дилиндә нәшр едилмишдир.

Ме'марлыг вә тәсвири сәнәт. Ме'марлыг. Тунч дөврүндә Г. әразисиндә јашамыш тајфаларын *Андроново мәдәнијјәтинә* аид абидәләри галмышдыр. Бу дөврдән дини тикилиләр— долменләр, менһирләр, курганлар вә с. мүһафизә олунмушдур. Е.ә. 4—2 әсрләрдә тикилмиш күнбәзли II Баланды мәгбәрәси (Гызыл Орда вил.) надир ме'марлыг абидәләриндәндир. 8 әсрдән Г.-да ислам дининин јајылмасы илә әлагәдар мәсчид, мәдрәсә, һәмчинин сәрдаба, һамам, карвансара, мәгбәрә тикилмишдир. Бабача хатын (10—11 әсрләр), Ајишә биби (11—12 әсрләр), Сырлытам (11—12 әсрләр), Алаша хан (13 әср), Хоча Әһмәд Јәсәви (14 әср) түрбәләри орта әсрләрә аид мараглы ме'марлыг абидәләридир. 14—16 әсрләрдә јүксәлиш дөврүнә чатан Г. мәдәнијјәти Чунгарија басгын-

лары (17—18 әсрләр) нәтиҹәсиндә тәнәззүлә уғрады.

Совет дөврүндә Г.-да јени шәһәрләр (Балхаш, Гараганда) вә гәсәбәләр салынды. 20-ҹи илләрин сону—30-ҹу илләрин әввәлиндә конструктивизм руһунда биналар тикилди. 30—40-чы илләрин ме'марлығы үчүн мүасир услубла милли ән'әнәләрин үзви сурәтдә әлагәләндирилмәси характерикдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра Г.-да тикинти ишләри кениш миғјасда апарылмыш, јени шәһәрләр (Рудны, Абај, Јермак вә с.) салынмыш, көһнә шәһәрләр јенидән гурулмушдур. 60-чы илләрдән Алма-Ата, Гараганда, Павлодар, Чимкәнд, Селиноград вә б. ш.-ләрдә ирипанелли јашајыш биналары тикилир. 60—70-ҹи илләрдә Алма-Атада «Газахыстан» меһманханасы (1960), Идман сарајы (1967), Ленин ад. сарај (1970, ме'марлар В. Н. Ким, Ј. Г. Ратушны вә б., ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1971), «Медео» гыш идман комплекси (1972, Алма-Ата јахынлығында; ССРИ Дөвләт мүкафаты, 1975), Достлуг еви

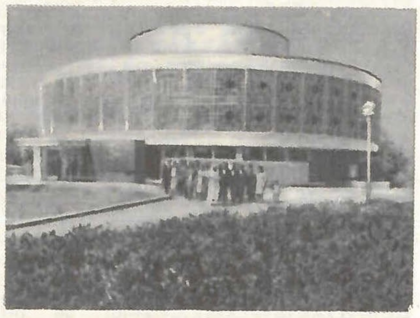

«Медео» гыш идман комплекси. 1972.

(1973), «Алатау» меһманханасы (1974) вә с. биналар тикилмишдир. Шевченко вә Нәваи ш.-ләринин ме'марлығына көрә ме'марлардан И. Б. Орлов вә Н. И. Симонов 1974 илдә Патрик Аберкромби ад. Бејнәлхалг мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. 1935 илдә Алма-Атада Газах. ССР Ме'марлар Иттифагы јарадылмышдыр.

Т ә с в и р и в ә д е к о р а т и в - т ә т б и г и с ә н ә т. Г. әразисиндәки ән гәдим инҹәсәнәт абидәләри (гаја рәсмләри) Палеолит вә Неолит дөврләринә аиддир. Тунҹ дөврүндән Андроново мәдәнијјәтинә аид абидәләр галмышдыр. Орта әсрләр (7—17 әсрләр) тәсвири сәнәти дашдан киши, гадын вә һејван һејкәлләри, һәмчинин тунҹдан гадын һејкәлчикләри илә тәмсил олунур. 18—19 әсрләрдә халчачылыг, мүхтәлиф гызылы тикмә, бәдии ојма, инкрустасија, зәркәрлик вә с. кениш јајылмышдыр. 19 әсрдә газахларын һәјатыны екс етдирән тәсвири сәнәт әсәрләри јаранды (Ч. Валиханов, Т. Г. Шевченко, В. В. Верешчакинин әсәрләри).

Совет һакимијјәти илләриндә газах халгынын тарихи-ингилаби кечмишини, һәмчинин совет керчәклијини екс етдирән милли рәссамлар (А. Ташбајев, Х. вә К. Хоҹиковлар, А. Исмајылов вә б.) фәалијјәтә башладылар. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын гәһрәманлығы тәсвир олунан әсәрләр јарадылды. 50-ҹи илләрин 2-ҹи јарысындан Г. инҹәсәнәтиндә Москва, Ленинград вә б. ш.-ләрин рәссамлыг ин-тларында тәһсил алмыш кәнҹләрин јарадыҹылығы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Алма-Атада Никаһ сарајы. 1971.

А. Кастејев, М. С. Кенбајев, К. Т. Телжанов, С. А. Мамбејев, Р. Сахи, Ч. Б. Кенжебајев, Х. И. Наурзбајев, Б. А. Тулеков, А. И. Ненашев, А. И. Галимбајева, Г. М. Исмајылова, О. Кенебајев, Л. М. Хочикова вә б. мүхтәлиф жанрларда әсәрләр јарадырлар. 1940 илдә Алма-Атада Газах. ССР Рәссамлар Иттифагы јарадылмышдыр.

Мусиги. Ингилабдан әввәл газах мусигиси, әсасән, халг јарадыҹылығында тәмсил едилирди. Мусиги мәдәнијјәтинин јајылмасында акын вә жыршиләрлә јанашы, анши, оленши (мүғәнни) вә күјшиләрин (чалғычылар) дә бөјүк ролу олмушдур. Маһнылары бирсәслидир. Мелодијалары једдипилләли диатоник мәгамлара әсасланыр. Күј (икисәсли инструментал пјес) халг мусигисинин әсас жанрыдыр. Домбра, кобыз, сыбызгы, даулпаз, тәнбур, рүбаб кениш јајылмыш мусиги аләтләридир. Мусиги мәдәнијјәтинин инкишафында А. Кунанбајев, Б. Кожагулов, М. Мералијев, К. Сагырбајев, Д. Шигајев, И. Дукенов вә б.-нын бөјүк ролу олмушдур. Г.-да Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра респ.-нын мусигиичтимаи һәјатында бөјүк чанланма әмәлә кәлди, өзфәалијјәт дәрнәкләри, хор коллективләри јарадылды, мусиги фолклорунун топланмасы вә тәдгигинә башланылды. 1934 илдә илк милли опера—«Гыз Жибек» (Ј. Брусиловски), 1938 илдә илк милли балет—«Калкаман вә Мамыр» (В. Великанов) тамашаја гојулду. 30—40-чы илләрдә күтләви маһны, романс, камера-инструментал, симфоник вә хор мусигиси жанрлары формалашды. А. Жубанов вә Л. Һәмидинин «Чамбул» (1944), М. Тулебајевин «Биржан вә Сара» (1946), Ј. Брусиловскинин «Дударај» (1953), Ј. Рәһмәдијевин «Көзәл Гәмәр» вә «Алпамыш» (1963, 1974), С. Мүһәммәдчановун «Ајсулу» вә «Гәрибә гыз» (1964, 1971) опералары, В. Великанов, М. Тулебајев, Ј. Брусиловски, С. Мүһәммәдчанов, Г. Жубанованын симфоник әсәрләри газах мусиги сәнәтинин наилијјәтләриндәндир. Халг јарадыҹылығы ән'әнәләрини К. Азербајев, Ә. Кашаубајев, Д. Нурпеисова, И. Бајзаков вә б. давам етдирирләр. К. Бајсеитова, Р. Абдуллин, Р. Багланова, Р. Чаманова, Ј. Серкебајев, Б. Тулекенова, М. Абдуллин, А. Бајкадамова, Ш. Бејсекова, К. Жантлеуов, Р. Өмәров, Г. Дугашев, Ш. Кажгалијев, Ф. Мансуров мәшһур мусиги хадимләридир. Респ.-да опера вә балет театры, хор капелласы, халг чалғы аләтләри оркестри, маһны вә рәгс ансамблы, симфоник оркестр, консерваторија, орта ихтисас вә једдииллик мусиги мәктәбләри, филармонија, бәстәкарлар иттифагы, бир чох мусиги коллективләри фәалијјәт көстәрир.

Театр. Газахларын гәдим адәт вә ән'әнәләриндә, халг мәрасим вә ојунларында театр сәнәти елементләри олмушдур. Милли драматуркијанын тәшәккүлү вә һәвәскар труппаларын јаранмасы 1911—12 илләрә аиддир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра милли театр сәнәти интенсив инкишафа башлады, јарыпрофессионал драм коллективләри тәшкил едилди. 1925 илдә Гызыл Ордада илк газах профессионал театры јарадылды (1928 илдә Алма-Атаја көчүрүлмүшдүр; һазырда М. Ауезов ад. Газахыстан Дөвләт Академик Драм Театры). Театрын репертуарына М. Ауезов, С. Сејфуллин, Б. Мајлин, Ж. Шанин, һәмчинин В. Шекспир, Н. Гогол, Н. Погодин, К. Трењјовун пјесләри дахил иди. 1932 илдә Алма-Атада драм актјорлары, мүғәнни вә мусигичиләр һазырлајан мәктәб, 1933 илдә мусигили драм театры јарадылды. 1936 илдә мусигили драм театры јенидән тәшкил едиләрәк опера вә балет театрына чеврилди. 1937 илдән Г. театрлары Москва вә Ленинград мәктәбләриндә хүсуси тәһсил алмыш актјор вә реж.-ларла тәкмилләшдирилди. Бир чох шәһәрләрдә вилајәт драм театрлары ачылды. Газах театры халгын кечмиш вә индики һәјатыны һәртәрәфли екс етдирир. «Енлик Кебек», «Кобланды» (М. Ауезов), «Ахансере вә Актокты», «Козы Корпеш вә Бајан Сулу» (Г. Мусрепов) вә с. пјесләр газах драматуркијасы вә театрынын классик әсәрләридир. 60—70-ҹи илләрдә Г. театрынын репертуары бир сыра драм вә балет әсәрләри илә зәнкинләшмиш, «Ана тарла» (Ч. Ајтматов), «Фудзијаманын фәтһи» (Ч. Ајтматов вә К. Мүһәммәдчанов), «Ленин 1918 илдә» (А. Каплер), «Ишкүзар адамлар» (В. Шукшин), «Өтән јај Чулимскдә» (А. Вампилов) вә с. әсәрләр, еләҹә дә «Ағ гуш һаггында әфсанә» (Г. Жубанова), «Чин Томур» (К. Кужамјаров), «Козы Корпеш вә Бајан Сулу» (Ј. Брусиловски), «Ахсаг Гулан» (А. Серкебајев) балетләри тамашаја гојулмушдур. Мүхтәлиф илләрдә Г. театрларынын сәһнәсиндә Ү. Һаҹыбәјовун «Аршын мал алан» мусигили комедијасы, Ч. Чаббарлынын «Севил», М. Ибраһимовун «Кәндчи гызы» пјесләри, А. Мәликовун «Мәһәббәт әфсанәси» балети ојнанылмышдыр. Г. театрынын инкишафында С. Кожамкулов, Ш. Ајманов, К. Куанышпајев, Р. Којчубајева, Ж. Шанин, Һ. Букејева, С. Мајканова, А. Мамбетов, Ј. Умурзаков вә б.-нын хидмәти бөјүкдүр. Респ.-да 28 театр, о чүмләдән М. Ауезов ад. Газахыстан Дөвләт Академик Драм Театры, Абај ад. Газахыстан Дөвләт Академик Опера вә Балет Театры, Ушаг вә Кәнҹләр Театры, Кореја Мусигили Драм Театры фәалијјәт көстәрир.

Кино. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр Г.-да кино сәнәти јох иди. 1928 илдә РСФСР ХКС јанында «Восток-филм» трести јарадылды. 20-ҹи илләрин сону—30-ҹу илләрин әввәлләриндә «Түрксиб» (1929, реж. В. Турин) тамметражлы сәнәдли фил-

ми, «Гијам» (1929, Д. Фурмановун ејниадлы әсәри әсасында, реж. С. Тимошенко), «Чөлләр маһнысы» (1930, реж. А. Лемберг), «Чут» (1931, реж. М. Каростин) вә с. бәдии филмләр чәкилди. Газах халгынын Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәсинә һәср едилмиш «Аманкәлди» (1939, реж. М. Левин) бәдии филми милли кинематографијанын инкишафында әһәмијјәтли рол ојнады. 1941 илдә Алма-Атада бәдии филмләр киностудијасы (һазырда «Газахфилм») јарадылды; 1942 илдә киностудија Бөјүк Вәтән мүһарибәси илә әлагәдар олараг бураја көчүрүлмүш «Мосфилм», «Ленфилм» студијалары илә бирләшди вә Бирләшмиш Мәркәзи Киностудија ады илә фәалијјәт көстәрди. Кәнч газах кинематографчыларынын көркәмли совет кино хадимләриндән С. М. Ејзенштејн, В. И. Пудовкин, К. Н. вә С. Д. Васијевләр, И. А. Пырјев, Ф. М. Ермлер, Ј. Ј. Рајзман, Г. Л. Рошал, Д. Вертов вә б. илә биркә ишләмәси милли кадрларын јетишмәсинә бөјүк тә'сир көстәрди. Г.-да «Абајын маһнысы» (1946, реж. Г. Рошал вә Ј. Арон), «Чамбул» (1953, реж. Ј. Дзиган) кими тарихи-биографик вә «Ботакөз» (1958, реж. Ј. Арон), «Биз Семиречједәник» (1958, реж. С. Хочиков) кими тарихи-ингилаби филмләр јарадылмышдыр. «Ана һаггында дастан» (1963, реж. А. Карпов) вә «Маншук һаггында маһны» (1969, реж. М. Бегалин) филмләри Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусундадыр. «Чөлләр гызы» (1955, реж. Ш. Ајманов), «Атчапан гыз» (1955, реж. П. Боголјубов), «Иртышын сәрт саһилиндә» (1959, реж. Ј. Арон), «Аталарын торпағы» вә «Атаманын агибәти» (1966, 1970, реж. Ш. Ајманов), «Гыз Жибек» (1970, реж. С. Хочиков), «Јыртычы» (1973, реж. Т. Океjев), «Мәһәббәт һаггында ибрәтли һекајә» (1976, реж. Б. Мансуров) газах киносунун наилијјәтидир. 1958 илдә Газахыстан Кинематографчылар Иттифагы тәшкил едилмишдир.

Јапышдырма шәкил, бах сәһ. 560—561.

Әд.: Ленин В. И., О Средней Азии и Казахстане, Ташкент, 1960; Брежнев Л. И., Халглар арасында сосиализмин јаратдығы бөјүк гардашлыг, Ленин јолу илә, ч. 3, Б., 1972; јенә онун, Партијанын вә халгын бөјүк һүнәри, јенә орада, ч. 4, Б., 1974; Кунаев Д. А., В. И. Ленин и национально-освободительное движение. В сб.: Проблемы национально-освободительного движения, М., 1970; јенә онун, Отчетный доклад ЦК КП Казахстана XIV съезду Коммунистической Партии Казахстана, Алма-Ата, 1976; Хәлилов П., ССРИ халглары әдәбијјаты, һ. 1, Б., 1966; История Казахской ССР, һ. 1—2, Алма-Ата, 1957—67; Львов Н. И., Казахский академический театр драмы, Алма-Ата, 1957; Шалабаев Б., Очерки истории казахской дореволюционной литературы, Алма-Ата, 1958; Маргулан А. Х., Басенов Т. К., Мендикулов М. М., Архитектура Казахстана, Алма-Ата, 1959; Очерки истории казахской советской литературы, М., 1960; Беляев В. М., Музыкальная культура Казахстана. В кн.: Очерки по истории музыки народов СССР, в. 1, М., 1962; Очерки истории Коммунистической партии Казахстана, Алма-Ата, 1963; Изобразительное искусство Казахстана, Алма-Ата, 1963; Древняя культура центрального Казахстана, Алма-Ата, 1966; История советского драматического театра, т. 1—6, М., 1966—71; Федулин А., Кино в Казахстане, Алма-Ата, 1967; Баишев С. Б., В. И. Ленин и Советский Казахстан, 2 изд., Алма-Ата, 1970; Козыбаев М. К., Казахстан—арсенал фронта, Алма-Ата, 1970; История советской многонациональной литературы, т. 1—6, М., 1970—74; Нурмухаммедов Н. Б., Искусство Казахстана, М., 1970; История музыки народов СССР, т. 1—5, М., 1970—74; Гражданская война в Казахстане, Алма-Ата, 1974; Глаудинов Б., Архитектура Советского Казахстана, М., 1974; Древности Казахстана, Алма-Ата, 1973; Шалабаев Б., История казахского романа, Алма-Ата, 1975; Иноятов Х., Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане, Ташкент, 1976; Большевики Казахстана в революции 1905—1907 годов, Алма-Ата, 1976; Кундакбаев Б., Путь театра, Алма-Ата, 1976; Сарынова Л. П., Балетное искусство Казахстана, Алма-Ата, 1976.

ГАЗАХЫСТАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ—Газах.ССР-ин ән бөјүк елм мәркәзи. 1946 илдә ССРИ ЕА Газахыстан Филиалы әсасында тә'сис едилмишдир. Алма-Атададыр. Президенти А. М. Кунајевдир (1974 илдән). 52 академики, 77 м. үзвү вар (1977). 5 бөлмәси (физика-ријазијјат елмләри, Каинат вә Јер елмләри, кимја-технолокија елмләри, биолокија елмләри вә ичтимаи елмләр), бир нечә елми-тәдгигат ин-ту вә сектору фәалијјәт көстәрир. Ботаника бағы, рәсәдханасы, музеј вә тәчрүбә базалары, китабханасы (3,8 млн. чап ваһиди) вар (1977), «Хәбәрләри», «Мә'рузәләри» нәшр едилир.

ГАЗАХЫСТАН ХЫРДА ТӘПӘЛИЈИ, Сарыарка, Мәркәзи Газахыстан хырда тәпәлији—Газах. ССР-ин мәркәзи вә ш. һиссәсиндә ајры-ајры алчаг дағ массивләри вә силсиләләриндән ибарәт дүзәнликли-јүксәкликли әрази. Уз. г.-дән ш.-ә тәгр. 1200 *км*, ени г.-дә 900 *км*, ш.-дә 400 *км*-дир. Г. һиссәси һамарлашмыш релјефи илә сәчијјәләнир; г.-индә Улутау массиви (һүнд. 1133 *м*), шм.-ында Кокчетав јүксәклији (Синјуха д., 947 *м*) вар. Ш. һиссәси нисбәтән парчаланмыш релјефилә фәргләнир; мәркәзи һиссәсиндә Каркаралинск д-ры (Г.х.т.-ндә ән јүксәк массив — Аксоран, 1565 *м*), ш. һиссәсиндә Чинкизтау силсиләси (1077 *м*) јерләшир. 500—600 *м*-дән јүксәк олмајан алчаг дағ массивләри хырда тәпәликләрлә әһатә олунмушдур. Әрази кеоложи чәһәтдән Урал-Монголустан кеосинклинал гуршағына дахилдир. Фајдалы газынтылары: даш көмүр (Гараганда вә Екибастуз һөвзәләри), дәмир (Атасу) вә мис филизләри (Чезгазган, Коунрад), манган филизи, гызыл, надир металлар вә с. Иглими континенталдыр. Орта темп-р јанварда —14-дән —18°С-јәдәк, ијулда 20—24°С-дир. Гышда темп-р —40°С-јә, јајда исә 35°С-јә чатыр. Иллик јағынты 200—300 *мм* (шм.-дакы дағ массивләриндә 370 *мм*). Чај шәбәкәси сејрәкдир. Мүһүм чајлары: Ишим (Иртыш һөвзәси), Нура, Сарысу. Әразидә чохлу көл (ән бөјүјү Тенкиз) вар. Шм. һиссәсиндә шырымлы топал-шијавлы чөлләр, ч. һиссәсиндә јарымсәһра биткиләри үстүндүр. Дағ јамачлары шам мешәләридир. Хам торпаглардан отлаг кими истифадә едилир.

ГАЗАХЈОЛЧУЛАР—Азәрб.ССР Дашкәсән р-нунун Зағалы советлијиндә кәнд. Р-н мәркәзиндән 14 *км* ч.-да, Гошгар чајынын (Күрүн голу) сағ саһилиндә, Пирсолтан д.-нын (Кичик Гафгаз) әтәјиндәдир. Әһ. 365 (1976); һејвандарлыг вә тахылчылыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, тибб мәнтәгәси вар. Тунч вә Дәмир дөврләринә аид сиклоп тикинтиси, даш гуту гәбирләр вә курган ашкар едилмишдир.

ГАЗАХЛАР—гыпчаг мәншәли етник бирлик. 11—12 әсрләрдә күрчү чарлары II Кеорки [1072—89], IV Давид [1089—1125], III Кеорки [1151—84] тәрәфиндән *Дәшт-и Гыпчагдан* Азәрб.-ын г.-нә көчүрүләрәк һәрби гүввә кими истифадә олунмушлар. 18 әсрин әввәлиндә бир һиссәси Гарабаға көчмүшдү. 19 әсрин орталарында бир сыра тајфадан (Гарапапаг, Чобан Гара, Сарачлы, Дәмирчили, Гафарлы, Чәфәрли, Гарабағлы, Әли Шәрурлу, Кәримбәјли, Көдәкли, Кәркибашлы) ибарәт иди. Индики Газах ш. вә Азәрб.ССР-ин мүхтәлиф јерләриндә газах етноними илә әлагәдар бир нечә топоним Г.-ын ады илә әлагәдардыр.

Әд.: Анчабадзе З. В., Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI—XIV веков. Сб. «О происхождении балкарцев и карачаевцев», Нальчик, 1960; Благова Г. Ф., Исторические взаимоотношения слов Казак и Казах, Сб. «Этнонимы», М., 1970.

ГАЗАХЛАР—Газах.ССР-ин әсас әһалиси; милләт. Үмуми сајлары 6,7 млн. нәфәрдир; ССРИ-дә тәгр. 5930 мин (1975). Газах ССР-дә 4234 мин газах вар (1970). Өзб.ССР, Түр.ССР, Гырғ. ССР, Тач.ССР вә РСФСР-дә дә јашајырлар. Харичдә (ЧХР, МХР вә Әфганыстанда) дә бир нечә јүз мин газах вар. *Газах дилиндә* данышырлар. Диндар Г. мүсәлмандырлар. Г.-ы 1925 иләдәк (гисмән дә сонралар) сәһвән гырғыз-газаглар вә гырғызлар адландырмышлар. Г.-ын ән гәдим әчдадларындан бири сак тајфалары олмушдур. Е.ә. 3—2 әсрләрдә. Чәнуби Газахыстанда усун тајфа иттифагы јаранмышды. 6—7 әсрләрдә Газахыстаны ч.-ш.-индә јашајан тајфалар Түрк хаганлығынын һакимијјәтиндә идиләр. Сонралар Газахыстанын мүхтәлиф јерләриндә јерли көчәри вә отураг түркдилли тајфаларын бирликләри јаранды. *Гараханиләр дөвләтинин* јаранмасы јерли тајфаларын етник чәһәтдән бирләшмәсинә көмәк етди. 15 әсрин сону—16 әсрин әввәлләриндә Газах ханлығынын јаранмасы илә Г.-ын халг кими формалашмасы баша чатды. Газах халгынын тәркиби үч тајфа групундан (жузлар) ибарәт иди. Бөјүк жуза дулат, албан, суан, сары-ујсун вә б., Орта жуза аргын, најман, гыпчаг вә б. тајфалар дахил иди. Кичик жуз исә үч бөјүк тајфа бирләшмәсиндән ибарәт иди. Совет һакимијјәти илләриндә Г.-ын игтисади вә мәдәни һәјатында көклү дәјишикликләр баш вермиш, онлар сосиалист милләти кими тәшәккүл тапмышлар. Г.-ын мәшғулијјәти һаггында бах *Газахыстан Совет Сосиалист Республикасы*.

Әд.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, М., 1963; Востров В. В. и Кауанова Х. А., Материальная культура казахского народа на современном этапе, Алма-Ата, 1972.

ГАЗАХ-ШӘМШӘДДИЛ СУЛТАНЛЫҒЫ—Азәрб.-ын шм.-г.-индә хырда феодал торпаг саһиблији. Сәфәвиләр дөврүндә султанлығын әразиси Гарабағ (Кәнчә) бәјләрбәјилијинин табелијиндә иди. Газах султанлығында газах (газахлар) тајфасы јашајырды. Газах султанлығынын һакимләри султан титулу дашыјыр вә

ирси һакимијјәтә малик идиләр. 16 әсрин 80-чи илләриндә Сәфәвиләр Османлы гошунунун тәзјиги илә кери чәкиләркән, бајат, гачар, гараманлы вә б. тајфалардан фәргли олараг, газахлар өз әразиләрини тәрк едиб Ирана кетмәдиләр. Тајфа башчысы Нәзәр хан Османлы һакимијјәтини гәбул едәрәк әјаләтини әлдә сахлаја билди. Сәфәвиләр итирдикләри әразиләри кери гајтардыгдан сонра да Нәзәр хан һакимијјәтдә галды.

Зәјәм маһалы вә ондан г.-дәки әрази һәлә I Шаһ Исмајыл дөврүндән Шәмсәддинли (Шәмшәддил) тајфасынын (Зүлгәдәр тајфасынын бир голу) ирси вил. һесаб олунурду. Сонралар Шәмсәддил маһалы адланан бу әразидә Шәмшәддил султанлығы јаранды. Бу султанлыг да мүстәгиллији мүәјјән дәрәчәдә сахламышды. 17 әсрин әввәлләриндә Шәмсәддинли тајфасынын башчысы Сәлим хан Сәфәви гошунунун көмәји илә Ахалтсихени османлылардан алыб өз әразисинә гатды.

18 әсрин орталарындан һәр ики султанлыг каһ мүстәгил, каһ да бу вә ја дикәр ханлыгдан асылы олурду. Бәјләрбәји Уғурлу хан Зијад оғлу 1736 илдә Муғанда Надирин шаһ е'лан едилмәсинә е'тираз етдији үчүн Газах, Шәмсәддил вә Борчалы әразиси Гарабағ бәјләрбәјилијиндән алыныб Картли чары Тејмураза верилди.

Шәки ханы Һачы Чәләбинин 1752 илдә Шамхор јахынлығында Картли чары II Ираклин үзәриндә гәләбәсиндән сонра Газах султанлығы бир мүддәт Шәки ханлығынын тәркибинә гатылды. 18 әсрин ахырларында һәр ики султанлыг II Ираклинин вассаллығына кечди. О вахтдан бу әрази Г.-Ш. с. адландырылды. Г.-Ш.с. 1801 илдә Күрчүстанын тәркибиндә Русијаја бирләшдирилди. 1819 илдә Г.-Ш.с.-ләғв едилди; султанлығын әразиси Газах вә Шәмшәддил мәнтәгәләринә (дистансијаларына) бөлүндү.

Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949.

ГАЗАХ-ШӘМШӘДДИЛ ҺӘЈӘЧАНЛАРЫ (1844—45)—Газах вә Шәмшәддил кәндлиләринин чаризмин верки сијасәтинә гаршы чыхышлары. 1844 илдә Јелизаветпол (Кәнчә) гәзасынын да дахил олдуғу Күрчүстан-Имеретија губ.-нда јени верки системи һәјата кечирилди. Ислаһат кәндлиләр үзәринә даһа ағыр веркиләр гојду. 1844 илин сентјабрында Јелизаветпол гәзасынын Газах вә Шәмшәддил кәндлиләри верки вермәкдән бојун гачырдылар. Декабрын 30-да Шыхлы вә Салаһлы кәндлиләри Тифлисә кедиб, веркиләри азалтмағы тәләб етдиләр. Полис онлары шәһәрдән говду. Кәндлиләр Тифлисә јенидән шикајәтә кетмәк үчүн Шыхлы к.-нә топлашдылар. Чар һөкумәти кәндли һәрәкатыны боғмаг үчүн 1845 ил јанварын 3-дә Шыхлы к.-нә 3 пијада баталјону вә 100 казак көндәрди. Кәндлиләрин бир һиссәси дағылышды, галаны чар гошуну тәрәфиндән мүһасирәјә алынды. Чохлу кәндли һәбс едилди. Һәрәкат зәифләди. Мүбаризәни јалныз Шәмшәддил әразисиндәки Зәјәм әһалиси давам етдирирди. Онлар да тезликлә мүбаризәни дајандырдылар. Газах вә Шәмшәддил кәндлиләринин демәк олар ки, һамысы верки вермәјә мәчбур едилди.

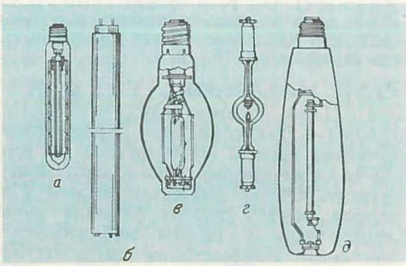
Әд.: Азәрбајҹан тарихи, ч. 2, Б., 1964; Эфендиев М. М., О крестьянских волнениях в Казахе в 1844 году, Изв. АН Азерб.ССР, 1952, № 4; Гасанов И. М., Крестьянские волнения в Казахе и Шамшадиле в 1844—1845 годах, ДАН Азерб. ССР, 1967, № 4.

ГАЗБАЛОНЛУ АВТОМОБИЛ—мүһәррики сыхылмыш, јахуд мајеләшдирилмиш газла ишләјән автомобил; газ балонлары автомобилин шассиси үзәриндә гурашдырылыр. ССРИ-дә илк Г.а. конструксијалары 30-чу илләрин әввәлләриндә јарадылмышдыр; сыхылмыш газла ишләјән Г.а.-ларын сәнаје истеһсалына 1939 илдән, мајеләшдирилмиш газла ишләјән Г.а.-ларын истеһсалына исә 1953 илдән башланылмышдыр. Г.а.-ларын маје јаначагла ишләјән автомобилләрә нисбәтән бир сыра үстүнлүкләри вар: мүһәррикин деталлары аз јејилир, јағдан истифадә мүддәти узаныр; газын сыхылма дәрәчәсини артырмаг һесабына мүһәррикин күчүнү чохалтмаг олур; учуз јаначагдан истифадә едилир, јаначаға гәнаәт олунур, ишләнмиш газлары аз зәһәрлидир. Г.а.-лардан истифадә газдолдурма ст. шәбәкәләринин јарадылмасы илә әлагәдар олдуғундан тәтбиг даирәси мәһдуддур.

Әд.: Самоль Г. И., Гольдблат И. И., Газобаллонные автомобили, 3 изд., М., 1963.

ГАЗБЕКИ (Газыбәји), газбек — 16—18 әсрләрдә Азәрб. вә Иранда ишләдилән мис сиккә. Ширваншаһ *Газыбәјин* ады илә бағлыдыр. Номинал дәјәри 5 динара, 40 *Г* исә 1 *аббасыја* бәрабәр иди. 2 вә 5 Г.-лик сиккәләр дә кәсилир вә бунлар ејни заманда *гара пул* адланырды.

ГАЗБОШАЛМА ИШЫГ МӘНБӘЈИ— газдан, јахуд бухар һалында олан башга маддәдән (мәс., чивә) електрик чәрәјаны кечәркән електрик енержисини оптик шүаланмаја чевирән чиһаз. Көмүр гөвс лампасынын ихтира едилмәси

Газбошалма ишыг мәнбәләри: *а*—алчагтәзјигли натриум лампасы; *б*—лүминессенсија лампасы; *в*—јүксәктәзјигли чивә лампасы; *г*—ифрат јүксәктәзјигли ксенон лампасы; *д*—јүксәктәзјигли натриум лампасы.

илә електрик бошалмасындан практикада ишыг мәнбәји кими истифадә едилмәсинин әсасы гојулду. Газ-ишыг борулары јарадылдыгдан сонра *лүминофордан* истифадә мәсәләси интенсив тәдгиг олунмаға башланылды. ССРИ-дә акад. С. И. *Вавиловун* рәһбәрлији илә бир груп алим вә мүһәндис *лүминессент лампалары* ишләјиб һазырлады (1938).

Г.и.м. шүшә, керамика вә ја металдан һазырланмыш силиндрик, сферик вә с. формалы колбадыр. Колбанын ичәрисинә газ, бә'зән дә метал вә ја башга маддәнин (мәс., һалокенли дузларын) јүксәк еластиклијә малик бухары долдурулур. Колбаја һерметик леһимләнмиш електродлара кәркинлик тәтбиг едилир вә бу електродлар арасында електрик бошалмасы јараныр. Електродлары ачыг атмосфердә, јахуд газ ахынында ишләјән Г.и.м. дә мөвчуддур (мәс., көмүр гөвсү). Газ-ишыг лампалары мүхтәлиф нөв олур: 1) һәјәчанланмыш атом, молекул, рекомбинасија едән ион вә електронлар васитәсилә шүаландырылан газ-ишыг лампалары; 2) шүаланма мәнбәји лүминофорлар олан лүминессент лампалар; 3) бошалма нәтиҹәсиндә гыздырылмыш електродлар васитәсилә шүаландырылан електрод-ишыг лампалары.

Г.и.м.-ндән ишыгландырма, кинопројексија, шүаландырма гурғулары вә с.-дә истифадә олунур. Ишыгландырма мәгсәдилә лүминессент лампалар даһа кениш тәтбиг едилир. Бу лампаларын ишыгвермә габилијјәти 80 *лм/вт*-а гәдәр, ишләмә мүддәти исә 10 000 саатдан артыгдыр. Лампа колбасы үчүн јүксәк темп-рлара вә кимјәви тә'сирләрә давамлы јени материалларын тәтбиги, һәмчинин, асан бухарланан бирләшмәләрдән ибарәт шүаландырычы елементләрин лампаја долдурулмасы технолокијасынын тәкмилләшдирилмәси нәтиҹәсиндә Г.и.м.-нин инкишафында јени перспективләр ачылыр. Јүксәктәзјигли натриум лампаларынын ишыгвермә габилијјәти 120 *лм/вт*-а чатыр. Г.и.м. алчагтәзјигли [0,133 *н/м²* (10^{-3} *мм ч. сут.*)-дан 20 *кн/м²* (0,2 *кгг/см²*) гәдәр], јүксәктәзјигли (20 *кн/м²*-дән 1,5 *Мн/м²*-ә гәдәр) вә ифрат јүксәктәзјигли [1,5 *Мн/м²* (1,5 *кгг/см²*)-дән чох] олур.

Әд.: Рохлин Г. Н., Газоразрядные источники света, М., 1966; Фугенфиров М. И., Газоразрядные лампы, 2 изд., М., 1975; Малкин Д. Я., Применение газоразрядных источников, света, 3 изд., М., 1975.

ГАЗБОШАЛМА ЧИҺАЗЫ—бах *Ион чиһазы*.

ГАЗДАШЫЈАН КӘМИ — мајеләшдирилмиш газларын (пропан, бутан, метан, амонјак вә с.) дашынмасында истифадә олунан кәми. Газ систернләрдә өзүнүн гајнама темп-руна бәрабәр темп-рда (мәс., метан үчүн —161°С) вә 1—1,8 *Мн/м²* тәзјиг алтында, јахуд 5°С темп-рда вә 0,65 *Мн/м²* тәзјиг алтында нәгл едилир. Мүасир Г.к.-ларын јүккөтүрмә габилијјәти 25—35 мин *т*-а гәдәр, јүктутуму 70 *м³* вә даһа чох олур. Систернләр силиндрик, сферик вә ја дүзбучаглы призма формасында олур; харичи јахуд дахили сәтһләри истилик изолјасија гаты илә өртүлүр. Г.к. јүкбошалдан, бухарланан газлары чыхаран, тә'сирсиз газлары систернә верән аваданлыгларла тәчһиз олунур. Кәмидә јүкү бошалдан, јүкүн вәзијјәтинә (сәвијјәсинә, темп-руна, тәзјигинә) мәсафәдән нәзарәт едән гурулушлар вә јанғындан мүһафизә васитәләри олур.

ГАЗӘСКӘР, Кадыәскәр (түркчә Kazasker—һәрфи мә'нада орду һакими)—14 әсрин орталарындан Османлы империјасында баш орду һакими, һәрби мәһкәмә башчысы, султан *диванынын* үзвү. Г. дивана дахил олан шикајәтләрә, *Шејхүлислам* вәзифәси тә'сис едиләнәдәк дини ишләрә дә ба-

хырды. Султан II Маһмудун (1808—1839) һәрби ислаһатлары нәтиҹәсиндә Г. әввәлки кениш һүгугларыны итирди. Јүксәк дини рүтбә кими султанлығын ләғвинәдәк (1922) галырды.

ГАЗИ (әр. غازی ҹиһад едән; галиб; фатеһ)—1) орта әсрләрдә мүсәлманларын «кафирләрлә» апардыглары мүһарибәнин (гәзаватын) иштиракчысы. Бә'зи өлкәләрдә сәрһәдләри горумаг вә халг үсјанларыны јатырмаг үчүн әсасән јохсуллардан вә синфи симасыны итирмиш үнсүрләрдән (әслиндә муздлу) ибарәт хүсуси Г. дәстәләри тәшкил едилирди. 2) бир сыра мүсәлман Шәрги өлкәләриндә хүсусилә фәргләнән һәрби сәркәрдәләрә верилән фәхри титул; мәс., Түркијә Бөјүк Милли Мәҹлиси Сакарја дөјүшүндә (1921, август-сентјабр) гәләбәјә көрә Мустафа Камала (*Ататүрк*) Г. титулу вермишди. 1934 илдә Түркијәдә Г. титулу ләғв едилмишдир.

ГАЗИ БҮРҺАНӘДДИН, Бүрһанәддин Сиваси (әсл ады Әһмәд; 1344, Түркијә, Гејсәријјә ш.—1398)—Азәрб. шаири, алим вә дөвләт хадими. Оғузларын Салур тајфасына мәнсуб олан Гејсәријјә газиси Шәмсәддин Мәһәммәдин оғлудур. Мисир вә Шамда охумуш, мәнтиг, фиғһ, астрономија, ријазијјат, тибб елмләрини өјрәнмишдир. 1364 илдә Гејсәријјә газиси тә'јин едилмиш, тезликлә оранын һакими олмуш, Сивас вә Әрзинҹаны тутмушдур. 1381 илдә Сивасда өзүнү султан е'лан етмишдир. Өн Асијанын сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамыш, Тејмурун Шәрги Анадолудакы истилачылыг сијасәтинин әлејһинә чыхмыш, она гаршы Мисир султаны илә һәрби иттифаг бағламаға тәшәббүс көстәрмишдир. Ағгојунлу сүлаләсиндән олан Гарајулуг Осман бәјлә мүһарибәдә өлдүрүлмүшдүр.

Г. Б. бәдии әсәрләрини Азәрб., фарс вә әрәб дилләриндә јазмышдыр. 1500 гәзәл, 20 рүбаи вә 119 тујуғдан ибарәт диванынын 1393 илдә көчүрүлмүш јеканә әлјазмасы Британија музејиндә сахланылыр. Азәрб. дилли поезијанын илк көркәмли нүмајәндәләриндән олан Г.Б.-ин ше'рләри дил вә үслуб бахымындан мүһүм әдәби-тарихи әһәмијјәтә маликдир. Јарадыҹылығында мәһәббәт вә гәһрәманлыг мөвзулары әсас јер тутур. Ше'рләриндә дүнјәви ешги, инсанын севинҹ, арзу вә һәјәҹанларыны тәрәннүм етмиш, ел јолунда икидлик көстәрмәјә чағырмышдыр. Әсәрләрини әруз вәзниндә, садә дилдә јазмыш, аталар сөзү вә мәсәлләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Ше'рләриндә әрәб-фарс сөз, тәркиб вә ифадәләри аздыр. Г.Б.-ин јарадыҹылығы Азәрб., һабелә дикәр түркдилли халгларын поезијасына тә'сир көстәрмишдир. Әрәбҹә елми әсәрләри дә вар. П. М. *Мелиорански* Г.Б.-ин 20 рүбаи вә 12 тујуғуну рус дилинә тәрҹүмәси илә бирликдә нәшр етдирмишдир (1895). Авропада илк дәфә Һ. А. *Кибб* тәрәфиндән бир сыра ше'ри инкилис дилинә тәрҹүмәси илә бирликдә нәшр олунмушдур.

Әсәри: Күлшәнә кәл, никара, бүлбүлү көр. Сечилмиш тујуғлар, рүбаиләр, гәзәлләр, Б., 1976.

Әд.: Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 2 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1943; Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, 3 ҹилддә, ҹ. 1, Б., 1960; Крымский А. Е., История Турции и ее литературы, т, 1, М., 1916.

ГАЗИ ӘҺМӘД ГӘФФАРИ (قاضی احمد غفاری), Әһмәд ибн Мәһәммәд әл-Гәффари әл-Гәзвини (1515—1567/68)—Сәфәви тарихчиси, «Никаристан» вә «Тарих-и ҹаһан ара» әсәрләринин мүәллифи. Сәфәвиләр сарајында мүншилик етмишдир. Бомбејдә чап олунмуш (1829, 1859) «Никаристан» әсәри 330 тарихи һекајәтдән ибарәтдир. Бурада сонунҹу Ағгојунлу һөкмдарлары һаггында да мә'луматлар вар. Әсәрин әлјазма нүсхәләриндән бири Азәрб.ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунда сахланылыр. 3 һиссәдән ибарәт «Тарих-и ҹаһан ара» әсәринин сонунҹу һиссәси Сәфәвиләр дөвләтинә һәср олунмушдур.

Әд.: Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949.

ГАЗИ ӘҺМӘД ГУМИ (قاضی احمد قمی), 18.5.1546—тәгр. 1606)—Иран тарихчиси. Сәфәвиләр сарајында хидмәт етмиш, хәттат, мүнши вә вәзир олмушдур. Һәјатынын сонунда Һиндистана көчәрәк Бөјүк Моғол һөкмдары Ҹаһанкирин [1605—27] сарајында јашамышдыр. Г.Ә.Г. «Хүласәт әт-тәварих», «Күлүстан-и һүнәр», «Мәҹмә әш-шүәра» әсәрләринин мүәллифидир. Беш ҹилдлик «Хүласәт әт-тәварих» әсәринин дөврүмүзәдәк јалныз илк Сәфәвиләрдән башламыш 1591 илә гәдәрки һадисәләрдән бәһс едән сонунҹу ҹилди чатмышдыр. Әсәрдә Азәрб.-ын сијаси, игтисади, иҹтимаи тарихинә вә мәдәни һәјатына аид дә мә'лумат вардыр. «Күлүстан-и һүнәр» рисаләсиндә бир чох азәрб. алим, шаир, рәссам вә хәттат (Султан Мәһәммәд, Мирзә Әли, Мир Сејид Әли, Садыг бәј Әфшар, Мир Әли Тәбризи, Ҹәфәр Тәбризи, Әли Рза Тәбризи вә б.) һаггында мә'лумат верилмишдир. Г.Ә.Г. әсәрләриндә Азәрб. дилиндә јазылмыш ше'р, мәдһијјә вә әһднамә нүмунәләриндән дә истифадә етмишдир.

Әсәри: Трактат о каллиграфах и художниках, М.—Л., 1947.

Әд.: Әскәрова Ш. К., Әфәндијев О. Ә., Гази Әһмәд Гуми вә онун «Хүласәт әт-тәварих» әсәри һаггында, Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә, һүгуг серијасы), 1976, № 3.

ГАЗИ МӘҺӘММӘД, Гази Молла (1794, Кимри аулу—17.10.1832, орада) — Дағыстан вә Чеченистанын биринҹи имамы (1828 илдән). 19 әсрин 20-ҹи илләриндән *мүридизмә* гошулмушду. Өзүнү Дағыстан имамы е'лан едәрәк, *ҹиһад* шүары алтында дағлылары чаризмә гаршы мүбаризәјә чағырырды. Аварыстанын пајтахты Хунзаха мүвәффәгијјәтсиз һүҹумдан (1830) сонра јени гүввә топлајараг чар гошунларыны бир нечә дәфә мәғлубијјәтә уғратмышды. Тарки шамхаллығынын кәндлиләри әввәлләр Г.М.-и мүдафиә едирдиләр. Лакин Г.М. онларын вәзијјәтини јахшылашдырмады вә кәндлиләр үсјандан узаглашдылар. Чар гошунлары тәрәфиндән Дағлыг Дағыстана сыхышдырылан Г.М. дөјүшдә өлдүрүлдү.

Әд.: История Дагестана, т. 2, М., 1968.

ГАЗИАНТЕП (Gaziantep, 1922 иләдәк Антеп)—Түркијәдә шәһәр. Газиантеп илинин инз. м. Д.ј.ст. Әһ. 228 мин (1970). Семент, тохуҹулуг, дәри мә'мулаты, спирт-араг, сабунбиширмә мүәссисәләри вә с. вар.

ГАЗИМУР—РСФСР Чита вил.-ндә чај. Аргун чајынын сол голу. Уз. 592 *км*, һөвзәсинин саһ. 12 100 *км*²-дир. Нерча силсиләсиндән башланыр. Әсасән, Борщов вә Газимур силсиләләринин арасы илә ахыр. Әсасән, јағыш сују илә гидаланыр. Нојабрдан мајадәк донмуш олур.

ГАЗЫ (әр. قاضی — иҹра едән)— мүсәлман өлкәләриндә *шәриәт* әсасында мүһакимә иҹратыны һәјата кечирән һаким. Орта әсрләрдә Г. һәм дә нотариусу әвәз едир, јетимләрә гәјјум олур (јахуд онлара гәјјум тә'јин едир), мүлки вә ҹинајәт ишләринә даир һөкмләрин иҹрасына нәзарәт јетирирди. *Хилафәт* дөврүндә Г. мүвафиг әразинин әмиринә табе олмагла онун тәрәфиндән тә'јин олунурду; 9 әсрдән Г.-ны хәлифә, сонракы дөврләрдә исә дөвләт башчысы тә'јин едирди. 19—20 әсрин әввәлләриндә дүнјәви мәһкәмә инкишаф етдикҹә Г.-нын функсијасы аилә, дин вә гисмән вәрәсәлик мәсәләләри илә мәһдудлашды. 20 әсрдә бә'зи мүсәлман өлкәләриндә (мәс., Мисир, Тунис, Түркијә) шәриәт мәһкәмәсинин ләғви илә Г. институту да ләғв едилди.

Азәрб.-да мәһкәмә ишләринин јалныз Г.-лар тәрәфиндән апарылмасы 19 әсрин орталарынадәк давам етмишди.

ГАЗЫБӘЈ, Газбек, Султан Мәһәммәд Гази (?—1501/02)—Ширваншаһ (1501/02), Фәррух Јәсарын оғлу. *Дәрбәндиләр* сүлаләсиндән иди. Атасынын сағлығында Бакы вә Маһмудабад ш.-ләринин, Күштасфи вә Салјан вил.-ләринин һакими тә'јин едилмишди. Гардашы Бәһрам бәјин өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечмиш вә ҹәмиси алты ај һакимијјәтдә олмушду. Шаһ Исмајылын Бакыја һүҹуму заманы (1501) Ширванын дағ галаларыны мүдафиәјә һазырламышды. Г. шәһәрдә олмадығындан Бакынын мүдафиәсинә арвады рәһбәрлик едирди. Г.-и гијам галдырмыш оғлу Султан Маһмуд өлдүрмүшдүр. Онун дөврүндә *Газбеки* (Газыбәји) адлы мис сиккәләр кәсилмишди.

Әд.: Не'мәтова М. С., XV әср Ширван тарихинә даир гијмәтли сәнәд, Азәрб.ССР ЕА Хәбәрләри, 1966, № 4; Рагимов А. В., Бакинский клад, Материальная культура Азербайджана, т. 3, Б., 1953; Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, М., 1963; Ашурбейли С., Очерк истории средневекового Баку, Б., 1964.

ГАЗЫГУМЛАГ—Азәрб.ССР Уҹар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 14 *км* г.-дә, Әликәнд д.ј. ст.-ндан 4 *км*, Түрјан чајындан 7 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 3114 (1977); памбыгчылыг, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб, китабхана, клуб, киногурғу, хәстәхана вар.

ГАЗЫГУМУХЛАР—бах *Лаклар*.

ГАЗЫЗАДӘ Сәлаһәддин Муса ибн Маһмуд, Газызадә Руми (тәгр. 1360, Түркијә, Бурса—тәгр. 1437)—ријазијјатчы, астроном вә философ. Улугбәјин мүәллими олмушдур. Тејмурләнкин сарај астроному Мөвлана Әһмәддән тәһсил алмыш, Улугбәј рәсәдханасында ишләмишдир. Улугбәј «ҹәдвәлләри»нин тәртибчиләриндәндир. «Һесаб һаггында трактат», «Бир дәрәҹәнин синусуну тә'јин етмәк һаггында трактат» вә «Астрономијанын

маһијјәтинә даир шәрһләр» әсәрләринин мүәллифидир. Әсәрләрини онун нәвәси түрк ријазијјатчысы вә астроному Мәрјәм Чәләби ашкар етмишдир. Әсәрдә *Птолемеј теореминдән*, φ гөвсүнү вә 2φ-ни 180°-јә тамамлајан гөвсү кәрән вәтәрләр арасындакы $(d-2cos\varphi):2sin\varphi/2=2sin\varphi/2:d/2$ асылылығындан (бурада d—чеврәнин диаметридир) истифадә едәрәк 2°-ли гөвсүн синусу үчүн тәнлик гурмуш вә һәлл етмишдир. Философ кими *перипатетик мәктәбин* нүмајәндәси олмушдур. Мәнтиг вә фәлсәфәдән бәһс едән «Маһијјәт һикмәти»нин шәрһи» әсәринин мүәллифидир.

Әд. Бартольд В. В., Сочинения, т. 2, ч. 2, М., 1964; История математики, под ред. А. П. Юшкевича, т. 1, М., 1970.

ГАЗЫЈЕВ Салеһ Мустафа оғлу (1893, Варташен р-нунун Хачмаз к.—3.2.1971, Бакы ш.)—совет археологу, тарих елмләри намизәди (1941). 1920 илдән Сов. ИКП үзвү. Илк азәрб. совет археологларындандыр. Јалојлутәпә археоложи мәдәнијјәтини ашкар етмишдир (1925). Г. 1934—52 илләрдә Азәрбајҹан Тарихи Музејиндә (1934—47 илләрдә елми ишчи, 1947—52 илләрдә директор), 1952—71 илләрдә Азәрб. ССР ЕА Тарих Ин-тунда ишләмишдир. Г. Минкәчевир (1946—53), Варданлы (1956—58, Варташен р-ну) вә Гәбәлә (1959—70) археоложи експедисијаларына рәһбәрлик етмишдир. «Азәрбајҹанын мадди мәдәнијјәти» мәҹмуәсинин дөрд ҹилди Г.-ин редактәси илә бурахылмышдыр. Азәрб. археолог кадрларынын һазырланмасында хидмәтләри вар. Г. Шәрәф нишаны ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир.

Әсәрләри: Азәрбајҹан абидәләри, Б., 1948; Гәдим Минкәчевир, Б., 1950; Минкәчевир күп гәбирләри албому, Б., 1960.

ГАЗЫЈЕВА Зәһра Кәрим гызы (д. 2.5.1912, Нахчыван) — совет терапевти, Азәрб.ССР әмәкдар һәкими (1960), Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1969). 1958 илдән Сов. ИКП үзвү. 1942 илдә Н. Нәриманов ад. Азәрб. Дөвләт Тибб Ин-туну битирдикдән сонра Бәрдә р-нунун Отузикиләр к.-нин (Колајыр советлији) тибб мәнтәгәсиндә һәким

ишләмиш, 1959 илдән исә һәмин советлијин Колајыр кәнд хәстәханасынын баш һәкимидир. ССРИ Али Советинин (6-чы чағырыш) депутаты олмушдур.

ГАЗЫЈЕВА Севил Һәмзәт гызы (1.6. 1940, Загатала р-нунун Ашағы Тала к.— 23.9.1963 Жданов ш.)—Азәрб. ССР-дә илк гадын механизатор, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы (1963; өлүмүндән сонра). 1954 илдән ҮИЛККИ үзвү. Жданов р-нундакы 5 нөмрәли Мил памбығчылыг с-зунда тракторчу, памбығјыған машынын сүрүчү-

механики вә трактор-тарлачылыг бригадасынын башчысы олмушдур (һазырда с-з онун адыны дашыјыр). О, респ.-да «Гызлар, сукан архасына!» һәрәкатынын тәшәббүсчүсүдүр. Онун чағырышы илә 600-дән чох гыз сүрүчү-механик пешәсинә јијәләнмишдир. Г. Азәрб.ССР Али Советинин депутаты (6-чы чағырыш) олмушдур. Ленин ордени, Гырмызы Әмәк Бајрағы ордени вә медалларла тәлтиф едилмишдир. АЛККИ МК- 1965 илдә Севил Газыјева ад. мүкафат тә'сис етмишдир. Бакыда, Ждановда вә Загаталада Г.-нын хатирәсини әбәдиләшдирән абидәләр гојулмуш, бағ салынмышдыр. Памбыг јығымында фәргләнән сүрүчү-механикләрә верилмәк үчүн Севил Газыјева ад. бүллур кубок тә'сис едилмишдир. Н. Хәзринин «Күнәшин баҹысы» поемасы Г.-ја һәср олунмушдур.

Әд.: Ч. Әлибәјов, Үч баҹы, Б., 1974.

ГАЗЫМА—јер габығында сүхурлары газыма аләти илә дағытмагла гују, лағым вә ја шахта ләләсинин газылмасы процеси. Дағыдылмыш сүхуру јер сәтһинә чыхармагдан, дәринә кетдикҹә гују диварларыны мөһкәмләтмәкдән, гују ләләсинин кечдији сүхурлары кеоложи вә кеофизики ҹәһәтдән тәдгиг етмәкдән, гују ләләсинә полад борулар ендириб, гују диварлары илә борулар арасындакы бошлуға семент мәһлулу вурмагдан вә с. әмәлијјатлардан ибарәтдир. Г.-дан фајдалы газынтыларын ахтарышы вә кәшфијјаты, сүхур хассәләринин өјрәнилмәси, маје, газ вә бәрк фајдалы газынтыларын чыхарылмасы, партлајыш ишләринин апарылмасы, сүхурларын сүн'и сурәтдә бәркидилмәси (дондурулмасы, битумландырылмасы, сементләндирилмәси вә с.), су басмыш фајдалы газынты јатагларынын гурудулмасы, јени јатагларын ачылмасы, јералты коммуникасија ишләри, јералты тикилиләрин вентилјасијасы вә с. үчүн истифадә олунур. Сүхурун дағыдылма характеринә көрә механики вә гејри-механики Г. үсуллары вар. Механики Г. фырланма вә вурма Г.-сына ајрылыр. Фырланма Г.-сында гујудибиндә фырланан газыма аләти сүхуру дағыдыр. Сүхурун бәрклијиндән асылы олараг кәсиҹи типли сүхурдағыдан газыма аләтиндән, алмаз балталардан, балтабашлыглардан (коронкалардан) истифадә едилир. Вурма Г. үсулу вурма-дөнмә, вурма-фырланма вә фырланма-вурма Г.-сына ајрылыр. Бүтөв вә сүтунҹуглу Г. нөвләри дә вар. Бүтөв Г. просесиндә сүхур гују дибинин бүтүн саһәси үзрә, сүтунҹуглу Г.-да исә јалныз гујунун дивары боју (һалгавары) газылыр. Һалганын дахилиндәки силиндршәкилли сүхур сүтунҹуғу (керн) хүсуси сүхургалдыранла гујудан чыхарылыр. Галдырылмыш сүхур нүмунәси тәдгиг едилир, онун физики-механики хассәләри, тәркиби, јатағын кеоложи гурулушу, сүхурдакы фауна вә с. өјрәнилир. Бә'зән Г., газыма аләтинин (шнекли, штанглы, алмазлы, шарошкалы вә с.), газыма машынынын (турбин вә с.) типинә, гујуларын газылма методуна (маили, кут вә с.) көрә дә мүхтәлиф нөвләрә бөлүнүр. Г.-нын техники васитәләри, әсасән, шәраитә мувафиг Г. гурғуларындан вә сүхурдағыдан аләтләрдән ибарәтдир.

Гејри-механики Г. үсулларындан олан *термики газыма* (аловла Г., плазма илә Г.), електриклә Г., партлајышла Г., һидравлик Г. вә с.-нин тәтбиги саһәсиндә тәдгигат ишләри апарылыр.

Нефт вә газ гујуларынын газылмасы. Г.-нын тарихи чох гәдимдир. Ерамыздан 4 мин ил әввәл мисирлиләр еһрам тикәркән чох күман ки, алмаз тахылмыш борушәкилли бурунҹ үчлугларла гују газмышлар. 2 мин ил әввәл Чиндә диаметри 12—15 *см*, дәринлији исә 900 *м*-ә чатан гујулардан дуз мәһлулу чыхарылмышдыр. Бу гујулар гарғыдан һөрүлмүш 1—4 *см* галынлыгда бурազла ендирилән Г. аләти (балта вә бамбук штанглар) илә газылырды. Русијада хөрәк дузу мәһлулу чыхармаг үчүн илк гујулар 9 әсрдән газылмаға башланмышдыр. Бу дуз мә'дәнләриндә штангла вурма Г.-сы тәтбиг едилмишдир. Штангларын пасланмамасы үчүн онлары ағаҹдан гајырырдылар, гујуларын диварларыны тахта боруларла бәркидирдиләр. Азәрб.-да Абшеронда орта әсрләрдән башлајараг нефт кәрки вә бел илә газылан дајаз гујулардан чыхарылырды. 10 әсрдә јашамыш әрәб алими Ә. Мәс'уди Бакы ш. јахынлығындакы нефт гујуларынын газылма үсуллары барәдә мә'лумат вермишдир. Балаханыдакы нефт гујуларынын бириндә даш үзәриндәки јазы, һәмин гујунун һәлә 1594 илдә уста Аллаһјар Мәммәднур оғлу тәрәфиндән газылыб истифадәјә верилдијини көстәрир. 1733 илдә Бакыја кәлмиш Петербург ЕА акад. И. Ј. Лерх газылмыш 52 нефт гујусу көрдүјүнү вә ејни заманда бир нечә гујунун газылмагда олдуғуну гејд етмишдир. Петербург ЕА акад. С. Г. Гмелин 1771 илдә Бакыда нефт гујулары вә онларын газылма үсуллары илә таныш олмушдур. 1798 илдә Бакы сакини Гасымбәј Мәнсурбәјов Бибиһејбәт јахынлығында дәнииздә ики нефт гујусу газдырмышдыр.

Русијада Г. методлары вә техникасы 19 әсрдән инкишафа башлады. Бу, ири шәһәрләри ичмәли су илә тәчһиз етмәк еһтијаҹы илә әлагәдар иди. 1831—76 илләрдә Одесса, Петербург, Сарскоје Село, Симферопол, Керч, Тамбов, Казан, Јевпаторија, Һәштәрхан вә Москвада артезиан гујулары газылмышды. Бу гујуларын дәринлији 36 *м*-дән 458 *м*-әдәк иди.

Нефтчыхарманын инкишафы Г.-нын тәрәггисинә сәбәб олду. 1826 илдә АБШ-да дуз ахтарышы заманы газылан гују нефт верди. Илк нефт гујусу 1859 илдә Пенсилванијада газылды. Бу, АБШ-да нефт сәнајесинин башланғычы олду. Алманијада Ејһаузен (1834), Франсада Кинд (1844), Фовел (1846) вә Фабиан (1849) Г.-ны техники ҹәһәтдән тәкмилләшдирән тәклифләр вердиләр. Русијада 1859 илдә мүһәндис Г. Д. Романовски Г. ишләрини механикләшдирмәк үчүн Подолск јахынлығында гујуну илк дәфә олараг бухар машынынын тәтбиги илә газды. Бакынын нефт мә'дәнләриндә бухар машынындан илк дәфә 1873 илдә истифадә олунду.

Русијада илк нефт гујусу 1864 илдә Анапа јахынлығында (Шимали Гафгаз) газылмышдыр. 1871 илдә Ба-

кыда (Балаханыда) 64 *м* дәринлијә гәдәр механики үсулла газылан гују фонтан вурду. Бунунла да Азәрб.-да нефт сәнајесинин әсасы гојулду. Нефт гујулары илк дөврләрдә вурма үсулу (штанглә, канатла) илә газылырды. Механикләшдирилмиш штангла вурма үсулу 1884 илдә Бакыда нефт саһибкары вә ихтирачы Б. К. Лентс тәрәфиндән тәклиф едилмишдир. Бу үсул 1893 илдән Грозныда вә сонралар харичи өлкәләрдә Бакы газыма үсулу ады илә јајылмышды. 1896 илдә билаваситә газыма вә штангларын ендирилиб-галдырылмасы кими әсас вә көмәкчи ишләри ичра едән дәзкаһ јарадылмагла Бакы газыма үсулу тәкмилләшдирилди. Дәзкаһын ихтирачысы М. Мухтарова патент верилди. 80-чи илләрин сонунда дүнјада илк дәфә олараг фырланма (ротор) Г. үсулу АБШ-да тәтбиг едилди. Ротор Г. үсулу Г.-ны сүр'әтләндирмәклә бәрабәр, гујуларын диаметрини нисбәтән кичилтмәјә, метал сәрфини азалтмаға вә газыма мүддәтини гысалтмаға имкан верди. Русијада ротор үсулу илә илк нефт гујусу (345 *м* дәринлијиндә) 1902 илдә Грозныда газылмышдыр. 1901 илдә Сураханыда илк газ гујусу газылды. Бир илдән сонра артыг 207 *м* дәринликдән газ чыхарылырды. 1901 илдән Бакы нефт мә'дәнләриндә бухар машынларыны әвәз едәчәк електрик мүһәррикләриндән истифадә олунмаға башланды. Азәрб.-да ротор үсулу илә илк нефт гујусу 1911 илдә Сураханыда газылмышдыр. Лакин о заман бу мүтәрәгги Г. үсулунун имканлары һәртәрәфли тәһлил олунмадығына көрә Азәрб.-да инкишаф етмәди. 1920 илә гәдәр Бакыда фырланма үсулу илә јалныз 35 нефт гујусу газылмышды. 1890 илдә Бакыда ишләјән мүһәндис К. Г. Симченко гују дибиндә һидравлик үсулла фырланан газыма машыныны (мүасир турбин принсипиндә) вә 1899 илдә мүһәндис В. Н. Делов кабел илә гујуја ендирилән вә електриклә ишләјән вурма-газыма гурғусуну (мүасир електриклә Г. принсипиндә) тәклиф етдиләр. Дүнјада илк дәфә М. А. Капелјушников, С. М. Волов вә Н. А. Корнев 1922 илдә турбобурун патентини алдылар вә ики ил сонра бу турбобурла Сураханыда биринчи гују газылды. Турбобур бирпилләли турбин вә чохсыралы планетар редуктор әсасында дүзәлдилмишди. Бу чүр конструксијалы турбинләрдән 1934 илә гәдәр гујуларын газылмасында истифадә олунурду. 1935—39 илләрдә П. П. Шумилов, Ә. И. Тағыјев, Р. А. Иоаннесјан вә М. Т. Гусман редукторсуз чохпилләли турбобурун конструксијасыны ишләјиб һазырладылар вә она патент алдылар. Бу дөврдән е'тибарән турбин Г.-сы инкишаф етмәјә башлады. 1938 илдә А. П. Островски вә Н. В. Александров далма електрик мүһәррики илә һәрәкәтә кәтирилән електробурун конструксијасыны ишләјиб һазырладылар. 1940 илдә Бакынын Гала нефт мә'дәнләриндә електробурла дүнјада илк нефт гујусу газылды. 60-чы илләрин ахырында ССРИ-дә електробурун конструксијасы даһа да тәкмилләшдирилди.

1924—25 илләрдә Бакыда Илич бухтасында сүн'и дүзәлдилмиш ададa фырланма үсулу илә илк дәниз гујусу газылмыш вә һәмин гујунун 461 *м* дәринлијиндән нефт чыхарылмаға башламышды. 1934 илдә Хәзәр дәнизиндә Артјом а.-нда бир әсасдан бир нечә гују газылмыш, 1935 илдә дәниздә Г. ишләри апармаг үчүн илк метал әсас јарадылмышды. Хәзәр дәнизи саһилләриндә зәнкин нефт вә газ јатагларынын кәшф едилмәси илә әлагәдар Азәрб.-да дәниз Г.-сы да кениш инкишаф етмишдир. 1949 илдә С. А. Оручов, Ј. Ә. Сәфәров вә Л. А. Межлумовун тәклифи илә јарадылмыш ириблоклу әсаслар ачыг дәниздә јени сәнаје үсуллары илә иншаат-гурашдырма ишләринин апарылмасына вә јени нефт јатагларынын кәшф едилиб ишләнилмәсинә имкан верди.

Маили Г. үсулу 1894 илдә јаранмышдыр. Бу үсулла илк гују Брјанск ш. јахынлығында су чыхармаг үчүн газылмышды. 1941 илдә Ә. И. Тағыјев, Р. А. Иоаннесјан, П. П. Шумилов вә М. Т. Гусманын тәклифинә әсасән Бибиһејбәтдә турбин үсулу илә илк маили гују газылды. Бу, ССРИ-дә истигамәтләнмиш Г.-нын әсас үсулу олду. Һазырда бу үсулла дәниз нефт јатагларында бир әсасдан 20-јә гәдәр гују газылыр (*Кут газыма*). Маили Г. дәниздәки нефт вә газ саһәләринин нисбәтән гыса мүддәтдә мәнимсәнилмәсинә әлверишли шәраит јарадыр вә Г. хәрчләрини азалдыр. 20 әсрин 50-чи илләриндән дәниз дибиндән нефт вә газ чыхармаг үчүн дәниз Г.-сы кениш тәтбиг едилир. Естакадалар, үзән Г. гурғулары, хүсуси Г. кәмиләри јарадылыр, чох дәрин јерләрдә Г. ишләри апармаг үчүн Г. гурғуларынын динамик сабитләшмә методлары ишләниб һазырланыр. Технoложи просесләр, Г. просесинин идарә едилмәси вә она нәзарәт (мәс., Г. заманы балтанын автоматик вериши, гују дибиндә турбинин дөврләр сајынын турботахометр васитәсилә өлчүлмәси вә с.), ендирмә-галдырма просесинин бә'зи әмәлијјатлары механикләшдирилмиш вә автоматлашдырылмышдыр.

Г. елми вә нәзәријјәси, дәниздә Г. ишләри технолокијасы кениш инкишаф етмишдир; Г.-да јени тәркибли килли мәһлуллар, јени тип балталар, турбинләр тәтбиг олунмушдур; бунларын нәтичәсиндә дә Азәрб.-да нефт вә газ гујуларынын газылмасынын техника вә технолокијасы саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир. 60-чы илләрдә ССРИ-дә нефт вә газ гујуларынын газылма дәринлији вә сүр'әти хејли артырылмышдыр. Мәс., Татарыстанда 214 *мм*-лик балта илә 1800 *м* дәринлијиндә гујулар орта һесабла 12—14 (рекорд мүддәти 8—9) күнә газылыр. 1953—69 илләрдә ССРИ-дә нефт вә газ истисмар гујуларынын орта дәринлији 1627—1710 *м* иди. 1974 иләдәк дүнјада чох дәрин (6000 *м*-дән дәрин) гујуларын сајы 400-дән артыг иди. ССРИ-дә, Бакыда 6,7 *км* вә Хәзәрјаны овалыгда 6,8 *км* дәринликдә кәшфијјат гујулары газылмышдыр. Чох дәрин Г. саһәсиндә нәзәри вә тәчрүби тәдгигат ишләри апарылыр. Јерин үст мантијасынын гурулушуну өјрәнмәк мәгсәди илә бүтүн дүнјада бир нечә чох дәрин гују газылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Бунлардан бири Кола ј.-а.-нда 7000 *м*-дән артыг дәринлијә газылмышдыр (биринчи мәрһәлә). Лајиһә дәринлији 15 000 *м* олан икинчи експериментал кәшфијјат гујусу Азәрб. ССР-дә (Саатлы р-нунда) газылмагдадыр (1977).

ССРИ-дә нефт вә газ гујулары газылмасында тәкмилләшдирмәнин әсас истигамәти Г. кедишини артыран турбобур конструксијаларынын јарадылмасыдыр. 1970 илдә шарошкалы балталарла Г. режимини оптималлашдыран вә ојмагларында 10 *Мн/м²*-ә (100 *атм*) гәдәр тәзјиг фәрги олан балталардан истифадә етмәјә имкан верән редукторсуз турбобурлар јарадылмышдыр. Алмазлы балталарла Г.-да дөврләр сајы бөјүк олан (800—1000 *дөвр/дәг*) турбобурлардан истифадә олунур. 1975 илдә ССРИ-дә нефт вә газ гујуларынын 80%-и тәкмилләшмиш турбобурла газылмышдыр. 1976 илдә јарадылмыш азвибрасијалы А6Ш вә А6ГТШ турбобурлары даһа мәһсулдардыр. Чәтин кеоложи шәраитдә Г. апармаг үчүн Г. кәмәринин ашағы һиссәсинин јени конструксијалары ишләниб һазырланыр. Г. просесини јүнкүлләшдирмәк вә тәһлүкәсизлијини артырмаг мәгсәди илә јујучу мәһлулларын кимјәви ишләнилмәси саһәсиндә тәдгигат ишләри апарылыр. Гују дибиндә Г. режими һаггында мә'лумат алмаға вә Г. просесини автоматлашдырмаға имкан верән турбинләр конструксија едилир. Г.-нын нәзәри әсасларынын јарадылмасы вә инкишафында С. М. Гулијев, М. П. Гулузадә, С. А. Оручов, И. П. Гулијев, Ә. И. Тағыјев, Н. Х. Бабајев, М. К. Сејидрза, Ј. Ә. Сәфәров кими алимләрин мүһүм хидмәти олмушдур.

Нефт вә газ сәнајесинин кәләчәк инкишафы ашағыдакы саһәләрдә апарылачаг елми вә тәчрүби ишләрлә әлагәдардыр: чох дәрин нефт вә газ гујуларынын газылма технолокијасынын нәзәријјәси вә техникасы; килли мәһлулларын параметрләринә јүксәк темп-р вә тәзјигин тә'сиринин өјрәнилмәси; јени мүтәрәгги Г. үсулларынын инкишафы мәсәләләри; бөјүк дәринликләрдә сүхурларын даһа сәмәрәли дағыдылмасы васитәләринин өјрәнилмәси; маили гујуларын газылма технолокијасынын тәкмилләшдирилмәси; Г. просесләринин автоматлашдырылмасы; Г. просесләри вә режимләринин оптималлашдырылмасы вә с. Бунларла јанашы, Азәрб. газымачылары дәниздә Г. техникасы вә технолокијасынын даһа да тәкмилләшдирилмәси үчүн мүһүм ишләр көрүрләр.

Бәрк фајдалы газынтыларын ахтарышы вә кәшфијјаты. Кәшфијјат Г.-сынын инкишафы алмазлы буровун ихтира едилмәси илә әлагәдардыр. Алмазлы аләтлә ишләјән илк Г. гурғусуну франсыз мүһәндиси Перрет јаратмышдыр. Бунунла 1850 илдә даш көмүр үчүн бир нечә кәшфијјат гујусу газылмышды. 1871—72 илләрдә илк дәфә Русијада Бахмут вә Славјанск јахынлығында даш дуз чыхармаг үчүн гујулар газылмышдыр. 1885 илдә Русијада С. Г. Војслав нисбәтән иридиаметрли гујулар газымаг үчүн алмазлы аләт дүзәлтди. 1899 илдә АБШ-да гырма Г.-сы тәтбиг едилди. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Г.-да бәрк әринтиләрдән истифадә едилмәјә башланды. 1923 илдән ССРИ-дә дә бәрк әринтиләрлә Г. тәтбиг едилди. 1925—26 илләрдә Сормово з-дунда гызыл ахтарышы үчүн канатла вурма Г.-сы

дәзкаһларынын истеһсалына башланды. Бир нечә илдән сонра Н. И. Куличихин УА-75-150 типли канатла вурма Г.-сы дәзкаһыны тәклиф етди. 1928—29 илләрдә сүтунчуглу фырланма Г.-сы дәзкаһлары истеһсалына башланды. 1947 илдән кичикдиаметрли кәшфијјат Г.-сы аваданлығы тәкмилләшдирилир, нисбәтән даһа дәрин Г. ишләри апармаг үчүн јени Г. дәзкаһлары јарадылыр, ағыр иш просесләринин механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы васитәләри вә сүхурдағыдан аләтләрин јени конструксијалары ишләниб һазырланырды. 1940 илдән сүхурлары гујудан шнек васитәсилә чыхармагла фырланма Г.-сы тәтбиг едилди. Јакутијада алмаз јатагларынын кәшфи алмаз балталардан даһа кениш истифадә етмәјә имкан верди, 1962 илдән исә синтетик алмаз тәтбиг олунмаға башланды. Кичикдиаметрли кәшфијјат Г.-сында, әсасән, фырланма Г.-сы тәтбиг едилир. Вурма, фырланма, шнек, вибрасијалы вә дикәр Г. нөвләриндән хүсуси һалларда истифадә олунур. Кәшфијјат Г.-сы саһәсиндә апарылан әсас иш гујудан чыхарылан сүхур нүмунәсинин дағылмамасыны тә'мин етмәкдән вә мә'дән сүхурларынын мәнимсәнилмәсинин әлверишли метод вә апаратларынын јарадылмасындан ибарәтдир. Бәрк фајдалы газынтыларын кәшфијјат Г.-сынын тәкмилләшдирилмәси, әсасән, гырма Г.-сынын алмазлы Г. илә әвәз едилмәси вә һидравлик вурма үсулунун тәтбиги илә әлагәдардыр. Сон вахтлар (1976) Газахыстан Политехник Ин-тунун әмәкдашлары сүбут етмишләр ки, Г.-да балтасыз да ишләмәк мүмкүндүр; јени детонасија гурғусунда ифрат јүксәк зәрбә далғасы ади механики газыма балтасыны әвәз едә биләр. 1950 илдән Азәрб. ССР ЕА Кеолокија Ин-тунда филиз јатагларынын ишләнилмә системи вә технолокијасы саһәсиндә тәдгигат ишләри апарылыр, респ.-нын мә'дәнләриндә филиз вә дикәр газынтылар чыхарылмасынын јени, даһа сәмәрәли технолокијасыны һазырламаг, мөвчуд технолокијаны тәкмилләшдирмәклә мәшғул олурлар. 1960 илдән Күмүшлү (Нах.МССР, Илич р-ну) мә'дәниндә полиметал филизләрин чыхарылмасында јени технолокијадан истифадә едилир. Дамар јатагларынын ишләнилмә системи вә технолокијасынын тәкмилләшдирилмәси, сүхурларын партлајышла дағыдылма нәзәријјәси саһәсиндә әһәмијјәтли тәдгигат ишләри апарылыр. Бу саһәләрдә Азәрб. ССР ЕА акад. Ш. Н. Мәммәдовун вә онун әмәкдашларынын тәдгигатлары әһәмијјәтлидир.

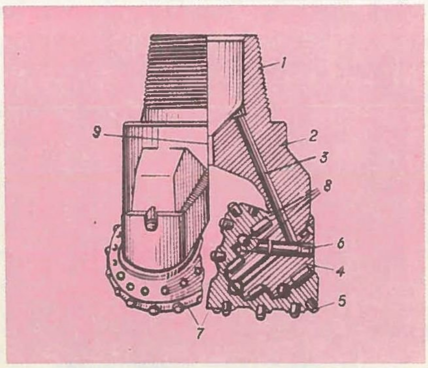
П а р т л а ј ы ш л а ғ ы м л а р ы в ә г у ј у л а р ы н г а з ы л м а с ы. Лағым вә гујуларын машынла газылмасына 17 әсрин ахырларында башланылмышдыр. 19 әсрин ахырларында әлчичи перфораторлар, сонра исә јүксәк сүр'әтли вә фырланма-вурма Г. машынлары, гурашдырычы вә вериши (автоверичи) тәртибатлар, Г. арабачыглары јарадылды. 1965 илдән Кузнетск даш көмүр һөвзәсиндә (Кузбасда), 1968 илдән исә Гырғызыстанда лағымларын фырланма вә фырланма-вурма үсулу илә газылмасында електрик-һидравлик интигаллы Г. агрегатлары тәтбиг едилир.

Мә'дән сәнајесинин кәләчәк инкишафы Г. мәһсулдарлығынын 2—4 дәфә артмасыны тәләб едир. Бунун үчүн механики Г. үсулларыны тәкмилләшдирмәк вә јени үсуллар јаратмаг лазымдыр. Вибробурларын јарадылмасы перспективлидир (бах һәмчинин *Вибрасија газымасы*). Сәмәрәли Г. үсулларынын јарадылмасы дағыдылан сүхурун физики-механики хассәләринин әтрафлы өјрәнилмәсинә, мүхтәлиф Г. үсуллары вә режимләриндә сүхурун дағылма механизминә әсасланыр. ССРИ-дә сүхурларын физики хассәләринин өјрәнилмәси вә тә'јини саһәсиндә әсаслы тәдгигат ишләри апарылыр.

Әд.: Г у л и ј е в С. М., Н ә з ә р о в а Р. Һ., Азәрбајчанда нефт гујуларынын газылмасы тарихиндән, Б., 1962; Г у л и ј е в С. М., Гујуларын газылма техникасы вә технолокијасы, Б., 1959; С е р е д а Н. Г., С о л о в ь е в Е. М., Бурение нефтяных и газовых скважин, М., 1974; П а л а ш к и н Б. А., Справочник механика по глубокому бурению, М., 1974; И в а н о в К. И. и др., Техника бурения при разработке месторождений полезных ископаемых, М., 1974; А р х а н г е л ь с к и й И. В., Бурение скважин в прибрежной зоне морей, М., 1975; С е м е н ц о в Г. Н. и др., Автоматизация и средства контроля при бурении скважин, Ужгород, 1975; К в и т к а В. Г., П е ш а л о в Ю. А., Внедрение прогрессивных способов в практику буровых работ, М., 1975; Временная методика составления технических проектов на бурение, крепление и испытание нефтяных и газовых скважин, М., 1976.

ГАЗЫМА АЛӘТИ—*газымада* ишләдилән аләт. *Газыма балтасы*, газыма штангы, кенәлдичи вә с.—газыма аләтидир.

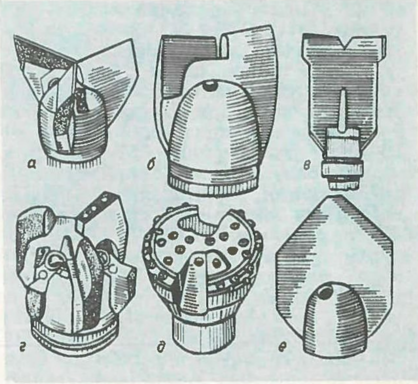
ГАЗЫМА БАЛТАСЫ—газыма заманы гују дибиндә сүхуру механики дағыдан газыма аләтинин әсас елементи. Бир гајда олараг газыма кәмәринин учуна бәркидилир, газыма гурғусунун јаратдығы охбоју вә даирәви гүввә кәмәрлә балтаја верилир. Г.б.-нын әсас елементләри (шәк. 1) көвдә вә ишләк (сүхурдағыдан) һиссәдир.

Шәк. 1. Чох бәрк сүхурларда там газыма үчүн үчшарошкалы балта: *1*—харичи конусвары бирләшдиричи јив (нипел); *2*—балта сексијасы (пәнчәси); *3*—дајаг һиссәнин үфүрүлмәси үчүн пәнчә вә сапфада олан каналлар; *4*—пәнчә сапфасы; *5*—чох бәрк әринтиләрдән һазырланмыш дишләр (ишләк һиссәси јарымсферик формададыр); *6*—гыфыллы бармаг; *7*—шарошкалар; *8*—јырғаланма јатаглары; *9*—гују диби вә шарошкаларын үфүрүлмәси үчүн мәркәзи канал.

Газыманын нөвүнә вә кеолоҗи-технолоҗи шәраитә көрә мүхтәлиф конструксијаларда һазырланыр. Ишләк һиссәнин формасындан асылы олараг Г.б. ашағыдакы әсас нөвләрә ајрылыр: пәрли, шарошкалы вә алмазлы.

Вурма-газыма үсулунун мөвчуд олдуғу илк дөврләрдә (1820—70) артыг ағыр п ә р л и балталардан истифадә олунурду. Нефт сәнајесиндә илк белә балталар Бакыда һазырланмышдыр. Фырланма газымасынын башланғыч дөврләриндә дә пәрли балталар ишләдилмишдир. Бу балта нөвү ики вә үчпәрли олур (шәк. 2). Јумшаг вә орта бәркликли сүхурларын газылмасында ишләдилир. Үчпәрли балталарын пәрләри бир-биринә нисбәтән 120° бучаг алтында јерләшир. Килли сүхурларын газылмасында јахшы нәтичә верир. Пәрли балталарын башлығы

Шәк. 2. Пәрли балталар: *а*—үчпәрли; *б*—икипәрли; *в*—«РХ» типли; *г*—јејилмәкәсмә «ИР» типли; *д*—фрез «ФР» типли; *е*—низәјәохшар.

силиндрик боғаз вә конусшәкилли јивдән (газыма боруларына бағламаг үчүн) ибарәтдир. Килли мәһлулун кечмәси үчүн башлыгда көзләр олур. Газыма заманы балта пәрләринин ағзы тез јејилмәсин дејә онун кәскиләри термики е'мал олунур вә бәрк әринтиләрлә гајнаг едилир. Пәрли балталарын диаметри 610 *мм*-әдәк олур вә әсасән гујунун диаметри бөјүк олан јухары интервалларынын газылмасында ишләдилир.

Нефт вә газ гујуларынын газылма ишләри һәчминин 90%-дән чоху ш а р о ш к а л ы Г.б. илә көрүлүр. Бу балталар бәрк сүхурларын дағыдылмасында да мәһсулдардыр. Шарошкалы балталар јатагда отурдулан конус, сферик, силиндрик формалы шарошкалардан ибарәтдир. Бир, ики, үч вә чохшарошкалы балталар вар. Балта фырландыгда шарошкалар гују дибиндә һәрәкәт едир. Шарошкаларын дишләри охбоју јүкүн тә'сири илә сүхура батыб ону доғрајыр вә хырдалајыр. Сүхур һиссәчикләри балтада олан хүсуси көзләрдән кечән килли мәһлул васитәсилә галдырылыр. Фрез дишләринин давамлылығыны артырмаг үчүн онларын үстү хүсуси бәрк әринтиләрлә өртүлүр. Газыма шәраитиндән вә сүхурларын бәрклијиндән асылы олараг фрезләрин дишләри мүхтәлиф өлчү вә шәкилләрдә һазырланыр. Балта гујуда ишләјәркән гујуја арасы кәсилмәдән верилән килли мәһлул ону сојудур вә јатаглары јағлајыр. Биршарошкалы балтадан, әсасән, чох дәрин гујуларда бәрк вә мөһкәм сүхурларын газылмасында истифадә едилир. Икишарошкалы балта гују дибини бүтөв газдыгда ишләдилир. Мүасир газымада, әсасән, үчшарошкалы Г. б. тәтбиг едилир. ССРИ-дә

hазырланан шарошкалы балталарын диаметри 46 — 490 *мм*-ә гәдәрдир. Чохшарошкалы Г.б. 346—2600 *мм* диаметрли гујуларын реактив турбин үсулу илә газылмасында ишләдилир.

А л м а з л ы Г.б. үзәринә алмаз дәнәләри бәркидилән ишләк hиссәдән вә полад көвдәдән ибарәтдир. Ишләк hиссә бәрк әринтиләрдән hазырланыр. Алмазлы балталарын газыма башлыгларында күтләси 0,05—0,34 *карат* олан алмаз дәнәләри ишләдилир. Мәс., диаметри 188 *мм* олан Г.б.-на 400—650 *карат*, јахуд 2000—2500 алмаз дәнәчији сәрф едилир. Дағыдылмыш сүхур hиссәчикләринин асан чыхарылмасы, башлығын тәмизләнмәси, hидравлик иткиләрин аз олмасы вә балтанын ишләк hиссәсинин интенсив сојумасыны тә'мин едән јујучу мәhлул үчүн алмазлы балтада каналлар олур. Алмазлы балта ади балталара нисбәтән 5—10 дәфә чох ишләјир, онлардан 20—30 дәфә давамлыдыр. Мүхтәлиф алмазлы балталар бир-бириндән ишләк hиссәләринин формалары, алмазын кејфијјәти вә јујучу системлә фәргләнир. Алмазлы балтадан 3000 *м*-дән дәрин гујулар газаркән истифадә едилмәси мәгсәдәујғундур. Бу балталар ССРИ, АБШ, Франса, АФР вә с. өлкәләрдә истеhсал олунур. ССРИ-дә 140, 159, 188, 212, 241, 267, 293, 317, 344, 392 *мм* диаметрли алмазлы балталар вә алмазлы балтабашы типләри hазырланыр. Алмазлы балта Азәрб.-да 1960 илдән тәтбиг едилир. Бакыда газыма балталары С. М. Киров ад. Машынгајырма з-дунда hазырланыр.

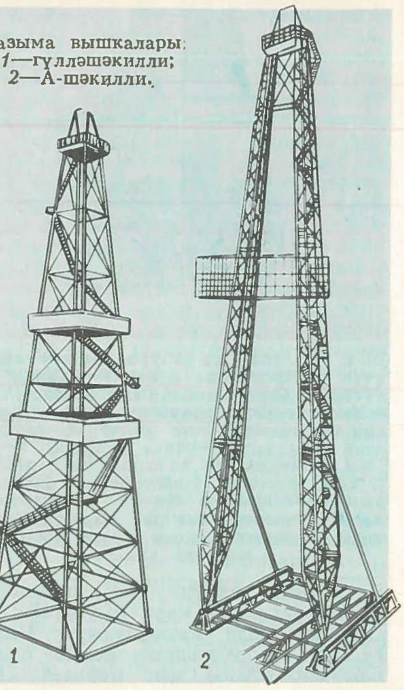
Әд.: И л ь с к и й А. Л., К а с ь я н о в В. М., П о р о ш и н В. Г., Буровые машины, механизмы и сооружения, М., 1967; К о р н е е в К. Е., П а л и й П. А., Буровые долота, 3 изд., М., 1971; Справочник по капитальному ремонту нефтяных и газовых скважин, М., 1973; С е и д - Р з а М. К. и др., Причины прихватов бурильного инструмента, способы их предупреждения и ликвидации, Б., 1975; Ц а р и ц ы н В. В., Алмазное бурение, М., 1975.

ГАЗЫМА БОРУЛАРЫ—нефт вә газ гујуларынын газылмасында ишләдилән хүсуси борулар. Сүхурдағыдан аләти гују ендирмәк вә галдырмаг, фырланма hәрәкәтини өтүрмәк, балтаја дүшән охбоју гүввәни јаратмаг, јујучу мәhлулу вә ја сыхылмыш hаваны гују дибинә вурмаг үчүн тәтбиг едилир. Ади, ағырлашдырылмыш вә апарычы Г.б. олур. А д и Г.б. поладдан вә ја алүминиум әринтиләриндән, даирәви енкәсикли вә тикишсиз hазырланыр, диварларынын галынлығы 4,75—11 *мм* олур вә бир-бири илә газыма гыфылы, јахуд хүсуси (ири конусвары) јивли јарымгыфылла бирләшдирилир. Г.б.-нын мөhкәмлијини артырмаг үчүн учлары галынлашдырылыр. А ғ ы р л а ш д ы р ы л м ы ш п о л а д Г.б. даирәви, јахуд квадрат енкәсикли, диварларынын галынлығы 16—50 *мм* вә даhа чох олур; онлар да јивлә бирләшдирилир, бу, бору кәмәринин ашағы hиссәсинин сәртлијини артырыр вә балта үзәриндә јүк јарадыр. А п а р ы ч ы Г.б. бору кәмәринин јухарысында јерләшдирилир вә она газыма гурғусундан фырланма hәрәкәти өтүрүлүр. Харичи диаметри 114; 127 вә 141 *мм* олан Г.б. даhа чох ишләдилир. Г.б. хүсуси газыма гыфылы вә газыма муфтасы васитәсилә бирләшдириләрәк газыма кәмәри әмәлә кәтирир. Г.б.-нын учлары харичә вә ја дахилә, hәмчинин ејни заманда hәм дахилә, hәм дә харичә (комбинә едилмиш) галынлашдырылмыш олур. Учлары дахилә галынлашдырылмыш Г.б.-нын дахили диаметри кичилдији үчүн маје ахынына гаршы олан hидравлик мүгавимәтләр бөјүк олур. Учлары харичә галынлашдырылмыш боруларда исә бу мүгавимәт нисбәтән кичикдир. Учлары hәм дахилә, hәм дә харичә галынлашдырылмыш Г.б. мөhкәмдир, hидравлик мүгавимәти кичикдир. Г.б. поладдан, јахуд јүнкүл әринтиләрдән hазырланыр. Сон вахтлар турбин вә ротор газымасында јүнкүл әринтиләрдән hазырланан Г.б.-ндан истифадә едилир. Бу боруларын учлары дахилә галынлашдырылыр. Г.б.-нын тәкмилләшдирилмәси јив бирләшмәләринин мөhкәмлији, узун мүддәт истифадәси вә hерметиклији, газыма каналынын hидравлик мүгавимәти вә күтләнин азалдылмасы илә бағлыдыр. Азәрб. ССР-дә Г.б. Азәрбајчан бору-прокат з-дунда hазырланыр.

Әд.: Г у л и ј е в С. М., Гујуларын газылма техникасы вә технолокијасы, Б., 1959; Справочник инженера по бурению, т. 1—2, М., 1973; Справочник по капитальному ремонту нефтяных и газовых скважин, М., 1973; Л а ч и н я н Л. А., У г а р о в С. А., Конструирование, расчет и эксплуатация бурильных геологоразведочных труб и их соединений, М., 1975.

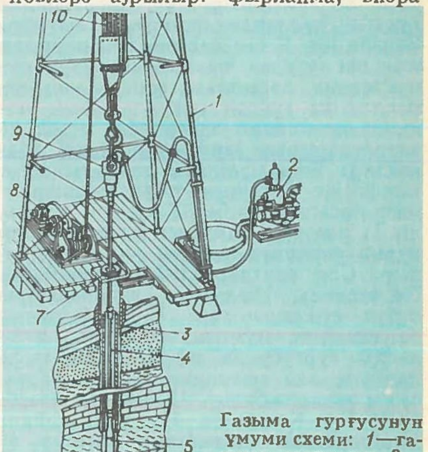
ГАЗЫМА ВЫШКАСЫ — гујуларын газылмасында газыма аләтини, гују диби мүhәррикләри вә горујучу борулары гују ендириб-галдырмаг, hәмчинин газыма просесиндә аләти асылы вәзијјәтдә сахлајан тал системин бәркитмәк үчүн гурғу. Г.в.-нын hүнд. гујунун лајиhә дәринлијиндән асылы олараг сечилир вә адәтән 9 *м*-дән 58 *м*-ә гәдәр олур. Азәрб.-да илк Г.в. механики газыма үсулунун тәтбиги илә әлагәдар олараг 1872 илдә гурашдырылмышдыр. Г.в. әввәлләр тахтадан дүзәлдилирди. Азәрб.ССР-дә 1933 илдән металдан hазырланыр. Г.в. полиспаст, галдырма-ендирмә әмәлијјатыны механикләшдирән васитәләр, газыма боруларыны јығмаг үчүн касетлә тәчhиз едилир. Г.в. тез вә асан гурашдырылыб сөкүлә билән говшаг вә елементләрдән ибарәтдир. Г.в.-нда кронблоку тәhлүкәсиз гурашдырмаг үчүн метал мејданчалар дүзәлдилир. Г.в. тир, бору вә чешидли прокатдан үчбучаглы, дөрдбучаглы вә ја кәсик пирамида, hәмчинин А шәклиндә hазырланыр. Г.в. јухарыдан ашағы, ашағыдан јухары вә үфүги вәзијјәтдә гурашдырылыр. Г.в. стасионар вә сәјјар олур. hазырда Г.в. јығылмыш шәкилдә трактор вә једәк машынлары илә бир јердән башга јерә апарылыр.

Газыма вышкалары: *1*—гүлләшәкилли; *2*—А-шәкилли.

Әд.: С а д ы г о в Т., Буруг тикинтиләри, Б., 1973; Справочник по капитальному ремонту нефтяных и газовых скважин, М., 1973.

ГАЗЫМА ГУРҒУСУ—гујуларын газылмасы үчүн аваданлыг комплекси. Газыма үсулларына мүвафиг олараг нөвләрә ајрылыр: фырланма, вибрасија, вурма вә с. Газыма дәзкаhы, газыма вышкасы (дор), күч интигалы вә ендирмә-галдырма әмәлијјатыны механикләшдирмәк үчүн аваданлыгдан ибарәтдир. Фырланма газымасында Г.г. газыма насослары, јујучу мәhлулу hазырлајан, тәмизләјән вә рекенерасија едән аваданлыг вә с. илә тәчhиз олунур. Нефт, газ вә дәрин кеоложи-кәшфијјат гујуларынын газылмасында с т а с и о н а р Г.г.-ндан, кеоложи кәшфијјат ишләриндә, артезиан гујуларынын газылмасында, тикинти ишләриндә чох вахт ј е р д ә ј и ш ә н Г.г.-ндан истифадә едилир. С ә ј ј а р Г.г., әсасән, партлајыш үсулу илә газыма үчүн тәтбиг едилир вә аваданлыг тыртыллы, јахуд тәкрарлы hәрәкәт васитәләри, автомобил, трактор, катер вә с. үзәриндә гурашдырылыр. Д а ш ы н а н Г.г.-ндан исә јол шәраити чәтин олан әразиләрдә ахтарыш газымасы үчүн истифадә олунур. Г.г. газылан гујуларын дәринлији вә диаметринә, јүкгалдырма габилијјәтинә, мүhәррикләрин күчүнә вә с.-јә көрә характеризә едилир. ССРИ-дә «Уралмаш-5Д» вә «Уралмаш-6» (3000 *м* дәринликли гујулар үчүн), «Уралмаш-

Газыма гурғусунун үмуми схеми: *1*—газыма вышкасы; *2*—газыма насослары; *3*—горујучу борулар; *4*—газыма борулары; *5*—турбобур; *6*—газыма балтасы; *7*—ротор; *8*—газыма бучургадлары; *9*—фырланғыч; *10*—тал системи.

ЗД», «Уралмаш-4» вә «БУ-200 Бр» (5000 *м* үчүн), «БУ-80 БрД», «БУ-75 Бр» (1800 *м* үчүн), «БУ-50 Бр» (1200—3000 *м* үчүн) вә с. типли Г.г.-ндан истифадә едилир.

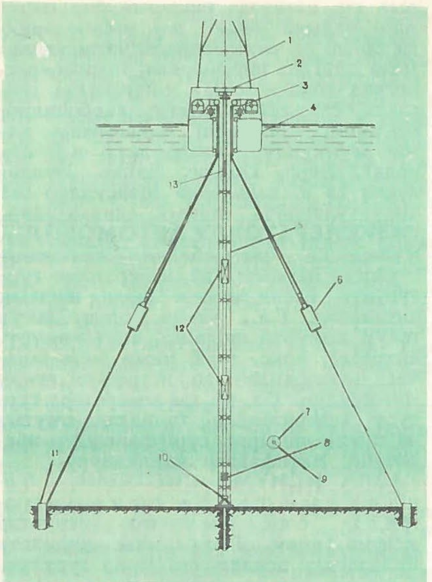
Турбин вә ротор газымасында ишләдилән «БУ-80 БрД» типли газыма гурғусунун схеми: *1*—мүһәррикләр; *2*—газыма насослары; *3*—бучурғад; *4*—ротор; *5*— јујучу мәһлулун тәмизләнмә системи; *6*—вышка.

Г.г. газыма режиминә фасиләсиз нәзарәт үчүн өлчү чиһазлары илә тәчһиз олунур. Г.г.-нун иш режиминин автоматик тәнзимләмә системи ишләниб һазырланмышдыр. ССРИ-дә һазырланан күчлү газыма гурғулары, 8 *км*-әдәк дәринликдә гујуларын газылмасында истифадә едилә биләр. Чох дәрин (10—15 *км*) гујуларын газылмасы үчүн јени Г.г. нөвләри һазырланыр. «Уралмаш» заводунда «Уралмаш-15 000» маркалы хүсуси Г.г. һазырланмышдыр. Бу гурғунун гүлләвары вышкасынын һүнд. 64 *м*-ә, јүкгалдырма габилијјәти 500 *т*-а бәрабәрдир. Гурғу 400 *атм*-ә гәдәр тәзјигә давам кәтирир. Г.г.-на **газыма дәзкаһы** да дејилир.

Әд.: Палашкин Е. А., Справочник механика по глубокому бурению, М., 1974; Бурение нефтяных и газовых скважин, отв. ред. В. К. Мальничук, М., 1975; Семенцов Г. Н. и др., Автоматизация и средства контроля при бурении скважин, Ужгород, 1975; Колесников П. И., Челомбиев Б. К., Лобкин А. Н., Специальные агрегаты и механизмы, применяемые в бурении и нефтегазодобыче, М., 1975.

ГАЗЫМА ДӘЗКАҺЫ —бах *Газыма гурғусу*.

ГАЗЫМА КӘМИСИ — дәнизин дәринлији 100—200 *м* олан јерләриндә структур-ахтарыш, дәрин кәшфијјат ишләри апармаг, һәмчинин чох дәрин акваторијаларда дәниздиби сүхурларын физики-механики хассәләрини өјрәнмәк мәгсәди илә сүхур нүмунәләри көтүрмәк үчүн гујулар газан кәми. Г.к.-ндән дүнјада илк дәфә 1934 илдә Хәзәр дәнизиндә истифадә олунмушдур. Г.к.-нин мәркәзиндә газыма гурғусу үчүн хүсуси шахта ачылыр вә газыма вышкасы гурашдырылыр. Г.к.-нин әсас говшағы гурғуну газыма нөгтәсиндә сахлајан динамик вә

Газыма кәмисинин схеми: *1*—вышка; *2*—роторалты чәрчивә; *3*—тунел; *4*—газыма кәмиси; *5*—истигамәтверичи канат. *6*—үзкәч; *7*—суајырычы кәмәр; *8*—превентор; *9*—газыма кәмәри; *10*—суајырычы кәмәрин компенсатору; *11*—сементләнмиш пајалар; *12*—аралыг үзкәч; *13*—компенсатор.

ја лөвбәрли системдир. Динамик системлә ишләдикдә хүсуси чиһазлар далға вә су ахынынын тә'сири нәтичәсиндә кәминин газыма нөгтәсиндән чыхдығыны синхрон һесаблајан електрон машынына хәбәр верир. Бу машын кәмидә гурулмуш хүсуси механизмләрин иш режимини тәнзим едир вә кәми автоматик олараг газыма нөгтәсинә

«КАСС-1 газыма кәмиси (АБШ).

гајтарылыр. Лөвбәрли системдә исә кәми газыма нөгтәсиндә дөрд лөвбәр васитәсилә сахланыр. Хәзәрдә «Скоры» адлы Г.к. ишләјир.

ГАЗЫМА ТУРБИНИ—бах *Турбобур*.

ГАЗЫМӘММӘД—бах *Ағасијев* Газымәммәд.

ГАЗЫМӘММӘД (1939 илләдәк **Һачыгабул**) — Азәрб.ССР-дә шәһәр (1934—38 илләрдә шәһәр типли гәс.). Д.ј. вә шосе јоллары говшағы. Әли Бајрамлы шәһәр советлијинин табелијиндәдир. Әли Бајрамлы ш.-ндән 13 *км* шм.-да, Һачыгабул көлүндән 4 *км* аралы, Ширван дүзүндәдир. Балыгјетишдирмә з-ду, депо, јерли сәнаје комбинаты, механикләшдирилмиш даш карханасы, машын-мелиорасија ст., 4 орта, 3 сәккизиллик мәктәб, мәдәнијјәт еви, клуб, 2 китабхана, кинотеатр, 2 хәстәхана, 2 поликлиника, 2 ушаг бағчасы вә көрпәләр еви вар. 1959 иләдәк еjниадлы р-нун мәркәзи олмушдур. Ингилабчы Газымәммәд *Ағасијевин* шәрәфинә адландырылмышдыр.

ГАЗЫМӘММӘД РАЈОНУ — 1939—59 илләрдә Азәрб.ССР-дә мөвчуд олмуш инзибати р-н. 1959 илдә ләғв едилмишдир.

ГАЗЫНТЫ БИТКИЛӘР — бах *Организмләрин газынты галыглары*.

ГАЗЫНТЫ КӨМҮР — јанар бәрк чөкмә сүхур. Битки галыгларындан әмәлә кәлир вә дахилиндә мүәјјән гәдәр минерал гатышыглар олур. Г.к. башга чөкмә сүхурларын ичәрисиндә лајвары јатаг вә ја тәбәгә шәклиндә јатыр. Мәншәјинә көрә ики әсас група бөлүнүр: һумолитләр вә сапропелитләр. Һумолитләр али, сапропелитләр (надир һалларда тәсадүф едилир) исә ибтидаи биткиләрдән (јосунлардан) әмәлә кәлир. Һумолитләр дә һумитләрә (гонур көмүр, даш көмүр, антрасит) вә липтобиолитләрә (надир һалларда тәсадүф едилир) бөлүнүр. Һумитләр, әсасән, али биткиләрин (ағачларын) көвдә вә јарпаг һиссәләринин парчаланмасы, липтобиолитләр исә биткиләрин давамлы һиссәләринин биокимјәви парчаланмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Г.к.-үн башга тәснифаты да вардыр.

ГАЗЫНТЫ ҺЕЈВАНЛАР—бах *Организмләрин газынты галыглары*.

ГАЗЈАН—Азәрб.ССР Учар р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 10 *км* ч.-да, Көјчајын саһилиндә, Ширван дүзүндәдир. Әһ. 4710 (1977); памбығчылыг, барамачылыг, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. 2 орта вә 1 сәккизиллик мәктәб, 2 китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, бајтарлыг мәнтәгәси, рабитә шө'бәси, автомат телефон ст. вар.

ГАЗКИМИЛӘР, јастыдимдикліләр (Anseriformes)—судаүзән гушлар дәстәси. Паламедејләр вә өрдәккимиләр фәсиләсини бирләшдирир.

ГАЗ-КОМПРЕССОР СТАНСИЈАСЫ—тәбии газын чыхарылмасы, кәмәрләрлә нәгл едилмәси, сахланылмасы вә е'малы заманы онун тәзјигини артыран стансија. Ашағыдакы нөвләрә бөлүнүр: магистрал газ кәмәрләринин баш Г.-к.с., магистрал газ кәмәрләринин аралыг Г.-к.с., газын лаја вурулмасы үчүн Г.-к.с. вә јералты газ анбарларынын Г.-к.с. Әсас техноложи параметрләр: мәһсулдарлыг, күч, газын сыхылма дәрәчәси вә макс. тәзјигидир.

Газ-компрессор стансијасы (өн планда тозтутан гурғулар блоку).

Макистрал газ кәмәрләринин б а ш Г.-к.с. лај тәзјиги, мә'дәндән кәлән газын кәмәрә дахил олмасы үчүн һесабланмыш иш тәзјигини тә'мин едән сәвијјәдән ашағы дүшдүјү андан башлајараг онун тәзјигини артырыр. Баш Г.-к.с.-нын күчү вә сыхма дәрәчәси, јатагдан газ чыхарылан бүтүн мүддәт әрзиндә, лај тәзјигинин азалмасына мүвафиг олараг чохалдылыр. Баш Г.-к.с.-нын күчү 100 *Мвт* (100 мин *квт*) вә даһа чох ола биләр. Стансијанын сыхма дәрәчәси (чыхыш тәзјигинин кириш тәзјигинә олан нисбәти) 1,2—1,5-дән 5—10-а гәдәр артыр.

Макистрал газ кәмәрләринин а р а л ы г Г.-к.с. бору кәмәриндә тәзјиги лазыми сәвијјәдә сахлајыр. Белә Г.-к.с.-нын сыхма дәрәчәси вә күчү компрессор гурғуларынын вә стансијанын үмуми аваданлығынын мәһсулдарлығындан вә техники-игтисади көстәричиләриндән асылыдыр. Ики аралыг Г.-к.с. арасындакы мәсафә 75—150 *км* олур. Аралыг Г.-к.с.-нын сыхма дәрәчәси 1,25—1,7; иш тәзјиги 5,5—8 *Мн/м*^{2} (55—80 *кгг/см*^{2}); күчү 3—75 *Мвт*; күндәлик мәһсулдарлығы 5—100 млн. *м*^{3}-дир.

Г а з ы н л а ј а в у р у л м а с ы ү ч ү н Г.-к.с. газ-конденсат јатагларынын истисмары заманы тәбии газдан конденсатын ајрылмасына имкан вермәмәк үчүн газын лај тәзјигини лазыми сәвијјәдә сахлајыр. Г.-к.с.-нын киришиндә тәзјиг адәтән 14—15 *Мн/м*^{2}, чыхышында исә 40—50 *Мн/м*^{2}-ә (400—500 *кгг/см*^{2}) чатыр.

Ј е р а л т ы г а з а н б а р ы н ы н Г.-к.с. газ кәмәринин изафи мәһсулдарлығы дөврүндә нәгл олунан газын анбара вурулмасыны тә'мин едир. Јералты анбардакы газдан истифадә дөврүндә Г.-к.с.-ндан газын истеһлакчылара верилмәси мәгсәди илә истифадә олуна биләр. Белә Г.-к.с. тәзјигинин иш диапазону газын анбара вурулма вахтында 1,5—15 *Мн/м*^{2}-дир (15—150 *кгг/см*^{2}). Јералты газ анбарынын Г.-к.с.-нын күчү 50 *Мвт*-а чата биләр.

Г.-к.с.-нын әсас техноложи аваданлығы интигалы газ турбини, јахуд електрик мүһәррикиндән олан мәркәздәнгачма вуручулары вә газмоторлу компрессорлардыр. Компрессор гурғуларынын күчү 15 *Мвт*-а чатыр.

Г.-к.с.-нын техноложи комплексинә компрессор сехи, газын тәмизләнмәси, гурудулмасы вә сојудулмасы үчүн гурғулар, стансијанын өз еһтијачлары үчүн електрик стансијасы, рабитә говшағы вә тә'мир-истисмар васитәләри дахилдир. Г.-к.с.-нда идарәедичи диспетчер мәнтәгәси олур. Компрессор сехи агрегатларынын идарә едилмәси автоматлашдырма дәрәчәсиндән асылы олараг јерли идарәетмә лөвһәләриндән вә ја мәркәзи идарәетмә пултундан апарылыр. Там автоматлашдырылмыш Г.-к.с. мүәјјән мәсафәдә јерләшмиш мәркәзи диспетчер мәнтәгәсиндән идарә едилир.

Әд.: Транспорт природного газа (Сб. ст.), М., 1967; Д у б и н и н М. М., Компрессорные установки в нефтяной и газовой промышленности, М., 1970; Б е р е з и н В. Л. и др., Строительство и монтаж насосных и компрессорных станций, М., 1974.

ГАЗ-КОНДЕНСАТ ЈАТАҒЫ — јүксәк лај тәзјиги вә темп-рунда карбоһидрокенләри газ һалында олан јатаг. Лај темп-ру вә тәзјигинин азалмасы «ретроград конденсасија»ја кәтириб чыхарыр ки, нәтичәдә газларын бир гисми мајe һалына кечиб, лај мәсамәләриндә галыр вә чыхарылмасы чәтинләшир. Белә јатаглар ишләнәркән, тәзјиги «ретроград конденсасија» нөгтәсиндән јүксәкдә сахламагла маје карбоһидрокенләрин иткисинин гаршысыны алмаг мүмкүндүр. Азәрб.-да Г.-к.ј. Гарадағ, Зирә, Галмас, Баһар, Булладәниз вә с. саһәләрдә Мәһсулдар гат чөкүнтүләриндә ашкар едилмишдир.

ГАЗКЕНЕРАТОРЛУ АВТОМОБИЛ — мүһәррики автомобилин шассисинә гурашдырылмыш газ кенератору гурғусунун һасил етдији газла ишләјән автомобил. Г.а., әсасән, одун, јахуд гонур көмүрлә ишләјир; ағач көмүрү, антрасит, кокс, торф кими бәрк јаначаг нөвләриндән дә истифадә етмәк мүмкүндүр. Г.а.-ин газ кенератору гурғусу кенератордан, тәмизләмә-сојутма вә газгарышдырма гурғуларындан ибарәтдир. Истифадәси мәһдуддур.

ГАЗЛА ИСИТМӘ СИСТЕМИ, б и н а л а р ы н г а з л а г ы з д ы р ы л м а с ы с и с т е м и — газ јанчагла иситмә нөвү. Гыздырычы чиһазлар билаваситә исидиләчәк јердә гурулур. Г.и.с.-нә газ кәмәрләри, газ ахыныны тәнзимләјән арматур вә газдан тәһлүкәсиз истифадә үчүн автомат чиһазлар да дахилдир. Бөјүк һәчмли отаглар үчүн чох вахт инфрагырмызы газ шүаландырычылары тәтбиг олунур. Бу заман јанма там олдуғу үчүн јанма мәһсулларында карбон газынын мигдары јох дәрәчәсинә енир. ССРИ-дә Г.и.с., әсасән, адамларын мүвәггәти олдуғу истеһсалат вә ичтимаи биналарда тәтбиг едилир. Г.и.с.-нин вә газдан јаначаг кими истифадәнин үстүнлүјү газын јанма мәһсулларынын һаваны, демәк олар ки, чиркләндирмәмәси, истеһлакчылара нисбәтән асан јол илә — бору кәмәрләри илә нәгл едилмәсидир. Газын јандырылмасында автоматлашдырма вә мәсафәдән идарәетмәнин тәтбиг едилмәси исә газдан тәһлүкәсиз истифадәјә шәраит јарадыр.

Әд.: К а м е н е в П. Н. и др., Отопление и вентиляция, 3 изд., ч. 1, М., 1975.

ГАЗЛАР (Anser) — *газкимиләр* дәстәсинин өрдәккимиләр фәсиләсиндән гуш. Чәкиси 2—6 *кг* олур. Һүндүр ајаглары үзмәкдән даһа чох кәзмәјә ујғунлашыб. Димдији ири вә енлидир. Әсасән, гуруда, гисмән дә дајаз суларда битки мәншәли јемләрлә, Арктика нөвләри (мәс., мави Г. philacte canagica) исә әсасән, су онурғасызлары илә гидаланыр. Јердә (бә'зи нөвләри гајада) дүзәлтдији јуваја 5—8 јумурта гојур. Дишиси күрт јатыр. ССРИ-дә 5 чинсә аид 8 нөвү јајылмышдыр: боз газ (Anser anser), г у р у д и м д и к газ (Cygnopsis cygnoides), һ и н д, јахуд дағ газы (Eulabeia indica), м а в и газ (philacte canagicka), а ғ газ (Chen caerulescens), г а ш г а газ (Anser albifrons), ш у м л у г газы (Anser fabalis) вә а ғ г а ш газ (Anser erythropus).

Азәрб.ССР-дә Г.-ын 3 нөвү јајылмышдыр: ики нөвү (ағгаш газ вә шумлуг газы) гышлајыр. Боз газ исә һәм јувалајыр, һәм дә гышлајыр.

Ев Г.-ы вәһши боз Г.-дан әмәлә кәлмишдир. Чәкиси 4—10 *кг* вә даһа чох олан әтлик гушдур. Бир газдан илдә 30—40, бә'зән 100-ә гәдәр јумурта вә 20—25 бала алмаг олур. Балалары хүсуси мејданчаларда вә ири гәфәсләрдә көкәлдилир. Газ әтиндә 16%-әдәк зүлал вә 35%-әдәк јағ олур. Газ пији донвурма заманы гијмәтли дәрман кими ишләдилир. Түклү газ дәрисиндән, пәргу вә ләләјиндән дә истифадә едилир. ССРИ-дә, әсасән, Холмогор, Арзамас, Калуга, Урал, Тула, Литва, Псков, Ромны, Чин Г.-ы вә ири боз газ бәсләнир.

Әд.: Жизнь животных, т. 5, М., 1970; Птицы Советского Союза, т. 4, М., 1952; И в а н о в А. И., Каталог птиц СССР, М., 1976.

ГАЗЛАР (фр. gaz) — маддәнин агрегат һалларындан бири. Газ молекуллары арасындакы гаршылыглы тә'сир гүввәси, маје вә бәрк чисимләрдәкинә нисбәтән чох зәифдир. Буна көрә дә Г.-ын хүсуси формасы олмур вә молекулларын даим низамсыз һәрәкәти нәтичәсиндә онлар олдуғу габын бүтүн һәчмини долдурур. Бәрк чисим вә мајеләрдә молекуллар арасындакы мәсафә молекулун өлчүсү тәртибиндә вә кичик, Г.-да исә дәфәләрлә бөјүк олдуғундан Г.-ын сыхлығы бәрк чисим вә мајеләрин сыхлығындан хејли кичикдир. Лакин јүксәк харичи тәзјиг алтында олан Г. бөјүк сыхлыға малик ола билир.

Газын һалы тәзјиг (P), һәчм (V), темп-р (T) кими параметрләрлә характеризә олунур. Һәмин параметрләри һал тәнлији адланан тәнлик илә әлагәләндирирләр. 1 *мол* идеал газын һал тәнлији: $PV=RT$ (Клапејрон—Менделејев тәнлији).

Реал газын һал тәнликләриндән ән садәси $\left(P+\frac{a}{V^2}\right)\cdot(\bar{V}-b)=RT$ *Ван-дер-Ваалс тәнлијидир* (b — молекулларын һәчмә малик олдуғуну, a — молекуллararасы гаршылыглы тә'сир гүввәләринин варлығыны нәзәрә алан сабитләрдир). Јүксәк темп-р вә кичик тәзјигләрдә реал вә идеал Г.-ын физики хассәләри, демәк олар ки, бир-бириндән фәргләнмир.

Ван-дер-Ваалс тәнлијиндән чыхыр ки, реал Г.-ы јалныз бөһран темп-рундан ашағы темп-рларда маје һалына чевирмәк олур (бах *Газларын мајеләшмәси*).

Мүасир физикада Г.-а јалныз маддәнин агрегат һалыны дејил, һәм дә хүсуси хассәли Г.-ы аид едирләр. Мәс., металда сәрбәст електрон газы, маје һелиумда фонон газы, фотонлар газы вә с. Г. халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә (аммонјак — сојудучуларда; азот вә тә'сирсиз Г. — лампаларда; хлор, азот, тәбии Г. — кимја сәнајесиндә вә с.) тәтбиг олунур.

Әд.: Ф р и ш С. Е. вә Т и м о р е в а А. В., Физика курсу, ч. 1, Б., 1964; К и к о и н А. К. и К и к о и н И. К., Молекулярная физика, М., 1976.

ГАЗЛАР (т е х н и к а д а) — әсасән, јаначаг нөвү, кимја сәнајесиндә хаммал, гајнаг ишләриндә вә металларын газла кимјәви-термик е'малында кимјәви акент, бә'зи биокимјәви просесләрдә тә'сирсиз мүһит јарадан амил, истиликдашыјычы маддә вә с. кими ишләдилир. Техникада 30-дан чох мүхтәлиф газ нөвүндән истифадә олунур.

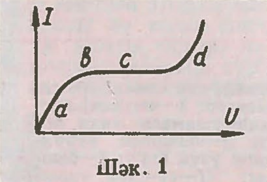
Тәбии Г., әсасән, гара металлуркијанын домна вә мартен собаларында јандырылыр. Машынгајырма сәнајесинин јаначаг балансынын тәгр. 40%-ини јанар Г. тәшкил едир. Кимја сәнајесиндә Г.-дан тәгр. 200 нөв кимја мәһсулу һазырланыр; ССРИ-нин

бир сыра ири кимјa комбинатлары јалныз тәбии Г. әсасында ишләјир. Металлуркијада вә башга сәнаје саһәләриндә кимјәви акент кими эн чох һавадан (атм. һавасы, јахуд оксикенлә зәнкинләшдирилмиш һава) вә оксикендән истифадә олунур. Асетилен, хлор, флүор вә надир Г.-ын да бөјүк сәнаје әһәмијјәти вар. Газ гајнағында Г.-дан кениш истифадә олунур.

Електрик лампалары сәнајесиндә көзәрмә лампаларыны долдурмаг үчүн азот, криптон, ксенон вә башга Г. ишләдилир. Тә'сирсиз Г. көзәрмә лампаларынын ишләмә мүддәтини узадыр. Бир сыра биокимјәви просесләри интенсивләшдирмәк үчүн дә мүхтәлиф Г. тәтбиг едилир. Күкүрдсүз јаначағын јанма мәһсуллары вә карбон газындан күбрә истеһсалында истифадә едилир. Газ турбинләри, одлу силаһлар, реактив мүһәррикләр, мәрмиләр, һәмчинин дахилијанма мүһәррикләри Г.-ын енержиси әсасында ишләјир. Дирижабл вә аеростатлар јүнкүл Г.-ла долдурулур. Г. -да (бухарларда) електрик бошалмасындан електротехникада дәјишән чәрәјаны дүзләндирмәк, сабит чәрәјаны дәјишән чәрәјана чевирмәк, газ-ишыг лампалары илә ишыгландырмаг вә с. үчүн, һабелә електрик рәгсләринин кенерасијасында кениш истифадә едилир.

Әд.: Кортунов А. К., Газовая промышленность СССР, М., 1967; Нечаев М. А., Основы газовой техники, 2 изд., Л., 1974; Ахмедов Р. Б. и Цирульников Л. М., Технология газа и мазута в парогенераторах, Л., 1976; Филипьев О. В., Промышленные печи и газовое хозяйство заводов, Киев, 1976.

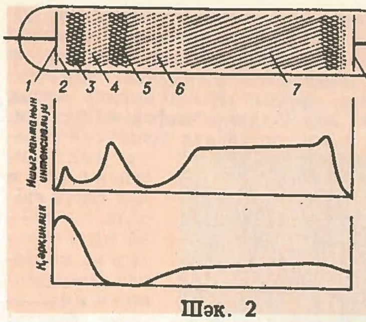
ГАЗЛАРДА ЕЛЕКТРИК БОШАЛМАЛАРЫ—газлардан електрик чәрәјанынын кечмәси һадисәси. Ади шәраитдә газларда сәрбәст јүкдашыјычылар демәк олар ки, јохдур. Одур ки, газлар изолјатордур. Газын атом вә молекулларыны мүхтәлиф васитәләрлә ионлашдырдыгда електронлар, мүсбәт вә мәнфи ионлар јараныр вә газ кечиричи мүһитә чеврилир. Газда ионлашма просеси илә јанашы онун тәрси олан рекомбинасија просеси дә кедир. Газлардан чәрәјанын кечмәси чох вахт истилик, ишыг, бә'зән акустик вә кимјәви һадисәләрлә мүшајиәт олунур.

Шәк. 1

Газда бошалма харичи ионлашдырычынын тә'сири илә давам едирсә, белә бошалма гејри-мүстәгил бошалма адланыр. Г.е.б. заманы јаранан чәрәјан шиддәтинин кәркинликдән асылылығы мүрәккәб характер дашыјыр (шәк. 1). Бу, газда јүклү зәррәчикләрин консентрасијасынын дәјишмәси илә әлагәдардыр. Ионлашма јалныз харичи ионлашдырычынын тә'сири илә јаранырса вә саһә зәифдирсә, ионларын сүр'әти кичик олур. Електродлара јалныз јахынлыгда олан ионлар чатыр, узагда оланлар исә рекомбинасија едир. Нәтичәдә чәрәјән шиддәтинин гијмәти кичик олур, јүклү зәррәчикләрин консентрасијасы исә демәк олар ки, дәјишмир. Әввәлчә кәркинлик артдыгча, ионларын сүр'әти саһәнин интенсивлији илә мүтәнасиб олараг артыр вә кечиричилик Ом ганунуна табе олур (әјринин *а* һиссәси). Сонра исә јүкләрин електродлара јығылмасы нәтичәсиндә чәрәјанын артмасы зәифләјир (әјринин *в* һиссәси) вә Ом гануну өдәнилмир. Кәркинлијин даһа бөјүк гијмәтләриндә јаранан јүкдашыјычыларын һамысы електродлара чатыр. Кәркинлијин сонракы артмасы чәрәјаны артыра билмир, чәрәјанын гијмәти сабит галыр (әјринин *с* һиссәси) вә дојмуш чәрәјан алыныр. Јүклү зәррәчикләр електродлара доғру һәрәкәт едәркән газ молекуллары вә атомлары илә тоггушур. Саһә зәиф олдугда тоггушмалар еластик характер дашыјыр. Саһәнин интенсивлији бөјүдүкчә јүклү зәррәчикләрин, хүсусән електронларын сүр'әти артыр. Кәркинлијин чох бөјүк гијмәтләриндә илкин електронларын сүр'әти елә бөјүк олур ки, анода чатанадәк гејри-еластики тоггушма нәтичәсиндә молекул вә атомлары һәјәчанландыра вә ионлашдыра билир (зәрбә илә ионлашма). Јаранан јени електронлар саһәдә сүр'әтләнәрәк өз нөвбәсиндә ионлашмаја сәбәб олур. Беләликлә, јүклү зәррәчикләрин сајы һәдсиз дәрәчәдә чохалыр вә кәркинлијин азачыг бөјүмәси чәрәјан шиддәтинин кәскин артмасына сәбәб олур (әјринин *d* һиссәси). Лакин күчлү електрон селинин јаранмасына бахмајараг бошалма гејри-мүстәгил галыр, јә'ни онун давам етмәси үчүн ионлашдырычы мәнбәјин сахланмасы тәләб олунур. Онун мүстәгил бошалма олмасы үчүн илкин електронлар катод јахынлығында бошалманын өзү јаратмалыдыр. Зәрбә илә ионлашмада нә гәдәр сәрбәст електрон јаранырса, бир о гәдәр дә мүсбәт ион әмәлә кәлир. Онлар саһәнин тә'сири илә һәрәкәт едир, катод јахынлығында топланыб мүсбәт фәза јүкү јарадыр вә бөјүк сүр'әтлә катоду сәтһинә дәјиб електрон чыхара билир (бах *Икинчи електрон емиссијасы*). Катоддан чыхан һәр бир електрон, ондан (катоддан) јени бир електрон чыхармаға гадир олан мигдарда мүсбәт ион јаратдыгда, бошалма мүстәгил олур. Бу исә кәркинлијин мүәјјән гијмәтиндә баш верир. Гејри-мүстәгил бошалмадан мүстәгил бошалмаја кечмәк үчүн лазым олан бу кәркинлијә газ аралығынын дешилмә кәркинлији вә ја бошалманын алышма кәркинлији дејилир. Алышма кәркинлијинин гијмәти бошалма аралығынын бојундан, газын тәбиәтиндән вә тәзјигиндән, електродларын формасындан вә материалындан асылыдыр. Мүстәгил бошалма мүхтәлиф формаларда ола биләр (мәс., аловсуз бошалма, гығылчым бошалмасы, гөвс бошалмалары вә с.).

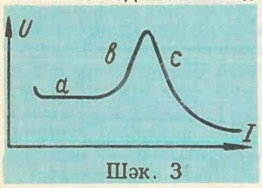
Аловсуз бошалма, адәтән, алчаг тәзјигләрдә јараныр. О, һәм харичи көрүнүшүнә (ишығына), һәм дә орада кедән елементар просесләрә көрә бир-бириндән фәргләнән бир нечә областа бөлүнүр (шәк. 2). Мүсбәт ионларын фәза јүкү катод потенсиал дүшкүсү јарадыр. Онун гијмәти бир нечә јүз волт олуб, електродлардакы кәркинлијин 80—90%-и гәдәрдир. Бурада саһәнин интенсивлији максимум олур. Катоддан чыхан електронлар (кичик енержили) саһәдә мүәјјән гәдәр јол (гаранлыг Астон фәзасыны) кечдикдән сонра атомлары һәјәчанландыра биләчәк енержијә малик олур.

Шәк. 2

Нәтичәдә ишылдајан катод тәбәгәси јараныр. Катоддан узаглашдыгча електронларын сүр'әти артыр, гаранлыг катод фәзасында интенсив ионлашма башланыр; бошалманы сахламаг үчүн лазым олан електрон сели вә ионлар бурада јараныр. Ионлашма нәтичәсиндә јаваш һәрәкәт едән күлли мигдарда електронлар әмәлә кәлир. Јүклү зәррәчикләрин консентрасијаларынын бөјүк, сүр'әтләринин исә кичик олмасы рекомбинасија үчүн әлверишли шәраит јарадыр вә аловсуз ишыгланма областы әмәлә кәлир. Бурада һәјәчанланмыш атомлар чох олур. Саһәнин интенсивлији сыфра енир. Електронлар бу областдан гаранлыг Фарадеј фәзасына диффузија едир. Сүр'әтләри кичик олдуғундан онлар атомлары һәјәчанландыра билмир. Мәнфи һәчми јүкләрин јығылмасы анода тәрәф саһә интенсивлијинин артмасына сәбәб олур. Електронлар јенидән сүр'әтләниб атомлары һәјәчанландырмаға вә ионлашдырмаға башлајыр, мүсбәт сүтун јараныр. Аловсуз бошалманын вә алчаг тәзјигләрдәки гөвс бошалмасынын мүсбәт сүтуну гејри-изотермик *плазмадыр*. О, атомларын һәјәчанланмасы нәтичәсиндә ишыг бурахыр. Бурада мүхтәлиф ишарәли јүклү зәррәчикләрин консентрасијалары ејни олдуғундан һәчми јүкләр јаранмыр. Мүсбәт сүтун јахшы електрик кечиричилијинә малик олдуғуна көрә орада саһә интенсивлији зәиф олур вә онун гијмәти сүтун боју сабит галыр. Сүтун бә'зән гаранлыг вә ишыглы лајлара бөлүнүр. Чәрәјан шиддәти кичик олдугда катод сәтһинин јалныз бир һиссәси бошалмада иштирак едир, чәрәјан артдыгча бу һиссә дә чәрәјан шиддәти илә мүтәнасиб олараг бөјүјүр; чәрәјанын сыхлығы вә катод потенсиал дүшкүсү сабит галыр. Бу һалда бошалма нормал аловсуз бошалма адланыр. Катодун сәтһи ишыгланма илә там өртүләндән сонра чәрәјан шиддәтинин артмасы үчүн катодун ваһид сәтһиндән чыхан електронларын сајы (башга сөзлә мүсбәт ионларын сүр'әти) артмалыдыр. Чәрәјан шиддәтинин артмасы катод потенсиал дүшкүсүнә, еләчә дә кәркинлијин артмасына сәбәб олур, аномал аловсуз бошалма алыныр. Чәрәјан шиддәти бөјүк олдугда ионларын бомбардманы нәтичәсиндә катод гызыр вә *термоелектрон емиссијасы* башлајыр. Бу, газ аралығында кечиричилијин артмасына вә електродлар арасындакы кәркинлијин сычрајышла дүшмәсинә сәбәб олур. Беләликлә, мүстәгил бошалманын башга бир формасы олан гөвс бошалмасы баш верир. Волт-ампер характеристикасынын (шәк. 3) *а* һиссәси нормал, *в* һиссәси аномал аловсуз бошалмаја,

c һиссәси исә гөвс бошалмасына ујғундур. Гөвс бошалмасында катод потенсиал дүшкүсү кичик (тәхминән газын ионлашма потенсиалы тәртибиндә) олур. Бә'зән мүсбәт ионлар катод сәтһинә елә јахын мәсафәјә кәлир ки, кичик катод потенсиал дүшкүсүндә белә, саһә интенсивлији чох бөјүк гијмәтә (10^6—10^7 *в/см*-ә) чатыр вә катоддан *автоелектрон емиссијасы* башлајыр. Бошалма, катод үзәриндә катод ләкәси адланан кичик бир сәтһдә кедир.

Шәк. 3

Гөвс бошалмасы атм тәзјигиндә вә даһа јүксәк тәзјигләрдә алыныр. Бу тәзјигләрдә аловсуз бошалма алмаг вә ону сахламаг үчүн хүсуси шәраит (мәс., катоду сојутмаг) лазымдыр. Бу шәраит олмаса гејри-мүстәгил бошалма гығылчым бошалмасына вә ја тач бошалмасына кечир.

Г.е.б.-ндан ишыг техникасында, електротехника вә радиотехникада кениш истифадә олунур.

Әд.: Калашников С. Г., Електрик бәһси, Б., 1969; Капцов Н. А., Электрические явления в газах и вакууме, М.—Л., 1950; Леб Л., Основные процессы электрических разрядов в газах, М.—Л., 1950; Грановский В. Л., Электрический ток в газе, М., 1971.

ГАЗЛАРЫН КИНЕТИ́К НӘЗӘРИЈЈӘСИ—нәзәри физиканын термодинамик таразлыгда олмајан газларын кинетик хассәләрини өјрәнән бөлмәси. Бу нәзәријјәјә көрә газлар даим хаотик (гармагарышыг) һәрәкәт едән вә бирбири илә гаршылыглы тә'сирдә олан һиссәчикләрдән (атомлардан, молекуллардан, ионлардан) вә ја зәррәчикләрдән (мәс., електронлардан) ибарәтдир. Маддәләрин бөлүнмәз һиссәчикләрдән тәшкил олунмасы фикрини гәдим јунан философлары Демокрит, Левкип вә Епикур сөјләмиш, М. В. Ломоносов бу нәзәријјәнин елми әсасларыны вермишдир (1744—47). Мүасир шәкилдә Г.к.н. Р. Клаузиус, Ч. Максвелл вә Л. Болтсман тәрәфиндән јарадылмышдыр. Маддәләрин атом вә молекуллардан ибарәт олмасы мүддәасы узун мүддәт бир фәрзијјә олараг галмыш вә јалныз 1903 илдә франсыз физики Ж. Б. Перрен атомларын мөвчудлуғуну тәчрүби олараг (Броун һәрәкәтини өјрәнәркән) исбат етмиш вә онларын мүтләг күтләсинин 10^{-24}—10^{-22} *г* тәртибиндә олдуғуну тапмышдыр.

Газларда молекуллар демәк олар ки, сәрбәст һәрәкәт едир вә һәрдән бир-бири илә тоггушур. Тоггушмалар, әсасән, еластик характер дашыјыр вә бу заман молекулларын јалныз сүр'әтләринин истигамәти дәјишир. Бахылан газын хассәләрини характеризә едән кәмијјәтләри тә'јин етмәк үчүн газы тәшкил едән молекулларын координат ($\vec{r}$) вә сүр'әтләрә ($\vec{v}$) көрә пајланмасыны ифадә едән $f(\vec{v}, \vec{r}, t)$ функсијасындан истифадә едилир. Бу функсија, сүр'әтләри ваһид интервалда гијмәт алан молекулларын ваһид һәчмдәки орта сајыны көстәрир.

Термодинамик таразлыг һалында пајланма функсијасы координат вә замандан асылы дејил, сүр'әтә көрә пајланма исә *Максвелл пајланмасы* адланыр. $f(\vec{v}, \vec{r}, t)$ пајланма функсијасынын замана көрә дәјишмәси Болтсманын кинетик тәнлијинә табедир:

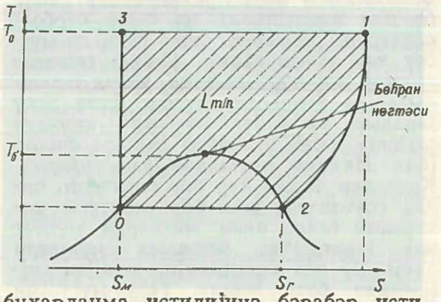
$$\frac{\partial f}{\partial t} + \vec{v}\frac{\partial f}{\partial \vec{r}} + \frac{\vec{F}\partial f}{m d\vec{v}} = \left(\frac{\partial f}{\partial t}\right)_{\text{тогг.}} \qquad (1)$$

(бурада $\vec{F}$ күтләси *m* олан молекула тә'сир едән гүввәни, тәнлијин сағ тәрәфи исә молекулларын өз араларында тоггушмасы нәтичәсиндә *f*-ин дәјишмәсини көстәрир).

(1) тәнлији Г.к.н.-нин әсасыны тәшкил едир вә бурада алынан нәтичәләр молекулларарасы тоггушмаларын (гаршылыглы тә'сирин) тәбиәтини (мәс., еластик, гејри-еластик вә с.) нәзәрә алмагла (1) тәнлијинин һәллинә әсасланыр. Бу тәнлик газларда көчүрмә һадисәләрини (диффузија, истиликкечирмә) тәдгиг етмәјә вә бунлара ујғун кинетик әмсаллары һесабламаға имкан верир. О, плазманын, метал вә јарымкечиричиләрдә сәрбәст електрон (дешик) газынын тәдгигиндә дә тәтбиг олуна билир.

Әд.: Тимирязев А. К., Кинетическая теория материи, М., 1954; Гиршфельдер Д., Кертис Ч., Берд Р., Молекулярная теория газов и жидкостей, М., 1961; Ансельм А. И., Основы статистической физики и термодинамики, М., 1973.

ГАЗЛАРЫН МАЈЕЛӘШМӘСИ—маддәнин газ һалындан маје һалына кечмәси. Јалныз темп-ру бөһран темп-рундан ($T_б$) ашағы олан газлары мајеләшдирмәк олур. Бунун үчүн ондан

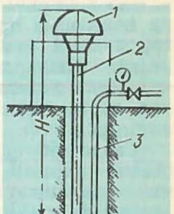
бухарланма истилијинә бәрабәр истилик алмаг лазымдыр. Мајеләшмиш газы (NH_3) илк дәфә һолланд физики М. ван Марум алмышдыр (1972). Г. м.-нин идеал тсиклини көстәрән диаграмда *1—2* изобары конденсасијаја гәдәр газын сојудулмасыны, *2—0* изотерми газын конденсасијасыны (мајеләшмәсини), *1—2—0* әјриси алтындакы саһә газы сојударкән ондан алынан истилик мигдарыны, *1—3* газын изотермик сыхылмасыны, *3—0* адиабатик кенишләнмәсини, чизкиләнмиш саһә исә газы мајеләшдирмәк үчүн тәләб олунан минимал иши характеризә едир. Бу иш $L_{min} = T_0(S_г - S_м) - (i_г - i_м)$ дүстурундан тә'јин олунур (бурада T_0—әтраф мүһитин темп-ру, $S_г$, $S_м$—газ вә маје һалынын ентропијалары, $i_г$, $i_м$ исә енталпијаларыдыр). Идеал тсикл мүмкүн олмадығындан көрүлән иш ($L_к$) һәмишә $L_к > L_{min}$ олур (бах чәдвәлә). $T_б > T_0$ олан газлары (CO_2, Cl_2, NH_3 вә с.) мајеләшдирәркән онлары јүксәк тәзјиг алтында сыхыр вә ајрылан истилик мигдарыны

Газын ады	Tгај, K (нормал атм. тәзјигиндә)	$T_б$, K	L_{min} *квт. саат/кг*	$L_к$ *квт. саат/кг*
Метан	111,7	191,1	0,31	0,7—1,2
Оксиҝен	90,2	154,2	0.18	1,2—1,4
Азот	77,7	126,2	0,22	1,2=1,5
Һава	78,8	132,5	0,20	1,2=1,5
Һидроҝен	20,4	33,0	3,31	15—40
Һелиум	4,2	5,3	1,93	15—25

сојудучуја верирләр. $T_б < T_0$ олан газлары (N_2, O_2, H_2 вә с.) мајеләшдирәркән әввәлчә онларын темп-руну $T_б$-дан ашағы салырлар. Бу, сыхылмыш газын өз дахили енержиси һесабына иш көрмәјилә (*детандердә* апарылан просес), газы дросселдән (вентил, кран вә с.) кечирмәклә вә с. јолларла әлдә едилир. Не газынын мајеләшмәси (маје Не-у илк дәфә 1908 илдә Камерлинг-Оннес алмышдыр) үчүн детандерли машынларын тәтбигини П. Л. Капитса тәклиф етмишдир (1934). Маје һелиум јеканә маједир ки, нормал атм. тәзјигиндә мүтләг сыфыр (бах *Мүтләг температур*) әтрафында белә донмур вә үчлүк нөгтәси јохдур. *Ифрат ахычылыг* хассәсинә малик олдуғуна бахмајараг истилик кечирмәси чох бөјүкдүр. Мајеләшмиш газлардан елми-тәдгигат ишләриндә, техникада (хүсусилә ракет техникасында), електротехникада, нүвә реакторларында, тәбабәтдә, мәишәтдә вә с. кениш истифадә олунур.

Әд.: Архаров А. М. и др., Техника низких температур, М.—Л., 1964; Фастовский В. Г., Петровский Ю. В., Ровинский А. Е., Криогенная техника, 2 изд., М., 1974.

ГАЗЛИ́ФТ, ерлифт (*газлар+инк lift* — галдырмаг) — сыхылмыш газ (газлифт) вә ја һава илә (ерлифт) маје галдыран гурғу. Г. гујулардан нефт вә су чыхармаг, һәмчинин кимја сәнајесиндә мүхтәлиф мәһлул вә мајеләрин сәвијјәсини галдырмаг вә с.

Газлифтин схеми: *1*—сепаратор; *2*—емулсијанын галдырылмасы үчүн бору; *3*—һаванын вурулмасы үчүн бору; *4*—башмаг; *H*—су-һава гарышығынын галхма һүндүрлүјү; *h*—борунун далма дәринлији.

үчүн ишләдилир. Г.-ин ф.и.ә. 15—36%-ә гәдәрдир. Мајени галдырмаг үчүн даһа еффектив техники васитәләр олдуғуна бахмајараг Г. инди дә тәтбиг олунур.

Әд.: Багдасаров В. Г., Теория, расчет и практика эргазлифта, М.—Л., 1947; Белов И. Г., Теория и практика периодического газлифта, М., 1975.

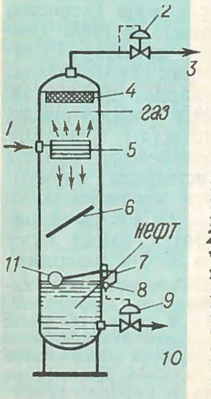
ГАЗЛЫ ГАНГРЕ́Н, газлы флегмон—анаероб микробларын төрәтдији ағыр кәскин инфексион хәстә-

лик. Дәрин јыртыглы хынҹымлашмыш јараларда јерли ган дөвранынын позулмасындан баш верир. Әсасән, мүһарибәдә күллә (гәлпә) јараларынын ағырлашмасы нәтиҹәсиндә ашағы вә јухары әтрафда тәсадүф олунур. Г.г. заманы јумшаг тохума (әсасән, пиј һүҹејрәләри вә әзәләләр) зәдәләнир. Јаранын әтрафы шишир, тохумаларда газ әмәлә кәлир, хәстәлик төрәдән спесифик токсинләрлә зәһәрләнмә нәтиҹәсиндә тохумалар чүрүјүр вә с. Инкубасија дөврү 3—5 күндүр. Г.г. олан наһијәдә бәрк ағры, өдем олур, дәри әввәлҹә авазыјыр, сонра гонур вә ја көј ләкәләрлә өртүлүр. Темп-р јүксәлир, нәбз 1 дәг. 130—150 вурур, артериал ган тәзјиги ашағы дүшүр. *Мүаличәси*: тә'чили ҹәрраһи әмәлијјат, серум мүаличәси, антибиотикләр, ганкөчүрмә вә с. *Профилактикасы*: јараны тә'чили тәмизләмәк (өлмүш тохумалары кәсиб көтүрмәк, јад ҹисимләри чыхармаг), ганахманы дајандырмаг, јаралыја гангрен әлејһинә серум вурмаг.

ГАЗМА—гәдим вә садә јералты ев типи. Сон Палеолит дөврүндән мә'лумдур. Формача дөрдкүнҹ вә ја даирәви олурду; үстүнә тир атыб торпагла өртүрдүләр. Г.-ларын ичәрисиндә очаг, дивар бојунҹа тахт олурду; ич диварлары бә'зән ағаҹ, даш вә с. илә бәркидилирди. Г.-ларын пилләли кириши олурду. Дүнјанын бир чох халгы Г.-дан истифадә етмишдир. Шимали Америка һиндиләри (мәс., навахлар) вә ескимолар инди дә Г.-дан ев кими истифадә едирләр. Г. Азәрб.-да да гәдимдән мә'лумдур. Ағҹабәди р-нунун Салманбәјли к. әразисиндә апарылмыш археоложи газынты заманы е.ә. тәгр. 9—8 әсрләрә аид бир нечә Г. ашкар едилмишдир.

ГАЗМА—Азәрб.ССР Балакән р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 8 *км* ш.-г.-дә, Балакән чајынын сағ саһилиндә, Алазан-Һәфтәран вадисиндәдир. Әһ. 1846 (1976); барамачылыг, түтүнчүлүк, мејвәчилик, тахылчылыг вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Орта мәктәб вә кәндли кәнҹләр мәктәби, китабхана, мәдәнијјәт еви, киногурғу, хәстәхана, доғум еви, ушаг бағчасы, рабитә шө'бәси вар.

ГАЗ-НЕФТ СЕПАРАТОРУ, трап—нефтлә бирликдә чыхан газлары сыхлыг фәргинә көрә нефтдән ајыран апарат. Газын ајрылмасы вә кәнар едилмәси үчүн тәзјиги ашағы салыр, маје ахыныны шырнаглара ајырыр, сүр'әти азалдыр, ахынын истигамәтини

Шагули икифазалы газ-нефт сепараторунун схеми: *1*—гују мәһсулунун гәбулу; *2*—тәзјиг тәнзимләјичиси; *3*—чыхарылан газ; *4*—дамҹытутан; *5*—гәбуледиҹи сепарасија елементи; *6*—дефлектор; *7*—үзкәҹли гурғу; *8*—сәвијјә тәнзимләјиҹиси; *9*—клапан; *10*—ахыдылан нефт.

дәјишдирир. Г.-н.с. иш принсипинә көрә гравитасија типли, мәркәздәнгачма вә комбинәли; формасына көрә сферик вә силиндрик (шагули, маили вә үфүги); иш тәзјигинә көрә вакуумлу (0,1 *Мн/м*²), ашағы (0,1—0,6 *Мн/м*²), орта (0,6—1,6 *Мн/м*²) вә јүксәк (1,6—6,4 *Мн/м*²) тәзјигли олур. ССРИ-дә әсасән шагули силиндрик Г.-н.с. кениш јајылмышдыр. Гујудан чыхарылан мәһсул Г.-н.с.-нун орта һиссәсинә дахил олур. Нефт Г.-н.с.-нун ашағы һиссәсиндән ахыдылыр, газ исә, нефтин газ кәмәринә дүшмәмәси үчүн, ән јухары һиссәсиндән чыхарылыр. Г.н.с.-ндакы нефт автоматик үзкәҹли сәвијјә тәнзимләјичиси илә нормал сәвијјәдә сахланылыр. Г.-н.с.-на вермәздән әввәл нефт ахынына деемулгатор гатылыр, сепараторун ичәрисиндә исә нефти гыздырмаг үчүн гыздырыҹы гурғу јерләшдирилир.

Әд.: Гупсов А. И., Совместный сбор и транспорт нефти и газа, М., 1973; Муравьев В. М., Справочник мастера по добыче нефти, 3 изд., М., 1975.

ГАЗО́ЈЛ (*газлар*+инк. oil—јағ)—нефтин дистилләсиндә керосин фраксијасы илә јүнкүл јағ фраксијалары арасында алынан мәһсул. 200—400°С темп-р арасында гајнајыр. Әсасән, дизел јаначағы истеһсалында, каталитик крекингдә (хаммал кими), еләҹә дә, башга мәгсәдләр үчүн ишләдилир.

ГАЗОЛИ́Н (*газлар*+лат. oleum—јағ), газ бензини—нефтин дистилләсиндә вә ја сәнаје газларынын тәркиб һиссәләринә ајырдыгда маје һалында алынан јүнкүл карбоһидрокенләр гарышығы. Асанлыгла аловланыб јана билән, партлајыш ҹәһәтдән тәһлүкәли маједир. 30—200°С-дә гајнајан фраксијасы карбүраторлу дахилијанма мүһәррикләри үчүн јаначаг кими, 70—100°С-дә гајнајан фраксијасы битки јағлары вә гатранлы маддәләрин екстраксијасында һәллеедиҹи кими, 30—80°С-дә гајнајан фраксијасы (петрол ефири) исә лабораторијаларда һәллеедиҹи кими ишләдилир.

ГАЗО́МЕТР (*газ(о)+...метр*) — кимја лабораторијаларында газы јығмаг, сахламаг вә һәҹмини өлчмәк үчүн ишләдилән ҹиһаз.

ГАЗОН (фр. gazon)—бағ, парк вә хијабанларда декоратив вә с. мәгсәдлә от әкилмиш мејданча. Адәтән, гыса вә һамар бичилир. Партер, парк, идман вә Мавританија нөвләри вар. *Партер* Г.-у чичәклик, декоратив ағаҹлыг, һәмчинин һејкәл, фәввәрә вә с. үчүн фондур. *Идман* Г.-у футбол мејданчаларында, *парк* Г.-у вә Мавританија Г.-у исә парк, бағча, булвар вә б. јерләрдә салыныр.

ГАЗОТРО́Н [*газ(лар)+(елек)трон*]—икиелектродлу ион ҹиһазы; идарә едилмәјән електрик бошалмасы олан електрик вентили кими истифадә едилир. Г.-ун електродлары—анод (никел, полад, јахуд графитдән һазырланыр) вә катод (бирбаша вә ја долајы јолла гыздырылыр) тә'сирсиз газлар вә ја газ гарышығы мүһитиндә, ја да ҹивә бухары мүһитиндә јерләшдирилир. Анoддакы дәјишән кәркинлијин мүсбәт јарымдөврүндә анодла катод арасында гејри-мүстәгил гөвс бошалмасы јараныр; бу бошалманын давам етмәсинә кичик јанма кәркинлији (10—30 *в*) көмәк едир; мәнфи јарымдөврдә исә анод макс. дүзләндирилмиш кәркинлик алтында олур вә Г.-дан демәк олар ки, ҹәрәјан кечмир. Јанма кәркинлији ҹәрәјандан аз асылыдыр. Г.-лар долдурулан газын (аргон, һелиум) вә газ гарышығынын, јахуд метал (ҹивә вә с.) бухарынын нөвүнә, анодун конструксијасына (ачыг,

ВГ-163 маркалы ҹивә илә долдурулмуш газотрон: *1*—катод; *2*—катодла бирләшдирилмиш истилик екраны; *3*—анод; *4*—газотронун боғаз һиссәси; *5*—истилик екраны.

јарымгапалы, гапалы) вә дүзләндирилән кәркинлијин амплитудуна көрә мүхтәлиф нөвләрә ајрылыр. Г., әсасән, радиоверичиләрин јүксәк кәркинликли дәјишән ҹәрәјан дүзләндиричиләриндә тәтбиг едилир. Г. јүксәк ф.и.ә.-на (95—99%) маликдир.

Әд.: Кочанов И. Л., Ионные приборы, М., 1972; Кацнельсон Б. В., Калугин А. М., Ларионов А. С., Электровакуумные, электронные и ионные приборы, Справочник, 2 изд., М., 1976.

ГАЗОТУРБОВО́З — *газ-турбин мүһәррики* илә ишләјән локомотив. Г.-ун електрикөтүрүҹүлү күҹ гурғусу газ турбини, компрессор, сабит ҹәрәјан кенератору вә дарты електрик мүһәррикләриндән ибарәтдир. Газ турбини валындан һәрәкәт едән чархлара күҹүн өтүрүлмә нөвү газ-турбин мүһәррикинин (ГТМ) типиндән вә тәтбиг јериндән асылыдыр. Г.-ун газтурбин гурғусу, адәтән ағыр маје јанаҹаг вә ја газла ишләјир. Г.-ун тепловоза нисбәтән үстүн ҹәһәтләри: ваһид күҹә дүшән күтләсинин аз олмасы, јығҹамлығы, күҹ гурғусунун сусуз ишләмәси, газ-турбин агрегатынын садә конструксијалы олмасыдыр. Ф.и.-әнын тепловоздакындан 2 дәфә аз олмасы Г.-ун нөгсан ҹәһәтидир.

Әд.: Вопросы создания мощных газотурбинных локомотивов (Сб. ст.), М., 1966; Применение газотурбовозов и турбопоездов на железных дорогах, под ред. Е. Т. Бартоша, М., 1974.

ГАЗОТУРБОХО́Д — *газ-турбин мүһәррики* илә ишләјән кәми. Г.-ун теплоходдан үстүн ҹәһәтләри ашағыдакылардыр: кәмидә ишләдилән газ турбининин габаритинин јығҹам, чәкисинин аз олмасына бахмајараг, күҹү бөјүкдүр, ашағы нөвлү јанаҹагла ишләјә билир, гурулушу садәдир, ишә салынмасы вә дајандырылмасы асандыр. Чатышмајан ҹәһәтләри: истифадә мүддәти аздыр, игтисади ҹәһәтдән сәмәрәли дејил, ишләјәркән чох сәс салыр вә с. Г.-да ишләк механизм, әсасән, газ кенератору вә газ турбини гурғуларындан ибарәтдир.

ГАЗПАЈЛАМА СТАНСИЈАСЫ — газын тәзјигини, ондан тәһлүкәсиз истифадә үчүн лазыми сәвијјәјә гәдәр

алчалдан стансија. Г. с. бир нечә нөв олур: макистрал газ кәмәринин јашајыш мәнтәгәсинә, јахуд сәнаје објектинә ајрылан шахәсиндә, јахуд шахәнин сонунҹу саһәсиндә јерләшән Г. с. (мәһсулдарлығы саатда 5—10 мин $м^3$-дән 300—500 мин $м^3$-ә гәдәр); мә'дәндән чыхарылан газы тоздан, рүтубәтдән тәмизләмәк вә с., һәмчинин мә'дәнә јахын јашајыш мәнтәгәсини газла тәчһиз етмәк үчүн мә'дән Г.с.; макистрал газ кәмәрләриндән сәнаје, јахуд к.т. објектләринә чәкилән шахәләрдә јерләшдирилән, һәмчинин шәһәр әтрафындакы даирәви газ кәмәрләри системини тәчһиз етмәк үчүн нәзарәт-пајлама мәнтәгәләри (мәһсулдарлығы саатда 2—3 мин $м^3$-дән 10—12 мин $м^3$-ә гәдәр); макистрал газ кәмәрләринин шахәләриндә јерләшән кичик јашајыш мәнтәгәләрини, с-з вә к-з гәсәбәләрини газла тәчһиз едән автомат Г.с. (мәһсулдарлығы саатда 1—3 мин $м^3$); газын тәзјигини азалдан вә ону јүксәк вә орта тәзјигли шәһәр газ шәбәкәләриндә лазыми сәвијјәдә сахлајан газтәнзимләјичи мәнтәгәләр (мәһсулдарлығы саатда 1000-дән 30 мин $м^3$-ә гәдәр); саатда 1,5 мин $м^3$-ә гәдәр газ сәрф едән газ шәбәкәләрини вә бүтүнлүклә објектләри тәчһиз едән газтәнзимләјичи гурғулар.

Әд.: Ионин А. А., Газоснабжение, 2 изд., М., 1975.

ГАЗТӘМИЗЛӘМӘ — сәнаје газларынын тәркибиндәки гатышыгларын тәмизләнмәси. Бу просесдән мәгсәд һәмин газлардан вә онларын тәркибиндәки гатышыглардан истифадә етмәк, һәмчинин һаваны зәрәрли маддәләрлә (түстү, һис, тоз вә с.) чиркләнмәкдән горумаг үчүн атм.-ә кедән сәнаје газларыны тәмизләмәкдир. Газы сәнаједә механики, електрик вә физики-кимјәви үсулларла тәмизләјирләр. Механики вә електрик Г. үсуллары газы бәрк вә маје гатышыглардан, физики-кимјәви үсул исә газ гатышыгларындан тәмизләмәк үчүндүр.

Механики Г. гатышығын зәррәчикләрини ағырлыг гүввәси вә ја мәркәздәнгачма гүввәсинин тә'сири илә чөкдүрмәк, газы мәсамәли вә лифли материалдан сүзмәк, һәмчинин газы су, јахуд башга маје илә јумаг јолу илә апарылыр Ән чох газтәмизләјән апарат—*сиклондан* истифадә едилир. Сиклонда мәркәздәнгачма гүввәсинин тә'сири нәтиҹәсиндә бәрк вә маје зәррәчикләр газдан ајрылыб кәнар едилир. Сүзмә јолу илә Г. үчүн парча кағыз, синтетик вә ја шүшә лифли сүзкәчләрдән, еләҹә дә кокс хырдасы вә ја башга мәсамәли материаллардан истифадә олунур. Газы тоздан су вә ја башга маје васитәсилә *скруббер* вә дикәр апаратларда тәмизләјирләр.

Електрик үсулу илә Г. јүксәк кәркинликли (80 000 *в*-а гәдәр) бирҹинсли олмајан електрик саһәси гүввәләринин тә'сиринә әсасланыр. Чиркләнмиш газ електрик сүзкәҹиндән кечирилдикдә ионлашыр, јүклү һиссәҹикләр чөкдүрүҹү електрод тәрәфиндән ҹәзб олунур.

Физики-кимјәви Г. үсуллары газ гатышыгларынын кәнар едилмәси үчүн тәтбиг едилир. Просес газ гатышығынын һәлледиҹи маддә (абсорбсија), јахуд газ гатышыглары илә кимјәви бирләшмә верән маддә мәһлуллары илә јујулмасы (кимјәви абсорбсија), гатышыгларын бәрк актив маддәләрлә удулмасы (адсорбсија), онларын зәрәрсиз бирләшмәләрә каталитик чеврилмәси вә с. үсулларла апарылыр. Г. үсуллары металлуркија собаларында, ИЕС-ләрдә, семент, кимја вә нефт-кимја з-дларында кениш тәтбиг едилир.

Әд.: Гордон Г. М., Пейсахов И. Л., Пылеулавливание и очистка газов, 2 изд., М., 1968; Ужов В. Н., Мягков Б. И., Очистка промышленных газов фильтрами, М., 1970.

ГАЗ-ТУРБИН ЕЛЕКТРИК СТАНСИЈАСЫ—*газ турбининдән* електрик кенераторунун интигалы кими истифадә едилән истилик електрик стансијасы. Г.-т.е.с. көмүрүн јералты газлашдырылмасындан алынан мәһсулларла ишләјән стансија кими мејдана кәлмишдир.

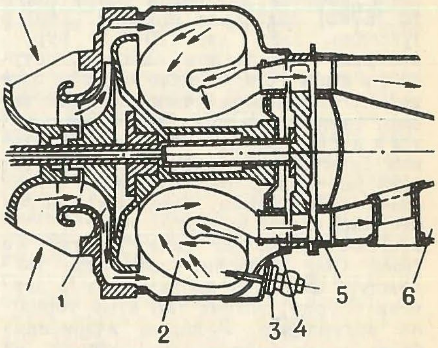
20 әсрин 50—60-ҹы илләриндә дүнјада *газ-турбин мүһәррикли* Г.-т.е.с. кениш јајылмаға башламышдыр. Бу ст.-ларын үмуми күҹү 1970 илдә 2000 *Мвт*-ы өтмүшдүр. 2—4 газ-турбин агрегатлы (һәр биринин күчү 10—20 *Мвт*) авиасија турбинләри илә ишләјән автомат Г.-т.е.с. да вар. Г.-т.е.с. јарымгошгу фургонларда, јахуд, д.ј. платформаларында јерләшдирилә биләр вә јени фајдалы газынты јатагларында, хүсусән нефтлә бирликдә чыхан газла ишләјә билдијиндән нефт јатаглары олан р-нларда вә ја мүвәггәти електрик стансијасы кими тикинти јерләриндә истифадә едилә биләр. Енеркетика системләриндә гәза баш вердикдә Г.-т.е.с.-ндан һәмчинин еһтијат күч мәнбәји кими истифадә олунур. Ст.-нын ишә салынмасы вә електрик јүкүнүн гәбулу, һәмчинин көмәкчи аваданлығын (мәс., јаначаг вә јағ бакларынын долдурулмасы) иши автоматлашдырылыр. Сәјјар Г.-т.е.с.-нын ф.и.ә. кичик олдуғуна вә аваданлығы дизел електрик стансијаларына нисбәтән баһа баша кәлдијинә көрә надир һалларда тәтбиг едилир. Комбинә едилмиш бухар-газ-турбин гурғулары перспективлидир. Бу гурғуда јаначаг вә һава тәзјиг алтында јанма камерасына верилир; јанма мәһсуллары вә гызмыш һава газ турбининә дахил олур. Турбинин биринчи пилләләриндән сонра газ аралыг јанма камерасына өтүрүлүр, камерада јаначағын бир һиссәси газлардакы артыг оксикенин һесабына јаныр. Јанма мәһсуллары аралыг јанма камерасындан турбинин сонракы пилләләринә дахил олур, бурада онларын кенишләнмәси вә сојумасы баш верир. Ишләнмиш газларын истилијиндән су гыздырмаг, јахуд бухар кенераторунда алчаг тәзјигли бухар алмаг үчүн истифадә етмәк олар. Јанма камерасына, һава, турбинлә бир вал үзәриндә јерләшдирилмиш компрессорла вурулур.

Комбинә едилмиш Г.-т.е.с. техноложи схеминин садәлији, көмәкчи аваданлығын вә бору кәмәрләринин аз мигдарда олмасы илә фәргләнир. Комбинә едилмиш бухар-газ турбин гурғусу нормал режимдә бухар-турбин тсикли илә ишләјир, енержидән макс. истифадә саатларында исә тәләбаты өдәмәк үчүн енержи системләриндә бухар-газ тсиклинә кечир.

ССРИ-дә үмуми күчү 16 *Мвт* олан илк бухар-газ-турбин гурғусу 1964 илдә Ленинградда, СЕС-1-дә ишә салынмышдыр.

Әд.: Зысин В. А., Комбинированные парогазовые установки и циклы, М.—Л., 1962; Основы проектирования и характеристики газотурбинных двигателей, пер. с англ., М., 1964; Моргулев Г. А. и Мальцев М. М., Газотурбинная плавучая электростанция, М., 1974.

ГАЗ-ТУРБИН МҮҺӘРРИКИ (ГТМ)—сыхылыб гыздырылмыш газын енержисини *газ турбини* васитәсилә механики ишә чевирән истилик мүһәррики. ГТМ јаратмаг идејасыны илк дәфә 1791 илдә инкилис ихтирачысы Ҹ. Барбер тәклиф етмишдир. ГТМ-дә

Газ-турбин мүһәррики: *1*—компрессор; *2*—јанма камерасы; *3*—форсунка; *4*—учлуг агрегаты; *5*—турбинин ишләк чархы; *6*—чыхыш борусу.

иш просеси јаначағын сабит тәзјиқдә фасиләсиз, јахуд сабит һәчмдә фасиләли јанмасы илә кедир. Сабит тәзјигдә јаначағы фасиләсиз јанан ГТМ сәнаједә даһа кениш јајылмышдыр. Белә ГТМ-дә јанма камерасына компрессордан дахил олан сыхылмыш һава камераја верилән јаначағын јанмасындан гызыр; сонра газ турбининдә газ мәһсулларынын енержиси механики ишә чеврилир. Бу ишин чох һиссәси компрессорда һаванын сыхылмасына, галан һиссәси исә агрегатын һәрәкәтә кәтирилмәсинә сәрф олунур вә бу ГТМ-ин фајдалы иши сајылыр. Гапалы тсиклдә ишләјән ГТМ-дә ишләк ҹисим турбиндә ишини баша чатдырдыгдан сонра атылмыр, сонракы тсиклдә иштирак едир. Бу ГТМ-ләрин ваһид күчүнү артырмаға вә онда нүвә јаначағындан истифадә етмәјә имкан верир. ГТМ-ин сәмәрәлилији ф.и.ә. илә характеризә олунур. Мүасир ГТМ-ин компрессор вә турбинләринин ф.и.ә. ујғун олараг 88—90 вә 90—92%-дир.

ГТМ газ (тәбии газ, домна собаларынын газлары вә с.), маје (керосин, мазут, дизел јаначағы) вә бәрк (көмүр вә торф) јаначагла ишләјир. ГТМ-дән истилик електрик ст.-ларында, сәјјар електрик ст.-ларда, нефт, газ, металлуркија вә кимја сәнајеләриндә, автомобилләрдә, тыртыллы тракторларда, танкларда, кәмиләрдә, суалты гајыгларда вә с. истифадә олунур. ГТМ-ин тәтбиг саһәси кенишләндикҹә күчү дә артырылыр. ССРИ-дә бурахылан ГТМ-ин ән бөјүк ваһид күчү 100 *Мвт*, ф.и.ә. исә 35%-ә гәдәрдир.

Әд.: Основы проектирования и характеристики газотурбинных двигателей, пер. с англ., М., 1964; Ждановский Н. С. и др., Неустановившиеся режимы поршневых и газотурбинных двигателей автотракторного типа, Л., 1974; Гительман А. И., Динамика и управление судовых газотурбинных установок, Л., 1974;

Кузнецов Н. Д. и Цейтлин В. И., Эквивалентные испытания газотурбинных двигателей, М., 1976.

ГАЗТУРБИНЛИ АВТОМОБИЛ— *газ-турбин мүһәррикли* (ГТМ) автомобил. Г.а.-ин күч гурғусунун үстүнлүкләри бунлардыр: күтлә вә габарит

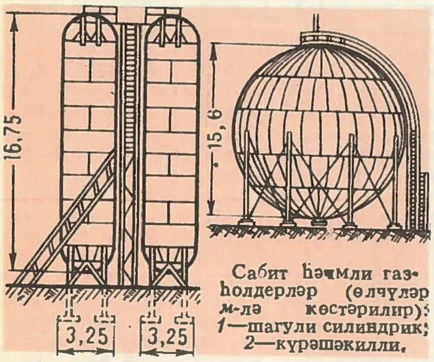

«Крајслер» фирмасынын (АБШ) експериментал газтурбинли автомобили.

өлчүләринин кичиклији, маје, јахуд һава илә сојутма системинин олмамасы, динамик таразлығы, ашағы темп-р шәраитиндә дә тез ишә дүшмәси, мүхтәлиф нөв маје вә газ јаначагла ишләјә билмәси, ишләнмиш газларын чох аз токсик олмасы, јүксәк дарты гүввәсинә малик олмасы вә с. Г.а.-ин һазырланмасы вә тә'мири мүрәккәбдир; ССРИ-дә вә харичдә експеримент мәрһәләсиндәдир. Г.а., әсасән, орта иллик темп-ру ашағы олан јерләрдә ишләдилмәк үчүндүр. Г.а.-лардан чох јүк көтүрән автомобил гатарларында јеләкчи кими вә јүкүнү өзүбошалдан автомобил кими истифадә етмәк нәзәрдә тутулур. ССРИ-дә илк експериментал Г.а. 1958 илдә јарадылмышдыр.

Әд.: Газотурбинные автомобили за рубежом, М., 1966; Ждановский Н. С. и др., Неустановившиеся режимы поршневых и газотурбинных двигателей автотракторного типа, Л., 1974.

ГАЗҺОЛДЕР (инк. gasholder: gas—газ+holder—сахлајан)—газы топламаг, сахламаг вә газ кәмәрләринә, јахуд газ е'малы гурғуларына вермәк үчүн

Сабит һәҹмли газһолдерләр (өлчүләр *м*-лә көстәрилир): *1*—шагули силиндрик; *2*—күрәшәкилли.

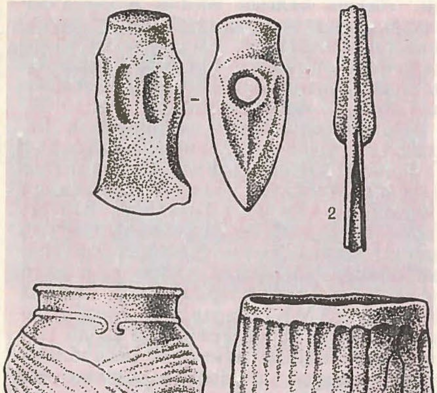
стасионар полад гурулуш. Газа тәләбат азалдыгда артыг газ Г.-ә јығылыр вә тәләбат артдыгда ишләдилир. Сабитһәҹмли (гуру) вә дәјишәнһәҹмли (сулу) олур. ССРИ шәһәрләриндә әсасән сабитһәҹмли (јүксәк тәзјигли) Г. тәтбиг едилир. Белә Г.-лар сферик дибли силиндрик чән (уз. тәгр. 17 *м*, диаметри тәгр. 3 *м*), јахуд күрә шәклиндә дүзәлдилир (диаметри тәгр. 10 *м*) вә 1,8 *Мн/м²*-ә (18 *кгг/см²*) гәдәр тәзјигә һесабланыр.

Әд.: Веревкин С. И., Корчагин В. А., Газгольдеры, М., 1966; Едигаров С. Г., Бобровский С. А., Проектирование и эксплуатация нефтебаз и газохранилищ, М., 1973.

ГАЈАКЕЧИСИ, саггаллы кечи (Capra aegagrus)—бошбујнузлулар фәсиләсиндән чүтдырнаглы һејван. Јунан архипелағынын бә'зи а-рында, Пакистан, Әфганыстан, Иран вә Кичик Асијада, ССРИ-дә исә Дағыстан, Азәрбајҹан, Ермәнистан вә Ҹәнуби Түркмәнистанда јајылмышдыр. Ири еркәкләринин уз. 1,5 *м*-ә, чәкиси 80 *кг*-а гәдәрдир. Еркәјинин бујнузу дишисининкиндән даһа узун олуб (1,3 *м*-ә гәдәр) гылынҹварыдыр. Јуну күрән, бозумтул вә с. рәнкдә олур. Сүрү илә јашајыр. Дишиси илдә бир дәфә, апрел-мај ајында 1—2 бала доғур. Әлчатмаз гајалы јамаҹларда јашајыр. Јајда бә'зән дағларын гарлы зирвәләринә гәдәр галхыр. ССРИ-дә мүһафизә олунур. Г. ев кечисинин әҹдадларындандыр. Азәрб.-да буна дағкечиси дә дејилир.

ГАЈАКӘНД-ХОРОЧОЈ МӘДӘНИЈЈӘТИ—Дағ. МССР-дә вә Чечен-Ингуш МССР-ин ш.-индә сон Тунҹ дөврүнә (е.ә. 2-ҹи миниллијин сону—1-ҹи миниллијин әввәлләри) аид археоложи мәдәнијјәт. Илк абидәләри Гајакәнд (Дағ.МССР) вә Хорочој (Чечен-Ингуш МССР) кәндләриндә ашкар олунмушдур. Г.-Х.м. үчүн, әсасән, хүсуси формалы—кичик отураҹаглы, габарыг көвдәли, чох кениш ағзы јана ачылан, чијин һиссәсини габарыг кил кәмәр үзәринә вурулмуш чәртмә вә даирәви батыглар, габарыг јапма бәзәк вә ја кәсмә нахыш бәзәјән, көвдәсинин орта һиссәси исә кобуд суванмыш габлар сәҹијјәвидир. Г.-Х.м. үчүн даш гуту гәбирләрдә өлүләрин бүкүлү, бөјрү үстә вә ја отурдулмуш вәзијјәтдә дәфн олунмасы характерикдир. Гәбирләрдән тапылан тунҹ лөвһәдән һазырланмыш даирәви формалы баш вә синә бәзәји, гоша ганадлы баш вә мис боруҹуглардан ибарәт саҹ бәзәји хүсусијјәт тәшкил едир. Г.-Х.м.-нә мәнсуб тајфалар, әсасән, әкинчилик, малдарлыг, һәмчинин овчулуг вә балығчылыгла мәшғул олмушлар. Дулусчулуг вә металишләмә сәнәти дә инкишаф етмишди. Г.-Х.м. типли абидәләр Азәрб. әразисиндә Абшеронда вә Гобустанда јајылмышдыр.

Гајакәнд-Хорочој мәдәнијјәтинин характерик әшјалары: *1*—даш балта; *2*—низә уҹлуғу; *3*—*4*—үзәри килдә суванмыш сахсы габлар.

Әд.: Мунчаев Р. М., Археологические исследования в Нагорном Дагестане в 1954 г. В сб.: КСИИМК АН СССР, т. 71, М., 1958; Круглов А. П., Северо-Восточный Кавказ во II—I тыс. до н. э., МИА СССР, т. 68, М., 1958; Марковин В. И., Дагестан и Горная Чечня в древности. Каякентско-хорочоевская культура, М., 1969.

ГАЈАЛЫ—Азәрб.ССР Губадлы р-нунда кәнд. Г. советлијинин мәркәзи. Р-н мәркәзиндән 7 *км* шм.-да, Базарчајын сол саһилиндән 2 *км* аралы, Гарабағ јајласындадыр. Әһ. 495(1976); тахылчылыг, түтүнчүлүк вә һејвандарлыгла мәшғулдур. Сәккизиллик мәктәб, китабхана, клуб, тибб мәнтәгәси, рабитә шө'бәси вар.

ГАЈАЛЫ ДАҒЛАР (Rocky Mountanis)—Шимали Америка Кордилјер д-рынын ш.-индә дағ системи. Сакит океан вә Атлантик океаны арасында суајырычы. Канада вә АБШ әразисиндәдир. Уз. тәгр. 3200 *км*, ени 700 *км*-ә, һүнд. 4399 *м*-ә гәдәрдир (Елберт д.). Әсасән, Археозојун кристаллик сүхурларындан, ш. һиссәдә исә Палеозојун чөкмә сүхурларындан ибарәтдир. Гејзерләр вә термал булаглар вар. Зәлзәләләр олур. Г.д.-ын әтәкләриндә ијнәјарпаглы мешәләр, јухарыларда субалп вә алп чәмәнләри, мәркәзи вә ҹ. һиссәдә чөл биткиләри јајылмышдыр. Г.д.-да зәнкин көмүр, мис, молибден, гызыл, күмүш, нефт јатаглары, милли парклар (горуглар)—Ҹаспер, Робсон, Банф (Канада) вә Јеллоустон (АБШ-да) вар.

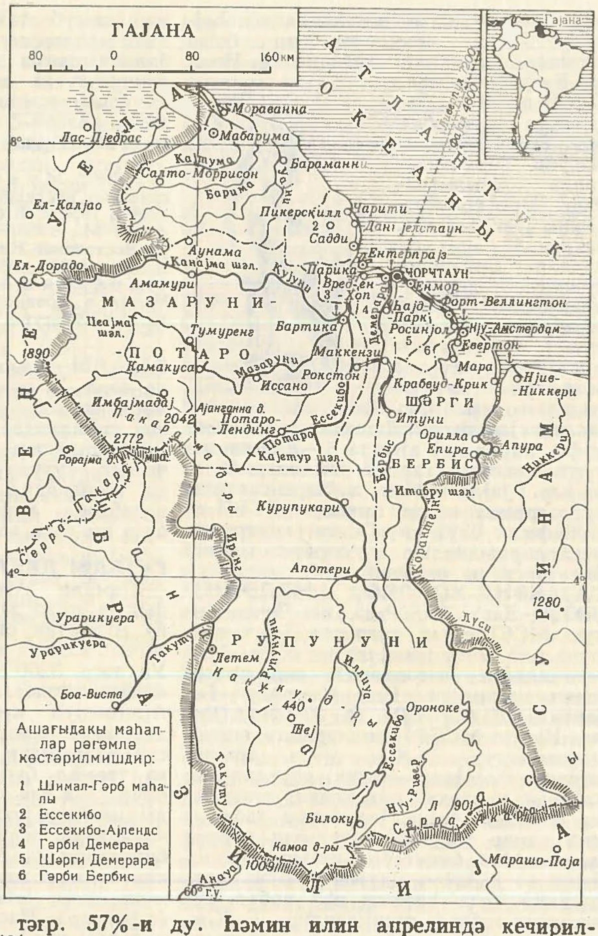
ГАЈАНА (Guyana), Гајана Кооператив Республикасы (Cooperative Republic of Guyana) (1966 иләдәк Британија Гвианасы).

Үмуми мә'лумат. Ҹәнуби Американын шм.-ш.-индә, Атлантик океаны саһилиндә дөвләт. Венесуела, Бразилија вә Суринамла һәмсәрһәддир. Саһ. 215 мин *км²*. Әһ. 818 мин (1977, јанвар). Пајтахты Ҹорҹтаун ш.-дир. Инзибати ҹәһәтдән 9 р-на бөлүнүр.

Дөвләт гурулушу. Г. респ.-дыр. *Милләтләр Бирлији* тәркибинә дахилдир. Гүввәдә олан конститусијасы 1966 илдә гәбул едилмишдир. Дөвләт башчысы 6 ил мүддәтинә сечилән президентдир. Ганунверичи һакимијјәт-Милли Мәҹлисә, иҹраедичи һакимиј-

јәт исә баш назир баш-да олмағла Назирләр Шурасына (парламент гаршысында мәс'улдур) мәхсусдур.

Тәбиәт. Өлкәнин шм. вә шм.-ш.-и батаглыг-лашмыш овалыг, мәркәзи вә ҹ.-г.-и Гвиана јајласыдыр. Г.-и дағлыг (Роројма д. — 2772 *м*, Ајанганна д.—2042 *м* вә с.), мәркәзи һиссәси тәпәли дүзәнликдир. Фајдалы газынтылары: гызыл, боксит, алмаз, ниобиум, нефт, манган филизи вә с. Иглими субекваториал, исти, рүтубәтлидир. Ҹорҹтаунда орта ајлыг темп-р 26—28°С, иллик јағынты 2230 *мм*-дир. Чај шәбәкәси сыхдыр (Ессекибо, Бербис, Корантејн вә с.). Өлкә әразисинин 80%-дән чох һиссәси гијмәтли ағаҹлардан ибарәт рүтубәтли екваториал мешәләрдир. Шм., шм.-ш. вә ҹ.-г.-дә саванналар вар.

Әһали. Әһалинин тәгр. 53%-и мәншәҹә һиндистанлы, 32%-и Африка мәншәлидир; Г.-да 10% метис вә мулатлар, тәгр. 5% Америка һиндиләри, һәмчинин авропалылар (әсасән португаллар), чинлиләр дә јашајыр. Рәсми дил инкилис дилидир. Диндарларын тәгр. 57%-и протестант вә католик, 34%-и индуист, 9%-и мүсәлмандыр. Ишләјән әһалинин тәгр. 40%-и к.т., балыгчылыг вә мешәчиликдә, 22,5%-и сәнаједә, 21,6%-и хидмәт саһәсиндә, 10,4%-и тиҹарәтдә, галанлары мүхтәлиф саһәләрдә чалышыр (1973). Орта сыхлыг 1 $км^2$-дә тәгр. 3,8 нәфәрдир (1977). Ири шәһәрләри: Ҹорҹтаун (әтрафы илә бирликдә) — тәгр. 200 мин нәфәр (1975), Нју-Амстердам—23 мин (1970).

Тарихи мә'лумат. Һинди тајфаларынын мәскунлашдығы индики Г.-нын әразисини 15 әсрин ахырларында испанијалы дәниз сәјјаһлары кәшф етмишләр. 18 әсрин. сону—19 әсрин әввәлләриндә Г. әразисини әлә кечирмәк үстүндә Б. Британија, Нидерланд вә Франса арасында инадлы мүбаризә кетди. 1831 илдә Г.-да Б. Британијанын һакимијјәтиндә олан әразиләр «Британија Гвианасы» ады илә бир мүстәмләкәдә бирләшдирилди. 1834 илдә Г.-да көләлик ләғв олунду; Һиндистан (1838 илдән) вә Чиндән (1853 илдән) учуз ишчи гүввәси кәтирилмәсинә башланды. 19 әсрин 80-ҹи илләриндә вә 1905 илдә Г.-да плантасија фәһләләринин бөјүк тә'тил вә һәјәҹанлары баш верди, 1922 илдә илк фәһлә һәмкарлар иттифагы јаранды. Икинҹи дүнја мүһарибәси илләриндә Г.-да АБШ вә Канаданын мөвгеләри күҹләнди. Милли азадлыг мүбаризәсинин кенишләнмәси илә әлагәдар Инкилтәрә һөкумәти 1953 илдә Британија Гвианасы үчүн конститусија вермәјә вә Ганунверичилик Мәҹлисинә сечкиләр кечирмәјә мәҹбур олду. Һәмин илин апрелиндә кечирилмиш үмуми сечкиләрдә гәләбә газанан Гајана Халг Тәрәггипәрвәр Партијасынын (ГХТП) мүтәрәгги ислаһатларындан горхуја дүшән Инкилтәрә һакимијјәт органлары октјабрда Британија Гвианасына гошун јеритди; конститусија ләғв едилди. Һакимијјәт инкилис губернаторунун әлиндә ҹәмләшдирилди. Лакин халгын милли истиглалијјәт уғрунда инадлы мүбаризәси нәтиҹәсиндә Инкилтәрә һөкумәти 1961 илдә јени конститусија вермәјә, өлкәнин дахили өзүнүидарә һүгугуну кенишләндирмәјә мәҹбур олду.

Истиглалијјәт уғрунда күтләви һәрәкатын тәзјиги алтында Британија Гвианасы 1966 ил мајын 26-да Гајана ады илә мүстәгил дөвләт е'лан едилди (һәмин ил Г. әјни заманда БМТ-јә гәбул олунду). 1968 илин декабрында Г. истиглалијјәт газандығдан сонра өлкәдә илк дәфә үмуми сечкиләр кечирилди. Сечкиләрдә Халг Милли Конгрес (ХМК) партијасы гәләбә газанды. Г. 1970 ил февралын 23-дә (Г.-да милли бајрам күнүдүр) республика е'лан олунду вә Гајана Кооператив Республикасы адланды. Мүстәгил инкишафы дөврүндә өлкәдә бир сыра мүтәрәгги дәјишикликләр едилмишдир. ХМК партијасынын тәшкил етдији Г. һөкумәти хариҹи капиталы милиләшдирмәк, Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләринин интеграсијасы, социалист өлкәләри илә әлагәләри (Г. 1970 илин декабрында ССРИ, 1972 илин декабрында Куба, 1973 илин апрелиндә АДР илә дипломатик мүнасибәтләр јаратмышдыр) möhkәмләндирмәк, блоклара гошулмајан өлкәләрин һәрәкатында фәал иштирак хәтти көтүрмүшдүр. Социализм гуруҹулуғу рәсмән милли инкишафын мәгсәди е'лан олунмушдур. 1976 илдә өлкәдәки сонунҹу ән ири хариҹи инһисар олан Инкилтәрәнин «Букер бразерс» ширкәти ләғв едилмишдир.

Сијаси партијалар, һәмкарлар иттифаглары. Гајана Халг Тәрәггипәрвәр Партијасы (ГХТП)—1950 илдә тә'сис едилмишдир. Халг Милли Конгреси—һаким партијадыр, 1955 илдә јарадылмышдыр. Әсасән, Африка мәншәли гајаналыларын мәнафејини мүдафиә едир. «Хиласкар» партијасы — 1973 илдә јарадылмышдыр, мүхалифәтдәдир. Г. Һәмкарлар Иттифаглары Конгреси 1941 илдә јарадылмышдыр. Өлкә зәһмәткешләринин 85%-ини бирләшдирир.

Тәсәррүфат. Г. игтисади ҹәһәтдән зәиф инкишаф етмиш өлкәдир. АБШ, Б. Британија, Канада вә АФР капиталындан асылыдыр. Тәсәррүфатын әсас саһәләри к.т. вә мә'дән сәнајесидир. Өлкә әразисинин тәгр. 1%-и әкин саһәси, 13,8%-и отлаг вә ҹәмәнликләрдир. Саһил р-нларда вә Демерара, Бербис чајларынын дәрәләриндә чәлтик, шәкәр гамышы, гәһвә, какао, батат, гарғыдалы вә ситрус биткиләри беҹәрилир. 1974 илдә 340,8 мин *т* шәкәр, 163 мин *т* чәлтик истеһсал едилмишдир.

1973 илдә хариҹи шәкәр инһисарларына мәхсус торпаг саһәләри милләшдирилмиш вә торпагсыз кәндлиләрә верилмишдир. Өлкәдә 1200 кооператив ҹәмијјәти гејдә алынмышдыр (1973). Ҹ.-г.-дә, Рупунуни чајы боју саванналарда отлаг һејвандарлыг инкишаф етмишдир. Өлкәдә 265 мин гарамал, 100 мин давар, 90 мин донуз вар (1973). Сәнаје истеһсалы һәҹминин тәгр. 75%-ини мә'дән, мешә вә јејинти сәнајеси верир. Мә'дән сәнајесинин әсасы боксит һасилатыдыр (4,5 млн. *т*—1974; капиталист өлкәләри арасында 5-ҹи јери тутур). Һәмчинин гызыл, алмаз, манган филизи, колумбит, каолин, мис, молибден, нефт вә с. дә чыхарылыр. 1973 илдә 557 мин *т* алүминиум оксиди истеһсал едилмишдир. Електрик ст.-ларынын үмуми күҹү 126 мин *квт*-дыр (1971). 1973 илдә 362 млн. *квт·саат* електрик енержиси истеһсал едилмишдир. Г. ром истеһсалына көрә дүнјада мәшһурдур. Шәкәр з-длары, ун з-ду, кревет консерви з-ду, тохуҹулуг, ајаггабы, түтүн вә с. мүәссисәләри вар. Гијмәтли одунҹаг тәдарүк едилир. Балыгчылыг (хүсусилә кревет ову) инкишаф етмишдир. Д.ј.-ларынын уз. 258 *км*, автомобил јолларынын уз. тәгр. 3000 *км*, су јолларынын уз. 650 мин *км*-дир (1973). Мүһүм портлары Ҹорҹтаун вә Нју-Амстердамдыр. Өлкәдә 30,7 мин автомобил, о ҹүмләдән 24,4 мин миник, 6,3 мин јүк автомобили вә автобус вар (1974). Г. шәкәр, боксит, алүминиум оксиди, дүјү, мешә материаллары, алмаз, ром ихраҹ едир. Г.-ја машын, нәгл. аваданлығы, сәнаје вә кимјәви маллар, тикинти материаллары, әрзаг вә јанаҹаг идхал олунур. Хариҹи тиҹарәти, әсасән, АБШ, Б. Британија вә Канада иләдир. Пул ваһиди Гајана долларыдыр.

Силаһлы гүввәләр. Г.-нын силаһлы

гүввәләри гуру гошунларындан ибарәт олуб тәгр. 2 мин нәфәрдир (1975). Полис һиссәләри дә вар (тәгр. 1,5 мин нәфәр). Баш командан президентдир.

Сәһијјә. Г.-да әһалинин һәр мин нәфәринә дүшән доғум сајы 29,4, үмуми өлүм сајы 6,8, һәр мин нәфәр дири доғулана көрә ушаг өлүмү 42,8 олмушдур (1969). 1973 илдә Г.-да 3987 чарпајылыг 43 хәстәхана, 212 һәким, о ҹүмләдән дөвләт хидмәтиндә 94 һәким (әһалинин 3585 нәфәринә бир һәким), 21 диш һәкими, 6 әҹзачы, 781 тибб бачысы вә мама олмушдур. Г.-да али тибб мүәссисәси јохдур. Һәким кадрлары Вест-Һинд ун-тинин тибб факүлтәсиндә (Јамајка) һазырланыр. Тибб бачысы һазырлајан үчиллик 4 мәктәб вә икииллик бир мама мәктәби вар.

Маариф. 6—14 јашлы ушаглар үчүн иҹбари тәһсил (1976 илин сентјабрындан пулсуз) һәјата кечирилир. Дәрсләр инкилис дилиндәдир. Ибтидаи тәһсил 6 иллик, орта тәһсил 7 илликдир. Ҹорҹтаунда педагожи коллеҹ, ун-т, күтләви китабхана вар.

Мәтбуат. Ҹорҹтаунда чыхан мүһүм гәзет вә журналлар: «Санди кроникл» (1881), «Нју нејшн» (1955), «Миррор» (1962), «Сандер» (1950), «Лејбор адвокејт» (1937), «Гајана кроникл» (1975) вә б. Г. радиоверилишләри хидмәти (1968) дөвләтин ихтијарындадыр.

Әд.: Рели У., Открытие обширной, богатой и прекрасной Гвианской империи, пер. с англ., М., 1963; Богословский В., Гайона, М., 1969.

ГАЈАНА ХАЛГ ТӘРӘГГИПӘРВӘР ПАРТИЈАСЫ (ГХТП)—1950 илдә башда Ч. Ҹаһан олмагла марксистләр групунун тәшәббүсү илә јарадылмышдыр. 1-ҹи гурултајы 1951 илдә Ҹорҹтаунда олмушдур. Мүтәрәгги гүввәләри өз сыраларында бирләшдирән ГХТП 1953 илдә сечкиләрдә галиб кәләрәк һөкумәт јаратмышды. Бир нечә ајдан сонра Британија мүстәмләкәчиләри ГХТП-ны һакимијјәтдән кәнар етмишди. 1955 илдә сағ гүввәләр ГХТП-да тәфригә јаратсалар да, партија тезликлә сыраларынын бирлијини тә'мин едиб, кениш халг күтләләрини өз тәрәфинә чәкә билмиш, Б. Британија һаким даирәләринин вә дахили иртиҹанын тәзјигинә бахмајараг 1957 вә 1961 илләрдә парламентдә јерләрин әксәријјәтини газанмыш вә 1957—64 илләрдә һакимијјәт ГХТП-нын јаратдығы һөкумәтин әлиндә олмушдур. ГХТП һөкумәти өлкәјә мүстәгиллик верилмәси уғрунда инадла мүбаризә апармыш, бир сыра мүтәрәгги тәдбирләр кечирмиш, ССРИ, Куба вә с. сосиалист өлкәләри илә тиҹарәт әлагәләри јаратмышдыр. 1969 илдә хүсуси конфрансда ГХТП-нын марксист-ленинчи партијаја чеврилмәси һаггында гәрар гәбул едилмиш, 16-чы гурултај (1970, сентјабр) бу гәрары рәсмән тәсдиг етмишдир.

ГХТП-нын «Антиимпериалист бирлијә вә сосиализмә доғру» шүары алтында кечмиш 19-ҹу гурултајы (1976, 31 ијул—5 август) партијанын јени Програмыны бәјәнмишдир. Програмда дејилир ки, ГХТП бејнәлхалг коммунист һәрәкатынын фәал иштиракчысыдыр вә пролетар бејнәлмиләлчилији принсипләрини рәһбәр тутур.

ГХТП коммунист вә фәһлә партијаларынын бејнәлхалг мүшавирәсиндә (1969, Москва) иштирак етмиш вә мүшавирәнин сәнәдләрини бәјәнмишдир. Партијанын али органы гурултајдыр. Баш катиби Ч. Ҹаһан, мәркәзи органы «Миррор» гәзетидир.

ГАЈАУСТҮ ТӘСВИРЛӘР, петроглифләр, образлы јазылар—ајры-ајры мағараларын дивар вә таванларында тәбии даш, гаја үзәриндә минерал рәнкләрлә (әсасән, охра

Кап мағарасы. Мамонт, ат вә кәркәдән тәсвирләри. Јухары Палеолит дөврү. Ҹәнуби Урал.

илә), ојма вә ја дөјмә үсулу илә чәкилмиш гәдим шәкилләр. Г.т. Палеолитдән орта әсрләрә гәдәр бүтүн дөврләри әһатә едир. Палеолит дөврүнә аид Г.т. Ҹәнуби Франсада (Комбарел, Монтеспан, Ласко вә с.), Шимали Испанијада (Алтамира, Кастилјо вә с.) јерләрдә мүәјјән едилмишдир. ССРИ-дә Палеолит дөврү Г.т.-ә Уралда Кап мағарасында, Лена саһилиндәки Шишкино к. јахынлығындакы гајаларда, Гафгазда Мгвимеви мағараларында тәсадүф олунмушдур. Тәдгигатчыларын чоху Г.т.-и овсунчулугла әлагәләндирирләр. Сон Палеолит, Мезолит вә хүсусилә Неолит дөврләриндә Г.т. даһа кениш јајылмышды. Бу вә сонракы дөврләрә аид Г.т., әсасән, дөјмә вә сүртмә үсулу илә чәкилмишдир.

Кәмигаја тәсвирләри. Тунҹ дөврү. Нах.МССР, Ордубад р-ну.

Тунҹ вә еркән Дәмир дөврләринә аид Г.т.-ә дүнјанын бир чох өлкәсиндә тәсадүф олунур. ССРИ-дә бу дөврә аид Г.т.-ә ССРИ-нин Авропа һиссәсинин шм.-ында, Сибирдә, Гафгазда-Крымда, Узаг Шәргдә, Орта Асијада вә с. јерләрдә раст кәлинир. Г.т.-дә инсан, һејван (вәһши өкүз, ат, мамонт, кәркәдан, ајы, аслан вә с.) тәсвирләри, јашајыш мәскәнләри, дини ајинләр, ов, дөјүш вә әмәк сәһнәләри, дамғалар вә с. экс олунмушдур. Азәрб.-да Г.т. Гобустанда, Абшеронда, Ордубад р-нундакы Кәмигајада вә Кәлбәҹәр р-нундакы Дәлидағда ашкар едилмишдир.

Г.т. тарихин мүхтәлиф дөврләриндә инсанларын тәсәррүфат вә мә'нәви һәјатыны өјрәнмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик мадди мәдәнијјәт абидәләридир.

Әд.: Окладников А. П., Шишкинские писаницы, Иркутск, 1959; Формозов А. А., Очерки по первобытному искусству, М., 1969; Чернецов В. Н., Наскальные изображения Урала, ч. 1—2, М., 1964—71; Джафарзаде И. М., Гобустан. Наскальные изображения, Б., 1973.

ГАЈДАМАКЛАР (түркҹә haydamak—һүҹум етмәк)— Сағсаһил Украјнасында, әсасән, милли-дини зүлмә гаршы чеврилмиш халг азадлыг һәрәкатынын иштиракчылары. Мәнбәләрдә ады илк дәфә 1717 илдә чәкилир. Кәндлиләр, јохсул Запорожје казаклары, муздурлар вә сәнәткарлардан ибарәт олан Г. кичик дәстәләрлә фәалијјәт көстәрирдиләр. Г. һәрәкаты 1734, 1750, 1768 илләрдә күҹлү халг үсјанлары шәкли алмышды. Халгы алдатмаға чалышан Украјна буржуа милләтчиләри Вәтәндаш мүһарибәси (1918—20) дөврүндә өзләрини Г. адландырмышдылар.

ГАЈДАР (Аркади Петрович Голиковун тәхәллүсү; 22.2.1904, индики Курск вил., Лгов — 26.10.1941) —рус совет јазычысы. 14 јашындан көнүллү олараг Гызыл Орду сыраларына дахил олмуш, 16 јашында полка командирлик етмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәрби мүхбир ишләмиш, ҹәбһәдә гәһрәманҹасына һәлак олмушдур. Г. совет ушаг әдәбијјатынын јарадыҹыларындандыр. «Мәктәб» (1930), «Узаг өлкәләр» (1932), «Һәрби сирр» (1935), «Чук вә Кек» (1939), «Тәбилчинин талеји» (1939), «Тимур вә онун командасы» (1940) повестләри, «Көј финҹан» (1936) һекајәси вә с. әсәрләри кәнҹ нәслин коммунизм руһунда тәрбијәсинә һәср олунмушдур. Повестләринин сүжети әсасында кинофилмләр чәкилмишдир. 2 орден вә медалларла тәлтиф олунмушдур.

Әсәри: Сечилмиш әсәрләри, 4 ҹилддә, Б., 1971—73.

Әд.: Јемелјанов Б., Гајдар һаггында һекајәләр, Б., 1951; Осыков Б., Аркадий Гайдар, Воронеж, 1975.

АСЕ-дә ГӘБУЛ ЕДИЛМИШ ӘСАС ИХТИСАРЛАР

а.—ада (сы)
а-ры—адалары
Абх.МССР—Абхазија МССР
АБШ—Америка Бирләшмиш Штатлары
ад.—адына
АДР—Алманија Демократик Республикасы
АДУ—Азәрбајҹан Дөвләт Университети
АЕС—атом електрик стансијасы
АзНКИ—Азәрбајҹан Нефт вә Кимја Институту
Азәрб.—Азәрбајҹан
азәрб.—азәрбајҹанлы
Азәрб.ССР—Азәрбајҹан ССР
Азәринформ — Азәрбајҹан Информасија Бүросу
АЗПАК—Асија-Сакит Океан Шурасы
акад.—академик (и)
АзПИ—Азәрбајҹан Политехник Институту
АКП—Азәрбајҹан Коммунист Партијасы
АЛККИ—Азәрбајҹан Ленин Коммунист Ҝәнҹләр Иттифагы
алм.—алманҹа
АНЗЈУС—Сакит Океан Тәһлүкәсизлик Пакты
ат.к.—атом күтләси
атм.—атмосфер
ат.н.—атом нөмрәси
АПИ—Азәрбајҹан (Дөвләт) Педагожи Институту
АФР—Алманија Федератив Республикасы
АХСР—Албанија Халг Сосиалист Республикасы
АҺИШ—Азәрбајҹан Һәмкарлар Иттифаглары Шурасы
Аҹар.МССР—Аҹарыстан МССР
Б.—Бакы (библиографијада)
Башг.МССР—Башгырдыстан МССР
Б. Британија—Бөјүк Британија
БМТ—Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилаты
БССР—Белорусија ССР
Бур.МССР—Бурјат МССР
БХР—Болгарыстан Халг Республикасы
ВДР—Вјетнам Демократик Республикасы
ВСР—Вјетнам Сосиалист Республикасы
вил.—вилајәт (и)
вил.м.—вилајәт (инин) мәркәзи
Газах.ССР—Газахыстан ССР
ГИЈШ—Гаршылыглы Игтисади Јардым Шурасы
гәс.—гәсәбә (си)
Гырғ.ССР—Гырғызыстан ССР
губ.—губернија (сы)
г.—гәрб
г.у.—гәрб узунлуғу
д.—дағы (ад јанында)
д-ры—дағлары (ад јанында)
Даг.МССР—Дағыстан МССР
ДГМВ—Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти
д.ј.—дәмир јолу, дәмирјол
ДРЕС—дөвләт рајон електрик стансијасы
ЕА—Елмләр Академијасы (ад јанында)
е.д.—елмләр доктору
е.э.—ерамыздан әввәл
Ерм.ССР—Ермәнистан ССР
Ест.ССР—Естонија ССР
е.һ.г.—електрик һәрәкәт гүввәси
Әд.—әдәбијјат (библиографијада)
әр.—әрәбҹә
әһ.—әһалиси
з-д—завод
ЗСФСР—Загафгазија Совет Федератив Сосиалист Республикасы
ИЕМ—истилик електрик мәркәзи
ИЕС—истилик електрик стансијасы
инз.м.—инзибати мәркәз(и)
инк.—инкилисҹә
ин-т—институт
исп.—испанҹа
итал.—италјанҹа
ј-а—јарымада (сы)
Јак.МССР—Јакутија МССР
ЈСФР—Југославија Сосиалист Федератив Республикасы
јун.—јунанҹа
ЈУНЕСКО—БМТ-нин Маариф, Елм вә Мәдәнијјәт Ишләри үзрә Тәшкилаты
к.—кәнд(и) (ад јанында)
к-з—колхоз
кооп.—кооператив
к.т.—кәнд тәсәррүфаты
КХДР—Кореја Халг Демократик Республикасы
кен.-л.—кенерал-лејтенант
кен.-м.—кенерал-мајор
кен.-полк.—кенерал-полковник
Күрҹ.ССР—Күрҹүстан ССР
Л.—Ленинград (библиографијада)
лат.—латынҹа
Лат.ССР—Латвија ССР
Лит.ССР—Литва ССР
ЛХДР—Лаос Халг Демократик Республикасы
М.—Москва (библиографијада)
макс.—максимал
Маҹ.ХР—Маҹарыстан Халг Республикасы
МВ—Мухтар Вилајәт(и) (ад јанында)
МДУ—Москва Дөвләт Университети
МӘР—Мисир Әрәб Републикасы
МИК—Мәркәзи Иҹраијјә Комитәси
Молд.ССР—Молдавија ССР
мол.к.—молекул күтләси
МНК—Мәркәзи Нәзарәт Комиссијасы
МТК—Мәркәзи Тәфтиш Комиссијасы
МССР—Мухтар Совет Сосиалист Республикасы (ад јанында)
м. үзв—мүхбир үзв
МТС—машын-трактор стансијасы
МХР—Монголустан Халг Республикасы
НАТО—Шимали Атлантика Мүгавиләси Тәшкилаты
Нах.МССР—Нахчыван МССР
нәгл.—нәглијјат (ы)
орк.—оркестр (и)
Өзб.ССР—Өзбәкистан ССР
проф.—профессор (у)
ПХР—Полша Халг Республикасы
реж.—режиссор (у)
респ.—республика
р-н—рајон
РСР—Румынија Сосиалист Республикасы
РСФСР—Русија Совет Федератив Сосиалист Республикасы
саһ.—саһәси
с.-д.—сосиал-демократ
СЕАТО—Ҹәнуб-Шәрги Асија Мүгавиләси Тәшкилаты
СЕС—су-електрик стансијасы
СӘР—Сурија Әрәб Республикасы
сәһ.—сәһифә (сәһифә көстәрилдикдә)
СИТА—Совет Иттифагы Телеграф Акентлији
СЕНТО—Мәркәзи Мүгавилә Тәшкилаты
с-з—совхоз
ст.—стансија(сы)
t—°С илә температур
Тат.МССР—Татарыстан МССР
Таҹ.ССР—Таҹикистан ССР
$t_{гајн.}$ —°С илә гајнама температуру
темп-р—температур
тәгр.—тәгрибән
$t_{әр.}$—°С илә әримә температуру
ТТС—техники тә'мир стансијасы
Түр.ССР—Түркмәнистан ССР
Удм.МССР—Удмурт МССР
УССР—Украјна ССР
уз.—узунлуғу
ун-т—университет
фар.—фарсҹа

ф.и.ә.—фајдалы иш әмсалы
ф-к—фабрик
фп.—фортепиано
фр.—франсызча
ХКС—Халг Комиссарлары Совети
ХМА—Хәбәрләр Мәтбуат Акентлији
х.т.—халг тәсәррүфаты
ХТНС—Халг Тәсәррүфаты Наилијјәтләри Сәркиси
һ.—һиссә (библиографијада)
ҺДД—Һәрби Дәниз Донанмасы
ҺДГ—Һәрби Дәниз Гүввәләри
ҺИК—Һәрби Ингилаб Комитәси
ҺИШ—Һәрби Ингилаб Шурасы
һүнд.—һүндүрлүк(јү)
ҺҺГ—Һәрби Һава Гүввәләри
ҺҺМ—Һава Һүҹумундан Мүдафиә
ЧССР—Чехословакија Сосиалист Республикасы
Чув.МССР—Чувашија МССР
ЧХР—Чин Халг Республикасы
ҹ.—ҹәнуб
ҹ.—ҹилд (библиографијада)
ҸАР—Ҹәнуби Африка Республикасы
ҹ.-г.—ҹәнуб-гәрб
ҹ.е.—ҹәнуб енлији
ҹ.-ш.—ҹәнуб-шәрг
ш.—шәрг
ш.—шәһәр(и) (ад јанында)
ш.у.—шәрг узунлуғу
шм.—шимал
шм.-г.—шимал-гәрб
шм.е.—шимал енлији
шм.-ш.—шимал-шәрг
Гејд: АСЕ ҹилдләринин библиографијасында рус дилиндә гәбул едилмиш бә'зи ихтисарлардан да истифадә олунур:
в.—выпуск; век
др.—другие
избр.—избранное (ые)
изд.—издание
кн.—книга (е)
отв. ред.—ответственный редактор
пер.—перевод
предис.—предисловие
прим.—примечание
полн.—полное
ред.—редакция(ей)
с.—страница
сб.—сборник
собр.—собрание
соч.—сочинение(я)
ст.—статья (ей)
т.—том
ч.—часть вә с.

КӘМИЈЈӘТ ВАҺИДЛӘРИНИН МИСЛЛӘРИ ВӘ ҺИССӘЛӘРИНИ АДЛАНДЫРМАГ ҮЧҮН ИШЛӘДИЛӘН ӨН ШӘКИЛЧИЛӘРИН ГЫСАЛДЫЛМЫШ ИШАРӘЛӘРИ

а—атто... (10^{-18})
Г—гига... (10^{9})
д—деси... (10^{-1})
да—дека... (10)
к—кило... (10^{3})
М—мега... (10^{6})
м—милли... (10^{-3})
мк—микро... (10^{-6})
н—нано... (10^{-9})
п—пико... (10^{-12})
с—санти... (10^{-2})
Т—тера... (10^{12})
Ф—фемто... (10^{-15})
һ—һекто... (10^{2})

ӨЛЧҮ ВАҺИДЛӘРИНИН ГЫСАЛДЫЛМЫШ ИШАРӘЛӘРИ

а,*А*—ампер
Å—ангстрем
а.в.—астрономик ваһид
а.г.—ат гүвәси
а·саат—ампер-саат
ат—атмосфер
в—волт
в·а—волт-ампер
вб—вебер
вт—ватт
вт·саат—ватт-саат
г—грам
г-екв—грам-еквивалент
гс—гаусс
дал—декалитр
дб—десибел
дәг—дәгигә
дин—дина
дм—десиметр
дөвр/дәг—дәгигәдәки дөврләрин сајы
е—ерстед
ев—електронволт
к—кулон
К—Келвин
кал—калори
квт—киловат
квт·саат—киловат-саат
кг—килограм
кгг; *кГ*—килограм-гүввә
кд—кандел
кев—килоелектронволт
ккал—килокалори
км—километр
кмол—киломол
кб—килберт
л—литр
лк—лүкс
лм—лүмен
м—метр
ма—миллиампер
мб—миллибар
Мвт—мегават
мг—миллиграм
Мев—мегаелектронволт
мкм—микрометр
Мһс—мегаһерс
мкс—максвелл
мксан—микросанијә
мл—миллилитр
мм—миллиметр
мм су сут.—миллиметр су сүтуну
мм ҹ. сут.—миллиметр ҹивә сүтуну
Мом—мегом
н—нјутон
нм—нанометр
нсан—наносанијә
нт—нит
ом—ом
Па—паскал
пз—пуаз
пс—парсек
пф—пикофарад
р—рентген
рад—радиан
°С—Селси дәрәҹәси
с—сентнер
сан—санијә
сим—сименс
см—сантиметр
спз—сантипуаз
сст—сантистокс
стер—стерадиан
ст—стокс
т—тон
тг; *Т*—тон-гүввә
тл—тесла
ф—фарад
һа—һектар
һл—һектолитр
һн—һенри
һс—һерс
ҹ—ҹоул

АСЕ II чилдинә дахил едилмиш әсас мәгаләләрин мүәллифләри

М. И. АБАКАРОВ, А. һ. АББАСОВ, Н. Т. АББАСОВ,
А. С. АБДУЛЛАЈЕВ, М. Ә. АБДУЛЛАЈЕВ, М. С. АБДУЛ-
ЛАЈЕВ, Н. һ. АБДУЛЛАЈЕВ, Р. Н. АБДУЛЛАЈЕВ, Н. А.
АБДУЛЛАЈЕВА, С. А. АБДУЛЛАЈЕВА, М. һ. АБУТАЛЫ-
БОВ, Б. Ә. АҒАЈЕВ, И. М. АҒАЈЕВ, Ш. С. АҒАЈЕВ, Ү. М.
АҒАМИРОВ, М. И. АЗӘРЛИ, Ә. М. АКАҺИ, А. М. АЛЫ-
ЈЕВ, М. Г. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, Ш. И. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ,
В. И. АСЛАНОВ, А. А. АХУНДОВ, Г. Ф. АХУНДОВ, М. А.
АХУНДОВ, С. А. АХУНДОВ, С. Б. АШУРБӘЈЛИ, Ә. Г.
БАБАЈЕВ, И. А. БАБАЈЕВ, И. Ә. БАБАЈЕВ, Ч. Ә. БАБА-
ЈЕВ, И. Л. БАҒБАНЛЫ, И. Т. БАҒЫРОВ, Н. Т. БАҒЫ-
РОВ, Ш. М. БАҒЫРОВ, Ә. С. БАЈРАМОВ, З. З. БАЈРА-
МОВ, Ш. Ө. БАРХАЛОВ, Б. Т. БӘКИРОВ, Б. А. БӘХТИ-
ЈАРОВ, Л. Ф. БИБИК, Б. Ә. БУДАГОВ, З. М. БҮНЈА-
ДОВ, М. Р. БҮНЈАДОВ, Р. М. ВАҺИДОВ, А. З. ВӘЗИР-
ЗАДӘ, Х. һ. ВӘЗИРОВ, Б. К. ВӘКИЛОВ, Т. Т. ВӘЛИ-
ЈЕВ, Н. М. ВӘЛИХАНОВА, А. Ј. ГАЗЫЈЕВ, С. М. ГА-
ЗЫЈЕВ, Г. Т. ГАРАГАШЛЫ, З. И. ГАРАЛОВ, Н. һ. ГА-
СЫМЗАДӘ, Ф. С. ГАСЫМЗАДӘ, Ә. Р. ГАСЫМОВ,
Ә. һ. ГАСЫМОВ, З. М. ГАСЫМОВ, Р. М. ГАСЫМОВА,
Т. М. ГАФАРОВ, З. һ. ГАФАРОВА, М. С. ГАШГАЈ, Г. Ә.
ГЕЈБУЛЛАЈЕВ, һ. М. ГӘДИРОВ, Ј. һ. ГӘМБӘРОВ,
К. М. ГӘМБӘРОВ, С. Ч. ГӘҺРӘМАНОВ, В. Л. ГУКАС-
ЈАН, Әләд. М. ГУЛИЈЕВ, Әли М. ГУЛИЈЕВ, И. А. ГУЛИ-
ЈЕВ, С. М. ГУЛИЈЕВ, һ. А. ГУЛИЈЕВ, Ч. Б. ГУЛИЈЕВ,
Ш. А. ГУЛИЈЕВ, З. Т. ГУЛИЈЕВА, К. Г. ГУРБАНОВ, Ш. Д.
ГУРБАНОВ, А. М. ДАДАШЗАДӘ, Ф. һ. ДАДАШОВ, Ч. М.
ДАШДӘМИРОВ, И. З. ЕЈЈУБОВ, Ә. Ө. ӘБДҮРРӘҺИМОВ,
Ј. Ә. ӘБДҮРРӘҺМАНОВ, С. М. ӘЗИМОВ, Ә. Ч. ӘЈЈУ-
БОВ, С. У. ӘЛӘКБӘРОВ, Ш. Ә. ӘЛӘКБӘРОВ, М. Н.
ӘЛӘСКӘРОВ, Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, С. Г.
ӘЛИЗАДӘ, А. Г. ӘЛИЈЕВ, А. Ә. ӘЛИЈЕВ, А. һ. ӘЛИЈЕВ,
В. һ. ӘЛИЈЕВ, Г. Ј. ӘЛИЈЕВ, Әб. М. ӘЛИЈЕВ, Әл. М.
ӘЛИЈЕВ, Ә. һ. ӘЛИЈЕВ, И. һ. ӘЛИЈЕВ, К. һ. ӘЛИЈЕВ,
Р. Ј. ӘЛИЈЕВ, Ф. М. ӘЛИЈЕВ, Х. А. ӘЛИЈЕВ, һ. Б. ӘЛИ-
ЈЕВ, һ. З. ӘЛИЈЕВ, Ч. Ә. ӘЛИЈЕВ, Д. Ә. ӘЛИЈЕВА, Ә. Ә.
ӘЛИЈЕВА, Ә. Ә. ӘМИНЗАДӘ, Т. Ә. ӘМИНЗАДӘ, Ә. А.
ӘСӘДОВ, Ә. И. ӘСӘДОВ, Б. М. ӘСКӘРОВ, В. Ф. ӘСКӘ-
РОВ, Н. С. ӘСКӘРОВА, А. Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ, Г. И. ӘФӘН-
ДИЈЕВ, М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, И. М.
ӘФӘНДИЈЕВА, Ч. Т. ӘҺМӘДЛИ, Г. М. ӘҺМӘДОВ, Ф. А.
ӘҺМӘДОВ, П. А. ЖИЛИН, М. М. ЗЕЈНАЛОВ, Ф. Р.
ЗЕЈНАЛОВ, Ј. Д. ЗОЛОТАРЕНКО, А. В. ЗОТОВ, Ч. И.
ЗҮЛФҮГАРЛЫ, Т. Х. ЗҮЛФҮГАРОВ, һ. һ. ИБРАҺИМ-
БӘЈЛИ, һ. М. ИБРАҺИМОВА, һ. Р. ИМАНОВ, Ә. И.
ИСАЗАДӘ, И. А. ИСМАЈЫЛОВ, М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ,
М. Ч. ИСМАЈЫЛОВ, А. М. ИСМАЈЫЛОВА, Ә. Ә. ЈАГУ-
БОВ, З. И. ЈАМПОЛСКИ, Ј. М. ЈУСИФОВ, Р. М. ЈҮЗ-
БАШОВ, З. И. КАЗЫМЗАДӘ, А. М. КАНТОР, А. А. КА-
РЕНИН, Б. М. КАСМАН, М. М. КАТИБЛИ, В. А. КВА-
ЧИДЗЕ, Г. Ә. КӘНДЛИ, Ә. А. КӘНКӘРЛИ, Н. К. КӘРӘ-
МОВ, К. һ. КӘРИМЗАДӘ, А. Ә. КӘРИМОВ, К. Ч. КӘ-
РИМОВ, Л. һ. КӘРИМОВ, Т. М. КӘРИМОВ, һа. һ.
КӘРИМОВ, һә. һ. КӘРИМОВ, Ш. Б. КӘРИМОВ, Р. К.
КӘРИМОВА, К. КНЈАЗЕВ, П. М. КОЖИН, К. Ш. КӨ-
ЧӘРЛИ, М. И. КУЗНЕТСОВ, Б. И. КУНДАКБАЈЕВ,
Ш. Ј. КӨЈЧАЈСКИ, Г. К. КҮЛ, Н. Ј. МАКЕЈЕВ, В. М.
МАЛЫШЕВ, Н. А. МАНГАСАРОВА, В. А. МАРКОВ, Ә. И.
МАҺМУДОВ, М. Р. МАҺМУДОВ, Ф. Р. МАҺМУДОВ,
З. М. МЕҺДИЗАДӘ, Р. М. МЕҺДИЗАДӘ, С. Ч. МЕҺДИ-
ЈЕВ, Ш. Ф. МЕҺДИЈЕВ, Л. З. МЕҺМАНДАРОВА, Е. Г.
МЕҺРӘЛИЈЕВ, Ә. А. МӘГРИБИ, Г. Ә. МӘДӘТОВ, Н. Б.
МӘММӘДЗАДӘ, Г. М. МӘММӘДЛИ, А. И. МӘММӘДОВ,
Г. Г. МӘММӘДОВ, Г. М. МӘММӘДОВ, З. Ч. МӘММӘДОВ,
И. П. МӘММӘДОВ, Ј. М. МӘММӘДОВ, К. Д. МӘММӘ-
ДОВ, Р. А. МӘММӘДОВ, Р. Ш. МӘММӘДОВ, С. С. МӘМ-
МӘДОВ, Т. Ә. МӘММӘДОВ, Т. һ. МӘММӘДОВ, Ч. А. МӘМ-
МӘДОВ, Ф. Ч. МӘММӘДОВА, Ш. К. МӘММӘДОВА,
К. Г. МӘҺӘРРӘМОВ, М. Ч. МӘҺӘРРӘМОВ, Ә. М. МИР-
ӘҺМӘДОВ, Х. һ. МИРЗӘЗАДӘ, С. М. МИРИЈЕВ, Р. М.
МУНЧАЈЕВ, Ф. М. МУРАДОВА, М. Ә. МУРАДХАНОВ,
һ. С. МУРАДХАНОВ, А. Н. МУСТАФАЈЕВ, И. Д. МУС-
ТАФАЈЕВ, И. С. МУСТАФАЈЕВ, М. Г. МУСТАФАЈЕВ,
Р. С. МУСТАФАЈЕВ, А. И. МУХТАРОВ, М. һ. МҮСӘД-
ДИГ, И. С. МҮСЛҮМОВ, Ч. М. МҮЧҺИРИ, А. НАРЫМ-
БЕТОВ, Н. Ә. НӘБИЈЕВ, И. һ. НӘРИМАНОВ, С. М. НӘ-
СИБОВ, М. Н. НӘСИРЛИ, М. Н. НӘЧӘФОВ, Н. И. НИ-
КУЛИН, Н. А. НОВРУЗОВ, С. М. ОНУЛЛАҺИ, Р. А.
ОРУЧОВ, С. А. ОРУЧОВ, Ө. М. ОСМАНЛЫ, И. С. ОС-
МАНОВ, Ф. Л. ОСМАНОВ, П. А. ПАШАЈЕВ, С. А. ПӘН-
ЧӘЛИ, В. З. ПИРИЈЕВ, И. М. РЕЗНИКОВА, Г. И. РӘ-
СУЛОВ, М. Б. РӘСУЛОВ, Р. М. РӘСУЛОВ, Ј. Ш. РӘ-
ҺИМЛИ, Ә. Ә. РӘҺМАНИ, Ә. М. РӘЧӘБЛИ, М. И. РӘ-
ШИДОВ, Ә. М. РӘШТИЈЕВ, С. Ч. РЗАГУЛУЗАДӘ,
Н. А. РЗАЈЕВ, Н. И. РЗАЈЕВ, Ә. И. РҮСТӘМОВ, И. Ә.
РҮСТӘМОВ, Ј. Ә. РҮСТӘМОВ, С. һ. РҮСТӘМОВ, Ч. Н.
РҮСТӘМОВ, М. Ә. САДЫГЗАДӘ, Ј. В. САДЫГОВ, М. З.
САДЫГОВ, С. һ. САДЫГОВ, Ш. Ә. САДЫГОВ, С. һ.
САЛАЈЕВ, З. М. САЛАЈЕВА, Ә. В. САЛАМЗАДӘ, Т. А.
СЕДОВА, Д. Б. СЕЈИДЗАДӘ, Ј. Г. СЕЈИДОВ, Ј. М. СЕ-
ЈИДОВ, В. СЕМЈОНОВ, Л. Ј. СЕРПИНСКАЈА, Ә. Ә.
СӘИДЗАДӘ, Н. һ. СӘМӘДОВ, Ф. Ј. СӘМӘНДӘРОВ,
Ә. Г. СӘФӘРЛИ, И. С. СӘФӘРОВ, Ј. һ. СӘФӘРОВ, Ј. Н.
СИЛВЕРСВАН, М. М. СОФИЈЕВ, Г. М. СУЛТАНОВ,
Х. С. СҮЛЕЈМАНОВ, Ч. М. СҮЛЕЈМАНОВ, Т. Ә. ТАҒЫ-
ЗАДӘ, К. Б. ТАҒЫЈЕВ, Д. ТАНАСОҒЛУ, Р. Б. ТАРВЕР-
ДИЈЕВ, И. һ. ТӘРИГПЕЈМА, Ј. А. ТОКАРЖЕВСКИ,
М. А. ТОПЧУБАШЕВ, В. Х. ТУТАЈУК, А. һ. ФАЗИЛИ,
Т. Ә. ФӘРЗӘЛИЈЕВ, Ш. Ф. ФӘРЗӘЛИЈЕВ, З. Б. ХЕЈИ-
РОВ, А. А. ХӘЛӘФОВ, М. С. ХӘЛӘФОВ, Г. В. ХӘЛИЛОВ,
Ә. Ј. ХӘЛИЛОВ, П. И. ХӘЛИЛОВ, Ч. Ә. ХӘЛИЛОВ, Т. Т.
ХӘЛИЛОВА, Н. Ч. ҺАЧИНСКАЈА, Ә. М. ҺАЧЫЗАДӘ,
В. Ч. ҺАЧЫЈЕВ, Ј. һ. ҺАЧЫЈЕВ, Р. М. ҺАЧЫЈЕВ, К. А.
ҺАЧЫЈЕВА, М. У. ҺАШЫМЗАДӘ, М. Х. ҺЕЈДӘРОВ,
Н. Д. ҺӘБИБОВ, М. Ә. ҺӘМЗӘЈЕВ, И. М. ҺӘСӘНОВ,
Ј. А. ҺӘСӘНОВ, Р. һ. ҺӘСӘНОВ, С. Ә. ҺӘСӘНОВ, Ш. К.
ҺӘСӘНОВ, Е. Ј. ҺӘСӘНОВА, Ә. А. ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Ә. һ.
ҺҮСЕЈНЗАДӘ, Б. Х. ҺҮСЕЈНЛИ, А. Ә. ҺҮСЕЈНОВ,
Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, К. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, Ра. Ә. ҺҮСЕЈНОВ,
Рә. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, Ч. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, Ч. Х. ҺҮСЕЈНОВ,
М. С. ЧОБАНЗАДӘ, Г. Ч. ЧАВАДОВ, Б. С. ЧӘФӘРОВ,
һ. Ә. ЧИДДИ, Ч. М. ЧУВАРЛЫ, Ә. С. ШАКИРЗАДӘ,
Ә. Ә. ШАҺБАЗОВ, Ә. М. ШАҺМАЛЫЈЕВ, М. И. ШӘМСИ,
Б. һ. ШӘМШИЈЕВ, М. Х. ШӘРИФЛИ, Н. Ш. ШИРИНОВ,
Ј. С. ШИРЈАЈЕВ, Ә. М. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, Ә. М. ШЫХ-
ЛИНСКИ, Ф. М. ШУШИНСКИ, Ә. Б. ШҮКҮРЗАДӘ.

АСЕ-нин ЕЛМИ МӘСЛӘҺӘТЧИЛӘРИ

(редаксијалар үзрә: әлифба сырасы илә)

Сов.ИКП ТАРИХИ ВӘ ССРИ ТАРИХИ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

С. Н. ГАРАЈЕВ, тарих е. д., проф.; М. А. ГАЗЫЈЕВ, тарих е. д., проф.; Е. И. МӘММӘДОВ, тарих е. д., проф.; И. М. МӘММӘДОВ, тарих е. д.; И. С. МУСЛУМОВ, тарих е. д., проф.; Ш. Ә. САДЫГОВ, тарих е. д., проф.; И. М. ҺӘСӘНОВ, тарих е. д., проф.; З. Б. ШЫХЛИНСКИ, тарих е. д., проф.

АЗӘРБАЈЧАН ТАРИХИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН КП ТАРИХИ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ә. З. БАҒЫРЗАДӘ, тарих е. д., проф.; М. М. БАҒЫРОВ, тарих елмләри намизәди; Т. Ә. БУНЈАДОВ, тарих е.д., проф.; Һ. А. ГУЛИЈЕВ, тарих е.д.; Ф. М. ӘЛИЈЕВ, тарих е. д.; О. Ә. ӘФӘНДИЈЕВ, тарих е. д.; Г. М. ӘҺМӘДОВ, тарих е. д.; М. Ә. ИСМАЈЫЛОВ, тарих е. д., проф.; Г. Ә. МӘДӘТОВ, тарих е. д., проф.; М. С. НЕ'МӘТОВА, тарих е. д.; Ч. Ә. ХӘЛИЛОВ. тарих е. д.; А. Ә. ҺУСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди; М. М. ҺУСЕЈНОВ, тарих елмләри намизәди, досент; Р. Ә. ҺУСЕЈНОВ, тарих е. д.

ҮМУМИ ТАРИХ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

З. З. АБДУЛЛАЈЕВ, тарих е. д., проф.; Т. Ј. АҒАҺУСЕЈНОВ, кен.-л. (һәрби иш); М. Һ. ГУЛИЈЕВ, кен.-м. (һәрби иш); Һ. З. ӘЛИЈЕВ, тарих е. д., проф.; Р. А. ОРУЧОВ, тарих е. д., проф.; М. Ә. САДЫГЗАДӘ, досент; М. М. СЕЈИДОВ, полковник (һәрби иш); Ш. Ә. ТАҒЫЈЕВА, тарих е. д.; Ә. М. ШАҺМАЛЫЈЕВ, тарих е. д., проф.; Б. Һ. ШӘМШИЈЕВ, 1-чи дәрәчәли капитан (һәрби иш).

ФӘЛСӘФӘ ВӘ ҺҮГУГ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

А. А. АБДУЛЛАЈЕВ, Азәрб. ССР Вәкилләр Коллекијасы Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри; М. М. АҒАМИРОВ, фәлсәфә е. д.; Ә. М. АКАҺИ, фәлсәфә е. д.; А. М. АСЛАНОВ, фәлсәфә е. д., проф.; Ф. Ф. ГАСЫМЗАДӘ, фәлсәфә е. д., проф.; Т. М. ГАФАРОВ, һүгуг е. д., проф.; Ф. Е. ДАВУДОВ, һүгуг е. д., проф.; М. Н. ӘЛӘСКӘРОВ, һүгуг е. д., проф.; Ә. И. ӘСӘДОВ, һүгуг е. д., проф.; Ч. Т. ӘҺМӘДЛИ, фәлсәфә е. д., проф.; Ә. М. ӘҺМӘДОВ, фәлсәфә е. д., проф.; Ф. Н. ӘҺМӘДОВ, һүгуг е. д., проф.; А. Һ. ИБРАҺИМОВ, Азәрб. ССР Али Мәһкәмәсинин сәдри; Һ. Р. ИМАНОВ, фәлсәфә е. д., проф.; А. Ә. КӘРИМОВ, һүгуг елмләри намизәди; Г. И. МАНАЈЕВ, һүгуг е. д., проф.; М. Ф. МӘЛИКОВА, һүгуг е. д., проф.; М. Ч. МӘММӘДОВ, фәлсәфә елмләри намизәди; И. Ч. РӘСУЛБӘЈОВ, һүгуг елмләри намизәди; А. Р. РЗАЈЕВ, һүгуг е. д., проф.; М. М. СӘТТАРОВ, фәлсәфә е. д., проф.; М. С. ХӘЛӘФОВ, һүгуг е. д., проф.

СИЈАСИ ИГТИСАД, СӘНАЈЕ ВӘ КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНЫН КОНКРЕТ ИГТИСАДИЈЈАТЫ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

С. Г. АББАСӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР Мәркәзи Статистика Идарәсинин рәиси; М. М. АЛЛАҺВЕРДИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Б. Ј. АХУНДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, игтисад е. д., проф.; Т. С. ВӘЛИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Ә. М. ГАРАВӘЛИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Ә. Ч. ГАСЫМОВ, игтисад е. д., проф.; Т. Ә. ГУЛИЈЕВ, игтисад е. д., проф.; Г. Ј. ӘБДҮЛСӘЛИМЗАДӘ, игтисад е. д.; Ә. М. ӘЛИБӘЈОВА, игтисад елмләри намизәди, проф.; Ј. М. МӘММӘДОВ, игтисад е. д., проф.; А. А. НАДИРОВ, игтисад е. д., проф.; М. Б. ТАҒЫЈЕВ, игтисад е. д.; Ф. Ә. ФӘРӘЧОВ, игтисад е. д.

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ә. З. АБДУЛЛАЈЕВ, филолокија е. д., проф.; Ә. М. АҒАЈЕВ, филолокија е. д., проф.; В. И. АСЛАНОВ, филолокија е. д.; А. А. АХУНДОВ, филолокија е. д., проф.; В. Л. ГУКАСЈАН, филолокија е. д.; М. Ј. ГУЛУЗАДӘ, филолокија е. д., проф.; А. Ф. ЗАМАНОВ, филолокија е. д., проф.; Ә. М. МИРӘҺМӘДОВ, филолокија е. д.; Б. Ә. НӘБИЈЕВ, филолокија е. д.; Ј. Г. СЕЈИДОВ, филолокија е. д.; К. А. ТАЛЫБЗАДӘ, филолокија е. д., проф.; М. Һ. ТӘҺМАСИБ, филолокија е. д., проф.; П. И. ХӘЛИЛОВ, филолокија е. д., проф.; М. Һ. ҺУСЕЈНЗАДӘ, филолокија е. д., проф.

МӘДӘНИЈЈӘТ ВӘ ИНЧӘСӘНӘТ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Е. Ә. АБАСОВА, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; И. В. АБЕЗГАУЗ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Г. Һ. АЛМАСЗАДӘ, ССРИ халг артисти (балет); Ф. Ш. БӘДӘЛБӘЈЛИ, Азәрб. ССР әмәкдар артисти (мусиги), Г. А. ГАСЫМОВ, тарих елмләри намизәди (мусиги); Т. Ә. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР халг артисти, бәстәкар; Ә. М. ГУЛУБӘЈОВ, «Азәрбајчанфилм» киностудијасы редаксија коллекијасынын үзвү; С. Ә. ӘЛӘСКӘРОВ, Азәрб. ССР халг артисти, бәстәкар; А. Һ. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. Кинематографчылар Иттифагынын биринчи катиби; Ә. Ә. ӘЛИЈЕВА, сәнәтшүнаслыг намизәди; Р. С. ӘФӘНДИЈЕВ, сәнәтшүнаслыг доктору; Ә. И. ИСАЗАДӘ, сәнәтшүнаслыг намизәди; Л. Һ. КӘРИМОВ, сәнәтшүнаслыг намизәди; К. Ч. КӘРИМОВ, сәнәтшүнаслыг доктору; Т. Һ. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР халг рәссамы, ССРИ Рәссамлыг Академијасынын м. үзвү (һејкәлтәрашлыг); М. Н. НӘЧӘФОВ, сәнәтшүнаслыг доктору, проф.; Н. И. РЗАЈЕВ, сәнәтшүнаслыг доктору; М. З. РЗАЈЕВА, сәнәтшүнаслыг намизәди; Ч. М. СӘФӘРОВ, М. А. Әлијев ад. Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Ин-тунун баш мүәллими (театр); А. З. ТАҒЫЗАДӘ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Т. А. ХАНЛАРОВ, Азәрб. Ме'марлар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдр мүавини; П. Ә. ҺАЧЫЈЕВ, сәнәтшүнаслыг намизәди, досент; Н. Д. ҺӘБИБОВ, сәнәтшүнаслыг доктору.

ЧОҒРАФИЈА, КЕОЛОКИЈА ВӘ КЕОФИЗИКА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ф. М. БАҒЫРЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Б. Ә. БУДАГОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, чоғрафија е. д., проф.; Ә. Ч. ӘЈЈУБОВ, чоғрафија е. д.; Г. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. Ә. ӘЛИЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; А. Г. ӘЛИЈЕВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; һ. Б. ӘЛИЈЕВ, проф.; Ә. һ. ӘСКӘРОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; һ. Ә. ӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; Н. К. КӘРӘМОВ, чоғрафија е. д., проф.; А. Ә. КӘРИМОВ, чоғрафија елмләри намизәди; һ. һ. КӘРИМОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Т. Ә. МӘММӘДОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; М. А. МУСЕЈИБОВ, чоғрафија е. д., проф.; Б. Т. НӘЗИРОВА, чоғрафија елмләри намизәди; Р. Х. ПИРИЈЕВ, чоғрафија е. д., проф.; С. һ. РУСТӘМОВ, чоғрафија е. д., проф.; С. һ. САЛАЈЕВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. Ч. СУЛТАНОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., кеолокија-минералокија е. д., проф.; С. М. СҮЛЕЈМАНОВ, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ә. М. ҺАЧЫЗАДӘ, чоғрафија е. д., проф.; Р. М. ҺАЧЫЈЕВ, кеолокија-минералокија е. д., К. А. ҺАЧЫЈЕВА, чоғрафија елмләри намизәди, досент; һ. Ч. ЧӘФӘРОВ, кеолокија-минералокија е. д.; Н. Ш. ШИРИНОВ, чоғрафија е. д.; Ә. Ш. ШЫХӘЛИБӘЈЛИ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.

ФИЗИКА-РИЈАЗИЈЈАТ ВӘ КИМЈА ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Н. Т. АББАСОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; А. һ. АҒАЈЕВ, кимја е. д., проф.; һ. Н. АҒАЈЕВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; һ. Т. АРАЗОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; А. Ә. БАБАЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; И. А. БӘХТИЈАРОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; М. К. ГАСЫМОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ј. һ. ГӘМБӘРОВ, кимја е. д., проф.; Н. М. ГОЧАЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ә. М. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Н. А. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д.; Р. С. ГУРБАНОВ, техника е. д., проф.; Т. Ә. ӘМИНЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; С. М. ӘЗИМОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; М. И. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; М. М. ӘЛИЈЕВ, техника елмләри намизәди, досент; Б. М. ӘСКӘРОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Г. И. ӘФӘНДИЈЕВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; З. һ. ЗҮЛФҮГАРОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кимја е. д., проф.; З. Ә. ИСКӘНДӘРЗАДӘ, физика-ријазијјат е. д., проф.; К. Ш. КӨЧӘРЛИ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ф. Г. МАГСУДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, физика-ријазијјат е. д., проф.; С. И. МЕҺДИЈЕВ, техника е. д., проф.; С. И. МЕҺДИЈЕВА, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Ј. Ч. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; К. П. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Р. һ. МӘММӘДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Х. С. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.; А. Г. МИСКӘРЛИ, техника е. д., проф.; М. М. МӨВСҮМЗАДӘ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кимја е. д., проф.; И. М. НӘЧӘФОВ, физика-ријазијјат е. д., досент; М. И. РУСТӘМОВ, техника е. д., проф.; С. И. САДЫГЗАДӘ, кимја е. д., проф.; Ф. С. САДЫГОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ј. М. СЕЈИДОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Р. М. СУЛТАНОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; З. Б. ХЕЈИРОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; С. Ә. ҺАЧЫЈЕВ, физика-ријазијјат е. д.; М. У. ҺАШЫМЗАДӘ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ф. М. ҺАШЫМЗАДӘ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ә. Ш. ҺӘБИБЗАДӘ, физика-ријазијјат е. д., проф.; И. Г. ҺҮСЕЈНОВ, кимја е. д.; О. Х. ҺҮСЕЈНОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; Р. Ә. ҺҮСЕЈНОВ, физика-ријазијјат е. д., проф.; Ә. В. ЧАВАДОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди, досент; Ә. Ә. ШАҺБАЗОВ, физика-ријазијјат елмләри намизәди; һ. Б. ШАҺТАХТИНСКИ, Азәрб. ССР ЕА акад., кимја е. д., проф.

БИОЛОКИЈА, КӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫ ВӘ ТИББ ЕЛМИ РЕДАКСИЈАСЫ

Б. Х. АББАСОВ, тибб е. д., проф.; М. С. АБДУЛЛАЈЕВ, тибб е. д., проф.; А. Ә. АҒАБӘЈЛИ, Ленин ад. ҮИКТЕА м. үзвү, к.т. е.д., проф.; И. М. АХУНДЗАДӘ, биолокија е. д., проф.; Г. Ф. АХУНДОВ, биолокија е.д.; М. А. АХУНДОВ, биолокија е. д., проф.; Ш. Ө. БАРХАЛОВ, биолокија е. д.; Ә. һ. ГАСЫМОВ, биолокија е. д., проф.; Р. Ј. ГАСЫМОВ, биолокија е. д.; һ. С. ГАСЫМОВА, биолокија е. д., проф.; Р. М. ГАСЫМОВА, биолокија елмләри намизәди; К. М. ГӘМБӘРОВ, биолокија елмләри намизәди; Г. М. ГӘҺРӘМАНОВ, тибб е. д., проф.; Ә. М. ГУЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА акад., биолокија е. д., проф.; З. Т. ГУЛИЈЕВА, тибб е. д., проф.; Ә. М. ӘЛИЈЕВ, тибб е. д., проф.; С. Ә. ӘЛИЈЕВ, к.т. е. д.; Ч. Әл. ӘЛИЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д.; Ч. Әз. ӘЛИЈЕВ, биолокија е. д., проф.; М. М. ӘФӘНДИЈЕВ, тибб е. д., проф.; Ә. М. ӘҺМӘДОВ, биолокија е. д., бајтарлыг е. д.; проф.; Н. М. ӘҺМӘДОВ, биолокија е. д.; Ә. Н. КҮЛӘҺМӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, к. т. е. д., проф.; М. Ә. МЕҺДИЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Н. Х. МЕҺДИЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Т. К. МИКАЈЫЛОВ, биолокија е. д., проф.; М. Г. МУСТАФАЈЕВ, тибб елмләри намизәди, проф.; Н. А. РЗАЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Н. М. РЗАЈЕВ, тибб е. д., проф.; З. М. САЛАЈЕВА, тибб е. д., проф.; Н. һ. СӘМӘДОВ, биолокија е. д., проф.; И. С. СӘФӘРОВ, к. т. е. д., проф.; Г. М. СУЛТАНОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, кеолокија-минералокија е. д., проф.; Ш. К. ТАҒЫЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д.; В. Ч. ҺАЧЫЈЕВ, биолокија е. д., проф.; Д. В. ҺАЧЫЈЕВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, биолокија е. д., проф.; Ш. К. ҺӘСӘНОВ, чоғрафија е. д.; Д. Ј. ҺҮСЕЈНОВ, тибб е. д., проф.; Н. М. ҺҮСЕЈНОВ, к. т. е. д., проф.; Р. Г. ҺҮСЕЈНОВ, к. т. е. д., проф.; Н. М. ШИРИНОВ, бајтарлыг е. д., проф.

ТЕХНИКА ЕЛМЛӘРИ РЕДАКСИЈАСЫ

Ф. М. АБДУЛЛАЈЕВ, техника елмләри намизәди; В. Г. БЕҺБУДОВ, техника елмләри намизәди; Р. Ә. БӘДӘЛОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Б. Т. БӘКИРОВ, Республика Мүлки Мүдафиә Курсунун баш мүәллими (һәрби техника); М. С. ГАСЫМЗАДӘ, техника е. д., проф.; Н. һ. ГАСЫМЗАДӘ, техника е. д., проф.; А. М. ГУЛИЈЕВ, техника е. д.; И. П. ГУЛИЈЕВ, техника е. д.; Б. Ә. ӘЗИМОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.; Н. Ә. ӘКБӘРОВ, техника елмләри намизәди, досент; Т. М. ӘЛИЈЕВ, техника е. д., проф.; Ј. Ә. ИБАДЗАДӘ, техника е. д., проф.; З. И. КАЗЫМЗАДӘ, техника е. д., проф; У. С. КӘНКӘРЛИНСКИ, техника е. д., проф.; З. һ КӘРИМОВ, техника е. д., проф.; Ј. А. МАҺМУДОВ, техника елмләри намизәди; Ч. М. МАҺМУДОВ, техника е. д., проф.; Г. М. МӘММӘДОВ, техника елмләри намизәди, проф.; Ә. М. МӘММӘДОВ, техника е. д., проф.; Ш. Н. МӘММӘДОВ, Азәрб. ССР ЕА акад., техника е. д., проф.; А. Ә. МУСТАФАЈЕВ, техника е. д., проф.; Ә. Ч. МУСТАФАЈЕВ, техника е. д., проф.; С. М. МУСТАФАЈЕВ, техника елмләри намизәди, проф.; И. Ә. НӘБИЈЕВ, техника е. д., проф.; З. Ә. РЗАЈЕВ, биолокија е. д., проф. (јејинти сәнајеси техникасы); М. К. СЕЈИДРЗА, техника е. д., проф.; Ф. һ. СҮЛЕЈМАНОВА, техника е. д., проф.; Н. Ч. ТАҺИРОВ, техника е. д., проф.; Т. һ. ФӘРӘЧОВ, техника е. д., проф.; Ф. һ. ҺҮСЕЈНОВ, техника е. д., проф.; Г. Н. ЧӘЛИЛОВ, Азәрб. ССР ЕА м. үзвү, техника е. д., проф.

АСЕ БАШ РЕДАКСИЈАСЫНЫН ЕЛМИ РЕДАКСИЈАЛАРЫ ВӘ ШӨ'БӘЛӘРИ

ХӘРИТӘЛӘРИН СИЈАҺЫСЫ

Јығылмаға верилмиш 21/V-1977-чи ил. Чапа имзаланмыш 15/X-1977-чи ил. ФГ 06585. Сифариш (11/492) 11/1860. Форматы 84×108¹/₁₆, һәчми 37, физики ч. в.+2,0 јапышдырма. Шәрти ч. в. 65,52. Учот-нәшр в. 125,7. Гијмәти 7 ман. 90 гәп. Тиражы 80.000 (5,0).

Мәтн Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Полиграфија, Нәшријјат вә Китаб тиҹарәти ишләри Комитәсинин «Гызыл Шәрг» мәтбәәсиндә (Бакы, Һәзи Асланов күч. 80) јығылмыш, Калинин полиграфија комбинатында (Калинин ш., Ленин проспекти 5), офсет үсулу илә чап едилмишдир.

Икинҹи ҹилддә верилмиш 32 (262 шәкил) јапышдырма шәкил Ленинградын «Полиграфоформленије» истеһсалат бирлији мәтбәәсиндә һазырланмыш, «Сојузполиграфпром»ун Офсет чапы фабрикиндә чап едилмишдир. 16 рәнкли хәритә вә хәритәләрдәки әсас шәрти ишарәләр ҹәдвәли Баш Кеодезија вә Картографија Идарәсинин (БККИ) ХТЕРҺ дә һазырланмыш вә БККИ-нин хәритә фабрикиндә чап едилмишдир. Мәгаләләрдә верилмиш 29 хәритә ХТЕРҺ-дә һазырланмышдыр.

Ҹилддә 657 портрет, шәкил вә схем дәрҹ едилмишдир.

Мәтн офсет кағызында чап едилмишдир.

Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасынын Баш редаксијасы. Азәрбајҹан Совет Енсиклопедијасы. Баш редактор Ҹ. Б. ГУЛИЈЕВ.

(Балзам-Гајдар. II ҹилд, 10 ҹилддә), Бакы, Чкалов күч., 3.

ГАЗАХЫСТАН ССР

ДӘРИНЛИК ВӘ ЈҮКСӘКЛИК ШКАЛАСЫ, МЕТРЛӘ

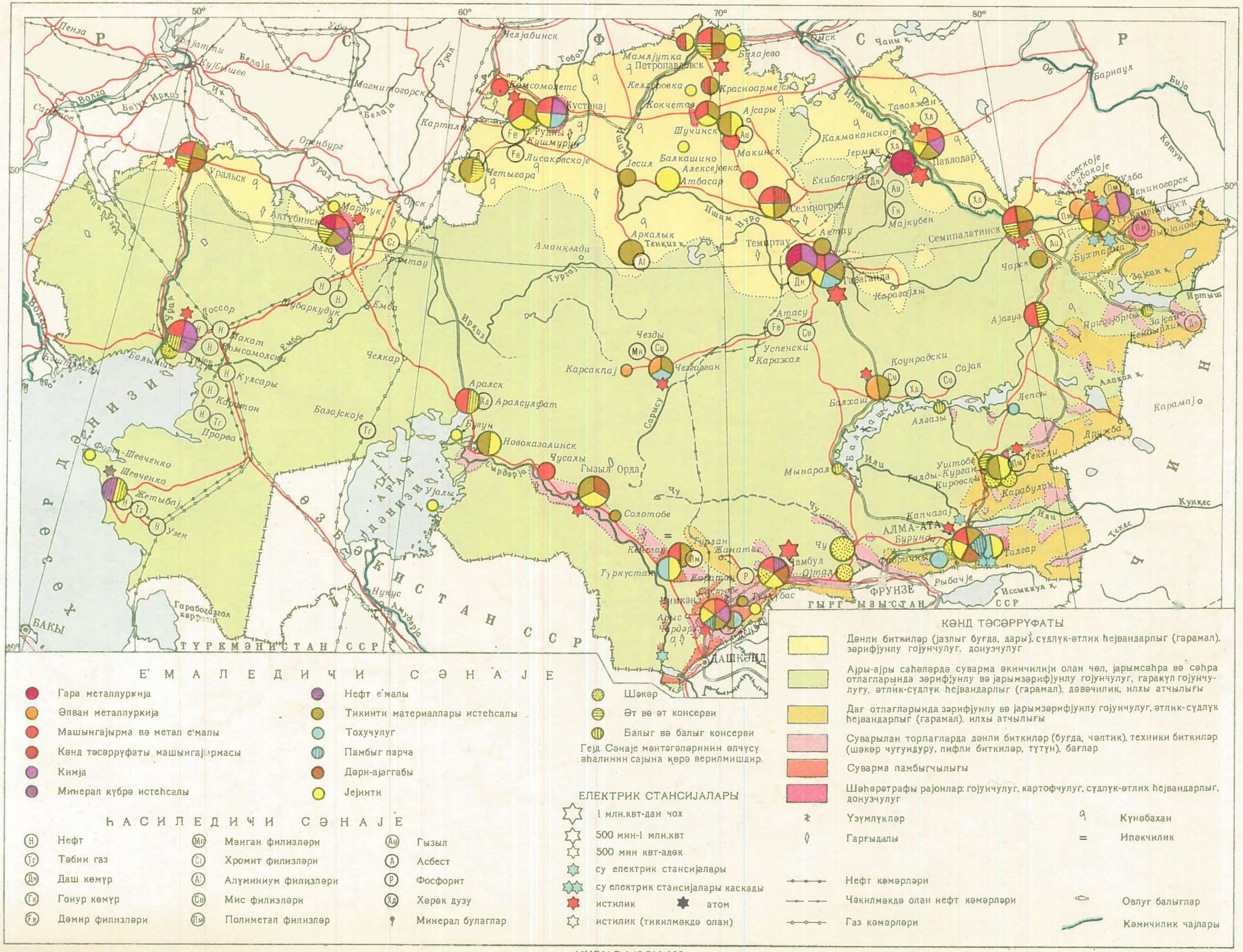
даһа дәрин 200 100 0 200 500 1000 2000 3000 4000 5000 даһа јүксәк

МИГЈАС 1:13 500 000

135 0 135 270 405 540 км

1976 илин ијулунда БККИ-нин ХТЕРҺ-дә тәртиб едилмишдир.

ГАЗАХЫСТАН ССР, ИГТИСАДИ ХӘРИТӘ

МИГЈАС 1:13 500 000

135 0 135 270 405 540 км

1977 илин јанварында БКНИ-нин ХТЕРһ-дә тәртиб едилмишдир